

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

प्रथमो गुच्छः

संग्रोधनकर्ता
'साधले' इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

द्वितीयावृत्तिः

प्रकाशकः
'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेस
साधुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल
कोट-मुंबई.

वैकम्बाब्दः १९९४]

विस्तारः १९३८

[शाकाब्दः १८५९]

[ग्रन्थस्याख्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽन्यधिकाराः राजशासनपट्टमनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराद्य	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैतः)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	"	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	"	रा. भा. तात्पर्यचंद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(भाष्य-)भाष्यम्
६ जयतीर्थः	"	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैतः)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैद्यनाथः	"	ब्रह्मानन्दगिरिपारखानम्
९ श्रीमद्वेङ्कनाथार्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० पुरपोत्तमजी	"	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैतः)	भारतभाष्यदीपः
१२ बामुनमुनिः	(विशिष्टाद्वैतः)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथः	"	गीतार्थसङ्ग्रहहरक्ष
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रत्यध्यायम्)
१५ अनंताख्या वृषकरनाथिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

श्रीमद्भगवद्गीता-अन्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसंख्या १३२८ सू. क. १०

अन्याष्टीकाः ।

१ केशवकादमीरिभगचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुसारिणी	तात्त्विकशिक्षा
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	अद्वैतमतानुसारिणी	युद्धार्थदीपिका
३ बांकरानन्दप्रणीता	"	तात्पर्यबोधिनी
४ धीपरस्वामिकृता	"	मुबोधिनी
५ सदानन्दविरचितः	"	भावप्रकाश
६ धनपतिसूरिविरचिता	"	भाष्योत्तर्यदीपिका
७ देवदत्तसूर्यविरचिता	"	परमार्थप्रभा
८ राघवेन्द्रकृतः	द्वैतमतानुमारी	अर्थसंग्रहः

छद्मः प्रकाशकः—

नटवरलाट इण्डियन प्रेस, प.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई.

गीतारहस्यकार

गंगाधर

टिळक

श्रीमान् लोकमान्य बाल

सांचा अभिप्राय

निरनिराळ्या सांप्रदायिक आचार्यांचीं गीतेवरील भाष्यें व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळून पंधरा (सध्यां एकोणीस) टीका मुंबईस 'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रंथ फार सोयीचा आहे. या एकाच ग्रंथानें आतां सर्व निर्वाह होतो.

The "Proprietors of the Gujarati Printing Press have very recently published the Geeta with Bhashyas of Acharyas and commentaries numbering fifteen (now nineteen) in all by various writers of different schools. For ascertaining at once the opinion of the various commentators, these two volumes are very useful. These volumes alone serve all the purpose now

B G Tilak

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition

Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935, ding,

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The above-mentioned second edition of the first Guccha contains the Bhāṣyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Paisācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by tradition, and the Brahmānandagiri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Venkatanātha, as also the Bhārata-bhava-deepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkara' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītārahasya of the late Lokamanya Tīlaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhī commentaries written by Jñānesvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanan Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagavad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gita. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete. p p 127-128.

Part I (प्रथमपट्टम्) Rs 8 Part II (द्वितीयपट्टम्) Rs 6,

Part III (तृतीयपट्टम्) Rs. 6.

All three parts in one Volume Rs 18. Postage Re 1-8-0 extra.

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
अ.			अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्	११	१९	अवाच्यवादांश्च बहून्	२	३६
अकीर्तिं चापि मृतानि	२	३४	अनाश्रितः कर्मफलम्	६	१	अविनाशि तु तद्विद्धि	२	१७
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८	३	अनिष्टमिष्ट मिथं च	१८	१२	अविभक्तं च भूतेषु	१३	१७
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०	३३	अनुद्वेगकरं वाक्यम्	१७	१५	अव्यक्तादीनि मृतानि	२	२८
अभिन्नयोस्तिरहः शुक्रः	८	२४	अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	१८	२५	अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	८	१८
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयम्	२	२४	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६	१६	अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	८	२१
अत्रोऽपि सन्नव्ययात्मा	४	६	अनेकयाहृदरवक्त्रनेत्रम्	११	१६	अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्	२	२५
अज्ञाप्रवृत्तयश्च	४	४०	अनेकवक्त्रनयनम्	११	१०	अव्यक्तं व्यक्तमापन्नम्	७	२४
अत्र घ्रा महेष्वासाः	१	४	अन्तर्काळे च मामेव	८	५	अशास्त्रविहितं धीरम्	१७	५
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३	३६	अन्तर्वतु फलं तेषाम्	७	२३	अशौच्यानन्तशोचस्त्वम्	२	११
अथ चित्तं समापादुम्	१२	९	अन्तर्वन्त इमे देहाः	२	१८	अभ्रध्वानाः पुरायाः	९	३
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यम्	२	३३	अन्नाद्भवन्ति मृतानि	३	१४	अभ्रध्वया हुतं दत्तम्	१७	२८
अथ चैनं नित्यजातम्	२	२६	अन्ये च बाहवः घ्राताः	१	९	अभ्रध्वयः सर्वभूतानाम्	१७	२६
अथवा योगिनमेव	६	४२	अन्ये त्वेवमजानन्तः	१३	२६	असत्पुद्गिः सर्वत्र	१८	४९
अथवा यदुनैतेन	१०	४२	अनरं भवतो जन्म	४	४	असक्तिरममिवद्भः	१३	१०
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	१	२०	अनरे नियताहाराः	४	३०	अमलमप्रतिष्ठं ते	१६	८
अथैतदप्यक्तोऽस्मि	१२	११	अनरेयमितस्त्वन्याम्	७	५	अयो मया हतः शत्रुः	१६	१४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	११	४५	अथयसिं तदस्माकम्	१	१०	अयं यतारमना योगः	६	३६
अदेयकाळे यशानम्	१७	२२	अयाने लुडति प्राणम्	४	२९	अयं तस्य महाशक्तो !	६	३५
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्	१२	१३	अपि चेन्मदुराचारः	९	३०	अस्माकं तु विशिष्टा ये	१	७
अधर्मं धर्ममिति या	१८	३२	अपि चेदसि पापेभ्यः	४	३६	अहं ऋतुरहं यज्ञः	९	१६
अथर्माभिभवान्त्वय !	१	४१	अप्रकृतोऽशक्तित्व	१४	१३	अहङ्कारं बलं दग्धम्	१६	१८
अथ योर्ध्वं प्रयतास्तस्य	१५	२	अप्रकृत्याहिरिषिर्भः	१७	११	" " "	१८	५३
अथिभूतं क्षरो भावः	८	४	अयं सर्ववर्णुदिः	१६	१	अहमात्मा गुणाकरो !	१०	२०
अथियज्ञः कथं कोऽय	८	२	अभिपन्न्याद नु फलम्	१७	१२	अहं वैश्वानरो मूर्खा	१५	१६
अथिष्टानं तथा कर्ता	१८	१४	अभ्यासयोगयुक्तेन	८	८	अहं सर्वस्य प्रभवः	१०	८
अभ्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१३	१२	अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽमि	१२	१०	अहं हि सर्वदङ्गनाम्	९	२४
अभ्येप्यते च य इमम्	१८	७०	अनात्मिभ्यमदस्मिन्त्वम्	१३	८	अहिंसा शरपमशेषः	१६	२
अनन्तविजयं रात्रा	१	१६	अनो य त्वां पूजयन्त्य	११	२६	अहिंसा श्रमता दृष्टिः	१०	५
अनन्तधास्मि नागानाम्	१०	२९	अनो हि त्वां गुरमद्वाः	११	२१	अदो यन मत्स्वामम्	१	४५
अनन्तयेनाः सत्त्वम्	८	१४	अन्येषु य सर्वेषु	१	११	आ.		
अनन्त्याधिन्यन्तो माम्	९	२३	अदति धददोदरा-	६	३७	आस्तादि मे चो भवान्	११	३१
अनेपेक्षः शुचिरीशः	१५	१६	अजुः प्राणः स्तब्ध	१८	२८	आनन्दो विभ्रः पुनाः	१	३४
अनादित्वाभिर्गुणैश्च	१३	३२	अवब्रजन्ति मा मृगाः	९	११	आज्ञोऽभिन्नब्रजन्ति	१६	१५

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
गतसहस्य मुकस्य	४	२३	तद्बुद्धयस्तदाह्वानः	५	१७	दातव्यमिति यद्दत्तम्	१७	२०
गतिर्भूतो प्रभुः साक्षी	९	१८	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४	३४	दिवि सूर्यसहस्रस्य	११	१२
गण्डीवं संपते हस्तात्	१	३०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६	४६	दिव्यमाल्याम्बरधरम्	११	११
गामाविश्य च भूतानि	१५	१३	तपस्यहमहं वषम्	९	१९	दुःखमित्येव यत्कर्म	१८	८
गुणानेतानतीत्य श्रीन्	१४	२०	तमस्त्वज्ञानं विद्धि	१७	८	दुःखेष्वनुद्धिमनः	२	५९
गुरुनहत्वा हि महाबुभावान्	२	५	तमुवाच ह्यीकेशः	२	१०	दूरेण धारवं कर्म	३	४९
च.			तमेव शरणं गच्छ	१८	६२	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१	३
ब्रह्म हि मनः कृणु	६	३४	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४	दृष्ट्वैव मायुषं रूपम्	११	५१
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७	१६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४	दृष्ट्वैव स्वजनं कृष्ण !	१	२६
चानुबन्धं मया खड्गम्	४	१३	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३	४१	देवद्विजगुरुप्राज्ञ-	१७	१४
चिन्तामणिमेयां च	१६	११	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व	११	३३	देवान् भावयतानेन	३	११
चेतसा सर्वकमांघ्रि	१८	५७	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८	७	देही नित्यमवब्रूोऽयम्	२	३०
ज.			तस्मादसृजः सततम्	३	१९	देहिनोऽस्मिन्मया देहे	५	१३
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	९	तस्मादज्ञानममृतम्	४	४७	देवमेवापरे यज्ञम्	४	२५
जरामरणमोक्षाय	७	२९	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७	२४	देवीं शोभा गुणमयी	७	१४
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युं	२	२७	तस्मादास्य महाबाहो !	१	६८	देवीं सम्पन्निसौक्ष्म्य	१६	५
जितारामः ब्रह्मात्मनः	६	७	तस्मात्प्राज्ञां वयं हन्तुम्	१	३७	दीपरेतः कुलप्राज्ञम्	१	४३
ज्ञानयहेन बाष्पजमे	९	१५	तस्य सञ्चनयन् हयम्	१	१२	शाबाधृष्टिभ्योरिदमन्तरं हि	११	२०
ज्ञानविज्ञानतुल्यमा	६	८	तं विद्याः खलयोगम्	६	२३	शूनं छल्यतामस्मि	१०	३६
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	११	तं तया कृपयाऽऽविष्टम्	२	१	शून्ययज्ञास्तपोयज्ञः	४	२८
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	११	तानहं द्विषतः कुरान्	१६	१९	शुपदो शीघ्रदेयाथ	१	१८
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७	२	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१	शौणे च मीक्षं च	११	३४
ज्ञानं ह्येवं परिक्रामा	१८	१८	तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः	१	२७	द्वविमौ पुरुरौ लोके	१५	१६
ज्ञेयः स नित्यसम्प्राप्तो	५	३	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मनो	१२	१९	द्वौ मृतसंगौ लोकेऽस्मिन्	१६	१
ज्ञेयं यत्तत्त्वब्रह्माणि	१३	१३	तेजः क्षमा धृतिः शौचम्	१६	३	ध.		
ज्ञेयायुधौ चेत्कर्मणस्ते	३	१	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकात्	९	२१	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	१३	१८	तेषामहं समुदरौ	१२	७	धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	८	२५
त.			तेषामेवानुत्कर्षार्थम्	१०	११	धुमेनाऽऽजिघत्से बहिः	३	२८
ततः पदं तपस्विर्मागितव्यम्	१५	४	तेषां सततयुक्तानाम्	१०	१०	धृत्या यया धारयते	१८	३३
तप संस्तरस्य संस्तरस्य	१८	७०	तेषां शान्ती नित्ययुक्तः	७	१७	धृष्टकेतुशेकितानः	१	५
ततः शङ्खाय मेघाय	१	७३	त्यक्त्वा कर्मजगदप्रभम्	४	२०	ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति	१३	२५
ततः शैतेर्हृदयैक्यं	१	१४	त्याज्यं दोषवदित्येके	१८	३	ध्यायतो विषयानुमुनः	३	६२
ततः स विष्णुमाविष्टः	११	१४	त्रिभिर्गुणमयैर्भावः	७	१३	न.		
तत्त्वत्रितु महाबाहो !	३	२८	त्रिविधा भवति यदा	१७	२	न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४
तप तं मुदित्वयोगम्	६	४३	त्रिविधं नरकदेवदम्	१६	२१	न कर्मणामनारम्भान्	३	४
तप हारवं निमलत्वान्	१४	६	त्रैगुण्यविरया वेदाः	२	४५	न काश्चिद्विजयं कृणु !	१	३२
तप्रातरदस्तिपतन्प्रायः	१	२६	त्रैविद्या मां सोमपाः दूतपापाः	९	२०	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८	६९
तपेह्यं जगत्कृतम्	११	१३	त्वयशरं परमं वेदितव्यम्	११	१८	न च मन्त्र्यानि मूत्राणि	९	५
तपेह्यं मनः कृत्वा	६	१२	त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-	११	३८	न च मां तानि कर्माणि	९	९
तपेनं सति कर्तारम्	१८	१६	द.			न च शत्रोर्मदब्रह्माणुम्	१	३०
तपेनं यत्तदाह्वय	१३	४	दग्धो दमयन्महिन	१०	३८	न च धेयोऽनुपदयामि	१	३१
तदिन्द्रमभिष्टपाय	१७	२५	दग्धो दग्धोऽभिमानय	१६	४	न चैतद्विदः कुरुषो गरीयः	२	६
			दग्धरात्मा च ते मुरवाणि	११	२५	न जायते श्रेयसि वा	२	२०

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
न तदस्ति पृथिव्यां वा	१८	४०	प			बहिरन्तश्च भूतानाम्	१३	१६
न तद्वायवे सूर्यः	१५	६	पञ्चैतानि महाबाहो !	१८	३	बहूनां जन्मनामन्ते	७	१९
न तु मां शक्यते द्रष्टुम्	११	८	पञ्च पुण्यं फलं तोयम्	९	२६	बहूनि मे व्यतीतानि	४	५
न त्वेवाहं जातु नासम्	२	१२	परस्तस्मात्तु भायोऽन्यः	८	२०	बाह्यस्पर्शसहस्रकाल्या	५	२१
न द्रष्टव्यकुशलं कर्म	१८	१०	परं ब्रह्म परं धाम	१०	१२	वीजं मां सर्वभूतानां	७	१०
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य	५	२०	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	१४	१	सुसियुक्तो जहावीढ	२	५०
न बुद्धिमेवं जनयेत्	३	२६	परित्राणाय साधूनाम्	४	८	सुद्विज्ञानमधर्मोदः	१०	४
न भस्त्वेषां दीप्तमनेकवर्णम्	११	२४	परमः पवतामस्मि	१०	३१	सुदेवेन्द्र धृतेर्देव	१८	२९
नमः पुरस्तादथ पृष्टतस्ते	११	४०	पश्य मे पापं । रूपाणि	११	५	सुदया विशुद्धया युक्तः	१८	५१
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४	पद्माऽऽदित्यान्वसूक्तान्	११	६	सुहृत्सामं तथा सात्राम्	१०	३५
न मां दुष्कृतिभ्यो मूढाः	७	१५	पद्मामि देवांस्तत्र देव ।	११	१५	मद्भागो हि प्रतिष्ठाऽहम्	३४	२४
न मे पापान्ति कर्तव्यम्	३	२२	पश्येतां पाण्डुपुत्राणाम्	१	३	मद्भाग्याधाय कर्माणि	५	१०
न मे विदुः सुरमणाः	१०	२	पाञ्चजन्यं हृषीकेशः	१	१५	मद्भूतः प्रसन्नात्मा	१८	१४
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते	१५	३	पापं । नैवेह नामुन	६	४०	मद्भाषणं ब्रह्म हविः	४	२४
न वेदयश्चाप्यनैः	११	४८	पिताऽसि लोकस्य	११	४३	महापञ्चमिन्द्रियविशाम्	१८	४१
मष्टो मोहः स्मृतिलेम्बया	१८	७३	पिताऽहमस्य जगतः	९	१७	म.		
नहि कश्चित्क्षणमपि	३	५	पुण्यो मन्थः पृथिव्यां च	७	९	भक्त्या त्वनन्दया शक्यः	११	५४
न हि देहभृता शक्यम्	१८	११	पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	१३	२२	भक्त्या मायमिजानाति	१८	५५
न हि प्रपद्यामि ममापनुयात्	३	८	पुरुषः स परः पापं ।	८	२२	भयान्न भोग्यधर्मं कर्णध	२	३५
न हि ज्ञानेन सहस्रम्	४	३८	पुरोधसां च मुख्यं माम्	१०	२४	भवाप्ययौ हि भूतानाम्	११	९
नास्यप्रतस्तु योगोऽस्ति	६	१६	पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४४	भोग्यमशेषप्रमुखतः	१	२५
नाऽऽदत्ते नस्यचित्पापम्	५	१५	प्रपक्त्वेन तु यज्ज्ञानम्	१८	२१	भूतमात्रं स एवायम्	८	१९
नान्तोऽस्ति नम दिव्यनाम्	१०	४०	प्रकारां च प्रकृतिं च	१४	२२	भूमिरापोऽनलो वायुः	७	४
नान्यं गुणैर्मयः कर्तारम्	१४	१९	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	१	भूय एव महाबाहो !	१०	१
नासतो विद्यते भावः	२	१६	प्रकृतिं पुरुषं चैव	१३	२०	भोकारं यज्ञतपसां	५	२९
नास्ति बुद्धिरुपकथ्य	२	६६	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	९	८	भोगैर्धर्म्यप्रसक्तानाम्	२	४४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	७	२५	प्रकृतेः शेषसम्भूदाः	३	२९	म.		
नाहं वेदैर्न तपसा	११	५३	प्रकृतेः च कर्माणि	१३	३०	मक्षितः सर्ववर्षाणि	१८	५८
निमित्तानि च पश्यामि	१	३१	प्रजहाति यदा कामान्	२	५५	मक्षिता नृजतप्राणाः	१०	६
नित्यस्य तु चमत्पाद्यः	१८	७	प्रयत्नायतमानस्तु	६	४५	मत्कर्मकृत्यपरमः	११	५५
नित्यं बुद्धेर्कर्म त्वम्	३	८	प्रयत्नकाले मनसा	८	१०	मत्तः परतरं नान्यदे	७	४
नित्यं सञ्चरति त्वम्	१८	२३	प्रलयनिष्ठमनसम्	५	९	मदनुग्रहाय परमम्	१३	१
निराशीयतविषात्पत्न्या	४	३१	प्रकृतिं च निश्चिंतिं च	१६	७	मनःप्रसादः श्रोम्यत्वम्	१४	१६
निर्मानमोहा जितमद्रदोषाः	१५	५	" " " "	१८	३०	मनुष्याणां सहस्रेषु	७	३
निर्घयं धृष्टं मे तत्र	१८	४	प्रशान्तमनस होनम्	६	३०	मन्मथा मय मद्रक्तः	९	१४
निद्रस्य पातपद्मानः	१	३६	प्रशान्तात्मा विगतभी.	६	१४	" "	१८	१५
नेहाशिकमनासोऽस्ति	२	४०	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२	१५	मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४
नेते ह्यतो पापं । जानन्	८	२०	प्रज्ञादध्यात्मि दित्यानाम्	१०	३०	मम योनिर्नहद्म	१४	१
नेनं शिष्टमिति छात्राणि	२	२३	प्राप्य पुण्ययुता लोकान्	९	४१	ममेकान्तो जीवलोके	१५	४
नेव शिष्टिभ्योमीति	५	८	य.			मया तत्तमिदं त्वम्	९	४
नेव तस्य इतिगर्भः	३	१८	कपुतरासाऽऽमनस्तस्य	६	१	मयाऽऽदत्तेन प्रकृतिः	९	१०
			बलं यत्नतां चाहम्	७	११			

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
मया प्रसन्नेन तवायुनेदम्	११	४७	यत्र काष्ठे त्वनादृतिम्	८	२३	यं हि न व्यययन्त्येते	२	१५
मयि चानन्ययोगेन	१३	११	यत्र योगेश्वरः कृष्णः	१८	७८	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६	२३
मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०	यत्रोपरमते चित्तम्	६	२०	यः सर्वज्ञानभिरेहः	२	५७
मय्यावेक्ष्य मनो ये मां	१२	२	यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानम्	५	५	यातयाम् गतरसम्	१७	१०
मय्यासक्तमनाः पार्थ ।	७	१	यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्	९	६	या निशा सर्वमूलानाम्	२	६९
मय्येव मन आपत्स्व	१२	८	यथा द्वीपो निवातस्थः	६	१९	यान्ति देवव्रता देवान्	९	२५
महर्षयः सप्त पूर्वे	१०	६	यथा नदीनां बहवोऽप्सु वेगाः	११	२८	यामिमां पुष्टितां वाचम्	२	४२
महर्षीणां शृणुहम्	१०	२५	यथा प्रज्ञासयत्येकः	१३	२४	यावत्सञ्जायते किञ्चिन्	१३	२७
महात्मानस्तु मां पार्थ ।	९	१३	यथा प्रदीप्तं ज्वलन्	११	२९	यावदेतामिरोक्षेऽहम्	१	२२
महाभूतान्यदङ्कारः	१३	६	यथा सर्वगतं सौदम्यात्	१३	२३	यावानर्थ उदपाने	२	४६
मत्ते व्यथा मा च	११	४९	यथेपांति समिद्धोऽग्निः	४	२७	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	५	१२
माप्राप्त्यर्शास्तु कौन्तेय ।	२	१४	यदमे चानुबन्धे न	१८	३९	युक्ताहारविहारस्य	६	१७
मानापमानयोस्तुल्यः	१४	२५	यदद्वैद्व्याप्यमित्य	१८	५९	युञ्जतेन सदाऽऽत्मानम्	६	१५
मानुषेयं पुनर्जन्म	८	१५	यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	८	११	" "	६	२८
मां च योऽप्यभिचारेण	१४	२६	यदा ते मोहकलिलम्	२	५२	युयामस्तुव विक्रान्तः	१	६
मां हि पार्थ । व्यपाधित्य	९	३२	यदादित्यगतं तेजः	१५	१२	ये वैव सारिवक्त्रा भावाः	७	१२
सुखस्रोतज्जन्वादी	१८	२६	यदा भूतगुणमावृणु	१३	३१	ये तु धर्म्मावृणुतिदम्	१२	२०
मूढमाह्नाऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यदा यदा हि धर्मस्य	४	७	ये तु सर्वाणि कर्माणि	१२	६
गृह्युः सर्वहरश्चाहम्	१०	३४	यदा विनश्यतं चित्तम्	६	१८	ये त्वध्वमनिर्देह्यम्	१२	३
मोषाक्ष मोषकर्मणः	९	१२	यदा सत्त्वे प्रप्रेते तु	१४	१४	ये त्वेतदभ्यस्यन्तः	३	३२
य			यदा संहरते चायम्	२	५८	येऽप्यन्यदेवतामक्ताः	१	२३
य इदं परमं गुणम्	१८	६८	यदा हि नेन्द्रियाणेषु	६	४	ये मे मतमिदं नित्यम्	३	३१
य धनं वेति हस्तारम्	२	१९	यदि मामप्रतीकारम्	१	४६	ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११
य एवं वेति पुरम्	१३	२४	यदि ह्यहं न वंतेय	३	२३	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१७	१
यथापि सर्वमूलानाम्	१०	३९	यदृच्छमा चोपपन्नम्	२	३२	येपामर्थं काङ्क्षितं नः	१	३३
यथावहासाधमसृष्टतोऽधि	११	४२	यदृच्छालाभसन्तुष्ट-	४	२२	येषां त्वन्तर्गतं पापम्	७	२८
यजन्ते चारिवद्वा देवान्	१७	४	ययदाचरति धैर्यः	३	२१	ये हि संस्पृशन्ता भोगाः	५	२२
यक्षो दानं तपः कर्म	१८	५	ययद्विमुक्तिमसृज्यम्	१०	४१	योगयुक्तो विमुक्तात्मा	५	७
यज्ञायाश्चतसृजः	४	३१	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगसंश्लेषकर्मणाम्	४	४१
यज्ञिघ्नोऽग्निः सन्त-	३	१३	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगस्थः कुरु कर्माणि	२	४८
यज्ञार्थायकर्मणोऽप्यग्र	३	९	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगिनामपि सर्वेषाम्	६	४७
यज्ञे तपश्च दाने च	१७	२०	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योगी युञ्जते श्रुतम्	६	१०
यज्ञात्प्रा न पुनर्जन्म	४	३५	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योऽस्मान्मन्त्रवेक्षेऽहम्	१	२३
यततो ह्यपि कौन्तेय ।	२	६०	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२	१७
यतन्तो योगिनश्चैव	१५	११	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योऽजन्तुश्चोऽन्तरात्मा	५	२४
यतः प्राप्तिभूतनाम्	१८	४६	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	यो मामत्रमनादि च	१०	३
यतन्द्रियमनोयुधिः	५	२८	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	यो मां पश्यति सर्वत्र	६	१०
यतो यतो निष्पत्ति	६	२६	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	यो यो यो यं तदुं मत्तः	७	२१
यन्तेति यदभावि	१	२०	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८	योऽर्थं योग्यश्वा श्रेष्ठः	६	३३
यतश्चे विपश्चि	१८	३०	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८			
यत्तु बानेयुना कर्म	१८	२४	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८			
यत्तु कृष्णबरेडदिभन्	१८	२२	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८			
यत्तु श्रुत्याकार्यम्	१०	२३	ययन्त्येते न पश्यन्ति	१	३८			

श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.	श्लोकप्रतीकानि	अ.	श्लो.
रजस्तमयामिम्य	१४	१०	शरीरं यदवाप्नोति	१५	८	समं सर्वेषु भूतेषु	१३	२८
रजसि प्रलयं गत्वा	१४	१५	शरीरवाह्नौ शिर्येत्	१८	१५	सम. शत्रौ च मित्रे च	१२	१८
रजो रागात्मकं विद्धि	१४	७	शुद्धृष्णे गतीं ब्रूते	८	२६	समोऽहं सर्वभूतेषु	९	२९
रसोऽहमप्यु कौन्तेय ।	७	८	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	सर्वाणामादिरन्तश्च	१०	३२
रागद्वेषविषुक्तस्तु	२	६४	शुभाशुभफलैरेवम्	९	२८	सर्वकर्माणि मनसा	५	१३
रागी कर्मफलप्रेयुः	१८	२७	शौर्यं तेजो धृतिर्दाह्यम्	१८	४३	सर्वकर्माण्यपि सदा	१८	५६
राजन् । संसृज्य संसृत्य	१८	७६	धन्या परया तप्तम्	१७	१७	सर्वगुणतम भूयः	१८	६४
राजविद्या राजगुहम्	९	२	धन्वावाननसूयश्च	१८	७१	सर्वतः पाणिपादं तत्	१३	१४
छद्वाण शङ्खध्वजिम्	१०	२३	धन्वावाँलमते ज्ञानम्	४	३९	सर्वद्वाराणि सयस्य	८	१२
छादित्या वसवो ये च	११	२२	युतिविप्रतिपत्ता ते	२	५३	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४	११
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रम्	११	२३	धेयान्द्रव्यमयायज्ञात्	४	३३	सर्वधर्मान् परित्यज्य	१८	६६
ल			धेयान्स्वधर्मो विगुण	३	३५	सर्वभूतस्वभारानाम्	६	२९
सम्भन्ते ब्रह्म निर्वाणम्	५	२५	धेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१८	४७	सर्वभूतास्थित यो माम्	६	३१
लेख्यसे प्रसमान समन्तात्	११	३०	धेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१२	१२	सर्वभूतानि कौन्तेय ।	९	७
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	३	३	धेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	४	२६	सर्वभूतेषु येनैवम्	१८	२०
लोभः प्रवृत्तिराश्मः	१४	१२	धेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१५	९	सर्वमेतद्वत् मन्ये	१०	१४
य			धेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	१	२६	सर्वयोगिषु कौन्तेय ।	१४	४
वक्तुमर्हस्यशेषेण	१०	१६	स			सर्वस्य बाह हृदि समिविष्टः	१५	१५
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	११	२७	स एवाय मया तेऽय	४	३	सर्वाणिन्द्रियकर्माणि	४	२७
वायुर्यमोऽप्रिवर्णः	११	३९	सङ्करो नरकायैव	१	४२	सर्वेन्द्रियगुणाभासम्	१३	१५
वासांसि जीर्णानि यथा	२	२२	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	सहजं कर्म कौन्तेय ।	१८	४८
विद्याविनयसम्पन्ने	५	१८	सत्ता कर्मण्यविद्वांसः	३	२५	सह्यज्ञा, प्रज्ञाः सङ्घा	३	१०
विधिहीनमसृष्टानम्	१७	१३	सखेति मत्वा प्रसभम्	११	४१	सहस्रगुणपर्यन्तम्	८	१७
विषिक्तसेवी लघ्वाशी	१८	५२	स घोषो धार्तराष्ट्रानाम्	१	१९	साधियुताधिदैवं माम्	७	३०
विषया विविक्तसन्ते	२	५९	सततं कीर्तयन्तो माम्	९	१४	साल्पयोगी पुण्यबाला,	५	४
विषयेन्द्रियसंयोगात्	१८	२८	स तया धन्या युक्तः	७	२२	सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म	१८	५७
विस्तरेणाऽऽत्मनो योगम्	१०	१८	सत्कारमानपूजायैव	१७	१८	सीदन्ति मम पात्राणि	१	२९
विहाय कान्ता यः सर्वान्	२	७१	सत्त्वं रजस्तम इति	१४	५	सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा	२	४८
धीतरागमयक्रोधाः	४	१०	सत्त्वं सुखे सञ्चयति	१४	९	सुखदुःखे समे कृत्वा	२	३८
शृण्वीमा वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	सत्त्वात्सञ्चयते ज्ञानम्	१४	११	सुखमात्यस्तिकं यत्तत्	६	२
वेदानां ज्ञानवेदोऽस्मि	१०	२२	सत्त्वानुसृणा सर्वस्य	१७	३	सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८	३६
वेदाविनाशिनं नित्यम्	७	२१	सत्त्वं चेतते स्वस्वा	३	३३	सुदुर्दशमिदं रूपम्	११	५२
वेदाहं समतीतानि	२	२६	सद्भावो साधुभावे च	१७	२६	सुहृन्मित्राण्युदासीन-	६	९
वेदेषु यत्नेषु तपस्सु चैव	८	२८	सन्तुष्टः सतत योगी	१२	१४	स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या	११	३६
वेपथुश्च शरीरं मे	१	२९	समियम्येन्द्रियग्रामम्	१२	४	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२	५४
व्यवसायमिमका बुद्धि	२	४१	सम्यासस्तु महाबाहो !	५	६	स्वपर्शमपि चावेक्ष्य	५	२७
व्यामिश्रणैव चाकपेन	३	२	सम्यासस्य महाबाहो !	१८	१	स्वभावजेन कौन्तेय !	१८	६०
व्याप्तप्रसाधञ्चतुर्वान्	१८	७५	सम्यास कर्मणा कृणु !	५	१	स्वयमेवाऽऽत्मनोऽऽत्मानम्	१०	१५
श.			सम्यास कर्मयोगश्च	५	२	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८	४५
शमोतीहैव य शोढम्	५	२३	समदुःखसुख स्वस्य	१४	२४	ह.		
शने शनैश्चमेव	६	२५	समं कायशिरसीमम्	६	३३	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्	१	३७
शमो दमस्तपः शोचम्	१८	४२	समं पश्यति सर्वत्र	१३	२९	हन्त ते कथयिष्यामि	१०	१९
						हृषीकेश ! सदा चाक्यम्	१	२१

इति श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाकारादिवर्णानुक्रमः समाप्तः ।

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tikās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gītā, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharām Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedānt Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bāl Gangādhār Tilak, the author of Gītā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gītā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gītā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tikās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gītā is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gītā Bhāshya, he refers to some desultory Tikās, extant in his time, and suggests a few-five or six-variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gītā and for having written his Adwaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Adwaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sutras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas i. e., heads of the different Sampradayaś (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, this wrangling about interpretation of words and phrases;—this method of twisting the meaning has not ceased to-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gītā in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tikākārs (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Adwaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vyākhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200).

Gītā is accepted as an authority by both the Smartas and Vaishnavas without distinction. The Smartas consider the Bhāshya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātmā. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smārtas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smārta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishta-Adwaita Bhāshya of the great Rāmānuja Āchārya (about 1017-1137 A. D.) with the Tikā Tātparya-Chandrikā of Vedānta Deshika.

But before Rāmānuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tikā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha sangraha, and Vedānta Deshika the erudite scholar and follower of Rāmānuja, wrote a running commentary on it called the Rakshā. To understand thoroughly the Bhāshya of Rāmānuja, it is absolutely necessary to read these two Tikās together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakshā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishta-adwaita doctrine of the Shree Sāmpradāya of the Vaishnava sect of Rāmānuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāshya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tikā Prameya Deepikā of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāshya of Hanumat. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmachandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna; [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarāshtra was the second listener; Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third; Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth; Vaishampāyana who renarrated it to Jaumejaya was the fifth; and Suta Purānik who retold it to Shaunaka and other Rishis in Naimishāranya the sixth; and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāshya known after him as the Paishācha-Bhāshya; but even a superficial study of this Bhāshya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāshya to be the basis of Shankara's Bhāshya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, Keeping-shankar's Bhāshya as a model before him, (a branch of the Prākṛit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāshā is the popular language in which Gṇadhya (about A. D. 135) wrote Bṛihat-kathā-manjari, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Kathā-saritsāgar in Sanskrit (about A. D. 900).

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhāshya was written in the Pishāch Bhāshā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gītā is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavāda propounded by Shankara, because it has the support of Hanumān, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmāvanda-giri Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhva and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavāda of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasūtras of Pātanjali. He has not commented upon the different Vibhūti of the Lord mentioned in the 10th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tikā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10). The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabhācharya (1473-1531 A. D.) His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhāshya on the Gītā, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sūtras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakarans of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gītā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gītā.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gītā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1784 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhārāj, (who was the fifth grand-son of Shree Vallabhācharya) wrote Tatva-deepikā Tikā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. Even a

cursory glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his Tīkā, whereas Purushottamji's Amṛitaranginī is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and mastery genius which produced the Anu-bhāshya-prakāśh. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shuddhādwaita sect.

(11) The last commentary on the Gītā which has been selected for printing is the Bhāva-deepa of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahābhārata. He follows Shankaracharya's doctrine of Advaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of Tīkās covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevalādwaitism of Shankara, (2) Viśiṣṭādwaitism of Rāmānuja, (3) Dvaitism of Madhva and (4) Shuddhādwaitism of Vallabha.

There now remains the Tīkā of one more Sampradāya. It is that of Nimbārkaśwami, (about 1164 A. D.) which is known as Dvaita-ādwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhāchārya, Nimbarka has also not written any commentary (Bhāshya or Tīkā) on the Gītā or the Upanishads, but a short Tīkā on Brāhma-Sūtras known as Vedānta Kaustubha. His well-known disciple Keshava Kashmirin (1510 A. D. about) has written out a commentary on the Gītā in accordance with his teachings. This Tīkā has already been published by us years ago in the second collection of the eight Tīkās on the Gītā written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the Gītā and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the Bhāshyas and Tīkās will prove a very valuable asset to him. Besides these published Tīkās, we possess in our Library four hitherto unpublished Tīkās. The diversity of views is due to the fact that the Gītā is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many Tīkās in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of Gītā-Mahātmyas and Nyāsa-Dhyāna etc., at the beginning of the work. The second Gītā-Mahātmya, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or Adhyāya we have inserted Mahātmyas peculiar to that chapter from the Padma-purāṇ, showing in what great veneration and esteem the Gītā is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Anant Yagneshwara Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes styled by him as Anu-Gītā. He has made use of Marathi commentaries on the Gītā viz. that of Gynāneśhwara Maharaj.

and Vāmana Pandit. His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration. He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās. His labour cannot be over valued. In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together, where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up. We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gītā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in. No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning. The rest we propose to do, God willing, in a separate publication.

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from Bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sang, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life.

SEQUENCE

Yamunā Munī	Śrīna-saṅgraha
Deshika	Rāshā
{ 1 Shankara	Kevala (absolute) Advaita Bhāshya
{ 2 Anandagiri	Vyākhyā
{ 3 Rāmānuja	Vishuṣṭa-Advaita (peculiar) Bhāshya
{ 4 Desika	Tatparya-chandrikā
{ 5 Madhva	Dvaita-Bhāshya
{ 6 Jayatirtha	Prameya Deepika
7 Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8 Venkata-natha	Brahmanāṇdagiri
{ 9 Vallabha	Shuddha (Pure) Advaita
{ 10. Purushottama	Amrita-tarangini.
11 Nilakantha	Bhāva-deepa

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad-Bhagavat-Geeta Vol II

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the *Bhashya Tatwa prakasha* श्रवणप्रकाश by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the *Dwaita adwaita* school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnava teacher. The second commentary known as *Guddhariha deepika* is by the able exponent of *Adwaitic* philosophy, (with a tinge of *Bhakti*-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's *Bhashya*. The third commentary is *Tatparya bodhini* of Shree Shankaranand Swami. (He was the guru of Shree Vidyaranya Swami, the author of *Vedanta Panch dashi*), the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami, the fifth is *Bhava-Prakasha* by Sadananda. (It is in verse-form) the sixth is *Bhashyotkarsha deepika* : e further light on the exposition of the *Bhashya* of Shree Shankaracharya by Shree Dhanapati Siri. the seventh is *Paramarthaprapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the *Adwaita* philosophy, while the last one *Arihasangraha* is an exposition of the *Dwaita* philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol)

This collection of *Bhashyas* and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late Lok Manyu Bal Gangadhar Tilak, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Geeta Rahasya* (written in Marathi Language)

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super octavo

Rs 10- 0-0

Annalysis of the Commentaries —

Schools of Philosophy	Exponents	Works	vol
1 Adwaita	Shankara	Bhashya	(I)
2 Dwaita	Madhwa	Bhashya	(I)
3 Vishista Adwaita	Ramanuja	Bhashya	(I)
4 Suddha Adwaita	Vallabha	Tatva deepika	(I)
5 Dwaita Adwaita	Nimbarka	Tatva Prakasha	(II)

(I) Further expositions of the *Adwaita* Philosophy —

Writers	Works	
1 Hanumat	Paishacam-Bhashya	(I)
2 Anandagiri	Bhashya Vyakhyanam	(I)
3 Nilkartha	Bhava Pradepa	(I)
4 Madhusudana	Guddhartha Deepika	(II)
5 Shankarananda	Tatparya Bodhini	(II)
6 Shreedhara	Subodhini	(II)
7 Sadananda	Bhava-Prakasha	(II)

8	Dhanpatisuri	BhashyotLarsha-Deepika.	(II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa.	(II)
10	Dhupakara Shastri	Ar Gita	(I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy —

1	Jayateertha	Prameya Deepika	(I)
2	Raghuachandra	Artha-Sangraha	(II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy —

3	Yamuna Muni	Artha-Sangraha	(I)
2	Vedanta Deshika	Artha-Sangraha-raksha	(I)
	(Venkatanatha)		
3	"	Tatparya-chandrika	(I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy.—

1	Purshotamji	Amrita-tarangini	(I)
---	-------------	------------------	-----

(V) Further exposition and examination of Absolute Adwaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy —

1	Venkatanatha	Brahmananda-giri	(I)
	(Gauda-Brahmananda)		

उत्तरगीता Uttara Geeta With a commentary by Shree *Gaudapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shuka-Deva, son of Shree Vyasa, the author of Mahabharata and Bhagvat Size Royal 12 mo

0- 3-0

Pauranic and Historical

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Ramayana by Valmiki India's great est epic poem composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries — 1st called *Ramayana Tilaka*, by Shree *Nagesha Bhalla*, 2nd called *Ramayana-Shivromani* by Pandit Shree *Vanshidhara Shiva Sahaya* and 3rd called *Ramayana Bhushana* by *Govinda Raj*. The Book is bound in seven parts cloth bound, size Super Royal 8 vo Pages 3082

Rs 91-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	3- 0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	5- 0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	.. 2-12-0
5	Sundera Kanda सुन्दरकाण्डम्	1695-2038	3- 8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	8- 0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	. 6- 0-0

Mahabharata

श्रीमद्भारत विराटपर्व

Mahabharata Virata Parva (IV) with 8 commentaries. This book published for the first time in the history of the Sanskrit literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotype printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers, at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of the Mahabharata in a collected form.

The Virata Parva contains the following eight commentaries (1) *Bharatbhava-deepa* i. e. light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree Nilkantha. On all the Parvas this commentary is available. (2) *Bharata deepika* by Arjuna-Mishra known also as Partha Sarathi who is considered the earliest commentator on Bharata. His commentary is available on about 10 Parvas, though it is thought that he commented on all the Parvas. (3) *Bharata-Prakasha* by Chaturbhuj-Mishra. (4) *Bharatartha-Prakasha* by Sarvadnya-Narayana. (5) *Durghatartha-Prakashini* i. e. light on only the difficult portions of Bharat by Vimala-Bodha. (6) *Virodhartha-Bhanyini* i. e. solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by Rama-Krishna. (7) *Vishama-pada-vivarana*, i. e. explanation of the knotty portions of Bharata. (8) *Laksh-Abharan* by Vadirajtirtha.

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars. No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes. We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind. What they have attempted is only to publish the text. We have only a limited number of copies in hand. Price Rs. 4- 8-0

श्रीमहाभारत उद्योगपर्य-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries (1) *Bhava-deepa* by Nilkantha, (2) *Deepika* by Arjuna Mishra, (3) *Durghatartha Prakashini* by Vimala Bodha, (4) *Bharatartha Prakasha* by Sarvadnya-Narayana, and (5) *Lakshabharana* by Vadirajtirtha.

It includes besides these commentaries the *Bhashya* of Shree Shaunkaracharya on the *Sanatsujatiya Akhyana* with numerous readings.

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre. These volumes are prescribed as text books in the B. A. and M. A. classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors. The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions. A friend writes—"To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in. It is really an example of what is necessary for scholars to do." Cloth bound, Imperial 8 vo. Rs. 8- 8-0

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Arandagir's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatparya Chandrika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya deepika*, (7) Hanuman's *Paishacha Bhashya*, (8) Venkatnatha's *Bhramanandagiri*, (9) Vallabha's *Tattva deepika*, (10) Purushotama's *Ananta tarangini*, (11) Nilakantha's *Bh. ta deepa*, and last
- Ramana muni's *Artha sangraha* with Deshika's *Raksha*
and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL 1

(First Six Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1935

This book Can be had from —

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle

Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

<i>Commentators:—</i>		<i>Commentaries:—</i>	
General Gita Mahatmya (2)		From Varahapuran etc ,	
1 SHANKARACHARYA	Adwaita BHASHYA	...
2 Ananda giri...Bhashya Vyakhya	...
3 RAMANUJA	Vishishtadvaita BHASHYA	...
4 Vedant deshika	Tatparya Chandrika	...
5 MADHVA	Dwaita BHASHYA	...
6 Jayatirtha Prameya-Deepika	...
7 Hanuman	Panchsloka BHASHYA	...
8 VenkatanathaBrahmananda giri	...
9 Vallabha Tatva deepika	...
10 Purushotama Amrita-tarangini	...
11 Nilakantha...	...	Bhava deepa	...
12 Yamuna-muni	Artha sanghruba	...
13 Deshika Itakha	...
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	...	From Padmapuran	...
15 Aṅgīr's Notes by Dhruvalata Shastri

This Book is Printed and Published

by

Natvarlal Ischharam Desai, L. A.

at

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमो गुच्छः]

प्रथमपङ्क्तम्

(१-६)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनवर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाङ्ग-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट, मुंबई

लिस्ताब्दः १९३५]

वैक्रमाब्दः १९९१

[शाकाब्दः १८५७]

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

साधन बिहिंदग, पल्किन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेयधिकारा राजशासनपदमनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराद्य (श्रीगीतामाहात्म्ये, ग्यासादि च)	(वैप्रदाय-)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(केवलाद्वैत-)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैत-)	भाष्यम्
४ पैदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथ	”	रा. भा. तात्पर्यचद्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैत)	(माध्य-) भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(केवलाद्वैत-)	पेशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथ	”	वद्वानन्दगिर्याख्यानाम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्याः	(शुद्धाद्वैत-)	तत्त्वदीपिका
१० पुरषोत्तमजी	”	अमृतसरङ्गिणी
११ नीलकण्ठः	(अद्वैत-)	भारतभाषदीप.
१२ बाबुनमुनिः	(विशिष्टाद्वैत-)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महादेशिकाचार्यो वैकटनाथ		गीतार्थसङ्ग्रहश्च
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(ग्रन्थभाष्यम्)
१५ अनन्ताय्या धूपकरनाम्निग		अधिगीता (टीपण्य)

वर्णना - मट्टयन्त्रालय इन्डियाम देसार् बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

साधन बिहिंदग, पल्किन्स्टन् सर्कल, कोट-मुंबई ।

PUBLISHERS' NOTE

The first edition of this collection of Bhāshyas and Tīkās (commentaries) on Shrimad Bhagwad Gita, Volume I, Part I, was published in 1906 A. D. by our late and revered father Ichcharam Suryarām Desai, a great admirer of Shree Krishna. It took nearly 25 years to sell off that edition of 1000 copies. It had become very popular among lovers of Vedant Philosophy and those interested in Hindu religion and literature. The late Bal Gangādhār Tilak, the author of Gītā-Rahasya (Marathi) greatly appreciated our enterprise. At the request, therefore, of the many admirers and students of the Gītā, we have decided to bring out a second edition, which in addition to being critical has been thoroughly revised and enlarged. In editing it, the learned Shastri, who is responsible for the work, has taken the help of various printed and manuscript copies of the Gītā. In the present edition we have referred to 13 commentaries, (11 principal and 2 minor Tīkās) and the order in which they have been printed has some significance underlying it.

Although the text of the Gita is very old, it is not known whether there existed any commentator of it before the Ādi-Shankara Achārya. In his introduction of the Gita Bhāshya, he refers to some desultory Tīkās, extant in his time, and suggests a few—five or six—variants, but the palm of honour goes to him for settling the text of the Gita and for having written his Advaita Bhāshya on it, thus forming the Prasthān Trayee, i. e., the basic three principal Hindu books of theology and philosophy. It was he who first expounded his Absolute Advaita philosophy basing it on the Gita, the ten principal Upanishads and the Brahma-Sūtras (the Prasthān Trayee). He lived from 780 to 812 A. D. His work stimulated other Āchāryas i. e., heads of the different Sampradāyas (sects) to examine and refute his reasoning and views and formulate their own theories. After him one religious thinker after another tried his best to vindicate his own doctrine. Some of them have corroborated Shankara's doctrine, while others have taken views quite opposite to those of Shankara on one and the same stanza and also in general. It is a veritable interesting intellectual fight, this wrangling about interpretation of words and phrases,—this method of twisting the meaning has not ceased to-day even. Even European scholars of note have interpreted the meaning of the Gita in different ways.

We have in this edition given in sequence the four chief Bhāshyas along with the commentaries on them written by acknowledged Āchāryas and Tīkākārs (commentators).

(1 and 2) First in order comes Kevala-Advaita Bhāshya of the great philosopher Shree Shankarāchārya with the Vyākhyā of Ānandgiri (about A. D. 1200)

Gītā is accepted as an authority by both the Smartas and Vaishnavas without distinction. The Smartas consider the Bhāṣhya of Shankara as representing their doctrine. They make no distinction between the different Devatās, whom they consider as but the different phases of one Para-Brahma or Ātma. Gītā is considered by the Vaishnavas as the chief book of authority in guiding their lives. The Smartas also do not lag behind in respecting the Gītā for the same purpose. Thus, in some respects, Shankaracharya represents both the Vaishnava as well as the Smarta side of the Hindu religion.

(3 and 4) Next is the Vishishtā-Adwaita Bhāṣhya of the great Rāmanuja Ācharya (about 1017-1137 A. D.) with the Tīkā 'atparya-Chandrika of Vedānta Deshika.

But before Rāmanuja flourished, his Guru (predecessor) Yamunā Muni had written a very small Tīkā, compressed and terse, in about 32 stanzas, known as Artha sangraha. And Vedānta Deshika the erudite scholar and follower of Rāmanuja, wrote a running commentary on it called the Rakṣha. To understand thoroughly the Bhāṣhya of Rāmanuja, it is absolutely necessary to read these two Tīkā's together. We have therefore printed them (Artha-sangraha and Rakṣhā) in this edition at the beginning of each chapter. This anthology completely represents the tenets of the Vishishtā-adwaita doctrine of the Shree Sampradaya of the Vaishnava sect of Rāmanuja.

(5 and 6) The third in order comes the Dwaita Bhāṣhya of Madhvācharya (about 1199-1278 A. D.) with the Tīkā Prameya Deepika of Jayateertha. They represent the Dualistic school of philosophy. This sect, is also a branch of Vaishnavism.

(7) After this has been printed the Paishacha Bhāṣhya of Hanumāt. There is no commentary on it.

Tradition says that on the battle field of Kurukshetra it was Hanumān, the servant of Shree Rāmchandra Bhagwān, popularly known as the Monkey-God, who holding the banner on the chariot of Arjuna, was the first to listen to the great divine spiritual discourse of Lord Shree Krishna, [Sanjaya who narrated word for word the events to Dhritarashtra was the second listener, Veda-Vyāsa the composer of the discourse into verse, was the third Ganapati who wrote it down at the request of Veda-Vyāsa was the fourth Vaishampāyana who renarrated it to Janmejaya was the fifth and Suta Purāṇik who retold it to Shauṇaka and other Rishis in Naimisharanya the sixth, and so on, it became very popular.] At the end of the discourse when Lord Shree Krishna found Hanumān committing his discourse to memory on the battle field, he asked him not to reveal its secret meaning to any one, but Hanuman asked the Lord's permission to do so, as it would benefit mankind. The Lord told him that he could do it not in the same body, but on assuming a new body. To this Hanuman agreed and taking the astral body of a Pishācha wrote out the Bhāṣhya known after him as the Paishācha-Bhāṣhya, but even a superficial study of this Bhāṣhya would show that it does not materially differ from Shankara's doctrine of Absolute Adwaitism.

Some, however, believe the Paishacha Bhāṣhya to be the basis of Shankara's Bhāṣhya, and that the real meaning of the teaching of the Gītā is what Hanumān

and Shankara state. For this reason Hanumān is placed before Shankar in sequence of time. But some scholars do not believe in the above tradition. They are of opinion that Hanumān must be the name of a Pandit who might have flourished after Shankara, and who wrote this Bhāshya in the Pishācha language, keeping Shankar's Bhashya as a model before him, (a branch of the Prākṛit language, used in Sanskrit dramas) and the present Bhāshya that goes by his name is merely a Sanskrit version of the same. Pishāch Bhāsha is the popular language in which Guṇadhyā (about A. D. 135) wrote Brihat-kathā-manjarī, from which Somadeva Bhatta of Kashmir wrote his famous Katha-saritsagar in Sanskrit (about A. D. 900).

It may be, it is only a surmise, that the original Paishācha Bhashya was written in the Pishāch Bhāshā which is now lost to us. From that some one has rendered it into Sanskrit, and it is before us now. Whether the original author of it was the Monkey-God or a learned Pandit of the name of Hanumān, the acknowledged author of Hanumān-Nāṭaka, it is very difficult to decide at this distant date.

This popular tradition alluded to here is to demonstrate that the real meaning of the Gita is Absolute (Kevala or Nirguna) Advaitavada propounded by Shankara, because it has the support of Hanuman, the standard bearer of Arjuna. From all these some what doubtful data and stories it is very difficult to assign any definite date to the author of the Paishācha Bhāshya.

(8) After the Paishācha Bhāshya has been printed the Brahmananda-giri Vyākhyā of Vyankatanātha. It is a unique commentary. Vyankatanāth, its author critically examines the three doctrines of Shankara, Ramanuja and Madhva and gives his own independent judgment on them. He leans more towards the Advaitavada of Shankara, still at times respectfully differs from him and in some places from Madhusudan Saraswati also. He is a very bold commentator. He even has the boldness to suggest a kind of re-arrangement of the stanzas of the sixth chapter according to the Yogasutras of Pātanjali. He has not commented upon the different Vibhūti of the Lord mentioned in the 18th Adhyāya, considering them to be simple and already sufficiently clear. It is very refreshing to read his Tilā. He flourished after Madhusudan Saraswati, i. e., in the seventeenth century A. D.

(9 and 10) The third Vaishnava sect is represented by Shri Vallabha Charya (1473-1531 A. D.). His doctrine is known as Shuddhadwaitavāda, but he himself has not written any Bhāshya on the Gita, nor on any of the principal Upanishads. He has only written a Bhāshya on Brahma-Sutras called Anu Bhāshya and that too only upto a portion of its third Adhyāya. But what his teachings and opinions are, can very easily be gleaned from Sarvanirnaya and Shastrārtha Prakaras of his Nibandha. He has expressed his opinion on the Gītā in the Tatva-deepa Nibandha, which has been printed at the end of the text of the Gita.

Although Shree Vallabha Ācharya has not written any Bhāshya on the Gītā, two of his descendants, Vallabha and Purushottama (1668-1781 A. D.) have written commentaries for the guidance of his (Shree Vallabhācharya's) disciples. This second Vallabha who was a descendant of Shree Raghunathji Māhārāj, (who was the fifth grandson of Shree Vallabhācharya) wrote Tatva-deepikā Tilā, but nothing particular is known about the date and place of his birth. Even a

cursory glance at his work will show that this second Vallabha has mostly followed Rāmānuja in his Tīkā, whereas Purushottama's Amrittarangini is illuminated with some original brilliant ideas, though we miss in the commentary his powerful and masterly genius which produced the Anu-bhāshya-prakāśh. These two commentaries bring out clearly the doctrine and tenets of the Shudhādhwaita sect.

(11) The last commentary on the Gītā which has been selected for printing is the Bhāva-deepa of Nilkantha Bhatta, the well known commentator on the whole of the Mahābhārata. He follows Shankarācharya's doctrine of Adwaita. He flourished in the fifteenth century A. D.

Thus this collection of Tīkās covers a period of more than one thousand years, but it is strange to find that all the writers come from South India, and are mostly of Dravidian origin.

The doctrines of the chief four Sampradāyas would, thus, be found in this volume, namely (1) Kevalādhwaitism of Shankara, (2) Viśiṣṭādhwaitism of Rāmānuja, (3) Dvaitism of Madhva and (4) Shuddhādhwaitism of Vallabha.

There now remains the Tīkā of one more Sampradāya. It is that of Nimbārkaśwami, (about 1164 A. D.) which is known as Dvaita-adwaitism or Bheda-abhedism. Like Shree Vallabhacharya, Nimbarka has also not written any commentary (Bhāshya or Tīkā) on the Gītā or the Upanishads, but a short Tīkā on Brāhma-Sūtras known as Vedānta Kaustubha. His well-known disciple Keshava Kashmirī (1510 A. D. about) has written out a commentary on the Gītā in accordance with his teachings. This Tīkā has already been published by us years ago in the second collection of the eight Tīkās on the Gītā written by altogether different well-known authors or religious teachers.

If any one is interested in the study of the different shades of meaning attached to the words of the Gītā and the hair-splitting interpretation of its phrases, these two collections of the Bhāshyas and Tīkās will prove a very valuable asset to him. Besides these published Tīkās, we possess in our Library four hitherto unpublished Tīkās. The diversity of views is due to the fact that the Gītā is such a book that every scholar finds some new light in its words and phrases, and even to day many Tīkās in various vernaculars have been and are being written and published in India, Europe and America along with articles and essays, in journals and magazines.

In order to make the collection complete, even from the orthodox point of view, we have printed two kinds of Gītā-Mahātmyas and Nyāsa-Dhyanā etc., at the beginning of the work. The second Gītā-Mahātmya, so far as we are aware, has not still been published any where. At the end of each chapter or Adhyāya we have inserted Mahātmyas peculiar to that chapter from the Padma-purāṇ, showing in what great veneration and esteem the Gītā is held by all sects of Hindus.

We cannot close this preface without thanking Shastri Annant Jaganneshwara Dhupkara of Goa (Mashal) who has kindly gone through the book while it was being printed and has written valuable notes, styled by him as Anu-Gītā. He has made use of Marathi commentaries on the Gītā viz. that of Gyanāneshwara Maharaj

and Vāmana Pandit His rendering of the Marathi Ovis and Aryas in Sanskrit inspires admiration He has also suggested many variants in the text based on old manuscripts, and they have been shown in their proper places.

We thank the editor, the learned Shastri, Gajanan Shambhu Sadhale for the pains taken by him in hunting out the various sources of the original quotations appearing in the Bhāshyas and the Tikās His labour cannot be over valued In order to allow him time to trace the original source of the quotations, composed forms or pages of the book were often delayed in going to the press for days together, where he has not been able to trace the source blank space is left for the diligent and studious reader to fill it up We shall feel highly obliged if any of the readers of this volume of the Gitā points out the untraced source or draws our attention to any mistake that might have crept in No pains have been spared to ensure accuracy, but still it is beyond human effort to escape committing mistakes or misprints altogether, for which our apologies are due to the reader.

We are aware that a book of this nature should have different kinds of proper indexes, but we have been able to give in this volume only the index of the verses at the end, and an exhaustive contents of the different subjects treated in each Adhyaya at the beginning The rest we propose to do, God willing, in a separate publication

In conclusion we reverently place this collection of fragrant flowers and *Tulsi patras* (leaves of the Tulsi-plant) picked from Bhāshyas and Tikās, the result of many years' labour and expense, at the holy lotus feet of Lord Shree Krishna, who sing, not only for Arjuna alone, but for the benefit of all creation, the Divine Song, full of melodious notes touching Hindu morals and religion, high philosophy and proper conduct of human life

SEQUENCE

	Yamunā Muni	Artha-saṅgraha
	Deshika	Raksha
{ 1	Shankara	Kevala (absolute) Advaita Bhāshya
{ 2	Anandagiri	Vyakhya
{ 3	Rāmānuja	Vishishtā-Advaita (peculiar) Bhāshya
{ 4	Deshika	Tatparya-chandrika
{ 5	Madhya	Dwaita-Bhāshya
{ 6	Jagadīśa	Prameya Deepika
7	Hanumat	Paishācha-Bhāshya
8	Venkata-nātha	Brahmanāndagiri
{ 9	Vallabha	Shudha (Pure) Advaita
{ 10	Purushottama	Amrita-tarangini.
11	Nalakantha	Bhāva-deepa

Gita-layani
Bombay
6-12 1935

Natvarlal Itchharam Desai
Proprietor
The Gujarati Pr Press

श्रीमद्भगवद्गीता

Shreemad Bhagavat-Geeta Vol II

This volume contains another set of 8 more useful commentaries or glossaries. The first is the Bhashya *Tattva prakashika* ह्यप्रकाशिका by Shree Keshava Kashmiri Bhattacharya, a follower of the Dwaita-adwaita school of Shree Nimbarka Swami, a great Vaishnavite teacher. The second commentary known as *Guddhartha deepika* is by the able exponent of Advaitic philosophy, (with a tinge of Bhakti-devotion) Shree Madhusudan Saraswati. It is a running glossary on Shree Shankaracharya's Bhashya. The third commentary is *Tatparya bodhini* of Shree Shankaranand Swami. (He was the guru of Shree Vidyaranya Swami the author of *Vedanta Panchadashi*), the fourth is *Subodhini* by Shree Shreedhar Swami, the fifth is *Bhava Prakasha* by Sadananda (It is in verse-form), the sixth is *Bhashyotkarsha deepika* a further light on the exposition of the Bhashya of Shree Shankaracharya by Shree Dhanapotsuri, the seventh is *Paramarthaprapa* by Daivadnya Pandit Shree Surya. The commentaries from two to seven are different expositions of the Advaita philosophy, while the last one *Arthasangraha* is an exposition of the Dwaita philosophy by Shree Raghavendra. (This is different from that one of Yamun Muni, printed in the 1st Vol).

This collection of Bhashyas and commentaries of different schools of thought in India is very rare and unique and was very much praised and appreciated by the late Lok-Manya Bal Gangadhar Tilak, who specially recommended these two volumes for a comparative study to the scholars in his famous book called the *Gee a Rahasya* (written in Marathi Language).

The second volume is bulky (Pages 1327) and the size is super octavo Rs 10-0-0

Annalysis of the Commentaries —

Schools of Philosophy	Exponents	Works	Vol
1 Advaita	Shankara	Bhashya	(I)
2 Dwaita	Madhwa	Bhashya	(I)
3 Vishista Advaita	Ramanuja	Bhashya	(I)
4 Suddha Advaita	Vallabha.	Tatva deepika	(I)
5 Dwaita-Advaita	Nimbarka	Tatva Prakashika	(II)

(I) Further expositions of the Advaita Philosophy —

Writers	Works	
1 Hanumat	Paishacja-Bhashya	(I)
2 Anandagiri	Bhashya Vyakhyanam	(I)
3 Nilkantha	Bhava Prad-epti	(I)
4 Madhusudana	Guddhartha-Deepika	(II)
5 Shankarananda	Tatparya Bodhini	(II)
6 Shreedhara	Subodhini	(II)
7 Sadananda	Bhava-Prakasha	(II)

8	Dhanpatisuri.	Bhashyotkarsha-Deepika.	(II)
9	Shri Surya Daivadnya.	Paramartha-Prapa.	(II)
10	Dhupakara Shastri	Avi-Gita	(I)

(II) Further expositions of the Dwaita Philosophy —

1	Jayateertha	Prameya-Deepika	(I)
2	Raghavendra.	Artha Sangraha	(II)

(III) Further expositions of Vishishtadwaita Philosophy —

1	Yamuna Muni	Artha-Sangraha	(I)
2	Vedanta Deshika (Venkatanatha)	Artha-Sangraha-raksha	(I)
3	"	Tatparya-chandrika	(I)

(IV) Further expositions of Shuddhadwaita Philosophy. —

1	Purshotamji	Amrita-tarangini	(I)
---	-------------	------------------	-----

(V) Further exposition and examination of Absolute Advaita Vishishtadwaita, and Dwaita philosophy —

1	Venkatanatha (Gauda-Brahmananda)	Brahmananda-giri	(I)
---	-------------------------------------	------------------	-----

उत्तरगीता Uttara-Geeta With a commentary by Shree *Gaudapada*, the spiritual teacher of the great Shankaracharya, and a disciple of Shukadeva, son of Shree Vyas, the author of Mahabharata and Bhagvat Size Royal 12 mo

0- 3-0

Pauranic and Historical

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Ramayana by Valmiki India's greatest epic poem, composed by the first Sanskrit poet Valmiki more than 8000 years ago, with 3 well-known commentaries — 1st called *Ramayana Tilaka*, by Shree *Nagesha Bhatta* 2nd called *Ramayana-Shivarama* by Pandit Shree *Vanshidhara Shri Sahaya* and 3rd called *Ramayana Bhushana* by *Govinda Raj*. The Book is bound in seven parts, cloth bound, size Super Royal 8 vo Pages 3082 ..

Rs 81-0-0

1	Bala Kanda बालकाण्डम्	Pages 1-402	3- 0-0
2	Ayodhya Kanda अयोध्याकाण्डम्	403-1040	5- 0-0
3	Aranya Kanda अरण्यकाण्डम्	1041-1378	2-12-0
4	Kishkindha Kanda किष्किन्ध्याकाण्डम्	1379-1694	2-12-0
5	Mundra Kanda मुन्दरकाण्डम्	1695-2038	3- 8-0
6	Yuddha Kanda युद्धकाण्डम्	2039-2726	8- 0-0
7	Uttara Kanda उत्तरकाण्डम्	2727-3082	6- 0-0

Mahabharata

श्रीमद्भारत विराटपर्व

Mahabharata-Virata Parva (IV) with 8 commentaries This book published for the first time in the history of the Sanskrit literature. This is an enterprising venture and a publication making quite a new departure from the stereotyped printing of the original great epic of India. For the clear understanding of the text and for the elucidation of the various interpretations put

on the verses by different writers at a very heavy cost it is arranged to publish all available commentaries on all the Parvas or as many Parvas as possible of Mahabharata in a collected form

The Virata Parva contains the following eight commentaries (1) *Bharatbhara deepa* i e light on the inner meaning of Bharata by the great commentator of scholastic fame Shree Nilkantha On all the Parvas this commentary is available. (2) *Bharata deepika* by *Arjuna Mishra* known also as *Partha Sarathi* who is considered the earliest commentator on Bharata His commentary is available on about 10 Parvas though it is thought that he commented on all the Parvas (3) *Bharata Prakasha* by *Chaturbhuga Mishra* (4) *Bharatartha-Prakasha* by *Sarvadnya Narayana* (5) *Durghatartha Prakashini* i e light on only the difficult portions of Bharat by *Vimala Bodha* (6) *Virodhartha Bhanjini* i e solution of the apparently diverse meanings of the different verses of Bharata by *Rama Krishna* (7) *Vishama pada vivarana* i e explanation of the knotty portions of Bharata (8) *Laksh-Abharan* by *Vadrajtirtha*

Numerous different readings from various manuscripts have also been given for the facilities of scholars No library in India or anywhere else should be without these valuable volumes We can safely say that even the western scholars of renown have not yet attempted an undertaking of this kind What they have attempted is only to publish the text We have only a limited number of copies in hand

Price Rs 4- 8 0

श्रीमद्भारत उद्योगपर्व-

Mahabharata Udyoga Parva (V)

This parva contains 5 important available commentaries (1) *Bhava deepa* by *Nilkantha* (2) *Deepika* by *Arjuna Mishra* (3) *Durghatartha Prakashini* by *Vimala Bodha* (4) *Bharatartha Prakasha* by *Sarvadnya Narayana* and (5) *Lakshabharana* by *Vadrajtirtha*

It includes besides these commentaries the *Bhashya* of *Shree Shankaracharya* on the *Sanatanasajanya Akhyana* with numerous readings

These two volumes of Mahabharata are edited with greatest care and pain by the late able Shastri Mahadeva Gangadhar Bakre These volumes are prescribed as text books in the B A and M A classes of the University of Bombay and were highly spoken of by the professors The volumes are printed on thick paper and in beautiful bold types with proper divisions A friend writes — To find the correct text of the great epic this attempt must be encouraged by every Indian and must be preserved in It is really an example of what is necessary for scholars to do Cloth bound Imperial 8 1/2 Rs 8- 8 0

ॐ

किञ्चिन्निवेदनम्

दिष्टयेदमिदानीं प्रकाशयते भगवतो मौमस्य ब्रह्मणो मुखै कृतावतारस्य जगद्गुरोः श्रीकृष्णस्य कृपया गीताव्याख्योपन्याख्यानां प्रथमगुच्छे प्रथमं पङ्क्तम् ।

भगवद्गीता नाम जगत्स्थितिकारणप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणवैदिकधर्मपरमार्थतत्त्वावबोधनरूपविषयमहिम्ना, संशयविपर्ययावस्पृशन्त्या, सचर्कशुद्धया प्रतिपादनसरण्या, अकृत्रिमयौजस्विन्या भारत्या, अस्थूलकृशया मूर्त्या, रसानुगुणया पदसंहत्या, नादनधुरया छन्दोविचित्या, अन्यैश्च तैर्गुणविशेषैर्विष्वक्प्रकृत्यमाणा परमोपनिषदे-वाशेषस्य वाक्यप्रपञ्चस्य । न केवलं भारते वर्षे, न वा संस्कृतभाषायामेव, अपितु सकलेऽपि वसुमतीतले सर्वास्वपि च भाषासु नास्ति कश्चिदव्यपरो ग्रन्थो योऽस्यास्तुल्यमारोहेदिति निश्चप्रचमेव सर्वेषां विशेषविदामिदानीम् ।

सा चेयं बादरायणशाण्डिल्यादिभिर्महर्षिभिर्मार्मासितार्था, चौषायनादिभिर्मर्माचार्यैराहता, पाद्मवाराहा-दिमहापुराणैर्दार्ढ्याहास्या, जाग्रता जगन्नायकेन स्वयं गीतत्वात्तन्निश्वासीन्नायाः श्रुतेरप्यतिशयाभिप्राय्येति कैश्चन साम्प्रदायिकैः परिगृहीता, परश्यतैः मार्चीनैराचार्यैः मञ्जावद्विश्च न्याख्याता, सम्प्रत्यपि पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च पण्डितैः सादरं परिशील्यमाना, अधिवसुधं न कस्याप्यविदितेति यद्यपि नापरं परिचायकम-पेक्षते, नापि च तत्र चापलायास्त्वविषयास्मल्लेखनी प्रारम्भते, तथापि शिष्टाचारानुरोधेन सम्पादककर्तव्यतया प्राप्तमस्याः प्रतिपाद्य-तात्पर्य-वक्तु-श्रोतु-व्याख्यातु-व्याख्यावैशिष्ट्य-कालनिर्णयादिषु विदुषां विवादास्पदी-भूतविषयविशेषविवेचनादि 'अवाच्यः सर्वः स्वमतिपरिणामावधि गृणन्' इति पुष्पदन्तोक्तिर्विसम्माधिकीर्य-तमपि ग्रन्थावलोकनोत्सुकमनसां सहृदयानां समयातिपातसम्भूतो रसभङ्गो मामूदिति धृष्टगेवोपसंहारा-त्मना विधित्समानाः प्रकृतप्रकाशनविषयान् कतिचन विशेषान् प्रदर्शयज्जसाज्जसरायः ।

यद्यपि चास्मादेव मुद्रणालयात्मकाश्चित्पूर्वस्य प्रथमगुच्छस्य द्वितीयमेतत्प्रकाशनं, तथापि प्रथमादिभिः प्रकर्षविशेषैः सर्वेन्द्रव्यघतनगीताप्रकाशनेषु प्रथमं पदमर्हतीति प्रत्यक्षमेव प्रेक्षावताम् । अत्र तावत्प्रथमं शिरोल्लेखैरुपदर्शितविषयाः प्रतिपक्षिविभक्तार्थाः श्रीभगवद्गीताश्लोकाः श्रोमन्ते । ततो व्याख्यानपञ्क्तौ-

(१) सम्प्रत्युपलभ्यमानसकलगीताव्याख्येनेषु श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यप्रणीतं प्रसन्नगम्भीरं भाष्य-मेव 'ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च' इति तदेवाप्रासनमध्यास्ते ।

(२) तत्समीपस्थितेन चानन्दज्ञानविरचितेन 'विवेचनेन' तत्पादपीठं परिपाल्यते ।

(३) तदनन्तरपदे विशिष्टाद्वैताख्येन स्वमतेनाद्वैतद्वैतमतयोरिव समयेनापि तदाचार्ययोः शङ्कराचार्या-नन्दतीर्थयोर्मध्यस्थैः श्रीरामानुजाचार्यैर्विरचितं भाष्यरत्नं विराजते ।

(४) तदवस्थितया कवितार्किकसिंहश्रीविक्रान्ताथनिर्मितया तात्पर्यचन्द्रिकया च तत्सम्यगुद्गास्यते ।

(५) तदग्रिमं स्थानं द्वैतमतप्रवर्तकैरानन्दतीर्थपरामिषैर्पद्माचार्यैः प्रणीतमतिदुरूहाशयं भाष्यं मूषयति ।

(६) तच्च जयतीर्थप्रदीपितया 'प्रमेयदीपिकया' नितान्तं नीराज्यते ।

(७) अध्यात्मशास्त्रे प्राधान्येन प्रस्थानमेदमातस्थुषामेषां माध्याणां पञ्चादतयाविषं पैशाचभाष्यं निपी-दति । यद्यपि पार्श्वरथकेतननिकेतनः प्रामञ्जनिरैवोपर्यासिकया गीताश्रवणापराधकृपिणभगवच्छापावा-प्तपिशाचभावस्तदपोहनोपायतया प्रणतितुष्टभगवदुपदिष्टमेतद्भाष्यमपि धिष्टेत्यस्ति काऽपि किंवदन्ती,

तथापि भगवत्पादीयं भाष्यमेव भूम्नाऽनुवददो भाष्यमन्येनैव केनचिद्वर्चीनीनेन हनूमन्नाम्ना
पण्डितेन कृतमिति कृतमतयस्तैस्तैर्हनुमिर्निश्चिन्वते । अत उचितमेवैतस्यान्नामस्थानेऽवस्थानम् ।

(८) ततः परं घेङ्कटनायकृतं 'ब्रह्मानन्दगिर्याख्यां' व्याख्यानं व्रीवर्ति । एतच्च तत्र तत्र भाष्यरामा-
नुजोदितानर्थान्सम्यग्विमुद्ध्य निराकुर्वत्, कचिन्मधुसूदनादीनविक्रामतः सयूध्यानपि तर्जयत्,
शाङ्करमाप्यस्य शरीररक्षकत्वं सम्यङ्निर्वहति । शाङ्कररामानुजभाष्यभाष्याणि तुरुनयाऽप्यस्यतामत्र
स्यमिदं मन्याग्रहे महत्साहाय्यमावक्ष्यति । परमत्र भाष्यीयत्वेनानुद्यमानं व्याख्यानं न मध्वभाष्यगतं,
किन्तु प्रायो विद्याधिरानमदृकृत- मन्व्यमथानुवर्तिनीस्थं, कचिच्चान्यत एव कुतश्चिदुद्धृतमिति
ज्ञेयम् ।

(९, १०) ततः प्रसीचीनं पदयुगुलं वल्लभलालोद्धासिता 'तत्त्वदीपिका' 'पुरुषोत्तमजीपकाशिता' 'अप-
ततराङ्गिणी' चेति वल्लभाचार्येपञ्चशुद्धाद्वैताख्येवेदान्तप्रस्थानान्तरानुसारि टीकाद्वयं क्रमादादीकते ।

(११) चरमं स्थानं च व्याख्यास्वचरमश्चतुर्धरनीलकण्ठदीपितो 'भावदीपः' उद्योतयति ।

अय मध्ये मध्ये मुहुरात्मानमाविष्कुर्वती 'अविगीता' नाम्नी अस्मदीया टिप्पणी विवृता-
राधयितुं प्रयतते । एषा हि कचिदभिनवमर्यान्तरमुद्भावयति, विवादास्पदीभूतान्विषयान् विचार-
यति, सङ्क्षेपतः कुल्याख्यानानि निराकरोति, अत्रासङ्कलितव्याख्यानप्रस्थानान्तराणां ज्ञानदेवीयादिनाम-
न्तरमयव्याख्यागतांश्च हृदयहारिणोऽर्थान्मधुकरिव मधुबिन्दून्समाहरति । तत्र च शिवराजसम-
कालीनेन वामनपण्डितेन प्रणीताया द्वाविंशतिसहस्राधिकयोर्वीविलसिताया महाराष्ट्रमापादय्या
यथार्थदीपिकाख्यव्याख्याया अपूर्वा प्रतिपादनप्रणाली संस्कृतपण्डितानामपि स्थालीपुलकख्यावेव
परिचिता भवतिविति तद्वताः केचन विषया पथैरेव कणशोऽनुचन्ते तथा भिन्नभिन्नप्रस्थानानुसारि-
व्याख्याननिषावस्मिन् गुच्छे प्रत्यभिज्ञाप्रस्थानमपि स्थानमर्हतीति तद्व्यूनतापरिजिहीर्ष्याऽभिनव
गुसाचार्यप्रथितात् गीतार्थसङ्ग्राहपि कतिचनानांशा उपादीयन्ते । इत्थं यथाप्राणं धरमान-
मौढमेनां वात्सल्यपूरितया इशाऽनुगृहीशुर्निर्गच्छरूपावरुणालया महान्त इति विधासिम् ।
(१२) तथाऽयमप्यपरो विशेषो यद्वेङ्कटनायककृतखालंकृतः श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो 'गीतार्थसङ्ग्रहः'
प्रत्यध्यायमिह प्रतीहारयते, नानाख्यानोपशोभितस्य पञ्चपुराणीयस्य गीतामाहारस्यस्य बाध्यै
यथायथं पृष्ठगोप इवोपतिष्ठते ।

(४) तात्पर्यचन्द्रिका (७) पैशाचभाष्यम् (८) ब्रह्मानन्दगिर्याख्यां (९) तत्त्वदीपिका
चेति व्याख्याचतुष्कमपीदम्प्रथमतया साम्प्रतमास्मिन् गुच्छे समवेति ।

गन्धाः शास्त्रिमिः सूक्ष्मेक्षिकया संशोषिता अर्थावच्छेदानुरोधेन विमज्ज, बाधच्छेद-परी-
कलिङ्गयोजनैः तत्र तत्रोद्धृतप्रमाणवचसामाकरस्थाननिर्देशादिभिश्च ब्रह्म-
संकाश-
यने मुद्रणकाय-
नादपरः कोऽपि ना-
शुद्धेक्षितमिति सन्त-
विजानां मी-
गेपन-
Mahadiksha: samudrasante ।
prescribed & classes of the spoken of by the proper divisions. correct text of the encouraged by every India It is really an example of "holars to do" Cloth

द्वितीयादयानि यान्यशुद्धिपिशाचानि कचित्पदं चतु, वेरि-
रन्तीति प्रत्यध्यायं योजयितुमुपकान्तमपि तद्व्यन्याने रन्ती-
लोऽयं प्रक्रमभक्तः प्रेक्षावद्भिः ।
भिन्नभिन्नप्रस्थानपरिकर्मितत्वाद्भिरेषतो दुर्लि-
तमामोदास्पदं कुसुममुकुटपत्रवानामिका-
रामान्यसौजन्यसागलिनः 'सापत्ने' । १३

ननशास्त्रिणः सर्वेषामेव लब्धवर्णानामुत्तमर्णा इति-मन्यामहे सर्वार्थमनेह धन्यवादानर्हन्ति । अस्मिन्प्रकाशन
यमतया संगृहीतानां सर्वेषामपि ग्रन्थानां संशोधनादि तैरैवाकारीति नैतदकीर्तयित्वा तिष्ठासामः ।
तन्तोऽमितद्वयव्ययमविगणय्यैवंविधशास्त्रीयमहाकायग्रन्थप्रकाशनेनासिलस्य कृतिकुलस्य संस्कृतसाहित्यस्य
तान्तमुपकर्तृणामगणितगुणगणमण्डितानां 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतीनामापुरातन्यैश्वर्यादिभिः सर्वा-
समुन्नतिं विधात्वा शक्यताचावशिष्टान्यपि गीताग्याख्यानां तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशयितुं तान् भग-
गीतागुरुर्गोविन्द इत्याशास्य तदनुज्ञया तत्रभवतां विपश्चितामपचित्पै द्वितीयं पट्टं परिष्कृत्योपाहर्तुं प्रवर्तमहे ।

दोषा भवेयुः शतशोऽस्मदीयास्तान्धोपयेयुश्च मृषा द्विपन्तः ।

जानीमहे किन्तु निधाय मारं गुणैकगृह्येण घटामहेऽन ।

विद्वचरणरजःकणः—

विद्याविहारमन्दिरं भागेल-गोवा
शाके १८५६ दीपावली }

पूषकरोपाहोऽनन्तपद्मेश्वरशर्मा ।

विशेषनिवेदनम् ।

इदं विदितमेवात्रभवतां भवतां वेदान्तसिद्धान्तज्ञानामृतपारावारपारीणानां विमलधीविदग्धपुरीणानां
रत्नभूभारनिर्हरणाय कृतावतारस्यार्जुनसखस्य भगवतो नन्दनन्दनस्याननलिननिर्गतं भवतरङ्गिणीतरणी-
निर्वाणपद्मं गीताशास्त्रमिति । तन्नामनिर्वचनादिकं किञ्चिन्निवेदने निवेदितमतो न तद्विषयेऽधिकं
अभिप्रेतनीयमिति केवलं ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषयं यत्र किञ्चिदुच्यते—

यैरयं 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' इति नाम्ना मुद्रणालयः संस्थापितः समुन्नतिं प्रापितश्च तैर्गुरु-
रत्रोत्पादकैः 'देसाई' इत्याख्यकुलावतैः सुरि-सूर्यरामवन्शैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिर्वैविद्याज्ञानधनज्ञानोपा-
कव्यसन्निभैर्मौलैकद्वारभूतवेदान्तज्ञानामृतपरिप्लुतचन्द्रकान्तादिप्रणेनुभिर्विपुलतरद्रव्यव्ययेन वेदवेदान्तोप-
न्यायमीमांसासूत्रतिपुराणेतिहासादयः सहस्रद्वयाधिकग्रन्थाः सङ्गृहीताः, यत्रैकैकविषया द्विवाञ्चस्वारो
ऽदर्शभूता ग्रन्था दृग्गोचरतां समुपयान्ति । तत्र एव तैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिर्वैविद्यायाः शाङ्करभाष्यादिसत्त-
ल्लोपव्याख्यासंवलितः प्रथमं प्रथमो गुच्छः प्राकाशि, द्वितीयश्चाष्टोकोपेतो गुच्छः । एवं भगवद्गीतायाः
द्वयोपलब्धव्याख्यामधितं तृतीयं गुच्छमप्यङ्कयितुं त्रिकालमुपुक्तास्तेऽकारं त्रिगुणं कलयता फालेन
पठचरणलिनसेवनाय समाहूता इव वैकुण्ठमगमन् ।

अथ प्रकाशितपूर्वद्विरात्रस्य दुर्लभतामात्रः स एवमयं प्रथमोऽङ्को गुच्छः सहस्रार्थक्यं वैद्वेत्पुण्ड्रालङ्का-
शर्मणा साक्षात्माभिः साम्प्रतं टीकाचतुष्टयेन संवर्धित आदर्शपुस्तकैः सुसंस्कृत्य समीकृतो व्याख्योपव्याख्या-
तभिः स्वस्वमतपुष्टयै भुक्तिमृतिपुराणेतिहासग्रन्थैः समुद्धतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि प्रचुरतरप्रयत्ने-
व्याख्यानप्रय प्रकरणाध्यायश्लोकाव्यायच्छैः पाठभेदश्चालङ्कृत परसवर्ण-पदच्छेद-वाक्यच्छेद-परिच्छेदैर्विरामा-
यञ्जकचिह्नैश्च चिह्नितो मुच्यते पितृचरणपद्मीमनुसरद्विस्तस्युभिः 'नटवराल-मदनलाल-बाबुमाई' इति
त्रयेयप्रथितैः श्रीमद्भिः श्रेष्ठिभिः । तस्येदं प्रथमं पट्टं नितान्तवेदान्तसिद्धान्तानुचित्तनशीलेभ्य उपहारीक्रियते
नन्दं सविनयं च प्रसन्नचेतोभिस्तैः ।

सुत्रितेषु षोडशष्टेष्वस्य मुद्रणसमारम्भं कुतश्चिदाश्रुत्य सङ्केश्वरमठाभिष्टितशङ्कराचार्यवैयर्थ्यो विद्यालङ्का-
लङ्कोपपदेषूपकरेत्यन्ववायालङ्कारैः श्रीमदन्तन्तनामधेयैः शास्त्रिभिः स्वविद्याविहारमन्दिरसङ्गृहीतं श्रीमद्वेङ्क-
वार्थविरचितं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानं गीताग्याख्यातं सप्रमदं सविनयं साम्रदं च प्रेषितम् । यदादर्शमूर्तं याश्चात्र
ल्लोचनालोचनपथमवगाहन्तेऽविगीताख्याष्टिपन्यस्वास्तैरेव श्रीमद्भिर्महोदयैर्विरचिता इत्यवधेयम् ।

एवंगुणगणविशेषेण सुसाधिते सुसंस्कृतेऽयस्मिन्ग्रन्थेऽस्मदृष्टिपथतोऽपगतं विद्युदाघाततः कृता वर्णाव्योज-
विद्युक्ताश्च दोषाः सुस्तान्दोषाः समीकृत्यामुमङ्गीकुर्वन्स्वित्वाशास्ते—

भाष्यादपांसुः—

'साधले' इत्यापिभ्यः शम्भुमूर्तुर्गजाननः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथममुच्छे

प्रथमपट्टस्य विषयानुक्रमः

विषयः	पृष्ठांकाः
श्रीमद्भगवद्गीतामहात्म्यम् (अस्मत्संप्रदोपक्रमम्)	११
(ब्राह्म पुराणोक्तम्)	१३
श्रीमद्भगवद्गीताया आख्यादिः	१४
शाङ्करभाष्योपोद्धाते —	
भाष्यप्रणेतृस्तद्व्याख्यातुश्च महत्त्वम् ...	१
गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिद्वारा भगवद्वतारकारणम्	२- ३
वेदार्थसारसङ्ग्रहभूतगीताशास्त्रार्थाविष्करणाय	
शाङ्कराचार्यार्णां सहेतुका प्रतिष्ठा	४- ५
रामानुजभाष्योपोद्धाते—	
भाष्यकर्तृस्तद्व्याख्यातुश्च महत्त्वम्	५
भगवद्वतारद्वारा गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तिः ...	६- ११
माध्वभाष्योपोद्धाते—	
भाष्य-तर्किकाङ्गैर्महत्त्वम्	११
श्रीमद्भगवद्गीतायावतारकारणम्	१२
महाभारतप्रणयनद्वारा गीताशास्त्रप्रवृत्तिः ...	१२- १४
पेशाचभाष्योपोद्धाते-भाष्यकर्तृमहत्त्वं गीताशास्त्रप्रवृत्तिश्च	१५
श्रीवल्लभाचार्यप्रकटित-तत्त्वदीपिकोपोद्धातः ...	१६
पुरातनजीकृतानुसूततरङ्गियुपोद्धाते-अद्वैताना मो-	
क्षोपायत्वेन गीताशास्त्रस्य वर्णनं(अस्मत्-)सि	
द्धान्तव्याख्यानगुणं, विशिष्टाद्वैतानामनुगुणं, अस्म-	
दादीना द्वाद्वाद्वैताना ॥ गीताशास्त्रे मुख्यतया	
भक्तेरुपपदेशवर्णन इति सिद्धान्तप्रतिपादनम्	१८- १९
यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसङ्ग्रहोपाद्धाते —	
महत्त्वपूर्वको गीताशास्त्रार्थसङ्ग्रहः	१९
प्रथममध्यमान्तिमपट्टाणामर्थसंग्रहः	२१
प्रथमोऽध्यायः १ ।	
विषयः	श्लो. पृ.
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्यायः १] ...	२४
कौरवपाण्डवानां युद्धतर्त जिज्ञासोर्भूतारुह्य ...	
समर्थं प्रति प्रश्नः	१- २६
समर्थदत्तं धृतराष्ट्रप्रश्नोत्तरं, पाण्डवसेनो विलोक्य	
भीमस्य दुर्योधनस्य श्रेणं प्रत्युक्तिश्च	२- २८
पाण्डवपरीया. केचन महारथाः	४- ३१
दुर्योधनपक्षीया. केचन युद्धविशारदा महारथाः	७- ३३

विषयः	श्लो. पृ.
दुर्योधनस्यावश्यकर्तव्योक्तिः	१०- ३५
युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो राज्ञादिवादिप्रधोषः	१२- ३६
स्वसारण्यं स्वीकृत्वाणं धीकृष्णं प्रत्यक्षुनोक्तिः ...	३०- ४१
अर्जुनविवादस्य निदानम्	३४- ४४
धीकृष्णं प्रति विषण्णाञ्जुनस्य विवादोक्तिः	
युद्धाकरणनिधयश्च	२८- ४५
सङ्ग्रयवाक्यम्	४७- ५६
श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य माहात्म्यम्	५८
परिधिष्व (टिप्पन्यः)—	५९
द्वितीयोऽध्यायः २	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह. [अध्यायः २]	६०
अर्जुनस्य युद्धोपरति धृत्वा प्रवृत्तं धृतराष्ट्रं प्रति तदर्थ-	
नाशनं सङ्ग्रयवचनम्, युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च	१-६१
पूर्वाहर्षभीष्मादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं	
वेत्यञ्जुनप्रश्नः	४- ६४
जयापञ्चयससिद्धान्तस्यार्जुनस्य धीकृष्णं प्रति	
हारोपसर्गणम्	६- ६७
सङ्ग्रयवाक्यम्	९- ७१
स्वजनवधाद्विधीदन्तं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रति आत्मा-	
न्तत्त्वज्ञानोन्मत्तपुरुषं कुरुक्षेत्रोद्धारं युद्धप्रवृ-	
त्तिकर भगवद्वचनम्	११- ७३
आत्मनोऽविनाशित्वाश्रित्यत्वे दृष्टान्तः ...	१३- ९०
आत्मनो नित्यत्वेऽविक्रियत्वे च सहेतुकं ...	
दृष्टान्तान्तरम्	२९-१३४
लौकिकपट्टपाभ्यात्मनः सहेतुकं शौर्यमोहानर्हत्वम्	१६- १४५
आत्मनो दुर्गोपत्तं तद्वृत्तौवृत्ततृणा च दौर्लभ्यम्	२१-१५१
आत्मनः सर्वगतत्वान्तिव्यवप्यत्वाचारोच्यत्वम्	३०-१५१
क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वायुद्धं श्रेयस्तापन, तत्फलं च	३१-१५६
क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रत्यवाय.	३३-१६०
युद्धयमानस्य प्रासन्निकोपयुक्तोपदेश.	३४-१६४
युक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रम	३९-१६७
विच्छिन्नस्य सासमासस्यायि निष्कामकर्मणो ...	
माहात्म्य फलप्राप्तिश्च ।	४०-१७१
तारवज्ञानप्राप्तयेका संसारापदभूताभान्ता युद्धय	४१-१७१

विषय	पृष्ठ
सुविधाप्रवृत्त्यर्थं सप्तार्वैतव्याय काम्यकर्मा-	
विद्वत्तानां फलादापादावधाना निन्द्या ...	४२-१७७
कामात्मना पत्नीमृताद्वेदोदितादपि सुमुखणा म्योचि	
सप्तारवादिणा मान्यमित्यादि सट्टान्तोपदेश. ४५-१८३	
योगयुक्तानां जनिमृतिनिवृत्तिपूर्वके	
मोक्षपदप्राप्त्युपाय	५१-२०५
शुद्धिद्विदिद्विद्वारा वैराग्यशाननि	
द्वयोः प्रातिकार	५२-२०७
स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) क्लिष्टमण	५३-२११
मिस्त्रुनस्य प्रश्न	५४-२११
धीमगवद्वक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य)	
सप्तारवादिना लक्षणानि	५५-२१४
इन्द्रियाणां विषयवैसृष्ट्येऽपि लक्षणानुवृत्ति	
निवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्युपाय	५६-२२१
स्थितप्रज्ञस्यसिद्धयर्थं ब्रह्मदिन्द्रियाणां	
जयोपायस्तत्फलं च	६०-२२४
विषयस्मरणस्यानर्थक्यत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता	
सन्निवृत्तिप्रदो मनस स्वास्म्योपायस्तत्फलं च	
स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुसंगे दृष्टान्त	
७०-२३९	
सुमुखोर्जीवनाद्यर्थं विषयसंविनोऽपि सुमुख्युपाय	
७१-२४३	
सुमुखो सप्तारवासप्तनिश्वस्यकृतापूर्वक	
एतदध्यायोक्तार्थम्योपसंहार	७२-२४३
द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् . . .	२४९
द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् (टिप्पण्य)	२५१
तृतीयोऽध्यायः ३	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ३]	२५७
प्रतिनिवृत्तिमार्गप्राप्त्युपायद्वयोनाश्रित- ...	
म्याजुनस्य प्रश्न	१-२५८
पूर्वोक्त व्याप्ति मन्त्रात्मन्यनुसंग्य भगवा	
करणायाधिकारभेद कर्मशानयोपपत्ति	
भाषाप्रधानाय च भगवदुक्तम्	३-२६९
अनात्मविद कर्मयोगारम्भकत्वम् . .	४-२७३
नित्यमेतितित्तिकर्मणाऽनन्दकर्मन्यथा प्राप्ताय च	
१०-२८८	
कर्मणु जगत्प्रवृत्तिहेतुत्वम्	१४-२९५
ज्ञानिनोऽपि कर्मद्वारापत्ता	१७-३०३
अनन्दरागिण एव निःशमकर्मनोपदत्त ...	१९-३०९
मोक्षस्य धर्मनैषधार्थं कर्मकर्मन्तया	
पेष्टपारनिन्दनम्	२२-३१५
भगवदुक्तानुवर्तनां पञ्चोक्तमित्येव च वैयर्थ्यम्	
३१-३२८	
विद्वत्तानां विदुषां पञ्चोक्तानुवर्तनां कारणम्	
३३-३३१	
ब्रह्मदिन्द्रियनिष्ठानि सप्तारवादिनोऽपि सप्तारवादिनोऽपि	
३४-३३३	

विषय	पृष्ठ
परधर्मात्मन्यर्थमस्यैव प्रेयस्कृतत्वम् .	३५-३८३
ज्ञानिनोऽपि पापचरणप्रवृत्ते कारणम् .	३७-३८५
कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तमय, तदावाणप्रकार	
पूर्वक रूपं च	३८-३४२
कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तन्मयोपायस्य . .	४०-३४५
सोपचरणकामजयार्थं तदावृत्तवस्तुनिर्देशनम् ..	४२-३४७
तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ..	३५३

चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ४]	३५५
उक्त्यागोपयस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं तन्मुक्ति	
१-३५६	
स्वस्मि मनुयावदज्ञा निवारयितुं भगवद्वचनम्	
७-३६४	
भगवदाविर्भावस्य काल प्रयोगन च . .	७-३७४
भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम्	
९-३७२	
मोक्षोपायत्वे पूर्वप्रमाणम्	१०-३७७
कर्मकर्मरुधिकारमेदेनैव तत्फलप्राप्ति , नश्वरवैषम्यम्	
११-३७९	
मुक्त्युपायमूलेयस्य श्रद्धावर्धनमर्थम्यवस्था,	
तथा चेदस्याधिकारित्वम् .	१३-३८५
कमायवलेपन्यपरमांशज्ञानिनोऽपि कर्माद्यनव	
लेपना, तदाद्वयार्थं च पूर्वपूर्वतरप्रमाण्यम् .	१४-३८९
कर्माद्यविकर्माणां दुर्बोधत्वम्	१७-३९५
कर्माद्यविकर्मत्ववर्णनानो मोक्षार्हता ..	१८-३९७
अकर्मणि कर्मकर्मणि चाकर्म परयतो विदुषः प्रशसा	
१९-४०६	
ज्ञानिना कियमाणस्य कर्मणोऽपि प्राप्तात्मकत्वन	
ज्ञानयत्तत्त्वम्	२४-४१७
देवाणां ब्रह्मसाधनं यज्ञा	२५-४२४
उक्त्यवस्थापनम्	३०-४३३
सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ..	३३-४३८
ज्ञानप्राप्त्युपायान्तर्गतं च ।	३६-४४०
सप्तारवाण पतनमन्त्रात्तरुद्वारापदं	४०-४४९
छिन्नसप्तारस्य ज्ञानिन कर्मवन्धनाभावा	
४१-४५१	
मदायनिरसनोपाय ।	४२-४५२
चतुर्थोऽध्यायस्य माहात्म्यम् .	४५५

पञ्चमाऽध्यायः ५ ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह [अध्याय ५]	४५९
कर्मवन्धनाद्यर्थम्यवस्थापनं कर्म्य प्राप्तात्म्य	
नित्यपुनरव्ययं प्रश्न ।	१-४६०
सप्तारवधर्मयोगोन्मेष कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् ।	
२-४६४	
कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ...	६-४७२
मन्त्राद्यनिरसनार्थं कर्म पुनर्नोऽपि दागित	
महात्मना कर्मान्तिता ।	
७-४७५	
ईश्वरानुवृत्त्यर्थं कर्मवन्धनाद्यर्थं कर्मवन्धनाद्यर्थं	
११-४८९	

विषयाः	श्लो. पृ.	विषयाः	श्लो. पृ.
अशुद्धचित्तस्याविदुषः समानाद्युद्धि-		योगाशुद्धत्वस्य संहनुक्तः काण्डः ४-५३१	
तस्य विदुषो वैशिष्ट्यम् । १३-४८३		योगाशुद्धत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च ५-५३३	
जगतो मायाकर्तृत्वादुत्तमनोऽकर्तृत्वं		सम्प्रज्ञातसमाधेः साक्षात्नि वायान्तर्द्वयकरणानि ... १०-५४२	
अकारचित्तत्वं च । १४-४८७		सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सट्टान्तावस्था १८-५९२	
ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च । १६-४९१		सम्प्रज्ञातसमाधेः संलक्षणं विवरणं, अवयवकृतं ज्ञातृत्वं च २०-५५५	
ज्ञानिना समदर्शित्वं जीवन्मुक्तित्वं च १८-४९५		मनोनिग्रहमनोपायः २६-५६२	
समदर्शित्वसिद्धयर्थे निवृत्तत्वं, निस्सङ्गतत्वं, कामादि-		सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिपञ्चकप्रति २७-५६३	
क्षोपदर्शनं, तद्वैराग्यनिवारणं, आत्मन्येष भोग्यताकल्पनं		जीवन्मुक्तस्य योगिनः संलक्षणं शेषरत्नम् ... ३१-५६९	
चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् ... २०-८९९		भगवतोक्तयोगं चित्तसाधन्याहुस्तस्य	
सम्यग्दर्शिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् २५-५०८		मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरसमुत्पत्त्या प्रश्नः ... ३३-५७८	
मोक्षार्थिभिः कामक्रोधाद्विहीतं संयतचित्तं च		मनोनिग्रहोपायपूर्विका योगसिद्धेः शक्यता ... ३५-५७७	
भाव्यमित्युपदेशः २६-५१०		मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धान्तरायां पश्यतो-	
सम्यग्दर्शनान्तरात्तत्त्वस्य षड्विधाभ्यासाभ्यासयोगस्य		१. अर्जुनस्य प्रश्नः ३७-५७७	
सङ्क्षेपेणोपक्रमः २७-५११		सुष्ठुत्वस्य सुष्ठुत्वं फलम् ४०-५८०	
पञ्चमाभ्यासस्य साहाय्यम् ११९		योगस्रष्टव्यं विनाशाभावाद्भुतमपत्तिप्रतिपादनम् ४१-५८१	
पट्टोऽध्यायः ६ ।		अध्यासाधर्ममूलस्य योगस्य सर्वतत्त्वप्रतिष्ठा-	
यानुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ६ ।] ६०२		योगिनोऽपि सर्वतत्त्वप्रतिष्ठापः ४६-५८६	
अभ्यासयोगाधिकारहेतुभूतस्य निष्काम-		उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकं कर्मकाण्डोपदेशः ४७-५९०	
कर्मयोगस्य प्रशंसा १-५२१		पञ्चम्यायस्य साहाय्यम् ५१४	
निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ३-५२८		श्रीमद्भगवद्गीता-प्रथमपट्टोकोकावमादिवर्णानामनुक्रमः ५१५	

इति श्रीगीताप्रथमपट्टविषयानुक्रमपिका ।

महाभारतम्

श्रीमहाभारत—विराट्पर्व अष्टादशोपेतम् ।

- (१) नीलकण्ठस्य भारतमाधवीपः
- (२) अर्जुनमित्रकृतदीपिका
- (३) चतुर्भुजमित्रकृतप्रकाशः
- (४) सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाशः
- (५) विमलबोधकृतदुर्धटार्थप्रकाशिनो
- (६) रामकृष्णकृतचिरोद्यार्थमञ्जरी
- (७) विषमपदविचारणं
- (८) वादीपञ्जीयविरचितलक्ष्मामरणं चेत्येताभिः पञ्चभिः टीकाभिः विपुलाठभेददर्शितं च ।

मूलम् ४-८-०

श्रीमहाभारत—उद्योगपर्व पञ्चटीकोपेतम् ।

- (१) नीलकण्ठस्य भारतमाधवीपः
- (२) अर्जुनमित्रकृतदीपिका
- (३) विमलबोधकृतदुर्धटार्थप्रकाशिनो
- (४) सर्वज्ञनारायणस्य-भारतार्थप्रकाशः
- (५) वादीपञ्जीयविरचितलक्ष्मामरणं चेत्येताभिः पञ्चभिः टीकाभिः दर्शितम् ।

मूलम् ८-८-०

पुस्तकप्रतिष्ठानम्—गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस
सायुन थिन्टिंग, पब्लिशिंग सर्विस, कोट-मुम्बई.

श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यम्* ।

ऋषिरुवाच—

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सुत ! मे वद ।
पुराणमुनिना प्रोक्तं, व्यासेन मुनिनोदितम् ॥ १ ॥

सूत उवाच—

पृष्ठं भवद्विष्णुपिभिर्यद्भि गोप्यं पुरातनम् ।
शस्यते केन वै वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २ ॥
कृष्णो जानाति वै सम्यक्किञ्चित्कुन्तीसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः ॥ ३ ॥
अन्ये भवणतः धृत्वा लेहं सङ्कीर्तयन्ति च ।
तस्मारिकश्चिद्ब्रह्माय व्यासस्यास्यात्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
सर्वोपनिषदो गायो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्यो वत्सः सुधीर्मौनता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ५ ॥
सारथ्यमञ्जुनस्यादौ कुर्यन्गीतामृतं ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ६ ॥
संसारसागरं घोरं तर्तुमिच्छति यो नरः ।
गीतानाथं समास्ताद्य पारं याति सुखेन सः ॥ ७ ॥
गीताज्ञानं श्रुतं नैव सदैवाभ्यासयोगतः ।
मोक्षमिच्छति मूढात्मा याति शालकहास्यताम् ॥ ८ ॥
ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहनिशम् ।
न ते वै मानुषा होया देवरूपा न संशयः ॥ ९ ॥
गीताज्ञानेन सम्बोध्य कृष्णः प्राहार्जुनाय वै ।
मोक्षस्थानं परं पार्थ ! सगुणं याऽथ निर्गुणम् ॥ १० ॥
सोपानाष्टदशैरेव परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मलनिर्मोचनं पुंसां जलज्ञानं दिने दिने ॥ ११ ॥
सङ्गहीतामभिसि ज्ञानं ससारमलनाशनम् ।
परास्याद्य श्रुतं ज्ञानं तस्मिन्ब्रह्मा न भावना ॥ १२ ॥
गीतायाश्च न जानाति पठनं नैव पाठनम् ।
स एव मानुषे लोके मनुजो विद्वद्राहकः ॥ १३ ॥
तस्माद्गीतां न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकस्य मानुषं देहं धिग्ज्ञानं कुलशीलताम् ॥ १४ ॥
गीतार्थं नैव जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकं शरीरं शुभं शीलं विमर्शं सद्ब्रह्मणम् ॥ १५ ॥

गीताशार्कं न जानाति नाधमस्तत्परो जनः ।
धिकप्रागल्भ्यं प्रतिष्ठां च पूजां मानं महत्तमम् ॥ १६ ॥
गीताशास्त्रे रतिर्नास्ति चेत्सर्वं निष्फलं जगुः ।
धिस्तस्य ज्ञानमाचारं व्रतं निष्ठां तपो यशः ॥ १७ ॥
गीतार्थपठनं नास्ति नाधमस्तत्परो जनः ।
गीतागीतं न यज्ज्ञानं तद्विद्वद्यासुरसम्मतम् ॥ १८ ॥
तन्मोघं धर्मरहितं पेदयेद्वान्तगर्हितम् ।
तस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ॥ १९ ॥
सर्वशास्त्रमयी यस्मात्तस्माद्गीता विशिष्यते ।
योऽधीते नित्यगीतां च दिवारात्रौ वधार्यतः ॥ २० ॥
स्वपञ्चाग्रजज्ञस्तिष्ठन् शाश्वतं मोक्षमाप्नुवाद् ।
शालग्रामशिलायां तु देवागारे शिवाकये ॥ २१ ॥
तीर्थे नद्यां पठेद्यस्तु वैकुण्ठं याति निश्चितम् ।
देवकीनन्दनः कृष्णो गीतापाठेन तुष्यति ॥ २२ ॥
यथा न वेदैर्दानेन यज्ञतीर्थप्रतादिभिः ।
गीताऽधीता च येनापि भक्तिभावेन चेतसा ॥ २३ ॥
तेन वेदाश्च शास्त्राणि पुराणानि च सर्वशः ।
योगस्थाने सिद्धपांशे शिलाग्रे सत्समासु च ॥ २४ ॥
यज्ञे च विष्णुभक्ताग्रे पठन्त्याति परां गतिम् ।
गीतापाठं च भवणं यः करोति दिने दिने ॥ २५ ॥
प्रतपो वाजिमेधायाः कृतास्तेन सद्ब्रह्मणा ।
यः शृणोति च गीतार्थं कीर्तयत्येष यः पुमान् ॥ २६ ॥
श्रावयेच्च परार्थं धैर्यं प्रयाति परं पदम् ।
गीतायाः पुस्तकं नित्यं योऽर्चयत्येव सादरात् ॥ २७ ॥
विधिना भक्तिभावेन तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सकला यः कृता तेन यजस्तत्तमवती किल ॥ २८ ॥
कृतानि सर्वतीर्थानि दानानि च यद्गन्धपि ।
श्रुतप्रेतपिशाचाद्यास्तत्र न प्रविशन्ति ये ॥ २९ ॥
अतिचीरोद्भव दुर्गं परेणापि कृतं च यत् ।
नोपसपति तत्रैव यत्र गीताचिन्तं गृहे ॥ ३० ॥
तापययोद्भवा पीडा नैव व्याधिर्मयं क्वचित् ।
न शपो नैव पापं च दुर्गतिवार्त्ता न च ॥ ३१ ॥

देहोर्मय पडते चे न बाधन्ते कदाचन ।
 भगवत्परमेशाने भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३२ ॥
 जायते सततं तत्र यत्र गीताभिवन्दनम् ।
 प्रारब्धं भुङ्क्ष्वानोऽपि गीताभ्यासरतः सदा ॥ ३३ ॥
 स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलभ्यते ।
 महापापादिपापानि गीताभ्यासी करोति चेत् ॥ ३४ ॥
 न किञ्चित्स्पृशते तस्य नलिनीदलमम्भसा ।
 अनाचारोद्भवं पापमवाच्यादि कृतं च यत् ॥ ३५ ॥
 अमक्ष्यमक्ष्यजं दोषमस्पर्शस्पर्शजं तथा ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं नित्यमिन्द्रियैर्जनितं च यत् ॥ ३६ ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति गीतापाठेन तत्क्षणात् ।
 सर्वत्र प्रतिभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च सर्वशः ॥ ३७ ॥
 गीतापाठे प्रकुर्वाणो न लिप्येत कदाचन ।
 रत्नपूर्णं महीं सर्वो प्रतिगृह्य विधानतः ॥ ३८ ॥
 गीतापाठेन यैकेन शुद्ध स्फुरितवत्सदा ।
 यस्यान्तःकरणं नित्यं गीतायां रमते सदा ॥ ३९ ॥
 सदाग्रिक सदाजापी क्रियावान्श्च पण्डितः ॥
 दर्शनीयः स धनवान्श्च योगी ज्ञानवानपि ॥ ४० ॥
 स एव याहिजो याजी सर्ववैदार्थदर्शकः ।
 गीतायां पुस्तकं यत्र नित्यपाठश्च घटते ॥ ४१ ॥
 तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि भूतले ।
 निवसन्ति सदा देहे देहशेषेऽपि सर्वदा ॥ ४२ ॥
 सर्वे देशाश्च भ्रूपयो योगिनः पन्नगाश्च ये ।
 गोपालबालकृष्णोऽपि नारदो धृतराष्ट्रौ ॥ ४३ ॥
 सहस्रापी जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
 यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं तथा ॥ ४४ ॥
 तत्राहं निश्चितं पार्थ ! निवसामि सदैव हि ।
 गीता मे चोत्तम स्थानं गीता मे परमं पदम् ॥ ४५ ॥
 गीता मे परमं गुह्यं गीता मे परमो मुह्य ।
 गीताध्येऽहं तिष्ठामि गीता मे परमं गृहम् ॥ ४६ ॥
 गीता मे हृदयं पार्थ ! गीता मे सारमुत्तमम् ।
 गीता मे ज्ञानमत्युत्तमं गीता मे ज्ञानमव्ययम् ॥ ४७ ॥
 गीताज्ञानं समाश्रित्य त्रिलोकीं पालयाम्यहम् ।
 गीता मे परमा विद्या प्रहस्रुपा न संशयः ॥ ४८ ॥
 अर्धमाप्राशस्त्य नित्यमनिर्वाण्यपदात्मिका ।
 गीतानामानि यस्यामि गुह्यानि शृणु पाण्डव ॥ ४९ ॥
 कीर्तनात्मरूपाणि विलयं याति तत्क्षणात् ।
 गीता गङ्गा च गायत्री सीता सत्या पतिमता ॥ ५० ॥
 प्रह्लादपत्नी प्रह्लादिना त्रिसन्ध्या मुक्तिगेहिनी ।
 अधमाया चिदानन्दा मञ्जरी भ्रान्तिनाशिनी ॥ ५१ ॥
 वेदत्रयी पराजन्ता तत्पार्थप्रानमञ्जरी ।
 हरेर्यानि जपेदित्य नरो निश्चलमानसः ॥ ५२ ॥

ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथाऽन्ते परमं पदम् ।
 पाठेऽसमर्थं सम्पूर्णं तदर्थं पाठमाचरेत् ॥ ५३ ॥
 तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ।
 विभागं पदमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ ५४ ॥
 पठंश्च जपमानस्तु गङ्गाञ्जानफलं लभेत् ।
 तथाऽध्यायद्वयं नित्यं पठमानो निरन्तरम् ॥ ५५ ॥
 इन्द्रलोकमवाप्नोति कल्पमेकं वसेद्भुवम् ।
 एकमध्यायकं नित्यं पठते भक्तिसयुतः ॥ ५६ ॥
 रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ।
 अध्यायार्थं च पादं वा नित्यं यः पठते जनः ॥ ५७ ॥
 समेति रविलोकं च मन्वन्तरसमां शतम् ।
 गीतायां श्लोकदशकं सप्तपञ्चचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
 त्रिद्वेयकमेकमर्थं वा श्लोकानां प्रपठेन्नरः ।
 चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं तथा ॥ ५९ ॥
 गीतार्थमेकपादं च श्लोकमध्यायमेव च ।
 स्मरन्त्यप्यस्त्वा जनो देहं प्रयाति परमं पदम् ॥ ६० ॥
 गीतार्थं वापि पाठं वा शृणुपादनुकालतः ।
 महापातकयुक्तोऽपि मुक्तिभागी भवेज्जनः ॥ ६१ ॥
 गीतापुस्तकसंयुक्तं प्राणास्त्यक्त्वा प्रयाति यः ।
 वैकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ६२ ॥
 गीताध्यायसमायुक्तोऽमृतो भानुपतां व्रजेत् ।
 गीताभ्यासे पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ॥ ६३ ॥
 गीतेत्युच्चारसंयुक्तो ध्रियमाणो गर्ति लभेत् ।
 शक्यकर्म च सर्वत्र गीतापाठप्रकीर्तितम् ॥ ६४ ॥
 तत्तत्कर्म च निर्द्वयं भूया पूर्णतमाम्नुयात् ।
 पितृनुहिदयं यः श्राद्धे गीतापाठं करोति ये ॥ ६५ ॥
 सन्तुष्टाः पितरस्तस्य निरयाद्यान्ति स्वर्गतिम् ।
 गीतापाठेन सन्तुष्टाः पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥ ६६ ॥
 पितृलोकं प्रयात्येव पुत्रादीषोदत्तपराः ।
 गीतापुस्तकदानं च धेनुपुच्छसमन्वितम् ॥ ६७ ॥
 हत्वा च तद्विदे सम्पन्नकृतार्थो जायते जनः ।
 पुस्तकं हेमसंयुक्तं गीतायां शुद्धमानसः ॥ ६८ ॥
 दत्त्वा विप्राय विदुषे जायते न पुनर्भयः ।
 शतपुस्तकदानं च गीतायां प्रकरोति यः ॥ ६९ ॥
 स याति प्रहस्रुदत्तं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
 गीतादानप्रभावेण सप्तकर्पायर्धिं समा ॥ ७० ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ।
 सम्पन्नः श्रुत्वा च गीतार्थं पुस्तकं यः प्रदायते ॥ ७१ ॥
 तस्मै प्रीतो हि भगवान्ददाति मनोऽपि सतम् ।
 देहं भानुपमाधिर्यं चतुर्वर्षेण भारत ॥ ७२ ॥
 न शृणोति न पठति गीताममृतरूपिणीम् ।
 हस्तास्त्यक्त्वाऽमृतं प्राप्तं कदाश्च येन समो नृते ॥ ७३ ॥

प्रीत्या गीतामृतं लोके लब्ध्वा मोक्षं सुखी भवेत् ।
जनैः संसारदुःखार्तिर्गीताद्वानं च यैः श्रुतम् ॥ ७४ ॥
सम्प्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ।
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ॥ ७५ ॥
निर्धृतकल्मषा लोके गतास्ते परमं पदम् ।
गीतासु न विदोषोऽस्ति जनेषूचावचेपु च ॥ ७६ ॥
ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ।
योऽभिसूयति गीतां च यो निन्दां वा करोति च ॥ ७७ ॥
समेति नरकं धोरं यावदाभूतसम्भवम् ।
अद्वङ्गरेण मृदात्मा गीतार्थं नैव मन्यते ॥ ७८ ॥
कुम्भीपाकेषु पच्येत यावत्कल्पक्षयो भवेत् ।
गीतार्थं वाच्यमानं यो न शृणोति समीपतः ॥ ७९ ॥
श्वशूकरभयां यो निमग्नोऽसौऽधिगच्छति ॥
चौर्यं कृत्वा च गीतायाः पुस्तकं यः समानयेत् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामाहात्म्यं समाप्तम् ।

वाराहोक्तं गीतामाहात्म्यम् ।

धरोवाच—

भगवन्परमेशान ! भक्तिरव्यभिचारिणी ।
प्राप्त्यर्थं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ! ॥ १ ॥

विष्णुरुवाच—

प्राप्त्यर्थं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा ।
स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥ २ ॥
महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् ।
क्वचिरपेक्षी न कुर्वन्ति नञिनीदलमभ्युवत् ॥ ३ ॥
गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते ।
तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥
सर्वं देवाश्च ऋषयो योगिनः पद्मनाभश्च ये ।
गोपाला गोपिका वाऽपि नारदोद्धवपार्थदेः ॥ ५ ॥
सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते ।
यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् ।
सत्राहं निश्चितं पृथिवि ! निवसामि संदेव हि ॥ ६ ॥
गीताधयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् ।
गीताज्ञानमुपाश्रित्य ब्रह्मलोकान्पालयाम्यहम् ॥ ७ ॥
गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः ।
अर्धमात्राक्षरा नित्या स्थानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥
चिदानन्देन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुपतोऽर्जुनम् ।
पेद्वयसी परानन्दा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥
योऽष्टादशत्रयो नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो यति परं पदम् ॥ १० ॥
पाठेऽसमर्थः सम्पूर्णं ततोऽर्थं पाठमाचरेत् ।
तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥

इति श्रीनाराहपुराणे श्रीमद्गीतामाहात्म्यं सम्पूर्णम् ।

न तस्मै तत्फलं किञ्चित्पठनाच्च वृथा भवेत् ।
यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमार्थतः ॥ ८१ ॥
नैवाप्नोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमः ।
गीतां श्रुत्वा हिरण्यं च पद्माब्जप्रवेष्टनम् ॥ ८२ ॥
निवेदयेच्च तद्वक्त्रे प्रीतये परमात्मनः ।
वाचकं पूजयेद्भक्त्या द्रव्यवस्त्राद्युपस्करैः ।
अनेकैर्वहुधा प्रीत्या तुष्यतां भगवान्हरिः ॥ ८३ ॥
माहात्म्यमेतद्गीतायाः कृष्णप्रोक्तं पुरातनम् ॥ ८४ ॥
गीतान्ते पठते यस्तु यथोक्तफलमाप्नुयेत् ।
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ॥ ८५ ॥
वृथा पाठफलं तस्य श्रम एव ह्युदाहृतः ।
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ॥ ८६ ॥
अथवा यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ।
श्रुत्वा पठित्वा गीतां च माहात्म्यं यः शृणोति च ॥
तस्य पुण्यफलं लोके भवेद्भेदं मनसि सितम् ॥ ८७ ॥

त्रिमार्गं पठमानस्तु गङ्गाज्ञानफलं लभेत् ।
पठनं जपमानस्तु सोमपाणफलं लभेत् ॥ ८८ ॥
एकाग्र्यां तु यो नित्यं पठते भक्तिं संयुतः ।
द्वन्द्वलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ ८९ ॥
अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वान्तरं वसुधरे ॥ ९० ॥
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पञ्च यत्तुष्टयम् ।
द्वौ शीनेन तदर्थं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ ९१ ॥
चन्द्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतो प्रजेव ॥ ९२ ॥
गीताभ्यास पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमाम् ।
गीतेत्युच्चारसंयुक्तो धियमाणो गतिं लभेत् ॥ ९३ ॥
गीतार्थश्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा ।
धेकुण्ठं समवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ९४ ॥
गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्माणि शूरिशः ।
अरिमुन्तः स विज्ञेयो देहान्ते परमं पदम् ॥ ९५ ॥
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः ।
निर्धृतकल्मषा लोके गीता याताः परं पदम् ॥ ९६ ॥
गीतायाः पठनं कृत्वा माहात्म्यं नैव यः पठेत् ।
वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव पुदाहृतः ॥ ९७ ॥
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमुत्तमाम् ॥ ९८ ॥

सप्त उवाच—

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।
गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ ९९ ॥

श्रीमद्गीताया कृष्णादि ।

(१) ॐ अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामन्त्रस्य
भगवाच्चेदव्यास ऋषिः । (२) अनुष्ण छन्दः ।
(३) श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । (४) 'अशोक्यान्-
न्वशोकस्थं प्रज्ञावादांश्च भाषसे' इति बीजम् ।
(५) 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज'
इति शक्तिः । (६) 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामि मा शुचः' इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रोत्पत्त्यै
अपे विनियोगः ।

करुणासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इत्यद्भुष्टाभ्यां नमः ।
न चैनं हेदयन्त्यापो न शोषयति मादृतः ।
इति तर्जनीभ्यां नमः ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव च ।
इति मध्यमाभ्यां नमः ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इत्यनामिकाभ्यां नमः ।
पदय मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।
नामानिधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इति फरतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।

अद्भुतासविधिः ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
इति श्रद्धया नमः ।
न चैनं हेदयन्त्यापो न शोषयति मादृतः ।
इति शिरसे स्थादा ।
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहेद्योऽशोष्य एव च ।
इति शिरसायै वन्द ।
नित्यः सर्वगतः स्थानुरचलोऽयं सनातनः ।
इति पञ्चाप द्रुम् ।
पदय मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
इति भ्रमत्रपाय पौष्ट ।
नामानिधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ।
इत्यग्रायै वन्द ।

अथ ध्यानादि* ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
मभ्य ! त्वामनुसन्ध्यामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ।
नमोऽस्तु ते व्यास ! विशालशुद्धे
कुङ्कुमविन्दायतपप्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपूर्णः

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेदैरुपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥
सर्वांपनिषद्वो गावो बोध्या गोपालनन्दनः ।
पार्थो बत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥
यसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवजीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥
भीष्मद्रोणतट्टा जयद्रथजला गान्धारनीलोत्पला
शल्यप्रादहयती कृपेण यहनी कर्णेन चेलाकुला ।
अभ्युत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनवर्तिनी
सौत्तीर्णां रालु पाण्डव्यै रणनदी केरतकः केशवः ॥ ६ ॥
पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानावर्णानकसेरं हरिकथासम्बोधनाबोधितम् ।
लोक सज्जनपद्मद्वन्द्वहरश्च पेपीयमानं मुक्ता
भूषाद्भारतपद्मं कलिमलप्रच्छेदि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥
मूकं करोति वाचालं पटुं लक्षणे गिरिम् ।
वल्गुपा समदं वन्दे परमानन्दमाधयम् ॥ ८ ॥
ये ब्रह्मा धरणेन्द्रधनुमधतः स्तुन्यन्ति दिव्यैः स्वयै-
र्षदैः स्याद्भगवत्समोपनिषद्देशांयन्ति ये सामगाः ।
ध्यानावस्थिततपस्विनेन मनसा पश्यन्ति सं योगिनां
यस्यान्तं न विदुः सुगानुराजा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

इति ध्यानादि ।

* अर्चनार्थं । मन्त्रो धानुर्दिग्विजिता मृदुः ।
नानां तत्र भाषा ध्यानविधिविधीनो ॥ अर्चनार्थं ।

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदं प्रत्यक्षमेव अन्नभवद्विवेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-
दाहजासहनृण्णाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं षट्कं

पाणिपाथोजगतमालोच्यते ।

तथैवैतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण संप्रति मुद्रयते

मध्यमं षट्कम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपख्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्ट्यर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्य प्रकरणाध्यायश्लोकाद्यङ्कनिवे-

शितानि विराजन्ते । तदल्पीयसैवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितुं प्रयत्नामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं षट्कमपि ।

प्रथमषट्कम् मूल्यम् रु. ८

मध्यमषट्कम् (प्रायः) ,, रु. ५

तृतीयषट्कम् ,, रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

उपलब्धिस्थानम्-

' गुजराती ' प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन विन्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि सर्माक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिर्वयैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्योपव्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्र-
दायिनामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्त-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विरुद्धाद्धान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एवश्लोकः श्लोकार्थं तद्वतवाक्यानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकनया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दं
प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शनकुतुकुलुपां तत्त्वजिज्ञासूनां चेप्सितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्क-
पथानुयायितत्त्वप्रकाशिकायुतश्चाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंवर्धितशाङ्करभाष्याथेकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वपत्र भारतेऽस्मिन्सङ्घे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षु चाविनीतयशोमिलो-
कमान्यैः चालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुमनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमगच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

वङ्गभक्तप्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस मधली , पण . बाकीच्या आणि
निंबार्क संप्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिट्टन एकदर पंथरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने गुरुत्वाच [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच प्रधाने आता
सबे निंबांहे होतो (गीतारहस्य- पुणे, अधिक वैशाख शके १८३७, बाळ गंगाधर टिळक.)

निरनिराळ्या सांप्रदायिक भाषावर्ती गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायातील इतर प्रमुख टीका मिट्टन
पंथरा [सध्या एकोणीस] टीका मुखईव गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक बानी मुक्तयाच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिराळ्या टीकाकाराचे अभिप्राय एकदम नळण्यास हा मध्य कार सोयीचा आहे

[गीतारहस्य टिपणी]

बाळ गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायि श्रीकेशव—

कादमीरिभाचार्यपादप्रणीता ... तत्त्वप्रकाशिका

२ श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता ... शुद्धार्थदीपिका

३ श्रीबाळरानन्दप्रणीता ... तात्पर्यवाचिनी

४ श्रीपरस्वामिहृता ... सुवोचिनी

चेत्येनामिष्यामिष्यमिष्यमि. सहिताया श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अत्र श्लोका स्थूलमात्र-

रेटीकाय स्थूलासुरेद्रिताः बुद्धा मा हे शिष्येति ।

श्रीमद्भगवद्गीता— मूत्रमात्र

५ श्रीसदानन्दविरचित .. भावप्रकाश

६ धीधनपतिसुरविरचिता— भाष्यात्कर्मदीपिका

७ देवशर्पितप्रसूतविरचिता परमार्थप्रपा

८ पूर्णप्रणमतानुसारिश्रीराधवेन्द्रकृत. — अर्थसंग्रह

मूल्यम् १०-०-०

मू० ०-३-०

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीत महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

श्रीमदानन्दगिरिकृतव्याख्यासंचलित-शाङ्करभाष्य-श्रीमद्वेदान्ताचार्यवेङ्कटनाथवि-
रचिततात्पर्यचन्द्रिकान्वित-रामानुजभाष्य-जयतीर्थरचितप्रमेयदीपिकाभूषि-
तानन्दतीर्थ(माध्व)भाष्य-श्रीमदनुमत्कृतपैशाचभाष्य-श्रीवेङ्कटनाथ-
रचितब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्या-बल्लभलालविरचिततत्त्वदीपिका-
पुरुषोत्तमजीमकाशिताम्रततरङ्गिणी-नीलकण्ठकृतभारतभा-
वदीपाख्यैकदशभिर्भाष्यतट्टीकादिभिः समलङ्किता ।
प्रत्यध्यापारम्भे सुस्पष्ट-सुसुद्ध-बोधनार्थं गीतार्थसंग्रहेण तद्रक्षोपर-
नामाङ्कितया टीकया च विभूषिता ।

तत्रादौ शाङ्करमाध्योपोद्धातः ।

तत्र मङ्गलम् ।

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वियं लोकाः सप्तद्वीपा च भेदिनी ॥ १ ॥

आनन्दगिरिरचिता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

एति मयि निदिष्टार्थो कृपावीषयपरिधीम् । हेत्वः । यदि अदृष्टत्वेऽद्वैतनिवारिणीम् ॥ १ ॥

यद्वत्तत्त्वोऽद्वैतस्य निरास्य विधीयमानमिति । साध्यैश्वर्या परनिष्ठान्त त वायुदेव सन्त नगोऽस्मि ॥ २ ॥

प्रत्ययप्रच्युत नत्वा गुणतपि गरीयस । श्रिते शिष्येति श्रियं यत्तात्पर्यविवेकम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मनिष्ठाः न गच्छन्ति पुनरापेयं न निरास्यमपि तस्य प्रगत
गीतायात्र व्यापिष्यामुर्भवात्तन्मायकारो विप्रोऽप्योपपन्नतादि
प्रदोऽनप्रसिद्धं प्रमाणिष्यन्वाद्यन्वाद्यमिदं देवतातत्त्वात्तुम्भ
रुममहत्वात्परं तस्याददात्तदोषेनेतिहायुगलनोद्भासिकत्वादि-
कृपायात्रात्रेणैवास्त्यगमनिष्ठेषु पौराणिकेष्वेकैकैकैकान्तदा-
मिशिरसमुदाहृति-नारायण इति । भाग्यो नरा इति श्रेष्ठा
भागेनैव मरुत्तव । बदनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायण इत्यु-
११०] इति नृतिविदः सन्तदन्ता नारायणपदार्थं वदन्ति ।

पुनरावृत्तं—नरादेन वराचरात्मक शरीरत्रातुच्यते । तत्र
नित्यमभिहितविद्याभाषा श्रीवा नारा इति निरुद्धन्ते । तेषामदन-
साधनो नियामकोऽन्तर्दोषो नारायण इति । यमपिष्टान्तर्पा-
मिनाहन् धीनरायणत्वं सत्याश्रयं बाधयते, तदेन वाय-
प्रतिपाद्य विदिष्ट तत्त्वमिदं भवति । ननु परमाद्वैतमनो माया-
सम्प्रदायान्तर्पांमिन्वा शत्रुप्रतिपाद्यं च सत्त्वमन्दा इत्य-
स्याश्रयव्यापिनादित्येव सत्त्वमोपा, तथा च इत्यु-
११०] इति नृतिविदः सन्तदन्ता नारायणपदार्थं वदन्ति ।

अनुस्मरणमभीष्टकाल [कल] वदमीष्ट, तत्राऽऽह— **परोऽव्यक्ता-**
दिति । अव्यक्तमव्याकृतं मायैत्यनर्थान्तरं तस्मात्परो व्यतिरि-
क्तस्तेनासृष्टोऽयं पर “अक्षरात्परं पर” [सु उ २।१।२]
इति श्रुतेर्गृहीत । तत्त्वतो मायासम्बन्धमावेऽपि कल्पनया
तदीयसंश्रितिमतीकृत्यान्तर्यामिन्त्वादिकमुत्पेयम् । यस्मादीश्वरस्य
व्यतिकरो विवक्षितस्तस्मिन्व्यक्ते साक्षिसिद्धेऽपि कार्यं
लिङ्गकमनुमानमुपन्यस्यति— **अण्डमिति** । अपञ्चीकृतपञ्च
महाभूतात्मकं हिरण्यगर्भं तत्त्वमण्डलमित्यभिलष्यते । तदव्यक्ता-
त्पूर्वाच्चादुत्पद्यते । प्रसिद्धा हि श्रुतिस्मृतिवादिषु हिरण्यग-
र्भस्य मूलाकारादुत्पत्तिः । तथा च कार्यलिङ्गादन्यत्ताद-
भिप्यत्तिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिप्रथममित्येतेऽपि कार्यं
लिङ्गकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराडुत्पत्तिमुपदर्शयति—
अण्डस्येति । उक्तस्याण्डस्य हिरण्यगर्भाभिधानीयस्यान्तरिमे-
भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते । कार्यं हि कारणस्यान्तर्भे-
दति, तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूता भूरादयो लोका विराडात्मानस्तेन
सृष्टा इति तस्मिन्निर्णयगर्भेऽसिद्धिरित्यर्थः । लोकानेव पञ्चीकृत-
पञ्चमहाभूतात्मकविराडात्मत्वेन व्युत्पादयति—**सप्तद्वीपेति** ।

शां. भा.— स भगवान् सृष्टेर्जगत्, तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः, मरीच्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा,
प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यान् च सनकसनन्दनादीन् उत्पाद्य,
निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

आ शा व्या — ननु नैव साध्यसाधनभूत मिश्राद्ययमन-
भगवता प्रतिपाद्यते, भूमिप्रार्थितेन ब्रह्मणाऽऽर्पयितस्य भगवतो
भूमिभारापहारार्थं धनुर्देवेन देवक्यामाविर्भूतस्य तादृश्येन मध्यम-
गुणामृतं प्रथितमहिमानं प्रेषयितुं धमयोरीहानुयमानत्वात् अतो
नास्य शास्त्रस्य मिश्राद्य परापरविषयभावमनुभवितुमरमिति ।
तनभगवतो धर्मसत्त्वापनस्त्राभाष्यत्रैव्याहृष्टमध्यस्थापनार्थमेव प्रादु-
र्भावाभ्युपगमाद्भाष्यपरिहारस्य चाऽऽर्पिकत्वादुक्तं निमित्तीकृ-
त्याधिकारिण स्वधर्मप्रवर्तनद्वारा ज्ञाननिष्ठायां भवतारयितुं गीता
शास्त्रस्य प्रणीतत्वादुचितमस्य मिश्राद्यविषयत्वमिति परिहरति—
स भगवान्निष्ठादिना धर्मद्वयमनुज्ञायोपदिदेशेत्यन्तेन
भाष्येण । तत्र नैव गीताशास्त्रं व्याख्यातुमुचितमासप्रणीतत्वं
निर्धारणात्पराविषयशास्त्रान्तरवदित्याह्वयं ब्रह्मावर्णस्थोदेवस्य
द्वयप्रसादौ शास्त्रप्रणेतासत्त्वनिर्धारणार्थं सवज्ञत्वादिप्रतिष्ठापूर्वकं
सर्वजगज्जनयितुं चाह—**स भगवानिति** । प्रकृतो नाराय-
णो देव सर्वेश सर्वेश्वर समस्तमणि प्रपञ्चमुत्पाद्य व्यवस्थितः ।
न च तस्यानसत्त्वमीश्वरादुत्पत्तिरिति तान्मासत्त्वप्रसिद्ध्या तस्य पर-
मासत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु भगवता सृष्टमपि चानुवर्ण्यार्थमिति नि-
वृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।

“वा पृथिव्यभवत्” [बृहदा उ. १।२।२] इति श्रुतौ विराजो जन्म
सङ्गीर्तितमित्यङ्गीकारादशेषद्वयोपेतो पृथिवीत्यनेन सर्वलोका-
त्मको विराडेवोच्यते । चक्षुःश्रोत्रेण विराजो हि हिरण्यगर्भं पूर्वं
काण्डात्मन्यन्तर्भावात्तत् सम्भवोऽनुगृह्यते । परमात्मा हि
स्वाज्ञानद्वारा जगदशेषमुत्पाद्याऽऽत्मन्येवान्तर्भाव्यासांश्वेकस-
संक्षिदानन्दात्मना स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः । अत्र च नारायण-
शब्देनाभिधेयमुक्तम् । नरा एव नारा जीवास्त्वम्भवाद्या
स्तेषामयमनमधिष्ठानं तत्पदवाच्यं पर ब्रह्म । तथा च कल्पितस्या-
धिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य
ब्रह्ममात्रत्वाद्ब्रह्मात्मैक्यं विषयोऽत्र सूच्यते । तेनार्थाद्विषयविष-
यिभावः सम्बन्धोऽपि ध्वनितः । परोऽव्यक्तादित्यनेन माया-
सत्त्वाभावाक्त्या सर्वानर्थनिवृत्त्या परमानन्दाविभाष्यलक्षणे
मोक्षो विवक्षितः । तेन च तत्कामस्याधिकारो द्योतितः । परि-
शिष्टेन तु वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्वमावेदितम् । तेन च वस्तु-
द्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुत्पाद्यभूतकमनिष्ठाया
वा-न्तरविषयत्वमित्यर्थान्द्रुकमित्यभिधेयम् ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भादिलक्षणं जगत् व्यवस्थितिमास्यानुशङ्क्यते, व्यवस्था-
पकाभावात् न च परस्यैवेत्यस्य व्यवस्थापकत्वं वयम्यादिप्रसङ्गा-
त्तत्राऽऽह—**तस्य** खेति । सृष्टस्य जगतो मर्यादाविरहितत्वे शक्ति-
तदीया व्यवस्था कतुमिच्छन्व्यवस्थापकमालोक्य क्षणस्यापि
क्षणत्वेन प्रसिद्धं धर्मं तथाविधमधिगम्य सृष्टवानित्यर्थः । सृष्टस्य
धर्मस्य साध्यत्वभावतया साधयितारमन्तरेणासम्भवात्तस्यैव तदनु-
ष्ठानत्वाभ्युपगमात्प्राणिप्रभेदानामधमप्रायाणां तदयोगात्तदस्त-
दीयां सृष्टिरित्यासङ्क्याऽऽह—**मरीच्यादीनि** । तेषां भगवता
सृष्टानां प्रजासृष्टिहेतुना यागदानादिप्रश्रुतिसाध्यं धममनुष्ठानमधि-
कृतानां स्वकीयत्वेन तदुत्पादानमुपपन्नमित्यर्थः । चैत्यवन्दना-
दिभ्यो विशेषार्थं धर्मं विशिनष्टि—**वेदोक्तमिति** । ननु नैव भगवता
जगदशेषमपि व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रश्रुतिमार्गेण पूर्वोक्तधर्म-
प्रति नियतत्वेऽपि निवृत्तिसामर्थ्ये तेन व्यवस्थापनाद्योक्तत्वात्
त्राऽऽह—**ततोऽन्याधेति** । निवृत्तिसामर्थ्यं धर्मस्य शमदमाणा-
त्मनो गम्यमाह—**ज्ञानेति** । निवेकदेवगत्यातिशये ज्ञानमिति
श्रयो गम्यत ततो विवेकादि तस्य गमकमित्यर्थः ।

शां. भा.— द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; जगतः स्थितिकार-
णम् । प्राणिनां साक्षात् अम्युदयनिद्राश्रयसहेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः आश्रमिभिश्च श्रेयो-
र्थिभिः अनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेन अनुष्ठानात् कामोद्भवात् हीयमानविधेकपिज्ञानहेतुकेन अध-
र्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रार्थमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिपालयितुः स आदिकर्ता
नारायणारम्यो विष्णुः श्रीमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवात् अग्नेन [कृष्णः]
किल सम्भूय । ब्राह्मणत्वस्य हिरक्षणेन रक्षितः स्यात् वैदिको धर्मः, तदधीनत्वात् वर्णाश्रममेदानाम् ।

आ. शां. व्या.— यमे बहुविधा विवाददर्शनाच्चत
 स्येते [स्थित्यर्थे] कारणीभूतधर्मान्तरमपि स्रष्टव्यमस्तीत्याशङ्क्या
 ऽऽह— द्विविधो हीति । अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गावृत्तये प्रकृत धर्मे
 कल्पयति— प्राणिनामिति । यद्वित्त्वक्षणो धर्मोऽभ्युदयार्थिना
 साक्षादभ्युदयेहेतुः, निश्चयेयसार्थिना परम्परया निश्चयेयसहेतुः,
 निश्चितित्त्वान्तरु धर्मं साक्षादेव निश्चयेयसहेतुरिति विभागः ।
 ज्ञानस्यैव निश्चयेयसहेतुत्वेऽपि क्षमादीना ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम्,
 ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च साक्षादित्युक्तम् । यथैव धर्मो
 लक्ष्यते तर्हि वर्णित्वमाधमित्यत्र कोपक्ष्य सर्वेव पुरुषार्थार्थिभि
 द्वावपि धर्मौ यथायोग्यमनुष्ठेयविषयगुणानुययमाधिसिद्धिरित्याच
 ङ्ग्याऽऽह— द्वाह्मणाद्येति । अधित्वाविशेषेऽपि श्रुतिस्पृष्टि
 पर्यालम्बनयाऽनुगुणानुययमधिसिद्धिरित्यर्थः । नित्यनेमिति हेतु
 यावन्नावन्यगुण कस्येव कस्यापि रागाधीना प्रज्ञातिरिक्तवैतन्य
 ताशे वैधीति विभागेऽपि कदाचिदेवानुगुणमिति विभागमभि
 ह्याऽऽह— दीर्घेणेति । अथ यथोक्तधर्मवशादेव जगतो विर
 क्षितित्त्वितिसिद्धिर्भवतो नारायणस्याऽऽदिहर्तुनेकानर्थक्यलपित
 शरीरपरिग्रहासम्भवदन्त्यस्यैव धर्मयदिनास्तस्य वैषम्यनैर्गुण्यवतो
 निग्रहपरिग्रहद्वारेण गीतासारप्रणयनमिति कुतोऽस्याऽऽप्तप्रणीतत्व

शां. भा.— स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवर्धयतेजोभिः सदा सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां
 वैष्णवीं स्वा माया मूलप्रकृतिं पञ्चीकृत्य, अन्नः अव्ययो भूतानां ईश्वरो नित्यमद्वयपदमुक्तस्वभावोऽपि
 सन्, स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकांनुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजि-
 घृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयं अर्जुनाय शोकमोहमहोदयौ निमग्नौ उपदिदेश, गुणाधिक्ये हि गृहीतः अनु-
 ष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचय गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यास सन्नेत्रो भगवान्
 गीतारचयः सप्तभिः श्लोकश्रुतैः उपनिगम्य ।

आ. शां. व्या.— नन्वेवमपि भगवता नारायणस्य शरी
 रादिसत्त्वे सारयस्मद्विद्विरेविशेषादन्तर्भावस्त्वस्मिन्नित्याश
 ङ्क्य ज्ञातादिहत विरोधमाह— स चेति । ज्ञान क्षतिरर्थपरि
 ष्ठितिः, एवमेवैवास्तत्त्वं स्वातन्त्र्यं, तत्त्वित्त्वदर्शनेनैवैत
 त्तामर्ष्यं, न च सहाससम्पत्तिः, वायं पराक्रमत्वं, तेनस्तु प्राग
 ह्यम्यमप्रश्रयत्वम्, एते च पदगुणा सर्वविषया सर्वदा
 भगवति वर्तन्ते । तथा च तस्य शरीरादिभवेऽपि नास्मदादि
 साम्यमित्यर्थः । अथैवमपि धर्मोऽभ्युदयार्थिनादिनिधनस्य नित्य
 शब्दबुद्धिप्रवृत्तमात्रस्य स्वभावविपरीत जन्मादि सभवति । न हि
 भूतानामभिज्ञाता स्वतन्त्रयाऽऽप्तमनोऽर्ज्य स्वयमेव सप्राप्तियुक्त
 ईति, न चास्य देहादिग्रहं किमपि फलमुल्लस्यते, तत्राऽऽह—
 त्रिगुणात्मिकमिति । श्रियुक्तिदृष्टादित्येवैकस्यसिद्धयर्थं
 मिदं विद्वेदम् । तस्या व्यापकत्वं ननु वैष्णवीमित्युक्तम् ।
 ईश्वरावस्थ सत्या दर्शयति— स्यामिति । तस्याश्च प्रतिभा
 माप्रतीतिरनेन, न तु वस्तुनित्यत्वाद्— मायामिति । तस्या
 नाभाविषयार्थं शरीरेण परिणामित्वं युक्तवति— मूलप्रकृतिमिति ।
 ईश्वरस्य प्रकृत्यानि न वारयति— यदोपलब्धेति । नित्यम
 चादोऽभावादिह, पुनः वस्तुनित्यत्वम्, पुनश्च नित्यत्वम्, पुन
 र्वस्तुनित्यत्वम् नित्यत्वं नित्यत्वं नित्यत्वं । न च निरस्तव्यत्वं

तत्राऽऽह— अनुगुणानुययमिति । अथवा यथोक्तद्वयाया दीर्घेणे
 त्याभ्योत्तरम् । यद्वत्वा कालेन कृतनेतास्ये द्वापरावसान साधकता
 कामक्रोधादिपूर्वकाद्विवेकादधर्मवर्माहुल्याद्धर्माभिमवाधर्ममिति द्वे
 ष जगतो मर्यादाभेदे तदीया मर्यादामात्मनिर्मिता पालयितुमि-
 ष्यन्त्यनुष्ठेयो भगवानन्तर्यन चातुर्वर्ण्यादिसरक्षणार्थं लीलामय मा-
 यान्नाचिप्रयुक्तस्वेच्छानिवह जगत्हेत्यर्थः । 'भौमस्य मद्राणे गुप्त्यै
 वदुदेवादीजन्त' [म भा शा ४७१२९] इति स्मृतिमनुसृत्य
 पदद्वयमनुव्याचष्टे— भौमस्येति । अन्तेनेति, स्वेच्छानिर्मितेन
 मायामयेन स्वप्नेत्यर्थः । किलेयस्मिन्नर्थे पौराणिको प्रसिद्धिरनु
 यते । न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेति युज्यते बहुविधगम
 विरोधादिति माय । ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म 'यदा
 यदा हि धर्मस्त' [श्री ४१३] इत्यादिदर्शनात् । किमिदं ब्राह्मणत्वस्य
 रक्षणार्थमिति तत्राऽऽह— ब्राह्मणत्वस्य हीति । तथापि
 वर्णाधर्ममेव व्यवस्थापनं विना कथं यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशङ्क्या
 ऽऽह— तदधीनत्वादिति । ब्राह्मण हि पुरोधाया क्षत्रादि प्रतिष्ठा
 प्रतिपद्यते, याजनाभ्यापनयास्तद्वर्त्मत्वात्तत्रा च वर्णाधर्ममेव
 व्यवस्थापनम्, अतो ब्राह्मणे रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ।

स सारावस्थायामस्तता मोक्षत्वमाया भवतीति शुक्लम
 त्याह— स्वप्रत्यय इति । स्वप्रत्यय प्रत्ययस्य आत्म्याया कर्त
 यितु पुन स्वमाययत्युक्तम् । 'स चा जय पुराणं जायमान
 क्षरीरमनिसम्पद्यमान' [बृहदा ४ । १ । ८] इति श्रुति-
 भाषित्याऽह— देहवानिति । श्वकात्म्या देहादिवस्तु
 त्वन कस्मिन् च लोत्पद्यते । धर्मद्वयोपदेशद्वारा प्राणिगणस्या-
 भ्युदयनिश्चयेयसत्त्वप्रवृत्तापादनं लोकांनुग्रहः । यद्यपि कृतस्य
 स्वतन्त्रो नित्यत्वादित्त्वगुणयायमोक्ष स्वतो दृश्यते, तथापि
 यथाचमायासस्या देहादि गृहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादाधनो
 न स्वभावविपर्ययं प्रयातोत्यर्थः । ननु— 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
 मन्दाऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादीश्वरस्याऽस्तकामतया इत-
 त्वस्य प्रयाजनाभावादनुग्राह्याणा चाद्वैतवादे व्यतिरिक्तानाम
 सत्त्वा धर्मद्वयमुपश्रुतमिति, तत्राऽह— स्वप्रयाजनेति ।
 कलसमेदमाय भूतानुग्राह्य तदनुमहेच्छदा येयवन्दनादि
 विष्णुः धर्मद्वयमनु नित्यमोक्षस्याऽस्तकामोऽपि भगवानु
 दित्त्वानित्यर्थः । अन्त्युपदेशोपदेशाऽस्तीति दर्शयितुं विनि-
 र्णयः— शोकेति । ननु भूतानुग्रहं कर्तव्यं किमिदं नाराय
 धर्मस्य भावतोपदिश्यत तत्राऽह— गुणाधिक्येति । प्रचय
 यमिदं नित्यत्वं तत्त्वं धर्मद्वयमुपश्रुतमिति नित्यत्वं । अथ
 गुणाधिक्येति प्रचयवद्वयमपि भगवदुद्दिष्टो धर्मो न प्रामाण्येति

यतामुपगच्छेदित्याशङ्क्य वेदोक्तत्वात्स्य तत्त्वत्वमित्युत्तरम-
भिप्रेत्य शिष्टपरिगृहीतत्वाच्च नैवमित्याह—तं धर्ममिति ।
अधर्मं धर्मवद्विषेदव्यासस्य आतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वज्ञ इति ।

शां. भा.—तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थविष्करणाय
अनेकैः विवृतपदपदार्थ- [वाक्य-] वाक्यार्थन्यायमपि अत्यन्तुविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं
उपलभ्य अहं विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

आ. शां. व्या.—गीताशास्त्रस्यानाप्तप्रणीतत्वमप्राकृत्य
व्यारयेत्यत्वमुपपादितमुपसंहरति—तदिदमिति । पौष्टेयस्य
वचसो मूलप्रमाणभावेनाप्राप्त्यप्यमिति मत्वा विशिनष्टि-
समस्तेति । शास्त्राक्षरैरेव तदर्थप्रतिपत्तिसम्भवे किमिति व्या-
ख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—दुर्विज्ञेयार्थमिति ।

पदच्छेद पदार्थोक्तिर्विप्ररो वाक्ययोजना ।

आशेषस्य समाधान व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥

—इत्यादिक्लेशास्य शास्त्रस्य पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थ-
मिदमारभ्यते ? गतार्थत्वात्तत्राऽऽह—तदर्थेति । गीताशास्त्रा-
र्थस्य प्रकटीकरणार्थं पदविभागस्तदर्थोक्तिः समासद्वारा वाक्या-
र्थनिर्देशस्तत्रापेक्षितो न्यायव्याख्यासंक्षेपसमाधानलक्षणो वृत्तिकारैरे-

‘ कृष्णद्वैपायनं विदि व्यासं नारायणं प्रभुम् ’ [वि. ३. ३१५]
इति स्मृते सख्योपकारकभगवत्कृतात्वाच्च व्यासस्य गान्ध-
थावुदिरित्याह—भगवानिति ।

रितस्तथापि तयाविधमेव शास्त्र शास्त्रपरिचयसूत्रैः समुच्चयासङ्ग-
धयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेन अनेकार्थत्वेनच गृहीतमात्मस्य तद्गुण-
सुरोक्तुमिदमात्मव्यव्यमित्यर्थः । तेषां प्राचीने व्याख्याने बुद्धिप्र-
विष्टा तेषां सम्यक्तित्तन एतस्मिन्मते प्रवेक्ष्यतीति कुतो नियमस्तत्रा-
ऽऽह—विवेकत इति । पूर्वव्याख्याने स तदर्थनिर्धारणार्थं न्याय-
सङ्कीर्णवद्भातीति न तत्र केषाञ्चिन्नमनीया समुन्मिपति, प्रकृते-
त्वसङ्कीर्णतया तत्तत्पदार्थनिर्णयोपयोगी न्यायो विव्रियते ।
तेनात्र मन्दमव्यमयोरपि बुद्धिबलतरीत्यर्थः । किञ्चानपेक्षि-
ताधिकप्रत्यक्षसङ्गात्वात् प्राचीने व्याख्याने धोतुणा प्रवृत्तिः,
अत्र त्वपेक्षितात्मप्रत्ये विवरणे प्रायशः सर्वेषां प्रवृत्तिः स्वादि-
मत्वाऽऽह—संक्षेपत इति ।

शां. भा.—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निश्चयेयं सहेतुकस्य संसारस्य
। अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात् भवति । तथा इम-
मेव गीतार्थधर्म उद्दिश्य भगवतैव उक्तम्—‘ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ’ ॥ [म.
भा. अश्व. १६।१२] इति अनुगीतासु । तत्रैव च उक्तम्—‘ नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि
। शुभाशुभी । ’ [म. भा. अश्व. १९।७] ‘ यः स्यादेकायने लीनः तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् । ’
[म. भा. अश्व. १९।१] ‘ ज्ञानं सत्त्वासलक्षणम् ’ [म. भा. अश्व. ४३।२६] इति च ।
इहापि च अन्ते उक्तं अर्जुनाय—‘ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । ’ [गी. १८।६६]
इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णान् आश्रमांश्च उद्दिश्य विहितः स देवाद-
स्थानशस्त्रिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानः सत्त्वबुद्धये भवति फलासिद्धान्धवर्जितः ।
। शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्चयेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते ।
तथा चेममेवार्थमभिसन्धाय वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ’ [गी. ५।१०] ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति
सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ’ [५।११] इति ।

आ शां व्या.—नन्वनाप्तप्रणीतत्वाभावेऽपि वेद शास्त्र
व्याख्येय विषयाद्यनुगन्धस्यानमिदितत्वेन शास्त्रत्वाभावादित्या-
शङ्क्य सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वादौ प्रयोजनमाह—
तस्येति । प्रस्थापितप्रामाण्यस्य व्याख्येयत्वेन मनसि सगिहि-
तस्य गीताशास्त्रस्य महेश्वर राघव सन्निधिदत्तत्वमेकवास्यत्व,
तेनैव परमफलं यतिप्रदिनं श्रेयो निश्चयेयस्य वैतल्यम्, अवान्तरफल-
तु तत्र तत्रावान्तरवाक्येनैव मनोनिग्रहादि विवदयते । निश्चये-
यस्य च द्विपि निरतिशयमुक्ताविर्भाषो निश्चयानर्थाच्छ्रुतिः ।
तत्राऽऽत्मशुद्धादौ—परमिति । द्वितीय दर्शयति—सहेतु-
कस्येति । गद्यारोपमन्याऽऽयन्तिष्ठच्च प्रतियोगिनः संसारस्य
पुनरुत्पन्नयोग्यत्वं, तच्च स्वात्मसुखं दिव्यवच्छेदार्थं निश्चयं भवेत्

सागवितु सहेतुकस्येत्युच्यते । उक्तं फलं समुचितवाक्येनोक्तं वा
कर्मण स्यादिति तस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याभिधेयमनि-
ष्टितमानं समाप्यते—तद्येति । आत्मज्ञाननिष्ठारूपत्वेन कर्म-
निष्ठाऽशोच्यते । प्रागन्येव त्वात्मज्ञाननिष्ठैवात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
ननु शेषिणी निष्ठा कुतो भवति ? न सन्ध्यामात्रं, कर्मनिष्ठया
शेषन्यात्तत्राऽऽह—सर्वेति । सन्ध्यामात्रेणैव न ह्यनुपपन्नप्रमाणं
शेषिणी निष्ठा गिन्यति, शेषत्वच कर्मणस्तत्र परम्परायतमित्यर्थः ।
ननु—‘ यज्ञतनवा कर्म ’ न त्याज्यं वायेमेव तत् [गी. १८।१५] इति
वाक्यशेषादनुमुखिनात्मन्यप्यनमत्र न प्रतिपाद्यते, तेत्याह—तद्ये-
ति । सर्वकर्ममन्यामात्रं कर्मात्मज्ञाननिष्ठाऽपि धर्म निश्चयेयप्रयोजन-
प्रयुक्तं परमवृत्ति—इममेवेति । वस्तुभेदादभ्युदयमेव शङ्क

वारयति—भगवतैवेति । उक्तमनुगीतास्मिन्नित्यन्वयः । ब्रह्मणः पद पूर्वोक्तं नि श्रेयस तस्य वेदनं लाभस्तत्र विशिष्टज्ञाननिष्ठास्यो धर्मः समर्थो भवतीत्यर्थः । यज्ञसनादिवाक्यस्य तु तद्गणख्या- नावले तात्पर्यं वक्ष्यते । कर्मलाभस्य भगवतोऽभिप्रेतत्वे वाक्या- न्तरमनुगीतागतमेवोदाहरति—तत्रैवेति । धर्माधर्मपूर्वसंस्मृति- वेत्तुमाह— न चैवेति । कियद्भूयसबन्धाभावात्तन्निर्वर्त्यापूर्वा- म्यामसक्ये प्राप्तमर्थमाह—यः स्यादिति । बागादिवाचक- रणव्यापारविरहितं दृष्ट्यामित्युच्यते । विशिष्टचित्तयज्ञित्यन्तः- करणव्यापाराभावोऽभिप्रेतः । द्विविधकरणव्यापारविरहितं सन्प्रा- णको योऽधिकारी केवलमेकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मण्यस्तनयवत्त्वानं तत्र हीनस्तस्मिन्नेव समाप्तिमाप्ति स्यात्तस्यासम्प्रज्ञात्ममाधिनि- ष्टस्य सर्वकर्मत्यागेहेतुत्वं ज्ञानं सुप्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः । न केवल- मनुगीताद्वेव यथोक्तं ज्ञानमुक्तं किन्तु प्रकृतेऽपि शास्त्रे समाप्त्यव- शेर्दर्शितमित्याह— इहापीति । नन्वत्र निवृत्तिरक्षणपरमात्मकं

ससन्ध्याममात्मज्ञानमेव न प्रतिपाद्यते 'उह कर्मैव तस्मात्त्वम्' [गी. ४:१५] इत्यादौ प्रवृत्तिलक्षणस्यापि धर्मस्य वक्ष्यमा- णत्वात्, धर्मयोध प्रकृतत्वाविशेषात्तत्राऽऽह—अभ्युदयार्थो- ऽपीति । ननु वर्णभिराश्रमभिधायितुं श्रेयत्वेनान्यत्र विहितस्यापि तस्य न युक्तं मोक्षसाधनत्वाधिकारे विधानं, देवादिस्थानप्राप्तिहे- तुत्वेन मोक्षप्रतिपक्षत्वात्, सत्यं, तथापि फलाभिलाषमन्तरेणैवरा- र्णधिया कृतस्य बुद्धिमुद्दिष्टेतुत्वात्तस्येव वचनमित्याह— स देवादीति । फलाभिमन्थिद्वारा कृतं सन्निति शेष । प्रवृत्तिलक्ष- णधर्मस्योक्तरीत्या चित्तमुद्दिष्टेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वेन कृतो मोक्षाधिकारे निर्देश स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—शुद्धेति । प्रतिप- द्यते प्रायुक्तो धर्म इति शेषः । यदुक्तं फलाभिसंधिवर्जितमोक्ष- रक्षणमुद्रपाऽनर्हितं कर्म शुद्धिद्वये भवतीति तत्र पातयशेवम- नुकलयति—तथा चेति ।

शां. भा.—इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्चयेयसंप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्ममि- धेयभूतं विशेषतः अमिष्यद्वायव्यं विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत् गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थमिज्ञानेन [तदर्थं विज्ञाते] समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

आ. शां. व्या.—शास्त्रत्वं प्रयोजनं सत्तापनमुक्तमनु- विषयं दर्शयति—इममिति । दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठा- द्यद्वारा साध्यसाधनभावः सन्नवो विषयेण विषयविपर्यित्य-

मिति विवक्षित्वाऽऽह—विशेषत इति । एवमनुबन्धनय- विशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानाहमित्युपसंहरति—विशिष्टेति । सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे व्याख्येयत्वं फलितमाह—यत इति ।

रामानुजभाष्योपोद्घातः ।

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥ १ ॥

वेदान्ताचार्य-वेङ्कटनाथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

यतिपरिटो यद्गीतानामदर्शद्वयस्य निगमपरिप्रेदीयास निरा[स्य] भयमाशयम् । जननपदवीयातायातभ्रमापहरा धियं जनयतु ॥ मे देवः श्रीमान् धनञ्जयसारथि ॥ १ ॥ अनुचितपदवीभिधिन्यतिव्या प्रयाता- नलमलमतिमान्नासंचिन्ताविपादे । अनिपदमुदारासुद्रमन् (हन्) पाण्डवार्थे शरणमुपगतान्त्रायते शक्तिवन्त्वा ॥ २ ॥ सन्तः सारल्लिहिततम प्रयत्नीमिमाम् । मज्जन्तु भगवद्गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥ श्रीमद्भगवद्गीता व्याचिख्यासुः अविज्ञपरिपूर्णप्रचययमनार्थ परमाचार्यस्य सप्रहृष्टोक्तिनिर्माणमुद्येन तत्तदर्थोपदेष्टृता तत्तदुत्ते त्वाचार्यसम्प्रीणनतामप्यनुसन्दधानः परमाचार्यमज्जरूप मन्त्र- माचरति—यत्पदाम्भोरुहध्यादि । यच्छब्देन सर्वोत्तराचार्य-

गुणपौण्ड्रव्यहेतुका प्रसिद्धिं सूचयति । अम्भोरुहशब्देन भोग्य- त्वप्रतीत्येवमिदं प्रत्यक्षं ध्यानस्य व्यजयते । यामुनाचार्यस्य, द्रोणाचार्यस्य एकलव्य इहाहमित्यभिप्रायेण ध्यानशब्दः । सकृ- त्सन्दर्शनेन प्रायशः कल्पयापि विध्वस्तानि, तन्मूलनिन्दन्तर- स्मरणेन तेषां सवासनोन्मूलनं कृतमित्यभिप्रायेण 'ध्यानविध्व- काशेषकल्मष' इत्युक्तम् । वस्तुताम् "अस्ति वदन्ति चेदेव सन्तमेमं ततो विदुः" [तै. उप. २:६:१] इत्याद्युक्तप्रकारम् । अहं वस्तुतामुपयात इत्यवयवयोगम् । एवमनिष्ठनिवर्तनेष्टप्राप- णरूपोपकारस्मृतिप्रतिस्तरापरिप्रेतयकरणक प्रणाम शिष्यशि- ष्यार्थं धोतुणा फलसिद्धयर्थं न ग्रन्थे निवेशित । तेन स्वाचा- र्यवत्तादाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्वादिरेण करणीयमित्यपि सिद्धितम् । तथा च श्रूयते, 'स चाचार्यवशो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामगावगाविन्यामगवत् (रहस्यान्नायत्रा) इति ॥ १ ॥

रा. भा. ॐ—प्रियः पतिर्निखिलहेयमत्यनीककल्याणैकतानः, स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणान्त- ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वामानिकानवधिकातिशयज्ञानमलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसंख्येयकल्याण-

गुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतानित्यनिरवधनिरतिशयौज्ज्वल्यसौमन्य-
सौन्दर्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिर्दिव्यरूपः, स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्रयनित्य-
निरवधापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्येयाचिन्त्यशक्तिनित्यनिरवधनिरतिशयकल्याणदिव्या-
युधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवधस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याण-
गुणगणश्रीवल्लभः, स्वसङ्कल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदाशेषशेषतैकरितरूपनित्यनिरवधानिर-
तिशयज्ञानक्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितस्रिभिरनवरतामिष्टुतवरणयुगलः, वाङ्मनसापरिच्छेय-
स्वरूपस्यभावः, स्वोचितविविधविचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्रयानन्तमहा-
विभवानन्तपरिमाणनित्यनिरवधाक्षरपरमव्योमनिलयः, विविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गपरिपूर्ण-
निखिलजगदुदयविभवच्छयलीलः, परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादिस्थावरान्तं निखिलं जगत्सृष्टु
१ 'स्वेन रूपेणावस्थितः, ब्रह्मादिदेवपनुष्याणां ध्यानाराधनाद्यगोचरोऽपारकारुण्यसौशील्यावात्सल्यं
दार्प्यमहोदधिः, स्वयमेव रूपं तत्तत्सजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहदेव कुर्वस्तेपुतेषु लोकेष्ववर्त-
यौवतीर्य तैस्तैराराधितः, तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदे-
नास्मदादीनामपि [संसारदुःखक्षयनाथ] समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्व्यां सफलमनुजनयनविपयत-
गतः, परावरनिखिलजनमनोनयनहारिर्दिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतना-शकटयमलार्जुनादिप्रलम्ब-
धेनुक-कालिय-केशि-कुबलयापीड-चाणूरमुष्टिक-तोसलकंसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दानुराग-
गभीरलोकनालापामृतवैभवाभ्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशील्यादिगुणगणाविष्कारेणाभूत्तमा-
लाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनयपुद्गरोत्साहनव्याजेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षता-
॥ धनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोगमवतारयामास ॥

वे.ता. सं.—अयमिति तदर्थे तत्त्व भगवत स्वरूपरूपगुण-
विभवादिभावनावर्णनान्यामर्यादभङ्गुर भङ्गलमाचरन्, 'स्वधर्म-
ज्ञानवैराग्यशास्त्रमस्त्येकगोचरं' नारायण. परं ब्रह्म गीताशास्त्रे
समीरितः' [गी. स. को. १] इति सप्रह्लादगुरोरेन व्याख्येयशास्त्रप्र-
धानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय बहु-
स्वतः सर्वज्ञ-परमकारणिकत्व-साधुप्रतिप्राणोन्मुखावस्थ-सर्व-
शक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशङ्कयायभावप्रदर्शनेनासत-
मत्व समर्थयन्, अपवर्गप्रधानवतुर्गोपायवोधात्मकमन्त्रांतर-
योजनं अपवर्गदृष्टानुभाष्यसप्रकारमगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं
प्रकाशयन्, शास्त्रादिपक्षे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमा-
णायाः स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपा-
रमाधिकभेदादिकपक्षेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्, कारणतोयवो-
पासनभेदादयत्नवचसा सर्वेषामपि सुख्यता स्थापयन्, गुणत-
नुब्रविभवाविविहरणादिविधिनियमोपनिषदामत्यद्भुतकुमतिनिहि-
तप्रत्यापहतकलहकलङ्का विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवा-
स्यमन्त्रमन्त्रस्यापि लीलाभासविहितनिखिलव्यापारत्वेन शारी-
रद्वितीयाध्यायार्गदं विरोधपरिहासपुण्ड्रयन्, जिज्ञास्यभग-
त्कारणतत्त्वप्रदानुदेवताविशेषमपि सर्वत्रात्माप्रत्ययसामान्यविशे-
षादिन्यायैः विमूर्त्यैकताम्योन्नीर्णव्यवस्थान्तरत्वव्युत्पत्तेन नि-
र्गुणानन्दारविन्दयन्, 'बहु म्याम्' [छां. उप. ६।१३] इति
संख्येयमात्मस्य सारस्वतपरिपदन्तम्य सर्वत्र जगत्पार-
स्याधितापेनया व्याख्याप्रवृत्त्यादि परमपुरुषार्थमृतवात्मोप-

लम्भकाध्यात्मशास्त्रावतरणादिना च सौलभ्यातिशयमुद्घोषयन्
प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्व-सौलभ्य-स्यापनौपयिकगुणवर्गद्वयं
जयत्यतित्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिकं परमकारणिकत्व-
शुभाभ्युत्पादित्वायवितारत्वविरोधिनिरसनशीलत्वासेवनकवर्त-
नत्वादिकं बोद्धवन्, ध्वमनदेपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारा-
यणस्य प्राक्नोदन्त गीतोपनिषदुपदेशेन संगमयति—ध्रियःप-
तिरित्यादिना अयत्तारयामासेत्यन्तेन ।

तत्रेत्यादिना स्वचरित्यन्तेन द्वितीयेन, बाक्येन पुनस्तौर्ष-
तराभूत्यं ज्ञातानिर्गुणं । एवं ज्ञात्वापीत्यादिना द्वितीयेन
वाक्येन शास्त्रोपेक्षातारम्भसूत्रप्रसंगतिः । अत्र दिव्यात्म-
स्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारायणार्थतया विविच्य दर्शयि-
ष्यन्, तदन्यं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया वा समा-
सद्वेषेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृत्य दर्शयति—ध्रियःपति-
रित्यादिना ।

विरोधस्तथे भर्तुरभिगम्यत्वसिद्धये । समस्तमन्त्रात्म्यं च
प्रथमं धीरिहोदिता । 'एष नारायणः धीमान्शौर्यवनिरे-
तनः । नागपर्वेशमुत्पुण्यं ह्यागतो मधुरां पुरीम्' [६. वं.
वि. १. ५४-५५] 'अयं विष्णुरियं वाणी' [वि. ५. प्र.
८।१८] इत्यादिकमिह भाष्यम् ।

कतिपयैर्यनित्यतन्वीर्षेववादिष्युतायाय निरिन्देति विरो-
धणम् । अत्र हेयव्युत्पत्त्यपेक्षितम् । न हि परमनिगिह्येदमि-
शद्वर्णनमर्थः स्वगतं हेयं शमते । यद्वा हेयविरोधित्वभावतया

देवशून्यमित्यर्थः । तदा निखिलशब्दः सर्वाङ्गित विकारादिकं सर्वचिद्वत् द्वेषादिकं च संगृहाति; कृमतिपरिकल्पितमश्वमेदेना- कल्याणस्पर्शमपार्कृतं कल्याणैकतानशब्दः । अत एव 'ज्ञाना- नन्दैकस्वरूपः' इत्यनेनापौनरेक्यम् । अथवा सामान्यविशेष- निर्देशरूपत्वादपुनरङ्कितः । यद्वा कल्याणैकतानः कल्याणगुणा- नामेषाप्रयुत इति वक्ष्यमाणगुणप्रपञ्चस्य संप्रदः ।

त्रिविधानां चेतनाचेतनानां पराधीनत्वादिसाम्यादेवममृतं वस्तुवन्तरं नास्तौत्यभिप्रायेणाह—स्वेतरेति । एतेन ज्ञानभो- गसाम्येऽपि सर्वप्रकारसमत्वनिषेधः । 'नित्यं विभुं सर्वगतम्' [सं. उप. १।१।६] 'विभवेवेदं पुरयः' [तै. सा. उप. १।१।१] इत्यादिप्रसिद्धं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं प्राधान्यतः प्रयगाह—अनन्तेति । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदराहितम् । 'अत्रैव देहोऽस्ति, अत्र ॥ नास्ति' इति देशपरिच्छेदः, 'अत्र कालेऽस्ति, अत्र ॥ नास्ति' इति कालपरिच्छेदः, 'इदमिदं (भवति), इदमिदं न भवति' इति वस्तुपरिच्छेदः, अल्प-वर्णस्पर्शवत् स्वरूपपङ्कटत्वादिकं वा । एवंविधपरिच्छेदनयरा- हित्यं नाम सर्वदेशसर्वकालव्यापित्व-सर्वान्तर्भावमित्यादिरूपम् । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं हि समस्तवस्तुसामानाधिकरण्ययोर्यत्वा- दिकम्; न पुनर्मिमोक्षिद्विविधवस्तुतादात्म्यं स्वव्यतिरिक्त-समस्तवस्तुमिष्यत्वात् वा, उभयोरत्यन्तात्मभावितत्वात् । विस्तर-स्तु सप्तद्वयया कृतोऽस्मामि । आनन्दस्य ज्ञानविशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दयोः सामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । तर्हि आनन्द-शब्दस्य विशेषसम्बन्धत्वात् 'षडन्यम्' इत्यादिष्व 'आनन्द-ज्ञानम्' इति वक्ष्यमिति चेत्, ततः बहुलप्रहणेन सर्वोपपत्तेः । यद्वा आनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेऽपि प्रयोगात्तद्विशो- यणतया ज्ञानशब्दस्य पूर्वत्वोपपत्तिः । स्वल्पं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ।

स्थामाधिकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामप्रयविस- दिसाम्येऽपि विग्रहादिधारणमित्यनन्तौ ज्ञानादिगुणगणेष्वस्त्व- प्रदर्शनाय उतरोत्तरासुप्रहृतसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्त-गुणशब्दप्रधानतया पादगुणस्य स्वरूपेणोपादानम्; इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रवृत्तिशब्देन संग्रहणं कृतम् । 'तवानन्तगुणे- स्थापि पदेव प्रथमे गुणा । दैत्वयेव जगत्प्राधान्येऽन्यन्तार्थि- वेविताः' इति व्याहृ । सहितसृष्टिस्थितित्तुमुत्सङ्घर्षणादिव्यु- ह्नये ज्ञानवलाद्विन्दुत्रिकस्य यमाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषोन्मु- खत्वेनादिर्भावविशेषात् ज्ञानवत्त्वादिद्विक्रमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वया सर्वदा साक्षात्करोति, तथा तथा साक्षा- त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयति- सन्धेयाशियिहो भवति, अपठितं च घटयति, तत्र च सहका रिनिर्देशो न केनचिदप्यभिभूयते किंतु सर्वाभिभूयति, इति च गुणकमपाठविशेषः । स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनि- त्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुणपरमात्मसद्वत्त्वाधीनम् । अनवधिक्लमत्रोत्कृष्टातिथिराहित्यम् । द्वाभ्यां विशेषणभ्यां 'परात्म शक्तिगिणिवै भूयते, स्वाभाविविरी ज्ञानवत्किया न' [भैतव्य. ६-८] इत्याम्नात् पार्वत्स्वाभावविच्छेदे प्रतिगुण- मन्विते प्रदर्शिते । असङ्ख्येशब्देन सहोदयिष्यन्नेन च 'यथा

रत्नानि जलपेरुयङ्गयेयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यनन्तस्य अस- ङ्ख्येया महात्मनः' [वा. पु. ७।४।०] इत्यादि स्मरितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गापवाद- न्यायसिद्धं सूचितम् ॥

अथ कारणोपासनादिप्रकरणेऽवबन्धभूषणाध्यायादियु च प्रति- पन्नं विलक्षणविग्रहयोग्यं दर्शयति—स्वाभिमततेति । अभि- मतेऽन्यन्तगुणस्वरूपस्य अनुरूपेऽन्यन्तमितत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तु- भयव्यवच्छेदाय स्वाभिमतानुरूपेत्तुक्तम् । एकरूपत्वेनेन व्युह- विभावयस्यास्वपि हेयप्रत्यनीकत्वानन्दावहत्वमुमुक्षुप्राप्त्यत्व- प्राप्यत्वादिवस्वभावापरित्यागोऽभिहितः । यद्वा व्युहादिपरिणामे सप्तपि परमम्योमनिलयस्य चिप्रहृत्य प्राचीनसत्त्वानावस्थि- विरुद्धा । 'साधयवत्वादित्यम्' इत्यादीनां धर्मिग्राहकवाधा- दिभिरामासतामभिप्रेत्य अचिन्त्यत्वोक्तिः । एको दिव्यशब्दः संस्थानवैलक्षण्यपरः, परमम्योमवर्तित्वनामपरो वा; इतरत्त्व- प्राकृतत्वपरः । विविधवतारयोग्यं प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाव्य- त्वम्, वटपत्रशयनविश्रुताद्यवस्थागतमाधर्यं च अनुसृष्टादेन विवक्षितम् । नित्यत्वं कालापरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामवन्ति रहस्यान्नायविदः 'नित्यालिङ्गा स्वभावससिद्धिरिन्द्रिया- काराप्रत्यङ्ग्यमनवती' [रह. भा.] इति । श्रीपञ्चरे च— 'नित्यसिद्धे तदाकोरे तत्परत्वे न पौष्टर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ सन्निधिं ब्रजेत्' [पा. पौ. स.] इति । निर- वधत्वं जरादितादित्यम् । उत्तरोत्तरनिरवधशब्देऽपि पूर्वपूर्वम्यं सुप्रहृत्यं वा विवक्षितम् । शुभाभयत्वभोग्यत्वाद्युपयुक्तमङ्गल- गुणभोगो निरतिशयोच्चैक्यत्वादिनोक्तः । निरतिशयत्वं स्वापे- क्षया उत्कृष्टराहित्यम्, अनुपमत्ववत् । तच्च प्रतिगुणमन्वेतन्यम् । औच्चल्यं भास्वरत्वम् । और्न्द्व्यं अवयवशोभा । 'सर्वगन्धः' [छा. उ. ३।१।४] इति श्रुतिरनुकूलमन्धविषया, क्लृप्तवन्दनादि चात्र क्लृप्तिमित्यभिप्रायेण सौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाव- क्त्येऽपि 'पुष्पहासः' [वि.स.ता. १०२] इति नाम दुर्दानं मारु- वम्, यथोक्तम्—'सुकुमारौ महावली' [रा. भा. का. १०।१४] इति । कावण्यं समुदायशोभा । यत्तुच्यते भग- वच्छब्दे 'विश्वाम्नाययन्कान्त्या पूर्वेन्द्रयुतुन्यया' [सा. सं. २।१००] इति । 'भुञ्जते तेज एवाङ्गिर्वेहुकामिर्दू- कृतम् । चतुरानन्दजननं सावण्यमिति कथ्यते' [अहि. स. ५२] इति व्याहृ । यौवनं कौमारानन्तर्योपलक्षणयोग्यः स्वभावविशेषः 'न तु कौमारानन्तरभाविन्येव दशा, तथौव- नस्यानादित्वत्वात् । रेवरादियु च केपाधित्यं युक्तत्वेनैवोत्पत्ति- दर्शनात् । आदिशब्देन शुभाभयप्रकरणेऽप्युक्ताः सर्वे विग्रहगुणाः सङ्गृहीताः ।

एवं स्वरूपरूपौ विग्रहतृणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमा- भरणवर्गमायुषवर्गं च दर्शयति—स्वोचित्तेत्यादिप्रदर्शनेन । पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमिह स्वतन्त्रादर्थः । अत्र 'आयताय सुहृताय बालवः परिपोषमाः । सर्वभूषणपार्श्वः' [रा. वि. का. ३।१५] इत्यादि भाव्यम् किरीटहरादि- रूपेण वैविध्यम् । एकजातीयेष्वपि मणिद्याग्रनादिद्वयविद्येय-

वर्णसंस्थानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिकेमेदाद्वैविचित्र्यम् । अपरिमिते
त्यस्ययत्नोक्तो धनन्तत्त्वमाधर्म्यविशेषणम् । अनवधिकाथय
रसावहत्वमनन्ताधर्म्यत्वम्, अथवा अनन्तानि आध्यायानि
संस्थानविशेषसौगन्ध्यमुख्यमर्थसाक्षादीनि येया भूषणाना तानि
तथोक्तानि । नित्यनिरवयवस्यैव पूर्वंत्वं । अपरिमित
त्वमसंख्ययत्नमेव, न तु ह्रस्वदीपादिपरिमाणविरह । यद्वा
अनन्ततेयसङ्ख्येयत्वम्, अपरिमितेति च विग्रहायुक्तमहत्त्वं विप्र
क्षितम् । भूषणायुषोर्दिव्यत्वमप्रकृतत्वम् । पूर्वोक्तगुणविग्रहा
मरणविशिष्ट 'स्वानुत्पन्न' इत्यत्र स्वशब्दार्थः । असंख्येयेति ।
पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिं प्राधान्यादिति भावः । अनिचिन्त्यशक्तीति ।
द्व्यष्टाद्व्यष्टाद्व्यष्टादिभिः प्रत्येकं कृच्छ्रसाध्यं सात्त्विकलघुघातल
विदारणम् । एकेन हि महोपुणा कृतमिति भावः । निरतिशयक
ल्याणत्वं निरतिशयानन्दवहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुप्रवेशात्
यद्वा लोके गान्यायुधलक्षणानि महत्वावहतया प्रसिद्धानि, तै
सर्वं सम्पूर्णत्वम् ।

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहिता श्रिय विभूति
मध्येऽपि स्थिता विशेषतो दर्शयन्प्रार्थितस्वरूपादिकमप्याह—
स्वामिमतेति । स्वरूप स्वासाधारणधर्मविशिष्ट श्रियो दिव्या
त्मस्वरूपम् । रूप दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो गुणसम्बन्धस्तद्वत्
निरतिशयोज्ज्वल्यसौन्दर्यादिवर । विभवशब्द परिजनपरिवहा-
दिवर । परत्वसौलभ्यौपयिकगुणवर्गद्वय ऐश्वर्यशीलपदार्थान्या
मुपलक्षितम् । तत्तत्सादृशद्वय प्रत्येकमनन्त्यात् ज्ञानशक्त्यादिक
वात्सल्यादिकं च सङ्गृह्णाति । ऐश्वर्यशीलादय अनवधिकातिश
याश्च असंख्येयाश्च कल्याणश्च गुणा इति विशेषणसमासः ।
एवविधगुणानां गण इति पठ्योक्तमुच्यते । ऐश्वर्यशीलादर्शयविशेष
णत्वात्नोक्त्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गुणविशेषणत्वे
प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षेयत्वादावत्त्वात्, गुणविशेषणतयैव समास
वचितः । स्वरूपम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणग
णश्च इति द्वन्द्वः । स्वरूपादिपञ्चक भगवदभिमतानुत्पन्न नित्य निर
वयव यस्याः, सा स्वामिमतेत्यादिगुणगणेत्यन्तेनोक्ता । स्वरू
पम्, रूपम्, तद्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यम्, शीलम्, इत्यादिगुण
गण इति योनायाः स्वरूपरूपयोरपि गुणानुप्रवेशप्रसङ्गः । स्वरू
पाद सर्वस्य परमात्माभिमततत्त्वं व्यक्तम् । स्वरूपस्य नित्यत्व
निर्दिष्टारयया सर्वकालवर्तमानत्वम् । निरवयवत्वं पूर्वं परमात्म-
स्वरूप प्रतिपादितप्रकारम् । तद्वत् पितृत्वप्रयुक्तदायिकत्वोष्ण
रुत्वादिराहित्यं वा । अनुत्पन्नत्वं तु यथाप्रमाणं प्राग्देव कल्या
णकृतानत्वादिकम् । 'शान्तानन्त' इत्यादिविग्रहोऽप्यन्यम् । रूपस्य
नित्यत्वमत्रारादिदशायांमपि परमपदनिवृत्त्यभाववत्कामनसिद्धि
तस्य तत्पावस्थितत्वम् । अनुत्पन्नत्वं च 'अस्या दन्त्या यथा
रूपमप्रत्यक्षसौष्ठवम् । रामस्य च यथा रूपं तदवयवसितवयणा
[रा मुं कां १५।५] 'विष्णोर्देहातुल्यां वै' 'करोतेरात्मन
स्तनुम्' [वि पु १।१५।५५] इत्यादिप्रतिपादितम् । विग्रह
गुणानां निरवयवत्वं नाम औज्ज्वल्याद कदाचिदप्युपस्थाप्यमात्रं ।
निरवयवत्वं च दुष्यक्षतादिराहित्यम् । अनुत्पन्नत्वं 'पुनरुत्प
पुनः पुनरुत्पन्नमपि पुनरुत्पन्नम्' [गु ८.१०] इत्यादिप्रकारम् ।

विभवस्यानुत्पन्नत्वं 'दशतिर्येकानुष्येयं पुत्राणां भगवान् हरिः ।
खीनाश्री लक्ष्मीर्मेनेय नानयोर्विद्यते परम्' [वि पु १।८।३५]
इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधिकातिशयत्ववचनादीश्वर्यव्यतिरि
क्ताशेषगोचरस्यापि तदैश्वर्यस्य ईश्वरभिमतत्वात् द्वैतान्यादि
दोषः । 'अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी' [यजुषि ४-४।११।१५]
इति विष्णुपत्नीत्वेवेषेण हि सवत्य जगत् इयमीष्टे । 'ईशं
सर्वभूतानाम्' [धीसुक्ते] इत्यत्र तु यद्यपि सर्वभूतानामिति प्रति
सम्बन्धिनिर्देशात् श्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न
शक्या । तथापि वाक्यान्तरवलादर्थस्य तयात्वसिद्धिः । निरव
यव भगवदैश्वर्यैकरसत्वं वा निग्रहादिप्रसङ्गाभावात् वा । प्रतिज्ञा
व्यवहृतत्वं हि पुस्त्यानुत्पन्न तद्वद्भक्त्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्व
महत्त्वे सत्यपि मन्दै सह नीरन्ध्रसंश्लेषे कदाचिदपि स्वोत्कर्ष
प्रशान्तनाभावः । निरवयवत्वं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायादिभिरह ।
अनुत्पन्नत्वं, अनवधिकातिशयत्व च, 'तुल्यशीलव्योऽहम्' [रा ३ का १५।५] इत्यादिप्रकारम् । एव श्रिय पृथङ्गि
त्यस्वरूपरूपगुणविश्वैश्वर्यशीलादिप्रतिपादानेन ज्ञानादिगुणवद्वय
यक्सिद्धशक्तिमात्रत्वम्, व्युद्देशविशेषत्वम्, स्वरूपैक्यम्, अन्यदपि
वदन्तो निरस्ता । शक्तिवत्त्वादास्तु पत्नीत्वेन कार्योपयुक्त
विशेषणत्वाभिप्रायाः । प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र खीनुसत्त्व
केषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि रूपशो शक्तिशब्दः । एकत्ववादास्तु समस्त
प्रपञ्चप्रतिषेधोपेक्षेत्येवमित्वाधत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महवि-
प्रत्युद्देशैकदेशेवात्तादादिवेपेण वा, निर्वाद्या । अत एव हि
'व्यापकावतिशरेषोपादेरुत्तममिवोदितौ' इत्युच्यते । उक्तं
च श्रीराममित्रे पदर्थसंक्षेपे 'उभयाधिष्ठानं वैक शेषित्वम्'
इत्यादि । एवविधायया भगवत्या श्रियो वल्लभ प्रियतम
श्री ब्रह्मा यस्मेति वा । न चाभिमतशब्दमुपलक्ष्य, प्रत्येक
समुदायविषयतयाऽभिमतत्वातिशयव्यञ्जनपरत्वादिति ।

अथ नित्यपरिजनविशिष्टतां दर्शयति—स्वस्त्यङ्गत्वेति ।
स्वरूपधर्म्येशः स्थितिः अश्रुततयाऽवस्थानम् । अश्रुति इत्या
पारः । नित्यानां स्वरूपस्थित्यो परमात्मसङ्ख्यानुविधादित्व
नाम तत्स्थित्येच्छासिद्धत्वम् । तथानिच्छात्मन्ने निवर्तयितुं शक्यं
तामात्रम् । तपु त्वनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थिते सदा-
तनत्वम् । इह च परमात्मसङ्ख्यानुविधादित्वस्थितिरिति प्र-
सिद्धं बद्धमुक्तकृतप्रतिप्राकृतकालादिष्वपि भाव्यम् । एव सर्वं
प्रपञ्चयिष्यते । शेषता शेषरहितिरित्यर्थः । अशेषशेषता यथाभिनि
ताकारता । अत्र 'शरा नानाविधाधापि धरायतविग्रहम् ।
अन्वगच्छन्तं काकुत्स्थं सर्वं पुंस्यविग्रहा' [रा उ कां १०।१०]
निमग्नशय्यासनपादुका' [स्तो १] इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
एकैककृतस्यैव हि ईश्वर्यस्य मिथ सर्वार्थतयाऽनुवधानात्
सर्वप्रत्ययस्य सर्वकैद्वयकारिणो भवेयुः । यद्वा स्वरूपस्थिति
प्रकृतिमदा एव अशेषपञ्चनेन सङ्गृह्यन्त, तेषामशेषाणां परमा
त्मानं प्रति शेषताशयभावः । एवमुक्तप्रकाराणां शयनायामित्य
परित्यागं तदेवात्मनिनी प्रीतिरेव स्त्री स्वस्यैव स्वामो वा
यथा तं अनापानवद्वतिरुता । त च सर्वं निष्ठा । स्वस्य
नित्यत्वस्य यथात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्त्वादिधाविर्भू-

चक्षस्त्वमिदं नित्यशब्देन व्युत्सयते, नित्यासंबुद्धिज्ञानादि-
शुभा इत्यर्थः । तत एव निरवशा हेतुशक्त्यात्कृत्याभिमाना-
दिदोषात्यन्ताभाववन्तः । एषा ज्ञानस्य निरतिशयत्वं परमात्म-
ज्ञानतुल्यत्वम् । म्रियाया निरतिशयत्वं स्वच्छन्दानन्तैर्द्वयार्थ-
त्वकत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरतिशयत्वं परमात्मैर्द्वयार्थोपयोगित्वे-
च्छाद्यहीतशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विघातत्वम् ; न तु सर्व-
विघातत्वम्, “जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंश्रितत्वाच्च” [म. सू.
४।४।१७] इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानक्रियेधर्मादि-
रन्तो शुण्णगो येदामिति विग्रहः । ते ॥ अपरिमिताः अस-
ह्येयाः सूरयः । “सदा पश्यन्ति सूरयः । तद्विप्राश्चो विपन्यचो
जागृगौसः समिन्धते” [फल्गु, वायनसू. सामवे. प्र. ३ अ. १८. खं २
वा ४] इत्यायुसन्धानेनाह—अनवरताभिप्लुतचरणयुगल
इति । विपन्यच्च विशेषेण स्तुतिशीलाः । “एन व्यवहारं स्तुती
च । एन च” [‘घा पा,] अभिप्लुतेत्यभिप्लुतवर्धः । स्तुति
शीलत्वादनवरतत्वाधिकः । स्तुतिविषयत्वप्रसङ्गेनैव परि-
तारूपं परिच्छेदमपाकरोति—याद्वानसेति । एतेन “यस्या-
मत तस्य मतं मत यस्य न वेद सः । अविज्ञात विज्ञानता
विज्ञातमविज्ञानताम्” [वेनोप, २।३] “सो अत्र वेद यदि
वा न वेद” [ऋक्. ८।७] “यतो वाचो निवर्तन्ते,
अप्राप्य मनसा सह” [तै. उप. २।९] इत्यादीना वा-
क्यसयोरिवेत्यलप्यंता यदन्तो निरस्ताः । तथा सति “तद्वि-
जिज्ञासत्” [तै. उप. ३।११] “मनसा तु विवृद्धेन” [मनु
स्याप्त्याने १।८] “मप्रापित्” “आनन्दं ब्रह्मणो पिबान्” [तै. उ.
२।४।२।९] इत्यादिभिः । “यतो वाचो निवर्तन्ते” [तै.
उप. २।४] इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च विरोधप्रमत्तः । विरोधपरि-
हाराय मुख्यस्तुतिनियेषविषयत्वा व्यवस्थाप्यत इति चेत्, आभ-
तोऽति पन्थानम् ; विदयन्मवस्था ॥ यथाप्रमाणमस्माभिः
कियत इति विदोषः । बाधनसेत्यादिक परमव्योम्निविशेषण-
तया केचिदमाचक्षते, धर्मेष्टुण्ये तमोकेः । वयं तु अत्रैव दृष्टा-
भ्याये “योगितामपि” [गी. ६।४७] इति श्लोके “बाधनसापरिच्छेद
स्वरूपम्बभावम्” इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभिधानात्, कुन-
तिनिरासार्थमपेक्षितत्वाच्च, अप्रापि तया विवक्षामाचक्षमे ॥

स्वाचिन्तेत्यादि। अश्वाम्यन्तायश्वान्दः पूर्ववत्। विमन-
ज्येन बाह्वन्तादिसमूहः। अनन्तरिमागन्त्वं त्रियंगूचादि-
राशेरश्या, अपस्तम्ब, प्रत्ययव्यञ्जिग्यात्। अनन्तरान्तादृष्टि-
त्वेध्मानन्त्य तात्पर्यातिरेकात्। नित्यत्वं प्राकृतव्योमवन्त्य-
हितम्। निरयत्वं द्रुमसप्तमदत्तेन रजतमस्तकार्यारा-
न्देयम्। अश्वत्वं अंशोऽपि सृष्टिग्रहाविहाः। परमसज्येन
रागदिष्टप्रक्रिया प्राकृतव्योमवन्त्येष्टः। एतेन “दृष्टेः परने
व्योमम्” [ते. उ. २।४] इत्यादिप्रतिपाद्यम्। एवं नित्य-
विभित्तियोग उक्तः ॥

निर्दिष्टादिन्यादिभेदेन चात्र भोग्यवैविध्यवैचित्र्यं । 'इमानि' इत्यादिभृत्या हस्तप्रसारणेन तत्तत्प्रमाणसिद्धसमस्तकार्यप्रकार-
निर्दिशात् बहुवचनासङ्कोचाच्च भोक्तृणा ज्ञानमुखादितारतम्यहेतु
मूर्तं देवादिरूपेण वैविध्यम्, तदवान्तरविधाभूतानाङ्गणादिरूपेण
वैचित्र्यं च दर्शितम् । यद्वा विविधशब्द एव सावातरभेदे
समस्त वैविध्यं सूचयति । विविचित्रशब्दस्त्वावर्षपात्वेनान्या
शक्यत्वपरः, 'मेघोदयः' इत्यारभ्य 'विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति
मायाः' [वि.स. ना.भा.३.०३] इत्यादिवत् । ज्ञानमुखादितारतम्य
भावेन परमन्योमि भोक्तृवैविध्याभावात् परभोग्यतेस्वरक्षाना
न्त्यिसृष्टीणां प्रमशुचत्वाच्च तत्र भोक्तृवर्गानुक्तिः । भोगो-
पकरणभोगस्यानान्यप्राप्त्यर्थसिद्धानि । एवंविधायाश्च विष-
मसृष्टेर्विचित्रानादिचेतनकर्मप्रवाहमुच्यवान् वेपथ्यादिदोषः ।
निश्चिन्तनादेन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतवस्तुमुखादि-
च्छावर्तनम् । उदयशब्देन सङ्काशाद्वाक्कमस्तसृष्टिर्ग्रहणम् ।
एवं विभक्तशब्देन विष्णवतास्तस्यामित्वादिदृष्टाविविधस्थि-
तिसंग्रहः । लयोऽपि निवृत्त्यैवमिदं सिद्धम् । निश्चिन्तसृष्ट्या-
दिव्यन्यतमस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वं सम्भवत्यपि उपात्तव्यतिरिक्तयो
निमग्नः कतिपि शङ्काभ्यावर्तनाय सृष्ट्यादिनमोपादानम् । जग-
द्गतानां त्रयाणामुदयविभवलयानामेतद्वतलीलात्वेन व्यपदेशादुपा-
दानत्व सूचितम् । जगदाकारेण जगमानत्वादीन्यस्य लीलाः,
" बहु स्या प्रजायेय " [तै. उप. २।६; छा. उप. ६।२ ।
इति हि जगत्कारणस्य तस्य सङ्कल्पः, सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टस्यै-
वोपादानत्वात्, बालस्यैव युवत्वादिसात्तौ न स्वरूपतो विकार
इति निर्विकारत्वधुत्यविरोधः । अवाप्तसमस्तकामस्य कथं
जगद्यापार इति शङ्का परिहरता लीलाशब्देन निमित्तत्वमपि
सूच्यतेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं वदन्तो निरस्ताः ।
न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्राद्बिरोधः, लौकिककार-
णविलक्षणत्वाच्चरुतिसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिरपि
यदभ्रगतयोगविभागद्वित्रयकत्वादिकार्यैर्वीश्वरस्यैव निमि-
त्तत्वं, उपादानत्वं च अभ्युपगन्मिति न कश्चिदस्मिन्मते
दोषः । तथा मुदिपूर्वकम्बहुतोल्यादनादावपि ब्रह्मण्यम् ॥

एवं नमस्कृत्ययोगान् नारायणस्यैव परमेश्वरं दर्शयन्,
मन्त्रान्महादिसामान्यशब्दानां नारायणस्यैवविशेषपर्यवधानं च
सूचयन्, “नारायणपरं ब्रह्म” [ना.उ.] इति ध्रुवसुकारिणः
“नारायणं परं ब्रह्म गीताज्ञाने समोदितं” इति गीतायाम्-
मेदभूक्त्यर्थः [१] प्रपञ्चनमिदं श्रित्य इति च ज्ञायम्, उक्तैः
प्रकां. समाख्यात्रयमस्यैव सन्नतमिति बोद्धव्यम्, उक्तैश्चैव
वा समाख्यात्रयं प्रमाणम्, “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं
भवान्” [गी.१०-११२] “प्रथितं पुनरोत्तमं” [गी.१५-१८]
एष नारायणः श्रीमान्” [इ. ब. वि.प.५-४१.००] च इत्यमीषा
कृष्णैश्चिद्विपर्ययं दर्शयन्, अमेदभूतीनां मेदभूतीनां पट्यभूतीनां
कारत्वाद्यद्योपपन्नभूतीनां च निरुद्धमयं संशुद्धिना—परं धाम
पुनरोत्तमं नारायण इति । सर्वज्ञाविद्याविद्यायं सर्वेश्वर-
त्वं च सर्वान्तर्दायिन्विशेषोपरममिति पदत्रयाभिप्रायः । अत्र
एव ज्ञानं श्रवणमभेदमेवादिना सामान्यविशेषस्य बद्धन्ती

निरस्ता । “एको ह वै नारायण आसीन ऋषा मेघान्”
[महोपनिषदि १।१।१] इत्यारम्भे “तत्र ऋषा चतुर्गुणो-
ऽजायत” [म. उप. १।२।१] “यो ऋषाण विदधाति पूर्वं यो
वै वेदाश्च प्रहिण्ति तस्मै” [अ. उप. ६।१८] इत्याद्युक्तप्रकारेण
करणस्त्वेव प्रदानहितोपपद्वृत्तादिभिर्मन्त्रैर्वाह-**ब्रह्मादिस्था**
वरान्तमखिलं जगत सृष्टेति । ब्रह्माद्यस्य स्यावरपर्यं
न्तस्य जगत परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकञ्चित पर
मात्मा तत्तामुजतीति सिद्धम् ॥

अथ स्वेच्छयाऽवतार तत्प्रयोजनं च वक्तुमनवतारदशाया
तत्प्रयोजनाभिर्गुणैर्दर्शयति-**स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्य-**
न्तेन । अगोचरत्वं अव्यक्तत्वात् । यथाच्यते-“यैल्लक्षण-
पतो हि हरिरव्यक्तरूपः । तैर्लक्षणरूपता हि व्यक्तरूपदशा
युवाम्” इति । ब्रह्मादिष्वस्ति वचनात् “तदुपर्यपि चादरायण-
सम्भवात्” [ब्र. सू. १।३।२५] इत्यधिकरणेऽर्थित्वसामर्थ्या-या
समर्थित ब्रह्मदेन्द्रादिदेवतातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्व
मूचितम् । स्वप्रयोजनाभावे कथं प्रवततत्याह-**अपारेति** ।
स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्ताप्रतिरक्षया मन्दै-
सह निरन्तरसङ्घेपरसिक्तया, स्वाभाविकं परदोषतितस्का-
रिणा सम्बन्धविहापण, विद्यायोगोपात्तोपिकादिभ्यः स्वात्मम-
र्षणे कृतेऽपि कियद्गतमिति भावयता महोदार्ढ्येण च प्रेरितो-
ऽवतरतीत्यर्थः । अन्नभूषणाभ्यायोक्त विग्रह “समस्ता शक्य
देना नृप यत्र प्रतिगता । तद्विग्रहपदैस्त्य रूपमन्यद्वरेमर्त्त”
[वि. पु. ६।७।५०] इति पराशर्य, “समस्तकारिणोऽपि तत्त्वरोति
जनेश्वर । देवतिर्गन्धर्वाद्याश्च चेष्टासन्ति स्वलील्या” [वि. पु.
६।७।७१] इत्युक्तप्रकारेणावतारविग्रहस्याप्यप्राकृतपरमपदमि-
त्यविग्रहाद्विशेषेणैव ददायितुं स्वमेव रूपं इत्याद्युक्तम् ।
“नैव गर्भतमपि न व योन्यामवतत्प्रभु” [म. भा. स. प.
अर्थाप. प. ६।१।३३] “न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदो-
म्भिसम्भवा” [का. पु. प. ख. ३।४।५०] “न मूनमप
सम्पानो देहोऽस्य परमात्मनः [भारत] इति चोच्यते ।
“अजोऽपि सन्” [गी. ४।६] इत्यादि बक्ष्यमाणमनुसद-
धान आह-**स्वस्यभाषमजहदेवेति** । “यदा यदा हि
धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत” “ममकामि युगे युगे” [गी. ४।७]
इत्यादिविषयाधर्म, “बहूनि म व्यतीतानि जन्मानि” [गी. ४।९]
इत्याद्यर्थे च भाष्यग्राह-**तेषु तेषु लोकेष्ववतीर्थावती-**
र्येति । “तत्र प्रधानमवति जायमान” [यजु. ३।६।१।३]
“यस्यावताररूपाणि गमर्चन्ति दिव्यौषगा । आदयन्त पर
रूपम्” [वि. पु. १।१९।८०] इत्यादिक स्मारयितुं अत्र
नार्यान्तरायां नैवेत्तराधाधित इत्युक्तम् । तत्तद्विष्टानु-
रूपम् इति वचनात् परप्रदाने वक्ष्यदोष परितः । “तस्मिन्
ग्रन्थे हिमिहास्त्ययम्” [वि. पु. १।१७।११] इत्यादि
जात्राधुपेयम् ॥

तत्रमनारामायां तद्व्याख्यानं ॥ दर्शितम् । अथ तद्वि-
शेषं प्रस्तुतानि १. यति-**भूमावतारोपादो** इत्यादिना ।

१. भूमावतारम् । भूमेवमावतारोपादोऽयं तु साधुः ।

उद्देश्यम् । दुष्कृद्दिनाशस्य साधुपरिनाशपक्षमहाप्रयोजनानुप-
त्त्वात् **भूमावतारोपादो** इत्युक्तम् । अस्मदा-
दीनामपि अयोगिनामित्यर्थः । समाधायणीयत्वं विज्ञोति-
सकलेति । “यत्र देवा न मुनयो न चाह न च शत्रुः ।
जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णो परम पदम्” [वि. पु. १।९।१९]
इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायोगिना परिशुद्धेन मनसापि
तुम्ह सौख्यविवेकेतुं मनुष्याणां, तन्मायागोपालमवधीरितं
निष्ठाविरुद्धविभागानां मासवक्षुषा प्राज्ञोऽभूदिति भावः ।
एवमवतरणनयविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव प्रयोजनम्,
किंतु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह-**परावरेति** । पराः उपा-
सनमया ब्रह्मस्वरूपिणाकृतादयः, अरास्तु आभीरप्रभृतयः ।
निरतिजजन इति स्त्रीपुमादिविभागोऽपि नास्तीत्यभिप्रेक्ष्य,
पुमा दष्टिविषातपहारिणम्” [रा. अयो. ३।२९] इतिवत् । दिव्य
चरितानि नवनतीतनदानीनि । एव विशेषणद्वय साधुपरिना-
शकारिविशेषतयाऽभिहितम् ।

अथ साधुपरिनाशानुपपत्तिं दुष्कृद्दिनाशनप्रकारं प्रवक्ष्यति-
पूतनेति । सम्यक्तो बलमद्वयाप्येतदशक्तत्वात् प्रलम्ब-
ष्टिकारिहृदनमप्येतत्कृत्यतोपात्तम् । पुन साधुपरिना-
शान्तर्गता भोगयता दर्शयति-**अनवधिक्तेति** । प्रिय
तमस्वरूपदर्शनं धारकम्, तत्रोचितदर्शनं गोपकम्, तत्र
महालापदि भोगप्रकार, इति नयनविषयवैरोधितालोकादि
विभागनिर्देशाभिप्रायः । इया स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकर-
णेच्छा, सौहार्दं हितेतिवत्, अनुराग, प्रीति । एव साधुपरि-
नाश तदोपपत्तिं दुष्कृद्दिनाशनं चोक्तम् । अथ धर्मसंस्थापन
आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन देशकालविरुद्धतामपि परम्परयाऽनुप्रा-
हकणोपदेशेन च दर्शयति-**निरतिशयेत्यादिना** धारक्य-
पण । एतच्चारितं **परिनाशाय** [गी. ४।८] इति ओक्तं
व्याख्यास्यते । तत्र हि साधूना लक्षणवशात्तादिकमुत्तत्वा
ऽन्तरमेवमुक्तम्-**मत्स्वरूपचेतितावलोकापालादिदानेन** तेषां
परिनाशाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च, क्षीणस्य वैदिकस्य
धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च,
देवमनुष्यादिरूपेण “युगे युगे समवाप्ति” इति उपदेशतो धर्म-
स्थापनं व्यासादिमुत्तुनापि कर्तुं शक्यम् । आराध्याकार
प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वर्गवैराग्यरत्नत्रयमिति भावः । भाषा
न्तरकरणप्राप्त्यनुपपत्त्येवमप्रदर्शनतया गौर्धर्यसौश्रव्ययोर्महत्तमम् ।
परमभाषावतारान् कृत्वेति भाष्यद्वाराकृत्यपरधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एवं प्राचीनपरम्परारहितस्य श्रीमद्गीतायां उपदेशेन स्रजितः प्र-
दिता । पाण्डुतनययुद्धमोत्साहनव्याजेन ही तु भार
तक्यागः । अथ व्यासश्रुतेन “अभ्यासप्रेहकाद्यपमार्थ-
नियानुत्तम् । पार्थ प्रपन्नमुदित्य शास्त्राचारं कुरुम्” [गी. ६
श्लो. ५] इत्यत्र “उद्दिश्य” इति पदस्याभिप्रायः शिष्टः । परम-
पुरुषार्थ-इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रधानाभिप्रायम् । तेनैव
भूमिजयापमिहास्याऽनुपपत्तिरित्येवमर्थोऽपि ब्रह्मादनुपपत्तिरिति
निर्णयः प्राप्नोते सिद्धिः । मातृसत्पन्नतया इति तस्य
पापनाराधितेनैव अथावात्मन एव निष्कृतिं वदन्तीति

प्रणामे समुचितमाचष्टे, अज्ञानपारतंत्र्यादिभिः सर्वदोषविशेषेण सर्वदा सर्वात्मना वर्जितं परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैष्णवस्य भगवतो भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रसिद्धमेव । यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न पर्यामिर जीवत्वनिर्विदोषत्वादिरूपेण । किञ्चाम सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति-आन व्यासान् । अजाज अ पुराणर्विख्यासं शाखासहस्रकद्रुत्यकारस्य तन्नामगुणाढाहवचनं च गौरवादेव । गीतेति भगवद्गीताभिधेयते । "मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यप्रत्ययः" इति न्यायान् यद्यपि ब्रह्मा गीता, शुकश्चाह तद्वचने, तथापि धोतूणां यदा मतिमवेक्ष्या-

त्यमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशत इति । इत्यर्थमुक्त्याण्यं-तृतीयोक्ततत्तसि । अर्थशब्देन सर्वाथग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां भाष्ये चादर्शनाद्वच्येयं प्रतिष्ठेति मदाशङ्कानिरासायेदमुदितम् । नन्वस्तु नमस्कारप्रचनं शिष्यशिष्याण्यं, प्रतिज्ञा तु किमर्थं अथ निवेदनीया ? उच्यते-बहुभिर्व्याख्यातृभिर्भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद्वच्यमिदं भाष्यमिच्छाशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्या अन्यै स्वपक्षनिक्षिप्तदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतापर्यत्वेनारोप्योक्तं, अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात् । नचान् यतिमगो दोषः, तस्य कान्यविषयत्वात् । शास्त्रे य उपाधिर्लमति साध्ये सवधिशेषेण इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति ॥ १ ॥

आ. मा. भा.—नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्धादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय

भगवान् व्यासोऽब्रवीत्तार ।

ज. प्र. दी.—ननु प्राधान्येन व्याख्येयताप्रामाण्ये अधिकारिविषयप्रयोजनानिमित्तवधे दुर्गमार्थत्वे च सति सम्भवति सत्कथं भगवद्गीतायां प्रामाण्यादिकम् ? सति वा तस्मिन् तथाविधप्रमातृ-परिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्य महाभारततर्गतत्वाद्भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सत्त्व-सीत्याशयप्रामाह्यमास्तस्य प्रामाण्यादिकं साधयितुमाह-नष्टधर्मज्ञानेति । किमनया कुटिलिकया ? धृष्टगनीताया एव प्रामाण्यादिकं साध्यताम् । नैकम्, महावाक्यप्रामाण्याद्यनधिगतावबान्तरवाक्यप्रामाण्यावेरसमावधानप्रस्तवने साधयितुमशक्यत्वात् । ययोर् 'समावितं प्रतिज्ञायां अर्थं साध्यते हेतुना' इति । नष्टशब्दोऽदर्शनवाची, नष्टं अदर्शनं इति स्मरणम् । धर्मो निवृत्तिलक्षणः । ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्त्वं वासुदेवाख्यं अपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते । लक्षणायां च प्रयोजनम् । यथा धर्मो ज्ञात्वोत्पा-

दनीयो न तथेदम्, किंतु ज्ञानपरपरैव तद्विषयानुष्ठेयेति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जनो विवक्षितः । नष्टे अदर्शने गते धर्मज्ञाने यत् तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः । यद्यपि 'स्पृष्टिगृही' [अष्टा. ॥ १५८] त्यादिना कृपेरालम्ब्यप्रत्ययो न विहितं तथापि व्यापारं गांतरबलादवगत्य । कलशवाचीं आलुशब्दं । कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनधर्मैर्मज्ञानयोरदर्शनात्मसारे हिदयमानान्तर-ज्ञानबलोक्य उत्पन्नशैरिति यावत् । अन्यपदाधर्मा देवानां ब्रह्मर्षेणादिभिरिति यद्विशेषणं तत्प्रसिद्धप्रभाषानामपि भगवदितरेषामशक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते । सम-कक्षत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणं, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संबध्यते । ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावत्ततरेति । भगवान् समप्रदा-नेत्यर्थेवैराग्यादिगुणसंपन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारित्यर्थः ।

आ. मा. भा.—तत्तथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे हिदयमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्त-केवलेश्वरज्ञानद्वार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाढानवगाढरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थं महाभारतसंहितामवीकृतवत् ।

तथोक्तम्—लोकेना ब्रह्मरुद्धाद्याः संसारे लेशिनं जनम् । वेदार्थज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम् ॥ १ ॥

अवेक्ष्य प्रार्थयामासुर्देवेयं पुरुषोत्तमम् । ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ २ ॥

अन्यावताररूपं च वेदानुक्तार्थमुपितम् । केवलेनात्मबोधेन ह्यं वेदार्थसंयुतम् ॥ ३ ॥

वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् । भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ॥ ४ ॥

पुराणं भागवतं चेति सम्मिश्रः शास्त्रपुङ्गवः—इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ॥

। ब्रह्माऽपि तत्र जानाति ईप्सन्मर्षोऽपि जानति । बहुधर्मपयस्तु भारतं प्रवदन्ति हि-इत्युपनारदीये ५

ब्रह्माद्यः प्रार्थितो विष्णुर्मारुतं ॥ चकार ह ।

। यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वन्तुभिः—इति नारदीये ॥ ६ ॥

ज. प्र. दी.—ततः किं ग्रहण इत्यत्र आह—तत्तथेति । तस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थं भगवत्प्राप्तवत्तत्त्वं अवनारायणमेव वा विज्ञानीयम्यादिरूपेणानमनेनेति यावत् । धर्मज्ञानप्रदर्शनाय मदा-भारतसंहितां महाभारताख्यं शास्त्रमवीकृत्य समर्थितवान्, व्यास इति मत्वा । । परादिप्रान्तपुत्रगणे कथं शास्त्रप्रदायकमिति प्राणि-

त्यतः तर्कं धर्मज्ञानप्रदर्शनाय द्वात्रासमानां मोक्षो भवेदित्यभि-प्रायेणेति । अत्र ज्ञानरूपो मुन्याथ एव । प्रथममिति भगवत् किं प्रदोषमन्यत्र तर्क-कृपालुमिति । गगारे स्वर्गादि मोक्षार्थं प्रदत्त-वाचीदशार्थमज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रदत्त इत्यत्र तत्तद्विशिष्टाद्विगिराहणप्रदर्शनात् । गगारे हिदयमानानां

मिति । मोक्षस्य पुराणं तात्पर्येणार्थं वादिविप्रतिपक्षेस्तत्त्ववत्त्व
निर्धारणार्थं चेत्त्याद्युक्तम् । आन्यतिक्रमेति चोपस्कृत्यम् । साधनं
च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुद्धृतत्वात्तत्र एव धर्मादिप्रतीतिमि
भवार्थिभारतनिर्माणेन इत्यत उक्तं सर्ववेदाश्चेति । अनेन वेदा-
विकारिणा त्रैपिधाना पुरा वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूच-
यति । वेदानधिरारिणा वदन्त्युक्त्याच तन्निर्माणं युक्तमन्यादा
यवानाह—वेदेति । तदनेन परमाप्तिमूलत्वान्महामातस्य प्रामा-
ण्यम् । धर्म परमपर च तत्त्व विषय । तज्ज्ञान चाग्रातप्रयो
जन, मोक्ष परमम् । सज्जनायाधिधारिण इत्युक्तं भवति । नष्टम
स्यादिना बहुलो विषयप्रयोगकामिधानेन तयोक्तमन्यत्त्व
सूचयति । यदभावात्सता सकारण्यो यदर्थं देवताना आर्थेन
यदर्थं भगवतोऽवतार तद्वारतनिर्माणेनैव पश्यंसितमिति । एत-
नेतदपि प्रयुक्तम्, यदाह—भास्करः । शास्त्रप्रयोजनाभिधाने
प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमगतम् । इति सकर । कृष्णवता-
ररुक्कारेण गीताया सम्यक्ताह—तदतिक्रमेण व्यासावतारपु-
रुक्कारे को हेतुरिति चेत्, कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेष्टव्य
प्रासन्निकरव व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति वेदादिमहा-
देनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह—सर्वेति । नैता
वता वेदाविषम भारत किञ्चि तदनुषास्यत्यापि प्रतिपदनेन
ततोऽधिकमिति भावेनाह—तदिति । तर्हि निर्मूलत्व
नाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्त—ईश्वरेति । ज्ञानदृष्टो ज्ञान
विषयहीनत सर्वज्ञस्य इति स्फुरणार्थं स्वेत्यनुगत्या ईश्वरे-
त्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कृत प्रामाण्यमित्यत उक्तम्—केवललेति ।
इन्द्रियाद्यनपेक्षम् । अनेन सत्त्वव्यवस्थेयु प्रयेव किमतद्व्याख्याने
नेति परिहृतम् । ननु मध्यमत्यादिना मध्यमप्रतीति निर्मितमिति
स्मृतम् । ते च वैदिकवेदार्थेनपि ज्ञातुमशक्यस्तत्त्व सर्ववेदा-
शुक्तानुषास्यतोऽन्य प्रययन् ॥ २ ॥ मेवम् । मन्नादीनामन्यनाधिष्ठा

तित्वात् । यथोक्त वेदोत्तम तत्र विधातृशकरप्रधानकैस्तत्त्वमुक्तं
सुरी भुम्भु इति । कथमेतदुभयमित्यत आह—सर्वेति । सप्तशब्दो-
ऽभिधेयार्थः । 'स रूप शब्दस्य' [अथ. १.१.१६] इत्यत्र सप्तशब्देन
प्रत्यक्षस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये स्मृत्युक्तत्वात् । स च व्यापार
त्वरिहारार्थः । सामान्येन द्वयर्थं भारतं, तत्रैकोऽर्थं सर्वप्राणिनामव-
गाथ, अपर सर्वप्राणिना नावगाथ, नितु केपाचिदेवेति न कश्चि-
होप इति । अनवगाह्यरूपाया हेतुमाह—परोक्षेति । परोक्षोऽन्य-
कण्ड । ननु धर्माद्यनेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवाक्यत्वेत्यत आह—
केवलेति । केवलमेव भगवत्स्वरूप पर मुच्यप्रतिपाद्यं दस्या-
सा तथोक्ता । धर्मादिक तु तादर्थ्येनामुक्त्यप्रतिपाद्यमिति भावः ।
भगवत्प्रतिपादनं च न सङ्कीर्णतया अपि तु निश्चितयेति ज्ञाप-
नाय स्वरूपेत्युक्तम् । इत एतत्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह—तन्नो-
क्तमिति । यदेतन्नधर्मस्यादिनोक्तं तन्नोक्ता इत्याद्यागमचतुष्टये
नोक्तं च । न केवलसमाभिहित्यते "उपसर्गस्य चङ्गमनुप-
बहस्यम्" [अथ. ६.३.१२२] इत्यतोऽङ्गीकारेति दीर्घः । त्रिया-
दिकमिति छादस इयम् ॥ १ ॥ व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वा
विलयमवृत्त्वा अभूत्वा मूलरूपेण चेति वा, तेन व्यासरूपेण ॥ २ ॥
अन्यान्तारूपेण ॥ ३ ॥ परमतिक्रमेणोक्तम् । कोऽनौ पञ्चमो वेद
इत्यत आह—भारतमिति । पञ्चमवेदास्य शास्त्रपुत्रवदिति तन्मि-
त्र प्रमिष । अथवेति शास्त्रपुत्रव स च ममित्र एकार्थतया सप्तमं
इत्यनेनेष्वपि प्रयोगैकवचनमिति योजयम् । अत्र पञ्चाना नारथ-
भावतरेण इत्यम् । मूलतमाद्येन द्वयमीवावतरेण इत्यम् । आदि-
भाववत् मूलरूपेण ॥ ४ ॥ ब्रह्मापि ब्रह्मस्वरूपिण, इत्यमिति
शेषः । सर्वोऽपि जनो जानति जानाति । यदर्थमिति प्रवदति ।
भारतं चापीति पूर्वोक्तेन मनुष्यम् ॥ ५ ॥ इयं अवतारा वेद
तु तथा । तु कथां यथिति विप्रद ॥ ६ ॥

आ.मा.भा.—भारत चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ॥ दशावतारार्थं सर्वेन केवले विष्णुबोधकम् ॥ ७ ॥

परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं च यत्—इति स्कान्दे ।

पटि विद्याचतुर्वेदात् सांगोपनिषदाद्भिज्जः । न चेत्पुराणं संविद्यार्त्तं स स्याद्विचक्षणः ॥ ८ ॥ [म.भा. १.१८२]

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपट्टंश्येव । विमेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रचक्षिष्यति ॥ ९ ॥ [म.भा. १.१६७]

मन्वादि केचिदुच्यते यास्तीकादि तथाऽपरे । तथापरिचाराग्रन्ये भारतं परिचक्षते ॥ १० ॥ [म.भा. १.१५२]

भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्वैष्णवादिभिः सर्वैर्देवैरपि मिथ्यं समन्वितः ॥ ११ ॥

न्याससंवाह्या तत्र त्वत्परिच्यत भारतम् । पृथक्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥ १२ ॥ [म.भा. १.१२२]

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापः प्रमुष्णने । यद्विहास्ति तदन्त्यत्र यद्देहास्ति न तत् क्वचित् ॥ १३ ॥ [म.भा. १.१७४]

'विराडयोगसारवान्' [म.भा. १.१८९] इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया कृपिसम्प्रदायात् 'को ह्यन्यः

पुण्डरीकाक्षान्महाभारतवृद्भवेत्' [वि.पु. ३.१४५] इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्वयाध्यानुपपत्त्या नारदा-

ध्यायनादिभिर्ज्ञातवासीयने । कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः ? प्रसिद्धश्च मोऽर्थः ।

ज ॥ दी — याजकादराष्ट्रियकाद्विष्णुकापिषादिभि-
ममाय । यत्नार्थं यत्नेन वा समाय । [म.भा. १.१८२] ॥ ८ ॥
उपनिषद्विष्णुसंदेशे विरक्त वेदास्तुपनिषदि । एतेषु वाक्येषु
द्वाराभ्यार एतौ स्तोत्रोऽयमन्य । 'यदि विष्णु इत्यादिभ्यार

मन्त्रपर्यालोचनया चास्तत्तद्वकीयते इति मयि । चत्वारश्च ते
वेदाः विष्णुसंज्ञाया एव, न द्विषु । अगति न त्वयि
पदवर्णोऽनिरुक्तिमि गम्यते । तेन "इन्द्राचतुर्वर्णान्म-
याहो" [अथ. ५.४.१०६] इति मन्त्रार्थप्रकारः । ननु ८५

वीहि ॥८॥ प्रचलियति प्रचलियिष्यतीति ॥९॥ १० ॥ ११ ॥
मोक्षत्वादिल्लेनेन मत्स्येयं तत्प्रत्यय इत्युक्तं भवति ॥१२॥ १३॥

भारतप्रामाण्यमद्गीतैवेतरद्वन्द्वगीर्वाण प्रतीदमुक्तम् ।
शुक्त्यनुसंधानेन विनाभिप्रेतार्थोऽत्र न प्रतीयतेऽतः पर्यालो-
चनयेत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकार च लेखेन दर्शयिष्यति ।
ऋषीणां वैशंपायनादीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः प्रदानाच्चैत-
दवसीयते । न हि प्रामाण्यादिरहितश्रुत्यादयः शिष्येभ्यः श्रेयसे
व्यावृत्तिरिति युज्यते । 'को ह्यन्यः' इत्यादिपुराणलक्षणप्रयातर-
गतवाक्यार्थान्यथापत्तयश्च तदवसीयते । अथातरेति विशेष-
णस्य प्रयोजनं स्वयमेव कथयति । वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्या-
भावात् अन्यथापत्तयस्त्युक्तं, तच्च प्रदर्शयिष्यते । नारदस्या-
भ्ययनस्याख्यानादिलिङ्गोक्तापार्थोऽवसीयते, ऋषिसंप्रदायादिल्ले-
नेनैव गतमेतदिति चेत्, न, ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थोऽप्यवि-
षयोपि व्यवहारः कथंचित्संभाष्येतापि । नारदस्य तु परमहंसस्य
स्वार्थोपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीति ज्ञापनार्थत्वात्, अतः
एव संप्रदायादिल्लेख्यमेति वाक्यम् । तद्वाक्यपर्यालोचनयेत्यु-
क्तम्, कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो लेखेन दर्शयति-**कथमिति** ।
महत्त्वादिति वाक्ये भारतशब्दं निरूप्य तज्ज्ञानात्सर्वपापक्षयोऽभि-
धीयते, न तु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात् । तथापि पर्यालोचनया
गम्यत एव । यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिर्गुणतत्त्वज्ञानाद्भवत्पाप-
क्षयोऽभिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव तथाऽयमपि । अन्यथा भारतस्य
सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे कथं तच्छब्दनिर्गुणतत्त्वज्ञानमात्रेण सर्वपाप-

क्षयः स्यात् 'शब्दादतिरिक्तज्ञानेन तदग्राहादिति । स्यादेतदनु-
मानम्, यदि हेतुस्तोऽयं प्रमितः स्यात्, न चैवम्, अययार्थप्रश-
साया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह-प्रसिद्ध-
श्चेति । धियां तावत्प्रामाण्यं स्वतः, बाधकादप्रामाण्यं, न चात्र
तदस्ति । अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव । अतो
हेतुत्वो योऽर्थो भारतशब्दनिर्गुणतत्त्वज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्ध-
प्रमित एवेति । सर्वपापक्षये तदेव मुक्तिः स्यादिति चेत् तर्हि सर्व-
शब्दार्थ एव संकोच्यता, न तु सर्वो वाक्यार्थः ।

एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि । तथा हि-
'यदि विद्यात्' इति वाक्ये यद्यपि भारत नोक्तं तथाप्युत्तरत्रैतिहास-
शब्देन गृहीतत्वात्पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते । न ह्यनुक्तं
स्योपपादनं युक्तम् । तत्र भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायतामेव
सिद्धयति । अचेतनत्वपर्यालोचनया विभेतीत्येतद्विभेती
स्वमर्थमन्तर्धापयतीति ज्ञेयम् । यद्यपि भगवत्पादैरन्यत्रोदाह-
तस्य एतद्वाक्यानामनुसंधानेन भारतस्य भगवत्प-
त्वादि गमयति । तुलारोपणं भारतत्वं च प्रतिनिधिद्वारोपणपद-
नीयम् । 'यदिह' इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये तदेवावश्यमेति व्या-
ख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपलब्धित्वादिकं सिद्धयति । 'विदाह' इत्येत-
त्पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पतत्वा प्रतिपादयद्भार-
तस्य सर्वपुरुषार्थहेतुता गमयतीति ।

आ. मा. भा.—कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते ? अथान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः । न च
कर्तुरेव । इतरत्रापि साम्यात् । तत्र च वासुदेवाङ्गुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंग्रहां भारतपारिजात-
मधुभृतां गीतामुपनिबन्ध । तच्चोक्तं—'भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका बरा । विष्णोः सहस्रनामापि
हेयं पाठ्यं च तद्वयम्' इति महाकौर्म्ये । 'स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यादि च ।

अ. प्र. द्वी.—को ह्यन्य इति पुराणवाक्यस्यान्यथापत्तये-
त्युक्तं कीदृशी शान्त्यानुपपत्तिरित्यत आह-**कथमिति** । अन्य-
मेति च वर्तते । अन्यस्येति व्यत्ययेन तृतीयायै पठि । यद्वा कर्तुं
मिति ह्योगे कर्तरि 'न लोकाव्यय'-[अथा. २ । ३ । १९]
इति प्रतिषेधश्च नया निर्दिष्टमनित्यमित्यनित्य । अत एव
तोऽमुन्युनोर्योगे पठि दृश्यते । 'सूर्यस्योदेतोः' कस्य
विषय इति [पा. भा. १५४८] । को ह्यन्य इति
वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणान्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते ।
तत्त्वमन्यथा केवलेश्वरज्ञानद्वारायुक्तत्वाभावेन । तथा-
विधानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति । नमन्यैः कर्तुम-
शक्यत्वमिति हेतुसिद्धिः । को ह्यन्य इति वाक्यस्याविद्यमाना-
र्थस्तुतिपरत्वोपपत्तेरित्यत आह-**अयं तातरेति** । अविद्यमाने-
त्यतः परममर्थद्वन्द्वोऽन्यादर्थः । इदं वाक्यमिति शेषः । यद्वा
स्तुतिगुणोत्कर्षः । अत्रोच्यते इति शेषः । अत्र नाथतत्त्वव्या-
हारः । अनेन प्रायुक्तस्य प्रभावेतिविशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम् ।
इयं च सम्प्रतिपत्तिरिति । निश्चययुक्तिस्तु चमद्भुतिता । वाच-

लक्षणा स्तुतिरुच्यते, न चैवम् । 'हृण्डैवायनं व्याम विदि
नारायण परम्' [] इति भारतकर्तृव्यासस्य नारायणत्व-
क्षणायाः स्तुतेरुच्यमात् ।

उत्तरत्र तत्सर्वार्थस्योपादानादित्यत आह-**न चेति** ।
कर्तुरेवान् स्तुतिरुच्यते इति न वाच्यम्, किंतु भारतस्यापि ।
कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं वा-
च्यते । हृण्डैवायनमिति पूर्वार्थः । प्रतिज्ञास्य, को ह्यन्य इति
द्वितीयायै व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादक । अनुस्तो हेतुव्या-
प्तिवचनसामर्थ्यादयम् । तत्र न तावदभ्यवृत्त्य हेतुः । कुत इत्यतः
आह-**इतरत्रापि** । अयकृतस्य नारायणवदितरत्रापि साम्या-
दप्येकात्म्यप्रसंगात् । नापि भारतस्य कुत इत्यत आह-**इत-
रत्रापि** । अयवितोपलब्धत्वेन नारायणत्ववाचनस्य इतरत्र
कालिदासादावपि साम्यादतिप्रसंगात् । तस्मादनारायणादनेन
कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः । न नागावसिद्धिः ।
भारतस्य तथात्वादित्युक्तम् । व्याप्तिवाक्यं न तदभिप्रायं सं-
व्यम् । तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्न विगम्यते ? भूत्या-
वयमेवार्थव्यवसायमिति ।

अन्वेवविष भारतम्, व्याचिख्यासितायास्तु गीतायाः । दद्यादिद्वारा ज्ञान जनयन् मोक्षसाधनम् । ज्ञानोत्तरस्तु सुस्तावान्
किमायातमित्यत आह—तत्र चेति । तद्वैविध्यप्रामाण्यानुपेते श्लोकपरेष्वेतुस्त्वेष्वैव विषयप्रयोजनयोः संबधोऽभिमतः । केचित्तु
भारते गीतामुपनिबन्धं व्यासः, किमियं गीतायाः प्रामा । ज्ञानोत्तरकालं धर्मानुष्ठानमेव नास्तीति युवते, मन्ये तु ज्ञानकर्म-
ण्यादेः सभावना उत निश्चययुक्तिः १ न द्वितीयः, तथात्वे कलि- समुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भः, न धर्मादि-
गोपदेशादिषु तत्प्रमणात् । अनुवादोऽप्यविति चेत्, अयमपि प्रतिपादनाय, तदर्थानां मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशा-
तर्ध । आये निश्चयक वाच्यमित्यत उक्त-वासुदेवेति । क्षाणा च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याद्यन्ते, तदुभयं निराक-
सपादं कथ्यतीति संवादरूपा । तथापि भारतेक्षेत्रांतरप- तुमहाह-सहीति । स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुप-
विहारेणास्या एव व्याख्यानं को हेतुस्त्वित्यत उक्त-सर्वेति । यन्ति ज्ञानाप्रगवृष्टिः, ब्रह्मणः पदवेदने जाते अनुष्ठितः सुप-
सर्वभारतार्थस्य संप्रदो यस्यामिति गमकत्वात् व्यधिकरणो यासि यथासमृद्धिहेतुस्त्वित्यनुगीतोपक्रमे भगवद्वैबोक्तम् । वदाहरि-
बहुव्रीहिः । एतद्व्याख्यानं सर्वमपि भारतं व्याख्यातप्रारं ष्यते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि । न च गीताया तयाविषये-
भवतीति भावः । नैतावता भारतममा गीता, किंतु ततोऽधिकं क्मपि वाक्यं दृश्यते, तथा च वक्ष्यते । मन्वादिशास्त्राणां विद्य-
चेत्याशयबानाह—भारतेति । कुत एतदित्यत आह—तच्छो- मानत्वेन धर्मादिप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्य, धृत्या-
क्तमिति । सर्वशास्त्रेषु वरं त्वं वामासमूक्तवादिना प्राभाण्याद- दिप्रतिपाद्यत्वात्सविषयव्यान्मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्सद-
दिप्रतिपादनेन सविषयव्यान्मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्सद- धेकारित्वाद्गुरोमार्थैवाथ व्याख्येया गीतेति स्थितं, तत्र ज्ञान-
त्वं केवलं मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानस्वप्राप्त्युत्तिोन्तःकरणशु- विधेस्तदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ।

पेशाचभाष्योपोद्घातः ।

* सर्वं रसं गूढरविद्वारासमो नागामरावेगरविं शमन्तरा ।

वेलासरस्तीरकराजहंसः श्लोकामृतं सप्तशतेन पूरितम् ॥ १ ॥

मपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ २ ॥

करकमलनिदर्शितात्ममुद्रः परिकलिताञ्जतवर्हिर्वहूडः ।

इतरकरगृहीतवेत्रतोत्रो मम हृदि संनिधिमातनोतु शौरिः ॥ ३ ॥

सारथ्यमर्जुनस्याऽऽदौ कुर्वन्गीतामृतं ददौ । लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ ४ ॥

मलनिर्मोचनं पुंसां जलखानं दिने दिने । सकृद्गीताम्भसि खानं संसारमलनाशनम् ॥ ५ ॥

अकृत्यमपि कुर्वाणो भुञ्जानोऽपि यथा तथा ।

कदाचिन्नारकं दुःखं गीताध्यायी न पश्यति ॥ ६ ॥

वेदोदधिप्रमथितं वासुदेवसमृद्धतप्तम् ।

सन्तः पिबन्ति सततं गीतामृतरसायनम् ॥ ७ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।

एको मन्त्रो यानि नामानि तस्य कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ८ ॥

* एतच्छ्लोकव्याख्या कुत्रचित् टिप्पण्या दृश्यते सा यथा—“तत्र भगवान्ब्रह्मीसु धीमद्भूषणद्वीताभाष्यमारममाणस्तद्भूत-
स्वप्रदातिशयेन तदुत्कर्षं व्यञ्जयति—सर्वमिति । अहं गूढरविद्वारासमो वेलासरस्तीरकराजहंसोऽपि सप्तशतेन पूरितः श्लोकामृतम-
न्तरा सर्वं रसमरावेगरविं च नागाम्रित्यन्वयः । तमनु पदव्याख्या—गूढं यथा भवति तथा रेगाग्निना, लङ्कादहनेनेति यावत् ।
विदः सरास्त्री [यासी] कृतो रासमो रावणो येन, स तथा । वेलाविशिष्टं सः समुद्रस्ततीरकराजहंसः । स च समुद्रनाराय-
णगोम । ईदृशकृतकमणा प्रभुमारोपितवानपीति भावः । ससमुपित खलत्वेन पूरितं क्लृप्तरिमिन् श्लोकाभिरममृतं भगवच्छ्रीकृष्णमुख-
निर्गतमन्तरा विना सर्वं रसमानन्दमात्ररूपम् । “एतस्यैवाऽऽजन्तस्यान्यानि भूतानि मायामुपजोवन्ति” [बृहद. ४.१.३२]
इत्यादिभुते । अत्राणां तत्सद्व्यञ्जनादीनां वेणो यस्मात्तदमिन् रविम् । अत्र मूले धुत्विजं यथा—“अरा इव रयनाभो संहता यत्र
नाम् । एषोऽन्तर्धते बहुधा जायमानः” । [सु. ८. २१६] “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चतुर्न लिप्यते बाहुषेवांशुदोषे ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन भावः” ॥ [कठो. ५.११] एतद्वदं च वेदान्तैकत्रये सुखं नामा न प्राप्तम्
अनेन तु प्राप्तम् । अतः परमोत्कृष्टमेतद्व्याख्यायत इति भावः । एतदर्थेव्यञ्जकं (नाम) व्याख्यानं धीरामकृष्णविदुषा कृतम्” इति ।

वन्दे कृष्णार्जुनौ वीरौ नरनारायणावुभौ । धार्तराष्ट्रकुलोन्मत्तगजारोहणवल्लभौ ॥ ९ ॥

अस्य श्रीभगवद्गीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदन्यासो भगवानृषिः, प्रायेणानुपुच्छन्दः, श्रीकृष्णः परमात्मा देवता, अशोच्यानन्वशोचत्वमिति वीजम्, सर्वधर्मान्परित्यज्येति शक्तिः, ऊर्ध्वमूलमधःशास्त्रमिति कीलकम्, मम मोक्षार्थे जपे विनियोगः ।

कारणख्याति जगतां तारणार्थमनागसाम् । वारणाननमात्मानमद्वयं समुपास्महे ॥ १० ॥

प्रणम्य परमात्मानं विष्णुं जिष्णुं जगद्गुरुम् । परमात्मावबोधार्थं गीताव्याख्या मयोच्यते ॥ ११ ॥

अस्य संवन्धाभिधेयप्रयोजनान्युच्यन्ते—मोक्षस्तावत्प्रयोजनम् । स च गीताशास्त्रप्रतिपादितात्पर्यमार्थसंबोधोदेवेति परमार्थस्वरूपमभिधेयम् । परमात्मस्वरूपावबोधस्यास्य च शास्त्रस्य साध्यसाधनलक्षणः संवन्ध इति विशिष्टप्रयोजनसंवन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । अत्र चार्जुनस्य राज्यार्थं शत्रुं जिगीषोर्धातिराष्ट्रैः सह युद्धं संप्राप्तम् । तत्र सहायार्थं वृतेन भगवता वासुदेवेन सह रथमारुह्योक्तं युद्धभूमिं प्रविष्टोऽर्जुन उभयोरपि सेनयोर्मध्ये योद्धुं व्यवस्थितानाचार्यपितृपितामहपुत्रमित्रादीन्ष्ट्वा एते मया हन्तव्याः, मर्दयं चैते मरिष्यतीति पर्यालोच्य शोकमोहाभिभूतचित्ततया बहु प्रलप्य न योत्स्य इत्युक्त्वा युद्धादुपरराम । एवमुपरताय तस्मै तदविद्यामूलशोकमोहापनोदाय परमकारुणिको भगवान् भक्तवत्सलो वासुदेवो वेदान्तवाक्यैः समधिगम्य परमार्थतत्त्वमुपदिदेश ।

श्रीबल्लभाचार्यप्रकटिततत्त्वदीपिकोपोद्धातः ।

श्रीगोपीजनवल्लभो जयति ।

यदधिपोतशरणस्तीर्त्वा मोहान्मुनि नरः । स्वात्मधर्ममुपैत्याश तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

यदीक्षुण्मुखावाराध्यायितः सुकृती नरः । कृशोऽपि लभते पुष्टिं तं श्रीबल्लभमाश्रये ॥ २ ॥

यत्करुणारसद्वष्ट्या हृदि हरिभक्त्यङ्कुरः समुल्लसति । तं विट्पुत्रविमुनिशं पूर्णनिंदात्मकं वन्दे ॥ ३ ॥

विचार्य श्रीमदाचार्यभारती तत्त्वदीपिकाम् । आरभे भगवद्गीताव्याख्यां तद्व्याख्ययाऽन्विताम् ॥ ४ ॥

इह खलु निरालौकिककल्याणगुणगणश्चतुर्भुजैः परमकारुणिकः स्वपार्थसमर्थसहायः पूर्णपुरुषोत्तमो भगवान्प्रमाणप्रमेयमार्गाधीशोऽनन्तपरिमाणाऽक्षेपाक्षरपरमव्योमपदात्मनिलयनो विभुरात्मानात्मधर्मतत्त्वाविवेकविभू-भित्तमनोर्धेयाश्रयाभावविमूढतयाऽऽत्मधर्मत्यागपरधर्माभिसन्निवर्त भगवद्दीये नरं लोकवेदपण्डितमामिनं सांख्ययोगभक्त्याश्रयप्रज्ञविद्योपदेशेन स्वात्मधर्मे निवेशयन्मोक्षयामास ॥ अत्र—

स्वपुष्टिमिश्रभक्तं हि यदा श्रीपुरुषोत्तमः । विवेकवत्या सांख्यीययुद्धया धर्मे न्ययोजयत् ॥ १ ॥

अतन्मात्ररुचिं ज्ञात्वा धैर्यवत्या सतो हरिः । योगयुद्धयाऽऽह स्वधर्मं पद्वेन भगवान् गुणैः ॥ २ ॥

तथापि किञ्चित्संदिग्धचिन्मं माहात्म्यमकितः । द्विपहभिर्योजयामास स्वधर्मं मोक्षदो हरिः ॥ ३ ॥

प्रथमं सूत्ररूपद्वकं द्वितीयं चापि वृत्तिवत् । तृतीयं भाष्यरूपं हि स्वयं भगवतोच्यते ॥ ४ ॥

सांख्यमिश्रतया चादौ ययोगस्य निरूपणम् । पुष्टिमिश्रत्वबोधार्थं स्वभक्तस्येति तत्तथा ॥ ५ ॥

विभक्तिं सांख्यं योगं च वेवो मकरदुन्दुले । तदावृत्तमुत्तोत्त्येव नरं स्वान्तमभासयत् ॥ ६ ॥

पार्थोऽसौ देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान् । अतः शरणमार्गेण सेवाधर्ममसूचयत् ॥ ७ ॥

विवेकधैर्याश्रयेऽपि यथा सतदस रियताः । यत्तद्व्यायसंत्पाकाः श्लोका यद्भारतयोच्यते ॥ ८ ॥

पूर्वं दुःखं नरस्याते सांख्ययोगाश्रये सुरसम् । मर्यादयाऽष्टया पूर्वमुक्तिस्तत्पुष्टिस्तथा ॥

वाचोपदेशो मर्यादा पुष्टिर्भक्त्यामदर्शने ॥ ९ ॥

अते सङ्गस्य तत्सर्वं स्वाश्रये सेवया कृतिः । इत्येतत्पुष्टिर्मेण सर्वथा शुक्तिरेव हि ॥ १० ॥
एवमप्रदशाध्याय्या गीतया भगवान् हरिः । स्वयं स्वतत्त्वं शास्त्रीयं पार्थावोपदिशत्ययः ॥ ११ ॥
अत्रेदं तत्त्वमुक्तम्—भक्तिमार्गरीतिर्लौकिकी, न साधारणीत्या, अतस्तिर्निर्णयः कर्तुमुचितः । अतएव 'पार्थास्तु देवो भगवान्मुकुन्दोऽनुगृहीतवान्' [भाग. ३।१।१२] इति विदुषाकथ्यम् । एवं सति 'भ्राताऽपि भ्रातरं हन्यात्' [भाग. १०।५।४०] इति न्यायेन लोकत्रिपुनहत्या स्वयं राज्यं कुर्यात्तदा राज्ये भगवत्संबंधामावाचक्रोगे भगवदीयत्व न भवेत् । एव हि पार्थस्य स्वतस्ततो निवृत्त्युक्त्या लौकिकरीत्यभाव उक्तो भवति । 'क्षत्रियाणामयं धर्मः' [भाग. १०।५।४०] इति वचनाच्च शूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वीररस एवोत्पद्येत, वस्तुस्वभावाच्च वैराग्यम् । पार्थं च तदुत्पत्तौ भगवदीयत्वमेव हेतुः । अन्यथा तुल्ययोगक्षेमत्वाद्वाच्यताप्रेक्ष्यपि तदुत्पत्तिः स्यात् । एतज्ज्ञापनायैवादीं धृतराष्ट्रस्तत्पुरुषोक्ता । तया तदुत्साह उक्तो भवति । भगवदीयस्य तु भगवच्छ्रीपितृ-कायोन्मुरयेव मतिरुचिता, सद्विरुद्धा कुमतिरेव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिषु शुर्वादिहननस्य निषिद्धत्वात्ततो निवर्तिका मतिर्वेन नोच्यते ।

वक्तुं च—'व्यवहितपुत्रनामुत्तं निरीक्ष्य स्वजनव्याद्विमुक्तस्य दोषमुद्धया । कुमतिरहर्दात्मविद्या यः—' [भाग. १।१।३६] इति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा वेदलोकातीता, अतस्तौ आदाय भक्तिमार्गो न विचारयितुं युक्तः, तद्गीतवत्त्वादिति ज्ञापितं भवति । अतएव प्रह्लादयोपदेशानुपदमेव भगवत्कार्यं आसुरहनने प्रवृत्तिरभूत् । एतेनैतच्छ्रवणानंतरं 'सर्वत्याग उचितः, न तु शुर्वादिहनं' इति निरस्तम् । वस्तुतस्तु सवत्यागोऽयमेव लोक-वेदत्यागपूर्वकं भगवदाश्रयमहर्णं यत् । अतः 'कश्चिदेतच्छ्रुत्वा पार्थ' [गी. १८।७२] इत्यादिना भगवता पृष्टं पार्थो 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा' इत्युपन्यस्य 'करिष्ये वचनं तव' [गी. १८।७३] इत्यागीकृतवान्, तेन वैबल्यं भगवदीयत्वं कलितम् । राज्यादेस्त्यागान् स्वमुक्ते प्रतिबंधकत्वज्ञानेन तत्र प्रभुसर्वोऽस्त्यतो तुच्छतरः ।

ननु भगवदिच्छानुसूया मतिर्भक्ते कथमभूदिति चेत्, इत्थम्—वस्तुतो भगवदीयत्वेऽपि तद्गीतोऽहं युद्धादिकं करिष्ये इति न ज्ञानमासीत्, भगवता पूर्वं तदज्ञापनात्, किन्तु स्वज्ञानवर्मेत्वेन । तथा तत्कृतिर्भक्तस्य नोचितैव, तद्गीतवत्प्रिकृत्वत् । अतस्तस्यैवाद्यस्थितयानुभावेन तत्पराकृत्यहेतुर्वैराग्यमभूत्, भगवदिच्छया न तथा कुमति । एतेन प्रभुत्वपूर्वं तज्ज्ञापितमेव, भक्तस्यापि ज्ञापितं भवति, न तु स्वत इति सूचितमिति दिक् । किञ्च 'तुष्टुपिमां त्वङ्गीकारे' इत्येव तत्सकृति स्वादिपि । पार्थास्तु पुष्टिमर्यादायामङ्गीकृता इति पूर्वं तदुत्पत्तिः । आद्युपदेशेनैव तन्निवृत्तिः—इति ।

तथाहि—कुरुणा पाण्डवानां च युद्धे उपरान्ते भगवान् वासुदेवो निरिच्छनिरोधमुक्तिकारणावतारो हाकारुणिको विभुः स्वात्मानं विषसाक्षिणं पार्थस्य सारथिं चकार । इत्थमुत्तर्यैवकस्यापि सर्वात्मनान्धो वृत्राक्षीं निजात्मजविजये सतयानः । सत्यं पृच्छति ॥

पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिण्युपोदात्त । २.

धीर्गोपीजनबहुभाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ॥
ध्यामस्मृतिमारेण निदेशोपदेशसंख्य ।
जायते तत्क्षणदेव त श्रीकृष्णं नमाम्यहम् ॥ १ ॥
कृत्वादिस्वसिखा स्नेहपठिता सदा ।
रमयन्ति स्म गोपीराज त श्रीवल्लभमाश्रय ॥ २ ॥
श्रीविरूपाक्षभोजकृपायधुमुत्प्लित ।
व्याकृत्यस्ये भगवद्गीता भक्तिमगानुसृत ॥ ३ ॥
तत्र गीताशास्त्रं किमिति पूर्वं विचार्यते, तत्र शङ्करा-
चार्या—भगवान् सुष्टुद जगत् तस्य स्थिपयं प्रहृष्टिलक्षणं
धर्मं सति प्रेयसापं निरुत्तिलक्षणं धर्मं च प्राहयिवा सायत्
कलियुगे धर्मोऽभिभूयमानो वद्वर्षाय ॥ आदिकृता नाराय
णारण्या विष्णु देवता वसुदेवादेन किल सम्बन्धः । स च
गी. ३

भगवान् ज्ञानियसत्किञ्चलवर्धितेनोमि सदासपन्नचित्पुण-
मिका साया प्रकृतिं वसोहृत्वाजोऽन्ययो भूतानामीभरो
नित्यमुद्वेगमुद्वेगस्वभावोऽपि सन्मायाया देहवासिब जीयव्यात
इव लोकतुल्यह कुर्वन् उच्यते । स एव च स्वप्रयोजनमात्रेऽपि
भूतानां विपुलया वैदिक हि धर्मद्वयमनुनाय शोकमोहमहोदधीं
निमग्नयोपदिदेश । तस्यास्य गीताशास्त्रस्य सत्प्रेत प्रयोजन
पर निश्चेतम् । तच्च तदुत्तरं सत्तास्वात्मनोपरमलक्षणम् ।
तच्च ज्ञाननिष्ठित्वापूर्वकम् परमेश्वरार्पणमुद्धया त्रियमा-
णादमाद्भुतजन्माभ्यस्तात् वमेण भवति सर्वकर्मसत्यासुर्य-
कादा मज्ञाननिष्ठात्पादमात् नष्ट भवति । इमं द्विप्रकार
धर्मसाधनं निश्चेय प्रयोजनम् । परमार्थतत्त्व वासुदेवास्य
च पर ब्रह्माभिधेय साध्यभूत निशेपताऽभिव्यजवदिनिश्चयो-

जनसंघाभिप्रेक्ष्यन् गीताशस्त्रमिच्छुः । तेन तन्मते आरभ
जाननिष्ठासुखाद्विद्यात्मकादमादुकरूपो मोक्षो भवति इति
सिध्यति । तत्र विद्या सात्त्विकी अविद्या राजस्तमासी, साध
रजस्तमया च परस्पराभिभावकत्वम् । 'रजस्तमश्चाभिभूय'
[गी. १४।१०] इति वक्ष्यमाणवाक्यात् । अतो रजस्तम-
त्रियमाणाभिभवनिष्ठस्यै गुणत्रयनिवर्तक साधनान्तरमन्येष्ट्य
भगवत्प्रतिरूपम् । तदत्र नोक्तमतो न्यूनमेतदवर्धतयम् । न
तु गीताया भगवता ज्ञानस्य सन्यासस्य चोपदेशाच्चैत्र
गीताया अपि तात्पर्यमिति शक्यम्, पूर्वोक्तविस्मरणादुच्ये
प्रति कुदेन भगवता तावन्मात्रोपदेशात् । 'न शक्य तन्मया
भूयन्तथा वक्तुमशेषत । पर हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन
तन्मया' [म. भा. आ. ५] इत्युक्तोत्तरभर्यराज्येन
तथावसायात्, अत्राप्यन्ते शरणगमनस्येवोपदेशात्, न
ज्ञाने वा सन्यासे तात्पर्यमिति दिष्टम् ।

मधुसूदनसरस्वती तु नि श्रेयसे विधेयमाह— 'सच्चिदान-
न्दरूप तत्पूर्णं विष्णो परं पदम् । यथास्ये समारब्धा वेदा
काण्डप्रारम्भा' [दि. गु. ५. ४] इति । किञ्च
'कर्मोपास्तिस्त्वा ज्ञानमिति काण्डत्रयब्रह्मात् । तदुपाष्टादथा
ध्यायी गीता काण्डप्रारम्भः ॥ एकमेवेन पदेन काडमात्रो
पलभ्येत् ॥' इत्युक्त्वा प्रथमे पदे कर्मनिष्ठा, द्वितीय
भक्तिनिष्ठा, तृतीये ज्ञाननिष्ठा चोक्ता । ज्ञानकर्मणोरप्यस्त
विद्वत्त्वेन तत्समुच्चयदान्तीकाराद्यमथतृतीयो काण्डत्रये
विशेष, उपपन्नारूपभगवद्भक्तिनिष्ठा तु अष्टाध्यायगतत्वान्मध्य
मेनोक्ता । किञ्च उपपन्नारिका भगवद्भक्तिस्त्रिविधा—
कर्ममिश्रा शुद्धा ज्ञानमिश्रा चेति । तत्राद्या प्रथमे पदे
कर्मत्यागमुच्येन विद्युद्वत्त्वपदार्थो निरूप्यते, द्वितीय पदे
भगवद्भक्तिनिष्ठार्थनमुच्येन भगवान्प्रमाणान्दत्तपदार्थो निरु-
प्यते, तृतीये तु तयोरेक्य वाक्यार्थं दृष्टं कर्ण्यते इति विवेच-
माह । तदपि च न शेषिष्य, तादृशवाक्यस्य तत्राहर्षनात् ।
सर्वधर्मानिति [१८।१६] वाक्यं यच्छरणपदं तत्तु 'शरणं गृह
क्षितौ' [अ. १।३।५२] इति कोशात् तयोरेक्यतरवाचकं सत्
तादृशेऽर्थे लाक्षणिकतामापद्यते इत्यसंगतत्वात् । श्रीधरस्तु—
सकल्लोकवैदित्यशरणं परमकारणिको भगवान् श्रीवैष्णवोऽनन्द-
तरङ्गज्ञानविभूतिमिश्रकर्मोहविश्रितविनेककथा निवधर्मपदि-
त्यप्राप्यपरममिषसधिपरमार्थं धर्मज्ञानरहस्योपदेशेऽनन तस्मा
च्छोकमोहसागरादुत्तराय इत्येतदुक्त्वा गीतायां च प्रायसो
भगवदुक्ता एव श्लोका, न्यामधरणस्तु तत्सङ्गतार्थं मध्ये मध्य
केचन श्लोका उक्ता इति बोधनाय गीतामाहात्म्यं वाक्य
मुच्यन्तः । 'गीता मुगीता कस्यचा किमन्ये साधवि-
र्यः । या स्वयं पपन्नामस्य ह्यसपन्नानिदित्युक्ता' इति ॥
रामाद्रुमाधवाण्डु—'नितित्यनानवधिच्छब्दाणां गुणाना-
न्जनानानन्दैकारित्वरूपादिनितिलक्षणद्वयविभवयलीला
न्तनिविलेखितोपनिष्ठ परमसुभूतं पुरोचमो नासायको
ब्रह्मादि स्थायराजं निजिनं जगत् सृष्टा न्येन रूपेणात्र
रियो भूमाशक्तारणोऽदेनारमदादीनामपि ममादुच्छयः ।

मनाय मरुद्धमनुपनयनविषयागत परापनिष्ठिलनसता
पहराणि चेष्टितानि कुर्वन् परमपुरुषार्थैलक्षणमोक्षसाधनभूत
वेदान्तोदितस्वविषय ज्ञानकर्मोन्नुगत भक्तियोगमवतारधामस
इति वदन्त ज्ञानकर्मसमुच्चयवासहितो भक्तियागो गीता
शास्त्रार्थ इति, तदाविभागे प्रयोजनं तु भक्तानामस्मदा-
दीनां ससादुत्सवमनमिति च सूचयामासु । इदं च
सिद्धातस्यानुगुणम् ।

इह खलु भगवान् पुरोचमं श्रीकृष्णं सर्वधर्मस्यमवती-
स्वरूपेण यस्मिं दत्त्वा सात्त्विकादींस्त्रिविधान् भक्तानुदत्त
सर्वधर्मशून्यस्य कृते प्रवृत्तिं वीक्ष्यामिमाणासुदारायं भक्ति-
ननाय स्वस्वरूपमर्जुनाय प्रसङ्गादुपदिदेश 'यन्निष्ठा भक्तो
मा जना सुकृतिनोऽर्जुन । भातो जिज्ञासुरार्थां शर्त्तानां च'
[गी. १०।१६] इति वक्ष्यमाणवाक्ये वक्तव्येयु वक्तुधाधिकारि
प्रथमाधिकारद्वयस्याऽर्जुने विद्यमानत्वात् । न उपदेश
भगवज्ज्ञानात्तत्तौर्ध्यासक्षणं सप्तश्लोकात्तैपूनिवद' । तत्र
धर्मसंग्रहस्यैव प्रमुखशरणैक—'प्रवृत्तिधर्मं भगवान् कृपिद्वारा
निरूप्य तु । निष्ठसिमिष्टा सुदृढा नि सविधा हरिर्ज्ञो ॥
यादय योयो रहस्यं च रहस्यतममेव च । अन्योन्याधि-
निर्दारो ज्ञानविज्ञानयोरपि ॥ स्वस्वरूपविनिर्दारो भजने
तरनिर्णय । तदेतद्युगलैप्यं सर्वशास्त्रविनिर्णय ॥ इति
गीतार्थनिर्दारो यथाभागे वितन्वते । सारययोगी निरूप्या
मोहद्वयस्यैव पाल्युनम् ॥ भक्तिपीयूषपातार हृतवानि
सप्रह' इति । तत्र प्रथमेऽध्याये धृतराष्ट्राख्येन वृत्त उपर
इत्याकाशया गीतातात्पर्यप्रश्ने प्रमुखशरणैर्विचारितम् । अत्र
भगवान् स्वतत्त्व पाषाणोपदिशति । ततोऽप्यत्र धृतराष्ट्र
वचनं नोपयुज्यते, अमत्तत्वात् । नापि तत्पुनरत्र दुर्बोधना
आयन्तवर्धितत्वात् शास्त्रसाधनारम्भात् । किञ्चात्र धर्मविषय
परिस्थिते, तत्र च शान्तोऽधिकारी सनत्कुमारनारदसवा
'सोऽह भगवत शोचामि' इति नारदस्य शोकध्वनगतिं
वाच्यम्, तत्र शोकस्यात्मनानार्थत्वात् । अत्र पापभीत्यादि
कथनेन तद्वैलक्षण्यात्, पार्थ आत्मज्ञानार्थित्वस्यादीनाम्
किञ्च अत्र उपदेश भगवान् सत्यसङ्कर, स वेदव्रतौ
द्वारात्मात्वविद्यासुषुपदिनेतदाऽर्जुनोपि राधासत्तासाधोपयते
भवेत् । तत्तु न दृश्यते, अतः फल्यभिचारादपि नोपदेशो युज-
इति चेत्, अत्र वदाम—'याथा हि भगवता स्वीकृतं
भक्तिमार्गोऽङ्गीकृता 'पार्थास्तु देवो भगवान्धुङ्गरी
गृहीतवान्म शितिदेवदेव' इति तृतीयस्कन्धे [भाग
१।११२] विदुरावाक्यात् ।

भगवान् भूमातरहाण चिद्विपुलं विष्टिणं रात्रय
कातिनाम्, रात्रयोरतर महायुद्धस्य दर्शनम् । तस्य
च भगवदिच्छाविषयकं दशमस्कन्धे [भाग १।११०]
धर्मद्वैतम्—'प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमा-
वतु' इति । किञ्च युधिष्ठिरादिद्वारा भगवता धर्म
उपधापनीय, अमुत इत्यया, 'यदा यदा हि धर्मो
[गी. ४।७] इति वक्ष्यमाणवाक्येन तदर्थमवतार-
स्वयमेव कथनात् । तत्र युधिष्ठिरस्य रात्रय सति धर्म

राज्यान्ते नरवन्तिरुत्तम । एव सति 'भ्रातापि भ्रातर हन्यात्' [भाग १०।१४।४०] इति न्यायन लोकवद्विप्लवादिवा स्वय चेद्राज्यं न्युस्तदा राज्यं भगवत्संघाभावात्तद्भोगे भगवन्त्येव न भवत्, तु च फलं भवत्, अतस्तद्विदित्यर्थं भगवान् पार्थस्य वक्ष्यमाणप्रकारक विपादमुत्पादितवान् । अत एव पार्थस्य स्वतो युद्धाभिवृत्तिरुक्ता । तत्र तेषु लौकिकरित्यनुभाव उक्ता भवति । अन्यथा 'क्षत्रियाणामस्य धर्मः' [भाग १८।१४।४०] इति वचनाच्छूराणां तेषां युद्धोपस्थितौ वस्तुत्वमात्राद्वैरस्य एवोत्पद्येत भ्रातराणादिरत्, न तु वैरान्यम् । अतः पार्थो तत्सत्तौ भगवन्पार्थमेव हेतुरिति निश्चयः, अतस्तादृगे भक्तिमार्गस्यैवोपदेष्टव्यत्वाद् भक्तिमार्गः । निर्णयस्तु ॥ लोका वैदसाभ्रातृणोरित्या कर्तुमयुक्तं बाधयितुमादौ भ्रातरास्तत्पुत्र्या कथा उक्ता तथा तदुत्साह उक्ता भवति । किंच भगवन्त्यस्य भगवन्निर्णीतकार्यान्धुवी मति सुमतिस्तद्विरुद्धा मति कुमतिरिव । अन्यथा धर्मशास्त्रादिसु युवादिहृत्पनस्य निषिद्धा कतिवर्तिका मति कुमति वन नोच्यते । न चात्र मामाभावः । अन्यवद्विद्वत्तनास्य निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विद्वत्वरं योपबुद्ध्या ।

कुमतिमहर्दामविधया य' इति [भाग] प्रथमस्कन्धे [१।२६] भीष्मवाक्यात् । एतेन यद्वद्विधोपदेने विपण्णा धिकारवाधनार्थमर्जुनविषामन्त्य इति कैश्चिद्व्यते तदपि फल्युक्तम्, तस्य मुख्यप्रयोजनाभावात् । अत्र भक्तिमार्गं मयादाया लोकेनदातीतव्यपनस्यैव प्रयोजनवानिति । अत एव समाप्तो फाल्गुनेन—'नष्टो मोहः स्मृतिरुद्धा त्वप्रवादा न्यायाऽन्युत् । स्थितोऽस्मि गतसन्नेहः करिष्ये वचनं तव' [गी १८।७३] इत्युक्तम् । अतोऽत्र मुख्यतया भक्तेरेवोपदेशः, यत्तुनरयत्तसर्वं तस्यैव गेयभूतमिति दिष्टः ।

अतः परं वाक्यानि व्याख्यायन्तः । तत्र पुष्टिमयागमपि रघुपहाद्विधिवधेयाद्वारणं भवतीति बोधनाय पाण्डवानां धर्मिष्ठत्वमर्जुनस्य तस्योत्पल्लवं यद्विद्वान्मचरणेरर्जुने भजना पदेशाधिकारद्वयं वक्तुं प्रथमेऽध्यायेऽर्जुनस्यार्थं प्रतिपाद्यते । भक्तिमार्गायस्यापि लौकिकभक्तिविधिचित्ताया प्रवृत्तिधर्मा भिनिविष्टचित्ताया च भगवत्तत्त्व भक्तिमार्गतत्त्व च सहसा नोपदेष्टव्यमिति च बोध्यते इत्युपोद्घातसङ्गतिः ।

यामुनमुनिप्रणीतगीतार्थसंग्रहोपादात् ।

[विगाहे यामुनं तीर्थं साधुवृन्दावने स्थितम् ।
निररतजिह्वागस्पर्शं यत्र कृष्णः कृत्नादरः ॥]

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

गीतार्थमग्रहरक्षा ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किकेसरी । वेदान्तार्च्यवशो मे सन्निवृत्ता सदा हृदि ॥ १ ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महत् पुसस्तथा निर्णयस्तिष्ठति सिद्धय आत्मसविद्विखलाधीशानन्तत्वाश्रया ।

गीताथेस्य च सङ्ग्रहः स्तुतियुग श्रीश्रीशायोरित्यमूर्त्तं यद्वन्धाननुसन्दधे यतिपतिस्तथायुनेयं नुम ॥ २ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्यं विधीयते । भगवद्ग्रामुनेभोक्तगीतासङ्ग्रहरक्षणम् ॥ ३ ॥

तत्त्व जिज्ञासमानाना हेतुमि सर्वतोमुखे । तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायण पर ॥ [भाग १।१०।८३]

आलोह्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन । इदमेकमुनिप्यत्र ध्येयो नारायण सदा ॥ [ना १।१०।८३]

— इत्यादिभिस्तत्त्वहितरूपं समस्ताध्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयः सङ्गृह्य । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्ग्रहः श्लाघिकाया भगवद्गीताया प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तत्ताप्युपनिषदा तत्त्वप्राधान्यस्य शारीरिके स्मृतिरत्वादि-
द्विपि तत्त्वधानतया व्यपदिशति—स्वे धर्मा स्वधर्माः स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिस्त-
सिद्धिं लभते नरः' [गी १८।४९] इति हि गीयते । स्वस्य धर्म इति समासेऽप्ययमेवार्थः । ज्ञान-
मत्र परशेपेत्तेकरसयथावस्थितात्मविषयम् । वैराग्यं परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, 'परमात्मनि यो रक्तो
विरक्तोऽपरमात्मनि' [ना ५ उ ३ उ. दे.] इति मुमुक्षो स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानु-
शासनसूत्रम्—'दृष्टान्श्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' [१५—१९ सू] इति कर्म-
योगपरिकरभूतस्यापि वैराग्यस्य दृष्ट्युपादानमपवर्गस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधावित्तेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं
कन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलकोपादिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थं च । तत् स्वधर्मज्ञानयो प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोग-
रूपेणावस्थितयोरारम्भसाक्षात्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्म

सिद्धौ—‘ उभयपरिकर्मितस्वान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगलभ्यः ’ इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विश-
दतमप्रत्यक्षसमानाकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहभ्यासार्थे-
यातिशयस्य भक्तियोगस्य सत्त्वविवृद्धिसाध्यतया तद्विरोधिरजस्तमोमूलभूतपापनिवर्हणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयो-
पकारकत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः परित्यक्तफलसङ्गकर्तृत्वादिभिः परमपुरुषाराधनैकधैर्यैर्नित्यनैमित्तिककर्मभि-
र्भक्तेरुपचीयमानत्ववेषेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसन्धायोक्तं भगवता पराशरेण—“ इयाज सोऽपि सुबहून्
यज्ञान् ज्ञानच्यपाश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ ” [वि. पु. अं. ६ अ. ६ श्लो. १२] इति ॥
महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ‘ प्रीतिपूर्वमनुष्ठ्यानं भक्तिरित्याभिधीयते ’ [लिं. पु. उ. खं. ९-१९] इति वचनमपि
पूज्यविषयविशेषनियतं योज्यम् । सैव वेदनोपासनध्यानादिशब्दरैर्ध्यात्मशास्त्रेण मोक्षोपायविधिवाक्यैः सामान्यतो-
विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेः सामान्यशब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविश्रमे च सम्भवति
द्वारि द्वारादिकल्पनायोगात्, विद्युपास्योर्ध्यतिकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् “ निदिध्यासितव्यः ” [बृहदा. २।
४।९] इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतमुणविशेषवत्तैव लभ्यत्वश्रुतेश्च,
तद्वरणस्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यधीनत्वोक्तेश्च । एवं सति वेदेनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ‘ भक्त्या त्वनन्यथा
शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ’ [गी. ११-५४] इत्यादिश्रुतीनां चावि-
रोधः । तदेतदुक्तं भक्त्येकगोचर इति, भक्तेरेव गोचरः, नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानादि-
पक्षाः प्रतिक्षिप्ताः । गोचरत्वमिह फलत्वेन ब्राह्मम्, ‘ भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे ’ [गा. पु. पू. खं. २।९-२४]
इत्यादिभिरैकस्यात्, भक्तियोगलभ्य इति स्वोक्तसंवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवावलम्बनवैधर्म्या-
द्यर्थमक्त्यवच्छेदार्थं वाऽत्रैकशब्दः । अत्र द्वैधर्म्याद्यर्वाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थ-
प्रतिपादनार्थम् । तदमिप्रायेण च भाष्यम्—“ परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनसया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञान-
कर्मोनिगृहीतभक्तियोगमवतारयामास ’ [रा. भा. उपो.] इति । यद्वा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यर्हत्वमिह
तद्वोचरत्वम् । ऐकान्तिकत्वादिव्यज्ज्ञानाय त्वेकशब्दः । ‘ परावरजं भूतानाम् ’ इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन
अन्यमक्त्युन्मूलनाद्व्यभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेकमो-
ग्यतया उत्तरावधिराहित्यमात्यन्तिकत्वम् । कारणवाक्यस्थानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां समानप्रकरणमहोप-
निषदादिपठिताबाधितासंभवद्रत्यन्तरनारायणादिविशेषशब्दार्थविश्रमं व्यञ्जयितुं ‘ नारायणः परं ब्रह्म ’ [ना. उ.] इति
विशेषतः सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनाविमक्तिकेऽपि नारायणानुवाकवाक्ये पूर्वापरवाक्यच्छायानुसारा-
च्छास्यान्तरसर्वसर्जनीयपठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थतया केवलपर-
तत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्ध एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभूतित्वेन ‘ विश्रमेवेदं पुरुषः ’ [ना. उ.] इति
वत् समानाधिकरणतया तत्राज्ञातानां ब्रह्मविश्वेन्द्रादीनां नारशब्दार्थानामिहापि ‘ ब्रह्माणमीशम् ’ [गी. १।१५]
इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्वं प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तं च स्तोत्रे—“ स्वामाविकानवधिकातिश-
येशितुत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवः शतमुखः परमस्वरादित्येतेऽपि यस्य महिमार्णवविप्रु-
पत्ते ’ इति । संवित्सिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम्—“ यथा चोलनृपः सम्राडद्वितीयोऽपि
भूतले । इति तनुल्यनृपतिनियारणपरं वचः ॥ न तु तनुव्रतद्रुत्यकलत्रादिनिवारकम् । तथा सुरासुर-
नरब्रह्माण्डशक्तोदयः ॥ क्लेशकर्मविपाकाचैरमृष्टस्याखिलेजितुः । ज्ञानादिपाद्गुण्यनिघेरचिन्त्याभिभवस्व-
ताः । विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुपः ॥ ” इति । पुरुषनिर्णये च एतत्प्रपञ्चो ब्राह्मः । तदेतद्व्यपदेशद्वयं
‘ श्रियःपतिः ’ इत्यादिना प्रारम्भमाव्येण व्याकृतम् । अत एव हि तत्रापि—“ परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारा-
यणः ’ इत्यन्तेन समभिज्याहृतम् । प्रपञ्चितमेतदस्माभिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र विस्तृणीमहे । निर्भि-
शेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य काष्ठपाप्तबृहत्त्ववृद्धणत्वयोगिनि परमात्मन्येव योगरूढत्वेऽपि तस्मादन्यत्र जीवार्थो
तदुण्लेशयोगादीपचारिकप्रयोगरूढेस्तद्व्यवच्छेदाय ‘ परम् ’ इति विरोधितम् । एवमेव अन्यत्रापि विशेष्यते ।

व्योमातीतवादिमतनिरासार्थं वा परत्वोक्तिः । गीतैव तत्त्वहितयोर्थथावच्छासनात् शास्त्रम् । उपनिषत्समा-
धिना सिद्धव्यवहारनिरुद्धेः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्यं व्याजितम् । स्वयं च
महाभारते महर्षिणोक्तम्—‘अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्’ [म. मा. आ. प. १।२७९] इति ।
उक्तं चाभियुक्तैः—‘यस्मिन् प्रसादमुमुखे कवयोऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि ।
कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीतं शास्त्रस्य तस्य सदृशं किमिवास्ति शास्त्रम्’ इति । पञ्चमवेदे चास्यांशस्य
प्राधान्यमुद्धृत्याहुः—‘भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम्’
इति । सर्गोऽस्ति—‘सम्यगीरितः; अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्व-प्रापकत्व-सर्वकारणत्व-सर्वरक्षकत्व-
सर्वसंहर्तृत्व सर्वाधिकत्व-सर्वाधारत्व-सर्वनियन्तृत्व-सर्वशेषित्व-सर्ववेदवेद्यत्व-सर्वहेयरहितत्व-सर्वपापमोचकत्वसर्व-
समाश्रयणीयत्वादिभिः स्वभावैः समस्तवस्तुन्तरविलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वय-
सूत्रवन्निरतिशयपुरुषार्थत्वविवक्षया वा समित्युपसर्गः । एवमनेन श्लोकेन शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ १ ॥

या. गी. सं.—ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठा योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्वपट्टेन चोदिते ॥ २ ॥

गी. सं. २.—अथ त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणां पट्टानामर्थं संगृह्णाति—ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मा-
त्मिका निष्ठा कर्मयोगः । नितिष्ठत्यस्मिन्नर्थे अधिकर्तव्येऽधिकारीति निष्ठा, नियता स्थितिरैव वा निष्ठा, याव-
त्फलं स्थिरपरिगृहीतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति ‘कर्मयोगस्तपस्तीर्थ—’ [गी.
सं. श्लो. २९] इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगः साध्यतया लक्ष्यमुद्देश्यं ययोस्ते योगलक्ष्ये । अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञान-
निष्ठामारुह्य तया योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तीयस्तु ज्ञाननिष्ठायवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव यावद्यो-
गारम्भं दृढपरिगृहीतया अन्तर्गततामज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्यानां लोकानुविधेयानुष्ठानानामितरेषामपि निष्प-
मादसुकरोपायसक्तानां योगावाप्तिरिति । योगोऽत्रासनादिविशेषपरिकरवान् साक्षात्कारार्थं आत्मावलोकनाप-
रन्नामा चित्तसमाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्साध्यसाक्षात्कार एव वा । तेन स्मृतिसन्ततिविशेषरूपात्स्वकारण-
मृतज्ञानयोगात् स्वकार्यभूतादात्मानुभावश्च भेदः । सुसंस्कृते परमात्माधीनत्वतत्प्रीत्यर्थत्वफलान्तरसङ्गराहित्या-
दिवृद्धिविशेषैः परिकर्मिते इत्यर्थः । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे ‘सुखमात्यन्तिकं यत्तत्’ [गी. ६।२१] इत्या-
द्युक्तप्रकारेण वैषयिकानन्दविलक्षणस्येतरसमस्तवैकृष्यावहसुखस्वभावप्रत्यगात्मसाक्षात्कारविशेषरूपसिद्धिविशे-
षप्रयोजने इत्यर्थः । पूर्वपट्टेन चोदिते कर्तव्यतयाऽनुशिष्टे इति यावत् । तादर्थ्यादुपोद्घातरूपस्य प्रथमाध्या-
यस्य ‘नत्वेवाहम्’ [गी. २।१२] इत्यतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्य च तदनुप्रवेगवाचो युक्तिः । आहुश्लो-
पोद्घातलक्षणम्—‘चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते’ इति । एवमनेन श्लोकेन प्रथमपट्टकस्यावरतत्व-
विषयव्यवहितोपायपरत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

या. गी. सं.—मध्यमे भगवत्तत्त्वपाथात्प्राप्तिरिति सिद्धये ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥

गी. सं. २.—अथ मध्यमपट्टकस्य परतत्त्वविषयाव्यवहितोपायपरत्वमाह—पूर्वश्लोके समासस्थस्यापि पट्टसा-
ब्दस्यात्र बुद्ध्या निष्कृष्य विपरिणतस्यानुपहः । भगवच्छब्दो मध्यमपट्टोक्तसकलजगदेककारणत्वनिर्दोषत्व-
कल्याणगुणाकरत्वयोगिनि परस्मिन् ब्रह्मणि प्रत्यक्षरं प्रकृतप्रत्ययरूपदिभिश्च भगवत्पराशरादिभिर्निरुक्तो द्रष्टव्यः ।
यस्यैव संग्रहः—‘उत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः । शब्दोऽयं नोपचारेण हन्यत्र ह्युपचारतः’ [वि. पु. ६।
५।७७] इति । अयं च ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वे निदर्शनतया शारीरिकात्माप्यारम्भे दर्शितः ‘भगव-
च्छब्दवत्’ इति । भक्तेषु भगवत्समाख्या च भवनीये भगवच्छब्दस्य नामधेयतां व्यनक्ति । भगवानेव

तत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तत्त्वमिह प्रामाणिकः पदार्थः । तत्त्वेन प्रवेष्टुमित्यस्यार्थं व्यनक्ति—याथात्म्यावाप्ति-
सिद्धय इति । ऐश्वर्यादिपुरुषार्थान्तरोक्तेरात्मान्यार्थत्वमनेन सूचितम् । याथात्म्यमत्र अनवच्छेदेन
पुष्कलमनारोपितं रूपम् । अवासिरनवच्छिन्नानन्दतयाऽनुभूतिः, सैव सिद्धिः । पुरुषार्थकाष्ठारूपत्वात्तस्या
वा सिद्धिरिति । ज्ञानकर्माभिनिर्वर्त्य इत्यनेन प्रथममध्यमपङ्क्तयोः क्रमनियामकः सङ्गतिविशेषः सूचितः ।
तदनुसारेण सप्तमारम्भे भाष्यम्—“ प्रथमेनाध्यायपङ्क्तेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवधस्य
निखिलजगदेककारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वभूतात्मभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमन्नारायणस्य प्राप्त्युपाय-
भूतं तदुपासनं वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् ।
इदानीं मध्यमेन पङ्क्तेन परब्रह्मभूतं परमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते ” [रा. भा.]
तदेतदुत्तरत्र—“ यतः प्रवृत्तिर्गतानाम् ” [गी. १८।४६] इत्यारम्भे ‘मद्भक्तिं लभते पराम्’ [गी. १८।१४]
इति संक्षिप्य वक्ष्यत इति । भक्तिरेव योगः भक्तियोगः । ‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतिगुक्तिषु’ [अमरे ना.
व. २९] इति पाठयोगशब्दोऽत्र उपायपरः । ध्यानपरत्वेऽपि सामान्याविशेषरूपतयाऽन्यसिद्धिः । प्रकीर्तितः
स्वरूपत इति कर्तव्यतातो विषयतः कार्यतश्च प्रकृत्या कीर्तित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

या. गी. सं.— प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ॥ ४ ॥

गी. सं. २.—एवं पङ्क्त्योक्तनानाविधतत्त्वहितविशोधनपरं क्रमादन्तिमपङ्क्ते त्रिकद्वयमित्यभिप्रायेणाह—
प्रधानं कारणावस्थमचिद्व्यम् । पुरुषः अचिन्मिश्रावस्थो विशुद्धावस्थश्च । व्यक्तं तु महदादिविशेषान्तं तदा-
रब्धदेवतिर्यङ्गनुप्यादिरूपं च कार्यजातम् । सर्वेश्वरः ‘यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्यय ईश्वरः’ [गी. १।५।१७]
इत्युक्तः पुरुषोत्तमः । एतेनार्थाचीनपरिच्छिन्नैश्वरव्यवच्छेदः । समाख्या चैषा सार्था भगवतः ‘अज्ञः सर्वेश्वर-
सिद्धः’ [वि. स. ना. ११] इति तन्नामपाठात् । एतेषां विवेचनं परस्परव्यावर्तको धर्मः, तेन वा पृथ-
क्त्वेनानुसन्धानम् । कर्मधीर्भक्तिरिति कर्मयोगादीनां स्वरूपग्रहणम्, इति निर्दिष्टपदार्थवर्गः आदिः यस्य
स इत्यादिः । आदिशब्देन तदुपादानप्रकारं तदुपयुक्तशास्त्रव्यवस्थादिकं च गृह्यते । पूर्वशेष इत्यनेन प्रकृत-
शोधनरूपतया पुनरुक्तिपरिहारः सङ्गतिप्रदर्शनं च । अयं श्लोकः त्रयोदशारम्भभाष्येण स्पष्टं व्याख्यातः ।
पूर्वस्मिन् पङ्क्ते परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपमगवदुपासनाङ्गभूतं
प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च परमप्राप्यभूत-
भगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । अतिशयितैश्वर्यापे-
क्षाणामात्मैकैवत्यमात्रपेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चेत्कम् । इदानीमुपरितेन ह पङ्क्ते प्रकृति-
पुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चे श्रुतयाथात्म्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूपतदुपादानप्रकाराश्च पङ्क्त्योदिता विशोध्यन्त इति ।
अत्र त्रिकभेदविषया च षोडशारम्भे दर्शिता—“ अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विमक्तयोः संसृष्टयोश्च
याथात्म्यं तत्संसर्गवियोगयोश्च गुणसङ्गतद्विपर्ययेतुक्तत्वं सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विशु-
तित्वं, विमृतिमतो भगवतो विमृतिभूतादधिद्वस्तुनाधिद्वस्तुनश्च नन्दमुक्तोभयरूपादन्यपत्यव्यापनमरणत्याम्यै-
रन्यन्तरतया पुरुषोत्तमेन च याथात्म्यं च वर्णितम् ” [गी. रा. भा. अ. १६] इति । तदत्र तृतीयपङ्के
तत्त्वविशोधनपरं प्रथमत्रिकम् । अनुष्ठानशोधनपरं द्वितीयमिति प्रायिकतयाऽयं विभागो प्राप्यः ॥ ४ ॥

सूचीपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१-१	२८	शब्दार्थ । सुस्मदर्शिनः	शब्दार्थ सुस्मदर्शिनः ।
२-२	३	विराजो हि हिरण्य-	विराजो हिरण्य-
॥-१	२६	तत्रभवतो	तत्र भवतो
॥-१	३१	तत्त्वनिर्धारणात्	तत्त्वानिर्धारणात्
॥	४२	-त्वस्य चाभिरक्षणार्थ	-त्वस्य रक्षणार्थ
३-१	६१७	‘भौमस्य प्रज्ञागो गुप्त्य	‘बभ्रुदेवादजीजनत्’
॥-१	१८	वसुदेवादजीजनत्’	‘भौमस्य प्रज्ञागो गुप्त्य’
॥	२२	निग्रहपरिग्रह-	विग्रहपरिग्रह-
॥	२९	वैदिक हि धर्मद्वय	वैदिक धर्मद्वय
४	४	वीर्य	वीर्य
॥	२२	दुर्विज्ञेयार्थ	दुर्विज्ञेयार्थ
६-१	२१	लीन. तृणी	लीनस्तृणी
७-२	३६	गोचर ‘नारायणः	गोचर । नारायणः
॥-२	४४	-विशेष ‘न तु	विशेष, न तु
८-१	१२	भाव्यम् किरिट-	भाव्यम् । किरिट-
॥	४१	विदारणम् । एकेन	विदारणमेकेन
॥	४४	वै ‘करो-	वै करो
		शेषतत्करति-	शेषतत्करति-

पृ. १ — ‘नारायणः परोऽन्यक्तम्’ अर्थे श्लोके: पुराणान्तराच्छ्रुतार्थैरुद्धृतत्वादर्थतथ ॥ स मन्त्रपरोऽन्यस्तदुपरि-
त्या ‘तत्र मन्त्रम्’ इत्यस्या पक्वतेर्नावस्यकतेति केपा चिन्मतम् A । १२ च ‘मन्त्रलाचरण सपादयन्’ इत्यानन्दगिरिवरणा
ख्यादर्शनात्तयाऽल्लङ्घ्य तत्स्थानम् । तच्चिन्त्यम् ।

पृ. ४-१ प. ३४ ‘सम्पिण्डितत्वं’ इतिपद भाष्यगतमित्यपि केपाचिन्मतम् A । तदपि चिन्त्यं दुर्धीभिः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १]

या. गी. सं.—अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् ।

पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य—शास्त्रावतरणं कृतम् ॥ ५ ॥

गीतार्थसंग्रहस्ता ।

एवं शास्त्रार्थपटुत्रयार्थश्च चतुर्थः श्लोकैः संगृहीतः । इतः परमष्टादशभिः श्लोकैः प्रत्य-
ध्यायमर्थाः संगृह्यन्ते । तत्र शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्गत्या महर्षिणा प्रथमद्वितीयाध्यायविभागे कृतेऽपि
शास्त्रैतदुपोढातरूपार्थत्रिभागज्ञापनाय द्वितीयैकदेशमपि प्रथमश्लोकेन संगृह्णाति । तद्यज्ञनाय च 'तमुवाच
हृषीकेशः' [गी० २।१०] इत्यस्मात्पूर्वं अर्थव्याख्यानपूर्वकमयं श्लोको भाष्यकारैरुदाहृतः—“एवम-
स्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिङ्गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्मं मन्याने धर्मबुभुक्षुस्तया च
शरणागतं पार्थमुद्दिश्य आत्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य स्वधर्मस्य आत्मयाथाध्यर्थाप्युपा-
यताज्ञानेन च विनाऽस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् ।
तदुक्तम्—अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्” इति
अस्थानस्नेहकारुण्याभ्यां जाता धर्माधर्मधीः अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधीरिति ।

अत्र भाष्याभिप्रायः—‘बन्धुस्नेहेन परया च कृपया धर्मभयेन च अतिमात्रसन्नसर्वाङ्गः’ [रा. भा. अ. १]
इति प्रथमाध्यायान्तभाष्यानुसारेण । ‘धर्माधर्मभयाकुलम्’ इति पाठे त्रयाणां द्वन्द्वः । धर्माधर्मभयं रज्जुसर्पभ-
यमिति वत् । उद्दिश्य व्याजीकृत्येत्यर्थः । तदेतत्सूचितमारम्भे ‘पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन’ इति । प्रपन्न-
त्वावमुद्दिश्येति विवक्षितम् । तदपि सूचितम्—‘अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा’ इति । तदत्र ‘तमुवाच’
[गी. २।१०] इत्यादि श्लोकत्रयपर्यन्तो ग्रन्थः शास्त्रावताररूपः । तावत्संग्रहणायान्न श्लोके प्रथमाध्याय इत्य-
नुक्तिः । अस्ति शुचरेषु सप्तदशसु तत्तदध्यायग्रहणम् । अनन्तरे च संग्रहश्लोके ‘न त्वेवाहं जातु नासम्’
[गी. २।१२] इत्यादेरर्थमभिप्रेत्य द्वितीयग्रहणम् । स च द्वितीयान्वे व्याख्यानपूर्वकमुद्धृतः ॥ ५ ॥

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीतमहाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

कर्मकाण्डाख्यं प्रथमं पट्टम् ।

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

कौरवपाण्डवाना युद्धवृत्तं जिज्ञासोर्धृतराष्ट्रस्य सज्जयं प्रति प्रश्न ।

धृतराष्ट्र उवाच— धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जय ॥ १ ॥

शां. भा.—अत्र च—

आनन्दगिरिकृता टीका ।

एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परा-
पराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्व प्रतिपाद्य व्याख्यातु-
कामः शास्त्रं तद्वैकल्यस्य प्रथमान्वयायस्य द्वितीयाध्यायैक-
देशसहितस्य तात्पर्यमाह—अत्र चेति । गीताशास्त्रे प्रथमा-
ध्याये प्रथमश्लोके कथासम्बन्धप्रदर्शनपरे स्थिते सतीति
यावत् । तत्रैवाऽभिरमोजना—धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्वाच्यचक्षु-

रभावाद्वाच्यमर्थं प्रत्यक्षयितुमवीक्षः सनभ्याशयार्तिनं सज्जय-
मात्मनो हितोपदेशारं पृच्छति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य
तद्बुद्धेः क्षेत्रमभिगच्छिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र सम-
वेता. सज्जता युयुत्सवो योद्धुकामा, ते च केचिन्मदीया दुर्बो-
धनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे युधिष्ठिरादयः, ते च सर्वे युद्धभूमौ
सज्जता भूत्वा किं कृतवन्तः ? ॥ १ ॥

रा. भा.—॥ १ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

धर्मक्षेत्रे— धर्मस्य स्थानभूते समराध्यसमुचिते इति
भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवपार्तराष्ट्राणां स्वकृतस्थानलोपवृत्ति-
तत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः
मित्र प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । च एव इत्यव्यय-

इयमनतिरिक्तार्थम्, यद्वा समस्तयुद्धमण्डलवर्तिना राज्ञा तत्र
समाहूरेऽपि तादृश्याद्वर्गद्वयमेव तयाऽमुदित्वेवकारामिप्राय ।
अकुर्वन्त इत्यात्मनेपदेन कर्ममिप्रायान्निष्पादविषयेण स्वायं-
तोका ॥ १ ॥

१ 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यारम्भ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' (गी. २-९) इत्येतदन्तप्रत्ययपर्यन्त
श्रीमच्छङ्कराचार्यचरणानां भाष्याभावात् (शाङ्करभाष्याभावस्याने) कवलमानन्दगिरिकृता टीकेनाश्रोपन्यस्ता । तथैवानन्दतीर्थानां
(भाष्यचरणानां) भाष्याभावात्प्रातिमन् प्रथममुच्छेदे प्रथममुच्छेदाख्या राधेवेन्द्रयचित्तिता टीका भाष्यभाष्यस्याने उपन्यस्ताऽऽसीत्,
परन्त्वस्माभिरस्मदीये मुद्रिते द्वितीयमुच्छेदस्य स्थानं तथैव (राधेवेन्द्रयचित्तिता टीकावैव) अलंकृतमिति भादिममुच्छे-
न सा संगृहीतेति हेयम् । २ 'इह समवर्षकर्मणेऽर्थं प्रविश्यकीभवनम्' इति तत्त्वबोधिनी ।— अयिगीता

हनुमत्तत पैशाचभाष्यम् ।

संतोष च गुरुं वन्दे परं संवित्प्रदायकम् । शान्तिसिंहासनारूढमानन्दामृतभोगदम् ॥ १ ॥
मूकं करोति वाचाऽल पङ्क्तुं लब्धयते गिरिम् । यत्कृपा तमह वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ २ ॥

इह खलु सकललोकहितायतारः परमकारुणिको भगवान्देवकीनन्दनस्तच्चाज्ञानविजृम्भित-
शोकमोहविभ्रंशितविषकतया निजधर्मपरित्यागपरधर्माभिसन्धिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशलेखेन
तस्मान्छोकमोहसागरादुद्धार । तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः श्लोकशतैरुप-
नियन्थ । तत्र तापधर्मक्षेत्रे इत्यादिना विपीदन्नदिमत्रवीत् [११२८] इत्यन्तेन ग्रन्थेन
श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते । तत्र परमासमाप्तेस्तयोर्धर्मज्ञानार्थः संवादः । तत्र
'धर्मक्षेत्रे' इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरस्थितं समीपस्थं स्वसारथिं सञ्जयं प्रति
कुरुक्षेत्रवृत्तान्ते पृष्टे सञ्जयो हस्तिनापुरस्थितोऽपि व्यासप्रसादाच्छ्रवदिव्यचक्षुः कुरुक्षेत्रवृत्तान्तं
साक्षात्पश्यन्धृतराष्ट्राय निवेदयामास 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं' इत्यादिना ।

धर्मक्षेत्र इति । हे सञ्जय ! मामका दुर्योधनादयश्चान्ये पाण्डवा युधिष्ठिरादयो युयुत्सवो
योदुकामा धर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवभूमौ कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताः सन्तः किमकुर्वत किं विदधुः ? ॥ १ ॥

श्रीवेङ्कटनाथकृत ब्रह्मानन्दगिर्याख्यव्याख्यानम् ।

पार्ष्ण्येवामर्षातादृश्यप्रदिशन् यो ममापार्थभाज
प्रच्याप्याहन्निव वितनु कृतिमिहार्भीप्सित प्राप्स्यसीति ।
सानन्द समिदश स्खलु स उरत साध्वर्नीमूलधाम्ना
श्रीमानन्दैतभूमा मम परमगुर श्रीयसोदाकिशोर ॥ १ ॥
श्रीमद्भामन्युश्रीचरणस्मरणपरिणतस्वरुण ।
भगवदुपदिष्टगीताभाव विक्रीडमारभे सोऽहम् ॥ २ ॥
व्याख्यातार कति न कृतिन सन्ति गीतासु किं ते-
व्याख्यास्येऽहं यदुक्तेपतिश्रीब्रह्मज्ञापदिष्टम् ।
भाव तावच्छ्रुयत भगव पादभाष्यापर्वीत
मन्त्राद्वैतामृतसपरित्यक्तसन्दर्भगर्भम् ॥ ३ ॥
सद्य परमसत्तात्वाद्दो वैरभिकाङ्क्षित ।
ब्रह्मानन्दगिरिव्यासा भाष्यता तैरिय सुहृ ॥ ४ ॥
जातासि त्व सुहृद्व्यासाद्वी तस्य पादात्
सवानन्द्युदरति भवति सा तु मन्त्रान्वियते ।
प्रयत्नप्राप्तमृतसनिधिं प्राप्य विश्राम्यसि त्व
मातर्गीत जडनिधिमिव माति न त्वप्रभाव ॥ ५ ॥
तत्र तावद्भगवान् बान्धव्येन श्रीकृष्णाह्वनसमादरप
गीतानाममन्त्रान्वयितुं कामस्त प्रस्तावनाथ'यन कुरपाण्डुमुद
सनाह निरुपयितुमुपोदानयन प्रथमत मत्प्रय प्रति धृतराष्ट्र
प्रभञ्जयप्रतिपत्ति—

हे मत्प्रय ! मामका पाण्डवाश्च किमकुर्वत प्रथममन्वय ।

व्यासप्रसादादुपदिष्टाहं ह्यत्र मन्त्रयपनि उत्तरयैव यतन इति
मत्प्रय ; तादृशान्व तत्र किञ्चिद्विदिनमस्ति, अतो मयु
त्रेयु पाण्डवेयु च यत्प्रथम, तस्यैव यत्तुमहर्ष्यमिति हनु
गर्भमिदं मन्त्राधनम् । मामका पाण्डवाश्चानि रणदीपय
पाण्डवानो यत्प्रयत्नं ॥ ननु ममकाराभावादेतयोधनादाना

जय, पाण्डवाना पराजयश्च स्वाभिमतोऽर्थं प्रदर्शित । तदेवो
पपान्धयति—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मस्य क्षेत्र जन्मस्थान यत्
क्षेत्रे तस्मिन् युयुत्सव एव सन्त समवेता इत्युत्तरार्धगतैव
कारेण सहाम्वय । अत्र धर्मक्षेत्र इत्यनेन विपदानलाक्षागृह
दहनकपर्णाश्वपहणाद्यधर्ममार्गेण स्वयुर्नैवहुता क्षेपिता अपि
पाण्डवा स्वपदिनार्थं दुर्योधनादियु तथाविधमधर्म्यं कर्म
किञ्चित् करिष्यन्ति, धर्मक्षेत्र तादृशाधममार्गस्यासमावित-
त्वादिति सूचितम् । तेव च स्वपुत्राणा प्राक्तनदौष्ट्यप्रयुक्त
तथाविधराधकाभाव प्रदर्शित । कुरुक्षेत्र इत्यनेन दु-
स्त्वोके सर्वोऽपि स्वक्षेत्रे प्रबल, इह तु कुरुक्षेत्रम्, न तु पाण्डवक्षेत्रम् ।
अतोऽत्र कुरुणामेव प्राक्त्वमिति सायकखकम् । समवेता
इत्यनेन च सधृदायपरवर्षाय समनाय प्राप्ता इत्यर्थेन सप्ता
क्षौहिणीसधृदायरपाव पाण्डवबलादेकादशक्षौहिणीसधृदाय-
स्याधिक्येन ततोऽपि स्वपुत्राणा जय इति सूचितम् । युयुत्सव
इत्यनेन महाहिमानी दुर्योधन पाण्डववक्षत्रधमामुचितमिक्षा-
वयान्निहीनदंष्ट्रं न सहते, किन्तु समये युद्धमेव चिकीर्षति ।
अता युयुसायपुरुरकाररूप जयसाधनमपि स्वपुत्रासा
धारणमिति प्लवितम् ।

दुर्योधनादयो युधिष्ठिरादयश्चयत्तुस्त्वा मामका पाण्डवाश्चे
खुरत्वन सूचितम्—मदीय हि राय मत्पुत्रा प्वार्हन्ति, न तु
मन्नुनरुत्तराणा वा, तत्र परद्वयार्थं पाण्डवा कथं युयु
त्सवनि ? तेष्वर्षाव इति । एतस्य श्लोकस्य लोकेदृष्टया प्रती
दमान प्रवृत्तकथापेक्षातो एतत्तत्प्रभरूपोऽर्थं कथित ।
अथानुपस्तुतिप्रकारोऽस्ति । यथा हि—रामायणस्तुत्युपोदा
तभूतस्य 'मा निवाद प्रतिष्ठा तममम शाश्वती समा । यत्
श्रीशमिपुत्रा-हमर्षी काममहितम्' [या रा १।२।१५] इति

श्लोकाभिप्रेतयोपोदात्तभूताद्भीतिरुत्तव्यापतापस्तपात् । भगवन् एव दृष्टश्च तस्यापि प्रतिपत्त्यात् । युयुत्सापु-
 म्प्रज्ञापादयो रावणसहस्रकारपुनाथमहिमवर्णनरस्तपस्वि-
 कोऽयं, तथा वृत्तराष्ट्रमभक्त्या प्रकृतायां दान्यो भगवद्गीता
 महिमवर्णनरस्तपस्विनायो युज्यते । तमेव दर्शयाम —
 मामका पाण्डवाश्च किमकुतेति पूरयेद प्रथममन्वय ।
 किमिरयेताकुत्सायामाश्रयं च वर्तेते । उभयवशापि लोच प्रयो-
 गात् । तत्र कौरवपक्षे मामका किमकुतेति कुत्सितमङ्ग-
 रित्यर्थः । पाण्डवपक्षे स्वाश्रयमङ्गुरित्यर्थः । तत्र कौरवपक्षे
 तावदुच्यते—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मावतारत्वानुषिष्टो धर्मः,
 तदुपलक्षिता पाण्डवा, तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्ण, 'मम प्राणा
 हि पाण्डवा' इति भगवत्प्राणनेत्रोचनाना पाण्डवाना भगव-
 दन्तर्बन्धित्वाद्यमन्त्रेण भगवन् पाण्डवशरीरस्याविच्छेदनात् ।
 तदेव श्रीकृष्णाख्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानम् ।
 "यत्नेन यज्ञमयजन्त देवाः" [ऋक् १।४।१९] इति
 भगवान्देवयजनस्थानं धृत । तथा कुरुक्षेत्रमपि,
 "यत्तु कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनम्" [जा उ १] इति
 आचार्यते, "कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्" [] इति
 शतपथधृतेश्च । तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्सय पूर सन्तः समवेता
 मामका इति स्वव्यव । कृष्णशरीरान्तर्गतवर्णमात्रभूता
 पाण्डवान्त्तच्छरीरस्य कृष्णमपहार योद्धुमदाक्ष्या इति पाण्डवै
 सह युयुत्सव कौरवा कृष्णेनैव युयुत्सव सपत्ना, त च
 तथाभूताः सन्तस्तत्रैव श्रीकृष्णाख्ये कुरुक्षेत्रे समवेता अष्टप-
 र्मादेन सबद्धा निर्दोषा, 'अमी च त्वा वृत्तराष्ट्रस्य पुत्रा
 [१।१२६] इति प्रत्युच्य 'यथा प्रतीक्ष ज्वलन पतगा
 विशन्ति नाशाय सहृदयेणा । तथैव नाशाय विशन्ति'
 [१।१२९] इत्यादिबिबर्ह्याशयोक्तरीया भगवति प्रविष्टा
 इति वाच्य । एतादृशा मामका कुत्सितमेवाकुञ्चि-
 त्यर्थः । 'मामका' इत्यनेन समान्धस्य पुत्रा त्रयोधना
 द्वयोऽयन्वा एव, तन्तस्तेषामामनाशमविनाय ज्वलनपतगा
 म्यायेन भगवति विलयो युष्म इति व्यज्यते । अत्र कौरवाणां
 भगवति विलयप्रदानेन 'मयैवैते निहता एवमेव
 [१।१३३] इति श्लोकार्थो दर्शितः, तत्र च गृहसेना
 बलादवा कथं नष्टा इति शङ्का निरस्ता, भगवद्गुरुस्य सर्वं
 बलापवादित्वात् । क पुन पाण्डवै सह युयुत्सव इत्यत्र
 इत्यु भगवत् स्वव्यव ? इति शङ्कानिरासाय भगवत् पाण्ड-
 वाना च शरीरशरीरिमात्र दर्शयितुं धर्मक्षेत्रे इत्युच्यम् । तस्यैव
 कुरुक्षेत्रत्वनिरूपणेन कुरुक्षेत्रे इत्यो बलिष्टा इत्याशा निरस्ता,

श्रीमद्भद्रभाचार्यप्रकृतिता तत्त्वदीपिका ।

'धर्मक्षेत्रे' इत्यारभ्य 'स घोषो धार्तराष्ट्राणा' [१।१९] इत्यन्त सम्बन्ध । अत्रैतदध्यायव्याख्या
 श्रीविठ्ठलेशप्रमुक्ता बोध्या ॥ १ ॥

पुरुषोत्तमजीवताऽमृततरङ्गिणी ।

वेतस्यायनस्तु जनमेजयाय कथासङ्गति वक्तुं प्रथमती प्रत-
 राहूपादमाह । तत्र धृतराष्ट्रो बहुधा पाण्डवान् धर्मपराणे
 भावयत्य बन्धलक्षणमधर्मं कथं कृतान्त इत्यभिप्रेत्य दृष्ट्यति ।

भगवन् एव दृष्टश्च तस्यापि प्रतिपत्त्यात् । युयुत्सापु-
 म्प्रज्ञापादयो रावणसहस्रकारपुनाथमहिमवर्णनरस्तपस्वि-
 कोऽयं, तथा वृत्तराष्ट्रमभक्त्या प्रकृतायां दान्यो भगवद्गीता
 महिमवर्णनरस्तपस्विनायो युज्यते । तमेव दर्शयाम —
 मामका पाण्डवाश्च किमकुतेति पूरयेद प्रथममन्वय ।
 किमिरयेताकुत्सायामाश्रयं च वर्तेते । उभयवशापि लोच प्रयो-
 गात् । तत्र कौरवपक्षे मामका किमकुतेति कुत्सितमङ्ग-
 रित्यर्थः । पाण्डवपक्षे स्वाश्रयमङ्गुरित्यर्थः । तत्र कौरवपक्षे
 तावदुच्यते—धर्मक्षेत्रे इति । धर्मावतारत्वानुषिष्टो धर्मः,
 तदुपलक्षिता पाण्डवा, तेषां क्षेत्रं शरीरं कृष्ण, 'मम प्राणा
 हि पाण्डवा' इति भगवत्प्राणनेत्रोचनाना पाण्डवाना भगव-
 दन्तर्बन्धित्वाद्यमन्त्रेण भगवन् पाण्डवशरीरस्याविच्छेदनात् ।
 तदेव श्रीकृष्णाख्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रम्, देवयजनस्थानम् ।
 "यत्नेन यज्ञमयजन्त देवाः" [ऋक् १।४।१९] इति
 भगवान्देवयजनस्थानं धृत । तथा कुरुक्षेत्रमपि,
 "यत्तु कुरुक्षेत्रे देवानां देवयजनम्" [जा उ १] इति
 आचार्यते, "कुरुक्षेत्रं वै देवयजनम्" [] इति
 शतपथधृतेश्च । तस्मिन्कुरुक्षेत्रे युयुत्सय पूर सन्तः समवेता
 मामका इति स्वव्यव । कृष्णशरीरान्तर्गतवर्णमात्रभूता
 पाण्डवान्त्तच्छरीरस्य कृष्णमपहार योद्धुमदाक्ष्या इति पाण्डवै
 सह युयुत्सव कौरवा कृष्णेनैव युयुत्सव सपत्ना, त च
 तथाभूताः सन्तस्तत्रैव श्रीकृष्णाख्ये कुरुक्षेत्रे समवेता अष्टप-
 र्मादेन सबद्धा निर्दोषा, 'अमी च त्वा वृत्तराष्ट्रस्य पुत्रा
 [१।१२६] इति प्रत्युच्य 'यथा प्रतीक्ष ज्वलन पतगा
 विशन्ति नाशाय सहृदयेणा । तथैव नाशाय विशन्ति'
 [१।१२९] इत्यादिबिबर्ह्याशयोक्तरीया भगवति प्रविष्टा
 इति वाच्य । एतादृशा मामका कुत्सितमेवाकुञ्चि-
 त्यर्थः । 'मामका' इत्यनेन समान्धस्य पुत्रा त्रयोधना
 द्वयोऽयन्वा एव, तन्तस्तेषामामनाशमविनाय ज्वलनपतगा
 म्यायेन भगवति विलयो युष्म इति व्यज्यते । अत्र कौरवाणां
 भगवति विलयप्रदानेन 'मयैवैते निहता एवमेव
 [१।१३३] इति श्लोकार्थो दर्शितः, तत्र च गृहसेना
 बलादवा कथं नष्टा इति शङ्का निरस्ता, भगवद्गुरुस्य सर्वं
 बलापवादित्वात् । क पुन पाण्डवै सह युयुत्सव इत्यत्र
 इत्यु भगवत् स्वव्यव ? इति शङ्कानिरासाय भगवत् पाण्ड-
 वाना च शरीरशरीरिमात्र दर्शयितुं धर्मक्षेत्रे इत्युच्यम् । तस्यैव
 कुरुक्षेत्रत्वनिरूपणेन कुरुक्षेत्रे इत्यो बलिष्टा इत्याशा निरस्ता,

अथ पाण्डवपक्षे—तत्र धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे इति पूर्ववदेव
 व्याख्येयम् । तादृशं श्रीकृष्णे समवेता मन्त्रां युयुत्सव इति
 यथाभूत व्याख्येयम् । समवेताः समवायमन्वयप्राप्ता इत्यर्थः ।
 अयुतसिद्धयो सन्त्य समवायः । अयुतसिद्धिश्च द्वयोरैकत्वा-
 पराभयनियमः । पाण्डवाश्च भगवत्प्राणभूता स्वशरीरभूत
 भगवन्तमात्रित्वेवावतिष्ठत इति समवेतपदस्वारस्यम् । एव-
 म्भूता युयुत्सय एव च सन्त पाण्डवा किमाश्रयमकुतेति
 योचना । युयुत्सया प्रकृताना हि मार्गैर्ममपदलामो युज्यन्ते,
 न तु मार्गैर्ममान्त्रित्वान्मन्त्रान्ता वरीयपरमानन्दसागरशक्ति-
 स्तादृशतानलाभस्तेषामस्ति । अत्र पुनरुक्तौ युयुत्सवैव
 प्रकृत स्वतन्त्र कथं हनित्वामिति मोहेन श्रीकृष्णमुपमद्य तदुप-
 दिष्टीतामृतताज्ञनिराजन पर तावमधिगम्य सद्य एव युद्ध-
 माहेन ससारमोहमपि विपूतयानित्यत काचान्वेषिणो दिव्य-
 मणिशालम् इव युयुत्सोरनुमन्य तावज्ञानलामोऽत्यन्तविचित्र-
 इति भावः । पाण्डवा इत्यनेन परिशुद्धस्वभावोऽर्थः पाण्डु-
 त्वं पुत्रा अपि तथैवेति तेषां भगवत्पिता तत्प्रसात्समासा-
 न्तिद्विहाकलुप्तिरन्ध्रेय वक्षतिश्च युज्यते इति व्यज्यते । सत्येति
 च सत्योय वस्तिमर्थः 'यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पार्थो धनु-
 र्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिधुरा नीतिमैतिसमः' [१।८।७८]
 इति वस्तुभावादेव मार्शति दर्शयति । एव च युद्धमोहापव-
 यनकामायाऽर्जुन इव अन्योऽपि य वक्रियन केनापि कामेन
 भगवन्तमवष्टभ्य तदुपनिष्पीतापरिनिष्ठित कृतकृत्यो भवतीति
 सर्वेपि श्रेयोधिभिर्गता शरणीकरणीया इति सौयमर्थो
 धृतराष्ट्रापिबक्षितोऽपि 'मा निपाद' [षा रा १।२।१५]
 इतिवद्वगवया सत्यमस्वस्या स्वयमुपनीयमान पण्डिताना
 हृदयङ्गम इत्यस्तामतिविस्तारः ॥ १ ॥

वेतस्यायनस्तु जनमेजयाय कथासङ्गति वक्तुं प्रथमती प्रत-
 राहूपादमाह । तत्र धृतराष्ट्रो बहुधा पाण्डवान् धर्मपराणे
 भावयत्य बन्धलक्षणमधर्मं कथं कृतान्त इत्यभिप्रेत्य दृष्ट्यति ।

अत्र शिव कथाप्रकार—सत्यय आगत्य पूरं सेनापतिमरण वक्ति,
 ततो धृतराष्ट्रेण तत्परिदेवन कृते पदचात्तनिष्ठौ सर्वा कथा
 विस्तारेण वर्ततेति । तत्र पाण्डवाना स्वल्प संन्य, स्वल्प तु

महत्, स्वस्य शराश्च स्यामः, तेषां सर्वेषामेव पश्यतां तैरुप-
श्रितो भीष्मो रणे पतितः ? उत पाण्डवैः प्रसज्य मारितः ?
पाण्डवाश्च तादृगे क्षेत्रे पितामहावज्ञालक्षणमधमं कथं कृत-
वन्तः ? इति जानु—हे सज्जय ! धर्मक्षेत्रे धर्मोपनिषूयौ कुरु-
क्षेत्रे मामकाः मत्पुत्राः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राश्च युयुत्सवो योदु-
कामाः समवेताः मिलिताः किमकुर्वत किं कृतवन्तः ? । स्वपु-

त्राणामधर्मपरायणत्वादधर्मक्षेत्रेऽप्यधर्ममेव कृतवन्तः किंवा धर्म-
मिति स्वीयानां प्रभः ; पाण्डवाश्च धर्मपरायणास्तत्र धर्म-
क्षेत्रे द्रोणादीन् गुरुन् कथं मारितवन्तः ? इति तेषां प्रभः । इद-
मेव चकारेण द्योतितम्—यत्तेषां धर्मपरायणत्वम् । तथा चैकमरणे-
नैवान्यस्य राज्यप्राप्तिरिति निश्चिन्त्यापि किं कृतवन्त इत्यर्थः ।
सज्जयस्य वरप्राप्तसर्वज्ञत्वमालक्ष्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

नीलकण्ठकृतो भारतमावदीपः ।

ओं नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशकृपिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

प्रणम्य भगवत्सामान् श्रीवाराहं सद्गुरुन् । सम्प्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे ॥ १ ॥

भारते सर्ववेदेषां भारताधर्मश्च कुरुक्षेत्रः । गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥

कर्मोपास्तित्वज्ञानमैवैः शास्त्रं काण्डत्रयासम्भवं । अन्ये तूपासनाकाण्डात्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥

“तदेव ब्रह्म विद्धि त्वं नेदं यत्तदुपासते” [कै. उ. १.१४] । इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्वयेतिरता ॥ ४ ॥

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् पटुत्रिकेण हि । कर्मोपास्तित्वज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥ ५ ॥

तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वौत्सुक्यादिभिर्न वृत्तान्तं युमुत्सुर्धृतराष्ट्र उवाच—धर्मक्षेत्र इति । तत्र वेदे तेषां “कुरुक्षेत्रं देवयज्ञ-
नमास” [जा. उ. १] इति कर्मकाण्डप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यन् । “अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम्” [जा. उ. १] इत्यविमुक्ताख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यन् । ब्रह्मसदनत्वं चाख्य “अ-
हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीमूला मोक्षीभवतीति” [जा. उ. १] बाष्पयज्ञोपे-
व्युत्पादितं पतद्वायुस्यैव धर्मक्षेत्रे इति विशेषणम् । कुरुदेशान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव, ननु तत् ब्रह्मसदनं
प्रवर्त्यैकांशं तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रमभवान् । तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः । पाण्डवानां पृथग्ग्रह-
तेषु ममत्वमावसूचनाधर्म ॥ १ ॥

सज्जयदधं धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरं, पाण्डवसेनां विलोक्य

भीतस्य दुर्योधनस्य द्रोणं प्रत्युक्तिश्च ।

सज्जय उवाच—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आ. गि. टी.—विग्रहमदीयं प्रबलं बलं प्रतिष्ठम्य धीर-
पुर्यभीष्मादिभिरभिहितं तेषां भयमाविरभूत् । यद्वा पश्य-
द्दिगभिनिर्माणमभयमायोरेवंते युद्धादुत्तरेण २ इत्येवं पुनर-
वश्यं पुनरेवामिभिरित्यस्य धृतराष्ट्रस्य श्रेष्ठे सद्यस्य प्रतिव-
चनम्—दृष्ट्वादि । पाण्डवानां भयमप्यसौ नालीत्येतन्मु-
ञ्जेन द्योत्यते । प्रत्युत दुर्योधनस्यैव राज्ञोऽयं प्रभवं प्रादुर्ब-
भूत् । पाण्डवानो पाण्डुपुत्रानो सुषिष्टिरादीनामनीकं सैन्यं द्रु-
पदादिभिरिष्टिर्ह्यहाश्रितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीयं प्रसहदयो
दुर्योधनो राजा तदा तस्यो यद्गन्धर्वाद्योपायसामाचार्यं द्रोण-
पानमावसः शिष्यादिति तदा च आषयन्पुत्रपण्डित्यं तदीयं
ममीदं विनन्दनं प्राक् अयोद्विप्रदक्षेत्रेऽपि तत्रैवैवावस्य वचन-
मविराजं बाष्पयुक्तमिति ॥ १ ॥

तदेव वचनमुदाहरति—पश्येति । एतामसदमन्या
महापुरुषानपि भवत्प्रमुखात्परिगण्य सर्वकेदाश्चन्यामवसि-
कचमिमामां सेनां पाण्डुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महतीमनेक-
सौदिणोसहितामशोभ्यां पश्येत्याचार्यं दुर्योधनो नियुक्ते
नियोगद्वारा च तस्मिन्परेपामवशां विज्ञापयन्कोपातिरेकं उत्था-
यितुमुन्मत्तः । परकीयसेनाया वैशिष्ट्याभिधानद्वारा प-
श्येऽपि त्वदीयमेव बलमिति सूचयन्प्राचार्यस्य तस्मिन्सैन्ये मु-
क्तिमिति यन्वानः समाह—द्यूढामिति । राज्ञो द्रुपद-
पुत्रस्य च शिष्यो द्रुपदो लोके कदाचित्पुनः स्वयं
राज्यावविषासमप्यसौ महापदिसा तेन व्यूढमागारापिष्टितामि-
चमू विमिति न प्रणिपद्ये ? किमिति वा मय्यमि-
दमर्थः ॥ ३ ॥

रा. आ.—दुर्योधनः स्वयमेव भीमामिरक्षितं पाण्डवानां बलं, आत्मीयं च भीष्मामिरक्षितं बलमवलोक्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्ततां आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्यस्य निवेद्य, अन्तर्विपण्णोऽभवत् ॥ २-११ ॥

वे. ता. चं.—एव सुयोधनविजयवृत्तस्य प्रथमस्य 'यत्र योगेश्वर' [१८७८] इति शास्त्रदुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमरान्तररूपमपि सञ्जय उवाच— दृष्टेति । पाण्डवानां कृष्णं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यप्रशङ्गः । तदपीनो धैर्यप्रशङ्गोऽयस्याविशेषः सुखदेन सूच्यते । दृष्ट्यावेरनुनादयक्षित्यन्तस्याव्यक्त्या व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयत् [रा मा १११९] इत्यन्तेन । सहायै सम्यग्ज्ञानार्थम्, सहाया परिसंख्यानाय वा । तत्र अन्तर्विपण्णोऽभवत् इत्यन्तेन 'भीष्ममेवामिरक्षन्तु भवन्त सर्व एव हि' [११११] इत्येतदन्त व्याख्यातम् । 'अपर्याप्त' [१११०] इति श्लोकस्यायमर्थः—तत्र तस्मात्, अस्माकं बल भीष्मामिरक्षितमपर्याप्तं परवत्विजयाय नालम्, इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बल भीमामिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्वलविजयायालम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्वलमिति सामानाधिकरण्याप्रतीतिमत्रायोगात्, पूर्वं ॥ परवत्त्वबलस्यो सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुफल्यासाम्भवात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते । प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां बलं सोपाधिकं । 'न मेतन्महाराज' [म ना. उ. ५ ५५११] इत्यादिषु च बहुसंख्येयैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोच्यते । न चेदानीं तद्विपरीताप्रतीतिं कारणमस्ति । द्वितीयदिवससमये च दुर्योधन एव वक्ष्यति—'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पर्याप्तमिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्ष्णिवसन्तम्' [म ना. उ. ५] इति । तत्र चास्माकमपरायामित्येवान्वयः । पुनरस्माकं वरद्विति । ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाण्डवेन व्यवहितान्वयेन वास्य भेदेन पदार्थभेदेन वा योजना इत्यतः । तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासारणभेदः । तथा च भीमामिरक्षितं तद्वलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृतनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्धयति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विषा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीमामिरक्षितभीष्मामिरक्षितयोर्विपर्यासादिकं, 'अपर्याप्तं तत्र ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्वितीयः । अर्थोऽपि खलु व्यवधानमात्रं सहाये ।

वास्यभेदेऽप्येषा योजना—अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा, पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्काया हतुप्रकारक्यद्वयम्, अस्माकं बलं भीष्मामिरक्षितम्, एतेषां बलं भीमामिरक्षितमिति । असद्वृत्त्यै प्रबलाधिष्ठितत्वात् परवत्त्वस्य च दुबलाधिष्ठितत्वादिरमर्थः । पदार्थभेदे त्वेव योजना—पर्याप्तं

पर्याप्तं समापनम्, पर्याप्तमिति कतरं क, नाशमसमर्थमित्यर्थः । अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्मामिरक्षितमस्माकं बलं तत्र अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । 'तत्' इत्यत्र पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते, 'इदम्' इति च स्वबलं परवत्त्वपरिपन्नकृत्यतया । निष्ठायोगाच्च न कमेणि पृष्टीप्राप्तिः । यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः, पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः, स्वबलवैकदाशक्षाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परवत्त्वस्य घाताक्षौहिणीयुक्तत्वाच्च । सर्वथा तावत् स्वबलतदीयस्य परवलप्राप्त्यै च युद्धारम्भे दुर्योधनं प्रसन्नयेदिति—सोऽयं घण्टापथापटवर्द्धकृटीप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्मामिरक्षितमित्येतदप्रति शिरस्तया भीमामिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन, धृष्टमुनस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमर्थोऽस्यत्वेन, अत्यन्तं विपन्नतया प्रसिद्धे । यद्योक्तं भीष्मेणैव—'शत्रोऽहं धनुर्गणेन निहन्तु सर्वपाण्डवान् । येषां न भवेद्द्रोणा विष्णुकारणपुष्टम् [म ना. उ. ५] इति । नापि प्रतिकलापीत्यारवेन, धर्ममुनोत्सर्थात् । नापि परवलमध्यप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धे । अतो भीमस्य समस्तपार्वतार्युधबद्धाक्षितत्वात्तद्विचित-साहसमवलसायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः । एष सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्दोऽपि समस्तपार्वतमयसहायप्रवर्तनेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः शत्रुभयसहायातिशये पदद्वयमुच्यते इत्युक्तं भवति । यत्तु पुनरपरवत्त्वबलस्यो सामर्थ्यां सामर्थ्यहेतुं कर्तृश्लोक इति तस्य समीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुर्क्षौहिणीन्यूनापि महतीं चमूम्' [११३] इति प्रतिचमूर्ध्वगिता । अनन्तरं 'धोमता' [११६] इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णिता । तदनन्तरं च 'अत्र दुरा महे-ज्ज्वाला' [११७] इत्यारम्भः 'सर्व एव महाराज' [११६] इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमाज्ज्वाला सहासनाविशतिसहस्रा पुष्ट्या निरतिशयपौरुषतया वर्णिता, स्वपक्षे ॥ न चमूर्ध्वगिता, नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपाता व्यतिरिक्तास्तत्वाङ्गीतिषण्णवन् 'अन्यं च बहव दुरा' इत्युक्ता 'मदर्थं त्यक्तजीविता' [११९] इति चोक्तम्, न तु 'मदर्थं निगीयन्' इति सामिगन्धिहृत्त्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चरुः सत्यम् । तथापि वचनव्यक्तिप्रकार एवविधः—अभिगन्धियोनयापि हि त्यक्तजीवितवचनं प्रतिभटानां फलीमस्त्वबुद्धयैव भवति । अनन्तरं च 'तस्य सन्न-नयन्त्यं कुशदं पितामह' [१११२] इति दुर्योधनस्य

तदपि न युद्धाधोत्थितम्, किन्तु व्यूढव्यूहं स्वस्वस्थाने स्थितम्; यद्देनां व्यूहसेनां दृष्ट्वायं निर्विण्णो जातस्तदा प्रधानभूतपाण्डवदशने दाक्षसम्पाते च सति कीदृशीमवस्थां गमिष्यतीत्युक्तं भवति । तदा दुर्योधन इति दुर्योधननाम तदानीमन्वयं जातमित्यपहसोक्तिः । द्रोणमित्युक्त्वा आचार्यमिति वदता 'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु [१११] इत्यग्रे करिष्यमाणद्रोणतिस्कारस्य आचार्यविषयत्वेनानर्थक्यं दक्षितम् । भीष्मादीन्विहाय द्रोणं प्रत्युपगमनस्य 'नृशं दुपद-पुत्रेण' इत्यभिप्रेत्योक्तं हेतुं वक्ष्यति । उपसङ्गम्येति । उप-स्मीपे सन्त्युपसत्तिविधिना गन्वा अश्वीत्, कर्णं रहस्यशुच-यानित्यर्थः । अनेन महद्भयं जातमिति दर्शितम् । राज्ञस्त्यनेन राज्ञं पृथ्वी दशा पेरिष्ठुताम्येषामिति सूचितम् ॥ २ ॥

तदेव राजजननमाह नभसि—सप्त पृथान्वयः । पाण्डु-पुत्राणां महती चरुं परदेत्यनेन स्वस्य भयकारणं वृत्तिमित्त-मागमनं च दर्शितम् । ननु बह्वर्होहिणीपतेस्तवैव महती

व० त० ६०—दुर्योधनोऽपि वृकोदरादिभी रक्षितं पाण्डवानां बलं भीष्माभिरक्षितं स्वीयं च बलं विलोक्य भ्रातृमज्जिज्ञये तद्वलस्य पर्याप्तितां आत्मप्रलस्य तद्विज्ञयेऽपर्याप्तितां च आचार्यं निवेद्यान्तरेव विपण्णोऽभूत् ॥ २-११ ॥

पु. अ. टी.—सप्तयसु नायमयमो भगवता कर्तव्यत्वेन बोधनादिति वक्तुं तदर्थं सङ्गतिमाह—दृष्टेत्याद्यादश-श्लोकैः । तत्रैव धृतराष्ट्रवाक्यं श्रुत्वा सप्तयः पूर्णपृष्ठवाचसु प्ररुपामेवाह पूर्ण—दृष्ट्वा त्विति । राजा दुर्योधनः व्यूढं गृह-चनया रिपते पाण्डवसेन्यं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यपुत्रपङ्क्तयः निकटे गत्वाग्रे वक्ष्यमाणं वचनमनवीदुवाच । तदा धर्मयुद्धोपस्थि-तानित्यर्थः । कृतेनापराधित्वेऽपि धार्तराष्ट्र एव युद्धे प्रथम-प्रवृत्त इति दक्षिणस्तकपाक्षधनेन बोधितम् ॥ २ ॥

सदावप्येवाह—पश्येत्यादिनभसिः । तत्र भीष्मस्य-

नी. भा. टी.—न्यूढं व्यूहरचनया स्थितम् । आचार्यं द्रोणम् । राजा दुर्योधनः । राजाऽप्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तवृत्त्येवादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते ॥ २ ॥ दुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोडोद्दीपनार्थं विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

पाण्डवपक्षीयाः केचन महारथाः ।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

सेना, न त्वियम्; तत्कृतो विभेपि ? तत्राह—एतामिति । न संख्याकृतमिह सेनामहत्त्वम्, 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' इति न्यायात्; किन्तु विशिष्टसेनान्यधिष्ठितत्वरदलाभेयव्यूह-विनेतेजस्तयोर्योस्ताहादिसम्पत्त्यवस्था; तथाच प्रत्यक्ष-मेत्येवमुक्त्या निर्देशसूचकोऽयमेतच्छब्दः । दुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढं व्यूहरचनयाऽधिष्ठितामित्यनेन त्वद्वार्थं दुपदेनोत्पादितोऽयं धृष्टद्युम्नः पुरतः सेनामधिष्ठाय तिष्ठन्क्षणमपि त्वया नोप-क्षणीयः; किन्तु हन्तव्यं पृथेत्ययमर्थो दर्शितः । तत्र शिष्ये-णेति च तद्वर्धोपायोक्तिः । त्वया हि धनुर्विद्यामभ्यापितोऽयं तव शिष्यः; तस्य च मम त्वमेव पतिः; तथा च यद्वचन-नेन नासीद्विदितं, यस्य धीपरि नास्य प्रत्यक्षं विद्यते, तादृशीं विजिद्विचार्य तैर्न हन्तव्य इति भावः । भीमतेत्यनेन एतादृ-शव्यूहरचनानुसारेऽस्मिन्निहते नैर्बन्धिष्य. पाण्डवानामन्धः सेनापतिर्बुद्धिमान्भविष्यतीति सर्वैर्मिदं बलं विरुलमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

निषिक्तत्वात्स्वत एवोत्साहः, द्रोणस्यैवासीत्यमालक्ष्यं प्रोत्साहयति परीत्यपेक्षणेन—एता निरुद्धाश्चाम् । युधि-रित्तर राजत्वाभावाद्विशेषेण पाण्डुपुत्राणामित्युच्यम् । हे आचार्य ! यस्य स्वसुभयो समस्तपापि तेषां सेनायाः प्रबलत्वादस्मत्पक्षपातं कुर्वितपतः सम्बोधनम् । पाण्डुपुत्राणां महतीं स्वभयजनिका चरुं धीमता गृहचनानुकृतिना दुपद-पुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढा गृहचनया सम्माजितां पश्य । तव शिष्येणेति विदोषणेन स्वस्य भयजनकवसात्मक्यं धोतितम् । तस्य भयभार ॥ ३ ॥

आ. गि टी—अन्येऽपि प्रतिपक्षे पराक्रमभाजो बहव सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षयनाह—अत्रेति । अस्या हि प्रतिपक्षभूताया सेनाया शरा स्वयमग्नौख. अत्रात्रकुशला भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपक्षवीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमौ उपलभ्यन्ते तेषां युद्धशौण्डीर (यै) विशदीकर्तुं विशिनष्टि—महेष्वासा इति । इषुरत्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या धनुस्तदु

ह. पै. भा.—अत्रेति । अत्रास्यां चम्वाम् । अमी शूराः शौर्येण शत्रुधर्मणोपेताः, महेष्वासाः इषयो वाणा अस्यन्ते यैस्तानि धनूपि महान्ति येषां ते मेहष्वासाः । कथम्भूताः ? युधि संग्रामे भीमार्जुनसमा.—भिया भयेन मीयत इति चकितैरेव वीरान्तरैर्विलोकयत इति भीमः, अर्जुनः—पशुपतिसंग्रामोपाजितयशोविभूतिभिरर्जुनं पाण्डुरं सम्पादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः, ताभ्यां समास्तुल्याः । युयुधानो वीरवररेव मिथ्रीभावेन युद्धाविष्ट, युध मिश्रण इति धातुपाठात् । विराटो विनतो विपक्षभूतो वा राट् राजा यस्य शत्रुसदनस्य स विराटः । दुपदो द्वयद्वृक्षवत्संग्रामे निश्चले पदे यस्य स दुपदः । महारथः, प्रत्येकं महारथत्वनिशेषणम् । युयुधानो महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥ धृष्टेति । धृष्टकेतुर्धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं ध्वजादिर्यस्य, धृष्टानां रणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतुः । चेकितानः संग्रामे कुशलः । काशिराजः—काशो ब्रह्मरत्नप्रकाशो यस्या निवसता सुलभः, सा काशी, तस्या राजा काशिराजो वैरिपुरविजयी शैव्यः संग्रामविजयी संग्रामविजयार्हः ॥ ५ ॥ युधामन्युरिति । युधामन्युश्च परं विक्रान्तः, वीर्यवानुत्तमौजाः, सौमद्रश्च परं द्रौपदेया द्रौपद्यास्तनयाः प्रतिविन्ध्यादयः, एते सर्वे महारथाः । एते च महायुद्धोत्सवाय आ समन्तादथाः शस्त्रास्त्रभूता येषां ते महारथाः । “एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनः । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथो त्रेकेन यो युष्येत्तत्तून्तोऽर्धरथो मतः” [म. भा.] इति ॥ ६ ॥

छं. प्र गि—एवमुक्तवति स्वस्मिन्प्रतिपक्षचनमाचार्यमुपलभ्य किमप्य असमानयुद्धप्रवर्तनदुःखं मा ॥ आपत इति वितर्क्य समानजनयुद्धमेवेति दर्शयनाह ‘अत्र शरा’ इति त्रिभिः — अत्र अस्या दृष्टयन्नाधिष्ठिताया वाण्डवसेनाया महान्त इष्वासा धनुर्वि येषां ते धनुर्विद्याप्रवीणा शरा, स-सीति नेय । ननु धनुर्विद्याचार्योऽह महान्तर, मम तु शरस्तथा वैव भीमार्जुनौ गणय, किमेतेषां त्वैरित्यत आह—भीमार्जुनसमा युर्वीति । तानेव शरावामभिर्निर्दिशति—युयुधान इति । युयुधानादया द्रौपदेयान्ताः सहस्रं राजान् । तेषां मेव यथायोग्य महारथो वीर्यवानरपुङ्गवो विक्रान्तो वीर्यवानिति पञ्च विवेकगानि । तत्र युयुधान सावर्हि, विराटा दय वृत्तमीजान्ता दश तत्तजामान एव, सौमदोऽभिमान्यु ।

पु अ. त — एव सेनां दशयिष्या तस्या. प्रबलत्वमुच नाप तन्निधानं शरान् कर्णेयति—अत्रेति । अत्र अस्या रत्नायां इत्येव अस्यन्ते ण्मिर्निर्दिष्टासाध्यापाः । महान्त इत्याद्या परां ते महेष्वासा । शूरा महेष्वासा इति पदद्वयेन स्वतः शिक्षणं मामर्घ्यं दर्शितम् । युधि मयामे भीमार्जुन समा शरा मन्ति । भीमार्जुनापतिवधमिति तत्समरं न वनिता । युधीति पदं त्वाम्भ्यं ॥ त्वमसा दानादिभ्यश्च । मानव गणयोः युयुधान इ वादिभिः । युयुधान सावर्हि ।

च्यते, तत्र महदन्यैरप्रश्रय, तेषां ते राजानस्तथा विवक्ष्यन्ते । तानेव परसेनामध्यमभ्यामीनान् परपक्षानुगमिणो राज्ञो विज्ञापयति—युयुधान इत्यादिना सौमद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रम भावत्वादनुपेक्ष्यत्वं पुनर्विवक्षति—सर्वं एवेति ॥ ६ ॥

द्रौपदया द्रौपद्या पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाता. प्रतिविन्ध्यादयः ‘प्रथमं प्रतिविन्ध्यस्तु श्रुतसेनस्तथाऽपर । श्रुतकीर्ति शतानीक श्रुतकर्मा तु पञ्चम [म. भा.] इति शब्दोक्ता । द्रौपदेयाश्चेति चकारस्य महारथा इत्यनेनायं च । तथाच युयुधानादयः सर्वं एवेति महारथा अतिरथाश्च, न त्वेतेषामभ्ये कश्चिदपि रथोऽर्धरथो वाऽस्तीति नैतेऽवमन्तव्या इत्यर्थः । महारथादीना लक्षणं तु ‘एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रसास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः । अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स । एष स्वैक्येन यो योदा तन्मूढोऽर्धरथो मतः’ [म. भा.] इति ॥ ७—६ ॥

विराटनुपद्वौ राजानौ, धृष्टकेतुप्रभृतयो राजानोऽसहस्रा अस्म लक्षत्रयश्च । वीर्यवानिति प्रत्येकं सर्वया विवेकणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ विक्रान्त अतिपराक्रमी । वीर्यवानिति सौमद्रविवेकणम् । द्रौपदेया पञ्च प्रतिविन्ध्यादयः । सर्वे एव महारथा । महारथलक्षणं च—‘एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रसास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥ अमितान्योधयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु स । रथो त्रेकेन यो योदा तन्मूढोऽर्धरथ इति स्मृतः’ इत्यादि ॥ ६ ॥

नी० भा० दी० —महेष्वासाः—महान्त इष्वासाः धर्नुपि येषां ते । युयुबानः सात्यकिः । द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ॥४॥ घृष्टकेत्वादयः पट् ॥५॥ युवामन्यूचमौजसौ, सौमद्रोऽमिमन्युः, पञ्च द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात् पाण्डवा घटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ग्राह्याः । सर्वेऽपि महारथा एव । तद्वृक्षं तु 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशस्त्रप्रतीक्षश्च स वै प्रोक्ता महारथ' ॥ अमितान्योवयेद्यस्तु सम्प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तन्मृतोऽर्द्धरथः स्मृतः । [] इति ॥ ६ ॥

दुर्योधनपक्षीयाः केचन युद्धविशारदा महारथाः ।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तानिवोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

['सौमदत्तिर्जगद्वधः' इति नीलकण्ठपाठः]

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

आ. गि. टी — यथेव परकीय यत्प्रतिप्रभूत प्रतीत्याति-
भीतवद्भिदयाति, हन्त सन्निवेश परिरिच्यता, अठ विप्रहर्षमह्य
हत्यानायाभिप्रायमाशङ्क्य मवीति—अस्माकमिति । तुशन्देता-
न्तकपममपि स्वकीयं भयं तिरोधानो घृष्टनामात्मनो द्योतयति ।
ये यत्त्वस्मत्पक्षे व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षजुषस्तान्मयोच्य-
मानाभिबोध, निषयेन मद्रचनादवधारयत्यर्थः । यथैव त्वमेव
प्रेवर्णिकयु प्रैविद्यदेतु प्रभातत्वात्तान्प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि
मदीयसैन्यस्य ये शूरयान्मह ते तुभ्यं सज्ञार्थमसहंपु वेतु
मध्यं कतिचियामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टाशुपल्लययितुं विज्ञापन
करोमि, न त्वज्ञान किमिदं ज्ञायामासि मन्वाऽऽ-

द्विजोत्तमेति ॥ ७ ॥ तानेव स्वसेनानिविष्टान्पुरुषवैरिणान्
आत्मीयमयपरिहारार्थं परिगणयति— भग्नानित्यादिना
॥ ८ ॥ शोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिगणयार्थं
व्यावर्तयति—अन्ये चेति । सर्वेऽपि भवन्तमारम्य मदीय-
भूतनाथा प्रविष्टाः स्वभीविनादपि मयः स्पृहयन्तीत्याह—
मर्क्य इति । यत् तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विज्ञापयति—
नानेति । नानाविधसैन्येभ्यः प्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहर-
णानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा । बहुविधासु-सम्पत्तावपि
तत्प्रयोगे त्रैपुण्यामात्रे सदैवत्यमिति चेत्, नेत्याह—
सर्वे इति ॥ ९ ॥

ह. पै. भा.—अस्माकमिति । हे द्विजोत्तम ! तु पुनर्येऽस्माकं धार्तराष्ट्राणां निशिष्टाः पाण्डव-
सेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निगोषायधारय । मम सैन्यस्य नायका जेतारस्तांस्ते तुभ्यं संज्ञार्थं ब्रवीमि
॥ ७ ॥ भवानिति । भवांस्त्वमेव तारत्पश्य; तव युद्धकौशल्योपदेशेन भगवान्पशुपतिरर्जुनेन
निर्जितः म त्वम् । भीष्मः सकलसत्रिग्रहकूलकालनात्रिग्रायुधलीलावतारपरशुरामस्यापि ऋणे
भयङ्करत्वाद्भीष्मः । कर्णो वैरिणां कर्तनकरत्वात्कर्णः । कृपः अशुद्धिसनशीलः । कृपातुर्हिसार्थः ।
अश्वत्थामा—अशुते व्याप्नोति तदेतादृशं स्याम बलं यस्य सः । यद्वा अश्नाति वैरिणो भक्षयति
येन तादृशं स्याम बलं यस्य सः अश्वत्थामा । स किल लोकोपसंहारदक्षस्य दाक्षायणीपते-
र्लीलावतारो यस्मात् । विकर्णः—यस्यासमग्रीरमद्भामोपार्जितवकीर्तिमश्वरीरणनायां प्रत्यर्थिभूताः
पार्थिवा विगतकर्णा यधिरा इवोद्विजन्तो भ्रमन्तीति विकर्णः । पार्थीपतिदत्तरथः सौमदत्तिः ।
तथैव च ययं यया भवान्भीष्मश्च त्रैलोक्यपराजयधर्मो तथैव चेतरेऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्ये चेति ।
अन्येऽपरे सहायत्वेन समागता भगदक्षल्यममृतयो बहवः शूरा मदर्थं मम विजयमाधनार्थं त्यक्तं
जीवितं येनैते सर्वे युद्धविशारदा युद्धहन्ताः ॥ ९ ॥

ये च गि—एवमुक्तवयपि स्वस्मिन्नप्रत्युत्तरं द्रोणमुप-
लभ्य नमस्यमादित आरभ्य पाण्डवक्षणाती मन्मतप्रति-
क्षेप्ता, अतो मन्निदेशमननुमन्यमानो मा न प्रतिभापत इति
निमित्तं किमित्येवविधे शत्रुपक्षीयस्मिन्नजभयमसूचयम् ?
अहो पुनरहमपहासपदमासम्, तथा राजा नाचार्येण प्रति
भापित इति लोकमन्येऽवमानितोऽपि जातोऽस्मि इति
विचार्यं दुर्योधन पुन स्वबलस्तुतिव्याजान्नजमभयमाज्जादयन्
गुरुमुवाच त्रिवचनमादातु तमभिधुवाह—

‘अत्र शूरा’ इति पूर्वोक्तगतस्य अत्रेत्यस्य वा, ‘मम
सैन्यस्य’ इत्युत्तरार्धगतसैन्यपदस्य वा त्रिमित्तिप्रतिभामेन
अनुपपन्न । हे द्विजोत्तम ! अस्माकं तु सैन्ये विशिष्टा श्रेष्ठा
ये मम सैन्यस्य नायका नेतार, तान् ते तव सङ्गाथ सम्य
ग्यानाथं प्रवीमि, तानिबोध अवधारयति योजना । ‘अस्माक
सैन्य’ इत्यनन यथा ममेतत्सेनात्वाभिख्य तथा तवापास्या
धार्यबहुमानो वर्तित । तु शब्द ‘अत्र शूरा महेष्वासा’
इति पूर्वोक्तपाण्ड द्रुपदाशरथैलक्षणार्थ । तदेवाह—
विशिष्टा इति । भीमाशुनसमाख्येन पूर्वोक्तेभ्यो युयुधाना-
दिभ्यः श्रेष्ठा इत्यर्थः । कथं भीष्मसह सख्ये द्रोण च’
[२।४] इति प्रस्तुत्य ‘यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु’
[२।१६] इत्यर्जुनेन भीष्मद्रोणनिमित्तकनिजपराजयस्य शङ्कित
त्वेन भगवताऽपि ‘द्रोण च भीष्म च जयद्रव च कर्ण तथाऽम्बा
नपि पापवीरान् । मया हतास्य जहि मा व्यथिष्टा’ [१।१६४]
इति भीष्मद्रोणदिनिमित्तकार्जुनीयमवस्थानुदितत्वेन भीष्मा
दयो भीमाशुनातिशायिन इति सर्वसम्प्रतिपत्ता इत्यभिमान ।
‘मम सैन्यस्य’ इत्युक्त्या लोके सेनानीद्वारक एव राज्ञ
सैन्यानुग्रह, इह तु न तथा, किन्तु मयेव पृथग्पृथग्दान
सागान्निःकृत सैन्य मय्यवानुत्पद्यत इति साक्षादेव स्वस्य
सेनासम्बन्ध इति दर्शितम् । ‘सङ्गाथं प्रवीमि निबोध’
इत्यनन मयैतात्सेनानपि सेनापतीसम्यग्बिज्ञाय स्वयैव
यथाह विनियोग्यास्त इति बहुमानाकिर्व्ययते । द्विजोच

य० त० द्रो०—॥ ७-९ ॥

॥ अ. त — एव तस्मिन्निक्तानुक्त्वा स्वीयानाह प्रो-
क्ताह्वार्थ—अस्माकमिवादिभि । अस्माकं च विशिष्टा
महा-तन्त्राविबोधं दुष्यस्य । द्विजासुमेति विस्मृतिसम्भाव
नया सम्बोधनम् । मम सैन्यस्य नायका नेतार, तान्
ज्ञानार्थं मया निशेग स्वयन्ता ज्ञायन्त न पति ते प्रवीमि
॥ ७ ॥ एव निशेगं तन्नामापाह—भवानिति द्वाभ्याम् ।
भवान्द्रोण सर्वोपापापार्थोऽस्माकं मूल्य । त्वया कायार्थं
सम्य भवा । ‘उभवाद्रोणसामर्थ्ये’ इति वाक्यान् परम
बलीनि एवं गणित । भीष्मश्च तथैव मूल्य । चकारेण क्षत्रि-
कान् शाययामप्याभायमानान् दुष्य विनामह्वान् शायसा-
मर्थं ज्ञायन् । कर्णस्याप्येऽर्जुनस्य गगनात् दुःसिता

मयनेन च—तिष्ठन्त्यमे भीष्मादया विशिष्टा क्षत्रिया,
‘धिग्वल क्षत्रियराल बलतेजोबल बलम्’ [म भा १।१७।४६]
इति विरिडक्षत्रचरालितायिबलतेजोऽलजनिधिस्त्रमेक एव
अलमस्माकमिति स्तुतिद्वाराचार्यस्याभिमुक्त्याय त्रियते ।
यस्तुस्तु ‘पश्यैता पाण्डुपुत्रानाम्’ [१।३] इत्यादिना मया
बहुधोच्यमानोऽपि कृष्णमेव स्थितस्त्व नित्सजोऽसीति मत्वा
तत्र सङ्गाथं प्रवीमि इत्यन्त पाटव्यगर्भोक्ति । द्विजोत्त
मेत्यपि क्षत्रियधेतस्तद्र परदलगतशरवर्णनमाकर्ण्य तदुत्सा
सम्पत्साहमापश्यते, त्व ॥ ब्राह्मण, कुतस्तव क्षात्रम् ? अतो
मौनेनावस्थानमुचितमिति पाठव्यगर्भा । निबोधेति मौवादिक-
परस्वैपदिनिबोधे रूपम् । तानिबोध, तान्प्रवीमि, इति वाक्य
भेदात् न तच्छब्दद्वयस्य पुनरुक्ति ॥ ७ ॥

विशिष्टानेवाह—पूर्वोक्तब्राह्मणवल्प्राधान्याभिप्रायेण स
त्यर्थतया वा भवानिति द्रोणस्य भीष्मादयादौ गणनम् ।
विकर्णो दुर्योधनानुज । सौमदति सौमदत्तस्य पुत्रो भूति
श्रवा । समितिजय इति विशेषणम्, समिति युद्ध जयतीति
तथा ॥ ८ ॥

एव द्रोणादीन् कतिचिर्निर्दिश्य पाण्डवबल इव नास्मद्वे
परिमिता सेनान्य शूरा, किन्त्वनन्ता इति न द्रुपदो
निर्दिष्ट शक्यन्त इत्याह—अन्ये च शक्यकृतवर्मादय बहवो
अनन्ता शूरा, तिष्ठन्तीति शेष । ननु तिष्ठन्त शूरा, तथापि
त्वाथं इव ते परार्थेऽपि किं तथा शौर्यं करिष्यन्ति ? तत्राह—
मर्दर्थ इति, मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तमप्यवसिता इत्यर्थ ।
अनेकानुरागातिशयो दर्शित । तथापि स्वत्वपरिचितसक
मात्रयोपिन एते बहुसखयोधिभि परकीदैरभिभूयेरनित्यत
उक्त नानाशस्त्रहरणा इति, नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणाणि
युद्धसाधनानि येषां ते तथा । ‘सर्वे’ इत्यनेन एतेषां मध्ये
न कश्चिदप्यनवविधोऽस्तीत्युक्तम् । युद्धविशारदा इत्यनेन च
बहुयुद्धानि एवं कृतवन्त, न त्विदमथमतया युद्धे प्रवर्तिता
इति शोपातिसयो दर्शित ॥ ९ ॥

अत्रिपतीति सोऽपि मुख्यवन गणित । इदमेव चकारेण
पृथक्ते । कृपाचार्योऽपि तथा । एते सर्वेऽपि समितिजया स
द्रामनेतार, भिन्नतया सर्वेषां विशेषणम् । अवस्थामा एव
तुष्ट्र, विकर्णश्च, सौमदति भूतिधरा । तथेति यथा भव
दायस्तुत्या अप्यस्मत्पक्षपातिनस्तथैव सौमदस्तिरित्यर्थ ।
य ॥—तथैतेत्युक्तान्न योज्यम् ॥ ८ ॥ अन्ये चेतादृशा बहव
शूरा मर्दर्थं मत्कार्यार्थं त्यक्त जीवितं ये तादृशा जीवि
तानां परित्यज्य मत्कार्यं कर्तुं हतनिश्चया इत्यर्थ । यद्वा—आ-
निकर्मणि च । स्वयमाणाजीविता इत्यर्थ । नानाशस्त्राणि
प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा अतिनिपुणा ॥ ९ ॥

नो० भा० द्रो०—विशिष्टा श्रेष्ठा । निशेधं पुण्यत्वं । मौवादिकस्य परस्वैपदिनो दुषेर्निर्द रूपम् । सङ्गाथं
अस्म-पक्षेऽपि शूरा मन्ताति ज्ञानार्थम् । परपु प्राबल्य दृष्टा ततोऽसाहमद्रो मा भूदित्यर्थ ॥ ७ ॥ विकर्ण

स्वभ्राता । सौमदत्तिभूरिश्रवाः । जयद्रथपदस्थाने 'तथैव च' इति कचित्पाठः ॥ ८ ॥ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि, प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि, नानाविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रहरणाः ॥ ९ ॥

दुर्योधनस्यावश्यकर्तव्योक्तिः ।

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

आ. गि. टी.— राजा पुनरपि स्वकीयभयभावे हेतुवन्तरमाचार्यं श्रयावेदयति—अपर्याप्तमिति । अस्माकं खल्विदं एकादशसंख्याकाश्चौहिणीपरिगणितमपरिमितं बलं भीष्मेण च प्रथितमहामहिम्ना सहस्रतुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं पुरेषां परिभवे समर्थम् । एतेषां पुनस्तदल्प सप्तसंख्याकाश्चौहिणीपरिमितं बलं भीमेन चपलतुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तमस्मान्निमित्तमुत्तमसमर्थमित्यर्थः । अथवा तद्विदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमप्यमशोभ्यम्, एतेषां तु पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं, तोडुं शक्यमित्यर्थः । अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालम्, अस्माकमस्मान्मं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिष्ठस्यमिति तदेव तथोच्यते, इदं पुनरस्मादर्थं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं,

भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदो यस्मादस्मै परबलनिष्ठस्यमं भिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वकीयवल्ग्व्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मचोपपत्तेन तदनुगुणत्वं शोणादीनां प्रार्थयते—अयमेष्टिविति । कर्तव्यविशेषोती खड्गवद् । समरसमारम्भसमये योधानां ययप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागोनावस्थितिस्थानानि नियम्यन्ते तस्य तस्यानुच्यन्ते । सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तेषु सर्वेषु प्रकल्प्य प्रविभागप्रत्याह्वयं भवान्श्रयामा कर्णश्चेत्येवमादयो भवन्तः सर्वेऽवस्थिताः सन्तो भीष्ममेव सेनापति सर्वतो रक्षन्तु । तस्य हि रक्षणे सर्वमन्मदीयं बलं रक्षितं स्यात्, परबलनिष्ठस्यमत्वेन तस्यास्मान्नी रक्षितत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ह. पै. भा.— सैन्यद्वयपरिकल्पनप्रयोजनमाह—अपर्याप्तमिति । तदिति तत्तथाभूतैर्वीरैर्पुक्तमपि भीष्मेणाभितो रक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह शोडुमसमर्थं भाति । इदं तेषां पाण्डवानां बलं भीमेनाभितो रक्षितं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति ॥ १० ॥ भीष्मस्योभयपक्षपातित्वादस्मद्वलं पाण्डवसैन्यं प्रति असमर्थं, भीमस्यैकपक्षपातित्वादेतद्वलमस्मद्वलं प्रति समर्थं तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह—अयनेष्विति । अयनेषु व्यूहप्रवेशभागेषु यथामार्गं विमक्तां स्वां रणभूमिं परित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु । यथा तुल्यैर्पुद्ग्यमानः पृष्ठतः फैध्विन हन्येत तथा रक्षन्तु । भीष्मबलेनैवास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ११ ॥

धै. छ. गि.— एवं शीघ्रं संलक्षया च स्वशूराणामाभिरक्षणेन परपूर्वम् 'अत्र शरा महेष्वासाः' [११४] इत्यादिना सूचितं पाकीयशत्रुपुं निजमयम्, 'तदाष्टादितम् । इहानां 'पश्यतां पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महर्तां चमूम्' [११३] इत्यादिनाऽऽतिशृङ्खलं तस्यासैन्यपुं निजमयम्, तत्तत्सैन्याधिक्यवर्णनेनाष्टादयति—तत्पूर्वोक्तविष्टवहुशरप्रपाधितं भीष्मेण सेनापतिना जमितः सर्वतो रक्षितमशौहिणीसंलक्षया चार्थिकं

अस्माकं बलं अपर्याप्तमपरिच्छिन्नम्, 'जगत्पर्याप्तसहस्रभानुना' [शि व १.१२७] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । एतेषां पाण्डवानां तु इदं अस्मदीयशरप्रपाधयुधानादिपरिमितशरोपेतं भीमाभिरक्षितं अशौहिणिसंलक्षया च न्यूनं बलं अक्षत्रिधियाक्षिप्यैवेषुपातं पर्याप्तं परिमितम् । यद्यपि दुर्बले भीष्म इव पाण्डवबलं दृष्टयुक्तः सेनाधिपयेऽभिपिक इति भीष्मप्रतिद्विष्टतया दृष्टयुक्ताभिरक्षितमित्येव वस्तुसूचितं, न तु भीमा-

१ 'अयनेषु च'—'तस्य सन्नयन्'— इतीमौ शोऽवर्णयतोऽपि विच्छिन्नाश्चि हस्येते । तेन तन्मच्यत. क्रियाधिक्यं प्रत्यभाग परिश्रुतः स्यादिति सम्भाव्यते । उपलभ्यते च लोकत्रयमधिक्यत्र दृष्टयोगिमात्रे— 'अशोचि' सम्प्रदृष्टात्मा युषः शान्तनवोऽजवत् । प्रीतिमान् हि हृदं कृष्ण. पाण्डवेण यशस्विण ॥ तस्माद्भिमेमि राजेन्द्र । शमो भवतु पाण्डवः । पृथिवीं भुङ्क्व सहितो आर्तुर्भिर्लिमिंशो ॥ नवरायणो देवावज्ञाय नशिष्यसि । इत्येव कथयन् राजन् ! भीष्म शान्तनवो महान् ॥ 'इति । तत्र 'प्रीतिमान्' इत्यादिश्लोकादयं च नीलकण्ठीयमारत्तादेऽपि [य. भा. १.६८१०-१८ हयप्र] पठ्यते । तत्तस्याप्र संप्राप्तये प्रमाणं सुधि एव ।

—अविर्गता ।

भिरक्षितमिति, तथापि भीष्मस्य पुरतो वृष्टपुञ्जस्य का
गणनेभ्यमिषायेण त विहाय युधिष्ठिरेण वृष्टपुञ्जमिषेकात्पूर्वं
युधोगणवर्णि सेनापतिदेन निश्चित महाबल भीम सेनाप
तित्वेन गृहीत्वा, सोऽपि स्पेच्छामरणधर्मतया जितकार्म्य
सकलशत्रियजिता जामदग्न्येनाप्यजितस्य महाबलपराक्रम
निधेर्भीष्मस्य न समान इयमिमानेन 'भीमाभिरक्षित पर्वांश'
इत्युक्तम् । एतेन च वृष्टपुञ्ज घातयितुं यत्ना प्रति 'वृद्धा
दुपद्रुप्रेण' [१।३] इत्याहुक्तम्, तत्तु स्वद्रुपार्थं वृत्तापि
तत्त्वया नोपेक्षणीय इति त्वदर्धमवोक्तं, न तु मर्धम्, मदीय
सेनापतेरप्यपे गणनान्हाद्वृष्टपुञ्जान्मम सीतेरप्रसन्ने ; तत्र च
स्वमन्त्रया मौनी भवसि चेत्किं मश्तिऽत्रम् ? इत्याचार्य प्रति
सोष्टुष्टन वाक्पममिष्यन्त्यते । पितामहटकोदरादिवामान्तर
सर्पेऽपि 'भीष्माभिरक्षितम्' 'भीमाभिरक्षितम्' इति यद
ताड्य चमत्कारो दर्शित — भीष्मनामनि भीमनामान्तर्भवति,
भीमनामनि तु न भीष्मनाम, मध्ये एकारस्थितिरित्युक्तम् ।
तथा च भीष्मभीमयोर्लोके भद्रकुरङ्गेनाविरोधेऽपि भीष्मस्ता
वनामतो भीम निगिलति, भीमस्तु न तथेति तयोमहत्त्वा
महप्रे इति ॥ १० ॥

व० त० दी०—॥ १० ॥ ११ ॥

पु अ त—एव सवानव्यैतद्रक्षितमप्यस्मद्बल तद्वल-
मुदासमर्थं मम भातीत्याह—अपर्याप्तमिति । भीष्माभि
रक्षितमप्यस्माकं बल अपर्याप्तं ते सह योदुमसमर्थं भाति ।
द्रोण कदाचिकुप्येदिति भीष्माभिरक्षितमेवोक्तम् । पाण्ड
वाना च बलमस्माभिर्पोढु समर्थं भातीत्याह—पर्याप्तमिति ।
॥ तेषा पाण्डवाना वल भीमेनामित सर्वतो रक्षितं सत्
पर्याप्तं समर्थं प्रतिभाति । तुनायेनापयत्सपक्षो निराहृत ।
यदा तत्रप्रतिजगमस्माकं बल अपर्याप्तं अत्यधिकम् । किञ्च

इत्थमाचार्यस्तुतिपूर्वकं निजबलप्रदर्शनेन स्वस्य परबलाद्य कि
चिद्व्ययमस्तीति न तदर्थमिहागमनम्, किन्तु गुरुदर्शनापेक्षेनेति
तत्रप्रतिज्ञावचसरो दर्शित । तमेतमन्तरापर्याप्तमप्युक्तिमन्
भैष्यपस्यस्य मत्यमयमस्मिन्नपि समये निर्मयाद् यन्नि वचन
मिति विगाधाचार्येणाप्रतिभापितोऽतिरोपितो भयत्रनायौ
द्वयोधनस्त तिरस्कुर्वताह—भागो नाम पूर्वादिकमेणाश्वा
यमयमिति विभज्य निषामितो योधानामवस्थानाथौ देश,
तमनतिरम्य यथाभाग अयनेषु गृहप्रवेशमार्गेषु अवस्थिता
विभक्तस्वस्वराणामुभयपरिधायिणेन सर्वतः समाटय समीभूय
रक्षिता सन्त इत्यर्थः । भवन्त सर्वेऽपि भीष्ममेव अनितो
रक्षन्तु । स एक एवास्माकं जीमातुरिति भावः । तत्र च
'भवन्त सर्वे' इति योधाभिमुख्यप्रदर्शनेनाचार्यं पृष्टे कृत इति
ज्ञापितम् । भीष्ममेवेत्येवकारेण द्रोणव्यवच्छेदः । तेन च
हितमपि मन्त्रिहितमविनाय आमरजातवतो द्रोणस्याग्रे
मात्रिनि वृष्टपुञ्जसमरदौरवस्थे अवद्विरुद्धात्प्रेयमिति तत्रनी
कारणोपयुज्यते ॥ ११ ॥

भीष्मेणाभितो रक्षितम् । तेषा ॥ बल शरभूयिष्ठमपि पर्या
प्तम्, अक्षोहिणीसप्तकमित्याह । किञ्च भीमेनाभिरक्षितम्
॥ १० ॥ एव सति किं कर्तव्यमिदयाकाङ्क्षायामाह—अय-
नेषु चेति । गृहप्रवेशमार्गेषु यथाभाग विभक्ता स्वस्वस्थाने
रक्षिता भवन्त सर्वे एव भीष्ममेवाभित सर्वतः रक्षन्तु ।
यतोऽस्माकं बल भीष्मरक्षितमेव । एकारेण गृहप्रवेशमार्गादि
परिधानेऽपि स्थितैरिदमपि ज्ञापितम् । पूर्वकारेणास्मदादिशिक्षा
कार्येति ज्ञापितम् । इति युक्तव्यम् ॥ ११ ॥

नी० भा० दी०—पर्याप्तं परितः प्राप्तं परिवेष्टितम् । पाण्डवसैन्यं हि सप्ताक्षोहिणीमितत्त्वादल्पं बहुनेकादशाक्षौ-
हिणीमितेनास्मसैन्येन वेष्टयितुं शक्यं, न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः । एव च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः
॥ १० ॥ अयनेषु गृहप्रवेशमार्गेषु स्थिते सैन्ये प्रवेशमार्गेषु स्वे स्वे स्थाने स्थिता यूय मध्यस्थ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु ।
अस्य सेनापतेश्चाश्वत्थे सर्वेऽपि सेना बाकुलीभवेत्, तत्स्थैर्यं स्थिरा च भवेत्, अतः एव एव रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

युद्धमहोत्सवे भीष्मादिकृतो शङ्खादिवादिद्रव्योप । [१२-१९]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः थैतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ ब्रध्मन्तुः ॥ १४ ॥

१ पणवा 'पेठ' इति, आनका 'मर्दळ-मादळ' इति योमुखाय 'कादळा' इति महाराष्ट्रप्रसिद्धा इति गीतापीठे ।
शङ्खादिशङ्खानां मृदणमिति शङ्खायोऽप्युक्तमिति राज्ञाय ।

—अविगीता ।

आ. गि. टी.— तमेवमाचार्य प्रति संवादं कुर्वन्तं मया-
विष्टं राजानं दृष्ट्वा तदभ्याशवतीं पितामहस्तदुद्यमनुरोधार्थमित्रं
कृत्वानित्याह— तस्येति । राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुत्साह-
विशेषं परपरिभवद्वारा स्वकीयविजयद्वारा च सम्यगुत्पादयन्मयं
तदीयमपनिनीयुषैः सिंहनादं कृत्वा शङ्खमापुरितवान् । कि-
मिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतते । कुरुद्वत्वा-
त्तस्य कुरुराजत्वात्पितामहत्वाच्चास्य दुर्योधनभयापनयायां प्रह-
तिरुचिता, तदुपजीवितया तद्वसत्पथ । तस्य ॥ सिंहनादे शङ्ख-

शब्दे च परेषां हृदयव्यथा सम्भाष्यते, दुरादेवारिनिवहं प्रति
मयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ राजाभिप्रायं प्रतीत्य
भीष्मप्रवृत्त्यनन्तरं तत्स्थेस्तेस्ते राजभिः शङ्खादयो वाद्यविशेषा
क्षरिति शब्दवन्तः सम्पादिताः । स च शङ्खादिप्रयुक्तशब्दस्तुमुलो
बहुलं भवं परेषां परितोत्तयकामीदित्याह तत इति ॥ १३ ॥
एवं दुर्योधनपक्षे प्रवृत्तिमात्रस्य परितरवर्तिनौ केशवाजुनी
श्वेतैर्हयैरतिवल्लभाक्रमैर्युक्तं महत्यप्रयुज्ये रमेव्यवस्थितावप्राकृतौ
शङ्खौ प्रसिक्तवत्तावित्याह— ततः श्वेतैर्हयैरिति ॥ १४ ॥

रा० भा०— तस्य विपादमालोक्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खाध्मानं च कृत्वा
शङ्खभेरीनिनादैश्च विजयाभिर्यसितं घोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्व-
श्वरेश्वरः पार्थसारथी रथी च पाण्डुतनयश्चैलोक्यविजयोपकरणभूते महति स्यन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं
कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

वे. ता. चं.— 'तस्य सञ्जनयनं' इत्यादिः 'तुमुलोऽभवत्'
इत्यन्तत्कार्यमाह— तस्येति । जनयमिति ध्रुतुः 'लक्षणेत्नोः
क्रियायाः' [भाषा. ३।२।१२६] इति हेत्वर्थत्वसूचनाय जन-
यितुं इत्युक्त्वा । 'सिंहनादं विनय' इत्येतत् 'योदनार्कं पचति'
इतिवदिति सूचयित्वं 'कृत्वा' इति पदम् । 'कृन्त्यस्तयः क्रिया
सामान्यवचनाः' इत्येतद्यञ्जनायोदाहरणतया 'शङ्खाध्मानं च
कृत्वा' इत्युक्त्वा । 'ततः शङ्खाः' इत्यन ततःशब्देन विजयी
पाञ्चजन्य भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रा-
येणोक्तं अकारयदिति । शङ्खभेरीति पणवायुपलक्षणम्,
ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति
सूचितम् । सिंहनादशङ्खानाम्नां शङ्खभेरीदिनादसमुच्चयायां
द्वितीयावधारः । कृतेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयापस्तुतीयाः
॥ १२ ॥ १३ ॥ 'ततः श्वेतैः' इत्यादिकं 'धनञ्जयः' इत्यन्तं

व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येयपदम् । तं घोष-
माकर्ण्य इति तद्विवक्षितकथनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसार-
थिरिति—सर्वोद्वेष्टेभ्य उत्कृष्टः परमुत्तमो निष्ठुतागुपमा-
त्रादपि निष्ठुतामाश्रितत्वात्सत्येन नीत इति भावः ।
पाण्डवविजयसूचनाय सञ्जयेनोपातो माधवराष्ट्रोऽत्र
धियःपतित्वाचो सर्वेश्वरेश्वरवर एव । 'स्यन्दने स्थितौ'
इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वपरित्वविभागः ।
'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं 'त्रैलोक्येति'
नाम परिमाणादिमहत्त्वमानं विवक्षितमिति भावः । त्रैलोक्यं
कम्पयन्ताविति—तयोः स्यन्दने स्थितिनामपि त्रैलोक्य-
कम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा 'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः' इत्या-
द्युक्तप्रकृतध्मानमूलकशङ्खघोषातिशयेन, 'नमश्च शृषिर्वा चैव'
[१।१५] इति वक्ष्यमाणेन च फलितमिदम् ॥ १४ ॥

ह. पै. भा.— द्रोणं प्रति राज्ञा भीष्मस्य च बहुमानपुरस्सरं यदुक्तं तच्छ्रुत्वा भीष्मः क्रिपकरो-
त्तदाह—तस्येति । कुरुद्वदः पितामहो भीष्मस्तस्य राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं प्रीतिं सजनयशुचैर्महान्तं
सिंहनादं विनय कृत्वा शङ्खं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ तदेवं सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमा-
लक्ष्य सर्वतो युद्धोत्सवः प्रवृत्त इत्याह—तत इति । ततो भीष्मस्य शङ्खपूरणानन्तरम् । शङ्खाव
परं मेर्यः पणवानकगोमुखाः—पणवा आनका गोमुखा वाद्यविशेषाः सहस्रं च तत्क्षणमेवाभ्यहन्त्यन्तं
वादिताः । स च शङ्खादिशब्दस्तुमुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रवृत्तं युद्धोत्सवमाह
तत इति पञ्चमिः—ततो दुर्योधनस्य सैन्ये वाद्यकोलाहलानन्तरम् । श्वेतैः शुकैः कैलासाचलकल्पैः
परसैन्योत्कर्षतनूकरणसामर्थ्यवाद्भिः इयैः—अतिवेगातिरेकात्स्वभावतो वा ह आकाशे यान्तीति
हया विशिष्टा अश्वास्तैर्युक्तं संयोजितं महत्पादित्यमण्डलकले पूज्ये स्यन्दने संग्रामभूमिप्रद्रवणशीले
रथवरे स्थितौ वर्तमानौ । माधवः—मा लक्ष्मीस्तस्या धवः पतिर्माधवः कृष्णः, पाण्डवोऽर्जुनश्चापि
दिव्यौ दिवि भवौ शङ्खौ प्रदध्मतुः प्रकर्षेण परकीयवाद्यकोलाहलाभिमवसम्पादनेन दध्मतुः
आपूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

वै. ध. गि.—एव द्रोणतिरस्कृतस्य स्वपुत्रस्य भीष्मति
रस्कारोऽप्यवश्यमभ्यायेव, द्रोणभीष्मयोरेकेविचारः वात्; तथा
॥ सत्येव नष्ट मत्कुलमिति व्याकुलं घृतराष्ट्रमालोक्याय
सञ्जय — कुरुषु दृढं श्रेष्ठ प्रतापवान्नितामहो भीष्म तस्य
द्रोणतिरस्कारोऽदुःखितस्य दुर्योधनस्य हर्षं सज्जनयन्—हेतौ
शत्रुप्रत्यय — हर्षं जनयितुं उचैः सिंहनादं विनयं कृत्वा ।
सिंहनादमिति ण्यल्लन्तत्वाद्गतो पुनः प्रयोगः । शब्दं दृष्ट्वा
वादितवान् । अत्र 'कुरुदृढ' इत्यनेन अपि द्रोण इव
भीष्मेऽप्यादित आरम्भं दुर्विनीत एव तव पुत्र इति भीष्मे
पाशुपैक्षण्यं एव, तथापि कुरुश्रेष्ठतया स्वमहत्त्वमालोक्यैव
तेन नोपेक्षित इति सूचितम् । 'प्रतापवान्' इत्यनेन परबलभया-
विते शत्रुपेक्षिते पराभिमुखनेतेजोरूपप्रतापहानिर्भवतीति
दर्शितम् । दृढः पितामहस्तस्य हर्षं जनयन्नित्यनेन परबलम्
येनान्तर्यामिणिरस्कारेण च गतप्रणस्य दुर्योधनस्य तात्कालिकमा-
णप्रतिहापनार्थं एवार्थं सिंहनादं, न ॥ वस्तुतः परबलनिरास-
पर्वन्तं, दृढपितामहस्य तदशक्तेरिति श्रुतितम् ॥ १२ ॥
एव भीष्म इत्यं सिंहनादपूर्वकं शस्त्रमाभ्यास्य स्वयमेवेऽपि
सर्वत्र शस्त्रमेवादिनादमकारपदित्याह—पणवा आनका गोसु
स्त्राश्च वायविशेषा । सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त
वादिता । कर्मकर्तारं हकारः । स च शस्त्राग्निश्च तदुल्लो-
महानमवत् ॥ १३ ॥ एव 'भामिका पाण्डवाश्च किम-
कुर्वतः?' इति प्रश्ने कौरवदृष्टान्तस्तुल्यत्वा पाण्डवदृष्टान्तमाह—
तत् इत्यादिभिः पङ्क्तिः । ततो माधव पाण्डवश्च शस्त्रौ प्रदध्म
तुरित्यन्वयः । कौरवेषु दुर्योधनस्यैव पाण्डवेऽपि प्रधानभूतस्य
राजो हृत्मान्ते कर्णनीये माधव पाण्डव इति प्रधानतो भगव-
द्वृत्तान्तं वदता भगवानेव पाण्डववृत्ते प्रधानभूतो राजा,
धर्मानुनादप्यसु निमित्तमात्रमिति ज्ञाप्यते । तत्र च कथं
पाण्डवसारथ्यमौचित्यस्तद्राजत्वमिति शङ्कानिरासाय माधव
पाण्डव इति पूर्वपञ्चाद्वारेण निर्दिष्टम् । पाण्डवराक्षणाव्यमवली-
र्णेन भगवता स्वराक्षणीपस्य परैरपवाते प्राप्ते तं पृष्टतो
विषादं स्वयमग्रेऽवस्थितमित्येतदेव भगवत् पाण्डवसारथ्य-
नाम, तच्च न तत्त्वामिच्छतिरेधीति भावः । माधवपदेन
कर्मोपतिर्यत्र तत्रैव जयश्रीवादिस्वविघ्नकर्मनिवास इति
पाण्डवानामेव जयः न त्यज्यमीकस्य दुर्गाधनस्मेति सूचि-
तम् । हृत्मान्ते स्थिताविति स्थलव्यवर्णनेन परबलं दृष्टा-

व ० ८० टी०—तत्तत्तद्विषादमवलोक्य भीष्मस्तस्य
निनादेर्विजयामिशंशकं घोषं चाकारयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्तत्तद्विषा-
दलोकाविमयोपकरणभूते मध्ये रणे महति रथे स्थितौ

पु अ. टी०—मेनापतिरेव रक्षणीय इमेव स्ववदुस्मान्
तिरादकं राजवाक्यं श्रुत्वा राजो हर्षमुपजनयन् भीष्म
स्वबलव्यापकं शङ्कनादं हृत्वातिरादकं—तत्तयेति । तस्य
राजं हर्षं सम्यक् प्रकारेण सोऽप्यामि इत्यादिरूपेण जनयन् ।
भीष्मस्य भयत्वात्सपराजयमनेन स्वतो हर्षेण न शङ्कादि-
बादनं, किन्तु दुर्योधनस्य वाक्यं श्रुत्वा भगवदिच्छां पात्रा-

भयेनाचार्यमुपसङ्गम्य ततो योधान्भीष्मं चोपधाप्य तत्र इतो
विदुष्टतो दुर्योधनाद्वैरक्षण्यमुत्तम् । प्रथमतो य यथा रथमा-
स्त्यौ, तत्रैव तथैव स्थितौ, न तु कुतश्चिदपि प्रचलिता-
विरथं । स्थिताविति तुल्यवदवधानोक्त्या रथचालनकाल-
एव भगवत् सारथ्यपुत्रोत्थानेऽवस्थानम्, अर्जुनस्य रथ-
मभ्येऽवस्थानम्, समवाप्तोरे तु सर्वदा दुर्योरेकस्मिन्प्रासने
ऽवस्थितिरिति तयोरेकस्यैवस्थानादयो दर्शितः । भेताभरथा
नामन्येषामपि बहुश सखेऽपि खाण्डवदहनसमयेऽस्मिन्ना य
भेताभरथोऽर्जुनाय दत्तं, येन च भेतराहणं इत्यर्जुनस्यासा-
धारणं नाम, सोऽयं दिव्यो रथ इति उच्यते 'भेतेर्हर्षेयुं'
इत्युक्तम् । महतीत्यनेन 'उपेतं राजतरङ्गिणीन्धर्वैर्ममालिभिः ।
पाण्डुराभ्रप्रतीकाभोर्मनोबायुसमेजैर्व' । सर्वोपकरणैरुत्तमनेन
देवदावै । ससर्जं य स्व [सु-] तपसा भुवने [मीमनो]
भुवनप्रभु ॥ प्रजापतिर्निर्देश्य यस्य रूपं रोपेति । आश्रिता
य रथश्रेष्ठं शस्त्रजसमा शसो । तापनीया सुदक्षिणा भव्यपटि-
रुत्तमा । यस्या तु वानरो दिव्यं सिंहसार्वभूतैः [कागुल-
रक्षण] ॥ मीमो नन्दं शशस्य सधितो सूर्यैर्विशोभत । अने-
भूतानि चाप्रासन्निविधानि महान्ति च ॥ नादेन रिपुसै-
न्यानां येषां सहा प्रणश्यति, इत्यादिपर्वोक्तं [अ. २२५ श्लो
१०-१३] रथमाहात्म्यं स्मारितम् । तेन च तादृशो रथ एक-
पूर्वाल्भः, तदुपरि माधव पाण्डवश्च किल किञ्चिदकल्प-
व्यविषय इति सूचितम् । दिव्यो राजाभित्यनेन 'तत्
शस्त्राश्च' इति पूर्वोक्तपरबलशस्त्रानां प्राकृतत्वेनाकिञ्चि-
त्करत्वंमुक्तम् । माधव पाण्डवत्रेयेत्येकारस्य स्वपदार्थः—
कुरसेनापतिना भीष्मेण स्वयं शस्त्रं भ्याम्वा सर्वतः सैन्ये
शस्त्रनादे प्रवर्तिते सति तद्वत्स्वरूपतया पाण्डवसेनापतिना
वृष्टपुत्रेन स्वयं तथा विधातुमुचितम्, न तु तथा कृतम्,
कृष्णाजुनानेव शस्त्रौ वादितवन्ताविति । अत्र हेतुः प्रदध्मदं
स्त्रिंश्व प्रकर्षार्थेवास्तिर प्रत्युपसर्गोक्तः । प्रकर्षोऽप्यत्र स्वस्व-
धाताराङ्गमर्निर्भेदपर्वन्तत्वात्, 'स घोषो धातराङ्गणा
द्वयार्थं व्यवहारः' [११९] इत्यादिबन्धमाणात्वाद् । तत्
श्रायं भावः—यदि हि दृष्टुंश्रादय एव शस्त्रान्वादेयुः, तदा
भीष्मादिवादवत्यागपि प्रतिज्ञास्त्वादावं जातमित्येव स्यात्,
परहृदयविदारणपर्यन्तं शस्त्रजनिविषये इति हि भगवतोऽङ्गि-
मतम्, अतस्तदर्थं कृष्णाजुनानेव प्रदध्मतुरिति ॥ १४ ॥

हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्कनादं च कृत्वा शङ्कमेरी
विश्वं कम्पयन्तो स्वशङ्खौ प्रदध्मतु ॥ १४ ॥

तस्य राजं हर्षजननार्थं तथा कृतवानिति शोषयितुमेवमुक्तम् ।
कुरुदृढं कुरुष्णं कुरुषु वा दृढः देशकालोचितज्ञान-पिता
मह इति हर्षजनने हेतुः कुरु-भीष्म उभैरुत्तमं यथा
साधारणं, महाव च सिंहनादं विनष्टं स्वयंदिशापकं गर्जनं
इत्यादिप्रतिभं कोऽपि नास्तीति ज्ञापयन् शस्त्रं दृष्ट्वा वादि-
तवान् । ननु राजा बहुमानेन कृतोऽपि राजोऽप्ये तथा विनाद-

शङ्खादिवादनं च न कर्त्तव्यं तत्कथं कृतवानियादशङ्खाह —
प्रतापवानिति । नादेनैव शत्रुजयः कृत्यते ॥ १२ ॥ एवं
सेनापतेषु दोःसम्प्रवर्त्तकं शङ्खध्वनिमाकर्ण्य सर्वमावधानकर-
णार्थं वादका इन्द्रमुद्यादिवादनं कृतवन्त इत्याह — तत इति ।
सहसा तच्छ्रवण एव शङ्खा भेदश्च पणवा आनकाः गोमुखाः
अम्बुहन्मन्त, वादिता इत्यर्थः । एवकारेण तच्छ्रवणमिदं वादि-
तवन्तः, ननु युद्धोपस्थित्या स्वयौघविभागेनेति व्यज्यते । स
शङ्खादिवाद्यस्तु खलो महानासीन् ॥ १३ ॥ एवं युद्धोत्सवज्ञा-
पकरांशध्वनिश्रवणानन्तरं पाण्डवसैन्येऽपि युद्धोत्सवोऽभूदि-
त्याह — तत इति पञ्चभिः । ततः कौत्सप्रवचनान्तरं इवैतै-

ह्यैः शुभसूचकैर्यैषुके । परमेष्वास्य सारथित्वप्रतिपादनाय
भगवतोऽङ्गानां च वर्णनं, नायं भगवद्रथ इति ज्ञापनाय च
भगवतोऽङ्गानां चित्रवर्णनादत्र भेदैरिति हयविशेषणम् । युद्ध-
प्रवृत्तिज्ञापनार्थं इत्युक्तं इति । महति अभिदत्ते भगवत्स्थि-
तियोग्ये गरुडसमे स्थन्दनं नन्दिघोषाख्ये रथे स्थितौ श्रीकृ-
ष्णावर्जुनौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः वादितवन्तौ । मायवपदेन तेषां
नीचमेव लक्ष्मीमासिर्भविष्यति इति व्यञ्जितम् । पाण्डव-
त्वोक्त्या तेषां न्यायत्वमुक्तम् । भगवतः शङ्खध्वनिः
सर्वेषां यथा दर्पव्रतस्थैर्वाङ्मनस्यापीति चकारणैवकारेणापि
व्यज्यते ॥ १४ ॥

नी० भा० दी० — सत्यैवं वदतो दुर्योधनस्य । सञ्जयवाक्यमिदम् । सिंहनादमिति णमुलन्तम् । तेन विनद्येत्य-
स्यानुप्रयोगः । कपादित्वान् 'समूलकापं कपतिस्म हैत्यान्' इत्यादिवत् । कुरुद्वन्द्वो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ
दृष्टप्रभावात् पाण्डवान्दृष्ट्वा राज्ञो भयं मा भूदिति शङ्खं दध्मौ । हर्षं युद्धोत्साहं जनयन् । हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ।
हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अम्बुहन्त्यन्त अमिहता । कर्मकर्त्तारि प्रयोगः ॥ १३-१४ ॥

पाँञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।।

सौमद्रश्च महाबाहुः शंखान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदास्यत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

आ. नि. टी. — तयोः शङ्खयोर्दिव्यत्वमेवाऽऽवेदवति —
पाञ्चजन्यमिति । केनावर्जुनयोर्द्विभूमिमुख्यं दृष्ट्वा संहृष्टः
स्वास्त्येन समारसिको भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुक्तोऽभूदित्याह —
पौण्ड्रमिति ॥ १५ ॥ एतेषामीदृशीं प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिषा
स्नावकाशमाश्रय राज्ञो युधिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति —
अनन्तैति । ज्यायसा प्रातृणामनुसरणमाकर्ण्यमिति मत्वा
त्सोऽयंवीर्यसोऽर्धराजोऽपि प्रवृत्तिमाह — नकुल इति ॥ १६ ॥
अन्येषामपि सत्परीयाणां राजसैन्यस्य विज्ञापयन्धृतराष्ट्रस्य

दुराज्ञा सञ्जया व्युत्पत्तिर्याह — काश्यश्चेत्यादिना । परमेष्वासः
दिग्भित्तेष्वप्युत्थं प्रत्येकं सम्बन्ध्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ तैस्ते
राजभिः शङ्खानापुर्याद्विराट्पादितो महान् घोषस्तुमुलोऽहोभैरनो
नभयान्तरिक्षं पृथिवीं च सुवन लोकत्रय सर्वमेव विदोषेणानु-
त्तमेण नादयनादनुक्तं इत्यन्त्यातंराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयान्य-
न्तःकरणानि व्यदारयद्विराट्पादितवान् । सुग्यते हि तत्परेतिशङ्क-
घोषप्रवणत्वं जैलोक्त्याजोऽपि समुपगृह्यता तेषां हृदयेषु दोषयमा-
नन्वं तदाह — स घोष इति ॥ १९ ॥

१ पञ्चजना मनुष्या । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः' इत्यमर । तेषां हितः अनिष्टनिवारणम् । हितायै तद्धितः, इति पूर्णवर्णवती ।
पञ्चजना नाम समुदान्तप्रः शब्दलो कथिदधुरः । सुखुनानयनप्रसङ्गे त इत्या एहीतस्तदस्थिसम्भव पाञ्चजन्यः । स तु पञ्च-
जन् हत्वा शङ्खं लेभे जनादेन । यस्य देवमनुष्येभ्यो पाञ्चजन्य इति श्रुतिः ॥ (ह. सं. २।३।१७) इति निर्दिष्टम् ।

२ देवदत्तं निवातकवचनिर्घण्णीतैर्दौरीन्द्रादा दत्तम् । 'देवदत्तं च मे शङ्ख पुनः प्रादान्महामयम् । दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वय-
मिन्द्रो युजोऽहं' (भा. मा. ३।१।७४) इति वचनात् । साण्डवदाहेऽभिदत्त इति वामनोक्तिस्त्वमूला । — अयिगीता ।

रा० भा०—ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शस्त्रान् पृथक् पृथक् प्रदध्मुः । स घोषो दुर्योधनप्रमुखानां सर्वेषामेव भवत्पुत्राणां हृदयानि विभेद । 'अद्यैव नष्टं कुरूणां वलम्' इति धार्तराष्ट्रा मेनिरे । एवं तद्विजयमिहाहिणे धृतराष्ट्राय सञ्जयोऽप्युच्यत ॥ १५-१९ ॥

चे. ता. चं.— दिव्यशक्तिर्दक्षिणशक्तिरित्यायवैद्यायाय पाञ्चजन्यदेवदत्तशोकि । एव भीमसेनादिशस्त्रवतुष्टयविशेष नामनिर्देशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैकैकस्य । निरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भाव । यद्वा यथास्य प्रहर्षघोतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति । 'स घोष' इति श्लोके तत्रैव पृथिवीं चानुनादयन्ति धार्तराष्ट्रानामेव हृदयानि विभेदेत्यन्वयः, अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भाव । सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन तेषु हृत्विष कश्चिदपि नास्तीति

योजनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतवहुवचनयोरप्युक्त । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणमभिप्राययुक्तं प्रतिपद विभेद इति । घोषस्य शस्त्रादिनतः हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह—अद्यैवेति । स्व-
लस्य विजयित्वमप्यवस्थता तत्राशुतिरेव हि हृदयभेद इति भाव । धार्तराष्ट्रविजयमुत्सृज्या पृच्छते धृतराष्ट्राय प्राशङ्क प्रकरणे तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽप्युच्यदित्याह—एव-
मिति ॥ १५-१९ ॥

ह. पै. भा.— तदेव विभागेन प्रदर्शयन्नाह— पाञ्चजन्यमिति । हृषीकाणामिन्द्रियाणामी-
शोऽधिष्ठाता लीलागृहीतदेहो भगवान् विष्णुः । पाञ्चजन्यं पञ्चजनाह्वयदैत्यदेहोद्भवं, धनञ्जयो देव-
दत्तं, वृकादरो भीमं योरं कर्म यस्य सः भीमकर्मा महाशङ्खं पौण्ड्रं दध्मौ, आपूरितवान् ॥ १५ ॥
अनन्तविजयमित्यादियुग्मं पूर्वश्लोकक्रियया सम्बध्यते । अनन्तेति । कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरो राजा
पाण्डवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशङ्खं दध्मौ, यस्य पूरणादनन्तः सततं विजयो भवती-
त्यनन्तविजयः । नकुलः सहदेवयोर्मौ सुघोषमणिपुष्पकौ—नकुलः सुघोषं नाम शङ्खं दध्मौ
सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥ काश्यपश्चेति । च परं काश्यपः काशिराजः परमेष्वासः परम
उत्कृष्ट इष्वासो घनुर्यस्य सः, च पुनः शिखण्डी महारथः शिखण्डवान्सफलसुरासुराजेयभीष्म-
वधार्थमुत्पन्नः पौरोचनशिरायुक्तः, च परं धृष्टद्युम्नः, विराटः, सात्यकिः स एवापराजितोऽजेयः, एते
सर्वे पृथक्पृथक्शङ्खान्ध्वनिदियामासुरिति परेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति । हे पृथिवीपते !
द्रुपदः, च परं द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः, च परं महाबाहुः सौभद्रः, एते सर्वे प्रत्येकं शङ्खान्दध्मुः
॥ १८ ॥ तस्य शङ्खनादस्य धार्तराष्ट्रान् प्रति जयभयजनकत्वमाह—स घोष इति । स तुमूलो
घोरः पाण्डवसेनापतीनां शङ्खादिजनिता घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । किं कुर्वन् ?
नम आकाशं पृथिवीं च च्यनुनादयन् प्रतिशब्दयुक्तं कारयन् ॥ १९ ॥

वै. प्र. गि.— 'दि.यां बाह्वी' इत्युक्तं दिव्यत्वं दर्शयन्नेव
भगवच्छब्दानुप्रदत्तं पाण्डवयस्य शङ्खवान् प्रपञ्चयति—पा-
ञ्चजन्यमित्यादिनि पञ्चभिः । सर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्ववाचिना
हृदीकेशपदेन भगवत् परहृदयविदारणं दुष्करम्, नियम्यमङ्गे
नियन्मुनाराभावादिति सूचितम् । पाञ्चजन्यं देवदत्तमिति च
नामग्रहणेन कृष्णार्जुनशङ्खयोर्व्यत्यस्त दर्शितम् । पौण्ड्रं अग-
न्तविजयं सुघोषं मणिपुष्पकं इति भीमयुधिष्ठिरनकुलसहदेव
शङ्खानां नामानि । अनेन च पाण्डवसेनायामेतावन्तं स्वना-
मभिः प्रसिद्धां बाह्वीं, परमेष्ठ्यं तु मैत्रेयोऽपि तादृशोऽस्ती-
त्याद्यथोच्यते । परमेष्वासो महाधनुर्धर काश्यपः काशी-
राज । स्पष्टमन्यन् ॥ १५-१८ ॥

प्रदध्मुरित्युक्तं प्रकर्षयत्युदीकरोति—स घोष इति ।
भगवत्पाञ्चजन्यपाण्डवपुत्राणितोऽर्जुनादिशङ्खघोषैरत्यर्थं ।

धार्तराष्ट्राणामिति धृतराष्ट्रसन्निधना दुर्योधनभीष्मद्रोणा-
दीनां सर्वेषामपीत्यर्थः । 'तस्यैवम्' [अष्टा ४/३/१२०]
इति सम्बन्धसामान्येऽप्यत्रत्यर्थः । हृदयानि मनाति वशति
च । 'हृदयं चित्तवशतो' इति निघण्टुः । व्यदारयत्
विभेद । तत्र मनोविदारणं नाम ज्ञानेच्छाकृतितथैवंत्साहादि-
मनोघमनाशनम् । वक्षोविनारण ॥ भयप्रयुक्तो महाविपत्ति-
च्यनुभूयमानो गर्भनिर्भेदः । एवमुभयविधहृदयविदारणोक्त्य-
धर्तारष्ट्रं निहता एव जाता इत्युक्तं भवति । तदेतद्भगवाने-
वत्यति—'मयैवेति निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सत्यं
माचिन्' [११/१२] इति, पूर्वमेव शङ्खवादनकाल एव
त्यर्थः । अत्र 'घोषो हृदयानि व्यदारयत्' इत्यनेन भगवत्
सत्यप्रतिज्ञत्वं सूचितम् । स्वयमयोदैव पाण्डवबुद्ध निवर्तयि-
ष्यामीति हि भगवता प्रतिज्ञायतः, तथैव च कृतम् । पाञ्च

जन्ययोप एव धार्तराष्ट्राजधान, न ॥ भगवानिति । 'ततः
शङ्खाश्च मेर्यश्च' [१।१३] इति श्लोके धार्तराष्ट्रशङ्खनादोऽपि
तुल्यत्वेनोक्तः, तथैवायमपि तुल्य इति अत्र निराकरोति—
नभश्च पृथिवीं चैव व्यनुनादयति । वीत्युपसर्गः पृथक्-

गवाक्षी । भूमिमाकाशं च विमिषानुनादं कुर्वन्निर्गच्छः ।
पृथिवीं चैतरेष्वकारेण पृथिव्याकाशौ विदारयतो धार्तराष्ट्र-
विदारणे को वा मार इति दर्शितम् ॥ १९ ॥

अ० त० दी०— ततो युधिष्ठिरभीमादयश्च पृथक्पृथक् शङ्खान् दध्मुः । स घोषः दुर्योधनादि-
हृदयानि विभेद ॥ १५-१९ ॥

पु. अ. त.— श्रीरङ्गादिशङ्खानां महत्त्वज्ञापनार्थं नामा-
म्याह— पाञ्चजन्यमित्यादिद्वयेन । पाञ्चजन्यं हृदीकेष्वो
धातित्वान् । पाञ्चजम्यादीनि तत्तच्छङ्खानां नामानि शङ्खमा-
हात्म्यज्ञापनार्थमुक्तानि । पञ्चजन्येति प्रभावत्वात्पाञ्चजन्यः ।
देवदत्तमभिदत्तम् । पौण्ड्रपदयोऽपि तत्तद्वृण्विशिष्टास्तत्तदुपा-
ख्यानैरवगन्तव्याः । सर्वेषामग्निद्विषप्रवर्तकस्य युद्धप्रवृत्तौ सर्वे-
न्द्रियाणि स्वत एव प्रवर्ततेति हृदीकेषां श्लोकम् । पञ्चजन्यः
देवदत्तं वाहितवान् । प्रनं जयोऽस्य, जये यस्येति वा । पौण्ड्रं
महाशङ्खं स्वरूपतो गुरुतरं भीमकर्मा भयानकमर्कतां हृको-
त्रो भीमसेनो दम्भी वाहितवान् । 'भक्तिज्ञानं स्वैरात्म्यं प्रज्ञा
मेवा धृतिः स्थितिः । योगः प्राणो बलं चैव हृकोत्र
इति स्मृतः । एतन्नात्मको वायुस्तस्माद्रीमस्तदात्मकः ।'
इति ॥ १५ ॥ अमन्तानां विजयो येन तत्पक्षं
वाहितवान् । राजेति प्रवृत्ताव्यावश्यकता । कीदृशो राजा ?
हृदीपुत्रः । कुन्तीपुत्र इति तत्प्रेरितत्वं भगवत्प्राप्तिकास्त्वं
च ज्ञापितम् । युधिष्ठिर इति सार्धकनान्ना सामर्थ्यम् । वृद्धः
सहदेवश्च सुयोधमणिपुष्पकौ वाद्यमासातु ॥ १६ ॥

नी० भा० दी०— ॥ १५-१९ ॥

स्वसारथ्यं स्वीकुर्वीषं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनोक्तिः ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुस्त्वाम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृदीकेषां तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ।

अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ! ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आ. नि. टी.— दुर्योधनादीनां धार्तराष्ट्रजनेन भग-
वन्निर्गच्छं प्रदत्तं पादादीनां पाण्डवानां तदैषरीत्यभिधानोमुत्तरहरति—
अथेत्यादिना । भीतिप्रत्युपस्थितत्वेनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि
ती. ९

वैपरीत्याद्यवस्थितान्प्रवृत्तित्वेनैव परस्परद्वेषोपलभ्य दध्मु-
मन्तं वानरपदं ध्वजलक्षणत्वेनाऽऽद्यावस्थितोऽर्जुनो भगवन्त-
माहति गन्धर्वः । किमाल्लेखेऽप्यादिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्भन-

मित्याह—वाक्यमिदमिति । कस्यापि वक्ष्यामिदमुक्त्वानिति । तत्राऽऽह—प्रवृत्त इति । शङ्कायामप्युप्रासप्रवृत्तीना सम्पत्ता समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् । किं कृत्वा भवन्त प्रत्युक्त्वानिति तदाह—धनुरिति । महीप क्त्वाञ्चैन राणा प्रज्ञावधु सन्नेयेन सम्बोध्यते । तदेव याण्डीय धन्वतो वाक्यमनुवामति—मेनयोमिति । उभयोरपि सेनयो सन्निहितयोर्द्वन्द्व मदीय रथ स्थापयत्यनुन सारथ्ये सर्वथो नियुज्यते । किं हि भक्तानामशयः । यद्भगवानपि तत्रियोगमनुतिष्ठति । युक्त हि भगवतो भक्तपरावस्थम् । अच्युनति सम्बोचन तया भगवत् स्वल्प न कदम्बिविधि प्रच्युति प्राप्रोतीत्युच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ मध्ये २४ तथाप्येत्युक्तं तदेव रथस्थापनं निवारयति—यावदिति । एतन्प्रतिपक्षे प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणादीन्समाभि सार्धं योद्धुमपञ्चावतो यावद्भूता निरी

क्षितुमह क्षम स्या तावति प्रदेशे रथस्य स्थापन कर्तव्य मित्यर्थ । किञ्च प्रवृत्तेयुद्धारम्भे बहवो राजानोऽभ्युत्था युद्ध भूमावुपलभ्यन्ते तेषा मन्थ के सह मया योद्धव्यम् ? न हि कश्चिदपि मम गनिमतहितरिस्तीत्याह—कर्मयेति ॥ २२ ॥ प्रतियोगिनामभावे कथं तव युद्धोत्सुख्य फलवद्भवेदिति तदाह—योत्स्यमानमिति । ये केविदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र युद्ध क्षेत्रे समवेतास्त्वानह योत्स्यमानापरिगृहीतप्रहृणोपाधानवितरा समामसमुत्क्षुब्धचक्षुषलमे, तेन प्रतियोगिना वाहुल्यमित्यर्थ । तेषामस्माभि सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगि व प्रवृज्यते । तत्राऽह—धार्तराष्ट्रस्येति । धृतराष्ट्रपुत्रस्य हृयोधनस्य दुर्बुद्धे स्वस्वक्षणेपायमप्रतिपदमस्तस्य युद्धाय सरम्भं कुर्वतो युद्धे युद्धमूढो स्थित्वा त्रिय कर्तुमिच्छता राजान समगता दृग्गते, तेन तेषामोपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपप्रपन्नित्यर्थ ॥ २३ ॥

१० भा०—अथ युयुत्सूनजस्थितान् धार्तराष्ट्रान् भीष्मद्रोणप्रमुखान् दृष्ट्वा लङ्कादहनवानर-ध्वजः पाण्डुतनयो ज्ञानशक्तिचरैश्चर्यवीर्यतेजसां निधिं स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलं हृषी-केशं परारनखिलज्जानन्तर्वाहसर्वकरणाणां सर्वप्रकारकनियमनेवस्थितमाश्रितवात्सल्यविधयतया स्वसारथ्येऽवस्थितं युयुत्सुनेतान् समवेतान् यावदहं निरीक्षे तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये तदीक्षणमे स्थाने रथं स्थापयेत्येवोदयत् ॥ २०-२३ ॥

ये, ता. च.—‘अथ व्यवस्थितान्’ इत्यादि ‘इहम्’ [१०२] इत्यन्तत्कार्यमाह—अथेत्यादिना इति चावोच्चदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रय प्रथमेन वाक्येन ‘प्रियकिरीदर’ इत्यन्तत्कार्यं उच्यते । अन्यस्तिथ तान्’ इत्यत्र विवक्षितव्यतिविशेषकथ्ये युयुत्सुस्तिथ्युपपत्तिः, ‘योद्धुमानावस्थितान्’ इति ह्यन्तरमनुच्यते । ‘कपिञ्चन’ इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिषेधप्रत्यय निवारयितुं सौगन्धिकयानायां हनुमद्वत् वाग्, स्वल्पसन्दर्भनमात्रेण रथसा-मिव पोषा लक्षोभं च सूचयितुं लङ्कादहनयानरध्वज इत्युपपत्तिः । अत्रयुगलस्वभावस्य प्रतिपादनाभ्युपगमाभिन्नव्यस-नाय शान्तेत्यादिकम् । हृषीकेशपरिध्याख्या पराधरेत्यादि । यद्वा स्रष्टादिह धीयादिनं तदुपलक्षितं ज्ञानादिस्मरति हृषीकेश दाशवै पञ्च । यथोक्तमिदं दुष्कृतसहितानाम्—‘हीरा’ इत्येति व्याजनीयं तन्मृष्टिलयम् । हृषीकेशरथमीशवत् देवैः च वास्य हस्तुम् । अर्वाकृतिता त्रुणे हृषीको नोत्सृष्टः । ईश स्वानुग्रहयोगेनेति स्रष्टादिर्गमि । ऐश्वर्यवीर्यस्वरूप हृषी केशरथमुच्यते इति । आश्रितान् न च्यापयति, अतएव श्रुतोऽस्य नास्तीतिवन्तुनवापदस्य काश्चित्मिदं तां ददयति—आश्रित-वात्सल्येत्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति—हृषीकेश

तया सर्वेषां करणाणां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथमुपमानं नियमनं कियदिति भावः । ‘निरीक्षे’ इत्यनोपसर्गार्थं यथाव-पिति दर्शित । यावच्छब्दोऽत्र सात्त्विक्याची, भिरीक्षण कालावधिधात्री वा, ‘यावत्पुरानिगतयोलेद्ध’ [अष्टा १११/४] इति निरीक्षणस्य यथिष्यत्वचोत्तको वा । ‘ये सह मया योद्धव्यं ताभिरीक्षे’ इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्षे इति नोक्तम्, अतः ‘योत्स्यमानान्’ इति श्लोकस्योपादानम् । ‘धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे’ इति तुर्वीधनादिरोप प्रख्यापनतात्पर्यात् न पौनस्वरूपम् । यद्वा ‘सेनयोर्मध्येमेन्द्रे’ इति पूर्वोक्तत्वात् ‘सैनयोर्मध्ये’ इति स्थितान्तरव्यति [११०९] इति वक्ष्यमाणत्वात् स्वसेनारहितत्वेन सहायविषयं पूर्वोक्तं, तत्र नैमया सह स्थिरा परैर्योद्धव्य मित्यर्थ । उत्तरस्तु श्लोक प्रतिषेधव्यतिपातधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त एव । प्रागेव तेषां विदितरथस्य इदानीन्तनसरम्भा दिविषेपशब्देन तत्तद्विषयमास्मदीयिकरापारकीकृत्य यथाव-दर्थेनमिहाज्ञेनाकाङ्क्षितम् । ‘सेनयोर्मध्येमेन्द्रे’ [११२४] इत्यस्याभिप्रेतव्यत्वेन तदीक्षणश्रेमे स्थाने इति । अचोदय दित्यनेन स्थापय’ इत्यत्र प्रत्ययस्य स्थानाधेत्य दर्शितम् । सर्वे प्रागश्रिता नियोज्योऽभवदित्यस्यैवमिति भावः ॥ २०-२३ ॥

७. पं. भा.—तस्मिन्मये श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनेन बहुक्तं तद्यतुर्मिः श्लोकैः सज्जय आह—अथेति । अथ शत्रुपूरणानन्तरम् । कपिध्वजः पाण्डुरो व्यपस्थितान्विशेषेणावस्थितान् स्वशत्रुनादाक्षो-तरादिपि अपरिहरस्तान्यार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा शत्रुमप्याते उत्तमाहवस्यले च धार्तराष्ट्रान् प्रवृत्ते सति धनु-रुपम्य मज्जीहृत्प हृषीकेशं प्रति वाक्यमाहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २०॥ हृषीकेशमिति । हे महीपते ! तदा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह । हेऽच्युत । मे मम रथमुभयोः सेनयोर्मध्ये मयाप्रदेशे स्थापय ॥ २१॥

यावदिति । अह यावदेतान् प्राधान्याद्वीरान् योद्धुकामानवस्थितान्निरीक्षे निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि । अस्मिन् रणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यः ? युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्वमानानिति । अहं योत्स्यमानानये युद्धं करिष्यमाणानवेक्षे निर्धारयामि । य एतेऽत्र मम च पुनस्तव समामने दुर्युद्धेरविचारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे युद्धस्थले प्रियचिकीर्षः प्रियं विजयं कर्तुकामाः समागताः प्रागल्भ्यातिरेकेण सम्पन्निरचितसभारम्भेणाऽऽगताः, अविचार-कारिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

बै अ नि — यथेव शङ्खनादेनैव धार्तराष्ट्रा निर्दिष्टा तर्हि 'अथेव नष्ट मल्लम्, अहो कष्टम्' इति व्याहृत् पृतराष्ट्र दृष्टाऽह सज्जय अपेत्यादिसार्धेन—
अथ भगवच्छङ्खनादन्तरं तद्विदीर्णहृत्पतया तदैव मरणे लक्ष्यस्थितेऽपि ध्ववस्थितान् 'मया हतास्त्व जहि' [११।३४] इति भावस्तदुक्त्युक्तानुनयलक्ष्यकारिकात्वेन स्मरणीभूय युद्धयोगेनावस्थितान् धार्तराष्ट्रान्द्रा, कपिष्वन कपिना रामा-वणमणितारमहानावकरणेन भगवत् शाङ्करस्यावतारेणाजनेयेन द्रव्यरूपतयाऽनुगृहीत । अनेन भगवच्छङ्खनादनिहतावस्थिते स्थापि धार्तराष्ट्रस्वरूपस्य नामलाभ सम्भावित, केतनहनुमत् जनाशनैरवनीयत्वादिति दर्शितम् । पाण्डव तदा शङ्खस-म्भाते शङ्खपातने प्रवृत्ते कर्तव्यतया प्राप्ते सत्यपि धनु गाण्डीय वयस्य सज्ज हृत्वा हृषीकेशमिदं वाक्यमाह, न तु सहसा शङ्खसम्भाते कृतवानित्यर्थः । एव च—त्वदीयानामी दृश्यवत्था, अर्जुनेन च नाद्यापि योद्धुष्वनन्तम्, अत स्वपुत्रशुभात् व्यक्त्वा हृषीकेशमपि पाण्डवै सह समप्राप्य स्वपुत्रान्प्राप्तवत्सलं चेत्स्वच्छं रथास्थिति, नो चेद्विगृह्यघटीति भावः । महोपते इत्यनेन राजा सता त्वया स्वपुत्रानिमृग्यापि सनाथास्तु शक्यमिति दर्शितम् ।

तदवाजुतवाम्यमनतात्पति—पाण्डव आहृत्युक्त्वा अर्जुन उवाचेति पुनर्वचनमादरार्थम् । अहो भाग्यमर्जुनस्य, येन सर्वजगन्निर्वाज्य परमेश्वरीऽपि नियुज्यते एव स्थापयेति, किमिव हि भगवद्वचस्य दूरं भ्रमिति । ननु सेनाद्वयमप्येव रथस्थापने सति क्षत्रे पतितान्यमृष्युष्यस्य स्वजनवधव्यामोहेन युद्धविश्रुतो भविष्यसि, तथा सति प्रस्थापितमेव स्वमपि कार्यमित्यत सम्भो धयति—अच्युतेति । समस्तमारम्भत प्रच्युतेऽपि मयि, भव-रक्षणप्रताड्युत्तरस्व मा न क्यावयिष्यसीति तादृगे त्वपि मम नियन्त्रि यन्त्रि च अद्रस्थिते सति का मम कार्यच्युतिशङ्का ? इति भावः । यावन्निरीक्षे, निरीक्षिष्य इत्यर्थः । 'यावत्पु रानिपातयाहेट्' [अष्टा ३।३।४] ननु युयुत्सुनिरीक्षणेन तव किं फलम् ? तत्राह—कैर्मयेति । अपमममत्र बोद्धति युद्धप्रतियोगिनिघारणमव निरीक्षणफलमित्यर्थः । नन्वेव भीष्मद्रोणादीन्योद्धनुषलभ्यापार्थयुद्धया युद्धे त्वयस्येयेत्यत आह—यात्स्यमानाविति । द्रुवद्वेषांतराष्ट्रस्य युद्ध मियचि कीर्षेव सत्य य एते भीष्मद्रोणान्य अत्र समागताः, ताव्यो-त्समानान् युद्धं करिष्याताऽमनेष इत्यन्वयः । नाभ्यस्य मयाऽविहाय शत्रुषु मिलित्वाऽस्माभि सह योत्स्यमानेषु भीष्मद्रोणदिषु न म वैबुधस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

ब० व० दी०—'अथ व्यवस्थितान्' इत्यारभ्य 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' [१-२५] इत्यन्तम् । अथ युयुत्सूनवांस्यान् धार्तराष्ट्रान् वीक्ष्य कपिष्वजः स्व श्रितजनपोषक स्वसारथ्य स्थित हृषीकेश जगाद—यावदतान् निरीक्षेऽई तावत् उभयो सेनयोर्मध्ये मम रथ स्थापयेति ॥ २०-२३ ॥

यु अ त — एव हृष्णाजुनसमागमनार्थं सेनाद्वयेऽपि युद्धोत्सवस्तुत्वा प्रेरितकृष्णाजुनयन्त्रणेन युद्धमध्ये प्रवृत्तस्य वपुनास्तार्क्ष्येन वैराग्य वक्त्रमर्जुनस्य सहितकृष्णमेघमाह—अयेति चतुर्भि । तत्र प्रेरणे प्रथमं हतुर्दर्शनमाह । अथ मित्रद्रोणेन भयभारनेन धार्तराष्ट्रान् ध्ववस्थितान् विशेषण अवगता स्थितिर्येषा तादृशान् दृष्ट्वा कपिष्वनेऽर्जुन—न वि-ध्वज इति शङ्खलापव सञ्चितम्—शङ्खसम्भाते प्रवृत्ते सति धनुस्तस्य पाण्डव पाण्डो पुत्र स्वराज्यातिशयस्या हृषी केन तथेन्द्रियैरकं तदा तत्समये इदं वाक्यं वक्ष्यमाणमाह । महोपत इति सम्बोधन राजा तथैव धर्म इति ज्ञापनायम् । तदास्यान्येहाह—सेनयास्त्यादिना । हे अच्युत ! उभयो सेनयोर्मध्ये एव स्थापय ॥ २० ॥ २१ ॥ यावदतान्

योद्धुकामान् अवस्थितान् अवाहमुत्सवस्थाया स्थितान् पलायनपरानह निरीणे । ननु निरीक्षणेन किं स्थापयित आह—कैर्मयेति । अस्मिन् रणसमुद्यमे यत्र रणप्रवृत्ति विनैव शङ्खध्वनिव विदातितदहया शुष्कवदना प्रतिभया स्तरं कै सह मया योद्धव्यम् ? इत्याह ॥ २२ ॥ अवेश इति । किञ्च द्रुपद धार्तराष्ट्रस्येति भगवत्प्रतिपक्षदेन स्वपरा जयमननुसन्धानग्यान्यतय पुनस्तव प्रिय चिकीर्षवस्तेष्व न्या पव, तथाभूता येऽत्र समागता सम्यक्कारणे युद्धार्थं मागतस्तान् योत्स्यमानान् युद्धमानानह अनेके तावन्मे एव सेनयोर्मध्ये स्थापयेति पूर्वणैव सम्बन्धः । तत्र मध्ये रथस्थापने मम मय तु नास्तेव यतस्त्वमच्युतोऽसि । एव यन्मुनिर्योद्य माज्युक्त ॥ २३ ॥

नी० भा० दी०— व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वैषम्येणावस्थितान् । कपिध्वजपाण्डवपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते ॥ २० ॥ हृषीकेश सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञम् । न तु कश्चिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदम् । वाक्यमेवाह—सेनयोरिति ॥ २१ ॥ रथस्थापनप्रयोजनमाह—यावदिति । कैः सह मया योद्धव्यम् ? मया सह वा कैर्योद्धव्यम् ? इत्युभयत्र सहशब्दसम्बन्धः । के वा मा जेतुं यतन्ते ? मया वा के जेतव्याः ? इत्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ योत्स्यमानान्, न तु शान्तिकामान्; यतो दुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षन्ति तेषामपि तेन तत्तुल्यत्वं सूचितम् ॥ २३ ॥

अर्जुनविषादस्य निदानम् [२४-२७]

सञ्जय उवाच—एवमुक्तो हृषीकेशो गुंडाकेशेन भारत !
सेनयोऽरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥

आ नि. टी — एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानर्हिसारूप धर्ममाधित्यं प्रायशो युद्धाय निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषा दुदृष्टिषु सङ्घयो राजान प्रत्युत्कृष्टान्तिव्याह—सञ्जय इति । भगवतोऽपि भूभारापहरार्थं प्रवृत्तस्याऽनुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वाभिसन्धिं प्रतिलभमानस्य परोतिमज्जरस्य स्वाभिप्रायात्तुल्यमनुगमनमादर्शयति—एवमिति । भीष्मद्रोणादीना-

मन्त्रेणा च राज्ञामन्तिके रथं स्थापयित्वा भगवान्कृतवानिति तदाह—उवाचेति । एतान्भ्याशो वर्तमानान्कुरुन्मुखस्य प्रसूतान्भवद्भिः सार्धं युद्धार्थं सङ्गृह्णन्त्यस्य । दृष्ट्वा च यै सहानुयुयुत्सा तवोपावर्तते तैः साकं युद्धं कुरु । नो खल्वेतेषां राज्ञां शिक्षावता महीक्षितानुपेक्षोपपद्यते, सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० भा०—स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यता यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरेति चावोचत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

ये. ता. चं — 'एवमुक्तः' इत्यादे 'महीक्षिताम्' इत्यन्त-स्याप्येमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनपरोष्यवधायराभावफलितमुक्तं तत्क्षणादेवेति । 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखत्वाद् आदिशब्दसमानार्थः, तद्वत्स्वामिश्रत्यस्य सार्धं विमर्षितकृत्वा पृथक्पृथक्चारां इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रोणादीनामिति । तथा चकारोऽङ्गधारणार्थं इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युच्यते । अनादरे पृथीति ब्रह्मज्ञानाय पश्यतामिति पदान्वाहारः । यदा प्रमुखतः अग्रा इत्यर्थः । तदेव 'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि युद्धाय निष्पृष्ट्य योजनीयम्, तदा वकार समुच्चयार्थः । मायं त्वेवरातोऽपि तदर्थं एव पश्यतामिति फलितापीविति । 'उवाच पार्थ' इत्यस्य तात्पर्यमाह—ईदृशीति ।

'एतान्समवेतान्' इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थिति रभिप्रेतेति भावः । यदा भारताराष्ट्रकर्मैकविजयस्थितिर्निरूप्यते । धृतराष्ट्रं प्रति सङ्घयवाक्यानिप्रायेण भवदीयानामित्युक्तम् । अथवा भारताराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरेत्यभिप्रायालम्भमभवोच-दित्यर्थः । अवमेवार्थो उचितः, अर्जुनं प्रति हृष्टेण भवतामिति तावन्मात्रम्य वक्तव्यमेवात् । धृतराष्ट्रं प्रति ॥ 'महारुत्राणाम्' [४.४० रा. भा.] इति पूर्वोक्तत्वात् 'भववीर्यान्वितोऽस्य' [४.४६ रा. भा.] इति बह्व्यमाणवचनान्नापि भवदीयनिदर्शोपपत्तेः । 'किमकुर्वते' [१.११] इति युद्धाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य स्वाभिप्रायि । सङ्घयो भारताराष्ट्रद्वयविदारणादिकमेवमकथयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ गुडाकेशेनेति, 'निद्रा गुडाका सम्प्रोक्ता प्रसीदा घृतपुत्रिभ्यः' इति कोशः । अर्जुनेन यदेन्द्रकीले विनिर्दिष्टं तपस्तप्तं तदा घृतपुत्रिना गुडाकसोऽयमित्युक्तमिति पुराणान्तर—इति (वसोपरो १.१०.११७) गुडाकेशेन युद्धोद्योगलक्षणकेशवन्ध-विनिर्दिष्टादुत्पन्नः । अत्र निधिरानुसरत्वन 'गुडाकेश' इति तदुत्पत्तिर्निर्दिष्ट इति भावः—इति इत्यवगोचमाप्यम् । घृतपुत्रस्त्वत्र गुडा इति । केशा यन्मध्यव विभक्तं सानु, 'गुडा गुडादस्य गुडलकाहन्' (१.०३.८१५) इति यागवशात् । 'गुडे स्निग्धैस्तथा हृष्टैरभिप्रायैरपेक्षे' इति । इमेन चातिशृङ्खल्युक्तं पार्थिवो भवेत् ॥ (म. पु. १.१०.७१२७) इति कोशः । दीर्घत्वं पूर्वोदात्त-इत्यङ्गत्वमदा भाषणा इति विग्रहः का गमापदम् ।

—अविगीता ।

ह. पै. भा.—ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—एवमिति युगेन । हे भारत धृतराष्ट्र ! गुडाकेशे-
नार्जुनैर्नैवं यथावर्णितमुक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रयोत्तमं स्थापयित्वाच । भीष्मेति ।
भीष्मद्रोणयोः प्रमुखेऽग्रे तथा सर्वेषां च महीक्षितां भूमण्डलाप्यक्षयोधवराणामग्र इत्युवाच ।
इतीति किम् ? हे पार्थ ! एतान्समेवेतान्—द्रुपमुह्युत्था निर्दिशति—भीष्मद्रोणकर्णकृपादीन् कुरु-
वस्यितान् योधान् पश्य इति भगवानुवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥

वै. घ. नि — तत किं वृत्तमित्याकाङ्क्षया—सञ्जयश्च
राष्ट्रसुवादरूपेऽस्मिन् शास्त्रे सर्वस्यापि सञ्जयवाक्येन सत्यपि
वित्तिप्राप्तं 'सञ्जय उवाच' इत्यस्याच भावः—सेनाद्वयमध्ये
रथे स्थापिते, तत्रार्जुनस्य स्वर्णोपरलेखेन शोकमोहावस्थयमा
चिन्ताविति चिन्तायापि सर्वज्ञेन भगवता तन्निषेधमकृत्वा परसेना
मुखे रथे स्थापयित्वा अस्मिन्नेव प्रसङ्गे निखिलशोकमोहनिवर्हणं
प्रद्यात्मतत्त्वानां पदोच्चेनार्जुनोऽनुप्राप्त इत्येतावत्यर्थं निघो-
रितमार्सीदित्यहो भगवतो भक्त्यास्सत्यमर्जुनस्य च धर्म्य
धर्म्यत्वमित्यथ विनोपमिह न्यञ्जयितुं सञ्जय उवाचेत्युक्ति-
रिति । एवमुक्त इति । हे भारत धृतराष्ट्र ! एव गुडाकेशेन अहं
नेनोक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणयोः प्रमुखत
सम्मुखे, सर्वेषां महीक्षिता राजा च प्रभुरात इति पूर्वावस्थ
गतस्य समस्तस्यापि प्रमुखस्थान्त्याकर्णयार्थश्चकार । तत्र
रयोत्तमं स्थापयित्वा हे पार्थ ! समवेतानेवान्तरुन् पश्येत्यु-
वाच । अत्र रथ स्थापयामासेयेतावतैव निर्वोहं समवेतान्
कुरुपश्येत्युक्त्वा स्वसेनातो विगर्धैकाकितया परसेनापुत्रे

स्थित्वा युयुत्सुर्वीरक्षमाणं मा कुरुव सक्ता परिगर्प निघृ-
हीयुमिति मा दाक्षिष्ठा , तदाऽहं रथकोऽस्मि, त्वं निशङ्का
भूय य य द्रुपमित्यस्ति त पश्य इत्ययमर्थो दर्शित । 'हृषीकेश' ।
इत्यनेन सर्वेन्द्रविजयामकेन भगवता परिप्रातमर्जुनं प्रति
कथमयमेकाग्र्यस्यानविगण्य सम्मुखं तिष्ठतीति केनचिद्वाण
मोक्षु चक्षुषा वा द्रुप मनसा वा शरगुमदाक्यम्, पाण्वादि
व्यापाराणां भगवदधीनत्वाद्, य पुन स्वचक्रवर्ण्यमोह-
रक्षणं दातुर्जुनं ग्रहीष्यति, सोऽपि हृषीकेशपदवाक्यसंबन्धी
वृत्तिप्रकभगवत्प्रतिपादितदिव्यज्ञानेन नासिष्यत इति सूचि-
तम् । 'गुडाकेशेन' इत्यनेन च गुडाकाया निद्राया ईद्रेण सर्वत्र
जागरुकेणेत्यर्थेन पुकारितया परबलं प्रतिपद्य तदिदं रथ-
जुनो भगवद्वरण्येन प्रवृत्तत्वात्प्रमत्तं पश्यति ज्ञापितम् । 'भा-
रत' इत्यनेन च अद्यापि शोहवृद्धिं त्यजन्ना पाण्डवै सन्धि-
न मन्यस इति महति भरतवशेऽस्मिन्निहतमहर्ह एव, तत्र
जातोऽसीति सोल्लङ्घनं सम्बोध्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

व० ह० दी०—एवमुक्तं स भगवान् वासुदेव सर्वेषां भीष्मादीनां प्रभुरातश्च ययोक्त दर्शयन् चकार ॥ २४ ॥ २५ ॥

पु. अ त—एवमर्जुनवाक्यं सुत्वोभयोः सेनयोर्मध्ये
रथमास्थाप्यार्जुनं प्रत्युवाच भगवान् इत्याह सञ्जयो
द्राव्या—एवमुक्त इति । एव गुडाकेशेन जितनिद्रेणा
जुनेन उक्तो हृषीकेश उभयोः सेनयोर्मध्ये रयोत्तमं स्थापयि

त्वाऽर्जुनं प्रत्युवाच । हृषीकेशत्वात्तत्रोक्तं स्वयमेवेति विमन-
स्कृतम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणौ च परमयुद्धविहारदाविति तज्ज-
खन रथ स्थापयित्वा, सर्वेषां महीक्षिता राजा च, हे पार्थ !
समवेतान् निखितान् कुरुतेतान् पश्येत्युवाच ॥ २५ ॥

नी० भा० दी०—रयोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः सम्बन्धः । महीक्षिता पृथिवीश्वराणाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सर्वास्तथा ।
अश्वुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

श्रीकृष्णं प्रति विषण्णार्जुनस्य विषादोक्तिर्बुद्धाकरणनिश्चयश्च [२८-४६]

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण ! युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।

गाण्डीवं संसते हस्तात् त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ! ॥ ३० ॥

आ. गि टी.—एव स्थिते महानघमो हिंसेति विपरीत
शुद्धा युद्धादुपरिरसा पार्थस्य सम्प्रवृत्तेति कथयति—तत्रे-
त्यादिना । सप्तम्या भगवदभ्यनुज्ञान समरसमारम्भाय सम्प्र-
वृत्ते सतीत्यतः कथ्यते । सेनयोस्त्वयोरपि स्थितान् पार्थोऽभ्य-
दिति सम्बन्ध । अयमव्यवस्थाव्यवसायः । खड्गा भार्याणां
जानयितार । गृह्णा मित्राणि कृतवर्मप्रसृतय । सेनाद्वये
व्यवस्थितान्ययोक्तान्पितृपितामहादानालोक्य परमरूपापरवश
सधर्जुनो भगवन्तमुक्तवानित्याह—तानिति । विपरीतस्य
योक्तानां पिनादीनां हिंसासम्बन्धनिबन्धन विषादमुत्पाप कुर्वं
नित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

तदेवदशब्दवाच्य वरनमुदाहरति—दृष्टेति । आत्मीय
वन्धुवर्गं युदेच्छदा युद्धयुमातुपस्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं
दर्शयति—सीदन्तीति । देवाशस्यैवार्जुनस्यानात्मविद
स्वपरदेहत्वात्मात्मीयाभिमानवन्तस्तत्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्व
त्युपसङ्गदर्शनशोको महानासीदित्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्रेपु
व्यथा मुखे परिशोषपथेत्युभय शोकलिङ्गमुक्तं, तत्रति वेपथुप्रवृत्तीनि
भौतिलिङ्गान्युपन्यस्यति—वेपथुश्चेति । रोमहर्षो रोम्णा गात्रउ
पुल्लिङ्गत्वम् ॥ २९ ॥ क्रिडाधैर्यमपि सत्तनित्याह—न चेति ।
माहोऽपि महान्भवतीत्याह—भ्रमतीवेति । विपरीतनिमित्त
प्रतीतारपि मोहा भवतीत्याह—निमित्तानिति । तानि विप-
रीतानि निमित्तानि यानि वामनरत्नपुराणोक्ति ॥ ३० ॥

रा० भा०—स तु पार्थो महामनाः परमकारुणिको दीर्घरन्ध्रः परमधामिरुः स भ्रातृको भवद्भि-
रतिथोर्दुर्मारणैर्जतुगृहदाहादिभिरसकृद्भञ्चितोऽपि परमपुरुषसहायोऽपि हनिष्यमाणान् भवदी-
यान् निलोक्य वन्धुनेहेन परया कृपया धर्माधर्मभयेन चातिमात्रस्विन्नसर्वगात्रः—॥ २९—॥
[अत पर अ १ श्लो. ४०] ‘सर्वथाष्ट’ इत्यादि रामानुजभाष्यमनुसन्धेयम्]

ये ता. च — अथाप्यायस्य सङ्कलितार्थमाह—स
त्थिति । तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकारादुद्योगात् वक्ष्यमाणप्रकारवि-
शिष्टस्य पार्थस्य विषये ‘स कीन्तय’ इत्यननामित्रत-
पोतयति । वन्धुव्यपदशमात्रयोर्मध्यस्त्वयानिच्छया विजया-
दिव त्रेलोक्यराज्यावधिकमापि तृणाय मन्यत इति महामना
इत्युक्तम् । ‘न काहुं विजयम्’ [१३१] इत्यादिव हि
वदति । शत्रूणां मर्त्यो दुःखं न सहति इति परमकारुणिक-
त्वाच्च, ‘कृपया परयाऽऽवृत्ति इति तुक्तम् । ‘पितृन्व
पितामहान्’ आचार्यां वितरं पुत्रा [१३२] इत्यायुक्तं
केद्विषयप्राप्तये दीर्घरन्ध्रशब्दोक्तम्, यद्वा वन्धुना महापक्षर-
कृतपि हृदयं न निमिल्यन्त्या भवताति भावः । ‘सत्त्वान्वधूत’
‘स्वजन हि’ [१३३] इत्यादिव मिदं भाष्यम् । आततायिण्य-
स्यानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वात्तुल्यधनात्, युद्धया
दिजनितधनमारम्भयदशमाय परमधामिरु इत्युक्तिः ।
आततायिणात्तुल्यधनाभावादिभ्यस्तिरिक्तविषयम् इत्यनुक्तस्य
भावः । स भ्रातृक् इति—नायमेक एतदपि किन्तु सर्वोऽपि
पण्डित इति भावः । एतत् ‘अस्मात्’ ‘न’ वयम्’

‘अस्माभि’ इत्यादिभिरेव सगृहीतम् । यद्वा न केवलं स्वाप-
कारमात्रानादरादेव वन्धुवधादिविषयमेतत्, अपितु आसन्तराभा-
यादिस्थानीयवक्तुमतिवद्वयादिविषयधमराजश्रोमधासपकारऽ-
पीति भावः । आचार्यादिवधशोको भ्रातृणामपि मा भूदित्यु-
क्तमिष्टम् । हन्तव्यत्वं सूचयाम ‘प्रतोऽपि’ [१३५] इत्युक्तम् ।
तद्विज्ञाति — भवद्भिरित्यादिना । अतुगृहदाहादिभिरि-
त्यादिना आततायिण्योऽपि व्याख्याता । ‘अमिदो गार्हपत्य-
संज्ञाणिधवापह । सेनदारहरेव पडेत् ह्यततायिन ॥’
मनु [८१२५०] श्लो २३ । ‘आततायिनमायान्त हन्या-
दवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुमवति कथन
[मनु ८१२५१] इति हि स्मरन्ति । आदिशब्देनाह-
न्तव्येन चाततायिवहवत् प्रत्येक वदुः कृता, न चेदानीम-
प्युपलमिति दर्शितम् । अनुवर्तिष्य प्रतोऽपि [१३१५२] इति
वर्तमाननिर्देशनं सूचितम् । मन्त्रिर्हित्यनन शत्रुपक्षेपि सुप-
न्तमनुपयामि दुर्योधनममपणम् [म भा १११५४५] इति
पुत्रहन्तृशत्रुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति । एव च दुर्योधना-
दीनां सर्वधामप्यतिशोभापहण्यन्तत्वादिना महामना इत्यु-
क्तम्

१ गात्रयोः प्र पञ्चमस्य स ताति यातिद्वयम् । ‘गात्रमत्रगात्र’—(अष्टा ५११११०) इति व । विषमपदविवरणे
तु — गात्रं वदन्तं दृष्टव्यमात्रं न गात्रद्वयम् । तथा च स्कन्दपुराणे देवापुर प्रमदनायकपुत्रः—‘नराऽपि न धनुषं
मदितुमाशङ्कन् । गात्रं वमिति विन्यासं वराहमिह उच्यते ॥ ’ इत्युक्तम् ।
—अविर्गता ।

विपरीतत्वमुक्तं भवति । शङ्करनिर्णयदिसहायानां भारताष्टादीनां
हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन श्लोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं परम-
पुरुषेति । परमपुरुष सहायो बस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य
सहायो निमित्तमात्रमिति वा । वक्ष्यति हि— 'मयैवेति
निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रं सव्यसाचिन्' [११३३]
इति, अर्जुनश्च पूर्व महात्वरसद्वेषेभ्योऽपि जितासुप्तस्य परम-
पुरुषस्य सन्निधिमाम्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वने ।
सहायस्यानन्तरवसुचनाय भवद्दीयान्विलोभ्येत्युक्तम् । वन्द्यु-
न्नेहेनेत्यादि— न ह्यमो दुर्योधनवत् वन्द्युद्वेषस्तत्प्रतिभट

भयादिना नियण्ण, नापि परेया गुणातिवर्धते, न ॥ परमपुरुष-
सत्त्वस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः । 'सीदन्ति' [११२८]
इत्यादे 'मन' [११३०] इत्यन्तस्यार्थं अतिमात्रेत्यादिना
सङ्गृहीत । सखीन् वक्ष्यन् । सुहृद वयोविशेषानपेक्षया हिते-
षिणः । 'सेनयोऽस्मभ्योरपि' एके स्या सेनायामेते सर्वे प्रायशो
विद्यन्त इति भावः । समीक्ष्य साक्षलोकयात्रायुक्तमवलोक्ये
त्यर्थः । 'सर्वान्विषन्' न ह्यत्रानागतं कश्चिद्वन्द्युवशिष्यत
इति भावः ॥ २६— ॥

ह. पै. भा.— ततः किं वृत्तमित्यत आह— तत्रेति । अथानन्तरम् । पार्थोऽर्जुनः तत्रोभयोः सेनयोः
[मध्ये] स्थितान्पितृन्— पिबन्ति चुम्बन्ति लालयन्ति तर्पयन्त्यपत्यानि पितरस्तापितृन् । अत्र च
पितृरुक्ष्याः पितृव्यादयः संश्रयाः । पितामहान् गाङ्गेयादीन्, आचार्यान्द्रोणादीन्, मातुलान्—मात्रा
जनन्या माम्भं येषां ते मातुलाः शल्यादयस्तान्, भ्रातृन्सोदरान्, पुत्रान् पुंनाम्नो नरकात्पितृणां
त्राणात्पुत्राः, तानपश्यत् । श्वशुरानिति । च पुनः श्वशुरान्सुहृदश्चापश्यत् ॥ २६ ॥ ततः किं
कृतवार्त्तदाह— तानिति । स कौन्तेयोऽर्जुनः सर्वांस्त्र्यशेषेण वन्द्यन्— वन्दन्ति परस्परं स्नेहपाशै-
रिति वन्द्यन्स्तान्नास्थितान्समीक्ष्य । कृपयेति । कृपया करुणया । परयाऽतिशयितयाऽऽविष्टो युक्तो
निषीदन्त्र्यशेषेण सीदन्नवसादं ग्लानिं लभमान इदमनन्तरमुच्यमानमब्रवीत् ॥ २७ ॥ किमब्रवी-
दित्यपेक्षायामाह दृष्टुममित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति— हे कृष्ण ! भक्तानां संसारक्लेशविलेख-
नात्कृष्णः । इमं स्वजनं युयुत्सुं योद्धुकामं सन्तं समुपस्थितमिहाऽऽगतं दृष्ट्वा मम गात्राणि
सीदन्तीत्युत्तरेण सम्यन्धः । सीदन्तीति । हे कृष्ण ! इमं स्वजनमुपस्थितं दृष्ट्वा मम गात्राण्यङ्गानि
सीदन्ति रिश्वीर्णानि शिथिलानि निरुत्साहानि भवन्ति, च पुनर्मुखं परितः समन्ताच्छुष्यति
निर्द्रवीभवति ॥ २८ ॥ मे मम शरीरे वेपथुः कम्पश्च जायते, तथा रोमहर्षश्च जायते । गाण्डीव-
भिति । मे मम हस्ताङ्गण्डीवं संसतेऽधः पतति । त्वन्मैव परिदृश्यते आन्तर्योऽज्ञानलेन सन्तप्यते ॥ २९ ॥
च परं मे मनः कर्तव्याकर्तव्यमोघसाधनमन्तःफलं भ्रमतीव भ्रमं गच्छति निर्धारणं कर्तुं न
शक्नोति । च पुनरवस्थातुं स्थितिं कर्तुं न शक्नोमि । निमित्तानीति । हे केशव ! च पुनर्विपरीतानि
अहितवृत्तकानि निमित्तानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥

यै अ गि — अयाङ्गुत्सव स्वजनदर्शनेन मोहं शोकश्च
सीदित्वाह— तत्रेति सार्धद्वयेन । अथ रथस्थापनानन्तरं पार्थ
तत्र रथस्थापनप्रदेशे स्थिताम्बिवादीनपश्यदित्यन्वयः । पितृन्
पितृव्यान् भूरिश्रव प्रभृतीन्, पितामहान्भीष्मयोमदक्ष
भृतीन्, आचार्यान्द्रोणकृपामभृतीन्, मातुलान् शङ्कनिप्रभृतीन्,
भ्रातृन्दुर्योधनादीन्, पुत्रान् दुर्योधनादीन् ये पुत्रा रुक्मा
पास्तान्, पोत्रान् रुक्माणादीन् पुत्रान्, समीन् पूर्वसिन्धान्
अथत्यामादीन्, श्वशुरान् दुर्योधनादीन् ये श्वशुरान्मातुलान्,
सुहृद शङ्करे स्थिताऽपि स्वपक्षपातिनः शल्यादीन् । तथा
सेनयोऽस्मभ्योरपि सुहृद इत्यनुपङ्गः, पक्षद्वयेऽपि शूल्यसौहृदा
पश्चिद्भ्राजान्, ताक्षपादयन् । ततः किं कृतवानित्यत आह—
तानिति । ननु कृपयाऽऽविष्ट इत्युक्तम्, शङ्कपक्षे प्रभृत्तस्य
हन्तव्यत्वे तु कृपायोगात्, अत आह— परयेति । विलक्षणये-

त्यर्थः । विलक्षणमेवोपपादयति— तान्वन्द्यन्समीक्ष्येति ।
सम्यक्पितृत्वाचार्यत्वादिप्रकारेणैकितरेत्यर्थः । हन्तव्यत्वदृष्ट्या
प्रभृत्तस्यैव पितृत्वादिप्रकारकतयाऽस्मात्कारणान्तरमेते न हन्त-
व्या इति विपरीतबुद्धयुदये सन्नि, ततो मन्निमित्तकमेतेषां
भरणदुःखं मा भूदित्येवमाकारकमनोद्विष्टिपथा काचित्कृपा
जातः । सा च आततायियु वस्तुतो हन्तव्येऽपि दुर्योधनादिव्यस-
नेपातिवीति श्लोऽप्रसिद्धदृष्ट्या विलक्षणैरेत्यतो मोहविकार-
पेक्षं कृपेत्यर्थः । आविष्ट इत्यनेन च अकस्माद्विषाचावेवावह-
पारुष्यमोहादयो जात इत्युक्तम् । विषीदन्नमपीदिति विषाद-
वचनयोः समकालीनत्वोक्त्या अभुपातमादृक्कण्टतादि विषा-
दकार्यं वचनकाले दक्षितम् ।

यद्यत्र मधुसूदनसरस्वतीभ्याल्लयानम्— कृपयाविष्ट
इति, कृपया कस्या स्वव्याप्यारेणैवाविष्ट, न तु कृपा केनचित्

द्वयापारेणाविष्ट इति स्वतस्तिद्धैवात् एषति सुख्यते' इति, तच्चिन्त्यम् ।

अत्र हि वृथागन्देन युयुत्सुविषयैव खलु दृष्यन्ते । न तु दीर्घनाशयश्रमागतदिविषयाऽर्जुनस्य नैसर्गिका कृपा । युयुत्सुविषया च कृपा न तस्य स्वतस्तिद्धा, तथा सति तस्य बुद्धमद्वैतैवासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रवृत्तस्य स-जुर्जनस्यापि वृत्ता भव । न च युयुत्सुविषया वृत्ता स्वव्यापारेणैवाविष्टा, स्वजन-दृशनेन व्यापारभूतेन मया ते न हन्तेत्या इति मोहेनावेक्षित-त्वात् । न च वृषपाविष्ट इति कर्तुंयत्निर्वातस्य स्वभावि-कत्वम्, 'पिशाचेनाविष्ट' इत्यादिष्ववहसत्त्वात् । अतः अन्नागन्तुको मोहविकार एव दृषति यथोक्तमेव युक्त्यु-प-पन्नम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ये ह्य रि — संदेशार्जुनवाक्यमवतारयति अर्जुन उवाचे-स्यादिता शयिदृशपायसमाप्तिः । अर्जुन उवाच । अत्र कौन्ते योऽश्वरीदित्युक्त्वाऽपि पुन अर्जुन उवाचेति वदता सजयेन धृतराष्ट्रद्वारा निरस्ता । मोहान्तात् कौन्तेय इति न स्वपु-त्रद्वारा वायां, सर्वमोहापनोदकभावात् ननु गृहीतस्य तस्यार्जुन शब्दवाक्यपरिशुद्धस्वभावात्पदानपायेन कदाचिद्वैचित्त्यस्याकिञ्चि-त्स्वरत्नादिति ॥

'हृषपा परयाविष्टो विषीदन्' इति पूर्वभावे 'हृषपा परयाविष्ट' इत्यनेन माह, 'विषीदन्' इत्यनेन शोकश्लोत् । अत्र प्रथम शोरं दृष्टिद्वयनेन दर्शयति निमि — हे वृष्ण ! भक्तशोककर्मिणिति प्रवृत्तौयुक्त सम्बोध्यते । युयुत्सु सन्तः पुरतः स्थित स्वजन दृष्ट्वा स्थितस्य मन गात्राणि कचरण्य

४० स० दी०—'तत्रापहृष्यत् स्थितान् पार्थ' [१-२६] इत्यारभ्य 'एवमुक्त्वाऽर्जुनः' [१-४६] इत्यन्त-लोकसम्बन्धनाभिमानेन अर्जुन काठयत स्वावस्था निवेदयति ॥ २६ ॥ २७ ॥ 'सीदन्ति' इत्युपक्रम्य 'भ्रमतीष-प मे मन' इत्यन्त दृष्टमभिमानेन, विषयदर्शनेपूर्वकं स्वस्याश्रयो निवेदयति 'निमित्तानि' इत्यादिना ॥ २८-३० ॥

पु अ त — एव भगवदुक्तोऽर्जुनस्तान्दृष्टवानिरायाह-सार्पेन—तत्रेति । सत्र सद्भामाजिरे उभयो सेनयोश्च मध्ये स्थितानेतानपश्यत् । पितृन् विष्णुभादीन् इत्यर्थः । सर्पिन्-बाह्ये श्रीजार्वा समतान्, सुहृदो मित्राणि ॥ २६ ॥ तथा दर्शयि स्थित्वा स्वयंयो विचारकास्तान्दृष्ट्वा किं दृष्टवान् इत्यत आह—तानिति । तान् समीप्य कौन्तेय विषीदन् इत्यनेन वचनमागमयति । ननु क्षत्रियाणां युद्धोत्सवदृष्टोत्साह-प्रापित, अतुल्य कथं विपानो जायते ? इत्यत आह—एषया परयाऽऽविष्ट इति । परया यस्मिन्पथा हृषया अविष्ट—सर्वपूतेषु य पश्यत् [भाग १-२४-२५] इत्यादि-रूपया । ननु तथासति रात्र्यापगतं दृष्ट्वाक्ष न भविष्यतीति, तत्रापि ता मे वचमाविश्वरूपेण आह—वन्धूम् इति ।

दीनि सीदन्ति शिथिलायन्ते निस्सत्यानि भवन्ति, ततो न योद्धुं शक्नोमीत्यर्थः । सत्रगात्रतया कायिकं कर्म कर्तुमशक्ता अपि लोके वाचिकं किञ्चित्कुर्वन्ति, तदप्यशक्यम्, पुण-म्यसतया वाक्यापारास्यैववक्त्रादित्याह—सुखं च परिश्रम्यतीति ॥ २८ ॥

नन्वस्मिन्समये नैव वक्तुमुचितम्, विद्यमानमपि शोक-विकारमाच्छाद्य धीरतयैव स्थेयमित्यत आह—शरीरं वेपथु-कम्पो जायते । अनेन शोकविकारस्याच्छादयितुमशक्यत्वञ्च-चम् । 'राण्दीव ससते' इत्यनेन अस्तबलरूपधैर्यादित्यञ्च-चम् । एतदेवायैव रोमाञ्चत्वपरिदाहलक्षणान्नामन्तविकारान्त-स्तापल्लिङ्गाभ्या निदर्शितम् ॥ २९ ॥

यथेव गाण्दीव विसृज्य तूष्णीं तिष्ठ, तत्राह—यो हेतौ । यस्मान्मे मन चक्रमिदं भ्रमति, मूर्च्छायां पुत्रावस्थापुत्रविका-विषयोऽत्र भ्रमणम्, तस्मात्स्वाधुमपि न शक्नोमीत्यर्थः । ननु शापवाजिवा सात्राश्रयमवाप्स्यसि, कुत शोचसि ? तत्राह—निमित्तानि चेति । ऋकुराभ्यापि दिव्यान्तरिक्षनौमत्स्यात्पु-त्रसूचकान्येव पश्यामि, अतो न जयाशावकाश इत्यर्थः । रामराज्यसुखे राक्षसारीष्टसूचकानि निमित्तानि सुनाथेनैव-वस्तुता कोरवारिष्टसूचकान्येव निमित्ताम्यसृजेनोपलब्धानि, पर त्वत्र शोकस्यादुःस्वादादुन्नेन तेषु स्वारिष्टसूचकत्वमाती-त्येवञ्चकमिति न्येयम् । 'केराव क्लेशनाशाप' इति क्लेशनाशापेननुसन्नेयतया पुराणप्रसिद्धेन केरावपदेन सम्बो-ध्यन् दुःखदुर्लभेक्षानासनमाशास्ते ॥ ३० ॥

तस्य स्वभावधवा राज्यक्षयसमर्था, स्वयं तु भगवत्परमैक-तत्त्व इति ॥ २० ॥ तथाप्यतोऽर्जुनो वाक्याभ्याह—दृष्ट्वेव-मिति । हे वृष्ण ! इमं युयुत्सु योऽनुकामं सङ्घपत्तिर्न सत्यम्-कारणोपस्थितप्रतिनिधित्वं स्वजन दृष्ट्वा मन गात्राणि सर्वाङ्गानि सीदन्ति विनीर्यन्ते, खलु च परितः बाह्यामन्ताभेदेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ छेपशुश्रूतेति—एतत्सर्वं भवति ॥ २९ ॥ शक्नोती-मीति । अवधार्य न च समर्थोऽमीति भावः । किञ्च हे केराव दुष्टगुणधवात्पथोरपि मोक्षरायक ! विपरीतानि निमि-त्तानि पश्यामि । असमर्थाः नुद हृत्वा राज्यादिद्वाराहृष्यानि तावि तथाभूतानि सर्वाणि पश्यामि । भगवद्दीपस्य तपाक्-मनुषितमिति भावः ॥ ३० ॥

४० मा० दी०—पितृन् विष्ण्वादीन् मूर्तिश्च प्रभृतीन् । पितामहाश्च भीष्मादीन् । मातुलान् सत्यादीन् । भ्रातृन् दुर्योधनादीन् । पुत्रान् द्रुपदमादीन् । प्रोत्रान् द्रुपदमादिपुत्रान् । सग्रीन् अन्धधामादीन् । सुहृद-

कृतवर्मादीन् ॥ २६ ॥ कृपया लेहेन ॥ २७ ॥ स च स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते । सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति ॥ २८ ॥ रोमहर्षो रोमाश्चः ॥ २९ ॥ निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकम्पादीनि ॥ ३० ॥

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण ! न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येपामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आ. गि. टी.—युद्धे स्वजनिहंसया फलानुपलम्भादपि किमिति राज्यादिकं सर्वाकाङ्क्षितत्वात् काङ्क्षते ? तेन हि सत्मादुपरिस्ता जायत इत्याह—न चेति । प्राप्तानां युक्तुं पुनश्चादीनां स्वास्थ्यमाधानं राज्यमित्याशङ्क्याऽह—
हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च लब्धुं वाक्यानीति इतो किमिति । राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह—येपा-
युद्धादुपरतिरित्याशङ्क्याऽह—न कांक्ष इति ॥ ३१ ॥ मिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा. भा.—॥ ३१-३३ ॥

॥ वे. ता. चं.—॥ ३१-३३ ॥

ह. पै. भा.—॥ ३१ ॥ च पुनः हे कृष्ण ! अहं विजयं विशिष्टं जयं सद्भामोत्कर्षं न काङ्क्षे न प्रार्थये । च पुना राज्यमाधिपत्यं सुखानि च विषयजन्यान्प्रमोदाश्च प्रार्थये । हे गोविन्द ! नोऽस्माकं राज्येन किम् ? भोगैर्विषयसुखैः किम् ? जीवितेनापि किम् ? । गोमिः श्रुतिभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते परमार्थरूपेण लभ्यत इति गोविन्दः ॥ ३२ ॥ येपामर्थ इति । येषां स्वजना-
नामर्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च पुनः सुखानि एतत्सर्वं कांक्षितं वाञ्छितं त इमे युद्धे युद्धनिमित्तं प्राणानान्तरप्राणान्धनानि बाह्यप्राणांश्च त्यक्त्वाऽवस्थिताः ॥ ३३ ॥

घं. प्र. गि — इयम् 'इषया परयाविष्टो विपीदम्' [१।१७] इति श्लोके विपादशब्दोक्तं लोके प्रदर्श्य, इदानीं 'कृपया परया' इत्यनेनोक्तं मोहं दर्शयति 'न च' इत्यादिना 'एवमवस्थाऽर्जुन सङ्गमे' [१।१७] इत्यतः प्राक्कनेन । किञ्च युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः फलं दृष्टमदृष्टं वा किमपि न पश्यामि ॥ ३१ ॥

तत्र दृष्टफलाभावप्रपञ्चादयति श्राम्याम्—युद्धाद्विजयः, ततो राज्यम्, ततः सुखानि, इत्येतानि सङ्ग दृष्टफलानि; तानि च अनाकाङ्क्षितत्वात् न फलानीयार्थः । कुतोऽस्माकं धितत्वमिति चेत्, तत्र वक्तव्यम्—राज्यसुखादीनां किमत्र स्वार्थमाकाङ्क्षा, किंवा स्वजनार्थम् ? नाद्य इत्याह—किं न इति । 'हत्वा स्वजनम्' इति पूर्वश्लोकादनुपपन्नः । हे गोविन्द ! स्वजनं हत्वा न अस्माकं जीवितेन किम् ? ततो राज्येन भो-

गेनां किमिति योजनम् । जीवतः सङ्ग राज्यसुखकांक्षा, वयं च स्वजनं हत्वा न जिजीविषामः, तथा च वक्ष्यति 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः' [२।१६] इति, अतो न स्वार्थं तदा-
कथित्यर्थः । नापि स्वजनार्थं तदाकांक्षेवाह—येपामिति । स्वजनानामित्यर्थः । यदर्थमस्माकं राज्याद्यपेक्षा, त एते स्वजनाः प्राणव्यत्यागमङ्गीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः । तथा च स्वजनवधनिष्पाद्यानि राज्यानि न स्वजनार्थं भविष्यन्ती-
त्यर्थः । अत्र कृष्णेति निरतिशयानन्दप्रसन्नवाचिना पदेन सम्बो-
ध्यन् भगवन्निष्ठायां राज्यसुखादीनि न प्रलोभकानीति धरतु-
मिति सूचयति । गोविन्देति च गां देववर्णां विन्दति प्रामो-
तीयर्थेन धर्ममार्गप्रवर्तकत्वं वन्द्युत्तनापानिनां जीवनारा-
काङ्क्षित्वं न धर्म इति जानास्येनेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व० त० दी०—॥ ३१-३३ ॥

पु. अ. ॥ —तदेवाह—न चेति । स्वजनमाहवे मङ्गलम् हत्वा अत्र पश्चात् श्रेयो न पश्यामि । श्रेयो भगवत्प्राप्तमिदं गी. ७

अभिमित्यर्थः । अत एव भगवतात्मा—'तस्मान्मद्विषयपश्य योगिनो वै मदायनः' । न ज्ञान न च वैराग्यं प्रायः

श्रेयो भवेद्विह' [भाग. ११:२०:३१] इति ॥ ३१ ॥ तद्विनाऽहं
विजयं राज्यं च न काङ्क्षे, तज्जितानि सुखान्यपि । बहूरेण
भक्तावपि सुरानि न काङ्क्षे, यतो भगवतोऽप्यहेतुस्तप इति
भावः । पुनर्विस्तरेण तदाकाङ्क्षित्वाभावः प्रपञ्चयति— किं
नो राज्ययेति । नः राज्येन किं ? मोक्षेन किं ? जीवितेन
वा किं ? हे गोविन्द ! त्वं विना भूतेर्न किञ्चिदप्योजनमस्माकं
मिति भावः । गोविन्देति सम्बोधनेन यथा वज्रवासिनां
त्वमिन्द्रो भूत्वा सुप्रभोगं फलितवान् तथैव भवानाद्य-

चितिमिति भावो ज्ञाप्यते ॥ ३२ ॥ ननु तत्रैकस्य नाकाङ्क्षा,
तथापि स्वकीयसम्बन्धिनो सर्वेषामर्थं शत्रून्मारयित्वा राज्यं
स्वकीयं कुर्वित्याद्यङ्कुराद्यामाह— येषामर्थं इति । येषामर्थं नः
राज्यमाकाङ्क्षितं, भोगाः सुरानि च काङ्क्षितानि, ते सर्वे इमे
प्राणान् धवानि च त्यक्त्वा युद्धे सङ्ग्रामे मरणार्थमवस्थिता
इत्यर्थः । तस्मादेतन्मरणेन लौकिकमिन्द्रिरपि नास्मान्मिति
भावः ॥ ३३ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३१-३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

[श्यालाः—इति नैलकण्ठीयः पाठः]

एतान्न हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ! ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ! ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहर्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ ३७ ॥

आ. गि. टी.— तानेव विनिश्चिष्टि—आचार्या इति ।
श्याला भार्याणां भ्रातरौ धृष्टद्युम्नप्रभृतयः ॥ ३४ ॥ कथं येष्वपि
स्वराज्यपरिपन्थित्यन्ततायिषु कृपायुद्धया स्वपर्यायुद्धात्पूर्वोक्त-
मोहादिवशात्प्रच्युतिं प्रदर्शयति— एतानिति । 'विधा-
यन्तं जिघांसीवान्' [व. ध. घु. ३:१:७] इति न्यायादेतेषां
हिंसा न दोषायेत्याद्यङ्कुराऽह— प्रतोऽपीति । शृङ्खि-
प्रात्यर्थे हि हननमेतेषामिष्यते, न च तत्प्राप्तिः समी-
हितेति चेष्टुमिष्यतेन दर्शयति— अपीति । नहि मधुसू-
तेन लोकव्यलक्षणं राज्यं कर्तुं स्वजनहिंसायै मनो मदीयं
सृष्टयति, शृङ्खिप्रात्यर्थं पुनर्बन्धुत्वमपि न श्रद्धासीति किं
वच्यते ? इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ दुर्योधनादीनां शत्रूणां निग्रहे
श्रीनिप्राप्तिसम्भवायुद्धं कर्तव्यमित्याद्यङ्कुराऽह— निहत्येति ।
यदि पुनरपि दुर्योधनादयो न निहन्तेऽस्वजनस्तदाहि तैर्नि-

ग्रहीता दुःखिताः स्युरित्याद्यङ्कुराऽह— पापमेवेति । यदीमे
दुर्योधनादयो निदोषानेवास्मान्कस्माद्युद्धभूमौ हन्युः, तदैतान्
'अभिदो गदरथ' [मनु. ८:१५० श्र. २३] इत्यादि-
लक्षणोपेतानाततायिनो निदोषस्वजनहिंसाप्रयुक्ता पाप पूर्वमेव
पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः । अथवा यद्यप्येते भवन्त्याततायि-
नस्तथाप्येतानलजोच्यान्दुर्योधनादीर्निहितत्वा हिंसाकृतं पाप-
मस्मानेवाऽऽश्रयेदतो नास्माभिरिते हन्तव्या इत्यर्थः । अथवा
शुद्धात्पुष्टहृत्प्रभृतीमेतान्हत्वा वयमानतायिनः इमान्, ततश्चेतान्
हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्रयेदिति युद्धात्
उपरमणमस्माकं धेयस्वरमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ फलाभावादनर्थ-
सम्भवाच्च परहिंसान कर्तव्येत्युपसहरति— तस्मादिति । निग्रह-
राज्यमुत्सुहिस्य युद्धमुपक्रम्यते, न च स्वजनपरिक्षेपे युद्धमुप-
पद्यते, तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह— स्वजनं हीति ॥ ३७ ॥

रा. भा. — ॥ ३४-३७ ॥

वे. ता. चं. — ॥ ३४-३७ ॥

ह. पं. भा.— आचार्या, इति । आचार्यादयो यथाव्याख्याताः, पितरः पुत्रास्तथा
पितामहा मातुलाः श्वशुराः पौत्राः, श्यालाः पत्न्या भ्रातरः, स्वस्य सम्बन्धिनो विवाहादिसम्बन्धयुतः
॥ ३४ ॥ यदि कृपया त्यमेताद्य हन्यास्ताहि त्वामेते राज्यलोभेन हनिष्यन्त्येव, अतस्तमेतान् हत्वा
राज्यं संक्षयं नवाऽह सार्धेन— एतानिति । हे मधुसूदन ! एतानाचार्यादीन् प्रतोऽयस्मान्घात-

यतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमपि हन्तुं नेच्छामि । किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थम् ? । निहत्येति । हे जनार्दन ! देवविषत्भूतान् असुरादीञ्जनान्दयति पीडयतीति जनार्दनः, अथवा जनैरधिकारिपुरुषैरभ्युदयादिकं प्रार्थ्यत इति जनार्दनः । धार्तराष्ट्राभिहत्य हत्वा नोऽस्माकं का प्रीतिः स्यात्किं सुखं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वाततायिनामेपां वधो युक्तो विहितत्वात्तथा चोक्तम्— 'अग्निदो गरदश्वैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पठेते ह्याततायिनः' [मनुः ८।३५० श्लो. २३] इति स्मरणादग्निदेवादिभिः पद्भिरपि हेतुभिरेते भवत आततायिनः । आततायिनां वधो युक्त एव 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाऽऽततायिषधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन [मनुः ८।३५०] इति वचनात् ; तत्राऽऽह सार्धेन— पापमिति । 'आततायिनमायान्तं' इत्यादिकर्मशब्दात् हि धर्मशास्त्रादुच्यते । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन [२।२१] 'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्म- शास्त्रमिति स्थितिः' । तस्मादाततायिनां मध्ये तेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत्, अन्या- द्यत्वाद्धर्मत्वाच्च तद्वधस्य । हे माधव ! हि यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेऽप्यकल्याणमेव, तस्मात् स्वधान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हा न योग्याः ; एतेषां वधस्यान्याद्व्यत्वाद्धर्मत्वाच्च । न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं भवत्यैहिकमपि न भवतीत्याह—स्वजनं हीति । हि यस्मात् स्वजनं हत्वा वयं सुखिनः कथं स्याम कथं सुखयुक्ता भवाम ? ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

धै. प्र. नि.— एवं दृष्टफलाभाव उक्तः ; इदानीमदृष्ट- फलाभावमाह द्वाभ्याम्— न हन्तुमिच्छामीति । 'प्रतोऽपि' इत्यस्मादपिशब्दस्यानुपपन्नः । हन्तुमिच्छामि न करोमि, आचार्यादिविषयिष्येष्टानामाश्रयापि महानर्थकारिणो भवन्तः किञ्चित् तद्वधस्य ? इत्यर्थः । तथा च स्मरणमात्रेणापि महानर्थ- करत्वाच्चाचार्यादिविषयतया अदृष्टफलस्य भवत्यन्तायुक्तमिति भावः । ननु 'जिघांसन्तं जिघांसीवात्' [ब. घ. सू. ३।१०] इति वचनादाचार्यादीनां जिघांसन्तो हन्तव्या इत्यत आह—प्रतोऽपीति । 'गुरुं हन्तव्यं त्वंह्य' [या.ज. ३।१९१] इत्यादिना शस्त्रमात्रेणापि गुरोर्हस्यानिष्टफलकत्ववद्वचनात् । 'जिघांसन्तं' इति वचनमाचार्याद्यतिमिष्टविषयकमिति भावः । मधुसूदनेत्यनेन मधुनामकामुरनाशिना त्वया तादृष्टदुष्टजनवध एवानुभूतः ; न त्वाचार्यादिवध इति वदितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एव च न केवलं स्वजनवधे फलाभावमाश्रय, किन्तु विष- रीतमलमपीत्याह—अत्र पूर्वपि न पूर्वोक्तफलाभावाववादाः, उत्तरार्धेन तु निषरीतफलमुच्यते । धार्तराष्ट्रान् एतरास्त्व

व० त० दी०— ॥ ३४-३७ ॥

पु. अ. त.—तान् सर्वानामभिगणयति—आचार्या इति । एते राज्यमोगे निपुणतरे त्वत्र मरणार्थमुपस्थितास्त- म्भारणनन्तरं स्वस्यानपेक्षितत्वात् राज्यमोगमुदादिभिर्न किञ्चित्कार्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु स्वतन्त्रमिन्द्रोऽपि ये युद्धार्थमुपस्थितस्तत्रैव त्वं न मारयिष्यसि तदा त एव त्वां मारयिष्यन्तीति चेत्तत्राह—एषामिति । हे मधुसूदन !

जिघां, स्वजनानित्यर्थः । पापमेवेति । एतान् हत्वा स्थितान्- स्मात्पापमेवाश्रयेदित्यन्वयः । ननु 'अग्निदो गरदश्वैव शस्त्र- पाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च पठेते ह्याततायिनः' [मनुः ८।३५०-श्लो. २३] इति स्मृत्यास्तथापि लोकक्षणेन क्षिणरभ्येतेषां वधे कथं पापं स्यात् ? 'आततायिषधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' [मनुः ८।३५१] इति स्मृतेः, तत्राह—आततायिन इति । आततायिनोऽपीत्यर्थः । आततायिनोऽपि स्वजनत्वादेते न हन्तव्या इत्यभिमानः । जनार्दनेत्यनेन जनार्दनः सत्रपि 'हिन्वां स्वबाहुमयि च प्रतिरूलृप्तिः' [भाग. ३।१६।६] इति स्वजनानिमिम्यमानस्यमेवात्र प्रमाणमिति चोदितम् ॥ ३६ ॥

तस्मादिति । यस्मात्पापमेवाश्रयेत्तस्मादित्यर्थः । किञ्च नैतावदिह शक्यं स्वजनपातितः सुखं नास्तीति, किन्तु लोकमसिद्धमेवमित्याह—स्वजनं हीति । हिः प्रसिद्धौ । मन्वेवं युद्धविमुखस्य तव कथं देहयापेत्यत आह—माध- वेति । शिवः पति त्वामाश्रितवतो मम न तच्छङ्कति भावः ॥ ३७ ॥

मी प्रतोऽपि एतान् हन्तुं नेच्छामि । मधुसूदनेति सम्भोष- नेन त्वन्साहाय्यवन्तं मामेते मारयितुमेव न समर्था इति ज्ञाप्यते । त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थं नेच्छामि, किं पुनः मही- कृते तथा करिष्यामि ? ॥ ३५ ॥ हे जनार्दन सर्वविद्यानाशक ! धार्तराष्ट्रान् ज्ञानघटिहस्तानेतान् निहन्तुं न का प्रीतिः स्यात् ? न कापीत्यर्थः । जनार्दनेति सम्भोषणेन त्वदीशानां

अस्माकं तथारक्षणमनुचितमिति भावो व्यञ्जितः । ते तु भूत-
राष्ट्रामना इति त्वान् पश्यन्ति, तेन तया तथारक्षण-
चितमिति धार्तराष्ट्रेति पदेन व्यञ्जितम् । यद्वा अस्मदायान्
धार्तराष्ट्रानिहय तव का प्रीतिः स्यात् ? अत्राय भाग-
लौकिकभावेन ते त्वरमदीया एव, तस्मारणे नास्माकं तु
प्रीतिः स्वचिता स्वप्रीत्यर्थं हन्त्या, अस्माकं यथाकथं
क्षिप्त्वा श्रीगन्तव्य इति भावः । ननु ते आततायिन इति
'अग्निदो गरुदक्षेत्रं शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहता च
पंडित आततायिनः ॥' [मनु ८।३५० श्लो २३] 'आततायिनः
मायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिव्ये दोषो हन्तुभ्यं
यनि कश्चन' [मनु ८।३५०।५१] इत्यादिवाक्यैः प्रीतिर्भवेत्,
मा वा, सर्वपेते गुरुसर्वदोषपंडिता इति हन्त्या एव,
ते तु स्वपापेनैव हन्त्या, त्वं निमित्तमात्रं भवेति चेत् ।
प्राह—पापमेवाश्रयेदिति । आततायिन एतान् हत्वा पाप

मस्मानेनाश्रयेत् । किञ्च आततायिमारणे नोपाभास्तु धर्म-
शास्त्रविचारोपायं शास्त्रविचारेण वा निरूपितं, न तु भक्ति-
विचारेण, भक्तिमायास्तु तयोर्गुणैश्च तस्मारणे नास्माकं पाप-
मेव भवेत्, पापाश्च भगवत्सम्बन्धो न स्यात्, अतएव 'नराणां
क्षीणपापानाम्' [पां. गी. श्लो ४०] इति निरूपितम् ॥३६॥
तस्माद्वयं तदीयत्वादितस्मारणान्हा इत्याह—तस्मादिति ।
तस्माद्वयं स्वभाषणान्धार्तराष्ट्रान् हन्तुं नाहं न योग्या
इत्यर्थः । हे माधव ! स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम
मुनिना भविष्यामः ? इत्यर्थः । ययमित्युक्त्या भगवन्
स्वमप्यपातित्वमुक्तम्, तेनास्माकं तस्यैव एव सुखस्य,
स्वमेवास्माकं स्वजन इति प्रापितम् । तस्मात्स्वजनापराधात्,
स्वजननाशं स्वादस्माकं च स्वमेव स्वजन इति त्वत्सम्बन्धा-
भावेन कथं कथं मुनयो भविष्यामः ? इति व्यञ्जितम् । माधवंति
सम्बोधनेनास्माकं न हृदस्यावपेक्षितेति प्रापितम् ॥ ३० ॥

नी० भा० वी०—स्याल्ला इति । स्याल्लशब्दो दन्त्यादि । 'विजामातुरुत वाधास्याल्ला' इति मन्त्रवर्णात् ।
'स्याल्लाजानावपतीति वा लाल्ला लाल्लते स्थं शूर्पं स्यते' इति यास्कः ॥ ३४ ॥ हन्तु इत्यादिपि न भवति, किन्तु
हन्तुत्वमित्यर्थः । महीरुते वृषिष्यर्थे ॥३५॥ आततायिनः—'अग्निदो गरुदक्षेत्रं शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहश्चैव
पंडित आततायिनः । [मनु ८।३५० श्लो २३] 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिव्ये दोषो हन्तु
भवति कश्चन' [मनु ८।३५१] इति, यथाप्येव तथापि एता-इत्यादि अस्मान्पापमेव आश्रयेत् । आततायिव्ये दोषो हि
अर्थशास्त्रविहितः, 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति तु धर्मशास्त्रम्, तच्च पूर्वस्मात्प्रयुज्यम् । यद्योक्तं याज्ञवल्क्येन—
'सृष्ट्योर्विरोधे न्यायस्तु यल्लवान् व्यग्रहागतः । अर्थशास्त्रात् यल्लवद्वर्मशास्त्रमिति स्थितिः' [२।२१] इति ।
अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरा योजना, तथा च एत एवास्मद्वेन नश्यन्तु, न तु यय
पतेषा वनेन नह्नयाम इति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः शत्र्यादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजर्जनार्दन ! ॥ ३९ ॥

आ. गि. टी.—कथं तर्हि परेषां कुलक्षयं स्वजनहिंसायां च
प्रवृत्तिस्तथाह—यद्यपीति । लोभोपहतदुर्दिनतायां कुलक्ष-
यादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिविषयम् सम्भवतीत्यर्थः ३८
परेषामिवास्माकमपि प्रवृत्तिविषयम् सम्भवदिति च,

न, इत्याह—कथमिति । कुलक्षयं मित्रद्रोहं च दोषं प्रपश्य-
द्विस्माभिस्तदोषश्चिद्वत् पापं कथं न ज्ञातव्यम् ? तदज्ञाने तस्य
विहारासम्भवात् । अतोऽस्मात्पापान्निवर्तयत्येव तज्ज्ञानमपेक्षितमिति
पापपरिहाराधिकारमस्माकं न शुचं युद्धं प्रवृत्तित्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा. भा.—॥ ३८—३९ ॥

॥ वे. ता. च.—॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ह. पै. भा.—ननु चैतेषामपि चन्द्रयुग्मदोषे समाने सति यवैर्वते प्रयुत्वा नङ्गीकारेण युद्धे
प्रवर्तन्ते तथैव भगवानपि प्रवर्तता, किमनेन विषादेन ? इत्यादिप्रश्नविषये किमिदं किमेतदेन परिहरति—
यद्यपीति । हे कृष्ण ! यद्यप्येते धार्तराष्ट्रा लोभोपहतचेतसः, लोभः परद्रव्याद्यभिलाषः, लुनाति
नाशयति लोकद्वयं प्राणिनामिति लोभः, तेनोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्यकर्तव्यविषेकादिज्ञाना-
सन्तः कुलक्षयकृतं गोत्रघननिमित्तदोषं मित्रद्रोहे च पातकं न पश्यन्ति ॥ ३८ ॥ कथमिति ।

हे जनार्दन ! तथाऽप्यस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ?
कथं न यत्नः कर्तव्यः ? ॥ ३९ ॥

वै. ब्र. नि.— ननु स्वजनवधदोषे तुल्येऽपि तमविग-
ण्य यथैते युद्धे प्रवृत्तास्तथा त्वमपि प्रवर्तस्वेत्वाशङ्क्य निरा-
करोति ह्याभ्याम्— यद्यप्येते दुर्योधनादयः राज्यलोभेन अष्ट-
विदेकाः कुलक्षयकृतं वर्णमाद्धर्मरूपं दोषं स्वजनवधप्रयुक्तं पापं
च न पश्यन्ति, तथापि दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिः अस्मात्पापात्
स्वजनवधप्रयुक्तमुद्धरूपान् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ? न हि
भ्रान्तवदभ्रान्तोऽपि प्रवर्तत इत्यर्थः । जनार्दनपदं पूर्ववद्वा-
क्येयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

व ० त ० दी ०— ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पु. अ. त.— ननु ये स्वजनत्वादिवधदोषमविचार्य प्रवृ-
त्तास्ते निवृत्तमपि त्वौ हनिष्यन्त्यतस्तत्तमप्यविचार्यैवेतान्मातये-
त्याशङ्क्याह— यद्यप्येत इति ह्याभ्याम् । लोभेन उपहतं
विभ्रंशितं चेतो मनो येषां ते एते धावराट्ठाः कुलक्षयकृतं
कुलक्षयकरणं दोषं यद्यपि न पश्यन्ति, मित्रद्रोहे च यत्पातकं
तत्र पश्यन्ति, तथापि पातकं तु भविष्यत्येवैत्यर्थः ॥ ३८ ॥
हे जनार्दन अविविधानाशक ! त्वत्स्वरूपविद्धिः कुलक्षयकृतं
दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिर्लोभप्रवृत्तचित्तैरस्मात्पापान्निवर्तितुं
कथं न ज्ञेयम् ? ज्ञेयमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नी० भा० दी०— ॥ ३८ ॥ ननु 'आहूतो न निवर्त्तत वृत्तादपि रणादपि' इति 'विजितं क्षत्रियस्य'
इति च युद्धादनिवृत्तिर्हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियभेदा, तत्पथं युद्धान्निवृत्तिमिच्छतीत्याशङ्क्याह— कथमिति । सा हि
लोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते । यथा— "औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्" इति स्पर्शनविधिना
बिहता सती "औदुम्बरीं सर्वां स्पृष्टयितव्या" इति सर्ववेष्टनस्मृतिर्बाध्यते, लोभमूलकत्वाच्च तत् । न हि विधि-
मात्रादतिरिक्त्वा र्कर्त्तव्यं, इत्येतादौनामधर्मरूपाणामप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः । तस्मात्तत्फलतो ॥ दुष्यति तदेव विहितं
धर्मरूपमनुष्ठेयम् । यथोक्तम्— "फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुवध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वाच्च तद्धर्म इति कथ्यते
इति, इत्येतादिवत्पापानुवन्निवत्वात् युद्धं त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिमवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कुलं ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

आ. नि. टी.— कोऽप्यौ कुलक्षये दोषो यद्वर्णनाशुपार्कं
युद्धादुपरतिरेक्ष्यते ? तत्राऽह— कुलेति । कुलस्य हि क्षये
कुलसम्बन्धिनश्चिन्तना धर्मास्तत्तद्विधोत्रादिन्यासाध्या-
नासमुपयान्ति, कर्तुमावादित्यर्थः । धर्मनाशेऽपि किं स्वाशक्ति
चेत्तत्राऽह— धर्म इति । कुलप्रयुक्ते धर्मे कुलनाशादेव नष्टे
कुलधर्मवरस्य कुल परिशिष्टमखिलमपि तदोद्योऽधर्मोऽभिमवति,
अधर्ममभिष्टे तस्य कुलं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुलक्षयकृतोऽवशिष्ट-
कुलस्यापमप्रवणत्वे को दोषः स्यात् ? इति तत्राह— अधर्मेति ।
पापप्रसूरे कुले प्रयुक्तानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं दुष्यति ? तत्राह—
स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥ वर्णसङ्करस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति—
सङ्कर इति । कुलक्षयरक्षणा दोषान्तरं समुच्चिनोति— पतन्तीति
कुलक्षयकृता पितरो निरवयवमिनो भवन्तीत्यत्र हेतुमाह—
लुप्तेति । पुत्रादीनां कर्तृणामभाराल्लुप्ता पिण्डस्योदकस्य च
निर्यायेषां ते तथा, तत्र प्रेतवपरावृत्तिकारणमावाप्तक-
पतनमेवाऽऽनश्यदभापतदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

रा. भा.— ॥ ४०-४२ ॥

ये ता. च.— 'अधर्मोऽभिमवति' इति मानवदोषोक्तिः ॥ ४० ॥ 'प्रदुष्यन्ति' इति कायिकदोषोक्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ह. पै. भा.—कुलभये कृते दोष उत्पद्यते तं दोषं कथयति—कुलक्षय इति । कुलक्षये गोत्र-
पुरुषाणां विनाशे सनातनाः पारम्पर्यागताथिरन्तनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति । धर्मे नष्टे कृत्स्नमपि
कुलमधर्मोऽभिभवति तिरस्करोति । उतापि । अधर्माभिभवनिवारकधर्मस्याभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥
अधर्मेति । हे कृष्ण ! अधर्माभिभवात्कुलस्त्रिणो विशुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वरिण्यो भवन्ति,
तासु स्त्रीषु दुष्टासु हे वार्ष्णेय वृष्णिप्रशोद्भव ! वर्णसङ्करो जायते । वर्णस्य वर्णान्तरमित्रीकरणं सङ्करः
॥ ४१ ॥ सङ्कर इति । सङ्कर एषा कुलभानां चापरं कुलस्यैव नरकाय भवतीति । हि यस्मादेर्षां
कुलभानां कुलहन्तृणाम् । न केवलं तेषां कुलस्यैव नरकाय भवति, किन्तु एषा कुलभानां
स्वर्गारूढाः पितरो लुपिण्डोदकक्रियाः सन्तः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वै. प्र. गि — कुलक्षयकृतमेव द्वाप दर्शयति विभि —
सनातना परम्पराप्राप्ता इत्यधर्माः कुलक्षयं सति वर्तमानावात्
प्रणश्यन्ति । ततः धर्मे नष्ट—जातायेकवचनम्—अवशिष्ट
कृत्स्नमपि कुल अधर्मो अभिभवति आटणोति । उत्तरार्द्धो
ऽप्यर्थः, स च कुलपदं सम्प्रत्यते ॥ ४० ॥ ततश्च स्पष्टोऽर्थः ।
कुलोत्पन्नेन 'अभ्युत्थानमधर्मस्य तद्नाशमात्रं सज्जान्यहम्'
[४१] इत्यधमशिक्षार्थमनर्तोर्जनं त्वया तदभिभवो न
साध्य इति सूचितम् । वार्ष्णेयेत्येवमत्र कुरूणां हृष्णिना च
परस्परसम्बन्धितया कुरकुलसाङ्ग्ये हृष्णिनरप्रसूतस्य जनानि

इमिति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ एव सति न केवलं कुलभानां,
न वा केवलं सङ्कर्णस्यैव कुलस्य नरकापातः, किन्तु तत्पितृ
पामपीत्याह—पतन्तीति । अप्यर्थे हिंसाद् । एषां कुल-
भानां पितरा अपि लुप्ता पिण्डोदकयोः त्रिधा येषां ते सप्तोपा-
सन्ता नरके पतन्ति । कुलसम्बन्धिनः पितर पुत्रादिकर्तृभा-
वेन लुप्तपिण्डोदकक्रिया, कुलभानां पितरस्तु कुलप्रेरितानि
पिण्डोदकानि नोपभुञ्जीरिति लुप्तपिण्डोदकक्रिया इत्यभि-
प्रायः ॥ ४२ ॥

व ० त ० दी ०—॥ ४०—४२ ॥

पु अ त — एवञ्चक्त्वा कदाचिदौकिमलेहवनादेव
निहतः, न तु पापस्वरूपज्ञानादधर्मबुद्ध्या, इत्यासाहव कुल-
क्षयकृतं पापमनुवदति—कुलक्षय इति पञ्चभिः । सनातना
प्राचीना परम्पराप्राप्ता इत्यधर्माः कुलक्षयं कृते जाते वा
प्रणश्यन्ति प्रकर्षेण नश्यन्ति । पुनरुदयाभावं प्रकर्षः । तस्मा
द्वयं पार्था पृथासम्बन्धेन त्वयाऽङ्गीत्वा इत्यस्माकं परम्परागत
धर्मस्यद्रुतिः तनाशरूपापाद्रस्माकं विनिष्टतिरिक्ताचितेति
भावः । नन्विदानीं धर्मनाशोऽप्यत्र प्रह्लादादिवृद्धे काऽपि
भक्ता भवन्त्येता धर्मे पुनरुदयिष्यति, तस्मादौकिमक्षायधर्मा
माहाकरनं बुद्धकरणमवाचितमित्यत आह—धर्मे नष्ट इति ।
उत कूलमवतिष्ठमपि कुल धर्मे नष्ट सति अधर्मोऽभिभवति,

व्याप्तातीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तेनाप्येऽपि कोऽपि तथा न भव
तीत्याह—अधर्माभिभवादिति । अधर्माभिभवादधर्म-
व्याप्ता कुलक्षयं प्रदुष्यन्ति व्यभिचारिदिदोपयुक्ता भवन्ती-
त्यर्थः । स्त्रीषु दुष्टासु जातासु वर्णसङ्करो जायते । वार्ष्णेयति
सम्बोधनं सकूलोत्पन्नानां तथा च कुलेऽनुचितमिति ज्ञापि-
तम् ॥ ४१ ॥ सङ्कराश्च नरक एव स्यादित्याह—सङ्कर
इति । सङ्कर कुलस्य नरकायैव भवति । एवकारेण पापमा-
यानन्तरं नरकोद्वरणपरभाषां ज्ञापितः । कुलभानामप्यपि पित-
रश्च पतन्ति इत्यधर्माप्राप्तिताज्जहिलाकेभ्यः । हीति पुनश्चा-
वमर्थः । यता लुप्तपिण्डोदकक्रिया लुप्ता पिण्डात्का-
त्रिधा येषाम् ॥ ४२ ॥

नी० भा० दी०—प्रणश्यन्ति अनुष्ठातृणां वृद्धानामभावात् अवशिष्ट बालादिरूपं वशं धर्मलोपाधर्मोऽभिभवति
॥ ४० ॥ दुष्टासु पुत्रार्थं वर्णान्तरमुपासीनान् ॥ ४१ ॥ कथं तर्हि जामदग्नयेन रामेण क्षत्रियेषु हतपुत्रत्विष्य पुन-
पुनर्मोक्षणभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायत ? कथं वा धृतराष्ट्रदीना असङ्करजत्व ? इत्याशङ्क्याह—पतन्तीति ।
हिन्द्वो वैदिधीं मसिद्धिं चोत्तयति । सा हि 'न शपो भस्मे अन्यजातमस्ति' [कृ. पा. २।६] इति श्रुतिः ।
अन्यस्माज्जातं शपोऽपत्यं नास्तीति तदर्थं, 'अन्योदयो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममाय पुत्रः' इति यादवच-
नाच्च । 'ये यजामहे' इति शास्त्रात् ये वयं मन्तव्यं वयं यजामहे इत्यर्थकादुष्यमानस्य पित्राद्. सशयमस्तत्वादय-
मपि पितेवति निश्चयस्य दुस्साध्यत्वात् । मन्त्रश्च—'योऽहमस्मि स सन्त्यजः प्राक्षणेऽथेवादश्च । न चैतद्विदो
प्राक्षणा स्मो वयमप्राक्षणा वा' इति । तस्माद्वीजपतरेव पिण्डादिप्राप्तिर्न तु क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिण्डोदकक्रियत्वा-
दवश्यं पितृणां पातो भवति । क्षेत्रपुत्रकृतिस्तु इह लोके वनस्थापनमात्रपरा, न तु तत्र क्षेत्रपतेः कश्चिदा-
सुमिदक उपकारोऽस्ति, यदाह्वयः पुत्रवितोषान् । अयं च सङ्करोऽस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यमस्मान् वाभिप्यत
एवमिति भावः ॥ ४२ ॥

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

आ. गि. टी.— कुलधर्मप्रयुक्तानामेतेषां हतैर्दोषैर्वर्णसङ्करहेतु-
भिर्जातिप्रयुक्ता वंशप्रयुक्ताश्च धर्माः सर्वे समुत्पाद्यन्ते तेन
कुलधर्मकारणाद्युदात्तपरतिरेव भेदमीत्याह— दोषैरिति ॥ ४३ ॥
किञ्च जातिधर्मेषु कुलधर्मेषु चोत्पन्नेषु तादृशधर्मविधानां मनुष्या-

णामनधिकृतानां नरकपतनग्रीव्यादनर्थकरमिदमेव हेयमित्याह—
उत्सन्नेति । वयोक्तानां मनुष्याणां नरकपातस्याऽऽवश्यकत्वे
प्रमाणमाह— इत्यनुशुश्रुमेति ॥ ४४ ॥

रा. भा.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वे. ता. चं.— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

ह. पै. भा.— उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम्— एतैर्धर्मनाशधर्माभिभवदिलक्षणैर्वर्ण-
सङ्करकारकदोषैः कुलघ्नानां जातिधर्माः सत्रियत्वप्रयुक्ता धर्मास्तथा शाश्वताः कुलधर्माः पारम्पर्यगता
वंशधर्माश्चेत्साद्यन्ते लुप्यन्ते, तेषामाचरणं न भवति । चकारादाश्रमधर्मादयो गृह्यन्ते ॥ ४३ ॥
उत्सन्नेति । मो जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलधर्माधर्मादिधर्माणां मनुष्याणां नरके
नियतं नियमेन वासो भवतीत्यनु वारंवारं व्यासादिभ्यः शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् ॥ ४४ ॥

वै. प्र. गि.— ननु साङ्ख्यदोषयुक्ताः कुलस्य नरकोऽस्तु,
कुलघ्नानां तु कथं नरक इत्यत आह— वर्णसङ्करकारकैः कुल-
घ्नानामेतेर्दोषैः शाश्वता वर्णधर्माः कुलधर्माश्च-चकारादाश्रम-
धर्मादयश्च-उत्साद्यन्ते विलीयन्ते । तथा च वर्णाधर्मादिधर्म-
नाशरूपाङ्गवर्णसङ्करकारित्वाच्च कुलघ्नानामपि नरको दुर्निवार
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तर्हि कुलघ्नानामेव नरको युक्तः, न कुलस्ये-
त्यत्राह— उत्सन्ता विनष्टाः कुलधर्मा एवम् । जातिधर्मादी-

नामन्युपलक्षणमिदम् । अनुशुश्रुम श्रुतिस्मृतिस्त्रिष्वङ्गं श्रुत-
वन्तः; न तु स्वकल्पनेत्यर्थः । वर्णाधर्मधर्मलोपात्कुलमपि
पापिष्टमेव जातमिति तस्यापि नरकः शास्त्रोक्त इति भावः ।
ननु वर्णसङ्करकारिणं स्वां त्वत्कुलमपि सङ्कीर्णमहं शक्तिष्यामि,
किमिति नरकाद्विभेदि ? इत्यतः सम्बोधयति— जनार्द-
नेति । पापिष्टजनानिनाजानास्त्वश्रुतिस्मृत्यतिलङ्घितया त्वमेव
नरकयातनाभिरुच्यसीति शास्त्रविपत्तिरिष्यमिमावः ॥ ४४ ॥

व० ल० टी०— ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पु. अ. त.— किञ्च कुलघ्नानां । नरको भवत्येवात्र किं
वाच्यम् ? वतस्तस्मिन्धासर्वत्रैव भूमौ धर्मेनाशो भवती
त्याह— दोषैरैतैरिति । दोषैरैतैर्वर्णसङ्करकारकैरैतैः कुल-
घ्नानां दोषैर्जातिधर्माः शाश्वताः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते लुप्यन्त
इत्यर्थः । चकारेणधर्मादिधर्माश्च परिगृह्यन्ते ॥ ४३ ॥ एवं

सर्वधर्मलोपात्सर्वेषां नरकलोको भवतीत्याह— उत्सन्नकुल-
धर्माणामिति । हे जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां
नियतं नरके वासो भवतीति वयमनुशुश्रुम, श्रुतवन्त इत्यर्थः ।
जनार्दनेति सम्बोधनेन त्वमन्यन्धरहितास्तथा भवन्ति
अविद्यासम्बन्धादिति ज्ञापितम् ॥ ४४ ॥

नी० भा० टी०— एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां— दोषैरिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

घातैराप्या रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आ. गि. टी.— राज्यप्राप्तिप्रयुक्तमुद्योगलुब्धतया स्व
जनहिंसायां प्रवृत्तिरस्माकं शुभदोषविभागविज्ञानवनामतिक्रष्टेति
परिगृह्यतयः यत्राह— अहो वतेति ॥ ४५ ॥ यत्रेयं युद्धे विमुक्त

सन्परपरिमत्प्रतीकारसहितो बलैवास्तर्हि स्वां शस्त्रपरिग्रहदितं
अनु शस्त्रपाणयो घातैराप्या निगूढीयुदित्याशङ्क्याऽऽह— यदीति ।
प्रायनाणादिप्र घृतेषु धर्मैः प्राणव्युत्सर्गमिदमिति भावः ॥ ४६ ॥

रा. भा.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ॥ वे. ता. चं.—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ह. पै. भा.—अन्युपधाध्यवसायेन सन्तप्यमानतयाऽऽह—अहो वतेति । अहो वत कष्टं यत्परमेश्वरस्य तव सन्निधानेऽपि वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता व्यवसायं निश्चयं गताः । किं तन्महत्पापं कर्तुं ? यद्वाज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यताः उदतिशयेन यत्नवन्तो यताः ॥ ४५ ॥ एवं सन्तप्तो सन्त्युपमेधाऽऽशासानोऽर्जुन आह—यदोति । यदि शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा अप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वीणं मामशस्त्रं रणे सङ्ग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति चेत्तर्हि तद्धननं मे मम क्षेमतरं पापस्यानुत्पत्तेर्हेतोरत्यन्तं हिततरं भवेत् ॥ ४६ ॥

वै. प्र. सि.—एष कुलक्षयकृत दोष प्रदर्श्य तन्निमित्तं मात्मानमदशोचन् आह—अहो इत्याश्रयं । यतेति रेंदे । महत्पापमिति । स्वजनस्य एव प्रथमतः पापम्, तनुपरि कुलक्षयदोषो मिलित इति महापापमित्यर्थः । कर्तुं व्यवसिता अभ्यवसायं कृतवन्त । घयमिति बहुवचनेन युधिष्ठिरभीमादयोऽप्येतद्दोषयिषा पापादस्माभिवर्तनीया इति सूचितम् ॥ ४५ ॥ मन्येयं युद्धमारभ्य अस्माभिर्युष्मां पारं प्रसारं धार्तराष्ट्रा निहन्सुरिति चेदिष्टापत्तिः, कुलक्षयपर्यवसितात् स्वजनवधमहापातकतः स्वमरणस्यैव श्रेयस्वात् ; तच्च मरणं लोके द्वेषा भवति, एक तावत्परं सह युज्यमानस्य

तेर्मरणम्, अन्यस्तु न्यस्तशस्त्रतया तृतीयां स्थितस्य परिनिहतं नम् ; द्विविधमपि तत्स्वजनवधाद्गिरिष्ठमेव, तत्रापि द्वितीयं परिहृतम्, तत्र स्वजनवधस्यैवाप्रसक्ते पापशङ्कान्यकाशात् ; प्रथमं स्वनीदशावात्पापशङ्कात्कन्दितम्, अतश्च द्वितीयमेव मरणं ममास्तिव्यभिप्रेत्याह—यदोति । चिकीर्षितेऽस्मिन् रणे अप्रतीकारम्, प्रयुक्तास्तेषु प्रत्यक्षप्रयोगः प्रतीकारः, तद्वद्विहितम् । अत्र हेतुः—अशस्त्रं न्यस्तशस्त्रं मां यदि दाक्षपाणयो धार्तराष्ट्रा हन्युः, तदा तद्धननं मे क्षेमतरं प्रशस्ततरं भवेत् । मे क्षेमतरमित्यनेन न्यस्तशस्त्रहन्तारो धार्तराष्ट्रा एवं पापिणी भवन्तीति सूचितम् । तत्राप्यव्यवहारस्य कृतम् ॥ ४६ ॥

व० त० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पु अ त.—नयेतादृशी बुद्धिश्रेयसा पूर्वं कथं युद्धं व्यवसायं कृतं ? इत्याशङ्क्य पूर्वमज्ञानाकृतमिति पश्चात्ताप करोति—अहो यतेति । यतेति रेंदे । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता, अभ्यवसायं कृतवन्त इत्यर्थः । पापस्वरूपमेवाह—यद्वाज्येति । यदस्मात्कारणाद्वाज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यता, उद्यमं कृतवन्त इत्यर्थः । अहो इत्याश्रयम् । यतो राज्यसुखं स्वजनं सहैव स्वजनार्थं वा, तागेव हन्तुं

मुद्यता इत्याश्रयम् ॥ ४५ ॥ ननु त्वं चेन्न हनिष्यसि तदैते त्वां हनिष्यन्त्येवेति चेत्तत्राह—यदि मामिति । धार्तराष्ट्रा अन्धापर्यायानि यदि वा अप्रतीकारमहत्प्रतीकारमशस्त्रं दाक्षपाणयैर्हृतं मां दाक्षपाणयो सन्तो हन्तुं हनिष्यन्ति तन्मे क्षेमतरं भवेत्, कल्याणरूपं भवेदित्यर्थः । पूर्वकृतमभ्यवसायप्राप्तिकारणं भवेदित्यर्थः । अजिपासस्त मा हनिष्यन्ति चेत्तदा क्षेमरूपं भवेत्, तव सन्निधौ मरणे च क्षेमतरं भवेदिति भावः ॥ ४६ ॥

नी० भा० दी०—॥ ४५ ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्क्षेपे स्थोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां सहितायां वैयासिक्यां भोष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु प्रज्ञविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आ. सि. टी.—यथोक्तमर्जुनस्य कृतान्तं सङ्ग्रहो धृतराष्ट्र राजानं प्रति प्रवक्षितवान्मेव प्रवेदनप्रकारं दर्शयति—परमिति । प्रदर्शितेन प्रमाणेन भगवन्तं प्रति विज्ञापय कृत्वा

शोकमोहाम्भ्यां परिभूतमानसः सन् अर्जुन सङ्क्षेपे युद्धमध्ये शरेण सहितं गाण्डीवं रथकत्वा न योत्स्येऽहमिति युद्धमध्ये रथस्थं सन्त्यासमेव प्रेयस्कर्तव्योपविष्टवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति धीमत्परमदशविज्ञानकान्त्यायं श्रीमच्छुदानन्दसूत्रशास्त्रादभिधान्दशानविरचिते

धीमद्भगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीपार्वत्युवाच—

भगवन्सर्वतत्त्वज्ञ श्रीविष्णोस्त्वत्प्रसादतः ।
श्रुता नानाविधा धर्मा लोकनिस्तारहेतवः ॥ १ ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि गीतामाहात्म्यमप्यहम् ।
श्रुतेन येन देवेश हर्षो भस्तिर्यियर्धते ॥
तद्ब्रह्मस्वाधुना देयं यथैह तत्र बहुमा ॥ २ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अतसीपुष्पसङ्काशं खगेन्द्रासनमच्युतम् ।
शयानं शेषशय्यायां महाविष्णुमुपासमहे ॥ ३ ॥
कदाचिदासने रम्ये सुखासीनं मुरद्विषम् ।
आनन्दविशी लोकानां लक्ष्मीः परच्छ साक्षात् ॥ ४ ॥

श्रीरुवाच—

शयालुरसि दुग्धाब्धौ भगवन्केन हेतुना ।
उदासीन इधैश्वर्ये जगन्ति स्यापयन्नपि ॥ ५ ॥
ईश्वर उवाच—

इति देव्या वचः श्रुत्वा मुरमिद्रागमर्मितम् ।
उवाच ऋक्षण्या घाचा विरमयस्मेरलोचनः ॥ ६ ॥
श्रीभगवानुवाच—

नाहं सुमुखि निद्रालुर्निजं माहेश्वरं महः ।
दृष्ट्वा तत्त्वानुवर्तिन्या पश्याम्यन्तर्निमग्नया ॥ ७ ॥
कुशाग्रया धिया देवि यदन्तर्वाङ्मनो हृदि ।
पश्यन्ति यच्च वेदानां सारं मीमांसते भृशम् ॥ ८ ॥
तदेकमक्षरं ज्योतिरात्मरूपमनामयम् ।

अक्षण्डानन्दसन्दोहं निष्पन्दि द्वैतवर्जितम् ॥ ९ ॥

यदाश्रया जगद्भूतिर्यगमया चानुभूयते ।

त येन रहितं किञ्चिज्जगत्त्रयं चराचरम् ॥ १० ॥

निर्मम्य बहुधाऽऽलोक्य वेदशास्त्राम्बुधिं सुधीः ।

द्वेषायनो यदासाद्य गीताशास्त्रं निस्पृहवान् ॥ ११ ॥

यदास्याय महानन्दानन्दीकृतमनाः सदा ।

निद्रालुरिव देवेशि दुग्धाब्धौ प्रतिमामि ते ॥ १२ ॥

ईश्वर उवाच—

इति तस्य मुक्तापारमेतमानन्दं वचः ।
प्रहर्षात्कुललोलाक्षीं लक्ष्मीं श्रुत्वा विसिम्पये ॥ १३ ॥

श्रीरुवाच—

भयानेव हर्षकेन्द्रा ज्येयोऽसि यमिनां यदा ।
तस्मात्तत्त्वः परं यत्तच्छ्रेष्ठं कौतुहलं हि मे ॥ १४ ॥
चराचराणां लोकानां कर्ता ह्यहं स्वयं प्रभुः ।
यथा स्थितस्ततोऽन्यस्त्वं यदि मां बोधयान्युत ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मायामयमिदं देवि । वपुर्मे न तु तात्त्विकम् ।
सृष्टिरिष्टियुपसंहारमिजाजालोपशृङ्खितम् ॥ १६ ॥
अतोऽन्यद्वात्मनो रूपं कृतद्वैतव्यजितम् ।
भाषामाश्रयिनिर्मुक्तमाद्यन्तरहितं प्रिये ॥ १७ ॥

शुद्धसंयित्प्रभालामपरानन्दैकसुन्दरम् ।

स्वप्नेश्वरमामैक्यं गम्यं गीतासु कौतितम् ॥ १८ ॥

ईश्वर उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो देवी देवस्यामिततेजसः ।

शङ्कमानाऽहं चाक्येषु परस्परविरोधिताम् ॥ १९ ॥

श्रीरुवाच—

स्वयं चेत्परमानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।

बोधयति कथं गीता इति मे छिन्धि संशयम् ॥ २० ॥

ईश्वर उवाच—

धियः श्रुत्वा वचो युक्तमितिहासपुरस्सरम् ।

आत्मानुक्तामिनां दृष्टिं गीतां व्योधिलग्नान्मनुः ॥ २१ ॥

अहमात्मा परेशानि परापरधिभेदतः ।

द्विधा ततः परः साक्षी निर्गुणो निष्कलः शिवः ॥ २२ ॥

अपरः पञ्चयन्त्रोऽहं द्विधा तस्यापि संस्थितिः ।

शब्दार्थभेदतो यावो यथाऽऽत्माऽहं महेश्वरः ॥ २३ ॥

गीताया वाक्यरूपेण यन्निरुच्छिद्यते दृढः ।

मदीयः पाशकथोऽयं संसारविषयात्मकः ॥ २४ ॥

यद्भ्यासपराधीनः पञ्चयन्त्रो महेश्वरः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा गीताशास्त्रमहोदधेः ॥ २५ ॥

इदं परमभेदेन बोध्यते भवभीरुभिः ।

तमपृच्छद्विदं वाक्यमहत्प्रत्यङ्गसंस्थितम् ॥

माहात्म्यमितिहासं च सर्वं तस्यै न्यवेदयत् ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शृणु सुश्रोणि वक्ष्यामि गीतासु स्थितिमात्मनः ।

वक्त्राणि पञ्च जानीहि पञ्चाध्यायाननुकृमात् ॥ २७ ॥

दशाध्यायानुजञ्चैकमुदरं द्वे पदाम्बुजे ।

एवमष्टादशाध्यायी चाङ्गमयी भूर्तिरेश्वरी ॥ २८ ॥

जानीहि ज्ञानमार्गेण महापातकनाशिनी ।

अत्राप्यायं तदर्थं या श्लोकमार्धोपमेव च ॥

अन्यस्यति सुमेधा यः सुशर्मैव स मुच्यते ॥ २९ ॥

श्रीरुवाच—

सुशर्मा नाम को देव किञ्चातीत्यः किमात्मकः ।

कुत्रत्यस्तस्य वै मुक्तिः केनाजायत हेतुना ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुशर्मा नाम दुर्मैधाः सीमा पापात्मनामभूत् ।

अनान्नायविदो धरो विप्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

न ध्यातं न जपो होमो नैव चातिथिपूजनम् ।

केवलं विषयेष्वेव लाम्पट्येनाभ्यस्यत ॥ ३२ ॥

हलेन विलिप्तमूर्ध्नि पर्णजीवी सुरप्रियः ।

मांसोपहारैः सुचिरं कालमेवं निनाय सः ॥ ३३ ॥

आनेतुकामः पर्णानि पर्यटन्पिपाटिकाम् ।

ततः कालेन दष्टोऽभूत्कालसर्पणं मृदधीः ॥ ३४ ॥

कालधर्म समासाद्य गत्वाऽथ निरयान्वहन् ।
पुनरागत्य मर्येषु पलीवर्दित्वमेयिवान् ॥ ३० ॥
पहुना केनचित्कीतस्ततः स्वजीवनाय सः ।
वहनृष्टेन शरदः सप्ताष्टौ कष्टतोऽनयत् ॥ ३६ ॥
कदाचित्पहुना उच्चैश्चिरमावर्तितो जवात् ।
पपात तरसा भूमौ मूर्च्छा च प्रतिपेदिवा ॥ ३७ ॥
यिकीर्णोद्गो विवृत्ताक्षः फेनसन्ततिमुद्गिरिम् ।
न जीवति न मृत्युं वा प्रतिपेदे कुकर्मणा ॥ ३८ ॥
कौतुकाकण्टलोलैः स्मिस्तस्मिन्नसमागमे ।
श्रेयसे तस्य सुकृती कश्चित्पुण्यं वर्तार्षवान् ॥ ३९ ॥
कर्माणि स्वान्यनुस्मृत्य वदुन्त्ये च केचन ।
गणिका काऽपि तत्रस्था लोकयात्रावर्तिनी ॥ ४० ॥
अज्ञातनिजपुण्या सा किञ्चिदुत्सृष्टमभूत् ।
परेतनगरीमादौ स नीतः कालकिङ्करैः ॥ ४१ ॥
गणिकादत्तपुण्येन पुण्यवानिति मोचितः ।
पुनरागत्य भूलोकं कुलशीलवतां गृहे ॥ ४२ ॥
द्विजन्मनामसौ जज्ञे जार्तिं स्वामनुसंस्मरन् ।
काले महति जिह्वास्तु श्रेयः स्वाज्ञाननोदनम् ॥ ४३ ॥
उपेत्य गणिकां दत्तं व्यापयित्वा स पृथ्वा ॥
आचष्ट सा शुको नित्यं पञ्जरस्थः पठत्ययम् ॥ ४४ ॥
तेन पूतान्तरात्माऽहं तत्पुण्यं पयकल्पयम् ।

ताभ्यां शुक्रस्तु पृष्टोऽसौ व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥
आख्यायिकां पुरा वृत्तां स्मृत्वा जार्तिं विजृम्भयि ।
शुक्र उवाच—
पुरा चिद्वानहं भूत्वा वेदुष्यस्मयमोहितः ।
रागद्वेषेण विह्वत्सु गुणतत्त्वपि मत्सरी ॥ ४६ ॥
कालेताहं ततः प्रेत्य प्राप्य लोकाङ्गुस्तितान् ।
तोऽहं कीरकुलेऽभूयं सहरावतिनिन्दकः ॥ ४७ ॥
कालधर्मेण दुष्कर्मा पितृभ्यां च वियोजित ।
निदाघेऽपानि सन्तप्त आनीतोऽस्म्यपिपुङ्गवै ॥ ४८ ॥
पाठितः पञ्जरस्थोऽहमाश्रमे महदाश्रमे ।
आवर्तयद्भयो गीतानामाद्यमध्यायमादरात् ॥ ४९ ॥
भुत्वा ऋषिभूमास्थे पाठं चाकर्त्तुं मुहुः ।
एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्वागुरिधौरर्कमहत् ॥
मासाहत्य तदाऽकीर्णादिति वृत्तमुदाहृतम् ॥ ५० ॥
श्रीमद्ययानुवाच—
अध्यायोऽयं पुराऽऽप्नोतो येन पापमनोदयम् ।
पूतान्तरात्मा येनासौ मोचितश्च द्विजोत्तम ॥
एवमन्योन्यमाभाष्य तन्माहात्म्यं प्रदास्य च ।
ते जपन्तोऽनिशं धीरा मुनितमाहो प्रवेदिरे ॥ ५२ ॥
तस्मादध्यायमाद्यं यः पठते शृणुते तु यः ।
अभ्यसेत्तस्य न भवेद्भवाभ्मीधिर्दुरन्तर ॥ ५३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे सतीश्वरसंवादे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायः

महिमकथनं नाम एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परिक्षिप्तम् ।

टिप्पणी—अ. १ श्लो. १ पृ. २५—कुरुक्षेत्रमिति भूमध्यरेखासत्रो विस्तीर्णं समग्र भूभदेश उच्यते । तत्र कुरु क्षेत्रप्रप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं महाभारत (स प ५३१२)—‘पुरा च राजर्षिवीरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तज्ज्ञा । प्रकृष्टमे-
तत्कुरुक्षेत्रा महात्मना ॥ कुरुक्षेत्रमितीह वषटे ॥’ इति । तन्मयादाऽप्युक्ता तत्रैव—‘तन्नुक्तान्नुक्तयोर्वैदन्तर रामहृदना च मय-
कुक्ष्य । एतत्कुरुक्षेत्रमन्तराद्यत्र प्रजापतेस्तत्रैवेदिकुच्यते ॥’ (व प ८३१२० स. प. ५३१२४) इति ॥ ॥ नीलकण्ठस्तु—
‘मनसाऽन्यत्रिकात्मस्य कुरुक्षेत्रे युधिष्ठि । पापानि विप्रमयन्ति मङ्गलोकं च गच्छति ॥’ (म भा व. प. ८३१६) इति
श्लोकव्याख्याया ‘इतिस्त रौतीति कुरु पापम्, तस्य क्षेत्रगन्त्रायत इति कुरुक्षेत्र पापनिवर्तकम्’ इति निरवोचत ॥ ॥
श्रीहृसयोगिनाम्ये तु “प्रसिद्धाना हि तेषा तेषां दर्शनाना श्रयमेव प्रकथ्येन तत्तत्तन्मसमप्राप्त्यसंग्रहं शब्दतोऽर्पितो वा मनाङ्क-
सूचितो भवितुमर्हति” इति नियममनुसृत्य ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ इत्यादिप्रथमश्लोकस्य द्वाभ्यां वाक्याभ्यां समप्रधीर्गीतार्थ-
सङ्गोष्ठीं शब्दसंक्षेपं व्याख्यातो भवतीति विज्ञापयते । अत्र च ‘धर्मक्षेत्रे युपुस्तत्र समपेता मामकाः किमकुर्वत ?’ इति प्रथम
वाक्येन योगमन्त्रविद्यापूर्वकारणार्थमुक्तद्वन्द्ववाचिकादिनियतानुष्ठेयसाराङ्गव्यवसायानुगतमन्त्रस्य श्रुदाऽद्वययोगमन्त्रविद्याधिका-
रिणि प्रथम धर्मेण, ‘कुरुक्षेत्रे युपुस्तत्र समपेता पाण्डवाश्च किमकुर्वत ?’ इति द्वितीयवाक्येन तयोमन्त्रविद्योत्तराण्यवधूत-
श्रुदयोमन्त्रविद्योत्तराण्येवमन्त्रसाराङ्गव्यवसायानुगतमन्त्रस्य श्रुदयोगमन्त्रविद्याधिकादिनि पुनर्हीतव्यत्वेन सवैध व्याख्यात
भवति” इत्युक्तम् ॥ ॥ अथ चात्र ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रेपदाम्या प्रतिपादयमानं प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यञ्जकं बौद्धिकं धर्मद्वयं सूच्यते । तथा
हि—‘धर्मपदेन प्राजिज्ञान एव धर्मो बोध्यते, ‘नोदान्दण्डयोऽर्थो धर्मः’ (अ सू. १.१.१२) इति तज्ज्ञाप्यते । तस्य धर्मस्य
वर्णयतेद्वैद्वैध निमित्तं द्वाभ्याम् श्रेयसिब क्षेत्रम् । उक्तं मनुना—‘कुरुक्षेत्रं च मत्स्याद्य पञ्चाला शूरसेनका ।’ (१.१.१९) इत्यायतु
मन्य ‘एषा धर्मस्य नो योनि समासेन प्रकीर्तिता ।’ (१.२.५) इति ॥ ॥ कुरुक्षेत्रेन च परमात्मविधीयते ‘आत्मा हि
शुद्ध परमेश्वराख्यो यतश्च सर्वं कियतं क्षणेन । तत् परोऽयं कुरुक्षेत्रोऽर्पितं स एव कर्ता परम स्वतन्त्र ॥’ (म भा शु प म
पो. दा ५. २.५.१) इति जवनान्न । तेन तदासिद्धास्तीमृतो निवृत्तलक्षणो धर्मो लक्ष्यत इति ॥ { इतोऽग्निमे ९० पृष्ठे— }

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः २]

नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साद्व्ययोगधीः ।

द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

गीतार्थसंग्रहस्था ।

एवमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धानिवृत्तस्यास्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया साङ्ख्यबुद्धिस्तत्पूर्विका च असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोग-विषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञता योगसाधनभूता द्वितीयाध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्— 'नित्यात्मासङ्ग....तन्मोह-शान्तये' इति ।

संख्यया बुद्ध्या अवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम्, तद्विषयबुद्धिः सांख्यधीः । नित्यात्मासङ्गकर्महागोच-रेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्महाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्रज्ञता, ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । सा साध्यत्वेन लक्ष्यस्याः सा तथोक्ता । तन्मोहशान्तये उक्तप्रकारस्य वर्जुनस्य देहात्मा-दिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

[५९ पूर्वपृष्ठोर्ध्वरिता टिप्पणी]

— 'समवेतायुत्सव' इत्येक सामासिकं वा पदं 'मामराः' इत्यस्य विशेषणम् । नास्ति युयुत्सवेऽपि ते अयुत्सवः । युयुत्सुनां धृतराष्ट्रस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्रः । तदुत्पत्तिरुक्ताऽऽदिपर्वणि (११५।४१-४२) 'माध्यायी द्विरयमानायामुदरेण वि-र्धता । धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्या पर्यचरत् किम् । तस्मिन् सकसरे राजन्धृतराष्ट्रान्महायशाः । अग्रे भीमास्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो-दय' इति । स च युद्धारम्भे एव पाण्डवपक्षे प्रविष्टः । तदुक्तम्— 'ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य सुतोस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विधाव्य दुर्मुनिम् ॥' (म. भा. भी. प. ४३।१००) इति । अतो युयुत्सया समवेता धृतराष्ट्रा अयुत्सव एवासन्ति युक्तेतत् । 'इह समवर्षरस्येणोऽयं प्रविश्यैकीभवेत्' इति तत्त्वबोधिनी । न च गीतोपदेशोत्तरमेव युयुत्सुना दुर्बोधः पक्षत्यागादन धृतराष्ट्रस्य तज्ज्ञानायोगेन निर्दिष्टार्थस्यायुत्सव आन्यम्, 'सङ्गयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हतो भीष्मः शान्तनवो भरताता पितामहः (म. भा. भी. प. १३।३) इत्यादिना तेन प्रणेव सङ्गयात् सङ्गोपतः समस्तस्य हृतान्तस्य हातरवात् ।

— अघिगीता ।

श्लो. २।३ पृ. २८— व्यूहं वज्राख्यव्यूहं वनया स्थितम् । 'एष व्यूहमि ते व्यूहं राजसत्तम दुर्जेयम् । अचलं नाम वज्राख्यं विंशति वज्रशणिना ॥' (म. भा. भी. प. १९।७) इत्यर्जुनवाक्यात् । यद्यपि 'एष व्यूहमि ते—' इत्यादिपूर्वोदाहृत-वाक्यादिसङ्गर्भात्पाण्डवसेनाव्यूहोऽर्जुनैव विहित इति प्रतीयते, तथापि श्रुत्युपनस्य प्रचानसेनापत्तिस्वादनं ह्युपदेशेनेत्युच्यम् । नीलकण्ठोक्तोऽपि हतुर्गुणः ।

— अघिगीता ।

पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	पं.	अशुद्धिः	शुद्धिः
९-१	११	कृत्वामनत्	कृ स. १।२।७-६	१६	८	परमार्थसंबोधा	परमार्थसंबोधा-
१०-१	२४	व्याख्या केन-	व्याख्याकेन-	१७	४	हन्वात	हन्वात,
१२-१	८	पाठद्वन्द्व-	पाठात् । बहु-	१८	१४	शुर्वादिहन्	शुर्वादिहन्
१२-१	१३	व्याख्येयताप्रामाण्ये	व्याख्येयता प्रामाण्ये	१८-२	२२	भक्तिरीयुष-	भक्तिरीयुष-
१२-२	२३	नग्नं अदर्शने	'नग्नं अदर्शने'	२६-१	३८	यद्यत्तम्,	यद्यत्तम्,
१२-२	१७	वाची वाऽऽ-	वाची वाऽऽ-	२७-२	१५	अयुत्सुसिद्धि	अयुत्सुसिद्धि
१२-२	३०	वेदार्थ-	वेदार्थ-	२७-२	२९	संगोच स...	सम्बोधयन् ..
१३-१	१३	प्रयुक्तम्, यदाह-	प्रयुक्तं यदाह भास्वर-	२८	४१	सर्वा कथा	सर्वा कथा
		भास्वर । पात्र संगतम् ।	'शास्त्र-...सङ्गतम्' इति	२९	१५	'अविमक्त	'अविमक्त
		इति तद्वत् । टिप्प-	सङ्गतः शृणा ..	३०-१	३०	प्रथमकौरव...	प्रथमं कौरव...
१५-२	१४	न, यम ।	न सप्त ।	३०	१०	वीरवरेव	वीरवरेव
१५-२	३१	ईश्वर...	ईश्वर...	३१	२४	श्रुत्युक्ता ..	श्रुत्युक्ता...

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २ ।

अर्जुनस्य युद्धोपरतिं श्रुत्वा प्रहृष्टं धृतराष्ट्रं प्रति तद्वर्षनाशनं
सञ्जयवचनम् । युद्धप्रवृत्तिपरं भगवद्वाक्यं च ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ! ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतत्स्वयुपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

‘अहिंसा परमो धर्मो मिश्राराजं च’ इत्येवमज्ञपयत्वा युद्धा
युद्धैरमुल्लस्यमानं धृत्वा त्वपुनाणा राजैश्वर्यमप्रचलितमवधार्य
स्वस्वहृदयं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा तस्य दुराधामपनेष्यामीति मनोपया
सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह— सञ्जय इति । परमेश्वरेण स्मर्य-
माणोऽपि कृत्याङ्गस्य सहसा नार्जुनः सस्मर, विषमैयप्रयुक्तस्य
शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वात्, तथापि तं भगवान्नोपक्षितवानि-
त्याह— तं तथेति । तं प्रहृत्य पार्थ तथा स्वजनमरणप्रमददर्श-
नेन हृषया करुणयाऽऽविष्टमधिष्ठितमधुभिः पूर्णं समाकुले वैज्ञपे-
यस्य तमधुव्यासतरलाजं विपीदन्तं शोचन्तमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं
शोषपतितं वचनं मधुनामानमधुरं सूदितवानिति मधुसूदनो
भगवानुक्तत्वात्, ॥ १ ॥ यथोक्तमर्जुनमुपक्षितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्वाक्यमित्यपेक्षायामाह— श्रीभगवानिति । कुतो हेतोस्तत्त्वा-
त्त्वां सर्वज्ञविश्वप्रवरं करुणं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धात्पराङ्मु-
खत्वं विषमे सम्यक्त्याने समुपस्थितं प्राप्तम् ? अनार्यैः शास्त्रार्थ-
मभिद्विजुष्टं चेति तम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गनिर्हं— प्रत्यवायकारणम्,
इह चाकीर्तिकरमयशस्करम् । अर्जुनमात्रा प्रख्यातस्य नव-
नैतद्युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ पुनरपि भगवानर्जुनं प्रत्याह— क्लैब्य-
मिति । क्लैब्यं क्लौषभावमर्थेयं मा स्म गतो मा गाः ।
हे पार्थ प्रयातनय ! न हि त्वयि महेश्वरेणापि कृताह्वये प्रख्यात-
पौरुषे महामहिमन्चेतुषुपपद्यते । क्षुद्रं क्षुद्रत्वकारणं हृदयदौर्बल्यं
मनसो दुर्बलत्वमर्थेयं त्यक्त्वोत्तिष्ठ युद्धायोपक्रमं कुरु । हे पर-
न्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा सम्बोध्यते ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवमुपविष्टे पार्थे कुतोऽयमस्थाने समुपस्थितः शोकः ? इत्याक्षिप्य तमिमं विषमस्थं
शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिक्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति
श्रीभगवानुवाच ॥ १-३ ॥

वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ शोकापनोदनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।
सञ्जयवाक्याविच्छेदेऽपि ‘सञ्जय उवाच’ इति निर्देशोऽध्याया-
न्तरारम्भरूपयाऽप्योक्तिरुद्धारप्रतिपत्तिरिति । ‘त तथा’ इत्यादि
श्लोकत्रयं व्याख्यासि— एवमिति । ‘विपीदन्तस्य
पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुं एवमुपविष्टे पार्थे’ इत्युक्तम् ।
‘तथा’ इति अस्थान इत्यर्थः । इति च आन्तरो-
विषादः, ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं वाक्यतोकेनाप्यविष्टमित्यर्थः ।
विपीदन्तं पूर्वाध्यायोक्तरीत्या विषादं प्राप्नोतविष्टम् । मधु-
सूदनमात्रेण शोकमूलरजस्तमोनिवर्हणत्वं सूचितम् । अस्थाने
इति विषमसञ्ज्ञोपचरितार्थः । कश्मलमिदं मूढांशस्य शोकः ।
‘शोकसविमानश्च’ [११७७] इति प्रहृतत्वात् । प्रख्यात-

वंशरीर्ययुतादिसूचका अर्जुनं पार्थं परन्तपेति शब्दाः कौन्तेय
त्वात्त्वयि आक्षेपकाद्वृणोर्मां इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्यु-
क्तम् । कुतः शब्दश्च हेत्याभासस्य हेतुतां प्रक्षिप्य पिकाणम् ।
परान्तापयतीति परन्तरः । क्लैब्यमिह कातर्यम्, तद्वद्वयदौ-
र्बल्यशब्देन विज्ञेयम् । पूर्वश्लोकस्यविरोधेनानामप्यत्र कातर्यत्या-
ज्यताहेतुत्वादर्थतरास्तान्यप्यत्र सप्तमवति— तमिमं विषम-
स्थमित्यादिना । अतस्त्वेव्य आरम्भं दृष्ट्वा याता बुद्धिर्यथा ते
आर्याः विद्वांसः, तस्यैव तु अनार्याः । ‘अस्वर्ग्यम्’ इत्यत्रा-
विशेषात् स्वर्गशब्दं परलोकमात्रोपलक्षकं । नमश्चान् विरोधिपर-
तया स्वर्गशब्दनिर्दिष्टत्वमेहेतुविरोधित्वेऽर्थतरात्परलोकविरोधात्
परलोकविरोधिनिमित्तबुधम् । क्षुद्रसद्व्यस्य सञ्ज्ञोक्तकामावेना

पेक्षिवक्षुप्रविपयत्वायोगात् महत्तरसार्जुनस्य तथाविधावस्थापर्यलोचनाय काष्ठाप्राप्तं धृष्टत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं अति-
धृष्टम् इत्युक्तम् । कार्यं कारणोपचार इति वा, कारण-
त्यागस्य कार्यत्यागापेक्षया पूर्वोत्तरश्लेष्कफलितार्थविवक्षया वा

हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; अष्टहृदयवृत्तमित्यर्थः ।
'परन्तप' इत्यनेन ज्ञापित प्राक्प्रणिष्कर्षमभ्याहृत्योक्तं युद्धा-
योत्तिष्ठेति ॥ २ ॥ ३ ॥

हनुमत्कृतं पेशाचमाप्यम् ।

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह— तमिति । मधुसूदनः श्रीकृष्णस्तमर्जुनं तथा तेन प्रकारेण
कृपयाऽऽविष्टमशुपूर्णकुलेक्षणं विपीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण विपादं प्राप्तुमन्तं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥१॥
तदेव वाक्यं दर्शयति— कुत इति द्वाभ्याम् । हेऽर्जुन ! इदं कश्मलं मोहकलुषं विपमे सङ्कटे त्वां कुतो
हेतोः समुपस्थितम् ? अनार्यजुप्रमायैरसेवितम्, अस्वर्ग्यं स्वर्गस्यासाधनम्, अकीर्तिकरमयशस्करम्
॥२॥ तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह— ह्रैव्यमिति । हे पार्थ ! ह्रैव्यं मा स्म गमः कार्तर्यं मा प्राप्नुहि । त्वयि
विपम एतन्नोपपद्यते युक्तं न भवति । हे परन्तप ! धुष्टं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कार्तर्यं त्यक्त्योत्तिष्ठ ॥३॥

धीवेडटनायकृतं प्रहसानन्दगिर्याख्यं व्याख्यानम् ।

प्रथमेश्वरायै अर्जुनस्य शोकमोहौ वर्णितौ, द्वितीये तु
सनिश्चैकनष्टात्मनोपदेशोऽनुवर्ण्यते । तत्र तावत्पूर्वा
ध्यायान्ते अर्जुनेन सत्तार चापशुस्तुज्य शयार्थुपविष्टमित्या-
कर्ष्य तस्मिन्नुद्धकातरता तत्सारधर्मव्यवस्तद्वैद्ययुद्धोपरमातु-
नोदित्वे स्वेष्टसिद्धिं च मन्थमानं बहिरिवान्तरपि दृष्टिभ्यस्तथा
सर्वपाथं पृथराष्ट्रमालोक्य तदीयदुःखवसायनिरासाय सज्ज
स्तुवाचेत्याह भगवान्वायुरायण— सज्जय उवाच— इति ।
एवमप्येवमपि यत्र यत्र सज्जय उवाचेति धृष्टते, तस्य प्रयोजन
तत्र तत्रैव वक्ष्याम । अन्यथा सर्वथापि गीताशास्त्रस्य पृथ
राष्ट्रं प्रति सज्जपरिचरूपत्वात् विशिष्य कञ्चित्चित् 'सज्जय
उवाच' इत्यस्य वैयर्थ्यापातादिति ध्येयम् ।

सज्जयवाक्यमेवावतारयति— मधुसूदनस्तुवाचेति प्रथम-
मन्थनः । महता समस्तसारमन्त्रेण शृणु कञ्च प्रविश्य
न्यस्तशस्त्रतया शरीरार्थुपविष्टमिति तच्छब्दार्थः । तत्र हेतुगर्भ-
विशेषेण कृपयाऽऽविष्टमिति । मतिमत्तमेया भरणदुःख
मा भूदित्येवमाकारकश्चित्तवृत्तिविशेषेण कृपा, तयाऽऽवि-
ष्टम् । अनेन कृपाप्रयुक्तमेवावर्जुनस्य तत्तदवस्थाः, न तु भय-
प्रयुक्तम्, अतस्तस्मिन्नुद्धकातरता मा शङ्किष्टा इत्युक्तं भवति ।

नष्ट कथमर्जुनस्य धार्तराष्ट्रेष्वपि युद्धं दृष्ट्वा इत्युक्तं कृपा जाता,
तदाह— तथेति । तथारूपमेवैकं वदम्, सुस्पृष्टं समासः ।
तथाविधा या कृपा तथेत्यर्थः । यद्यपि धार्तराष्ट्रेष्वर्जुनस्य न
वस्तुतः कृपा भविष्यमर्हति, दीमानाशरणगतान्द्रिरूपस्थाने
पानिनेन एव परदुःखग्रहणेच्छात्मकचित्तवृत्तिविशेषस्य लोके
कृपारंजनं प्रतिहतया तेषु तदस्ममवात्, 'कुतस्त्वा कश्मल'
इत्यन्तराश्लेषं मोहापरपर्यायकश्मलत्वेनैव भागवता
तद्विरूपणात् । तथापि स्वजनतात्यामाहस्तादिभचिच्छति
रूपेण परिणतं प्रसिद्धकृपावैलक्षण्योत्पादकत्वात् तथेत्यर्थः । अथ कथं
विदेहिनाऽर्जुनेन तास्या मोहो न निरन्ता ? इत्याशङ्क्योक्तम्—
आविष्टमिति । आविष्टमाह पिशाचाद्यविराजति प्रयुज्यते ।
आविष्ट इवाविष्टः । यथा हि पिशाचवैराग्यविशेषेण स्वयसी-
दित्येते, तथा भयमपि स्वजनतात्यामाहोरेतेति न निवारते
प्राप्तोऽपमिति भावः । अत एव कृपां प्राप्तं इत्युक्तम् तस्या

स्वातन्त्र्यप्रयुक्तप्राक्प्रवृत्तौनाप कृपयाविष्टमिति कर्तृत्वनि-
र्देशः स्वार्थस्यमालम्बते । आविष्टपदोक्तमेव पिशाचाविष्ट
साधर्म्यं दर्शयति— अशुपूर्णकुलेक्षणं विपीदन्तमिति,
अशुभि पूर्णं व्याप्ते आङ्गुरे अस्वस्थे विहृते ईक्षणे वक्ष्णी
यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । श्लोके हि पिशाचाविष्टस्य नपने
वात्स्यायमाने विहृते च भवत, अकाण्डं पुत्रं विपादश्च भव-
तीति तत्साधर्म्योक्तिः । एवमभूतमर्जुनं प्रति इदमाह पिशा-
चोपाटनसिद्धमन्त्रस्यैव वक्ष्यमाणवाक्यं मधुसूदन उवाच ।

अत्र च इदमुवाचेत्यनेन भागवतोऽर्जुनीयमुद्धोपरमातुनो
दित्वप्रयुक्तं एतद्वैद्यस्य स्वेष्टसिद्धिदुराशा निरस्ता । यदि हि
न्यस्तशस्त्रमर्जुनं भागवाननुवर्तेत, तत्रैव स्वेष्टसिद्धिराशङ्क्या,
न त्वेषम्, किन्तु भागवानर्जुनं युद्धे प्रवर्तयित्वाप्येव 'कुतस्मा
कश्मल' इत्यादिवाचेति भावः । मधुसूदन इत्युक्त्वा मधु-
नामानं महादैव्यं निरुद्धितववस्तादृशपिशाचोपाटने को भव-
ति इति सूचितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाचेति । यद्यपि 'मधुसूदन उवाच'
इत्यनेन गतार्थमिदम्, तथापि अर्जुनमोहनिरासे शान्तौ
पदस्य एव मुख्यं कारणम्, अन्धकारनिवृत्तौ केवलद्वीपवत् ।
तत्र च मधुसूदन इव पराक्रमरूपक्रियाशक्तौर्नोपयोगी इति तदु-
पयुक्तज्ञानशक्तिरूपीकल्पप्रदर्शनाय भगवानुवाचेति पुनर्वच-
नम् । भगवच्छब्दो हि ज्ञानादिबहुगवचनं, 'येष्वयस्य स्म
यस्य वीर्यस्य यथातः श्रियः । शान्तवैराग्ययोश्चैव पण्णां भाग
इतीतरणा' [वि. पु. ६।५।७४] इति स्मरणात् ।

भगवद्वचनमेवावतारयति द्वाभ्याम्— हे अर्जुन ! त्वा त्वां
इदं 'हृष्टम् स्वजन' [१।२८] इत्यादि 'तन्मे क्षेमतर
भवेत्' [१।२६] इत्यन्तं पूर्वोक्त्यायोक्तं कश्मलं मोहं
तदेतु । तदेतु कृपायाच्छब्दम् । 'यच्छां तु कश्मलं मोहं
[२।८।१०९] इत्यमरः । विषये अस्थाने सङ्घप्रस्थितं प्राप्तं
कुतः ? इत्यन्वयः । अत्र 'अर्जुन त्वा' इत्यनेन नामतोऽप्येतत्
तस्य माहानर्हं वक्ष्यं भवति । अर्जुनशब्दो हि स्वभाववत्
वचनं, 'अशुभम्' [१।५।१२] इत्यादि— (अमरः) कौशाख्येन
'इव' सर्ववृत्तानां हरेरेऽर्जुनं तिष्ठति' [१।८।११] इत्य

मध्ये स्वधर्मवचनं यदुक्तं साङ्ख्ययोगयोः । तेन तद्बुद्धिं पुष्टिस्थः प्रकारः सम्भविव्यति ॥ ५ ॥
द्वितीये पूर्वमध्याये विवादः साङ्ख्यमुच्यते । तत्र स्वधर्मो योगान्ते स्थिरबुद्धिप्रयोजनः ॥ ६ ॥

ततः किं कृतमित्यपेक्षया पुनः सञ्जय उवाच— तं तथेति ॥ १ ॥ मोहमधुसूदना वाक्यं वक्ष्यमाण-
मुवाच—कृतस्त्वेति । विपमे सङ्कटे हे अर्जुन शुद्धस्वरूप ! कुत इदं च कश्मलं समुपस्थितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पु. अ. त.— श्रीकृष्णाय नमः ॥ शौरसागरसम्मननं पार्थ
स्वीयस्वभावतः । कृष्णः स्वसाङ्ख्ययोगोभ्यामुग्रजहार दया-
परः ॥ पूर्वोप्याये शोकसंविन्नमानसोऽर्जुनः सशरं चापधृत्य-
ज्योपाविशदित्युक्तम्, ततः किं जातमित्याकांक्षायां सञ्जय
आह— तथेति । तमर्जुनमाविष्टं स्वस्मिन् अशुभिः पूर्णं
आङ्गले ईक्षणे यस्य तं तथा विपीदन्तं पूर्वोक्तप्रकारेण
विद्वान्तं मधुसूदनः सर्वमारणसमर्थः कृपया इदं वाक्यममे-
व्यमानमुवाच ॥ १ ॥ भगवद्वाक्यमेवाह—कृतस्त्वामिति ।
विपमे असमये 'अयं युद्धोत्साहसमयः, नतु दयापापः' इत्य-
स्मिन्समये हे अर्जुन ! त्वामिदं कश्मलं कुतः समुपस्थितं

अयं तव मोहः कुतः प्राप्तः ? । स्नेहाज्ञानादयं कश्मलवर्णकं
मग्नयता । कश्मलं विदिनष्टि विनेपणप्रवेण— अनार्यवृष्टं न
विद्यते आर्यत्वं येपु तैः सेवितम्, अस्वयम् ॥ विपते स्वार्थो
यस्मात्, तेन धर्मप्रतिपक्षतोत्ता । अर्कातिशयं कीर्तिनाशकं, तेन
क्षात्रधर्मनाशरत्वेन कुलधर्मप्रतिपक्षत्वमुक्तम् ॥ २ ॥
अयं धर्मस्तत्र नास्ति इत्याह— हे पार्थ क्षत्रियशूलोद्भव !
कलैक्यं नृपुंसकधर्मकृतये मा ह्यम गमः मा प्राप्नुहि । युतत्
स्वयि न उपपद्यते । युद्धं तुच्छं अशुद्धे न स्यात् । हे परन्तप
शत्रुतापन ! हृदयदीर्घत्वं स्वस्त्या उत्तिष्ठ सावधानो भव,
युद्धायेति नेपः ॥ ३ ॥

नी० भा० वी०—अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रा निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं राजानं प्रति सञ्जय
उवाच—तं तथेति । तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्वाम माधव' [१३७] इत्युक्तप्रकारेण
कृपया क्लेहेन, न तु दयया परदुःखग्रहाणेच्छारूपया; तस्याः परदौर्बल्यनिश्चयोच्चरभाविन्याः अर्जुने 'यदि
वा नो जयेयुः' [२१६] इति स्वपराजयमाशङ्कमाने दुर्भणत्वात्; 'यानेव हत्वा न जिजीविषामः'
[२१६] इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च । आविष्टं व्याप्तं विपीदन्तं 'सीदन्ति मम गात्राणि'
[१२८] इत्यादिना उक्तरूपं विपादं प्राप्नुवन्तं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं तत्रनीयं उवाच । मधुसूदन इति
दुष्टदन्तृत्वादेवाङ्गुनं निमित्तीकृत्य स्वपुत्रानपि हनिष्यत्येवेति त्वया जयाशा न कार्येति भावः ॥ १ ॥ अर्जुन-
मुपोजयन् श्रीभगवानुवाच—कृत इति । कश्मलं वैष्णव्यं, विपमे युद्धसङ्कटे, अनाधर्मौघमिर्जुष्टं सेवितं, न तु
त्वाद्दशैः शूरैः, न आर्यैर्जुष्टमिति वा । यत्तु आर्यैर्जुष्टमिति विग्रहो दक्षितस्तदर्थक्येऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्य
अत एवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च । हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव ! तव नैतद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ तदेवाह—कलैक्य-
मिति । कलैक्यं निर्बीक्यत्वम् । 'न च शकनोम्यवस्थातुं' [११०] इत्युक्तरूपं मा गाः । नैतत् स्वयि
महादेवप्रतिभटे युक्तम् । अतः क्षुद्रं तुच्छं हृदयकृतमेव तव दौर्बल्यं, न तु शक्तिसहायाद्यभावकृतं, तस्यैकस्या
उत्तिष्ठ युद्धाय । परन्तप शत्रुतापन ॥ ३ ॥

पूजार्हैर्भीष्मादिभिः स्वजनैश्च युद्धं युक्तमयुक्तं वेत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हाविरमूदन ॥ ४ ॥

शुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

[ह. वैशाचमाप्यपाठस्तु—भैक्षमपीह—इति]

हत्वाऽर्ज्यकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आ. गि. टी.—एव भगवता प्रतियोग्यमानोऽपि शोका-
भिभूतचेतस्त्वादप्रतिपुत्र्यमानः सज्जुनः स्वाभिप्रायमेव प्रकृतं
भगवन्तं प्रत्युच्यते—कथमित्यादिना । भीष्म गिमाह
द्रोणं चाऽऽचार्यं मन्त्रये रणे हे मधुसूदन । इषुभिः तावन्तौ
कथं प्रतियोत्स्यामि प्रतियोत्स्ये ? वो हि पूजार्हौ कुमुभादि-

मितर्जनयोग्यौ । हेऽसिमुदन ! सर्वानिवारीजयत्नेन सुदितवानिति
भगवानेवं सम्बोध्यते ॥ ४ ॥ राजा धर्मोऽपि युद्धे युवांदिबन्धे इति-
मायपल्लवं गृहीत्वा पापमारोप्य धृते—गुरुमिति । गुरु-
भीष्मद्रोणादीन् आज्ञार्थं पापान् प्राप्तावर्हिस्तिता । महातुम्भा-
न्महामाहात्म्यान् धृताप्यन्यवसम्पन्ना । धेय प्रशस्यतरं यु-

भोक्तृमन्ववर्तुम् । अर्थे भिक्षाणां समुहम् । भिक्षासालं मयं । अर्थकामनेन विततिनष्टि—भोगानिति । भुञ्जन् इति भोगात्तन् रक्षिप्रदिग्गोद्विहस्तितानिवात्यन्तमर्हितान् । अतो भोगान्मुक्त्वयादिभाष्यान् परित्यज्य भिक्षाशनमेव नृपकामानेव भुञ्जीय न मोक्षमनुमेवेयम् । इहैव भोगः, न मुक्तिमन्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० भा०—पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्ममयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानचिद-
मुदाच—मीप्सद्रोणादिकान् गुरून् बहुमन्तव्यान् कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां भोगेष्वति-
मात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तदुधिरंणोपसिच्य तेष्वासनेषूपविश्य
भुञ्जीय ? ॥ ४ ॥ ५ ॥

चे. ता. चं.—अथ भावदुष्टयुद्धास्मन्मय परम्परया परम निश्चयसहेतुत्वव्यतिरिक्तमन्यत्वात् तन्प्रतिशेवकमन्यत्वात् नरा कस्यस्योत्थाने तयाविद्याशान्त्य आह्वानमेवाहाशुक्लामूष्य बद्धुत्तरमवतारयति—पुनरपि । उक्तार्थवियतया पुनरपीदमुवाचेत्युचम् । ' इयम् ' इत्यादिश्लोके वकारस्यानुष्ठुभयार्थेन्यत्रदर्शनाय आदिशन्, उपात्तस्यानुपातोपलक्षणतया वा । पूजाहंशद्विरक्षितबहुमन्तव्यत्वेहेतुनयोत्त-
श्लोकमनराट्योक्तं गुरुनिति । घट्टमन्तव्यानि—' महानुभावान् ' इत्युत्तरश्लोकादनुसन्धानाद्वा, ते स्वत एव बहुमन्तव्या । पितामहत्वधनुर्यदापार्थस्वादिभिरत्यन्तबहुमन्तव्या इति भावः । पुण्यादिभिः पूजाहंणा पूजादिनिरतिरव साहसम्, इतन त्वत्साहाय्यम् ; गुरुभनस्या च तद्विरोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनर्गुणभिरिति । ' कथं गुरुनिपुमि प्रतिपोत्स्यामि ' इत्यस्य भावः । अर्हन्नेन प्रकृतवैश्यादिक्वमभिप्रेतम् । ' ह्युमि प्रतियोत्स्यामि ' इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतिपुद्गाभिप्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विदितमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुवदना रिमूलशान्दान्नां नहि त्वमपि सान्दीपिन्यादिमुद न इति सूचितम् । धर्मसु इत्यत्र मावमाशार्थमुच्यते, न तु भिक्षार्थोपदिष्टः । यदपि वा काचित्रीयिकाऽऽश्रयणीया, तथापि गृह्यचल-
व्यभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभक्ष्यान्गमयिष्येय प्रत्यक्षतत्पम् । महाप्रभावगुरुपमाप्यपारलौकिकेन सन्त्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रत्यविरुद्धार्थत्वमन्युदमाया पूर्वश्लोकस्य कथंसाधुपत्रादति-
वृत्तसन्त्वामन्यत्वात् तुसाध्यरोहितवर्षम्याय कथन्तराम् इत्यु-
चम् । ' गार्हा लउपिज्ञान्वा ' [अश. ३।३।५४२] ' रिमाया कथमि न्द्र च ' [अश. ३।३।५४३] इति गार्हप्ये इह तिष्ठप्रत्ययः । अत्र ' अर्थकामान् ' इत्यत्रद्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय गमासदंशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्युचः । अपेक्षु कामो येषामिति विप्रहः ; ' अवय्यो हि व्यधिकरणो बहुर्भोजिर्जन्मापुतरश्च ' । अर्च्यन्त इत्यर्था भोगाः ; कामश्चाति-
मानसो बध्यते । यद्वा अर्थ कामयन्त इत्यर्थकामा, ते निष्कामाश्चेत् तत्प्रागद्वयमपि सत्येन, इदं तु धुधिनानामोदनहर-
णश्चेति भावः । हन्नादप्यतिशृङ्खलनमूचनाय भोगरक्षिरादि-
सन्धेरर्थसिद्धिः । तुसाद्वन च योतिनो विदोपन्तीरित्वादिना उक्तः । ' द्रष्टव्य ' इत्यनेन विवक्षितो दृशसत्वातिशयस्तेषु इत्यादिना र्थान् । गुरुत्वप्राप्त्यभोगा रक्षिप्रदिग्गोद्विहस्तितहेतुत्वात् स्वयमपि तथाविधा इव तुभोऽा भवन्तीत्येहलौकिकमुक्तमपि नास्तीति रक्षिप्रदिग्गोद्विहस्तितमप्राय इत्याह—तदुधिरंणोप-
सिच्येति । उपसेचन हि स्वयमयमान सदन्यस्यादनहेतुः, इह तदुभयमपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ह.पै.भा.—अहं न कातरतया युद्धादुपरतोऽस्मि किन्तु युद्धस्यान्याप्यत्वादिति प्रतिवचनमाह—
कथमिति । हेऽरिसूदन ! अहं सद्भागे मीप्सं च पुनर्द्रोणमिपुमिः कथं योत्स्यामि ? यौ मीप्सद्रोणौ मति वाचाऽपि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं ताविपुमिः कथं योत्स्यामीत्यर्थः । यतस्तौ पूजाहौ ॥ ४ ॥ तर्हि तर स्थितिरपि न स्यादिति चेत्त्राऽह—गुरुनिति । हि यस्मात् गुरून् हत्वा । गुरवः शास्त्रोपदेशारो मुख्यवृत्त्या, ' प्राकृतैः संस्कृतैश्च मयपथाक्षरैस्तथा । देशभाषादिभिः शिष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः ' [] इत्युक्तत्वात् ; अन्येऽपि तच्चुल्या जनकादयस्तेऽपि गुरवः, तान् महानुभावान्द्रोणादीन्गुरून् अहत्वा, परलोकविरुद्धं गुरुवधमकृत्वेह लोके मैक्ष्यं भिक्षामात्रमपि भोक्तुं श्रेय उचितम् । न केवलं परत्र दुःखं, इहापि नरकदुःखमनुभवितव्यमित्याह—
हत्वेति । तु पुनरर्थकामान् अर्थोऽगिलापस्तत्परान्गुरून् हत्वा इहास्मिन्नेव शरीरे गुरूणां रुधिरंण प्रदिग्गान्प्रक्षेपण लिष्टान्नाऽऽत्माभाम्भरणानन्तरं नरके भोक्तव्यान् भोगाज्जीवनेवाहं कथं भुञ्जीय भोक्ष्यामि ? इत्यर्थः ॥ ५ ॥

वै प्र मि.—इत्थं भगवता प्रतियोधितोऽपि स्वजनस्नेह-
मोहपिहितस्वहितपरिज्ञान स्मरुशयमाविष्टुर्वन् पुनरप्यर्थेन
उवाच कथमित्यादिपञ्चभिः—हे मधुसूदन ! भीष्म द्रोण च
युद्धे द्युभि कथं प्रतियोत्स्यामि ? न कथञ्चिदपि, हे अरिसूदन !
यतस्तौ पूजाहानिविषयव्यप । अत्र 'सद्भवे द्युभि' इत्यनेन पूजाभ्या
सह विनोदगोच्यमापि केवल वाचिकमपि युद्ध निषिद्धम्,
रिष्ट वक्तव्य ताभ्या सह युद्धरङ्गे वार्त्तनं योद्धव्यम् । इत्युक्तं
भवति । 'प्रतियोत्स्यामि' इत्यनेन च भीष्मद्रोणाभ्या मयि
वाणप्रक्षेप कृतोऽपि नाह तदुपरि शर क्षिपामासि प्रदर्शितम्,
'एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन' [१।३५] इत्युक्ते ।
'मधुसूदन' इत्यनेन मधुदैव्यं निपूदितवता स्वया तादृश एव
विषयेऽहं निवोद्य, न स्वेवविधे पूजाहविषय इति सूचि-
तम् । ननु मयाऽपि मातुलस्येन पूजाहं कसो निपूदित इत्या
शाङ्क्यामरिसूदनेषुक्तम्, कसं किल तव जन्मप्रभृति तत्पूर्वं
मेव शत्रु, नैव मम भीष्मद्रोणो, बाल्य एव हि गतचित्
काणामस्माकं पोषकविता भीष्म, द्रोणस्तु स्वपुत्रान्तर्यामि
कर्तुर्नोपधनादिभ्योऽप्यतिशयितकेहेन मम सरहस्यपञ्चदशो
पद्माक्षिपितुष्पथिक, 'स हि विद्यातस्त जनयति, तच्छ्रेष्ठ
जन्म, शरीरमेव मातापितरौ जनयत' इति स्मृते । अथ च
माद्यण, तन्निपूदने प्रवर्तनमत्यन्ताशुचिमिति भावः । यद्वा
'अरिसूदन' । इत्यस्य भित्वाक्यगतवान् तेन मधुसूदनपदस्य
पुनरुक्तिदोषः ॥ ४ ॥

ननु 'अनार्यैश्च' [२।२] इत्यादिना युद्धै
शुलभस्य कश्मलव्य प्रागर्वाकमित्यादाश्च गुरवियय
युद्धपक्षरूपे न कश्मलम्, किन्तु युद्धमेवत्याह—महानुभा
वान् द्रष्टव्यमरणयावत्मीर्यैष्टिकप्रत्यक्षसर्वमपेरितज्ञानसर्वं
शास्त्रार्थस्यतिश्रुताप्यनतपोनिष्ठादिरूपा महानुभावा
माहात्म्यं यथा तात् । हिंसाद्वस्तप्रसिद्धिदातक । गुरुन्
भीष्मद्रोणौ । पूजाया बहुवचनम्, पूजायपेक्षया वा बहु वक्ति ।
तामहत्वा परलोकविशदं तद्वधमहरवा इह लोके पूजाया
निषिद्ध भिक्षात्रमपि भोक्तुं श्रेय प्रदातम् । भिक्षासमूहवा

यः तः दी०—इति श्रुत्याऽर्जुन स्नेहकाहृष्यधर्माकुलो भगवद्वाक्य सम्प्राप्तज्ञानज्ञाह—कथमिति । अरिसू-
दनेति शत्रुभारणे स्वयाऽपि कचित्रैव कुत्रमिति सम्बोधयति ॥४॥ अतो गुर्वादिहिनन लोकवेदविहङ्गमित्याह—गुरु-
निति । महानुभावान्गुरुनहत्वा मेक्ष्यं मिश्रातव्यप्रश्न भोक्तुं रुद्रयासिनेव लोके श्रेष्ठम् । तान् रुधिरप्रदिग्धा-
न्मोगानह सुखीयेति हि काकु । नैतदुक्तमिति भावः ॥ ५ ॥

॥ अ त — एवमुत्तोरकभगवद्वाक्यं श्रुत्वा 'अहं
कातर्येण युद्धान्नापराजित, किन्तु धर्मयुद्धया' इत्यर्जुना भगवन्तं
विज्ञापयामास—कथमित्यादिपञ्चभिः । हे मधुसूदन मधु
दैव्यभारणेन मधुप्राप्यपनेन मधुपतिपालक ! अहं सद्भवे सह्यम
भीष्म द्रोण ॥ इति इति कथं प्रतियोत्स्यामि ? प्रति-
पूतया योत्स्यामावर्ष । भीष्मस्य अन्तर्यामिण्यशुचि
द्रोणस्यापि गुरु वाग्येन द्रोण चेतनेन ज्ञापितम् । भीष्मद्रोणौ
च पूजाहो पूजकप्रकारेण । हे अरिसूदन तनुमाक ! अनेन
पराधीनेनो मम द्विगो, ननु शत्रु, तन कथं मारणाय मां
प्रवर्षयामि ज्ञापितम् ॥ ४ ॥ गुरुणा मारणाद्रिज्ञातं येन

चिना भैक्षभवेन एकमिष्टया निवाहाभावे प्रतिगृहमिक्षादन-
मपि ततो वरमित्युक्तं भवति । एतदेवोपादयन्विषये दोष
माह—इत्येति । गुरुहत्वा ॥ इहैव लोके भोगान्शुशीय
अभीयाम्, न तु परलोके । सृज्यन्त इति भोगा पुरुषार्था ।
कर्मणि धनम् । पुरुषार्था अपि अर्थकामात्मदा एव, न तु धर्म
माक्षौ । अर्थकामा अपि न परिशुदा, किन्तु रुधिरप्रदिग्धा,
जगुप्सिता इत्यर्थे । सर्वतोऽक्षतदीयलक्षिरधाराप्रवाहपृथग्म
न्तरार्थकामा न निष्पद्यन्त इति तदनुनिष्पादितुं तेषु रुधिर-
प्रदिग्धा इत्यतिशयोक्तिः । अतो रुधिराक्षानाद्रिज्ञानमेव श्रेय
इत्येहिषाशुचिभ्यः शराहत्याद्युद्धमेव युक्तमित्यर्थः । किञ्च
रुधिरप्रदिग्धाक्षानमप्यस्माकं जये सति भवति, न च तनि-
श्रयोऽस्ति, जयस्य सन्दिग्धत्वादित्याह—न चैतदिति ।
द्वयोर्मध्ये गरीय अधिकतरं कर्म न अस्माकं कर्तारिक
मविव्यतीत्यतश्च न जानीम । किं तदप्यम् ? यद्वा वयमेता-
जयेम, यदि वा नोऽस्मान्नेते जयेयु । तथा च 'काकमास
शुनोऽष्टिष्ठं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्' [] इति व्याधा
त्सर्वथा भीष्मद्रोणाभ्या सह युद्धं न युक्तमिति भावः ।

अत्र 'महानुभावान्गुरुहत्वा' इत्यनेन भीष्मादिपुत्रस्या
गार्धपुत्रत्वम्, 'इहैव शुजीय' इत्यनेन तत्प्राप्त्यर्थत्वं च
दर्शितम् । तेन तदयुद्धपक्षे अनार्यैश्चलमस्वार्थत्वं च
नेति ज्ञापितम् । 'रुधिरप्रदिग्धा', यदि वा नो जयेयु
इत्यनेन युद्धस्यापकीर्तिकरत्वं दर्शितम् । तेन चायुद्धपक्षे
अकीर्तिरन्तर्यामिपकीर्तिद्वेष प्रागुक्तो निरस्तः । युद्धपक्षेऽपि
जये सति गुरुहत्वा तद्विनाशन करोतीत्यपकीर्ते, पराजये
तु सति धिगेन मृदं य स्वशक्तिमविज्ञाय महा
पुरुषे सह युक्तुर्मुदीपशालभन्यायन नष्ट इत्यकीर्ते सत्त्वा
दुभयप्राकीर्तिसाम्येऽपि युद्धपक्षीयार्कीर्ते परलोकज्ञानित
नाप्येनायुद्धपक्षीयार्कीर्तेरेव ततो ज्योत्स्वादिति भावः ।
तदनेन भीष्मद्रोणौ प्रति न योत्स्यामीत्यस्मिन्नर्थे अनार्यैश्च
मित्यादिभगवदुक्तमस्त्वयोदोषो नेति प्रतिपादितम् ॥ ५ ॥

न तु तन्मारणेन राज्यभोग इत्याह—गुरुनिति । गुरुन्भीष्म-
द्रोणादीन् अहंता इह लोके भैक्षं मिश्रान्नमपि भोक्तुं श्रेय,
श्रेयारूपमियर्थः । यतस्ते महानुभावा, महतो भगवतोऽनु
भावा इत्यर्थः । इह लोके तथा भोगेन परलोकं सुखं
स्वादिर्ताह लोकपदनं ज्ञापितम् । एतेषां मारणेन ॥ परलोक
एव दुःखं भविष्यतीति न, किन्निवह लोक एव नरवादितम
॥ ५ ॥ भविष्यतात्याह—इत्येति । अर्थकामान् अध्यात्मकान्
गुरुन् इत्या ॥ इहैव रुधिरप्रदिग्धान् रुधिरावलिहान्
[भोगान्] शुजीय अनीयाम् ॥ ५ ॥

नी० भा० दी०— ननु शत्रवो वा स्वभावदुष्टा वा तापनीयाः, न तु वान्धवाः साधवश्चेत्यनुं उवाच—कथमिति । मधुसूदनारिसूदनेति सम्बोधयत् तवापि दुष्टानपि शत्रून्ैव तापयतः पूजाहो मधुष्टौ गुरु च भीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति । समानार्थकमिदं सम्बोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विस्मयत्वात् पौनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये । इषुभिरिति ताभ्यां सह वाचाऽपि योद्धुमशक्यं, किमुत वाणैः? इति भावः ॥४॥ ननु युद्धोद्यतानां गुरुणामपि वधः श्रेयानित्याशङ्क्याह— गुरुनिति । यद्यपि स्वदुर्कं प्रशस्तमेव, तथापि महानुभावान् गुरुनहत्वा भैक्षमेव मोक्षं श्रेयः प्रशस्ततरम् । एवं तर्हि गुरुस्त्वयत्वाद्युद्योगनादीनेव दुष्टान् जहीत्याशङ्क्याह—अर्थकामानिति । धनार्थिनो गुरवोऽवश्यं युर्व्यवनसाहाय्यं करिष्यन्ति तेन तद्गोऽपि प्रसक्त एवेत्यर्थः । तुग्रवः पक्षान्तरीपन्यासार्थः । इहैव, न तु परलोके । सुखीयेति सम्प्रभे लिङ् । गुरुनहत्वा भैक्षं श्रेयः उत हत्वा भोगसम्पादनं श्रेयः? इति सम्प्रभे स्वयमेवान्त्यपक्षे दूषणमाह— रुधिरप्रदिग्भानिति ॥ ५ ॥

जयापजयसन्दिहानस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति शरणोपसर्पणम् ।

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपन्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आ. गि. टी.— अशियाणां स्वधर्मन्वापुद्मेव श्रेयस्कर मित्याद्यप्युद्मेह— न चैतदिति । एतदपि न जानीमो भैक्ष युद्धयोः कतरनोऽस्माकं गरीयः प्रेम् १ किं भैक्षं हिंसाद्युन्यत्वादुत युद्धं स्ववृत्तित्वादिति । सन्दिग्धा जयमस्ति । किं सम्प्रभेयमेषां यद्वा वयं जयेमातिशयोकीमहि, यदि वा नोऽस्मान् धार्तराष्ट्रा इत्यौघनाद्यो जयेयुः? जातोऽपि जयो न फलवान्यतो यान्धवन्हत्वा न पिजीविषामो जीविर्तुं नेष्ट्यमस्त एवमस्थिता । प्रमुखे तन्मुखे । धार्तराष्ट्रा वृतराष्ट्रापत्यानि । तस्माद्रेक्षादुष्टस्य श्रेष्ठं न हिदमित्यर्थः ॥ ६ ॥ समधिगतसंसारदोषजातस्या वितरा निर्विगणस्य सुसुखोदयसमस्याऽऽत्मोपदेशसङ्गुहणेऽधिकारं सूचयति—कार्पण्येति । योरुभ्या स्वल्पमात्रं स्वसुखं न क्षमते ॥ इष्टं, वृद्धेपत्वात्, अखिलोऽज्ञानमयि अग्रप्रसरणपुराण-कथा कृष्णो भवति “यो वा एतद्वरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मान् गे-कात् प्रैति स इष्टम्” [वृ उ २।६।३०] इति श्रुते । तस्य भावः कार्पण्यं दैन्यं, तेन दोषेणोपहतो ह्यपि स्वभावधितमस्येति विग्रहः । योऽहं पृच्छाम्यनुबुद्धे, त्वा त्वाम् । धर्मसम्मूढकेन पर्णो धातयतीति परं मन्, तस्मिन्

सम्मूढमविवेकतां गतं चेतो यस्य मनेति तथाऽहमुक्तः । किं पृच्छामि १ यद्यधितमैकान्तिकमनापेक्षिक श्रेयः स्यात्, न रोगमि वृत्तिवद्वैकान्तिकमनापेक्षिकं, स्वर्गवदापेक्षिकं वा, सनिश्चयेयं मे मया ब्रूहि । “नापुत्रायाश्चिप्यात्” [मे. उ. ६।१२] इति निषेधान् प्रवक्ष्यमिति मा मध्याः, यतः शिष्यस्तेऽहं भवामि । धाप्यनुशाधि मा निश्चयेयत्, त्वामहं प्रपतोऽस्मि ॥ ७ ॥ कुतो निश्चयेयसमेवेच्छसि तत्राह—नहीति ।

यत्नान् प्रपश्यामि । किं न पश्यति १ ममापनुद्यादन येद्यच्छोकमुच्छोषणं प्रतपनमिन्द्रियाणां तत् पश्यामि । ननु दानूनिहस्य राज्ये प्राप्ते शोकनिवृत्तिस्ते भविष्यति, नेत्याह—अवाप्येति । अविष्यात्त एतत्तः शत्रुयत्स तदहं राज्यं रातं कर्म प्रजारक्षणात्तत्तदादि, तदिदमस्या भूमावसाप्यापि शोकापनयकारणं न पश्यामीत्यर्थः । तर्हि देवेन्द्रत्वादिप्राप्त्या शोकापनयस्ते भविष्यति, नेत्याह—सुराणामप्येति । तेषामा पितृपत्यमधिपतित्वं स्वाभ्यभिन्नत्वं ब्रह्मत्वं वा तदवाप्यापि मय शोको नापयच्छेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० भा०— एवं युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्, अस्तु; तद्वधलब्धपिजयादधर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानद्विस्तैर्हननमेव गरीय इति मे प्रतिभाती-त्युक्तम्, यन्महं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे ब्रूहीत्यतिपात्रकृपणो भगव-त्पादाम्बुजमुपससार ॥ ६-८ ॥

वे. ता. चं.— 'न चैतद्विषय' इत्यादेशकारयोस्तिवद्वा पूर्वकं तात्पर्यायमाह—एवमिति । वन्धुविनाशाद्वीतेन त्वया धर्मसुतामीमनकुलप्राप्ततरवन्धुविनाश एव कारित स्यादिति भवत इत्यनेन सूक्ष्मम् । 'विद्य' इत्यादिद्विबुधव्यापारेणाह—अस्माकमिति । अस्माकमित्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्ट भीष्मद्रोणाद्यपेक्षया सर्वेषां शिष्यत्वादिकमभिप्रेतम् । पूर्वोक्त-रार्थान्मां विमर्शस्वामिपत्तयौ व्यञ्जितौ । 'यद्वा' इति 'यदि वा' इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्याकमिति त एवास्मान् जिघांसन्त स्वहन्तानुरूपत्वेनावस्थिता इति 'यानेव' इत्यादेशस्त्वार्थः । 'न जिजीविषाम' इत्य

नेन सूचिता अनिर्णयपर्यवसिता अत एव प्रभेदेतुमृतौ प्रतिभा-माह—इति मे प्रतिभातीति । 'यच्छ्रेय' इत्यादेशस्त्वय फलितार्थमुपदेशयोग्यत्वायोक्तं शिष्यगुणसम्पत्तिं च स्पुटयति—यन्महामिलादिना । निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय इति-वरणम् । शासनीयो हि शिष्यः, अतः 'शिष्यस्तेऽहं प्राधि माम्' इति वदति । स्वभावोऽत्र धर्म्यम्, कर्तव्यविशेषज्ञानात् शोकापनोदमोपायराहित्यादिना वा अतिमात्रकार्पण्यम् । त्याज्यवस्थापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येकः, दयाजनकदीनरति-निरस्तत्वमित्यपरे । भगवत्पादाभ्युज्जमुपससारेति शिष्यत्वप्रपन्नतासुक्तिफलमेव ॥ ६—८ ॥

ह. पै. भा.—किञ्च यद्यधर्ममपि अङ्गीकरिष्यामस्तथाप्यस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायते । अपि च तयोः कतरञ्छ्रेयः ? इत्याह—न चैतदिति । च पुनरेतद्वयं न विद्यो न जानीमः । नोऽस्माकं कतरारिक्तं नाम गुरूणां हननं वाऽहननं गरीयः ? किमधिकतरं भविष्यति इति न विद्वः । यद्वैतान्वयं जयेम जेष्यामः, यदि वा नोऽस्मानेव ते जयेयुर्जेष्यन्तीति न विद्वः । किञ्च अस्माकं जयोऽपि कलतः पराजय एवेत्याह—यानेवेति । किञ्च जयपक्षेऽपि जयप्रवृत्तिरस्माकं न युक्ता, यस्माद्यानेव धार्तराष्ट्रान् हत्वा वयं न जिजीविषामो न जीवितुमिच्छामः, एवं च राज्यादिमोगस्य शङ्काऽपि का ? । त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखेऽपि युद्धार्थमवस्थिता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ तस्मात् संशयानो निर्णेतुं पृच्छति—कार्पण्येति । एतान् हत्वा कथं जीविष्यामः इति कार्पण्यं, दोषश्चास्य कुलस्य क्षुद्रकृतः, ताभ्यामुपहतः स्वभावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । अथ-वा कृपणस्य भावः कार्पण्यं दैन्यमज्ञाननिमित्तं तदेव दोषस्तेनोपहतः स्वभावो यस्य स त्वां पृच्छामि । कथम्भूतः ? धर्मसम्मूढचेताः—धर्मं सम्मूढं चेतो यस्य, विवेकविज्ञानानुदयात् । अथवा धर्मसम्मूढचेताः—युद्धं त्यक्त्वा मित्राटनमपि क्षत्रियस्य धर्मोऽधर्मो वेति सन्दिग्धं चेताश्चित्तं यस्य सोऽहं धर्मसम्मूढचेताः, अतो यन्मे श्रेयो हितं स्यात्तन्निश्चितं ब्रूहि । किञ्च ते तवाह शिष्यः शासनार्हः, अतस्त्वां प्रपन्नं शरणमागतं मां प्राधि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचारवान्मद्युक्तं तत्कथंवेति चेत्-शाऽह—न हीति । क्षत्रियाणां युद्धं स्वधर्मप्रदं, तदेव निश्चयेन कर्तव्यमिति भगवदुपदेशं स्वयमेवाऽऽशङ्कत्याऽह—युद्धे क्रियमाणे जयस्तावत्पासिकः । निश्चयपक्षेऽपि युद्धफलं भूमौ राज्यं तत्वाप्तपत्नं निष्कण्टकं च, तदवाप्यापि यन्मम शोकं मदीयं यत्कर्मापनुद्यादपनयेत्तदहं न हि प्रपश्यामि । किंचिदिष्टं शोकम् ? इन्द्रियाणामुच्छ्रोणमिति शोपकारम् । न केवलं भूमौ राज्यं शोक-विच्छेदकरं भवति, सुराणामप्याधिपत्यं युद्धे मरणपक्षे प्राप्तमिति जन्मान्तरेऽपि स्वजनवध-निमित्तशोकशान्तिं न पश्यामीत्यर्थः । भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं चापरं सुराणामप्याधिपत्यमवाप्य यत्कर्म कृतं तन्ममेन्द्रियाणामुच्छ्रोणं शोकमपनुद्यादपनयेत्तन्न हि प्रपश्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

वै. प्र. मि.—कथं न हि श्रीमद्भगवत्प्रेमं च विहाय धार्तराष्ट्रेभ्यः सह युद्धं क्रियताम्, तत्राह—याम्पुस्त्वमी-प्यारिन् इत्यादि निर्गमिष्यामि जीवितुं नेच्छामि, त एव गुरवो धार्तराष्ट्रास्तस्मै सम्मुखेऽवस्थिता इति योजना । भीष्मद्रोणादिविहाय धार्तराष्ट्रेभ्यः कर्तुमसमर्थम्, तद्विना भावेन तत्प्राप्तकारणेन च तेषां युद्धे प्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

नन्विदं सर्वमनुत्तरम्, तथा हि यदि भीष्मद्रोणौ भयपक्ष-पातिनौ, तदा भयस्त्वेव ताम्प्रां मिलित्वा स्थेयम् । यदि च तत्र शत्रुस्य, तदा धार्तराष्ट्रे सह ध्येद युद्धं भवतां ॥ प्रस-जेत तथा मित्रं समाधेयम् । यदि च ते दुर्विनीता स्वययनं न गच्छन्ति, तदा तान्विच्छेज्य भयपक्षतया वा भवितव्यम् । न त्वेव ताम्प्रां हृष्टम्, किञ्चाततापि तु तेऽर्थात्तमैर्भय-रूपीयते, तद्व्यपेक्षेमेव । तदुक्तं भीष्मयोगे सुविधिं

‘यन्प्रेते न परयन्ति’ [१३८] इत्यत्रापि ‘इत्यक्षयकृत दोष प्रपद्यद्भि’ [१३९] इति कुलधयोपाधिकमेव निर्लेणत्वमिति सूच्यम् । ‘तमे क्षेमतरम्’ [१४६] इत्यत्रापि ‘दृष्टेर्न स्वजनम्’ [१२८] इत्युपक्रमद्वारापि ‘धार्तराष्ट्रा रणे हन्तु’ [१४६] इति धार्तराष्ट्रप्रहणाच्च स्वजनपर्युक्तवधोपाधिकमेव तितिक्षेति विद्वदम् । ‘श्रेयो योक्तु भिक्षमपि’ [२५] इत्यत्रापि ‘हृत्वाऽर्ज्यक्रामास्तु गुरुनिर्दयं सुव्रतीय भोगान् दधिरप्रदिग्धान्’ इत्युत्तरार्थेन गुरुवधोपाधिमेव निष्ठादन्तश्रेयस्त्ववर्णनमिति प्रदक्षितम् । ‘न च श्रेयोऽनु पश्यामि’ [१३९] इत्येतदपि ‘हृत्वा स्वजनमाहने’ इति बावदशया स्वजनवधोपाधिकमेवेति ध्यक्तम् । न हि सोपा

धिरमेतादृशवैराग्यादिकं ज्ञानाधिनारिविशेषणमिति दास्य-स्थिति, तथा सति संस्त्यापि स्वजनमरणदोषोपाधिकमीदृग्वैराग्यमस्तीति ध्यायन्तनीयाभावाद्गैराग्यादेरधिकारिनिर्नेषणत्वमेव नोपपद्येत । तस्मादेवासुखसम्पत्तिभागाध्याये ‘अभय सत्त्वसगुहिक्षानयोगोऽयमवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च’ [१६१] इत्यादि प्रस्तुत्य ‘दैवी सम्पद्भोगोऽयम्’ इति देवसम्पद् ज्ञानाधिनारिविशेषणत्वेनोक्त्वा ‘मा शुच सम्पद् दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव’ [१६५] इति यद्भगवताऽर्जुन प्रस्तुय तदेवाधिकारिनिर्नेषणनिरूपणपरम् । अत्र तु ज्ञानोपदेशोपोद्गातदेव अर्जुनस्य शोकमोहप्रादुर्भाववर्णनमात्रमिति सुकथ्यत्वस्थायम् ॥ ८ ॥

व० त० की०— न चैनदिति प्रशस्तिभिः । स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तु अ त— किञ्च अधर्माङ्गीकारेणापि तथा कर्त्तव्यं यदात्मजस्य ऐश्वर्यमात्रं हि तज्ज्ञानं निश्चितं स्यादित्याह— न चैतदिति । वयमेतच्च न विद्मः यद्दयोर्यम्ये कतरम् नोऽस्माकं गरीयं श्रेष्ठमधिकं भवति, यद्वच्च तान् जयेम यदि वा एते नोऽस्मान् जयेयुः जेष्यन्ति । अस्मद्विचारेण त्वत्स्माकं जयादपि तेषामेव जयो गरीयस्त्वेन आतीत्येव— यानेयेति । यान् हत्वा यथ न जिजीविषामो न तु जीविषुमिच्छामस्त एवैते धार्तराष्ट्राः पितृव्यजा भ्रातरं मण्डले दुर्द्धार्षमवस्थिता । अत एतान् हत्वा किं करिष्यामः ? इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एव स्वविचारोक्तत्वा तस्य दोषरूपतां वदन् भगवद्वाक्यं करिष्यमाण आह— कार्यपथद्वयोपपहत-स्वभाव इति । कार्यपथं वन्धुमाणावुचितज्ञानरूपं तदूषो यो दोषमेतन् उपपन्नं स्वभावः क्षात्रं शौर्यादिरूपो यस्य तादृशत्वा पृच्छामि । ननु उपपन्नत्वमावस्य विवरणं किं प्रश्ने

नेत्यत आह— धर्मसम्मूढचेता इति । धर्म धर्मज्ञानार्थं सम्मूढं चेतो यस्य स । एतन्मार्गेण त्वं प्रसन्नः ? किं वा अमार्गे ? एतन्मध्येऽप्यद्वया वक्ष्ये श्रेयोरूपं त्वत्प्रसादरूपं स्वात्तन्त्र्ये निश्चितं ब्रूहि । अहं ते शिष्यः, न तु मित्रः, अतस्तवा प्रपन्नं धर्मागतं धर्मजिज्ञासया मा त्वं दाधि शिक्षय ॥ ७ ॥

ननु मित्रत्वाच्छरणगतत्वाच्च वषेष्टा तत्र भवति तथैव मया कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह— नहीति । भूमौ असपन्नमद्वितीयं शुद्धं सर्वविभूतिमद्वाङ्मनवाप्य प्राप्य अपरत्र सुराणामाधिपत्यमिन्द्रैस्त्वंमपि प्राप्य इन्द्रियाणां उच्छोषणमनिसोपणकरमभिरूपयितुं किमिति नास्ति, अतो यमच्छोकमपनुवादपनयेत् तदहं न प्रपश्यामि । अतः किं विज्ञापयामीति भावः । इति सुकथ्यामर्थः । यतो ह्युप-
राणीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

नी० भा० की०— एव तर्हि भिक्षमेव तव श्रेय इत्यादौक्याह— न चैतदिति । यदात्मजस्यैश्वर्यस्य भिक्षमेवेष्टं सद्यपि न अस्मान् क्षत्रियाणां भिक्षमोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः । ननु कुल युद्धमेव गरीय इति तत्राह— यद्वेति । यदि वा यथ जयेम शत्रून्, यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः, इदमपि न विद्मः । अन्यथक्षेत्रे पुनर्मरणं मप्राथितं भिक्षमेव वाऽऽपद्यत इति भावः । ननु मयि सहाये सति तव जय एव निश्चित इत्यत आह— यानेवेति । इष्टनादाजयोऽपि पराजयरूप एवेत्यर्थः । यत्तु— निश्चितेऽपि भिक्षुश्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैश्च यो कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः, अतो न अस्माकं मध्ये कतरत् सैन्यं गरीय इति व्यापयेयमिति तदमत् । धर्मसम्मूढचेता इति वाक्यं दोषादुक्तसशपस्थेनोचितत्वात्, सैन्यगरीयस्त्वसशयेनैव जयसशयेऽन्यथासिद्धेऽन्यतरसशयस्य वैयर्थ्यात्, विशेषाप्याहारोपायः ॥ ६ ॥

एष मयावसानेव पृच्छति— कार्यपथेति । कार्यपथं दीनत्वम् । स्वभावः ‘शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्षिण्यं’ [१८१४३] इत्यादिना यथ्यमाणरक्षणं । शेष स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ननु ‘शुद्धं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप’ [२१३] इति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किं पुनः पृच्छति ? इत्यत आह— न हीनि । वन्धुनाशनिमित्तं शोको राज्यलाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वा न निश्चिन्तयित्यत इति ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ! ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

[' सीदमानमिदं ' इति रामानुजीयः पाठः ।]

आ. गि. टी.—एवमर्जुनेन स्वाभिप्रायं भगवन्तं प्रति प्रकाशितं सञ्जयो राजानमावेदितवानित्याह—सञ्जय इति । एवं प्रागुक्तप्रकरणे भगवन्तं प्रत्युक्त्वा परन्तोऽर्जुनो न योत्स्ये न सन्प्रहरित्येव्यन्तासहस्रशोकप्रसादिति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीममुबन्धुव, ह किलेतर्यः ॥ ९ ॥

तमर्जुनं सेनयोर्वाहिन्योरुभयोर्मध्ये विषीदन्तं विपार्श्वं कुर्वन्तमतिदुःखितं शोकमोहाभ्यामभिभूतं स्वधर्मात्प्रच्युतप्रायं प्रतीत्य प्रहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव तदाभासार्थं हे भारत भर-तान्वय । इत्येवं सम्बोध्य भगवानिदं प्रशोचरं निश्चयेनैवाधिगम-साधनं वचनमूचिवामित्याह—तमुवाचेति ॥ १० ॥

रा. भा.—एवमस्थाने समुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्यामप्रकृतिङ्गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्ममप्यधर्ममन्वानं धर्मबुद्धस्तथा च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मनयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य कलाभिसन्धि-रहितस्य स्वधर्मस्य आत्मनयाथार्थ्यप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शम्यतीति मत्वा, भगवता परमपुरुषेण अध्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—‘अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधिया-कुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्’ [गी. सं. ६] इति ॥ ९ ॥

तमेवं देहात्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्माधर्मौ भाषमाणं परस्परविरुद्धगुणान्वितं उभयोः सेनयोर्द्वयोपयुक्तयोर्मध्ये अकस्मान्निरुद्योगं पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—पार्थ प्रहसन्निव परिहासवाक्यं वदन्निव आत्मपरमात्मनयाथात्म्य-तत्मास्त्युपायभूतकर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगगोचरं ‘न त्वेवाहं जातु नासम्’ (२।६२) इत्यारभ्य ‘अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ [१।८।६६] इत्येतदन्तं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥ १० ॥

वे. ता. चं.—‘एवमुक्त्वा’ इति श्लोके हृषीकेशपदेन सञ्जयस्यैवोक्तत्वात्तद्विषयकत्वात्, ‘यच्छोकमुल्लेखमिन्द्रियाणाम्’ इत्याद्युक्तैर्निग्रहशोभशान्तिकराव च व्यञ्जितम् । हृषन्ति हर्षयन्तीति वा हृषीकाणि इन्द्रियाणि । एवमुक्त्वा स्वावस्था-भावेत्यर्थः । ‘निद्रालक्ष्ये शुद्धका इत्यतः’ इति शुद्धका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः, प्रबुद्धस्वभाव इत्यर्थः । पिण्डलकेश इति वा । गोविन्दशब्देन शोकापनोदयोग्यवासास्थित्वम्, मोक्षवद निदिशया भुवो मारावतरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ।

एवमनेनोपोद्घातेनोचिततावसरे वक्ष्यमाणशास्त्रावतरणसञ्ज्ञं वदन् अर्थादुपोद्घातवद्ब्रह्मलोकं च व्याकरोति—एवमिति । अस्थानशब्दस्य ‘विषये समुपस्थितम्’ [१।२] इत्येतद्वि-पयत्वं व्यक्षयन् तस्य देहादध्यात्म्याभिवान्वयाय तयोः प्रवृत्तिर्देहा इत्यतः । अपरुचिद्वैतम् इति आकुलशब्दार्थ-लक्षणे । तेन स्वभावतो धीत्वं सूच्यते । ‘उपहतस्वभावः’ [२।७] इति हि स्वनेत्रोक्तम् । एतेन कार्यण्यदोषोपहतस्वभावत्वं धर्म-सम्पुटचेतसरे हेतुतयोक्तमिदमपि दर्शितम् । ‘धर्मसम्पुटचेताः’ [२।७] इत्येतद्विवरणरूपस्य ‘धर्माधर्मधिया-’ इत्यस्य अर्थः क्षत्रियाणामित्यादिनोक्तः । धर्मं अधर्मं धातुः धर्माधर्मयोः, शुक्तिदारुज्यधीरितिदत्, तत्र यथार्थव्याप्तिश्चे भेदाद्वैत-

विवक्षितः । तामसी चेवं धीः, ‘अधर्मं धर्मेति या मन्त्यते’ [१।८।३२] इत्यादि हि वक्ष्यते । अस्यास्त्यन्तेत्का-रुण्यमन्या जाता धर्माधर्मधोरिति विग्रहो दृश्यः । जेह्नादग्न्य-धर्माधर्ममयाकुल इत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण । ‘धर्माधर्ममया-कुलम्’ इति पाठे ॥ त्रयाणो ह्रस्वः । ‘पृच्छामि त्वां’ [२।७] इत्यादिसमभिव्याहृतप्रपन्नशब्दार्थः धर्मबुद्धस्तथा च शरणा-गतमित्युक्तः । एवं योगोद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—पार्थ-मुद्दिश्येति । व्याजलभवात्त्रेण शास्त्रावतरणं कृतमिति भावः । ‘अकुल पार्थमुद्दिश्य’ [गी. सं. ५] इत्यस्य तात्पर्यं आत्मेत्यादि-नामत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्यं नित्यत्वभगवद्धीन-त्वादियुक्तः, ‘वद्दि प्रख्यामि’ [२।८] इत्यादिकं वदतोऽस्यायमेव शोकनिरासोपाय इति भावः । कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाङ्क्षाया प्रबन्धकृत्युक्तव्यासादिविशदशान्तिवर्तनायोक्तं भगवता परमपु-रुषेणेति । अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रमाण्यापुन्युक्तमयलिङ्गत्वा-दिभूमिप्रेतम् । अन्यप्रमाणान्तरव्याप्याय अप्यात्मेति विरोधितम् । अस्यायस्य साम्यदायिश्चवाह—तदुक्तमिति । प्रत्यक्षायं सद्महच्छेकैरभेदेऽभिधीयमानोऽपि इत पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्घातवत् । अतः परस्य शास्त्रा-वतरणरूपत्वं च विवेक्तुं ‘अस्थान-’ इत्यादिना संप्रदक्षोके-

नानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत्सङ्गृहीतम् । महर्षिस्तु शोकतदनु-
दनस्फुर्यावन्तारसङ्गत्या 'तै तथा' [२।१] इत्यादिक
द्वितीयेऽध्याये न्यवीविशत्, इदमपि सूचितम् 'तन्मोहशा-
न्तये' [गी. घ. ६] इति द्वितीयाध्यायफलं सङ्गृह्यन्ति । तत
धास्यानिर्देशादायुक्तं प्रथमाध्यायार्थः, सविशेषं स एवात्र
सङ्गत्यर्थमनुदित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवविधमुदित्य
कथमुदितमयोर्योगज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपदिश्यते ?
'नाष्ट कस्यचिद्भ्यात्' [मनु २।११०] इति हि स्मरन्ति।
विशेषतश्चायं गुणगुणतरगुणभेदप्रकारोऽर्थः सहस्रोपदेशमुक्तः ।
'तस्मान्मुष्यस्व भारत' [२।१८] 'युद्धाय कृतनिश्चय' [२।३७]
इत्यादिषु च प्राकृतिशुद्धश्रोताह्नपर्वत्वेन प्रतीयते ।
ज्ञातो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अनेच्यते—'यच्छ्रे-
यः स्यात्' [२।७] इति प्रश्नत्राक्ये 'यच्छ्रेय' इत्यनिर्वा-
रितविशेष इदयते । न चाहुनस्य युद्धमेव धेयस्त्वेन जिज्ञास्य
मिहास्ति नियमः, परमास्तिकस्य तस्य भगवति सन्निहितं
प्रस्तुतमुखेन परमनिश्चयेयसर्ववैयर्थ्याजिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा
तस्य युद्धमात्रविषया जिज्ञासा, तथापि परमाकाङ्क्षिणेन भगवता
'यच्छ्रेय' इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमहितोपदेश उपपन्नः ।
'युष्यस्व' इत्यादिकमपि परमनिश्चयेयसोपायतरेति तत्रतत्र
व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदं अध्यात्मशास्त्रायतत्त्वमिति ॥६॥
परिहासयोग्यत्वाय 'तम्' इति पराश्रयमाह—एवमित्या-
दिना । 'उभयोः' इत्यनेन सूचितमुक्तं युद्धाद्योद्युक्तयोरिति ।
एतेनोपदेशावसरालोभो व्यञ्जितः । 'सीदमानम्' इत्यनेन
निश्चयगतत्वं फलितम् । युद्धविनिश्चयनर्हादृष्टाज्ञापकेन 'मध्ये

इत्यनेनाभिप्रेतमाह—अकस्मादिति । अपर्मादिः पराजया-
दिर्वा युद्धनिष्ठैः सम्यग्येतरज नास्ति; अहेतुनोपक्रान्तध्याये
तु परिहास्यतरमिति भावः । अत्र हृषीकेशस्योक्तिकफलितं वक्ष्य-
माणशास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तं वस्तुः पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परम-
पुरुष इति दर्शितम् । ययन्यसौ हृषीकेशत्वात्पार्थस्य हृषीकादिकं
सर्वं सङ्कल्पमानेन नियम्य भूभारावतारणाय प्रेरयितुं शक्तः ।
तथापि जगदुपकृतमित्येतया पार्थतदितरात्मनोऽप्यपुत्रपार्थोपाय
शास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यदा धीरमर्जुन हृषीकेशतया
स्वयं प्रक्षोभ्य ग्रहमात्रेण जगदुपकृताय शास्त्रमुवाचेति सम्यग्वि-
शेषात् समनन्तरावस्थपार्थालोचनया च परिहासार्थवर्त्तवित्यात्
प्रहासस्य पार्थस्त्वमिदमुक्तम् । यदा प्रपन्नस्य वीपनिरीक्षणेन
परिहासासम्भनं शिष्यं प्रत्यध्यात्मोपदेशेन प्रहासमानं दृष्टान्तात्-
पयोगं च अभिप्रेत्य पार्थसन्दः । अतः प्रहसन्निध
इत्यनेन फलितं सरसत्वं सुप्रहृत्वं निरालिङ्गमान्तगह्वरितिलो-
नस्य महतोऽर्थज्ञातस्यानायासाभाषणम्, ईदृशवक्ष्य वक्ष्यमाणम्
मस्तभगवद्भारव्यपयत्तम्, इति तेनापि विवक्षितसूचनं च दर्श-
यति—परिहासेत्यादिना । 'अशोच्यान्' इति श्लोकस्यापि
उपदेशार्थविधानापादानापरिहाससङ्गायतया शास्त्रावतरणमान-
त्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात् न त्वेवाहम् इत्यारभ्य इत्यु-
क्तम् । यदाऽत्र 'अशोच्यान्' [२।११] इति श्लोकः प्रह-
सन्निवेद्यस्य विषयं 'न त्वेवाहम्' [२।१२] इत्यादिकमिदं
शब्दार्थः । अत्र 'मा शुच' [१।१५] इत्येतदन्तं भक्तियोगगो-
चरमिति निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमशोकोक्तप्रपदनस्य
प्रकृतान्वयेन भक्तिविरोधनिवर्तकतयोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १०॥

ह. पै. भा.—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायामाह—एवमिति । गुडाकेशोऽर्जुनो
हृषीकेशं श्रीकृष्णं प्रति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपं योत्स्यामि' [२।४] इत्यादि
हे परन्तप हे धृतराष्ट्र ! अहं न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति गोविन्दं प्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव
मौनमाश्रितवान् ॥ ९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—तमिति । हे भारत ! हृषीकेशः
श्रीनारायणः प्रसन्नवदनः सङ्क्रमयोः सेनयोर्मध्ये विपीदन्तं विपादं कुर्वन्तमर्जुनं प्रतीदं वक्ष्यमाणं
बयो वाक्यमुवाच । अत्र च 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [२।१२] इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति
गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येवमन्तो ग्रन्थः प्राणिनां शोकमोहबहुलः संसारोऽविद्यामूल
इति प्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः ॥ १० ॥

वै. ग्र. गि.—तदेवम् 'ट्टेम् स्वजनम्' [२।१८] इत्यादिना
अर्जुनस्य शोकमोहप्राप्तिसूक्तत्वा पुन 'कुतस्त्वा
कथमहम्' [२।१२] इत्यादिना भगवदतिबोधितस्यापि
तस्य 'कथं भीष्ममह' [२।४] इत्यादिना शोकमोहताद-
परस्य प्रतिपाद्य तत्र स्वयं विस्मयमानं सङ्क्षेप उवाच—
पार्थव शङ्कतापन्नं युधानेतांश्च गोविन्दं नाम्
'कुतस्त्वा कथमहम्' [२।१२] इत्यादिकं वाच्यं विन्दति
वक्ष्यतया समत इति गाविन्द, न हृषीकेश इत्यत्र प्रति-
पदमुक्त्वा 'कथं भीष्मम्' [२।४] इत्यादिना 'सुराणां
मापिकथम्' [२।८] इत्यन्तर्गतप्रकरणे कथयित्वा पुन

रपि 'मा योत्स्ये' इति स्वसिद्धान्तमुक्त्वा तूष्णीं बभूव
हेत्वाश्रयार्थं निपातः । तत्राश्रये 'गोविन्द' इत्यनेन प्रदर्शितम् ।
'कुतस्त्वा' [२।१२] इत्यादिना बोधितोऽपि मोहवाक्या-
न्मोहोक्तवानित्याश्रयमित्यर्थः । 'हृषीकेश' इत्यनेन तपू-
मोहप्रसन्नं प्रत्यपि प्रतिबोधने सर्ववीट्प्रतिप्रेरकस्य न भार-
इति सूचितम् । 'परन्तप' इत्यनेन च शङ्कतापन्नस्य युद्धवै-
गुल्यं न मयप्रयुक्तं, किन्तु मोहोपाधिकमिति ज्ञापितम् ।
मोहोऽपि च हृषीकेशाकृष्टीकृतस्य भक्तिविषय इति गुडाकेश-
पदेन निस्तद्गत्ववाचिनोक्तम् ॥ ९ ॥

ततः किं जातं इत्यत आह—तमिति । प्रति-
बोधनान्तरमपि सुष्ठन्तमित्यर्थः । मोहोऽपि स्वस्व-
सत्त्वे (?) न स्थितः, किन्तु शोकस्वस्वकार्यपर्यन्त इत्याह—
विपीदन्तमिति । निपादोऽपि न लोक इव किञ्चित्का-
लमवस्थाप्य गतः, किन्तु स्वजनदर्शने यथा प्रथममारब्ध-
स्तथैवावस्थूत इति दर्शयितुं वर्तमानार्थकः शतुप्रत्ययः ।
एवंविधोऽपि शोको यदि स्वसेनामध्यस्थितिकाल एव
स्यात्तदा सावकाशे समाधातुं शक्येत, न त्वेवम्; किन्तु
स्वबलाविगल्य युयुत्सुः परकीयशरमुखे स्थित्वा स्वयं धनु-
रग्रम्य प्रवृत्ते शत्रुसम्योते यदा बन्धनवैकल्यं, तदानींशुत्वः;
ततो महकण्ठं जातमित्यभिप्रेत्याह—सेनयोरुभयोर्मध्य
इति । एवं सत्यपि भगवतोऽर्जुनसङ्कुटनिरासेऽनायासं दर्श-
यति ।

४० त० वी०—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यपेक्षायां सञ्जय उवाच—एवमिति । गुडाका निद्रा, तस्या
हंसः तन्द्रारहितोऽपि, गुडाऽलको वा । सर्वेन्द्रियाध्यक्षं गोविन्दं शरणागतः प्रजेन्द्रमिति । 'न योऽस्ये'
इत्युक्त्वा तूर्णो यमूव ह ॥ ९ ॥ ततः किं जातमिति तमुवाचेति । अहो अस्यात्मतत्त्वाज्ञानतः क्लेश्यं
कीदृक् ? इति प्रहसन् धर्मिष्ठत्वादस्यैतदप्युचितमिति भावेनेत्युक्तम् ॥ १० ॥

पु. अ. त.—एवमुक्त्वाऽर्जुनः किं कृतवानित्यत आह—
एवमुन्नेवेति । गुडाकेऽर्जुनः हृषीकेशं तथेन्द्रियमेरकमेव-
ङ्क्त्वा पूर्वोक्तप्रकाशकत्वा गोविन्दं भक्तपरिपालकं 'न
योऽस्ये' इत्युक्त्वा तूर्णो यमूव ह ॥ इत्याद्यर्थः । भगवदु-
क्तोऽपि न राजस्य सृष्ट्यालजातः । परन्तप उच्छृष्टं तपो
यस्येति सम्बोधनम्, त्वदीयां श्रीकृष्णसम्भूते जीवितं
नी० भा० वी०—युद्धादन्यं कञ्चित् निवृत्तिरूपं क्षमोपायं श्रूहीत्याशयः । अत्रार्जुनविषादव्याजौन प्रक्ष-
विद्याभिकारिविशेषणं भैक्षचर्यां इहामुत्रार्थफलमोगविरागश्च दर्शितः ॥ ९ ॥ तमिति । मूढोऽप्ययममूढबद्धदोषि
प्रहसन्निव । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

स्वजनवधाद्विपीदन्तं युद्धादुपरतमर्जुनं प्रत्यात्मानात्मज्ञानोत्पादनपूर्वकं
शोकमोहहरं युद्धप्रवृत्तिकरं भगवद्वचनम् ।

श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [११२] इत्यारभ्य यावत् 'न योऽस्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो
यमूव ह ।' [२१९] इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन
व्याख्येयो ग्रन्थः ।

२ आनन्दमिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

अतीतसन्दर्भस्येवमसरोत्थमर्थं विवक्षित्वा तस्मिन्नेव
वाक्यविभागमवगमयति—दृष्ट्वा त्विति । 'धर्मक्षेत्रे कुरु-
क्षेत्रे' [१११] इत्यादिप्राप्तोपस्थावदेक वाक्यं, शास्त्रस्य
कथासम्बन्धपरत्वेन पर्यवसानात्; 'दृष्ट्वा' [११२] इत्यारभ्य
योषत् 'तूर्णो यमूव ह' [२१९] इति तात्पर्यं वाक्यम्,
इत आरभ्य 'इदं वचः' [२१०] इत्येतदन्तो भगवो भव-
त्यपरं वाक्यमिति विभागः । नन्वाप्यशोकस्य युत्तमेकवाक्यत्वं
प्रवृत्ताश्रयस्य महाभारतस्यवारावययित्वात्, अन्तिमस्यापि
सम्पत्कथ्येकवाक्यत्वमर्जुनस्याप्यर्थतया प्रवृत्त्यात्, तन्मध्यमस्य
तु वक्तव्येकवाक्यत्वमित्याशङ्क्यार्थकत्वादित्याह—प्राणिनामिति ।
शोको मानसस्तापः, मोहो विवेकानावः । आदिशब्दन्तर्वान्तर-
मेवार्थः । स एव संसारस्य दुःखात्मनो बीजभूतो शोस्तत्त्वो-
द्भव कारणगृहकारो भक्तस्तदनुविद्यया च तत्रदर्शनार्थत्वेनेति
शोचना ।

१ शां. भा.— तथा हि— अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्सजनसम्बन्धिनान्ध्रवेषु 'अहमेतेषां, मम एते' इत्येवं भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं सङ्घे' [२।४] इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तौऽपि तस्माद्युद्धात् उपरराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते ।

२ आ शां व्या — सद्गृहीतमर्थं विनोति—तथा हीति । राज्यं रातं कर्मं परिपालनादि । पूजादौ गुरवो भीष्मद्रोणादयः । पुत्रा स्वयमुत्पादिताः सौमद्रादयः । सम्बन्धान्तरमन्तरं स्नेह-योच्यते गुरुपुत्रप्रभृतयो मित्रसन्धेनोच्यन्ते । उपकारनिरपेक्षं तया स्वयमुपकारिणो हृदयानुरागमानो भगवत्प्रमुखा सुहृदः । स्वचनां ज्ञातयो दुर्योधनादयः । सम्बन्धिनः शत्रुहत्याश्रयस्थयो दुष्यधश्च्युम्नादयः । परम्परया पितृपितामहादिपुत्रानुरागमाजो राजानो बान्धवा, तेषु यथोक्तं प्रलयं निमित्तौऽप्युच्यते यः केहो यश्च तैः सह विच्छेदो यश्च तेषामुपपातं पातकं या च लोकगहा

सर्वं तस्मिन् ययोरात्मनः शोःमोहयोस्तावेतौ सत्सारीजभूतौ 'कथं' [२।४] इत्यादिना दर्शितावित्यर्थः । कथं पुनरनयो सत्सारीजयोरर्जुने सम्भावनोपायतः ? न हि प्रथितमहामहिम्नो विवस्त्रविज्ञानवत् स्वधर्मं प्रवृत्तस्य तस्य शोकमोहावनयर्हद् सम्भावितान्निष्ठाशङ्क्य विवेकतिरस्तरागेण तयोर्विहिताकरणप्रति-पिदावरणकारणत्वादनयाधायनयोरस्ति तस्मिन्सम्भावनेत्याह— शोकमोहाभ्यामिति । भिक्षया जीवनं प्राणभारणम् । आदिशब्दादशकर्मसंख्यासङ्ख्या पारित्राज्यमात्मनिष्पन्नानि न्यादि वृत्तये ।

१ शां. भा.— तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषानिष्टचेतसां स्वभान्त एव स्वधर्मपरिस्थानः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां बाह्यनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धि-पूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्र एव सति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपगतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंख्यासपूर्वका-दात्मज्ञानात् नान्यतो निश्चिरिति तदुपदिदिष्टुः सर्वलोकांशुग्रहार्थं अर्जुनं निमित्तीकृत्य आह भगवान् वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ।

२ आ शां व्या — किञ्चाज्ञेन दृश्यमानौ शोकमोहौ सत्सारी-बीज, शोकमाह्वयत् अस्मदादिनिष्ठशोकमोहवत्, इत्युपलब्धौ शोकमोहो ग्रन्थकं पक्षीकृतमात्रमात्रमिति व्याह— तथा चेति । शोकमोहादौऽपि दशशब्देन मिथ्याभिमानक्रेद्गर्हादयो गृह्यन्ते, स्वभावतश्चित्तदोषमामर्ष्यादित्यर्थः । अस्मदादीनामपि स्वधर्मे प्रवृत्तानां विहिताकरणत्वाद्यभावात् शोकादेः सत्सारीजतेति दृष्टान्तस्य साध्यविरलनेति चेत्तत्राह— स्वधर्म इति । कायादीनां मिथ्यादिशब्दादवशिष्टानीन्द्रियाण्यदीयन्ते । फलाभिसन्धिस्त द्विपादाभिभावः । कर्तृत्वमोक्तुवाभिमानोऽहङ्कारः । प्राणकप्रका-रणं बाणादिभ्यामपि सति किं सिध्यति ? तत्राह— तत्रेति । क्षम्यमानाज्ञानं धर्मोपचयादि देवादिजन्म, तत् सुखप्राप्तिः, अज्ञमरमाज्ञानाधर्मोपचयादिनिष्ठं तिर्यगादिजन्म, ततो दुःख

प्राप्तिः, क्वाभिधर्माज्ञानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मनुष्य-जन्म, तत् सुखदुःखं भवतः, एवमात्मकं संसारं सन्ततो वर्तते इत्यर्थः । अर्जुनस्यान्येषां च शोकमोहयोः सत्सारीजत्वमुपपा-दितमुपसहरति— इत्यत इति । तदेव प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्याऽऽत्माज्ञानोत्थनिवर्तनीयशोकमो-हाख्यसत्सारीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसुखदुःखसह-तुसत्सारीजवैकसम्यग्ज्ञानोपदेशो तात्पर्यं दर्शयति— तयोश्चेति । तयोश्च ज्ञानमुपदिदिष्टुमर्हति चिच्छन्भगवानाहेति सुबन्धः । सर्वलोकांशुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भगवानुपदिदिक्षतीत्युक्तम्, अर्जुन-प्रत्ययोपदेशादित्याशङ्क्याऽह— अर्जुनमिति । न हि तस्यामवस्था-यामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं ज्ञानमुपदेष्टुमिष्टं, किन्तु स्वधर्मनिष्ठो-नाद्दिशुदुष्टप्रकारकालमिच्छन्निष्ठोक्तम्— निमित्तीकृत्येति ।

१ शां. भा.— तत्र केचित् आहुः— सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठाभावादेव केव-लात् कैवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि ? अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यं प्राप्तिरिति सर्वांशु-गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य— 'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सद्गमनं न करिष्यसि' [२।३३] 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' [२।१५] इत्यादि ।

२ आ शां व्या — सर्वकर्मसंख्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानादेव कैवल्यं न प्राप्यति रिति गीताशास्त्रार्थं स्वाभिप्रेतो व्याख्यातः, गमनं निश्चितं न भिन्नं निश्चितमुपवर्तते— तत्रेति । विचारि-तसारं यत् सति तस्मात्प्राप्यत एव । तस्मात्प्रतिपत्तिरिति ।

सैदान्तिकमनुगम्य प्रत्यादिशति— सर्वकर्ममिति । नैतिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युत्पत्तिं प्राप्तुं स्मृतं कर्मणा समुच्चयं निश्चितमुपवर्तते । अस्यासंख्यस्य धृतिः— कैवल्यादिति । वैकल्यकारं सम्बन्धते । केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं वैकल्यप्राप्ति

कारणमित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । किं तत्र प्रापकमित्याशङ्क्येदेव शास्त्रमित्याह—इति सर्वास्त्विति । यथा प्रयाजा नुयाजाद्युपहृतमेव दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधन तथा धौतस्मार्त कर्मोपहृतमेव ब्रह्मर्तानं कैवल्यं साधयति । 'विमतं सेतितर्कव्यता-कमेव स्वपलसाधकं करणत्वादर्थपूर्णमासादिवत्' । तदेवं ज्ञानकर्म समुच्चयपरशास्त्रमित्यर्थः । इतिपदमाहुरित्यनेन पूर्वेण सम्बध्यते ।

१ शां० भा०—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्मायेति इयमपि आशङ्क्या न कार्या । कथम् ? क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणं अत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय; तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तितं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ।' [२।३३] इति श्रुता योवर्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्चादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितं उक्तं भवति—इति ।

२ आ.शां व्या.—यत्तु "न हिंस्यादिसर्वा मृतानि" [१] इत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरन्यदेहेतुत्वानगमात्तुष्टेव वैदिकं कर्माधर्मायेति नानुग्रहो घट्यते, तथा च तस्य मोक्षज्ञानेन समुच्चये न सिध्यतीति साङ्ख्यमतमास्तुष्य परिहरति—हिंसा-दीति । आदिशब्दादुच्छिन्नमक्षणं कृष्यते । यथोक्ता शङ्का न कर्तव्येत्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं हेतुनाह—कथमित्यादिना । स्वध-त्वेन क्षत्रिये विवक्ष्यते । युदाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायप्रश-णात्तस्य स प्रति नित्यत्वेनावययकर्तव्यत्वप्रतीतिर्गुहादिहिंसायु-

र्षीर्वाप्यर्थयोजनेत्यायाशास्त्रस्य समुच्चयपरत्वं न निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञापकं चेति । न केवलं ज्ञानमुचिहेतुः, अपितु समुचितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्माननुष्ठाने पापप्राप्तिवचनसामर्थ्य-लक्षणं लिङ्गं गमकमित्यर्थः । शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिङ्गवद्वा-क्यमपि प्रमाणमित्याह—कर्मण्येवेति । तदेव वाक्यान्तर-मुदाहरति—कुरु कर्मेति ।

कथमित्यत्रमपि कथं नाधर्मायेति हेत्वन्तरमाह—तदकरणे चेति । आचार्यादिहिंसायुक्तमित्यत्रमपि युद्ध नाधर्मायेति श्रुता भगवता धौतानां हिंसादिशुक्तानामपि कर्मणा दूरो नाध-र्मत्वमिति स्पष्टपुष्टिर्भवति । सामान्यशास्त्रस्य व्यर्थं हिंसा-नियेधार्थत्वात्कृत्वविषये चोदितहिंसायास्तद्विषयत्वात्ततो वैदिककर्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयात्तस्य सिद्धिरित्युपपदंमिति शब्दः ।

१ शां० भा०—तदसत्तु; ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् शुद्धिद्वयाश्रययोः 'अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन परपरमार्था-त्मतत्त्वनिरूपणं कृतम्, तत् साङ्ख्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिपङ्क्तिक्रियामावात् अकर्ता ऽऽस्मेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते, सा साङ्ख्यबुद्धिः, सा येषां ज्ञानिनां उचिता भवति, ते साङ्ख्याः । एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्मधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योगः, तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः, सा येषां कर्मिणां उचिता भवति ते योगिनः ।

२ आ.शां व्या.—यतावत् 'ब्रह्मर्तानं सेतितर्कव्यताक, स्य फलसाधकं, करणत्वात्' इत्यनुमानं तदुपपत्ति-तदसदिति । न हि शुक्तिकादिज्ञानमशाननिवृत्तौ स्वर्गके सहचारि निषिद्धयेत्येते, तथा च व्यभिचारादसाधकं करणत्वमित्यर्थः । यत्तु गीतायास्ते समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यतेति प्रतिष्ठा तदपि विभागवचनविरुद्ध-मित्याह—ज्ञानेति । साङ्ख्यबुद्धिर्योगबुद्धिरिति बुद्धिद्वयम्, तत्र साङ्ख्यबुद्ध्याध्याया ज्ञाननिष्ठा व्याख्याता साङ्ख्यसन्दर्भमाह—अशोच्यामित्यादिनेति । 'अशोच्यान्' इत्यादि 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्येतदन्तं वाच्यं यावद्विषयति तावता ग्रन्थेन सत्यसाम्येभूतमात्मतत्त्वं भगवता निरूपितं, तस्या सम्यक्व्या-यते प्रकाश्यते सा वैदिकी सन्मगुद्धिः, यज्ञा, तथा प्रकाश्य-त्वेन सम्बन्धि प्रकृतं तर्कं साङ्ख्यमित्यर्थः । साङ्ख्यसन्दर्भ-मुक्त्वा तत्प्रकाशिका बुद्धिस्तद्वत् साङ्ख्यान्याकरोति—तद्धि-

पयेति । तद्विषया बुद्धिः साङ्ख्यबुद्धिरिति सम्बन्धः । तामेव प्रकटयति—आत्मन इति । 'न जायते म्रियते वा' [२।१०] इत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणाऽऽज्यत. यद्भावविक्रियात्म्य-वात्कृत्यभ्योऽसाविति या बुद्धिस्तद्यते सा साङ्ख्यबुद्धिः, तस्या सम्बन्धसिन्धु साङ्ख्या इत्यर्थः । सम्प्रति योगबुद्ध्याध्याया कर्मनिष्ठा व्याख्यातुकर्मो योगसन्दर्भमाह—एतस्या इति । यथोक्त-युद्धयुक्तौ विरोधादेवानुष्ठानाभ्योगात्तस्यास्तत्प्रवृत्तत्वात्पुनरेव तत्पुनरात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षया धर्माधर्मो निरुद्ध-यनेश्वरावाचनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय पुन्यते योग्य-सम्बन्धते, तेन मोक्षनिष्ठये परम्परया साधनीभूतायुक्तधर्मानु-नात्मको योग इत्यर्थः । अथ योगबुद्धिः विभज्ययोगिनो विभज्यते—तद्विषयेति ।

१ शां० भा०—तथा च भगवता विमक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे 'एषा तेऽमहिता माह्वे बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।' [२।३१] इति । तयोश्च माह्वेयबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठा साङ्ख्यानं

१ "यावज्जीवमग्निदो ज्ञोति" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमास्या यजेत" "यावज्जीवमग्निदो जुवात्" इत्यादयो यावज्जीवपुण्यो बहुचराक्षणे धूयते । आश्रयतादिशब्दादस्याः पश्चात्तत्त्वप्रतिपादनाः धनयोऽपि ऋतुविषये सूचिता भवन्ति ।

‘यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्’ [५।१] इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् न हि पितृप्रशमनार्थिनो वैधेन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे ‘तयोरन्य-तरपितृप्रशमनकारणं ब्रूहि’ इति प्रश्नः सम्भवति ।

२ आ. शां. व्या.—समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिदोषान्तरमाह—न चेति । तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति—एकपुरुषेति । यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवता विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोरेकेन पुरुषेणानुपपत्त्येव तेनोक्तमनुनेन च युतं, तत्तुल्यं तदसम्भ्रमस्तु कमधुतं च मिथ्यैव धोता भगवत्यारोपयेत् । न च तदोरोपादेते किमिति मां कर्मण्येवातिशये युद्धलक्षणे त्रियोज्यसीति प्रत्योजकल्पते । तथा च प्रश्नालोचनया प्रपृष्टप्रतिवचनोः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽभिप्रेतो न भवतीति प्रतिभातीत्यर्थः । किञ्च समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुकर्मणोरेकेन चाधुतं

कथमवौ तस्मिन्मोरोपयितुमर्हति २ ततथानुवादवचन धोतुस्तु-चित्तमित्याह—बुद्धेऽप्येति । इत्थं समुच्चयः शास्त्रार्थो न भवत्यन्यथा पञ्चमादावनुनेनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह—किञ्चेति । ननु सर्वानुपपत्त्युक्त्यपि समुच्चये नाल्लेन प्रत्युक्तोऽसाविति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याहुः—यदीति । एतयोः कर्मतयागवोरिति यावत् । ननु कर्मपेक्षया कर्मतयागपूर्वकस्य ज्ञानस्य प्राधान्या तस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेत्, न; इत्याह—न हीति । तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवता दर्शिते सत्यन्य-तरगोचरो न प्रश्नो भवतीति शेषः ।

१ शां० भा०—अथाहुनेनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, ‘मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसि?’ इति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव ‘हे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते’ [३।२] इति वक्तुं युक्तम् । नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम् । किञ्च क्षत्रि-यस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतः ‘तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि?’ [३।१] इत्युपात्मनोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

२ आ. शां. व्या.—समुच्चये भगवतोऽपि तदज्ञानादज्ञं मस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शङ्कते—अप्येति । अज्ञाननिमित्तं प्रश्न-मतीकृत्यापि प्रस्ताप्यते—तथापीति । भगवतो भ्रान्त्यभावेन पुरांपराजुस्यनसम्भवादित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्त्येव प्रतिवचनस्य प्रकटयति—मयेति । न्यायवर्त्यंशमाकर्षयति—न स्थिति । प्रतिवचनस्य प्रश्नानुपपत्त्येव स्पष्टयति—पृष्टादिति । श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो ज्ञानस्येति यत्नं प्रतिक्षिप्य पक्षा-न्तरं प्रतिक्षिपति—नापीति । धृतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभाग-

वचनमादिशब्दश्रुतीं बुद्धेर्यायस्त्वं, पञ्चमादौ प्रश्नः, भगवत्प्र-तिवचनं, सर्वमिदं धौतेनेव स्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धं स्यादित्यर्थः । द्वितीयपक्षासम्भवे हेत्वन्तरमाह—किञ्चेति । समुच्चयपक्षे प्रश्नाप्रतिवचनयोरसम्भवात्तदे गीताशास्त्र तत्परमित्युपपत्तिरिति—तस्मादिति । विशुद्धनमात्मज्ञानं स्वधर्मसिद्धौ न सहकारि एतेषाम्, अज्ञाननिद्रातिफल्तवाद्भ्रान्ता-दित्यस्यज्ञानवत् । अथवा कथं? सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्यते ज्ञानात्मकत्वात् एतदुत्तरादिवदिति भावः ।

१ शां० भा०—यस्य त्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्नेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयं ‘एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकलं च’ इति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसद्ब्रह्मार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म, येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.—ननु ‘कुर्वद्भित्वास्तवाऽसकचिकीर्णलो-कसङ्ग्रहम्’ [३।१५] इति वक्ष्यमाणत्वात्कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्ति ? वत्ताह—यस्य त्विति । चोदनाद्युपाय शोरेण विधितोऽप्येवमस्य कर्मणो धर्मत्वात्, न्यायपरत्वात्स्य तथा त्वभावात् तत्त्वविषय वर्णाश्रमाभिमानस्यस्याधिकारप्रतिपरय भावात्, यागादिप्रवृत्तीनामविविशेषतो जायमानानां कर्मां-

सत्वात् ‘कुर्वद्भित्वा’ [३।१५] इत्यादि वाक्येन समुच्चयप्राव-र्धयति भावः । वास्तव्यार्थः । द्वितीयस्तु निविदिपावाक्यन्यसाध-नान्तस्त्वर्थार्थः । सत्तासिद्धं ज्ञानं न्यायवर्त्यति—परमार्थेति । तदेवाभिनयति—एकमिति । प्रवृत्तिरूपमिति रूपग्रहणमा-भासत्प्रदर्शनार्थम् । कर्माभाससमुच्चयस्तु यादृच्छिकत्वाद् मोक्षं फलयतीति शेषः ।

१ शां० भा०— यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुचीयते पुरुषार्थ-
सिद्धये, तद्वत्तत्कलाभिसन्ध्यहङ्कारामावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तच्चविचु 'नाहं करोमि' इति मन्यते,
न च तत्फलमभिसन्धते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः
काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य मामिच्छते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्य-
मग्निहोत्रादि भवति । तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' [५।७] 'न करोति न
लिप्यते' [१३।३१] इति तत्र तत्र । यच्च 'पूर्वः पूर्वतरं कृतम्' [४।१५] 'कर्मणैव हि संसिद्धि-
मास्थिता जनकादयः' [३।२०] इति, तच्च प्रविमज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् ? यदि तावत् पूर्व
जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः, ते लोकसङ्ग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८]
इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसंख्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्म-
संख्यासं कृतवन्त इत्यर्थः [इत्येषोऽर्थः] ।

२ आ. शां. व्या — किञ्च ज्ञानिनो यागादिप्रशस्तिर्न फले स-
मुचीयते, कलाभिसन्धिर्विकलप्रशस्तिवादहङ्कारविभुसंवृत्तित्वाद्वा
भावसंवृत्तिवदित्याह— यथेति । हेतुद्वयस्यासिद्धिमाशङ्क्य
परिहरति— तत्त्वविदिति । कृतस्य मङ्गैर्बाहमिति भगवानो
विज्ञानसंवृत्तिं तत्फल वा नैव स्वगतत्वेन फलयति रूपादिवद्भूतस्य
दशमर्थमवयोगात् । किन्तु कार्यकरणसङ्गतगतत्वेनैव प्रवृत्त्यादि
प्रतिपद्यते । तत्तत्त्वविदो व्याख्यानभिक्षाज्जादवहङ्कारस्य
तृत्वादिफलभिसन्धेत्वाऽऽभासत्वाभासिद्धिं हेतुद्वयमित्यर्थे ।
ननु ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवोत्तरकालेऽपि प्रतिनियतप्रवृ-
त्त्यादिदर्शनात् तत्त्वदर्शिनिष्ठप्रज्ञायादेरभासत्वमिति तत्राऽऽह—
यथा चेति । स्वर्गादिदेव काम्यमानत्पराकामस्तदर्थिन
स्वर्गादिनामस्याप्रिहोत्रादेरपेक्षितस्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थम-
मिमाषाय व्यवस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्त्यार्थ-
हृत्वे केनापि हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्तयतो न
तत्काम्य भवति नित्यकाम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्का-

मोपवन्धानुपबन्धकृतत्वात् तथा विदुषोऽपि विध्यधिकारभा-
वाद्वा (या) गादिप्रशस्तीना कर्माभासतैलभ्यः । विदुःप्रशस्तीना
कर्माभासत्वमित्यत्र भगवदनुमतिमुपन्यस्यति— तथा चेति ।
विद्वद्वापारेऽपि कर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्व्यापारस्य कर्मा-
भासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राऽऽह— यथेति ।
ज्ञानकर्मणोः समुचितार्थं संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपत्ते कृतो विभज्यार्थं
ज्ञानमिति पृच्छति— तत्कथमिति । तत्र किं जनकादयोऽपि
तत्त्वविदं प्रवृत्तकर्माणं स्युः ? आहोस्विदतत्त्वविदः । इति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह— यदीति । तत्त्वविदो वच्यं प्रवृत्तकर्मण
कर्मणां कथितत्वात्तत्वादिताशङ्काऽऽह— ते लोकेति ।
तेषामुक्तप्रयोजनार्थमपि न प्रवृत्तिगुणा सर्वत्रोद्वासीनत्वाद-
त्वात्तद्व्याऽऽह— गुणा इति । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्ति-
द्वारा तत्त्वविदा प्रवृत्तकर्मण्येऽपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह—
ज्ञानेनेति । उक्तमेवार्थं संह्रिय दशयति— कर्मेति । कर्म-
णेत्यादौ याधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्याभासो गृह्यते ।

१ शां० भा०— अयं न ते तद्वन्निरुद्धः— ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्व-
शुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति
भगवान् 'सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति' [५।११] इति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः' [१८।४६] इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा
ब्रह्म' [१८।५०] इत्यादिना । तस्मात् गीताशास्त्रे केवलदादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिः, न कर्म-
समुच्चिनात्— इति निश्चितोऽर्थः । यथा च अयमर्थः, तथा प्रकरणयो विमज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ।

२ आ. शां. व्या — द्वितीयमनुवदति— अथेति । तत्र
वाक्यार्थं वक्ष्यति— ईश्वरेति । विमज्य विज्ञेयत्वं वाक्यार्थं यो
चमुपगच्छति— इति व्याख्येयमिति । वक्ष्या चिन्तशुद्धिद्वारा
ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेऽर्थे वाक्यार्थं प्रमाणयति— एतमेवेति ।
'योगिनं कर्म ज्ञेयं' [४।११] इत्यादिवाक्यमर्थयोऽनु-
वदति— मत्स्येति । स्वकर्मणेत्यादौ साक्षादव मोक्षहेतुत्वं
कर्मणां वक्ष्यतीत्याह— स्वकर्मणेति । चक्ष्यांश्च

गादीभ्यःपादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते, ततो ज्ञाननिष्ठया
मुक्तिः, तेन न साक्षात्कर्मणा मुक्तिहेतुत्वमेव स्फुटीभावित्य-
तीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मण्यमन्त्रे फलितमुपगच्छति—
तस्मादिति । ननु यद्यपि गीताशास्त्रं तत्त्वज्ञानप्रधानमेव वाक्यं
तथापि तन्मन्य धूषमाणं कर्म तद्वह्नमोक्षोक्तं च प्रकरणप्रमा-
ण्यादिसि समुच्चयसिद्धिस्तत्राऽऽह— यथा चेति । अर्थसन्देहा-
ऽऽत्मज्ञानमेव कथं ईश्वरहेतुरिति गृह्यते ।

१ शां० भा०— तत्रं धर्मसम्पूढचेतसो मिथ्याज्ञानतः महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्य
अन्यत्र आत्मज्ञानादुद्धरणं अपश्यन् भगवान् वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनं उद्दिधारयिषुः आत्म-
ज्ञानाय अन्तारमन आह— 'अज्ञाच्यान्' इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—तदेव वचनमुदाहरति—**श्रीमगवानिति** ।
 इति कृतामभिप्रायं प्रत्याख्याय स्वाभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्थितः,
 सम्प्रति ‘अशोच्यान्’ इत्यस्मात्प्राचनप्रत्ययसन्दर्भस्य प्राशुर्कः
 तात्पर्यमिदं नृप ‘अशोच्यान्’ इत्यादिः ‘स्वधर्ममपि चापेक्ष्य’
 [२।३।] इत्येतदन्तत्स्य समुदायस्य तात्पर्यमाह—**तत्रेति** ।
 अत्र हि शास्त्रे श्रीणि काण्डानि, अष्टादशसंख्यवाक्यानामप्याधाना
 पट्कात्रितयमुपादाय त्रिविध्यतः । तत्र पूर्वपट्कात्तत्र पूर्वकाण्डं
 त्वम्पदार्थं विपरीकरोति, मध्यमपट्करूपं मध्यमकाण्डं तत्प-
 दार्थं गोचरयति, अन्तिमपट्कलक्षणमस्तिचकाण्डं पदार्थयोरैक्य
 वाच्यार्थमभिप्रेतरोति । तज्ज्ञानसामर्थ्यानि च तत्र तत्र प्रवृत्ताहु-
 न्यत्यन्ते, तज्ज्ञानस्य तदधीनत्वात् । तत्त्वज्ञानमेव केवल नैकत्वं

साधनमिति च सर्वत्रागिणीतम् । एव पूर्वोक्तरीत्या गीताशास्त्रार्थे
 परिनिश्चितं सतीति यावत् । धर्मं सम्मूढं कर्तव्याकर्तव्यविवेक-
 विरुद्धं चेत्तो यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽज्ञाद्वारमकारवतः
 शोकाख्यसामरे दुरतारे प्रविश्य त्रिस्थितो ब्रह्मात्मैक्यलक्षण-
 वाक्यापेक्षानमात्मज्ञानं तदतिरेकेणोद्वेगसाक्षिदेवतमनिभक्तमति-
 विषमं शोकादुद्वर्तुमिच्छन् भगवान् यथोक्तज्ञानं तमनुमनवतार-
 यन् पदार्थपरिशोधने प्रवर्तयन्तदौ त्वम्पदार्थं शोधयितुमशोच्या-
 नित्यादि वाक्ययाहेति योजना । यस्याज्ञानं तस्य भ्रमो यस्य
 भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञानं वाक्यानुदेतीति
 ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याऽह—**अशोच्यानित्यादीति** ।

१ शां० भा०—**न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः, सहृदूत्वात्, परमार्थस्वरूपेण च नित्य-
 त्वात् । तान् अशोच्यान् अन्यश्चोचः अनुशोचितवानसि ‘ते अत्रियन्ते ममिमित्तं, अहं तैः विनाभूतः
 किं करिष्यामि राज्यसुरादिना ?’ इति त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च
 भापसे । तदेतत् मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धं आत्मनि दर्शयसि; उन्मत्त इवेति अभिप्रायः । यस्मात्
 गतास्मिन् गतप्रापान् मृतान्, अगतास्मिन् अगतप्रापान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः ।
 प्रवृत्ता आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पण्डिताः, ‘पाण्डित्यं निर्विघ्नं’ [वृ. उ. ३।५।१] इति श्रुतेः ।
 परमार्थतस्तु तान् नित्यानशोच्यान् अनुशोचसि, अतो मूढोऽसि इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥**

२ आ. शां. व्या.—यत्तु कैचित् “आत्मा वा अरे
 शब्दः” [वृ. उ. २।१।५।१।५।६] इत्याद्यामयाथात्म्य
 दर्शनविधिवार्यामनेन श्लोकेन व्याचष्टे स्वयं हरिरित्युक्तं,
 तदयुक्तम्; कृतिर्योग्येतात्पर्यसम्बन्धेयस्साधनताया वा परा-
 मिततनियोगस्य वा किञ्चयैस्थानाप्रतीयमानस्य कल्पना-
 दैवभावात् । न च दर्शने पुनस्तत्प्रवर्तयति विषेययागादि
 विषयज्ञे विधिपरमर्थयते, कृत्यान्तर्भूतव्याहर्ध्वत्वात्तव्यो न विधि-
 मधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—**न शोच्या इति ।** कथं
 तेषामशोच्यत्वमित्युक्तं भीष्मादिसद्व्याख्याना वा शोच्यत्वं
 तत्पदलक्षणायां चेति विस्तृत्याऽह इत्यति—**सहृदूत्वादिति** ।
 ये भीष्मादिशब्देवचनन्ते ते धृतिस्मृत्पुदीरितविगीताचारव-
 त्वात् शोच्यतामश्नुवीरमिलर्ध्वं । इतिव प्रत्याह—**परमा-
 र्थेति** । अत्रते रजतपुद्गलदशोच्ये शोच्यपुद्गला भ्रान्तोऽसी-
 ल्लाह—**तानिति** । अनुशोचनप्रकारमगिनयन् भ्रान्तिमेव प्रकट

यति—**ते अत्रियन्ते इति** । पुनर्भायादिप्रयुक्तं सुखमादिशब्देन
 गृह्यते । इत्यनुशोचितवानसीति सम्बन्धः । विरुद्धायांभिधायित्वे-
 नापि भ्रान्तत्वमनुमनस्य साधयति—**त्वं प्रज्ञावतामिति** । वचनानि
 “उत्तमजलुषमर्षाणां” [१।४४] इत्यादीनि । किमेतावता फलि-
 तमिति तदाह—**तदेतदिति** । तन्मोक्षमशोच्येषु शोच्यदृष्टि-
 मेतत्प्रापिदित्य, बुद्धिमता वचनभाषित्वमिति यावत् । अर्जुनस्य
 पूर्वोक्तभ्रान्तिभावत्वे निमित्तमात्माज्ञानमित्याह—**यस्मादिति** ।
 ननु सूक्ष्मपुद्गलावमेव पाण्डित्यं, न त्वात्मज्ञत्वं हेत्व-
 भावादित्याह—**यस्मादिति** । ते हीति । पाण्डित्यं पण्डितभावमा-
 त्मज्ञानं निर्विघ्नं निचयेन लब्ध्वा “वाक्येन तिष्ठसेत्” [१।५।१]
 इति बृहदारण्यकपुतिमुक्तायानुदाहरति—**पाण्डित्यमिति** ।
 यथोक्तपाण्डित्यराहित्यं कथं ममावगतमित्याद्यह्य कार्य-
 दर्शनादित्याह—**परमार्थतन्मित्यति** । यस्मादित्यस्यापेक्षितं
 दर्शयति—**अत इति ॥ ११ ॥**

३ रा. भा.—**अशोच्यान्प्रति अनुशोचसि, ‘पतन्ति पितरो ह्येषां सुप्तपिण्डोदकक्रियाः’ [१।४२]
 इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानमिचवादांश्च भापसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किञ्चिच्छोक-
 निमित्तमस्ति । गतास्मिन् देहान् अगतास्मिन् आत्मनश्च प्रति तत्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोच-
 न्ति । अतस्त्वयि विप्रतिपिद्विदमुपलभ्यते; यदेतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्, यच्च देहातिरि-
 क्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम् । अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्तमात्मानं च नित्यम्;
 तत्प्राप्त्युपायभूतं पुद्गलादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलाभिसन्धिर्वाहितमात्मयाथात्म्यावाप्त्युपा-
 यभूतम् । आत्मा हि न जन्मार्थानसद्भावो न परणार्थानविनाशश्च, तस्य जन्मभरणधोरभावात् ।
 अतः ॥ न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणामस्वभावः; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वाभाविक
 इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यामिप्रायः ॥ ११ ॥**

४ वे. ता. चं — 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्युक्ते केचिदशोच्याः शोचन्ति तदनन्तरमपि शोचतीति आन्तिः स्यात्; तत्रिह-
त्यर्थमुक्तं अशोच्यानप्रति इति । 'अन्वशोचः' इति
लुप्रथमोऽनुपपन्नः, शोकस्याव्यतनत्वात्, 'भाषसे' इति वर्त-
मानार्थव्यपदेशवैकल्यात्, सत्प्राह— अनुशोचसि इति ।
अद्यतन एव चिरानुवृत्तविवक्षया सोपसर्गकृद्प्रयोगः, यद्वा वर्त-
मानार्थ एव 'सुसिद्धुपग्रहः' इत्यादिना लकारव्यत्ययाः ।
'प्रज्ञावादाश्च भाषसे' इत्यत्र 'वर्तमानसाम्ये वर्तमानवद्वा'
[अष्टा. ३।३।१३१] इत्यनुतासनाकृते लट् । तेन
'तृष्णां बभूव ह' [२।९] इत्यनेन न विरोधः । अत्र प्रकृष्ट-
ज्ञातवाचिना प्रज्ञाशब्देन देहात्मनोः स्वभावज्ञानमुच्यते ।
प्रज्ञा कृता व्यवहारा प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमि-
त्ताशब्दः । देहात्मदेहज्ञाने सति हि पितृणा तदर्थपिण्डोदकक्रि-
यायास्तादृशमिति प्रत्ययवायादेध विधासपूर्वको व्यवहार इत्ये-
तत्सूचनाय 'वसन्ति' इत्याद्युपासम् । फलितमाह— देहा-
त्मैति । 'गतासून्' इत्यादेर्विवक्षित विरोधेय निर्दिष्टान्,
पण्डितशब्द प्रज्ञोपयोगितया व्याकृत्यन्वयमाह— गतासू-
निति । यद्यपि गतासून्गतासूनिनिश्चयौ निष्प्राणसंप्राणवाचकौ,
तथापि तत्साम्यस्य प्रकृतासङ्गते— 'अविद्यान्तमानलम्बम-
पायेयमवैशिकम् । तम.कान्तारमन्वान कयमेको गमिष्यति'
'बद्धवैराणि भूतानि द्वेप दुर्वन्ति चेततः । शोच्यानह्योऽस्ति-
मोहेन व्याप्तामीति मनीषिणा—' इत्यादिषु पण्डितानामेव

संप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात् 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्यस्य
वक्ष्यमाणे विस्तरे च 'अन्यतोऽयम्' [२।२५] इत्यादिना
'यद्य चैनम्' [२।२६] इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः
अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्वापि
तद्विषयतैव युक्तैत्यभिप्रायः । देहस्तावत्र शोचनीयाः, नश्वरत्वात्;
आत्मानोऽपि तथा, अनश्वरत्वात्; इत्युद्वापोहसमबुद्धिरूपा पण्ड-
येषां तेऽत्र पण्डिताः । प्रज्ञावादविप्रतिषिद्धशोकैर्नोत्रीतोस्तदज्ञान-
विषयानाह— अतो देहेत्यादिना । शोकस्तु सिद्धः, प्रज्ञा तु
वाद्मानस्येति भावः ।

को देहस्वभावः ? कथमात्मा देहातिरिक्तो नित्यश्च ? कथं च
अनयोरोशोच्यत्वम् ? वा न वा धोरं युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतः ?
इत्याशङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं प्रथं बुद्धिस्थकमेव विज्ञोति—
इदं चेत्त्यादिना । इदमेव युद्धं बुद्धिविशेषसंस्कृतत्वादात्म-
यायात्म्यप्राप्तिकरमित्यर्थः । उपायभूतमित्यत्र चित्रप्रलया-
प्रयोगाद्यमेवावस्य स्वभावः, फलान्तराभिसन्धिना तु स प्रति-
बद्धत इति भावः । आत्मा हीति, हिशब्देन 'न जायते'
[कठोप. २।१८] इत्यादिभूतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो
देहसंयोगवियोगलक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि नोत्पत्तिविनाशरूपे
जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह— तस्येति । देहस्त्विति, युद्धम्
आत्मपेक्षया वैरक्ष्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं द्योतयति । देहत्वेनोप-
वात्मकत्वादेवेतन्त्वाच्च यदादिवत्परिणामस्वभाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंहृतं विपीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ।

प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः ? गतासून् ॥ ११ ॥

६ जयतीर्थरचिता प्रमेयदीपिका ।

इदानीं गीताख्यायनानुसारेणास्ते 'धर्मोऽत्रे' [१।१] इत्या-
त्म्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं' इत्यतः प्राक्कनस्य प्रत्य-
स्यातिरोहितापत्वात्तत्पर्यमाह— तत्रेति । तत्र गीतिकायां
केचन श्लोकैरिदमुच्यते इति शेषः । नन्वत्र न धर्मो नापि
तत्त्वं प्रतिपाद्यते, तत्कृतोऽस्य गीतावामनुपवेशः ? मैवम्;
मग्नवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य प्रत्यस्य तादर्थ्या-
त्तत्र प्रवेशोपपत्तिः । बान्धवादिविषयो मोहो 'मयैते, अहमे
तेषां, एते च मन्मिमा नह्यपन्ति, कथमेतेर्विनाशं भवेयम् ?
यां च मे भविष्यति, अयद्य सन्दिग्ध' इत्यादिरूपे मिथ्या-
प्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु श्रेयो वा । सञ्जालमिव तेन
सोऽहं एव विपीदन्तम् । विपादो नाम मोहनिर्मिताच्छोकाय-
मनोदीर्घत्वम्, यस्मिन्नास्ति सर्वव्यापारोपरमो भवति ।
नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहसमुत्पत्तिः ? न हेतुः बान्धवा-
दय इति प्राङ्मुखातीव, येन युद्धाय महान्त्वमुखोत्थमकाशी-
निन्दन आह— सेनयोरेति । मद्राकारस्मत्प्रेतानुवर्तमा-
नोऽपि कोनो गुरुमन्त्रं बान्धवादिश्रुतकाले निवर्तते, हेतु-
बोध्यते, ततो मोह इति प्रविष्टमेवेति भावः । अर्जुनस्य
ज्ञानिभ्यामनोद्वहान्मद्वचनोपदेशेति मन्तव्यम् । 'प्रज्ञावादान्'
इत्येव 'प्रज्ञावादां बुद्धिमां कान्तां वचनानि' इति कश्चिदुपा-

ख्यातवान् (शं. भा.) तदसत् । न हि 'सूक्ष्मे स्वजनं'
[१।२८] इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्विद्विमाद्वादो दृश्यते । न
हि बुद्धिमन्तो नारायणद्विद्वत्तनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्ति ।
न च धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वादो भवति । बौद्धादेरपि
तत्त्वप्रज्ञादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे— प्रज्ञावादानिति ।
स्वस्या एव मनीषाया उरिद्यतानि, न तु शास्त्राचार्योपदेश-
प्राप्तानि । कथमेतद्वच्यते ? उच्यते— प्रज्ञायाः वादाः प्रज्ञा-
वादाः । कार्यकारणभावे यद्वी । न हि स वादोऽस्ति यः
प्रज्ञापूर्वो न भवतीति । सामर्थ्यात्स्वेति लभ्यते । सावधारणं
चेत् 'अव्यय' इति यथा । अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति ।
कथमशोच्या इत्यत आहति शेषः । गतासूनिन्यतः परमिति-
शब्दः । आत्मविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्राग्गो-
च्यत्वात्प्रादेवान्शोच इत्येवोक्तम्, न त्वशोच्यत्वम्; तत्त्व-
मेवमात्रेण ? मैवम् । न हियथाऽस्तिवाऽत्र वाक्यवृत्तिः । 'असिद्ध-
स्यानुतादः सिद्धस्य बोधन' इत्यापतेः । किन्तु यानन्वशो-
चस्त्वं तेऽतोऽन्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । यद्य-
भाषसे ते प्रज्ञावादा, अतो न भाषणीया इति । तथा
नाशोच्याः कुतोऽनन्तव्याः ? इति प्रश्नो वा आदेशो वा
युज्यत एव ॥ ११ ॥

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्बन्धिवन्बुविषयशोकनिषेधोऽपि तत एव कैश्चित्कन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्रानुशोचन्तीति न वक्तव्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतिनिरासे सति अप्रस्तुतिनिरासस्यार्थिकत्वाद् आसनविनाशभीष्मादिशोचनमेवागतासूत्रशोक इति व्याख्यानं युक्तम् ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतासूत्रमपि नाशोचन्ति' इति माध्यव्याख्यायानमपि निरस्तम्; अगतासूत्रादस्योक्तरीत्या आसनमरणजीवद्वाचित्वाद्यवयवभागेन स्वस्थजीवद्वाचित्वायोगात्, इत्यनारिद्रश्रवणेन सक्षयवाचकचकारस्य बोद्धव्यत्वात् । अत्रार्थं सम्भवत्यगतिरूपान्तिकानैकाग्र्योपगमानौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवाच्च ।

१. ४० त. ० दी०—अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साहचर्यबुद्धिमाह—

तत्र साहचर्यं बहुविधमग्रेकं सत्प्रमाणकम् । अष्टाविंशतितत्त्वज्ञानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥ अन्ये सूत्रे निषिध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः । यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्वाणोऽप्यात्मशोधकः ॥ २ ॥ वैराग्यज्ञानयोगोश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि दृढेनेन भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ अतः कुमतिताशयं साहचर्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साहचर्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥ अहन्ताममताशये सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्थो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥ अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमाद्यस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥ ईश्वरालम्बनो योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ साहचर्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणा च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ८ ॥ अतः पूर्वं साहचर्यविद्या धर्मेनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् बालुदेवतदा स्वमार्गे न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तत्रिबारणार्थं साहचर्यबुद्धिं प्रदर्शयन्माह—अशोक्यानिनि । अशोक्याऽपि न शोचितुं योग्यास्तान्प्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'यतन्ति पितरो ह्येषां' [१४२] इत्यादिना देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भाषसे, देहात्मस्वभावज्ञानवतां शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्रमृतिं प्राप्तान्, अगतासूत्रं जीवतः तत्कलत्रादीन् । 'मृतानां परलोके का गतिर्ज्ञातमिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा—गतासूत्रं जडान् अनात्मनो देहान् अगतासूत्रं चेतनान् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणान् न शोचन्ति । त्वं च कीदृक् पण्डितो यच्छोचसीति भावः । आत्मनो वक्ष्यमाणचिदक्षरापुरुषवादेकविधत्वं देहस्य यानात्मप्रवृत्तिकार्यत्वादन्वित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृदयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — पूर्वं साहचर्यज्ञानेन स्थिरां बुद्धिं कृत्वा । पण्डिता मदिच्छयैर सर्वे भवन्तीति ज्ञानवन्तः, अतः गतासूत्रं मनुष्यप्रेमाः कर्तव्य इति पूर्वं सर्वशरीराद्यज्ञानमुक्त्या भविष्यति । गतासूत्रान् 'परलोके' तेषां का गतिर्भविष्यति, 'अगतासूत्रं जीवत' 'जीवतां' तेषां कथं योगधेनो भविष्यति' इति नाशोचन्ति । अत एव श्रुतिरप्याह—'एष एव तं साधु कर्म कारयति यश्चिन्तनीयति एष एव तमसाऽपि कर्म कारयति यमोनिनीयति' (... लेवेन ... तं यमन्वातुनेपति ... तं यमेन्मो लेवेन्यो नुत्तयत) [वी. उ. ३. १९] इति । अतो माहृतेषां कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० मा० दी०—अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशयोः स्वयमेव युद्धे चावर्मेभीरिति मोहद्वयम्, तत्राशं ब्रह्मविद्या-सूत्रमूर्तेर्विशया श्रोत्रैरपिनीयन् श्रीभगवानुवाच—अशोक्यानामन्वशोचस्त्वमिति । 'जीवोपेतं वा व किलेदं म्रियते, न जीवो म्रियते' [टा. ६. ११३] इति श्रुतेर्देहाणामनाशोऽप्याकाशवज्राशरदितत्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनन्वशोचः कथमेतं शुरुषो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाशं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि, एवं मृतोऽपि त्वं प्रमादात् न प्रमादना देहादन्यमात्मानं जानतां यादन् शब्दान् 'नरकं नियतं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [११४२] इत्यादीन् मापसे, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतु- गतासृनिति । गतासृन् गतप्राणान् देहान्नानुशोचन्ति, प्रत्युत निर्हरन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः— “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः” [छां. छ. ७।१५।१] इत्यादिः । अत एव सप्राणानेतातवग-
णयन्तं नरं पित्रादिद्वन्ता स्वमसि धिक्त्वामिति वदन्ति । उत्क्रान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोक-
वेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्त्यः, चेतनत्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् ।
यदि देहश्चेतनः स्यात् भूतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत, तस्माद्देहनाशोनात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः ।
यत्तु प्रज्ञानो पण्डितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् मापसे इति तार्किकव्याख्यानं, तत अर्थाय घञो दुर्लभत्वान्,
विशेषाध्याहारसःपेक्षत्वाद्योपेक्ष्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कुतस्ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न त्विति । न त्वेव जातु
कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु भिद्यदिव नित्य
एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे
जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे
वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशान् परं उत्तरकालेषु त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः ।
देहमेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ आ. शां. स्या.— नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचिन
विवेचयितुं प्रश्नपूर्वकं प्रतिजानीते— कुत इत्यादिना । नित्यत्व-
मसिद्धं प्रमाणमावादेति चोदयति— कथमिति । आत्मा न
जायते प्रागभावान्तराभावाभिरविषाणवदिति परिहरति— न त्वेवेति ।
विनाऽऽत्मा नित्यः, भावत्वे सत्यज्ञातत्वात्, व्यतिरेकेण घटव-
दित्यनुमानान्तरमाह— न चैवेति । यत्तु वैधित् आत्मयापत्तस्य
जिज्ञासितं भगवानुपदिशति न त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन स्या
दिष्टं, तदयम्, विशेषरचने हेत्यभावात्सर्वत्रैवाऽऽत्मयायात्मन्य-
प्रतिपादनाविषयादित्याशयेन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिरवश्यमे-
व जना’ इति नियमनि व्याख्यानाहं पद्मदयनि— न त्वित्या-
दिना । नन्वात्मनो देशोत्पत्तिविनाशयोत्पत्तिविनाशप्रसिद्धे-
रुपमनुमानद्वयं प्रसिद्धिरिदं तथा कालान्ययापदिष्टमिति चे-
त्स्याह— अतीतेष्विति । ‘याचाच्यपाश्रयन्तु स्यात्’

[अ. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धे-
रौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वाभिरुपाधिकस्य तस्य जन्मादि-
राहित्यमिति भावः । यद्यपि तत्रैश्वर्यस्य जन्मादिरहित्यं तथापि
कथं मम ? इत्याद्युद्धाऽऽह— तथेति । तथापि भीष्मादीनां
कथं जन्माभावस्तथाऽऽह— तथा नेमे इति । द्वितीयमनु-
मानं प्रपञ्चयितुमार्षे व्याचष्टे— तथेत्यादिना । ननु देहो-
त्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशानावेषयि महात्मनो महाप्रलय-
योस्तस्यामिदं सुखं लिङ्गद्वयानुभूत्या जन्मविनाशावेष्टव्याविद्या-
शब्दस्य ‘नाऽजन्माऽभूतेः’ [अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन
परिहरानि— त्रिष्वपीति । ‘यारद्विकारं तु विनाशो लोकम्’
[अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन मित्रत्वादिशक्तिप्रवृत्तमानु-
मीयते, मिश्रं च बहुवचनप्रयोगप्रमितिर्नित्याशब्दाऽऽह—
देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वमावं शृणु— अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन्
अनादौ काले न नासम्, अपित्त्वामम् । त्वन्मुरार्थत्वे ईजितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपि-
त्वासन् । अहं च मूर्खं च सर्वं वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः,
अपितु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र गंशयः, तथैव भवन्तः
क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः
पारमार्थिक इति भगवत्तत्त्वोक्तमिति प्रतीयते ।

४ घे. ता. चं.— एतन्मुराशोपनिषत्समाधानमिति प्रति
प्रतिशेधोपेक्षायां सुपुत्रोत्पादित्यं, अपि धारणीयैकचित्तेनैवाया
मुत्पत्तिरादित्याद्यं देवानिदमित्यादय इत्यर्थं पुराणार्थेन्दे

वेदमात्मनो त्वयसीच्छानुगेन तदुपादेयज्ञाननाय प्रथमेशो-
पदिष्टनीलमिन्द्रादेनाह— प्रथममिति । मूर्च्छित्यनेन प्रकृ-
तौकस्य प्रविशदिकस्यरूपं प्रमत्तप्रथमं प्रकृत्यामाह अथा-

क्षित इत्युच्यते; तर्हि मृतसम्बन्धिवन्तुविषयशोकनिषेधोऽपि तत् एव केशुतिरन्यायेन सिद्ध इति तदर्थमगतासूत्रानुशोचन्तीति न वक्ष्यमेव स्यात् । तथा च प्रस्तुतनिरासे सति अप्रस्तुतनिरासस्यापि प्रत्यासत्ता आसन्नविनाशशीलमादिशोचनमेवागतासूत्रोक्त इति व्याख्यानं युक्तम् ।

एतेन 'अगतासूत्रं जीवत इव गतासूत्रमपि नाशोचन्ति' इति भाष्यव्याख्यानमपि निरस्तम्, अगतासूत्रस्योक्तरीत्या आसन्नमरणजीवद्वाचित्वाद्यस्य भावेन स्वस्थजीवद्वाचित्वाद्योगात्, इवकारादेरश्वयणेन सध्वयवाचकचकारस्य चोक्तरीत्या ब्रह्मार्थं सम्भवत्यस्य गतिरुक्तिकानैकाग्र्योपगमनौचित्येन दृष्टान्ततया व्याख्यानासम्भवाच्च ।

एतेनैव 'गतासूत्रेहान् अगतासूत्रात्मनश्च नाशोचन्ति' इति रामानुजव्याख्यानमपि निरस्तम्, गतासूत्रगतासूत्रस्योक्तरीत्या प्रसिद्धयोस्तथैवार्थं सम्भवत्यसिद्धार्थकपनायोगात् । न हि देह आत्मनि च तयोः प्रसिद्धिरस्ति । न च गता असौ यस्मादिति योगाश्रयणेन देहो गतासूत्रात्मा च अगतासूत्रमिति युक्तम् । तथा सति गतासूत्रगतासूत्रादाम्नां मृतजीवच्छरीरयोरेव प्राप्तेः । न च गतासूत्रमित्येव अगतासूत्रमिति ताभ्यां देहात्मनोः प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, अनित्यं घटादौ गतासूत्रमिति, नित्यं च आकाशादावगतासूत्रमित्यवधारणेन तयोर्नित्यानित्यवाचिवासिद्धेः लक्षणायां च तस्या एव दोषत्वात् । तस्माद्यथोक्त एवार्थ इति शङ्करभगवत्पादीयव्याख्यानामेवावधार्यम् ॥ ११ ॥

१ व० त० दी०—अथ नरस्य मोहशोकनिवृत्त्यर्थं साहचर्यबुद्धिमाह—

तत्र साहचर्यं बहुविधमत्रैकं सप्रमाणकम् । अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ १ ॥ अन्ये सूत्रे निविध्यन्ते योगोऽप्येकः सदाहतः । यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मबोधकः ॥ २ ॥ वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा । एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ अतः कुमतिनाशार्थं साहचर्ययोगौ प्रकीर्तितौ । त्यागात्यागविभागेन साहचर्ये त्यागः प्रकीर्त्यते ॥ ४ ॥ अहन्तामभतानां सर्वथा निरहङ्कृतौ । स्वरूपस्यो यदा जीवः कृतार्थो हरिमाश्रितः ॥ ५ ॥ अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि । यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ६ ॥ ईश्वरालम्बनो योगो जनयित्वा तु तटादशम् । बहुजन्मविधाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ साहचर्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ ८ ॥ अतः पूर्वं साहचर्यविधा धर्मेनिष्ठा निरूप्यते ॥ ९ ॥

तथाहि हृषीकेशो भगवान् वासुदेवस्तदा स्मरणं न स्वीकुर्वन्नात्मनस्तत्त्वाविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तन्निराणार्थं साहचर्यबुद्धिं प्रदर्शयन्माह—अशोच्यानिति । समययाऽपि न शोचिन् योग्यास्तामप्रति अन्वशोचस्त्वम् । 'पतन्ति पितरो ह्येशः' [१४२] इत्यादिना देहात्मस्वभावप्रक्षानिमित्तवादांश्च भाषसे, देहात्मस्वभावज्ञानवशां शोके निमित्ताभावात् । गतासूत्रमिति प्राप्तान्, अगतासूत्रं जीवतः तत्कलत्रादीन् । 'मृतानां परलोके का गतिर्जीवतामिह का भविता' इति न शोचन्ति । यद्वा—गतासूत्रं जडान् अनारम्भो देहान् अगतासूत्रं चेतनान् जीवात्मनश्च पण्डिता विवक्षितलक्षणा न शोचन्ति । त्वं च कीदृक् पण्डितो यच्छोचसीति भावः । आत्मनो बक्ष्यमाणचिदक्षरपुरुषपन्दादेकविधत्वं देहस्य चानारम्भप्रकृतिकार्यत्वादनित्यत्वं प्रसिद्धमिति हृदयम् ॥ ११ ॥

१० पु अ त—पूर्वं शास्त्रार्थज्ञानेन स्थिरा बुद्धिः कृत्वा भक्त्युपदेशं कर्तव्य इति पूर्वं सर्वशास्त्रोपज्ञानधुरत्या भक्ति-धुरतिप्रदेशात्मानात्मज्ञानार्थमात्मानां महानमाह भगवान्—अशोच्यानिति । त्वं अशोच्यान् शोकमन्हायं अन्वशोचः अनुशोचितवानसि, यतस्तेभ्युरात्मेनिनो भूभारहरणार्थं मे मारणीया एव, न तु ते मत्तः । त्रिषु तेषां शोकं कृत्वा प्रजायादान् प्रजायतां पण्डितानां वादान् भाषसे वरसि । तेषां वादानि वदमि, न तु त्वं प्रजायान् । यतस्ते प्रजायन्तः पण्डिता मद्विष्येव सर्वे भवतीति ज्ञानवन्तः, अतः गतासूत्रं गतप्राणान् 'परलोके तेषां का गतिर्मविष्यति,' अगतासूत्रं जीवत 'जीवतां तेषां कथं योगक्षेमो भविष्यति' इति नाशोचन्ति । अत एव श्रुतिरप्याह—“एष एव सं साधु कर्म कारयति यश्चिनीपति एष एव तमसायु कर्म कारयति यमोनिनीपति” (... तेनैव ... तं यमन्वातुनेपति ... तं यमेभ्यो हंभ्यो नुवृत्तस्य) [कौ. व. ३. ११] इति । अतो मरुतेऽप्येवं कथं शोकः कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—अर्जुनस्य देहनाशो आत्मनाशोः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मनीरिति मोहद्वयम्, चत्वारं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतविदित्या श्लोकेरपिनीपन् श्रीभगवानुवाच—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । “जीवापेतं वा व किलेदं म्रियते, न जीरो म्रियते” [छा. ६. १. १३] इति श्रुतेर्देहाश्रयानिनाशेऽप्याकाशवज्राशरदित्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीनेनशोचः कथमेतं गुरवो मया हन्तव्याः कथं वा तेर्विनाशं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि, एवं मृदोऽपि त्वं प्रजायादान् प्रजायतां देहादन्वयमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् 'नरके नियतं वासः' [१४४]

‘पतन्ति पितरो ह्येषां’ [१।४२] इत्यादीन् भाषसे, परं न तु प्रज्ञावानसि । तत्र हेतुः— गतासुनिति । गतासून् गतप्राणान् देहाग्रासुलोचन्ति, प्रत्युत निर्हरन्त्येव । एतेन प्राण एवेष्टः, न तु देहः । तथा च श्रुतिः— “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः” [छां. उ. ७।१५।१] इत्यादिः । अत एव सप्राणानेतानवगणयन्तं नरं पित्रादिहन्ता त्वमसि धिक्स्वामिति वदन्ति । सत्कान्तप्राणान् दहन्तमपि नैवं वदन्तीति लोकवेदप्रसिद्धिः । तस्मात् आत्मा देहादन्यः, चेतनत्वात्; व्यतिरेकेण घटवत् । देहो न चेतनः, दृश्यत्वात्; घटवत् । यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत, तस्माद्देहनाशेनात्मनाशं भव्वातो मूर्त्य एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पण्डितानां अवादान् बहुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं, तत् अर्थायैव पञ्चो दुर्लभत्वात्, विशेषाध्यः हारसः पेश्चत्वाच्चेष्ट्यम् ॥ ११ ॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— कुतस्ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ? न स्विति । न स्वेव जातु कदाचिदहं नासम्, किन्तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु विषयदिव नित्य एव अहमासं इत्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किन्तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपा नासन्, किन्तु आसन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किन्तु भविष्याम एव सर्वे वयम्; अतोऽस्माद्देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदादुत्पत्त्या बहुवचनम्, तात्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— नित्यत्वमशोच्यते कारणमिति सूचित विवेचयितुं प्रत्युक्तं प्रतिजानीते— कुत इत्यादिना । नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणमावादिति चेदयति— कथमिति । आत्मा न जायते प्रागभावाद्युत्पत्तिना निपाणवदिति परिहरति— न त्वेचेति । ‘त्रिणाऽऽत्मा नित्यः’, भावत्वे सत्यभावात्, व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमान्तरमाह— न चैवेति । यत्तु नैमित्तिक आत्मयायत्तस्य निष्ठासितं भगवानुरदिशति न स्थित्वादिता श्रौतव्युत्पत्तेरित्यादिष्टं, तदसत् । विशेषवचने हेत्वभावात्सर्वत्रेवाऽऽत्मयायत्तस्य प्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन । ‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्वाक्ययो जना’ इति नित्यमति व्याख्यानाहं वन्नादयति— न स्थित्वादिना । नन्वात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोत्पत्तिविनाशप्रसिद्धे रक्षमनुमानद्वय प्रसिद्धिनिवृत्ततया कालात्ययापदिष्टमिति नेत्याह— अतीतेष्विति । ‘यथास्थपथापयत्तु स्यात्’

[अ. सू. २।३।१६] इति न्यायेनाऽऽत्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धे रीपाधिकजन्मविनाशविषयत्वात् त्रिणाधिकस्य तन्म जन्मादिराश्विमिति माह । यद्यपि तदेवमस्य जन्मराहित्यं तथापि कथं मय ? इत्यादिरुपाऽऽह— तथेति । तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तनाऽह— तथा नेमे इति । द्वितीयमनुमानं प्रपञ्चयन्नुक्तार्थं व्याचष्टे— तथेत्यादिना । ननु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशमात्रेऽपि महासर्गमहाप्रलययोस्तस्याभिविस्तुतिर्हृदयान्तर्धन्या जन्मविनाशादेष्टव्यावित्यादिरुपाऽह— ‘नाऽऽत्माऽधुतेः’ [अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन परिहरति— त्रिष्वपीति । ‘यवतिनारं ॥ विभागो लोदवत्’ [अ. सू. २।३।१७] इति न्यायेन भिन्नत्वादिकारित्वमात्मनानुमीयते, नित्यत्वं च बहुरणप्रयोगप्रमितमित्यादिरुपाऽह— देहेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— प्रथमं तावदात्मनां स्वमावं शृणु— अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले न नासम्, अपित्वासम् । त्वन्मुखायैते इक्षितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्, अपित्वासन् । अहं च यूयं च सर्वे वयं अतः परं अस्मादनन्तरे काले न चैव न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । यथाऽहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः, तथैव भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति भवन्तव्याः । एवं भगवतः सर्वेश्वरादात्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवन्ततोक्तमिति प्रतीयते ।

४ वे. ता. चं.— एतदुपाशेषेयनिवृत्त्येवमात्रानभिज्ञं प्रति त्रितयोरपेक्षया युक्त्युत्पत्त्यादिता, अथ पारलौकिकश्रेष्ठेणाया नृणामपि श्रित्वाय देहातिरिक्तत्वावश्यं हाणव्यं पुरुषार्थनयो

येयमानानां तन्प्राप्तीन्द्रासुपेन तदुपादेच्छाजननाय प्रथममेवोपदिष्टं लभिप्रदिगाह— प्रथममिति । शृण्वित्यनेन प्रवृत्तश्रोत्रस्य प्रतिवादितास्यतदुपात्तमभाषाप्रवृत्तदामाय अवधा-

नापादनाथेत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वररूपेणात्मसु निरूप्ये शीघ्र
सम्प्रतिसत्त्वियोग्याश्च प्रथममादेरभिप्रायेणाह—अहमिति । ईश्वर
स्यादद्भुत सर्वनियन्तृवर्णनं इति तद्व्याप्यशक्तिमाह—सर्व-
ेश्वर इति । ताद्यदिति सम्प्रतिपत्तिस्त्वन्म । 'अत एव' इत्यत्र
अनन्तर्यामि, तस्य पूर्वकार्येऽपि यथाहमनुपपन्नं, जातुचान्दा
भिमतं च आह—अत इत्यादिना । अनभिमतपक्षनिषेधाय
व्यतिरेकस्येऽपि कार्ये तुशब्दयोतितमन्वयमाह—अपि-
त्यासमिति । 'न त्व नेमे' इति भेदनिर्देशोऽपि क्षेत्रत्वा
कारण समुदायीवृत्तेन, ईश्वरपक्षया युष्मद्विदशब्दार्थतया पक्षि-
तमोदितमन्वत्कारणं च साधारण दर्शयन्, सतिद्वित्वनिदर्शनपराया
एकदेशोपेक्षात्पदेतो भ्रमादिप्रकरणेन विपर्ययत्वाह—
त्यमुखा इति । तुशब्दानुपपन्न क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च
दर्शयति—अपिस्त्वासमिति । 'न त्व नेमे जनाधिपा
इत्यत्र 'न त्वव' इत्येतदनुपपन्नं, न त्व नासी', नेमे जनाधिपा
मासन् इत्यन्वयः । 'सर्वे वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजोषे उत्सु
दाये सम्प्रतिसत्त्व्याश विविक्तिक—अहं चेति । 'त्यदादोना
मिय स्रष्टोर्वा यत्तर तच्छ्रयते' [पार्थिक अष्टा ११.१७०]
इति युष्मदन्तर्द्वैकदेशः । एवमुत्तरं 'भवन्त' इत्यत्रापि
मन्वन्त्यम् । कालानन्त्यात् पूर्वतादीनामिवातिस्थिराणामपि
कदाचित् नाश स्यादित्युपप्रेयां निवारयति—अपितु
मधिप्याम प्येति ।

अप्रमत्तमन्वनिर्देशान् दृष्टान्तर्यानां तत्र अहमिति निर्दे-
शाभिमतसर्वस्व-सर्वात्मस्वरूपनित्यत्वोपपत्तिं, दाष्टात्मिके च
नित्यत्वसम्माननामाह—यथेति । सर्वेश्वर कालत्रय
वर्तिन सन्त्याधिपति कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च सर्वेषां
नियन्ता केनचित्कदाचिन्निरुद्धयेत इति भावः । परमात्मा—
'देशकालवन्मानवचिन्मयाभिः' इति परमात्मपदनिष्ठम् ।
तया च व्याप्तत्वात् व्याप्यैतस्य न नाशः, सर्वात्मत्वेन सर्वं
कालवर्त्ति च विद्यमिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्यं देहा-
तिरिक्ते जीवस्य स्रष्टे, स कथं ततो व्यतिरिक्तेऽव्ययान्तमोचरे

३ रा. भा.—अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये 'अहं त्वं इमे सर्वे
वयं' इति व्यपदेशात् । औपाधिकारमभेदनादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेद-
निर्देशो न सङ्गच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वामात्रिक इति श्रुतिरप्याह—“नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्” [कठो. २।५।१३ खे. उ. ६।१३] इति ।
नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः, स कामान् विदधातीत्यर्थः ।

४ यं ता चै —अज्ञानमोहितमिति—न हि स्वयं भग्न
ममप्राप्त्यनेनापि श्रान्तिर्योस्यादानी इति भावः । उदायक
लक्षणस्यैतस्य इवाय उपदेश किं न स्यादित्यत्रोक्तं
तत्रिभूतस्य इति । भेदनिवृत्तयार्थं गौलोपनिषदिति भवति तत्रि-
शोऽयं व्यप्यनादि च शून्यमिति भावः । 'देहभेदाभिप्रायेण
कृत्यत्वेन, नाभेदाभिप्रायेण' इति शङ्करेण वृत्तयति—पार-
मार्थिकेति । न ह्यो 'न त्वेवाहम्' इत्यादिप्रत्ययो
प्रतिनिहायार्थो भवत्य, केन भेदनिर्देशादित्यात्मनो भवे-
महि, चिन्मयो तत्प्रायोऽदेव इति भावः । अहम् इति

परमात्मनि निगद्य स्यात् उच्यते—न ह्यसावहुतं,
'पुरुष शश्वतं दिव्यम्' [१०।१२] इत्यादे स्वयं वक्ता
नारदाश्रितदेवल्यायादिपरमार्थितवचनविदितपरमपुत्रपरम-
पुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षोक्तपुत्रोद्भूतोऽसकलात्ममन्त्रतपःप्रभा-
वादि, निरतिशयशुद्धदेवताभक्तिः, अस्त्रलिङ्गमकलवर्णाभ्या-
चार, धर्मलोपमभिविद्ध, देशातिरिक्तमात्मानमोक्षं चात्यन्ता-
नित्यतया वा नास्तीति श्राम्यति संशये वा । तत्प्रकारविशेषान
भित्तयैव हि तस्य शोकादिः । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यता च
सर्वेश्वरत्वादिसिद्धा सामान्यतो मन्यते, लोकदृष्टया अन्मविना-
शादिदर्शनात् । “न प्रेक्ष सृष्टास्ति” [वृ. उ. २।५।१२]
इत्यादियुक्त्यापातप्रतीत्या च जीवप्रकारविशेषात्तत्त्वतो न
जानातीति न कश्चिदोपः । क्षेत्रज्ञा आत्मान इति—
यथा जीवात् परमात्मनो वैलक्षण्येन जीवत्वभावास्तस्मिन्
भवन्ति, तथा क्षेत्राद्विष्णुत्वेन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगत
मनित्यत्वादिक तन्नित्यन्तरि जीवे न शङ्कीयमिति भावः ।

अथ उभयतिर्भाविकविनिर्दिष्टानामामूलवृद्धमपदितविपरिणाम-
रूपैर्धर्मैश्चलन्त्यासम्भवाणां प्रवन्धानां दोषान् स्यात्कीदृशक-
न्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं व्याख्येयकर्मविरोधं शास्त्रप्रत्ययानुपपत्तिं
च वदति—एवमित्यादिना । एवं तत्त्वोपदेशप्रवृत्तशास्त्रा-
त्मोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । भगवत् सर्वेश्वरादिति । उभय
लिहात् सर्वनियन्तुः अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वराजी-
वानां भेद पारमार्थिको न स्यात्, उभयलिङ्गत्वद्वि-
स्वभावसङ्गत्वात्, यदि चात्मना मिमोभेद सत्यो न
स्यात्, बद्धमुक्तशिव्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति
भावः । भगवत्तैव—न तु रम्यापुरुषकल्पेन केनचित् । यद्वा
'स्वमेव त्वा वेत्य, योऽसि सोऽसि' [यजु. काठके १.५.६] 'तो
अहं वेद यदि वा न वेद' [कृष्ण ८।५।११] इत्युक्तैर्भगवता
स्वमेव स्वस्य स्वशरीरमृतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत
इत्यभिप्रायः ।

प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति स्वाभिमुखचेतनान्तत्वेन, इमे इति
स्वपराभ्युपगमकेतनत्वेन, सर्वे इति एकोपाधिपदुद्घातानेकव्य-
क्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्ति-
त्वेन इति भावः । इति व्यपदेशादिति—न ह्यन नाहमिति
कश्चिदस्ति, न च त्वमिति नाप्यन्य इति प्रयादेश इव
इति भावः । आत्मकमेव भेदस्य सलोपाधिप्रयुक्तत्वात् भेद-
निर्देश उपपन्न इति शङ्कया तथापि सामान्यत उक्तं रूपं
मपरिहायमित्याह—औपाधिकेति । हिन्दु उपधिभेदोपाधि-
तस्य परोक्षतयाकातापुत्रादहरेणैव भेदोपाधिरित्यात्मपुण

मपरः । उपाधिसत्यत्वेऽपि यथैकस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिपूजायाः
सरित्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिमिदं दोषात्प्राप्तार्थिक, यथा
वैकस्यैवाकाशादेर्धर्मणिकादिसत्योपाधिभिर्वापि सयोगमेदाति
रिक्तो नोपाध्याधीनो भेद, एवमन्त वरणादिभिः सत्यैरप्युपाधि
भिर्निरवयवत्वेन घेदनभेदानाद्यभेदस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य कदाचो
भेदोऽप्राप्तार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेशसमये
तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो ॥ घटत इति भावः ।

द्वयोरेव पक्षयोः धृतिविरोधोऽपि दूषणम्, स्वपक्षे ॥
भूत्यैकाध्यानां सुदाममादिबन्धोहनाभेदवशद्वैत्यमिप्रायेणाह—
भगवदिति । यदा भास्करपञ्चदशनामैव धृतिरुपाता, ततश्च
कैमुत्येन शाङ्करपक्षोऽपि दूयति । अपिचन्द प्रमाणद्वयसमुच्चये ।
भगवदुक्तात्ममेद् इत्यनेन धौतवदेव प्रमाणात्तरन्तरेपेक्ष्य
सूच्यते । अतारिप नित्या तदाहारापनयैव हि प्रमाणम् । “नित्यो
नित्यानाम्” [शे. उ. ६।१३] इत्यत्रापि ‘पवित्राणां पवित्रम्’

[य. भा. १।१।११।३०] इत्यादिवचनयना जीवानित्यत्वपक्ष-
सितमर्थान्तरमर्थान्तरस्य, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिक-
रण्येन निरुपाधिकमेवान्यना बहुत्व चेतनत्व चेति प्रदर्शयन्, तत
एवात्मानित्यत्ववादिना सौमतादीनां अविद्यादिमूलभेदवादिना
शाङ्करादीनां आगमापाधिवैतन्यवादिना वैतोपिकादीनां चिच्छ-
जिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासमभिप्रेत्य, प्रथमान्त-
पक्षतुल्यसामानाधिकरण्यबलादीश्वरस्य तदैक्यस्य हिण्यगमं
खेन्नादिबलत्वादिभेदाभेदत्वेन प्रवाहधरपक्षप्रतिक्षेप धृत्यन्त
रादिप्रतिद्वानित्यचेतन्य प्रसारादिकं च सूचयन्, ‘यदामेय’
[यजु. ३।१।१७] इत्यादिवचनवादिनस्तद्व्यापेऽप्यप्राप्तत्वबलेन
विशिष्टविधित्वं च व्यञ्जयन्, सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां चेत्
नानामेक एवैश्वरस्ततत्कमेसमाराधितस्तत्तदनुकपाग्यपेक्षितानि
करोतीति धृत्यर्थमाह— नित्यानामिति ।

३ रा. भा.— अज्ञानकृतभेददृष्टिवादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्या-
त्मयाथात्म्यसाक्षात्काराभिप्राजाज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यवहाराश्च
न सङ्गच्छन्ते । [परमपुरुषोऽप्यज्ञ इति पक्षेऽर्जुनवाक्यात् परमपुरुषवाक्यस्याज्ञानमूलमिध्यार्थत्वे
विशेषाभावाच्च तस्योपदेशरूपत्वम् ।]

४ वे ता च — पुन सिंहावलोकितेन शाङ्करमतस्योपदेशानुप-
पत्तिरूपक्षाधारममूलधातमाह— अज्ञानेति । विमर्श भगवान्
एवेन शातमर्षमुपदिशति, अज्ञात वा ? शातमपि साक्षात्कृतम्,
धृतमान वा ? उभयनापि तदज्ञान निवृत्तम्, अनिवृत्त वा ?
तन्निवृत्तावपि एत्कार्यमेदं प्रमो निवर्तते, न वा ? इति विरुद्ध
मभिप्रेत्य साक्षात्कारानज्ञानगतकार्यनिवृत्तिपक्षे दूषणमाह— परम-
पुटस्थयेति । मेनन्त्य हि अत्रात्रार्थदृष्टि इत्यादिति भावः ।
निर्विशेषेत्वादि—निर्विशेषत्व सत्तादीयविनासीयस्वगत्येदरा-
हिलम्, कूटस्थत्व मायानिष्ठत्वम्, साधारण्य निर्विकारत्व वा ।
स्वयमविक्रियमानत्वापि कूटस्थ यथा स्वमसर्गिणामय-

प्रकृतीनां विकारहेतुत्व तद्वत् तत् एव नित्यस्य कालानवच्छिन्न
त्वम् । याथात्म्यम् उच्यते, अथवासाक्षात्कारोऽस्मदा-
सीनामपि परैरनुपगत इति तद्व्युदासाय याथात्म्यसाक्षा-
त्कारोचि । अज्ञान अविद्या, तत्कार्य भेदभ्रम । अविद्य
भेदानुष्ठानादि दृष्टान्ते । उपदेशादिभ्यवहारो हि उपदेशार्थ
तदावकाशिकादिशिष्याचार्यप्रबोधनभेदादिनानाविधभेदसंनू-
त । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वन्मतम् । ततश्चाज्ञान-
तत्कार्यनिवृत्तौ कथं तत्कार्येपरमपुरुषादिसिद्धिं क्याथातापसिद्धा-
न्तसाक्षात्कारमोपदेशाभावादिना क्लृप्ताप्रमत्त्वश्रुतिविरोधादिदोष
शतमुन्मिषेदिति भावः ।

३ रा. भा.— अथ परमपुरुषस्याधिगताहृतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटा-
दिवन्त बन्धकमित्युच्यते, नैतदुपपद्यते; मरीविकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानमपि न
जलाहरणादिमवृत्तिहेतुः । एतन्मत्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानमनुवर्तमानमपि मिथ्यार्थविषयत्व-
निश्चयान्नोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति । न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया बाधिता-
नुवृत्तिः शक्यते वक्तुम्; “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुं. उ. १।१।१५+२।२।७] “परास्य शक्ति-
र्विषयैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानवलक्रिया च” [शे. उ. ६।८] “वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि
चार्जुन । मयिष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन” [अ. २६] इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।

४ वे ता च — अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि बाधनादिवशा-
द्भेदभ्रमस्यानुवृत्तिरूपं चानप्यस्त्वभावाच्चैत— अयेति । दग्ध-
पटादिवदिति— यथा दग्धपटोऽपि पटादिवृत्तिभासविषयत्वेऽपि
न पटादिकार्यैकस्य, तद्वद्वेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न समार-
हेतुत्वमिति भावः । नैतदुपपद्यते इति— दृष्टान्तमात्रमुक्तं,
नदुपपत्ति, प्रत्युत्तानुपपत्तिश्च विना इति भावः । अनुवर्तते

सोदाहरणमाह— मरीचिकेति । एवमत्र प्रमत्त — विप्रतिपन्न
भेदज्ञानमद्वैतज्ञानबाधिततया मिथ्यार्थविषयमिति निश्चिन के,
न स्वविषयानुवृत्तिहेतुः स्यात्, यथा बाधितानुवृत्त मरीचि-
काजलज्ञानम्— इति । एव च बाधितानुवृत्तभेदज्ञान दग्धपट-
दिवत् न स्वकार्यकरमिति बाधितानुवृत्तिरूपभावात् स्वैवप्या-
पात इति भावः । पुनरानुपपत्तिर्निर्विशेषविषयगताकार

ध्वन्योर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरुपपत्तेरिति कृत्वाऽपि सर्वेश्वरे
बाधितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति—न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वं
मत् इति वस्तु न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रमत्तात् । ईश्वरोऽपि चेत्
पूर्वमतः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तद्विच्छिन्नवतो
ऽन्यस्य शास्त्रोपदेष्टुरभावात् । भावेऽपि स एवश्वरोऽनीश्वरो वा सन्
कुल सिद्धज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् । न च प्रवादेष्टारपरम्पर्यं
मस्ति, तस्य दूषितं सत् । न चेश्वर स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमव

गच्छति, वेदानित्यत्वान्योन्याधयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव
वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिजगाम, स्मृत्यादिदेशतो पूर्वोपलभ्यमान्या-
नुपपदेष्टृमाणादितु स्यात्वात्, इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्तं पूर्वमज्ञ-
स्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वमज्ञत्वे शास्त्राधीनज्ञानत्वे तदुपदेष्टृत्व-
सङ्गावे आत्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह— स सर्वज्ञ
इति । स्वस्वतः प्रकारतश्च सर्वे ज्ञानाति वेत्तीति विवक्षया सर्वज्ञ-
सर्वविन्दव्योपपन्नमस्ति, सर्वं विन्दति प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ।

३ रा. भा.— किञ्च परमपुरुषयेदानीन्तनगुरुपरम्परा च अद्वितीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनु-
वर्तमानेऽपि भेदज्ञाने स्वरूपनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ? प्रतिनि-
म्यरत्नप्रतीयमानेभ्योऽनुनादिभ्य इति चेत्, नैतदुपपद्यते । न ह्यनुमत्तः कोऽपि मणिकृपाणदर्पणा-
दिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिनिम्येषु तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन् तेभ्यः कमप्यर्थमुपदिशति ।

४ ये ता च — एवमुपदेशस्य हेतुपपत्तिरिहा । अयोपदे-
ष्टृतापि नोपपद्यत इत्याह— किञ्चेति । इदानीन्तनेति । न
केव इमीश्वरकृत प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्न, अपित्वचकतोऽनोति,
कुमतिमदतिरस्मादाया शिष्यान्तुक्षिम्भर* शिष्यायमा
बाह्यायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपक्षानुपपत्ति-
मभिप्रेत्याह— स्वरूपनिश्चयेति । न होतोऽनुपपत्त्यार्था, नापि
मन्त्रिध्यायां, नापि विप्रलम्भका, न च परोक्षानुवादिन,
नापि बालोन्मत्तादिवद्योपनतन्याका, इति भावः । कस्मा
इति । स्वस्मै परस्मै वा ? पूर्वम् भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा
वा ? भिन्नतयेत्यापि सत्यतया निर्णीताय, असत्यतया वा ?
परमा इत्यापि तात्त्विकाय, अतात्त्विकाय वा ? अतात्त्विकत्वोऽपि
तत्रा प्रतीताय, अन्यथा वा ? इति विवक्ष्य प्रोक्तुं स वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तत्र स्वस्मैव भिन्नस्य सत्यत्वनिश्चयेऽपि सिद्धान्तकृत्वादि-
दोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चयं वन्त्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः ।
अभिन्नतया निश्चिताय स्वस्मै चेत्, अनुनादिप्रतिभासमन्तरेण

सर्वोपदेशः स्यात्, न च तनोपदेशस्य किञ्चित्प्रयोजनमस्ति,
परस्मै तारिकायंति तु शरीरभेदेऽपि भवान्भ्युपगच्छति,
अतात्त्विकतयैव प्रतीताय परस्मै चेत्, पूर्वोपदेशानिर्वचनीयत्वे
नासत्त्वेन वा निश्चितेभ्य प्रतिनिम्यवन्त्यानुनादिभ्योऽनुपदेश-
प्रसङ्गः, अतात्त्विकस्यैव परस्य तारिकत्वबोधे ॥ तत्त्वबेदित्व
मेव न स्यादिति न तत्त्वोपदेशित्वसिद्धिरिति स्थिते, परमाधेत
एवरेवेऽपि आन्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधकज्ञानबलेना
भिन्नतया निश्चितेभ्यथेति पक्षः शङ्कते— प्रतिनिम्यवदिति ।
दूषयति—नेति । अनुपपत्तिं विवृणोति— न हीति । अनु-
मत्त इति—ईश्वरदेस्माद एव भवता स्वीकृतं स्यादिति
भावः । कोऽपीति—किमुत्तरे इति भावः । अनन्यस्य
ज्ञानस्थितिः—अनन्यत्वमपानन्तो बालादयः काममुपदिशेयुः
अत्रोपदेशेन्यत्वाध्यवसाये आन्तत्वादप्रसङ्ग इति भावः ।
कमपीति—लौकिकमलौकिक वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा, किं
पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम् ; बाधकेनाद्वितीयात्मज्ञानेनात्मव्यातिरिक्त-
भेदज्ञानकारणस्यानादेर्विनष्टत्वात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकतिमिरादिदो-
षस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरपिनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता । अनुवर्तमानमपि प्रचलप्रमाणबाधितत्वेना-
किञ्चित्करम् । इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञान-
विनष्टत्वाच्च कथञ्चिदपि बाधितानुवृत्तिः सम्भवति । अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च
तत्त्वज्ञानमस्तीति चेत्, भेददर्शनवत्कार्योपदेशासम्भवः । भेददर्शनमस्तीति चेत् अज्ञानस्य
तद्वतोः स्थितत्वेनाज्ञानादेव सुतरामुपदेशो न सम्भवति ।

४ ये ता च — बाधितानुवृत्तिस्वरूपमनुपपन्नस्य पूर्वं
दूषणान्नमुपपन्नम्, इदानीं कमत तदेव न सिध्यतीत्याह—
बाधितेति । उपपद्यति— बाधकेनेति । न हि कारण-
भाव कार्यं पश्य, न ॥ दोषनिवृत्तौ श्रान्तिनिवृत्तिर्न
स्यादिति वस्तु शुभम् । अनादेरिति । स्वकृतं प्रवाहो
वा अनादस्य निवारयतेनात-
कारणमुपपन्नं दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नातो न स्यात्,
निन्दनीयकारिण इदं स्यादिति भावः । अज्ञानाद्

रिति बन्धिना, तत्रादिशब्देन भेदधर्मस्तद्विषयश्च श्रुते ।
पक्षेदाहेतुं दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह— द्विचन्द्रेति ।
पारमार्थिकेति—न हि पारमार्थिकं बाधेत, तथासति बाधा
व्यभिचयप्रसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतारिति—न हि
बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्र-
सङ्गः । अतो विषय एवोक्तस्तद्विधितानविययण विरुद्धाकार-
प्रादिज्ञानेन बाध्यः । न चान्तरितिमिरादिद्विचन्द्रज्ञानस्य
चन्द्रैकत्वज्ञानस्य वा विषयः । भवन्तु मामन्तर्भेदप्रमाणौ

दानस्याज्ञानवासनादेः साक्षिवैतन्यविषयत्वात्, बाधकज्ञानस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्तमस्तभावकोचत्वात्, कारणभाष्यभादेवैव एवमिति भावः । युक्तंति— सामान्यनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरप्यत्रेति भावः । यदि प्रान्तिरनुवृत्ता क्व तर्हि तत्कार्यवैतन्यमयमादिनित्यतिरिक्त्याह— अनुवर्तमानमपीति । प्रबलशब्देन परपक्षे भेदभ्रमतद्वाचकयोर्विशेषः सूचितः । द्वयोरपि हि ज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयप्रसङ्गात् । तथाच सति किं कस्य बाधकं बाध्यं वा ? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याज्ञातमिति बाध्यम्, प्रथममेव ध्रुववेत्तया प्रज्ञान्यतिरिक्तमस्तमित्येवावप्रत्ययत्वात् । न चाज्ञातमिति तावता तत्त्वसिद्धिः, सत्यरजतबाधकेन शुक्तिकाज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तावतो रत्नतरुवृक्षबाधमात्रात् । दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वैव

परत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेति चेत्, न, दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, भ्रान्ततयाऽवगतनोचसर्वं बाधकत्वान्वयवत् । अन्यथा ध्रुवमेव तत्त्वमिति बाध्यमिक-वाचकेन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण सविमानस्यापि बाधः स्यात् ।

अथ कारणस्यापि बाध्यतया विषयत्वात्तन्माधिष्ठित्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्ययमन्व निगमयति— इह त्विति । न कथञ्चिदपि— अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवासनादिभिर्वैतन्यं । ज्ञातं वा अज्ञातं वति विकल्पाभिरागणावकान्ता सुपदेशकारणानुपपत्तिं विकल्पस्फोरणनोपसहरति—अत इति । सुतरामिति— जानतन्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमानमपि तावदस्ति, अजानत उपदेशो सोऽपि नास्तीति भावः ।

३ रा. भा.— किञ्च गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यप्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः । गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत् शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चेत्, तदाचार्यज्ञानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थक्यमेव, इति कृतमसमीचीनत्वादैनिरस्तैः ॥ १२ ॥

४ वे ता च— उपदेशस्य कारणानुपपत्तिरुक्ता, अपानर्थक्यमाह— किञ्चेति । प्रतिविम्बवत्प्रतीयमानस्य इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानप्रसङ्गापि दूषितत्वाद्भाष्यान्तपक्षे अधिकदूषणमिदमुच्यते । ते खलु 'एकमेव अज्ञाविद्याशब्दमेक एव जीवः, स्वप्ना इवैकस्वैव तस्य भ्रमात् स्वप्नशब्दस्यादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभान्ति, तस्यैकस्वैवानिधितदेवाविशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यतां तत्त्वज्ञानजागरेण समस्त प्रपञ्चोऽपि स्वप्नप्रसङ्गवाच्यते' इति वर्णयन्ति । तन्नामसुपदेशा बाधदेवादिर्गुरुः एव, तद्वदो वा ? शिष्योऽप्यर्जुनादि । एव, तद्वदो वा ? इति विकल्पमभिप्रेत्य गुरु च एवेति पक्षे, दूषणमाह— गुरोरिति । सकार्यस्येति— शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः, तेनोपदेशमात्रप्रभुत्वात् उपदेशपरिकरत्वाभावाच्चो भवति । गुरोस्तद्व्यवस्थां मनुवर्तते— गुरुरिति । न हि स्वप्नरशा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वप्नो बाध्यत, तद्दनापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपञ्चबाधाभावात्तद्बाधागोपयज्ञ सप्रयोजन इति भावः । दूषयति— शिष्येति ।

अयं माय— न तावदनुवृत्तादि स एव जीव इति तृतीयकटपः प्रमाणमुपलभामहे, न च 'अथ गमः शिष्यो जीवो मुचो भविष्यति, अहं त्वेनेन स्वप्नदेवेन कल्पितः' इत्याचार्योऽपि मन्यते, तथा सति स्वतन्त्रकारिणे महाप्रकारिणे तन्म नोपदिष्टे, स्वयं हि स्वप्नस्वभावविषयमेवैव निवृत्तः

५ आ. भा. भा.— किमिति । न त्वेवाहम् । ईश्वरानित्यत्वस्यापस्तुतत्वादृष्टान्तत्वेनाह— न त्वेवेति । यथाऽहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥ १२ ॥

६ अ. भा. भा.— किमिति कस्मात्कारणत्वात्पण्डिता अप्यवगतां मुनिव गतामुवासप्रविनादाप्राप्तुशोचन्तीति शेषः । अत्र नित्यत्वादित्युक्तम् । कुतो नित्यत्वमित्यत आहोति वाक्यं बाध्याह्वयम् । न त्वेवाहमित्यत परमिति शब्दश्च । अर्जुन निमित्तीत्यस्य

स्यादिति न मोक्षोपायमाचरेत्, शिष्योऽपि यदि स्वप्नदृष्टं बहुदृढं मन्यत, ततो न शृणुयात् । गुरुस्तज्ज्ञानविज्ञापयोः स्वभ्रान्तिकल्पिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेष जानन् ततः किमर्थं शब्धेति ? स्वकल्पितोपदेशदृष्टनिमित्तोपदेशभ्रमात् स्वभ्रान्तिनित्यतिरिक्तिं च हास्यम्, तन्मन्त्रेणापि स्वप्रत्यक्षाभ्रमादपि तत्रिवृत्तुपरत्ते । न च ज्ञातार्योऽप्यर्जुनोऽहं यावत् भ्रमनिवृत्तिरस्यते, अतः शिष्योऽप्याचार्यवत्समस्तप्रपञ्चमात्रदृष्टान्त्येवैव दृष्ट इति वस्तुं कल्प्य परिशिष्यते । तत्रैव शुक्रनामदेशादिज्ञानवदनुनादिज्ञानमपि नापाननिवर्तकमिति निष्पन्नं शिष्याचार्यायाः कृष्यार्जुनादीनां त्रिवर्गपरित्यागनापवर्गार्थं प्रयास इति शास्त्रारम्भोऽनुपपन्नः ।

अथ परिहासकाङ्क्षपूर्वमप्येवमनयाद्युक्तं परिहरति— कल्पितत्वेऽपीत्यादिना । एवमुपदेशाद्युपपत्तौ तस्य सर्वदृष्टेवस्यापि जीवस्य कदाचिदपि मोक्षोपायात् शाश्वतप्रयोजनमपि नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम् । एव शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेशस्तद्विस्तृतप्रयोजनस्य चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषितं किमद्यान्तरदूषणमिति तस्यैव प्रत्ययपक्षहरति— इति दृष्टमिति । कृतं अलमिति त्वर्थः । असमीचीनत्वादिरित्यनेन भास्करादिमतस्यैव विषयदूषणतः शारीरकभाष्याद्युक्तं स्फारितम् ॥ १२ ॥

शास्त्रलोकोपकारार्थे हि भगवतोपदेशा क्रियत । तत्र य भगवत् कृष्णस्येव परत्वं निरवयवत्वं च न जानति, तत्र प्रति यथाशक्तैव योचना । दृष्टान्तस्तु तत्र भविष्यति । य तु तज्ज्ञानवाचीनित्यत्वमेव न जानति, तदप्रत्ययस्या याज्यमित्याह—

ईश्वरेति । अप्रमत्तत्वादासाङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । जीवमित्य-
 ताया साध्यायामीश्वरमिति शेषः । अत एव कृष्णेत्यनुक्त्वे-
 श्वरेत्युक्तम् । नन्वीश्वरमित्येतत् कुत सिद्धं ? पूर्वाहं वाक्यत्रयसङ्गा-
 यात्, कथञ्चिदोजनानाम्भवति उत्तराद्वैतस्यैव वाक्यत्वात्कथ-
 योजना ? इत्यत आह—यथेति । वेदान्ता उपनिषद् । सिद्धस्या-
 र्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषाथति सामर्थ्याथैवैकशब्दाध्याहरेण
 वाक्यभेदेन च योज्यमिति भावः । ननु वेदान्तैरीश्वरमित्येतत्
 जानन्तस्तत्रोक्त जीवमित्येतत् कथं न जानन्ति ? उच्यते—
 “ नित्यो नित्यानाम् ” [कठो. ५।१३, श्वे उ. ६।१३]

इति निर्धारणसामर्थ्याजीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्य-
 त्वमवगम्य मन्दा प्रतिपद्यन्ते । नित्यत्व हि विनाशाभावः ।
 नशाभावस्तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यः, जीवेषु तूपचार-
 इति । तान्प्रत्यनुमानेन जीवमित्येतत् ईश्वरदृष्टान्तेन साध्यते ।
 तत्र “ नत्वेवाह जातु नाम ” इति दृष्टान्तेनानर्गदित्वसाधनमनुवर्तते ।
 न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह— नचैत्रेत्यादिना ।
 दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिमानमिति । अत्र भगवता जीवानां
 परस्परमीश्वराद्य भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरीरापेक्षया,
 न त्वारम्भापेक्षयेति वदतो [श्वे चा.] भविष्यत्युक्तम् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—कृतस्तेऽशोच्याः ? जन्ममरणादिमत्त्वासम्भवात् ; अत आह— न दिवति ।
 जातुशब्दः कदाचिदित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । नाहं कदाचिन्नाऽऽसम्, अपित्वासमेव । न त्वं नाऽऽसीः,
 आसीरेवेत्यर्थः । नेमे भीष्मादयो नाऽऽसन्, किन्तु आसन्नेव । न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः
 परम्—त्वमहमिमे राजानश्च सर्वे वयं जातु न न भविष्यामः, अपितु भविष्याम एव । अतीतेषु
 देहोत्पत्तिविनाशेषु सर्वेषामेवास्माकमुत्पत्तिविनाशौ न स्तः, परमात्मस्वरूपेण नित्यत्वात् । तथा
 भविष्यद्देहोत्पत्तिविनाशशङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । बहुवचनं देहाभिप्रायेण । बहुदेहेषु जायमानेषु
 विनश्यत्सु चाऽऽत्मनो जन्मविनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

८ वें. प्र. नि.—ननु सर्वोऽपि मृतानासनमरणश्च यन्-
 म्बोवति, तत्कथं पण्डितास्तान् शोचन्तीत्युच्यते ? तत्र
 यन्मयम्— को नाम शोचनीय पदार्थ ? किमात्मा ? किं वा
 देह ? नाथ, तस्य नित्यत्वेन मरणसम्भवादित्यभिप्रेत्यात्म-
 नित्यत्वं साधयति— न त्वेनेरादिपह्मि । तु-दादो देहादा-
 त्मनो घैलक्ष्ण्यद्योतनार्थः । अहं जातु कदापि पूर्वकाले भव-
 मासम्, किन्त्वासमेव । त्वं च न नासी, किन्त्वासीरेव ।
 इमे जनाधिपा भीष्मादयोऽपि न मासन्, किन्त्वासन्नेव ।
 अत पर उत्तरकाण्डेऽपि जातु अहं तमिमे जनाधिपामिति
 सर्वे वयं नैव न भविष्याम, किन्तु भविष्याम एव, इति
 कालद्वयसम्बन्ध उक्तः । वर्तमानकालसम्बन्धस्तु स्पष्टत्वात्
 यन्मयः । ततः कालत्रयसम्बन्धित्वेनात्मनो नियतया मरणा-
 सम्भवात् बोध्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र “ आसं भविष्यामि ” इत्युच्यैव कालद्वयसम्बन्धसिद्धा-
 यपि प्रागभावनप्रतियोगित्वत्प्रतिप्रतियोगित्वयो साक्षाधिपेधार्थ-
 “ न नास, न न भविष्याम ” इति नन्द्यगर्भवचनमुक्तम् ।
 यद्यपि भीष्माद्यात्मनामशौच्यप्रतिपादनाय तद्दीयात्म-
 नित्यत्वेनैव यन्मयम्, न त्वेवाहमिति स्वात्मनित्यत्वं प्रदर्शयन् तु
 हिमपेम् ? तथापि “ यदा जयं यदि वा नो जयेयु ” [१।६]
 इति यदना अर्जुनेन परेषामित्र संव्यामपि पराजयपक्षे मरणमा-
 साङ्कितमिति तत्परिहाराय तत्प्रदर्शनमपेक्षन् । तत्र च पराभा-
 वपक्षया स्वात्मनः प्रत्यात्मत्वादादौ स्वात्मनित्यत्वोक्तिः ।
 तत्प्रत्यर्हत्तस्य स्वात्मापेक्षया भगवत्प्राप्ता जयिकृतयेमा-
 हतम् । अना भगवद्विषयत्वात् न च प्रथमं तस्य कुतु-
 भतिरिति तद्विज्ञानप्र भागवत प्रथमं “ न त्वेवाह ” इति
 भवितव्यं प्रदर्शितम् ।

यत्तत्र माधुरामानुजव्याख्यानम्— “ भगवत्सामर्थ्यं
 मर्त्येन बहुशो दृष्टम्, अचिन्त्यशक्तिकत्वेन तस्य जीवैल-
 क्ष्म्यमवगम्यतम्, अतस्तन्नित्यत्वस्यानासाङ्कितत्वाद् दृष्टान्त-
 र्वेनैव ग्रहणम् । एव च यथाई परमात्मा नित्यः सर्वदेहा-
 न्तप्रसिद्धः, तथा त्वमिमे जनधिपाश्च नित्या इत्यर्थः ” इति ।
 तत्र, जीवमित्यवस्थापि वेदान्तप्रसिद्धत्वेन तस्याप्यनासाङ्कित-
 तत्वाऽऽ प्रतिपादनात्पक्षणात् । न च “ नित्यो नित्यानां
 चेतनश्चेतनानामेको बहुधा यो विदधाति कामात् ”
 [कठो ५।१३] इति श्रुत्या निर्धारणसामर्थ्याजीवानां
 नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्व च ज्ञायते, नित्यत्व च विना
 शाभावः, न चाभारे तारतम्यमस्तीति जीवनिश्चयव्युत्पत्ति-
 तमासाङ्केतः, तदर्थं प्रागभावध्वसात्तिभोगित्वदत्तेनैव
 जीवमित्यवस्थापनात् इति बाध्यम् । तदुत्पादनस्यापि
 “ न जायते म्रियते वा विपश्चि ” [कठो ३।१६]
 “ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा ” [वृ उ ४।५।१४] इत्या-
 दिश्रुतिभिरैव कृतत्वात्, नित्यानां चेतनानां बहूनां नित्य-
 श्चेतन एको यः कामान्निधायति इति सम्बन्धव्यवस्थेनैव
 श्रुत्यर्थोऽस्येन निर्धारणव्यवस्थेतिदृष्टम् । यनुच्येत अर्जुनेन
 विदितमपि जीवमित्यवस्थापि भीष्माद्यशौच्यव्यवस्थेत्येत्येव
 न दुष्यत इति, तर्हि भगवतिस्त्वमपि “ यदा जयं ” [१।६]
 इत्याद्यर्जुनीयमवस्थापनादानिरासायोच्यमानः न दुष्यत
 इति समानम् । परमात्मन्यनित्यवसाङ्केयः नेति चेत्,
 जीवात्मन्यपि न सेति तुभ्यम् । किञ्च “ श्रीकृष्ण परमहं ” इति
 नाद्धन्स्याद्यापि निश्चयोऽस्ति, येन त्वत्कृत्वाव्यानं युज्येत ।
 यद्यपि भगवत्सामर्थ्यमर्जुनेन बहुधा दृष्टं सुविष्टिराजगुप्या
 दिषु भीष्मादिभ्यो बहुधा श्रुतं च तथापि निश्चयप्रदर्शनात्

पूर्वमर्तनस्य भगवत्परिमितबलपराक्रमसम्पन्नो योगादिलब्धदिव्यशक्तिः कश्चिदयं महान्मुमुक्षुस्तैत्तैरीशरत्नं स्रुयत इत्येव निश्चयः । विभरूपदर्शनानन्तरं तु परमब्रह्मनिश्चय इत्यर्जुनचरित्रैवावगम्यते । विभरूपाध्याये— 'संयेति मत्वा प्रसभं यत्कं हे कृष्ण ॥ यादव हे संयेति । अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रमादादप्रणयेन वाऽपि ॥ यथावहासार्धमस्तुतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु । एकोऽयवाऽप्यच्युत तत्सम्पन्नं तत्क्षामये त्वमहमप्रमेयम् ॥ पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य—' [११।५१-५३] इत्यादि वदता अर्जुनेन भगवन्तं प्रति 'तव महिमानमज्ञानता मया त्वं लोकांस्तघारणः सत्प्रेमि मत्वा इत एव विहारशय्यादिषु यदसङ्कुचं तत्क्षामये, त्वं हि सकलजगत्पिता परमेशवासि' इति कथनेन विभरूपदर्शनापूर्वं भगवति स्वस्य परब्रह्मात्म्यसंवादाभावस्य सदभ्यन्तरतन्मद्भावस्य च कण्ठत एवोक्तः । आदित आरभ्यैवार्जुनस्य भगवति परब्रह्मत्वनिश्चये बहुयैऽध्याये [श्लो. ४] भगवन्तं प्रति 'अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्भिजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति' इत्यर्जुनस्य प्रभावयोगात् । न हि परमब्रह्मणि इदानीन्तनस्य तव पूर्वसिद्धं विवस्वन्तं प्रत्युपदेशः कथमिति प्रभोऽवतरति, न वा सर्वज्ञं ब्रह्मैवावसिति निश्चितवन्तं प्रति 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सचाणि न त्वं मेव वारन्तप' [११।५] इति भगवतः प्रत्युत्तरिष्यतीति भवति । पूर्वमेव श्रीकृष्णैऽर्जुनस्य ब्रह्मत्वनिश्चये प्रदीप स्पष्टाहाव्यर्थं निजप्रथमधितिष्ठतीति ज्ञानतत्त्वस्य 'यद्वा जयेम—' [२।६] इत्यादिजयसंवादायोगात् । तस्मात् 'न त्वेषाहम्' इत्यस्य दृष्टान्ततया व्याख्यानायोगाच्छङ्करभगवत्पावन्याख्यातो यथोक्त एवार्थः ।

यत्पुनश्च रामानुजेनोक्तम्— 'अज्ञानमोहितं पापं प्रति कलिदृष्टये पारमार्थिकतत्त्वत्वोपदेशसमयं भगवता 'अहं त्वं इमे सर्वे वयं' इति व्यपदेशाजीर्णभेदः परस्परभेदश्च पारमार्थिक इति भगवत्तत्त्वोक्तम्' इति । तत्तु 'देहभेदानुदत्तयेव बहुवचनं, न त्वामभेदाभिप्रायेण' इति गीताभाष्यगतमगवत्पादश्रीसूक्त्येव प्रतिहतोदबन्, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' [१३।२] इत्यादिना भगवत्तत्त्वज्ञानादतिरिक्तमितं सत्पुण्यमपहृष्टक्यायावहम्, 'यथा वयं व्योतिरात्मा विद्यमानयो भित्ता बहुधैर्ज्ञानुविष्टः । उपाधिना क्रियते मित्ररूपो देवः क्षेत्रज्ञेयमज्ञोऽयमात्मा' इत्यादि श्रुतिशरैरेव दत्तोचरं च । किञ्च नात्र जीरे भेदो जीवरूपभेदो वा प्रतिपाद्यः, प्रत्यक्षेणैव तत्सिद्धेः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अतः प्रत्यक्षप्राप्तभेदानात्मनः 'अहं त्वमिमे' इत्यनूय तत्तत्त्वस्यैवात्र प्रतिपाद्यम् । अन्ते षट्के तु 'अत्रज्ञं ॥' [१३।२] इत्यादिनाऽप्यद्वैत प्रतिपाद्यत इति नारायणमनुपपत्तिलेखः । प्रत्युत द्वैतवादिनस्त्वैव तद्वचनविरोधो दुरुद्धरः । अपि च 'अहं त्वं' इति व्यपदेशमात्राच्च भेदसिद्धिः । रामायणे रामपरशुरामसंवादे 'आश्रणेऽस्तीति मे

पुन्यो विश्वमित्रकृतेन च । तस्माच्छक्नो न ते राम मोक्षं प्राणहरे शरम्' [वा. रा. १।०६।६] 'न चयं मम काकुत्स्थ वीर्या भवितुमर्हति । त्वया प्रलोक्यनाथेन यदहं विप्रवीर्यतः' [वा. रा. १।०६।१९] इति श्रुतमपशुरामाभ्यामहं त्वमिति व्यपदिष्टतया तयोरीय भेदप्रसङ्गात् । न चेष्टापरिचिः, 'रामः शस्त्रभृतामहम्' [१।०३१] इत्ययं 'शस्त्रभृते विभूतिरप्यन्तराभावात्' इति व्याख्यातवता त्वयाऽपि अत्रारभेदनिषेधात् अप्यदिष्टान्तरात् । तत्र प्रसिद्धभेदयोर्भेदव्यपदेशः काल्पनिकभेदनिवन्धन इति चेत्, ताम. समाधिः । एतेन— धीकृष्णस्य इदानीन्तनगुपत्प्रभाराधाद्वितीयात्मनस्तत्त्वज्ञानमस्ति चेत् निष्ठताज्ञानतत्कार्यत्वात् अज्ञानकृतभेदशब्दतन्मूलोपदेशादिव्यपहारानुपपत्तिरिति कृष्णार्जुनसंवादास्वगीताशास्त्रासङ्गतिः, ज्ञानं नास्ति चेदज्ञानित्वात्तुयेदृक्त्वात्तुपपत्त्या सुतरां तदसङ्गतिरित्यपि निरस्तम् ; रामपरशुरामयोः परस्परभेदज्ञानसत्त्वेन भेददर्शनाभावेऽपि तन्मूलकजयपराजयव्यवहारतदुक्तिरनुक्तिरूपमयादयदशानुपपत्तेः ।

अथ रामयोस्तवत्त्वाभेददर्शनाऽप्यौपाधिकस्वभेददर्शनमस्तीति चेत्, इहापि तथाऽस्तु, 'उपाधिना क्रियते मित्ररूपम्' [] इति श्रुतेः । अपेक्ष एव परमेश्वरः स्वमायाया रूपद्वयं विधाप्य लीलया मिथः संवादमिव कृतवाद्, न वस्तुगरेयेति चेत्, समन्त्रापि । वस्तुतस्तु— एन्द्रजालिकस्य परमोद्भाष्यस्वमायाकल्पितसर्वदृष्टिकादिषु मिथ्यात्वनिश्चये सत्यपि, परीक्षरूपमानमिथ्याभूतसर्पादिप्रतिभाम इव भगवतोऽप्यद्वितीयात्मनस्तत्त्वदर्शने सत्यपि अस्मदाद्युपलम्बमानस्वमायासक्तिरहितमिथ्याद्वैतप्रपन्नप्रतिभासोऽप्यस्यैव, यदाहृत्वाचस्यव्यवहारतत्कारः— 'प्रतिविम्बगताः पदवन्द्युदकातिविम्बिताः । पुषान् कीदृशया मम तथा जीवमपि क्रियाः' इति । सत्र च सिध्यत्तुर्भूतं जगन्मिथ्यात्वेनैव पश्यतो न तस्य तत्त्वदर्शित्वे विरोधः, न वा निष्ठताज्ञानतत्कार्यतयोपदेशादिव्यवहारयोगः ; नित्यत्ववैश्वस्यैव तस्य अस्मदादौचित्य पूर्वमज्ञस्य सतः शास्त्राधिगतज्ञानेनाज्ञाननिष्ठतिरिति वक्ष्यमज्ञस्यत्वेन तस्य निष्ठताज्ञानताया एवास्तिद्वेः । ॥ च निष्ठताज्ञानत्वाभावेऽप्यज्ञानराहित्यमस्तीति कथं तन्मूलकव्यवहार इति युक्तम्, महामायाविनि तस्मिन्प्रज्ञानराहित्यस्याप्ययोगात् । मायाज्ञानैरेवं च अन्यत्रोपपादितम्, अमे च अभिप्रास्यते । न च सर्वज्ञस्याज्ञानमन्वन्धनविरोधः, उपाधेः प्रतिविम्बवक्षणापत्तिरित्यात् । अत एव न तस्य नियमुक्तव्यविरोधः, न वा ज्ञानाज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वाविषयावकाशाज्ञानेनैव सद् सामानाधिकरण्याविरोधात् । तस्माद्व्यवस्तत्त्वज्ञानित्वेऽप्येन्द्रजालिकवत् स्वाधीनमायामूलकमिथ्याजगद्विभासोऽप्यस्तीति रामपरशुरामव्यवहारवत्मायामूलकार्जुनापुण्ड्रशङ्खवहरोऽपि तस्य सङ्गच्छते । गुरुप्रभारावास्तु निष्ठताज्ञानतत्कार्यत्वेऽपि बाधितानुदितरूपं ज्ञानागमस्तीति तन्मूलकोपदेशो युज्यते । न च बाधकेनाद्वितीयज्ञानेनाज्ञाननिष्ठत्वेनाज्ञानतात्कार्यं बाधि-

तानुवृत्तिरिति वाच्यम्, रज्जुतत्त्वज्ञानेन सर्पाज्ञाननिवृत्त्यनन्तर-
मपि भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन “तस्य तावदेव चिरं यावत्
विमोक्षयेऽथ सपश्ये” [छां उ ६।१।३२] इति श्रुत्या
च बाधितानुवृत्तिसिद्धे । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चित्स्थितिः ।

न च श्रुतिरजतादिज्ञानमनुवर्तमानं यथा न रजतार्थप्र-
वृत्तिहेतुः, तथैव द्वैतज्ञानमपि बाधितानुवृत्तच नोपदेशार्थप्रवृत्ति-
हेतु इत्यादिति वाच्यम्, तत्र सवासनाज्ञानक्षयेण अर्धत्रिया-
श्राप्यभागेऽप्यत्र वासनासत्त्वेनार्धत्रियोपपत्तेः । न च अज्ञाने
नष्टे कथं तद्भासनेति वाच्यम्, पुण्यनाशानन्तरमपि पेटि
काया पुण्यवासनाया दर्शनदित्यप्यत्र विस्तरः । एतेन गुरु

शिष्ययोरभेदादुरज्ञानेनैव शिष्योऽपि ज्ञानीति तस्याज्ञाना-
भावात्तं प्रत्युपदेशायोऽयं इत्यपि निरस्तम्, रामयोरभेदाद्
पुराणजनेनैव भूगुरात्मोऽपि जयीति तस्य पराजयान्भवेऽपि
तं प्रति ‘मोक्तुं प्राणहरं धरम्’ [पृ ८९-२] इत्यादिरगुरात्मो-
त्तेरिवास्याप्युपपत्तेः । सौहार्दे ह्य गुरुशिष्ययोर्वास्तव्यभेदेऽपि
घटाकाशमटाकाशयोरिव औपाधिकभेदसत्त्वान्मनाशेन तदु-
पाधिकाकाशस्य महाकाशतापत्तावपि घटाकाशस्य तदभा-
ववत् गुरोर्ज्ञानादज्ञाननाशेन ब्रह्मरामतासम्पत्तावपि न वि-
प्यस्य तत्त्वसद्ग इत्यत्र बहुला ॥ १२ ॥

९ व० त० वी०—कुष्ठ इत्यपेक्षाया शोच्यतास्तु ते भवन्ति ये वत्पन्ना भ्रियन्ते, ते त्वात्मान इत्येवामुत्पत्तिरेव न
सम्भवतीत्यात्मवादेनोत्पत्तिं निराकुर्वन्नशोच्यतामाह—न त्वेवाहमिति । ‘अहं यूयं सत्यवार्थे इमे च द्वारकौ-
फसः’ इतिवत्कालत्रयेऽपि देहस्येवात्मनो भवन्तं निवारयति भगवान् । नैनं त्वमहं परमात्मोत्पन्नोऽस्मि, जातु
कदाचिन्नासं न तथाऽभूवं वा, नोत्पन्नोऽसि वाऽभूथ, इमे पुरः स्थिता अनाधिपाश्च नोत्पन्नाः, किन्तु सर्वदा नित्याः
शुद्धाश्चेतना एवात्मान इत्यशोच्यता । “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” [कठो. ५।१३ श्वे उ. ६।१३]
इत्यादिश्रुतेरात्मनामुत्पत्तिरूपो विकारो निराकृतः ॥ १२ ॥

१० पु. अ त —अतोऽप्येवं अमर्त्य इत्युक्त्या पुनर-
तोऽप्येवं इत्यन्तरमाह—नरियति । अहमेतारतो यादृशं त्व
द्रव्यमिति तादृशो जातु कदाचिदपि नासमिति न, किन्तु
भूतं सर्वत्रैवाऽऽप्तम्, अस्मीत्यर्थः । एतेन स्वस्य नित्यत्व
दृक्त्वम् । ननु स्वमिष्ये कथमेतं शोकान्हा ? इत्यत आह—
न त्वमस्मी । न च इमे अनाधिपा आसमिति न, किन्तु
सर्वं प्रतीत्यारूपत्वातिरिच्येनैव वर्यं । तेनासुराणां मरणमपि नित्य-

मेतैव । तस्मादेते माया एवेति शोकान्हा इति भावः (?) ।
नन्वहं पुष्टे मरित्ये चेत्तदा भववर्णविशेषो भविष्यदधर्मा-
चरणाद्वा तथा भविष्यतीति शोचामीति चेत्तदाह—न त्वमे-
ति । अतः परं वत्तमावकाशानन्तरं सर्वं वयं न भविष्याम
इति न, किन्तु भविष्याम एव । एव सर्वस्य नित्यत्वात्सर्व-
ज्ञोऽहं इति त्वं शोकं कुर्वं नार्हसीति भावः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० वी०—तनु देहादन्योऽपि देहनाशेन नश्यता कोशकार इव कोशनाशेनेति तत्राह—न त्वेवाहमिति ।
त्वमहमिमे च सर्वे अनादयोऽजन्ताश्च स्म इत्यर्थः । जातु कदाचित् अहं न आसं इति न, अपितु आसमेव ;
तथा त्वमपि नासीरिति न, अपित्वासीरेव, इमे अनाधिपा राजानः—इत्युपलक्षणं सर्वस्य जन्तुजातस्य—नास-
न्निति न, अपित्वासन्नेति योजना । अनादित्वादानन्ताश्चेत्याह—न चेति । न भविष्याम इति नैव, किन्तु सर्वे
भविष्याम एव । तनु देहस्यानात्मत्वे कथं तत्पीडयाऽयं पीडयन् इति चेत्, यक्षवत्तद्भिमानमात्रात्, इति द्रूमः ।
यदा हि यक्षः परशुरिरे विशति तदा तत्पीडया देहपतिर्न बाध्यते, तस्य सदान्ती देहाभिमानाभावात् । यक्षस्तु
बाध्यतेऽभिमानसत्त्वादिति लोके प्रसिद्धम् । किञ्च प्राचीनकर्मव्यतिरेकेण जीवनं नोपपद्यते कृतहानाकृतान्याग-
मप्रसङ्गात् । श्रृष्टादिष्वपि प्राक्कर्मस्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्म-
दादिजीविकावत्, अपि च क्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यं दृष्टं घटशरावोद्भवनादितु, सद्बहिर्हापि सुपुटुःखादिवै-
चित्र्यं प्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयम् । तथा सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्नन्तुमात्रस्य मरणान्ना-
सश्च प्रागभ्योयानुमवजनिनसंस्कारजन्यो भोगनादिप्रवृत्तिश्चोच्छ्वासादिवदित्यतोऽस्ति प्राचीनं कर्म । अपि च
कौटिल्यशास्त्रप्रसिद्धमेतत्—यथा देवदत्तः स्वशरीरे कण्टकप्रवेगेन स्थिते, एवं शत्रुकृताया देवदत्तप्रतिमाया
कण्टकेन विद्धाया देवदत्तो व्यथते । तत्र व्यथाहेतुनान्तरं भातुवैषम्यं, नापि बाह्यं कण्टकवेधादि, किन्तु केवलं
प्राक्कर्ममात्रम् । एव च बीजाद्गुरुन्यायेन कर्म तन्जन्यसंस्कारपरम्परयाऽनादिः संसार इति न देहनाशादात्म-
नादोऽन्नीति न भीष्मादयं शोचनीयाः । अथ पूर्वस्मिन् रूपे आत्मनो देहादन्त्यल्लुप्तं ‘मत्तासूत्रं देहान्’
इति विवेचनेन, अत्र तु मूकमशरीरविनिष्ठस्यात्मनो व्यवहारदृष्ट्या नित्यत्वं साधितमिति भेदः ॥ १२ ॥

आत्मनोऽपि नाशित्वानित्यत्वे दृष्टान्तः ।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरमाप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— तत्र कथमिव नित्य आत्मा ? इति ॥ दृष्टान्तमाह—देहिनि इति । देहोऽस्या-
स्तीति देही, तस्य देहिनो देहवत् आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं
कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिः जीर्णावस्था, इत्येताः
तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणाः, तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशः, द्वितीयावस्थोपजनने नोप-
जननमात्मनः । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थामाप्तिरात्मनो दृष्टा ॥ तथा
तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं, तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः, अविक्रियस्यैव आत्मन इत्यर्थः ॥
धीरो धीमान् तत्रैव सति न मुखति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु पूर्वं देह विहायापूर्वं देहमुपाददा-
नस्य विनियामवस्थेत्यसिद्धिर्नाशवत्प्रथमः समुद्भव इति
शङ्केते— तत्रेति । अशोक्यत्वप्रतिशया नित्यत्वे हेतुकते
सतीति यावत् । अत्रत्यामेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावा-
दात्मनो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरकोटिने दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रति-
पाद्यतीत्याह— दृष्टान्तमिति । न चैषलमाममादेवाऽऽत्मनो
निवर्त्य, चिन्तकस्यान्तरवद्वन्मान्तरे पूर्वसत्त्वानुवृत्तेवेत्याह—
देहिनि इति । देहवत् तस्मिन्मद्वन्माभिमानभाक्त्वम् । तासां
मिति निर्वाणे णी । आत्मनः श्रुतिमृत्युपुनरुत्तिर्नित्यत्व-
ज्ञानं, 'वीमात्' इत्यन धीर्निवृत्त्ये— एवं सतीति । परवतो
विक्रियामानानित्यत्वे समपिपते सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— एकस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्तौ
आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथाऽऽत्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर
आत्मेति बुद्धिमान् शोचति । अत आत्मनां नित्यत्वादात्मनो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्त-
व्यम्— आत्मनां नित्यानामेवानादिकर्मवश्यतया तत्तत्कर्मोचितदेहसंसृष्टानां तैरेव देहैर्वन्धनिपृच्छये
शास्त्रीयं स्ववर्णोचितं युद्धादिकमनभिसंहितफल कर्म कुर्वतामवर्जनीयतया इन्द्रियैरिन्द्रियार्थस्पर्शाः
शीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्मसमाप्ति सन्तव्या इति ॥ १३ ॥

४ वे ता. चं— आत्मनामशोचनीयत्वाय निरपत्त-
मुक्तम्, तनात्मनित्यत्वे जन्ममरणविपरीतित्यवहारो कथ-
मिति शङ्का दृष्टान्तेन परिहरति— देहिनि इति । 'अस्मिन्'
इति निदेशाभिप्रेतमाह— एकस्मिन् इति । देहत्वावस्था
प्रयान्यविनिर्देशनादपि देहिन्येव तत्रिदंनमुचितमित्यभिप्राये
णाह— देहे वर्तमानस्येति । कौमारं यौवनं जरा इति भ्रम-
निर्देशावितार्थस्वभावफलमुक्तं विहायेति । कौमारयौवन
स्यायोरपि शोकविशेषनिमित्तत्वात्तत्रवच्छेदाय यथासम्भवा-
त्पर्यवश्यक्यर्थं शोक आत्मन इत्यादि । नात्यावस्थानि
त्वावस्थात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकामाशङ्केतुः,
सोऽपि सन्तान इत्यर्थः । 'देहान्तरप्राप्ति' इत्यन्त-
रान्दसुचितं पूर्वदेहत्यागाख्य शोकप्रसन्नं दर्शयति— देहा-
दिति । शीराश्चम्य प्रकरणविशेषितोऽर्थः स्थिर आत्मेति
बुद्धिमानिति । 'अशोक्यम्' इत्यादिना प्रागुचने सङ्ग-
यति— अत इति ।

५ आ. मा. भा.— देहिनो मां एतद्भवति, तदेवासिद्धमिति चेत्, न; देहिनोऽस्मिन् । यथा
कौमारादिशरीरमेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईसितृत्वात् । न हि जडस्य
शरीरस्य कौमाराद्यनुभवः सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य बाह्यावयवमादनुभवाभावः । 'अहं
मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत्सिद्धमिति चेत्, न; सत्येवाविशेषे देहे मुस्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनान् ।

६ ज. प्र. दी.— ननु नात्र किं परिदृग्भावदेहशरीरकारेण तत्तिनाद्यो प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वभासिद्धत्वात्तात्पर्य-
तुमीये ? किंवा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण ? नात्र, देहो-
यापदिष्टत्वाच्चेति स्पष्टत्वात्तोषम् । द्वितीयो दोषमाह— र्दे

इति । देहिना देहवतो देहातिरिक्तस्यात्मनो भावे सद्भाव
पुनश्चित्तत्वानुमान सम्भवति, देहपक्षोक्तदोषाभावात्, किन्तु
देहातिरिक्तानुसङ्गमेवासिद्धम्, प्रमाणाभावात् । ततश्चाप्या
सिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्त्व, तथापि नानुमानं
सम्भवतीत्याह—देहिना इति । देहिना इत्येवमन्यतन्त्रम् । पूर्वो
त्तरदेहस्यैव गत्वात्मेत्यस्यार्थस्य भावे एतदनुमान सम्भवति, स्वरूप
सिद्ध्यायभावात् । किं नाम तत्पूर्वोत्तरदेहेष्व्यात्मैक्यमेवासिद्धं ?
प्रमाणाभावात् । तथाच देहोत्पत्तात्पुनश्चित्तमस्तद्विनाशे च विना-
शवत् कथमनादित्वेन नित्यत्व साध्यते ? इति । उभयस्यापि
परिहारदर्शनादेवं योज्यम्— अर्थद्वयानुगुण्यायेव बहुवचने प्रकृते
उभेकवचनम्, तथा भाव इति पुँल्लिङ्गे प्रकृतेऽपि तदेवैति सामान्य
प्रहणाय नपुसकनिर्देश । नेत्याहेति शेष । देहिनोऽस्मिन्नित्यत
परमितिक्षाद्वय । आशेषद्वयपरिहाराय पादत्रय व्याख्याति—
यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता सिद्ध इति देहातिरिक्तात्मसाधन
तदिति कौमारादिपरामर्श । आजकादिवाससमास । द्वितोया
न्तस्य वृत्ताने वा समास । अस्ति तावत्कौमारादिविषयमी
क्षणम् । न चेक्षणमीक्षितार विना सम्भवति । ॥ च बहुवचनात्
परिषेपप्रमाणाद्देही देहातिरिक्त सिद्ध इति । अत्र कौमारादि
प्रहणमतन्त्रम्, ज्ञानमात्रेण ज्ञातुं सिद्धे । देहसम्बन्धेन्द्रियादि
सहितशरीरवृत्ति, श्लोके च कौमार यौवन जरेति विषयेण
विषयीक्षणसुरक्षस्यते, तद्देहिना देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति ।
यथेत्यादि समस्त वाक्य श्लोके च पादत्रय देहभेदेऽप्यात्मैकत्वे
साधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्यर्थ । देही एक एवेत्यर्थ ।
तदीक्षितेति । योऽह इमारशरीरवानभूव, स इदानीं युवशरीर
वाच्यते इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थ । देहान्तरप्राप्तावपीति अनेक
देहप्राप्त्यावपीत्यर्थ । एक एव देही सिद्ध इति वर्तते । ईक्षितुत्वा

दिति प्रत्ययज्ञातस्य शिष्यो. आहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुम
न्यानधिदेहिरित्याशयः । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्वं देहभेदेत्येक
त्वं च प्रसाज्य 'वीरस्तत्र न भुण्क्षति' इत्युच्यते तस्य वैयर्थ्यमित्या
शङ्क्य येऽस्मिन्निषेधेऽप्येवमोहास्ते धीरेण स्वय निराकार्या
इत्येवमर्थत्वात् वैयर्थ्यमित्याशयान्न तत्परदर्शनायमुत्तर प्रकरण
मारभते । तत्रेक्षणैव कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः ? ईक्षिता हि
तेन सिद्ध्यति । स च शरीरप्राणजटारानलेन्द्रियमनोविषयविविधो
ईक्षणदर्शनात्पामन्यतम किं न स्यात् ? इत्यत शरीरस्य
तावदीक्षण निषेधति—न हीति । अत्रापि कौमारादीत्युक्तम् ।
शरीररयाजुभयो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । जडस्य शरीरस्येति
हृत्तुयम् । मृतन्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्ति । जडस्य च मौत्ति-
कत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता । अप्रयोजकत्वाभि
प्रायेण कश्चेत्—मृतस्येति । जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्मौत्तिकत्वे
शरीरत्वे च धर्माने-पि मा मृन्मृतशरीरस्येक्षणम्, प्राणादि
वायुना जाटारानलस्येन्द्रियाणा चापगमात् । जीवतस्तु प्राणादि
सत्त्वानाम्भिव्यक्तिरिति । को विरोध ? मा हि मृदेकधर्मापमाना-
मन्वान्तकारणवैविन्यात् वैविन्याभावात् । न केवलमिदमाशङ्कते,
किन्तु अह मनुष्य इत्याद्यनुमनादेदेहस्येक्षितुत्वं सिद्धं प्रमित
चेत्यर्थ । दूषयति—नेति । न प्राणादिसन्निधान शरीरस्य
क्षितुत्वे प्रयोजक वाच्यम्, क्षतिमुख्ये शरीरे प्राणाद्यपगमलक्षण
रहिते सर्वेव ज्ञानादीना धर्माणामदर्शनात् । ज्ञानप्रहणमुपलभ
णम् । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रत्यक्षेत्स्यात्मा साध्य इति सूचयितुमादि
पदम् । मृतायौ ज्ञानाद्यभावश्च तत्कार्यादर्शनात्सिद्ध इति दर्शयितुं
ज्ञानादिविशेषेत्युक्तम् । ज्ञानादीना विशेष कार्यमिति । एतेन
सङ्गातवैतन्यपक्ष प्राणादिवैतन्यपक्ष पराङ्मनो वेदितव्य ।

५ आ. मा. भा.—समश्चाभिमानो मनसि काष्ठादिवच । श्रुतेश्च । प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवच ।
न च बौद्धादिवच, अपौरुषेयत्वात् । न त्वपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च
कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वं, न सर्वसमयाभिमतधर्मादिसिद्धिः ।

६ ज प्र ढी — मनस ईक्षितुत्वमतिदेशेन निराच्ये—
समश्चेति । मनोविषय ईक्षितुत्वमिमानश्च पूर्वा सम
पुण्यादी सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एकं तर्पणमापि ज्ञाता
न स्यादिति चेत्, न, तथा तस्य मनसा सन्निकषाभावात् ।
मनसोऽपि तमाऽस्त्विति चेत् भिदस्तावदग्रहम् । मनसो ज्ञातुत्वे
दोषान्तरमाह—काष्ठादिवच्येति । मनो न ज्ञातुं ज्ञानकरण-
त्वात् । यत्स्यात् क्रियाया करण, न तत्तत् कर्तुं यथा पाके
काष्ठानि, शिष्टायां कृतयो वा । न काष्ठो हेतुः, मनसा
जानामीत्यनुमत्ताव । एतेनारमसमिधर्षण मनो ज्ञानिति निर
स्तम् । ननु ज्ञेयज्ञान मनोनिर्गमिति सिद्धान्त, तत्कथं
मेतत् ? धर्मम्, मनानिर्गम्यापि ज्ञानस्य न मनं वर्त, किन्तु
आत्मेन, यथाऽयमभिदृष्टागमस्य पाकस्य न तद्वद्वत् कर्तार,
किन्तु देवदत्त इति । एतेनन्द्रियवैतन्यपणोऽपि निरस्त, ननुषा
परमात्मैतयादी तेषामपि चरणकप्रतातेरिति । अतीतादिनाम
दत्तादिप्रवर्तन्यगमम स्तुनृपण इति न निराकृतम् । एव परि

शेषप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्ध, तस्य स्वभावादेवाहास्य
भिलाषोपपत्ते, प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमिति वदन्त प्रति आरमिलत्वे
प्रमाणान्तरबाह—श्रुतेश्चेति । "अस्माच्छरीरभेदाद्भूमिमुत्सृज्या
मुष्मिन् स्वयं कोके" [ऐ उ ४।६] इत्यादिश्रुतेषु देहाति
रिक्तो नित्य आत्मा सिद्ध । अत एव न स्वभाववादानवकारा
इति । ननु बौद्धचार्याकादीन् प्रति देहातिरिक्तमित्यास्तसाधनमि
दम्, न च ते श्रुते प्रामाण्यमतीकृवंते, तत्कथं धुर्युदाहरणमि
त्यत आह—प्रामाण्यं चेति । बौद्धेन तावत्प्रत्ययानुमानयोधा
वर्तिष्य च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमतीकृतम्, तत्कुत ? इति वक्तव्यम् ।
योषकत्वेनेति चसर्हि तदुच्यतेरप्यतीक्षितताम् । ननु वाक्यत्वं
समेऽपि केपाधिर्दीर्घादिवाक्यानामप्रामाण्यदर्शनाच्छ्रुतेरपि तदा
धङ्क्यत इत्यत आह—नचेति । बुद्धस्येव बौद्धम्, चार्वाको बौद्ध
मुदाहरति बौद्धस्त्वन्यदिति द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं श्रुते शङ्क
नीयमिति शय । तथा सति इन्द्रियछिन्नयोरपि कश्चिदप्रामाण्य
द्वचनात्, सम्प्रतिपत्त्यापि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छ्रुताप्रमाणादिति

भावः । प्रसङ्गाऽपि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत्समं प्रकृत्योक्त्याह—अपौरुषेयत्वादिति । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषितं किं न स्यादित्यत आह—नहीति । सामान्योक्तित्वादपौरुषेये इति ननुसक्त्योक्तिः । अन्यथा धृतेः प्रकृतत्वात्तौक्तिं स्यात् । शब्दे शब्दोपपत्त्यादयो दोषाः, ते च वस्तुपुरमाश्रितज्ञानादि-मूलाः । यत्पु न वफा पुष्य एव नास्ति, तत्र कथं वक्तुपुरमाश्रितज्ञानादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः ? व्याहृतेरिति । अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपपत्त्यात्, पुरषशब्दात्तत्कृ-

वाक्यादिष्वेव द्वयः स्मरणात् । ननु धृतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति, वाक्यत्वात् । लौकिकत्वात्कथमिति चेत्, किमेवं वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम् ? उत किञ्चिदस्तीति ? आद्ये दोषमाह—चिनेति । कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वामेव धर्मा-धर्मयोरनियमः प्रसज्येत, निश्चायकप्रमाणभावात् । न च तथाऽस्तिवति वक्तुं शक्यम् ; तत्सद्भावस्य सर्वैः समयिभि-निश्चितत्वादिति ।

५ आ. मा. भा.—यश्च तौ नाङ्गीकुरुते, नासौ समर्थः ; अप्रयोजकत्वात् । मास्तु धर्मो निरु-प्यत्वादिति चेत्, न ; सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धमशक्यत्वात् । न च सिद्धिरप्रमाणकस्येति चेत्, न ; सर्वाभिमतरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्ववाचनिकव्यवहारासिद्धेय ।

६ ज. प्र. दी.—ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यद्यनार्थो धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते, तस्य नेदमनित्यम् ; किमप्यपौरुषेयं वाक्यं अनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याक्षभाषणान्तराभिप्रायं प्रसज्य-इत्यतस्तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यतं प्रसज्यं वक्ष्याम इत्याशयेनाह—यश्चेति । तौ धर्माधर्मौ इति प्रसज्येत इति शेषः । धर्माधर्मद्वौकारं कृतस्तच्छास्त्रस्यासाक्ष्यप्रसङ्गो येनाङ्गी दाक्षी न स्यादित्यत आह—अप्रयोजकत्वादिति । प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रयेता प्रयत्ने श्रौता च धवणे शास्त्रे यान्त्यांते प्रयोजके विषयप्रयोजने, अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत्तथा । अनन्यरूपं कमपि पुरषार्थमधिकृत्य तन्माधर्मं तथाविधमर्थं प्रतिपाद-यन्वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ; न चास्तीन्द्रि-यस्वामात्रेऽन्यतथापुनर्भूतं शक्यनिरूपणम् । अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयादिष्वेव धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । बाह्ये—मास्तिवति । मायं न माह । अस्तिवत्यव्ययम् । धर्म इत्युप-लक्षणम्, अविद्यत्वात् । तत्प्रमाणामात्रेण प्रतिपादयितुमशक्य-त्वात् । इदमुक्तं भवति—विषयप्रयोजने हि ते सत्यतः, ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, वाचानस्य श्रोतृमिराकारणात् । न च धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम्, प्रत्यक्षभाषणत्वात्, अनुमानादेव प्रमाणभावात् । अतो न वास्तवस्य विषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमशक्यम् । न वैतयता निर्विषयत्वाचापत्तिः, यतो धर्माधर्मावो विषयो भविष्यति । प्रयोजनं च श्रोतृणां धर्माधर्मप्रत्यक्षैरान्वितं, धर्मादिसद्भावप्रमोपपन्नविषय-

मुखावाप्तिश्च, प्रणेतुश्च लोकोपकारः, उपकर्तारं च प्रत्युपपन्नं लोकः इति निराकरोति—नेति । एवं वदता धर्माधर्मावोऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वस्तुम्, सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना वाच्यमेव निषेद्धं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । पट्टाभाष इव प्रत्यक्षेणैव धर्माधर्मावो निषेध्यत इति चेत्, स्यादेवम् ; यद्यत्र न काचिद्विप्रतिपत्तिः । यत्र त्वस्तित्वाभिमान-स्तत्र पिशाचावाविन प्रत्यक्षानुपलम्भः सन्देहहृतेषु भवति इति । तदिदमुक्तं सर्वाभिमतस्येति । पुनः बाह्ये—नचेति । मा युधर्माधर्मावस्य विषयत्वं, तत्साधकप्रमाणभावात् ; तथापि धर्मादेर्विषयत्वादिकं न पठते ; अत्राणाधिकस्य प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति निराकरोति—नेति । अस्ति साधदमर्-दिविषये सर्वेषामाविषाक्यमेवास्तिरिति विनिर्णयः । अभिमानो ज्ञानमेव । न च तस्य वाचकं किञ्चित्, धर्माधर्मावप्रतिपादकप्रमा-णाभावात्नोक्तत्वात् । अतः सर्वाभिमतरेव धर्मादौ प्रमाणत्वात्, तत्प्रपक्षस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादेः प्रामाणिकत्वमिदं किम-नया व्यर्थमिति चेत् । न च तत्र प्रमाणविशेषोऽप्यशक्यनिरूपणः, आगमस्य तत्सद्व्यापिणोऽनुमानस्य च भवात् । अत एव नान्य-परम्पराऽपि । आगमादेः प्रामाण्यं नास्तीति उक्तमित्यत आह—अन्यथेति । यदाऽऽयमन्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य वाचा निर्वन्नेव व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात् । परप्रत्ययनार्थो हि वाक्यव्यवहार, स यदि न परं प्रत्याययेत् व्यर्थो न क्रियेतेति । चक्षुः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये ।

५ आ. मा. भा.—न च मया धृतमिति तव ज्ञातुं शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात्, भ्रान्तिर्वा तव स्यात्, सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात्, एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्वावाक्येनैव सिद्ध्यति । न च येनकेनचिदपौरुषेयमिन्मुक्त-मुक्तवाक्यसमम्, अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् ।

६ ज. प्र. दी — मन्वागमप्रामाण्ये वाचनिकव्यव-हारासिद्धिः, अनुमानप्रामाण्ये च कथमित्यत आह—नचेति । त्वदीयं वाक्यं मया धृतं इति ज्ञात्वा मां प्रति त्वया वाक्यव्यवहारः कियते ? अन्यथा वा ? । द्वितीये निष्पत्तेर न कर्तव्यं स्यात् । नायः—परचिन्-शनीनां परस्मादप्रत्ययेन मया धृतमिति तव ज्ञानमशक्यत्वात् ।

यदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येव पक्षस्यमिति भावः । अस्त्येवमिति आह—अन्यथा चेति । वास्तवोऽनुपपत्तेर । प्रत्युत्तरं हि स्मृतया ज्ञापकम्, न च तत्र मतेऽनुमान प्रमाणम् । अतः प्रत्युत्तरमन्यथाज्ञापकमेव स्यादिति । ननु लिङ्गशब्दोः प्रामाण्यस्यैव नाङ्गीक्रियते, ज्ञापकत्वमात्रमङ्गीक्रियत एव । अतः कथं वाचनिकव्यवहारमिदिरित्यत आह—भ्रान्तिर्वा ।

श्रुत्या तत्सिद्धिसम्भवात् दोषः, श्रुत्येकसमधिगम्यात्मतरे
लौकिकप्रत्यभिज्ञानाभावात्स्यात्किञ्चिक्वत्वात्तद्विषयिण्येवाह —
धीरस्तत्र ॥ मुह्यतीति । “न जायते म्रियते वा विप-
श्चिन्” [कठो. २।१८] “जीवापेतं वाच शरीरं म्रियते न
जीवे म्रियते” [छं. उ. ६।१।१३] इत्यादिश्रुतिवाक्यैरेष
गतात्मतत्त्वः पण्डितो धीरः “मत्वा धीरो न शोचति”
[कठो. ६।६] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स च धीरः तत्र देह-
नाशोपपत्त्यो न श्रुति, आत्मैव सृष्टो जातश्चेति न मोह-
मापद्यत इत्यर्थः । स्यादेतत् । देहात्मैक्याप्यास एवास्तिद्वि-
येन कौमारस्येव नाशस्यापि देहभेदेनैव तदेक्याप्यासादा-
त्मनि प्रतीतिरस्येत । प्रत्यक्षेणैव हि देहात्मनोभेदः प्रतीयते,
‘योऽहं बाल्ये पितरावन्मभूयं सोऽहं स्थाविरं प्रणयूननु-
भवामि’ इति बालस्थविरदेहभेदधीपूर्वकमात्मैवप्रत्यभि-
ज्ञादशरीरेन व्यावृत्ताभ्यां कौमारजरादेहाभ्यां आत्मनोऽवर्त-
मानस्य प्रत्यक्षेणैव भेदग्रहणात् । न हि प्रत्यक्षसिद्धेर्दोषो
रैष्याभ्यासोऽस्ति, ‘मञ्जः शोभति’ इत्यादौ व्यप्यभ्यासप्रस-
ङ्गादिश्रुत्यासङ्गात् — अस्मिन्नेह इति । ‘यदेव मम कौमारे
शरीरमितिकोमलं तदेवैवार्त्तां जायामतिजरां’ इति प्रत्यभि-
ज्ञादशरीरेन योऽहं बाल्य इति स्वदुःखप्रत्यभिज्ञानस्य कौमार-
जरावस्थापराभेदान्नाहितया बालस्थविरदेहभेदस्थेयत्वात्तत्र
देहात्मैक्याप्यासानुपपत्तिशङ्कात्काश इत्यर्थः । न च परि-
माणभेदाद्व्यभेद इति बालस्थविरदेहभेद स्यादेवति-
षाध्यम्; एकस्मिन्नेव देहे ऋणोदारादिदेहाभेद इव कालभेदेन
परिमाणभेदोपपत्तेस्तदप्रयोजकत्वात् ।

यत्वात्मनोऽभिरूप्यते — अवयवापचयवधौ विना न
परिमाणभेदः । तत्रावयवापचये ममनाधिकारणनाशानुपूर्वा-
वयविनाशे सति, स्थितावयवैरवयव्यन्तरोत्पत्तिः । अवयवो-
पचये तु पश्चादापततामवयवानां पूर्वसिद्धानुपविनि कारण-
त्वायोगेन पूर्वसिद्धावयवसहितैस्तेर्महावयव्यन्तरोत्पत्तिरिति
परिमाणभेदे इत्यभेदे आनयिकः । इति । तत्र, पदत्वाद्यनष्टे-
रेन क्रममुत्पादितेन विना तदुत्पादयसम्भवेन अवयवनाश-
रूपे द्व्यध्यान्तरोत्पत्तिकल्पनानुपपत्तेः । य च महापदत्वाव-
ष्टेरेनैव तदेतद्व्यमः, गौरवात्, महाशरीरत्वेः पूर्वमपि द्वि-
त्युत्पादिसङ्घट्टपदसम्भवेन तत्रापि तदेतद्व्यमसङ्काचः, सङ्क-
पदस्यापि स्वयूतपदपेक्षया महत्त्वात् । महोपपन्नमेव तुयां

९ वत्त० दी० — एवमात्मनामशोच्यतामनुपपत्त्योपपाद्य देहात्मादीनामशोच्यतामाह — देहिन इति । लौकिक-
निर्द्देशेन यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिस्तथा देहान्तरप्राप्तिरात्मनां नियतेति धीरो न मुह्यति
न तत्र शोचति ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त. — ननु वयमेकत्रैव अविद्याम इति सत्यं,
परन्तु पुनरलौकिको देह एतादृश एव मविप्यति न वेति सन्दे-
हात् शोचार्त्तामाकाङ्क्षापमाह — देहिन इति । देहिनां
जीवस्य यथाऽस्मिन्नेह कौमारं शौचनं अत्रा अवस्थाप्यं अस्ति

११ नी० भागदी० — यथाप्येवं तथापि देहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्याह — देहिन इति । देहो स्थूल-
सूक्ष्मो विद्यते अस्य स देही चिदात्मा, तस्य यथाऽस्मिन् स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थासु देहभेदेऽपि ‘एक एवाहं

विजन्त्यपदस्य तदन्वयपठपदान्यस्य चोक्तौ अद्यापि तदुत्ति-
र्याभ्याम्बोवाग्रवाह । एतेन पदार्थसाजन्त्यपदत्वावच्छेदेन तुयां-
दिहेतुत्वमित्यपि निरस्तम् । वस्तुतस्तु दीपापोषणसमकालसौ-
भोदाख्यापिप्रभावितास्तदाभ्यादनुसमकालतत्त्वज्ञोपायननु-
पासिप्रमाद्युपनिषयस्याऽऽनन्ववादोऽनुपपन्नः । निवर्तनादे तु
एन्द्रजालिकप्रदर्शितदेहवदवयवापचयोपवयो विना माययैव
देहद्विद्विः सम्भवतोव्यास्तां तावत् । विस्तेण चाऽस्माभिः
अद्वैतवज्रपञ्जरोऽपमर्षाः प्रसाधितस्तत्रैवानुसन्धेयः । एतेन
‘कौमारादिदेहभेदेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादेहातिरि-
च्यत्वप्रतिपादनपरोऽयं श्लोकः’ इति माध्वव्याख्यानं निर-
स्तम् ; अस्मिन्नेह कौमारं जीवनं भरेति वदता कौमारापच-
स्थाभेदमात्रं, देहस्त्वेक एवेति वदत एवावयवेन तथा
व्याख्यानास्य मूलविद्वत्त्वम् ।

न च कैवल्यस्थैक्येऽपि कौमारादिविशिष्टत्वेन भेदो न
विस्तृष्ट इति वाध्यम् ; आत्मव्यपि तथा भेदस्य सुबचनेन
ततो देहात्मवादनिरासासिद्धिः । अत एव ‘योऽहं कुमारदेह-
वानासं सोऽहमिदानीं पुत्रदेहोऽस्मि’ इति प्रत्यभिज्ञानादे-
हभेद इत्यपि निरस्तम्, ‘योऽहं कुमार आसं सोऽहं घृषास्मि’
इति प्रत्यभिज्ञानादात्मभेदस्यापि प्रसङ्गात् । तत्र कौमाराद्यौ-
वयवोर्भेदः, नत्वात्मनः, स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
समं, अत्रापि स एवायं देह इति प्रत्यभिज्ञानात् । तस्मात्
“न जायते म्रियते” [कठो. २।१८] इत्येव देहात्मवादनि-
रासः । अत्र त्वात्मनित्यत्वप्रतिदिनमिति शाङ्करभाष्यार्थ
एव युक्तः ।

‘देहिनां यथाऽस्मिन्स्थूलदेहे कौमारादिकं तदेहनिबन्धन-
मेव, न तु स्वतः, तथेतदेहनाम देहान्तरप्राप्तिरपि लिङ्गशरीर-
निबन्धना, न तु स्वतः’ इति प्राचीं व्याख्याने तु उक्तरीत्या
यथाशुतेनैव निबद्धे लिङ्गशरीरनिबन्धनेत्यप्याहारश्रित्यः ।

‘देहिन एकरूपं यथा कौमाराद्यवस्थापत्तिगताद्योर्न
भेदः, नित्यत्वात् ; तथैकस्यैव युगात्तत्तदेहान्तरप्राप्तिरपि
विश्रुत्वात्, तथा च सर्वदेहेष्वेक एवास्तेति स्थिते वक्ष्यपातक-
भेदकल्पनाय त्वमधीरात्मानुप्रसिद्धः, धीरस्तु विद्वान् वृद्धति’
इति मधुसूदनसत्त्वसत्त्वतीत्याख्याने युगात्तत्तदेहयादत्ता-
र्थार्थकम्पनं विश्रुत्वादिहि हेत्वप्याहाराद्वैतशब्देति यथोक्त
एवार्थः ॥ १३ ॥

कालेन, तथा भगवद्विष्टया भगवदीयस्य देहान्तरप्राप्तिर्लौ-
किकवितीत्येवमपि संवर्तत एवार्थः । धीरो भवस्तत्र देहाद्यवय-
न श्रुति, मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

बाल आसमिदानीं वृद्धोऽस्मि' इत्यभेदप्रत्यभिमानाद्वैक्यं बालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वं च । 'व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिव' इति न्यायात् । एवं देहान्तरप्राप्तिरपि स्थूलाच्छरीरादन्येषां लिङ्गशरीराणां सूक्ष्माणां स्थूलशरीराणुकारिणां प्राप्तिः । अयमर्थः—यथा एकमपि स्थूलं शरीरं कौमाराद्यवस्थाभेदादनेकरूपं, एवं नित्यमपि लिङ्गशरीरं प्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिथेयाद्यवस्थाभेदादनेकं भवति, ततश्चोक्तन्यायेन स्थूलादिवत्सूक्ष्मादपि शरीरादात्मा चित्तं एव । एवं च शोकादिष्वभिमानो लिङ्गादपि विभिन्नस्य तव इष्टवियोगजः शोकोऽपि न युक्तः । अत एव तत्र तस्मिन्विषये धीरो न मुह्यति । आभिमानिकौ शोकमोहौ देहद्वयाभिमानत्यामाद्वीरं न बाधेते, अतस्त्वमपि धीरो भवेति भावः । पूर्वश्लोकयोः 'गतासून' इति 'वयं' इति च बहुवचनं उपाधिभेदाभिप्रायम् । अत्र तु 'देहित' इत्येकवचनं उपधेयचिदात्मन्याभिप्रायमिति ज्ञेयम् । तथा च श्रुतिरेकस्यात्मन औपाधिकं भेदमाह—'यथा ह्ययं ज्योनिरात्मा विवस्वानपो भिक्षा बहुधैकोऽनगच्छन्' । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा" [] इति । क्षेत्रेषु वक्ष्यमाणलक्षणेण स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु "एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [अ. ८. ६।११] इति च, एकत्वाच्च विमुक्तमप्यस्य सिद्धम्, तेन देहादीनामभित्यानामविभूता च पराभिमतमात्मत्वं प्रत्याख्यातं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विजानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखमाप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखवियोगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः, इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवान् आह—मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः मात्रास्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः; ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा—स्पृश्यन्ते इति स्पर्शा विपयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः; शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचित् दुःखदम् । तयोष्णमपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे, यतो न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशीलाः, तस्मात् अनित्याः । अतस्तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्ष विषादं च मा कार्षीरेत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मन धृत्यादिप्रमितं नित्यत्वं तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तमोहाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोक-मोहौ स्यातामिन्द्रियशङ्खमनुषोत्तरत्वेन शोकमकतारयति—यद्यपीत्यादिना । शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिं निमित्ताभ्यां यो मोहादिदृश्यते तस्यान्वयव्यतिरिक्त्याभ्यां स्वयमानन्वयमात्रस्य लौकिकविशेषणम् । 'अशोच्यन्' [१।११] इत्यत्र यो विषयधिकारी सुचितस्त्वस्य "तितिक्षस्मादिहो भूत्वा" [न. उ. ४।१।२३] इति धृत्यतिष्ठित्युक्त-विशेषणमिहोदिरयते । व्याख्येयं यदमुषादाय करण्युत्तरया तन्नेन्द्रियविषयत्वं दर्शयति—मात्रास्पर्शा इत्यादिना । कर्मागमादं दशमभावकमुत्तरया स्पर्शशब्दाद्येमाह—मात्राणा-मिति । तेषामर्थक्यामादर्शयति—ते शीतेति । सम्प्रति शब्दद्वयस्य कर्मव्युत्पत्त्या शब्दादिविषयपरत्वमुपेक्ष्य समाश-न्तर दशैयन्विषयाणां कार्यं कथयति—अथवेति । ननु शीतोष्णप्रदत्त्वे सुखदुःखप्रदत्वस्य सिद्धत्वात्किमिति शीतोष्णयोः सुखदुःखान्यां पृथगग्रहणम् ? इति तदाऽऽह—शीतमिति । विषयेभ्यस्तु पृथक्कथनं तदन्तर्भूतयोरेव तयोः सुखदुःखहेत्वो-रानुक्त्युपपत्तिरुक्त्ययोरुक्तत्वाण्यर्थम् । अन्यत्वं हि शीतमुष्णं वाऽऽकूलं प्रतिरूढं वा सम्पद्य वात्रा विपयाः सुरादि जनयन्ति । ननु विषयन्त्रियप्रयोगस्याऽऽत्मनि सदा सत्त्वात्तत्प्रयुक्त शीतादेरपि तत्त्वात्तात्प्रिमितौ हर्षविषादौ तेषां तस्मिन्नापमावित्याशङ्क्योत्तरार्थं व्याचष्टे—यस्मादिश्यादिना । अत्र च 'कौन्तेय भारत' इति सम्बोधनान्यामुभयपुत्रशुद्धस्यैव विद्यापिकादिष्वभिव्यक्तदेव योखते ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—इममर्थमनन्तरमेवाह—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः माश्रयाप्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदिरूपसुखदुःखदा भवन्ति । शीतोष्ण-

शब्दः प्रदर्शनार्थः । तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मसमाप्तिं तितिसस्व । ते चागमापायित्वा-
द्वैर्यवतां क्षन्तुं योग्याः; अनित्याश्च ते बन्धहेतुभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि निर्वर्तन्ते
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे ता.चं.—आत्मनित्यत्वप्रवरणपर्यवसाने वक्ष्योऽप्य-
यमर्थस्तात्पर्यातिशयात्सदमोच्यत इत्याह—इममर्थमनन्तर-
मिति । आभिर्मोयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रार्हीनोन्द्रियाणि मात्रा
इति शाङ्कराद्युक्तप्रसिद्धयोजनाव्युत्पत्त्याय मात्रा-शब्दार्थमाह—
शब्देति । साध्या इति । गुणविशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मात्रा
कार्यत्वमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मात्राणां
मात्राशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । "शब्दमात्रा, स्पर्श
मात्रा" इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि
तदेकद्रव्यत्वात्तच्छब्दयोग्यत्वेनोपपन्नमिति भावः । कर्मव्युत्पत्ते
रपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिरुक्तं विषयसम्बन्धस्यैव च साक्षा
त्सुखादिहेतुत्वं मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसम्बन्धनन्तरं निर्दिष्टत्वं
समासाधर्म्यमाह—श्रोत्रादिभिस्तेषां स्पर्शा इति । श्रोतो-
ष्णशब्दोद्योतलक्षणत्वं समासार्थं आह—श्रोतोष्णमुखदुःखदुःखा-
दिरूपेति । एव हेतुफलभावं विहाय श्रोतोष्णा मुखदुःखाद्वेति
योजनाया प्रथमं यद्वेद्यवैयर्थ्यमिति भावः । सङ्गमे श्रोतोष्ण-
योरप्रसक्तत्वात्कर्मधर्मिदुच्यत इत्यत्राह—श्रोतोष्णशब्द

प्रदर्शनार्थ इति । शब्दपातदेरिति शेषः । श्रोतोष्णादिकं तु
तेषु तेषु वर्णाश्रमधर्मेषु यथासम्भव माह्वम् । 'धीरम्' इति
वदयमाणम् [२१५] 'धीरस्त्र' [२१३] इति पूर्वोक्तं
चाहव्याह—तान् धैर्येणेति । यदाऽत्र 'कौन्तेय भारत'
शब्दाभ्यां श्रद्धयायास्तत्पत्रस्य विशिष्टश्रद्धियस्यस्तान्निक्तस्य ते
धैर्यमेवोचितमिति सूचितम् । यथा तपश्चर्यायां यागादौ च
यत्तात्पर्यमुत्पत्तिपाप्मापहर्मादयो यावत्तत्कर्मसमाप्तिं क्षन्त-
व्याः, तथाऽत्रापि क्लृप्तापातशत्रुवधादयः । तस्माद्वर्जनीयेन्द्रिया
यस्पर्शमिच्छित्तु खानां शोकेन दुष्परिहरत्वातिर्यके शोके
तितिक्षेव युकेति भावः । अत्र सुखाद्यस्य क्षमा नाम उपेक्षया
अनुत्पत्तेः । तत्रापि हेतुरागमापायित्वमेव । अनित्यशब्दव्या-
पौनस्त्यायाह—बन्धेति । अनित्यशब्दोऽनं प्रवाहनिवृत्त्यानिये-
धकः । 'निर्या' इति पदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया तितिक्षितसम्ब-
न्धोत्पत्तेरिति न मन्यम् । सुखौ तवभावाच्च प्रवाहोऽपि निरत्यत्व
नास्तीति भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि तद्वर्शनाभावादिना शोक इति चेत्, न, इत्याह—मात्रास्पर्शा इति ।
मीयन्त इति मात्रा विषयाः, तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः, त एव श्रोतोष्णमुखदुःखदाः । देहे श्रोतोष्णादि-
सम्बन्धाद्धि श्रोतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च मुखदुःखे ।

६ ज.प्र.दी.—प्रकारान्तरेण शोकं शब्देत—तथापीति ।
यथापि बन्धवादीनां हानिर्मविप्यतीति धिया न शोको युक्तः,
उक्तविषयात्महायेरभावात् । देहहानावपि प्रतिनिधिलभात् ।
तथापि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिव्यभिचारीति धिया
मे शोकः समुत्पत्तिः । कथम् ? तद्वर्शनाभावादिना । तदिति
मान्यवादिवरामर्शः । आदिपदेन विद्वत्तद्वर्शनं च गृह्यते । प्रेमा
स्पर्शानां हि दर्शनस्पर्शनालगादिकं मुखदुःखः । तेषु मृतेषु
तद्वर्शनायभावात्सुखहानिः । तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखा-
वाप्तिरिति, एतन्निषेधपूर्वकं श्लोकमवतारयति—नेति । 'मीयन्ते
विषया' ऐरिति मात्रा इन्द्रियाणि इति व्याख्यानमवत् । पुराणादौ
मात्राशब्दस्य विषये हृदावादिवाशयवान् व्याचष्टे—मीयन्त
इति । ननु गन्धरूपस्पर्शशब्दा विषयाः । अतो मित्यद्वे
द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुच्येव्यर्थेयत आह—
तेषामिति विषयाणाम् । यथाप्यनुपपत्तिः । विषयाणां स्पर्शा-

भावादित्यत आह—सम्बन्धा इति । एव तर्हि किं पृथीसमासः
परिग्रहेण मित्यद्वत्वादावपि शेषाभावादित्यतो वाक्यं राजय-
ति—त एवेति । गुणधर्मा एवेति । नहि विषयाणां सम्बन्धानां
च ग्रहणतत्कार्यं सम्भवतीति भावः । ननु श्रोतोष्णशब्दो विषय-
विशेषणयनौ, तत्कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषणं द्यु ? कथं
च साक्षात्सुखदुःखे ? कथं प्रतिसम्बन्धो ? कस्मै वदतीत्यत आह—
वेहे इति । देहशब्देनामेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते । अनेन श्रोतोष्ण-
शब्दो सकलविषयोल्लेखकौ । विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो
लक्ष्यते इति लक्षितलक्षणेयम् । अनुभवद्वारेण मुखदुःखादानम् ।
प्रतिसम्बन्धो देहः । दातृ च आत्मन इत्युक्तं भवति । एतेन
लौकिके प्रतीतिर्लक्षणेन शङ्कितान् गृह्यते । तत्तद्विषयाणां तैस्तेभि-
र्निर्धेयं च सत्किमस्तीत्यस्तस्तत्तद्विषयमाशात्कारा भवन्ति,
तत्रेद्विषयसङ्गतात्कारास्तस्य भवति, अनिष्टविषयसाक्षात्कारात्
दुःखं भवतीति ।

५ आ. मा. भा.—न आत्मनः स्वतो दुःखादिः सम्भवति । कुतः ? आगमापायित्वात् । यथात्मनः
स्वतः स्युः सुखावपि स्युः । अतो यतो ते मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव सन्ति, नान्यदेति तदन्वयव्यति-
रेकितात्तन्निमित्ता एव, नात्मनः स्वतः । आत्मनश्च तैर्विषयविषयीभावान्दन्धः सम्बन्धो नास्ति ।

६ ज.प्र.दी.—भवेदेव, तत् किं प्रत्यक्षज्ञाया इत्युत्तर-
शब्दात्परया काका सिद्धमर्थमाह—न हीति । स्वतः इति ।
विषयेन्द्रियसमिकर्षमात्रेण । दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कार
गो. १३

मुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवला किं श्रोतोष्ण-
मुखदुःखदा ? नहि, निद्रायाभिभावसहिता ? इत्युक्तं भवति ।
अभिमानो नामात्र विषयेषु श्रोत्रनरशाभ्यासनिमित्तमेव ।

अरित्वादप्रमत्तनिमित्तो द्वेषश्च शरीरन्द्रियान्त वरणेषु भगताति शयहेतुकोऽविवेक इत्यादि । विषयेन्द्रियसमिधर्षा एव ज्ञानस्य मुखदुःखयोश्च कारण कुतो न स्युः ? येनाभिमानोऽपि चरण सामग्र्या निवेद्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपाद व्याचष्टे— कुत इति । ननु कथमिदं लभ्यते ? यत् इत्यप्याहारादिति ब्रह्म प्रयोजनान्तराभावाद्देवत्वैवगम्येन वा । 'सविशेषणे हि विधि निषेधौ विशेषणमुपसङ्गमत् इति' व्यायात् । शीतोष्णमुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषण भवन्तीतोष्णमुखदुःखदत्वमुपसङ्गममिति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्व यत्स्थानामपायित्वादित्यर्थः । अनन कथमुपसङ्गापरिहार इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुखेन व्याचष्टे— यदीति । मात्रास्पर्शा यदि स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेदवारमन शीतोष्णमुखदुःखदत्वा स्युः, तर्हि सुप्तापि स्युः । नहि कारणसामग्री कार्यं व्यभि चरतीत्यर्थः । नच बाध्य सुतो विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न सन्तीति, स्पष्टवगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात् । अतएव शीतोष्णप्रवृत्तं कृतम् । एतेनैन्द्रियमनसन्निकर्षाभावाऽपि प्रत्युक्तः । न चात्मन सन्निकर्षाभावः, मनसः कदाप्यात्मविद्योगाभावात्स्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतिप्रसङ्गस्य विषयैवे पर्यवसानं वदन्साक्षादर्थं दर्शयति—अत इति । अतो मात्रास्पर्शां नारमन स्वतः स्वयमेव केवला शीतोष्णमुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः ।

५ आ मा भा — न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणाऽपि नित्यत्वमस्ति, सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह—अनित्या इति । अत आत्मनो देहात्मात्मभ्रम एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य वन्दु-मरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व ॥ १४ ॥

६ ज ॥ दी — नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादितेतत्वं न केवलनाभिरुपपादितमेतत्, तत्रो नित्या इति व्यर्थमिति चत् न, आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्यानात् व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमिति यत् आह—न खेति । आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते यत्प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तरूपेणानिरयः, यथा गन्धोदकं तदेकमागमापायी लुच्यते । यस्य तु प्रवाहोऽपि छिद्यते यथा किञ्चिदुत्सुमाना तदपरिमितं । तत्रागमापायिशब्दादुभयप्रतीतौ आगमापायित्वे 'आगमापायिशब्दोऽपि यत्प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विवक्षितं नास्ति न भवति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्वे सम्भवत्, प्रकृत्युपयोगाच्च । किन्तु द्वितीयमत्र, सुप्तादावभावेन सम्भवादुक्तरीत्या प्रकृत्युपयोगाच्च, इत्येतदनिर्वाह्येनानाहं भगवानित्यर्थः । प्रलयो मूर्च्छा । आदिपदेनात्मप्र

अत इत्युच्यते विवरणं यतस्तन्निमित्ता एवेति । तद्विषयि मानपरामशः । तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णमुखदुःखदा यत् इत्यर्थः । तत्सुत इत्यत उक्तं मात्रेति । मात्रास्पर्शां जाग्रत्स्वप्नप्रयोरभिमानवतोरेव, त तथाविधा शीतोष्णमुखदुःखदा सन्त सम्भवन्ति । नान्यदा अभिमानरहिते सुप्तादाविति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णमुखदुःखदत्वस्याभिमानान्वयस्य तिरकाजुविधायित्वादित्यर्थः । न चाभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिस्तुणादौ दृश्यत, सत्यं, सुखदुःखदत्तज्ञानमत्राधिकृतमित्यदोष इति । इतथाभिमान एवात्मन उपपन्न इत्याह—आत्मनश्चेति । अत्र तैरिति ज्ञानमुखदुःखपरामर्शः । आत्मनो ज्ञानादिभिः सम्बन्धो नास्ति, तथा मनोऽस्तित्वात् । तथा चान्यगतधर्मा कथमन्यस्य विद्रिष्याहेतवो विनाभिमानात् ? प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्त दुःखीकरोतीति । ज्ञानादिभिरात्मन सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्यनुभव आत्मन इत्यादौत्यत उक्तम्—विषयेति । मनोऽस्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयवृत्तानि । आत्मा च विषयी, साक्षिचैतन्यस्य तद्विषयत्वात् । एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमित्यादिव्यवहारः । उपलक्षणं चैतत् । ईश्वराधीनत्वाभित्वमपि प्राज्ञ तादात्म्यमसवायिनिरासे तात्पर्यात् ।

ज्ञानमभाधर्हणम् । नन्वभित्यपदमनेकार्थमेव, सत्यम् तथापि पुनः प्रयत्नाद्यालोचनदेतत्सिद्धिः । एतदपि विशेषणोपसङ्गान्त विशेषणम् । आगमिव्याख्यानमपेक्ष्य भाव्यकृताऽयमर्थः प्रागुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसङ्हरति—अत इति । उक्तप्रकरणेन देहादावात्मनो भ्रमेत इत्यादिभ्रम एव भ्रमसहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः । तत् किमित्यतश्चतुर्थपदं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह—अत इति । तद्विमुक्तस्य भ्रम विमुक्तस्य वन्दुमरणादितुं न व्यस्र्गं शक्तिं न हि सामग्रीकार्यमेकदेशेन भवतीति भावः । तत् किमित्यतश्चतुर्थपदं व्याख्याति—अत इति । तितिक्षस्व विजलीकृतिरिति भावः । ननु तानिति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः, तत्कथं शीतोष्णादीनित्युक्तं ज्ञेयम् । शीतोष्णहेतूनां मात्रास्पर्शानामेव तत्त्ववन्दोपलक्षणम् ॥ १४ ॥

७ ह. प. भा — यद्यपि आत्मनाशनमित्तः शोको न सम्भवति नित्यं आत्मेति जानतः, तथापि शीतोष्णनिमित्तः शोकः सम्भवतीत्येतदनुज्ञेयस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—मात्रास्पर्शास्त्विति । भीयन्त आभिः शब्दादय इति मात्रा इन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः सयोगाः, शीतोष्णमुखदुःखदाः—शीतं चोष्णं च शीतोष्णो, ते एव मुखदुःखे, ते ददतीति शीतोष्णमुखदुःखदाः ; आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्याः, तान्मात्रास्पर्शास्त्विति तद्वत्त्व प्रसहस्य, तेषु हर्ष-त्रिपादौ मा कार्पोरित्यर्थः ॥ १४ ॥

८ वें. अ. गि.— ननु जन्ममरणयोर्वैधर्म्यत्वादात्मनि
 वैधर्म्याप्यासेन तत्प्रतीतावपि न तपोराजधर्मस्यमिति नात्म-
 नान्प्रयुक्तः शोकः सम्भवतीत्युक्तम्, अस्वेयम् ; तथापि
 युदे परपरात्मप्रहारदिभिरात्मन्यभ्युपयमार्गं दुःखमाभ्युप-
 एष, न तु वैधर्म्यः, वैधर्म्यं नह्येन दुःखादिधर्मित्वायोगात्,
 अन्यथा वैधर्म्यवादमसङ्गतः ; तथा च भीष्माद्यात्मनां शस्त्रा-
 निपातदुःखं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तः शोको मम युक्त एव
 स्यादुक्तः, दुःखस्यात्मनि मित्यात्मात्रं नभिमित्तोऽप्यात्मनः
 शोको युक्त इत्याह— हे कौन्तेय ! मात्रास्पतां, भीरुन्ते
 आभिमित्रिषा इति मात्रा इन्द्रियाणि, तेषां ये स्वर्गाः
 स्यात्स्वविषयैः सह सम्बन्धाः, ते शीतोष्णसुपदुःखप्रदाः शीत-
 मुष्णं सुखं दुःखं च इहर्तति तथोक्ताः । अत्र शीतोष्णसुपदुः-
 खप्रदा, इति धार्यमेवास्मात्प्रास्यते त्वेतिन्द्रियतद्विषय-
 सम्बन्धरूपमात्रास्पर्शैकपरमिति ज्ञायते । तत्रापि पृथक्पृथक्
 स्वर्गां दुःखं इत्येतावति प्रकृतौपयुगे वक्तव्यं शीतोष्णसुपदुः-
 खप्रदां हृष्टान्तर्धर्मः । यथा त्वगिन्द्रियस्य हिमाम्बादिविषय-
 स्पर्शरूपो मात्रास्पर्शः शीतोष्णप्रदाः, यथा वा तस्यैव शृङ्गकुन्तु-
 मादिवर्षाः सुपदप्रदाः, तथा परपरात्मस्पर्शरूपो मात्रास्पर्शः
 दुःखप्रदा इत्यर्थः । तुलान्दो वक्ष्यर्थः । यद्यपि मात्रास्पर्शाः शीतो-
 णसुपदुःखप्रदाः, तथापि आत्ममापायिन ऊपत्तिविनाशप्रसङ्गाः
 तस्माद्विनाशः । तथा च आत्ममापायिमात्रास्पर्शजन्मस्य दुःख-
 स्यापि आत्ममापायिनेनानित्यत्वमिति न तस्यात्मधर्मत्वम्,
 अनित्यत्वमावश्यं नित्यत्वमावधर्मिण्ययोगादिति भावः ।

तथा हि— यदि दुःखमात्मनः स्वाभाविकधर्मः स्यात्,
 तदा धर्मनिर्गता रिता स्वाभाविकधर्मनिष्ठस्यमभ्यास-
 निर्मोक्षप्रदः, 'न हि स्वभावाभावात् शान्तिर्लौकिक्यद्वयः'
 [१४] इति स्मृतेः, रूपप्रागभावात्समाभावाधिरण-
 तवैधर्म्यनिष्ठतेरिव दुःखप्रागभावात्समाभावाधिरणमुपपत्त्य-
 दुःखनिवृत्तेरपि धर्मनिवृत्तिनान्तरीयिगन्धनियमेन तस्मिन्नेवपि
 दुःखादीनामामगुणत्वस्य निर्वोदप्रत्ययत्वात्, 'कामः सद्गुणो
 विचिकित्सा' इत्यात्म्यं 'पुनस्मिन् मन एव' [४ उ १५१३]
 "कामा येऽहं हि प्रिन्ताः" [४ उ. ४११०] इत्यादि-
 श्रुतिभिः । 'शोकहर्षमयप्रयोजनमोहस्पृहादयः । अहङ्कारस्य

ध्वजन्ते जन्म मृत्युश्च नशमनः' [भाग. ११२८१५]
 इत्यादिश्रुतिमिथ द्वास्वादीनां मनोधर्मत्वाप्रतिपादनात् ।
 अहङ्कारस्येत्यनेन हि मथ एवोच्यते, 'चिदचिद्विन्निरूपेऽहङ्कारे
 नात्मन इति चिद्विन्नविषये सति अतिदेशस्य मनस एवाह-
 ङ्कारस्यार्थत्वेन प्राप्तः, 'प्रवहाति यदा कामास्तर्वां पार्थ !
 मर्गो गतात्' [२१५५] इति कामादीनां मनोधर्मत्वस्य
 भगवता कण्ठत एवोक्तम् । निस्तारस्तु वज्रपञ्चरे द्रष्टव्यः ।

तस्यादुःखास्यानात्मधर्मत्वेन श्रुतिस्मृतियुक्तिविद्वदनुभवसि-
 द्धात्वात् वैधर्म्यमृतजन्ममरणयोरेव मनोधर्मभूतदुःखस्याप्या-
 त्मनि स्वधर्मित्वादप्याप्यात्मात् 'अहं सुखी' इति प्रतिभाम्
 इति तन्मिथ्यात्वं निश्चित्य हे भारत ! तस्मिन्निक्षेपे शस्त्राभि-
 धातरूपान्मात्रास्पर्शान् सदृश्य, तस्मिन्निक्षेपे शोकं वा कार्यरि-
 त्वर्थः, 'भारत कौन्तेय' इति सम्बोधनद्वयेन भारतकुलप्रसूतत्वे-
 नैव इयं नितीक्षा सर्वोचिता, तत्रापि कुन्या देवतावरप्रसादेन
 कथस्य किञ्च वक्तव्यमित्येतर्ह्येति । अत्र भीष्मादिविद्योगरू-
 पान्मात्रास्पर्शास्तिष्ठतिक्ष्वेति व्याख्याने भीष्मात्मनो विद्यो-
 गाभास्य पूर्वमंगनेः तत्परिवारिविद्योगस्य च 'अन्तवन्त इमे
 देहाः' [२११८] इत्यादिदेवाकिञ्चित्कालस्य धृत्यमाणत्वात्
 तत्र स्वात्ममित्येवाभिधातरूपोऽत्र मात्रास्पर्शस्तत्कृतान्मनु-
 खनिबन्धनः, शोकश्चानेन निरस्यत इति व्याख्यातम् । भाव्य-
 मन्वैतदनुगुणमेवेति ध्येयम् । 'मात्रास्पर्शां वैहानिमानद्वा-
 र्वाभनो दुःखप्रदाः, तस्माद्विमानं त्यक्त्वा तस्मिन्निक्षेप-
 इति माध्यव्याप्यानेन त्वयाहाराद्रेताः सप्तः । 'पूरायुधस्पर्श-
 रूपाणां मात्रास्पर्शानामायमापायिनेन अनित्यत्वात्तस्मिन्नि-
 क्षेप' इति रामानुजप्रकार्याख्याने अर्जुनस्य युद्धकार्येष्ठकं
 स्यात् । न हि तदुक्तम्, महाक्षत्रियधेरेष्य सुधिरेतत्प्रत्यु-
 हतमिन्द्रियवत्स्य निजतत्त्वचादिहन्तुनिलिख्यशरमेतरेष्य च
 तस्य युद्धकारतन्त्रेषु युद्धवदालुषस्पर्शभयेऽप्राते तस्मिन्निक्षे-
 पेऽनुषेदसदृश्यनस्यामहृतेः ।

तस्माद्विष्माद्यात्मनां शस्त्रानिपातदुःखं भविष्यतीति

तदर्थमर्जुनस्य शोकप्राप्ताभासमनो दुःखाभावेन तस्मिन्निक्षेप-
 त्रियत इति भगवत्याद्व्याख्यायामेव उक्ताशौकानुमारि
 युक्तमित्यालीक्यामः ॥ १४ ॥

९ वं. अ. वी०— ननु भयेमेव तत्रायाति, यतो न मूढः स्वामिनि चेत्तस्याप्युपायमाह— मात्रास्पर्शा इति ।
 मात्रा रूपादयनासां स्पर्शा इन्द्रियाद्याः इन्द्रियैर्वा स्पर्शाः योगाः शोकादिद्वन्द्वः, ते चात्ममापायिनोऽनित्या-
 र्शान्विदिष्टानेव सदृश । सर्वसहर्षं हि साङ्ख्ये योगे चावश्यकं ततो धीस्य न मोहः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— मनस्येव देहादितरपि भविष्यति, परं
 किञ्चित्कालं भवति (१) भोगदुःखादिद्वन्द्वजालोच्यमानेन चेत्
 प्राह— मात्रास्पर्शा इति । हे कौन्तेय परमत्रेय ! मात्रास्पर्शा
 इन्द्रियतृप्तिविषयमन्याः शीतोष्णसुपदुःखप्रदा भवन्ति ।
 आत्रायमर्थः— इन्द्रियतृप्तिपृष्टा चालनार्थको शीतोष्णप्रदा
 भवन्ति । तथा मित्रमंगोर्गोत्रयोमादयश्च मृत्युदुःखप्रदा

भवन्ति । संयोगे स्वस्य मुच्यं भवति, मित्रयोगे च दुःखम्,
 तत्रप्रथममुक्तदुःखादिकं न विचारणीयम् । किन्तु मियमुपवि-
 चारेण स्वस्य तन्मह्यमेवोत्तममुच्यते, यतने न रिपरा इत्याह—
 उरगमापायिनि इति । आत्ममापायिन आत्मपञ्चदशयानि
 च, अत एव अनित्या, अनन्त्या तस्मिन्निक्षेपे महत् । 'भारत'
 इति सम्बोधनत्वात्तद्विषयमिति ज्ञायितम् ॥ १४ ॥

११ नो. भा. दी.— ननु आत्मनो द्विज्जगतीरादयस्त्वेऽप्यहं दुःखीत्याणुभवाद्दुःखादिधर्मोऽन्यत्वं युवां, तत्र
 भीष्मादिविषयवर्तमाने सति दुःखसम्बन्धो भवेदेवेत्याह— मात्रास्पर्शा इति । मीरुते विषया आत्मि

मात्रा इन्द्रियवृत्तयः । यद्वा दश प्रज्ञामात्रा वागादयः दश भूतमात्रा नामादयः कौपीतिकप्रसिद्धा इन्द्रियविपर्ययरूपा प्राज्ञा, तासां स्पर्शा परस्परं विपर्ययविपर्ययभावेन सम्प्रगन्धा इति व्याख्येयम् । यद्वा मात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शा विपर्ययेन्द्रियसम्प्रगन्धा । स्पर्शेशादयः तद्वाचित्वं 'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' [५।२७] इत्यत्र दृष्टं, तत्र स्पर्शपदेन तद्गतोर्विपर्ययेन्द्रिययोरपि लाभः, तेन प्रमातुः प्रमाणद्वारा प्रमेयेण सह सम्प्रगन्धा सर्वे शीतोष्णादिवदागमापायिनः वृत्तिनिनाशदीला, अत एवानित्याश्च तददेव सुखदुःखद्वयं, अतस्तान् तितिक्षस्व सहस्व । हे कौन्तेय । भारते त्युत्तमवश्यत्वेन धीरत्वमस्य सूचयति । प्रमातृत्वादिरेनया हि सुप्तिस्माधिप्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्रादौ भावाच्च प्रादाचित्कतया आत्मनि प्रतीयमानोऽपि रज्जुरागादिवन्मिथ्याभूतः सन्नतद्धर्मत्व भजते । यद्धि यत्रामेदेन कदाचिद्भाति, कदाचिन्न, तत्तत्राध्यस्त रज्ज्वाभिन्नं सर्पः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचि प्रत्यगभेदेन कदाचिद्भाति, अतो मिथ्येति निश्चितं, तेन प्रतीचि प्रमातृत्वसम्बन्ध एव नास्ति, सत्यमिथ्यावस्तुनोर्वास्तवसम्बन्धायोगात्, प्रमातृत्वमणा दुःखादीनां तु प्रतीचि सम्बन्धो दूरापेत एव । कथं तर्हात्मनि हि सित्वप्रत्ययः ? तत्तदुपाधितादात्म्याध्यासादिविधं भ्रमः । अत एव जाग्रति दृष्टं दुःखं स्वप्ने नानुगच्छते, स्वप्नदृष्टं वा जाग्रति न दृश्यते, तथा च श्रुतिः—“स यत्तत्र (किञ्चित्) पश्यति पुण्यं च पापं चान्वागतस्तेन भवत्यसन्नो ह्ययं पुरुषः” [वृ ४।३।१५] इति । “कामं सङ्कल्पो विचिक्रिस्ता” [वृ ४।१५।३] इत्यादिश्रुतिः । “एतत्सर्वं मन एव” [वृ ४।१५।३] इति अमेदेनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादान्त्वमनस एवाह, तस्मात्स्वप्न इवात्मनि दुःखि न्यमतीतिभ्रंतिरेवेष्टीष्टवियोगमननिता सा तितिक्षस्वेति भावः ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—शीतोष्णादीन् प्रसह्यतस्त्व किं स्यात् ? इति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषः समदुःखसुखं—समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं, सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति, नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, स नित्यात्मस्वरूपदर्शनं निष्ठो ब्रह्मसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

० आ शा व्या—अधिकारिविशेषणं तितिक्षुत्वं नोपयुक्तं, केवलस्य तस्य पुमर्पितत्वादिति दृश्यते—इति । विवक्षितगत्यादिबहिर्गतत्वेन तन्मोक्षदृष्टान्तद्वारा तदपमिति परिहृतिः—शृण्विति । तितिक्षुत्वं तितिक्षुत्वं विवक्षितं तन्मोक्षदृष्टान्तद्वारा तदपमिति परिहृतिः—य इति । हर्षविषादरहितमित्यत्र शमादिसाधनं

सम्पन्नत्वमुच्यते । धीमन्तमिति नित्यानित्यविवेकमगित्वम् एतच्चोभयं वैराग्याक्षरकृत्तन्म । नित्यात्मदर्शनं त्वमर्थज्ञानम् । सामान्यतुष्टयवन्तमधिकारिणमदृष्टं त्वमर्थज्ञानवत्तत्त्वम् मोक्षोपयिकत्वात्साधनयोग्यतामाह—स नित्येति ॥ १५ ॥

३ रा. भा—तत्त्वमा किमर्थेत्यत आह—यं पुरुषं धैर्यादियुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानममृतत्वसाधनतया स्वगर्भोचितं युद्धादिक्रमानभिसंहितफलं कुर्वाणं तदन्तर्गताः शस्त्रपातादिभृदुत्सृष्टस्पर्शा न व्यथयन्ति, स एवामृतत्वं साधयति । न त्वादृष्टो दुःखासहिष्णुस्त्वर्थः । अत आत्मना नित्यत्वादेतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ ये ता न्ये—नक्षत्राणि किमर्थेति किं दृष्टये तान् ? उताद्याय वा ? उत स्वरसवाहित्वनावर्जनीयत्वात् । न प्रथमं, दुःखसम्पन्नोपलब्धत्वात्, न द्वितीयं, शुभापशुपदादिस्वप्नमयदुःखत्वात्, न तृतीयं, युद्धादिभिर्यवैव शस्त्रपातादिभिर्यवैव इति भावः । तितिक्षादृष्टव्योक्त्या यं 'धीरम्' इति वचनम् । शुभदुःखसम्पन्नोपलब्धत्वात् तयोः समर्थमात्रं त्वात्तन्म २ शुभदुःखं किमर्थेति शब्दां च प्रतिवदति—अप्यर्पनायदुःखं सुखस्य मन्यमानमिति । यथा क्षाराण्यं कामं औषधादिः । शुभमापन्नत्वात्पुण्यवन्मन्यमानं प्रवर्तते,

यथा चापार्थी संयुद्धरणादिदृष्टम्, तथा तापत्रयनिर्हासं निरतिशयानन्दं च लिप्सु तदुपायतात्त्रीयकदुःखं सुखवदेव मन्येतेति भावः । तस्मादिष्यति सम्भावितस्य ब्रह्मतिष्ठितायाश्च योगे हतुत्वन्मुखायायोप अमृतत्वसाधनतया यत्वादि । 'एते' इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च दशमितुं शुभं तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, अप्राप्तत्वादिषां परिषण्य चान्यन्तीत्यर्थः, न तु धीर्यन्तीति । मृदुमृत्स्पर्शोक्तिः । शुभदुःखसम्पन्नत्वात् । यत्तच्छब्दस्वपरोक्षनिर्देशेन 'पुण्यम्' इति निरर्पितशब्दात् । यत्तच्छब्द—स एवेति ।

त्वादृशः । अस्थानत्रेहायाकुल । अनन्तरशोकार्यप्रसङ्गाया
त्मनाशप्रतीकारनैरेपेक्षाय च निगमयति—आत्मना नित्य
त्वादिति । यथावदिति तितिक्षामात्रं, न तु शोकादि ।
अत्रेति, आपमापायिना तत्तदज्ञाने निवर्तित्वमाणासन्तानाना

अमृतचलक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुगतेऽवजनीयतमिधीना शङ्क-
पातादितु खानामागतत्वावित्यर्थः । कर्तव्यमिति, अकरणे त्वप
वर्गसंप्रकाशान्, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्यवाय, धीराद्यभाव
निमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—अतः प्रयोजनमाह—यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति । पुरिशय-
मेव सन्तं शरीरसम्बन्धमात्रे सर्वेषां व्यथामावात्पुरुषमिति विशेषणम् । कथं न व्यथयन्ति ? समदुःख-
सुखत्वात्, तत्कथं ? धैर्येण ॥ १५ ॥

६ अ प्र दी — अतो मात्रास्पर्शानां विकलीकरणतो
भवत्प्रयोजनमाह — अत इति । तु खानावस्य सुदाकरणेनैव
सम्भवार्थं कृत्स्नत्वा प्रमत्तु खानावायाभिमानत्यागेनेत्ये
तदाशङ्कापरिहारायति शेषः । पूर्वश्लोके तितिक्षस्वतिपद सह
स्येति कैद्विधात्यात्मात्, तदसत् । तदनुवादे विकलीकरणस्यैव
प्रतीतिरिति भावेनाद्यपाद व्याख्याति—यमिति । न व्यथ
यन्ति न चालयन्ति, न शरीरानुसृष्टु खलक्षणविषयवन्त
कुर्वन्तीत्यर्थः । शरीरानुसृष्टु खलक्षणविषयवन्त
प्राप्तुष्यमिति विशेषणमुक्तमित्यतोऽप्यथा व्याचष्टे—
पुरीति, शरीरसम्बन्धमेव सन्तं शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः ।
एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत आह—शरीरेति । सुप्त्यादौ
सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथामावादमृतत्वप्रसक्तिः

रित्याशङ्कानिश्चयमित्यर्थः । ननु यस्य देहादायमिमानो
नास्ति, तस्य दुःखं भुक्तं च नास्तीत्युक्तं, तस्य कथं 'समदुःख-
सुखं धीरः' इति विशेषणद्वयम् ? अल्पं पूर्वकस्यागतत्वादित्या
शङ्क्य तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थापनादोऽवमिति कतेन
पृच्छापूर्वकमाश्रयमाह—कथमिति । यैनाभिमानत्यागेन
मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति, स कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः ।
तु ख ययानुपादेयमपुरुषार्थत्वात्, तथा वैयर्थिकं सुखमप्यमृतत्व
विरोधित्वाद्युपादेय स्य स समदुःखसुखः । एवमभावे स कथं
सुखहेतुषु शोभनाभ्यासलक्षणस्तद्विरोधिषु द्वैवल्लक्षणोऽभिमान
स्यादिति भावः । तत्समदुःखसुखत्वमेव कथं केनोपायेन
भवतीत्यर्थः — धैर्येणेति, सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्यं
योरुत्सेकविपादयो स्तम्भनेन प्रवृत्तयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—मात्रास्पर्शान्सहमानस्य किं स्यादित्यत्राऽह—यं हि न व्यथयन्तीत्यादि ।
यं हि पुरं न व्यथयन्ति न चालयन्ति एते मात्रास्पर्शाः समदुःखसुखं सुखदुःखमात्रौ हर्षनिपाद-
रहितं धीरं धीमन्तं सोऽमृतत्वायामृतमावाय, मोक्षयेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

८ घं. प्र नि — ननु भीष्माद्यामविषयकशोकपरिहारस्य
सुदाकरणेनापि सम्भवात्किमिति सै सह सुद्धा राक्षसप्रहारत
तदीयानमदुःखस्य मिथ्यात्वनिश्चयकैर्नैतच्छोकं परिहार्य इत्या
शङ्क्य सुदुर्बलैरनुसृष्टु शोकपरिहाराद्विषयकमुक्तं शोकपरिहार
एव श्रेयान्विषयमित्याह—एते मात्रास्पर्शा य न व्यथयन्ति
न विपादयन्ति । अनेन 'तास्तिक्षस्य' इति पूर्वश्लोकोक्त
तितिक्षां दुःखाभ्याममृतशोकवर्जनरूपमिति दक्षितम् । स
पुरश्च अमृतत्वाय कल्पते इन्द्रसहिष्णुदेन जगदाधिकार्या
तद्वारा मोक्षाय योग्यो भवतीत्यर्थः । न व्यथयन्तीत्यत्र हेतु
समदुःखसुखमिति, समे दुःखसुखे यस्य ॥ तथोक्तम् ।

सुखं यथा शोककरं न भवति तथा दुःखमपि, यथा च दुःखं
हर्षकरं न भवति तथा सुखमपि येन सुखदुःखयो साम्यम् ।
अत्र हेतु धीरमिति । दुःखादीनामस्मिन् मिथ्यात्व
निश्चयो धीः, तदनुधरः । 'धीरो मनोयो यः प्राज्ञः' इति
निचयः । रघौ सर्पमिथ्यात्वनिश्चयेन तास्पर्शीदुःखस्येव
आरमणिं सुखदुःखमिथ्यात्वनिश्चयेन तयोरेकित्वात्सङ्गद्वया
तच्छोकपरिहारो भवतीत्यर्थः । अत्र 'य न व्यथयन्ति स'
इत्यकचकनन एतदतो य कश्चिदेकं ज्ञेयं तदोर्लभ्यश्चकम् ।
पुरश्चित्येन च ज्ञानेनैव पुरश्चयं धीरपमित्युक्तम् । 'पुरश्चयं'
इत्यनेन पुरश्चयेत्त्वमि नेदमाश्रयमिति दक्षितम् ॥ १५ ॥

९ व. स. ३०३०—सहनमेवाऽमृतत्वे हेतुरित्याह—य हीति । न व्यथयन्ति धीरं, सोऽमृतत्वाय क्षमो भवति ॥ १५ ॥

१० पु अ त — नन्वेतेषां सहनं किं फलकमिषाका
ह्वापानाह—य हि न व्यथयन्त्येते इति । हे पुरश्चयं पुरश्च
अह स्वतन्त्रमोक्षमार्गकारणसमर्थः । य पुरश्च समदुःखसुखं सम
दुःखसुखे नियोगयोगौ यस्य, एतादृशं धीरं तत्सहनसमर्थमेते

मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति न परामवन्ति, स पुरश्च अमृत
त्वाय मोक्षाय कल्पते । यदा मोक्षमावाय मक्षार्थं कल्पते
योग्यो भवति । अक्षिप्राप्तियोग्यो भवतीत्यर्थः । समदुःखत्वेन
तद्विषया सर्वमात्मरूपमेवावति इति ध्यातव्यम् ॥ १५ ॥

११ नी. भा दी — तितिक्षाकृत् प्रत्यक्षमेवेत्याह—यं हीति । एते मात्रास्पर्शा प्राक् व्याख्यातरीत्या
त्रिविधा अपि य ज्ञामति स्वोऽस्मत्प्राप्तवसामौ वा न व्यथयन्ति त्वाख्यात्र प्रत्यावयन्ति, पुरं पुं कष्टासु
भवतीति पुरुषतम् । पुरश्च—'कर्मन्द्रियाणि सन्तु पञ्च तथाऽपराणि शानेन्द्रियाणि मनमादिचतुष्टयं च । प्राणादि-
पञ्चकमयो विषयादिकं च कामश्च कर्म च तम पुनरष्टमो पू' [स. शा ३।१६] इति प्रसिद्धा । यदा—

सूक्ष्मोपाधिमये एव इतरासामन्तर्भावोऽत्र पूरितः तत्र एव प्राप्तः, तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितम् । पुरुषपदेति त्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि, सर्वपुरुषघेष्टत्वादिति सूचयति । उपाधिरयत्यागादेव समे दुःखमुखे यस्य तं- ' न हि समावित्यस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शो भवतः ' इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वं धीरे- ध्यायिनं योगिनं न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय मोक्षाय वल्यते योग्यो भवति ॥ १५ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इत्थं शोकपोढावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं, यस्मात्— नासत इति । नासतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनं अस्तित्वा । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत् भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा-निरूप्यमाणं मृदयतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्, न; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति ।

२ आ. शां. व्या.— अधिकारिविशेषणे तितिभुत्वे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरशेकमवतारयति— इत्युच्यते । इत्युच्यते— इत्युच्यते— यस्मादिति । यतः शीतोऽदेः शोकादिहेतोर्नात्मनो नास्ति वस्तुत्व, वस्तुनाश्चाऽऽत्मनो निर्गिरात्वे नैकस्त्वत्वं, अतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिभुत्वं युक्तमित्याह— नेत्यादिना । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनात्मन्तात्पर्या सिद्धिरित्याह— सकारणस्येति । नासत इत्युपाधाय पुनर्नकारानुर्ध्वमन्वयायम् । असत् क्षण्यस्यास्ति त्वप्रसङ्गाभावाद्भ्रमसत्प्रतिपेक्षप्रसक्तिरित्यासङ्गनाऽऽह— नहीति । विमततात्परिकमप्राप्तिविकल्पादनुसर्पणं, न हि भ्रमिप्राह- कस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वादेर्न प्राप्ताप्य वक्ष्यते, विषयस्य दुर्गिरूपत्वात्, अतोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः । कथं पुनरप्यक्षादिविषयस्य शीतोष्णादिहेतुस्य दुर्गिरूपत्वेनोत्तरशेकवत्त्वं १ ह्यऽऽह— विकारो हीति । तत्र विमतं मिथ्याऽऽयमाणापित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । फलितमाह— विकारश्चेति । वाचा-

रम्भण्युद्भूतमिथ्यात्वेऽनुप्राहकत्वं दर्शयितुं वकारः । किञ्च कार्यं कारणाद्विन्नमभिरं वेति विवक्तव्याऽऽह दूषयति— यदेति । निरूप्यमाणमन्तर्बहिधेति शेषः । विमतं कारणात् तत्त्वतो भिद्यते, कार्यत्वाददवदित्यर्थः । इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यम् । ' आद्यावन्ते च यथास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । [भा. का. २।१।४।१] इति म्यायादित्याह— जन्मेति । यदि कार्यं कारणादिर्निर्गतं तदा तस्य भेदेनासत्त्वे पूर्वस्माद्विशेषः । तादात्म्येनाप्युपान तु न युक्तं, तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्, कार्यसंज्ञाविभागविधुरे वस्तुनि कार्यकारणपरम्पराया विभ्रमादित्यभिप्रेत्याऽऽह— मृदादीति । कार्यकारणविभागविहीनं वस्तुत्वं नास्तीति मन्वानद्योदयति— तदसत्त्वं इति । अनुपलब्धत्वं तदुद्दिष्टमर्तानुपलब्धत्वं च व्यावृत्तानां कल्पितत्वादकल्पितं सर्वभेदकल्पनाधिष्ठानमकार्यकारणं वस्तु सिद्धयतीति परिहरति— न, सर्वत्रेति ।

१ शां. भा.— यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तदसत्, इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वरूपलभ्येते समानाधिकरणे— न नीलोत्पलवत्— सन् पटः, सन् पटः, सन् हस्ती, इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोः घटादियुद्धिर्न व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्वटादियुद्धिविषयोऽसत्, व्यभिचारात् । न तु सद्बुद्धिविषयः, अव्यभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्, न, पटादामपि सद्बुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धिवद्वटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत्, न; पटादौ अदर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति सतो वस्तुत्वे प्रमाणमुद्भूतमनुसन्ध्ययति— यद्विषयः । यथाहमेत्यनुसन्ध्यते तत्परभावेन, यथा तत्परादिमनुसन्ध्यते रज्ज्वादिरेवमसत्, विमतवस्तुमन्वयित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । व्यावृत्तस्य कलि-

तत्त्वे प्रमाणमाह— यद्विषयेत्यादिना । यथाश्रुतं तन्मिथ्या, यथा वषंधारादिः विमतं मिथ्या, व्यभिचारित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यर्थः । इत्यनुमानद्वयमुपपन्नं । सतोऽकल्पितत्वमवगतं कल्पितत्वम्, स्थितमिति शेषः । ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते,

समस्तैतवैतव्यवादिनो विभागभावादनुमानादिव्यवहारानु-
पपत्तस्तथाऽऽह—सदसदिति । उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने
स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति प्रारम्भासिद्धि-
भागेन तद्योगान्तरमायस्यैव तदेतत्त्वे केवलव्यतिरेकमात्रा-
दित्यर्थः । कुतः । सदसद्विभागस्य बुद्धिद्वयाधीनत्वं बुद्धिविभाग-
स्यापि तत्राभावात्तथाऽऽह—सर्वत्रेति । व्यवहारमृगिः साम-
ान्यर्थः । बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव नोप्यविभागप्रतिभास-
हेतुतेति भावः । बुद्धिद्वयमनुच्य सद्सद्विभागे सतः सामान्य-
रूपतश्च विशेषाकाङ्क्षाया सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनौ वस्तुभूते
स्यातामिति चेत्, न ; इत्याह—सामानाधिकरणे इति ।
वदयोः सामानाधिकरण्यं सुदृढोदघर्षमेत । सोऽयमिति सामा-
नाधिकरण्यवद्बुद्धः सन्निध्यादिभावाभावाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं,
वस्तुमेदं घटपटयोरिव तद्योगादित्यर्थः । नीलसुतलमिति
वदमर्थमिवियत्यया सामानाधिकरण्यस्य सुवचत्वात् वस्तुचैक्य-
वियत्यमिति चेत्, न ; इत्याह—न नीलेति । न हि सा-
मान्यविशेषयोर्मिदंभेदे च तद्भागे भेदाभेदौ च विद्वदौ, अतो
जातिव्यक्तयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौर्ग,
किन्तु व्यावृत्तमनुगुणे कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्य-
विशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावसिद्धिरिति एवमिति ।
तुल्यौ हि तत्रापि विद्वत्त्वदोषाविति भावः । सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्त्या द्वे वस्तुनौ सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य
विशेषा एव वस्तुनीति पक्षं प्रतिक्षिपति—तयोरिति । बुद्धि-

व्यभिचाराद्बोध्यव्यभिचारोऽपि कथं, व्यावृत्तानां विशेषाणा-
मवस्तुत्वं ? इत्याशङ्कयाऽऽह—तथा चेति । विकारो हि स
इत्यादाविति शेषः । न चैवं वस्तु सामान्यविशेषात्मकमेकस्य
द्वैतव्यविरोधादित्यभिप्रेत्य सामान्यमेकमेव वस्तु तदुद्देश्य-
भिचाराद्बोध्यस्यापि सनस्तत्वात्त्वादित्याह—न त्तिति ।
व्यभिचरतीति पूर्वेषु सव्यन्धः । विशेषाणां व्यभिचारित्वं
सतथान्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति । अस-
त्त्वं कल्पितत्वम् । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—व्यभिचारा-
दिति । सद्वुद्धिविषयस्य सतोऽकल्पितत्वे तच्छब्दोपासमेव
हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । बुद्धिव्यभिचाराद्वारा बोध्य-
स्यापि व्यभिचारात्तदव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते—
यदं विनष्ट इति । सद्वुद्देश्यद्वुद्धिविषयत्वाभावात् घट-
नाथे व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—न पटादाविति । सद्वु-
द्देश्यद्विषयत्वे निरासमन्तत्वाद्योगाद्विषयान्तरं वृत्त्यभिस्या
शङ्कयाऽऽह—विशेषणेति । सतोऽकल्पितत्वहेतोरव्यभिचारि-
त्वस्यासिद्धिरुक्त्यं विशेषाणां कल्पितत्वहेतोरव्यभिचारित्वस्या-
सिद्धिं शङ्कते—सदिति । यथा सद्वुद्धिर्पटे नटे पटादौ दृष्ट-
त्वादव्यभिचारिणीत्यव्यभिचारः सतो दक्षितः, तथा पटवुद्धिरपि
पटे नटे पटान्तरे दृष्टव्यभिचाराद्वेत व्यभिचारासिद्धौ विशेषा-
न्तरेष्वपि कल्पितत्वहेतुर्नव्यभिचारो न सिध्यतीत्यर्थः । पटवुद्दे-
शान्तरे दृष्टत्वेऽपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचाराद्व्याप्तिकहेतवेनपि
व्यभिचारित्वसिद्धिरित्युक्तमाह—न ; पटादामिति ।

१ शां. भा.—सद्वुद्धिरपि नटे पटे न दृश्यत इति चेत्, न ; विशेष्याभावात् । सद्वुद्धिर्विशेष-
णविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात् ? न तु पुनः सद्वुद्देश्यविषयमा-
यात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत्, न ; ‘इदं उदकम्’ इति मरी-
च्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्देहस्य च सकारणस्य असतो न
विद्यते भाव इति ।

२ आ. शा. व्या.—विशेषणामेव व्यभिचारित्वे सतो
ऽपि तदुपगतेरव्यभिचारित्वहेत्वमिदित्वादव्यमिति सद्वुद्देश्ये—
सद्वुद्धिरिति । घटादिनाशे तदुपपत्ताकारेण सत्त्वाभावेऽपि
नाशार्थं, घटाद्यभावाधिष्ठानक्या भावादित्याह—न विशेषे-
ष्येति । यथा सर्वंगा जातिरित्यत्र शब्दमुपपत्तादिव्यक्त्यभावात्
देशे गोत्वैव व्यष्टिकाभावात् व्यज्यते, ॥ गोत्वाभावात्, तथा
सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यष्टिकाभावात् जाति न स्वस्वभावादि
त्युक्तमेव प्रवचयति—सदित्यादिना । सप्रतियोगिकविशे-
षणव्यभिचारोऽपि स्वस्वभाव्यभिचारायुक्तं सत्. सत्त्वमिति
भावः । इतोः सतोऽपि विशेषणविशेषत्वदत्तौनाद्वैततोरपि
विशेषणविशेषत्वे द्वयोः तत्त्वमीच्याद्वैतादिरस्तिष्कानुमान
सामानाधिकरण्यदोषाधिष्ठानमिति नोदयति—यत्किं । अनु-

भासमनुसृत्य यापितविषयत्वमुक्तानुमानस्य निरास्यति—ने-
त्यादिना । पटादेः सति कल्पितत्वात्तुमानस्य दोषादित्वं
कथितमुपसंहरति—तस्मादिति । प्रथमयाद्व्याख्यानादि-
समाप्तवितिशब्दः । ननु नेदं व्याख्यानं भाव्यकाराभिप्रेतं,
सम्यग्देवशून्यत्वविवक्षायां शास्त्रतद्व्याख्यविरोधान् । केनापि
पुनर्बुद्धिद्वयेन स्वमनीषिकयोरेष्टिहलमेवमिति चेत्, ईवं ;
किमिदं द्वैतप्रबन्धं शून्यत्वं ? किं गुणत्वं ? किं सत्त्विक-
णत्वम् ? । नाऽऽह, अतन्मुपपत्तात् ; द्वितीयानन्वयमेव तु उच्यते
शास्त्रविरोधो भाव्यविरोधश्च, सर्वं हि शास्त्रं तद्व्याख्यं च द्वैतस्य
सत्यतावद्विभक्त्यन्तर्भावेनादिसत्त्वस्य पर्यवसितमिति द्वैत-
वैतस्य सत् प्रतिपादितम् । तथा च प्रयोगाद्वैतस्य दायपरि-
ध्याभावादिति शून्यम् ।

१ शां. भा.—तथा सतथ आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारादिति
अत्रोचाम । एवं आत्मानान्मनोः सदस्यतोरुपयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः । सत् सददेव,
असादसदेवेति तु अनयोर्वयोक्तव्योस्तत्पदार्थमिति—तदिति सर्वनाम, सर्वं च यत्र, तस्य नाम तदिति

तद्भावाः तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यम्; तद्गुणं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः, तैः तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनो दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि, विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्निभ्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥१६॥

२ आ शां व्या — अनात्मजातस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपाद व्याख्याय द्वितीयपादमात्मन सर्वकल्पनाभिधानस्याकल्पितत्वेन वस्तुत्वप्रसाधनपरतया व्याकरोति — तथेति । नन्वात्मन सद्व्यक्तमनो विशेषेषु विनाशिषु तदुपरकस्य विनाश स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपा नाशस्योक्तत्वान्निभमिह्याह — स्वयंतेति । ननु कदाचिदसदेव पुन सत्त्वमापद्यते, प्रागसतो घटस्य जन्मना सत्त्वान्मुपगमात् । सद्य कदाचिदसत्त्वं प्रतिपद्यते, स्थितिकाले सतो घटस्य पुनर्नाशे नाम्प्राप्राकारात् । एवं सदसत्तोरभ्यवस्थितत्वाविज्ञेयानुभयोरपि हेतुत्वमुपादेयत्वं वा तुल्य स्यादिति तत्राऽऽह — एवमिति । तुलाभ्यो दृष्टशब्देन सम्यग्यमानो दृष्टिमवधारयति । न हि

प्रागसतो घटस्य सत्त्वं, असत्त्वे स्थिते सत्त्वप्राप्तिविरोधात् । असत्त्वनिवृत्तिश्च सत्त्वप्राप्त्या चेत्प्राप्तमितरेतराश्रयत्वं, अन्तरेणैव सत्त्वापत्तिसत्त्वविविष्टतावसत्त्वमनवकाशो भवेत् । एतेन सतोऽसत्त्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः । कथं तर्हि सतोऽसत्त्वमसत्त्वं सत्त्वं प्रतिभातीत्याशङ्क्य तत्त्वदर्शनाभावादित्याह — तत्त्वेति । तस्य भावस्तत्त्वम् । न च तच्छब्देन परामर्शयोग्य किञ्चिदस्ति प्रकृत्य प्रतिवियतमित्याशङ्क्य व्याख्या — तद्वित्यादिना । ननु सदसत्तोरन्यथात्वं केचित्प्रतिपद्यन्ते, केचित्तु तयोक्तनिर्णयमनुसृत्य तथात्वमेवाधिगच्छन्ति, तत्र केना मतमेपितम्यमिति तत्राऽऽह — त्वमपीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा. — यत्तत्त्वमात्रं नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशित्वं च शोकानिमित्तमुक्तं 'गता-मूनगतावृक्षं नानुशोचन्ति पण्डिताः' [२।११] इति ; तदुपपादयितुमारभते — नासत इति । असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहात्मनोरुपलभ्यमानयोर्यथोपलब्धतत्त्वदर्शिमिरन्तो दृष्टः । निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते । देहस्याचिदस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

४ ये ता च — 'नासत' इति श्लोकव्यवहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयाऽवतारयति — यच्चिति । स्वाभाविकं परिणामि स्वभावस्यावश्यमभावि, न हेतुविरपेक्ष शोकानिमित्तशोकमिमित्तविरोधि, शोकानिमित्तमित्यर्थः । इत पूर्व स्वभावकथनमात्रत्वात् उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थं प्रतिज्ञासाम्येन आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावमाभाविशब्दानां प्रकरणोचितमर्थविशेष विवृण्वन् व्याख्याति — असत इति । असत सत्त्वेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणविशिष्टेयितार्थप्रतिपादन — देहस्यात्मन इति । अनयारिति निर्देशकलितमुक्त — उपलभ्यमानयोरिति । तत्त्वदर्शनस्य तुलाभ्योदिततामुपलम्भानतिरुक्तिमभिप्रेत्याह — यथोपलब्धतत्त्वदर्शिमिति । एतेन तद्गद, तद्भावस्तत्त्वमिति शङ्कराचार्यप्रवृत्तम् । सत्त्वदर्शनिर्दिष्टस्य नित्यस्य

विनाशायोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वं । तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम्, इह देहात्मविवेकप्रकरणे तत्त्वदर्शिमिरित्यादिभिर्मिथौ च तत्त्वैवोचित्यं चाह — निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यत इत्युक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात्, आत्मनोऽसद्भावो न विद्यत इति चायुक्तम्, "असदेवमप्रभासीत्" [छा. उ. ६।२।१] इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यसत्त्वत्वाच्चत्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयाऽपि सत्त्वमसत्त्वं च देहात्मनोऽसत्त्वं समानम् । अतो भाव्यान्तरत्वं सत्कार्यवादादिविषयतया अत्र श्लोको व्याख्येय इत्यत्राह — देहस्येति । अचिदस्तुन, चेतनस्य इति पदभ्यां सत्त्वावयवो स्वभावत्वे हेतु, चिदचिद्विषयतया सदसत्त्वव्यो प्रयोगश्च सूचितः ।

३ रा. भा. — विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम् ; अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण — 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचिन्न कदाचिद्विज्ञं वस्तुजातम्' [वि. पु. २।१।४३] 'सद्भाव एव भगवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्' [वि. पु. २।१।४५] 'अनाशी परमार्थश्च प्राप्तेरभ्युपगम्यते । तच्च नाशिनं सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम्' [वि. पु. २।१।४२] 'यच्च पालान्तरेणापि नान्यपेक्षामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किम्' [वि. पु. २।१।३१] इति । अथापि 'अन्तर्गत इमे देहाः' [२।१८] 'अविनाशि तु तद्विद्वि' [२।१७] इति सूच्यते । तदेव सत्त्वासत्त्वव्यपदेशहेतुरिति गम्यते ।

४ ये. ता. च — न च यमपि देहात्मनो सदसत्त्वयोर्न विद्विष्यति — विनाशेति । दिशब्देन प्रयोगप्रतिद्वयो विता, तामेव दर्शयति — यथातमिति । द्वाभोक्त्या — तत्त्वसत्त्वविज्ञानादित्याद्यसत्त्वदर्शनां शारीरकभाष्ये पुराणो

परमोपगदारादिना तत्प्रवृत्तौ प्रमोपगदारादिना मध्ये 'मही पदन्व घटनः क्वासिद्धा' [वि. पु. १।१।५२] इत्यादिना च गविहारतन्नेरावन्मुचोपपादान् पुनरिष्टवृत्तताप्रसाध-
मुपोषा निर्विचारगविहारतया- नित्यानित्यभेदानाथेन निरूप-
स्थापितम् । व्यवहारोद्वेगान्देहादिविषयो गदयच्छब्दो, तयोः
परमापारमापारिपद्यगन्तावतत्वाध्याया- कथमकथमिति
सद्भावा नाशानाशयोरेव परमापारमापारिपद्यप्रयोगहेतुभवे-
महर्षिवचनमुपादत्ते—अनादीति । विनातोपरक्षिपपरिणाम-
वृत्तादिभि पूर्वावस्थाप्रदाणेन संशान्तयोगादेव अवस्तुगन्त-

३ श. भा.—अत्र तु सत्कार्यवादस्यासङ्गतत्वात् तत्परोक्षं श्लोकः । देहात्मस्वभावाज्ञानमो-
हितस्य तन्मोहशान्तये शुभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्तव्यः । न एव 'गतामून-
गतामून' [२।११] इति च प्रस्तुतः । स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्' [२।१७] 'अन्तवन्त इमे
देहाः' [२।१८] इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवायं ॥ १६ ॥

४ पं. ता. चं.—पुरश्चिदस्मिन्वाक्या इत्यति—अत्रेति ।
न ह्यत्र वैतोषिकादिनिर्माणं, एकविंशतेन सर्वविज्ञानप्रतिरोप-
पादनं साक्षात्पक्षिज्ञानोपपत्त्यादिनां प्रविश्यते । न च सत्कार्य-
वादेन देहात्मविषयोपपादनं शोकात्मिकां छिद्यते । एवं
नित्यत्वाभेदानामपि नित्यत्वरत्नेन सिद्धायास्तन्नाशित्वेन
मायनमिति भावः । उक्तोपरतवे महाप्रवृत्तप्रवृत्तिमाह—
देहेति । यदज्ञानमोहः, स्वयं हि ज्ञानं तन्निवृत्तये न्या-
दिति भावः । अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायाय
सद्वद्दशोक्तं सूचितः । एतत्कार्यवादे पूर्वोक्तविरोधमभिप्रेत्य
स्वोक्तस्यान्तरप्रवृत्तगतातिमयाह—स एवेति कार्यप्रदेन ।
अनन्तरमिति । नहि मात्रयाऽन्यन्यवषात्रमस्तीति भावः ।
प्रस्तुत उपपाद्यत इति शब्दम्यामपौनरुक्त्यं दर्शितम् ।
वगहरति—अत इति । यथोक्तं एवेत्यत्रापरेनान्यथा-
मपि व्याख्यातृणां गताप्रतिभाषा निवर्तन्ते । इत्थं यद्वन्वा-
दिता—'असच्छब्देनानुम रजस्तमस्तकार्यं दुःखादिर-
एवेति । सच्छब्देन तु वरत-कार्यमुपादिष्टम् । भावाभाव-
सन्ताप्या नामनुद्वाननुद्वगयांशो भूयभूती । उभयोरेपि
छोऽन्त इति च रात्रिद्वयस्य नष्टत्वमुच्यते । तत्र पूर्वोक्तद्व-
तिविशद्वैतमुदुःखात्मकत्वमभ्रत्वयोरेव प्रपञ्चनं कृते भवति

वाच्यत्वं, तदभावात् वस्तुगन्तावन्वित्यदिमप्यं स्पष्टोक्तं
दशवति—यत्तिनि । अत्रोक्तोद्वेगध्यायायमेवायं
इत्याह—अत्रापीति । एतेन अभिमेननिपद्यामच्छब्दोऽपि
देहादिनात्मस्यप्रवृत्तायावद्विरोधोपादेयुक्तं भवति । स्वस्य
तस्तु निर्विचारान्ता गच्छत्वाच्चन्वमे, शोकोः व्यु-
मेगोपादानं 'नामन' इति व्यापशया । ता किमित्यप्राह—
तदेवेति । प्रविज्ञानस्यार्थस्य हेतुर्नन्तं वाच्यः । तदेव
वात्र स्वस्योद्वेगव्ययमानं परिश्रयार्थान्तरास्यं व्याख्यातु-
मशुक्तिमिति भावः ।

इति । तदुक्तम् ; रजस्तमःप्रवृत्तीनामगदादिशब्दोद्वेगान्ते प्र-
वृत्तायोगात्, एतन्निप्रायेण न स एव प्रस्तुत इत्युक्तम् ।
ननु 'मात्रावर्गान्ते' इति श्लोके मात्राशब्देन साक्षाद्विगुणा
उच्यन्ते । तथा च कृष्णागुणीयं—'गुणा गुणमात्राः, गुण-
कार्यं गुण अवयव कार्यं रजस्तम इति गुणा इत्युच्यन्ते ।
साक्षाद्विगुणां गुणाय तेषां मात्रा अपदिश्यन्ते । तत्र तत्त्व-
ज्ञेयताभयनाश्वभावाप्रमर्शेन्द्रियतामुक्त्यावरोधनतेति छ-
मात्रा इत्यादौ उपरतेषु ॥ मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'सु-
मात्र. परित्रे' इत्यादिषु मात्राशब्देन शब्दादिविषयप्रहेन तु
शोतोप्यशब्दोपनिरूप्यं च न्या' इति । तदयमत्र—
मात्राशब्दस्य साक्षाद्विगुणं मुख्यप्रयोगभावादन्यत्रापि प्रतिद्वय-
भावादाप्रतिद्वयैवस्वोकारहेत्वभावात् । शोतोप्यशब्दोपनिर-
ूप्यं तु सामान्यविक्षेपपरत्वात्, प्रदर्शनापेक्षया परिहृतम् ।
अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोः सुपुत्र तयोरेव तद्वच्छब्दाभ्यां प्रवृत्तम् ।
मयं ; तयोश्च अस्तुद्वयवस्तुद्वयस्त्वन्विशयां तद्वैतुतया
व्यतिरेकनिर्देशयोगात् । सुपुत्र समोर्द्वैतसुपुत्रारण्यनिर्देशात्
श्लोकेद्विविद्धः । सुधादिनिर्भयनिर्गुणादिकथनं च प्रस्तुतामुप-
युक्तम् । एवं योजनान्तरेष्वपि दृश्यम् । अतो महाप्रवृत्त-
पूर्वोपरादिप्रतयेयोक्त एवायं ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—नित्य आत्मेत्युक्तम्, किमायैव नित्य आहोस्तिद्वयद्वि? अन्यदपि;
तत्किमिति आह—नासत इति । असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावा न विद्यते—'प्रकृतिः पुरु-
षश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम' इति वचनाच्छ्रीविष्णुपुराणे । पृथग्विद्यत इत्यादरायः । असतः कारणत्वं
च—'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विशुः' इति भागवते, "असतः सदनायत" इति च,
अव्यक्तेषु । सम्प्रदायतर्थात्तिसिद्धमित्याह—उभयोरपीति । अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.—'न त्वेवाहं' [२।१२] इत्यत्र भगवान्
कृणोऽपि य प्रति पक्ष निक्षिप्तः, सजायेषु प्रसक्तिं दर्शयति-
नित्य इति । रजमनादित्वेन हेतुनाऽनुमितम् । एत- किमि-
त्यत आह—किमिति । अनादिशेषाणि प्राणम् । आये
दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिप्रदासम्भवः । द्वितीयस्तद्व्यापानिक्तत्वा-
यो. १४

दशस्योपपत्त्या इति पूर्वोक्त्यभिप्रायः । विदित्वाभिप्राय-
सिद्धान्तो किमुवाचन्वये सम्भवति, केषु व्यतिरेकेनेति मन्य-
मानो द्वितीयश्चसुपादते—अन्यदपीति । उपादिप्रायेण
पृच्छति—उद्विदि । इति पञ्चायामिति शेषः । दुर्गमार्थ-
त्वात्पूर्ववि व्यापक—असत इति । कारणस्य प्रवृत्ते ।

अभा. प्रागभाव प्रपञ्चस्य । श्रुत एतदित्यतो भाष्यकारस्ता-
वत्प्रमाणमाह— प्रकृतिरिति । पुरुषः परमात्मा ब्रह्माण्डोक्तः ।
अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः । ननु असत सतश्चाभावो न
विद्यत इत्येकैव वास्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं
पृथगप्रतिषेधेनेत्यत आह— पृथगिति । विद्यत इति वाक्य
द्वयप्रदणम्, असतो भावो न विद्यते, सतश्चाभावो न विद्यते
इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेधे आदरार्थं इति योज्यम् । आदर-
श्चानुमानव्याप्तिगद्भावे । अतएवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो
ब्रह्मण इत्यस्तु, असत कारणस्येति ॥ कथमिति अत आह—
असत इति । असच्छब्दार्थस्य कारणत्व च भागवते प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । असतोऽमच्छब्दस्य कारणत्व कारणार्थत्वमिति
वा । सदस्यस्या कार्यकारणरूपया । असत इति श्रुतेरेकार्थ-
त्वादसतोदाहरणम् । कारणस्यान्यत्वेन असच्छब्दार्थत्वम् । गत्य-

७ ह. पै. भा.— इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनम्; यस्मादुक्तम्— नासत इत्यादि ।
असतोऽविद्यमानस्य रज्जुसर्पवदृष्टनष्टस्वभावस्य जगतो भावः सत्ता न विद्यते । तथा परमार्थस्य
सत आत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारात् । अनयोः सदसतोर्दृष्ट उपल-
ब्धोऽन्तो निश्चयः, तत्परदक्षिभिरात्मदर्शिभिरित्यर्थः । तस्मात्तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं
च हित्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षेत्त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ वें. प्र गि -- ननु सुखदुःखयोर्मिथ्यात्वात्तन्निमित्तकौ
हर्षमिहादौ न सम्भवत इत्युक्तम्, तदुक्तम्, मिथ्या-
त्वेनैव तयोर्निर्विकृतमनात्मनश्चात्, तथाहि— न तावदत्य-
न्तासत्त्वं मिथ्यात्वम्, सुखदुःखयोः सामान्यसमयेऽप्यन्त कारणे
सामान्यमेव शशब्दज्ञानयोरेत्यन्तासत्त्वाभावात्, नापि सद्भि-
न्नम्, तद्धि सत्त्वानधिकारत्वम्, अन्यथा सतोऽपि सद-
न्तरमिदमनादिमिथ्यात्वे, तथासम्भवि, सुखदुःखादिप्रपञ्चस्य
साराधिरागत्वात् इत्याशङ्क्य, सत्येनासत्त्वेन च विचारा
सहस्यमेव मिथ्यात्वमिति दर्शयितुं सुखदुःखादिप्रपञ्चे सदस-
त्ययोऽप्युपपत्तिमाह— अत्र सदसच्छब्दौ 'सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् असदेनेदमग्र आसीत्' [छा उ ६.१.२१]
"कथमसत समायत" [छा उ ६.१.२२] इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धसदसद्वाचिनौ । भावानावतदौ तु ॥ सत्तातदभाववा-
चिनौ, सदस्यतात्सरतदभावाभावरस्य घटापटयोर्धत्तत्त्वतद-
भावाभावाहोक्तप्रसिद्धत्वेनापटवेष्टव्यत्वात् । किन्तु उदपति
विनाशवाचिनौ, 'आद्य सात्त्विकमावमिप्रायचेष्टारमज-
मसु' [अमर १.१.२०६] इत्युक्तवाक्येन भावशब्दस्योक्त-
सिद्धान्तिना तत्प्रतिद्विगुण्येन उपात्तस्याभावशब्दस्यैव
उत्पत्तिप्रतिद्विगुण्येनासत्तासत्तापरतौचित्यात्, 'नामागो
चिप्यते सन्' इत्येतद्विरणपर 'अविनाशि तु तद्विदि'
इत्यभिमत्येन विनाशपर्यवैधायमागदस्य दर्शितत्वेन भाव-
नाशस्यापि तत्प्रतिद्विगुण्येनैवैकत्वप्रदर्शनात् । ततश्चाथ-
मर्थ— अग्रम अग्रन्तागत्यो निरवस्थास्य भावो भवन्मु-
श्चर्तितं विपत्ते, सत्र प्रिक्राष्टावाच्यत्वरस्य परमार्थस्य
आभावा भावो न विपत्ते । अविनाशोऽप्युपात्तानुपपन्न-
भावः । तेन अग्रम उपात्तानुपपन्नं न विपत्ते, सत्ता ज्ञान

र्थस्य सदे. कर्मणि किञ्चिन्तस्य हि सदिति रूपम् । 'असदव्यक्त-
रूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इति वचनात् । अनर्थे भग-
वता प्रमाणमुच्यते— उभयोरेपीति । तदसत् । अन्यदर्शने
स्यान्यान्त्रस्यप्रत्यायकत्वात् इत्याशङ्क्य दर्शनमूलक सम्प्रदाय-
उपदेशपरम्परास्यो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह—
सम्प्रदायतश्चेति । चक्षब्दो भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्ये ।
आगमो ग्रन्थनिबद्ध वाक्य, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामात्र
मिति भेदः । एतत्प्रकृतिपुरुषयोरनादित्यत्वम् । केचिदपि
शब्दस्य भिन्नकमत्वमहोक्त्य तेन सूचित प्रमाण प्रागुदाहृत-
मिति वर्णयन्ति । नन्वन्तो विनाशादि परिच्छेदो वाऽत्र तत्त्व-
दर्शिभिर्दृष्ट इत्युच्यते तत्त्वच न विरोध इत्यत आह— अन्त-
इति । निर्णयोऽनादिनित्यत्वावधारणम् । अप्रकृत्याख्यात-
त्वन्यत्र निराकृतम् ॥ १६ ॥

उत्पत्तिरपि न विद्यत इत्यर्थं सिध्यति । इत्थं अनयोर्दुर्भावो-
रपि सदसतो अन्तो विश्वयो दृष्टः । 'अन्तोऽङ्गी निश्चये
नाग्रे' इति निष्पद्यते । तथा च सुखदुःखादे प्रपञ्चास्य
न्तासत्ये शशब्दज्ञानेरेव सदस्योत्पत्तिर्नाशश्च न घटते, सत्ये
स्वात्मवनाशो जन्म च न घटत इत्युत्पत्तिविनाशालीलस्य
प्रपञ्चस्य सत्येनासत्त्वेन च विचारासहत्वरूप मिथ्यात्व
सिद्धयतीत्यर्थः ।

ननु 'नासतो विद्यते भाव इति युक्तम्, अत्यन्तासत
शशब्दज्ञानेरेवपत्तिनासाभावात्, 'नाभावो विद्यते सत' इति
तु न युक्तम्, परमार्थसत एव घटादेर्जन्मविनाशसम्भवात्
तार्किकादिभिस्तत्त्वैवाभ्युपगमाच्च इत्याशङ्क्याह— तत्त्वदर्शि-
भिरिति । अन्तस्त्विति तुल्यद्वयावधारणार्थकस्यान्यत्र ।
वस्तुभावात्त्यर्थं निश्चयेवाय निर्णयो दृष्टः, न ॥ कुतार्किकः ।
अतस्ते आन्ता इत्यर्थः ।

अयं भावः— कालत्रयाबाध्यत्वमेव हि सत्त्वम्, सत्ता-
जातेर्धैर्याशान्तिरवस्था-येषां वा सत्त्वनिर्वचनानामसम्भव
स्यान्यत्र प्रयोजितत्वात् । कालत्रयाबाध्यस्य चोत्पत्तिविनाशौ
न सम्भवतः । न हि सर्वकालेऽप्यवस्थास्यैव सत्त्वताऽवस्थितस्य
उत्पत्तिर्नाशो याऽस्ति, तादृश्यस्यात्मनोऽपि तत्त्वसङ्गात्,
घटादे तत्त्वकालाबाध्यत्वे उत्पत्ते पूर्वमप्युत्पन्नमसत्त्वात्,
कालत्रयापारित्येव्यापत्तात् । न चोपपत्ते पूर्व सूक्ष्मरूपेण
घटादिकं सत् सूक्ष्मरूपेण स्वतदिति नोक्तदोष इति
वाच्यम्, सूक्ष्मरूपस्य सूक्ष्मरूपेण सहाभेदे सतीतासत्त्व-
रूप्यात्, भेदश्च कालत्रयाबाध्यस्याव्यापत्तात् । अतः सदमि-
दं लक्षणमतिवैधर्मीयमेवाप्युच्यते नञ्पि चेत्त्वस्यमभ्युपगमः । न
च सदिरक्षणरसात्त्वान् असदिरक्षणस्य च सत्तात्वात् कथं

“ध्रुमयवैलक्षण्यमेकमेति वाच्यम्; उक्तीत्या पटादानेव कालत्र-
यायाध्यवैलक्षण्यस्य अत्यन्तासद्वैलक्षण्यस्य च वर्तनेन “नास-
दासीनो सदासीतदानीम्” [क्र. ८।] इत्यादिदृष्टिप्रति-
पत्त्येन च सदसद्वैलक्षण्यस्यैकत्र न्यायमते संयोगतदभावयो-
रिव भट्टमते नेन्द्राभेदयोरिव च प्रमिततेनेनाविरोधादिति ।

अत्र च असद्वैलक्षण्यत्वमात्रं सत्यतित्व्यासमिति सद्वैलक्ष-
ण्यत्वविशेषणं समर्थयितुं “नाभावो विद्यते सतः” इत्युक्तम् ।
तावन्मात्रं चासत्यतित्व्यासमित्यसद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं समर्प-
यितुं “नासतो विद्यते भावः” इत्युक्तम् । यद्यप्यसति पुच्छे
सद्वैलक्षण्यत्वधर्मसत्त्वे धर्मिसत्त्वावयवस्मात्तावन्नासित्व्यासि,
तथाप्यभ्युपगमवदेनासद्वैलक्षण्यत्वविशेषणम् । वस्तुतः सत्त्वा-
नपि कृष्णत्वमात्रमेव मिथ्यात्ववैलक्षण्यम् । अत एव असद्वैल-
क्षण्यत्वविशेषणस्याभावदिपक्षवाभिप्रायेण तत्समर्पकस्य “ना-
सतो विद्यते भावः” इत्यस्य विवरणमकृत्वा “नाभावो
विद्यते सतः” इति सद्वैलक्षण्यत्वसमर्पकद्वितीयपादस्यैव
विवरणम् “अविनाशि तु तद्विद्धि” इत्यभिमत्येकेन क्रियते ।
न च तथापि सद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं स्वर्ध सतो निर्धर्मकत्वेन
तत्रासद्वैलक्षण्यत्वरूपधर्मान्भावोद्भावमित्यपेक्षेति वाच्यम्;
निर्धर्मके पारमार्थिकधर्मान्भावेऽपि व्यावहारिकधर्मसत्त्वेन
तत्रातिव्याप्तेः सम्भवात् । व्यावहारिकधर्मान्भावादेव निर्धर्मके
सर्वोऽपि व्यवहार इति सिद्धान्तसर्वादा; अन्यथा “अनुभूतिः
स्वप्रकाशा, अनुभूतिवा” इत्याद्यद्वयानेऽपि बाधासिद्धी, स्वप्र-
काशादाद्वैलक्षण्यत्वसम्भवश्चेत्यापयतेति सूक्ष्मेपः ।

यप्यत्र भाष्ये “नासतो विद्यते” इत्यत्र “असतः कदा-
चिद्विषयमानस्य देहादेर्निरास्य भावः सत्ता न विद्यते,
विकाराणां कारणव्यतिरेकेणासत्त्वस्य वाच्यारम्भणादिदृष्टि-
सिद्धत्वेन प्रपञ्चस्याशङ्कामाश्रयपर्यवसानात्” इति व्याख्या-
तम्; तथापि सद्वैलक्षण्यत्वेन जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनप-
क्षतया स्पष्ट एवाभिपक्ष्यल्लोके प्रकरान्तरेणापि मिथ्यात्वप-
क्षं योजयितुं शक्यमिति श्रौतिवादेनैव तद्व्याख्यानम्, निरु-
पपद्व्यासत्पदस्यावस्थासति स्वरस्य कदाचिद्विद्यमान-
वेहादिवरतोरेकनाश्रयस्य । “नाभावो विद्यते सतः” इत्यु-
क्तम्, किं पुनस्तस्यद्विधाकाङ्क्षोत्पत्त्येन “अविनाशि तु” इत्य-
मिमत्येकमवतार्य “असतो विरोपणार्थस्तुदासः; अविनाशि
तद्विद्धि; किम् ? येन सर्वमिदं स्यात्” इति व्याख्यानेन
भगवता भाष्यहता अविनाशिपदेन पूर्वश्लोकोक्तस्यव्यामर्शद-
र्शनेन “नाभावो विद्यते सतः” इत्यत्र विनाशाप्रतियोगित्वेन
सद्विचक्षितमित्याविवर्णनेन “नासतो विद्यते भावः” इत्य-
त्राप्युत्पत्त्यप्रतियोगित्वेन सद्विचक्षितमिति मात्स्या उपपत्तिवि-
नाशान्ध्यापुत्पत्तिप्रसक्तं यस्य सद्वैलक्षण्यरूपं मिथ्यात्वम्,
तत्पर एवायं श्लोक इत्येव भाष्याभिप्रायावगमावेति न तदु-
ल्लङ्घनशङ्काः ।

“असतः अनात्मधर्मचाद्विद्यमानशीतोष्णादेश्वाग्नि भावः
सत्ता न विद्यते, सत्त्वधर्मनोऽभायो नागो न विद्यते” इति
श्रीधरीयव्याख्याने असत्त्वेनानात्मधर्मोऽकाङ्क्षदर्शक

रूपम्, अनात्मधर्मवहेतुकस्यात्मन्यविद्यमानत्वस्योक्तौ आत्म-
न्यविद्यमानस्याग्नि भावः सत्ता न विद्यते इति साध्यादि-
निष्टो हेतुः, नाभाव इत्यभावशब्दस्य नाशार्थकत्वेन व्याख्यानं
तत्रातिद्विष्टिभावान्नस्यत्वस्यैकत्वमेव व्याख्यातुमुचितं च ।

“असतो देशकालवस्तुपरिच्छेदवतो घटादेः भावः सत्ता
तात्प्रापरिच्छेदसत्यत्वरूपं पारमार्थिकत्वं न विद्यते, सतः अप-
रिच्छितस्य अभावः देशकालवस्तुपरिच्छेदो न विद्यते” इति
मधुसूदनसरस्वतीव्याख्यानेऽपि देशकालवस्तुपरिच्छेदवति
घटादावसम्पदाप्रयोगादशब्दार्थव्याख्यानम्, जगत्सत्यत्वादि-
भिरपि प्रपञ्चस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वरूपसत्त्वस्यानुपग-
मात् तदभावहपमिथ्यात्वपरत्वात् अत्र श्लोकस्य पराभिमतस-
त्यत्वविरोधिमिथ्यात्वपरत्वासिद्धिर्ह्येत्यादि विचारणीयम् ।

यत्पत्र माध्यव्याख्यातम्—“न खेवाहं” [१।१२] इति
श्लोकोक्तं ब्रह्मणो नित्यत्वं समर्थयमानः प्रसङ्गान्नकृतेरपि नित्यत्वं
समर्थयते—नासत इति । असतः कारणस्याव्यक्तस्य सतो
ब्रह्मणश्च अभावो न विद्यते । पृथग्भावप्रतिषेध आदरार्थः ।
यद्वा “पापमेवाश्रयेदस्मात्” [१।३६] इत्यादिना बन्धुवधस्य
पापहेतुत्वञ्चकं निराकरोति—नासत इति । सदस्यच्छदौ
सत्त्वमात्मकमेवाचिनौ, “सद्भावे साधुमाने च सद्विद्येतत्रयु-
ज्यते । प्रवर्तते कर्मणि तथा सत्त्वः पार्थ युज्यते” [१।३६]
इति ब्रह्ममाणवात् । भावाभावशब्दौ च सुपद्व्याख्या-
चिनौ । तथा च असत्कर्मणः सकाशाद्यथा मुक्तं नास्ति, तथा
सत्कर्मणः सकाशादुत्तरं नारसीति तत्त्वदर्शिनिरिष्टम् । इदं च
बन्धुहानं नारायणद्विष्टव्यधिनिग्रहरूपवासत्कर्मव” इति,
तत्तुच्छम् । अर्जुनशोकनिरासार्थं मधुसूदस्मिन्प्रकरणे ताक्षात्-
निरासावहूलाः प्रतिपादकरे सम्भवति प्रसङ्गसङ्गता प्रकृति-
नित्यत्वप्रतिपादनपरत्वस्यान्याय्यत्वात्, “नाभावो विद्यते सतः”
इति द्वितीयपादगतसत्त्वप्रतिद्विष्टतया प्रथमपादे “नामतः”
इत्यस्य पक्षेऽप्येव तत्रत्याभावशब्दप्रतिद्विष्टनेनात्र भाव इत्येव
पक्षस्य श्लेष्टतया तथा चार्थस्याप्युपपन्नतया उभयपक्षाभ्य-
भाव इति पदच्छेदस्य आदरार्थं पृथग्भावप्रतिषेध इति तस्या-
ख्यानस्य च अगतिरूपतित्वेनास्यारस्याय, “न तेवाहम्”
इत्यत्र “भगवन्नित्यत्रप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम्, अर्जुनेन भगवन्ता-
मर्थस्य बहुज्ञो दृष्टत्वेन जीवविलक्षणतयाजगते तस्मिन्नित्य-
त्वञ्चानुदयान्” इति वदतस्तत्र अस्मिन् श्लोके भगवन्नित्य-
त्वममर्थनपत्त्योक्त्यनौचित्याय । न चात्रापि दृष्टान्तार्थमेव
तदिति युक्तम्, इवकारादेरश्रवणात् “उभयोऽपि दृष्टोऽन्तः”
इत्युत्पत्त्यापि तुल्यवदृष्टविवरणेन दृष्टान्तभागासम्भवाच्च ।
किञ्च प्रकृत्यादेन जडग्रहृतेरनौ अज्ञानाविद्यामायादिशब्द-
वाच्यातिरिक्तव्यप्रकृतौ मानाभावेन अज्ञानस्य च ज्ञाननित्य-
त्वेन “तमः पुरुषे स्तीयते” [] “अयं पुरुषे
प्रसङ्गिणे प्रखिलीयते” [] इत्यादिदृष्टिसंस्थित्य-
श्रानित्यतया तत्रित्यव्यानुपपत्तिः; चित्रकृतेरभिधाने तु तस्या-
परब्रह्माभिन्नचोक्तौ “नाभावो विद्यते सतः” इति प्रपन्नित्य-
त्वाभिधानेनैव सन्नित्यवसिद्धया नाम्न इति पृथक्तद्विचर-

धर्म उभयोरपि ति भेदोक्त्ययोगश्च, मन्त्रमिवत्वोक्तौ तु जीवा-
नितिक्रममभिगच्छिदसिद्धेर्जीवनिवृत्त्यस्य चेह साक्षात्प्रस्तुतस्य
प्रसङ्गसङ्गत्ययोगः । यदेत्याद्यप्युक्तम् ; सदसतोर्दृष्टान्तादार्थ-
नितिक्रमावपुनरोक्तत्वात्, “सद्ग्रासचक्राः शब्दाः सर्वे ते
सुग्रासचक्राः” इति स्वकल्पितवचनस्याभिमाणयेन भाषाभाष-
गद्वयोः सुषुप्तप्रतापिवास्तुस्थे, भीष्मादिहृन्ननं नाराय-
णद्विदुवग्नियिह रूपं रात्रि सत्कर्मैवस्यार्थस्य अत्र श्लोकेऽनु-
पलम्भात्, उपलम्भमानस्य च त्वदुत्तरीया पुण्यपापयोः सुख-
दुःखहेतुवरुपापस्य अङ्गेनेन प्रागेवावगततया तदुपदेशेय-
ध्यात् । एतेन यदत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—“सदस-
त्तद्वी अविनाशितदम्भवचनो, ‘अनाशी परमार्थश्च’ इत्या-

दिविष्णुपुराणवचनात् । एवं च असतः नभरस्य देहस्य भावः
सत्त्वमनभस्त्वं न विद्यते, सतश्च अनभरस्यामनः अभावो
नाशित्वं न विद्यते” इति, तदपि निरस्तम् ; घटाद्यदयोः अ-
द्वत्तदभावाभाववचनभरयोः अनाशतदभावाभाववचा-
र्थस्य श्लोकेऽसिद्धेर्नोपदेशवैयर्थ्यात् तत्त्वदर्शित्वादर्थात्,
हेतोः साध्याविशिष्टत्वेन सदसत्त्वदयोर्हेतुसमर्पकभावयोगाच्-
त्वं चटुना ।

तस्मान्माध्यायान्तरायोगात्सुषुप्तदुःखादिप्रपञ्चस्य सदसदि-
पत्तेन मिथ्यात्वात्तत्सहनं युक्तमिति भागवत्पादव्याख्यायामेव
युक्तम् ॥ १६ ॥

९४० त० दी०—अस्तित्वरूपविकारं निराकुर्वन् अशोच्यतामाह—नासत इति । उत्पत्त्यनन्तरभावित्वाद्-
स्तित्वविकारादिरिति भावः । यथा “असद्वा इदमत्र आसीत् । ततो वै सदजायत” [तै. व. २।७] इति
श्रुतौ “कथमसतः सज्जायत” [छां. व. ६।२।२] इति तर्कविरोधादसद्भादो निराकृतस्तथाऽज्ञापि भगवताऽस-
द्भादो निराकृत्यते । असतः कालत्रयेऽप्यविद्यमानस्य रजपुष्पादेर्भावः सत्ता न विद्यते । अथ च सतो विद्यमानस्य
कालत्रयेऽपि सतोऽप्यात्मनः अभावो न । आत्मा नाऽभूनास्ति न भविष्यतीत्यप्रतीतेः । असतो हि न सत्त्वतो
देहादीनां सत्ताऽपि न वक्तुं शक्या विनाशित्वात् । असत्ताऽपि न वक्तुं शक्या, उत्पत्तिमत्त्वात् । यतोऽसतो
भावः उत्पत्तिर्नोपपद्यते, इत्यतः सदसत्त्वं देहादिप्रपञ्चस्यास्य वाच्यं ; सदसत्त्वित्वे च सदसत्त्वानपायात् ।
अत एवोक्तम्—“छाया प्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्चलन्त्याद्युक्त्युक्तो भगवत्”
इति विनाशित्वरूपवैदपि अर्थकारित्वात्सत्त्वम् “यथासतोदानयनाद्यभावात्” इति भागवतवक्त्यात् ।
सदसत्त्वरूपप्रकृतिकार्यत्वादपि तथात्वमिति वयमवोचाम । इदमेवानित्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वेन ध्वंसप्रतियोगि-
त्वात् । नित्यत्वं चास्य प्रकृतिकारणभूतसत्त्वित्वात्तन्मात्मकप्रधाननित्यत्वस्यैववधेयम् । यद्योक्तं श्रीविष्णुपुराणे—
“तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम्” इत्यादि, “अक्षरात्मकमेतद्धि” इति च । न च वेदस्तुतावसत्त्वमेवा-
द्योपपादितमिति वाच्यम्, ततो भेदेन सत्त्वनिराकरणात् । भीमांसकादिमतस्य निराकरणीयत्वेन कटाक्षितव-
मिति तत्रैवोक्तं “व्यनक्तये विकल्प ईपित” इत्यादि । यद्वा नासत इति । अत्रायं विचारः । सद्दिविषं शुद्धमशुद्धं
च, शुद्धमात्मगतं अशुद्धमनात्मगतमिति । तथा च असत आत्मापेक्षया शुद्धसत्त्वरहितस्य जनस्य देहादेर्भावः शुद्धं
सत्त्वमस्तित्वं न विद्यते किन्तु विकृतमस्ति च तथा सतः शुद्धास्तित्ववत् आत्मनः अक्षरात्मैकाभिप्रायेणैक-
वचनम्, तस्याभावोऽसत्त्वं शुद्धास्तित्वभावो विकृतमस्ति न विद्यते इति उभयोरनयोर्निगद्यस्तत्त्वदर्शिमिदं ।
एतेन वृष्टिविपरिणामावपि निराकृतौ ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु दुःखादिसहनादेवेहेनाना एव
स्यात्, देहानेन मोक्षस्तु नापेक्षित एव, तत किं दुःखसह-
नेन्यानाद्विग्रह—नासत इति । अयतो लौकिकस्य मायो-
ऽपि किं ॥ विद्यते मनः अलौकिकस्य भगवन्मत्तात्मकस्य
मामासो नाशो न विद्यते इत्यर्थः । अत्र निदर्शनं गोपिका
पुत्राश्चलन्मृगद्वारा, द्विर्नारास्तु भगवद्भासनीयमना, तदाहु-

उभयोरपि नि । ननु तद्वत्त्वं नित्याभासः । अतयोऽभयोरपि
तत्त्वदर्शित्वे भगवत्संनयोभेदेनैववद्वीये-अन्तो रष्ट, तात्त्वं
दृष्टमित्यर्थः । यमपि तथा चेदित्यसि तदा सुसुप्तदुःखादि
महत्त्वं, नैतावता भगवत्संनयोदेहादिनासो भविष्यतीति
भावः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु सुप्तिममाध्यादौ त्यक्तोपाधेरालम्भः समदुःखमुपलब्धेऽपि सोपाधिकदशायां तत्राय-
पिण्डस्य द्वापूरमित्र तस्य दुःखित्वं दुर्वास्य, उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्वापिकाया मात्रारूप इति, तत्सत्त्वे तु न निर्म-
लोच्छेदमहेतवतः “सोऽमृतत्वाय कल्पते” [२।१५] इत्यनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—नासत इति । प्रमात्रादेरागमापा-
यि येन कादाचित्कत्वात् रज्जुगणादिभ्यः असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः—प्रमात्रादि-
मृतात्मानेन विदितमपि कल्पितः मृतात्मानस्य आत्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणमावाप्त पुनः प्रमात्रादुद्भवोऽस्तीति
निःप्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्मिद्वयनीति ।

नन्वप्रतीतिमात्रात् प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आत्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्यत्वमस्तु इत्याशङ्क्याह— नाभावो विद्यते सत इति । सद्यस्तुनः अभावोऽस्तत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुलक्ष्णानयोः 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिद्वेदिषम्' इत्युक्त्याने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमन्तरेण तयोः परामर्शसम्भवात्, अतः सतोऽस्तत्त्वं नास्ति । श्रुतिरपि सुप्तिकैवल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दृशो नित्यत्वं चाह— "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन्वै तन्न पश्यति, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, नतु तद्वितीयमस्ति, ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्" [बृ. उ. ४।३।२३] इति ।

यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोऽप्येव सुप्त्यादावदर्शनं साविध्याभावाद्वा द्रष्टृल्लोपाद्वा वक्तव्यम् ? नाहं, आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नास्त्यः, उदाहृतया श्रुत्यैव तन्निषेधात् । तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्बलम् । नतु सत आकाशादेः क्वचिदपि देशे काले आभावो यद्यपि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशान्तरेऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि घटादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इत्याशङ्क्य विद्वदनुभवेन निरस्यति— उभयोरपीति । अन्तो याथास्म्यम् । यथा स्वप्ने नभःकुम्भरज्जुर्गादयो नित्यत्वानित्यत्वस्यत्वासत्यत्वादिधर्मोपेततया निश्चिता अपि प्रबोधेन याध्यन्ते, सद्भावाप्रवृत्ता अपि ते तत्त्वज्ञानेन बाध्यन्ते । नतु जाग्रद्विनाशनाशनाशत् स्वप्नगतनभमादौ नित्यत्वादि-निश्चयो भ्रम इति चेत्, अनादिकालप्रवृत्तप्रागभवीयसंस्कारवशात् जाग्रदभवादावपि स भ्रम एवेति तुल्यम् । नतु स्वरूपसद्वै रजतादिकं शुक्त्यादावध्यस्यते, न त्वसत् ; शशशङ्खादिकं गगनादिकं तु त्वद्वीत्यादस्वरूपेणासदपि कथमात्मन्यध्यस्यत इति चेत्, न; अद्यासि हि पूर्वानुभवमात्रमपेक्षते नत्वनुभूतस्य स्वरूपेण सत्त्वमपि दर्पणप्रतिबिम्बिते गगनेऽपि नैल्याध्यासदर्शनात् । न च गगने नैल्यं स्वरूपेण सत्यमस्ति, अथ आन्यत्राध्यस्यते तस्मात् भ्रमपरम्परायाः सम्भवात् स्वप्नद्रष्टृभिरिवास्माभिरदृष्टमपि सदसतोर्थात्मात्वं प्रवृद्धैर्दृष्टं शक्यमेव । तथा च श्रुतयः— "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" [बृ. उ. ४।४।१९] "अतोऽन्येवोपलब्धव्यः" [कठो. ६।१३] "अतोऽन्यदात्तम्" [बृ. उ. ३।४।२] इत्याद्या अनात्मनोऽस्तत्त्वं चात्मनश्च सत्त्वं प्रतिपादयन्ति । एवं सतो ज्ञानेनासतो आभाटकैवल्यं सिद्धयतीति भावः ॥ १६ ॥

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तत् यत् सदेव सर्वदैवास्ति ? इति । उच्यते— अविनाशि इति ॥ अविनाशि न विनष्टं शीलं अस्वेति । तुशब्दः असतो विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ? येन सर्वं इदं जगत् तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकारं, आकाशेनेव घटादयः । विनाशं अदर्शनं, अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं, तस्य अव्ययस्य । न एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् । नापि आत्मीयेन आत्मीयाभावात्, यथा देवदत्तो घनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति । अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति, न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्मः स्यात्पनि च क्रियाविरोधात्, यथा चक्षुरगतेस्वाश्चक्षुर्न पश्यति ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नतु सदिति सामान्य स्वरूपं वा ? प्रथमे तस्य विशेषपापेक्षतया प्रत्यक्षज्ञानाभेदविशेषविनाशे विनाशः स्यात्, न चाऽऽत्मादयो विशेषास्तदाऽपि सन्तीति वाच्यम्, आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वाद्वाक्यकारात्, प्रत्यावस्थापयामनवस्थानात्, आत्मनस्तु सामान्यात्मनो धर्मित्वादुक्तयोः, द्वितीये तु स्वरूपस्य व्यावृत्तत्वे कल्पितत्वाद्दिनाशित्वमनुभूतत्वे तत्त्वेव सामान्यतया प्रापुच्छेदोपायव्यक्तिरिति मन्यानधोदयति— हि पुनरिति । सामान्यविशेषभाववृत्त्य-

मल्लङ्कितं 'सदेव' [छां उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविशेषाहितं वस्तु प्रकृतं सद्विवक्षितमित्युत्तरमाह— उच्यत इति । आत्मनः सदात्मनो विनाशराहित्यविज्ञाने सर्वत्रगद्वयापवत्त्वं हेतुमाह— येनेति । आत्मनो विनाशमात्रे युक्तिमाह— विनाशमिति । आत्मनो विनाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्यैष्यते । नाश इत्याह— अविनाशीति । देहादिवत्तमसदुच्यते । सतः सतो विशेषणं स्वतो नाशराहित्यम् । तस्य शोक्तो निषात इत्याह— तुशब्द इति । आकाशापूर्वकं विशेष-

दर्शयति—किमित्यादिना । विपतमविनाशि, व्यापकत्वादा-
काशयत्, न हि प्रमितमेवोदाहरणं किन्तु प्रविद्धमपीति
भावः । न द्वितीय इत्याह—विनाशमिति । न खल्वस्य
विनाश वतु कश्चिदहंतीति सम्बन्ध । विनाशस्य सावशेषत्व-
निरक्षेपत्वान्मा द्वैतस्यमाश्रित्य व्याकरोति—अदर्शनम-
भावमिति । न कश्चिदस्याभाव वतु शक्नोतीत्यत्र हेतुमाह—
अन्यस्येत्येति । ब्रह्म हि स्वरूपेण ज्येति स्वसम्बन्धिन्या वा ?
इति विकल्पाऽऽस्य दूषयति—नेतदिति । न हि निरवयवस्य

स्वावयवापचयरूपक्यस्य सम्भवतीत्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—
देहादिचिदिति । द्वितीयं निरस्यति—नापीति । तदेव व्यति-
रेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । द्विविधेऽपि व्यापयोगे
फलितमाह—अत इति । मित्रं मित्रं परतो न नश्यत्यात्मत्वा-
त्, घटवदित्याह—न कश्चिदिति । आत्मतत्त्वहेतोरसिद्धि-
द्वारति—आत्मा हीति । तादात्म्यमुत्तिष्ठन् हीति हेतुक्रियते ।
अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्माऽऽत्मनो नाशकमुद्बन्धनादिदर्शनात्,
नेत्याह—स्वात्मनीति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमुपपद्यत इत्यत्राह—तदात्मतत्त्वमविनाशीति
विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं तत् व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरति-
शयसम्पत्त्यादात्मनो विनाशानर्हस्य तद्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्व्याप्यतया
तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्रजलामिवाव्यादिकं नाशं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्राद-
योऽपि हि वेगवत्संयोगेन बाधुमुत्पाद्य तद्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

४ धं. ता. चं—अथ प्राप्यविशेषणतया तदनुवेक्षात् पुन-
र्वाच्यतया सहस्रं श्लोकनिवृत्तिहेतोरुक्तमित्युक्तस्य 'नासतः'
इति श्लोके चरमप्रतिष्ठातमपि बुद्धिस्थकमेण प्रथम
मुपपादनं किमते इत्यभिप्रायेणाह—आत्मनस्त्विति । तु-
ष्टान्तेन जननमरणौ सर्वलोकसाक्षिकत्वात्, "एतेभ्यो भूते-
भ्यः समुत्पद्यतां तानेवाकां विनश्यति" [बृ. उ. २.१७.१२]
इति वेदसमालयोगशेमतत्त्वप्रवणं कथमात्मनो देहादिशेषः ?
इत्यभिप्रेतम् । एवमपि विशेषोऽस्तीति श्लोकस्यतुल्यार्थः ।
तच्छब्दार्थं नपुंसकत्वात्परी प्रतिज्ञायां तत्राप्याश्रयसाध्यपरमयोर्मेदं
च व्यनक्ति—तदात्मतत्त्वमिति । न विनष्टं शीलमस्येत्य-
विनाशि । हेत्वद्यप्रतिपादकद्वितीयपादं व्यावृत्तं सर्वदम्बस्य
वाक्यान्वयौचित्यप्राप्तं सङ्कोच इदन्त्वनिर्देशस्वास्त्यस्यद्वि-
वाद्यानां पराकर्त्तृ तद्विपर्ययेणात्मनः । फलितं चेतनत्वं तत् एवा
चेतनं चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्तिं च गमयति—येनेति ।
चेतनमुदायेन अचेतनमुदायं तिलैस्तद्व्याख्यादिवचनानां
व्यास इत्यर्थः । यदा सर्वाचेतनानुपवेशयोग्यत्वमिह विवक्षित-
मित्युभयपार्थि नात्माशुत्वविरोधः ।

अनार्यं प्रयोगः—आत्मा शब्दाद्यधीनविनाशो न भवति,
तस्याप्यत्र चेतनं तत् सुदमत्वात्, यथाऽऽकाशः । अतिरेकेण
वा—यो यदधीनविनाशः, स तत् सुदमो न भवति, यथा
बाधुविनाशो दीपः—इति । इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तर-
पतयितुं शक्यं व्याचष्टे—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्ये-
त्यस्यशब्दार्थः । तस्य हेतुं निरतिशयसूक्ष्मत्वादिति ।
६६ च निरतिशयसूक्ष्मत्वमचेतनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्ये

शरोऽपीति परस्य व्याख्या स्वदर्शनविरुद्धेत्यभिप्रायेणाह—
तद्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति । धर्मिनिर्देशोऽयम् ।
आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—
तद्व्याप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादिति । तस्मात्स्थूलत्वादि-
त्येव हेतुः । तस्यासिद्धिरिहारायोक्तं—तद्व्याप्यतयेति ।
व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्रा
दावनेकान्त्यनाशक्यं परिहरति—मुद्गरेति ।

अयमभिप्रायः—न तावन्मुद्रादः संयोगमात्रं घटादिनाश-
कम्, मुद्रारोपस्थितिपक्षस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगमानम्,
असंयोगेऽपि च्वंसप्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्रं, वेगवचनसंयो-
गेऽपि प्रसङ्गात् । न वेगवत्त्वविशेषसंयोगो नाशकः,
तस्यैव प्रथमापसयोगे नाशदर्शनात् । अतो वेगवत्काष्ठिन्यादि-
विशिष्टव्यविशेषमागविशेषसयोगविशेष एव नाशक इत्यभि-
वादम् । तथा च बाधुविशेषोत्पत्तिरपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्विवादा । नायोध तस्यैव्यानुपवेशेन नाशकत्वं कठिनतरा-
ब्दानिघातसङ्कोचम्यापनपदार्थेनानुपगतम् । एवं सति कच्छक-
रणभावस्यापि विद्यमानस्य बाधुविशेषस्य नाशहेतुत्वं अव-
स्थान्युपगमनीयम् । स च बाधुपदार्थपेक्षया सूक्ष्मः । यत्र
तु वेगमात्रेण व्यापकमपि नाशकत्वं, तत्र मुद्रावयव-
मुद्रादिद्विव्याप्यवयवविशेषो भागान्तरं स्वस्मात् स्थूलतरमुद्रा-
विषयं भिन्दन्ति, आक्रमणपूर्वात्तरबाधुनिस्सरणशब्दा बाधु-
पूरितमक्षिक्काभ्यादिविवेति । अत इति, उच्यते हेतुदेन
शब्दादिनाशकत्वात् । आत्मनोऽपि एवमतरस्य तत्राशकत्वान्य
स्यादर्शनादीशरस्यापि तत्राशकत्वस्याभावादिति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. भा.—किं बहुना ? यदेततोऽन्तर्गतं तन्नित्यमेव । वेदाद्यन्यदपीत्याह—अविना-
शीति । नापि प्रापादिना विनाश इत्याह—विनाशमिति । अव्ययं च तत् ॥ १७ ॥

६ अ. भा. श्री.—'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य
निरात्म्यमुच्यते, तद्वद्वानुपपत्तिरित्याह पूर्वां तावत्त
होतारोऽपि तुल्यस्याचष्टे—किं बहुनेति । बाधुनामुग-

मनावर्तान् सम्प्रदायस्य च मूलानिधयान्, प्रतितमज्ञानो-
त्पत्त्यस्यैवादिदे जीवाद्यन्यस्यानादित्यस्याभावात् पुनरन्य
स्य व्याप्त्यभिहितित्याह किं बहुना प्रत्युदादिस्वरूप

साधनेन ? किंचेदमिदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकस्यैव ?
यदेततोऽनन्तं तन्निप्रत्यमेवेत्येवं सद्वाहकसद्ब्रह्मोक्तं वेदा-
दिकं जीवादन्त्यदप्यस्ति तद्व्याप्तिप्रवृत्त्यर्थं न विप्यतीत्याह
भगवानित्यर्थः । वेदसन्देशेन वर्णां गृह्यन्ते । आदिपदेनाकाश-
दयः । एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्वसिद्धिः । ननु
कालाश्रयाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः, सत्यं, नष्टम
व्याप्तिरुच्यते, किन्तु बहुविकिपरिहारायोलक्षणमात्रमिति ।

तुशब्दार्थ एवेति । तथाप्युत्तरार्थः पुनरपि इत्यत आह—
नापीति । पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः, अविनाशीति
ताच्छीलिकप्रत्ययात् । अत्र तु नैमित्तिकः कथितवर्तु नाहतीति
वचनात् । प्राप्नुक्तस्य वेदादेरप्ययत्नस्य कथमनुवाद इति
अत आह—अव्ययमिति । विधानमेवेदं वैमुल्येन शापा-
दिना विनाशस्यामात्रं साधयितुमिति भावः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तद्वदेव सर्वदा सदेवेत्युच्यते अविनाशीति । विनष्टं शीलमस्ये-
ति विनाशि, न विनाश्यविनाशि । तुशब्दोऽस्ततो विशेषणार्थः । तद्विद्धि जानीहि, येन सर्वमिदं
जगत्प्राप्तमाकाशेनेव । विनाशमदर्शनम्, घटादिवत् अस्याव्ययस्य ब्रह्मणो विनाशं कर्तुं नाहति, न
कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ॥ १७ ॥

८ छं. प्र. नि.— नह सुखदुःखादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य
जन्मविनाशान्तराध्यायानुपपत्त्या सदसद्वैलक्षण्यरूपमिध्यात्वसिद्धि-
रित्युक्तमयुक्तम्, तार्किकादिरीत्याकाशकालादीनां निष्पन्नं
तेषु जन्मविनाशप्रयुक्तसदसद्वैलक्षण्यसिद्धेः, सिद्धान्तराध्यायं च
अनाद्यविद्यादीनामुपपत्त्यसम्भवेन तेनैव तद्वैलक्षण्यसिद्धेः
नाभावो विपत्ते सतः । इत्यनेनोक्तं सद्वैलक्षण्यमेव मिध्या-
त्वलक्षणम्, तत्र यद्यसद्वादी कश्चिदसत्यमित्यासि ब्रूयच्छा
सोऽपि दुष्टत्वित्येवमभ्युपेक्ष्यवादेनैव 'नासतो विद्यते भावः'
इत्यसद्वैलक्षण्यत्वविशेषणं दत्तम्, तथा च 'नाभावः—
इत्यनेनोक्तं नाशानुपपत्तिमयं सद्वैलक्षण्यमेव मिध्यात्वमिति
स्थिते सति अनाद्यविद्यादावाकाशादिविषु वा नाप्यासि;
आत्मतत्त्विकस्य कृत्स्नस्यपि विनाशादेन सद्वैलक्षण्यसत्त्वादि-
त्वनिर्वायेन 'नाभावो विपत्ते सतः' इत्येतदुपपादयति—

येन सद्वस्तुना सर्वमिदं जगत् सतमिध्यातत्त्वरूपेण व्याप्तं
राजसुररूपेणैव सर्पपारादिकम् । तुशब्दोऽन्वयार्थः । तदेव
सद्वस्तु अविनाशीति विद्धि; न तु तदप्यस्तं जगत्, अन्य-
स्य इत्युपपादित्विधौ अधिष्ठानतत्त्वज्ञानविनाश्यात्वात् प्र-
पञ्चस्य सर्वस्यात्मत्वरूपे ब्रह्मणि सद्वस्तुव्यस्तत्वात् । तदे-
तद्गगनैव राजगुहाभ्यामे स्पष्टं वक्ष्यति । तत्र हि 'मया
तन्मिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना' [१४] इति ब्रह्मणः
स्वस्य सकलजगद्रूपासिद्धकत्वा, कीदृशी जगद्रूपासिरित्वाका-
ङ्क्षायां 'मत्स्यानि सर्वमृगाणि न चाहं तेनैवस्थितः' इत्यु-
त्पत्त्यान अधिष्ठानतया सर्वजगद्व्यस्तत्वरूपा जगद्रूपासि-
रिति प्रदर्श्य 'न च मत्स्यानि भूतानि पश्य मे योगमैव-
म्' इत्युत्तराद्येन प्रपञ्चस्य तस्मिन्निध्याने पुनर्निषे-
धकत्वा प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वस्य मिध्यात्वं जगतो
वर्तितम् । तत्र च 'मत्स्यानि' [१४] 'न च मत्स्यानि'
[१५] इति कथमिदं विरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्योक्तं 'पश्य मे
योगमैवम्' [१५] इति । योगो माध, 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य
योगमाध्यासमावृतः' [७२५] इत्युक्तेः । अतः स्वकीयमाया-
वैभवंस्थापितवर्त्यत्वात् किञ्चिद्विरुद्धमित्युक्तं भवति ।

'अव्यक्तमूर्तिना' [१४] इत्यनेन चास्पष्टस्वरूपेणेत्य-
धेनोऽधिष्ठानत्वमुपपादितम्, सर्वथा प्रकाशमानेऽप्रकाशमाने

बाधयिष्ठानेऽध्यासासम्भवेन सामान्यतो ज्ञातत्वे सति विशि-
ष्टाज्ञातत्वस्वरूपस्य अध्यासाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य तेनोपदर्श-
नात्, आत्मनश्च 'सन्धतः' 'सन्धतः' इति सद्वेषेण सामा-
न्यतो ज्ञातत्वे सति विशिष्टाखण्डविचिदानन्दरूपेणाज्ञातत्वात् ।
सोऽयमेव 'लोकाधोऽप्यापि' 'येन सर्वमिदं ततः' इत्यनेन
विश्रुत इत्यवसीयते । श्रुतिरपि भगवदभिमतं जगत्समिध्या-
त्वमनन्दयति 'युक्तेवाश्रित्वं [ब्रह्म]' [छं. उ. ३. १३]
[१-२] "नेह नानास्ति किञ्चन" [छं. उ. ४. ४१]
[१-२] "मायामात्रमिदं हेतुमद्वैतं परमार्थतः" [गौ. का.
[११७] "न तु त्वृतीयमस्ति" [छं. उ. ४. ४१]
इत्याद्या । इत्थं श्रुतिस्मृतिसिद्धयैः सर्वप्रपञ्चस्य सद्वस्तुत्व-
सिद्धौ अप्रपत्तस्याधिष्ठानतत्त्वज्ञानादयस्य सिद्धे यत्तार्किका-
णामाकाशादीनिरेवयत्येन नित्यत्वानुमानं तदकिञ्चिकरम् ।
विनाशित्वप्राहकप्रवृत्तराष्ट्रासमागोपहतेर्ह्यसिद्धे, 'जग-
त्पतिष्ठा देवर्षे रूषिष्वप्सु प्रलीयते । आपस्तमसि लीयन्ते
तेजो वायो प्रलीयते ॥ वायुः प्रलीयते द्यौश्च ध्योमाभ्यके
प्रलीयते । अन्यक्ते पुरेष ब्रह्म' [यि. उ.] इत्यादिब्रह्मणेन
वरास्थितौचतुर्मानवदशमवाधाव, "आत्मन आकाशः
सम्भूतः" [तै. उ. २. ११] "एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्योतिरापश्च इथिनी विश्वस्य
धारिणी" [छं. उ. २. १३] इत्यादिश्रुतवरातजन्मवेदो-
पतिष्ठासिद्धयैः । न च 'आकाशमन्यमस्त्यस्योद्व्यवादा-
त्मवत्' इति श्रुत्युक्तं युक्तम्, अभातयेन सोपाधिकत्वा-
दित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन 'आकाशादीनां नित्यप्रतिपा-
दनपरोऽयं श्लोकः' इति माध्वव्याख्यानं निरस्तम् ।

"आकाशत्वसंवातस्य नित्यः" [] इति श्रुतौ
सर्वगतत्वांश एवाकाशवदिति दृष्टान्तः; न तु नित्येऽपि
पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । सर्वगतत्वांशेऽपि न ब्रह्मण इवाकाशास्य
देवापरिच्छिन्नत्वमस्त्यीत्यभिप्रायेण तदुपमानोपपत्तिः; वृहदा-
रण्यके [२. १७-८] "कस्मिन् सत्त्वाकाशो ओतश्च प्रोतश्च"
इति श्रुत्याप्रोते "एतद् तद्वत्तं वाग्निं ब्रह्मणा अभिवदन्त्य-
सत्त्वमनन्तस्त्वम्" इत्यादिसत्त्वत्वप्रतिपत्त्येन 'अक्षर-
अमरान्तपतेः' इति तदर्थनिर्णयकप्रसंगीमासाद्येन [१]

३।१०] चाक्षरशब्दोक्ते प्रत्यक्षाकाशस्य ओतप्रोतशब्दाव्याप्य
 दीर्घतिर्यग्भावप्रदर्शनेन “येनांटेन ए च त्रिव मही च”
 [महाना उ १] इति तैत्तिरीयकादिश्रुत्या चाकाशस्य
 प्रपन्न परिभेदावगमात् । किंतु षोडशपाञ्चिकादादधिक
 व्यापक वस्तु त्रिजिह्वास्तीति तस्योपमानाकारणम् । तेन
 कालस्यापि नित्यत्व निराकृतम्, तस्याप्याभ्यव्यस्तत्वेनाधि
 ष्ठागतस्त्रज्ञाननाशस्यवात् भूतभविष्यद्वर्तमानकालेष्वस्मिन्नस्य
 स्याभावेन तत्तत्प्रत्ययतिरिक्तस्य चापण्डकालस्यासिद्धया सिद्धौ
 वा अधिष्टातसम्बन्धातिरिक्तकालस्यानभ्युपगमेन नित्यवाचो
 गाव । परमाधुनातिसमवायाद्यस्तु पृथार्थैरेव निरस्ता
 इत्यास्ता तावन्नित्यत्वप्रस्ताव । तस्मादधिष्ठानभूत सद्
 स्वेनाविनाशि, तदभ्यस्त ■ इत्थं जगत्प्रभमेवति सुदृक्
 ‘अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्’ इति ।

स्यादेतत्, अण्यासाधिष्ठानस्य सद्गुणोऽपि रज्ज्वादिव
 नाश किं न स्यात् । यासां श्रुत्तरार्थं परिहरति—विनाश-
 मयमस्येति । नात्र व्ययशब्दो नाशार्थक, सद्गुण कथं न
 नाश इति शङ्काया नाशरहितस्य बाध कर्तुं न शक्नोतीत्युक्ते
 रमन्ते, नाप्यवयवापचयार्थक, निरवयवस्यापि प्रागभावा
 दरिव नाशसम्भवात् । किञ्च विगममात्रार्थक, अयतेरिणो
 वा गतिकमणौ विपूरस्य विगमवाचित्वात्, विगमस्य चेह
 सङ्काचक्रामाभ्यास्यत्वं देहाकालवस्तुपरिच्छेदाख्यत्रिविधविग
 मपरत्वात् । अतस्तदाहिष्यमव्ययशब्दार्थ । तादृशस्यास्य सद्गु
 णोऽनो विनाश कर्तुं कश्चिदपि देस काल पदार्थो वा न
 शक्नोति । कांदि हि नश्यद्गुण इच्छिते कस्मिंश्चिदकाले केन-
 चिपरार्थेन नश्यति । सर्वदशाकालवत्त्वपरिछिन्नस्य तु वा देशे
 कस्मिन्काले क्व वा वस्तुना नाशो भविष्यतीत्यत अधिष्ठा
 नस्य सद्गुणो रज्ज्वादिव न नाशशङ्काकाश इति भाव ।

९ व० त० वी०—क्षयविनाशो निराकरोति—अविनाशीति । पुन तदात्मवस्तु अविनाशि विद्धि । किम्भूत ?
 येन सर्वमिदं देहादि विश्वं तत् व्याप्तं असदपि विनश्यदवस्थमपि सदिति ध्यवहित्यते । अव्ययस्य क्षयरहितस्या
 स्योपलभ्यमानस्य तदुत्तरतोऽप्यदृश्यमान विनाश कर्तुं कश्चिज्जन शस्त्राभ्यादिभिश्च नार्हति ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त—मन्वर्लौकिकवाहेनाशो भासु । तत् व्याप्त सेवादियोव्य वस्तु, तदलौकिक शरीर अविनाशि
 पर तमन्वन्धिसममित्तसेगानुपवृत्तपदार्थानां नाश स्यात् । तत्तत्पुण्यपापमभ भवतीति शोचामि, इति चेत्तत्राह—
 अविनाशि विद्धि । येन भावात्मकमवयवदीपदेहेनेदं सर्वं

११ नी० भा० वी०—यस्याभावो नास्ति नस्य सत् सत्त्वे किं मानमित्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तच्छ-
 ब्दन प्रवृत्तं सत् परामृश्यते, येन सत्ता इदं सर्वं पियदादि तत् व्याप्तं पदः सन्पट सन्निति सर्वस्य सद्भेदा-
 नुमवात् । यथा घटो मृत् साराणो मुदिति घटादीना मृदभेदानुभगान्मृदुपादानकत्वं तद्वत्सर्वस्यापि सत्पदादा-
 नकत्वं बोध्यम् । ननु मृद्वत्सदपि किं विकारवद्भवतीत्याशङ्क्याह—अविनाशीति । तत् सत् अविनाशि विद्धि ।

१ ‘यनाश’ नारायणोपनिषदन्तर्गतय धुति तैत्तिरीयोपनिषदि नोपलभ्यत । तथित्यम् ।

यत्तत्र रामानुजव्याख्यानम्—“आत्मनः कथमवि-
 नाशिवमित्यत आह—अविनाशीति । तदात्मतत्त्वमवि-
 नाशीति विद्धि, येन आत्मतत्त्वेन चेतनेन तद्वृत्तिरितिमिदं
 सर्वमचेतन स्यात्तम् । अतो व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वात्
 अव्ययस्य नाशानर्हस्यात्मनः कश्चित्पदार्थो नागं न शत’
 इति, तदसत् । त्वन्मते जीवस्याधुनेन व्यापकत्वायोगात्,
 घटादे स्वन्यूनपरिमाणदण्डादिनाशत्वेन आकाशादेव्यापक
 तया निरतिशयमृदस्य विनाशित्वेन च अविनाशित्वं प्रति
 तत्प्राहेतुत्वाच्च, पूर्वोपेनैव व्यापकत्वरूपहेतुत्वाभेन विनाशमस्य
 न कश्चिन्तुमर्हतीत्युक्त्यैव पूर्वोपपदपदैवध्यात्वा, नाशानर्ह
 त्वस्याव्ययपदार्थत्वाभावाच्च ।

यत्तत्र भाष्यव्याख्यानम्—“भगवत्पूजात्वेन युक्त
 कार्यमिति वस्तु भगवतो जीरेभ्योऽतिशयमाह—अविना-
 शीति । ‘देशव कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा तति । सा
 समस्ता हरेरेव त एव्य पूर्णसदृज’ [] इति
 यत्नवात्सर्गप्रकारेण ततमधिष्ठानाख्य ब्रह्म तदविनाशीति
 विद्धि । यद्यपि नित्यत्वे जीवस्याप्यरहित, तथापि सर्वप्रकारे
 णविनाशिव विष्णोरेवेति तु-नाशार्थ । तदुक्तम्—‘नित्यत्व
 देहहानिश्च नु यमसिर्पूर्णता । नाशश्चतुर्विध मोक्षस्तद्भावो
 हरे सदा’ इति । अत ईश्वरस्य सर्वप्रकारेणाविनाशित्वम्,
 जीवस्य तु नित्यत्वात्, न तु सर्वप्रकारेणापि, देहहान्या-
 दिरूपनाशसत्त्वादिति भगवत्तत्त्वतोऽतिशय ” इति, तदु
 क्तम् । त्वन्मते गुणगुणिनोरभिन्नतया गुणिनो भगवत् एक
 तेन तदभिन्नगुणानामप्यनेकत्वासिद्ध्या त्वदभिन्नतविशेषस्य
 च भेदव्यवहारमात्रनिबाहकत्वेन वास्तवभेदतमनित्यताक
 ल्यानिर्वाहकतया त्वन्मते भगवत् सकलगुणतैरेकपरमयोगस्य
 यज्ञपञ्जरे प्रपञ्चितत्वात्, देहहानेरापि रामकृष्णायवतरेऽ
 भारतभगवतायुक्तत्वेन भगवत्तत्त्वपरिभाषितसर्वप्रकारावि
 नाशित्वरूपावित्तवासिद्धेः । अतो यथोक्त एवार्थ ॥ १७ ॥

अयमर्थः— पूर्वावस्थापरित्यागोऽत्र विनाशः, सृद्धिः पिण्डाकारतो त्यक्त्वा घटीभवति अतः सा विनाशशीला
विधारधाराश्रयत्वात्, प्रबुध तु न तथा । किं तर्हि रज्जुवत्स्यमविनश्यदेव कार्याकारं भवति स्वकीये च सत्ता-
स्फुरणे कार्येऽर्पयति अतोऽविनाशि । तथा च श्रुत्यः— “अजायमानो बहुधा विजायते” [तै. भा. ३।१।३]
“जात एव न जायते को ज्ये(वं)नं जनयेत्पुनः” [बृ. उ. ३।१।२८] अजायमानो जन्माख्यं विहारमलभमानोऽपि
विजायते विद्यदादिरूपेणाविर्भवति । तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिः परमार्थदृष्ट्या न जायते, परिणाम्युपादा-
नस्याभावात्; मृदादेस्तु स्वाप्रमृदादिवत्तुच्छत्वात् । अत एनं घटादिं को नु जनयेत् ? न कोऽपि ।
कुतस्तर्हि भारत इति चेत्, रज्जुरगादिवदिति दत्तोत्तरमेव । तथा “प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्”
[बृ. उ. २।१।२०] “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [कठो. ५।१९] इति सतः सत्यत्वेन प्राणोपलक्षितस्य
प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सतो मानमेव प्रपञ्चस्य मानमिति । तथा च प्रपञ्चगते सत्ताः सत्ये प्रमाण-
मित्यर्थः । श्रुतिश्च— “अन्तेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छ, अग्निः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा
सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ, सम्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सद्वायतनाः सत्प्रविष्टाः” [छां. उ. ६।८।४]
इति सतो जगदुपादानत्वं कार्यच्छिन्नेन द्रवयति । सतोऽविनाशित्वं च विनाशदेहस्य भावादित्याह— विनाश-
मिति । न व्येति नापक्षीयत इत्यव्ययम् । एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो नास्तीत्यर्थः । अपञ्चयो हि तन्मा-
दिविकारवत् एव भवतीति य एवात्र सर्वविकारोपलक्षणतया बोध्यः । न कश्चिदित्यनेन तदन्यास्य विनाशहेतो-
रभाशो दृग्गितः, “द्वितीयोऽहं भव्यं भवति” [बृ. उ. १।४।२] इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ! ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं पुनः तव असत्, यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति ? उच्यते— अन्तवन्त
इति । अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृगतृणिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमा-
णनिरूपणान्ते विच्छिद्यते, स तस्य अन्तः; तथा इमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवद्य अन्तवन्तः
नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरि-
त्यर्थः । ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति न पुनरुक्तम्; नित्यत्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशश्च न ।
यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते, विद्यमानांऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादि-
युक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इति द्विविधेनापि नाशेन असम्बद्धस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः, तत् मा भूदिति ‘नित्यस्य’
‘अनाशिनः’ इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेयस्येत्यर्थः ॥

२ आ. शां. ध्या.— सदसतोऽन्तःप्रवृत्तयोः स्वरूपाव्य-
भिचारित्वेन परमार्थतया समिधार्थित, इदानीमसमिधार्थ-
विषया वृच्छति— किं पुनरिति । अगदसदेवेति निर्धारितत्वात्
प्राम्य निरपेक्षासत्त्वमात्रद्वयं धृत्वं व्यावर्त्यं विवक्षितमवधि-
यं विदुः तस्य सावकासात्म्याह— यत्स्यात्मेति । देहादेना-
त्मन्यस्य प्रवृत्तासत्त्वान्नियमतेत्याह— उच्यते इति ।
ननु देहादिषु सृष्टेरेतत्तृतेन्तस्या विच्छेदाभावात्कथमन्तवत्त्व-
तेषामित्यते तत्राऽऽह— यथेति । तथेमे देहाः सद्बुद्धिमात्रोऽपि
प्रमादो निष्प्रणायामवगाने विच्छेदादन्तवन्तो भवन्तीति
तत्राः देहत्वादिना च जायदेहादेरेतत्त्वत्वं सत्प्रतिप्रबद्धव्याप्त-
व्यतिरिक्त्याह— स्येति । तेषां व्याकृत्यं व्युत्पद्यति—
नित्यस्येति । भाषासादित्याहप्यं विदिनष्टि— दारीरिण ।
मी. ११

इति । परिणामिनित्यत्वं व्यभिचिनन्ति— अनाशिन इति ।
तस्य प्रत्यक्षाविविधत्वमाह— अप्रमेयस्येति । प्रसादस्य
प्रसादित्यतिरेकेणानिरूपणाच्च तत्तत्तना देहादभावे सम्बन्ध-
सिद्धिरित्यभिगन्वायोक्तं— विरेकिभिरिति । शरीरादन्त-
वत्त्वेऽपि प्रवाह्यरूपेणाऽऽत्मनस्तत्त्वव्यवस्थानन्तरस्वमासृष्ट्या-
ऽऽह— नित्यस्येति । नित्यत्वस्य द्वैविध्यसिद्धये नाशदेवित्य-
प्रतिज्ञा प्रकटयति— यथेत्यादिना । नामस्य निरवरोध-
त्वेन सावरोधत्वेन च सिद्धे देवित्ये कस्मिन्माह— तत्रेति ।
पदस्यैकाग्र्यत्वाच्च निरस्यति— नित्यस्येत्यादिना ।
वितोषाभ्यां बृहत्स्फुटित्वव्याप्तमनो विवक्षितमित्यर्थः ।
अन्तवत्त्वितोषव्याप्तमात्रेण वित्तमिति त्वमन्तवत्त्वमात्रेण
तस्य निवृत्तागमिमादृष्ट्याऽऽह— अन्यथेति ।

१ शां. भा.—ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते. प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्, न, आत्मनः स्मृतःसिद्धत्वात् । सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्तोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वं 'इयं अहं' इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं अतद्वर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यं आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अत्रातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—'यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' [वृ. उ. ३. ४. १] इति । यस्मात् एवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् पुद्ध्यस्व, युद्धात् उपगमं मा कार्षीः इत्यर्थः । न हि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव हि असौ शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'पुद्ध्यस्व' इति अनुवादमात्रं, न विधिः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—ओषनिपद्व्यविशेषणमाधिन्याप्रमेयत्वमाश्लिषति—नन्विति । इत्याह—अतमेतत्त्वमिदं—प्रत्यक्षादिनैति । तेन चाऽऽत्मप्रत्ययपेक्षया पूर्वावस्थादामात्मनः परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञाद्वयसम्भवाद्, 'अज्ञातज्ञापक प्रमाण' इति च प्रमाणत्वमुक्तमित्यर्थः । 'एतदप्रमेयम्' [वृ. उ. ४. ४. १०] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति—नेत्यादिना । कथं मानमनपेक्षयाऽऽत्मनः सिद्धत्वमित्याशङ्क्योक्तं विप्रोक्ति—सिद्धे हीति । प्रमित्तो प्रमेयमिति शेषः । तदेव व्यतिरिक्तमुक्तेन विषययति—न हीति । आत्मनः सर्वलोकाप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन् प्रमाणमन्वेषणीयमित्याह—न ह्यारमेति । प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात् तत्र चाज्ञातया व्यवहारं सम्भवान् तत्प्रामाण्यस्य च व्यावहारिकत्वात् विविधे तत्प्रमाणावपि केवलं तदप्रवृत्तेः यद्यपि नाऽऽत्मनि तत्प्रामाण्यं, तथापि तद्विद्वत्पुण्या साक्षरम्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यम्भाविनी त्याहृयाऽऽह—शास्त्रं त्विति । साक्षेण प्रत्यग्भूते ऋषिणि प्रतिपादित प्रमाणादिविभागस्य व्यावृत्तत्वाद्युक्तमस्यान्त्यत्वम्, अरोहयत्यया निर्दोषकाश्रम्य प्रामाण्यमित्यर्थः । तथापि कथमस्य प्रत्यगात्मनि प्रामाण्यं ? तस्य स्वतस्सिद्धत्वेनाविषयस्वात् अज्ञातज्ञापनायोमादित्याशङ्क्य स्वतो भागेऽपि प्रतीको 'मनुजोऽहं कर्ताहं' इत्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादी नामतद्वर्माणांभ्यारापेक्षयाऽऽत्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रविषय

कर्तृत्वेनाऽऽत्मनो विषयत्वमनापेक्षं शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते, 'सिद्धं तु निवर्तकत्वात्' [वृ. उ. ३. ४. १] इति न्यायादित्याह—अतद्वर्मेति । घटादाविव स्फुरणातिशयजनकत्वेन किमिलात्मनि शास्त्रप्रामाण्यं नेष्टमिलाशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषादिति त्वयाऽऽह—न त्विति । प्रमाणात्मनो मानापेक्षामन्तरणं स्वतस्स्फुरणे प्रमाणमाह—तथा चेति । साक्षादन्यापेक्षामन्तरणं अपरोक्षादपरोक्षस्फुरणात्मकं यत्प्रमाणं न च तस्याऽऽत्मनोऽन्त्यन्तरत्वं सर्वान्व्यन्तरत्वेन सर्ववस्तुसारत्वात्तस्मात्तत्त्वं व्याप्यत्वेति योजना । अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वं प्रतिपाद्य, कस्मिन् निगमयति—यस्मादिति । वेदादेरवस्तुत्वादात्मनश्चैकस्वरत्वाद्युद्धे स्वधर्मं प्रवृत्तस्यापि तत्र न हिंसादिदोषसम्भावनेत्याह—तस्मादिति । स्वधर्मनिष्ठति ह्युनिषेधे तात्पर्यं दर्शयति—युद्धादिति । आत्मनो नित्यत्वादित्यस्वरूपमुपपाद्य युद्धकर्तव्यत्वविधानात् हानकर्मसमुपपाद्योऽत्र भातीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । युद्ध इति । कथं तावत्कर्तव्यत्वविधिरेतौत्याशङ्क्याऽऽह—युद्ध इति । कथं तर्हि 'कथं भीष्ममह' [१४] इत्याद्युद्धेनस्य युद्धोपरमपरवचनम् ? इति तत्राऽऽह—श्रीफेति । यदि स्वतो युद्धे प्रवृत्तिस्तर्हि भगवद्वचनस्य का गतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । भगवद्वचनस्य प्रतिबन्धनिवर्तकत्वे सत्यनुप्रवृत्ते स्वाभाविकत्वे कथितमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—देहानां तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—'दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरेणः कर्मफलमोघार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः "पुण्यः पुण्येन" [वृ. उ. ४।४।५] इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मासमानविनाशिनः ।

४ घं ता च.—'नाम' इतिप्रतिज्ञावश्यादपवादकनयो-
रलोभमवधारयति—देहानामिति । अवधारणेन स्वभाव-
सम्भवेन च अज्ञातज्ञापकं अन्त्यं गृह्यते । 'अन्तवन्त' इति
शब्दस्य ह्यवस्थायां समग्रं धर्मप्रतिपादकमेव दृष्टव्यं
इति—दिह उपचये इति । उपचयस्या साधकत्वा-
दर्थः । उपचये अन्तः प्रवृत्तिरुक्तं, दानं इत्युक्ति-
रनन्तर इति भावः । शब्दप्रतिज्ञां प्रतिपादयदोपचयेमाह—

विनाशस्वभावा इति । नात्र निरूपणापेक्षया दशासंशया वा
निर्णयपरिमाणद्विस्तो विवक्षितः । मनुश्च नित्ययोगादि-
विषय इत्यर्थः । व्यामिश्रतात्वाद्—उपचययति । पुक्ति-
द्वयातिशयाच्च शरीरस्य विनाशस्वभावतामुपादयतोऽस्याह—
नित्यस्येति । 'नित्यस्य, शरीरेण' इति पदद्वयसंज्ञिते धृति-
तत्त्वात्परम् । कथं वेदका इत्याकाहा प्रत्ययति—धर्मैर्यादिना ।
शरीरेण शरीरनिर्णयनं यस्या च शरीरस्य सम्बन्धस्य कारण-

त्यो हेतु प्रकृतोपयोगार्हति । ईश्वरादिशरीराणामर्माधी
नत्वात्तद्वचनेर्देशम् ' इमे ' इति निर्देशवृत्तिमुक्तम्—
भूतसङ्घातरूपा इति । अनेभूतसङ्घातात्मकत्वमपि अनि-
त्यत्वे हेतु । कर्मावसानविनाशिन इति शरीरस्य
निर्वानफलम् । विधारणादि शरीरम् । वैधित्यवस्थितवद्देहा

नामुत्पत्तिविनाशो द्वयप्यभिधीयते । येष कर्माधीनेत्यपि
मानुष्यम्, तैरप्यर्थात्कर्मावसान विनाशोऽप्युक्त एव स्यादिति
भाव । एष च ' इमे दहा शरीरिण ' इति पदत्रयेण
सङ्घि भूतसङ्घातमन्वयसाम्यवत्कर्मप्रभोगार्थत्वरूप शरीरा-
नित्यत्व हेतुप्रयुक्तम् ।

३ रा. भा.—आत्मा त्वविनाशी, कुतः ? अप्रमेयत्वात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपितु
प्रमातृतया । तथा च वक्ष्यते—' एतद्यो वेत्ति तं ग्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ' [१३१] इति ।
न चानेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे ' अहमिदं जानामि ' इति देहस्य चान्यस्य च
प्रमातृत्वैकरूपेणोपलभ्येः ।

४ वे ता. चं—अनाशिनीऽप्रमेयस्येति पदद्वय-
मात्रमित्यव्याख्यसाध्यसम्भावनात्तदुपरतया व्याख्याति—
आत्मा शिवः । नित्यत्वस्य नाशानर्हत्वेन स्थिरीकरणेन
' नित्यस्य ' ' अनाशिन ' इत्यनयोपपत्तिर्ह्येव, स्थूलसूक्ष्म
नाशविहासिप्रयाहा । अस्मिन् हेतु, आत्मनोऽप्यस्मत्पि
कान्ते प्रमाविषयत्वादित्याह—न ह्यात्मेति । प्रमेयत्व
पर्युदास प्रमेयत्वैकभावशरीरादिब्रह्मावर्तनमुत्तम प्रमातृत्वपर्य
वसित, ननोऽन सदन्यवर्तितत्वात् । एवमेव हि क्षेत्रज्ञेन प्रयो
षिकेव वक्ष्यत इत्याह—तथाचेति । एतेन ज्ञानाविषयत्व-
मात्र व्यावृत्तिरिति । प्रमेयत्व चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् ।
तद्व्यतिरेक्य पूर्वोक्तपर्यवसितभोग्यत्वरूपेणुपगतिरप्युपल-
भ्यते । तत्त्वत्वात् पूर्वोक्तैवन्तद्व्यव्यतिरेक
स्यापि प्रदर्शनाम इति मत्वा तयोरपि व्यतिरेकमाह—न
खेलादिना । सावयवत्वे योग्यानुपलब्धमाह—सर्वत्रेति ।
सर्वत्रोऽप्य दहाशक्तात्स्वपर । तेनाप्येवमात्मन ' पाठ
मे वेदना, शिरसि मे सुखम् इत्यादिषु सुखं जनिमित्ततदवय
वसङ्घिन्वयवहारदद्यामापि निरवयवैक्यफलः । यदा
देवादिरूपेण विचित्रप्रकारवन्तस्तु देहेषु कश्चिदपि देहे देहिना
सावयवत्व नोपपत्तिरिति । अहमित्यवयवत्वमेव स्मिन्
वैद्विभिमन्तुलात्मन एकत्व सूचयति । यस्यात्मा सावयव
स्यात्, तदावयवीति कदाचिदुपलभ्येत, प्रत्येक तदवयवाना
मपि चैतन्यस्यैवदद्यात्पुण्यमनीकत्वात् । सावयवत्व ह्यवयव
सङ्घातरूपोऽवयवित्वो वा स्यात्, उभयथाप्यवयवगतविशेष
पुण्यमन्तरेण न तत्र विशेषपुण्यसिद्धिः । किन्नादिष्वपि हि
प्रत्येकमसिद्धापि मद्वाक्ति पाकविशेषाद्विशेषादि-
व्यत्यक्त जायते । शस्त्रापर्यन्तयो यत्कञ्चपि विशेषपुणे
ष्वपि नियमो दुरलभः । ज्ञानद्वन्द्वप्रपञ्चेऽप्येवमेव निजसम
सुदाये सप्रभत्वायोगवत् । एष च सति समावयवकरिम्न

हे मिय कर्मासुख्यनिप्रशानुप्रहावयोऽनुपलभ्येरन् । तनु-
दायावयविनोधाविनीधायमवयवव्यतिरिक्तयोर्भावादवयव
नामेवातुभविक्तुव स्यात् । तथा सति पाण्यावयवच्छिन्नात्मा
वयवानुसृ तदनुषोऽवयवो न प्रतिसन्दधोतेति ' दक्षिणदृष्टेते
मयैव स्पृष्ट वामहस्तेन पुन स्पृशामि इत्यादिप्रतिसन्धानं न
स्यात् । न चात्मावयवानामाश्रितरसश्चासत्तदुपपत्ति आत्मन
च्युपपन्नकल्पत्वप्रसङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । न
च वज्रादिषु मृगमदवासेनाशान्यवासनासङ्क्रम, मानाशुभस्य
गर्मस्वेनापि स्वरूपप्रसङ्गात् । न च भेदाभेदात्सर्वोपपत्ति,
तस्यैव व्याप्यतादितुस्यत्वस्य क्षारीरकभाष्यादितु प्रपञ्चि-
तत्वात् । तदेवम् ' अहम् इत्येकत्वेनोपपन्नो निरवयवत्व-
मन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थाद्विहेत्रिप्रचणानामप्यात्मरस
निरस्त वेदितव्यम् । तथाहि—न हि पाण्याधारवधोऽवयव
व्यसित सत्कार्यैवावस्थापनात् । न च पाण्यादय एवात्मान,
प्रत्येकमदन्तवावभावात् अविवादनियमासम्भवात् । न तान
पस्त्वोपपन्नोपकारकमावाभिमान सुवच । अत एव च न
तत्तदुपलभ्य । एवमिन्द्रियमगे प्रपञ्चक्यसङ्घातेऽपि—इति ।

देहस्य चान्यस्य चेति । यद्विज्ञेनादितुस्यो ' ममेदा ' इति
देहस्येदद्विज्ञे । ' स्पृष्टोऽहम् ' इत्यादिक तु प्रमुदस्यापृभ
क्विसिद्धेरप्रमुदस्य तु प्रस्येति न कश्चिदोप इति भाव ।
प्रमातृतयति । विमर्शदद्याय प्रमेयस्याप्यात्मन प्रमातृत्वे
नैव हि सवदा विषयग्रहणेलाभा स्फुरणम् । ' अगातिपम् '
इत्यवमादिरूपेण अन्यदापि प्रमातृत्व पराग्रम् । आत्मग्रहणे
ऽपि ' मा जानामि ' इति प्रमातृत्वमपि मन्त्रितमेवेति गान ।
एकरूपेणेति । सावयवत्व कस्यचिदवयवरस्य कदाचित्प्रमा
तृत्वेऽप्येवात्माप्रमातृत्वेन स्फुरण स्यात् । न यनेकेषा चेतता
नामवयवाना प्रमातरस्योपपत्तिरनियमोऽन्येति भाव ।

३ रा. भा.—न च देहादेरिव प्रदेक्षमेदे प्रमातुराकारमेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन अनु-
पचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्याएकत्वाच्च आत्मा नित्यः । देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः
कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

८ वे ता. च—अथ पूर्वोक्तमेव मुखमेदेन साधयन् । विधातोयसङ्घातमन्तरे योग्यानुपलब्धिं चाह—नचेति ।

पाथमौतिकेषु दहादिषु तत्तद्भूतामृतत्वमवयवमादौ तत्तद्व-
प्रयुक्तानामेद उपपन्नत्वं नैव प्रमातृत्वं । तथा च ध्रुयते—

“कृत्स्नः प्रज्ञानयन एव” [बु. उप. ४।५।१३] इत्यादि । यद्वा आकारमेव इति पाणिपादादिसिद्धिष्वेतेषां विवक्षितः । तदेवमारमनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येकं हेतुवृत्त्युपपत्त्येकद्वयमिदं मुख्यप्रणाय सङ्कल्प्य दर्शयति—अत इति । एकस्वरूपत्वेन अभूतमहातात्मकत्वादित्यर्थः । अनुपपत्त्यात्मकत्वात् निरवयवत्वादित्यर्थः । नन्विदमखिलमपि हेतुजातमनुपायम् ; तथा हि—तत्रासङ्गातस्वरूपस्य निरवयवत्वस्य न स्वरसादिभिर्महेशादिभिर्भानैकान्त्यम्, प्रमातृत्वं च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् असाधारणानैकान्त्यम्, सङ्कल्पपञ्चविधव्यावृत्तेः । तत्र चेश्वरादेरपि पक्षीकां भागासिद्धिः । यदि प्रमाधयत्वमात्रं विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमाणपक्षीकरणे पूर्ववत्साधारण्यम् । जीवमात्रं पक्षीकां त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि हठाभ्युपगममाभावात्सिद्धिः । इदं सन्निदग्गसाध्यैकत्वादिविशेषः । व्यापकत्वं च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्येकं क्षेत्रज्ञानामगूना तदभावात्, ईश्वरपेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शस्त्राकाशादिभिरेवानैकान्त्यम् । शरीरानित्यत्वसाधकं सावयवत्वमपीश्वरदिव्यविग्रहामरणायुवादि विशेषः, एव कर्मफलभोगार्थत्वं च । यदि तदेतत्तुल्यं, तदैश्वरीयस्वरूपादिभिः पूर्ववदनैकान्त्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नत्वम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमात्रेण व्याप्तिरिति । सङ्गातस्वरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्त्यम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वापेक्षया तदा त्वसिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पवेतादिभिर्गोच्यते । अप्रसिद्धत्वं च हेतोः दुर्ज्ञेयमपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदैश्वर्याप्यैर्जीवादिव्यमङ्गलविग्रहादिभिरेवानैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति विशेष्यते, तदा नित्यसुरिष्विषमविशेषादिभिः प्रकृत्यादिभिश्च प्राप्तप्रमिचारः । एतेन क्षेत्रज्ञव्याप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्यापकत्वं विवक्षितम्, तदाणिमाद्यैर्गर्भवोऽपि प्रकृत्यादिभिरेव स्वरूपासिद्धिः, तच्छरीराणां शिलासुखमवनयिष्यमानादेरपि योग्यत्वात्—इति ।

अत्रोच्यते—असङ्गातत्वनिरवयवत्वयोस्तावत् अर्जुनादि-सुदृढापातकृतया प्रस्तुतशस्त्राभ्यासधीनविनाशनिश्चिती । साध्यत्वाम महदादिभिरेवानैकान्त्यम् । द्रव्यत्वेन विशेषणसाध्यत्वादित्यस्यापि दामिरेकान्त्यम् । एवं प्रत्यक्षादिसिद्धानाशङ्कनियेषे महदादिवैकैवल्यमीश्वरसङ्ख्यादिना नाशं ज्ञेयम्, तदपि भुवि प्रतिपिन्येतेति भावः । प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वप्रमोदत्वमित्येषामगूनालुप्यतिपर्यवगितत्वाद्-नुपपन्नस्य च निरन्तरेण व्याप्तिरिति आत्मस्वरूपानुपपत्तेरपि साध्यसिद्धिरात्र कथितेयः । प्रमाधयत्वमात्रस्य हेतुत्वे त्वोपयोगे इत्यत्र । तत्र साध्यमन्वेदो “न त्वेवाहम्” [२।१३] इत्यस्य व्याख्यानद्वाराया निराहृतः । व्यापकत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमस्य व्याख्यानप्रकारेण शस्त्रादिविषयतया पठितव्य इति न तथापि दोषः । शरीरानित्यत्वमप्यनेन च “सर्वव्याप्यमनुपायम्” इत्यत्रोक्तं सिद्धिं विनाशाय व्याप्ति

चारः । एतदर्थं हि “इमे देहाः” इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थमुत्पन्नत्वमेव, न च व्यर्थविशेषणम्, सुकालज्ञानविकासस्य व्यवच्छेद्यत्वात् । न हि सोऽनुपपत्तिः, प्राग्भावात् । निरुते प्रतिबन्धके कर्णनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तिरमात्रेण हि स्वाभाविकमुच्यते; न त्वनुपपत्तयेन । “दोषप्रहणाय ज्ञानमात्मनः विद्यते तथा । प्रकाशयन्ते न जनयन्ते नित्या एवात्मनो हि ते” [वि. ध. १०४।५६] इत्यादिकं त्वनोवादिस्वरूपस्यानुपपन्नतामाह, ॥ तद्विज्ञासस्य । अथवाऽवस्थास्वरूपत्वेन तस्योत्पत्तत्वं नाम पृथक्विचिन्त्यताम् । तदवस्थावरित्यव्यवच्छेदाय विशेषण स्यात् । अस्तु वा विशेषणैरेष्यम् ; तथाप्युत्पन्नत्वमात्रेणानित्यत्वं तावत्सिद्धम्, अशातोत्पत्तिरपि केषुचिच्छरीरेषु हेतुसिद्धिश्चाप्यपरिहारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावसानविनाशित्वस्य वा साध्यत्वात् तौचित्याय चेदं विशेषणं सार्धम् । साध्यत्वं व्याप्यत्वं च शस्त्रापेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वमिति न कथितेयः । ननु यो यथाप्यः स तदधीनविनाश इति न व्याप्तिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुण्यकालादिभिरेवानैकान्त्यादिति चेत्, न; योग्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वरनित्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्निवृत्त्यत्वं, अन्यथा यदीश्वरो जीवादिवस्वरूपमपि सज्जिहीषेत्, कदास्य शासिता । तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैस्तदधीनतासरादितैः शरीरादिभिर्मन्त्रिभिरिति चेत्, न, तेषामपि तत्रादयस्त्वयोग्यत्वात् । तत्राशक्तैश्चरस्तु न तत्र जीवादीभ्युपकरणीकरोतीति विशेषः । तत्तथैवं प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राधीनविनाशयोग्यं, तथाप्यत्वात् । यत् यथायं तत्तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यद्वा त्रिष्टु सामान्यव्याप्तिः, शस्त्रादिनादयस्त्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव न हेतुः । यच्छस्त्रादिव्याप्यं तच्छस्त्रादिनादयम्, यथा कदलीकाण्डरीति । ॥ चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यं, सूक्ष्मत्वे सत्पुनः प्रवेशस्य विवक्षितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्र यत्प्रतिहन्यते, तत्राप्रतिहतत्वं तत्र सूक्ष्मत्वमिति निष्कर्षात् । योगिप्रवृत्तिः शरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निर्हृतम् । अतस्तदधीनतासाधना । शस्त्रापेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्नैकमिचारः । ततोऽपि सूक्ष्मवरीश्वरसङ्ख्यात्वं इत्यादिभिस्तु तत्रायः । एतेन शस्त्रावादिप्रतिबन्धकौपयायुगैरिति शरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औपधादिभिस्तत्र प्रवेदाप्रतिबन्धात् । तस्मात्सिद्धमप्यत्रापि हेतवोऽदिति वञ्चयितुः—इति ।

ननु—विमर्शमिदं लोकमिदं शरीरानित्यत्वं प्रसाध्यते । केषुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव नाशो दृश्यते । अविनश्येयं भीष्मादियैर्गोच्यमपि सत्तत्त्वतया नाशित्वं निश्चितमेव । अन्यथा शस्त्रप्रति शस्त्रादिमपि न प्रदीयेत । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिकं न निवारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य साम्प्रतिकत्वात्सिद्धिरेव न न्यायापेक्षाभिरर्थकमिदं सावयवत्वादानुमानचतुष्टयम्—इति । अत्रोच्यते—प्रथमं तावदात्मनित्यत्वानुमानानां यच्छस्त्रादीनां विनाशम्, तत्र यावदर्थं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्

नान्येक प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोर्विक्रमप्रपञ्चनेन भेद-
स्थापनं द्वितीयम् । शस्त्रादिनिवारणसाधनसेवादिभिर्नित्यत्वं
मपि किं सम्भवेदिति सन्देहापकरणं तृतीयम् । एवं देहाना-
नाशतश्चेत्योरपरम्यापितव्यप्रतिपादनेन स्वदेहवैराग्यजननं चतु-
र्थम् । परदेहेषु च स्वत्यैकस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमान्निरसनेन वक्ष्य-

माणप्रकारेण स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानशाल्यं पञ्चमम् । नाशहेतौ
सत्यवत्यं नश्यतीति प्रतिपादनात् पञ्चमिसन्धिरेद्विषयान्ति-
ष्ठानादिनाऽत्यन्तनाशस्यापि सम्भावनाद्योतनं षष्ठम् । तद्वत्स्व-
भावत्वादयोऽन्यथायत्नं सप्तमम् । शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्य-
मित्यष्टमम् । एवं यथोचितमग्न्यदपि भाव्यम्— इति ।

३ रा. भा.—तस्माद्देहस्य विनाशश्चभावत्वादात्मनो नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोक-
स्थानमिति शङ्खापादादिरूपस्पर्शानवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये
अनभिसंहितफलं युद्धाल्ख्यं कर्मारभश्च ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तस्माद्युध्यस्व भारत’ [२१८] इत्यन तस्मादित्यस्य व्याख्यात देहस्येत्यादि न शोकस्थानमित्यन्तम् । ‘मानाम्पशास्तु’ [२१९] इत्यादिक्लोकद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वसितिभारूपपरिकरेणामृतत्वरूपकसेन च पुरयन्नाह—शास्त्रेति । अन परगतान् प्रति शोचत स्वयताभिधान ममोद्घाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःखं सञ्जाते । तथा यत्कष्टमुत्पन्नप्रतिगतमपि सोद्ध्य-

५ आ. मा. भा.— भवतु देहस्यापि कस्यचिन्नित्यवमिति, नेत्याह— अन्तवन्त इति । अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिविम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह— नित्यस्य शरीरिण इति । ईश्वरस्यावृत्तये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह— अनाशिन इति । कुतः ? अप्रमेयेश्वरसरूपत्वाद् । ननुपाधिविम्ब-सन्निध्यनाशे प्रतिविम्बनाशः, सति च प्रदर्शके । स्वयमेवात्र प्रदर्शकः, चित्त्वाद् नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति । 'प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिविम्बकः' इति भगवद्बचनात् ॥ १८ ॥

इत्यत आह— भवत्विति । आत्मनित्यस्वाप्नमानस्य प्रतिपक्षं
बभूव स्वप्नमिश्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगच्छन् दृढीकृतं वा
पूर्वपक्षिणा दृढस्यापि कस्यचित्प्रत्यक्षं भवतु विमितिं कृष्टे (सति)
नेत्यहेत्यर्थः । सिद्धार्थतापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम् । नन्व-
त्प्रसङ्गोऽयं कस्मान्न भवति ? कस्यचिदिनि विवेचनवैयर्थ्य-
प्रसङ्गः । नित्यस्यैत्यामनिरयार्थं पुनः कस्मादुक्तं इत्यत
आह— अस्त्यिति । एवं दृढानिरयत्वं सिद्धान्तितोऽपि सिद्ध
कृत्वा तर्हि प्रतिनिव्यस्यात्मनः उपाधेर्दृढस्य नाशान्नाशोऽस्तु
दर्शनादान्मुक्त्वपि निवृत्तश्चेवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽस्मिद्वि-
तत्प्रतिपेयादेरमाहेत्यर्थः । अनेन तत्पाऽप्यात्मा नित्य इति
वक्तव्यवृत्तिः सूचिता । अनुवादः श्रयेज्जनाभावात् ये दृढा
अनित्या न तेषामुपाधिस्तम् । यस्याऽपाधित्वं नामावनिष्टा
इति भावः । तद्विदमुक्तं श्मे इति । व्यक्तीकरिष्यते नैतत् ।
ननु शरीरिणो दृढा इति व्यर्थम्, अशरीरस्य दृढभावादित्यत
आह— शरीरिण इति । नित्यस्य दृढा अन्तवन्त इत्युच्य
माने ईश्वरदृढस्याप्य तवेव प्रसज्यते, तद्व्याप्यर्थं
'शरीरिणः' इति विवेचनम् । 'अनुब्रज्युशरीरिणः'
[अमर १।४।२०] इत्यभिधानाच्छरीरिणस्तस्य जीवे श्रयिष्ठे ।
तथापि 'अनादिन' इति पुनरुक्तिरिति । अयं चेन्नित्यपरिहाराय
'विनाशिन' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति, तदस्त्व, 'अन्तवन्त'

इत्यनेन पुनरुचितादवस्थत्वाद् । कथञ्चित्समाधानेऽभ्यन्तरा-
तत्त्वम् । विमर्शभाषणटेनेत्याशयानाह— नचेति । उपाधि-
नामेव नाशामयेऽपि उपाधिविषयसन्निधानान्नितिसत्प्रतिविम्ब-
स्यात्मनो नाशो भविष्यति । न चाभिद्धि शङ्का । परिच्छिन्न
स्यैव प्रतिबिम्बग्रन्थे सन्निधिनस्तत्राद्यादिति पुन प्रतिप-
क्षिते तत्प्रतिषेधाद्येवमित भावः । अग्रमेत्यस्येत्येतदस्मभ्य-
विशेषणम् । व्यर्थं चेत्तत्तत्तत्कर्त्तव्यामाशङ्का दशीयित्वा
व्याचष्टे— कुत इति । न हि प्रतिपक्षो बाह्यमणेन निषेद्धं
शक्यते इति भावः । अग्रमेत्येत्थेन प्रतिषेहेतोरसिद्धिमाचष्टे ।
नायमात्मा घटाच्च कस्यचित्प्रतिबिम्बः किन्त्वौघरस्य ।
स चाग्रमेव सर्वगत इति कथं तस्योपाधिभिन्नमिहा इति ।
ननु कथमिदं लभ्यते अतद्वारेव सामानाधिकरण्यं सात्त्विक गमय-
तीति प्रसिद्धमेव, न च सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवात्, तदधीन
सात्त्विकस्य प्रतिबिम्बत्वाद्, यदिदमुक्तं सत्प्रवृत्तादिति ।

ननु वचन्य सर्वमुक्तोपसंहारः प्रियते, तर्हि मामन्वित्य-
त्वविषये सर्वशोद्धोदारे जातो नैव 'तत्सामुद्भूतस्व' इत्युपस-
ह्रियत इत्यतो जात इत्याह— योहति । उपाविधिष्ववधिष्य
नाशे प्रदर्शकं भादये उपायौ विष्वे चान्वनेतं सति प्रतिविष्व
नाशो न लुप्ति उपपादितश्चान् नयसाम्भार इति भाव ।
ननु विनाशिनो देहानामप्यनुपाधिकत्वात्कोऽन्योपाविरत्यत
भाद—स्वयमिति । उपाध्यायमिमांसावो विशेषलमेति भाव ।

लोकेऽष्टमिदं कथमज्ञीकार्थमित्यत आह—चित्त्वाटिति । त्वत् आह—प्रतिपत्ताविति । प्राप्तौ सखा कुतस्तिष्ठतीति जडव्ययावद्वस्तुभावितास्त्वेवं भेदाभेदो । चित्स्वरूपे तु यावद्वस्तुभावितादभेद एवेति भावः । स्वस्वैवोपाधिर्वे मुचा वात्मनिवृत्तिरित्याह । उपाधिरित्यलक्षणत्वान्मुकैरित्यत आह—नित्य इति । द्विविध उपाधिरात्मनः नित्योऽनित्यश्च तत्र नित्यस्यावस्थानं, अन्यस्य निवृत्तिमुक्ताविति कुत एतदिदं

७ ह. पै. भा.— किं पुनस्तदसत्, यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति इत्युच्यते—अन्तो नाशो विद्यते येषां तेऽस्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणाद्विच्छिद्यते स तस्यान्तः, तथेमे देहाः स्वप्नमायालब्धदेहादिवदन्तवन्तः । नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ताः, पण्डितैर्ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । अप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेदस्य, न त्वात्मा परिच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—“यत्साक्षादपरोक्षब्रह्म य आत्मा” [बृहदा. ३।४।१] इति । यस्मादेवं नित्यः सन्नविच्छेद्यश्चाऽऽत्मा तस्माद्युष्यन्, तदुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एवासौ मोहप्रतिबन्धतस्तूष्णीमास्ते, तस्य प्रतिबन्धापनयनं भगवता क्रियते, तस्माद्युष्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥१८॥

८ पै. प्र गि—एव ‘अशोष्यान्वशोचस्त्वम्’ [२।११] इति प्राथमिकश्लोके भीष्माद्यात्मनां वा शोचापत्तत्वादीपदेहानां येति विकल्प ‘न खेषाहम्’ [२।१२] इत्यादिभिः पञ्चभिराद्यः पक्षो निरस्तः । इदानीं द्वितीयपक्षं निराचिकीर्तय, तत्रापि देहनिमित्तं शोक इति वदता वक्तव्यं किं भीष्मादिदेहा मया न निहन्म्यते चेत्, निश्चा एवावतिष्ठेत् शिष्यमित्राद्यः, किं वा स्वतो नश्वरस्वभावा एव ते, तथापि मत्तो न नश्येयु इति विकल्पं क्रमेण निराकरोति—इमे देहा अन्तवन्त इति प्रथमं सम्बन्धः । इमेऽन्तवन्त इति प्रत्यक्षनिर्वचनं । तथा च देहानां विनाशित्वभावत्व प्रत्यक्षेणैव सिद्धमिति न हतित्यत्यन्तदुःखकांश्च हृष्यते । ननु देहानामिव देहिनोऽपि नाशः प्रत्यक्षेणैव सिद्धः देवदत्तो नष्ट इति प्रतीतिः, मत्तश्चात्मनोऽपि नित्यत्व न स्यादित्याहुः, देहतादात्म्याभ्यासात्प्रत्यक्षमनो देहादुपगम्यते चेत् देहानां तात्त्विकेण देहिनामास्य प्रत्यक्षमसिद्धमिति नास्मन्नित्यहं इति । तथा च श्रुतिः—“जीवापत काय किं न शरीरं श्रियते न जीवो श्रियते” [छ उ ३।१।१३] इतीत्येव ‘देहिनोऽस्मि न्यया देहे’ [२।१३] इत्यत्र प्रतिपादित स्मारयति—नित्यस्येति । नित्यस्य दृष्टिर्न आत्मनः सम्बन्धिर्न इमं देहा भिन्नत्वं इति श्रुत्यां आह इति योजना । श्रुत्यनुमाहकं तर्ह्येवमिति—अनाशिनोऽप्रमेयस्यति । अधिष्ठानतत्परा मनिरभ्यस्य अपरिच्छिन्नस्य शेषस्य । अनेन ‘यद्यनित्यं आत्मा स्यादधिष्ठानतत्परा मनिरप्येवमिति विधिपरिच्छेदयोगी च शान्’ इति तत्रोक्तिर्न । अत्र च देहा इति बहुवचनान् शरीरिणो इत्येकरूपमात्रं प्रतिपादयामास्येदं इति मनः निरस्तम् ।

प्रभुमुद्वेगवत्प्रमाणम्—‘देहा इति बहुवचनात् शूलमृगमहाशयस्य पशोः पाशस्य च मर्त्यस्य देहा वृक्षस्य च, ते

च सर्वेऽप्येकस्यैव देहिनो देहा’ इति व्याचक्षुः, तथैव न्यम् ।

भीष्मादिदेहानां निमित्तकाऽनुनीयशोकनिरासार्थेऽस्ति अश्लोके अर्जुनविनाशव्यत्वेन प्रसक्तानां भीष्मादिपूतैर्हृत्स्वान्मयकोशानामेव ग्रहणमुचितम्, न तु यावन्मोक्षमनपातितया युद्धाविनाशस्याना तदीयसूक्ष्मैर्हृत्स्वानां प्राणमयमनोमयविशानमयसोशाना तदीयकारणदेहेरूपस्यानन्दमयकोशस्य वा ग्रहणम्, तेषामविनाशित्वेनाऽर्जुनस्य तत्राशयशून्यशोकप्रसक्तेः । न चायं श्लोको न भीष्मादिदेहशोकनिरासार्थः, किन्तु ‘ता सतो विद्यते भावः’ [२।१६] इत्येतद्विवरणार्थ इति व्याप्यम्, तथा सति ‘नासत’ इति श्लोकप्रथमपादविवरणरूपस्याप्यश्लोकस्य तत्पञ्चलोकीयद्वितीयपादविवरणरूपान् ‘अविनाशितु’ इति श्लोकार्थभावित्वोचित्येन तदनन्तरभाविनाशप्रसक्तेः कथञ्चित्दुष्यत्तावपि ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यत्र ‘असत विविधपरिच्छेदवत् कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता न विद्यते, इत्येवं भवद्विपर्ययत्वात्स्यापेक्षारहितम् श्लोकेऽनुपलभ्येन अस्य तद्विवरणरूपवायोगात् । न चात्र अन्तवन्तदस्तिविधपरिच्छेदवद्वाचीत्यस्य तद्विवरणरूपत्व कल्पयितुं शक्यम्, नित्यस्य शरीरिणः अन्तवन्तो देहा इति नियशदप्रतिबन्धित्वेन अन्तवन्तस्य कालपरिच्छेदरूपतासाम्प्रदायित्वान् । न च नित्यतादोऽपि त्रिविधपरिच्छेदराहित्यवाचीनि युष्यन्, अविनाशवाचिर्देवैव तस्य प्रविष्टे, “आकाशवन् वेदान्तं नित्य” [] “नित्यं विभु सर्वगतं सुमुखम्” [छ उ १।१।६] इत्यादिषु सर्वगतपद्वैयव्यापातात् । माय्याभिरावृत्तं प्रागेवोक्तं इत्याहं तावत् ।

एव भीष्मादिदेहनिमित्तकं शोक इति पक्षे किं तेषां देहाऽनुनीयमिति नित्यमात्रं नित्यं एव ह्युचित्यमात्रं चिदा नित्यं

नगरा अपि ते मत्तो न नश्येयुरिति विस्मय आचो निर-
स्त । इदानीं द्वितीयं निराह—तस्मान्नुभ्यस्वेति । १
भारतं भरतवत्प्रसूतं । तस्मात् भरतवत्प्रत्येकं महाक्षत्रिय-
त्वात् क्षत्रियं प्रति च युद्धस्य विहितत्वात् युध्यस्व अग्नीषोमी

यालम्भमिषं विहितं शत्रुविशमनख्यं युद्धं कुर्यात् । मन्त्रिभि-
रुत्तमेतं नश्यन्तीति युद्धप्रतिबन्धकं मोहं शोकं च मा कार्षी-
त्यर्थः । न अत्र युद्धं विधीयते, सामान्यवाद्यादेव तस्य
प्रासेरित्युपेक्षातत्प्रकरणे प्रपञ्चितत्वादिति ॥ १८ ॥

१७० त० दी०—उक्तं सर्वं निगमयति—अन्तरन्त इति । इमे देहा नित्यस्य शरीरिणोऽस्यान्तवन्तः
अनित्या कृतेऽप्युत्तरे जीवेऽपि उक्ताः । शस्त्रे अन्तश्चिदात्मा तु अविनाशी अप्रमेयत्वाद्माहृत्वादिति
युद्धस्य ॥ १८ ॥

१० पु अ त.—अनु देहादिनाशं प्रत्यक्षमनुभूयमानं
कित्य इत्याशङ्क्यामाह—अन्तवन्त इति । नित्यस्य जन्म
मरणश्रवणस्य शरीरिणो जीनस्य जीनभाजनाभिरापाप्तमाया
सम्बन्धिन इमे देहा लोकिका परिदृश्यमाना भीष्मादीनां
सर्वेषां धान्तरन्तः अन्तयुक्ता उक्ता इत्यर्थः । अनाजिनो
विनागर्हीनस्याप्रमेयस्योपायसहस्रेरपि प्रमाणमथोक्तस्य भगवतः

सम्बन्धिना शरीरिणो जीनस्य भगवदीयस्य आस्तु नान्तवन्त-
इत्यर्थः । सर्वमेवास्त्वन्तवत्सम्बन्धे तु पूर्वोक्तचनेतिरोधः स्यात् ।
अत एव तेषु भिन्नवचनार्थमेव 'इमे' इत्युक्तवान्मनु ।
तस्मादेतेषां मारणेन पापमम्भारता नास्तीति युद्धस्य युद्धं
इत्यर्थः । भारतेति सम्बोधनमुक्तवचनमिदमाचार्यः, यत्
सङ्कलोपनस्येभ्यः भूतभावाद्वाक्ये विश्वासो भवति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०—एव सत आत्मनो नित्यरूपमसौ देहादेरनित्यस्य चोक्तमुपमंहरन्नेनं युद्धाभिमुखं करोति—
अन्तवन्त इति । यद्यपि 'नासतो विद्यन् भावः' [२।१६] इत्यसत्ता दहाना कालत्रयेऽपि सत्त्वं नास्तीति
परमार्थदृष्टयोक्तं तथापि ता दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुत्पद्यमानस्य व्यवहारगमिषायेण निःशक्तित्व-
विभागमभिप्रेत्य देहानामन्तवत्त्वमुच्यते इति न दोषः । नित्यत्वं कालपरिच्छेद्यत्वं, तत्र व्यवहारे नभसोऽप्य-
स्तीत्यत उक्तमनाशिन इति । नाशं अदर्शने दहान् हि आकाश 'नभ आत्मनि लीयते' [३।११] इति
स्थिते । अयं तु न तथेत्यनाशी, सर्वदैव प्रकाशमान इत्यर्थः । एवमपि न घटादिव हृत्त्वत्येनेत्याह—अप्रमेयस्येति ।
तथा च श्रुतिरात्मनोऽप्रमेयत्वमाह—'एतदप्रमेयं ध्रुवम्' [चृ उ ४।१।२०] इति, अप्रमेयमित्यस्याप्रमेयमित्यर्थः ।
एतद्व्याख्यानं प्रमाणाप्रसाराज्ज्ञेयम् । तथा च श्रुतिः—'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयान्
विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' [चृ उ ४।१।१५] इति प्रसिद्धिसूत्रस्य प्रत्यागमत्वादेव । "यत्ताक्षादुपरोक्षा-
द्वक्ष य आत्मा सर्वान्तरः" [चृ उ ३।४।१] इति श्रुतेः । उक्तं च—'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाणासत्तयैव च ।
यत्प्रसादात्प्रसिद्धयति तदप्रमाणावना श्रुतं' इति । तस्माद्युद्धस्य भारत । भीष्मादिदेहानां मिथ्यात्वादि-
त्यत्राह स्वयमेव नष्टप्रायतया हननान्निरुद्धत्वा त्वया स्वयमो न नाशनीय इति भावः ॥ १८ ॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चेनं मन्यते हतम् ॥

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

*शाङ्कराचार्यसम्मतः पाठस्तु 'अभविता' इति, इत्येता गते तु 'भविता' इति ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

१ शां. भा.—शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न भर्तृकं, इत्येतस्य अर्थस्य
साक्षिभूते ऋचौ [कठ. २।१८।१९] आनिनाय भगवान् ॥ यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो
मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः मूर्खत्वं ते । कथम् ?—य एनं इति । य एनं
प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्च एनं अन्यो मन्यते हतं देहह-
न-

१ हन्ता चेन्नमन्यते हन्तुं हतवन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ [कठो. २-१९] गीताशास्त्रस्य
श्रुतिमूलकत्वे प्रमाणभूतोऽयं श्लोकः । अभिमन्य । न यथा—न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कृतधितं भूय कथितं । अजो
नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ [कठो. २-१८]

नेन 'हृतः अहम्' इति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञातवन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' 'हृतः अस्मि अहम्' इति देहहनेन आत्मानं अहमप्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयं आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अविनाशि तु तद्विद्धि' [२।१७] इत्यत्र पूर्वाधनं तत्पदार्थसमर्थनमुत्तरार्धेन निरीश्रवादस्य परिणामादस्य वा निराकरणमात्मनि जन्मादिप्रतिभानस्योपचारि कश्चिदप्रदर्शनार्थं 'अन्तवन्तः' [२।१८] इत्यादि वचनमिति केचित्, अस्तु नामायमपि पन्थाः, पूर्वोक्तस्य गीताशास्त्रार्थ-स्वोपदेशामानमूलर निराकर्तुं मन्त्रस्य भगवानानीतवानिति श्रोत्रद्वयस्य सन्नतिं दर्शयति— शोकमोहादिति । तत्र प्रथम-मन्त्रस्य सन्नतिमाह— यस्त्विति । प्रत्यक्षनिश्चयत्वादमुन्या

बुद्धेर्यथावमयुक्तमित्याक्षिपति— कथमिति । प्रत्यक्षस्याज्ञानं प्रभुतत्वेनाऽऽभासत्वात्तत्कृता बुद्धिर्न प्रमेति परिहरति— य एनमिति । "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्" [कठो २।१९] इत्याद्यामृचमर्थां दर्शयित्वा व्याचष्टे— य एनं प्रवृत्तमिति । हन्तां हतं वाऽऽत्मानं मन्यमानस्य कथमज्ञानमित्याशङ्क्याऽहं-हन्ताऽहमिति । हन्तृत्वादिज्ञानमज्ञानमित्यत्र हेतुमाह— यस्मादिति । आत्मनो हननं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वयोरभावे हेतुं दर्शयति— अविक्रियत्वादिति ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं अविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः— न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न त्रियते वा । वाशब्दः चार्थः । न त्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः सम्बद्ध्यते— न कदाचित् जायते, न कदाचित् त्रियते, इत्येवम् । यस्मात् अयं आत्मा भूत्वा भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् अभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न त्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स त्रियते इति उच्यते लोके । वाशब्दात् नशब्दाच्च अयं आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः पुनः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता स जायते इति उच्यते । नैवं आत्मा । अतो न जायते । यस्मात् एवं तस्मात् अजः । यस्मात् न त्रियते तस्मात् नित्यः च ।

२ आ. शां. व्या.— तदेव साधयितुं "न जायते त्रियते वा विपश्चित्" [कठो. २।१८] इत्यादिमन्त्रान्तरसमन्तारयति— कथमिति । सर्वविक्रियाराहित्यप्रदर्शनेन हेतुं विशदयन्मन्त्रमेव पठति— न जायत इति । जन्ममरणविक्रिया द्वयप्रतिषेधं साधयति— नायमिति । अयमात्मा भूत्वा नाभविता, न वाऽभूत्वा भूयो भवितेति योजना । न केवलं विक्रियाद्वयमेवात्र निषिध्यते, किन्तु सर्वमेव विक्रियाभात-मिव्याह— अज इति । वाच्यमयं युक्त्वा विवक्षितमर्थमाह— जनिलक्षणेति । विवक्षार्थेन व्यावर्तयति— वेति । निपत्रमपि निर्दिशति— नेत्यादिना । सम्बन्धमेवाभिनयति—

न कदाचिदिति । अन्यविक्रियाभावे हेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे— यस्मादिति । उक्तमेव व्यनक्ति— यो हीति । आत्मनि ॥ भूत्वा पुनरभवनाभावमाप्तिं मृत्युरित्यर्थः । आत्मनो जन्माभावेऽपि हेतुरिदं विवक्षितं इत्याह— या-शब्दादिति । अभूत्वेति कठेन बहवदिति व्यतिरेकोदाहरणम् । उक्तमेवार्थं साधयति— यो हीति । जन्माभावे तरपुर्विना-ऽस्तित्वविक्रियाऽपि नाऽऽत्मनोऽस्तीत्याह— यस्मादिति । प्राणवियोगात्सर्वमो मृत्येरगावे सावशेषनाशाभावविरवशेषनाशा-भावोऽपि सिध्यतीत्याह— यस्मादिति ।

१ शां. भा.— यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिपिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यमाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थैः प्रतिषेधः कर्तव्यः इति अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह— शाश्वतः इत्यादिना । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्यते । शब्दद्वयः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण; निरवयवत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयविपरीतापि दृढिलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्यते पुराणः इति । यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुराणि न एवेति पुराणः ; न वर्धते इत्यर्थः । तथा— न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । 'हन्तिः' अत्र विपरिणामार्थं द्रष्टव्यः; अपुनरुक्तार्थः ।

न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पदभावविकाराः लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिद्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' [कठो. १।२।१९] इति पूर्वण मन्त्रेणास्य सम्यन्धः ॥ २० ॥

२ आ. शां व्या.— ननु जन्ममरणोर्निषेधे तदन्तर्यामिनां विक्रियान्तराणामपि निषेधमिदं तन्निषेधार्थं न पृथक्प्रयतिनव्यमिति वचाऽऽह— यद्यपीति । स्वार्थैर्मध्यवर्तिविक्रियानि येषवाचकैरिति यावत् । आर्थिकेऽपि निषेधे निषेधस्य सिद्धता शब्दो निषेधो न पृथग्भवातिरिक्तत्वाद्वाऽऽह— अनुक्तानामिति । नित्यत्वादेन शाश्वतत्वात्स्य पौनस्त्यस्य पक्षिरव्याकरोति— शाश्वत इत्यादिना । अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्यादुणापचयतो वेति विकृत्य क्रमेण दूषयति— नेत्यादिना । पुराणपदस्यागतार्थस्य कथयति— अपक्षयेति । तदेव सुप्रयति— यो होति । 'न निषेधे वा' इत्यनेन चतुर्थपादस्य पौनस्त्यस्यासङ्गत्य व्याचष्टे— तथेत्यादिना । ननु हिंसायां हन्ति श्रूयते, तत्कथं विपरिणामो निषिद्यते ? नचाऽऽह— हन्तिरिति । हिंसार्थत्वसम्भवे क्रिमिध्ययान्तरं हन्तेरिष्यते ? वचाऽऽह— अपुनरुक्तताया इति । हिंसार्थत्वे श्रुतिनिषेधेन पौनस्त्यं स्यात्तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वेनेष्टव्यमित्यर्थः । 'पूर्वावस्थान्यागेनावस्थान्तराणोतिविपरिणामत' तदर्थेदेन हन्तिरिष्यते तदा निष्यन्नमर्थमाह— नेति । न जायत इत्यस्मिन्प्राथम्यसंहरति— अस्मिन्मिति । पण्णा विवाराणां मात्मानि प्रतिषेधे कल्लिमाह— सर्वेति । आत्मन गर्वविक्रियाराहित्यस्य क्रियायामतिशयमद्वयाऽऽह— यस्मादिति ॥२०॥

३ रा. भा.— य एनं उक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननहेतुं कमपि मन्यते, यथैनं केनापि हेतुना हतं मन्यते, तावुभौ न विजानीतः; उक्तहेतुभिरस्य नित्यत्वादेवायं हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते । हन्तिधातुरप्यात्मकर्मकः शरीरवियोगकरणवाची । "न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" ब्राह्मणो न हन्तव्यः' [क. सू. ८।२] इत्यादीन्यापि शास्त्राणि अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— अयं 'अविनाशि तु' [१।१०] इति श्लोकश्लोकः 'नैनं छिन्दन्ति' [१।२१] इति प्रपञ्चयिष्यमाणं सन्नादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययवेदिनित्यया द्रष्टव्यं— य एनमिति । सामानाधिकरण्यप्रमिति-रामायोक्तं— प्रतीति । 'हन्तारम्' इत्यस्य पुनरात्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'न कोकाव्ययनिष्ठासत्यैतृताम्' [अथा. २।२।१६९] इति ह्ययोगपट्टीनिषेधात् । हननहेतुमिति । प्रत्ययस्यान हेतुनामविवक्षेति भावः । 'न कश्चित्कर्तुमर्हति' [१।१७] इति पूर्वोक्तवत्तदर्थविवक्षया पुनरिक्तोपपत्तिरिति शाफनायोक्तम्— कमपीति । हेतुनादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हन्ता केनमन्यते' इत्यु हतवेनमन्यते इत्यु । उभौ तौ न विजानीतौ नार्थं हन्ति न हन्यते' [१।२।१९] इत्यस्य कव्यश्रीवाक्यस्योपपृष्टव्यस्य श्लोकः । तस्य च भावस्य सामानो हन्तृत्वहन्तव्यत्वात्निषेधार्थत्वं 'कर्ता शास्त्रार्थवाद' [म. सु. १।१।३३] इत्यधिकरणभाष्ये पूर्ववृत्तिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्तं 'हन्ता केनमन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वसामानः भूयत इत्येवमन्यत, तद्वत्तमनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते इति परिहृतम् । कथमनेन हन्तारमिन्त्यादिना स्वर्गसिद्धसामानाधिकरण्यादिभेदेन हननहेतु कमपीत्यप्यात्मस्य व्याख्यायते । उच्यते— न तावदत्र शरीरवन्मात्रविरोधः, एकाग्र्यः । अयं हि यस्य कस्यापि हेतोरानन्दनहेतुर्न नास्तीत्युक्तम्, तथा सन्त्यात्मनोऽप्यकामन्दनहेतुर्न नास्तीत्युक्तं भवति । एवं च न सामान्योक्तस्य बिरोधनिवृत्त्यादिना सम्युक्तस्य शरीरकं । न चात्र सामानाधिकरण्याभ्युपगमां. १९

यम्, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि फलितोक्तः । तत्र श्लोकेऽपि पदान्तरस्य योग्यमिदं सत्यन्ततयाऽऽद्याहारः । अत्र तु सामानाधिकरण्यादपि क्रियाकर्मणोराकाङ्क्षादिसतोः परस्परान्वय एव स्वारसिकः । सामान्यविषयत्वे च प्रकरणीयत्वम् । आत्मनो हन्तृत्वविषयस्वरूपविशेषोपसंहारस्तु 'वेदाविनाशिन' [१।२१] इति श्लोके अविध्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भित्तार्थत्वादिकमपि न दोषायेति सिद्धम् ।

प्रतिज्ञान्तरप्रमत्तदुदाहाराह— उक्तेरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्येणैवमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तते इति भावः । 'एनम्' इति पूर्ववाक्यात्तदुच्येत्युक्तम् । अतएव चेति । अयोग्यतया हेतुभावे तत्क्रियाविषयत्वरूपस्य कदापि इति भावः । 'अयं हननहेतुः, अयमात्मा' इत्युभयत्र अयमशब्दप्रयोगात्तन्नेणोपातिरिक्तोऽयं शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्यनयोर्विषयभेदात्कर्तृकमंगमर्षक इति भावः । कथं तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोगः । न हन्तो शरीरमात्रहन्तविषयः, मृतशरीरपातकेषु 'किन्तु मनुष्य' इत्यादिप्रयोगोपपत्त्येवमावात् । मनुष्यादिशब्दाभ्यामनपेक्षितता इति नः सिद्धान्तः । 'मा त्रिपासति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मधर्मैकत्वम् । अतो हिमाद्योग्येन एव हन्तपातो कर्मयुत । तथा सति 'नार्थं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुपमदन्नि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह— हन्तिधातुरिति । 'आत्मकर्मक' इत्यनेन शब्दाभ्युपगमः, न स्यात्कर्मकं एव स्वतो हन्तिधातुः, न तु तत्त्ववत्प्रत्युत्तिप्रत्यादकः किन्तु आत्मात् । एवं हि श्लोकवेदोः प्रयोगः । नारय न शरीरादिनिषेधेन चकम् । 'मुद प्राप्स्यसि' इति

चातुःशिष्यत इति भावः । एव लोभप्रयोगो निर्व्यूढः । “न हि स्यात्स्वर्गं भूतानि” इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः १। स चास्तु य कश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादन्वयः

इत्याशङ्क्याह—न हि स्यादिति । पराभिमतप्रक्रियोरुत्तराणां वादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरविधौ गतरूपस्य पशुशत्रुभक्ष-
तीनामपि हितमत्वेन हिंसात्वस्यैवाभावाद्भेदे भावः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—उक्तैरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामित्वादात्मनो जननमरणादयः सर्व एवाचेत-
नदेहधर्मा न सन्तीत्युच्यते । तत्र ‘न जायते म्रियते’ इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूय-
माने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः । नार्यं भूत्वा भविता वा न भूयः—अयं
कल्पादौ भूत्वा भूयः कल्पान्ते च न न भविता; केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वागमेनोपलभ्यमानं
कल्पादौ जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतः सर्वदेहगत आत्मा अजः, अतः
एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिवदविशदसततपरिणामैरपि नान्वीयते, अतः पुराणः पुरापि नवः,
सर्वदा अपूर्ववदनुमाव्य इत्यर्थः । अतः शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यतेऽयमात्मा ॥ २० ॥

४ वे. ता. च — अथ ‘विपश्चित्’ [कठो. १।२।१८]
इत्यधीतस्य अत्र ‘कदाचित्’ इत्येकपदमात्रविशेषितस्य
‘न जायते’ इति कठवगीलोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादि-
दोषमाशङ्क्याह—उक्तैरेवेति । एतेन प्रतिज्ञामात्रवशङ्का
परास्ता । नित्यत्वेनापरिणामित्वादिति—अविनाशत्वेन
विकारमात्रस्यापि निरन्तरत्वादित्यर्थः । तथाहि—विनाशो नाम
पूर्वावस्थाप्रज्ञापरिणामान्तरमजनाद्वावस्थान्तरापरिणामः । यथा घटा
दिनश्यस्य कलावयवस्था, तदवस्थोन्मुख्य च तस्या अप-
क्षयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तस्यैव हन्यस्योरपत्तिः । एव
परिणामसङ्घादिकमुदाहरणीयम् । वक्ष्यति चेन्नमर्यम्—“आ-
त्मस्य हि ध्रुवो मृत्युः” [२।२०] इत्यत्र । अतो विना-
शित्वनिराकरणेन अननादिकमप्यर्थतो निरस्तम् । सर्व एवेत्य-
पौनरुक्त्यार्थमुच्यते । एवकारोऽयं अपि सङ्गसमानार्थः । न
केवलं हस्तव्यत्यवमानमेव नास्ति, अपितु अन्यवादिकमपी-
त्यनुनिरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति । “हन्यमाने शरीरे”
इति सूचितजननमरणादिव्यवहारविषय उक्तः, तत्र हेतुः—
अचेतनेति । जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यते
इति आत्मनि देहधर्मान् प्रलक्षणादिनाभिन्नमनमानायास्तुनाय
“न जायते” इत्युपनिषदन्वयेनैव यथावस्थिताकारो विवि-
क्यामिषीयते, न तु देहसंयोगवियोगलक्षणप्रतिमरणप्रतिषेध-
क्रियत इत्यर्थः । वाशङ्क्यार्थः । श्लोकस्यप्रधाना पौनरुक्त्य-
परिहाराय वर्तमानादिर्निर्देशासिद्धा व्यवस्था व्यवधयनाह—
तत्रेति । ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालविवक्षायां
वैयर्थ्यं, सद्धारणैव गतायेवंत्वात् । मृतमविष्यतो सङ्गदे वर्त-
माननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्—वर्तमानतये-
त्यादि । तत्तत्कारिणे पुरुषेस्तेषु तेषु देहेषु ‘जायते’
‘म्रियते’ इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुमारा; अतः
स्वरूपाया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः, तेन कल्पास्तव्यतिरिक्त-
प्रमत्त इति कदाचिदिनि सङ्गद्वीत इति भावः ।
‘मृषा’ इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेत्याह—कल्पादाविति ।
अत्र भूयःशब्दः कल्पानन्तरः । ‘मृषा भविता’ इत्यनयो-
रित्येन प्रत्येक मरणव्यग्रमभ्युदात्ताणामुक्तम्—न न मवि-
तानि । मृषा न भविता इति न कल्पानन्तरं प्रतिषेधाय ।

ननु ‘नार्यं भूत्वा’ इत्यादिक विमर्शमुच्यते, ‘न जायते’
इत्यादिनैव सङ्गद्वीत शून्यत्वादित्याशङ्क्याह—केयुचिदिति ।
अथ भावः—कालविशेषेषु देहविशेषेषु राष्ट्रप्रलयविशेष-
भूयते । स च न देहसम्बन्धसद्विद्योगमात्रम्, “तोयेन जीवान्
विसर्जं भूम्याम्” [गङ्गा. १।४] इति वङ्गोक्तैः, प्राक्सङ्घेक-
त्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिष्ठापयत्तैरेकस्यैव बहुभवन-
सङ्ख्यापदम्—इति । जीवस्वरूपोत्पत्तिनाशावेवाभ्युपगन्तव्या
विति जीवानामाप्रलयावस्थावित्वावशङ्कानिरासार्थं ‘नार्यं
भूत्वा’ इत्याहुक्तम् । तत्र चैवमुक्तम्—जीवानां विच्छि-
ददेहीकरणेन विशेष । प्राक्सङ्घेकत्वावधारण नामरूपविभागा-
भावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च सहस्रविध्विद्वस्तुशरीरस्य
व्रक्षणं स्थूलचिद्विद्वस्तुशरीरतया परिणामात् । अत एव बहु-
भवनसङ्ख्यापुपपत्तिः । अतः कल्पास्तयोरपि ज्ञानसङ्घेचि-
कासकरदेहविशेषसङ्घेपमानमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिरिति ।
‘अज्ञो नित्यः’ इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कल्प्य निगमन-
रूपतया तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगतात्माज्वालादिभि-
वक्ष्या चापौनरुक्त्यमिलाभिप्रायेणाह—अतः सर्वदेहगत
इति । अतएव नित्य इति, उत्पत्तिरहितत्वानाशिरहित
इत्यर्थः । सद्यवस्थामतस्त्वरूपपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात्
प्रलयाद्यवस्थागतमहत्परिणामनिरसनपरं शाश्वतशब्द इत्यभिप्रा-
येणाह—प्रकृतिवदिति । पुराणसाम्बन्धिः ‘अक्षरसाम्याधि-
यात्’ इत्युक्त्यायेन निर्भेदः—पुरापि नव इति । किमिदं
पुरापि नवकम्, अनुपपन्नस्य कदाचिदपि नवत्वाद्योगात् । उत्प-
त्तेऽपिदानीमपि नव इति वा परस्तादपि नव इति वा वक्तव्यम् ।
पुरा नवत्वस्याविसर्जनयित्वादित्याशङ्क्याह—सर्वदेदिति ।
पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा कृत्यन्तर्गताभिप्रायकापि-
शब्दमुचितकालान्तरतात्पर्येण वा पुरातनोऽपि नव इति
निरोधाभिप्रायेण वा निर्वाहः । नवराट्कोऽप्यत्र नवकमहित-
व्यत्यपरः । वक्ष्यति च ‘आध्वर्यवः’ [३।२९] इत्या-
दीनि भावः । यद्वा सावयवकामवयवप्राप्त्यायनादिना नवीकरणं
स्यात्, अथ तु निरवयवत्वेनानवीकार्यतया पुरापि नव इत्यु-
च्यते । इममर्थमनुसृत्य साहचर्यान्तरपदे निगमनीय-
भिप्रायेणाह—अत इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—व्यवहारस्तु आन्त इत्याह—य एनमिति । कुतः ? उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति, न हन्यते । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया । स हि विम्बक्रिययैव क्रियावान् । “ध्यायतीव” [वृ. उ. ४।३।७] इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—य एनमिति । पुनरात्मनित्यत्वं किमित्युच्यते इति अतो नास्य नित्यप्रतिपादने तात्पर्यम्, किन्तु निश्चितं चेदात्मनो नित्यत्वं, तर्हि का गतिरतदननव्यवहारस्येत्याह—उक्त्य आन्तत्वमनेनोच्यते इत्याह—व्यवहारस्त्विति । व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथापि ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न, ज्ञानान्नं प्रामाण्यस्य बाधकैवापोदयत्वात् । कुतो बाधकादस्य आन्तत्वमित्याह—स्वयं ज्ञानमात्रमात्रमेवोक्तत्वात्तद्व्यापनेऽपि व्यापारप्रदर्शनाभवात्तदस्येत्याह—कुत इति । नन्वहं हननमेव नैव तदस्यमुमाविति, कथं च ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति, अपेक्षया अपि क्रियाया कारकभेदादेव मुक्तिरर्हति करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यते इति उच्यते आत्मनो नित्यत्वमिवास्वात्मन्यपि प्राक्प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये—‘तत्र हननव्यवहारस्त्वात्मन्यव्यवहारस्यापि आन्तत्वमनेनोच्यते’

इति उभावित्याद्युपपद्यते । अतएव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्पद्य । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यवादयो हेतव उच्यन्ते, अस्वान्तक्ये तु न कोऽपि, तत्त्वमुक्तहेतुस्य इत्युक्तं ? इति चेत्, न; प्रतिविम्बत्वस्योक्तत्वात्, उक्त्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति । क्रियेति नवता ‘हन्तारं हन्ति’ इति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूचितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि कौके क्रिया दृश्यते, जीवस्य च क्रियाभावो ‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्’ [म. सू. २।३।३] इत्यादिविरोध इत्यत आह—स ह्रीति । विम्बनित्यया विम्बाधीनक्रियया । तथा च पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति शास्त्रम् । ननुपानिषदिययापि प्रतिषेधे क्रिया भवति, तदस्यमुच्यते विम्बक्रिययेति ? मैवम् ; स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्, जीवस्य दृश्यगुणाध्यमाभावात् । जीवस्येधराधीनक्रियारवे धुतिं चाह—ज्यायतीवेति । ईश्वरो जीवं ध्यायतीत्यर्थः । इवशब्दोऽप्याय ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह—न जायत इति । नचेश्वरज्ञानवद्भूता भविता । तद्धि “तदैक्षत” [छां. उ. ६।२।३] ‘देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽप्यतः । अविबुद्धा-वधोधात्मा’ इत्यादिश्रुतिसमृत्तिसिद्धम् । कुतः ? अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात् । शाश्वतः सदेकरूपः । पुरं देहमणीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.—तथापि ‘न जायते’ इति पुनरुक्तिरित्याह—नेदं भगवद्भाष्य, किन्तुकार्षे सम्मतिरित्येन मन्त्रवर्णोऽप्यसहस्रवित्त इत्याह—अत्रेति । ननु जीवः स्वस्वपेन भूत्वा देहसम्बन्धेन भवित्वेव, तत्त्वमुच्यते ‘भूत्वा भविता न’ इति श्रुत्यतोऽप्यस्या व्याचष्टे—न चेति । जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेष्टाश्रयं बुद्धिहास्यदेवर्जितं भूत्वेन दयाधिद-विन्यया शक्यम् । मूलमिति व्यवहारालम्बनं, तथा जीवेऽपि हि जननव्यवहारान्तर्निमित्त इति दृष्ट्याया नेत्यनेनोच्यते इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानन्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं कुतः सिद्धम्, येन जीवस्य तथामात्रसम्भावनायोदाहृत्यते ? इत्यत आह—तद्वीति । तदीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारेण भूत्वा भवनं श्रुतिसिद्धि-रिति सम्बन्धः । “तदैक्षत” [छां. उ. ६।२।३] इति मननमुच्यते, देवदत्तोऽप्यदितिहत्वा । देशत इति बद्धि-रादिरादिपदम् । नन्वीश्वरवदित्येव कस्माद्योक्तम् ? नैवं शास्त्रे,

लोकदर्शनस्याधिकृत्य ततोऽप्याह—‘अजो नित्यः’ इति पुनरुक्तिरित्याह—तत्तत्त्वार्थमात्राद्भासुक्तत्वाऽप्यस्या व्याचष्टे—कुत इति । ‘न जायते ज्ञियते’ इत्येतत्कस्मात्कारणादित्यर्थः । अजादीत्यनेन ‘अजो नित्यः शाश्वतः’ इति व्याख्यातम् । शाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गणार्थमिरत्यस्या व्याचष्टे—शाश्वत इति । तथा नाजो नित्य इत्यास्या विम्बोत्पत्तिनाश-निमित्तो शाश्वत इत्यनेनोपाधिनिम्बानिधिनजननान्निमित्तो जन्मनाशः स इत्युक्तं भवति । तथान्यत्र इत्युपस्थात्पराग इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न, भूत्वा भविता वा नेत्युक्तम् । तद्व्या-क्तिनिमित्तं तर्हि जननव्यवहार इत्याह—देहान्तरप्राप्तिरित्या-धीत्यनेनोच्यते तस्याह—पुरमिति । एवमपि न हन्यत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न ; यदि पुराणवदर्थं व्यापिभूतदेहनाशार्थक-नाशार्थविम्बनाशवदामनाशः स्यादित्यामात्रादत्र पूर्वमिष्येण परिक्रिय इति भवेनाह—तथार्थानि, पुराणत्रेऽपि ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—शोकमोहादिसंसारमागनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं प्रवर्तत इत्येतत्सार्थस्य माक्षिभूते कृचानानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे शुद्धे मीमादयो हन्यन्ते, अहमेवं हन्तेति, एषा शुद्धिर्पैव सा ते । कथम् ? य एनं प्रकृतं देहिनं चेति हन्तारं, यथेनं मन्यते इतं देहहननेन हतोऽप्यमिति हननक्रियायाः कर्मभूतमात्मानं, तावुर्मा न पिजानीतोऽविनेकेनाऽऽमानपहम्प्रत्यय-विषयं, तावुमावात्मस्वरूपानमिवावित्यर्थः । यस्मान्नायमान्मा हन्ति हननक्रियाया न कर्ता, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः । अगिक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथमविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—न जायते नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता, जनिलक्षणवस्तुविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । तथाऽयं न म्रियते वा कदाचिदुत्पत्तिक्रियायाः सत्तां नानुभवति, उत्पत्तेः सत्तानुभवस्य मरणाव्यभिचारात् । उत्पत्तेः स नोत्पद्यते जननस्य न कर्ता जननलक्षणा वस्तुविक्रिया न विद्यते । उत्पत्तेः सत्तामननुभवन्न म्रियत इत्युच्यते । ततोऽस्तिलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । वाशब्दार्थः । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधः सम्बध्यते । न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्म्रियत इति सर्वत्र योज्यम् । अयं भूत्या भविता वा न भूयः—अयमात्मा भूत्वोत्पत्तिक्रियामनुभूय भूयो भविता न अवस्थान्तरं प्राप्यावस्थान्तरं न प्राप्नोति, न विपरिणमत इत्यर्थः । विपरिणामलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । अजोऽवयवोपचयरूपेण नोपचीयते, वृद्धिलक्षणा भावविक्रिया न विद्यत इत्यर्थः । अतो नित्यः, अपक्षयलक्षणा भावविक्रियाऽऽत्मनो न विद्यत इत्यर्थः । शश्वद्भवः शाश्वतः, अविनाशीत्यर्थः । अतः पुराणः, पुराऽपि नवः, पुराणः सदैकरूप इत्यर्थः । तस्मान्न हन्यते न विक्रियते हन्यमाने विक्रियमाणेऽपि शरीरे । अस्मिन्मन्त्रे पञ्चभावविकारा लौकिका वस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्यग्बन्धः ॥ २० ॥

८ धें. प्र. गि. — स्यादेतत् । यदि देहातिरिक्त आत्मा
सिष्येत तर्ह्येवं युग्यते देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोको
न सम्भवतीति, तदेवासिद्धं मानाभावात् । तथा हि— न
तावदेहातिरिक्त आत्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणम्, 'गौरोऽहं कृशोऽहं
गच्छामि' इत्यादिप्रत्यक्षेण देहदेवैवाहमर्थोऽनुरूपतेनानुभूय
यमानतया तद्विग्रहस्यात्मनः प्रत्यक्षावसासिद्धेः । न चेदं प्रत्यक्षं
देहार्थमेवाध्यामनिश्चयनमिति युक्तम् ; अप्यास्तवकल्पनस्य
देहातिरिक्तात्मनिद्वयपीनवेनान्योपेयाश्रयात् । न च 'मम
देहो गौरः' इति देहात्मभेदप्रत्यक्षदर्शनात् 'गौरोऽहं' इत्यस्य
गीतात्मभेदविषयत्वमिति युक्तम् ; देहभिरात्मसंपदनुपलम्भेन
कीदृशस्य तत्रेति प्रमे' इत्यस्य मम देहो गौरः' इत्यस्मद्व्ये-
विचारणदर्शनेन च 'मम देहः' इत्यस्यैव 'ममात्मा' इतिवर्तमानभेद-
विषयत्वौचित्यात् । नापि 'योऽहं बाल्ये पितरावबन्धूवं सोऽहं
वार्धके प्रणज्जनुमनुभवामि' इति बाष्पट्यदेहेभेदेऽप्यात्मैकवा-
नुत्तमानुरूपं प्रत्यक्षं देहात्मभेदं मानम् ; 'देहिगोऽस्मिन्मया
देहे' [२१३] इति श्रुतेः कायजराश्रये तच्चवदस्याभे-
दमार्त्तं, [२१४] देहेभेद इति प्रतिपादितत्वेन 'योऽहं बाल्ये
पुत्रः पितरावबन्धूवं सोऽहं वार्धके' इत्याः प्रणज्जनुमनुभवामि'
इति पुत्रवृत्तप्रत्यक्षमनिर्णयतयेव पित्रुप्रणज्जनुमविवृतिविषयभे-
दप्रत्यक्षिज्ञानदुर्ननेन च ततोऽपि देहात्मभेदासिद्धेः । नापि
'योऽहं स्वप्ने मयाप्रदेहः सोऽहमिदानीं मनुष्यदेहः' इति
व्यापनदेहेभेदानुसम्मानपूर्वकं 'त एवाह' इति प्रत्यक्षिज्ञा-
नप्रत्यक्षं देहात्मभेदं मानम् ; 'योऽहं स्वप्ने शुक्लामा भूत्वा
श्वः आर्यः, सोऽहमिदानीं दग्धश्वमग्रा बद्धोऽस्मि' इति बन्ध-
मोक्षान्तरविषयभेदसंपदनुपलम्भपूर्वकं 'गौरोऽहं' इति प्रत्यभि-
ज्ञानेन बहमुपलब्धपादपच्यम् एवाहमर्थं इत्याश्रयान् । अतः
इहापत्तिः, मिदानीं प्रमथं मया नातिरिक्तवादिनि चैव । एवं

तर्हि 'योऽहं व्याघ्रदेहः' इति प्रत्यभिज्ञयाऽपि देहाहमर्थे
एव सिद्ध इति ततो देहाहमभेदासिद्धिप्रसङ्गः । यद्युच्येत
समानसनाकयोरिव पदार्थयोर्व्याघ्रस्यनुसन्धानस्थले यस्याद्व-
त्तिप्रत्यभिज्ञा तस्य ताभ्यां भेदस्तथा सिध्यति, स्वमानुस्यूत-
शुकाभ्यां न देवदत्ताभ्यसमानसत्ताक इति न तत्रेदोऽहमर्थ-
स्येति; तर्हि स्वमदृष्ट्याग्रदेहोऽपि न मव्यपदेहसमसत्ताक
इति न ताभ्यामप्यहमर्थभेद इति तुल्यम् । नापि योगिभूत
कायस्यूहस्थले देहभेदानुसन्धानपूर्वकं 'स एवाह' इति तदीय
प्रत्यक्षं देहाहमभेदं मानम्; एकस्यैवेन्द्रजातिकस्य गजानन-
पद्मातिकायस्यूहेन युक्तप्रतिपुङ्गवस्थले बोधप्रतिबोधस्वरूपभेदा-
नुसन्धानपूर्वकस्य 'स एवाह' इति तदीयप्रत्यक्षस्यैव अस्मा-
दि लीलामात्रविषयकतया वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकलामात्रात् ।
अन्यथा तत्रापि बिलक्षणज्ञानेच्छाप्रयत्नकयोधप्रतिबोधस्वरूपात्
ऐन्द्रजातिककाहमर्थस्य भेदप्रसङ्गात् । तत्रैकस्यैवाहमर्थस्येन्द्र-
जातमहिम्ना विरुद्धस्वरूपप्रदर्शनमात्रमिति चेत्, योगिस्थले
ऽप्येकस्यैव योगिशरीररूपस्यात्मनो योगमहिम्ना कायस्यूहमव-
र्णनमात्रमित्यस्तु ।

तस्मात् प्रत्यक्षं देहात्मभेदे प्रमाणम् । नापि 'देहो
 ज्ञानमा वाचेन्द्रियधरात्मत्वाद्वा घटवत्' इत्युक्तम् ।
 'अहमर्षो ज्ञात्मा अन्तरिन्द्रियमाश्रयात्' इत्युक्तम् ।
 'स्वेवायस्याप्रयो गकवात्' 'गोरोई जानामि' इति
 देहस्यैव ज्ञानुत्पत्त्यभेदे द्वितीयस्यासिद्धेः । नापि 'जी-
 वापेतं घाव किलेदे (घातिं) म्रियते, न जीवो
 म्रियते' [छं. उ. १.११.१३] इत्याद्या इति तत्त्वेदे मातम् ।
 'म्राणां न हन्त्यतः' [क. सू. ८.१२] इति मद्रहत्यानापेक्ष
 अथमेवादि रूपतया यश्चित्तिधानेन च श्रुत्येवात्मनात्वे प्रद-
 गेनेन 'जीवापेतम्' इति तदनाश्रुतेः । अथैवादिप्रमाणं ५४-

मात्ररूपत्वात् । न धामनाधामने 'न हन्तव्य' इति तन्निषेधो हनननिमित्तकप्रायश्चित्तविधिषां युज्यते, अप्रमत्तप्रतिषेधस्यानिमित्तकप्रायश्चित्तस्य चायोगात् । न च 'न हन्तव्य' इति श्रुतिर्देहामैत्र्याभ्यासप्रसजितात्मनाशननिषेधपरेति न दोष इति वाच्यम्, अगपि देहातिरिक्त्यात्मसिद्धेरन्योन्याश्रयात् । एवम् 'यतो वा इमानि भूतानि' [तै उ ३।१।१] इत्यादिश्रुतिर्भूतसद्व्याप्यजीवदृष्टगतजन्मसिपतिनाशं ब्रह्मलक्षणत्वेन वदन्ती जीवानां नाशमेवावन्देति । भूतसन्दोऽत्र जीवत्वाच्चा, 'येन जातानि जीवन्ति' [तै उ ३।१।१] इति वाच्येनोपात्तम् । न हि स्यात्सर्वं भूतानि 'इत्यादिदर्शनात् । एवम् 'यैवान् द्वन्द्वशक्यत्वात् निर्वपेत्तुषे जाते' इत्यादिक जीवोपपत्तिश्रुतिवाक्यमपुद्गाहायम् । न च जीवस्योपपत्तिरिनाशान्युपगमे कृतहावाकृतान्यागमप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; सिद्धान्तेऽपि आगमनक्षत्रप्रित्वादेर्देहधर्मेत्वोपगमेन 'आगमो बृहस्पतिर्ज्ञेयं पजेत' ['राजा राजसूयं पजेत'] 'इत्यादिषु मात्राभ्यासाध्यायानां भूतानां जन्मविनाशिनो देहानामेव कर्तव्यमाप्यवा कृतहावाकृतान्यागमप्रसङ्गस्यानिवार्यत्वात् । तत्र देहधर्मेत्यापि आगमनादेहात्मन्युपगमेन कर्तव्यमोक्तृभेदानोक्तदोष इति चेत्, पूर्वं तर्हि देहान्मयादेऽप्यभ्यागतकृतत्वस्याभ्यासोपसम्भवाद्योक्तदोष इति कुतो न समर्थनीयम् ? न च आत्मनो जन्मनाशोपगमे जातमात्रस्य सत्यपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तद्धेतो 'इदं सत्यपानमिष्टसाधनं स्वस्यपानत्वात् आगमवीयस्तन्यपातवत्' इत्येवमितिर्ज्ञानान्तरीयस्तन्यपानगतेष्टपातवत्त्वस्यास्मिन्मर्यादाधीनत्वेन पूर्वैर्देहाक्रमावस्थानं विना तदनुपपत्तेः, इति वाच्यम्, पूर्वमपि पञ्चमेनाभिमतस्तन्यपानोपपत्तिरिति चेत्तदनुपपत्तेरसंभवात्किमिदं देहवत्त्वस्याप्यनेन जातमात्रप्रवृत्तेरिति तत् पूर्वोपपत्त्या, इष्टसाधनत्वानुमितेनपेक्षितत्वेन तद्धेतुस्यास्मिन्मर्यादाधीनत्वासिद्धेः । तत्रादृष्टमहिषव पञ्चोपपत्तिश्चेत्, तन्नैव प्रवृत्तेरपि सिद्धेरनुमितिवैयर्थ्यादवश्यम् । न चादृष्टाधारत्वेनैव जन्मान्तरीयात्मस्थिति रिति वाच्यम्, अदृष्टकर्मण्यपरादिनापि परमेष्ठिनस्तत्कारण्यवरोपेतत्वेन तत् एव प्रवृत्तिसम्भवे देहातिरिक्तित्वात्सिद्धिपथीनत्वात्तस्यानुपेक्षत्वात् । तस्मात्तस्मिन् देहामभेदे प्रमाणम् । देहात्मवादे तु 'गौरोऽहम्' इत्यादिप्रत्यक्षं यद्यप्यपिनेषनप्रायश्चित्ततात्पर्यम् 'यतो वा इमानि' [तै उ ३।१।१] इत्यादिपूर्वादाहृतवाच्यत्वात् च प्रमाणम् । अतो देहानिनिष्ठानासिद्धे देहनिमित्त आत्मनिमित्तो वा शोक इति विकृतोऽनुपपन्न इति तस्मिन् चार्थादृष्ट तत्प्रापणं केदिकृतस्तन्यपानं च द्रष्टव्यमप्यत्र तत्प्रापणं कर्तव्यमुपनिषत्तं सत्यमुपपत्तिनाय अथाध्यासादुच्यते—[य एवमिति]

अथ कष्टरुद्धीमन्त्वोपपत्त्यासेन तत्रयो मयुलनचिन्तनस्य शङ्कान्तं स्मरति । तेन देहात्मनाशोक्तप्रत्यक्षप्रमाणनिरासं सूचते । तथा हि—कष्टवर्ती [१।१।१] 'ग्रीवराष्ट्रीय' इति मयुलनोक्तं नचिन्तनं प्रथमवारेण निरु-

प्रसादं, द्वितीयवारेण अग्निविद्यां, तृतीयवारेण च 'येन मेतं विचिक्षिप्ता मनुष्येऽस्तीत्येकं नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामवशिष्टमवधाह्यं वराणामेव वस्तुतीय' [कठो १।१।२०] इति देहवद्व्यात्मवादिचार्याकैदिकानादिकवद्बहुवचनप्रतिपत्तिरिति रासफलं आत्मवत्त्वज्ञानोपदेशं च यमे । मयुलन आन वद्व्यय प्रदाय कृतीयवाविषये 'दैवैरापि विचिक्षिप्तिं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेप धर्म । अन्यं वरं नचिन्तं कृणीय' [कठो. १।१।२१] इत्युक्त्वा 'शतायुषं पुत्रपौत्रान्दृष्टीय वद्व्ययश्रुतिरहितिरान्यमथाह' [कठो १।१।२३] इत्यादिना बहुमि कस्मिं प्रलोभनेऽप्यमचरितं नचिन्तं तं दृष्ट्वा 'विद्यार्मीप्सिनं नचिन्तेत्यमं मयं न त्वा कामा बहवोऽहोऽहोऽहो' [कठो १।२।१४] इति ज्ञानाधिकारितया तं प्रसास्य 'न जायते ज्ञियते' [कठो १।२।१८] इत्यानुपदिष्टम् । तत्र यदि प्रत्यक्षमात्मतत्त्वे प्रमाणं स्यात्, तदा 'येन मेतं विचिक्षिप्ता' [कठो १।१।२०] इति प्रथम एवायुषं स्यात्, प्रत्यक्षनिर्णयितेऽर्थे विचिक्षिप्तानुपपत्तेन प्रमोहेतुत्वावस्थैवासिद्धे । 'दैवैरापि विचिक्षिप्तिस्तस्य' [कठो १।१।२२] इत्यादिमयुलनप्रतिवचनमपि न युक्तं स्यात् । 'न हि गौरोऽहं गच्छामि तिष्ठामि' इत्यादिवालोपमसिद्धप्रत्यक्षसिद्धिमात्मतत्त्वं देवानामपि सन्निवृत्तत्वा केशुत्वेना वतुर्हमिति वक्तुं युज्यम् । एवम् 'परास्मि ज्ञानि इत्युक्त्यवयवभूतसदमात्माह पश्यति नाम्ना रात्मन्' [कठो ३।१।१] इत्यात्मन इन्द्रियाणोचरत्ववर्गनम् 'नादेदं विमनुते तं बृहन्तम् [तै ब्रा ३।२।१९] इति तस्य श्रुत्येकमन्त्यत्ववर्गनं चायुक्तमेव स्यात् । मयप्यहमिति प्रत्यक्षे अन्त्यासिद्धिस्तद्विनामा आत्मन इति सिद्धान्तः, यद्यपि चात्मतत्त्वसाक्षात्करणे न करणमिति गीताभाष्य एव आगत्योदयम् ; तथाप्यहमिति प्रत्यक्षस्य देहिद्रव्यान्तकरणत्वादात्म्याभ्यासापवायस्यस्वरूपविषयकरनेन रजततादात्म्याभ्यासापगतद्विष्टान्तद्विषयवैकट्यप्रत्यक्षमुक्तिरित्येव प्रदीयं शुद्धात्मतत्त्वं प्रत्यक्षमतीतेप्रमाणं ब्राह्म, गीताभाष्येऽपि 'शास्त्राचार्योपदेशात्मनः सादिसम्कृतं मन आत्मदर्शने कर्णम्' इत्युक्त्वा श्रुत्युपनीषदेनैव मनस आत्मनि प्रवृत्तिर्गन्तव्यं, नात्मतत्त्वस्य श्रुत्येकस्य विषयव्यवहितोऽहं इत्यनो 'गौरोऽहम्' इत्यादिमन्त्यत्वस्यात्मतत्त्वसाक्षात्करणं प्रति प्रमाणवमिति ।

सोऽयं देहात्मनोपपत्तिमात्रमन्यप्रमाणनिरासः कष्टरुद्धीमन्त्वोदाहरणेन तत्रत्यमयुलनचिन्तनस्य शङ्कान्तं प्रत्यक्षप्रमाणपत्ता मयकता दक्षिण, इदानीं देहात्मवाक्याधर्माहमिति श्रुतिप्रमाणनिरासो मन्त्यमुपेनं ज्ञियते । तत्र मन्त्यस्यापमर्थे—य एनं प्रवृत्तमात्रं हन्तार हननविधायका कर्तार चेति, यद्य एनं हन्त हननकर्तृमन्त्यं, तौ उभौ न विनानीतं देहानिच्छिन्नमन्यत्वानिमित्ति, नत्र हन्तु—नायं हन्ति न हन्यत इति । एवमाननि हन्तुस्तत्त्वमात्राभिमानमन्य देहविकर्णमन्त्यवराणामयुक्त्यर्थेनैव देहात्मवादि श्रुतिप्रमाणमुक्तं तत्रिहलं भवति । 'आगमो न हन्तार' [क.सू. ८।१] इत्यादिश्रुतिप्रमाणस्य अर्थमात्रादित्यापि निरालम्बम् च

देहात्मैक्याभ्यासनिबन्धतयोपपत्त्येव ततो देहमावर्णासिद्धे । न हि 'न हन्त' य' इति शास्त्रमात्मनो हन्तव्यस्य प्रतिपादयति, तथा सति 'हन्तव्यो न हन्तव्य' इत्यादिस्तिष्ठान्वाक्यभेदप्रसङ्गात्, किन्तु देहैक्याभ्यासप्रसङ्गितमात्मनो हन्तव्यं न निषेधति । प्रायश्चित्तदाहमपि 'उभौ तौ न विजानीत' इत्युच्यते । देहाद्यतिरिक्तार्थात्मस्वरूपाज्ञानेवात्मानं हन्तारं मन्यमानस्य कर्तव्यविषयोपपत्तिरिति, न तु स्वोपदिष्टप्रायश्चित्तमिति भूतस्य हननस्यामनि तत्त्विकत्वमपि बोधयति, अनुपलब्ध्या उच्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनन्यथासिद्धमिति शक्तितोषाच्च । एव "यतो वा इमानि [तै उ ३।१] इति श्रुतिरपि लोकप्रसिद्धा प्राणिना जन्मस्थितिनाशं ब्रह्मलक्षणत्वेनोपदिशति । जातेष्विवाक्यमपि पुत्रजननं मन्यमानस्य तन्निमित्ताभिष्टे विदधाति । सर्वेषामपि विधिनियेषशास्त्राणामतत्त्वविधिययत्वात् । एतच्च 'वेदाविनासिनम्' इत्यभिप्रक्षोके वक्ष्यते । न च अहमस्मीत्यभ्यासवत्कल्पनस्य देहाद्यतिरिक्तमसिद्धपथीनत्वादप्यभ्यास इति युक्तम्, 'उभौ तौ न विजानीत' [कठो २।१५] 'न हन्त्यते हन्यमाने शरीरे' इति श्रुत्यैव वेदाद्यभ्यासस्य तदतिशित्वात्मव्योपदिश्यमानत्वेनास्मानिभ्यासस्याकल्पितत्वात् । श्रुत्येकसमर्थिमन्यो हि वस्तुनि यथाश्रुत्येव प्रतिवक्तव्यम् । न च श्रुते प्रत्यक्षविरोधं शङ्क्य, श्रौतैकान्य शब्द प्रत्यसाधकस्य चक्षुष इव श्रुत्येकमप्यस्मान् प्रत्यसाधकस्य प्रत्यक्षस्य तद्वाचकत्वाया अप्ययोगात् । तस्मान् श्रुतिरामन्मन्यविनाशप्रतिपादिका काचिदस्तीति न ततो देहात्मत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र च श्लोके य एनं हन्तारं इति चेति ॥ न जानातीत्युक्तत्वात् 'य एन' 'यश्चैनम्' 'उभौ तौ' इत्युक्त्या वादिभेदप्रदर्शितः । 'य एन वेति हन्तार' तार्किकादि कर्तात्मवादी, तथा 'यश्चैनं मन्यते हन्त' वाङ्मनादिशिरियात्मवादी, तादुभावज्ञानिनाविति । एव स्थिते, यदत्र स्वाभिमतकतात्मवाचविरोधात् माश्वेन व्याख्यातम्—'य एन जीव स्वातन्त्र्येण हन्तारं वेति' इति, यच्च रामानुजेन—'य एनमात्मानं मनि हन्तारं हनन्तेति वेति' इति, तादुभौ प्रति 'उभौ तौ न विजानीत' इति भगवद्बोधनमेव प्रतिवचनम्, 'अहङ्कारविधुदामा कर्ताऽस्मिति मन्यते' [३।२०] 'नारी रसापि कौ तेय न करोति न लिप्यते' [३।३१] 'तत्रैव सति कर्तामात्मानं केवलं तु य' । परमप्यहङ्कारद्विधाव स पश्यति दुर्मति [१।८।१६] इत्यादिषु अकर्तृत्वैरात्मस्वरूपस्य भगवता सिद्धान्तितमत्र तयोस्तद्व्याख्यानम् । स्वानन्त्र्येण इति प्रतीतिश्रद्धायागिर्दी अस्याहमन्त्रेणानुष्ठानम्, 'माय इति न हन्यते' इति वाक्यमप्यहङ्कारदेन प्रकृतमात्मानं यामुदृश्य तस्मै हन्तृवत्कृत्यत्वनिष्ठाया, हन्ताया इव हन्तव्यताया अपि जीव परमेश्वरीकृत्येन न हन्तीति हन्त्या इति स्वानन्त्र्येण हन्तव्यत्वनिष्ठेयत्वात्, यन्मनसु हन्तव्यं यन्मनसि गुणधन्याव हन्तुं शक्नुताः ॥ १५ ॥

एव 'देहात्मवादं प्रमाणं निरस्तम्' इदानीं 'देहात्म

विनाशमनि श्रुत्येकसमविगम्यस्वरूपं प्रमाणतया कठवद्विपक्षितं मन्त्रमवतारयति—न जायत इति । अत्र देहात्मनोर्गन्मविनाशतदभावरूपविरुद्धधर्मोपपत्तिप्रदर्शनसुखेन भेदप्रतिपाद्यते । तत्र च "येर्यं प्रेतं विचिक्षिप्ता" [कठो १।१।२०] इति मरणवियय एव नचिक्षेतसा प्रप्रकरणात्तु तददानार्थम् "न हन्यते हन्यमाने शरीरे" [कठो १।२।१८] इत्युक्तम् । तच्च 'न जायते' इति प्रतिज्ञानुसारम् 'जायमाने शरीरे' इत्यस्याप्युपलक्षणम् । शरीरेमेव जायते त्रियते आत्मा स्वज्ञो नित्य उक्तः । शरीरं जायमाने हन्यमाने वा न जायते न त्रियते इत्युक्त्या आत्मनि 'जातो मृत' इति लोकस्य बह्वारप्रसङ्गकं शरीरैक्याभ्यासो दर्शितः । एव स्थिते, मन्त्रस्यैव योजना—अयमात्मा शरीरे हन्यमाने न हन्यते, यतः ततो त्रियते इति प्रथममन्त्रः । 'न हन्यते न त्रियते इति पृथगुक्तैर्मन्त्रहेतुश्लेढादाहदिरत्र हननशब्दाभौ बोध्यः । त्रियते वेति वाशब्देन च शरीरं जायमाने न जायत इति वाक्यादिति सूच्यते । तत्र हेतु—अज्ञो नित्य इति । यस्मादज्ञो नित्य तस्मान् शरीरं जायमाने हन्यमाने वा न जायते न त्रियते इति सम्बन्धः । अतो न हेतोः साध्याविशेषः । जन्मरहितस्यापि प्रागभावादेनांशदर्शनादज्ञत्वमात्राभावात् प्रति न हेतुरिति नित्यत्वस्य बह्वुल्लेखः । तार्किकैर्नित्यं पुनः प्रसक्तं जायत इत्युपपत्तिरिति त्वच जन्माभाव इति न हेतुरित्यत्रावश्यं श्लेढोक्त्योक्तिः ।

ननु शरीरं जायमाने हन्यमानेऽप्यात्मा न जायता न त्रियता वा, तथापि सर्गाद्यकाल एवाकाशादिवत्पृथग्जायते सर्गावसाने च त्रियते, एव च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते [तै उ ३।१] इत्यादिश्रुतिवद्वृद्धीता भविष्यति, अज्ञत्वानित्यत्वश्रुतिरपि शरीरजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाशनिषेधपरैरुभयममाधानसिद्धिरिति आभूतसम्बन्धस्थास्यामवाद निराशरीरि—कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमात्मा कदाचित् कल्पादी भूत्वा उत्पद्य भूय पुनः कथ्यमानो भविता नेति च, भवन् सत्तां गन्ता नेति न विनश्वरो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः शाश्वत इति । शश्वत्त्वमसदा विद्यमानं । यस्माच्छाश्वतं तस्मात्सर्गादावुत्पद्य समाप्ते न विनश्यतीति । यद्येव "यतो वा" इत्यादिजन्मविनाशश्रुते का गतिरित्याशङ्क्य देहारेहान्तरप्राप्तिरा सेति पूर्वोक्तं स्मारयति—पुराण इति । पुराणि शरीराणि अणति गच्छन्तीति पुराणं ।

अथ च "माय हन्ति न हन्यते" इति पूर्वमन्त्रे "हन्ता येमन्यते हन्तुं हन्त्रेभ्यन्यते हतम्" इति श्रौतं पृथार्थपाठः । 'न जायते इति द्वितीयमन्त्रे ॥ "न जायते त्रियते वा विप्रप्रापेता" इति तृतीयमन्त्रे ॥ [कठो. २।१।८] इति श्रीपृथार्थपाठः । इह तु भगवता स्वनिश्चयसिद्धिरुपपन्नं इत्यस्य क्वचनरूपार्थाया प्लुताभावेन इति श्रुतिरुपपत्तिविवरणरूपम् 'य एन वेति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्' 'कदाचिन्नाय भूत्वा भविता वा न भूय' इति विशिष्टाश्वमेदमाश्रित्य तावच्च मन्त्रावाशानासिद्धिं व्यपश्य ।

यद्यप्यत्र भाष्यकारैरात्मन पद्माविकारादित्यपरत्वेनाह
मन्त्रं द्वाक्याय 'नाय हन्ति न हन्यते' इति पूर्वश्लोकोक्त
नामनो हन्तृहन्तव्यभावाभाव प्रति निर्विकारत्वरूपत्वेहेतुस
मर्पकोऽयं 'न जायते' इति श्लोक इत्युक्तम्, तथापि 'विना
शमव्यवस्थास्य न कश्चित्कर्महन्ति' इति पूर्वश्लोक एव
आत्मनो हन्तृहन्तव्यत्वामावोक्ते 'कथं ॥ पुरुष पार्थ क
पातयति हन्ति कम्' इत्युत्तरश्लोके च पद्माविकारादित्य-
हेतुकस्यात्मनो हन्तृहन्तव्यभावाभावस्य स्पष्टमुक्तत्वेनात्र
तत्प्रतिपादने प्रयोजनमाभावात् फलवतीषु च देहात्मनादिरा-
सार्थत्वेनैव 'न जायते' इति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् 'त्रयाणामेव

चक्षुष्यवास प्रपञ्च' [१।१।६] इति प्रपञ्चमीमांसासूत्रभाष्ये 'न
जायते' इति मन्त्रस्य देहातिरिक्तात्मप्रतिपादकत्वेन भगव-
त्पादैर्विरूपणम् अत्रापि तथैवाप्तोक्तरीत्या सामञ्जस्यात्
'न जायते श्रियत वा' इत्याद्यन्तर्विकारनिषेधेनैव तया सर्वा
विश्रिया प्रतिपिद्धा भवन्तीति भाष्यवचननैव पद्माविकार
राहित्यपरत्वव्याख्यानास्य नातिप्रयोजनत्वावगतेश्च देहातिरि-
क्तामप्रतिपादनस्वरस्य एवाय मन्त्रोऽभ्युपगम्यतया निकारराहि,
त्यपरत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यत इत्येव भगवतो भाष्यकार-
स्याभिप्राय इति स एवार्थोऽस्माभिर्व्याख्यात इति पण्डितै-
रयमविनय क्षन्तव्य ॥ २० ॥

९ व० त० वी०—आत्मनो हन्ति कर्तृकर्मत्वज्ञानिनं निन्दति । य एनमिति हन्ते सावयवशरीरवियोगकरणवा-
चित्वाज्ञायमात्मा हन्ति न हन्यते । 'न हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इत्यादिरपि शरीररूपप्रभिरायेणोपपद्यते ॥ १९ ॥
उक्तेऽयं प्रमाणभूता फाटकभूतयो दर्शयन्ति । 'न जायते' इत्यादिनोत्पत्त्यतिरिक्तत्वात् शरूपा विकारा
अन्ये चात्मनिपिद्धा । अत्र इत्यादिना निगमनम् ॥ २० ॥

१० पु० अ त—ननु तथापि जीवस्य भगवद्वचनं
कथं हननमत आह—य एनमिति । य एन हन्तार वेत्ति,
यश्च एन हत मन्यते, तावदाभावपि न विजानीत । अयं न
हन्ति, न वा हन्यते । मद्विषयैव सर्वं भवतीति भावः ॥ १९ ॥
भारणादिसम्भावना तु जन्मादिभावा सति अस्ति,
तदेव नास्तीत्याह—न जायत इति । जन्माभावो नि-
रूपितः । 'न वा कदाचिन्निवर्तते' अनेन मरणनि-
षेधो निरूपितः । अयं भूत्वा भूय न भविता । अत्रायमर्थः—
मर्णादन्तर्गतं दृष्टौ यम भावेन पूर्वं यथा विभावित तथा तेनैव
भावेन पुनर्न भविष्यति । तस्माद्यद्यर्थं भवोत्पादितस्तदेव

मर्णात्पर्यं कृपात्रय्याया जन्मवैयर्थ्यं स्यात् । भूत्वेत्युक्तत्वात्
जन्मवद्वा स्यात्तदर्थमाह—अत्र, न जायत इत्यर्थः, मद्व-
त्वात् । एवमभूत एवायमित्याह—नित्य इति । किञ्च
शाश्वत । नपि श्रियत एव निरन्तरमेकमात्रात्मक । किञ्च
पुराण सर्वदेवमेव सत्तेवार्थं वासरूप पुराणोऽपि नव एवेत्यर्थः ।
यदर्थमेतदुक्तं तदाह—न हन्यत इति । हन्यमाने शरीरे
गवोऽयं जीवस्तस्मिन्मृते न हन्यते इत्यर्थः । अयमर्थः—हन्य-
माने अन्त्ययुक्ते लौकिके देहे प्रविष्ट इत्यर्थः । 'हन्यमाने' इत्य-
नन तदर्थमुपेक्ष्य ज्ञापितम् । तस्मात्प्रगवतिऽऽहुरूपकरणाभा-
तिभ्रमजन्मोऽपि शेष इत्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० वी०—ननु 'नासतो विद्यते भावः' [२।१।६] इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निस्त्वरूपत्वात्-
तत्त्वं न सम्भवति, अतः सत एव कर्तृत्व बन्धमोक्षभावस्य च वाच्यम्, अन्यथाऽन्तःकरणे बन्ध आत्मनश्च मोक्ष
इति तयोर्वैयर्थिकरण्यं स्यात्, तथा 'येन सर्वमिदं ततम्' [२।१।७] इति सतो देहाद्युपादानत्वं चोक्तम् । तथा च हनन
क्रिया प्रत्येकस्यैव कर्तृत्व कर्मत्व चापत्तिरिति तत्र विरुद्धं, स्वात्मनि स्वव्यापारायोगात्; न हि परिर्वर्ति दृष्टीति
युक्तमित्याहृद्याह—य एनमिति । यश्च कारिकादिरनमात्मानं हन्तार हननक्रियायाः कर्त्तार मन्यते, यश्च
चार्त्ताकादिरेन हत हननक्रियायाः, कर्माभूत मन्यते तावुमावपि न जानीत, आत्मसत्त्वमिति शेषः । यस्माभावा
हन्ति न हन्यते । न हि य कर्त्ता स आत्मा, नापि देह आत्मा तयोः प्रागेवानात्मत्वावधारणात् ।

अयं भावः—यथाऽयं पिण्डे बहिसम्बन्धादिव दृग्भूतः, न तु स्वतः, एवं मात्राद्युपसमनियत कर्तृत्व
मात्रादिधर्म एव, नात्मनः । आत्मनि तु कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसम्बन्धादेव । अतो मात्रादिविशिष्टस्यैव
बन्धः, न केवलस्य । मोक्षश्च मात्रादिवियोग एवेति न बन्धमोक्षयोर्वैयर्थिकरण्यम् । न च मात्रादनिस्त्वरूपत्व-
मस्ति, सत्त्वासत्त्राभ्यामनिर्विकर्तृत्वस्य व्यवहारयोग्यस्य प्रज्ञाज्ञानैकवाच्यस्य स्वप्रमायागन्वर्तनरादित्यस्य
तत्त्वरूपस्याभ्युपगमात्, वरमात्र कर्तृत्वमात्मधर्मः । यथोक्तम्—'आत्मा कर्त्रादिरूपध्वेनमाकाङ्क्षीत्यर्हि सुकृताम् ।
न हि स्वभावो भावानां व्यापचतौष्ण्यवद्वे' इति । किञ्च । कर्तृत्व रागद्वेषादिविकारवत् एव सम्भवति, तद्वाश्च
तु सीत्यात्मनोऽनुभूयमानं साक्षित्वं वाच्येत । यथोक्तं—नतं स्याद्विभ्रिया इ खी साक्षिता का विकारिणः । धीवि-
त्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमवित्रिय' इति । न च सतो देहाद्युपादानत्वेन हननक्रियाकर्मत्व सम्भवति, विवत-
वादाभ्युपगमात् । न ह्यध्यस्तस्य धर्मरिच्छित्ताने विकारो दृश्यते । यथोक्तं माध्ये—यत्र यद्व्यस्त सत्तत्त्वेन गुणेन
शेषेण वाऽनुमात्रेणापि न सम्प्रच्यत' इति । विवृत चेतद्वदे 'न हि भूमिरूपरवी स्यात्तृप्त्वादिनी सरित्सु-

द्वद्वति । मृगवारिपूरपरिपूरवती न नदी तयोपरभुवं स्पृशति । [सं. शा. ३।२५] इति । एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोर-
नात्मधर्मत्वाद्नात्मनश्चानेकरूपत्वादेकत्रात्मनि तदुभयविरोधोद्भावनमपि निरस्तं वेदितव्यम् । एवं चार्वाक-
तार्किकाभिमतौ देहात्मकर्त्रात्मवादौ । “हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो
नायं हन्ति न हन्यते ” [२।१९] इति काठकोक्तेन मन्त्रेण पूर्वार्धे पाठभेदात्पठितेन परिहृतौ वेदितव्यौ ॥ १९ ॥

‘ नायं हन्ति न हन्यते ’ इत्युक्तं तत्र ‘ न हन्यते ’ इत्येतदुपपादयति तत्रस्थेनैव द्वितीयेन मन्त्रेण—
न जायत इति । अयं आत्मा कदाचित् न जायते अस्मिन्वो नोत्पद्यते । न वा म्रियते निरन्वयो
न नश्यति, तार्किकाभिमतघटवत् । तत्र क्रमेण हेतुद्वयं ‘अजो नित्यः’ इति; अजत्वाज्ज जायते, नित्यत्वाच्च न वा
म्रियत इत्यर्थः । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानधारारूपः सत्याविज्ञानवादिभिरजत्वमित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—
भूत्वा भविता वा न भूय इति । अयमित्यनुवर्तते । अयं भूत्वा भूयो भविता, न भूयोऽसकृद्भूत्वा भवितेति
भवनक्रियाद्वयस्यस्वप्नप्रत्ययोक्तं समानकर्तृत्वं धारैक्याभिप्रायेण भूत्वैव भविता, न तु भूत्वा स्थित्वा विनश्यति ।
तार्किकाणां हि विज्ञानमुत्पत्तिस्थितिनाशक्षणव्यापित्वाविज्ञानावस्थायि । विज्ञानवादिनां तु पूर्वस्य नाशक्षण
एवोत्पत्त्योत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणश्चेति क्षणिकत्वाद्विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्य अध्यवधानाद्भूत्वा
भवितेत्युक्तम् । सादृशोऽप्ययं न, यतः शाश्वतः शाश्वदेकरूपः ‘योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थाविरै
प्रणमूनुभूवामि’ इति बाल्यस्थविरयोरानैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । न च सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यमहीतुः स्थिर-
स्याभावात् । यद्वा जन्ममरणहीनोऽपि धर्मान्तरविशिष्टः, पूर्व भूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न,
भूत्वैव भविता न त्वभूत्वेति योजना ।

आर्हता हि शरीरपरिमाणं आत्मानमभ्युपगच्छन्तो नित्यत्वेवात्मनः क्रमेण व्युत्क्रमेण वा मशकमनुज-
मपङ्गजशरीरप्राप्तौ परिमाणभेदं मन्यमाना भूतस्यैवात्मनो विशेषणीभूतपरिमाणाभवनादौपचारिकं भवन-
मभ्युपगच्छन्ति, तदपि न; शाश्वतत्वादेव उपचयापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनो नित्यत्वायोगात् ।
अनेनैव सुखदुःखादिधर्मान्तरोत्पत्त्याऽऽत्मनो भावं भूत्वा भवनं प्रत्याख्येयम् । न हि दुःखादिधर्मिणः स्वनाशम-
न्तरेणात्यन्तिकदुःखोच्छेदः सम्भवति, घटादौ यावद्रूपनाशादर्शनात् ।

नन्यत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशोऽप्यस्ति अत आह— पुराण इति । पुरा वियदादितृप्तः
प्रागपि नव एव । एतेन अपक्षयादिधर्मराहित्यानुमुख्यमजत्वादिक आत्मन एव, वियदादिस्त्वमुख्यं
तदिति दर्शितम् । अत एव शरीरे हन्यमाने न हन्यते । भाष्ये तु “वाशब्दश्चायं” न जायते म्रियते चेत्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिः—अयं न भूत्वा अनुत्पद्य, न भविता घटादिबद्धो न जायते । अथवा नञः पूर्वान्वयित्वं;
न जायते न वा म्रियत इति । यतो भूत्वा अभविता घटवद्विनाशी न, अतो न म्रियते इति । ‘शाश्वतः पुराण’
इत्येताभ्यामुपचयापचयौ निषिध्यते इति न हन्यते न विपरिणम्यते इति च व्याख्यातम् । केचिदेवमाहुः—
न जायते म्रियत इति प्रतिज्ञा, कदाचिदित्यादिना तस्या उपपादनं, अज इत्यादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

? शां. भा.— ‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ [२।१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म
च न भवतीति प्रतिज्ञाय, ‘न जायते’ [२।२०] इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थं उपसं-
हरति— वेदाविनाशिनं इति । वेद विजानाति अविनाशिनं अन्त्यमात्रविकाररहितं नित्यं विप-
रिणामरहितं यो वेद इति सम्बन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं, अजं जन्मरहितं, अव्ययमपक्षय-
रहितं कथं फेन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति ? कथं वा घात-
यति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथञ्चित्कश्चित् हन्ति, न कथञ्चित्कश्चित् घातयति इति उभयत्र
अतोप एव अर्थः, प्रश्नाप्यासम्भवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्म-

प्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्तु आक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः कं कर्मासम्भवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माभ्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति ।

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरनापि प्रतिमानापीनस्त्वस्यामाश्रय इतानुवादपूर्वकमुत्तराद्येकमवतारयति— य एनमित्यादिना । कर्तृत्वायमिमानविरोधाद्वैतकृतस्यात्मनिष्ठसामर्थ्यात्प्रसक्तं विदुषः सम्प्राप्तं विद्यापरिणकार्थमन्यनुजानाति— वेदेति । पदव्युत्पत्त्यै पूर्वमेव पौनहत्यापरिहृतिरपि प्रकारान्तरेणापीनस्त्वस्यामाह— अचिनादिनमित्यादिना । प्रश्नेऽपि सम्भवति विमिति ननु ज्ञेयेन व्याख्यायते तत्राह—

उभयत्रेति । उत्तरप्रतिवचनादर्शनाभावात् प्रश्नसम्भवतीत्यर्थः । विवक्षितप्रकरणार्थं निगमयति— हेत्वर्थस्येति । अविक्रियत्वं हेत्वर्थस्तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे समानत्वादिति यावत् । यदि विदुषः सर्वकर्मनिषेधोऽभिमतस्तर्हि विमिति हन्त्यर्थ एवाऽऽक्षिप्यते । तत्राह— हन्तेरिति । उक्तं हेतुमाशेषं गृह्यति— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु उक्त एव आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासम्भवकारणविशेषः । सत्यं उक्तं, न तु स कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थाय्यं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्, न; विदुष आत्मत्वात् । न वेदादिसंज्ञातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः 'कथं स पुरुषः' इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य बुद्ध्याद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिबुद्ध्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिबुद्ध्यया विद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनानां यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.— अमिप्रायमप्रतिपन्नमानो हेतुविशेषपूर्वकोऽस्मादयति— नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्याऽऽक्षिपति— सत्यमिति । विदुषो विद्वानात्मनो ब्रह्मणश्च वेद्यस्य विरुद्धमेतत्वेन दहनतुहिनवद्विन्त्वादिदुषः सर्वकर्मन्यागे नाम्नो कारणविशेषो स्यादित्याह— अन्यत्वादिति । अविक्रियादिति चेत् । तथापि कृतस्यमविक्रियं ब्रह्म प्रतिपद्यमानस्य कृतो विक्रिया सम्भवत् । ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशङ्क्याऽह— न हीति । 'अयमात्मा ब्रह्म' [छ. उ. १५।१९] इत्यादिश्रुत्या समाप्यते— न, विदुष इति । किञ्च विद्वता विशिष्टस्य वा । केवलस्य वा । नाऽऽस्य, विशिष्टस्य विद्वताया विदोषणस्यापि तत्प्रसङ्गान् । न च विशेषणीभूतसङ्घातस्यापेक्षेतनत्वाद्विद्वतापुणेत्याह— न देहादीति । द्वितीये तु जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह— असंहत इति । किञ्च प्रमाणिकविद्वत्त्वधर्मवत्त्वसाक्षिद्वत्त्वात्प्राप्तिमासिकस्य च विद्वत्प्रतिबिम्बयोरैकान्त्यादिनामुपयोगाव्यावृत्तौ ब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलि-

तमाह— इति तस्येति । नन्वविक्रियस्य ब्रह्मस्वरूपतया सर्वकर्मासम्भवे विदुषो विद्वताऽपि कथं सम्भवति ? न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विशाखक्षणा विक्रिया स्वीक्रियामर्हति तत्राह— यथैति । अष्टेन्द्रियादिवह्नमन्तं करणं प्रवीपप्रभावादिपथपर्यन्तं परिणते बुद्धिबुद्धिरुच्यते । तत्र प्रतिबिम्बितं चेतन्यमिच्छाबलवदुदितव्यविशेषाद्विषयज्ञानमिति व्यवहियते, तेनाऽऽसोपलब्धा कल्प्यते । तन्नामिषाप्रपुच्छमिष्यासम्बन्धनिबन्धनम् । तथैवाऽऽभ्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मात्मन्यामिष्यब्रह्मनास्त्योत्पत्तिबुद्धिरितिद्वारा विद्वानात्मा व्यपदिश्यते, न च मिथ्यासम्बन्धेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहितत्वात्तीत्यर्थः । 'अहं ब्रह्म' इति बुद्धिज्ज्ञेयसंशयस्यायामपि भावाहात्मनः सविशेषत्वमाशङ्क्य तस्या वायदुषाधित्वमेवत्याह— असत्येति । ननु कृतत्वस्याऽऽत्मनो मिथ्याविद्यावत्त्वेऽपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते ? न हि निरधिकाराणां तेषां विधिरित्याशङ्क्याऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पितृपेणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्; तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते, न विदुष इति विशेषो नोपपद्यत इति चेत्, न; अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यज्ञानोत्तरकालं अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अनुष्ठेयं 'कर्त्ताऽहं मम कर्त्तव्यम्' इत्येवमकारकविज्ञानवततोऽविदुषः श्वा अनुष्ठेयं भवति, न तु तथा 'न जायते' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यज्ञानोत्तरकालमात्रं किञ्चिदनुष्ठेयं भवति, किन्तु 'नाहं कर्त्ता, नाहं भोक्ता' इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यत् नोत्पद्यते इत्येष विशेष उपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.—कर्माण्यविदुषो विहितानीति विशेषमाधिरिति—नन्यति । कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे का हानिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—विदितेति । विद्याया विदितत्वं लब्धत्वम् । कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासम्भवे फलितमाह—तत्रेति । धर्मज्ञानान्तरमनुष्ठेयस्य भावाद्भ्रमज्ञानोत्तरकालं च तदभावाद्भ्रमज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते—न; अनुष्ठेयस्येति । त्रिदोषोपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—अग्निहोत्रादीति । ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्तपुण्यते-

स्तथाविद्यज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राऽऽह—कर्ताऽहमिति । आत्मनि 'कर्ता भोक्ता' इत्येवंविज्ञानवत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानविहीनत्वेनानिदुषोऽनुष्ठेयं कर्मत्वर्थः । देहादिव्यतिरेकज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानत्वाविशेषात्कर्मप्रवृत्तावुपकरिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न न्विति । अनुष्ठेयविरोधित्वादविव्रियतात्मज्ञानस्येति शेषः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताऽहमित्यादिज्ञानोत्पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादिति नेत्याह—नाहमिति । कारणाभावादिति शेषः । कर्तृत्वाद्विज्ञानमन्यदित्युक्तम् ; अनुष्ठानानुष्ठानयोस्तुविशेषादविदुषोऽनुष्ठानं विदुषो नेत्युपसंहरति—इत्येव इति ।

१ शां. भा.—यः पुनः 'कर्ताऽहं' इति वेच्यात्मानं, तस्य 'ममेदं कर्तव्यम्' इति अवश्यम्भाविनी बुद्धिः स्यात् ; तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सम्भवन्ति । स च अविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' [२।१९] इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्माधेयवचनाच्च 'कथं स पुरुषः' इति । तस्मात् विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः । अत एव भगवान् नारायणः साङ्ख्यानं विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे प्राहयति—'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः—'द्रात्रिपावथ पन्थानौ' [म. भा. शां. प. २४०।६] इत्यादि । तथाच 'क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पथान् सक्रयासश्च' [तै. आ. १०।६।२।१२] इति । एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान् । अतस्त्ववित् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' [२।२७] 'तत्त्ववित्तु' [२।२८] नाहं करोमीति । तथा च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्वास्ते' [५।१३] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—नन्वात्मविदो न चेदनुष्ठेयं किञ्चित् कथं तर्हि 'विद्वान्यजेत' इत्यादिशालात् प्रति कर्माणि विधीयन्ते ? तत्राऽऽह—यः पुनरिति । आत्मनि कर्तृत्वाद्विज्ञानापेक्षया कर्मस्य पिच्छत्वज्ञाने तथापि पुंश्च प्रति कर्माणि विधीयन्ते । स न प्रार्थनवचनादविद्वान्नेवेति निधीयते । स खल्वकर्तृत्वादिज्ञानवत्तत्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञानद्वारा कर्मसु प्रवर्तितिर्यथः । कर्मासम्भवे ब्रह्मविदो हेत्वन्तरमाह—विशेषितस्येति । 'वेदाविनाशिन' इत्यादिनेति शेषः । यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म, तथापि विभिदिदोः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । विद्या विद्वत्त्वादित्यमान्योऽप्रतिपक्षत्वाच्च कर्मणामित्यर्थः । यद्यपि मुमुक्षोरप्यमकर्माण्यपेक्षितानि तथापि विद्यात्कलाम्यामविद्वान्येव तान्यभ्युपगम्यन्त्या विभिदिदासंन्यासमपि विरोधादित्यभिनेत्योक्त्येऽयं भगवतोऽप्युपनिषत्माह—अत एवेति । विदुषो विभिदिदोश्च सन्त्यासेऽधिकारः, नविदुष्यन्तु कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः ।

अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शयित्वाह—तथा चेति । अभ्ययनविधिना स्वाध्यायायोः वैर्ग्यकस्य प्रवृत्त्यनन्तरं तत्र क्रियामार्गं ज्ञानमार्गमेवेति द्वौ मार्गावधिकारिभेदेनाऽऽवेदित्वावित्यर्थः । आदिशब्दात् 'यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि श्रूयते । उक्तयोर्मार्गयोस्तुल्यतां परिहर्तुमुदाहणान्तरमाह—तथेति । बुद्धिश्चिद्विद्वान् कर्मतत्फलयोर्वैराग्योद्भावपूर्वं कर्ममार्गो विहितः, विरक्तस्य पुनः सन्त्यासपूर्वको ज्ञानमार्गो दर्शितः । स चेतरस्मादतिशयाश्लीति धृतमित्यर्थः । उक्ते विभागे पुनरपि वाक्यशेषात्तुल्यमादर्शयति—एतमेवेति । अहङ्कारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानम्—अतस्त्वविति । 'तत्त्ववित्तु' इति श्लोकमवतां तात्पर्यायं सहृदाति—नाहमिति । पूर्वेण क्रियापदेनेतिशब्दः सम्बध्यते । विरक्तमपि श्रूय वाक्यान्तरं पठति—तथा चेति । आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसङ्ग्रहायः ।

१ शां. भा.—तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति—'जन्मादिपद्मावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्ता एकोऽहमात्मा' इति न कस्याचिद् ज्ञानमुत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते इति । तत्र; 'न जायते' इत्यादिशालोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मोक्तिरविज्ञानं कर्तुं देहान्तरसम्बन्धविज्ञानं उत्पद्यते, तथा शास्त्राचर्त्यैव आत्मनोऽविक्रियत्वाकर्तृत्वकत्वादिप्रज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते ? इति प्रष्टव्यास्ते । करणानोचरत्वात्

इति चेत्, न; “मनसैवानुद्गृह्यम्” [वृ. उ. ४।१।१९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशजनित-
शमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति
ज्ञानं नोत्पद्यते इति साहसमात्रमेतत् ।

२ आ. शां. व्या.—अविक्रियात्तन्नातकमसन्न्यासे
दर्शिते, मीमांसकमतमुत्पापयति—तत्रेति । आत्मनो ज्ञानक्रि-
याशक्त्याधारत्वेन अविश्रितत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानं सन्न्या-
सकारणीयते ग सम्भवतीत्यर्थः । यथोक्तज्ञानमात्रो विषयाग-
ग्राह्य मानामाग्राह्य इति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना ।
न तावदविक्रियात्माभावः “न जायते म्रियते वा” [१।२०]
इत्यादिवाक्यस्याऽऽसत्तात्पर्यतया प्रमाणस्यान्तरेण कारणमात्रव-
क्यायोगादित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—यथा चेति । पार-
लौकिककर्मविधिपान्न्यसिद्धं विज्ञानमुदाहरति—कर्तुञ्चेति ।
कर्मकाण्डादज्ञाते धर्मादी विज्ञानोत्पत्तिश्च शास्त्रकाण्डादज्ञाते
ब्रह्मज्ञानि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा, प्रमाणत्वाविशेषादित्यर्थः ।
ज्ञानस्य मनस्येवोद्गम्यत्वादात्मन्यथ श्रुत्या मनोगोचरत्व-
मिरासानाऽऽस्तज्ञाने साधनमस्तीति शङ्कते—करणेति । श्रुति-

माधिल्य परिहरति—न; मनसेति । तत्त्वमस्यादिवाक्योत्प-
न्नमनोवृत्त्यै शास्त्रानाचार्योपदेशमनुसृत्य दृष्ट्यं तात्पर्यमिति श्रूयते ।
स्वरूपेण स्वप्रकाशमपि न ज्ञानरस्तुवाक्योत्पत्तिदृष्टयभिम्यक्तं
सर्विकल्पकव्यवहारात्मन् भवतीति मनोगोचरत्वोपचारादपिदं
करणयोग्यत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्व-
निषेधश्रुतिः ? इत्यादिवाक्यस्य संस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वविषया सेति
मन्वानः सग्राह—शास्त्रेति । सत्यपि ध्रुव्यादौ तदनुमाह-
कामावाप्तात्माकमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्यादिवाक्याऽऽह—
तयेति । तस्याविक्रियस्याऽऽस्तमनोऽधिगम्यं, “विगतो वि-
चारे नाऽऽस्तमर्षो विचारत्वादुभयाभिमताविचारश्च” इत्यनु-
माने पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धिरुपगमे च सत्येव तस्मिन्नीत्यस्यते
ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं, सत्येव माने मेयं न माती-
तिवदित्यर्थः ।

१ शां. भा.—ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्चा-
ज्ञानं दर्शितं ‘हन्ता अहं, हतोऽस्मि’ इति, ‘उमौ तौ न विजानीतः’ [२।१९] इति । अत्र
च आत्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं, कर्मत्वं, हेतुकर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितम् । तत्र सर्वक्रिया-
स्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं, अविश्रितत्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः
कर्मभूतं अन्त्यं प्रयोजयति ‘कुरु’ इति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं
च प्रतिपेधति भगवान् वासुदेवो विदुषः कर्माधिकाराभावमदर्शनार्थं ‘वेदाविनाशिन्.... कथं स
पुरुषः’ इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकारः ? इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ‘ज्ञानयोगेन साहज्यानाम्’
[३।३] इति तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति ‘सर्वकर्माणि मनसा’ [५।१३] इत्यादिना ।

२ आ. शा. व्या.—ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हाना-
योगादानाय वा न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं ? तत्राऽऽह—
ज्ञानं चेति । अयमप्यमिति । प्रकाशप्रवृत्तेस्तनोनिवृत्तिव्यति-
रेकेणावुत्पत्तिरद्वयज्ञानमिदृशमन्तरेणाऽऽस्तज्ञानोत्पत्तेरनुपप-
त्तेरित्यर्थः । नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तस्मिन्निवृत्तेरेव ज्ञानं,
न ह तस्मिन्तत्कालमिति तत्राऽऽह—तत्रेति । कथं पुनर्भगवताऽपि
ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितं ? इत्यादिवाक्याऽऽह—अत्र चेति ।
विमतं ज्ञानाभावो न भवत्युपादानत्वात्तदविषयमिति भावः ।
ननु हननक्रियायाः “न विस्मृत” इति निषिद्धत्वात्
तत्कर्तृत्वादेरज्ञानकृतत्वेऽपि विदितक्रियाकर्तृत्वादेनं त्वात्मनिनि-
वेद्याह—तत्रेति । न तावदात्मनि कर्तृत्वादि नित्यमनु-

क्रियशङ्कात्, न चानित्यमपि निषेधादानं, भावकर्मसंन्यासादान-
नियमान् ; न चावात्सा तदुपादानं, आत्मनि तत्प्रतिमानात् ;
न चाऽऽस्तैव तदुपादानं, कृतस्यस्य तस्याविर्भावो विना तदयो-
गान् ; इत्याह—अविक्रियत्वादिति । कर्तृत्वाभावेऽपि कार-
यितृत्वेऽस्यादित्याहवाऽऽह—विक्रियावाविति । आत्मनि
कर्तृत्वादिप्रतिभासस्याभावनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तस्मिन्निवृ-
त्तत्वादानादित्युक्तम् ; इदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे
भगवतोऽनुमतिं स्वययति—तदेतदिति । विदुषो यदि कर्मा-
धिकाराभावे भगवतोऽभिमतत्वं हि ह्य तस्य जीवोऽधिकारः
स्यात् ? इति पृच्छति—क पुनरिति । ज्ञाननिशाशमित्युक्तं
स्मारयति—उक्तमिति । तदज्ञाने गव्यदम्यगम्यमे च तस्या
धिकारोऽस्तीत्याह—तत्रेति ।

१ शां. भा.—ननु ‘मनसा’ इति वचनात् न वाचिकानां कारिकानां च संन्यास इति
चेत्, न; ‘सर्वकर्माणि’ इति विशेषितत्वात् । मानसानायेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न; मनोव्या-
पारपूर्वकत्वात् वापायव्यापाराणां, मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रोपाणां वाक्यायकर्मणां
कारणानि मानमानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा सच्यस्याते इति चेत्, न;

‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ [५।१३] इति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्ध्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतः, न जीवत इति चेत्, न; ‘नवद्वारे पुरे देही.... आस्ते’ [५।१३] इति विशेषणानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.—वक्ष्यमाणे वाक्ये सर्वकर्मसन्ध्यासो न प्रतिमाति, मानसानामेव कर्मणा विशेषणशब्दाद्यागावगमा-
दिति शङ्कते—नन्विति । विशेषणान्तरमाश्रित्य दूषयति—
न; सर्वेति । मनसेति विशेषणान्मानसेवेव कर्मसु सर्वशब्दः
सङ्घटितः स्यादिति शङ्कते—मानसानामिति । सर्वात्मना
मनोव्यापारत्यागे व्यापारान्तराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसन्ध्यास-
सिद्धयतीति परिहरति—नेत्यादिना । मानसेष्वपि कर्मसु
सन्ध्यासं सङ्कोचान् वाणादिव्यापारानुपपत्तिरिति शङ्कते—
शास्त्रीयाणामिति । अन्यानीति, अशास्त्रीयाणां वाक्यार्थ-
कारणान्यशास्त्रीयाणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणि-
त्यर्थः । वाक्यशेषमादाय दूषयति—न; नैवेति । ॥ हि विवेक-
बुद्ध्या सर्वाणि कर्माण्यशास्त्रीयाणि सन्ध्यास्य तिष्ठतीति युक्तं, ‘नैव
कुर्वन्’ इत्यादिविशेषणस्य विवेकबुद्धेः त्यागहेतोस्तुल्यत्वा-
दित्यर्थः । भगवदभिमतसर्वकर्मसन्ध्यासस्थावस्याविशेषे सङ्कोचं
दर्शयन्नाशङ्कते—मरिष्यत इति । सन्ध्यासो जीवद्वस्थायो-
मेवात्र विवक्षित इत्यत्र लिङ्गं दर्शयन्नुत्तरमाह—न, नवेति ।

१ शां. भा.—न हि सर्वकर्मसन्ध्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं सम्भवति । अकुर्वतोऽकारयतश्च
देहे सन्ध्यास्य इति सम्बन्धः । न देहे आस्ते इति चेत्, न; सर्वत्र आत्मनोऽधिक्रियत्वावधारणात्,
आसनक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात्, तदनपेक्षत्वाच्च सन्ध्यासस्य । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दोऽत्र
त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्ध्यास एवाधिकारः, न कर्मणीति
तत्र तत्र उपरिष्ठादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—न
ह्यिति । अन्यविशेषान्वाक्यानेन लिङ्गासिद्धिं बोधयति—
अकुर्वत इति । विवेकबुद्ध्यादशेषाण्यपि कर्माणि देहे ययोके
निक्षिप्याङ्गैर्नकारयश्च विज्ञानवतिष्ठते । तथा च देहे कर्माणि
सन्ध्यासङ्कर्तव्योऽकारयतश्च सुखमासनमिति सम्बन्धसम्भवा
द्विषोपपत्त्य सति देहे कर्मत्यागविषयत्वाभावाच्चीकृतः सर्वकर्म
हेतोर्गो नास्तीत्यर्थः । अथवाऽनुवर्त इत्यादि पूर्वदेव सम्बन्ध-
नीय, लिङ्गादिबोधं नु देहे सन्ध्यास्येत्वारभ्येत्युच्येत् ।
आत्मनः सर्वभाविभिरावनिर्धारणहेतुसम्बन्धमन्तरं कर्तृत्वका-
रयितृत्वाप्राप्तेरप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गविहरार्थमेतदुक्त एव सम्बन्ध-
सार्थयानिति समाप्यते—न, सर्वत्रेति, धुतिषु स्थितिषु
चेत्यर्थः । किञ्च सम्बन्धस्याऽऽङ्गात्सन्निधियोग्यतापीनत्वादा-
काङ्क्षावशादसम्भूतसम्बन्धसिद्धिरित्याह—आसनेति ।
भवद्विस्तु सम्बन्धो ॥ सिध्यत्याकाङ्क्षाभावादित्याह—तद्
नपेक्षत्वाच्चेति । सन्ध्यासशब्दस्य निक्षेपार्थत्वात्तस्य चाधिक-
रणसापेक्षत्वात्सन्ध्यासिद्धिरित्याशङ्कयाऽह—सम्पू-
र्णस्त्विति, अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः । मनसा विवेकवि-
ज्ञानेन सर्वाणि कर्माणि परित्यज्याऽऽस्ते देहे विद्वानित्यर्थ-
सम्बन्धस्य साधुत्वं मत्वोपसंहरति—तस्मादिति । सर्वग-
पारो परमात्मनः सन्ध्यासस्याविक्रियात्मज्ञानविरोधित्वात्
प्रयोजकज्ञानवतो वैधे सन्ध्यासेऽधिकारः, सम्बन्धज्ञानवत्त्ववैधे
स्वाभाविके कलात्मनीति विभागमभ्युपेक्षोक्तोऽयं वाक्यशेषोऽ-
गुण्यं दर्शयति—इति तत्र तथेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद,
स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्यावरदरीरावस्थितेषु आत्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति ? कं वा कथं
हन्ति ? कथं नाशयति ? कथं वा तत्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । ‘एतानात्मनो घातयामि हन्मि’ इत्यु-
द्योचनमात्मस्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

४ वे. तां. च.—‘य एनम्’ [२।१५] इत्युक्तविषयपरं
‘वेद’ इत्यादिश्लोके ‘नित्यम्’ इति परमसाध्यानुवादः । ‘अवि-
नाशिनम्’ इत्यादिषु ॥ त्वेतिस्त्वभिप्रायेणाह—एवमिति ।
अप्यशब्दानां जन्मनाशक्यतिरिचविकारा विवक्षिता । अप-
थय एव वा ऐतन्नादियोग्यावयवविधेयादिर्वा । कमिति
निर्धारणस्यानिर्धारितानेकव्यक्त्यापेक्षत्वादाह देवमनुष्ये-
त्यादि । आनवतिरन्त्योः शीनदन्त्यमात्ररूपं बुद्धिस्वयमेवार्थ-
माह—कथं नाशयतीत्यादि । वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वाद-
निषेधो न युज्यते । आत्मनो नित्यत्वे तदवेदितुरपि सदन-
नायोगादित्याशङ्काविहरायां फलितार्थं वदन् प्रकृतेन सङ्ग-
मयति—एतानिति । नात्र श्लोके हन्तृत्वादिमार्थं निषि-
ध्यते, किन्तु तत्प्रयुक्तं योचनम् ; तदुत्पादकप्रकारप्रतिषेध-
ः, यैव तत्र कथशब्द इति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. भा. भा.—अतो य एवं वेद स कथं घातयति हन्ति वा ? अविनाशिनं नैमित्तिक-
विनाशग्रहितम् । निर्यं स्वभाविकरुनाशग्रहितम् । अथवाऽविनाशिनं दोषयोगरहितम् । नित्यं
मदामाप्तिमिति सर्वत्र शिष्यैः; दोषयुक्तपुष्पादिषु नष्टप्रमयोगान् ॥ २१ ॥

४ घे. ता. चं— शङ्कापूर्वं 'वासांसि' इति श्लोकमव-
तारयति—यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्प-
त्कर्मानुरूपनारकतिरिक्तस्यावरादिशरीरपरिश्रद्धमभावनाया प्रत्य-
यवत् अपरिग्रहीतशरीरतयाऽवस्थितिसम्भावनाया चास्त्येव
शोकनिमित्तम् ; न च नूतनत्वमात्रं सुखाय, चिरन्तननरपति-
युष्टपरित्यागेनापि नूतनकारणप्रवेसादेः जीर्णानुत्पन्नहानेन

नूतनगोपीप्रदृष्टादेव दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादि-
शरीरविलयसमनन्तरं अभिन्नवचनपरिधानवत् अनिमित्तदेहादि-
सद्ब्रह्मपुल्लमाह इत्याद्येष्टयाह— धर्मयुद्धे इति । अधि-
कतेरेति कल्याणविशेषणम् । नवशब्दाभिप्रेतोक्तिः— कल्या-
णानीति । हर्षनिमित्तमेवेति—पुनः शोकाविययमात्रे शोकः
इतः ; इदानीं तु तद्विपरीतदृष्टविषये कियत् इति भावः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— देहात्मविवेकानुभवार्थं

दृष्टान्तमाह— वासांसीति ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— देहानामुपगमापगमयोरप्येक एवायमा-
स्मेत्येव 'देहिनोऽस्मिन्' [२ । १३] इत्यत्रैव वृष्टा-
न्त्युक्तं अतो 'वासांसि' इति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यत
आह— देहेति । कौमार्यादिदेहानामनतिमिन्नत्वात् तत्र

देहान्मनोविवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमनु-
भवास्तो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वोक्तद्विलक्षण-
मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युक्तं दाशान्तिकस्यापि कथि-
तत्वात् ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनो नित्यत्वं प्रतिज्ञातं शरीरेषु तत्कथं नश्यत्स्वित्यत्राऽऽह— वासांसीति ।
यथा नरो जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि वस्त्राणि गृह्णाति स्यं विद्यमान एव ; तथा जीर्णानि
शरीराणि विहायान्यानि नवानि संयाति देही स्वयं पूर्वदेहविनाशेऽप्यविक्रियो विनाशरहितः ॥ २२ ॥

८ घं. प्र. गि.— ननु मास्त्वामनिमित्तकः शोकः ; शरीर-
निमित्तकस्तु स्यादेव ; यद्यपि शरीराणि स्वतो नश्वराणि
सदृशं युद्धे विहित इति न तानि शोकस्थानमित्युक्तम्,
तथापि रजगीयभोगमाधनेषु तेषु नश्यन्तु तन्निमित्तः शोको-
अरिहाय एते याशङ्कयाह— अत्र जीर्णवस्त्राणां नूतनवस्त्रपरि-
ग्रहवत् जीर्णशरीरपरित्यागेऽपि निर्विकारस्यात्मनो नूतनशरीरस्वी-
कार इत्येवावावृत्तान्तदृष्टार्थः प्रतीयते । स च 'देहिनो-
ऽस्मिन्' [२ । १३] इति श्लोकं कौमार्यावस्थायागौनं यौवना-
वस्थये निर्विकारस्यात्मनो देहादेहान्तरप्राप्यवस्थेति निरूप-
णान् प्रागेवोक्तं इति पुनस्तत्प्रतिपादनस्य नानिप्रयोजनत्वात्,
जीर्णानि वस्त्राणि विहाय यथा नवानि गृह्णाति तथा जीर्णानि
शरीराणि विहाय नवानि प्राप्तीयेतावन्तैव निवर्ति सन्ति अप-
राणि अन्यानीति च संयातयति समुपसर्गं च श्रुत्यानेन भग-
वता अर्थविशेषस्य गम्येष्टत्वाच्च तमेवार्थं दर्शयामः । यथा

दि लोके नरो जीर्णानि वस्त्राणि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि
वास्त्राणि गृह्णाति, तथा अर्थं देही भीष्मद्रोणादिः जीर्णानि जरासा
वृक्षानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नवानि शरीराणि "अन्य-
नश्वरं कल्याणरूपं कुर्वते रित्र्यं वा गान्धर्वं वा देवं वा"
[४. उ. ४।१।१७] इत्यादिदृष्टिप्रसिद्धानि दिव्यशरीराणि
संयाति सम्प्रभवेवात्मादिदेहां विनैव प्राप्नोति । दुर्गोपनादि-
शुवदरशरीराणां जीर्णत्वप्राप्तेऽपि भवतिदिव्यशरीरापेक्षया हेय-
त्वाच्चप्राप्येव तानीत्यभिप्रायेण जीर्णोक्तिः । एवं च कश्चर-
पृथ्वराणि परिहाय दुरुजानि परिपापपतिषु कस्मलनरशरी-
राणि युद्धे परिहाय भीष्मादीनां दिव्यभोगाद्देहदेहनाशरीर-
पनेना त्वं तेषामुपकृतंवासीति तदीयेतच्छरीरानां हर्ष एव
नवोचिनः, धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतः स्वर्गभोगाद्दिव्यशरीरप्राप्तेः
शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

९ ब० ह० दी०— नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयभोगसाधनदेहानां विनाशं पर्वलोच्य शोचामीति चेत्-
त्राह— वासांसीति । यथेति दृष्टान्तः । नरो जीर्णानि वासांसि विहायपरानि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीव
आत्मना जीर्णानि शरीराणि त्यक्त्वाऽन्यानि नवानि प्राप्नोति । कर्मनिबन्धनानां नूतनानां देहानामवयवमभावात्
न जीर्णदेहनाशे शोकावकाश इति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भगवज्जीवार्थं मृष्टदेहादीनां
भागमपि दारुणं, अतः शोचामीति चेत्त्राह—
वासांसीति । यथा जीर्णानि काशीनपुष्पकानि वस्त्राणि
विहाय नवानि काशीनपुष्पकानि अपरानि पूर्वविक्षयानि

नरो गृह्णाति, तथा जीर्णानि मर्त्यादानुपुष्पकानि शरी-
राणि विहाय नवानि अश्नानि मर्त्यादानु वि-
लस्यन्तमोन्मादकानि देही संयाति मदिष्टता प्राप्नोती
त्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु "प्राज्ञगो यजेत, जातपुत्रः कृष्णकेशोऽमीनादधीत" इति आत्मानं वयोवर्णादि-
विशेषगवन्तमेवाधिकृत्य कर्मविषयः प्रवर्तन्ते, तेन नीलादुत्पलमिव देहादन्य आत्माऽवधारयितुं न शक्यत इत्या-
शङ्कयाह— वासांसीति । दृष्टी प्रेषानन्वादेति दृष्टमन्य विनेषगन्तेऽपि न प्रेषानुवस्तृम्वरूपान्तरात्वं, एवं
प्राज्ञगत्वादिरपि न स्वर्गकामस्वरूपान्तरात्वं अहमिति वक्ष्यदेवदत्तयोरेव जडाजडयोर्देहात्मनोः अत्यन्तविलक्षण-
मनीति वक्ष्यामहेन देवदत्तनाशे मन्वानस्यैव तत्र देहनाशादात्मनाशं मन्वानस्यैव तन्मोक्षं स्पष्टमिति भावः ।
राष्ट्रापेक्ष श्लोकः ॥ २२ ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

[नित्यसर्वगतस्थाणुः—इति माध्वसम्मतः पाठः]

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् अविक्रिय एव ? इत्याह—नैनं छिन्दन्ति इति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात् नावयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्पादीनि । तथा नैनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्ति आपः, अपां हि सावयवस्य घट्स्तुन आद्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापापादने सामर्थ्यम् । तत्र निरवयवे आत्मनि सम्भवति । तथा स्नेहयत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.—पृथिव्यादिभूतचतुष्टययुक्तविक्रिया-
माकत्वात् आत्मनोऽसिद्धं अविक्रियत्वमिति शङ्कते—कस्मा-
दिति । यतो न भूतान्यात्मानं गोचरयितुमर्हन्ति अतो पुनर्मा-
काशवत् तस्याविक्रियत्वमित्याह—आहेत्यादिना ॥ २३ ॥

१ शां. भा.—यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति । यस्मात् अन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्निव्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात् स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा, अतः सनातनश्चिरन्तनः, न कारणात् कुतश्चित् निष्पन्नः, अभिनव इत्यर्थः । नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यत एकैवैव श्लोकेन आत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिना । तत्र यदेवात्मविषयं किञ्चिदुच्यते, तदे-
तस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्यते, किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति । दुर्योधत्वादात्मनस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः, कथं तु नाम अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां [अमंसारित्व-] बुद्धिगोचरतामापन्नं मत् संसारनिवृत्तये स्यात् ? इति ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—पृथिव्यादिभूतचतुष्टयदेनावयवक्रियाभावे योग्यतामात्र कारणमाह—यत इति । पूर्वार्थमुपसर्प्य हनुर्बेन योग्यति—यस्मादिति । नित्यत्वादीनामन्योन्य हेतुर्बुध्नुमद्भावं सूचयति—नित्यत्वादित्यादिना । न च निरवयव परमाणुत्वं स्वमिचारादप्यपक सर्वगतत्वस्योति वाच्यं, नृशमेवाश्रानागिच्छेन स्वमिचाराणववरात्, न च सर्वगत-
त्वेऽपि विक्रियादिमात्रमात्मनोऽस्तीति युक्तं, विमुत्वेनाभि-
मते ममसि तत्पुनरुत्पत्तिः, न च विक्रियादिमिचारे स्वैवमा-
स्थानं शक्यं, तथाविचर्य गृहादेशस्थिरावदर्शनात्, इत्याद्ये-
माह—स्थिरत्वादिति । स्वतो निरवयवेऽपि कारणाश्रया-
सम्भवादुत्पत्तये सम्भाविताति पुनश्चिन्तनवत्त्वमित्याद्युपा-
ह—न कारणादिति । अन्योन्यविक्रियत्वस्य न जायते

म्रियते वा [२।२०] इत्यादिना साधितत्वात्तस्मैव पुनः पुनरभि-
धाने पुनरुक्तमित्याद्युपाह—नैतत्पामिति । अनाशङ्कनीयत्वं
चोच्यस्य प्रसङ्गं दर्शयति—यत इति । अतो 'वेदाविनाशिनः'
[२।२१] इत्यादौ शङ्क्यते, पौनःपर्ययमिति शयः । कथं तत्र पौन-
रुक्त्यापन्नं समुत्तिमपति । तनाह—तत्रति । 'वेदाविनाशिनः'
[२।२१] इत्यादिश्लोकं सन्तम्या परामृश्यते । श्लोकाद्वेदो न
जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिदृश्यते । नन्विदं श्लोके
जन्ममरणायमात्रोऽभिरुच्यते, वेद इत्यादौ पुनरप्यथायमात्रो
विरुध्यते तत्र कथमर्थोतिरकाभावमादाय पौनःपर्ययं बोधयेत् ।
तत्राह—किञ्चिदिति । कथं तर्हि पौनःपर्ययं न चोदनीयमिति
मन्यते । तनाह—दुर्योधत्वादिति । पुनः पुनरभिधानमेव
वस्तु निरूपयतो अत्रतोऽभिप्रायमाह—कथं न्यति ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणापिपयत्वात् न व्यज्यते इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्वि इन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविपयत्वमापद्यते । अयं तु आत्मानिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम्, यया क्षीरं दध्यातश्चनादिना विकारि, न तथाऽयं आत्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मा उच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैवमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि 'हन्ताऽहमेपां, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वम्पदार्थपरिशोधनस्य प्रवृत्त्यात् तत्रैव हेतुन्तरमाह—किञ्चेति । आत्मनो नित्यत्वादिष्वङ्गस्य तथैव प्रया किमिति न भवति ? तत्राऽऽह—अत्यक्त इति । सा तर्हि प्रत्यक्षत्वं सूत, अतोनेत्यर्थं तु तस्य किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—अत एवेति । तदेव प्रपञ्चयति—यच्छीति । अतीन्द्रियत्वेऽपि सामान्यतो दृष्टविषयत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य इदमेताऽऽह—आत्मा व्याप्तिरिहाभावात्, मयमित्याह—अविकार्य इति । अविकारत्वे व्यतिरेकगन्तमाह—यथेति । किञ्चाऽऽत्मा न विक्रियते, निरवयवव्यत्वात्, पदादिर्वदिति व्यतिरेक्यनुमानमाह—निरवयवत्वाच्चेति । निरवयवत्वेऽपि विक्रियावत्त्वे का क्षतिः ? इत्याशङ्क्याऽह—न हीति । सावय-

वस्यैव विक्रियावत्त्वदर्शनाद्विक्रियावत्त्वे निरवयवत्वात्पत्तिरित्यर्थः । यद्वि सावयवं सक्रियं क्षीरादि, तदध्यादिना विकारमापद्यते, न चाऽऽत्मन धृतिप्रमितनिरवयवत्वस्य सावयवत्वं, अतोऽविक्रियत्वात्सार्व विकार्यो भवितुमर्हमिति । फलितमाह—अधिक्रियत्वादिति । आत्मप्रयायान्वयोपदेशं 'अतोऽव्याप्त्यनशोच्यत्वं' [२११] इत्युपक्रम्य व्याख्यातमुपमहरति—तस्मादिति । अन्यथावाचिन्त्यत्वाकार्यत्वं नित्यत्वसर्वगतत्वादिकृतो यस्मादात्मा निधारितस्तस्मात्तथैव शाश्वतमुचि-स्वरक्षणस्य फलवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिपथ्यमानुशोक्तमेवाभिनयति—हन्ताऽहमिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्' [२१७] इति पूर्वोक्तमविनाशितं सुखप्रवृत्तयः व्यञ्जयन् द्रवयति—नैनमिति । शस्त्रान्यन्तुनायवः छेदनदहनक्षेदनशोषणान्यात्मानं प्रतिकर्तुं न शक्नुयन्ति, सर्वगतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापकस्वभावतया सर्वेभ्यस्तत्त्वैभ्यः शक्तत्वादस्य तैर्व्याप्त्यनर्हत्वात्, व्याप्यर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनक्षेदनशोषणानाम् । अत आत्मानित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

छेदनादियोग्यानि वस्तूनि यैः प्रमाणैर्व्यज्यन्ते, तैरयमात्मा न व्यज्यत इत्यव्यक्तः; अतश्छेद्यादिविषयजातीयोऽचिन्त्यश्च सर्ववस्तुविजातीयत्वेन तत्तत्स्वभावायुक्ततया चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेवमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

४ वे. ता. खं.—पूर्वोक्तेन पुनरपि दार्ढ्यमुक्तमङ्गस्य प्रयोजनमेवेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोद्वयमकरोत्ययति—पुनरप्येति । 'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैयाकरणे प्रथमं करणासामर्थ्यं विषयामोमस्य च सम्प्रतिप्रतिभोगितया बन्धुन इत्यन्तर्भवतीति भाग्ये प्रथममुक्तम् । 'अच्छेद्य' इत्यादौ प्रत्ययोऽर्थाय । तेन 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादिव्यपि तदर्थेव सञ्ज्ञाद्वे प्रतिपिन्नत इति दर्शयति—न शक्नुयन्तीति । सर्वगतत्वं पूर्वोक्तहेतुत्वादतया व्याप्ये—सर्वगतत्वादात्मन इति । अगोरात्मनः कथं सर्वगतत्वं ? इत्याशङ्क्याह—सर्वतरत्येति । नात्र बहुश्रुत्यादिविद्व औबविमुष्य सर्वगतत्वेनेत्येवमेतत्, किन्त्वनुप्रवेशविषयोऽयमेवेति स्वभावस्य प्रयोजनस्य भार । व्यापित्वस्य पूर्वोक्त हेतुत्वप्रकारेण प्रापयति सर्वेभ्य इति । अत आत्मा नित्य इति—सुखमतेन छेदनादयोग्यत्वात्मा नाशरहित इत्यर्थः । स्थिरत्वादि । स्थाणुरचल इति पदद्वयं नित्यत्वस्य नानुशोच्यत्वं, गतयोऽप्यवनाशविषयकत्वं च, स्वभावविक्रिय-

वाविकारविशदरणिमाराहित्यपरं चेति भावः । पुरातन इति । अत नित्यत्वेनेनानन्दस्वोक्तत्वात् सनातनमात्रोऽप्यादिष्वपततया सद्बोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तानुमानावाप्त्यात्मन्युक्तिविरोधपरिहायत्वेन सर्वद्वयपरिहारपरं प्रत्ययोपहारपरं च 'अव्यक्त' इति श्लोकं व्याख्याति—छेदनेति । घरोरादीनि यैः प्रमाणैश्छेदनादियोग्यतया प्रत्याप्यन्ते, तैरेत्याशङ्क्यो न प्रत्याप्यते 'अहं जानामि' इत्यादित्वेनैव व्याप्यन उपलभ्य । द्वापदस्तु नित्यत्वादिविशिष्टत्वेनेति न पूर्वोक्तानुमानानां धर्मिमाह—विरोध इति भावः । निरूपितव्य मोक्षमयं ब्रह्मब्रह्मपद—'इन्द्रियेन्द्रिये यदनाश्वर्यमिदं स्थितिः । अव्यक्तमिति विद्वेति श्रमपदमप्येन्द्रियम्' [म. भा. शा प.] इति । ननु इन्द्रियविशेषोऽप्यनाश्वर्यमप्येन्द्रियं व्याप्ये न तदव्यक्तपदपेक्षया धर्मिमाहवतिषेत् । तस्याव्यक्तपदपरिहारविशदमूलोक्तव्यवस्थाः कल्पनामात्रमप्यो विरोध एव भवति । तदस्यापि दृष्टमन्त्रादिव्यवस्था विरोध इत्यादिवाच्यम्—अतश्छेद्यादिवि-

सजातीय इति । सानात्यग्राहकाभावाद्बैतल्यग्राहकचेति भावः । सदेतुके सप्रकारं चाचिन्त्यशब्दार्थमाह—सर्वेति । एतेन सौगत्यभिमितानामात्मनित्यत्वसाधनानां सत्त्वादीनां तदनुग्राहकतर्कणां चोपलभ्यमानादिविरोधात् मूलसंश्लिष्यमुक्तं भवति । अतश्चेति, पूर्वोक्तप्रमाणानां बाधकाभावादीत्यर्थः । यद्वा अनुमानान्तरमुच्यते । तथाहि—आत्मा विकारानर्हः, विकारित्वग्राहकप्रमाणशून्यत्वात्, यथेष्टस्वरूपम्, इत्यन्य-दृष्टान्तः, यथा घटादि- इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन

व्याप्तिः—यदाद्याकारग्राहकप्रमाणशून्यं, तदाद्याकारं न भवति, यथा 'नीलं न पीताकारम्' इति । अविकार्य इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकाराभावमात्रेण सिद्धमाभ्यन्त-स्यादिति तत्परिहृतकं प्रत्ययार्थं विप्रोतेति—विकारानर्ह इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकालत्वात् कत्वानिर्देशः ; न च शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । अर्हसि, आत्मवेदिनस्ते शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—स्वतः प्रायो निमित्तैश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् कक्-च्छेदादिवत्, इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति—नैनमिति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. श्री.—नैमित्तिकनाशस्य ग्राह्यनिरस्तत्वादि-नैनमिति श्लोकेनैत्यतस्तन्निवर्त्यांशक्याप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह—स्वत इति । स्वतः कालतः । प्रायो बाहुल्येन, शङ्क्यमाननिमित्त-तयावृत्त्यर्थमेतदव्ययम् । केनचिच्छब्दादिना स्याद्विनाश इति शेषः । असम्भावितशङ्कया न पर्यवसानमित्यतो दृष्टान्तमाह—

कक्च्छेदादिवदिति । यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वनो जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन ; किन्तु यथा पशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण, तथेत्यर्थः । इत्यत एव शङ्कि-तत्वात् । विशिष्यन्त इति विशेषाः । विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह—अच्छेद्य इति । वर्तमानादर्शनाद्यु-क्तयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन । कुतोऽयोग्यता ? नित्यसर्वगततादिविशेषणेश्वररूपत्वात् । शाश्वत इत्येकरूपवमात्रमुक्तम् । स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमप्यन्यथात्वं निवास्यति । नित्यत्वं सर्वगत-त्वविशेषणम्, अन्यथा पुनरुक्तेः ।

६ ज. प्र. श्री.—तत्तच्छेदोऽयमिलादिपुनरुक्तमित्यत आह—वर्तमानेति । लघुः प्रयोगेन वर्तमानस्यैव छेदादिनिषेधादि-दानीं दयमानान्वेनारमनः प्रप्रित्याद्याभावेऽप्युत्तरत्र शब्दादिना विनाशः स्यात्, इति शङ्कया छेदादियोग्यत्वैवामनो नास्तीति प्रतिपादनार्थमुक्तम् । 'अहं ह्येतत्तुचक्ष' [अष्टा. ३।३। १६१] इति कृत्स्न्याहार्थत्वस्मरणमिति भावः । तर्हि तेनै-वालं, किमाद्येन श्लोकेन । इत्यत आह—वर्तमानेति । 'प्रवृत्ते शम्भुमनाते' [१।२०] इति वचनात्प्रसक्तौ सत्यमपि वर्त-मानस्य छेदादिरदर्शनाच्छेदाद्योग्यत्वमारमनो युज्यमिति दर्श-यति प्रथमश्लोकेन । एव तर्हीतरापर्यवस्रक्त इति चेत्, न ; उपोद्घाताभिप्रायेण भगवतोक्तमिष्टायमनानास्य शङ्कामनूया-वतारस्य कृत्वात् । स्वाभिप्रायेण तूणोदात्तमुत्त्वा साध्यमा-हेत्यवतारः कर्तव्यः । 'नित्यं सर्वगतः' इत्यादिकं जीवेऽसम्भा-विमिलाशङ्कया तदतिव्याप्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याप्यते—कुत इति । वर्तमानच्छेदाददर्शनमात्रमनः छेदाद्ययोग्यताया किं नियययुक्तिः ? उत सम्भावनायुक्तिः ? । नायं, कदाचिद्वृत्-

स्यापि पथादर्शनात् । द्वितीये तु कुतो योग्यतानिश्चयः ? इति शङ्कायः । नित्यसर्वगततेति भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वरस्य ताव-च्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्, नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वात् । नरोधममृतस्य छेदादिकं सम्भवति, अतस्तत्प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मन्त्रबर्णं [कठो. १।२।१६] "शाधनं" इतीश्वरविशेषणमुक्तम् । अत्र स्याणुति तयोर्भेद-माह—शाश्वत इति । एकस्वरूपमात्रं सामान्येनान्यथात्वाभावात् ; तस्य सामान्यप्रकरणत्वात् । 'स्याणुः' इत्यस्य नैमित्तिकनि-षेधप्रकरणत्वात् । अस्यापिभेदकथनस्योत्प्रेरणयोग्यं बह्याम । नित्य इतीश्वरविशेषणं प्रतिमाति तदप्यथा व्याचष्टे—नित्य-त्वमिति । मित्रदोषकमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषण-मुपसर्कामति । सतिघाताच्च सर्वगतत्वमिति भावः । इयं पृथगीश्वरविशेष्य किं न स्यात् ? इत्यत आह—अन्यथेति । 'अजो नित्यः' [२।२०] इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तं, अप्रमेयस्येति सर्वगतत्व च । अतस्ताम्या पुनरुक्तेरित्यर्थः । अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः ।

५ आ. मा. भा.—एकयोक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानाश्वरैक्ये पुनरुक्तिः । युक्ताश्च विम्ब-धर्माः प्रतिविम्बेऽविरोधे । तत्ता च "रूपं रूपं प्रतिरूपो यभूव" [बृ. उ. २।५।१९ कठो. ५।२।१०] 'आभास एव च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः, तत्पर्यंवांशत्वात् । न चैकरूपत्वंवांशता । प्रमाणं चोभयविधयनमेव । न चांशस्य प्रतिविम्बत्वं कल्प्यम्, गाध्यादिभ्यश्चादुरूप्यहेतुरितरादृष्टेः ।

६ ज. प्र. श्री.—ननु श्रीकण्ठेधरप्रतिबिम्बवन्नर बहु-कारणम्, अत पुनरुक्तिरित्यत आह—यद्यप्येतावदिति । अतस्तदपि न पुनरुक्तिरिति । पुनः ? ऐश्वर्यावप्य-

पुन पुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वाणुक्तानां तत्र तत्रोपयुक्तानां ईश्वरविशे-षणानां उत्तरप्रोपादानादिति । ऐश्वर्यमत्र गौणं विवक्षितम् । विशेषणभेदादितिर्द्वेद इति भावः । ननु एतदपि नास्ति,

‘शाश्वत’ [२ । २०] इत्युक्तमैव स्थाणुशब्देन ग्रहणादित्यादिशङ्कानिरासार्थं ‘शाश्वत’ इत्येकमप्यवधारयामित्यादिकं प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिविम्बत्व तत्तत्साध्यसिद्धय हेतुत्वेनोक्तम्, न चैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यमिदमर्थं पुन पुनरप्यग्राह्ये दोषोऽस्ति, तत्कस्य हेतोः ? प्रमेय भेदात्, अतः कयमियं शङ्केति ? उच्यते—एषोक्तमीश्वरप्रतिविम्बत्वमन्यप्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायता, किं स्वयं वचनेनेति शङ्कितुरभिप्रायः, ईश्वरप्रतिविम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्टाद्वानिरासार्थमाश्रयात्, तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयं मुखादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीश्वरस्य नित्यपर्वतत्वादिशिष्येणपत्वात्, अस्तवच्छेषत्वादिकं, औपयत्तु कुत ? तयाविशेष्यप्रतिविम्बत्वादिति चेत्, न, ‘यो यत्प्रतिविम्बः स तद्धर्मा’ इति नियमाभावादित्यत आह—युक्ता इति । विन्ययमां विम्बसमानयमां । यो यत्प्रतिविम्बः सोऽङ्गति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तिरभिप्रेयतेति भावः । स्यादित्थं व्याख्यानं यदि जीवस्यैवप्रतिविम्बत्वा स्यात्, त्वं कुत सिद्धेयत आह—तत्तेति । ननु जीवस्यैवप्रतिविम्बत्वाङ्गीकारं ‘अतो नानास्य पदेधात्’ [म. सू. २।३।४३] ‘ममवाशो जीवलोके’ [१।५।७] इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदशत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिविम्बो हि विम्बाद्व्युत्पत्तामिति केषाञ्चित्स्मृतं, अन्यन्तमिति इत्यपरिणामः । अत्रान्तु तदेकशब्दं, तेन भिन्नाभिन्नं, यथा पटप्रास्तन्तुः पटेन । तत्र पटपदस्यैव कथं न विरोध इत्यत आह—न चेति । जीवस्यैवप्रतिविम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न तदशत्वविरोधः । कुत इत्यत आह—तस्येति । प्रतिविम्बत्वस्यैववास्तव्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अयं भाष्यः—अयन्तमिदमस्य जीवस्य यदीश्वराधीनतयासादृश्येपेत्तत् तत्प्रतिविम्बत्वमुच्यते, अमेदमन्तस्य निराकारित्यमाणात्वात् । तदेव तदशत्वमिति कुतो विरोधः इति ।

ननुशतत्वं तदकदशत्वं, तत्त्वमुच्यते प्रतिविम्बत्वमेवाशतत्वं इति ? तत्राह—न चेति । अशता अशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न केवलमेकदशत्वमशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, अपितु प्रतिविम्बताऽपीति भावः । अस्तु नामानेकार्पणत्वमशशब्दस्य तथापि ‘अतो नाना’ [म. सू. २।३।४३] इत्यादी प्रतिविम्बत्वमेवाशत्वमिति किं प्रमाणं ? तदकदशत्वं किं न स्यात् ? इत्यत आह—प्रमाणमिति । जीवस्यैवप्रतिविम्बत्व तदशत्व च तावदुच्यते । नच परस्परविरोधशास्त्रार्थो भवितुं युक्तः । तत्रानेकार्पणस्याशशब्दस्य निरुद्धापि परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थोपतिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । स्यादतः । तथा प्रतिविम्बत्वमेव तत्त्वं मद्याशब्दस्यापि तत्रैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति बन्तद्वयविरोधस्यान्त्यर्थं कल्प्यते, तदेकवशात्त्वमेव तत्त्वं प्रतिविम्बत्वमन्यप्रापि तत्रैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति कुतो न कल्प्यम् ? बन्तद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह—न चेति । अत्रस्यामानस्यैकदशत्वस्य प्रतिविम्बत्व प्रतिविम्बशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं कुतो न कल्प्यम् ? कुत इत्यत आह—नार्थीति । गाध्यादिष्वशब्दान्नाभिप्रेयेषु अशशत्वत्वं बाहुल्यपदेष्टेः । इतः प्रतिविम्बशब्दाभिप्रेयेषु सूर्यकादिषु प्रतिविम्बत्वस्यानेकत्वापदेष्टेः । इदमुक्तं भवति—इत्याशो गाधीत्युच्यते । तत्र विशेष एषाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भेदानेसादेः प्रमाणवाचितत्वात् । ‘एषाशस्तत्त्वं इत्येकदशत्वत्वं, ‘सूर्याशश्च’ इत्यत्रात्यन्तमिदमस्य तदधीनसादृश्यम् । एवमशशब्दोऽनेकार्पणं प्रयोगेषु हस्यते । तथा चोर्ध्वं—‘द्विप्रावशब्दो तस्य’ इत्यादि । नचैव प्रतिविम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तयाच सावकाशस्याशशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिविम्बशब्देन बाधो युक्तः, न तु वैपरीत्यमिति ।

५ आ. मा. भा.—स्थाणुत्वेऽपि “तदैक्षत” इत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य, उभयविधवाक्यात्, अचिन्त्यशक्तेश्च । न च मायपैरुम् ‘त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्धमे’ ‘न योगित्वादीश्वरत्वात्’ ‘चित्रं न चैतत् त्वयि कार्यकारणं’ इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धमर्माविरोधोक्तेः, महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः । तत्रापि मोक्ष एवार्थः । ‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तमप्राप्तिं मुखं माहर्दुःखमन्तरमेतयोः’ [शां. मो. घ. प. १७।३१४] “पुण्यचितो [जिज्ञो] लोकः क्षीयते” [छां. उ. ८।१।६] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्धयति । ‘वामुदेवमनाराभ्य को मोक्षं समवाप्नुयात्’ । ‘तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे (आद्ये)’ [भाग. ३।६।२५] ‘तत्प्रसादाद्वाप्नोति परां सिद्धिं न सशयः’ । ‘येषां स एव भगवान्दययेदनन्तः सर्वोत्पन्नाश्रितपदो यदि निर्वर्ण्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्नि च देवमायां नैषां ग्माहमिति धीः श्वशुगालमस्ये’ [भाग. २।७।४२] ‘तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं रमार्थिकार्थमलमल्यकारणे’ ‘कृते यदस्मिन्मव ईश जीवस्वापनयेणोपहता न शर्म’ “आर्तमिदमन्ते” ‘कृते भवत्प्रसादाद्वि कस्य मोक्षो भवेद्विह’ “तमेवं विद्वान्” [नृ. पू. उ. १।६] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्कर्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धेः ।

६ ज. प्र. टी.—नन्वीक्षत्यं स्थाणुत्वं न युज्यते “तदैक्षत” [छा उ ६।२।३] “सोऽङ्गमयत्” [छ उ. १।२।४-७] इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह—स्थाणुत्वेऽपीति । कुत ? इति चेत्, किं द्वयोः परस्परपरि

हारणं वृत्तिदर्शनाद्विरोधोपेक्षे ? उत सहान्तरानात् ? गद्य, कर्तृत्वपरिहृत्य कस्याप्यदनेनात् । न द्वितीय इत्याह—उभयेति । अन्यत्र सहान्तरं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं न कुतो भगवतोक्त्यत आह—अविनश्येति । मायावादी तु च

स्थाणुत्वयोरङ्क कर्तृत्वं मायामय, स्थाणुत्वं तु पारमार्थिकम्, काल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलवर्णनीलवर्णयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते, तदसदित्याह—न चेति । इत इत्यत आह—त्ययितीति । ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्ण-ध्वं न योगित्वात्, किन्तु ईश्वरत्वात् । कार्यकारणे सकल-कार्योत्पादनसामर्थ्योपेतं । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । विरु-दानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवत्प्रतिरोधस्य सहा-वस्थानस्योक्तः । तथा च बादरायणीय मतमवलम्ब्यमानस्यैवं विरोधसमाधानं असाह्यप्रदायिकमिति भावः । इत्यत तदयुक्ति-त्याह—महातात्पर्याश्चेति । सफलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षं महातात्पर्यम् । तत्रेति नृत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्विरोध-स्यादित्यर्थः । समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षं तात्पर्यमित्येतदव-द्वत इति चेत् ? उच्यते—यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तत्-स्य हानाद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावता प्रवृत्तिर्न भवेत् । वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम् । स च गुणोत्कर्ष-ज्ञानादव-भवतीति तदैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपाद-यिष्यन् सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवाभिद, न स्वर्गादेः फलान्तरमिति कैश्चिदङ्गीकृतत्वादित्यतस्तत्तावत्साधयति—मोक्ष

इति । वेदो हि महच्छास्त्रं 'वेदशास्त्रात्परं नास्ति' इति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थमेव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षस्य महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं ध्रुवः ? इत्यत आह—तत्रापीति । पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन महत्त्व गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षे मध्येषु अर्थकामेषु अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मो मोक्ष-सम, क्षयिफलत्वादित्याह—पुण्येति । चित प्राप्तः । अस्त्येव-त किं ? इत्यत आह—स चेति । मोक्षस्य भगवत्प्रसादा-ध्यत्वं अन्यसाध्यत्वाभावेति द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोग-वाक्यान्वेतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्व्यलीक छत्रना विना सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण आश्रितपदो भगवान्येषा दयदेव्यो-क्यात्, तर्हि येषा धर्मगालमदये ऋते 'ममाह' इति धीर्न भवति-ते ढवमाया देवस्य महिमानं विदन्ति अतिशरन्ति च सत्तारमि-त्यर्थः । ऋते सत्ये । यथस्मान् । ईशेति सत्युक्तिः । अतस्तत्रा-त्रेदशायां आश्रयेमेति सम्बन्धः । ज्ञान प्रसादासाधनमित्य-नुपद वक्ष्यते । अतः 'तमेव' इत्याद्युदाहरणम् ; ततोऽपि किं । इत्यत आह—स चेति । विष्णुप्रसादश्च लोके वस्तुस्थ-प्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्गुह्यन्तेनानुमाना-दित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—लोकप्रसिद्धमविरुद्धमप्राप्यङ्गीकार्यम् । अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । "बहुनरकफलो वसौ" । "तस्य (मे तत्र) न लोभश्च (ना-) मीयते" [कौ. उ. ३।१] इति श्रुत्यन्तराच्च । 'यो मां भवमसम्भूदो जानाति पुरुषोत्तमम्' [१।५।१९] इति तदुक्तेषु । 'सत्यं सत्यं पुनः सत्यं श्रुपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विमक्तस्य च कोटिषा ॥ पुनश्चानन्तथा तस्य पुनश्चापि हानन्तथा । नैकांशसममाहारम्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः । इति नारदीये । अन्योत्कर्ष एवयं च 'तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम् । को हान्यः पुण्डरी-काक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' [वि. पु. ३।४।५] इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्' 'यस्य ममादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । न त्वत्समोऽस्ति' इत्यादिषु साधारणमश्रावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्व्यग्न्यादेरपि वेदा-दावस्ति । "त्वमग्रे इन्द्रो ऋषभः सतामसि त्वं विष्णुरुगायो नमस्यः" [ऋक्सं. २।५।१७।३] "विश्वस्मादिन्द्र उच्चरः" [ऋक्सं. ८।४।१।१] इत्यादिषु तद्व्यग्न्यविरोधाच्च ।

६ अ. प्र. टी.—नन्वीधरस्यानुमानाविषयत्वात्कर्षं तत्र लोकप्रसिद्धमपीकार्यम् । अन्यथाऽज्ञानादिकमतीकार्यं इवादिदि, अत आह—लोकेति । अन्यथा भीमासारस्मात्पुत्रतिरिति नवः । नन्विन्द्रप्रसादकमोऽन्यायै जायति तन्निन्दामेव करोति । ततोऽप्यन्यामिकमिदमनुमानमित्यत आह—अह-स्येति । अहल्याजारकादिप्रतिपादक वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति । इयं दोषशतोऽपि ते यत्फलं भवति लेपः स नासी-दित्यन्यार्थस्य जनेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एव ? अन्य-दानीं हि दृष्टव्यनादेवं वक्ष्यन्त्य इत्यादित्याह ; तन्मनं बहुतो-लेप इत्येवम् । इत्यत आह—स हि । अतो परानतीये-

णोप । हीनि सत्यधर्मसाक्षप्रसिद्धिं द्योतयति । ॥ लेपस्तस्य नासीदित्येतत्तु २ इत्यत आह—तस्येति । अहल्याधर्ममेत-तत्वेन्दस्य लेपापि ॥ क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादस्तद्गुणो-त्कर्षज्ञानमाप्य इत्येतत् केवलमनुमानात्सिद्धं, किं तर्हि ? तद-वनावेत्याह—य इति । अत्र 'स सर्ववित्र' [१।५।१९] इत्यादि-स्तुत्या प्रमादोऽभवगम्यते । तदैव भगवद्गुणोत्कर्षं महातात्पर्यं सर्वांगमानासिति प्रमिन् । ननु धर्मश्लादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रति-देर्निधोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति, कुतस्तत्र सर्वांगमानां महा-तात्पर्यं ? इति चेत्, न, तत्रसिद्धेर्मास्तिन्वापि । तद्वत इत्यत आह—सत्यमिति । सत्य वक्ष्यमाणम् । तस्य शेषस्येति

सर्वत्र सम्बध्यते । ननु पुराणविरोधान्नैकिकी प्रसिद्धिरस्तु
भ्रान्तिः, पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैश्वर्यं च उच्यते
तत्कथम् ? नहि पुराणस्य पुराणं बाधकम्, साम्यादित्यत आह—
अन्येति । अन्योत्कर्षे ऐक्यं च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभार-
तविरुद्धम्, अतो न प्राणमित्यर्थः । अत्रैक्य प्रसङ्गादुक्तम् । महा-
भारतस्य पुराणबाधकत्वं कुत इत्यत उक्तं तथैवेति । इत्या-
दिना प्रणयान्तरेण सिद्धः प्रमित उच्यते. सर्वशास्त्रोत्तमत्वं यस्य
तत्तथोक्तम् । इत्थं महाभारतविरुद्धत्वं मिलत आह—तत्र हीति ।
तत्र महाभारते इत्यादिषु वाक्येषु वक्ति भगवान्म्यासः इतोऽपि
महाभारतस्य पुराणबोधकत्वं युक्तमित्युक्तं—साधारणेति ।

‘कः सर्वोत्कृष्टः ?’ इत्यादिसाधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंसामनु-
पकम्य स्वस्वरूपकथनावसर इति यावत् । पुराणेष्वन्येष्वेवान्योत्कर्ष-
पांयुक्ती साम्यमेवेत्यत आह—अन्यत्रेति । अन्यत्र पुराणौ
यत्किञ्चिदुक्तावप्यन्योत्कर्षपांयुक्तावप्यसाधारण एवावसरे तत्स्तु-
तिप्रवृत्ते तदुक्तमिति शेषः । असाधारणत्वसरोक्तमपि द्वादशे-
रुत्कृष्टत्वादि उक्तो दुर्बलः ? इत्यत आह—तद्वीति । यत्स्तुति-
प्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वं वेदादावगम्यादेरप्यस्ति, तस्यापि
प्राहृत्यं स्यादित्यर्थः । इत्थं न पुराणोक्त द्वादशरुत्कृष्टत्वं प्राण-
मित्याह—तद्वन्धेति । तद्वन्धेति शैवपुराणम् ।

५ आ. मा. भा.—तथाहि स्कान्दे शैवे—‘यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः ।
यदन्तरं सूर्यसुरेभ्यविम्बयोस्तदन्तरं रुद्रप्रहेन्द्रयोरपि ॥ यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयो-
र्दिवि । यदन्तरं जाह्नविर्मूर्त्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि ॥ यदन्तरं प्रलयजवारिविभुपोर्धदन्तरं
स्तम्बहिरण्यगर्मयोः । स्फुलिङ्गसर्वर्चकयोर्धदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्मयोः ॥ अनन्तत्वान्महावि-
ष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् । माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरिवम् ॥ तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति
कश्चित्कदाचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्’ इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनम्—
‘संसारार्णवनिर्मम इदानीं मुक्तिमेप्ससि’ इत्यादि । पात्रे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रवन्दे शिवाग्निपिथ्य
विष्णोरेव मुक्तिमाह—‘अहं भोगप्रदो वस्तु मोक्षदस्तु जनार्दनः’ इत्यादि । सप्रमाणाविरोधाच्च । वेद-
श्रेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः, ‘यदि विद्याव’ इति वचनात् । अनिर्णयपक्षेन्द्रादिशङ्कपाऽन्यथा
तत्रापीष्टसिद्धिः, नापवैरोप्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वांगमानां महात्तात्पर्यम् । तथापि स्वतः
प्रामाण्यात्सम्भेदोच्यते, अविरोधात् ।

६ ज प्र. दी.—तत्कथमित्यत आह—तथा हीति ।
तत्रान्येषूपप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इषापो सगच्छन्दलो-
र्बहुलम्’ [अष्टा. १।१।६१] इति आह्वरीति हत्यः । तत्रैव
स्कान्द एव । विश्वान्मुक्तिं निरपिष्य । इत्यत्र न पुराणोक्तं
शिवादेरुत्कृष्टत्वे प्राणमित्याह—समेति । सम शैववैष्णव-
पक्षयोः, ‘नार्हेतु च शिवोऽन्ये च’ इत्यादितद्वचनम् । अस्तु
लौकिकीप्रसिद्धिर्भ्रान्तिः, पुराण च विप्रलम्भमूलं व्यामोहना-
र्थम्, तथापि ‘विश्वाधिको रुद्रः’ इत्यादिवैविरोध इत्यत
आह—वेदश्चेति । बहुचिताययोः व्याख्यातव्याः कुत इत्यत
आह—यदीति । इतिहासायाननुदण्य यथाप्युतवेदव्याख्याने
ऽनियमाह—अनिर्णयाच्चेति । न केवलं विश्वाधिक इत्यादि-
वेदो विष्णोः सर्वोत्कर्षस्याविरोधी, किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽप्यम-
दित्यस्य विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रापीति ।

कुत इत्यत आह—नामेति । विष्णोर्नामनिर्देशोऽप्याद्विशिष्टत्वा-
द्भ्रादिष्वेवनामवत्त्वादित्यर्थः । ‘महात्तात्पर्याच्च’ इत्यादिनोक्तमर्थ-
मुपसहरति—अत इति । अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चे-
त्यर्थः । अस्त्येवं, तथापि ईक्षित्वादेरे मार्यात्तत्पक्षे सति
रोधः । युगोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात् । नच वेदात्तत्पक्षेवि-
षयत्वमात्रेण सत्ता, बोधोपेक्षयेष्वरे प्रसादयितुमुक्तस्य राजा-
नुत्कर्षस्त्वेवावस्यसम्भवत् । सत्तादाभावेन सत्यत्वनिश्चयायो-
गादित्यत आह—तत्रापीति । पञ्चापेक्षया प्रसादयितुं प्रति
पादित्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात् सत्तादयनपेक्षया ज्ञानमाहृकेणैव
प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिष्ठये विपयात्तत्त्व-
शङ्का सम्भवति । एव सति बोद्धायागमविषयस्यापि सत्त्वे स्या-
दिति चेत्, न; प्रसक्तस्यापि तत्प्रामाण्यप्रदणस्य बलवद्भित्तोरे-
नापोदितत्वात् । नच तथाप्रकृतोऽपीत्याह—अविरोधादिति ।

५ आ. मा. भा.—नच प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैचित्र्यादर्थानाम् ।
स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तादावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च
तत्परत्वं सिद्धमागमानाम् । ‘नारायणपरा वेदाः’ [भाग. २।५।१५] “सर्वे वेदा पत्यदमापनन्ति”
[कठो. १।२।१५] ‘वासुदेवपरा वेदाः’ [भाग. १।२।२८] इति । न चैतद्विरुद्धम्, ईश्वरनिध-
मात् । अनादौ च तत्सिद्धम् ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च’ [भाग. २।१०।१२] इत्यादौ । प्रयोजकत्वं तु
पूर्वोक्तन्यायेन । अतः सिद्धमेतत् । तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्वादेव युक्तम् । अतो न मायामपेक्षम् ।

६ ज प्र दी — न-वन्त्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्
दृष्टान्तेनेश्वरऽपि न वभावस्य साधयितुं क्षम्यत्वात् अनुमानविरो
धोऽस्तीत्यत आह—नचेति । काश्रतीतमानमिति भाव ।
प्रमाणविरुद्धस्याप्यनुमानत्वेऽतिप्रसङ्गः सूचयति—धर्मेति ।
धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमानुमानेऽर्थां धर्मवैचित्र्यं न
स्यादिति भाव । यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिकर्तुं
सम्भावना दर्शयति । भवेदव, यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रह
स्यात्, तदनङ्गीकारं किमुत्तरमित्यत आह—स्वत इति ।
सत्वादाधीनं प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारं तु प्रामाण्यनिश्चयाया सत्वा
द्वमानोक्तौ तस्याप्यदोषत्वं प्रामाण्यम-यसत्वादेव साधयेदि
त्यनवस्थान्त्युक्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोच
रस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्याह—अनन्येति ।
प्रयोजनापेक्षया चेत्यर्थः । तर्हि तत्परस्वमेव न सिद्धयेत् । प्रयो
जनपर्यालोचनया हि तत्प्राप्तसाधितमित्यत आह—सिद्ध-
मिति । कथमित्यत आह—नारायणेति । प्रयोजनापेक्षया भग
वद्गुणोत्कर्षपरस्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम् प्रयोजनानपेक्षा

पक्षे त्वार्थमग्नं तत्सिद्धम् । पक्षद्वयं च 'सर्वं वेदास्तु दवाया'
इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धम् । एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसा
पेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह—नचेति । प्रतिपत्तुमे
दादिति भाव । ननु जडस्य वेदस्यैतादृशप्रति एव प्रतिपादयि
ष्याम्येतान्प्रत्यवेमिति कथं चेत्तन्वत्प्रवृत्तिरित्यत आह—ईश्व
रेति । अनादिर्वद इत्युच्यम्, तत्र कथमीधरस्य नियमनमित्यत
आह—अनादौ चेति । अनादिपदार्थविषये निशामक्ष
मन्यन्नादृष्ट कथमीधरस्येत्यत आह—प्रयोजकत्वं त्विति ।
अनादेर्मियोजकत्वमीधरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तम् । अनन्यापे
क्षया चेत्यादिनोक्तमुपसहरति—अत इति, तथा च पक्षद्वये
ऽपि महातात्पर्यविरोधादेववर्त्येक्षितुत्वादिकं मायामयमिति
भाव । अप्रामाणिकं च तन्मायामयत्वम् । तथा हि किं
स्याशुत्वे ईक्षितुत्वान्यायानुपपत्त्यैतत्कल्प्यते ? उत प्रमाणान्त
रात् ? नाथ, अन्यैवोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह—तच्चेति ।
स्याणोरपि क्षितुत्वम्, अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा । न द्वितीयं तद
दर्शनादिति भावेनोपसहरति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—अचलत्वं त्वमर्हपमानानन्दमदुःखमसुखमज्ञमसद्वेत्यादिवत् । क्रियादृष्टेः 'तपो
मे हृदयं साक्षात् [ब्रह्मन्] तनुर्विद्या क्रियाकृतिः' [भाग. ६।४।४६] इत्याद्युक्तम् । अतश्च न
मायामयं सर्वम्, ऐश्वर्यादिवाचिषग्नश्चेन्नैव सम्बोधनाच्च । "तं त्वा मग" [ऋक्सं. ५।४।८।५]
इत्यादौ स्वरूपत्वाच्च मायामयत्वं युक्तम् । "विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः" [भाग. ३।१।२४]
'मयनन्तधुणेज्जन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' [भाग. ६।४।४८] "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव भूयते
स्वाभाविकी ज्ञानरजक्रिया च" [श्वे. उ. ६।८] इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

६ ज प्र दी — प्रकृतमनुसारम् 'अचल इत्येतत्क
यदन्ये परित्यज्यन्ते इति व्याख्यातम्, तदसदिति भावे-
नाह—अचलत्वमिति । इत्यादिवद्व्याप्येयमिति शेषः ।
सत्यज्ञानान्दस्वरूपं ब्रह्म अम्युपगच्छता यथेतानि वाक्यानि
व्याख्यायन्ते लौकिकसत्तादिरहितमिति तथाचल इत्येतदपि
लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम् । सर्वथा परित्यज्याभावा
र्थत्वेऽप्रवृत्तमित्यादेरपि सर्वथाऽनामन्दत्वादिकमर्थं स्थातुं ।
अविशेषादिति भावः । ननु विषमोऽयमुपपत्त्याह "विज्ञान-
मामन्दं ब्रह्म [श्रु. उ. ३।१।२८] 'सत्यं ज्ञान' [तै. उ.
२।१] इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादेः प्रमित्वेन तथाव्याप्यालो
पयतेरिति चेत्, समं प्रकृतोऽपीत्याह—क्रियेति । कुत क्रिया

दृष्टिः इत्यत आह—तप इति । तप आलोचनम् । 'विज्ञान
मानन्द इत्यादीनि निरवकाशानि क्रियावाक्यानि सावका
शानि, सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य सायामयत्वात् । अतः पुनर्वैषम्यमि
त्यत आह—अतश्चेति । अतएव महातात्पर्यविरोधादेव । इतथ
नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह—ऐश्वर्यादीति । सम्बोध
नादीधरस्य अक्षेयाजन्तोऽस्य शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छि-
नति । नियामकाभावेनाश्रुतप्रत्ययकल्पनायोगात् । एव सम्बोधने
रुत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्थातुं, तत्त्वमायामयत्वमित्यत आह—
स्वरूपत्वादिति । अनन्तत्वस्याभावाविकृतादिवचनाच्च नेश्व
रसत्वादीनां मायामयत्वम् । मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्ते
रित्याह—विज्ञानेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—अत एवाव्यक्तादिरूपः ॥ २५ ॥

६ ज प्र दी — ननु शक्तिर्मैववान् दृश्यते चिन्त्यते
च तद्वयमुच्यतेऽव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति ? तत्राऽऽह—

अतएवेति । अचिन्त्यशक्तित्वादव । यथोक्तं 'अतोऽनन्ते
न तथाहि चिन्म' इति ॥ २५ ॥

७ ए. पै. मा — कथं पूर्वं न मिश्रयत इत्युक्तमत आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं
देहिनं न छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नामयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राणि वास्यादीनि । तथा नैनं दहति
पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा च नैनं हृदयन्त्यापः, अपां हि सावयववस्तुन्याद्र्भावा-
त्परणेनामयवनिश्चेषणापादाने मामर्थं, न निरवयव आत्मनि सम्भवति । तथा ज्ञेहृद्वयं स्नेहशो
षणं शोषयति वायुः, एतं चाऽऽत्मानमग्नेहवन्तं न शोषयति मारतोऽपि ॥ २३ ॥

जीवनिशुत्पादकपूर्ववचनविरोधाच्च । तद्वचनं ब्रह्मपरं,
न जीवपरमिति चेत्, इदमपि तथैवास्तु; किमिति
'सर्वगतस्यायुः' इत्यत्र स्वरसतः प्राप्तेऽर्थस्यज्यते ? अचलप-
दस्य न सङ्कोचः सनातनपदस्याशङ्कार्थं स्वीक्रीयते ? ययु-
च्येत अचलत्वादेर्ब्रह्मण्यप्रसक्तप्रतिषेधत्वादित्दिं वचनं जीवपर-
मेनेति, तर्हि तत्रापि 'विनाशमन्यप्रस्थास्य न कश्चित्कुर्म-
हेति' [२।१७] इत्यस्य ब्रह्मण्यप्रसक्तेर्जीवपरमेव तदिति

कृतो न बल्यम् ? यदि च मीमांसाधामनाशनिमित्ताहुंशोर-
निरासप्रकरणेऽस्मिन्जीवस्यैव निरप्यमच्छेद्यत्वादिभिरिहोप-
पायं, न तु ब्रह्मण इति, तत्रापि तुल्यम् । निरस्तं च विल-
रणेन वज्रपञ्जरे जीवस्याश्रयत्वम् । एतेन 'जीवस्याश्रयेऽपि
क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धात् सर्वगतत्वोक्तिः' इति रामानु-
जभ्याख्यानामपि निरस्तम्, क्रमेण नानाशरीरसम्बन्धस्या-
च्छेदावादिताप्रकृताभावादिति दिर ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— पुनरस्यात्मनोऽविनाशित्वमेव सुप्रहणाय आवयति— सार्द्धाभ्यां नैनमित्यादिना । एतेन
पृथिव्यतेजोवायुभिरविनाशित्वं निरूपितम् ॥ २३ ॥ अच्छेद्य इत्यर्द्धेन निगमनम् । कार्यत्वव्यापृत्त्यर्थं
नित्य इति । सर्वगत इति व्यापकत्वम् । ब्रह्ममावाभिप्रायेण जीवस्तु व्यापकः, न स्वरूपेण; किन्तु स्वचैतन्य-
गुणेन भगवद्धर्मभूतत्वात्; तदप्रे वक्ष्यते । स्याणुरिति स्थिरत्वम् । अचल इति निष्क्रियत्वम् । नन्वेवं
भूतमाकाशं प्रसिद्धं तदेव इति चेत्, न; इत्याह—सनातन इति । "तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः
सम्भूतः" [तै. उ. २।१] इति तत्सम्भवश्रवणादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमिति । अक्षरोऽयं वस्तुतोऽचिन्त्यश्च । 'प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति
वाक्यात् । नन्वेवम्भूतमव्यक्तं प्रधानं प्रसिद्धं तदेव किं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—अविकाऽयौऽयमिति । प्रधा-
नस्य विकार्यत्वादित्यर्थः । तस्मादेवम्भूतमेतन्मात्मानं ज्ञात्वा त्वं नानुशोचिष्यमर्हसि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— तस्मात्साध्यदेहेत्य दूरीकरणेऽपि पुनम-
विनाशादिधर्मयुक्तत्वात् शब्दादयो न चिच्छन्तित्याह—नैनं
छिन्दन्तीति । पुनं शब्दाणि न चिच्छन्ति, घनाभावात् । एवं
पावकः न दहति, शुष्कधर्माभावात् । आप पुनं न हेदयन्ति,
मृदुत्वात् तिथिलयन्ति, काठिण्यादिशहिरायात् । मारुतः न
शोषयति, द्रवमावादित्यर्थः । तस्माद् शब्दादिप्रक्षेपेऽप्यस्य न
किमपि भविष्यति । इदमपि मत्कीडारूपमतो मत्सन्तो-
पायं पुढादिकं कर्तव्यमिति भावः । एतेषां सर्वेषां
तथाकरणे मद्विष्टैव हेतुरिति भावः । यतो भगव-
द्विष्टैव सर्वेषां स्वधर्मकरणे शक्तिः । अत एव श्रीभागवते
[३ । २५।४२] उच्यते—'मद्भावाद्वाति वातोऽयम्'
इत्यादि ॥ २३ ॥

एते च्छेदनादिधर्मयुक्ता अपि मद्विच्छां विना तत्र कुर्व-
न्ति, मद्विच्छेदेव च त्याग्यदेहादिषु तथा कुर्वन्त्यतएव
मप्येतेष्वच्छेदादिधर्मान् ज्ञात्वा प्रवृत्तो भवेत्युक्तत्वाच्छे-
द्यत्वाद्विधर्मानाह—अच्छेद्य इति । अच्छेदादिधर्मवा
नयमित्यर्थः । अच्छेदादिधर्मवर्णं कारणमाह—नित्यः अवि-
नाशी, सर्वगतः व्यापकः, स्याणुः स्थिरस्वभावः, अचलः
सर्वदेकरूपः, सनातनः अनादिः ॥ २४ ॥

अव्यक्तो लौकिकेन्द्रियाप्राप्तः । अचिन्त्यो मनसोऽप्य-
गम्यः । अविकार्यो विकाररहितः कर्मनिर्वाहविकार्यः । अयं
सर्वत्र व्यापकत्वेन प्रत्यक्षतयोक्तः । उच्यते येदेतत्तद्व्यवस्थेत्यर्थः ।
यदर्थमेतदुक्तं तदाह—तस्मादिति । तस्मादेवं पूर्वोक्तधर्म-
। वन्तं विदित्वा अवशेषितुं नार्हसि ॥ २५ ॥

११ नी०भा०दी०— कीदृशोऽसौ देही ? इत्यत आह—नैनमिति । एवं शब्दाणि न चिच्छन्ति न द्वेषाकुर्वन्ति
अस्थूलत्वात् । तर्हि पार्थिवपरमाणुवत् पाकजरूपाद्याश्रयो भविष्यति इत्याशङ्क्याह—नैनं दहति पावक इति;
अनणुत्वात् । आपश्चैनं न हेदयन्ति, अस्पृशत्वात् । स्पर्शवद्ध्रव्यमग्निराद्रीकर्तव्यं, न त्वस्पृशम् । न शोष-
यति मारुतः; अक्षोदत्वात् । एतेन "अस्थूलमनण्वद्वस्वमदीर्घम्" [बृ. च. ३।१।८] "अशब्दमस्पृशमरूपमव्ययं
तथाऽऽसं नित्यमगम्यवच्च यत्" [कठो. १।३।१५ मु. च. २।७२] इति श्रुतिप्रसिद्धानामस्थूलत्वाशब्दत्वा-
दीनामपि संप्रदो हेयः ॥ २३ ॥

कृतो हेतोरस्य शब्दादीनि च्छेदादीन् कुर्वन्ति ? इत्याशङ्क्य तस्य च्छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह—अच्छेद्योऽय-
मिति । अत्राच्छेद्यत्वादेौ पूर्वोक्तान्येव अस्थूलत्वादीनि कारणानि हेतयानि । एवमच्छेद्यत्वादिना स्थूलादीनभा-
रूपान् गुणानुक्त्वा भावरूपानपि गुणानाह—नित्य इति । सर्वविशेषणैरखण्डैकरसस्यैव वस्तुनो लक्ष्यत्वात्
नित्यत्वाद्विभिरुपाद्यत्वादिकं निराकृत्यते । यतो नित्यः, अतो घटवदनुत्पाद्यः । यतः सर्वगतः, अतो प्रागवदप्राप्यः
यतः स्याणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः, अतः क्षीरादिवदविकार्यः । अचलः यथा दर्पणः स्वतः स्था-
रूपपदप्रभ्युत्थोऽपि मलरूपेणावरणेन स्थाच्छेदाद्यव्याप्यते, एवं स्वयं स्याणुरपि अन्यसंयोगाच्च स्वत्यमश्नुवीत; स
। दोषापर्यणलक्षणं संस्कारमपेक्षते । अयं तु अचलत्वान्न तथा । एवं च तत्पत्त्यातिविकृतिसंस्कृतिरूपं यदुर्विधं

क्रियाफलमात्मनि न सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः सनातन इति । सना इत्यव्ययं नैरन्तर्ये, तच्च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदराहित्यम् । परमते परमाणूनां कालतः परिच्छेदामावेऽपि देशतः परिच्छेदोऽस्ति, आकाशस्य तदुभयाभावेऽपि वस्तुतः परिच्छेदोऽस्ति, सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपः । 'यथा घृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः । वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ।' [पं. द. २।२०] ततश्च सेना नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवति अस्तीति सनातनोऽखण्डैकरसो यस्मात्तस्मान्नोत्पत्त्याद्याश्रय इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं ज्ञेयं वस्तुत्वं, तच्च तत्राप्यस्तदेवत्रयनिरासेन अपरोक्षीकर्तव्यमित्याह— अव्यक्तोऽयमिति । व्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं, तदन्योऽयं प्रत्यगात्मा । तथा अचिन्त्योऽयं, चिन्त्यं चिन्तायोग्यं रूपादिप्रकाशकार्येणा-नुमेयं चक्षुरादिसुखात्मकं लिङ्गशरीरं अप्रत्यक्षं, ततोऽप्यन्योऽयम् । तथा अविकार्योऽयं विकारं स्थूलसूक्ष्मका-र्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं भूलाक्षानं कारणशरीरं, सुप्तोत्थितस्य 'न किञ्चिददेदिपं' इति परामर्शदर्शनात् 'अहं न जानामि' इत्यनुभावाच्च सादेयकगम्यं, ततोऽप्यन्योऽयम् । वच्यते व्यक्तादिनिषेधमुत्तेन, न तु शुद्धप्रादिक्रियाऽयमेवविध इति विधिसुखेनोच्यते । यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसि । "तस्मिन् शोकमात्मवित्" [छा. ब. ७।१३] इति सुतेरात्मविज्ञात्वा बन्धुवियोगजं शोकं माफार्थीरित्यर्थः । उक्तं आत्मनोऽवस्थात्रयातीतत्वम्, 'स्वप्ननिद्रासुषुप्तावाधौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं सुषुप्तिं पश्यन्ति निश्चिताः' इति ॥ २५ ॥

लौकिकदृष्ट्याऽन्यात्मनः सहेतुकं शोकमोहानर्हत्वम् [२६-२८]

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— आत्मनोऽनित्यत्वं अभ्युपगम्येदमुच्यते— अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपग-मार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति वा मन्यसे ? तथा प्रति सत्तद्भिन्नां नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति ? तथापि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो ! नैवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म चेत्येतौ अवश्यम्भाविना-विति यस्मात् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वाद्भुतलोकानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— आत्मन इति । 'अनित्यत्वं' इति च्छेदः । शाक्यानां लोकायतानां वा मतमिद-मापराधयते । श्रोतुर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यं धृत्याऽपि तस्मिन्निर्धारणादिदेवोर्मतयोऽन्यतरमताभ्युपगम-शङ्कितस्तदर्थो निर्गतद्वयप्रयोग इत्याह— अयं चेति । प्रकृतस्याऽऽत्मनो नित्यत्वादिकक्षणस्य पुनः पुनर्जातत्वाभिमानो मानामावा-सम्पनीत्याशङ्क्याऽऽह— लोकेति । नित्यजातत्वाभिनिवेशे

पौनःपुन्येन मृतत्वभिनिवेशो व्याहृतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । परकीयमतमुभावितमन्युपेत्य 'अहो बत महत्तप्यं कर्तुं व्यवसिता वयम्' [१।४५] इत्यादेस्तदीयशोकस्य निवकाशत्वमित्याह— तथापीति । एवमित्यर्जुनस्य इत्य-मानमनुशोकप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कर्तुमयोग्यत्वं हेतुमाह— जन्मवत इति । 'जन्मवतो नाशो नाशवतश्च जन्म' इत्येता-वदवस्थामात्मिनौ भिन्नो व्याप्ताविति योजना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अयं नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ; तथाप्येवमतिमात्रं न शोचितुमर्हसि, परिणामस्वभावस्य देहस्योत्पत्तिविनाशयोरवर्जनीयत्वात् ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं देहातिरिक्तत्वाभ्युपगमे क्लेशनिमित्ता-भाव उक्तः ; अयं नास्तिकदृष्ट्या देहात्मशब्देऽपि क्लेशनिमित्तं नास्तीत्युच्यते— अथ चेत्सादिना क्लेशप्रयोगेन । 'अयं' इति पक्षान्तरात्मार्थः, प्रार्थनो वा, अभ्युपगमार्थो वा । वाच्यन्दो-ऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नित्य-तोत्पत्तिनाश्चनित्यर्थः । उत्तरश्लोके चैवमर्थे प्रपञ्चयिष्यति । नहि नित्यस्य जातत्वमूलत्वसम्भवः । न च जन्ममरणक्रिया-

स्वत्वं क्रियत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्द-त्वात्सर्वविशेषणत्वश्चन्द्रशुक्रावाय 'निरव्ययताम्' इतिवत् 'नित्य-यतम्' इति सगस्योक्तम् । देहमिति विशेषणरित्यामर्थकलित-मुक्तम् । एवेति चक्षुष्यार्थः । अवधारणपरित्यामाह— न देहेति । पूर्वमात्मनो नाद्याभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम्, इदानीं देहयाभिमतस्यात्मनो नाशो सत्यपि ह्यपश्चिदवस्थान्महा-बाहुस्त्वं नातीव शोचितुमर्हतीत्यभिप्रायेण 'एवं' शब्दः । यथा

पूर्वं देहातिरिक्तात्मान्युपगमात्परलोकादिभवेनातिमात्रशोको-
ऽपि युज्यते । इदानीं ॥ संसारमोचकादिवन्महाबाहोस्तव अति-
मात्रश्रीतिष्ठाने कथमतिमात्रशोक इति भावः । ' त्वं महा-

बाहो ' इति श्रुत्य त्वे स्वपरमशोकोद्देशो न युक्त इत्याहुः ।
प्रतिज्ञाया हेतुं वा क्राहृत्वादुत्तरशोकस्य वा विशेषणद्वयमुक्तिं
वा हेतुं निष्कुर्याद्— परिणामेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वम् , तथापि देहसंयोगविधोयात्मकजनिमृती स्त
एवेत्यत आह— अथ चेति ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दौ.— ननु सर्वशोकोदारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य
तस्मादेवमित्युपसंहृतं, तर्हि 'अथ च' इति पुनरुच्यते ? इत्यतो
ऽश्रीकृत्यारम्भनित्यत्वं प्रकाशन्तरेण शोकाद्देयमित्याशयेनाह—
अस्त्वेवमिति । युदे च मृतिर्नित्यता, जनिमृतिर्निमित्तं ॥
दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मयैव शोक इति नाहाराधः ।
अनेन पूर्वाधोऽपि व्याख्यातः । अत एव देहसंयोगविधोयात्म
कजनिमृती इत्युक्तम् । अन्यथा देहसंयोगविधोयावित्येव वा

जनिमृती इत्येव वा श्रूयान् । ' स्त एव ' इत्यनेन नित्यशोकोऽत्र
धारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वमिति वदता
' आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ' इति मायावादिनो
व्याख्यानं निरस्तं भवति । ' ध्रुवं जन्म मृतस्य च ' [१।२७]
इत्युत्तरास्यास्यविरोधात्, ' अन्यथादीनि ' [१।२८]
इत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— आत्मनस्तु हननमभ्युपगम्यैतदुच्यते— अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युप-
गमार्थम् । प्रकृतमेतन् नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या नित्यं जातो नित्यजातः, नित्यं वा मन्यसे मृतं
तथाप्येवमपि त्वं महाबाहो ! एनमात्मानं शोचितुं नार्हसि, जननमरणयोरस्य स्वामाधिकत्वात् २६

८ छं. प्र. गि.— एवमात्मनो जन्ममरणाभावात्
तस्मिन्निः शोको युक्त इत्युक्तम्, इदानीं तदुपगमेऽपि न शोक
प्रसक्तिरित्याह ब्रह्मण्यम्—

अथेति पक्षान्तरे । चकारो 'मृतं' इत्यनेन सम्भव्यते । हे
महाबाहो पुरुषश्रेष्ठ ! त्वं एनमात्मानं नित्यजातं नित्यमवश्यं
जातो नित्यजातस्तं नित्यमवश्यं मृतं च मन्यसे वा ? इति
काङ्क्षः । परमास्तिकः पुरुषश्चैरित्यस्य वेदवाद्याभिमतं प्राह-
निरस्तं चात्मजन्मनाशपक्षं वस्तुतो न मन्यसे एवेति काङ्क्षः ।

यदि कदाचिच्छोकजासनया मन्यसे, तथापि एवं धनुर्बाणत्वात्
पूर्वक्रयोरपि निपातसाधनेन त्रवादिरूपेणानेन प्रकारेण शोचि-
तुं नार्हसि; अपरिहार्यत्वादिविषयमाणादेवोरित्यभिप्रायः । एव-
मकारेण न शोचितुमर्हसीत्युक्त्या प्रकारान्तरेण शोकोऽभ्यु-
पगम्यते । तेन सकलप्रकारकसमूलशोकनिर्दलेन पूर्वोपदिष्ट-
विचिकारात्मकत्वादित्तत्त्वज्ञानमेवोपायः, अयं तु ' तस्मादपरिहार्य-
ऽर्थे ' [१।२७] इत्यादिनं तादृश इति ध्वन्यते ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— अथेति पक्षान्तरे । लौक्यातिक्रमते स्थित्वाऽऽत्मानं नित्यं सदा जातं मृतं मन्यसे तथापि
न शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विद्वत्सिद्धान्तक्षत्रवाऽविद्वत्सि-
द्धान्तेनापि शोकं कर्तुं नार्हसीत्याह— अथ चेति । अथ च
पक्षान्तरेण । एवं नित्यजातं तच्छेदेन सह जातं तस्मिन्मृते

मृतं वा मन्यसे, तथापि त्वं एनं शोचितुं नार्हसि । यत्तत्त्वं
महाबाहो ! अत्रायमर्थः— नित्यस्यास्य जन्ममरणज्ञानं तु
देहाप्यासेनैव भवति । तथासति स्वबाहुबलादिनाशः ॥ २६

११ नी० भा० दी०— एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको नोचित इत्युक्तम्, इदानीं प्राकृतजनदृष्ट्याऽपि शोको नोचित
इत्याह— अथ चेति । नित्यं नियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः । नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिक-
विज्ञानवादिपक्षः । नित्यक्रासौ अपूर्वदेहेन्द्रियसम्बन्धाज्जातश्चेति तार्किकादिपक्षः । एवं नित्यं वा मन्यसे ?
मृतमित्यपि योज्यम् । पक्षत्रयेऽपि शोको न युक्तः । ' महाबाहो ! ' इति युद्धार्थमुत्साहायति ॥ २६ ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— तथा च सति— जातस्य इति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽप्यभिचारी
मृत्युर्भरणः; ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽर्थे जन्ममरणलक्षणोऽर्थः, [यस्मात्, तस्माद-
परिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि । जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म इति च स्वामाधिक्येद-
परिहार्यः सौख्यः ।] तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

२ आ शां व्या.— तयोऽवश्यम्भावित्वे सत्यनुशोकः । स्वावर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह— तथा चेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— उत्पन्नस्य विनाशो ध्रुवोऽवर्जनीय उपलभ्यते, तथा विनष्टस्यापि जन्म अवर्जनीयम् । कथमिदमुपलभ्यते विनष्टस्योत्पत्तिरिति ? सत एवोत्पत्त्युपलब्धेः, असतश्चातुपलब्धेः । उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव ; सत्यम्, उच्यते— रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते । असत्कार्यवादिनाऽप्येतावदेवोपलभ्यते । न हि तत्र तन्तुसंस्थानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते । कारकव्यापारनामान्तरमजनव्यवहारविशेषाणामेतावतैवोपपत्तेः न च द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशादयः सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः ।

४ वे. ता च.— ध्रुवस्तुमुत्तादिशब्दानां अपान्तरव्युदासाय ग्रहणोपपादक 'जातस्य' इत्यादिकं व्याख्याति— उत्पन्नस्येत्यादि । उपलभ्यते इति हिंसाद्वयचिन्तप्रमाणप्रतिदिरूप्यते । हेतुपरत्वेऽपि हिंसाद्वयार्थात्तत्तिदि । मृतस्य जन्म व्यापारान्तराभिप्रायेण चोदयति— कथमिति । यदि केवलमपि देशिकोऽयमर्थः स्यात्, तथाऽप्युपलभ्यते । अत्र ॥ 'जातस्य हि' इति लोकछिदाद्युवादेनोच्यते । लोके च प्रागसत एवोत्पत्तिर्हेतुः । न ॥ कदाचिदुत्पत्त्य निवृत्तस्य । यदि च नष्टं पुनर्जायते, तदा तु स्वात्यन्तनिवृत्तेरवस्थात्वादपवर्गशास्त्रमखिलप्रमाणं स्यात्, व्याधिस्तु विजयादिप्रयासश्च निरर्थकं स्यात् । पुनारविमर्णे च न शोचनीयम्, अतो नेवमुपपत्तिरिति भावः । परिहरति— सत एवेति । नन्विदमुपपत्तिरित्युक्तम्, सत उत्पत्तिरित्येवेत्यात्, प्रागसतामेव च यदादीनामुत्पत्तिरित्यादिसाध्याह— उत्पत्तीति । निदर्शयति— तन्तुप्रभृतीनि हीति । अन्यतन्तुवयोगारभूँ दीर्घकतन्त्रारब्धे च त्वयाऽप्येवमिव्यत इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्यै— 'एकस्यादीर्घतमात्रतो पन्दिरेषपरिहृता' [नी. भा.] इति । असत्कार्यवादिन प्रति किमवयवीति कथिदवयवसमुदायातिरिच पदार्थो ह्ययते, कल्प्यते वेदि विकल्पमभिप्रेत्य

प्रथमरूपे दूषणमाह— असदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तसमात्रमित्यर्थः । यादिनोपलभ्यत इति पदाम्या वाक्येन सविसवात्मभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति— नहीति । द्वितीयकल्प इत्यपि— कारकेति । यदि साहचर्यद्वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुकत्वं वदाम, तदा भवेदेव कारकव्यापारादिनैरवस्थाविशेषोपलब्धेः । वयं हि द्रव्याणां सर्वैवामनागन्तुकत्वं तदवस्थानां वागन्तुकत्वं वदाम । घटादिवत् प्रदीपादिष्वपि अवस्थान्तरापरितरनीयते । चूर्णितविशीरोपलब्धेव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भः । अतो न कथिदोप इति भावः । व्यवहारविशेषोऽत्र चकारहरणादिरभिमत, नामान्तरमजनस्य वृषयुक्तत्वात् । एतेन कारगराह्वयापरिमाणानिदुद्धिद्विषयानादिभेद पूर्वत्वेतत्त्वचयतरानतत्त्वादिरपि निर्व्यक्तः । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां सुक्ष्मान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्य अवयवावयविगुह्यत्वयोरन्यतरप्रतिबन्धादिना निर्वाहश्च अतिष्ठित इत्यभिप्रायेणाह— न च द्रव्यान्तरेति । आहुत— 'यदि द्रव्यान्तर कार्यं कारणेभ्यो भवेदिह । सुक्ष्मवमतिरिच्येत कार्यं त्वं न ह्यवेति । द्विपल घट इत्येतत्त्ववेदो न युज्यते' [म. भा.] इति । निगमयति— अत इति । तावत् एवोपलम्भादवस्थाप्राप्त्यानुपलम्भात् कल्पकानां चान्यवैवोपपत्तवादिर्त्यर्थः ।

३ रा. भा.— उत्पत्त्याख्यामनस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोधवस्थान्तरमाप्तिर्विनाश इत्युच्यते । मृद्वव्यस्य पिण्डत्वघटत्वकपालत्वचूर्णत्वादिवत् परिणामिद्रव्यस्य परिणामपरम्परा अवर्जनीया । तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशः । तैव तदवस्थस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्यापरिहार्येति न तत्र शोचितुमर्हति ॥ २७ ॥

४ वे. ता च — ननु भवतु नाप्रोत्पत्तिर्द्रव्यस्यावस्थाविशेष, विनाशस्तत्त्वभावस्तु, तद्विरोधश्च कथं तदवस्थेत्युच्यते इत्याह— उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः— न तावद् भावाख्य किञ्चित्पदार्थान्तरं चिद्विच्योपलम्भादे, नापि नास्तित्वव्यादिना कल्पयितुं युक्तम्, तन्मयसमप्रतिपत्तावस्थान्तरादिनैव निर्वाह्यत् । न च इयामावस्थाप्रमाणेन रकावस्थापरिमिते घटनरान्यवदोपपन्नं, कपालावस्थावत् रकावस्थया घटावस्थाविरोधित्वस्य भवताम्यनन्त्युपपन्नम् । न च भावत्वेनैकराज्यप्रविश्याना विरोधो युज्यत इति वाच्यम्, वेजस्तिमिरशीतोष्णत्वद्वेदनादीनां भावानामेव सहानवस्थानव्यपत्तुत्वं लक्षणविरोधधनं अमनाभावस्य च भावत्वस्वीकारात् ।

अन्यथा पदार्थत्वेनैकराशेरभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते । तद्वं विरोधुत्तरावस्था प्रजस । विरोधिपूर्वावस्था प्रणमाव । वस्तुन्तरगतसाधारणविरोधिधर्म एव समानाधिकरण्यधिकरणनिषेधभेदेनान्योन्यामाशेदस्य ताभावात् । देशकालरूपेद्विरोधस्तत्त्वावस्थाविशेषो वा सप्रमाणवत् । प्रति योग्यादिभेदाव पितृत्वपुत्रत्वादिव्यवहारवत् अस्तित्वास्तीत्यादिव्यवहारवैविध्यमिति ।

ननु यदि कपालव्यापुत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाश, तर्हि कपालविनाशो मृत्विनाश एव विनष्टः स्यादिति चूर्णवस्थायां घटो न्यजनप्रसङ्गः, यदि च पिण्डावस्था भट्टाप्रमाणवत्, तदा पिण्डीकरात्पूर्वं प्रागभावाभावाद्द्वयसिद्धिर्घटनतत्त्वभावो वा

स्यादित्यत्र— मृद्वस्येत्येति । अयमभिप्रायः — न तावदेवैव कपालत्वावस्था घटत्वावस्थाविरोधिनी । घूर्णत्वावस्था नामपि तद्विरोधित्वावधारणप्रवृत्तसमस्त्युपपन्नत्वोऽपि विरोध्यवस्थापरम्परा अवर्जनीया । ततः कपालवर्णत्वादीनां विरोध्युत्तरावस्थात्वाविशेषात्तस्य सर्वावस्थाषु घटविनाशान्वयहारोपपत्तिः । एवमग्रभावेऽपि विरोधिपूर्वावस्थापरम्परया निर्वाहः । एवमनस्त्युपपत्तेरव्यतिरिक्ताभावपक्षेऽप्युक्तदोषो दुर्बारः । तथापि हि यदि घटस्य इत्यं घटप्रागभावनिवृत्तिरिति घटनिवृत्तौ घटप्रागभावनिवृत्तिरेव निवृत्तेति पुनः घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गः । तथाच सति मध्ये प्रागभावस्य विच्छेदायोगाद्घट एव न स्यात् । प्रागभावस्य च सामग्रीसम्पत्तौ भावश्चित्तत्वावस्थाया एव घटव्यक्तेः पुनरुन्मज्जनं स्यात् । एव यदि प्रवृत्तस्य घट एव प्रागभावस्तदा घटोत्पत्तेः पूर्वं प्रवृत्तप्रागभावाभावात्किञ्चावस्थाया घटप्रवृत्तः स्यात् । तथा च सति घट एव कदाचिदपि नोत्पद्येत स्वप्रवृत्ते वर्तमाने स्तोत्रस्ययोगात्, अन्यथा कपालावस्थायां यामपि तदुन्मज्जनप्रसङ्गात् । एव च पिण्डावस्थाया घटविनाशप्रसङ्गे विनाशस्य भावोत्तरकालीनत्वात्पिण्डात्प्रागेव घटसिद्धिः स्यात् । ततश्च तद्विनाशकालयोर्द्वयोरेपि कारकस्यापारानर्कस्य स्यादित्यादिदूषणशतं देयम् । अतः सुब्रूय 'विरोध्यवस्थापरम्परैव प्रागभावप्रवृत्तौ' इति । पिण्डस्य घटत्वेत्यादिना 'मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिना चूर्णैर्जस्ततोऽणु [वि. पु. २।१२।४२] इति भगवत्पराशरवचनं स्मारयति । ततः हि प्रकरणेनास्त्येव

वस्तवसत्यादिशब्दानामवस्थान्तरावपत्तिनिवन्धनत्वं स्पष्टम् । व्याख्यातः न शारीरकभाष्ये ।

नन्वेवमपि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्येतावदुपपत्तौ, उत्पत्तस्य घटादेर्नाशदर्शनात् । 'ध्रुवः जन्म मृतस्य च' इति तु नोपपद्यते, नष्टस्य घटादेः पुनरुत्पत्त्यदर्शनात्, न च पुनरुत्पत्तिरस्य शोकनिमित्तः, येन तस्यावर्जनीयत्वं प्रतिपाद्येत्यत्राह— तत्रेति । अयमभिप्रायः— यदवस्थस्य इत्यस्य विनाशः, न तदवस्थस्यैव पुनरुत्पत्तिरुच्यते, किन्तु तस्यैव इत्यस्यावस्थान्तरविशिष्टस्य । एकमेव हि इदं घटाकारेण नष्टं कपालाकारेणोत्पद्यते । एवैव हि कपालावस्था घटावस्थस्य इत्यस्य नाशः कपालावस्थस्य तस्यैवोत्पत्तिः । अतः एवोपपन्नं नष्टस्यैवोत्पत्तिरिति । सैव उत्तरावस्थाप्राप्तिरित्यर्थः । अनः प्राप्तिशब्देन प्रथमक्षणमस्य विवक्षितत्वात्तदुत्तरेषु क्षणेभ्यस्तत्तदप्रयोगाभावे उपपन्नं इति सूचितम् । एव सति पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वं प्रतिपादनं च नाशवर्जनीयत्वं प्रतिपादनमेव । ततः एव शोकापनोदनाय ताऽपि युक्ता । यद्वा यदीदमचिद्वक्ष्यं नष्टमिति शोचसि, तर्हि तदेव हि इदं तदुत्तरावस्थं तथोत्पन्नमिति किं न श्रीयस इति भावः । एकस्यैव परिणामस्य निरूपणेनादुत्पत्त्यवस्था विनाशस्या चेति उत्पत्तिविनाशावस्थपरिणामेत्युक्तम् । एव प्रत्ययपेक्षया सृष्टेर्विनाशस्यैवपि पुरुषार्थयोगायोगादिविवक्षणाव्यवहारव्यवस्था । परिणामिन इति अपरिहार्थत्वाकारणं तत्त्वभावत्वमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपदं हेतुमित्रायमिति व्यनयति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— कुतोऽशोकः ? नियतत्वादित्याह— जातस्येति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. टी.— जनेनैव अभिप्रायेण एतेदेकवाक्यतः— मनुष्यं तथापि न शोचिदुमर्हसीत्युक्तम्, ततः को हेतुः योत्तरं शोचयेत् क्रमेणावतारयति— कुत इति । शब्दादिति ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— जातस्येति । जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्म स्वभावात् क्रियेदपरिहार्योऽयम्, तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिदुमर्हसि ॥ २७ ॥

८ पै. प्र. नि.— यद्यप्यत्र भीष्माद्यात्ममरणनिमित्तशोकनिरासाय तस्मरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्येतावदेवाहम्, 'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति शब्दं जन्मनिमित्तशोकप्रस्तुतत्वात्, वेदशास्त्रोक्तमित्येतावत्तद्व्याख्यायन्तस्मरणमन्यमानाः प्रति "पुण्यं पुण्येन पापं पापेन" [तृ. उ. ३।३।५] इत्यादिवैदिकमयं मृतस्य पुनर्जन्मवर्णनमप्युक्तम्, तथापि पूर्वोक्ते 'नित्यजातं नित्यं वा मृतं मर्यते' इति धृता मरणात् मतद्वयं शोचनीयम् । तत्र 'देहस्यैवात्म्यादारमणो जन्ममरणे स्त' इत्येकमतम्, 'देहानिर्गते नित्यं एव चात्मा श्रुतिप्रामाण्यात्, तस्यैव तु देहप्रयोगविभोगात्मके जन्ममरणे अपि स्त, जातेष्टे धास्य च सुपरेव विधानात्' इत्यपरमतम् । आद्यमते 'नित्यजातं नित्यं मृतं' इत्यस्यावयवजातमवयवं मृतं वेत्यर्थः । द्वितीयमते, नित्यजातो ज्ञानश्रुति तथा, स्वरूपेण नित्यमपि देहयोगरूपममर्यते तद्विषयोरुपपन्नममर्यते वेत्यर्थः ।

तत्र च आद्यमते भीष्माद्यात्ममरणप्रयुक्तं एवाहूनस्य शोकः, द्वितीयमते तु मृतस्य श्रुतिवत्त्वात् पूर्वदेहहृतकर्मफलमोक्षार्थं देहान्तरसम्बन्धस्य गर्भवासादिहेतुसाध्यं च पुनर्जन्मावश्यं गमावति भीष्माद्यात्मनामपि तथाविधे मरणजन्मनी मरणमानस्याहूनस्य तदुपपन्नप्रयुक्तं शोकः ।

एव पूर्वोक्तोक्तशोकद्वयनिरासार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन् श्लोके प्रथमपादेनाद्यशोकनिरासाया मरणस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धप्रदर्शनाय हि शब्दः । द्वितीयपादेन तु जन्ममरणोभयप्रयुक्तद्वितीयशोकनिरासायात्मनि तदुपपन्नस्यापरिहार्यत्वं वक्तुं मृतस्य ध्रुवं जन्म, चकाराज्जातस्य ध्रुवं मरणं चेति जन्ममरणयोरेव श्रममावित्युक्तम् । अतो न वैषम्यं, न वा श्रुतेरुपपत्त्यस्य श्रुतपुनर्जन्मनोऽनुपपत्तिः, द्वितीयमते श्रुतिप्रामाण्योपगमात् 'मृतस्य' इत्यनेन पूर्वोक्तकर्ममोक्षार्थं साजुशायस्यैव मृतस्य विवक्षितत्वात्, जीवमग्रे विदेहयुगे च निरनुशयमृते

न व्यभिचारः । तस्मादिति । यस्माद्भूतरीत्या जन्ममरणयोरात्मन्यवश्यम्भाविनं तस्मात् अपरिहार्यं परिहर्तुमशक्ये जन्ममरणरूपेऽर्थे शोचितुं नार्हसि ।

ननुपरिहार्य एव पित्रादिमरणे शोकः सर्वोऽपि शोचतीत्यत उक्तं 'त्वे' इति । 'दुःखान्यपरिहाराणि प्राप्य मृतो विपीदति । इतिक्षपणानीति मत्वा धीस्तु हृष्यति' इति वचनोक्तरीत्या मृदानामशुशोचनेऽपि धीराणां तदसम्भवात्महाधीरस्त्वं न शोचितुर्महसीत्यर्थः । ननु धीष्माद्यात्मनां मरणं भविष्यतीति न मे शोकः, येनपरिहार्येऽर्थे स न

शुज्येत; किन्तु मन्त्रिमित्रमेपां मरणं भविष्यतीत्येव, तत्र मरणं शुद्धं त्यजता मया परिहर्तुं शक्यमेवेति नायमपरिहार्यविषयः शोक इति साङ्ख्यसाम्प्रदायेनोक्तम्—तस्मादपरिहार्येऽर्थे इति । 'यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यते । मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां निबोधयति ॥ । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहाद् करिष्यस्वशोऽपि तत्' [१८।५९-६०] इति वक्ष्यमाणरीत्या त्वन्निमित्तमपि भीष्मादिमरणं त्वयाऽत्र परिहर्तुमशक्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०—कुत इत्यत आह । हि यतः । जातस्येति । मृत्युर्ध्रुवो मृतस्य च ध्रुवमवर्जनीयं जन्म । एवमवर्जनीयेऽर्थे न शोचिषुमर्हसि ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—ननु स्वसमानाभावाविर्भवे तु शोकः कर्तव्य एवेति चेत्तत्राह—जातस्येति । जातस्य हेतुस्य मृत्युर्ध्रुवः, मृतस्य ध्रुवजन्म भवतीत्यर्थः । अत्रायमर्थः—जातस्य एहीतजन्मनो येन मृत्युनिमित्तस्तस्य तेनैव मृत्युर्ध्रुवो

निश्चितस्तस्मादेषां मृत्युस्त्वयैव निर्मितः स च तथैव भविष्यति । तस्मादाप्या ईश्वरनिमित्तं वक्तव्यं भविष्यतीत्यपरिहार्यं सर्वेषां भाव्येऽर्थे त्वं न शोचितुं योग्योऽसीत्यर्थः । हीति युक्तोऽयमर्थः । ईश्वरत्वं कोऽन्यथा कर्तुं समर्थः ? ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—जातस्येति । जातस्य ध्रुवोऽपरिहार्यः मृत्युर्मरणम् । अपरिहार्येऽर्थे मरणाख्ये त्वनुयोगं विनाऽपि अवश्यम्भाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि । वक्ष्यति च—'मथैवेति निहताः पूर्वमेव' [११।३३] इति ॥ २७ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—कार्यकारणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः फलं, यतः—अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीनि अव्यक्तं अदर्शनमनुपलब्धिः आदिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राक् मरणाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शनादिहायातः'—दापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना' [म. भा. ११।२।१३] इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः ? अष्टदृष्टप्रनष्टप्रान्तिभूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.—जातमानुद्दिष्टयातुशोकस्य कर्तुमयोग्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्तव्यत्वमाशङ्क्याऽह—कार्येति । समनन्तरशोकस्तत्र हेतुरित्याह—यत इति । बाह्यपदवीनमात्र्याऽर्थे व्यावर्तयति—अनुपलब्धिरिति । नहि यथोक्तसङ्घातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्पत्तेरनुपलब्धयन्ते तेन तानि तथा व्यपदेशमात्रि भवन्तीत्यर्थः । किं तन्मध्य यदेषां व्यक्तमिष्यते ? तदाह—उत्पन्नान्तीति । उत्पत्ते

दूर्ध्वं मरणाच पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेपां व्यक्तमिति तेचोच्यते । जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति मत्वा तात्पर्यावभाह—मरणादिति । उक्तेऽर्थे पौराणिकसम्मतिमाह—तथा चेति । तदेत्यस्यायमाह—अदृष्टेति । पूर्वमदृष्टानि खनित, पुनर्दृष्टानि, तान्येव पुनर्नष्टानि, तदेव आन्तिविषयतया घटीयन्त्रवचनीभूतेषु मृतेषु शोकमिति तस्य प्रलापस्य नावकाशोऽसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योज्यपीयाञ्छोकः, सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव, द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्यनुपलब्धमनुप्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिभिचमस्ति ॥ २८ ॥

४ घे. ता चं — एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुच्यम्, अथ तत्तद्वस्तुना प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थायाम् सुखरूपत्वरूपमत्ययो अन्यत्र विवेकान्हांनुपलभ्यदशापत्त्या वा शोचनीयत्वमुच्यते—अव्यक्तादीनीति । भूतसंज्ञस्यात्र दहप रत्वार्यमुच्यम्— मनुष्यादीति । अव्यक्तव्यक्तादिशब्दानां प्रवृत्त्यन्वयविशेषादिपरत्वप्रम-युक्तसाय यद्वप्रकाशोक्तस-द्भासादिपरत्वस्य च प्रवृत्तापुपयोगाप्तप्राप्तयोक्तम्— अनुपलब्धेत्यादि । ‘अदर्शनादिहायात पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तत्र न तस्य त्वं वृथा किमुशोचसि’ [म भा ११।२।१३] इति श्रुत्यनानुच्यते । स्पेण स्वभावेषु घतेन इति । अयमभिप्रायः — न तावदेवा इत्याणा मनुष्यत्वादिन्यथावस्था स्वभावः, सहितविशेषादितात्पर्यत्वात् । नाप्यन्यकपूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादिमाप्यत्वात् । अतः सामान्यतः परिणामित्वमात्रं स्वभावः । तत्तथ यथा परिणामिनो इत्यस्या व्यक्तपूर्वावस्था व्यक्तमध्यावस्था च न शोकनिमित्तम्, एवमुत्तरावस्थाऽपि । एवकारोऽभावर्जनीयत्वपरः, स्वभावप्राप्तिपरो वा । यदन्यथावस्थैव स्वभाव इति मनुष्ये, तदा स्वभाव-परित्यागलक्षणमनुपलब्धत्वावस्थैव शोचनीया । यदि पुनर्मनुष्यत्वावस्थैव स्वभावः प्रतिबन्धकवशादन्यथावस्थेति मन्वीया,

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

६ ज प्र दी — स्पष्टं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यकारणधर्मकान्यपि एतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं, यतः— अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादित्येषां भूतानां तान्यव्यक्तादीनि प्रागुत्पत्तेः । उत्पन्नानि च प्राणिनां शाश्वतमध्यानि व्यक्तान्तरालानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यव्यक्तमदर्शनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमव्यक्तमेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्— “अदर्शनादिहाऽऽयातः पुनश्चादर्शनं गतः” [म. भा. ११।२।१३] इति । तत्र का परिदेवना को वा विज्ञापः ? । इष्टनष्टप्रान्तिभूतेषु भूतेष्विवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ घें घ नि — एव देह एवामेति अते देहातिरिक्त एवास्मा स्वरूपेण नित्योऽपि देहयोगवियोगाभ्यां जन्ममरणे इति मतेऽपि जन्ममरणयोपरिहार्यत्वात् शोको युक्त इत्युच्यते, अधास्मिन्नेव सतद्वये हेतुन्तरेणापि न शोकात्काश इत्याह— भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि अव्यक्तादीनि । अव्यक्तमदर्शनम् । अने निष्ठा । तदेवादित्यत्वे पूर्वोक्तवधि र्था तान्यवस्थादानि, उत्पत्तेः प्रागुत्पद्यमानित्वार्थः । व्यक्तमयानि व्यक्त दर्शनं मध्य जन्ममरणान्तरालस्वितिलक्षण येना तानि, जन्मोत्तर मरणादनुपलब्धानीत्यर्थः । अव्यक्तनिधना येव अव्यक्तमदर्शनं निधन स्थितेस्तरावधिर्था तान्यव मरणादूर्ध्वमप्यनुपलब्धत्वा पर्यायम् । तत्र तेषु शरीरेषु स्वामिन्द्राणिरूपदार्ढ्यम् अरुष्टनष्टप्रान्तिभूतत्वाऽतिमुष्टेषु का

तदा प्रतिबन्धकस्यावर्जनीयत्वादागन्तुमन्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धे अवर्जनीयत्वात् कथञ्चिदपि शोचनीयम् । यदि तु स्वभाव एव वस्तुना सामान्यतः शोकनिमित्तम्, तर्हि प्रतिनियतविचित्रस्वभावानन्तवस्तुघनते जगति सर्वस्य सर्वथा दुःखजलनिघावव मन्ममिति नेदानीं विशेषतः शोकनिमित्तं मरित । अथोपाधिकस्यापि सुखहेतोर्वियोगाच्छोकः, तदा दुःखहेतुना शत्रुप्रवृत्तीनां भैक्षचर्यादिषु परमार्थतः शोकनिमित्तत्वम् । न तु सुखहेतोः शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादौ । अथ सुखहेतोः स्वशरीरादर्शनात् विभेदि, तर्हि महाबाहुना भारतेन स्वया जिघांसुना समिधौ यथातामिका व्यापारेण शरीरादिरक्षणं कार्यम् । यदि च यन्मुक्तादिनिमित्तलोकापवादावर्धति, तदा समर्थस्य ते यन्मुखसंरक्षणमावर्तयितुं महीयानपवादस्यात्, भीक्ष्वादिनिमित्ता मरणातिरिक्ता चाकीर्तिरित्यात्, न चायं दुस्त्यजः श्रोतातप्राप्तिरुपशिक्षुः खवच्छोकः, किं त्व विचारितरमणीयाभिमानमूलतया तमिष्टस्या परिहार्यः, अत एव देहात्ममोदमहामददृष्टीतस्त्व लोकायतसमयहस्यतत्त्वविवा रेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसीति परिदेवना किमिति त्यर्थः । तदिदमुक्तं— न तत्र परिदेयनानिमित्तं मस्ति इति ॥ २८ ॥

परिदेवना को वा दुःखप्रलापः ? न हि स्वप्नेन्द्रजालाद्युपलब्धं कन्धुविच्छेदेन मनुजः शोचिषुमर्हतीति भावः । तदुक्तं पुराणे— ‘अदर्शनादिहायात पुनश्चादर्शनं गतः । त्वं चाह वापि राजेन्द्र ततः किमुशोचसि’ [म भा ११।२।१३] इति । अदर्शनादिति व्यच्छ्लेषे पञ्चमी । अदर्शनं प्राप्यायात इत्यर्थः । एव च देहात्ममते देहयोगवियोगावेवात्मनो जन्म मरणे इति अते च जन्मजन्ममरणयोर्देहजन्ममरणपर्यवसा यित्वात् देहानां चोत्तरीत्या शोकस्थानत्वात्सम्भवात् मतद्वये ऽपि न शोकप्रसक्तिरिति भावः । ‘भारतः’ इत्यनेन महति भरतवशे जातस्य तत्पथ देहात्मवादावच्छेदेन शोचिषुमवचि तमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०— पुनरपि साङ्ख्येनैवोपदिशति—अव्यक्तादीनीति । ‘भूतानि’ इत्यत्रैव विवेचनीयम्—भूत-शब्देन यदि कार्यशरीराणि तदाऽव्यक्तं प्रबानं प्रवृत्तिस्तदादीनि तन्निधनान्येव । एतेन कारणात्मकत्वमुच्यते ।

मध्ये व्यक्ता कार्यता तां दृष्टा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तत्वात् । अन्यथा ध्वस्तपटादेरपि शोकः स्यात् । यदि वा भूतशब्देनात्मानः तदाऽव्यक्तस्याक्षरस्य महतो भूतस्य संकाशान् व्युत्तरितानि तन्निधनान्येवेति तदात्मकत्वं बोध्यम् । मध्ये व्यक्तां देहात्मतां दृष्ट्वा न शोकः कार्यः, आद्यन्तयोरव्यक्तस्य मध्येऽप्यव्यक्ततैवाऽभ्युपगन्तव्या; व्यक्ता तु दृश्यमाना मदिच्छया प्राप्नोति सिद्धान्तः । अतएव “आराग्रमात्रो हवरोऽपि दृष्टो बुद्धेरुणेनात्मगुणो न चैव” [श्रै. उ. ५।८] इति श्रुतावातमेच्छागुणकृतमणुक्त्वात्मानं मायाबुद्धिगुणकृतमवगत्वं च व्यक्त्यभिमतं सुखिदुःखित्वादीति निरूपितम् ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— नवीनलोपादितानां देहानां स्वस्य येषां तानि । अव्यक्ते अक्षर एव निधनं लभो येषां तानि तेषां तानि । तत्र तेषु का पतिदेवता का चिन्तेत्यर्थः । अत्रायमर्थः—यत् उत्पत्तिस्तत्रैव मासे लोकाः स्वस्याऽनुचित इत्यर्थः । स्वस्यापि तन्मात्रगणानन्तरं न नरकादिमन्भावना, यत् उत्पत्तिस्तत्रैव स्वस्यापि नाशो भविष्यति ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्त्वात्मनोऽशोच्यत्वं, तथापि इष्टदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशङ्क्य सकारणस्य देहादेर्मिथ्यात्वं साधयति—अव्यक्तादीनीति । भूतानि त्रिविदादीनि तद्विकारभूतानि जरायुजादीनि च । न व्यक्तमव्यक्तमज्ञानं आविर्षेयां तथाविधानि । व्यक्तः स्पष्टः मध्यः उत्पत्तिमारभ्य मरणात्प्रागवस्था येषाम् । अव्यक्ते एव निधनं लभो येषामिति । अयमर्थः—रज्जुरगादिकारणमज्ञानं न रज्जुवत् वरगवद्वा व्यक्तमस्ति, परीक्ष्यमाणं च न दृष्टिपथमवतरति, अतस्तदव्यक्तं; तत् उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते, न रज्ज्वाम् । एवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरन्तश्चाव्यक्तमेव । तेन ‘आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा’ [गौ. का. २।६] इति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि रज्जुरगवत् असन्त्येव । एवंविधे तत्र तस्मिन्विषये का पतिदेवता को वा विलासः ? । न हि महमरीचिकाद्वदो नष्ट इति कश्चित्त्वचित् विलपति । अत एव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकां सृष्टिमभिप्रेत्य कौपीतचिन्त्राङ्गणे स्वापप्रबोधयोजनगृह्योद्बोधे पठ्येते “स यदा स्वपिति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वं रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वं शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वं ध्यानाः सहाप्येति, स यदा प्रविवृष्यते..... (अथ) एतस्मादात्मनः (सर्वे) प्राणा यथायतनं विप्रतिघ्नन्ते, प्राणेश्वो देवाः, देवेश्वो लोकाः” [को. उ. ३।३] इति । प्राणाश्चक्षुरादीन्प्राणाणि, देवास्तदनुप्राहकाः सूर्योदयः, लोका रूपादयः । नन्विहान्यत्र च आत्मैव सर्वभूतानां लयोदयस्थानमित्युच्यते, नान्यत् ; तत्कथमेतेषामव्यक्तं लयोदयस्थानमित्युच्यते ? सत्यं; अज्ञानाश्रयत्वाद्गुणानि तथात्वव्यपदेशः, न वस्तुगत्या । ॥ ह्यपरिणामिनः मूलस्यस्य मूलकार्यप्रविलयोदयस्थानत्वं सम्भवति । यथोक्तम्—‘अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते’ इति ॥ २८ ॥

आत्मनो दुर्वोधत्वं तद्वृष्टावृष्टवत्तुणां च दौर्लभ्यम् ।

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

१ शं. भा.— दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा; कित्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ? कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा ? इत्यत आह—आश्चर्यवदिति ॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टं पूर्वमश्रुतं अकस्माद् दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवदाश्चर्यमिव एनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनं अन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्वा अप्येनमात्मानं वेद न चैव

१ ‘स यदा स्वपिति’ एतावती धृतिः छान्दोग्ये (३।३।४) ‘तदैवं’ इत्यारम्भ्य ‘लोकाः’ इत्यन्ता ॥ कौपीतचिन्त्राङ्गणे । चिन्त्यमेव ॥ २ यदा स देवो जागर्ति तदैवं चैते जगन् । यदा स्वपिति ज्ञानात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ [१।५२] इति मनुष्येनैवापि बोधयति । ३ धुतिमूलकोऽयं श्लोकः [बटो. २।७]

कथित । अथवा—योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यथ शृणोति, सोऽनेक-
सहस्रेषु कथिदेव भवति । अतो दुर्बोह आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—अर्जुनं प्रत्युपलम्भ दशैथित्वा
प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात् प्रत्युपलम्भो न सम्भवतीति
मन्वानः सनाह—दुर्विज्ञेय इति । तथा चाऽऽमाज्ञाननिमित्त-
विभ्रमस्य साधारणत्वादसाधारणोपलम्भस्य निरवकाशे-
त्याह—किं त्वामिमेति । अहमप्रत्ययवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञे-
यत्वमसिद्धमिति शङ्कते—कथमिति । विशिष्टस्याऽऽत्मनो
ऽहमप्रत्ययदृष्टत्वेऽपि केवलस्य तदभावादस्ति दुर्विज्ञेयतेति शो-
कमवतारयति—आहेति । 'आश्चर्यवत्' इत्याद्येन पादेनाऽऽत्म-
विषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दौर्लभ्यमुच्यते । द्वितीयेन

तद्विषयवदनस्य दुर्लभत्वोक्त्या तदुपदेष्टव्यत्वं कथ्यते ।
तृतीयेन तदीयथवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता ।
श्रवणदर्शनोपेक्षा भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यात्यन्तायासल-
भ्यत्वं चतुर्थेनाभिप्रेतमिति विभागः । आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभ-
त्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति—आश्चर्यवदिति । सम्य-
स्यात्मनि द्रष्टुं कुः श्रोतुः साक्षात्कर्तुंश्च दुर्लभत्वाभिधानेन
तदीयं दुर्बोधत्वं कथयति—अथवेति । व्याख्यानद्वयेऽपि
फलितमाह—अत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—एवं शरीरात्मवादोऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरातिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्पनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—एवमुक्तस्वभावं स्वेत-
समस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवदवस्थितमनन्तेषु जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित-
पुण्यः कथित्पश्यति । तथाविधः कथित्परस्मै वदति । एवं कथिदेव शृणोति । श्रुत्वाऽप्येनं यथाव-
दवस्थितं तत्त्वतो न कथिद्वेद । चकारात् द्रष्टृवस्तुश्रोतृत्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतः
श्रवणं दुर्लभमित्युक्तं भवति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमन्वारण्यवापदिसमापनेन पूर्वोक्तं स्व-
सिद्धान्तेमेव दहात्मनोहमलुङ्घितावलीमलीमसे जगति तदधि-
कारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशंसतीत्याह—एवमिति । कति
पयपश्वितोपितोऽयमौपनिषद् एष 'आश्चर्यवत् इत्यादिशोक' ।
एवमुक्तस्वभावं इति 'एनम्' इत्यस्यार्थः । 'अव्यक्तोऽयम्'
इत्यादिनोक्तं वैजात्य आश्चर्यस्वहेतुत्वायाह—स्येतरेति ।
आश्चर्यवच्छब्दस्य पदव्यादिक्रियाविशेषणत्वमव्युदासायो-
क्तं आश्चर्यवदवस्थितमिति । आत्मनो वैलक्षण्यकथनमेवा
शोचितमिति भावः । एतेन कर्तुं दृष्टान्ततया शङ्कोक्तं योज-
नान्तमपि द्युपितम् । कथिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्ते-
ष्विति । ज्ञानेन हीनानां नराणां पशुभिः समत्वप्रदर्शनानोक्तं
जन्तुष्विति । 'कथित्' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—मह-
तैति । तथा चोच्यते—कपायै कर्मभिः परंवे ततो ज्ञानं प्रव-
र्तते [म. भा. अनु प.] इति । अन्यशब्दोऽत्र पूर्वोक्त-
वात्पगतकथिच्छब्दसमानार्थः । 'परस्मै' इत्यर्थलक्ष्योक्तिः ।
श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्यापारसाधनारम्भादिदोष-स्यादि-

त्याशङ्क्योक्तम्—यथायदवस्थितं तत्त्वत इति । प्रामा-
णिकसमस्ताकात्युत्तमनारोपितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्त्ववेदि-
नोऽत्र दुर्लभत्वाने तात्पर्यं धृत्वाऽपीत्यादिवाक्यस्यचकारास्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वं तत्समुच्चेतव्यानि याह—चकारादिति ।
दहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टव्यं तावदुर्लभं ; किमुत यथावस्थित-
द्रष्टा । तथाविधेषु सत्त्वपि कश्चिद् दुर्लभः ; किमुत सकल-
रहस्यवक्ता । तारदेषु सत्त्वपि श्रोतृत्वं दुर्लभं ; किमुतर्वा-
द्यान्तरसकलशिष्यगुणसम्पन्नतया यथावस्थितधोता त्वारहा ।
इत्यभिप्रायः । प्रथमे ध्वनम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्प-
निश्चयः, तन्ध वचनयोग्यता, तत्रापि चिन्ताम्यासादिना यथा
वस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदिध्यासनाद्दर्शनम्, ततो रम्यता
वत् चिरनिरीक्षणसंस्कारात् सविशेषदर्शनमिति वा क्रमः । अत्र
देहातिरिक्तबेदात्मा किं तथा नोपलभ्यते ? इति शङ्कापाकरणाय
दुर्लभत्वकथनम् । सर्वज्ञातुमशक्ये वा वस्तुनि किं त्वामेक-
गुणालभे ? इति भावः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—देहयोगवियोगस्य निपतत्वादात्मनश्चरसरूपत्वात् सर्वधानाज्ञान शोकः
कार्यं इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवदिति । दुर्लभत्वमेत्यर्थः । तद्व्याश्रयं लोके ।
दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात्सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तद्रूप ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—आश्चर्यवदिति शोकस्य ॥ प्रकृतसत्प्रति-
द्वयते तदुपसंहरक इत्यत आह—देहयोगेति । इन्द्रिय-
द्रावोऽयम् । सत्त्वेति विभक्त्यायामावादिभिः सर्वैः प्रकारिस्त्यु-
पसंहर्तुमुक्तं शोकेन । ईश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाद्य इत्या-
द्यप्यतिशारेणैवमुपसंहर्तुमित्युक्तम् । अग्रमेवस्यासादिना

श्रयुक्त्वात्पुनरिति । एवं च कथित्पश्यति स आश्चर्यवदित्या-
नुत्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं क्रियते, तं व्याचष्टे—दुर्लभ-
त्वेनेति । दुर्लभत्ववाच्यसंशब्दप्रतीतिं निमित्तमित्यर्थः । तत्कथ-
मित्यत आह—तद्वीति । 'आश्चर्यमिति' [मठा. ६।१।१४०]
इत्यादिस्मृतिं हिशब्देन सूचयति । सर्वेषामात्मद्रष्टृत्वात्कथमा

तद्वशात् दुर्लभोऽपि येनाश्रयमुच्यते । इत्यत आह—दुर्लभोः
 उच्यते । ईश्वरसत्त्वादिनाऽऽत्मदशा दुर्लभ इति भावः । मनेन
 आश्रये एवाश्रयवदित्युच्यत इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य
 जीवस्य दशाऽपि दुर्लभः, किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयम् । इति-

स्वस्वामर्थ्यदर्शनम् । देहयोगवियोगस्येत्यादिना 'देही नित्य'
 [२।३०] इति (उत्तर-) श्लोको (ऽपि) व्याख्यातः । 'स्वधर्म'
 [२।३१-३८] इत्यादयः श्लोका अतितोहितार्थत्वात् व्याख्या-
 ताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.—दुर्बोधोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामवैकमुपासुमे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ?
 कथं दुर्बिज्ञेय आत्मा ? इति, तत्राऽह—आश्रयवदिति । आश्रयवदाश्रयमद्भुतम्, स्वार्थं वति-
 प्रत्ययः । आश्रयमेवाऽऽश्रयवददृष्टं अननुभूतमकस्माद्दृश्यमानं आश्रयमेवमात्मानं कश्चित्पश्यती-
 त्याश्रयम् । तथैवैवमात्मानमन्यः कश्चिद्वदतीत्येतदाश्रयं श्रुत्वा दृष्टोक्त्याऽप्येनं न च वेदेत्याश्रयम् ;
 अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

८ चं. ध. नि.—'न जायते म्रियते' [२।२०] इत्या-
 दिना निष्कारामतत्त्वमुक्त्वाऽपि 'अथ चेनं निपजातम्'
 [२।२६] इत्यात्मनो जन्मनाशावभ्युपेत्य 'यदुक्तोच्यते' वर्णितं
 तनु शोकनिवर्तकतया निष्कारामतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभ
 तेन शोकदृष्ट्या आत्मनि जन्मनाशोपगमोऽपि न शोभ्यस-
 किरित्येवमभिप्रायेणैव, न त्वात्मनः सन्निकारस्यमर्तात्त्वभिप्रा-
 येणेति दर्शयति निष्कारामतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह—

कश्चिदेनं पश्यतीति प्रथममन्यः । पुनरिति निष्कारा-
 त्मपरासरीः । 'कश्चि' इत्यनेन च 'कश्चिन्मा' यस्मिन् तत्त्वतः'
 [७।३] 'स महाभा सुदुर्लभः' [७।१९] इत्यादिपश्य-
 माणरीत्या अनेकपक्षेभ्यः कश्चिदेवात्मदर्शी भवति, न सर्वोऽपि ;
 'परास्मि' न्वानि व्यनृणस्वपण्मूलस्तस्मात्पराह पश्यति नाम्न्-
 रात्मन् । कश्चिद्वतिः प्रत्ययसमाप्तमेतद्वद्वत्पश्यत्वमि-
 ष्यत् [७।३] 'आत्मानं पेक्षिजानीयात्'
 [६.७.७।१३] इत्यादिश्रुत्या परात्मप्रकृतयेन श्रवणा लोका-
 श्रुतेरामदर्शनीयत्वस्य चायगमादित्यवगम्यः सूचितः । ननु
 सर्वोऽप्यहमित्यवगमनं पश्यति, तत्रयमवगमिर्द्वैतमर्थः । अतः
 आह—आश्रयवदिति । ऐन्द्रजादिकमगमनामाश्रयम् ।
 तद्भवविपत्तमेनं पश्यतीति योजना । सत्यम्, अयिलोऽप्यहमि-
 त्यात्मानं पश्यति, तनु सामानाधिकरण्यात्, आत्मतत्त्वं हि पर-
 माश्रयस्त्वम्, यतः कर्ममोक्षोद्धारकत्वाद्दृष्टव्यत्वेनात्मव्य-
 मानमपि बलुना नियम्युद्वुद्धात्परस्वभावपरमात्मानन्द-
 पामचरुपम् ; ईश्वरं चात्मतत्त्वं श्रुत्याचार्योपदेशैर्यमभिगम्यं
 माहुरगम्येन लोकोऽप्यवगति, चिन्नु अनेकजनसमिधश्चरम-
 गरीरी यः कश्चिदेवेति तद्वर्तते दुर्लभमित्यर्थः । न केवलं
 शास्त्रोद्दिष्टविषयदुर्बोधोपवाच्यामेव आत्मदर्शनदुर्लभम् ;
 चिन्नुपदेशाचार्यस्य दुर्लभत्वादर्शनाह—आश्रयवदिति
 तथैव वाच्यः । पश्यन्ति सह वदन्तेः सत्यवयवोक्त्याः ।
 तद्यागदन्तु प्रथमयादा 'कश्चिदेनं' इत्यस्यातिदेशार्थः ।
 एवं च कश्चिदेनं वदतीति प्रथमं सम्बन्धः । कश्चिदेवेत्येव
 कर्मणोऽपि कश्चिज्जाता, तथापि कश्चिदेवोपदेशेति ज्ञानप्रस-
 याऽनुपदेशोक्त्याऽपि युक्तम् । यः सन्त्यात्मानं जानाति स
 सर्वोऽपि हि नोपदेष्टा भवति ; ममाभिनिर्गम्य तज्जावात्,
 पुनित्यवयवस्य कृत्यानिर्गम्यत्वात्तत्त्वविज्ञेयं स्वतन्त्रदृष्टव-
 नी. ३०

भावात्, कश्चित्कृपाप्राप्तोपापेदेष्टुं प्रयत्नस्तु परमेश्वरवदि-
 दुर्लभ एवेति भावः । कश्चित्पुनरेतदुर्लभोऽपि "आश्रयो बला
 कुशलोऽप्य लभ्य" [७।३] इति श्रुत्युक्तः शिष्य-
 ममाधानकुशलं बलाऽप्यलम्बित्वम् एव भवति ; भूयते हि
 भगवतो वादरायणादज्ञातसमाधानः श्रुतं जनकस्येव विशा-
 म्बचित्तोऽभूदिति ज्ञानवासाष्टे [यो. वा. प्र. २. स. १]
 कथंश्चिदभिप्रायेणाह—अन्य इति ; विलक्षण इत्यर्थः ।
 वदतीति स्ववाक्योपासमभिहितजनप्रतियोगिभिरुपेक्षैर्बैलक्ष-
 यम् । तत्र वस्तुतरेव सतः शिष्यसमाधानकुशलेन वद-
 न्तर्बैलक्ष्यवत्त्वम् लभ्यते, अन्येतरादिशब्दानां प्रतियोगिमाहा-
 तसिद्धिवाचित्वस्य दृष्टत्वात् । 'समानमितरच्छेदेन'
 [७.३] इति वाक्ये हीताशब्दस्य प्रयुक्तविधुति-
 विकाररूपवैरोपिकाह्मन्मदशपरत्वात्तद्वाक्यं तत्त्वज्ञानां इत्येव-
 नेत्येविकाह्मनां लोहितोष्णीपस्त्यादीनामतिदेशकम्, न
 इत्येव इति च सामान्येन ज्ञानानां माहृताह्मनामनुवादक-
 मिनि वचनातिदेशविचारे सिद्धान्तितम् ।

अथ उपदेशस्त्ववयवलोचनयाऽऽनुपदेशोद्दिष्टमित्यवगम्य-
 नाह—आश्रयवद्वदतीति । अत्र वदतीति श्रवणमाश्रयेत्यर्थम्
 आश्रयं यथा तथा वदति । नद्वित्येव हि वस्तुन्युपदेशः
 प्रवर्तते । आत्मतत्त्वं ॥ न वदतिपि तान्त्रय विषयः, "यद्वा-
 चावभ्युदितम्" [वृ. त. १।६] "यतो वाचो निवर्तते"
 [तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतः । अतः शब्दे तदुपदेशत्वम् ?
 अत एव श्रुतं श्रुतिः— "अवचनेनैव...मोवाच" [१. श्र.
 उ. ता. ७] इति । तस्मादप्यमानरत्नमाश्रयमुच्यत्वात्तान्त्र-
 पदेन आश्रयवदित्यर्थः । यद्यपि अभिप्रेत्यात्मनि दास्यत्वात्तद्वा-
 यपि लक्षणया वेदान्तस्यतद्वत्त्वम् प्रवर्तते, "नं त्वीनिपरम्"
 [वृ. उ. ३।१।२६] इति श्रुतेः ; "यद्वाचा" [वृ. ता. १।४]
 इत्यादिकं च अभिप्रेष्टत्वात्तान्त्रिदास्यत्वेनैव तान्त्रिनिर्दिष्टम् ;
 तथापि लक्षणयाऽप्यात्मोपदेशोऽप्यन्ताश्रयत्वम्, अन्तरेण
 श्रवणमवगम्य, अन्तरेण च तन्त्रतत्त्वदर्शकं, अन्तरेण च वेदान्ति-
 गतेन वाच्यतां सूचित्वा लक्षणया लोके ज्ञानप्रदोद्देशाना-
 दित्यभिप्रायः । एवं तान्त्रेव विरक्त्याऽपि मयपि तन्त्रिमुपदेश-
 दुर्लभत्वादात्मदर्शनोद्देशमित्युक्तम् ।

इदानीं सत्यमुपदेष्टरि श्रोतुर्विरलवाचदौर्लभ्यमित्याह—
आश्चर्यवचनमन्यः शृणोतीति । वदतिना सह शृणोतेः
समुपयायश्चकार । आश्चर्यवदिति च अन्य इत्यस्य विशेष-
णम् । आश्चर्यतुल्यो य कश्चिदेवैव शृणोति वेदान्तविचारारूप-
श्रवणनिपयीकरोति, न सर्वोऽपि, नास्तिकस्य तदभावात् ।
आस्तिकस्यापि 'वेदादरता पार्थ नान्यदस्तीति धादिन' [२।४२] इत्यादिवक्ष्यमाणोत्वा प्रायेण भोगैर्पर्यक्तान्तया
कर्ममार्ग एव स्वरसत प्रवृत्तिरिति ज्ञानमार्गप्रवृत्तिर्दुर्लभः ।
कृषिष्कृषिकस्यचिन्ताताऽपि सा देवैः प्रतिबन्धते "यदेत-
द्भ्रम मनुष्या विदुस्तदेवा देवानामप्रियम्" इति श्रुते ।
न हि देवताप्राप्तिरूपे मनुष्यजन प्रभवति । एतद्
भिन्नैवैव श्रुतिर्वदति "श्रवणायापि बहुभिर्यो न ह्यम्" [कठो १।२] इति । वक्षते चाप्रापि— "मनुष्याणा सहस्रेषु
कश्चिद्यति सित्ये" [७।३] इति । तथा च अनेकजन्म
कृतसुकृतप्रकृतितान्तराणामरुद्र दामदमादिस्थापनसम्पन्नो बुद्ध
क्षया विधिवदाचार्यबुधसूत्र य कश्चिदेव वेदान्तश्रवणं करो-
तीति श्रोता अतिदुर्लभ इति भावः । एव कथञ्चित्प्रेत-
लामेऽपि तस्य यदि श्रवणैरेवैवज्ञानं जायते इति नियम
स्यात्, तर्ह्यनुपपत्त्येवैवज्ञानसौकर्यम् । न खैवम्,
कृतेऽपि श्रवणे बहुविधप्रतिबन्धसत्त्वात् । असत्त्वे च प्रतिबन्धे
श्रवणादानीं ज्ञानजनकत्वम् । श्रुतेः खल्विन्दुविरोचनयोरारम्भ
विधिदिपया ब्रह्मण विधिवदुपपत्तय कृतश्रवणयोर्विरोधानोऽपि
मनामन्तरावधान एव इवैव प्रपन्न, इन्द्रस्तु एकवत्त कपाणि तत्र
प्रपन्नयैवुपिवा विदितात्मनको जात इति छान्दोग्ये [अ ८।
१०-१२] कथा । वामदेवश्च वृत्तश्रवणोऽपि जन्मान्तरप्राप
कथलवप्रारब्धप्रतिपत्त्यादनुपपन्नज्ञानरस्यैव गर्भवास प्राप्य
प्रतिबन्धक्षये सति तदा ह्यानी जात इति गर्भस्थ एव "अपि
वामदेव प्रतिपेदे" [ए २।१७।१०] इत्यादिछान्दोग्यस्यते ।
जडमतोऽपि बहुधा कृताम्बिचार आरब्धवशाज्जन्मत्रय
गनुभूत क्षीणवासन पश्चादप्रतिबन्धादावतत्त्ववसाक्षा कारा-
न्धको जात इति भागवतादिषु [५।०-१३] प्रतिपाद्यते ।
वक्ष्यते चाप्रापि— "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्

९ व० ४० दी०— सोऽयमात्माऽन्यक्तो यत
पश्यतीत्यादि ॥ २९ ॥

१० पु अ त.— नन्वेव चेत्तदा विद्वांस पापकर्मणा
नारकगमावनया कथं गोचर्यतीत्याह— आश्चर्यव
दिति । एन कश्चिदाश्चर्यवत् पश्यति, साक्षात्परिज्ञानान्तरमन्य
परिदृष्ट जानन् जन्मादिमायवर्त्तनादाश्चर्यवन्मायाकृतेन्द्रजा
लवत्पश्यतीत्यर्थः । एतेषां जन्मादिमायास्तु मदिच्छया मन्वी

११ नी० भा० दी०— ननु वक्ष्यते अतुल्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धस्य वियदादिप्रपञ्चस्य कथं रज्जुरागादिवद्ज्ञान
प्रभवेनैवात्यन्ततुल्यत्वमुच्यते ? कथं वा कर्मज्ञानकाण्डापेक्षितमात्मनो यज्ञादिकर्तृत्व श्रवणादिकर्तृत्व चाप-
न्नयने ? इत्याह— आश्चर्यवदिति । कश्चिन् ज्ञातात्वतश्च एनमतीतान्तरावर्त्तकोऽं भूतमात्रमाश्चर्यवत्—
आश्चर्यमप्यत्र मन्मायेन्द्रात्मादिक, तेन तुल्य आश्चर्यवत्, तथाभूत पश्यति । तथा कश्चिदेन आश्चर्यवद्भवति,

[६।४५] इति । श्रुयन्ति च स्मृतिपुराणानि— 'ज्ञान-
श्रुयते एसां क्षयात्पापस्य कर्मण' [म भा. १।२०।४।६]
इति । श्रुतिरप्येतदेवाभिप्रेत्य "शृण्वन्तोऽपि बहवो य
न विभु" [कठो २।७] इत्याचष्टे । स्मृतिरप्येवैव भगवता
यादरायणेन ब्रह्ममीमांसायाम्— "ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे
तर्पणात्" [३।४।५।१] इति ।

तदेत सर्वमभिप्रेत्याह— श्रुत्वाऽप्येन वेदं न खैव कश्चित्
इति । एनमात्मानं श्रुत्वाऽपि च कश्चित् वेदेति योजना ।
'छात्राऽपि' इत्यनेन श्रवणमेव दुर्लभम्, कृतेऽपि श्रवणे कश्चित्
वेदेयमर्थो दक्षिण । यद्वा श्रुत्वाऽपि न वेदं, किञ्च वक्ष्य-
मभ्युत्थेत्यर्थः । अथवा श्रुत्वाऽपि श्रुत्यादेरित्य व्याख्यातम्—
नह सुपुत्रो सर्वोऽपि सुखरूपमात्मानमनुभवयेव, "सुपु-
त्रिकाले सर्वं विलीने तमोभिभूत सुपुत्रपमेति" [कं २।११
पं ६।१।५०] इति श्रुते, तत्कथञ्चप्यते कश्चिदेन
पश्यतीति ? तथा लोके सर्वेऽपि वेदान्तान् व्याचक्षते
शृण्वन्ति चेति कथं बोधयेदु श्रोतुश्च दौर्लभ्य ? इत्याह—
श्रुत्वाऽप्येनमिति । अपिशब्द पूर्वार्थोक्तवर्णनोपदेशसङ्घ-
र्षार्थः । द्युपदिश्य श्रुत्वाऽपि कश्चिदेन नैव वेदेत्यन्वयः ।
"सर्वां प्रजा सति सम्पद्य न विदु सति (सम्पद्यामे)
सम्पद्यामे" [छा. उ. ३।१५।२] इति । तथावा हिरण्यनिधि
निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देदुःखमेवमा
सत्वा प्रजा अहर्हर्हण्डन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्देदुःखमेवमा
हि प्रत्युदा" [छा. उ. ८।३।२] इति सोऽपिज्ञान
शुद्धसम्पत्तेरज्ञानाद्वत्तलोके । इदानीन्तनप्रापञ्चिकगुणित्य
सुखदायक्य च 'उपदेष्टव्यं ते ज्ञान ज्ञानिनस्तान्दर्शिन'
[३।३७] इति वक्ष्यमाणोऽपि यथावदात्मतत्त्वदर्शनदौर्ल-
भाभावेन तदीयोपदेशश्रवणयोरिकक्षित्करत्वाच्च उक्तदर्शनोप-
श्रवणैरेव कोऽप्यात्मतत्त्वमप्रतिबद्धापरोक्ष जानातीत्यतो दुर्वा-
चमात्मतत्त्वमिति निर्गलितोऽर्थः । तदनेन श्लोकेन "श्रवणा
यापि बहुभिर्यो न ह्यम् शृण्वन्तोऽपि बहवो यं विभु ।
आश्चर्यो वक्तु इच्छास्येच्छा लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुलगात्र
शिष्ट" [२।२७] इति कठवल्लीश्रुत्यर्थं प्रदर्शितो भवति ॥ २९ ॥

आश्चर्यवदित्याह— आश्चर्यवदिति । अवितर्क्यमिव

वार्धका इति आश्चर्यवदित्युक्तम् । तथैव न मन्मापया मोहित
कश्चिदाश्चर्यवद्भवति, अन्यान् बोधयतीत्यर्थः । अन्यश्च श्रोता
स्वतो ज्ञानरहित आश्चर्यवत् शृणोति । श्रुत्वाऽप्येन यथापेक्षि-
तमित्युक्तत्वा न वेदः । वै निश्चयेनैतत्प्रतिपत्त्येव कोऽपि न वेदः ॥
ज्ञातवानतोऽज्ञानासेऽपि श्रोचन्तीति भावः ॥ २९ ॥

सत्त्वेन असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयेनैव लोकाप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति । तथाहि—
 रज्ज्गुणवत्प्रपञ्चः संश्लेत् “ नेह नानाऽस्ति किञ्चन ” [वृ. उ. ४।४।१९ कठो. ४।११] इति श्रुत्या न बाध्येत,
 असंश्लेत् प्रतीयेत, तस्मादनिर्वचनीयोऽयमिति । तदिदं सर्वव्यवहारस्यैवापि प्रपञ्चस्य प्रित्यात्वोपपादन-
 मत्याश्चर्यमित्यर्थः । तथा एनं प्रपञ्चमन्य आश्चर्यवन् शृणोति । “ इमे लोका इमे देवा इमे वेदाः (इमानि
 भूतानि) इदं सर्वं यदयमात्मा ” [वृ. उ. ४।५।७] इति प्रत्यक्षेणानात्मतया वपुलभ्यमानस्यापि प्रपञ्चस्य यत्
 प्रत्यागमिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यन्तमाश्चर्यम् । न हीयं श्रुतिः “ यजमानः प्रह्वरः ” [तै. सं. १।७।४] इत्यादि-
 बहुवचरितार्था प्रपञ्चस्यात्मनः श्रुयवत्त्वे । “ आत्मनो वा अरे दग्नेनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं
 भवति ” [वृ. उ. २।४।९] इत्येकविज्ञानात् सर्वविज्ञानप्रतिष्ठोपरोधापत्तेः । न च प्रतिष्ठाऽप्यौपचारिकी,
 प्रदेष्टान्तरे श्रुतस्य “ यथा सोम्यैकेन यतिगण्डेन सर्वं मुनयं विज्ञातं स्थान् ” [छां. उ. ६।१।४] इति दृष्टान्त-
 स्तोपरोधापत्तेः । तस्मात्प्रतिष्ठादृष्टान्तनिगमनानामेकवाक्यत्वान् न प्रपञ्चस्यात्मान्यत्वम् ; तच्च मेदमादिप्रपञ्च-
 विरोधादाश्चर्यमिव शृणोति । तथा ऋद्धिदेवं प्रपञ्चं प्रत्यगनन्यत्वेन श्रुत्या, अपिशब्दादुक्तत्वा त्वमादिदृष्टा-
 न्तेरुपपाद्य, दृष्ट्वा च्यानेन च साक्षात्कृत्वाऽपि चत्तवो न वेद न जानाति । तथा हि प्राप्ताऽपि प्रज्ञा तौप्रविशेष-
 बतः परिहीयत इति वक्ष्यति, तस्मादात्मैक्यात्सम्भवत्येव प्रपञ्चस्य रज्ज्गुणादितुल्यत्वेन तुच्छत्वम् । यद्वा—
 एनं आत्मानं कर्तुंत्वमोऽनृत्वदुःखित्वानित्यत्वजडत्वसङ्घित्वपरिच्छिन्नत्वादियमैवतया प्रसिद्धमपि “ तत्त्वमसि ”
 [छां. उ. ६।८।७-६।९।४] इत्यागमोत्पत्त्या प्रज्ञाकारान्तःकरणवृत्त्या प्रज्ञाविद्यास्यया अकर्तारमनोकारमानन्व-
 यनं सत्त्वबिदूषमसङ्गमनन्तमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यम् । यत् पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषण वा । अवि-
 यक्रमपि दर्शनमविद्यां स्वप्नमात्रं च कलकलजोवज्रवर्चयसीति । यद्वा यः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् ;
 यत् एक एव विद्वान् सनाधिष्णुत्वानयोः परस्परविद्वत्त्वात्मनो प्रज्ञाभावं जीवभावं च यावदारब्धकर्मक्षयमनुभ-
 वतीति । तथा वाङ्मनसादीतमप्यारमानं यद्वाचा वदति तदप्याश्चर्यम् । अगृहीतसङ्घटिकेनापि शब्देन यथा सुप्तः
 प्रोष्यते तद्वत् । ययोक्तं वार्तिके— “ अगृहीतैव सन्मन्थमभिधानमभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रमुष्यन्ते सुपुप्ते
 बोधिताः परैः ॥ आपद्रव्य यतः शब्दं सुपुप्ते वेति कञ्चन । त्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने प्रज्ञास्मीति भवेत्फलम् ॥
 अविद्याधातिनः शब्दाद्याऽहं ब्रह्मति भीमेव । नश्यत्यविद्याया सार्द्धं हत्वा रोगमिवौषधम् ” इति । तथा यः
 शृणोति सोऽपि आश्चर्यवत्, अतिदुर्लभ इत्यर्थः । “ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः ” [कठो. २।७] इति
 श्रुतेः । “ शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ” [कठो. २।७] इति भुविद्वितीयपदार्थं संगृहाति । श्रुत्वाऽप्येनमिति
 ‘ आश्चर्यं वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलेनानुशिष्टः ” [कठो २।७] इति उत्तराद्वन्तु लोकाद्वादिनं
 संगृहीत इति ज्ञेयम् । इतिशेषोऽयमात्माऽतस्त्वं वदज्ञानार्थं वदस्वेति भावः ॥ २९ ॥

आत्मनः सर्वगतत्वानित्यमवध्यत्वाच्चाशौच्यत्वम् ।

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिलुमर्हसि ॥ ३० ॥

१ आ. भा.— अयेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरति— देहीति ॥ यस्मात् देही शरीरी नित्यं
 सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च, तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वाच्च
 स्थावरादिषु स्थितोऽपि । सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यः यस्मात्, तस्मात्
 मीमादानीं सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

२ आ. भा. व्या.— ओष्ठान्मुपापद्यति— अयेति । वध्यत्वाभावे फलिमाह— यस्मादिति । हेतुविभागे निम
 आत्मनो दुर्लभं वपुर्गोपानन्दमिति यावत् । वपुर्गोपानन्दमा
 ओष्ठमोहयोरुत्तरान्यत्र प्रत्येयं । देहे वध्यमानेऽपि देहीनो तस्माद्मीमादानीति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य देवादिदेहिनां देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्य इति मन्तव्यः ।
 तस्मान्सर्वाणि देवादिस्थावरान्तानि भूतानि निपमानात्तत्पुष्पेन स्वभावेन चरुपतः ममानानि

नित्यानि च । देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वं च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं — अथ यथा द्वादशवर्षान्तेषु भूतेषु द्वादशे जातिसुपदेशकालदुर्भेदत्वमुभेदत्ववैषम्यमुपलभ्यते, तद्वत् देहिन्यपि सुखितदुःखित्वादिवैषम्य इत्यते । देवादिसंख्या देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ता । एव नित्यानिस्थत्वादिलक्षण-वैषम्यमपि सम्भाज्येतेति शङ्कानिराकरणायोच्यते—देहीति । स्वध्यामानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तं 'हन्यमाने शरीरं' [१।२०] इतिवत् । अन्यथा 'देहे सर्वस्य' इत्यस्य नैरर्थक्यं 'देही' इत्येतावदेव दृढवर्तित्वसिद्धे । मृतशब्दोऽत्र क्षेत्ररूपर्यन्तः । 'सर्वाणि' इत्यादिस्मृचित्वाङ्गहेतुः विषमाकाराण्यपि इत्यनुदित । देवादिभेदात्तत्प्रयुक्तत्वादिवेदाज्जेति शेषः ।

उक्तेन स्वभावेनेति ; पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वान्तेष्टत्वादिनेत्यर्थः । नित्यानि चेति ; न तु निश्चयवानित्यत्वरक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः । देहगतं तु वैषम्यमिति । देहगतमत्र देवादिसन्निवेशवैषम्यम् । सुखादिवैषम्यं स्वात्मगतमपि तत्तद्देहौपाधिक-धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषतारतम्यात्मकम् । चेतनानां देवादिसन्धैर्व्यपदेशस्तु शरीरम्यापृथक्विसर्दिमात्रनिबन्धन इति भावः । प्रकृतसङ्गतिप्रापनाय 'सर्वाणि' इत्यस्य व्यवच्छेदमाह—न केवलं भीष्मादीन् प्रति । एवं 'अशोक्यान्वयो-चस्तत्त्वम्' [२।११] इत्यादिना 'न त्व शोचितुमर्हसि' [२।३०]—इत्यन्तेनास्थानाकारण्यमप्युदितम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. वी. ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—अयेदानीं प्रकरणमुपसंह्रियते—तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

८ घं. प्र. गि.—अयेदानीं 'अवोपधान्वयशोचस्त्वं' । दीनि सर्वाण्यपि भूतानि प्राणिन उद्दिश्य त्वं शोचितुमर्हसि [२।११] इत्यारम्भैतदन्तेनोपसंहरति—सर्वस्य । नार्हसि । आत्मनो नास्माभावेन देहानां च स्वतो प्राणिजातस्य देहे कथ्यमानेऽपि अयं देही आत्मा कथो न शोचस्वभावत्वेन शोचविषयस्यैव कस्यचित्पदार्थस्याभावात् न भवतीति निष्पन्नमिति यस्मात्, तस्मान् भीष्मा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ ष० त० वी०—यतो देही आत्मा जीवो नित्यमवध्यः सर्वस्यानेकविधस्य देहे तस्मात् सर्वाणि भूतानि न शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

१० पु अ. त — पूर्वोक्तमुपसहरन् शोकाभावमुप-भूतानि जातदेहानि न तु देही जायत इति त्वं शोचितुमर्हसि—देहीति । देही सर्वस्य देहं अवध्यस्तस्मात्सर्वाणि नार्हसि । भारतेति सम्बोधनात्प्राज्ञानभक्तत्वं बोध्यते ॥ ३० ॥

११ नी० भा० वी०—प्रकृतमर्थमुपसंहरति—देहीति । सर्वाणि भूतानि कथं ते दीना अल्पबला बलवत्तरेण मया हन्तव्याः ? कथमेता पुत्रादय एतैर्विना जीविष्यन्ति ? कथं वाऽहं भीष्मादिभिर्गुरुभिर्विना जीविष्यामीति शोचितुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षत्रियस्य प्रधानधर्मत्वाद्युद्धमेव श्रेयस्साधनं, तत्फलं च ।

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तम्, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव, किन्तु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं, तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुमर्हसि, धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वामाविकाद्रमात्, आत्म-स्वामाव्यादित्याभिप्रायः । तद्य युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारसणार्थं चेति परमं धर्म्यम् । नानादनपेतं धर्म्यम् । तस्मादप्यत्र युद्धान् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते, हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तद्यद्वं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यदृच्छयेति । यदृच्छया च अप्राथिततयोपपन्नमागतं स्वर्ग-
द्वारं अपावृतमुद्गादितं य एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ ! किं न सुखिनस्ते ? ॥ ३२ ॥

२ आ. शा. व्या.— 'लोकान्तरमवतारयन् कृतं कौत-
यति— इहेति । पूर्वश्लोक सप्तम्यर्थः । यत्पारमार्थिकं तत्त्व
तदपि सायामेव केवलं शोकमोहभोरसम्भवो न भवति, किन्तु
'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इति सम्बन्धः । स्वकीयं शास्त्रं धर्ममनुस-
न्धाय तत्तत्फलं परिहर्तव्यमित्यर्थः । यद्धि क्षत्रियस्य धर्म-
द्वन्द्वेन धेयस्साधनं तदेव मयाऽनुवर्तितव्यमित्यादिशाङ्काऽऽह—
'धर्म्यादिति । जातिप्रयुक्तं स्वभाषिकं धर्ममेव विधिनिधि-
क्षत्रियस्येति । पुनरङ्कारोपादानमन्वयार्थम् । प्रवृत्तिप्रमो-
ग्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति— 'स्वाभाविकत्वादिति । स्वाभा-
विकत्वमशास्त्रीयत्वमिति शाङ्काद्वारवितुं सात्पर्यमाह— आत्मे-
ति । आत्मन स्वस्पर्शानुसृत्य स्वाभाष्यं क्षत्रियस्वभावप्रयुक्तं
वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः । धर्मार्थं प्रजापरिपालनार्थं च
प्रवर्तमानस्य युद्धादुपरिरेता अद्भुतव्येत्यादिशाङ्काऽऽह— तत्रे-
ति । ततोऽपि श्रेयस्करं निश्चितयुद्धात् युद्धादुपरिपतितचितेत्याह

इयाऽऽह— तस्मादिति । तस्मात् युद्धात्प्रचलनमनुचित-
मिति शेषः ॥ ३१ ॥

युद्धस्य युवाधिकेनप्राणिहिंसात्मकस्याहिंसाशास्त्रविरोधाभा-
स्ति कर्तव्यतेति शङ्कते— कुतश्चेति । अग्नीषोमीयादिस्वा-
युद्धमपि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं, सामान्यशास्त्रतो विशेष-
शास्त्रस्य कवीयस्त्वादित्याह— उच्यते इति । तथापि युद्धे
प्रवृत्तानामेहिंसासाम्भिकस्यापि सुखमावादादुपरितरेव ततो युक्ता
प्रतिभातीत्याशङ्काऽऽह— यदृच्छयेति । विशेषेण निरतरेण
च यागाद्युपपन्नानि स्वर्गादिभाजो भवन्ति, पुण्यमानास्तु
क्षत्रिया बहिर्मुखताविहीना सर्वस्य स्वर्गादिमुखमोक्षारं, तेन
तव कर्तव्यमेव युद्धमिति व्याख्यानेन स्फुरयति— यदृच्छये-
त्यादिना । इहासुप्तं च भाविमुल्लवतामेव क्षत्रियाणां स्वधर्ममूत-
युद्धविदेस्तादृश्यमोक्षान्नं शोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३१ ॥

३ रा. भा.— अपि चेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिभारणमपि अग्नीषोमीयादिवत् स्वधर्ममवेक्ष्य न
विकम्पितुमर्हसि । धर्म्याध्यायतः प्रवृत्तायुद्धादन्यथ हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते । 'शौर्यं तेजो
धृतिर्दाह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च शास्त्रं कर्म स्वभावजम्' [१८।४३] इति हि
वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छाशादिदेहपरित्यागपूर्वककल्पाणतरदेह-
स्यर्गादिप्रापकत्वभुतेः संज्ञपनस्य "न वा उ वेतन्म्रियसे न रिप्यसि देवां इदेपि पथिमिस्सुगेभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु" [यजु. ४।६।१।४६ तै. ब्रा.
३।७।७।१४] इति हि श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरदेहादिमाप्तिरुक्ता, 'वासांसि जीर्णानि
यथा विहाय नवानि गृह्णाति' [२।१२२] इत्यादिना । अतश्चिह्नितकल्याणिकर्म आतुरस्येवाराध
रक्षणमेवाग्नीषोमीयादिषु मंज्ञपनम् ॥ ३१ ॥ अयत्नोपनतमिदं निरतिशयसुखोपायभूतं निर्विघ्न-
मीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

४ वे. सा. चं.— अथ 'स्वधर्मम्' इत्यादिना 'मरणाद-
तिरिच्यते' [२।१२] इत्यन्तेन धर्मार्थमधीरवोचते । अपिचेति
समुच्चैतन्महेत्यन्तरपरप्रकरणेदोक्तार्थः । धर्म्याद्वि युद्धात्
इति वाक्यशेषपरदर्शितं 'स्वधर्मम्' इत्यस्य विशेष्यमाह— इदं
'युद्धमिति । स्त्री धर्मः स्वस्य वा धर्मः स्वधर्मः । 'विकम्पितुं'
इत्येतत्सामर्थ्यसिद्धयुक्तं प्रारब्धमिति । अधर्मवीर्येण
सामान्यनिषेधमनुवदति प्राणिभारणमपीति । प्रबलं वितेय-
शास्त्रं निषेधशास्त्रात् निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मरयति— अग्नी-
षोमीयादिविधिति । धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदन्यस्य
श्रेयसः क्षत्रिये स्वधर्मनिषेधप्रमं ज्युद्धस्वरूपं क्षत्रियस्य प्रवृत्त्य-
तारं धर्मयुद्धादन्यप्राप्तीत्येतदर्थमन्वयमाह— धर्म्यादिति ।
धर्म्यत्वं धर्मादनुपेक्षितम् । तदेतद्व्याप्यतः प्रवृत्तम् । तत्र
निराशुपनिश्चयपराणां तादृशं दुष्प्रयोगायमारात् । हियब्द-
सूचितं वक्ष्यमाणमाह— शौर्यमिति ।

ननु 'अग्नीषोमीयादिवत्' इत्येतदेव ॥ सम्प्रतिपन्नं तस्यापि
हिंसात्वेन अपमत्त्वस्यावर्जनीयत्वात् ; न च निषिद्धत्वमुपाधिः
"न हिंस्यात्" [मनु. ४।१६२] इति सामान्यनिषेधेन तस्य
साधनन्यायकत्वात् । नापि विहितेतरत्वमुपाधिः, अविहिताप्रति-
षिद्धेऽपि तस्य विद्यमानत्वेन सामान्यनिषेधात् । न च सामान्य-
समन्यासत्वाभिप्रायेण सामान्यनिषेधो विशेषविधिव्यास्यविरो-
धात्सङ्गतिविषयः, सङ्कोचेतोर्विरोधमर्थव्याभावात् ; सामान्य-
विशेषव्यास्ययोः प्रत्यवायकतुल्यव्यवहारत्वादेकस्यैव प्रत्युप्रत्य-
वायकत्वमन्यविवरोधात् । न च प्रत्यवायकत्वान्न विधीयते इति
वाच्यम्, इतीतकीमल्लगादिविचिन्तनप्रतिपत्त्यायिहाहिंसा-
साध्यदुःखत्वात्पतया कृतुसाध्यमुत्सह्यं च मृदस्तया तदुपपन्नः ।
उक्तं च शाङ्कैः— "सा (हिंसा) हि दुष्टस्य दोषमावश्यंति
क्रतोद्योपचरिष्यति" इत्यादि । आह च पञ्चशिराचार्य—
'स्वल्पं सङ्गरं मुषरिदं प्रत्यवयमशः' इति । अतोऽग्नीषोमीय-

वदित्यसिद्धस्यासिद्धमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—अशीपो-
भीयादितु चेति । अधर्मेसाधको हिसात्वेतुरसिद्ध । उपा-
धिय न पक्षव्यापक, फलस्याहिसारूपत्वात्, तत्र एव निषेधा
भावाच्चेति भावः । अहिसात्त्वमेवोपादायति—निहीनत-
रेत । अनर्थप्रापकव्यापारत्वं हिसात्क्षणम् । अत्र तु तद्विष-
रीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति—न चा
इति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । सुमेभि सुप्रैरित्यर्थः । पिष्ट
पक्षादिविधिस्तु कार्त्तयुगधर्मेनिष्ठाधिकारिविशेषणनियत 'पश्यायै
कथं हिंसादिदो यदुमर्हति' [म भा १२।१७७।३३]
इत्यादिबचनाच्चेति भावः ।

अस्याशीपोभीयादौ धृतिरलाहिसात्त्वम्, इह तु कथमित्य-
त्राह—इह चेति । अयमप्यर्थः धृतिस्त्वसिद्ध इति भावः ।
ननु 'अहिसात् सन्भूतान्यन्यत्र तीर्थस्य' इत्यादिनाऽशीपोमी-
यादरन्यस्य हिसात्वं प्रतीयते, अन्यथाऽन्येति तद्वचनच्छेदा
नुपपत्तिरित्यत्राह—अत इति । अयमभिप्रायः—न ताव-
दिह दुःखजननमात्रं हिंसा, रक्षणरूपेण चिह्नितराक्षस्यप्रयोगा-
दिव्यपि प्रसज्यात्, नापि प्राणविधाजनमात्रम्, अनद्रूपेण
सर्वस्वहरणनकरपीडादियु हिसात्वात्प्रयोगदर्शनात् । न चाय-
मुपचारः, नियामकाभावात्, विपरिवर्तस्यापि दुर्बलत्वात् ।
अतोऽनर्थपदयुक्तसिद्धसात्त्विकतु सजनको व्यापारो हिसेत्येव
तावत्—इति । ततश्च 'अन्यत्र तीर्थस्य इत्येतत्पक्षादेर्भावि-
पुर्याधर्माविशेषानभिज्ञापरदृष्टयोक्तम् । तस्मिन्नापि वाक्ये हिसात्वं
नास्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना—'तस्माद्यो वधोऽवध'

५ आ. मा. भा.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवल पर-
मार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राऽऽह—स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं
तदप्यपेक्ष्य त्वं विकम्पितुं नार्हसि प्रचलितुं नार्हसि । स्वामाविकायुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य
न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इतश्च युद्धं कर्तव्यमित्युच्यते—यदृच्छया चोपपन्नमार्गं
कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ घं अ. गि —इष्ट विनाशा श्लोकै 'अज्ञोऽप्यान्व-
गोषम्पद्य' [२।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपितः,
इदानीं 'प्रजावादाश्च भाष्ये' [२।११] इत्यनेन प्रतिज्ञा-
तमर्थं निरूपयत्यहम् । द्विविधो व्यर्जनस्य प्रजावादाः ।
तत्राद्यस्तावत् 'न च श्रेयोऽनु पश्यामि हत्वा स्वजनम्'
[१।११] इत्यादि 'धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्त्वमे क्षेमतर भवेत्'
[१।१४] इत्यस्मिन् स्वजनवधानोक्तिपुरस्कारप्रदत्तः । स
पु 'अनार्यदृष्टम्' [२।१२] इत्यादिनाऽस्मिन्प्रजापे निरूप्य ।
तत्र 'कर्म भीष्ममह सङ्गो' [२।१४] इत्यादिप्रजापेक्षाया
गुरुत्वानीत्युक्तपुरस्कारप्रदो द्वितीय प्रजावाद् । सोऽयमर्थ
निरूप्यते । परमपि 'वेदाविनाशिनम्' [२।२१] इत्यत्र विरुप-
कर्मोपाभावात्तत्तिरार्थेनैव गुरुत्वप्रत्ययवाचाभावात्स्यापि निरु-
तनेन 'कर्म भीष्ममहम्' [२।१४] इत्यादि प्रजावादादपि

[२।११] इति । तथापि 'वधः' इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः ।
'अयं' इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि ऋतुप्रविधाना सोमोच्छिष्ट-
भक्षणप्रवृत्तीनां हिसात्क्षणवत्क्षणान्तरेण व्यवच्छेदः शस्यः,
तथापि तेषां प्रत्यवायानाधायाकचवनबलादेव तथात्वमानीकम्,
न पुनः कर्त्तव्यतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवादस्यायस्य
कीदृशो निषेधः ? तादृश एव, यत्र निरवकाशविशेषवाक्यविरो-
धादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरहमेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रशस्तामुखेनाधर्मभ्रमस्तु
न्मूलयति—यदृच्छयेति । 'यदृच्छयोपपन्न इत्यत्राहेतुत्वादि
भ्रमव्युदासावाह—अयत्नोपनतमिति । प्राप्तनिरतिशय
पुण्यविपाकलब्धत्वादिदानीमत्योपनतत्वम् । निरतिशय-
सुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यस्मिन्मोक्षं न शीत'
'यत्र दुःखं न सम्भ्रमं न च प्रसन्नमनःतरम्' । अशिलाधोपनीत
तत्सुख स्वर्गपदार्थपदम्' इति निरतिशयसुखविशेषे न्युत्पन्न ।
देशविशेषस्तु तारक्षसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च
स्वतो निरतिशयसुखसाधनतरं स्वभावः । फलमित्यन्यादि
लक्षणप्रतिबन्धकचशादन्यथात्वमिति त्रिविधः प्रत्ययप्रयुक्तानस्य
भावः । अपास्तशब्दाभिप्रेतं निर्विघ्नत्वम् । 'सुखिनः' इत्यस्य
पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवेदं सुखलाभहेतुः ।
अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः । यद्वाऽत्र
सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणसम्बन्धपरः । तथोक्तत्वं च
पुण्यवचनेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. वी.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निरस्तो भवति, तथापि हेत्यन्तेणापि तन्निरासार्थमप्रमा-
दम्भः । अत एव श्लोकै 'अपि च' इत्युक्तम् । ॥ केवल पर-
मार्थदृष्टेन युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहयोरकर्तव्यत्वम्, नित्यं
स्वधर्ममपेक्षयापि शोकमोहाभ्यां विकल्पितं नार्हतीत्यर्थः ।
कोऽप्यी स्वधर्मः ? तत्राह—युद्धादिति । युद्धादन्यत्र क्षत्रि-
यस्य श्रेयः प्रवर्तत कर्म न विद्यते । 'युद्ध क्षत्रियस्य धर्मः'
इत्येतावन्नेव निर्वहति । 'युद्धादन्यत्र विद्यते' इत्युक्त्या
क्षत्रियस्य राज्यपालत्वादियधर्मान्तराणां सत्त्वेऽपि तेषां युद्धमूलक-
श्रुतिवीजयायीकत्वाद्युद्धमेव सार्वधर्मो धर्म इति दर्शितम् ।

ननु सत्यमेव युद्धं सार्वधर्मो धर्मः, तथापि भीष्मद्वेष्टेणारि-
गुरुत्वात्तत्त्वपरत्वात्तदेव युद्धं धर्म इत्यत्राह—धर्ममिति ।
धर्मादन्यत्र धर्म्यम् । युद्धमात्रेणोपरि तथोक्तान्ताविकावर्ध-
न्य तद्वध इति भावः । आत्मनायिकं च तयोः 'मार्गधर्मो'

पोषहत— '[२१०] इति षोडशतिकायास्तुपादिभ्यः, हि-शब्देन चाततायिगुरुधाघ्नवधो धर्मशास्त्रेषु विहितः प्रसिद्ध एवेति शोच्यते । तथा हि भन्वादिवचनानि— 'गुरु वा बाल-
शब्दौ वा प्राज्ञाय वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन् ॥ नाततायिवधो दोषो हन्तुर्मवेति कश्चन ।
प्रच्छन्न वा प्रकाशं वा (प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा) मनुस्तं मनु-
यच्छति' [मनुः ८ । ३५०-३५१] 'आततायिनमाया-
न्तमपि वेदान्तात् एते । जिघांसन्त जिघांसीषां तेषां
मन्त्राणां भयम्' इत्यादीनि । न च 'आचार्यं च प्र-
कारं चितरं नातरं गुरुम् । न हि स्याद्प्राज्ञाणां गुरु सर्वार्थैव
तपस्विनः' [४।१६२] इति मनुष्यकर्म प्राज्ञणादीना-
माततायिष्येऽपि हिंसाप्रतिषेधस्य, हिंसाभ्यासनिषेधस्य
सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् 'नाततायिवधो दोषोऽन्यत्र
गोत्राभ्यासवशात्' इति सुमन्तुवचनाच्च, तथा च
'गुरुं वा बालशब्दौ वा' [मनु ८।३५०] इत्यादिवचनान-
न्याततायिवधविषयवत्त्वात् । 'इत्थं किरातनायिवधः प्रशस्तो
यदुद्ग्राहणाद्योऽन्यन्तावस्था अप्याततायिनो हन्तव्या' इति
तत्पर्यं सापरा इति वाच्यम् । हिंसाभ्यासनिषेधस्य सामान्य-
शास्त्रमिदमेवेति आचार्यप्राज्ञाणादिहिंसायां गुरुत्वविशेषप्रदर्श-
नार्थं 'आचार्यं च' इति वचनम्, यद्वा तत्प्राततायिप्रायण-
विषयमेवेति 'गुरुं वा' इत्यादिवचनेषु 'आततायिनमाया-
न्तम्' 'जिघांसन्तं जिघांसीषां' इत्यादिभ्रकणाभिप्रासार्थं
प्रवृत्तानतायिप्रायणादिविषयाणि तानि वचनानि, 'आचार्यं
च' इति त्वजिघांसुं प्रवृत्ततायिप्रायणविषयमित्युभयोरपि
मित्रविषयतायां स्पष्टनेन त्रितोषामिदया अर्थादावकल्पना-
र्थाविश्यात्, अन्यथा प्राज्ञणादिप्रशंसार्थं 'आचार्यं च' [मनु
४।१६२] इति वचनम् 'इत्थं प्रशस्ता प्राज्ञणादयो यदातता-
यिवधो न हन्तव्या' इति वैपरिन्त्येवापातात् 'उद्यतेषु
रौं दृष्टा प्राज्ञेण क्षत्रयन्तुवत् । यो हन्यात्समरं गुरुं युष्मन्त-
मपलायिनम् । त्रयहत्या न तस्य द्वादिनि धर्मो निर्णयः'
[५।१०८।५१] महाभारतवचनपर्यालोचनया उत्तर-
स्या विषयव्यवस्थायां औचित्याच्च, 'स्वधर्ममपि चापेक्ष्य'
'धर्म्यादि युद्धात्' 'अथ वेषं धर्म्यमिदम्' [२।३३]
इत्यादिपरमासत्यज्ञेयमगद्वचनानुगृहीतव्यं 'गुरुं वा' इत्यादे-
राततायिगुरुधाघ्नवधधर्मवचनस्य स्वार्थपत्त्यावश्यम्भा-
वाच्च । न च तथापि 'न हि स्याद्प्राज्ञाणां' [मनु ४।१६२]
इत्येतदसंशयम्, आततायिप्रायणवधशास्त्रं ॥ 'निवा वा
मोक्षसे नर्हाम्' [२।३०] इति वक्ष्यमाणविषया दृष्टा-
येत्वादर्थशास्त्रम्; अर्थाभावाच्च धर्मशास्त्रं घटयत्, 'अर्थमा-
खातु घटयदधर्मासामिनि स्थिति' इति वाशब्दव्यव-
नाम् [२।२१] , तथा च भीष्मद्रोणाद्याततायिगुरुधाघ्न-
वधधर्मं न धर्मोमिति वाच्यम्, इष्टप्रयोजनोद्देश्यकशास्त्रै-
वार्थशास्त्रेण भीष्मादिवचनस्य तत्त्वद्वारा प्रजापालनव्यव-
सोद्देश्यत्वेन तद्विधेर्मताख्यतयार्थशास्त्राभावात् । 'जिघा-
ना भीक्ष्यते' [२।३०] इति त्वालुषद्विकलकल्पनम् ।

यालनाप्यौ वा भुजि, 'भुजोऽनवनं' [अष्टा १।३।६६] इति
यालनाप्यस्य भुजो निषिद्धमप्यभ्युपगम्येदमप्युक्त्या दोष इति
सर्वे रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रपर्यालोचनयेव भीष्मद्रोणादिभि-
सह योद्धव्यम्, किन्तु शिष्टाचारपर्यालोचनयाऽपीत्याह—
यदच्छद्येति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति
प्रथममन्वयः । ईदृशमित्येतत् विवरणं यदच्छद्येत्यादि ।
यदच्छद्योपपन्नं अप्रार्थनयोपस्थितम् । न हि भीष्मद्रो-
णादुद्दिष्टायं समस्तमारम्भः, येन 'कथं भीष्ममहं संछद्ये
द्रोणं च' [२।१४] इत्यादि प्रया, किन्तु महाततायिनं
दुर्बोचनकृतिश्च, तत्र यदि भीष्मद्रोणौ धर्मस्थितिमतिलङ्घ्य
स्वयमापतेताम्, ताभ्यां सह युद्धे को वाऽस्माकं दोषः ?
इत्यर्थः । न केवलं दोषाभावात्तत्र, प्रत्युतामुदय इत्याह—
स्वर्गद्वारमिति । स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तत्रासिद्धिः
भूयते हि— 'ये युष्मन्ते प्रधनेषु शरासां ये तनुयुद्धं । ये
वा सहस्रद्विगुणास्तार्थिदेवापिगच्छताम्' इति, युद्धस्य
द्विगुणनित्यापन्नत्वं स्मर्यते च— 'आहंषु निषोऽभ्यान्त्यं
मिधसन्तो महीक्षित । युद्धयमाना परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्य-
पराङ्मुखा' [मनु ७।८९] इति, इति भावः । ननु कथं
युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपेणैव ज्ञेयमादिवत् प्रत्ययाय
जम्बवादिन्यत आह— अपावृत्तमिति । आहतमात्रणम् ।
भारं निष्ठा । अपगतमाहतं प्रत्ययारूपं स्वर्गद्वाराप्रति-
बन्धकं यस्मात्तदपावृत्तम् । ज्ञेयमात्रो हि विहिता अपि फल-
दोषेण दृष्टान् प्रत्ययव्ययमत्र, तत्फलस्य शब्दवधस्य 'न
हिंसासर्वां गृह्णानि इत्यादिशास्त्रनिषिद्धाणां फले च
विष्यभावेन 'विधिस्तु' निषेधानवकाशः' इति न्यायस्याप्यन-
वकाशः । युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात् ।
त्वं हिंसापत्तवापि तत्त्वार्थोर्मायात्त्वमवहितद्विमतया
'विधिस्तु' निषेधानवकाशः' इति न्यायात् प्रत्ययव्ययम-
कनेति भावः । ईदृशं उक्तविषयप्रयत्नसिद्धिं युद्धं गुणिन-
पुत्र सन्त, न तु त्वमिव शोचन्त इत्यर्थः, क्षत्रिया भीष्म-
मरत्तादयो लभन्ते । सत्सत्त्वमपि क्षत्रियाणां पूर्वतन्माचारं
दृष्ट्वा ईदं युद्धं न त्वयुक्तमर्हतीत्यर्थः ।

यद्यपि पूजाचारं प्रदर्शयितुं 'अलभन्त' इति भूतार्थ-
लकार एवोचिनः, तथापि भीष्मद्रोणौ पूजाहो गुरु इति
'कथं योन्मयासि' इति सन्त्यमानमर्तुं प्रति स्वगुरुयाऽथ च
परगुरोरपेण सह कृताहवं तमेव भीष्मं पुरतः स्थितं निदर्शयितुं
तदीयबुद्धतत्त्वानस्य भूतवैश्यासाहविषयजननाय तस्मि-
न्नेनमानत्वारोपेण लभन्त इति लक्ष्ययोगः कृतः । भीष्मः किल
गुरुः कर्तारिवपुत्रोपर्यस्तद्विद्वत्कालिकात्यास्तिष्ठो वीर्य-
शुल्का कन्या स्वशौर्यगानां कनिष्ठभ्रात्रे विधिप्रवीर्याय
दातुमिष्ये । तमन्यास्या राजकन्योवाच 'साल एव
मया दत्ततेनायह' इति । ता च भीष्मसंशयं तयात्र ।
सार्धं यथा बहुधा प्रार्थयमानाऽपि 'नार्हं भीष्मेण वता-

वदित्यसिद्धस्याधिदमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—अग्नीपो-
मीयान्निषु चेति । अयमेषाणो हिंसात्वेनेतुरसिद्ध । उपा-
यिष्य न पक्षव्यापकः, पक्षस्याहिंसारूपत्वात्, स एव निषेधा-
भावाच्चेति भावः । अहिंसात्वेनोपपादयन्ति—निहीनत-
रेति । अनर्थप्रापकव्यापारत्वेन हिंसात्क्षणात् । अत्र तु तद्विष-
यीतत्वेन रक्षणत्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति—न चा-
इति । एतदिति वियविशेषणम् । युगेभिः युगेरित्यथ । षष्ठ-
पक्षादिविधिस्तु कार्त्तयुगधर्मनिष्ठाधिकारिविशेषेणनित्य 'पञ्चयु-
गधर्म' हिंसेर्मादृशो यद्युपदेति । [म भा १२।१७९।३३]
इत्यादिवचनाच्चेति भावः ।

अस्मदीयोमोयादौ धुतिक्लादहिंसात्वम्, इह तु वयमिरय-
त्राह—इह चेति । अयमप्यर्थः धुतिस्मृतिसिद्ध इति भावः ।
ननु 'अहिंसा' सन्भूता'न्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्यादिनाऽग्नीपोमी-
यावर-यस्य हिंसात्वं प्रतीयत, अन्यथाऽयमेति तद्वधवच्छे-
न उपपत्तेरित्यत्राह—अत इति । अयमभिप्रायः—न ताव-
दिह दुःखजननमार्गं हिंसा, रक्षणरूपं चिकित्साकृत्यप्रयोगा-
दित्यपि प्रस्तात्, नापि प्राणविधायनमात्रम्, अतद्वेषु
सर्वव्यहरणनरकणीयानि हिंसाव्यवसायगदशनात् । न चाय-
मुपचारः, नियामकामावात्, विपरिषत्स्यापि दुर्भारत्वात् ।
अतोऽन्यथयवसितन्तादात्म्यकृदु सजनको व्यापारो हिंसेत्येव
वाक्यम्—इति । सतः 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्यतस्त्वधादेर्भावि-
पुण्यादिविशेषानभिष्टापनमस्मद्विषयम् । तस्मिन्नापि वाक्ये हिंसा-
नान्दतीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च भगवान्—तस्मादौषधीषोऽवध'

५ आ. मा. भा.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहौ न सम्भवत इत्युक्तम्; न किं केवल पर-
मार्थतत्त्वापेक्षया शोकमोहयोरकर्तव्यता साध्यते तत्राऽऽह—स्वधर्ममपि स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्ध-
तदप्यवेक्ष्य त्व विकम्पितु नार्हसि प्रचलितु नार्हसि । स्वामारिकाद्युद्वाङ्मैत्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य
न विद्यते । हि यस्मात् ॥ ३१ ॥ इत्यथ युद्ध कर्तव्यमित्युच्यते—यद्व्याख्या चोपपन्नमागत
कर्तव्यतया प्राप्तमपि ॥ ३२ ॥

८ पै. प्र. मि.—इयं विशाखा श्लोके 'अशोष्यान्व-
गोषस्त्यम्' [१।११] इत्यनेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निरूपित-
इरानी 'प्रणावादाश्च मापते' [२।११] इत्यनेन प्रतिज्ञा-
नमपि निरूपयत्यर्थः । द्विविधा वर्जनस्य प्रजावादः ।
प्रजापसावन् 'न च श्रेयोऽनु पदवामि हत्या स्वजनम्
[१।११] इत्यादि 'पालेयग' इत्युक्तमे क्षेमतर भवत् ।
[१।१४] इत्यन्त स्वजनपयार्थोक्तिर्युक्तस्वरूपः ।
तु 'अनापेक्ष्यम्' [१।२] इत्यादिवाङ्मित्रप्रत्यय निरूप-
न 'रूप भोग्यमह सङ्ग' [१।२] इत्यादिप्रजापत्या-
गुण्यपानिष्ठियपुरकायपटो द्वितीय प्रजावादः । आन्यमय-
निरूप्यत । यद्यपि 'पदाविनाशम्' [३।२१] इत्यत्र विदुष-
कर्मप्रमाणप्रतिपादनमेव गुण्यप्रत्ययवाप्यमात्रस्यापि निव-
र्तनेन 'रूप भोग्यमहम्' [१।२] इत्यादि प्रजापत्यापि

[५।११] इति । तथापि 'वध' इति पामरदृष्ट्याऽनुवादः ।
'अयम्' इति तत्त्वकथनम् । यद्यपि कर्तव्यप्रतिज्ञा ना सोमोच्छि-
भक्षणप्रभृतीना हिंसात्क्षणवत्क्षणान्तरेण व्यवच्छेद दाय-
तयापि तेषा प्रत्यवायानाधायकवचनबलादेव तत्तात्वमाशङ्कम्,
न पुन कृत्यैतया विधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापवादस्यायस्य
कीदृशो विषयः ? तावत् एव, यत्र निरवकाशविशेषावकाशविरो-
धादेव सावकाशसामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेव ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणस्यापि युद्धस्य प्रज्ञासुखेनाधर्मप्रग-
मूलयति—यद्व्याख्यायति । 'यद्व्याख्यायति' इत्यत्राहेतुत्वादि
अन्यदुदासायाह—अयत्नोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशय
पुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानीमयत्नोपनतत्वम् । निरतिशय
सुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यस्मिन्लोका न गीत'
'यत्र तु खलु यस्मिन् न' प्रस्तमनन्तरम् । अमित्राणोपनीत-
तत्सुख स्वर्गपदार्थपदम् इति निरतिशयसुखाविशेषे न्युत्पन्न ।
देशाविशेषस्तु तादृशसुखभोगस्थानतया स्वर्गः । धर्माणां च
स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्वं स्वभावः । फलभित्तव्यादि-
लक्षणप्रतिबन्धकवशादप्यथास्वमिति ध्विप्रत्ययप्रमुक्तस्य
मात्र । अपातशब्दामिश्रेत निर्विघ्नत्वम् । 'सुखिन इत्यन्व-
पुण्यवन्त इति प्रतिपदम् । न हि सुखमेवेहशुद्धान्तरेण ।
अतोऽत्र सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यते इति भावः । यद्वाऽत्र
सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणप्रत्ययपरः । तयोर्गद्वयं च
पुण्यवत्त्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

६ अ. प्र. वी.—॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निरस्तो भवति, तथापि हेतुन्तरेणापि तत्रिसारार्थमयमा-
हम्भः । अत एव श्लोके 'अपि च' इत्युक्तम् । न केवल पर-
मार्थदृष्टेयं युद्धप्रतिबन्धकयोः शोकमोहयोरकर्तव्यत्वम्, किन्तु
स्वधर्ममवस्थापि शोकमोहान्वा विकम्पितु नार्हसीत्यर्थः ।
कीदृशी स्वधर्मः ? तत्राह—युद्धादिति । युद्धादन्तर क्षत्रि-
यस्य श्रेयः प्रसक्तं कर्म न विद्यते । 'युद्ध क्षत्रियस्य धर्मः'
इत्यस्मात्वेव निवादेऽपि 'युद्धादन्तर विद्यते' इत्युक्त्या
क्षत्रियस्य राज्यपालनादिधर्मान्तराणां सत्यपि तेषां युद्धमूलक-
श्रुतिवैकल्याधीनाया युद्धमेव श्रुत्या धर्म इति दर्शितम् ।

ननु सत्यमेव युद्धं श्रेयो धर्मः । तथापि भीष्मद्वारादि-
गुरुराज्यप्रवृत्तपरावाद् युद्धं धर्म इत्यत्राह—धर्म्यमिति ।
धर्मादनपन धर्म्यम् । गुरुराज्ययोरपि तयोरातनादिपराधर्म-
स्य तद्वध इति भावः । आत्मतापिर्मं च नरो 'कारिण्यो

योजयत— ' [२।७] इति 'ओकावतारिकायस्वपादितम्, हि-शब्देन चातनापिगुणश्रावणवर्षी धर्मसांख्ये विहितः प्रसिद्ध एवेति शोच्यते । तथा हि मन्तादिवचनानि— 'गुरुं वा बाल-
द्वौ वा भाषणं वा चतुष्टयम् । आततायिनमाया- हन्वा-
देवाविचारयन् ॥ नाततायिवचे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा [प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा] मनुसुतं मनु-
मृच्छति' [मनुः ८। ३५०-३५१] 'आततायिनमाया-
न्तमपि वेदान्तर्गते रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयात्र तेन
ब्रह्मा भवेत् ' इत्यादीनि । न च ' आचार्यं च प्रव-
क्तारं पितरं मातरं गुरुम् । न हि स्याद्ब्राह्मणान् राक्षसं सर्वार्थैव
तपस्विनः' [४।१६२] इति मनुवचनं ब्राह्मणादीना-
माततायिर्गोऽपि हिंसाप्रतिषेधपरम्, हिंसामात्रनिषेधस्य
सामान्यान्वयस्यैव सिद्धत्वात् 'नाततायिवचे दोषोऽप्यत्र
गोब्राह्मणवशात् ' इति सुमन्तुवचनाच्च ; तथा च
'गुरुं वा बालद्वौ वा' [मनुः ८।३५०] इत्यादिवचना-
न्माततायिवचविषयवादाः ' इत्यं किं नाततायिवचः प्रस्तो-
तुष्ट्यान्नाशनादयोऽप्यन्तान्वया अप्यन्ततायिर्न हन्तव्याः' इति
तज्जस्तावरा इति वाच्यम् । हिंसामात्रनिषेधस्य सामान्य-
स्याख्यमिदमेवेति आचार्यनाशनादिहिंसायां गुण्यावधिस्तदर्थ-
वार्थ ' आचार्यं च ' इति वचनात् ; यद्वा तद्व्यवस्थानिनाश-
विषयमेवेति 'गुरुं वा' इत्यादिवचनेषु 'माततायिनमाय-
स्तम्' 'जिघांसन्तं जिघांसीयात्' इत्यादिब्रह्मणाजिघांसार्थं
प्रस्ताततादिनाशनादिविषयानि तानि वचनानि, 'आचार्यं
च' इति स्वजिग्रांसुकेवाततायिनाशनादिविषयमनुभवारपि
मित्रविषयतायाः स्पष्टयेन निरोधासिद्ध्या अर्थानादवकल्पना-
नीचित्यात्, अन्यथा ब्राह्मणादिप्रतिपाद्यं 'आचार्यं च' [मनुः
४।१६२] इति वचनम् ' इत्यं प्रस्ताता ब्राह्मणादयो यद्वानना-
विष्येऽपि ॥ हन्तव्याः' इति वैरीत्यस्यैवापातात्, 'उद्यमे-
रणे दृष्टा भाषणं क्षत्रचतुष्टयम् । यो हन्मायमेरं गुरुं पुण्य-
मपलायिनम् । ब्रह्मत्वा न तस्य इषादिनि धर्मेषु निर्णयः'
[५।१७८।५१] महाभाततवचनयोर्लोचनयोः उन्नी-
त्या विषयसम्बन्धस्यापि नीचित्याच्च ; 'स्वधर्ममपि चानेय'
'धर्मादि युदात्' 'अप्यं स्वधर्मं धर्ममिमम्' [२।३३]
इत्यादिप्रस्तासर्वसम्बन्धवचनानादनुहीतस्य 'गुरुं वा' इत्यादे-
राततायिगुण्यान्वयधर्मवचनस्य स्वार्थपरत्वाच्च स्वम्भा-
वाच्च । न च तथापि 'न हि स्याद्ब्राह्मणान्' [मनुः ४।१६२]
इत्यतदर्थशास्त्रम्, आततायिनाशनाश्रयणार्थं ॥ 'जिवा वा
मोक्ष्यते महीम्' [२।३७] इति बन्धमाश्रयविधया दृष्टा-
र्थवादिर्थाश्रयम् ; अर्थाभावाच्च धर्मगणं धलवन्, 'अर्थाभा-
वात् धलवदर्थशास्त्रमिति स्थितिः' इति शास्त्रवत्त्ववच-
नात् [२।२१] ; तथा च भीष्मद्रोणाद्याततायिगुण्यान्वय-
वचस्य न धर्मवमिति वाच्यम् ; इष्टप्रयोजनोद्देशकतासत्यै-
वार्थशास्त्रवेन भीष्मादिवचस्य शास्त्रद्वारा प्रजापालनरूप-
मोर्द्वयकयेन तद्विषयमोक्षयत्वाऽप्येवाश्रयमात्रम् । 'जिवा
वा मोक्ष्यते' [२।३७] इति त्वानुषङ्गिकत्ववचनम् ।

पालनायौ वा भुजिः, 'भुजोऽनवने' [अष्टा. १।३।६६] इति
पालनार्थस्य भुजो निषिद्धमप्यात्मनेपदमार्थत्वात् दोष इति
सर्वे रमणीयम् ॥ ३१ ॥

न केवलं धर्मशास्त्रयोर्लोचनयोर भीष्मद्रोणादिभिः
सह योद्धव्यम्, किन्तु शिष्टाकारयोर्लोचनयाऽप्यप्याह—
यदृच्छयेति । किञ्च क्षत्रिया ईदृशं युद्धं लभन्त इति
प्रथममन्वयः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं यदृच्छयेत्यादि ।
यदृच्छयेत्यपि अप्राधान्ययोपरिहितम् । न हि भीष्मद्रो-
णादिस्यैव समस्तसामर्थ्यम्, येन 'कथं भीष्ममहं संख्ये
द्रोणं च' [२।४] इत्यादि श्रूया, किन्तु महातायिनं
दुर्गोपधनुस्त्रिभ्यः तत्र यदि भीष्मद्रोणी धर्मस्थितिसिद्धिद्वय-
स्वयमापतेताम्, ताभ्यां सह युद्धे को वाऽस्माकं दोषः ?
इत्यर्थः । न केवलं दोषामात्रमात्रम्, यत्पुतायुद्ध इत्याह—
स्वर्गद्वारमिति । स्वर्गस्य द्वारमिव द्वारम्, तस्मात्सिंहतुः ;
भूयते हि— "ये पुण्यन्ते प्रथमेषु शरास्तो ये तनुवजः । ये
वा सहस्रद्विगुणास्तोऽग्निद्विगुणापिगुण्यताम्" इति ; युद्धस्य
त्रिधन्यतिसाधनस्य स्वर्गते च— 'आहरेषु निषोऽप्योन्म-
जिघांसन्तो महीक्षिणः । युद्धमालाः परं क्षत्र्या स्वर्गं यात्य-
पराङ्मुखाः' [मनुः ७।८९] इति, इति आन. । ननु कथं
युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वं हिंसारूपदेन इवेनादिवच्यं प्रत्यक्ष-
जनकत्वात्तद्व्यत आह— अपाघृतमिति । आहतमारणम् ।
भावे निष्ठा । अपगतमाहतं प्रत्यगायस्यैव स्वर्गद्वाराप्रति-
बन्धकं यस्मात्तदपाघृतम् । इवेनादयो हि विहिता अपि फल-
शेषेण दुष्टत्वात् प्रत्यगायजनराः, तत्फलस्य दातृवधस्य 'न
हि स्यात्तत्त्वं भूतानि' इत्यादिशास्त्रनिषिद्धत्वात् फले च
विषयभावेन 'विधिस्यूते निषेधानवकाशः' इति न्यायस्याप्यन-
वतारम् । युद्धं तु नैवम्, तत्फलस्य स्वर्गस्थापित्यद्वय-
त्वं हिंसारूपस्यापि तस्याप्रमोर्मायालम्भवद्विहिततया
'विधिस्यूते निषेधानवकाशः' इति न्यायाच्च प्रत्यक्षायजन-
कतेति आनः । ईदृशं उच्यतेपण्यवितिर्ज्ञेयं युद्धं तुपि न
युव सन्तः, न तु त्वमिष्य शोचन्त इत्यर्थः ; क्षत्रिया भीष्म-
मन्त्रादयो लभन्ते । तस्मात्तदमपि क्षत्रियाणां पूर्वतन्माचारं
दृष्ट्वा ईदं युद्धं न त्यक्तुमर्हतीत्यर्थः ।

यद्यपि पूर्वोक्तं प्रदोषेति 'अलभन्त' इति भूतार्थ-
लकार एवोक्तः, तथापि भीष्मद्रोणी युजौ गुरु प्रति
'कथं यन्त्यस्य' इति मन्वसामन्त्रेण प्रति स्वगुण्याऽप्य च
परशुरामेण सह कृत्वाहवं तमेव भीष्मं पुरतः स्थितं निदर्शयितुं
तदीययुद्धतत्त्वानस्य भूतनेष्टुसाहविगेपजननाय तस्मि-
न्कर्ममानवार्थेण लभन्त इति लक्ष्मणोक्तः कृतः । भीष्मः किल
पुरा काशीराजगुर्वीरस्यमिनिकाभ्याल्लिङ्गाह्यास्तिस्रो वीर्य-
शुक्लाः कन्याः स्वर्गीयगणान्प कनिष्ठभ्रातं विचित्रवीर्याय
दातुमिवेव । तन्मातरायां राजकन्योवाच 'सात्यः एव
मया हतस्तनयाप्यहं' इति । तां च भीष्मस्तनू- तस्याह ।
सह्यं, तस्या बहुशः मार्ययताऽपि 'नार्तं भीष्मेण कृत-

भीतां स्वा परिणेत्यामि ' इति तेन प्रत्युक्ता पाशुरामं धारणं
जगाम । स च भीष्माभागत्योवाच—

' भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशीराजसुता त्वया ।
अकामे [न त्वयाऽऽ] यमिहाऽऽनीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥
परिपक्व हि सात्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मथियोगाव्यतिगृहीष्व भारत ॥
न कश्चिदसि चेदेतद्वचनं मे गुरुद्रुह ।
निहिन्यामि सामात्यं स्वामयैव पुन पुन ' इति ।

ततस्तं भीष्म. प्राह—

' माहमेतां पुनर्देवं अग्रे ब्रह्मकथयन् ।
सात्वत्याहमिति ग्राह पुरा मामिह भार्गव ॥
मया चैवाभ्यनुज्ञाता ब्रह्मर्षिं किं श्रेणं से ।
प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं नन्दुर मा चिरम् ॥
अयं चापि विदुःकामन् पुराणं श्रूयते महान् ।
मरुतेन महाबुद्धे गीतं श्लोको महात्मना ॥
गुरोः श्रवणलितस्य कार्याकार्यमजानत ।
उत्पद्यं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति दास्यन्म् ॥
॥ त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया सम्मानितो भूषाम् ।

गुरुत्वं न जानीषे तस्मापोक्ष्याम्यहं त्वया ॥
गुरुं न हन्यां समरे प्राक्पणस्त्यं रिनेपतः ।
विशेषतस्तपोवृद्धं पुंरं श्रान्तं मया तव ॥
उपेतुं रणे दृष्ट्वा द्राक्षानं क्षयवन्पुत्रम् ।
यो हन्यात्समरे बुद्धं युध्यन्तमपलायिन्म् ॥
ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मो नु निश्चय ।
स्यपनेत्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशय ॥
तत्र त्वं निहतो राम मया दशशतार्दितः ।
प्राप्त्यते निर्जिताहोकाण्डस्युक्ता मया रणे ' इति ॥
तदेतत्सर्वमुद्योगपर्वणि [१७८ । २८-५८] स्थि-
तम् । एव युद्धावलेनेन कार्यकार्यविचारशून्यतया आतता-
यीभूय युद्धं गमानस्य गुरोराज्ञयास्यापि यथो न दौपावह इति
मरुतादिपूर्वश्चियमत्रातिधर्मं निर्णयमुपार्जोष्य स्वगुणा प्राप्ते-
नेन जामदग्न्येन सह महयुद्धं भीष्मभक्षारः । तत्र यदुपरो-
पपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं च भवति । एवमन्येऽपि क्षत्रिया
उदाहार्याः । तस्मिन् शिष्टाचारं स्वमप्यनुवर्ततेति
मात्र ॥ ३२ ॥

९ व० त० ३०— किञ्च यदुक्तं ' वेपथुश्च शरीरे मे ' [१२९] इत्यादिधर्मविरुद्धमात्मब्रह्मणं तदप्ययुक्मि-
त्याह— स्वधर्ममिति । धर्मनिष्ठस्य नैतदुचितमित्याह— धर्म्यादिति ॥ ३१ ॥ तदेतदुपपादयति— यदृच्छयेति ।
सुखिनो भाग्यवन्तः युद्धं स्वर्गद्वारभूतम् । द्वौ सम्मताविह मृत्युं दुराणौ' इति भागवतवाक्यात् [६।१०।३३] ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एवमात्मस्वरूपज्ञानेन शोको न
कर्तव्य इत्युक्त्वा स्वधर्मादपि मा कुच इत्याह— स्वधर्मम-
पीति । स्वधर्मं क्षात्रमप्येव विकल्पितुं नार्हसि यतः क्षत्रिया-
णामप्येवैतत्तमो धर्म इत्याह— धर्म्यादिति । धर्म्यानुदाद-
न्यत्र क्षत्रियस्य श्रेयो न विनते । क्षत्रियाणां परलोकादिक-
स्वर्गमेव भवति ॥ ३१ ॥

तस्मादेतादृशं भाग्यवन्त एव लभन्ते इत्याह—
यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवद्विच्छया उपपन्नम् ।
अपावृतद्वारादितकपाटस्वर्गद्वारम् । ईदृशो युद्धं क्षत्रिया
सुखिनो भाग्यवन्तो लभन्ते । प्राप्नुवन्ति एतादृशं
द्वारौ भाग्यवत्त्वं भगवद्विच्छयात्स्वरूपत्वाद्भगवत्सन्निधिवार्येति
मात्र ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० ३०— अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः, इदानीं स्वधर्मं युद्धे अधर्म-
धीरूपं मोहं निवारयति— स्वधर्ममपीत्यादिना । युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः, तमवेक्ष्यापि विकल्पितुं न शक्ति-
नार्हसि । हि यस्मात् धर्म्यात् धर्मादनपेतायुद्धादयत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ॥ ३१ ॥
किञ्च यदृच्छया अप्राथितमप्युपपन्नमुपस्थितं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये क्षत्रिया लभन्ते ते सुखिनो धन्या
भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

क्षत्रियस्य धर्म्ययुद्धाकरणे प्रत्यवायः ।

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

' चेत्त्वमिमं ' इति ब्रह्मानन्दगिरिकारसम्मतः पाठः ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— एवं परित्यक्ताप्राप्तमपि—अयेति ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेत् विहितं
सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्, ततस्तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महदेवादिसमागमनिमित्तं

हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्ययां दीर्घकालाम् । 'धर्मात्मा शूरः' इत्येवमादि-
भिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते, सम्भावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ.शां.व्या.—स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादि-
महाफलप्राप्तिं प्रदर्शय तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्तु तत्तच्छोक-
यतापन्नद्वन्द्वे कथयति—एवमिति । विहितत्वं फलवत्त्वमित्येव
प्रकारेणेत्यर्थः । अन्वयार्थे पुनश्चेदित्यनुवृत्ते । महादेवादीत्यादि-
शब्देन मोहोन्नादयो यश्नन्ते ॥ ३३ ॥ युद्धाकरणे क्षयित्यस्य प्रत्यवाय

मासुष्मिकमापाद्य शिष्टगर्हालक्षणं दीर्घकालमाविर्भवेद्विक्रमपि
प्रत्यवायं प्रतिलम्बयति—न केवलमिति । युद्धे स्वमरणसन्नेहात्
तत्परिहारायमकीर्तिरपि सोढव्या, आत्मसंरक्षणस्य श्रेयस्करत्वा-
दित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मात्मेति । मान्यानामकीर्तिर्भवति मर-
णादपि दुःखेति तात्पर्याभाह—सम्भावितस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—अथ क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं सङ्ग्रामं मोहादज्ञानान्न करिष्यसि चेत्
ततः प्रारब्धस्य धर्मस्याकरणात्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन निरतिशयां च कीर्तिं हित्वा
पापं निरतिशयमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखकीर्तिहानिमात्रम्, अपितु 'पार्थो
युद्धे प्रारब्धे पलायितः' इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि
भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिः सर्वसम्भावितस्य तद्विपर्य-
यजा ह्यकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते; एवंविधाया अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे.ता.व.—एवं युद्धस्य धर्म्यत्वेन निरतिशयसुखसाध-
नायमुच्यते; अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह—अथ चेदिति ।
युद्धाकरणस्य प्राप्तिनादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वंशब्दः क्षत्रि-
यत्वर इत्यभिप्रायेणे उच्यते—क्षत्रियस्य स्वधर्मभूत-
मिति । 'इमम्' इति निर्देशाभिप्रायमुच्यते—आरब्धमिति ।
मोहात् धर्मोऽन्यपरमैव भ्रमादित्यर्थः । न हि युद्धादकरण
मात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्यवायेतुः, सर्वथा युद्धकरणप्रसङ्गाविरलत
वक्तुं प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मसन्दोऽत्र
फलारः, अन्यथा पौनःपुन्यत्वात्, अनुवादमात्रत्वेऽतिशयप्रसङ्ग
पर्यवसानाभावाच्चेति भावः । आणामिकीर्तिविपयत्वाद्योक्तं
यिज्येयेति । न केवलं दशाष्टरूपीभूतिशयसुखपरमैशानमात्रम्,
निरतिशयसुखं येनतुल्यं पापमवाप्स्यसीति वाक्यार्थः ॥ ३३ ॥

एवं दशाष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्यवायभोक्तः; अथ दृष्टप्रत्य-
वायमाह—अकीर्तिं चेति । अकीर्तिरिह दुष्कीर्तिः ।
'न ते केवलम्' इत्यादावपि पारलौकिकनिरतिशयपापमात्र
मित्यनुवृत्त्यर्थम् । प्रारब्धे पलायित इति कश्चिदतीव्रतया
प्रथमव्यापारमप्यह्वयेति भावः । अव्ययशब्देनाविनाशित्वा
मिथानात् सर्वकालव्यापित्वमुच्यताम्; सर्वदेशव्यापित्वं तु नय
मुच्यते । इत्थं—ययकीर्तिः सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकाल

व्यापिन्यपि न स्यात्, कालक्रमेण शब्दोच्चारणद्वेषोपपत्तेरिति ।
यत्र वेदतः कास्तद्यानृतत्वमेवान् अव्ययत्वं विवक्षितम् ।
युतान्यपीति अपिचशब्दोऽन्वयः । चापीत्यनतिरिक्तार्थत्वे
निष्प्रयोजनत्वम्, 'ततो भूतानि' इति सामान्यनिर्देशात् ।
अपिचशब्दोऽन्वयबलाद्योक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि ।
अकीर्तेरित्यभाशङ्क्योपेतार्यमुच्यते इत्याह—ततः किमिति ।
यद्वाङ्मात्रावरणार्थः । अतुल्यस्य सम्भावितत्वेहेतूनाह—
शौर्यमिति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टैः समर्थसमर्थेभ्य
भूतैः सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेतुतया ?
उपादयतया वा ? । न प्रथमं, 'जीवन् भ्रात्रिण पश्यति' [म.भा.]
'आरमार्थे प्रीतिर्वा त्यजेत्' इत्यादिपञ्चनान् । न द्वितीयं, प्रकरणे
विरोधादित्यत्राह—एवंविधाय इति । 'जीवन् भ्रात्रिण'
इत्यादिकं तु क्षत्रियापुत्रस्य तस्य गोपादयम् । न वेयमकी
र्तिलक्षणीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किन्त्वेवंविधा
सर्वकालव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव कृत्या
दिविदत्वात् । तथा चोत्तरभिन्नं रामायणे [वा. ७।४।१२ । १३]
रघुपाथावयम्—'अकीर्तित्वस्य गोपेत लोके भूतस्य कस्य
चित् । पतत्येवापयान् लोकांश्चान्यवन्द्य तं कीर्तयेत्' इति ।
युद्धे मरणं तु तत एव स्वर्गं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३३ ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३३ ॥ ३४ ॥

७ ह. पे. भा.—धर्म्य धर्मादनपेतम् ॥ ३३ ॥ न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—सम्भा-
वितस्य 'धर्मात्मा शूरः' इत्यादिगुणैः सम्भावितस्याकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ घ. व्र. गि.—एवं धर्मशास्त्रसिद्धाचारपालोचनया
दोषाभावाद्युद्भूतवाच्यत्वाच्च भीष्मदोषातिभिर्बुद्धं कर्तव्य-
मित्युक्तम् । इदानींमरणे प्रत्यवायप्रसङ्गादपि तत्त्वैक्य-
मित्याह—अथ चेति । अथेति पञ्चमंशे । त्वं

इममारब्धं धर्म्यं धर्मादनपेतं च मद्ग्रामं न कतिपयमि चेत्,
ततो युद्धाकरणादतोः पापमवाप्स्यसि । ननु युद्धं कार्यं,
न तु निर्वर्ण्यैतत्किं वा, 'सुखमात्रा परं नरत्वा स्वर्ग
यान्यवयवसुखाः' इत्यादिरस्यते; ततः अर्थं तदकरणे

पापम् ? तत्राह—स्वधर्ममिति । 'प्रारब्धं कर्म नित्यायते' इति न्यायात् काम्यस्याप्यारम्भादूर्ध्वमकरणे प्रत्ययवयोऽस्त्येव । अत एव खलु 'य सत्रायापपुरते ॥ विशजिता यमते' इति सत्रार्थे सङ्कल्प्य तदननुष्ठायिन प्रायश्चित्तत्वेन विशजिद्विधीयते । तथा चेदं युद्धं त्वयाऽऽरब्धमिति नित्यस्या कारणे प्रारब्धावश्यपरिसमापनरूपं स्वधर्मं तथा महादेवा निसमाप्तमितिमीती कीर्ति च हित्वा पापं यास्यसीत्यर्थः ।

पापराज्येन चात्र दुःखदेवनिष्ठमुच्यते । तत्र द्विविध मरकपातलक्षणं लोभगर्हालक्षणं च, तत्रार्थं स्वधर्मं हित्वेत्य नेनापराधितम्, द्वितीयं तु कीर्तिं हित्वेत्यनेन सूचितम् ॥ ३३ ॥

तत्रैव प्रपञ्चयति त्रिभिः—अकीर्तिमिति । ते तत्र अकीर्तिं चापि 'नाय इर इत्येवमपा भूतानि कथयिष्यन्ति । न केवलं स्वधर्मं शान्तरूपपातमात्रम्, किन्तु मर्त्रीतिहान्याऽऽसत्तत्त्ववातिशयेति निपातयोरर्थः । ननु यद्यतीतिभयागुह्य कर्तव्यं तर्हि मे मरणमेव स्यात्, जय सति 'यानेव हत्वा न जिजीविषाम' [२१६] इति प्रागुक्ते, पराजये च सत्यनुक्तसिद्धत्वात्, तत्र मरण महदुत्तमम् अतोऽपकीर्तिरपि सोढव्येत्याशङ्क्य मरणं सादृ कीर्तिं लभेत्वापि रित्याह—अकीर्तिर्मरणादिति । अति

रिच्यते अधिका भवति । आधिक्य एव हेतुगर्भमकीर्ति विशेषणम् । अव्ययमिति, दीर्घकालमित्यर्थः ।

मरणं हि तत्काल एव दुःखं दत्त्वा गच्छति । अकीर्तिस्तु दीर्घकाल तद्वितन्वाना लोकमुखपरम्परया स्वयमप्यभिवर्धते, मृत्वा लोकान्तरप्रासावपि तत्रत्यैर्देवप्यादिभिरप्य गहितं वृत्तवानित्युपालम्भ, इह च पुत्रपौत्रादीनां 'गहितं त्येव सन्तति' इति मनुष्यैरुपालम्भं च जनयति । तदेतदूतानि कथयिष्यन्तीति देवमनुष्यादिसाधारणप्राणिमात्रवाचिना भूत राज्येन ध्वनितम् ।

नन्वाततापीति लोकेर्गहितस्यापि दुर्घोषनस्य ततो न किञ्चिदु लक्ष्यते, तत्कथञ्चन्यते 'मरणादकीर्तिरतिरिच्यते' इति ? तत्राह—सम्भावितस्येति । बहुमतस्येत्यर्थः । दुर्घोषनो हि जन्मत एव पापिष्ठ कलिपुरणोऽपकीर्तिरूप एव स्वयमिति तमसो भालिन्यमिव न तस्यापकीर्तिर्दोषः, किन्तु लोकैर्बहुमान्यस्य पुरस्स्य । त्व ॥ सबलोकेश्वरभरण महादेवेन सह साक्षात्कृताहव सवसुप्रहावासदिन्यासविमव पुरस्सौरिय सर्वैरेव सम्भाव्यस इति वाह्यस्यैवाकीर्ति इ खम्, 'पापाणपातो हि फलदुःमानाम्' इति न्यायादिति भावः । चो हेतौ । यस्मादेव तस्मान्मरणमप्यङ्गीकृत्याप कीर्तिं परिहर्तव्येति तदर्थं युद्धं कायमित्याशयः ॥ ३४ ॥

० व० त० दी०—विपक्षे बाधकमाह—अथ चेदिति । अर्थं धर्मादनपेत युद्धं न करिष्यसि तर्हि लौकिक वैदिकहानिपूर्वकं प्रत्ययाममवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ किञ्च अकीर्तिमिति । भूतानि प्राणिजातानि । विजयीति सम्भावितस्य ॥ ३४ ॥

१० पु० अ० त०—एव स्वधर्मविषयेन मनुक्तसङ्ग्रामा कारणे तत्र बाधकं स्यान्निर्वाह—अथ चेदिति । अथ स्वधर्मनिष्पन्नानन्तरमपि इमं मद्रमे धर्मं मद्राजराय सङ्ग्रामं चेन्न करिष्यसि तदा स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ किञ्च पापापरलोचनाय एव भविष्यतीति न, किन्त्वहं लोकैरप्यपकीर्तिर्मिष्यतीति वाह—अकीर्तिं चा

पीति । भूतानि अपि ते अकीर्तिमव्यया सदावर्त्तमानां कथयिष्यन्ति । भूतानीति नपुसकलिङ्गकथनेन तथा कथं नायोम्या अपि कथयिष्यन्तीति व्यञ्जितम् । नन्वाकीर्तिं कथनेन किं स्थादित्यत आह—सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य युद्धादो अकीर्तिं मरणात् अतिरिच्यते, अधिका भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—युद्धरागे इष्टनाशोऽनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह—अथ चेदिति ॥ ३३ ॥ अव्यया दीर्घकालम् ॥ ३४ ॥

भयादृणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं न किम् ? ॥ ३६ ॥

१ गां. भा.—किञ्च भयादिति । भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते निन्दयिष्यन्ति, न छपया; इति त्वां महारथा दुर्घोषनप्रभृतयः । [के मंस्यन्ते ? इति आह—] येषां च त्वं दुर्घोषनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैः युक्त इत्येव मतः (सः), बहुमतो भूत्वा पुनस्तत्वं यास्यसि तेषां जयमात्रम् ॥ ३५ ॥ किञ्च—अवाच्यवादानिति ॥ अवाच्यवादान् अत्रक्तान्

वादांश्च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततस्तस्मात् निन्दाप्राप्तेर्दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या — इत्थं त्वया युद्धं कर्तव्यमित्याह—
किञ्चेति । प्राणिषु वृष्या नाहं युद्धं कर्तव्यमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—
भयादिति । महारथानेव विजिति—येषां चेति । दुर्योधन-
दिभिस्तयोपहान्यतानिरसनार्थं सङ्ग्रामे प्रवृत्तिरवश्यमिति—

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ इत्थं मा त्वं युद्धादुपरमं कार्षीदित्याह—
किञ्चेति । ननु भीष्मजोनादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमवहमानो
युद्धादित्युक्तः स्वसामर्थ्यनिन्दनादि संयुक्तं सोऽपि सत्सामर्थ्या
शङ्क्याऽऽह— तत इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—बन्धुन्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाविपुत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—
येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वरीति बहुमतो भूत्वेदानीं युद्धे समुपस्थिते
निवृत्तव्यापारतया लाघवं सुग्रहतां यास्यसि, ते महारथास्त्वां भयाद्युद्धादुपरतं मंस्यन्ते । शूराणां
हि वैरिणां शत्रुभयादहेतु बन्धुस्नेहादिना युद्धादुपरतिर्नोपपद्यते ॥ ३५ ॥ किञ्च—शूराणामस्माकं
सन्निधौ कथमयं पार्थः क्षणमपि स्थातुं शक्नुयात् ? अस्मत्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति
तव सामर्थ्यं निन्दन्तः शूराणामप्रेक्षाचवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव शत्रवो धार्तराष्ट्राः; ततो-
ऽधिकतरं दुःखं किं तव ? एवंविधावाच्यश्रवणान्मरणमेव येय इति त्वमेव मंस्यसे ॥ ३६ ॥

४ धे. ता. चं.—एवं धर्मधर्मत्रयो निवारितः । अथाप्या
नप्रेक्ष्य क्षिप्यते 'मयात्' इत्यादिना । बन्धुस्नेहादिरयादि ।
शूरस्य ततः वेदकाक्षयान्मा निवृत्तस्य मे कीर्तिरव स्वादिनि
भावः । वेद्यामिदं प्रतिप्रसिद्धपरामर्शात् कर्णदुर्योधनादीनामि-
त्युक्तम् । तेनापकारयं स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो
वाचाभ्यं जानीषुः, तथापि कर्णादयो न तथेति भावः ।
'भूत्वा' इत्यस्य वारयतीत्युक्तारिक्त्यैरस्येन 'आत्मा शोष्यामि'
इत्यादिशिव्य क्रियापेक्षया पूर्वेषां भविष्यता कालेन सम्प-
न्नप्रभन्तुशामांशोऽपि पूर्णमिति । बहुमिर्गुणैरहेत्येन मतो हि
बहुधा बहुविधविशेषात्—शूरो नैवेति । यदि शूरो
प्राग्निः निर्बलः, यदि च वैरी त्वं शीघ्रैरहितः, तदा महारथा
॥ ३५ ॥ गणयेशुरिति भावः । तद्विषयमपि वैभानुवृत्तिमुच्यता
योगं हृदानीमिति । लापरपलं सुग्रहतालापरपलद्वयोप-
रिता । सुग्रहत्वं वाप्य सुग्रहत्वमिनामविषयत्वम्, बन्धु-
हानिनायुक्तं सङ्घां निराकरोति शूराणां हीति । यदि
शूरान्येतिवयोरन्यतरस्य स्यात्, तदा युष्मदेषां पक्षस्य मिदं
रिति भावः ॥ ३५ ॥ एवं प्राचीनमरकारं भविष्यत्परमारां
वागमिष्य शूरानामिनाऽप्यरकाङ्क्षायां नप्रेक्ष्य इत्यर्थोऽप्य-
मिश्रशेषः—किञ्चेति । प्रयुक्तादन्तर्गतं नामन्येनिन्द-
ना

प्रकारमाह—शूराणामस्माकमित्यादिना । शूराणामस्मा-
कवचादांश्च बहूनि—शूरान् प्रति ये न वाक्या, किन्तु
कान्दिष्टीकान् प्रति, तान् पारुष्यास्तीत्यभिहासादिवादा-
नित्यर्थः । अहितवृत्त्याऽपि अराध्यवादहनुपर इत्यभिप्राय-
माह—शत्रवो धार्तराष्ट्रा इति । यदि न भीष्मजोऽपि
स्यादयः स्थिद्वयः, तदा शीघ्रगौरादिना ज्ञेयतापि, वयं पुन-
रशूरं शूरभिमानमिभिमंशपकारिभिः हतान् बहून्वाक्यादाय-
तद्वेद्यः ॥ इति भावः । ननु गुणविशिष्टाविशेषात्तु दि तरगावो
नित्यम्, ॥ आत्मादिशब्देभ्यः, न हि पठन इत्यादिकं प्रयुज्या-
त्—शूराह—शूर इति । यतोऽप्येकवारः शूर-
कृतितम् । नु सप्तम् । प्रातिपद्व्यविशिष्टाणि । प्रविश्या-
मितिवाप्यतस्मिन्पुष्पमित्यधिकतराद्यन्य प्रत्ययार्थं निवृत्त्य-
वदने भावः । तथेति—नहि त्वं स्यादुपश्रवः, न व समा-
प्यादिनिष्ठः, येनाह नृत्विना न स्यादिति भावः । इति
पूर्वभोकोक्तदुःखान्मरणान्तर इत्याह—एवमिति । त्वमेव
मंस्यसे इति—वाप्येवमस्माक्यदिनिन्दाप्रयत्ने धर्मनुगमि-
हि भवान् इत्युचोक्त्यर्थः, किं पुनः कर्णादौ ? आ दानो
निश्लोऽपि तदा दुःखतरं सप्रेरितां युद्धं करिष्यतीति
हृदयम् ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३५ ॥ ३६ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—मयाकर्णदीनां रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति, न कृप-
येति त्वां महारथा दुर्योधनममृतयः । के मंस्यन्ते ? इत्यत्राऽऽह—येषां च दुर्योधनादीनां त्वं
बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यामि लाघवं लघुमारं, ते मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥ किञ्च—अराच्यापदानस्यक्तया-
दांश्च बहून्नेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्त्वं सामर्थ्यं निवातक-
वादिजयमामर्थ्यनिमित्तम् । ततस्तस्मादनिन्दाप्राप्तेर्दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वें ब्र. मि.—ननु कृपयैव रणात् पराजितं, न तु कातर-
तया, तत्कथं ममापकीर्तिः ? तत्राह—[भयादिति]
मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति । ननु प्राट्टता जना युद्धकातरं मां
मन्यन्ताम्, महारथास्तु कृपाशुमेव मंस्यन्ते, ततो न मे
दोषः, वस्तुतत्त्वव्यवस्थायां पामरप्रतीत्यधीनसिद्धिकत्वा-
भावात् इत्याशङ्क्याह—महारथा इति । महारथाश्च त्वां
भयादेतो रणादुपरत मंस्यन्त इत्युत्तरार्धगतचक्ररेणान्वयः ।
अत्र हेतुगर्भं 'रणादुपरत' इत्येतात् 'रथा' इत्यस्य विधेय-
त्रिषेणम् । यदि हि भीष्मादिषु कृपा सहि रणार्थं तेषु
प्रवृत्तिरेव न स्यात्, प्रवृत्त्यनन्तरं तु रणादुपरतिर्भयं जिना
॥ कृपयेत्युपरतशब्देन व्यञ्जितम् । ननु भयदेन सदा मा
बहुमन्यमाना महारथा कदापिदम्बधा मम्यन्ते चेको दोषः ?
तत्राह—येषामिति । येषां महारथानां बहुमतो भूत्वा
त्यमप्रे लाघवं यास्यसि, ते महारथा मंस्यन्त इति योजना ।
पूर्वं बहुमतस्य तेषावमान कुसुमाणकाष्टविक्रयन्यायाद्या-
नप्रतिष्ठाविनाशनेन बहुनैच्यावहोऽतिकष्ट इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु द्वित्रिणा महारथा मध्यस्थां शत्रुवधः, तत्र
मध्यस्थास्तात्रद्रव्याद्राणादुपरतं मन्यन्ताम्, तत्त्वस्तु धार्ति
राष्ट्रा मां स्तोष्यन्ति युद्धाकरणेन तदुपकारित्वादित्या-
शङ्क्याह—[अथाच्येति] तव अहिता दुष्टोपनादय बहुधा-
माप्रकारान् अवाच्यान् वस्तुमयोग्यान्वादान् लब्धान् 'अर्जुनो
योद्धामागव दृष्टेवास्मान् अपलायत धिगेन' इत्यादिरूपान्
वदियन्ति, एतौर्न तु वृत्त एवेति भावः । मध्यस्थास्त्रा भया-
दुपरतं मंस्यन्ते केवलं, न त्ववाच्यवादान्दवदियन्ति, शत्रु
वरात् अवाच्यवादादिति चरारार्थः । ननु येषवात्रानिराटनगर
गोमहिषादिषु मरसामर्थ्यं दृष्टवन्तो धार्तराष्ट्रा कथं मम्य

९ वं १० वं १० वं—यद्यपि त्वं स्वव-धुर्दिसादोषमिया
भयात् रणादुपरतमिति । महारथा एते एवमजानन्तस्त्वा
॥ ३५ ॥ किञ्च अवाच्यवादानिति । स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

१० पु अ त—ननु पूर्वं ये दृष्टमपौरपास्ते तु न
तथा कथयिष्यन्ति किञ्चिद्वा एव, तेषां कथनेऽपि किं स्यादि-
त्यत आह—भयादिति । ये महारथास्ते त्वा रणाद्रव्यादुपरत
नित्तं मंस्यन्ते । ननु मम भयाभावात्तेषां माननेऽपि किं
मविव्यतीत्यत आह—येषां च त्वमिति साद्वैतः । त्वं

११ नी० भा० १० वं—अकीर्तिमेवाह—भयादिति । त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यवृत्तं सन
लाघवं लघुमात्रं कातर्यास्य येषां पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वा भयाद्राणादुपरतं मंस्यन्त इति योजना ॥ ३५ ॥
किञ्च अवाच्यवादान् वस्तुमयोग्यान् शब्दान्पण्डितलोऽजुंन इत्यादीन् सामर्थ्यं निन्दन्तः धिगस्य दौर्ध्र्यं यो भीष्मा-
दिभ्याम् पलायित इतीदं वचनं मरणान्पण्डितं दुःखः इतोऽन्यद्दुःखतरमधिक दुःखं किं ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धयमानस्य प्रासङ्गिकोपशुकोपदेशः ।

इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

‘प्राप्स्यसे’ इति तात्पर्यचन्द्रिकाप्रबन्धानन्दगिर्याख्यानकारयोः सम्मत पाठः ।

तस्मादृत्तिष्ठ कोन्तेय । युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

याच्यवादान् वदियन्ति ? तत्राह—निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्य-
मिति । युद्धादिह पराजितमानस्य तत्र सर्वमपि पूरितं
सामर्थ्यं निन्दास्पदमस्तरूपमेव स्यादित्यर्थः ।

नन्वेवं युद्धादपरेण ईदृशं दुःखम् ; युद्धाकरणे च जपे सति
‘गुरुन् इत्या तदुधिरान्नं करोति’ इति, पराजये तु सति
‘धिगेनं मुदं यः सदात्तिमविश्राम महापुरीं सह युयुत्सु
दीपशालभन्यायेन नष्टः’ इति च निन्दानुपमं, मया किं
वर्तयमित्याशङ्क्य युद्धपक्षीयनिन्दादुःखानुपुद्धपक्षीयनिन्दा
दुःखमेव पूर्वोक्तरीत्या परलोकहानितनाथत्वात् परिहर्तव्यमि-
त्यभिप्रायेणाह—ततो दुःखतरं तु किमिति । तत साम-
र्थ्यनिन्दोपेततदुद्धपक्षीयादवाच्यवादानु वात् किं त्वनिश-
यितं दुःखम् ? न किञ्चिदीत्यर्थः ।

तदेवं ‘कथं भीष्मम्’ [३४] इत्यादिपञ्चश्लोकेऽप्रेक्षित
प्रज्ञानादनिरासाधं प्रत्यक्षेऽस्मिन् प्रत्यक्षनन्दनं ‘स्वधर्ममपि च’
[३१] इत्याद्येतदन्ते पदिम श्लोके ‘कथं भीष्मम्’ [३४]
‘गुरुन् इत्या’ [३४] इति च श्लोकद्वयोक्त प्रज्ञावती
निरस्तो भवति । तत्र ‘धर्मोऽपि युद्धात्’ [३१] इति
भीष्मद्रोणयुद्धस्यातताविषयरूपत्वेन धर्मादनपेतत्वोक्त्या
‘पूजाहो कथं प्रतियोऽस्यामि’ [३४] ‘महानुभावानुगुण
इत्या’ [३५] इति च यतयो पूज्यत्वं महापुमावत्वं शीत
तनिरस्तम् । ‘युद्धादप्यन्येऽन्यो न विद्यते’ [३१] इत्यनेन ‘श्रेयो
भोक्तुं धैर्यम्’ [३५] इत्येतनिरस्तम् । ‘स्वर्गद्वारमपाह
तम्’ [३१] इत्यनेन ‘इदं भोगान्भुङ्क्षीय’ [३५]
इत्येतनिरस्तम् । ‘अकीर्तिं चापि भूतानि’ [३१] इत्या-
दिना ‘ततो दुःखतरं तु किम्’ इत्यनेन च श्लोकत्रयेण
कथिरप्रविशपदसूचितं युद्धपक्षेऽप्ययो निरस्तम् ॥ ३६ ॥

न युद्धमङ्गीकरोषि, तथाप्येते तु नैवं जानन्तीत्याह—
मरणभयाद्राणादुपरतं मंस्यन्ते, एवं च लाघवं प्राप्स्यसि

येषां बहुमतं सम्भावितपुण आसीत्ताद्यो भूत्वा हाप्य
यास्यसि ॥ ३५ ॥

किञ्च । तव सामर्थ्यं निन्दन्तस्तवाऽहिता शत्रव बहू
अवाच्यवादान् कथनाथायोग्यानि वाक्यानि वदियन्ति ।
तु इति निश्चयेन । ततो दुःखतरं किम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शत्रान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एतेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतनिश्चयः 'जेप्स्यामि शत्रून्, मरिष्यामि वा' इति निश्चयं कृतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युद्धचमानस्य उपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति ॥ सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषां [अपि] अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि । [इति] एष उपदेशः शासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

२ आ. भा. व्या.—तर्हि युद्धे युष्मादिपक्षतान्मध्यस्व निष्ठा, ततो विजितो वानुमिच्छत्युभया पक्षरज्जुरित्यात् द्वयाऽऽह—युद्धे पुनरिति । जय पराजये च सामग्रौन्यानुक्तार्थ-मुत्थानमापरयकमित्याह—तस्मादिति । न हि परिमुह-स्य क्षम्यस्य युद्धायोयुक्तस्य तस्मादुपरय साधीयानि स्याह—कीन्तेयेति । जय पराजये चेन्मेतदुभयभेत्युच्यते । जयादिनियमाभावेऽपि लाभनियमे फलितमाह—यत इति । कृतनिश्चयत्वमव विवक्ष्यति—जेप्स्यामीति ॥ ३७ ॥

पापभीक्ष्णया युद्धाय निश्चयं कृत्वा मौल्यान् शत्रोमीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । युद्धस्य स्वपक्षतया कर्तव्यत्वे

सतीति यावत् । सुहृन्वीर्यमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणं कथं ? इति तस्माऽऽह—रागद्वेषादिति । लाभं सन्तुकोपादिप्राप्तिः, अलाभस्तद्विपर्ययः । न्याय्येन युद्धेनापरि-मृतेन परस्व परिमरो जयः, तद्विपर्ययस्त्वजयः, तयोर्कर्मालाभयोर्भयान्नययोश्च समता इरणसमानमेव रागद्वेषानहृत्य-त्येतदक्षयितुं तथेत्युक्तम् । ययोकोपदेशवशान् परमार्थदर्शनं प्रकरणे युद्धकर्तव्यतोके समुपयपरत्वं शास्त्रस्य प्राप्तमित्या शङ्क्याऽऽह—एष इति । क्षत्रियस्य तत्र धर्ममृत्युदकर्तव्यं तानुसंगप्रसङ्गात्तत्त्वादस्योपदेशस्य नानेन मियेन समुपय सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.—अतः शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परैर्हननमुभयमपि श्रेयसे भवती-त्याह—हतो वेति । धर्मयुद्धे परैर्हृतश्चेत्तत एव परमनिश्चयसं प्राप्स्यसि ; परान्धा हत्वाऽकृष्टकं राज्यं भोक्ष्यसे । अनमिमं हितफलस्य युद्धाख्यस्य धर्मस्य परमनिश्चयसोपायत्वात्, तत्र परम-निश्चयसं प्राप्स्यसि ; तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य तथैवदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—सुरेति । एवंदेहातिरिक्तं असंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभारं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा युद्धे चापमर्जीयशस्त्रपातादिनिमित्तमुत्तुङ्गः खार्यलाभाद्यामजयपराजयेषु अधिकृतबुद्धिः स्वर्गादिकलामिसन्धिरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारमस्व । एवं कुर्वाणो न पापमनाप्स्यसि, पापं दुःस्वरूपं संसारं नावाप्स्यसि ; संसारपन्धान्मोक्ष्यसे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं—'हतो वा' इति श्लोक पूर्वोक्तोक्तवाक्येनोप-सयाऽनारयति—अत इति । उभयथाऽपि तव लाभ इति भावः । 'प्राप्त्यर्थं, भाक्ष्यमे' इत्यनुनं प्रत्ययिण्यनेऽपि शूरस्येत्यादि साधारणाभिधानं भौत्वादिहननस्य तन्त्रेयोर्देहयुद्धा शोकहेतुत्वं नास्तीति ज्ञानार्थम् । येन इत्यनेन कथञ्च स्वगतया विगुणपरायणं सङ्गच्छति । न हि हननमात्रादुपशान्ते इत्यत उक्त धर्मयुद्ध इति । तत परेति । धेयस्मात्पन्नया इत्यगिहहननादर्थेऽपि । परमनिश्चयेत्यसमिति । स्वर्ग-इत्येवमात्मप्रकरणपरमनिश्चयेत्यसमस्यावसरो वा ।

यथा "४ एतेनैव प्राप्तेनायनाऽम्मानोक्तानुमन्यामुमिन् स्व-मोके सर्वान्कामान्वाप्त्वा अमृतमयमभ्यन्त" [७ उ ३४] "अन्ते स्वर्गलोकेऽन्येयं प्रतिष्ठित" [क उ ११३४] "स्वर्ग-लोका अमृतत्वं मन्त्रन्ते" [क उ ११११३] इति, 'राज्यं सुरा-णामपि वाधिष्यम' [२१८] इति धृष्टक्योपापाहानुनोदेनान् वचनाधार्यमेवार्थं इति भावः । परान्धा हत्येति । महा-त्मानं भीष्मद्वेषकर्मादीनां जयो हि हननमन्त्या न मुच्यत इति भावः । 'जित्वा मोक्ष्यसे' इत्युपाम्नां फलितयुक्त-अकृष्टकमिति । प्रतिहन्तुं जङ्गमु राज्यं मिदमपि दि-

न भोगाय रत्यादिति भावः । अर्जुनानादतराज्यभोगमात्रपर्यव-
सान्वयुदासायाह—अनभिसंहितेति । मुमुक्षोर्हि राज्य-
भोगादिरानुपपन्नः । सम्बुद्धितात्पर्यमाह—कुन्तोपुत्रस्येति ।
'सूत सूते क्षत्रिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम् । नहि सिंही
सूतेन हरिणीकुमारचरितमनुसरणीयम्, न च शुद्धसौत्रज-
न्मना त्वया महीयतो धर्मस्य विच्छेद कार्ये इति
भावः ॥ ३७ ॥ एतन्स्वाचेहकाश्यधर्माधर्मधियाकुलत्वं
मुपशमितम्, अथ धर्मत्वेन स्थापितस्य मुमुषुविषयानुष्ठान-
प्रकारं वदतीत्याह—मुमुक्षोरिति । न हि राज्यादि
कामिनामीदृशी बुद्धिरपेक्षिता, अतोऽस्यास्थिरदुःखमित्र
युद्धसाध्यफलं किं ममेति नाशङ्कनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तमात्रमतावज्ञानमनुष्ठानदशायां मनुवर्तनीयतया दर्शयति—
एवमिति । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मिणि हेयविर-
हादिधर्मचिन्तेति भावः । धौनस्यधर्मपरिहाराय लाभ-
लाभयोर्धेनादिविषयत्वमुक्तम् । विषमयोः सुखदुःखप्रवाहयो-
रसमीकरणं कथमित्यत्रोक्तं अधिकृतबुद्धिरिति । विमारो-
हर्षशोभादिरूपः, तदभावकथनेन विवेकादिसत्तकान्तर्गतान-

सादानुद्वर्षयोर्ग्रहणम् । युद्धायेति । तादर्थ्यविभक्तिरुचित-
न्यायैतन्निवृत्तिरुच्यते—स्वर्गादीति । 'मा फलेषु कदाचन'
[२।४७] 'एतान्यपि' [१।८६] इत्यादिवक्ष्यमाण-
मत्रानुहितम् । तत् इत्यस्योपयुक्तहेतुविशेषपरत्वमेवोचितम्,
आनन्तर्यादिपरस्व तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—केवल
कार्ययुद्धेति । पापशब्दोऽत्र न गुरुवशादिशङ्कितपाप-
युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तत्रितौ मुखदुःखसाध्यादिविद्विषये
स्यैवमित्यनुदितस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कृतपापपर-
नावाप्यसीत्यनन्वयात् । करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च
विद्याभ्यतिरिक्तेषूपत्तराधाक्षेपः । अतोऽनामृतत्वप्रकरणं मुमु-
क्षुपक्षयाऽनिष्टफलत्वाविशेषेण पुण्यपापरूपसत्त्वसासारिककर्म-
परः । तत्तथ तत्फलभूतं ससारोऽत्र लक्ष्यत इत्यभिप्रायेणाह—
दुःखरूपं संसारमिति । 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्युक्ते
पापहेतुत्वाभावात् प्रतिभातीत्यत्राह—संसारवन्धादिति ।
परम्परयेति शेषः । 'सोऽमृतत्वमा कल्पते' [२।१५] इति
पूर्वोक्तमिह स्मारितम् ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३७ ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३७ ॥ ३८ ॥

७ ह. पै. भा.—युद्धे पुनः कर्णादिभिः क्रियमाणे—हतो वेति । जित्वा कर्णादीन्मोक्षयसे
महीम् । उभयथापि ते लाभ इत्यभिप्रायः । यत् एवं तस्मादुत्तष्ठ कौन्तेय ! कृतनिश्चयो जेष्यामि
परान्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततः स्वधर्म इत्येव युध्यस्व । उपदेशमिमं
शृणु—मुखदुःखे समं कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वेति । एष उपदेशः प्रो-
चनार्थः प्राप्तज्ञिकः ॥ ३८ ॥

८ घ. ग. मि — इदानीं 'न चैतद्विषयं क्तास्यो गदाय' [२।१६] इत्येतन्निमित्तं निरस्यति—[हतो वेति] जये पराजये च लाभप्रोक्ताम् पराजयेऽपि न तत्र हानिरित्यर्थः । 'कौन्तेय' इत्यनेन निर्दिष्टं सूचितम्—मपि तुल्यमृदुन्तोपुत्रस्य तत्र मदनुपग्रहमिदं जय एव भवित्वा, न तु पराजय इति, तदंतर्ग्रहणायै वक्ष्यति—'युध्यस्व जेताऽपि हणे सत्पत्न्या' [१।१३४] इति । 'हतो वा प्राप्यते वर्ग' इति तु लोका-
ष्टात्मकं, एतौ शत्रव्य युधि परे हारस्य हनने हरेण वा परेषां हननं द्वयमपि श्रेय इति । ननु 'अत्राप्य भूमावमप नमुद्ध राज्यं गुराणां यथाधिपत्यम्' [२।८] इति राज्यस्य नैराश्रयमुक्तं प्रति 'हो वा प्राप्यते वर्गम्' इत्याहुति-
कां घटते ? इति चेत्, न ; तत्र 'यन्मोक्षयसीत्युक्तम्' [२।८] इति भीष्मद्रोणस्यप्रयुक्तशोकाधिपत्यस्यैव राज्यं वर्गनैराश्रयस्योक्त्या तदुपाधिभूतशोकरव भीष्मद्रोणयोरात-
ताधिकारानां प्रत्यक्षदर्शनेनैव निश्ची लुपाधिपत्यावधारण-
मेतद्व्यवहारि निष्पत्त्यस्य मान्यता सिद्धिरिति भावः ॥

अनेदानीम् 'यद्येकं व्याविधिं ह्ये' [२।१३] इत्यस्य प्रयुक्तमाह—तस्मादुत्तिष्ठेति । यस्मादिदं युद्धं धर्मे-
न कृत्वापराजितमिह वर्गोऽप्युपाधमद्वयं प्रवधादाय

कीर्तिरत्र च, तस्मादेतोरिदमेव श्रेयोऽवश्यकर्तव्यमिति एव निश्चयः सन्मुद्रावोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

एवं सत्कामस्य युद्धकर्तव्यत्वमुक्तम्, इदानीं निष्ठा-
सस्य सुमुक्षोस्तत्त्वतः सत्यतामाह—[सुपदु स इति] सुप-
दुःखयोर्हृत् राज्यकीर्त्यादिलाभालाभौ, तयोरेव जया-
जयौ । एतेषां च समत्वं नाम हर्षत्रिपादपरपवित्क्षण-
कार्यजनकत्वाभावात् विवक्षितम् । एष सुपदुःखादिद्वन्द्व-
त्रिकं समीकृत्य तत्प्रयुक्तहर्षत्रिपादो विमुक्त्य, रागद्वेषी नि-
रयेति वाक्यः ; ततो युद्धाय युध्यस्व सत्पदो भय । एवं
युद्धायाम् पारं संसारं नात्राप्यसि ।

यद्यपि राज्यस्वीकृत्य युद्धम्, तथापि पक्षद्वयमात्रं
विद्यायानुष्ठीयमानं चित्तमुद्दिष्टा द्वाजाननकराज्यमोर्षं
मन्वेय, "तमेतं वेदानुपचनेन प्राध्याना विविदिषति"
[उ. उ. ३।३।२२] इति श्रुत्या काम्यकर्मणामपि संयोगात्
वचन्यायेन ज्ञाने विविद्योक्तम्, उक्तं हि वार्तिके—'परे-
षां तु परिग्रह्य कृतं कर्म निशुद्धिम्' इतीति भावः ।
अत्र 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यस्य पापकामनो रक्षणा
युद्धायामो गुरुपापजन्यपत्तिमित्येव पारं न प्राप्यतीति व्याख्याने
'हतो वा प्राप्यते वर्गम्' इति पूर्वोक्तोक्तेः पक्षद्वयमात्रं

प्रयुक्त्युद्धरतेऽप्यतपश्चे गुर्वादिबधपापमस्तौल्युद्गमिर्न स्यात् ।
न च पूर्वश्लोके स्वर्गादिरलक्रीतेनमातृपद्विक्रमलोभिमाम्रमिति
न परकामनाप्रयुक्त्युद्धरदेशस्तेति बाध्यम् ; 'सर्वेभ्यः
कामेभ्यो ऽर्जुनपूर्णमासी' इति श्रवणेऽपि यत्कलकामतया
कर्मातुष्टानं तदेव फले तस्मिन् प्रयोग इति योग-
सिद्धिरित्यरणे ध्यवस्थापिततया कामनो विना स्वर्गस्थावु-
द्धिर्वायोगात्, न च तथापि 'हतो वा.... जिवा वा'
[२१३०] इति नाशुनोर्देशेनोक्तम् । तस्य जयापजयामि
मन्त्रिणस्य वादिनि बाध्यम् ; 'यद्वा जयेम यदि वा नो
जयेयुः' [२१६] इत्युक्तोक्त्या 'मया हतात्सर्वं जहि मा
मृषिगिरा युष्मत्सव जेताऽमि शने सपत्न्यः' [१११३३] इति

भगवदुक्त्या च तस्य जयामिसन्धिप्रदर्शनात् । तस्मात्
सकामवपश्चे युद्धानुष्ठानप्रकारः पूर्वश्लोके वर्णितः, युद्धशु-
चये तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिन् श्लोके इत्येव व्याख्येयम् ।
भाष्यमप्यत्रैव स्वरसम् । न चैवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य
काम्यत्वादुद्धरणे प्रथवायोगप्रयोगः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे
स्वर्गसाधनतया धर्मसाधनादुल्लेखवादाद्युद्गुरव्राधनवध्यापम-
त्वापत्तिरिति पूर्वश्लोके दोषः साहचर्यं, काम्यस्याप्यारम्भाद्धर्म-
मन्त्रणे प्रत्ययायमन्त्रणे युद्धसाधनार्थशास्त्रचनिरातेन चो-
क्तोपापवद्भासात् । तदेवं 'स्वधर्मम्' [२१३१] इत्याद्य-
श्लोका 'कथं शीघ्रम्' [२१४] इत्यादिपञ्चश्लोकयोगाः
प्रज्ञावादा सर्वेऽपि निरस्ता येदित्युक्त्या ॥ ३८ ॥

९ व० त० ६०— यद्योक्तं 'न चैतद्विद्याः कतरमो गरीयः' [२. ६] इति तत्राह— हतो वेति । स्वर्ग
प्राप्त्यसि जित्वा वा महो भोक्ष्यसे । पक्षद्वयेऽपि तव लाभ इति भावः ॥ ३७ ॥ यद्योक्तं 'पापमेवाश्रयेद्दस्मान्
हन्ता' [१. ३६] इत्यादिना तत्रावधेहि— सुरतदुःखे समे कृत्स्वेति । योगमपि संस्मरन्नाह— साधुपतेक्री-
कृत्य । जगति फलमृते सुरतदुःखे समे हेयोपादेयतया तुल्ये कृत्वा, सत्साधनक्रियाभूतो लाभालाभौ जयाजयौ
च समौ कृत्वा, युद्धाय युन्यस्व । एवं कृतेऽनुरेक्षतस्त्वं पापं न प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— ननु युद्धे मरणमभावनायां हृत्सव-
ग्भावनायां च किमपरीक्षादिनेति चेत्तत्राह— हतो वेति ।
या विक्रमेन हननमगमनामावात् । कदाचिदुत्तरेषु च स्वर्ग
प्राप्त्यसि । जित्रा वा हृत्पादिसमग्रेऽपि महो भोक्ष्यसे । तदा
हु त्वनिर्गमिर्निष्पत्तीति भावः । तस्माद्युद्धाय कृतनिश्चय

समुत्तिष्ठ, उपस्थितो भवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मया पूर्वं पापमग्ना-
वना कृता तत्र वा गतिरित्यामङ्कग्राह— मुखदुःखे इति ।
मुखदुःखे हेइत्य, हाभागमौ राज्यस्य, जयाजयौ यनाम' समौ
कृत्वा हर्षविगादरहितं सत् तत्सन्तनन्तरं मदात्राविचारेण
युद्धाय युज्यन्व युक्तो भव । पश्यते पापं नावाप्स्यमीयर्थ ३८

११ नो० भा० ६०— 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२१६] इत्युक्तं तत्राह— हतो वेति । रणे
जित्वस्य स्वर्गो वा राज्यं वा सिद्धमस्तीति पञ्चद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणे धर्मक्रीडार्थोनाः पापावाप्तिश्च 'अथ चेत्प्रमिषं' इति श्लोकेन भगवता यद्यप्युक्ता तथापि
युद्धस्य अर्जुनाभिप्रेते काम्यत्वपक्षे 'अहो यत् महोपायं कर्तुं व्यवसिता वयम् । यदाज्यमुत्तलोमेन हन्तुं स्वत-
नमुत्तमाः' [११४९] इति च करणे पापप्रसक्तिरस्ति तौ निवारयितुं सिद्धसिद्धयोः समत्वदर्शनेन योगमाह—
सुरतदुःखे इति । समे कृत्वा सुरतदुःखयोस्तद्वेत्योः राज्यलाभालाभयोस्तद्वेत्योश्च जयाजययोः रागदोषावकृत्ये-
त्यर्थः । केवलं स्वधर्मोऽयमिति मत्वा युद्धाय युज्यन्व घटस्व । एवं कृत्स्वे पापं नावाप्स्यसि । यस्तु राज्यलोमेन
मुह्यत्यं करोति तस्यास्येव पापमिति भावः । कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेऽपि युद्धे 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग'
[२१३७] इत्यादिकलमरणे आतृपद्विक्रममिति श्रमः । तथा चापस्तम्बः "तद्यथाऽप्येव कलार्थं निर्मिते छाया गन्ध
इत्यनूपयेते परं धर्मं चर्यमाणमया अनूपयन्ते न धर्महानिर्भवति" इति आश्रितदर्शनेन प्रतिपादयति ॥ ३८ ॥

सुक्त्युपयुक्तज्ञानोपदेशोपक्रमः ।

एषा तेऽभिहिता साहच्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

युद्धया युक्तो यया पार्थ ! कर्मवन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— योक्तमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चापेक्ष्य' [२१३१]
इत्याद्यः श्लोकरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तद्योक्तमुपसंहियते—
एषा ते अभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे
उपरिष्टात् 'ज्ञानयोगेन साह्यमानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३] इति निष्ठाद्वयविषयं
शाश्वं मुन्यं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन मुन्यं ग्रहिष्यन्तीति अत्र आह— एषा

तेऽभिहितेति ॥ एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता साहचर्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्गतया द्वन्द्वब्रह्मण- पूर्वक ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने सप्ताधियोगे चेमां अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्— बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः, तं प्रहास्यसि ईश्वरपसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां व्या — ननु 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' [२।३१] इत्यादिशोकैर्न्यायावष्टम्भेन शोकमोहापनयनस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्स्मिन्नुपसहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपस- त्रियते ? तत्राऽऽह— शोकेति । 'स्वधर्ममपि' इत्यादिभिरतीते- शोके शोकमोहयो स्वजनमरणयुवादिबन्धशङ्कानिमित्तयो- सन्ध्यज्ञानप्रतिबन्धकयोरपनयार्थं वर्णाश्रमकृत धर्ममनुत्तिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति, नान्यथा, इत्यन्वयव्यतिरेकात्मकं लो- प्रसिद्धो न्यायो यद्यपि दर्शितस्तथापि नासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः । किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं ? तदाह— परमार्थेति । 'न त्वेषाह आतु- नाऽऽह' [२।१२] इत्यादि सप्तम्या परावृत्त्यते । उक्तं 'न जायते म्रियते वा' [२।२०] इत्यादिनोपपादितमित्यर्थः । उप- साहारप्रयोजनमाह— शास्त्रेति । तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठा- ॥ तस्य विभक्तस्य तनैव विभागेन प्रदक्ष्येति परमार्थदश- नोपसंहार इत्यर्थः । ननु किमित्यत्र शास्त्रस्य विषयविभाग- प्रदर्शयते ? उत्तरत्रैव तद्विभागप्रतिप्रतिप्रत्ययो सम्भवादिति, तत्राऽऽह— इह हीति । शास्त्रप्रवृत्ते प्रोक्तप्रतिपक्षे च सीकर्या- र्थमाहौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः । उपसंहारस्य फलवत्त्वमेव

मुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति— अत आहिति । परमार्थ- तत्त्वविषया ज्ञाननिष्ठमुक्तामुपसंहृत्य वक्ष्यमाणं सङ्गृहीत- योगे तिबति । तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिधौति— बुद्धये- ति । तत्रोपसंहारभाग विभजते— एषेत्यादिना । बुद्धिश्चक्षु- -त करणविषयत्वं व्यावर्तयति— ज्ञानमिति । तस्य सङ्का- रिरिपेक्षस्य विशिष्ट फलवत्त्वमाश्रये— साक्षादिति । शोक- मोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वं मोक्षवृत्तवन्त्यादिरनर्थं सत्सारस्तत्त्व- हेतुर्वापि, स्वाज्ञान तस्य निवृत्तौ निरपेक्ष कारण ज्ञानमज्ञाननि- वृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादित्यर्थः । 'योग- त्विमा' इत्यादि व्याकुर्वन्-योगसूत्रस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोध- विषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति— तत्प्राप्तीति । प्रकृतं मुक्त्युपयुक्त- ज्ञान तत्प्रदेव परामृश्यते । ज्ञानोदयोपायमेव प्रकृत्यति— निस्सङ्गतयेति, फलमिच्छन्निधैर्युयै निस्सङ्गत्यम् । बुद्धिस्तुति- प्रयोजनमाह— प्ररोचनार्थमिति । अभिष्टुता हि बुद्धिं प्रदा- तव्या सत्युपशान्तारमधिकरोति तेन स्तुतिरर्थवतीत्यर्थः । कर्माद- शानविषयबुद्ध्या कर्मबन्धस्य कृतो निवृत्तिः ? न हि तत्त्वज्ञानम- न्तरेण समूल कर्म दातुं शक्यमित्याशाङ्क्याऽऽह— ईश्वरेति ॥

३ रा. भा.— एषामात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं वक्तुमा- रभते— एषेति । सङ्ख्या बुद्धिः, बुद्ध्याऽऽधारणीयमात्मतत्त्वं साहचर्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञा- नाय या बुद्धिरभिधेया 'न त्वेषाहम्' [२।१२] इत्यारम्भ 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितं मर्हसि' [२।३०] इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः, स इह योगशब्देनोच्यते । 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति हि वक्ष्यते । तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि । कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४ ये तां च.— अथ पूर्वप्रकरणे शोकमोहापनोदनेषु उप- नां नितात्प्रकरणारम्भे सद्रमयति— एषमिति । तत्पूर्वक- शब्देन आत्मज्ञानरूपयोग्याः । त्रामाभियानौचित्यमुच्यते, आत्मयाथात्म्यज्ञानोपदानं तत्र तद्वि- तनरूपज्ञानयोगाभिधान- र्थोऽपि लयः । तस्य कर्मयोगशास्त्रात्प्रथमं कर्मयोग उच्यते । यं ज्ञान तत्पञ्चन्या 'प्रजदाति यदा कामात्' [२।१५] इत्या- दिना ज्ञानयोगा वक्ष्यते । यन्मिति— प्रसक्तं प्राधान्येन अथ- श्रियुमित्यर्थः । साहचर्याकारण्येवद्विधाधितन्त्राभिधानप्रथ- माद्वयं चर्याय 'आयामन साहचर्या' [२।३] इति वक्ष्यमा- नप्रयोगविषयस्य च व्युत्पत्त्यहाह— सङ्गृहेति 'बुद्धिमेति- यं मा गदत एति' [२।३] इति निष्कर्षः । 'पुर-

निर्गुण साहचर्यम्' [अ उ १४] इत्यादौ निषेधप्रतिषेधया पर- मात्मवदात्मन्यपि साहचर्यस्य उपपन्नं । न च 'ज्ञानयोगेन साहचर्यानाम्' [३।३] इत्यादिष्वर्थैरुक्त्यप्रसङ्गः, तदुद्दिष्टागेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । तदपि च वैराग्य प्रकरणात्तुमुप- सृत्य सप्रयतः । एषवचनस्य जात्यभिप्रायतत्त्वज्ञानाय आत्मतत्त्वमित्युच्यते । तज्ज्ञानादित्यनन्तरं तदभिधेयमात्र- मन्वयवदित्यत्रमिति दर्शितम् । बुद्धिरिति, निषेधस्त- वाक्ययुक्तिपरामर्शमथा बुद्धिर्विवक्षितमिति न साध्यतात्पर्यमात्र- विराधः । अथवा बुद्धिरिह वाच्यमिति वाच्यं । तज्ज्ञा- नाग्रेति साक्षात्कारादित्यर्थः । आ मात्वाभिधानप्रदर्शनार्थ- याह— न त्वेषेति । ननु परमात्मा 'नयम्' [२।३] इति- ३९ । परमात्मप्रकृत्यापेक्षया तत्त्वमसि इति विचारः ।

योगशब्दस्यैव प्रकरणादिनिरोपितमर्थमाह—आत्मज्ञाने-
त्यादिना । इत्येवमिदं विदुषोति—दूरेणेति । इमा-
मिति निर्देशमुक्तमविलम्बिताभिधानमाह—अभिधीय-
मानामिति । एतेनानुप्रविष्टुदेष्टतद्विषयमभिधीयमानानुद्वेष्ट
मेवोऽपि दर्शितः । यद्वाऽनुग्रामप्रकारविषययुद्धिजनसमिधान
श्रुतित्यर्थः । एतेन कर्मयोगसन्दोऽप्यत्र बुद्धिविषयोपयोगम् ।

इति दर्शितम् । 'बुद्ध्या यथा' इत्यनयोर्वैयर्थ्यकरणेन त्रियाद्व्या-
न्ययप्रग्नं निरस्यति—यथा बुद्ध्या युक्त इति । कर्मन्यदात्य
अनतिश्रमितामंशमगामान्तरभाक् करोति—कर्मणा चन्द्र इति ।
'तृतीया तन्मृतायेन शुष्कचनेन' [अष्टा. २।१।३०] इति तत्पु
ष्टम् । कथञ्चान्दय्यान् सुख्यार्थसम्भवादिभिरनमाह—संसा
देति । एतेनानुद्वेष्टयमानकर्मसम्बन्धहानत्रयोऽपि निरस्तः ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.—साङ्ख्ये ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वच-
नाद्व्यासस्मृतौ । योग उपायः 'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवने ।
नेतरो साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित्तामस्त्येन, कर्मयोग इत्यादिप्रयोगाच्च । निन्दि-
तत्वाच्चेतरयोर्मध्यस्थेषु भिन्नमतसमुत्पत्त्या पञ्चरात्रस्तुत्या वेदानां लैकार्थत्वाच्च विरोधः । पार्थक्यं तु
साङ्ख्यया उपेक्षया युक्तम् । तत्रैव चित्रशिखण्डिनास्ते पञ्चरात्रमूले वैदेष्योक्तेश्च एवमेव सर्वत्र साङ्ख्य-
योगशब्द उपादेयवाचको वर्णनीयः । युक्तेषु ज्ञानं पूर्वं जैवमुक्तम् । उपायश्च वक्ष्यते । बुध्यते-
ऽनयेति शुद्धिः । साङ्ख्यविषयो यथा वाचा बुध्यते सा वागभिहितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. धी.—पूर्वप्रकरणोपन्यासपूर्वकं तत्त्वतत्त्वनेतर
प्रकरणात्मप्रतिज्ञायै 'एषा तदभिहिता' इत्युच्यते, तत्र
साङ्ख्ययोगशब्दो कापिलपातञ्जलसाम्प्रदायिकेति प्रतीतिरित्या-
याय व्याचष्टे—साङ्ख्यमिति । प्रतीत्यायांचैव कुतो न स्यात् ।
इत्यत्र आह—नेतरादिति । इतरो साम्प्रदायिकौ । बुद्धिचिदागमे
एतौ तृयादेवौ । 'बुद्ध्या युक्त' इत्यादिबचनात् । अतो न तावत्
त्रिविधमिति वाच्यते । प्रवृत्तिरुपनिषद्वैकान्त्येऽप्युच्यते—
दयान्वाच्यमेतत् । इत्यत्र उक्तं साम्प्रत्येनेति । एवदेशस्यो-
पादेयत्वात् तदुपादेयत्वे लौकिकारविषय इत्यत्र आह इति भावः ।
इतोऽपि न योग पातञ्जलसाम्प्रदायिकः—कर्ममिति, अविशेष
योगे कर्मयोगो विशिष्यत इत्यादिप्रयोगाच्च । न हि शास्त्रे
कर्मयोगशब्दोऽस्तीति । न केवलमुपादेयत्वमात्रादेनैव विव-
क्षितौ किमिदं आह—निन्दितत्वादिति । कथं निन्दि-
तम् ? इत्यत्र आह—निन्देति । 'साङ्ख्यं योगं पाञ्चरत्रं वेदा-
त्परमेष्ठे च । इत्यान्येतानि भिन्नानि गात्रं वायां विचारणा
[म. भा. १।१।४९।५०] इति साङ्ख्यपादीनां विद्वदमत्युच्य-
त्वात् । परमात्मस्य हृत्स्थस्य वक्ष्यं नाशयन् इत्यत्र । तानेव
तत्पु राजानं सर्वेभिरिन्द्रियैर्नयेत्' [म. भा. १।१।४९।५०] इति
पञ्चरात्रस्तुत्या विद्वद्भाग्येकमुक्तिरिति च । अयमनेति
प्रसिद्धमेवेति भावः । एवं तर्हि वेदात्परमस्यैव निन्दा स्यादिति
त्यत आह—वेदानां चिति । एकाग्रत्वात्पञ्चरात्रेण । 'इना
न्येतानि भिन्नानि' इति पार्थक्योक्तेश्च कथमेकत्वम् ? इत्यत्र
आह—पार्थक्यं भिन्नं । कुत्रचित्त्वेन तेषामेव प्रवृत्त्यादि
समिधेति । तेषां चापराधेन वेदात्परमस्यैव परमात्रमुत्पत्त्यस्यै

च पञ्चरात्रादेन वेदात्परमस्यैव उत्पत्त्येति भावः । वेदपञ्च-
रात्रयोर्लैकार्थत्वं कुत इति चेत्, उदाहरणमोक्षमार्गाभ्यां
न्ययानुपपत्त्या तावत् ।

अत्र प्रमाणमाह—तत्रैवेति । मोक्षार्थे एव 'य हि ते य-
तस्य कथानाः पश्यन्तिश्रुतिमिदं' । तैत्तिरीयसंहितायां यत्प्रोक्तं
शास्त्रमुक्तम् ॥ वेदेषुभिः समितं कृतं मेरो महागिरी' [म. भा.
१२] इत्यादिना चित्रशिखण्डिनास्ते वैदेष्योक्तेश्च अप्रस-
मेदित्वेन आह—पञ्चरात्रेति । पञ्चरात्रमूलकमित्यर्थः ।
एवञ्च वेदानामेव हिनोपक्रम एव प्रसिद्धः । अत एवाक्यानेन
'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं' [३।३] 'साङ्ख्ययोगोऽयं इत्यत्रा' [५।४]
इत्यादिसम्प्रतिदिशति—एवमेवेति । शब्द इति आत्यभिप्रा-
यमेव उच्यते । एतेऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दो ज्ञानोपायवाचिना-
विरयाह—युक्तेष्वेति । तामेव बुद्धिं वक्ष्यति—ज्ञानमिति ।
अत्रोक्तस्यमाणवारंशेषोः साङ्ख्ययोगशब्दो प्रयुक्तानुपपत्त्य-
माणाभौ ज्ञानोपायवेति तत्पक्षेति युक्तमिति—जैवं ज्ञान-
मिति । जैवस्य तत्त्वमित्यर्थः । यदपि भूतस्यैव वाक् तेषां
तादर्थ्येनेत्युच्यते । ननु बुद्धिरनं तदुपायत एव, न तत्राभिहितं,
नापि श्रव्यते, तत्त्वमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिरभिहिता, योगे
निमा' [१२] इति । तत्राह—युध्यत इति । नापि ति रोपः ।
ननु साङ्ख्यं न वाचोऽपिदस्य तत्त्वमस्यैव । किमर्थं च प्रसिद्ध-
वास्तव्यप्रतिपत्त्यानेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानं ? इत्यत्र आह—
साङ्ख्येति । साङ्ख्यं वाचो विषयश्च अनेन विषयसमोद-
मित्याह । नापि च शब्दात्प्रसक्तं, किन्तु तत्र बोधो स्यात्पठे
त्येवमप्रसिद्धशब्दोपादानप्रयोगमिति युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पं. भा.—श्रोत्रासनयै लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्यर्थः श्लोकेरुक्तः, न तात्प-
र्येण । परमार्थदर्शनमिह प्रोक्तं प्रवृत्तं, तच्चोक्तमुपमंहरति—एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता, माहृथे परमात्म-
वस्तुमिदं करिष्ये बुद्धिर्मानं साक्षाच्छ्रेयसादिप्रमाणरनिर्दिष्टकरणम् । योगे तत्राप्त्युपाये निस्तप्त-
तया द्वन्द्वप्रहरणपूर्वकमभिरारथनाथं कर्मानुष्ठाने समारिथोगे चेमात्मनन्तरं मयोच्यमानो बुद्धिं गृह्ये ।

‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ [२ । ३८] इत्यादिना योगवत्साङ्ख्यशास्त्रबुद्धिमयोक्ता । योगे तु मनोनिरोधरूपे साम्यस्थितिप्रयोजनके ईश्वरालम्बने याऽभिधेया बुद्धिस्तामिमां स्वधर्माचरणाभिमतं शृणु । तुमेदार्थकः । यया बुद्ध्या युक्तस्त्वं क्रियमाणकमसुखं च सुमयात्मकं पुण्यपापात्मकं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—एवं साङ्ख्यमालम्बना मन्त्रपदविशेषो तज्ज्ञानार्थमेव एतच्छब्देषु विधेयं चेत्तत्र न ज्ञानं ज्ञातं, तदा कर्म-
पसंहति—एवेति । एषा पूर्वोक्ता ते तव साङ्ख्ये आमा- योगेन मोहो निवर्तित्यत इति कर्मयोगं शृण्वत्याह—योगं
नात्मप्रकाशने बुद्धिः करणार्थमभिहिता । साङ्ख्यस्य भगवतो इति । योगे तु इमां बुद्धिं शृणु, यया बुद्ध्या युक्तः सन् पार्थ
प्रियोगरात्रात्मकबहुवचनरूपया तत्र भगवदात्मकालम्बनेन मद्गतवर ! कर्मगन्धं कृतकर्मपापं प्रहास्यसि, त्यक्ष्यमीत्यर्थः ।
न स्वास्थ्यं भवति तस्मादात्मज्ञानबुद्धिरभिहिता उक्त्यर्थः । त्यागे प्रार्थं पुनस्तद्वाचानुदय ॥ ३९ ॥

११ नौ० भा० टी०—एवमर्जुनस्य पूर्वोक्तौ द्वावपि मोहावपनीतौ, तत्र ‘कं घातयति हन्ति कं’ [२।२१] इति कर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसम्भव उक्तः । ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ [२।३८] इति नियोगश्लोक्तः । न ह्यकर्तृत्वाकाशवत्सर्वगतस्य नियोज्यत्वं सम्भवतीति परस्परव्यावृत्तेरित्येवमासाङ्ख्यं अधिकारिभेदेनोक्तं व्यक्त-
स्थापयन् परिहरति—एषा ते इति । एषा ते शुभं अभिहिता ‘अशोक्यान्वशोचस्व’ [२।११] इत्यादिना
‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यतः प्राक्तनेन सन्दर्भेण उक्ता । साङ्ख्ये साम्यं व्याप्यते प्रकथ्यते वस्तुतत्त्वं
मनयेति साङ्ख्या उपनिषत्, तत्र विदिते साङ्ख्ये औपनिषदे ब्रह्मणि विषये बुद्धिर्ज्ञानं संसारनिवर्त्तकं एषा ते
साङ्ख्ये बुद्धिरभिहितेति सम्बन्धः । योगे ‘सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते’ [२।४८] इति
वक्ष्यमाणलक्षणे विषये तु शब्दः पूर्वैरेतल्लक्षणघोतनार्थः । वक्ष्यति च ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधिकारिकत्वं
‘लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यया कर्मयोगेन योगिनाम्’ [३।३]
इति ; एतेन ज्ञानकर्मणोः समुषयल्लक्षणाऽप्यपास्त । इमां ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ [२।३१] इत्यादिनाऽनन्तर-
प्रत्येनोक्तमपि विस्तरेणाभिधीयमानां शृणु । इमामेव बुद्धिं स्तौति साधेन—बुद्धयेत्यादिना ।

ननु कर्मवन्धप्रहाणमारम्भज्ञानेनैव श्रूयते—“तपसैवात्मपदं (तस्यैव स्वात्पदविचित्रं) विदित्वा न लिप्यते
कर्मणा पापकेन ” [वृ. उ. ४।४।२३] इति श्रुतेः, कर्मयोगस्तु कर्मवन्धं दृढीकरिष्यत्येवेति कथमुच्यते ? कर्मा-
वन्धं प्रहास्यतीति चेत् श्रुतिनिरादिषु द्रुमः । तथा हि—“इहावास्यमिदं सर्वं यदिकश्चिज्जगत्सो जगत् । तेन
त्यक्तेन मुच्यीया मा गुणः कस्यस्विद्धनम् । कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथे-
नोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ” [इ. उ. १।२] इति श्रुतिरीश्वरणेदे कर्त्तव्यं स्तम्भितमस्तीति न कश्चित्किञ्चित्स्वे-
च्छया कर्तुं प्रभवति । अतः सर्वत्र समताहीनः सन् भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैव भोगान् भुङ्क्ष्व, कर्माणि
च कुरु । एवं कुर्वेति त्वयि कर्मलोपो नास्ति इतोऽन्यदुपायान्तरे च नास्तीति वदति । तस्मात् कनककाण्डो-
यसादिष्वत् कैनाविद्विषीषरूपेणोपेतं कर्म सज्जातीयोन्नेदनिमित्तं भविष्यतीति युक्तमुक्तं ‘कर्मयोगेनापि कर्म-
वन्धं प्रहास्यसि’ इति ॥ ३९ ॥

विच्छिन्नस्यासमाप्त्यापि निष्कामकर्मणो माहात्म्यं फलप्राप्तिश्च ।

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—किञ्चान्यत्—नेहेति ॥ नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः, अभिक्रमणं
अभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति, यथा कृप्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्व-
मित्यर्थः । किञ्च—नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते । किन्तु स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयात् संसारमयाज्जन्ममरणादिलक्षणान् ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मानुष्ठानस्यैकान्तिकफल- समारपेयानुष्ठानस्यैकान्तिकफलत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य च सा
त्वेन अकिञ्चित्कालादनेकान्तिकफलत्वेन दोषवशाच्च योग- सान्धारस्य दोषेकालाभ्यागप्राप्त्यर्थेकस्मिन् जन्म-प्राप्त्यवसाने,
द्विरपि न भवेदिति तत्राऽऽह—किञ्चेति । अन्यत्र विप्रियुज्यते अर्थायोगो प्रत्येकान्ते च निवर्तेदित्याह उपायः—नेहेति ।
कर्मानुष्ठानस्याऽऽनन्दप्रसङ्गे चारणमिति यावत् । यस्मिन् मह प्रतीतस्त्वेनोपान्तस्य नष्टस्य पुनरुत्पत्तौ ननु—नेह नास्ती-

सुखाद । यत्तु कर्मानुष्ठानस्य अनैकान्तिकफलत्वेन अकिञ्चि-
त्फलत्वमुक्तं तदुपपत्ति—यथेति । इषिवाणिज्यादेरार-
म्भस्यानियतं फलं सम्भावनामात्रोपनीतत्वात्, न तथा कर्मणि
वैदिके प्रारम्भस्य फलमनियतं युज्यते, शास्त्रविरोधादित्यर्थः ।
यत्तु कर्मनेकानर्थक्यमित्येव दोषवदनुष्ठानमिति तत्राऽऽह—
किञ्चेति । इतोऽपि कर्मानुष्ठानभावस्यकमिति प्रतिज्ञाय हेतु-
न्तरमपि स्फुटयति—नापीति । चिकित्साया हि क्रियमा-

णाया व्याप्यतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोऽपि सम्भान्यते
कर्मपरिणामस्य दुर्विवेकत्वात्, न तथा कर्मानुष्ठाने दोषोऽस्ति,
विहितत्वादित्यर्थः । सम्प्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं वृच्छति—
किं त्विति । उत्तरार्धे व्याप्यत्वविक्षितं फलं कथयति—
स्वल्पमपीति । सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितम्
‘सर्वपापेषु सज्जोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । यद्विस्तपस्वी
भवति पङ्क्तिपावनपावन’ इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—वक्ष्यमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—नेहेति । इह कर्मयोगे नामिक्रम-
नाशोऽस्ति; अभिक्रम आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि
न निष्फलत्वम् । आरब्धस्य विच्छेदे प्रत्यवायोऽपि न विद्यते । अस्य कर्मयोगाख्यस्य धर्मस्य
स्वल्पांशोऽपि महतो भयात् संसारभयात् त्रायते । अयमर्थः—‘पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य
विद्यते’ [६।४०] इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साधनानि
निच्छिन्नानि न हि फलप्रसवाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—ननु ‘इमांशु’ [१।३९] इत्युक्तेऽनन्तरं ‘व्यव-
साया-’ [१।४१] इत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये ‘नेराभिक्रम’ इत्येतत्तत्र
सङ्गच्छत इत्येताह—वक्ष्यमाणेति । उपरमे माहात्म्यकथ-
नेन बुभुक्षातिशयजननाय प्ररोचनां विधत्त इति भावः । इहेत्यनेन
सूचितं कर्मान्तिरेक्यो वैलक्षण्यमाह—कर्मयोग इति । अमि
मुखनमनाशङ्का व्युत्पत्त्यति—अभिन्नम् आरम्भ इति । उप-
क्रमशः प्रवक्ष्यमिति भावः । किरात्पत्त्याभिन्नमस्य कथमविना-
शित्वमिति नाशः फलसाधनभावनाश इति । तात्पर्यं
माह—आरब्धस्येति । प्रत्यवायाशङ्काहेतुं दर्शयन् द्वितीयं
पादं व्यासरोति—आरब्धस्य विच्छेदे इति । उक्तवि-
रण्यपसुनार्थं व्याख्याति—अस्येति । संसारभवा-
दिति । महत्प्रविशेषितं अर्थं संसारभयमेव हीति भावः ।

स्वल्पांशस्यापि संसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशकालादिवैयर्थ्यात् प्राप्ता
दिकाकृत्यकरणदिना च विच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनः सम्भानादिति
दर्शयन्त्यस्य श्लोकस्योक्तार्थं परस्परं सङ्गृहीतस्तरूपत्वेन वक्ष्यमा-
णापौरुषस्य बाह—अयमर्थ इति । इताश्चस्य कथं न नाश
प्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यवच्छेदं दर्शयति—अन्यानि
हीति । लौकिकानां यतिशङ्काहेतुर्द्वयान्त उक्तः । वैदिका-
नीति सामान्यनिर्देशस्यापि भावः—निवृत्त्यैमितिकान्यपि
विच्छेदे सति न फलाय स्युः, प्रत्यवायाय च भवेत् । अश-
क्त्यादिमूलमोपद्रवकस्यमात्रं हि तत्र सङ्गम् । कान्येषु तत्रैवैक-
ल्येऽपि नैवैक्यमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न
केवलं स्वर्गादेरलाभमानम्, ब्रह्मक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्मादिति
भावः ॥ ४० ॥

५ आ. भा. भा.—॥ ४० ॥

६ अ. प्र. दी. ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—इह मोक्षमार्गेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तन्नाशो
नास्ति, यथा कृष्णादेः । मोक्षविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किञ्च चिकित्साव-
त्प्रत्यवायो न विद्यते । किन्तु भवति, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनानुष्ठितं त्रायते रक्षति संसार-
भयाज्जन्ममरणादिलक्षणत्वात् ॥ ४० ॥

८ वे. प्र. गि.—ननु कर्मयोगेन धन्वद्राहणमयुष्मं,
कर्मणामानन्दयेन तेषां पुराणयुगेणाप्यनुष्ठानमक्षयत्वादित्या-
शङ्कमाह—[नेहेति] अस्य धर्मस्य स्वरूपमपि महतो
भवान् प्राप्यत इति प्रथममन्वयः । अस्य प्रथमेश्वराधनार्थं
निष्कामकर्मानुष्ठानस्य धर्मयोगावस्थास्य धर्मस्य स्वार्था-
नोऽपि संग्रहमवाप्तमिति । कर्मणामानन्दयेऽपि तन्मार्गे
व्यापारोपेक्षमपि कर्म ईश्वराधनपुद्गलाजुष्टयमानं नञो-
पदं भवतीत्यर्थः । व्यापारिणि किञ्चिन्नुष्ठानेऽपि ‘आरब्ध-
स्यापरत्वादिगममानं पुनः फलं, शान्त्या’ इति नियमो-
पार्गात्पाद—नेहेति । इह मोक्षार्थधर्मयोगे अभिन्न-

स्वारम्भस्य नाशः फलहेतुवनाश आरब्धस्यासमाप्तस्य
विच्छिन्नस्यापि निष्फल्य नास्ति; आरम्भमात्रमपि फल-
प्रदमित्यर्थः । आरम्भमात्रेऽपि व्याप्यत्वाद्गानुष्ठानमे-
वात्म, न च तथा सति स्वार्थधर्मकर्मणीव यत्किञ्चिद-
प्येवमयुक्तं कर्मैवगुणरूपं प्रत्यवायोऽस्तीत्याह—प्रत्य-
वायो न विद्यत इति । यत्राणि हि लौकिकवैदिकानि कृति-
यज्जादीनि काम्यकर्मणि प्रारम्भं विच्छिन्नानि न फलाय
प्रयोजनं, अद्वैतगुणं च प्रत्यवायाय भवन्ति, नाय कर्मयोग-
मन्त्रेयर्थः । नृपथ ‘पार्थ नेहे नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते’
[६।४०] इत्यादिना अमरार्थेण प्रपञ्चयिष्यते ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—सर्वतो योगे सुगमतामाह—नेहाभिक्रमनाश इति । इह योगबुद्धौ धर्मस्य योऽभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । 'नह्यद्भोयोरूपेण ध्वंसो रथधर्मस्योद्वेगवाप्यपि । भया व्यवसितः' [११२९१२०] इति भागवतवाक्यात् । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्याभिक्रमो महतो भयावायते । साहचर्ये तु सिद्धे धर्मकर्मणां त्यागः, अत्र तु न तथा । उक्तं च—'यमाद्यस्तु कर्त्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता' इति ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—नष्ट कर्मणां बाहुल्याकालादिसाध्य-
त्वाच्च कृतानां पूर्णत्वाभावादिकृत्तं प्रत्युत अङ्गवैयुष्यादिना
प्रत्यवायादिसम्भारानां भेदितिकर्षणं न भविष्यतीति चेत्,
इत्यादिवाहुनस्य भगवत्कुण्डलाभिकर्मयोगात्प्रयोगस्वरूपा-
जानात्तज्जानार्थं तत्त्वरूपमाह—नेहाभिक्रमनाश इति ।
अगन्तुमार्गं अगवदप्यभगवताज्ञानरूपेण कर्त्तव्यत्वं कर्मणां, न
॥ कालसाधकत्वेन, नत्वाभ प्रयोगेनोपसम्माचवात्र । तदेवाह—

इह मदाज्ञत्वेन विद्यमानस्य कर्मणोऽभिक्रमनाशः प्रारम्भ-
कर्मनाशो नास्ति, निष्फलत्वं न मन्तीत्यर्थः । प्रत्यवायश्च
न विद्यते । यतोऽस्य धर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयात्
आपते रक्षति । अद्यार्थं भाव—अन्यत्र कृतकर्मसाधक्यार्थं
साहचर्याच्च भगवत्स्मरणं बोधते 'यस्य इष्टत्वा'
[वि. पु.] इत्यादिना, तत्र साक्षाद्भगवदर्थं कृतानां कर्मणां
कर्म वेगत्वं भवति ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेवोपपादयति—नेहेति । इह कर्मवन्वप्रवहणार्थं कर्मयोगोऽनुष्ठीयमाने अभि-
क्रम्यते व्याप्यत इत्यभिक्रमः कर्मप्रारम्भः, कर्मैव वा, तस्य नाशो नास्ति । अन्यतु फलं दत्त्वा नश्यति, न त्विद-
मिष्टफलस्याजननात् । नन्वेतस्यापि काम्यान्तःपातितया नित्याकरणजनितः प्रत्यवाय सत्पाद्येतैव, सक्तुदनुवृत्तस्य
यन्वप्रवहणप्रत्यवायपरिहारारत्यफलद्वयहेतुत्वायोगादित्यामङ्गवाह—'प्रत्यवायो न विद्यते' इति । "तमेवं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशयेन" [वृ. व. ४।४।२२] इति श्रुत्या संयोगपृथ-
क्त्वन्यायेन "द्वेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यनेन नित्यस्य दध्नो धीर्यार्थत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विवि-
दिपार्थत्वं विनियोगनारासिद्धयति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेण नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वाऽका-
म्यत्वात्सर्वाङ्गानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते, नित्यानामेव विनियोगात्, नित्येषु च यथाशक्त्युपपन्न-
स्यानुज्ञानात् । वार्त्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः । यथा—'वेदानुवचनादीनामैकान्यज्ञानजननेन ।
तमेनमिति वाक्येन नित्यानां बध्यते विधिः । यद्वा विविदिपार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणाम् । तमेनमिति वाक्येन
संयोगस्य प्रथक्त्वतः' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवध्यागक्त्युपपन्नो भविष्यतीति
न सर्वाङ्गानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते । स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुवृत्तिं अनुपपुक्तवीजकल्पम् । 'जन्म-
जन्मान्ताराभ्यर्त्तं दानमध्यवर्त्तं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तथैवाभ्यसते पुनः' इति स्मृतैरुत्तरोत्तरसंस्काराभान-
द्वारा स्वसजातीयवृद्धेर्निमित्तं सत्कामादिदोषक्षयणद्वारा महतो भयात् संसारावायते । तस्मात्साहचर्यान्वयानधिकारिणा
कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ४० ॥

तत्त्वज्ञानप्राप्तकैका संसारास्पदभूताश्चानन्ता बुद्धयः ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—येयं साहचरे बुद्धिरुक्ता, योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—व्यवसायेति ।
व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशाराभेदस्य बाधिका, सम्यक्
प्रमाणजनितत्वात्, इह त्रयोमार्गे हे कुरुनन्दन ! । याः पुनरितरा विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेद-
प्रचारवशात् अनन्तोऽपारोऽनुपपन्नः संसारो नित्यपततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धि-
निमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तमेदबुद्धिषु संसारोऽपि उपरमते; वा बुद्धयो बहुशाखाः बहुयः
शाखा यासां ता बहुशाखाः, बहुमेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केनाम् ?
अव्यवसायिनां, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु बुद्धिद्वयातिरिक्तानि बुद्धयन्तराण्यपि कणादादिशास्त्रप्रसिद्धानि विद्यन्ते, तथा च कर्म बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राऽऽह— येयमिति । सर्वैका प्रमाणभूता बुद्धिरित्याह— व्यवसायात्मिकेति । बुद्धयन्तराण्यविवेकमूलान्यप्रमाणानतीत्याह— बहुशास्त्रा हीति । व्यवसायात्मिकाया बुद्धेः ध्येयोमार्गं प्रवृत्ताया निवर्तितं फलमाह— इत्येतेति । प्रवृत्तबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विपरीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकमोलकल्पिता या बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् । तत्र हेतुः— सम्यगिति । निर्दोषवेदवाक्यसमुत्पत्त्यादुक्तं उपायोपेयमूलं बुद्धिद्वयं साक्षात्पारम्पर्याभ्यां संसारहेतुबाधकमित्यर्थः । उत्तरार्धे व्याचष्टे— याः पुनरिति । प्रवृत्तबुद्धिद्वयापेक्षयाऽन्यन्तरत्वं मित्रवत् । तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति— यासांमिति । अप्रामाणिक्यबुद्धीनां प्रसक्तानुप्रसक्त्या जायमानानामतीव बुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रसिद्धिस्तद्वशादित्येवम् । अनन्तरत्वं सम्प्रज्ञानमन्तरेण

निवृत्तिविरहितत्वम्, अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुमुत्तराण्यविरहितत्वम् । अनुपरत्वं स्फोरयति— नित्येति । कर्मं तर्हि तद्विषयया पुर्यार्षपरिसमाप्तिस्तत्राऽऽह— प्रमाणेति । अन्यव्यतिरेकाच्चेन अनुमानेनाऽऽगमेन च पदार्थपरिशीलनपरिनिष्पन्ना विवेकात्मिका या बुद्धिस्तं निमित्तीकृत्य समुपपन्नसम्प्रज्ञोपाधुनोपात्तं प्रकृता विपरीतबुद्धयो व्यावर्तन्ते । तात्त्वज्ञानात्तासु व्याकृतासु सतीषु निराश्रयनतया संसारोऽपि स्यानुपपन्नबन्धुपरलो भवतीत्यर्थः । याः पुनरित्युपपन्नास्तत्त्वज्ञानात्प्रणोयाः संसारारूपदमृता विपरीतबुद्धीरनुग्रामाति— ता बुद्धय इति । बुद्धीनां वृक्षस्यैव कुतो बहुशाखित्वं । तत्राऽऽह— बहुमेवा इत्येतदिति । एकैकां बुद्धिं प्रति शाखाभेदोऽप्यनन्तरत्वेन बुद्धीनामसङ्ख्यात्वं प्रख्यातमित्याह— प्रतिशाखेति । बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिप्रयतोत्तरार्धो हिशब्दः । सम्प्रज्ञानवता यथोक्तबुद्धिभेदास्त्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य प्रत्याह— कैषामित्यादिना ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि— व्यवसायेति । इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका । मुमुक्षुणाऽनुप्रेये कर्मणि बुद्धिर्व्यवसायात्मिका बुद्धिः ; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका । तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तात्मास्तित्वमात्रमपेक्षितम्, नात्मस्वरूपयाथात्म्यनिश्चयः ; स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयेऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठानतत्फलानुभवानां सम्भवादविरोधाच्च । तेन व्यवसायात्मिका बुद्धिः एकफलसाधनविषयतयैका ; एकस्मै मोक्षारूपफलाय हि मुमुक्षोः सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते । अतः शास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरैकैव ; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां पण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरैका, तद्वदित्यर्थः ।

४ पै.ता. चं.— एवं माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणः सर्वकर्मन्यो विषयसुखम् ; अथोपदेक्ष्यतया प्रतिज्ञाता तद्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैषम्येण विशिष्यन्तुपदिष्टातीत्याह— काम्येति । 'इह' इति सङ्गृहीतमाह— शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविदित्वाप्रतिपिद्धलौकिककर्मणः भिन्नफलत्वात्तद्विषयेऽयं कर्म सा बुद्धित्वत उक्त शास्त्रीय इति । यद्वा सङ्गृहकोपाविवक्षनमिदम् । प्रस्तुतबुद्ध्यादिमात्रबुद्ध्यासाय सर्वस्मिन्निति । नित्यनैमित्तिककाम्यतद्वान्तरविषाभेदसङ्ग्रहः । नानाकर्मविषयमानाबुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणप्रकरणसामर्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि— मुमुक्षुणेति । व्यवसायसङ्घेन कृत्यव्यवसायप्रभं निरस्यति— निश्चय इति । गौनकृत्यव्युदासाय विषयं तमानाशोतत्पदव्यञ्जनां दर्शयन् मुमुक्षुणस्तुक्तमुपपादयति— सा हीति । 'व्यवसायात्मिका' इत्येतद्वचनेऽत्रमाह— काम्येति ।

ननु देहातिरिक्तारालौकिकात्म्यज्ञानमन्तरेण कर्मं देहान्तरानुगम्यतर्गादिवारणयोगादिमाद्वयासाधनानामित्यत्राह— तत्र हीति । काम्यनयाऽधिकृत्य इति वा, कामेनापि नारो

वा कामाधिकारः काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा । यद्वा तच्छास्त्रम् । अधिकारश्च मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थनिर्देशकर्मैत्यभिमतः । देहातिरिक्तात्मसङ्घेन देहान्तरपरिग्रहार्थं स्थिरत्वमभिप्रेतम् ; अन्यथाऽतिरिक्तमात्रनिर्णयेऽपि देहसमकालनाशिवध्नमे सति पारलौकिककाम्यकर्मानुष्ठानप्रसङ्गः । मात्रशब्दाभिप्रेतं विवृणोति— नास्मेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र नित्यत्वस्वरूपप्रकाशत्वाच्चानन्दस्वभावात्प्रकारत्वस्याभाविकापहतताम्पत्वादिरूपमभिप्रेतम् । ननु देहोत्तरकालमुपाव्ययोः स्वर्गापवर्गयोः अचिदात्मास्तित्वज्ञानमात्रमपेक्षितम् । अचित्तयाथात्म्यनिश्चय इति कुतोऽयं विवेक इत्याह— स्वल्पेति । अयमभिप्रायः— कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपत्त्या वा शास्त्रबलाद्वाऽपेक्षये । पूर्वनापि याथात्म्यनिश्चयाभावे किं स्वर्गादिफलेच्छेव न स्यात् ? उत तत्साधनानुष्ठानम् ? उत तत्फलानुभवः ? न प्रथम— सुखरूपतया प्रमाणसिद्धेः स्वरूपत इच्छासिद्धेः । न द्वितीयः— तदर्थिनस्तदनुकूलकरणकलेषादिमत. स्वल्पं तत्फलं ज्ञेयव्यवस्थानं निदिशन्त. पारमार्थ्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपत्तेः । न तृतीयः— अविकलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपेक्षत्वात्, अनुग्रहार्थमेतेत्यतः

तथा च तदनुभवमिदौ सार्वभौमादिभोगेष्विव स्वर्गादिभोगेष्वनुभववेलायामाभयथास्यानुभवेनपेक्ष्यात् । तदेतदधिलुप्तक सम्भवादित्यन्तेन । अनुपपत्त्यभायोऽत्र सम्भवः । नात्र शास्त्रव्यादिति वक्तुं युक्तम् ; शास्त्रमपि ह्यर्थं वा विद्ध्योत २ अदृष्टार्थं वा ३ । अत्र केवलदृष्टार्थत्वं दत्तोत्तरम् । अन्यत्रापि न तावदागादिकरणशरीरनिर्गतदृष्टत्वं, तदनालोचनात् । नापि कर्तृरात्मन संस्कारतयाऽनुपपत्तेः, कामाधिकारप्रकरणेषु प्रोक्षणादिविविधत् । ‘आत्मानं तत्त्वतो जानीयस्व’ इति विध्यभावाद्देवास्तविद्विद्विज्ञानस्यातिशयितफलाभ्युत्थत्वादिताना कर्मोपपत्त्याभावरूपं शारीरके समर्थितत्वात् । आत्मतत्त्वानभिज्ञानादपि च स्वर्गादिफलं प्रतिपादयन्ति हि “कृत्वा ह्येतो अहदा यन्मया अष्टादशोक्तमवरं येयु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽमिन्दन्ति मूढाः” [मु उ १।३।७] इत्याद्याः सुतया । ‘यामिमा उपपिता वाचप्रवदन्त्यविपश्चिन्त’ [१।४।९] इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते । अविदुषा भूमादिमार्गेण स्वर्गादौहणादिकं चोपनिपत्सु जोष्यते, अतो विध्यभावादेवारापुष्पाकद्वयमपि निरस्तम् । तदेतदधिलुप्तकम्—अधिरोपाद्येति । शास्त्रादिविरोधाभावादित्यर्थः । पञ्चान्तरे च शास्त्रविरोधः स्यादिति भावः ।

मोधाधिकारे तु निखिलमिदमन्यथा । तथाहि—यथावस्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षोपपत्त्यर्थः । स क्वमनिश्चये मान इष्यते २ कथं च तद्वान् तद्विच्छामन्यन्तरेण तत्साधनमुपलभ्येत ३ स्वरूपयाधत्तन्मज्ञानस्य च विहिततया साधनमुपलभ्येत इति कथं तदतिरेकेण साधनं पुष्कलमुपलभ्येत स्यात् २ कथं

३ रा. भा.—अव्यवसायिनां तु स्वर्गोपग्रपञ्चादादिकलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादनन्ताः ; तथापि बहुशाखाः ; एकस्मै फलप चोदितेऽपि दर्शपूर्णपासादौ कर्मणि “आपुराशास्ते, सुप्रजास्त्वभाशास्ते” इत्याद्यवगतावान्तरफलभेदेन बहुशाखात्वं च विद्यते । अतोऽव्यवसायिनां बुद्धयोऽनन्ता बहुशाखाश्च ।

४ ध. ता. चं.—‘अव्यवसायिनाम्’ इति हेतुपरमित्याह—स्वर्गमुपेत्यादिना । फलानन्त्यादनन्ता इति । फलबहुल्यात् स्वर्गाद्यनन्तफलभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणा भिन्नतास्यैव साक्षात्प्राप्या बुद्धयोऽपि यावत्फलभेदे मेदिन्य इत्यर्थः । अनन्तं बहुशाखावन्त्येतोः । प्रथानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारमेदविषयतया पौनरुक्त्ये परिहृत्य कर्मभेदापवादकत्वाभावेऽपि वैषम्यान्तरपरं बहुशाखावत्त्वं व्याचष्टे—तत्रापीति । एकैकस्यैव बहुशाखावत्त्वमुपपादयति—एकस्मा इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलान्वितत्वेपेण एकपादव्यवसायीय विरोधिगुणफलाद्यवच्छिन्नं तत्तदसाधनेन बहुशाखा भवति । मोक्षशास्त्रे । सर्वायुः

च स्वस्याविर्भावलक्षणफलानुभवं स्वनिधयशून्यस्य स्यात् २ इति युक्तिविरोधः । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकारकतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतस्तदभावे शास्त्रविरोधः स्यादिति । ननु व्यवसायादिमकार्या बुद्धेः किमिदमेकत्वम् २ न तावदाव्यवसायं तथाविधबुद्धिमत्तानासम्भवात् । नापि विषयैक्यादेकत्वत्वम् । अत्रप्रधानाद्यन्तरविषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायगोचरत्वात्तथोप, काम्यकर्मस्त्वपि तस्याभ्यादित्यत उक्तं एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपपादयति—एकस्मा इति । सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिकाम्याना सर्वेषां कर्मणा समुत्पुणाऽनुष्ठितानां साक्षात्परम्परया वा मोक्षभावावोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । “सर्वमायुरेति” [छा. उ. ४।१।१२] इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगित्वमात्रादिति भावः ।

अस्तु सर्वेषामेकफलमाधनत्वम्, तथापि क्रममाधिकर्मस्वरूपतावात्त्वे कथं तदुद्देश्यं २ इत्यनाह—अत इति । एकफलमाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिपट्टीतत्वेन एकशाखावत्त्वात्तद्वोचरबुद्धिरवान्तरात्मभेदपट्टावेत्येकशाखावर्गोचरत्वादेकत्वमुच्यते इत्यर्थः । प्रविवक्षितज्ञाना प्रथमनाम्नमित्येति कर्तव्यताकावा कथमेव शास्त्रार्थत्वं २ इत्यत्रोक्तप्रकारोपैकत्वे ह्यन्तर्माह—यथेति । आभेदादयो हि सेतितर्कव्यवसायः पञ्चागा उत्पत्तितास्यै प्रथमगुणानां समुदायगुणादियान्यद्वयेन समुदायग्रन्थत्वाभावात् । कामाधिकारे पुनरेकफलपानत्वपेक्षेयैवतया विधीयन्ते । तथा चैकशाखावर्गोचरताया तद्विद्वेनैवैव तद्वित्यर्थः ।

प्राप्त्यादिकमपि साधनानुष्ठानाद्यवयवेन मोक्षोपयोगिताया तदेकफलान्तर्भूतमित्युक्तम् ।

वैषम्यद्वयोपपत्तिर्येयाभिप्रायेण निगमयति—अत इति । प्रधानावान्तरफलभेदादित्यर्थः । आकाङ्क्षाकमेणान्वयप्रदर्शनायानन्ता बहुशाखा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानावान्तरफलमाधनत्वेन विहिताना नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मणामेकमेव फलं स्यात् २ कथन्तरामेकशाखावर्तम् २ काम्याना च कर्मणा निष्कामेन कथमनुष्ठानम् २ । यदि च तत्त्वाम्यकारभावेऽपि तत्तत्कर्मागुणं तर्हि तत्तदधिकारभावेऽपि ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिप्रधानानुष्ठानप्रसङ्गः ; सर्वकाम्योपपहारफलविरोधाव्याहतो दुष्प्रसङ्गः ।

३ रा. भा.—एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यवान्तरफलानि च यानि श्रूयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि ; काम्यानि च स्वरर्णाश्रमोचितानि तत्तत्कल्याणि परित्यज्य मोक्षफलसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथावलमनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.— कतिपयोपसहार तु किं विद्यदुष्टेयमित्यत्र किं नियामकः ? इत्यादिशब्दापरिहाराय बुद्धेरन्त्यवहुत्वोचं फलमाह— एतदुक्तमिति । नित्यनेमित्तिस्यो प्रधानकर्म न्ययान्तरफलानि च प्राजापत्यलोकादिप्राप्त्युपात्तदुरितक्षयाकरमिति प्रत्ययवायपरिहारादिरूपाणि । सर्वलित्तिन्यनेमित्तियोरप्यत्र नित्यनेमित्तिकशब्दन सङ्गः । काम्यशब्द कवलकाम्यपर । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्येत्त्वयुक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितक्षयादेरवसयापेक्षितत्वादित्यत उक्त मा-क्षैरुक्ततयेति । दुरितक्षयादेरप्यन्त रणशुद्धिद्वाराणोपकारकत्वात् पृथक्स्त्वमिति भावः । एकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानीति । विनियोगभेदादन्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अत्र तु सर्वपामयेरत्र विनियुक्तानां फलस्य शास्त्रार्थस्य च युज्यते । मित्रं च नित्यराम्यज्योतिशोमादावपि विनियोग इत्यन्त्यमिति भावः । स्ववर्णाश्रमोचितानीति । कस्य चिदि किञ्चित्फलमुद्दिश्य कानिचित्कर्माणि विधीयन्ते ।

५ आ. मा. भा.— योग इमां बुद्धिं शृण्वित्युक्तम्, बह्व्यो हि बुद्धयो मतमेवात्, तत्कथमेतदिति शृणोमि ? इत्यत आह— व्यवसायात्मिकेति । सम्यग्भुक्तिनिर्णीतानां मतानामैतस्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र दी — ननु 'व्यवसायात्मिका' इति श्लोकेन प्रतिज्ञातो योग उच्यते, नापि 'युद्धया युक्त' [२।३९] इत्यादिव प्रवृत्त्या लक्ष्यमर्थोऽयं ? इत्यत आह— योग इति । ज्ञानोपाय-विषयमिमां बहुवचनमात्रात् श्रुत्वा, श्रुत्वा तत्र निष्ठा इति युक्तं नित्यर्थः । ध्रुवमानस्य विधिमा विनाऽसम्भवात् । बह्व्यो हि बुद्धयो ज्ञानोपायविषया वाच्य परस्परविद्वद्वा सन्ति । कः ? मतमेवात्, एकमतमवलम्ब्यमाना विद्वद्भिर्ज्ञानसाधनमाचक्षते, अपर मतमाधितास्तत्प्रतिपक्षेनान्यदाहुः । तत्र चेदमेव तत्त्व नेदमिति विनिगमक नास्ति । तत्तत्मात्मकमेतन्न त्वदीया

तेषामेव कर्मणा फलान्तरार्थतया विनियोगोऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति । 'फलसम्पत्त्यविरोधे तु युक्त' फलपरिग्रह इति न्यायादधिकारान्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्यज्योतिशोमादौ, यथा चान्ययनस्य अपादाविति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादना योक्तम्— तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनेमित्तिकैरेकीकृत्येति— एतत्फलमाधनतयैकशास्त्रार्थ-रूपेत्यर्थः । यथावदिति । शस्त्रयुक्तोपेन हि शास्त्रिणां शास्त्रम् । आह च ननु— 'तदि बुद्धेरन्यथाशक्ति प्राप्नोति परमा गतिम्' [१।३४] इति । एव नित्यनेमित्तिकयो रिव काम्येणपि मुमुक्षो कतिपयाहवैरन्येऽपि न शेष इत्युक्तं भवति । एतेन विच्छेदे प्रत्ययस्याभावश्चनमपि न ज्योतिशो मोक्षैरान्तरविच्छेदपरम्, अपित्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थमृत कर्मरूपे प्रयाजादिवदितिरुक्तव्यतास्यानीतिवैकर्ममनुष्ठानादपि देशादिविषयगतोत्तरानुष्ठानपरमिति च दर्शितम् ॥ ४१ ॥

यामेव वाचि निष्ठा विश्राम करोमि ? ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव, स्वे रवेऽर्थे सर्वया सन्देहाभावात् । अतः कथमुच्यते व्यवसायात्मिका अव्यवसायिना बुद्धय इति ? तत्राह— सम्यगिति । युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थः, न निश्चयमात्रमिति । प्रामाण्यमेव मतं प्राज्ञ, तत्र न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः, यतस्तदैकत्र निष्ठाभावः, अप्रामाणिकेषु विद्यमानाऽपि विप्रतिपत्तिः किं करिष्यति ? इति भावः ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका बुद्धिः साहचर्ययोगे व्यवसायिनां पुरुषार्थसाधिका । अव्यवसायिनां बुद्धयो बहुश्रया बहुस्कन्धा अनन्ताश्च भवन्ति । न ताः पुरुषार्थं प्रति साधनमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

८ वे. प्र गि — नन्येयमपि योगबुद्धेर्मोक्षहेतुत्वं न युक्तम्, " तमेव विदिवाऽतिष्ठयुमेति नाम्य पन्था निवर्तयन्ताय " [वे. उ. ६।१५] इत्यादिश्रुत्या साह्यबुद्धिर्भविष्येति मोक्षहेतोरप्यस्य प्रतिषेधादित्याह— [व्यवसायिनि ।] इह साहचर्ये योगं च विषये या बुद्धि सा बुद्धिरेव । अयं भावः— मास्माभिर्मोक्षं प्रति साह्यबुद्धिर्यागबुद्धिरेति स्वतन्त्र साधनद्वयमुक्तम्, येन " नान्य पन्था " [वे. उ. ६।१५] इति श्रुतिप्रतिषेधः स्यात् । किन्तु बुद्धिद्वयमप्येकीभूतमेव मोक्षसाधनमित्युच्यते । एकीभावेन यागबुद्धे साह्यबुद्धे तज्जिज्ञासुदिरूपापरा-जनश्रेणे तद्वद्वेदा तत्रैवात्मनोऽर्थात् । चत्वेतं हि— ' सर्वं कर्माणि धार्यते । ज्ञाने परिममाच्यते [४।३१] इति, तथा ' एव साह्य ' च योगं च व पश्यति स पश्यति ' [५।१६]

इति च । एव च योगबुद्धिर्न-या साह्यबुद्धिर्मोक्षहेतुविति योगबुद्धेर्मोक्षहेतुत्वपक्षेऽपि ।

ननु सकर्मकमोक्षानुष्ठानेन विच्छेदकर्ममनुष्ठानरूपयोग बुद्धेरपि साह्यबुद्धिरभिप्राय एवोचित इति उक्तस्तदेवम् ? इत्याह— विविधमिदं व्यवसायात्मिकेति । " तमेव वेदादनुचनेन मातृणा विविदिपन्ति यज्ञो दानेन तपसाऽना शनेन " [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतिभिः " सर्वो पक्षा च यज्ञादिभूतैरथवत् " [म. सू. ३।४।२६] इत्यादिभिः श्रुत्युपाहर्कैर्नर्मासामान्यार्थैश्च सम्यग् साह्ययोगबुद्धेः साधनमाधनभावनियमयो व्यवसायः, तदुपेत्यर्थः । हेतुगर्भमिदं विनियोगः, यस्मादुत्तरपक्षस्याप्यभिप्रायः साह्ययोगोऽस्तिरस्मादेवेति ।

सकामकर्मानुष्ठानबुद्धेस्त्वेतादृशव्यवसायपरपलाभावात् सा
इह बुद्धयैवैक्यं, किन्तु मित्रमित्ररूपतैरेत्युत्तरार्धेन दर्शयति—
बहुशास्त्रा इति । अन्यवसायिनां पूर्वोक्तनिश्चयग्रन्थानां
स्वर्गापशुपुराणार्थकर्मावृथेत्याभ्यव्यभिचिनो बुद्धयोऽनन्ता. स्वर्ग-
पथादिफलानन्त्यात्, तथापि बहुशास्त्रा एकस्मै फलाय वि-
हितेऽपि दर्शपूर्णमासादौ 'आयुशास्तास्ते' 'सुप्रजास्त्वमास्तास्ते'
इत्याद्यवसान्तरफलभेदेन बहुभेदा इत्यर्थः । तथा च बहुशास्त्रा-
नन्तफलोपभोगार्थबहुशरीरतियोगवियोगरूपनित्यसंसारकारणी-
भूतां सकामकर्मानुष्ठानबुद्धिं विहाय भिष्यन्ति तिस्रसोक्तानन्द-
सन्ध्यावकजानेदेतुं निष्कामकर्मानुष्ठानविश्रामातिरेक्यमिषाय ।
एवमस्य श्लोकस्य भाष्योक्तार्थं सपरिवारं इति ।

श्रीधराचार्यास्तु—'नेहाभिन्नमनाशोऽस्ति' इति पूर्व-
श्लोकार्थं हेतुवर्णनत्वेनाशं श्लोकमवतार्य 'इह निष्कामकर्म-
योगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव पुत्रं तरिष्यामीति'
निश्चयात्मिका एवैव निष्ठा बुद्धिर्भवति । ईश्वराधनार्थेनैव
त्रियमाणं हि कर्म किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि न नश्यति । यथा
शम्भुवात्तया कुर्यादिति विधीयते । न च वैगुण्यमपि परम-
ेश्वरेणेनेन, तदसम्भवात् । अन्यवसायिनां कामिनां तु बुद्धयो
अनन्ता बहुशास्त्राश्च, नैकनिष्ठाः । तस्मात् काम्यकर्मानुष्ठानं
बुद्धितो योगबुद्धिर्मेहद्वैलक्षण्यम्' इति व्याख्यातवन्तः ।
सर्वथाऽपि 'बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहापसि...'
वायते महतो मयान्' [२।१९-४०] इति स्यात्कर्म ॥ ४१ ॥

९ व० त० १० श्रु०—कुत इत्यपेक्षायामाह—'व्यवसायेति । इह योगे बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका । अफलाय
भगवदर्थं वा कर्म किञ्चित्कर्तव्यमिति निश्चयरूपा बुद्धिरेकविषयत्वादेका । साङ्ख्ये तु त्रिपुटिशून्या वृत्तिः ।
काम्यकर्मशोऽपि भेदाह—अन्यवसायिनां काम्यकर्माभिनिविष्टानां तु बुद्धयो बहुशास्त्रा अनन्ताश्चेति हि
प्रतिपक्षम् । वक्ष्यति चासुखसम्पत्प्रसङ्गे—'यद्ये दास्यामि मोदिष्ये' [१६।१५] इत्यादि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त—किञ्च । फलाय कर्मफलानामनेकत्र
वृद्धिर्भवति मदाज्ञात्वेन कर्तव्यां मन्त्रिणेनेकेषु बुद्धिरिति
अमात्रं वैपरीत्यशङ्केत्याह—व्यवसायात्मिकेति । इ
कुलनन्दन सङ्कोचः । इह अतिमार्गे व्यवसायात्मिका
भगवद्वाजयैव करिष्यामीति रूपैव भवति । अन्यवसा-

यिनां बहुविधज्ञानमभिनिविष्टतद्वद्वानां बुद्धयोऽनन्ताश्च भवन्ति,
फलार्थं बहुशास्त्राश्च भवन्ति । तत्र साङ्ख्यभावात् प्रत्य-
क्षायादिसम्भावना स्यादेव, भक्त्या तु साङ्ख्यानेव वैक-
ल्यप्रत्यक्षायादिसम्भावना । अत एव भगवद्वाच्यम्—
'मार्कम् कुर्यात् पुंसां काललोपो भवेदपि । तत्कर्म तस्य
कुर्वन्ति तिव कोपो महर्षय' इति ॥ ४१ ॥

११ नी० मा० ६१०—नन्वेवं साङ्ख्ययोगयोग्यमहाभयापाणहेतुत्वं तुल्यं चेत्, कोऽनयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्य
साङ्ख्यानां पातशङ्का नास्ति, योगिनां तु यावद्वेदेहकैवल्यं पातशङ्काऽस्तीत्याह—व्यवसायात्मिकेति । व्यव-
सायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिका तदाकारा बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः. 'अहं ब्रह्माग्रिम्' [वृ. च. १।४।१०] इति वाचयन्त्या
ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यन्तरवाचने सम्यागभ्युदिता एका एवैव । "सकृद्विभानो
हो(वै)प ब्रह्मलोकः" [गो. पा. का. ४।८१] इति श्रुतेः । ब्रह्मलोक लोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव, न हि सकृद्विज्ञाते
प्रक्षणि ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किञ्चिद्विदितव्यं कृतकृत्य-वादस्तद्विदः ; अतोऽस्य पातशङ्का नास्ति । अन्यवसा-
यिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनन्ताः, ताश्च प्रत्येकं बहुशास्त्रा इति 'इदमेव मम श्रेयः' इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात्कदा-
चिदभ्यस्यपि श्रेयोबुद्धौ सत्या पातशङ्काऽस्तीति महोत्तयोर्विशेष इति भावः ॥ ४१ ॥

सुवितसाधनप्रवृत्त्यर्था संसावैतुष्यस्य काम्यकर्माधिकृतानां फलशपाशवद्दानां निन्दा ।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगेश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगेश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.—येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—यामिमां भिति । यामिमां वक्ष्यमाणानां
पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अविपश्चितो-
गी २३

ऋषमेधसः, अविधेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ ! नान्यत् स्वर्गप्राप्त्यादिकलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो बदनशीलाः ॥ ४२ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— यदि साङ्ख्ययोगस्तैवेव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सेव सर्वेषां यिते किमिति स्थिरा न भवति ? तत्राऽऽह— येषामिति । ते यामिमां वाचं प्रवदन्ति तयाऽऽहृतचेतसां कामिना कामवशादिश्रयात्प्रकाशं बुद्धिर्न प्रायः स्थिरा भवतीत्याह— ते— यामिति । 'इमा' इत्यभ्यवनिबन्धुपात्तत्वेन प्रसिद्धत्वं कर्मकाण्डरूपाया वाचो विवक्ष्यते । बध्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ दृश्यम् । किंशुको हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते, न पुष्पभोग्यफलभागी लक्ष्यते । तथेयमपि कर्मकाण्डात्मिका ध्यमाणइत्याया रमणीया वायुपलम्ब्यते, साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिमानान् त्वेषा निरतिशयफलमाग्निं

भवति, कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मत्वाऽऽह— पुष्पितामिति । वाक्यत्वेन लक्ष्यतेऽर्थवत्प्रतिमानात्, वस्तुतस्तु न वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह— वाक्यलक्षणांमिति । प्रवदन्तु वेदवाक्यतात्पर्येण शिक्षानांमात्रं सूचयति— अविपश्चित इति । वेदवादा वेदवाक्यानि, तानि च बहूनामर्थवादानां फलना साधनानां च विधिशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासत्तिस्तन्निष्ठं च तत्त्वमपि तेषां विशेषणमित्याह— वेदवादरता इति । कर्मकाण्डनिष्ठफलं कथयति— नान्यदिति । ईश्वरो वा मोक्षो वा नास्तीत्येवं बहन्तो नामित्का सन्तः सम्प्रज्ञानवन्तो न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— ते च— कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं, जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुपज्यते । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः, ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुप्राप्त्यर्थं यया वाचा बाहुल्येन प्रकाशयन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— प्रकृतान्प्रवस्तुनविधेकिनो व्यवसायात्मनश्चुद्धिमाकृत्वास्मन्वसिद्धयर्थं विधातरेण विनिर्दिष्टे— ते चेति । तेषां ससारपरिवर्तनपरिद्वन्द्वार्थं प्रस्तुता वाचमेव विनिर्दिष्टे— जन्मेति । ननु पुत्रां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावस्तुतश्चार्मस्वाप्त्युपपत्तेरिति तत्राऽऽह— कामपरा इति । तत्परत्वं तत्सत्कारिधर्मेण तत्तदुपायेषु कर्मैवेव प्रवृत्तं तया कर्मसंभ्यासपूर्वकान्ज्ञानाद्दिग्भुक्तत्वम् । ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थपक्षया मोक्षोपाये ज्ञाने भवत्याभिमुख्यमिति नैद्याह— स्वर्गेति । तत्परत्वं तस्मिन्नेवाऽऽसक्तयत्ना

तदतिरिक्तपुरुषार्थरहित्यनिश्चयवत्त्वम् । उभावचमध्यमदेहप्रभेदमहर्णजं जन्म । वाचो यथोक्तफलप्रदं च अत्राभाषिक इत्यां साङ्ख्यानानुष्ठानद्वारा तदुपपत्तिरित्याह— क्रियेति । क्रियाणां अनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषां देवशालाधिकारिभूतानां संप्राप्तेर्निष्कालक्षणास्ते सत्यस्या वाचि प्राचुर्येण प्रतिभातीत्यर्थः । कथं यथोक्त्या वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येन रथानभिर्यासाद्य प्रकाशयन्तेत्येतद्विशदयति— स्वर्गेति । तथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्तेश्चिन्तना मोक्षानुभूत्यं भविष्यति, नेत्याह— भोगेति । यथोक्ता वाचमभिवदन्तो पर्यवसानं दर्शयति— तद्बहुलामिति ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— तेषां च— भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्यं, ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् ; तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहचर्ये योगे वा या बुद्धिः, सा समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिः, तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. द्वां. व्या.— ननु कर्मकाण्डविज्ञाना कर्मानुष्ठानमपि बुद्धिश्चिदाङ्गान्तःकरणे साध्यसाधनवृत्तबुद्धिद्वयचतुर्दशसम्भवादौ मोक्षो भविष्यति, न, इत्याह— तेषां चेति । तदात्मभूतानां तयोश्च भोगैश्वर्ययोरेव तदात्मत्वेनाऽऽरोपितयोरभिनिविष्टे चेतसि तादात्म्याप्यासक्ततां बहिर्मुख्य

नामित्यर्थः । तथापि साक्षात्साराङ्ग्या विवेकप्रज्ञया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषामुद्भेद्यतीत्यासाद्यऽऽह— तथेति । ननु समाधिः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन द्विधोऽप्युच्यते, तत्र बुद्धिद्वयविधिरप्रसक्तः सत्यं विधिष्यते ? तत्राऽऽह— समाधीयते इति ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— अयं काश्चकर्मोऽधिहृताभिन्दि— यामिमामिति । यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलं आपातरमणीयां वाचपविपथिवोऽप्यज्ञा भोगैश्वर्यगतिं प्रति चर्तमानां प्रवदन्ति,

वेदवादरताः वेदेषु ये स्वर्गादिकलवादाः तेषु सक्ताः 'नान्यदस्ति' इतिवादिनः तत्तद्वातिरेकेण स्वर्गादिरधिकं फलं नान्यदस्तीति वदन्तः कामात्मानः काममवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरायणाः स्वर्गादिकलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तत्त्वज्ञानरहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति सम्बन्धः; तेषां भोगैश्वर्यमसक्तानां तया वाचा भोगैश्वर्यविषययाऽपहृतात्मज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ मनसि न विधीयते नोत्पद्यते । समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मनः, तेषां मनस्यात्मयायात्मान्यवज्ञानपूर्वकभोससाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं काम्यकर्मविषयबुद्धिर्न भोससाधन-
सूतकर्मविषयाया बुद्धेः वेत्तव्यसुखाय अनन्तरं भोससाधने
प्रवृत्तिर्द्वैतार्थमितरफलवैगुण्यजननाय तत्फलसाधनकर्माधि-
तान् निन्दति।त्युपरितत्त्वोक्तप्रत्ययवतारयति— अथेति ।
काम्यकर्माधिष्ठितानिति, काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वाभिरुपित
साधनत्वद्वयार्थादुक्तानित्यर्थः । 'पुष्पिताम्' इत्येतत्फल-
व्यवच्छेदमुक्तानामुक्तोदकत्वपरिमितमिष्टायेणाह— आपात-
रमणीयामिति । अल्पशः इति । विविधं पदवित्तं हि विप-
विरमम् । 'धुयोद्वादीनि यथोपादिष्य' [अं. ११३।१०९]
एतच्छब्दादयवस्य दम्भस्य लोपः । तत्र बहुत्वम् ।
तयतिरेकवातेनियन्त्याभ्यास्यरास्त्रादिविषयकामावाहकत्व-
मिति भावः । 'जन्मकर्म' इत्यादेः गतिविशेषणत्वप्रमव्युदासाय
गतिं प्रतीत्यस्यापेक्षितनुराणाय च प्रममुद्गप प्रागोक्तम् ।
भोगैश्वर्यगतिं प्रति धर्तमानामिति । एतेन 'वाच' इत्यस्य
काम्यनिविभागपरत्वमुक्तं भवति ।

सामान्येन वैदिकमिन्द्राग्रममाश्रोति— स्वर्गादिफल-
वादा इति । वेदशास्त्रोऽत्र 'वेदेषु वेदाग्रेषु च गीयते'
इत्यादाविर कर्मागपरः । तत्रापि विधिभाग्यलार्थवादभागवि-
षयया पुरातनवेदकावयवविषयता वा वाचं 'वेदवाद' इत्य-
मयोरात्रिरन्यमिति भावः । 'नान्यदस्ति' इतिवादे पूर्वोत्तरप-
दानामर्थ हेतुया उपपद्यते— तत्सद्भासितिरैकेणेति । अत्रयं
स्वरूपनिषेधोऽस्य त्वमिष्टादिशेषम्— अधिकं फल-
मिति । 'वादित' इत्यनेन तत्वावदानशीलत्वविरहाव्यवधानाय
बद्धत इति श्रमोन्मत्तप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम् । कामप्रणम-
नस इति— कामिनामा मनो देषां ते कामात्मान इति
पदविपर्ययानुक्तिरिति भावः । स्वर्गपरायणा इति ;
स्वर्गं पदं पदार्थं परमार्थं देषां ते स्वर्गमाः, मोक्षविमुखा
इति भावः । 'कामात्मानः स्वर्गपराः' इतिरूपस्य सामान्य-
विदेशविषयताया एवावतिरिक्ततया वा हेतुप्राप्त्यविषयतया
वा कामिन्मुक्तकाम्येषुमुक्तपदार्था वा पुनरित्यतिहासः ।

स्वर्गादिभोगैश्वर्यमनं कामादिप्रमं व्युत्पद्यति— स्वर्गा-
दिकलापमान इति । "वाच्यतामुत्पद्यते" मेपात्त-
पुरादिभोगेति [उ. उ. ५।१।१०९] "अन्यन्नकर्मस्य
द्विहेतु रतोदसम् । तस्मादेकमुक्तोऽप्ये लोकाद कर्मे-
[व. उ. ४।१।६] "अद्वैतमनसं ह" पुनराविशोऽर्जुन-

[८१९६] 'स्वर्गोऽपि पातमोत्सय क्षयिष्णोर्नास्ति निर्द्विः'
[वि. उ. ६।५।१०] इत्यादिपुष्टिस्त्यत एव श्रव्याः । जन्म-
वत्कर्मणोऽन्यत्रुत्पत्त्याख्यकर्मलोपफलत्वव्यापनाय सामानाधिकर-
णसमासतां दर्शयति— जन्मकर्मोऽख्यफलप्रदामिति ।
कर्मरूपेण पुनरुत्पत्त्यप्युत्पन्नमप्राप्तौ धुतिस्तावत् "प्लवा वेते
अद्या यक्ष्मा अद्याशोकमरं वेपु कर्म । एतच्छ्रेयो वेदमि-
नन्दन्ति मृदा जराभृत्य ते पुनरेवापि यन्ति" [मु. उ. १।१।७]
"तत्र इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यते रमणीयां योनिमाप-
येरन् प्राप्नोत्येति वा क्षयिष्योनिं वा वैदय्योनिं वा अथ य इह
क्षयचरणा अभ्याशो ह यते क्षया योनिमापयेरन् क्षयोनिं ॥
सुखयोनिं वा कण्डालयोनिं वा" [उ. उ. ५।१।१०९] इत्यादिः ।
जन्मकर्मादेः सर्वस्य कर्मरूपेणैव स्मृत्यर्थः— 'वर्णा आश्रमाश्च
स्वर्गमिष्टाः प्रेत्य स्वर्गवैकल्यमुत्पद्यन्तः । रोपेण विशिष्टे-
नातिबुद्धस्याप्युत्पद्यते तत्तत्समेषो जन्म प्रतिपद्यन्ते । वि-
प्लवो विपरीतादयन्ति' [गो. प. १।१।१११-११२] इति । तथा
"तत्र परिहृता कर्मफलरूपेण जाति रूपे कर्ण बले मेधां प्राप्तां
द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तत्तत्तदुक्तोक्तोक्तयोः
सुख एव कर्तव्यं" [आ. स्तं. प. २।१।२१३] इत्यादयः । वैरा-
ग्यवादे वादयसो व्यक्त्यनुसन्धेयः । अत्र जन्माख्यकर्मवत्प्र-
दामिति हेतुचिन्तोऽेषु पाठः । ननु ज्योतिषोमादि-
क्रियाविशेषस्वरूपमनं कामिनो ज्ञानितव्यं समानम्, तत्कर्म
"क्रियाविशेषबहुलम्" इति कामिनो विशिष्ट्याभिधीयते ।
तथोक्तम्— तत्त्वज्ञानरहिततयेति । ज्ञानिनां हि सर्वं कर्म
क्षिप्तमात्राणि ज्ञानप्रयत्नेन । तथैककलासाधनतया एकमात्रा-
यस्यम् । न च मोक्षानुगुणः सर्वं क्रियाविशेषास्तेन वि-
द्यन्ते । अतः प्रदायबहुलं परिमितभारकं चामुमुक्तोः कर्मेति
भावः । अन्तेषां वाचा अन्तेषामनृताविशेषमनं निरवयन्
पटनानुसारेण विद्वेदयोः, प्रमुत्तविद्वेदविषयस्य वाह—
तेषामिति । तथेति । यदुक्तं निर्वैतान्याप्यकर्मोपादान-
म्, तत्प्राप्त्यैव प्रवृत्तं भोगैश्वर्यनन्दमुदाह— भोगैश्वर्यवि-
षययति । "अनुकर्मणम्" इत्यस्य पूर्वोदनापरिहारस्य-
परिहास्य तदर्थस्य श्रुत्यव्यवसायकमुत्पत्त्यापेक्षित-
योक्तम्—अपहृतात्मज्ञानानामिति । यथोदितेति— ना-
गुणवत्त्वोदयः । न विधीयते हेतुविद्वेदना न विद्वन् एतयः ।
न च विद्वन्मुक्तं— मोक्षप्राप्त इति । तस्मात्तत्त्व

बुद्धिर्विशेषविवक्षायां मानान्वयान्मनोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह-
समाधीयतेऽस्मिन्निति— निधीयतेऽस्मिमिति निधिवत् ।
यद्योदितेलायुक्तं प्रकारं विवृणोति—तेषां मनसीत्यादिना ।
विधीयत इति वर्तमाननिर्देशात्पर्यसिद्धयुक्तं कदाचिद-

पोति । एषा निन्दा किमर्थमित्यत आह अत इति, न्य-
सायात्मकबुद्धिविरोधादित्यर्थः । मुमुक्षुणा न सङ्ग-
कर्तव्य इति—निस्सन्देहं काम्यानामपि कर्मणस्तुल्यते ;
स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् । मोक्षेच्छाऽस्ति चेद्व्य-
वेच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—स्युरवैदिकानि मतानि अन्यवसायात्मकानि ; न तु वैदिकानि । तेऽपि हि
केचित्कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति । यामाहुरस्तयेत्यन्वयः । मोक्षफल-
मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं श्रवदन्ति । वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः । वेदैर्यन्मुखत
उच्यते तत्रैव रताः । नान्यदस्तीतिवादिनः ‘परोक्षविषया वेदाः’ ‘परोक्षप्रिया इव हि देवाः’
[ऐ. उ. १।१४ वृ. उ. ४।२।२] ‘मां विधत्तेऽभिधत्ते माम्’ [भाग. १।२।१।४३] इत्यादिभिः
परोक्षेण मायो भगवन्तं वदन्ति ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘यामिमाम्’ इति श्लोकेत्ययं प्रकृतोपयोगा-
दर्शनात्सत्तातिमाह—रूपरिति । न तु वैदिकान्यन्यन्यवसाया-
त्मकानि । ततः किं प्रकृते ? इत्यत उक्तं तेऽपीति । न्य-
सायारमक मत वैदिकमतमवलम्ब्यमाना अपि केचित् वैदि-
कानि सवाग्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्माहुः । अन्वस्य काम्या-
न्येव स्वर्गादिफलकानि, निष्कामानीश्वरार्पणसुखयाऽनुष्ठितानि तु
ज्ञानार्थानीत्यभिप्रेति । तथाच त्वद्वचने मिश्रानुपपत्तिस्त्वं-
स्येति भावः । आह वेदा वैदिकभासत्वाप्रदर्शनाय निन्दाभिति
शेष । भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात्तेति तत्परामर्शप्रार्थित भार-
यति—यामिति । अन्यथा यच्छब्दं साक्षाद्गोऽग्नित इया-
दिति भावः । वाचः पुणितत्त्व कथं ? इत्यत आह—मोक्षेति ।

अत्युत्पत्तेनोपमा । वेदवादरता इत्येतत्त्वच निन्दावाचनं इत्यत
आह—वेदेति । कथमेतस्मात्पदार्थमन्यते ? कथं वेदाऽपि
निन्दा ? इत्यत आह—वेदेति । वादशब्दोऽप्राप्यतत प्रतिपादने
वर्तते । वक्ष्यते नानामिषाणाम् । आपाततः प्रतिपाद्य च कर्मा-
दि सावधारणं चैतत् । अन्वस्यो वायुमक्ष इति यथेत्यर्थः । साव-
धारणत्वं कुत्र इति चेत्, उत्तरपदबलादिति तानि पठन्ति—
नान्यदिति । आपाततः प्रतीतिप्राप्त्यर्थस्य सङ्गावे भवेदेया
निन्दा । कोऽसौ कुतश्च ? इत्यत आह—परोक्षेति । कश्चित्क-
दवचनादिवेत्युक्तम् । अतएव प्राय इत्याह—देवा वेदानिमा-
निनः । तत्प्रकारसूचनार्थं मा विषय इत्याहुदाहृतम् । वदन्ति
वेदाः ॥ ४२ ॥

६ आ. मा. भा.—भोगैश्वर्यगतं तत्प्राप्तिं प्रति । तत्प्राप्तिकला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.—गतितादव्ययवगतिरन्येषः प्रतीतेते-
त्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भावः ।

एषाऽपि कथं निन्दा ? इत्यत आह—तत्प्राप्तीति । मोक्षं
वेदफलं न मन्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.—तेषां सम्प्रयुक्तिर्निर्णयात्मिका बुद्धिः सप्ताधौ सप्ताधौ न विधीयते ।
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयात्मानां मनससमाधानं सम्प्रभवति । तद्धि पोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र—
‘न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादरीयसीरपि वाचः सप्ताधन् । स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य
हेषानुमितं स्वप्नं स्यात्’ [भाग. ५।१।१३] ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.—तस्याऽहतेत्यदप्रतीतिनिरासार्थाय
माह—तेषामिति । तेषां बुद्धिर्नोदितत्त्ववशात्सात्मिका
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयात्मिका न भवति । तत एवैषा सम्प्रयुक्तमा-
धानार्थं न विधीयत इत्यर्थः । सम्प्रयुक्तिर्निर्णयात्मिकाप्राये
नृत्त, गमाश्चमात्र ? इत्यत आह—सम्प्रयुक्तिः । अनेन समा-
निन्दासौऽपि विवृणोति भवति । विधीयत मनसमाधानेन
नेन तदभावं निन्दा स्यात् ? इत्यत आह—तस्मादिति । मोक्षा-

भावश्च महानिन्दति । वक्ष्यति । सम्प्रयुक्तिर्निर्णयात्मानां सप्ता-
धौ न केवलमात्राविकं किन्तु पुराणेषु चमिलाह—उक्तं
चेति । वरीयसी, वरीयसी, ‘युवा गुहृत्’ [अष्टा. ७।१।१३]
इत्यादिना जन्म पूर्ववर्णं । वाचो वेदवाच । स्वप्ने निरुक्ता
स्वप्नप्रतीतिगृहणान्तेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम् । इदमेव हि
सम्प्रयुक्तिर्निर्णयः । यदेयोरादयविवेकेन हेयदानमुपादेयो-
पादानं च तद्धि मोक्षसाधनमिति चेत्तु पुरावादिप्रसिद्धमेव नृत्तम् ॥

७ ह. प. मा.—यामिमां वैदिकां वेदमयां द्रव्यगुणकर्मणां स्वर्गादिफलोत्पादनसमर्थानां
फलार्थमात्रिणाम् पुष्पमिव पुष्पं तानि च पुष्पितानि एषां पुष्पितानां मतिपादिका वागपि पुष्पिता,
तां वाचं वदन्ति पठन्ति अपिपथितोऽपिपठिताः । वेदस्य वादो वदन् वेदवादस्तत्र रताः सक्ताः

वेदवादरताः । वेदवाक्यप्रतिपादितस्वर्गादिफलाशापाशब्दा इत्यर्थः । स्वर्गादिफलादन्यदपवर्गाख्यं
मुखं नास्तीतिवादिनो यदनशीलाः॥४२॥ कथम्भूतास्तेऽविपश्चित इत्यत्राऽऽह— कामात्मानः कामिनः,
स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां जन्मविशिष्टशरीरेन्द्रियप्राप्तिः कर्मणः फलानि स्वर्गादीनि
जन्म च कर्मफलानि च जन्मकर्मफलानि तानि प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचम् । क्रिया-
विशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः पाकयज्ञादयः । बहूनीत्याति प्रतिपादयतीति बहुला ।
क्रियाविशेषबहुला क्रियाविशेषबहुला ताम् । भोगैश्वर्यगति— भोगः शब्दादिविषयलामः, ऐश्वर्यमणि-
मादि, भोगैश्वर्ययोरेतिस्तां भोगैश्वर्यगतिं प्रति तल्लक्षणां शब्दादिविषयलामाणिमादिसाधनभूता-
मित्यर्थः । तां वाचं त्यज, तदर्थं पुरुषार्थबुद्धिं वा कार्यामित्यर्थः । तथा च धृतिः— “ वृषा ह्येते
अह्ना यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ” [छं. उ. २ । ७] इत्यादि ॥ ४३ ॥ कस्मात्सा वाक्
स्याज्या? इत्यत्राऽऽह— यदि सा वाचप्रमाणत्वेनोपादीयते तदनुष्ठाने तत्फलप्राप्तौ च प्रसक्तिः
स्यात्ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां, तथा वाचाऽप्यहृतचेतसामाच्छादितविषेक-
प्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहच्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ परमात्मावबोध इयमेव बुद्धिः परम-
पुरुषार्थतया कर्तव्यत्वेन निधिता सा बुद्धिर्न विधीयते नोत्पादयितुं शक्यते । तस्मादियं वाक्
परमपुरुषार्थविरोधित्वात्वाज्येत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

८ छं. प्र. गि.— व्यवसायात्मिका बुद्धिरैवेदिकानां न
भवत्येव, वैदिकायामपि न सर्वेषां भवति, कामभोगप्रवाहा-
तिष्वालोकायाम् ; किन्तु कस्मिंश्चिद्व पुण्यशालिन इति दर्शयितुं
काम्यकर्मसिद्धेताम् निन्दति त्रिभिः— यामिमामिति ।

इदं श्लोकप्रथमेकान्वयम् । ‘ व्यवसायात्मिका बुद्धिः
समाधौ न विधीयते ’ इति तृतीयश्लोके प्रथममन्वयः ।
समाधीयतेऽस्मिमिति समाधिर्मेव, तस्मिन् विधीयते ।
कर्मरतरी लकारः । मोक्षघत इत्यर्थः । यद्वा परमेश्वरैकनिष्ठत्वं
कर्मपिच्छकार्यं समाधिः ; तद्विषये निश्चयात्मिका बुद्धि-
नोपपत्तेः । केषाम्? भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्— इहाश्रय च
भोगस्तदनुगमैश्वर्यं च सम्पाद्यमित्येवं भोगैश्वर्ययोरेव प्र-
सक्तैरात्मनोऽस्मिन्निति निर्देशमात्रासंयुक्तः इत्येव
[छं. उ. १।२।१२] इत्यादिश्रुत्युक्तविन्दैराव्यादिना तदा
सन्निविष्टत्वेन व्यवसायात्मिका बुद्धिः कृतां न स्यात् । इत्य-
त्राह— तस्याऽप्यहृतचेतसामिति । तथा भोगैश्वर्यप्रति-
पादकश्रुत्या अपहृतं चित्तं येषां ते तथोक्तानाम् । ततो न
विषयैराव्यप्रसक्तिमित्यर्थः ।

अतः मातृवर्गोऽप्यहृतश्च भुति कथं विन्दैराव्यप्रस-
क्तेन पुराणात्मानम् ? इत्याशङ्क्याह— यामिमामिति ।
यामिमामर्थायमानां “ स्वर्गकामो यजेत ” [अ. धौ.
१०।१।१२] इत्यादिरूपां वाचं प्रवदन्ति परमपुरुषार्थपरेष-
मेष्वेवैवत्वेन प्रकरणेन यदन्ति, तस्याऽप्यहृतचेतसामिति
तत्त्वञ्च । सप्तमेव भुति इदं न कस्यचिद्विषयज्ञानमच-
रति, तस्याः परमपुरुषार्थभूतनिर्दिष्टावानन्दरूपव्याप्ति-
पान्दवा । स्वर्गादिभोगैश्वर्यप्रतिपादने कान्यथाप्येव तदर्थ-
विशेषप्रसक्तानाम् । किन्तु ‘ स्वर्गादेरेव परमपुरुषार्थता,

तत्प्रतिपादित्वेनैवं भुति. ’ इत्यभिमतस्यानमीर्मात्रकम्पन्य-
दुरालापा एव पुराणां विन्दैराव्यप्रसङ्गा इति भावः । ननु
स्वर्गादिकलभ्युत्तिस्तत्परम्यप्रतिपादनपराऽस्तीत्याशङ्क्य विनि-
मष्टि— पुष्पितसामिति ; पुष्पितविपलनाऽवदापातसमीपाया-
मित्यर्थः । यद्वा पुष्पितां केवलं जातपुष्पां, न तु कलवनी-
मित्यर्थः । अथवा मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पपुष्पमित्यर्थः ।
स्वर्गदिमोक्षान् पूर्वमेवोत्तम इति फलपूर्वकालोक्तिसिद्धात्
पुष्पयेव निरूपणम् । तथा च पुष्पस्थानीयस्य न कलत्वमिति
भावः । सर्वेषां ‘ पुष्पिता ’ इत्यनेन स्वर्गादिरचल्यत्वात्तदनुतेः
पुराणैरेवमेव नैषुके भवति ।

एतद्विषयपादयति— जन्मकर्मफलप्राप्तिमिति । कर्मणः
फलं कर्मफलम्, जन्म च कर्मफलं च जन्मकर्मफलं, ते
प्रददातीति तथोक्तम् । कर्मफलं हि स्वर्गः ; ॥ च तदुपनी-
गादेहविशेषमादिरूपं जन्म विना न निष्पद्यत इति स्वर्ग-
प्रदं कर्म जन्मप्रदमपि जातमिति तत्प्रतिपादकश्रुतेरपि तत्र-
द्व्योक्तिः । जन्मप्राप्तेन च तद्विनाभूतमरणव्याप्यपुण्य-
स्वान् जन्ममरणानुविन्दै स्वर्गादिकमित्युक्तं भवति । अतो
न तस्य परमपुरुषार्थस्वप्रसक्तिरिति भावः । न केवलं जन्म-
मरणयोगेयं स्वर्गस्य परमपुरुषार्थभावात्, किन्तु स्वर्ग-
मुत्कर्षकमित्यत्रादीत्याह— भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रिया-
विशेषबहुलमिति । भोगैश्वर्ययोगान्तिनिर्देशः, गम्यत इति
सुस्पष्टः । प्रादयैकदेशे नु भोगैश्वर्यं प्रतीयेत कारित्वाप्यं-
नितद्वैवध्यम् । विशेषार्थैकदेशे नु क्रियाविशेषप्रसक्तोपाप-
प्रतिपादपुण्यसाधनविशेषलभ्यात् तथैकदेशम् । एवं च
भोगैश्वर्यविशेषमात्रमभूता ये क्रियाविशेषा अत्रिंशद्दर्शने-
सामर्थ्यानिष्टोपायाः, तेषां बहुला प्रमूलामित्यर्थः । अत्रिंशदपदि
वर्णनापुरावावधानात्परमपुरुषार्थता स्वर्गादिपुष्यादय एव ; ‘ कर्म-

भूयस्त्वात्कलभयस्त्वम्' इति न्यायात्, "तदा एतत्सहस्र-
स्यान२ सहस्र३ स्तोत्रीयाः सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसमितः
सुवर्गो लोकः" इत्यादिश्रुतेश्च, अल्पायासमाप्याद्यिदोऽग्रेण
बह्वायामस्याप्यदूर्ध्वमासादिष्वभूतस्वर्गमिदो तदनर्थक्या-
पातेन तद्वद्भूतम्बन्तारतस्यस्यावश्यवाच्यत्वात्। तारतम्यवच-
फलं दुःप्राप्तम् । परमस्पृष्टरूपो हि हीनस्पृष्टं दुःप्रा-
करोति । अतो न स्वर्गस्य निरतिशयपुरपार्थत्वमिति भावः ।

नन्वेतादृशस्वर्गफलश्रुतिं कथं परमपुरपार्थपरत्वेन वदन्ति ?
इत्याह—अविपश्चित इति, श्रुतितात्पर्याज्ञानिन
इत्यर्थः । अज्ञानिनेषु लूणीमेव स्थेयम्, कुतः स्वर्गपारम्य-
प्रतिपादनपाण्डित्यं ? इत्याह—तत्र हेतुमाह—चेद्वाधरता
इति । वेदेषु ये वादाः "अवाम् सोमममृता अभूम्"
[ऋक्. १४।११] इत्याप्यर्थादाः, तेषु सताः । वेदार्थस्य
संशयदेवमेवेतदिति सिध्द्याविधातेन तत्र प्रीतिमन्त
इत्यर्थः । तादृशार्थादर्शनमेव तेषां तत्पापाण्डित्येदुरिति
भावः । "यद्भक्तं तदनित्यम्" इति न्यायोपपत्तिरित्या
"तत्रयेह कर्मक्षिणो लोकः क्षीयत एवमेवायुत्र पुण्यक्षितो
लोकः क्षीयते" [छां. उ. ८।१।६] इत्यादिश्रुत्या विरुद्धत्वात्
अमृतवश्रुतिगुणार्थवाद एव, न तु स्वार्थपरंति तद्वापदेन
र्क्षितम् । एवं सत्यपि तत्र प्रीतिवशात्तदीयमर्थादाद्वयोर्धे न
परस्परान्तरमेतत् 'एता' इत्यनेनोक्तम् । एतदाश्रयैर्नैव पार्थेति
मन्त्रोचनम् ।

ननु नियन्त्रितमयमर्थानन्दप्रतिपादिन्युपनिषत्कण्डे
स्थितं, किमिति तादृशार्थवादेषु सताः ? तत्राह—नान्यद-
स्तीति वादिन इति । स्वर्गपुत्रपुत्रादिकलादुपनिषत्निरति-
शयमोक्षात्परञ्च तत्परं वेदवाक्यं वा किञ्चित्नास्ति, सर्व-
स्यापि वेदन्य कर्षपरत्वेन सिद्धरूपं प्रसंगि तस्याप्रमाण-
त्वात् । व्यवस्थापितं हि कर्ममार्गमासाधम् 'आम्नायस्य
त्रिपार्थादा—' [५ मी. १।२।१] इत्यादिसूत्रेण वेदस्य
त्रिपार्थावादित्रिपार्थानामप्रामाण्यमाहुः, 'विधिना ऐकवा-
क्यत्वात्...' [५ मी. १।२।१०] इति सूत्रेण अत्रिपार्थाना-
मपि मिदार्थपरित्यक्तवाक्यानां विन्येकवाक्यत्वेन त्रिपार्था-
वस्थापनं प्रामाण्यमिति सिद्धान्तयता जैमिनिना वेदस्य
त्रिपार्थाप्यम्; अतः कर्मपरिष्पष्टितकर्मोभ्यावरणमेवोपनिष-
त्कण्डे न स्वार्थपरम् इत्यादिभिर्दूर्ध्वमार्गमासकवादिष्वेककण्ड-
मेवापवादल्लार्थः । ननु उपर्युक्तमोष्यंतादिपण्डिततात्पर्यं
निहृदीहृत्तद्वैदिकमर्मपरिषदं वाचं कथमवचनार्थम् ?
मिदंकोटिं प्रसंगि वेदप्रामाण्यस्य 'तनु गमन्वयात्'
[ऋ. सू. १।१।४] इति त्रयमार्गमासाधये अगवता
वादावागेन स्वव्याख्यानं, 'आद्यापरं—' [५ मी.

१।२।१] इति जैमिनीयं पूर्वप्रथमग्रमपि हि धर्मप्रमाणत्वेना-
भिमतस्याम्नायस्य त्रिपार्थत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यमित्येतत्प-
रम्; 'विधिना ऐकवाक्यत्वात्...' [५ मी. १।२।१०]
इति तदीयसिद्धान्तसूत्रमपि धर्मप्रमाणत्वाभिमतत्रिपार्थ-
धिसमभिव्याहृतवायुषेष्टिष्टादिवाक्यमात्रविषयमित्यवगम्यते,
'अथातो धर्मजिज्ञासा' [५ मी. १।१।१] इति धर्म-
विचारं प्रतिज्ञाय 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' [५ मी.
१।१।२] इति द्वितीयसूत्रे तस्यैव लक्षणमुक्त्वा 'तस्य
निमित्तपरिधिः' [५ मी. १।१।३] इत्यन्तरमूत्रेण
धर्मप्रमाणस्यैव परीक्ष्यत्वेन प्रतिज्ञाताह; न चातमतत्वमिति-
पादश्रुपनिषत्कण्डे कर्मविषयपेक्षितकर्मोभ्यावरणमेव तद्व-
वाक्यतां प्रतिपत्त्यते; तथा च कथं 'नान्यदस्ति' इति
वक्तुमुचितं ? इति शङ्कानिरासाय वादिन इति । तादृश-
व्याप्ये णिनिप्रत्ययः । सत्यमेवेत्यं वक्तुमुचितमिति; तथापि
तेषां तत्पावचनशीलता दुर्निवारस्यार्थः ।

कुत एतादृशं दुस्तीक्ष्णम् ? तत्राह—कामात्मान इति ।
कामस्वरूपा इत्यर्थः । स्वसंसर्गिण्यपि मोक्षप्रसङ्गमसहमान-
कामः साक्षात् स्वस्मिन्नेव तत्प्रसङ्गं न सहत इति हि
वक्तव्यम् । अतः कामस्वरूपतया तेषां मोक्षकाण्डासह-
स्वभाव इति भावः । ननु मोक्षोऽपि स्वर्गः कामस्य
विषयः; तत्कर्तुं कामात्मानो मोक्षे द्वेषः ? तत्राह—स्वर्ग-
परा इति । परशब्द इष्टवचनः, 'विप्रतिपक्षे परं कार्यम्'
[अष्टा. १।४।२] इत्यत्र 'अस्तीष्टवाची परशब्द'
इति महामाज्योले । स्वर्गे एव पर इष्ट एवामिति स्वी-
परा । स्वर्गे वस्तुतान्तरमात्रमोक्षमोक्षपरिजातपरिमल-
गन्धर्वगानादियमप्यस्ति; मोक्षे तु न किञ्चित्पि । न
हि नयनानन्दि सुन्दरीरूपं, प्राणमन्तर्पणो गन्धः, भवना
मृतायमानं गानं, इक्षितं वा भक्ष्यमोज्यादिकं मोक्षे किञ्चि
दस्ति; "यत्र त्वस्य सर्वमात्मेनाभूतत्वेन कं वदमेतत्वेन कं
जिघ्रत्" [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिश्रुतेः; अतो मोक्षाय
नमः, स्वर्गे एवास्माकमस्तु इति मन्यमाना मोक्षं काम-
वन्त इति तत्र द्वेष एव तेषां वैयक्तिकाणामिति भावः ।

परमभूता अविपश्चितो यामिमां वाचं प्रवदन्ति, तत्पाप-
हतचेतसां समाधौ स्थानायात्मिका बुद्धिर्न विपीयत इति
श्लोकत्रयार्थः । तद्वेन श्लोकत्रयेण "इवा रोते अद्या
यज्ञरूपा अद्यादोक्तमवरं श्रेयु कर्म" । एतच्छ्रेयो वेदमिन्न-
न्ति मूढा जहामृशुं ते पुनरेवापि यन्ति" [छं. उ. १।२।१०]
अविद्यायामन्तरं धर्मेयानां स्वयं धीरा पण्डिते मन्यमाना ।
जह्यन्मनानाः (दन्दम्यमाणाः) परिपन्ति मूढा अन्धेनैव
नीयमाना यथाऽऽया" [कठो. २।५] इत्यापर्वणिश्रुत्युक्तं
दृष्टिम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

९ वृ. १० श्लो०—अन्यवमायिनां बुद्धिभेदं निरूपयति—यामिमामिति । जैमिनीया वेदवाचं सर्वज्ञाण-
रूपां सर्वं पुष्टिनां प्रकृत्यै कर्तृकर्मफलभावेन युष्ठां वदन्ति । पुष्टयानिनीयेषु स्वर्गादिषु फलरवयुद्धपा रता
भयःपीडयः । यतो वेदवादिषु फलशोभककर्मवादिषु रताः । न च तत्सत्फलं वेदोपनिषत्वादिनि बान्यम्,

सम्यग् । तदेव स्पष्टयति—विज्ञानेति । तस्मिन्मन्त्र-
भेदमिति शेषः । सर्वं कर्मस्ते ज्ञानकलेऽन्तर्भवतीत्यत्र प्रमाण-
माह—सर्वमिति । यस्मिन्मणि प्रजा. साधु कर्म कुर्वन्ति
तत्सर्वं ॥ पुरोराश्रममिति प्राप्नोति, य. पुरुषस्त्वदेव विज्ञानमिति
यद्वन्तु स रंजी वेद तदेवमिति ध्रुवार्थः । कर्मफलस्य सगुण-

ज्ञानकलेऽन्तर्भावः सर्वगविषयां ध्रुवत, यमेतावता निगुण-
ज्ञानकले कर्मफलान्तर्भावः सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽह—सर्व-
मिति । तर्हि ज्ञाननिष्ठैव सर्वस्या, तान्नेव कर्मफलस्य लब्धतया
कर्मानुष्ठानमपेक्षयादित्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । योग-
भागेन्य निवृत्त्यन्वागवस्तच्छब्दार्थः ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.—एवमत्यन्ताल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सल-
सम्बन्धतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति ? कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयोच्यत इत्यत आह—
त्रैगुण्येति । श्रयो गुणार्हगुण्यं सच्चरजस्तमांसि; सच्चरजस्तमःप्रचुराः पुरुषार्हगुण्यशब्देनोच्यन्ते;
तद्विषया वेदाः; तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सच्चप्रचुराणां च वत्सलतरतयैव हितमवशेषयन्ति
वेदाः । यद्येषां स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावशेषयन्ति, तदैव ते रजस्तमःप्रचुरतया
सात्त्विकफलमोक्षविमुक्ताः स्वार्पेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रावण्यविवक्षा अनुपादेयपूपादेय-
भ्रान्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः ।

४ वे. ता. चं.—अथैवं काम्यकर्मसु तदधिकृतोच्यते च
निमित्तेषु हितमनोपदेशिनः शास्त्रवेदशास्त्रविधानं अनुसरणम्,
विहितस्य चात्र लाज्यस्योपदेशो व्याहृतः कर्मविधित्वाद्याना-
मप्राप्त्यर्थं वा, तत्प्राप्त्यर्थं वा तमियेषोपदेशस्याप्राप्त्यर्थं प्रस-
ङ्ग्येन इति शङ्कासुतरलोकोद्देशेन परिहर्तव्यमिति—एवमत्य-
न्ताल्पेवादिता । पुनर्जन्म येषां प्रभवमूर्तं तानि पुनर्जन्मप्रस-
वानि । संसारविगिनवानल्पज्ञाना हि कर्मणा परिणिन्तोः
फलस्य नियतपूर्वकत्वात्तत्त्वादिभिर्देहेष्वपि परिग्रहः प्रयुज-
स्यामीश्वरः । प्रियहितोपदेशितया मातापित्रोरेषावाम् । सर्व-
जन्मानुवृत्तिवृत्त्याय सहस्रानन्दः । तत्वात्प्राप्त्यपराजयवृत्ति-
पुष्पापर्वकलापुष्पापर्वनिवृत्तिरुत्पत्त्यापनाभिप्रायितया कदाचित्प-
त्रप्राप्तिना च वत्सलतरतयैव हितः । अतिक्रियेदुर्ग-
आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता इति मिथि. सुचितम् । न
हि वेदादिसारोपदेशिनामेव कदाचिदेव व्याहृता इति कामा-
याणा भावः । किमर्थं वदन्तीति—न तावत्प्रचारणार्थं,
हितोपदेशितत्वात् । अपि हितान्तरपर्यवसितोपदेशितार्थं,
प्रतिकरण कल्पलभ्यपर्यवसितत्वात् । अतोऽज्ञाधेयातिशय
परमकारुणिकपुण्योत्तमाज्ञारूपाणां वेदानामाभ्युपगम्यशानमपरि-
मितदुःखानुवृत्तिमुत्पन्नमुक्तकालयौतसाधनोपदेशो विषयपु-
क-
मनुभोगोपदेशोऽवशुक्तः; निषेध एव तु कर्तव्यः । यदा न
कोऽपि, प्रत्यशदेतत्प्रसङ्गत्वाभावात्; स्वयं प्रसज्य प्रति-
पेधे जन्मालम्बनशालममत्वादिद्विप्रमायः । कथं चेति—
वेदविहङ्गं हि ज्ञान्यतयोपदेश्यं, न तु वेदविहितमिति भावः ।

श्रयो गुणार्हगुण्यमिति । अत्रान्वारसम्बन्धतः
'जातुर्वेद्यादीनां स्वार्थे' इत्युपलक्ष्यानात्स्वार्थिकप्रत्ययः ।
गुणशब्दस्य प्रयोगप्राप्त्युत्पत्त्यर्थविशेषान्वयबलद्वयमा-
परालोचना च निम्नमर्थविशेष निर्दिशति—सत्त्वरजस्तमां-

सोति । स्वार्थादिकरमेतिर्ह्यतदधिकारिविशेषादिविषया
हि वेदाः । न पुनः सत्त्वरजस्तमोविषया इत्यन्त इत्य-
आह—सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति । तत्तदुपप्राप्त्युत्पत्ति-
पास्तत्तच्छब्देनोपेक्ष्यन्ते । भाष्यान्तरीक्षा तु फलरूपेणा मन्दा;
अधिकारव्यवस्थापन त्वनोपपुक्तमिति मानः । अस्तेव
गुणत्रयप्रचुरविषया वेदाः, बोधस्य किमासात्तमित्यत्राह-
तम इति । एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्राप्त्युत्पत्तिरस्येन
तद्विधिनिषेधविषयव्यतिरिक्तवैविध्यमिष्यत्यर्थं तमःप्रचु-
राणामित्यादिशब्देनैव । कामसाधनव्यतिरिक्तानुवृत्त्या-
त्यान्तरत्वप्राधान्याय सत्त्वरजस्तमसामत्र व्युत्क्रमपाठः ।
तत्रैव शब्दादेहितासुमिष्टापर्यागमिलापिण उपलब्धवन्ते । सत्त्व-
प्रचुराणामिति दृष्टान्ताभिप्रायः । अन एव तुपपादप्रत्यये
यद्येवमित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव पश्यम् । स्वगु-
णानुगुण्येनेति—यथा वातपितृकरोपासकृद्ब्रह्मचरिर्गर्भ-
वीनपुत्रयत्नालोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्प्रवृत्त्यनुकूलमोज्ज-
न्येयमिति विदधति, अपर्यादादीनि च निषेधन्ति, तदभावे च
यथा दुःखदेहादिमुत्पन्नैव प्रसिन्नोऽपर्यादादिशब्दोपदेशो प्र-
वृत्तिः, यथा च तावत्स्वार्थविनः पुत्राः पित्रादिमिष्टप्रवृत्ति-
भावे बौधायिना प्रवृत्तयन्ति, तथाऽप्राप्येति भावः । स्वर्गा-
दिसाधनमेवेति—न हि विषयादिपरोक्षिदानीं तदानीं सा-
यवादिर्कं विषयेमिति भावः । मोक्षैवसुखं स्वार्पेक्षितफल-
साधनाज्ञानं च तमःफलम् । कामप्रावण्यविवक्षा तु यथाशं
रजस्तमःफलम् ; कामप्रावण्यविवक्षाः काम्यफलभिसन्निवृ-
त्तात्मानं नियन्तुमशक्ताः । अनुपादेयोऽपि त्वत्वादि—यथा
बौद्धादय इति भाष्यम् । प्रणष्टा भवेयुरिति—दुष्कर्म-
विशेषेन स्वावसादिभावमप्याभिलाषिचलतया पुराणयोग्य-
तामन्वर्तयित्वा भवेयुरित्यर्थः ।

३ रा. भा.—अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः, त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव; इदानीं सच्चप्रचुरस्त्वं तदेव
वर्धय; नान्योन्यसङ्कीर्णगुणत्रयमप्युक्तो भव; न तत्प्राप्त्यर्थं वर्धयेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः निर्गतताकलसांता-
रिक्स्वभावः; नित्यसत्त्वस्थो गुणद्वयराहितनित्यमद्वयसत्त्वस्थो भव । कवमिति चेत्—नियोगक्षेमः
श्री. २४

आत्मस्वरूपतत्त्वाप्त्युपायवद्भिर्भूतानामर्थानां योगं परिपालनं प्राप्तानां च क्षेम परित्यज्य आत्मवान् भव; आत्मस्वरूपान्वेषणपरो भव । अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः, प्राप्तस्य परिरक्षण क्षेमः । एवं वर्तमानस्य ते रजस्तमःप्रचुरता नश्यति; सत्त्वं च वर्धते ॥ ४५ ॥

४५ वे ता चं—अत इति—उक्तप्रकरणे काम्यापदस्य हिततत्त्ववादित्यर्थः । त्वं त्वत्ति तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं योतयति । किमस्याधिकारिणो वैषम्यं ? यच्च च सत्सारिणो वैषम्यं निषेधः ? तथा सति 'नित्यसत्त्वस्थ' इत्यनेन विरोधश्च स्यादित्यत्र—इदानीं सत्त्वप्रचुर इति । 'शिष्यस्तेऽहम्' [१७] इत्यादिबचनपरामर्शादिदमुक्तम् । अर्जुनशब्दस्य द्वितात्पर्यवशो विरोधोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम् । अर्जुनशब्दस्यावदात्तपर्यायत्वात्, सत्त्वस्थापि शुद्धशब्दस्यपदसादृश्याधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात्प्राप्त्या प्रसिद्धादिवलाभेदवशात् तात्पर्यम् । तदेव वर्धयेति—न तु सिद्धे सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहितं कारणनिषिद्धकरणादिना रजस्तमसौ वर्धयेत्यर्थः । 'निर्लेपं गुणो भव' इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्व वर्धयेत्युच्यते? इत्याह—नान्योऽन्येति । सत्त्व गुणत्रयसाधारणो निषेधः, न तु सद्गुणैर्विषयः, अन्यथा नित्यसत्त्वस्थ' इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः । 'निर्लेपगुणो भव' इत्येतत् 'अरो भव' इत्यादिवत्तुल्यव्यापारासाध्यत्वेन प्रेषणानुपपत्तेः, आसीत्प्राप्तमिव दृश्यत इत्याह—न तदिति । रजस्तमःप्राचुर्यहेतुभूताहारादिकं परित्यजेत्तुल्यं भवति ।

निर्गतेत्यादि । द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसाधारिकस्वभाववर्गद्वयपर इति भावः । एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशात्मककालीनस्वास्थ्यं वा द्वन्द्ववित्तिकारूपेति कृतं व्युत्पत्तिः वा विवक्षिता । गुणद्वयपरहितेति । नित्यसत्त्वस्थपदसम्बन्धः

३ रा. भा.—न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम्; यथा सर्वार्थपरिफलिते सर्वतः सम्प्लुतोदके उदपाने पिपासोर्वावानर्थः यावदेव प्रयोजनं पानीयं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् । एव सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः—ब्रह्मसम्बन्धी ब्राह्मणः । वेदार्थं विज्ञानं मुमुक्षुः; वैदिकस्य मुमुक्षोर्वेदेयं मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम्; नान्यत् ॥ ४६ ॥

४६ वे ता च—अथ सनिर्दर्शनमधिकारिभेदं प्रतिपादयन्तं 'यावानर्थं इत्यादिश्लोकं व्याचष्ट—न चेति । वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिक्रिया हि वेदोदिता घर्मा इति भावः । सर्वार्थपरिफलित इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषि स्वाधिकार्यैर्परिकल्पिते । यद्वा सर्वशब्दः प्रयोजनकारत्वेन पर, खानपानादिनामप्रयोजनार्थं परिकल्पिते । एतच्च सर्वतस्तत्त्वोदके इत्यनेनार्थसिद्धमुक्तम् । उदपानं कूपतटादि । पिपासारिति दार्ष्टान्तिकप्रस्थानानुरोधेनाप्याह । नन्वन्तरान्तरादार्ष्टान्तिकयोः का सन्नतिः ? न हि पिपासोदपानं यावत्प्रयोजनं तावदेव विज्ञानतः सर्वेषु वेदवित्याद्यर्थं परिकृतं वाचस्पत्याभ्यास्यतेत्युक्तम्—तावदेव तेनोपादीयत इत्यादि । सर्वेषु चेति वाच्यं उपादानुपादायासवत्प्रयोजनार्थं । ननु ब्राह्मणस्य इत्येतत्प्रकरणसन्नतम्, क्षत्रियवै

दिवदधारणमैवमिति भावः । यद्वा नित्यपदेन वदादिविधिगुणान्तराभिभूतत्वमिदमिदमेतत् । अत एव च प्रवृत्तत्वम् । गुणान्तराभिभवे हि नित्यप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । सर्वसम्बन्धमात्रस्य सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणत्वात्तत्त्वप्रवृत्त्युक्तम् । ननु रजस्तमःप्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, सत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विविधं बोधयते, न हासौ 'एतद्वज्र, इदं तम, इदमहं वर्धयामि' इति बुद्ध्या प्रवर्तते, यतो निषिद्धयेत; यतश्च सिद्धे रजस्तमसौ क्षमयत्, न चासौ सत्त्वतदुपायो जानाति, येन तत्र प्रवर्तते, अतः किमसौ कथं वर्धयत्? इत्यभिप्रायेण शङ्कते—कथमिति चेदिति । तत्र निषेधस्य विधेयोपापकृतया नियोगक्षेम आत्मवान् इति पदद्वयं क्रमाच्छब्दे—आरम्भस्वरूपेत्यादिना । 'नियोगक्षेम' इति सामान्येन निषेधो सुमुक्तोर्विहितन्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय बहिर्भूतानामित्यन्तमुक्तम् । 'आत्मवान् भव' इत्यत्र मत्त्वज्ञानप्राप्तिमात्राद्विषयः—आत्मस्वरूपान्वेषणपर इति । त्वत्सैवप्रमत्ततागमैस्त्वद्विधिविधेयतः प्राप्त्यपेक्षया सम्बन्धविषयः प्रत्ययः । यद्वा स्वस्वरूपान्वेषणाद्वैद्यमात्मानं लभत अन्यथा आरम्भहानिरव स्यादिति भावः । एव निषेधस्य विधेयानुष्ठानाय विषय उक्तः । अतः किमित्यत्र तदुभयार्थोक्तं फलद्वयमाह—एवमिति । न साक्षाद्गुणान्विषयीकृत्य तव किञ्चित्स्वतन्त्रम्, तेना तु नियोगक्षेमत्वात्प्रवर्तमानां असात्त्विकहारादित्याग्रे तुभ्यं स्वयमेव यथाहं साधोन्मेवैव स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

उपादित्यते । कश्चात् ब्राह्मणस्य विशेषः ? ब्रह्मविद्याया अपि त्रेतनिकसाधारणत्वात् । 'विज्ञानतः' इति चातुक्तम्, विज्ञानेनेव हि कामनाधिकारादिविषयि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चान्न न तदधीते [अथा ४१.१.५९] इत्याद्यर्थान्तरपर, 'ब्राह्मोऽजातो' [अथा ६.१.१७१] इति निपातनेन जातिन्यतिरिक्तार्थं ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—चेदिकस्य मुमुक्षोरिति । ब्रह्म ज्ञातोति निरुक्त्या ब्राह्मण 'शक-न्यादिषु परकषं वक्तव्यम् [अथा १.१.६४] इति परकषं कृते ब्राह्मणत्वात्तदप्रत्यये च ब्राह्मण इति रूपं भवति । ब्रह्म चात्र वेद वेदवित्यत्रैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिकमानपर इति न क्षमियार्थं दशावयुपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सम्बन्धातिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वत्तिमन्दा । 'अमौनं च मौनं च निर्विदाय ब्राह्मण- [वृ ३.१.११] इति ह्यस्मिन् योनिन प्रवृत्तान्तरावच ज्ञव

दति । तावानित्यस्य व्यवच्छेदमाह—नान्यदिति । इति भावः ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— तां योगबुद्धिमाह—त्रैगुण्यविषया इत्यादिना । इतरदोष वेदानां परोक्षार्थ-
त्रैगुणसम्बन्धस्वर्गादिप्रतीतितोऽर्थ इव माति । 'परोक्षवादो वेदोऽर्थ' इति युक्तम् । अतः
तत्वेऽर्थे भ्रान्ति मा कुर्वित्यर्थः । 'वादो विषयकत्वं च 'मुखतोवचनं स्मृतम्' इत्याभिधानात् ।
३ वेदपक्षो निषिध्यते । 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः
न गीयते ॥' "सर्वे वेदा यत्पदम्" [कठो. २ । १५] 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च
द्राम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचि-(नस्तुष्टि-) रेव च' [मनुः २।१६] 'वेदप्रणिहितो
ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।' [भाग. ६।१।४०] इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपुरत्वोक्तैस्तद्विहितस्य
रुद्रस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥

अ. प्र. दी.— यथेया बहुदुस्त्रोको न प्रतिज्ञातं योगमाह,
त्रैगुण्य— इत्येतदप्रीतिप्रतीतिनिरासायाह—तामिति;
ताम् । आदिप्रहणेनापठसमाप्तेरिति सूचयति । सप्तमो-
पुनः प्रसिद्धानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव इतो नावोच-
मन्वाद्यहानिरासायोक्त इतरदिति । स्वोक्तो निष्ठा-
रणमेवमप्येवार्था प्रतिज्ञातमाह । अन्यथा तत्प्रबन्धेना-
सरादिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेषा-
त्तावदे । कैश्चिद्वाक्यैरितरयोगविरुद्धमप्येव कैश्चिद्योग-
। यद्वा 'बहूनि मे व्यतीतानि' [४।५]
प्रासङ्गिकं विहायान्ययोगविषयं ज्ञातव्यमित्यर्थः । तथा
नि 'साधनं प्राधान्येनोक्तम्' इति । वेशाख्येगुण्य-
त्वं तु 'निर्लेगुण्यो भव' इत्यनेन वेदप्रतिज्ञायां विवि-
यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याकृते—वेदानामिति ।
मन्योत्यनेन तत्वेदमित्यर्थं तद्विज्ञेयम् । विविदा हि

तद्विगतविरिति वचनादिति सूचयति । सम्बन्धकार्यम् ।
प्रतीतितः आपाततः प्रतीकितः । अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च ।
वेदानां परोक्षार्थत्वं युक्तः इत्यत आह—परोक्षेति । यत एवं
भवति अतः प्राप्तिप्रसङ्गावात्प्रसङ्गा भ्रान्ति माकार्याः । कथमेत-
दनेन छन्यते ? इत्यत आह—वाद् इति । वेदवादरता इत्यत्राये-
तदेव चाभिमानम् । प्रतीत एवार्थोऽस्तु इत्यत आह—नत्विति ।
पक्षः परमसिद्धान्तः । उक्तार्थो वेदो निषिध्यत एव । योग-
विरोधित्वादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । युत इत्यत आह—वेद
इति । धर्ममूलं धर्मज्ञेयः कारणम् । तद्विदां वेदविदां मन्वादीनां
स्मृतिर्मन्यः, शीलं मनोगतिः, आचारो धर्मबुद्ध्यानुष्ठानम्,
आत्मनो मनसो रुचिः । विकल्पविषये प्रणिहितो विहितः ।
तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः, विवक्षितयोगविरोधे हि वेदे सिद्धान्तो
निषेध्यः स्यात् । नवैवं प्रत्युत सत्तुगुण एवेति भावः । धर्म-
शब्दोऽन निर्गुणधर्मपरः ॥ ४५ ॥

आ. मा. भा.— तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—
र्थ इति । यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति, तावान्सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येव ।
पि वेदेषु यत्फलं तद्विज्ञानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति । ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणो-
त्तमी । स हि ब्रह्म गच्छति । विज्ञानत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥ ४६ ॥

प्र. दी.— सोमोपदेष्टप्रसङ्गे ज्ञानफलजन्यस्य क उच्य-
यत आह—तथापीति । 'यामिगाम्' [२।४२] इत्यन-
नां निम्ना कृता, 'निर्लेगुण्यो भव' [२।४५] इति च
वहितः । तत्र प्रष्टव्यम्—किमिति तमेतदिति । मनुक
गां समान्यभावेन ज्ञानाभावाभ्युदयो न भवतीति ।
ते—यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति तथापि
नोपपद्यते । इतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गार्थिकं ज्ञा-
तिः इति ज्ञानधर्मयोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमा-
होत्पत्त्यर्थः । केचिद्वय श्लोकस्य कर्ममात्रज्ञाने तात्पर्य-
ः तु यत्कर्मसमुचितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मैव एव
फलजन्यः, न तु यमस्त्वेवमाद्यप्राधान्याः समापदीय-
त्वाय व्याकृते—यथेति । सामान्यार्थेऽन्तर्भावो-
। यावांतावानित्येतयोराज्ञान—सर्वेषु वेदे-

यति । तदुक्तव्याख्यानिर्णयान्तिवर्षः । माह्वस्येति न क्षमिणा-
दिव्यावृत्तिः शङ्क्येति भावेनाह—अस्तेति । नर्णविपर्ययो निर-
कृत्यात् । एवं तर्हि माह्वस्यशब्दो मुच्यतावीति स्यात्, न च
मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह—अपरोक्षेति । तदुपपादयति—
स हीति । तर्हि विज्ञानत इति पुनरुक्तिरिति चेत्, न; तस्य परोक्ष-
ज्ञानवाचित्वात् । उभयप्रहणमनुपपन्नमित्यत आह—विज्ञा-
नत इति । तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च
स्वरूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिण्यन्योन्यफला-
भावः, तथापि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत्त्वात् ।
कर्मिणां फलं तु कूपोदकमिवाल्पत्वमप्यम् । अतस्तयोर्न साम्यम् ।
तथा क्षान्तास्थिरधर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे
प्रेरणं युक्तमेवेति भावः । अपन्यास्यानं तदुक्तव्यमाणन्याय-
निरस्तम् ॥ ४६ ॥

७ दृ. पै. भा.— केनोपायेन सा वाक् त्यज्यत इत्याह— त्रय एव गुणान्नैगुण्यं सत्त्वरज-
स्तमांसि, तत्कार्यत्वाद्वागद्वेषौ त्रैगुण्यवन्तौ तौ विपर्ययो येषां ते वेदान्नैगुण्यविपर्ययः । निन्नैगुण्यो
भव उपायैरुन्मूलितरागद्वेषो भवेत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो निर्गतशीतोष्णादिः, नित्यसत्स्थः सदा सत्त्व-
गुणप्रधानः । तथा नियोगक्षेमः— अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेम-
प्रसक्तस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो नियोगक्षेमो भव । एष तव तस्या वाचस्यागोपदेशः ॥ ४५ ॥

ज्ञाननिष्ठैकार्थभूतबुद्धेर्यवसायिनो योगनिष्पन्नस्य श्रौतस्मार्तफलानवाप्तिलक्षणो दोष इति
चेत्, नैवं; यतः— यथा लोके कूपतटाकाद्यनेकस्मिन्नूदपाने, उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपानं जला-
शयः, तस्मिज्जलाशये यावान्यावत्प्रमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं स सर्वोऽर्थः सर्वतः सम्प्लुतोदके
कूपतटाकाद्यविभागेन स्थिते जलपूरे भवत्येव; यथैवं तथा वेदविहितयागदानादिसाधनसाध्यो
यावानर्थस्तावान्विजानतोऽकामहतस्य ब्राह्मणस्य भवति । “ एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद स वेद ” [छा. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः । ‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते ’ [४।३३] इति च वक्ष्यते ॥ ४६ ॥

८ घं. प्र मि.— नन्वेव जन्ममरणप्रदान्यतिषल्लु
कलानि च कर्माणि किमिति मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वरसल-
तैर्वेदविधिभिरुपदिश्यन्ते ? इत्याह— याह— त्रयो गुणान्नैगुण्य
सत्त्वरजस्तमसि, तत्प्रभुतां पुरया त्रैगुण्यवन्देनोप्यन्ते । तदि-
थया वेदा तत्तद्गुणप्रभुराणा वस्तुतया हितमेव बोधयन्ति ।
यदि ह्येषा स्वगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नाव
बोधयेदु, तदैते रजस्तमप्रभुरसत्या सावित्रश्च लभोक्षविमुखा
स्थापेक्षितफलसाधनमजानन्तं कामप्राप्त्यवधिना अनुपाये
पूयापश्रान्तया प्रमटा भवेदु, अतस्त्रैगुण्यविपर्ययः । त्वं तु
निन्नैगुण्यो भव मिथ सङ्कीर्णगुणत्रयमात्रपूरुषात् त्रैगुण्यानि-
र्गतो भव, शुद्धसत्त्वप्रधानो भवेत्यर्थः । अर्जुनस्य तव शुद्ध
सत्त्वप्रधान्यमेवोचितमिति सम्बोधनान्निर्माह ।

ननु इजस्तमोविचारभूते रागद्वेषादिद्वन्द्वैरभिहित्यमानोऽहं
कथं शुद्धसत्त्वप्रधानं स्याम् ? तत्राह— निर्द्वन्द्व इति ।
भवेति सर्वत्र सम्बन्धः । निर्गतरागद्वेषो भवेत्यर्थः । कथं रज-
स्तमोम्या बलादुपनीयमानौ रागद्वेषो त्यजेयम् ? तत्राह—
नित्यसत्स्थस्य इति । नित्यप्रष्टु सत्त्व नित्यसत्त्वम्, तत्र
विष्टर्तति तयोक्तं, तादृशो भव । प्रष्टुसत्त्वस्य न रजस्त-
मसी रागद्वेषादुत्पादयितुं शक्नुत । तत् सत्त्वमभिवर्धये-
त्यर्थः । सत्त्वविष्टुदायुषायमाह— नियोगक्षेम इति ।
अल-धृष्टाभो योग, रक्षारक्षणं क्षेम, उद्विहो भव ।
योगक्षेम्यापृतस्य तन्मारा रजस्तमस्सम्बन्धसति न निर्वाह-
क्षेमस्येत्यर्थः । नियोगक्षेमस्य कथं क्षीरयात्रा ? तत्राह—
आत्मवानिति । आत्मा परमेश्वर एव योगक्षेमनिर्वाहको
ऽप्यात्मीयायमावन् । सर्वकामनत्यागो न भगवन्तमेवारापयतो
भम ‘ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ’ [१।२२]
इति घटप्रतिज्ञं य एव सविवाहक इति निश्चितो
भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नयन निन्नैगुण्यनया स्वर्गादिफलकत्वमात्रेण वेदोक्त
वर्मपरियागद्वयोपसङ्ग इत्याह— यदोदित सर्वमपि न

सर्वस्योपादेय, किन्तु स्वोचितमाश्रित्येतदुद्घातस्तुल्येनोपाय-
यति— यावानिति । अत्र ‘ यावान् तावान् ’ इत्यनयोरादृष्टि-
कथातपाश्चात्याहारश्च कर्तव्यः । एव च यथा सर्वार्थपरि-
कल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उदपाने उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युद-
पानो वार्पिकूपतटागादितस्तस्मिन् पिपासो यावानर्थं याव-
त्प्रयोजनं तावदेव तेनोपादीयते, न सर्वम्, तथा सर्वेषु
वेदेषु ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य विजानतः ध्ययसाधनामकृद्धि-
मुक्तस्य ब्रह्मज्ञो यावदेव मोक्षसाधनं निष्कामतत्पर्याराधन-
रूपं कर्म, तावदेवोपादेयं, नान्यदित्यर्थः ।

यावानित्यादेरन्यथाख्यातम्— ननु स्वर्गादिफलकामना-
त्यागेन परमेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठाने स्वर्गापानन्दसिद्धि-
रित्याह— मोक्षानन्दमबुद्धे स्वर्गापानन्दानामपि शीकर-
त्वेनान्तभावात्तानर्थं दोष इत्याह— यावानिति । वार्पिकूप-
तटागादावुदपाने ज्ञानपानादियार्थानर्थो भवति, तावानर्थं
सर्वतस्सम्प्लुतोदके वार्पिकूपतटाकाद्यविभागेन सर्वमापूर्य-
त्येते महाप्रबोहो भवत्येव, तथा सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तकाम्यकर्मेषु
यावानर्थं आतृपानन्दारिहोपपगमानन्दान्तं, तावानर्थं
ब्राह्मणस्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपब्रह्मनिष्ठातृत्वं नैव
हेतुना विजानतः सत्त्वसाक्षात्कारिणः परब्रह्मानन्दसम्पत्तौ
सत्या भवति ; ब्रह्मानन्दे बुद्धानन्दानामन्यथाभावात् । तथा
च श्रुतिः— “ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राद्युप-
जीवन्ति [दृ उ ४।३।३२] ” “ सोऽनुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपरिभेतेति ” [तै उ २।१] इति ।
उपबृंहितश्राव्यमर्थं स्कान्द सूतसंहितायाम् [४।३।३२] ‘ सो
ऽनुते सकलान् कामानवमेण सुरर्षमा । विदितनक्षरूपेण
जीवन्मुक्तो न सदाय ’ इति ।

यत्तत्र माध्वव्याख्यानम्— “ त्रैगुण्यविपर्ययः ’ इत्यत्र
विपर्ययदं मुक्तोक्तवचनपरम् । तथा च आपातात् त्रैगुण्य
सम्बन्धस्वर्गादिप्रतिपात्ता इव वेदा प्रतीयन्ते । अतो निन्नै-
गुण्यो भव, प्रातिविकेऽर्थो भवति सा वार्पारित्यर्थः ।

वेदानां कर्मपरत्वेन प्रतीयमानानां ब्रह्मपरत्वेन 'ज्योति
रूपमामातु तया लब्धीयते' [ब्र. सू. १।४।९] इत्य-
धिकरणे व्यवस्थापनात् । तत्र स्थालीपुलाङ्ग्यादेवैकं वाक्यं
उदाह्रियते । यथा—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषायजेत' इति
वाक्यम् । अत्र वसन्ते इति विष्णुसन्तोषधनम् । वसतीति
वस' । पचाय' । तनोतीति ति । ओणादिके द्विस्थये
दिलोपे च सति तीति रूपनिष्पत्तिः । पूर्वपदस्य च नकार-
गमः । वसंथासौ तिथेति वसन्ति । सर्वत्र व्याप्या वर्त-
मानो जगत्कृतो वेदयथं । तस्य समुद्धि हे वसन्ते ।
द्विहस्त्रिद्वाराधं । ज्योतिषेति । अत्रापि जायत इति
जिर्जगत् । 'जनीं प्रादुभावे' इति धातोर् पूर्वपदेव हि ।
आ ऊर्तिर्यस्येत्योतिरोतम् । जगत् ओतं प्रविष्टं यस्मिन्
ज्योति । प प्राण, वेष्टकत्वात्, 'पकार प्राण
आत्मा' इति श्रुते । 'ज्योतिषासौ पथेति ज्योतिष' । तस्य
सम्बद्धिर्हे ज्योतिष' । एवम् 'आयजेत' इत्यपि समुद्धि ।
आ समन्ताश्चैर्यजन्ति इत प्राप्त इत्यर्थः । 'यजे
पुनर्धे कविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'वचिस्त्वपिप्रादीना
किति' [अष्टा ६।१।१५] इति सम्प्रसारणं तु च्छान्दस
त्वात् भवति इति हस्तनमपि कर्मकाण्डे ब्रह्मपरत्वेन योजनी-
यम् । अतः प्रातीतिके कर्मकाण्डार्थे नामनिविष्टमिति ।
यद्वा त्रैगुण्यात्वं विनं यावन्त्ययगमयन्तीति त्रैगुण्यविषया
वेदा । अतस्तानाश्रित्य निष्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः । तदुक्तम्—
'आश्रित्य वेदास्त्वास्तमात्रैर्गुण्यविषयहारिणः । निष्त्रैगुण्यो
भवेत्यस्य वासुदेवैरसमर्थः' इति । त्रैगुण्यनिष्ठस्यैव वेदा

अथवा कर्मात्मित्वं हेतुमाह—याधानिति । सर्वतः सम्ब-
ध्यामश्रयकं यस्मिन् प्रत्यये च सर्वतस्सम्बद्धतोदकः, 'प्र-
तिर्जुद्धरूपेण सर्वमाश्रित्य तिष्ठति । प्रलयेऽसौ लयं प्राहुः
सर्वतस्सम्बद्धतोदकम्' इति वचनात् । तस्मिन्प्रलयेऽपि
उदितत्वात् पालकादित्यात् कालादिष्वेष्टत्वादुदधानो
विष्णुः, 'उदेकात्पातुराहिलाङ्गनावासाखिलस्य च । प्रलये-
ऽप्युदधानोऽसौ भगवान् हरिरीश्वर' इति वचनात् । तस्मिन्
प्रलये यावत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विज्ञानतो भवतीत्यर्थः । इति ।
उद्देमेव व्याहृतीर्जुर्वर्तो गीताव्याहृतीकरणवृत्तमेवेति
समाश्रितमर्थम्, वेदगीतयो प्रारब्धमीदृशमिति बाह्यशो-
चितमर्थम् । कथं भामः प्रतिवसन्तं यागाद्व्रतान् केवलभ्रममात्र-
मिति वेदिको नृपात् ? कथं वा 'निष्त्रैगुण्यो भव' इति प्रतीय-
मानकर्मकाण्डार्थपरित्यागप्रतिशेधता भगवता 'कर्मण्येवाधि-
कृतस्ते' [२।४७] इति पुनः कर्म कर्तव्यतपोपदिष्टम् ।
कथं च विषयोदधानादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपरत्वे सम्भव-
त्यप्रसिद्धिद्विष्टार्थस्याल्लघाने दुराग्रहः । कथं च वा 'त्रैगुण्य-
विषयहारिणः, 'प्रलयेऽप्युदधानोऽसौ' इत्यादिकं स्वकपोल-
कल्पितमेव वचनं सम्मतिर्लेशोदाहरसि ? अथवा नेदं स्वध्या-
नार्थम्, मान्दकैर्यमात्रात्म्यमात्रेणैवादिष्टुतीर्जुर्वर्तमानप्रपुरुषोऽसौ
मत्तन्त्रप्रवृत्तार्कादिस्त्वृतीश्च कश्चित् प्रसिद्धस्त्वृतीविदासपुराणे
तु अनाप्रातः नामगन्धास्त्वस्त्वस्युष्यै रामानुजादिभिः कश्चिदप्यनु-
दाहता कल्पयतो विषयोदधानादित्याख्यायवचनकल्पनत्वं अनाश-
येत्वात् । न हि स्वतन्त्रमुक्तिरूपमसाहसिकस्य द्वित्रिस्त्वृति-
वचनकल्पनादयमस्तुतिप्राप्ता तावत्, प्रवृत्तमेवावसराम् ॥ ४६ ॥

९ व० ४० वी०—स्वयमेव वेदतात्पर्यमाह भगवान्—त्रैगुण्यविषया वेदा इति । यत्र एव कामात्मना त्रैगुण्याधिका-
रिणा त्रैगुण्यफलविषया वेदास्त्रिकाण्डविषया अपि अतस्त्ववेदादिमूलनिष्ठिगुणवत्त्वाभितो भव । त्रिगुणमाश्रितलै-
गुण्यस्तत्रिणो निष्त्रैगुण्यः । निष्ठिगुण्यं मामाश्रितो भवेति गृहाभिप्रायः । उद्धिमाह—निर्द्वन्द्व इत्यादि । 'त्रिदु-
पसहन् धैर्य' इति नित्य सत्त्वे धैर्यं द्रियत, 'सत्त्वैकमनसो वृत्ति' इति वाक्याभित्यसत्त्वरूपभगवत्प्रियो भवेति
गृह्याभिसन्धिः । स्वयमेव कृतमप्राप्तसम्पादनं योगः । प्राप्तपरिपालनं क्षेमः । योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमौ वद्वहित
इति योगानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु सत्त्वैकमनसो भगवदीयस्य भक्तियोगानुसारेण भगवद्दीनयोगक्षेमवत्त्वं
सूच्यते निर्वोद्यक्षेमशब्देन । एवमेवापि वक्ष्यति—'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं यदाह्वयम्' [९।२२]
सर्वस्योपादेयं युगपत्, किन्तु यावदर्थमित्याह निदर्शनेन—यावानर्थ इति । सर्वाधिपरिकल्पके सर्वतः
तैतोपादीयते, न सर्वं, एव सर्वेषु वेदेषु प्राज्ञस्य वेदाधिकृतस्य तदर्थं विवेकेन जानतो योगिनो यदेवात्म-
सत्तिद्विसापनं सर्वोपादेयं, न सर्वम् ॥ ४६ ॥

१० पु अ त—ननु ते स्वरा वेदोक्तनिषेधे प्रवर्तन्ते,
परं स्वरादीनां फलाभावे वेदः कथं बोधयति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रैगुण्यविषया वेदा इति । त्रैगुण्या त्रिगुण्यस्यैव
जीवास्तद्विषयास्तदर्थं स्वगादिफलकर्मबोधका वदा । न तु
गुणातीतसाक्षाद्भगवन्दीनैविकभगवन्दीयस्यैवतर्कवर्तमानगुण-
कविषया इत्यर्थः । भगवद्दीनामृष्टिस्तु निर्गुणा अत एव
'अन्यैव कश्चित्सा मृष्टिर्विषयानुर्यैतिरिक्ती' इत्यादि श्रोत्राह

वचनम् । गुणातीतपुरुषोत्तमस्यैव तु वेदाधविषयमेव । अतः
एव युक्तिराह—'नेति नति' [इ उ २।१।६] "यतो
वाचो निवर्तते" [तै उ २।४।१+२।४।२] इत्यादि ।
यस्माद्वेदादिगुणविषयास्तस्मात् त्वं निष्त्रैगुण्यो भक्तो भवे-
त्यर्थः । निष्ठिगुण्यस्य मातृको भवेति भावः । यद्वा, वेदाद्वै-
गुण्यविषया त्रिगुणामात्ररूपकल्पयतिपादकाः, न तु साक्षा-
द्गतस्त्वयव्ययतिपादकाः । अतस्तथा बोधयन्तीत्यर्थः । ननु

वेदास्त्रिगुणविषयाश्चेतदास्माभजानानां वा गतिरित्याश-
ङ्क्याह—निर्लेगुण्य इति । गुणातीतमद्वयं परो भवेति भावः ।
येन साधनेन तथात्वं भवेत् । इत्याशाङ्क्यामाह—निर्द्वन्द्व इति ।
निर्गतानि द्वन्द्वानि सुखदुःखरामममेत्यादीनि तद्वद्विज्ञेयं भव ।
सर्वं त्यक्त्वा भविष्यो भव । तथा स्वमपि कथं ? इत्याशाङ्क्या-
माह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वं यस्मात्तस्मिन्
गुणातीते स्थितो भव । द्विज—निर्योगक्षेम इति । साधना
साध्यपरमाप्तवस्त्वभिलाषो योगः, स्तोत्रप्राप्तवस्तुन्यासज्ञानेन
स्वीकारो धर्मस्तद्वद्विज्ञेयं आत्मवान् आत्मज्ञानवान् भवेत्यर्थः ४५

११ नी० भा० दृ०—कस्य तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवति ? इत्यत्र आह—प्रेरुण्येति । प्रेरुण्यं गुणत्रयकार्य-
मूर्ध्वमध्याधोगातिरूपं संसरणं तद्वै प्रकाशयत्येन विषयो येषां सादृशाः कर्मकाण्डपरा वेदाः । एव तु निष्प्रेरुण्यो
भज, ऊर्ध्वगतत्वापि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तद्गुणप्रधानं गतित्रयम्—‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’
[१४।१८] इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिचिन्तित इति भावः । किंलक्षणोऽसौ निष्प्रेरुण्य ?
इत्यत्र आह—निर्द्वन्द्व इति । सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि समप्रतिपक्षवद्वै-
रुपाणि तेष्वपि निर्गतो निर्द्वन्द्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत् क्षन्तुं शक्यं ?
अत्र आह—नित्यसत्त्वस्थ इति । नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा । धीरो हि सर्वं
सोढुं शक्नोति । सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहर्ष्य किमु तप्ततया ? इति जानन् सर्वं सोढुं शक्नो-
त्येव । नन्वत्यन्तदुस्तदं सुखादिवत् खं कथं निष्प्रेरुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यं ? अत्र आह—निर्योग-
क्षेम इति । ज्ञानाप्तस्य प्राप्तिर्योगः, प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः, एतद्वयमपि प्रारब्धकर्मधीनमिति ततोऽपि निर्गत
इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् आत्मवान् जितचित्तः । स हि सर्वास्वप्यापस्त्वनाकुलो नित्यवृत्ततया निरुद्यमश्च
भवतीति, स्वमप्येवावृत्तः निष्प्रेरुण्यो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति, सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या, अतो निष्प्रेरुण्यत्वं
दुर्लभमित्याशङ्क्याह—यावानिति । सर्वतः सम्प्रदुष्टोदके महति वदपाने जलाशये पुरुषाय यावान् अर्धो
यावत् स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलनिर्वह्य भवति, न कृत्स्नजलाशयव्ययनिर्वह्य, तावानेवार्धो
विज्ञानतो व्युत्पन्नचित्तस्य ज्ञानस्य प्रबलभूयोः सर्वेषु वेदेषु वेदैरुदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वह्यो भवति,
न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धपर्यमपेक्षते, एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासम्भवात् । ऐहिकेन जन्मान्तरी-
येण वा जपादिना चित्तशुद्धौ सत्यानुपनिषच्छ्रवणाभिष्प्रेरुण्यता सम्भवतीति भावः । इदंस्तु सर्वतः सम्प्र-
दुष्टोदकस्थानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थं कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेककूपरूपोदपानस्थानीयेषु सकल-
वेदोक्तकर्मस्वतुष्टितेषु भवति, प्रधानन्दे बुद्धानन्दानामन्तर्भावत् । तथा च भुविज्ञाने सर्वकर्मफलान्तर्भावं दर्शयति
“यथा कृतायविजितायाधरेयाः सयन्त्येनमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदं यस्त
वेदः” [छा. ४।१।४] इति । वक्ष्यति च “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” [४।३३] इति । गङ्गातुल्य-
ज्ञानोदयात्प्रागेव दूषोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भावः—इति व्याचष्टुः । अस्मिरूपेण पूर्वार्धे अनेकस्मिन् यथा
तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः, ‘यावान् तावान्’ पदयोरनुपपन्नश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.—तव च—कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म
कुर्वतो मा फलेषु अधिकारोऽस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन, कस्याश्चिदप्यवस्थायामित्यर्थः ।
यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्यात्, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ' [गी. स. ७] इति । एवमेहेतुत्वचोर्धं तावत्परिहृतम् । तथाप्यातमेहेतुत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गस्तदवश्य इति चेत्, मैव, नष्टाया अनुष्ठानस्यानुष्ठानतया भ्रान्तिरुच्यते, नाप्यनुष्ठानतुल्यस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधः स्यात्, किन्तुनेकहेतुके कर्मविधेदेकस्यैव हेतुत्व त्रैगुण्यानुपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्वं च भ्रान्तिभिदमिति तदुभय निषिद्धयते । वदयते हि 'शरीर-वाङ्मनोभिः' [१८।१५] इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । किञ्च, साक्षात्कर्तृत्वानुसन्धानविधावपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्व-प्रतिपत्तिनिषेधयोऽप्यनुष्ठानप्रसङ्गः । स हि सर्वत्रैव स्थूलतोष कारनिगूढवशाद्वार्यबोधेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा कर्मणि

क्रियमाण इति न कश्चिदोषः । 'सर्वेश्वर' इति निर्देशस्तस्मिन् कर्तृत्वाद्भेदसायौचित्यार्थः । जीवस्यापि हि कर्तृत्वं तत्त्वतः परमात्मायतमिति 'परातु तच्छ्रुतेः' [त्र. स. २।३।४१] इत्यधिकरणे स्थापितम् ।

पूर्वोक्तत्वास्याविवरोधाय कर्मस्वरूपपरिहाण परिहरति— एवमिति । गुणेश्वराधीनत्वबुद्धावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोजनादिकर्मणा २ इति त्वया नोदासितव्यमिति भावः । अननुष्ठान इति । अकर्मणोऽत्र कर्मशब्द क्रिया-वाची ; ननु तदभावपर इति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिवे-धार्थं प्रसङ्गं स्मारयति— न योऽस्यामीति । अकर्मसमन्निषेध फलितमन्यत्र सङ्गमाह— उक्तेनेति ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— कामात्मनां निन्दा कृता । कथं ? एषां "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वात्, इत्यत आह— कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणा-र्थम् । त्वं ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता, किन्त्वन्येषाम् ? । नत्वस्ति केषाञ्चिन्न तैः स्तीति । स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च, मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न स्याज्ज्ञानं, कान्ये-षाम् ? । उपदेशादेशं सिद्धं ज्ञानं तेषाम् ।

६ ज. प्र. दो.— ज्ञानिन कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञा-निनः कर्मोच्यते इत्यन्यथा व्याख्याननिरासायाह— कामा-त्मनामिति । येषां कर्मिणा सकामतया कर्म कुर्वता वा निन्दा कृता 'यामिनां' [१।४२] इत्यादिना सा न युक्त्यर्थः । कुत ? "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादौ । यजनवत्स्वर्गकामस्यापि विहितत्वाभाहे विहित कुर्वता निन्द्यत्वम् । तथाप्ये यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रस-ङ्गादिति वदन्विशिष्टविशिष्टव अन्यते पूर्वपक्षी । 'ते' इत्ये तदर्थुनमात्रविषयमित्यन्यथा प्रतीतिरिति सायाह— त इति । सर्ववर्णधर्मोपलक्षणमर्थः । प्रयोजनमत्येति तयोक्तम् । वक्तव्यते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यता, किं लक्षणम् ? इत्यत आह— तथेति । फलकाम कर्तव्यो यस्यासौ तयोक्तस्तस्य भावस्तथा । फलकामस्य कर्तव्यता त्वं कर्तुरिति वा । कुतोऽपि फलकामो ज्ञानिनो नात्यन्तावधक । तत्प्रतिषेधनियमस्य ज्ञानस्यास्तत्वात्, मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि मोक्षत्रिभवेहेतुत्वात्स्यापि न कर्तव्य । किन्त्वन्येषामज्ञानिनाम् २ इति प्रदर्शनाद्येव तदुक्तप्रसङ्गोप-पत्तिरिति भावः । ननु 'कर्मण्येवाधिकारो...मा फलेषु' इति द्वयमुक्तम्, तत्कथं न फलकामकर्तव्यतेरयेकस्यैव ग्रहणम् ? । उच्यते— फल

कामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात्कर्मण्येवाधिकार इति तद-र्थानुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैवम्, अधिकारभावभावधेः । कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थनार्थमुक्तदेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथा च वदयति । त इत्युपलक्षणार्थमि-त्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह— न स्थितिः । केषाञ्चिन्नफलकामकर्तव्य-ताऽस्ति, केवलं तेनास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । "कामान्यः कामयते" [शु. उ. ३।२।२] इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वेतन्स्य ज्ञानित्वे स्यादित्, तदेव कुत इत्यत आह— स हीति । हिशब्द-सूचिता प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति— नरांश इति । कथं तर्हि 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोह' [४।३९] इत्यर्थुनस्य मोह उच्यते ? कथं च प्रशङ्कणम् ? इत्यत आह— मोहादिरिति । बलवता श्रवण्यकार्मादिना ज्ञानस्याभिभावामोहः । विरोधज्ञानार्थं प्र-शङ्क्यते । नन्विदानीमेव कुतो ज्ञानित्वः ? इत्यत आह— यद्वीति । सर्व हि ज्ञानकारणम् । 'सत्परास्त्रज्ञायते ज्ञान' [१।४।१७] इति वचनात् देवाश्च शुद्धसत्त्वा, अतः कारणसत्त्वा वायुक्त तेषां ज्ञानम् । अन्यथा न कस्यापि स्मात् । इतश्चेन्द्रादौ ज्ञानिन इत्यत आह— उपदेशेति । 'एतद् देवेन्द्रो विधामित्राय श्रोवाच' इत्यादिप्रदेशः । आदिप्रदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् ।

५ आ. मा. भा.— पार्याप्तपेनेत्यादिज्ञाननिगणनाच्च कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति । नहि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति । भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपर्ययप्रवर्तनेऽप्य-विरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायः, न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलप्राप्ती, अतः कर्म-ण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः ।

६ ज. प्र. दो.— अनुत्तम्य ज्ञानित्वे प्रमाण-तरमाह— पार्येति । ज्ञानिगुणनात् । एतनाप्यव्याख्यानमपि निरस्तम् । नन्व'मा फलेषु' इति फलनिषेधे निषेध इत्ये, तत्त्वचयुक्त फलकामेति तदाह— कामेति । फलप्राप्तेन तदपि च काममुपलक्ष्य

तदपि यो निषेधोऽन किंयते, न फलविषय इत्यर्थः । कुतो लक्ष-णाग्रयण २ इत्यत आह— फलान्तीति । यत् हि पुरुषस्य कर्तुं वा स्वातन्त्र्य तदेव निषेधः, नान्यत्र, प्रतर्कनभावात् । न च फलप्राप्तेऽप्यस्ति अतो मुख्ये वाचकाद्व्याख्याग्रयणमित्यर्थः ।

कथमस्वातन्त्र्यमित्यतः करणे तावदाह—न हीति । अकरणेपि तदाह भवन्ति चेति । चोऽवधारणे । अविरोधे श्रद्धादशनादितत्त्वज्ञे-
ध्यभावे । तदनेन 'ते' इति 'फलेषु' इति च पदद्वय व्याख्यातम् ।
स्यादितत्त्व । "स्वर्गकामो यजेत" [आप. श्रौ. १०।१।२।१]
इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनाधिकं कर्म कर्तव्योच्यते,
अतो न कामात्मना निन्दोचितेति शङ्काया किमेतत् "कर्मण्येवाधि-
कारः" इत्याद्यसङ्गतमुच्यते । यथ कर्मवत्कामनाया अपि कार्यता
मन्यते । कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः । फले
पिबति लाभसिद्ध्यान्वययोगे न किं प्रयोजने । इत्यादावप्युपार्थ
न्नाष्टे—अत इति । अत 'इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः
परेत्यर्थ इत्यनेनात्मन्यः । अन उक्त्यायेन पदद्वयस्य लाभ-
मिदत्वे सतीत्यर्थः । श्लोकाधः सम्पद्यते इति केयः । यत ताव
हर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाधमिगः न फलकामनायामित्युक्तेऽर्थद्वये
हेतुद्वयमाह—कर्मोकरणा इति । न कुर्वन्नेवेह कर्माणि"
इत्युक्त्वा "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे"
[ई. उ. ३] इत्युक्त्यात् । कर्मोकरण एव प्रत्ययस्योऽनिष्टप्रशोधान
वामिदक्षणः । न त्वकामनया प्रत्ययवायः, प्रणानाभावात् । ननु

५ आ. मा. भा.—कामवचनानां तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम्—'रोचनार्थं फलभृतिः' ।
'यया भैषज्यरोचनम्' इति भागवते । [११ । २१ । २३] अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु
कामी भूतेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात् वक्ष्यमाणेभ्यश्च । "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
पजेत" इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्तत्तु हेतुर्त्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः ।

६ ज. प्र. दी.—पूर्वोक्त एवमिष्टायाः । यदि कर्तव्यं विधिवि-
धयो न कामः, तर्हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां किं
तात्पर्यम् इत्यत आह—कामेति । अनादिविषयसामानासि-
त्तान्दःकारणा न सहा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्तिषु शक्यन्ते,
अतस्तेषां कर्मण्यभिहितयजनार्थं "स्वर्गकामः" [आ. श्रौ.
१०।१।२।१] इत्यादिभ्यः प्रवृत्ता, कर्मणि प्रवृत्तास्तु यैः
काम त्यागविध्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रलोभ्य
बालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः । अतस्तेषां तात्पर्यं,
योजना तु ह्ये इत्यत आह—अत इति । यत एवं न्यायेन
कर्मण एव कार्यत्वं, न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्येव
भूत्यर्थः । कामानुवादेन यत्नं विधीयत इति यावत् । एवमब्द-
व्यावर्त्यमाह—नत्तचित् । कामविशिष्टयजनविधानं तु
नेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विशिष्टविधानशङ्काया नेदं विशिष्ट-
विधानं, किन्तु कामानुवादेन यजनस्येवेति परमसाध्यमत्राध्या-
द्येयम् । तत्तुक्तः । इत्येष्टाया कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य
तदभावादिनि वा हेतुवचनं चोपपत्तैक्यम् । तदपि कुत इत्यपे-
क्षाया कर्मण्येवाधिकारः, न फलकाम इति गीतोक्तयोर्हेतोरु-
पस्थानम् । तदपि कुतः इत्यपेक्षाया कर्मकामकरणकरणयोः

कामाभावे तत्तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्—
फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मफलाप्राप्तावपि न, प्रत्यवाय
इत्येतदुभयान्वयोक्तं ज्ञानादिना वेति । वाशब्द उपमा-
याम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गादलाभो न
वेदेहेतुः, यदाफलवायेत्येवमज्ञानेनविधित्करत्वात्; तथाऽज्ञा-
मनया फलाप्राप्तावपि न वेदः, निष्कामेण कर्मणा महाफलस्य
ज्ञानादेर्लगादिति भावः । एतः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य
गीतोक्तं साम्यप्रयमाह—अत इति । न फलकामनायामिति
च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यययोऽस्तः कर्मण्येवा-
धिकारः । यतः कामाकरणे प्रत्यययोऽस्तो न कामेऽपि
कार इत्यर्थः । एतः किं प्रवृत्ते इत्यत परमसाध्यद्वयमाह—
अत इति । यतः कर्मण्येवाधिकारोऽस्तस्तेव कार्यं विधिविषय
इत्यर्थः । यतः कामेनाधिकारोऽस्तः कामेन फलप्राप्तिः, फलप्राप्त्यं
काम—इति यावत्—न कार्यः । तत्र दृष्टान्तः । ज्ञानादिनि-
वेधेन वेति । अत्रापि वाशब्द उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता
ज्ञानादिकं परित्यज्य फलप्राप्तिं क्रियते तथेत्यर्थः ।

प्रत्यवायभावामावयोर्हेतोरुपस्थादा । एतदुपपन्नया लाक्ष-
निकफलशब्दोपादानमिति । भास्करस्माह—नित्यनैमित्तिका-
न्येव कर्मणि सुमुमुक्षुणा निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योति-
ष्टोमादीनि कार्याधिकारे विहितानि, तेषां निष्कामतया करणे
प्रमाणमावात्, अतोऽसदिदं व्याख्यानमिति, तत्राह—निष्काम-
मिति । यत्तदिकमेव प्रकस्य उच्यते निष्कामतयाऽनुष्ठानवचना-
श्रुतिमिदं व्याख्यानम् । "एतान्यपि तु कर्माणि सत्रं त्यक्त्वा"
[१०।११] इत्यादिदृश्यमाणवचनेभ्यश्च । न वेदति नित्यनै-
मित्तिकविषयाणि, तत्र कामप्रवृत्त्यभावेन तदप्रतिषेधानुपपत्तेः ।
किञ्च नित्यनैमित्तिकतत्तिरिक्तस्य ज्योतिर्नान्नकहस्य फलकाम-
नया विनाऽविधानाच्च । ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायावु-
बाह इति तु न सम्मतम् । आदिपदेन "विश्रजिता यजेत"
इत्यादिप्रहेणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाध्याहारो निर्णय इति
चेत्, सत्यम्; कामिना तु तथा स्ववनेनायुक्तौ कारणमिदोक्त-
मिति । ननु पूर्वार्थेनैव शङ्काया निरन्तरवातिकमुत्तरार्थेन इत्यतः
क्रमेण वादद्वयोपयोगमाह—अत इति । फलकामस्याकर्तव्य-
त्वात् कर्मकहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिपिच्यत इत्यत
आह—कर्मैति । साक्षादर्थिवादित्वात्तत्कृतपदलोपोऽनेति भावः ।

५ आ. मा. भा.—तर्हि न करोमीत्यत आह—मा त इति । कर्मोकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः ।
अन्यथा फलाभावेऽपि परमसादाख्यफलमावात् । इच्छा च तस्य युक्ता, 'वृणीमहे ते परितोपणाय'
इति महाद्वारात् । अनिन्दनाद्विरोध इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो वाच्य इति च शस्तिदम्
'सर्वानानय नैक मैत्रम्' इत्यादौ । अतो 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. ३।२५]

भक्तिमन्विच्छन्तः । ' व्रत्तजिज्ञासा ' [ब्र. सू. १।१।१] " विज्ञाय मज्ञां " " द्रष्टव्यः " [वृ. उ. २।४।५+४।५।६] इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादि याचकंपति बहुतरस्नेह इति लोकप्रसिद्धन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकामना कार्येति सिद्धम् ॥४७॥

६ ज. प्र. दी.— तर्हीति । यदि फलं नाकाङ्क्षयमित्यर्थः । न करोमि स्वयं श्रेष्ठस्त्वत्वादिति भावः । अयमपदस्य निषेधेऽपि प्रवृत्तेः सशब्दस्य चानेकार्थत्वात्प्रवृत्तौपयुक्तया व्याचष्टे— कर्मेति । सोपपत्तिकमाक्षिप्ते कथमिदमुच्यते ? इत्यतो भगवदभिप्रायमाह— अन्येति । प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमप्युक्त्यपेते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तदुक्तम्, कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिशाननाया अपि प्रसङ्गात् । अतो तेदं भगवदभिप्रायवर्गेन युक्तमिष्यत आह— इच्छा चेति । ते तव परिशोपणाय सकलं कर्म कृणीमह इति महद्वाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतायगमात् । ननु तद्वर्तक्यतायामपि वामनानिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह— अनिन्दनादिति ।

यथा महद्वाचरो विशेषविषयो न, तथा कामनिन्दावचनं भिन्नु सामान्यविषयमेव । अतो महद्वाचारेण व्याध्यत इति भावः । तर्हि तद्वत्स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राह— विनोपत इति । चशब्देन प्रमाणाभावं समुचिनोति । अस्त्वाचारो विशेषविषयः, कामनिन्दावचनं तु सामान्यविषयम् ; तथापि वृत्तो व्याध्यथायत्रभाव इत्यत आह— सामान्यमिति । सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दाद्विशेषे सति । उक्तं च प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यप्यत्राह— अत इति । एतत्प्रमाणं सायुज्यम् । अस्यैव शेषो भक्तिमन्विच्छन्त इति । ननु न प्रज्ञाभिज्ञासाशब्दो ज्ञानेच्छापरः, किन्तु विचारस्वोपलक्षकः, सत्यम् ; तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते ; अन्यथा सम्बन्धाभावात्, लोकसिद्धान्यायात्, लोकसिद्धक्याप्तिकानुमानात् ॥४७॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्येवाधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् । कदाचन कस्याञ्चिदवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा स्यात्तस्मान्मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा बहुरूपेणानुष्ठितेनेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्यवर्णनं, अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥ ४७ ॥

८ वै. प्र. गि.— ननु यदि सर्वतस्मत्पुत्रोदकस्यानीये भक्षानन्दे कर्मानन्दानामन्तर्भावः, तर्हि साक्षाद्भक्षानन्दप्राप्तिहेतुर्न त्वयोपदिष्टार्थं साङ्ख्यपुत्रदानेन निवामनुतिष्ठेयम्, किमिति कर्मरोगबुद्धिर्बदितव्य इत्याहुः प्राह—

कर्मर्गतिं जातापेक्षवचनम्, ' योगरथः कुरु कर्माणि ' इत्युक्तश्लोके यथ्यमाणत्वात् ; ते तव निरत्येगमिषिकर्मस्वेवाधिकारः, न तु कर्मसम्पत्त्यारूपज्ञाननिष्ठायाम्, अपेक्षायत्त्वात् । यद्यपि हि— ' कथाये कर्मभिः यके ततो ज्ञानं प्रवर्तते ' इति । विविध्य चार्जुनं प्रति— ' यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गम्यतासि निर्वेदम् ' [२।५२] इत्यादिभगवद्वचनानि चास्मिन्नर्थे प्रागुपोद्घातप्रकरण एव उदाहृतानि । तथा च साङ्ख्यबुद्धिं श्रुतवतोऽपि तवेदानीं परोधमेव ज्ञानं, न त्वपरोक्षसाक्षात्कार इति तत्प्रतिश्रव्यकदुरितनिरासय कर्मैव कार्यम्, न कर्मसम्पत्त्य इत्यर्थः । तर्हि ' जन्मकर्मफलप्रदाह ' [२।४३]

इति त्वदुक्तो दोषः स्यादेव, तत्राह— मा फलेष्विति । कर्म कुर्वतस्त्व तत्फलपेक्षु स्वर्गादिषु कदाचिदपि ' भवेद् भोक्तव्यम् ' इति बोधस्त्वोऽधिकारो मास्तु । फलेच्छया कृतमेव कर्म जन्मकर्मफलान्मां पुररूपं व्रजति, न त्वीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितमित्यर्थः ।

ननु फलेच्छां विनाऽपि कृतं कर्म वस्तुस्वाभाव्यात्कलं जनयेदेव, ' अनिच्छयाऽपि संसृष्टो ब्रह्मत्येव हि पायकः ' इति न्यायात् ; अत आह— मा कर्मफलहेतुर्भूः कर्मफलं प्रवृत्तिहेतुर्भवति मा भूः । ' यो यत्फलकाममया यत्कर्म करोति तदेव तस्य तत्फलं ददाति ' इति हि कर्मस्वभावः । अन्यथा ' सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासी ' इति सर्वफलदानस्वभावदर्शपूर्णमाससकृदनुष्ठानादेव सर्वकामावाप्तिप्रसङ्ग इति भावः । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं वर्मणा दुःखरूपेणैवप्राह— मा ते सङ्गोऽस्त्यवर्णनीति । कर्मणामकरणे तव प्रीतिर्मास्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० व० दी.— एवं सति मम वेदोदन्वति किमुपादेयमित्याकाङ्क्षायामाह— कर्मण्येवाधिकारस्ते इति । कर्मोपादेयं तत्रैव तत्राधिकार इति । परन्तु तत्फलपेक्षु मा कदाचनाविकारोऽस्तु । उपदेशमुद्रामाह— मा कर्मफलहेतुर्भूति । अकर्मणि च निषिद्धे परमं सङ्गो मा तेऽस्तु ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं चेत्तर्हि किमिति कर्मकरणोपदेशः ? इत्याहुः प्राह— कर्मण्येवाधिकारस्त इति । ते च स्वपरात्ममन्त्रानुगुण्य कर्मण्येव अधिकारः ।

अस्तीति शेषः । अत्रायं भावः— यावत्परमं स्वपरेति ज्ञानं तावत् कर्मण्यावः । अत एव ' सायनमाणि दुर्वीत न निर्विघ्नं यवता ' इत्याहुः कर्मण्येव अधिकारः [११।२०।९]

ननु तर्हि पूर्वोक्तत्रापि इति चेत्तत्राह— मा फलेषु
इति । फलेषु तदुक्तेषु अधिकारो मनसि कामो मास्तु ।
कदाचनेति साधनद्वारायामपि । ननु कृतं कर्म कामाभावे
स्वफलं करिष्यतेवेव, अज्ञानादपि मध्ये विषयान्तरमित्यतः

आह— मा कर्मफलहेतुरिति । त्वं कर्मफलहेतुः कर्मफल-
भोगभोग्यदेश्युक्तो मा भूः । न भविष्यसीत्यर्थः । मदाश्रयेति
भावः । किञ्च, ते अकर्मणि सकामकर्मसि सङ्गः सम्बन्धो
मास्तु । एवं वरमेव ददामीति भावः ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० टी०— ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां बुद्धयवेति प्रेरयसि ?
इत्याशङ्क्याह— कर्मण्येवेति । कर्मण्येवाविकारः, न ज्ञाननिष्ठायाम् । मा फलेषु सङ्गोऽस्त्वित्यप्युच्यते । कर्मफलं
स्वर्गापन्नादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः । अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव सङ्गो मास्तु ॥ ४७ ॥

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्युच्यते—
योगस्य इति ॥ योगस्यः सन् कुरु कर्माणि केवलं ईश्वरार्थम् ; तत्रापि 'ईश्वरो मे तृप्त्यस्तु' इति
सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फलतृप्त्याशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सच्चशुद्धिज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः,
तद्विपर्ययज्ञा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ
योगः यत्रस्यः कुर्विति उक्तम् ? इदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

२ आ. शां. व्या.— आशक्तिकरणेन बुद्ध्या चेत्तर्हि
हेनात्मकं कर्म किमुद्दिश्य कर्तव्यमित्याशङ्कामनुव श्लोकात्त-
त्त्वतादायति— यद्वीत्यादिना । वक्ष्यमाणयोगमुद्दिश्य तस्मिन्ने
भूत्वा कर्माणि हेनात्मकान्यपि विहितत्वाद्यनुतिष्ठेत्याह—
योगस्यः सन्निति । कर्मानुष्ठानत्योद्देश्यं दर्शयति— केव-
लमिति । फलान्तरापेक्षामन्तरेणैश्वर्यं तत्प्रसादनार्थमनुष्ठान-

मित्यर्थः । तर्हि शरान्तोयोऽभिलाषणोचरीभूतो भविष्यति,
नेत्याह— सन्नापीति । ईश्वरप्रसादनार्थं कर्माणि कर्तव्यं
शीत्यर्थः । ज्ञातं त्यक्त्वा कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाङ्क्षितं
पूरयित्वा सिद्धिश्चावश्यमाह— फलेति । तद्विपर्ययज्ञा सत्त्वा-
शुद्धिज्ञान्याऽज्ञानप्राप्तिलक्षणेति यावत् । कर्माण्यनुतिष्ठतो
योगमुद्दिश्य शेषतया प्रवृत्तमाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति— को-
ऽस्मादित्यादिना ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.— एतदेव स्फुटीकरोति— योगस्य इति । राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा
युद्धादीनि कर्माणि योगस्यः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तदिदं
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं 'योगस्यः' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं
चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

४ घ. ता. चं— अनन्तरग्रन्थ सप्तमयति— एतदे-
वेति । अवधारणेनान्तरपरत्वमुदाहृतः । स्फुटीकरो-
तीति पौनरुक्त्यपरिहारः । राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा
युद्धादीनि कर्माणि योगस्यः कुरु, तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा कुरु । तदिदं
सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं 'योगस्यः' इत्यत्र योगशब्देनोच्यते । योगः सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वरूपं
चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

वाक्यत्वे ह तादृशभूतिवाक्यविशेषोपपन्नगौपमिकयोगशब्दार्थ-
व्याख्यानरूपत्वेन पौनरुक्त्याह कुर्वितीदमावर्तितम् । 'विद्या
विनयसम्पत्तेः' [५।१८] इत्यादिप्रदेशान्तरोपसमत्वान्तर-
व्याकर्तनायोक्तं तदिदं सिद्ध्यसिद्ध्योरिति । सार्वत्रिक-
योगशब्दप्रयोगविषयव्याप्यार्थमुक्तं योगस्य इत्यत्रेति । योग-
शब्दस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः इति प्रयोगो न हृदयत इत्य-
त्राह— योग इति । चित्तसमाधाने प्रयोगस्तावद्योगशु-
द्धादिसिद्धिः । इदमपि समत्वं तद्वृत्तिमिति योगशब्दार्थ-
इत्याहृतम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति— योगस्य इति । योगस्यः उपायस्यः । सङ्गं
फलसंगं त्यक्त्वा । तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा । स एव च ययोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

६ ज. प्र. टी.— 'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्यः' इत्यस्य
गतायनापरिहारार्थमाह— पूर्व्वेति । निष्कामनादिविधितानि
कर्माण्येव योगः । अतो 'योगस्यः' शब्देनैव लब्धं पुनः । कुरु

कर्माणि इति किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— योगस्य इति ।
ज्ञानोपायमनुतिष्ठित्यर्थः । कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वि-
त्येतद्व्याहृतमित्याह— सङ्गमिति । 'ईश्वरो मे तृप्तीदृश इत्य-

भिसन्धिमपि त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वैर्नैव निरस्तम् । तत् एवेति परामर्शोऽकार्याय त्यक्तव्येत्यनुवादः कृतः । 'सङ्गं त्यक्त्वा' 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इति एवस्यैव प्रथममुक्तम् । तथा सति सङ्गत्यागस्या-योगत्वप्रवृत्तादित्यत आह—तत् इति सङ्गत्यागादेव । एतयोः कार्यकारणभावात्कार्ये गृहीते कारणमर्पाद्गृहीतमिति

भावः । ननु समत्वयोगयोगोऽयं केन शङ्कितः येन 'समत्वं योग उच्यते' इति तयोरैक्यमुच्यते ? इत्यत आह—स एवेति । 'योगस्य' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षया भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा' ...सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः । मन्दास्तु पूर्वैरेवेति विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षया इदमुदितमिति भावः । स एव यत्समत्वमिति शेषः । योगिकदेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.—यदि कर्मफलयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं ? इत्यत्रोच्यते—योगस्थः सन् कुर्वन्नुपेयकर्माणि, केवलमीश्वरार्थमीश्वरो मे तुष्यतीति सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । फल-वृष्णाशून्येन क्रियमाणेषु सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययोऽसिद्धिः, तयोः सिद्धयश्च सिद्धयोरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः ? इदमेव तत्सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

८ वै. घ. नि.—एवं तावत् 'योगे खिमां ऋधु' [२।३९] इति योगशुद्धिं प्रस्तुत्य 'बुद्ध्या दुःखः' इति सार्धेन तत्प्रशोसापूर्वकं 'व्यवसायारम्भका बुद्धिरिका' [२।४१] इति तस्या मोक्षहेतुत्वमुक्त्वा 'यामिमाम्' [२।४२] इत्यादिसार्धत्रयेण काम्यकर्मनिन्दया निष्कामत्वम्, 'निर्द्वन्द्वः' [२।४५] इत्यादिना इन्द्रसहिष्णुत्वं सत्त्वैकनिष्ठा निर्पङ्गक्षेमता भगवति भक्त्यासमेति योगाङ्गपञ्चकप्रदित्य 'यावानर्थः' [२।४६] इत्यनेन योगफले सर्वानन्दसम्पत्त्या योगानुष्ठानः काम्यकर्मानन्दविरहदोषं परिहरत्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यनेनार्थेनस्य योगोपदेशाधिकारोऽन्वयपक्षिरेकार्म्यां दृढीकृतः । इदानीं योगशुद्धिप्रतिपादितम्—

योगस्थः सन् कर्माणि कुर्वति प्रथममन्वयः । केयं योग-स्थता कञ्च योगः ? इत्यत आह—सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वेति । कर्मफलसिद्धौ ह्येवं तदसिद्धौ विपादं च त्यक्त्वा केवलं परमेश्वराधनमेवेदमित्यवस्थानमेव योगस्थतेत्यर्थः । अत्रोपायमाह—सङ्गं त्यक्त्वेति । फलासक्तिरहितस्य तत्सिद्धयसिद्धयोः समता भवतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे 'धनञ्जय !' इति हेतुगर्भमिदं सम्बोधनम् । कथं योग इत्यस्योत्तरम्—'समत्वं योग उच्यते' इति । सिद्धयसिद्धयोः समत्वरूपं चित्तसमाधानमेव योग इति सिद्धिरप्यत इत्यर्थः । एवं च अनुशील्यमानकर्मविषयकचित्तसमाधानमस्य योगशब्दार्थत्वात् तात्त्विकसमाधानोपेक्षं कर्म तदनुष्ठानमपि योग इति व्यवहारो भवति ॥ ४८ ॥

९ ब० त० दी०—तर्हि कथं स्वकर्म करोमि ? इति चेत्तत्राह—योगस्थ इति । फलस्वरूपो योगो भद्योगस्य इत्यर्थः । फलेषु सङ्गं त्यक्त्वा । योगं व्याचष्टे—समत्वं योग इति । तच्च मनोनिरोधे सम्भवति तथैव कुर्वति पूर्वोक्तं समर्थितम् ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवमेव चेत्तर्हि किं कर्मकरणेन-त्यागद्वयाह—योगस्य इति । योगस्यः भगवद्देशपरचित्तो भूत्वा सङ्गं त्यक्त्वा पूर्वोक्तानि कर्माणि कुरु । मदाज्ञात्वापि कुर्वित्यर्थः । सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा । निदिस्तकलासिः, अयिदिः फलनिपरीतपक्षे, तत्र समो भूत्वा । ननु समत्वे सति किं स्वाध्याय आह—'समत्वं योग उच्यते' इति । तत्र समत्वमेव योगः । भगवदाज्ञया कर्तव्यत्वेन तत्प्रत्ययफले समता स्यात् ; सा च भगवत्परत्वज्ञापितेति योगरूपत्वम् । यदा योगस्यः भगवत्परमो स्थितः कर्माणि तयोपयुक्तानि कुरु,

सङ्गं त्यक्त्वा सर्वव्यागं हृत्वेति भावः । 'धनञ्जय' इति सम्बो-धनेन स्वविभूतिरूपत्वात्सर्वसंयोगयोग्यता बोधिता, किञ्च सिद्धयसिद्धयोः सिद्धिः सर्वदा योगः, असिद्धिर्विपर्ययोगस्तत्र समो भूत्वा संयोगानन्तरमाविधिप्रयोगानन्तरमाविपरमसुखज्ञाने-च्छाजनितानन्दपरमगवत्पविप्रयोगे वैमनस्पमविचार्य तथा कुरु । तत्र समत्वे योग उच्यते । तदसत्तेरिति शेषः । यदा ॥ भगवत्पविप्रयोगस्यापि परमानन्दरूपत्वात्तत्सत्त्वेन योगरूप-तेति भावः । संयोगानन्तरज्ज्वातमभ्यपतिताद्यपि तथा तत्त्वावकल्पनापि तथा ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदेव विवृणोति—योगस्थ इति । योगस्यः सन् सङ्गं फलवृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि प्रानार्थं कुरु । द्वे धनञ्जय ! सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो ह्यविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वति सम्यग्भवः । इदमेव 'सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योगः' इत्युच्यते ॥ ४८ ॥

द्वारेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.— यत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म [उक्तं] एतस्मात् कर्मणः— दूरेणेति । दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरमघर्मं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे घनञ्जय ! यत् एवं ततो योगविपयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयं अमयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थ-ज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकात्तपैति स कृपणः” [बृ.उ.३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.— किमिति योगस्येन तात्त्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्तव्यं ? फलामिहापेनापि तदनुष्ठानस्य श्रुतभवात्, इत्या-
शङ्क्य यथोक्तयोगयुक्तं कर्म स्तुपन्नन्तरश्लोकमुत्पापयति—
यत्पुनरिति । अवरं कर्म बुद्धिसम्बन्धविपुलमिति शेषः ।
बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाधीनं प्रकृतं सूनयति— बुद्धौति ।
बुद्धिसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां कर्मणि प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे करणीय
नियच्छति— बुद्धौति । यत् फलेच्छयाऽपि कर्तानुष्ठानं
श्रुतिमिति तत्राऽऽह— कृपणेति । निकृष्ट कर्मैव विशिनष्टि—
फलार्थिनेति । कस्मात्प्रतियोगिन सकाशादिदं निवृत्तं ? इत्या-
शङ्क्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे— बुद्धौत्यादिना । फलामि-
हापेन क्रियमाणस्य कर्मणो निवृत्तत्वे हेतुमाह— जन्मेति ।

समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणस्तदीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निवृ-
त्तत्वे फलितमाह— यत् इति । योगविपया बुद्धिः समत्व
बुद्धिः । बुद्धिसम्बन्धकार्यान्तरमाह— तत्परिपाकेति । तच्छ-
ब्देन समत्वबुद्धिसमानित कर्म कृपते, तस्य परिपाकस्तत्फल-
भूता बुद्धिबुद्धिः । शरणशब्दस्य पर्यायं पृष्टित्वा विवक्षित-
मर्थमाह— अमयेति । सप्तमीमविवक्षित्वा द्वितीयं पक्षं
पृष्टित्वा वाक्यार्थमाह— परमार्थेति । तथाविधज्ञानशरणत्वे
हेतुमाह— यत् इति । फलहेतुत्वं विज्ञोति— फलेति ।
तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्तेति शेषः । परमार्थज्ञानबहि-
र्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति— यो वा इति । मन्थुला
दिविशेषणमेतदित्युच्यते ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— किमर्थमिदमसकृदुच्यत इत्यत आह— दूरेणेति । योऽयं प्रधानफलत्यागविपयो-
ज्वान्तरफलसिद्धयसिद्धयोः समत्वविषयश्च बुद्धियोगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत्वं कर्म दूरेणावरम् ।
महदिदं द्वयोरुत्कर्षापर्युत्कर्षं वैरूप्यम् । उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलं सासारिकदुःखं विनिवर्त्य
परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं प्रापयति । इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे
उक्तायां बुद्धौ शरणमन्विच्छ । शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहेतवः
फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणाः संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. चं — अस्यासकृदुच्यतेति त्रिविधशक्त्याभिप्रेत्य
पौनरुक्त्यशङ्काद्वारणेत्तरश्लोकमवतारयति— किमर्थमिति ।
इदं धाम्नादुभयानुरूपं नितसमाधानम् । तद्वचनन्तरं प्रव-
स्यते । कर्ममात्रनिन्दान्नम परमिहोपनृत्तं बुद्धियोगशब्दस्य
प्रकरणविशेषितं वाक्यात् तावदाह— योऽयमिति । अह-
म्भणया बुद्धिप्राप्त्युद्देशकया लक्षितमाह— तद्युक्तात्कर्मण
इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयाऽत्र
कर्मनिन्दति सूचितम् । इतरदशब्दोऽत्र विवक्षितं निकृ-
पंति— महदिति । कृत्याया प्रकारः । ‘कृपणा फलहेतवः’ इत्य-
नन्तरवाक्येन बुद्धिस्तु इत्यादिना च बन्धुमाणां भुक्तिमृत्युवत-
रादित्य सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह— उक्तेति । नीतिमन्त्रौषध
केवलयागादिन्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तन्मोहादिनिवे-
शान्तिनत्वात्, कात्स्न्येऽपि प्रयोगादवच्छेदकोपाध्वन्तरव्या-
वर्तनायोक्तुः— सांसारिकेति । केवलकर्मवाच्यस्वर्गादि-
न्यावर्तनाय परमशब्दः । अपरिहितशब्देन स्वभावसङ्ख्याका-
रादिप्रयुक्तमन्मावितसमस्तपरिच्छेदनिरासः ।

अमन्युदामायोगे कर्मणि क्रियमाण इति । उक्ताया-
मिति । तात्पर्यादिसाधन्यक्त्यर्थे पूर्वोक्तमन्यस्यत इति
भावः । ‘उपाये पृथरक्षिणो शब्दः शरणमित्ययम्’ [अ-
नु स ३।१३४] इत्यादिनाऽऽवर्गते शरणशब्दस्य रक्षकधर्मान्तर-
व्यावर्तयन् विवक्षितं वस्तु वाच्यं तावदाह— वासस्थान-
मिति । नन्विदमशक्तं बुद्धेर्वासास्थानमृतपृष्टादायित्वमात्रा-
दित्यत्राह— तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा श्रोतोपदिश्यत
इति भावः, ‘कथं कृपणभुङ्क्त्वाचित्तमित्यपवा’ [अमरः
३।१।४९] इति कृपणशब्दस्य पुरुषविशेषे स्तत्वात्, बुद्धियुक्त
इत्यादिना फलामिहापेनापि तदनुष्ठानाया प्रशस्तमानत्वात्, ‘मा
कर्मन्तु’ [अ. १।४०] इति पुरुषे फलहेतुत्वस्य प्रवृत्तत्वात्, ‘कृ-
पणा फलहेतवः’ इत्यादिभिः फलामिहापेनापि तदनुष्ठानाया प्रश-
स्तं नित्यन्ते, न तु फलमात्रमित्यादिप्रापणाह— फलसङ्गा-
दिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वकर्मद्वारा फलहेतुत्वमस्ति,
‘जन्ममरणविनिमुक्ता’ [२।१९] इत्याहः प्रतिस्मृत्या परम
निश्चयेनैव बुध्यस्यात्र कृपणत्वेनाभिप्राद्युचितत्वात् संसा-
रिण इत्युच्यम् । अष्टपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकपरामर्शा-
द्यमेवार्थ उक्ति इति भावः ॥ ४९ ॥

हिसन्दस्य हेतुवर्तमानाभिप्रेत्याह— अत इति । प्रक-
णादिपिद्विदश्यायुक्तकर्मण्यपि तस्यानुरूपं ज्ञानमात्रोपादानं

५ आ. मा. भा — इतश्च शोभाय युज्यस्वेत्यत आह— दूरेणेति । बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणा-
दुभायात् । दूरेणातीव । अतो बुद्धौ शरणज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्म, कृतौ हेतुर्येपा ते फलहेतवः ॥४९॥

६ ज प्र. दी — ननु यागोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धि
योगादवस्थे नियममुच्यते इत्यत आह— इतश्चेति ।
युज्यस्व प्रयत्नत्वं । 'शानानर्थ' [२।४६] इति कर्मफलस्य
ज्ञानफलोपेक्षयाऽप्यवस्थायोगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
सत्रैव हेतवन्तरमुच्यते— बुद्धियोगादिति, यत्नीसमाप्तप्रतिनि
रासायाह— बुद्धीति । लक्षणशब्द स्वस्वभावात् । पुरुषार्थसम्ब
न्धिना कर्मणा सह निर्दशे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव प्रष्टुं युक्त

मिति भाव । उपायात्पुरुषार्थस्य । दूरश्चो विप्रकर्षवाची,
तस्यात्र कथमन्यत्र इत्यत आह— दूरेणेति । उक्त कर्मणो
ज्ञानादतीवावस्थे, इदानीमुपायदानीय तद्विहाय किमिदं तृतीय
पादेनोच्यते इत्यत साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन्
न्यायेत— अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्ष
णाम् । फलहेतुना कृपणत्ववर्णनमनुपयुक्तमित्यत आह— फल
मिति ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराधनार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणो दूरेणात्यन्त-
दूरमेव; अवरमधमं निकटं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणः, जन्म-
मरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । अत एव योगविषयायां बुद्धौ तत्पाकजायां साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभय-
प्राप्तिकारणमन्विच्छेत् प्रार्थय, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः फलहेतवः फल-
वृष्णामयुक्ताः सन्तः कृपणाः । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकात् मैत्रि स कृपणः”
[बृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

८ पै. प्र. मि — ननु 'सुखदुःखे समे हृत्वा
[२।१८] इत्यत्र सिद्धसिद्धयो साम्यमुक्तम्, पुनरपि
किमर्थमुच्यते 'सिद्धसिद्धयो समो भूया' इति । न च
तत्र जयापजयमाग्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रवृत्तत्वात्, इह
तु दृष्टादृष्टसर्वकल्याणेन सर्वकर्मनर्तक्येति विशेष इति
वाच्यम्, 'कामात्मानं स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्
[२।४१] 'तृगुणविषया वेदा' [२।४५] 'मा फलेषु
कदाचन' [२।४७] इत्यादिना सत्फलत्यागस्याप्युक्तत्वात्,
अतः किमित्यसहृदयुच्यते । इत्यादिशब्द काम्यकर्मणां स्थिति
वृष्टत्वात् तत्प्राप्तिसाधोऽवश्यविधेय इति सुदुरपेक्षित इत्य
भिप्रायेणाह— दूरेणेति ।

हे धनञ्जय । बुद्धियोगात्, युज्यत इति याग कर्म बुद्धि

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धि, तदुक्तो योगो बुद्धियोग, तदपेक्षया
काम्यं कर्म दूरेण विप्रकर्षेण अवरम्, अतिनीचमित्यर्थः ।
हि यस्मादेव तस्मात् समत्वबुद्धौ शरणं वासस्थानमन्विच्छेत्
प्रार्थयस्व, तस्या बुद्धौ बतैत्येवार्थः, तामेव शरणं कुरुष्वेति
वा । 'अत्र बुद्धौ जातायामपि विच्छेदेव शरणमन्विच्छेत्, न
तु स यथाहमित्येव भावः' इति माध्वाचार्यानां तदेव
विचारमात्रा प्रत्याख्यानमित्यसारे तस्मिन्नास्माकमभिनि
वेशः । दूरेणावरत्वेनोपापदयति— कृपणा इति । फलप्रवृत्ति
हेतुर्येपा ते फलहेतवः सकामा, कृपणा जन्ममरणघटीयन्
परिभ्रमणपरतः तस्या दीना इत्यर्थः । तथा च बृहदारण्यक-
श्रुति [३।८।१०]— “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा
ऽस्माहोकात् मैत्रि स कृपणः” इति ॥ ४९ ॥

९ घ० त० दी०— अयुक्तं कर्म व्ययसायबुद्धियोगादवरमपकृष्टं, हि यत्, अतो बुद्धौ बुद्धिनिमित्तं बुद्धिविषये
वा शरणं कश्चिद्वैषयं बुद्धावाग्रय वाऽन्विच्छेत्, गृह्णात्यर्थः । कर्मणोऽवरत्वं दर्शयति— तत्र फलहेतवः
कृपणा इति फलमेव हेतु प्रकृतिकारणं येषां ते जनाः कृपणा, प्राप्तेऽपि फले पुन सत्कृपणा ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त — नन्वेवं चेत्तदा कथं न तत्र सत्रं
प्रवृत्तिः । इत्यादिशब्द— दूरेणेति । धनञ्जय मद्विमुक्तिरूपः ।
तथा कमागोयबुद्धियोगात् दूरेण कृतं कर्म फलार्थहेतुम्, न ॥
मदापाकम्प्येन तदवस्थाप्रवृत्तिमित्यर्थः । हीति युक्तोऽयमर्थः ।
अवगच्छान्नाप्यतिशिरिगन्धेन फलेच्छया कृतकर्मणो नीचत्वमत्र ।
तस्मात्तद्वृष्टाणां प्रादुर्भावमेव भावः, नादृष्टानां यदेता
मिति यत्तदप्यवस्थापनं नास्ति, तेनाधिकारमात्रा
वात्र सर्वेषां प्रवृत्तिरिति भावः । यस्मात्ते नीचाः, सात्त्विका

धिकाररहितानां भाववृत्ति, एव च मदशास्त्रात् बुद्धियोगयोग्य
इति बुद्धियोगाय यत्तदवस्था— बुद्धाविति । बुद्धौ बुद्धियोग
निमित्तमीश्वर शरणमन्विच्छेत् अनुवृत्तिः । ननु सत्कामरतां
सोऽभीक्ष्णशरणमिच्छन्तीत्यत्र वा प्रियेप । इत्यादिशब्द—
कृपणा इति । फलहेतवः सकामा । कृपणा हृत्वा दीना
इत्यर्थः । नहि हृत्वादेव प्राप्तः । अत एव श्रुतौ मद्राभूतायेव मद्र
प्राप्तिरिति । 'मद्राय मद्रं शब्दाज्जनि' [मद्राप्येति
वृ. उ. ३।४।१९] ॥ ४९ ॥

११ नी० मा० दी०— इममत्र बुद्धियोगं लोति— दूरणति । कर्म फलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्
पूर्वोक्ताश्रिष्टामात्मस्थेन दूरेण हि प्रविद्धं अवर अत्यन्तनिकटम्, अतो बुद्धौ योगरूपाया तत्फलभूतायां

साङ्ख्यरूपाया वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितार आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व, तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यत् फलहेतव फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां तादृशा फलवृत्त्यावन्त कृपणा दीना भवन्ति । “ यो वा एतद्वक्षर गार्ग्यविदित्वाऽस्माहोकादत्रैति स कृपणः ” [बृ. उ. ३।८।१०] इति श्रुते ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उमे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

१ शां. भा.— समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तत् शृणु— बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वमिषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः, स जहाति परित्यजति इति । इहाऽस्मिन् लोके उमे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतस्तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया; तत् कौशलं कुशलभावः । तद्वि कौशलं यत् बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्माशुभानि प्रवृत्तस्य किं स्यात् । इत्यादिवाङ्मयाऽऽह— समत्वेति । बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठति शेष । बुद्धियोगस्य फलवर्षे कलितमाह— तस्मादिति । पूर्वापे व्याचष्टे— बुद्धीत्यादिना । ननु समत्वबुद्धिमात्रान् पुण्यपापनिवृत्तियुक्ता परमार्थदर्शनवस्तुनिवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राऽऽह— सत्त्वेति । वस्तुवर्षे व्याचष्टे— तस्मादिति । स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्त

योगार्थं विमर्षं मना योजनीयः । इत्यादिवाङ्मयाऽऽह— योगो ह्येति । तर्हि यथोक्तयोगसामर्थ्याद्बन्धं दशितफलसिद्धिरनाद्या स्वधर्माशुभानि प्राप्तेत्यादिवाङ्मयाऽऽह— स्वधर्माख्येति । इश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य वा यथोक्ता बुद्धिस्तत्तु कौशलमिति योजनम् । धर्मेणा बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठानं बन्धानुबन्धं स्यादित्यादिवाङ्मया कौशलमेव विशदयति— तद्वीति । समत्वबुद्धेरवफलवत्त्वे स्थिते कलितमुपसहरति— तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः उमे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते बन्धहेतुभूते जहाति । तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाव युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं— कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः कौशलमतिसामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे ता च— ‘बुद्धियुक्तो जहातीह’ इत्यस्येह कर्मणि क्रियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्वयमभित्येताह— बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यदा कर्म कुर्वाण इति प्रकरणात्तन्मुमुक्षुः, इहान्वयः ॥ जहातिनाऽन्वयः, ‘इहैव वैजिनसर्ग’ [८।१९] इत्यादिबलः । ततश्च प्रतिबन्धरु निवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिरहितवेककर्मविनिर्गन्धवर्त्यत्वात् माह— अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्वमनन्तत्वं निदानम् । सुकृतस्य हानिरुपार्थाय स्यादित्येत्योक्तं बन्धहेतुभूते इति । नहि कारणकालायस्य गृह्ययोगवैयर्थ्यहेतुत्वे कथिदिशेष, मुमुक्षुप्रकृत्या ॥ स्वर्गादिकारणे सुकृतमपि दुष्टमेव, अनैकिकत्वे सत्त्वनिष्ठायाम्

त्वात् । स्वर्गादरपि हि मुमुक्षुर्षेक्षमा निरयत्नम् । एतं वै निरयान्तात् स्थानस्य परमात्मनः [म भा. १९।१९८। ११] इत्यतिभि प्रतिपादनमिति भावः । ‘बुद्धियुक्त’ इत्यस्य ‘योगाय’ इत्यस्य च भित्तिर्धैर्यवश्यादायाह— तस्मानुक्ताय बुद्धियापारयेति । युज्यस्व वस्यस्व, अनुक्तो भवेत्यर्थः । ‘समत्व योग उच्यते’ [२।४८] इतिव योगशब्दव्याख्याप्राप्तनिरासयाह— कर्मस्थिति । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं बहु भाष्यं दावदाह— अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धियोगस्य कर्मसामर्थ्यात्प्रकृतं कथं इत्याह— अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः इति । कार्यं कारणान्द उपवर्तित । अनेन श्लोकेन बन्धकप्रवृत्तदुष्कृतहानिमुक्तम् ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानफलमाह— बुद्धियुक्त इति । सुकृतमप्यभिधं मानुष्यादिफलं जहाति; न वृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । “न हास्य कर्म क्षीयते” [तृ. उ. १।४।१५] “अविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहाति यजेते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्वति” [बृ. उ. ३।८।१०] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानविषया सर्वत्र । उभयस्यश्रुतिरप्यनिष्टविषया । नहीदृष्टपुण्यस्ये किञ्चिन्मयोजनम् । न चेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः ।

६ ज. प्र दी.— बुद्धियुक्त प्रेक्षावान् काम्य मुक्त
मुष्कृत च जह्यादिति योगस्वरूपनिरूपणस्य निराकर्तुमाह—
ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावत्स्मिन्त्यतः काम्य
कर्मिण कृष्णा दीना “इमं लोकं हीनतरं वा विजानन्ति”
[मु उ १।२।१०] इत्युक्तम्, तथापि कथं दूरेणावरमित्य
पेक्षायां कर्मफलद्विलक्षण ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीत्येवैष्येण
पत्ति वृत्तरत्नं दर्शयिष्यति । अत्र बुद्धवत्समुत्कृतस्यापि सर्वा
त्मना ज्ञानं प्रतीयते तत्सद्वैचेन व्याचष्टे— मुक्तमिति ।
अग्रियं मुक्तं कीदृशं ? इत्यत आह— मनुष्येति । व्यावर्त्यं
माह— नेति । बृहत् प्राङ्मुकोर्हानादिगुणशुद्धिलक्षण तदन्तर्
वानन्दशुद्धिरूपं फलं यस्य तत् बृहत्कृतं, तथाभूतं मुक्तमेव
नास्ति कारणाभावादित्यत आह— उपासनेति । आदिपदेन
निर्गुणं कर्म । इतः सङ्कोच इत्यत आह— न ह्यस्येति । यत्ते
ददाति तन्व्यतऽनेनेति शेषः । अनाधिदत्त्वेति विज्ञापणञ्ज्ञा

निन मुक्ताक्षयं प्रतीयते । उत्तरं वाऽस्या धृतेरुपयोगः ।
ननु “नस्त्यक्त्वा कृतेन” [मु उ १।२।१२] इत्यादिश्रवणा
त्सम्प्रतिपक्षा एता धृतय इत्यत आह— अत इति । विशेष
धृतेर्वैलम्बवादिति भावः । धृति श्रवणम् । “क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि” [मु उ २।१।८] इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयं प्रतीयत
इति चेत्, न, निरवकाशधृतिविरोधेनास्य दुष्कृतवियप्यत्वात् ।
“तदा विद्वानुपन्यसो विधुः” [मु उ ३।१।२] इति ज्ञानिनो
ऽपि उभयस्यधृतिरस्तीत्यत आह— उभयेति । उक्तैव
युक्तिः । युक्तिविरुद्धं च ज्ञानिनं सर्वमुद्धृतहानम् । तथा हि
उपासनादिवर्जितं मुक्तं ज्ञानिनं किमिष्टं ? उतानिष्टम् ? आये कि
तद्विच्छया क्षीयते ? उत ज्ञानस्वभावात् ? । आद्यं दूषयति—
नह्येति । येन ज्ञानी तत्क्षयमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीय
निराकरोति— न चेति । ज्ञानस्यापुरुषार्थात्प्रसङ्गादिति भावः ।
नान्त्य— अनिष्टत्वे काणाभावात् ।

५ आ. मा. भा.— इष्टाश्च केचिद्विपवाः “स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा उ ८।२।१] “प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपद्ये” “यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
णानां” [छा उ. ८।१।४] “स्त्रीभिर्वा यानैर्वा” [छा. उ. ८।१।२।३] “अस्माद्व्येवात्मनो
यद्यत्कामपते तत्तत्सृजते” [बृ. उ. १।४।१०] “कामाग्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्” [तै. उ. ३।१०।५] “स
एकधा भवति” [छा. उ. ७।१०६।२] इत्यादिधृतिभ्यः । बहुत्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात्कर्म-
सुखेन विरोधः, अनुभवशक्तिश्चैव प्रसादात् श्रुतेश्च ।

६ ज प्र दी.— निष्फलत्वादिनिमित्तमित्यत आह— इष्टा
श्रेति । केचिदित्यलौकिका । मुक्तावलौकिका विषया इष्टा
भवन्ति । तत्रास्ति मुक्तफलमिति भावः । मुक्तो विषयानि
कृच्छीत्येतत्कृतं ? इत्यत आह— स यदीति । यशो यत्स्वी ।
ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यद्यत्कामपते तत्कर्मसात्त्विकमा
त्मन सृजते । इष्टविषयप्राप्तिं मुक्ततत्फलमित्येतदपि अनया
भृत्योच्यते । उपासनादिकर्मैव ज्ञानी करोति । कृतेन वा
मुक्तं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तं किमर्थं
विषयानिच्छेत् ? न तावत्सुखार्थम्, ज्ञानेनावरणरूपाविद्यानि
शून्यो आत्मनः स्वरूपमुखस्य व्यक्तत्वात् । पृथक्कुलस्थानाग्री
कारात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम्, अविविक्तस्यैव तत्तद्वे
रिति । मैत्रेय, नाविद्येवात्मस्वरूपभावरम्, किन्तीधरच्छाऽपि ।
तथा च वक्ष्यति । तथा न ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्त्यामशेषा-

निवृत्तिर्भवति । स्वरूपमुक्तं च बहुतरं न्यय्यते । न तु
सर्वम् । ज्ञानोत्तरसमुद्दिष्टेन निवृत्तकर्मणा प्रसक्तं परमेश्वरो मुक्तो
विषयानुत्पत्त्या तद्भोगेन ज्ञानानभिष्यक्तमपि स्वरूपमुक्तं न्ययी
करोति । अत्र च भाष्यकृतेन तत्र सन प्रमाणाभ्युक्तानि । अनेनै
वाभिप्रायेण धृत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानात्प्रसाध्यतः ज्ञानकर्मसमुच्चय
साध्यतः चोच्यते । ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत्स्वरूपमुक्तं तदेव बहु
तरमस्ति अतः कर्मसाध्यविषययोगाभिन्नसङ्कल्पलौकिकार
किमर्थं ? इत्यत आह— बहुत्वेऽपीति । कर्मसुखेऽहोऽहो इति
शेषः । शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिः
इत्यत आह— अनुभवेति । तदुक्तं “ब्राह्मेण कैमिनि
[म. उ. ४।४।६] इति । विज्ञं “कामरूप्यनुसञ्चरन्” [तै. उ.
३।१०।५] इत्यादिलौकिकविषयभेदगुणैश्च मुक्तस्य विषयानुभवो
वृज्यत इत्याह— श्रुतेऽप्येति ।

५ आ. मा. भा.— न च शरीरपातात् पूर्वमेव । “स तत्र पर्येति” [छां. उ. ८।१२।३]
“एतमानन्दमयमात्मानमुपसंस्मर्य” [तै. उ. ३।१०।५] इत्याद्युत्तरं श्रवणात् । न चेकीभूत एव
ब्रह्मणा सः । ‘मयस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्’ इत्यादिनिन्दना-भोसधर्मः । परिहारो
पृथग्भोगाभिधानाच्च; शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च; ‘जगद्वापारवर्जं’ [ब्र. सू. ४।४।१७] इत्येवमर्थमात्रोक्तेश्च
‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः’ [१।४।३] इति च । उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिविम्बस्य ।

६ ज प्र दी— ननु यत्तदुदाहृतान् धृतिषु विषय
व्यापिकं धृतं तत्तत्संशरीरपातात्पूर्वकात्मन किं न ह्यात् ?
इत्यत आह— न चेति । “अस्माच्छरीरादुत्थाय .. स
तत्र पर्येति” [छां उ ८।१२।३] “अस्माज्जोकारादित्यतः

एतमानन्दमयमात्मानं [तै. उ. ३।१०।५] इत्याद्युत्तरं श्रव
णात् । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । अत्रैतत्पादिनस्त्वात् । मन्त्रकर्म
तरम् । तद्वैशेषिकभेदभिन्न जीवभावं प्रतिपद्यते, गगननिभ
पद्मानुपाधिभिन्नं वगैकादादित्वम् । तत्र यस्य मोक्षस्य ज्ञान

तत्पत्रं च ब्रह्मणैकीभवति, घटनाश्च घट्याकाश इव महाकाशो भेति । तदैकं जीवब्रह्मभेदयोपाधेय मिथ्यात्व मन्यन्ते । अन्ये च सत्यत्वम् । यदा च ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतस्तदा सकलस्य क्रियाकारकलक्षणफलभेदस्य प्रविकल्पात्कृतो विषय भोग, यदर्थं सुकृतस्यावस्थान १ इति लक्षयति—**न चेति ।** एवमन्तुं भेदाभेदौ निराकरोति । ‘परमात्मानमासाद्य तद्रूपा यतयोऽमला । अमृतात्वाच्च कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा विमो’ [म. भा. १२।३०-१।७८] इति भीष्मेण तस्मिन्मूला-स्तद्रूपा इत्यभिप्रायेणोक्तं मुक्तास्तद्रूपैव यता इत्यर्थान्तरमा-शङ्क्य युधिष्ठिरेण ‘आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न बाधनव’ [म. भा. १२।३०-१।८०] इति विकल्प्य पूजम् । यदि ज्ञानिनो मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवति तदैव बाध्यम्— किं ते सत्तारानुभूत दुःख स्मरन्ति २ उत न ३ इति । आद्यस्य दृश्यमुक्तम्— ‘मोक्षे दोषो महानेव प्राप्य सिद्धिं गतावृणीन् । यदि त्वेव विज्ञाने वर्तते यतय पर ॥’ [म. भा. १२।३०-१।८०] पूर्वं सिद्धिं गतावृणीन्प्राप्य परं यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञानेव प्रागनुभूतदुःखमरणेण मुक्ता वर्तन्ते तर्हि मोक्षे महानेव प्रसिद्धो दोष इति । दोष च भाष्यकार स्फुटीकृत्यति । द्वितीयोऽपि दूषितः—**मग्नस्येति ।** पूर्वानुभूतमरणवशात् परं ज्ञानं मग्नस्य चेतस्य दुःखतर दुःखातिशयो न भवेत्किं भवेदेव । तदैव मोक्षमर्थस्य पक्षस्य निन्दितत्वात् ज्ञानी नग्न

णैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षस्येन युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्माचार्यैरेवेकत्वस्य स्यात् १ परिहारं तदुक्तदोषस्योद्धारश्च-
स्मवादित्यत आह—**परिहार इति ।** न मयैतदुक्तं, किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितत्वानसीत्याशयेन परिहारो भीष्मेण पर मारयनः पुनरुक्तेन मुक्तानां भोगाभिधानाच्च न ज्ञानी ब्रह्मणैकी-भूत इत्यर्थः । तथा हि भीष्मवचनम्— ‘तथापि [अत्रापि] तत्त्व परमं गृण्य सम्यक्प्रयति ॥ .. इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेह दहिनो नृप ॥ करणान्यामनस्तानि सूक्ष्म पश्यति तेस्तु ॥’ [म. भा. १२।३०-१।८५-८६] इति ॥ यद्यपीदं दुर्बोधं तथापि स्वः स्वस्वभूतो दहो यस्य तं स्वदेहं परमात्मानं मुक्तमन्यान्तद्वा-न्विषयाच्च मुच्यते इन्द्रियाणि बुध्यन्ते । किं तानि कर्तुणि १ नेत्याह—**[करणानीति]** कर्तुहि पूर्वार्थस्यार्थः २ इत्यन उक्तम्—**[सूक्ष्म इति]** । इत्थं न ज्ञानिनो ब्रह्मस्यमिन्याह—**मुक्तादी-नामिति ।** ज्ञानेन वाक्यप्रवेशेन मुक्तानां ब्रह्मभेदे कमेण प्रत्यक्षा नुमानागमर उपपन्नताः । तत्र प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुका दयो यद्यपि ज्ञानिनस्तथापीदानीमविनष्टोपाधित्वात्तन्निमित्तभेद बतया हन्यन्ते । शरव्यक्रमेण यद्युपाधिनाशो ब्रह्मैव सत्ता यता, न पुनश्च हन्यन्त इत्यन आह—**उपाधिनाशो इति ।** जीवास्तावन्नृणां प्रतिविम्बा इति समर्थितम् । तत्र यदि तदी-यस्योपाधिनाशोऽशीक्रियते तदा तेषां नाशः प्रमज्यते । दूषे-णाद्युपाधिनश्वे मुखादिप्रतिविम्बस्य नाशदर्शनादित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरो-धाद्येव सत्यः । अनेन रूपेणेति च; भेदाभावात् । न च प्रतिविम्बस्य विम्बैक्यं लोके पश्यामः । उपा-धिनाशो मानं वा । ‘मग्नस्य हि परं ज्ञाने’ इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च । ‘यावदात्मभावित्वात्....’ [म. सू. २।३।२०] इत्युपाधिनिन्यताभिधानाच्च । अतोऽन्यन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम् ।

६ अ. प्र. ही — यकोऽस्य शुकाहोऽजितोऽप्रापिनाश इति पूज्यं हन्यन्त इति तद्वदित्याह—**न चेति ।** वस्तुत एकीभूतस्योपाधिनाशेऽपि पुनस्ताने न मानं पश्यामः । मग्न नादित्यन्तम्यासम्प्रतत्वात्, सर्वोपाधिभेदमतस्य चेद दूषणम् । द्विओपाधिक एव जीवब्रह्मभेद, वास्तव त्वैक्यमिति बदनप्रत्यक्षम्—**किं मग्नं तितुं न्यं स्वकर्मफलानुभवते १** न जीवगत दुःखं, तस्य जीव एवानुगम्यते इति पक्ष, उत तद पीति २ । भाष्य दूषयति—**न चैकीभूतस्येति ।** हस्तादा पुगादिभेदस्य भोग्यत्ववदानीदिति भावः । द्वितीय निरा-करोति—**आसमिति, लक्षण सर्वकामोपलक्षणार्थः ।** जीवकर्मणं दुःखण, स्वल्पेण नु तेति व्यवहारयाऽनुगम्यताया विरोध इत्यत आह—**अनेनेति ।** इति च पुनर्विनि दाय । कुतः ३ इत्यत आह—**भेदेति ।** उपाधिभेदहस्तस्योक्तवादिनि भावः । अत्र नु ब्रह्मैक्यमात्रस्य मुक्त्यैव पूर्वदुःखानुभवमस्ति १ न वा २ नेतिरूपे ३ मग्नस्य हि ४ इत्युच्यते दोषः । भाष्ये—**विमोक्षो दूषक स्मरति १ २ ३ ब्रह्मसत्त एव ४ ।** प्रथमस्य दूषणं न चैकीभूत-स्येति, द्वितीयस्य आसं हन्यादिति व्यापारते । अनेन ‘माशे दोष’ महानेव १ इत्युच्यते दोषः प्रतीयो भवति । ननु

‘उपाधिनाशो नग्राय प्रतिविम्बस्य’ इति युक्तं तद्वद, मेवे हि विम्बप्रतिविम्बयोरतस्तस्यात्, न चैव, किन्तु विम्बमेव प्रतिविम्ब तद्वेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । ‘नेष्टोपाधन्मा-दित्य नाम्ने यान्तं हदाचन । नोपरक न वारिस्थ न मध्य नमसो गतम्’ [मनु ५।३.८] इति स्मृतानुबदादाविव वारिस्थ प्रतिविम्बेऽपि भादित्यवच्छप्रयोगदर्शनत्वात् । भेदस्तु रेषणाद्यु-पाधिकृतः । तथाचोपाधिनाशो भेद एव नश्यति, प्रतिविम्ब-स्य कुतो नाशः १ एव जीवस्यापीत्यशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं ताव दनिद्रमित्याह—**न चेति ।** न पर्याप्तो न प्रत्यभिज्ञानीनः, प्रत्युत प्रत्यभ्यावादिना तयोर्भेदेव पर्याप्त इति चार्थः । यथोक्तं ‘जीवब्रह्मभेदविम्बप्रतिविम्बयोरोपाधिवो भेद’ इति, तथासा कमनियम् । किन्तु परस्येव । जीवोपाधिनाशो प्रमाद्यभावेन नित्य-बाधविमित्तत्वापि भेदस्य मुक्तौ स्थितेतित्यायव नाह—**उपाधिनाश इति ।** न पश्याम इत्यनुवर्तते । न क्वचन उपाधिनाशो प्रमाद्यभावात्, किन्तु स्वभावाद्गीवाश्च बाधकमनी-त्याह—**मग्नस्येति ।** उपाधिमभावे स्मरणादिविरोधात् । न केव ननेनक, उपाधिनित्यत्वे प्रमाणं वाग्यीत्याह—**यावदिति ।** अन्तु तर्हि उदात्तपुण्ड्रिनामं विम्बप्रतिविम्बयोरित्ये प्रमाण-

मिलत आह—अत इति; प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात् । वतीत्यनौपचारिकैः सह षष्टेऽपि बाधवशादादौपचारिकत्वं प्रतीयमानमपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपेऽपि 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः' इत्यादौ दृष्टमिति । एवं 'शुकादीनां' न विवादोऽस्तौत्याह वारिस्थमिति । न परस्य मुख्यं सम्भ- इत्युक्तं प्रत्यक्षमुपपादितम् ।

५ आ. मा. भा.—दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन । प्रतिशालं च "स एकभा" [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते । विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम् । युक्त्यवशा- श्रोक्ताः 'मयस्य हि' इत्यादयः । अतो जलं जलैकीभाववदेकीभावः । उक्तं च— "यथोदकं शुद्धे शुद्धं" [कठो. ४।१५] "यथा नयः" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादौ । तत्राप्यन्योन्यात्मत्वे दृढ्य- सम्भवः । अस्ति चेत्समुद्रेऽपि द्वारि । महत्त्वादित्यत्रादृष्टिः । 'ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः' इति महाकौष्ये । सपर्यानां भेदज्ञानाच्च । 'नैव तस्याप्सु कस्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः । पसे पदं ते कैवल्यम्' इति निषेधाच्च नारदीये । सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षयर्थेऽपि । बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् ।

६ ज. प्र. दी.—अधुनाऽऽस्तां तावदुपपादनसापेक्षं प्रत्यक्षं, तन्निर्णयं चास्तीत्याह—दृष्टाचेति । ते निरुक्तसक- र्माणो मुक्ताः । एतच्च मोक्षार्थं स्पष्टमुक्तम्, प्रादुर्भूतेभ्यः भेदे स्मृतिव्याख्या, धृतिं चोदाहरति—प्रतिशालमिति । ननु भेद इवामेदेषु 'परिऽप्येव सर्वे एकीभवन्ति' इत्यादिवाक्यानि सति, तत्कथं निर्णयः ? इत्यतः सामान्यन्यायं तावदाह—विरोधे स्थिति । बलवद्बिरोधेन दुर्बलं बान्ध्यते इति भावः । ताः किं प्रकृते ? इत्यत आह—युक्त्य इति । अत्र भेदपक्षे; उपलक्षणमेतत् । प्रत्यक्षात्पुनरुक्त्य च भेदवाक्यानां प्रावल्याय प्राधान्यम् । तद्वैकीभवन्तीत्यस्य का गतिः ? इत्यत आह—अत इति । उभयवैकीभाववादेन तद्वादिवाक्यं शृणोते । स्वानैक्य- विषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः । इत्वं च ह्यलक्षणेति न प्रयोजन- मन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः । न केवलमयं गतिन्यायप्राप्ता, किन्तु प्रीती चेत्याह—उक्तं चेति । उदकेऽप्येकवादसम्मतो दृष्टान्त इत्यत आह—तत्रापीति । नास्त्येव समुद्रे बुद्धि-

रनुपलम्भादित्यत आह—अस्तीति । समुद्रेऽपि बुद्धिरिति शेषः । अनुपलम्भस्यासिद्धिमाह—द्वारीति । नदीनां द्वारि दृश्यते चेति शेषः । अन्यत्र कृतो न दृश्यते ! इत्यत आह—महत्त्वादिति, सामुद्रस्थोदकस्य महत्त्वात् । न केवलं बुद्धि- जिज्ञासुमानादुदकोद्भवः सिद्धः; किं तर्हि ! प्रत्यक्षादपीत्याह—ता इति । या इन्द्रकमण्डलोरादाय स्वकमण्डलुदके क्षिप्तास्ता एवापस्तम्बेन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौष्येन तावत्समर्पणां वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च । भेदादर्शने विभज्य कथं दद्या- दिति । इतश्च मुक्तभेदवाक्यमेव प्रबलम् ; अभेदनिषेधात्मक- त्वादित्याह—नेवेति । कैवल्यं सर्वोत्तममयम् । इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्षुमाह—सेति । पूर्वोत्तरपक्षबल- बलचिन्ता विचार । निर्णयो जीवेशभेदाधारणम् । 'बहवः पुराणं ब्रह्मन्' इत्यादिनेति शेषः । न हि भिन्नयोर्मुक्त्यानेनैव सम्भवतीति भावः । ततः किमित्यत आह—बलवानिति । निर्णयेवेति सम्बन्धः । वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः ।

५ आ. मा. भा.—अतो यत्र "नान्यत्पदवति" [छां. ७।२४।१] इत्याद्यपि तदधीन- सत्तादिवाचि । अन्यथा कथमेष्वर्थादि स्यात् ? । न च तन्मायापममित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव "स एकभा" इत्यादि श्रूयात् ? । न च 'न ह वै सशरीरस्य' [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादि- विरोधः । बलवत्प्रातच्छरीराणाम् । अर्थादिकानि हि तानि नित्योपाधिभिर्निर्मितानि ईश्वरशक्त्या । तथा चोक्तम् 'शरीरं जायते तेषां पोहय्या कर्तव्यं हि' इति नारायणशक्त्येव ।

६ ज. प्र. दी.—कथं तर्हि यत्रेत्यादिभ्यस्तुल्यमुच्यते ? इत्यत आह—अत इति; सविचारनिर्णयविरोधादेव । विद्यमानस्याप्यन्यस्य भगवदधीनसत्तादिवाचि । इत्येवमि- त्याह—अन्यथेति । यदन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमोदरस्य पर्वपरकमण्डलादिकं मुक्तादिषु भेदं स्यात् ? मायापममेव तच्छु- द्धादायुच्यते इत्यत आह—न चेति । वाक्यान्तरमाह—अन्यथेति । यदि भूमाः द्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तन्माया- मुच्येत "स एकभा" [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिभेदे- नारदपानं धुर्निर्वाहः ? न नृमृगज्ञानस्य, किन्तु मृग-

विशेषाद्यन्यत्पदमित्यत उक्तम्—सत्रेवेति, मृगप्रकरण एव । ननु नारदेन केन्द्रीयं भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न भवन्ति, सशरीरत्वात् ; सशरीराणामपि मुक्तत्वाद्भीकृतिं "न ह वै सशरीरस्य" इति श्रियाप्रियवोरसहस्रिस्त" [छां. उ. ८।१२।१] इत्यादिप्रतिविरोध इत्यत आह—न चेति । कृतो नेत्यत आह—यैलक्षण्यादिति । किं तदस्मादादितारिभ्य- स्तेषां वैक्यार्थः ? इत्यत आह—अर्थादिकानि, अशरी- नीत्यर्थः । तर्हि किमान्यवाचि ! इत्यत आह—नित्योपा- धीति । विचारित्वादिनाम् । इत्यादियत्र उक्तम्—ईश्वर-

शक्यतेति । कुत एतद्विषयत आह—तथा चेति । नित्योपाधि-
रेव पोद्गरी कृता । एतदुक्तं भवति—यच्छ्रुतौ सशरीरस्य
दुःखानुपहतवचनं, तत्कर्माधीनजशरीराभिप्रायम्, श्वेतद्वीपे

नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि नित्ययानि, जडान्यपि न कर्माधी-
नानि, अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां सशरीराणा-
मपि मुक्तये धुतिविरोध इति ।

५ आ. मा. भा.—वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्ष्ण्येऽभावशब्दं ‘अप्रहर्षमनानन्दं’ ‘सुखदुःखबाह्यः’
इत्यादिषु । निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि । तथा हि श्रुतिः “अशारीति हितच्छरीरमभवत् ।”
नाहं तानि शीर्णानि भवन्ति ‘सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रक्षये न व्ययन्ति च’ [१४।२] इति वचनात् ।
साम्यात्ययोगः । प्रयोगाच्च ‘अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । [म. भा. १।२।३७।२९]
‘देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम्’ [भाग. ७।१।१४] इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव । न चैषाज्ज्या
गौणी मुक्तिः ‘बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्रुतं न गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव शास्त्रस्य
निर्णयः’ इत्यादित्वपुराणे तदन्वमुक्तिनिषेधात् ।

६ अ. प्र. द्वी.—यदि मुक्ता शरीरास्तर्हि कथं तेषु
“अशारी वा व सन्त न प्रियाप्रिये स्थूयत” [छा. उ. ८।१२।१]
इति शरीराभाववचनमित्यत आह—वदन्ति चेति ।
लौकिकाद्वैलक्ष्ण्ये सति तद्वचनाधीति शेषः । इत्यशरीरत्वो-
क्तिर्युक्तेत्याह—निर्दुर्काति । निरुक्तिलक्ष्म्यास्यस्य तन्नाम-
बाधित्यर्थः । काऽसौ निरुक्तिरित्यतः प्रक्रियासम्पादनमौत्सव-
परिहाराय धुतिमेव तत्सर्वा दर्शयति—तथाहीति । अशारी-
शीर्णमभवदिति हेतोस्तच्छरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरु-
क्तिलक्ष्म्योऽर्पणत्वेपु नास्ति इत्यत आह—नहीति । एव तर्हि
कथं तेषु ‘शरीरं जायते तेषां’ इति शरीरशब्दप्रयोगः इत्यत

आह—साम्यादिति । अस्मदादिशरीरे करचरणदिवस्त्ववा-
म्याहौण इत्यर्थः । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः ? सर्वथा
विप्रहरादित्यमेव विप्र स्यात् इत्यत आह—प्रयोगाच्चेति ।
नारदादिनिर्दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेरित्येतादृशप्रयोग-
रूपस्यानुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः । न केवलं सम्भवमात्रेणेति
वार्यः । इत्यादीति क्रियाविरोधम् । प्रयोगादित्यनेन सम्ब-
ध्यते । सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ता, तथापि
नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः, यत एतेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिरस्य निरुक्त्य-
क्तेरस्य गौणी मुक्तिः । निरुक्तायामेव मुक्तौ वयमेक्यं ह्यस्य
इत्यत आह—न चेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिष्वतिरिक्तमुक्तिनिषे-
धादियमेव मुक्तिरित्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—ये तत्रैव भगवन्तं विशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्वं चात्र विव-
क्षितम् । युधिष्ठिरमक्षं इतरनिन्दनाच्च । सायुज्यं च ग्रहयत् । तदुक्तं ‘भुङ्क्षते पुरुषं माप्य यथा देव-
महादयः । तथा मुक्ताऽनुचमार्थां वाढान्भोगान्भु भुङ्क्षते’ इति नारायणाष्टाश्रकल्पे । अतोऽनिष्ट-
स्यैव वियोगः सोऽस्त्येव सर्वोत्तमा । ‘अदुःखम्’ ‘सर्वदुःखविवर्जिताः’ “अशोकमहिमम्” ।
[छ. उ. ५।१०] ‘यत्र गत्वा न शोचन्ति’ इत्यादिभ्यः, विशेषवचनाभावाच्च ।

६ अ. प्र. द्वी—ननु मिश्राणादयः श्वेतद्वीपगमनेन विवे-
चात्र भगवन्तं प्रविश्य मुच्यन्ते, तत्तयमेतत् इत्यत आह—ये
त्विति । ये न सदा मुच्यन्ते इति शेषः । तर्हि कद्वत्यत आह—
तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेषः । ननु ‘किंचिदत्रैव मुच्यन्ते’
इत्यायुक्ता ‘महापाना गच्छन्ति क्षीरभारम्’ इति महाभारतमाता
तामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तं धर्ममयं नियमं इत्यत आह—योग्य-
त्वमिति । अत्र निवास इति रूपः । अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः ।
प्रदाशनत्वलक्षणं योग्यत्वं तत्र निवासे विवक्षितमित्यर्थः ।
नन्वेव यास्य श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सशुभमुक्तिर्नास्त्येवत्युक्तपरम्,
निरुक्तमुक्तिरस्यत्याज्याप्यत आह—युधिष्ठिर इति । सायुज्यं

तावत्प्रसिद्धम्, सैव निरुक्तमुक्तिः, तन्नामनो व्रतगोष्ठ्यमित्यत
आह—सायुज्यं चेति । यथा ग्रहस्य पुरुषान्तरं प्रविश्य
भागः, तथा मुक्तस्त्येवैव प्रविश्य भोग एव सायुज्यं, न
त्वैक्यमित्यर्थः । कुत एतत् ? सायुज्यशब्दधामप्यादागम-
वाक्यमित्याह—तदुक्ते चेति । वतनाया मुक्तौ सायुज्य-
लक्षणायामीश्वरं प्रविश्यति शेषः । ईश्वरानन्दभ्युदासाय—
याह्यति । बाह्येष्वपि विभागो वचनात्तादात्म्यस्यैव ।
मुक्तमप्यभिप्रेत्यदिनोक्तमयं सुप्रसङ्गं—अत इति । यथा
मुक्तवत्याग्रे सद्बोक्तस्याऽनित्यतागम्यन्ति किमिति मिश्राणा-
यामाह—स इति । प्रायुष्याभिप्रायान्वेतानि वचनानि किं
न स्युः इत्यत आह—विशेषेति ।

५ आ. मा. भा.—येषां त्रीण्युच्यते न सायुज्यं प्राप्ताः । सामीप्याद्येव तेषाम् । अतः
प्रारब्धकर्मशेषभावात् । तद्वृत्त्या सायुज्यं गच्छन्ति । तद्योक्तम् ‘सङ्कर्षणादयः सर्वे स्वापिन्नागदन्-
न्तरम् । मविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यव संशयः’ इति व्यासयोगे । अनोऽनिष्टस्य सर्वोत्तमा वियोगः ।

‘परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मजनार्दन’ इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् । ‘न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं कश्चित् । ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोगोचरं महत्’ इत्यादेश्च । ब्रह्मादिप्रदादप्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपयाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

६ ज ॥ वी.—सङ्कल्पनादयः समष्टिजीवास्तावन्मुक्ता, तेषां च बलवत्प्रमाणमिदं तु ख दृश्यते, तदेव विशेषप्रमाणमिदं तत् आह—येषामिति । न सायुज्य प्रज्ञा, न मुक्ता इत्यर्थः । सायुज्ययोग्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोपेतसिद्धिर्वा गतिः । इत्यत आह—सामीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ताः । इत्यत आह—अत इति । तु ख दर्शनात्तदेतुभूतप्राक्कर्मभावात् मुक्ताः । कदा तद्धि मुच्यन्ते । इत्यत आह—तदिति । अत्रागमसम्प्रतिमाह—सञ्चोक्तमिति । सोऽस्त्येवेत्याहुः सुप्तसदृशमिति—अत इति । तत्रैकमनिष्टनिवृत्तिमानं मुक्तिः । इत्यतोऽनुमानागमस्या परमसुखत्वेत्याह—परब्रह्मत्वमिति । मुक्तत्वं ब्रह्मादिभिर्दुःखहीनैरपि मोक्षे सकृत्तुल्यार्थमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तविरोधः । ‘समाप्तान्तविषयैरित्यत्राद्वाङ्मनोगोचरं’ इत्युक्तम् । ‘महत्’

इत्येतत् ‘सुखं’ इत्यनेन सम्बध्यते । ब्रह्मादिप्रदादप्यधिकतममिति । ब्रह्मणो ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य शपवादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम् ।

एवं ज्ञानफलदर्शनत्वेन पूर्वार्थो व्याख्यातः । उक्तविधया योगस्वरूपनिरूपणं किं न स्यात् । इत्यतोऽस्मदुक्तार्थं तृतीयपादसङ्गते, अन्यथा उदसङ्गतेरियमिष्टं स पठति—अत इति । न दूरस्थहेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्ये ‘अतः’ इत्युक्तम् । ज्ञानस्य महाफलत्वात् योगाय युज्यस्वेति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतो ‘योगाय’ इत्येतद्व्याप्ये—ज्ञानेति । ननु ‘समस्त योग उच्यते’ [१ । ४८] इति योगो व्याख्यातः, ‘योग कर्मसु कौशलम्’ इति पुनर्व्याख्यायते इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य कियत इति भावेनाह—तद्धीति । तस्योमिति शेषः ॥ ५० ॥

७ ह, पै. भा.—समत्त्वबुद्धियुक्तः सन् स्वकर्म चानुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः समत्त्वबुद्ध्या युक्तो जहातीहार्थमंशोक उमे सुकृतवृत्ते पुण्यपापे सत्त्वबुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण । तस्मात् समत्त्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगः कर्मसु कौशलम्—स्वधर्मखण्डेषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयः सिद्धयः समत्त्वबुद्धिरीक्षार्षितचेतस्कतपा, तत्कौशलम् । यद्वन्वस्वभावान्धमपि कर्माणि समत्त्वबुद्ध्या स्वमानाभिर्वर्तन्ते तस्मात्समत्त्वबुद्धियुक्तो भवत्वम् ॥ ५० ॥

८ वं. ब्र. गि.—एतदेव इष्टमिदं बुद्धियोगफलस्वरूपमिति रूपेण प्रकथयति द्वाभ्याम्—बुद्धियुक्त इति । ‘बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मवन्धं प्रहास्यसि’ [१ । ३६] इत्यस्याय प्रपञ्चः । इह कर्मविषये समत्त्वबुद्धियुक्त उमे सुकृतवृत्ते जहाति । ननु दुष्कृतत्वमिष्टफलस्य हातव्यमिति सुकृतस्येष्टफलस्य कथं हानम् । तत्राह—उमे इति । ‘तस्यान्तागो मेनेय’ देवेन्द्रावदिहं ‘फलम्’ इति निष्कृष्टप्राणोक्तरीत्या सुकृतत्वमपि दुष्कृतस्य वन्धनं तस्मात् प्रहातव्यमित्यर्थः । ‘इह उमे’ इति गुणभावसर्वार्थः । अस्तु, तत् किम् । तत्राह—तस्मादिति ; मोक्षफलकत्वादित्यर्थः । योगाय उपदिष्टाय मुख्यस्य सन्नहो भव । ननु बन्धस्वभावानां कर्मणा बन्ध

निवर्तने किं सामर्थ्यम् । तत्राह—योग कर्मसु कौशलमिति । समत्त्वबुद्ध्याऽनुदीयमानस्वरूपो योग एव कर्मसु वन्धनिवर्तनसामर्थ्यम्, बन्धस्वभाववत्पापि योगमहिम्ना मोक्षकत्वमित्यर्थः । अपवा बन्धकस्य कथं मोक्षकत्वमिति शङ्कयाम्, ‘योग कर्मसु कौशलम्’ इत्यर्थोन्तरन्यासकरोऽयं परिहारः । योगस्य उपायपरः । ‘योग सन्नहोपायश्चान्न सङ्गतिशक्तिः’ [अमर ३ । १२२] इति नियतः । कर्मसु नियमावेषु उपाय एव कौशलमिति सामर्थ्यम् । अनिष्टफलजननस्वभावमपि कर्मोपायविशेषेण प्रयुज्यमानं सद्विष्टफलसमर्थं भवति, ‘विज्ञाय सेवितधरो मेधमिति न चोत्तमा’ इति ज्ञानवासिष्ठोक्तन्यासादिति भावः ॥ ५० ॥

९ यं १० दी०—एतद्बुद्धियोगवृत्त एव निर्द्वन्द्वो भवतीत्याह—बुद्धियुक्त इति । उमे पुण्यपापे स्वर्गलोहवन्धनतुल्ये इहैव जहाति । तस्माद्योगायोक्तवत्स्वायं युक्तो भव । योगो हि कर्मसु कौशलं निर्धन्यनतावृत्तिसाधनमिति । गुणादिच्छरणम् ॥ ५० ॥

१० पु अ त—नन्वं बुद्धौ किं स्वात् ? इत्याशङ्क्याह—बुद्धियुक्त इति । बुद्ध्या युज्य इह उमे सुकृतवृत्ते जहाति । अयमर्थः—यदि बुद्ध्या युज्य इह अभिनेष वन्धनमिति सुकृतवृत्तं स्वर्गादि दुष्कृतवृत्तं नरकं तस्मात्ते सुकृतवृत्ते न्यवर्तते । नृजनयुक्तमपराधं करोमि ;

दुष्कृतं अमाप्नोति तत्फलमोगो मम भविष्यतीति न विचारयति । किन्तु यथा ईश्वरं मेरयति तथा करोमिति करोति, तेन अपराधपण्यं अर्जयत्यर्थः । यस्माद्बुद्ध्याऽप्रतप्तं सन् यन्ति यदापि तस्मात्तं योताय-म इति शेषः । युज्यन्तं यन् बुद्धं । ननु योगोऽपि इति व्याख्यातः

कर्म पुनरेति पूर्वोक्तमुपपातित्वात्, किं योगेन ? इत्यतः
आह—योग इति । कर्मसु कौशलं चातुर्यम्; योगा
इत्यर्थः । मन्त्रिद्वयमार्जनार्थं मनस्विपरिहरणसामर्थ्यात्
चातुर्यम् । साक्षाद्व्यधिकारफलानि वा । मन्त्राज्ञया कर्म-

करणं योगः । एतदेव कर्मसु चातुर्यं, यत्कृत्वाऽपि भक्ति-
साधने प्रवेशनीयं तादृशो योग उक्तमिति । इदानीं तदधि-
काराभावात्तपोपदिशति । अन्यथा 'कर्मसु' इति पदं व्यर्थं
स्यात् ॥ ५० ॥

११ नी० मा० दी०—किञ्च—बुद्धीति । बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व
घटस्व । योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः । कर्मसु बन्धनैश्चपि कौशलं बन्धनिवर्तकत्वसम्पादनम् । ननु बुद्धि-
युक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु “घमेण पापमपनुदति” [म. ना. २२।१] इति श्रुतेः; सुकृतं तु सजातीय-
त्वाच्चैर्दुष्परिहरमिति कथं ‘उमे सुकृतदुष्कृते जहाति’ इत्युच्यते ? सत्त्वबुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राञ्चः ।
अर्थाच्चस्तु—दुष्कृतत्यागमुचारीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृतत्यागोऽपि कर्मयोगिनो भवति, दुष्कृतफलबन्धोक्ष-
प्रतिबन्धकतत्फलत्यागोत्पादात् । यत् आपस्तम्बोक्तान्नृक्षनिदोषेन नान्वरीयकं सुकृतफलमुक्तं, न तत्फल-
त्वेनोपपद्यते, नान्तरियकत्वादेव । तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबन्धके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी
जहाति, ज्ञानी तु सञ्चितेऽपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ॥ ५० ॥

योगयुक्तानां जनिवृत्तिनिवृत्तिपूर्वको मोक्षपदमाप्स्युपायः ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.—यस्मात्—कर्मजमिति ‘कर्मजं फलं त्यक्त्वा’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।
इयानिद्वेदहमाप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं
त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः—जन्म एव बन्धो जन्मबन्धः,
तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्ति,
अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा—‘बुद्धियोगाद्धनञ्जय’ [२।४९] इत्यारभ्य परमार्थदर्शन-
लक्षणैव सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनिता बुद्धिर्दिशिता, साक्षात् सुकृत-
दुष्कृतपहणादिहेतुत्वभ्रमणान् ॥ ५१ ॥

२ आ शां. ध्या —समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुष्कृतफल-
परित्यागेऽपि कथं मोक्षः स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—यस्मा-
दिति । समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मसु तृणीयमानं दुरितोदितं त्याज्यमिति
तस्मात् परमप्राप्तौ मुक्तिहेतुमित्यर्थः । मनीषिणो हि ज्ञाना-
तिशयवन्तो बुद्धियुक्ताः सन्त एवार्थस्य कर्मं जनुतिरन्त
स्वतो जातं फलं दृष्ट्वा मोक्षं हित्वा जन्मभ्रमणान्नादिविनिर्मुक्ता
देवैर्न पदं सर्वगतस्यार्थस्य प्राप्तुकर्तव्यं अन्तर्गतस्यैव श्रेष्ठ-
योगजस्य दर्शयति—कर्मजमित्यादिना । दृष्टो वेदो दवादि
स्यार, अनित्यो ददन्तिर्न्यादित्यर्थः, तत्रातिशेयं कर्मणो जात
फलं, तदप्येव बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो भूत्वा तद्व्यादेव परित्यज्य
बन्धविनिर्मुक्तं भवन्त्युक्ता गन्तो विदहन्त्यन्तर्गतभ्रमो
भगन्तीत्यर्थः । बुद्धियोगादियादौ बुद्धिस्तस्य समत्वबुद्धि
रसौ व्याप्यताः, नम्रप्रति परमार्थं परित्यज्य मुक्त्युत्पत्तिद्वारा
हेतुत्वस्य समत्वबुद्ध्यादिमुदितान्तर्यं योम्यमन्तरेण कथ
यति—अथयेति । अनन्तरिद्वयसुखेन अनवधि-
कृतं तस्या एवपदं बुद्धिस्तस्यादिशेयं स्यादिति—सर्वत्र

इति । असाधारण निमित्तं तस्या निर्दिशति—कर्मजं ।
यथोक्तबुद्धिर्द्विषयस्यैव हेतुमाह—साक्षादिति । जन्म
बन्धविनिर्मुक्तादिसाक्षादित्यर्थः । यस्मिन्धर्मेण क्रियमाणे
परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिर्देयतया मुख्यते तस्मात्कर्मण
समासादितरत्कर्म तथाविधोदेयमुदितबुद्धिबन्धविनिर्मुक्तस्यैव
निश्चयते । अथवा परमार्थबुद्धिर्देयतयातयात्थित्य कर्मातृगतस्य,
परिच्छिन्नं फलान्तरमुद्दिश्य तदनुगमे कारयेत्प्रसहान्, किञ्च
परमार्थबुद्धिर्देयतयातयात्थित्य कर्म अनुगम्यतत्करणशुद्धिद्वारा
परमार्थदर्शनसिद्धौ नावत्वेन देहे सुकृतादि हित्वा मोक्ष
अभिगच्छति । तथा च परमार्थदर्शनज्ञानयोगार्थं मनो
पारमित्यन्तम् । योगादित्वा हि परमार्थदर्शनमुद्देयतया
कर्म स्ववृत्तिग्नौ नेत्यस्यमित्यर्थः । यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य
तनुकाः सन्त समारम्भेनान्धमार्गितया तदनुगमननिवृद्धिमुदित्या
ज्ञानिना भूत्वा कर्मजं फलं परित्यज्य निर्मुक्तव्ययना मुनि-
भावा भगन्तीत्येवमन्तर्गतं अन्तर्गतप्राप्तं व्याप्यता
व्याप्ति ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्ति । हि प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वोपनिषत्स्थित्यर्थः ॥ ५१ ॥

४ घे ता. चं — अथ तत्फलभूतजन्यनिवृत्तिपूर्वकायुक्तं प्राप्तिपरस्य 'कर्मजं' इति श्लोकस्य हेतुफलभाववशेन अन्यथा माह— बुद्धियोगयुक्ता इति । कर्मजं फलं सामारम्भम् । जन्मबन्धो जन्मनो बन्ध स्वच्छन्दत्वहानि, अथवा जन्मैव बन्ध इति कर्मपारय । अनामयं पदं स्थानविशेषो वा परमप्राप्य परमात्मस्वरूप वा, प्रकटव्यवसादनं ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूप वा,

पश्यते गम्यत इति पदम्, त्रयमपि हि साक्षादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्पदशब्दवाच्यम् । हिशब्दस्यान हेतुत्वादिपरत्वा सम्भवत् प्रसिद्धिपरत्वम् । प्रसिद्धिरथल चाह— प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वोपनिषत् । एवमुक्तप्रकारो हेतोर्भावेयविभागो युक्त्यागमनिरपेक्ष तथैव स्पष्टो भविष्यतीति चमत्कारार्थं मुच्यते ॥ ५१ ॥

५ आ. मा. भा.— तदुपायमाह— कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेऽश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । स योगः कर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधनमिति भावः ॥ ५१ ॥

६ ज प्र दी — ननु कर्मजमिति श्लोक पूर्वोक्तान् विशिष्यत इत्यत आह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य उपायं योगं तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विवृणोतीत्यर्थः । न्ययहितवादित्ययमाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा । अग्रहस्य फलस्य कथं रथाग इत्यतो व्याचष्टे— अकामनयेति । प्रकृत्यादिभ्य उपलक्षणानामुच्यते । एतत्प्राप्त्युक्तमित्यतः प्रकारान्तरणं व्याचष्टे— ईश्वरायेति । 'बुद्धियुक्ता मनीषिण इति पौनरक्त्यपरिहारयाऽऽह— बुद्धीति । सम्यग्ज्ञानिन इति ज्ञानजनिततत्त्व

ज्ञानिन । अनेन 'मनीषिण' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्, प्रशसाया मत्वर्थीयविधानात् । नन्विदमेक वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य विवरणम् ? मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यक् विवृतः, अज्ञानं कर्मण एवानभिधानात्, अज्ञानात् सङ्कल्पत्वागादीनामित्यत आह— स इति । समस्तसङ्कल्पशयं योगं ग्रहणम् । तज्ज्ञानं यद्यपि योजनावशादिवदमेक वाक्यं, तथाप्यर्थद्वयवशाद्देवेदित्ये । योगश्च 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन समग्रो लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च फलसङ्गं त्यक्त्वा स्वधर्मोऽनुष्ठेयः— कर्मजं कर्मफलमिष्टदेहादिप्राप्ति-लक्षणं त्यक्त्वा बुद्धियुक्ता ज्ञानिनो मनीषिणो मननशीलाः जन्मना बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मनन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं वैष्णवं मोक्षारूपं गच्छन्ति, अनामयं सर्वोपद्रव-रहितमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

८ घे प्र नि — ननु कथं कर्मणा मोक्षकारकम् ? 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैव अमृतत्वमानुजु [न मा १०।५ कै उ २] इत्यादिश्रुत्या तेषां मोक्षहेतुत्वनिषेधपूर्वकं तत्प्रागप्येव तत्र हेतुत्वोपे, इत्याशङ्क्य 'तमेत वेदा नुपचनेन ब्राह्मणा विनिर्दिषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽभ्यासश्च' [श्रु उ ४।४।२२] इत्यादिश्रुत्या कर्मणा ज्ञानप्राप्त्य मोक्षहेतुत्वावगमात् न कर्मणा 'इत्यतश्चाभ्यकर्मनिषेधपरम्, त्या

गच्छतिश्च फलत्यागपरैरेवेत्यतर्कयितुं कर्मणा मोक्षहेतुत्वमकारमाह— कर्मजं फलं त्यक्त्वा एतेच्छा विहाय तत् समलब्धं बुद्धि युक्तं परमेश्वरापराधनार्थमेव कर्म कुर्वाणा सन्तः श्रित्तुद्धिद्वारेण मनीषिण तत्त्वमस्यादिमहावाक्यन्यासैस्तत्प्राप्तत्वं साक्षात्कारवन्तो भूत्वा जन्ममरणरूपेण बन्धेनारतितरो ह्यका अनामयं निर्दुःखं पदमद्वितीयानन्दामरूपं गच्छन्ति । हि यस्मादेव तस्मात्त्वमप्यवधि कर्मयोगमनुविष्ठेति भावः ॥ ५१ ॥

९ व० त० दी०— एव योगेन व्यवसायिना सिद्धिप्रकाः सदाचारेण दर्शयति— कर्मजमिति । फलं त्यक्त्वा जन्मैव बन्धरूपं तेन विनिर्मुक्ता अनामयं पदं धाम अश्वरारूपं स्वरूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

१० पु अ. त — ननु कर्मणा एतन्निरुक्तत्वं भवेत् कथं साधनम् ? इत्याशङ्काह— कर्मजमिति । मनीषिण ग्राहार्थतात्तार । बुद्धियुक्ता बुद्धियुक्ता येषां तादृशं च भक्तिप्रयत्नवशेन ते हि निश्चयनं कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्म बन्धविनिर्मुक्ता सन्तोऽनामयं पदं भक्तिरूपं गच्छन्ति

त्यर्थः । अन्यत्र रोगादिकं भवति, न तु मनी भगवत्करणरूपमाह । अत एव श्रीभगवते [१०।१।२०] श्रुत्युपायमावश्यं भगवत्प्राप्ते निरूपितम् । 'मयं' इत्यारभ्य 'मृत्युस्माददिति' इत्यन्तेन श्लोकेन देवर्षी-स्तुतिः ॥ ५१ ॥

११ नी० मा० दी०— एतद्वाह— कर्मजमिति । बुद्धियुक्ताः समस्तबुद्धियुक्ताः त्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा, मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण य-धेन मुक्ता सन्तोऽनामयं निरुपद्रव पदं मोक्षारूपं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

बुद्धिशुद्धिसिद्धिद्वारा वैराग्यज्ञाननिष्ठयोः प्राप्तिकालः ।

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

सामधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्युच्यते— यदेति ॥ यदा यस्मिन् काले ते तत्र मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं, येनात्मानात्मविवेकयोर्धं कलुषाकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत्र तत्र बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति— प्रतिपद्यते— इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तशुद्धिप्राप्तिकालं प्रथमपूर्वकं प्रकटयति— योयेति । धृतं धोतव्यं दृष्टं दृष्टव्यमित्यादौ कलामिलापप्रतिबन्धाभोक्ता बुद्धिरद्वैततोत्पत्ता इत्याह— यदेति । विवेकपरिणादावप्यत्र कालानन्दनोच्यते । कालव्यस्य दोषपर्यवसायिन्वं दर्शयन्निशितं— येनेति । तदनर्थं रूपं कालुष्यं तत्त्वैक्यव्यवहारं पुनर्वचनम् । बुद्धिशुद्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति— तदेति । अप्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन द्रव्यते । उक्तं वैराग्यमेव स्फोरयति— श्रोतव्यमिति । यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन् अनारम्भविषये नेककर्म प्रतिभार्यात्यर्थः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— मोहकलिलात्पद्मद्वारेण लब्धशतमविवेकप्रपन्नः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामि इति चेत्, तच्छृणु— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः मनुचिनिश्चितलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विशिष्टा सती ते तत्र बुद्धिर्व्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधी— समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन्नात्मनि इत्येतत् । साऽपि अवचला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगं अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यनिदापि पूर्वोक्तशुद्धिप्राप्तिकालो दर्शितो न भवतीति सादृशे— मोहेति । प्राशुचिविवेकादियुक्तबुद्धेरा मति र्थैवावस्थाया प्रवृत्तबुद्धिसिद्धिरित्याह— तच्छृण्विति । दृष्टं कालविशेषाभ्यस्य वस्तु तच्छृण्वन्

श्रवतः । बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं निरादर्शन— अनेकेति । मानाप्रतिपत्तमेव सादृशयति— विशिष्टेति । उक्तं हेतुद्वयमनुपपन्न्य वैराग्यपरिणाकावस्था कालसन्दर्भं, वैकल्प्यं विशेषराहित्यम्, अन्तर्तन्त्रं विकल्पशून्यत्वं, विक्षेपो विपर्यय, विकल्पः संशय इति विवेक. ५३

३ रा. भा.— उक्तमकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धुतकल्पस्य ते बुद्धिर्व्यदा मोहकलिलं— अत्यल्पफलसङ्गतेषुभूतं मोहरूपं कलुषं— व्यतितरिष्यति, तदाऽस्मत्त इतः पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलदेरितः पञ्चाश्रुतत्वस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यदा' इति कोकेन मोहतरणहेतु प्रवृत्तं दर्शयति— उक्तेति । पुण्यापमपसंसारविक्रमणा हि मोहः स च कलामिगुण्यादिदिग्जडभंगा निवर्त्य । तत्र कारणाभावाकार्याभाव इति भावः । अत्यल्पफलसङ्गतेषुभूतमिरादनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिपन्नकल्पमुच्यते । मोहस्वभावातिरिक्तस्य तत्प्राप्तस्य काष्ठकस्याभावात् मोहरूपमिष्युक्तम् । वस्तुपरिपोषण कालव्ययम् । अस्मत्त इति, आप्तवर्त्मस्य इति भावः । त्याज्यतयेति निवेद्योगत्याग्यत्वात् । न हि श्रोतव्येषु ध्रुवेषु च उपादेयांशो निर्वेदहेतुः । यदा 'श्रोतव्यस्य' इत्यस्योपादेयत्वात् 'श्रुतस्य' इत्यत्र त्याज्यतयेति विनाशकम् । हेयमत्रमुपादेयवैयर्थ्यं च पराशरस्य भवति हि निर्वेदः । स च स्वावधारकः । यथाहर्गन्धवैवेदिन— 'तावज्ज्ञानावशीर्षादिनिर्वेदः स्वावमाननम्' [द. म. ४. ४१९] इति । श्रोतव्यस्येदं तदा श्रुतव्यस्यमान्यदृष्ट्या विप्रतिपत्तिरिति

कथन-एत इति । स्वयमेवेति । अस्मद्वाक्यादिनिर्णय इत्यर्थः । 'गन्तासि' इत्यत्र भवेदन्नम निरस्यति- गमिष्यसीति । 'गन्तासि' इत्यत्र द्वितीयान्वयात्तु गन्तव्यं न युज्यते । तुल्यन्तत्वं तु भविष्यत्कथनविषया ॥ स्वारसिकी ।

अतो उदन्ततर्कपथं युक्तम् । एव 'जतासि' इति पदयमापेक्षि । अनयन्तविहितुदन्ताऽपिशब्दो 'व्यति' तस्येति । इत्येतत्तुल्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यात इति । १९ ॥

३ रा. भा.—'योगे त्विमां शृणु' [१ । ३९] इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिप्रियेष्टसंस्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य लक्षणभूतं योगाख्यं फलमाह— श्रुतीति । श्रुतिः श्रवणम् । अस्पृष्टः श्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलैतरविसजातीयनित्यनिरतिशयसूक्ष्मात्मविषया स्वयमचला एकरूपा बुद्धिरसङ्गर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते मनसि, यदा निश्चला स्यास्यति, तदा योगमात्मावलोकनमप्राप्स्यसि । एतदुक्तं भवति— शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्रमावलोकनं साधयति—इति । ५३ ॥

७ वे ता च —'नित्यात्मसत्त्वकर्मज्ञानोचरा साङ्ख्ययोगधी । द्वितीये स्थितधीरक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्त्यर्थ' [गी स ६] इति सङ्ग्रहलोकमनुसंधानो ज्ञानयोगाभिगलोपनममृतमुत्तरलोकमवतारयति—योगे स्थिति । बुद्धिविशयो 'व्यवसायार्थिका' [१।११] इत्यादिना पूर्वोक्त । लक्ष्यभूत उद्देश्यभूतमित्यर्थः । 'धृतिप्रतिपत्ता' इत्यस्य प्रकृतानुयुक्ताप्रकृतैदिककाम्यविरोधार्थेताम्रम 'प्रोक्तव्यस्य धृतस्य च' इति प्रकृतानुगोपेन युक्तस्यति—धृति श्रवणमित्यादिना । अस्मत् इति—सायैकैश्वर्यात्मकपदमकारण्यादिभिरनाप्राप्तमविप्रलम्भप्रमादाविरोधोपनधात् । अज्याजबन्धोरीश्वरादिति भावः । विशब्दस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वराच्छ्रवणेन सिद्धां दर्शयति—विशेषत इति । स्यास्यतीति स्यासित्वलुक्, विशेष पूर्वोक्त व्यनक्ति—सकलेतरेति । 'अथै नैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' [सि ३] इति भावः । निश्चलाचलसद्वयो पौनस्त्यपरिहारायोकस्यमित्यादि । वदेद्वान्तर्गतमवलम्ब्य निश्चलत्वं तु तत्र विषयो विशेष इति स्वयंवाच्यस्य भावः । एकरूपायविषयत्वादिकम्पा विषयान्तरसंस्काररहिता केत्यर्थः । अथवा 'प्रतिप्रतिपत्ता' इति श्रवणस्योक्तत्वात्मानन्दस्थिरीकृतत्वं कुतरेकमनीवत्त्वं च पदाम्ब्या विवक्षितम् । यदा पूर्वोक्तजुहाकृत्वाचन

न्तत्वनिवर्णयोऽचलसद्वय इत्यभिप्रायेणोक्तम्—एकरूपेति । समाधीयत अस्मिन्मात्रज्ञानमिति समाधिमेव इति निर्वचनेन तैलभारावद्विचित्रस्मृतिहेतुतामप्रियतोक्तं असङ्ग्रेयादि । योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिर्देशाद्विषयफलविषयत्वात् आत्मावलोकनमित्युक्तम् । समधिपदशब्दस्यात्र बुद्धिविशेषपदत्वे पुनस्तत्प्राप्ति, तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । 'योग सन्नह्नोपायध्यानसङ्गतिर्युक्तिः' [अमर ३ । ३ । १०५] इत्यादिभिरनकारार्थतया प्रसिद्धोऽथ शब्दस्तत्प्राप्त्यानुकूलमनुसन्धेयः । ननुपायतया हि योगो विहितः, स कथं फलतयात्र निर्दिश्यते ? आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्यं चेदत्माप्राप्तादिदोषः, धवणमननान्ध्यादिपतप्रज्ञस्य शतुज्ञानम्, तथा च कथमनुष्ठानपाध्या स्थितप्रज्ञता ? निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च कोऽप्यपरस्तदापायो योग इत्यत्राह—एतदुक्तमिति । तत्र प्रथमचोय कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्रमावलोकनमित्यनेन च परिहृतम् । साङ्ख्यज्ञानमात्रज्ञानात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्मसाध्यादिभिरासः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठशब्दाभ्यामथवा मानसिद्धतत्त्वनिश्चयज्ञानयोगविषयान्ध्या तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽयुक्तप्रकाशेन साक्षात्कारतद्बुद्धिस्तन्मतिनिर्दाहः परिहृतः । प्रथमं शान्ततत्त्वज्ञानम्, तत् स्मृतिस्तन्मतिस्मृता सन्नम्, तत्तत्स्मृतासाक्षात्कार इति ज्ञानपूर्वभेदः प्रदर्शितः ५३

५ आ. भा. भा — वियत्पर्वन्तप्रवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुर्णवं कर्माणीत्याह—यदेति । निर्वेदं नितरा लाभम् । प्रयोगात् "तस्माद्वाज्ञान पाण्डित्यं निर्विद्यं" [वृ. उ. ३।५।१] इत्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुपपद्यते, तथा सति पाण्डित्यादिति स्यात् ।

६ ज. प्र. श्रौ — 'यदा त' इति लोके यामसम्बन्धि न किमप्युच्यते इत्यतस्तत्त्वसङ्गतिमाह—कियदिति । एव फलकामनादिवर्जितानि ईश्वरापन्नरूपाणीत्याहवाङ्मयमाहेत्यर्थः । नान्वयसाक्षाद्देवानुपपन्न, योगा हि ज्ञानफलमाधनतयोपदिष्ट, साधनं च साध्यप्रतिपत्तिरूपेणानुपपन्नमिति प्रसिद्धमेव । 'नियतपूज्यतासि कारणं' इति तत्त्वणम् । उच्यते—योगा हि न साक्षात्कामगमनम्, किन्तु धर्मादिकमेतः प्रथमं प्रमाणं स्यात् । योगस्तत्त्वज्ञानं सर्वज्ञादिपुण्याय प्रवर्णनीना

मुपकारति, उपकारस्य च द्वयो गतिरेष्टा, अतो युक्तैवेयमाकाङ्क्षति । तथापि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम् । सत्यम्, मोक्षसाधनज्ञानार्थित्वेतावतोऽर्थस्य प्रदहाय मुमुक्षुर्हेतुकम् । निर्वेदं वैराग्यमित्यन्यथाप्रगर्भितनिरासायाह—निर्वेदमिति । ननु निर पूर्वो निर्दिष्टास्य शब्दः, तत्कृतो लाभोत्तरयत आह—प्रयोगादिनि । अस्यापि धृतौ वैराग्यार्थता किं न स्यात् । इत्यन आह—न ह्यतः । कुतो नोपपद्यत इत्यत आह—तथा सतीति । 'उपुष्पाविरामप्रमाशानानामुपमह्वयम्' इति

कार्यायनवचनान्पाण्डित्यस्य विरामार्थं धातुयोगवत्तेनापादानत्वं
प्राप्तौ अपादानेन पञ्चमी स्यात्, न द्वितीयस्यर्थः । इदमत्रा
मित्रेणम्— निरुपसर्गं सत्तायैत्येवं विदर्यं बाधित्वा त वैराग्याय
व्यवस्थापयति, निर्विद्वन् इति कर्तरे प्रयोगदृशनात् । तस्मा

यस्य विदर्यं विशिनष्ट्येव कथम् । 'निर्विद्वन्-नि' 'निर्वि
न्दते' इति वैराग्यं तत्प्रयोगादर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र
नितो धात्वर्थबाधकत्वम्, विशेषणत्वमपि क्वचिन् विं न स्यात् ।
व्यावृत्तौ स्यादाहुमयदर्शनादिति ।

५ आ. मा. भा.— न च ज्ञानिना भगवन्महिमादिश्रवणेन विरक्तिर्भवति । 'आत्मारामा
हि मुनयो निग्राह्या (निर्मन्या) अप्युरुकमे । कुर्वन्त्यहैतुका मक्तिमित्यम्भृतगुणो हरिः' [भाग
१।७।१०] इति वचनात्, अनुष्ठानाच्च शुद्धादीनाम् । न च तेषां फलं सुखं नास्ति, तस्यैव महत्सुख-
त्वात् । तेषां 'या निर्द्विष्टस्तनुभृता तव पादपद्मभ्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् । ता-
त्रत्यस्य स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूक्तिमन्तकसि लुलितास्पतता विमानात्' [भाग. ४।९।१०]
इत्यादिवचनात् । तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्, तारतम्याधिगतेश्च ।

६ ज प्र दी — न क्वल मीतायां प्रयोगाभावात्, तस्मात्
विन् वैराग्यायैतादृशपक्षेऽप्यहं न चेति । अनेनास्तं कर
णस्य मोहकलिलानिकम्भो नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचिन भवति ।
आदिपदं तदुपयुक्तं दृष्टत्, कुतो न भवति ? इत्यत आह—
आत्मारामा इति । भक्ति प्रवणादित्युक्तम् । 'कस्य वा मह
तोमितामारामाराम समस्यसत्' इत्यन्योत्तरत्वात्, अनुष्ठानाच्च,
प्रवणादिति शेषः । ननु शुद्धादीनां प्रवणात्तनुगुणस्य फलं
नास्ति, तत्फलस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात् । फलाभावात्तुमप्यन्यत्र
चात्र वैराग्यस्यैवामिषेयम् । यथाऽऽह मायावारी 'तदा प्रांतन्य
धृत च निष्कल प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' [या भा] इति ।
अनुगुणं तु लोकमङ्गहार्यं सत्कारक्षेत्रवत् आह— न चेति ।
कुतो न सत्यं आह— तस्यैवेति । तस्यैव प्रवणादस्य स्थानादस्यो
चित्यन्यथेन द्वेऽप्यनुभूतस्य परनिपातेन च 'आत्महत
समानाधिकरणजातीययो' [अष्टा. ६।३।५६] इत्यस्य विष
यित्वेनैव ज्ञानात्, महत्तराद्विज्ज्ञानात् [भाग ३।५।२५]

दत्तादिप्रयोगदृशनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम् । तथापि श्रव
णादिकमेव कथं सुखम् ? उत्तरक्षण एव महासुखोदयदैक्योप
चार इत्यदोषः । शिष्टो तावन् कालान्तरभावि महत्फलमि
त्यवदाह । नन्वस्मदादानां श्रवणोत्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत
इत्यत आह— तेषामिति, शिञ्जानामित्यम । न हि पितृनी
वनादिनाताश्रवणेतान्येषामिव न पुनन्यापि सुखनोत्पत्त्ये
मिति । अस्तु सम्भावना, निधयस्तु इतः । इत्यत आह—
येति । मन्वो भवज्जनाच्च न स्वमहिमन्याविर्भूतस्वरूप आत्र
हयस्यमुक्ते । न क्वल तात्कालिकं सुखं तत्फलम्, किन्तु
मुक्तावानन्दमुद्दिधेत्वाह— तेषामिति । ज्ञानिनामपि पितृोत्तर
स्याप्यनुगुणस्य यदि फलं स्यात्तर्धनुगुणस्यैव विन्ययिमाताम्भा-
वात् । स्वर्गवदपवर्गस्य तारतम्यं प्रसज्यत । न च तदुक्तम्, अत्रा
भाणिरत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चत्ययो नवमविशेषेति भाष्य
नाह— तारतम्येति । प्रमाणविरुद्धाभावाच्चेति चाप ।

५ आ. मा. भा.— तथाहि— यदि तारतम्यं न स्यात् 'न तस्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते
मसाद' [भाग ३।१५।४८] 'नैकतमता मे स्पृहयन्ति केचित्' [भाग. २।२५।३४] 'एकत्व-
मप्युत दीपमानं न गृह्णन्ति' इति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलम् । तमिच्छतामपि भवति
सुमतीकादीनाम् । कथमनिच्छता स्तुतिरूपपञ्चा स्यात् ? वचनाच्च । 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र हस्यते
पुरुषोचमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिना लिङ्गमेदने' इति । 'योगिना भिन्नलिङ्गानामाविर्भूत-
स्वरूपिणाम् । प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सर्वैव हि' इति । 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि
कदाचन । मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यन्ति' इति च । साम्यरचनं तु प्राचुर्यविषयश्च, दुःखा-
भावनिषयश्च । तथा चोक्तम्— 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गमेदः समो मतः । तथापि परमा-
नन्दो ज्ञानमेदास्तु मिश्रते' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् ।
न च सङ्कोचं मानं किञ्चिद्विषयमान इतरत्र प्रयोगे महाद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं
प्राप्स्वसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

६ ज प्र दी — इत्थं प्रमाणानुसृत्यास्मान्निगमिती २
इत्यतोऽप्यपि तावदाह— तथाहति । यदि मुक्तास्तं तार
तम्यं न स्यात्, तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिना मोक्षमप्य
फलं तं मोक्षमिच्छतामपि सुमतीकादीनां मोक्षो भवतीत्यस्ती
गी. १०

कार्यं स्यात् । तथा च नात्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छता स्तुति
व्यमुपपन्ना स्यात् २ निमित्ताभावात्, अतः स्तुत्यवधानात्
एवच्छेदा मुक्तरनिच्छतामुक्तिरपि कति गम्यते इत्यर्थः । आत्य
न्तिकं मुक्तिरहेत्युम् । एकतमता मप्युच्यम् । एकत्वमपि तद्वै ।

आगमाच्च तारतम्याधिगतितिर्याह— घञ्नाच्चेति । आवि-
र्भूतस्वरूपिणामिति कर्मधारयादतिशयाच्च इति । अनेन जीव-
न्मुक्तवैश्वर्यतारतम्येनाधार्पितेरन्यथोपपत्तिः परिहृता । 'लङ्घमे
दने भिनल्लिहाना' इत्याद्युक्तेः । "परमं साम्यमुपैति"
[सु उ. ३।१।३] इत्यादिचिन्तनविबुद्ध मुक्ततातन्ममित्यत
आह— साम्येति । प्राचुर्यं पूर्णत्वम् । उत एतत् २ उक्तप्रमाण-
विरोधात्, विशेषवचनाधेयाह— तथाचेति । यद्यपि परा-
नन्दोऽलम्बुद्विगोचरत्वमात्रेण सम, तथापि न च ज्ञानिनामि-

त्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति— अत इति । अस्तु तर्हि, भगव-
न्महिमादिव्यतिरिच्य श्रुतादौ वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत
आह— न चेति । निर्वेदशब्दस्य वैराग्यार्थकत्वे निश्चिते तद्वला-
च्छ्रोतव्यादिशब्दस्यार्थसङ्कोचं क्रियेतापि । इतरथ नितरा-
लमे तस्य प्रयोगे वियमाने निर्मूलं सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः ।
ननु लभार्थतायामपि असच्छास्त्रादिव्युदासाय सङ्कोचः कार्य-
एवेत्याह— महद्भिरिति । अयोग्यतयैव तस्मिन् प्रकरण-
हेति भावः ॥ ५२ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयति— श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा
सती यदा वेदानुक्तूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्मिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाधावचला । प्रस-
प्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दप्रसत्त्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ५३

६ ज. प्र. दी.— नन्तरलोकेऽपि योगानुष्ठानविधिरवो-
च्यतइत. पुनर्लक्षितोप इत्यत आह— तदेवेति । किं तन्मोह-
कलिल कीदृशं च तदतितरणं २ इत्याकाङ्क्षाया पुंसा अधममध्य
मोक्षमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वलोकोक्तमेव योगानुष्ठानावधिमेनेन
सुख करोतीत्यर्थः । सम्बन्ध 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति प्रवणादितो
वैराग्यमुच्यते, यथाह भास्करः 'वत्स्वन्तरप्रणयादिरूपेति' ।
ततः पूर्वनापि वैराग्यमर्थः स्यात् । निश्चलाऽचलेति च पुन-
र्लक्षितम् । योगावाप्तेरुत्तरा नेयमवस्था, तत्त्वमुच्यते 'तदा

योगमवाप्स्यसि' इति शङ्काया श्लोक व्याचष्टे— पूर्वमिति ।
पूर्वावस्थाया सामर्थ्यलब्ध वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तं वेदाद्येति ।
चलनप्रसक्तिं दर्शयति— विपरीतेति । असच्छास्त्रैरित्यर्थः ।
अनेन परोक्षज्ञानकाया दर्शिता । परोक्षतत्त्वविध्यानुवृत्तिव्यु-
दासायोक्तम्— ज्ञेयेति । अत्रापि चलनप्रसक्तमाह— भेरी-
ति । एतत्त्वमित्यत आह— परमेति । परमानन्दे उपाय
सिद्धो भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाया दर्शिता । उपायेन
सिद्धं प्राप्तफलम् । योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः ।
श्लोकद्वयेभ्येतद्वत्त्वाप्राप्तिसौगोदानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यम् ॥५१॥

७ ह. पै. भा.— योगानुष्ठानजनिता सगुशुद्धिः कदा प्राप्यते ? इत्यत्राऽऽह— यदेति । यदा
यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकं कलुषीकृत्य
विपयान्प्रति अन्तःकरणं प्रवर्त्यते, तद्वृद्धिर्व्यतितरिष्यति शुद्धभावाभापद्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले
गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यर्थः
॥ ५२ ॥ मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकमग्नः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवा-
प्स्यसि तच्छृणु— श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशानश्रुतिभिः श्रुतैः श्रवणै-
र्विप्रतिपन्ना न सम्प्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव शुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति निश्चला विक्षेप-
चलनवर्जिता समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्निति समाधिरात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विफलवर्जि-
ता, इत्येतद्वृद्धियुक्तेः कारणं, तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

८ ब. प्र. मि — एवं कर्मयोगमनुतिष्ठत कदा मम
प्रज्ञागतत्वसाध्याकारो भविष्यति ? इत्यत आह शङ्काम्—
॥ तदापन्ना ज्ञानेन ज्ञानं अगतीति नियमोऽस्ति, किन्तु
शरीरिणा कर्मयोगं वर्तमानस्य तत्र यदा यस्मिन् काले परमे-
श्वरप्रादानं दृष्टिरित्येव दर्शनं मोहकलिलं तावत्साध्याकारप्रति-
बन्धप्रकमानात्रलमिगमविवेकरूपं कालुष्यं व्यतितरिष्यति
व्यतित्रमित्यति, शुद्धमतीशभावाभापद्यत इति याज्ञः । तदा
तरिगम्यमानं 'निर्भृगुषा अत्र' [२।४५] इत्यादिना
पूर्वं स्याज्वाप्या श्रुतस्य इति परमपि 'प्रजहाति यदा कामान्
रागान्' [२।५५] इत्यादिना स्याज्ज्येन ध्यानमय
चांगण विषये निर्वेदं परं वैराग्यं गन्ताति गमिष्यति ।

द्विविधं हि वैराग्यमपरं परं चेति । तत्र 'इष्टानुप्रविष्ट-

विषयविवृण्णस्य वशीकारात्संज्ञं वैराग्यम्' इति योगपातञ्ज-
लोके [१।१५] स्ववचनप्रवृत्तिप्रणयेनादिषु श्रेषु स्वर्गा-
दिषु आनुप्रविष्टेषु च वैगुण्यरूपमिहाधुप्रकलभोगविरागात्सर्व-
वशीकारापरमार्थवशुत्तमपरं वैराग्यम् । एतथाष्टाङ्गयोगवर्त-
कत्वेन सम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातसमाधेर-
बहिरङ्गम् । सम्प्रज्ञातसम्प्रज्ञातस्वरूपं च 'प्रजहाति यदा
कामान्' [२।५५] इत्यत्र स्पष्टीकृत्यते । परवैराग्यं
तु 'तपसं गुरुर - (विरेक) - स्वातोर्गुणवैगुण्यम् ।'
इति पातञ्जलसूत्रोक्तं [१।१६] त्रैगुण्यवामकवृत्त्यप्रपञ्च-
व्यवहारविषयं वैगुण्यम् । तस्य च तारगम्यानुसन्धाना-
नगम्यानिष्ठानगम्यामिति योगसाधनमपरां । अत्र च देवानु-
गम्यद्विभागाभ्यामोक्तं वैराग्यमप्युक्तं साधनधनुस्तारगम्यव्यव-

भगवदुपदिष्टाङ्गज्ञानाधिकारिणाञ्जुनस्य वशीकाराख्यमि-
हाद्यप्रपञ्चभोगविरागस्वप्नपरं वैराग्यं पूर्वमेव सिद्धमिति न
तद्विषयेयं निर्वेदं गन्तासीत्युक्तिः ; किन्त्वसंश्रयज्ञातममाधि-
जनकतया निदिध्यास्यनोपकारकरवैराग्यविषया । मोहक-
लिलं बुद्धिर्व्यतिरिच्यतीत्यपि प्रज्ञाप्रोक्षज्ञानप्रतिबन्धकमूला
ज्ञानविकाररूपमोहातिक्रान्तिपरम् ; ननु चित्तबुद्धिमात्रपरम् ।
'अनमं सत्त्वंशुद्धिः' [१९१] इति तस्याः पार्थं सहज-
तिलक्षणे मोहकलिलं व्यतिरिच्यतीत्युक्तेरयोगादिति ॥ ५२ ॥
नन्येयमन्तःकरणशुद्धिं परवैराग्यं च प्राप्तवतः पुनः
कस्मिन् काले साक्षात्कारः ? इत्यत आह— ते तव
बुद्धिः इदानीं श्रुतिविप्रतिपत्ता श्रुत्या पूर्वोपदिष्टाङ्गवस्तुव-
त्पदप्रत्ययेन विप्रतिपत्तिसम्भावनां प्राप्ता इतः परमनेन

निश्चला 'दृढमिथ्येव' इति दृढीकरणेनासम्भावनाश्रित-
श्चास्त्यरहिता । अनेन प्रोक्षज्ञानकाशा दक्षिता । तदुपरि
च पूर्वोक्तमोहकलिलाख्यपरवैराग्यानुगृहीतेन विजातीय-
प्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसमातीत्यत्ययप्रवाहीकरणरूपेण निदि-
ध्यामनेन निवातप्रदीपवदचला । अनेनाप्रोक्षज्ञानकाशा
दक्षिता । एवरूपा सती समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् बुद्धि-
रिति समाधिर्व्याप्तवत्त्वम् , तस्मिन् यदा स्थापयति स्थिरी-
भविव्यति, तदा योगं पूर्वोक्तमयोगफलं प्रज्ञासतत्त्वसाक्षा-
त्कारमाप्स्यति । समाधौवच्छब्देन स्थिता सा बुद्धिरिव
तत्त्वसाक्षात्कारो नामेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

९ व० त० दी०— कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति द्वाभ्याम् । निश्चला विशोकपूर्वा-
द्विधौ ते यदा बुद्धिर्व्यवसायाविरमेव तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च त्रैगुण्यस्य कर्मफलस्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्स्यति ।
तस्याब्रानुपादेयत्वेन भिज्ञासां न करिष्यसीत्यर्थः । तादृशीं सती ते बुद्धिरचला यदा समाधीयते तदा योगं
योगस्वरूपं प्राप्स्यति ; तत्र च कार्यसिद्धिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु अ. त.— ननु तस्याभिः कदा स्थाव ? इत्यत
आह— यदा त इति । ते बुद्धिरसा मोहकलिलं मोहगहनं
कौन्निक्तेषु देहादिषु विमेषेणादितिरिच्यति तदा निर्वेदं मोक्षं
गमिष्यति । श्रोतव्यस्य अपे मोक्षप्रदानस्य शास्त्रतो वा
श्रुतस्य च निर्वेदं तदैव गन्तासि । यदा च पुनः । श्रुतस्य
पूर्वोपसाङ्ग्यादः । यदा ते बुद्धिमोहकलिलं विमेषेण अति-
रिच्यति तदा श्रोतव्यस्य अन्तिमार्गस्य निर्वेदं गन्तासि ।
अत्रायं भावः— यावत्पर्यन्तं वर्मादिमार्गेषु मोहस्तावद्वि-

मार्गफलं न भवति, तस्यानन्यसाध्यत्वात् । अत एवामे
तथैवोपदेष्टव्यं । अनुनासिफिकारामावाकोपविद्यते अधिकार-
सम्पत्त्यर्थं च स्थितिः ॥ ५२ ॥

एतदेव द्रष्टव्यं— श्रुतिविप्रतिपत्तेरिति । श्रुतिविप्रति-
पत्ता नानाविधधर्मध्वनेच्छाद्विज्ञाना श्रुतैरपि तैर्धर्म-
आत्मनायोग्या यदा ते बुद्धिर्भविव्यति ममाधौ भविष्यति
समये अवला स्वतो ददा स्थापयति तदा योगं मत्ता-
जिण्यरूपमाप्स्यति, प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा मनीषिणो भवन्ति ? इत्यत आह— यदेति । ते तव मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगम-
परितापजन्यं वैचित्त्यम्, तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति व्यतिक्रमिव्यति,
बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति, तदा श्रोतव्यस्य शास्त्रभासस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि । अयं भावः—
मलिनतायां बुद्ध्यावसकृद्गृहीतयापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च दृश्येव, तदनु गृह्णायामपि बुद्धौ सद्यः
शास्त्रार्थस्फुरणासत्योर्विषयमित्युभयथाऽपि तत्र निर्वेदं वक्षितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निप्रहीतुं योग्या भवतीति श्रव-
णादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ॥ ५२ ॥ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिङ्गेन होयः ? इत्यत आह—
श्रुतीति । श्रुतिभिर्नाताविद्यशास्त्रध्वनेर्विप्रतिपत्ता 'आत्मा नित्योऽनित्यो वा ? नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा ?
अकर्ताऽप्येकोऽनेको वा ?' इत्येवमादिंसंशयमस्ता सती यदा [ते बुद्धिः] असम्भावनाविपरितीभावनानिरास-
पूर्वकं श्रुतितात्पर्येविषयीभूते प्रज्ञाद्वैते निश्चला पुनः कुतर्करनास्फुन्दनीया निर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा
समाधौ निर्विकरूपके प्रत्यगारमति अवला लयविशेषकत्वा स्थापयति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञा
प्राप्स्यति । निश्चलसमाधिनाम एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ॥ ५३ ॥

स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) किं लक्षणमित्यर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ? ॥ ५४ ॥

१ शार्. भा.— प्रश्नवीजं प्रतिलम्भाजुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणच्युत्तमया— स्थित-
प्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः, तस्य

का भाषा किं भाषणं वचनं ? कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हे केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत ? किमासीत् ? व्रजेत किं ? आसनं व्रजनं वा तस्य कथं ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥ ५४ ॥

२ आ. शौ. व्या.—विवेकद्वारा जाता प्रज्ञा प्राप्नुयता बुद्धिः समाधिस्थस्य निष्ठा संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठा तत्प्राप्तिवचनं प्रवर्जीज पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह—लब्धेति । लब्धा समाधा तस्मिन् समाधानेन वा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन, तस्येति यावत् । ननु तस्य भाषा तत्तत्कार्यान्तरोविनी भविष्यति किमि त्यसौ जिज्ञास्यते ? तथाऽऽह—कथमिति । ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणं विवक्षया प्रथमवक्तव्यं तन्निष्ठासाधनबुद्धयः विनिश्चिति—समा धिस्थस्येति । तस्यैवार्थक्रिया पृच्छति—स्थितधीरिति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.—एवमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधन-भूतायाः स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानमकारं च पृच्छति—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा को वाचकः शब्दः ? तस्य स्वरूपं कीदृशमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ? ॥ ५४ ॥

४ वे. ता. चं.—प्रथमस्योत्तरश्लोकस्यावतारं तत्र पूर्वां तरार्थयो. कमानिच्छत्प्रार्थ्यं चाह—एवमिति । पूर्वाभ्य-स्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह—समाधौति । समाधि रन पूर्वनिष्ठकप्रकारं मनः । तत्र स्थितिं तद्वशीकरणेन च रयामम् । 'किं प्रभाषेत' इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय 'स्थित प्रज्ञस्य का भाषा' इत्यत्र कर्तव्यताऽन्यथाशङ्काप्रकारोक्ति—को वाचकः शब्द इति । ननु 'स्थितप्रज्ञः ?' इत्येव वाचके मिदं किं वाचकान्तरं पृच्छ्यते ? किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयो जन ? इत्यत्राह—तस्येति । केनचिद्वाचकेन हि कस्यचि त्वरारभृतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यार्थान्तरपरत्वप्रमनिरासाय 'स्थितप्रज्ञः' इति पूर्वाशोकशब्द एवात्रावर्तितः । किञ्च भाषणादिकमिति 'किं प्रभाषेत' इत्याद्य-विशब्दाः क्रिया-विशेषणतयाऽप्यभियमनाः क्रियाप्रकारप्रभवा इति भावः 'किं प्रभाषेत' इति वाचिके 'किं व्रजेत' इति कायिके च पृष्ठे 'किमा सीत्' इति मानसपरम्, ध्यानाद्यैत्वाद्वाज्ञासनस्य ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.—स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षण-मित्यर्थः । उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति । कं व्रमाणं ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण कैलासयात्रायाम्—'हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शङ्कर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्' इति वच-नान्तराद्यः । किमासीत् किं प्रत्यासीत् ? । न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम् । 'जानन्ति पूर्वरा-जानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये । न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणै-ष्वस्वपुद्गिनाम्' इति वचनान् ॥ ५४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ज्ञानिनि प्रवृत्ते लब्धावसरोऽर्जुनं पृच्छतीति प्रमत्तं स्पष्टं शब्दोक्ता प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रात्वे-प्रतीतिनिरासार्थं स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह—स्थितेति । प्रतिष्ठा प्राप्ता । ज्ञानमयोक्तव्यम् । 'किं प्रभाषेत' इत्यत्र वा भाष्यस्य स्यान्तर्माह—भाष्यत इति । ज्ञानीति व्यावर्तित इत्यर्थः । भाष्येति । भाषाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् 'जनया' इत्युच्यते । ज्येष्ठारवराजानामनेकत्वात् वक्ष्याय प्रश्न इति न ज्ञायतेऽत आह—लक्षणमिति । साक्षादित्यत्र लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्यवहिते । शनिमात्रव्युदासाय समाधिस्थस्येति विशेषण-मिति प्रतीयते । समाधिं कुर्यात् इति । यथाऽऽह द्वाङ्कुरः—'लक्षणमपि प्रज्ञस्य लक्षणव्युत्पत्त्या जर्जरेन उवाच' इति तत्रादिनि भाषेनाह—उक्तमिति । ज्ञानिमात्रान्यलक्षणविषय एवाय प्रश्नः । हिमयं तर्हि समाधिस्थस्य इत्युच्यते किं 'समा ध्यायता बुद्धि' (२।५३) इत्यनेनोक्तं ज्ञानिमात्रान्यलक्षणमनेना-मुच्यते इति ॥ ५४ ॥ ॥ लक्षणं ज्ञानिमात्रनिर्णयकार । विमर्शोऽनुवादः ? इति चेत्, तद्वशात् ममेति ज्ञापनायेति । वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनं ? इति चेत्, लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । अन्यथा सिद्धप्रसोदमित्युपेक्ष्य प्रसज्येतेति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम् । अत्रा वक्ष्यमाणवित्त्वात् तत्सम्बन्धवद्गोरोपयोगि, यावत्तस्य भावि तु साधनैकलक्ष्यवद्गोरोपयोगि तास्यामीति । अत एव प्रसिद्धं लक्षणपदपरिहासेन अप्रसिद्धभाषाप्रदोपादानमिति । 'वक्ष्ये शय केशाः मन्त्रविष्णुमन्त्रेश्वरः, ते यस्यावयवभूता स केशव परमात्मा' इति भास्करो निरुच्यवान् 'एतच्छब्दा वचं केनवन्मय' (१।३।५) इत्यत्र तदगदिति भावेनाह—कथमिति । कुत्र इयं निरुक्तिरिति आह—तथाहोति । 'को ब्रू-ति समाख्यात ईशोऽयं सर्वदेहिपु । भावां तावते सम्भू-ता वेदानामावान्' इति हरिवंशवचनं वचनान्तराद्येवमेव निर-ुक्ति र्वीक्यैवाह—हिरण्यगर्भ इति । अत्र इति लभ्यते । तेन एव जन्मस्थानम् । हिरण्यगर्भ एव, ज त्वम् प्रजापति ।

शङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा । अनेन केशवोः कर्मणो-
रुपपत्त्योस्तर्थात्पत्त्यर्थः । 'बुद्धवर्तने' इत्यस्याद्वातोः 'लोभ्य-
त्रापि हस्यते' इति व्रज्यस्य इत्युक्तं भवति । आसेरकर्मक-
त्वात् कथं कर्मप्रभ इत्यत आह— किमासीतेति । अभ्या-
सप्रतिभोगनिमित्तात् द्वितीया न कर्मणोऽप्यर्थः । प्रवक्तव्या-
दञ्जुवक्ष्यात्वं प्रतीतं तस्माद्वारयति— न चेति । तद्वत्प्रतिदिकं
ज्ञानिलक्षणं तत्प्रत्ययनुपपत्तिसमाधानं च । प्रत्ययान्ययोरुपपत्ते-
रिति भावः । इत इत्यत आह— जानन्तीति । समासात्तो
विधिरनित्यः, अतः पूर्वराजान इति साधु । देवर्षयश्च तथैव

जानन्त्येव, धर्मानित्युपलक्षणम् । वातायै गुरोरात्मना च
क्यातयै । लोकस्य गुणार्थवित्तये । एतेषां प्रवक्तव्यं लोकानां
कथं गुणार्थवित्तये भवतीत्यतो न्यतिगम्येनोपपादयति—
न त इति । 'हन्त्युभयया' [अष्टा. ३/४/११५] इत्यतो-
ऽप्युद्गीर्णामिति दीर्घत्वमात्रः । गुणास्तोऽप्याः पुराणादिषु
प्रदोस्तोरोपनिबन्धनेन विनोक्तिसादेनात्पशुदीना व्यक्तं न
प्रकाशन्ते । न च प्रशाकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति
भावः । एतेन 'मोहादिस्त्वभिभवान्' इत्येतत्प्रबन्धितं
भवति ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्याप्तयोगस्य लक्षणबुद्धुत्सयाऽर्जुन उवाच— स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि
परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य तस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ भाष्यते ? समाधिस्थस्य समाधौ
स्थितस्य केशव ! । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः किं प्रभापेत किमर्थं स्वरूपं भापेत ? । किमासीत कथं वा-
ऽऽसीत ? । व्रजेत किं कथं वा गच्छेत् ? इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छयते ।
'स्थितमज्ञस्य' इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रा-
ध्यात्मशास्त्रे लक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि
तानि लक्षणानि सर्वत्राध्यात्मशास्त्रे विद्यन्ते ॥ ५४ ॥

८ पै. द्र. गि.— एकलक्षकवति भगवति वासुदेवे तत्त्वज्ञा-
निलक्षणबुद्धुत्सुः अर्जुन उवाच— पूर्वोक्तगतनिष्कला-
कपदवर्षीकसम्भावनाविपरीतभावनाप्रमुक्तविषेष्टप्रवृत्त्याहियेन
स्थिता स्थितिभूता 'अहं ब्रह्म' इति प्रज्ञा तत्त्वज्ञानं यस्य स
स्थितप्रज्ञः तस्य का भाषा ? भाष्यते अनेवेति भाषा, किं
लक्षणम् ? इत्यर्थः । द्विविधः स्थितप्रज्ञः समाधिरथो ध्युत्थि-
तश्चेति । तयोर्मयोपि लक्षणं पृच्छयते । तत्र पूर्वार्थेन समा-
धिरस्य स्थितप्रज्ञस्य लक्षणप्रभं, उत्तरार्थेन ध्युत्थितस्येति
विषयः । स्थितधीः ध्युत्थितः स्थितप्रज्ञः किं प्रभापेत कीदृशं
भापेत ? किमासीत कथञ्चपिब्रूयति ? किं वा व्रजेत कथं
वा गच्छति ? आत्मानेपदमार्पम् । सर्वत्र सम्भावनायां हि ।
ध्युत्थितस्य भाषणोपवेशनगमनादिभ्यवहारः किं मुदविलक्षणः
किं वा हतुव्य ? इत्यर्थः । विलक्षणत्वे तदेव तस्य लक्षणं

अविपर्ययति भावः । ननु योगिनः समाधिस्थुत्थानरवदप्ये
हिरण्यगर्भपतजलारविभोगशास्त्रासिद्धिलिप्ताश्च सन्तोष-
यति— केशवेति । अलक्षकमित्यसर्वजनमितिलोकोक्तं वैश्वं
त्वात्पुनस्तत्त्वगवेषणं गङ्गातीरे रूपतननम्बायादुच्चित-
मित्यर्थः । नन्वत्र स्थितधीरिति ध्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञत्वमुक्तं
कथं वृज्यते ? तस्य बाह्यव्यवहारैः प्रजानाशादिति चेत्,
उच्यते— यथा हि तारेऽवृत्ताया भाषाः सर्वेष्वपि व्यवहा-
रेषु बुद्धिजोरेव व्यावर्ति, तथा व्रजानिगन्तव्यस्य प्रत्य-
गानन्तत्वात्स्वादिनी बुद्धिर्बाह्यव्यवहारेष्वपि तदेव तत्त्वमज्ञ-
सम्प्रदासीति ध्युत्थितस्यापि स्थितप्रज्ञत्वलक्षणम् । रुद्धि-
मुक्तं वासिष्ठ— 'परम्यसमिनी नारी व्यमापि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वाशयत्यन्तः परस्मैरसापनम् ॥ एवं तत्त्वं परं शब्दे
परितो विभ्रान्तिमायतः । तदेवास्वाशयत्यन्तः हिरण्यवहारमपि'
[पै. द. १/१/२२-१२३] इति ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०— एकमुक्तेऽर्जुनः पूर्वश्लोकोक्तस्थिरप्रज्ञस्य स्वरूपमनुष्ठानप्रकारं च पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति ।
समाधिस्थस्येति पूर्वोक्तानुवाद्भिषेपणम् । का भाषा कथञ्चाचकः शब्दः ? कीदृशं तत्स्वरूपमिति प्रश्नः ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.— एतदुक्त्वा भगवांस्पूर्णां स्थितस्तदा
ऽर्जुनस्तारुद्रिजानां पृच्छति— स्थितप्रज्ञस्येति । स्थित-
प्रज्ञस्य निष्कलबुद्धेः का भाषा ? का परिभाषेयः ।
कया परिभाषया स ज्ञेयः ? । हे केशव बुद्धगुणव्यास-
वोरपि मोक्षदायक ! मम मोक्षार्थे यायात्तप्येन कथयेति

भावः । समाधिस्थस्य च का भाषा तदपि कथय ।
स्थितधीः किं प्रभापेत ? । श्रोतव्यं चेन्न विज्ञितं किं
ब्रूयादित्यर्थः । स्वोचरितवाक्यस्यापि ध्वजसम्भवात् ।
किमासीत्, कथञ्चपिब्रूय ? किं व्रजेत कथं गच्छेत् ?
इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० दी०— लक्ष्यसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि अनुसुखार्जुन उवाच— स्थितप्रज्ञस्येति ।
स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य, समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं
वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते ? इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अथाह्युत्थितः सन् किं प्रभापेत कथं वदति ? ।
कथमास्ते कथं ॥ व्रजति विषयान् मुक्ते ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ ५४ ॥

श्रीभगवदुक्तानि स्थितप्रज्ञस्य (ज्ञाननिष्ठस्य) ससाधनानि लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.— यो ह्यादित एव सन्त्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्म-
योगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च
उपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते,
यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवान् उवाच-
प्रजहानोति ॥ प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामा-
निच्छामेदान् हे पार्थ ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टि-
कारणमावाच शरीरधारणनिमित्तक्षेपे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते-आत्म-
न्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यात्मनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन
अन्यस्मादलम्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकज्ञा मज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो
विद्वान् तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः सङ्घास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रविचरन्मवतारयितुं शतनिका
करोति— यो ह्येति । शिवास्त्रेण कर्मसम्प्राप्तकारणीभूतविराम
वासम्पत्तिः, सृज्यते, आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति या
वत् ; ज्ञानमेव योगो ब्रह्ममावप्रापत्वात्तन्निष्ठिज्ञा परिसमाप्ति
स्तस्याभिप्रेत्यर्थः । कर्मैव योगस्तेन कर्मण्यसङ्ख्यस्य तन्निष्ठ्या-
मेव प्रजत इति शेषः । ननु कथमेवेन वाक्येनार्थद्वयमुपदिश्यते ?
द्वैत्यर्थं वाक्यमेवाह, न च लक्षणमेव साग्न, इत्यर्थलक्षणस्य
सम्बन्धपर्यवेन पञ्चमे साधनत्वानुपपत्तेरिति तत्राऽऽह— सर्वत्रै-
वेति । यद्यपि कृतार्थस्य ज्ञानिनो ज्ञानलक्षणं तद्वेषेण पक्षत्वात्
साधनत्वमधिगच्छति, तथापि जिज्ञासोस्तेन प्रवेदनसाध्यतया
साधनं सङ्गच्छते । लक्षणं चात्र ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्यमनुवर्तते, न
विधीयते, विदुषो विधित्वेनानुवर्तन्त्यात् ; तेन जिज्ञासो
सा त्वानुष्ठानाय लक्षणानुकाशश्च एकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्प-
र्यमित्यर्थः । उक्तैः सर्वैः भगवद्वाक्यमुत्तराययति— यानीति ।
लक्षणानि च ज्ञानसामर्थ्यलक्ष्यानि, अवलम्ब्यानीति शेषः ।
निष्ठप्रज्ञस्य च । भाष्ये प्रथमप्रश्नोत्तरमाह— प्रजहातीति ।

कामत्यागस्य प्रर्थो वाञ्छनाराहित्यम् । कामानात्मनिष्ठत्वं
वैचित्र्यवत्, त्वयुक्तं, तेषां मनोनिष्ठवस्तुतेरित्याशयवानाह—मनो-
गतानिति । 'आत्मन्येवाऽऽत्मना' इत्याद्युत्तरभागनिरर्थं बोध
मनुवदति— सर्वकामेति । तर्हि प्रवर्तकाभावादिदुःखः सर्वप्रती-
क्षस्तान्तिरिति नेत्याह— शरीरेति । उन्मादवानुमत्तो विवेक-
निरहितबुद्धिभ्रमभागी, प्रकर्षेण मदगुणमविविधयानमपि विवेकं
निरस्तव्रजान्तवयवहरन्प्रमत्त इति विभागः । उत्तरार्धमवतारं
व्याकरोति— उच्यते इति । 'आत्मन्येव' इत्येवकारस्य 'आ-
त्मना' इत्यत्रापि सम्बन्धं बोधयति— स्वेनैवेति । बाह्यात्म-
निरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति— परमार्थेति । स्थितप्रज्ञपर
विभजते— स्थितेति । प्रज्ञा प्रतिबन्धकसर्वकामविगमावस्था
तद्वति निर्दिश्यते । उक्तमेव प्रपञ्चयति— त्यक्तेति । आत्मा
जिज्ञासमानो वैराग्यद्वारा सर्ववैषाद्यागादरक्षं सङ्घासमासाप
श्रवणयाज्ञत्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवाऽऽसक्तस्या विषय
वैमन्येन तात्फलभूता परितुष्टिं तत्रैव प्रतिक्रममानः स्थितप्रज्ञ
व्यपदेशभागीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते— आत्मन्ये-
वात्मना मनसा आत्मैकाग्रलभ्यनेन तुष्टमेन तोषेण तद्वतिरिक्तान् सर्वान्मनोगतान् कामान्
पदा प्रकर्षेण जहाति ; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— एव चरणप्रयानुष्ठानप्रकारप्रशस्य
गतानुष्ठानम् 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य
स्वरूपप्रयोगतन्मपि दर्शयति— वृत्तिविशेषेति । प्रजहानु-
स्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य शोषस्य कामान्प्रशरणेनृत्या
तत्प्राप्त्यमाह— आत्मन्येवेति । सर्वतद्व्यस्य 'आत्मनि तुष्टः'
इत्येवमभिप्रेत्येति तद्व्याख्या— तद्वतिरिक्तानिति । यदा

'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाऽऽममेवान्वयः ; आत्मेति
पक्षेण हि मनसाऽन्यतो आत्मात्मुद्धिक्त्वसन्तोष इत्यर्थः । एतद-
भिप्रायेणोक्तं मनसाऽऽत्मैकाग्रत्वलभ्यनेन तुष्ट इति । तेन
नोपेयेति । 'स त्वामगमतिः इत्येव मनसां महोदधिः ।
न विवेदान्मनो यात्र तत्संस्पृष्टादसंस्थितः' [वि. पु. १।
१७।३९] इति च । प्रकर्षणेति— मनुनाद्वारमिर्लभः ।

स्थितप्रज्ञविषयशोचकचतुष्टयं तद्वत्स्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वान-
श्चतुर्थायमवस्थेयाह— ज्ञाननिष्ठाकाष्टेयमिति । उक्तं च
हैरण्यगर्भैः— ‘रथाशुभ्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंशयः

वैराग्यम्’ [पा. श्रौ. १।१५] इति । ऐहिकामुक्तिमकलकलवि-
मुक्तस्य यस्तुषु फलेषु स्वापन्नरागत्यागः, सा वशीकरणसंग्र-
हस्तुभ्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका मात्वादिप्रवृत्तिरिति ‘या निशा’
[२।६९] इत्यादिना दर्शयिष्येष्टक्षणं प्रथमत आह— एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करो-
तीति मन्त्राभिप्रायः । प्रारब्धकर्मणोपचिरोहितब्रह्मणो वासना प्रायोऽल्पाभिसन्धिप्रवृत्तिः सम्भवती-
त्पाशयशान् परिहरति । प्रायः सर्वान्कामान्प्रजहाति, शुकादीनामपीपद्दर्शनात् । ‘त्वत्पादभक्ति-
मिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः’ इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति । यदा त्वन्प्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाऽभिभूतं
तेषाम् । तद्योक्तम् ‘आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मलकारणात् । ब्रह्मवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽप्येभ्यो विल-
क्षणः’ इति । अत एव विलक्षणयादनधिकारिणां आग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् ।

६ अ. प्र. श्रौ.— लक्षणप्रसङ्गोत्तरं प्रतीयते, न तु
‘स्थितधी’ इत्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दक्षयनन्तरप्रवृत्तिर्नात्य-
दस्येति— गमनादीति । अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः । ईषद्
मिमन्मिषुचनयानिशाब्दः । प्रवृत्तिमात्रमिहामिप्रेतं, न आप-
णादिकमेवेति ज्ञापयामाणादिति नोक्षम् । व्यवहाराय
लक्षणप्रसंगे च । प्रवृत्त्युद्देशप्रसक्तं व्यर्थ एव; न च शक्यः ।
प्रतिषेधस्तु, अनेकेषां प्रवृत्त्युद्देशयैककल्पपरमाभावादित्यभिप्रायेण
भगवतोपेक्षनोऽप्याविति किं न स्यात् ? किं तदुत्तरस्थानप्रवृत्तिर्नात्येवं
अन्यमाऽल्पमप्युद्देशं वचनमनियत आह— यस्मिन्मिति । एवं
मेरीताद्यानादायपि, अचलेषुचक्रप्रकरणे परमानन्दतृप्तयेतिकर्मणं
प्रवृत्तिं करोति । न इत्यात् ; करोति च तस्मादुच्यमप्यदित्युक्तं
नैव । अत्रामिप्रेतप्रसक्तं सुखत एव । अतो नोपेक्षामहतीति
भावः । एतच्छब्दस्य प्रेक्षावत्त्वमन्यते, एव वेदमनादिप्रवृ-
त्तिरित्युक्तः परिहारो न पूर्णः, प्रवृत्तिकारणतुल्यतेरित्यत आह—
प्रारब्धकर्मणोति । ईषदितोहितं मय यद्यदासी तयोक्तः ।

परिहरति द्वितीयं प्रथम् ‘या निशा’ इत्यादाविति शेषः ।
ननु सर्वकामग्रहाणं हानिलक्षणत्वमन्यते, तत्कथंनत्पाभि-
सन्धिहीकारः इत्यत आह— प्राय इति । इत सर्वकामसङ्कोच
इत्यत आह— शुकादीनामिति । विरुद्धकामन्येति शेष ।
तव प्रवृत्तिरितिज्ञानमात्रात् ज्ञातव्यम् । अनुकूलकामस्तु सर्वथा-
ऽन्येयवतोऽपि सङ्कोच इत्यत आह— स्वत्पादेति । ताभक्तिम् ।
उपलक्षणमेतत् । प्रयेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिनो लक्षणं चेन्नि-
न्प्रादीना ज्ञानित्वं न स्यात् ; बहुतरविरुद्धकामदर्शनात् । तथा
भूना अपि चैवज्ञानिनस्तर्हि वच्यतादयोऽपि किं न स्युस्तित्यत
आह— यदेति । आग्रहो विरुद्धकामाभिमिषेति । एतन्प्रा-
णेन स्थापयति— तच्छास्त्रमिति । आधिकारिका इति पुरय
विशेषज्ञा, ‘प्रजापाथ तथा देवा’ इत्यादिबचनात् । देवराणां
दिप्रतिबन्दी मोचयति— अत एवेति । एतदागमोक्ता
व । आदिपदेन विरुद्धकोधादिप्रवृत्त्यम् । अनेन कामशब्दः
कोशादीनामुपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति ।

५ आ. मा. भा.— न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते ‘यः सर्वत्रानमिलेहः’ [२।५७] इत्या-
दिलेहनिर्पेधात् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभशान्तिरस्ति, असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञाते त्व-
विरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः । ‘कामादयो न जायन्ते अपि विक्षिप्तचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननि-
र्धूतमलानां देवसंश्रयात्’ इति च स्मृतेः । मनोगता हि कामाः, अतस्त्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं
ज्ञानं तेषामिति दर्शयति— मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते ‘रसोऽन्यस्य परं दृष्ट्वा निर्वर्तते’ [२।५९]
इति । न चैतददृष्ट्वा अपलपनीयम् ; पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितः सन् ।
आत्मान्ये तस्मिन्स्थितस्य तत्प्रसादादेव तृप्तिर्भवति ‘विषयास्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
देवाद्भवति वै तृप्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन’ इति नारायणरायकल्पे; अतो नात्मा जीवः ॥ ५५ ॥

६ अ. प्र. श्रौ.— ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेत-
दिति व्याख्यातम्, तथा सति प्रपञ्चकल्पः समाधिस्थस्य इति
परं समग्रम स्यात्, सर्वतद्वत्प्रसङ्गवृत्तिप्रसङ्गः स्यात्, इन्द्रादि
देवशान्तिरागमिष्येत आह— न चेति । समाधिं कुर्वन्
किमपि शोभुषण एवेतद आह— नह्येति । नान भेदनिर्पे-
क्षामनुपपन्नं, किन्तु ‘तत्प्राप्य दृष्टुमुच्यते’ [२।५७] इति
दृष्टादृष्टाभेदातिरिक्तं, न च लक्षणं समाधिं कुर्वतो ज्ञानि-

नोऽस्ति, इतः ? इत्यत उक्तम्— असम्प्रज्ञातेति । अग्र-
प्रज्ञातः समाधिस्थस्यैव तयोक्तः । वक्ष्यामि त्वन्प्राप्यं य-
नास्ति सोऽग्रप्रज्ञातसमाधेः, इतरः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति
योगशाले प्रसिद्धिः । तथा च उक्तमगम्येति प्रपञ्चेत् ।
सावकानोम्नो बहुभ्यो निषकाशयेत्ययं शब्दश्चमिति
भावः । एवं तर्हि सम्प्रज्ञातसमाधिरित्येतत्प्राप्यमप्य-
त्योद्देशोपमावादिष्यत आह— सम्प्रज्ञाते ति ।

यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भविष्य नाम लक्षणविरोधो नास्ति, तथापि कामादिदान समाधिस्थ एव पुंसि इति नियमो नास्ति, समाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वात्, तथा चातिव्याप्तिरस्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि कामाद्यभाव इति ? इत्यत आह—कामादय इति । तदर्थं सर्वथेति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारे दुर्धट एव । न चास्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः, कसम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तविषयत्वात् । सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिनि । कामानामनोगतत्वाद्वयं विशेषणमित्यतो नेद विशेषणम्, किन्तु सर्वकामत्यागस्यासम्भविष्यमाशङ्क्य तनुपपादनाय युक्तिरियमुक्तेरह्यह—मनोगता इति । तत्रैव मनस्वेव । कामज्ञानयोर्विरोध इति ? इत्यत आह—चिरोधश्चेति । रसो राग इति वक्ष्यति ।

ननु सर्वकामप्रहाणमस्मदादिषु न दृश्यम्, तदृष्टान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावानुमानादसम्भविष्य लक्षणस्येत्यत आह—न चेति । कुत ? उदाहृतप्रमाणविरोधात् । प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने पण्डितमूर्खादियुष्यैव चिन्त्यापलापप्रज्ञादित्याह—पुरुषेति । आत्मन्यात्मनेति पदद्वयेन जीव एवानुच्यत इति कथितं [॥ वा] तृतीयान्तेन मन इत्यपर [रामानुज] तनुभयमसदिति भावनाह—आत्मनेति । स्थित सन्निति शेषोक्तिः । वाक्यार्थे वदन् स्वव्याख्यानानुपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्तिमाह—आत्माख्य इति । तस्मिन् स्थितस्य तदेकाग्रचित्तस्य अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिग्रहसम्भवति, नान्यथेत्यर्थः । कुत ? इत्यत आह—विषयानिति । तत किम् ? इत्यत आह—अत इति ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.—अतस्तान्येव साधनानि भगवानुवाच—प्रजहति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा कामानिच्छामेदान् हे पार्थ । मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् । आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्येनैव बाह्यलभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनाभूतरसलाभेन अन्यस्मिन्वस्तुनि अलम्प्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रज्ञाऽऽत्मानात्मविवेकजा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रचित्तलभः सङ्गस्यात्माराम आत्मक्रीडावान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

८ वै. प्र. नि — अथास्य प्रभङ्गस्य वनेणोत्तर [आह भगवान्]—अत्रैवं प्रथमं तावज्ज्ञानवासिष्ठोक्तं जीवस्मुक्तिप्रकरणादिषु च विचारण्यस्वामिनिमित्तकृष्टं प्रमेयजातमनुसन्धेयम् । समाधियोगस्य सप्त भूमयः—तत्र निर्यानिष्ठवस्तुविषयादिपूर्विका मोक्षेष्टा प्रथमा भूमि, ततो पुरुषप्रसृत्य श्रवणमननादिरूपो वेदान्तविचारो द्वितीया भूमि, ततो निदिध्यासान्ध्यासाम्मनस एकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्यत्व तृतीया भूमि, ततो वेदान्तवाक्यादपरोक्षग्रहणाध्याकारधनुर्था भूमि, तत सविकल्पकसमाध्यव्यासेन निरुद्धे मनसि निर्विकल्पकसमाध्यवस्था पञ्चमी भूमि, ततस्तद्व्यासातिरेकेण चिरकालावस्थापिनी सैव षष्ठी भूमि, ततस्तस्या अपि परिपाकेन सर्वदाऽपि स्वप्रकाशचिदानन्दैक रते प्रज्ञाणि मप्रतया सङ्गद्रमज्यस्यापितृकभयदन्तर्बहिर्पूर्णत्व सप्तमी भूमि । अत्रार्चं भूमिकाप्रव साधनं जाग्रदवस्थेति चोच्यते, जाग्रतीरात्र द्वैतप्रपञ्चसत्यत्वप्रतिमासात् । चतुर्थी भूमिका तु ण्वत् स्वाभाव्येति चोच्यते, द्वैतस्य बाधितत्वेऽपि स्वप्न इव तद्व्रतिमासात् । पूर्वा भूमिं प्राप्नोषामीत्यविदित्युच्यते । पञ्चम्यादवस्थितो भूमयस्तु जीवमृक्ययान्तरभेदाः ।

ते च निर्विकल्पकसमाध्यव्यासकृतेन विधान्तितातम्येन रास्यसते । तत्र पञ्चमी भूमि मुमुक्षिरित्युच्यते, द्वैतप्रतिभासामात्रात्, तां प्राप्त्यस्य योगिन इति विकल्प स्वयमेव श्रुत्याभावात् । सोऽप्य योगी प्रविविद्धः । षष्ठी भूमिस्तु ग्राह-मुमुक्षिरित्युच्यते, तां मप्रतया योगिन वरदयनेनैवात्मा भात् । सोऽप्य ब्रह्मविद्भिन्नात् । सप्तमी तु तुषावरणमुच्यते, तां प्राप्त्यस्य योगिन स्वप्न यतो वा श्रुत्याभावेव नास्ति,

जगत्प्रतिभासकृत्यतया सर्वदा तन्मयत्वेनैवावस्थानात् । तस्य च देहनिर्वाहो विनैव स्वप्रयत्ने परमेष्ठिप्रेरितमाणादु नैव विष्यद्यते । यथा हि शिक्षितो बलीयसादि सारथिणा मार्गे योजितो विनैव सारथिप्रयत्ने स्वयमेव शयशकटादिकं पुरोवर्तितं ग्रामं नयति तद्वत् । अत्रैवास्तम्भज्ञातसमाधितिपादकानि योगशास्त्राणि पर्यवस्यन्ति । एतमेव चावस्थां मधिकृत्य आगच्छते [११ । १३ । १४] प्रतिपादितम्—‘देहं च नश्यत्स्थितस्तुष्टिर्वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्वगमस्वरूपम्’ । वैवापुतेतमयं वैवशदापेतं वासो यथा परिहितं मदिरामदान्ध ’ इति । तामेवामवस्थां प्राप्ता त्रसविद्विष्ट इति ।

इत्थं स्थिते, पञ्चम्यादवस्थितोऽवस्था परस्परतातम्यं त्योऽस्तम्भज्ञातसमाधयः । एतन्नयाद्यगते लक्षणमनेन शब्दे बोध्यते । तथा हि—यदा सर्वां कामान् प्रजहति, तदा समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति प्रथममन्वयः । ‘सर्वा इत्यनेन सर्वचन्दनवनितादिष्विव ब्रह्मलोक्यादिषु अणिमाद्यैश्चैषु च मे कामस्तेषामपि हाने विवक्षितम् । तेन च ‘कामप्रहाणोर्निर्निषिद्धकामप्रहाणपरा, स्थितप्रज्ञस्याप्यनिषिद्धकामसम्भवात् इति वदन्ता माध्या निरस्ता ; अनिषिद्धकामानामपि लिङ्गविषयितासम्प्रज्ञातसमाधिविरोधिण्यात्, “शान्तिं यस्य चाकाममहस्यम्” [ते. उ. २ । ८ । १] इत्यादिषु निरोधाभेदव्यर्थं विस्तारः, कामादिदृष्टान्तानां चानात्मधर्मत्वात् । ग्रहणयोग्यताऽर्थापि दुर्गविदुं ‘मनोगतान्’ इत्युच्यते । आत्मधर्मेणैवैषां प्रहाणमाशङ्क्य, बह्वीण्यवयवस्याभावात् विरुधमार्गां धर्मिण्यां विना रयागायोग्यात् । मनाधर्मावप्येते, “काम सङ्गस्य” [इ. उ. १५ । ३] इत्यादि-

श्रुतेः । अतो मनस्व्यागेन त्यक्तुं शक्या इत्यर्थः । काम-
ग्रहणं ॥ सङ्कल्पादिसकलविषमनोदुष्पुल्लक्षणम् । तयाच
सर्वविषमनोदृष्टिश्चन्येनैव ममापिस्थलक्षणमित्युक्तं भवति ।
तदेतदुभयैव पतञ्जलिना सूत्रितम् [पा. श्रौ. १।५१]
'तस्यापि निशेषे सर्वनिरोधाभिर्बीजः समाधिः' इति ।

नन्वेतत्सर्वधीरतिशून्यत्वं सुषुप्तिसाधारणमिति सङ्कां
निराकृत्य प्रजहातीत्युपसर्गः ; प्रवर्णेन निर्वाजतया जहाति ।
सुषुप्ती हि कामाद्विहतीर्वा न निर्वाजतया त्यागः, तद्वी-
जस्याज्ञानस्य सत्त्वान् । अत एव न तत्राभादुक्तमखण्डानन्द-

स्फुरणम् । समाधौ तु न तथेति महान्भेद इति भावः । सर्व-
कामग्रहणे हेतुमाह— आत्मन्येवेति । निरतिशयानन्दन्ये
स्वामन्येव सन्तुष्टः, अतोऽस्ति धृदकामानन्दव्यागो युक्त एव,
'न केचन जगद्भास्तत्त्वज्ञं शृण्वन्मयी । नागरं नागरी-
कान्तं कुग्रामलला इव' इति वासिष्ठोक्तन्यायादिति भावः ।
आत्मानन्दोऽप्यत्र सम्प्रज्ञातसमाधौ न मनोदृश्योद्विष्यते,
किन्तु स्वमहाशक्तिरूपेणाभ्येव । तस्य तापोऽपि न दृष्टिरूपः ।
किन्त्वात्मप्रकाश एवेत्याह— आत्मना तुष्ट इति, आत्मनैव
तुष्ट इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

५ व० त० टी०— तत्रोत्तरम्— प्रजहातीति । इदं सत्स्वरूपमुच्यते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भगवान् शृष्टस्य स्थितप्रज्ञस्य परि-
भाषामाह— प्रजहातीति । हे पार्थ महात्मन्यभक्षणयोग्यः ।
पृथायाः स्वभक्त्यायाः तुष्टत्वात् स्ववाक्यश्रवणयोग्यत्वे तथा
सन्धोदितत्वात् । यदा मनोगतान् स्वमनसि स्थितान्,
न तु भगवद्विषयया कृपया च प्राप्तव्यान् । अस्त्वाद्विषयान्
सर्वान् कामान् प्रजहाति प्रवर्णेन त्यजति । स्मरणाभावः
प्रवर्णः । ननु कामत्यागे किं कलमिषाकाङ्क्षाह— आत्म-

न्येवेति । आत्मन्येव स्वात्मस्वरूपभूते भवति । आत्मना
स्वस्यैव जीवात्मस्वरूपेण स्वयमेव तदेकस्वरूपां तुष्ट इत्यर्थः ।
अयं भावः— कामाः स्वसन्तोषदा भवन्तीति तदर्थ-
यत्नेन सत्पूर्वा तोषः, स च लौकिक एवासत्सत्त्वाग्रे चात्म-
स्फुरत्वां लौकिकसन्तोषो भवत्यात्मगमासीति कलम् । यद्वै-
तादृशः स्वासदा स्थितप्रज्ञो निश्चलबुद्धिः स उच्यते कथ्यते
इति ॥ ५५ ॥

११ ती० आ० टी०— एतेषां क्रमेणोत्तराभ्याह भगवान्— प्रजहातीत्यादिना । अत्र यान्येव कृतार्थलक्ष-
णानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि । तेषामकृतार्थेषु यत्र साध्यत्वात्, कृतार्थेषु
स्वाभाविकत्वात् । यथोक्तं 'उपज्ञात्मप्रबोध्यस्य ह्येष्टृत्वादयो गुणाः । भवन्त्ययन्नतस्तत्त्व न तु साधकस्त्वयिः'
इति । यदाऽयं योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान्विषयान् प्रवर्णेन समूलं
जहाति त्यजति । कीदृशान् कामान् ? मनोगतान् मनस्येव सङ्कल्पविकल्पप्राप्तके स्थितान्, न तु बहिः । यथोक्त-
मक्षपादाचार्यैः (१)— 'द्वोपनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः' [न्या. द. ४।१।२] इति । तत्र स्थूलानां कामानां
त्याग एकात्मसेवनमात्राज्ञवतीति ॥ स्थवीयानेव । विहीनकरणप्राप्तस्य समनस्कस्य जाम्बूासनामयाः इवमेव
कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्भ्यानादिरूपसद्भासनाभ्यासबलेन भवति । ये त्वपसंहृतनरणस्य सम्प्रज्ञात-
समाधिकाले दिव्याः कामाः सङ्कल्पमात्रोपनता दहरविद्यादिषु प्रसिद्धास्तेषामपि त्यागोऽसम्प्रज्ञातसमाध्य-
भ्यासबलेन भवति । एवं त्रिविषयान् कामान् त्यक्त्वा आत्मन्येवारण्डैकरसे आत्मना स्थेनैव स्वरूपानन्देन तुष्टो
पाहाविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखेष्विति । दुःखेष्वप्याध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विगं न प्रभुमित्रं
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयं अनुद्विगमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, नास्ति-
रिवेन्धनाद्याद्याने सुखान्यनु वर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः— रागश्च भयं च क्रोधश्च,
वीता विगता यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सत्त्व्यामी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्थण्णेशावुदाहरा विविदिशेरेव
वत्स्थान्तामुपदिशति— किञ्चेति । अवशिष्टोत्पेदादिश्रुतानि
दुःखान्याध्यात्मिकाणि, आदिशब्देनाऽप्येवमितिकानि भ्याम
प्राग्दिप्रमुक्तानि, आधिदिविकानि चादिशब्देनापि दिनिमित्तानि
दुःखानि एवमेव । तेष्वप्येवमपि नोद्विगं मनो यस्य ॥
गी. २८

तथेति सम्भवः । 'नोद्विगं' इत्येवमाद्ये— न प्रभुमित्र-
मिति । दुःखानामुपानां प्राप्ते परिहाराभ्यस्य तदुपभगवि-
भाविता दुःखमुद्विगं, तेन सहितं मनो यस्य न भवति य तप-
त्याह— दुःखप्राप्तातीति । मनो यस्य नोद्विगमिति इदं
सम्भवः । मुनान्यपि दुःखविनिषाणीति मया तदनुमन् ।

तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगता स्पृहा तृष्णा यस्य स विगतस्पृह इति योजना । अस्य हि प्राप्तानि सुखान्यसु विवर्धते तृष्णा, विदुषस्तु नैवमित्यत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह— नाग्निरिवेति । यथा हि दाहास्येन्यथादेरभ्याधाने वह्निरसु विवर्धते तथाऽन्यस्य सुखान्युपगतान्यनुविवर्धमानाऽपि तृष्णा विदुषो न तान्यसु विवर्धते । न हि वह्निरदाहमुपगतमपि दग्धं विवृद्धिमधिगच्छति ; तेन जिज्ञासुना सुखदुःखयोस्तृष्णोद्वेगौ न कर्तव्यावित्यर्थः ।

रागादयश्च तेन कर्तव्या न भवन्तीत्याह— धीतेति । अनुभूताभिनिवेशो विषयेषु रञ्जनात्मकस्तृष्णभेदो रागः, परंपरा कृतस्य गात्रेनैवदिविकारकारणं भयं, क्रोधस्तु परवशीकृत्याऽऽत्मान स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुर्नुदिवृत्तिविशेषः । मनुत इति मुनिरात्मविदित्वाज्ञाकृत्याऽह— सद्गयासीति । सुखादि विषयतृष्णादेः रागादयामाशयस्या तदेत्युच्यते ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनन्तरं ज्ञाननिष्ठस्य ततोर्वाचीनाऽऽरविप्रकृष्टाऽवस्थोच्यते— प्रियविश्लेषादिदुःखनिमित्तेषूपस्थितेष्वनुद्दिश्यमनाः न दुःखीभवति; सुखेषु विगतस्पृहः प्रियेषु सन्निहितेष्वपि विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः, अनागतेषु स्पृहा रागः, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुदर्शननिमित्तं दुःखं भयं, तद्रहितः; प्रियविश्लेषाप्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःखहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः; एवम्भूतो मुनिरात्ममनशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. सं— अथैकेन्द्रियसङ्गाद्यतृतीयावस्थोच्यते इत्याह— ततोऽर्वाचीनेति । ‘ओ विजो भयकल्पनो’ इति धातुरत्र क्लानार्थः, ‘वीतरागभय—’ इति भयस्य पृथगभिधानात् । यद्वा ‘अनुद्दिम—’ इति निर्दुःखत्वमात्रं विवक्षितम् । तत् एव ‘दुःखेषु’ इत्येतदपि दुःखहेतुपरमिति मन्वान आह— दुःखनिमित्तेष्विति । आदिशब्देनाप्रियागमनसङ्ग्रहः । भयहेतुव्यावृत्त्यर्थमुक्तं— उपस्थितेष्विति— दुःखोत्पादनप्रवृत्तेरित्यर्थः । दुःखशब्दव्येवान् सुखशब्दस्यापि हेतुपरता तत्रापि पृथङ्निर्दिष्टरागविययादिलक्षणात् आह— प्रियेषु सन्निहितेष्वपि । विगतस्पृहवीतरागशब्दयोरुपलक्षिता व्यनक्ति— अनागतेषु स्पृहा राग इति । स्पृहारारागशब्दौ सामान्यविशेषविषयो । ततश्च विशेषशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दभ्यासात् सामान्यशब्दस्त्यतिरिक्तर इति भावः । पुनरुक्तिपरिहाराय भयस्य दुःखविशेषतामाह— प्रियेयादिना हेतुदर्शननिमित्तं दुःखमित्यन्तेन । प्रियविश्लेषाप्रियागमनयो

दुःखरूपयोः सामग्रीदशामापनो यो हेतुः सूचकश्च निमित्ताधिक, तस्य यद्दर्शनं सकलसहकारिसम्पत्त्युपेक्षागमम्, दर्शनमिति ज्ञानमात्रपरं वा, तेन यद्दुःखं तदानीमेवाहकम्पादिहेतुत्वरूप्यते, तद्व्याप्तित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियविश्लेषादिद्वैकालिकः, सर्वत्र क्रोधोत्पत्तिदर्शनात् । अचेतनेषु धातातपकण्टकादिषु बाधकेष्वपि क्रोधाभावात् चेतनेषु कम् । यस्तस्मिन्तत्तत्रापि कुप्यति, सोऽपि चेतनत्वाभावेन । अन्तराशब्देन स्वदुःखहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । स हि तथाविधो निर्वादादित्य स्यात् । क्रोधादात्महननायपि परपीडामिसन्निधगमम् । मनोविकारोऽत्र रजस्तमस्समुन्मेषकृतो व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिमनशील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मनस्यात्र साक्षात्कारिण्यमाणतमविययत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तम्— आत्ममननशील इति । एवमस्यास्तृतीयावस्थाया उद्भूतस्पृहादिविरहास्येऽपि औत्सुक्यमात्रमवसासरोपस्य भस्मच्छत्रदहनवदवस्थितत्वाच्च अनुद्योक्तव्यातो विशेषः ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा.— तदेव स्पष्टयत्पुत्रैस्त्रिभिः श्लोकैः । एतान्येव ज्ञानोपायानि; तच्चोक्तम्— ‘तद्वै जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम्’ इति । शोभनाध्यासो रागः । ‘रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास इत्यते’ इत्यभिधानम् ॥ ५६ ॥

६ ज. मा. दी.— ननु लक्षणस्यैवानेवोक्तत्वात् किं दुःखं धित्यादिना इत्यत आह— तदेवेति; उक्त लक्षणमेव । स्पष्टयं वा कामराग्दोषलक्षितोपात्तत्वाद्यगमनादिनेति ज्ञेयम् । ननु कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्ते ‘अमावित्यम्’ [१३।७] इत्यादौ । ततो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावक्तव्यमिति रित्यत आह— एतान्नाति । उप समीपे भावः फलभावे येषां सानुपायानि साधनानि । इत्यमेतत् । तथापि जिज्ञासौ प्रयत्नसाध्यानि, शान्तिरनुभवमावशिष्टानीत्यदोष इति भावः । अत्र प्रमाणमाह—

तच्चोक्तमिति । समुच्चयवादी त्वाह यानीह स्थितप्रज्ञश्चान्यस्य च्यते ताभ्येवापरवर्गसाधनानीति ‘तद्वै’ इत्यनेन दूषयति । ज्ञानसाधनान्येव नापकर्षसाधनानि । यथोक्तम् ‘कामकरणेन चैकं’ [म. सू. ३।४।१५] इति । आनन्दद्वन्द्वपथेता त्वगीद्वैव । ‘योगे तिष्मार्थं गृणु’ [२।३९] इत्युक्त्वा कथमिदं योगावश्यकत्वं इत्यतो वा इदमुदितमिति । ‘विगतस्पृहः’ इत्यनेनैव ‘वीतराग—’ इत्येतद्वतापमित्यत आह— शोभनेति । अतोऽनेषु विषयेषु शोभनत्वमिति ‘रसो रागो रक्तिः’ इत्येतौ काम उच्यन्ते तथा शोभनाध्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

७ ह. पं. भा.— किञ्च— दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु अनुद्दिश्यप्रभुमिति मनो यस्य सोऽनुद्दिश्यमनाः । तथा गुणेषु प्राप्तुं गिगता स्पृहा तृष्णा यस्य । नाग्रेरिवेन्यथासाध्यानेन गुवान्मुसुवर्तन्ते

स विगतस्पृहः । वीतरागमयक्रोधः— रागश्च मयं च क्रोधश्च विगता यस्मात्स वीतरागमयक्रोधः ।
स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिर्मननशीलस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

८ वै. ब्र. गि.— एवं समाधिस्थस्य लक्षणमुक्तम् ;
इदानीं व्युत्पितस्य लक्षणमुच्यते । तत्र मूढविलक्षणमाशया-
दिव्यवहार एव व्युत्पितस्य लक्षणमिति दर्शयन् 'किं प्रमा-
येत' इत्यस्योक्तामाह द्वाभ्याम्—

दुःखेषु प्राप्तेषु अनुद्विग्नमभ्युपैत मनो यस्य स तपोकः,
तथा सुखेष्वपि विगता स्पृहा यस्य स तपोकः । तत्र सुख-
दुःखानां प्रारब्धकर्मोपचिततृप्तिविशेषरूपत्वात् व्युत्पितस्य
च प्रारब्धकर्मचिह्नतयोः सत्त्वात् सुखदुःखानि सन्ति । स्पृहो-
द्वेषौ तद्विषयो न भवतः । तत्र स्पृहा— वीतरागेति । वीता
विगता रागो मयं क्रोधश्च यस्मात् स तपोकः । वीतरागत्वं
स्पृहामात्रं हेतुः । शोभनाभ्यामो हि रागः स्वविषये स्पृहां
जनयति ; अतो वीतरागस्य च स्पृहा । वीतमयक्रोधस्य दुः-
खामात्रं हेतुः । अयं हि नाम त्रिविधेष्वप्राप्तिगमनाद्विदु-
दशानजन्यो देव्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषः स्वरूपभूतत्रिविधे-
षाद्विषयुक्तद्वेगं जनयति । वीतमयस्य तु नन्देयोः । द्वेषोऽपि
त्रिविधेष्वप्राप्तिद्वेषरूपान्तरगतदुःखकारणीभूतः सन्तापारम्भ-
थितवृत्तिविशेषः स्वविषयादादुद्वेगं जनयति ; वीतक्रोधस्य
तु नाद्वेग इति वीगनीयम् । एवमभूतो मुनिः स्थितधी
रभवति ; व्युत्पित इति शेषः ।

अत्र 'अद्विग्नमना विगतस्पृहो मुनिः' इत्यनेन व्युत्पि-
तस्य लोकाविलक्षणं भाग्यं दर्शितम् । लोकं हि दुःखप्राप्तौ

१ व० व० श्लो०— यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तानि तस्य स्वाभाविकान्यन्तरङ्गाणि चेत्याह—
दुःखेतिवति ॥ ५६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । दुःखेषु अवशिष्टे मनो यन्मुनेषु
च विगता स्पृहा स्पृहा यस्य, तात्तो मुनिः मननधर्मयुक्तः
स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते । ननु दुःखानुद्वेगं सुखस्पृहामात्रं च

११ मी० भा० श्लो०— दुःखेषु सखसाधनेषु प्रापेष्वापि अनुद्विग्नमना अवच्छलमनाः । वक्ष्यति
च— 'परिमिश्रित्यो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते' [६।२२] इति । मुनेषु सुखसाधनेषु श्लक्ष्णन्दनादिषु
प्रापेष्वापि विगतस्पृहो निवृत्तिरुत्पन्नवति । अत एव वीताः रागमयक्रोधा यस्मात् स तथा । न हि तस्याभवस्थायां
रागादयो दुःखादयो वा सम्भवन्ति । एवंविधः समाधिर्यः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वज्ञानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहतते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

१ श्रां. भा.— किञ्च— यः सर्वत्रेति ॥ यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिन्नेहो-
जमिषेहवर्जितस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि, शुभं प्राप्य

'विद्वान् दुःखिनं पाप्मानम्' इत्यनुतापात्मकोद्वेगवचनानि
मूढा भाषन्ते । यद्यप्यनुद्वेगो विवेक इव भाति, तथापि
पापापुद्गलकाल एव चेदं पापप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया सफलः
स्यात् । भोगकाले तु निष्फलत्वाद्भ्रान्तिरेव । एवं सुप्रप्रा-
प्तवपि 'पुनरात्मं सुखं मम निर्व्व भूयात्' इति स्पृहावच-
नानि मूढा भाषन्ते । इयमपि तत्काणधर्ममननुग्राह्य तदा-
काङ्क्षारूपत्वात्तमसी चित्तवृत्तिभ्रान्तिरेव । पुनरात्मं वाग्य-
पारं व्युत्पितः स्थितप्रज्ञो न करोति; तस्य भ्रमोपादानाजान-
नाभावः कथारूपद्विदेहवाप्राप्तमार्गनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य
अनं विनाऽपि वाचितानुद्वेगस्योपपत्तेः ; किन्तु स्वादुभवप्रक-
रनेन मिथ्यदिक्षार्थमस्पृहापुद्गलमार्गं वृत्तितादृशसुखिनं स्वातु-
भवानुगुणयुक्तपुण्यद्विग्नमेव वर्ततेति तादृशमापणस्यवहार-
स्तस्य लक्षणम् । यद्यपि वीतरागमयक्रोधप्रसूक्तं सुखदुःख-
प्रियोद्वेगराहित्यं ज्ञानाधिकारिणो जिज्ञासोरप्यस्तीति तद्वच-
हाररूपं स्थितप्रज्ञलक्षणं तत्रातिव्याप्तम् ; तथाप्यस्ति विशेषः ;
उक्तं हि श्रेयोयोगार्कारः— 'विद्यास्थितये प्राप्ये साधनभूताः
प्रयत्ननिष्परायाः । लक्षणभूतास्तु पुनः स्वभावतस्ते स्थिताः
स्थितप्रज्ञे ॥ जीवन्मुक्तिरितीमां वदन्त्यवस्थां स्थिताम-
सम्बोधाम् । बाधितमेदप्रतिमामबाधितममयबोधमामप्योद-
इति । एतद्विषयप्रयोजैव भाव्यकारिणि [श्रौ. वा.] उक्तम्
'सर्वत्रैव साधनमसाके कृत्वा र्थलेश्वानि नाग्येव साधनान्युप-
निष्यन्ते' इति ॥ ५६ ॥

किं स्थानं? अत आह— वीतरागमयक्रोध इति । विगता
रागमयक्रोधा यस्मात्तादृकः स्यात्, एतदेव फलम् । एवं परि-
भाषा स्थितप्रज्ञयेति भावः ॥ ५६ ॥

न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविपादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च-यदा संहरते इति । यदा संहरते सम्पुण्यसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः, कूर्मोऽङ्गानीय-यथा कूर्मो भयात् सान्ध्यङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः,--एवं ज्ञान-निष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता-इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

२ आ. शां. व्या — लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिधोरव कर्तव्या ननुपदिशति — किञ्चेति । विवेकवतो विविदिधो-विवेकज्ज्ञया प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठा प्रतिपद्यतामित्याहङ्ग्याऽऽह — यः सर्वतः । ननु देहजीवितादौ स्पृहा शुभाशुभप्राप्तौ हर्ष-विषादौ विदुषो विविदिधोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यविक्षिप्त-नाऽऽह — यो मुनिरिति । तत्तदिति क्षोभनवत्त्वेनाक्षोभन-वत्त्वेन वा प्रसिद्धं प्रतिनिर्दिश्यते । तदेव विमज्जते — शुभ-मिति । विषयेष्वभिप्रेत्याभावात् शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावाच्च प्रामाण्यैर् कारणमित्याह — तस्येति ॥ ५७ ॥ जिज्ञासोऽव कर्तव्यान्तर सूचयति — किञ्चेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो

वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्यकारणत्वादौ जिज्ञासुना तदनुपेयमित्याह-यदेति । मुमुक्षुणा मोक्षहेतु प्रज्ञा प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्य सर्वाणीन्द्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यान-कथयति — यदेत्यादिना । उपसंहार-स्ववशत्वापादन, तस्य च सम्पुण्यत्वमतिदृढत्वम् । अयमिति प्रकृतस्थितप्रवृत्तये व्यावर्तयति-ज्ञाननिष्ठायामिति । इन्द्रियोपसंहारस्य प्रत्यक्षरूपत्वावर्ष्य सङ्घोचोक्तमकृत् दृष्टान्तेन दर्शयति — कूर्म इति । दृष्टान्त व्याकरोति — यथेति । दार्ष्टान्तिके योजयन् ज्ञाननिष्ठं तत्र प्रवर्तयति — एवमिति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरण प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति-तस्येति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा. — ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते-य इति । यः सर्वत्र प्रियेष्णभिक्षेह उदासीनः, प्रियसंश्लेषविश्लेषरूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनद्वेषरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥ ततोऽर्वा-चीनदशामाह — यदेति । यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पृष्टुमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः प्रतिसंहत्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५८ ॥

४ वे. ता. च — अथ व्यतिरेकसङ्गत्या द्वितीया दशा च्यते इत्याह — ततोऽर्वाचीनदशेति । अत्रियेषु केहप्रसङ्गाभावात् प्रियमात्रविषय 'सर्वत्र' इतिशब्द इति दर्शयति — प्रिये-ष्विति । अभिक्षेहस्य प्रवृत्तिर्येन्यत्तया तदभावोऽन तद्विशेषो पादानुवृत्तिराहिसपर्यन्त इत्याह — उदासीन इति । एतेन प्रियेत्यादिना च व्यतिरेकसङ्गात् व्यनक्ति । अपङ्गान् कृपादान् परेभ्य प्रपणमुत्सृज्य तेषामपि पादापादनदशा हिष्यतिरेक-सङ्गात् । तत्र स्वयम्प्रियेषु प्रवृत्तिरहितो देवागतप्रियसंश्लेषविश्लेषयो-आभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते पञ्चेतस्या रागादीनां पात्राभिलाषेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चात्राभितो मन्दनम्, अनुवर्णयितुं कालान्तरं च शीलानुवृत्तिहेतुवृत्तमन्दन-

मित्यर्थः । एव द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥ अथ यत्तमानसङ्गाख्या प्रपन्न दशोच्यते इत्याह — ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थं माह — रूपमुद्युक्तानीति । तेन वार्धक्यरोगादिप्रयुक्तार्थाणि सुस्पृष्ट्यादिनृतिरितिभ्यवच्छेदः । तद्वेद्येति भोगानन्तरनिवृत्ति-व्युदास । 'कूर्मोऽङ्गानीय' इत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्र-निरास्यत्वमुच्यते । सर्वश इति विलोकनमापणविलासपरि-हासादिनिवृत्तिपरः विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारपरो वा । प्रतिसंहत्य इत्यनेनेन्द्रियनिरोधस्यात्मसमनाप्राप्ता दर्शिता । अत्र ॥ ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुस्पृष्ट्यादिविलक्षणव्यापारोपयति तत्साध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षिते-त्याह — मन आत्मनरीति ॥ ५८ ॥

५ आ. मा. भा. — सर्वत्रानभिक्षेहत्वात् शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

६ ज. प्र. श्री — 'वीतरागमयक्रोधः' [३।५९] इत्यु-क्त्वात्र द्वेष्टीति शुभं चिरस्थित्य आह — सर्वत्रेति । इति ॥ ५८ ॥

सङ्घारद्वेषवर्जितत्वमशोच्यते इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ यदा संहरते

७ ह. पै. भा. — किञ्च-यो मुनिः सर्वत्र स्पृष्टुमनुवृत्तिना नाभिनन्दति न हृष्यति न द्वेष्टि; न विपादं करोतीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविपादवर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ किञ्च-यदा संहरते सम्पुण्य-संहरति, अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो मुनिः कूर्मोऽङ्गानीय-यथा कूर्मो भयात् सान्ध्यङ्गानि उपसंहरति, तस्य सर्वशः सर्वतः-एवं ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता-इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

८ वे. प्र. गि.— सुखहेतुस्य क्लृप्तादिर्न शुभम् । तदुपपन्नं
साधो हर्षरूपा धीष्टतिरभिनन्द । अत्र गुणप्रशंसायाः परप्रयो
चनापरत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तदेतुभिनन्दन्तामस । पर्व दुःख
हेतुपरकीयाविद्यादिकमशुभम् । तद्विन्द्याममर्पणरूपा धीष्ट
तिष्ठेत् । सोऽपि तामस एव, निन्द्याया निवारणार्थं चामात्रेण
व्यर्थत्वात् । गुतावभिनन्देदेषो अन्तिरूपौ व्युत्थिते न सम्भ
वतः । अत्र इव — सर्वज्ञानभिज्ञो ह इति । सर्वं देहजी-
वितादावप्यनभिज्ञेह । स्नेहो नाम प्रमापणस्याप्यन्तामसो
धीष्टतिविशेषः, यस्मिन्त्यन्त्यदीये दृष्टिहानी स्वस्मिन्मारी-
प्याभिनन्देदेषो दुःखः करोति । तद्विन्द्याममर्पणेह । एव-

९ व० त० दी०— 'किं प्रमापेत ?' इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । इत्याहुः विरागवान् नाभिनन्दति ।
न द्वेष्टीति गालेपवचने न आपत इत्यर्थः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया ॥ ५७ ॥ 'किमासीत्' इत्यस्योत्तरमाह—
अनुमिः । यदेति विषयेभ्य इन्द्रियाणि संहरते प्रत्याहृत्यस्ते । अनायासेनैक्य संहारे दृष्टान्तः— अङ्गानि कृ-
त्वाणादिनि यथा स्वभावतः कूर्मः संहरते सद्गत् ॥ ५८ ॥

१० पु अ. त — 'कथं मापेत' इत्यस्योत्तरमाह— यः
सर्वत्रेति । यः सर्वं समारं अनभिज्ञेह सैहहितस्तच्छुभ-
मशुभं च प्राप्य नाभिनन्दति, न द्वेष्टि, शुभं लोभिकाशुचुरं
प्राप्य न प्रशंसति, अशुभं लज्जति क्लृप्तत्वात् न द्वेष्टि न
विपरीतं वदति, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता सर्वोत्तमैर्यथ । अय-
मर्थः— यः सुदृढमनुकूलतयाऽभिनन्दनं करोति, तस्य सर्वत्र
भगवदीयं वैषम्यं स्यात् । प्रसिद्धं चैषु तदमर्यत्वा न
निन्दति भगवन्निर्विच्छेदाऽस्यात् । अतः सर्वत्र भगवन्मयं

भूत शरत्प्रधानं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दतेपवन्ति न्दा-
संनतयैव मापते स व्युत्थित स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ 'किमासीत्' इत्यस्योत्तरमाह अनुमिः— अयं
व्युत्थित सर्वत्र सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यो विषये-
भ्यो यथा संहरते नियच्छति प्रत्याहरति तदा तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता । अनायासेनोपमहारे दृष्टान्तः— कूर्म इति ।
यथा कूर्मः कश्चरणादीन्वचनेनैवाकर्षति, तद्वदित्यर्थः ।
अनेन व्युत्थानविक्षितानांन्द्रियाणि पुनरपमंभ्य समाप्य-
मेव स्थितप्रज्ञस्योपज्ञानमित्युक्तं भवति ॥ ५८ ॥

नात्वा शुभाशुभविपरिहासितं शुभमशुभं मापते न वक्ष्यम इत्यर्थः
॥ ५७ ॥ 'कथं तिष्ठेत्' इत्यस्योत्तरमाह— यदा संहरत इति । यदा
अथ सर्वत्र सर्वत्र इन्द्रियार्थेभ्य इन्द्रियभोग्येभ्य इन्द्रियाणि
संहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्त-
माह— कूर्मोऽङ्गानांवेति । यथा कूर्मः कश्चरणाद्यङ्गानि
स्वभावात्परुषति । कूर्मदृष्टान्तेन भोग्यार्थानां स्वतः एवं-
न्द्रियनिष्ठति स्वभावतः स्यात्, तथा संहरणं कर्तव्यं, निष्प-
त्तिन्द्रियनिष्ठं कर्तव्यं तिष्ठदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ ती० भा० दी०— 'चित्तवृत्तिः किं प्रमापेत ?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यः सर्वत्रेति । सर्वेषु
धनशारेदेहजीवनादिषु अनभिज्ञेहः । अनभिज्ञेहवान्धं धनद्वारादिषु विकलेषु सफलेषु वा 'अहमेव विकलः सक्-
लोऽस्मि' इति दैन्यदशांपेतः पूर्वापराशुभानरहितो जल्पति, अयं तु न सपेनि भावः । यथा शुभं प्राप्य नाभि-
नन्दति सन्तुष्टो भूत्वा शुभप्रापयितारं न प्रशंसति, तथाऽशुभं प्राप्य न द्वेष्टि, दुःखी भूत्वा अशुभप्रापयितारं
न निन्दति यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥ 'किमासीत् ?' [२।५४] इत्यस्योत्तरमाह— यदेति । इन्द्रियार्थेभ्यः
पञ्चादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मबन्धेन व्युत्थितोऽपि योगी द्वैतज्ञानादुद्भिन्नः सन् निरोधसंस्कारप्रापकत्वात् प्रीत्या
समाभिमुखविष्टेनास्ते इत्यर्थः । तैर्य स्पष्टम् ॥ ५८ ॥

इन्द्रियाणां विषयैरस्येऽपि तद्व्यानुवृत्तिनिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिष्ठाप्युपायः ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— तत्र विषयाननाहृत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते रसोऽङ्गानीय मंदिर्यन्ते,
न तु तद्विषयो रागः । स कथं संहियत इति ? उच्यते— विषया इति । यद्यपि विषयाः विषयो-
पलक्षितानि विषयशब्दज्ञान्यानीन्द्रियाणि; अथवा विषया एव निराहारस्य जनादियमाणविषयस्य
फटे [राष्ट्र-] तपमि स्थितस्य मूर्त्यस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रम्यार्जं रमो रागो विषयेषु
यस्तं वर्जयित्वा । रम्यशब्दो रागो भ्रमिष्ठः 'स्वमेन प्रवृत्तः' 'रमिष्ठः' 'रम्यः' इत्यादि-
दर्शनात् । सोऽपि रमो रजनरूपः यस्मिन्मोक्ष्यते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्टोपलभ्य 'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्धोत्रे विषयविज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । नास्ति सम्पद्यन्ते रमस्योन्नेदः,
तस्मात् सम्पद्यन्तानामिहायाः प्रजायाः र्थ्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

७ आ शां व्या — इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्येऽपि तद्विषये रागानुवर्त्तौ कथं प्रज्ञात्वाय स्यात् इति शङ्कते — तत्रेति । व्यवहारमृमि सम्यग्मर्थ । विषयाननादृतस्तत्पभोगविमुख्ये त्यर्थ । रागभेदोपशब्दियते, न तर्हि प्रज्ञात्वाय सम्भवति, रागस्य तत्परिपन्थित्वादिति मत्वाऽऽह — स कथामिति । रागनिवृत्त्युपायमुपदिशनुस्तरमाह — उच्यते इति । विषयोप मायपराबुमुख्य कृता विषयपरावृत्तिस्तत्परावृत्तिशाम्प्रनुता । इत्याद्यङ्क्याऽऽह — यद्यपीति । 'निराहारस्य' इत्यस्य व्याख्या नमनाह्वयमाणविषयस्यति । यो हि विषयप्रवणो न भवति तस्याऽऽपन्तिके तथापि हेतुत्वकं व्यग्रस्थितस्य विद्याहीन स्थायीन्द्रियाणि विषयेभ्यः सकाशाद्यपि सहस्यन्ते तथापि रागोऽनृतिष्यते । स च तत्त्वज्ञानादुच्छिद्यत इत्यर्थ । रसश्च

बुद्धस्य माधुर्यादिषड्विधरसविषयत्वं विषेधति — रसश्चाह इति । वृद्धप्रयोगमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह — स्वर सेनेति । स्वच्छद्येति यावत् । रसिकः स्वेच्छाप्रवृत्तौ रसो विवक्षितापेक्षितज्ञातेत्यर्थ । कथं तर्हि तस्य निवृत्तिस्तथाऽऽह — सोऽपीति । दष्टिमेवोपरिबिषयार्था स्पष्टयति — अहमेवेति । रागापगमे सिद्धमधेमाह — निर्वोजमिति । ननु सम्यक्ज्ञानमन्तरेण रागो नापगच्छतीति चेत्तदपगमादते रागवत् सम्यक्ज्ञानोदयायोगादितरेतराध्यतेति नेत्याह — नासतीति । इन्द्रियाणां विषयपारवश्य विवेकद्वारा परिहृते स्थूलो रागो व्यावर्तते । ततश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या सूक्ष्मस्यापि रागस्य सर्वात्मना निवृत्त्युपपत्तेर्न तरेतराध्यतेत्यर्थ । प्रज्ञार्थैर्यस्य स एव स्थिते फलितमाह — तस्मादिति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा. — एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरनिष्पाद्येति प्रतिपादितम् ; इदानीं ज्ञाननिष्ठायां बुद्ध्यपरां तत्माध्युपायं चाह — विषया इति । इन्द्रियाणामाहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्ज विनिवर्तन्ते; रसो रागः, विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । रसो रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

४ ये ता च — किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टय विमज्जोप दिप्यत इत्यत आह — एवमिति । प्रथम बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतिपन्त्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत, इयं यतमान सज्जा । अयं बलात्सङ्गान्यपि बाह्येन्द्रियाणि सावद्योपरागद्वेयादि दोषकृतमित्तम पुन पुनरवसरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थानुं न शक्युना अतः पञ्चावशिष्टरागद्वेयादीनां सांख्यनानिन्दनादि क्रमेण पच्युं, इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्षेऽपि दोषशेषे अ नादिविषयानुभवभावित्वात्सामानात्म्यात्मानमनुगृह्णन्तीं हेतुपीं प्रति विमन्सेत्, तन निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुण्यद्वेषिण्या योषित इयं युवान प्रदर्यप्रदर्यं क्रमादात्मनि तोष समुत्पाद्य तेन तोषविशयेन दरीदसा च स्मृतिविभुरण कालेन बाह्यविषय- बाधनात्तन्मुल्ययितुमीहत्, सेयं पक्षेन्द्रियसंज्ञा । या पुन समान्वाधानाभिर्यादीमुख्यमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्य दया, ना यदीश्वरसंज्ञा । ज्ञाननिष्ठाकाशं योगाख्यमहाभावो कनं याधयति । एवावलोकन परम्परया निरतिशयपुण्यार्थभूताम् तत्त्वाय बह्वन इति दर्शितं भवति । कामानां तथात्वेनादर्शन तथा हयमानैष्वपि निश्चक्षतासन्नश्चेत्तं भुज्यमानैष्वपि नाति क्रेत, प्रवरऽपि राग तद्विरोधमलम् इति चावस्थावैषम्यम्, भा-मरतित्वं तस्य एवम् । 'आधर्यवद्वदिति' [२।२९] इति तस्य तत्त्वभाषणं तदनुगन्धानस्य तदाखन, तत्प्राप्त्यर्थं प्रवृत्तिः । तस्य मात्रं यति प्रवृत्त्युत्कोत्तर मिदम् ।

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वं पृथगर्थं प्रदद्वं सप्तमप्रवतार यति — इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतुर्विधायां अपीति शेष । 'निराहारस्य' इत्योऽन भोजननिषेधप्रमं यु इत्यति — इन्द्रियाणामित्यादिना । 'न चैवान्तमनश्च' [१।१६] 'युक्ताहारविहारस्य' [१।१७] इति हि वक्ष्यते । अन्यथापि 'अस्याशानादतीषानात्' [१. ना १।१४] इति श्रुच्यते । भोक्षणेन च 'दक्षैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्या- हारसिद्धये' [म आ शा बो] इति सर्वेन्द्रियविषयाणां माहारसम्बन्धं ग्रहणं दृष्टम्, न प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादेशेन विषयनिवृत्ति, तस्य कतिपयेन्द्रियविषयत्वादिति भावः । 'रसवर्ज' इत्येतावति 'बाह्यतात्पर्यमिति श्रोतव्यं विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मभोगचरामक्यवच्छेदा याह — विषयराग इति । प्रस्तुता एव त्रियया परमिति निर्दक्षस्यावहित्वमहन्तीति विषयेभ्यः इत्युक्तम् । कामादि कृतास्तत्त्वमात्रस्यानुपबुक्त्वादिपदयारागनिवर्तनौपयिक पराम्भ- येमाह — सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपा, आत्म त्वरूपं न ततोऽप्यातिशयेन सुखरूपम् । अत्र 'दृष्ट्वा निवर्तते' इति दर्शनेस्य रागचर्चुद्धया निर्देश औपचारिक । यथा दृष्टा स्थितवस्थस्य देहिना रागो निवर्तत इत्यन्य । एवमात्रं दर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

५ आ. भा. भा. — न चैतद्वृत्तं ज्ञानमप्यततो भवतीत्याहोचरश्लोकेः । निराहारत्वेन विषय- भोगसामर्थ्याभावा एव भवति, इतरविषयाद्भावाभावा एव ; रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते, स त्वपरोक्ष- नादेव निवर्तत इत्याह — विषया इति । 'इन्द्रियाणि जयन्त्यानु निराहारा मनीषिणः । वर्जयित्वा च रसनममो रस्ये हि धर्मे' इति षण्मात्रागवने [१।६।२०] रसवन्स्य रागसचित्वाय ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘विषया विनिवर्तन्ते’ इत्यादिभ्यो कत्र-
यान्तोऽपि ‘तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता’ [२।११] इत्युक्त्यादिदमपि
लक्षणविवरणमिति भ्रान्तिः हेत्यादिभिरासायमाह—न चेति । एतद-
क्षणं यस्माद्भवति तदेतद्व्यञ्जकम् । अत्यन्ततोऽन्यत्नतः ‘अनुदरा
कन्या’ इति यथा । यथेवंद्वयं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कर्मान्
तन्मात्रयति कामापुरवधिराशयम् ? किं दन्द्यमानगिरा इव
बन्धनीति ? अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याद्यङ्गपरिहा-
राभेमिति शेषः । त्रिभिरित्यनुवर्तते ज्ञानस्यात्यप्रयत्नासाध्य-
त्वमन न प्रतीयन् इत्याद्यङ्गोपोद्घातप्रक्रियेत्येन्द्रियजस्य ताव-
न्महाप्रयत्नमाध्यन्त्रमात्रेण कोट्येनोच्यते इति भावेन तं व्याच-
ष्टे— निराहारस्त्येनेति । एतेन ‘रसवर्ज’ इत्येवदन्तस्य वा-
क्यस्यार्थ उक्तः । एतद्व्यञ्जेन ‘रसवर्ज’ इत्येतद्व्यञ्जे । तथा हि
निराहारस्य देहिनः । तेन निराहारस्त्येनेति यावत् । विषया
रुपायः । तद्गोप्यमाध्यानीन्द्रियाग्नयेनेपोलक्ष्यन्ते, तानि वि-
निवर्तन्ते । रसवर्ज रसो राग तं वर्जयित्वा विषयामिहापथेयं
मित्रो निराहारत्वेन न निवर्तते इति । अन्यैवायान्तरमाह—
इतिरेति । आकाङ्क्षाबाधेन भोगक्षयकोऽपि लक्ष्यन्ते । ‘रसवर्ज’
इत्यस्यासौ रसाङ्गाङ्गादिरिति । तन्त्रयं योजनम्—निराहारत्वेन
रसादितरे विषयाः तद्गोप्यक्षयः तदाकाङ्क्षयति यावत्, विनिव

र्तन्ते । स्वं वर्जयित्वा मनसो रसविषयाङ्गाः । रसनेन्द्रियस्य तद्गो-
प्यक्षयः न निवर्तते इति । रसोऽपीत्यस्यार्थमाह— स त्वि-
ति । आद्येऽर्थे स रसः सर्वविषयविषयो रागः । द्वितीये ॥ रसः
तद्गोप्यक्षयः तदाकाङ्क्षा । उक्तमर्थं श्लोकादन्ते करोति— इ-
त्येति । द्वितीयायं प्रमाणमाह— इन्द्रियाणीति । जयन्ति
भोगक्षयक्षयेण च रागक्षयेण न । अगो रसना तु रस्ये विषय
प्रकाश्येनेव न वर्तते । आयमर्थमुपरादयति— रमेति । उक्तं युक्त-
मित्युभयत्र शेषः । रसवदस्य रागवामित्वं उक्ताभिधानादवगन्त-
व्यम् । अन्तेनेनेनेनवदुपचारादसः परं दृष्टा निवर्तते इति युक्तम् ।

अयमर्थयद्गृह्यः— यदा बायेन्द्रियाणि विषयैः सन्निकृष्यन्ते
तदा तद्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते, प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति, तत्र
आत्मनः शोभ इति । एवं इन्द्रियाणामविजयः । यो हि यं व्याकुलं
करोति स तेन जित इत्युच्यते । यदा तु बायेन्द्रियाणि विषय
समिधादेऽपि न तैः सन्निकृष्यन्ते, समिधान्यपि न मनस्तदा-
मिमुञ्चवाहरन्ति, आहतेऽपि मनसि न विषयरागो आयनं,
तदा वात्मनः शोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः । मोक्षं सङ्गृह्य
देवा— बायेन्द्रियाणां शक्तिभ्यात्मनसो रागक्षयाच्च । एतत् द्वयं
च पुनर्वैवेकोक्षप्रकाशद्वयेन निराहारत्वप्रपञ्चाक्षान्द्वाराभ्यां भव-
तीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्र विषयाननाहरन्नभ्यासात्कर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियाण्यर्थेभ्य उपसंहरति, अत-
स्तस्यापि प्रज्ञा पतिष्ठिता स्यादित्यत आह— यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दाभ्यानीन्द्रि-
याणि निराहारस्त्वानाद्रूपमाणविषयस्याऽऽतुरस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते न
व्याप्रियन्ते, देहिनो देहवतः । मूढमदग्राहेण क्रियमाणं तपः काष्ठतपः । रसवर्ज ‘रसो रागो रसिको
रसज्ञः’ इति प्रयोगदर्शनाद्वर्जं वर्जयित्वा । स्थितप्रज्ञालक्षणं तु रागेण सहेन्द्रियाणां विषयेभ्यो व्या-
वृत्तिरभिमता । कथं तर्हि विषयेभ्यो रागस्य निवृत्तिः ? इति चेत्, रसोऽप्यस्य यतोः परं परमात्मा-
नं दृष्टोपलभ्य ‘अहमेव तदिदम्भूतः’ इति निवर्तते । निर्वाजरारागः सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्प-
ददर्शने रागस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्वैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

८ घं. प्र. नि.— ननु मूर्खोऽप्यातुरताकस्थायामिन्द्रि-
याणि निषेधेनः प्रत्याह्वयति ; ताकथमर्थं व्यवहारो लोकाविल-
क्षणः ? स्थितप्रज्ञासाधारण इत्यासाङ्ग्यं भेदमाह— इन्द्रियाणा-
माहारा विषयाः, निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याह्वयेन्द्रियस्य
देहिन आतुरादेविषयाः तद्गोप्यसमर्थानीन्द्रियाणि विनिव-
र्तन्ते, किन्तु रसवर्ज, विनिवर्तन्त इत्यनुपह्नुः । रसो रागः,
‘यद्गारादौ [विषे वीर्यं गुणे] गुणे वीर्यं बले रागे द्वे रसः’
[अमरः ३।३।२१] इति निषेधः । विषयामिहापस्तु न

विनिवर्तते इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं निरतिशया-
नन्दरूपं त्रयं दृष्टा साक्षात्कृत्य स्थितस्य ॥ रसोऽपि
विषयामिहापोऽपि निवर्तते स्मोपादानाज्ञाननाशानिर्वाणो
भवति । श्रूयते हि “ किं प्रजया करिष्यामो येन नोऽप-
मासाऽर्थं लोकः ” [वृ. उ. ४।४।२३] इत्यादि-
वर्दिनो विषयरागनिवृत्तिः । तथा च सरागविषय-
प्रत्याह्वयेन्द्रियव्यवहारः स्थितप्रज्ञस्त्वैवेति न भूतेऽपिवाहि-
रिति भावः ॥ ५९ ॥

९ व० त० दी०— यतो निराहारस्य विषयेभ्यः प्रत्याह्वयेन्द्रियस्य सतः विषया विनिवर्तन्ते, नान्यस्य
निराहारस्य रसवर्ज विषया वा निवर्तन्ते, न तु रसस्तदिन्द्रियस्य सर्ववर्तत्वात्साधकाकर्षकत्वाच्च । रसनिवृत्त्यु-
पायमाह— रसोऽपि अस्य सिद्धस्य स्थिरविषयः परमात्मानमानन्दमनुभूय निवर्तते ; महानन्दमेऽपानन्द-
यस्तुनि सर्वस्य प्रवृत्त्यसम्भवनियमान् । अग्रे चैतस्यासन्नभाषणमननप्रव्याप्त्यनिष्ठायुक्तानि उक्तितानि ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु इन्द्रियाणामनायमानेन्द्रिय-
विषयेषु प्रवृत्तिः कथं ? कथं ॥ तेषामपि स्थितप्रज्ञा । इत्या-

नाह्वय— विषया इति । निराहारस्य देहिनो विषया विनि-
वर्तन्ते, तस्यविषयस्य । परन्तु रसवर्ज, रसो नाम नवद-

भवाभांभिलाषमन्तर्ज्ञं तद्गृहीतमित्यर्थः । 'देहिनः' इति स्थितप्रज्ञस्य रसोऽपि तद्भिलाषोऽपि परस्परकृष्टं भगवद्गीतसं पदेन तेषां देहाभ्यामोऽपि न निवर्तते इति ज्ञापितम् । अस्य दृष्ट्वा निवर्तते । एतावद्वैलक्षण्यमिति भावः ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयेभ्य इन्द्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञताहेतुर्ताहि सुप्तिमूर्च्छालयप्रहावेशा- दावपि साऽस्तीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशङ्क्याह— विषया इति । सत्यं देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सुप्त्यादौ निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहरतोऽभुखानस्य विषया विनिवर्तन्त एव; तथापि रसवर्ज, रसो रागस- द्वर्ज निवर्तन्ते तदाऽपि सूक्ष्मरूपेण रागोऽस्ति, रागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाहान्नामो स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । अथैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य शब्दादीनगृह्यतो रसोऽपि निवर्तते मूढाज्ञानदाहादित्यसि सुप्तादेः समाधिस्थस्य च महान् विशेष इति भावः । प्राञ्चस्तु—रोगिणः फास्रतपस्विनो वा मूढस्यापि विषयाद् अनाहरतो रसनं विषया विनिवर्तन्ते, तस्यैव परं दृष्ट्वा स्थितस्य रसोऽपि निवर्तते—इति व्याचक्षुः ॥ ५९ ॥

स्थितप्रज्ञत्वसिद्धयर्थं बलवदिन्द्रियाणां जयोपायस्तत्फलं च ।

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

यशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि, यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह— यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मादपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितो मेघाविनः—'अपि' इति व्यवहितेन सम्यग्धः— इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विशोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति; आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह प्रका- शमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ ६० ॥ यतस्तस्मात्— तानीति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परः—अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परः, 'नान्योऽहं तस्मात्' इति आसीत इत्यर्थः । एवं आसीनस्य यतेर्देशे हि यस्य इन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात् [— यत्नात्] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— शोकान्तरमवतारयति— सम्य- ग्दर्शनेति । मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसम्भवे किमर्थमि-न्द्रियाणां स्ववशत्वापादनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यस्मादिति । ननु विवेचनो विषयदोषदर्शने विषयेभ्यः स्ववशेवेन्द्रियाणि व्यावर्तन्ते, किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता कर्तव्य इति तत्राऽऽह— यततो हीति । विषयेषु मूढो मूढो दोषदर्शनमेव प्रयत्नः । हिंस्रस्य यस्मादर्थस्य समाप्तौ सम्बन्ध वक्ष्यति । अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतोऽसीति सम्बन्धं गृहीत्वा सम्बन्धा-न्तरमाह— पुरुषस्येति । प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति— विप- येति । विशोभन्त्याऽऽकुलीकरणस्य फलमाह— आकुली-कृत्येति । प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानमिति— पश्यत इति । विप- श्रितो विपुशोऽपि प्रकाशमेव प्रकाशयन्ति विवेकास्यविज्ञानेन

युक्तेषु मनो हरन्तीन्द्रियाणीति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

हिंस्रव्याधर्ममूष तस्मादिन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्या- नीति पूर्वेण सम्बन्धमभिसन्ध्याऽऽह— यतस्तस्मादिति इन्द्रियाणां स्ववशत्वसम्पादनानन्तरं कर्तव्यमर्थमाह— तानीति । एवमासीनस्य किं स्यात् ? इति तत्राह— यशे हीति । समाहितस्य विशेषविकल्पस्य कथमासनं ? इत्यपेक्षाया- माह— मत्पर इति । परापरभेदाङ्गामपाहरयाऽऽसनमेव रसो रयति— नान्योऽहमिति । उत्तरार्थं व्याकरोति— एयमिति हिंस्रव्याधे स्फुटयति— अभ्यासेति । 'परस्मादात्मनो नाहं मन्योऽस्मि' इति प्रागुक्तानुसन्धानस्याऽऽदरेण नैस्तर्प्य दीर्घकालानुष्ठाननामभ्यासित्यर्थः । अथवा विषयेषु दोषदर्श- नाभ्यासमभ्यासिन्द्रियाणि संयतानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— आत्मदर्शनेन विना विषयरागोन निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमा- नस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह हरन्ति । एवमेन्द्रियजय आत्मदर्शना- धीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्पापा ॥ ६० ॥ अस्य सर्वस्य दोषस्य

परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्ज्ञेयानीन्द्रियाणि संयम्य चेतसः शुभाश्रयभूते मयि मनोज्ञस्था-
प्य समाहित आसीत्; मनसि प्रविष्टपथे सति निर्दग्धाशेषफलमपतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं
मन इन्द्रियाणि स्ववशानि करोति । ततो 'वश्येन्द्रियं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति; यथोक्तं-
'यथाऽग्निरुद्रवृत्तशिरः कर्षं दहति सानिलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्वाग्निनां सर्वकिल्बिषम्' [वि.पु.
६।७।७४] इति । तदाह— 'वश्ये हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इति ॥ ६१ ॥

४ वे. सा. चं.— अमानिहते विषयरागे दुर्ज्ञेयानीन्द्रिया-
नीत्युच्यते— 'यत्तत्' इति श्लोकेन । विपरित्यज्य यत्मा-
मत्वे हेतुरिति योतनाशेषो विपरिधितो यत्मानस्यापीति ।
अत्र विपरित्यज्य शास्त्रजन्यहेयोपादेयविवेकत्वम् । वस्तुतः प्रमा-
थित्वं हि 'बलवानिन्द्रियमात्रो विद्वानमपि कर्षति' [मनु. २।११५]
इति स्मर्यते—इति ज्ञापनाय यत्तद्वचनोक्त्युक्तम् । इन्द्रियाणां बले
च रागादिव । उक्तश्लोकस्य तात्पर्यसिद्धमन्योन्याधायणं तत्फलं
चाह— एवमिति ॥ ६० ॥ तस्येन्योन्याधायित्वेऽपि साध्यसाधन-
भावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्युच्यते 'तानि सर्वाणि' इति ।
अस्येति, अन्योन्याध्यादिदोषस्येत्यर्थः । संयम्येति ।
विषयस्पर्शनिवारणमनमप्रोच्यते, न त्विन्द्रियजयावस्था ।
'मत्पर' इत्यत्र वस्तुविपरिवर्तिशेषविवेकस्या सिद्धं शुभाश्रय

विप्रद्विषोपवच्य चेतस इत्यादिना विज्ञानम् । शुभशब्देन हिर-
ण्यगर्भादेः, आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवहारे ।
युक्तशब्देनात्र विषयस्वभावात्सुकरचित्तममाधानं विवक्षितमि-
त्याह— समाहित इति । 'मत्पर' इत्येतावता कथमन्यो-
न्याध्यायिपरिहार इत्याह— मनसीति । अत्राशेषशब्देनो-
पासीकरोषिसर्वकर्मसङ्घटः । निर्मलीकृतं रजस्तमोनिवर्हितं तत्
एव हि शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञान-
निष्ठाफलपर्यन्तत्वमात्मदर्शनतत्त्वदर्शनोक्तम् । शुभाश्रयानुसन्धान-
स्य कर्मपरिमाणवत्त्वे स्मृत्यन्तरसमाह— यथेति ।
आत्मदर्शनमन्तरेणैव इन्द्रियजयसिद्धान्त्येन्योन्याधाय । अतः
पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपपत्तिरित्युत्तरार्धेनोच्यत इत्याह—
तदाहेति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.— अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि ।
पुरुषस्य शरीराभिधानिनः । को दोषस्ततः ? प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥ तर्ह्य-
शपथान्येवेत्यत आह—तानीति । बहुयत्नतः शङ्कयानि । अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः । युक्तो भयि
मनोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्यादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः । फलमाह— वश्यो हीति ॥ ६१ ॥

६ अ. प्र. दौ.— मनु यत्नज्ञानान्यामिन्द्रियजययुक्तया
'यततोऽपि' इति तद्विरुद्धं वयमुच्यते । इति चेत्, न, इन्द्रिय-
जयाय किं निराहारत्वात्क्षणैर्न महाप्रयत्नेन ? प्रत्याहारादिना
साधारणेन प्रयत्नेन तत्सम्भवात्; तथा विमपरोक्षज्ञानेन ?
नित्यामित्यविषेकज्ञानेनापि तदुपपत्तिरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र
क्रियत इत्याशयवान् व्याचष्टे— अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राप्ता-
न्यसुखनाय विपरिधितोऽपीत्येतत्प्रादुर्गमपि अपरोक्षेत्यादौ
व्याख्यातम् । यततोऽपीत्युक्त्या— साधारणेति । हरति
विषयसमिष्टाणि तदभिमुखं कृत्वा तदागीकुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुष-
स्येति व्यर्थं लीलासम्येवमावादिष्यते आह— पुरुषस्येति ।
एतद्वक्तव्यं प्रादुर्गमम् । 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वस्तुमा-
ह— को दोष इति । एतावताऽऽत्मनस्तद्विजयः कथं इत्या-
शयः । मनो हतवन्ति पुरुषस्य क्षीमलक्षितानि, न तेन किञ्चि-
तानीति भावः । 'पुरुषस्य' इत्यनेनोपसमासस्याप्यर्थः दर्शयति ॥ ६० ॥

अपरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयप्राप्त्यतयाऽभिमतत्वेनतरतराश्रय-
प्रसङ्गादिति भावः । तथा च तन्मयस्य ज्ञानसाधनत्वं यद्विवक्षितं
तत्र सम्भवतीति शङ्काशेषः । इन्द्रियजयोऽज्ञानस्य एवेति
शङ्कायां तानि सर्वाणि सयम्यासीतेति किमेतदुच्यते । इत्यत-
आह— बहुयत्नेति । यत्नं बहुमिति शेषः । यद्यपि तन्मयेन
परोक्षसाधनं भस्मरूपं वा शक्यं, तथापि तत्प्रति-
निधिना महाप्रयत्नेन ज्ञेयानीत्यर्थः । एतदनुगोहात्तत्त्वं
नैवोक्तमिति ज्ञानव्यम् । युक्त इति नैतदुपनिर्गम्यं रूपम्, येन प्रति-
सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तदनुकिदोषः स्यात्, किन्तु समाध्यर्गस्य
युजेरिति भावेनाह— युक्त इति । मत्पर इत्युत्तरार्धेन अश्वान्
'मयि' इत्युक्तम् । मत्पर इत्युत्तरार्धेन इत्यन्यैर्व्याख्यातं तनाक्षरा-
नुसासित्याशयवान् व्याचष्टे— अहमेनेति । भगवानेन सर्वस्या-
दुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनं इन्द्रियत्रय-
परसाधनमिति भावः । निराहारत्वादिकं तु वस्तुवृत्तिप्रसङ्ग-
नार्थमेवोक्तमिति मन्तव्यम् । यदर्थमयमुपोद्घात उक्तस्तत्प्रदो-
नपरतोत्तरार्धेतात्पर्यमाह— फलमिति । यद्येव तत् किमिहा
शङ्काया इन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमदित्यर्थः । यत् एव ज्ञानमहा-
याससाध्यैन्द्रियजयफलं, अतएवायासमीहसौ न तस्याध्यायित-
न तु ज्ञानस्यो फलक्षणत्वाभावादिति श्लोकप्रयत्नात्पर्यायः ॥ ६१ ॥

उपाद्वातस्य साध्ये वक्ष्ये तानि सर्वाणिपि विमुच्यते
इत्यतोऽनुरूपतिता शङ्का निवर्तयितुमेतदिति भावेनाह— तर्ह्ये-
ति । यदि साधारणविवेकज्ञानान्या न जीयन्ते इत्यर्थः । अथा-
न्यान्वेव चेतिमिति शेषः । निराहारस्य द्वावपक्षानासम्भवात् ।

७ ह. प. भा.— तस्य च सम्यग्दर्शनरथैर्यस्योपायमाह— यततो यत्मानस्यापि पुरुषस्य
विपरिधितो भेयानिनोऽपि अन इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि भस्मं हरन्ति ॥ ६० ॥ यस्मादेवं
ती. २५

तस्मात्- तानि सर्वाण्यन्दित्र्याणि वशीकृत्य युक्तः समाहितः समासीत । मत्परः, अयं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परः प्रधानं यस्य स मत्परः । नान्योऽहं तस्माद्वासुदेवादित्युपासीतेत्यर्थः । वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

८ वं. प्र. गि — ननु सारागविषयनिष्ठचेन्द्रियत्वमपि मूढानां सम्भवति, त्रिषयदोषदर्शनेन नित्यानित्यविज्ञेयेन च गानसिक्केन विषयरागनिष्ठे. सुखरत्नादित्यागद्वयम्— यतः पुन पुनर्यिषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वत तथा विषयितो विज्ञेयोऽपि पुरस्स मन एणमेक निर्विकारात्त- मपि इन्द्रियाणि प्रसभ यत्नात्कृत्वा हरन्ति विराशप्राप्तेन रविषयाविष्टे कुर्वन्ति । ननु वैराग्यरक्षके राजनि विवेके तन्मन्त्रिणं च प्रयत्ने जागरुके च धं हरन्ति ? इत्यत आह— प्रमाथीमीति । प्रमथनशीलत्वाद्वाजमन्त्रिणावप्यभिभूय हरन्तीत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । प्रसिद्धे हि लोके प्रमाथिनो दुष्टाश्चोरादयः पदयायेव धनिनि धन हरन्तीति ॥ ६० ॥

नन्येव प्रयानविरोकाभ्यामपि यदीन्द्रियजयो न स्यात्तरा- जस्यान्येव तानि ह्यु., न च ' परं दृष्ट्वा निवर्तते ' [२।५९] इत्युक्तमात्मदर्शनमेवेन्द्रियजयोपाय इति युक्तम्, तथा सति आत्मदर्शनादिन्द्रियजय इन्द्रियजयाच्चात्मदर्शनमित्यन्योन्याध- यात्, तथा च स्थितप्रज्ञत्वमतिदुर्लभमिति मग्यमानमर्जुनं प्रति भगवानिन्द्रियजयोपायमुपदिशति— तानीति ।

९ व० त० दी० — तेष्वेव प्रथममुपदेशो कर्तव्यतादृढनाय तस्यासनं सहेतुकं लक्षयति— यततोऽपीति द्वाभ्याम् । यततोऽपि तत्तदिन्द्रियजयाभ्यास एव त्रेयान् मन.प्रमाथित्वादिन्द्रियाणां अतस्तानि सर्वाणि प्रथमं युद्धया संयम्य युक्तो य आसीत मत्परः तस्यैव प्रतिष्ठिता प्रज्ञाऽवसेया ॥ ६० ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त — ननु इन्द्रियसंयमनं सर्वेषां कर्तुंश्रुचित, स्थितमज्ञे को विशेषः ? इति चेत्तत्राह— यतत इति द्वाभ्याम् । हे गौतमे ! विपश्चितः बाह्यार्थविद् पुरुषस्य यततोऽपि यत्नं कुर्वाणस्यापि प्रमाथीनि प्रकर्षेण मथनशीलानि इन्द्रि- याणि प्रसभं यत्नात्कारण मनो हरन्ति ॥ ६० ॥ अतस्तानि

मत्परं सन् तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेत्यन्वयः । परशब्द इष्टरूपेण । अहमेव पर इष्टो यस्य स मत्परः, मर- पितमना इति यावत् । पुरम्भूतं सन् तानि प्रमाथीनि सर्वाण्यन्दित्र्याणि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहित आसीत उपनिषत् । यथा हि— राज्ञि त्रिन्यस्तं धनं न चोरेपहर्तुं शक्यं, प्रत्युत राजाशितोऽयमिति भयाचोरादय एव तस्य वसतिनो भवन्ति, तथा सर्वलोकेष्वरे भगवति त्रिन्यस्तं मनो नेन्द्रियैरपहर्तुं शक्यम्, इन्द्रियाण्येव तु तस्य भया- द्भयानि भवन्तीति मत्परशब्देन ध्वन्यते । एतदुक्तं भवति— परमेश्वरे समर्पितं मनो निर्विघ्नाशेषकल्मषमतिविमलं भवति, ' यथाऽप्रिस्थितसिद्धि' कथं दहति सानिलः । तथा चित्त- गतो निष्कृष्टगिग्रां सर्वकिल्बिषम् ' [वि उ ३।७।७४] इत्यादि- स्थ्यते । तस्य विषयरागरहितं मन. सर्वाण्यपीन्द्रियाणि स्व- वशीकरोति । ततो वश्येन्द्रियस्तत्तज्ज्ञानाय प्रभवतीति न पूर्वोक्तान्योन्याध्रय इति । तदेतदाह— वशो हि यस्येन्द्रि- याणीति । तदनेन ' किमासीत ' [२।५४] इति प्रमत्त वश्ये-न्द्रिय. समासीतेत्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

सर्वाणि संयम्य स्वबलानि कृत्वा मत्पर अहमेव परो यस्य तादृशो युक्तः सपि युक्त आसीत । एव यो मत्परस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता तस्येन्द्रियाणि वशे भवन्ति, नान्यत्स्येवार्थः । प्रमाथित्वादिति भावः । अत एव पूर्वार्द्धे विपश्चितामपि तदज्ञानमर्थमुक्तम् ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी० — किञ्च सुप्तादेरिन्द्रियाणि आन्त्या स्वयमेव लीयन्ते, समाहितेन तु तानि कूर्मणा- ज्ञानीनं स्वैच्छया सहियन्ते, एतच्चात्यन्तायाससाधमित्याह— यतत इति । विपश्चितः शास्त्राचार्योपदेशवतौ यततोऽपि समाधिस्थिरपथे यतमानस्यापि पुरुषस्य इन्द्रियाणि कर्तृणि-मन प्रवोचि स्थिरीक्रियमाणं-कर्मभूत- हरन्ति त्रिषयप्रवणं कुर्वन्ति, यत प्रमाथीनि । यथा— बहवश्चोरा वने एकं पुरुषं प्रमथ्य तस्य वित्तं हरन्ति एवं मिन्द्रियाणि यततो मनो हरन्ति, यत प्रसभगतिसायेन प्रमथनशीलानि ॥ ६० ॥ यद्यन्येव तथापि तानि निय- न्तव्यान्येव, अन्यथा प्रियतप्रज्ञत्वस्यैवास्तिदेरित्याह— तानीति । संयम्य वशीकृत्य युक्तः सन्नद्धो मत्परः- अहमेव सर्वपा प्रत्यगात्मा परः कयादिभ्यो बाह्येभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आन्तरेभ्यश्च वत्कुष्ठः प्रियतमो यस्य स मत्परः सप्रासीत, हि यस्मात् वश आक्षायाम् । शेष स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

विषयस्मरणस्यानर्थकत्वादिन्द्रियनिग्रहावश्यकता ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं परामविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते— ध्यायत इति ॥ ध्यायतश्चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानाहोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्ग आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषु प्रजायते उपपद्यते । सङ्गात् प्रीतिः सङ्गायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा । तस्मात् कामात् कृतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधादिति ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि सम्मूढः सन् गुरुमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो अंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तमाद्यौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यम् ; तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.— समनन्तरश्लोकाद्व्युत्पत्त्यर्थमाह— अयेति । पुश्चामोपायोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । तस्मिन् राहित्याख्या दर्शयति— इदानीमिति । परामविष्यतो महात्मनस्य गमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् । सर्वानर्थमूल विषयामिव्याप्तं तस्य सत्तात्मननुभवसिद्धिमिति यत्कुमिदं भित्तुषुम् । विषयेषु विशेषणमारोपितरमणीयावत् । प्रीतिरावृत्तिरिति साधारणासप्तमान् पृथक् । कुण्डलपुदिफासफिदफा । प्रतिपन्थेन प्रणाशेन वा प्रसिद्धिः ॥ ६२ ॥ कोपस्य सम्मोहेषु स्वमन्त्रनेन द्रव्यति— क्रुद्धो होति । आक्रोशत्यभिधायति ।

तदयोग्यत्वमपेक्षं । सम्मोहकार्यं कथयति— सम्मोहादिति । स्मृतेर्निमित्तनिर्वेदद्वारा स्वल्पं निरुपयति— शास्त्रेति । क्षणिकत्वादेव तस्याः स्वतो नाशसम्भवात् सम्मोहाधीनत्वं तस्येत्याशङ्क्याऽऽह— स्मृतीति । स्मृतिभ्रंशेऽपि कथं बुद्धिनाशः स्वल्पतः तिष्ठति ? तत्राऽऽह— कार्येति । ननु पुरुषस्य निष्पत्तिरिव बुद्धिनाशेऽपि प्रणाशो न कल्पते तत्राऽऽह— तावदेवेति । कार्याकार्यविवेकयोग्यान्तःकरणमात्रे प्रतोऽपि पुरुषस्य करभदपगतत्वात् विवेकविषयत्वात् नष्टत्वमपेक्षं । तदेतदाह— पुरुषार्थेति ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.— एवं मय्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेन्द्रियजये प्रवृत्तो विनष्टो भवतीत्याह— अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि संयम्यावस्थितस्याप्यनादिपापवासनया विषयच्यानमवर्जनीयं स्यात् । ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो जायते । सङ्गात् सङ्गायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामापन्नो विषयानमुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति स कामः । कामात्क्रोधाऽभिजायते— कामे वर्तमाने विषये चासन्निहिते सन्निहितान् पुरुषान् प्रति एभिरस्मदिष्टं विहृतमिति क्रोधो भवति ; क्रोधाद्भवति सम्मोहः । सम्मोहः कृत्वाकृत्यविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति । ततश्च मारब्धे इन्द्रियजयादिके प्रयत्ने स्मृतिभ्रंशो भवति । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः— आत्मज्ञाने यो व्यवसायः कृतस्तस्य नाशः स्यात्, बुद्धिनाशात्पुनरपि संसारे निमग्नो विनष्टो भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

४ ये. ता. चं.— उक्तान्योन्याभयणपलभ्यताया इन्द्रियजयात्मदर्शनयोरभिदेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यत इत्याह— एयमिति । अष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायतस्मन्नुत्पत्तिदोषविषयेषु स्वरसंवादिषां संवेतुक्रमाह— अनिरस्तेति । अत्र मय्यभिदे निमीलनादिमात्रेण निवारणमुच्यते । उपजायत इत्यश्रोप्यर्णमिषेन विविध्य दर्शयति— अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गमयोरभेदात्कार्येण सत्तात्पुरुषमिति

त्याह— कामो नामेति । विपाकदशावन्नेन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्तावप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तत्सङ्गमाह— पुरुष इति । सर्वदा कामस्य कोपहेतुत्वं नास्तीत्यत उक्तं विषये चासन्निहित इति । न केवलं कामप्रतिक्रियत्वात् नैव पुरुषान् प्रति क्रोधाः, अपितु इत्याहस्यविवेकान्धतया तस्या दशामापुरन्ध्रमभानान् सर्वान् प्रत्यग्रीति शोतनाय सन्निहितानित्युक्तम् । उच्यतेऽपि हि क्रोधवेगमभिनयन् कर्मिभ्यदेव

रक्षति दृष्ट्वा 'सदेवगन्धर्वमनुष्यपक्ष जमत्सलैः परिवर्तया-
म्यहम्' [वा रा ३६४।७६] इत्याह । अथ चाभिजायत
इत्यभोगसर्गाभिप्रेतार्थः, अभितो जायत इत्यर्थः । समि-
त्येरीकारे, ततोऽन सम्मोह इत्याहुत्याविबेकात्मा मोह
इत्यभिप्रायेणाह— क्लृप्तेति । सम्मोहस्य स्मृतिप्रशहेतुत्वे
ऽवान्तरव्यापारमाह— तमेति । 'हुद पापन कुर्यात्क हुदो
हन्त्याहुक्नपि' [म भा ३] इत्याद्यनुसारेणोक्तं सर्वमिति ।
ततश्चेति । साधान्तरव्यापारात्सम्मोहादित्यर्थः । स्मृत्ये
प्रस्तुतिरप्ये स्मृतिप्रश योजयति— प्रारब्ध इति । स्मृतिप्रश

दित्युक्तत्वाभ्यर्थ्यङ्गलावशात् स्मृतिविभ्रमशब्दस्य तदेकांशं
त्वायोक्तं स्मृतिप्रशो भवतीति । बुद्धिनाश इत्यत्र
प्रष्टुं बुद्धेर्विशेषमाह— आत्मेति । न तावदिह सामान्यतो
ज्ञानमात्रं बुद्धिशून्यार्थः, न चेत् पूर्वमात्मदर्शनं सिद्धम्, न च
भविष्यदात्मदर्शनादिकमिदानीं नाशयोग्यम् । अनस्तस्मिन्सा
कृतस्तदुपायानुष्ठानाप्यवसाय इहोपायस्मृतिताभ्यो बुद्धिशून्ये
नोच्यत इति भावः । प्रणश्यतीत्यत्र नित्यस्यात्मनो नाशो
ह्यपेक्ष्यत्वम् । तच्च यथावस्थितोकारानुपलम्भ । स च देहात्म
भ्रमादिकृत, तत्रापि हेतुर्देहसम्बन्ध इत्याभिप्रायेणोक्त-
संसारे निमग्न इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

५ आ. मा. भा.— रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । सम्मोहोऽधर्मच्छा । तथा
हि— मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु 'मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु' इति । तथा-
चान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः । बुद्धिनाशः सर्वात्मना
दोषपुद्भिनाशः । विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति । तथा लुप्तम्— 'अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते
यः । दोषाद्वेष्टस्तत्कृतेष्व नरकं प्रतिपद्यते' ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६ ज. प्र. दी — 'ध्यायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्त
किमेतदुच्यते ? इत्यत आह— रागादीति । रागादिदोषस्य
कारणं रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोष कारणं वक्ष्य तत्र
रादिदोषपरिहारम्, परिहाराय रागादिदोषस्य । इदमुक्तं भवति—
'मत्परो युक्त आसीत्' [२।६१] इतीन्द्रियजन्यस्य परमसाधन
मुक्तम् । रागेद्वेपरिहाराऽन्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र स
एव कथं स्यात् ? इत्या (शङ्काया) काङ्क्षाया उद्योदात्तप्रक्रिये-
दमुच्यते इति । सम्मोहो मूर्च्छाऽन न सङ्गच्छत इत्यतोऽन्यथा
व्याप्यते— सम्मोह इति । अधर्मच्छा अकार्यच्छा । कृता ।
इत्यत आह— तथा हीति । सशब्दस्तु तस्यैव विशेषक

इति भावः । अहङ्कारधर्मविषयम् । तदेतदु पापकर्मसु च
नियतं कामेन मोहसंज्ञितमित्यर्थः । स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह—
तथा चेति । यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानु-
योगात्सम्बन्धव्याप्यते— स्मृतिविभ्रम इति । विभ्रमोऽनव-
स्थानः, नाश इति यावत् । चेतनस्य कथं बुद्धिनाशः ? इत्यत
आह— बुद्धिनाश इति । स्मृतिविभ्रम एवायमित्यत सर्वात्म-
नेत्युक्तम् । नित्य आत्मेत्युक्तम्, तत्कथं विनश्यति ? इत्यत आह—
विनश्यतीति । उक्तार्थं प्रमाणमाह— तथा हीति । तदा
दोषाद्वेष्टे । एतदुक्तं भवति— रागेद्वेष्टयो परम्परया नरकाद्यनर्थं प्राप्ति
कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षाया विषयध्यानवर्त्मन्या
तत्कारणमिति ज्ञानेन तत्कारणान्तयोरनुत्पादो भवतीति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

७ ए.पै.भा.— अथेदानीमात्मनाशस्य मूलमुच्यते— ध्यायतश्चित्तयतः शब्दादिनिषयान् सङ्ग-
भीतिस्तैव शब्दादिषु निषयेषूपजायत उत्पद्यते; सङ्गात्भीतेः सञ्जायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णाः
कामात्कुतश्चित्प्रतिवृत्ताच्च क्रोधोऽभिजायते रज्यमाने विसेवितश्च ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति जायते
सम्मोहः कार्याकार्याविवेकः, सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशजातसंस्कारजनितायाः स्मृत-
भ्रंश उत्पत्तिनिमित्तमाह सत्यामनुत्पत्तिः । ततश्च स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः कार्याकार्याविवेकलक्षणाया
बुद्धेर्नाशः । बुद्धिनाशात्स्वयं प्रणश्यति । एतावान्नि पुरुषो यावत्कार्याकार्याविवेकस्तन्नाशे नष्ट एव
पुरुषो भवति ॥ ६३ ॥

८ पै. प्र. नि.— मन्वादी मन परमेश्वरे विनिर्भाय
निष्कलमोऽस्तेन तन बाणेन्द्रियाणि वन्तीकृतेष्वानीति
क्रोशः निराशेन नमिच्छादध्यायतः । चक्षुरादीना तन
क्रोशोऽतोऽनेन अयमिति । न च 'सत्तमम्' [२।१५६]
इति प्रागुक्त्या रागद्वेष्टिना बाणयोः क्रोशोऽभासप्र-
तिष्ठितपरमिति निरपयप्रण मन परमेश्वराव्यवधानेन
तयोः शवाक्य बाणोऽपि तदुत्पत्तिर्नान्यतः नमिच्छादध्याय-
बाणमिच्छादध्याय मनोऽनोऽनोऽनो निष्कलमोऽनोऽनो

प्रत्यान्तरविषयविभ्रमसत्तेऽन्यत्रतेरित्याशङ्क्याह इत्याम-
अमर्षितचित्तस्यानिर्तृप्तविषयरागस्य अग्निरिदमेक-
शब्दविषयोऽस्य अनादिसत्तास्यामाशङ्क्या विषयपानमर्ष-
नीयं स्यात् । तत्र च विषयान्ध्यायत पुन पुनर्मनसा चित्त-
यत पुन तेषु विषयेषु मनादिन्द्रियाणां सङ्गः सम्बन्ध उप-
जायते, चान्द्विषयस्य तावदाह शेरसमेतुवदितुर्लक्षणा
गोत्रोपरोधमकृष्य तत्प्रतिषेधेन्द्रियमदोर्ग जनयदवयव-
नरमात्र विषयेन्द्रियमहान् काम तद्विषयस्मृत्याविष-
यतायते, यद्विषयते पुनो विषयानुभूत्या स्यात् न

शमोति । कामाद्यं पुनश्चिद्विह्वल्यमानात् प्रतिघातव । स्मरणभ्रंशरूपं स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाश इन्द्रि-
विषय क्रोधो ज्वलनाभाऽभिजायते । क्रोधाच्च हृत्पादस्थं यज्यपल्लवेनाभिमताया बुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य नाशोऽभावः ।
विवेकशून्यतारूपं सम्मोहः । बुद्धो हि सम्मूढः पितरमपि बुद्धिनाशाद्यप्यनयति पुनरपि ससंरं निमग्नो भवति । इत्थं
हन्ति । सम्मोहाच्च सिपायधियितेन्द्रियजयप्रयत्नविषयव महानर्थवीजं विषयानुचिन्तनमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

९ व० त० दी०— एवं बाहेन्द्रियसंयमाभावे दोष उक्तः, इदानीं मनोनिरोधाभावे योगबुद्धिभ्रंशदोष
इति कथयन्तस्य स्थिरप्रज्ञता दर्शयति- चतुर्भिः । तत्र मनःसंयमाभावे दोषमाह द्वाभ्याम्— ध्यायत इति विषया-
निति । विचारयतश्चिन्तयत इति यावत्, आसत्तिर्भवति, ततः कामाभिलाष । ततः प्रतिज्ञादेव क्रोधः । ततो
विवेकाभावः । ततश्च शास्त्राचार्योपदिष्टार्थे स्मृतेर्विप्लवः । ततो व्यवसायाभिन्नकबुद्धिनाशः । ततः प्रणश्यति
अत्यन्तविस्मृतिं प्राप्नोति प्राकृत एव भवति अविशुद्धोऽपि च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

१० पु अ त — अथ 'कथं मजेत ?' इत्यनेनोत्तरमाह— प्रकरणेन मोहो विवेकाहित्यम् । सम्मोहात्स्मृतेर्भगवत्स्मरणस्य
ध्यायत इति । विषयान् ध्यायतः पुंस्तेषु सङ्ग आसत्ति- विभ्रम विवेकेण भ्रमः । भगवत्स्मरणानन्तरमनुस्मरणभ्रमे
स्यात् । आसत्तया किं स्यात् ? इत्यत आह— सङ्गादिति । विज्ञेय । स्मृतिर्भगवत्कृणुबुद्धिनाशः स्यात् । बुद्धिनाशाद्यप्य-
सङ्गात्कामाः सञ्जायन्ते, कामाश्च क्रोधोऽभिजायते । अभित- शक्ति । पुनस्तत्त्वाधनप्रवृत्तिराहित्यं नाशे प्रकर्षः । विषयध्यान-
सर्वतः तदयोग्यत्वपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ क्रोधाच्च सम्मोहः । सम्मोह- सङ्गरहितो मजेति भावः (१) ॥ ६३ ॥

११ ती० भा० दी०— “ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा
गतिम् ” [कठो ६।१०] इति श्रुतौ इन्द्रियमनोबुद्धीनां निप्रदे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं, तत्र उपसंहृतकरणस्य
बाधान् शब्दादीनगृह्यतो मनोमात्रेणावस्थितस्य योगिनो मनसोऽनिप्रदे किं स्यात् ? इत्याह— ध्यायत इति
द्वाभ्याम् । विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिन्तयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दाविषु सङ्गः सन्बन्धो जायते । बाह्या-
र्थेभ्यो निगृहीतान्यपि इन्द्रियाणि मनोदोषात्पुनर्बाधार्थान् गृह्णन्तीत्यर्थः । ततः सङ्गात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषः
सञ्जायते । कामास्तुतश्चिद्धेतो प्रतिज्ञादभिज्वलनात्मा क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ ततः क्रोधात् सम्मोहः कार्या-
कार्यविवेकाभावो भवति । ततः स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसन्धानस्य विभ्रंशरूपं बलनं भवति । स्मृतिभ्रंशात्
पुष्टिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधान् भवति । तस्मिन्च शास्त्रे परोक्षज्ञानेऽपि नष्टे पुरुषो नश्यति
पुरुषार्थबोधो भवति, यो हि सादृशः स नष्ट एवेति लोके वदन्ति ॥ ६३ ॥

सेन्द्रियनिग्रहो मनसः स्वास्थ्योपायस्तत्फलं च ।

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

१ शां भा.— सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयामिन्धानम्, अवेदान्तं मोक्षकारणमिद-
मुच्यते— रागद्वेष इति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुनस्तस्य हि इन्द्रियाणां
पशुचित्, स्वामाविर्की । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताम्बां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्ज-
नीयान् चरन् उपलभमान आत्मपदार्थैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः
आत्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातः विधेयः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति ।
प्रसादः प्रसन्नता, स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥ प्रसादे सति किं स्यात् ? इत्युच्यते— प्रसादे इति ।
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरात्मवश्यात्मिकादीनां हानिर्निनाशोऽस्य यत्तेरुपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः
शुद्धा [स्वस्था-]न्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि सपन्तादय-

भुज्जतो भावान् प्रसादं श्रोति । अत एव श्रीभागवते
[११।१४।१८] 'वाच्यमानोऽपि' इत्यारभ्य 'विषयैर्नाभि-
भूयते' इत्यन्तेन तथोक्तम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— प्रसाद इति । प्रसादं
जाते सति अस्य तदनुगृहीतस्य सर्वदुःखानां हानिर्नाश

स्यात् । सर्वपदनालौकिकविप्रयोगार्दानामपि नाशो जायते
मतेन संयुक्त एव नित्यं तिष्ठेदिति भावो व्यञ्जित । सर्वदुःख
हानौ सत्यां किं स्यात् ? अत आह— प्रसन्नचेतस इति ।
दुःखहानौ प्रसन्नं चेतो यस्य तादृशो भवति । ततस्तस्य अत
शीघ्रमेव बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । भवतीति शेषः ॥ ६५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विषयानध्यायतोऽपि योगिनो व्युत्स्थाने प्रमाणस्वाभाव्यादिन्द्रियाणां विषयेषु
सङ्गो दुष्परिहरस्तत्रोक्तरीत्या तस्यापि नाशप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह— रागद्वेषेति । विद्येयात्मा किङ्करीकृत-
मनास्तु आत्मवदयैर्मनोधीनैरिन्द्रियैः स्वामिनश्चित्तस्य किङ्करीकृतस्य कामक्रोधादीनस्वात्स्वयमपि रागद्वेष-
वियुक्तै विषयान् पथि पतितकृष्णार्दीनीबास्थया चरन् पश्यन्नपि पुमान् सत्र कामाद्यनुदयात् प्रसादं सङ्कल्पविकल्प-
पङ्कलेपप्रक्षालनेन मनसः स्वाच्छयमभिगच्छति । मनसः स्वाच्छयमेव प्रत्यगात्मन स्वाच्छय, तस्य तदुपसार-
त्वात् । अजितमनस्कमिव जिप्तमनस्कं विषयसङ्गो न बाधते, अतो मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ किञ्च
चित्तस्य प्रसादे हि अस्य पुंसः सर्वदुःखानां काममूलकानां काममाभावात् हानिः परिहारो जायते, कामानुदये
हेतुमाह— प्रसन्नेति । हि यस्मात् प्रसन्नचेतस पुंसो बुद्धिर्निष्ठास्मैभ्यनिश्चय आशु शीघ्रं पर्यवतिष्ठते सुखदो
भवति, तस्मिन् सति प्राप्याभावान्न कामोदय इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिसंयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

१ शां. भा.— संप्रं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते, न भवतीत्यर्थः ।
बुद्धिः आत्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितान्त-करणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभि-
निवेशः । तथा न चास्त्यभावायत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य
कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत् सुखं, न विषयविषया तृष्णा,
दुःखमेव हि सा । न तृष्णाया सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या— किं पुन सर्वदुःखैव यथोक्तुदि
सिध्यति ? नेत्याह— सेयमिति । असमाहितस्यापि बुद्धि
मात्रमुपयमान प्रतिभातीत्याशङ्क्य विशिनष्टि— आत्मस्व-
रूपेति । नहि विक्षिप्तचित्तस्याऽऽत्मस्वरूपविषया बुद्धिरेव
मर्तनीयत्वं हेतुमाह— न चेति । आत्मज्ञाने शब्दादापाततो
जात स्मृतिवन्तानकरण साक्षात्कारार्थमभिनिवेशो भावनेति
शाक्यत । न चासौ विक्षिप्तुदे- सिध्यतीति हेत्वर्थे विवक्षि
त्वाऽऽह— आत्मज्ञानेति । भावनाद्वारा साक्षात्काराभावोऽपि
वा क्षति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथेति । असमाहितस्य भाव

नाभाववदिति यावत् । आत्मन्यापाततो ज्ञाते धवनाद्यापि
रूपा स्मृतिमनातन्वानस्यापरोक्षसुखमात्रे नानर्थमिति
सिध्यतीत्याह— उपशम इति । अनिरुतानर्थस्य परमानन्द
सागराद्विभक्तस्य ससारवारिधौ निमग्नस्य सुखाविर्भावो न
सम्भवतीत्याह— अशान्तस्येति । तस्यापि विषयसेवातो
वैषयिक सुख सम्भरतीत्याशङ्क्याऽऽह— इन्द्रियाणां हीति ।
तृष्णस्यस्य शास्त्रप्रसिद्धमाभुविर्न च सुखतमिति वक्ष्य
हिशब्द । विषयसेवातृष्णयाऽपि विषयोपभोगद्वारा सुखमुक्त
न्यमित्याशङ्क्याऽऽह— दुःखमेवेति । तत्रापि हिशब्दोऽपि
भवारयोति । तदयं स्पष्टयति— नेत्यादिना ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— मयि मन्त्रस्तमनोरहितस्य स्वयत्नेनेन्द्रियनियमने मृदुतस्य कदाचिदपि निवि-
क्तात्मीयविषया बुद्धिर्न सेत्स्यति । अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति । विविक्तात्मानमभाव-
यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखमाप्तिः ॥ ६६ ॥

४ ध. ना. चं— अप पूर्वोक्तान्यान्ध्रवदन्तुनामात्रम
दन्तानादि 'मुनिनाशप्रणयति' [२।६३] इत्येतद्विरण
रूपननुप न परमप्रयोगरसादि अत्राभयवाच्य उच्यते—
नाम्नोति । 'गुण आश्रयं मत्पर' [२।६३] इति पूर्वो
क्तस्य निवृत्तिरुप-दन्तोपपन्न इति लाघवार्थः— मर्याति ।

यत्नो क्षति' [३।६०] इति पूर्वोक्तं स्मारयति—
स्वयत्नेनेति । नास्तीत्यननाभिप्रेत्याह— कदाचिदपि-
स्यादिना । अतिभिक्षात्रयसाधेनापीत्यर्थः । द्वितीयाद-
स्यमयुक्तमेति पदे मृदुतीचितायायुक्तवत्तुमुत्पन्न-
मृदुत्वमिति तात्पर्याह— अत एवेति । यदा तत्परादु-

परामर्शः । अत एवेति तु बुद्धयभावादेवेत्यर्थः । अथवा परम्प-
रया हेतुत्वमग्निप्रज्ञायुक्तत्वादेवेति निवृत्त्या; मिश्रविषयभाव-
नान्तराभिव्याधोगातद्भावेनेत्युक्तम् । 'सोऽप्यस्य परं दृष्टा
निवर्तते' [२।५९] 'रामदेवविद्युक्तम्' [३।३४] 'सुखे तु विगत

स्पृहः' [२।६६] इत्याद्यानुगुणेन शान्तिं विनिर्दिष्ट-
विषयस्पृहा शान्तिरिति । अशान्तन्यैव स्वर्गादिमुच्यता-
मादयतत्त्वप्रकरणसिद्ध मुखस्य विशेषमाह—नित्यनिरति-
शयेति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—न हि प्रसादाभावे युक्ति-
श्चित्तनिरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपपादयति—न चायुक्तस्येति ।
शान्तिर्बुद्धिः 'शान्तिर्मोक्षोऽयं निर्वाणम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

६ ज. प्र. झी.—यत्तन्म्यस्योक्तत्वाप्राप्तिं बुद्धिरित्या-
दिर्न किमर्थः । इत्यत आह—प्रसादेति । श्रवणमननाभ्यामुप-
कृतेन ध्यानेनैव अज्ञापरोक्षज्ञानमिदो विज्ञानेन प्रसादेन यदर्थ-
मिन्द्रियवयोऽपेक्षितः । इत्याशङ्क्येति शेषः । नन्वत्र प्रसादा-
भावाद् इह स्यादिति नोच्यते ततः कथमेतदुच्यते । इत्यतः प्रकरण-
प्राप्तमभ्याहृति—न हीति । ननु प्रसादरहिता क्लृप्तमिदं
इत्यत आह—चित्तेति । एकामतेत्यर्थः । एवमभ्याहारे सति
'नास्ति बुद्धिः' इत्येतत्सम्बन्ध्यत इति भावेनाह—अयुक्तस्येति ।
ज्ञानमार्गं प्रज्ञासुपयुक्तमुक्तं चेत्यत आह—सम्यग्गतिः;

प्रज्ञापरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तानि-
मर्थे न चायुक्तस्य । इत्येतदित्यत आह—तदेवेति । ध्याने
नैव ज्ञानोत्पादात्त्वस्य नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य । इत्याशङ्क्येति शेषः ।
भावना ध्यानाम् । अत एव 'न चाभावयतो ज्ञातम्' ।
'न चाज्ञानिनः शान्तिः' इति शोध्यम् । ननु शान्ति-
प्रसादः, तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्कस्य ज्ञानोत्तरत्वेमुच्यते ।
इत्यत आह—शान्तिरिति । एतच्च न केवलं मुक्तौ सर्वदुःख-
हानि, किन्तु संसारिमिरलस्य परम सुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गा-
दुक्तम् । एतदेवैवेत्य भाष्यहता, नृणादिपदविशेषाद्युक्तम् ॥ ६६ ॥

७ ह. पै. भा.—न विद्यते सेयं प्रसङ्गा बुद्धिरात्मस्वरूपविषयायुक्तस्यासमाहितस्य । न चा-
युक्तस्य भावना, आत्मज्ञानाभिनिवेशो भावना । न चाभावयतः शान्तिः, अभावयत आत्मज्ञाना-
भिनिवेशश्चान्यस्य शान्तिरुपशमो न विद्यते । अशान्तस्यानुपपत्तेन्द्रियस्य कृतः सुखम् ? । इन्द्रियाणां
विषयवृत्त्यातो निवृत्तिः सुखं, न विषयवृत्त्या; दुःखमेव हि सा । वृत्त्यायां सत्यां न सुखस्य गन्ध-
मात्रमप्युपपद्यते ॥ ६६ ॥

८ घं. प्र. गि.—तदर्थं निरूपितव्येन्द्रियमिन्द्रियसामान्य-
व्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानसाधनत्वं दर्शयन्प्रथमं व्यतिरेकमुपपा-
दयति द्वाभ्याम्—नास्तीति । अयुक्तस्य इन्द्रियमिन्द्रियाद्ययो-
पावरूपपुष्टिहितस्य क्रियमाणेऽपि यदात्मप्रवर्णे बुद्धिरात्म-
साधविषया नास्ति नोत्पद्यते, साधनवृत्तप्राप्त्यर्गतात्मदमा-
निसम्पत्तिरिहात् । न चायुक्तस्य भावना; अत्रायुक्तपदेन
श्रवणमननामनुद्विषोपाहितं दध्यते । तस्य भावना निर्विष्य-

सभाविका नास्ति । सर्वत्र मनोऽस्तीत्यनेनान्यथ । श्रवण-
मिन्द्रियधीनत्वमिति निश्चासन्नस्येत्यर्थः । न, चाभावयतः,
शान्तिः आत्मज्ञानभाववत्तत्र न नास्ति । 'आयुषं धृतम्'
इतिविशेषकारणे कार्यस्यपदेशः । निर्विषयासन्नमुच्यते; सर्वा-
नर्थनिवृत्तिवृत्तितत्त्वसाक्षात्कारो नास्ति, साक्षात्त्वव्यवहार-
स्येत्यर्थः । अशान्तस्य च सुखं सुखं मोक्षानन्दः । तत्त्वसा-
क्षात्कारात्तत्त्वानन्दोऽप्रत्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

९ व० त० दी०—मनोनिग्रहस्य स्थितप्रज्ञता साधनत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—नास्तीति । अयुक्त-
स्यासतो निरोधयोगरहितस्य बुद्धिरेका व्यवसायात्मिका न भवति । न च भावना उत्पन्नचित्तम् ।
स्पष्टमन्यत् ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु समाधिस्थस्यापि स्थितप्रज्ञै-
वोका वदो को विरोधः । इत्यत आह—नास्ति बुद्धिरिति ।
अयुक्तस्य सपि योगादित्यस्य बुद्धिरेव नास्ति । अथमर्थः—
बुद्धयन्तरेणैवेत्यपि योगो न जानस्तद् सा स्थितप्रज्ञैव न ।
तस्मात्समाधिस्थभगवन्योगीनामावे स्थितप्रज्ञायकित्तिरि-
त्यर्थः । ननु समाधिस्थयोगेनापि किं फलं । इत्याशङ्क्याह—

न चेति । अयुक्तस्य भगवत्सम्बन्धाहितस्य भावना भगव-
दर्थोपयिक्तेर्हामिहायो न च भवति । ननु भावनामात्रेणापि
किम् ? अत आह—न चेति । अभावयतः भावनामनुवृत्तः
शान्तिर्मगधसौपर्यिकेर्हामिति च भवति । तादृहेद्देहि-
साक्षादानन्दानुभवो न भवतीत्याह—अदान्तस्येति ।
अशान्तस्य तादृहेर्हामिहाया तापाहितस्य सुखं साक्षात्सम्बन्धा-
त्मकमननानन्दादुभयः कृतः स्यात् । इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

११ नी० भा० दी०—समनस्कानामिन्द्रियाणामभिनिग्रहे दोषः कः, बुद्धेरपयवस्थाने को दोषः । इत्यत
आह—नास्तीति । अयुक्तस्य श्रवणमननयोरासाक्तस्य बुद्धिर्ज्ञानैक्यमिति श्रयो नास्ति, प्रमाणविषयासम्भाव-
गी, ३०

नायाः प्रमेयविषयासम्भावनायाश्चानिरासात् । तथा अयुक्तस्यासमाहितमनसो भावना प्रज्ञाकारान्तःकरण-
वृत्तिप्रवाहो नास्ति, मनसश्चाञ्चल्येन वृद्धेरपि चाश्वत्यात् । अभावयतो ध्यानमकुर्वतः शान्तिः सर्वदुःखोपरमञ्च
नास्ति, चेतसोऽनवस्थितत्वेन दुःखावश्यम्भावात् । अज्ञान्तस्यानुपगतसर्वदुःखस्य सुप्तं प्रत्यगद्वयानन्दात्मकं कुतः ?
न कुतश्चिन्, दुःखिन्वादेव । आद्यमयुक्तस्येति पदं युजियोगे इत्यस्य रूपम्, द्वितीयं युज समाधावित्यस्य,
तस्मात् वृद्धेः पर्यवस्थानमावश्यकम् ॥ ६६ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

१ शां. भा.—अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति ? इत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां
हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन
प्रवृत्तं मनोऽस्य यत्तेहरति प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथं ? वायुर्नावमिवाम्भसि
उदके जिगमिषतां सांयात्रिकाणां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविष-
यां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥ ६७ ॥ ‘यततो ह्यपि’ [२।६०] इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य
अनेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहरति— तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उप-
पादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यत्तेहं महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मनसादिभेदैरिन्द्रि-
याणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

२ आ. भा. ध्या — आकाङ्क्षाद्वारा श्लोकान्तरमुपाध-
यति—अयुक्तस्येति । विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे साक्षा-
त्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेतुस्तरेण साधयति— इन्द्रि-
याणामिति । यत्पदोपात्त मनस्तत्पदेनापि शृण्वते । इन्द्रियाणां
धोत्रादीनां विषया शब्दादयस्तेषां विकल्पन मिथो विभज्य
प्रवृत्तं तेनेति यावत् ॥ इष्टान्तं व्याकरोति— उद्धृक् इति । करोति
यस्मात्तस्मादयुक्तस्य नोत्पद्यते बुद्धिरिति योजना ॥ ६७ ॥

‘यततो हि’ [२।६०] इत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्त्वैवार्थस्य प्रवृत्त-
श्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वादिति पुनरुक्तिरित्याहुष परिह-
रति— यततो हीत्यादिना । ‘ध्यायतो विषयान्’ [१।१२]
इत्यादिनोपपत्तिवचनमुनेयम् । तच्छब्दापेक्षितार्थोक्तिद्वारा
‘लोकमवतारयति— इन्द्रियाणामिति । असमाहितेन मनसा
यस्मादनुविधीयमानानीन्द्रियाणि प्रसक्तं प्रज्ञामपहरन्ति तस्मा
दिति योजना ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— पुनरप्युक्तेन प्रकारेणेन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह— इन्द्रियाणां विषयेषु
चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो अनुविधीयते पुरुषेणानुवर्तते; तन्मनोऽस्य विविक्तात्मप्रवर्णा
प्रज्ञां हरति, विषयप्रवर्णां करोतीत्यर्थः । यथाऽम्भसि नीयमानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसक्तं हरति
॥ ६७ ॥ तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशो
निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

४ वे. ता. च.— अनेन श्लोकेन प्रत्याहारविशेषावयव-
वस्तुस्य तत्त्वस्य निरुपेयस्य च यथासम्भवमभिधातात्प-
दाभ्यां पूर्वपूर्वाभावाद्दुस्रोत्तरस्यालम्बनं सधितो भवति । अने-
न्द्रियनिग्रहभावे सुदृढभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः ‘इन्द्रियाणाम्’
इत्यनन्तरश्लोकेनोच्यते इत्युपनिषत्किञ्च; आदराथ वा पुनरुक्ति-
रित्यभिप्रायेणाह— पुनरपि । वेदलक्षणादित्याश्रयानुदा-
साय विषयेष्वित्युक्तम् । इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु सञ्चा-
रोऽस्ति, अनेन श्लोकमर्थे इति व्यग्रनाथ ‘इन्द्रियाणीन्द्रिया-

येषु वर्तन्ते’ [६।१९] इति प्रथोमान्तरानुसारेण वर्तमानानामित्यु-
क्तम् । यत्तच्छब्दयोर्मेनोविषयत्वमेवोचितं प्रज्ञाहरणे तस्यैव
प्रधानत्वात्; मनसो वाणेन्द्रियाणुविधाने सर्वेन्द्रियसाधारण्येन
वक्तव्ये यदिति निर्धारणस्य प्रयोजनभावात्, वातेन्द्रियस्य
मनोविधाने प्रज्ञाहरणभावात् । ‘यथेहं हरतीन्द्रियम्’ इति
मनुवचने [२।१९] तु मनसोऽनुकर्षादिन्द्रियशब्दाभ्यां-
सात् एतच्छब्दस्यापि निर्धारणार्थेव । ॥ न तत्तुल्यत्वमस्यापि
वाक्यस्य निषेधनीयमिति कृत्वा वर्तनमनु यन्मन इत्याद्यु

कम् । 'विधीयते' इत्यस्य कर्मणोऽप्युच्यते— पुरुषेणेति । स्वन्वैवायमवितनय इति भावः । जनमिषद्विदेशमात्रेण हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हरतेर्विनाशनाथताश्रमश्रुत्वासाय चाह— विषयप्रवणमिति । 'अस्मिन्' इत्यस्य हर्तृताऽन्वयश्रान्तिमपाकरोति— अस्मिन् नीयमानमिति । अनिष्ट

विषयप्रापणनिर्देशनत्वाद्योक्त— प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥

'यदा संहते' [२१५८] इत्याद्युपकान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेश उपसंह्रियते—तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादिति इन्द्रियाणुविधायिनो मनस प्रज्ञाप्रतिष्ठाविरोधित्वादित्यर्थः । निग्रहेहेतुप्रायुक्तमनुकर्षति— उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

५ आ. भा. मा.— कथमयुक्तस्य भावना न भवति ? इत्याह— इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते नन्वीश्वरेण इन्द्रियाणामनु बुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानं उत्पत्त्यदपि निवारयतीत्यर्थः । उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥ तस्मात्सर्वात्मना निग्रहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति । तस्मादिति ॥ ६८ ॥

६ अ. प्र. द्वी — एकैवैव श्लोकेन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकाभ्यामिति किमर्थमुक्तमाह— कथमिति । कृतध्वनमनस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः । न भवतीत्याह्वयेति शेषः । अनुविधानं सत्त्वमयं तदनासन्नं, कर्ता चान जीव इति प्रतीयतेऽत आह— अनुविधीयते इति । विपूर्वो दधाति' करोत्यर्थे दधेति, कर्ता चापेक्षर एवेत्यर्थः । अननुष्टम्भानित्यर्थः, न सत्त्वभावार्थ इति कर्मप्रवचनीयो न भवति । मन्त्रिणि सन्प्रतिपत्तिवशा सा कृतः इत्यत आह— बुद्धिरिति । प्रवणशक्तिः प्रज्ञा । तद्व्यवहारसु कथित्वत् आह— प्रज्ञामिति । परोक्षनिधय सत्यं प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य दुस्त्यभावा किं करि

ष्यति ? विद्यमानस्य हि हरणमत आह— उत्पत्त्यदिति । तदुत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य गुरुस्मात्परोक्षिकित्वात् इत्यत आह— उत्पन्नस्यापीति । चित्तनिरोधरहितध्वनमनने अदि न ध्यानोपयोगिनो तत्त्वनिधयवेदार्थनियमो कृत इति भावः ॥ ६७ ॥ अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानिरक्षणं प्रवृत्तं तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्यैन्द्रियनिग्रहात् ध्यात्वा च तत्र कस्यायमुपसहार इति न ज्ञायतेऽत आह— तस्मादिति । ज्ञानी जायत इति शेषः । यत् एव निग्रहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत् एव बुद्धिः, युक्तिमत एव ध्वनमनाम्ना तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानवत् एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं, नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— अनुपरतेन्द्रियस्य सुखं नास्ति, कस्मात् ? इत्यत्राऽह— इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां विषयेषु वर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुवर्तते तदस्य हरति प्रज्ञां तदिन्द्रियविषयविकल्पने प्रवृत्तं मनोऽस्य यत्तेहरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकज्ञाम् । वायुर्नावमिवाम्भसि— उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य दुर्गममार्गं यथा वायुर्नावं प्रवर्तयति—एवमात्मविषयां प्रज्ञामिन्द्रियानुविधायि मनो विषयस्मिन्मुक्तोऽस्तीति ॥ ६७ ॥ 'यत्ततो ह्यपि' [२१६०] इत्युपन्यस्तस्यात्वेकाविधोपपत्तिमुक्त्वा तस्यार्थमुपपादोपसंहरति— तस्मादिति । यस्यैव योगिनः परमात्मनि नित्यशुद्धबुद्धयुक्तस्वभावे सर्वगतेश्वरमहम्मसीति प्रज्ञा प्रतिष्ठिता, स संयमयोगी ॥ ६८ ॥

८ वें अ. गि — 'नारितं बुद्धिरयुक्तम्' इत्येतदेवोपपादयति— चरतां स्वस्वविषयेषु स्वेव प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां मये यदिन्द्रियमनुसृत्य मनो विधीयते प्रवर्तते, यदिन्द्रियविषयाविष्टे मनो भवतीत्यर्थः । तदिन्द्रियमस्य साधकस्य प्रज्ञामात्मत्वबुद्धिं हरति विशिष्य नाशयति । तदित्येकवचनान् एकमप्यिन्द्रियं प्रज्ञा हरति, निमु वचन्य सवाणि हरन्ति इत्येतत्सूचितम् । अत्र दृष्टान्तः— वायुरिति । दार्शनिके मनोव्यापारव्येन्द्रियस्य विनोपितत्वाद्दृष्टान्तेऽपि नात्र काव्यापारत्वं वायोविशेषण गम्यते । तत्त्वार्थमर्थः— लोके हि समुद्रे नावमारुह्य व्रीणान्तं गच्छता प्रतिकूलबायौ सति नात्रिक सावधानतया नौकावर्णं दृष्टीकृत्य ता पालयति । अ यदि नात्रिकः कालविपर्ययतया कदाचिप्रतिकूलवायुमनुसृत्यैव नावं प्रवर्तयेत्तदा नात्रिकावृत्तौ बाधसितस्तत् समुद्रे नावं परिभ्राम्य नाशयेत् । तथा संसारसमुद्रे प्रज्ञानावभव-

लभ्य पादं जिगमिषत इन्द्रियलक्षणप्रतिकूलबायौ सति, तदा मनोनाविके परमेश्वरानुबन्धवदवस्थनेन तामपरिपालयेन्द्रियाणां काव्यापारवति मनोनाविकावृत्ततेन्द्रियमतिकूलवायु प्रज्ञानौकामितस्ततो विशिष्य नाशयतीति । 'यत्ततो ह्यपि' [२१६०] इति श्लोकेऽस्यैव सद्दृष्टान्तोपपादनरूपोऽर्थः श्लोके ॥ ६७ ॥ एवंमिन्द्रियनिग्रहस्य ज्ञानहेतुत्वं व्यतिरेकयुक्तोक्तत्वा अन्वयस्यतेनापि त्वत्तिपादयति— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नास्ति तस्मात् यस्य गुरुस्येन्द्रियाणि सर्वेषां सर्वेभ्य इन्द्रियाभ्यो विषयेभ्यो निग्रहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । 'यस्य निग्रहीतानि तस्य' इत्युक्त्या निग्रहीतेन्द्रियो दुर्लभ इति सूचितम् । 'महाबाहो' इति सम्बोधनेन बाधबाधनिग्रहकारणमुत्तरवत्प्रत्यक्षं तत्र अन्तर्दृष्टाभूतेन्द्रियनिग्रहकारणप्रज्ञावत्सुखनिमित्तं व्यापदं ॥ ६८ ॥

९ व० त० दी०— अत्र हेतुमाह— इन्द्रियाणामिति । विषयेषु चरतामिन्द्रियाणां मध्ये यन्मनः क्व प्रचलमेकमनुविधीयते अनेन चानुक्रियते तदस्य प्रज्ञां हरति । तत्र दृष्टान्तः— वायुर्नावमिवाम्भसीति ॥ ६७ ॥ उक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । हे क्रियाशक्तियुक्त ! यस्येन्द्रियाणि सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिताऽवसेया । ■ तादृशो लक्ष्यत इत्यर्थः । सम्बोधनेन त्वमपि महाबाहुभ्यां श्रममिन्द्रिय-निमग्नं कुरुष्वेति सूचितम् ॥ ६८ ॥

१० पु अ. त — नव भावनायामास्थितचेतसोऽपीन्द्रियनिग्रहः किमर्थं ? स तु साधनदशापश्यैव सम्भवति, भावनायुक्तस्य तु सिद्धत्वादेव न प्रयोजनं ज्ञानिन इवेत्याशङ्क्याह— इन्द्रियाणामिति । चरतां रौप्येवैषु स्वेषुषया विहरतामिन्द्रियाणां यस्येन्द्रियस्य सङ्गे मनः अनुविधीयते तत्सङ्गे गच्छति तत् तदेव इन्द्रियस्य पुरुषस्य प्रज्ञां भावनात्मिकां हरति । तत्र दृष्टान्तमाह— वायुर्नावमिति । अम्भसि जले

नावं तारणसाधिरां वायुमिव । यथा प्रयत्नो वायुरनवस्थित-कर्णधारयुक्तां नावं मज्जयति तथेति भावः ॥ ६७ ॥ तस्मान्न सर्वेयेन्द्रियनिग्रहकर्तुरेव प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्याह— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियनिग्रहाभावे प्रज्ञा नश्यति तस्मात् यस्य इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणि निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । ' महाबाहो ! ' इति सम्बोधनेन तपाकरणसामर्थ्यं ज्ञापितम् ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० दी०— तदभावे दोषमाह— इन्द्रियाणां हीति । हि यस्मादिन्द्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां—कर्मणि पठि—यत् रागादिकलुपितं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते—कर्मकर्तारं लङ्कारः— प्रवर्तत इत्यर्थः । तत् इन्द्रियानुसारि मनोऽस्य साधकस्य प्रज्ञात्मात्मत्वविषयां धुङ्किं हरति । तस्मा मनोनुसारित्वात् । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः । अन्ये तु—इन्द्रियाणां मध्ये यदिन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिन्द्रियमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति । आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोतीति (शां.) भाष्यमप्यालोचनीयम् ॥ ६७ ॥ ' यततो ह्यपि ' [२।६०] इत्यत्रोपक्रान्तमर्थं बहुधा ह्यपवाद उपसंहरति— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महाबाहो ! यस्य यत्तेरिन्द्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वरूपेण मनसा—सहितानीति यावत्—इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ॥ ६८ ॥

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१ शां. भा.— योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्माह— या निशेति ॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्स्वभावत्वात् । सर्वभूतानां सर्वेण भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तञ्चरस्थानीयानां अज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वं, अगोचरत्वादितद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः— इति ॥

२ आ. शां व्या.— आत्मविद्, स्थितप्रज्ञस्य सर्वैकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतायाश्चान्य कर्मशीत्येतत्समर्थं समनन्तए-लोकमवधारयति— योऽयमिति । अविद्यानिवृत्तौ सर्वैकर्मनिवृत्तिरेव निवृत्तिरिव कथं ? इत्याशङ्क्याह— अविद्यायाश्चेति । स्फुटीकुर्वन्नाशायन्तरकरणानां पराङ्मन्यप्रवृत्ति-

तयाविषयदर्शने च मिथो विभेदेते पराङ्मनस्य अनायासत्वात् नाविद्याकार्यत्वात् आत्मदर्शनस्य च समिवर्तकत्वात्तन्वाऽऽनन्देनार्थमिन्द्रियाण्यर्थेभ्यो नियन्त्रीयादित्याहेति योजना । सर्वप्राणिना निशा पदार्थाविवेककरीत्यत्र हतुमाह— तमस्स्वभावत्वादिति । सर्वप्राणिनापार्यां प्रसिद्धा निशां दृष्टित्या

तामेव प्रकृतानुगुणत्वेन प्रप्रपूर्वकं विप्रदग्धि— किं तद्विद्या-
दिना । स्थितप्रज्ञनियस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य
कथमज्ञानप्रति निदातव्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तत्र हेतु-
माह— अगोचरत्वादिति । अतदुदीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्त-
द्वैतप्रपञ्चप्रकृतदुदीनामप्रतिपक्षत्वात्परमार्थतत्त्वं निरोधाविदुषामि-

त्यर्थः । 'तस्या' इत्यादि व्याचष्टे— तस्यामिति । निदा-
तदुक्त्यामवस्थायामिति यावत् । योगीति ज्ञानी कथ्यते ।
द्वितीयापि विमर्शते— यस्यामिति । प्रमुखाणां जगत्स्य विरुद्ध-
मिथ्याशङ्क्याऽऽह— प्रमुखा इवेति । परमार्थतत्त्वमनुभवतो
निवृत्ताविद्यस्य यस्यामिति द्वैतावस्था निशेत्त्यत्र हेतुमाह—
अविद्यारूपत्वादिति ।

१ शां. भा.— अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव बोधन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि
सत्यामुदिते सचितरि शर्वरमिव तमः प्रणाशप्रपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबु-
द्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमा-
णायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । 'प्रमाणभूतेन वेदेन सम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता
प्रवर्तते, न 'अविद्यामात्रमिदं सर्वं निरोध' इति ॥

२ आ. शां. व्या.— परमार्थावस्था निरोधाविदुषां ;
विदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थिते फलितमाह— अत
इति ; अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारक-फलभेदप्रतिमाना-
दित्यर्थः । विद्योदयेऽपि तत्प्रतिमानाविशेषात्पूर्वमिव
कर्माणि विधीयन्तित्याशङ्क्याऽऽह— विद्यायामिति ।
अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुपपत्त्या विभागभागेऽपि नास्ति कर्म-
विधिर्निर्गामानिनिषेधाभावादित्यर्थः । अविद्यावस्थायामेव
कर्माणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति— प्राप्तिमिति । विद्योदयात्पूर्वं
बाधकामावादाविद्याविद्यादिभेदापच प्रमाणानुरूपतया
बुद्ध्या प्राप्यतां प्राप्य कर्महेतुमेवति, क्रियादिभेदाभिमानस्य तदे-

तुत्वादित्यर्थः । न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपञ्चयति— नाम-
भाणेति । उत्पन्नायां च विद्यायामविद्याया निवृत्तत्वात् ।
क्रियादिभेदानामप्रमाणमिति बुद्धिस्तप्यते तथा ग्रहमाणा यथो-
क्तविभागभागिन्यप्यनिरा न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, बाधितत्वे-
नाऽऽभासतया तदेतुत्वायोगादित्यर्थः । विद्याविद्याविभागे-
नोक्तमेव विशेषं विवृणोति— प्रमाणभूतेनेति । यथोक्त-
वेदेन काममादिमतो 'सम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यं'
इति मन्वानः सन् कर्मण्यहोऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेष-
वादिनो वेदस्य प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । सर्वमिदमविद्यामात्रं द्वैतं
निरोधेति मन्वानस्तु न प्रवर्तते कर्मणीति व्याख्येयमाह—
न, अविद्येति ।

१ शां. भा.— यस्य तु पुनः 'निरोधाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम्' इति ज्ञानं तस्याऽऽत्मज्ञस्य
सर्वकर्मसंख्यास एवाधिकारः, न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति 'तदुद्धयस्तदात्मानः' [५।१७]
इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न;
स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मानं प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव; तदन्त-
त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भ-
वति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्रकालप्रमाण-
मिव प्रबोधे । लोके च वस्तुवधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मविदः कर्मण्यधि-
कार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— विदुषो न कर्मण्यधिकारेणैवा-
धिकारस्तर्हि पुनः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । तस्याऽऽत्म-
ज्ञस्य फलभूतान्मात्राधिकारं बाधयद्येवं प्रमाणयति— तथा
चेति । प्रवर्तकं प्रमाणं विभक्त्यभावे कर्मस्त्विव विदुषो ज्ञानं
निष्ठायामपि प्रारम्भपुरवृत्तेराप्रवृत्तौ ज्ञानवतोऽपि विधिरिति
रादत्ते— तथापीति । किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते ? किं-
नाऽऽत्मानाऽऽह— तस्य (वस्तुविषयस्य यथाप्रमाणप्रमेयमुत्पत्ते-
र्विध्यन्तरेणुवादित्याह— न स्यात्तमेति । न द्वितीय इत्याह—
न हीति । प्रवर्तकप्रमाणव्यतिरिक्तस्य विषेः साध्यविषयत्वादात्मन-
धामाभ्यादिनि हेतुमाह— अतएवत्यन्तेवेति, अतए-

वज्ञानयोर्विध्यन्तरेणैवत्येवमपि ज्ञानिनो मानमेयव्यवहारप्रति-
नियमाय नियमेना स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— तदन्तन्वाद्येति ।
सर्वेषां प्रमाणानां प्रमाणवस्थयाऽऽत्मज्ञानोदयावसानत्वात्
तस्मिन्पुन्ये व्यवहारस्य निवृत्त्यादात्मानं तत्प्रतिनिधमाय
ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति— न हीति ।
धर्माधिगमत्वात् आत्माधिगमेऽपि विधिति यथोक्तो व्यवहारो न
भवति । इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रमातृत्वं हीति । तद्विदुषो कथमद-
ज्ञानस्य प्रामाण्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— नियन्तरेणुदेति । प्रमा-
तृत्वं निवर्तयदेवत्वात् न स्वनिवर्तने प्रमाणमिति तत्र द्वावन्तमाह—
स्यमेति । आत्मज्ञानस्य विध्यन्तरेणैव हेतुत्वात्तमाह— एतौ-
वेति । व्यवहारप्रवृत्तौ हि प्रमाणस्य वस्तुविषयत्वात्तमेव

सति प्रवर्तकविधिसापेक्षत्वात्पुष्पभाद्वैतज्ञानमपि प्रमाणत्वाच्च विधिमपेक्षते, रञ्ज्यादिज्ञानवदित्यर्थः । आत्मज्ञानवत्तस्मिन्

ध्याया विधिमन्तरणं ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसंन्यासेऽधिकारः, न कर्मणीत्युपसहरति— तस्मादिति ॥६९॥

३ रा. भा.— एव नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसः सिद्धिमाह— या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा निशेषाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः जागर्ति आत्मानमवलोकयन्नास्त इत्यर्थः । यस्यां शब्दादिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेषाप्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

४ वे ता चं— एतमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह— एषमिति । प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशसापरत्वात्पुनरुक्तिः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोके 'प्रजहाति' [२१५६] इत्यादिनोक्तोऽवस्थाचतुष्टयसिद्धिर्निगम्यते । 'विहाय कामान्' [२१७१] 'नि स्पृह' [२१९८] इत्युभाभ्यां यतमानव्यतिरेकसंयोगोपलक्षणम् । यद्वा श्लोकद्वयेनावस्थाचतुष्टयफलं तृतीयेन त्वषष्ट्याचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । 'या' इति प्रसिद्धतयेष्ट निर्देशोऽन प्रस्तुतप्रज्ञाविषयः । साक्षात्निशायां देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायां सर्वभूतसाधारण्याभावादिति तात्पर्यमाह— या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं व्यनक्ति— निशेषाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रस्तुतदशायां प्रकाशस्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात्तच्च एवात्र सममिच्छा

व्दायं इत्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रियसंयमीति । या पुन नयमेकत्र सयम' इति धारणाध्यानसमाधीनां समुचितानां सयमत्वेन पातञ्जलपरिभाषा, साऽत्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापारपूर्वोक्तमाह— प्रसन्नमना इति । जागर्तीत्यत्र मुख्यार्थायोगावाह— आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनिर्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रवृत्तबुद्धिर्विशिष्टत्वमेव, सा च सविषया प्रकाशते— इति भावः । बुद्धिप्रकरणत्वावस्थामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयं सा च बुद्धिं भूतानीत्यस्यमिच्छित्तया व्यपदेशात्तात्पर्यनिशेधात्त्वचनान्न शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामिच्छा समासनिमग्नोऽपि सर्वशब्दो भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्टान्वये तस्य इति सर्वाणीत्युक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माङ्गीहाया आत्मानमिति प्रकरणसिद्धमुक्तम् ॥ ६९ ॥

५ आ. भा. भा.— उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह— या निशेति । या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्ज्ञानन्ति, तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्पन्नापरोक्ष्येण पश्यति; परमात्मानमित्यर्थः । यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्या निशायां विमुक्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवहमनादिप्रवृत्तिः । तदुक्तम् 'देहं (च त न चरमः) तु तत्र चरमम्' [भाग. ३।२८।३७] 'देहोऽपि दैववशगः' [भाग. ३।२८।३८+१।१३।३७] इति श्लोकाभ्याम् । मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

६ ज प्र दी— ज्ञानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनायां 'या निशा' इत्यर्थः श्लोक इति कनिष्ठः । तत्र तत्प्रतिपादकाक्षराश्रवणात् प्रमाणविरोधाच्चर्याशयेन तत्प्रतिपाद्यमाह— उक्तं लक्षणमिति, अतुल्योक्त्या विशिष्योक्तम् । न च श्लोकं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह— येति । परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्यमुपपादयति— यस्यामिति । विषयत्वमधिकरणत्वचानिवर्धित्वा कारणत्वमात्रविकल्पया साम्यमिन्द्रियमुक्तम् । सयमीत्यस्याभ्युपगमे इन्द्रियेति, प्रकरणस्याऽप्यो ज्ञानीति । उत्तरार्थमाह— यस्यामिति । अत्रापि पूर्ववत्साम्यम् । यदि न किञ्चित्पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिः ? इत्यत आह— मत्तादिवदिति । पुन एकः पश्यत आह— तदुक्तमिति ।

मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थार्थमिष एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह— मननयुक्त इति । याहवत्स्यादीनामयतीनामपि ज्ञानध्रुवणादिति भावः । मननस्य प्राङ्मुखित्वात् 'पश्यतो मुने' इति कथं ? इत्यत आह— पश्यत इति । दशैव साधनत्वेन मननमिदं न तु तत्समकालीनतयेत्यर्थः । एवमप्रादुर्गमनाय स्पष्टदर्शनसाधनत्वात्तुक्तं प्रसन्नविद्वोक्तम् । ननु 'स्थितधी किं प्रमापेत्' [२।४४] इत्याहुः (६६) तत्तमस्य श्लोक इति प्रागुक्तं तत्त्वकयिदादीनां लक्षणपरतया व्याख्यातः । अन्यपरादि तन्नाम इत्याशयेन तत्र ग्रहः । अन्यथा 'प्रमापेत्' इत्यादेशस्तरमाह— यत्रैवस्थितः, किं तत्र स्थानप्रदक्षानदिना ? इति ॥ ६९ ॥

७ ए. वे. भा.— या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामपेक्षेकारिणी सर्वभूतानां निशेति सर्वप्राणिव्यवहाराणोचरमद्वारूपमुच्यते, तस्यां जागर्ति प्रबुद्धवानास्ते । यस्यां सर्वभूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते यस्यां व्यवहरन्ति साऽग्निधा निशा परमार्थस्वरूपं ब्रह्म पश्यतो मुनेर्योगिनः । एवमविद्याविद्याभेदादिविषयः सर्वकामाणि, विदुषः सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वमावात्मरत्नकर्मसंख्यास एव ॥ ६९ ॥

८ वै प्र गि.— तदेव 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यारम्भेतावप्यनैश्चतुर्दशभि श्लोके स्थितप्रज्ञस्य समाधिमुत्पानावस्थयोर्लक्षणं स्पष्टिकरश्रुतम्, इदानीमवस्थाद्वयानुगतं स्थितप्रज्ञलक्षणमाह— या सर्वभूतानां निगमनिशा परं मय । लोके हि निशाया निशाणो न निशा पश्यन्ति, तथा ब्रह्मलक्षणनिशापामजाननिद्रापरमज्ञानि सर्वभूतानि न प्रजतत्त्वं पश्यन्ति । तस्या उग्ररूपाया सर्वभूतनिशाया संयमी इन्द्रियसयमवान् स्थितप्रज्ञो जागर्ति अज्ञानलक्षणनिद्रालक्षणेन प्रबुद्ध परं ब्रह्म पश्यति । यस्या तु द्वैतप्रपञ्चव्यवहाररूपायामविद्यायां प्रसप्तान्येव भूतानि जाग्रति प्रबुध्यन्ते,

स्वप्न इव व्यवहरन्तीति यावत् । सा प्रजतत्त्वं पश्यतो मुने स्थितप्रज्ञस्य निशा अग्रकाशरूपा । अनेन आदितिकप्रपञ्चव्यवहारान्मन्यते सति परमब्रह्मत्वं स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । अत्र च सत्यन्तविशेषणं श्लोकोत्तरार्धेन लभ्यम्, ब्रह्मदत्तव्यतिरेकं तु पूर्वार्धेनेति विवेकः । राजवल्क्यादियु सत्पासावस्थान् पूर्वमधिगन्तचित्ततया स्थितप्रज्ञतानापरमेष्ठु केवलज्ञान्यन्येष्वन्तिव्याप्तिनिरामाय सत्यन्तम् । तत्र च व्यवहारान्मन्यत्वं नाम तद्भासनाभ्युपगमः । याज्ञवल्क्यादीनां च तत्त्वस्थाया मलिनभावसंनानुदृष्टेर्नातिव्याप्तिः । सुषुप्तेष्वन्तिव्याप्तिपरिहाराय परमब्रह्मत्वम् ॥ ६९ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैवान्येभ्यो वैलक्षण्येन लक्षणमाह— या निश्चेति । याऽऽत्मविषया बुद्धिः सप्सरिणा स्वपतामिव निशेषाऽप्रकाशिका अज्ञाननिर्मितोपहतमतीनां आत्मदर्शनन्यवहारायोग्या तस्या संयमी जागर्ति । यस्या च शब्दादिविषयिण्याम् । एवं विलक्षणलक्षणो मुनिर्दृष्टिः ॥ ६९ ॥

१० पु. अ त— नन्वेतारमेन्द्रियनिग्रह इह त्रिं निग्रहकता जागर्ति, न सुगमभाषोतीत्यर्थः । यस्या निशायां भूतानि जाग्रति न सर्वं प्राचुर्यन्ति सा भगवन्मुखं पश्यन्ती शशौ निद्रायास्मिन् विषयसुषुप्ते सर्वपा या निशा मुद्रावाप्तिः । मननशीलस्य निशा मुद्राति । तमुग्रस्य कथनस्योक्त्या नितरा मं मुक्तं यस्यामिति निशा । तस्या संयमी इन्द्रियं निग्रहकता जागर्ति, न सुगमभाषोतीत्यर्थः । यस्या निशायां भूतानि जाग्रति न सर्वं प्राचुर्यन्ति सा भगवन्मुखं पश्यन्ती शशौ निद्रायास्मिन् विषयसुषुप्ते सर्वपा या निशा मुद्रावाप्तिः । मननशीलस्य निशा मुद्राति । तमुग्रस्य कथनस्योक्त्या नितरा मं मुक्तं यस्यामिति निशा । तस्या संयमी इन्द्रियं

११ नी० भा० दी०— "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते" इत्युदाहृतभुते. "तामाहुः परमा गतिम्" [कठो २।६।१०] इत्येतच्चतुर्षु पादेष्व्याचष्टे— या निश्चेति । सर्वेषां भूतानामज्ञाना या निशेष निशा यस्या मध्यन्दिने चल्का इवानन्था अप्यन्था एव सर्वे प्राणिनो भवन्ति, तस्या तस्मिन्प्रत्यक्षयोविषय संयमी इन्द्रियमनोबुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति, इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिरूपेऽप्यनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते । तथा च भुति — "न हि श्रुष्टेष्टे-रिपरिछापो विद्यतेऽविनाशिरवात्" [घृ. छ ४।१२३] इति । यस्यामविद्याकाश्याया निशाया क्रियाकारकादिद्वैतप्रवर्तिकाया सर्वाणि भूतानि जाग्रति निग्रीये चल्का इव स्क्वायापारे प्रवर्तन्ते सा अविद्या पश्यतो मुने. सा मदर्शनवती योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिभया लेशतोऽनुवर्त्तमाना न्युत्पानकाले व्यवहारतोऽस्य गाढान्वकारवती निशेव छेदकरी भवति । अतिसुकुमारं हि योगिनो याज्ञव्यवहारादुद्भिजन्ते, नरा इव गाढान्वकारे सञ्चारात् । यद्येष योगमाध्ये— 'अक्षिमायकृत्यो हि विज्ञानस्यस्पद एतेक्षेनाप्युद्भिजते' इति । अत्र वार्तिकानि 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते । शुद्धं वस्तुनि सिद्धे च कारकस्यावृत्तितया ॥ फाको-द्वक्निशेषार्थं संसारोऽज्ञातमेवेति । या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं हरिः' इति । 'बुद्धवत्स्वस्य लोको-ऽयं जडोन्मत्तविशाचवत् । बुद्धवत्स्वोऽपि लोकस्य जटोन्मत्तविशाचवत्' इति, तदेवं 'किमासीत्' [२।५४] इत्यस्योत्तरं 'यदा सहस्ते चार्य' [२।५८] इत्यादिना एतदन्तेन प्रत्येन स्थितप्रज्ञ सदा समाधिमुत्तिष्ठन् परमां गतिं प्राप्स्यति इत्युक्तम् ॥ ६९ ॥

स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि विषयानुभवे दृष्टान्तः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ शां. भा.— विपुलस्यैकपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्तेव मोक्षमाप्तिर्न त्वसंख्यायिनः कामका-यिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्माह— आपूर्यन्ति । आपूर्यमाणमट्टिः, अचलप्रतिष्ठं अचलतया

प्रतिष्ठावस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्, तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषाः यं पुरुषं [मुनिं]-समुद्रमिवाऽऽपः-अधिकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते, न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्तिं मोक्षमाप्नोति, नेतरः कामकामी-काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलमस्य स कामकामी, स नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वसन्नासिनाऽपि विद्यावता विद्याफलस्य मोक्षस्य क्लृप्ते शक्यत्वात्किमिति विदुषः सन्त्या-नो निन्दन्त्ये ? तत्राऽऽह— **विदुषः** इति । आपातज्ञानवतो विवेकैरगत्यादिविशिष्टस्यैषणम्य सर्वाभ्यो व्युत्थितस्य थव गादिद्वारा समुत्पन्नसाक्षात्कारवतो मुख्यस्य सत्यासिनो मोक्ष, मान्यस्य विषयतुष्णापरिभूतस्येत्येतद्वृथानेन प्रतिपादयितुमिच्छन् 'रागद्वेषवियुक्तैस्तु' [२।६४] इति श्लोकोक्तमेवाव पुन-राहेति योजना । अङ्गिः समुद्रस्य समस्तात्पूर्यमाणत्वे वृद्धिहा-सवती तदीया स्थितिरापतेदित्याशङ्क्याऽऽह— **अचलेति** ।

न हि समुद्रस्योदकात्मक प्रतिनियत रूपं कदाचिदपि वर्धते ह्रसते वा तेन तदीया स्थितिरकल्पयेत्यर्थः । तत्रादेयायै-दापः समुद्रान्तर्गच्छन्ति तर्हि तस्य विक्रियावत्त्वाद्प्रतिष्ठा-स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— **स्वात्मस्थमिति** । इच्छाविशेषा विषयाणामसमिधौ विदुषि निर्विकारऽप्रविशन्तोऽपि समिधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापादयेयुरित्याशङ्क्याऽऽह— **विष-**येति । प्रवेश विशादयति— **सर्वे** इति । "योऽकामः" [६. ३. ४।४।६] इत्यादिभूतेर्विषयविमुखस्य निष्कामस्य मोक्ष, न कामकामुकस्येत्याह— **स शान्तिमिति** ॥ ७० ॥

३ रा. भा.— यथा स्वेनवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेया आपः प्रविशन्ति; आसामपि प्रवेशे-ऽप्यप्रवेशे च समुद्रो न कञ्चन विशेषमापधत्ते; एवं सर्वे कामाः शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं प्रवि-शन्ति, इन्द्रियगोचरतां यान्ति, स शान्तिमाप्नोति— शब्दादिष्विन्द्रियगोचरतामापन्नैवनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्यर्थः । न कामकामी—यः शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

४ धे. ता. चं — एव शब्दाद्यदर्शिनः पर्ववसितात्मद्वयेन-मयी सिद्धिरा, एतस्या एव सिद्धेरर्थोनामदूरविप्रकृष्टा शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारुणामवस्थामाह— **आपूर्य-**माणमिति । अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषोपलभ्यस्य विशिष्ट-तत्त्वात् **आपूर्यमाणमिति** न प्रविशन्तोभिर्नादयोभिरङ्गिरा-रण विशिष्टम्, अपितु दार्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्माव-लोकनतृप्ते प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति— **स्वेनैवेति** । अचलप्रतिष्ठान्दोऽय सीमास्तिद्वानादितेनभूतवृद्धिहासराहित्यपर-इत्याह— **एकरूपमिति** । नाश्या इत्यनेन समुद्रप्रत्यभि-द-पेक्षं स्वतःसमुद्रप्रावण्य सूच्यते । दृष्टान्ते निर्ममितायमाह— **आसामिति** । कामा इत्यत्र कर्मणि व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह— **शब्दादयो** विषया इति । अविकारताभिर्दर्थे यच्छब्दस्य पूर्वोक्तमयमित्वाभिप्रायतामाह— **यं संयमिनमिति** । स्या

दिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रापानादिवच्छरीरान्तः प्रवेशः । अतः तत्पण्डित्याद्वारा ज्ञानविषयस्वमेव विशिष्टमित्यभिप्राये-गाह— **इन्द्रियेति** । यत्थेति शेषः । तद्वदित्यनेन सिद्धमाह— **शब्देति** । नित्यनिरवयवनिरतिशयस्वात्मानुभवाभ्यन्तरेणमो-नशरदु खमिभ्रसातिशयविषयानुभवाभ्यन्तरेणविन्दुषु न सज्जते इति भावः । 'न कामकामी' इत्येतत्पूर्वोक्तार्थस्य व्यतिरेकेण **द्वीवरणमिति** व्यञ्जयति— **य इति** । विकारस्य प्रवक्तव्य-कामित्व स्वस्य विकारमप्यज्ञहृन्श्रवणा लक्षयतीति चिन्-यत इत्युक्तम् । कामान्कामयितुं शीलं यस्य ॥ कामकामी, कदाचिदपि यो यावत्कामपरित्यागमित्यर्थः । एतेन— यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनेनयोरैकाव्यर्थश्चा पहितः । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽप्यदापि स्पृहारहितो ॥ स्वा-दित्यर्थे ॥ ७० ॥

५ आ. मा. भा.— तेन विषयानुभवमकारमाह— **आपूर्यमाणमिति** । यो विषयैरापूर्यमाणो-ऽप्यचलप्रतिष्ठो भवति नोत्सेकं प्राप्नोति; न च मयत्नं करोति; न चाभावे शुष्यति । न हि समुद्रः सस्निग्धेषामप्रेक्षानिमित्तो वृद्धिद्वयोर्वा वृद्धतरो प्राप्नोति, मयत्नं वा करोति । स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

६ अ. प्र. धां. — शृण्व्य समस्तयोस्तत्पुरुषं तर्हि 'आ-पूर्यमाणं' इत्यनेनेत्य आह— **तेनैति** । विषयानुभवस्य-संयमः । निरदमनित्वादायामध्यात्म-वाङ्मनःप्राप्त्यादि

तस्य मुख्यतापि कथंचिन्नमनादिक, विषयानुभवतु इदमप-कथं स्यात् । तस्य निरदमनप्राप्त्यादयश्चाप्युपगमनेन विनाऽऽ-यादित्याशङ्कापरिहरार्थमिति स्यात् । 'तद्वत्कामा यः प्रविश-

इति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विदुषोति—य इति । कामशब्दव्याख्यो विपरिपरितः । अन्यथा 'विहाय कामान्' [२।७१] इत्युक्त-विरोधान् । अचलप्रतिष्ठचक्षैव व्याख्यानं नोत्प्रेक्ष-मित्यादि । पुनः पणोऽयं २ इत्यनः समुद्रदन्तोपादानमाभ-

न्यादिति भावेनाह—न ह्येति । 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यवधार्यमाह—स इति । शान्तिप्रशस्तार्थमेतत् । एतद्व्या-केचिन्महानि एव मुक्तिरित्यनेनादित्याहुः, तदसत्, गताये-त्वात् ॥ ७० ॥

७४. पै. भा.—विदुषस्त्यक्तैपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतरेव मोक्षः, न कामकामिनः, इत्येवमर्थ-दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—आपूर्वमाणमाद्भिः, अचलप्रतिष्ठं अचला प्रतिष्ठा यस्य सः, तमचल-मतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वद्यथा तद्वद्यथा कामा यं प्रविशन्ति परमात्मज्ञानेनैव रागद्वेषाभ्या-मकम्प्यमानं, स शान्तिं मोक्षलक्षणां प्राप्नोति । न कामकामी, कामान्कामयत इति कामकामी ॥ ७० ॥

८ पै. घ. मि — अधान्यस्थितप्रज्ञलक्षणं तत्फल-चाह—आपूर्वमाणमिति । आपूर्वमाणमचलप्रतिष्ठं यं सर्वं कामा प्रविशन्ति, स शान्तिमाप्नोतीति प्रथममन्वयः । आप-ूर्वमाण निरतिशयहृदास्मानन्देनैव परिपूर्णम्, अत एव अचला भूद्विविधानन्देष्टारूपविकाराभावाभिविकारा प्रतिष्ठा स्थिति-र्यस्य तमेतद्विषयं यं दुरप्यं सर्वं कामा काम्यमाना विषया प्रविशन्ति इन्द्रियगोचरतामापयन्ते, न तु विक्रियन्ति । अनेन कामिरिक्तायैव स्थितप्रज्ञलक्षणमित्युक्तं भवति । स शान्तिमाप्नोतीति मोक्षफलं । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धे-विकार स्यादेवेत्याशङ्की दृष्टान्तद्वयेन निराकरोति—समुद्र-

मिति । 'आपूर्वमाणमचलप्रतिष्ठ' इति समुद्रेऽपि योग्यम् । आपूर्वमाण निरवधिकनिजस्वरूपजलभरणेनैव परिपूर्णम्, अत एव अचलप्रतिष्ठ निर्विकारस्थितिः ॥ समुद्रं आपो यद्वत् प्रविशन्ति तद्वत्कामा इति सम्यग् । यथा हि निजस्वरूप-परिपूर्णस्थानस्य नद्याज्जलप्रवेगमात्रेणाभ्यां नोत्सङ्गहाम-रूप कश्चिद्विकारः, एवं निजस्वरूपानन्दपूर्णस्य विषयेन्द्रिय-सम्बन्धासङ्गकामाभ्यां न कोऽपि विकार इत्यर्थः । 'न काम-कामी' इत्यनेन स्थितप्रज्ञस्यैव मोक्षः, नान्यस्येति प्रदृष्टि-तम् । 'प्रजहति यदा कामान्' [२।५५] इत्यस्यैवार्थ-प्रपञ्चः ॥ ७० ॥

९ घ० स० दी०—अन्यथ । यथा समुद्रे न कं प्रतियाति किन्तु तं प्रत्येवाप सर्वा यान्ति, तथा कामाः सर्वे तमेव विगमिन्, ततः प्राप्तकामः स शान्तिमाप्नोति कुन्वोऽपि समुद्र इवाचलप्रतिष्ठो बाह्यानुपाधिकृतकामनर-ज्ञानाकुलितस्वरूपो भवति । उपमीयत इति तथा विशेषणसमभिव्याहारः ॥ ७० ॥

१० पु. अ. त.—ननु लोकिविविधानां दुर्धनाद्य-भारान्तर्यं प्राप्तिं इत्यत आह—आपूर्वमाणमिति । नाना-मर्थाभिः आपूर्वमाणमपि अचलप्रतिष्ठं वदन्नादिविकारहितं समुद्रं यद्वत्प्रपञ्चं प्रविशन्ति तद्वदनेकधीमि कामसं प्रवर्त्य-मानं यं भगवत्कामा सर्वे स्वमनोरथा स्थाप्यं प्रविशन्तीति यो जानाति ॥ शान्तिं कामानां शान्तिं परममुत्तममप्नोति ।

अत एव श्रीमान्वयते—'मनोरथान्तं क्षुतयो यथा ययु' [१०।३२।१२] इत्युक्तम् । न कामकामी, यस्तु लोकिक्काममो-गशीलः ॥ न प्राप्नोतीत्यर्थः । यदा—य सर्वं कामा पूर्वेक-प्रकारेण प्रविशन्ति तम् । योऽप्युपायि कामपते तदर्थं वा स शान्तिं परमात्मज्ञानोति, न तु स्वार्थं कामाभिलाषीति भावः ॥ ७० ॥

११ नी० भा० दी०—ननु 'प्रजहति यदा कामान्' [२।५५] 'इन्द्रियाणीन्द्रियाधिष्ठेभ्यो निगृहीतानि' [२।६८] इत्यादिनाऽसङ्ख्येयविषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषामात्मनः प्रपञ्चसत्त्व-मस्तीति सिद्धम् । न च "नेह नानास्ति किञ्चन" [च. उ. ४।४।१९] इत्यादिश्रुत्या तेषां वाचाज्ञं तद-स्तीति वाच्यं, इहेति प्रतीत्येव तज्ज्ञेयत्वात् । न हि इह भूतले पटो नास्तीत्युक्ते पटस्य स्वरूपं निषिध्यते, किन्तु तस्य भूतलसम्बन्धभावं, तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमहयनो नाद्वैतसिद्धिरित्यामद्वय सट्टा-तं परिहरति—आपूर्वमाणमिति । प्रविशन्तीभिरङ्गिआपूर्वमाणमचलप्रतिष्ठमनुद्रिष्टं, श्रद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गोऽन्तीभिरङ्गी-रित्यमाणमप्यचलनिष्ठमतिक्रम्य सहीनत्वादित्यपि बोध्यम् । एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रवि-शन्ति तद्वत्, यं पुरुषः कामिआपूर्वमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकार श्रद्धिहासहीनत्वात् आत्मप्रभवा-सर्वं कामा, प्रविशन्ति स एव शान्तिं मोक्षमात्यन्तिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति, न तु कामकामी विषयार्थी । अय-भावः—दूतरथादात्मनः सर्वेऽस्योत्पत्तिस्तत्रैव ॥ अय इति सर्वेषुतिष्ठतिप्रसिद्धं, तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्चे-न्द्रियाणां प्रत्याहरणं सम्यग्मानं न तेषां परमायैवः पृथक्सत्त्वं साधयति, बहुप्रमाणविरोधान् । किन्तु परमप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिश्रुतं, प्रविशानं त्वेवमेव व्याख्येयम् । यथा "अमये पथिष्ठेऽष्टाकपालं निरपेत्" [२।५५] इत्यादौ निषेधेनायम सच्यते, ननु श्रौतार्थमात्रं तद्वद्विहायि श्रेयम् "नेह नानास्ति" [च. उ. ४।४।१९] गो. १।

कठ ४।११] इत्यपीह परिदृश्यमाने प्रपञ्चे आत्मातिरिक्तं नाना किमपि नास्तीत्येवमपरतया व्याख्येयम् । तथाच— “आत्मैवेदं सर्वं” [छा. उ. ७।२।५५] “ब्रह्मैवेदं सर्वं” [नृ. उ. उ. ७] “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म” [छा. उ. ३।१४।१] इत्यादयः श्रुतिवादाः सङ्गच्छन्ते, आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टान्तः । यत्तु समुद्राद्वृथगद्गात्रायाः सत्त्वमस्तीति तन्न, कार्ये कारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात्, “वाचारम्भणं विकारो नामवैयम्” [छा. उ. ६।१।४] इति कार्यस्य चागालम्भनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७० ॥

मुमुक्षोर्जीवनाद्यर्थं विषयसेविनोऽपि मुक्त्युपायः ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्स्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— विहायेति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः सङ्क्यासीत् पुमान्सर्वानशेषतः कास्त्वेन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृहः सन्, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ‘ममेदं’ इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहङ्कारः विद्यावच्चादिनिमित्तात्मसम्भावनारहित इत्येतत् । स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मवित् शान्तिं सर्वससारदुःखोपरमलक्षणा निर्वाणारूप्यामधिगच्छति प्राप्नोति; ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि गृहस्थेनापि मनसा समस्तमिमानं हित्वा कृत्स्नं प्रज्ञात्मानं परिभाषयन् प्रज्ञानिर्वाणमाप्स्यते, प्राप्तं तर्हि मौन्यादिविडम्बनमेवेत्यादिवाङ्मायाऽऽह— यस्मादिति । शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तद्विच्छाभेदभागिनो न मुक्तिरिति व्यतिरेकस्य सिद्धत्वात्पूर्वोक्तमन्यत्र निगमयितुमनन्तरावश्यकमित्यर्थः । अशेषनिपयत्यागं जीवनमपि कथं ? इत्यादिवाङ्मायाऽऽह— जीवनेति । सम्भवद्वागद्वेषादिके देशे निवासव्याप्यस्य चरतीत्येतस्याच्चे— पर्यटतीति । ‘विहाय कामान्’ इत्यनेन पुनर्वर्तिकं परिहरति— शरीरेति । निस्स्पृहत्वमुक्त्या निर्ममत्वं पुनर्वदन्कथं पुनर्हक्तिमार्थिकं न प्रयतीत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरजीवनेति । सत्यहङ्कारे ममकारस्याऽऽवश्यं कत्वाशिरहङ्कारस्य व्याकरोति— विद्यावच्चादीति । ‘स शांतिमाप्नोति’ [२।७०] इत्युक्तमुपसहरति— स एवम्भूत इति । सन्न्यासिनो मोक्षमपेक्षमाणस्य सर्वकामपरित्यागादीनि लोकोक्तानि विशेषणानि यत्तसाध्यानि, तत्सम्पत्तिकलं च वैषल्यमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

३ रा. भा.— काम्यन्त इति कामाः शब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति; स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

४ ये ता. च — किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यात् । इति शङ्कामपाङ्कजप्रदशनाविनाशत्वावस्थयोः कारणभूता विषयमद्ब्रह्मणस्पृहाममकारवद्वाः सम्प्रमाणा कर्मात्कार्यकारणभावनिष्पन्नानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिसंयामकस्या

माह— विहायेति । पुनरात्र च लोके प्रवृत्त कामशब्दं विवेकि— काम्यन्त इति कामा इति । चरतीति यतैत इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्यवेदविषयो पूर्वो लोको, अयं त्वार्त्तमदर्शनाधिपुरुषविषय इति विवेकं योतयति— आत्मानं दृष्ट्वेति ॥ ७१ ॥

५ आ. भा. भा.— एतदेव प्रपञ्चयति— विहायेति । कामान् विषयान् निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति भक्षयति; भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च स हि पुमान् । स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

६ ज. प्र. टी.— ‘विहाय’ इत्यनेनाप्ययमेवायं उच्यते पुनर्हक्तिरित्येत आह— एतदेवेति । यत्र कामा इच्छाविशयास्तर्हि निस्पृह इति पुनर्वर्तिकं, यदि काम्यन्त इति विषयमद्ब्रह्मणस्पृहममकारवद्वाः व्याप्यतः, अथ अन्यथा नान्दा चरति इति भक्षणापेक्षया व्याप्यतः, अथ अन्यथा नान्दा इत्यनेन व्याप्यतः— कामानिति । ‘निर्ममो निरहङ्कारः’ इत्यनन्तरममकारपरिहाराय व्याप्यते— भक्षयामीति ।

कृत्वाभिमान एवाहङ्कारः, स्वामित्वाभिमान एव ममता, न त्वहङ्कारस्यादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान् अन्यपणुरित्यर्थः । पुनः इत्येत आह— स पश्येति । ‘स पुमान्’ इत्यनेनैवान्वयसमार्पितं वदता शान्तिं एव मुक्तिरित्येवोक्तं नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम्, एतन्वाशयः भावः ॥ ७१ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादेवं तस्मान्— चरति शरीरजीवनमात्रमेव चेष्टते । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्स्पृह उपेक्षकः, निर्ममः शरीरादौ 'ममेदं' इतिबुद्धिरहितः, निरहङ्कारो विद्यावच्चादिनिमित्तेनाऽऽत्मसम्भावनारहितः, स शान्तिमविद्योपरमलक्षणामधिगच्छति; संपा ज्ञाननिष्ठा ॥ ७१ ॥

८ घं. ब्र. मि.— यस्मादेवं कामिनो न शान्तितस्मान्— । सन् प्राप्नोतिपुनरुद्देहात्रामात्रचेष्टात्रमेव पर्यटतीत्यर्थः । यः सर्वान्कामान्विहाय चरति, स शान्तिं मोक्षमधिगच्छतीति निस्स्पृहत्वे हेतुर्निर्मम इति; जीवनमात्रेऽपि प्रारब्धकर्मविस्मृतिप्रकाश्यादौ 'मम' इत्यभिमानशून्य इत्यर्थः । तत्रापि हेतुर्निरहङ्कार इति; देहादिषु 'अयमहं' इत्यङ्कारबन्ध एव 'ममेदं' इति ममकारः, कृत एव स्वरीत्यभिगच्छना तत्स्पृहा; तदभावे तु तदुभयाभाव इत्यर्थः । तत्राह— चरति निस्स्पृह इति । जीवनेऽपि निस्पृह एव स्पष्टमन्यद् ॥ ७१ ॥

९ ष० त० दी०— यस्मादेवं तस्मात् विहाय कामान्प्राप्नुतान् त्यक्त्वा स्वात्मारामत्वात्; अन्यत्र निगृह्य 'अहन्ताममशान्ते सर्वथा निगृह्णौ । स्वरूपस्यो यदा जीव' कृतार्थः स निगद्यते ' इति । स शान्तिमधिगच्छतीत्यनन्तरम् ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त.— यतो लौकिककामाभिलाषा न निस्पृहः मगबोधपरश्चरति सर्वत्र पैकत्वेन परिभ्रमति, शान्तिं प्राप्नोत्यतस्मात् त्यजेदित्याह— विहायेति । यो निर्ममो देहादि निरहङ्कारो भवति, स शान्तिमधिगच्छति इत्येव पुनः भगवद्भाषनेकयोगः सर्वान् कामान् विहाय प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रासङ्गिकीमाशङ्कां परिहृत्य 'अजेत किं' [२।१४] इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह— विहायेति । पूर्वोक्तान् त्रिविधान् कामान् विहाय यश्चरति विषयान्बुद्धे निस्पृहश्च, यतो निर्ममः; ममत्वाच्च हि इदं मम भूयादित्यन्यथानाद्ये स्पृहां करोति । निर्ममोऽपि कुतः ? यतो निरहङ्कारः, न ह्यहङ्कारशून्यस्य सुत्वाद्दो ममता दृष्टा, तस्माद्देहकारप्रविष्टयात् शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति । अत्र 'यः सर्वत्रातभिज्ञेहः' [२।१७] इति सर्वत्र यच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एकार्यं ग्रन्थः । अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृततत्त्वात्तदनुवादायो पच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति । लोकेऽपि हि परस्वभावकथने 'स एवं करोति' इति तच्छब्द एव प्रयुज्यते, न तु पच्छब्दः । विधौ तु 'य एवं करोति, स इदं प्राप्नोति' इति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते । लक्षणकथनापेक्षेऽपि चत्र शान्तिं भावाद्विधायेव पर्यवस्यतीति दिक् ॥ ७१ ॥

अमुक्तोः ससन्त्यासन्नसनिष्ठावदयकनापूर्वक एतदध्यायोक्तार्थस्योपपत्तिरः ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नेनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदभारते उक्तमाहुर्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि धर्मप्रज्ञा-
मूलनियन्तु प्रत्यविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मातृपयोक्तं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ गां. भा.— मेषा ज्ञाननिष्ठा श्रुत्ये— पृथेति । एषा ययो स्थितिः, सर्वं कर्म ममस्यैव ब्रह्मस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ ! ने विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थित्वा ब्राह्म्यां यथोक्तायां ।

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सत्पत्स्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावसिष्यते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ? ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-श्रीमच्छङ्करभगवतः
कृतो श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

२. आ. शां. ध्या.— तत्र तत्र सङ्क्षेपविस्तारान्या प्र-
क्षिप्तः ज्ञाननिष्ठमधिमार्गिप्रत्ययत्वेन स्तोतुमुत्तरं लोकमवतार-
यति— संपेति । गुरुः सन्त्यासीत्पुत्रावपि चेन्मुक्तिमायिनौ
किं तर्हि कथं सर्वथैव सन्त्यासेन ? इत्याशङ्क्य सन्त्याविष्य-
तिरिक्तानामन्तराद्यप्यमवादापेक्षितं सन्त्यासो मुमुक्षोरित्याह—
एपेति । स्थितिमेव व्यावृते— सर्वमिति । न विमुच्यतीति
पुनर्ननोऽनुवर्णनमन्वयायम् । सन्त्यासिनो विमोहाभावेऽपि

शुद्धसौ घनहान्यादिनिमित्तं प्रायेण विमुच्यति, विविक्षितं सन्
परमार्थविवेकहितो भवतीत्यर्थः । ययोवा ब्राह्मी स्थितिः सर्व-
वर्गसन्त्यासपूर्विका ब्रह्मनिष्ठा, तस्या रिपत्वा तामिमामाशुप-
तुर्थेऽपि भागे वृत्तवत्यर्थः । अपिवाऽस्मृतिं वैमुक्तिर्यायमाह
किमु वक्तव्यमिति । तदेव तत्त्वमदासीं तदेव चान्यायस्त
ज्ञानादिकाकिनो मुक्तिस्तदुपायव्येतेपासैकैकं लोके प्राप्ता-
न्येन प्रदर्शितमिति निष्ठाद्वयमुपायोपेयभूतमध्यायेन सिद्धम् ७२

इति श्रीमच्छुब्रानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्यानं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३. रा. भा.— एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रा-
पिका, ईदृशी कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमेऽपि वयसि
स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मानमवाप्नोतीत्यर्थः । एष-
मात्मयाथातस्य युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतः शरीरात्मज्ञानेन मोहितस्य तेन च
मोहेन युद्धाभिवृत्तस्य मोहज्ञान्तये नित्यात्मविषया या साहचर्यबुद्धिः, तत्पूर्विका च असङ्गकर्मा-
नुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः स्थितप्रज्ञतायोगसाधनभूता द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता । तदुक्तम्—
'नित्यात्मासङ्गकर्महेतुर्गोचरा साहचर्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये'
[गी. सं. ६] इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यकृते गीताभाष्ये साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

४. धे. ता चं— जनयो 'ओक्तयो' [७०।७१] वि-
धानमभिलक्षणं 'सा निष्ठा' [६९] इति पूर्वो-
क्तशान्तिरक्षा, 'एषा' इति 'लोकेन परमप्रयोजनतया प्र-
क्षिप्ता समानिष्टातिष्ठलक्षणान्तरादेषासत्ताः भिद्यन्ते, यद्वा ओक्तत्रये
शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामिदमेव धत्तमुच्यते । 'ज्ञान लब्ध्वा परा
शान्तिमधिप्राप्यगच्छति' [४।३९] इत्यत्र 'परं निर्वाणं
माप्नोति' इति हि व्याख्यात्यति । 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोके
नाध्यायार्थस्य निगमनं कलाव्यभिचाररत्नापनं च । 'एषा'
इति निदानस्य पूर्वोक्तनिमित्तप्रकारप्राप्तमिदं प्रकरमाह—
नियेति । स्थितधीलक्षा अस्याः सा स्थितधीलक्षा, ज्ञानयो
गान्यस्थितप्रज्ञतामप्यममृतत्वार्थः । ब्राह्मीत्यत्र तद्विदितविशुद्धि-
सम्बन्धविशेषं दर्शयति— ब्रह्मप्रापिकेति । एषामित्यन्वा-
देनोक्तं सप्रकारप्राप्तमतीति व्यग्रप्रयति— ईदृशीमिति । मोह
निपथरस्थिताह— पुनरिति । अन्तर्काल इत्युक्तान्तिकाल
भगव्युपायाह— अन्तिमेऽपि ध्येयसीति । 'उत्तमे चैदमपि
मापुन' इत्यादिवा । एतेन चान्यादिषु विषयप्रवणत्वादि यथा
निर्दिष्टव्यापारकाः सन्ति । नि पुनर्निर्वाणव्यापारिकाभ्याम्
रिपन्त्येति भावः । स्थित्या स्थितितत्त्वसम्बन्धः । क्रीडामाह-

ब्रह्मप्राप्तप्रायाह— निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्र-
ह्मस्यो अर्वाचीनविषयतामाह— सुखेति । ननु नित्यात्मज्ञान
तत्साक्षात्कारमोरिति प्रकृतत्वात् कर्मनिष्ठाभान्नित्यमपरोऽयं
श्लोक इत्युच्यते इति शङ्कायां प्रधानभूततद्गुणवन्धेन अन्यकथनमि-
ति दर्शयन् उत्तराध्यायचतुष्टयसत्ततिं वक्तुमुक्तमर्थं च सङ्ग-
दर्शयन्नित्यात्मस्तेत्यादिक द्वितीयार्थसङ्गद्व्यश्लोकमपि व्याख्याति-
एवमिति । मोहस्य हेतुस्वरूपकार्याणि विवादयति— आत्मे-
त्यादिना निवृत्तस्थित्यन्तेन । व्याख्यानव्याम्येयात्मना
सङ्गद्वेष्टनेकस्यमासान्तमेतत्तद्वृत्तस्य यथासङ्गस्य सम्बन्ध
व्यनक्ति— नित्यात्मैवत्यादिना । साहचर्यबुद्धिरिति ।
कर्मयोगात्प्राद— एषा तेषमिदित्ता साहचर्य बुद्धिः [३।१९]
इत्युक्तमात्मज्ञानमुच्यते, तत्त्वमर्थं हि नित्यात्मविषये-
त्युच्यम् । ज्ञानयोगस्य कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथग्वैपरी-
यते । स्थितधीलक्षेति । अत्र स्थितधीलक्षो मावप्रधानं
लक्ष्यं च तत्साधनम् । स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र स्थित-
प्रज्ञासर्वं योगवन्दनं सह विशेषणविशेष्यमावेन द्वेष्टेन वाऽऽ-
समस्यते, योगाख्यं कर्मविषयि पुरं पृथक् । साम्प्रदा-
यित्वायाह— तदुक्तमिति ॥ ७३ ॥

इति श्रीवाराहमिहस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—उपसंहरति—एषेति । ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति, अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । ‘यं यं वाऽपि’ [८।६] इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । ‘भोगेन स्वितरे’ इति युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरकलानि कर्माणि कानिचित् ; ‘सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्’ इत्यादेः; दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् ‘स्थितमज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगादिष्णुप्रसादतः’ इति गारुडे । ‘महादेव परे जन्मनि तव मुक्तिरिच्छ्यते’ इति नारदीये ॥

६ ज. प्र. दी.—ज्ञानी स्तुयते ‘एषा’ इत्यनेनेत्यस्य, प्रथमवाक्ये तददर्शनादिति भावेनाह—उपसंहरतीति । प्रकरणं समापयतीत्यर्थः । ब्रह्मपर्यवृत्तेति प्रतीतिविराडायाह—ब्राह्मीति । स्थितितोका कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—लक्षणमिति, ब्रह्मविषयकालपक्षे लक्षणमुक्तमित्यर्थः । ‘रिं प्रमाणे’ [९ । ५४] इत्यादिप्रथपरिहासव्याख्यानद्वयसंज्ञाः । ‘अन्तकाले चरमे वयम्यपि यः परिवर्ज्यास्या स्थितौ तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माप्नोतीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य’ इति (शं.) व्याख्यानमस्य, अग्रकृतत्वात्, इत्याद्यवयवान्याचष्टे—अन्तकालेऽपीति । ज्ञानिनो ब्रह्माप्तिरुक्ता सा हि तदेह पाता-तरमेव उतान्यथा इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । कुतो

ऽत्यर्थस्य भयवदभिप्रेतत्वं ? इत्यत आह—यं यमिति । ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्, कारणपीडित्वे च कार्यं भवत्येव, अतः कथं ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिः ? इत्यत आह—ज्ञानिनामिति । प्रारब्धकर्म सामान्याः प्रतिबन्धकं तत्रैवात्तकाले ब्रह्मानुसन्धानं प्रतिवर्ततीति भावः । ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीयमित्यत आह—भोगेनेनेति । अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव क्षयः, स च ज्ञान चञ्चरीरं जातं तत्रैवामृतं, अतः कथं शरीरान्तरास्मि इत्यत आह—सन्ति हीति । तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुज्येतनेति शेषः । सप्तजन्मनीति द्विषुः । इतरेष्वेतित्याह—दृष्टेष्टेति । बहिर्यमेवैव लक्षणम् । कथं ज्ञानिना बहुशरीरप्राप्तिर्दृश्यते ? इत्यत आह—तथाहीति ।

५ आ. मा. भा.—निधितफलं च ज्ञानं “तस्य तावदेव चिरम्” [छां. उ. ६।१४।२] ॥ “यदु.... च नार्चिषमेवामिसम्मवन्ति” [छां. उ. ४।१५।५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च कापय्यूहापेक्षा “तद्यथेपोकातृलम्” [छां. उ. ५।२४।३] । “तद्यथा पुष्करपलाशे” [छां. उ. ४।१४।३] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ [४।३७] इत्यादिवचनेभ्यः । प्रारब्धे त्वविरोधः, प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छब्दं प्रमाणम् । ‘अक्षपाद-फणादानां साङ्ख्ययोगनष्टाभृताम् । मत्तमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यस्त्वचेतसः’ इति निन्दावचनात् ।

६ ज. प्र. दी.—ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिर्नास्ति तर्हि गर्भरासादिभिर्दुर्लभैश्चैव ज्ञानं न मोक्षाय पर्याप्तं स्यादित्यत आह—निश्चितेति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव विरतामेव विलम्बः, यावत् विमोक्ष्य विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मणा अवसिते कर्मणि यत्र सम्पत्त्यत इत्यर्थः, अवसिते कर्मणि ज्ञानिनि विषये यदि पुनादयः क्षण्यकर्म कुर्वन्ति, यदु च न यदि वा न कुर्वन्ति । सर्वपादार्थिभ्यस्तस्मिन्मयि प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । तदिदमुक्तं ‘नेना प्राप्य विमुक्तोऽस्ति’ । पाशुपतवैशिष्ट्यादयस्तावद्—अभियन्तकालविषयान्यपि कर्माणि ज्ञानी योगयोग्यार्थमाहृतमानेव शरीरवत्तदपि कथमभ्युत्थिर्माणेन

क्षयित्वा प्रव्रज्यते त कुतोऽप्य वेदान्तमिति ? तत्राह—न चेति । ज्ञानिनः कर्मक्षयार्थमिति शेषः । तथा हि अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ? नायः—तेषां ज्ञानेनैव क्षीयत्वात्, इति भावेनाह—तद्यथेति । द्वितीये तु यः बहिर्यज्ञानी तथा करोति ? सर्वो वा ? आये-सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह—प्रारब्धे स्थितिः । द्वितीयास्तन्मये हेतुमाह—प्रमाणेति । चन्द्राद्यास्तु शास्त्रप्रमाणविरोधाच्च । पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोच्यत्वात्कथं प्रमाणाभावाच्च । इत्यत आह—न चेति । तदिच्छा अपि तच्छब्देनोच्यते इति बहुवचनम् ।

५ आ. मा. भा.—यत्तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव, न सत्पत्तयम् । न हि तेषां मर्षापरग्रन्थविरुद्धार्थं प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम् ‘एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च नृ ! महाराहो ! मोहशस्त्राणि कारय ॥ अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाराज ! । प्रकाशं कुरु चात्मान-पमकाशं च मां कुरु’ इति वाराहे । ‘कृत्स्नतानि च मिश्राणि नृो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्नामस्तत्त्वचोदिताः ॥ दर्पावायाः पुराणानि तच्छास्त्रमयमेव तु । चर्चुर्देहं ज्ञात्वाणि वैष्णवा विष्णुचोदिताः ॥ पञ्चरात्रं भारते च मूलरामायणं तथा । तथा पुराणं भागवतं विष्णुर्वेदं स्तुतिरिति । अतः शैवपुराणानि योऽन्यान्याविरोधतः’ इति नारदीये ॥

६ अ. प्र. दी.—‘ उभापतिः पशुपतिः श्रीरुण्डो ब्रह्मणः
सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः ’ इत्यादौ
तत्तत्तुतिरपि दृश्यते इत्यत आह—यत्रेति । वैष्णवसाम्प्रोक्त-
प्रसरणं शिवभक्तानां तत्क्षणमेति शेष । सत्यत्वं तदुक्तार्थ-
स्येति शेष । उक्तनिन्दाविरोधादिति भावः । तर्हि शैवपुरा-
णानि कायव्यूहनिर्माणनियममार्तो प्रमाणानीत्यत आह—न
ह्येति । तेषामिति बुद्धिस्थशैवपुराणपरामर्शः, इतरप्रत्या
उदाहृतगारुडायः । शैवपुराणानां गारुडविशेषणग्रन्थानां च

को विशेषो येन चाप्यवाच्यभावः ? इत्यादावप्युज्ज्वलं दुर्जनध्यामो
हार्थं प्रणीतशत्रुपनादिशास्त्राणां ध्यामोहमार्थत्वे तावत्प्रमाण-
माह—तथा ह्येति । कारयेति ह्यर्थं णिच् । अतश्चानि
सर्वथाऽप्यविद्यमानानि, वितथ्यगणि व्यधिररणाणि च, तेषु दर्श-
यस्व । प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानां
इतेषां पञ्चानादिभूतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—कुत्सिता-
नीति । तत्पञ्चसमयेन तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य । वैदेहिनि
वेदानामापाततः प्रतीतिमनुसृत्य । भागवतं भगवद्विषयम् ।

५ आ. मा. भा.—अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । मीष्मादीनां तु तत्क्षणे मुक्त्यभावः । स्मर-
स्त्वजतीति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः । तद्योक्तम् ‘ज्ञानिनां क्रमयुक्तानां कायत्यागक्षणे यदा । विष्णु-
माया तदा तेषां मनो वायं करोति हि’ इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति । ‘बहुजन्मविपाकेन
भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तत्स्मृतिं त्वन्ते देवो याति न चाप्यथा’ इति ब्रह्मवैवर्ते । निर्वाण-
मशरीरम् । ‘कापो वाणं शरीरं च’ इत्यभिधानात् । ‘एतद्वाणमवष्टभ्य’ इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्दमति-
पादनं ‘अनिन्द्रियाः’ [म. भा. १२।३३६।२९] इत्यादिवत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धा-
ऽऽकृतिर्मगवत उपपद्यते ? । न चान्यद्भगवत उत्तमं ब्रह्म । ‘ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति ब्रह्मयते’
इति भागवने । ‘भगवन्तं परं ब्रह्म’ ‘परं ब्रह्मज्ञानार्दन’ । ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १३।१४९।१८]
‘यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः’ [१५।१८] ‘योऽसावतीन्द्रियग्राहः’ । ‘नास्ति
नारायणसमं न भूतं न भविष्यति’ । ‘न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः’ [११।४३] इत्या-
दिभ्यः । न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्करुण्यम् ; तस्यापि शरीरश्रवणात् ‘आनन्दरूपममृतम्’
[भुं. उ. २।२।७] ‘सुवर्णज्योतिः’ [तै. उ. ३।१०।६] ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’
[छां. उ. ८।१।२] इत्यादिषु ।

६ अ. प्र. दी.—उक्तमुपसंहरति—अत इति । ज्ञानि-
नां मुक्तिर्भवतीत्येव, न ॥ तद्वैधपातानन्तरमिति नियम इत्युप-
संहारार्थः । ननु मीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकालेऽप्यां प्राप्नुया-
दित्यनौ स्थिताश्च न मुक्तास्तत्कथमेतदुक्तं ? इत्यत आह—
मीष्मादीनामिति । साक्षादेष्टव्याग्राधने मुक्त्वा परमेष्ठे
भनोयागं भाव्यमित्येतत्तुतः ? इत्यत आह—इष्टरश्मिति ।
ननु तत्क्षणे द्युक्ता मुक्तिश्चेदज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन मुक्तिरि-
त्यत आह—न चेति । भक्तिज्ञानेनेति द्वन्द्वैक्यद्रावः । भक्ति-
शब्दितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा । ‘धम्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वहृदयानन्द’
इति व्याख्याना सर्वप्रमाणविषयमिन्द्रियाश्रयवाधिर्वाणमिति भिन्नं
पदं व्याचष्टे—निर्वाणमिति । कथमेतत् ? इत्यत आह—
काय इति । कार्यजद्रूप्याहृयमर्हन्त । जनेन ब्रह्मणो निरा-
कारत्वं प्राप्तं तत्प्रतिषेधार्थमाह—निर्वाणेति । प्रतिपादनं
व्याख्यानम् । इत्यादिवत् इत्यादेरितः प्राज्ञानादिविषयग्राहित्या

‘यत्वेनेत्यर्थः’ । किमनेन व्याख्यानानेन निराकारमेव ब्रह्म किं न
भवेत् ? इत्यत आह—कथमिति । भगवतो विष्णोः साक्षा-
त्स्येति ब्रह्मणो निराकारत्वमेव । न च भगवानेव ब्रह्म, तस्य तदुक्त-
मत्वेन ततोऽन्यत्वात्, अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह—
न चेति । ‘महत् ब्रह्म’ इत्येतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्वं
प्रतिपादकानि । ‘यस्मात्’ इत्यादीनि तस्यैव सर्वोत्तमत्वेन
तदुक्तमाभावप्रतिपादकानि । इन्द्रियप्राप्तमतिक्रान्तस्तदुक्तम्,
सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम् । उत्तमाद्यभवात्वेन अक्षरेष्वर्धोर्धो
भामून् ; ब्रह्माशरीरं, ईश्वरस्तु सविप्रहृ इत्यतो भेदोऽस्तु, अमेद-
स्यापि यत्त्वात्प्रत्यक्षरोपपत्तिरित्यत आह—न चेति । तस्य
परामित्यस्य एवद्भगवतोऽन्यत्वं । कुत इत्यत आह—तस्या-
पीति । ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशात्स्मिन्वदन्तस्तद्वैदेत्यर्थः’
इत्यन्तं वाच्यं ॥ विवक्षितम् । इत्यादिषु धम्मविषयत्वेन
सम्भवेत्येति शेषः ।

५ आ. मा. भा.—यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येव स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । कथं मूर्धन-
रूपं न स्यादरूपस्य ? कथं दहरत्वम् ? दहरस्थश्च केचित्स्वदेहेत्यादौ रूपवानुच्यते “सहस्रशीर्षा पुरुषः”
[ऊर्म. ८।४।१७।१+य. सं. ३।११] “रुमवर्णं कर्तारं” [भुं. उ. ३।१।३] “आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्” [य. सं. ३।१।८] “सर्वतः पाणिपादं तत्” [१३।१३ + ये. उ. ३।१।६] “विष्वत्तुभ्रुरत

विश्वतोमुखः । ” [कृत्सं. ८।१।६।३+य. सं. १७।१९] इत्यादिबचनात् । विश्वरूपाध्यायादेश्च
रूपवानवसीयते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानवर्षयत्रीयानन्दयशश्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान् । “पराऽस्य शक्ति
विधियैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । ” [खे. उ. ६।८] “यः सर्वज्ञः ” [मुं. उ. १।१।१०
२।२।७] “आनन्दं ब्रह्मणः ” [तै. उ. २।४।१+२।९।१] “एतस्मैवानन्दस्थान्मानि भूतानि मात्रामुपजी-
वन्ति । ” [बृ. उ. ४।३।३२] “अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यसहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम् । ” मध्यमन्त-
गुणेज्जन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे [भाग. ६।४।४८] “विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ” [भाग. ३।९।२४]
‘तुयं तत्सर्वदम् सदा’ । [गौ. पा. का. १।१२] ‘आत्मानमन्यं च स वेदं विद्वान्’ [भाग. १।१।१।७]
‘अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः’ [भाग. ३।१८।२१] ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य’ । [वि.
पु. ६।५।७४] ‘अतीव परिपूर्णं ते मुखं ज्ञानं च सौमगम् । यथात्ययुक्तं स्मृतं वा शक्तः कर्तुमतः परः’
[] इत्यादिभ्यः ॥ “तानि सर्वाण्यन्योन्यान्मयरूपाणि । ” [] “विज्ञानमा-
नन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै. उ. ३।६] “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
[तै. उ. २।१] “पश्य ज्ञानमयं तपः” [मुं. उ. १।१।९] “समा भग प्रविश स्वाहा” [तै. उ. १।४।३] ‘न
तस्य प्राकृता मृतिमांसमेदोस्थिसम्भवा । न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोऽन्युतो विद्युः ॥ सद्देहः सुख-
गन्धश्च ज्ञानभाः सत्परः क्रमः । ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः’ इति पैङ्गित्खिले । ‘देहोऽयं मे
सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्त्वनहम् ॥’ इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते ।

६ अ. प्र. द्वी — कथमत्र भगवन् इत्यत आह — यद्वीति ।
रूप निग्रहः । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ. उ. ३।९।२८] इत्यानन्द-
रूपस्य अनुपपत्त्यर्थं नातोपाशानम् । ज्योतिरहो अस्वर-
रूपस्य वाचकः अत उक्तं भुवर्गस्त्वचमिति । बहुरत्यं बहुरूपत्व-
मवियद्व्येति वर्तते । दहस्त्वत्यं कच अविग्रहत्वात्पुनश्च ।
इत्यत्र आह — बृहद्व्येति । एवमुपपत्तिरपि शापि वा
क्यानुदाहरत्य स्पष्टानुदाहरति — सहस्रदीर्घेति । अव
पीयते परमात्मा । प्रागभवतोऽन्यत्वेनासमं च वाचकमिदं
मिषुक्तं, दशानां व्याहृतं च सदिति भावेनाह — अतिपरिपूर्णं
तमेति । अद्यादिसात्त्वैरितितायत्नं चोत्पद्यते । एवमं वदितव्यम् ।
श्रीः कान्तिः । परमेश्वरं नगच्छन्त्यन्येषां कारिकत्वरहितज्ञापितेषां
गुणानां सङ्काशं प्रमाणान्वाह — परेति । “आनन्दं ब्रह्मणः” इत्यत्र
‘यतो वायुः’ इति पूर्ववाक्यमभिहितम् । अमितशब्दादपर्यन्त-
रूपोऽप्याशयः । इष्टपुष्टभेदाभिहितोक्तिः । एवमं ब्रह्मन्त-
गुणत्वं नपीति प्रमाणम् । सद्भावपरिमाणान्वां गुणानामान-
नन्दमननोच्यते । शक्तेः परमं प्रायुक्तं तद्व्यतिरिक्त्यतो
विमानेति । ज्ञानमात्रोक्तत्वात्प्रतिपादनाय नुर्यमिति ।

ईश्वरो नात्मानं वेत्ति, कर्तुं कर्ममात्रविशेषात्, इत्येतन्निरासाय
आत्मानमिति । ईश्वरं भगवच्छब्दस्योपचारिकत्वात्समर्थं
दर्शयितुं तद्व्यत्ययं तच्छब्दार्थेनानिरासात्तत्त्वतस्तु इति । अन्य
एवान्यतमं, भगवच्छब्दस्यैवमर्थं दर्शनं चर्चेति प्रमाणम् । अत्र
यन्नामित्यनुपलक्षणम् । पादुके च सर्वगुणान्तरांशो वा । तद्वान्
भगवानिति सिद्धमेव । भगवत्वात् एव सर्वोत्तम इति । समप्राप्तौ
वेत्ति — अतोवेति । यद्व्येनं करिष्यामीति स्मृतं बुद्धिस्थी-
कृतं वाऽयुक्तं तदं कर्तुं शक्तः । अनुपा ज्ञानादीनां भगवता
भेदः प्रतीयते । यन्नामित्यादिना वरत्परं च तयाऽऽदित्येतात्वन
इत्युक्त्या इत्येवश्रितिसाध्याह — तानीति । तत्र प्रमाणा-
न्याह — विज्ञानमिति । तत्र आत्मकक्रिया । ज्ञानमयं
ज्ञानात्मकमिति । भर्माणा वरत्परमभेदोक्तिः । प्राकृतेति
दीवभावद्वयान्तरम् । अणुरन्यादमन्यो वा प्रत्ययः । मामयेदो-
ऽन्त्यमि सम्प्रभो यस्याः सा तपोस्ता । एतच्च ॥ योगिन्वाह,
किन्त्वोत्तरत्वात् । अत एव विभु निदोषगुणारम्भविग्रहा-
ब्जुन । “ज्ञानज्ञानं” इत्यादरतिनियन्तादिन्यम् । तेन
निर्दिष्टत्वादिना ।

५ आ. भा. भा. — तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नाद्विरूपेण दर्शयति मायया । ‘न च गर्मे-
जमदेव्या न चापि यमुदेवतः । न चापि रायवाज्जानो न चापि जमदग्निः ॥ किन्तानन्दोऽन्ययो-
ऽप्येवं कीदृशं मोघदर्शनः’ इति च वाचे । ‘न वै स आत्माऽऽत्मरः (तां सुहृत्तमः सक्तघ्निलोऽयं) तामधी-
श्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान्नुमुदेवः’ [भाग. ५।१९।६] ‘स्वर्गादिसिद्धिनाऽनः परममुत्तमिधिर्वाय-
रूपोऽयं योयं लोकानां दर्शनमन्यो मुनिमुतहृताभ्यामिष्ये जगाम’ । ‘स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनाय त्सि-
द्भिनामिति रतिं प्रययंश्चकार’ । ‘पूर्वैरचिन्त्यर्वाणो यो यश्च दाशरथिः स्वयम । रुद्राश्चमर्षतः कर्तुमिमे
जितवस्तिपतः ॥ योऽजितो विजिनो भरत्या गाङ्गेयं न जयान् ॥ न चाम्नां ग्राह्याभाम वरुणः
कोऽपरस्ततः’ इत्यादिभ्यश्च भ्वान्दे ।

६ ज. प्र. दी.— भगवत्पक्षैवम्मावे कथं परिच्छि-
न्त्वाग्नेवासादिसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्ते इत्यत आह—तदे-
चेति । किमर्थं इत्यत उक्तं लीलयेति । मायया मोहक
शक्त्या । अत्र प्रमाणमाह— न चेति । द्रव्या देवस्याः ।

एवं गमेवानादिप्रदर्शनेन मोघं दर्शनं यस्मिन्निवये स तथा ।
आत्मवत्ता भाग्यतानाम् । आत्मा निष्साधिरप्रिय इति यावत् ।
मुनियुतो रावणः । ब्रह्मवाक्यवत् श्रवणमप्यनुलं प्रत्यस्ती
त्यत 'रदवास्यं' इत्युक्तम् । करुणः करुणावान्, अर्शभादित्वाद् ।

७ आ. मा. भा.— न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः, यत्र च परापरभेदोऽवगम्यते, तत्राबुद्धि-
मपेक्षयावरत्वं विश्वरूपपेक्ष्य अन्यत्र । तच्चोक्तम् 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः । तथाप्य-
पेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामुपयोऽपि हि । परावरं वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र
किञ्चिदुपचारादिति वाच्यम्, अचिन्त्यशक्तेः पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् । 'रामकृष्णादिरूपाणि परि-
पूर्णानि सर्वदा । न चाणुभात्रं भिन्नानि तथाप्यस्मान्विमोहसि' इत्यादेश्व नारदीये । तस्मात्सर्वदा
सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्युच्छ-
तीति च सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— तदेवेत्याशुक्तमुपसहरति— न तजे-
ति । अत इत्युपकर्तव्यम् । यथेवं तर्हि विश्वत्परं तदपे-
क्षया कृष्णादिरूपाण्यपराणीति कथं ग्रन्थेषुच्यते इत्यत आह—
यत्र चेति । यत्र ग्रन्थे । तत्र विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादा-
वपरस्वमण्डुसिमपेक्ष्योक्तं हातव्यमित्यर्थः । कुत एतदित्यत
आह— तच्चेति । अखिलरूपतोऽखिलधर्मैः विमोहनं कर्तुम् ।

नन्वयमुपचारो वा स्तुतिर्वा किं न स्यात् इत्यत आह—
न चेति । असम्भवे हेतुषा कल्पना । अचिन्त्यशक्त्या चैक-
स्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं सम्भवति । अन्यत्रादर्शनेन त्व
परापेक्षितप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रमाणमाह— कुर्याति ।
विमोहसि विमोहयसि । लोकार्थमुपसहरति— तस्मा
दिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीता (भाष्य) भाष्यस्य द्वितीया
अध्यायस्य निष्कर्षाया प्रमेयदीपिकाया द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा
विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां ब्राह्मणं स्थितौ यथोक्तायामन्तकालेऽध्यन्ते वयस्यपि ब्रह्म-
निर्वाणं ब्रह्मनिर्द्वितीं मोक्षमुच्छतिं गच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं
साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

८ व. प्र. गि.— अध्यायार्धमुपसहरति— एषेति । एषा
'अशोच्यानन्वशील' [२१११] इति प्रस्तुता, तत 'एषा
तेऽभिहिता साह्ये' [२११९] इति मन्त्रे परामृष्टा, 'बुद्धियोगो
विमोहो यथु' [२१३९] इत्यादिनोपदिष्टसाधना, 'प्रणहति
यदा कामाद्' [२१५५] इत्यादिना लक्षिता च ब्राह्मी ब्रह्म-
निष्ठा स्थितिर्निष्ठा, ज्ञानमिति यावत् । उपदिष्टेति ज्ञेय ।
अनेनाध्यायार्धोपसंहारो दर्शितः । यद्यपि कृष्णस्यापि गीता-
शास्त्रस्य ज्ञानमेव प्रतिपाद्यम्, 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्'
[१८६३] इत्युपसंहारान्, तथा च न तस्य द्वितीया-
ध्यायमात्राद्यन्तोपसंहारो युज्यते, तथापि कृष्णगीताशास्त्रार्थ-
सुप्रत्यक्षमा द्वितीयाध्यायस्य सम्पूर्णशास्त्रार्थनिरूपणमन्त्राभ्यु-
दीति संपोषणद्वारेण युज्यत इति श्रेयम् । तामेतां ज्ञाननिष्ठां
फलमुखेन प्रमोदयति— नैनमिति । एनां ब्राह्मी स्थितिं प्राप्य
॥ विमुह्यति सत्परागन्धर्वो मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एकमुक्तवति भगवत्पक्षेनस्य विषादो जातः 'इयं ब्राह्मी
निष्ठाऽनुना मया न प्राप्ता, इदानीमप्राप्ता च नात परमपि
भविष्यति, अतो विह्वला पापिष्ठ' इति, तस्मिन्मोहेनविषाद-
मालम्ब्याह— स्थित्वाऽस्यामिति । अन्ये काले मरणकाले-
ऽपि अस्यां ब्रह्मज्ञानविषादो स्थित्वा ब्रह्मरूपं निर्वाणं कच्छति
प्राप्नोति । इदानीमप्राप्तमपि तत्त्वज्ञानमोक्षरक्षाधनमनमपि
दिध्यासनपरिषङ्कपाथस्य तत्त्वान्यसमये प्राप्तं भविष्यति,
अतो न विषादः कार्य इत्यर्थः । अवसर्गो भागवते दर्शितः ।
तद्वचनानि चोपोद्गतप्रकरणे लिपितानीति नेह पुनर्लि-
ख्यन्ते । अन्यकालेऽप्येत्यपिदानेन न भेदाभावात् ज्ञानमार्ग-
वृत्तिसौ दृष्टिः । अविहीनादिकं हि यावद्गीतादिप्रसिद्धा
दितं न यदा कदाचित्सम्पादनेन फलस्य प्रभवति, ज्ञानं य
यदा कदाचिदपि सम्पादितं फलमिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमात्रजम्बार्कभौमश्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं
शुभरादानां सिद्धये श्रीवैदिकभाष्येन कृतं ब्रह्मज्ञानदीपिकायां भगवद्गीताव्याख्यानं साहचर्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

१ व० त० दी०—उक्तं योगवज्रिणां स्तुवन्तुपसंहरति—एपेति । ब्रह्म हि निर्दोषं समम् ; तस्यैवेति ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी वा स्थितिः स्थितधीलक्षणा । अस्यां स्थित्वा ब्रह्मसुखं प्राप्नोति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीमद्ब्रह्माचार्यविरचिते श्रीवैष्णवप्रामुख्यवितायां
तत्त्वदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त. — उपसंहरति—एपेति । एषा ब्राह्मी ब्रह्म-प्राप्नोति । गीतापाशोपनिषत्प्रवादेन ब्रह्मपदं पुण्योत्तम-
निष्ठस्य स्थितिः । पुनां प्राप्य न विमुच्यते मोहं न प्राप्नोति । वाचकमेव । आजन्मस्थितौ तु किं वक्तव्यम् ? इति
अन्तर्काले क्षणमप्यस्यां स्थित्वा अन्ननिर्वाणं पुरोत्तममुक्तिं भाष्य ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीताम्भुततरङ्गिण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दो०—प्रतिपादितं कर्मयोगप्राप्यां साङ्ख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्तुपसंहरति—एपेति । एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रमद्व्यात् कथित्वा ब्राह्मी-ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते “ब्रह्मविद् (वेद) प्रब्रह्म भवति” [मुं. उ. ३. १. १७] इति श्रुतेः—तस्यैव ब्राह्मी, स्थितिर्निष्ठा; एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुच्यते पुनर्द्वन्द्वं न प्राप्नोति । ‘अस्यामन्त-फालेऽपि स्थिरा’ इति सङ्ख्याताऽपीयं फलवती, न तूगतावबिगम्यासमापेक्षे युक्तम् । अत्र भ्रष्टानि प्राप्नोति । किं लोकान्तर्गतं गतिप्राप्यं ब्रह्म ? नेत्याह—निर्वाणमिति, निर्वाणं ज्ञानं गमनं यस्मिन्प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् । तथा च श्रुतिः—“न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव ममवनीयन्ते. ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” [नृ. उ. ३. ५; नृ. उ. ३. १. २ ११ + १४. ६] इति; गतिमन्तरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् । जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह—अन्तर्कालेऽपि त्वपिशब्दात् यो ब्रह्मचर्याद्वारम्भात् तिष्ठति स ब्रह्मनिर्वाणं केमुक्तिरन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनभीषादैः ‘ज्ञानं त-साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम् । सत्कलं ज्ञाननिष्ठैवैवध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम्’ इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्पद्मसूत्रप्रमाणज्ञ-मयादाधुगन्ध-चतुर्वर्गशास्त्रेण-श्रीगोविन्दसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठ-सूरिवर्यस्य कृतो भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वितीयाध्यायस्य माहात्म्यम् २ ।

भीष्मयानुवाच—

आदिमर्त्ययमाख्यानमुदीरितमनुत्तमम् ।
शृणु माहात्म्यमन्येयमध्यायानामपौन्दरे ॥ १ ॥
दक्षिणस्यां दिशि श्रीमानासीदाम्नायवेदिनाम् ।
पुरे पुण्ड्रराज्ञाने देवशर्मिणि चिन्धुतः ॥ २ ॥
कथितानिधिराम्नातो वेदशास्त्रविशारदः ।
आदौ मनुसङ्गानां तापसानां प्रियः सदा ॥ ३ ॥
देवात्मन्तर्गमास द्रव्यहेतुवहे चिरम् ।
न चोपलेभे धर्ममा शान्तिमैकान्तिकं ततः ॥ ४ ॥
निद्रेप्रपन्नं स जिज्ञासु स्तापसाननुयासरम् ।
सिपेरे सत्यसङ्गराजतन्परेव कुरुके ॥ ५ ॥
अप्यमाचरतस्तस्य काले महति गच्छति ।
मुक्तकर्मा ततः फक्षित्वापुद्रुसोरुपुरा मुचि ॥ ६ ॥
अनुवृत्तो निराकाङ्क्षो नासाम्रप्यस्तटोचनः ।
शान्तचेताः परं ब्रह्म ध्यायन्नानन्दनिर्भरः ॥ ७ ॥
पादौ तत्पुण्ड्रसङ्गतं प्रणतेनान्तरात्मना ।
चकार विधियस्यैव विद्वानतिथिसत्त्वियम् ॥ ८ ॥
तं च पुण्ड्रेण भावेन परं पुण्ड्रे तपस्थिनम् ।
प्रणतः परित्पन्नं निर्वाणस्थितिप्राप्तमनः ॥ ९ ॥

गी. १२

स तस्मै कथयामास पुण्ड्रसी पुण्यनामनि ।
मित्रवन्तः जापालमुपवेशारमात्मयित् ॥ १० ॥
स चाभिषन्ध सत्पादावेत्यासीत् पुरर्क्षजितम् ।
तत्पुण्ड्ररदिशो भागे ददर्श विपुलं धनम् ॥ ११ ॥
मरुदान्शूलितानेककुसुमामोदसुन्दरम् ।
उन्नतचक्रमोदतनादादूरैस्तदिदं मत्स्यम् ॥ १२ ॥
तस्मिन्त्यने सरित्तारे निग्रीदन्तं शिलातले ।
मित्रवन्तं ददर्शाप सानन्दस्तिमितेक्षणम् ॥ १३ ॥
अपि स्वामाधिकं धरे हित्वाऽन्योन्यं विरोधिभिः ।
सत्परावृत्तमुग्राने मन्दस्तरन्दनमस्वति ॥ १४ ॥
ज्ञानेषु मृगवृषेषु दृशाऽऽनन्दमनोहया ।
कृपानुविद्धया भूमि निषिञ्चन्तमिरामृतम् ॥ १५ ॥
उपेत्य विनयेनामुन्मत्ताः प्रीतमानसः ।
किञ्चिद्वान्प्रशिरसा तेनापि स तु सन्ततः ॥ १६ ॥
उपतस्ये ततो विद्वान्मित्रवन्तमनन्यथाः ।
समाप्तयानकालं तं पर्यपृच्छस्तमोदितम् ॥ १७ ॥
देवशर्मो गच्छ—
आत्मानं वेद्युमिच्छामि तदमुष्मिन्ननोरये ।
एतत्सिद्धिमुपायं मानुषदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

परामृश्य क्षणं सोऽपि मित्रवानिन्द्रमब्रवीत् ॥ १९ ॥

मित्रवानुवाच—

विद्वन्निद्रि पुरा वृत्तमुच्यमानमिदं मया ।

अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानामिधं पुरम् ॥ २० ॥

तत्र दुर्दमनामाऽऽसीदन्वये च मनीषिणाम् ।

तत्रास्ति चक्रमो नाम सेव्यमानो महोपतिः ॥ २१ ॥

दानानि प्रत्यहं गृह्णन्वर्तते स्वोदरम्भरः ।

कालेन कालपाशेन बद्धा नीतो यमालयम् ॥ २२ ॥

निरयानभिगम्यासावावर्तत पुनर्भुवम् ।

कस्मिंश्चित् कुले जातो दुर्वृत्तानां द्विजन्मनाम् २३

भयान्तरानुवर्तिन्याऽविधया स पुरस्कृतः ।

उपयेमे दुराधर्षी कन्यकामधमे कुले ॥ २४ ॥

कालेन सा वयो हित्वा शैशवं यौवनं ययौ ।

पीनस्तनी च सुधोषी मद्विह्वललोचना ॥ २५ ॥

न सेहे पतिवैमिष्यं चक्रमे सा पतीन्परान् ।

वृत्तिमाहर्तुं कामेऽस्मिन्निर्गता सा पुराद्वहिः ॥ २६ ॥

सङ्गता कामकेतासौ चिरं चाण्डालजन्मना ।

दग्धे गर्भेसौ तस्मात्सा च कन्योदपद्यत ॥ २७ ॥

सैव भार्याऽथ तस्याभूत्तुर्धर्षपापप्रसङ्गतः ।

सा च वृद्धा ततः काले डाकिनी समजायत ॥ २८ ॥

कुसङ्गाकुर्मतिर्जाता दुष्टनारिप्रसङ्गतः ।

बन्धाद् व्याधितं व्याधमसृगास्यादलालसा ॥ २९ ॥

स्रमन्ती विपिने घोरे जनेर्हृष्टा वहिष्कृता ।

परेतलोकमासाद्य व्याधां व्याधोऽभ्यवर्तत ॥ ३० ॥

नरक्रान् दाहणान् भुक्त्वा जीवहिंसाप्रभावातः ।

साऽपि कालेन दुष्टात्मा मृत्युगेहमुपागता ॥ ३१ ॥

निरयानेत्य दुर्धर्षानजाऽजायत मद्गहे ।

तामन्या अप्यहं विद्वन्पालयन्कान्तान्तरे ॥ ३२ ॥

अपश्य द्वीपिन घोरे जिघृक्षन्तमिवाखिलम् ।

समालोक्य तमायान्तं भयेन प्रपलायितम् ॥ ३३ ॥

अजासहं पुरश्चर्य मया मरणमीरणा ।

उद्युद्वाप स द्वीपी पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३४ ॥

अजा तु तत्समीपेज्जातस्त्वर सरिदन्तिके ।

तत्र सा भयमुत्तुज्य हित्वा वैरमनर्गला ॥ ३५ ॥

अयतस्त्वे स च द्वीपी तूष्णीमासीदमत्सरः ।

तं तत्पाधिप्रमालोस्य सा वक्तुमुपपक्रमे ॥ ३६ ॥

अज्ञोवाच—

द्वीपिप्रसीप्सितं मुखं मांसमुद्धृत्य सादरम् ।

नेयं भवति ते बुद्धिः कथं चिरमसि स्थितः ॥ ३७ ॥

मित्रवानुवाच—

इत्याकर्ण्य स तदाकर्ण्य प्राह द्वीपी विमत्सरः ॥ ३८ ॥

द्वीपुवाच—

स्थानेऽस्मिन्मे गतो द्वेयः क्षुत्पिपासा च निर्णयी ।

न म. र्थं शमि तेन रामपि मे समुपस्थिताम् ॥ ३९ ॥

मित्रवानुवाच—

सेवमुक्ता पुनः प्राह जाताऽहं निर्मया कथम् ? ।

किमत्र कारणं वेत्सि यदि मे वक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

एवमुक्तः पुनर्द्वीपी तामाहाजो न वेदयद्दम् ।

पुरोगतमिमं प्रष्टुं महान्तमिति निर्गतौ ॥ ४१ ॥

ताभ्यामुभाभ्यामागत्य पृष्टोऽहं बहुविस्मयः ।

अहं च सहितस्ताभ्यामपृच्छं वानरेश्वरम् ।

अनुयुक्तः स विप्रेन्द्र ! ह्यब्रवीत्सादरं कपिः ॥ ४२ ॥

कपिरुवाच—

शृणु वक्ष्याम्यजापाल ! वृत्तमत्र पुरातनम् ।

इदमायतनं पश्य पुरो वनगतं महत् ॥ ४३ ॥

अत्र अभ्यङ्गलिङ्गं हि द्रुहिणेन प्रतिष्ठितम् ।

सुकर्मा नाम मेधावी पर्युपास्ते तपश्चरन् ॥ ४४ ॥

वनपुष्पाण्युपाहृत्य सुरपूज्यं पुरा भवम् ।

संस्नाप्य सरिदम्भोभिः केवल कर्मणा वसन् ॥ ४५ ॥

काले महति तस्यागादतिथिः कश्चिदन्तिकम् ।

उपाहृत्य फलाहारं स चास्मै पर्यकल्पयत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽऽतिथ्येन सस्मृतः सुकर्माणममापत ।

अतिथिरुवाच—

किमिदं कर्मणो मूलं फलं भुक्त्वा तु तिष्ठसि ।

गतानुगतया वृत्त्या किंवा केवलमीहसे ॥ ४७ ॥

कपिरुवाच—

स पबमुक्तः प्रायेण प्रीतेनाऽऽत्मविदा तदा ।

प्रत्युवाच वचः स्पष्टमात्मनो हितमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

सुकर्मोवाच—

विद्वज् वेदि तत्त्वेन फलमेतस्य कर्मणः ।

बुभुक्षसा परः शम्भुः सेव्यते कैवलं मया ॥ ४९ ॥

फलमेतस्य सेवायाः परिपक्वं कपर्दिनः ।

यस्मां सप्तनुगृहासि संस्पृष्ट्वाऽऽत्ममनोरथान् ५०

कपिरुवाच—

तस्यैवं सन्तं वाक्यं ध्रुवा प्रीतस्तपोधनः ।

द्वितीयमालिलेखासी गीताध्यायं शिलातले ॥ ५१ ॥

आदिदेश च तं विप्रं पठनाभ्यसनाय च ।

फलित्यत्यन्तमनः स्वैरं परितस्ते मनोरथः ॥ ५२ ॥

इत्युत्थाप्यतर्दधे धीमान्पुरतस्तस्य पश्यतः ।

विस्मिन्तस्तस्य चाऽऽदेशात्सोऽवतिष्ठद्वनारतम् ५३

ततः कालेन महता माधितात्मा प्रसन्नधीः ।

यश्च यश्च चचात्सी शान्ते तत्तत्तपोधनम् ॥ ५४ ॥

न द्वन्द्ववाचा नैव क्षुत्पिपासा न च वा भयम् ।

तपसा तस्य जानीहि द्वितीयाध्यायजपिनः ॥ ५५ ॥

मित्रवानुवाच—

एवमुक्तश्च तेनाहं व्यापयित्वा परां कथाम् ।

अनुज्ञातः प्रसन्नेन च्छागीव्याप्त्युक्तोऽगमम् ॥ ५६ ॥

गत्या शिलातलेऽपश्यमध्यायं लिखितं पठे ।

तस्यैवाऽऽवर्तनादासं तपसः पात्रमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

तेन त्वमपि कल्याण' नित्यमात्रनुमर्हसि ।
अध्यायं तेन ते मुन्तिरद्वयस्या मज्जयति ॥ ५८ ॥

श्रीमगवानुवाच—

देवशर्मा समादिप्रस्तेन मित्रयता स्वयम् ।
अभ्यर्च्य प्रणता भूत्वा पुरन्दरपुरं यवी ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये सतीश्वरखण्डे द्वितीयाध्याय-
महिमकथन नाम द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ।

द्वितीयाध्यायस्य परिशिष्टम् ।

श्लो १ कुतस्त्वा कदमलमिति—यद्यपि 'मूच्छा तु
कदमल मोह' [अमर १।८।१०९] इति त्रयोऽप्यत शब्दा मिय
पयायत्वोच्चा, तथापि 'मूच्छ' विषयता, माहव विषयलोप
इत्यस्ति तयामेद । कोशे पयायोक्तस्त्वौपचारिकी 'स्या
त्किमर किमुपय' [अमर १।१।७९] इत्यादिक्त । कदमल
शब्दस्य तुमथार्थत्वं दृश्यते । यथा— 'तन्नामित्ततो देवात्सूत
कदमलमाविशत् । तदाचक्षते विदुर समाथा राजमसदि ॥
सद्योऽय महाराज ! मुच्छित पतिनो भुवि ।' [म भा
५।५०।११] इत्यादिषु मूच्छाशब्दस्य, 'अहो नादमस किञ्चिन्
उत्सव ज्ञाव इवामनि । कदमलेनाभिपन्नोऽसि तन त विह्वल
मन ॥' [म भा ५।७५।१७] इत्यादिषु मोहार्थं च ।
ततोऽनापि 'नेहापपयायविषयलोपाभावात् सुकमेध' । विषय
पदविशरणे तु 'कदमल कात मम' [म भा ५।३८।१५] इत्यम
'कदमलमतिमयम्' इति विद्वत्तम् ।

श्लो ३ क्लृप्तमिति—पार्थेनि सम्बोधनम् 'सुपुत्राय प्रथा
तात् । त्वया पुत्रेण समम् । इत्यादि 'तन नर्ननवपण अयुस्त्वन
तथैव च । धर्मक विद्वयेव तत् पुस्त्यमशक्यमिति ॥' [म
भा १।१५५।१५] इत्यन्त पुरन्दरवाक्यमनुपपन्नदधानो गोवि
न्दाज्ञातायकन स्म इत्यव्ययन 'यस्मान्ना नाभिन-देवा
कामवागवच गताम् । तन्माहव नतन पार्थ । क्षीमभ्य मान
वर्षेण ॥ अयुनामिति विख्यात पञ्चद्विचरित्विति' । [म
भा ३।७५।१०] इत्युपश्लोकापदानितस्य क्लृप्तस्य दूराप
स्त्व प्रकाशयति उपपादयति च तत्त्वदानीमर्जुनस्युपपन्न
भोगदशाभीनतद्विषमस्मारकण 'अन्तः' इति विद्वत्पणेनति
क्षय प्रयापि । स्वातोत्त (३।५५।१७) इत्यमर । 'मा
क्लृप्त गच्छ कोन्तः' । इत्यपि फलान्तरं वक्ष्यते । यद्यपि
क्लृप्तशब्दप्रयोग-वातदवशानिर्देशमुपमद, तथापि तत्त्वार्थस्याधु
र्वाभावाद् प्रपञ्चकतात्स्यापि तथैव बोध्यम् ।

श्लो ४ कथ भीष्ममिति—इपते हिंसाप्रीतिव ।
'इप—गतिर्हिंसादर्शनम्' म्वा ६११ इत्यमर । 'दे
क्षिप ७ ११३ इति श्रुताश्चिह्न । एतेन भीष्मप्राणादिहिन
मेव मम विप्रादनीज, न युद्धमार्गमिति सूचितं स्वयमभिवेना ।
स्वर्गात् अतदुक्त लोक । तन शिरोऽञ्जप्रदक्षप्रदरे युद्धदि
गात्रेन 'दशानीति प्रविज्ञात फाल्गुननामनीदृष्ट । युद्ध

तयाऽऽत्मविद्रमासाद्य देवतायतने ध्वजित ।
वृत्तमेतन्निषेधाऽऽध्याय्यायमपदत्त ॥ ६० ॥
तेनाऽऽदिष्ट स प्रतात्मा पठतेऽध्यायमादरात् ।
द्वितीयमाससादाच्चनिरञ्ज पर पदम् ॥ ६१ ॥
द्वितीयस्येदमास्यान कथित शणु साम्प्रतम् ।
तृतीयस्याय वक्ष्यामि माहात्म्यमपि चेन्द्रे' ॥ ६२ ॥

श्लो ५ गुरुमिति—अत्र 'हृषिप्रदिग्मान् इति गुरुणा
विशेषणम्, 'अथकामान् इति भोगानाम् । तथा च 'हृषि
प्रदग्मान् रक्तप्रधानवलावलितान् गुरुन् आचर्यान्, हत्वा
तु नामादित्वा पुन इदं अस्मिन्नस्मन्यव कथं कमान् कथं
कामप्रधानान् भोगान् भुञ्जीयानुभवयम् । भोगाना धमायन्ने
माक्षयत्वे वा युवादिहनप्रकृतिरपि कदाचित्साध्वी स्यात् ।
इह तु विनाऽर्थकामौ नान्यत्किञ्चित्काम्यवतीति युद्धादुपम एव
अपान् भवतीति कथिष्याचत ।

यद्यपि 'न भैष क्षयिचरत् । [म भा ५।७३।३]
न भवतो मतम्, तथापि गुरुहननकराज्यपिनया
तद्वत्पत्माक धेय पूर्वमज्ञाहन्त्यात् । तथा शुक्ल—'एक-
यना गमात्त तु कुन्तोपुना महारा । वैर्मन तदा ते तु
सौ एव विद्यामात ॥ [म भा १।१५७।४] इति
'सोऽय च भीमस्तु रिपुप्रायो जिमुवमो वापि महातुमावौ ।
भैष चरित्वा तु सुविष्टिषा निवदनाद्रुद्रोदनवरा ॥' [म
भा १।१५३।३] इति च । अथ भाव—गुरुहनन स्वधर्मपालने
परलोक धय स्यान् इति सन्देह एव । धर्मेतत्त्वस्य दुर्मे
त्यात् परलोक्त्याप्रत्यपत्त्वच । हृषिप्रदिग्मान्वात् हृदय
व हिमोगाशक्तिरिहैव प्रत्यय, अधीर्तिस्त्वमप्य । गुम्न
हत्वा भैषचरते तु हाकनाकीर्तिर्भवति किन्तु मो-यान्च यद्य
एव विमुक्तव दसुपुत्रमेव । अतो दृष्टान्त्यो समवाय दृष्ट
नवीय इति न्यायनेदं लोक सुकीर्तिकर्तृभैषमेव । परलो
कस्त्वपस्त्वमरात्मनापनयाऽपि—इति ।

श्लो ६ न चेतदिति—वयमेतान् नवन एतान्
गरीय ते वाऽऽमान् नययुक्तगरीय—एतत् विप्र ।
अस्माक तय येनानु तपांमिति न निधीयत इत्यय ।
अनु जयस्य गरीयस्त्व निर्विद्वद्मेव, सत्र किं सपथि । इत्य
नाह—यानेनेति । अयमभिप्राय—यद्यस्माद जय स्या

सर्वि प्रथम तेषां नाश सिद्ध एव । अनन्तरं चास्माकमपि
तान्दत्त्वा जीविमुमनिच्छता अभिव्यतीति सर्वकुलनाशप्रसङ्गः ।
तेषां जये तु केवलमस्माकमेव नाश इति कुलार्द्धमप्यवशि-
ष्येत, गुर्वादिहिंसा च नो न स्यादिति तेषां जयस्यैव इतो न
गरीयस्त्वम् ? इति ॥ ॥ जयराजयविषयकसन्देहपर-
त्वेन व्याख्यानं तु पूर्वश्लोके धेयस्त्वेन निर्दिष्टरित्य भैक्ष्यभो-
जनस्य पुन सन्देहविषयत्वाद्योगात्, उत्तराद्धस्वारास्य-
भङ्गाच्च न युक्तम् ॥ ॥ त्रिञ्च पार्थस्य स्वपराजयशङ्कायां
हृषावशो न भङ्गच्छते, प्राचीनेषु तपस्तोषितनृपुरारिषु
न्दरदिगीशादिष्वनेषु इदानीन्तनेषु 'ध्रुवो जय पाण्डवाना-
मिति मे निश्चिता मतिः ।' [म आ ४।१५।३१]

इति हलधरादिवाक्येषु प्रत्ययप्रत्यये 'स्वल्पेनैव तु कालेन धनु-
जैष्यसि पाण्डव' । [म आ ६।२३।१८] इति भगवतीधरे-
चास्याविश्वास प्रसङ्गते, 'नास्मि भीमो महाबाहो । सहा-
यार्थं नारित मे' [म आ ५।१५।३५] इत्यादिना
हकिमप्रत्याख्यानं च नोपपद्यते, भवति च 'हृन्मामेकत्रैवैव
बाहुष्वेवसहायवान् । सामानानपि लोकास्मिन् सर्वान् स्यावर-
जङ्गमान् ॥' [म आ ५।१५।३०] इति तत्प्रतिज्ञाया
प्रलापमानमिति न तथा वर्णयितुं शक्यम् । उक्त चाग्नेनानुपद-
मेव 'धनञ्जय । कथं शन्यमस्माभिर्योद्धुमाद्वै ।' इति पृष्ठ-
वर्ते युधिष्ठिराय सावष्टम् 'ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।' [य.
आ ६।२१।१०] इति ॥ न च मोहोऽभिभूतत्वेन इत्यन्ती
तथा शब्द इति वाच्यम्, तन्मोहस्य तादात्विककृतव्य-
मात्रविषयकत्वात् । अन्यथा सर्वमपि तद्व्यापणमुन्मत्तप्रलापत-
कल्प स्यात् । तनु प्रज्ञावाद्धत्वेनास्युपगत भगवताऽपीति
यथोक्तमेव ज्ञाय । व्याख्यातं चैवमेव धामनेनापि ।

श्लो. ७ कार्पण्येति— अत्राहुं 'सेनयोऽभयोमध्वे
रथं स्यापय' इति स्वशुद्धात्मस्वभावनियत साम्यमधिष्ठायैव
युदाय प्रहृष्टोऽपि सन्नातसमुपहितस्वभावध्वमहनीयाचार्य
जनभावसद्वृत्तीति तत्राहृतभात्रुष्टया विनष्टस्वशुद्धात्मस्वभाव-
स्वरूपविज्ञान सतिर्धो भगवत 'सीदमि मम गात्राणि' इत्या-
रम्य 'स्वचैव परिदहते' [१।२८.२९] इत्यन्ते स्वस्वरूप
विज्ञानपरी पद्विर्भावस्य 'स्वात्मस्वभावस्वरूपविज्ञानाभावम् १,
तत 'न च धर्मोऽस्यवस्थापुम्' [१।३०] इत्येकेन स्वनि-
यन्तर्मा-प्रान्तलागलक्षणा स्वापिचारयुक्तिम् २, तत 'अम-
तीव च मे मनः' इत्येकेन स्वतुष्टेन्द्रियविभूतमणम् ३, तत
'निमित्तानि च पदमासि' इत्येकेन स्वनामानावश दर्शनविनष्ट
द्वन्द्वमस्वभावस्वरूपविज्ञाननिदानं अमम् ४, तत 'न च
मेयोऽनुपपद्यामि' इत्यादि 'न चैतद्विषयः' [१।६] इत्यन्ते
स्वासावदिदानपरीधनुर्मि हवनियतानुपेक्षसत्तारम्यवसायधर्मा
धर्माविशेष च मिश्रप्य पुन स्वविशिष्टात्मस्वरूपरूपरूपविशिष्टात्म-
रूपान् रूपाव विशयसि 'कारण्यदोषोपहतत्वमात्र' [१।७]
इति । इत्यथ गोऽनुपपन्न रचनियतानुपेक्षयताम्यवसाय
प्रतिध्वन्यवसायमस्वरूपविज्ञानाभाववत्तत्त्वापवाद

दोषनिवर्तकदर्शनशिक्षाया एव 'शिव्यस्तेऽहम्' इत्यात्मान-
भावेय सर्वलोकाचार्य भगवन्त वासुदेव शरणमुपजगाम ।

अत एवाधिकारिणा सर्वेषां सति स्वार्थाप्रहृष्टोपे ज्ञानार्थ
शरणापयस्तिर्ये मुख्येति भगवता गीताया स्वशुद्धात्मस्वभावस्व-
स्वप्रयोजनसाम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानात् तदभाव
प्रयोजनवैषम्यलक्षणज्ञानयोगनि यतकर्मानुष्ठानस्यावश्यकम्, तद-
नुष्ठाननिदानस्वार्थाप्रहृष्टोपनिवृत्तये परमहसलक्षणज्ञानार्थाविष-
यकशरणगत्येतुमुख्यत्वम्, तदनुष्ठानपराणां चाधिकारिणा पल्ल-
व्यावस्त्वेन रूपत्व च 'दूरेण ह्यत्र कर्म' [२।४९] इत्यादिनोप-
दिष्टमिति विज्ञायते— इति हंसयोगी ।

श्लो. ९ सुष्णीं यमुव हेति— अत्र केचित्— एत-
दन्तो ग्रन्थो गीतोपदेशनिदानोभूतपार्थव्यामोहप्रदर्शनरूपविष-
यैक्यात् युद्धादुपरोपपादकाहुंनवचनप्रधानत्वाच्च पूर्वाध्याय-
एवाप्तमार्गमहंति । 'अर्जुनविवादोऽयम्' इति प्रथमाध्याय-
समाख्याप्यस्य तदवयवत्वं एव स्वारास्य भजते 'कथं भीष्म-
महे' [२।४] इत्यादिनाऽप्राप्यनुनेन स्वविवादप्रदर्शनात् ।
उक्तं च सञ्जयेन— 'सेनयोऽभयोर्मध्ये विधीयते' इति ।
प्रकृते त्वध्यायविभागेऽहुंनवचनः समाप्तमुपराप्तता, द्विती-
याध्यायोपक्रमस्वोपसंहाराननुकृता च प्रसज्यते । अतोऽहं-
प्रथमाध्यायसमाप्तिं विधाय 'सञ्जय उवाच तमुवाच इत्य-
दिना द्वितीयोऽध्याय आरम्भणीय इति वदन्ति । प्रथमाध्यायगतस्या-
नत्यस्य चार्जुनवचनो भिन्नरूपत्वात् । तत्र ह्यसौ स्वाशय सिद्धा-
न्तत्वेनैवोपपाद्यस्यत्, न प्रारम्भेण । न हि तत्र शृणुपद-
स्यानुक्तशङ्काऽल्लोऽन्यस्य चेतसि पदमप्यत । अत्र तु पर-
माहोपापि भगवत् इत्युद्धे पदैरवभर्तित स्वव्यवसायस्यो-
चित्ये सन्दिहानोऽसौ वतं-यजिज्ञासया तमेव भगवन्तं पृच्छ-
न्न स्वमनमन्वददिति कथं वैषम्यम् । अर्जुनस्य विपद-
प्राप्तिश्च प्रथम एवाध्याये चाधोतसगपूर्वकधोऽस्योपवेष्टानस्य
फलार्थं-तोपवर्णिताऽप्राप्त्युत्ते, न त्वपूर्वा कथ्यत इति न तत्रात्
भांवोऽस्य प्रदस्यावश्यक । द्वितीयाध्यायस्य 'पृच्छामि त्वो-
धर्मममुद्धचेता' [२।७] इत्यानुपक्रमोऽन्य 'एवा भीष्मी
स्थितिं पार्थ । नेनां प्राप्य विमुपति' [२।१०] इत्युपसंहारो-
नुपुण एवेति नास्मिन्ध्यायविभागे दक्षितदोषाणामवसत ।

अत्युत सपरिकरे सङ्कतैर्यत्यागस्वरूपफलार्थं पार्थस्य ह्या
भोद प्रदर्श्य तद्विभ्राभावेन प्रतिबन्धनेऽसम्भवस्याध्यायसमापनम्,
तत परमदक्षितेपिहृष्टाहृतमवसतोचिर्न तद्व्यवसायनिषेधम्, तद्वि-
वनेन 'एताव हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि' [१।३५] इति मित्र-
यस्य स-वेष्टोपापानवतरणम्, तदनुप च 'कथं भीष्ममहे'
[२।४] इत्यादिप्रश्नपुण्यं तद्विनिवचनत्वा 'एताव गोतोऽपि
मार्गेण इत्यभिप्रायेण 'प्रहतामिव हृष्टोऽहं उवाच' [२।१०] इति
भगवदुपदेशोक्तमवर्णनं च नितान्तं सर्वावर्तं विदितं दर्शय-
तेति यथास्थित एवाध्यायविभागे मर्मविशो मनोहर ।

विष्य शोऽहमिमानस्यतां शरार बापमुत्पाय रनोन्म

उपविष्टस्यार्जुनस्य शोकविगापगमार्थं किञ्चित्कालप्रतीक्षणमेव
तत्सुहृदः परमदयालोभेनवतः समुचितम्, न तु सहस्रं करोरे-
पदेस्तद्वक्तृत्वेनम् । तद्य तत्राध्यायं समापयता सुव्यङ्गितं सह-
दयसर्वभोगेन सत्यवतीमुनेति दत्तुमुत्तमनयनं विभावनीयं
सुधीभिः । हंसयोगिपाठस्तु सर्वात्मना भिन्न एवेति नाम तद-
बलम्यो युक्त इत्यल्पप्रकृतये ।

श्लो. १० तमुवाचेति— यदि पाथः स्वधर्ममजानन्
युद्धमयमं मन्यते, तर्हि नियतं हास्या- स्यात् । अत्र त्वसौ
स्वकर्तव्यं विदधति सकलवृद्धिरेरकेण परमाहितेपिणा अज्ञविद्या-
सुपदिदिशता मयैव मे हितमतिरिक्तं चेष्टत इति कथं हास्यः ?
इति मन्वानोऽपि यावत् 'अर्जुनः मम मौर्ख्यमालोक्यैवायमुप-
सतीति यथा प्रत्येति तयोवाच' इतीव पदमात्रं विवृण्वते
केचित् । एवं प्रेरकत्वेऽपि भगवतो वैषम्यादभाषस्तु 'न कर्तुं त्वं
न कर्माणि' (५।१४) इत्यादौ प्रवृत्तिव्यत्ये ।

उभयोपेति— उभिः क्षत्रियैः आ दीप्तिर्योः क्षत्रियप्र-
धानयोः इत्यर्थः । 'उकारः क्षत्रिये नेने हरमौहो हरे हरो' ।
इति रत्नकोशः । एतेन 'व्याडादुल्लसमाचारं युद्धमन्ते दृष्टा-
त्मनाः ।' [म. भा. १।१३६।३२] इत्येतदपि युदादुपरम-
कारणमत्र न सम्भवतीति धोत्यते । उभयोर्ज्ञानज्ञानयोर्मध्ये
विपरीदन्तं सेनयोर्मध्ये उवाचेति केचित् । अत्र प्रहासः
परिहास एवं मौर्ख्यासः 'प्रहासे च मन्योपपदे—' [अष्टा.
१।४।१०१] इत्यादौ तथार्थदर्शनात्, उर्बेर्हासस्यालु-
चित्वाच ।

श्लो. ११ अशोच्यानिति— यत्तु— 'गतानगताम्वा
प्राणाप्राणुशोचन्ति' इति नर्त्यैर्व्याख्यायाम्, तत्र गतत्वागतत्व-
योरेव कृतौ गुणीभावेनाविवृष्टविधेयार्थादुत्पत्ता, केवलप्राणाना
केनापि शोच्यत्वामावाच वृत्तमेव ।

'अशोच्यान्' इति श्लोकात्पूर्वं 'त्वं मानुये-
णोपहन्' इत्यादि कोऽपि श्लोकोऽधिकः पठ्यत इति अमिन-
श्लोकाव्याख्यायाः प्रतीयते ।

श्लो. १४ मात्रास्पर्शास्त्विति—
अत्र चार्थः घन्दः 'तदनेन रससंस्मृदः संसारं प्रतिपद्यते ।'
[भाग. १।१२।५०] इत्याद्यादि विषयवाचकः । दृष्टवा-
शान्तेच्छोक्तसंज्ञाया 'ये हि सप्तर्षीणा भोगाः' [५।२१]
इति श्लोके 'बाह्यसर्गैर्दु' [५।२१] 'बाह्यान् स्पर्शान्' [५।२०]
इत्यत्र च विषयार्थं तस्य प्रयोगः । तत्समभिग्न्याहारबलेन
चानेकैर्यस्य मात्रासदस्य कारणमुपपत्त्या इन्द्रियप्राप्त्यवभा-
गते, यथा— 'मात्रासर्गस्तत्त्वस्य भवति' [वृ. उ माध्व.
५।५।१४] इति श्रुतौ । अस्यात्मनः, मात्राभिर्भुतेन्द्रियादिभिः,
असर्गाभिः सवति सयोगाभावः सम्भवते । इन्द्रियादिसयोगा-
भावेन चास्य भरणं 'अयमहम्, अयं मम पुत्र'
इत्यादिविशेषविज्ञानं न भवतीति श्रुतेरर्थः । अन्ये तु— 'मीयन्त
इति मात्रा विपद्याः' इति विवृण्वते । तेषां 'कथानि मात्रा
विपद्या च सूत ...' [७।१५।४१] 'मात्राहमकत्वाधियाः

सुसहमः ।' [१०।६०।५३] इति च भागवतम् । 'मात्रासह-
द्विनिर्गतः ।' [म. स्मृ. ६।५०।४.घ. सू. १०।१६] इत्यस्य
माधवीयं व्याख्यानं चानुक्तम् । परं यद्भगवत्पादीयं
व्याख्यानं दृश्यता माध्वेन मात्रासदस्य विषये स्तत्त्वमुक्तम्,
तत्साहस्यमात्रम् । तस्य च तत्र नानार्थेषु प्रयुक्तं प्रयोगदर्शनात् ।
तथा हि— "प्र मात्राभी रिरिचे" [कर्त्त. ३।३।१०] इति
मन्त्रे— श्लोकेष्वेव ॥ 'अमात्र त्वा—' [कर्त्त. १।७।१५]
'परो मात्राया त्वा—' [कर्त्त. ५।६।२४] 'परो मात्राभीर्पम'
[कर्त्त. ६।५।२] इत्यादिषु— इयतायाम् । 'एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि मृतानि मात्रामुपजीवन्ति' [वृ. उ ४।३।१२] इति—
कल्यायाम् ॥ न मात्राणुदृश्यन्ते—' [म. भा. १।२।३७।१२]
इति— बुद्धौ ॥ 'मात्राशो स्यात्' [च. क्ष. सू. स्या. ५।१]
इति— अन्ये परिमाणे वा ॥ 'मात्रासहस्रात्—' [म. स्मृ. ६।५०]
इत्यपराईमतेन— उपकरणेन—' [अणयो मात्रा—'
[म. स्मृ. १।२७] इति— तन्मात्रेण ॥ 'मात्र स्वप्रत्ययसम्भवा-
नेष्टस्य पुनरुक्त्याम्' [शि. सू. ३।२४] इति पदार्थेषु ॥ एवं
'मात्रासवतिपर्यन्ततत्त्वप्राप्तकालस्तु याः ता मात्रास्यक्तयो यावत्
प्रतिष्ठत्वं स्वगोचरे ॥' [शि. सू. वा.] इत्याद्यनुमन्येयम् ।
अस्माभिस्तु भगवत्पादाभिमतस्यार्थस्य प्रागेव सनाहितदत्ताभा-
प्रस्तुतमिति प्रकृतये तत् ।

नव्यास्तु— 'श्री-लोप्यमुक्तु उदा य इमे मात्राणा बाह्यदृष्टव
न्तस्तत्पदार्थानिमित्त्रै संयोगास्त उद्भवविनाशशीलाः, अतो-
ऽनित्या' इति व्यावक्षते । तत्र 'सैनसम्पत्.करणं चक्षुरादि-
द्वारा निर्गत्य पञ्चादिविषयः सन् गत्वा पञ्चादिविषयाकारेण परि-
णमते—' [वे. १. ४] इत्यादिविधिविरोधात्, 'मात्रासर्गाः'
इत्यस्य 'श्रीलोप्यमुक्तुः उदा' इत्यस्य च विशेष्यविशेषण-
भावो न सत्ततः । अतस्तयोर्द्वैधविधेयमावाप्त्यनुपगमेन प्राचां
व्याख्यानामेवानवयम् ।

श्लो. १८ अत्र नव्यगृह्याः— 'न योक्त्ये—' [२।१] इति
वाक्येतार्जुनस्य युद्धप्रवृत्तिरूपावगमाच्च तस्याप्राप्तमेव युद्धम् ।
अतस्तत्र तत्प्रवर्तकमिदं भगवद्वचनं विवित्वेनैव स्वीकर्तुमुचितम्—
इत्याहुः । तदविचारविजृम्भितम्, युद्धस्य वर्णपर्यविषयक-
शास्त्रेणैव प्राप्तत्वाच्च, वन प्राप्तस्तथायर्जुनस्य तत्र उपरते शोक-
मोहमूलकत्वेन आलोपदेशजन्यविवेकादिना तद्वाधे 'अपवादा
पवादे उत्तमस्य स्थितिः' इति न्यायेन युद्धप्रवृत्तेर्निर्गन्धत्वाच्च ।
यदपि— अत्रात्मतत्त्वप्रतिपादनेन मोक्षफलं त्वस्तुप्रतिपादनप्रकर-
णत्वावगमाच्च । तत्र स्वधर्मत्वेन विहितस्य युद्धस्य प्राकृतिक-
मोक्षफलसम्पन्नप्रतीतिरेकत्र कले भिन्नन्यापारकं राधनद्वयस्य
समुत्पत्तौचित्याज्ज्ञानकर्मसमुच्चयः सिद्ध्यतीति—मन्यन्ते, तदा-
द्यामोदकाज्ञानमात्रम् । शब्दतो मोक्षफलदेशनाविधानात्,
'युद्धस्य' इत्यस्याम्यशुभात्मनस्यैव स्थापनेन प्रागभि-
सन्धिविषयपक्षसम्बन्धस्य तत्र प्रतीतेर्मात्रास्यसम्बन्धाभावाच्च ।

श्लो. २९ एवेति— 'साहज्यघन्दस्य योगसदस्यप्राप्तसाहज्यत-
न्देन साहज्यशास्त्रमेव ग्राह्यम्, न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयम्'— इति वि-

ज्ञानमिश्रु । तत्र विचारसदम्, अत्रैतच्छब्देनानुपपदमुपदिष्टस्यात्मा
नात्मविवेकस्यैव परामर्शेन साहचर्याश्रयाप्रस्तुत्वात्, उपनि
षन्मूले गीताशास्त्रे तद्विरुद्धाद्वयदर्शानुयानकल्पनाया अम्या-
व्यवस्था च । अत्र नव्यपक्षपातिन केचिद्वदन्ति- यदत्र भगवत्पादै
कर्मयोगस्य ज्ञानप्राप्तुपायत्वमभिहितम्, ततोपा कल्पनामूलमेव,
न गीतायाः सम्मतम् । ज्ञानेनैव फलाभिसाधिरहितेन कर्मणाऽपि
साक्षान्मोक्षः सिद्धयति, तथापि 'कर्मयोगो विधिष्यते' [१.२] इति
तस्मिन्नाहं- इति । तदनुक्तम्, गीताया रूढतित्वेन
तन्मूलभूतोपनिषच्छनिसिद्धान्ताविरोधेनैव तदर्थस्य नेयत्वात् ।
आह- महाभारते च 'दारीरपति कर्माणि ज्ञानं तु परमा
यतिः । कपाये कर्मणि पक्षे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ आनुशस्यं
धमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जकम् । अत्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्ति-
तिज्ञा क्षमस्तथा ॥ पन्थानो यद्गुणस्त्वेन एते प्राप्नोति यत्प-
रम् ।' [म भा १.१२.७०.१८-४०] इत्याहो कर्मणो ज्ञानप्रा-
प्तुपायत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तत्परम्परिभूताया गीतायामपि तथै
वाङ्गीकारस्य समुचितत्वाच्च । 'भवतु नामान्यत्र तथा, गीता
शास्त्रे तु न निश्चिदपि तथादि प्रमाणमस्ति'- इति जल्पनं तु
धूर्तिप्रवेशमानम् । 'सक्यास्तु महाभारते । दुःखमाप्नुम्यो
गत ।' [५.६] 'आरक्षोऽमुनेयैर्म कर्म कारणमुच्यते । [६.१३]
इत्याहो कर्मणो ज्ञानसाधनत्वस्य स्पष्टमुक्ताविति ।

श्लो. ४२ यामिमामिति ।

गुणितामिति परं प्रयुज्ज्ञा व्यञ्जितं किमपि यद्वाक्यता ।
यामनोक्तितममुच्यते तन्मया निश्चिदत्र विशदं प्रदर्शयते ॥
कर्मैव ब्रह्म, सुप्तं प्रसूत स्वर्णादि, मोक्षश्च फलं तदीयम् ।
पक्षे फले ह्ययति बौद्धेन बोधे प्रजाते लयमेति कथं ॥
उच्यते पूर्वं दुःखं लयायां फलं च पश्चादिति निश्चितोऽर्थः ।
फलेच्छुना नैव परं विचर्यं प्रसूनमेतत्प्रथितं जनेषु ॥
अमृष्यमाणा समयातिपातं लुगन्ति आत्मास्तदपि प्रसूनम् ।
न त्वेतदेवाग्रपददृष्टि पितुलंता रोपयितुं फलार्थम् ॥
प्रयत्तिमाधुनयमापि तेषां पिता ह्यारोपणकर्मणोह ।
शाश्वतिं पुण्यपयि तद्विप्रयाणि फलात्सिमुलान्यनुसन्धानम् ॥
आप्तोऽनर्गलकल तथाऽऽहो वेदाऽपि कर्माण्युपवेदिशति ॥
मोक्षं प्रयोक्तव्यं च पितृशुद्धयाप्येन सा सिद्धयति कर्मणेति ॥
प्रार्थनार्थं च नृणामसुखं न आरुह्यप्रयुक्तान्मुक्तिमार्गम् ॥
आपातस्यानपि तादृश्यातिवाचा यया सा खलु गुणिताक्या ॥
श्रुत्वा मयेतुनेरार्जुन पाव ततो वर स्वर्गमुपं लुपन्ताम् ।
मत्वेति तच्छ्रुत्वा एव वेदो विवक्षितोऽज्याय तु मोक्ष एव ॥
केचित्पण्डितमानिनोऽविदित्कृद्वाचयाः कर्मणो
स्वर्गादेव फलं निरन्ति यमं लब्धुं यत्कृते च तन् ।
गुणं केवलमेव तन् तु फलं तत्ताविज्ञा वागता-
रम्भोक्ता इतिहा दुःखप्रयिदुषा तत्त्वं परं गुणिता ॥ इति ।

न्यायिनः प्रायस्यो भाग्येन- [१.१.१२.१८]

गणं बदरिणं केन्दुविज्ञाय पुनृदयः ।

गणार्थं पुनृदयिनी न वेदता कदापि हि ॥

वाग्मिनः शृणोऽप्यहं पुनरुप यन्मुदय- इति ।

श्लो. ४४ भोगेति- विपुर्वस्य धान. करोतिवमार्थ-
त्वात् 'विधीयते' इत्यस्य क्रियत इत्यर्थः स्यात्, कर्तव्यत्वेन
ज्ञानार्थस्त्वे च कर्तव्यत्वेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः स्यात्; तस्य
चोभयस्य सर्वत्रैव सदैव कृत्यविषये बुद्धिस्वरूपेऽभावात् पश्य-
न्नेपादानमनवर्धं स्यादित्यत आह मधुसूदनसरस्वती-
'विधीयत इति स्मर्त्तारि लकारः' इति । तथा च करोत्य-
र्थस्य तस्य कर्म घटादिभ्यः, तस्यैव सौकर्यद्योतनाय कर्तृ-
त्वेन विवक्षायाः कर्मणो घटादेरेव व्यापारो धातुतात्पर्यविषयः
पर्यवस्यति । न न भवनमेव । तदाश्रयत्वमेव कर्तृत्वमिति
घटो विधीयत इत्यस्य स्वयमेव घटो भवतीत्यर्थः पर्यवसितो
भवति- इति युद्धार्थतत्त्वालोकः ।

श्लो. ४५ प्रेगुण्येति- केचिदमु क्लोकमन्विलगीतादुत्तर-
वाञ्छितं मन्यन्ते । तथा हि- प्रथममुपोद्घातत्वेन किञ्चित्सा
ह्वययोग प्रतिपाद्य 'नेहाभिरुक्तमाहः' [१.४०] इत्यादिनोपका-
न्तबुद्धियोगाद्वेत्तेनानि निर्द्वन्द्वत्वं- निष्कण्यत्व- नित्यसत्त्वस्य
त्वं-निर्योगक्षेमत्वात्तत्त्वमवस्वरूपं गुणपञ्चकमुपदिश्यते । तत्र निर्द्व-
न्द्ववस्पर्शोपकरणार्थं तुनीयोऽध्यायः प्रवर्तते । निष्कण्यत्वोपकरणार्थं
चतुर्थं, निष्कसत्त्वस्त्वज्ञानार्थं पञ्चमं, निर्योगक्षेमत्वसि-
द्धयर्थं षष्ठं, आरमवस्त्वसिद्धयर्थं सप्तमं, तदन्त आत्मवत्
उपदिष्टायाः वदप्रकारकोपासनाया ब्रह्माध्यात्मकर्माधिभूना-
विद्वैवाधियज्ञाव्यप्रकाररहितैकायाह्वयः, तत्र अधियज्ञस्त्वलो-
पासनज्ञानार्थं नवमं, अधिवैवस्त्वज्ञानार्थं दशमं, अदि
भूतस्त्वज्ञानार्थमेकादशं, अध्यात्मज्ञानार्थं द्वादशं, कर्मज्ञानार्थं
त्रयोदशं, कर्मणो बन्धकृतावन्धकत्वे गुणायते इति ज्ञानार्थं
चतुर्दशं, ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थं पञ्चदशम् । अत्रैव गीतासमाप्तिः ॥
योऽहंसाध्यायश्च तु परिशिष्टरूपम् । तत्र सप्तमवन्-
धोरध्याययोः सुचितदेवाद्युरसम्पत्स्वरूपज्ञानार्थं योऽहं, कर्म-
ज्ञानरहस्यविवेचनार्थं सप्तदशः, उपसंहाररूपब्रह्माष्टादशः । एव
सकलगीताशास्त्रतत्त्वविरिति । अस्य सुकापुक्ता ज्येष्ठा
सुधीभिः ।

श्लो. ४६ यावानिति । मध्यमतातुर्वर्तिनी- ननु यथा
सकामाना उपाध्यायावेन ज्ञानाभावात्तोषो न भवति, तथा
निष्कामाना ज्ञानिना स्वर्गफलं न भवतीति साम्यमेवेत्यत
आह- यावानिति । यथातथाशब्दाध्याहार्याः । यावान्ता
वानित्येतयोराश्रयः । यथा यावानर्थं प्रयोजनमुदापने कृते
भवति, तावान् सर्वतः सम्पुनोदकं भवत्येव; तथा तत्रैव वेदे
वाम्यर्हर्षिणा यत्फलं तद्विज्ञानतो ज्ञानिनो प्राप्नोत्यस्य फलेऽन्तर्भ-
वति । प्रज्ञा ज्ञानति इति प्राप्नोति - अपरोक्षमानी । स हि प्रज्ञा
गच्छति । अपरोक्षज्ञानवाचनं दर्शयति- विज्ञानत इति ।
गणता- प्रेगुण्यमित्यर्थः वेदाप्रमाणं कार्यमित्यस्य हेतुमाह-
य यानिति । सर्वतः सम्पुनं व्यक्तमुदकं यस्मिन् प्रप्रेते स
रसतः सम्पुनोदकः । 'प्रज्ञा तुदत्वेन तर्वाभास्य तिष्ठति ।
प्रप्रेत्यो रसं प्राप्नोति सर्वतः सम्पुनोदकम्' इति वचनात् ।
तस्मिन्प्रप्रेत्युदितत्वात्, पालयतिस्त्वत्वात्, आत्मापति-

चेष्टकत्वात्, उदपानो विष्णुः । 'उदेऽसत्पातुरादित्यादन्तत्वा-
दसितस्य च । प्रत्येऽप्युदपानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः ।'
इति वचनात् । तस्मिन्प्रत्यये यावत्फल तावत्सर्ववेदेषु विशेष-
ज्ञानो यः सत्येव भवतीत्यर्थः । उक्तं च— 'यावत्प्रयोजन
विष्णोः सदाशास्त्राद्यस्य तु । धर्ममोक्षादिकं तावत्सर्ववेद-
विदो भवेत् ॥ वेदार्थनिर्णयो यस्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितम् ।
ज्ञानात्प्रसन्नं हरिर्यमोऽसितफलप्रदः ॥' इति ॥

नव्यास्तु— अभ्याहारपरिहारकौशलं दर्शयन्तः 'सर्वतः
सम्प्लुतोदके सति उदपाने यावानर्थः— न स्वल्पनि प्रयो-
जनं विद्यते, तावान् विज्ञातः । ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु'
इत्यन्वयेन व्याचक्षते । प्रदर्शयन्ति च— 'यथोदपाने महति
सर्वतः सम्प्लुतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आराममनुज्ञात
[न. भा. ५.१४६१६] इति श्लोकव्याख्यानस्य स्वचिद्व-
ष्टम्भम् । परं तेषां कारकोप, 'यावानर्थः' इत्यस्यान्त्या-
रूपेणान्वयेऽप्युपपत्तौ सरस उतीर्ये समरे पतनमेव तत् ।

श्लो. ४८ योगस्य इति— एतदन्तरम्— 'यस्य सर्व-'
इत्यादि कश्चन श्लोकोऽधिकः पठ्यते, वैविधित्यभिनवशुभ्रव्या-
ख्यानाज्ज्ञायते ।

श्लो. ५२ यदेति— इमं श्लोकमेवमवतारयावाम
घामनः—

अनादिबासना तद्द्वितीया भोगकामना ।
उभयोर्लक्षणे सम्पन्नवधार्यं मनीषिभिः ॥
धुपितोऽन नायमानः प्रयोज्यमपेक्षते ।
न वा किं ते मनः ? इति ह्यनेति न संशयः ॥
मत्वाऽप्याप्त्या मुखा चेतस्तदीय ता न वाच्यति ।
यत्नेन सम्पन्नान्नं हात्वा तत्सुखमीहते ॥
कमेत यदि वीर्यं प्राप्त्यत्येव स तत्तुभम् ।
अवाप्यमित्येव तत्तत्तदपानमपेक्षति ॥
एतं याऽस्म्यस्य साम्यस्य लिप्ता वा कामना भवेत् ।
अताप्यमित्यनुवृत्ता पीयूषेहा तु वासना ॥
धूमन्ते ये बहुविधा भोगाः पुण्येन ते दिवि ।
साध्या इत्यवधार्याऽन कामना तेषु जायते ॥
विधायार्थं नाकलोकं मनेन
प्रपीयामृतं स्वर्गमिहतेनम् ।
नरा वेदवादेऽपि धृष्टधामाः
धुनाति धुतो कामयन्ते फलानि
यद्यधुतान्यपि फलान्यपराणि काम-
माकर्ण्येयुरिह तन्मयि तेऽयं येरन् ।

यदासनामुल्लासविकासमन्त-

स्वत्कामना इषुमता हि तदोपयाति ॥

विदितस्य फलस्यैव लिप्ता स्वात्मकामनाभिषा ।

वासनाऽस्या च ते वैव स्वरूपो हानिर्नो यन ॥

जीवन्मुक्तता सेवगतत्तिसद्वर्गमश्नुत ।

पार्थमुद्विह्य हृदया x x x वकि श्लोकमिमं स्वयम् ॥

श्लो. ५९ विषया इति— अत्र ज्ञानदेवस्तु—

आकर्षयापरमिदं कुतश्च किरीटम् ।

यत्साधका नियमतो विषयास्तजन्ति ।

यच्छन्ति चेन्निद्राय न परं रसज्ञं

तेऽमीभिरेव विषयैः क्वलीक्रियन्ते ॥

छित्वा तरोरेदि शिखा सलिलैर्निषिधे-

मूलं भविष्यति तदा कथमस्य नाशः ? ।

तिर्यक्शिरा स हि समे एव तद्वत्

हृद्युत्तरन्ति विषया रसानवनेन ॥

व्यागेन यान्ति कृपता विषयाः किलान्ये

न रसज्यते तु रसानाविषयो हृटेन ।

यजीवन्न जनिमतामिह ॥ प्रसिद्ध-

स्यस्तथा च जीवति न तं हि शरीरमेतत् ॥

परं तत्परमं ब्रह्म यदा पार्यानुभूयते ।

रसोऽप्यसौ तदोऽप्यत्राहसाधकेन नियम्यते ॥

विस्मरन्ति हृषीकाणि विषयानलितानपि ।

देहभावाद्य नश्यन्ति ब्रह्मास्मीति मानयेदा ॥

—इति भावार्थमाह । ॥ च संवदनीव—

'इन्द्रियाणि जगत्प्राप्य निराहारा मनोपिण ।

वर्जयित्वा तु रसनं तनिरस्यन् वदन्ते ॥

साधयित्वा हि न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ।

न जयेत्तस्य यावज्जितं सर्वं जितं रसे ॥—

—इति भागवतेन [१.१८.१०, ११] परमत्र रसशब्दस्य रागवा-

चित्वमेव सम्पूर्वस्वरसानुगुणमित्यतिरोहितमेव प्रेक्षावत्ताम् ।

उक्तं च भगवता शाण्डिल्येन अत्रयमेव रसशब्दमधिकृत्य

भक्तिमीमांसायाम्— 'रसशब्दाच्च रागः' [१.१.६] इति ।

श्लो. ६० यतत इति । 'चक्षिदो हित्करणान्— अनु-

शास्तेतोऽनावश्यकमात्मनैपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धम् ।

न च हित्वाभावे सतीदित्वाणाम् स्यादिति तद्व्यापार्य हित्-

करणसार्थकयाद- न तस्यानुशास्तेष्वलक्षणमात्मनैपदानित्य ब्रह्मा-

पदत्वम्, हित्वेऽपीदित्वाणामप्राप्तिस्तु न दाह्या, अन्ये दिव-

स्यैव तस्मिन्मिदत्वेन हित्करणेन तदभावादिति वाच्यम्, अनु-

वाक्ताकारे त्वकरणेनापि गुण्यासिचरणसम्भवाद नित्यमात्मने

पदस्य सम्भवाच्च हित्करणैवच्यस्य तुर्वारत्वात् । अनुशास्तेष्व

लक्षणात्मनैपदस्यानित्यत्वे ॥ नित्यमात्मनैपदप्राप्त्यै हित्करण

सार्थक्यसम्भवाद्भवति ज्ञापकत्वम्' इति शुद्धार्थोपिकाततात्वा-

लोकी ।

श्लो. ६१ तानीति— अत्र 'मत्पर'-पदं सगुणभक्ति-

स्वावर्कं भवन्नो घामनो भगवतोऽभिप्रायमेवं वर्णयति—

सर्वेश्वरोऽहं सगुणो मनोऽत्र ब्रह्मज्ञानो हि मत्परस्य ।

अव्यामृतस्वादिपयीति हर्षमपि ब्रह्मधीनि न पारयन्ति ॥

आत्माऽहमेवेति विनिश्चितं ध्रुवं तत्पाच्यं हि विषयोऽहं निर्गुण ॥

मनश्च नीरं विषयास्तु मिमन्मुक्त स्वभावात्तदनु भावति ।

इन्द्रियाणां वृत्तयो या मनस शक्तयो हि ताः ।
 कल्पयन्त्यत्र विषयान्मनः सासङ्गि तत्र च ॥
 मनो विवेकाद्विषयाद्भ्रष्टाति रस तु गृह्णाति न निर्गुणेऽस्मिन् ।
 ततो हृषीकाणि पुनर्व्रजन्ति ह्यस्यापि काम विषयेषु सन्नम् ॥
 यस्याप्याकारमगुणो दर्शयाम्यत्र कल्पितम् ।
 तथाप्यसौ सञ्चयति न चिरात्परस्मात्माना ॥
 स्मरति सगुणमेतज्जातबोधो यदीह
 स्फुरति हृदि तदीये निर्गुण तत्त्वमेव ।
 कनकरसकृता चेदृश्यते घालभञ्जो
 न नयनपथमेति द्रष्टुंशब्द किम् ? ॥
 निराकारं नीर यदि वरकतामेति वटिन
 तदाकारं धत्ते , यदि तु रसनाया विनिहितम् ।
 न नीरादयस्त्वं गमयति, तथैवान् सगुणं
 फले भेद वक्षिद्भवति न पर निर्गुणपदात् ॥

बामाति सगुणं चित्ते नैर्गुणेन स्फुरत्यय ।
 अलङ्कारस्त्वमापन्नं हिरण्यमिव तत्परम् ॥
 मनो मुञ्चति सौन्दर्यं, नैर्गुण्ये स्फुरिति परम् ।
 अप्यात्मानं विस्मरति हृषीकाणां तु का कथा ? ॥
 ईदृशो 'मत्परो' ज्ञानी कुर्मोऽज्ञानीव यत्नवान् ।
 इन्द्रियाणि नियम्यास्ते कश्चिदातुर्यवान्नरः ॥
 अहमेव परो यस्य मत्परो ज्ञानवानसौ ।
 सगुणे सादरस्तं च तारयामीति वक्ष्यते ॥
 एवमीदृशस्परो यो ज्ञानवान् यत्नवानपि ।
 तस्यैव तिष्ठति वशे हृषीकाणामयं गण ॥
 श्लो ६९ या निश्चेति—इयमतिशयोक्तिरिति रसगन्नाथे
 'जाग्रति स्वात्मनि स्वस्या मुक्ता ससारसंस्थितौ ।
 बालवत्प्रविवेकन्ते सुषुप्तसदशाशयाः ॥
 इति योगवासिष्ठे [५।४।१४]
 सर्वा अप्याविगीताष्टिपन्थः ।

द्वितीयाध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	प	अशुद्धिः	शुद्धिः	पृ.	प	अशुद्धिः	शुद्धिः
४४	३५ (म.पु. १।२।७।२७)	(म.पु. १।२।७।२७) इति इति कोशः । दीर्घत्व	(म.पु. १।२।७।२७) इति तत्फलदर्शनाच्च । 'गुह्य' कौटिल्यगुह्यो ' इति कोशः । दीर्घत्व	१०८-१	२८	स्तकार्यं	- स्तत्कार्यं
६७	३४ धर्माधर्मावजानद्भि	धर्माधर्मावजानद्भि	धर्माधर्मावजानद्भि	११२-२	१८	'नित्यत्वं वेदहानिश्च	'अनित्यत्वं वेदहानिर्दु-
७८-	१ तत्र प्रापक-	तत्र प्रमापक-	तत्र प्रमापक-	११८-२	३४	अन्तवच्छेदस्य	अन्तवच्छेदस्य
७९-१	१२ विषयमतो	विषयमर्थतो	विषयमर्थतो	११९	६	उत्पा। शब्दे अन्त-	उत्पा शब्दे। अत
८३	७ तत अर्हार्थं	तत् अर्हार्थं	तत् अर्हार्थं	"	१९	अप्रमेयं धृ...	अप्रमेयं धृ...
१०-२	१६ भार्या एवेति	भार्या एवेति ...	भार्या एवेति ...	"	"	इति, अप्रमेय...	इति अप्रमेय...
	...भाव (?)	भावः ।	भावः ।	१३८-१	२९	औत्तरार्थै-	औत्तरार्थै-
१३-१	३८ आगमप्रामाण्ये	आगमप्रामाण्ये	आगमप्रामाण्ये	१३९-२	१६	-तत्त्व कुतो न-	तत्त्व न कल्प्यम्,
१६	९ अनागच्छन्	अनुगच्छन्	अनुगच्छन्			कल्प्यम् ? कुन इ-	कुतः ? इ-
१९-१	२९ - नागतीरीयकत्व-	- नागतीरीयकत्व-	- नागतीरीयकत्व-	१४४-१	४	स्वीक्रीयते ?	स्वीक्रीयते ?
"	३८ भवति (?) भोग	भवद्विभोग	भवद्विभोग	"		व्यापकत्वम् । अग्न	व्यापकत्वम् अग्न...
"	४ अतिदंशस्य	अचिदंशस्य	अचिदंशस्य			...येण जीवस्तु	येण जीवस्तु
"	३८ तत्रत्यमुत्त	तत्र स्वमुत्त	तत्र स्वमुत्त	१४९	२३	-कार्यतरण-	-कार्यतरण-
				१५१	२४	सूर्योदय	सूर्योदय
				१५८	२४	न किं	तत्किं
				१६-२	२४	छन्ते । प्राप्नुवन्ति	छन्ते प्राप्नुवन्ति ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ३]

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकेतिरचिता गीतार्थसङ्ग्रहा ।

एवं द्वितीयाध्यायोक्तस्य प्रपञ्चनरूपतया पष्ठान्तानां चतुर्णामेकपेटिकालं एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे मापयितुम्— 'तदेव मुमुक्षुभिः परमप्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषगन्धानवधिकतिशया-सङ्क्षेप्यकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्स्युपायभूतं वेदनोपासनध्यानादिशब्दवाच्यं तदैकान्तिकात्यन्तिक-भक्तियोगं वक्तुं तदन्नभूतं "य आत्मा अपहृतपाप्मा" [छां. उ. ८।७।१; ३] इत्यादिप्रजाप्रतिपाद्योदितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासन्नकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्'— इत्यात्म्य 'अतः परमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुः प्रत्यागात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपश्यते'— इति ।

असक्त्या— परमपुरुषमीतिन्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्ख्यागपूर्वकमित्यर्थः । लोकरक्षायै अनुविधेयानुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसन्धानेन अकृत्स्नविदः शिष्टलोकस्य निष्पन्नादलुब्धकरहितघण्टापथपवर्तनार्थमित्यर्थः । एतेन लोकसङ्ग्रहशब्दो व्याख्यातः । एवं लोकरक्षणार्थं प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षायन्तरत्वं भाष्योक्तम् 'अन्यथा लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत्' [रा. मा. ३।२१] इति । गुणेषु-सत्त्व-रजस्तमस्सङ्गेषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य वेदकालावस्थादिनिधतविषयशामचिकीर्षी-भयत्नाश्रयत्वलक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसन्धायेत्यर्थः । तथाच भाष्यं— 'गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं च इदमेव आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम्, अपितु गुणसम्पर्ककृतमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणकृतमित्यनुसन्धानम्' [रा. मा. ३।२९] इति । 'अथ सर्वाणि कर्माणि' [३।३०] इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं व्यनक्ति—सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तद्वाश्रयस्य त्रिगुणद्वयस्य तत्संसृष्टस्य विद्युक्तस्य च जीवस्य नियन्त्रि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावनया निवेश्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [ब्र. सू. २।१।३३] इत्यात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य परमात्माधीनत्वं 'परातु तच्छ्रुतेः' [ब्र. सू. २।३।४१] इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानप्रकारश्चैवं मायितः; 'इदानीमात्मनां परमपुरुषसरीरतया तत्रियाम्यत्पत्स्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तृत्वतोच्यते' [रा. मा. ३।३०] इति । शिष्टितार्थश्च दर्शितः— 'स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयिष्वोपकारणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेशोपी सर्वेश्वरः स्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति' [रा. मा. ३।३०] इत्यादिना ॥ ७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोर्युगपदुपदेशेनाकुलीभूतस्यार्जुनस्य प्रश्नः [१।२]

अर्जुन उवाच— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! ।

तर्हि कर्मणि घोरं मां नियोजयसि केशव ! ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी मगवता निर्दिष्टे, साहच्ये बुद्धियोगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' [२।५५] इत्यारम्भ आ अध्यायपरिसमाप्तेः साहच्यबुद्ध्या-श्रितानां सन्न्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निवृत्तयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा ब्राह्मी स्थितिः' [२।७२] इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते ... मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' [२।४७] इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं कृत्वा पूर्वस्मिन्नध्याये वृत्तमर्थं सङ्गिष्यानुवदति— शास्त्रस्येति । गीताशास्त्रप्रारम्भापेक्षितं हेतुफलमूलं बुद्धिद्वयं मगवतोपदिष्टमित्यर्थः । प्रवृत्तिर्जुनस्यभिप्रायं निर्वर्तुं प्रवृत्तमर्थान्तरमनुवदति— तत्रेति । अध्यायो बुद्धिद्वय-विधारणं वा सप्तम्यर्थः । पारमार्थिके तत्रैव यज्ज्ञानं तन्निष्ठा-नामशेषकामत्यागिनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि प्रतिपत्तिकर्म-व्यपारं कर्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि शेषसा-धने विरक्त्यसमुच्चययोन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समवन्तर-

प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— उक्तेति । अर्जुनस्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नबीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते— अर्जु-नाय चेति । साहच्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्त-स्यैव कर्तव्यत्वं कथं मयो विद्वद् भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— योरोति । यथा साहच्यबुद्धिमाश्रितानां सन्न्यासद्वारा तन्नि-ष्ठानां कृतार्थतोका, तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कर्तव्यतोऽपि कृतार्थत्वमुक्तवित्याशङ्क्याऽऽह— न तत एवेति । 'दूरेण शब्दं कर्म बुद्धियोगात्' [२।४९] इति दर्शनादिति शेषः ।

१ शां. भा.— तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोधिने यः सासाव श्रेयःप्राप्तिसाधनं साहच्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनु रूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः, प्रश्नापाकरणावयवं च भगवतो युक्तं यथोक्तविभागविषये द्वाह्ये ।

२ आ. शां. व्या.— बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रति-लम्ब्य प्रश्नं करोतीत्यह— तदेतदिति । सासादेव श्रेयस्सा-धनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदित्युच्यते, तन्निष्ठीत कर्म स्व-स्वानुष्ठेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते, भगवदुत्तेजसं समिद्धा मानस्य निर्णयाकाङ्क्षया प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोत्तराध्याययोस्तथा-प्योत्पापकलत्राणां सङ्गतिरित्यर्थः । अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं पर्या-कुलत्वं प्रश्नयति— कथमित्यादिना । यदि सासादेव श्रेय-स्साधनं साहच्यबुद्धिपरमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्ठाकृतं तदन्यस्मै श्रेयोधिने भक्त्यय थावमित्या मां नूनमकर्मधेयोऽर्थविषयकर्मणि

पूर्वोक्तविपरीते कथं भगवानियोजुमहेतीत्यर्जुनस्य पर्याकुली-भावो युक्त इति सम्बन्धः । ज्ञाननिष्ठतो विपरीतं स्वीकृत्य कर्म विनिश्चि-हृष्टेति । युदे हि क्षत्रकर्मणि दृष्टानेकानर्थो गुरुश्रावृद्धिवादित्वेव सम्बद्ध, बुद्धिबुद्धिद्वाराऽपि वर्तमाने जन्म-न्येव फलमित्यनियते सम भक्तस्य श्रेयोधिनी नियोगो भग-वतो युक्तो न भवतीति शेषः । यथोक्त निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं, तदनुगुणत्वात्त्येति श्रोतव्याह— तदनुगुणश्चेति । ज्ञान-निष्ठानां कृतार्थता, कर्मनिष्ठानां तु ॥ तथेत्युक्तविभागमापि द्वाह्यमित्यत्र 'लोकेऽस्मिन्' [२।३] इत्यादिवाक्यव्यापि श्रोतवत्त्वं दर्शयति— प्रश्नेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु— अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तन्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतायां निरूपितः, तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचन-

योरर्थं निरूपयन्ति । कथं ? तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत्— सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इत्युक्तम् ; पुनर्विशेषितयावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्नोते इत्येतदेकान्तैनैव प्रतिपिद्धमिति । इह तु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमवधारयन्त्याद्याद्गगनान् ? श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ?

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रादेव श्रेयसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं, न तु महत् ; इति भत्वाऽऽवृत्तीभूतं सन् पुच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्बन्धमुक्त्वा वृत्तिकारभिराग इत्ययं— केचिदस्ति । ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधारयितुं प्रयाजीकारे समुच्चयावधारणेनैव प्रतिबन्धनमुचितं, न च तथा भगवता प्रतिबन्धनमुक्तं, तथा च प्रत्यय समुच्चयविषयचोपपन्नात् प्रत्युक्त्या समुच्चयविषयत्वात्तयोर्मिषो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः । किञ्च केवलं प्रप्रतिबन्धनद्वारेण परमते परस्परविरोधो न भवति, अपितु परेषा स्वग्रन्थेऽपि पूर्वापरविरोधोऽस्तीत्याह— यथा चेति । आत्मना वृत्तिकारैरिति यावत् । सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रग्रन्थोपेक्षात् । इहेति तृतीयाध्यायारम्भ परामुच्यते । तदेव विदुष्वेताकाङ्क्षमाह— कथमिति । पूर्वापरविरोधस्फोरयितुं सम्बन्धग्रन्थो कर्ममनुबध्दति— तत्रेति । परकीया वृत्तिः सत्स्या समुत्पिष्यते, सम्बन्धग्रन्थे तावदयमर्थ उक्त इति सम्बन्ध । तमेवार्थं विषययति— सर्वेषामिति । सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलादेवैवमिति तस्मिन्नाश्रमं शास्त्रस्य पर्यवसानान् समुच्चयो विवक्षितस्तन्नेत्याह— पुनरिति । उक्तगीतायां वृत्तिकारैव कर्मत्यागयोगेन विरोधित-

त्वाभाविष्यितोऽलं भवितुमुत्तहते, तथा च धीतानि कर्माणि त्यक्त्वा ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव यावज्जीवश्रुतिभिर्विप्रतिपिद्धत्वात्प्राप्त्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः । तथापि कथं मिषो विरोधधीरित्याह— इह स्थितिः । प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीताप्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिरुक्ता प्रतिज्ञातः, धौतकर्मपरित्यागश्च ध्रुतिविरोधादेव न सम्बन्धतोत्पुक्तं तृतीयाध्यायारम्भे, पुनः सन्म्यासिना ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्ममिद्रेत्याश्रमविभागमभिधत्ता पूर्वप्रतिपिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमात्मिनो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः । ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तदेव वृत्तिरुक्ता व्याख्यातमिति न तस्यापराधोऽस्तीत्याह— तत्कथमिति । न हीह भगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्ते, सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् ; किन्तु तदभिप्रायापरित्यागादेव व्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादित्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादित्वामात्रेऽपि श्रोतुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्वतीत्याह— इहोता चेति । अर्जुनो हि श्रोता, सोऽपि बुद्धिपूर्वकारी भगवदुक्तमेवावधारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति, तथा च परस्मै विरुद्धार्थवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— तत्रैतत् स्यात्— गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिष्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति ; एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं ? सर्वश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति भावेनार्थेह कथं तादृक् केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं व्यादाश्रमान्तराणाम् ? । अथ मत्— श्रौतकर्मपक्षिमा एतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिष्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्म अविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुचिताज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिष्यते, न त्वाश्रमान्तराणाम्, इति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ? । किञ्च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ।

२ आ. शां. व्या.— विरोधं परिहृत्वाऽहते— तत्रेति । सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिहितं गृहस्थानामेव सदा परित्यज्ज्ञानान्तरेण यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि प्रादित्वादेव केवलादेवाऽऽपातिकादात्मज्ञानान्मोक्षमपेक्षमात्रायावज्जीवादिकाक्षरसो निषिष्यते, न तु स्वकृपेणैव कर्मत्यागो ज्ञानान्मोक्षो वा निषेदुमिष्यते । तृतीये पुनस्त्यागे कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्यो व्यतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो विवक्ष्यते, अतो निरविषयत्वाभिपेक्षाम्यनुज्ञानयोर्न विरोधा-

सङ्केत्यर्थः । विषयान्तरं विरोधं दर्शयद्युत्तरमाह— एतद्वपीति । विरोधमेवाऽऽकाङ्क्षाया साधयति— कथमित्यादिना । श्रौतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण तेषां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निषिष्यते, न तु गृहस्थानां ज्ञानमात्रायतं मोक्ष प्रतिपिष्यत्येवा केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते, आश्रमान्तराणामपि स्थानेन कर्मणा समुच्चयान्मुपगमादिति बोधयति— अथेति । एतत्परायणं वचनमेवाभि-नयति— केवलादिति । ननु गृहस्थानां श्रौतकर्मराहित्येऽपि

सति स्मार्तं कर्मणि कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते, येन निषेधोक्तिर्यथैव ? तत्राऽऽह— तत्रेति । प्रकृतजनमेव सत्सन्धे । प्रधानं हि श्रौतं कर्म तदाहित्ये सति स्मार्तस्य कर्मण सतोऽन्यसद्भावमभिप्रत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तिमिति युक्ता निषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्थानामेव श्रौतकर्मसमुच्चयः, नान्येषाम्, अन्येषां तु स्मार्तानामेव पक्षपाते इत्येवमव मनवान सम्परिहरति— एतदपीति । तमेव हत्वमानं प्रत्यक्षं विदुः

नोति—कथमित्यादिना । गृहस्थानां श्रौतस्मार्तकर्मसमुचितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यन्युक्तमात्रं केवलस्मार्तकर्मसमुचिततातो न मुक्तिरिति निषेधो मुख्यते, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममानसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागे नास्ति हेतुरित्यर्थः । यक्षपाते कारणं नास्तौत्युक्त्वा पक्षपातपरित्यागे कारणमस्तीत्याह— किञ्चेति । गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्तरेवै कर्मणि समुचितं मोक्षसाधनं, ब्रह्मज्ञानत्वात् ऊर्ध्वरेतस्यैव व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुः स्फुरत्यति— यदीत्यादिना ।

१ शां. भा.— अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय; ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्म मानसमुच्चिताज्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैव सति गृहस्थस्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् । अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात्, नाश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वरूपसन्न्यासविधानात्, आश्रमनिरूपणसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृतयोः ।

२ आ. शा. व्या— यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्तरेवै कर्मणि समुचितं मोक्षहेतुरिति विधायितं, तदा तात्पर्यं यावज्जीवभूतिर्विद्वेत्ते, यदि स्मार्तैरपि कर्मणि समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवदयत् तदा सिद्धसाध्यतयति प्रागुक्तमभिप्रेत्य बोधयति— अथेति । आश्रमान्तराणां तर्हि कल्पदेव ज्ञानात् मुक्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमित्याहृषाऽऽह— ऊर्ध्वरेतसां त्विति । यद्योक्तं विभागे गृहस्थस्यैव आश्रमकर्मबाहुल्यादनुग्राह्यमापद्येति दूषयति तत्रेति । 'साधनभूयस्त्वं कलभूयस्त्वं' इति न्यायमपि न विदुः । अथेति । ब्रह्मज्ञानं लोपोपेतं श्रौतं स्यात् च बहु कर्म तस्यानुगताद्गृहस्थस्यैव मोक्षस्यैव । एवकारनिरूप्य दर्शयति— नाऽऽश्रमान्तराणामिति । तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जीवादिभूतिविहितावश्यानुष्ठेयकर्मैरादित्य हेतुः सूचयति— श्रौतेति । शास्त्रविरोधव्याप्यं निर

वमवाच्यमभिप्रेत्य दूषयति— तदपीति । ऐकाग्र्यस्यैव गार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यादनुष्ठेयानां विविध कर्मसन्न्यासविधानं मि यावज्जीवाऽऽह— ज्ञानाङ्गत्वेनेति । न खल्वनुष्ठेयानां सन्वादीनां सन्न्यासः धर्माणां श्रुतिद्वारा कानां भवितुमर्हति, तेषां धर्माणां सन्न्याससामर्थ्यात्, अतः श्रुत्यादिना विरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः । तस्य प्राधान्याभावे हेतुत्वं नाह— आश्रमेति । 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही मन्वेद, गृहादनीभूत्वा प्रजयेत्, यदि वेतरया ब्रह्मचर्यं प्रजयेत्' [जा. उ. ४. या उ. १] इति धृतौ तस्याऽऽश्रमवर्त्मनेके भुवत् इति 'यमिच्छेत्तमावसेत्' इत्यादिस्त्वौ-ऽऽश्रमागो समुच्चयव विकल्पेन चाऽऽश्रमान्तर्निष्ठत्वं प्रति विज्ञानाय गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ।

१ शां. भा— सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः ? न, मुमुक्षोः सर्वकर्मसन्न्यासविधानात् । "पुत्रपणायाश्च रिचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च श्रुत्यायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति" [वृ. उ. ३।५।१] "तस्मात्सन्न्यासमेवा तपसामतिरिक्त्वाहुः" [म. ना. उ. २४।१] "न्यास एवात्यरेचयत्" [म. ना. २१।२] इति "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानुः" [कं. व. १।२] इति च "ब्रह्मचर्यं देव प्रजयेत्" [जा. उ. ४] इत्याद्याः श्रुतयः । 'त्यज धर्ममयं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्पज' [म. भा. १२।३२।४०+३३।४४] "सारमेव निस्तारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षवा । प्रजयतुः क्रतोदाहः परं वैराग्यमाश्रितः" [ना. प. उ. ३।५] इति गृहस्थातिः । 'कर्मणा यध्यते अन्तुर्विधया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वति यतयः पारदर्शिनः' [म. भा. १२।२४।१७] इति शुकानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य' [५।३] इत्यादि ।

२ आ. शा. व्या— यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतित्वं सिद्धस्तर्हि तस्मात्सन्न्यासविधानात् ज्ञानं समुच्चयं विध्यतीति शङ्के— सिद्धस्तर्हि । यद्यपि ज्ञानोत्पत्ताश्रमकर्मणां शापन्य, तेषां ज्ञानमुत्पन्नं नैव पक्षे गृहस्थारित्वेन तावदेतदप्यस्यैव शास्त्रावधिपुनरागतिरिति दूषयति— न,

मुमुक्षोरिति । सन्न्यासविधानमेवाऽऽश्रममिति— श्रुत्यादेरित्यादिना । एतन्मते वैमुक्त्येनोत्पत्तौ तत्परिहाय, आश्रमसम्पत्त्यन्तरे तत्र विहितकर्मैकताग्राह्यत्वात् कर्तव्यमित्याह— अथेति । प्रागुक्तानां शास्त्रादीनामवस्थायां तस्यैव शास्त्रादौ मोक्षसाधनमित्याह— तस्मादिति ।

अतिरिक्तमतिशयवन्त महाफलमिति यावत् । प्रकृतकर्मस्य सङ्क्रान्त्यास एवातिशयवानासीदित्युक्तेऽर्थे वाक्यान्तरं प्रति-
न्यास एवेति । लोकप्रभृतौ साधनस्य परित्यज्य ससारा
द्विरका सन्त्यासपूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह-
न कर्मणेति । सति वैराग्ये नास्ति कमापक्षा, सत्यां सामर्थ्या
कार्यांशानुपपत्तिरित्याह— ब्रह्मचर्यादेवेति । इत्याद्या सर्व
कर्मसन्त्यासविधायिन्य धुनयो भवन्त इति शेषः । 'एतमेव प्रमा-
जितो लोकमिच्छन्त प्रवर्जति' [बृ २ ४४।२२] इत्यादिवाक्य
सङ्ग्रहार्थमात्रम् । तत्रैव स्मृतौ दशहस्ति त्यजेति । धर्माधर्मयो
सत्यानृतयोश्च ससारपरम्भकत्वानुसुभूणा तस्यागे प्रयतितव्य

मित्यर्थः । त्यक्तत्वाभिमानस्यापि तत्त्वतः स्वहृत्सन्ध्याभाव्य
त्याज्यत्वमविशिष्टमित्याह—येनेति । अनुभवाजुसारेण प्रमातृता-
प्रमुखस्य ससारस्य तु खफलत्वमाहस्य मोक्षहतुसम्यग्ज्ञानसि-
द्धये ब्रह्मचर्यादेव पारिजात्यमनुप्रेयमित्युत्पत्तिविधिसुन्यस्य
ति—ससारमिति । तत्तद्ज्ञानमुद्दिश्य ब्रह्मचर्यादेव कर्मस-
न्त्याससम्प्रीमभिधानो विनियोगविधिं सूचयति—पर-
मिति । ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयति—कर्म-
णेति । उक्तं फलविभागमनुय ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्त्यासस्य
कतंन्यत्वमाह—तस्मादिति । वाक्यस्येऽपि सर्वकर्म
सन्त्यासो विवक्षितोऽस्तीत्याह—इहापीति ।

१ शां. भा.—मोक्षस्य चाकार्यात्त्वानुमुद्बोधोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारा-
र्थमनुप्रेयानीति चेत्, न; असङ्गतासि विषयत्वात् प्रत्यवायमाप्तेः । न ह्यपि कार्यार्थकरणत्वात् सङ्क्रान्तिः
प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः; यथा ब्रह्मचारिणामसङ्क्रान्तिनामपि कर्मणाम् । न तान्भित्त्यानाम-
करणादभारदेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, "कथमसतः सज्जायेत" [छा ६।२।२]
इत्यसतः सज्जन्मासम्भवश्रुतेः । यदि विहिताकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्देवः, तदाऽनर्थकरो
वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयार्हुत्वात्फलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं
न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चेत्तद्विष्टम् । तस्मान्न सङ्क्रान्तिना कर्माणि; अतो
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः; 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ।

२ आ शा व्या.—ज्ञानार्थिनां समुच्चो सन्त्यासवि-
ष्यनुपपत्तिर्वायित समुच्चयवचनमित्युक्तम् । इदानीं मोक्षस्य भा-
वागेचनयाऽपि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह—मोक्षस्य
चेति । 'अङ्गैर्निर्बह्यै कर्म निर्दिष्टं च समाचलन् । प्रसन्न
केन्द्रियैर्षु नर पतनमृच्छति' [भु १।१।१४] इति स्मृते
समुच्चयानुपपत्तिं प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मणि ब्रूयते—
नित्यस्मरति । यो यत्किञ्चन कर्मस्यपि कृतकस्य लक्षणात्
प्रत्यवायो भवति, न तु कर्माविधारणं सन्त्यासितत्त्वकरण-
प्रत्यवायं सम्भवतीति दूषयति—न, असन्त्यासीति ।
तद्वदप्ययमिति—न हाति । समिद्धोभाष्ययनायकरणस्य य
वाय सन्त्यासिनो नास्तीत्यर्थः । तत्र स्मरति कोदाहर्षमाह-
यथेति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्तिरनुपपत्त्येव, सम्प्रति प्रति-
पिदकरणादेव प्रत्यवायः, न त्वकरणादभवाद्वाद्योत्पत्तेर्नैकवेद-
विदत्त्वात्त्याह न तावदिति । ननु नित्यकर्मविधायी वेद
स्तदकरणात्प्रत्यवायो भवतीति त्रवति कृतकमकरणात्प्रत्यवायो
न भवति इति धुनिमात्रित्योच्यते धुत्यन्तरविरोधादिति तत्रा-
ह—यदीति । विहितस्यादरेण सत्यन्यथात्वेन नित्यकर्म

विधायो वेदोऽनर्थकत्वेनाप्रमाणमित्याह पाऽह—विहित
स्येति । न विहितस्य करणे विनूलोकप्राप्तिलक्षणं कर्म भवते
प्यते धर्मादिना नयनपीडनात् । तु ख तु प्रत्यक्षमेव, अकरणे च
प्रत्यवायेत्येति, उभययाऽपि पुष्टयस्यानर्थकरो यदोऽप्रमाणमेव
स्यादत्ययः । नन्वभावस्यापि भावात्त्वादनमार्थ्यं वेदं सङ्क्रा-
दयिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारे विहितद्वारेण
पश्चिम्येति चेत्पात्—रुद्धं वेति । लोकप्रसिद्धादर्थमाह-
श्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारावपूर्वकसत्याधानाद्योगां ज्ञापकमेव
ज्ञं जमित्ययः । कारकत्वे च तस्याप्राप्त्यायममं पृष्टं स्यादित्याह—
कारकमिति । भवतु शास्त्रस्याप्राप्त्यायमित्याह—नार्थक्ये-
तथाऽनर्थक्योपानागम्यित्वान्नैवमित्याह—न चेति । अनि-
र्वाच्यानुसम्भस्य सर्वदमभावात्ज्ञान कारणं समोदितत्वात्
ज्ञानं तु चरणासादितप्रवृत्तिकारणं, इत्यङ्गीकृत्योपसहरति—
तस्मादिति । अकरणात्प्रत्यवायोत्पत्त्यसम्भस्तच्छब्दादे-
स-वासिना ज्ञाननिष्ठानां कर्मसन्त्यासिनादेव कर्मसम्भवे
फलमाह—अत इति । समुच्चयानुपपत्ती हेत्वन्नामाह—
ज्यायसीति ।

१ शां. भा.—यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये 'ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य त्वयैकेनानुप्रेषम्'
इत्युक्तं स्यात्, ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति । अर्जुनाय चेत्
'बुद्धिकर्मणी त्वया अनुप्रेय इत्युक्ते, या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साप्युक्तेवेति 'तव किं कर्मणि
यौरे मां नियोजयसि केशव !' [३।२] इत्युपालम्भो वा प्रश्नो वा न कथञ्चनापपत्तेः । न चार्जु-
नस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुपप्रेयैव भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्' इति

विवेकतः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युपपन्नानं न सम्भवतीति मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अवि-
वेकतः प्रश्नकल्पनायामपि मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं
भगवत्प्रतिवचन कल्पनीयम् । अस्माच्च मित्रपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनद-
र्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, तस्मात् केवलदेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येवोऽर्थो निश्चितो गीतायु
सर्वोपनिष सु च । ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' [३।२] इति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्नोभयोः
सम्भवे । 'कुरु कम्प तस्माच्चम्' [४।१५] इति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्य अवधारणेन दर्शयिष्यति ।

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपञ्चयति—यदि हीति ।
समुच्चयोपदेशे प्रश्नकेषां अनुपपत्तौ न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह—
अर्जुनायेति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' [२।४७]
इत्यर्जुन प्रत्युपवेशात् प्रति ज्यायसी बुद्धिर्नोकेति युक्तं
तत्किमित्याधुनालम्भवचनम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।
येन कल्पनेन 'ज्यायसी चेत्' इत्यारम्भ्य 'तर्हि कर्मणि' इत्यु
पालम्भारम्भ प्रश्न स्यात्, तथा ॥ युक्तं कल्पयितुम् 'एषा
तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' [२।३५] इति वचनविरोधादिति
योजना । कल्प-पक्षे तर्हि प्रश्नतोऽपपत्तिः ? इत्याशङ्क्या-

ऽऽह—यदीति । भगवद्भुक्तेऽर्थं प्रष्टुर्विवेकाभावात्प्रश्न
स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेवाधिऽविवक्षया स्मारयति—अधि-
वेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवचनमज्ञाननिमित्तं प्रश्न
उत्पत्तवादित्याशङ्क्याधिकं दर्शयति—न चेति । भगवत्
सर्वज्ञत्वप्रतिद्विविधोपाध्यायानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इत्थं
समुच्चय साक्षात् ॥ भवतीत्याह—अस्माच्चेति । कस्तर्हि
साक्षात् ॥ विवक्षितस्त्वनाऽऽह—केवलमिति । ज्ञानकर्मणो
समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह—ज्ञानेति । वाक्यशेषवशा
दपि समुच्चयस्यासाक्षार्यतेत्याह—कुरु कर्मयेति ।

१ शां. भा.—ज्यायसी चेदिति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकृदाशत् ते तव मता-
ऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन ! यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे, तदैकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं युद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात् ; न हि तदेव तस्मात् फलतो-
ऽतिरिक्तं स्यात् तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करी च कर्म कुर्विति मां प्रति-
पादयति, तव किं कारणम् ? इति भगवत् उपालम्भमिव कुर्वन् 'तव किं कस्मात् कर्मणि घोरे
कू' हिंसाक्षणो मां नियोजयसि केशव !' इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा
समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः, अर्जुनेन चावधारितश्चेत् 'तव किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि'
इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ? ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रथमिकेन सम्बन्धप्रश्नेन समस्त
साक्षात्सम्बन्धाद्वेन तद्विवरणान्नोऽस्य सन्देहस्य नास्ति यौन
स्वयमिति भवता प्रतिपद व्याख्यातु प्रश्नकदेश समुच्चापयति—
ज्यायसी चेदिति । 'वेदायित्प्रमाण' [] इतिवच्चे-
दित्यस्य निधयार्थं व्याख्यायति यदीति । बुद्धिसन्देहस्या
न्त करणविषयत्वं व्यवच्छिन्नमिति ज्ञानमिति । पूर्वार्थस्यानर
योजना इत्या समुच्चयामेव सात्पर्यमाह—यदीति । इष्टे भग-
वतेति शेष । एक ज्ञान कर्म च समुचितमिति यावत् । ज्ञान
कर्मणोऽस्मिन्ने समुच्चये समुचितस्य श्रेयसाधनस्यैकत्वात्प्रमाण
सकृदाशत् ज्ञानस्य प्रपञ्चरणमयुक्तमित्यर्थः । एकमपि साधनं
फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यात् इत्य शङ्क्याह—॥ हीति । न च
केवलतः कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तं न विवक्षितत्वा

प्रपञ्चरण समुच्चयपक्षे प्रत्येक श्रेयस्साधनत्वान्मुपपन्नमिति
भाव । पूर्वार्थस्येवोत्तरार्थस्यापि समुच्चयपक्षे तुल्यानुपपत्तिरि-
त्याह—तथेति । 'दूरेण ह्यरर कर्म' [१।२१] इत्यत्र कर्मण सकृदा
बुद्धि श्रेयस्करी भगवतोक्ता, कर्म च युद्धे सकृदाशदश्रेयस्कृत्युक्तं,
तथापि तदेव कर्म 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु' [२।४७]
इति सिध्य भवत् ॥ मां प्रति कुर्विति भगवान्प्रतिपादयति तत्र
कारणानुपपत्त्यादयुक्तमतिक्रमे कर्मणि भगवतो म नियोजनमिति
यदुक्तं नवीति तत्र समुच्चयपक्षेऽनुपपन्न स्यादित्यर्थः । यदु-
क्तिकारणं 'नैतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चयो गृह्यमाणो
श्रेयसाधनमितरेषा स्मार्तेनैव इति भगवतोक्तमर्जुनेन ॥ निर्धा-
रित' इति वदेतदनुवर्तते—अथेति । तथापि तत्किमित्याधुना
लम्भवचनमुपपन्न कर्मणोऽनुपपत्तौ समुच्चयवादिनो भगवतो नियोज-
नाभावादिनि दूषयति—तत्किमिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

तदेवं समुच्चयः परममाप्यतया वेदान्मोदितनिरस्तनिखिलाविचादिदोषगन्धानवधिकातिशयात्-
ह श्रेयस्साधनगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तममाप्नुयाद्यभूतवेदोपासनध्यानादिशुद्धाच्यतदैकान्तिकात्य-

नतिकमक्तिर्योगं वक्तुं तदङ्गभूतं “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां. उ. ८।७।१] इत्यादिप्रजापतिना-
म्योदितं प्राप्तरात्मनो यायात्म्यदर्शनं तन्मित्रताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम् ।

४ वेद्वृत्ताथरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ सङ्गतिं विवक्षु साक्षान्मोक्षोपाय वक्ष्यमाणं च तत्त्व-
रूप तत्प्राप्त्यं च दर्शयन् द्वितीयाध्यायोक्त्यापरस्य साक्षान्मोक्षो-
पायत्वाभावेन अपरपर्यप्रधाने शास्त्रे सङ्कल्पमानवङ्गा परिवर्तुं
मित्रिकतैव्यतात्वं प्रथयति— तदेवमिति । तत्र शङ्कराचार्य-
प्रकारनिराकरणेन यथावत् द्वितीयाध्यायनिर्वाहादित्यर्थः । एव-
मिति स्वीचौचित्यं निर्दिशति । “अष्टाविंशतिपरं” [तै
उ २।१।१] “परं ज्योतिरुपसम्पद्य” [छा उ ८।१।४] “परात्पर
पुरुषमुपैति” [सु उ ३।१।८] “एतत्स्वोक्तं सत्त्वाऽऽनन्दी
भवति [तै उ २।१०] परम साम्यमुपैति” [सु उ ३।१।३] इत्यादि
भूतिशत “कर्मकृत्यपदेशक” [म स १।१।४] इत्यादिसङ्गण-
नामिप्रत्येक— मुमुक्षुभिः परमप्राप्त्यतयेति । ‘मुमुक्षुभिः’
इति बहुवचनं सर्वज्ञविद्यानिष्ठानां प्राप्तेर्मेकमिति द्योतयति ।
उपबुद्धीयाहुरोपन तदुपबुद्ध्यायैवैकैनाय वेदान्तोदिते-
त्युक्तम् । प्राप्यत्वोपपद्युक्तं प्रष्टुं पुरुषैरुपलक्ष्यं समुपनिषुणादिभूति-
विषयव्यवस्थम्, “आनन्दादयः प्रधानस्य” [म सू ३।३।११]
“अक्षरविद्यात्वबोध” [म सू ३।३।३] इत्यादिसूक्तोक्तमर्थवि-
शेषोपायसाधारणाकारं चाभिप्रायं निरस्तैत्यादिकमुच्यते ।
कारणभावक्यावैक्यावैक्यं सामान्यसाधना विद्यावोपसङ्गमं तत एव
निर्मुक्त्यैक्यसाम्यातिरेकव्यक्त्यन्तस्तत्त्वनिरासम्, एकस्यैव ज्ञ-
उपादाननिमित्तत्वम्, दशहरिष्यमाणभूतो “स उत्तमं पुरुष”
[छा उ ८।१।३] इत्युक्तिं “उत्तमं पुरुषस्तत्त्वम्” [१।१।१०]

३ रा. भा.— प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्योदितपरनिर्वाशोपतया प्राप्तरात्मनः स्वरूपदर्शनं
“यस्तथात्मानमनुविद्य विजानाति” [छां उ ८।१।२।६] इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नसुषुप्त्यतीतं प्रत्य-
गात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्य “एतमेव सम्प्रसादोऽप्यच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य-
त्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते” [छा. उ. ८।१।२।३] इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

४ वे. ता. र्थं— आत्मदर्शनस्य परविद्याज्ञताया प्रमाणं प्रपञ्च-
पति—प्रजापतिः । परं यस्तन्निर्वाणकत्वं उच्यते । तत्र सन्निधि-
स्त्वावुच्यते—दहरेति । प्रत्यगात्मविषयत्वव्यक्त्यर्थं सत्प्रकरणो-
दितप्रत्यगात्मपरिदोषनप्रकारमाह— जागरितेति । प्रजापतिर्हि
कमावागवितावस्थाप्रयव्यतिष्ठति प्रत्यगात्मानमुपदिदेश इन्द्रस्तु
“नामय मोक्षं पश्यामि” [छां उ ८।१।१०।२] इति
सप्रतनं विमुक्तं पुन पुन प्रपञ्चं तत्र शुभ्रयोयोग्यता
विनाय प्रकाशति “अशरीरं वा सत्त्वम्” [छा उ ८।१।१]
इति परिशुद्धं स्वतत्त्वमुच्यते । अज्ञत्वविषयस्य दहरविद्यात-
द्व्यक्त्यन्ताभाव तदेकपक्षत्वं याह— एवमेवेति ।

एतदुक्तं भवति— प्रजापतिवाक्यं हि दहरविद्याप्रकरणत्वम्,

इति क्वचमात्रप्रवृत्त्यर्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह— परज-
सपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मप्रसूतव्याप्यतापुरुषादीनात्यन्तरैकमा-
त्रप्रकाशा निराकरणाय “आनं पन्था” [थै उ. ३।८+६।१५]
“नायमात्मा” [कठो १।२।२+सु उ ३।१।३] इत्यादिनि-
षेधतात्पर्यं वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिरक्षणपरमविशेषं पर्य-
वसानं चाभिप्रेत्योक्तं उपायभूतेत्यादि । तदैकान्तिकैव्य-
तत्त्ववृत्त्यायविद्योपास्यप्राप्त्यैक्यद्योतनाय तच्छब्दः । एकान्तो-
न्मिथ्य एकाव, तन्निवन्ता भक्तिरैकान्तिकी । ऐकान्तिकत्व-
नाम द्वातान्तरफलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैकनिष्कत्वम् ।
उक्तं च मोक्षधर्म— ‘प्रज्ञाणं शितिकण्ठं च यावन्त्या देवता
सृताः । प्रबुद्धवर्णा सेवन्त मामेवैष्यन्ति यत्फलम्’ [म मा
१।२।४३।३६] इत्यादि । स्मरन्ति च— “परमात्मनि यो
रक्षा निरजोऽपरमात्मनि” [ना प उ ३।१८] इति । वक्ष्यति
चानैव ‘अस्त्या स्वतन्त्रया’ [१।१।५४] ‘मयि चानन्यथागेन
भक्तिरव्यभिचारिणी’ [१।१।१०] इत्यादि । विनाशामावो-
ज्यन्तस्तत्त्वेन विवक्षितः । अतोऽन परदशापानन्यनिवर्त्यत्व-
मात्यन्तिकत्वम् । एकैव भक्तिर्बहुलबहुलारबहुलमादिभावेन
उपायदशामारम्भं परदशाधर्मं तं प्रतीयमाना निरतिशयतामा-
पद्यते । तयथा शरीरकडीतिर्कृत्यव्याप्यचित्तनात् परस्ताद्वक्ति-
रङ्गिनी स्वस्वतो विज्ञोषिता, तद्वदन्पीत्यभिप्रायेणाह— भक्ति-
यागं यत्तुं तदङ्गभूतमित्यादि । अज्ञताया प्रमाणमाह— य
आत्मेति । प्राप्नुवति परमाहृत्यर्थम् ।

न च प्रजापतिवाक्यादितत्प्रत्यगात्मदर्शनस्य निश्चयमसातिरिक्त-
फलमुच्यते, न च कैवल्यप्रत्यगात्मदर्शनं निश्चयप्रसाधनं नात्र
पन्था” [थै उ ३।८+६।१५] इत्यादिविरोधात्, तत्त्ववृत्त्या-
याव, न चात्र जीवप्रतिरूपं कस्मृच्यते, ‘परं ज्योति’ इति
विनेषणत्वं “नारायण परं ज्योति” [म मा उ १।१।४]
इत्यादिना च परज्योतिरुच्यते परमात्मविषयत्वप्रसिद्धे दह-
रविद्याया पूर्वाप्रापि तस्यैव परज्योतिरुच्यतेवेदोत्ते, यस्तत्प्रसू-
सम्प्रतयाद्वेदस्य च स्वास्त्येति, प्राप्तरात्मनः परप्रज्ञाध्यात्म-
पुरुषरम्यनिरतिशयस्वकन्दयोगनिर्मुक्ततादभिधानाव । अत-
प्रधानफलत्वैवात्र तद्वेदेषि निर्देहात्परविद्यात प्रत्यगात्म-
दर्शनम्— इति ।

३ रा. भा.— अन्यत्रापि “अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षश्चोक्तौ जहाति”
[कठो. २।१२] इत्येवमादिषु देवं भवेति विधीयमानपरविद्याज्ञतया “अध्यात्मयोगाधिगमेन”

इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधाय " न जायते म्रियते वा विपश्चित् " [कठो. २।१८] इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य " अणोरणीयान् " इत्यारभ्य " महान्तं विमुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति " [कठो. २।२०, २१] " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनून् स्वाम् " [कठो. २।२२] इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपसनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य " विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽननः पारनाथोति तद्विष्णोः परमं पदम् " [कठो. ३।९] इतिपरविद्याफलेनोपसंहृतम् ।

. ४ वे. ता. चं. — अथ ' न जायते म्रियते ' [२।२०] इत्यादिभिः कल्पियद्वाप्योद्वाग्भेदेन श्लोकैः प्रत्यभिज्ञा-यनया भगवद्गीताप्रत्यक्षतमानांशरा भविष्यन्दर्शोपनिर्वाता कटोपनिषत्पुनस्तस्यार्थस्य निर्विवादो विशदीकरणयोदाहरति — अन्यत्रापीति । सात्म्यरूपप्रधानविधियाम्येव प्रमाणं ताम्नां च विमचन — देवं मत्वेति । ' अन्धात्मयोगाग्निमेव ' इत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरमत्वा इत्यस्य साध्यत्वाद्वागोक्तं, शास्त्रेण यद्वापि योगशब्दस्याग्राहकत्वात्, ' मत्वा ' इत्यत्र शास्त्रिण्यस्यैव तदुक्तमात्रव्यापारोक्त्या च वक्ष्यापि परवत्तत्रैव विवर्तित्यमाणात्वात् जीवात्मनयोगपरत्वमुक्तम् । शास्त्राया विहिततय ज्ञानस्य त्रैयैर्न निरूपणीयस्वरूपत्वापेक्षित ज्ञेयवस्तुसोपधो न पदेयमाह — न जायत इति । एवं प्रमपट्टकोपवृद्धीयादा उक्तं । यथा सङ्ग्रहोत ' शानवर्मात्मक निष्ठे योगज्ज्ञेयं सुपेक्षते । आत्मानुभूतिसिद्धयै पूर्वपद्वेन शेरिते ' [गी. सं. २] इति । अथ द्वितीयतृतीयपट्टकोपवृद्धीयांशमुदाहरति — अणोरणीयान्तित्यादिना । इदमपि सङ्ग्र

होतम् — मन्त्रमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावासिस्मिदये । शान-कर्मामिनिर्वर्त्यो भक्तियोगः प्रप्रीतिता ॥ प्रधानमुप-व्यनमश्चरित्रचनम् । कर्मरीर्मक्षितियादि पूर्वदेपोऽन्तिमोदितः ' [गी. सं. ३, ४] इति । ' अणोरणीयान् ' इत्यादर्थमाह परस्वरूपमिति । ' महान्ते विभु ' इत्याद्युक्तमाह — तदुपासनमिति । ' नायमात्मा ' इत्यस्याभिप्रेतमाह — उपासनस्य चेति । केवलमनननिदिध्यासनप्रवर्णनियेषमुखेन भक्त्याख्यवर्णीयताहेतुगुणविशेषविभक्तिदं वाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशद व्याख्यातम् । ' मत्वा धीरो हर्षसोर्को जहाति ' " मत्वा धीरो न शोचति " इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेश प्रख्यातमाज्ञास्यैव देवशक्त्यप्रदर्शनायाह — विज्ञानेति । एवमुपकोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे " अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा " इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं प्रथमफलहितं च प्रत्यगात्मज्ञान परविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपवृत्ततया प्रति-यमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्ममध्यवसातव्यमित्युक्तं भवति ।

३ रा. भा. — अतः परमायायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति — यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि धोरे कर्मणि मां नियोजयसि ? । एतदुक्तं भवति — ज्ञाननिष्ठैव आत्मावलोकनसाधनम् ; कर्मनिष्ठा तु तस्या निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिपाद्यपिपितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठापामेवाहं नियोजयितव्यः ; किमर्थं धोरे कर्मणि सर्वेन्द्रियव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधित कर्मणं मां नियोजयसि ? इति ॥ १ ॥

. ४ वे. ता. चं. — एवं गच्छोपनिषद्वचनेन प्रतिपत्तिगो-कर्तव्यं पुनस्तिमनशाय चाम्भ्यस्य वक्ष्यमाणपरविद्याज्ञा-सुग्राह्य उच्यन्तिरूपस्य प्रथमपट्टकोपमन्योर्वाचनेन सङ्ग्रहि-माह — अत परमिति । एकरिमत्रेव पट्टके सङ्ग्रहवित्स्वरूपेण पेटिकाभेदमिति । इदमेवेत्यवधारणाय्यायचतुष्टये परमात्मप्रवृत्तदशनादः ' कुच आसीत मत्परः ' [२।६८] इति पूर्ववद्वामरुचयेनैवैवमनसमपयति । पुनस्तिमनशिरास्य मृपश्चयतीत्युक्तम् । समजो जनकश्च प्रपञ्चप्रकारमाह — स्व-साधनमिति ।

अप्र-जुवः प्रागेव समस्यागतविरतिवागव्याप्तिनः कर्म-शोभनयोगाद्यप्रवृत्तिरहितव्यात्मकसाधनोपदेशो . निरूपयदे-

शांशसिद्धश्रोयमुखेन वृत्तति — ज्यायसीति । प्रथम-श्लोकस्यानवय सावदाह — यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति बुद्धिरेपिदित् ? ' दूरेण खरं कर्म बुद्धियोगात् ' [२।१९] इत्यादि तु बुद्धिविशेषविशिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् . ज्यायस्य च किंरूपमिहाभिमतम् ? बुद्धेर्यायस्य च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः ? धोरशब्दश्च भयद्वयार्थः, न च कर्मणो भयद्वयः ; किंशब्दश्च प्रथमो वा प्रत्ये-पपरो वा ? इत्यादिकमाहपदाह — एतदुक्तमिति । तत्र दुर्देय-यस्त्वप्रकारं पूर्वं सदुक्तिप्रकारं चाह — ज्ञाननिष्ठेवेति । लिप्ता-श्रुत्यापकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तं, ज्ञाननिष्ठाया एव आत्मावलोकनेहेतुत्वम् ; तस्य अव्यवधानादुद्दिष्टमिति ।

याधिकारं नियोगानर्हत्वात् ज्ञाननिग्रहनिष्पादनस्य कर्मप्रत्य-
येकरूपत्वमुक्तं प्रकटयति—आत्मेति । 'यदा संहरते'
२।५८ । इत्याद्युक्तं स्मारयति—सकलेन्द्रियेत्यादिना ।
द्रष्टव्यस्य प्रतिशेषशक्त्यैव 'ज्यायसी चेत्' इत्यत्र चेत्कण्डस्य
विनिविष्टयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति ।
फलकमेत्युक्तं कर्मसुदृढपणम् ।

किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात् ;
च सामाजिकफलप्रदानार्थम्, अनार्दनस्य अनिगिरातकस्य
तन्निर्गतत्वाभावात् ; नापि भूभारभूषणार्थाद्यादिवच-
नमिच्छितमद्विप्रत्ययार्थम्, प्रथमं सा प्रति केशवस्य ब्रह्मदा-

दिपितुस्ते तदनीकित्वात् ; नापि फलकैः यार्थं, गार्भ्यस्य
पूर्वमुपदिष्टत्वात् ; न च सौकर्यार्थम्, अक्षरपणनिमित्तप्रत्ययव्या-
पारिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापारस्मन्नेन तदुपरतिनिष्पादा-
त्त्वाल्लोकनविरोधितया समुत्सोर्धारत्वात् ; न च लोकसङ्ग्रहार्थं,
लोकस्यापि यथावस्थितकारोपदेशस्यैवोचिन्नत्वात् । अतो
ममतः प्राणसमस्तया भवतौलोपोषितं मा भवदग्निमते कर्मणि
न नियोजयितुमर्हतीति भावः ।

घोरसदस्यान काञ्चीयप्राणिषु जनपरत्वायोगात् प्रकृतोपयुक्त-
मनिर्ग्रहमाह—सर्वेन्द्रियव्यापारस्या इति । तथापि कथं
घोरत्वमित्यत्राह—आत्मावलोकनविरोधिनोति ॥ ५ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं साध्वभाष्यम् ।

आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वम् । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिग्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ।
अतो ज्ञानमत्युन्नतमित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' [२।४९] इत्यादी । एवं चैत्किमिति
अणि घोरं युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तचर्माश्विना ? इत्याह—उपायसीति । कर्मणः सकाशा-
द्दर्शयार्सा चेत्ते तव मता, तत्तर्हि ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेय वीरिका ।

जीवहृदयोऽयं मनः । पूर्वांतराध्यायेभ्योऽप्य भवेत् स्वस्मि
न च इत्थमेतन्निष्पाद्यप्रतिपाद्यार्थं पूर्वाध्यायार्थवत्प्रत्यवेन
उन्त्यतिपाद्य साधवाह—आत्मेति । जीवेष्वस्वरूप
पाम्पमित्यर्थः । ज्ञानसाधनमात्रज्ञानसाधनं योगाख्यम् ।
पूर्वस्मिन्व्याये । न चैव द्वितीयस्याध्यायत्वैक्यानुपपत्तिः,
स्यैव प्राचुर्यात् प्रवृत्तेन च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमादी
लि 'साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः' इति । 'आत्म
१' इत्यादि तु प्रकरणमेव प्रदर्शनाभ्योक्तमिति । एकचत्र
। तृतीयाध्यायार्थमाह—ह्यनेति । योगो द्विविधः,
धापिमेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते
मेवेति ह्यन्यत्वे वैद्यत वाक्यैर्कर्म कर्माक्षरं विनिन्यासि-
ये अङ्गमिन्नाद्यपि कर्मविध्यमर्थेत्येकार्थता । तथापि प्रक-
र्यमेवमुक्तम् । 'ज्ञानसाधनत्वेन' इति वदता मोक्षसाधनता
॥ तेन प्रथमप्रतिषेधनायव्याख्यानायप्रवृत्तिरनुगता ।
इदमपर्यन्ता त्वमुक्तायत एव । वीरं प्रसस्यन्प्रश्रवाक्यता-
दि—कर्मण इति । आदिपदेन 'हृजयाः फलेहतव' ।
५ । इत्यादिद्रष्टव्यम् । घोरं रागद्वेषादुपेते । अजोनयन
तेन काम्य कर्माभिप्रेतम् । निवृत्तमर्मात्रिज्ञानमर्मान्
नविदितान् उपायसाधनम् । अत्र कर्मणि किञ्चिद्वि-
विधित्वेनः प्रथः, घोर इति द्वितीय इत्यवधेयम् ।
मुक्तं भवति—अप्रथमप्रतिवितानि यज्जादीनि, युद्धादीनि
पि काम्यान्वये, 'सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति' [छा ३.

२।२।२] इत्यादिफलप्रवृत्तात् । तथाऽनापि 'हृते वा प्राप्स्यसि
खर्गम्' [२।३७] इत्यादि । चतुर्थमर्थविहितानि शमादीन्यका-
म्यानि, फलभवात्, 'शान्तो दान्त' इत्युपक्रम्य 'आत्मानं
पश्यति' [बु ४. ४।२।२] इति ज्ञानार्थत्वप्रवृत्त्या । ज्ञान
च काम्यात्कर्माणोऽनुत्तममित्यभिहितम् । ततश्च काम्ये कर्मणि
युदे 'युद्धस्य वा भात' [२।१८] इति नियोजनमुक्तं, किन्तु
चतुर्थमर्थं स्वीकृत्य वदन्विशो भवेति नियोजनम् । नतु युद्ध
मपि 'कर्मवत्प्रवृत्तमिति' [२।२५] इत्युपलब्ध्यागामे भवतीति
अतएव, तदा व्याप्तिरेण वाक्येन युद्धिनोऽनमेव भाष्यते । अर्थेवं
मतम्—युद्धादीनि कर्माणि काम्यान्वयकाम्यानि च । तत्र यः सका-
मस्तं प्रति 'हृते वा' [२।३७] इत्यामुक्तम् । यः पुनर्ज्ञानार्थी,
तमुद्दिश्य 'कर्मण्येवाधिकारः' [२।२७] इत्युक्तम्, तत्र वा
व्याप्तिरुक्ता । इति । तथापि युद्धेयु निवृत्तिलक्षणेयु यस्याधम
धर्मेषु सत्सु वैकल्येकेषु नियोजनमुक्तमेव । तत्र मनोविशेषा
भाष्ये, अत्र तद्वृत्तादिति । किञ्च कामकोपादीना गरुडस्य
मुच्यते । युद्धे च कामादयोऽवर्गमीयाः । ततोऽपि तत्र नियो-
जनमुक्तम् । मन्वत्योस्तेन 'सुखदुःखे येन हृत्वा' [२।२८]
इत्युक्तम्, सत्यं ; तथापि रागादिप्रसङ्गिनीषु शक्यानुशासु
यतिषुमेव सत्त्वराख्यानुशासने युद्धे नियोजनमुक्तमेवेति प्रथम
श्लोके पदाना व्यवहितत्वादनन्वयं दर्शयन् किञ्चित्पाठे—कर्मण
इति । पृथोपान्तिनिरासाम सकाशादित्युक्तम् । युद्धिरात्म-
ज्ञानम् । ज्यायसी फलस्ततः ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पेशावभाष्यम् ।

रागसीति । कर्मणः सकाशादेव जनार्दन । युद्धिज्यायसी तव मता चेत्तत्र तर्हि घोरं युद्धात्मनः
मां किमर्थं नियोजयसि केशव ? ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथवृत्तं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एव तावत् 'अशोच्यानन्वशोच.' [२।११] इत्याख्य,
 'एषा त्राही स्थिति पार्थ' [२।७२] इत्यन्तेन अखिलेन्द्रा-
 न्तसिद्धान्तसारास्य रहस्यनिधानमशेषशोचमोहव्यूहप्रत्यनीक
 अत्रितीयास्तत्त्वज्ञान सपरिकरशुपदिष्टम् । अत्येव प्रपञ्च
 मार्थमखिलोऽप्युत्तराध्यायसन्दर्भः । एतच्चाग्रे तत्तद्व्याख्यापदार्श-
 नेन स्पष्टीभवित्यति । तत्रास्मिन्प्रध्याये पूर्वोक्तज्ञानसाधनकर्म-
 योग प्रपञ्चयते । पूर्वोच्यते तावदर्जुनाय ज्ञानयोगो सप्रपञ्चशुप-
 दिष्ट्य 'तस्मादेव विदित्वैवं नातुदोचितमर्हसि' [२।२५]
 इति तत्कृत्यता शोकश्च पुन 'बुद्धियोगे विमा-
 ष्य' [२।३९] इति कर्मयोग प्रस्तुत्य 'कर्मण्येवाधिका-
 रस्ते मा ते सङ्गोऽस्तवकर्मणि' [२।४७] इति कर्मव कर्ते
 ध्यत्वेनोपदिष्टम् । तदेतदालस्य व्याकुलीभूतोऽहं उवाच—
 हे जनार्दन ! कर्मण सकाशात् बुद्धिरास्तवविषया उवाच
 सी प्रसातता चेत्तव सम्मता, तर्हि निमर्षे घोरे गुरत्राग्र्या-
 दिहिंसाकृपल्वेन कूरे युद्धकर्मणि मा नियोजयसि मेरयसि ?
 अत्र 'जनार्दन' इत्यनेन भामानुगुणमेव किमिदं हिंसाणि
 योजनमिति विनोदोपाहम्भन व्यज्यते । 'केवल' इत्यनेन तु
 'यत्त्रैय इयानिक्षित ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं श्राधि मा त्वा
 प्रपन्नम्' [२।७] इत्येवमुपपन्नोऽहम्, एवं च 'केवल
 हेतुनाशाय' इति प्रसिद्धकेशवनामा, ततश्च श्रुत्य एव
 श्रेयस्साधने त्वयाऽहं नियोजयितव्य, न तु प्रतारणीय इति
 सूचितम् ।

नन्वत्र कर्मापेक्षया ज्ञानश्रेष्ठ्य भगवदभिमतमिति कृतो
 ऽहनेनागततम् ? न हि पूर्वोच्यते भगवता कण्ठरेण तथा
 वृत्तिदुलमस्ति, न च 'कूरेण शबर कर्म' [२।४९] इति
 श्लोके ज्ञानापेक्षया कर्मणो निकृष्टत्वं भगवतोक्तमिति वाच्यम्,
 तत्र 'कृपाया कलहेतव' [२।४९] इति वाक्यशेषेण काम्य
 कर्मण एव ज्ञानाधिकर्षोक्ते । 'व्यायसी चेत्कर्मणस्ते'
 इति निष्कामकमापक्षयैव हि ज्ञानज्यायस्त्वमुच्यते । कर्मेश
 चरस्य सकामकर्मपरत्वे 'तर्हि कर्मणि घोरे मा नियोजयसि'
 इत्युत्तरापासङ्गते, 'मुबुद्ध ते समे ह वा लामालाभौ जयाजयो',
 ततो युद्धाय युज्यस्व' [२।३८] 'मा कल्लेप कदाचन'
 [२।४७] 'योगरथं कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' [२।४८]
 इत्यादिना निष्कामकर्मनियोजनस्यैव प्रस्तुतत्वात् । यत्तु 'होतो
 वा प्राप्यसे स्वर्गम्' [२।३७] इति सकामकर्मनियोजन-
 चतम्, तत्तु सकामचरणेऽपि युद्धादुपपत्तिर्न कार्येतत्परमेव,
 न ॥ तद्विपरिम्भ, उदाहृतानेकनिष्कामकर्मनियोजनतत्त्वं
 विराजन् । एतेन 'काम्यरमापक्षया ज्ञानस्य व्यायस्य वि-
 मिति युद्धाख्य काम्यरमेणि मां निधाजयसीत्यर्थ' इति
 भाष्यव्याख्यानमपि निरस्तम्, उच्यते निष्कामकर्मण्येव
 नियोजयन्त प्रमेय प्रभायोगात्, काम्यानिमित्तकानुज्ञानविष-

यत्वाविषयव्याख्यामेव च काम्याकाम्यविभागव्यवस्थितेर्निरूप-
 कायनियोजने वो हेतुरिति पृष्टवन्त प्रति 'लोकेऽस्मिदि-
 विषा निष्ठा' [२।३] इत्यादिप्रतिवचनस्याप्यसम्भवात् ।
 तस्मात्कर्मणो बुद्धिज्यायस्य भगवदभिमतमियेतत् भगवत्क-
 ष्योक्त्याऽवगम्यते' नापि 'एषा त्राही स्थिति पार्थ' [२।७२]
 इत्यादिना भगवता मोक्षार्थत्वेन ज्ञानप्रशसनात् ज्ञान
 श्रेष्ठ्य तदभिमतमित्युच्यते इति युक्तम्, 'बुद्धिर्याग त्विमा-
 ष्य' । बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ ! कर्मवन्ध प्रहास्यसि ॥ नेहानि
 नमनासाऽस्ति प्रत्यत्रापो न विद्यते । स्वत्पमप्यस्य धर्मस्य
 त्रापते महतो भयात्' [२।३९-४०] इत्यादिना भगवता
 कर्मणोऽपि मोक्षार्थतया प्रशस्तित्वेन तत्तत्तस्य ज्ञानश्रेष्ठ्या
 भिमतत्पमगते ।

न च 'योगिन कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये'
 [५।११] इत्यादिना ज्ञानाद्वत्तेन कर्मणो भगवताभिधाय-
 मानत्वात् 'कर्मवन्ध प्रहास्यसि' [२।३९] इति नश्य मोक्ष
 हेतुत्वं ज्ञानद्वारकमेव विवक्षित, न तु ज्ञानस्यैव साक्षात्
 अस्तस्य ज्ञानाधिकर्षो भगवदभिमत इति वाच्यम् एव
 सति 'तर्हि कर्मणि घोरे मा नियोजयसि' तर्हि वर-
 निव्रित्य [२।२] इति चार्हणस्य प्रभायोगात् । न हि
 ज्ञानोपकारकं कर्मैति जानत स्वयं च ज्ञानाधिन 'तर्हि क-
 र्मणि नियोजयसि' इति वा 'ज्ञानकर्मणोरेक निव्रिप वद'
 इति वा प्रभो युज्यते । न चैव तर्हि तदज्ञानादवज्ञानस्य प्र-
 इति युक्तम्, तथा सति ज्ञानद्वारक कर्मणो मोक्षहेतुवन्मिप
 जानतोऽहंभवस्य 'कर्मवन्ध प्रहास्यसि' [२।३९] इत्या-
 दिना यथाश्रुतमद्वारकमोक्षहेतुत्वमेवावगतमासीदिति तस्यो-
 क्तरीत्या भगवदभिमतज्ञानश्रेष्ठ्यावागत्यसम्भवेन 'व्यायसी
 चेत्' इति प्रभापुपपत्तितादवस्थायात् । तस्माच्च कारण-
 वक्तव्य, येन 'व्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धि' इति प्र-
 म्यावकाशो भवतीति ।

अत्रोच्यते—पूर्वोच्यते ज्ञानकर्मणी भगवतोपदिष्टे लो-
 रधिकारभेदे न स्पष्टशुपदिष्ट, तेनार्हणस्य समिद्धद्वयस्य
 'व्यायसी चेत्' इत्यादिविषयकरोऽयं प्रभ इति न कश्चि-
 दोप । तथा हि—अयमत्र विवक्षितम् 'किमेते ज्ञान-
 कर्मणी एकाधिकारिके किंवा मिनाधिकारिके ? एकाधिकारिक-
 र्वेऽपि किं ज्ञान कमापेक्षया उवाच किंवा मोक्षे जनेति
 तन्मे ज्ञानकर्मणो समप्राधान्यम् ? इति । एव विकल्पान्
 दोषमाह—ज्यायसी चेदिति । ज्ञानस्य व्यायस्य तत्रेवाहं
 नियोजयितव्य, न तु निकृष्ट कर्मणीत्यर्थ । ज्ञानकर्मणो
 समप्राधान्यपक्षे दोषमाह—घोर इति । इयोरपि सम-
 दि सौम्ये ज्ञान एव प्रवर्तयितुमुचितम्, न तु गुर्गदिवधप-
 रान कूरे युद्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

९ श्रीमद्ब्रह्माचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

अथाष्टमिन्नयोधर्मो माहात्म्यज्ञानमतिहृत् । पार्थोय श्रीभगवता मयादा वचसोच्यते ॥ १ ॥
 शान्तमनोमी निरायादी तृतीये गर्भीर्णय । त्यागात्यागनिभेदे त्यागाद्याग्यम वचन ॥ २ ॥

यावच्छरीरसम्बन्ध त्यागः कर्तुं न शक्यते । अतो भगवद्वाज्ञातस्तदर्थं कृतिरुत्तमा ॥ ३ ॥

योगे कर्मपथे त्यागं साह्यदुष्टयुपसंहृतम् । जानन्ननिश्चयात्तत्र फाल्गुनः परिपृच्छति ॥ ४ ॥

यद्यपि पूर्व भगवता 'एषा तेऽभिहिता साह्ये बुद्धियोगे त्विमा शृणु' [२।३९] इत्यादौ योगमुद्धिरुपक्रान्ता, तत्र च योगे स्वकर्मोपदिष्टं तथाप्यन्ते स्थिरवीप्रसङ्गे पुनस्त्यागमतिरेवोपसंहतेति निर्णयमज्ञानं पृच्छति— अर्जुन उवाच, ज्यायसी चेदिति । कर्मणः सकृन्नात् बुद्धिस्तथा ज्यायसी चेत् ते मता तर्हि धोरे कर्मणि युद्धे नियोजयसि त्रिम् ? इति ॥ १ ॥

१० पुरपोत्तमवीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

योगमाह उवाचभावकर्मणा प्रभवान्वयत ।

ससंगयोगवीर्यं कृष्णं भक्तिप्रतीचरुर्जुन ॥

एव पूर्वाध्याये भगवता बुद्धियोगस्य कर्मण उक्तमवबुध-

मिति कर्मोपदेश किमाशयः ? इति संशयाविष्टोऽर्जुन उवाच— ज्यायसी चेदिति । हे जनादेन सजांविधानाशक्तं ते

कर्मण सकृन्नात् बुद्धिश्रेय्यायसी श्रेष्ठा मता सम्मता तत्रा मा धोरे अकारणप्रत्यवाये किञ्चिदपि कर्मलोपादिविफलं कर्मणि विमिति नियोजयसि प्रवर्त्तयसि ? । चेदर्थेतिमन्वो- धेन न दुष्टगुणव्यासयोरपि मोक्षदातृत्वात्तथा कर्म कारयि- त्वाऽपि वेन्नोक्ष दातुमिच्छामि तत्रा कर्तव्यमेवेति भावो व्यजित ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतमाजनीपः ।

११ नी० भा० दौ०— पूर्वस्मिन्नध्याये 'एषा तेऽभिहिता साह्ये बुद्धियोगे त्विमा शृणु' [२।३९] इति द्वे बुद्धी प्रदर्श्य 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' [२।४१] इति श्लोकेन साह्ययनिष्ठावता पातशङ्का नास्ति, कर्मयोग- निष्ठावता तु साऽस्तीत्युक्त्वा 'यावानर्थ उदपाने' [२।४६] इति साह्ययनिष्ठाया सर्वकर्मफलान्तर्भावश्रवणात्ता- मेव प्रशमात्मिका स्वाशयानुबृत्त्या मन्वानोऽर्जुन उवाच— ज्यायसीति । हे जनादेन । कर्मणो निष्कामकर्म- योगापेक्षया बुद्धिः साह्ययनिष्ठाच्छ्रेयं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्तवरा चेत्ते तव मता, तत्तर्हि मा भैर्यदृत्त्याऽपि तुष्यन्तं धोरे बन्धुनारादये कर्मणि किं कुनो हेतोर्नियोजयसि पुन पुनर्युज्यसेति वदन् ? ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किञ्च व्यामिश्रेणेति ॥ व्यामिश्रेणेन— यद्यपि निरिक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमित्र भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम मन्द- बुद्धेर्व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयसि ? अतो वरीमि बुद्धिं मोहयमीव मे ममेति । तं तु भिन्नकर्मकर्मणोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यमे, तत्रैव सति तत्तत्परोक्तं बुद्धिं कर्म वा 'इदमेवार्जुनस्य योगं बुद्धिश्चकृत्यनस्यानुरूपं' इति निश्चित्य वदं ब्रूहि; येन ज्ञानेन कर्मणा वाज्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयामिति । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्र कथं 'तयोरेकं वद' इत्येकनिषयैर्नार्जुनस्य श्रुश्रूया स्यात् ? । नहि भगवता पूर्वमुक्तं 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वदस्यामि, नैव द्वयम्' इति; येन उभयप्राप्त्यसम्भवात्मानो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

२ आ. शा. व्या — इत्यत्र प्रथमं समुच्चयानुसारी न भवतीत्यह— किञ्चेति । भगवतो विविक्तवैवादिचादयुक्त 'व्यामिश्रेण' इत्यादिवचनमित्याशङ्क्याऽऽह— यद्यप्येति । यदि भगवत्कृतं सर्वोपमित्रं ते भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिब्यामोहन मेव तस्य विवक्षितमिति किमिति मोहयसीव इत्युच्यते । एषाऽह— ममेति । ज्ञानकर्मणी मित्रो विरोधानुपपन्नकुण्या

ननु'यतया भिन्नकृतके कथ्यते । तथा च तथारन्यतरस्मिन्नेव त्वं निवृत्तं, न तु ते बुद्धिब्यामोहनमभिमतमिति भगवतो मन्यमानवृत्ति— त्वं तिर्यगि । तदकर्मि'यादिश्लोकावबोत्त माह— तत्रेति । उक्त भाग्येन यत्तत्तस्या परावृत्तये 'एव' इत्युक्तप्रकारेकि । 'एक' इत्युक्तमेव सङ्गृह्यति— बुद्धि- मिति । नियमप्रकारं प्रवृत्तयति— इदमिति । योगवत्

स्पष्टयति—युद्धीति । अस्य क्षत्रियस्य सतोऽन्त करणस्य देहशक्तं समरसमारम्भावस्थायाधेदमेव ज्ञानं कर्म वाऽनुपगमिति निर्णयं ब्रूहीत्यर्थः । निश्चित्यान्वतरोक्षौ तेन ध्योतु श्रेयोवाप्तिं पल्लमाह—येनेति । तदेकमित्यादिवाक्यस्याहोत्थमर्थमुक्त्वा समुच्चयस्य शास्त्रार्थत्वाभावे तात्पर्यमाह—यदि हीति । गुणभूतमपीत्यादिना प्रधानभूतमपि वेति विवक्षितम् ।

ननुमयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो गन्धमानस्यार्जुनस्यान्यतरविषया शुभ्रपा मविष्यति, नेत्याह—न हीति । यथोकमगवद्भवनाभावे द्वयप्राप्त्यसम्भवमुदया नामन्यतरप्रापना सम्भवतीत्याह—येनेति । ॥ हि तथाविधं भगवद्भवनं भवतेष्ट, भगवत् समुच्चयवादिवाङ्गीकारात् ; अतस्तदभावादुक्तुदया न युक्ता न्यतरप्राप्त्यनैरर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीवेति मे प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनसाधनं भूतायाः सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपायाः ज्ञाननिष्ठायास्तद्विषय्यरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं ध्यामिश्रमेव, तस्मादेकममिश्ररूपं वाक्यं वद; येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्यात्मनः श्रेयः प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

४ धे.ता.चं.—उक्तमर्थं हेतुवृत्तं द्वितीयश्लोकार्थमाह—अत इति । अवेक्षनाया युद्धेर्भोहनस्यौपचारिकत्वात्सामित्युक्तम् । इवशब्दश्रोतितमाह—प्रतिभातीति । एतेन कारुणिकत्वात् त्व तावन् मोहयसि, अहं तु मन्दो मुक्तामोत्पुञ्जं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेत व्याघात तत्प्रकार बोधपादयति—तथा—हीति । तद्विषय्यरूपं कर्म तस्या कथं साधनं ? तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यं ? इति व्याहृतिद्वयमिहाभिप्रेतम् । एक मित्येतन्न ज्ञानकर्मणोरन्यतरविषयं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात् ; तत्र च स्वध्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्त्या

भन्तरमपेक्षणीयत्वात् तस्याश्च व्यामिश्रत्वनिर्गुत्तिसाम्यात्तदा स्यशब्दस्य चैतच्छ्रुतकृतस्य विशेष्यसमर्पकत्वौचित्यादित्यभिप्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्यप्रमथ्य दासाय निश्चित्येत्यादेरर्थमाह—येनेति । 'निश्चित्य' इत्यस्य न तावत् 'वद' इत्यनेनान्वयः, सर्वज्ञस्य तस्य प्राप्यनिश्चया योगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमानस्य दाहितत्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयाकाङ्क्षा, ततश्च निश्चित्य श्रेयं प्राप्नुयामित्येवान्वयः । निश्चयसापेक्षं सम्प्रिग्विषयमाह—अनुष्ठेयरूपमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २ ॥

॥ ६ ज. प्र. वी. ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च—व्यामिश्रेणेव सङ्कीर्णनेव युद्धि मोहयसीव 'कदाचित्कर्म श्रेयः' इति कदाचित् 'युद्धिः श्रेयसी' इति च सङ्कीर्णनेव वाक्येन युद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव मे । तत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वद; येनानुष्ठितेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

८ घं. प्र. नि.—मित्राधिकारिकत्वपक्षे क्षुण्णमाह—व्यामिश्रेणेति । ज्ञानकर्मणोर्मित्राधिकारिकत्वे हि एकं प्रत्येव तयोर्ममपोरुपदेशो ॥ वदते । उपदिष्टं चैकमेव मां प्रति ज्ञानकर्मद्वितयम् 'तस्मादेवं विदित्वैवं गानुरोचितमहं हि' [२।२५] 'योगस्य' कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा घनज्ञय !' [२।४८] इति, तदुपरि पुन. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इति प्रपे । अतः सङ्कीर्णार्थकत्वाद्व्यामिश्रमेव तव वाक्यं प्रतीयते ; एवविधेन वाक्येन मम युद्धिं मोहयसीव मोहं नयसीव ।

परमकारुणिकस्त्वं न मोहयस्येव, किन्तु मन्दबुद्धेर्ममैव त्वमुक्तित्वात्प्राज्ञानादेव मोहो भवतीतीवकार्थं । ततस्मात् एकधिकारमित्राधिकारविकल्पासहत्वा देतो ज्ञानकर्मद्वयोपदेश विहाय मधिकारानुगुणमेकं ज्ञान कर्म वा निश्चित्य वदयेन अधिकारनिष्पार्थक्यमुपदिष्टेन ज्ञानेन कर्मणा वाऽहमेकं गानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयामि प्राप्नुयामि । अत्र 'तदेकं वद' इत्युक्त्या ज्ञानकर्मसमुच्चयो निरस्त इति भाव्ये प्रपद्य ॥ २ ॥

९ घ० त० दी०—अनु 'धर्म्याद्धि युद्धात्' [२।३१] इति कर्मणः श्रेयस्त्वत्तो नोदितमिति चेत्तत्राह—व्यामिश्रेणेति । तर्हि तव वाक्यं व्यामिश्रं नैकान्तिकं सन्देहोत्पादकमिव कचिन् कर्मप्रशंसा कचिन् कर्मत्यागप्रशंसा । एकमिति । एतेन मे युद्धिं मोहयसीव, तदेकं निश्चित्य वद ॥ २ ॥

१० पु अ. त.—दिशं स्पष्टतया बोधाभावान्मे युद्धिं मोहयसीवेति वाग्यार्थं त्वां प्राप्नोमि तत्तदा स्पष्टमाज्ञापयेयाह—व्यामिश्रेणेनेति । व्यामिश्रेणेव वाक्येन कथयिष्ये प्रशंसयिष्ये कथितज्ञानमिति कथयन्देशात्प्राप्तं वाक्येन मे युद्धिं मोहयसीव । भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति,

परन्तु अविर्बन्धुपत्ति इति 'इव' इत्यनेन साधितम् । 'मोहयसि' इत्यत्रापि इत्येतिपदेन अगस्त्यस्त्रिभ्यो मोहोऽनुष्ठित इति ज्ञानिषु, तस्मात्कारणपापव्ययं वदितोमोहोऽप्यगच्छति तथा वदं श्रेयोवर्षं वदयानकथं अनिष्टनिरादकं वाक्यं निमित्तं मयि दातेज्ज्वा कृत्वा वद; येनाहं त्वमाप्नुयामि प्राप्नोमीत्यर्थः ।

पूर्वोक्तव्यामिश्रवाक्यमध्ये नैवस्यापि श्रेयोरूपेण, मोहकत्वा-
त् । सर्वथा भगवद्रापकश्रेयोरूपत्वं संकोचः । अत एव
श्रीभागवते- 'तत्साम्प्रतिक्रियुक्तस्य' इत्यारम्भे 'श्रेयो भवे-
द्वि' [१११२०३१] इत्यन्तं सर्वेषां न श्रेयोरूपत्व-
मुक्तम् । अतः पूर्वोक्तमध्ये 'मूर्धं निश्चित्य वद' इति
व्याख्यानं न साधु ॥ २ ॥

११ नी०भा०दी०- ननु तव ज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यधिकारात् कर्मैव कुर्वन्ति त्वां प्रबोधीत्याशङ्क्याऽऽह- व्यामि-
श्रेणेति । व्यामिश्रेण अविविकेन । इवशब्दो विविक्तेऽपि बुद्धिर्दोषात् अविविक्ततां गृह्णामीति सूचयति । तेन
वाक्येन 'त्रैगुण्यविषया वेदा निश्चैगुण्यो भवार्जुन !' [२।४६] इति कचिद्वैदनिष्ठां त्याज्यसि, 'कर्मण्येवाधि-
कारस्ते' [२।४७] इति सामेव च प्राह्यसि ; तथा 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो नियोगक्षेम आत्मवान्-भव' [२।४५]
इति निवृत्तिमार्गमुपदिशसि, 'धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्सर्वत्रियस्य न विद्यते' [२।३१] इति प्रवृत्तिमप्युपदि-
शसि ; न ह्येकेन मया युगपदुभयं स्थितिगतविवदनुप्राप्तुं शक्यं, अतो मे मम बुद्धिर् मोहयसीव । वस्तुस्तु मम
मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसौति इवशब्देनोच्यते । तत्तयोर्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तन्निश्चित्य वद, येनानुष्ठिते-
नाहं श्रेयः कल्याणप्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

पूर्वोक्तं व्यामिश्रं भन्वानस्यार्जुनस्य अभाषकरणायाधिकारभेदेन कर्मज्ञानयो-

रद्वाजिमावज्ञापनाय च भगवदुत्तरम् ।

**श्रीभगवानुवाच- लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥**

१ शां. भा. - प्रशान्तरूपमेव प्रतिबचनं श्रीभगवानुवाच- लोकेऽस्मिन्निष्ठ ॥ लोकेऽस्मिन्
शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ
प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्चयसमाप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायमाविष्कृतं प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनश्व-
रेण हे अनघ अपाप ! । तत्र का सा निष्ठा द्विविधा ? इत्याह- ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन-ज्ञान-
मेव योगस्तेन साङ्ख्यानमात्मानात्प्रविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसन्ध्यासानां वेदा-
न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिश्रान्तकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन-
कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै
पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुचित्य अनुष्ठेयं भगवतेऽप्युक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथ-
मिहार्जुनायोपसन्नाय मियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ज्ञाया ? यदि पुनरर्जुनो

* यत्तु- 'पुरा पूर्वोक्तयोः' इति नट्याः । तत्र, " 'प्रोक्ता' इत्येतावन्तैव निबन्धि 'लोकेऽस्मिन्' इत्यस्य 'पुरा' इत्यस्य च
पैवर्त्यप्रसङ्गात् । 'इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्' [४।१] इति वक्ष्यमाणेन भाव्योकार्थस्य स्पष्टप्रतिपादकेन धृतेन
विरोधाच्च 'इति भाव्योत्कर्षदीपविषया दत्तोत्तरवत् ॥ ३ ॥ यदपि निष्ठाशब्दात्पूर्वं मोक्षपदस्यार्थात्स्य 'येन गच्छतांस्ते मोक्षः प्राप्यते,
स पन्था' इत्यर्थकलनम्, तदनुयुक्तम् । सत्यां यतावन्त्याहारस्यान्यास्यात्वात्, निष्ठागृह्यात् 'श गतिनिर्वातो' [६२८] इत्यस्मात्
'आतपोऽर्थः' [अथा. ३।१।१-६] इत्यदि निष्ठाशब्दस्य निष्ठाशब्दस्याभिधानादिषु वापि मार्गवाचित्वादसंभावः । स्थित्यर्थत्वे तु
'निष्ठा स्थित्यतिशयोक्त्यर्थः' इत्यभिधानं, 'तेषामसंयत्तकामानां वा निष्ठाऽविजितात्मनम्' [भाष. १।१।११] 'स्वे स्वेऽधिकारि
या निष्ठा स युगः परिकीर्तितः' [भाष. १।१२-१२६-२१२] 'एकस्या परा निष्ठा जित्त्यास्ति स्वभावनः ।' [ब.गी. १।२।२७]
इत्यादयः शतशः प्रयोगाद्यानुकूलाः । एतद्यापि 'तया निष्ठा तु का कृत्वा' [१।११] इति स्थित्यर्थेतेन प्रयोगः । स्वीकृत्य
तत्र नान्यैरपि तथार्थ इति नास्ति विस्तारपेक्षा ॥ यथात्र 'साङ्ख्ययोगमन्त्रे अस्मिन्नपि द्विविधं द्विप्रकारं निष्ठे विद्यते' इति व्याख्याय
'गीतानुसारं द्वे एवैते निष्ठे, ते चान्योन्यानिर्पण्ये । न होतस्या अपराऽऽहम्' इत्युक्तम् ; तनुच्छमेव । "नास्त्यज्ञः कृतेन" [सु. उ. १।२।
१३] "निविदिपन्ति यत्नेन-" [सु. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधात्, 'यत्नो दाने तपस्ये पावनानि' [१।८।५] 'यथिनः कर्म कुर्वन्ति
तं त्यक्त्वाऽऽत्ममुदये' [१।११] 'कर्मैव सुदियुक्ता हि' [१।५१] इत्यादितदनुगमिणीतावचोपमाकोपायः । निष्ठाद्वयकलनं
च मुख्यमेष्वचनविरोधादेव पराहम् । परावर्तनं च तदियेव मधुसूदनसरस्वतीनीलकण्ठप्रभृतिभिर्निर्दिता नापि
प्रसङ्गः ।

रितद्विदित्वायाणां केपाभिदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारः, तथा दर्शनात्; तत्र शकाशचविषयतया ज्ञानकर्मयोगोऽन्येव-
त्येति भावः । नन्वशक्तानो कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो
न स्यात्, तच्छक्तिहेतुवशेनैव कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राति-
कृत्यवशेनैव तदित्याह— अनमिहं हितेति । सर्वत्र सर्व-
शक्तिव्यवहारस्यादिविशिष्टमग्नदनुप्रवृत्त्या ज्ञानहेतुत्वाय
परमपुत्राराधनस्मरणिकः । व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठा-
वितोषि, तच्च स्वान्तमलमलम्, तदप्यनादिगुणपारपरपुष्क-
मूलरज्ज्वन्मोहमयम्; तच्च साधोन्मेषहेतुभूतविषयकर्मनिवर्हणी-
यम्; अतो ज्ञाननिष्ठहेतुवृत्तशान्तिहेतुत्वात्तदनुकूल एव कर्मयोग-
इत्युक्तं भवति । “धर्मं पापमपनुस्ति” [सि. भा. उ. ६।१०]
इत्यादिव मिहाभिप्रेतम्, अनमिहं हितपरत्वं पूर्वमेवोक्तमिति

कृत्वा केवलपरमपुत्राराधनवैपत्त्या कर्मणैव मिदियज्ञो च
वक्ष्यमाणं दर्शयति—यत् इति । शोचन्नन्दनिर्दिष्टं अव्यामि-
श्राभिधानं अनमिहं हितपरत्वं च व्यनक्ति—इहापीति ।
“यदा ते मोहकल्ल” “श्रुतिविप्रतिपत्ता ते” [१।१२-२३]
इत्याद्यर्थं स्मारयति— विप्रयेति । आभिप्रायिकमन्वयार्ण-
व्यञ्जयुक्तराजं व्याचष्टे—अतः साहचर्यानामेवेति । साहच-
र्य-चन्दस्यानं सिद्धान्तविशेषनिष्पत्तये व्युत्पद्यति—साहच-
युद्धिरित्यादिना । अतर्ह्य इत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम् । कर्म-
योगाधिकारिण इति । योगिनाम्भ्यो योगो ह्यत्र कर्मयोगः,
प्रत्ययार्थः सम्बन्धश्चान्न तस्योग्यतास्य इत्यर्थः । अनर्हत्वं तद-
ईदं च विचिदयन् विरोधतद्वापरिहारस्य फलितत्वेनाव्यामि-
श्राभिधानमुपसंहरति— विप्रयेति ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात् त्वं कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोक्ष्या-
पीत्याशयवान्भावानाह— लोक इति । द्विविधा अपि जनाः सन्ति, गृहस्थादिकर्मत्पागेन ज्ञान-
निष्ठाः सनकादिवत्; तत्स्या एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्; मद्धर्मस्या एवेत्यर्थः । साहचर्यानां
ज्ञानिनां सनकादीनाम् । योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया
लोकसद्वृत्त्यर्थे तत्र ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा स्यतिः । त्वं तु जनकादिवत् सक-
र्मज्ञानयोग्यः; न तु सनकादिवत्तत्पागेनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन-
एव । तथा युक्तम्— ‘ईश्वरेच्छया विनिर्वाशतकर्माधिकारः’ [भाग. ५।१।२३] इति ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. टी.— एवं चेत्प्रभस्तर्हि कथं परिहारवाक्य-
संघटते ? तत्र निष्ठाद्वैविध्यवदन्, इत्यतस्त्वदभिप्रायं वदन्
अनतरयति— ज्यायस्त्वेऽपीति । बुद्धिः काम्यकर्मणो ज्याय-
सीति यत्तु तत्तथैव, तथापि त्वा तत्र वैकल्पिकं युद्धादि
कर्मणि प्रेरयामि, वृत्तः । आधिकारिकत्वात्, त्वं कर्मण्यपि
विशेषकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति कृत्वा । अयमप्रोत्तर-
कम्— आधमनयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च न शुद्ध-
काम्यानि, किन्तु कर्तुं विच्छेदा स्वगन्धार्थानि ज्ञानवर्मानि च
भवन्ति, अतो बुद्धेः काम्यकर्मणो जायस्त्वेऽपि युद्धन्य युद्धप-
र्यवसम्भवात्तत्र विद्योगो नानुपपन्नः । यतिचर्मांश्चिना किमेतेन
विद्योगः ? इति चेत्, अनधिकारिणामेव यस्याधमस्वीकाराधि-
कारः, नाधिकारिकाणाम् । तैर्यस्याधमप्रपत्तिर्यथैव वदि-
हितामि कर्माणि निष्क्राम्यताऽनुष्ठेयानीतीश्वरनियमात्; तत्र
आधिकारिकत्वादिति । “स्वराज्यतोषधृष्टाश्च” इति कार्यायन-
वचनमनिलम् । अत एव न पाणिनिस्माणीत । जय्यमायन-
श्लोकात्वं सम्पत्ते इत्यतो व्याचष्टे— द्विविधा अपीति ।
निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने कर्मणैकस्यैव पुरुषस्य तत्त्वम्भवा-
शोचोऽभिप्रायो सम्पत्त इत्येव व्याख्यातम् । न केवलमेकविधाः
साहचर्य एवेत्यर्थः । द्वैविध्यमेव सोऽहंश्रवणमाह— गृह-
स्थादीति । यस्याधमप्रपत्तिरेवेत्यपि प्राकम् । ज्ञाननिष्ठा
यस्याधमनिर्दिष्टारं कर्मभिर्ज्ञानसाधनेषुकाः सनकादिभिर्मनुष्य-

वर्तन्त इति सनकादिवत् । एवं जनकादिवदित्यपि । तत्स्या
एव गृहस्थाश्रमस्या एव तद्धर्मयुद्धादिभिर्ज्ञानसाधनेषुकाः द्वि-
विधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्मसागण्या ज्ञानमार्गस्याधेति
द्वैविध्यं प्रतीयते, तन्निवृत्त्यर्थमाह— मद्धर्मेति । ज्ञानमार्गस्या
एव तत्तत्र मद्धर्मस्या एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्यथा ।
तत्कथमित्याह साहचर्यानामुत्तरं वाच्यमहम् । साहचर्यानां योगिना-
मिति प्रत्ययस्यैव प्रतीतिरित्याह व्याचष्टे— साहचर्याना-
मिति । इत्ययं व्यातिज्ञानं सहाया, तत्र सहा साहचर्याः, तेषां
ज्ञानिनां, ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः । ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठास्त-
त्त्वं योगिन इत्यत आह— ज्ञाननिष्ठा अपीति । कर्मयो-
ग्या गृहस्थादिकर्मयोग्या । साहचर्ययोगाधो प्रमिद्वर्षी किं न
स्यातामित्यतो मुचिष्यन्नादिति साधेनाह— निष्ठेति, स्थितिः;
स्वरूपेति श्रेय । अस्त्वेव श्लोकार्थः, यस्याधिकारिकत्वा-
दित्यादिर्न अत्र न भूयत इत्यतोऽप्याह व्याचष्टे— त्वं स्थितिः ।
सर्वां गृहस्थादिकर्माणां । भवेदिदं व्याख्यानं यदि ते जना-
प्रमितां स्तुतेषां ज्ञानविज्ञानमपि गृहस्थादिकर्मत्वेकाधिकारः,
न यस्याधमकर्मणः । जनकादयस्तु यस्याधमं नानुष्ठितवन्त-
इत्येव प्रमितम्, न तु तत्रानधिकार इति वगाह— सन्ति
हीति । विनिर्वाशित कर्माधिकारो गृहस्थकर्माधिकारो यस्मिन्
तद्विषयः । प्रियव्रतो हि यस्याधमं स्वीचिद्विपुलाधिकारिकत्वं
मुक्त्वा दिष्ट्ययमेव निवारितं इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— लोक इति । लोकस्मिन् शास्त्रानुष्ठानाधिकृत्येषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारा
निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्यर्थं पुरा पूर्व सर्गादीं प्रजाः सृष्ट्वा तामाभ्युदयानिश्चयेयमप्राप्तिमायनं

वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेश्वरेणानवापाप ! । का निष्ठा द्विविधा ? इत्यत आह—तत्र ज्ञानमेव योगस्तेन साङ्ख्यानमात्मनिषयविवेकज्ञानवतां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः, अनेन कर्मयोगेन कर्मणि कर्मनिष्ठा प्रोक्त्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. वि — अत्रानुरूपप्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच । मनुक न स्वया सम्यगगतम् । मया हि ज्ञानकर्मयोगाख्यं परस्परनिरपेक्षतया स्वतन्त्र मोक्षसाधनद्वयं नोक्तम्, किन्तु साक्षान्मोक्षसाधनं ज्ञानं तदपेक्षितचित्तशुद्धिजनकत्वेन तदङ्गमूलं कर्म चोक्तम्, अतः साङ्ख्यप्रधाननिषयिण्येकैव ज्ञाननिष्ठा सुसङ्घानांनुष्ठेया, तत्र अधिकारिभेदात् प्रकारद्वयमस्ति—जन्मान्तरसुहृत्तया स्वतः शुद्धान्तःकरणस्य साक्षाज्ज्ञान एव स्थितिः, अतथाभूतस्य तु चित्तशुद्धिपर्यन्तं ज्ञानाङ्गे कर्मणि स्थितिरिति । तत्र तु ज्ञानोपदेशमात्रायां चित्तशुद्धिः, न नृपदिष्टज्ञानस्याप्रतिषेधसाक्षात्कारत्वपर्यन्तेति तावत्पर्यन्तं कर्मैव स्ववर्णाधर्मविहितं स्वया कार्यमित्युक्तम् । अतो बुद्धेर्जायतेऽपि क्षत्रधर्मं त्वा नियोजयामासि भगव-
दोऽभिप्रायः । तदेतस्मिन् अर्थे श्लोकं नियोजयाम—लोक इति । अस्मिन् अधिकारितेनाभिमतं एतेन शुद्धाशुद्धान्तःकरण-
भेदेन द्विविधे जने द्विविधा ज्ञानकर्मरूपप्रकारद्वयवती निष्ठा स्थितिर्मया पुरा पूर्वाध्याये प्रोक्ता । ते एव द्वे विधे दृश्यन्ति—
ज्ञानयोगेनेति । चित्तशुद्धया ज्ञानमूत्रिकामाहृता साङ्ख्या,

तेषां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योग श्रेय प्राप्नुयुपाय तेन निष्ठा-
तत्परत्वमित्यर्थः । योगिनां चित्तशुद्धयुपायभूतकर्मयोगाधिका-
रिणा कर्मयोगेन कर्मरूपेणैव श्रेय प्राप्नुयुपायेन निष्ठेति । एवं
द्विविधा निष्ठोक्ता ।

नन्वेहं शुद्धचित्तोऽस्मि, न का ? आद्ये मा प्रति कर्मो
पदेशयोगः, अन्ये त्वधिकाराभावाज्ज्ञानोपदेशानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्योक्तम्—अनयेति । अत्र 'अनय' इत्यनेन ज्ञानोप-
देशाधिकारायां देवास्तुरसम्पद्भिर्भागाध्याये बध्नुमाना सत्त्व-
दिरूप्यते । तेन च कर्मोपदेशनिमित्तं 'यदा ते मोहकलिलम्'
[२।५२] इति पूर्वोक्तमपरोक्षसाक्षात्कारप्रतिबन्धकबुद्धिका-
लुप्त्यं ज्ञापितम्, अतो मोहदोष इति भावः । निष्ठेयैकव-
चनेन च कर्मज्ञानविषयकनिष्ठयोर्न पृथक्स्वातन्त्र्यं, गुणप्रधान-
योस्तत्त्वयोगात्, किन्तुैक्यमेव, बध्यते हि—'एकं साङ्ख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति' [५।५] इतीत्यमर्थं
सूचितं । 'पुरा प्रोक्ता' इत्यनेन 'व्यवसायारम्भिका इतिरेक-
वृत्तनन्दन' [२।५१] इति पूर्वाध्यायोर्लक्ष्यं कर्मज्ञानयोरङ्गि-
भावप्रत्ययमेकत्वं स्मारयते ॥ ३ ॥

९ व० ८० दी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पूर्वोक्तं स्वया सम्यक् नावधूतं, यत्
अस्मिन् लोके द्विविधं निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता, ये तु साङ्ख्यास्तेषां ज्ञानयोगेन सर्वत्यागारूपा स्थितिरुक्ता,
ये चोक्तयोगाधिकारिणस्तेषामुक्तविधकर्मयोगेनेति । स्वस्वाधिकारानुसारेणैव सर्वं योगयमिति न शुद्धिध्यामोह-
कार्यं । अधिकारभेदस्तु सर्वाभिमतोऽत्र एव कविज्ञानं कविज्ञातिरिति स्वतः पुरुषार्थहेतवः । एव मोक्षोपाया-
'योगो ज्ञानं च भक्तिश्च' इत्युक्तः ॥ ३ ॥

१० पु अ त.—एकमहंस्त्वय मोहापगमार्थं प्रमोक्ष-
माह इत्य—लोकेऽस्मिन्निति । हे अनघ निष्पाप ! मद्वा-
क्यप्रवणयोग्य ! मया अस्मिन्लोके प्रवृत्तिनिष्ठे द्विविधा निष्ठा
पुरा एवं तवाग्रे भक्त्यधिगमसिद्धयर्थं प्रोक्ता, न तु त्वदर्प-

मिति भावः । द्विविधत्वमेव स्पष्टयति—ज्ञानयोगेनेति ।
साङ्ख्यानं ज्ञानयोगेन, साङ्ख्यानं सर्वत्र भागवदात्मज्ञान-
वता ज्ञानयोगेन प्रयत्निषोक्ता । योगिना योगेन भागवतगुण-
कार्णां कर्मयोगेन प्रयत्निषोक्ता । तयो स्वरूपज्ञानार्थं निष्ठा
द्वयमुक्तं, तत्र तु त्वदर्पमित्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एवैव
प्रोक्ता, परन्तु सा द्विविधा द्विप्रकारा, एकस्या एव प्रवृत्तिनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन, न तु प्रवृत्तिप्रत्यये
परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनघ प्रियद्विज्ञान्तःकरण ! मद्बचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः । तदेव
प्रकारद्वयमाह—ज्ञानयोगेनेति । साङ्ख्यानं प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतामात्मानात्मविवेकज्ञानवताम् । ज्ञानार्थं
मुच्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो यदन्तःश्रवणमनननिदिध्यासनमात्मकं, तेन ज्ञानयोगेन । प्रवृत्तिनिष्ठा परिस-
माप्तिं साङ्ख्याः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । योगिना 'सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते' [२।४८] इत्युक्त-
लक्ष्ययोगवत्ता कर्मयोगेन सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यनुष्ठानान्तर्गता कर्मयोगपदार्थः, तेन योगिनां प्रवृ-
त्तिनिष्ठा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

अयं भावः—इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठिते कर्मभिर्निवृत्तसत्त्वो विवेकद्वैराग्यमादिपद्मो-
पेतो मुमुक्षु प्रत्ययप्रवृत्तिश्च श्रवणमननाभ्यामेव कृतव्यो भवन्ति । स 'प्रेर श्रवणादे' प्रागसमाहितचित्तमर्हि
निदिध्यासनमस्यापिभ्यम । अथ एव 'सद्वाग्यन्तराग्निं पश्यन्' [प्र २।५।५७] इति सूत्रज्ञाना निदिध्यासताम्

पाक्षिकत्वमुक्तम्, सोऽयं साङ्ख्यमार्गः । तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुरावर्षयन् श्रवणमननात्मकं विचारमन्तरेणैव केवलं ब्रह्ममात्रात् प्रतीचो निर्विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाच्यतो निश्चित्यासम्भावनादिदोषरहितं आचार्याग्निगुणब्रह्मोपास्तप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति, सोऽयं योगमार्गः ; तेन ऊहापोहकोशलं येषामस्ति ते साङ्ख्याः ; येषां तन्नास्ति ते योगिन इति ।

अत इयं द्विप्रकारा निष्ठा ; न तु द्वे निष्ठे इति श्रमितव्यम् । ययोर्लक्ष्यं वसिष्ठेन—‘द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ असाध्यः कस्यचियोगः कस्यचित्त्वनिश्चयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद् परमः शिवः’ [यो. वा.] इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ क्रमौ । चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव ; यथा रञ्जूरगादिसम्यगवेक्षणमेव नश्यति, तद्वत् । तस्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथा सत्य उरगो मन्त्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति, तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुद्धयमानं नश्यति ; तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मन्ति पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ॥ ३ ॥

अनात्माविदः कर्मयोगावश्यकत्वम् ।

न कर्मणामनारम्भानैर्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

१ श्रां. भा.—यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते, मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विपण्यमनसमर्जुनं ‘कर्म नारमे’ इत्येवं मन्वानमाह्वय आह भगवान्—न कर्मणामनारम्भादिति । अथवा—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठानमशक्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोरेवं पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण ; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानापेक्षा, इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—न कर्मणामिति । न कर्मणापनारम्भादप्रारम्भात् कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतत्प्रत्यये पश्यत्यात्मानमात्मनि’ [म. भा. १.२.१०.८८]

१ अत्र नैकर्म्यपदप्रयोगहेतुमित्थं विवृणोति वामनः—

ज्ञानं न कर्मणः सिद्धिरिति सत्यमिदं वच । तथापि कर्मनिष्ठिते शुद्धे ज्ञानं प्रवर्तते ॥

कर्मणैव ज्ञानमिति वक्तुमेव न युज्यते । अतो नैकर्म्यशब्देन तत्कृष्णेनाभिधीयते ॥ इति ।

नव्यास्तु—‘कर्मणां बन्धकत्वं यथा न भवति, तथा युक्त्या तदनुष्ठानं नैकर्म्यम्’ इति वदन्ति । ‘कर्मस्वात्मित्याग एव सा युक्तिः’ इत्यपि तेषां मतम् । तत्र तदुक्तं नैकर्म्यशब्दस्यायं एवमुपादयितुं शक्यः—‘निर्गते कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येभ्यस्तांति निष्कर्मणि, तेषां भावो नैकर्म्यम् । कर्मशब्दो भावप्रधानो ज्ञेयः । तथा च प्रयोगः—‘तत्र शास्त्रतमाचष्ट नैकर्म्यं कर्मणा यतः ।’ [भाग. १.३.८] इति ॥ परमत्र प्रष्टव्यास्ते—ज्ञानोदयादूर्ध्वमपि यावज्जीवं कर्मण्येवानुष्ठेयानीति शीतासिद्धान्त इति भवतामभिप्रेतम् । तथा च यदि ज्ञानोत्तरमेवानुष्ठेयानि कर्मण्यत्र प्रवृत्तानि, तर्हि त्रिमित्यात्तत्कृत्याग उपदिश्यते ? न हि ज्ञानिनः कर्मस्वात्मिकः सम्भवति, ज्ञानोदयात्प्रागेव तस्या विलीनत्वात् । तथा चोक्तं भगवतैव—‘असक्तबुद्धिः सर्वत्र’ [१८.४९] इत्यादीति । किञ्च—कीदृशो ज्ञानी भवतामभिप्रेतं येनानुष्ठेयान्येव कर्माणि ? आत्मयाथात्म्यज्ञानसम्पन्नो बाङ्ग्यो वा बन्धितः ? नात्र—तस्य ज्ञाने नैकेन तुल्यस्य त्यक्तसत्त्वस्य योगिनः । कर्तव्यं नास्ति विप्रेन्द्रा ! अस्ति चैतत्त्वविन च ॥’ [लि. ३. ५. ८६.१६] इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य कर्मासम्भवप्रतिपादनात् ; इहापि ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३.१०] इति व्यक्त्युक्त्या च । अन्य एव चेदलं विचार्यते । आत्मयाथात्म्यज्ञानवत एव प्राप्तेः कर्मासम्भवप्रतिपादनात् । एतेन—‘कर्मत्यागमात्रेणैव सिद्धिः प्राप्या चेदस्मादपि मोक्षं विन्दते’ इत्यपि निरस्तम्, अनुक्तोपलम्भमवसाद्य । इदं तु तत्र वक्ष्यमानं—यद्यस्मादपि कर्मरिक्तमूर्ध्वं तत्प्राप्ती स्यात्, यदि वा तस्य बन्धभागादपि भवेत्तर्हि न मुच्येतैवेति वदताम्नाकं च निश्चिदीयते ; परमाचार्यविरणनुपदमग्निर्मेवद्विरेव केवलमान्ना बालोपदम्यतामनायीत्यास्तां तावत् ।

इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां, निष्कियात्तमस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् ; पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— किमिति भगवता बुद्धेर्यायस्त्वं, तदाह— अन्येति । “यस्य वैतत्कर्म” [वी उ. ४।१।८] ज्यायसी चेत् [१।१] इत्योस्तमुपेक्षितमिति । तत्राऽऽह— यद् जुनेनेति । किञ्च ज्ञाननिष्ठाया सन्न्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिप्रेतोऽयम् । तदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह— तस्याश्चेति । तर्हि विभागावचनादुक्तोपादार्जनस्यापि सन्न्यासपूर्विकाया ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यति, नेत्याह— मां चेति, बुद्धेर्यायस्त्वमुपेत्यापीति चकारार्थः । अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति सम्बन्धः । अन्तरेणापि कर्माणि धर्वादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्भविष्यतीति परबुद्धिमुपेक्ष्य विशिनष्टि— कर्मैति । विभागवचनवत्तादसमुच्चयेतुमयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वं, अन्यथा कर्मवज्ज्ञानमपि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदित्याशङ्क्य सम्बन्धान्तरमाह— अन्यथेति । तर्हि ज्ञाननिष्ठाऽपि कर्मनिष्ठावभिष्टात्वाविशेषात् स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— ज्ञाननिष्ठा इति । न हि रज्जुत्तरबालानमुरूपम फलसिद्धौ सह पारितोषिकमालक्ष्यते, तथेदमपि चोत्पन्न मोक्षाय नान्यदपेक्षते । तदाह— अन्येति । “यस्य वैतत्कर्म” [वी उ. ४।१।८] इति धृताविव कर्मसन्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे— क्रियाणामिति । ताव नित्यनैमित्तिकत्वेन विभजते— यज्ञादीनामिति । अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठिताना कर्मणा बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणा कृतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्यान्तरकृताना वा कर्मणा तथात्वे गृहस्थानामेहिकानि कर्माणि न ज्ञानहेतवः स्युः । इत्याशङ्क्या नियम दर्शयति— इहेति । नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्युपात्तदुरितप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याऽऽह— उपात्तेति । तर्हि तावतैव कृतार्थानां कृतो ज्ञाननिष्ठा हेतुत्वः । तत्राऽऽह— तत्कारणत्वेनेति । कर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वे मानमाह— ज्ञानमिति । अनारम्भादव्यस्योपक्रम विपरितविषयत्वं व्यावर्तयति— अननुष्ठानादिति । निष्कर्मणः सन्न्यासिनः कर्म ज्ञान नैष्कर्म्यमिति व्याचष्टे— निष्कर्मैति । कर्माभावावस्था व्यवच्छिन्नमिति— ज्ञानयोगेनेति । तस्या साधनपक्षपातित्वं व्यावर्तयति— निष्कियेति ।

१ शां. भा.— ‘न कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति वचनात्, तद्विपर्ययात्सेवा-मारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं नाश्नुते इति ? उच्यते— नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्यात्मलोकाय वेद्यस्य वेदेनोपायत्वेन “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन” [बृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च ‘सङ्ख्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः’ [५।६] ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सर्वं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ [५।११] ‘यज्ञो दानं तपश्चैव पापनानि मनीषिणाम्’ [१८।५] इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च ‘अमयं सर्वभूतभ्यां दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [म. भा. १४।४६।१८] इत्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादापि नैष्कर्म्यमिति दर्शयति । लोक च कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मरम्भेण ? इति प्राप्तम् ; अत आह— न च सङ्ख्यसनादेवेति । नापि सङ्ख्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ।

२ आ. शा. व्या.— कर्माणुपेक्षायां ज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा पुनर्पठद्वारि प्रकृतार्थमर्थनार्थं न्यतिरुक्त्वचनस्यान्यय पर्यवसानं मत्वा व्याचष्टे— न कर्मणां ज्ञानेति । तद्विपर्ययमेव व्याचष्टे— तेषामिति । उक्तं हि हेतु प्रकृतिः कस्मादिति । जिज्ञासित हेतुमाह— उच्यते इति । उपायत्वेऽपि तदभाव कृता नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— न हीति । ज्ञानयोग प्रति कर्मयोगस्वोपायत्वं धृतिसिद्धौ प्रमाणयति— कर्मयोगेति । श्रौतमुद्योगोपेयत्वप्रतिपादनं प्रकटयति— श्रुताविति । यत्पुं गीताद्वारे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वाप्यनन्दं तद्विदानीमुदाहरति— इहापि चेति । ‘न कर्मणां इत्यादिना पूर्वापि व्याख्यातोत्तरार्थं व्याख्यातुमानहयति—

नन्विति । आदिशब्देन “ज्ञानतो दान्त उपरतस्तिष्ठ” [य. उ. ४।४।२३] “सन्न्यासयोगादयस्य शुद्धसत्त्वा” [सु उ. ३।२।१६] इत्यादि गृह्यते । तत्रैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति— लोके चेति । प्रसिद्धतरम्— यतो यतो निवर्तते तत्ततो विमुच्यते । निवर्तनादि सर्वतो न वेति दुःखमण्वपि । [सं. भा. ३।३।६५] इत्यादिदर्शनादिति शेषः । लौकिकवैदिकश्रद्धिद्वया सिद्धमर्थमाह— अतश्चेति । तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्थं मतवत् व्याकरोति— अत आदित्यादिना ; एवकारार्थमाह— केवलादिति । तदेव स्पष्टयति— कर्मैति । उच्यते ननु गृह्य क्रियाधेन सन्नमिं दर्शयति— न प्राप्नोतीति तत्र

३ रा. भा.—सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां सञ्ज्ञानायां सहसैव ज्ञानयोगो दुष्कृत इत्याह—नेति । न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठाप्राप्नोति ; सर्वेन्द्रिय-व्यापाराख्यकर्मापरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठां न प्राप्नोतीत्यर्थः । न चारब्धस्य शास्त्रीयस्य कर्मण-स्यागात् ; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणः सिद्धिरात्मनिष्ठा स्यात् ; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति ; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधितगोविन्दैरविनष्टानादिकाल-प्रवृत्तानन्तपापसञ्चयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकाऽऽत्तनिष्ठा दुस्सम्पाद्या ॥ ४ ॥

४ वे ता चं.—ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगोऽपि पुरुष प्रवर्तयति, सा यदि जाता, तत किमव्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तते ? इति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराक्षिप्त इत्याह—सर्वस्येति । 'लौकिकस्य' इत्यनेन संसारलोकाज्जन्तैस्तथा विषयव्याकुलेन्द्रियारधनमिष्टम् । सहसैवेति कर्मयोग मङ्गलैवेत्यर्थः । निषेधस्यान्यविषयत्वज्ञापनाय शास्त्रीयताब्दः । नैष्कर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोष स्वात्, अतो निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोग पर्यवसितकर्मयोग ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः, तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रायगाह—ज्ञाननिष्ठा मिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र 'कर्मणा' इत्यनेनैवान्वयः सन्न्य-सनत्वभावादाख्यविषयत्वं तत् एव सन्न्यसायिनः समरविहा साहायता अभिप्रायाह—न चारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दा उपप्रेक्षी सम्भवति पुन सिद्धिर्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत् इति । अनारम्भ सन्न्यसनं च सङ्कल्पस्याह—अतस्तेन विनैति । कारणभूतकर्माभावे कथं कर्म

स्यादिति भावः । परम्परा हेतुपरत्वं निषेधत्वमेव तत्प्रतिषे-ध्यान्वयेन वा योज्यम् । पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगा-सिद्धिर्स्यादिति वाक्यार्थः, उत्तरत्र तु यत्कर्मयोगस्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदुच्यम्, सा हि तेनैव जन्तेति तात्पर्यम् । तदिमांशमयीमपि वाक्यवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभि-प्रेतमर्थमाह—अनभिसंहितेति । कर्मभिरित्यस्यानाराधि-तेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नरा दुःख भाग्नि' इत्यादिक स्मरितम् । अनभिसंहितफलकर्माभावे निश्चयेयसौपर्यिकरणमुपसमीत्यभावः, तन्मात्राच्च पापसङ्घातु-परम्, तेन च रजस्तमोभयमनोमकानपाय, तन्मात्राद्वा इत्यादि शेषाणां दीर्घानुस्यूतम्, तेन च जीवस्तु नेन्द्रियव्याकुलाशान्तिः, बहिर्षिषयव्याकुलेन च तेन न प्रमथ्यगर्भमिष्टेति तादृशकर्मपरि-त्यागेन ज्ञानविद्यामनुष्ठानात् सप्तधूमस्य गोपुत्स्य सप्तम तल प्रथम चिद्दीपतीत्यपह्नात्यपि तावः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह—न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनार-म्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं, न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः ; यदि कर्माकारेण मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति, भतिजन्मकृताना-मनन्तकर्मणां भावात् ।

६ अ. प्र. दी.—न कर्मणामिति । मोक्षस्य कर्मसा ध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—इत्येति । स्व कर्णाग्रमोक्षिते युद्धादाविति शेषः । प्राणाधिकारिकत्वात्समा कर्म कर्तव्यमित्युच्यम्, इदानीं कोऽप्यतो हेतुमुच्यते ? इत्यतो व्यावृत्ते—कर्मणामिति । अयमभिप्रायः—कर्माणि न कार्याणीति वदप्रत्ययः किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ? अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते ? उत ज्ञान मोक्षसा धन मवत्येव ? किन्तु 'कर्मणा कथ्यते जन्तु' [म. भा. १२.२४.११७] इत्यादे कर्माणि तन्प्रतिवन्धनालीति मत्वा । आयेऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दाच्चान्यत्वात्तन्मात्रमात्रित्वेदमुच्यते ? अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य ससारस्य कर्मैव जीवम् ? अन्तर्ये च बीजाभावात्ससारो न भविष्यतीति मुक्तिमाश्रित्य व्यावृत्त्येव रूपम् न कर्मणा' इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्या नाप्राय इत्यर्थः । तत्र निमित्तत्वं आह—ज्ञानमेवेति । उच-

माक्षिप्य समावृते—कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामग्री कृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाधनत्वनिराकरणे को हेतुः ? इत्यर्थः । कथमस्य हेतुत्व ? इत्यतो व्यावृत्ते—सर्वदेति । प्रलयऽपि सम्भवार्थं स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्युच्यम् । तमापि कथं हेतुत्वमि-त्यत आह—यदीति । 'स्यत्' इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः । 'स्वावराणां' इत्यनभिप्रेतोलक्षणम् । तन्मात्रादी सप्ता रेऽनभिप्रेतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गादनुष्ठानादपि इदयमानस्य पुरुषत्व न स्यादिति भावः । द्वितीयनिरासेऽन्यच्चैवार्थस्य तात्पर्यमाह—न चेति । कर्माभावात् सप्ताखोजाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिर्भावः, न तु परममाणुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽपि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह—प्रतीति । जन्मनिजन्मनि कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादी ससारऽपि कृतानन्तजन्यसम्भवात् । तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् । किम चाक्षरणमात्रेण भवतीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—न च सर्वाणि श्रुतानि एकस्मिच्छरीरे वह्नि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् ; तत्र चैकैकानि कर्माणि शुद्धन्नाप्रोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तं 'जीवश्चतुर्दशार्धं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री वायन्तुदशकं देहं मानुषमाजते ॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्वा परं देवं मोक्षशा का महा-मुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः । अवन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति । तच्च वक्ष्यते 'अनिष्टमिष्ट' [१८।१२] इति ।

६ ज. प्र. दी.—ननु पूर्वपूर्वशरीरश्रुतानि कर्माण्युत्तरोत्तर-शरीरे भुक्तानि सत्कृतोऽनन्तकर्मणा भाव इत्यत आह—न चेति । कुतो जेत्यत आह—एकस्मिन्निति । दिशन्दो हेतौ । बहून्यपि भुज्यन्ता को दोष इत्यत आह—तानि चेति, तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः, पूर्वशरीरानि प्रत्येकमित्यर्थः । ननु तथाविधान्पुण्यवधितजन्मभिर्मुक्तानीत्यत आह—तत्र चेति । तेषु कर्मेषु शुद्ध्युद्धान् । शेषेण कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसम्भावितमि-त्याह—ततश्चेति । असमाप्तिर्भोगेन ; कर्मणामिति शेषः । सम्भावनाभोगेनैवमुक्तं, न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्त-मिति । चतुर्दशपर्याप्तम् । अनूतो दशरो यस्येति विग्रहः । हृष्य दीर्घव्यत्ययेन चतुर्दशोर्ध्वजीवीनीति स्त्रिया विशेषणम् । संसारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम् । अतो भोगेन क्षया-सम्भवात् । अवित्वा अवित्वा । पुरुषशब्देनानादिदेह सम्बन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यद्गीति । अतश्चा-तिराक्स्मिकस्य सत्तारस्याप्राप्तिः स्यात्, अतः पुरुषस्य सिद्ध-

मिति । ननु सन्तु प्राग्भनीयान्यनन्तकर्माणि, तथापि बन्धनानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन् ? न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताऽद्य क्रियन्त इत्यत आह—अवन्धकत्वं त्विति । कर्मणा बन्धादेर्दुत्वं त्वकामिनादिनैव भवति ; न त्व-रणेन, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अकामेनावन्धकत्वं भवत्यस्मत्प्रतिमिति भावेनाह—तच्चेति । शङ्करस्तु 'अकरणमस-सन्त प्रत्यवाय जनयति ; "कथमसतः सजायते" [छा. उ. ६।२।२] इति श्रुतेः, इत्यवादीत् । तस्मात्स्वरूपः प्रत्यवेपीत् । इत्यवियया ध्रुतिः "गुणस्त्वसतोऽपि जायते" इति । उभावपि स्मृत्वाभावौ, न अकरणमसत्, तथा सति कणप्रसङ्गात् । किन्त्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकरणम् । गुणं प्रति कारणत्वे च इत्यकारणत्वं कुतो न भवेत् ? ननु चात्रो-पादानत्वस्य विवक्षितत्वादकारणस्य चाभावकारणतया सत्त्वेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्यवायजनकत्वमित्यभिप्राय इत्यत आह—न हीति ।

५ आ. मा. भा.—ननु निष्कामकर्मणः फलाभावाभ्योक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्त-मिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्' इति मानवे [१] । अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह—न चेति । सन्न्यासः काम्यकर्मपरित्यागः । 'काम्यानां कर्मणां' [१८।२] इति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तं 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते [] । विरक्तानामेव च ज्ञानमुक्तम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि बाधः समासन् । स्वमे निरुक्त्या गृहमेधसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्फाट' [भाग. ५।१।१३] इति । न तु फलाभावात् कर्माभावात् । अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् ।

६ ज. प्र. दी.—न तत्रोपादानत्वं विवक्षितं, किन्तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । 'न च सन्मयुक्तान्देव' इति पुनरुक्तम् । अत्रापि कर्मसन्त्ययनस्य मोक्षसाधनत्वोक्तिरित्यत आह—नन्यदिति । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे [२] वाक्ये तावन्निरुक्तकर्मणोऽप्युक्तं स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरा दर्शनाद्विष्कामकर्मणः फलाभावादित्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या, यत् एव फलाभावात्स्यैव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि फलाभावा-स्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्प्राप्तमवीयकर्मफलमुक्तं, निष्कामकरणशेषेऽपि तत्समानम् । न च विनिर्माणे कारणभावः ; आद्याभावात्स्यैव सत्त्वात् । न च प्रत्यवायप्राप्तिः, अनुसुप्त-विपत्यत्वमभवात् । अतो न कर्माणि कर्तव्यानि भावः । अनेन कथमस्य परिहारः ? इत्यत आह—सन्न्यास इति । तेन च निष्कामकर्मकरणमुक्तव्यत इति भावः । निष्कामकर्मकरण-

भ्योक्ष न प्राप्नोतीति । अतो न तत् प्रतिबन्दीग्रहणं युक्ति-रूपेणोक्तम् । तथा च स्मृतिविरोध इत्यत स्मृतिरभिप्राय-माह—अत्रामेति । सत्ताशादिति शेषः, पुंसांमिति वा । अकामकर्ममिस्त्वं कारणशुद्धिद्वारा ज्ञान जायत इत्येतत्सु-इत्यत आह—तच्चोक्तमिति । नन्वन वैराग्यं जायत इत्यु-च्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—विरक्तानामेवेति । प्रागपि वैराग्यद्वारेण्यभिमतमिति भावः । तथापि कथं विरोधपरिहारः । नीतायामकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वाभावावधारणात् ; इत्यत-दभिप्रायमाह—न त्विति । फलाभावात्प्राप्तिक कर्मणां साध-साधनत्वं निषिद्धयते, न तु सर्वेषांऽप्युत्तरः । प्रतिबन्दी मोक्ष-यति—कर्माभावात्प्राप्तिः । अतः कर्माभावात् मोक्ष इत्यर्थः । ओक्तान्यवैयर्थ्यमिति—अत इति ।

५ आ. मा. भा.—यत्याश्रयस्तु प्रायत्पार्थो भगवत्तोषणार्थश्च । अप्रयत्तमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम्, इतरकर्मोद्योगात् । अप्रयत्तानां च न ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः “नाशान्तो नासमाहितः” [कठो. २।२३] इति । यदाश्च यत्याश्रमे भगवत्स्तोषः । तथा ब्राह्म—‘यत्याश्रमं तुरीयं तु दीक्षां मम मुतोपिणीम्’ इति नारायणाष्टाश्वरकल्पे । आधिकारिकास्तु तथैव प्रायत्ये समर्थाः । स एव च महान्भगवत्स्तोषः । तच्चोक्तम्—‘देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चलति तद्भोगोऽप्यतीव हरितोषणम्’ इति पाञ्च ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. की.—ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन ध्रुवादिप्रसिद्धः, तत्र चेत्तेनोपपत्तिः । यत्तद्वर्माणं फलाभावात्, अस्तत्ताम्यावरणोऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छब्दनिरासार्थं चोक्तं ‘न च सन्ध्यासमादव’ इति । एव तर्हि ध्रुवादिविरोध इत्यत आह—यत्याश्रमस्त्यति । प्रायत्य अप्रयत्तमीश्वरे जनस्समाधानम् । यतोऽंशदेन मोक्षसाधनत्वं ध्रुवादेरभिप्रेतम् । फलान्नोपपत्तिकं तु गीताया निवारितं, अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तोऽपि प्रायत्यसम्भारत्तिकं तदर्थं यत्याश्रमेण इत्यत आह—अप्रयत्तत्वमेवेति । इतरकर्मं यजनादिषु । प्रायत्य कथं मोक्षसाधनः इत्यतो व्यतिरेकमुक्तोपपा-

दयति अप्रयत्तानां चेति । “प्रज्ञानेनमाप्नुयात्” [कठो. २।२३] इति श्रुतिस्तोष । अद्यान्तोऽभगवत्तिष्ठ । नसमाहितस्तत्र चित्तव्यापानरहितः । भगवत्तोषस्याश्रमान्तोऽपि सम्भारत्तिकं यत्याश्रमेण इत्यत आह—महान्भवेति । तुरीयपरमहृष्टाक्यम् । वाक्परोषोपशान्त्यः । यत्याश्रम एव चैत्राश्रमं महान्भगवत्स्तोषं तर्हि तद्विज्ञानमाधिकारिकाणां तुमुपशान्ताप्रपन्न इत्यत आह—आधिकारिकास्त्यति । तस्या अधिकारस्याः । स एव अधिकार एव । मुन्यत्यनेनेति तोष । समाप्तविधेयि यत्यादादिराज्ञामित्युच्यम् । यद्योऽपि महाभाष्ये—‘श्रुत्यापि तदाशानि’ इति ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.—योरं कर्म न वर्तव्यमिति मन्यमानमर्जुनं प्रति कर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—नेति । कर्मणामनारम्भादकरणाच्चैकर्म्यं नैकर्म्यलक्षणांमकर्त्रात्मज्ञानलक्षणां सिद्धिं पुरुषो नाश्रुते ; यथा ज्ञानाधिकारी ज्ञानेन । तर्हि सरुलकर्मसम्प्राप्त एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामीति चेत्तदपि न नियतः । न च मन्यसनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिं नैकर्म्यलक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

८ वै. प्र. गि.—तत्र तावत् ‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ [२।३] इत्यनेनोपपत्तिश्चैतस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तां कर्मकर्तव्यतामुपपादयति ‘न कर्मणा’ इत्यादिर्योदशभिः—नेति । कर्मणां ‘समेन यदनुबधनेन’ [वृ ४।१२२] इत्यादिश्रुत्या शान्त्यर्थेनोपपत्तां अनारम्भादनुष्ठानात् । ‘नेहामिन्नमना-शोऽग्निः’ [२।४०] इत्यत्र परमेश्वरपण्डित्या कर्मात्तन्ममाश्रयादि स्वरूपं तत्सद्विभक्त्याऽयमनारम्भश्च । वैकर्म्यमवैकर्म्यमव्ययम्, शान्तिरिति यावत् । नाश्रुते न प्राप्तेन । अनेन ‘कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यम्’ इत्यन्वयोऽपि

प्रवर्तितः । तथा चान्यदप्यतिरेकान्यां कर्मणा ज्ञानोत्पत्तिश्चैतस्य भवति । ननु ‘त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्’ इत्यादिश्रुत्या सर्वकर्मसम्प्राप्तसिद्धिं ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणा अनारम्भाच्चैकर्म्यम्’ इति । इत्यादाह—न च सद्यः सनादेवेति । कर्मावधानजन्यचित्तमुद्धिं विना कृतादौ केवलकर्मसम्प्राप्तमात्रात् सिद्धिं ज्ञानं न समधिगच्छति । चकारात्मन्यपि च न सत्यवधिगच्छति, चित्तवृत्तिरहितस्य मन्या-नर्तुविराग्यात्ममवादिदि दक्षिणम् ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—योगेऽन्तःकरणशेषत्वं कमादेः संयोगपृथक्त्वन्यायेनैव निर्णीतं, अन्यथा त्रयाणां जिज्ञासा इत्यत्रा न कृता स्यात् । ‘योगेन संसिद्धिर्ज्ञानेन ममत्या चेति पुरुषार्थसाधन’ इति आश्रमाप्ये निर्णीतं, तेनात्र कर्मणामनारम्भाच्चैकर्म्यमोक्षसिद्धिरिति योगमतं द्रष्टव्यम्—न कर्मणामनारम्भादिति । कर्माधिकारिणा त्यागणानां कर्मसंन्यसनात्साक्षादपि च न मिदिरित्याह—न चेति । जीवन्मुक्तिर्गुणैर्वा मुक्त्यापि देहवत्त्वेन कर्मकरणदर्शनम् ॥ ४ ॥

१० पु अ त—नन्वेवं चेत्तदा मां प्रति कर्मकरणं किमनारम्भात्तं ? इत्यत आह—न कर्मणामिति । कर्मणा अनारम्भात्तत्वेनैकर्म्यं कर्मादिरहितमर्थं अनिश्चयं नाश्रमे न प्राप्तोतीत्यर्थः । अत्रार्थं भावः—कर्मवचनानामर्थोपपत्ते न कोऽपि पुरुषार्थं मिदिरित्याह, तस्यादेष्वजानां

तत्करणम्, अत एवाश्रमं प्रबोध्य, न तस्यैव तद्वचनमुच्यते । स्ववचनान्ते केवलं नूनं अर्थान्तराह—न चेति । सत्यमनारम्भे स्ववचनानाम् केवल्यपयोगेन सिद्धिं त्यागवत् न च समधिगच्छति मम इव न प्राप्तोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—अनयोः प्रकारयोरङ्गाङ्गिभावमाह—न कर्मणामिति । कर्मणां यज्ञादीनामनारम्भादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाप्नुते न प्राप्नोति । “विविदिषन्ति यज्ञेन” [वृ. च. ४।४।२२] इति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वेन विधानात् । ननु सन्प्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषाङ्गत्वमत्र गम्यते, तेन विविदिषाया यज्ञादीनां सिद्धयाम् “एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ. च. ४।४।२२] इति श्रुतेः प्रप्रत्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधने प्राह्यम् ; न ज्ञानम् । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां’ [१।८।४९] इत्याद्याविवाच्यं तद्ग्राहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावान् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्धयमात्रे केवलात् सङ्गसात् ‘सिद्धिं समधिगच्छति’ इति योजनायां विप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासम्भवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यते ? इति चेत्, सत्यं ; ‘गुणैः कर्म कार्यते’ इति वाच्यशेषाङ्गैर्गुण्यहेतुं मुख्यं ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यपदार्थः, न तु प्रव्रज्या । “विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यत्रापि ‘जिगमिषत्ययज्ञेन, जिघांसेत्यसिना’ इत्याद्याविष्य तृतीयान्तस्य पाल्थेनैवान्वयाद्वादीनां गमनाद्याविष्य यज्ञादीनां वेदेन एवान्वयो ज्ञेयः । “एतमेव” [वृ. च. ४।४।२२] इति श्रुतिस्तु विविदिषासङ्ग्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । “एतं वै समात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च ब्रह्मैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति” [वृ. च. ३।५।१] इति ज्ञानपरिपाकार्यस्य जीवनमुक्तिस्वार्थस्य वा याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्सङ्ग्यासस्यापि शास्त्रे दर्शनात् ।

असङ्ग्यासिनो ज्ञानमैव नोत्तरद्यत इति प्राचामाग्रहो विशेषकर्मत्यागरूपसङ्ग्यासविषयः, न तु कायायपरिधानमात्रविषयः, गार्गीव्याधवात्सिष्ठादीनामतथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमात् ; इत्यस्तां तावत् । कर्मभिरक्षी-थितचित्तस्य मन्त्रयुदे रागद्वेषादिप्रसक्त्यात्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वा-र्द्धार्थः । ननु ‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्’ [] इति केवलात्कर्मसङ्ग्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते, तत्कथमुच्यते ‘न कर्मणामनारम्भात्नैष्कर्म्यं अस्तीति ? तत्राह—न चेति । कर्मजचित्तशुद्धयमात्रे कृता-दपि सङ्ग्यासात्र मोक्षसिद्धिः । वृद्धाहतरश्चतितु चित्तशुद्धिपूर्वकसङ्ग्यासाभिप्राया । न हि रागादिप्रसक्तसर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाऽभयं दातुमीष्टो युक्तमुक्तं ‘न च सन्न्यसनादेव’ इति ॥ ४ ॥

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसङ्ग्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । न हि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश्य एव अस्त्वतश्च एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ‘गुणैर्नो न विचाल्यते’ [१४।२३] इति । साहचर्यानां पृथक्करणादज्ञानमेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वता-चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते । तथाच व्याख्यातं ‘वेदाविनाशिनम्’ [२।२१] इत्यत्र ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तेऽयं तुमुन्वित हेतुः बहुमुत्तर-
न्मोक्षमुत्पादयति—कस्मादिति । कस्मात् कर्मसङ्ग्यासादेव
सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वेण सम्बन्धः । कदाचित्क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तराभि-
दिता । सर्वत्राद्याज्ज्ञानवानपि गुणैश्चः सन्धेयं कार्यते, कृत्य
ज्ञानवतः सङ्ग्यासवचनमनवकाश-
स्यादित्याहप्रायाऽऽह—अह

१ ‘सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमननविदिष्याद्यज्ञे पर तत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो ज्ञानकर्मभूतवृत्तुर्धर्मो विद्वत्सङ्ग्यासः’ इति
पदार्थचिन्तामणिः । * अत्र नव्या. सर्वत्रेव ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च अनुष्ठया गुणन्त इति मन्यन्ते, तत्र विचारवदुप-
वर्तमानपि सर्वदा कर्मकृत्येव अगदुष्टदिशयाः कर्मयोगविरोधिन्या ज्ञाननिशया निर्विषयत्वमज्ञात्, * उमावकीर्मी पत्न्या नो-
ष्टया स्वनयनो-न्मदकृती’ इत्यदिश्रुतिविरोधात् । ज्ञानिना कर्मयोगोपपत्तिश्च मध्यकारिकाद्वान्वय-च सुदृढं प्रतिपादितेति
नापिह प्रसज्यते ।

—अधिगीतो ।

इतीति । तमेव वाक्यशेषावष्टमेन स्पष्टयति—
यत् इति । आत्मज्ञानवतो गुणैरविचल्यतया गुणातीतत्ववच-
नादहत्तयैव सत्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयितुं
अशक्यत्वाजित्कार्यकरणसङ्घातस्य क्रियासु प्रवर्तमानत्वमित्य-
र्थः । 'ज्ञानयोगेन' [३।३] इत्यादिनोकन्यायाच्च वाक्यशेषो-

३ रा. भा.—एतदेवोपपादयति—नहीति । न एस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदा-
चिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति; न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वः पुरुषः प्रकृतिसम्भवैः सत्त्वरज-
स्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते । अत उक्तलक्षणेन
कर्मयोगेन प्राचीनं पापसञ्चयं नाशयित्वा गुणांश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्तःकरणेन
सम्पाद्यो ज्ञानयोगः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. खं.—अनन्वयशब्दः परिहरमन्तरलोकाव-
तारयति—एतदेवेति । परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मणस्त्यागे
ज्ञाननिष्ठया दुस्त्वान्मादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वशब्दो-
कार्योपादानयोक्तः । द्वितीयस्वेतच्छ्लोकपूर्वार्थोक्तोपादान-
र्थः । प्रवृत्तारम्भे 'लोकेऽस्मिन्' [३।३] इत्युक्त्याकारि-
वैचित्र्यमपि 'कश्चित्' 'सर्वः' इत्याभ्यामभिप्रेतमिति
ज्ञापनाय अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिव-
सादित्युपलक्षणम् । क्षणशब्दस्त्वन 'क्षणो व्यापारवैकल्ये
कालमेदात्वकालयोः' इत्यनेकार्थपाठात्तदन्तर्गतात्पञ्चकालविषय
इत्यपि न स्मर्यम् । तदुभयसङ्ग्रेहेण कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रलया
दिदशाभ्यामितरिक्ते सर्वस्मिन् काल इत्यर्थः । लपतोऽपि हि
व्यापारार्थं कर्म, अत एव हि तत्र दशकालादिनियमेनागुहा
प्रतिषेधो भवत । 'अकर्महृत्' इत्यत्रास्मैण कर्ता न विवक्षितः,
किन्तु कर्मणोऽकर्मतेति व्यञ्जनाय कर्माकुर्वाण इत्युक्तम् ।
सर्वशब्दाभिप्रेतमाह—न किञ्चित्करोमीति व्यवसितो-

ऽपीति । अयं चायं 'कर्मन्धियाणि संयम्य' इत्युत्तरलोके व्यक्तो
भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विशेषणात् सत्त्वरजस्तमोभिरिति
विशेषणम् । प्रवृत्तौ नित्य विद्यमानानां च प्रकृतिजत्वमिरय-
त्रोक्तं प्राचीनेत्यादि । तथा चाहुः—'कर्मवश्या गुणा
हेतु सत्त्वाद्याः पृथिवीपते' [वि. प्र. २।१३।७०] इति ।
एतेन कर्मयोगतन्त्रतुल्यगुणज्ञाननिष्ठव्यवकृतेऽपि । स्वोचितशब्देन
कृतीयपदके वक्ष्यमाणः प्रकारो दर्शितः । स्वशब्दोऽन गुण-
परः । 'अवश सर्व' इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय
अवशः कार्यते इत्युक्तम् । 'कार्यते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्म-
परत्वव्युदासेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थं प्रवर्त्यत इत्यु-
क्तम् । व्याख्यातश्लोकद्वयतात्पर्यमाह—अत इति । अतः
गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरण ज्ञानयोगस्य दुस्त्वान्मादत्वा-
दित्यर्थः । पापनासादुपवशीकरणम्, तच्च मोक्षार्थप्रवृत्त्युत्त-
मम् । रजस्तम-प्राप्त्यैर्निश्रित्वा तत्कार्यरागद्वेषाद्यभावो वा
निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न हीति ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी — ज्ञानरहितान् कर्मत्यागस्यावस्थाभ्रमात्
'सिद्धिं न घमयिष्यति' [३।४] इति किल पूर्वमुक्तम्, तत्र
'इत्याकाङ्क्षायां न हि कश्चिदित्युच्यते' इति व्याख्यानामस-
दिति भावेन लोकतात्पर्यमाह—न न्यति । न ह्यन ज्ञान
स्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते । नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भ-
वोऽभिधीयते, येन प्रकृतसङ्गतिः स्यात्; किन्तु शरीरानाश-
यानां कर्मणामपरिहायस्यम् । अतो नैवं व्याख्यानं, अपि तर्हि

'कर्मणा धन्यते जन्तुः' [म. मा. १।२।४।७] इति स्पष्टि-
माश्रित्य यस्तृतीयः पञ्चतमाशङ्क्य 'यज्ञार्थात्' [३।९] इति
स्पृतेरर्थसङ्कोचो न दायति, तत्र कुतः स्पृतेरर्थसङ्कोचः । इत्या-
काङ्क्षा स्यात्, तामयाकर्तृमुक्तोद्देशात्प्रायेण कर्मशब्दस्तदवदङ्क-
चितार्थं परेणाप्याद्रीकर्तृत्वस्य इति प्रतिपादयितुं कर्माणि
सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानीत्यनेनाहिति भावः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्च योगानुष्ठानपूर्वकान् सत्त्वशुद्धिजनिततात्पर्यविज्ञानात् सिद्धिं समधि-
गच्छति । तत्र कश्चित्कुतो नैष्कर्म्यं नाश्रुते ? इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—नहीति । न हि यस्मात्सत्त्व-
णमपि जातु कदाचिच्च तत्प्रत्यकर्मकृदक्रियः । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मादवश एव कर्मैव
सर्वः प्राणी प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः । अहं इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

८ वै. प्र. गि.—किञ्च सर्वकर्मसम्पादनाय ज्ञान-
मेति वदता वक्तव्यम्—नोऽपि सर्वकर्मसंज्ञायाः ? किं सर्वकर्म-
णं स्वरूपेण त्याग, किंवा सर्वकर्मन्धियाणां निग्रह ? नाद्य
स्याह—न हीति । जातु कस्याश्चिद्व्यवस्थायामपि क्षणमपि

कालम्—अत्यन्तसंयोगे द्वितीया—कश्चिदपि अकर्महृत् कर्माण-
कुर्वाणो न तिष्ठति । हि—प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हेतुत्ववदाऽपि
प्राणिनः कर्मकृत्वम्, सुपुत्रावपि निष्प्राप्तोद्भासकर्मकृत्वाद्य
'सुपुत्रो भूयसीतिवै चसिति' इति ह्येतैरितिमाय । ननु

‘नाहं किमपि कर्म कुर्याम’ इत्यभिसन्धाय काष्ठवत्तिष्ठन्नकर्म-
कृत् स्यादित्यत आह— कार्यत इति । हि यस्मात् सर्वोऽपि
जन्तुरवशाः अस्वतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितोऽभिव्यपैः

गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः ससद्गतरङ्गवन्निरन्तरमुपयुक्तेषु प्रवर्धमानैः
स्वस्वोचितं कर्म प्रति कार्यते प्रवर्धते । अतः कर्मणां स्वरूपेण
त्यागस्याशङ्क्यत्वात् तद्रूपः स्वपासः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— अतोऽवशः सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैर्वा कर्म कार्यत एव ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञात्वा कर्मकरणे तत्प्राप्तोऽपि न कादिभिः कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्धते । तत्र कारणमाह—
भवति, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा कर्म तु करोष्येनेत्याह— न हीति ।
कथित्वा तु कदाचित् क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माण्यकुर्वन्
न तिष्ठति । कुत ? इत्यत आह— सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः सात्त्विक-
ह्यवश इति । हीति निश्चयेन । अवशः न मद्गो भव
इत्यर्थः । अतस्तद्गाम्भात् स्वरूपज्ञानानन्तरं प्राकृतकर्माणां
तेषु ज्ञात्वा मद्गो भूत्वा त्यजेदिति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव प्रपञ्चयति— न हीति । अवशः कर्मजशुद्धयभावादजितचित्तः कश्चिदपि
ज्ञातुं कदाचित् समाधिकाष्ठेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माणि दुर्मनोरयादीनि अकुर्वन् हि प्रसिद्धं न तिष्ठति ।
हि यस्मात् सर्वोऽपि लोकः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिर्वा कर्म कार्याकं
धाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्धते ॥ ५ ॥

कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन !

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— यस्त्वनैतन्मन्त्रोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह— कर्मैन्द्रियाणीति ।
कर्मैन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्धित्तयन्निन्द्रियार्थान् विषयान्
विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो मृपाचारः पापाचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्तिष्ठति ।
यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽङ्गो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन ! कर्मैन्द्रियैर्वैकल्याण्य-
दिभिः । किमारभते ? इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन् फलाभिसन्धिवर्जितः, स विशिष्यते
इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मवदनात्मज्ञस्यापि न हि कर्मा
पुनरा न प्रत्यक्षाय, शरीरैन्द्रियसङ्घात नियन्तुमसमर्थस्य
मूर्खस्यापि सन्ध्याममम्भवादित्याद्यङ्गवाऽऽह— यस्तिष्ठति ।
तस्य चोदिताकरणे तच्छब्देन परामृश्यते— तदसदिति ।
मिथ्यावात्त्वादिति भावः । मिथ्याचारतामेव वर्णयति—
कर्मैन्द्रियाणीति ॥ ६ ॥

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनं
प्रोक्ष्यान्मिथ्याचारत्वेन प्रसवयितुमुक्तत्वा विहितमवतिष्ठति
तत्त्वस्यैव फलाभिलाषविकल्पात् सदाचारत्वेन वैदित्य
माचष्टे— यस्त्विन्द्रियाणीति । विहितमवतिष्ठतो मूलं
त्वर्गं श्रुतौ वैशिष्ट्यमक्षरभोजनस्या स्पष्टयति— यस्तु
पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह— अविनष्टपापतया
अजितरासान्तःकरण आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो निपयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमना विषयान्ते

१ अत्र पूर्वार्थपालोक— “मिथ्यावाद्यो मोषवचन । आचारः संव्यासप्रयोजकषाहोन्द्रियनिपदादिन्यापारः । तथा च शब्द
मुद्रमयोवेन तावम्यदापि चिदादिरूपमन्यासफलयोग्यमवश्यं चेतोविशुद्धित्यङ्गमन्यामावाच्योप उपफलापुरायाय आचारोऽस्ते
सः” इति मिथ्यावादादिति भावः । २ मर्यादास्तु— गन्ध्याद्यमाणादपि कर्मयोगस्य धेयस्य अङ्गैरिति मर्यादा
मर्यादा नैरम्येणोपयति, तद्विषयैरमात्रम् । अत्र गन्ध्याद्यमाणाद्यङ्गमन्यामावाच्यम् । पूर्वार्थोपेक्षितानिमिथ्याचारोऽयं हि कर्म
योगस्य विशिष्ट-वस्तुच्यते, नाप्रवृत्तासन्ध्यागमार्गः । प्रवृत्त कर्मयोगो मिथ्याचारोऽस्ति न ह्यपुनर्या तस्य शान्तिरिति
त्यनेनान्नापि भवत्येति ध्येयं मूर्खानि ।

— अतिशयोक्तिः ।

स्मरन् य आस्ते, अन्यथा सङ्कल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानायोग्यो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतः पूर्वान्व्यस्तविषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन मनसा नियम्य तैः स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽसम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.—अक्षरणे बाधं वदतीत्याह—अन्यथेति । कर्मयोगमकृत्वेत्यर्थः । 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थे सिद्धं हेतुमाह—अद्वितयेति । आत्मविमुखीकृतमना इति । 'विमूढात्मा' इत्यत्रात्मज्ञानो मनोविषयः । मूढत्वमात्मवैमुख्यम् । चेन्म्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिच्छामि तावन्नेत्येवकारार्थः । मिथ्याचारप्रवर्तनाह—अन्यथा सङ्कल्प्येति । अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम्; तत्रापि सङ्कल्पित ज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तत्त्वाचारो मिथ्येत्युक्तं भवति । मिथ्याचारसंज्ञानमज्ञानादुपपन्नं दोषपर्ववसानमाह—आत्मैवेति । विपरीतविनष्टाद्व्याप्तामुपायवैपरीत्यात् फलवैपरीत्यमिति दर्शितम् । द्वितीयेऽन्यथे 'ध्यायतो विषयान्' इत्यात्म्य 'बुद्धिनावात्मनश्चरति' [२।६२; ६३] इत्यन्ते नास्मैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टाञ्चनेन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथमतेषु ज्ञानयोगमारुह्युपयोग्य कर्मयोगिन प्रशंसति—यत्किञ्चित् श्लोकेन । प्रवृत्तेन सङ्गमयन् व्याख्याति—

अत इति । इन्द्रियाणां निरदोषनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्गमुक्त—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । 'महि कश्चिन्' [३।५] इत्यादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुदृक्, तस्यैव कर्मयोग प्रस्तुपकारकत्वेन सौकर्यप्रतिपादनाभे पूर्वान्व्यस्तविषयसजातीये इत्युक्तम् । यदि पूर्वान्व्यास उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमतमसकस्य, तेष्वेव पास्तनायाः प्राप्नुयामिति सङ्गानिरासार्थं कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तं आत्मावलोकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मावलोकनविरोधित्वाध्ययनायातेषु स्थिराऽपि वाचना निराक्रियन् इति भावः । 'कर्मैन्द्रियैः' इत्यनेनाभिधेयं सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवणैरिन्द्रियैरिति । अतस्तस्य कर्मयोगारम्भापेक्षितत्वादसचपदस्य यद्गुणवाक्ययोऽन्यथाह—असङ्गपूर्वकमिति । वैशिष्ट्यप्रकारं विशेषस्य चावधिं दर्शयति—असम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितः त्यागः कार्य इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्यव्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णाश्रयोचितम् । न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः, सन्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. टी.—तथापि 'कर्मैन्द्रियाणि' इत्यत्राह, तृतीयपक्षस्येन मनसैन्द्रियार्थस्मरणसाधुक्त्यादित्यत आह—तथापीति । यद्यपि शरीरयात्रायां किमाणि त्वमुपयुक्तानि, तथापि शक्ति, शक्यत्वाद्यङ्गादिकर्मणा त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—'नाशक्यविषये शास्त्रप्रतिज्ञाः' इत्यतस्तदतिरिक्तकर्मार्थे. स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यतीति ॥ एतच्छङ्कापरिहारः श्लोकेन दृश्यते । द्वितीयश्लोकस्य व्यर्थ इत्यत आह—मन पश्येति । मन एव कर्मयोगोद्योगः प्रयोजकं, न कर्मकरणकारणे । अतस्तस्मिन् एव कार्यः, न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । अनिष्टहेतवे मनसो बन्धपेक्षयाऽऽद्योऽन्यथा,

द्वितीयो व्यतिरेकः, मोक्षपेक्षया तु व्यत्यय इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्त्वव्यभिचारान्मनसैति व्यर्थमित्यपि प्रास्तम् । 'कर्मयोगेन योगिना' [३।१] इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थदिकर्मविषयत्वेन प्रवृत्तत्वादापि तद्विषयत्वप्रतीतिः. स्वात्, तन्निरासार्थमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मण वनस्थकर्मण वृक्षचारिकर्मणेति नियमो न विवक्षित इत्यर्थः । सन्यासादित्यादिपदेन यो नियम्यते तद्व्यतिरिक्तप्रवृत्तम्; कर्मयोगशब्दस्य सामान्यत्वान्तिवाह । पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साधुपाना' [३।१३] इति यत्प्राप्तकर्मण पुण्यमुत्त्वात् सामान्यचन्दोऽपि विशेषो व्यक्तः स्थापितः । न चान् तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्मैन्द्रियाणि वाक्याणिपादपायूपस्थानि संयम्य निरुध्य य आस्त उपविशति मनसैन्द्रियार्थान्विषयमानं स्मरन् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारः पापाचारः स उच्यते । नासौ सन्यासी, मानसव्यापारस्थानुपरतत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ यत एवमतः—यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽभ्यस्यतेऽर्जुन कर्मैन्द्रियैर्वाक्याण्यादिभिः । किमारभते ? इत्यत्राऽऽह—कर्मयोगम् । कर्मैव योग आराध्याराधकसम्बन्धरूपकत्वात् । असक्तोऽफलाकाङ्क्षी स विशिष्यते तस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

८ च. द्र. मि — नापि सर्वकर्मैन्द्रियनिरोधः सत्त्वात्
इति द्वितीयं इत्याह— कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य
निगूढ इन्द्रियाणां रूपरसादीन् मनसा यः स्मरन्नास्ते ।
तत्र हेतुः— विमूढात्मा रागादिद्विषयान्तःकरणः । स मिथ्या-
चारः असदाचारः पापिष्ठ इति यावत् । उच्यते— 'स्वप्नदा-
र्धविनेकाय सत्त्वात् सर्वकर्मणाम् । श्रुत्येह विहितो यन्मा-
तस्याग्री पतितो भवेत्' इत्यादिस्मृतिभिरिति शेषः । अतश्चि-
त्तद्व्यग्रमात्रं केवलकर्मैन्द्रियनिग्रहमात्रस्यानर्थकत्वात् तदुप-
सन्नास इति भावः ॥ ६ ॥

कदाहि सर्वसत्त्वात्सो नाम ? इति चेत्, भट्ट— द्विविधः
सत्त्वासः सर्वकर्मफलदायाः, सर्ववर्णां स्वरूपतत्त्वागमः ।
तत्र स्वरूपतत्त्वागो नाम न सर्वकर्मणां दर्शनधर्मादीनां
नामरूपम्, किन्तु 'पश्यन्मृग्यन्मृगसंज्ञिप्रमत्तत्वाच्छ-
न्मृग्यन्मृगस्य' [५।८] 'इन्द्रियाणीन्द्रियाण्यु चर्तन् इति
यावत्' [५।९] 'नैव किञ्चित्करोमीति पुनो मन्थेत
सावकिम्' [५।८] इति ब्रह्ममाणदीत्या दर्शनादिकर्मणाम-
नामचर्माणामान्वारोपितानामकथान्मज्ञानेन बाधः । तत्र
बाधे सत्त्वात् कर्मयोगितो गृहस्थादीनामप्यधिकारः । तथा

च वक्ष्यते— 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स
सत्त्वासी च योगी च ॥ निश्चिन्तं चाक्रियः' [६।१] इति ।
द्वितीये तु ज्ञाननिष्ठानामेवाधिकारः । स च 'यस्त्वात्मनिरेव
स्थात्' [३।१७] इत्यादिनाऽप्ये वक्ष्यते । तदिदमभिप्रेत्य
'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इत्यस्मैह प्रवृत्तत्वात्तदुपयुक्तं
कर्मफलदायरूपं सत्त्वात् दर्शयति— यस्त्विति ।

तु शब्दः पूर्वोक्तकर्मैन्द्रियनिरोधवैलक्षण्यार्थः । तदेवाह—
इन्द्रियाणि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियाणि मनसा विवेकयुक्तं निश्चय-
तत्तद्विषयासक्तैर्निवर्त्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगं कर्मरूपं चित्तशु-
द्धयुपायमसक्तः कलाभिलाषग्रन्थः सन् य आरभते करोति,
स विशिष्यते अधिको भवति । 'स सत्त्वासी च योगी
च' [६।१] इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या निष्कामकर्मावृत्ताभिन-
कर्मयोगकर्मसत्त्वासादुभाववि सिध्यत इति केवलकर्म-
दान् केवलसत्त्वात्सिद्धौपि स एव श्रेष्ठ इति स्तुतिः ।
'अर्जुन' इत्याक्षर्येण सम्बोधनं, पश्येदमाक्षर्यं यदेकः कर्मैन्द्रि-
याणि नियम्य ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन्नर्थमाप्नोति, अन्यस्तु
ज्ञानेन्द्रियाणि नियम्य कर्मैन्द्रियाणि व्यापारयन् इत्यर्थो
भवति ॥ ७ ॥

९ ष० त० दी०— यश्च कर्मैन्द्रियैः कर्माकरणे नैककर्म्यसम्भव उक्तः सोऽपि न साधुः, मानसक्रियानिवर्त्य-
त्येतोक्तस्वरूपत्वासम्भवादित्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । 'साङ्ख्ये प्रकीर्तितस्त्यागास्त्यागोऽपि मनसैव हि । अत्यागो
योगमार्गो हि सिद्धे योगे कुर्याद्वत् ॥ तदर्थं प्रक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता । अपिभिर्वहुधा प्रोक्ता कलमेक-
मवाह्यः ॥ कर्मत्यागेन सत्त्वासी मनसा तस्मिन् पुनः । प्रत्यवायसमुद्भेदस्तस्यासत्करणं मतम् ॥ अतो यः
पुमान्स्वयं मनसा कर्मकर्त्ता मानसविषयव्यापारवान् स मूढात्मा व्यर्थाचार उच्यते ॥ ६ ॥ यस्तु मनसा
योगशुद्धेनेन्द्रियाणि दुष्टानि नियम्य कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः सन्नारभते स उत्तमः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— अज्ञानात्कर्मत्वानीं दार्मिको न
पापकलमाप्नोतीत्याह— कर्मैन्द्रियाणीति । कर्मैन्द्रियाणि
हृत्पादादीनि संयम्य निरुप्य, मनसा इन्द्रियाणां विषयान्
स्मरन् ॥ आस्ते तिष्ठन् मनस्येव गन्तव्यापन्न इव लोकज्ञाप-
नाय, स विमूढात्मा मिथ्याचारः मिथ्याचरतीति दार्मिक
उच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ म्यरूपज्ञानेन त्यागी इत्येतत्, सत्याग-

स्वरूपं तत्त्वोत्तमत्वमाह— यस्त्विति । तदाहो लोकज्ञार्थ-
नियम्यार्थं व्याकृत्यति । य इन्द्रियाणि मनसा नियम्य मनसा
मदर्थं नियमे स्थापयित्वा कर्मैन्द्रियैर्विषयैश्चक्षुर्हृत्पादादिभिः कर्मणां
इतीनां योगं भया सह योगमसक्तः ह्यमुवाभिलाषाभावेन
मत्सुखार्थमेव आरभते ॥ विशिष्यते विविधो भवति, उत्तमो
भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु सत्त्वात्सपूर्वकं ध्यानेनेव चित्तशुद्धिमपि सम्पादयिष्यामि, किं कर्मभिः ? इत्या-
मद्वाह— कर्मैन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा रागाद्यान्तर्निहितः कर्मैन्द्रियाणि धागादीनि संयम्य निगूढ आस्ते
पदान्ते ध्यानापदेशेनोपनिष्ठानि स मिथ्याचारः । तस्य तदासन्ननियमनादिकर्माचरणं मिथ्या अलोकमेव, निष्कर्म-
त्वात् । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणां मनसा स्मरन्निनि, यतः इन्द्रियाणां नन्द्यादीन् श्रोत्रादिभिर्गृहाति मनसा च
स्मरति, अनो मिथ्याचारः । स विषयाश्रितयन् योगनिष्ठायात्मनो लोकेऽभिप्रेत्यनक्ति, अतः कपटीत्यर्थः ।
तस्यात्यर्थं व्यतिरिक्तश्रवणदुर्गुणाद्यो नास्तीति भावः ॥ ६ ॥ यस्तु पूर्वस्यान्मिथ्याचाराद्विद्वत्प्राणाः पुरःपरीत्य
इन्द्रियाणिमनसा सह नियम्य रागद्वेषविरुपाणि कृत्वा कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमारभते हे अर्जुन ! सः कर्मकृते
व्यर्थादभेदिके वा मूढादावसोऽज्ञासत्त्वोऽनो विनिष्यते पूर्वस्यान्मिथ्याचाराद्विद्वत्प्राणाः पुरःपरीत्य ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—नियतमिति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलया-
चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतः, हि यस्मादकर्मणो-
ऽङ्गणादनारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते न प्रसिद्धयेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत्
अकर्मणोऽङ्गणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माङ्गणयिनो वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनुय-
तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्यमिति निगमयति—यत इति ।
उक्तमेव हेतुं भगवदुक्तमतिक्रमेण स्पष्टयति—कर्ममिति । इत्य-
त्वा कर्तव्यं कर्मव्याह—शरीरेति । तन्नियतं तत्काधिकृत-
स्येति सम्बन्धः । स्वर्गादिकले दर्शयुगमावादावधिकृतस्य तदपि
नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विनिर्दिष्ट—फलमायेति । नित्यं कर्म

नियमेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह—यत इति । द्रष्टव्योपात्त-
मुक्तमेव हेतुमनुवदति—यस्मादिति । कर्णत्वाकरणाङ्गणा-
यस्त्व प्रशुभ्रवं प्रकटयति—कथमित्यादिना । सत्येव
कर्मणि देहादिवैद्यशरीरा शरीरं स्थातुं शक्यते, तदभावे जीवने
नेव दुर्लभं भवेदिति फलितमाह—अत इति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंस्पृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंस्पृष्टत्वननादिवासनया ।
नियतत्वेन सुशक्तत्वादसम्भावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः, कर्मैव कुरुः अकर्मणो ज्ञाननिष्ठस्या अपि
फलमैव ज्ञायः, 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' [३।४] इति प्रकृमात् । अकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठोच्यते;
ज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनस्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठयाः कर्म-
निष्ठैव ज्ञायसीः कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेन आत्मनोऽर्जुनत्वात्सन्धानपनन्तरपेव
वक्ष्यते ; अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् स एव ज्ञायानित्यर्थः । कर्मणो ज्ञाननिष्ठया
ज्ञायस्त्यवचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते ।

४ ध. ता. चं.—अथ सौर्धर्मनिष्ठमात्स्वदुत्तयकत्वादि
हेतुनि कर्मयोगस्तैव ज्ञायस्त्यव दर्शयन् 'ज्ञायसी चेत्कर्मणः'
[३।१] इत्यादे वाक्यादुक्तमाह—नियतमित्यादिना ।
मित्यत्रादयस्य मन्दप्रयोजनता—किंवाविशेषणत्वादपि प्रमुत्तप्रयो-
जनसमामाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । तत्तत्र कर्मणो
नियतत्वं स्वभावतः शास्त्रतो वा स्यात्, उच्यते वा । तत्रैक-
स्मिन्प्राग्विकृत्यादुक्तविस्तारव्याप्यसी । 'शरीरयात्रा' इत्यत्र
सु शरीरकर्मणि नियमाभिप्रायो व्याख्यास्यते अतोऽत्र
स्वभावतो निदतरत्वं विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठया दुष्कृते प्रवृत्त-
ते कर्मनिष्ठया सौर्धर्ममेव आनन्तर्यवशमुचितमित्येवदक्षिल-
मभिप्रेत्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । तेन किञ्चिद्व्यपना
व्याप्तिः । इत्याह—प्रकृतिसंस्पृष्टेनेति । 'अन्तर्गण' इतिपदे
मन्तस्तद्व्यपनित्यत्वं विमर्शेण प्रथमीत्वेनावशिष्यित्वत्वं व्यञ्ज-

यति—ज्ञाननिष्ठया अपीति । अनाकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठा-
विषयत्व कथम् ? 'या ते सन्नोऽस्त्वकर्मणि' [३।५४]
इत्यत्र हि य एव कर्माभावेविषयतया व्याख्यातः ; तद्वदनापि
अनुष्ठानत्वात् अस्ते तस्मादनुष्ठानकमेव ज्ञाय इति वक्तुमुचित-
मित्यत्राह—नैष्कर्म्यमिति । अत्र उक्तमे कर्मयोगज्ञानयोगो-
त्तारत्वात्पुरुषश्च ; तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुषा
भवेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य पुण्यत्वादितुल्यमवमानाभाव वायु-
कम्, कर्मानात्मनोऽनैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गात् ।
अतो ज्ञाननिष्ठयाकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । कर्मनिष्ठया
ज्ञायस्त्येव वक्ष्यमाणं हेतुत्वात्तस्माह—कर्मणि क्रियमाणे
देर्यादित्वा । अन्तर्गतेपेक्षावत्त्वामिधानेन तस्यैवामिधेय-
वर्धितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायामिधायि-
वर्धमाह—कर्मण इति । इदं ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी
अग्रसकृत्प्रयोगेन ज्ञायस्त्यवचनमुक्तमिति भावः ।

३ रा. भा.—यदि सर्व कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोपि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञान-
निष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्राऽपि न सेत्स्यति ; यावत्साधनसमाप्तिं शरीरधारणं चावश्यं

१ नव्यास्तत्त्वं अकर्मशब्देन सम्बाधो विवक्षित इति मन्यन्ते । तत्र, तस्य कर्माकरणमात्रार्थत्वात् । सन्वासाधार्थत्वे 'शरीर-
यात्राऽपि च ते न प्रसिद्धयेत्' इति हेतुवैयर्थ्यात् । न हि सम्बाधसङ्गहे कथञ्चित्पि शरीरयात्राप्रसिद्धिर्भवति, किन्तु अकर्मणस्ते
पूर्णभावे एव सा प्रवृत्तयेति । इत्युक्ते च 'न हि कश्चित्' [३।५] कृत्यावकर्णार्थमेवाकर्माशब्दस्य, न क्वापि सन्वासाधार्थक्यम् ।
न चाव्याप्यद्वयस्तथा शब्दशब्द इति किमनेन कुवोयेत् ?

—अन्तिमति ।

कार्यम्, 'न्यायार्जितधनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाशनेनैव शरीरधारणं कार्यम्, 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' [छां. उ. ७।२६।२] इत्यादिश्रुतेः; 'ते त्वर्घं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' [३।१३] इति च वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्राऽपि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि ध्रियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्तिं महायज्ञादि नित्यनैमित्तिकं कर्मावश्यं कर्तव्यम्; यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयाऽऽत्मपाथात्माहानुसन्धानमन्तर्भूतम्; यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगः सुशुकोऽपमादयः; अतो ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि ज्ञानयोगात् कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्तं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

॥ वे. ता. सं.— उत्तरार्धस्यावतारमाह— यदीति । अत्र स्वकर्मण इति बहुव्रीहि । 'ते' इत्यनेन साधनाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम् । ननु सर्वैर्मपरिष्ठागिनो यदि शरीरयात्राऽपि न स्यात्ततो लब्धो पायस्य स्वरसत प्रतिनन्दनिरूपेयलक्ष्म्यैव मुक्तिं स्यादित्या दाहयाह— यावदिति । नहि साधनानुप्रवेशमात्रात् फलसिद्धिः, किन्तु साधनसम्पूतैव, सा च न त्रिचतुरविधसलक्ष्या, येन शरीरसुपेक्षेमहि । चिरकालसाध्याया च साधनसम्पूतौ तावन्त काल शरीरमन्यवदय रक्षणीयम् । अनिष्पन्नोपायस्यैव दासीग्यात् तत्परित्यागे प्रत्ययायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीर-धारणमपेक्षितम्, तथापि तत्र स्वेच्छया चिरकालं बन्तुं शक्यम्, नाप्यौदासीन्यमात्रानिष्ठम्, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य नियतावधिक्त्वात्, स्मरन्ति च कर्मणा प्रतिनिष्ठातानि 'विवाहो जन्म मरण' इत्यादीनि । अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि यत्किञ्चिद्विषयमपेक्षं तत्सुशक्तमिरयाहा— न्याया-र्जितेति । अयमभिप्राय— द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि अनियतानि चेति, प्रकृतापादिसम्भवाति नियतानि, इतराप्यनियतानि । अनियतव च तेषां देशकालाद्यपेक्षया,

न तु स्वरूपत, येन कर्मणा निष्फलत्वप्रसङ्गः स्यात् । तत्तत्र यान्यत्रानियतानि तत्र स्वव्यापारविषयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्योपधनीतिशालादीनि । अन्यथा विभिगीषुमि रूपपत्रपरिपञ्चिरपि च चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत, आतुरैरपि न भेषजमुपभुज्येत, स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारसिककर्तृत्वा भावाच्छालस्याप्यनुदयः; अत एव ज्ञानयोगमारलक्षता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निर्वर्तितमिति सन्त्यग्यल्लसिद्धौ मोक्षः समर्थत इति भावः । एव शरीरधारणाभावे स्वारसिक विशारदस्य द्योतयति शरीरलब्धः । एवकारेण न्यायार्जनयज्ञादिशालाये नियमविहितव द्योतितम् । एवविधा च शरीरयात्रा ज्ञान-योगसाध्यभक्तियोगदशायात्मन्यधिकेद्येत्यभिप्रायेण आहारा शुद्धिभुञ्जुपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वशान्तया वक्ष्यमाणतामाह— ते त्वर्घमिति । पूर्वोपादितान् हेतुशुद्धि-स्वकमेण विविच्योद्बृहन्नामिप्राधिकं शार्धं चारित्तमर्थं ब्रुवमह-णाय सङ्कल्प्य दर्शयति—यत् इति । ज्ञाननिष्ठयोग्यस्यापि कर्म योगो ज्यायान्, तस्मात्त्व ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमपि कुर्वति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अत वैमुखात् कर्म योगमेव कुर्वति वा त्वच्छब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

६ ज. सं. वी.— उत्तरश्लोकपर्यालोचनया विवेकवेति भावेन सङ्गतिं सूचयन् व्याचष्टे—अत इति । अतश्चादृशरामरमं कर्म ज्याय इत्यादिदेवोच्यते ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— नियतमिति । तस्मान्नियतं नित्यं कर्म त्वं कुरु । यतः कर्म ज्यायः श्रेष्ठं फलकरणात्, अकर्मणोऽनारम्भात् इत्यत्र ज्यायः, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तत्र न प्रतिद्वयेन प्रसिद्धयति अकर्मणोऽकरणात् । तस्मात्कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

८ वे. प्र. नि — एव 'न कर्मणाम्' [३।४] इत्यादि-श्लोकेषुष्टयोर्न चित्तमुद्दिश्यात् सर्वकर्मसन्त्यापायिकमु-द्वेन कर्मानुष्ठानमेव श्रेय इत्यमुमर्षेणुपपन्नमिति—नियत-मिति । तस्मात् त्वं नियतं निष्ठं धीरमानैरुप कर्मं कुरु । दि यस्मान् अकर्मण सर्वैर्मपरिष्ठागिनामकर्मं ज्याय उपरीत्या प्रमाणम् । इति निष्कर्षः, अरम्भेण सर्वैर्मपरिष्ठागिनामकर्म-तत्र शरीरयात्रा देहाप्यादौऽपि न प्रतिषेधः । श्रेयो भोगं

भोगमपि' [२।५] इति प्रकृतदुपस्य युक्तशरण्यमपेक्षित्यपि भिक्षात्मणोऽपि सर्वैर्मपरिष्ठागिनामकर्मणामपि श्रेयः । 'प्रतिदिनं न गच्छेत्' इत्यनेन देहयात्रायां नामतोऽप्यसत्त्व स्थितिम् । 'ते' इत्यनेन सर्वैर्मपरिष्ठागिनामकर्मणामपि ज्ञाननिष्ठा मिमाधविषयतापेक्षया न्यायानुसृत्य सत्पराकारेण देहनिष्ठोद्देश्ययाऽऽरब्धं वैश्व इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

९ यो नो द्योतयति— यतस्त्वं कर्मयोगे कर्माधिकारी भवसीत्यनो नियतं कर्म कुरु । अकर्मणोऽनारम्भात् । न हि कर्म विना निष्कृष्टरीत्याश्रादिश्रमपि सिद्धयतीत्यतः कर्मैव भगवद्गीतेनाऽऽसत्पराया कार्यम् ॥ ८ ॥

तस्मात् कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः 'कर्मकृत् कर्मबन्धनः' [तै. मा. ३।१।६] कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गर्जितः सन् समाचर निर्बन्धेय ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'कर्मणा बध्यते जन्तु' [म. भा. १।२।४।१।७] इति स्मृतेर्बन्धार्थं कर्म, तत्र प्रेयोर्थिना कर्तव्यमिन्यादाद्वैतमन्य दूषयति— यज्ञेत्यादिना । कर्माधिकृतस्य तद्वरणमयुक्तमिति प्रतिज्ञात प्रत्यक्षं विष्णोति— कथमित्यादिना । कलाभिसन्निभमन्तरं यज्ञार्थं कर्मं कुर्वाणस्य बन्धा

भावात्तादर्थ्येन कर्म कर्तव्यमित्याह— तदर्थमिति । यज्ञार्थं कर्मैत्ययुक्तं, न हि कर्मार्थमेव कर्मैत्यादावप्यव्याचष्टे— "यज्ञो वै विष्णु" इति । कथं तर्हि 'कर्मणा बध्यते जन्तु' इति स्मृतिः । तत्राऽऽह— तस्मादिति । ईश्वरार्थेणतुदया कृतस्य कर्मणो बन्धात्तत्वाभावे फलितमाह— अत इति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि द्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽहङ्कारमकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वेनास्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यतीत्यत्राह— यज्ञार्थादिति । यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्तत्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समाचर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यः सङ्गः, तस्मात्सङ्गान्मुक्तः सन् तत्समाचर । एवं मुक्तसङ्गेन यज्ञार्थेत्यत्र कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनां समुच्छिद्याव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

४ वे ता चं.— 'यज्ञार्थात्' इति श्लोक कर्मविधि नियमयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं सङ्कते— एवं तर्हि । द्रव्यार्जनादित्यत्राह— मया यज्ञादिप्रवृत्तम् । ममकारादीत्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेशवचनादानविहरणादि प्रवृत्तिः । अहङ्कारमकारादिकर्मोद्भूतिविशेषादिन्द्रियव्याकुलता रूपवोक्तिः । अस्य पुरुषस्येति मुमुक्षोरपीति भावः । कर्म वासनयेति, प्राचीनयाऽनुवर्तयाऽयत्नव्यापाराभ्यामोपगृहीतया चेति भावः । बन्धनं भाविष्यतीति उत्तरोत्तरशरीरवर्णादिना सत्कारानुवृत्तिप्रवृत्त इत्यर्थः । अथ 'यज्ञो वै विष्णु' [तै. मा. ३।१।६] इति ध्रुव 'यज्ञ ईश्वर' इति परैश्वर्यायाम्, तत्राविद्वद्भ्रमस्याहम्, तथापि धमनन्तरश्लेषपटितयज्ञशब्देकाव्यमुचितमित्यभिप्रायेणाह— यज्ञादिशास्त्रीयकर्मैति । यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपक्षे ज्ञाप्यते । शास्त्रीय कर्मदावेदोपलक्षणीयवृत्त्याणां सामान्यतः सङ्गोपाकारं तदर्थं कर्मणो निर्देशं बहून् न दर्शयति । यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात् । तद्विदं दर्शितं शेषभूतादिति । कर्मव बन्धनं, कर्मणा वा बन्धनं यद्यपि तत् कर्मबन्धनं, तस्य च बन्धकत्वं स्ववासना द्वारा, न पुन पापतया अविविदित्यतिप्रतिपक्षपक्षत्वात् कर्म बन्धनमात्रस्य । 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भाविष्यति' इति महाप्रपञ्चेनायमर्थो दर्शितः । लोकाऽऽयं मैसाराचितोऽयं ।

अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वमावादिष्यते । इत्यादिनामहेतुभूतयुक्तप्रोत्साहनव्यवस्थस्य द्रव्यार्जनादिरमित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्गस्यागच्छेत्तुमयमपि विधेयमिति ज्ञापनाय शृण्वन्वास्यकरणम् । कर्मत्वफलत्यागोर्विलक्षण सत्तत्वागत्व स्वरूप दर्शयति— तत्रेति । यत्किञ्चित् 'प्रबो जनमनुविदय न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति चेत्, सत्यं, प्रयोजन साधनत्वबुद्धवशादेऽपि सुहृदुपचारवद्गणसत्काराधनवत्तया स्वक्षणेन प्रयोजनत्वतुदया प्रत्युपपत्तिः । 'मुक्तसङ्ग' इत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविवक्षया सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रवृत्त चोद्यस्याहङ्कारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन्तदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्त्या फलितं तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति— एवंमिति । एतेन कर्मणाप्रमाणागिनापूरेद्वारा फलप्रदत्वमिति ब्रूहिमत् निरस्तम्, आर्यादिकापेक्षितदेवताप्रतिद्वारं वत् प्रत्युपपत्तौ "स एन प्रीत प्रीणाति" [यजु. ५।५।१।१७] इत्यादिभूतहानाधृतकर्मवासनामुपपत्तेः । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविषप्रद प्रीतिशान्तिप्रेते, परमपुरुष इति तद्विना भूतादित्यवर्णादिभूतिसिद्धविप्रविशेषवत्, सर्वप्रज्ञाशृङ्खला पत्नमगमिषिस्तकिय, द्वातातीति वरप्रदत्वमिति विप्रदादि पञ्चप्रदर्शनम् । कर्मवासनां समुत्तिष्ठेति विप्रोत्ताव नाचायं परिहृतम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' [म. भा. १।२।४।१।७] इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत्र आह— यज्ञार्थादिति । कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः, यज्ञार्थं मङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । मुक्तसङ्ग इति विशेषणान्, "सामान्यः सामयने" [मु. उ. ३।२।२] इति श्रुतेऽप्य, 'अनिष्टमिष्टं' [१।८।१२] इति वक्ष्यमाणस्यात्र 'गताम्यपि तु कर्माणि' [१।८।६] इति च "नम्यान्निष्टपातुः स्यात्" [वृ. उ. १।५।२] इति च विशेषणचनत्वे ममेऽपि विशेषणं परिहृत्यने ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.—इदानीं तृतीयं पञ्चमाश्रयं तत्परिहा-
राय शोकमवतारयति—कर्मणेति । बन्धकं मोक्षस्य प्रति
बन्धकं, अतो न करोमीति शेषः । तत्पुरुषत्वप्रान्तिनिराधा-
याह—कर्मणि । तत्पुरुषत्वेऽप्यत्रतिः स्यादिति भावः । यज्ञ-
शब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिमप्यनुमाह—यज्ञ इति । अवे-
ष्ट्यायागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । तदर्थमित्यनुस्वाक्य
स्याप्यत्रतिपरिहारायायांस्तिष्ठे पूर्ववाक्यायेमाह—यज्ञार्थ-
मिति । सहरहितमित्यनुक्तं कम्पादुक्तं ? इत्यत आह—मुक्ते-
ति । इत्यादिभिरुक्तं फलच्छेदा यदा । ननु ‘कर्मणा बध्यते
जन्तुः’ इत्यपि विशेषणम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्ध-
कत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यव्याप्यावृत्तत्वात् ; गीताशक्त्यं
कर्म न बन्धकस्तीदमपि विशेषणम्, हरद्वयं तत्परिहाराया
वतार्य व्याख्यात ? इत्यत आह—विद्योपेति । यत्पु-
विषया द्वयोर्विशेषणम्, तसं तथापि गीताशक्त्यं
'यज्ञार्थम्' इत्यादिविद्योपणमुच्यतेऽस्तत्परिहाराया तस्यामा-

न्यवचनमेव ; अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति भावः । अयं-
मत्र प्रत्युत्तरकम् ‘कर्मणा बध्यते’ इति वाक्यमाधित्य
न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः ; तस्याविवक्षितकर्मविषय-
त्वात् । इतः सङ्कोचः ? इति चेत् परेणपि परिहृतमात्रस्य
त्युक्तमशक्त्येवासङ्गचितार्थतायाः स्वीकर्तुमाशङ्क्यात् ।
तर्हेन एव बाधकाच्छरीरानार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यते
इति चेत्, न ; वैयर्थ्यात् । एवमपि मनोव्यापारस्यापि
कत्वेन प्रतिबन्धकाभावो न सिध्यति । तत्सामान्यव्यतिरि-
काम्या प्रयोजकत्वावधारणात्, बाधकात्सङ्कोचमङ्गीकुर्वतां
चात्रमपि सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः, विधानसामान्यात् युद्धादीनां
मपि तत्तद्गान्धर्वमोचिनत्वात् । न च विधानस्यामुक्त्यु-
विषयत्वम्, कल्पकाभावात् । न चेमेव वाक्य कल्पकम्,
तस्याविश्वराधिकर्मत्यागेन वरितार्थत्वात्, धर्मपरित्यागा-
द्धर्ममात्रपरित्यागस्य न्याय्यत्वात् । अतो न कर्मस्वरूपं
स्याज्यमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्तु मन्यसे बन्धहेतुत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति, तदसत् ; कथम् ? यज्ञा-
र्थान्, यज्ञो विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य
तद्यज्ञार्थं विष्ण्वाराधनार्थं तस्माद्विष्ण्वाराधनार्थान् कर्मणोऽन्यत्रायं लोकाः कर्मबन्धनः । तदर्थं विष्णवा-
राधनार्थं यज्ञादिकर्म कौन्तेय ! मुक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः सन् समाचरानुतिष्ठ ॥ ९ ॥

८ घं. प्र. नि.—ननु ‘कर्मणा बध्यते जन्तुविषया च
विश्रयते’ [म. भा. १।२।४१०] इत्यादिस्मृतिभिर्विषया-
त्मकत्वेनोक्तं कर्म कथं ज्ञानसाधनं, येन कर्मव्यं स्यात् ?
तत्राह—यत्रार्थादिनि । यत्पुरुषत्वाद्यवधारितावृत्त्या, यतोऽपि
परिहारा, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ [तै. सं. १।७।४] “अथ वा राजान-

मन्वरस्य रजम्” [ऋक्सं. ३।४।१०१] इत्यादिश्रुतेः ।
तद्वाराधनार्थं कर्म यत्रार्थम्, ततोऽन्यत्र कर्मणि प्रत्युत्तरं लोकां
जनः कर्मबन्धनो भवति । कर्म बन्धनं यस्य स तथोक्तम् ।
अतस्तत्समीक्षणीयं कर्म हे कौन्तेय ! क्षणमङ्गो
मिच्छामः यज्ञं समाचराम् ॥ ९ ॥

९ य० व० दी०—साद्रूपारत्नाभाविक्तस्य बन्धकत्वमाद्योक्त्यं नमं न कार्यमिति वदन्ति, तत्तद्विहितविष-
यमपि न श्रौतमिति निर्णयमाह—यज्ञार्थादिति । इत्यतः ज्ञेयं सायनयो भगवानिति यज्ञशब्दयोगः । वेदे हि मुख्यः
कर्मपक्ष एव, भगवत्पक्षवान् । ततोऽन्यत्र कान्ये पक्षे च बन्धनम् । “यज्ञरूपो हरिः कर्मोपातिक्राण्टे परे
वृष्ट्वा । प्रेममयी ॥ स्वयं हीत्यानर्थस्यं न युज्यते ॥ “युद्धा चेत्तुम्ने कर्म तत्तत्तद्वन्धकं न हि । अन्यथा कर्मण
तस्य सर्वथा बन्धसम्भवः” इत्यर्थो दर्शितः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा कर्मोत्तरं पूर्ववत्
यज्ञः ? इत्यादिप्रश्नाह—यज्ञार्थादिति । अन्यत्र ज्ञेयवातो-
ऽन्यत्र कर्ममार्गं कर्मबन्धनं कर्मनिवृत्तयोऽपि शेषः । ‘कर्मणा
यज्ञार्थम्’ इत्युक्ता कर्मं यज्ञार्थात्तद्वन्धनं न

मन्वरस्यमिति मया बन्धकत्वात्तथापि उक्तं, यत्तत्तद्वन्ध-
कत्वमज्ञानात्तथापि कर्मं युक्तिपाद—तदर्थमिति । तदर्थं
यज्ञार्थं युक्तम् सन् कर्मं मनेवास्मिन् मयापि मन्वरस्य-
रूपेण कुर ॥ ९ ॥

नित्यनैमित्तिककर्मणोऽवश्यकर्तव्यता प्रामाण्यं च [१०-१३]

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

['सह यज्ञे प्रजाः' इति रामानुजीय-पाठः ।]

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्वष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवांसु भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— इत्याधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्यो
वर्णास्ताः सृष्टोत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादायुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रस-
न्निप्यर्धं प्रसवो वृद्धिरत्यप्तिस्तां कुरुधम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामयुक्, इष्टान-
भिप्रेतान् कामन् फलविशेषान् दोग्धीति इष्टकामयुक् ॥ १० ॥ कथम् ? देवानिति । देवा-
निन्द्रादीन् भाजयत वर्षयतनेन यज्ञेन । ते देवा भाजयन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मान् ।
एवं परस्परमन्योन्मं भाजयन्तः श्रेयः परं मोक्षलक्षणं विज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ स्वर्गं वा परं
श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

२ आ शां ह्या — नित्यस्य वर्णने नैमित्तिकसहित
स्याधिकृत्य कर्तव्यत्वे हेतुवन्तरपरत्वेनान्तराख्यव्यवहारयति-
इत्यत्रेति । कथं पुनरनेन यज्ञेन शुद्धिरस्माभिः शक्या वर्तु-
मित्याशङ्क्यः— एष इति ॥ १० ॥ अथ पुनरभीष्ट

फलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते १ न हि देवताप्रसादादहेतु-
गादिरन्मुद्यो लभ्यते, नापि सम्प्रदर्शनमन्त्रेण निरेद्रेषम-
सेतुं पारयतीति शङ्कते—कथमिति । तत्र श्रौतेनोत्तरमाह—
देयानिति । सुसुखं बुभुक्षुर्विभगिनं धेयसि विकल्प ॥१॥

३ रा. भा.— यज्ञशिष्टेनैव सर्गपुरूपार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीर-
धारणं कर्तुं तां दोषं चाह— “पतिं विश्वस्यात्मेध्वरं” [तै. ना. १.१.३] इत्यादिश्रुतेतिरूपाधिकाः
प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टारं निश्चात्मानं परायणं नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स
भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्संसर्गविवक्षा उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीनाः
मरुत्पुरुषार्थानिर्हयन्तेनतरकल्पाः प्रजाः समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिषया स्वाराधन-
भूतयज्ञनिवृत्तये यज्ञैः सह ताः स्रष्टुमवाच— अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं
कुरुध्वम्; एष वो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां
मपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

४ ये ता. च — उचमयद्वयं 'साह यज्ञे' इत्यात्म्य
'मात्र पार्थ' । म जीवति' [३।१६] इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभि
रेव्यनीत्याह — यज्ञशिष्टेनयेति । सर्वपुरुषार्थसाधन
निष्ठानामियनेन 'प्रजा यज्ञा' इति सामान्यनिर्दिष्टवर्जि
मुच्यते । अत्र प्रजापतिशब्दस्य द्विर्यग्यमादिदिपदवच्च

दासायाह— पति विषयस्येतरि । दिश्रयणादेपि, न
 नु दिश्रयणाभिददण्डावचिउप्रत्येत्स्ये । तत एतौ
 निरुपाधिः इति । शुभाभेयभावादपि ॥ एव सर्वत्र
 पतिपति प्रदण्डनाय सयेंवमिल्यादिविशेषाणि ।
 नारायणम् एतदगिल नारायणदण्डावच्यस्यैव दि नारायण

१ इतः आशयमस्ति यमिनः शुभपादौ च व्याख्यानमन्यस्य कमपि रहस्याभिप्रायात्तुति तदत्र सङ्गते-
 “इति श्रीकालिका इतिहासस्य चरणेभ्यो दत्ता रहस्याभिप्रायः, ता अनेन कर्मणा तपदानं-यथाकामा विपदा
 भाग्यतेषां । तदा । गद्यस्तु यो पुमानात्मन एव स्वकर्मणाभिविनयस्य । भाग्यतु, स्वामिनिधियोयत्ता । एतन्तत्
 व्युत्पन्नमभिप्रायमितिहासिद्वयस्यतत्त्वमग्राह्यं पश्यत्येव गतिं दीप्तिमेव परमं धैर्यं परस्परभेदविगमनार्थं
 मन्त्रं प्रत्यक्षम् ।” इति ।
 — अविगीता ।

— अविगीता ।

मुवाकादियु प्रतिपाद्य इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्व
सृष्ट्यादिकं च समुचित्य भगवता परादौर्ण 'कलौ जगत्पति
विष्णु सर्वलयासीश्वरम्' [वि पु ६१।१५० म पु च. १२०।
४५] इति । 'अनुमानात्तदुद्धार कर्तृकामः प्रजापति' [वि पु
१।१।७] इति च वराहसूत्रे भगवति प्रजापतिशब्दः तेन
'प्रजापति' [तै ना. १।१] इत्यादिभ्यस्त्यनुसारात्प्रयुक्तः ।
किञ्च स्वतः प्रत्यय कर्मपरतन्त्रप्रति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र
'प्रजा. सृष्टा' इति प्रजाशब्दः सर्वान् ब्रह्मपर्यन्तान् अमरुतत्वर्यं
वर्धितान् कर्मजनितसमावशवर्तितो यज्ञाद्यधिकारिण प्राणिन
सङ्गृह्णाति । अतोऽत्र प्रजापतिशब्दः उपक्रमस्य प्रजाशब्दानुसारात्
सङ्गोचनं तद्वैद्व्यायोगाच्च परित्यक्तस्मृतिरकर्मवश्यं नियोकार
सर्वेश्वर नारायणमाह । तथा सृज्यसमस्तलेश्वरज्ञविषयो ह्यय
मनवच्छिन्नः प्रजाशब्दः ।

पुरेति प्रलयानन्तरकालाभिधानात्ततश्च "सर्वेषु सोम्ये
दमम आसीत् तदैक्षत बहु कथा प्रजायेयेति" ।
[छा. उ. ६।२।१-३] "सम्पुष्टा सोम्येमाः सर्वा प्रजा
सदान्तनाः" [छा. उ. ६।८।४] "एको ह वै नारायण आसीत्
ब्रह्मा नेशान्" इत्यारम्भ्य "ब्रह्मसम्पुष्टा श्रुत्वाणिः पुरुषो जायते
...तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽनायत" [महो १।१] "सिक्छुर्निर्विधाः
प्रजा" [मनु. १।८] इत्यादियु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वाच्च
प्रमाधारायणस्य च तज्जनकत्वावगते 'प्रजा. सृष्टा' इत्यनवच्छे
देन निर्दिष्टो विश्वस्य सृष्टा नारायण एवेति स एवात्र
प्रजापति । किञ्च "तस्माद्यज्ञात्सर्ववृत्तं ऋचः सामानि
जिहिर" [ऋक् ६।१।१८।४ बृहत्सं ३।१।७] "सर्वाणि त्वाणि
विहित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽमिव दन्त्यदास्ते" इति यज्ञे सह
सर्वप्रधाना सृष्टया निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि सृष्टा सहस्र
शीर्षत्वादिनिश्चित परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजा
सृष्टा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः । विश्वस्य सृष्टा स एव । तथा
'सृष्टिं तत् करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' [विष्. ६।८।५१]
इत्यादिवचनवत्तादिरण्यगर्भाच्च प्रजापतिमुत्तेनापि विश्वस्य
'सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतात्मा दिव्यो देव एको नारायण'
[छ उ ७] इति श्रुतः स एव विश्वात्मा । किञ्चान
निर्दिष्टयमान देवानां भावनादिक परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं
हि सर्वयज्ञानाम्' [१।२४] इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ।
'यस्मिन्निदं सञ्चिर्विचि' [श्वे उ ४।११] "प्रजापति-
श्रुतिं गर्भे अन्तः" [य स ३।१।१९ तै मा ६।११] इत्यादिक
विश्वस्य सृष्टारं चिन्वात्मानमिति विशेषणान्यां सूचि
तम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मानं तमेवाह । तथा "प्रजापते.
समा वैद्यम प्रपदे" [छा उ ८।१।११] इत्यत्र परमप्राण्यस्य
च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मेवेति 'य च कार्यं प्रत्यभि-
गच्छि' [म सू ४।१।१४] इति श्रुते प्रत्ययादि, अतोऽपि
परायणं तमेवाह । एव— सर्वोच्चमिति प्रादिविशरणं
तत्परमाणुपञ्चनं कृतम् । एवं स्वयमेकपक्षसदृशायातायामाज्य
देवतान्पुत्रिदयमप्रजापतिशब्दश्रुतिभ्यस्तुल्येन ।

पुराशब्दस्य वचनान्वयं प्रतीतिव्युदासेन ब्रह्माद्योचर-
ण्यन्यव्यवक्त्यर्थमाह— पुरा सर्गकाले इति । श्रुति
स्थत्यादियु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति— स भगवा-
निति, भगवच्छब्देन सृष्ट्यादिपञ्चश्रुत्योपयुक्तस्य प्रत्ययान्व-
क्त्याण्युक्तविशिष्टत्वं दर्शितम् । तथा मानवे धर्मशास्त्रे प्रथमम्
'आसीदिदं तमोभूतम्' [१।१] इति प्रत्ययमभिधाय 'तत् स्वयं
भूर्भुवः' [१।१] इति भगवच्छब्देन सर्वलया निर्दिष्टः ।
अनन्तरं च 'ता यदस्यायन् पूर्व तेन नारायण सृष्ट' [१।१०]
'तद्विष्ट. स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते' [१।११] इति
हिरण्यगर्भाच्च प्रजापते सृष्टा नारायण इत्युक्तम् । 'अत्र प्रजा-
पतिश्चात्र' इति पराक्षया निर्देशस्तु साराधिभूतस्य स्वस्य
प्रजापतिशब्दप्रतिपत्तात् स्वसाक्षेदोपकारेणेति मन्तव्यम् । एव
मुत्तराणि सर्वत्र पराक्षेपनिर्देशेषु यथार्हमनुसन्धेयम् ।

सर्वत्र सृष्टे सहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन् सहा-
रस्य प्रयोजनं सृष्टेरुक्तं बाह— अनादीति । अनवरतमुत्तुदु लो
पमोगायासपरिधानात्ता विप्रमार्थं अभान्तापप्रवृत्तिवासाना-
विच्छेदार्थं चोपसहारः । अनो न सहारे नैर्गुण्यदोष । तादृश
मुत्तुदु खोपमोगप्रदाने च परमात्मनिष्ठमङ्गल्यसिद्धिजीवत्वात्तन्मय
निबन्धनानादिकमप्रवाहवृत्तकाचित्समगं एव हेतुरिति न तत्र
वैयम्यनैर्गुण्ये । सूत्रितं च 'वैयम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति', 'न कर्माविभागात्' [म सू २।१।३४, ३५] इति
चेष्टानादित्वादुपसहारे चाप्युपसन्त्यते च 'कुतः प्रत्यक्षापेक्षस्तु
विहित्यप्रतिपिदावैयम्यादिभ्यः' [म सू २।१।४२] इति ।
उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना इति ।
असदपदेश एकत्वव्यपदेशादिच निर्व्यूढ । नामरूपप्रमाण
स्वस्मिन् प्रलयस्य मोक्षवत्पुरुषस्य एव स्यादित्यासाङ्गपाद—
सकलेति । त्रिवर्णजन्यनाहं, किं पुनरपराहं इति भावः ।
तत्र हेतुबाह— चेतनेतरफल्पा इति । स्वप्रकाशत्वे
ऽप्यखन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम्, न तु ज्ञानविनाशात् ।
प्रजा. हिरण्यगर्भादिना समीक्ष्य सम्प्रागवलोक्य, एतेन
'आयमाने हि पुरुषं व परमेष्ठमभुवन्' [म. भा १।१।३८।
७३] 'नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमृतिं नाल प्रमो भवितु
मेव वृत्तः प्रवति । एव निसर्गमुद्रादि त्वयि सर्वजन्तो स्वा-
मिन् चित्रमिदमाश्रितवत्कल्पत्वम्' [स्तो २. १०] ॥ इत्यादिकं
मभिप्रेतम् । "स एकाकी न रमते" [महो. १] इति श्रुते
'परमकारुणिकं किल त्वम्' इत्यादिसूत्रिनिश्चिद्व्युत्पत्तिविशेषे
तात्पर्यमाह— परमकारुणिक इति । अवाप्तसमस्तकामस्य
जगद्धयापारासुपतिं परिहरति— तदुज्जिजीवयिष्येति ।
कारुणिका हि स्वायैर्निरपेक्षा एव परो निजीवयिषया प्रवर्तन्ते,
सैव प्रहरितस्य लीलाऽप्रीति न दोष इति भावः । यज्ञे
सहेति चिद्वैद्य उम्भोवोद्यद्यविशेषोपनिर्गम्यर्थे इत्यभिप्राये
गाह— स्वाराधनेति ।

यज्ञेति वैयम्यसूचनाय चतुर्वचननिर्देशे पूर्व कृतेऽपि
'अनेन' इत्येकवचने परामर्शो ज्ञातव्यस्तत्र इत्यभिप्रायेगाह—
अनेन यज्ञेनेति । 'सहयज्ञः' इति शाङ्कर्यादा-

८ वै. प्र. गि — एव ज्ञानसाधनत्वात् कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्यापि कर्माधिष्ठितस्य यज्ञशिष्टाशनेनैव शरीरधारणस्य निहितत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह चतुर्थि — सहेति । पुरा सर्गादौ प्रजापतिर्जना सहयज्ञा । अत्र यज्ञग्रहणमात्रद्विषयकमौपलक्षण्यार्थम् — यज्ञेन सह वर्तन्ते इति सहयज्ञा । यज्ञाधिष्ठाता इति यावन् । 'बोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति सहस्य सादेष्टामात्र । प्रजासैवर्णिकान् सुष्ट्वा ब्रूवाच । किमिति ? अनेन यज्ञेन प्रमविष्टत्वं प्रसवो हृदि लभ्यते । तत्र इत् — एष यज्ञो यो युष्माकमिष्टकामा भवोति यूपतीति तपोऽनो भवतु । यद्यपि निष्कामकर्मप्रकरणे

उत्तिम् 'इष्टकामयुक्' इति काम्यकर्मप्रस्तावो न युक्तः, तथापि निष्कर्मणामप्यानुष्ठेयकत्वमात्रदेवमुक्तम् । यदाहुरापस्तम्बा — 'तपश्चाऽग्रे परार्थे सिने पञ्चाया गन्ध इत्यनुपपत्ते एव धर्मो चर्चमाणमर्थो अनुत्पद्यन्ते इति । न हि परस्तथा भावेण काम्यता, किन्तु परलक्षणानिमित्तकानुष्ठानविरपादे नैरेते न कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

'इष्टकामयुक्' इत्येतदुपपादयति — देवानिति । अनेन यज्ञेन यूपं देवानिष्टार्त्तं भावयत हविर्भागं संवर्धयत, तर्पयतेति यावन् । ते च देवा युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । एव परस्पर भावयन्तो यूपं देवाश्च परमिष्ट श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च युवं च सर्गप्रकरणे यमोपलक्षणकर्मसहितप्रज्ञोत्पादनं प्रक्षणेति कर्मणोऽवश्यं कर्तव्यतामाह—सहेति चतुर्थिः । यज्ञाधिष्ठिताः ब्राह्मणाद्याः प्रजाः सहयज्ञाः । सुष्ट्वाब्रूवाच एष यज्ञो व इष्टकामयुगिति । ज्ञानमोक्षादिहेतुत्वं प्रकारान्तरेण वरप्रदानं तद्वाह—अस्त्विति । न चैयं काम्यकर्मप्रशंसा, कामयुक्त्वेनेष्टमात्रसाधकत्वाद्यज्ञादिर्विहितस्य नियतकर्मणः, अन्यथाऽज्जामितोऽपि मोक्षः स्यात् तेन सर्वपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं भवति ; तदेवाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन विष्णवादीन् देवान् भावयत । तदा परं श्रेय आत्सन्तिक्रमवाप्स्यथेति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु अ. त — नड तादृशं कर्म त्यागमेव चेत् स्मृतं तदा केनोक्तं कथमाचरति लोकाः ? इत्यादाद्यैव नमं प्रवृत्तिपरं मदाश्रया प्रवृत्तिप्रवर्तकब्रह्मणोर्लोकं समाचरतीत्याह—सहयज्ञा इति । प्रजापतिर्जना सहयज्ञा प्रजा सुष्ट्वा प्रवृत्तिधर्मसहिता प्रजा सुष्ट्वा पुरा मन्वन्तारात् पूर्वं ब्रूवाच । मन्वाहुर्मावामन्त्र तु मया अहिर्बोचेति ज्ञापनाय पुन्युक्तम् । तदाश्रयमेवाह—अनेनेति । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यन् प्रकरणं हृदि प्राप्त्यथ । किञ्च एष यज्ञो यो युष्माकं

इष्टकामयुक् अमीष्टकामोस्तु भगवद्वाजपा ब्रह्मवाक्यं न सुष्ट्वा भवतीति परमेव दत्तवान् ॥ १० ॥

नड कर्मणा जयत कथममीष्टम् ? इत्यादाह—देवानिति । अनेन यज्ञेन देवान् तत्तत्कर्माधिष्ठातृन् भावयत संवर्धयत । ते देवा यो युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु । अत्रायमर्थ—हविर्भागंस्तेषु यूपं देवश्च ब्रह्मणन्तु, ते च भवन्तु तत्कर्मसाधनानि ब्रह्मणन्तु । एव परस्पर भावयन्तु संवर्धयन्तो यूपं देवाश्च श्रेय स्वाभीष्टमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

११ ती० भा० दी० — एतदेवार्थवादेन ब्रूयति—सहेति । यज्ञै सहेति सहयज्ञा । 'बोपसर्जनस्य' [अष्टा. ६।३।८२] इति पक्षे सादेष्टामात्र । कर्माधिष्ठिता इति यावन् । प्रजासैवर्णिकाः । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यन् प्रसवो वृद्धिस्ता लभ्यन्ते । एष यज्ञो यो युष्माकमिष्टकामयुक् इष्टार्थपूरकोऽस्तु ॥ १० ॥ इष्टार्थपूरकत्वमेवाह—देवानिति । भावयत तर्पयत । अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन च युष्मान् भावयन्तु । वृष्ट्यादिदानेन परस्पर भावयन्तो देवाश्च यूपं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ॥ ११ ॥

ईष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तेर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो मुह्यन्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

मुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

१ अनिनयशुभाचार्यास्तु — "न केवलमिनयवर्गं, यावत् सिद्धिवाग्येभ्यश्च मार्गं इत्याह—इष्टानिति । दत्तवितानि दीन्द्रियाणि स्थितिं यजति यत्र जायिष्येयादौ इति । अत्र एतदुपायः सति तेषां विषयाणां स्मृतिपद्धत्यन्यानादिना भागं विरया इन्द्रिरेव दत्ता यदि तेषामेतोपयोगाय न दीयन्ते तर्हि स्तेनश्च चौर्यं स्यात्, छत्रावर्तित्वान् । उक्तं हि पूर्वमेव भगवता—'मिष्याचारः ॥ उच्यते' [३।६] इति । अतोऽयं वाक्यार्थः—यः शुभापायं सिद्धिपदं वा प्रेषति, तेनेन्द्रियैर्बुद्धिनिमित्तमात्रवत्तयैव भोगा यतोपनयनसामर्थ्या 'इति विवृण्वन्ति ॥ १२ स एवात्राप्याहुः— "अपश्यन्त्येवमपश्यन्तमहिमायातान् भागान् देवदत्तानि आन्तरज्यापराजतया—अत एव च दृष्टकर्मत्वमावाहृतया । अप च इन्द्रिदानकर्मणापुण्यलक्षणानां दत्तविषयं साक्षात्तन्मिष्यान्तन्दन्तप्रापिष्य वेदमन्त्रे तन्मन्त्रं भवति, तन्मन्त्रं—

१ शां. भा.— किञ्च—इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् भोगान् हि यो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैर्वर्धिताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान् भोगान् अप्रदायादत्त्वा-आनृष्यमकृत्वेत्यर्थः—एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव ॥ देवादिसत्त्वापहारी ॥ १२ ॥ ये पुनः—यज्ञेति । देवयज्ञादीनिर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुड्यादिपञ्चमृताकृतैः* प्रमादकृताहंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मम्भरयो भुङ्क्ते ते त्वयं पापस्यमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

२ आ शां व्या — इतथाधिकृतेन कर्मकर्तव्यमित्याह—किञ्चेति । कथमस्माभिर्भाविता. सन्तो देवा भावयिष्यन्त्यस्मान् १ इति तदाह—इष्टानिति । यज्ञानुष्ठानेन पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गापवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीपशुपुत्रादिभिर्दितरित्यालङ्कारपूर्वार्थं व्याकरोति—इष्टानभिप्रेतानिति । पक्षादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगो निर्वर्तनीयः, अन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्थं व्याचष्टे—तैरिति । आनृष्यमकृत्वेत्यमर्थ—देवानामृषीणां पितॄणां च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोषमनापाद्य स्वकीय कार्यकरणसहायमेव षोड् भुञ्जानस्तस्फरो भवतीति ॥ १२ ॥ देवादिस्य सविभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्वेषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयति—ये पुनरिति । यज्ञशिष्टाशिनो ये पुनरुक्ते तारुणास्तत् सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते इति योजना । 'तैर्दत्तान्' इत्यादिनोक्तं निगमयति—भुङ्क्ते इति । 'देवयज्ञादीन्' इत्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञा गृह्यन्ते । बुधैराश्वेन पिठरवारणायर्चयित्वा कुर्वन्तो विन्यासविशेषवन्तस्यो द्वावाणो त्रिवक्ष्यन्ते । आदिशब्देन कण्ठनी

पेषणी मार्जन्मुदकुम्भयेत्येते हिंसाहेतवो गृहीताः । तान्येतानि पञ्च प्राणिना सुनास्थानानि हिंसाकारणानि तत्प्रपञ्चैर्त्वेरपि बुद्धयदुद्दिपूर्वकैर्दुरितैर्मुच्यन्त इति सम्बन्धः । प्रमादो विचारव्यतिरेकेण बुद्धिपूर्वकमुपनतं पादपातादिकर्म, तेन प्राणिना हिंसा सम्भाव्यते । आदिशब्देनाशुचिस्तस्पर्शादि गृहीत, तदुपैष्य पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते । उक्तं हि—'कण्ठन पेषणं बुद्धौ उदकुम्भश्च मार्जनी । पञ्च सुना* गृहस्थस्य पञ्चमहातपस्यसि इति । 'पञ्च सुना गृहस्थस्य बुद्धौ पेष (पुण्यस्कर) व्ययस्कर । कण्ठनी वैष (चोद-) कुम्भश्च वध्यन्ते (वध्यते) दास्तु वाहयन्' [मनु १.६८] इति च । अस्यायमर्थ—या यथोक्ता पञ्चसङ्ख्याका गृहस्थस्य सुनास्ता यो बाह्यभ्रातापदयन्तीते तेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च वध्यन्ते, तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानात्प्रणश्यतीति । महायज्ञानुष्ठानस्तद्व्यर्थं तदनुष्ठानविमुखाभिम्यन्ति—ये स्थितिः । आत्ममभक्तिमेव हेतोरयति—ये पचन्तीति । स्वदेहेन्द्रियनोपपार्थमेव पाकं कुर्वता देवयज्ञादिपरादुसुखानां पापमूयस्त्व दर्शयति—भुङ्क्ते इति । पाठकमस्त्वर्थकमाह अपवाधनीय ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान्भोगान् यो दास्यन्ते उत्तमपुरुषार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्यन्ते; उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान् भोगान् वो दास्यन्तीत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया तैर्दत्तान् भोगास्तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः । चौर्यं हि नाम अन्यदीपे तत्प्रयोजनार्थं परिवर्तते वस्तुनि स्वकीयतादुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणम् । अतोऽस्य न परमपुरुषार्थानर्हतामात्रं, अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

४ ये ता सं.—'ते देवा भावयन्तु व' [१.११] इत्युपस्य पोषणस्य प्रकारो देवान् भावयत इत्यस्य व्यतिरक्त प्रत्यवायभोच्यत—इष्टानिति शेषेन । 'इष्टान्' इत्यस्यार्थ—उत्तरोत्तराराधनापेक्षिततामिति । न हि मुमुक्षुभिर्दत्तपुरणार्थं भोगा इत्यन्त इति भावः । बहुवचनसङ्कोचमभिप्रेत्योक्तं स्यादिति । 'दास्यन्त' इति कर्षभिश्रायकिया

वत्वात्मनेपदस्वभावानुरोधेन आत्मार्थग्राहकानां चोरत्वसिद्धयै स्वाराधनार्थतयेत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम् १ न ॥ देवानां भोगानसौ गूढ प्रगल्भा वा ददति, २ च तैर्दत्तस्य स्वदेहागतस्य भोगार्थीयं, ३ न हि राजादिदेवदेहास्तद्भोगजीविन्योरा इति धृत्यारोप्यन्ते, ४ एव च इति सर्वेषां यज्ञादिफलमुत्तमविशेषेण चोरत्वं प्रगम्यत इत्यादाह्वाश—चौर्यं

—योगायतया तु विषयभोगं वाञ्छन्ति, ते सर्वकिल्बिषे प्रमाद्येर्धुच्यन्ते । ये त्यात्मकारणादिति—अविद्यावशात् स्थूलमात्रविषयभोगं परत्वेन मन्यानां आत्मार्थमिदं यव कुर्वन् इति कुतः, त एतां प्रमाद्यमात्मकं सम्यक् ॥ इति ॥ * सूना—अभिरुचिमाह इत्यतिरिक्तद्वारां दारोत्—'स्वावरजसमादीन् प्राणिनं हृदयन्ति सुना' इति । —अविगीता ।

हीति । परबुद्धया परप्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परा-
नुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य ॥ व्यवच्छे-
दाय अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मषोषणमिति
चौर्यस्य फलम् ; अन्यदीये स्वकीयतामुद्विग्नमितिच व्यवक्ष्यम् ।
तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम् ; तेन स्वात्मषोषणानौचित्य-
द्योतनम् । वस्तुशब्देन चौर्यमित्यव्याजान्तरमेद्विज्ञां द्योतयति ।
सुखिं हृन्तेत्यनेन चौर्यस्य नाधिक्यव्यापारोऽन्यथापेक्षित
इति सूचितम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एवं च सति
'योऽन्यथा सन्तम्' [म. भा. ५।५२।३५] इत्याद्युपलभ्य
चौर्यमपि उचितं भवति । भगवदीये उद्धृतातिशयाधानेच्छेयव

परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावद्भवतत्त्वविमान-
रुपत्वात्तस्य ।

नन्वेवमप्यत्रोदाहरणे कथं चोत्तमम् ! उच्यते— देवा हि
कर्मभिराराधिता अपि हविर्माह्वयार्थमेव फलं प्रयच्छन्ति ; यथा
राजान् पशून्मांसद्वह्नाय स्वाराधकेभ्यः क्षेपादिकम् ; तत्र वर-
प्रदानविमुखा. पुरा इव हविरादिकमप्रयच्छन्तो दास्या एव—
इति । चोत्तमनिर्देशमस्ति न्यूनम्— अत इति । चोत्त्वादित्यर्थः ।
परमपुरुषार्थानर्हतेत्यनेन विहितकर्मकारणस्याधि-
कारित्वनिवृत्तिहेतुत्वमपि कयापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रत्य-
यास्य देहान्तरमाभितया योग्यानुगमनापामानः सूचितः १९

३ रा. भा. — तदेव विवृणोति । इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याणुपादाय
विपक्ष्य तैर्यथावस्थितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाग्रनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते ते त्वनादिकालो-
पार्जितैः कित्विषैः आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिः सर्वैर्विमुच्यन्ते । ये तु परमपुरुषेणैन्द्रा-
द्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानामात्मार्थतयोपादाय विपक्ष्याश्रन्ति ते पापत्मानोऽयमेव मुञ्चते
-अधपरिणामित्वाद्यधामित्युच्यते— आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पच्यन्ते ॥ १३ ॥

४ पे. ता. धं.— पुनरुक्तिपरिहारायार्थान्तरात्त्वबुद्ध्या-
साय चाह— तदेव विवृणोतीति । तत्र पूर्वार्थे 'धेय
परमात्मस्य' [३।११] इत्यस्य प्रसारकथनम् ; उत्तरार्थे तु
'तैर्दत्तान्' इत्याद्युक्तचोत्तरप्रश्नरूपम् । यद्वाष्टयव्यापार-
विरोधकथनम्— इन्द्राद्यात्मनेत्यादि । अधधारणेन
केवलैन्द्राद्यर्थात्मत्वयोर्ब्यवच्छेदः । इत्युपादानपचन-
दद्योषि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कार्येति ज्ञापनाय द्रव्या-
णुपादायैवाद्युक्तम् । एतच्च 'ये पचन्ति' इत्येतत्परिरेक-
कथनम् । केवलैन्द्राद्यात्मनस्यापि यन्तुतः परमपुरुषाराधन-
रूपत्वाद्दत्त तत्पदच्छेदाय सत्तदेवसायजनस्य परमपुरुषार्थत्वव्य-
पिद्वये च यथावस्थितमित्युक्तम् । यद्विशिष्टमयत्वाव-
मविदुं शीलं देवा ते दत्तशिशिधिनि । रागप्रज्ञाशरीरयाना
यद्विशिष्टेनैव कार्येति निदमः । स्वतः यत्तद्विशिधिन एव वत्-
माना इत्यर्थः । तदेवदुच्यते— शरीरयात्रां कुर्वते इति ।
यद्वा 'यन्ते' इति पदमुत्तरार्थस्यापराधप्रतिन्यानीयत्वात् साधु-
विषयम् । उत्तरार्थेयदस्यापि साध्यसाधनान्तरविभागद्योतनाय
सत्त्वच्छेदाभ्यां बाध्यमेदद्वयम् । पुनश्चैनं सद्रूप. पापानां
विशेषं बोधिते तेभ्योऽपि क्ता विभेदोऽपारिषद इति योग-
नायाह ते त्वनादीति । अत्र बुद्ध्यपिपक्ष्यवाहकत्वात्
मात्रस्य व्यवच्छेदार्थं सर्वशब्दबहुवचनाभ्यां प्रदर्शित इति-
पानम्बवं समर्थयितुं अनादिबालोपार्जितैरित्युक्तम् ।

द्विविधानि कित्विषाणि प्राप्तिविरोधीनि त्पायविरोधीनि
चेति । तत्र प्राप्तिविरोधीनि भक्षित्योग्यनिवर्त्यानि ।
तेभ्योऽत्र सर्वशब्दश्लेषचनित्येत्येकोऽयं आत्मयाथात्म्याव-
लोकनविरोधिमिति । श्रान्ति च 'ज्ञानमुपयते पुनर्'
शायत्तापस्य कर्मण । यथाद्वैतलक्षणे पर्यत्यात्मनमात्मनि'
[म. भा. १२।२०।१८] इति । एतेन विरोधित्वाविरोधात्
सासारिकपुण्यान्यप्यत्र कित्विपदान्देनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् ।
पूर्वोत्तरापरिधानिनो भविष्योगाद्विद्वेषमृषाया उपार्जितैत्यु-
क्तम् । 'आत्मकारणत्वात्' इत्यस्य कारणत्वात् प्रयोजनमप्यहेतुत्व-
पर इति ज्ञापनायोक्तं आत्मार्थतयेति । पचनमात्रस्यापमोज-
नत्वेन निम्नानुपपत्तेः 'आत्मकारणत्वयन्ति' इत्यनेनार्थमिदमु-
क्तं अश्रन्तीति । पुनश्चोऽत्र पापदान्दस्तद्वृणवात्यायात् पाप-
विशिष्टवियय इत्यभिप्रादेयोक्तं पापारम्भात् इति ; पापस्वभावा
इत्यर्थः । अपराधस्य शोभ्यनिन्दार्थमौपचारिकव्ययोननाया
धमेवेत्येवकार उक्तः । उपचारनिमित्तं हन्यन्मनाह- अय-
परिणामित्यादिति, अपहेतुत्वादित्यर्थः । कल्पितमिदद्वय-
माह— आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मायै पचमानस्य
पूर्वकित्विनित्यत्वमात्रादात्मन्यलोच्यतेमुक्तम्, उपपत्तारि-
नित्यहेतुत्वात् पुनरेवमिति । 'केरयणो मयि केरयादी' [
अ. भा. ८।६।२३।६ ते. च. १।८] इतिरचनाभिप्रेतमाह तत्पदा-
ययेति । न पुनर्देहायामुष्मिदाय वा मुगामेति भावः ॥ १३ ॥

५ अ. भा. भा.— ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ६ अ. प्र. दी. ॥ १२ ॥ १३ ॥

७ ह. पे. भा.— किञ्च- इष्टानिति । इष्टान्मोहानमिमितान् स्वर्गपुत्रादीन् यो युष्मभ्यं देवा
इन्द्रादयो दास्यन्ते यद्भाविताः । अतस्त्वेतदेवदत्तान् परिगृह्य अपराधं चरुपुराटाग्रादिरूपेणादत्तव्यं
यो मुञ्चे स्तेन एव सः । आनृण्यमकृत्वा तदेवोपमोहादीनामित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ यद्वाः पय

महायज्ञाः, देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एते पञ्च महायज्ञास्तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टम् । देवयज्ञादीर्निर्वर्त्य तच्छिष्टमश्ननममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः ; सर्व-
 किल्बिषैः सर्वपापैर्मुच्यन्ते । शिष्टाशिनः चुल्लीपेषण्यवस्करोत्खण्डनीकुम्भलक्षणपञ्चसूनाकृतैः प्रमाद-
 कृतहिंसाजनितैश्च किल्बिषैर्मुच्यन्ते । ये त्वात्मकारणात्पचन्ति ते तु पापाः पापस्वरूपा अथ
 पापमेव भुजते । तस्मादवश्यं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः ॥ १३ ॥

८ घं ङ नि — न-वरमदुपकृतसहविभागजन्मा लुप्तिर्दे-
 यानां श्रेयो भवति, अस्माकं तु किं देवोपकृतं श्रेय ?
 तत्राह—इष्टानिति । यज्ञेन भावितास्तर्पिता देवा यो युष्म-
 भ्यं इष्टान्भोगान्वाच्यन्ते, “हृत् एवैनमिन्द्रः प्रजाया पञ्चमिस्त-
 र्वयति” । ते लुप्तास्तर्पयन्त्येवं सर्वनामपत्तौ । भुम्भेः’ इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिसिद्धिद्योतको हिसन् । एवमनुशास्य विपक्षे
 दोषमाह—नैरिति । तैर्वैदित्वाभोगान् एभ्यो देवेभ्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यः स्वयं भुङ्क्ते स स्तेन तस्मै एव, देवस्वापहा-
 रित्वादिपर्यं ॥ १२ ॥ यद्येवं विषयमात्रं सर्वमप्यन्नादि भोग्य-
 जातं देवस्वमेवेति तत्तत्तं देवेभ्यः प्रदाय स्वयं कथं देह-
 धारणं कुर्यात् ? इत्यत्राह—यज्ञेति । यज्ञाः पञ्च महायज्ञाः,

देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । एतां
 देवयज्ञादीर्निर्वर्त्य तद्वशिष्टांशेनामृताख्येन देहधारणं कुर्वन्त
 सन्त सत्पुरुषाः सर्वं विरिष्ये पञ्चसूनाकृतैः पापैर्मुच्यन्ते ।
 पञ्च सूनाथ स्मृताङ्गारा — ‘कण्डनी पेपणी चुल्ली उदकुम्भी
 च मार्जनी । पञ्च सूना गृहस्थस्य तामि स्वर्गं न विन्दति ॥
 पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति’ इति । एवमन्वयपक्षेन
 यज्ञशिष्टाशनस्यावश्यकत्वमुक्त्वा यत्तिरेकमुल्लेखान्ति तदाह—
 भुजते इति । ये तु आत्मकारणादात्मभोजनार्थमेव पचन्ति,
 न तु वैश्वदेवादियज्ञार्थम्, ते पापा दुराचारा अपमेव केवलं
 भुजते, “केवलायो भवति, केवलादी”, [नृक्षतं ८।६।२३।१]
 इत्यादिभूते । इति प्रजापतिरवाचेति योजना ॥ १३ ॥

९ यं तं दी०—इष्टानिति । तैर्वैद्यादिना दत्तानन्नादीन् अप्रदाय एभ्यो यो भुङ्क्ते स स्तेन एवेति “जाय-
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणत्राज्यायते (?) ब्रह्मचर्येणर्विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाभिः पितृभ्य एव वानृणः” [१]
 इति भुतेक्षयाणामृणी चायमित्यतस्तैः पूषेयुषं प्रदत्तांस्तेभ्यः पुनर्नैः प्रत्ययेद्योर एवेति तदनिवेदने दोष उक्तः ॥ १२ ॥
 यज्ञशिष्टाशिन इति । पञ्चविधयज्ञो भगवत्स्वरूपस्तच्छिष्टाशिनः सर्वेऽपि मुच्यन्ते गृहिणः ॥ १३ ॥

१० पु अ. त — ननु श्रेयसोभेक्षरूपत्वात्किंलुपण ।
 श्रेय प्राप्तिर्भविष्यतीत्याह—इष्टानिति । यो युष्मभ्यं यज्ञ
 भावितादेवा इष्टान् भोगान् उदकादिकरणेनापादीन् वाच्यन्ते ।
 यज्ञा यो युष्मभ्यं इष्टान् यद्येष्टं भवताम् । भगवत्सेवोपवि-
 ष्ठात्यर्थकानादिसम्पत्त्यर्थं उदगादिकं करिष्यमर्त्यम् । ननु
 तैरित्यात्र देवं चेत्तदा तेभ्य किमस्य यागजग्नेन ? इत्यत
 आह—तैरिति । तैर्वैदित्वा अन्नादीन् पुन्यस्तदान्पुन्योऽप्रदाय
 अदत्त्वा यो भुङ्क्ते भोगं करोति स स्तेन एव, चोर
 परित्यक्तः ॥ १२ ॥ ननु पूर्वं यजनव्यतिरेकेण यथा दत्त

तथैवाऽऽपि दास्यन्त एव, अतः किं यजनेन ? इत्यत आह—
 यज्ञशिष्टाशिन इति । सन्त पूर्वदत्तस्वरूपमिष्टाः यज्ञशि-
 ष्ठाशिनो भूत्वा सर्वकिल्बिषैर्मुच्यन्ते । अत्रायं भावः—उदगा-
 दिना पूर्वमन्नादिसोपतिस्तद् भगवद्गोपार्थं, तेन स्वभोग-
 करणे पापकृत् । अतो ये सन्तो भक्तास्तद्गुणस्तिप्रयोजनज्ञा
 तारो भगवदर्थं पाकारिकं कृत्वा भगवते तत्सर्वं समर्प्य तदुप-
 शुक्तवशिष्टभोगिनस्ते सर्वपापैः तेनाप्रतिबन्धरूपैर्मुच्यन्ते ।
 ये तु पापाः पापरूपा आत्मकारणात् पचन्ति पाकादित्रिय-
 कुर्यान्ति ते तु अपि पापमेव भुजते ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च इष्टान् पुत्रपश्वादीन्, वः युष्मभ्यम् । एभ्यो देवेभ्यस्तद्वत्तत्त्वात्नेव घ्रीदिपश्वाद्या
 दीन अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्तत्कं यागं नित्यनैमित्तिकरूपं वैश्वदेवाग्निहोत्रजज्ञातेष्टयादिरूपं
 अदृष्टवेत्पर्यः । अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन पर ॥ १२ ॥

ये ॥ यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिज्ञेयाभ्रभोजनशीलाः सन्तः ते ऋणापाकरणान् मुच्यन्ते ; सर्वकिल्बिषैः
 प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः, पञ्चसूनानिमित्तैर्वा । ये स्वात्मकारणात् स्वार्थमेव पचन्ति, न तु पञ्चमहा-
 यगार्थं, ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुजते । तथा च स्मृतिः—‘कण्डनी पेपणी चुल्ली
 उदकुम्भो च मार्जनी ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य तामिः स्वर्गं न विन्दति’ इति ‘पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति’
 इति च । श्रुतिश्च “इदमेवास्य वत्साधारणमन्नं यदिदमघने स य एतदुपात्ते न स पापमनो व्यावर्तते मित्रं
 ह्येनदिति” [य. व. १।५।२] इति । मन्त्रजगोऽपि “मोषमन्त्रं विन्दते अपचयेताः तस्यं प्रवीमि यथ इह स
 नस्य । नाऽमगं पुष्यति नो सत्यां वेवढापो भवति वेवडादी” [नृक्षतं ८।६।२३।१] इति ॥ १३ ॥

कर्मणो जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।

अंन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अंधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— इत्यादि कृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथं ? इति उच्यते— अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताहोहितरतःपरिणततत्पत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि ; पर्जन्याद्घृष्टेरन्नस्य सम्भवोऽन्नसम्भवः ; यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः संप्रगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते घृष्टिर्घृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः यज्ञोऽपूर्व, स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्यप्यादिकं कर्माधिष्ठेन कर्तव्य-
मिहान् इत्यन्तरमित्यन्तोपात्तमेव दक्षयति— जगदिति ।
ननु भुक्त्वा वेतोकोदितपरिणतिक्रमेण प्रजास्येण आयते, तत्रान्
घृष्टिसम्भव प्रत्यक्षरूपः ; एवञ्च कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति
चक्षते— कथमिति । पारम्पर्येण कर्मण्यन्तरेणैव साधयति—
उच्यते इति । तत्रेऽपि स्मृत्यन्तरं संग्रहयति— अन्ना-

यिति । तत्र हि दक्षानिभ्योऽनपूर्वकं तदुद्देशेन प्रहिताऽऽहुति-
रपूर्वता गता रदिवद्गारेणाऽऽदित्यमाह्वयं घृष्टात्मना घृष्टिर्वा
प्राप्य श्रीदिवतावन्मावनापय सम्प्रतापमुक्ता मुक्तशोणितरूपेण
परिणता प्रजाभाव प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यज्ञं कर्मसमुद्भवः'
इत्युक्त्वा, स्वर्ग्येव स्तोत्रवे कारणत्वायोगादित्याहवाऽऽह-
मुत्तिष्ठति । इत्यवतरो. सद्भाह्वयकारः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— तद्य-कमेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मो-
द्भवं विद्धि जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भूतो यस्य तदक्षर-
समुद्भवं ब्रह्म, वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिर्भासवत्समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वा-
र्थप्रकाशकस्यात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वाद्येव प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदपूर्वदत्तत्वेन कर्मोक्तं, तर्हि
वैश्वदेवादि ? द्विवाप्रमिहोरादि ? इति सन्दिहान् प्रत्याह—
कमेति । किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते ? सर्वस्य तदु-

द्भवत्वावित्यादित्याहवाऽऽह— ब्रह्म वेद इति । ब्रह्म
तर्हि वेदाख्यमनादिनिष्पन्नमिति तत्राऽऽह— ब्रह्म पुनरिति ।
अत्रात्पन्ना वेदन्य पुनरक्षरस्य. सक्षादेव समुद्भवो न

१ अभिनवगुप्ताख्यातुः— "अत्रादिति, कमेति । अत्रात्— अविभागमोक्षस्वभावान् कथयितुं भाषाविज्ञाप्रवृत्ति
बालपुनरेषापरपदायां भूतानि विविधानि भवन्ति । तत्राह दक्षत्यात्— अविनिर्मुक्तवित्स्वभावदातृत्वेन, भोक्तृत्वप्राप्तनाम्ना
श्लोमदायः । स च परेत्यो भोक्ता दक्षत्, भोगविज्ञादस्त्वाहोत्त्वम् । भोगविज्ञा च कर्मो, विज्ञातिव्यापनद्वयवत् ।
तत्र दक्षत्यात् अविनिर्मुक्तमप्यनवच्छिन्नप्राप्तस्त्वाहोत्त्वम् । यस्मिन्मुक्तमनोद्वेषभावसमाप्त्यनङ्गाः सन्पदं वमात् । तत्र दक्षत्यात्
द्विषेभ्यः ब्रह्म अत्रात्— प्रज्ञानार्थेभ्यः संशयान् सविन्यासात् । इत्येव व्यतिष्ठेभ्योऽप्य दक्ष यद्वरं चक्रं बाह्यम् । तस्य अत्रायव
सन्पदादयवमं अत्रायवत्प्रज्ञापहारमभ्युपगच्छतीति विचारविशेषात्तत्राहोत्त्वम् । यत्र यत्र एव प्रतिष्ठितम् ।" इति ।

२ 'अथापु मात्स्यादिरसपेक्षया' इति च्छेदः । 'यो नो जने अरिर्तिो अथापु' 'कर्म २।१।१६' इति
मन्त्रस्यान्येन सापेक्षेन ।

'युतिमुत्तरोऽय श्लोकः "अत्रादे प्रजा जादन्ते..... अत्राद्भुवं जादन्ते" [वे. उ. ३।१२] इत्यादिपुतिरस्य ।

— अग्रिमं ।

सम्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह— अक्षरमिति । ब्रह्मेत्यक्षरमेवेतत्, तत्कथं तस्मादेवोद्भवति ? इत्याशङ्क्य ब्रह्मशब्दार्थमुक्त्वा स्मारयति— वेद इति । ननु ब्रह्मशब्दितस्य वेदस्यापि पौरुषेय

त्वात्प्रामाण्यसन्देहात्कथं तदुक्तमभिदोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं शक्यते ? तत्राऽऽह— यस्येति । कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितः ? सर्वगतत्वेन विशेषयोगादित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वगतमपीति ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवमित्यपीधरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरघं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः, पापजीवन इति यावत् । इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्मज्ञाननिष्ठयोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यत आरम्भ ‘शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः’ [३।८] इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य ‘यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र’ [३।९] इत्यादिना ‘मोघं पार्थ ! स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

२ आ शां. व्या — अधिष्ठेनाभ्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयम्, अन्येष्वपराज्ञातिलङ्घितस्तस्य प्रत्ययवयव इत्यादित्याह— एवमिति । ‘न कर्मणामनारम्भात्’ [३।४] इत्यादिनोक्तमुपसहति— तस्मादिति— जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकरणानुवर्तने वृथा जीवनमपसाधनं यस्मात्तस्माज्जीवता नियतं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । यद्यधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशेष्यते ? ज्ञाननिष्ठेनापि तत्कर्तव्यमेव, अधिकृतत्वाविशेषादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमनुवदति— प्रागिति । न हि

ज्ञानकर्मणोर्विरोधाज्ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यते, तथा चानात्मज्ञेनैव चित्तशुद्धयादिपरम्परया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः । तर्हि ‘यज्ञार्थात्’ [३।९] इत्यादि किमर्थं ? न हि तत्र ज्ञाननिष्ठ प्रतिपाद्यते ; कर्मनिष्ठा तु पूर्वमेवोक्तत्वात्प्राप्तव्यत्वेत्याशङ्क्य ह्युक्तमर्थान्तरमनुवदति— प्रतिपाद्येति । प्रासङ्गिकमज्ञस्य कर्मकर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गात्तमिति यावत् । बहुकारणमोक्षप्रसादो वेदताप्रीतिश्चेत्यादि । दोषसङ्कीर्तनं ‘तैदितानप्रदाय’ [३।१२] इत्यादि ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तनस्यावश्यकार्थतामननुवर्तने दोषं चाह— अज्ञादिति । अज्ञात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति, पर्जन्याच्चाक्ष-सम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं, यज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च शास्त्रेणावगम्यते ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्यादिना । यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृत्वापाररूपकर्मसमुद्भवः ॥ १७ ॥

४ धे. ता. चं.— उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनं ‘अग्राद्भवन्ति’ इत्यादिना नियत इत्यादयोऽप्येतादौनिरस्त्यमित्यभिप्रायेणाह— पुनरपि । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षात्परो-मूल्यव दनैयितुमशक्यम्, तथापि शास्त्रदृष्टिसमुचितवेपथेन दुष्यत इत्यदोषः । विमज्जिष्यते च लोकाशास्त्रदृष्टयोर्विप-योगः । पर्जन्यसङ्घेनात्र पर्जन्यकार्यं वपे दस्यते । अत्रादि

वादी ‘दृष्टेः ततः प्रजाः’ [मनुः ३।७६] इत्ययमग्नौ लोकविस्तृत्वादनुपात्तः । ‘कर्मसमुद्भवः’ इत्युक्ते पुण्यपापकर्ममसमुद्भव इति धोः स्यात्, तदनुपात्ताय द्रव्यार्जनेत्यापु-क्तम् । अत्र मुख्यार्थसम्भवात् यज्ञसङ्घेनापूर्ववद्गतां बदन्तो निरस्ता इति भावः । आदित्यसङ्घेन हव्यव्याजितस्य पचनादि-गृह्यते । ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कर्म च ब्रह्मोद्भवम् । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरम् । ‘तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ [श्रु. उ. १।१।९] इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा । इहापि ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ [१।४।३] इति हि वक्ष्यते । अतः ‘कर्म ब्रह्मोद्भवम्’ इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । ‘ब्रह्माधरसमुद्भवम्’ इत्यत्राधरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपानादिना नृषाक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मपाथनभूतं शरीरमधरसमुद्भवम् ; नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं, यज्ञमूलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे ता च — ननु कर्तव्यापारस्य कर्मण कथं
मलोद्भवत्वम् ? तदि प्रत्ययात्मन्य शरीरनिर्वादिन्यमिति
वा निरुद्धं युक्तम्, न च सर्वेषां कारणं वशतो हतुत्वमिदं विशि
ष्य निरुद्धम्, अत्रणयाधारसमुद्भवत्वमुपपन्नम्, मलशब्दस्य
परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरेव नित्यत्वात् कर्मण-
भूतस्य कस्यचिदपरमात्मावात्, अमलशब्दश्चेत्येवमपरमात्म
विषयतया शाङ्कर्याख्याऽपि चकन्यासहता, याद्वयप्रकाशायुक्त,
मलशब्दस्य स्तोत्रादिरत्यमलशराणां तत्त्वज्ञानादिकं च तत्तत्प्र
क्रियापूषणाश्च निरस्तम् । ‘स्फोटनत्वं कर्मसंभवः’ इति
३३ वर्णां हर्षस्फुटीकरणकफमित्यावाहक्याह — अत्र
चेति । बराह्मनिस्तौ । ‘अत्र’ इत्यनेन मलशब्दस्य
साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिकत्वात्, तन्मादनन्त
तद्गुणलेशयोगादौपचारिकोऽयमित्यभिप्रेतम् । इत्याजनादि
कर्मण शरीराणां साध्यरवात्तन शरीर्यन्माहाराज्येन विविच्य
वक्ष्यमाणत्वात् शरीरांश्चय विवक्षयाऽयं मलशब्द इति—
प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे
शरीरं तदव्यक्तेन मलशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोगं तावदाह-
तस्मादेतदिति । एतत् प्रमाणार्थं अत्र कार्याकारण नाम
रूपविभागादिमण चेदनमोयं च जायते इति हि श्रुत्यर्थं । न
च तत्र मलशब्द परमात्मविषयः, “ए सर्वं सर्वविषयस्य
ज्ञानमयं वा । तस्मादेतदत्र” [मु उ १११५] इति कथामन
पृथग्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यगात्मविषयः, “नास्तत्पन्नं च”
[मु उ १११५] इत्यनेन साक्षात्तत्त्वप्रयोगात्, अन्यत्र पाल
न्तामुपयं स्यादिति भावः । योनिस्त्वनिर्देशात्तमेति परमा
त्मन पृथग्निर्देशाच्च ‘मम योनिर्मेदम’ [१४१६] इत्यन
मलशब्दस्य प्रकृतिविषयत्व सिद्धम् । अत इति— अमलशब्दस्य
प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्वाह्यमज्ञात्वात्
शरीरसाधकत्वात् परमात्मनश्च “तत्त्वप्रयोगादेत्यर्थः ।

३ रा. भा.— एव परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं वक्षुः— ‘अमाद्भवन्ति भूतानि’ इत्यत्र
भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीमानि शरीराणि, पूर्वव्यादक्षम्, यद्वात्यर्ज्यम्, यद्वा कर्तृव्यापारात्-
रूपात्कर्षणं, कर्म च सजीनाच्छरीरात्, सजीनं शरीरं पुनरप्यथात्— इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन
चक्रवत्परिवर्तमानम् ।

४ वे ता च — प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तिकापेक्षाया ‘सह
यत्’ [२११०] इत्यादिना प्रकृतौ ‘देवान् मादयन्’
[३१११] इत्यादिना वक्षेत् प्रजा प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवासी
मनितुमर्हतीत्यभिप्रायेणैव — परमपुरुषेणेति । लोकस्थि
शास्त्रादिभ्यां छिदमन्याशक्त्यत्वमसरोक्षयतेवोक्तं इदमिति ।
‘अमात्’ इत्यादिना पुनरपि ‘अमात्’ इत्यनेन चकत् व्यञ्जित ।
न तावदन भूतस्य देन भवनक्रियामोमिमात्रं निर्दिश्यते, यद्वादे
कायस्वादाज्यस्यत्वाभावात्, अत एव न मलभूतानि, नापि
वेतासिद्धिर्वादिभूतानि, तत्कथनस्यानर्थक्यमुक्तत्वात्,
अन्यत्रत्यत्वे विशेषमावाच । नापि शरीरमात्रं, केवलस्य शरी
रस्यानुपपत्तेः, शरीररूपज्ञानात्तस्य सर्वव्यापन्यत्वाभावाच्च,
गी. ३८

एवमत्यन्तद्वन्द्वस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदास्य
प्रत्यगात्मनि अस्मत्सन्द्यो युक्त इत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्मा-
क्षरसमुद्भूतमित्येवेति । जीवस्य वाक्षरसन्द्वान्यत्वं
‘क्षरं प्रपानममुतापर हर” [वे उ १११०] “क्षुत्थोऽमर”
[१५११६] इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि ‘ब्रह्माक्षरासमुद्भूतम्’
इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य हस्तुद्विपूर्वत्वाभावात् । न
वान् चकत् इत्यते, अन्यप्रवर्तितशरीरस्येव कार्यकारणभावे
ऽपि शरीरहोतारस्य अत्रादिजन्यत्वाभावात् । न च ‘अमाद्भ-
वन्ति भूतानि’ [३१११] इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतद्वन्द्वस्या-
प्रविकारशरीराभाविषयत्वात्, एताह— अमलपानादिनेति ।

अयमभिप्रायः — न तावदिह शरीरमानमशरन्त्यतया
निर्दिष्टम्, किन्तु ‘कर्म अमोद्भवम्’ इत्यनेन कर्म साधनभूतम्,
तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माविष्ठितमित्येव, तस्य चाधि
छात्तृत्वकारित्वानादिनितितृप्तिनिमित्तम् । एष च सति कर्म
साधनत्वमिच्छितं शरीरं प्रत्यगात्माविष्ठानहस्तुत्वादात्तसमुद्भव
मिति युक्तमेव । चकत् चोपरान्तम्, अमलस्यापि शरीराधि
ग्रहणजननादिषापक्षत्वात् । न अतएवमुत्पादायकारेण चकत्
हेतुः, यद्वा कम जीवादिष्ठितशरीरजन्यम्, जीवापिनिन शरीर
चाग्रजन्यम्, ‘अमाद्भवन्ति भूतानि’ इति वचनात् । भूत-
शब्दस्यात्र ‘भ्रामवन् सर्वभूतानि’ [१४१६] इत्यादाविव
समीक्ष्यशरीरम् । अतोऽत्र चकत्समुपपन्नम्— इति

इमं च प्रक्षारयन्तत्वं च वक्ष्यति । एवमस्मिन् वक्षेऽनु
वर्तनीयं पुरुषस्य शास्त्रवशस्य कर्तव्याशमि कर्माशोभ्यते—
तस्मादिति । यद्विदित्यं शरीरस्य सर्वव्यापत्तानोपादान
स्य तदाधारस्य च निर्दिष्टत्वात् तद्वचान्तरमेदमक्षरपर एवमन्त
इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वाधिकारिगतमिति । न कृतं कर्म
योगाधिकारिण शरीरं यच्छारेणम्, किन्तु ज्ञानयोगादि
कारिणोऽपीत्यर्थः । यत्ने प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वायामा
हाह— यद्विदित्यमित्यर्थः इति ॥ १५ ॥

नापि केवलजीवः, तत्त्वतःपरिणयत्वात्तद्वत्तत् । अत्र परि
शेषाभूतात्तद्वन्द्वोऽत्र जीवोऽपिष्ठितित्यादिपारिहेयस्य इत्यभि-
प्रायेणोक्तं सजीवानि शरीराण्येति । इमं अमोद्भवम्
‘अमाक्षरसमुद्भवम्’ इत्यागम्या अस्मिन् भवतिव वत्तत्सिद्धये
निर्दिष्टमिति कर्म सजीनाच्छरीरादिति । अन्योन्य-
कार्यकारणभावेनेति यथावन्तं शास्त्रप्रत्ययस्य च सिद्ध
मुक्तम्, न हि साक्षात् सर्वव्यापको यश्चैव कारणत्वं वा
अन्योन्याभ्यप्रत्ययत्वं, यद्वा कर्तृत्वकारित्वं कस्यचित्
रणत्वं च यद्वद्वन्द्वान्योन्याकारणत्वात् उक्तं ।
चादिनिमित्तं व्यनक्ति— चक्रवत्परिवर्तमानमिति ।

३ रा. भा.—इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञानयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति न प्रवर्तयति, यज्ञशिष्टेन देहधारणमकुर्यान् सोऽघायुर्भवति, अघारम्भायैव यस्यायुरधपरिणतं वोभय-
रूपं वा सोऽघायुः । अत एवेन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः ; इन्द्रियाण्येवास्योद्यानानि भवन्ति ;
अयज्ञशिष्टाप्रार्थितदेहमनस्त्वेन उद्विक्तजस्तपस्क आत्मावलोकनविमुखतया विषयभोगैकरतिर्भवति ।
अतो ज्ञानयोगादाँ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ १६ ॥

४ घे. ता. च—इह लोके वर्तमानो य पुरुष इति अधिरण्यधिकर्तव्ययो सामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्तमानो योऽधिकारिविशेष इति विक्षेपपरामर्श एवोक्तिः, इह शब्दादेः सन्निहितपरामर्शप्रावृत्त्या, अनपेक्षिताभिव्यानादपि अपेक्षिताभिव्यानीयित्वाच्च—इति साधने वर्तमाने इत्यादेर्भावे । अनुवर्तयतीत्यनुमन्तृत्वादिमाश्रयकच्छेदाय पुरुष व्यापारप्राधान्यद्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम् । लोके चानुसङ्गप्रयोग परमपुरुषप्रवर्तितानुप्रवर्तनरूपत्वात् प्रवा इत्येवत्वाद्वा । अघायुरित्यादीनां श्रयाणां पृथक्पृथक्शेष-वन्त्य कर्त्तव्यं पूर्वपूर्वदेहोत्तरोत्तरहस्तुतज्ञानार्थं च भगवतीं पृथग्वा क्यकरणम् । अघकारणत्वादप्यकार्यत्वात् उभयसङ्गाहकाच्च

सम्बन्धित्वमात्राद्वाऽत्रावच्छेदेनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण—
अघारम्भायैवेत्यादि निर्वाहनयमुक्तम्—अत एवेति । उक्तप्रकरणेनायुगदेवेत्यर्थः । 'इन्द्रियाराम' इत्यस्याभिप्रेतं व्ययकच्छेदमाह—नात्माराम इति । विशेषणत्वादि-
सिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धयर्थं समासतत्त्वशोर्धमाह—इन्द्रि-
याण्येतेति । इन्द्रियाणां क्यमारामकर्मिति शङ्कायां 'एव प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियाराम' इत्यन्तेन फलितमाह—
अयज्ञशिष्टेति । अत इति—विषयभोगैकरतित्वादित्यर्थः । स इति निर्देशस्य पूर्वव्याख्यातप्रकारयच्छब्दाधेयविषयत्वात् । मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नतयाविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नसा-
काङ्क्षत्वाच्चाह—ज्ञानयोगादाँ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा—हेत्वन्तरमाह—अग्रादिति । यज्ञः पर्जन्यत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञ-
निवृत्तायां तस्य चक्रप्रवेशो न भवति ; तद्व्यापार्य कर्मविधये । न तु साम्यभावेणेदानीं कार्यम्
मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्प्रगादित्यमुपतिष्ठति । आदि-
त्याज्यायते वृष्टिर्गृष्टेन ततः प्रजा' [३।७६] इति (मनु)-स्मृतेश्च । उपपवचनाच्चादित्यात्समुद्राच्चावि-
रोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवः सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । कर्म इतरक्रिया ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. वा—'अनात् इत्याद सन्नतिमाह—हेत्वन्तरमिति । 'अन' इत्यद्वर्तते, अत्र पञ्चम्यो मेघ आदित्यश्च विवक्षितौ, तनादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्भवति पञ्चम्य' इति यज्ञ कारणत्वोच्यते ? इत्यत आह—यज्ञ इति । यद्यपि यज्ञो दधतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्याग इति वक्ष्यति, तथाप्यत्र परित्यज्य मान इत्यं गृह्यत, तस्य पञ्चम्याप्रत्यक्षपञ्चम्योपयोग्यत्वात्, उपमुनेन च तस्य यज्ञायुषवयाद्यप्रत्यक्ष पञ्चम्यस्य कारणमुच्यते । ननु पर्जन्यो दधतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्व प्राप्ते, स यज्ञो विवक्षितोऽनात्तु, तथा सति यज्ञात्पर्जन्योद्भवो मुख्य एव सम्पन्त्यत इति, नत्वाह—पूर्वेति, तस्य पञ्चम्यपदप्राप्तिरनो. । यज्ञयति नाय । ननु तदा चक्र प्रवृत्तमेव, अतः कथं पूर्वयज्ञस्य चक्रप्रवेशः ? इत्यत आह—तद्वर्तते । तच्च व्यापार्य द्वय निवर्तितम्, न तु प्रागादितम्, इतः 'कमजिवय हात दुच्यते । यदि विहित कर्म करिष्यति, तर्हि जगत्प्रवृत्तिर्भवति, अन्यथा तद्विघात, अनन्तकथा कर्म कर्तव्यमिति । कर्म विष्णुयोगिना व्यापार्यैव, न स्वापादितस्य । आपाये च यज्ञ व्यतिथिरपस्य पर्जन्यपदप्राप्तिरुक्तानि प्रवृत्त इत्यथ । अथ पर्जन्येन कम कृत्वा, तेन च यज्ञादिप्राप्तं चक्रं श्रूयम्, अन्यस्य याऽपि कम कृत्वापमित्रं प्रागादित्येति चोच्यते । कर्मविष्णु योगिनी भवतीति चेत्, मैवम् । अत इति बोध्यं । १४८

मैगाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भाव्यदिति वा 'कर्मत्वादिति वा ? नाय इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्ते न हि सर्वस्य कर्मकारिणः पर्जन्यैव प्राप्नुवन्ति । द्वितीयं दृष्टयति—न दृष्टयति । परार्हतेन कम वतमान्येनैदानीं कम कर्म न भवति, स्वयं हेतुसत्त्वादिति । प्रकारान्तरेणापि 'यज्ञाद्भवति पर्जन्य' इत्यतश्चयितुमाह—मेघेति । चक्रं समुहः । तत्र किम् ? इत्यत आह—तद्योति । मेघचक्रम् । इतः इत्यत आह—अग्रादिति । ननु 'स्वर्गीयमुदकं नय' इति समुद्राद्वृष्टिरुच्यते, अत आदित्याद्वृष्टयतीकारं तद्विराध इत्यादित्यत आह—उभ-
योति । वृष्टयतीकारादिति नाय । वायिका मेघा इह वृष्टिरन्त्रोच्यन्ते । ततोऽपि किम् ? इत्यत आह—अतद्योति । प्राक् पर्जन्यस्य भवेन यौगमद्गीतस्य व्याख्यातम्, इदानीं त्वमिमं न्यमानपतस्य भवनस्याभिमाभिनि लक्षणागामाश्रित्येति भेदः । यज्ञ अभिमागितस्य पर्जन्यशब्दस्य अभिमान्यमाने लक्षणागामाश्रित्येति द्वितीयं व्याख्यातम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघपतन्ती पर्जन्यशब्दा यौगमोऽप्युच्यते । ननु यज्ञ कर्मरमक तरव्यमुच्यते 'यज्ञ कर्मममुद्रा' इति तत्राह—यज्ञ इति । इतरिया यज्ञाद्भवत् । अपूर्वज्ञात्तरादित्येन लक्षणापदन इत्याह ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्म ब्रह्मणो जायते “एष ह्येव (एनं) साधु कर्म कारयति” [कौ.उ.३.१९] ‘बुद्धिर्ज्ञानम्’ [१०।४] इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्पम् । न च जटानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य” [वृ. उ. ३।८।९] इति सर्वनिषेधमनुश्रुतेश्च, ‘द्रव्यं रूपं च कालश्च’ इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्त्युक्ता । जीवस्य च प्रतिभिव्यस्य विम्बपूर्वैव चेष्टा, ‘न कर्तृत्वम्’ [५।१.४] इत्यादिनिषेधाच्च । अक्षराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिष्वज्यते परं ब्रह्म । अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति ? । न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः, परामर्शाच्च ; तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मोति ।

६ ज. प्र. टी.— ‘कर्म प्रज्ञोद्भवं ब्रह्मणो वेदेन प्रकटयत्’ इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— कर्मैति । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । इतः ? इत्यत आह— एष ह्येति । अप्यन्याकथनं प्रत्याख्याति— न चेति । उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने सस्यौपचारिकं प्रकाशनमप्येतया न कल्प्यम् । तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सस्यौपचारिकमसुखं वेदाख्यं ब्रह्मशब्दादृतया न कल्प्यम् । किञ्चैवं व्याचक्षतेनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्गतामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम् । तथाचान्ततोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्यं शब्द एव प्राप्तस्य तस्य परिभाषागोऽनुपपन्नः । ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकाशक इति किं परब्रह्मणा ? अतो न परम्परेत्यत आह— न चेति । न केवलं जगत्त्वाद्वेदस्यान्याधीनत्वम्, किन्त्वागमाद्विष्ण्वधीनत्वं च प्रसिद्धमिदं— एतद्वेदेति ; विष्णोरिति शेषः । ननु शब्दस्यार्थप्रकाशानं स्वभावः, न स्वागन्तुको व्यापारः स्यादङ्गीकृत्यम् । ततो जडत्वेऽपि न परापेक्षेत्यतः स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह— द्रव्यमिति । प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनियमनं विष्णोरसमावृतिमित्यत आह— अचिन्त्येति । यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिस्तर्हि अभिमानिदेवताद्वाराऽस्तु ; तथाच नान्ततोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह— जीव-

स्य चेति । तत्त्वधिक्येन परम्परेति भावः । न केवलं प्रतिभिव्य-
त्वाजीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः, किन्त्वागमाच्चेत्याह— नेति ।
‘ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्’ इत्यत्र ‘ब्रह्म वेदः, अक्षरात्परब्रह्मणो जायते’
इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह— अक्षराणीति ।
प्रसिद्ध्यकारादीनि, नियतानुपूर्वाविशिष्टानि ; वेद इति भावः ।
ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारं किं बाधकं, येनाभिव्य-
ज्यत इत्यसुखोऽर्थः स्वीक्रियते ? किञ्च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्मा-
भिव्यक्तिसम्भावोक्त्यैव इति किमर्थमुक्तं ? इत्यत आह— अन्य-
थेति । व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकरेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति
शेषः । तथा वेदस्य तदभिव्यक्तत्वाङ्गीकारे परिपूर्णत्वाद-
चिन्त्यं ब्रह्म को जानाति ? वाक्यार्थद्वयमसुखेऽपि शब्दः । समु-
द्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात्परोक्तोऽर्थः किं न स्यात् ? इत्यत
आह— न चेति । ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि स्तः ; वेदे तु
ब्रह्मत्वयोगेन प्रवृत्तः । तथाऽक्षरशब्दो वर्णेषु स्तः ; परब्रह्मणि
त्वक्षरशब्दयोगेन प्रवृत्तः । तथाचान्यथा व्याकृतैता रूढिं परित्यज्य
योगोऽङ्गीकृतः स्यात्, तच्च न्यायवादाभिमत्यर्थः । इतश्च ब्रह्म-
शब्दः परब्रह्माच्चोत्पाद्य— परामर्शाच्चैति । उत्तरवाक्ये ब्रह्म-
शब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्वशक्त्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थो
जायते । तथा चाक्षरशब्दोऽप्यर्थाद्विषयको भविष्यतीति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— न श्लोकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि
चाक्षराणि नित्यानि “वाचा विरूपनित्यया । वृष्णे चोदत्स सुष्ठुतिम्” [ऋक्सं. ६।५।२५+
तै. सं. ५।६।११] ‘अनादिनिधना नित्या वागुत्पृष्टा स्वपम्भुवा’ [म. भा. १।२।२३।२४]
‘अत एव च नित्यत्वम्’ [म. सू. १।३।२९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्लोकः सक-
र्तृत्वे [मा. भा. २।१३] न चाशुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि ; तत्प्रमाणमाभावात् । निःश्वसितशब्दस्त्वैकश्राभिप्रायः,
नाशुद्धिपूर्वाभिप्रायः । “सोऽकामयत” [वृ. उ. १।२।४, ५] इत्यादेश्च, ‘इष्टं हुतं’ इत्यादिरूप-
मपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महानात्पर्यविरोधाच्च ; तद्योक्तं पुरस्तात् ।

६ ज. प्र. टी.— प्रागक्षरशब्दोऽपि परं मनेर्दानीं ब्रह्मशब्देन
परमसूयते ; अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदार्थे प्रयोज्यत आह—
न होति । एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः । “अनाद्युत्पन्नः ।
य वा एष पुरोऽक्षरसमयः” [तै. उ. २।१।१] इत्यादि-
व्याश्रयार्थे भेदश्रुतिं विनेत्युच्यम् । श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः ।
अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेत्, न ; वर्ण-
नामपि सर्वगतत्वात् ; विकारत्वाच्चेति चेत्, न ; अनन्तरमेव

निराकरणम् । इदं च आह्वारं प्रत्यभिहितम् । मायावादिना
तु ब्रह्मशब्दशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यादीकृतत्वात् यद-
न्यन्याथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वात् । इत्यभिनेन
तदपि इराध्यामान्तिव्याह— तानि चेति । यन्मन्माभिः
प्रसिद्धानि व्याख्यानानि अनेनाभिधानादिवत्ताद्वाक्षरशब्दो
द्रव्ययुग्मपत्र योग्यत्वाच्चिति प्रत्यवस्थानमपि परास्त्वम् । परा-
मर्शस्य कर्मनित्यत्वस्य चापेक्षित्यैवाह, न केवलं ध्रुव्यादिभ्यो

वेदस्य नित्यत्व, किं तर्हि ? विपक्षे बाधकावेत्याह— दोष-
श्चेति । 'रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य' [भा भा. २।१३] इत्यत्र । ननु
वेदाक्षराणि ब्रह्मणो बुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादि-
मूलत्वशङ्क्येत आह— न चेति । "निश्चयितमेतदहमेवेदो यजु
वेद" [बृ उ. २।१।१०] इति ध्रुतिर्वदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे
प्रमाणमिति चेत्, किमयं निश्चयितसंशब्दोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य
बाधकः ? उत निश्चयितमित्वं निश्चयित इवायं चाबुद्धिपूर्वमुत्प-
न्नत्वमिति गौण्या वृत्त्या तदभिप्रायः ? नायं, प्रमाणभावात् ।
द्वितीयं दूषयति— निश्चयितमेवेति । अङ्गशेन निस्सरणस्यापी
वार्थस्य सम्भवेन निश्चयितस्य दृश्यं तदभिप्रायोतोपपत्तौ
नाबुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थे । न च परस्वेवास्माकं
मपि निश्चयायोग इति भावेनाह— स इति । "सोऽस्माकमयत
..... (स) इदं सर्वमसृजत" [बृ उ. १।१।४, ५] इति

ब्रह्मणः सर्वस्य सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वं मुच्यते । इच्छा न बुद्ध्या
ऽविनायुता । अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति । ननु
"निश्चयितमेतत्" इति ध्रुतिर्नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति
"सोऽस्माकमयत" इति च रूपप्रपञ्चस्येच्छापूर्वमित्यतो न विरोध
इत्यत आह— इष्टमिति । एव सति "निश्चयित" इति ध्रुतौ
'इष्टं हुताग्निं पायितमयं च लोकं परमं लोकं' इति नाम
प्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चस्येन सहाभिधानात् । रूपप्रपञ्चस्यापि निश्चयित
शब्देनाबुद्धिपूर्वोत्पन्नत्वप्राप्तौ "सोऽस्माकमयत" इति ध्रुति
निर्निश्चयैवाप्येवेति भावः । इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वां ब्रह्मणः सृष्टि-
रित्याह— महातात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे दत्तसर्व-
वेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । तदेव हुतः ? इत्यत
आह— तस्येति । उक्तं साधितम् ।

५ आ. भा. भा.— न ह्यस्वातन्त्र्येण चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्व-
कत्वेन भवति, यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिच्यक्त्यर्थानि, अभिमानी-
देवताविषयाणि च, 'नित्या उत्सृष्टा' इति वचनात् । अभिच्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं
चक्रे' इति । कथमादित्यस्या वेदास्तेनैव क्रियन्ते ? वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत्
शास्त्रं योनिर्निरूप्य तत् शास्त्रोपनिषत् ।

६ ज. प्र. दी— कथं तद्विरोधः ? इत्यत आह— न
हीति । प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम् । अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिर्नैतत्त्वस्य
प्राधान्यविरोधिरित्येऽपि अबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य विमोचनं ?
इत्यत आह— अस्वातन्त्र्यं चेति । कार्यस्य पुरुषमतिपूर्वं
वत्त्वाभावे तत्र तस्य पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं भवति, तत्र दृष्टान्त-
माह— यद्येति, रोगादीनां पुरुषतत्त्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वा
भावात्, तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं तथेत्यर्थः । तत्राबुद्धिपूर्वं
मुत्पादकत्वादेस्वातन्त्र्यम्, अस्वातन्त्र्याभावाप्राधान्यं प्रसज्ये
नेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्प्रसङ्ग
सम्भवेऽपि व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम् । ननु वेदनित्यवत्तदुत्पत्ता-
वपि "न च सामानि अर्हन्ति" [नृसं ६।१।१८४ अ. स. ३।१।७]
इत्यादिवचनानि सन्ति, तत्कथं निर्णयः ? इत्यतो विपक्षे बाध
कोपेतानां निरासवशात्कथानां प्राधन्यादुत्पत्तिरन्यान्यन्यान्या
कथ्येयानीत्याह— उत्पत्तीति । उत्पत्तिशब्दी शब्दोऽभिच्यक्तौ क

इष्ट ? इत्यत आह— नित्येति । अनादिनिघनतया नित्या, न एव
चारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनस्तत्पुष्ट्युच्यते, तत्र गत्यन्त
राम्भावाद्वाप्येव प्राप्तेत्यर्थः । अन्यथापि प्रयोगं दर्शयति—
अभिच्यञ्जक इति । शतपथमिच्यञ्जकतया निश्चितं याज्ञवल्क्ये
कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यं शतपथस्य कर्तव्यं किं न
स्यात् ? इत्यत आह— कथमिति । प्रागादित्ये स्थिता
ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्यतः प्रमितमित्यर्थः । इतोऽपि नित्य-
त्वपक्ष एव बलवानित्याह— वचनेनेति । "न च सामानि"
इत्यादिकं वचनमानम्, 'अत एव च नित्यत्व' [१।१।१९] इति
शारीरकोक्तं बाधकं निर्णयारम्भम्, वचनं च बुद्धन्तरेणापि
सम्भवतीति न तूपचारितो बाधक्याप्यधिपाराणात्मको निर्णयः
अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः । ननु शारीरके 'शास्त्रोपनिषाद'
[१।१।३] इति ब्रह्मणो वेदशरणात्त्वमुच्यते इत्यत आह—
शास्त्रमिति ।

५ आ. भा. भा.— 'जन्माद्यस्य' [ब्र. सू. १।१।२] इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्, न तु
तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा; न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वं हेतुः । न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदस्य
धिरशया सृज्यत्वे । न च सर्वज्ञत्वे । यदि वेदस्य सर्वज्ञः, किमिति न जगत्सृष्टा सर्वज्ञः ? तस्मादेत-
त्प्रमाणवत्त्वमेतान् विवक्षितम्; अतो नित्यान्यसराणि । यत एवं परम्परया यज्ञमभिच्यञ्ज्यं घृण्य तस्मा-
त्तत्त्वित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी— ननु तादृशं परित्यज्य हुतो बहुवी
दिरधीक्ष्यते ? तपारवे च ब्रह्मणो वेदास्मात्तत्वं प्रगर्धयेन
नयन आह— जन्मादिति । स्रज्जन्मप्राणाभ्यां हि वस्तु
निर्जयः । एत 'जन्माद्यस्य' इति श्रुतेन स्रज्जन्मभित्त

इत प्रमाणादेव प्रतिपत्तम् । इति ब्रह्मणो जगज्जन्मादि
कारणत्वे प्रमाणाद्यात्वा स्यात्, न तु तस्य वेदास्मात्तत्वं वेद
कारणत्वं वाऽऽशङ्कितम्, आद्यात्वादित्याय बाधक्यामाऽऽ-
सेयः । एतौ योनिशब्दं प्रमाणक्यायिनमत्रोक्तस्य बहुवीदित्वा

प्रतिपत्तव्यः, न तु तत्पुण्य ; वेदकारणत्वं च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनाप्रोच्यते अतो नानाकाङ्क्षिताभिधानमेतदित्यत आह—
नहीति । अन्वयाभावात्, एकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वात्
मानेति प्रसङ्गाच्चैति हेरये । मा भूय मिथयेहेतु, तथाप्य-
शक्यमुद्देश्येदस्य कर्तृवद्भागे जगत्सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवतीति सम्भा-
वनादितुरस्य स्यादित्यत आह— न हीति । सम्भावना ह्यधिके
नाल्पस्य भवति, यथा सहस्रेण घटस्य । न च समुदायसृष्टेस्तदेक-
देशसृष्टिरधिकेति भावः । सृज्यत्वे वेदस्य कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः ।
जगत्कारणत्वोक्त्या मन्त्रण सर्वज्ञत्वं प्रतीतं, तत्सृष्टीकर्तुं तत्र
वेदकारणत्वं हतुरनेनोच्यते, अग्रे नासन्नतिरित्यत आह—
न चेति । वेदकारणत्वं हेतुरित्यनुवर्तते । अमुदिपूर्वमुत्प

श्रवणादिकारादिति भावः । किञ्च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य
स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञ सिद्धयेत्, त्वन्तर्भावितवेदस्य जगत
स्रष्टा सुतरा सर्वज्ञ सिद्धयेदेव, तयाचार्यादपि जन्मादिमुपेयव
सर्वज्ञस्य स्रष्टुं प्रतीत्यन्तत्वं पुनर्त्वाकाङ्क्षामावेनासन्नतिस्तदन
स्थेति भावेनाह—यदीति । सृज्यमुपपद्यति—तस्मा-
दिति । मन्त्रण इति शेषः । तानि चेत्यादिनोक्तमुपपद्यति—
अत इति । तथा च न समुद्रवसन्दस्य मुख्याधत्वश्रमाय
मन्त्राश्रयान्दर्शन्यलस्य कार्य इति । तस्मादिति परामर्श
विषयाप्रतीतेस्त दर्थयन्वाक्य व्याख्याति । यत इति ।
प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति शेषः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—तानि चाक्षराणि भूताभिः सृज्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्त-
यति स तद्विनाशकत्वाद्ययुः, पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽयायुः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी—मन्त्रन कार्यकारणत्वमर्थबोधः, न चक्र,
तत्कथं उच्यते 'एक प्रवर्तितं चक्रम्' इति ? तत्राह—
तानि चेति । तानि वेदाख्यानि । यकाप्रवृत्तौ कथमयायुः

क ? इत्यतो व्याप्ये—तदेतदिति । आयुः सोऽयायुः
कथमयायुः ? इत्यत आह—पापेति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दस्य
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—अस्माद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकारणसङ्घातात्मकानि । पर्जन्यादृष्टेरन्न-
सम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः 'अग्नौ मास्ताहुतिः सम्बगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायते दृष्टि-
ष्टृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति स्मृतेः । यज्ञायागक्रियासमुद्भवत्वाद्भावात् (यज्ञात्) भवति
पर्जन्यः । यज्ञः कर्मसमुद्भवो यागक्रियासमुद्भवो धर्मः कर्मसमुद्भवः । कर्मस्त्वियजमानव्यापारात्मनो
यागः समुद्भवः कारणं यस्यासौ कर्मसमुद्भवः, यागक्रियासमुद्भव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं, ब्रह्म वेदः प्रकाशकं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि । ब्रह्म पुनर्वेदाख्य-
मक्षरसमुद्भवं निद्धि, अक्षरः परमात्मा समुद्भवः कारणं यस्य ब्रह्मणस्तदक्षरसमुद्भवम् । अक्षरात्पुरुषनि-
श्वासायस्तमुद्भूतं ब्रह्म; तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतं ब्रह्म वेदो यज्ञमकाशरूपाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५

एवमभपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं चक्रमणशीलं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति योऽयापुरवमात्मन
श्छतीत्ययायुः । इन्द्रियाणामाराम इन्द्रियकीडास्थानम् । मोघं वृथा हे पार्थ ! स जीवति स प्राणं
धारयति । तस्माद्भूतं कर्मण्यधिकृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ पै. गि—एव महच्छिष्टादानस्यावश्यकत्वाद्वाङ्मदिकर्म
कृत्यमित्युक्तम्, इदानीं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वेनापि कर्म कर्तव्य
मित्याह तस्मि—अस्मादिति । अत्रानु मुकाङ्क्ष्यचोष्णिरूपण
परिणतात् भूतानि प्राणिन उच्यन्ते, 'अथाद्रूतानि जायन्ते'
[वै २।२] इति श्रुतेः । अत्राप्येव च सम्भवः पर्जन्यादृष्टेति,
'यागिरादित्यस्तपति तस्मिन्निष्ठासि पर्जन्यो वर्षति, एव ये
मौषधिवनहरतः' प्रजायन्ते, मौषधिवनस्थतिमिरल भवति'
[म. ना ७९] इति श्रुतेः । स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति, 'अग्नौ
मास्ताहुतिः सम्बगादि यष्टपतिष्ठते । आदित्याज्यायते दृष्टिष्टे-
रेव ततः प्रजाः' [मनु ३।७६] इति यज्ञीयादृष्टे पर्जन्यदृष्टि
इत्युच्यमानत्वात् । स च यज्ञ कर्मसमुद्भव, कर्मणा कृत्स्नस्य
मानव्यापाररूपेण सञ्चरयति ।

तत्र कर्म यज्ञविषयप्रवृत्तिरूपं ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेद

तस्मादुद्भूतं जानीहि । तत्र वेदाख्यं ब्रह्म अक्षराग्रणवासह
द्रुतम्, 'ओ तस्यदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विध स्मृतः । ब्राह्मणा
स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा [१।२३] इति वक्ष्यमाण
त्वात् । ननु ब्रह्मैव मुख्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतु, यज्ञस्त्वयज्येन्या
दिवत्स्वयमपि कश्चिद्ब्रह्माधिष्ठितो जगच्चक्रप्रवृत्तः, तथा च
केनातिशयेन यज्ञस्यावश्यकत्वेन्या ? इत्याशङ्क्य तस्यानादि
भ्योऽतिशयमाह—तस्मादिति । 'तेन एव रायात्' [अथा
३।२१] इत्यादाविव बुद्धिरप्यपरामर्शोऽर्थः तत्तद्वत् ।
तस्माद्विचित्रतरं यगद्विरचनानिवाहकतया यज्ञस्यात्रपेक्ष्यादि-
भ्योऽतिशयमित्यन्वात् सर्वगतमपि सत्याप्यवादीन्यविष्टातृत्वेन
प्राप्तमपि पर ब्रह्म नित्य सर्वदा यत्ने प्रनिष्ठितं प्रतियार्त्रिधा
न्ति प्राप्तम् । य हि यज्ञादीनामपि कर्म विना नीचमप्य
मोक्षमभावप्यनर्हद्विचिन्याभारवादि विद्विरिति, यदासा

ब्रह्मणो वैपयनेनैवृण्यदोषाधितस्य विश्रान्ति स्यात् । भूयते हि—“पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति, पाप पापेन” [वृ ४. ४।४।५] इति, सूचितं च भगवता चाद्वैतारण्येन—“वैपयनेनैवृण्ये ॥ सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति” [वृ २।१। ३२] इति । अतो विचित्रतरजगच्चक्रप्रवृत्तौ कर्मैव मुख्यं कारणमित्यर्थः ।

अस्तु, ततः किं फलितम् ? तत्राह—एवं प्रवर्तितं चक्र इति फलितम् । एवमुक्तप्रकरणे “प्रथमं प्रणवः, प्रणवादेव, वेदान्तराटि, प्रवृत्तेर्जनः, यज्ञात्पर्जन्यः, पर्जन्यादवसृजः । अत्राद्भुतानि भूतेश्वरोधारणेनाभिव्यक्त्यमानत्वात्प्रणवः, पुनः प्रणवादेव इत्यन्योन्यकार्यकारणभावनं चक्रवर्त्तितम् ।

९ व० त० दी०—उत्पत्तिशिष्टत्वेन तत्रापि तद्वाक्यकता दर्शयति द्वाभ्यां—अज्ञादिति ॥ १४ ॥ कर्म प्रज्ञोद्भवमिति । प्रज्ञा वेदः प्रज्ञापतिर्वा; तस्यापि ब्रह्मतया निरूपणं प्रज्ञावादानुरोधात् । तदक्षरसमुद्भवं वृट्स्थं प्रणवसम्भूतम् । यद्वा पुरुषोद्भूतम्, प्रज्ञाण-स्मृतत्वात् “सर्वं प्रज्ञा” [वृ १०. ३१] इति वेदे निरूपणात् । प्रज्ञावाद एवाभिमत इत्याह । प्रज्ञा नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितमिति । “पुरुष एवेदं सर्वं” [ऋक्स. ६।४।१७२ य सं. ३।१।२] “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४] इति पुरुषावयवेण यज्ञसम्भारकत्वात् । प्रज्ञाणोऽभिज्ञो यज्ञ पूर्व प्रज्ञापतिना कृतोपदिष्ट इति यज्ञे प्रज्ञा प्रतिष्ठितम् । एतच्च निबन्धे सुबोधिन्या च विस्तृतम् ॥ १५ ॥ यस्मादेवं प्रज्ञापतिना कृतोपदेशेनैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धयर्थं कर्माज्ञा प्रवर्तितम्, तस्मात्तदनुवर्त्तयतो वृथैव जीवितमित्याह—एवं प्रवर्त्तितमिति । कर्मचक्रं कर्मणोऽनुशासनं वा यो नर इन्द्रियारामो नासुरति ॥ १६ ॥

१० पु. अ त—ननु एतत्प्रत्यक्षं भगवतोऽनादेव केवलं कर्म भोगः तैरस्यति ? इत्यत आह—अज्ञादिति । अज्ञाद्भुतानि सजीवधाराराणि भवन्ति, तैर्मगवद्भोगः सम्भवति । नन्वाद्यादेव भूतोऽपि क्षेतृत्वात् वृष्ट्यादेः किं प्रयोजनं ? इत्यत आह—पर्जन्यादिति । पर्जन्यादवसृजः सम्भव उपतिर्भवतीत्यर्थः । ननु पर्जन्यश्चेदोल्यादकस्तदा किं यत्नेन ? इत्यत आह—यज्ञादिति । यज्ञाद्भगवदपार्थ पर्जन्यो भवति । ननु भगवदामकत्वमेव यज्ञस्य क्षेत्रदाऽप्येवावयवार्थं कर्मचरणोपदेशः कथं ? इत्यत आह—यज्ञ इति । यज्ञात्मकभगवत्पूजं कर्मणा सम्भवोपपद्यते । अयमर्थः—भगवदज्ञत्वेन भगवन्निवृत्तित्वेन कर्मचरणोपदेशः भगवत्प्राप्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु देवानां विभूतिरूपवेदेऽपि साक्षात्पुरुषोत्तमभजनाभावाद्बुद्धिमेवेत्याशङ्क्याह—कर्मैति । कर्म प्रज्ञोद्भवं ब्रह्मणः सत्तात्तद्वत् प्रवृत्तं जानीहि । अत्रायं भावः—

वेदात्कर्मोत्पत्तिः, स च ब्रह्मनिश्चासत्वेन तथा । ब्रह्मणः पुरुषोत्तमवशापनार्थं विविनदि—अक्षरसमुद्भवमिति । तद्वत् अक्षरसमुद्भवम्, अक्षरस्य सञ्चद्रवो यस्मात्तात्त्विकम् । अक्षरस्य पुरुषोत्तमचरणतात्मकत्वात्तथा । तस्मात्कारणात् सर्वगतं सर्वव्यापकं सर्वेषु नित्यं यद्ब्रह्म तदेव यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तेन न पूर्वोक्तदोषसम्भावनेति भावः ॥ १५ ॥

एवं भगवदात्मकं कर्म यो न करोति तस्य स्वयं जीवनमित्याह—एषमिति । एवं प्रकारेण प्रवर्तितं चक्र एतत् प्रवृत्तं मद्विषयं मन्वीकार्यं प्रवृत्तं यो नाववर्त्तयति नाहतिष्ठति ॥ अथायुः, पापयुः, पापमेवायुर्न स तादृशः । इन्द्रियाराम इन्द्रियेष्वेव इन्द्रियार्थं वा आरमति, न तु मर्त्यं मयि वा, अतो मोक्षं व्यर्थं स जीवति । पार्थेति सत्योपनाम स्वमवत्सात्तव तथा ज्ञानमनुचितमिति ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादि कर्म फलैवमित्याह—अज्ञादिति । अज्ञाद्वैतोरूपेण परिणतात् भूतानि प्राणिजरीराणि भवन्ति, अत्र च पर्जन्यात्, पतत्रप्रसिद्धमेव । यज्ञाद्भवति पर्जन्यः “अनौ प्रास्ताद्बुद्धिः सम्यगादित्यमुपसिद्धे । आदित्याज्जायते वृष्टिर्द्वैतश्च ततः प्रज्ञा [मनुः २।७६] इति स्मृते । यज्ञो देवनाश्रयणो धर्मः, फलंभ्यो यागहोमदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म प्रज्ञोद्भवं वेदोद्भवं, वेद एव धर्मं प्रमाणं, न तु पाठण्हादिप्रणीताग्रम । प्रज्ञा वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवम्, “मयः महतो मूलस्य निदेशसिद्धमेतत्तद्वैदेयो यजुर्वेदः” [वृ ४. २।४।१०] इत्यादिभ्युतेः । साक्षात्परमेष्ठिनादेवोरपरोऽनो न तत्र भवतिप्रत्यक्षकृत्वादिदोषाभ्यान्तवपाठण्हादिसाक्ष्यवद्प्रमाणशङ्काऽस्तीति भावः । यस्मादेवं

सत्मात्सर्वस्मिन् देशे काले च वर्तमानं ब्रह्म वेदः, एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितम् ।
नित्यं नियमेन यद्धे प्रतिष्ठितं सात्पर्येण पर्यवसन्नम् ॥ १५ ॥

भवत्येवं ततः किं कलितं ? इत्यत्र आह—एवमिति । भूतानामादौ वेदाविगमः, ततः कर्मानुष्ठानं, ततो देवानां तृप्तिः, ततो दृष्टिः, ततोऽर्जं, ततो भूतानि, तेषां वेदाधिगम इत्येवंरूपं चक्रमिव चक्रं निरन्तरमा-
वर्तमानं जगद्यानानिर्वाहकं यः नानुवर्त्तयति नानुविष्ठति, अथायुः पापजीवन इन्द्रियारामः, न तु धर्माराम
आत्मारामो वा, मोघं ध्वयं दंशमशकादिबन्धु जीवति । यस्त्वेतदनुवर्त्तयति स जगदुपकारको धन्य इति
भावः । तथाच श्रुतिः “अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां
लोकोऽयं यदनुजृते तेन अयोनामथ यत् पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वाप्त-
यते यदेभ्योऽक्षानं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्रापदा
यथास्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः” [बृ. उ. १।४।१६] इति ॥ १६ ॥

ज्ञानिनः कर्मकरणानपेक्षा ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

१ “स्यामन्ये तु-रतिरुच्छेच्छा । तृप्तिः कामितलाभप्रयुक्तव्यापिकस्तन्मावीवेच्छासिद्धये तति उपविशेप- । कामितमनो
‘आत्मन्यादितानेऽपि तन्मातीयलब्धाधिकेच्छाजनो लब्धप्रयुक्तसुखसत्वेऽपि न तृप्तिव्यवहारः, अपितु ‘नास्ति तुल्यं, अपरं देहि’ इति
व्यवहार इति सत्यम् । तदसौच्छादिरहेऽनपानानुयोगप्रयुक्तसुखविरहे तुल्यव्यवहारसारणाय विद्येभ्यद्वलम् । तुष्टिरत्यक्षमेऽपि
तदधिकवाञ्छासिद्धयम्—इति गृह्यार्थतत्त्वालोकोः” ॥

अत्र सामान्य आह—यथा अमरतोऽनेन तृप्तोऽपि द्विजपुत्रव । दक्षिणायै स्पृहयति ता सम्भवा तोपमेति च ॥

आत्मतुष्टस्त्वात्मरतस्तथा किमपि वेदते । स्वरूप एव तुष्टोऽयौ कर्तव्यं नास्त्यतोऽन्यं न ॥ इति ।

नव्यास्तु—‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति वाक्ये ‘तस्य’ इति पदमेव प्रधानम् । तथा च तस्य स्वार्थे किमपि कर्तव्य
नास्ति, परार्थे विद्यत एवेत्यर्थव्यवस्था तेन ज्ञानिना स्वार्थाभावेऽपि परार्थे कर्मानुष्ठेयमेवेति सिद्धयति । अत एव च ‘तस्माद्व्यक्त-
सत्तत् कार्यं कर्म समाचर ।’ [१।१९] इत्यप्रमेय हेतु पुरुषस्य कर्माचरणविधानमपि सङ्गच्छते । अन्यथा कर्मण कर्तव्यत्वेन
विधाने तदभावहेतुकथनमवदमेव स्याद्भगवतः । तद्विहितधायमर्थो ‘न मे प्रायस्ति कर्तव्यं... वर्त एव च कर्मणि’ [३।२९]
इति स्वध्यान्तप्रदर्शनेन भगवतः । अत आचार्यरहितोऽयं आग्रहमूलकः सन्दर्भाननुगुणं कृष्टमेति नादरणीय इति बहुता सन्दर्भेण
प्रतिपादयन्ति । तदेतन्निस्तारमेव ; अत्र ‘तु स्याद्भेदे’ (अमरः ३।१।२४१) इत्यादिकोशावगतभेदादर्थव्यवस्था, तदर्थत्वेन
शास्त्रेण कृतस्य प्रयुक्तस्य, इहापि—‘यत्स्विन्द्रियाणि’ [३।७] ‘ये त्वेते’ [३।३२] ‘येषां त्वन्तर्गत’ [७।२८]
इत्यादिनैकमर्थेण प्रवृत्तप्रतिगोचिप्रदर्शनावसरे प्रयुक्तस्य ‘तु’शब्दस्य प्रयोगदर्शनादस्य लोकोत्सव प्रस्तुतयज्ञादिजगच्चक्रवर्तनाधि-
कारिभिमतदमपिकृतप्रदर्शनपरवर्त्यैकाम्युपेयत्वात् । ‘तस्य’ इति वदस्य प्राधान्यमपि न युक्तम् । ‘राहः पुरः’ इत्यत्र राजा विशेष-
णम्, पुरुषो विशेष्य [२।३।९०] इत्यादिभाष्यानुसारि ‘प्रत्ययार्थस्य प्रवृत्त्यर्थे प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव पठ्यते’ इति
पाणिनीयसिद्धान्तात्, ‘प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधानादेव पठ्यते’ इति शास्त्रतोयात्, ‘गुणे पठ्यते’ इति कैयटोदाहृतव्याकरणान्त
राच पठ्यन्तपदस्याप्रधानस्वरूपेणैवावयवस्य सर्वव्यावरणसम्मतत्वात्त्वगमात् । तथाच तस्य ज्ञानिनः कार्यं न विद्यते, अज्ञस्य तु
विद्यत एवेति वचनव्यक्त्या, यस्य कर्तव्यं न विद्यते स ज्ञान आत्मरतत्वाद्विद्वज्ज्ञः, त्वं तु न तदस्य, तस्मात्तन्मं समाचर इति
सन्दर्भस्वरसानुगुण्येन ‘तस्माद्व्यक्तः’ [३।१९१] इत्यपि सत्यमेव सङ्गच्छतेऽस्मत्पक्षे । नव्यपक्ष एव ॥ तदवज्ञप्तिः,
अज्ञेनस्य ज्ञानित्वाभावात् । गीताध्वनमात्रेण तस्य ज्ञानित्वकल्पन त्वविचारितरमणीयमेव । समप्रगीताप्रवर्गेनापि न तस्य
सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नमित्यनुगीताप्रसङ्गेनावगम्यमानत्वात्, ध्वनमात्रेण पूर्णज्ञानसम्भवे मननानुपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । भवतु वा गीता-
ध्वनोत्तरमज्ञेनस्य ज्ञानित्वम्, इह तु तेन तपस्विना गीताशास्त्रस्य तुरीयस्रोतोऽपि न श्रुतिपथातिथीहृत इति कथं वा तस्य
ज्ञानित्वं ? वयं नैतावतीव तस्य ज्ञानित्वसिद्धौ तस्येहसमाधानरूपप्रामाण्यप्रवृत्तिः २ इति सर्वमेवेतद्विप्रशेषमानमेव । भगवतः
कर्मानुष्ठानं तु धर्मसंस्थापनार्थाय धृतीलाभतारस्य अनसङ्गदार्थमेवेति न तदुद्देशोपपत्त्येन कथमपि ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानावश्यकत्व
सिद्धिः । भगवत्पदाभाष्ये दोषारोपणं तु भगवति गमस्तिमास्ति निरूप्यमेवेत्यास्तां तावत् ।

—अभिगीता ।

१ शां. भा.— एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयं ? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगा-
नुष्ठानोपायमात्मापनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्धिः साहचर्यैरनुष्ठेयामप्राप्तैर्नैव ? इत्येवमर्थ-
मर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं “एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्ताभि-
ध्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाय मिज्ञानवर्षं
शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति” [वृ. उ. ३।५।१]
इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्— यस्त्विति ।

२ आ. शां. व्या.— कृतमर्थमेव विभज्यानुदानं न शो-
भाश्रोतारत्वेनान्वतारयति— एवमिति । अर्जुनस्य प्रश्न-
मित्येवमर्थमाशङ्क्याऽऽह भगवानिति सम्प्रथमः । नन्वेवाऽऽत्माज्ञा-
नावराजमासादयति, अनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषि-
तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— स्वयमेवेति । किमर्थं धृत्यैव स्वय-
मेव भगवाननं प्रतिपादयति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शास्त्रार्थ-
स्येति । गीताशास्त्रस्य समस्यासं ज्ञानमेव सुकिसाधनमयो-
नार्थान्तरमिति विवेचनार्थमिदं धृत्यैव कौतयेतीत्यर्थः । तमेव
धृत्यैव सङ्क्षिपति— एतमिति । शिष्टं चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि
व्युत्थानादीर्याशङ्क्याऽऽपातिक्विज्ञानफलमाह— निवृत्तेति ।

माज्ञानमिदं तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमितिहापना-
यम् । हेतात्मकत्वादेपणाना ताम्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वामा-
नित्वादेविविस्तृतमित्याशङ्क्याऽऽह— मिथ्येति । “मिथ्यावर्षं
चरन्ति” इति वचनं व्युत्थानविरोधमित्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति ?
तर्हि तद्भवे तेषामभिहोत्रावपि कर्तव्यमापद्येत्याशङ्क्य व्युत्था-
यिनामाश्रममर्थमिदमभिहोत्रादेरनुष्ठानमात्राभावात्तैवमित्याह— न
तेषामिति । ययोक्तं धृत्यैवमस्मिन्गीताशास्त्रे पौर्वापर्येण पूर्वा-
ख्यमाले प्रतिपादयितुमिष्टं प्रष्टीकुर्वन्कृतव्यमेव कर्म जीव-
तेति नियमे ‘ज्ञानयोगेन साहचर्यानाम्’ [३।३] इति कथमुक्तं ?
इति परिशेषपरिहारासुपदर्शयतीत्याह— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— यस्तु साहचर्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्म-
रतिरेव स्याद्भवेत् । आत्मतृप्त्याऽऽत्मनैव तृप्तः, नान्तरसादिना, मानवो मनुष्यः सन्त्यस्यात्मन्येव च
सन्तुष्टः । सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तपनपेक्षयाऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीततृष्णा
इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गराहित्यं दृष्ट-
तदनारम्भेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह— यस्तु साहचर्य
इति । जिज्ञाऽऽत्मज्ञस्य ज्ञानेनारम्भेन परितुष्टत्वात्तान्नापना-
दिना साध्या तृप्तिरिष्टा, तेन विचारिणा सन्त्यासिनाऽपि नान-
रसादावासक्तिर्मुक्ता कर्तुमिति— आत्मतृप्त इति । जिज्ञा
ऽऽत्मविदं सर्वतो वैतृष्ण्यं दृष्टं, तदनारम्भविदा विचारिणा कर्तव्य-

मित्याह— आत्मन्येवेति । रतितृप्तिस्तन्तोयाणा मोदप्रमोदा
नन्दरवदान्तरभेद, अथवा रतिर्विषयासक्तिः, तृप्तिर्विषय-
विशेषसम्पर्कजं सुख, सन्तोषोऽभीष्टविषयमात्रलाभाधीनं सुख
सामान्यमिति भेदः । नन्वारम्भेतरात्मतृप्त्याऽऽत्मन्येव सन्तु-
ष्टस्यापि किञ्चिदकर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति, नेत्याह— य
ईदृश इति ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु
तर्षकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽर्थः, नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महा-
निलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावररान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाराश्रयप्रयोजन-
निमित्तक्रियासाध्यो व्यपाराश्रयो व्यपाराश्रयणं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्याः कश्चिदर्थोऽस्ति, येन
तदर्थो क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतः सम्पुद्गतोदकस्यानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्याऽऽत्मविदो न किञ्चित्कर्तव्यमि-
त्याह— त्रिजेने । अभ्युदयनित्येयसयोरन्यतरत्वं प्रयोजनं कृतेन
भूततेनाऽऽत्मविदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह— नैवेति । प्रत्य-
वायनिवृत्तये स्वरूपप्रत्युतिप्रत्याख्यानाय ॥ कर्म स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह— नेत्यादिना । तन्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूत-
विशेषमाश्रित्य कश्चिदर्थो विद्युषु मान्यो भविष्यति, तदर्थं तन-

कर्तव्यं कर्मत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । तत्राऽऽद्यं पादमादत्ते-
नैवेति । तं व्याचष्टे— तस्येति । आत्मविदः स्वर्गापन्नु-
दयानशिव नित्येयसम्यक् च प्राप्तरवान् कृतं कर्माश्रयित्वमर्थं ।
आत्मविदा चेत् कर्म न कियते तर्हि तेनाऽकृतेन स्थावरान्तो भविष्य-
तीति तत्रत्याख्यानार्थं सत्यं कर्तव्यं कर्मणि दाहते— तर्ह्येति ।
दीर्घायान्दोतरमाह— नेत्यादिना । अतो न तत्रित्यर्थं

इतमर्षवदिति शेषः । द्वितीयं मार्गं विषयते—न चास्त्येति ।
व्यपारप्रयणमात्मन्यं नेति सम्बन्धः । पदार्थमुक्तत्वा वाच्यार्थ-
माह—कश्चिदिति । मृतविशेषस्याऽऽश्रितत्वापि विद्या-

द्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वाऽऽह—येनेति । तर्हि
मयाऽपि यथोक्तं तत्त्वज्ञानमाश्रित्य त्याज्यमेव कर्मैत्यर्जुनस्य
मतमागच्छाऽऽह—न त्वमिति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—असाधनायच्चात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव महायद्वादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ
इत्याह—यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तः,
नाशपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः; आत्मन्येव च सन्तुष्टः, नोद्यानस्रक्चन्दनगीतवादिननुच्चादौ;
धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते, स्वत एव सर्वदा
दृष्टात्मस्वरूपत्वात् ॥ १७ ॥

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थो न किञ्चित्प्रयोजनम् । अकृतेनात्मदर्शन-
साधनेन न कश्चिदनर्थः, असाधनायच्चात्मदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तु-
विमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषेष्वकाशादिषु भूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया साधन-
तया वा व्यपारप्रयः; यतस्तद्विषुस्वीकृत्याय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्म-
कृत्यन्तया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' [११९] इत्यादिना
वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मन्त्रे 'यस्त्वात्परतिः' इत्यादिश्लोकौ न
ज्ञानयोगाधिकारिविषयौ, किन्तु फलदशाविषयावित्यभिप्राये-
णाह—असाधनायच्चेति । एतेन 'अमयं सर्वद्वेषोऽस्मात्
नैकर्ममाश्रितः' [] इत्यादिकसप्त्यासाधनप्रतिपत्तेन
परम्याभ्यानं निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाध्यायमर्षमिति स्व-
कर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रममार्ग-
रम्भः, न पुनर्वर्णाश्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुख्यशब्दस्य
मात्रं । यस्त्विति, तुशब्दः साधनविशिष्टाश्रयस्य इत्यभि-
प्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं
तर्हि साधनाभावे साधनसिद्धिः? इत्यत्राह—स्वत एवेति ।
प्रतिबन्धकं हि तत्रिहयर्थम्, आत्माभिमुखत्वं तु स्वत प्राप्त
मिदं भावः । रतिशब्दोऽत्राभिमुख्यविषयः, तत्प्रादेः धृ-
र्निर्दिष्टात् । 'आत्मरतिरेव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरक-
'आत्मतृप्तः' इत्यस्याभ्यवधारणे विवक्षितमितिप्रायेणाह—
आत्मन्येवेति । तस्त्वितिशब्दो हि भोगप्रभोगजन्यश्रीति-
विषयतया प्रसिद्धान्वितमित्येव तत्तदुचिर्न व्यवच्छेदमाह—
नाशपानादिभिरिति, नोद्यानैत्यादि च । 'आत्मरतिः'
इत्योद्वेगवच्छेदयत्य सङ्कल्प्य सूचयन्वाक्यार्थमाह—धार-
णेति । आदिशब्देन भोगस्यानादि विवक्षितम्; यस्य ॥
ज्ञानयोगनिष्ठस्यापि धारणादिकमत्यानादिभिरिव तस्य कर्तव्यं
विषये एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं न विद्यते' इत्य-
शब्दं, मुक्तस्यापि 'कञ्जं क्रीञ्ज' [छ. उ. ८।१।११]
इत्यादिद्वयैवधारणत्वं । न वाच्यकार्यमिति "न तस्य कार्यं
क्षणं च विद्यते" [अ. उ. ६।७] इतिवच्छरीरादि निर्दिश्यते,

तत्रिहयस्यैवार्थानामनुपपत्तत्वात्, तद्व्यस्तनियमस्य च 'द्वादशा-
हनुभयविष' [म. सू. ४।१।१२] इत्यादिद्वयद्विषयधृतिभि-
र्विद्वत्त्वादित्याशङ्क्योक्तं आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न वि-
द्यते इति । 'यस्त्वात्परतिः' इत्यादिनाभिप्रेत हेतुं व्यनक्ति-
स्वत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्युभान्या उत्पत्त्यर्थं
विनाशपरिहाराय च साधनापेक्षा नास्तीति क्षापितम् ॥ १७ ॥
अथैवच्छब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन् 'तस्य कार्यं न विद्यते'
इत्यनेन पौनस्फ्यं परिहरति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति ।
प्रयोजनाभावात् कर्तव्यं नास्तीत्युक्तं भवति । 'नाकृतेन' इत्य-
श्रयो न निषेध्यः, किन्त्वकरणे प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह—
न कश्चिदनर्थ इति । अर्थां नार्थो ज्ञात्मदर्शनतदभावात्; तत्र
पूर्वस्य सिद्धत्वात् न साम्यत्वात्, उतारस्य चात्यन्तनिवृत्तत्वाच्च
निवर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—असाधनायच्चात्मदर्शन-
त्वादिति । 'न चास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमपेक्षा
नास्तीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह—स्वत एवेत्यादि । अत्ये-
तिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकरणपरामर्शोऽपिप्रायेणोक्तं
सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्याप्राप्तद्वेषेन
सावान्तरमेतदसमस्तप्रकृतभोगविषयतामाह प्रकृतीत्यादिना
सकार्यव्यतिरिक्तत्वं । परिणामशब्देनात्र मृतशब्दस्य भवन-
क्रियायोरपिपत्तेर्न दार्शित्यम् । 'अर्थव्यपारप्रयः' इत्यवधार्यशब्दो
मारगम्य इति व्यनक्ति—प्रयोजनतया व्यपारप्रय इति ।
व्यापारयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपारप्रयः स्वीकरणीयमिति
वाऽभिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपारप्रय इति परम्या-
ख्या निरस्ता । नचात्येत्प्रादेर्देवमित्यादिना वा मुक्त एव
हि साधननिरपेक्ष इति श्लोकद्वयार्थनिषयनाभिप्रायेण चोच्यते—
स हि मुक्त एवेति ॥ १८ ॥

५ आ. भा. भा.—तर्ह्यतीव मनस्तथाधानमपि न कार्यमित्यत आह—यस्त्विति । रमणं
परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । श्रुतिान्यत्रालम्बुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम् । 'सन्तोषस्तुष्टिकारणम्'
इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वार्थमनाऽलम्बुद्धिः । महच्च तन्मुखं च
गी. १९

तेनैवान्यत्रालम्बुद्विरिति दर्शयति—आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति । तत्स्थ एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः । नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम् । आत्मना तृप्तः । न ह्यात्मन्यलम्बुद्विर्युक्ता । तद्वाचित्वं च 'वयं तु न वितृप्याम उचमश्लोकविक्रमैः' [भाग. १।१।१९] इति प्रयोगात्सिद्धम् । अध्याहार-स्त्वगतिका गतिः । 'आत्मरतिरेव' इत्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते ।

६ अ. प्र. दी.— एवमज्ञानिनः कर्म कर्मज्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहति परव्याख्यानमवदिति भावेन सन्नतिमाह—तर्हीति; यथेव कर्माकरणे हानिस्तत्क रणे च कामस्त्वहीत्यर्थः । परमेश्वरेऽजीव भनस्वमाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः । न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः । तत्र कर्मलोपस्यावधारणमाहति भावः । अत्र रतिवृत्तिसन्तोष शब्दास्तावद्रूपाद्ये—रमणमिति । परति स्वरूपस्थानं, न शब्दार्थान्तर्भूतम् । तथा च पञ्चमेऽभिधानं वक्ष्यते । तथापि जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात्, यद्देशनादिनिमित्तं मुखं ततोऽन्यथा । तन्नक तृतेऽनेनकम् । तृप्तिकारणं मुखमिति शेषः । इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिवारण-मात्मरतिरिति समस्त पदं व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्त आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतिर्यस्येति विग्रहः सूचितः । आत्मनो रतिर्यस्येति वा । एवमुत्तरावध्यात्मशब्दौ परमात्मायां शतवर्षा । न चैवं सति तृप्तशब्दस्य परमात्मनो-ऽन्यत्रालम्बुद्विरर्थः स्यात् । तत्तदेव न वक्ष्यम् । आत्मरतिरेवेश्वरधारणेनान्यत्रतिनिरासेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्वित्वं प्राप्तस्तृप्तशब्देनोक्त इति शेषः । अलम्बुद्विरिति पाठे तृप्तशब्दार्थ इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्र रायभावे लब्धेऽपि सधारिनाऽन्यत्रालम्बुद्वि वक्तुं कृत् इति पुनर्वचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्विनाऽन्यत्रात्मेन वरितार्थस्य 'सर्वरमना' इत्यत्राप्रवृत्तेरिति भावः । ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनना लम्बुद्विजनकं मुखं प्राप्त इत्युक्त्यत इत्युक्तम्, तर्हि विषय-जन्मम् । उतात्मरत्यालयम् । नाद्यः, विरोधात् । न द्वितीयः, तस्यात्मरतिशब्देनोक्तत्वात् पुनरक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तस्या-न्यत्रालम्बुद्विजनकत्वं । इत्यत आह—महेश्वरिति । चक्षुदो हेतौ । तदात्मरत्यालयं प्राप्नुमेव मुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्विकारण-हेतुर्नोक्त्येऽजीव न दोषः, तस्य च महत्त्वं सक्षुदोक्तमस्त-.

स्कारणत्वं चोपपत्तिमित्यर्थः । आत्मरति सन्तोषशब्दनं शुभ्रदे चेत्, पुनरात्मनोति व्यर्थमित्यत आह—तत्स्थ एवेति । सन्तोषाख्यात्मरति केनास्य जाता । इत्येषाया मसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थिरयेति आपयितुं आत्मनोत्युक्तमित्यर्थः । अवधारणस्य प्रयोजनमाह—नान्य-दिति । अन्यदसम्प्रज्ञातसमाधिरूपारतात्पर्यात्, एतेनात्मरति-रेवेश्वरधारणेनास्य पुनरुक्ता परिहृता । नन्वात्मतृप्त इति कोऽय समासः । इत्यत आह—आत्मनेति; न केवलमात्मरत्या-लयेन सुखेन, किन्तु प्रसजेन परमात्मनेवेश्वर्यः । पञ्चमीसमास-कथं न स्यात् इति चेत्, न, असामर्थ्यात् । 'अन्यत्र' इत्य-नेन ह्यस्य सामर्थ्यं, न तु तृप्तशब्दार्थेन, तृप्तशब्दार्थ एवान्यत्रा-न्तरभूतोऽस्तीति चेत्, न; तस्य प्रकरणलक्ष्यस्य तदन्तर्भावा-भावात् । अन्यथा 'वयं तु न वितृप्याम' इत्यत्र ततोऽन्यथा-लम्बुद्वि न प्राप्तुम् इत्यर्थप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति; नेत्याह—न हीति । पूर्वविशेषणविरोधात्, प्रमाणान्तरविरोधा-वेति भावः । स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालम्बुद्विवाचित्वं स्यात् । तदेव कुतः । इत्यत आह—तद्वाचित्वं चेति । नन्व-तृप्तिशब्द-श्रीत्यर्थः, न चैव सत्यप्राप्तुपत्तिः, उचमश्लो-कविक्रमैः धूममागैर्निमित्तैस्तन्यत्र प्रीति न प्राप्तुम् इत्यध्याहारे-णोपपत्तिरित्यत आह—अध्याहारस्त्विति । गत्यन्तरादिता गमनिका । अध्याहारो ह्युत्तरावधकल्पनम् । तव कल्प-सङ्गावे न दोषः, अन्यथा तु दोष एव । कल्पकं च गत्यन्तरादि-त्वम् । अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत् । अत्र त्वलम्बुद्विपक्षे-शरीरे विनाऽन्यध्याहारेण वाक्यार्थोपपत्तेरुक्तोऽसाविति भावः । पञ्चमीसमासस्य 'पूरणगुणमुहितार्थः' [अष्टा २।२।११] इति प्रतिषिद्धः । अवधारणान्तरात्तदेव—आत्मरति-रेवेति । न ज्ञानिमात्रस्येतिवार्थः ।

५ आ. भा. भा.—स्थितप्रज्ञस्यापि कार्पो देहादिर्दृश्यते । यद्वा 'स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वोपेक्षिता' इति वचनाच्च पञ्चरात्रे । अन्यदाऽन्यरतिरपीपत्सर्वस्य भवति । न च तत्रालम्बुद्विमात्र-मुक्तम्; आत्मतृप्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं भसिद्धः 'यो भुङ्क्ते स तु न वृषात्' इत्यादौ; अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत् ।

६ अ. प्र. दी.— इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्पोमात्र इत्याह—स्थितप्रज्ञस्यापीति । स्वधर्मं कार्यं इति समन्वयः । आत्मरतिरेववधारणेऽपि कुनो न ज्ञानिमात्रविषयमेतत् । इत्यत आह—अन्येदेति । अवधारणेन ह्यात्मरतिर्या-वर्षेति । अन्यदसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया सवेत्य-ज्ञानिनोऽपी-

यदन्यरतिर्भेदतीत्युपादिष्टम्, अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थमिति-रिक्तानां ज्ञानिनामन्यवधारणेन व्यावर्तितत्वात् तद्विषयमेत-दिति भावः । ननु ज्ञानिनामन्यरति विषयमात्रायामपि तदा-लम्बुद्विरित्यस्तीरवात्मरतिरेवेश्वरधारणमुपपन्न इत्यत आह—न चेति । त्वं श्लोके तत्र वाक्याभावे प्रयोजकत्वेनात्मनो-

अन्यत्रालम्बुदिमानमलालम्बुदि - रतिमहचरितालम्बुदिरिति यावत्—नोका, किं तर्हि सर्वात्मनाऽलम्बुदि ? कुत ? इत्यत आह—आत्मेति । अवधारणेनान्यत्रालम्बुदौ लब्धायामपि यत्प्रथमात्मसूत्र इत्यभिपद्ये, तेन सर्वात्मनाऽलम्बुदिरवधारणेनाभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्राशुक्रमम् । अतो ज्ञानिमात्रे नैदमुपपद्यत इत्यर्थः । यस्त्वात्मरतिरेवेत्येतदसम्प्रज्ञातमभाविष्य एव सम्भवति, तथापि यत्परति तदुचितिवत् य एवविध कदाचित्तस्य सर्वदा कार्य न विद्यत इत्येव व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव सेत्स्यति । न ह्यत्र यदैव तदेति बाधकञ्चेदकञ्चोऽस्ति । आत्मरतिरिति समासस्तु रते कतारमेवावच्छेद इत्यत आह—कर्तृशब्द इति । अयं च यदा सरति रहितोऽपीत्यर्थः ।

आदिग्रहणेन यो दारान् परिगृह्णाति स गृहीत्यादे परिग्रहः । अयं भाव—‘तस्य कार्यं न विद्यत’ इत्युक्तेऽतिप्रसक्तं । सत्यामन्य व्यावर्तकं ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्’ इत्यननोक्तम् । व्यावर्तकं च द्विविधं भवति, विशेषणमुपलक्षणं चेति । तत्र व्यवच्छेद्य समानकाल विशेषणम्, यथा सिद्धान्त्युदाहृत भाजनम् । अन्यथा उपलक्षणं, यथा पूर्वपक्षुदाहृत फलम्, तत्र विशेषणं मुख्यं, विशेषणहेतुत्वात् । अन्यदमुख्यं वैपरीत्यात् । ‘मुख्यासु ख्ययोधं मुखे कार्यसम्प्रत्ययः’ । न चान्न विशेषणत्वग्रहणे बाधकमस्ति, येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीत इति । कर्तृशब्द इत्युक्त्यं फलमाह—अत इति । एतत्कार्यरहित्यम् । ‘समाधावेव’ इत्युक्त्या समानकालता सूचयति ।

५ आ. मा. भा.—यानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति ; मनु अवबोधन इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । ‘रिण्गावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि’ इति वचनात् ॥ १७ ॥

६ अ प्र दी — न चासम्प्रज्ञातसमाधिरन्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्यापि असम्प्रज्ञातसमाधिसम्भवात् कार्याभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अपरोक्षज्ञानिन एव असम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति नान्यस्यैव स्यादर्थस्य ‘यानव इति पदेन भगवतव दर्शितत्वादित्याह—यानव इति । ‘यानव’ इति कथं ज्ञानिनो वाचकः इत्यत आह—मन्विति ।

धातोर्व्याख्यानदिति शेषः । असमाधातोर्भावि उप्रत्ययः । ततो मनुवबोधोऽस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मनोरथमाश्रय इत्यर्थे वाऽणुप्रत्ययः । यद्वा धातोरेव वाणुप्रत्ययः । मनुष्य इतिव्याख्याया मृष्यादिष्व्यादृशित्वेयस्य चापचेतः । आत्मशब्दस्याप्यन्वया व्याख्या निराकरोति—परमात्मेति । चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्मरतिरित्यर्थः । ‘सत्यैव’ इत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कञ्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समो वाऽर्थो नास्ति । न च सन्व्यायकृतौ कश्चिद्व्योपोऽस्ति । न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः । अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानप्राप्तेन यद्यपि प्रसवायो न भवति, तदर्थेनस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्ये तद्वति । इत्येवमवस्थानर्थमूचकं च तद्वति । महत्वेदृशत्वादिवत् ॥ १८ ॥

६ अ प्र दी —यदीय कार्याभावोक्तिर्ज्ञानिमात्रस्य, किं त्वसम्प्रज्ञातसमाधिरित्येत्येव, तर्हि ‘नैव तस्य कृतनार्थ’ इत्युक्ते वाच्यं न सम्भव्यते, असम्प्रज्ञातसमाधौ कारणस्वभावभावेन तत्प्रयोजनाभावकप्रत्यययोगात्, ज्ञानिनस्तु कारणसम्भवेन तत्प्रयोजनप्राप्तियेषोपपत्तिरिति चेत्, न, तर्पणोऽयं मनस्समाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य ‘तस्य कर्मो न विद्यते’ [३. १७] इत्युक्ते कस्मादुक्तं ? कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कञ्चित्प्रत्युक्त्वा समाहितत्वेन योग्याहोदितोपायैर्बोधितं कर्म करोतीति कुतो नोक्तम् ? इत्याद्यज्ञानिरासाद्येदमेवमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्ट—तस्येति । तस्यासम्प्रज्ञातसमाधिरस्य स्यादर्थो नास्तीति सम्बन्धः । अकरोदुद्धत्स्येति शेषः । एव तर्हि तस्यैव महत्त्वस्त्वादित्यादि विरोधं शक्यत उक्तम्—आत्मेति । समो वाऽऽत्मरत्या । समप्रतिषेधं वैमुक्त्यर्थः । न तु सम्बन्धफलं कर्माश्रयति । नन्वत्र वक्ष्येत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायाः पक्षिधानार्थ इति सम्भव्यते । तथा चेन्नमुक्तम् । न हि कर्मविरुद्धेऽप्यतिरिक्तं, येन प्रतिषेधं सङ्गच्छते । अर्थसंश्रिया

नादपि योग्यताया बन्धत्वात्कश्चन दोष इत्यव्याहृतः । तथा व्यक्षयेषाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्ते प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेत्यतो ‘नाकृतं इत्येत्तं व्याचष्टे—न चेति । मा मृषादिकरणार्थं मुख्यान्, नित्यनैमित्तिककरणे प्रत्यवायप्रसङ्गं तदर्थं तु स्यादित्याद्यज्ञानिरासार्थमेतत् । सम्बन्धेति तत्कालेऽप्येव कर्मोच्यते । मा मूलस्यस्य यज्ञादरुपेन प्रयोजनाभाव सन्व्यायकृतौ प्रत्यवायश्च, तथापि गुरुदेवतादिपूजाकरणशरणयोरप्यप्रत्यवायो स्याता मेव । अतस्तत्सन्निधिप्राप्तामुत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं ‘न चास्य’ इत्युक्तं तदुक्तम्, उक्तविरुद्धादेवेत्यतो व्याचष्टे—न चेत्सदिति । एतदसम्प्रज्ञातसमाधानं अपाहायोऽपि तस्येति शेषः । ‘अपहाय इत्यनेन गुर्वोदिपूजाया अपि आधि कथं निषेधति, नापि कथस्यैव पूर्वस्थानोपयोगिरात् । सर्वभूतषु गुर्वोदिपु । नन्वप्यव्यापणयोः भागान्प्राप्तिः, तथा च सचमृतेभ्य इति स्यादित्यत आह—अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यापाश्रयं प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारणं भवतीति व्यधि

करणो बहुव्रीहिरयमित्युक्तं भवति । तथा च दर्शनादेर्विषया
शुभादय इति सप्तस्युपपत्तिः । अनेनानर्थव्यपात्रयोऽप्युपलक्ष्य
ते । स्यादेतत्, किमेनेनायासेन ? ज्ञानिमात्रविषयमेतर्किकं न
स्यात् । ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायामावातत्राप्यस्वार्थस्य सम्भवात् ।
अवधारणादेशोपचरितार्थत्वसम्भवादित्यत आह— ज्ञानेति,
तज्ज्ञानमात्रम् । इति शब्दा हेतोः । एतत्कार्याभाववचनं प्रत्युत

विरोधि ? इति हृदयम् । प्रत्यवायो न भवतीत्यसौकृत्योक्तम् ।
वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति । प्रतिषिद्धकर्मकरणदिनाऽग्नि-
प्राप्तिरित्याह— ईषदिति । सुचिते च तदेव चित्तवेदं ।
उपलक्षणं चैतत् । मुक्तावानन्दहास इत्यपि शब्दयम् । (पुनश्च)
मुक्तावानन्दहास इति धीनिवासतीर्थं । उपलक्षणमिति कृष्णा
चार्यटिप्पणी । तथा विहितकरणे नानन्दवृद्धिरपीति ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्मण्यनधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्म न कर्तव्यमित्याह— यस्त्विति । यस्तु
साहच्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मनि रतिर्यस्य स आत्मरतिः । आत्मन्येव तृप्तः, नान्नरसादिना ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टः सन्तुष्टो बाह्यार्थलाभे भवति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च सन्तुष्टः । आत्मविद-
स्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते ॥ १७ ॥ किञ्च— नैवेति । तस्याऽऽत्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः
प्रयोजनं ; एवं नाप्यकृतेनाकरणेन कश्चित्प्रत्ययवायः । न चास्य विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्ते-
ष्वर्थव्यपाश्रयः कार्यार्थमाश्रयणम् ॥ १८ ॥

८ वें प्र. गि — एवं तावत् 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां
कर्मयोगेन योगिनाम्' [१.१३] इति प्रस्तुत्य 'न कर्मणाम्
नारम्भात्' [१.१४] इत्यादिभिन्नयोर्दशभिः श्लोके कर्माधि-
कारिणा कर्मकर्तृत्वं तदतिपादनेन 'कर्मयोगेन योगिनाम्'
इत्येतन्निष्ठपुनस्तदुपपादितम्, इदानीं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्य-
ानाम्' इत्येतदुपपादयितुं ज्ञानिनः कर्मकर्तृत्वव्यवहारं दर्शयति
द्वाभ्याम्— यस्त्विति ।

तु शब्द पूर्वोक्तदिन्द्रियारामादौलक्ष्यार्थः । तदेव दर्श-
यति— आत्मरतिरिति । आत्मन्येव इति ग्रीडा यस्य,
न विषयेषु, स तथोक्तः । तत्र हेतु — आत्मरतुः इति ।
आत्मन्येव तृप्तः । तत्रापि हेतु — आत्मन्येव सन्तुष्ट इति ।
विषयारामस्य हि विषयस्यैव सन्तोषः । स प्रेमाभिलाषरूपो
मनोवृत्तिविशेषः । तत्तद्वन्नग्नौ नृषि । ततस्तेष्वेव च
ग्रीडा भवति, तदभावे तस्याश्वकृत्युत्पत्तिदर्शनात् । ज्ञानि-
नस्तु निरतिध्यानान्दृश्यकारामन्येव सन्तोषः, 'किं प्रमया
कष्टिणामो येना नोऽयमात्मा [ह उ ४.४२.२] इत्यादि
श्रुते । तत् स्वात्मानन्दानुभवेनैव तृप्तः, 'यत्तदेवास्तु दृष्ट्वा
नृप्यति [छा उ ३.१६.३] इति श्रुते । तत् आत्मन्येव
इति, 'आत्मबोध आत्मरति [मु उ ३.१.१४] इत्यादि
श्रुते । एते च रतिरहितसन्तोषा वैषयिकस्येव ज्ञानिनो न
मनोवृत्तिरूपा, निस्वार्थरूपा भवेयेत्येव 'आत्मन्येवात्मना
तृप्तः' [३.५.५] इत्यत्र प्रादुर्भूतम् । य पूर्वविधो
मानवो भवति । मानवमहत्त्वेन यः कश्चिदपि अनुग्रहं एव
गमूतं कृतवत्य, न तु प्राधान्यवादिना प्रकृतेरिति सुचितम् ।
अथ हि भगवत्पदै— 'चाण्डालोऽस्तु स तु दिजोऽस्तु पु'

रित्येवा मनीषा मय' [स मनीषाप.] इति । तस्य कार्यं
कर्तव्यं कर्म लौकिकं वैदिकं वा किमपि न विद्यते ॥ १७ ॥

८ वें. प्र. गि — तत् । इत्यत आह— नैवेति । तस्य
आत्मरतेः कृतेन । भावे निष्ठा । कर्मकरणेन अर्थं स्वर्गपशुपु
प्राप्त्यनुदयरूपं प्रयोजनं नैवास्ति, तस्याऽनुदयार्थित्वामावात् ।
अतो न तावदनुदयार्थं तस्य कर्मकर्तृत्वता, नाप्यकरणे प्रत्य
वायपरिहारार्थम्, यतस्तस्य अकृतेन नित्यनैमित्तिककर्मकां-
शेन इह लोके क्षिप्तगदितत्वरूपो वाऽस्थो वा प्रत्यवायः प्राप्त
रूपः कश्चिदर्थो नास्ति, अकर्त्राऽभूद्विनिस्तस्य विधिनिषेधभावि-
पक्षत्वात्, कर्त्रात्मरतिविषयकयोर्विधिनिषेधोस्तस्मिन्नुपलब्ध इव
क्षुत्तैर्देवस्य दुष्प्रीभावात् । एतदभिप्रायेणैव ज्ञानिनः पुण्यपा-
पक्षेयामाव श्रुतिराचष्टे— 'एतन् ह वाच न तपति, किमहं
साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवमिति' इति । [तै ३.१९]

ननु करणाकरणाभ्यामनुदयप्रत्यवायार्थावैरपि 'देवान्मावय
वाऽनेन' [३.१.१] इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या ज्ञानिनोऽपि
देवताराधनार्थं कर्म कर्तव्यम्, देवमतिदुष्टस्य सर्वपुरुषार्थ-
विरोधित्वादित्यावाङ्मयाह— न चाऽन्येति । अस्यास्मिदं
सर्वभूतेषु भग्यादिस्थावरान्तोषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः प्रयो-
जनसम्भवेन नास्ति, बहिर्दृष्टविरोधमाश्रित्य तावज्जोर्ध्वं
कोऽपि नास्तीत्यर्थः । 'तस्य ह न देवाश्च नामृष्या ईरुते
आत्मा बोधो स भवति' [ह उ. ३.१.१०] इति श्रुत्या ब्रह्म
ज्ञानिनं प्रति विरुद्धमाधर्तुं देवानामसामान्येतिराज्ञानात्
तत्कृतानर्थप्रसक्तं । अतः 'देवान्मावयत इत्यादिकं कर्माधि-
कृतविषयम्, न तु ज्ञानिविषयमिति भावः ॥ १८ ॥

९. वं ८० दी०— तदेव 'न कर्मणामनारम्भान्नेच्छं पुरुषोऽप्रजुते' [३.१४] इति योगमार्गीयपुरुषार्थधि-
द्वयं कर्म विहित विधेयमित्युक्तम्, साङ्ख्यमार्गीयस्य तु ज्ञानमेव नानात्मभूत कर्मोपयुक्तमित्याह द्वाभ्याम्—
यस्त्विति । तु पूर्वं प्रकृत्येवार्थकं । आत्मन्येवेति । वृत्तिवृत्तिस्य नानात्मनि इत्यात्मेवकारणित्वेन साङ्ख्यमार्-
गीयो मुनिरयम् । तत्र हेतुमाह ॥ १७ ॥ नैवेति । तस्य कृतेन निषिद्धेन कार्ये पञ्च सुखदुःखादि नास्ति ।
विचारार्थमाश्रय कश्चिन्नास्ति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं चेत्तदा सर्व एव स्वद्रष्टाः कार्यं न कुर्वन्ति । इत्यत आह द्वयेन—यस्त्वात्मरतिरेवेति । यस्तु आत्मरतिरेव आत्मनि मय्येव रतिरेव तादृशः स्यात्, यश्च आत्मतुष्टम् भगवद्भानन्देन तृप्तः सुखितः, आत्मन्येव भगवत्येव सन्तुष्टः स्वभोगाभिप्रायहितः, तस्य कार्यं कर्तव्यं न विद्यते,

नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्य तादृशस्य भक्तस्य कृतेनापि कर्मणा अर्थः प्रयोजनं पुण्यादिरूपं नास्तीत्यर्थः । अकृतेन च कञ्चन प्रत्यवायपापादिकं च नास्तीत्यर्थः । अस्य भक्तस्य सर्वभूतेषु देवादिवु अर्थाथं मोक्षभक्त्याद्यर्थं च व्याप्राय आश्रयो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० टी०—एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगत्कर्तुं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं, अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः, स प्रज्ञाविदमपि स्पृष्टेदिति सम्भावितामाशङ्कां परिहरति—यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य, न ॥ रुपादौ च तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति, प्रत्युत तदर्थ-त्वेनैव रुपादिष्वपि प्रीतिर्मवतीत्यत उक्तं 'आत्मतुष्टः' इति, आत्मनैव परमानन्दरूपेण तृप्तः, न मिष्टानादिना । ननु मन्दाग्निरपि रुपादौ न रमते, नापि मिष्टाभेन तृप्यति, अत उक्तं 'आत्मन्येव च सन्तुष्टः' इति । मन्दाग्निर्हि धातुवृद्धिं जाठरीहीनं च कामधमान औपचार्यमितस्ततो धावति, न त्वात्मन्येव तुष्यति ; विश्वास्तु रतितृप्ति-स्तुष्टिरात्मनैवानुभवति । न रुयन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्तव्यं किमपि नास्ति ; क्रियाप्राप्त्यस्य कस्य चिद्व्यर्थस्याभावात् ॥ १७ ॥ एतदेवाह—नैवेति । तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनं नास्ति, स्वर्गादौ लिप्सामावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् । 'नास्त्यकृतः कृतेन' [मुं. व. १।२।१२] इति श्रुतेः । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति । अत्र कृताकृत-शब्दैः मित्राभिन्नपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ । ये तु अकृतेनेति भावे निष्ठा निष्ठाकरणात् गदित्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कञ्चनार्थो विद्युपो नास्तीति न्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमाभित्यानां काले यद्वन्वद्विहितं क्रियते तत् एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति घट्टकृष्टां प्रभातवृत्तान्त आपयते । अत्रोपपत्तिमाह—न चेति । वो हेतौ । यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनचितनेषु उत्तममज्यमापमेषु कश्चिदपि अर्थव्याप्रायः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसम्बन्धो नास्ति; आत्मरतिस्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानिन एव निष्कामकर्मोपदेशः ।

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—यत् एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समाचरन्मोक्षार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षमामोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—असम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठान-यावत् । मोक्षमेवापेक्षमाणस्य क्वं कर्मणि पठान्तरवति मावस्यकमित्याह—यत् इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठराहित्यादिति नियोगः स्वातः ? इत्याह आह—असक्तो हीति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने मधुक्तस्यापि सुशक्तत्वादप्रमादत्वाच्चदन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि देहयात्रायाः कर्मानु-वृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्तौ श्रेयान् ; तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्म-प्राप्तिं कर्मैव समाचर । 'असक्तः' 'कार्यम्' इति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्मानुचरन् पूरुषः कर्मयोगेनैव परमाप्नोतीत्यात्मानं, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—'तस्मात्' शब्देत्कर्मणः कर्तव्यत्वात् । पूर्वोक्तसमस्तैरेवपरागशीत्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति । 'असक्तः कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुष्ठानप्रकारपरमित्याभिप्रायेणोक्तं असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति । कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यं

स्वर्वाचस्पदेत्यर्थः । 'सततं' इत्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यपि कर्मयोगवैयानुष्ठेयत्वायाह—यावदात्मप्राप्तीति । ज्ञानयोगमवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति

‘असक्तो हि’ इत्यादितोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—असक्तः इति । कर्माचरन् परमाप्नोतीति । न पुन कर्माचरणा मन्तरमन्त्यतृप्तचेत्यर्थः । ‘कर्माचरन् परमाप्नोति’ इत्युक्ते अर्थसिद्धं ।

कर्मणः साधनत्वं व्यनक्ति—कर्मयोगेनेवेति । अत्र प्राप्य- तथा निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात् प्रकृतेः परो जीव इत्यभिप्रायेणाह आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः इति ॥१५॥

५ आ. मा. भा.—यतोऽसम्प्रज्ञातसमाचरेत् कार्याभावः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.—तस्मादसक्त इति परामर्शविषयो न प्रती यतोऽस्तत् दर्शयन् व्याख्याति—यत् इति । त्व चेदानीं असम्प्र ज्ञातममाधिनं भवतीति शेषः । कर्मणोऽप्रत्ययस्त्वैवत्यसम्प्रज्ञात

समाधिविलोपप्रमत्तान्नेदमवश्यं कर्तव्यमित्यतोऽपि न ऊर्वा मिति परिचोदनायामसम्प्रज्ञातसमाधिविलोपप्रतिरन्दी मोच यितु तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नाशङ्कते ॥१५॥

७ ह. पै. भा.—त्वं तु कर्मण्यधिकृतः—तस्मादसक्तः फलसङ्गजितः सततं सदा कार्यं कर्तव्यं कर्म युद्धादि समाचरानुतिष्ठ । किं तत् इति चेत् ? असक्तः सङ्गजितो हि यस्मादाचरन्नुत्तिष्ठन्कर्म परं परमात्मानमाप्नोति पूरुषः ; तस्मान्नित्यं कर्म कुर्विति सम्यग्धः ॥ १९ ॥

८ वें. ३ गि.—एव ‘लोकैस्मिन्निविष्टा निष्ठा’ [३/३] इति प्रस्तुत्य कर्मज्ञाननिष्ठे निपुणपुणपाय अमुं नाय कर्मनिष्ठामेव कर्तव्यप्रेरणां पदिरति—तस्मादिति । यस्मात्सर्वं मोक्षप्रदाननिष्ठस्तस्मात् असक्तः परलभनारहितः

सन् सततं कार्यं याचन्नीवादिभूत्वा नित्यकर्तव्यत्वेनोक्तं कर्म सम्यगीकरात्प्राप्तमनुदद्यात् आचर । हि यस्मात् असक्तः कर्म- वन्तं पुरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—त्वं तु न साङ्गपञ्चानवान् । यतः तस्मादसक्तः कार्यं कर्म कुरु । स्वमिति साङ्गपयोग- सत्त्वम् । यस्य यद्विहितं नित्यं नैमित्तिकं तदाचरन् असक्तः पुरुर्यो ब्रह्मविद्वाप्नोति परं पदम् । भगवदर्थमिति वाऽसङ्गपदार्थः । न हि कामव्यतिरेकेण कर्ममात्रं कश्चिदेहाभिमानी करोति । नच “अहरह सन्ध्यामुवासीत्” इत्यादौ नित्ये कर्मणि कामफलाश्रयणाजैवमिति वाच्यम्, तत्रापि विधिप्रयोगेन कामफलकल्पनात्, प्रत्यवाय- परिहारस्यापि तत्त्वाच्च । ज्योतिष्टोमे स्पर्गकामवत् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अतो भगवत्कामनया कर्म कार्यमित्युक्तं भवति तदपे स्फुटीकरिष्यते ॥ १९ ॥

१० पु अ त — यतो मत्ताना कर्माधिकरणे अकरणे वा न कोऽपि पुरुषार्थो हानिर्वास्तु अतस्त्वमपि मदाशरूपवे- नायस्यश्च तस्यैवकार्क्यं कुर्वित्याह—तस्मादिति । यस्माद्भग वद्भक्तानां कर्मकरणे न पुरुषः, अकरणे च न प्रत्यवायः, तस्मात्ते प्यसङ्गोऽनासक्तः सन् सततं कार्यं नित्यकर्म समाचर कुरु ।

नन्वासात्सेवापि दत्तं कर्म बाधकं भवत्येवेति चेत् आह— असक्त इति । पुरुष पुरुषांगो भोक्ताधिकारी । इति निबन्धेन असक्तः, न तु कापठयेन, कर्म आचरन् परं मोक्षं प्राप्नोती त्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासत्तिज्ञः सततं सर्वदा कार्यं अवश्यकर्त्तव्यं कर्म नित्यनैमित्तिकं समाचर, हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धि- द्वारेणाप्नोति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जैनकादयः ।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

१ अत्र जनकटान्तेन ज्ञानिन कर्मात्मनो निराकृतं, ‘न हि प्रत्ययेऽनुपपन्नं नामास्ति’ [शाव. भा. १/१३३] इति न्यायान् । न च जनकेन प्रगेव ज्ञानोदयाद्यंशोऽपि कर्माण्यनुष्ठानानि, नोर्ध्वमिति वाच्यम्, ‘इयाज सोऽपि सुबहून् यशान् हानं व्ययाथय । अन्नविषामपिनाय तन्म मयुमविषया’ [वि. पु. ६/६] इति यज्ञायुष्ठानात्प्रागेव तस्य ज्ञानसम्पन्नप्रवर्गनात्, इति हेतुभ्यते—न तापउज्ज्वलस्य मन्त्रायतु-नसमये मनोमला निदोषमपगम्या, किन्तु ज्ञानेन दयवप्राया अपि निर्वानिताह्वानादुत्था-

१ शां. भा.— यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मान् पूर्वं क्षत्रिया विद्वांसं संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के ! जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्पददर्शनास्ततो लोकसङ्ग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहवासव्यस्यैव कर्मसंसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्पददर्शना जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येय-श्लोकः । अथ मन्यसे—पूरेरापे जनकादिभिरप्यज्ञानजिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं, तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्पददर्शनवता कृतार्थेनेति ; तथापि प्रारब्धकर्मार्थचत्सर्गं लोकसङ्ग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्ग-प्रवृत्तिनिवारणं लोकसङ्ग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहः कः कर्तु-

—किञ्चिद्वशिष्टा एव । तादृशा अपि च त स्फुटिज्ञा इव धातका एवेति तानपि क्षपयितुं वित्तशुद्धिस्थिता सम्पादयितुं च सुपयता खलु सस्य यज्ञायुष्ठाने प्रवृत्ति । स्पष्ट चैतदवगम्यते 'सर्तुं मत्सुमविधया' इत्यनेन । तथा चैतन्मूलक्या धृति — 'अविधया मृत्युं तीर्त्वा विधयाऽमृतमभूते' । [काण्वस ४०।११] इति ।— 'अविधया इक्षरापेणपुद्गला कृतामिहोनाविक्रमेणा मृत्युं मारुत्त अन्तःकरणमलं तीरता । अन्तःशुद्धया इतस्तयो भूत्वा विधयाऽऽत्मज्ञानेन अमृतम्— भावप्रधानो निर्दश, 'अमृततव मोक्षममृत प्राप्नोति' इत्यनन्तार्थव्याख्यात्वम् । आह च स्वयमेव 'ननु — 'अहमप्यविधया मृत्युं तनुकामं करोमि वै । राज्यं यामोक्षं विविधान् मोक्षं पुण्यस्य तथा' [वि पु ६।१५९] इति । तथा स्पष्टमेवोक्तं तदुक्तकर्मणा पापक्षयादिरूपं फलमप्याख्यानोक्तं सहोर्द्धेनैव । 'क्षत्रियाणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्ततः । अथापि सिद्धिमस्य तथापश्य फला द्विज ॥' [वि पु ६।१।१०४] इति । तस्मान्ननकृततापविश्रमेणा मनोमलविश्रंणार्थेन निष्पादित्यगमेव ।

२. तथा च 'ननु केन क्षापयितोक्तमप्यसिद्धिपक्षकं कर्माप्यनुष्ठितानीति न कथञ्चन वचुं शक्यम्, प्रत्युत एव कर्मसि कपाय पाचयित्वा मुच्यते ज्ञाने सोऽपि स्वभावतः प्राप्तः सन्नाममहाशिविधिति प्रतिपत्तुं युक्तम् । तथा च कश्चिन्नकमेव प्रवृत्त्योक्तं महाभारते— 'विदेहद्वार्य च तदा प्रतिष्ठान्यं सुतस्य वै । यतिधर्ममुपासन्नायवसमिधिलाविप ॥ साङ्ख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कुरुक्षेत्रे । धर्माधर्मं च राजा ॥ प्राहृतं परिगृह्यत् ॥ [म सा ११।३।१५।१७, १८] इति । तद्वं 'जनकादयो राज्ययो ज्ञानिनामप्रेसरा कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिता' इत्यादिरानानुग्रहदिपादनेऽपि अप्रतिष्ठितमूलतया प्रतिपातमापद्य मागे, ज्ञानोत्तममपि कर्मावश्यकमेवेति जल्पता नन्यानामनल्पमपि कल्पनाशिरूप 'आपाडवाश्च खलति द्विपेनै चक्रीवत सागर एव काडा' इति न्यायेन सुहृत्प्रसास्तनेवेति नात्र न्यूनारण क्रियत ।

ननु जनकस्य सन्ध्यासो नोपपद्यते, 'प्राज्ञस्यप्राज्ञावधार । क्षपियस्याधाराय । वैश्यस्याधौ' [विषा य सु १।१ १०—१२] 'बलसो प्राज्ञस्योक्षा आधमा धृतिचोदिता । क्षपियस्य त्रय श्रेष्ठा द्वारेणो वैश्यश्चतुर्थो ॥ [यो या ॥ १।१८] इत्यादिप्रमशालेनैव क्षपियस्य सन्ध्यासाधिकासामावगमादिति चतुच्यते— 'त्रयणा बणानां वैदमनीयं बलवार आधमा । 'प्राज्ञस्य क्षपियो बालस्य वैश्यो वा प्रसङ्गहात ।' इति मणिनायोदाहृत— (२ व टी ८।१४) धर्मसङ्ग्रहस्थितिस्मरणं विमि नैवर्णिकानामपि प्रमन्याधिकासोचनाव । 'ओ ओ सान् । न दग्धम्यमेतद्विदुरश्चनम् । कलेवरमिदं वै धम एव सनातन ॥ लोका' सान्तानिक्ता नाम भविष्यन्त्यस्य भारत । यतिधर्मयवासोऽमौ नैप शाच्य परत्तप ॥ [म भा १६।२।६।२२, २३] इति दाक्षीपुत्रस्यापि विदुरस्य 'अथ धर्मयुगे तस्मिन्योगधर्ममगुष्टिता । महोमनुचवारिश्च सुलभा नाम भिभुक्ती ॥ [म भा ११।२।१।१७] इति स्त्रिया अपि सुष्ठुभायाश्च यतिधर्मव्यपाप्रयण्डर्शनाव । धार्तिककारचरपौरयि— 'सवाधिकाविच्छेदि—' इत्यादिना विद्वत्सन्ध्यासेऽधिकारनिमग्नभावस्य साधितत्वाच्च न 'ननुकस्य सन्ध्यासासम्भवः शङ्कनीय । पूर्वोदाहृतानि वचनानि ॥ 'प्राज्ञानामपि धर्मो यद्विष्णोर्लक्षणारणम् । सान्ध्यवैश्ययोर्नैति दत्तामैयमुनवच ॥' इति वैयासनादिवचनानुसरणं कपाय दग्धधारणानिधेयपराणीति मायवाच्यार्थः । (प स ज्या २) कुनैवकादिपराणीति कमलाकृतम् (नि सि ३) विविदिषा सन्ध्यासाधनीरुचये इत्यत्र प्रकृतानुसरणेन ।

अथ क्षपियस्य जनकादयो कथं कर्मणा ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिः ? 'प्राज्ञा विविदिषति—' [वृ उ ४।४।२२] इति श्रुत्या प्राज्ञस्यैव ज्ञानार्थकमविधानान् प्राज्ञाण्युत्तिष्ठामकमनामेव चेत् पुद्गिद्वारा ज्ञानसाधनत्वावगमात् । न च 'कर्मणैव' इत्यादिप्रकृत-स्येतेव धृतिरूपकत्वात् जनकादिकर्मणा तथात्वबोधकत्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षमुत्तरा प्राज्ञाणाविकारपरया स्मृतदुर्बलाया भायेन धृतिरूपकत्वावगमात्—इति चेत्, 'श्रोतव्यो मन्तव्य' [वृ उ २।४।५] इतिवर्णनिकेपयैव मुमुक्षो ध्वणादिसाधन विधानात्, 'जायमानो वै प्राज्ञश्चिन्मिच्छुषवा जायते' [वै स ६।३।१०] इति श्रुताविप । प्रकृतेऽपि प्राज्ञाण्युत्तिष्ठत्यस्य प्रदर्शनार्थत्वाच्च । 'जनकादिदत्तकर्मणा ज्ञानसाधनत्वावगमपरितिरिति ह्यम् । प्राज्ञाण्युत्तिष्ठत्यस्य प्रदघनाशरूपेणादन्तं तु पूर्वोदते वाच्य भाष्ये [६।३।३१] इत्यन्यम् । यद्वा— 'वेदोऽन्त्यात्म ततो नमः' [छास १।५५] इत्याधमिधानवत्ताद्वेदाविनो नान्द्राज्यश्च 'तदपीते—' [अथा ४।३।५९] इत्यपि निरुक्तो प्राज्ञाण्युत्तिष्ठो योगमहिम्ना वैवर्णिकपरो बोध्यः । समायानान्तरं च पदार्थ-रक्षणालोक इत्यवगमिन्त्यस्य प्रत्ययानुप्रसक्त्या ।

—अस्तितीता ।

महति ? कथं च ? इत्युच्यते- यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति करोति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्त-
देव कर्माऽऽचरतीतरोऽप्यो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा,
लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि जितेन्द्रियोऽपि विवेकी श्रव-
णादिभिरजग्रहं ब्रह्मणि निष्ठानु शक्नोति, तथापि क्षमियेण त्वया
विहितं कर्म न त्याज्यमित्याह—यस्माच्चेति । तस्मात्त्वमपि
कर्म कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः । इतोऽपि त्वया विहितं कर्म कर्त-
व्यमित्याह—लोकेति । पूर्वार्थे विभजते—कर्मणोवेति ।
कथं जनकादीनां कर्मणा सविदिप्राप्तिरुच्यते ? कर्मवत्या हि
सम्बन्धदर्शनवता प्रसिद्धा ससिद्धिरिति, तत्र किं जनकादयोऽपि
प्राप्तमन्यदर्शना स्युः ? उताप्राप्तसम्बन्धदर्शना भवेयुः ?
इति विकल्प्य, प्रथम प्रत्याह—यदीति । लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मणा सर्वैव संसिद्धिमाप्स्यता इति सम्बन्धः । कर्मणा
सर्वैवेत्येतद्व्याकरोति—असम्बन्धस्यैव कर्मणि । तत्र हेतु-
माह—प्रारब्धेति । जनकादीनां सत्यपि शक्तिरेव प्रारब्ध-
कर्मवशात्कर्मापरित्यग्यैव लोकसङ्ग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञान-

माहात्म्यादुपपन्ना ससिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयमन्य पूर्वार्थ-
नैवोत्तरमाह—अथेत्यादिना । द्वितीयार्थव्यावर्त्यामात्र-
ज्ञानमुत्पापयति—अथेति । अज्ञेनाकृतार्थेन कर्तव्यं कर्मेत्येतावता
ज्ञानवता कृतकृत्येन न तत्कर्तव्यमित्युक्तमस्ती करोति—तथा-
पीति । तर्हि मयाऽपि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्तव्यमित्या-
शङ्क्यानुसृत्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्थव्याख्यानेन कथयति—
प्रारब्धेति ॥ २० ॥ ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसङ्ग्रहार्थमपि
न प्रवर्तितव्यमित्याशङ्क्यामुत्पाप्य परिहरति—लोकेत्यादिना ।
श्रुताध्ययनसम्पत्त्वेनाभिमतो यद्यद्विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्मात्तु
तिष्ठति तत्तदेव प्राङ्गुनो जनोऽनुवर्तते । तेन विद्यावताऽपि लोक-
मर्यादात्यापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः । धेनुग्राहिरिवमितरे-
पामाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति—किञ्चेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयान्, अत एव हि
जनकादयो राजर्षयो ब्राह्मिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमाप्स्यता आत्मानं प्राप्तवन्तः । एवं
नयनं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधि-
कारिणोऽपि ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम् । इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य
सर्वथा कर्मयोग एव कार्य इत्युच्यते—लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि ॥ श्रेष्ठः कृत्स्न-
शास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठानतया च प्रथितो यद्यदाचरति, तच्चदेवाकृतस्त्वविज्ञानोऽप्याचरति; अनुष्ठायि-
भानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदङ्गुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गुक्तमेव अकृत्स्नबिहोकोऽप्यनुतिष्ठति,
अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म सकलं सर्वदाऽनुष्ठेयं; अन्यथा
लोकनाशजनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

४ घे. ता. खं.—कर्मयोगस्य ज्यायस्त्वं शिष्टानुष्ठान-
नैवोदाह्रियते—कर्मणोवेति । हितान्द्रस्युचितं ज्ञानयोगाधि-
कारं दर्शयति—राजर्षयो ब्राह्मिनामग्रेसरा इति । राजानो
हि विन्त्यीर्णागमनस, तथापि ऋषिवादीन्द्रियार्थेन्द्रियार, तन्नायात्समविद, तत्रापि निसर्गनिष्ठहीनेन्द्रियत्वात् प्रष्टोत्य-
तिष्ठत्यश्वत्थिना च वेत्तामप्रणया इत्यर्थः । 'कर्मणेव' इत्येव
कारो ज्ञानयोगश्चत्वापि कर्मयोगानुवर्तिर । ससिद्धि-
घन्दस्य यस्माज्जितेन्द्रियनिर्दोशनरत्नात् आत्मानं प्राप्तवन्त-
इत्युक्तम् । एवं च सति कर्मणोवेति पूर्वप्रपञ्चज्ञानयोगवैरपेक्ष्यपर-
मपारम्पर्यानुगमं भवति । तत्तत्सर्वस्यैवमुक्तं सङ्ग्रहेनोद्देशाति-
ष्यमिति । 'इदानीं' इत्यनेन 'लोकसङ्ग्रह' इत्यादिकं विद्वानु-
चः समाचरन् [३।२५] इत्यन्तमविच्छिन्नम् । सर्वथेति ।
शेष्ठशास्त्रं, लोकोपकारनिष्कषणं ज्ञानयोगादपि प्रच्याव-
केनोभयदृष्ट्यातिशायं योज्यम् । 'लोकसङ्ग्रहमर्ह' इत्यन्वये
योऽङ्गुक्तस्यार्थान्तरात् । अतीतं, परमपरीत्युक्तं तु कर्मकर्तव्यम्

तथा पूर्वोक्तेषुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं योत्सेतेत्ययमन्वय-
वक्तः । एषकारो ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवार्हसीत्यन्वयेत्य-
इत्यभिप्रायेणोक्तं—कर्मैव कर्तुमर्हसीति । यद्वा 'लोक-
सङ्ग्रहमेव' इत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरपेक्ष्यताः, 'कर्मैव'
इति तु प्रकरणपरमुक्तम् । 'अर्हति' इत्यनेन कर्मयोगेनानुष्ठान-
कारणमर्तुस्य वैशिष्ट्यं योत्स्यते । श्रेष्ठ इति । 'प्रत्यक्षस्य
ध.' [अथा ४।३।६०] इत्यनुष्ठानमन्त्राश्वत्थम इत्यर्थः ।
तथास्य प्रशस्त्यतमत्वमनुष्ठानमनुविधेयानुष्ठानस्योपयोगीति
मत्वा 'तान्कृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविप्रं विद्यालये' [३।२५] इति वदयमाणं यानुष्ठानमात्रं कृत्स्नशास्त्रतया-
ऽनुष्ठानतया च प्रथित इत्युक्तम् । अकृत्स्नविदोऽनुष्ठान-
कृत्स्नविदोऽप्यनुष्ठानमनुष्ठानमात्रावपि अप्रतिक्षेप्यानुविधेया
नुष्ठानता नास्तीति तत्त्ववच्छेदाय पदत्रयम् । 'स यत्प्रमाणं
पश्ये' इत्यत्र 'स यद्यज्ञानं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोक' इ-
त्यभिप्रायं तदनुवर्तनस्य तत्त्वानुष्ठानव्यवधानं पुनरुक्तिः

स्यात् । कुरुते इति चेतद्व्युत्पद्यत इत्यस्मिन्मर्थे नेतव्यम् । 'लोक-
संप्रदमेवपि सम्प्रयत्यन् कर्तुमर्हसि' इति पूर्ववाक्ये च 'कर्तु-
मर्हसि' इत्येतान्मात्रमुक्तम्, युतिस्त्वृत्त्यादिकमपि प्रमाणी-
कर्तुमर्हसीत्यनुपपन्नम् ; येन तदर्थमिदमुच्यते 'यद्यदाचरति'
इत्यत्रिन्वत्युपसर्गस्वरूपे निर्दिष्टे तत्प्रकारे त्वपेक्षिते तुमुन्मा
जायते ; अतस्तदभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं
यदङ्गयुक्तमित्युक्तम् । प्रमाणान्दोऽत्रावधिपरः ; अनुष्ठेय
कर्मत्वस्वपस्य चावधिग्राह्यत्वे ; अत एव हि विन्यस्तत्वाच्चेने-
तिस्त्वृत्त्याद्युपचरन्ति । यत्प्रमाणं यथायुतमिति यादवप्रकाश-
भाष्यमन्येत्तत्परमेव । अस्मिन्मर्थे 'कुरुते' इतिशब्दस्वारस्य-
प्रदर्शनाय अनुतिष्ठतीत्युक्तम् । अन्यथाऽप्यन्तरे स्थणा

स्यादिति भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टविशिष्टसिद्धये
तच्छब्दार्थमाह तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्देनापि निर्दिष्टे
कथं तच्छब्देनाङ्गविशिष्टपरामर्शः ? इत्थं— यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति
तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरतीत्येव शब्दरुतिः । अङ्गस्य चाङ्गि-
पृथग्भावायोगात् अर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभि-
प्रायिकौ करणाकरणयोरन्योन्यां प्रशयायति—अत इति ।
लोकानुविधेयानुग्रहत्वादित्यर्थः । सर्वदेति यावदात्मप्रा-
प्तीत्यर्थः । ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य
लोकेन सङ्गहीतेनासङ्गहीतेन वा ? इत्यत्राह— अन्यथेति ;
ज्ञानयोगाधिकार्यहमिति कृत्वा कर्मयोगपरित्यागेन सतीत्यर्थः ।
'ज्ञानयोगादपि' इत्यपिशब्द उभयपक्षतां घेतयति ॥२०॥२१॥

५ आ. मा. भा.— आचारोऽप्यस्तीत्याह— कर्मणैवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः ।
कर्म कृतैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा, न तु ज्ञानं विना ; प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । "तमेवं
विद्वानमृत इह भवति" [नृ. पू. उ. १।६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च
बुद्धियुक्ता इति । गत्यन्तरं च "नान्यः पन्थाः" [श्वे. उ. ३।८] इत्यस्य नास्ति इतराणां ज्ञानद्वारा-
ऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागपरणेन वा । अधवा
स्नानप्रायेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ' इत्यादौ तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता च । तत्रापि हि
कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते । अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते ।
प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं
ज्ञाननिपमं घ्नन्ति । यथा कञ्चिद्दृष्टं भूयं प्रत्युक्तानि 'अयमेव हि राजा, किं राजा ?' इत्यादीनि ।
यथाऽऽह भगवान्— 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च । स्वात्कान्येव तानि स्युरज्ञानां
मोहकानि वा ॥ भवेन्मोक्षस्तु मृदुर्देर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये । अतोऽशरोक्षज्ञानादेव मोक्षः ।
कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रमाणीकुरुते, यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. की.— कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यत इत्य-
न्याप्राप्तीतिनिरासाय 'कर्मणैव हि' इत्यस्य तत्पर्यं ताव-
दाह— आचारोऽपीति । विहितभ्य कर्मणः कर्तव्यताया
प्रमाणमिति शेषः । अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । कर्मण एव
मोक्षकारणत्वं तृतीयोच्यत इतिप्रतीतिनिरासाय व्याख्ये—
कर्मणेति । नन्वेवं सदयोगे तृतीयार्थं व्याख्यायमानाया
जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमारयिता इति वाक्यार्थः
स्यात् । न चायं मुक्तः, 'पुत्रेण संहताश्वः पिता' इत्यत्र यथा
उपस्थाप्यागमनादयः प्रतीयते तथा कर्मणेऽपि मुक्तिमाप्स्य
तन्मय प्रवृत्तादित्यत आह— कर्मैति । यद्यपि श्रूयमाण-
क्रियाया सद्व्योगो नोपपद्यते, तथाप्यव्यहस्तावान्तरक्रियाया-
मुपपद्यत एव । तत्रायं यथा 'सहैव दशभिः पुत्रैर्गौरं वहति
गर्दभौ' इत्यत्र दशभिः पुत्रै सहैव वर्तमानाऽप्येकैव भारं
वहतीत्यर्थः ; तथाऽत्रापि कर्मणा सहैव वर्तमाना. कर्म कुर्वन्त
एवेत्यर्थं उपपद्यत इति भावः । द्विषाऽपि सद्व्योगमभिशिष्य
समासविधौ पाणिनिनिबिधेपमभाषीत् 'तेन घरेति तुल्ययोगे'
[अष्टा. २।२।२८] इति । कर्मसाहचर्यं च मुक्तागमन्द-
इवपरमिति शातमम् । 'उपपत्तिविशेषः कारकविशेषि-
गी. ४०

र्तवीर्यसी' इति चेत्, सत्यम् ; वक्ष्यमाणवाधात्तत्परिप्रक्षोपपत्तेः ।
अस्तु वा करये तृतीया, तथापि 'नाहलेन वयं जीवाम.'
इतिवत्परामर्शेण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह— कर्मैति ।
सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः । सिद्धिरानन्दो ज्ञानार्थः, वेत्यस्या-
प्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतोतायैः किं न स्यात् ? इत्यत आह—
न त्विति । ज्ञानं विना केवलेन कर्मणा जनकादय मिद्धि मता
इत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । प्रसिद्धं हीति । द्विषादो हेतौ । अस्तु
तेषां ज्ञानित्वं, मुक्तौ तु कर्मैव कारणमित्यत आह— तमेव-
मिति । अत्रापि गीतायामपि 'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि' [२।५१]
इत्यादावित्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानात् ज्ञानसाधनं, पञ्चानुमुक्तिसाधन'
इति समुच्चयवादिना मयं, न तु केवलकर्मवादिनाम् । न ज्ञान
प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वं 'तमेवं'
[नृ. पू. उ. १।६+ते. आ. ३।१।३] इत्याद्यागमा सन्ति ।
तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि "अयमसोममृता अभूम्" [कर्म-
६।१।११ अ. शिर उ.३] इत्यादयो विद्यन्ते तत्कर्म निर्णय
इत्यतः सात्वकात्मनिर्वेकाश्रयवत्तादित्याह— गत्यन्तरं
चेति । ज्ञानद्वाराति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः ।

ननु कर्मवाक्याभ्यां च ब्रह्मज्ञानेन वेत्त्यादीनि निरवकाशानि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानममानकक्षयतया तीर्थस्नानादेरुक्तत्वेनोक्त व्याख्यानायोगात् । अतः पुनरनिर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह— यत्रेति । तीर्थ्यादीति, तस्नानादी लर्थः । पापादिमुक्तिमुक्तिशब्दाश्च इत्यर्थः । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, सगारमुक्तिरित्यादेरपि सम्भवात्, अतो गत्यन्तरमप्याह— स्तुतीति । प्रशस्त्युक्त्यलक्षणेत्यर्थः, प्रशस्तत्वमाहश्येन गौणी वा । दुष्टजनव्यामोहनायैवस्याप्युपलक्षणमेतत् । कुत एतत्कल्प्यते ? इत्यत आह— तत्रापीति । यत्र तीर्थप्राणादिक मुक्तिमाधनमुच्यते तत्रैव प्रशस्ते सामन्तव तीर्थस्नानादीनाम् । अन्यथा ज्ञान विद्या या मुक्तिर्यन्मुक्तिमाधनत्वं वाक्यताविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन कत्यादिभिरवशब्दज्ञान विनेत्यादीनां वाद्य किं न स्यात् ? इत्यत आह— न ज्ञेति । असाधारणसाधारणप्रयोजकत्वादित्येति भावः । अत्र

दृष्टान्तमाह— यथेति । इत्यादीनि नाय राजा किन्तु मुख्य एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽयुक्तानि । न मिश्रन्तीति शेषः । आपममिदा चेय व्यवस्थत्याह यथेति । महृष्टेरित्येतदर्थप्रतिपक्षं भवति नित्युक्तम् । तीर्थ्यादिव्याप्त्यानीति तीर्थस्नानशेषासादीनामोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थः । कर्मति यज्ञादप्रहणम् । आदिपदेन ध्यानादे- सङ्ग्रहः । पूर्ववदर्थः । अज्ञाना सम्प्रज्ञानायोग्यानाम् । उपसहरति— अत इति ॥ २० ॥

‘स यत्प्रमाणं कुरुते’ इत्यत्र यच्छन्दन प्रमाणप्रमाणवा विवक्षितम् ? आये प्रमाणं कुरुते इत्युक्तम्, स्थितस्य वरणाभावात् । द्वितीयेऽयमेवैव अक्षय्यत्वादित्यत आह— स इति । प्रमाणमेव सत् यज्ञाभ्यादिक लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतम्, तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यज्ञैकमेवेद पदं यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते इत्यनेनाभिप्रायण तात्पर्यमाह— यदुक्तेति ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— इतश्च कर्म कर्तव्यम्— कर्मणैवेति । कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रिया जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं प्राप्तुं प्रवृत्ताः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः केवलं लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तास्तर्हि तत्रापि लोकसङ्ग्रहं लोकस्य धर्मपरिसङ्ग्रहं पश्यंस्तदर्थमेव कर्म कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ लोकसङ्ग्रहार्थं किं कर्तव्यं ? इत्युच्यते— यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीत्येतो जनस्तदनुगतः । किञ्च स श्रेष्ठो यद्यौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येति, लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

८ धे २ नि.— सदाचारप्रामाण्यादपि कर्म कर्तव्यमित्याह— कर्मणैवेति । हि यस्मात् जनसामान्यतया प्रवृत्तव पूर्व राजपैप स्तुतिस्तुतिप्रसिद्धा कर्मणैव शुद्धसत्त्वा संसिद्धिं सम्प्राप्त्यर्थं प्राप्ता, तस्मात्तत्रापि कर्मणैव संसिद्धौ भवेत्यर्थः । इतोऽपि कर्म इतित्याह— लोकस्य स्वधर्मे प्रवर्तनं लोकसङ्ग्रहं, तं लोकसङ्ग्रहं सम्पश्यन्पि कर्मैव कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २० ॥ कथं मयि कर्म उवाचि लोकसङ्ग्रहं स्यात् ? तत्राह— यद्यदिति । सर्वसाधनतया शास्त्राधानु-

ष्ठात्तया च प्रचितं श्रेष्ठं । स यद्यत् शुभमशुभं वा आचरति, तत्तदेव इतरस्तदनुवाचककृत् जनोंऽप्याचरति, न स्वधर्म् । ननु श्रेष्ठस्यप्याचारे शास्त्रमेव मूलप्रमाणम्, तदेव कुतो न लोकाचारोऽपि प्रमाणं स्यात् ? तत्राह— स इति । स श्रेष्ठ यद्यौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणमेव मन्वते, तदेव लोकोऽपि प्रमाणत्वेनानुवर्तते, न स्वातन्त्र्येण किञ्चित् । अतः श्रेष्ठेन त्वया वर्णाश्रमधर्माकरणे लोकोऽपि तमनुवर्तते इति लोकमन्त्रेणार्थं त्वया कर्मावश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— अत्र सदाचारप्रमाणयति— कर्मणैवेति । अनराध्यं कर्मणैव जीवन्मुक्तदृष्टान्तास्थिताः । सयोगपट्यस्त्वन्यायेनोभयसाधनेन कर्मणा ज्ञानसंसिद्धिं वाऽऽस्थिता इति । तद्वत् सिद्धत्वाभिमानेऽपि तत्र कर्म वर्त्तयमेवावाति । लोकसङ्ग्रहार्थमपि स पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यतः यद्यदिति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. ॥ — एवमनात्मना कर्मकर्तारो मोक्षं प्राप्ता इत्याह— कर्मणैवेति । इति निश्चयेन कर्मणा अनन्तरकर्मणा जनकादयः संसिद्धिं प्रतिमाश्रित्या प्राप्तिवन् । जनकादयस्तु न मायाया प्रपन्ना इत्यनासक्त्यापि तेषां कारणं युक्तम् । न तु मम त्वा प्रपन्नोचितमित्याशङ्क्य गह— लोकसङ्ग्रहमिति । लोकसङ्ग्रहमपि मय्यस्तु कर्तुमर्हसि । अत्राह भावः— यद्यपि मनुष्येण नाचर्यते तथापि मदाक्षया लोकसङ्ग्रहाय कर्तुमेवाहमिति, न तु राजनिमित्तदार्थम् । अयमेवार्थः एवकारेण विवक्षितः ॥ २० ॥ ननु लोकसङ्ग्रहोऽपि भवानामनुचिन

प्येत्येव आह— यद्यदिति । श्रेष्ठो मनुष्यो यद्यदाचरति, तदेव सर्वो जन आचरति । स मनुष्यो यदेव प्रमाणं उरुते, लोकास्तदेवानुवर्तते प्रमाणत्वेनाङ्गीकुरुते । अयं भावः— भवानां लोकसङ्ग्रहो मदाक्षया कर्तव्यः, यतस्तदाचरणं इष्टा लोकस्य तथैव कुर्यात्, तत्प्रमाणत्वात्तत्रैव तदानीं भवितुमर्हति । कर्म तु न स्वाधेयं, यदनुते च मन्त्रिणो न । यतो मन्त्रिः परमदृष्ट्या वरसंघिष्येयः दीयते, न सर्वस्य । सर्वस्या दातेन शृष्टिर्योऽपि । अनेनोपदेनेन शृष्टिप्रदत्तार्थं यावत्तः यावत्तेन कर्म कर्तव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

११ नो० भा० दी०— अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति— कर्मणेति । कर्मणैव सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठानां गन्तुमाश्रित्याः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वादृशाः क्षत्रियाः; न तु सन्न्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य मम नास्ति कर्मपेक्षेत्याशङ्क्याह— लोकेति । लोकस्य सङ्ग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनम् । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोक-सङ्ग्रहार्थं चेतर्कं कर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि सन्न्यासो न स्यात्— यतीनेव सन्न्यासवर्मान् ग्राहयितुं तेषां सन्न्यास इति चेत्, अर्जुनेऽपि न तदण्डवारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य सन्न्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत्, लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरत्वरूपमादिवद्विशेषकर्मत्यागमात्रेऽधिकारान् । वार्तिके— 'सर्वाधिकारविच्छेदि-ज्ञानं चेदप्युपेयते । कुनोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्सन्न्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात्, अतो लोकसङ्ग्रहो न मुख्यं कर्म प्रयोजनमिति चेत्, सत्यम्; 'न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं' [३।२२] इति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वादुक्तं एवैवं नियोज्यते, न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

लोकस्य धर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मकर्तव्यतायां श्रेष्ठाचारनिदर्शनम् । [२२-२४]

न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

१ शा. भा.— यद्यत्रापि ते लोकसङ्ग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि ?— न म इति । न मे मम पार्थ ! नास्ति न विद्यते कर्त्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् ? नानवाप्तमवाप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयम् ; तथापि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

२ आ शा. व्या.— कृतार्थस्यापि लोकसङ्ग्रहार्थं विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्युक्त्वा तत्रैव भगवन्तमुदाहरणत्रेनेपेक्ष्यस्यति— यदीत्यादिना । अप्राप्तस्य प्राप्तये तत्रापि कर्त्तव्यसम्भवात् किञ्चिदपि विद्यते कर्त्तव्यमिति कथमुक्तं ? इत्यादि— तादृह— नानवाप्तमिति । प्रतीकमुपादाय व्याख्यानद्वारा विभावतोऽपि

कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति— नेत्यादिना । अन्यमार्थं पुनर्नो-ऽनुवाद । भगवतो नास्ति कर्त्तव्यमित्येतदाकाङ्क्षाद्वारा स्फोर-यति— कस्मादित्यादिना । प्रयोजनाभावे त्वयाऽपि मानुष्य-कर्मेत्यादिषु लोकसङ्ग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति मत्वाऽऽह— तथापीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— न मे सर्वेश्वरस्यावाप्तमस्तकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादिरूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्त्तव्यमस्ति ; यतोऽनवाप्तं कर्मणाऽप्याप्तव्यं न किञ्चिदप्यस्ति । अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— मयाऽपि हि निरपेक्षेणैव लोकलोभे नियममात्रेणापि परमकारिणकृतया लोककार्थं कर्मैव क्रियते ; त्वया तु सापेक्षेण सप्रत्यवायेन विमुनरित्युच्यते 'न मे पार्थ' इत्यादिलोकावयवे । 'मे' इति पदेन कर्मवश्यचेतना-न्तर्गत्याप्तो यथावस्थितो हीश्वरः पराभूदयत् इत्यभिप्रायेण विद्वत्क्षणमित्यसिद्धविभूतिगुणपौण्ड्र्यस्य व्युत्थानानि सर्वेश्वरस्ये-त्यादिविशेषणान्युक्तानि— सर्वेश्वरस्येति । श्रुतिस्मृति हि ममे-वाका, सा बान्यैरुपवर्तनीया, न हि मे नियन्तरमस्ति, यदधीन प्रत्यवायमयात् पुत्र्यमिति भाव अवाप्तसमस्तकामस्येति । न च मे घञ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वमभिलाषदशामात्रार्थं प्रयो जनमस्ति, यदुपायतया कर्म कर्त्तव्यमिति भावः । सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवदशना देवमनुष्यतिसा यथातीयताऽवतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसंश्लेष इच्छाप्रतिपातो

वाऽस्ति, वाञ्छितस्यैव कर्म कार्यमित्याशयः । 'त्रिषु लोकेषु' इत्यनार्थसिद्धं विशेषमव्याहृत्याह— देवमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरेण 'समस्तकालिषाणि तत्परोति जनेष्वरः । देवतियैर्मनुष्याख्या चेदावस्ति स्वकीयया ॥ जगतामुपका-राय न सा कर्मनिमित्ता । चेदा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्य-व्याहृत्यमिका' [वि पु ६।१।७१-७२] इति । 'नानवाप्त-मवाप्तव्यम्' इत्येतत्कर्त्तव्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति-यत इति । उत्तरलोकापलोचनसिद्धं प्रयोजनमाह— अथापि लोकरक्षायै इति । 'अथापि' इति चत्वारस्यार्थः कर्मणि वर्त एवेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य ज्ञानयोगमनुतिश-सीति फलितं, तथ्यज्ञानयोर्कर्मण्येव वर्ते इति । यदा प्रवर्तनीयत्वादेवकरोऽन भिन्नवचः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

॥ ६ ज.प्र.टी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—तदर्थयति—न म इति । मे मम पार्थ ! कर्तव्यमनुष्ठेयं त्रिषु लोकेषु किञ्चन किमपि न । कुतः ? इति चेत् , न मेऽनवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्राप्तव्यं प्रापणीयं नास्ति, तथापि कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

८ घं. घ. मि.—विज्र निष्ठित्वन्यकारणम्, सदाचारं पश्यता स्वभा मयेव कर्म वर्तयेमित्याह त्रिभिः—न म इति । हे पार्थ ! मे मम सर्वलोकेष्वस्य विजिघ्रिषि कर्तव्य कर्म नास्ति, तत्र हेतु—नाज्ञवाप्तमिति । हि यस्मात् त्रिषु लोकेषु अग्राहं यद् प्राप्तव्यं नास्ति, अवाप्तमस्तकाम-

त्वान् ; अतः श्रयोऽज्ञानाभावात् किञ्चित्कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्राप्तप्रापणीयं कृतकृत्योऽप्यहं कर्मण्येव वर्ते कर्मैव करोमि, त्रिषु वक्तव्यं स्वादृशानां कर्मकर्तव्यतायां इति भावः । 'पार्थ !' इत्यनेन च श्रुतापत्त्यापत्त्येन मत्समस्यम्, अतोऽहमिदं वर्तितुमर्हसीति दक्षितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—अत्र चाहमेव निदर्शनमित्याह—न म इति त्रिभिः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—मयापि तथैव त्रियत् इत्याह—न मे कर्तव्यं नास्ति, न वा अनवाप्तं अवाप्तव्यं प्राप्तव्यं, तथापि पार्थेति । हे पार्थ परमावृष्टीर्हति ! मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन

११ नी० भा० दी०—कर्मणि वर्ते एव, अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

[सर्वेषां व्याख्यातॄणां 'वर्तेय' इति पाठः । शां. नी. वर्तेयेति]

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्, मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ ! । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥ तथा च को दोषः ? इत्याह—उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विभङ्गयेयुरिति सर्वे लोकाः, लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् ; न कुर्या कर्म चेदहम् । किञ्च सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः ; प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेव्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—लोकसङ्ग्रहोऽपि न ते वर्तव्यः, विफलत्वादित्यादादप्यहं—यदि ह्येति ॥ २३ ॥ श्रेष्ठस्य तत्र मार्गानुवर्तित्वे मनुष्याणामुचितमेवेत्याशङ्क्य दूषयति—तथा चेत्यादिना । ईशस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्तिनामपि कर्मानुप-
पत्तेरिति हेतुमाह—लोकस्थितौति । इतिवैधरेण कर्म कर्तव्य-
मित्याह—किञ्चेति । यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः । सङ्क-
रस्य कार्यं रचयति—तेनेति । प्रजोपहतिं परिप्राप्यते चेति
तथा तत्र स्वाह १ इति सप्रऽऽह—प्रजानामिति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—अहं सर्वेश्वरः मत्प्रसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविमवलयलीलः स्वच्छन्दतो जगदुपकृतिमत्स्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवगुह्येऽवतीर्णस्तत्कुरोचिते कर्मण्यतन्द्रितः मर्षता यदि न वर्तयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरवसुदेवसुनोर्वर्तमानकृत्स्नविदः शिष्टाः (च) सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते । ते च स्वकृतव्याननुष्ठानेनाकरणे प्रत्यवायेन चात्मानमलब्ध्वा निरयतामिनो भवेयुः ॥ २३ ॥

१ अथ 'मनुष्याणां गदयेषु—' [७३] इति वक्ष्यमाणमनुष्ठानानां धामन एवमाह—माह—

लोकेषु कोटिष्वपि वा यस्मिन्महतिष्वपि ना । विवेके बुद्धयेऽप्येव नु जेषामस्य स्मरन्त्यपि ॥

एव गतेऽनुष्ठाने मनुष्याः सर्वतो मम । वर्तयति कर्मण्येवमत्र कौन्तेयसाविः ॥

यं धर्मं गानुवर्तन्ते भागवतो मनुजदयः । मनुष्या नैव स इति श्रुत्वा न्ययति श्रुतः ॥ इति ।

—अतिनीता ।

४ वे. ता. चं.— कर्तव्यप्रयोजनयोरभावे किमर्थं तर्हि कर्म क्रियते ? इति शङ्कायामुच्यते 'यदि ह्यहं' इति पूर्वश्लोकः 'त्रिषु लोकेषु' इति निर्दिष्टान् सर्ववतापरः अयं तु 'मनुष्याः' इति दर्शनान् कृष्णावतारासाधारणः, 'तस्मादहं' इति निर्दिष्टस्येश्वरभावसमुचितकृष्णावतारासाधारणकारविषयतामाह— अहं सर्वेश्वर इत्यादिभिः । सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्प इति । पूर्ववदासकामत्वाविरोधाभ्युच्यते— स्वसङ्कल्पकृतेति । स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं दियन्तुं शक्नोषि ज्ञानप्रदानाद्विद्वत्प्रवर्तनार्थं जगदुपकृतिमर्त्यां जातोऽपीत्युक्तं, अन्यथा मुतावेशन्यायेन प्रवर्तितानां शास्त्रवदयत्ताभावात् तत्तदनुष्ठानाधीनं फलं न स्यात् 'छन्दतः सम्प्रवर्तते' इत्याद्यनुष्ठानाहं— स्वच्छन्दत इति, न तु कर्मणेत्यर्थः । कर्मफलमेवतुल्यं व्युदस्यता जगदुपकृतिमर्त्याः इत्यनेन 'जगदुपकृतिमर्थं को विजेतुं समर्थः' [वि. पु. ५.१३.०८०] इति पुराणोक्तिः स्मारिता । अक्षिप्तशब्देनाकर्मवश्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् । "अज्ञायमानो बहुधा विनाशयते" [बृहत्सं. ३.१.१९. तै. आ. ३.१.३] 'नाकारणात्का रणाद्वा' [वि. पु. ५.११] 'इच्छाद्व्यतीताभिमतोऽहं' [वि. पु. ६.१५. ८४] इत्यादिकमनानुसंहितम् । अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्धयर्थे

हिशब्दोचितप्रसिद्धिप्रकारविवरणार्थं बोधं मनुष्येष्वित्यादि । नन्वयमीश्वरः कस्मिन् कर्मणि वर्तते ? न ह्यस्य परमाः र्थतो वर्णाश्रमाः सामान्यार्थयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वाऽस्ति, येनाकर्मवश इच्छया कर्म कुर्वाणोऽपि तत्तदुचितं कर्मोपाददीत— इति शङ्काया 'कुलोचितमिति धाव धमं स्व बहु मन्यते' इत्याद्यनुष्ठानाहं— तत्कुलोचित इति । अयं भावः— सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरण-याप्राप्तमेव विप्रहृत्तत्वातीयसन्निवेशे परिणमयति; तत्र तत्तत्त्वातीयत्वबुद्धया पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानत्वं स्यात्— इति । अतन्निष्ठः अनुदासीनः । सर्वदेति जानुशब्दार्थः; जात्वपीति हि तदभिप्रायः । अनुविधेयत्वोपयुक्तप्रकारविवक्षा 'मम' इत्यनापि दर्शयति— मम शिष्टेति । 'तवदाः' इति प्रमाण-पौष्कल्यपरं, सेतुर्कर्तव्यताकरवपरं वा ? इत्यभिप्रायेणाह— सर्व-प्रकारेणेति । अनुवर्तन्ते अनुवर्तैरितिः । प्रकृत्यप-स्यापि सिद्धकारामभिप्रायेण बतमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाण-प्रसन्नार्थं मनुष्याणां पूर्वसिद्धत्वावुत्तिमात्राभिप्रायेण वाऽनिष्ट-प्रसन्नपरत्वायाह— ते चेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— उत्तीदेयुरिति । अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शिष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चया अकरणादेवोत्तीदेयुर्नष्टा भवेयुः । शास्त्रीयाचाराणामननुपालनात् सर्वेषां शिष्टकुलानां सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । अत एवेमाः सर्वाः भजा उपहन्याम् । एवमेव त्वमपि शिष्टजनग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽर्जुनः सन् शिष्टतया यदि ज्ञाननिष्ठायामधिकारोपि, ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविदः शिष्टाश्च मृगुस्रवः स्वाधिकारमज्ञानन्तः कर्मनिष्ठार्थां नापिकुर्यन्तो विनश्येषुः । अतोऽत्यन्तशिष्टतया व्यपदेशेन विदुषा कर्मव्य कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— शास्त्रमेवानुसृत्य तदाकरणं नात्रियेर-
क्षित्यमाह— उत्तीदेयुरिति । लोकशब्दस्याचारपरजनविषय-
तामीचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं शिष्टलोका इति । 'इमे'
इतीदंशब्दबुधवचनयोः सामान्यात्— सर्वे इत्युक्तम् । सर्वेषां
शास्त्राणां सर्वविधेयुमसङ्करयाच्छिष्टाचारदृष्टीनामुपस्था-
यानुरागे प्रहारमालोच्योक्तं मदाचारेत्यादि । विद्वद्वि-
षयार्थमज्ञानत्वात्पुण्यापुण्यप्रतिष्ठो नास्य इहोत्साह-
इत्याद-नष्टा भवेयुरिति । 'असमेव' [तै. आ. ६] इत्या-
दिवदन्तः । अहणस्योत्पादोत्तुर्बेऽज्ञानान्ध्याणर' शङ्करः; स
५ भाष्यादिधर्मस्य युदनिष्ठकादः क्षयिष्यादिभिर्नृपानम् ।
वपतिः पयादपि कर्मानन्दः । स्वात्मनि स्थान्तयुते दर्शित-

मर्थं दाहान्तिकेऽभिप्रेतं व्यक्षयति— एवमेव त्वमिति । 'न
मे पापास्ति' [३.२०] इति पार्थशब्दसम्बुद्धप्राप्तमनु-
विधेयत्वोपयोग्यकारण्यमाह शिष्टेति । युधिष्ठिरशब्दोपादान-
मुद्रभोत्साहनाय रणशान्तिमन्त्रधर्मनिष्ठताद्योतनार्थम्; किं तत्र
विनादिप्रतिस्मरन्धन्वन्तरेण । स्वयमेव हि शिष्टजनग्रेसरतयोर्व-
शीविशट्ठनयादिद्वितान्ते प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह— अर्जु-
नः सन्निधि । धर्मो हि शिष्टेजानुष्ठेयः; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः,
तत्रैव तदनुवर्तनं लोकस्य भोक्तार्येव स्यादिति लोकशिव मर्षे-
दिति शङ्कामातुर्क स्वाधिकारमज्ञानन्त इति । तद्विधि-
कारिणां तत्रानुवर्तनेनाभयप्रदता स्यादिति भावः । 'लोह-
सङ्गहं' [३.२०] इत्यादिनोक्तमुत्तरमिति— अत इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ ६ ज. प. दी.— ॥ २३ ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविद्वन्मो वा तस्याऽऽत्मविदः कर्तव्या-
भावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इत्यात्मसम इदमुच्यते । यदि दहामेति ॥ २३ ॥ ततश्च को दोषः ?
इत्यत आह— उत्तीदेयुरिति लोका इति । अनेन कारणेनोपहन्यामिमाः भजाः, भजानामनुग्रहाय
प्रवृत्तः कर्मावहतिं कुर्वापिति । ततश्च ममेश्वरस्मानुरूपमापयेत ॥ २४ ॥

८ ये अ गि—यद्येवं कृतकृत्यस्त्वम्, तर्हि किमिति कर्म करोषि 'प्रयोजनमनुदिश्य न म-दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ? तत्राह—यदीति । यद्यहमन्तस्त्रितोऽजलस सन् जातु कदाचित् कर्मणि न वर्तये कर्म नानुवर्तिष्यम् । परस्मैपद मार्पम् । यद्वा 'अनुवर्तयेयम्' इति पदद्वयम् । अयमहं नानु वर्त इति योजना । तदा ममेव कर्म मार्गं सर्वश सर्वं मनुष्या अनुवर्तन् ॥ २३ ॥

अस्तु, तत् को दोष ? तत्राह—उत्सीदेयुरिति । इमे लोका 'धर्मो विषस्य जगत प्रतिष्ठा' [म. ना. ८।७९] इति श्रुत्युपधर्मलोपादुत्सीदेयुर्नश्येयुः । किञ्चाहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा धर्मश्रेयोनाशश्चम्भायिनो वर्णसङ्गस्याप्यहमेव कर्ता स्याम् । तेन च सङ्गरेण अहमेव इमा प्रजा उपहन्त्या शुषहतवान् भवेयम् । न हि प्रजारक्षणाधिमवतीर्णस्य मम प्रजाविनाशनमुचितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—तथापि कर्म करोमीत्यनरणे उत्सीदेयुरिति ॥ २४ ॥

लोकनाशं दर्शयति द्वाभ्या—यदीति ॥ २३ ॥

१० पु अ त—ननु स्वप्नरणे किं स्यात् ? इत्यत आह—यदीति । अहं जातु कदाचिदपि कर्मणि जन्तस्त्रितो निराहृत्य सन् न वर्तये न प्रष्टवो भवामि, तदा मनुष्या सर्वश मम कर्म भक्तिमार्गमनुवर्तन्त इत्यर्थः । अतस्तेषां ततो निवृत्त्यर्थं कर्ममार्गप्रश्रयर्थं कर्म करोमीति भावः ॥ २३ ॥

ननु तथा तद्वरणे किं प्रयोजनं ? इत्यत आह—कर्मण्युतिरिति । अहं चेत्कर्म न कुर्यां तदा इमं लोका उत्सीदेयुः । अत्राय भावः—सर्वेषां भक्तिप्रवृत्तौ सत्या भगवत्साक्षात्कारो कुर्वित्वा स्यात्तत्र इमे मन्वान्यो लोका

सृष्टभावादुच्छिन्ना भवेयुः । अत एव भगवता शुषमध्वने आह्वयं पाथे—'एवं च ह्य' महाबाहो ! इत्यारभ्य 'सृष्टिरेषोत् रोतरा' इत्यन्तम् । च पुनरिमा प्रजा उपहन्त्या तदाऽहमेव सङ्गरस्य नरकसाधनस्य कर्ता ह्यो भवामि । अयमर्थः—मदाश्या वक्ष्याम्यहं प्रजां सृजन्ति, तांश्चदहमपहन्त्या तद्वन्-नुहूतो भवामि, तदा सङ्गरस्य निरुपद्रव्य कर्ता ह्यो, प्रजानां च मद्विष्णुव्यतिरेकेण भक्तिस्वरूपाज्ञाने सति प्रवृत्तौ सङ्गरस्य स्यात्, कलामात्रे भक्तिश्चलभ्यमिचारीऽपि स्यात्, तत्रापि तत्कर्णाऽहमेव स्याम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—यद्यहं कर्मणि न वर्तये तर्हि मनुष्याः ममेव कर्मानुवर्तन्ते अनुवर्तन्त, कर्म न कुर्यान्नित्यर्थः । अतस्त्रितोऽजलसः । सर्वश, सर्वप्रकारे ॥ २३ ॥ ततश्च किम् ? इत्यत आह—उत्सीदेयुरिति । 'यगदाचरति' [१।२१] इत्यादेरपरा योजना, न केवलं लोकसङ्ग्रहं पश्यन् कर्तुमर्हसि, अपितु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह—यद्यदिति । तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तादृश एव मदनुवर्तिना स्वयाऽनुष्ठेयः, न स्वातन्त्र्येणान्य इत्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षाया 'त मे पार्थ !' इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकेस्तत्त्वदर्शनम्—इति मधुसूदनश्रीपादा ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

१ ज्ञां.भा.—यदि पुनरहमिह त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविद्वान्यो वा, तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिद्विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! कुर्याद्विद्वानात्मविचिन्नाऽसक्तः सन् । तद्वत्किमर्थं करोति ? तच्छृणु; चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

२ आ दा व्या.—त्वामनाचरन्तमनुवर्ततां सर्वेषां को दोषः स्यात् ? इत्यपेक्षायामिधर्मस्य कृतार्थतया कर्मानुगतामात्रे तदनुवर्तिनामपि तदभावादव रिपयित्वत्वात्तत्त्ववृत्तिव्यादि भूतानां विनाशप्रयत्नान् कर्माधमधर्मस्यैवापुनरपेक्षायाश्चिन्तनां प्राणानां वापोरदन्तप्रवृत्तयः परानुग्रहार्थं प्रवर्तिनीयस्तेदेत्युक्तं, यन्मति लोकसङ्ग्रहस्य कर्म प्रजापत्यं कर्तव्याभिगानेन ज्ञाना गम्यते प्रतो प्र याह—यदि पुनरिति । इत्यादिबुद्धिर्ब हेतुमाह—भाग्यमिति । स्वावदानमानमगम्यन्तमनुवर्तिनामा

वात्तत्वाप्यो भवत्येवेत्यर्थः । अनुनाद्वयप्रापि ज्ञानवति ह्योऽर्थं बुद्धित्वं कर्तव्यत्वायभिमानदीनं तुल्यमिरयाह—अन्यो वेति । तस्य तर्हि कर्मानुगमफलत्वादनरकामित्यादाङ्गाऽऽह—तस्यापि । कर्तव्य इत्यात्मनिराद्वयं परानुग्रहस्य कर्तव्यमेव कर्मस्याहति चेत् । एतन्नादाद्यमित्येव श्लोक व्याकरोति—मना इत्यादिना । अथ च शब्दोन्मागमा । पत्राभिगमिषि वाऽङ्गीकृतिरिति यावत् ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—अविद्वांस आत्मन्यकृत्स्नविदः कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा आत्म-
न्यकृत्स्नवित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथाऽऽत्म-
दर्शनाय कुर्वते, तथाऽऽत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपि व्यपदेश्यः
शिष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः कर्मयोगमेव कुर्यात् ॥ २५ ॥

४ वे. ता. खं.—लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरेकाधिकारा-
नधिकारप्रकारः, विदुष्वपि स्वाधिकारतिस्करणेन तदधिकारासु-
त्पाचरणं लोकसङ्ग्रहप्रकारश्चेत्येव—सक्ता इत्यादिश्लो-
कद्वयेन । अवेदनं प्रस्तुतविषयमिति ज्ञापनायोगो आत्मन्य-
कृत्स्नविद इति । एवमुक्तं “विद्वान्ज्ञानं” इति शब्दयोरपि
दृश्यम् । अत्यन्तानात्मज्ञानाभ्युदासायाहृत्कृतसम्पदः । पूर्वोक्त
प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽध्वर्जनीयत्वं ‘यका’ इत्यनेन विवक्षित-
मित्यभिप्रायेणाह—कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति ।
अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युक्तं न सासारिककर्मतत्परपुरुष
विषयम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सासारिककर्मा-
न्वेव विदुषाऽन्यत्रेयानि ह्यु ; तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः
कर्मयोगाधिकारस्य ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्य-
कृत्स्नवित्तयेत्यादिकमुक्तम् । एवमुक्तं ‘अज्ञानं कर्मसंज्ञिनाम्’
[३।२६] इत्यादि प्राह्यम् ; यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न
केवलं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयम्, अपितु येन प्रकारेण स्वानु-
ष्ठानं दृष्टाज्ये कर्म इयुः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतदभि-
प्रायः ; तथासति हि, ‘चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम्’ इत्यपि सङ्गतं
भवतीत्यभिप्रायस्याप्यभाह—आत्मनीत्यादिना कुर्या-
दित्यन्तेन । ‘विद्वान्’ ‘असक्तः’ इत्युमाभ्यां फलितमुक्तं—
ज्ञानयोगाधिकारयोगोऽपीति । संप्रदर्शनेन लोकरक्ष-
नादिप्रमत्तदुष्टाणामाह धर्मनिश्चयमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ ज. प्र. टी.— ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्त्व—सक्ताः प्रसक्ताः फलामिसन्धौ । विद्वान् ज्ञानी तथा तेन प्रकारेण ।
असक्तः फलामिसन्धिरहितः । चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । लोकसङ्ग्रहं कर्तव्यं धर्मोत्पादनम् ॥ २५ ॥

८ खं. प्र. गि.—ननु परमेश्वरस्य तव लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मादृष्टान्तेऽपि न क्षतिः, मम तु जीवस्य कर्मबद्धस्वभावात्स्व-
न तदनुष्ठानं युक्तमनिर्माक्षप्रसङ्गात् ; अतः कथं त्वदृष्टान्तेन
मया कर्म कर्तव्यं ? इत्यादाह्य असत्तया कर्मानुष्ठानं ममेव
तवाप्यबाधकमित्याह—सक्ता इति; कर्मणि सक्ता कर्तृत्वा-
भिमानकलामिलापान्नामभिविष्टा अविद्वांसोऽज्ञा यथा
कुर्वन्ति, लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः विद्वानात्मविदपि तथैव कर्म
कुर्यात्, किन्तुसक्तं सन् कर्तृत्वाभिमानकलामिलापावकुर्वन्
सन्नित्यर्थः । ‘भारत’ इत्यनेन सहति भरतवैभवं जातस्य तन-
येष्टतया लोकसङ्ग्रहोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम् ॥ २५ ॥

९ व० न० वी०—तस्माद्विदुषाऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं तत्कृपया कर्म कर्तव्यमित्युपसंहरन्नाह—सक्ता इति ।
कर्मयोगः कर्माचरणे प्राप्ते प्रकारभेदं दर्शयति—अविद्वांस आत्मज्ञानात्मसंनयज्ञानन्तः सक्ताः कुर्वन्ति, न तथा
विद्वान्, यतो लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुरिति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—अतस्तत्स्वरूपज्ञानेन लोकसङ्ग्रहार्थं
कर्मस्वभावात् कर्म कुर्यादित्याह—सक्ता इति । यथा अवि-
द्वांसो कर्माणि सक्तास्तत्फलामिलापिणो विषयादीन् व-
त्कर्तुं समर्थाः कर्म कुर्वन्ति, तथा विद्वान् पण्डितो मत्स्व-
पन्नः लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरसक्तज्ञानासन्निहितो
मदाज्ञया इत्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० वी०—यदि मादृश एव त्वं कृताथोऽसि तथापि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्यादित्याह—सक्ता
इति । कर्मणि कर्मकरे । कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः । असक्त इति ऋट्टः ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोपयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षेर्न ममाऽऽप्ताविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा, लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्माविद उदमुपदिश्यते— नेति । बुद्धेर्मेदो बुद्धिर्मेदो 'मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलं' इति निश्चितरूपाया बुद्धेर्मेदनं चालनं बुद्धिर्मेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेत् अज्ञाना-मविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । किन्तु कुर्याज्जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभिमुक्तः समाचरन् ॥२६॥ अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते ? इत्याह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेः, प्रकृतिः प्रधानं सच्चरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था, तस्याः प्रकृतेर्गुणविकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्व-प्रकारैरहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययोऽहङ्कारः, तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मा-ज्जतःकरणं यस्य, सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमान्यविद्यया कर्माण्वात्मनि मन्यमानस्तत्-त्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥ यः पुनर्विद्वान्— तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! कस्य तत्त्ववित् ? गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मका गुणेषु विपयात्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽप्तेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतमन्योत्तरोकमप्यतारयति— एषमिति । कर्तव्यं कमेति शेष । पूर्वार्थमेव व्याख्यायात्तरार्धे प्रभृत्पूर्वकमवयव व्याप्यते— किन्तु कुर्यादिति । सर्वकर्माणि कारयेत्तु प्रीतिं कुर्वेति शेष । कथं कारयेदित्याहङ्काराया माह— तदेवेति ॥२६॥ 'अज्ञाना कर्मसङ्गिना' इत्युक्तं, तेनोत्त-रोकस्य सन्नमाह— अविद्वानिति । कर्तृत्वमात्मनोऽवास्त-वमित्यन्युपगमाद्विद्वान् कथं कुर्वन्नेव तस्याभाव पश्यति ? इत्या-हङ्काराऽऽह— प्रकृतेरिति । कर्मस्वविदुषु सक्तिप्रकारं प्रकट-यन् व्याकरोति— प्रकृतेरित्यादिना । प्रधानाब्देन माया

शक्तिकृत्यत । अविययत्तुभयतः सम्बध्यत ॥ २७ ॥ अहंस्थ कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुषस्तद्भावमभिधाति— य पुनरिति । तत्त्व यायार्थ्यं वेत्तीति व्युत्पत्त्या तत्त्व-विदिति । तुशब्देनाकाद्विशिष्टे निर्दिष्टे प्रप्रपूर्वकं द्वितीयपा-दमवयव व्याप्यते— कस्येत्यादिना । गुणानामेव गुणेषु कर्म-मानत्वमयुक्तं नगुणत्वात्तेयमित्याहङ्कारं विभजते— गुणा इति । कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिः, आत्मनस्तु कूटस्थत्वान्मयमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित्कर्मसु हतं कर्तृत्वा-मिमानं न करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अज्ञानात्मात्मन्यकृत्स्नविचया ज्ञानयोगोपादानासक्तानां मुमुक्षूणां कर्मसङ्गिना अनादिकर्मयासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदात्मानलोकनसाधन-मस्तीति न बुद्धिर्मेदं जनयेत् । किं तर्हि ? आत्मनि कृत्स्नविचया ज्ञानयोगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्व-कृत्स्ननिर्दा प्रीतिं जनयेत् ॥ २६ ॥ अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषं प्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमुपदिशति । प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः स्थानुरूपं त्रिय-माणानि कर्माणि प्रति अहङ्कारत्रिमूढात्माहं कर्तेति मन्यते; अहङ्कारेण त्रिमूढ आत्मा यस्यासा-वहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमित्यभिधानः; तेन अज्ञातात्मतत्त्वस्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ गुणकर्मविभागयोः— सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्म-विभागे च तत्त्ववित् गुणाः सत्त्वादयः स्वगुणेषु स्वेष्टे कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहङ्कर्तेति न सज्जते ॥ २८ ॥

४ वे ता थं— साकस्य सद्ग्रहणमरीकस्य ग्रीवधरण-स्वापुशने मयानामिप्रायतया मयुष्य-नागाद्व्यभि-वर्ध । कर्म-बाधना उन्नेतगुणयगागाम्भयपूर्वपूर्वतुषयगाभाविरेषः; उत-रोननरोरोधेणममर्षयतिहसु पूर्वपूर्वनरोरोधेणगुणप्रविचय-प्रतिनान्तकारो वा, वादिप्रवादानादिगन्कारवा । बुद्धिर्मेदो बुदे-

रन्ययाकरणम्, तत्र प्रवृत्तिविषय दर्शयति— कर्मयोगादन्य-दित्यादिना । 'युक्त' इत्यनेन लोकाग्रप्राप्त्यं पुनः स्वापेक्षित-विनम्बाभावाय प्रागुक्तनिरपेक्षबुद्धियोगो विवक्षित इति बुद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'बोधयत्' इत्यस्याभिः— प्रीतिं जन-यदिति । 'तुमी प्रीतिवैचक्यो' इति धातु । कर्मविनि-

पुनरानुसर्वाकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ 'प्रकृतेः' इत्यादिशोर-
चतुष्टयस्यार्थमाह— कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति
व्युत्क्रमेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीयं त्वेति द्विशदीकरणमुत्तेनाविचालन-
मुक्तम् । कर्मयोगमापेक्षितं कर्मयोगेति कर्तव्यताभूतमित्यर्थः ।
'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकर्षादिसिद्ध विशेषं प्रस्तुतामुपयुक्त-
शब्दादिप्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह सत्त्वादिभिरिति । वक्ष्यमाण
सत्त्वादिकर्मविभागं 'ध्वंशः' इति प्रकारवाचिपदसूचितमाह—
स्यानुरूपमिति । 'कर्ता' इति वृत्तन्तयोगात् पृथीप्राप्तिः
स्यादिति तत्परिहाराय कर्मसु कर्तृत्वाहन्त्योक्तिभ्रमनुदासया च
कर्माणि प्रतीत्युक्तम् । दृष्टन्तत्त्वविबध्नायां त्विष फलितोक्तिः ।
अहङ्कारविमूढात्मेति—समानासनयत्न बह्वर्परस्य अनर्थ
विबध्नात् विप्रवृत्तिरिति अहङ्कारेणेति । नानाहन्त्यापमानप्रच्युते,
तत्स्यारम्भभावात्प्रवृत्तत्वात् नपि अहङ्कारव्यवच्छिन्नव्यं,
तस्यापि देहात्मभ्रमद्वारोक्तस्य कार्यकर्तृत्वे सति अव्यवहितव्यव-
वक्तुमुचितत्वात् नपि गर्भे, उत्कृष्टपरिमितवर्तित्वेनानि-

५ आ. मा. भा.—॥ २६ ॥ विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रिया-
दिभिः । प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिधिम्बन्ध क्रिया ॥ २७ ॥
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २६ ॥ 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति श्लोक-
द्वयस्यास्फुटत्वात्तार्थभेदाह—विद्वदिति । यथायोगं सम्बन्धः,
न यथाक्रमम् । कर्मभेदः कर्मवैलक्षण्यं, आह प्रवृत्तयतीत्यर्थः ।
'सत्ताः कर्मणि' [३।२.५] इत्यादिनोक्तत्वात् । व्यवहितत्वा-
दन्वयं दर्शयन् गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह—
प्रकृतेरिति । आदिपदेन शरीरमनसोऽग्रेहणम् । कथमिन्द्रिया-
दीना इन्द्रियाणां प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह— प्रकृतिमिति ।
गुणभूतान्यप्रधानानि । प्रकारात्परेण व्याप्ये— सति ।
कृतिकार्याणि केत्यर्थः । गुणशब्दः कार्याभेद इत्युक्तं भवति ।

देसात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एवात्र विवक्षित इत्यभि-
प्रायेणाह— अहङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभि-
मान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूतत्वात्वे चिप्रत्ययेन व्युत्-
त्तिर्दिशिता । अज्ञातात्मस्वरूप इति । विमूढ आत्मा स्वरूप
यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमुण्येः' इतिवद्विमुदशब्दोऽन
मोहविषयसमानाविकल इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः'
इत्यत्र उपपन्नान्वयिपृथक्त्वादपि विषयसप्तमीत्वमुचितमिति
भत्वोक्तं—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे चेति ।
विभागशब्दो ह्यन्तात्परत्वात् प्रत्येकमन्वितः । गुणानां साक्षा
गुणेषु कृत्यभावात् परोक्षक्रियेन्द्रियतद्विषयादिविवक्षया पद-
द्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्येणोपचारिक इत्य-
भिप्रायेणोक्तं स्वगुणेषु स्वेषु कार्यविति । गुणकार्याणि
च विभजिष्यन्ते । यत्र कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च
तदपेक्षया गुणत्वादेषुमुक्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति
मन्यते' इति कथमुच्यते ? इत्यत आह— न हीति । स्वा-
तन्त्र्येणेति शेषः ॥ गुणानां कर्मणा चान्योन्यं यो विभागस्तस्मि-
न्वक्तव्ये एकवचनेनाह, कथं द्विवचनं ? केन वाऽन्यान्वयः ?
इति यज्ञविभागशब्दस्यार्थं वदन्परिहरति— कर्मणि । जीवे-
श्वरप्रकृतिव्यवस्थान्मन्त्रिभेदात् कर्मणामिन्द्रियादीनां च भेदोऽन
विवक्षितो श्रवणतराद्वगन्तव्यः । गुणा गुणेविति पदद्वयस्य
विवक्षितमर्थमाह— गुणा इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्च—समाचरन् कर्म न कर्तव्यमिति बुद्धेरन्यथाभावं न जनयेत्तोत्पादयेत् ।
तेषाम् ? अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनामिदं विशिष्टफलसाधनमिति कर्मसङ्गिनाम् । किन्तु कुर्यात् ।
जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि यज्ञादीनि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभिपुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥
इदं च कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थरूपं कथम् ?— प्रकृतेरिति । प्रकृतेरन्यत्तस्य गुणैः सत्त्वरजस्त-
मोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहङ्कारविमूढात्मा—
अहङ्कारोऽव्यक्तकार्यकरणसङ्घातेष्वनात्मन्यहमिति बुद्धिः, तेनाहङ्कारेण विमूढो व्यामूढ आत्मा
यस्य, सोऽयमहङ्कारविमूढात्मा 'कर्ताऽहमेपां कर्मणां' इति कर्तव्यं मन्यते ॥ २७ ॥ तत्त्वविदकर्ता
स्वरूपवित्—गुणाः सत्त्वादयः, गुणानां कर्तृभूतानां कर्मणां च कार्यभूतानां विभागयोः सतोः
गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणेषु सत्कार्येषु गमनागमनादिर्कर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्ते इति तु मन्यमानो
न सज्जते ; नाहं कर्तेति मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

८ वं. प्र. नि.—यथेवं ज्ञानोपदेश एव लोककार्यं वि-
तामिस्यादज्ञानाधिकारिचरित्वमित्याह— नेति । अज्ञानां
निस्तिशयपरमपुरुषार्थभूतं आत्मतत्त्वमजानतां, अत एव कर्म-
सङ्गिनां कर्मण्येवासक्तानाम्—अनेन ज्ञानानधिकारिभ्यं सूचि-
नी. ५५

तम्—तेषां बुद्धिभेदं 'अहमिदं कर्तव्यं, एतत्फलं भवेत्ये' इत्य-
वस्थायां बुद्धेर्बालनं अकर्तात्मज्ञानोपदेशेन न वृषति । अन-
चिरादिति बुद्धिचालने कृते सति कर्मभ्रमाविद्वत्ज्ञानस्य
चात्मभवाद्युपपन्नत्वात् तेषां स्यात् । अतः विद्वानाधिकार-

रिकाणि सर्वकामाणि स्वयं युक्तोऽवहितः समाचरन् सन् तेषां
विश्वासमुत्पाद्य जोषयेत् प्रीत्या सेवयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वज्ञप्रीत्यर्थं तद्देव कर्मकरविदुषोऽपि कर्मकर्मयो दुष्प-
रिहः; तद्वैलक्षण्येन कर्मकरणे तु नाजप्रीतिरित्याहुः अज्ञ-
वेदेव ज्ञानिनः कर्मानुष्ठानम्; तथापि कर्तृत्वभिमाना-
भावात् तद्वन् इति दर्शयितुमजस्य कर्तृत्वभिमानं प्रति-
पादयति — प्रकृतेरिति ।

प्रकृतिः, अज्ञानं, अविद्या, माया, इति परमेश्वरज्ञे-
पर्यायाः । प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वजस्तमोसि, तेन च तदात्मकं
मन उत्पद्यते, सत्त्वादिगुणकार्याणां ज्ञानप्रवृत्तिमोहानां मनसि
दर्शनात् “कामः सत्त्वस्यो विचित्रित्वा अद्वादशध्वा घटितश्च-
र्द्धार्धार्धस्थितस्तत्सर्वं मन एव” [वृ. उ. १।५।३] इत्यादि-
श्रुतेश्च । तथा च प्रकृतेर्गुणैः मनसा त्रियमाणानि सर्वेषु सर्वा-
णि लौकिकवैदिकानि कर्माणि “विज्ञानं यत् तनुते, कर्माणि
तनुतेऽपि च” [तै. उ. २।५] इति श्रुत्युक्तानि, तानि अहमेव
कर्ता करोमीति मन्यते । कर्तेति कृत्यत्वयः; तेन च ‘न लोका-
व्ययनिष्ठाऽलक्ष्यतुनाम्’ [अष्टा. २।३।१९] इति पट्टीनिषेधः ।
ननु मनसा त्रियमाणानि कर्माणि कथमात्मा अहं कर्तेति
मन्यते ? तत्राह — अहङ्कारविमूढात्मा । अहङ्कारो नामा-
मात्मनि मनस्यात्मत्वबुद्धिः, तदेक्याध्यास इति यावत्, तेन
विमूढ आत्मा बुद्धिरस्य स तथोक्तः सन् । मनस्तादात्म्या-
ध्यासावात्मनि तदहं कर्तृत्वमन्यस्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमज्ञस्य कर्तृत्वभिमानान्नृत्वा ज्ञानिनस्तदाभाव-
माह — तद्विविदिति । गुणकर्मविभागयोः गुणस्त्रिगुणात्मक-

मन्तःकरणमहङ्कारास्पदम्, कर्म ॥ तत्कार्यं ज्ञानेच्छा-
कृत्यादिकं ममकारास्पदम्, गुणकर्मणोर्विभागौ गुणकर्म-
विभागौ । अत्र गुणविभागो नाम आत्मतादात्म्येन अच्य-
स्तादुपशब्दाद्याद्यादन्तःकरणत्वं ‘नाहमन्तःकरणम्’ इति
तत्तादात्म्यनिषेधः । कर्मविभागस्तु ‘न मे ज्ञानेच्छाकृत्यादीनि
कर्माणि’ इति संसर्गनिषेधः । एवंविधयोगेण कर्मविभागयो-
तत्त्वं याथावर्थं यो वेति स पुमान् ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इति
मत्वा ‘गुणा मनोरूपेण परिणतः सत्त्वादयः’ ज्ञानेच्छादिकर्म-
रूपेण परिणतेषु गुणेषु कर्तृत्वेन वर्तन्ते, न त्यामा’ इति
मत्वा न सज्जते; कर्तृत्वभिनिवेशरूपासति न करोतीत्यर्थः ।
यत्त्र मधुसूदनसरस्वतीभिरक्तम् — ‘गुणविभागस्य कर्म-
विभागस्य च तत्त्वविदिति व्याख्याने गुणकर्मणोरपि
साधेतैव निर्वाहाद्विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्’
इति, तच्चिन्त्यम् । ‘न सज्जते’ इत्यनेनोक्तं आत्मकर्तृ-
त्वभिनिवेशराहित्यं प्रति गुणकर्मशब्दाध्ययोर्मनस्तत्कार्य-
योयस्तादात्म्यसंसर्गनिषेधरूपो विभागः, तन्निष्पन्नत्ववै-
नस्यैव हेतुनेन विभागपदस्य सप्रयोजनत्वात्; अन्यथा
‘तत्त्ववित्’ इत्येतावतैव निर्वाहादुपकर्मग्रहणमपि नर्थ-
स्यात् । अथ यत्किञ्चित्त्ववेदनमार्गं न सज्जत इत्यत्र हेतुर्न भव-
तीति गुणकर्मग्रहणं सप्रयोजनमिति चेत्, गुणकर्मणोर्यत्कि-
ञ्चित्त्ववेदनमात्रमपि न तत्र हेतुः, किन्तु तयोरात्मनः सत्ता-
दाद्विभागज्ञानमिति । तदपि विभागग्रहणमपि सप्रयोजनमिति
तुल्यम् । तस्मात् ‘गुणकर्मविभागयोः’ इत्यत्र भाव्योक्तौ
वयोदित एवार्थः ॥ २८ ॥

९ व० व० १० — नन्वक्षेपु तु सकतया कर्मनिष्ठेषु कृपया साङ्ख्यप्रकारभेद उपवेदं युक्तो विदुषा; नहि न-
हीत्याह — न बुद्धिभेदमिति । प्रकारभेदोपदेशे तेषां बुद्धिभेद एव भवति, फलादिसंज्ञितया ज्ञातत्वात् । अतो
जोषयेत्प्रीणयेत्सेवयेच्च स्वयं कृत्वा परिसङ्ख्यातात्पर्येण ज्ञानैः ज्ञानैः शिक्षयेत् । अन्यथा बुद्धिभेदः ॥ २६ ॥
कर्म कुर्वतोर्विद्वद्विदुषोर्विशेषं १९७ सन्दर्शयति — प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् । प्रकृते योगे साङ्ख्यपरीत्या विशेषदर्शनमिति
नाप्रकृतप्रसङ्गः । तथाहि अज्ञादिसाङ्ख्ये जगतः कर्ता भोक्ता सर्वकर्मभयः सुकरोत्तम एकांशतोऽक्षरः काल
प्रकृतिः पुरुष आत्मा भवति “स (इममेव) आत्मानं द्वेषापातयत् (ततः) पतिश्च पत्नी चामभवत्” [वृ. उ. १।१।३]
इति श्रुतेः । तत्र कर्त्री प्रकृतिस्तत्संस्पृष्टतया पुरुषश्च भोक्ता । वस्तुतः पुरुषरपलाशवत्प्रकृतधर्मैरवशस्तयापि
तद्गुणैः परिणतगुणैरिन्द्रियैरिन्द्रियनिष्ठैर्वा गुणैः क्रियमाणानि कर्माणि कर्त्ताऽहं पुरुष इति मन्यते विपरीतमिति ।
गुणैः कर्माणि क्रियन्ते, न केवलेनात्मनेति । विभागात्तद्वस्तु न सज्जते । इन्द्रियनिष्ठा गुणा विषयगुणेषु वर्तन्ते
इति मनसासाङ्ख्ययोगयोरेक एवार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त. — ननु लोकासङ्ख्याद्वयमेव चैककर्म वर्तय्यं,
तदा यथाकथञ्चित्कर्तव्यम् । यथा तेज्जनेन कुर्वन्ति तथा
वरणं किं प्रयोजनकं ? इत्यादिज्ञानमाह — न बुद्धिभेदं जन-
येदिति । वर्तमानां बुद्धिभेदं न जनयेत् । तथाचरणे तेषां
अभो भेदः, अभो सति कर्म न कुर्वन् । ननु कर्मणा चित्त-
धुर्दो सत्यो कथं भ्रम इत्यत आह — अज्ञानात्मिनि । न हि
अज्ञानिभगुदर्यं कर्म कुर्वन्ति, किन्तु कर्मभेदात् मन्यमानाः
कर्महोणान्यं पश्यान् कर्म कुर्वन्ते वीर्यं कुर्वन्ति, अत एव
कर्मजदिनामिदं कुर्वन्, न तु कर्मिणाम् । विद्वान् युक्तो मां हृदि

स्थाप्य मनुज स्वयं समाचरन् तस्यगाचरन् मयोदादि कुर्वन्
अन्येषां एवार्थं सदा कर्माणि जन्मानन्तान् जोषयेत् कर्म-
कारयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु विद्वानपि चेत्तथा इत्युक्ता
ऽनिरुप. सत्तादात्तं को भेदः ? तज्ज्ञानस्य च स्वोपायोगः ।
सम्पूर्णं कालं कर्मयोगादृष्टातेषाचमनयत्तादिरयतोऽविदुषो विदु-
षश्च भेदमाह — प्रकृतेरिति । अहङ्कारेण विमूढात्मा अविद्वान्
सर्गजः प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियैः त्रियमाणानि कर्माणि ‘अहमेव कर्ता’
इति मन्यते । न तु अवयविरूपान् । तानि च भगवतोक्त-
व्याप्तोद्धार्य कारयति ॥ २७ ॥ एवमविदुषः, एवमुपकुणा विद्व-

त्वत्परमाह—तत्त्वविदिति । हे महाबाहो आत्मा क्रियाकरण-
समर्थ ! क्रियावान् गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वविन् गुणा गुणेषु
वर्तन्ते इति मत्वा कर्मसु न सज्जते । अत्राप्यं भावः—गुणा-
स्तु भगवता सात्त्विकादिभावमिन्नविषित्रस्वरसमोगार्थं प्रक-
टीकृताः । अत एव ब्रजविलासिनीषु सात्त्विकादिगुणा निरु-

पिताः धर्मभागवते । कर्म तु लोकसङ्ग्रहार्थं कार्यते । तथा चैत-
द्दिभागतत्त्वविन् गुणा जीवन्त्या गुणेषु भगवद्गुणेषु वर्तन्ते
प्रभुः स्वरसमोगार्थं गुणभावैस्तदुपयोगिभूतानि कारयति ।
अन्यानि कर्माणि तु लोकार्थं कारयतीति मत्वा मृदयेन्वाहमेव
कृतां तत्फलं मम भविष्यतीति न सज्जते इति भावः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—विद्वान् अज्ञानां कर्मस्वासक्तानां बुद्धिमेदं बुद्धेश्चालनं न जनयेत् नोत्पादयेत् ;
किन्तु तान् सर्वाणि कर्माणि ओषयेत्सेवयेत् । कथम् ? युक्त आहतो भूत्वा समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जते ? इत्यत्र आह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः पारमेध्याः सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मिकायाः “वैद्यात्मशक्तिं त्वगुणैर्निगूढाम्” [श्रौ. च. १।३] इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्य-
कारणसद्भावात्मकैः क्रियमाणानि कर्माणि । अहङ्कारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तृत्वादीनात्म-
घर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असङ्गानन्दसर्वविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहङ्कारेण विमूढश्चासाक्षात्मा चेति विप्रदः ।
अहं कर्माणि कर्मणां कर्त्तृत्वे मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताऽहमिति तृन्प्रत्ययस्तेन ‘न लोकाल्पयमिन्नाखल्य-
मृताम्’ [अष्टा. २।३।६९] इति ‘श्रीनिपेक्षः; अन्यथा तृप्प्रत्यये कर्मणां कर्त्ताऽहमिति पद्यपा भाष्यम् ॥ २७ ॥

एवं सत्त्वस्य कर्माचरणं प्रदर्शयसत्त्वस्य उत्तरदर्शयति—तत्त्वविदिति । “गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य
कर्मविभागस्य च तत्त्वविन्” इति (शं.) भाष्यम् । “नाहं गुणात्मक इति गुणेश्च आत्मनो विभागः, नाहं
कर्मात्मक इति कर्मम्यश्चात्मनो विभागः, तयोर्गुणकर्मविभागयोरेतत्त्वं वेत्ति” इति श्रीपरः । मधुसूदनस्तु—
“गुणाः देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहङ्कारास्पदानि, कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि । गुण-
कर्मैति द्वन्द्वैकवदावः । विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः; स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसङ्ग
आत्मा । गुणकर्म च विभागश्चेति द्वन्द्वः । तयोर्मेधाज्ञहयोस्तत्त्वं यो वेत्ति सः ‘गुणाः करणात्मनाः गुणेषु विपक्षेषु
वर्तन्ते’ इति मत्वा न सज्जते कर्मेस्वामिनिवेशं न करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविन्
इति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थम्” इति ।

यद्वा—यत्स्वरवित् स गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा गुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना ।
गुणानां सत्त्वरजस्तमसा विभागो बुद्ध्याहङ्कारज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं, तस्मिन् सज्जते ‘इद-
महं’ इति न मन्यते । तथाहि शरीरे गौरेऽहं गौरीऽस्मि, हस्ताभ्यामात्मे मयेदमाचमयिषि, चक्षुषा दृष्टे मयेदं दृष्ट-
मिति, अहङ्कारेणामिते ममेदमित्यामिमन्यते; बुद्धौ विविच्यमाणात्माहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य
शुद्धमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्यक्स्वमध्यस्याहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते । एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन
व्याख्यातः ।

अन्यथा चिदात्मन्येव आदानादिकर्तृत्वं दुरादिमदं चापवति । अयं च कर्मविभागः श्रुत्याऽपि दक्षितः—
“अन्धो मणिमविन्दत्, समनहुरित्वाक्यम् । अमीवः प्रत्यमुच्चत, तमजिह्वो असञ्चत” [तै. भा. १।११] इति ।
‘अन्धः स्वयं प्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिर्मणि रूपादिकं निषयमविन्दत्प्रकाशयति । अनजिह्वः काष्ठलोष्टादिषु जट-
त्वात् स्वयं कर्म कर्तुमशक्तोऽपि पाण्यादिः वायव्यन् आसीत्यत्र विषयं उपादत्ते । अमीवः टिग्रशिरस्कवन्निर्मोवो-
ऽहङ्कारस्त्वं प्रत्यमुच्चत मीथानां धारयति मयेदं लब्धमिति मन्यते । अजिह्वो मीथानुः जटन्वात्स्वयं स्वगतमुच्य-
दुःखयोः पट इव स्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखी दुःखीति चाबुमर्षति’ । तथा च आत्मानात्मनो-
यायात्मनो व्यावृत्तेऽहङ्कारादिषु सत्कर्मसु चाभिमानादिषु ह्यगुणेषु सूक्ष्मिष्वनुवर्त्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथगमूर्तं
ज्ञानं गुणा भीषणुराद्यो गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तन्ते, न त्वास्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव ह्यन्नादिसहजस्वरो
ममेवेदमादानादिकं कर्मेति न सज्जते भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्मृदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. टी.—‘प्रकृतेर्गुणसम्भूदा’ इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं दर्शयति—प्रकृतेरिति । निवृत्तापेक्षत्वादुपादानस्य नासाधर्म्यमिति प्रदर्शनाय ‘प्रकृते’ इत्यनुवादः । देवदत्तस्य गुणकृतमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसम्भूत्वात् सन्नते गुणकर्मसंज्ञिति हेतुहेतुयुग्माद्योऽप्यविवक्षितः ; अन्यथा वैषम्यापत्तेः ; तस्यैवावयविति—इन्द्रियादीति । अभिमानो ममैवेतानि स्वातन्त्र्येण कर्तव्यानीति श्रमः । विषया दीतुं कृत्वा गुणाद्योऽप्यविषयार्थ इति दर्शयति । आदिप्राब्देन कर्मप्रदेशम् । विषयेषु सः श्रेहादि, कर्मसु स्वातन्त्र्यश्रमः । ‘गुणानां कर्मसु’ इति केनचित् (स) प्र्याख्यात तदवयविति भावेन इत्योऽयमिति दर्शयति—गुणेति, इन्द्रपरिग्रहेऽपि

कार्यव्यवहारम् । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति ।
 गुणशब्दभ्योक्तानेकार्थत्वं कुत ? इत्यत आह—शब्दाद्या
 इति । निरुक्त्यत इति निरुक्तिं शब्दार्थं निरुक्तिं गच्छन्त्यन-
 गच्छन्तीति निरुचिषा । अस्तु गुणशब्दभ्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः,
 तथापि विवक्षाऽनैकस्यैवार्थस्य युक्ता ; अन्यथा न द्वेकदाशब्द-
 नेत्युक्तविरोचान् । शब्दे हि यमर्थमादी स्मारितवान् स एवायं
 बुद्धौ समिहितः पुनरुच्चारितेन स्मारयितुं युक्तः, तथा चान सर्वत्र
 सत्त्वादय एव प्राप्या । तद्वदने शब्दादीनामपि तदात्मकानां
 ग्रहणसम्भवादित्यत आह—सत्त्वादीति । कर्तृत्वाधारत्वयोरकत्र
 विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति
 इत्या प्रयासः । मन्यैवानुपपत्त्याऽनेकार्थग्रहणोपपत्तेः ॥ १९ ॥

७ ह. पं. भा.— ये पुनः—प्रकृतेर्गुणैर्वयं कर्तार इति सम्मृताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु 'वयं कर्म कर्मः फलाय' इति सज्जन्ते ग्रन्थन्ते, तानकृत्स्नमिदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नविस्मयैर्विद्वद्भाविभ विचालयेत् । बुद्धिभेदकणमेव चालनं, तत्र कुर्यादित्यर्थः २९

८ वें. अ गि — एवं विद्वद्विदुषो कर्मव्याप्तिमानवद-
मायोक्त्या तयोस्तावमात्रं एव भेदः, वसिष्ठोऽनेन तु भाव्य-
मिति प्रदर्श्य यस्मादेवं तस्माद्विद्वान् समाचरन्विदुषो ज्ञोष-
येत्, न तु वृद्धिर्भेदं जनयेदिति पूर्वोक्तसुपसंहरति—अतूतेरिति ।
यं पुन मूढतयायाया गुणैः सत्त्वादिभिः सप्रवृत्तकृपशिरस्त-
माविर्भवेच्छिः सम्पूरा सन्त् तेषामेव गुणानां कर्मसु कार्येषु

सन्नातं 'ययं कुम्भं जलाय' इति, तात् अहङ्कारपिदं कर्मफल-
मात्रदर्शिनं । सा एतु - मन्वान् मन्मज्जान्, अमुदचित्तत्वेन
ज्ञानानधिष्ठानि इति यावद् । हङ्कारविदात्मचिन् । स हि सर्व-
विद्, "यद्विन्मिज्जातं सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति ब्रुते ।
न विद्यालयेन कर्मभद्रातो न प्रप्यावयेन । किन्तु स्वयमेव तं
जालेन विनोदयत्युक्तं कर्मस्वधर्मात्पत्तीति भावः ॥ २९ ॥

९ व० स० दी०— 'न बुद्धिमेदं जनयेत्' [३।२६] इति दृढयति— प्रकृतेरिति ॥ २९ ॥

१० पु. अ त.—अनु ते अज्ञात्वा तथा कुर्वन्तीति
 तान् शिक्षयेत्, न तु पुनस्तपैश्च प्रेषयेदियत् आह—प्रष्टते
 रिति । प्रष्टतेर्गुणैः सम्पूनाः कर्मणामिष्टाणि गुणकर्मसु
 देशधर्मेषु कदापि मज्जन्ते मायका भवन्ति । यतोऽहस्तविद्
 भगवत्प्राप्तिर्गुणयोगवत्स्वरूपं न जानन्ति । कर्मफलं ह्येति-

मुमुं षट्त्वं जानन्तीत्यर्थः । यन्तस्ते तन्नासनास्तेन ततो न
मनो भवति शिवियेत्तस्यान् मन्दां मूलां भूय षट्त्वं
क्षित्वात् कृष्णविन् भगवत्प्रासिद्धान्येयान्द्रविन् न निचा-
त्येन् भगवन्मार्गं न प्रयेत् । ततोऽपि वा न चात्येन् ।
दृष्टवद्वात् स्वस्यान्धधामाव नयेति भावः ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी० — एवं सत्तासत्तयोः कर्माणि विभज्य सत्कर्पानुवाङ्पूर्वकं न मुक्तिमेतद् जनयेद्विज्ञाना
मित्युपपन्नान्तमुपसंहरति— प्रकृतेरिति । गुणैरद्वैतारादिभिः स्वस्तिममध्यस्तैः सम्मूढाः एकीभावेन ज्ञानेन शब्दासेन
मूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु च सञ्चरन्ते अहमय प्रादुर्गो मयैवेदं यत्तादिकं
कर्म, इति सञ्चरन्ते सत्ता भवन्ति, तां मूढत्वान् अहत्त्वविद् आत्मज्ञानहीनान् आत्मविद्धि हृत्त्वविद्— “आत्मनो
वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विश्रानेनेदं सर्वं विदितम्” [घृ. उ. १.१४.५] इति श्रुतेः । मन्दाग्म शास्त्रार्थ-
मद्वैतासमर्थान् कृत्स्नविन् आत्मविन् त्रिचालयेन् कर्मनिष्ठतां न प्रत्यावयेत्, तेषामुभयभ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणै-
सम्मूढा गुणानां कर्मसु सञ्चरन्ति इति प्राचा योजना ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याद्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्ध्व्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

[illegible]

— अविर्गता ।

१ शां. भा.— कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यं ? इत्युच्यते— मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य निक्षिप्याद्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या 'अहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमि' इत्यनया बुद्ध्या । किञ्च निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसन्तापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. भा. व्या.— यद्यपि कर्मण्यज्ञोऽविक्रियते तथापि मोक्षयामणेन तेन कर्म त्यक्तव्यं, मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वात्, न तु तेन कर्म कर्तुं शक्यं, कर्मण स्वोपेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते— कथमिति । श्लोकेनोत्तरमाह— उच्यते इति । यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणा समर्पणे कारणमाह— अध्यात्मेति । विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति— अहमिति ।

दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह— किञ्चेति । त्यक्ताशी फलप्रार्थनाहीन सन्नित्यर्थः । निर्ममो भूत्वा पुत्रभ्रात्रादिष्विति शेषः । ननु बुद्धे निमोहो भोषणयते पुत्रभ्रात्रादिर्हिंसात्मनस्तस्य सन्तापहेतोर्मयोगविषयत्वाद्योगादिति तत्राऽऽह— विगतेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्निग्रहाम्यस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तव्यतोच्यते— मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सन्न्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो बुद्धादिकं सर्वं चोदितं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यथेतस्तदध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— अथ तदनन्तरस्य 'परा तु तच्छ्रुते' [म. सु. २।३।४१] इत्यधिकरणस्यार्थं तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवतारयति— इदानीमिति । निग्रहाम्यताया स्वरूपस्तोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवतीत्यादिपदत्रयेण 'मयि' इत्यभिप्रेतस्तोक्तिः । भगवतीति नियन्तृत्वोपास्यत्वंकल्पप्रदत्वाद्युपपन्नकल्याणगुणजातवति हेयप्रत्ययनीके चेति भावः । पुरुषोत्तम इति, नियमनार्थानुपप्रेक्षादिनाऽवस्पृहेयप्रसक्तौ 'उत्तमं पुरुषस्तम्यः' [१।५।१०] इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतं चेति, त्रिगुणस्याचिरव्यवस्थापि सर्वात्मभूतं स एव हि नियन्तेति भावः ।

एतेन 'असक्त्या लोकरक्षायै गुणेश्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्त्योष्ठा तृतीये कर्मकार्यता' इति तृतीयाध्यायगीतार्थं [७]— सङ्गश्लोके तुल्यविकल्पो नाभिमत इत्यपि सूचितं भवति । 'मयि इत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरस्य हेतुतया सर्वभूतान्तरात्मभूतत्वोक्तिः । 'ईश्वर सर्वभूतानाम्' [१।८।११] इत्यादि वक्ष्यमाणं चात्रैव व्यापितम् । सर्वाणि इति, स्वकृतानि गुणकृतानि चेत्यर्थः । 'युद्धपक्षे इत्येतच्छास्त्रीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्तं युद्धादिकमिति । आत्मनीति 'अध्यात्म' इति सप्तम्यर्थं समाप्त इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुसन्धानरूपज्ञानगोचरता व्यनक्ति आत्मस्वरूपेति ।

३ रा. भा.— "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा ... अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम्" [तै. आ. ३।१।१] "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं च आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [वृ. ५।७ भा. दि.] इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रत्ययं तच्छरीरभूतमेवमात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च 'प्रशासितारं सर्वेषाम्' [मनुः १२।१२२] इत्याद्याः । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' [१।५।१५] 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यत्नारूढानि मायया [१।८।६१] इति वक्ष्यते ।

४ वे. ता. चं.— श्रुतिशतसिद्धं प्रकारं दर्शयति— अन्तः प्रविष्टः । अन्तः प्रविष्टत्वादिभूतान्या नृपादिगुणादि-यावत्तत्त्वान्मां घटान्तमवशिष्टिः । कर्तारमिति— जीवन्मायासु प्रभो अन्तर्यामिण्यर्थः, यदा प्रेरणद्वियाकर्तारमिहार्थः, तदुच्यते— प्रवर्तयितारमिति । एतावन्प्रतीतिर्मादृश्यवैधर्मीकरणाय मन्वा

द्युपपन्नानुपपन्नमाह— स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्नापि शास्त्रेऽन्यावत्तित्रायास्त्येवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह— सर्वस्य चेति । 'मयि सर्वाणि' इत्यस्याभिप्रायम्यज्ञाय पाथतारपेरीधत्स्य प्रत्ययनराङ्निर्देशयोरीधरेकविषयत्व दर्शयितुं यत्नद्वयोपादानम् ।

३ रा. भा.— अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्तयित्वस्वरूपानुसन्धानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव प्रियमाणानीति मयि परमपुरुषो सन्न्यस्य तानि च केनञ्च मदारारणनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः

तत एव तत्र कर्मणि ममताराहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्रा स्वकीयैश्वोपकरणैः स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषः सर्वेश्वरः सर्वेशोऽपि स्वयमेव स्वकर्माणि कारयतीत्यनुसन्धाय कर्मसु ममताराहितः, प्राचीनेनानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्चयेन कथमहं भविष्यामि? इत्येवम्भूतान्तर्जरीविनिर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो ग्रन्थान्मोचयिष्यतीति स्मरन् सुखेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्” [श्वे. उ. ६।७] “पतिं विश्वस्य” [म. ना. उ. ३।१+ तै. ना. १।१३] “पतिं पतीनाम्” [श्वे. उ. ६।७] इत्यादिश्रुतिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं च । ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं, शेषित्वं पतित्वम् ॥ ३० ॥

४ वे. शा. खं.— एवमर्पस्वतःपुण्यपात्र तज्ज्ञानस्य कर्तृत्व-
संस्थापहेतुतां ‘सन्त्यमस्य निराशीः निर्ममः’ इति प्रयाणां पदानां
कर्तृत्वस्यापगत्युत्पाद्यत्वस्यैकीयतासञ्ज्ञागमिपयतां उत्तरोत्तरस्य
च पूर्वपूर्वहेतुप्रतां पाठसमुचितं प्रकाशयति— अत इति ।
अत्यार्थस्य धृतिस्वरूपान्तरादिसिद्धत्वादिस्थेयः । अयमेव मित्य-
माणातीति, श्रवणप्रवर्तकेन राजेव सद्धारकमद्धारकं चेति भावः ।
कस्मिन् इव परस्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य पत्रागमिपयः स्थापयति
तमिराश्या निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह— तानि चेति । तत
एवेति— कर्तृद्वारा हि कर्मणि ममता ; ‘ममभिलषितपापन-
शानन्दर्पमिदं कर्म’ इति कर्मवैयर्थ्यबोधो ह्यभिचार इति भावः ।
ननु यदीश्वरे कर्तृत्वं सन्त्यमस्तम्, कथं तर्हि युक्तप्रत्येति जीवः कर्तृ-
त्वा निर्दिश्यते? यदि चागौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधन-
रूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते? यदि च निर्ममः, स कथं ‘ममेदं कर्म’
इति बुध्यमानः कर्म कुर्याद? यदि च स्वस्वप्राप्तं गानुत्पन्ने
तदा त्यागस्वप्राप्तारमपि न गन्धेत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनु-
पपन्नमित्याशङ्क्याह— स्वकीयेनात्मना कर्मेति । स्वशेष
युतेन जीवेन प्रयोज्यकर्तृवैयर्थ्यः । स्वकीयैश्वोपकरणैरिति ।
यथाऽगौ जीवः परशेषयुक्तः, तथा तस्य स्वशेषयथा प्रागभिमन्तं
हविरादिकमपि परशेषभूतमिति भावः । स्वाराधनैकप्रयोज-
नायेति— शेषस्य शेष्यसिद्ध्याधानमेव प्रयोजनमिति भावः ।
आह च वेदार्थसङ्ग्रहे— ‘परगतातिद्याधानेच्छयोपादित्वमेव
यस्य स्वतः स शेषः, परः शेषो’ इति । ‘स्वकीयेन’ इत्याशौ
प्रमाणमूक्त्याय सर्वशेषीत्याहुक्तम् । स्वयमेवेत्यादि । आ-
राध्यभूत एवाराधन कारयतीति भावः । एवकारेण प्रवर्तमानं
च बुद्धस्तम् । कारयतीति— सर्वेश्वरः सन् न्वेदं सर्वं स्वयमेव कर्तुं
राजोऽपि स्वशेषभूतजीवानां शाश्वतव्यवस्थतत्त्वज्ञानोत्तुत्यादिसि-
द्धयर्थं तान् कर्तुम् कारयतीति भावः । प्राकृतिकं प्रतिषेध्य-
ज्वरविशेषप्रपन्नं दर्शयति— प्राचीनेत्यादिना । अस्तु धृति-
सिद्धमाश्रित्य, कारयितुमस्य किमायात? इत्यत्राह— ईश्व-
रत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति— चेतनगणे
शेषित्वं पतित्वमेवेति भावः । यद्वा धृतिभाष्यपठितयोः
शेषित्वेभ्यश्चतयोः को भेदः? इति शङ्काऽगमियत— ईश्वरस्य
नियन्तृत्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सस्यस्य भ्रान्त्या जीवेश्वरोपपत्तिनि मय्येव
विस्मय भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति अस्पृजेति च आत्मानं मापयिष्येयं यथेतस्तद्ध्याप्त-
चेतः । स्रुपासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दी.— ‘मयि सर्वाणि’ इत्यस्य सप्रति दर्शयति—
अत इति, सतो विद्वन्कर्मविधिं स्वं च विद्वानस्यनः । तर्हि
तस्मान्नो निर्ममः, मय च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य
कर्मणि मन्तारिणोऽपि तत्त्वार्थं तेषां विप्रगां विधीयत इत्यतः
माह— भ्रान्त्येति । कर्मणा परमेश्वरे सन्धानो नाम तदात्म-
स्यविद्वानिति कथि, तद्वत्परः अनान्दस्वः ; प्रमाणतिष्ठ-
ज्वाधेति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह— भगवानिति ।
इति शब्देति शेषः । प्रकाशान्तरं नाहं— अदिति । इति
तत्परं च कर्मणा मयि सन्धास इति शेषः । कर्माणि परमेश्व-

रात्मवत्त्वं प्रतिपद्यन्ते तद्व्यापये कल्प्यन्ते इत्यप्यात्मचेतसेति
व्याख्यातमसाध्यमिति भावेन व्याचष्टे— आत्मानमिति ।
अनेनात्मयोभाषणार्थः कर्मप्राप इत्युक्तं भवति । अस्य ‘निरा-
शीः’ इत्यनेनानयः । परमात्मलाभेन निराशाराधारदिन
अयुक्तं भवति । ननु निर्ममत्वं न मय कर्माणि गन्तीति ज्ञानम् ।
तत्र ‘मयि सर्वाणि कर्माणि सस्यस्य’ इत्यनेन मन्तार्यमने
इत्येवमाह— सप्रयासस्त्रिति । उभयेवेति शब्दात्परं ज्ञान-
मिति शेषः ॥ ३० ॥

७ ह. पं. भा.— त्वं तु कर्माधिकारी— मयि वामुदेवे परमेश्वरे मय्येते मय्यर्कर्मभोक्तारि
भगाणि कर्माणि सस्यस्यात्मात्मेतमा त्वेकप्रवृद्धा निराशीर्निर्ममः कर्मणि तत्फलं च ममत्वव-
जिनो ‘भूत्वा’ गुणस्य विगतज्वरो विगतसन्तापः ॥ ३० ॥

८ वे अ गि — इयता प्रवन्देनोपदिष्टमर्जनस्य कर्मयो गावदियक्कसुपसंहरति — मयीति । पुरुषो हि न हरेच्छया शुभमशुभं वा विद्विक्तं शक्नोति, “एष खेव साधु कर्मकार यति, ते यमस्यो लोकेभ्य उचिनीयते एष उ यथासाधु कर्म कारयति, ते यमथा निर्णीयते य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यामा शरीर य आत्मानमन्तरो यम यति एष त आत्माऽन्तर्यामिमृतः” [को उ ३१९] इत्यादि श्रुते ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्त स्मृतिज्ञानमपोहनं च’ [१५।१५] इत्यादेवेवमाणाच । एवं च अन्ध्यात्मचेत सा आत्मानमन्तर्यामिणमधिष्ठत्य यचेतो इहृदिस्तद्व्यात्म

चेत ‘अन्तर्ध्याम्यर्चानोऽहं भूत्वा इय राजे परमेश्वराय कर्माणि करोमि’ इति बुद्धि, तथा सत्वाणि लौकिकवैदिकानि कर्माणि मयि पुरत स्थिते भक्तपारस्वयोपगतसारण्ये सवान्तर्यामिणि वासुदेवे सायस्य समर्थेति सौलभ्यप्रदर्शनम् । अत एव निराशी कर्मणां मदाराधनैकरूपतया तत्काले निरभिलाषः, निर्मम ‘ममेदं कर्म’ इति कर्तृत्वाभिमानरूपममताशून्य, विगतज्वर ‘एवमाराधित परमेश्वर एव बन्धान्मोचयिष्यति’ इति निश्च येन त्यक्तसंसारलोकश्च भूत्वा युध्वस्व । उपलक्षणमिदं सर्वाणि कर्माणीत्युपक्रमत् । युद्धादीनि सर्वाण्यपि विहितानि कर्माणि कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी० — स्वमतमुपदिशति — मयीति । साङ्ख्यचेतसा सर्वकर्माणि मयि मुख्ये साक्षात्कर्तार पर- देवताया सकृदस्य समर्प्यानुसन्धाय वा युद्धस्य । कर्मत्यागे हि दण्डिपुरुषं त्यजेतिवत् विशेषणविषयक एव त्यागः, न तु विशेष्यविषयक इति तदाह — निराशीरिति । तत्फलविषयकस्त्यागः निर्मम इति ममताविषयक विगतज्वर इति कर्तृत्वविषयक इति त्रिविधस्त्यागः कर्मणि प्रकीर्तितः । यथोक्तं निबन्धे ‘साङ्ख्येऽपि भगवद्विंशत फलमेतन्न चान्यथा । समर्पणात्कर्मणा च सिद्धिर्भवति नान्यथा’ इति ॥ ३० ॥

१० पु अ त. — ननु तेषां कर्मकारणार्थं स्वस्य कर्म कारणे यावत्कालो गच्छति तावत्कालव्यर्थोभावापराध स्वस्य ह्यपि द्रव्यत आह — मयि सर्वोणीति । मयि यत्कस्य आधि देविकभावेन सर्वे व्याख्याऽऽध्यात्मचेतसा अन्ध्यात्मभावेन मदा हाकृतेण सर्वाणि कर्माणि कुर्वित्यर्थः । मदाज्ञया कारणे काल व्यर्थता न भविष्यतीति भावः । सर्वपदेव लौकिककार्याण्यपि

कुर्वित्यर्थः । लौकिककर्मकरणमेवाह — निराशीरिति । निराशी युद्धजस्वर्गाधिकलानभीप्सु निर्मम राज्यादिप्राप्तभावहित, स्वायेषु परेषु च आतृषुवादिबुद्धिरहितो विगतज्वरो लौकिक- तापरहितो मदाज्ञया युद्धस्यैव यत्नं कुर्वित्यर्थः । स्वाक्षरिण तु क्षात्रं कर्म युद्धरूपं मयोच्यते, न तु पूर्वोक्तमन्यत्कर्म । अतो युद्धमेव कुर्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी भा. दी — मयीति । एवं तु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वा-न्तर्यामिणि सर्वाणि कर्माणि सकृदस्य समर्थे अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्र अध्यात्म, तत्र प्रवणेन चेतसा — शाकपाथिबादिवन्मध्यमपदलोपी समासः । आत्मानात्मनिषेकवृत्तेत्यर्थः । ईश्वरप्रेरितोऽहं करोमीत्यनया युद्धया निराशी फलमनिच्छन्निर्ममो लब्धे ममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युद्धपक्षे विगतज्वरो विशोकः सन् ॥ ३० ॥

भगवदाज्ञानुवर्तिना फलसौष्ठवमितरेषा च वैफल्यम् ।

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

१ प्रां. भा. — यदेतन्मत ‘कर्म कर्तव्यं’ इति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा — ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावाना अनसूयन्तोऽप्यर्था य मयि परमगुरो वासुदेवेऽनुवर्तन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्मर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥ ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो निन्दन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं, सर्वेषु ज्ञानेषु विरिधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि जानीहि नष्टान्मात्रं गतानचेतसोऽपिरेकिनः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतं भगवतो मनमुक्ताकारं
मनुसृष्ट्वानुतिष्ठता क्रममुत्तिष्ठत कथयति—यदेतदिति ।
शास्त्राचार्योपदिष्टेऽर्थार्थं विशासवत्तं श्रद्धान्तरत्नम्, गुणेषु दोषा
विहरणमसूया, अपिपेथोकाया मुचिरमुक्त्यवद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

भगवन्मतानुवर्तिता प्रत्यवायित्वं प्रलाययति— ये
त्विति । तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्तिन्यो वैपरीत्यम् । तद्व
दर्शयति— एतद्विज्ञादिना । अन्यस्यन्तस्तत्रास्तन्मपि दोष
मुद्धावयन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञानानि सगुणनिगुणविषयाणि ;
प्रमाणप्रमेयप्रयोजनविभागतो विविच्यत्वम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—ये म इति । ये मानवाः आत्मनिष्-
शास्त्राधिकारिणोऽप्येव शास्त्रार्थं इत्येतन्मे पतं निश्चित्य तथाऽनुतिष्ठन्ति, ये चाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धावाना भवन्ति, ये चाश्रद्धावाना अप्येवं शास्त्रार्थो न सम्भवतीति नाभ्यस्यन्ति, अस्मिन्
महागुणे शास्त्रार्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तो भवन्तीत्यर्थः । ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैः सर्वैः
कर्मभिर्मुच्यन्ते । 'तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्ददिपां पृथकरणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्
शास्त्रार्थे श्रद्धावाना अनभ्यस्ययश्च श्रद्धया चानसूयया च क्षीणपापा अचिरेणममेव शास्त्रार्थमनुष्ठाय
मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमि
त्योपनिषद्ग्रन्थस्य सिद्धान्ताभिमानश्रद्धानामोक्षसाधनत्वोप-
दशमानस्य कृतकत्वाच्च तदशास्त्रस्यपरोऽयं श्लोक इत्यभिप्रा-
येणाह— अयमेव साक्षादिति । ज्ञानयोगनिरपेक्ष इत्यर्थः ।
सारभूतः प्रमाणभूत 'सरो बले स्थितो च न्यायेऽपि वा
श्रियुः' [अनर ३३।१००] इति नैषण्डिका । प्राधान्यं चान
ओक्षसाधने जयायस्त्वम् । मानवशब्दस्वाभाव्यपि कृतकत्वादिसद्भा-
वदत्वादिहितैर्वादिप्रतिनैषकत्वाच्च तदुभयपरिहाराय य इति
प्रमाणसिद्धान्तवाच्यमधिकारिमात्रोपलक्ष्योऽयं शब्द इत्यभिप्रा-
यणोक्त ये मानवा आत्मनिष्ठशास्त्राधिकारिण
इति । 'नित्यमनुतिष्ठन्ति इत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णयपूर्वकं
मेव प्रामाणिकत्वनिरूपयन्त्यानुष्ठानं कदापि न्येतापीत्यभि-
प्रायेणोक्तम्, अयमेव शास्त्रार्थ इत्यादि । एतत्— अय
मेवेत्युक्तम्, यदा एतन्मे मतं शास्त्रार्थं इति निश्चित्यत्यन्वयः,
शास्त्रमतेमतं हि शास्त्रार्थं इति भावः । 'भद्रावन्त' इति
पदमनुष्ठानात् पूर्वाभ्यासपरमित्याह— ये चाननुतिष्ठन्तो-
ऽपि । ततोऽप्यर्वाचीनादभ्यासानुयेत्याह— ये चाश्रद्धावाना
इति । गुणेषु दोषाविहरणमनुदित्यस्यालक्षणाभिप्रायेणाह—
अहिममिति । अपितादो कर्मत्रयसमुच्चयपर इति ते स्तं

इत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येकाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेत्येतं भद्रा
वन्त इत्यादौ च 'भवन्ति' इत्यप्याहारश्चानुचिन्, यच्चन्द्रस्य
वैचित्र्यं प्रयुक्तस्याश्रितिरुपपत्त्येवमाह तेऽपीति । एषामिति—
अधिकारिणा, बुद्धिम्याना वाचयाना वा ।

अयमभिप्रायः—नात्रैकवाक्यत्वं सम्भवति, अपिशब्दान
न्वयात्, अपिशब्दो ह्यनुगुणानुचिन् सहाधिकार्यान्तरमनुष्ठायपरो
वा, अनुगुणानुष्ठायपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिता समु-
च्चयः सम्भवत्यनुष्ठानपेक्षितः, कर्मयोगप्रशस्तप्रकरणानुचिन्तयः ।
ज्ञानयोगेभ्यश्च कर्मयोगिनामपकर्षमुच्यते स्वभास्यन्तविद्वद् ।
नित्यमनुगुणानुष्ठानात् भद्रावन्तोऽन्यस्यन्त इति विरोधमभिधानं च
निरर्थकम् । न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धावाना अनुष्ठानं
भवतु । अथस्याश्रयविषयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अवाचीना
वत्साधारणपरतया वा शक्यमपिशब्दो नेदुमिति ।

अनुगुणानुष्ठानं भद्रावन्त्यानामनुष्ठानम् । तुल्यफलत्वं अनुष्ठानवि-
धायकशास्त्रवैषम्ये स्यादित्याहृष्टपाह—इदानीमिति ।
भद्रावन्त्ययो पापनिर्हारेऽप्येवं च 'पमे धृता वा दृष्टो वा
स्मृतो वा कथितोऽपि वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र ! पुनाति
पुनश्च सदा' [म. भा. १।१।११९] इत्यादिभिद्वम् ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— भगवदभिमतमोपनिषदमनुतिष्ठता अश्रद्धावानानामभ्यस्यतां च दोषमाह— ये
त्वेतत्सर्वमात्ममयस्तु मच्छरीरतया मृदाधारं मण्डपभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति—नैय-
मनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न श्रद्धावते, ये चाभ्यस्यन्तो वर्तन्ते ; तान् सर्वंश्रु ज्ञानेश्वर
विशेषेण मृदास्तत् एव नष्टानचेतसो विद्वि ; चेताःकार्यं हि वस्तुयायात्मान्यनियमः ; तदमात्राद-
चेतसो विपरीतजानाः सर्वत्र विमृडाश्च ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— व्यतिरिक्तमिन्द्रयाऽनुष्ठानं प्राशस्त्यादि
रह उच्यते इन्द्रियादेरह—भगवदिति । पूर्वाभ्यासपर-
मत्वादिमन्त्रोपनिषदशास्त्राद्येवमभिप्रायेण अश्रद्धावाना-
नामित्युक्तम् । अपिपेथ कथयति विद्वदिति हि शरीरमिन्द्र-
या ॥ ३२

भिप्रायेण मृदाधारमिन्द्रयादिरुपपन्नम्, स्वकारमिन्द्रियादिप्रति-
तात्पर्यमिति च । पण्डितमिन्द्रियादिरुपपन्नं मतं कथमनुष्ठानमनु-
ष्ठेयं वा । विद्वदनुचिन् च कथमनुष्ठानं । इत्यभिप्रायेणाहृष्ट-
पाह—नैयमनुसन्धायेति । 'सर्वंश्रु ज्ञानेश्वर इत्येतं मतम्'

इति यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया 'अहं मम' इत्यादिषु सर्वेषु
ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तुना यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः ।
नष्टानिति-पुरुषार्थातिशयोक्त्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्तान्ति.

करणमपि नास्ति ? इत्याह-चेत्, कार्यमिति । कार्यादर्शनात्
कारण नास्तीत्युपपन्नं इति भावः । फलितमाह- विपरीत-
ज्ञानाः सर्वत्र विमूढाश्चेति ॥ ३१ ॥

९ आ. मा. भा.— फलमाह- ये म इति । ये त्वेवं निवृत्तकर्मिणस्तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा,
किंश्चिदपरोक्षज्ञानिनः ? न तु साधनान्तरमुच्यते । 'निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेष्टदृष्टये । अपरोक्षेष्ट-
दृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥ सर्वं तदन्तराऽधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय
निर्गन्तायापरोक्षदृक्' इति श्रुतं नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. वी.— अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तर
श्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह- फलमिति । केचिद्विद्वांसः कुर्वन्तीत्ये
तावता मया कार्यं न वा ? इत्याह-यस्य स्वोक्तप्रकारकरणयोः फल
माहेत्यर्थः । 'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यपिशब्देन ज्ञानमिव
विज्ञत कर्माणि मोक्षसाधनमुच्यते इत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय
व्याचष्टे- ये स्थितिः । कैतुत्यद्योतनार्थोऽपिशब्दो न समु
च्चयार्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं नैतत् । समुच्चये यद्यपिशब्दः, स च
द्वेषा ज्ञानमिव कर्माणि पृथक्साधनं, ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति ।
तनाद्यपक्ष निराकरोति- न स्थितिः । निष्कान्तवादिनाऽनु

ष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां
प्रश्नम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च, तादर्थ्यं चतुर्था । मुक्तौ
मुक्तिसाधने किञ्चित्सहकारि कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यत इत्यत
उक्तं सर्वमिति । तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये ।
ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्ते । अहहत्यायै जारेति यथा । साक्षात्
साधनत्वेन धृतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किमपि ज्ञान
तथा नेत्युक्तम्- न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमिति
वेक्षेन निराचष्टे- अत एवेति । 'अपरोक्षेष्टदृष्टिस्तु मुक्तौ
किञ्चिन्न मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा- ये म इति । येऽधि-
कारिणो मे मम मतमिदमुक्तस्वरूपं नित्यं सदाऽनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावन्तः श्रद्धाधाना अनसूयन्तो
मयि वासुदेव उपदेष्टरि अक्षय्यारहितास्तेऽपि कर्मभिः सकलकिल्बिषैर्मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ ये स्थितिः ।
ये त्वेतन्मम मतमभ्यसूयन्त ईर्ष्यन्तो नानुतिष्ठन्ति न कुर्वन्ति मे ममेश्वरस्य मतम् । सर्वाणि च तानि
ज्ञानानि तेषु विमूढानपरमार्थविदो विद्धि विजानीहि, नष्टानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

८ चे. प्र. मि.— एषषष्ठिरिदं स्वार्थस्यानुवर्तने गुणमाह-
इदं कलाभिसन्निधिममतादिद्वयेन परमेश्वराश्रयतया कर्म
कर्तव्यत्वं मे सर्वज्ञस्य सर्वगुरोः सर्वसुहृदश्च मम मतं ये मानवा
अनुतिष्ठन्ति, ये च अननुतिष्ठन्तोऽपि ममतेऽस्मिन् श्रद्धावन्तः
'एवमेवैतत्' इति केवलविश्वासमात्रवन्तो भवन्ति, ये च
अश्रद्धाधाना अपि नाभ्यसूयन्ति 'इदं मतमुक्तं' इति दोषा-
विष्यरणं न कुर्वन्ति, तेऽपि अनुतिष्ठन्तः श्रद्धावन्तोऽभ्यसूयाव
न्तः तैः त्रिभिः अपि कर्मभिः कथ्यहेतुभिः पुण्यपापस्यै
सूच्यन्ते । 'तेऽपि' इत्यपिशब्दोऽपि पृथक्करणम्, अन्यथा
येऽनुतिष्ठन्ति तेऽपि सूच्यन्त इत्यवज्ञेते । तथा च येऽनुतिष्ठन्ति
ते सूच्यन्त एव, ये विदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन्मते श्रद्धा-
रजोऽनसूयाश्च भवन्ति, तेऽपि श्रद्धासूयासुकृतशीलपापा अपि

रेषैरेदं मतमनुष्ठाय सुच्यन्त इति अगस्तोऽभिप्रायः ॥ ३१ ॥
अन्ये ये गुणसूक्ता व्यतिरेके दोषमाह- ये स्थितिः । तुषाद
पूर्वोक्तश्रद्धावद्भ्यर्ज्यमभ्रदा सूचयति । सतश्चायमर्थः- ये मम
एवमन्ते नाहतिष्ठन्ति ये चाननुतिष्ठन्तः पुनरभ्यसूयन्तो वर्तन्ते,
ये चाहतायासूपारहिता अपि न श्रद्धयन्ते, तान् त्रमेण सर्व-
ज्ञानविमूढान् नष्टानचेतसश्च विद्धि जानीहि । तत्र अननु
तिष्ठन्तः सर्वज्ञानविमूढा सर्वेऽस्मिन् कर्ममन्त्रविषये यज्ञान्
तत्र विमूढा. तरणोपायत्वेन प्रसिद्धकर्मज्ञानमार्गद्वयभ्रदा,
नित्यसंसारिण इत्यर्थः । असूयन्तस्तु नष्टा पापिष्ठा, निरा
गामिन इति यावत् । तथा च वदयति- 'तानह' निरा
गान्' [११/१९] इत्यादि । अश्रद्धाधानास्तु अचेतस-
चेतसा विवेकेन रहिता जडा इति ॥ ३२ ॥

९ घ० त० दी०- एव कर्मातुष्टाने गुणमाह- ये मे मतमिति । तेऽपि कर्मभिरेव कृत्वा कर्मणो वा मुक्तिं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विषये दोषमाह- ये स्थितिः ॥ ३२ ॥

१० पु अ त- अर्जुनयः चेष्टावर्जोऽयं स्वाक्षदाऽङ्गु-
ल्य सप्रमाणम्. स्वाक्षदाऽयं पुष्टिरूपमस्यागोपदत्तोऽनुपपन्न
रपात् । अर्जुनस्याप्यन्यथायकाराऽङ्गुलकेषु धर्मयपि न
प्रशंसितः । स्वयमप्याङ्गुल्यः पुन पुन प्रशस्वानेव श्रुतवान् ।

ननु तदपि नास्ति केचित्कर्मम् ? तदनुंनद्वारा सहस्रसंसारिणः
एवमुक्तम् । तदेवाह- परं योऽन्योऽन्येवं कुपायस्यापि कर्मणो
वन्तो न स्वाक्षिपात्- ये मे मतमिति । ये मानवा सत्त्वो-
पपन्ना मे मममिदं पूर्वोक्तं श्रद्धावन्तो मनुष्यादनुमन्तौ

अहिण्युताहीना अनुतिष्ठन्ति तेऽपि कर्ममिस्तज्जन्मफलमो- नश्यन्तीत्याहुः— ये त्वेतदिति । ये तु एतन्मम मतमभ्य-
गच्छन्त्यन्ते । मदाश्रया कृतात्मान्मुदकिविद्वान्मतोऽन्यकर्मोपयपि सृष्टन्तः कौटिल्येन जानन्तो नानुतिष्ठन्ति तान् सर्वज्ञानविमुद्गान्
मोक्षसाधकान्येव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये मदाश्रयरूपत्वं अचेतसः श्रम्यद्वयान् नष्टान् नाम्नां प्राप्तान् सिद्धिं जानीहि ।
विहाय कर्मस्य फलमाश्रयं फलरूपमिति ज्ञात्वा पुनरिति ते । मदाजानिरेकं कर्मकर्तारो नश्यन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दो०— ये म इति । येऽन्येऽपि त्वादृशा मे मम सर्वं असक्त्या कर्मांशुपानं अनुतिष्ठन्ति
अनुवर्तन्ते मानवाः श्रद्धावन्तः अनसृष्टन्तः अत्र दोषमपश्यन्तः तेऽपि स्वकर्मभिर्ममांशुमांशुः सृष्ट्यन्ते ॥ ३१ ॥
विपक्षे दोषमाह— ये त्विति । सर्वेदाश्च ईश्वराची । 'सर्वं समाश्रोषि ततोऽसि सर्वः' [११-४०] इति
निर्वचनान् । तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापि ते ईश्वरमजानन्तो देहमात्रनिष्ठास्तान् ; नष्टान्
स्वर्गापकर्षाश्रयान्, अचेतसः विवेकरहस्यान् ॥ ३२ ॥

विदुषामविदुषां च सदसदाचारानुसरणे कारणम् ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— कस्मात्पुनः कारणाच्चदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्माननुतिष्ठन्ति ? स्वधर्मं च
नानुवर्तन्ते । स्वतत्प्रतिकूलाः कथं न विश्वयति त्वच्छासनातिक्रमदोषान् ? तत्राऽह— सदृश-
मिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्याः ? स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः— प्रकृतिर्नाम पूर्व-
कृतधर्माधर्मादिसंस्कारा वर्तमानजन्मादावभिव्यक्ताः— सा प्रकृतिः, तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञान-
वानपि चेष्टते, किं पुनर्पूर्वः ? तस्मात्प्रकृतिं यान्त्यनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहो निषेधरूपः
किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? 'हुनिग्रहा प्रकृतिः' इति वाक्यशेषः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— मगवन्मतानुवर्तनमन्तराण परधर्मा-
नुशने स्वधर्माननुशने च कारणं वृच्छति—कस्मादिति ।
मगवन्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशङ्क्याऽऽह— त्वाप्र-
तिकूला इति । राजानुशानातिक्लमे दोषदर्शनाद्भगवदनुशान-
नातिक्लमेऽपि दोषममरास्यदिकूलत्वं मयकारणमित्यर्थः ।
उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति— सदृशमिति (तत्राऽऽहेति) ।
एतस्य प्राचिर्गणस्य प्रकृतिवचनत्वेनैव मुक्तिरुक्त्यामं सूच-
यति— ज्ञानवानपि । सर्वस्यपि भूतान्यनिच्छन्त्यपि
प्रकृतिवचनं विद्यां गच्छन्तीति निगमयति— प्रकृतिमिति ।
भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्मगवता निगम्येत्याहयाऽऽह—
निग्रह इति । वा पुनरित्यं प्रकृतिर्वदनुशारिणी भूतानां चेष्टा ।

इति वृच्छति— प्रकृतिमिति । मगवदभिप्रेता प्रहर्षिं प्रवृ-
त्ति— पूर्वैति । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि वृत्तयः । यथोक्तः
संस्कारः स्वसत्तया प्रवर्तकश्चेत्यलयेऽपि प्रकृतिः स्यादित्या-
शङ्क्य विद्वानिति— वर्तमानेति । सर्वो जन्तुरित्यनुशानं
विशेषित्वेनोक्तत्वात्परित्यागः । 'कदाचित्कतिचित्कदा' इति
न्यायमनुसरमाह— ज्ञानवानिति । ज्ञानवानामज्ञानवानां च
प्रकृत्यधीनत्वाविशेषेण फलिनमाह— सदृशमिति । प्रहर्षिं
यान्ति प्रकृतिवचनं चेष्टां गच्छन्ति, अनिच्छन्त्यपि सर्वाणि
भूतानि त्वर्थः । प्रहर्षमेव तदा तनुत्येन वा केनचित्प्रवृत्त्याशङ्का-
वतारित्यनुशारिण्यदस्यापि धर्मं पूरयति—मम चेति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्वृणोद्रेककृतं तच्च कर्तव्यं परमपुरुषायत्तमित्यनुमन्याय
कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुप्रकृत्वात्, अप्रमादत्वात्, अन्तर्गतात्मज्ञानतया
निरपेक्षत्वात्, इतरस्य दुश्शकत्वात्, सप्रमादत्वात् शरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्षत्वात् कर्मयोग एव
कर्तव्यः । व्यपदेश्यस्य तु विरोधतः स एव कर्तव्य इति चोक्तम्, अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य
उदयकृत्या सप्रमादतोऽप्यते । प्रकृतिविविक्तभीष्टमात्मन्वरूपं तदेव सर्वदाऽनुमन्धेयमिति च
शास्त्राणि प्रतिपादयन्तीति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनवामनायाः सदृशं प्राकृतविषयेऽप्येव
चेष्टते । कुतः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि— अचिन्ममूढा जन्तवोऽनादिकालप्रवृत्तत्वात्तानामेव यान्ति;
तानि वामनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ? ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. च.— उत्तरप्रश्नसङ्गत्यर्थे प्रतिपत्तिसौकर्यार्थे च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति—एवमिति । मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात् प्रकृतिसंस्मरण इत्युक्तम् । ज्ञानयोगादनादरेहेतुभूतदुःखत्वादिदसमर्थनपरमन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—अतः परमिति । 'नानुतिष्ठन्ति' इत्यस्य हेतुरपि 'सदृश' इत्यादिनाऽभिप्रेत । ज्ञानवानपीत्यत्र न तावत्लौकिकज्ञानमात्रमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलत्वप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दान्वयात् । नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञान, तस्यामवस्थायां प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गाभावात् । अतो यदात्मन्य ज्ञानयोग प्रवर्तितुमुन्सहते तज्ज्ञानमिह विवक्षितम्, तच्च शास्त्रजन्य यथावस्थितात्मतत्त्वज्ञानमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति—यथावस्थितपरशोपरवादिविविशिष्टस्वरूपनिर्देश । तदेवेति विषयानुभवव्यवच्छेद । सर्वदेति आफलाभातेरित्यर्थः । स्वस्या प्रातिस्विक्या इत्यर्थः । चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टाया असाधारणकारण हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरालोकेऽभिधीयते, तन्मूल च

प्राचीनवासवैव । अतोऽत्र प्रकृतिशब्देन स्वभावव्यपदेशार्थानां दिवासनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्तं—प्राचीनवासनाया इति । 'सदृश' इत्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह—प्राकृतविषये चिति, शब्दादिविषयवासनया पुनरपि तेनैव प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानवाञ्छेत् ज्ञानानुरूप चेष्टताम्, कुत प्रकृत्यनुरूप चेष्टते इत्यर्थः । अत्रोत्तर 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति । पुनरपि शब्दादपरिहरन्नुत्तरत्वं विवृणोति—अच्छिदिति । अचित्समृद्धा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिकालप्रवृत्ताचित्समृद्धात्परोक्षामहङ्कारदेहात्मप्रमजनितामत्यन्तप्रपञ्चिता वासनामयतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्धुं क्षममित्यभिप्रायः । तत्रैव विवृणोति—तानीति । निग्रह इति, नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहकर्तव्य्याहारो न युक्तः, 'अनिच्छन्पि' [३।३६] इत्यादिप्रकरणिकांशानुसारेण शास्त्रकृतवैमोचितम् । किं करिष्यतीति—न किञ्चन किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चेत्किमिति ते मतं मिति । प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र दी— 'सदृश' इति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽस्तमाह—एव चेदिति । यदि त्वन्मतानुगाने मोक्षः, अन्यथा नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरेवत्वात्कच स्वस्या

नानुतिष्ठन्ति लोकाः ? इत्यत आह—सदृश-

इति प्रातिस्विक्यमुच्यते । इत्यत आह—प्रवृत्तिरिति तत्कार्यं रागद्वेषौ उपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— तथा हि—सदृशमनुरूपं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तो यः सा प्रकृतिः; तस्याः सदृशमेव । सर्वजन्तुर्ज्ञानवानपि किमुत मूर्खः ? प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहो निरोधः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ? ॥ ३३ ॥

८ वै. प्र मि— यद्येव तर्हि सर्वेऽपि लोकास्तव मत किमिति नावतिष्ठन्ति ? तत्राह—सदृशमिति । लोके ज्ञानवान् गुणदोषनिर्विक्रानपि पुरा स्वस्या स्वकीयायां प्रकृते प्राचीनधर्मसंस्कारस्वभावस्य सदृशमनुरूपमेव चेष्टते, किञ्च वक्ष्यममृद्धाश्चेष्टते इति ? तस्माद्भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं यान्ति पुरापर्यवस्येहेतुमपि स्वत्वप्राचीनधर्मसंस्कारस्वभावमेव अद्वर्तन्ते, न तु नियमेन मम मतमित्यर्थः । ननु 'सर्वज्ञानविमूढास्ताच्चिदि नष्टान्' [३।३२] इति पूर्वोक्ते प्राणिनाञ्च म्मागनिर्गते स्वर्ग्ये जायते कथं प्रकृतिमेवानुवर्तन् ? तत्राह—निग्रह इति । मम निग्रहः किं करिष्यति ? न किञ्चिदपि । दृष्टे

सदृशप्रत्यवेव न चोपरिजडादगममात्रिषु अनर्पेहेतुव ज्ञात्वाऽपि तत्र प्रवर्तन्ते इति । न चैतदीश्वरेणापि वारयितुं शक्यम् । तत्त्वस्य हेतो ? तेषु सद्गोणानामवश्यम्भाविवात्, यदाह—'अवश्यम्भाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुर्लभं युग्मेरचलरामयुधिष्ठिरा' इति । तथा च नरकहेतुव ज्ञात्वाऽपि प्रबलतरप्राक्प्रवृत्तवासनाप्राबल्यादुन्मार्गे प्रवर्तमाना व मरीचविग्रहाद्विचल्यतीति भावः । अन्येव प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वे ईश्वर्यानीश्वरवप्रसङ्ग इति चेत्, न, दुर्निग्रहत्वस्यापि तस्या ईश्वरेणैव निर्मितत्वात् । उक्तं हि—'न चेत्तत्त्वमीशस्य हीयते तावता यत् । अवश्यम्भावित्वाऽप्येवामीश्वरेणैव निर्मिता' इति ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— ननु तर्हि सर्वे बुधा महाफल्स्वात्स्वमतमेव किमिति नानुतिष्ठन्ति ? तत्राह—सदृशमिति । कैमुत्येनाह—ज्ञानवानिति । शास्त्रीय ज्ञान सात्त्विकं तद्वानपि स्वस्या परिणतायाः प्रकृतेरनुरूपं चेष्टते । चेष्टायां प्रवृत्तिरनुरूपहेतुः । प्रवृत्तिमोहित एवाहमित्यभिहित इति मनुते । न परोक्षमनुसन्धेते, किं पुनर्वैव व्यमस एव भवतीति ? अतो भूतानि सर्वाणि सात्त्विकराजसतामसमि स्वभावमनुवर्तन्ते, वायु मृणवा । तत्र निग्रहः शिक्षण ऐन्द्रियो वा किं करिष्यति ? प्रकृते प्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

१० पु अ त— ननु स्वप्न विहाय नारायणं नर न्यस्या प्रकृतेः महत्त चष्टे करोति । अत्रार्थ भाव—प्रवृत्तौ जीवो न अगपदुने प्रवर्तते, तद्वाराणां । अत्र एव

स्मर्यते 'यो यदंशः क्षतं न भजेत्' । माया तु भगवत्-
सामर्थ्येन ज्ञानवतोऽपि मोहयति । अत एव मार्कण्डेयपुराणे
[दुर्गासप्तशत्यां १।५५] 'जानिनामपि चेतांसि देवी भग-
वती हि सा । यदादाकृत्य मोहाय महामाया प्रयच्छति'

इत्युक्तम् । ननु स्वसदेन श्रीमद्भाष्येन वा कथं न ते यजन्ति
तत्राहुः । भूतानि प्रकृतिं स्वाधिष्ठानमेव यान्ति । एतदर्थमेव
ननुसक्तवक्ष्यते । निग्रहः सत्यहारीनां किं करिष्यति ?
अकिञ्चित्करिष्यति ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० ६०— ननु ते चेत्तव मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं तवान्तर्यामित्वम्, इत्यत आह— सटश-
मिति । स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सटशमनुरूपं ज्ञानवानपि चेष्टते, किमु मूर्खः ?
'पञ्चादिमिश्राविशेषात्' इति न्यायान् । स्मात्प्रकृतिं यान्ति यनुरसन्ति भूतानि प्राणिनः, तत्र मम वाऽन्यस्य वा
निग्रहः किं करिष्यति ? न किमपि । अहमपि पूर्वकर्मपिण्डयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः ॥ ३३ ॥

यत्कवदिष्टानिष्टानुपातिनो रागद्वेषयोर्नियमनावश्यकता ।

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— यदि सर्वे जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते, न च प्रकृतिद्युन्याः कश्चिदस्ति,
ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते— इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय-
स्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये—इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेषः—इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषावश्यम्भा-
विनौ । तत्रापि पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं
नाऽऽगच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः, सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति; तदा
स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा
शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति; न प्रकृतिवशः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य
पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य चित्रकर्तारौ, तस्कराविव पथीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवस्तुवर्तित्वे
नौकिञ्चैदिकपुरुषकारविषयमावाहियिमिषयानर्थक्यमिति श-
ङ्को— यद्वीति । ननु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसम्भ-
वादर्थवत्त्वं सद्रूपे विषिमिषेययोर्भविष्यति, केन्याह— न
चेति । शङ्कितं दोषं शोकेन परिहरति— इदमिष्यादिना ।
शोभायाः सर्वकरणगोचरत्वं दर्शयति— स्मर्येति । प्रत्येवं राग-
द्वेषयोर्व्यवस्थया प्राप्ता प्रत्यादिशति— इष्ट इति । प्रतिविषय-
विभागेन तयोर्न्यतस्तस्याऽऽजयव्यवस्थेऽपि पुरुषकारविषयमावा-
हयुस्तस्यां प्राप्नुक्तिं दूषकं कथं समर्थये ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तत्रेति । तयोर्निष्ठायावतारितं भागं विमज्जते— शास्त्रार्थं
इति । प्रकृतिरन्त्याजन्तोर्न न नियोज्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— या

हृति । रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवस्तुवर्तित्वे स्वधर्मस्यागादि दुर्बल-
मित्युक्तिं, इदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शालीयदृष्ट्या
प्रकृतिपारपर्ये परिहर्तुं शक्यमित्याह— यदेति । मिथ्याज्ञान-
निवन्धनी हि रागद्वेषौ, तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्या-
ज्ञानवितोषित्वादशयेयम् । रागद्वेषयोर्मूलनिवृत्त्यै निवृत्तौ प्रतिव-
न्धत्वंसे कार्यसिद्धिसमिध्नायोक्तम्— तदेति । एवकारस्या-
न्ययोगव्यवच्छेदरूपं दर्शयति— नेति । पूर्वाक नियोगमुपसं-
हरति— तस्मादिति । तत्र हेतुनाह— यत इति । दिशब्दो-
पात्तो हेतुर्मेत इति प्रकृतिः, स च पूर्वमेव तच्छब्देन सम्बन्ध-
नीयः । पुरुषपरिपन्थित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति—
श्रेयोमार्गस्येति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह— श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दादौ वागादिकर्म-
न्द्रियस्य चार्थं वचनादौ प्राचीनवासनाजनिततत्तदनुबुभूपारूपो रागोऽजर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनु-
भवे प्रतिहते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्ववशे
कृत्वा प्रसक्तं स्वकार्येषु संयोजयतः; तदध्यायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । तयोर्न वश-
मागच्छेत् ज्ञानयोगारम्भेण रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत्; तौ हि रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जयोऽनु-
आत्मज्ञानाग्याप्तं वारयतः ॥ ३४ ॥

१ अत्र— 'इन्द्रियस्यार्थे रूपादिविवेके इन्द्रियस्य अनुपपत्तेः' इति व्याचक्षणाया नन्यानां कथितपदाप्यदोषाभावा-
दोऽपि राग इति ध्येयं कुपीभिः ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—वासनाया स्वरूपपेष्टाहेतुत्वेऽन्तर
व्यापारोऽन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयायित्वेति ।
इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति बोध्या सर्वेन्द्रियसङ्ग्राहेत्यभिप्रायेण
ज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रियोपादानम् । अथैवाहुः प्रविशयपर । साध्य
स्य च व्यापारविषयत्वाद्भवनादेरप्यत्राशब्दायैता दर्शिता ।
'व्यवस्थितौ' इत्यत्रोपसर्गादेविवरणम्— अवर्जनीय इति ।
वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव
कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते, न तु वासनान्तरमस्ती-
त्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यायं रागद्वेषौ व्यव-
स्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागवद्वेषोऽपि किं स्वरस
बाही ? इति शङ्का स्यात्, तद्व्युदासायाह तदनुभव इति ।
ततः किं ? इति शङ्कायां 'सदस चेत्ते' [३१३३] इत्यने
नैकीकृत्यानुसन्धानस्तात्पर्यार्थमाह तावेचमिति । एवमुक्तं
वासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन
बलात् क्षणमात्रानिमिलनादिनियमनमुच्यते स्वकार्येष्विति—

विषयानुभवेषु वचनादानादियु कर्मसु चेत्त्यर्थः । 'सद्भास्तथा
यते' इत्यारम्य 'सुदिनाशात्रणयति' [२१६२, ६३]
इत्यन्तं पूर्वप्रपञ्चितमवसरे स्मारयति— ततश्चायमिति ।
'तमेनं वशमागच्छेत्' इत्येतन्न तावदागद्वेपनिषेधमाश्रय,
तदा ह्यौचित्यात् ज्ञानयोगाद्भविषान स्यात् । तच्च ज्ञानयोगाना
दशरीयताप्रकरणासन्नतम्, अतोऽत्र यथा वचनव्यक्त्या ज्ञान
योगानादशरीयता सूच्येत, तैव प्राप्तेत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयो-
गेति । कर्मयोगारम्भे तु चिराम्यस्तज्ज्ञातीयविषयेषु प्रवृत्तेन
रागद्वेषयोर्वैकल्यात् इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति—
विनाशोहेतुभूतं तद्वशगमनं परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने
विनाशः । इति शङ्काया चतुर्थपादमवतारयति तौ हीति । 'काम
एष कोच एष' [३१३७] इत्यादिभिः श्लोकैर्वैकल्यागमनाकारेण
निषेत्तुं दुर्जयौ शङ्क इत्युक्तम् । परिपन्थित्वं प्रकृतविषय
योजयति—आत्मज्ञानाभ्यासं चारयत इति । मुक्तिव्यवस्थापे
कृष्णकृष्णवस्थितावित्यर्थः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहास्तद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्ये-
वातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह—इन्द्रियस्येति । तथा युक्तम्—'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अ-
तिदृशाः । तथापि सोऽप्ययाकर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

६ अ. प्र. श्री — 'इन्द्रियस्य' इत्यस्य सप्रतिमाह—तथा-
पीति । एव तर्हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि' [३१३०] इतिविधानं
फलकथनं च व्यर्थमित्याशङ्क्येति भावः । यद्यपि 'प्रवृत्तिं यान्ति
भूतानि' [३१३३] इति निग्रहोऽकिञ्चित्करस्तस्यापि व्याहत

मेतदुच्यत इत्यत उक्तं निग्रहादिति । निग्रहादित्याद्या
शयवास्तत्पापीत्याद्याहेति योजना । अत्रागमसम्प्रतिमाह—
तथाहीति ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—अतः शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्तत्राऽऽह—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रिय
स्यार्थं सर्वेन्द्रियाणामर्थे रागः, अनिष्टे द्वेषः, इत्येवं यद्यपि प्रकृत्याख्यस्वभावतः प्रवृत्तिनिवृत्ती
तथापि तयो रागद्वेषपूर्वकत्वं प्रत्यक्षा रागात्प्रवृत्तिर्ह्यात्रिदृत्तिरिति । अतो रागद्वेषौ नियम्य यथा-
शास्त्रं प्रवर्तत । यतस्तौ रागद्वेषौ परिपन्थिनौ पुरुषार्थमतिवन्धकौ ॥ ३४ ॥

८ पै. प्र. मि — नन्वेवं प्रवृत्त्यै चेतुरपस्य प्रवृत्तिर्नि-
वृत्तिश्च तर्हि विधिनिषेधशास्त्रवैषम्यम्, न च प्रवृत्तिरुच्य-
कश्चिदस्ति, यं प्रति तपोरर्थवत्त्वं यथादिवाशङ्क्याह—इन्द्रि-
यस्येन्द्रियस्येति वीक्षया ज्ञानकर्मैन्द्रियाणां सर्वपापपीति
कथ्यते । तथा च श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यायं शब्दादौ वागादि-
कर्मैन्द्रियस्यायं वचनादौ चादृष्टे राग प्रवृत्तौ द्वेष इत्येवं
प्रतिविषयं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यमाविर्भावौ, तद्वारा च
प्रवृत्तिं पुरुषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती जनयति । पूर्वं स्थिते तयो
रागद्वेषयोर्वैकल्यात् न भवेदिति शास्त्रेण नियम्ये, हि वरमाह
अस्य द्रष्टव्योऽनौ परिपन्थिनौ विरोधिनाविति ।

अयं भावः—सत्यमेव प्रकृत्यर्थानां पुरुषस्य प्रवृत्तिर्नि-
वृत्तिरिति । तथापि सा प्रवृत्तिर्बलवदिष्टावबन्धिकाजानाम्
बलवदिष्टावबन्धिकाजानिर्गन्धं शरीं पुरुषस्यैव शास्त्रनि-
षिद्धे पदारागमनादीं प्रवर्तयति; एवं बलवदिष्टावबन्धिकाजानां
भावमहत्तानिष्टावबन्धिकाजानिर्गन्धं द्वेषं पुरुषस्यैव शास्त्र

विहितत्वादि सन्ध्यावन्दनादेर्निवर्तयति । तच्च निषेधशास्त्रेण
प्रतिषिद्धस्य बलवन्निष्टावबन्धिकाजानि शास्त्रेण सहकार्यभावात्
केवलं दृष्टेयतायामप्रविष्टसंस्तृताभिनौ न इव तत्र न ह्यौ
अनर्थेति ज्ञानेति । यच्च विधिशास्त्रेण बलवदिष्टावबन्धिका-
जानि सहकार्यभावात् केवलमनिष्टसाधनताज्ञानं मोक्ष
मादायिव न तत्र द्वेष जनयितुं शक्नोति । तत्राप्रतिषेधं
शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रवर्तयति, निषिद्धास्य निवर्तयति
शास्त्रीयविरोधनाप्रत्यक्षत्वेन रागद्वेषयोः कारणोपमर्दनोपमर्दा-
प्रवृत्तिं शास्त्रेणैव पुरुषपुण्यात् प्रवर्तयितुं क्षमः इति न
शास्त्रवैषम्यमसङ्गं । यत्र स्वनिष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि शान्ति
अतिष्ठते यथा राजदारमननादी, मा भूतव निषेधशास्त्रेण
निर्यक्तम्, मा मूषं तत्र तस्य प्रावत्यम् ; इच्छाभावात्प्रवृत्ता
प्रवृत्तिरेव तत्र प्रवृत्ताऽस्तु ; का नो हानि ? न वैकल्या-
तावैषम्यम्, स्थानान्ते रागनिवर्तनेन सार्थं भावः । न हि
गर्भस्थानं यानिनाद्युत्तरे नारीदिति मोक्षावैषम्यमिति ३४

१ व० त० दी०—नन्वेवं सति विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्रकृत्यधीनत्वात्सर्वस्येत्याशङ्क्याह— इन्द्रियस्येति । न हि विधिनिषेधौ तत्त्वज्ञातृन्तात्तयोः प्रवर्तकौ, अपिपयत्वात् । किन्तु मध्यमस्येति इन्द्रियरक्षानेवाधिकारीति तस्य प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषावन्तस्त्वकृतौ व्यवस्थितौ, तदधीनत्वमेव सिद्धिहेतुरिति, अतस्तयोर्न वशमागच्छेत्, तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ विवेकवित्तस्य कुपयप्राप्तौ, प्रसमं चातकावित्त्यर्थः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु प्रकृतेर्मगवदन्तमस्यविग्रहा-
दीनामसाधकस्य पुरुषमनीश्वरान् कथं फलसिद्धिः ? इत्यत
आहुः—इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थ इति । इन्द्रियस्य इन्द्रियाणां—
ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनम्—इन्द्रियस्यार्थं रूपादौ रागद्वेषौ व्यव-
स्थितौ नियतभाष्यौ । इष्टे रागोऽजिष्टे द्वेषः । अवश्यमेतौ
भाविनौ । तयोरितिष्टयोः रागद्वेषयोर्भावं यत् नागच्छेत् । यत-
स्तावस्य परिपन्थिनौ द्वेषिणौ मार्गविच्छेदकौ । अप्राप्तमप-
मायायाः स्वीकृतात्मानं तत्सम्बन्धिनां च मोहनसामर्थ्यं भगवता

इतमतः पुराणसो जीव इन्द्रियादिवशं नागच्छेत्तदा मोहो न
भवेत् । मायायाः स्वसम्बन्धिर्मोहकसामर्थ्यात्तापनायैव एवं
भूतानीति ननुसकलित्वकम् । अथोपदेशे चास्तेत्यनेन
पुनित्वकं विषयादिसङ्कल्प मोहरूपत्वादेव धीभागवते
[३३११३५]—'न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चात्मप्र-
सङ्गतः । योचित्यङ्गाद्यथा सुप्तो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः ॥'
इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्यामावाहिविनिषेधशक्तं व्यर्थमिदंशाङ्क्याह—इन्द्रिय-
स्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति द्विवचनं बीप्सायाम् । प्रतीन्द्रियं स्वे स्वेऽर्थे सङ्कादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ
अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसम्बद्धौ ; तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा, पुरुषस्य
च तदनुष्ठाने स्वातन्त्र्यमस्ति; हि यतः तौ रागद्वेषावेवास्य प्राणिनः परिपन्थिनौ विरोधिनी, दृष्टद्वारेण प्रवर्तक-
त्वात्, न तु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपन्थी, तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः । अयं भावः—यथा ह्यस्तनेन स्वाहो-
हृद्भजनैनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिने हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन
दानमानेन प्रसादित एनं तंयमेव भटानामाधिपत्ये नियुक्ते । एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाध-
मानोऽपि विधिप्रतिषेधशक्तानुसारिणा तेनैव भक्तियानप्रणिपानेनावर्जित एनं रागादिजये नियुक्ते ; तस्माद्विधि-
प्रतिषेधशक्तस्य नानर्थक्यं, पुरुषस्य स्वातन्त्र्यसत्त्वात् ; नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्त्वादिति ॥ ३४ ॥

परधर्मात्स्वधर्मस्यैव श्रेयस्करत्वम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

१ श्रां. भा.—तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा 'परधर्मोऽपि धर्मेत्वादनुष्ठेय एव'
इति, तदसत्—श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनु-
ष्ठेयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सादृश्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं परणमपि श्रेयः
परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात् ? परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहतीति यतः ॥ ३५ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—रागद्वेषयोः धेवोर्भावेप्रतिपक्षत्वं
प्रकटयितुं परमनोपमायाद्वारा समनन्तर्योक्तमवतारयति—तत्र-
स्यादिना । व्यपदेशस्यैव सत्यमर्थः । साक्षात्स्यादित्या प्रति-
पत्तिमेव प्रमाययति—परधर्मोऽपीति । स्वधर्मेव स्थित्ये-
त्यर्थः । अनुमानं दूषयन्नुत्तरात्वेन शोऽङ्गुष्ठापदिति—तदस-

दिनि । स्वधर्मानुष्ठानादनुष्ठानात्परिश्राद्धमस्य निश्चातनादि-
लक्षणस्य स्वनुष्ठेयतयाऽपि कर्तव्यत्वं प्रसक्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—
श्रेयानिति । उक्तेऽर्थे प्रशस्तत्वं हेतुमाह—कस्मादित्या-
दिना । स्वधर्ममवधूय परधर्मेनमुत्तिष्ठतः स्वधर्मातिशयमह-
स्योपस्य दुष्परिहरत्वात् तदायः शोषीयानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.—अतः मुशकतया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यममादगर्मः प्रकृतिसंघट्टस्य
दुःशकतया परधर्मभूतात् मानयोगात् सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सममादान्श्रेयान् ; स्वेन-
योपादातुं योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्वयमाप्तफलतया निधनमपि श्रेयः ;
अनन्तरापहततयाऽनन्तरजन्मन्यपि अन्माकुलकर्मयोगारम्भसम्पन्नात् । प्रकृतिसंघट्टस्य स्वेनोपा-
दातुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्मतया भयावहः ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. च.—‘श्रेयान्’ इत्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्म-
शब्दौ न तावद्ग्रांथमाद्यपेक्षया प्रयुज्यते, परवर्णाधमादिधर्मानु-
ष्ठानस्य दूतते निस्सरवेन तन्निषेधायोगात्, अत्र च तत्प्रवृत्ता-
भावात्, ‘परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वधर्मो विगुण श्रेयान्’ इति चोक्ते
श्रेयशब्दस्य प्रशस्यतत्वाविरहात् स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्व-
मात्र प्रसज्येत, न च तदुपपद्यते स्वनुष्ठितस्य दुरुत्थितस्य वा
परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ क्षत्रधर्मभूतयुद्धपरित्यागा
भिलाषिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रतप्ता व्याघ्राणादिधर्मभूततत्परि-
त्यागनिन्द्या क कियत इति चेत्, अस्त्वैतावताऽपि निषे-
ध्यस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गबोधो तु न परितुष्टम्,
न चान्न ‘स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं कुर्यात्’ इत्यर्जुनस्याभिप्रायः,
अत्रैव शब्देदानीं स्वधर्मत्वयुद्धि, स्वधर्मतया आम्न्यत परधर्मं
त्वमत्र ज्ञाप्यत इति चेत्, तत्र, स्वनुष्ठितात् परधर्मादित्यनुवाद-
रूपत्वानुपपत्तेः, परधर्मतया सम्प्रतिपत्तये श्रेय व्यपदेश उप-
पद्यते, तत्र च परधर्मत्वहापन निप्रयोजनम्, अधर्मत्वमान-
स्यैव ज्ञाप्यत्वात्, अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतायाज्ज्ञा-
वरणीयतया च प्रकृतकर्मयोगज्ञानयोगविषयो, एव च सति ज्ञान-
योगस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्, पूर्वश्लोकद्वयप्रकृत-
वासनानुवर्तित्वेन सन्नतिश्च स्यात्, ‘अथ केन’ इत्युत्तरश्लोकस्य
प्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते—

अत्र हानिच्छतोऽपि पाषाचरणहेतुः क इति प्रश्नः, स च ज्ञान-
योगदुष्कारत्वकर्मनैव सङ्गच्छेत, अनिच्छतोऽपि मे क्षत्र-
धर्मत्यागः कथेति प्रश्नार्थः इति चेत्, न, अस्यानिच्छ-
त्वात्, ‘कान एष क्रोध एष [३१३]’ इत्याद्युत्तरानुप-
पत्तेः, न हि कामक्रोधान्यामर्जुनो युद्धं परित्यजति, किन्तु काह-
ण्यादिनैतुपक्रमेऽनुकम्, अतः स्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वसक्य-
परासक्यधर्मविषयो, तदेतदक्षिणमभिप्रेत्याह—अतः सुदृ-
क्तयेति । अत्र श्लोकद्वयोक्तवासनानुवर्तित्ववशादित्यर्थः ।
त्रिगुणोऽपि अज्ञवैक्ययुक्तोऽसीत्यर्थः । त्रिगुणस्य कथं श्रेय-
स्त्वमित्यत्रोक्तं अप्रमादगर्भं इति । वैगुण्यमात्र स्वरूप-
विच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वनुष्ठितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियो-

ग्याकारपरतया सुशब्द सादृश्यपर इत्याह—सगुणद्वयोपि ।
अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्भूतत्वस्य चातिशयान्ता-
रूपत्वात् प्रागनुष्ठान पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं
कञ्चित्कालमनुष्ठितात्सप्रमादिति । एव विच्छेदविषयाया
स्वनुष्ठितात् ज्ञानयोगादिगुण कर्मयोगः श्रेयानित्येतदसङ्गतं
स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः ।

सुशब्दतत्वेत्युक्तहेतुविवरणमुपेतं स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्व-
विगुणस्य कर्मण फलाविनाभावात् कथं श्रेयस्त्वम् ? इति शङ्कापरि-
हारतया तृतीय पाद व्याख्याति—स्वमेवेति । स्वमेव
प्रकृतिसंश्लेषतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः । यद्वा स्वेच्छमे-
वेति भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति ।
अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिकर्मावृत्तया विहि-
तत्वात् कर्मयोग काम्यकर्मैव, तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽर्थ-
विशेषः, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि सगुणानुष्ठानद्वारा
फल साधयति—इति । वैगुण्य त्वस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् ।
काम्यकर्मान्तरत्वेन फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्य-
भिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलाधानत्वम् ।
इत्यत्राह—अनन्तराद्यहततयेति, इन्द्रियाणामनुभूतवत्ता-
तीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्यन्तविच्छेदान्नावादि-
त्यर्थः । अन्याङ्गस्वमन्त्राविकलत्वम् । एतत् सर्वं ‘नेहाभिक्रम-
नाशोऽस्ति’ [२।४०] इति पूर्वं सङ्गृहेणोक्तम् । ‘पार्थ ! नैवेह-
नामुत्र’ [६।४०] इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते च । अभ्यवहितान-
न्तरजन्मनि पौष्टक्यनिर्णयाभावेन सम्भवादित्युक्तम् । अन-
न्तर ततोऽनन्तर वा फल तावत्सिद्धमिति भावः । यदि विगु-
णस्य कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते,
तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तदा किं ॥ स्यात् ? इत्यत्र चतुर्थं पादं
व्याख्याति—प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फल ॥ जन्मवती-
त्यभिप्रायेण ‘अथावह’ इत्युच्यते । स्वस्तेषां विच्छिन्नस्य कथं
जन्मान्तरेऽपि फलम् ? अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फल विलम्ब-
तमिति भावः ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा — तथाप्युग्रं युद्धकर्मैत्यत आह—श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. श्री.—‘श्रेयान्’ इत्यस्य सन्नतिमाह—
तथापीति । ‘ज्यायमी चेत्’ [३१] इत्यत्र द्वावाभौ
पादोर्जुन इत्यौ । तत्रापि ‘लोकऽस्मिन्’ [३३] इत्यादिना
परिहृतः, इदानीं ‘युद्धमन्त्रं विगतम्बर’ [३३०] ‘तयोरं

वशमागच्छेत्’ [३३४] इत्युक्त्या स्मारित द्वितीयमाशेषमा-
शङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म बन्धं तथापि उपमन्त्रं
नौरागजित् ॥ क्रूयामिति शय ॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.—किञ्चान्यत्—श्रेयानिति । यतः श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणः
फतिपयाङ्गे रहितः, परस्य धर्मः परधर्मस्तस्मात् ; परधर्मात्सगुणमनुष्ठितान् । अतः स्वधर्मं निधनं
श्रेयः प्रशस्यतरम् । परधर्मो मयानहः, मयमावहतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

८ पं. प्र. गि — इत्यम् ‘मयि मयाणि’ [३१०] ।
इति श्लोकेन दृष्टमप्यायापयुष्यम् ‘य म यत्नम्’ [३१३] ।
इति द्राम्या मप्यायराहतेरुपपत्त्या ‘मया चेतनम्’

[३१३] इत्यनेन यापिज्ञानं तत्रारचिमभिप्रायः ‘इन्द्रिय-
[३१३] इति श्लोकं दृष्टमाविक्रमगद्वेययुगपदस्मादि-
पारण्यदृष्टिमहाज्ञानं साक्षाद्विषयं कर्म कर्मण्यभिगुणम् । इति

शार्धोपेऽपि कर्मणि स्वधर्म एव कर्तव्य इत्याह— श्रेयानिति ।
स्ववृत्तिना सर्वोद्गोपसंहारेण कृत्वा परधर्मात्स्वं प्रत्यविहितान्
विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः स्वकीयवर्णाश्रमोदितो धर्मः
श्रेयान् प्रसादनरः, यथा हि मुन्यपिणाः परमातुः सत्तायात्

कृष्णाऽपि स्वमाता हिता भवति तद्वत् । तथा हि यतः
परधर्मस्त्विनस्य जीवनादपि स्वधर्मस्थितस्य मरणं श्रेयः, इह
लोके कीर्तिक्रत्वात्, परलोके च स्वर्गादिहेतुत्वात् । परधर्मस्तु
इहाकांक्षिं परत्र नरकं च प्रयच्छन्मयावहः ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं रागद्वेषवेशेन कस्यापि नोक्तधर्मे प्रवृत्तिः प्राकृतत्वादित्युक्तं, तत्तस्यै विद्वाय
प्राकृतेनापि स्वधर्मस्तु न हेयः, परधर्मोऽपि नोपादेयः, इति बोधयन्नाह— श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि
स्वतुष्टिवात्साङ्गान् ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त. — ननु सर्वप्रकारेण भवदुक्तधर्मस्य
कश्चिन्मयेन कथं मिद्विः ? इत्यादाह गृहः— श्रेयानिति ।
स्वधर्मो भगवद्भक्तः विगुणः अङ्गादिभावहितः परधर्मान्
मोहादुक्तधर्मान् स्वतुष्टिना सुखप्रकारेणानुष्ठितान् सग्रादितात्
श्रेयान् उक्तमः । यतः पूर्वं विगुणोऽपि भगवद्भक्तो मरणममये

भगवत्स्मारक्येनोपयुक्तो भवति, तस्मात् स्वधर्मे सति निधनं
मरणं श्रेयः, मोक्षप्रापकमित्यर्थः । परधर्मो मरणममये पूर्वोद्-
दिष्टः स्वविषयस्मारको भवत्येव, स तदङ्गे यमदृतादिदृष्टी-
करोनाऽप्येव नरकादियातनायां तन्माधक्येन च भयानहः
भयकृत्येयः ॥ ३५ ॥

११ ती. भा. दी.— यस्मादेवं तस्मान्— श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः, स्वस्य वर्णाश्रमादुक्तधर्मेण ईश्वरेण विधि-
तत्वात् विगुणो हिंसादिभिर्भ्रमोऽपि किञ्चिदङ्गहीनोऽपि परधर्मान् हिंसादिनोपरहितपरधर्मापेक्षया स्वतुष्टिवात्
सर्वोद्गोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् । स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः, विद्वितत्वात्, परस्य
धर्मो भैक्षचर्यादिर्भयानहः, क्षत्रियस्य त्व निषिद्धत्वात् । यस्मात्स्वतन्त्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच— अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि चाप्येय ! बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ शार्. भा.— यद्यप्यनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयान्मुंसः' [२।६२] इति 'रागद्वेषा.... तास्य
परिपन्थिनौ' [३।३४] इति चोक्तं, विभित्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्सङ्घितं निश्चितं चेदमे-
षेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिन्स्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति— अथेति । अथ केन
हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राक्षस भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूढपः पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे
चाप्येय वृष्णिक्कुलमग्रतः ! बलादिव नियोजितः । राक्षसेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

२ आ. शार्. व्या.— प्रागेवाकर्तव्यमूलोक्त्याऽनुनस्तवि-
हायया प्रभातुपतिरित्याद्युक्त्याऽह— यद्यपीति । निश्चितं
विधिषु प्रदेहेषु कृतं दक्षिणमिति यावत्, अनवगारित-
मनेनोक्त्यादनेकपादविधेः एकामादिभिर्विद्वितैरादिदिव्यैः ।
मन्यनर्थमूलं परिहरणं तद्विधिमिति ज्ञातुमिच्छते ! तस्मात्—

ज्ञाते हीनि । कुर्यामिति तद्वानमर्थेति ३५ । वाक्या-
न्मयेतन्मयस्यैव एतस्या प्रशस्तस्य ध्यायतोति—अप्ये-
त्यादिवा । अनिच्छन्नोऽपि यदांश्च दुःखरितेतिन्त्ये दृष्टान्तमा-
हते—राक्षसेति । विनिर्गोदयन्त्येदं दृष्टान्तं ज्ञातुमिच्छते तद-
विहितादुच्यते प्रायुजं न्नारयति— राक्षसेत्युक्त इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.— अयायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुमवित्तमनिच्छन्नपि केन
प्रयुक्तो विषयानुभयरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ? ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.—वहवः कर्मकारणाः सन्ति, क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति—अथेति । अथेत्यर्थान्तरं 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३४] इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—'अय केन' इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः । 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात् ; न हि पापप्रयोजकत्वात् । अन्यद्वागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमिच्छतः प्रश्नाभिप्रायमाह—वहव इति । कारणशब्दः करोतेत्यन्तात्कारणे स्तुतं, च त्रिलिङ्गः । अयमनुमान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा "ण्यासथयो युष्" [अथा. ३।१।१०४] इति करणे युष् । अयं च क्रीलिङ्गः । वहव इत्यपि क्रीलिङ्ग एव । 'वोतो गुणवचनात्' [अथा. ४।१।४४] इति विस्वरविधानात् । कर्मणि पापं विधक्षितम्, द्वयोरेवोक्तत्वात् कथं वहव इत्यनुवादः ? इत्यत आह—क्रोधादय

इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्तरादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिपङ्कग्रेसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । रागशब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रशस्य प्रकृते क उपयोगः ? इत्यत आह—अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणासङ्गतिरिति स्वयमेव सूचितमिच्छ्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते । तर्ह्यशङ्कं न प्रष्टव्यमित्यतः सद्गत्यन्तराभावेऽपि प्राप्तिक्री सङ्गतिरस्तीत्याशयवान् प्रश्नं दर्शयति—तयोरेति । अत्रापि यो बलवान्स्तरं प्रति महान्तं प्रयत्नं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—बुद्धिपूर्वकारिपुरुषेण प्रसिद्धपरधर्मानुष्ठानदर्शनात्तस्य कारणबुभुससाञ्जुन उवाच—अथेति । नियोजित इव ॥ ३६ ॥

८ खं. प्र. गि.—एवञ्चपरिदृश्य भगवन्मतगतुष्ठानस्य प्रतिबन्धकापनोदनमन्तरेणासम्भवात्प्रथमं प्रतिबन्धकं विशयतदपनोदनं करिष्यामीति भगवानोऽर्जुन उवाच—अथेति । अयं पुरुषः केन प्रेरितः पापं चरति ? पापमिति निविष्टं नाम्यं च कर्मोच्यते । अथशब्दः प्रकृतादर्थादर्थान्तरवचनः । एवं च निम् 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३।३४] 'महते-गुणसम्पन्नाः' [३।३९] 'ध्यायतो विषयानुष्ठितः' [३।३२] इत्यादिना पूर्वार्धे रागद्वेषादिकमेव पापाचरणेदित्, ? किंवा

ततोऽप्यकिञ्चिदस्ति यन्मयाऽपनोदनीयं ? इति प्रार्थः । रागादिभ्योऽप्यस्य पापप्रेरकत्वं सम्भावयति—अनिच्छन्पीति । स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि राज्ञा भृत्य इव बलान्नियोजितः पापं चरति । अतौ रागाद्यतिरिक्तोऽपि पापप्रवर्तकः कश्चित्सम्भावित इत्यर्थः । 'बलात्' इत्यनेन पापप्रेरकेषु यः प्रबलः, यस्य जयाद्वये शतं यत् पराजीयन्ते, स तत्रत्य इष्टार्कं भवति । 'बाल्येय' इत्यनेन सुखिर्गर्वोऽवर्तनीयं त्वया तद्वशं प्रसूतइतीत्यवयोऽहमवपेक्षणीय इति सूच्यते ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—'परधर्मकृतेः पापं पुण्यं च निजधर्मतः । इति ज्ञात्वा मतं पार्थः सन्निद्धानोऽप्यपृच्छति' अथ केनेति । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' [३।३७] इत्यस्यशक्यं अस्वतन्त्रत्वात् रोगिणत् । परधर्मस्वधर्मानुष्ठाने वैपरीत्यमिति पापाचरणे तु केनचित्प्रवर्त्तकेन प्राकृतेनपि भाव्यमिति अतः 'केन' इति प्रश्नः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—अथ पुराणानामधिष्ठाता तु भगवान् चैवप्रपदिशति । माया केपाञ्चन मोहयितुं प्रोवा तदा केनचिन्नियुक्तः सत्यं पापाचरणे प्रवर्तत इत्यर्जुनो जिज्ञासुर्बिभक्षयति । अर्जुन उवाच—अथ केनेति । अथ

पुरः पुरुषसम्बन्धितत्वाद्निष्पन्नपि हे वाल्येय भक्तिधर्मप्रदं त्यर्थं सङ्कटाविभूतं ! बलान्नियोजित इव अधिष्ठाना प्रेरित इव केन प्रयुक्तः पापं चरति पापगतिर्युक्तो भवति ? तत्फलं भोगं च करोति ? ॥ ३६ ॥

११ नी. भा. दी.—ईश्वरो धर्मावर्मां रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्त्तको भवत इत्यात्मनोऽस्वातन्त्र्यं भगवानोऽर्जुन उवाच—अथ केनेति । केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सत्रयं पुरुषः पापमतिष्ठं चरति करोति ? 'अनिच्छन्' इत्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्त्तकत्वं निरस्तम् । सति हि रागे इच्छा भवति, अत इच्छाया अभावाद्वागाभावः, रागस्याप्रवर्त्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्मावर्मयोरप्रवर्त्तकत्वम् ; ततश्च तत्सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीति सर्वपामाक्षेपः, तस्मान्मुक्त्यं प्रवर्त्तकं यच्छाद्यमित्यर्थः । यत्नादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इत्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ज्ञानिनोऽपि पापाचरणप्रवृत्तेः कारणम् ।

श्रीभगवानुवाच—काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैशिणम् ॥ ३७ ॥

१ अत्र पापमनो विदम्पमनोहरं विवेचयति—

महाशनो महापाप्मन्युक्तं कश्चिन् ब्रह्म । सर्वमसोऽप्यतन्मुहः कामः क्रोधश्च पातकी ॥—

१ शां. भा.— वृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकारं यं त्वं पृच्छसि, इति भगवानुवाच— ' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धीर्यस्य यशसः धियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य ण्णां भग इतीहना' [वि. पु. ६।५।७४] इति ऐश्वर्यादिपदकं यस्मिन्वामुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते ' उत्पत्तिं मलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ' [वि. पु. ६।५।७८] उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति । काम इति । काम एष सर्वलोकसुख्युद्दिष्टमिच्छा सर्वानर्थमाप्तिः प्राणिनाम् । स एष कामः मतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते, अतः क्रोधादप्येव एव । रजोगुणसमुद्भवो रजस तद्गुणश्च स रजोगुणः, स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो समुद्भवो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति । तृणया बह्वह्वारित इति दुःसिनां रजःकार्यं सेवादी मवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाग्रनो महदग्रनमस्येति महाग्रनः, अत एव महापाप्मा । कायेन हि भेरितो जन्तुः पापं करोति । अतो विद्वद्येनं काममिह संसारं वैरिणम् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति प्रतिवचनं प्रसीति— शृण्विति । तस्य वैरिणं ह्योरयति— सर्वेति । अत्रमुक्तं किमिति प्रस्तुते ? तदाह— यं त्वमिति । भगवच्छब्दार्थं निर्धारयितुं पौराणिकं बचनमुदाहरति— येष्वर्थस्येति । 'समस्तस्य' इत्येतदप्येकं विशेषणं सम्बन्धते । अदरादस्तथासाधारण्यः समुदायः । मोक्षमन्त्रेण तदुपाधो ज्ञान विवक्षयते । उदाहरणवद्वान्त्वमसाह— येष्वर्थस्येतीति । स वाच्यो भगवानिति सम्बन्धः । एवैव पौराणिकं वाक्यान्तरं

वर्तते— उत्पत्तिमिति । भूतानामिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः सम्बन्धेन । कारणार्थो बोधोतिप्रत्ययवादी, क्रियामात्रम् पुराणान्तर्गोचरसम्बन्धवा । 'आगमिमिति' इत्यागामिन्यौ सम्प्रदायौ गृह्यते । वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह— उत्पत्त्यादीति । वेत्तुल्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमिच्छुष्यते । सर्वमर्थवादिष्वप्यतिप्रमुखादर्थधारः ।

उपवृत्तानो भगवानिच्छुष्यति तदाह— काम इति । कामस्य सर्वलोकसुखं विवक्षयति— यन्निमित्तेति । तथापि

— कोपोऽपि काम एव ह्यग्रेदेष्टव्याद्वागमयोः । किन्तु क्रोधस्तमोहो हेतुः कामो रजोगुणः ॥

अत्रैवं सति हृत्वेन कोपोऽपि रजसो यदा । बहयेत यस्मिन्पुद्गलो तदा यन्मेहं वृद्धयेत् ॥

तदावर्षेयं कुक्षीः किलेहं कामोऽप्यु तन्निर्मलमावर्तितं च । प्रथममप्येति कमावित्त्वं यथाचलं बहिलालयत्तद्वत् ॥
यारो यथाधार इदाम्नि पट्टस्त्वयैव वेदो रजस्तमोऽपि । क्षुब्धे रजस्ताडु ततो नितान्तं क्रोधममं तत्र तमस्मनोति ॥
अविद्यमाने सखिने तु ह्यन्त्यन् निवृद्धः प्राच्छति मृतिहातवम् । स्वान्ते तथैवावति कामस्तेन स कोपतद्वापि नैव करोति ॥

दावदस्ति जले तावन्निर्मलं आवर्तितं तथा । मामते किन्तु समतमपि बीजादमेव तत् ।

भेदायुगो जलमैव यथाऽच्छच्छ्यामिषो । कामकोपो तथा भेदो रजसः परिक्षीर्तितो ॥

जन्मास्तेनावितमपि जलमेवोच्यते ययः । तमोऽप्युत्तया कामो रज एवैति गीयते ।

काम एव कथं क्रोध इति चिन्तयतां हृदि । बोधं वृत्तमं कश्चित्क्रोधस्तत्र मत्प्रथमः ॥

तमोऽत्र विषया ज्ञेया हृदीकायि रजोगुणः । तद्वाचनमयः कामो विषयाधारतो भवेत् ॥

भूमौ यद्गच्छिष्यति जले याति सा पट्टमात्रं काटुर्न द्रागमनति च तदाधारमेवावपुषम् ।

पानेऽप्यस्मिन्निहितमिह तदाविन्दवं जिहीते तद्वपुः स हरिमन्त्रे कोपनां नैति कामः ॥

हरिमचिउटारोऽग्री टिनति भवज्ञानम् । तदुद्भव कामकष्टं किन्तु तत्र निबोधयेत् ॥

कामो निर्विषयस्तत्र नितान्तं रजसो लयः । उदयः सुदृगस्त्वस्य अपि रित्तिभिधीयते ॥

यः कामो विषयाधितस्तु बलवान् स ज्ञानमार्गे रिपुः प्रारब्धं हि भवेन तस्य विषयेष्वसमयव्यवस्था ।

वैराग्यप्रवणमपि क्षम्यतोऽनिच्छन्तं पते कश्चित् पापं वापि करोतीति भवसांस्त्वमिच्छिनादयस्त्वम् ॥ इति ।

(श्लो. ३७) इत्यन्तरं क्रियाधिक्यमागोऽधिक उपलब्धयेतमिनवगुणाच्चाभ्यासवाने, यथा—

अर्जुन उवाच— भवत्येव कथं कृष्ण । कथं नैव विवर्षेते । किमात्मकं । क्रियाचारस्तन्ममावचनं पृच्छतः ॥

श्रीमद्भगवानुवाच— एष सूक्ष्मः परः शुद्धोऽस्मान्निन्द्यैः सह । मुक्तस्तत्र स्वाधीनो मोक्षन्याये ! तिष्ठति ॥

कामकोषमयो धीरः स्तम्भद्वयैवमुद्भवः । अहङ्कारोऽभिमानमात्रा दुस्तरः पापकर्मणिः ॥

हर्मस्य निवर्त्यैव शोकमस्य ददाति च । अयं चास्य करोत्येव मोक्षयन्तु मुमुक्षुः ॥

स एष कलुषः शुद्धिद्वयैवैव धनसह । रजःप्रसक्तो मोक्षतया सत्सुख्यणमुपैव ॥ इति ।— अविरीत्या ।

कथं तस्यैव मोक्षत्वं ? तदाह— स एष इति । कामक्रोधयो-
रवहेयत्वयोनित्यर्थे कारण कथयति— रजोगुणेति । कारण-
द्वारा कामादेरवहेयत्वमुत्त्वा कार्यद्वाराऽपि तस्य हेयत्वं सूच-
यति— रजोगुणस्येति । कामस्य पुरुषप्रवर्तकत्वमेव, न रजो-
गुणजनकत्वमित्याशङ्क्याऽह— कामो हीति । तत्रैवाभुवाम-

गुणारिणीं लोभप्रसिद्धिं प्रमाणयति— तृष्णया हीति । तस्य
भोग्याभोग्यविभागमन्तरेण बहुविषयत्वं दर्शयति— महाशन
इति । बहुविषयत्वप्रयुक्तं कार्यं निर्दिशति— अत इति ।
सर्वविषयत्वेऽपि कुतोऽस्य पापत्वमित्याशङ्क्याह— कामेनेति ।
कामस्योपविशेषणवत्त्वं फलितमाह— अत इति ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— अस्योद्भवामिमयरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंस्पृष्टस्य ज्ञानयोगारब्धस्य रजोगुण-
समुद्भवः प्राचीनवासनाजनितः शब्दादिविषयोऽयं कामो महाशनः शत्रुः सर्वविषयेष्वेनमाकर्षति,
एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा परहिंसादिषु
प्रवर्तयति; एनं रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनां वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

४ धे. ता. चं.— अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना सङ्गहेणो-
क्तमेवार्थं प्रथमोत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच— काम
एष इति । विषयानुभवासाक्षात्तत्वात् कामक्रोधयुक्तोत्पादने
रजोगुणः सलिलसेकः ; कामादिर्घस्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप
आत्मधर्मः, रजस्तु प्रकृतिगुणः ; अन्यधर्मेभ्यः कथमन्यत्र कार्य-
कर्तृत्वमित्यत्रोक्तं गुणमयप्रकृतिसंस्पृष्टस्येति । औष्ण्याप्रय-
दहनसयोगाद्यथा क्वरलादौ स्फोटोऽपि, तथा गुणाप्रयप्रकृति-
संघर्षादस्मिन् कामादिरिति भावः । तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसंघ-
र्षात् सत्त्वादिर्कार्यहानादिरपि युगपदेव किं न स्यात् ? इत्यत्रोक्तं—
उद्भवामिमयादिरूपेण वर्तमानेति । पूर्वलोकोक्त्याशब्द-
स्यानपेक्षयाऽस्येति विपरिणत्याऽनुपपन्नः । रजोगुणप्रयुक्तस्यास्य
कर्म ज्ञानयोगप्रारम्भमात्रतत्त्वमपीति चोपसृद्धवामिमवक्रमेण
मानया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसम्भावनया निरस्तमित्यभिप्रे-
त्य ज्ञानयोगारब्धस्येत्युक्तम् । आरब्ध इति 'युक्तामादृष्टाः'
इतिवत्कर्तारः कः । 'एषः' इति पदेन पापाचरणे प्रयोजक
प्रप्रक्षिप्य परामृश्यते । तत्रैव 'सहजं चेष्टते' [३१.३३]
'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे' [३१.३४] इति श्लोकद्वयोक्त्याऽप्यत्र
स्मारित इत्यभिप्रेत्य प्राचीनमित्यादिविशेषणद्वयमुक्तम् । पूर्वोक्त
रागद्वेषावस्थान्तरापनावत्र कामक्रोधशब्दं व्यपदिश्यते इति
भावः । महाशनत्वविवरणं विषयेष्वेनामाकर्षतीति मह-
दशनं भोग्य यस्य ॥ महाशनः । 'एषः' इति निर्देशस्याशङ्क्या

चास्यभेदः । तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव सुखभेदेन प्रतिपाद्यम् ।
अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजकः ? इति प्रश्ने 'काम एष
क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्देशक्यम् । अनन्तरं ॥ 'विदपे
तामिह वैरिणी' इति वक्तव्यम् । उत्तरत्र च धृष्टस्वपि श्लोके
'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एनं यः कामरूपम्' इति सर्वैक-
वचननिर्देशः काममात्रनिर्देशश्च श्रियते ; न ॥ कामात्क्रोधस्य
पृथक्त्वेनाभिधानम् । तत्र च काम एवावस्थानभेदेन क्रोधतयाऽत्र
विवक्षितः ; तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेद उचितः ।
'महाशनो महापाप्मा' इति पदद्वयमपि बाहुल्यानुसारेणौचित्य-
क्रमेण तदुभयविषयमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह एष एवेति ।
'प्रतिहतगतिः' इति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरक्तः । एष्टवैव
शब्दादिविषयकामावस्थातः क्रोधावस्थायाः-विषयतो भेदप्रदर्श-
नार्थमितिप्रसङ्गपरिहारायै चोक्तं प्रतिहतेत्यादि । महापा-
प्मतो विश्वेनेति परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति । महापा-
प्मा कार्यतया यस्यास्तीति ॥ महापाप्मा । 'हुद्धो ह्यन्वा-
हुस्वपि' [] इति हि प्रसिद्धम् । एतच्छ्लोकोक्तं
रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तप्रकृतिशब्दस्यपदेष्टाहं वासनाख्यं कारणं
चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टं 'एनं' इत्यन्वादेशं परामृश-
तीत्यभिप्रायेण रजोगुणसमुद्भवं सहजमिति पदद्वयमुक्तम् ।
'इह वैरिणं' इत्यत्र इहशब्दः प्रमादवतया क्षुब्धचित्तज्ञानबोधि-
पय इत्यभिप्रायेणोक्तं— ज्ञानयोगविरोधिनामिति ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— यस्तु बलवान् पर्वतकः स एष कामः । क्रोधोऽस्येव एव, तज्जन्यत्वात् ।
'कामात्क्रोधोऽभिजायते' [२१.६२] इति युक्तम् । यत्रापि गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि
भक्तिनिषिक्तानिःदाकामनिमित्तं एव । ये त्वन्वया वदन्ति ते सङ्कराश्च सूक्ष्मे जानन्ति । उक्तं च
'कृते कामं न कोपाद्या जायन्ते च कथञ्चन' इति । महाशनः महद्भिः कामभोग्यम् । महासहस्यत्वा-
दिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्देरी ॥ ३७ ॥

६ ल. प्र. दी.— एतद्विषयश्चेत् प्रथमः तर्हि परिहारो न
सङ्गच्छत इत्यतः परिहारं व्याचष्ट— यस्त्विषि । प्रवर्तक
पाण्डु पुरुषः, त्वया हृष्ट इति शेषः । एवं योजनया क्रोध
स्यापि कामसाध्यं स्यात्, तथा चोत्तरत्र कामश्चैवैवाङ्गीकृ-
तयेतन्मत्तः 'क्रोध एष' इत्येतदन्वया व्याचष्ट— मोक्षो-
ऽपीति । किं नाम एष मुनयवा तस्यैवमुच्यते ? चेति ह्यमः,

विन्तृत्वाचरणः ; इति भावेनाह— तदिति । तत्रैव कृतं ।
इत्यत आह— कामादिति । नायमस्ति नियमः, यदा गुरु-
निन्दादिप्रयत्ने निन्दकाय मुदपति तदा कामाभावेऽपि क्रोधो
यदर्थात्, इत्यत आह— यत्रापीति । भक्तिनिमित्तयागीत
निन्दाकामयेति विग्रहः । 'सहात्वाप्रायते कामः' [२१.६२] इत्ये-
वैकस्मिन् अपि निमित्तेत्युक्तम् । 'काम एव (एष) केनचित्

प्रतिहत क्रोधत्वेन परिणमते' इति परेषा (छन्दोगदीना) व्याख्यानं दूषयति—ये त्विति । एकान्तवर्णोपादानत्व-
लक्षणादानन्तर्व्यवस्थायां सङ्घातसूक्ष्म कामक्रोधयोरसन्तमेदम् ।
न हि गुणो गुणस्योपादानं, किन्तु निमित्तमेव प्रागन्ये
प्रमाणमुक्तं, इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह—उक्तं चेति । महाशन
इति कामे दुष्टदत्त्वाद्गौणमित्याह—महाशन इति । भोग्य

विषयः । यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः ।
'काम एष' इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं महाशानेत्युच्यते ?
इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु महापाप्मा यस्मादिति
बहुव्रीहिरिति भावेनाह—महाशनेति । महत्त्वात्परात्
पापघ्नोऽप्याहार्यः । यथादिक्कृत्वाभारत्वात् वैरित्वं इत्यत
आह—सर्वेति, सर्वं सम्पूर्णं पुराणं भोग्य ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मपापमष्टचिकारणं श्रीभगवानुवाच—काम इति । एष कामः क्रोधश्च
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनः, महदशनं यस्य स महाशनो विषयसेवानुपरातः ; अत एव महापा-
प्मा, महापाप्मा पापं यस्माद्भवति स महापाप्मा । एनं कामं क्रोधं च इहाधिकारिपुरुषाणां निषेये
शक्तुं विद्धि ॥ ३७ ॥

८ वें. म. गि.—अशोचते काम इति । यस्त्वेवा शृष्ट
प्रवृत्त पापहेतुः, एष काम एव । एनं काममेव सर्वानर्थ-
मूलमृतं ॥ मनुष्यदिष्टमोक्षमार्गे वैरिणे विद्धि जानीहीति
प्रथमं योजनम् । ननु 'तौ यस्य परिपन्थिनौ' [३१३४]
इति नोद्योऽपि वैरित्वेन प्रागुक्तं, तत्कथं काम एव एवोच्यते ?
तथाह—क्रोध एष इति । पूर्वोक्तं क्रोधोऽप्येव एव । काम
एव हि केतुविदेहना प्रतिहत क्रोधरूपेण परिणमते । अतस्त
जयेनैव सर्वत्र इति ; प्रधानशत्रु कामोऽवश्यहन्तव्य इत्यर्थः ।
ननु कामदानभेददण्डाच्चारः शत्रुजयोपायाः, तत्र पूर्वपूर्वोपा-
पासम्भव एवोक्तोत्तरोपाय प्रयोज्यः ; न तु सहैव दण्डः,
इत्याशङ्क्य श्रवणामसम्भवं दर्शयितुं रजोगुणेयादीनि जीणि
विशेषणानि । तत्र 'महापाप्मा' इति सामास्यमवोचि ;
महान् पाप्मा पाप यस्मात्स महापाप्मा, कामेन प्रेरितो
महत्पापं करोति अतोऽप्युपलक्षणं साक्षात् सन्धातुं शक्य ।

महाशन इति दानसम्भवोक्तिः, महदपरिमितमदानं भोग्यं
यस्य स महाशनः । 'न जानु काम कामानाश्रयभोगेन
शामयति । हविषा हृण्वत्सैनं भूय एवाभिवर्धते ॥ यन्-
धिष्यं व्रीहियवं हिरण्यं पशव विष । तदेकस्य न पचांस-
मिति मन्वा शर्म प्रोक्त्' [म भा १।८५।१२, १३+ भाग
१।९।१३, १४] इति स्मृते । अतो न दानेन सन्धातुं
शक्य । 'रजोगुणसमुद्भव' इति भेदासम्भवोक्तिः, रजोगुण-
समुद्भव कारणं यस्येति, रजोगुणस्य समुद्भवो जन्म यस्मा
दिति च रजोगुणसमुद्भवः । 'रजो रागामर्कं विद्धि कृष्ण-
सङ्गसमुद्भव' [१४।७] इति वक्ष्यमाणरीत्या रजस
कामाविनाभाववाच्य कामस्य चोद्भूतस्य रजोविनश्येनेन प्रवर्त-
ताया लोके 'कृष्णयाऽहं प्रवर्तितोऽस्मि' इति व्यवहारेण
प्रतिपत्तया रजोविनाभावश्च न कामे भेदोपाय
प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

९ व० त० दी०—रजोत्तरम्—काम एष इति । रागपूर्वावतारः काम, तत्तद्विच्छास्वरूप एवात्र हेतु प्रवर्तकः,
द्वेषपूर्वावतारश्च तत्परिणामभूतः क्रोध एवाऽवसेयः । रजोगुणसमुद्भव काम एव क्रोधस्तमोगुणसमुद्भव इति
यद्यपि युक्तं वक्तुं तथापि परिणामे तमसो हेतुत्वादेवं नोक्तं, अतएव कामानुज इत्युच्यते । कामश्च तदप्रजो
दुद्धिनाशनो दुष्टदूरो महापाप इति तेन वृत्तादेव नियोजितः सर्वकर्मकारिणि प्रायो राजसं तामसं रागं द्वेष
तदेतुक्तं पापं वैरिणमित्युत्तरप्राप्त्यर्थः । अत्र क्रोधस्याप्युपक्रमे यत्कामस्यैव वैरित्वकथनं तत्पार्थस्य युद्धोपस्थितौ
सचन्द्रस्युज्जीवनादिकामत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—एतद्व्यमोतरमाह भगवान्, प्रवृत्तवैचि-
त्र्यापेक्षकतितरिगुणमवस्थापिहितरजोवत्प्रभावोऽगुणोपाय
कामावदशमोदितस्तत्र प्रवर्तते, तस्मात्तद्वृत्तवैशिष्ट्य
कामाणि तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं त्यजेदित्याह—काम एष इति ।
एष इति लोकिण काम । रजोगुणसमुद्भव रजोगुणादुत्पत्ति
रस्यम् । सर्वेषां क्षेपी शत्रु । एष एव कामोऽवस्थाप्यवत-
पत्त क्रोधो भवति, सोऽपि रजोगुणसमुद्भव । स महाशनो

दुराणः । अत एव श्रीभगवते उक्तं [१।९।१४]—'न
जानु काम कामानाश्रयभोगेन शामयति । हविषा हृण्वत्सैनं
भूय एवाभिवर्धते ॥ किं पुनर्महापाप्मा महापापकरो
भगवद्भजनप्रतिबन्धकः ? इह संतारो देहप्रहणानन्तरमेनं
वैरिणं विद्धि । 'इह' इतिपदादेवेदेहावस्थाने सति अलौकिके-
ऽयमेव कारणं जन्मिष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

११ नी मा. दी — अशोचते "काममय एवाय पुरुष" [वृ. च. ४।४।१५] इत्यादिश्रुतिविहितं भगवानुवाच—
काम एष इति । एष प्रसिद्धः कामः । "सोऽकामयत जाया मे त्यादथ प्रनायेथाथ चित्त मे त्यादथ कर्म त्वर्वाय" [वृ. च. १।४।१७] इति श्रुते । 'इह मे मृयादिदं मे भूवात्' इति वीर्यामिषाणहेतुभूतभेदसोऽजन्मस्थितत्वापादको
वृत्तिविशेष, स च चेतोऽस्य एव, "कामः सङ्गत्पः" इत्युपमन्य "एवत्सर्वं मन एव" [वृ. च. १।५।३] इत्युप-

संहारात् । स एव कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधोऽभिज्वलनात्माऽप्येव एव, तमेनमिदं शरीरेऽन्तःस्थितं वैरिणं विद्धि । कुतो वैरी ? यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणो कार्यभूतो तृष्णासङ्गो तावेव वद्भवो यस्य सः, रजःकार्यत्वात्; दुःखैरुफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयामिलापात्मकः कामो विषयार्पणेन शाम्यति, विषयस्य दौर्ध्र्यानिश्चये स्वत एव वा निवर्त्तते, अन्व इव रूपदर्शनामिलापादित्याशङ्क्याह—महाशनो महापाप्मेति । महत् दातुं मपारणीयं अशनमस्य च तथा । यद्योक्तं 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते' [भाग. ९।१९।१४] इति । 'यत् पृथिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वं मिति मत्वा क्षमं व्रजेत्' [भाग. ९।१९।१३] इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः, स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि निवर्त्तते, तद्बुद्धयमपि दुश्चित्तस्यः महाशनत्वात्; नायं वैरी दानसाध्यः, नापि साममेदसाध्यः, अत्युग्रत्वात्, अतो हन्तव्य एवेति ॥ ३७ ॥

कामस्य वैरित्वे दृष्टान्तत्रयं तदावरणप्रकारपूर्वकं रूपं च ।

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोत्त्वेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्यागयति— धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन, यथा वाऽऽदर्शो मलेन च, यथोत्त्वेन जरायुणा गर्भवेष्टनेन च आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ किं पुनस्तदिदं शब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतम् ? इत्युच्यते— आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानाति अनेन अहमनर्थं प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी, न तु मूलस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेव । अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण ? कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति काशरूपस्तेन, दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेन, अनलेन नाश्यालं पर्याप्तिर्विधत् इत्यनलस्तेन च ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपरलोक्तमवतारयति— कथमिति । अनेन दृष्टान्तोपादानं प्रतिपत्तिस्वीकारार्थम् । सहजस्य धूमस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रत्यावरकत्वसिद्धयर्थं विज्ञिनाष्टि— अप्रकाशात्मकेनेति ॥ ३८ ॥ सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टनाकाङ्क्षापूर्वकमन्तरलोक्तमवतारयति— किं पुनरिति । कामस्य ज्ञानं प्रत्यागणत्कमिदमर्थः, 'ज्ञानिनो नित्यवैरिणा' इत्यादिविशेषणम् । श्रीकृष्णादाय व्याकरोति— आवृतमित्यादिना । ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेऽपि निखर्वैरित्वं कामस्य कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽ— ज्ञानी हीति । अनर्थप्राप्तिमन्तरेण

कामस्य प्रसङ्गावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते, अतश्चाश्वेन कामप्रवर्तिरेव परामृश्यते, नित्यमेवेत्युक्तप्रत्ययस्था कार्यावस्था च कामस्य कथ्यते । ननु सर्वस्यापि 'कामात्मता न प्रशस्ता' [मतु. १२] इति काये नित्यवैरिणा इति च कथं नान्वितिशेषणं ? इत्या-

अत इति । स्वस्वतो नित्यवैरित्वाविशेषेऽपि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवतन्त्रमेवेतिदित्यर्थः । आग्राह्याद्वारा प्रकृतं वैरिणमेव स्फोरयति— किंरूपेणेत्यादिना ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा चादर्शो मलेन; यथा चोत्त्वेनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातामावृतम् ॥ ३८ ॥ आवरणप्रकारमाह— आवृतमिति । अस्य जन्तोर्ज्ञा-

निनो ज्ञानस्वभावात्मात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयव्याभोहजननेन नित्यवैरिणा आपृतं
दुष्पूरेण पूर्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥ ३९ ॥

४ वे ता. चं.— वैरिष्वप्रफार उच्यते— धूमेनेति ।
तत्र यथान्यन्तमेकं वाक्यम् । ' आदर्शो नलेन च ' इत्यत्र
चकाराद्यशास्त्रेऽनुपपन्न इति व्यञ्जनमाय यथा धूमेनेत्यु-
क्तम् । पूर्वसिन् श्लोक बोधस्यापि कामावगम्यान्तरत्वन्यत्र
दशानुतरत्र च ' कामरूपेण ' ' कामरूपम् ' [३४३] इति
तन्मयैवानुत्तरेणापि तच्छब्देन कान एव पणनश्यत इति व्यञ्ज-
नाय तेन कामेनेत्युक्तम् । इदमिति सामान्यनिर्देशाज्यचि-
ह्नशब्दमन्वावर्त्तयन्नेतद्विषयप्रमाणैवि यादिदृशन् इत्यस्य वक्ष्यमाण
परत्वादिपि लोकप्रतीतिपरत्त्वस्वारस्याच्च ' यथा क्षेत्रनृशक्ति सा
वेष्टिता ' इत्यादिबन्धेन क्षेत्रज्ञानमाधारणमिदोच्यत इत्यभिप्रादणोक्त
इदं जन्तुजातमिति । जन्तुषां देन धारीरित्वस्य विवक्षितत्वा-
दावधारणत्वं दर्शितम् । न्युपपन्ननिर्देशस्य सामान्यविषयत्व-
प्रदर्शनाय जानशब्दः । अनादिवासनानुबन्धिबन्धेन सधत्त्व,
निष्ठतन्त्यापि पुन पुनरुपाधिवशादागमं, स्वेच्छया निवर्तयितुं
मशक्यत्वं च वक्ष्यितुं दृष्टान्तनयोपादानम् ॥ ३८ ॥

‘आह्नतानम्’ इत्यादे पौनस्वत्यनुदासायाह—
 आयरणमकारमाहेति । अन ‘तेनदम’ इत्यम् [३३८]
 इत्युक्ते किं तदाह्नमित्याकाङ्क्षाया अपि कथमाकाङ्क्षा

५. आ. मा. भा.— कथं विरोधी सः ? इदमनेनादृतम् । यथा धूमेनाग्निरादृतः प्रकाशश्चो-
 ऽप्य-येषां न सम्पददर्शनाय तथा परमात्मा । यथाऽऽदर्शो मलेनादृतोऽन्यामिव्यक्तिहेतुर्न भवति,
 तथाऽन्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनादृतम् । यथोत्वेनादृत्य वद्धो भवति गर्भः तथा
 कामेनादृतो जीवः ॥ ३८ ॥ शास्त्रज्ञो जातमपि ज्ञानं परमात्मापारोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनादृतं
 ज्ञानिनोऽपि, किंस्वल्पज्ञानिनः ? । कामरूपेण कामारयेन नित्यवैरिणा दुष्पूरेण । दुःखेन हि
 कामः पूर्यते । न हीन्द्रादिपदं मुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तं पुनर्नृणादिपदमिच्छन्तीत्यलं
 बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च ‘ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चामेधूमो बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याय जीवस्य
 गर्भस्योत्थो हि कामकः’ इति ॥ ३९ ॥

६ ज प्र वी— ननु अनेन्योत्तर जात, किमुत्तरण ॥
इत्यत श्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह— कथमिति । स काम
कथ मोक्षस्य विरोधी इति पिडावाशमाह— धूमेनेत्यादि
नति शय । विवर्जितार्थस्यासृष्टत्वात् व्याख्याति— इदमिति ।
ईश्वरात् करणबीजत्वज्ञान वस्तुनयम् । केन किमिव इत्या
काङ्क्षायामाय पादत्रय व्याचष्टे— यथेति । परमात्मा
कामेनाह स्वय सर्वज्ञोऽस्य येन ज्ञायत इति शय । अन्यस्य
मुहिमा । परमात्माह । इत्यादिपदत्रय जीवो भूतान् । बन्धा
पक्षयाऽऽनन्त्यस्य समानार्थकत्वम् । बद्ध सङ्गुचितो ब्यास
रासम् इति यावत् । उक्तो गर्भवहनम् । कामनाह्नो जावा
नधरादिश्च दान इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एव तदज्ञानरूपज्ञानप्रतिनिधित्वेन हानप्रतिनिधित्वमुत्तमम् । ' वाक्ये हान ' इत्यनेन पुन विमुच्यते ।

युक्तिं भाव । अत्र ज्ञानिना दो न तावन्निष्पन्नज्ञानविषयः
तदवश्यस्य कामादुत्पन्नत्वाभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वत्रेन्द्र
परत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेण—अस्य जन्ताज्ज्ञानिन इत्युक्तम् ।
'ज्ञानिन' इत्यत्र प्रत्ययस्य ध्रुतिमिद्वल्लामाविरुद्धमन्यपरत्वं
प्रदर्शनायान्वरणोपाधिकत्वं योतनाय च—ज्ञानस्वभावस्येत्यु
क्तम् । नेत्ररूप्यापि कर्मभोक्तु शब्दादिविषयज्ञानावरणा-
भावाद्—आत्मनिप्रत्यक्षं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य
स्वेच्छादृष्टोत्पत्तये प्रसिद्धेऽत्रमध्युदानायोक्तं कामाकार-
णेति । कामस्वभावाद्यन्तर्गतत्वात्प्रिमातननिप्रयज्ञानावरणप्रकार
व्यवहृति—निप्रयव्यामोहजननेनेति । नित्यैरेणिना
आत्मसाक्षात्कारोत्तरानविनाज्ञाविधैरिणेत्यर्थः । नित्यसत्त्वा
रिषद्भावपक्षे चास्य कपुचिदात्मसु नित्यवैरित्वं सिद्धम् ।
योग्यैरेणलम्भाद्वराहित्यमवलम्बनार्थः । 'वृणाशानिरागधय
दुष्पूरा वन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षिप्ते पूर्यैव त लभ्यते'
इत्युक्तप्रकारणयोग्यसु दुर्लभेषु प्रवृत्तिहेतुत्वं दुष्पूराशब्द
विवक्षितमित्यभिप्रायणोक्तं दुष्पूरणं पूर्यतर्ह्यभिप्रायेण अन
लेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्वाजलशब्दोऽपि
पर्यायः, कामे यौष, नयमेवविषयविभाग पर्याप्तित्वां स्यात्,
तद्वदिति भाव ॥ ३९ ॥

इत्यत आह—शास्त्रत इति । पूव ज्ञानोत्पत्तिप्रतिपत्त्य-
कर्मसुख, इत्यादि तु कथञ्चिन्नात्मनि ज्ञान न स्वकार्य-
प्रसवनाल्लभ्यते । ज्ञाने न पुनरुत्पत्तिरिति भावः । 'काम-
कारण चैक' [अ य ३।१।१५] इति वचनात् । अजरोऽ-
ज्ञानस्य मोक्षसाधनं न कनापि प्रविवेक इत्यत उक्तं शास्त्रत
इति । परमात्मापारोक्ष्यायनि च । न प्रकाशत न प्रभवति ।
ज्ञानिन इति व्ययम् । ज्ञानस्य ज्ञानिस्त्वन्यान्विभिर्मात्रादित्यत
आह—ज्ञानिनऽप्यस्ति । शास्त्रवतिहान्यतोऽपि । कस्य
ज्ञानिनो मुख्यदमनादवनिदानवत् । अपर तु "ज्ञानिनो
निर्वद्वैरिणः न मुख्यम् । ज्ञानो हि विनाशदिश्यानि काम-
मिति यतः, मुख्यस्तु तमनुवर्तते । इति वाच्यं, तदनुवैव
निरूप्यम् । अन्धकारिणं सन्त्यत्र वैतित्वं विवक्षितं, तद्वद्वैव
नयमा मृगच्छिकः, न हि मुख्यतः नातुमुत्पत्ति इत्यविवक्षितम् ।

तनास्ति । 'द्व्यङ्ग्यरूप रूप यस्यासौ कामरूप' इत्युच्यते । न चैतन्नामेवैतत् करणम समभवतीत्यत आह—कामेति रूप्यतेऽन्येति रूपमाख्याऽन विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि विशेषण पदमिदं जातं, किमस्य विशेष्य इत्यत आह—नित्येति । यो न पुरयितुं शक्य स दुष्पूर । कामस्तु विषयसम्पादनेन पुरयितुं शक्य । कथं दुष्पूर इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—दुष्पूरेणेति । न ननयं दुःशब्द, किन्तु कृच्छ्रायं इत्यर्थः । तदुपपादयति—न हीति । कामविषयोपलक्षणमेतत् । ननु

प्रवृत्तात्मकत्वात्कोपोऽनलो युक्तः, कामस्तु कथमनलः इत्यत सोपपत्तिरुच्यते व्याचष्टे—यद्यपीति । इदमपि प्राप्तादधिकार्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयायं प्रमाणसम्प्रतिमाह—उक्तं चेति । कामक कृत्स्नताकामो ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाभिन्नम् । तथा बुद्धेर्न त्रणस्यादर्शस्य मत्तम् । अथ जीवस्य गर्भस्योत्पत्ति इति सर्वत्र गृह्योपमा, 'एतेनेद' इत्युक्तस्य विवरणं द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानमपाकृतं भवति ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.—कथं स वैरी ? इत्यत्राऽऽह—धूमेनेति । धूमेनाऽऽव्रियते पिधीयते वह्निर्यथा यथा चाऽऽदर्शो दर्पणो मलेन च कालिमाख्येन पिधीयते ; यथा चोल्बेन जरागुणा गर्भाशयगतः प्राणी ; तथा तद्वत्त्वेन कामेन क्रोधेन चेदं विवेकप्रभवं ज्ञानमावृतमाच्छन्नम् । सफलपुरुषार्थ-प्रकाशकज्ञानावरणद्वारेणायं कामः क्रोधश्च वैरीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥ आधृतं पिहितं विवेकज्ञान-मेतेन कामेन क्रोधेन च ज्ञानिनोऽपि । किमुत मूर्खस्य नित्यवैरिणा नित्यं वैरी तेन ? । नित्यवै-रित्वं ज्ञानापिधानद्वारकम् । कामरूपेण दुष्पूरेणानलेन च, दुःखेन पूर्यत इति दुष्पूरः ; न निघ्नतेऽलं पर्याप्तिरस्येत्यनलः । भूयो भूयो विषयसेवया वर्धमानेन कामेन प्रयुक्तः श्रेयोर्थी पुरुषः पापं चरतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ वै प्र मि — अनेनविधं कामं, तस्य तु वैरित्वं कथं ? इत्यास्तादृशं पुरपाथेदुपनिषद्ज्ञानात्मकमनोनासकत्वा द्वैतमित्याह—धूमेनेति । तत्र कामस्यावस्थाप्राप्तसारणेन धूमादिदृष्टान्तप्रयत्नम् । तिस्रो हि कामस्यावस्था—सूक्ष्मता स्थूलाऽतिस्थूला च—तत्राज्ञाननिषयस्याद्वयेन तदभिनिवेशाद्विषयं सूक्ष्मता, विषयस्थितया प्रवर्धमानत्वं स्थूला, विषयोपभोगनायन्तद्वेकोऽतिस्थूला । तत्राद्यावस्थाया दृष्टान्तः—यथा धूमेन वह्निराग्नये आच्छाद्यते तथा कामेन मन आच्छाद्यते । धूमेन आच्छाद्यते वह्निर्दोहाद्यर्धजियाका रितेऽपि न प्रकाशरूपार्थजियाकारी, एव सूक्ष्मकूपेण कामेना द्रुतं मनस्तत्तद्वर्धप्रतीतिमनकमपि न तत्रप्रकाशरूपार्थजिया कारि । अथ द्वितीयावस्थाया दृष्टान्तः—यथा आदर्शो दर्पेण मलेन मालिग्येन, आग्नियत इति त्रिातुर्कर्णार्थश्च कार । मालिग्येनाष्टतो हि दर्पणा न किञ्चिदपि प्रतिबिम्बं प्रदोतुं शक्नते ; एव एतेन कामेनाष्टतं मनो मोहयस्त न कश्चिद्विषयस्य प्रतीतिननक्षमम् । अथ तृतीयावस्थाया दृष्टान्तः—यथा उन्नेन गर्भेनष्टनचर्मणाऽतिस्थूलं गर्भं सतना निष्पाद्यतो न हस्तपादप्रसारणार्थं स्वकार्यं करोति,

न वा स्वरूपत उपलभ्यते, तथा अतिस्थूलेन कामेनाष्टतं मनो न किञ्चिदपि स्वकार्यं करोति, न वा स्वरूपत उपलभ्यत इति ३८ । 'तथा तेनेदमावृतम्' इत्येतदेव विदुष्वन् कामस्य वैरित्वमुपपादयति—आधृतमिति । एतेन कामा ख्येन नित्यवैरिणा ज्ञान विवेकज्ञानात्मकमनस्य करणमावृतम् । ननु कामस्य कथं नित्यवैरित्वम् ? परिणामे तस्य दुःखहेतुत्वेऽपि भोगशक्ते सुखहेतुत्वादित्यत आह—ज्ञानिन इति । मूर्खस्य तथात्वेऽपि विरेकिनो भोगशक्तेऽप्यनर्थासम्भानेन दुःख हेतुत्वात् प्रति नित्यवैरित्वम् । यस्तुतो विचार्यमाणे मूर्ते प्रत्यपि नित्यवैरित्वेत्याह—दुष्पूरेणेति । इत्तेन पूर्यत इति दुष्पूरः । न हीन्द्रादिपदं सुप्तेन लभ्यते । अनेन साधनावस्थायां दुःखहेतुत्वञ्चम् । भागावस्थाया तदाह—अनलेनेति । ॥ निघ्नते अलं पर्याप्तिरस्य सोऽनलो वह्निः, अनल इत्यनलः । स यथा काष्ठेन पर्याप्तिं गच्छति, 'नाग्निरुत्पद्यति काष्ठानाम्' इति वचनात्, तथा कामोऽपि भोगेन न तृप्तिं गच्छति, स्वर्ग भोगं शुभाश्वत्थाप्यधिकभोगकामनया दुःखायमानत्वात् । अतः सर्वदा दुःखजनकत्वाद्विवेकिन इत्याविवेकिनोऽपि नियवैरी काम इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

९ व० स० दी०—कामस्य वैरित्वमाह—धूमेनेति । आद्रिन्धनसंयोगोपधिभूतेनेव, सहजेन मलेनागन्तुपेन वा, उल्बेन सर्वत्र आच्छाद्येन गर्भवेष्टनचर्मणा गर्भं इवावृतं कामेन जगत् ॥ ३८ ॥ एतच्छब्देन निर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति—आधृतं ज्ञानमिति स्पष्टम् । अनलत्वं च शोकसन्तापहेतुत्वात् ॥ ३९ ॥

१० पु अ त — यन्नाऽयं वैरी ततोऽयं ज्ञानमावर्तयति तेन मोहो भवतीत्याह—धूमेनेति प्रत्येकं । यथा धूमेन वह्निराग्नियते, यानेन आदर्शो मालिग्यते, इत्येनं गर्भावेष्टनेन मन आच्छाद्यते, तथा तेन कामेन हृदं ज्ञानमावृतम् । अत्र दृष्टा

स्तु पदगादिप्रत्ययनिरूपणस्यार्थं भावः—पूर्यते तेन भागं साधनार्थं ज्ञानं व्यग्रते, द्वितीयेन तेन भोगोपलक्षणरूपमाति कथं ज्ञानं व्यग्रते, तृतीयेन बीजभावेन साधनरूपमाति व्यग्रते ॥ ३८ ॥

हे कौन्तेय मूलतो मम मनुष्यदेहाय ! ज्ञानिनो मर्द-
त्वेन स्वस्वरूपज्ञानवतो नियतैरिणा तेन कामेन ज्ञानमावृतं,
च पुनरनलेन रसपाचकेनोदरस्थेन तेनापि कामदृढिर्भवतीति ।
कामरूपेण ज्ञानमावृतम् । कीदृशेनानलेन ? दुष्पूरेण इत्येव
पूर्णं यस्य सः । अत एव ' जितं सर्वं जिते रसे ' [३८]
इति वचनम् । कामस्यैव वा विशेषणम् ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दो०—अस्य वैरित्वमेव विवृणोति—धूमेनेत्यादिना । उल्लेखेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा । तेन
कामेन इदं चक्षुषमाणं ज्ञानमावृतम् । आवरणीयस्य त्रैविद्यमाप्तद्विगुणं दृष्टान्तत्रयं हेयम् ॥ ३८ ॥
आवृतमिति । ज्ञानं अन्तःकरणसत्त्वम् । " ह्रीर्धौर्भांरित्येतत्सर्वं मन एव " [वृ. व. १।५।३]
इति श्रुतेः । एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृनित्यवैरिणा
कामरूपेण दुष्पूरेण पूरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत्, अनलेन भयापि पूर्यते चेत्,
अनलः नास्त्यलं पर्याप्तियस्य स तथा तेनानलेन ; न ह्यनलः काष्ठैरपिपितुं सक्यः, किन्तु वर्धत एव; तद्वदयमपी-
त्यर्थः । अयं भावः—अन्तःकरणसत्त्वं हि बहिवत् प्रकाशात्मकं, तत्सहजेन कामेन बहिरिव धूमेनावृतं चेत्,
प्रमातारमनर्थे पातयति, अन्यथा सदेव स्वभावबुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगं भूत्वा समुदरेत् ; अतोऽयं कामो
ज्ञानिनो नित्यवैरीति ॥ ३९ ॥

कामस्याधिष्ठानप्रदर्शनं तज्ज्योपायश्च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ! ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

' प्रजहि ' इति रामानुजभाष्यहनुमन्नीलकण्ठानां पाठः ।

१ शां. भा.—किमधिष्ठानश्च पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य ? इत्यपे-
क्षायामाह—ज्ञाते हि शरीरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिवर्धनं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रि-
याणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं
मोहयत्येव कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥ यत एव—तस्मादिति ।
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य बन्धीकृत्य हे भरतर्षभ ! पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि
परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं, ज्ञानविज्ञाननाशनं—ज्ञानं ज्ञास्यत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवधोषः,
विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवः, तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकरं प्रजहिह्यात्मनः
परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—कामस्य निराश्रयस्य कार्यकार-
त्वाभावं मत्वा प्रत्येवंकामाश्रयं दर्शयति—किमधिष्ठान
इति । कामस्य नित्यवैरित्वेन परिजिहीयितस्य किमित्य-
धिष्ठानं शक्यते ? तत्राऽऽह—ज्ञाते हीति । इन्द्रियादीनां
कामाधिष्ठानत्वं प्रदर्शयति—एतैरिति । नन्वेतामिरिति
वचनं कथमेतैरित्युच्यते ? तत्राऽऽह—इन्द्रियादिभिरिति ४०
तेषां कामाश्रयत्वे विदे वाच्यस्य तस्य परिहर्ष्य-
त्वमाह—यत इति । तस्यादिन्द्रियादीनामाश्रयत्वा-
दिति वाच्यं । पूर्वं कामनिरोधप्राप्त्यवध्यामिनर्थः । तेषु
नियमितेषु मनोबुद्धयोर्नियमः सिद्धयति, तदपरेतिर-
प्रतिष्ठाप्यतिरेकेणाफलवादिति भावः । पापमूलका कामस्य
तच्छब्दाच्चात्मबुद्धेयम् । कामस्य परित्याज्यत्वे परित्यं हेतुं
साधयति—ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानशब्दयोरेकमेवमावेदयति—
ज्ञानमिल्यादिना ॥ ४१ ॥

१ प्रजहिहीति ' ओ हाह ' त्यागं १०९० इत्यस्य लोपि ' आ च ही ' [अष्टा. १।१।१०] इति शास्त्राक्षिपे इति
राम् । ' रावने जहदि देवं जहादि प्रनदावनम् । ' इति अहि- [२०।१०] तेन ' प्रजहिदि परित्यज ' इति भगवत्पादो-
दितं दुष्टमेव । उक्तं च भगवता श्रमणि- ' प्रजहाति यदा कफाज- ' [१।५०] इति ।
गी. ४४

—अविर्गता ।

३ रा. भा.— कैरूपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठति ? इत्यत्राह— इन्द्रियाणीति । अधि-
तिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमितीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानम्; एतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः
कामाधिष्ठानभूतैर्विषयमवर्णदैर्हिनं प्रकृतिसंस्पृष्टं ज्ञानपाटव्य विमोहयति विविधं मोहयति, आत्म-
ज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यस्मात् सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपे ज्ञानयोगो
प्रवृत्तस्यायं कामरूपः शत्रुः विषयामिमुख्यकरणेनात्मनि वैमुख्यं करोति, तस्मात् प्रकृतिसंस्पृष्टत्ये-
न्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एवेन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि
नियम्य एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विवेकविषयस्य च नाशनं पाप्मानं
कामरूपं वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

४ वे ता. चं.— एषमावरणप्रकार उक्त, अयावरणोप-
करणान्धन्तरं नियन्तव्यरवोपदेशाद्योच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—
कैरिति । आत्मानमधितिष्ठति, स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य
परतन्त्रं करोतीत्यर्थः । इन्द्रियशब्दोऽत्र मोहलीवर्देत्यायाद्वाहो-
न्द्रियपरः । बुद्धिरनापुर्णार्थेण पुरुषार्थत्वाप्यवसायः । प्रकृतां
पञ्चाधिकरणविद्युदासाय करणव्युत्पत्तिं दर्शयति— अधि-
तिष्ठत्येभिरिति । एतैर्विमोहयतीति लुच्यत इति भावः ।
अधिष्ठानन्याकरणमृतानामिन्द्रियादीना अवान्तव्यापारप्रद-
नानाम विषयप्रवणैरित्युक्तम् । प्रकृतिसंस्पृष्टमिति देहि-
शब्देनेन्द्रियादेरवर्जनीयत्वं गुणवत्त्वं च सूच्यत इति
भावः । विषय 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्षां अन्वे स्वमिति या
मति' [वि पु ६।७।११] इत्याद्युक्तान्तिवैविध्यपर इत्य-
भिप्रायेणाह— विविधं मोहयतीति । आन्तिवैविध्यं भोग्ये
स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेण भोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण
विश्वम् प्रकृतोपयोगित्वं च दर्शयति— आत्मज्ञानेति ॥ ४० ॥

अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणैर्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथम
मिन्द्रियाणा नियमनं कामविजयोपायतयोपदिश्यते—
तस्मादिति श्लोकेन । तस्मादित्येतत्प्रकृतस्य ज्ञानयोग
रयोक्तप्रसारदृष्टरश्मिरामशास्त्राह— यस्मादित्यादिना ।
स्वमिति निर्देशोऽर्हत्स्य तदानीन्तनावस्थापर इत्यभिप्राये

णोक्त प्रकृतिसंस्पृष्टतया इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति ।
'आदौ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह— मोक्षेति । नात्रेन्द्रियनियमन
मत्स्यन्तव्यापारोपरम्, आदौ तस्याशक्यत्वात्, प्रपञ्चितं च
तत्प्रागेव । कर्मयोगोर्ध्वे चेन्द्रियनियमनं प्रापि 'यत्किञ्चि-
याणि मनसा' [३।७] इत्यादायुक्तम् । अनोऽपि तथैव
वर्णनीयमिरयमिन्द्रियाणोक्तं इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि ।
ज्ञानविज्ञानयोर्द्वयोरपि आत्मविषयत्वं प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र
च 'ब्राह्मणेन च विज्ञातो विद्वत्सु कृतबुद्धयः' [मनु १।१५]
इतिवत्स्वरूपतद्विवेकविषयत्वात् अपौनस्त्यमित्यभिप्रायेणो-
क्त— आत्मस्वरूपत्वादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञायं, ज्ञाय-
ततया ज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यग्ज्ञानानन्वत्त्वादि विशिष्टमात्मनः
स्वरूपम् । अणुत्वमित्यवशात्तत्त्वमोक्तृत्वकर्तृत्वादिवेदको धर्म-
वर्गोऽत्र विवेकः । यद्वा 'देहातिरिक्तं कश्चित् आत्माऽस्ति'
इत्येतावत्स्वरूपमिह विवक्षितम्, प्रत्यक्वादयोऽन्यथावि-
द्विवेकतया विवक्षिता । अथवा तत्तत्स्वैव स्वरूप विवेको विवेक-
करणं शास्त्रम्; तत् प्रमेय प्रमाणं चोक्तं भवति । 'एव
पाप्मानं' इत्यन्वादेशात् प्रस्तुतकामविषय पाप्मशब्दः, तस्य
पाप्मशब्देनाभिधानं विषयविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अति-
दृष्टव्यत्वात्तद्विषयमित्येव— कामरूपं वैरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह— इन्द्रियाणीति । एतैर्ज्ञानमाटव्यं बुद्ध्यादि-
भिर्हि विषयगैर्ज्ञानमावृतं भवति । हताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

६ ज प्र दी — 'इन्द्रियाणि' इत्यादिकमष्ट द्विमर्थं
सूच्यत इत्यत्र आह— यधार्थमिति । एतैर्विषयेषु लक्षणेन
कामान् पु., मियाद्वयप्रकारं किं प्रतीन्द्रियादीना करणव-
मिति न प्रतीयते । अत्रिजानाद्बोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रती-

यतेऽत्र आह— एतेरिति । तदुपायदयति— बुद्ध्यादिवि-
रिति । इन्द्रियादित्वेनोक्तानामपि बुद्ध्यादित्वेन प्रप-
प्राधान्यज्ञानार्थम् । तस्मात्प्रतीन्द्रियाणां निमग्नं कामान्
नायोपदिश्यते । तदुपायदयति— हृतेति । नश्यति नाशयि-
तस्यो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— किञ्चास्य कामस्य कारणमुच्यते— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि लोचनादीनि,
मनः सङ्ख्यात्मकम्, बुद्धिरध्ययसायात्मिका अस्य कामस्याधिष्ठानं कारणमुच्यते । इन्द्रियेण
प्रवृत्तं प्रथमं मदलीढं विषयमालोच्य मनसा तस्य सुगदेतत्त्वं सङ्कल्प्य 'अहमनेनेन्द्रियेणैवं विषयं
मेधे' इति बुद्ध्याऽऽध्यवस्य पुरः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठानं कारणम् ।
एतैरिन्द्रियादिभिः कारणेन देहिनं विमोहयति; मोक्तृत्वमतिपत्ती हि कारणं भवतीति । ज्ञानं

सम्यग्ज्ञानमावृत्त्याऽऽच्छाद्य । यत एवमतः ॥४०॥ यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलम्- तस्मात्तान्मादौ प्रथमं नियम्य निरुद्ध्यैवं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकलपापहेतुं कामं प्रजहीति । ज्ञानमात्मशास्त्राचार्योपदेशजनितं, विज्ञानं तत्पूर्वकः प्रत्यगात्मानुभवः, तयोर्नाशनं प्रजहि ॥ ४१ ॥

८ वै प्र. गि.— एवं कामस्य वैरित्वमुक्त्वा तदुपकरण- निग्रहेण तन्मये वक्तुं कामोपकरणस्याह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकाणि दश, मनः सङ्ख्यात्मकं, बुद्धि- र्व्यवसायात्मिका च अस्य कामस्य अधिष्ठानम्, अधिष्ठितव्येभि- रात्मानमित्यधिष्ठानमुपकरणमुच्यते । यत एवेन्द्रियादिभि- रुपहृतः स पुनः कामः ज्ञानमात्रस्य वैदिनं विमोहयति । लोके हि कामी पुरुरब्धश्चादित्वा विषयमुपलभ्य तस्य मुनेहृत्वं मनसि सङ्कल्प्य 'अहमेवं विषयमवश्यं मोक्षये' इत्यव्यवसायग- दितविनोक्तं कुर्वति ॥४०॥ एवमुपकरणान्युक्त्वा तन्निग्रहेमेव कामजमोपायमेव विधत्ते- तस्मादिति । आत्रेन्द्रियग्रहणेन मनोबुद्धयोरेषि ग्रहणमिन्द्रियत्वात् । एवं च यस्मादिन्द्रियाणि कामस्योपकरणानि तस्मात् त्वं प्रथममिन्द्रियाणि नियम्य

विना पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेवं वैरिणं कामं हि रुद्धं प्रजहि प्रकर्षेण मारय । शास्त्राच्छेदेन दृष्टस्येन सहकारिभूते- द्रियनिग्रहे सति स्वयमेकाग्रितयाऽवशिष्यमाणस्य कामस्य रुद्धमेव निरुद्धं सम्यग्मनसीत्यर्थः । यद्वा प्रजहीति हनधा- तोर्न लोभमध्यमपुरूपैक्यवचनम्; किन्तु 'ओ हान्यागं' इत्यस्य लोभमध्यमपुरूपे प्रजहीति रूपम् 'जहाते' [अष्टा. ६।४।११६] इत्याकारस्येवम् । तथा च एवं प्रजहिहि पतित्यनेवार्थः । यत्तु ज्ञानं सति कामः स्वयमेव विनश्यति, विनर्षमादावेव तन्मये यत्तु ! इत्यत आह— ज्ञानविज्ञाननाशानिति । ज्ञानं शास्त्रीयं परोक्षं, विज्ञानं स्वपरोक्षम्, तयोर्नाशनम् । कामजयं विना ज्ञानमेव मोक्षयते, नञ्ज्ञातव्ये पापरोक्षं भवतीत्याश- येन कामो जेतव्य इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

५ व० त० दी०— अद्युना तस्याविष्टानं वदन् जयोपायमाह— इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— स कामः वृत्तिवृत्तिं जिज्ञासार्थ- माह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनोज्ञा- करणं बुद्धिज्ञानमस्य कामस्याविष्टानं स्थानञ्चयते कथ्यते । एतेः वरणभूतैर्ज्ञानमाहृत्य एव कामी देहिनां विशेषेण मोह- यति । स्वयं तु मोहपरयेव, पुनरितैः स्वाभयभूतैः सहितोऽधिकं मोहयतीत्युपलक्षणं व्यज्यते ॥ ४० ॥ एतैरुभूतैः स मोहयति

शत्रुस्त्वमेतन्निरोधेन जहिहीत्याह— तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियै- र्वं मोहयति तस्मादादौ त्वमिन्द्रियाणि तद्विषयस्यो नियम्य ह्य- वशे स्थापयि वाहे भरतराम । पृथग्विषयमनमयं ! ज्ञानविज्ञान- नाशनं, शास्त्रीयं अक्षिप्तं ज्ञानं, विज्ञानं स्वरूपावुभयनयो- र्नाशनांतरं पाप्मानं पापरूपमेवमिदानीमपि मत्स्वरूपानुभवे विप्रकर्षात् प्रजहिहि प्रकर्षेण जहिहि रुज ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च— इन्द्रियाणीति । अयमर्थः— इन्द्रियमनोबुद्धयो हि कामेनाविष्टिता वाद्यार्थ- प्रवणा भवन्ति, तैश्च तयाभूवर्यं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादृत्यतलपर्यं यत्र योगिनी व्यवहितं विप्रकृष्टमतीत- मनागतं वा पश्यन्ति । यद्योक्तमाचार्यैः— 'विश्वे दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्त्यात्मनि' [व.सू. त्तो. १] इति निजान्तर्गतं शरीरान्तर्गतं आत्मनि हादांकाशराये ब्रह्मणि तत् मलेनादर्शमिवावृष्ट्य वैदिनं देहाभिमामिनं विशेषेण मोहयति । विशद्वदात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्थानावस्थायां क्रिश्चिन्नोद्भवतीति गम्यत इत्यञ्जरयोजना स्पष्टा ॥ ४० ॥ तस्मादिति । यस्मादिन्द्रियाण्यस्याविष्टानं सामन्तस्येव गिरिदुर्गादिकं तस्मात्तान्येव नियम्य वशीकृत्य एवं कामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकर्षेण नाशय । गिरिदुर्गादीन् द्वायचीकृतयेन तत्स्थं सामन्तं प्रप्तिं राजानतद्वत् । इत्युच्यते हेतुः— पाप्मानमग्न्युपम्, तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशन- मिति, ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशात्तस्य परोक्षस्य विज्ञानस्य निदिध्यामनपरिपाकज्ञत्यापरोक्षस्य च नाशनम् ॥ ४१ ॥

सोपकरणकामजयार्थं तदावृत्तवस्तुनिर्दयनम् [४२।४३]

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

१ अतिमूलभूतोऽयं श्लोकाः ॥ ॥ तत्वेत्तमूलभूतायां वृत्तयुता [१।१०]— इन्द्रियेभ्यः परा तस्यां अपेक्षया पर मनः । मनस्तु परा बुद्धिर्देहात्मा महान् पर । 'हृदीन्द्रियेभ्यः परा' इत्याद्यां उच्यते, अत्र च मन इति कथं न तद्विरोधः । इति चेत्— अपरमिन्द्रियमनाजन्मनोद्वयदिहेन्द्रियमहोद्वयं समन्वयं दोष इति ह्यन । तथा च ध्रुव तत्रैव प्रवेष्टान्तरे [६।१०] 'इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनयः परावुत्तमम् । गतादौ त्वं स्थानात्मा मत्तोऽप्यव्यक्तुपमम् ॥ ६३ ॥ गत्वं बुद्धिः । अत्र 'उत्तमे- तानुत्तरेणो मनेत्यादि परावृत्तिः । [अ. ३. १०।१२३] इति तत्रैव आह्वयतो ब्रह्म ।

१ शां. भा.—इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं, तत्र किमाश्रयः कामं जहात् ? इत्युच्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च, देहं स्थूलं वायुं परिच्छिन्नं वापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृत्यानाहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्प-
मिकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्य-
न्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा
पर आत्मा ॥ ४२ ॥

२ आ शां. व्या—पूर्वोक्तमनूय कामत्यागत्य दुष्क-
रत्वं मनवानो 'रसोऽयस्य' [२।६९] इत्यत्रोपमेन स्पष्टी-
कर्तुं प्रभुत्वं श्लोकान्तमवतारयति—इन्द्रियाणोत्पादिना ।
प्रवेष्टि शास्त्रेन्द्रियवत्कर्मैन्द्रियायपि वागादीनि ग्रथयते । किमपे-
क्षया तेषां परत्वं ? तदाऽऽह—देहमिति । तथापि केन प्रकारेण
परत्वं ? तदाह—सौख्येमेति । आदिशब्देन कारणवादि गु-

हृद्ये । इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वतन्त्राधिकारं
परत्वं कथयति—तथेति । मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धापि
विशति—तथा मनसस्त्विति । 'यो बुद्धेः' इत्यादि श्रुत्या
नष्टं—तथेत्यादिना । आत्मनो यथोक्तविशेषणव्यापकत्वं
माशङ्क्याऽऽह—यं देहितमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह— इन्द्रियाणीति । ज्ञानविरोधे प्रधानानिन्द्रिया-
ण्याहुः, यत इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरते-
ष्वपि मनसि विषयप्रवणे आत्मज्ञानं न सम्भवति । मनसस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखेऽपि
विपरीताध्यवसायमवृत्तायां बुद्धौ नात्मज्ञानं प्रवर्तते; सर्वे कामो-
रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानिन्द्रियादीन्यपि हृणद्धि;
तदिदमुच्यते 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति बुद्धेरपि यः परः स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. चं.—एष विरोधमात्राणामिन्द्रियाणां निय-
न्तव्यत्वमुच्यम्, अथ मनोयुद्धिकामानां नियन्तव्यत्वं ततस्तस्या-
दिसिद्धयर्थमुत्तरात्तर विरोधिनमन्तत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्राये
गाह—ज्ञानविरोधाधिपक्षिति । पराशरद्वयस्य कारणत्वादिपर-
त्वायोगात् प्राधान्यमेव विवक्षितम्, तेषु प्ररन्तव्यत्वात् ज्ञानवि-
रोधापेक्षद्वयमभिप्रायेणोक्तं ज्ञानविरोधे प्राधानानीति ।
प्रागन्य चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षत्वा-
दतीरापितया वा सूक्ष्मत्वयुद्धत्वादिभिः इन्द्रियाणां प्राधान्य-
हेतुं विरोधित्वप्रकारमाह—यत इति । इन्द्रियेभ्यो मनस्य
परत्वे हेतुमाह—इन्द्रियेतिरिति । पूर्ववाक्यात् “यत” इत्यनुपपन्न-
नीयम् । एवमुत्तरप्रापि हेतुवाक्ये माव्यम् । विषयासन्निधानहृष्टा-
त्करणादिना बाधेन्द्रियेषु विषयेभ्य उन्नतेष्वपि मनसा उत्तदि-
पयेषु चित्त्यमानिवात्मज्ञान ॥ स्यात् । ततो बाधेन्द्रियापरति-
षेधायामपि विरोधित्वादस्य तस्य परत्वम् । मनसो युद्धे
परत्वं हेतुमाह—मनसि घृत्यन्तरेति । ननु मनसो विषया-
न्तरादितिमुच्ये कथं सत्त्वोचाराध्दवसायप्रवृत्तिः । मनसा कचि-
द्विषयमात्रस्य तत्रैव हि “कुर्यां न कुर्यां” इत्याद्यप्यवस्थीयते,
उच्यते—नात्र मनसो निन्देवस्यापारमितिर्नृत्तृत्पन्यन्तत्वेमुच्य-
विवक्षितम्, किन्तु सत्त्वोचाराध्दवसायप्रवृत्तिरिविषयान्तर-
प्रावणमिति । गुणिन जनार्दनस्य ज्ञानसि विषयप्र-
पणो इति । अतो यावत्तया निद्रास्थयादिभिर्मनस रश्च
नतो निन्देवसरत्त्वमात्राध्दनि दुरप्रदादिमात्रेव निरीक्षाप्यव-

सायप्रश्नौ मनसस्तथाविधमपि प्रावर्ण्य स्यादेव । एव च 'मन
सस्तु' इति तुशब्दश्चाज्ञानिरासार्थः, एवविभक्तैस्त्वसाधो वा ।
अन्वयसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह— सर्वेष्विति ।
वाधनाकार्यत्वस्य स्वरूपसाध्यवसायेनैवत्वस्य च योतनाम
इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्धिपुरुषतिवेषायां कथं
कामस्योत्पत्तिरित्यनेके रजस्समुद्भव इति ; प्राचीनकर्मो
न्मिषितरजोद्विषितमनोमाप्रसमुद्भव इत्यर्थः । नन्दिन्यादीनां
विषयान्तरवैयुक्त्ये सिद्धे विषयेच्छाया सद्भावेऽपि को विरोधः
आत्मानुप्रवेष्टव्या तत्प्राप्त्यवसायमनप्रावर्ण्ययोगरतोत्पत्ति-
शेक—स एवेत्यादि । सत्यं, आत्मेच्छास्यत्वेन, सा हि
कादाचित्काऽल्पसत्त्वमूलं, विषयेच्छा ॥ प्रथितप्राचीनकर्मोक्ता
तदतिरन्तराणुवृत्तरजोमूला ; तस्मादात्मेच्छा यावदात्मदर्शनं
ध्यवसायादिकं करोति, तावद्विषयेच्छा प्रवृत्ता विषयाणुभवान्म-
यसायादिकमेव कुर्यादिति भावः । एवमत्र कामस्य पूर्वोक्तं प्रकृतं
कल्पनवन सुदिनमसौरपि पूर्वपूर्वमेवतत्कल्पस्य उपलक्षणं मन-
स्यम् । रजस्समुद्भवो यतैरित्येति पदार्थां कामसाध्यव-
सायादिनिरोधोत्पत्तिरुत्पत्तिरुपकरणत्वलक्षणं वैयम्यं तुल्यमप्ये-
तितं विद्यम्, अथान्तराप्त्यमनन्वयप्रग च निरस्त्यनुपायैर-
नया चतुर्षु पादमुपादत्ते तद्विदमुच्यत इति । 'परत' इतिगण-
स्य पूर्वशब्दप्रत्यक्षप्रवृत्तन्तुलयायैतान्तां सति निमित्तविशेषप्रत्ययेन
प्रथमार्थैव सा हस्तस्य प्रवृत्तगतिरिति दिश्येयं च व्यग्रपयि—मुञ्जे-
रणीति । अहश्चास्य भोक्तृपिष्ठानादुदेः परत्वं इति वैय-
यिष्याकथनं प्रवृत्ताहस्त्यादिभिरानादनीयम् ।

ननु 'इन्द्रियेभ्य परा धर्मा अर्थेभ्यश्च पर मन । मनस्तु परा बुद्धिर्देहात्मा महात् । परा महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर । पुरुषान पर किञ्चिन्मा काष्ठासा भवति 'इति हि कठवज्रा [१।३।१०, ११] नियन्तव्यवर्गं ध्रुयते । सप्त चेदम् 'आनुमानिकमन्यकेषाम्' [ब्र सू १।४।१] इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नापि श्लोके तत्पर्यभिप्रायते । न चेन्द्रियमनसोर्मध्ये ऽर्था नाम दर्शनात् 'महत् परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर' इत्यनयोर्लुपादानाच्च मित्रार्थमिति चाच्यम्, सङ्ग्रहविस्तररूपेण कतिपयानमिमानशब्दाभिमानयोर्दृश्यते, सृष्टिप्रकरणार्थिषु कतिपयसमस्तपञ्चयत्तवादिर्निर्देशाच्च । 'आहु' इति बहुवचनावत् । 'चिदित्यत्रास्याय'स्याभिमानमवयवाम्युपपन्नव्यम्, 'तत्तव' यो बुद्धे परतन्मु स' इत्यस्य 'युदेरात्मा महान्मा' इत्यनेन गुणधार्यवादाहमवियत्त्वमेवोचितम्, एव च सति 'एव बुद्धे पर बुद्धा' इत्यादौ तत्तत्श्लोकेऽपि द्वितीयाद्याहमत्वाच्चेतनविषयत-
योपपन्नतर स्यात्, अतः कथं स काम इति व्याख्यायते ? । उच्यते—यथार्थान्निद्यादिनय तदेवान् प्रत्यभिज्ञातम्, तथापि स एव क्रमोऽत्र कात्स्न्येन न विवक्षित, पूर्वम् 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धि' [३।४०] इति श्लोके निर्दिष्टानामिन्द्रियादीनां कामस्यैतानां चतुर्णां विरोधिनानेषान् तारतम्यनिर्देशोपपत्ते, इन्द्रियमनो बुद्धीनां च प्रमत्त्यान न कश्चिद्भूतः । कठवज्रपरत्वे त्वर्थात्

मत्राग्निर्देहान्मात्रया क्रममत्र स्यात् । विरोधित्वे जेतव्यत्वे च प्रयानतया पूर्वजातरज च काम एव व्यपदिश्यते । अतः स एवान् सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धे परतन्मु स' इति निर्देशम् इति, अन्यथा स इति शब्दस्य विशेष्यमौपनिषद दूष्य स्यात्, यदि त्वात्माऽप्यत्र नियन्तव्यतयाऽस्मिन्मते, तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धि' [३।४०] इत्याद्यात्माम्पाधिष्ठानतया व्यपदिश्येत, न चैतत्तयाऽहम् । आत्मा हि तत्र चतुर्भिर्नोद्दीनयतया व्यपदिष्ट, अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम्, तथा सत्युत्तरश्लोकस्यात्मना 'ब्रह्मोऽचेतदुत्तरोधेन वर्जनीय । एतस्यैवातुवादे हि 'एव बुद्धे परम्' [३।४३] इति व्यक्त । पादद्वयस्थितस्य 'बुद्धा' इत्यारिक्तिया द्वयस्य कर्मद्वय च भिन्नमेव स्वरसप्रतीकम् । अतस्त्रय द्वितीया-
न्तात्मब्रह्मो नियन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयास्तन्मु मनो नियमनकरणभूताव्यवसायविषय । 'आहु' इति निर्देशान्मु नावयवमुपनिषदमिप्रायेण 'इन्द्रियाणां हि चरता [३ सु सर्वेषां] यथैक क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा ह्येता पादाविदोक्तम्' [सङ् २।१९] इत्याद्यनुशासन मन्वादय आदुरित्यपि विवक्षो-
पपत्ते । तस्मात् 'यो बुद्धे परतन्मु स' इति काम एव निर्दिश्यते । सदेतदस्ति तन्मभिरेष्योक्तं तद्विदमुच्यत इत्या-
म्ब स काम इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.—शत्रुहनेन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तु श्रेयसाह—इन्द्रियाणीति । 'असङ्गज्ञाना-
सिमादाय तरातिपारं' इति व्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उक्तानि । न केवलं बुद्धेः परः
श्रुत्युक्तमकारेणाव्यक्तादपि "अव्यक्तात्पुरुषः परः" [कठो. ३।११] इति हि श्रुतिः । न च तत्र
तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहारपादेऽभिहितः
'आनन्दद्वयः प्रज्ञानमय' [ब्र सू ३।३।११] इत्यादिना । तथा चान्यत्र 'अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि ।
सर्गेन ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायागताश्च ये ॥ सर्वेस्तेः सह विज्ञाप ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव
भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति गारुडः । तस्मादव्यक्तादपि परत्वेन श्रेयः । न चात्र जीव उच्यते;
'रसोऽयमस्य, परं दृष्ट्वा निवर्तते' [२।५९] इत्युक्त्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य
वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥

६ अ प्र दी—'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यस्य पूर्व-
श्रुतिर्न द्रव्यमेव अत आह—शत्रुहनेन इति । 'एव बुद्धे पर' [३।४३] इत्यनेन वक्तुं ज्ञानस्यात्रायुधत्वे प्रमाणमाह—
असङ्गेति । असङ्गं वैराग्यमवशिष्टम् । तराति पारं पारमिति तत्र
"छन्दमि परमिरे" [अथा १।४।८९] इति वचनात् । परत्वं
स्याविशिष्टापात्वात्तत्कम्पादिन्द्रियाणि पराणि ? इत्यत आह—
शरीरादिति । तदभिधानादिति साव । किं परत्वेनान्यत् ?
नन्याह—उत्तराणीति । 'यो बुद्धे परतन्मु स' इति परं
मत्तमाच्यते, तस्य बुद्धे परत्वे महदाऽऽत्मना साम्यं स्यादत
आह—न केवलमिति । काश्चौ प्रवृत्तिर्देहादप्यहम् ।
इयं माह—अप्यत्रादिति । अन्तु मयत्रान्यव्यक्तद्वि-
कामादिद्वयापि बुद्धे परत्वेनैव इत्येतावत्, किं प्रमाणात्तरादिना

व्याहारण । इत्यत आह—न चेति । कामादिजयो हि मुक्ति-
द्वार, न च मुक्तिरुक्तदृष्टानमात्रेण भवति । कुत ? इत्यत
आह—सार्धचित्तेति । तन्मात्रमव्याख्यायनेऽपि स्पष्टं प्रमा-
णमाह—तथा चेति । सर्वत्रैवति सम्बन्ध । वदामुक्ता
अपि भगवत्सम्प्रदायागतास्ते सह ते सहितम् । न च तत्रेत्युक्तं
मुपसंहरति—तस्मादिति । मायावादी तु 'यो बुद्धे पर
तन्मु स' इत्यनेन जीव उच्यत इत्याह, तत्तिरकाराति—न
चेति । कुत ? इति चेत् 'एव बुद्धे पर' इत्यतश्चान्यस्य काम-
विनाशपाद्यनयोक्तः । तस्माच्च भगवत्पारमहं धनतादव्यथा
ऽहम्नादिति साधनोपपन्नं प्रमाणाह—रसोऽयमिति । न
चात्रेत्यनुपपन्नमिति—अत इति । मास्वरान्तु कामोऽपि

यत् इत्याह तदतीव मद "काम सङ्कल्प" [वृ उ १।५।३] इत्यादिभ्युते, तस्य मनोर्मस्य त परत्वाजुपपत्ते । पक्षद्वयेऽपि 'इन्द्रियाणि पराणि इत्यादिना तारतम्योक्तेन प्रयोजनमस्तीति ।

'सुताभ्यात्मानमात्मना' [३।४३] इत्यस्य जीवात्मान परमात्मनेऽस्तीत्येतिव्याख्यान शब्दवाच्यमित्याशयवानात्मशब्द इव व्याख्याति—आत्मानमिति ॥ ४२ ॥

७ ह. पै. भा.—यं ज्ञानरूपमात्मानं काम आधृणोति तस्य स्वरूपमाह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पराणि प्रकृतानि सूक्ष्मत्वात्सकलदेहव्यापित्वाच्चाऽऽहुः कथयन्ति । तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्यः परं प्रकृतं मन आहुः ; तत्पूर्वकत्वादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः । मनसोऽपि परा बुद्धिः ; बुद्धिरध्यवसायात्मिका तदर्थत्वान्मनसः । यो बुद्धेः परतो बोद्धा स कामेनाऽऽवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

८ वै. प्र. नि.—एव भगवन्मतामुद्राणौपयिकत्वेनेन्द्रिय निग्रहरूपं कामजयोपायब्रुवाद्दुर्नामं रसोऽप्यस्य परं दृष्टा निर्वर्तते [३।५५] इति पूर्वोप्यायोक्तपरदर्शनरूपं निर्वासनं कामनिरसनोपायमाह द्वाभ्याम्—इन्द्रियाणि चश्रोत्रादीनि बाह्येभ्यो देशार्थेभ्यः पराणि उक्तान्याहुः, तत्प्रकाशकत्वात् । इन्द्रियेभ्यश्च सङ्कल्पात्मकं मनं प्रवृत्तं तत्प्रवर्तकत्वात् । मनः सत्सु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका निश्चयपूर्वकत्वात् सङ्कल्पस्य । परंतु बुद्धेः परतः तत्साक्षियैवनास्थितं यमिन्द्रियाद्यधिष्ठानकं कामो विवेकावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तम्, स्वान्तरात्मा परो निरतिशयस्वरूपः । न ततोऽपि परं किञ्चिदस्ति, 'पुराणं परं किञ्चित्सा काशा सा परा गतिः [कठो १।२।११] इति श्रुतेः । अत्र बुद्धिशब्देन महद्बलवत्तयोरप्युपलक्षणम्, 'बुद्धेरानां महान्परः । महत् परमव्यक्तमवशकारुण्यं परं, [कठो १।३।१०-११] इति श्रुतौ अस्मदादिव्यष्टिर्ब्रह्मपक्षया समष्टिद्विरूपैरव्ययगर्भैर्बुद्धिलक्षणो महानात्मा परतः तत्तदव्यक्तशब्दाच्च भाषाख्यं जगद्बीजम्, तत् पुरुष आत्मा पर इति प्रतिपादनात् । यद्यपि श्रुतौ 'इन्द्रियेभ्यः परा कर्मा अर्थेभ्यश्च परं मनः [कठो १।२।१०] इति

इन्द्रियापक्षव्याख्यानां परस्परसूक्तम्, तथाप्यत्र प्रकाशकत्वविषया अर्थेभ्य इन्द्रियाणां परोतिरिति न विरोधः ।

एतच्च भाष्यव्याख्यानम्—'इन्द्रियादिशब्दैस्तत्तरेवता विवक्षिताः । तथा च लोक इन्द्रियदेवता सर्वतः श्रेष्ठा । ततो मनोनिमानि रदः । तस्मात्सरस्वती बुद्धयभिमानिनी । ततो ब्रह्मा महानात्मा । ततोऽव्यक्तरूपा रुहमी । ततो विष्णु इति, तत्तुच्छम् एव सति पादेन्द्रियाभिमानविषयपक्षया मनोभिमानिरुद्धस्य श्रेष्ठतयाप्या कोलोपादिमान्तरन्यायापातात् । पाददेवताया विष्णोर्द्वादशादित्यान्तर्गतविष्णुरूपत्वात् ब्रह्मविष्णोरपकर्ष इति चेद्, तर्हि मनोदेवताया रुद्रस्याप्येकादशरुद्रान्तर्गतस्वरूपत्वात् न मूलरुद्रस्याप्यपकर्ष इति कृतो न मन्यसे । किञ्च त्वद्वक्त्रदेवतातारतम्ये न तावद् 'इन्द्रियाणि पराणि इत्यादिकमिदमेव वाक्यं प्रमाणम्, एतस्य व्याख्या तत्त्वात् इन्द्रियादिशब्दानां स्वार्थपरत्वे सम्भवति तदभिमानिदेवतापरस्परकलनस्यान्याय्यत्वाच्च । नाप्यन्यद् प्रमाणमस्तीति पापण्ड्यजनेकैस्तत्तत्प्रमाणैः प्रपञ्चितमित्यास्ता तावत् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०—ज्ञानविरोधिषु प्रधानत्वेन निर्दिशन्माह—इन्द्रियाणीति । पराणीति, अत्र परशब्दो बलवत्प्रतीपत्वसूचकः । य कामो बुद्धेः परतः सर्वरिति ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.—नन्दिन्द्रियादीनां भगवत्स्वरूपादिविषयानुभाषकानां नियमने किं फलं ? इत्यत आह—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि 'अक्षण्वता फलमिदं' [भाषा १०।२।१०] इति न्यायेन भगवत्स्वरूपदर्शनादिविषयानुभाषकत्वेन पराणुक्तान्याहुः । भवा इति शब्दः । मनसोऽप्यत्र रिपतेन्द्रिये सयुक्तं भगवत्स्वरूपं न फलरूपं भारणीयं

दैत्यादिभिरितेन्द्रियेभ्यः परस्वरूढं मन आहुः, मनोऽपि कामनायुक्तं बुद्ध्या इतः सत् फल साधयत आहुः मनसस्तु सकलानुबुद्धिः परा उरुहृदयेषु । अत्राप्यभाव-भगवान् लौकिकदेन्द्रियादिभिर्नानुभाष्य । किञ्चलवृत्ता लौकिकमात्रात्मकात्मस्वरूपेण अतः ॥ आत्मैश्वर्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०—न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं, किन्तु मनोबुद्धयोरपि जयं कर्तव्यं, कामस्य समुलोच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्यस्य सामन्तस्वेवाभ्यन्तरप्राकारद्वयजयेन, अतो मनोबुद्धयोर्जयायै योग दर्शयति—इन्द्रियाणीति । अत्र परत्वं सूक्ष्मं वेन कारणत्वेन वा बोद्धव्यम् । इन्द्रियाणि चश्रोत्रादीनि पराणि स्वत्रिपयेभ्यः पृथिव्यादिसत्त्वाध्रयसहितेभ्यो गन्धादिभ्यो चित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तथा तत्कारणत्वात्, तथा च फौपीतकिनः समामनन्ति प्राणेषु [३।३] "प्राणभ्यो द्वा द्वाभ्यो लोकाः" इति । व्युत्थरन्तीत्यनुपपत्तेः । प्राणैभ्य इन्द्रियेभ्यो द्वास्वद्विष्टाभ्यो द्वावता उच्यन्तः, देवेभ्यश्च लोका भूतमौतिका उत्पद्यन्त इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परं मनः, 'माता श्रेयं पश्यति मनसा जृणोति' [घृ उ १।५।३] इति श्रुतिरिन्द्रियाणां मनोविकारम्यात् । तेन पाशा

येभ्य इन्द्रियाण्याकुष्य मनसि प्रविष्टापनीयानीति दर्शितम्, केवलं परत्वमात्रप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । 'मनसस्तु परा बुद्धिः' "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः" [तै. उ. २।४] इति श्रुतेः मनसः प्रविष्टापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवान्तर्भावः 'यो बुद्धेः परतस्तु स' यस्तु (?) -तुशब्दो भास्यवर्गाद्विद्वद्भाष्यज्ञानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्यं गमयति-यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदभावेयः कामेन -उत्प्रेतं गमं इव-आवृत्त इति व्यवहितेन सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः "यच्छेद्धाडमनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति (नियच्छेत्) तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" [कठो. ३।१३] इति । एतदुक्तं भवति— वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्, तामपि महत्यात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत्, तत् सं महान्तमात्मानं शान्ते निष्कले परस्मिन् ज्योतिषि प्रत्यागात्मनि धारयेदिति ॥ ४२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो ! कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिन्यां श्रीमद्भगवद्गीता
सुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ततः किं? एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वाऽऽत्मानं स्वर्गेवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः । जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो ! कामरूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसदं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्य-गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— इन्द्रियादितमाधानपूर्वकमारगणा-
नात् कामजयो भवतीत्युपसंहरति— एवमित्यादिना । संस्कृतं
मनो मनस्तमाधाने हेतुरिति स्वयति— संस्तभ्येति । प्रकृतं
शत्रुमेव विशिनष्टि— कामरूपमिति । तस्य दुरासदत्वे हेतु-

माह— दुर्विज्ञेयेति । अनेकविशेषोऽसाहसो महाचरन्वादिः;
तदनेनोपायमृता कर्मनिष्ठा प्राधान्येनोक्ता, उपेया तु ज्ञान-
निष्ठा गुणत्वेनेति विवेकव्ययम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंस-श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एवं बुद्धेरपि परं कामं ज्ञानयोगविरोधिनं वैरिणं बुद्ध्वा आत्मानं मनः आत्मना
बुद्ध्या कर्मयोगेज्जस्थाय एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवानुनाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— "सदसं वेष्टे" [३।१३] इत्याद्युपक-
न्तज्ञानयोगसंप्रदायोपसंहरद्वारा मनसः कर्मयोगेज्जस्थापन-
मभिधायान्यायार्थोऽन्युपसंहारो— एवमिति श्लोकेन । काम-
विजयात्पूर्वं मनसः संस्तम्भनं नाम कर्मयोगे स्थापनमेव, न
तु परस्म्यन्तपदोक्तत्वात्; सति हि कामे मनसोऽपि योगः
स्थादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण कर्मयोगेज्जस्थाय-
व्याख्या ॥ ४३ ॥

त्युक्तम् । दुरासदं अननुष्ठितकर्मयोगैरतिरस्तापार्पणं तदुद्ध-
याचकवै- दोषदर्शनेज्ज्यपात्रतुल्यसत्त्वमित्यर्थः । अचेतस्य
कामस्य शत्रुत्वात्तदेष हिंसनीयत्वोक्तिकालिदं तु नाशनमेवेत्य-
भिप्रायेण 'प्रवहि' [३।४१] 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति
व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिन्यां श्रीमद्भगवद्गीता
सुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ४३ ॥ ६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं बुद्धेः सम्भवं यतो बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वाऽन्तःकरण-
मात्मनैव संस्तभ्य कामरूपं शत्रुं जहि । दुरासदं दुःखेनाऽऽसाद्यते विनाश्यत इति दुरासदस्तम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचमाख्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. नि.— भगवत्पदं देहादिवुद्धयन्तेभ्यः परस्वमा-
त्मनः प्रकृते किं जातम् ? अत आह— एवमिति । ‘परं
दृष्ट्वा निवर्तते’ [२।५९] इति परशब्दवाच्यमात्मानं एवमुक्त-
रीत्या बुद्धेर्देहादिवुद्धयन्तदव्यवगात् परं निरतिशयानन्द-
रूपत्वेनोक्तं बुद्ध्या साक्षात्कृत्य आत्मानं स्वेनैवात्मना
संस्तभ्य निरतिशयानन्दनिमग्नतया स्थिरीकृत्य दुरासदं दुःखे-
नासादनीयं दुर्विजयगतिं कामरूपं शत्रुं जहि निर्वीजं नाशय ।
तदा निवोसनः कामो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसर्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्र-

स्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्भक्तानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दविद्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

९ घ० त० दी०— एवं बुद्धेः परमवशभूतं तं बुद्ध्या आत्मना योगबुद्धेनात्मानं मनः बुद्धेः परं आत्मानं
पुरुषं बुद्धेति केचित् । महाबाहो ! कामरूपशत्रुं नाशय । एतेषां बुद्धिस्थितानां नाशने प्रतिबन्धकं पूर्वं कामरूपं
वैरिणं मारयित्वा स्वयमेव कुरु ॥ ४३ ॥

बुद्धेर्विनाशको कामक्रोधो निग्रहणं तयोः । उदितं तत्समस्तानामिन्द्रियाणां सर्वैव च ॥

तस्माद्द्वीच्छया कर्मत्याग एव सुखावहः । त्यक्त्यं च तद्विच्छायामिति तद्धर्मबोधनम् ॥

स्वयं हि भगवान्यत्र कर्म कारयति स्वतः । क पुनस्तत्र बन्धः स्यादिति तत्करणं मतम् ॥

आत्मयोगे भक्तिमार्गे यत्प्रभोरिद्धितं पुनः । तत्र कार्यो नो विचारस्तदीयैरिति बोद्धव्यते ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— यत आत्मा उतमस्तस्मात्तनुतमं
शाखा लोकिर्कं कामं स्वमेव तेन फलसिद्धिरित्याहुः—
एवमिति । एवं मनुकप्रकरणे बुद्धेः परं आत्मानं परब्रह्म-
बुद्ध्या आत्मनाऽविकृतस्वरूपेणात्मानं अविकृतस्वरूपं मनः
संस्तभ्य समाधाय स्ववशीकृत्य । इ महाबाहो तविराकरण-

समर्थः । कामरूपं शत्रुं एवमात्मनाशक्तं दुरासदं एवमभूतात्म-
स्वरूपज्ञानातिरिक्तानामर्थं जहि स्वजेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

कृतानां कर्मणां योगो यथा सम्भवतीत्यर्थः ॥

श्रीकृष्णेन तथा चायं कर्मयोगो निरूपितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

११ नी. भा. दी.— योगफलमाह— एवमिति । आत्मानं मनः हार्दाकाशेऽपि तत्स्थानित्वान् कामान्
कामयानं भूयते हि दहरविद्यायां हार्दाकाशं प्रकृत्य “यथास्थेहास्ति यच्च नास्ति” [छा. उ. ८।१।३] “सर्वं तद्वत्
गत्वा विन्दते” [छा. उ. ८।१।२] इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वं तेषां च सत्यत्वम् । “त इमे सत्याः कामाः”
[छा. उ. ८।१।१] इति श्रुतेः । आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयैव वा संस्तभ्य निर्वृत्तिकं कृत्वा बुद्धेः
परं परमात्मानं बुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शत्रुं शातयितारं जहि नाशय “हे महाबाहो” इति सम्बोधयत्तन्नाशने
तव सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमर्थः— यावत्काममूलस्याज्ञानस्योच्छेदो आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रियते तावत्पर्यन्तं
कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः, तस्मिन् नष्टे संसारानर्थोच्छेदो
भवतीति । दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् ॥ ४३ ॥

उपायः कर्मनिष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता । उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तद्वृत्त्येन कीर्तिता ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतमावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया तृतीयाध्यायस्य माहात्म्यम् ३ ।

श्रीभगवानुवाच—

जनस्थाने जडो नाम द्विजन्मा कौशिकान्वयः ।
द्वित्वा जात्युचितं धर्मं यणिष्वुत्थां मनो दधे ॥ १ ॥
व्यसनी परदारेषु दीव्यग्रसैः पिबन्मधु ।
मृगयानिरतो नित्यं कालमेवं निनाय सः ॥ २ ॥
क्षीणे चित्ते ततो राक्षी चौर्यमारब्धवांस्ततः ।
प्रतिपदे धनं तेन यज्वनां युर्मथिनाम् ॥ ३ ॥
स दूरमगमत्तेन याणिज्यायोत्तरां दिशम् ।
कस्तूरीमगुहं कृष्णं बामराञ्चन्द्रिकोज्ज्वलात् ॥ ४ ॥
गृहीत्याऽऽञ्जुत्वा चाऽऽनित्ये पञ्चपानध्वयोजनान् ।
अथापरस्मिन्नहनि प्रियादर्शनदोहदी ॥ ५ ॥
दूरमध्वानमुल्लङ्घ्य रथावस्तमिते सति ।
ध्वान्तै प्रसपति स्वैरं विशो दश तरोस्तले ॥ ६ ॥
गतो वशं स वस्वनां निजगने तैश्च सत्वरम् ।
धर्मलोपावसौ जहो घोरश्चोभ्रतरो ब्रह्मः ॥ ७ ॥
पिपासितो पुष्टुक्षार्तो लेलिहानश्च रुक्मिणी ।
ऊर्ध्वकेशोऽतिजङ्घालुः पृष्ठल्लोदरो महान् ॥ ८ ॥
अस्थिमात्रशरीरोऽभुदुष्टुत्तनयनो भृशम् ।
अधामन्त्रे सुतस्तस्य धर्मात्मा वेदकोविदः ॥ ९ ॥
पर्यपाळयवत्यर्थं विबुधुस्तं तदाऽऽगमत् ।
नित्यमन्वेपयन्वातौ पाण्डेभ्यो नीपलब्धवान् ॥ १० ॥
ततः कदाचिवापाते सहायिनि च मानवे ।
सस्माद्वित्तवृत्तान्तः शुशोच पितरं बहु ॥ ११ ॥
ततो विमृश्य मेधावी चिह्नीर्षुः पारलौकिकम् ।
याराणस्तौ ससन्नमारः स गन्तुमुपवक्रमे ॥ १२ ॥
मार्गे निवासान्सतापी नीत्या तस्य तरोस्तले ।
सन्ध्यां प्रचक्रमे कर्तुं यत्रास्य निहतः पिता ॥ १३ ॥
तत्राप्यायं स गीतानां तृतीयं सज्जपात् ॥
ततो घोरस्वरस्तत्र व्योममध्ये परामृशत् ॥ १४ ॥
दृदर्श घोरमाकाशात्पतन्तं पितरं ततः ।
विस्मयेन मयेनापि चिकलीकृतचेतनः ॥ १५ ॥
तेजसा भूयसा व्याप्तमालुल्लोके पुरोऽभ्यरे ।
किङ्किणीकोटिसङ्कीर्णं तेजसा व्याप्तदिक्षुमुखम् ॥ १६ ॥
विमानमग्रतोऽपश्यद्विद्यमम्यप्रचेतनः ।
तत्रापदयत्समारुढं दिव्याग्निः स्त्रीभिरावृतम् ॥ १७ ॥
संस्तूयमानं मुनिभिः पितरं वीतवाससम् ।
प्रणतः स समालीन्य युयुजे तेन चाऽऽशिषा ॥
ततोऽपृच्छदिदं वृत्तं स च तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८ ॥

जड उवाच—

दुस्त्यजात्कर्मगो यत्स ! यपुरोऽमुष्य कारणात् ।
मांभितोऽस्मि त्वया देवाद्भयायं जपताऽन्तके ॥ १९ ॥

गी. ४६

तन्निवर्त्तस्व जपतः साम्प्रतं त्वामुपस्थितम् ।
याराणसी यदर्थं यत्तदनुष्ठितमात्मनः ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच—

पयमुक्तः सुतः प्राह पितरं दीप्ततेजसम् ॥ २१ ॥

सुत उवाच—

हितं ममानुशाधि त्वं कार्यमन्यच्च किञ्चन ॥ २२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ततः प्राह पिता पुत्रं कार्यमेतत्स्वयाऽनघ ! ।

यन्मयाऽऽचरितं कर्म त्राशा मम तु तत्कृतम् ॥ २३ ॥

स यातो नरर्षं घोरं तं मोचयितुमर्हसि ।

अन्ये मदन्वया ये वै निरयं प्रतिपेदिरे ॥

ते च मोचयितव्यास्त इति मेऽस्ति मनोरथः ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्येवमुक्तः पुत्रस्तु पुनः प्राह कृताञ्जलिः ॥ २५ ॥

सुत उवाच—

कर्मणा केन तान्सर्वान्मोचयामि तद्वदिश ॥ २६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं निवेदितो वाक्यं पिता पुत्रमुवाच ह ॥ २७ ॥

येनाहं मोचितो यत्स ! तदनुष्ठानमर्हसि ।

अनुष्ठाय तदुत्पन्नं पुण्यं तेभ्यः समुत्सृज ॥ २८ ॥

ततोऽहमिव ते सर्वे पूर्वं सन्त्यज्य यातनाम् ।

गमिष्यन्त्यचिरेणैव तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

स सन्दिष्टोऽवस्तुषो यद्येवं तात ! नारकान् ।

सर्वानपि विमोक्षयामि यदि ते रोचते वचः ॥ ३० ॥

एवमस्तु शिवं श्रुयादुपपन्नं महत्प्रथम् ।

इत्याश्वास्य पिता पुत्रे ययौ विष्णोः परं पदम् ॥ ३१ ॥

सोऽपि तस्मात्पराकृत्य जनस्थानं प्रपद्य च ।

सुन्दरस्य पुरः शौरिञ्चाऽऽलये कालमभ्यगात् ॥ ३२ ॥

स कुवाणः समादिष्टे पित्रा गीताजये रतः ।

उत्ससर्ज कृतं पुण्यं मोचयिष्यन्स नारकान् ॥ ३३ ॥

अत्रान्तरे पदारविष्णोर्वातनापद्मोयुगः ।

नारकान्मोक्षयिष्यन्तः किङ्करा यममभ्ययुः ॥ ३४ ॥

तेन ते पुजिताः सर्वे सत्कियामिरनेकधा ।

कुशलं परिपृष्टाश्च सर्वतः सुखमूचिरं ॥ ३५ ॥

एवं सत्कृत्य मेधावी पितृलोकमद्वैतम् ।

हेतुभागमनेष्टुच्छते च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥

विष्णुदूता ऊचुः—

चिदि कानाक्षनाथ ! त्वं शेषपर्वद्वयायिना ।

योरिणा प्रहितानस्मान्समादेष्टुं त्वदन्तिके ॥ ३७ ॥

अस्मन्मुखेन देयस्त्वां कुशलं परिपृच्छति ।

नारकान्प्राणिनः सर्वान्विमोक्तुं च नियच्छति ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्याकर्ण्य समादिष्टं विष्णोरमिततेजसः ।

नतेन मूर्ध्ना सम्भाव्य दध्नी किञ्चन चेतसा ॥ ३९ ॥

विमुक्ताभारकान्यातांस्तान्विलोभ्य मदोत्कटान् ।

स तैरनुगतः सर्वविष्णोरायतनं ततः ॥ ४० ॥

ययौ स चरयानेन यथाऽऽस्ते दुग्धवारिधिः ।

तदन्त उदितानेकसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४१ ॥

इन्दीवरदलश्यामं लोकनाथं जगद्गुरुम् ।

शब्द्याफणिफणारनमरीच्यामिश्रतेजसम् ॥ ४२ ॥

विलीन्यमानन्दयुक्तं निर्भरप्रीतमानसम् ।

भावानुगैर्हृगालोकैः धिया प्रेम्णेशितं मुहुः ॥ ४३ ॥

योगिभिः परितो जुष्टं ध्यानैरिस्पन्दतारकैः ।

स्तूयमानं महेन्द्रेण पराजेतुं विरोधिनः ॥ ४४ ॥

आम्नायवचसामन्ते प्रहृणो निस्सृत्तैर्मुखात् ।

मूर्तिमद्भिर्ध्वजोभिश्च गीयमानगुणोत्करम् ॥ ४५ ॥

सम्प्रीतं चाप्युदासीनमपि सर्वासु योनिषु ।

योगसञ्चितपुण्यानां योगपथेन जन्तुषु ॥ ४६ ॥

विलोकमानमात्मानमखिलं सचराचरम् ।

आमोदयन्तमालोकैरानन्दपरिपूरितैः ॥ ४७ ॥

आविभ्राणं वपुर्भ्यापि द्योतितं भोगिनस्त्विषा ।

इन्दीवरदलश्यामं ज्योत्स्नयेव नमस्तथलम् ॥

विलोक्य तं स तुष्टाव धिया बहुलया नतः । ॥ ४८ ॥

यम उवाच—

नमः समस्तनिर्माणनिर्मेलीभूतचेतसे ।

यदनोद्गीर्णवेदाय विश्वरूपाय वेधसे ॥ ४९ ॥

यलवेगमुदुर्यर्षदानवेन्द्रमदद्रुहे ।

नमः स्थितौ च सत्त्वाय विश्वाधाराय विष्णवे ॥ ५० ॥

नमः पातकसङ्घातजिष्णवेऽपिलदेहिनाम् ।

ईषदुन्मीललुलाटनेत्राग्निप्रभवार्चिषे ॥ ५१ ॥

त्वं हि सर्वस्य लोकस्य गुरुरात्मा महेश्वरः ।

विशुज्य वैष्णवान्सर्वानतस्त्वमनुकम्पसे ॥ ५२ ॥

व्यापयधिपिलं लोकं मायया परिवृंहितम् ।

न तथा परिभूतोऽसि न च तत्प्रभवैर्गुणैः ॥ ५३ ॥

अन्तरा वर्तमानोऽपि न ताभ्यामभिभूयसे ।

दशा विषयवर्तिन्या निगृहीतमना अपि ॥ ५४ ॥

तथा कलाभिगामिन्या आत्मन्येवामिलीयसे ।

न तवास्ति महिम्नोऽन्तो यथा निरवधिः स्वयम् ॥

मौनमेव प्रयुक्तं मे विषयोऽस्ति कथं गिराम् ॥ ५५ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इवि स्तुत्या ततो वाक्यमिदमाह कृताञ्जलि ॥ ५६ ॥

यम उवाच—

त्वन्नियोगादमी मुक्ता देहिना निगुणा मया ।

समादिश यदन्यन्मे कार्यमस्ति जगद्गुरो ! ॥ ५७ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इति विज्ञापितस्तेन तमाह मधुसूदनः ।

मेघगम्भीरया वाचा सिञ्चन्निव सुधारसै ॥ ५८ ॥

मधुसूदन उवाच—

पापादुद्धार्यते लोकस्त्वया हि समवर्तिना ।

त्वयि विन्यस्तमारोऽहं नानुशोचामि देहिन ॥

तदाचर निर्जं कर्म प्रयाहि स्वनिकेतनम् ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे देवः सोऽपि स्वं पुरमाययौ ।

सोऽपि स्वज्ञातिजागृतयोन्निरयस्थाननेकशः ।

उद्धृत्य वरयानेन विष्णुलोकं ययौ स्वयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये तृतीयाध्याय-

महिमकथनं नाम त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ४]

प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च ।

भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थोऽध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनायविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

स्वशब्देनावतीर्णवस्थो भगवानिह विधक्षितः, तस्य स्वभावः स्वासाधारणो भावः; स्वस्वभावोक्तिरुच्यते इति 'ओदनपाकः पच्यते' इतिवत्, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यादिनिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यवृत्त्या कर्मयोगासत्तात्मज्ञानविषयः; अस्य च भेदाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' [४।२९] इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनोद्भिन्ननिरोध-प्राणायाम-याग-दान-होम-तपस्तीर्थ-सेवा-स्वाध्याय-तद-र्थभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेति कर्तव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथाशुचि प्रधानतया परिगृहीताः कर्मयोगावान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं 'श्रेयान् द्रव्यमयाचक्ष्णात्' [४।३३] इत्युक्तं प्राधान्यम् । अयं च श्लोकः तृतीयसङ्गतिपूर्वकं चतुर्थारम्भे [रा. मा.] व्याख्यातः—'तृतीयेऽध्याये प्रकृतितत्त्वद्वयस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगेऽधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रवयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूपं, तद्वेदः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवदवतारस्याध्यात्म्यमुच्यते—'इति ।

ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत्र निरमन्थि— निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्र-जालबन्धिन्या, अपितु सत्यम्; अवतरंश्च भगवानस्मदादिवन्न ज्ञानसङ्गोचादिमान् भवति, किन्तु अजन्ता-व्ययत्वसर्वेश्वरत्वादिकं सर्वं पारमेश्वरं स्वभावजमजहदेवावतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृतशुद्धसत्त्वमयः; न चास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छाैव; न वा कर्मवि-पाककाले अस्य जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले; नापि भगवज्जन्मनः सुखदुःखमिश्राणि फलानि; अपि तर्हि साधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मसंस्थापनादीनीति स्वरूपतः प्रकाशतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोजनतश्च दिव्यत्वम् । एवं जानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्त्यानन्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्गम्यते 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' [४।९] इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपामशय्यशुक्रशौनकादयः परमर्षयः प्रायस्त्वत्रैव निर्वाहं भूयसीमाद्रियन्ते—इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकगुरवे नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ।

उक्तयोगोपदेशस्य कृत्रिमत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थो तत्स्तुतिः ।

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वांन्मनवे प्राह मनुर्निष्ठाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयोऽविदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥ २ ॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च; गीतासु च सर्वास्त्यमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्त वेदार्थं मन्यानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्— इममध्यायद्वयेनोक्त योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां वल्लभा-नाय । तेन हि योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितम् । ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षार्थ्यफलं व्येति । स च विवस्वान् मनवे प्राह । मनुर्निष्ठाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजावाब्रवीत् ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

पूर्वोक्त्यामध्यायान्मया निष्ठद्वयारम्भेनोक्तो योगस्य गीतवद्देश-
र्थस्य च समाप्तत्वाद्वक्तव्योपाभावादुक्तयोगस्य कृत्रिमत्वशङ्कानि-
वृत्तये वक्ष्येनपूर्विका । स्तुतिं भगवानुक्तादित्याह— श्रीभग-
वानिति । तद्वत्भगवद्वचनं कृतानुवादद्वाराण प्रस्तौति— योऽय-
मिति । उक्तमेव योगं विभज्यानुवदति— ज्ञानेति । सन्ध्या-
सेनेति कर्तव्यतया सदितस्य ज्ञानात्मनो योगस्य कर्मात्तयो-
योगो ह्यनु, अतयोपायोपयमृत निष्ठद्वयं प्रतिष्ठापितमित्यर्थः ।

उक्ते योगद्वये प्रमाणवृत्त्यस्यति— यस्मिन्निति । अथवा
ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्तुत्यति— यस्मिन्निति ।
प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञायते कर्मयोगो निवृत्त्या च लक्ष्यते
ज्ञानयोग इति विभागः । यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तं
निष्ठद्वयं व्याख्यातं, तथापि विवक्ष्यमाणध्यायसु वक्त-
व्यान्तरस्मत्तोल्यादृष्टाऽऽह— गीतासु चेति । इयं तर्हि
समनन्तराध्यायस्य प्रवृत्तिः । अत आह— अत इति ।

१ विवस्वत्पदनिर्दिष्टं साम्प्रपुराणे— [१।३३] वसत्यष्ट सर्वं भूतमन्तर्हितो हरिः । धातु ' वस निवासे ' (म्वा ५
१००५) उरित विवस्वात्तेन नृत्यत ॥ इति । मनुस्तत्पुत्रो वतमानमन्वन्तराधिपतिर्विवस्वतः । इत्याहुस्तत्पुत्र । धृते अत
' इष्ट ' इति घन्मकतीवीश्वराः । ' अक गती ' (म्वा ७९०) अन्मादाहुः उकादण् । उक्तं च हरिवंश— ' धृतराष्ट्र मनोस्तात ।
इत्याहुस्तत्पुत्र । ' (१।११।१२) इति । ' अव्ययो नाशरहिताऽविनाशी नादिवर्जितः । तदमादव्ययशब्देन योगस्याना-
दितोच्यत ॥ ' इति घामनाशय ॥ नवीनास्तु— ' कदापि न क्षीयत इति त्रिकालावापित इति वा नित्य कर्मयोग
मार्गः ' इति व्याचक्षुः, तत् ' योगो नष्ट ' इति वाक्यशापविरोधादुपपन्नम् ॥ ॥ २ राजर्षिस्तद्विनिर्दिष्टप्राणपुत्राणां ' मानवे वै
ये वरा एतन्नाथ य य युगः । य य ऐश्वर्यानामाणा ज्ञेया राजर्षयस्तु त ॥ ' अथन्ति इन्द्रनाथस्मात्प्राणा राजर्षयस्ततः ।
(पृ. भा ३३) इति । अत्र ' वन्ता ' इति सम्भाषणन ' स्वस्या प्रहृत सदृक् ' युद्धमेव त्व विद्यास्यमीति युक्तिगान्मा
नित्याहः ॥ ॥ ३ ' सखा च ' इति चण्डेनान्वाचय उच्यत, तेन यथा मित्राटन मित्राणां प्राधान्यं गगनयन स्वप्राधान्यं, एवं
भक्तिरपि युद्धं प्रति प्रगान, न शक्तिरपि गीति तात्पर्यार्थः । इत्यभिनयमुत्तपादा । — अचिन्ता ।

वशाकथनं सम्प्रदायोपन्यासः, सम्प्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशङ्का-
निवृत्त्या योगस्तुतौ पर्यवस्यति । शुद्धशिवपरम्परोपन्यासमे-
वातुक्रामति—इममिति । 'इमं' इत्यस्य सन्निहितं विषयं
दर्शयति—अध्यायेति । योग ज्ञाननिष्ठाव्यवस्था कर्मयोगा
पायलम्यमित्यर्थः । स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्यवस्था परार्थ-
प्रवृत्त्यसम्भवाद्भगवत्तत्त्वविधिवत्प्रवृत्तिसंन्यासकृतार्थता कल्पीये-
त्याह—विवक्ष्यत इति । अव्ययवेदमूलत्वादव्ययत्व
योगस्य तमयितव्य किमिति भगवता कृतार्थेणापि योग-
प्रवचनं कृतं इति तदाह—जगदिति । कथं ययो-
क्तेन योगेन क्षत्रियाणां यथाधानं २ तदाह—तेनेति ।
शुद्धा क्षत्रिया इति शेषः । ब्रह्मावदेन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते ।

यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च ब्राह्मणत्व, तथापि
कथं रक्षणाय जगद्वैद्यो रक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति ।
ताभ्यां द्वि कर्मफलसूत जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितुं शक्यमित्यर्थः ।
योगस्याव्ययत्वे हेतुवन्तरमाह—अव्ययफलत्वादिति ।
ननु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्ठ्युत्पन्नमनु-
मीयते, नेत्याह—न हीति । अपुनरावृत्तिश्रुतिहेतुमनुमान-
न प्रमाणीभवतीति भावः । भगवता विवक्षते प्रोक्तो योग
स्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—स चेति । 'स्वपुनाय' इत्यु-
भयत्र सम्बध्यते । 'आदिराजाय' इतीत्याको सूर्यवशाप्रवर्त-
कत्वेन वैशिष्ट्यमुच्यते ॥ १ ॥

१ शां. भा.—एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्परामाप्तमिदं राजर्षयो राजानश्च तं ऋषयश्च राज-
र्षयो विदुरिदं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संवृत्तः । हे
परन्तप । आत्मनो विपक्षभूताः पर उच्यन्ते; तान् शौर्यतेजोग्रभस्तिभिर्मानुरिव तापयतीति परन्तपः
शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ शां. व्या — ययोक्ते योगे परम्परागते विशिष्ट
जनसम्मतिमुदाहरति—एवमिति । तस्य कथं सम्प्रति वक्त-
व्यत्वं २ तदाह—स कालेनेति । पूर्वार्थं व्याकरोति—एवमित्या-

दिना । स ऐश्वर्यसम्पत्ती राज्ञेव वेदा तेषामेव सूक्ष्मार्थनिरीक्षण-
समत्ववृत्तिवत् । 'इह' इति भगवतोऽङ्गीनेन सह सम्बन्धहा-
कालो गृह्यते । परन्तेपेति सम्बोध्यत विभजते—आत्मन इति २

१ शां. भा.—तुर्वलानजितेन्द्रियान् माप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्बन्ध-
न्यिनम्—स एवापमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमघेदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि
मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमम् । योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ शां. व्या.—किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो
योग सम्प्रदायरहितोऽभूत् २ इत्याशङ्क्याधिकार्यभावादिसाह-
तुर्वलानिति । तदेव दौर्बल्यं प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति—
अजितेन्द्रियानिति । यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानान् पुरुषान्
प्रतिलम्ब्य कामक्रोधादिभिरिभ्रयमानो योगो नष्टो विच्छिन्न
सम्प्रदाय सङ्गातस्तथापि योगादौ पुरुषार्थो लोकस्य लभ्यते
चेत् किमेनेन योगोपदेशेन २ इत्याशङ्क्या ययोक्ते
योगाभावे परमपुरुषार्थाप्राप्तैर्मैवमित्याह—लोकं चेति ।

पूर्वो योगो विच्छिन्नसम्प्रदायः, अधुना त्वन्यो योगो
मदर्थमुच्यते भगवत्तेत्याशङ्क्याह—स एवेति । कस्मादन्यस्मै
यस्मै कस्मैचित्पुरातनो योगो नोक्तो भगवता २ इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—भक्तोऽसीति । उक्तप्रधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे
हेतुमाह—रहस्यं हीति । अनादिवेदमूलत्वाद्योगस्य पुरा-
तनत्वम् । अस्मिन् क्षणमुद्रया प्रीतिस्तया युक्तो निरूपणमपेक्ष्य
भक्तो विवक्षितः । समानवया क्रियं सहायं सखेत्युच्यते ।
एतदिति कथं योगो विवेच्यते २ तत्राऽऽह—ज्ञानमिति ॥ ३ ॥

३ श्रीमद्रामानुजकृतं भाष्यम् ।

तृतीयेऽध्याये, प्रकृतिसंसृष्टस्य सुमुखोः सहसा ज्ञानयोगोऽनधिकारात् कर्मयोग एव
कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्;
विशिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानीमस्यैव कर्मयो-
गस्य निखिलजगद्भरणाय मन्त्रन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रष्टव्यत्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव
ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं तद्भेदाः कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रस-
ङ्गाच्च भगवदवतारप्राथात्म्यमुच्यते—इममिति ।

४ वेङ्कटनाथप्रणीता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ चतुर्थसंज्ञतिं वक्तुं तृतीयाध्यायस्य सङ्ग्रहेणोद्घाति—
तृतीयेऽध्याय इति । सहेतुकमिति—ज्ञानयोगकर्मयोगयो-
रग्रमादन्तर्निष्प्रमादत्वादितेनुपसंभित्यर्थः । एतेन 'अवस्थाय

लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तव्यम् । सर्वपरं वा न्यस्तयोऽपि तृतीये
कर्मकार्यता' [गी सं ७] इति सङ्ग्रहकोटोऽपि व्याख्या-
तः । अक्षयस्य, शक्तव्यस्यप्रसिद्धस्य ॥ स्वार्थनिपुणस्य कर्म

योग एव कार्यं, प्रसिद्धस्य त्वयश्चकस्य चकस्य वा स्वार्थं लोक-
रक्षार्थं च स एव कार्यं इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तन,
कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैषम्यचिन्तन च कृतमिति भावः ।
अध्यायिकर्तव्यतयोरुक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्वं, ज्ञानमि-
थत्वं, स्वरूपं, तद्वैविध्यं, ज्ञानाशप्राधान्यं, प्राप्तिक्रमेण भगवदव-
तार इति पञ्चां इहोच्यन्ते इत्याह—चतुर्थेनेति । ननु
'प्रसङ्गात्स्वरूपभावोक्तिः कर्मणोऽर्कमेताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य
माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' [गी. स. ८] इति चत्वारो-
ऽर्थां सङ्गृहीता, तत्त्वभेद पञ्चांशुकीर्तनम् । उच्यते—
'प्रसङ्गात्स्वरूपभावोक्तिः' इत्यनः । सङ्गं प्रामाणिकत्वं-

प्रयत्नः । 'अस्य च भेदाः' इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण
तद्वेदस्य दुर्ज्ञानत्वात्स्वरूपमपि विवक्षितम् ; चक्रारेण वा
तत्त्वमुच्यते इति सङ्गहेऽपि पञ्चां एव विवक्षिता । स्वस्व-
भावोक्तिः स्वस्याकर्मवश्यावतारत्वादित्यभावोक्तिः । कर्मणो-
ऽर्कमेता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता ; ज्ञानस्य
माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानाशस्य प्राधान्यम्, एव चतुर्थेन
इत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः । कर्तव्यता हि
तृतीयाध्याये प्रोक्ता ; अतस्तद्वाङ्मन्त्रमनं पुराहृताख्यानेन
क्रियत इति—कर्तव्यतां दृढयित्वेत्यस्य भावः । साक्षाद्
ध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्राप्तिक्रमं पुनराह—प्रसङ्गोचेति ।

३ रा. भा.—योऽयं तथोदितो योगः स केवलं युद्धमोत्साहनायेदानीमुदित इति न मन्तव्यम् ।
मन्वन्तरादावेव निखिलजगद्बुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेवं योगमहमेव विवस्वते
प्रोक्तवान् ; विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकश्च इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राज-
र्षयो विदुः । स महता कालेन तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्याद्विनष्टप्रायोऽभूत् ॥ १ ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—'इमं' इति निर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्परा
कथनस्य तात्पर्यमाह—योऽयमित्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन ।
योगोऽनं कर्मयोगः । अत्र ज्ञानयोगपरत्वेन परव्याख्यानं
प्रवृत्तासङ्गतम् 'इह कर्म' [४।१५] इत्यादिब्रह्ममाणविषय-
चेति भावः । मनोरपि जनयिते तदुपदेष्टे च विवस्वते प्रोक्त-
त्वाद्विज्ञेन चादाविलसुवदिष्यमाणत्वात्कलितसुखं मन्वन्त-
रादाविति । निखिलजगद्बुद्धरणायेति—न केवलं युद्ध-
मोत्साहनायैवमनुमानार्थं वा, किन्तु समस्ताधिकारिणां पञ्च-
दानायेत्यर्थः । मन्वन्तरादावुपदेशात्तस्य निखिलनगत्साधार-
ण्यं सूचितम् । नित्यसर्वज्ञे भगवति स्थितत्वादप्यन्यत्वं ।
अथवा अव्ययत्वमिह फलद्वारा । 'इमं इति निर्देशं पूर्वोक्तं
मोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—परमेत्यालुक् ।
प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्' इत्य-
नेन मन्वन्तरादौ, महाकल्पासमये, भारतसमसामये वा मदन्य-
कश्चिदस्य यथावच्छ्रिता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम् । प्रसङ्गा-
दवश्यं ज्ञातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं वक्तुं स्वस्य मन्वाधिकार-
विरोधस्वरूपाज्ञोत्थानं च कृतमिति व्यञ्जनाय अहमेवेत्यु-
क्तम् । विवस्वते प्रोक्तवानिति—भगवन्महाराजिभ्यो मयाप-

विष्टो युद्धायागमार्थः, किन्तु सर्ववेदात्मने विवस्वत इति भावः ।
विवस्वाश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकश्च इति—'यद्दे किञ्च मनुष्य-
वत्तद्वेषज' [तै. स. ३।१।६२] इति सकलजगद्वेषजमृतवचनतया
प्रसिद्धमर्यादाप्रवर्तनविशदाधिकृततोऽपि निविष्टपित्रादिक्रमेण सु-
पदेशपरम्परा प्राप्ता, न तु सम्भवद्विप्रलम्बमुहङ्कपापण्ड्यादिसङ्घे
प्रवृत्तेति भावः । एतत्सर्वं पूर्वं सम्प्रदायपरम्परयोर्लक्षणेन
व्यक्तम् । परम्परासङ्घेनेत्वाकोरवाचीनानामपि प्रवृत्त्याहृता
दियुगे सम्प्रदायाविच्छेदो विवक्षित इति चाभिप्रायः । इदानीं
नासत्याभिधानादत्र पूर्वं राजर्षय इत्युक्तम् । राजर्षयो
यिदुः—राजानो हि विस्तीर्णागाधमनस, तत्रापि कृत्वा
दतीन्द्रियार्थदर्शनश्रमा, ते च बहव, ते चाक्षयतिजन्मास्वी-
क्यभृत्य सर्वेऽप्यविगानेनेन कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः
कालदैर्घ्यस्य विच्छेदहेतुत्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह—तं
छोऽनुबुद्धिमान्यादिति । इह विचिन्नाधिकारिणो ज्ञा-
कृतेतादृषि युगेयु कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुष्ठानादयोऽपवायना-
दृष्टा, भ्रुवचेति भावः । 'नष्ट' इत्यत्रात्यन्तविच्छेदो ना-
मत्र, न्यासभाष्यामृतादेरिदानीमपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रा-
णोक्तं विनष्टप्रायोऽमुदिति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रा. भा.—स एवायमस्खलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मा-
त्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः, सपरिकरः सविस्तरमुक्त इत्यर्थः । मदन्येन केनापि ज्ञातुं चकृतं वा न शक्यं
यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—स एवायमिति । सप्रत्यभिज्ञासाधारण-
निर्देशात्कलितसुखं अस्खलितस्वरूप इति । 'पुरातनोऽयं' इति
निर्देशाभ्यां कालभेदमात्रेणापि न सख्ये वा प्रकारे वा भेद-
इति सूचितम् । मकोऽजीवति वर्तमाननिर्देशाद्विज्ञा अस्ति
सूचितः । अलीयसी तु भक्ति कदाचिन्नितैतापीत्यभिप्राये
भोक्त अतिमात्रेति । मकोऽजीवति—शास्त्रमहत्वात्तुष्टा
नेन प्रीतिमानसीत्यर्थः । यथा चास्ति—अवतारत्वेष्टीत्यभिप्राय-

शेषेण प्रणयविश्वम्भवानसीत्यर्थः । 'ते मया' इति शब्दाव-
'आधि मा त्वा प्रयत्नम्' [२।७] इति प्रागुक्तप्रणमप्रयत्न-
प्रत्यभिज्ञासाधित्ययमपि प्रवचनेतुरिति ज्ञापनायोक—म-
मेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः इति । 'प्रोक्त' इत्यत्र शोष-
घातार्थे विष्णोति—सपरिकरः सविस्तरमिति । न-
करोऽयम्, शब्दस्य प्रपन्नो विस्तरः, अज्ञोक्तिरप्यत्र सखि-
रेति भावः । 'अहं प्रोक्तवान्मयाऽयं प्रोक्तः' इत्याभ्यां सूचि-

माह—मदन्येनेति । प्रलयेन वा, युगादिम्बभविन वा सम्प्र-
दायविच्छेदे सति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकः स्यात्; कणा-
यत्तानेन मदन्येन द्विष्यगमादिनाऽपि मनुष्यदेशमन्वयेण ज्ञातुं
वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः । सत्यभक्तिप्रत्ययादिगुणोक्त्यल्युक्ता-
योपदेश्यत्वे भगवद्यतिरिक्तेन ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपरं

रहस्यमित्यादीति दर्शयति—यत् इति । हिताब्दोऽत्र हेतुपरः;
रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेश्यम्; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातुं
वक्तुं चाशक्यमिति विभाषः । उत्तमरहस्यत्वे हेतुः वेदा-
न्तोद्दिष्टमिति । नपुंसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं ज्ञान-
मिति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (भाष्य-) भाष्यम् ।

श्रीमदमलघोषाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोपदे-
स्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्रापं धर्मं दत्त्वाह— इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारतत्त्वोऽयमध्याय इति
पूर्वसङ्गताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह—
युक्तेरिति । 'एव ज्ञात्वा' [४१ १५; ३२] इत्यतः प्राप्तेन श्रव्येन
बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । आरस्य प्रकरणस्य पूर्वेण
सङ्गतिं सूचयितुं 'बुद्धेः परस्य' इत्युक्तम् । 'भियात्' इत्यतः पूर्वेण
कर्मभेदः निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यत्वाद्विदः । निवृत्त एव कर्मण्युपासना-
यदादितरेण वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं सेवेनेति । 'इमं विवस्वते
योगं' इत्युपदेशपरम्पराकथनं प्रकृतावुपपुक्तमित्यतस्तत्तात्पर्य-
माह—पूर्वेति । पूर्वैरुद्धृष्टः । 'मे मे मतम्' [११ ११] इत्युक्तेन
हेतुना सदास्य समुच्चयार्थश्चाह । अयं धर्मो 'ममि सखाणि'

[११ १०] इत्यनेनोक्तः । योगसद्बोऽप्यनेन व्याख्यातः । न केव-
लमुपदेशपरम्पराऽप्यन्येते; किन्तु तेषामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यते ।
तत्त्वतोऽपि स्वयाऽप्येवमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः । 'कर्म-
णैव हि संसिद्धिः' [३१ २०] इत्यनेनैतद्वतार्थमिति चेत्, न;
गृहस्थकर्म स्वयां न त्याज्यमित्यस्योपादानाचार्याचार्य तत्रोक्त-
त्वात् । अत्र तु निवृत्तधर्माद्युपासने सदाचारस्योपयमानत्वात् ।
अत एव तत्राचार इत्येवोक्तिरुह त्वार्थं धर्म इति । 'कोकेऽस्मि-
न्निविधा' [३१ ३] इत्युक्तस्य 'कर्मणैव' इत्युदाहरण-
मुक्तमिति तत्रापि न दोषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

७ श्रीमदनुमत्कृतं पैशाचभाष्यम् ।

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहेण च प्रसीति प्ररोचनार्थं श्रीभगवान्— इममिति । इमं पूर्वोक्तं
विवस्वते श्रोक्तवानहम् । अन्वयमभविनाशिनम् । स च विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय शाह । स च मनु-
रिष्याकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तं श्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुर्विजानन्ति ।
स योगो महता कालेन नष्टो विच्छिन्नसम्प्रदायः संहतः । परन्तप । परास्तापयतीति परन्तपः ,
शत्रूस्तप इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ स एव विच्छिन्नसम्प्रदायो योगः शोक्तः पुरातनः । ते तव । रहस्य-
मप्रकाश्यम् । उत्तमं निरूपयम् ॥ ३ ॥

८ धीचिद्धन्ताधकृतं प्रह्लादानन्दनिर्यायव्याख्यानाम् ।

तृतीयेऽध्याये ज्ञानयोगोपायः कर्मयोगः प्रतिपादितः;
चतुर्थे तु स एव प्रवक्ष्यते, तत्र तावदनादिसम्प्रदायप्रारोऽयं
योगस्तथाऽवस्थाप्य इति दर्शयितुं प्रसीति त्रिभिः—
योऽयमध्याय इत्येतोः । कर्मनिष्ठोपायलभ्यस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा-
रूपो योगः स तव युद्धप्रतिष्ठापनशोभोद्गाहनोद्गाहोद्गाहोद्गाहोद्गाहो-
मेव केवलमुक्त इति न मन्तव्यम्; किन्तु भक्त्यन्तारादेव
निश्चिन्नगुणद्वारणार्थं इममवयवं मोक्षफलकं योगं विवस्वते
सर्वधर्माधिपतीनापानिपास्य अहं श्रोतवान् । स च मम
विष्णो विवराज् मनरे वैवस्वताव स्वपुत्राय शाह । न च
मनुरिष्याकवे स्वपुत्रायादिराजायानर्षीत् । यद्यपि स्वाय-
म्भुवमन्वादिसर्वमाचारोऽयं भगवदुपदेशः, तथापि मागप्र-
तिज्ञैवस्वतन्मन्त्रनामिमांशेण विवस्वन्मन्त्राख्यं सत्यदायो
गमिनः ॥ १ ॥

एवं मन्वादिसम्प्रदायप्रारोऽयं योगमन्वेष्टी राज-

र्षयो विदुः जानन्ति । यथेवं तर्हि किमित्यतना राजानो न
जानन्ते? तत्राह— स कालेनेति । हे परन्तप शत्रुतापन !
स योगो महता कालेन इह मन्मदतीतजितेन्द्रियाननविधा-
रिणः श्राप्य कामप्रोधादिभिरभिवृत्तमानो विनष्टो विच्छि-
न्नसम्प्रदायो जातः । स पुत्रायमस्वलितस्वरूपः पुराणो योगः
ते गुणमय मया शोक्तः । 'ते' इत्यनेन विवस्वितमर्ममाह—
भक्तोऽस्ति मे सखा चेतीति । इतिहेतौ । यस्मात्त्वं मे
भक्तः सखा धामि, तस्मात्तुम्यमभिहितः, नान्यस्मै कस्मै-
विदिष्यर्थः । केवलं भक्तः केवलं सखायश्च सन्ति, भविष्य-
क्योभयवर्तिनस्तु भवानेवेति न त्वाहता कश्चिन्मम विषो-
ऽस्तीति चकारेण व्यज्यते । 'भया' इत्यनेन सूचितं यन्प्रतिपद्ये
दर्शयति— रहस्यं हीति । हि परमाह यत्तुपदिष्टं ज्ञानमु-
पलभं जगिष्ठाद्विष्णुनीतिहासपुराणरहस्यम्, अतो मदन्त्येन
केनापि ज्ञातुं वक्तुं च न शक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

९ श्रीमद्ब्रह्माचार्यप्रकटीकृता तत्त्वदीपिका ।

योगिनः कर्म कर्तव्यमिति पूर्वं निरूपितम् । तुरीये तु ततोऽध्याये प्रतीत्यर्थं परम्परा ॥ १ ॥

योगस्य रूप्यते विष्णुर्वक्ता यस्माद्भूद्विः । उपदेशपदं तस्मादुपदेशाभयो मनुः ॥ २ ॥

इक्ष्वाकूनामपि तथा रामचन्द्रावतारमाह । तस्य नित्यस्वविधया विधानमुपदिश्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्माभावेन सर्वत्र फलादिभावत्यागतः । योगी तदाश्रयेणैव विधयाऽमृतमश्नुते ॥ ४ ॥

एवं तावद्भ्यायद्वयेन योगे स्वधर्मो मोक्षसाधनमुपदिष्टः, तमेव ब्रह्माभावेन प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमं तावत्परम्पराप्राप्त-
त्वेन स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—इममिति त्रिभिः । अन्यथफलत्वादव्ययमिमं योगं विवस्वते प्रोक्तवान्; न चेवं त-
युद्धमोत्साहनाथैव केवलं वच्मि; किन्तु मन्वन्तरादायैव निखिलजगदुद्धरणायैव प्रोक्तवानरमीति सम्प्रदायपूर्व-
कमाह—स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

कर्मसंन्यासयोगस्य स्पष्टिम् योगो यथा भवेत् ।

तर्प कृपया कृष्ण, वीन्तेयं प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥

कर्मसन्वासरुपणप्रश्नोद्गमार्थं पूर्वानुवादमाह—इम-
मिति त्रयेण । अहमिमं योगं पूर्वोक्तं अप्ययं सफलं मत्सम्-
भजनकथात् विवस्वते प्रोक्तवान् । लोकानुपदार्थं सोऽपि
लोकं पृतप्राकट्यार्थं मनये प्राह; मनुचिदाकरोऽप्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तं मत्परम्परयाऽऽसमिमं योगं राजर्षयः
राज्यादिकं परिष्वज्य मदन्यैकप्रयोजनवन्तोऽविदुः । ननु
परम्परागतं चेदिदानीं केनापि कथं न ज्ञायत इत्याशङ्क्याहः—

स कालेनेति । स योगो महता कालेन प्रमाणादिनिरास-
केन महता मद्विच्छारूपेण तद्भवभगनादनुवतरदशार्थां दर्श-
कामावाप्राष्टः । परन्तपेति सम्बोधानेन तत्पुरुषतापर्यवेष्टेनार्थं
दर्शयामीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

स एवं पुरातनो योगोऽयमिति प्रत्यक्षं मत्सम्भजनकस्ते
तुभ्यं प्रोक्तः प्रकण्ठेन मदीत्यात्मककलमुक्त उक्तः । ननु योग
एव फलसाधकश्चेद्वक्तिरस्मदादिभिः किमर्थं कर्तव्या ? इत्या-
शङ्क्याह—भक्तोऽसीति । त्वं भक्तोऽसि सखा चासीति
मे मदीयं रहस्यम् । एतदुक्तं कर्मयोगादुत्तमम् । इति
निश्चयेन ॥ ३ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

अध्यायद्वयोक्तोऽयं प्रामाण्यशङ्कः । भा भूदिति विचारंशतस्प्रदायमात्मनश्च भ्रमविप्रलम्भकत्वादिरासायेश्वरत्वं
सर्वज्ञत्वं च दर्शयति—इममित्यादिना । इमं साङ्ख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । “ससंन्यास” [१] इति
भाष्यम् । इमं सन्ध्यापोसनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानान्तं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यान्वितकारिणां
राहामेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मण्डलाभिमानिने सर्वेषां क्षयियाणामादिभूतायाहमादित्यान्तर्यामी ॥ अथ य
एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णतस्य यथाकण्ठ्याहं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम ” [छां. उ. १।६।६, ७] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवान् पुरा । अव्ययं
अविच्छिन्नसम्प्रदायं, तेनानादित्वमपि । मनवे स्वपुत्राय विवस्वान् प्राह; इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाप्रवीत् ॥ १ ॥

एवमिति । एवं परम्पराप्राप्तमिदं विद्याकोनिमिनाभागादिकमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयो राजानः
अप्ययं सनकसप्तप्रायाः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते, राजान एव अप्य इति वा । अविदुस्ततवन्तः । “सिञ्जम्यस्तवि-
भ्यश्च” [अष्टा. ३।४।१०९] इति लङो ज्ञेयम् । नष्टः अदर्शनं गतः ॥ २ ॥

स इति । अथ सम्प्रदायविच्छेदे सति । भक्तः शरणागतः, सखा प्रीतिविषयः, रहस्यं गोप्यं अमकादिभ्यो न
देयम्, अन्यथा निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः “विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेष-
धिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानुपवेऽयताय न मा द्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ” [मुक्ति. उ. १ । ९१ शारदा.
उ. ३३] इति ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

‘अवरं’ इति रामानुजीयः पाठः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

१ ‘कुरुगणवयोर्ध्वे ।’ (म. भा. १२।३४९।८) इत्यादौ उग्रदेनेनात्र विवस्वत्पदेन तर्दशया राजानो लक्ष्यन्त ।
“आत्मा वै पुत्रनामासि ” (कौ. उ. १।११) इति धृतेः । इत्यभ्युपगम्याह धामनः—

१ शां. भा.— भगवतो विप्रतिपिद्वमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्विद्विरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच— अपरमिति । अपरमर्वाभवमुदेवगृहं भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य, तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं, स एव त्वमिदानीं महं प्रोक्तवानसीति ? ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवति लोक्षयानोऽथरत्नशङ्को निवर्तयितुं चोद्यमुद्गावयमि— भगवतेति । परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदस्मिन्स्थानीयत्त्वमुपेत्य तद्वत्त्वेन शङ्कितविप्रतिपेध-
स्थितिं बोधः । भगवतो निजस्वामुपेत्य नरं चोद्यं, किन्तु टीताविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तम् । एतच्छब्दापेक्षेन स्पृष्टयति— यस्त्वमिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच— कालसहस्रयया अवरंमस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च कालसहस्रयया परमष्टाविंशतिचतुर्गुणसहस्रयासहस्रातम् । 'त्वमेवादौ प्रोक्तवान्' इति कथमेतदसम्भावनीयं विशेषेण यथार्थं जानीयाम् ? । ननु जन्मान्तरेणापि वक्तुं शक्यं, जन्मान्तरकृतस्य महतीं स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः ।

४ वे. ता. चं.— 'प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः' [गी. सं. ८] इति सङ्गच्छतेऽलोकावधारणार्थं— अस्मिन् प्रसङ्गे इति । कर्तव्यतादीकरणाधिक्यप्रसङ्गे इत्यर्थः । भगवदवतारया-
थारम्यं अन्वयवदत्वादिभ्यः । यथावदिति— प्रातिमासिक-
स्वादिप्रतिष्ठेयप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः । परावराणांम्या-
नं देवमातृपत्न्यपजातिवैषम्यमुच्यते, तयोपदेशविरोधित्वा-
भावात्, देवानामपि देवत्वेन च कृष्णस्य विदित्वात्, जन्मचन्द्रस्य जनननावितया साक्षात्मातिवाचकत्वाभावात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, 'नह्नि मे व्यतीतानि' [५।५] 'यदा यदा हि' [५।७] 'युगे युगे' [५।८] इत्येवमादिकस्योत्तरस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात् । अतः परावराणां कालसहस्रयोत्तरार्धपर्यन्तविषयाविरयमिष्टायेणोक्त-
कालसहस्रमेति । अवरत्वेतदुतया विवर्तिनं कालार्थं दर्श-
यति अहमिति । समकालमिति— अद्विविप्रशमित्यर्थः । त्वंवाच्य इदानीन्तनत्वाभिप्रायतया विरोधपर इति धोक्तव्य-
त्यमेवेत्युक्तम् । कथमेतदित्याक्षेपमुचितमुक्तं असम्भावनीय-
मिति । 'विजानीयां' इत्यगोपयणविशेषनामा— यथार्थ-
मिति । जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तराद्युक्तस्य स्मृत्या-
योगाद्वा, वक्तुं जन्मान्तरस्मृतिमत्तया धोतुरभिरुद्धत्वाद्वा-
कल्वेतज्जन्मावलम्बनेन विरोधचोद्यम् । न चेदद्विखलमत्र-
सम्भवतीति प्रथमाश्लेषाति नन्द्यति । जन्मान्तरेणापि-
वक्तुं शक्यमिति— नहि तदानीन्तनेन जन्मना तदानी-
न्तनायोपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः । महतामिति— न केवल-
मीभरस्य कृष्णस्य, अन्येषामपि महतामिति ज्ञातः । धृष्टन्ते-
हि जातिस्मरणात्ताः 'जातिं स्मरति पौर्विकीम्' [५।१४८] इति च मनुः । युज्यत इति— अनुमतेन संस्कार-
प्रागेव निरूपे तस्य च अष्टविधेयादिवशाद्द्वयोपे जन्मान्तराद्यु-
क्तस्मृतौ न कश्चिदुक्तिः ; यथा प्रथमस्तन्त्यपाने स्तन्यस्य-
पिपासाशान्तिहेतुत्वमुक्तमिति माहः । महनामन्येधा स्मृतिः ;
ईशस्य तु प्राचीनगुणान्तरोक्तं साक्षात्कारः स्मृतिरित्युप-
चर्यते । कश्चिदिनि— कालविप्रपर्यन्तो वा कारणाभावादि-
रूपो वेत्तव्यः ।

३ रा. भा.— न चासौ वक्तारमेनं वसुदेवतनयं सर्वेष्वरं न जानाति, यत एवं वक्ष्यति 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे' [१०।१२, १३] इति । युधिष्ठिरराजसूयादिषु भीष्मादिभ्यश्चासकृद्भुतं 'कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरम्' [म. भा. २।३८।२३] इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य श्रेष्ठभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः ।

— हरश्चैव नरं सर्वेष्वरं जानाति । तस्मात् युज्यते वाक्यं तस्मैवमत एवमुत. ॥
यदापि विष्णुश्च पञ्च विवर्धितः स्यात्तस्मै वदत न कथं हरिणोपदेशः ? ।
वर्षादये न वदथा न्युगोपदेशमन्यद्वि कोऽपि नियमोऽपि न साध्यामर्थः ॥
देवर्ष्ये च कतिपयं मासे प्रागुद्दिष्टवान् । अतोऽन्यत्वात्तुतो नातुष्टुदेवमजम् ।
निगम्यप्रसङ्गात् सन्वासा ये तु मुनिराः । प्रादुर्भावाद्भवत्- प्राग्वत् भवत् भवाः ॥
तस्यो हि वासुदेवेन गोपदेशोऽपि युज्यते । व्यासदेवमेवेति ह दृग्मद्विषयत्वम्. ॥ इति । — अविगीता ।
गी. ४६

४ वे. ता चं— असाविति— दूढोपेवादिभिः धृता दिवहुलोऽर्जुन । चत्वारमिति— 'विस्वते प्रोकवानह' इति स्वस्मै वकारम्, यद्वा विस्वते वकारमित्यर्थः । एवं वसु- देवतनयमिति मानुषव्यापारजन्मभ्यां तिरोहितेष्वभाव मपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति— विवस्वदादीनामपीश्वर- मिति भावः, यद्वा, गोवर्धनोदरणाद्यतिमानुषपूतानैरवतार- दशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्यपितेष्टरत्वमिति भावः । लक्ष्मणसद्भाव कार्येण व्यवहारेण कारणेनोपदेशेन च स्यात्- यति— यत् एवमिति । एवं अनेकास्तमोपवेशादिभि- रीश्वरत्वनिष्कर्षपूर्वकमित्यर्थः ।

अर्जुनस्य स्वराक्ष्येन स्वोकमहर्षिगणोपदेशेन च ज्ञानालु मानमुक्तम्, भारतकथावर्णनेन वसुधूपदेशेन च ज्ञानवत्तामाह— युधिष्ठिरेति । बहुवचि वृत्तान्तेष्वासुतमेभ्यो बहुभ्यो बहुधा धुसमित्यर्थः । कृष्ण एवेति— स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धः स एगोत्पत्त्यादरपि हेतुः, न तु मल्लभ्यादिः प्रथानादिर्वा, यद्वा लौकिके पुरषैर्वसुदेवतनयतया प्रतीयमान कृष्ण एवेत्यर्थः । द्विशब्द "एको ह वै नारायण आसीत्" [महो. १।१] इत्यादिभूतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकानामिति । 'लोकस्तु भुवने जने' [अमर १।१२] तान्यतरविशेषाद्यमित्यर्थम्,

इ रा. भा.— अत्रोच्यते— जानात्येवायं भगवन्तं वसुदेवद्वन्द्वं पार्थः; जानतोऽप्यजानत इव पृच्छतोऽप्यमाश्रयः— निखिलहेयमत्यनीककल्याणैकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्पा- पाससमस्तकामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवान्मिथ्या? उत सर्वं सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः? किमात्मकोऽयं देहः? कथं जन्महेतुः? कदा च जन्म? किमर्थं च जन्म? इति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

४ वे. ता चं— अथ चोद्यवादिनोकमभ्युपगमेन प्रति- वक्ति— जानात्येवेति । अवधारणेन नास्मिन्नशे विवाद इति सूचितम् । अयमिति निर्देशः पूर्ववच्छतार्थत्वं सूचयति । वसुदेवसुतं 'मानवान्' इति जानातीत्यर्थः । नामरो गुणपरो वाऽत्र भगवच्छब्दः । वसुदेवसुतपार्थशब्दाभ्यां मानुसमुत्पत्- पैमुत्पत्त्येत्यवगृह्यते इतरपुत्रवदीश्वरत्वादितिरोभासप्रसङ्गतस- र्वत्रये सत्यपि श्रुतवशादुपदेशवशाच्च जानातीत्यभिप्रायः । तर्हि प्रश्नो निर्वकात् इत्यप्राद— जानतोऽपीति । नात्यन्ता- ज्ञातमेव पृच्छते, ज्ञानमेव विशेषान्तरजिज्ञासया परिपृष्टमिति भावः । अजानत इत्येतेन विनयमभैरपरिग्रहप्रकारश्च सूचितः । अज्ञानाद्यसुभक्तं जन्मादिर्मिथ्यात्वादिसङ्का च जन- यन्तो भवन्ति ज्ञातव्यमिथ्या उपादीयन्ते निखिलेसादि पटपन्तरी । निखिलहेयमत्यनीकेति— य परममपि जन्मजरादिहय नियतयति, य कथं स्वयं तदवोपादसीतेति भावः । कल्याणिकतानस्येति, स्वत्पानन्दमस्य किं जन्मना इति भावः । सर्वेश्वरस्येति— यदि कथितस्वच्छन्दो- र्णय निन्दता दयापदा जन्मादि घन्त, न च साऽस्तीत्याशयः । सर्वस्येति— यद्यसौ स्वस्य हितमहित च न जानाति, तदा हि स्वच्छन्देन भारतीनाभ्यामादित्युपवजन्मादिवरिष इत्या-

स्तत्पत्यन्ययशब्दावत्रोत्पादकनाशकपरो । चकार प्रसिद्धि- प्रसिद्धिद्वन्द्वं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एव "यतो वा इमानि भूतानि" [तै उ ३।१।१] इत्यादिना ब्रह्मलक्षणं तयोर्च सर्वकारणत्वमुक्तम् । अत एव हि "पर ब्रह्म" इत्यु- चोक्तिः, कृष्णस्य द्वीत्यत्र द्विशब्देन "पति विश्वस्य" [तै ना १।०।१] "करणाधिपतिः" [श्वे उ ६।१९] इत्यादि प्रसिद्धिः सूच्यते । 'कृते' इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात्तदर्थं परत्वव्यञ्जनायाह कृष्णस्य शेषभूतमिति । अत्र जि- प्रत्ययाभावात्, स्वाभाविकत्वं सूचितम्, 'दासर्भता स्वत सर्व' [पा रा.] इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णार्थमुत्पन्न सत्तायोगि चेत्यर्थः । 'जन्माद्यस्य घत' [प्र. सू. १।१।३] "इमानि भूतानि" [तै उ ३।१।१] इत्यादिवदानीदृशशब्दः सत्तत्प्रमाणसिद्धविविध- चेतनाचेतनसमुदायपर, पूर्वाधिक्यव्यवस्थसहायत्वादिरिक्ता- रानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमत्त्वात्तदर्थं हेतु- रको भवति, 'कस्योदरे हरविराजमुलप्रपन्न को रक्षतीममज- निष्ठ च कस्य नामे । कान्त्वा निर्गोयं पुनरुद्भिरति स्वदस्य क केन वैप परवानिति शक्यशङ्कः' इत्यादिवत् ।

दित्यभिप्रायः । स्वत्पसङ्कहपरस्येति— द्विषाद्विषयाने सत्यपि कथिच्छुद्धे पतिध्यामीति कर्मे पतति, न चासौ तपति हृदयम्, यद्वा लोक रक्षणाद्यर्थमेवावतार इति हि परमोत्त- रस्यात्, तदप्युक्तं, सङ्कल्पमात्रेण रक्षणाद्युपपत्तेरिति भावः । अवाप्तसमस्तकामस्येति— यदि साम्यं कथितमोजने स्यात्, तदा तदर्थं जन्मादि परिपृष्टे, न च तदप्यस्तीति भावः । एव च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अर्हन् वरयत्यात्, युक्तात्मवत् इत्यन्वयेन; यो जन्मादिमान् स कर्मवस्य, यथा सखादी, इति न्यतिरेकेण कैरुमनुमानम्; तत्रैव पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेष्वरादिनिर्गोमाविषयत्वादिति द्वितीयम्, द्वयोऽप्यनुमानयो यो यत्कारणरहित न स तन्मा- येवान्, यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिं सर्व- भूतत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः; केवलन्यतिरेकिविशेष उ हेह परिपृष्टरहितपटादिसप्तसद्भावान्, केवलन्यतिरेकिप्रामाण्य- च सामान्यतो यामुपाचार्यादिभिर्निर्स्तव्यादयुक्ता । एवं हेह परिपृष्टायावे सङ्घचितज्ञानाद्यन्वत्वात्, प्रतिदृष्टादित्यन्व- रित्वात्, अपूर्णकामत्वादित्यन्वत्वात्, सामान्यतो जनरहितत्वादिति युक्तात्मपटादिदृष्टान्तेन हेतवः । यद्वा परमात्म्यापमानं मुक्ता- नेव दृष्टान्तीदृश्यं सर्वैश्वर्यासत्यसङ्कल्पवादात्तसमस्तकाम- दिव्यव हन्त ।

एवं यदि जन्मादयः स्युः, तदा कर्मवत्यस्त्वमनीश्वरत्वमसर्व-
शक्त्यसत्यसङ्कल्पस्त्वमपूर्णकामत्वं च क्षेत्रज्ञत्वत्वादिति प्रवृत्ताय
विवक्षिताः । 'निखिलेद्येय' इत्याहुकोभयद्विज्ञत्वे च हेतवः सर्व-
श्रवणादयः । पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिथ्यात्वसङ्गादेहेतुः
सामान्यतो विदितो अन्यत्रार उच्यते—कर्मपरत्वशब्देव-
मनुष्यादिसजातीयमिति; कर्मपरत्वा देवमनुष्यादयः,
तेषां सजातीयं तज्जगत्समानतया प्रतीयमानमित्यर्थः । यदा
जन्मशब्दोऽन जायमानविप्रदपरः, ईश्वरेण परिग्रहमाणात्वात्
इन्द्रजालादिवदित्युक्तम् । स्वेच्छया परेषां विचित्रप्रमत्तजनं हीन्द्र-
जालम् ; तेनात्र तत्प्रतिमानलक्षणा । आदिगन्धेन शैल्य-
भूमिकाप्रतिष्ठादि दृष्टान्ते । मिथ्यात्वपक्षे न एत कथितकापो
निरूपणीय इति इत्वा सत्यत्वपक्षे सङ्गते—सत्यत्व इति ।
कथमिति—किं परमेश्वरस्त्वमात्रपरित्यागेन ? अन्यथा वा ?
इत्यर्थः । किमात्मक इति—किं निगुणारमकः ? उता-
माहृतः ? इत्यर्थः । अयमिति—वृत्तसङ्घटनधननत्प्रतीय-

मान इति भावः । देह इति—उपचयरूपतया क्षुपलम्बत
इति भावः । कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमानं ?
उत्तेषत्स्यापि स्वेच्छापरिवृद्धीते गुण्यपापे ? इत्यर्थः । कदा
चेति—किं गुण्यपापनिपाककाले ? उत धर्मस्थान्यप्रदिकाले ?
इत्यर्थः । किमर्थं चेति—किं सुखं सोपभोगार्थम् ? उत
साधुप्रतिप्राणार्थम् ? इत्यर्थः । इत्ययमाशय इत्यन्वयः । ननु
'अवरम्' इति श्लोके व्याघातमात्रमेव बोधते ; तत्र बहुषु प्रवे-
द्याशय इति कुतोऽवगतं ? इत्याह—परिहारेति । अयम-
भिप्रायः—न ह्यन्यस्य प्रवे तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुप-
पद्यते ; तथा सति प्रतिवक्तुरनभिप्रायज्ञतादिप्रसङ्गात् ; अतो
यावद्विषये प्रतिवचन तावद्विषय एवार्थं प्रथ इत्यन्युपगन्तव्यम् ।
अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्नमस्तत्त्वं, जन्मप्रकारः,
देहवाधात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च कमात् प्रविषा-
यानि प्रतीयन्ते; अतस्तान्येव प्रथम्यवयाडभिप्रैतानीति ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—'मयि सर्वाणि' [३।३०] इत्युक्तम् । तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—
अपरमिति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु 'नरत्वेवाह' [३।१३] इत्यादिना सर्व-
प्रकोणोत्पत्तिनिताधरादिसमुक्तं भगवतः, तच्छ्रुत्वा कथं 'अपरं'
इति पृच्छति ? इत्यत आह—मयीति । तन्माहात्म्यमित्युप-
सङ्गणम् । आदितः प्रमितिकारणतः । 'मयि सर्वाणि' [३।३०]

इत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम् ।
अर्जुनस्य पूजकत्वादिकम् । तस्मिन्मीश्वरजीवयोः पूज्यपूज-
कत्वादित्वा भगवताऽङ्गीकृतं भेदं प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—अपरमिति । अपरमर्माचीनं वसुदेवगृहे भवतो
जन्म, परं पूर्वं विवस्वत आदित्यस्य जन्म सर्गादौ, अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विव-
स्वते भोक्तवानिति ॥ ४ ॥

८ घं. प्र. नि.—'विवस्वते भोक्तवानहम्' इत्येतदसम्भा-
वितं मन्वानोऽर्जुन उवाच—किमेतदेतन् त्वादित्यं प्रत्युप-
देवाः ? किंवा देहान्तरेण ? आद्य आह—अपरमिति ।
भवतो वसुदेवस्य गृहे जन्म शरीरमहमणपरमर्माचीनम्, इदा-
मीक्षन्मिति यावत् । विवस्वतस्तु जन्म परं पूर्वकाशीनम् ।
अतः 'त्वमादौ भोक्तवान्' इत्येतदसम्भविदं विजानीयात् । इदा-
मीक्षन्मस्य तत्र पूर्वतन्मादित्यं प्रमेतदेतन्तोपदेष्टृत्वं विदितमि-
त्यर्थः । देहान्तरेणोपदेश इति पक्षेऽप्येतदेवोत्तरमावर्तनीयम् ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ भोक्तवानिति । देहान्त-
रीपटत्वात्सत्यतरे इमरणमनुक्तम्, अन्यथा नमपि तस्यस-
ङ्गात् ; अतो देहान्तरेण भोक्तवानिति विदितमित्यभिप्रायः ।
ननु देहान्तरादन्तरात्परमं महतामस्तीति प्रसिद्धम् ; अहं च
महादित्यः पुरा इति वाक्यप्रभारयामातुष्यमर्माचीनमिति सिद्धि-
स्तत्र एतदेवेति कथमेवं प्रश्नः क्षियत इति शङ्कायामप्येतदेवो-
क्तं 'कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ भोक्तवानिति' इति ।
अपरमर्थः—सत्यमेव दिव्यपुराणां जन्मान्तरापरवृत्ति
रस्तीति । एवमपि किं तादृशं पृथ कश्चिद्विष्यपुरा । किंवा
साक्षात्परमेव भवः ? नापः—आदित्यायापि दिव्यपुराण्येन

माहातुभाष्यस्य श्रुतिपुराणादिप्रसिद्धा नं प्रति ततोऽपि
कस्य परमेश्वरस्योपदेष्टृत्वोचित्येन तत्त्वमानमहिमत्त्वभावस्य
तत्र तदनुपपत्तेः । नान्यः—परमेश्वरत्वे तत्र कर्मपरवशात्तद्व्य-
जन्मापयोगादिति । सोऽयमर्थः सर्वोऽपि 'कथं त्वं भोक्तवान्'
इत्यनेन गर्भीकृत इत्यवगन्तव्यम्, अमेगतभगवदुत्तरादसारेण
प्रमाणमिन्नश्रयोचित्यादिति ।

यद्यत्र रामानुजेनीयम्—'नैवमिह प्रमाणं' सम्भव
ति । तथा हि—अर्जुनः किं भगवन्तं पावसात्तेन जाना-
त्येव 'परं ब्रह्म परं धाम परितः परमं भवान्' [१०।१३] इति
तेनैव वक्ष्यमाणवान्, सुचिद्विराजस्युयादिषु मीमांसायावेदित-
भावव्याख्यावाचः । न केनाहंस्यार्जुनस्य भगवन्ति 'अपरं
भजतो जन्म' इत्यादिप्रभो युक्तः । किन्तु परब्रह्मणस्तत्र किमि-
न्द्रजालवन्मिथ्याभूतमेव जन्म ? किंवा सत्यं ? इति प्रमाणं,
इति, तदसङ्गः ; 'सत्येति भव्यं प्रसन्नं यदुक्तं हे कृष्ण हे वादय
हे शरतेति । अजानता यद्विमानं तपेदं मया प्रमादात्तपण्येन
यापि ॥ यथावहासार्थमसत्कृतोऽति विहारशक्त्यामनभोत्र-
नेषु । पृथोऽयवाप्यस्युग ! तस्मिन्सं तद्वामयेवमर्मेपम्
[१०।११, १२] इत्यादिमिरयुवचनेनस्यैव विषयपदमंगान्

भागवतपरिमितथलपराक्रमशाली योगादिलब्धदिभ्यनक्तिः
कश्चिदपि महान् पुरस्सैस्तेरीभस्वेन स्तूयत इत्येव निश्चयः,
विश्वरूपदर्शनानन्तरं तु परमशक्त्यनिश्चय इत्यवधारणस्य द्वितीया-
ध्याये 'न त्वेवाहं जातु नास्मि' [२।१२] इत्यत्र प्रतिपादि-
तत्वेन 'परं ब्रह्म परं धाम' इत्यस्यापि 'पुरं शाश्वतं दिव्यमा-
दिदेवमजं विशुम्' ॥ [१०।१२] 'आहूतस्वाशुपयः सर्वे
देवर्षिर्नरदस्ता' । [१०।१३] इत्युक्तस्वाक्यानुसारेण नार-
दायुक्तपरब्रह्मत्वानुवादमात्ररूपतया साक्षात्संज्ञानस्य भगवन्तं
प्रति 'अपरं भवतो जन्म' इति यथोक्तप्रभविरोधात्; आदित
आरभ्यैवाजुनस्य भागवति ब्रह्मत्वनिश्चये परब्रह्मस्य स्वसाक्षात्
निजस्वभूतचित्तोत्पत्तिः निश्चयवस्तस्य 'यद्वा जयेम यदि वा
नो जयेयुः' [२।६] इति सन्देहायोगात् ।

किञ्च तिष्ठत्विदमस्मदीयप्रभवाख्यानम् । त्वदीयं तु वि-
चारणीयम् । त्वया हि 'सर्वभूतस्य मातृप्यं जन्म किं मिथ्या-
भूतं किं वा सत्यम्' इति प्रभाषो वर्णितः, तत्र न तावदयमर्थः
प्रभञ्जोकाक्षरैरवगन्ते, 'भगवतो जन्मापरं, विवस्वतस्तु जन्म

९ व० त० ६।०— अत्र भगवद्ब्रह्मरायाथात्म्यगमितं प्रभं चिकीर्षुर्विवस्वन्तं प्रति त्वदुपदेशो न सम्भ-
वीति मियेणाजुन उवाच—अपरमिति । अर्वाचीनं परमं कालीनं सूर्यस्य जन्म । अत एतत्सम्भावनारूपं कथं
विजानीयमिति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं श्रुत्वाऽजुनो भगवतोऽर्थैरि-
ष्टरूपत्वादिवस्वतो लौकिकत्वात् किमर्थं अकिं विद्याय कर्म-
योगं भगवानुक्तवानिति जिज्ञासया वृत्ति—अपरमिति ।
मनसो जन्म प्राकट्यमपरं न विद्यते परब्रह्मे पूर्व वा

११ नी० भा० ६।०— भगवदेहस्य वसुदेवादुत्पत्तिं मन्वानोऽजुन उवाच— अपरमिति । अपरं अर्वाका-
लिकं, परं बहुकालिकं विजानीयम् । यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञातस्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्यावोषकत्वात् 'कथं
मेतद्विजानीयां' इत्युक्तम् । पद्योजना स्पष्टा ॥ ४ ॥

त्वस्मिन्मुप्यस्वशब्दां निवारयितुं भगवद्ब्रह्मनम् ।

श्रीभगवानुवाच— बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ! ॥ ५ ॥

१ श्रां. भा.— या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्कामूर्खाणां, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यदर्थो
हि अर्जुनस्य प्रश्नः— चहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च, हेऽर्जुन !
तान्यहं वेद जाने सर्वाणि, न त्वं वेत्थ जानीये; परमाधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नि-
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादानावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परन्तप ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवत्संज्ञानान्मुप्यस्वशब्दा वार-
यितुं प्रतिवचनमवतारयति— या वासुदेव इति । अन्यथा-
प्रश्ने कथमाशङ्कान्तरं परिहर्तुं भगवद्ब्रह्म ? इत्याशङ्क्य प्रशस्त-

यस्मात्तादृशम् ; विवस्वतो जन्म परब्रह्मे पश्चात्तत्त्वं वा
इति हेतोस्तत्त्वमादौ तस्मै योगं कथं किमभिप्रायेण प्रोक्त-
नेतदहं विजानीयां जानामि तथा वदेति भावः ॥ ४ ॥

वचनयोरेकार्थत्वमाह— यदर्थो हीति । यस्य साहित्य-
विरोधस्य परिहारायै यस्य प्रशस्तमेव परिहारं वक्तुं भगवद्ब्रह्म-
निरर्थकः । अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममेव नावाधारणं, किन्तु सर्वं

प्राणिधाधारणमित्याह—तव चेति । तानि प्रमाणाभावात् प्रती-
भान्तीत्याहवाऽऽह—तानीति । ईश्वरस्यानावृत्तज्ञानत्वाद्वि-
रम्यः । किमिति तर्हि तानि मम न प्रतीयन्ते ? तवाऽऽवृत्त-
ज्ञानत्वादित्याह—न त्वमिति । परान्परिकल्प्य तत्परिहारायै प्रवृ-

त्तत्वात्तव ज्ञानावरणं विजित्यमित्याह—परन्तपेति । अर्जुनस्य
भगवता सद्वातीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येऽपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह—
धर्मेति । आदिशब्देन रागलोभादयो पृथन्ते । ईश्वरस्यातीता-
नागतवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह—अहमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति । अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे
व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात्; 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—एतत्तर्कमाह भगवानुवाच बहूनीत्या-
दिभिः । नहि पूर्वजन्मनामेकत्वबहुत्वे पृष्ठे, न च तज्ज्ञाना-
ज्ञाने इति शङ्कायामाह—अनेनेति । कथं जन्मनः सत्यत्व-
मुक्तं ? बहुत्वातीतत्वतज्ज्ञानादि हि वाचनिकतया प्रतीयत इत्य-
त्राह—बहूनीति । अयमभिप्रायः—'इदानीन्तनत्वं
तदानीन्तनाय कथमुक्ताव ?' इति प्रश्ने जन्मान्तरेणैवमुक्ताव,
तत्वेदानीन्तनुसंग्रहाय वदामीति साक्षादुक्तमुच्येत, तस्य च प्रत्य-

स्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुकमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येऽन्येषु यत्प-
रत्वमत्र व्याकृत्य सत्यं सत्प्राप्येव बहूनीत्यादिविरोधानि ;
सत्यत्वे हि बहुत्वातीतत्वादीनि स्वस्थानि जन्मानितीति चोक्तम्,
न जन्मप्रतिभासा इति, 'तव च' इत्यपृष्टत्वादस्य उपादान-
मप्येतत्सत्यत्वदृष्टान्ताभिप्रायमन्तेण न घटते, न चार्जुनस्य
जन्म मिथ्या, तस्य वा तथात्वप्रतिभासः, तत्सम्भवे वा कल्प-
जन्मनि कुतोऽल्प संशयः ? इति ॥ ५ ॥

५ आ मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. धी.—अत एव ज्ञाताशयो भगवान् 'तव च न त्वं वेत्सि' इति परिहरति । अन्यथाऽनुपयुक्तं तत्र
वक्तव्यमेव ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनो निरीक्षरतां मूर्खबुद्धिपरिकल्पितां परिहरन्भगवानुवाच—बहू-
नीति । तान्यहं वेद विजानाम्यनावरणज्ञानत्वात् । त्वं तु न वेत्सि न जानीषे, अविद्याकायकर्म-
वृत्तत्वात् ॥ ५ ॥

८ घं. प्र. गि.—यदुक्तम्—सर्गाद्यावादिद्वयं प्रति नैतदे-
हेनोपदेशः सम्भवति तदानीमेतदेहाभावात्, नापि देहान्त-
रेण इदानीं तत्समरणायोगादिति; तत्र देहान्तरेणैवोपदेशः; न
चेदानीं तत्समरणायोगः; अविद्यावृत्तस्य तत्र जन्मान्तरीयस्मर-
णासम्भवेऽप्यसङ्गसावैयर्थ्येः परमेष्ठस्य मम तत्सम्भवादिति
श्रीभगवादाह—बहूनीति । अत्र 'परन्तप' इत्यनेन शङ्क-

सन्तापनत्वमिव नित्यसर्वद्वयं न साधारणो धर्मः, किन्तु
अमेव परमेष्ठस्यसाधारणम्; अतस्तदेव ममापि जन्मान्तरः
स्मरणं किं न स्यात् ? इति पूर्वोक्तप्रतिबन्धनवकारा इति
दर्शितम् । सावैरयामादेशेऽपि न लोकसाधारणत्वमज्ञा, किन्तु
देवसम्पदमिच्छातः साधुप्रधान इत्याशयमर्हतीति सम्यो धनेन
व्यज्यते ॥ ५ ॥

९ व० व० ही०—रूपान्तरेणोपदिष्टवामित्यवधारणस्वरूपतः संशयं परिहरन् श्रीभगवानुवाच—बहूनीति ।
मे जन्मान्यवतारा बहवो व्यतीताः । अनेनावताराणां हेतुभूतमात्मानमवधारिणं सर्वदा सर्वत्र परिपूर्णमुपदि-
शति । तान्यहं जानामि, न तु त्वं, इति नित्यसिद्धज्ञानादिशक्तिमत्त्वं स्वस्योपदिष्टम् । 'तव च जन्मानि'
इति नराद्यवताराभिप्रायेणोक्तम् । दृष्टान्तवद्वेति केचित् । अनेन सर्वज्ञासर्वज्ञत्वाभ्यां जीवेश्वरयोरेवं भेदतः स्वरूपं
प्रज्ञापाद इति दर्शितम् ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—अशोचरमाह भगवान्—बहूनीति ।
मे जन्मानि बहूनि सन्ति । कीदृशानि ? अत्यतीतानि विषा-
नीययः । हे अर्जुन ! तव च जन्मानि बहूनि व्यतीतानि,
तानि सर्वानि तव जन्मावदे वेद जानामि यतो वक्ष्ये यत्र

यत्रोपादितोऽयि । हे परन्तप वक्ष्यते तवोक्तमुक्तम् । तानि
अदीयानि त्वं न वेत्सि न जानामि । परन्तपेति तत्रो-
धनेन तपोवदेव न भगवान् ज्ञायते, किन्तु तद्वर्षयेति
भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० ही०—स्वदेहस्याभवं सापवितु स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह—बहूनीति । स्वार्थः
स्रोतः ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वमधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

१ श्रां. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्मभावोऽपि जन्म ? इत्युच्यते—अजोऽपि ति । अजोऽपि ज-मरहितोऽपि सन्, तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानामीश्वर ईश्वरशालोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वा-मम वैष्णवीं गाथा त्रिगुणात्मिका यस्या वशे सर्वमिदं जगद्भवते, यया मोहित जगत् सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति, ता प्रकृतिं स्वां-अधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

२ आ श्रां कथा— ईश्वरस्य कारणाभावाज्जन्मैवायुक्तं, अतीतनैकजन्मवत् न तु दूरोत्सारितमिति शङ्कते—कथमिति । वस्तुतो जन्माभावोऽपि मायावशाज्जन्म सम्भवतीत्युत्तरमाह— उच्यते इति । पारमार्थिकजन्माद्योगे कारण पूर्वनिर्नाय्य प्राति-भासिकजन्मसम्भवे कारणमाह— प्रकृतिमिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्व प्रत्यावेष्टुमात्ममाययेत्युक्तम् । वस्तुतो जन्मा भावे कारणानुवादभाग विज्ञोति—अजोऽपीत्यादिना । प्रातिभासिकजन्मसम्भवे कारणकथनपरमुत्तरार्थे विभजते— प्रकृतिमित्यादिना । प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति—मायामिति । तस्या स्वातन्त्र्य निराकृत्य भगवदधी नत्वमाह—ममेति । तस्याथाधिकरणद्वारेणानवच्छिन्नत्व सूचयति—वैष्णवीमिति । मायाशब्दस्यापि प्रधानामसु

पाठात्, विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशङ्क्याह— त्रिगुणात्मिका-मिति । तस्या कार्यलिङ्गकमनुमान सूचयति—यस्या इति । जगते मायावशादित्येव स्पष्टयति—ययेति । यथा लोके कथिज्जातो देहवानाक्षयत्वं एवमपि मायामाश्रित्य तया स्ववशया सम्भवामि जन्ममयवहारमनुभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह—ता प्रकृतिमि त्यादिना । ‘सम्भवामि’ इत्युक्तमेव विभजते—देहवानिति । अस्मदशदेरिव तवापि परमार्थत्वाभिमानो ज मादिविषयो स्यादित्याशङ्क्य प्राशुक्लस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्य मैव मित्याह ॥ परमार्थत इति । बाह्यज्ञानवतो लोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमान सम्भवतीत्याह—लोहव दिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अवतारप्रकारं देहयाथात्म्यं जन्महेतुं चाह—अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वर मकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया सम्भवामि । प्रकृतिः स्वभावः, स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः ।

१ अत्र प्रकृति—प्रकृष्टा कृति सृष्ट्यादिक्रिया यस्या सकाशात्सा भगवतो देवी मायैव विवांशता न साक्ष्यतन्मत्त साक्षरवस्तुमसा साम्यावस्था प्रकृति—(सा सू ११६१) इति लक्षिता प्रधानापरमर्षाया । तस्या स्वतन्त्रत्वात्, अत्र च ‘स्वा’ इति ईश्वरपरमव्यद्वैतता । प्रधानकारणवादस्यावैदिकत्वेन ब्रह्ममीमांसाया निराकृतत्वाच्च । उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते—

‘प्रकृष्टवाचकं अथ कृतिश्च सृष्टिवाचक । सद्यो प्रकृष्टा या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥

शुभे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रगब्धो वर्तते ध्रुवौ । मध्यमे कृच्छ्र रजसि त्रिशब्दस्तमसि स्युत ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ।

प्रथमे वर्तते प्रथ कृति स्यात्प्रष्टिवाचक । सुष्टेराया च या देवी प्रकृति सा प्रकीर्तिता ॥

सा च अन्नस्वरूपा स्या-माया नित्या सनातनी ।’ इति । (म वै पु ख १) एतेनात्र कापिलसाङ्ख्यसंवादं वदन्त परास्ता वेदिभ्याम् । धाममस्तु—प्रकृतिशब्देनाकृतिरुच्यते, तेन स्वप्रकृति स्वरूपमूर्दिरित्यभ्युपेत्याह—

निर्बिन्दारमपि कर्तुं यथा साहसि स्फुरसि भूषणात्मना ।

आस्थित प्रकृतिसङ्गितां तथा स्वाकृतिं जगति सम्भवाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

अत्र—‘परस्मै ह्यदेहेऽसिन् मुशन्ति स्युल्लुब्धय । मज्जिषुषाश्च तैर्घातो यत्र यत्र यथा यथा ॥

तथा धत्तेऽनेच्छरूप मज्जिन्तामपि स्वयम् ॥ अतन्नेन एवेकस्तदेहं स्यादिति परा ॥

चित्तिन महासत्तायामासी परमेश्वरी । त्रिपुरा भासते यस्यामभिनिध्नि विभिन्नवत् ॥’

इत्यादि त्रिपुरारहस्यमनुष्येयम् । [शा ख ७] विसृज्य नौलङ्घयति इत्यम् ।

—अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—अथ प्रकारादिप्रभञ्जयोत्तरमन्तरश्लोक इत्याह—अद्यतारेति । अजाव्ययशब्दान्यां प्रकृतिपुण्ययोरिव स्वरूपयो धर्मतश्च विकारा न सन्तीत्युच्यते ; अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतञ्जममरणनिवृत्तिपरौ वा ; तेन हेयप्रत्ययनोक्तचमुक्तं भवति । ‘मृतानामीधरोऽपि’ इति कल्याणगुणाकारत्वाप्रच्युतिशयक्षयते । यद्वा अजस्रत्वेन स्वरूपतः शरीरद्वया च जन्मयुक्ताचित्तोन्मेषाभ्यां व्यावर्तनम् । ‘अज्यथात्मा’ इत्यात्मशब्दस्य स्वभावपरतया मनोऽयन्ताभावपरतया च कदाचित्ज्ञानसङ्घोषादिमते मुक्तावावृत्तिः । ईश्वरशब्देन नित्याशुचित्तज्ञानेभ्यो नित्यमुक्तयो व्यवच्छेदः । ‘अम्यथात्मा’ इत्यापि पूर्वोक्तस्य ‘अपि सन्’ इत्यनुपपन्नगीयम् । अथ च पूर्वोपेन तृतीयवस्तुपपादान्यां च प्रप्रत्ययस्य कदाचित्पराहारः । आदित्यशब्देनैश्वर्यस्वोपलक्षितसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वात्तत्तत्तत्कामरादादीनि युष्मद्वे । स्वर्गमिति—न कस्यचिदपि स्वभावच्छेदास्य हानिरिति भावः । परमेश्वरसम्बन्धि पारमेश्वर, परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । ‘अपि सन्’ इत्यस्य वर्तमानवर्तित्वात् तात्पर्यमाह—अजहृदेवेति । एतेन तत्तद्वतारेषु तासु तास्त्ववस्थसु च पारमेश्वरस्वभावस्य सत एव स्वेच्छाया तिरोगानमानमिति सूचितम् ; तथा ब्राह्मः ‘गुणैः पट्टिस्त्वैतेः प्रथमतर्मूर्तिस्त्व वमौ तत्स्वित्तस्तेषां त्रिगुणगुणैर्हि त्रिमित्युः । व्यवस्था या चैवा ननु कश्च साः । ऽऽविष्टविषयात् सवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामहत्तुणः ॥ [वरदानस्तवे १६] इति । अतस्तरेषु हि परमेश्वरत्वं व्यक्तविरयते । ‘ईशमपि महायोगी’ [म. भा. ५।६।१४]

‘कृणु एव हि लोकां’ [म. भा. २।३।२३] ‘व्यक्तमेव महायोगी पश्मात्वा’ [वा. रा. ६।१।११] इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिसङ्घेन ‘प्रकृतिं स्वामवष्टम्य विमुञ्जामि’ [१।८] इत्यादिष्विव त्रिगुणा प्रकृतिरुच्यते, अवतारिण्यपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणोपादानत्वाभावात् । यथोक्तं ‘न मृतसङ्घस्येयानो देहोऽस्य परमात्मनः’ [म. भा.] ‘न तस्य प्रकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंमवा’ [वा. पु. पू. ३।४।४० व. पु. १।४।११] इति । अतोऽनावतारोऽप्युक्तान्या प्रकृतिरुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिः स्वभाव इति । ‘प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकत्वे’ इति नैषधकाः । विग्रहस्यापि ‘नित्यादिना स्वभावसंसिद्धिः’ [ट. भा.] इत्येकान्यथुल्लङ्घनस्य निरुपविष्ठासाधारणविशेषणत्वात् स्वभावशब्देनोपादानम् । गोबलीवर्धन्यायाभावात् विग्रहास्यस्वभावविशेषणत्वात्, स्वभावपरता, स्वभावपर्यायप्रकृतिसङ्घेनाप्युक्तिसिद्धिस्तमेऽपि ‘स्था’ इति निर्देशो जीवसाधारणत्रिगुणप्रकृतिसंन्यवच्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्त—स्वमेवेति । अन्तरधिकरणमाप्त्येऽन्तेऽल्लुपात्कार्यार्थं ‘स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमिहाय’ इति । प्रकृतिसङ्घस्यात्र विग्रहपरत्वं ‘अधिष्ठाय’ इत्यनेन सूचितं स्वातन्त्र्यं च दर्शयति—स्वमेव रूपेणेति । यद्वा ‘स्वमेव स्वभाव’ इत्याद्येकात्म्यं सङ्कल्पितपरम्, सद्यश्चित्तेत्येतदन्तं पूर्वापेक्ष्यार्थः, ‘स्वमेव तत्वेण’ इति तु तृतीयपादस्य ‘स्वेच्छा’ इति चतुर्थपादस्य । अस्यां योजनाया प्रकृतिसङ्घोऽनावतारोपादानमूलविश्वविग्रहेवाह ।

३ रा. भा.—स्वस्वरूपं हि “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [यजुस्तं. ३१।१८] “तयन्तमस्य रजसः पराफे” [ऋक्सं. ५।६।२।५ सा. सं. १।७।२।४।२] “य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः” [छां. उ. १।६।६] “तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय अमृतो हिरण्मयः ?” [शी. उ. ६।१] “सर्वे निमेषा जहिरं विद्युतः पुरुषादपि” [तै. ना. ६।१।८] ‘भारुपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः’ [छां. उ. ३।१।४।२] ‘माहारजनं वासः’ [बृ. ह. उ. छ. २।३।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्मभाषया-आत्मीयया मायया ‘माया वयुनं ज्ञानम्’ [वे. नि. घ. घ. २२] इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभिपुक्तप्रयोगः ‘मायया सततं येचि प्राणिनां च शुमाशुभम्’ इति । आत्मीयेन ज्ञानेन—आत्मसङ्कल्पेनेत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.—अथतारविप्रभञ्जोपादानमृतप्रत्यवेर्बहुपुति-विज्ञानमाह—स्वस्वरूपमिति । ‘स्वरूपं अमृतोऽतस्य’ इति प्रयोगात् स्वस्वरूपस्योऽत्र विग्रहपरः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यनेनाप्राशस्त्यं, स्वासाधारणनिरतिशयदीप्तिपुण्यत्वं च सिद्धम् । तमप्रकरणे च वेदविशेषार्थिनित्यसृष्टिरेष्यत्वसत्त्वधी-पतिश्चरित्तमपि भाष्यम् । ‘स्यन्तम्’ इत्यत्र रजसङ्घो मूलप्रकृतिविषयः, न तु कोऽपि विषयः ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन नृत्वापेक्षारः । रजोगुणस्त्वाच रजसपदेनोपादानम् । व्याप्तस्य देश-विन्ने ‘स्यन्तम्’ इति निवासवचनादिप्रत्ययमिदम् । एवं परमेश्वरनित्यनित्यविग्रहद्वयः भुविद्वेन दर्शितः । तस्यैव विग्रहस्यापरादौ दर्शयति—एव एव इति । ‘आदित्यवर्णं’

‘हिरण्मयः’ इति न एव एव वर्णः प्रतिबोधोमेदाधीनशक्ति-कृत्यालुत्वान्यां मुखमेवेन निर्दिश्यते । यथाहुदेभिडाचार्याः ‘हिरण्मय इति स्वभावमान्याचन्द्रमुखवत्’ इति । यद्वा, हिरण्यविहाररजस्यवच्छेदार्थं द्विमहामयम् । तत्र ‘मयूरकण्ठव्य-गुह्येय’ इति शिल्पज्ञात्रात्रासारान्ध्यामन्त्रसिद्धिः । अथवा स्वेच्छया सत तत्र रूपेदेऽपि न दोषः, युगादिभेद पर्यायतः सिद्धिर्वादिविहितवायुदेवादिन्युद्गृह्येदेव । तस्यैव इत्यन्वर्थोक्तिर्नैव धृतिमुदाहरति—तस्मिन्निति । मनोमय इति विद्युदेन मनसा प्रपुः प्राण इत्यर्थः । आत्म्यां धृति-व्यापुःपानन्यावदिषेपसिद्धिरिति । कारणवादेऽपि तस्य सद्भाव दर्शयति—सर्व इति । विद्युत इति विद्युत्—

दित्यन्यत्र व्याख्यातम् । “शान्त उपासीत” [छा. उ. ३।१।४।१] इति पूर्वोक्तमुपासनं ‘स क्रतुं कुर्वति’ इत्यन्यत्र तच्छेयतया विधीयमानेषु पारमार्थिकेषु गुणेषु विप्रहृत्य सदाशतं दर्शयति—भारूप इति । भास्वरूप इत्यर्थः । “माद्धारजन वासः” इत्येषा धृतिः शारीरके व्याख्याता—“तस्य ह वा एतस्य पुण्यस्य रूपं यथा माद्धारजनं वासः” [यु. उ. ३।१।६] इत्यादिनाऽऽकारविशेष चाभिधाय, इति । सर्वाण्यु चासु धृतितु विच्छेदव्यापनविशिष्टवर्णनविशेषपुण्यसाक्षादिभिः पूर्वोपासतुष्पदकृत्वास्त्येकाश्वेत्य सिद्धम् । पश्रोसमासे स्वस्वामित्वलक्षणः सम्बन्धोऽत्र विनक्षित इत्याह—आत्मीययेति । ‘भाषा वयुनं ज्ञानम्’ इति निष्पत्त्यादात्मम् । स्वेच्छावर्णनप्रकरणे स एवार्थ उचित

इति भावः । निष्पत्तिसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण दत्तयति—तथा चेति । ‘भाषया वेत्ति’ इति निर्देशादियमाया निष्पत्तिसिद्धं ज्ञानमेव, परप्रसिद्धमायायास्तत्त्वार्थप्रकाशकत्वाभावादिति भावः । एतेन प्रकृतिसिद्धस्यात्र त्रिगुणतन्मप्रकृतिविपर्ययं मायाशब्दस्य मिथ्याधिपत्यं च शाङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । ‘आत्ममाषया’ इत्यस्य न परमार्थतो लोकादिति व्यवच्छेदवाच्युक्तः; अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मिथ्यात्वावच्छेदोपायः । कर्तितं वक्तुमाह—आत्मीयेन ज्ञानेनेति । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम् ? तथा सति सर्वदावतारप्रवृत्ता इत्याह—आत्मसङ्कल्पनेत्यर्थः इति ।

३ रा. भा.—अतोऽप्यहत्तपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमैशं स्वभाषमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुष्यादिसजातीयसंस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्कल्पेन देवादिरूपः सम्भवामि तदिदमाह “अजायमानो बहुधा विजायते” [यजुस्तं. ३।१।९] इति श्रुतिः । इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः “वद्भूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! । तान्यहं वैद सर्वाणि” [४।५] ‘तदात्मानं सृजाम्यहं’ [४।७] ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः’ [४।७] इति पूर्वोपासविरोधाच्च ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ओक्तस्य पिण्डितार्थं विशदयति—अत इति । अपहृतपाप्मत्वादीत्यनेन दहरधियासुवालोकपनिचत्प्रसृजित निरौपत्यमरुल्लगुणाकारत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां स्मारणम् । समस्तकल्याणगुणात्मकत्वमित्यादिना ‘समस्तकल्याणगुणान्मकोऽमी स्वसाक्षिलेशाद्रुतभूतसर्गः’ इत्यादिगृहीताभिमतोऽदेहः संसाधिताशेषजगदितोऽमी” [वि. पु. ९।५।८५] इत्यादि स्मारितम् । ईशस्वरूपा सर्वोऽप्युपमयिष्ठस्त्वेन सङ्ग्रात इत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वमैशं स्वमायमिति । स्वमेव रूपमित्यादिना ‘समस्तवाक्यरूपाणि तत्त्वतोऽपि अनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टारगित स्वकीलया’ [वि. पु. ९।५।१००] इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् । अजत्वधृत्या स्मृतिरियं वाक्येतेत्यत्राह—तदिदमाहेति । अजायमानत्वज्ञानमानवोक्त्या व्याहृतत्वादन्यपर्ययं धृतितिरित्याह—इत्येतेति । ‘अजायमानः’ इति सामान्यनियथो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधान-

समिधानात्सङ्कचितविषयः । अतो विरोधे ज्ञाने तत्त्वार्थान्तरं न कल्प्यम् । न चेदं “बहु स्यात्” [छा. उ. ३।१।२।१ तै. भा. ३।१] इतिवज्जगद्वेषेण बहुमननम्, “तस्य धीराः परिजनन्ति योनिम्” इत्यनन्तवाक्यैर्मुमुक्षूणां मत्स्यन्तोपकारकावताराहस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अन्य च तदैकाग्र्यादिति भावः । सत्यमिथ्यात्वाभ्यां विरोधपरिहारशङ्का—‘प्रतिशेधे’ ‘अहंति स्वामधिष्ठाय’ इत्यस्य विप्रदपरत्वे मायाशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह बहूनीति । ‘वैद’, ‘सृजामि दिव्यम्’ इति शब्देर्जन्मनो मुदिपूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वविमर्शः दीनि प्रतीयन्ते । मायादिशब्दस्याविद्यापरत्वे तु तद्विर्लोक्यते । नञ् जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासनावी ; न च प्रवृत्तपर्यायो व्यतीतशब्दो वाच्यः ; न च मायागृहीतत्वं सर्ववेदित्वम् ; नापि मिथ्याभूते गृहिताशब्दः, न च त्रिगुणप्रदत्तस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—न तर्ह्यनादिर्मवानित्यत आह—अजोऽपीति । अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा । ‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ [१।१।११] इति रूपविशेषणमुत्तरत्र ‘एतज्ज्ञानावताराणां निधानं बीजमव्ययम्’ [भाग. १।३।५] इति च ‘अग्रहे’ [भाग. १।३।१] इति तु व्यक्तिः । युक्तयस्तुक्ताः [मा. भा. २।२४ प्र १३९] आत्माऽनादित्वं तु सर्वसमम् । कथमनादिनित्यस्य जनिः ? प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु तथैव तेषां जात इव प्रतीय इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रमधिष्ठायेत्याह—स्वापिति । ‘द्रव्यं कर्म च’ [भाग. २।१०।१४२] इति युक्तम् । सा हि तत्रोक्ता ।

अ. प्र. दी—मनस्य परिहृतत्वात् ‘अजोऽपि’ इति धर्म्यः । इत्यत आह—न तर्ह्येति । यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्ह्येत्यर्थः । अनादिर्दोषोऽपि । उपलक्षणं चैतत् । भरणरहितं सर्वभू-

ताना ईश्वरयेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादराशेषेऽजत्वादित्यत्र कथमुच्यते ? इत्यतो ‘अन्यथात्मा’ इत्येतादृशो देहतोऽप्यनादिनाशमाचष्टे । तस्मादव्ययं

‘अजोऽपि’ इत्येतदपि तस्यैव व्याख्येयमिति भावेनाह— अन्यथ इति । अपिपदात्परं अत्येकध्याहार्यम् । स्यादिव व्याख्यानं यदि भावद्विग्रहस्याव्ययत्वं गीताचार्याभिमते स्यात् ; तदेव कुतः ? इत्यत आह— अनन्तमिति । इति च रूपविशेषणमिति वर्तते । एवं तर्हि कथं तस्यैव ‘जगृह पौर्यं रूपं’ [भाग. १।३।९] इति प्रश्नमुच्यते ? गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत आह— जगृह इति । ‘व्यक्तिः’ इत्युच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्प्यते ? इत्यत आह— युक्त्य इति । युक्त्यत एगिरिति युक्त्यः प्रमाणानि असम्भवात्परिहारार्थं अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा । उक्ता द्वितीये । अन्तु भगवद्विग्रहस्याव्ययत्वम्, अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यत इति किं न स्यात् ? इत्यत आह— आत्मेति । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याव्ययस्योपादानेनाजन्तमपि साहचर्यात्स्येवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्ययत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम् । सर्वसमं जीवानामप्यस्ति अतस्तद्विषयो नाशेषः परिहारो वा सम्भवतीति भावः । आत्मसम्बन्धो-

ऽप्यन्यथा व्यर्थः । अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोरादानार्थः । अत एव ‘देहोऽपि’ [भाग. १।१।१३।१७] इत्युक्तम् । एवं तर्हि ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इति कथमुक्तं ? इत्यतस्तदन्यथा व्याख्यातुमाह— कथमिति । स्वरूपतो देहहत्वानादित्यत इयं ‘सम्भवाभि’ इति जनि. कथमुच्यते ? व्याहृतत्वादित्यत आहिति शेषः । ‘अधिष्ठाय’ इत्यतः परमितिशब्दश्च । कथमनेन परिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे— प्रकृत्येति । वसुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मप्रान्तेर्निमित्तमुक्तम् । यथोक्तं श्रीमुष्मसन्नादित्यादि । प्रान्तेरुपादानमाह— तथैवेति तनोहपया, यदि मातापितृसम्बन्धोऽत्रोक्तस्तर्हि तन्निमित्तं दुःखादिकमपि प्रभवत इत्याकाङ्क्षानिरासार्थं ‘सा’ इतिपदं व्याख्याति— न त्विति । प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुतः ? इत्यत आह— द्व्यव्यमिति । अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न श्रूयत इत्यत आह— सा हीति । इत्यपदेवेति शेषः ।

५ आ. मा. भा.— ततः सर्वसृष्टेः । आत्ममायया आत्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथगभिधानात् । ‘केतुः केत-
श्चित्थित्वं मतिः क्रतुर्मेनीषा माया’ इति खंभिधानम् । सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि स्रष्टा विमोहि-
कया । अज्ञात एव ज्ञात इव प्रतीयते वा । उक्तं च— ‘पहदादेश्च माता या श्रीभूमिरिति कल्पिता ।
विमोहिका च दुर्गाख्या तामिर्विष्णुरजोऽपि हि ॥ जातवत्पथते ह्यात्मचिद्वलांमूढचेतसाम्’ इति । ईश्वर
ईशोभ्योऽपि वरः । तद्योक्तम्— ‘ईशोभ्यो ब्रह्मसृष्ट्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या ते
मुख्या नान्यस्य कस्यचित्’ इति ब्रह्मवैवर्ते । ‘समर्थ ईश इत्युक्तस्तद्वात्तान्त्वमीश्वरः’ इति च ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. श्री.— तस्याप्रकृतिवाचित्वं कुतः ? इत्यत आह—
तत इति । सर्वसृष्टिकारणानि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते । तत्र प्रकृतेरेव
सम्भवति । न पृथिव्यादेरित्यर्थः । आत्ममाययाऽऽप्तमविषयेति
प्रतीतिनिरासायाह— आत्मेति । कुतो हेतोरिव जीवविकल्पो वे
जन्म ? इत्याचङ्छानिरासार्थमेतत् । अन्यथाप्रतीतिरप्यनेन परि-
हृता, सर्वतस्याविसर्गोपात्तः । प्रकृतिस्र माया किं न स्यात् ?
इत्यत आह— प्रकृतेरेति । मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुत ?
इत्यत आह— केतुरिति, इति प्रज्ञायाः नामभेदातीति वाक्य-
शेषात् । प्राक् ‘प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय’ इत्यनेनैव अमतिमित्तव
मुपादानत्वं च प्रकृतेरकमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुन-
रकप्रसङ्गादित्युक्तम् ; इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे माया-

शब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः, उपादानप्रतिपादनार्थत्वा-
दिति भावेनाह— सृष्टीति ; प्रकृत्येति शेषः । तेषां वसुदेवा-
दीनां सृष्टा वन प्रादुर्भूतः विमोहिकया मायाव्यया । अत्रागम-
सम्भतिमाह— उक्तं चेति । आत्मचिद्वलांमूढात् एव । नन्वीश-
नशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदशनेन विरोधाभावादीश-
रोऽपि ‘सम्भवामि’ इति कथमुच्यते ? ‘ल्लेखमासपि न शो वरश्च’
[अथा. ३।२।१७७] इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे— ईदृशर-
इति । कुत एतदित्यत आह— ईदृशेय इति । एतदागमबला-
देव धर्मासाधारणोपावयव्यन्तव्यो । अतएवादे सम्भवेन
शब्दो व्यापारः, अथ तु व्यापयेति शापनाय क्रममुद्भव
व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म ? इत्यर्जुनस्य प्रश्ने सति
भगवानाह— अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्नव्यपात्पाऽनुपक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावो भूतानामा-
ब्रह्मस्तम्यपर्यन्तानामीश्वर ईशानशीलोऽपि प्रकृतिं मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां— यस्या वशे सर्वं
जगद्वर्तते, यया मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मां न जानाति तां— प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य
सम्भवामि देहवानिव जात इव भवामि ; आत्ममाययाऽऽत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

८ चै. प्र. मि.— ननु परमेश्वरे तव जन्मात्यनुपपत्तिर-
त्युक्तम् ; तत्राह— अज इति । अजमायया सम्भवामीति
प्रथममन्वयः । तथा च मायिकमेव मम जन्म, न तु परमार्थत-

इत्यतो वास्तवजन्मनाशशक्त्याथेश्वरत्वमप्रमत्तं इत्याह—
अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्न जन्ममाया
नाशत्वमावरहितोऽपि सन्न भूतानां ब्रह्मादिस्त्वान्मानामा-

भरोऽपि सन् सम्भवामि । तथा च श्रुति — “अज्ञायमानो बहुधा विनायते” [यजुस् ३१।१६ वै आ ३।१३।३] इति । ननु वास्तवमनागरादित्य जीवस्याप्यस्ति, वस्तुवा तिशयो यत् त्वदीश्वर ? इत्यादाहानिरासाय समित्युपसर्ग । सम्पन्नप्रच्युतपानवत्त्वैश्वर्यादिशक्त्यैव भवामीत्यर्थ । न क्वल पानवत्त्वादिप्रयुक्त एव मम जीवादितिशय, किन्तु जन्मतोऽपीत्याह— प्रकृतिं स्वामधिष्ठायेति । प्रकृतिविगुणात्मिका इति, ‘देवी ह्येषा गुणमयी मम माया द्रव्यया [७।१४] इति कथ्यमाणवान्, “माया तु प्रकृतिं विधात् [३।३७] इति श्रुतेश्च । ता प्रकृतिमधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि । वशीकार हेतुर्गर्भे ‘स्वा’ इति विशेषणम् । स्वर्गीयाम्, स्वार्थीनामिति यावत् । प्रकृत्यधीनस्य हि जीवस्य कम पारवश्यान्तद्विगुणमव जन्म भवति, “रमणीयचरणा रमणीया यानिमाप (येन्) घन्तं कपूयचरणा . कपूया योनिम् [छा उ ५।१०।३] इति श्रुतम् । प्रकृतिनियन्तुस्तु परमेश्वरस्य न कमायत्त जन्म, किन्तु स्वच्छयत्तमिति भावः । अत्र च मायाया सम्भवामिति भगवत्तैव कण्ठज्जण देहप्रहणकस्य जन्मनो मायानिमित्तचोत्तेमायामयमेव भगवन् गरीरमिति भगवत्पादैष्यवस्थापितम्, यदाहुर्गीतामा

प्यारम्भे [पृष्ठे ३]— ‘स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्येतेषामि सदा सम्पन्नविगुणात्मिका वैष्णवी स्वा माया प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽप्ययो भूतानामीश्वरो नियन्तुद्रव्यस्य स्वभावोऽपि सन्भवमायया दहवानिव नात इव च लोकांस्तु ग्रह इवैन्द्रैवते इति । ब्रह्ममासाभावायेऽप्युक्तम् ‘स्यात् रमेश्वरस्यापीच्छाज्ञानमायामय रूप साधकानुग्रहार्थम् इति । न च सम्भवाम्यात्ममायया’ इत्यत्र ‘मायाशब्द सद्रव्यवर्षा’ इति रामानुजाक ‘इच्छावाची’ इति माध्वीक वा युक्तम्, त्रिगुणात्मकप्रकृतानव मायाशब्दस्य श्रुतिसिद्धयो प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धार्थे सम्भवयप्रसिद्धार्थस्वीकृतामाया, अज्ञोऽपि सन्मायया सम्भवामीत्यजवविस्मयन्मायापादनाय प्रयुक्तेन मायापदेन प्रसिद्धमायारूपाधार्थानुक्तो तद्विरोधपरिहा राणासाध ‘माया ह्येषा मया मृष्टा यन्मा पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्गुण न च सा द्रष्टु (नेव ह्य ज्ञातु) मर्हसि [म भा १।२।३१।४३, ४५] इति मोक्षधर्मवचनपर्यालो चनयाचरीत्येतास्य व्याख्यात यवाच, निराकारप्रकृतत्वस्य स्वभावेन तद्विग्रहमायिस्व वस्याद्वैतयज्ञपञ्जरे प्रपन्नित्वाच्चे ‘यत् बहुता ॥ ६ ॥

९०००० दी०—नन्वनादेरविनाशिनस्त्वव जीववत्कथं जन्मोक्त इत्यत आह— अजोऽपीति । सत्यमेव तथाप्यजोऽपि सन्नव्ययात्माऽपि सन् कर्मपारतन्त्र्यरहितोऽपि सन् स्वमायया सम्भवामि । स्वतन्त्रमायानिष्पन्न मम जन्मेति । मायाशब्द कचिच्छास्त्रे हरिसामर्थ्येवाचक । ‘काप्यविद्या मृपावाचिक्रपाकपञ्चित्वाक् ।’ इति निरूपणा द्वात्मना भक्तानामुपरि कृपायाऽऽत्मनो वा कृपायाऽऽविर्भवामि । ‘मया सह वर्तमानमाया’ इति तृतीयस्वरूपमुक्तो धिनीव्याख्यातया वाऽप्रच्युतज्ञानान्तैश्वर्यादिशक्त्यैव सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायया सम्भवामि । विज्ञातीयनिवारणायावमपदम् । मायात्वोक्ति ‘शक्तिर्मे मोहिनी त्वत् ’ एवेति वयमशेषाम । ननु तथापि स्वरूपेपरीत्य जन्मभावेन जीवस्यैव तवायातमित्याशङ्क्याह— प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामसाधारणत्वरूप स्वभाव वा सचिदानन्दमात्र नित्यसिद्धज्ञानक्रियाशक्त्याश्रय पङ्कजाश्रयमधिष्ठाय अपरित्यज्य सतेव प्रादुर्भवामि, न तु जीववत्स्वरूपादपि प्रच्युत । जीवस्तु श्रुचरणानन्तर मायया पराभिध्यानात्तिरोहिदानन्दपङ्कज ससरतीति जन्ममरणपर्यावर्तमानमवति, अहं तु न तथा जन्मादिमान्, अज वश्रुतेरव्ययत्वाच्च । एतेनैव पञ्चावधिकारा निराकृता । यद्यपि जीवात्मनि न विकारा पन्, किन्तु प्रकृतिपरिणामभूत देह एव तथापि ‘आविर्भावतिरोभावजन्य नाशविकल्पवत् ’ शरीर जगज्जीवात्मनि प्रत्याययति विकारान् सत्तिं च करोति प्राकृतत्वात् । अत्र गवोक्त सूत्रकारण— ‘पराभिध्यानात्तिरोहित ततो ह्यस्य वन्धनपर्ययो’ [ब्र सू ३।२।५] इति । अत्र भाष्यकार— “अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहित, तत्र ह्यु पराभिध्यानात्, परस्य भगवतोऽभिध्यान स्वयित्यस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्मादीश्वरच्छया जीवस्य न्युचरितस्य भगवद्भक्तिरोभाव । ऐश्वर्यतिरोभावादीनस्य परावीनस्य च । वीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसहनम् । यदास्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावादिज्ञानदिष्वहन्नुदि । सर्वविपरीतज्ञान च अपरमारसहितस्यैव । वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्ति । वन्धश्रुतार्ण कथो विषययो द्वयोस्तिरोभावादेव । नान्यथा, हि युक्तोऽयमर्थः । एकस्थिकाशपाकटयेऽपि तवाभावात्, आनंदाशस्तु पूर्वमेव तिरोहित, येन जीवभाव अत एव क्षामय, अक्षामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुत्रा तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्ति । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य भक्तिरोभाव उक्त । अन्यथा भगवत् ऐश्वर्यादिदीप्ता निर्विषया स्यात् । तस्मात्जीवरूपपर्यालोचनान्न किञ्चिदाशङ्कनीयम्” इति । जीवस्य दहिनो जन्मनाशावुत्तौ प्रदक्षो भगवत् आविर्भावतिरोभावविन्यासे नैव विन्यासिगिच्छात्रातीप्राक्त्वमिति सम्भव उक्त । अत्रा योऽद्विद दृश्यमात्र पुण्योत्तमोऽन्तरी ॥ ७ ॥

प्रादुर्भवामि स्वत इत्युक्तं, तथा चाजोऽपि जन्मवान्, वालोऽपि किशोरः, एकोऽप्यनेक इत्यादि विरुद्धार्थान्
अथत्वात्प्राप्तुपपत्तिः । विशेषस्तु भाष्यादेरवगन्तव्यः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ज्ञानार्थमेवाह—अजोऽपीति । अन्तरङ्गया अजीवरूपेण अन्यथात्मा लीलायोग्यदेहेन
अहं भूतानामव्ययात्माऽपि सन् विनाशरहितत्वस्वरूप सत्यपि सम्भवामि । अत्रार्थं भाष्य — यत्र धर्मरक्षणार्थमाविर्भवामि
ईश्वरोऽपि सन् सर्वकरणसमर्थोऽपि सन् एवा प्रकृतिं त्रिगुणा- तत्सामविधौर्जात्रेण कर्मयोगादिजीनेषु लीलायामकटीकृतस्व-
मिक्कामधिष्ठाय अजनीयरूपेण सम्भवामि आत्ममायया रूपेण स्तात्मकमपिमेव कथयामि ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— किं तर्हि योगिना सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वं जातिस्मरो जीरोऽसि ? इत्याशङ्क्याह— अज
इति । देहान्निष्कृष्टस्याजस्वाव्ययत्वे 'न त्वेवाहं जातु नास' [२।१२] इत्यत्र साधिते, इह तु देहविशिष्टस्यैव ते
उच्यते ईश्वरोऽपि इत्यनेन । देहान्निष्कृष्टस्यास्मादेरीश्वरत्वं "तत्त्वमसि" [छा.उ. ६।८।७] "अहं ब्रह्मास्मि"
[बृ.उ. १।४।१०] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वमित्यस्य दृढीकृत्येते, अन्यथाऽजीश्वरत्वप्रसङ्गात् ।
न ह्यादित्यान्तर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः । न च "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत् अत्यति-
ष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति" पतं पुरुषमेवं पञ्चरात्रं यजन्नुपपश्यन्" इत्यादिना शतपथे
नारायणाख्यस्य परमात्मनः "सहस्रशीर्षा पुरष सहस्राक्ष. सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्राऽत्यतिष्ठद-
शाहुराष्टम्" [ऋक्सं. ८।४।१७।१] इति "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्थासुतं दिवि" [छा.उ. २।१२।६]
इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पञ्चरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति
श्रूयते इति वाच्यम्, तत्र नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वान-
तिक्रम्य स्थितस्य पुनः 'अन्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि' इति कामना भवति ।

ननु परमेश्वरोऽपि कामना दृष्टा "सोऽकामयत् बहु स्या प्रजायेयेति" [छा. उ. ६।१।३] इति चेत् ऋषाणीय-
प्रजो देवानां प्रियः, यतः "आप्तकामस्य का स्पृहा" [गौ. पा. का. १।९] इति श्रुते, 'लोकवत्तु लीलकै-
वल्यम्' [बृ.सू. २।१।३३] इति न्यायाच्च निस्स्पृहस्य लीलयेव ब्रह्माण्डकोटीः सृजतो भगवतो रानगोपा-
लस्य कर्मकिङ्करोण कर्मणा सार्वभौम्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति । तस्मान्न कर्मफल भगवतः शरीर, अत एव
न भौतिकं, विराट्स्त्राहमातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् । तस्मात्सुक्त "अजोऽपि सन्" इति । ननु तर्हि भगव-
च्छरीरस्य किमुपादानं ? अविद्या इति चेत्, न, परमेश्वर तदभावात् । जीवाविद्या चेत्, न, श्रुतिरजतादेरिव तुल्य-
त्वात् । चिन्मात्रं चेत्, न, चिद. साक्षात्साधोपात्तत्वात् । अतस्मात्तन्निष्ठप्रत्यक्षपत्तिः । तस्मात्किमस्मन्को
भगवद्देहो वैष्वक्कीर्णप्रथेयज्ञाननानालयकौमारपौगण्डयौवनादिप्रतीतिविषयः ? इति चेत्, दानु—'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
सम्भवान्मात्ममायया' इति । अयमर्थः — जीवात्मानो हि अनात्मभूता प्रकृतिं तेजोनभौतिका पञ्चभूतात्मका
वा अधिष्ठाय सम्भवन्ति जन्मादीर्हन्ते, अहं तु स्वा प्रत्यगनन्या प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधि-
ष्ठाय, न तूपादानात्स्वर आत्ममायया स्वीयमायया सम्भवामि, यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युत-
स्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव फेवलया मायया द्वितीयं मायाविन स्वसदृशमेव सूत्रमार्गेण
गगनमारोहन्तं सृजति, एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽप्राह्ण स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामि, तस्य चाल्या
यवस्थाश्च सूत्रारोहणवद्दर्शयामि, एतावास्तु विशेष — लौकिकमायावी मायामुपसहस्रं द्वितीय मायाविनमप्यु-
सहस्रति । अहं तु रामनुपसहस्रं स्वविषयमपि नोपसहस्रामीति ।

एव हि सति हिरण्यगर्भभूत्वादिलक्षणविप्रह्ययोगिनश्चैतन्यस्य "अन्तस्तद्वर्गेषदेशात्" [बृ.सू. १।१।२०]
इत्यादिन्यायसिद्ध विषयानुपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते, नान्यथैव, तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामय
शरीरं नित्यमित्येकेनैव देहेन विवस्वन्तमुपदिश्य त्वामप्युपदिशामीति । अन्यथापि 'नित्यैव सा जगन्मूर्तिः'
[मा.पु. ७।८।६ स. ३।६५] इति साधारण प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।
उपप्रेतेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते' [स. उ. १।६६] इति नित्याया अप्याविर्भाषापेक्षया सूर्यस्यैव
चाल्यादिकमुपपत्त्यानुगम्यते । [सा] भाष्ये तु 'स्वा प्रकृतिं वेणुवर्धं त्रिगुणात्मिका माया अधिष्ठाय वशीकृत्य
आत्ममायया सम्भवामि देहान् ऊत इत्यात्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत्' इति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भगवदविर्भावस्य कालः प्रयोजनं च ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— तद्य जन्म कदा किमर्थं च ? इत्युच्यते— यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत । अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥ किमर्थम् ? परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां, विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किञ्च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं धर्मसंस्थापनं तदर्थं सम्भवामि, युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यद्विधस्य मायानिवन्धनं जन्मेत्युक्तं, तस्य प्रथमपूर्वकं कालं कथयति— तच्छेत्तादिना । चातुरार्ये चातुरार्यस्य च यथावदनुग्रीयमाने भास्ति धर्महानिरिति मन्वानो विशिनष्टि— क्षणेति । वर्णार्यप्रमेस्तदाचौर्यं कथयते ज्ञायते यो धर्मस्तस्येति यावत् । धर्महानौ समस्तपुरस्कारभङ्गो भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह— प्राणिनामिति । न च यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्नो भवन्तित्याह— भारतेति । न केवलं प्राणिना धर्माहारिण भवन्तो मायाविग्रहस्य परिमदे हेतु, अपितु

तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह— अभ्युत्थानमिति । यदा यदेति पूर्वं सम्बन्धः ॥ ७ ॥ यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि प्रथमपूर्वकं प्रयोजनमाह— किमर्थमित्यादिना । यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारश्च तथा फलान्तरमपि तत्प्राप्तीत्याह— किञ्चेति । धनं हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवति, अन्यथा निजमर्यादं जगद्वत् कृतमापेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— जन्मकालमाह— न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदेनोदितस्य चातुर्यर्ण्यचातुरार्यव्यवस्थयाऽवस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

४ धे. ता. सं.— कदा? इति प्रश्नोक्तमुच्यते इत्याह— जन्मकालमाह्वेति । युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'यदा यदा' इति बोध्या युगान्तर्वर्तिकालानियमपरित्यज्यभिप्रायेणाह— न कालेति । जीववस्तुयापुण्यविपाकश्रुतो वा, क्वचित्स्थितस्वसङ्कल्पश्रुतो वा, मन्वन्तरमहाइत्यादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः । प्रमाणतः स्वरूपतश्च ग्लानिप्रकाशकत्वाय वातायमधर्मकस्य व्यववर्तेदाय च वेदेनोदितस्येत्यादिविशेषणम् । 'वेदेनोदितस्य कर्तव्यस्य' इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति । अधर्मव्यवहारे यतो विरोधविषयतयमभिप्रेत्योक्तं तद्विपर्ययस्येति । ततश्चानेदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थासहितस्य तत्रैवावस्थानस्येति पूर्वोक्तप्रकरेणोक्तं फलितम् । धर्मस्थानेरधर्मोत्थानस्य च दुःप्रसन्नमनोभ्रमनवपरस्परविनाशभावित्वं च

दर्शितम् । तद्व्यप्रापि 'यदायदा' इत्येतत्प्रतिनिर्देशकत्वं द्वीप्साऽनुबन्धेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न तत्र, किं पुनर्विन्दे? इति ग्लानिवादात्तात्पर्यम् । एवमधर्मोऽहममानमपि न तत्र, किमुन शालानुशासता ? इत्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम् । 'न सृजामि' इत्यत्रापेक्षणीयान्तरादर्शनात् अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम् । तेन कालस्याप्यधिष्ठातृत्वस्य कालरत्नत्वपरिहृतं भवति । 'आत्मानं सृजामि' इत्येतत् तावत्स्वरूपविषयस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रगल्भाच्च । नापि जीवविषयस्य प्रकरणासन्नतत्वात् । नाप्याद्यविषयविशिष्टस्यामविषयस्य रूपस्य नित्यत्वात्, अतोऽत्रतारविषयविशिष्टस्यानप्य 'आत्मानम्' इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं उत्तरप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

१ अत्र चित्तशक्तिविशेषरूपया ग्लानिर्धर्मं समन्वययोगाद्वर्णपेदेनाहङ्काराया तत्सम्बन्धिनः पुरा आक्षिप्यन्ते । तथा च धर्मस्य ग्लानिस्तदनुगताऽप्युपपत्तिरुच्यते । अत्र एव धर्मग्लानिप्राप्तये सम्भवतो भगवतः प्रथमं साधुपरित्राणे प्राक्किरणान्नोद्योतात्प्रसन्न इति बोध्यम् ॥ ८ ग्लानिरिति— हर्षश्यामकात् ज्ञायते (भा. १०३) 'वदिप्रियुदुःखता—' (उ. ५००) इत्येवमिति नि. नि. । तस्य च लोकपालश्चादि— 'रक्षायासमन्वयप्रभुत्वात्साक्षादिव्यवस्था । भगनिर्निष्पन्नान्तरात्साक्षात्पुनरावर्तिता ॥' (भा. ६. ३१७.०) इति । अत्रिपुराणेऽपि— 'मन.प्रीतिरहितमवभासो ग्लानि. क्षीरता । (३२११२) इति ।

— अधिगीता ।

३ रा. भा.— जन्मनः प्रयोजनमाह— परित्राणायेति । साधन उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्त्रापकर्मस्वरूपाणामवाङ्मनसागोचरतया मदर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालमपि कल्पसहस्रं मन्वानाः मशितिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगे युगे सम्भवामि; कृतत्रेतादिद्युगविशेषनिमगोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. च.— श्रियर्थः इति प्रथमोक्तमुच्यते इत्याह— जन्मन इति । साधुसन्दोऽयं नासमर्थादिविषयः, दुष्कृच्छ्रद्वयप्रतियोगिरूपत्वात्, अतः सुकृतिविषयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्त—उक्तलक्षणधर्मशीला इति । उक्तलक्षणशब्देन 'वेदेनोदितस्य' इत्यादि पराश्रयते । ये पुनरुक्तलक्षणधमन देवतान्तरागण्ये उपासते, ये च वैष्णवाः प्रदर्शनविद्यादियानेन तत्तद्देवताविशिष्टवैषेणेन भगवन्तमुपासते, न तेषामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तमिर्वन्ध, तत्तद्देवताकृतिवैषेणैव तत्प्रेक्षितसकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्त—वैष्णवाग्रेसरा इति—भगवद्भक्तवर्गा इत्यर्थः । उक्तलक्षणधर्मशीला इति वैष्णवाग्रेसरा इति पदान्या 'न चलति निजकर्मणर्मतो य' [वि.पु.३।७।२०] 'वर्णाभ्रमाचारवता' [वि.पु.३।१।६९] इत्यादि सूचितम् । यथावस्थितमुपाय प्राप्य चावलम्बमाना इति च फलितम् । श्राण हि नामानानिष्टनिवर्तनपूर्वकेश्रापणम् । एव विधयेष्णवाग्रेसराणामनिष्टञ्च भगवद्वलाभः, तत्समाश्रयणपूर्वकतामेनैव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रेत्योच्यते मत्समाश्रयण इत्यारभ्य आलापादिदानेनेत्यन्तम् । नद्यामीयामत्रानाम्बुदादिधारणपोषणादिकम्, किन्तु 'अहं कृण एव सर्व' इत्यभिप्रायेणोच्यते मदर्शनाद्विना स्यात्समाधारणपोषणादिकमलभमाना इति । अदर्शनं शान्तिप्रयोगावश्यकत्वात् । यस्मिं मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्प काल लोचने मीलयित्वा सहेत्, तदाऽहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेदापि, नन्वेत तथेत्यभिप्रायेणोक्त—क्षणेत्यादि । 'तुदित्युगायते स्वामपर्यवाम्' [भाग १०।३।११५] इत्यादिकमिह भाव्यम् । अदर्शनेदुःखस्य च समावश्येनोच्यते प्रतियोगि लसर्वगात्रा भवेयुरिति । स्वविकल्पपरिनिवृत्त्यानुभवावनाय प्रतस्य क्रमाद्वक्तानुमान्याकारा उच्यन्ते मत्स्वरूपचेष्टि-

तावलोकनालापादिदानेनेति । नक्षत्रगंसुरादिब्रह्मतारमन्तरण स्वसङ्कल्पमात्रेणैव तद्वत् शस्यमिति भावः ।

‘परित्राणाय’ इत्यत्रोपसर्गण विविधानिष्ठनिष्ठसिद्धकविविषेष्टास्ति । सुचितेयमभिप्रायेण मन्त्राभ्यगुणर्मैत्यादिक धारणेत्यादिक स्वरूपचेष्टितेत्यादिक चोक्तम् । स्वरूपमनविग्रहः । एव साधुनामान्तरमवात्परित्राणमुच्यते, अथ तेषामेव बाह्यभयात्परित्राणमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह तद्विपरीतानां विनाशाय चेति । चकारोऽन्वावचयार्थः । इदमप्युच्यन्ततदि-त्यादिचित्रणमात्रेण 'साधवो ह्युपासका, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्, आनुपत्रिकस्तु दुःकृता विनाश, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्ते' इति । भाग्यतानामपराधो हि दुःकृत्स्वराष्ट्रित्यभिप्रायेण तद्विपरीतानामित्युच्यते । 'रिपूणामपि वत्सल' 'मच्छरैस्त्व रणे शान्तस्तत पूतो भविव्यसि' इतिदुष्कृतासमि विनाशो नात्यन्तविनाशः, किन्तु, वैपरीत्यहेतुमुत्तराक्षसप्रवृत्तिशीरग्रन्थादिविविधवैभम्, तद्विह्वली च तेषामपि धार्मिकवृत्तसम्भवेदिति सोऽपि धर्मसंस्थापनपर्यवसितः । मच्छरेभूतमाराधनमयैव हि स्थापनीयमित्यभिप्रायेण मदाराधनरूपस्येत्युच्यते । अनुग्रहमुखेनोपदेशमुच्यते च धर्मप्रवर्तन व्यासादिद्वाराऽपि शक्यम्, आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्त्युत्पादनमवतारावधारणप्रयोजनम्, परदशतपर्यवस्य जन्मनयशानु शिशुपालोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेनेत्युच्यते । 'रूपीदायैगुणे पुषा दृष्टिचि तापहारिणाम्' [वा रा २।३।२९] इत्यादि च भाव्यम् । एतेन धर्मस्य सम्बन्धस्थापन हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तमस्ति । 'युगे युगे' इति बोधत्वात्पर्येण 'यनक्ति कृतत्रेतादीति । न तु प्रतिगुणप्रवक्ष्य सम्भवामि, नापि युगविशेषनिर्वन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥ न जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः । तथापि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी । तथा द्युक्तम्—'देवस्यैव स्वभागोऽयम्' । 'लोकत्रयं लीलयाकैरल्यम्' [त्र.सू.२।१।३३] 'क्रीडतो वालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय' । "अरिभयादिव स्वयंपुरात्रयात्सोद्यदन्तर्वीर्यः । पूर्णोऽयमस्याप न किञ्चिदाप्यं तथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विस्देपुमिं चदन्ति परावरज्ञा मुनयः प्रशान्ताः" इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ७ ॥ 'परित्राणाय साधुना' इति साधुपरि-
शेषाधिकं भगवद्वतारस्य प्रयोजनमुच्यते, तत्र किं जन्मनैव

परित्राणादिक कार्यमिति नियमः । इत्यपेक्षायामाह— नेति ।
जन्मना विनाऽपि कर्तुं शक्येत्यादिति भावः । तर्हि किमर्थं

जन्मेत्यत आह— तथापीति । यथेष्टवारी इच्छयैव तथा चरति, तथेच्छैव विमर्शा ? इत्यत उक्तम्— लील-
येति । लीलाप्यालस्यपरिहारायथा न भवतीत्यत उक्तम्—

स्वभावेन चेति । अत्रैव प्रमाणान्याह— तथा हीति ।
अयमेव इयमिच्छा । अत्र प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरीते
च्युम् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— तच्च जन्म कदा किमर्थं च ? इत्यत्रोच्यते— यदा यदा यस्मिन्मस्मिन्काले
धर्मस्य प्राणिनामभ्युदयस्य निश्चयेयससाधनस्य ग्लानिर्भवति । अधर्मस्य यदाऽभ्युत्थानमुद्रवो भवति
तदाऽहमात्मानं सृजाम्युत्पत्सयाभीति ॥ ७ ॥ किमर्थं ? इत्यत्राऽऽह— परित्राणायेति । युगे युगे
प्रतिपुगम् ॥ ८ ॥

८ घं. घ. गि.— स्यादेतत् । जीवस्य मम धर्मपरतन्त्र-
तया सत्कालपरिपाचितं तदर्थं स्वदु भोगार्थं तस्मिन्काले
तस्मै प्रयोजनाय तज्जन्मेति व्यनस्था युज्यते । तव तु अकर्म-
परतन्त्रस्थावाप्तसमस्तकामस्य च परमेश्वरस्य कस्मिन्काले
कस्मै च प्रयोजनाय जन्म भविष्यति ? तथा च 'बहुनि मे
व्यतीतानि जन्मानि तव च' [४१५] इति मद्गृह्यन्ते तव
बहुजन्मोक्तिः कथं ? इत्याशङ्क्य, अवतारेषु कालं प्रयोजनं चाह
द्वाभ्याम्— यदा यदेति । न जीवस्येव समावतारे कालनि-
यमोऽस्ति, किन्तु यदा यदा धर्मस्य वेदविहितस्य प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिलक्षणस्य ग्लानिर्हानिर्भवति, यदा यदा च अधर्मस्य वेद-
निषिद्धस्य अभ्युत्थानमुद्रवो भवति, तदाऽऽत्मानं देहं
सृजाम्यहमेव स्वेच्छया । न तु कर्मणस्तत्र कारणत्वेनावप्र-

वेशोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हि धर्मस्य हानिर्धर्मस्य च दृष्टि-
स्तत्र परितोषकारणं येन तस्मिन्नेव काले त्वमाविर्भवसि ? इत्यर्थ-
नस्य सविनोदाशङ्कायाम्, नेत्याह— परित्राणायेति ।
धर्मसंस्थापनायैव सम्भवामीति प्रथमं सम्यग्धः । कथं
धर्मस्य संस्थापनम्, सृष्टादेरिव मूर्तत्वाभावात् ? तत्राह—
परित्राणाय साधूनामिति । धर्मवतिनः साधवः, तेषां परि-
त्राणाय । कथं तेषां परित्राणम् ? तत्राह— विनाशयेति ।
दुष्टं कर्म कुर्वन्तीति दुष्कृतः पापिष्ठाः, तेषां वधेन साधु-
परिरक्षितेषु धर्मः स्थिरीकृतो भवतीतीदमेव धर्मसंस्थापनम्,
एतदेवावतारप्रयोजनमित्यर्थः । युगे युगे इति । वृत्तेर्वादि
युगनियमोऽपि नास्ति, किन्तु धर्महान्यधर्मवृद्धिकाः एवैव
तत्तत्काल इति नियम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— कदा किमर्थं सम्भवसीत्यपेक्षायां स्वप्रादुर्भावकालमाह— द्वाभ्याम्— यदा यदा हीति ।
परित्राणायेति । साधूनां धर्मवतां परित्राणाय तत्प्रतिपक्षाणां दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां विनाशाय च युगेयुगे
सम्भवामि । न चावतारतत्कालनियम इत्येतदर्थं यदा यदा युगेयुगे इत्युक्तम्; नचैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि
वैषम्यं शङ्कनीयं; यथा चोक्तं— 'लालने लाडने मातुर्नाकारुण्यं ययाऽभेके' । तद्वदेव महेशस्य नियन्तृगुणदोषयोः
इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव प्रकटयति— यदा यदेति ।
हे भारत ! यदा यदा धर्मस्य मद्भक्त्यादिरूपस्य ग्लानिः
सङ्कोचो भवति । अधर्मस्य ज्ञानादिनाशकस्याभ्युत्थानमुद्रव-
त्सिर्भवति । ईति निश्चयेन । तदा आत्मानं लीलोपयोग्या-
क्षीवान् ज्ञानोपयोग्याश्च सृजामि । आरतेति सम्बोध-
नापदेशानां धर्मरक्षार्थं एवं सृष्टोऽक्षीति ज्ञाप्यते । 'आत्मानं'

इत्यत्रैव च धर्मं सृष्ट्यात्माभिप्रायेण वा ॥ ७ ॥ एवं धर्मां
जीवान् सृष्ट्वा तेषां रक्षणार्थं चाहं प्रकटो भवामीत्याहु-
परित्राणायेति । साधूनां भक्तानां परित्राणाय, दुष्कृतां धर्म-
प्रतिपक्षिणां नाशाय, धर्मसंस्थापनाय ज्ञानधर्माभ्यादिरूपस्य
सम्बन्धप्रकारेण स्थापनाय युगे युगे सम्भवामीति । सम्बन्धका-
रेण भवामि प्रकटो भवामि; न जीववद्भवामि ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— कदा सम्भवसि ? इत्यपेक्षायामाह— यदेति । ग्लानिर्हासः । अभ्युत्थानं दृष्टिः ॥ ७ ॥
किमर्थमात्मानं मायया सृजसि ? इत्यत आह— परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनाम् ।
सम्भवामि आविर्भवामि ॥ ८ ॥

भगवदवतारज्ञानस्य मोक्षोपयोगित्वम् ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

१ यामनद्यु ओकमिव—

भुवाऽवतारप्रवृत्तकारणानि हेतुंस्कार । श्रीभगीन्द्रात्मजः दाक्षी मनस्येवमवोभार ॥

परिशत दि गाथुनां दुष्कृतां च विनाशनम् । एतथापनं च धर्मस्य विमर्शय कठिनं प्रभोः ॥ —

१ शां. भा.—जन्मेति । तज्जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, ये मम दिव्यमप्रा-
कृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तच्चतस्तत्त्वेन यथावश्यकत्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न
प्राप्नोति, मापेत्यागच्छति, स मुच्यते हेऽर्जुन ! ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—मायामयमीश्वरस्य जन्म, न
वास्तव, तन्मयं च जगत्परिपालनं कर्म, नान्यत्वेति ज्ञात
श्रेयोवार्तिं दर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति—तज्जन्मेत्या
दिना । यथोक्तं मायामय कल्पितमिति यावत् । चेदन्त्य यथा

वस्तु वेद्यस्य जन्मादेरुक्तस्यानतिवर्तितम् । यदि पुनर्भवतो
वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि नान्यत्वेव कर्म क्षत्रिय-
स्येति विवक्ष्यते तदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादि- सत्तातो
दुर्वार इवादिता भावः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—एवं कर्ममूलभूतहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मपरिहितस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञसत्यसङ्क-
ल्पत्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यमप्राकृतं मदसा-
धारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्परतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, ममैव
प्राप्नोति ; मदीयदिव्यजन्मचेष्टितयायात्मविज्ञानेन विध्वस्तसमस्तमत्समाश्रयणविरोधिषाप्माऽस्मि-
न्नेन जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचित्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. खं — प्रावधिकस्यावतारयोषाम्बकथनस्य
परमप्रह्लादोपयोगित्वमुच्यते—जन्म कर्म इति श्लोकेन ।
एवमिति—‘अनोऽपि’ [४६] इत्यादिनोक्तप्रकारे-
णेत्यर्थः । ‘दिव्य’ इत्यस्यैवार्थः अप्राकृतमिति । मदसा-
धारणमित्यनेन “बहु इवा प्रजायेय” [७३. उ. ६।१।३
ते. आ. ६।१] इत्युक्तान्मध्यवच्छेदः । बहुषोऽप्यवदमिमा
हृकप्रमाणसिद्ध पदार्थान्तर्भवदृष्ट्य प्रकरो न तद्व्याप्य इति
भावः । ‘जन्म कर्म च मे दिव्यम्’ इत्युक्ते जन्मवत्तदेतुभूत
पुण्यमपि किमस्ति ? इति शङ्काव्युदासाय चेष्टितमिति
व्याख्यातम् । तत्परत इति—संशयविपर्ययरहितमित्यर्थः ।
‘देह परित्यज्य’ इत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेह परित्यज्येति
माधारणप्रतीतिः स्यात् । तत्पच्छेदाय—वर्तमानदेहं परि-
त्यज्येत्युक्तम् । एतत् ‘यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति’ इति वेदि-
कृत्यावस्थापेनया पुनर्जन्मप्रतिषेधात्फलितम् । ‘पुनर्जन्म नैति’
इत्यनेन विरोधिनिवृत्तिरुच्यते, ‘मामेति’ इतीत्यासि । न केवल
विरोधिनिवृत्तिमपेक्ष्य स्वारभन्तानुभवमात्रम्, अपित्वरतार
इदंज्ञानान्नामेन प्राप्नोतीत्यवधारणार्थः । ननु वर्तमानदेह

परित्यज्येत्याद्युक्तम्, प्रारब्धकर्मवशाते हि मोक्षः शारीरके
निर्णीतं, प्रारब्धस्य च कर्मेण. कियन्ति जन्मानि साध्यानीति
न नियमः, व्यासादिव्यनियमदर्शनात् । न च जन्मकर्मज्ञानमा-
नान्मोक्षः, दीर्घकालैरन्तर्वादिदरिद्रेषणीयदुष्करतरकर्मज्ञानानुद्वेही-
तोपासनग्राह्यैरन्यैकप्रसङ्गादित्याह—मदीयेति । दिव्य-
जन्मचेष्टितज्ञानेनोपासनविरोधिना समस्तानां पापाणां निवृत्त्या
इमिन्नेन जन्मनि जन्मान्तरारम्भकपापाप्रघमनसमर्थपुष्कलोपा-
सननिष्पत्तेर्न जन्मान्तरपरिग्रहः । स्मरन्ति च ‘विनि’पत्रसमाधि-
स्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि’ [वि. सु. ६।७।१५] इति । एव चोपासन
वीक्ष्यहेतुतयाऽस्याभिधानात् परम्परया मोक्षसाधनत्वमिति
नोपासनशास्त्रवैयर्थ्येति भावः । यथोदितप्रकारेण मामा-
श्रित्येति पुनरुक्त्यानावस्योच्यते । मदेकप्रिय इति तु
अविरुपापनोरिकः । अहमेक एव प्रिय प्रीतिविरयो यस्य
स मदकप्रियः । ‘प्रियो हि शानिनोऽयमर्थमदम्’ [७।१७]
इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिवृत्त्यच्छेदः । मदेक-
चित्त इति समाध्यवस्था । मय्येकमिमेन वित्तं यस्य स
मदकचित्तः ॥ ९ ॥

—यस्य सङ्कल्पमात्रेण मन्त्राजानि सहस्रानि । समुद्रवत्समुद्रतानि क्षयमृच्छन्ति च क्षापात् ॥
मायाप्रेषणं मेवेतां प्रियो यो नतमन्यसि । कर्तुं श्रेष्ठयपि कर्माणि प्रयासस्तस्य च परः ॥
सम्पादयुष जायति कालकर्म मुदपेत देते स मुग्ध किमर्थम् ? ।
सद्व्यसनाप्रेषणं च यः क्षिणाति मन्त्राण्डकोटी स कथं प्रमत्तेत् ॥
इति शङ्काप्राप्ते वास्तविकपिच्छति क्षयमुनः । धीराधी मन्त्रास्तावत्समयान्द्रोहमुदेरिरत् ॥
इत्यर्थानि एव निगमयति—

मुग्ध तु कारणमिदमन्तर ममात्रेण ! । दृष्टमर्थमनिर्मप्रतीवतु गविनारम्भम् ॥
व्यापान्तर्भवदृष्ट्य कर्तुं शक्येति पाण्डवः । जीवानां तु सद्यस्वाराधनं त्वेकमदीयम् ॥
तस्मै भगवात्पादा नारदेवमन्युभवेजम् । मूलद्वारं वयति मधिरिषया िरमा ॥
व्यापारं मदेकचित्तं हेतवः स मयादिष्टः । लज्जामनतो वृत्तेनदेर प्रयोजनम् ॥—त्यादि । —अनिर्गता ।

५ आ. मा. भा.— पृथङ्पुनस्त्युक्तिर्हि सर्वज्ञानि-(न)-नियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् [३।२०] । 'वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम् । तस्यैव दर्शनपथं यायि नान्यस्य कस्यचित्' इत्युक्तेश्च महाकौर्मै । अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः । इतरवाक्यानां नान्या गतिः । नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्, तच्चत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञानमापतति । यत्रैवं भवति तत्र तच्चत इति विशेषणे न विरोधः । उक्तं च—'एकं च तच्चतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्' इति स्कान्दे ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. श्री.— जन्म कर्म चेति । भगवज्जन्मादिज्ञान मात्रेण मुक्तिरुच्यते इति प्रतीतिनिरासायाह— पृथगिति । एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणाधर्मः । यथाप्रतीत एवार्थ किं न स्यात् ? इत्यत आह— न त्विति । उक्तं तृतीये । प्रमाणान्तरं चाह— वेदादौति । वास्यत्वाविशेषादेतस्य गीता बाधश्च कृतः ? इत्यत सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामित्याह— अत्रेति । अयोगव्यवच्छेदमानपरस्वमित्यर्थः । एतच्च पूर्वोक्ता दर्शान्तरमिति हेयम् । इतरवाक्यान्धधिराशिविशेषोपापेक्षया

सावकाशानीति कुतो नान्या गतिः ? इत्यत आह— नैति । विशेषेणान्तरं पश्चान्तरव्यवच्छेदात् । इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमश्रीकर्म मित्याह— तच्चत इति । 'आपतति' इत्यनेनार्थापत्तिमभिप्रेति एवमेव न्यायमन्यप्राप्त्यमितिदिशति— यत्रेति । एव भवति— ज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति । तच्चतो ज्ञानं कथं सर्वज्ञतां याक्षिपतीत्यत आह— उक्तं चेति । जिज्ञसेत् जिज्ञासेत् । अन्यत्रापि 'एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वं भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टः' इति । सर्वत्र सर्वज्ञं यथाकृति विवक्षितमित्यवश्यम् ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च धर्मसंस्थापनार्थाय कंसवधादिरूपं दिव्यमप्राकृतमैश्वर्यं यो वेत्ति तच्चतो यथावदेहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न गच्छति, किन्तु मामेवैति प्राप्नोति, मुच्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ वें. प्र. मि.— एवं 'बहुनि मे व्यतीतानि' [४।५] इत्याह— शर्मोक्तस्य भगवद्वतारस्वरूपस्य ज्ञाने फलमाह— जन्मेति । एवमुक्तरीत्या दिव्यमलौकिकं मे मम जन्म अग्रच्युतजानैव यादिशक्तिं अतिविशुद्धसत्त्वमयस्यमायाविरसितदिव्यमङ्गल-शरीरप्रहङ्गरूपं जन्म, तथा दिव्य कर्म बुद्धिशिक्षणसापुरक्षण-

रूपम्— चरारान्धर्मसंस्थापनरूपं प्रयोजनं च— य तत्त्वतो वेत्ति स वर्तमाने देहे परित्यज्य पुनर्जन्म नैति, किन्तु मामेव प्राप्नोति । सदीयदिव्यजन्मसंस्थापनार्थं विशान्धस्तसमस्त-मत्समाधायणवितोषिपाप- अस्मिन्नेव जन्मनि मामाश्रित्य मददमहावास्तवविज्ञानो मामेव परमेष्ठानुपैतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१० तं० दौ०— किञ्च उत्पत्तिस्त्रिधा । यथोक्तवैष्णवतन्त्रे 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नजनोप्राप्तय चैति सा त्रिधा' इति । अतो न ममायं सम्भवः प्राकृतस्यैव कर्म वा मायिकं, किन्त्येच्छिकं दिव्यमित्याद्येन स्वजन्मरूपेणा ज्ञाने फलमाह— जन्मकर्मैति । जन्मन इह प्रादुर्भावाय कत्वादिह्यत्वं, किं पुनरेवमुपः ? कर्म च तथा दिव्यमलौकिक, तच्चतो यो वेत्ति सोऽपि जन्मफलं प्राप्य प्राकृतं देहं त्यक्त्वाऽर्थादौकसमन्यधिषावि दानन्दमयस्वरूपं प्राप्य पुनर्जन्म नैति; किन्तु मामेवैतीत्यर्थः ।

अत्र केचित् जन्ममूलदेहस्य भगवति प्राकृतत्वमभ्युपगच्छन्ति, तदसत्; तत्र देहेदेहिभिर्भागाभावात् । पाश्चात्तिकैश्च जन्मस्वभावमयस्य प्राकृतविषयत्वादप्राकृतं यथाश्रुतीनां विषयत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमान्नित्यज्ञानादिकमपि बाधभिमत्वं न तत्र सिद्धयेत् । ननु ज्ञानादिभिरेव जगत्कर्मरूपोपपत्तौ प्रत्यक्षमाधाया किमित्यानन्दप्रयदेहोऽप्युपेयः ? इति चेत्, न; कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिपटेलं नित्यज्ञानवत्तादिव्यदेहरीकारात्, नित्यापरिच्छिन्नजनो प्राकृतस्यैव जन्मत्वेन अन्यत्वाभावात् । "आनन्दोऽद्वयं नित्यं" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [वृ. उ. ३।१।२८] "स यथा सैन्यवचन." [वृ. उ. ४।५।१३] "आनन्दमयोऽस्यासात्" [प्र. सू. १।१।१२] आह च 'तन्मात्रं आनन्दमात्रमक्षरपादमुत्तोदरादिः' इत्यादिश्रुतिन्यायपुराणवाक्यैः पूर्ण एव देहेन्द्रियप्राधान्य-कारणात्मस्वरूप एव सदानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमः, नत्वात्माग्रमिति निर्धारमुपैहि । ननु तथाप्यानन्ददेहेह एकयोर्द्विगेन इति चेत्, न, स्वराश्रित्येन प्रमाणैरेकत्रोभयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां वा विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य भक्तिरूपस्य कथं भक्तिरूपम् ? इति चेत्, न, "स यथा सैन्यवचन." "यः सर्वज्ञ." [सं. उ. ३।१।९] इति श्रुतिर्मात्रं ज्ञानरूपत्वानापायदानन्दरूपं तदभावात्त्वयोरपिनेपात् । विरुद्धार्थाश्रयत्वात् आनन्दादिमस्त्रमिति दिव ।

३ रा. भा.— तदाह— चीतरागेति । मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानारूपेण तपसा पूता बहव एव संवृताः । तथाच श्रुतिः “तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्” इति । धीराः धीमतामग्रेसराः एव तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे ता. चं — उपासनवैयर्थ्यमित्यादिशुद्धोत्तरत्वेन योऽयमर्थ उक्त, अयमेव ‘चीतराग—’ इति श्लोकेनोच्यत इत्याह— तदाहेति, तदेव पूर्वप्रस्तुत ज्ञानमिह ‘ज्ञान तपसा’ इत्युच्यते । ‘मन्मया मासुपाश्रिता’ इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह— मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यातप्रत्यक्षात् एव सवृत्ता इति सङ्गहेषोक्तम् । तथाहि ‘ज्ञानतपसा पूता’ इत्यस्यार्थो मदीयेत्याभ्यं पाप्मा इत्येतेन प्रपञ्चित । ‘मामाश्रित्य’ इत्यनेन ‘मासुपाश्रिता’ इत्यस्यार्थ उक्त । ‘भदेक प्रिय’ इत्यनेन ‘चीतरागमयक्रोधा’ इत्यस्यार्थोऽभिप्रेत, विषयान्तरेषु प्रीतिर्हि राग, तद्विरोधिषु निरसनेच्छा क्रोध, आत्मा भीष्टविरोध्यनिष्ठागमोत्प्रेक्षा मयम् । तदेतदखिलमपि न बाधु देवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन विषयान्तरे रागाभावात्, सत एव तन्मूलक्रोधाभावात्, तात्कालिकमन्यतिरिच्छाभिष्टानाभेन भयाभावात् । इदं च ‘न क्रोधो न च मात्सर्यम्’ [भा १३। १४१।१३४] इत्यादिषु प्रविष्टम् । ‘भदेकचित्’ इति ‘मन्मया’ इत्यस्यार्थ । ज्ञानविषयभूतेन मया प्रचुरा मन्मया,

तादात्म्यविकारार्थयोरानुपपन्नत्वात्, अन्तर्यामिन्वैयर्थ्यात् तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । ‘मन्मया’ इत्यत्र ‘ईश्वरगमेदर्शित इति शङ्करोक्तं शास्त्रोपकृमादिविरोधाच्छब्दस्य चाभावकत्वाच्च निरस्तम् । ‘मामेव प्राप्नोति’ इत्यनेन ‘मद्भावमागता’ इत्यस्यार्थो दर्शित । मुख्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिदर्शणं सिद्धादिविद्वत्त्वात्, अत्रापि ‘मानेति सोऽर्जुन’ [१।१५] इति कर्मकृत्यपदेशात्, ‘मम साधन्यमागता’ [१।४१] इति परस्तादृश्यमाणत्वाच्च, ‘मद्भावमागता’ इत्यस्य मत्त्वभाषमपहतताम्बत्वादिक् प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा “ब्रह्मैव भवति [सु उ ३।२।१९] इत्यादाविवार्यन्तसामान्यातमपदेशः । अत्र तारद्वयस्य च ज्ञातव्यत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह तथा चेति । उक्तार्थस्यैव विवृणोति धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एवं धीरशब्दनिर्वचनेन प्रायुक्तभगवत्प्राप्तिपरिणामानुष्ठानवत्त्वमुक्तं भवति । ‘परिजानन्ति’ इत्यत्रोपसर्गेण पूर्वोक्तयथावस्थितप्रकारोऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय एषं तस्य अन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् । ‘धीमतामग्रेसरा एव’ इति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेध कलित इति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह— चीतरागेति । मन्मयाः मत्प्रचुराः सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

६ ज प्र दी — किं चोत्तरश्लोकेऽधिकानुवादानामैतावन्मात्रं विवक्षितमिति भावेन तात्पर्यमाह— सन्ति चेति । तद्योचज्ञानेन आह— ध्रुवोत्पादनार्थमिति शेषः । मन्मया मदात्मका इति

प्रतीतिनिरासार्थमाह— मन्मया इति । सर्वत्र भगवान् प्रचुर, को विशेषो ज्ञानिना? इत्यत आह— सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु किञ्चित्तत्तादिकम् । मदायत्तमेव सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

७ ह. वै. भा — नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः; किं तर्हि? पूर्वमपि— चीतेति । मन्मया ब्रह्मविदो मासुपाश्रिता मामेव परमेश्वरमाश्रिताः । ज्ञानमेव तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः । मद्भावमीश्वरभावमागताः, मुक्ता इत्यर्थः ॥ १० ॥

८ छं प्र गि — एतदेव विवृणोति— चीतेति । मा अपिल्लोकादुपग्रहार्थं अवसलीलामानुष्यं आश्रितजनमुल्लभमतिरेकान् शन्यं उपाश्रिता एकान्तोत्प्रेमलक्षणमकृपाचरणमुपगता, ततो मन्मया भदेकताना मा विना धनमाश्रमपि प्राणधारणमलभमाना, तत एव चीतरागमयक्रोधा चीता विगता रागमयक्रोधा येभ्यस्ते तथोक्ता । चीतरागता नाम मनादिभि रव्यददानेन प्रलोभ्यमानाऽपि तत्तृणीकरणम् । तृणीष्टेभ्यस्तेभ्यं किं भविष्यति? इति भयराहित्यं चीतमवयम् । ततः पितृभैषट्कविन्द्रेजितत्वेऽपि श्लेषशून्यं चीतप्रोषत्वम् । एवं चीतरागमयक्रोधा, तत एव ज्ञानाश्रया पूता ‘तेषां मन्मयानां भजतां प्रीतिर्हृदयम्’ । इदामि बुद्धियोगं तं एव मायुषकालि तं [१०।१०] इति वक्ष्यमाणरीत्या तद्रेषमवस्थानमेव भया प्रवृत्तं यदप्रत्यक्षानां ‘तेभ्यं तप,

‘क्षीयन्ते चास्य कमाणि तस्मिन्पदे’ [सु उ ३।१।८] इति सर्वदुस्तिक्ष्णैरनुत्वेनागमात् ‘न हि ज्ञानेन सहस्रं पतिर्गमिह विद्यते’ [३।१८] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेन ज्ञानतपसा पूता शुद्धा निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला सन्ता मन्मया मद्रूपच प्राप्ता बहव । न त्वयुनैव यदतोऽयं मद्रूपमिति इत्यर्थः ।

अत्र च ‘मद्भावमागता’ इत्यनेन ‘मानेति’ इति पूर्वोक्तो ज्ञानभगवत्प्राप्तिस्तद्भाषापत्तिरूपेण न तु देवदत्तस्य प्राप्त्या सित्यक्तमव्ययधरूपतिर्दर्शितम् । तेन च मोक्षप्रकरणे भूषणाणां प्रथमाश्रित्यनानां भद्रभाषापत्तिरेवार्था इति भगवतोऽभिप्रायो विनायते । यद्यप्येव च स्वयमयं— ‘मं योगी ब्रह्मनिर्वाणं मयभूताऽधिगच्छति’ [५।२४] इति; श्रुतिनिर्वाणं मयभूताऽधिगच्छति [सु उ ३।१।१८] भा ३।१८+पु ५।

१ शां. भा.—तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि, न सर्वेभ्यः इत्युच्यते— ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत्; तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्फलार्थिनस्तास्तत्फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः सन्ध्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्त्तानातिहरणेन, इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ते तास्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुनरागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कश्चिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यसिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रपद्यन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते हे पार्थ ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ११

२ आ शा. व्या.—ईश्वर सर्वेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्प्रागुक्तविशेषणैर्यज्यं, यदि तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत्तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते— तव तर्हि । ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्रयच्छति, फलान्तरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन तदेव ददातीति नास्य रागद्वेषादिति परिहरति— उच्यते इति । मुमुक्षुणामीश्वरानुसारिरेवैषि फलान्तरार्थिना कुतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य 'फलमत उपपत्तेः' [प्र सू. ३।१।३८] इति न्यायन तत्तत्फलस्वैश्वरायत्तत्वादनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह—ममेति । भगवद्वचनमागिना सर्वयामेव कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुग्रहते ? तत्राऽऽह— तेषामिति । अभ्युदयनिश्चयेयसार्थित्वं प्रायणा-धैर्यवैकल्यैव किं न स्यात् ? इत्याकाङ्क्षापर्यायेण तदनुपपत्ति साधयति—न हीति । मुमुक्षूणा फलार्थिना च विभागे स्थित सत्यनुग्रहविभाग फलितमाह— अत इति । फलप्रदा

नेनानुगृह्णामीति सम्बन्धः । नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानिनामे फलार्थित्वाभावे सति च मुमुक्षुत्वे कथं तेवमुग्रहं स्यात् । इति तत्राऽऽह— ये यथोक्तेति । ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युक्तं सम्बन्धः । सन्ति केचित्सत्यसर्वकर्माणो ज्ञानिनो मोक्षनेवापि क्षमाणास्तेष्वनुग्रहप्रकारं प्रपद्यन्ति— ये ज्ञानिन इति । केचिद्वार्ता सन्तो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवाऽऽर्त्तमपहर्तुमनुवर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दशयति— तथेति । पूर्वार्थेभ्योऽन्यथानुपसंहरति— इत्येवमिति । भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरं निवारयति— न पुनरिति । फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तूनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्थे विनोदो-सर्वथाऽपीति । सर्वावस्थत्वं तेन तेनाऽऽत्मना परस्वैवश्वस्यावस्थानं, मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः । मनुष्यमद्वयादितेयानीश्वरमार्गानुवर्तित्वपर्युदासं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— यत्फलैति । सर्वप्रकारैर्मम मार्गमनुवर्तन्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपितु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण स्वापेक्षानुरूपं मां सङ्कल्प्य प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् प्रति तथैव तन्मनीषितप्रकारेण भजामि मा दर्शयामि; किमत्र बहुना ? सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभाव सर्वे योगिनां वाङ्मनसागोचरमपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकर्णैः सर्वशः स्वापेक्षितैः सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

४ वे ता च.—एव साधुर्निर्गुणधर्मैर्देवमनुष्यादिसृज्य तीयस्वैच्छावतारवर्णनमुत्प्रेषोपासनेषुपुक्त स्वस्व सौलभ्यं उपपन्नं । अत्र तस्यैव काष्ठाप्राप्तौ दशां दर्शयति— 'य यथा' इति श्लोकः । अत्र कृष्णवतारज्ञानेन सहस्रान्वतारवृत्तान्तोऽपि सद्गृहीतः । 'य यथा तास्तथैव' इति शब्दा पूर्वां फाधिकारिततनुष्ठानप्रकारादिनियमनिरुपिषता इत्यभिप्रायेणाह— न केवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति— पतित्वपुत्रत्वसारथित्ववारादन्तरिहितादिक्रियामेवत्यं । सङ्कल्प्य मनोरथविषयं शृङ्खल्यं । एतद्व्याप्तं प्रवर्तनमिलाह— समाश्रयन्त इति । 'तास्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्वृत्तप्रवर्तनादहमपि

तान्मज्जामीत्यतदसन्नतमिति शङ्कानिराशाय तथैवेत्यस्यापि माह— तन्मनीषितप्रकारेणेति । न ॥ स्वकीयप्रत्यनुपप्रकारेणेति भावः । अत्र यथामिहितिनपत्यप्रदानेन पशुपतिरिहारात्मेव परोक्तं पूर्वोत्तराभ्यां नात्यन्तप्रसन्नम्, 'चानुवर्तन्ते' [४।१३] इत्यादिनाऽन्यत्र पुनर्दक्षिणं स्यात् । सेवकान् प्रति केव्यस्य भजनं नाम मुख्यदर्शनत्वमित्यभिप्रायेण मां दर्शयामोऽयुषम् ।

उक्तावस्थ लोकेऽपि प्रदर्शनप्रसन्नार्थम्, न पुन 'यदि ह्यहं न वर्तयम्' [३।१३] इत्यादिप्रति स्वस्य लाकानुविषयाऽनुष्ठानप्रवर्तनम्, सत्यदातृप्रवर्तनमित्यभिप्रायेण वाङ्मनसा

— य मां भजन्ति सगुणं परित्रयन्तां निद्राभिरस्य गुणियं प्रदद्यामि तन्मय ।

ये चागुणवत्प्रपद्यन्ते एव तेषु वर्ते तथैव गुणशक्तिविक्रमहीनः ॥

इत्यादिना सगुणभिर्गुणमार्गभेदे विरक्तयति ।

— अविगीता ।

योचसौलभ्यपरता विवृणोति— किमत्र चतुनेति । मनुष्य
शब्द एयादीनामपि सङ्ग्राहक इत्यभिप्रायेण सर्वशब्द । अत्र
वर्मशब्दो न साक्षात्संनिधाचक, अतः प्रत्यक्षार्थत्वं प्रसङ्गात् ।
नाभ्याचारपर, तस्याभ्यासासन्नतत्वेनेच्छादूषणत्वात् । अत एव 'एव
प्रवर्तितं चक्रम्' [३११६] 'तेनैव स्थापिता बहुभार्यादा लोक-
भाविनी' इत्याद्युक्तशास्त्रमर्यादासुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् ।
अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधारणविग्रहैतदसौशी-
ल्यादिस्वभावसमुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्तम्— मम
घर्तम् मत्स्वभावं सर्वमिति । संनिधाचकमपि हि सङ्गदुप-
चारात् स्वभावविषयतया प्रयुज्यते । यथा 'कोऽयं पन्था
यदसि विमुखो मन्दभावे मयोरियम्' इति । 'मनुष्याः' इत्य-
नेन सूचितमुच्यते— योनिनामिति । योगपरिहृद्वनसा
वाङ्मनसागावरमपि मा सच्युपो मनुष्या बोहिन्द्रियैरप्यनुभव-
न्तीत्यर्थः । प्रियतमपितु पुनरुक्तानुसाराधित्यादिरूपाण्यर्था-
वताररूपाणि च 'सर्वेषां' इत्यनेन विवक्षितानीत्याह स्वापे
क्षितैरिति । अनुभूत्यानुवर्तन्ते— अनुभवन्तो वर्तन्ते
इत्यर्थः । अलङ्करणानोत्सवसेवादिर्वाङ्मन प्रकारः । अत्र
योगिता वाङ्मनसागावरमपि 'चतुरादिकरैः' इति वचनादर्चा-
वताररूपेणपि पररूपत्वानुसन्धानं दक्षितम् । यथा स्मरन्ति
'तामेव मन्त्ररूपिणीम्' [विध १०३१२५] इति । वक्ष्यति च
भगवान् 'मुञ्चैवतुमि' इत्यादि । एव प्रसङ्गात् सौलभ्यातिरेक-
सारम्यादिना पश्यतोऽपि शास्त्रवस्योपासिषिषापूर्त्यर्थं कण्ठो
क्त्यानुपदिदेश ।

नन्वेतावताऽपि बोधानुमानात्कारणा क. परिहार उक्तो
भवति । तदुच्यते— हेयप्रत्यन्तीक स्वयं हेय कथमुपाद्वी
तेति बोधमवतारादहेयत्वाभावादेव निरस्तम्, तदभावश्चाकर्म-
वस्यत्वाभावात्तत्त्वेच्छाकृतत्वादिति । पुण्यप्राप्त्यभावे निय-
मन्तराभावे च कथं जन्मादित्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम् ।
हिताहिताज्ञानाच्च तस्यादिचोद्यमर्मवश्यस्य कीलयाऽवतारतो-
ऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनभावाद्योयं तु
साधुपरिनिष्ठाप्रियोजनवर्णनेनापाठ्यम् । यत्तु साधुपरिनिष्ठादौ
सङ्ख्यमन्त्रेणापि शस्य किमवतारादिनेति, तदपि 'वैश्रान्त्याय
साधुनाम्' [४८] इत्यत्र 'मन्त्राय' इत्यशब्द 'आत्मायादि
दानं तथा परिनिष्ठाया' [रा भा. ४८] इत्यन्तेन भाष्येण,
'धर्मसंस्थापनार्थाय' [४८] इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपदर्शनेन'
इत्यनेन, 'य यथा' इत्यत्र सर्वसाधारणस्वसौलभ्यातिरेकप्रदर्श-
नेन च परिहृतम् । यदुक्तम्— 'इधो न वस्तुतो जन्मादिमान्
अमर्षशयत्वात्, मुञ्चामवत' इति, तत्रैव शस्यमुपमानानुपगम-
मयोर्धर्मिप्रादृक्वापप्रयासिदौ ।

त्रिषु शिमेन कर्महेतुकजन्मादिरहित इति साध्यार्थः । उताक-
महेतुकजन्मादिरहित इति । अपवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित

इति । न प्रथम, सिद्धसाध्यात् । न द्वितीय, हेतोरप्रयोजक-
त्वात् । न हि कर्मनिवृत्तिकर्महेतुक जन्मापि निवर्तयति, निपे-
ध्यस्वस्वसमर्पकप्रमाणेन बाधश्च, यथा मेरोऽप्यनुमाने । न
तृतीय, दृष्टान्तस्य साम्यविकल्पात् । सुतस्यापि हि शरीर-
परिग्रहो 'जलन्कीदृन् रममाण' [छा उ. ८।१२।३] 'स
एकधा भवति त्रिधा भवति' [छा उ. ७।२६।२] इत्यादि-
भृतिसिद्धिः । तर्हि मुक्तोऽपि पक्षीकृत इति चेत्, तदा को
दृष्टान्तः । यथादिरिति चेत्, न, तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य
अनेनत्वोपाधिकत्वात् । एतेन यो जन्मादिमान् स कर्मवश्य
इति व्यतिरेकोऽपि भ्रमः । यस्तत्त्वनिर्णययोगविषयत्वादिति,
वोऽपि प्रयमेन सुव्याप्यः । पुण्यपाननिष्पन्नशान्त्यैवैवशरात्तत्त्व-
त्वात् । यत्तु तत्कारणरहितत्वात्, यो यत्कारणरहित, न स
वृत्तान्ति, तद्व्यसत्, उपादानकारणविवक्षया प्रयोगे 'व्याकृ-
ताकर्मनिमित्तावतारोपादाननित्यविग्रहसङ्कापोपादानादेरसिद्धेः ।
निमित्ताविषयत्वा प्रयोगे तु सङ्ख्ययादिनिमित्तोपादानात् । सामा-
न्यविवक्षाऽपि तत्र एवोक्तोत्तरा । एव 'सङ्ख्यचित्तज्ञानच्युत्वात्'
इत्यादित्यपि धर्मिप्रादृक्वापादिकं भाष्यम्, 'साध्यप्रयोजनरहि-
तत्वात्' इत्यत्र हेतुसिद्धिश्च, साधुपरिनिष्ठादीप्रियोजनस्यो-
क्तत्वात् । तथापीदानीन्तनं सुख श्रान्तास्तीति तेनादानापूर्वत्वं
प्रसज्यत इति चेत्, न, इदमपूर्णत्वम्, इष्टविषयाभावात्,
इच्छाकाले च तत्सिद्धे, तदानीमपि यदीच्छेत्तद्व्यपेक्षित-
योग्यतासङ्गात्वात्, उत्तरकालीनस्यापि तस्य प्रापनीश्वर्य-
सर्वज्ञेन स्वमुक्तत्वाऽनुसन्धीयमानत्वात् । एवमतीतेऽपि
भाष्यम् । भविष्यतोऽपि सुवृत्त्येव प्रकाशमानत्वे निमग्न-
तन्त्रेच्छा इति चेदुपलभ्यते हि भ्रमः । तथा किं प्रयोजन इति
चेत्तच्च, सा तर्हि पूर्वोत्तरकालयोर्नास्तीति तयो कालयो-
रपूर्णत्वमिति चेत्, न, तत्कालीनतया तयैव सर्वदा ज्ञाय-
मानत्वा पूर्णत्वात्, ननु कस्यचिद्विषयमाणत्वं तदलाभे तु सा-
दिति चेत्, न, तन्नामस्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तिः, अशाकस्य
हि तद्विच्छास्तदसिद्धेर्देयं जायते, शकस्य तु तद्विच्छेदं तत्तु
सत्त्वं पुण्यवीति न तद्वद्विच्छेदिति । एतेन साध्यप्रयोजन-
रहितत्वे हेतो मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधनविरल, 'जलन्कीदृन्'
[छा उ. ८।१२।३] इत्यादिभूते । यत्तु परमसामान्यापन्नदृष्टा-
न्तेन सर्वज्ञत्वादित्यादिद्वयत्वं, तेष्वपि साम्यविकल्पत्वात् ।
समान । प्रसङ्गाच्चानुमानव्याप्यायमानव दृष्टिता इति ।

तद्वै सिद्ध जन्मादिकर्मोभरस्य सत्य, तत्परिपादार्थं च
यत्तु प्रमाणमिति । यत्तवत्वात्तु दुःखोक्तमसादिकं स्वन्दि-
च्यते, तत्त्वसाधनहृत्वापत्त्वादिवत्वात् 'दन वक्ष्यत लोकात्'
[य. भा. ५६।११] इत्यादिवचनरत्नाधामिदमान मन्त-
व्यमिति । ११ ॥

५ आ. मा. भा.— न च मद्गनयानेन मुक्तिर्मवत्पन्पदेवतारूपेण, तथापि सर्वपापानुरूपेण
फलं ददामीत्याह— ये यथेति । सेवयामपि फलदानेन, न तु गुणभावेन । कथमयं विग्रहः ? इत्यत
आह— मम घर्तमेति । अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम घर्तवानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तरत्वाच्च

मम । 'येऽन्यदेवताभक्ताः' [९।२३] इति वक्ष्यति । "यो देवानां नामधा एक एव" [ऋक्सं. ८।३।१७।३] इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । "अजस्य नाभावच्येकमर्पितम्" [ऋक्सं. ८।३।१७।६] इति तल्लिङ्गात् ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—'ये यथा' इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात् सन्नतम् ; अतस्तत्सहमर्थितुं मध्ये शङ्कान्तरं निराश्रयितुं चेति । मासुपासिता मद्भावाभागा इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णु सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृभ्योऽन्ते विष्णोः समर्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम् । उपपत्तिं तत्रैव वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्हि त्रैविद्यानां त्वद्भजने निरर्थकमेव ? इत्यत आह तथापीति । यद्यपि न मुक्तिं ददाति तथापि तदभिप्रेतं स्वर्गादिर्न ददातीति शेषः । एवं तर्हि ज्ञानिन्यो मुक्तिं त्रैविध्यम्योऽल्पं फलं ददद्विषमो भगवान् स्वादित्याद्यान्निरासाथैवकोत्तराभावात् सन्नमयनाह—सर्वेयामिति । अतुरूपेण सेवागुणारेण सर्वेषां ज्ञानिना त्रैविद्यानां चेति चतुर्थ्यर्थे दष्टी । 'तथैव भजामि' इत्येतदन्यथाप्रतीति निरासाय व्याचष्टे—सेवयामीति । 'बहुलमेतन्निर्देशम्' इति वचनात्स्वार्थे णिच् । 'मम वर्त्म' इत्यस्य सन्नमयप्रतीतिस्तस्माह—कथमिति । यः फलतारतम्यं वेदुः

रथं ज्ञानिन्यत्रैविद्यानां सेवायां विशेषः कथं विमृश्या इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छ्रद्धापरिहारः ? इत्यतो व्याचष्टे—अन्येति । न केवलं ज्ञानिनः, किन्तु अन्यदेवता यज्ञतोऽपि त्रैविद्या इति यावत् । किं सत्सर्वेषां त्वद्दर्शानुवर्तनं ? इत्यत आह—सर्वेति । भोक्तृत्वाद्द्विरादीनाम् । एतन् इत्यनेन भगवद्भक्त्यानुवर्तनम् । तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्पञ्चमी । इदमुक्तं भवति । अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता न प्रेरकश्च । तदेतज्ज्ञात्वा भागवता निष्कामा मांमेव यजन्ते । त्रैविद्यास्वेतत्त्वतोऽज्ञानानां कर्मणा सिद्धिं बाह्यन्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एवं सेवाविशेषाद्युक्तं फलतारतम्यमिति । कुत इदं भगवतोऽभिप्रेतम् ? इत्यत आह—येऽपीति । अनेन श्लोकद्वयमुपायम् । तत्र च स्पष्टमेवोऽर्थः प्रतीयते । नमिन्द्रादिनामवर्द्धिर्नैर्देवतद्विरादिकं कथं भगवान् शृङ्गे ? भगवतः सर्वनामत्वेन मन्त्राणां तत्परत्वादिति भावेनाह—य इति । ननु विश्वकर्मेवमुच्यते इत्यत आह—भगवानेवेति । तत्र चेति सम्बन्धः । अनेन भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे बाधकं परित्यक्तम् ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—मद्भावमागता इत्युपश्रुत्य मोक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां, न ज्ञानैश्चर्यादिकलमित्यर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽह—य इति । ये यत्फलप्रार्थिनः पुरुषा यथा येन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावेन मां प्रपद्यन्ते तानहं तथैव तत्फलदानेनैवैश्वर्यादिकलार्थिनस्तद्दानेनैवेत्यभिप्रायः । ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वमनुवर्तन्तेऽनुसरन्ति । यद्यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

८ वं प्र. नि — नन्वेनं वीतरागस्वद्वावं गच्छति अवीतरागास्तु नेति तत्फलदाहस्तव वैषम्यं स्यात्, अत आह—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण यत्फलं तदेव मांमखिलफलप्रदं परमेश्वरं प्रपद्यन्ते समाश्रयन्ते, तान् तथैव तत्फलप्रदानेनैवाह भजामि अनुगृह्णामि । अतो निष्कामतया भजतां मोक्षं सकामतया भजतामेश्वर्यादिकलार्थं च प्रयच्छतो मम न वैषम्यं, तत्तद्वाच्येच्छया तत्तद्वाञ्छावपनेन भक्त्यां कृषीवलावा तानि तान्येव धान्यानि फलन्त्या इवोर्वराया इति भावः । नन्वस्त्वेव स्वप्नचेतुः तत्तद्विष्टरदास्तव वैषम्याभावः, तथापि देवतान्तरभक्त्याऽप्यत्रैव तव वैषम्यमपरिहार्यमेतत्त्व-

त्राह—मम वर्त्तेति । मनुष्या इति कर्मोपकारिण उच्यन्ते, कर्मणां तदधिकारिस्त्वात् । तथा च सर्वेषां सर्वप्रकारं कर्मणि इन्द्रादिदेवतान्तराग्न्यनुवर्तमाना अपि कर्मिणो ममैव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते, सर्वदेवानामपि मदात्मकत्वात् । वक्ष्यते हि 'येऽन्यदेवताभक्ता' [९।२३] 'बाधुर्दमोऽग्निर्विष्णुः शशाङ्कः' [११।२९] इत्यादिः श्रुतिरिति 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' [ऋक्सं. ८।३।२।१६] इत्यादि । अतः अन्यदेवताभक्तेष्वपि ममैव तत्तत्फलप्रदत्वात् कुत्रापि वैषम्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

९ व. त. दी.—ननु तर्हि त्वय्यपि वैषम्यं यस्मादेवमुपाश्रितानामेवात्मभावं ददासि, नान्येषामिति तत्राहं ये यथेति । ये यादृशा अधिधारिणः पुष्टिप्रवाहमर्थादामार्गीयाः येन येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा मां प्रपद्यन्ते आश्रयन्ते तानहं तथैव भजाम्यनुकरोमि । 'तथात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखध्रीः' इतिन्यायेनाद्वीकरोमि फलपतदवत् । न तु सकामा ये मां विहायेन्द्रादीनेव यजन्ते तानहमुपेक्षे इति मतद्वयं, यत् सर्वदा सर्वप्रकारं देवतान्तरभजनभेदेर्दमनुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते । न तु मामेवाऽप्यापि । तत्तदुपेय ममैव सेव्यत्वश्रवणात् तथा तेषामप्रियेकतो भजनं न साधु वस्तुविमर्शे लभ्यमेवायाति तद्विशिष्टात् । वक्ष्यते च—'येऽन्यदेवताभक्ताः' [९।२३] इत्यादिना ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—ननु त्वसङ्गता एवैके लीलायां सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति, एके मुक्तिं, तत्र किं कारणं ? इत्यादा-
ह्याहुः—ये यथा मामिति । हे पार्थ ! ये मा यथा येन
प्रकारेण यदिच्छया वा प्रपद्यन्ते प्रपन्ना भवन्ति, अहं तांस्त-
थैव भजामि सत्फलरूपेण वन्दे भवामि । अत्रायमर्थः—यौ तु
साक्षात्प्रपन्नपथं च भक्तिज्ञानमार्गावुक्ता तत्र वस्तोत्तमत्व-
ज्ञानेन यत्र रविः स्यातस्य तददाने तन्मनोरथो न स्यात्,
तु सं स्यात्, तदा भजामात्वं भग्येताऽस्तथा करोमि । 'ये'

इत्युक्त्या 'मर्यादामार्गावज्ञानोपयोग्यजीवानामपि स्नेहभजने
पुष्टिमर्यादायां यत्प्राप्तिरूपं फलं ददामीति व्यज्यते । पार्थेति
सम्बोधनेन मूलतो अनेहपि त्वयैवं प्रभयोग्यं त्वदभ्यास-
सारेणोच्यं प्रयच्छामिति त्वयैवानुभूयत इति ध्वन्यते । किञ्च
ये मनुष्या मम वर्त्म मनुजमार्गं पुष्टिमार्गमनुवर्तन्ते मनुज-
प्रकरणेन अतु पश्चाद्वर्तन्ते तात् सर्वप्रकारेण भजामि, भजही-
त्येति भावः ॥ ११ ॥

११ नी०भा०वृ०—ननु साध्वसाध्वोच्छ्राणाविनाशौ कुर्वतस्तव वैषम्यनेर्घृण्ये स्तः, अतः किं तवात्मदादितुल्यस्य
जन्मकर्मस्वरूपाणां चिन्तनेन ? इत्याशङ्क्याह—ये यथेति । ये मनुष्याः मां सर्वशरीरस्थं यथा येन प्रकारेण शशु-
त्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति तांस्तेनैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसरामि । ये तु मम वर्त्म भक्ति-
छायात्प्रणिधानात्मकमनुवर्तन्ते तान् ममात्ममूढांस्तथैव सर्वज्ञः सर्वैः प्रकारैरनुवर्ततेऽहमिति योजन्ता । ततश्च मद्धि-
म्वभूते प्राणिजाते यथा यः प्रीतिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्मत्प्रतिनिष्ठमभूतेऽहमपि तथैव प्रीतिं द्वेषं च करोमि ।
रिम्बृज्जापरिभरी प्रतिविम्बे एव सङ्क्रामतोऽतो न मम वैषम्यनेर्घृण्ये स्तः । तस्मात् श्रेयोधिना सर्वस्य कल्याणायैव
यतितव्यमिति भावः । [शां.] भाष्ये तु 'ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आतां जिज्ञासवोऽर्थार्थिनो
ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यन्ते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते
ममैव वर्तमानुवर्तन्ते' इति । 'अन्यदेवताभक्ताः' [१२३] इति चैवञ्चाचक्ष्यते ॥ ११ ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—यदि तवेक्षरस्य रागादिदोषामावात् सर्वपाणिष्वनुजिघृक्ष्यायां तुल्यायां सर्व-
फलप्रदानसमर्थं च त्वयि सति 'वाहुदेवः सर्व' [७१९] इति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव
सर्वं न प्रतिपद्यन्ते ? इति, शृणु तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां
सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिंलोके देवता इन्द्राभ्यायाः । "अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेज्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद, यथा पशुः; एवं स देवानाम्" [बृ. उ. १।४।१०] इति
श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षाणां क्षिप्रं क्षीयं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके
हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्रं हि मानुषे लोके' इति विशेषणात्, अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति
भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाधिकारिणां कर्मिणां
फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मिणो जाता ॥ १२ ॥

२ भा. शां. ध्या.—अनुप्राप्ताणां ज्ञानकर्मसुखेन भग-
वता तेष्वनुप्राप्तपानात्स्य रागद्वेषो यदि न भवत्, तर्हि तस्य
रागाद्यमादावैव सर्वेषु प्राणिष्वनुप्रेक्ष्य तुल्या प्राप्ता, न च
अन्या तस्यामेव फलन्यासीयम् सम्पादने सामर्थ्यं, न तु भग-
वतो मोक्षाम्यस्य पदस्य प्रदाने शक्तिरिति युक्तम्, अत्र
तिद्वन्द्वानेच्छाविशेषमिदं सत्त्वं सर्वैरुत्पन्नसामर्थ्यात् । तथा
च यथोक्तानुबन्धेन तादात्म्यं, त्वयि च यथोक्तकामसर्ववति सति,
तेन फलपुण्यादनुप्राप्तिसुखा मोक्षमेवापि सामानां ज्ञानेन त्वामेव
हिमिति न प्रतिपश्यन् । इति बोद्धवति—यद्विनि । मोक्षा-
पेतामातातुपायमुत्तमानपि वैष्णवाङ्गप्रपन्नप्रत्यक्षभावे हेतु-
भिरात्र भगवन्ने—शृणुति । कर्मकालोदिविच्छेदा विमिति

मानुषे लोके देवतापूजनमिष्यते । तदाऽह—क्षिप्रं ह्यिति । कर्म-
फलसम्पर्ययिनां यद्वयस्यविभागदर्शिनां तद्वदने काणत्यामा-
ज्ञानमित्यत्र बुद्धदारापकृत्यतिमुदाहरति—अथेति । अविद्या-
प्रकरणोपकर्मायमेत्युक्तम् । तथापि मेददंशमपि यद्वय कारणमा-
त्माज्ञाने तनेति दर्शयति—नेति । यथाऽप्यमादोना ह्यवदाना-
दिना पशुशक्चरोत्येवमज्ञो देवादीनां यागादिभिराहरोती-
त्याह—यथेति । हिमिति ते पन्थाकाङ्क्षिणो भिन्नदेवता-
यापिनो ज्ञानमार्गं नापेक्षन्ते । त्योत्तरार्थेनानुवर्तनेन योजयति—
तेषामिन्द्रादिना । दम्पत्यर्थोक्तज्ञानमधिकारिणा कर्मप्रवृत्तं
फलं लोकाभिषेपे शक्तिरिति निन्दति, तस्मात्तेषां मोक्षमार्गादिरित-
रनुवर्तयिष्यते । मानुषोक्तविशेष किमर्थं ? शृणुहता-

५५६— मनुष्यलोके हीति । लोकान्तरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धि- विभागे को हेतु ? इत्याशङ्क्य सामग्रीभावाभावाभ्यामित्याह—
नान्तीत्याशङ्क्य क्षिप्रविशेषणस्य तात्पर्यमाह— क्षिप्रमिति । मानुष इति । मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धे श्रेष्ठ्यात्तन्निमित्तज्ञानमार्गवैयर्थ्यं प्राग्विकमित्युपसहरति— तेषामिति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथाविधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह— काङ्क्षन्त इति । सर्व एव पुरुषाः कर्मणां फलं वङ्क्षिमाणा इन्द्रादिदेवता यथाशास्त्रं यजन्त आराधयन्ति । न तु कश्चिदनभिसंहितफल इन्द्रादिदेवतात्मभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तारं मां यजते । कुत एतत् ? यतः क्षिप्रमास्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपञ्चाद्या सिद्धिर्भवति । मनुष्यलोकशब्दः स्वर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसञ्जयतयाऽविवेकिनः क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपञ्चाद्यस्वर्गाद्यर्थं तया सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते; न तु कश्चित्संसारोद्विग्रहदयो सुमुमुक्षुकं लक्षणं कर्मयोगं मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं— एवमभ्यायार्थतयाऽभिहितेषु षट्सु प्रसङ्गक प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तदुपोद्घाततया षट् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयावधारणं, कर्मस्वरूपविषयी ह्यविवक्षितान्तरविभाग । तदिदमभिप्रयत्नं प्रथमं श्लोकमवतारयति— इदानीमिति । 'काङ्क्षन्त' इत्यत्र विशेषनिर्दिष्टाभावात् सर्व एव पुरुषा इत्युच्यते । ये मुमुक्षुताया सम्भाव्यन्ते, तेषां हि प्रथमं निर्गमप्रवण इत्येवकाराभिप्रायः । 'कर्मणा सिद्धिम्' इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशब्दाभ्यासायोगेन फलमिति । इहशब्दाभिप्रायमाह— इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । 'यज देवपूजायाम्' इति भारवर्षव्यञ्जनाय आराधयन्तीत्युच्यते । एतेन तत्तदेवताराधनभूतानां दानहोमादीनामपि सङ्ग्रहः । 'सर्वाणिन्द्रियकर्माणि' [४।२७] इत्यनन्तरमेतदुपपन्नमिति । व्यतिरेकरूपमाभिप्रायिकं कर्मयोगाधिकारिदौर्लभ्यमाह न तु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञानां' [१।२४] 'भोक्तारं यत्तत्तमाम्' [५।२९] इत्यादि वक्ष्यमाणं सूचितम् । हेतुपरदिशब्दार्थव्यञ्जनाय वक्ष्यते कुत एतदिति । महति फले स्थिते क्षुद्रप्रभकाङ्क्षा क्षिप्रमप्यना १ इत्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यासात् कालतो देशतश्चासत्तिरुच्यते । "वायुं क्षेतिश देवता" [यजुषि ६।१।१] इत्यादिक क्षिप्रशब्देन स्मृतिम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मानुषशब्दकलितदेशासत्कियोगतम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च क्षुद्रेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा स्यादिति भावः । मानुषलोकौचित्येन सिद्धिं विशेषयति पुत्रपञ्चित्यादि । अपवर्गप्रकरणफलितमाह मनुष्येति । अतिशयितफलसङ्ग्रहेऽपि क्षुद्रप्रभकाङ्क्षायां तदनुपपन्नं च सन्तानावृत्तेर्ये च हेतुं दक्षयन् कण्ठोक्तमाभिप्रायिकं च सङ्कल्प्य वाक्यार्थमाह— सर्व एवेति । लौकिका इति निर्गमप्रवणमित्यदर्शनायमुच्यते । अविवेकिन— अविवेकितादित्यर्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति क्षुद्रत्वनश्वरत्वं कातुबन्धित्वादि बोधपुद्गलानादरेण 'वरमथ काक श्वो मयूरात्' इतिवन्मन्यमाना इति भावः । उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैहिकामुष्मिकसङ्कलमेनोक्तं पुत्रपञ्चाद्यस्वर्गादीति । एतेन 'कर्मणा सिद्धिम्' इत्येव सिद्धिशब्दं सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— कुतो मम वर्तमानवर्तन्ते ? सिधं हि अत एव हि फलमाप्तिः । "तस्मात्त धनसनयः" [छा. उ. १।७।६] इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

६ ज प्र दी— साधकं तु प्रमाणं पृच्छति— कुत इति । "मम वर्तमानवर्तन्ते" [४।११] इति यत्सर्वयज्ञादिमोक्तत्वं मुक्तम्, तत्कुत प्रमाणाज्ज्ञायते ? इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवानामस्वात्मन्यप्यदर्शनादिसिद्धम् । इत्यत आहिति शेषः । इत्येतत्परमितिवाच्यम् । विमनेन प्रमाणमुक्तं इत्यत आह— अत एव हीति । कर्मजा सिद्धिः फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलब्धत्वाऽस्ति । सा चात एव कर्मणां भगवता युक्तत्वादेव श्रुयते, नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्तादितरेषां नीगार्थापत्तिरित्यतथाह— अत एव हीति, भगवत एव । अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह— तस्मादिति । धनतमो धनलभमत ॥ १२ ॥

७ ए. पे. भा.— किञ्च— काङ्क्षन्तः कामयमानाः कर्मणां यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादिकलं यजन्ते पूजयन्तीह लोके देवता इन्द्राद्याः । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते, न लोकान्तरे वर्णाश्रमादिविशेषालामात् ॥ १२ ॥

८ धे० ब्र० नि — यगेव, अर्धपक्षेण सर्वप्राणिष्वनुग्राहक स्वभावं त्वामेव परमेश्वरं किमिति न सर्वेषु प्रोक्षार्थमाश्रयन्ते? तत्राह—काङ्क्षन्त इति । सर्वे एव पुरषा इह लोके कर्मणा सिद्धिं पश्यन्ति किं वाङ्क्षन्त इत्याद्या देवता एव यजन्ते पूजयन्ति, न तु व श्रद्धिपन्नमिसंहितपरो निधि

लदेवतात्मकं मामिति शेषः । इतस्तत्? हि यस्मादस्मिन्नेव मानुष्ये लोके कर्मना पुत्रपञ्चराग्यादिसिद्धिं क्षिप्रं भवति । चिरकालसञ्चितवृत्तिरात्मीयलीलामसनस संवेदपि क्षिप्रफलं काङ्क्षयेन्द्रादिदेवताराधनमात्ररूपमात्रेण कर्मणि कुर्वते, न तु कश्चिदपि संसारोद्दिग्दहदोषं सुखशया मामाश्रयत इत्यर्थः १२

९ व० त० दी०—ननु देवान्तरभजनमन्ये कुर्वन्ति, इह किं? इति तत्राह—काङ्क्षन्त इति । हि यतः देवान्तरभजनेन कृत्वा शीघ्रं मानुषे लोके सिद्धिं फलं प्राकृतं कर्मजं भवति, अतो देवता इन्द्रादीन् यजन्ते, भगवन्त न मा क्षिप्र फलदातृत्वाभावनिश्रयात्, निरुपायिकस्यौपायिककामितदाने विचारस्तत्पूर्वकपरीक्षा शोभनेन च विदुष्वसम्भवात्, तथाभावेन दातृत्वादित्यवगम्य क्षिप्रफलदातृत्वाधिकान्देवान्यजन्त इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु० अ० त०—अन्येव चेत्तदा वयं न सर्वे त्वामेव सेवन्ते? इत्याद्या गद्य — काङ्क्षन्त इति । इह अस्मिन्नेव जन्मनि सिद्धिं काङ्क्षन्तो ये वाङ्छन्ति तादृशा सन्त कर्मणा देवता कमाधिष्ठातार इन्द्रादिवत्सान् यजन्ते । यतः क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे लोके अस्मिन्नेव जन्मनि कर्मणा सिद्धिर्भवति, न मन्त्राणि । इति युक्तं वाच । तथा चायमर्थः—पुरयोत्तम मन्त्रो न लौकिकमन्त्रमात्रः । किन्तुलौकिकस्वरूपमात्रः । तत्स्वरूपं च लौकिकमन्त्रेण सेवया विद्यमानत्वा प्रमोदस्य परीक्षासिद्धयन्तरे तापे जाते तद्वदुभयार्थत्वामानन्तमेतदेह ।

निष्ठस्वरूपं भवति । तत्रापि परीक्षासिद्धौ परमतापे तत्ति तद्वदुभयं स्यात् । सोऽपि हेतुशान्दादुभयभात्मकः । एतत्सर्वं यत् प्रसिद्धं कारीय अन्तर्गतभगवदन्तर्धानपुनःप्राक्परमपवनगमन श्रीमद्ब्रह्मप्रसङ्गादिभिः । अन्यदेवता तु जीववत् दैत्यपथादत्रैव मनुष्यलोके शीघ्रं तत्पूर्वककर्मसिद्धिर्भवति । अतोऽत्रैव शीघ्रं फलमिच्छापिणस्तत्र, प्रवर्तन्ते न मन्त्रान्ते । तत्र प्रवृत्तौ तेषां तत्पिद्धिर्भवति । देवानां मत्स्वरूपं दत्रैव लौकिकमन्त्रेण लौकिकफलसिद्धिर्भवेति ज्ञापनाय । इति ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०—काङ्क्षन्त इति । हि यस्मात् मानुष लोके कर्मसिद्धिं कान्यकर्मफलं पुत्रपञ्चादिकं क्षिप्रं भवति, न तु निष्कामकर्मज्ञा चित्तमुद्धि । अतो ये कर्मणा सिद्धिं फलं इहैव क्षिप्रं काङ्क्षन्त काङ्क्षमाणा देवता इन्द्रादीन् यजन्ते तेऽपि ममैव वार्मानुत्तन्त इति पूर्वेणान्वयः । वक्ष्यति च 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता' [१२३] इत्यादि ॥ १० ॥

मुक्त्युपायभूतेशसृष्टा वर्णाश्रमधर्मव्यवस्था, तथा चेशस्याविकारित्वम् ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

१ अत्र वर्णव्यवस्थाविषयव्ययमिति कविर् पण्डितमन्यान्तु— गुणकर्मणोर्विभागो मेद, तदनुसारं चातुर्वर्ण्यं सृष्टं व्यवस्थापितम् । चत्वारो वर्णाः स्वासाधारणगुणधर्मानुशेषेन कल्पिता इत्यर्थः । तथा च—यस्मिन् युद्धेऽपि 'सामो वम'—(१८१२) इत्यादि वर्तते, ॥ एव आश्रमः, न तु आश्रममात्रादितरान्योऽपि तद्विधः । एव 'शीघ्रं तत्र'—(१८१३) इत्यादिसम्पन्नं क्षत्रिय इत्यादि बोध्यम् । सृष्टात्पुनरेव गुणकर्मविधानामनुगमने ॥ आश्रमाद्गताः सप्त समादिमन्तः स्युः, क्षत्रियाश्च शौभादिसम्पन्ना । न च तथा नियम उपलभ्यते, प्रयुज्यन्ते च अत्रैव एव मृत्युश्च दृश्यतेऽपि यथाकामं यथाय । अन्ति चाश्रमोऽस्मिन् मात एव सृष्टः प्रमाणान्तरम् । यथा 'आश्रमः को भवदाश्रमः?' इति धर्मप्रश्ने 'युधिष्ठिर उवाच— सत्यं दानं दामा श्रीमान्पुत्रस्य तपो पूजा । हयवे यज नार्गन् । त आश्रम इति स्मृतः ॥ ... पुत्र तु यद्वर्षेभ्यः द्विजं तथ न विद्यते । न वै युद्धं मन्त्रयुद्धं आश्रमो न च आश्रमः ॥ यत्रैव सत्यं सत्यं स आश्रमः स्मृतः । यत्रैव भवेत् सत्यं ॥ पुत्रमिति निर्दिष्टे ॥' (म. भा. १००१२१-२६) इति ॥ तथा तत्रैव 'आश्रमः क्व भवति क्षत्रियं वा द्विजः सत्यम् । वैश्यः पुत्र्य विप्रः । तद्दि वदता वरः ॥' इति मद्राक्षप्रश्ने 'यदुक्तं वाच—सत्यं दानमयान्द्राह आश्रमश्च त्रया पूजा । तान्प हस्यते यत्र स आश्रम इति स्मृतः ॥ सत्यं सत्यं कर्म वदाध्ययनसङ्गतः । दानादानमतिर्दण्डं स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ वृत्त्या यदुक्तम् ॥ इन्द्रादिसत्ति ॥ वदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति सति ॥ सत्यमपि विप्रः सर्वधर्मोऽपि ॥ सत्यं सत्यमपि ॥ यत्रैव सत्यं सत्यं स आश्रम इति स्मृतः ॥ पुत्रे चैवर्षेभ्यः द्विजः' . (म. भा. १०१२१०१४-८) इति । अत्र गुणधर्मादुपायः । अत्र आश्रमव्यापि वदव्यवस्था विरहितः च आश्रमः आश्रमव्यापि वदव्यवस्था । एवं आश्रमव्यापि [१०११३५] 'दम्यं सत्यं आश्रमः पुत्रो व' अभिप्रेक्ष्यते । दम्यमपि हस्यते तमेव विनिर्दिष्टम् ॥ इति तदा 'तुपायः' आश्रमव्यापि विनिर्दिष्टा विधिः । तस्मात् आश्रमव्यापि वदव्यवस्था सत्यमपि सत्यं सत्यं स आश्रम इति स्मृतः । इति मद्राह हस्यते वदव्यवस्था ॥ —

१ शां. भा.—मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः, नान्येषु लोकेऽपि नियमः किञ्चि
मिच्छः ? इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्तमानवर्तन्ते सर्वश इत्युक्त
[४१११] कस्मात्पुनः कारणाश्रयमेव तमेव वर्तमानवर्तन्ते, नान्यस्य इति ? उच्यते—चातुर्वर्ण्य
मिति । चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं प्रत्येकश्रेण सृष्टमुत्पादितं “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ”
[ऋक्सं. ८।४।१९।२ यजुस्सं. ३१।११] इत्यादिश्रुतेः, गुणकर्मविभागशो गुणविभागशः कर्म

— तत्राच्यते— अत्र हि भगवद्वाक्यं सृष्टवर्णोद्देशेनैव गुणरमणी विधीयते, न तु गुणकर्मोद्देशेन वर्णा, भगवत् दधानान्तरेणोक्तार्थस्य गम्यमानत्वात् । तथा च तद्वचनम्— 'ब्राह्मणक्षत्रियविद्यां ब्रूयाणां च परम्परा । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेण ॥ (१८।४१) इति । अत्र हि ब्राह्मणादीनां कर्माणि ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतानिष्ठपितृपिथेयताविशिष्टान्येव स्तुपयन्तव्यानि, आहारविहारादेर्मनुष्यमात्रसाधारण्येन विशेषाभावात् । तादृशकर्माचरणे चाधिकारसिद्धये तदाचरणत्वात् ब्राह्मणत्वाद्यपेक्षितमिति न तैः कर्मभिराङ्गत्वादिसिद्धिर्वक्तुं युक्ता, सिद्धसाधनत्वापत्तेः । न च क्षत्रियादिभिराङ्गणकर्मणि कृते तेषां ब्राह्मणत्वप्राप्तिः सम्भवति, अनधिकारिभिरुक्तं कर्मणं भेद्यस्साधनत्वाभावात्, प्रत्युत 'परधर्मो भयावहः' (३।३५) इति भगवतैव निन्दितत्वनं प्रयत्यायनरत्नाच्च ॥ 'धर्मो रक्ष -' 'शौर्यं तेज -' इत्यादीन्पि न ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिविधिं प्रयोज्यतेनोक्तानि, किन्तु प्रयोज्यत्वमैव, 'स्वभावम्' इति लिङ्गात् । किञ्च 'येऽपि स्तु पापयोनयः । शिरसि वैष्णवे स्तया दृष्टा -' (१।३२) इति वदतो भगवतो जन्मत एव जातिभेदोऽभिमत इत्यत्र न दृष्टाल्लेशोऽपीति तदनुसारेण भूमेः शमय स्वारस्यानुगुण्ये न च गुणरमणी विभज्य त्रिभज्य चातुर्वर्ण्यमीश्वरेण सृष्टमित्येव व्याख्यायम् ॥ उपबृंहित्वायमर्थो महाभारत एव [१०।३१८, १९] 'प्रजावति प्रजा सुष्ट्वा कर्षं तातु विधाय च । वर्ण वर्णे समाधत्तं ह्येकैकं गुणभाग्युपमम् । ब्राह्मणे वेदमथ तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् । दक्षय वैश्ये च दृष्टे च सर्वैरनुकुलमा' । इति । इह वर्णसृष्टयन्तरं तत्र गुणरमणोर्विभागोपादानं स्पष्टमेवेति महाभारतस्यापि जन्मसिद्धमेव ब्राह्मणत्वाद्यभिमतं प्रतीयते । उक्तं च कण्ठवेणापि— 'जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।' (म भा १।३।५।१) इति, 'पशोस्तु ससरत् योनीर्जायमान पुन पुन । पर्याये तात । कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥' (म भा १।३।२०।६, २१।१२) इति च ॥

[illegible]

६ ज प्र. दी.—चातुर्वर्ण्यमित्यस्य सन्नतिं सूचयन् तात्पर्यमाह—अहमेव हीति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याद्य तदन्तर्भूता, तस्मात्सत्त्वपितरं मा परित्यज्यान्त्यदे वता यजन्त कथं महाफलभाजो भवेयुः ? इत्योद्देश्यार्थः । 'विचिन्ना तद्विगतति' इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे 'चतुर्वर्णा दिभ्य स्वार्थं उपसङ्गृह्णानम्' [वार्ति. ७३१३१] इति नादृणीय-मिति भावेनाह—चतुर्वर्णेति । वर्णाश्रित्वारो गुणाद्यै तदर्थं तेषु गुणविभागः ? इत्यत आह—सात्त्विक इति । राजसत्त्वसात्त्विके-ष्वेवाय विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देशप्रायम्यात्सत्त्वविभे रजस सत्त्वमधिकम् । तत एव वैश्ये तमसो रजस्तत्त्व समस्तयुग, रजो

पेक्षया तमोऽधिकं सूद इत्यसौ तामस । सत्त्वं ॥ तमोऽप्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृशः ? इत्यत आह—कर्मेति । यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया दृष्टं तर्हि कर्तृत्वात् जीवन्तवापि कर्मणः प्रसज्यत इत्यत कर्मणोभावावस्तु हेतुस्तावदुच्यते, 'तस्य इति तदेतद्बाह्यमित्यत आह—क्रियायामिति । कथं वैलक्षण्यमित्यतः श्रुत्यैव दर्शयति—तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमानस्तत्राभिनवेशरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यपुराणेन दर्शयति—तनुरिति । क्रियाया मिथ्यात्वात् तांऽप्यकर्तेति परग्याख्या प्रत्याख्याति—साधितं चेति । एतत्क्रियायाः सत्यत्वं, पुरस्तात् द्वितीये ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एव—चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टम् । गुणाः सत्त्वादयस्तद्विभागेन च । तत्र सात्त्विकस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि । रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । तामसस्य शूद्रस्य शूथ्रपैव कर्म; इत्येवंगुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः । तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणः शमप्रभृतेः कर्तारं मामीश्वरं विद्धि जानीहि । वस्तुतोऽकर्तारमव्ययमविकारिणम् ॥ १३ ॥

८ घं. प्र. नि.—किञ्च सर्वोऽपि लोकस्त्रिगुणभक्त्यात् । स्वस्वगुणादहमेव तत्र तत्र प्रवर्तते, न तु मदाश्रयण एवैत्यभिप्रेत्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राख्या-श्रवणो वर्णां, तदेव चातुर्वर्ण्यम् । उपलक्षणमेतत् । चातुर्वर्ण्यप्रमुखमक्षिरमपि तस्माद्विश्वम्बर्षमेतं जगत् मयेश्वरेण सृष्टम् । कथं सृष्टम् ? गुणकर्मविभागात् गुणविभागेन कर्मविभागेन च । तथाहि—सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा, तेषां शमर-मादीनि कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनस्य प्रधाना क्षत्रिया, तेषां शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि । रजस्तम प्रधाना वैश्या, तेषां कृष्यादीनि कर्माणि । तम प्रधाना शूद्रा, तेषां त्रैविगिराशुभ्यादीनि कर्माणि । एवं गुणकर्मविभागश्चातुर्वर्ण्योपलक्षित-मशेषं जगन्मनोपाप्नोति ।

त्यर्थः । विषमजगत्सृष्ट्यस्य भवि वास्तवत्वे हि तत्प्रयु-वैषम्यनैर्गुण्यदोषप्रसक्तिः, तदेव मिथ्येति कुतस्तत्प्रयुक्ततो-शङ्का ? इति भावः । ननु विषमसृष्टिरल्लक्षणास्तवऽपि स्वाग्रहारित्वमस्येव, ततो वैषम्यनैर्गुण्ये अपि व्यावहारिके-ष्वपि स्थातामिति शङ्कयामपि तदेवोत्तरमाकर्तनीयं 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागात्' इति । सृष्टमानसगद्वैषम्यं न मध्ययुक्तम्, किञ्च प्राचीनतदीयगुणकर्मविभागप्रयुक्तम्, 'वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति' [प्र. सू. १॥ १४] इति न्यायात् । अतो व्यवहारदृष्ट्याऽपि न भविष्येत्त्यादिप्रसक्तिरिति भावः । अत्र कर्तारमप्यकर्तारं विद्धीति भगवतेव जगत्कर्तृत्वस्य प्रतिपन्नोपाध्यायभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्पस्य कण्ठरेषोक्त्या जगत्कर्तृत्वसमानयोगक्षेमाणां जगदुपादानं वज्रगदीश्वरचमजगदन्तर्धामि वादीनामन्येषामपि प्रसङ्गमाणां मिथ्यात्वे इदमेव लिङ्गमिति निर्विषेयप्रसङ्गात्-जयदुन्दुभिरथं श्लोकः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—ननु केचित्सकामतया देवान्प्रपद्यन्ते, केचिद्विक्रामितया देवान्प्रपद्यन्ते; केचिज्ज्ञान-तया स्वा न, सर्वे एकमेवेति, कर्मवैचित्र्यं तत्कर्तृणां च प्राद्वानादीनाम् ; उत्तमादिष्वेचित्र्यं कुर्वतस्तत्र कथं वैषम्य-नैर्गुण्ये न स्याताम् ? इत्याशङ्क्याह—चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्वर्णात्मकं जगन्मया सृष्टं 'चत्वारो जज्ञिरे वर्णां पुराणादश्रमेः सह' इति भगवद्वाक्यात् । परं गुणकर्मविभागश्च इति गुणाः सत्त्वादयः तद्वत्गुणकर्मणि तेषां भागस्तेषां दृष्टः स्यात् । देवासुरविभागस्तु पूर्वव एव कुत सूक्ष्मः । तत्र सत्त्वप्रधाना विरातेषां च शमर-मादीनि कर्माणि, सत्त्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां शौर्यादि, रजस्तम प्रधाना वैश्यास्तेषां कृषिवागिज्यादि तमप्रधानाः शूद्रास्तेषां द्विजशूथ्रपैत्येवं सृष्ट मयेव । जीरेषु चतुर्वर्ण्येष्वपि प्रवृत्त्या सह सरसृष्टवाहुणकर्मणि सहदेविन्द्रियैरक्षानि 'सुदीन्द्रियमन प्राणान् जनानामसृजद्विषु । मापार्थं च भवार्थं च स्वात्मनेऽकल्पनाय च' [भाग १०८७७] इति वाक्यात् । तानि तु सर्वेषां दृष्टानि तत्रैव च पञ्चदशानि ब्रह्मणो दारद्वानादिति पूर्व-वर्णं 'देवान् भावयन्नात्रेन' [३१११] इत्यादिना । अतः कर्तारमपि जनकमपि मां तत्त्वतोऽद्वैतमि-

मेव विद्धि; यतः अव्ययमिति, अहङ्कारादिरहितमित्यर्थः । तथाच सूत्रं 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति' । [ब्र० सू० २।१।३४] अत्र भाष्यकार — "जीवानां कर्मानुरोधात्सुखदुःखे प्रयच्छति" इति वादिप्रोधानाथोक्त सापेक्षत्वात् इति । वस्तुतस्तु आत्मसृष्टिवैषम्यनैर्घृण्यमम्भोऽपि न, वृष्टिवद्भगवान् वीजवत्कर्म; तथाहि दर्शयति "एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीपति एष उ एव वाऽसाधु कर्म कारयति यमथो निनीपति" [कौ. उ. ३।३।९] "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन (वा)" [वृ. उ. ४।४।५] इति च सापेक्षमपि कुर्वन्नीधरमाहात्म्यमिति ॥ १३ ॥

१० पु अ. त. — ननु कर्ममिदिरपि त्वां विना कथं भवति ? इत्याशङ्क्याह — चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्ण्यं वर्ण-चतुष्टयं गुणकर्मविभागश्च गुणकर्मविभागैः सत्त्वरजस्तमसा यानि कर्माणि तेषां विभागैरेषां सृष्टम्, अतस्तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमव्ययमविनाशिनं ब्रह्मरूपमकर्तारं रसमार्गह्यं रस परमं मां तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि विद्धि । इच्छया अंशे, कर्ता, न तु साक्षात्स्वर्य इत्यपि सन्देहोपपत्तेः । अतो मद्भाससम्बन्धेन तत्र सिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० वी० — अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तत्रैव ब्रह्मनिवर्तन्ते, नान्यस्य ? इत्यत आह — चातुर्वर्ण्यमिति । चतुर्णां वर्णानां हिते चातुर्वर्ण्यम् । गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म, इन्द्रैकवद्भावा । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि, गुणाश्च ब्र० चदेवतादिरूपाः, विभागश्च साधारणासाधारणविभागेन । तथा हि दानजपादिकं सर्वसाधारणम् । अग्निहोत्रादिकं वैश्वर्णिकस्यैव, न शुद्धस्य, राजसूयादिकं राज्ञ एव, नेतरेषां; इति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म प्रया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुष्यत्वात्पुनः प्रीत्या पितुरिव तत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा — 'गुणविभागश्च कर्मविभागश्च' इति योज्यम् । तथाहि — सत्त्वप्रधानां ब्राह्मणास्तेषां कर्म शमद्रमादिकम्, सत्त्वोपसर्जनरज प्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्म शौर्यादि, तमोपसर्जनरज प्रधाना वैश्यास्तेषां कर्म कृष्यादि, रजोपसर्जनतम प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्म शुभ्रपैव, इति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वायं प्यञ्च । चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मनुष्यकर्मकारित्वा-न्मज्जन्ता एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसन्ततिवर्णनेन स्वाक्षाकरणेन प्रीयसे तदर्थं च त्वया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं, तर्हि मद्भावं ससारी ध्वमसीत्यालङ्घ्याह — तस्येति । कर्तार मायायोगात्, वस्तुतोऽस्त्वारं, अत एवाव्ययं अविधारणम् ॥ १३ ॥

कर्माद्यबलेपशून्यपरमात्मज्ञानिनोऽपि कर्मचयनवलेपता, तर्हाख्याय च पूर्वपूर्वतरमामाण्यम् ।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा. — येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तृत्वाहं, यतः — नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाधारम्भकत्वेन, अहङ्काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु, स्पृहा तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं, तदभावात् न मां कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योज्योऽपि मामात्मत्वेनाभि-जानाति 'नाहं कर्ता, न मे फले स्पृहा' इति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाधारम्भ-काणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या — ईश्वरस्य कर्तृत्वमोक्तव्योर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसम्पन्नैर्बुद्धेयं फलतीत्याह — येषां त्विति । कर्मतत्फलपदार्थाशून्यमीश्वर पश्यतो दैवानुत्पन्न फलं दर्शयति — मां भूमिति । तानि कर्माणि च तेषां कर्मणामहं कर्ता तानि भवन्तीति यावत् । देहन्द्रियाद्यात्मभक्तये तेषां कर्मणामीश्वर सत्त्वभावात् तस्य तत्फलवत्त्वस्याप्यमहङ्काराभावात् हेतु करोति — अहङ्काराभावादिति । कर्मफलतृष्णाभावाच्च

श्वर कर्माणि न लिम्पन्तीत्याह — न चेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति — येषां त्विति । तदभावात्कर्मसु 'अहं कर्ता' इत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाभावादित्यर्थः । ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपे-ऽपि क्षेत्रज्ञस्य निष्पायात् इत्याहङ्कारात्तराये व्याचष्टे — इत्ये-वमिति । अभिमानप्रकारमभिनयति — नाहमिति । हान-फलं बध्यति — स कर्मभिरिति । कर्मावमन्य च विदुषि विद्यदयति — तस्यापि ॥ १४ ॥

१।५।२६, २७] इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदेवादिविषयमृष्टिर्हि प्रपश्यते । अतः पुरापरपदालोचनया मृज्यदशन्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यविदेवो निदिश्यन्ते ; दक्षिणधन्वेन च तत्तरासीर, यस्मिन् हि कर्मस्यपि दक्षिणधन्वम् । 'अविद्या कर्मवृक्षाज्या तृतीया दक्षिणस्थिते' [वि. पु. १।४।१६१] इत्यादौ । 'निमित्तमात्रम्' [वि. पु. १।४।५२] इति च नोपादानत्वनिषेधः, धृतिमृष्टिमुपद्रवपरकोपप्रयत्नः । अन्ततस्तत्तत्विदेवमुपनय प्रकरणोदितविषयवर्षेणैव प्रप्यन्ते । प्रति प्राणव्ययनेन निषिध्यते, 'मदेवेति निहन्ताः एवेमेव निमित्तमात्रं भर स्वयमाप्तिम् ।' [१।१।३१] इतिवनः, 'प्रधानकारणीमृता यतो वे मृज्यदाफट्टः' [वि. पु. १।४।५१] इति । ह्यत्राभ्युच्यते । नन्येवेत्यत्रप्रधानत्वनीभरस्वोक्तं स्यात्, तदपि सुत्रादिविच्छेदं कर्तृत्वविच्छेदं च; 'स्वल्पमात्रः कर्ता' [अथा. १।४।५४] इति हि कारकचकं प्रति प्राधान्यं कर्तृत्वज्ञानं स्मरन्ति । कर्तोऽत्र प्रयत्नरत्नं उपादानर इति चेत्, तत्र; निमित्तोपादानैक्यधृष्ट्यादिविरोधात्; उपादाने कारणदानौचित्याय । न चास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विदेवप्रयोजकस्य कारणमूलस्याद्यस्यापि तत्तापेत्तत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणनयेष्टाकाहुतमनाधारणकारणान्तरनयेष्ट्यर्थोच्यते । तदेतद्विस्तृतमभिधेयं श्लोकद्वयेन स्यात्त्याति-

३ रा. भा.—एवमुक्तेन प्रकरणेन सृष्ट्यादेः यो मामभिनानाति, स कर्मयोगारम्भाविरोधिभिः मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ पे. ता. चं.—तदेव कर्तृत्वाङ्गवृत्तयोविरोध उपपादितः, उक्तापेक्ष्य प्रहृतोपयोग उच्यते—इति मामित्यादिना । इतिशब्दः 'चातुर्वर्ण्यम्' [५।१३] इत्यादिकं सर्वपाशुवृत्तीत्यभिप्रायेणाह—एवमिति । कर्ममिति सामान्यतो निर्देशोऽपि प्रहृतज्ञानमात्रात् सर्वकर्मविनाशस्योपात्, 'एवं हात्वा कर्तृकर्म' [५।१५] इत्यनन्तरावाक्यामुपोषाच्च शब्दोच्ये कार्ये प्रहृतोपयुक्तो विरोधोऽयमेवेत्यभिप्रायेण कर्मयोगा-

५ आ. भा. भा.—अत एव 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति' [४।१४] इतश्च न लिम्पन्तीत्वाह—न मे कर्मफले स्पृहति । इच्छामात्रं त्वस्ति, न तु तत्राभिविधेशः । तद्योक्तम्—'आकाङ्क्षन्निपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवन्द्यः । न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च कैचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः—'ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्' [म. ना. उ.] इति । कथं वा ? "इत्यनन्ता वेत्यनन्तवदिति होवाच" इति ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अपन्यास्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिः ? इत्यत उच्यते सङ्गतिमाह—अत एवेति । एवमन्तेनास्मद्व्याख्याना एवाय हेतुहेतुमद्भावा युज्यते, न परव्याख्याय इति सूचयति । जीवानां कर्मलपेक्षमिन्निषेधादिकं कारणं तस्य नास्तीति । मिथ्यात्वे तु जीवक्रियायामपि समानमिति तेषामपि तेषामेव किमाश्रय आशेषः स्यात् ? हातेन विरोध इति चेत्, न; तस्याश्रयत्वात् ।

सृज्यानामिति । मृज्यशब्दस्य प्रकरणविदेवोऽर्थः—क्षेत्रज्ञानामित्यन्तेनोक्तः । निमित्तसृज्यस्योपादानतद्वदिति नित्यस्त्वव्युदासायाह—कारणमात्रमिति । 'मृज्यदाफट्टः' इत्यत्र समानाधिकरणमात्रमव्युदासाय सृज्यभूतेत्याहुचम् । प्रत्यक्काले कर्णकलेरादिरहितानामपिमाणाप्रधानां कथं कर्मेति सद्वाच्युदासाय—प्राचीनेत्युचम् । पूर्वोक्तव्ययनतराः कर्माणि नियमानि, 'नामुक्तं क्षीयते कर्म क्लृप्तोदिततरपि' [म. वे. प्र. गं. २।६।१००] इति हि स्मरन्ति; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रत्येऽप्यत्यन्ताविभागः । एवमिदं भेतम्—'न कर्माणिमाणादिति चेत्, न; अनादित्वादुपपद्यते चाप्युक्तम्यते च' [म. सू. ३।१।५.३६] इति । वस्तुतान्दोऽत्र प्रकरणद्विद्वद्व्यवित्तपविषय इत्यभिप्रायेण—इदं क्षेत्रज्ञस्यस्त्वित्युचम् । 'स्वदाश्रया वस्तु वस्तुता नीजते' । द्युक्तं, अत्रस्या, गतं नोदय इत्येवोक्तं भवति; प्राणमनः सत्तायोगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्, 'स्वदाश्रया वस्तु वस्तुताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रमत्ताय । तयावस्थानतरमिमन्तरणे प्रत्युदासाप्रधाना देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण देवादिवस्तुमात्रमित्युचम् ।

कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफलसद्गर्हितं च फलसद्भादिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्प्रध्यते

रश्मचिरोयिमिरित्वामुचम् । विरोधित्वेऽवान्ताव्यापारकथनम् । फलसद्भादिहेतुमिरिति । यदा फलमात्रादिना कृतत्वास्तथादिद्वारा कर्मयोगारम्भाविरोधिभिर्मिति भावः । अत्र प्राचीनशब्देन विष्णोपोषादनस्य उत्तरापाठेय इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव वदस्य कर्तारवन्ध इत्याह मुच्यत इत्यर्थ इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भाविरोधियापन्नयहेतुस्तः ॥ १४ ॥

लेपनिवारणं च व्यर्थम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमदोऽस्त्युच्यते, 'न मे कर्म' इति विमर्शः । इत्यत आह—इत्येवेति । नन्वात्मापि भगवत्, फलसृष्टाभावेऽपि परार्थमस्त्येव, तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत्र आह—इच्छति । तत्र कर्मफले येन तत्प्राप्तिफलं मनसो विषेधः सोऽस्मिन्निवेद्य । अत्र प्रमाणमाह—तद्येति । 'व्यत्ययो बहुलम्' [अथा. ३।१।५५] इति व्यत्ययः । ज्ञानं ज्ञानमिव, इति भाषित्वेव ज्ञानिनो मुक्तिः

१ शां. भा.—‘ नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहा ’ इति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृत कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः । कुरु तेन कमेव त्वं, न तूष्णीमासनं, नापि सन्यासः कर्तव्यः, तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् । यद्यनात्मज्ञस्त्व तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं, तत्त्वविच्छेदोक्तसद्ब्रह्मार्थः पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतर कृतं, नाधुनातन कृत निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

२ आ शा व्या — तत्र कर्मतत्फलसम्बन्धाभावे, तथा ज्ञानवत्त्व तदसम्बन्धे ममापि किं कर्मणा ? इत्याशङ्क्य कर्मणि कर्तृत्वाभिमान तत्फले स्पृहा चाहृत्वा मुमुक्षुत्वस्या कर्म कर्तृव्यनेत्याह—नाहमित्यादिना । ‘ नाहं कर्ता ’ इत्येवमादि एवमा पराश्रयत । तत्र पूर्वैर्मुमुक्षुभिः अनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यय । कर्मैवत्येव नारायणाह—नेत्यादिना । त्वशब्दस्य क्रियापदन सम्बन्ध । तस्मादित्युक्तेनैव स्फुर्यति— पूर्वैरिति । यदुक्तं

किं यम कर्मणा ? इति तत्र त्वमज्ञो वा तत्त्वविद्वा ? ययज्ञस्तदा चितशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मैत्याह—यदीति । द्वितीय प्रत्याह—तत्त्वचिदिति । कुरु कर्मैति सम्बन्ध । पूर्वैर्मूर्तराचरितमित्ये तावता किमिति विवेकवता मया तत्कर्तव्य ? इत्याशङ्क्या ऽह—जनकादिमिरिति । त तावदेव सम्प्राप्त कर्म कृत वन्त न तदिदानीमप्राप्ताणि कृत्वा दनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽह—पूर्वतरमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—एव मा ज्ञात्वाऽपि विमुक्तपापैः पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरुक्तलक्षण कर्म कृत तस्मात्त्वमुक्त प्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्निस्स्वप्नमन्वादिभिः कृत पूर्वतरं पुरातन तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणाकार कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

४ धे ता च — तत्पूर्वैक कर्मयोग शिष्टानुष्ठानप्रसङ्गेन प्रवृत्तं जह्नुं प्रप्तुं शास्ति ‘ एव ’ इति श्लोकेन । एवमिति—कर्तृत्वाकर्तृत्वादितोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ‘ ज्ञात्वा कृत कर्म ’ इत्युक्ते ज्ञानस्य कमकरणहेतुत्व सूचितम् । ‘ कमनिन स वक्ष्यते [४१४] इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिपापनिवर्तन द्वारा ज्ञानस्य कर्मेहेतुत्वमिति व्यञ्जनाय ज्ञात्वाऽपि धिमुक्त पापैरित्युक्तम् । कर्मशब्दोऽत्र मुमुक्षुकर्तृत्वविषयत्वात् व्यव हितमपि प्रधानप्रकृत कर्मयोगमवलम्बन्त इत्यभिप्रायेण

उक्तलक्षणमित्युक्तम् । त्वशब्दो गृहीतत्वनवापात्म्योपदेशात् सूचयतीत्यभिप्रायेण त्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम् । ‘ इम विवस्वत [४११] इत्यादाद्युल्लेखान्तरा पूर्वैरिति पराश्रयन्त इत्यभिप्रायेण निवत्स्वप्नमन्वादिमिरित्युक्तम् । पूर्वतरमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वबन्धुदासायाह पुरातनमिति । तदभिप्रवमाह तदानीमेव मयोक्तमिति । एव प्रवाहनाकिञ्चिदह विवक्षितम् । कर्मयोगस्वरूपनिर्णयोद्धत रूपत्वादस्य वक्ष्यमाणाकारमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा — एव ज्ञात्वा कर्मकारणे पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

६ ज्ञा दी — नन्वेव ज्ञातेति पुनरुक्तम्, कमकरण आचारस्य प्रागोक्तत्वात्, इत्यत आह—एवमिति । यदि ज्ञानी कर्ममिन बद्धयते तर्हि ममापि ज्ञानत्वेन कमकथाभा वात् वक्ष कमविधानः । इत्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाका ह्यया कर्मकरणमाचारोऽप्युच्यत । प्राक्तु ननकादीना विव स्मदादीना च निवर्तमानमपि ज्ञानिर्लभ्यवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण ‘ तत्र कर्म कर्तृत्वं ’ इत्याद्युक्तम् ।

न हि ज्ञानिना कर्मज्ञानद्वारा मुक्तिहेतु । मुमुक्षुभिरिति तत्साधु कारिणि [अथा ३/२१३] उक्तस्य । पूर्व कृतमित्यननैव पुनरत त्वस्य कर्तृत्वात् पुनरुक्तिरित्यत आह—पूर्वतरमिति । तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि कृतमित्यर्थः । कमण क्षणिकत्वात्कय तदेव कर्तव्य ? इत्यतो वेदमुक्तम् । पूर्वमेव सवतीति पूर्वभावि, अत एव कर्मत्वमुक्ताह ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा — अहमेतेश्वरः कर्मणः स्रष्टाऽहमेव च कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वः पुरुषैः पूर्वतरमेव कृत कर्म, एव तस्मादेव हेतोः कुरु ॥ १५ ॥

८ वै ज्ञा नि — इत्थं प्रासङ्गिकप्रवृत्तारस्वरूपमन्वय तत्प्रवृत्तानुपगत निरूप्य प्रवृत्तमेव कमयोग प्रवृत्तयितुमार भते—एवमिति । निरहङ्कारत्वनिरस्पृहात्म्या कृतं कर्म न वक्ष्यकमित्येव ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिर्जनकादिभिः कर्म कृतम् । तदभास्यमपि सप्रति कर्मैव कुरु न तूष्णीमवस्थान

न वा कर्मसंन्यासमित्यर्थः । न केवल त्वत् पूर्वजनकादिभि रेव कृतम्, किन्तु ततोऽपि पूर्वैर्भन्वादिभिर्पीत्याह—पूर्वै रिति । पूर्वैर्भावापि पूर्व कृतम्, अत एव पूर्वतरमिति शब्देन पूर्वम्, अनदिपरम्पराप्राप्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी० — एव प्रासङ्गिकमुक्त्वा पूर्वोक्तयोगे कर्तव्य कर्म प्रवृत्तयितुमुत्तरायति—एव ज्ञात्वेति । पूर्वोक्तप्रकारेण योगिभावतो भगवता कृत कर्म न वक्ष्यकमिति ज्ञात्वा पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कक्षी गो ९०

वन्नारदादिभिर्नवादिभिर्वा जनकादिभिर्वा कर्म स्ववर्माख्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण कृतम्, तस्माद्वयमपि कर्मैव कुरु । न चेदमाधुनिकम्, किन्तु पूर्वतरं पूर्वञ्च कृतम् । इति शिष्टाचारात्कृत्तव्यता बोधिता ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं श्रुत्वा भूमिपति विद्वद्विरप्येवं मत्स्वरूपं ज्ञात्वा कर्म कृते, मदाशारूपत्वात् कृतमिति भावः । तस्मादज्ञाया कृतं स्वमपि पूर्वाप्याशोक्तप्रकारेण मदाशयैव कृतिव्याह— एवं ज्ञात्वेति । तस्मादेवं बन्धकाभावादेव पूर्वश्रुत्युक्तिः कृतं, त्वं मदाशारूपत्वेन कर्म कुरु । कीदृशं पूर्वतरं परम्परया श्रुतैरपि सुशुद्धदशया कृतम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राह्यति— एवं ज्ञात्वेति । पूर्वतरं वेदोक्तत्वात् नत्वधुना केनचित् कल्पितमित्यर्थः । पूर्वतरं प्रथमतरं कृतं, अत्यावश्यकत्वादिति वाच्यः ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्तेऽकर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं, त्वद्वचनादेव करोम्यहं; किं विशेषितेन? 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्' इति? उच्यते— यस्मान्महद्द्वैपम्यं कर्मणि । कथम्? किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोहं गताः; अतस्ते तुभ्यमहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्षसेऽशुभात्संसारत्वात् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मविशेषणमाक्षिपति— तत्रेति । मनुष्यलोकः सप्तम्यर्थः । कर्मणि महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस्य पूर्ववृत्तिरत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वे तस्मिन्प्रवृत्तिस्त्वमुच्यते श्रुतं विशेषणमिति पठितरिति— उच्यते इति । कर्मणि वेदादिवेदात्प्रेत लोकाप्रसिद्धे नास्ति वैषम्यमिति शङ्कते— कथमिति । विज्ञानवतामपि कर्मादिविशये व्यामोहोपपत्तेः सुतरामेव तत्र तद्विषये व्यामोहसम्भवात्तदोपायनात् सत्वाक्यापेक्षणादस्ति कर्मणि वैषम्यमित्युक्तमाह— किं कर्मेति । 'तत्ते कर्म' इत्यत्राकारानुबन्धेनापि परं छेत्तव्यम् । कर्मादिप्रवचनस्य प्रयोजनमाह— यज्ज्ञात्वेति । तत्कर्माकर्मेति सम्बन्धः । अतो मेधाविनामपि यथोक्तं विषये व्यामोहस्य सत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह— किमिति । मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम्? अकर्म च किम्? फलाभिसन्निधिरहितं भगवदाराधनरूपं कर्म । अकर्मेति कर्तुरात्मनो यायात्मज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च, किरूपमित्युभयत्र कवयो विद्वांसोऽपि मोहिताः— यथावम जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म तत्ते प्रवक्ष्यामि; यत् ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात् संसारमन्यात् मोक्षसे । फलव्यकर्मज्ञानं हानुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'किं कर्म' इति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पुनश्च ज्ञानप्रयत्नः स्यादिति तनुदासायाह— वक्ष्यमाणस्य कर्मण इति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येन' [४१८] इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोर्भेदकर्मयोगात्सर्वं हि वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति उच्यते इत्यभिप्रेत्य वक्ष्यमाणस्य कर्मण इत्युक्तम् । दुर्विज्ञानस्वज्ञानाभावाद् मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयमिति । अकर्मेति कर्माभावादित्युदासायाह आत्मनो यायात्स्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगिविज्ञानाय कर्तुरित्युक्तम् । 'कवयः कान्तश्चिन्त' इति प्रतिदोषाऽप्यन्तप्रतिदोषानुयोगात् विद्वांस इत्युक्तम् । 'मोहिताः' इत्यत्राज्ञानं अदयादत्तं च विविक्षितम्; तदुपपन्नदोषाह यथावम जानन्तीति ।

मोहिताः विप्रकीर्णं शान्तिरिति शेषः । 'किं कर्म किमकर्मेति द्वयोः प्रकृतवेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि' 'कुरु कर्म' 'यदा कर्मणो गतिः' [४१७] इति पूर्वापरसंश्लेषेण कर्मणः प्राधान्यमकर्मणस्तद्विशेषणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्यं व्यनक्ति— एवमन्तर्गतज्ञानमिति । संसारान्ध्यादिपरमप्रयोजनविषयलोकं ज्ञात्वा मोक्षस्य इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठेयवेति कुनो ह्यस्य इत्यत्राह फलव्यकर्मज्ञानमिति । अत्र 'ज्ञात्वा' इतिपरममन्तर्गत्यया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि एकाति । 'उह कर्मैव तस्मात्सर्वं' [४१५] इति ह्यन्तर्गतमेवोक्तम्, अन्यथा कर्मादुपपत्तिरिति शेषः च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— 'कर्म कुरु' इत्युक्तम्, तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्पद्यतुम्— किं कर्म किमकर्मेति ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘किं कर्म’ इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रतीयतेऽत आह—कर्मैति । तस्य कर्तव्यतयोकस्य । किमर्थम् ? सम्यग्-
कुम् । एतदेव सम्यग्वचनम्, यजिज्ञासितवचनम्; जिज्ञासा च
दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः । अत एव प्रवेष्टेन वक्ष्यामी-

त्याह । ननुतत्त्वोके ‘विकर्मणोऽपि’ एहीतत्वादिहाप्यकर्मशब्द-
स्त्वदुपलक्षणाय इति स्थिते कर्मादीनामित्युक्तव्यं, ‘कर्मणः’ इति
कम्पम् ? अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिकं हेयतया हेयम् । अत एव
‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इत्याह । तत्राप्यकर्मादिरालक्षणात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—अध्यात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्तं मन्यमानः स्वयमेव कर्मणामध्यात्मिकस्वरूपा-
विष्करणार्थमाह—किमिति । किं कर्म किमकर्मैति । कर्माकर्षस्वरूपमजानन्तः कवयोऽपि मोहिताः
परममूढाः । तच्चतस्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि, यत्कर्मस्वरूपं ज्ञात्वाऽशुभात्संसारादिमोक्षस्य ॥ १६ ॥

८ घ. प्र. गि.—कर्म कुर्वित्युक्तम्; तत्र कीदृशं कर्म ? इति
जिज्ञासां जनयितुं प्रथमं तस्य दुर्विज्ञेयतामाह—किमिति ।
कीदृशं कर्म कीदृशं चाकर्म ? इति कवयो मेधाविशोऽप्यत्र
मोहिताः । तत् तस्मादेतोः ते तुभ्यं कर्म प्रवक्ष्यामि यत्
शास्त्राऽनुष्ठाय अशुभात्संसारात्मुक्तो भविष्यति । अत्र किम-

कर्मव्यवशयेन कर्माभावो विरुद्धश्च चोच्यते । तदुभय-
स्यापि हेयत्वेन ज्ञेयत्वात् त्रयाणां प्रस्तुतत्वेऽयुपादेयत्वेन
प्राधान्यात्तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामीत्युक्तिः । यद्वा ‘तेजर्म’
इत्यत्र ‘अकर्म’ इत्यपि पदच्छेदात्कर्मविकर्माकर्मणां
ग्रहणम् ॥ १६ ॥

९ व० व० दी०—तदिदं विचार्यैव कर्तव्यं, न लोकपरम्परामात्रत इत्यत आह—किं कर्म किमकर्मैति । ‘किं
विहितमुक्तं, किञ्चाऽविहितं ?’ अत्र कवयोऽपि मोहिताः; तदहं सुशोधतया वक्ष्यामि, यत्कर्म ज्ञात्वा तृतीया-
द्विकर्मणोऽशुभाद्विमुक्तो भविष्यति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु लौकिकफलसाधकं कर्मरूपमे-
वेति चेत्तत्राह—किं कर्मैति । किं कर्म, कीदृशं कर्म कर्त-
व्यम् ? अकर्म किम्, अकर्म कीदृशं अकर्तव्यम् ? इत्यत्र
पूतज्ञाने कवयोऽपि शब्दार्थज्ञातारोऽपि मोहिता मोहं

अत्रं प्राप्ताः । तत्तत्सात्कारणात्ते कर्म कर्तव्यं प्रवक्ष्यामि
प्रकर्षेण सन्देहाभावपूर्वकं कथयामीत्यर्थः । यत्कर्म ज्ञात्वा
अशुभादकर्मणो लौकिकफलसाधकात् मोक्षस्येति श्रुतौ
भविष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं, किन्तु ‘ज्ञात्वा कर्माणि
कुर्वीत’ इति वचनात् कर्माश्रितं किञ्चिद्विशेषं ज्ञापयितुमुपोद्घातयति—किं कर्मैति । यतः कर्माकर्मणी
कवीनामपि दुर्निर्हते तत्तत्तत्ते तुभ्यं कर्म अकर्म च—अकारप्रत्ययेण ग्राह्यं—ते रमे प्रवक्ष्यामि, यत् द्वयं ज्ञात्वा-
ऽशुभात्संसारात् मोक्षस्येति ॥ १६ ॥

कर्माकर्षविकर्मणां द्वयोर्वचम् ।

कर्मणो ह्यपि वोद्धव्यं वोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च वोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—न चैतत्तया मन्तव्यं, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं, अकर्म नाम
तदक्रिया तूष्णीमासनं; किं तत्र वोद्धव्यं ? इति । कस्मात् ? उच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्र-

१ अमिनवगुप्ताचार्यास्तु—‘कर्माकर्मणोर्विभागो दुष्परिज्ञानः । यथा—कर्मण्यपि मध्ये दृष्टं कर्मास्ति, अमिष्टोम इव पशु-
वचः । विष्टेऽपि च कर्मणि शुभमस्ति कर्म, यथा हिरण्यप्रणितये प्रजोपतायामावः । अकरणेऽपि च शुभाशुभ कर्मास्ति, बाह्यनयकृतानां
कर्मणामवश्यमावात्, तेषां ज्ञानमन्तरेण दुष्परिज्ञेयत्वात् । अतः कुशलैरपि गहनत्वात्कर्मं न ज्ञायते—अनेन शुभकर्मणा शुभम-
स्माकं भविष्यति, अनेन च कर्मणमनारम्भेण मोक्षो न भविष्यतीति । तस्मादद्वयमाणो विज्ञानवद्विषयावरय सकलशुभाशुभकर्म-
न्व्यनष्टोपसमर्थः शरणत्वेनान्वेष्य इति अगवतोऽभिप्रायः’ इत्याहुः ॥ पूर्वोक्तो कर्माकर्मणोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तुभ्यं कर्म वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञायाम् तृतीयं विकर्माप्युक्त्या ‘गहना कर्मणो गतिः’ इति वदतो अगवत्प्रोक्त्यपि कर्माकर्षविकर्मणि बन्धवत्काविरोपा-
त्कर्माभिप्रायीलमिप्रायः । नच कित्यस्य कर्मणः फलमावात् बन्धवत्त्वमिति वाच्यम्, ‘कर्मणा पितृलोकः’ (घृ. उ. १।५।१६)
इति तस्यापि फलप्रवणत्वात् । नापि निःकामतामनेन कर्मणो बन्धवत्त्वं व्यपैति, तस्य कर्मस्त्वभाववर्गत्वात् । न हि मरणकामना
विरहेऽपि पीतस्य विपस्य मारकत्वं व्यभिचरति । तस्मात् यथा यन्मार्कं तद्विषम्, तथा यद्वन्धकं तत्कर्मैति लक्ष्मणानुगमात्
कर्माकर्षविकर्मणो कर्मैतत्त्वमात्रस्य सुखवृत्तिमिति युक्तमुक्तं ‘कर्मणो गतिः’ इति केचित् ।

—अविगीतो ।

विहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य, तथाऽकर्मणश्च तूष्णीम्भावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्मादहना विपमा दुर्ज्ञाना- 'कर्मणः' इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां- कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं, तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. ध्या. — कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वाच्चद्विषये स्मान्मदीय प्रवचनमर्थवदिति योजना । बोद्धव्यपक्षे हेतुः किञ्चिद्बोद्धव्यमिति बोधमनस्य निरस्यति— न चेति । माह— यस्मादिति । त्रितय प्रकृत्यान्ततमस्य गहनत्वञ्च तत्र हेत्वाकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरलोचनमवतारयति— कस्मादिति । मयुक्कमित्याद्युक्त्यान्त्यतमग्रहणस्योपलक्षणाधत्तमुपेत्य विवक्षितमर्थमाह— कर्मादीनामिति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कुतोऽस्य दुर्ज्ञानता ? इत्यग्राह— यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपे बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधताभाषणं कर्मविकर्म । अकर्मणि ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति, गहना दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः । विकर्मणि च बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम् । तदेतत् ' व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका ' [२।४१] इत्यत्रैवोक्तमिति नैप्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ततो कर्म प्रवक्ष्यामि' [४।१९] इत्युक्ते अनन्तर कर्मोपदेशस्य ' कर्मणो ह्यपि ' इत्यादि तु कस्या माकाङ्क्षायामुच्यते ? इत्याह— कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचनं बोद्धव्याशयि शेषनिष्कर्षपरमिति व्यअनाय कर्मस्वरूपे योद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये पक्षी । ' गहना कर्मणो गति ' इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मशब्देन ' पापविडो विकर्मस्थान ' [मनु ४।१०] इत्यावाविच न विद्वद् कर्मोच्यते, तस्यानोपयोगाभावात् ; अतोऽत्र विशब्दोऽनुपेयवैविध्यपर । वैविध्य च तत्र नित्यादिरूप प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह नित्येति । आदिश

ब्देन रक्षणतदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते । अत्र विकर्माकर्मशब्दो प्रतिपिद्धकर्मतूष्णीम्भावपरत्वेन परव्याख्यान ' गहना कर्मणो गति ' इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माद्युपलक्षणार्थं द्विष्टम् । एवमुक्तंरूपेण श्लोकेष्वेवमर्थेन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात् ' गहना ' इत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्वं दुष्खेयशक्त्यम्, तज्ज्ञानं ज्ञानत इत्यभिप्रायेण दुर्विज्ञानेत्युक्तम् । ननु मुमुक्षो फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यम् ? इति शङ्कया वक्ष्यं परितोषयितुं तस्योक्तता माह— विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणं ? इत्याह— तदेतदिति । नेह प्रपञ्चयते— अस्मानिमैवता चेति शेषः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— न केवलं तद्व्याख्या मोक्षस्येति ज्ञातव्येत्पाशयवानाह— कर्मण इति । तबोक्तम्— ' अज्ञात्वा भगवान्कस्य कर्माकर्मविकर्मकम् । दर्शनं याति हि मुने । कुतो मुक्तिश्च तद्विना ' इति । अकर्म कर्माकरणम्, कर्माकर्मागधिकर्म निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना ' कनयोऽप्यत्र मोहिताः ' [४।१६] अश्वयं चैतज्ज्ञातमित्याह— गहनेति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु 'यज्ञात्वा मोक्षसंज्ञमात्र' [४।१९] इत्यनेनैव कर्मस्वरूपं मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम्, तद्विचार्य ' कर्मणो हि ' इत्याहुच्यते ? इत्यत आह— न केचलमिति । उत्कर्मादिकम् । सिद्धं सत्याख्यो नियमार्थ इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह— तथेति । दर्शनापेक्षया समान कर्मवृत्त्याः कर्माभिर्देव । कर्मवृत्त्याः भगवतेन वक्ष्यते । अकर्मवृत्त्याः पार्थाह— अकर्मणि । किं तद्विकर्म ? इत्यत आह— निषिद्धमिति । त्वं चण्डालाद्युपतस्य बुभान्तर्भावाः ? इति चेत्, विकर्मणीति हम् । कथं तस्य निषिद्धम् ? इत्यत्र आह—

बन्धकत्वादिति । अस्त्येव शब्दार्थः, योजना मु इव । इत्यतो साधार्थं द्वितीयपादयोजनां तावदाह— तत इति । ततो विकर्मण कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेन द्वितीयपादयोजनां सूचयति । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति । अत्र ' कनयोऽप्यत्र मोहिता ' [४।१६] इत्यनेन कर्मादिभ्यस्तुल्यम्, तन्तुन किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— न चेति । शत्रु स्वभावनेति शेषः । एतच्च धोतुरादिनास्त्रवर्णानिर्दिष्टम् ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— कर्म नाम शरीरेन्द्रियव्यापारस्तदभावश्चाकर्म, कथमत्र कथयोऽपि मोहिताः ? इति चेत्, उच्यते—कर्मण इति । कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वर्त्य रूपं बोद्धव्यं किञ्चिदस्ति । तथा विकर्मणः प्रतिपिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिपेक्ष्यरूपमस्ति । तथाऽकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं रूपमस्ति । यतः कर्मणो गतिर्गहना दुर्वोधा ॥ १७ ॥

८ घें. घ. गि.— ननु विहितचेष्टा कर्म, प्रतिपिद्धचेष्टा विकर्म, अचेष्टा त्वकर्मैति लोकप्रसिद्धमेव वर्तते; तत्र किं स्वया प्रकृत्यम् ? अत आह—कर्मण इति । अत्र कर्मण इत्यादि-वाक्यत्रयेऽपि 'तत्त्वमस्ति' इति पदद्वयमप्याहार्यम् । कर्मणो-

ऽपि तत्त्वं बोद्धव्यम्, तथा विकर्मणोऽकर्मणश्च । हि यस्मा-देवं तस्मात् गहना दुर्विज्ञेया कर्मणो गतिस्तत्त्वम् । कर्मणो गतिरिति विकर्माकर्मणोरप्युपलक्षणम् । पूर्ववदकर्मण इत्यपि पदच्छेदेन वा तयोर्महणम् ॥ १७ ॥

९. ब० त० दी०— कर्मणो ह्यपीति । 'यत्तच्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः । अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि सादृशम् ॥ अन्वयोन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति कश्चित् । कर्ममार्गो फलं तस्मात्त निरुध्यं हि सर्वथा ॥ जायवेति त्रियस्येति तृतीयो य सदाहृतः । प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम्' इति । अतो विहितस्त्व कर्मणः स्वरूपमिति शेषः । अविहितस्य कर्मणोऽथ च निषिद्धकर्मणस्तत्त्वं बोद्धव्यम्, तत्र कर्मण एव गतिर्गहना, किं पुनरन्येषाम् ? इत्येकमहणं प्रकृतार्थम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाह—कर्मण इति । इति निश्चयेन कर्मणः कर्तव्यस्य स्वरूपं बोद्धव्यं ज्ञातव्यम्; ततो ज्ञात्वा कर्तव्यमित्यर्थः; मत्स्वरूपज्ञानार्थः; विकर्माकर्मणोः स्वरूपं त्यागार्थं ज्ञातव्यमित्याह । च पुनः विकर्मणो निषिद्ध-

कर्मणः संसारकलसाधकस्य वा तस्य स्वरूपं तपैव । च पुनः अकर्मणोऽशतव्यस्य आसुरस्य स्वरूपं बोद्धव्यम् । कर्मणो गतिः त्राणां कर्तव्यस्य पर्यवसानकलाहिलया गहना दुर्विज्ञेयमर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह—कर्मण इति । तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्व-मस्तीति पदद्वयाध्याहारः; कर्मणः शास्त्रविहितस्य, विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य, अकर्मणस्तृष्णीम्भावस्य । 'गहना कर्मणः' इत्यत्र 'कर्मणः' इति त्रितयोपलक्षणं, कर्मविकर्माकर्मणां गतिर्यथास्म्यं तत्त्वं गहनम् ॥ १७ ॥

कर्माकर्मविकर्मतत्त्वज्ञानिनो मोक्षार्हता ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

१ बार्. आ.— किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्वोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं ? उच्यते—कर्मणीति । कर्मणि, कर्म क्रियत इति कर्म व्यापारमात्रं, तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येत्; अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृत्वन्त्रत्यात् प्रवृत्तिनिवृत्त्येवैस्त्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमा-वेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृत् स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

२ आ. शं. व्या.— उत्तरकोशभाक्तापूर्वकमुपादत्ते-किं पुनरिति । प्रथमपादस्यासरोत्तरमर्थं कथयति—कर्मणी-

इत्यादिना । द्वितीयपादस्यापि शब्दप्रकाशितमर्थं निर्दिशति—अकर्मणि चेति । कर्माभावे यः कर्म पश्यतीति सम्बन्धः ।

१ कर्मणीति—आत्मीयेषु कर्मणु यः अकर्तृत्वादकर्मत्वं पश्यति प्रशान्ततया, अकर्मणु च पङ्कतेष्व्यात्मकृतत्वं जानाति परिपूर्णदितस्त्वत्वेन, स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् । कात्स्न्येन साकल्येनासौ कर्म करोति, अतोऽस्य केन कर्मणा फलं दीय-तामित्युदितदशायाम् । प्रशान्तत्वे तु—कृत्स्नादि कर्माणि कृन्तति छिनति । अतः सर्वमेव कर्म करोति, न किञ्चिद्वा नरोत्ती-त्युपनिषत्—इत्यभिनवगुप्तपादाः । तत्र कर्मकृदिति कर्मण्युपपदे 'कृद्भ्यं ऋषे' (तना. १४०३) 'कृती छेदेने' (तु. १४३६) इत्यनयोः 'किं च' (अष्टा. ३१२७६) इति किपि, पूर्व 'ह्रस्वस्य पिति कृति—' (अष्टा. ६११७१) इति वृत्तिः परत्र तलोपमाये च बोध्यम् ॥ ॥ नव्यात्त्वत्र कर्माकर्मविकर्मसम्बन्धः कमेण राजवसात्विहतामसकर्मणि सङ्ख्यन्त इति वदन्ति । तदुपक्रमं, तथा सति राजससात्विहकर्मणोर्मिणोऽप्याप्तं पश्यतो मनुष्येषु बुद्धिमान्बुद्धत्वादिप्रकाशः, ताद्या-च्छेधैर्मूलस्त्वेन तस्यासद्वतत्वाच्च ।

—अविगीता ।

प्रवृत्तेरेव कर्मत्वाभिप्रेतस्तदभावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्या-
शङ्क्य द्वयोरेपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याऽऽह—कर्तुत-
न्त्रत्वादिति । प्रवृत्ताविष निवृत्ताविष कर्मदर्शनमविरुद्धमिति
शेषः । ननु निवृत्तेर्विस्तृतीयनित्यात् कारकनिबन्धनाभावात् तत्र
कर्मदर्शनं युज्यते, तत्राऽऽह—वस्त्विति । क्रियाकारकफल-

व्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तत्वाद्भूतसंस्पर्शस्य
त्वात् प्रवृत्तिवन्निवृत्ताविष यः कर्म पश्यति स मनुष्येयु बुद्धिमा-
निति सम्बन्धः । कर्मण्यकर्मार्कमणि च कर्म पश्यतो बुद्धिमान्
युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्त्वं च कथं ? इत्याशङ्क्याऽह—इति
स्तुत्यत इति ।

१ शां. भा.—ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इति ? ‘अकर्मणि च
कर्म’ इति ? न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म, तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्ब्रह्मा ? न; अकर्मैव परमा-
र्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेलोकिस्थ, तथा कर्मैवाकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्
‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि । अतो न विरुद्धम्, बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च । ‘बोद्धव्यं’
[४।१७] इति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानादश्रुभ्रान्मोक्षणं स्यात् ‘यज्ज्ञात्वा
मोक्ष्यसेऽश्रुभाव’ [४।१६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्यय-
ग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं ‘कर्मण्यकर्म यः’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—लोकस्य शब्दोत्पत्त्यर्थं दर्शिते,
तात्पर्याधीनपरिहानान्मिथोविरोधं शङ्कते—नन्विति । कथ-
मिदं विरुद्धं ? इत्याशङ्क्य कर्मणीति विषयसप्तमी वा स्यादधि-
करणसप्तमी चेति विकल्प्याऽऽह—अन्याकारं ज्ञानमन्यालम्बनमिति
स्फोटो विरोधः स्यादित्याह—न हीति । अन्यस्यान्यास्मत्तायो-
गात्कर्माकर्मणोरमेदासम्भवादकर्माकार कर्माकर्मणो ज्ञानमयुक्त-
मित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—तत्रेति । कर्मण्यधिकरणे ततो
विरुद्धमकर्म कथमाधेयं दृष्टा द्रष्टुमीष्टे ? न हि कर्माकर्मणोर्मिथो-
विरुद्धयोराधाराधेयभावः सम्भवतीत्यर्थः । विषयसप्तमी-
मन्युपेत्य सिद्धान्ती परिहरति—नेति । लोकस्य मूढदृष्टे
वैविध्यकर्मितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सद्भान्त्या
कर्मसहितं क्रियावदिव प्रतिभातीत्युत्तरार्थः । परस्पर-
ध्यासमन्युपेयोक्तं—तथेति । यथा खल्वकर्म कर्मवदुपलभ्यते
तथा कर्म सक्रियमेव द्वैतमित्रे ब्रह्मण्यधिष्ठाने ससृष्ट तद्भ्रातीत्य-
क्षरयोजना । कर्माकर्मणोरितरेतराभ्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनसि-
द्धयर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह—तत्रेति । यथा यदिद-
रजतमिति प्रतिपन्न तदिदानीं शुक्तिशकलं पश्यति भ्रमसिद्धरज-

तरूपविषयानुवादेन तदधिष्ठानं शुक्तिमानमुपदिश्यते, तथा भ्रम-
सिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कृत्यं
ब्रह्म भगवतो व्युपदिश्यते । तथा च भगवद्वचनमविरुद्धमित्याह—
अत इति । इतथाध्यासोपेतिकर्माद्यनुवाद्बुद्धेः तदधिष्ठानस्य
कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवतो बोध्यमानत्वात्
तत्र विरोधाशङ्काकाशो भवतीत्याह—युक्तिमत्त्वादीति ।
कृत्याशङ्कणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामानसत्वाद्युक्तानां बुद्धिमान-
युक्तत्वं सर्वकर्मकृत्त्वानामनुपपत्तेः, अत्र च ‘स बुद्धिमान्’ इत्यादिना
बुद्धिमत्त्वादिनिर्देशाद्ब्रह्मानादेव तदुपपत्तेः, सर्वकिंदाहितब्रह्मण-
मेव विवक्षितमित्यर्थः । बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्
कर्माकर्मविकर्मणा स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वदता सम्यग्ज्ञानोपे-
क्षस्य विवक्षितत्वादपि कृत्यस्य ब्रह्मानभिप्रेतमित्याह—बोद्धव्य-
मिति । फलवचनपर्यालोचनायामपि कृत्यस्य ब्रह्मानभि-
प्रेत प्रतिभातीत्याह—न चेति । सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्र न
भूतमित्याशङ्क्याऽह—यज्ज्ञात्वेति । अध्यासोपापवादार्थं भा-
वद्वचनमविरुद्धमित्युपपादितमुपसहरति—तस्मादिति । ‘तदि-
पर्ययः’ इत्यत्र तच्छब्देन प्राणिनो गृह्यन्ते ।

१ शां. भा.—न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति, कुण्डे बदराणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति
कर्माभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः, यथा मृगानृष्णिकायामुदकं
शुक्तिफायां वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न कचिद्व्यभिचरति; तच्च, नोत्थस्य नाति-
गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिबृन्नागतिदर्शनात्; दूरेषु चक्षुषाऽसन्निकृष्टेषु गच्छत्तु गत्-
भावदर्शनात्; एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्माणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन,
तन्निराकरणार्थमुच्यते ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—विषयसप्तमीपरिमार्गेण परिहारमभि-
प्रायाधिपत्यसप्तमीपरे दृष्टित दृष्टमन्योकारणं परिहरति—
न चेति । व्यवहारमभिरुच्यते, योग्यत्वे सत्यनुपपत्तेरि-
त्यर्थः । अकर्माधिपत्यं कर्म न सम्भवतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—
कर्माभावात्त्यादिति । न हि गुण्यवधिपत्यं तथिदृष्टमिति

चेत्यर्थः । निरुप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणधिकृत्यभावात्तन्म-
फलमाह—अत इति । साध्यपरिचयविरहितामन्यतो
मुदाहरति—यथेति । कर्माकर्मणोरितरेतराभ्यासमुपलभ्यते
शङ्कते—नन्विति । कर्म कर्मैव तत्त्वज्ञानं चाकर्मैवेति इत्य-

विमतं सत्यम्, अव्यभिचारित्वात्, ब्रह्मवदित्यर्थः । तत्र
कर्म तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्मत्वात् ; नौत्थस्य तत्त्वस्ववृत्तगमन-
वदित्यव्यभिचारित्वं कर्मग्यसिद्धमिति परिहरति—तत्रैति ।
अकर्म च तत्त्वतो नाव्यभिचारि, कर्माभावात् ; दूरप्रवेक्षे चैत्रमै-
त्रादिषु गच्छस्त्वेव चक्षुषा समिधानविबुधेषु दृश्यमानगल्यमाव-
वदित्याह—दूरेष्विति । इत्थादेव विधेयतः सन्निकर्षविरहि-

तेषु तेषु स्वरूपेण चक्षुस्सन्निकृष्टेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनादिति
योजना । यतिरहितेषु तंरूपे गतिदर्शनवत्कृते ब्रह्मण्यविक्रिये
कर्मदर्शनं सक्रिये च द्वैतप्रपञ्चे गतिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभाव-
दर्शनवत्कर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शनं येन हेतुना सम्भवति,
तेन तस्य विपरीतदर्शनस्य निरसनार्थं भगवद्ब्रह्ममिति दार्श-
निकं निगमयति—एवमित्यादिना ।

१ शां. भा.—तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभाषिततया मोहमुद्यमानो लोकः
श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गभवतार्यावतार्यं चोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भग-
वान्, दुर्विज्ञेयत्वं चाऽऽलक्ष्य वस्तुनः । ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते’
[कठो. २।१८] इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृत्यन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि
कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरुद्धम् । यतः ‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र
मोहिताः’ [४।१६] देहाद्याश्रयं कर्मोऽऽत्मन्यध्वारोप्य ‘अहं कर्ता, ममैतत्कर्म, मयाऽस्य कर्मणः फलं
भोक्तव्यं’ इति च । तथा ‘अहं तूष्णीं भवामि, येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यां’ इति कार्यकर-
णाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्वारोप्य ‘न करोमि किञ्चित्कृष्णीं सुखमाप्तं’
इत्यभिपन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान् ‘कर्मण्यकर्म यः
पश्येत्’ इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.—ननु कर्मतदभावबोरोरोपितत्वाद्-
धिकृत्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमज्ञाभिज्ञं चेत् ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो-
ऽयं’ [२।२९] ‘न जायते म्रियते वा’ [२।१८] इत्यादिना यौन
स्वत्वं प्राप्तं, तत्रैव ब्रह्मरामो निर्बिकारस्योक्त्यादिति तत्रा-
ऽऽह—तदेतदिति । तदेतदात्मनि सङ्घटितं सक्रियत्वमसकृ-
दुक्तप्रतिवचनमपि, निर्बिकारात्मवस्तुवैषम्याऽप्यन्तविपरीतदर्शनं
मिथ्याज्ञानं तेन भाषितत्वं तन्संस्कारप्रचयत्वात्, ततोऽतिशयेन
मोहमाषयमानो लोकः, भूतमपि तत्त्वं विस्मृत्य पुनर्यैतद्वि-
श्रुतब्रह्मापाद्य सक्रियत्वमेवाऽऽत्मन्यधोदयतीति पुनः पुनस्तत्त्व-
भूतमुक्तं भगवानभिप्रेत । अस्तुनय दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः
प्रतिपादितं तत्त्वब्रह्मनिष्ठाकर्णागुणपुण्यते । तथा च नास्ति
पुनरुक्तिरित्यर्थः । असदुक्तप्रतिवचनमेवावगच्छति—अव्य-
क्तोऽयमिति । कर्माभाव उक्त इति सम्बन्धः । उक्तस्य
‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ [कठो. २।१८]
इत्यादिषु तौ प्रकृतमृतावृत्तकालादित्यायेन च प्रसिद्धत्व-
मस्तीत्याह—श्रुतीति । ॥ केवलमुक्तः कर्माभावः, चिन्तु-

‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य’ [५।१३] इत्यादौ वक्ष्य-
माणत्वेत्याह—वक्ष्यमाणश्चेति । ननु कर्मणो देहादिनिर्वन्ध-
त्वेन त्रैविण्यात् कृतस्यैवभावस्याऽऽत्मनोऽवृत्तत्वात् तत्प्राकार-
स्य कर्मणोऽसिद्धिर्हेतुः तस्मिन्कर्मणि विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं
सिद्धयतीत्याहवाऽऽह—तस्मिन्निति । यैव विपरीतं तस्य
दर्शनमिति यावत् । ‘अहं कर्ता’ इत्यात्मन्यभावाधिकरणस्य
व्यापारस्वाभावत्वात्कर्मभ्रमस्तत्त्वदान्मन्यस्यन्तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ।
आत्मनो कर्मविश्रमोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—यत इति ।
आत्मनो निष्क्रियत्वे कृतत्वस्मिन् ययोको विश्रमः सम्भवेत् ।
इत्याद्याहवाऽह—देहेति । इदानीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति-
तत्प्रेत्यादिना । यथा मुक्तौ स्वाभाविकमन्यत्वं तत्प्राप्तमातो-
पितं, तदभातोऽप्यारोप्यामातत्त्वादौपद्रव्याती ; तथाऽऽत्मनो-
ऽपि स्वाभाविकमविश्रयत्वं सक्रियत्वं पुनरप्यस्ति, तदभाव-
त्वात्कर्माभावेऽप्यप्यस्त एवेति मन्यतः सन्तुष्टावृत्ति-
तत्प्रेदमिति । आत्मनि कर्मादिविज्ञेये लौकिके सिद्धे सर्वोद-
‘कर्मणि’ इत्यादिवचनं तत्परिहारायैव प्रयोजनकमितिदयः ।

१ शां. भा.—अत्र च कर्म कथं सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिय आत्मनि सर्वैरध्यस्तं,
यतः पण्डितोऽपि ‘अहं करोमि’ इति मन्यते । अत आत्मसमवेततया सर्वलोकरप्रसिद्धे कर्मणि
नदीकूलस्थेप्यिव वृक्षेषु गतिः प्रातिलोभ्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्,
अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मप्रदातमन्यध्वारोपिते ‘तूष्णीमकुर्वन्सुखमासे’ इत्यहङ्का-
राभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् । य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्
पण्डितो मनुष्येष्ट, स पुक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत् ; मोऽशुमान्मोहितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ।

२ आ. शां. ध्या.—सम्प्रत्युक्तैर्धर्मैः शोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याख्यायासुभूमिकां करोति—अत्र चेति । व्यवहारसूरी कार्यकरणधिकरण कर्म स्वैवैव रूपेण व्यवस्थितं सदात्मन्यविभिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वशरो-पितमित्यत्र हेतुमाह—यत् इति । अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुदुरामिति यत्तुमपिशब्दः । एवमात्मनि कर्मारोप-मुपपाद्य प्रथमपाद व्याचष्टे—अत इति । आत्मनि कर्मरहिते

कर्मारोपे दृष्टान्तमाह—भूमीति । आरोपवशादात्मनिष्ठत्वे कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत्तत् सुदुरामिति सम्बन्धः । अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सत्यमेवम् । तत्र दृष्टान्तमाह—गत्यभावमिवेति । द्वितीयपादं व्याकरोति—अकर्मणि चेति । अध्यारोपमभिनयति—तूर्णमिति । अकर्मणि कर्मदर्शने युक्तिमाह—अहङ्कारेति । पूर्वार्थोच-मन्योत्तरार्थं विभजते—य एवमिति ।

१ शां. भा.—अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथं ? नित्यानां किल कर्मणामीष-रार्थेऽनुग्रीयमानावां तत्फलभावादकर्मणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणकर्म, त्वप्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावात् । यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत् । तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येत्तत्फलादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति । नैतद्युक्तं व्याख्यानम् । एवंज्ञानादशुभान्मो-क्षानुपपत्तेः ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्’ [४।१६] इति भगवतोक्तं वचनं बाध्यते । कथं ? नित्यानामनुग्रहानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फल-भावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ।

२ आ. शां. ध्या.—आत्मनि कार्यकरणसङ्घातसमारोप-द्वारेण तथापारमार्गे कर्मणि युक्तिकायामिव रजतमारोपित-विषये तदभावकर्मं वस्तुतो यो रजताभाववदनुभवति, अकर्मणि च सङ्घातव्यापारोपमे तद्वारा स्वात्मनि ‘अहं तूष्णीमासे मुखं’ इत्यारोपिते मोक्षे कर्महङ्कारहेतुकं यस्त्वगतो मन्यते, स तत्पदभाविभिर्मागाहीनशुक्तिमानवदात्ममानं कमतदभावविभा-गशून्यं कूटस्थं परमार्थतोऽवगच्छन्नुद्विमानित्यादित्युक्तियो-ग्यता गच्छतीत्येवं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय तत्र वृत्ति-कारणव्याख्यानमुत्थापयति—अयमिति । अन्यथाव्याख्यान-मेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कथमित्यादिना । ईश्वरार्थेनानु-ष्ठाने फलाभाववचनं व्याहृतमिति भत्वाऽह—किलेति । नित्यानामकर्मत्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य फलाहित्यगुणयोगात्स्व-कर्मव्यवहारेऽपि नित्याह—गौण्येति । नित्यानामकरणं मुख्यश्चैवाकर्मशब्दाव्यव्यमित्याह—तेषां चेति । तत्र कर्म-शब्दस्य प्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वगुणयोगाद्गौण्यैव वृत्त्या प्रवृत्ति-रित्याह—तच्चैति । पातनिकामेवं कृत्वा शोकाक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । ‘अकर्मणि च’ इत्यादि व्याक-रोति—तथेति । ‘स बुद्धिमान्’ इत्यादि पूर्ववत् । परकीय व्याख्यानं दूषयति—नैतदिति । नित्यं कर्माकर्म नित्या-

करणं कर्मेति ज्ञानादुचितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्मगवत्तदनुपपत्तिवारणे बाधितं स्यादित्यर्थः । “धर्मणि पापमपनुवति” [म. भा. २।१] इति धृतैर्निर्यानुष्ठानादुचितनिवृत्त्यप्रसिद्धेस्तदनुपपत्त्य-फलान्तरभावात्तत्त्वमेति ज्ञात्वा नित्यानुष्ठाने किमपि कर्म शुभशयो नेति शङ्कते—कथमिति । ‘क्षेत्रज्ञस्येवज्ञानादि-शुद्धिः परमा मता’ [बा. सू. १।३४] इति स्मृत्याकर्मणा-ऽऽत्यन्तिकाशुभशयाभावेऽप्यहोक्तत्वं परिहरति—नित्या-नामिति । नित्यानुष्ठानादशुभशयेऽपि नास्मिन्नकरे तद्विद्वन्ति ‘यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽशुभात्’ [४।१६] इति ज्ञानादशुभसंशयस्य प्रति-ज्ञातत्वात् । न च तज्ज्ञान फलाभावविषयमेवित्यन्यमित्याह—न-रित्येति । अशुभस्य फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावात् फलाभावज्ञान-शयः सिध्यतीत्यर्थः । विज्ञातीन्द्रियोऽपि ज्ञानाभिधीयते, न च नित्यकर्मणा फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्ती-त्याह—न हीति । नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनि-वृत्तिफलत्वेन चोदितमस्तीत्याह—नित्यकर्मैति । भगवद्वच-नेवात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽह—न चेति । साधारण्येन ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादि भगवतो वचनं, न तु नित्यानां फलाभा-ज्ञात्वेति विशेषनिषयमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् ; न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतरे-द्योद्यते; नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् ; न चाकरणाभित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्किञ्चित्कृतं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्मकर्मैति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं, बुद्धि-मत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभस्य कृतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणं ? न हि तमस्तमसो निर्वर्तकं भवति ।

२ आ. शां. ध्या.—अशुभमोक्षणात्मन्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—न-इति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते वि-शिष्टमव्यक्तकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्कलायेति कलाय

वर्गद्विधिवानाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह—न-हीति । अत्र हि श्लोके नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं परमते वि-शिष्टमव्यक्तकर्मणि कर्मदर्शनं विधीयते तत्कलायेति कलाय

परस्य सिद्धान्तविषयेत्याह—नित्यस्य त्विति । परमेतेऽपि नित्यस्य कर्मव्यवसायप्रत्यक्षेण श्लोके न विवक्षितं, किन्तु नित्यानुष्ठाने प्राप्तिविषये नित्यावरणप्रत्यक्षस्यो भवतीति ज्ञानमपि कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याह—न चेति । न तादृशप्रवृत्तिस्य विज्ञानस्य फलं, नियोगादेव तदुपपन्नं; नापि फलान्तरम्, अनुपलब्धम् । अतोऽनन्तत्वादेव फलप्रत्यक्षबाधो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्मव्यवसायेन विवक्षितमित्यर्थः । विशाकरपदे कर्मविविधावधारणस्याऽऽवश्यकत्वेन प्रधानत्वात्तेत्येव वक्ष्यं,

तत्र मुच्यन्तानुप्रक्रमिन्याह—नापीति । अकरणत्वाद्यतो नामाप्रवृत्त्याश्रयत्वेन दर्शनात्म्येतेऽपि सामानाधिकरण्यादेरनमिति वदन्तेन अभिव्यक्तीत्याह—नापि कर्मेति । आदिशब्देन गवोरारण्येति गुणस्य, पशवस्य ह्युतिर्वा तन्मात्रज्ञानस्य युक्तं, न मिथ्याज्ञानस्य; अनुपलब्धेरित्यर्थः । स्वप्ने मिथ्याज्ञानमपि फलानुपलब्धमित्याह—मिथ्याज्ञानस्याश्रयाविरोधित्वात् तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह—मिथ्याज्ञानमेवेति । अश्रयादेराश्रयानिवृत्ती दृष्टान्ताह—न हीति ।

१ शां. भा.—ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं, न तन्मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि गौणं फलमावाभावनिमित्तम् ? न; कर्माकर्षणविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रयणान् । नापि श्रुतहान्यः श्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणत्वाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति, तत्र ध्याजेन परव्यामोहरूपेण 'कर्मणि अकर्म यः पश्येन' इत्यादिना किम् ? तत्रैवं व्याचक्ष्णणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न चैतच्छब्दरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुत्रार्थं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम् । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव, न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

२ आ. शां. ध्या.—अविषेधपूर्वकं 'इदं रजतं' इति वदन्तोः सामानाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञाने युक्तं, कर्माकर्षणेषु विषेकेन भाग्यमानयोः सामानाधिकरण्यापीने ज्ञान सिद्धेदेव तत्तत्तोरिव गौणं, न मिथ्याज्ञानमिति सङ्गते—नभ्यति । कर्माकर्षणे दर्शनेन फलमात्रो गुणः, अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलमात्रो गुणमपिमिति दर्शनं गौणमित्याह—फलेति । यथोक्तानस्य गौणत्वेऽपि प्राधान्यफलमात्रान्न तद्विषयोचितेति ह्यस्यति—नेत्यादिना । कर्माकर्षणस्यादर्शनादपि न्यासध्याजेन नित्यकर्मणः कर्तव्यतया विवक्षितत्वाद्गोष्ठानस्याफलत्वमनुपपन्नमित्याह—नापीति । ज्ञानादनुपपन्नमोक्षणस्य धुनस्य ज्ञानिधुनस्य नित्यानुष्ठानस्य वरूपमेतत्वेन व्यापारणीयत्वेन न कश्चिद्विशेषः सिध्यतीत्यर्थः । उक्तमेव प्रपञ्चयति—स्यदाद्वेनेति । नरकपातः स्यादतो विषयकानुष्ठायानि तानीति शेषः । यथोक्तवाचककर्मसामान्यप्रयोगादेवापेक्षितामपेक्षितमन्त्रेण भगवतो व्यानवचनरूपनमनुचितमित्याह—तत्रेति । प्रकृते श्लोके वृत्तिरुक्ता व्याख्यानेन परमाप्त्येव भगवतो विप्रकम्पवद्व्यवसायादिति शरीरं व्याख्यातमुपेक्षितव्यमिति

फलमाह—तत्रैवमिति । नित्यकर्मज्ञानसिद्धये व्यानरूपमपि भगवद्वचनमुचितमित्याह—मिथ्याज्ञानेनापीत्यादिप्रागुक्तारिषात्प्राप्तं तदनुष्ठानबोधनमन्त्रमन्त्रैवमित्याह—न चेति । यस्तुच्यन्तं नित्यकर्मज्ञानमुच्यते । यथाऽऽन्यप्रतिपादनं सुबोधव्यवस्थितं यौनानुष्ठानेन कियते तथा नित्यानामपि कर्मणामनुष्ठानं 'कर्मण्यकर्म' इत्यादिज्ञानान्तरणोच्यमानं सुबोधं स्यादिति भगवत् शब्दान्तरं युक्तमित्याह—नापीति । किञ्च पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् तस्य सुबोधत्वाय शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह—कर्मण्येवेति । कर्माकर्षणमिथ्याज्ञानध्याजेन नित्यकर्मज्ञानकर्तव्यतायाः तात्पर्यमिति तत्राह—कृत्य कर्माकर्षणदर्शनेन गौणमिति पक्षे ह्युपगमात्माह—सर्वत्र चेति । श्लोके वेदे च यथा प्रशस्तं देवतादितत्वं यच्च कर्तव्यमनुष्ठानार्थमिदोशब्दः, तदेव बोद्धव्यमित्युच्यते, न निष्फल कावचनादिः; कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शने गौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं च; नातस्तद्वोद्धव्यवचनमहतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.—न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् । नापि नित्यानामकरणादमावातप्रत्यवायभावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते मावः' [२।१६] इति वचनात्, 'तत्कथमसतः सज्जायेत' [छां. उ. ६।२।२] इति च दर्शितम् । असतः सज्जनमप्रतिषेधादसतः सदुत्पत्तिं युवताऽसदेव सद्भवेव, सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं, सर्वप्रमाणविरोधान् । न च निष्फलं विद्वद्वात्कर्म शास्त्रं दुःखस्वरूपत्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकारणे च नरकपाताभ्युपगमेऽनर्थार्थेव, समयथाऽपि करणेऽरुणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य बोधकलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्मः य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥ १८ ॥

२ आ शां व्या.— किञ्च कर्मदियायामात्रत्वाद्गौणमपि तद्विषय ज्ञान मिथ्याज्ञानमिति न तस्य बोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह— न चेति । मिथ्याज्ञानस्य थोद्धव्यत्वाभावेऽपि तद्विषयस्य बोद्धव्यता सिद्धेदित्याशङ्क्य वस्त्वाभास्तत्त्वाभैवमित्याह— तत्प्रत्युपस्थापितं चेति । यत्पुनरुत्तरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमकरणे गौण्या इत्या कर्मसन्दर्भप्रयोगे निमित्तमिति तद्व्ययति— नापीति । अकरणात्प्रत्यवायो भवतीत्यत्र श्रुतिसृष्टिविरोधमभिधाय युक्तिविरोधमभिधाति— अस्त इति । अस्त सद्रूपेण भव नमभवेन च निस्स्वरूपत्वाद्नुपपन्न निरस्तसमस्ततत्त्वस्य किञ्चित्त्वाभ्युपगमे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्याह— तथेति । यत्तु मिथ्यानि । फलराहित्यं तत्राकर्मसन्दर्भप्रयोगे निमित्तमिति,

तद्विस्त्यति— न चति । न केवल विन्युद्देशे स्वफलमाश्रित्याना विध्यनुपपत्तिः, अपितु धात्वर्थस्य हेतात्मकत्वात्प्रभुतफलमात्रे भैव विधिरववाशमासादयेदित्याह— दु खेति । दु खरूपस्यापि धात्वर्थस्य साध्यत्वेन कार्यत्वात्तद्विषयो विधिरिति चेत्, न; इत्याह— दु खस्य चेति, स्वर्गादिकामावेऽपि नित्यानामकरणनिमित्तनिरयनिराशये दु खरूपणामपि स्यादनुष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तदकरणे चेति । फलान्तरमावेऽपि मोक्षसाधनत्वानुमुमुक्षुणा नित्यानि कर्मण्युष्ठेयानीत्याशङ्क्याऽऽह— स्वाभ्युपगमेति । इति तत्त्वान्याख्यानास्मभवे फलितमुपसहसति— तस्मादिति । कोऽप्यथाधुतोऽर्थः । कोऽकस्य ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथा चेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— कर्माकर्षणोर्बोद्धव्यमाह— कर्मणीति । अकर्मशब्देनात्र कर्मेतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते । कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः कर्म पश्येत्, किमुक्तं भवति ? क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तत्र ज्ञानं कर्मयो गान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि (अ) कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन तदुभयं सम्पन्नं भवति । एवमात्मयाथात्म्यानुसन्धानमर्थं कर्म यः पश्येत्, स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थविद्, मनुष्येषु स युक्तः मोक्षयार्हः, स एव कृत्स्नकर्मकृत्— कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

४ ये. ता. चं.— एवमुच्यते स्थितं, अयं प्रकृतमुपविश्यत इत्यभिप्रायेणाह कर्माकर्षणोर्बोद्धव्यमाह— कर्मण्यकर्म यः पश्येत् इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । 'अकर्मणि च कर्म यः' इति तु ज्ञान । अकर्मशब्दस्यात्र परोक्षकर्मभावस्त्वन्तर्ज्ञाननिष्ठविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसक्त्या च सिद्धमाह— अकर्मणि । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः । अन्वयार्थं लक्षयति— कर्मणीति । अवधारणं शङ्कहेतुमुत्त विरोधोत्पन्नेन ज्ञानकर्मणोरनन्वितत्वपरिहारार्थम् । नन्विदममुक्तम्, अन्यादुष्टान्जन्यदर्शनस्यानपेक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्नुद्योगे यमान तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिन्मिथ्यानुसन्धीयमाने तदन्यस्य कर्तृमशक्यत्वात्, अन्यतरत्रैतद्वर्तने च तदन्य प्रतिशेषस्य स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति— किमुक्तं भवतीति । यदेतदुपपन्नकृत्यत्वं चोदितं तर्हि शास्त्रार्थवाक्यभेदेन ? अन्या वा ? इति विकल्पमभिरोधयेत्य प्रथमं लक्षयति— क्रियमाणमेवति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणो उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितव्यमिति न मिश्रशास्त्रार्थत्वमिति भावः । एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिशेषवद्भास्य प्रत्युक्ता । द्वितीये

ऽपि किं स्वरूपभेदमात्रेण दुष्करत्वम् ? उत विकृष्टत्वात् ? न प्रथमं, एकेनैव प्रेक्षणयमानभाषणादेरुपपन्नदुष्टान्नात् । न द्वितीयं, यन्म स्थानयोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चातृतीयं, ज्ञानविशेषविशिष्टविनिर्हरणार्थं केचित् ज्ञानादित्यादित्यभिप्रायेणाह— क्रियमाणे हीति । तदुभय कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । बुद्धिमानित्यत्र 'भूमनिन्द्याप्रस्ताव' इत्ययं योगोऽस्ति ज्ञानेन । सर्वमोऽस्ति विविक्षाया मनसि मनुष्याय, [अत्र ५२.१.५४] इति प्रत्ययवशात् प्रकृष्टा बुद्धिर्विशिष्टेत्याह— कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति । कृत्स्नकर्मकृदिति ह्यन्तत्त्वमुच्यते, तदनुसूचि च बुद्धिरत्राभिधेयेति भावः । 'बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृत्' इति ज्ञानेऽनुष्ठाने च अभिहिते तदधीनकर्मयोग्यत्वेन हि योग्यवयवार्थेण युक्तशब्देनात्राभिधेयमित्यभिप्रेत्य मोक्षयार्ह इत्युक्तं स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दोऽपि वाक्यभेदे सिद्धे 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतदपि मिश्रवाक्येनैव भवितुमर्हति ज्ञानफलयोः पौनःपुन्यत्वेनानुष्ठानपौनःपुन्यत्वात् प्रशसाहेतुत्वे प्राधान्यादित्यभिप्रायेण तच्छब्दावप्रस्तावमाह— स एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— कर्मादिस्वरूपमाह— कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्, विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्तमिति चिन्मः किञ्चित्करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायाम् । परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति स बुद्धिमान् शान्तिः, स एव च युक्तो योगयुक्तः । सर्वकारणात्स एव च कृत्स्नकर्मकृत्; कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दो — 'कर्म प्रत्ययमि' [५१.१६] इति प्रतिपाद्य कर्मादिप्रत्ययानां भाषि नोपपन्नं 'कर्माणि' इति दत्तावस्य परिच्छेदः ननु तद्विपर्ययविरुद्ध आह— कर्माणीति । यत्

पयस्य श्रोत्रोऽन्यथा प्रतीयते तथाप्यविहितस्य सृज्ययोग्या कर्मभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्सृष्टि कियते इति भाष्य । कर्ममेव तत्स्वरूपमुच्यते ? इत्यतो व्याजते— कर्मणीति,

वर्णाप्रमोदिते । अकर्म कर्माभावं स्वस्य । तद्विद्वदिति—
विष्णोरेवेति । 'चित्प्रतिविम्बः' इत्यनेन तदधीनः करोमी-
त्यपि सूचयति । सुप्त्यादिकं कथमकर्म ? इत्यत उक्तम्—
अकरणेति । जीवापेक्षेदम् । एतदपि विवृणोति—अय-
मेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावोऽभावे च सर्वस्य महत्वादे-
स्त्रागनादेशेन अनेन भगवतः परानपेक्षया वर्तुत्वं, स्वस्य तद-
धीनकृतृत्वं च ज्ञात्वा वर्णाधर्मविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति ।

अनेनैवोक्तलक्षणे विद्यमार्कर्मणी प्रोक्तप्रायो यः पश्येत्तु बुद्धि-
मानिति बोध्यमेदः कथं च स्तुतिः ? इत्यत आह—स
इति । ज्ञानिश्चन्द्रो हि धामरविलक्षणे प्रसिद्धः । मनुवादीनां
प्रवृत्तांश्चत्वा ॥ युक्त इत्येतस्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे—
स एव चेति । 'कृत्स्नकर्मकृत्' इत्येतन्मुख्ये बाधकं प्रदर्श-
यन् गौणं व्याख्याति—सर्वेति । सर्वस्याश्वमेधादेः । कृत्स्न-
कर्मणो फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्राप्त्यशयत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं कर्माकर्मविकर्मणां बोद्धव्यं रूपं दर्शयितुमाह—कर्मणीति । कर्मणि
शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणे कर्मण्यकर्म नित्यसिद्धत्वात् ; आत्मस्वरूपं द्रष्टव्यमिति शेषः । यथा मरी-
च्युदक उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तदभावे उदकस्य नैरात्म्यप्रसङ्गात्, एवं कर्मणि अकर्त्रात्म-
स्वरूपमस्ति । तथाऽकर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपं द्रष्टव्यम् । यथा नावि स्थितस्य निश्चले तटनगे
ओमिकर्मदर्शनम् । अत एव यः कर्मण्यकर्मरूपमकर्मणि (च) कर्मरूपं पश्यति स मनुष्येष्वधिकारिषु
पुरुषेषु बुद्धिमान्, स च युक्तो योगी, स च कृत्स्नकर्मकृतसकलकर्मकृदित्यर्थः । तस्माच्चमपि कर्मा-
कर्मणोर्यथावरस्वरूपपरिज्ञानेन कर्माणि कुर्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

८ घं. प्र. गि.—कीदृशं तर्हि कर्मादीनां तत्त्वम् ?
तत्राह—कर्मणीति । कर्मणि अकर्मणि इति च विषयसमूहम् ।
तथा च कर्मणि विषये यस्तु अकर्म कर्माभावं पश्येत्,
अकर्मणि च कर्माभावविषये यः कर्म पश्येत्, स मनुष्येषु
बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृतित्यन्वयः । अयमर्थः—यथा
नद्यादिषु भावमारुह्य गच्छतस्तीरकृतेषु वस्तुतो गमनरहितेषु
मौक्तपानमनोपाधिकं गमनं प्रतीयते, तथा अन्तःकरणे कर्म
कृत्राणि सति तदुपाधिकनारमणि कर्म प्रतीयते 'अहं करोमि'
इति । तस्मिन्नात्मधर्मतया प्रतीयमाने कर्मणि विषये कर्मा-
भावं पश्येत्, वस्तुतः कर्माभाववत्येदेर्धं कर्म प्रतीयते इति
पश्येदित्यर्थः । तथा च आत्मधर्मतया सर्वलोकप्रसिद्धस्य
कर्मणो हृद्यगमनस्येव प्रतिपत्तीपाद्याभाव एव तत्त्वमित्युक्तं
भवति । अयमर्थो भागवते [१०।१६।११] स्पष्टश्रुतः—
'यथा त्रमरिकाष्टया भ्राम्यतीव नभोन्तरम् (महीपते) ।
चित्ते कर्तारं तत्राहं कर्तव्यं प्रिया स्मृतः' इति । श्रुति-
रपि "व्यायतीव लेलायतीव" [ह. व. ४।३।१०] इति ।
अत्राप्युक्तम्—'अहङ्कारविमृदात्मा कर्ताहमिति मन्यते'
[३।२०] इति । अनेन विवर्तनेऽपि तत्त्वश्रुतं भवति ;
'कर्मणि' इत्यस्य विहितप्रतिपत्तिदोषमकर्मसाधारणत्वात्
विहितस्येव निविहस्यापि प्रतिपत्तीपाद्याभावस्यत्वेन
अकर्म यः पश्येदिति तत्त्वविधानांशस्यापि मुख्यत्वम् ।

एवं प्रथमपादेन कर्मविवर्तनेऽपि तत्त्वश्रुतम् ; द्वितीयापादेन
स्वधर्मगतत्वश्रुतम्—अकर्मणि च कर्मणि । यथा हि
चक्षुषा दूरतः प्रेक्ष्यमाणेषु पुरेषु गच्छत्यवगमनं प्रतीयते,
तथा त्रिगुणात्मकमायापरिणामत्वेन सर्वदा सन्नापारेष्वपि
देहेन्द्रियादिषु 'अहं निष्कान्पास्तृष्णीमासे' इति व्यापारमात्र-
रूपमकर्म प्रतीयते । तस्मिन्नाकर्मणि विषये कर्म पश्येत्,
कर्मव्ययेऽसकर्म प्रतीयत इति पश्येत्, तृणीमास इत्यपि-

मानस्यैवान्ततः कर्मत्वम् । तथा च स्वात्मन्ताभावाधिकरण
एव प्रतीयमानस्याकर्मणः पूर्ववदतिपत्तीपाद्याभाव एव
तत्त्वमित्यर्थः । एवं यः कर्मविकर्मकर्मणां तत्त्वं जानाति सः
मनुष्येषु कर्माधिकारिषु बुद्धिमान्, विकर्मकर्मणी पतिष्वज्य
कृत्याभिमानफलमिस्मिन्निहानेन कर्मावृत्तात्मान्, एव
युक्तः पूर्वाध्यायोक्तकर्मयोगी, एव कृत्स्नकर्मकृत सर्वतत्स-
म्पत्तोदकस्वानीये तत्कर्मणि सर्वकर्मफलानामन्तर्भावमिति
आत्मनिष्कृतोऽर्थः प्रदर्शितः ।

यद्यत्र 'कर्मणि परमेश्वराद्यनुरूपे अकर्म कर्मदं न भवति
बन्धश्चत्वाभावादिति या पश्येत्, तथा अकर्मणि च नित्य-
कर्माकरणे प्रत्यवायहरत्वेन बन्धकत्वाल्लेदमिति यः पश्येत्स
बुद्धिमान्' इत्यादि पूर्वस्याख्यानम् ; तदप्य एव निरस्तमिति
नास्माभिस्तत्र हलं दीयते । यत्तु पैशाचभाष्ये 'कर्मणि
देहेन्द्रियादिव्यापाररहितेन अकर्म नित्यसिद्धमात्मस्वरूपमिष्टा-
नत्वेन यः पश्येत्, अकर्मण्यात्मस्वरूपं च कर्माद्यस्तं यः
पश्येत्, स बुद्धिमान्प्राप्तर्षिर्दानी' इति व्याख्यातम्, तद्वि-
ष्टमस्मदाचार्यस्वामिशङ्करभगवत्पादभाष्यानुसारित्वात् ।

यत्पुनरत्र रामानुजेन व्याख्यातम्—'अर्कशब्देन कर्म-
तरलस्तुतमात्मज्ञानयुज्यते । कर्मणि क्रियमाण एव आत्म-
ज्ञानं यः पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव यः
कर्म पश्येदित्यर्थः । नियमाणमेव हि कर्म आत्मव्यापारस्यानु-
सन्धानेन ज्ञानाकारं भवति । तत्र ज्ञानं कर्मण्यन्तरीततया
कर्माकारं भवति' इति, तदसम्भवं ; 'उभौ तौ न विजानीतः'
[२।१९] इति भगवतैवात्मव्यापारज्ञानस्य कर्मविरोधि-
त्वोक्त्या कर्मणस्तदाकारस्वयोगात्, 'यत्स्वात्मरतिरेव स्यात्'
[३।१०] इत्यादिना आत्मज्ञाने सति कर्मनिषेधेन तज्जा-
नस्य कर्माकर्मत्वयोगात् । यथात्र भाष्यव्याख्यानम्—

‘कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्म विष्णोरेव कर्म सदाऽहं चित्प-
तिविम्बः स्वातन्त्र्येण न विद्धिक्वरोमीति स्वस्य कर्माभावं
पश्येत्’ इति, तत्तुच्छम्; ‘किं कर्म किमकर्मेति’ [४।१६]
इति ‘अकर्मणश्च बोद्धव्यम्’ [४।१७] इति च पूर्वोक्तयोः

कर्माभाववाचिन एवाकर्मशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्य तदैकार्थ्ये-
त्येन विष्णुकर्मवाचित्वायोगात्, ‘तस्य कर्तारमपि मां विद-
कर्तारम्’ [४।१३] इति अगवदुक्त्या विष्णोरपि वस्तु-
कर्मासम्भाववाच्यतो यथोक्त एवार्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— तस्यैव कर्मणो याथात्म्यं स्वयं दर्शयन् क्रियाद्वैतमाह— कर्मण्यकमेति । वैदिकरूपे विहिते
कर्मणि यज्ञकर्मणि स्वक्रियानिर्वर्त्ये उक्तप्रकारके कर्मणीत्युपलक्षणं सर्वत्रैव अकर्म निर्वन्धकत्वं समं ब्रह्म ॥
साङ्ख्ययोगमार्गायः सन् पश्येत् भावयेत् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत” [छां. उ. ३।१४।१] इति
श्रुतेः ‘सर्वं ब्रह्मात्मकं ज्ञानम् तथा कर्म च भावयेत्’ इत्याचार्योक्तञ्च । अयमेव ज्ञानयज्ञ इति स्वयमेव वक्ष्यति
भगवान् । इदं चोक्तमाधिकारिककर्मणो यायारम्यं सङ्गते उक्तम् । कर्माधिकारिणोऽकर्मणि च निषिद्धे अकर्म-
वा कर्म बन्धनं पश्येत् । अत्रेदमाकृतम् ‘या निशा सर्वभूतानां’ [२।६९] इत्यत्रैव परस्परं विपरीतस्वभाव-
योरुत्तमापकृष्टयोर्विपरीते क्रियानिर्वर्त्ये कर्मणी भवतः; तेनापकृष्टाधिकारिकं कर्मोत्तमाधिकारिणो कर्मैव, उक्त
माधिकारिककर्म चापकृष्टाधिकारिणः अकर्माकर्तव्यमेव । तत्र चान्योन्यभावधीमेदात् फलवैलक्षण्यं युक्तमेवेति ।
तद्वैवं यथाभूतं यः पश्येत्स सर्वमनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः ब्रह्मणि योगे च प्रवणः कृत्स्नकर्मकृच्च तत्कर्मणि सर्वकर्म-
फलानामानन्दानामन्तर्भूतत्वात्तत्कर्ता भवति । अन्येत्युक्ता अबुद्धिमन्तोऽपूर्णकर्मकारिणश्चेत्युक्ताः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— इतिशेषत्वाज्ञानार्थं तत्स्वरूपमाह— पश्येत् । तथैव मदाज्ञया अकर्मणि अकर्तव्ये कर्मणि कर्तव्यं
कर्मणीति । यः कर्मणि अकर्म पश्येत् कर्तव्ये अकर्तव्यं पश्येत् । एवं ज्ञात्वा यः कृत्स्नकर्मकर्ता मनुष्येषु स बुद्धिमान्
पश्येत् । मत्सम्बन्धे विना मदाज्ञां विना विवर्गमणि अकर्तव्यं भवेत्, स ज्ञानवान्, स युक्तः । ममेति शेषः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यदकर्मद्वैतत्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह— कर्मणि कर्माकर्मविकर्मात्मके द्वेन्द्रिया-
द्विद्यापारे अधिधिया प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं— नौत्येन तीरतरो चलने आरोपिते
सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव— यः पश्येत् । तथा ‘चलं गुणवृत्तम्’ इति न्यायेन त्रिगुणारमकेषु द्वे-
न्द्रियादिषु नित्यकर्मवत्सु यश्चन्द्रतारकादौ गत्यभावमिव ‘तूष्णीम्भूतोऽहमस्मि, न किञ्चित्करोमि’ इत्यवस्थते,
अकर्मणि कर्माभावे कर्म तन्निग्रहाख्यप्रयत्नरूपं यः पश्यति, स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि भागि-
जनितव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य बाधात् । स एव च युक्तो योगी, कृत्स्नकर्मकृच्च; कर्म-
योगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्येव इति स्तुतिमात्रम् । आत्मनोऽकर्तृत्वं सङ्घातस्यैव कर्तृत्वमिति भावयता कर्माणि
कर्त्तव्यानीत्यर्थः । यद्यप्येतद्ब्रह्मा प्रपञ्चितं ‘अव्यक्तोऽयं’ [२।२५] इत्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयता-
त्पुनः पुनरुच्यत इति प्राञ्चः ।

यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठीयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मद्वैतमिति यः पश्येत्तथाऽकर्मणि नित्यकर्म-
कारणे प्रत्यवायेतुत्वेन कर्मद्वैतमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति (श्रीधरः) तदसङ्गतमेव; नित्यकर्मणि अक-
र्मद्वैतमिति ज्ञानस्य शुभमोक्षहेतुत्वाभावाग्निग्रह्याज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । स चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं
नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वाद्विस्तृत्युपपत्तिरिति दिक् ।

ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण बाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अवेद्यं स्वप्रकाश-
चैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्, तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्बस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न प्रामा-
सदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति परमार्थेदृशित्वाद्वास्तव्येरेव गुणेः स्तूयत इत्यपि व्याचष्टुः (मधुसूदनाः)
तदप्यसङ्गतमेव, ‘कर्म कुरु’ [४।१५] ‘कर्म प्रदयामि’ [४।१६] इत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावे तत्त्वज्ञानानवसरत् ।
नापि “कर्तुमीप्सितवर्गं कर्म” [अष्टा. १।४।४९] इति पारिमापिस्या कर्मसंज्ञया दृश्यस्य कर्मशब्दार्थस्य
प्रतीतौ शक्यं, तस्यापुष्टिमादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानहेत्वादिति सङ्गः ।

बभूवस्तु— ‘कर्मणो हि’ [४।१७] इति श्लोके कर्मविकर्माकर्मणां गतिशब्दितं पश्यमानं गहनत्वोद्दृश्य-
मित्युपशितं, सङ्गादयानं ‘कर्मण्यकमेति यः पश्येत्,..... स मनुष्येषु बुद्धिमान्’ इति । तथा हि कर्मणि कर्माद्य-
धिकर्मरूपे अकर्म तद्वैपरीत्यं ज्ञान्तरो दृश्यते । यथा ऋतुः कर्मणि अद्वाहीनस्य कृनोऽप्युत्थत एव भवतीत्य-
कर्मणि परैवव्यति । दाम्भिकश्च तु विकर्मणि परैवव्यति । यथोक्तं ‘अथद्वया हुतं दूध तपस्वतं हुतं च यः ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तदेत्येव नो इह ' [१७।२८] इति; 'चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि भवं प्रयच्छन्त्य-
यथाकृतानि । मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ' [म. भा. ५।३३।७३] इति च । एवमौदा-
सीन्यमकर्मपि शक्तस्तार्त्तपरित्राणामावाट्टिकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्व्यानाद्यासक्तस्य वा स्वकाळे
पञ्चयज्ञाचरणं ' दीक्षितो न ददाति ' इत्यादिवचनात् ' सर्वधर्मान्परित्यज्य ' [१८।६६] इत्यादिवचनाच्च कर्म-
प्येव पर्यवस्यति, नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहोतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हिंसा ' अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत् ' [तै. सं. ६।१।११] इति वचनाद्यज्ञे कर्मैव भवति । सैव वृथा नष्टे पशौ न कर्म, विध्यर्था-
निष्पत्तेः; नापि विकर्म, कामकारेणाकृतत्वात्; किन्तु परिशेषात् कृताऽप्यकृतैवेत्युक्तमिति पर्यवस्यति । एवं
स्तेनप्रमोचनं तत्सम्युद्धानां कर्मापि राज्ञो विकर्म, ' स्तेनः प्रमुक्तो राजानं पापं माप्ति ' इति वचनात्; तदेव
यथीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हिंसाफलके सत्यादौ दानफलके अनृतादौ च विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्ये । तस्मात्क-
र्मोक्तमविकर्माख्ये कर्मणि अकर्म तद्वैपरीत्यं यः पश्येत्, स कार्याकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यनानामेषां प्रबोधात्
बुद्धिमानित्युच्यते ।

तथा ' किं कर्म ' [४।५६] इति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोऽस्ति, यथोक्तं ज्ञानमशुभमोक्षहेतुत्वे कर्मा-
कर्मणो प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं, तत्राख्यानमकर्मणि च कर्म यः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः ।
तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत्, न त्वेकैक इत्यपि ज्ञेयम् । तथाहि अकर्मणि स्पन्दशून्ये कूटस्थे
वस्तुनि कर्म सस्पन्द वाह्यं वियदादि आभ्यन्तरं प्रमात्रादिकं व्याधाराधेयभावेन वा वपादानोपादेयभावेन वा
अभिधानाध्यस्तभावेन वा यश्चिन्तः साक्षाद्विदुः कर्मणि कुर्वन्ति । तत्राद्यः साङ्ख्यः—अज्ञे मयि सहातधर्म एव
सृत्कत्रादिरविवेकात् स्फटिके लौहित्यमिव भातीति मन्यते । द्वितीयस्तु—कनककुण्डलवत् प्रहोऽर्जवं सर्वं प्रह्वैवेति
कर्म तत्साधनादिकं अहं च प्रह्वैवेति भावयन् करोति । एतौ युक्तावप्यतिबुद्धिमानप्ययुक्तः करोति तस्य सर्वं
असदेव भवति, न त्वशुभमोक्षाय । " यो वा एतदक्षरं गार्थ्यविदित्वाऽरिमैल्लोके (जुहोति यजते) यजति
इदंति तपस्तप्यतेऽपि बहुनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्त्य तद्वति " [बृ. ३।८।१०] इति श्रुतेः । यस्य युक्तोऽपि
निर्बुद्धित्वाद्यकार्यमपि करोति, स प्रत्ययेति । पापान्नेपनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् । अनयोश्चाविद्याविधा-
शब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः श्रूयते " विद्या चाविद्या च " [ईशो. ११] इति मन्ये ।

यद्वा द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यशान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुगता बुद्धिमानुच्यते । अप-
रोक्षमपि द्विविधं उपात्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्याकृतरूपोपात्यमेवेन
द्विविधम् । तत्रापि व्याकृतं सूत्रं कार्यं, तदर्थी विगतदेहादङ्कारत्वात् योगशास्त्रे विदेह उच्यते, अव्याकृतं कारणं,
तदर्थी प्रकृतिलय उच्यते; अनयोरुपासनयोः सम्भवासम्भवसंज्ञयोः समुच्चयो विधीयते । ' अन्यदेवाहुः सम्भ-
वात् ' इत्यादिना; सोऽयं युक्त इत्युच्यते । अस्याप्यग्रे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नापमपि कृत्स्नकर्मकृत् । किन्तु
यस्य कर्मवधिनाकर्मदर्शनं मुख्यमस्ति, स एव कृतकृत्यत्वानुसृत्यः कृत्स्नकर्मकृदिति । एतेषाञ्चो मनुष्येषु देहा-
भिमानिधेव बुद्धिमानित्यक्रान्तदर्शित्वात्कविरेव । मध्यमो क्रान्तदर्शिनावपि तत्तत्रविषये मूढत्वात् ' क्वयोऽप्यत्र
मोहितः ' [४।१६] इत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशुभानुमुक्तिः । उत्तमस्तु जीवनेवाशुभानुमुक्त इति श्लोकार्थः
प्रतिभाति । " व्याख्यातुरपि मे नास्ति भाष्यकारेण तुल्यता । गृह्णवचोतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्यार्कतुल्यता ? " ॥

यद्वा कर्माकर्मणो वक्तव्यत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं, अतो यदकर्मणा विशेषितं
तदेव कर्म, नान्यदिति कर्मलक्षणम् । यच्च कर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मैत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयम् । अक्षरार्थस्तु
कर्म यत्सादिकं ससाधनं, तत्राकर्म स्पन्दशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्मतद्वद्गुणं ब्रह्मदृष्टिमध्यसेत् । ' अहं
ऋतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपम्यम् । मन्योऽहमहमेवाज्यमहमग्निह हुतम् ' [१।१६] इत्युक्तप्रकारेण अन्यथा
यत्कृतं तदुवाचेष्टारूपमेव, अतो गहना कर्मणो गतिः । किं तदकर्म यत्कर्मण्यप्यस्यते ? इत्याकाङ्क्षाया यत्रैतत्कर्म
पुण्यपापात्मकं दृश्यते " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन " [बृ. उ. ३।२।१३] इति; तत्फलं
च सुखदुःखादिकं ' अहं सुखी, अहं दुःखी ' इति स प्रत्यकृतेननोऽकर्म । तत्रैवेदं कर्म अस्पन्दे स्पन्दात्मकमसर्वं
सर्वं द्वाप्यस्तमिति यः पश्येदिति ।

अयं भावः— यथा रज्ज्वामध्यस्तं सर्वं पश्यन् ' नायं सर्पः, रज्जुरियं ' इति वाक्यात्तस्य रज्जुत्वं विशेषप्राप्तं ल्यादप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिदं रज्जुदृष्टयोपास्येति नियोज्यते; स चोपासनादाढ्यै सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वं विन्दति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विन्दति, न तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणया उपास्तया प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्यस्तं कर्त्रादि ' तत्त्वमसि ' [छां ब ६।१।७, ९।४; १०।३; ११।३; १२।३] इतिवाक्याद्विधित्वाऽऽकर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्टया उपानीतस्य भावनादाढ्यात् कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । यद्वा— कर्मणीव अकर्मण्यपि विरुद्धसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशङ्क्याह— कर्मणीति । विहिताकारे प्रतिपिद्वाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत्, अकर्मतो विन्यत् कर्म प्रज्ञादृष्ट्या कुर्यात्, न त्वकर्मापि तादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्मणि कर्म कर्मणि चाकर्म पश्यतो विदुषः प्रशंसा [१९-२३]

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— तदेतत् कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तुयते— यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पवर्जिताः कामैर्भूतकारणैश्च सङ्कल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुग्रीयन्ते, प्रवृत्तेन चेलोकसङ्ग्रहार्थं, निवृत्तेन चेजीवनमात्रार्थं । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्, कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं, तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य, तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोतुमुत्तरलोके प्रस्ताति— तदेतदिति । यथोक्तदृष्टिपूर्वोक्तदर्शनसम्पन्नत्वम् । समारम्भशब्दस्य कर्मविषयत्व न सूच्यते, किन्तु व्युत्पत्त्येवाह— समारभ्यन्त इतीति । कामसङ्कल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानं ? इत्याशङ्क्याऽह— मुधैवेति । उद्वेगप्रलामावे तेषामनुष्ठानं साहचर्येण स्यादित्याशङ्क्य प्र-
तेन निरुतेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण निरूपयति— प्रवृत्तेनेत्यादिना । ज्ञानामीत्यादि विभज्यते— कर्मादिविति । यथोक्तज्ञानं योग्यमेव दहति, मायोग्यमिति विवक्षित्वा तस्मिन्नभिपद्यम् । यथोक्तविज्ञानविरहिणामपि ध्वे-
यिकादीनां पण्डितत्वप्रसिद्धिमाशङ्क्य तेषां पण्डितामासत्वं विवक्षित्वा विनिर्दिष्ट— परमार्थत इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यते ? इत्यत्राह— यस्येति । यस्य सुषुप्तोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकानित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारम्भाः कामवर्जिताः फलसङ्गरहिताः सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानपेक्षीकृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृत्यतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्गहिताः, तमेवं कर्मकुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यज्ञानाग्निना दग्धमाचीनकर्माणमाहुस्तत्त्वज्ञाः; अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रत्यक्षेणेति । प्रत्यक्षविरुद्धं न शक्ये-
नोपपत्त्या वा प्रतिपादयितुं शक्यमिति भावः । क्रियमाणस्ये-
ति । नहि चिरप्रवृत्तं सृष्टिदृष्टापरं ज्ञानमात्रपरिशेषज्ञाना-
कारमित्युच्यते, किन्तु क्रियमाणमेवेदं धर्मेति भावः । यद्वा
प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्येति पदार्थां ज्ञानविषयस्य ज्ञान-
विषयस्य वा ज्ञानैक्यमित्यभिप्रेतम् । कथमुपपद्यत इति नेर-
मुपपत्तिमह यदि परं दृष्टिविधानादाविष भावनीयमिति भावः ।
सर्वव्यवसायज्ञोचान् द्रव्यार्जनादिषुद्वहः ।

१ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यत्र कर्माण्यतीतानेकत्रन्मसमिदानीं ज्ञेयानि, एतन्न्यमकृतेषु ज्ञानाग्निमिन्मन्यनारभ्येतामर्त्ते पूर्वोक्ते वनित्वात् । तथा समारम्भा देहनिर्वाहार्थमावश्यकोदकाधारणादिकर्मणामारम्भाः । तत्रापि कामसङ्कल्पवर्जितत्वे क्रियमाणकर्मणोऽप्यनुसन्धानोऽपि बोध्यः— इति केचित् ॥ २ नव्यान्तु— ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यत्रस्य विधेयविशेषत्वमनुसन्धानेन ज्ञानेन कर्मणां समीचीनभावविधानस्य न कर्मयोगे तत्पर्यम्, किन्तु फलेच्छादानपूर्वकं तदाचरण एवेति वदन्ति । तन्नुच्यते; फलेच्छादयामाग्रेण सञ्चितकर्मणां दाहप्रत्यभवात्, तथापि ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, ' विदित्वा' गौरवादिशेषप्रत्ययः ।

— अधिर्गता ।

‘कामसङ्कल्पवर्जिताः’ इत्यत्र तावत्काम एव सङ्कल्प इति समासः प्रययित्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्प इति श्रुत्युक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे सम्भवत्येकपदार्थप्रधानतत्परायोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवायं इत्यभिप्रेत्याह—कामवर्जिता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वयं दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासः नन्तरात्प्रवर्त इति सूचितम् । कर्मप्रवर्तणे कामो हि फलसङ्ग इत्यभिप्रायोगाह—फलसङ्ग रहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठानसङ्कल्पः तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन हृतकरत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिनियुक्तोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्य इत्यभिप्रादेयाह प्रकृत्येति । समित्येकीकारो, स्वो भ्रान्तिज्ञाने, प्रकृत्येति देहरूपेण परिणतयेति शेषः, तदुपैरात्मन एकीकरणे नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे स्वोक्तत्वात्सम्भानम् । यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वजस्तमसां देवत्वमनु-

स्यत्वादिसन्निवेशानां सौत्यकार्यशङ्क्यादीनां च स्वमात्मानं प्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेनाद्ये शृङ्गादौ स्वमिति बुद्धिरपि सङ्गहीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्पराहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेतं हेतुमाह—प्रकृतिवियुक्तेति ।

पण्डितं हेतोषादेयभूतदेहात्मादिविवेकज्ञानवन्तम् ; ऊहापोहक्षमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डितशब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, पापनिवर्तकत्ववक्ष्यज्ञानप्राप्तस्य विध्यौचिण्यात् । अप्रस्तुतस्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं कर्मान्तांगेति । नचत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाभिना ददाते, निष्फलप्रसङ्गात्, नाप्युत्तरं तस्य विद्यामाहात्म्यनिवर्त्यत्वात् ; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति—प्राप्तस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यावन्तिधाविपरीतस्वरूपज्ञा बुधशब्देन विवक्षिता इति भावः । शङ्कोत्तरत्वं निगमयति—अत इति १९

५ आ. मा. भा.—एतदेव मपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । उक्तमकारेण ज्ञानाभिदग्ध-
र्माणम् ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.—ननु प्रतिज्ञातमुष्णं, विमुक्तैः प्रेक्षैः । इत्यत आह—एतदेवेति ; कर्मस्वरूपमेव । तेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः कृत्य इति सूचितम् । मिष्यात्वज्ञानेन कर्मणाश्रयमदौ

ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं हारवा स्वत्व स्वात्कत्र्येण कर्माभावात्तानमेव ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्मात्—यस्य कर्माकर्मवेदः सर्वाः क्रियाः कामसङ्कल्पवर्जिताः फल-
ङ्कल्परहितास्तं ज्ञानाभिदग्धकर्माणं कर्माकर्मत्वज्ञानमेव ज्ञानाभिस्तेन दग्धकर्माणं बुधा ब्रह्मविदः
पण्डितमाहुः ॥ १९ ॥

८ जे. श. नि.—तस्मिन् कर्मण्यकमादिदर्शिनं स्तौति
[भिः—यस्येति । द्विविधः कर्माकर्मत्वत्त्वं आरम्भरूपद्वयम् । पौलस्त्योरेति स्तुतिः । तत्रारम्भविषये—यस्य कर्माकर्म-
त्वविदः सर्वे समारम्भाः आरम्भमाणानि कर्माणि कामस-
ङ्कल्पेन फलेच्छया व्रजिताः, तं बुधाः पण्डितमाहुः । तत्र
[भिः—यतस्ते समारम्भैर्भातेन ज्ञानाभिना दग्धानि कर्माणि

यस्य तम् । आरम्भविषये तु—यस्य परामर्शदर्शिनः सर्वे
लौकिका वैदिका वा समारम्भाः कामेन फलेच्छया सङ्कल्पेन
च ‘एतद्वैमदमिदं करिष्ये’ इति फलेच्छाप्रयुक्तेन मनोवृत्ति-
विशेषेण व्रजिताः छपावेक्षमात्ररूपा भवन्ति । ज्ञानी
हि प्रवृत्तश्लोकसङ्ग्रहार्थं निवृत्तक्षेत्रीवनापै चैवते ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १९ ॥

९ व० व० दी०—एतस्यैव बुद्धिमत्त्वं ब्रह्मयनि—यस्येति । क्रियासमारम्भाः कामफले ‘ममेदं कर्म फल-
सापकं’ इति सङ्कल्पश्च साम्यां वर्जिताः, एवमभूतः सकर्माऽप्यकर्मैव । यतो ब्रह्मज्ञानेनाभिना दग्धकर्मा कर्म-
वीजबन्धनशून्य इत्यकर्मोच्यते—अधेनुगोवत् तं पण्डा विवेकवती बुद्धिः सञ्जाता यस्य तथाविधमाहुर्बुधाः ।
‘यथापेक्षां ज्ञानाभिदग्धकर्माश्रयोऽमलः । ब्रह्ममावरो

योगी कर्मवानपि पण्डितः’ इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—त्रिंशो को निष्कामो महाज्ञानेन
कर्म करोति स मद्रूपानां च मे मत् इत्याह—यस्येति ।
यस्य सर्वे समारम्भाः सर्वकर्मणां सम्यक् मदाज्ञानेन आरम्भाः
कामसङ्कल्पवर्जिताः—कामः फलं, सङ्कल्पस्तदिच्छा, एतदुभय-

रहिताः तं ज्ञानाभिना दग्धकर्माणं ज्ञानाभिना दग्धानि
कर्माणि यस्य तादृशं, दग्धत्वादये सद्गोपशोषनिर्वन्धनाव-
रहितं, बुधाः भक्ताः पण्डितं शास्त्रोक्तवैश्वरूपसङ्गमाहुः
वदन्ति ॥ १९ ॥

११ नी० मा० दी०—अविदुषां कर्मण्यकर्मभावनां ब्रह्मयुतिं विदुषां कर्मदर्शनेन स्तौति—यस्य सर्वे समा-
रम्भाः इत्यादिभिः पदभिः । यस्य विदुषः सर्वे समारम्भन्त इति समारम्भाः कर्माणि कामेन फलेच्छया सङ्क-
ल्पेन ‘अहमिदं करोमि’ इत्यभिमानेन च वर्जिताः, तं ज्ञानाभिना कर्मादावकर्मदिदर्शनेन दग्धानि अङ्गुरी-
भावाकृत्यावितानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पण्डितं बुधा आहुः ॥ १९ ५

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यवृत्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

१ शां. भा.—यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्श्या सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सत्प्राप्सी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राग्बिबेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्, स सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । स कुतश्चिन्मितात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसङ्ग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्येबाह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यगुणो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रय आश्रयरहितः, आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिषापयिषति; दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽङ्गमैव, तत्तन्निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् । तेनैवभूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति भावे, ततो निर्गमासम्पन्नाल्लोकसङ्ग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वाच्चैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तन न प्रवृत्तिरित्याद्यङ्गायां करोति—यस्त्विति । विवेकात् पूर्वमभिविवेचनेन प्रवृत्तस्य विवेकानन्तरमभिविवेक्षाभावात् प्रवृत्तसम्भवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः सम्भवतीत्यर्थः । सत्यपि विवेके तत्प्राप्ताक्षाकारानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तरयागः स्यात् ? इत्याद्यङ्गायाऽऽह—यस्तु प्रारब्धेति । त्यक्त्वे यादिसमन्तरलोकोन्मवतारयितुं भूमिका कृत्वा सवतारगणकारं दर्शयति—स कुतश्चिदिति लोकसङ्ग्रहादिनिमित्तं विवक्षितम् । कर्मपरित्यागासम्भवे सति तस्मिन्प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किञ्चिदिति सम्बन्धः । कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मेति कथमुच्यते ? तत्राऽऽह—स्वप्रयोजनाभावादिति । कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते ? तत्राऽऽह लोकेति । प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वामात्रं 'पथादिभिश्चाविरोधात् [प्र. सू. भा. १।१।१] इति न्यायेन व्यावर्तयति—पूर्ववदिति । कथं तर्हि विवे-

किनामविवेकिना च विरोधः स्यात् ? इत्याद्यङ्ग कर्मादौ सङ्गः सङ्गाम्यामित्याह—कर्मणीति । उक्तेऽर्थे समनन्तरलोकोन्मवतारयति—ज्ञानाङ्गीति । एतमर्थं दर्शयिष्यमिं शोभना हेति योजना । यथोक्तं ज्ञानं कृत्स्नत्वात्मदर्शनं, तेन स्वतःपूर्वसुखं साक्षादनुभूय कर्मणि तत्फले च सत्तमाप्त्य विषयेषु निरपेक्षधेष्टे विद्वानित्याह—त्यक्त्वेत्यदिना । इष्टापननापेक्षस्य कुतो निरपेक्षत्वं ? इत्याद्यङ्ग विनिश्चयि—निराश्रय इति । यदाश्रित्येति यच्छब्देन फलासाधनमुच्यते । 'आश्रयः रहितः' इत्येत्यर्थं स्पष्टयति—द्वेष्टेति । तेन ज्ञानवता पुनरेवैवभूतेन 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं' इत्यादिना विरोधितेनैव । ततः सत्साधनात्कर्मणः सकाशादिति यावत् । निर्गमासम्भवे हेतुमाह—लोकेत्यादिना । पूर्ववत्ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायां भिवेल्लेधे । अभिप्रवृत्तोऽपि लोकादृष्टेति शेषः । नैव करोति किञ्चिदिति स्वदृष्टेति श्लक्ष्णम् ॥ २० ॥

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—त्यक्त्वेति । कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यवृत्तो नित्ये सत्तन्मन्येव तृप्तः, निराश्रयः, अस्थिरप्रकृतावाश्रययुद्धिरहितो यः कर्माणि करोति, स कर्मण्यामिमुत्त्वेन प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदेनेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ घे. ता. चं.—अनन्तरलोकाभ्यासान्तरपरत्वयौनस्यत्ययोऽनुदागमाह—एतदेव विवृणोतीति । 'नित्यतृप्तः' इत्ययं श्रित्य तृप्त इति नाथं, मुक्तिर्हव्यनुक्तः, 'कर्मफलाग्नयदकृत्वा' इति कामवर्जितमभिविराट् अनिरयत्प्रागपिदिति सङ्गतरात्रिभ्यविराट्प्रागपि नित्यमन्वीहारात् च वदन्मुक्तिरत्वा

दियमिष्यत्य नित्ये स्वात्मन्येव' तृप्त इत्युच्यते । 'श्रित्य' इत्ययं न तावदाश्रयमनुदागमादिति निश्चित्यते, एतन्निष्कामस्य कर्मादकृत्वा, अतोऽत्र लोकादिति य आश्रयत्वेन स्वपुदिविषयः, तादाश्रयणीयत्वमुद्धिरं निश्चित्य इत्ये-

१ कर्मणा पदप्रयोग इत्यत्रेति व्याख्याने नु न रचितम्, कर्मवशात्प्रतिप्रियाभावेन नित्यतृप्तकनिराश्रयस्योत्पत्तयः नप्रादिति केचित् । साङ्ख्यानश्रवणाद्यु—कर्माणि फलानि द्वेष्टेति वा, कर्माणि फलानि वा, इत्यर्थं कर्मणा पदप्रयोग इत्यत्रोक्तं वदन्प्रागपि कर्म शोभना कथं इति शोभायमिति तत्राऽऽह्यमितीति नित्यतृप्तः व्याख्याते । —अधिमोक्षा ।

प्रेलोकं—अस्थिरत्यादि । तद्वन्त्य आकाङ्क्षा य इत्य-
ध्यातम् । अभिशन्दार्थे अभिमुख्ये तदेकपरता । 'नैव
किञ्चित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति
तदुदासाद्योचितं विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्मणि । 'कर्म-

ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति व्याहृतमिदमित्या-
शङ्क्याह—कर्मोपदेहेनेति । विपरीतविषयसञ्चरणेन ज्ञानान्यात-
विरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग
इति भावः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.—न च कापसङ्ख्याभावेनालम्, आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा ज्ञानस्वरूपमाह—
पुनर्नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तिरानाश्रयेऽश्वरसंख्योऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दो.—'यस्य सर्वे समारम्भा कामसङ्ख्या-
वर्जिता' [४११९] इत्यनेन युक्तं तदेव 'त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं'
इत्यनेनोच्यते । सङ्ख्या हि कर्मोपदेहं, कामश्च फलसङ्ग इत्यत
सङ्गतत्वं समान्यथा व्याचष्टे—न चेति । नैतावता कर्मस्वरूप
सम्पूर्णमित्यर्थः । किं तर्हीत्यन्याहारः । ननु 'नित्यतृप्तो निरा-

श्रय' इति साम्बोर्ध्वं कथं साधने निवेद्यते । इत्यत
आह—ज्ञानेति । कर्मण्यकर्मैत्यपेक्षया—पुनरिति ।
मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह—नित्येति । इति
हेतोर्हमपि तथाविध, शिन्धुविधया तथा न प्रतीयत इति
ज्ञानमित्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—त्यक्त्वेति । ॥ पण्डितः कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रय आश्रयितव्यवर्जितः
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः । कर्मणा तस्य बन्धकत्वाभावादित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

८ वै. ब्र. मि.—ननु वामसङ्ख्यावर्जितमपि कर्म कर्म-
स्वाभावात्कृतौ न वप्राति ? इति तत्राह—त्यक्त्वेति । नित्य-
तृप्तः निजानन्दलानेन नित्यं तृप्त सर्वत्र निराकाङ्क्षः, निराश्रय,
निर्गतः, कर्मोपदेहोऽस्ति इन्द्रियादिद्वैतदर्शिनो यस्मात्स निरा-
श्रय देहाद्यभिमानव्यग्रम् । एतच्च 'कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा'
इत्यत्र हेतुगमं विशेषणद्वयम् । निराश्रयत्वात् कर्तृत्वमिमान-

रूपकर्मोपदेहात्, निराश्रयत्वात् फलासङ्ख्यायां इति
विशेषः । एव कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा लोकसङ्ख्यायां लोक-
निन्द्यापविरागं वा कर्मणि लौकिके वैदिके च अभितः
साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोऽपि स्वदेहा नैव किञ्चित्करोति ।
ज्ञानाग्निद्वयकर्मत्वात्तदीये कर्मोपदेहे सम्पद्यत इति न
कर्मस्वाभाव्यसाङ्गवकाश इत्यर्थः ॥ २० ॥

९ व० त० दो०—एवं कर्ताऽप्यकर्मैव स असङ्गात् प्रवृत्तः तद्वाह—त्यक्त्वेति । अत्र 'कर्मण्यकर्म यः
पश्येत्' [४११८] इत्याद्युक्ते स्वयमेव विवृणोति भगवाश्चतुर्भिः । क्रियानिर्वर्त्ये कर्मणि यज्ञादौ फलं स्वर्गादि
प्राकृतं तथा सङ्गं प्राकृतं स्वयं कर्तृत्वाभिनिवेदनं च त्यक्त्वा अर्थात् अप्राकृतं वस्तु यथाभूततया सर्वं
विभाव्य कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति अकर्मैव स यथा यज्ञा, कर्मोक्तं, तथैव नित्यानन्देन तृप्तः
प्राकृताश्रयराहित्यं तत्तद्वस्तुनि प्रवृत्तभावनादिति वक्ष्यति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.—ननु फलेच्छाराहित्यसर्वतो विहाय
किमिति कर्म करोति ? इत्याशङ्क्याह—त्यक्त्वेति । यो
'नित्यतृप्तो मतिष्ठता नित्यं तृप्तः पूर्णं कर्मफलसङ्गं त्यक्त्वा
कर्मफलेच्छासर्तुं त्यक्तः निराश्रयः कर्मजनितादृष्टाद्याश्रय-

रहितः कर्मणि मदाज्ञानेन अभिप्रवृत्तः सोऽपि नैव किञ्चित्
करोति । मदाज्ञानरूपत्वात्तत्त्व तत्कर्म मोक्षे स्वकलमोगादिना
बन्धकं न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दो०—ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेऽपि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत
आह—त्यक्त्वेति । आत्मलानेन नित्यतृप्तत्वात् फलासङ्गं त्यक्त्वा निराश्रयत्वात् अहङ्काराद्याश्रयेण हि कर्म
क्रियते, निराश्रयो निराहङ्कारो यस्मात् ततः कर्मसङ्गं 'अहं करोमि' इत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके
वैदिके वा अभितः सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किञ्चित्करोति, अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म न फलाय
प्रभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

१ आशीरभिलषित्वाग्नेना, 'आहं घातु इच्छयाम्' (घा.पा. १०२२) 'किं च' (अथा ११२०६) 'आ शाय
को'—(पार्ति) इतीत्यम् । सा च रजोशक्तिविशेष 'काम ईहा मदलुप्या स्तम्भ आशीर्हिता मुक्तम् ।' (भाग ११२०१२)
इत्यादिबचनात् । अत एवाग्नेन रजोवर्जितः 'यतचित्तात्मा' इत्यनेन सत्सत्प्रयणम्, 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' इत्यनेन च तत्सन्त्यागो
मी. ५२

१ शां. भा.— यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः, स दृष्टादृष्टेविपयाशीर्विर्वर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म सञ्चयस्य शरीरयात्रामात्रचेतो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह— निराशरीरिति । निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन सः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति प्राप्नोति न किल्बिषमनिरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव, वन्धापादकत्वात् । (तस्मात्ताभ्यां युक्तो भवति, संसारान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ।)

२ आ. शां. व्या.— सत्यपि विक्षेपके कर्मणि कूट-स्यात्मास्तुसन्धानस्य सिद्धे वैकल्यहेतुत्वे विशेषाभावे सुतरा तस्य तदेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याऽऽह— यः पुनरिति । पूर्वोक्त विपरीतत्वं कोकसङ्घादिनिरपेक्षत्वम् । तदेव वैपरीत्य स्फोरयति— प्रागेवेति । सञ्चयनसर्वकर्मसञ्चयात् शरीरस्थितिरपि कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरेति । तर्हि तत्पाविषयेष्टा-निविष्टचेतस्तया सम्यग्ज्ञानवर्हिर्मुक्तस्य कुतो मुक्तिः ? इत्याशङ्क्य यदोपदिष्टचेष्टायामनादरनिवमित्याह— ज्ञाननिष्ठ इति ।

इति दर्शयितुमिदं श्लोकमाहेति पूर्ववत् । आशिषं प्राग्ना-मेदास्तुष्ट्याविशेषाः । आशिषा विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह— यतेति । चित्तवदात्मन संयमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— आत्मा बाह्य इति । द्वयोः संयमने सति सिद्धमर्थमाह— त्यक्तेति । सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि दुःखा इवा-दित्याशङ्क्याऽऽह— शारीरमिति । मात्राशब्देन यौनस्त्या-दनर्थकं केवलपदमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रापीति ।

१ शां. भा.— किञ्च 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्माभिप्रेतं आहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म ? इति । किञ्चातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरम् ? इति । उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीर-मभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्यपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति श्रुतवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि श्रुतवतोऽप्राप्तमतिपेघमसङ्गः । 'शरीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणत्वेकलशब्दप्रयोगाच्च बाह्यनस-निर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं केवलं' इत्यादौ शरीर-पदार्थं दृष्टुदीर्घतुल्यमया सम्भावनाया विफल्ययति— शरीर-मिति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यस्मिन्पक्षे किं दूषणं ? शरीरस्थित्यर्थं शरीरमित्यस्मिन्वा पक्षे किं फलम् ?

इति पूर्ववादी कूटति— किञ्चात इति । शरीरनिर्वर्त्य शरीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धान्तो दूषणमाह— उच्यते इति । शरीरेण यन्निर्वर्त्य, तर्हि प्रतिपिद्य विहितं वा ? प्रपञ्चे निरोध स्यादित्याह— यदेति । प्रतिपिद्यावन्नेति

— ध्वन्यत इति वदन्ति । परिग्रहस्त इति परिग्रहा भोगसाधनानि 'प्रहृष्टदृष्ट' — (अष्टा. ३.३.१६८) इत्यत्र । शरीरसम्बन्धि, तदस्थितिप्रयोजनमिति यावत् । 'तत्त्वेदम्' (अष्टा. ४.३.१२०) इत्यत्र । शरीरनिर्वर्त्यमिति व्याकृत्य स्वप्रयत्नं, केवलमिति विशेषणानुपपत्तेः । न हि केवलेन शरीरेण कर्मोत्थनं सम्भवति, मनोव्यापारपूर्वकत्वादित्यव्यापारात्तन्म । न हि मनोव्यापारमन्तरेण निधिप्रतिषेधरक्षणं किमपि कर्मोत्थानं ददातीति कोऽपि कर्त्रात्पुनरुद्दिष्टमग्र । अतः शरीरि र्मन्त्यस्य केदमेव मानसादिनामानियमादृष्टापातार्थमात्रेण 'केवलदम्य' व्यर्थत्वं प्रगच्छते 'वायेन मनसा युद्धया' (५.११) इत्यत्र तु तस्य मन्मथव्यापकत्वात्स्व इत्यत्रेव । न चेदापि तत्प्राप्त्यति वत्, युष्मत्, बाह्यनसनिर्वर्त्यस्य समस्तवर्जितव्यापि किञ्चि-पापादस्त्यापते, तन्माभ्युपगमे 'योजवन्ननिरोधाद्वैषम्यप्रसङ्गाच्च । तन्माभ्युपगमेव युष्मत् । एतेन 'शरीरं शरीरप्रयोजनस्य भिरादनादि कर्मैवापि न ' इत्यादि नृत्याक्तं निरस्तं केदम् । विनियम भाग्ये दृश्य । केचित्तु— 'कुर्वन् आप्नोति' इति सिद्धा-विदिनादरणात्किल्बिष प्रत्योदयेवेति व्याचक्षुः, तस्मात्करण आभ्योस्पर्शदीप्तिदाया दृश्यम् । 'अस्ति य धर्मो पुण्येऽपि पापमग्न-र्त्नं नेतुमदोषात् ततोः ' इत्यत्र गद दृष्टेनैव गृह्यतमप्युच्यते 'गो पापानोऽपि निर्वर्तते' (छं. ६.१.१४) इत्यादिपदे-प्रत्ये पुण्य पापमग्नयोऽपि " इति मग्नयुगाध्ययनि (५.१.१४) इत्युच्येयम् ।

— अविर्गता ।

नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशब्दविरोधः स्यादित्यर्थः ।
द्वितीयं विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावाद्रास्रप्रतिषेधः स्यादि-
त्याह— शास्त्रीयं चेति । दृष्टप्रयोजनं कारीर्यादिकं कर्मा-

दृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्प्रोमादिकं कर्मेति विभागः ।
शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमभिमतमिति पक्षे दूषणान्तरमाह—
शारीरमिति ।

१ शां. भा.— तत्रापि बाह्यमनसाम्नां विहितानुष्ठानपक्षे किञ्चिप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत ।
प्रतिषिद्धेस्वपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं
कर्माभिप्रेतं भवेत्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरबाह्यमनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्व-
स्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितः
शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किञ्चिपम् । एवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिञ्चिपमास्य-
सम्भवात्किञ्चिपं संसारं नाऽऽप्नोति; ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वाद्प्रतिबन्धेन मुच्यते एवेति पूर्वोक्तसम्भ-
वदर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयं भवति ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने
सत्यासिनो भवत्येव किञ्चिप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽह— तत्रा-
पीति । बाह्यमनसाम्नां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा
किञ्चिप्राप्तिः सत्यासिनः स्यादिति विरुद्ध्याऽऽप्ये जपध्यान
विधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति— प्रतिषि-
द्धेति । शरीरनिर्वर्त्य कर्म शारीरमिति पक्षमेव प्रतिषि-
द्धिद्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति— यदा स्थितिः । अन्यद्देहस्थितिः ।

प्रयोजनात्कर्मणं सकाशादिति शेषः । तत्रापि विदुषः स्वरूप-
नं प्रवृत्तिरिति सूचयति— लोकेति । विद्वानुक्त्या रीत्या
वर्तमानो नाऽऽप्नोति किञ्चिपमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह—
एवम्भूतस्येति । विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितितेतुव्यति-
रिक्तमकुर्वत इत्यर्थः । 'शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिपं'
इत्यस्योक्तेन प्रकारेण परिग्रहे 'शरीरं केवलं' इति विशेषणद्वय
निर्दोषं सिध्यतीति फलितमाह— एवमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते— निराशीरिति । निराशीः निर्गत-
फलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृत-
वस्तुनि ममतारहितो यावज्जीवं केवलं शरीरमेव कर्म कुर्वन् किञ्चिपं संसारं नामोति, ज्ञाननिष्ठा-
व्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'यस्य' [४११] इति श्लोकेन ज्ञानाधार
त्वमुपपादितम्; 'त्यक्त्वा' [४१२] इति श्लोकेन तदेव विरु-
क्तम्, अतः परं श्लोकत्रयेण तदेव विशोध्यत इत्युपनृत्ता-
माह— पुनरपीति । उक्तार्थस्य दुर्ज्ञानत्वाद्विशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं
बहुपु प्रदेष्टुं व्याकीर्णताभिहितानां सङ्कल्प्य प्रतिषेधार्थं अद्वै-
यार्थस्यादरविषयत्वशोभनां चोक्त एवार्थं पुनरपि विविच्य
प्रतिपाद्यते । कर्मणोऽप्यस्यादिविषयवर्गाशोभनैव परत्वं बुदा-
साय निर्गतफलाभिसन्धिदित्युक्तम् । 'यतचित्तात्मा' इत्ये-
तन्निवृत्त्यविषयम् । तत्र नियन्त्रयस्य नियन्त्रयतिरिक्तः
स्वारसिकः । आत्मशब्दस्य चित्सत्त्वपापवर्धकं तु निर्वर्धम् ।
अतो मनोविषयत्वे शुके तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्धवद्द्वारात्त्व-
वृत्तिसद्वृत्तितय चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण
यतचित्तमना इत्युक्तम्; विषयान्तराकितादित्तमना
इत्यर्थः । 'अध्यनसावाभिमानचिन्तावृत्तिमेवात्मन एव बुद्ध-
वद्द्वाराचित्तशब्देनैवैवद्विषयते' [म. सू. भा. २।४।५] इति
शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । दृष्टादिप्रकरणेषु तु बुद्ध्यादिशब्दो

महदादिवाचकः । अत्र चित्तस्य पृथगभिमानं मनसो बुद्धपद-
द्वारात्त्वस्योरप्युपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतेति— सर्वशब्दाभि-
प्रेतभोग्यभोगोपकरणमिति सङ्गः । सर्वविषयः परिग्रहः । न च
स्वकीयताभिमानः 'पर्याप्तं वा परीक्षार आलम्बाले परिच्छेदे ।
परीक्षीरारशयधर्मवृत्त्यपि परिग्रहः' इति वैजयन्ती । शारीर-
शब्दसामर्थ्याच्छरीरावधिकत्वं सिद्धमिति यावज्जीवमि-
त्युक्तम् । शरीरं क्षीरसम्बन्धि शरीरिणो दुस्त्यजमिति भावः ।
यदा बुद्ध्यापाणभूतफलमहादिद्विहित्यान् शारीरमित्युक्तम् ।
अथवा शारीरमेव शरीरधारणार्थमेव, न तु स्वर्गार्थमिति
भावः । मनोवियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा
शारीरशब्दः । अत्र पारिजात्यासन्नतेर्देव्यार्जनामाध्यकर्मन्यव-
च्छेदः परको न युक्तः । किञ्चिपशब्दकलितमुक्तं संसार-
मिति । 'शरीरं केवलं कर्म' इत्युक्ते यथादिकर्मणोऽपि निषेधः
प्रतीयेतेति लघुदासायै केवलशब्दस्यैव व्यवधाननिषेधपरत्व-
माह— ज्ञानेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— कामादित्यागोपायमाह— निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशी-
रित्यर्थः । आत्मा मनः । परिग्रहत्यागोऽनभिमानम् । 'नैव किञ्चित्करोति' [४१२] इत्यस्या-
भिप्रायमाह— नामोति किञ्चिपमिति ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— कामादिवर्जितत्वमेव 'निराशी' इत्यनेनोच्यत इत्यत आह— कामेति । आदिपदेन सङ्ख्यादि परिग्रह । कथमित्यतो योजयति— यतेति । निराशी त्यक्त सर्वपरिग्रह भवतीति शेष । सेन्द्रिय शरीरमात्मेत्यस्य अन्त करणते नियमेनैवेत्ययमसिद्धेरिति भावेनाह— आत्मेति । ननु परिग्रहो देहादिः, तस्याग कथ माघकस्य ? इत्यत

आह— परिग्रहेति । अनभिमानमिति । स्थितिरित्यादि क्रियाविशेषणम् । अर्थाभावेऽप्ययीभावो वाऽयम् । अभिमान भाव इत्यर्थः । पूर्वश्लोके 'कर्मण्यभिप्रायतोऽपि नैव विप्रि त्करोति स' इति कर्मणा मिथ्यात्वज्ञानादिति व्याख्यानमस्य । अत्र श्लोके अन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह— नैवेति । गोण्या दृश्यैतदभिप्रायकथनमवधेयम् ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— निराशीरिति । निराशीः प्रार्थनारहितः, यतचित्तात्मा संयतान्तःकरण, त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं केवल कर्म शरीरस्थितिसाधनं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बिषं पापम् ॥ २१ ॥

८ वै. प्र. गि — यदैवमतिविशेषकं साङ्गोपाङ्गवागाध नुष्ठानमपि ज्ञानिनो न बन्धकम्, तदा शरीरस्थितिमानसा धनमविशेषक मिश्रानादिक न बन्धकमिति किञ्च वक्तव्यं ? इत्याह— निराशीरिति । शरीर शरीरनिर्वाहमात्रप्रयोजनं कर्म मिश्रानादिकं कुर्वन् किल्बिष संसारबन्धं नामोतीति प्रथममवय । मिश्रानादनमपि न कामवशात्, किन्तु भार- बधेदेहासनामात्रादित्याह— निराशीरिति । निर्गता आशिष कामा यस्मादिति निराशी । तत्र हेतु— यत- चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रह इति । श्लोके हि कामना स्वार्थे स्वपरिग्रहार्थे वा भवति । ज्ञानिनस्तु न तावत्स्वार्थं कामनाऽस्ति, यतचित्तात्मात्वात् । चित्तं मनः, आत्मा सबा- धेन्द्रियो देह । यतो नियमितो चित्तामात्रो येन स तथोक्त । अपरचित्तस्य अपरजिह्वाचक्षुरादेरेव हि उरुपस्य 'इद मे स्यात्' इति कामना । न तु यतचित्तामनः, यदाहु— 'अजिह्व पण्डक पञ्चुरनो वपिर एव च । सुखञ्च सुखते

मिक्षु पृथिरितैनं संशय ॥ इदं मृष्टमिदं नेति योऽन्यत्र स सज्जति । हितं सर्वं मितं वक्ति तमजिह्व प्रवक्षते ॥ अक्षजाला यथा नारो तथा योऽक्षवार्पिकीम् । शत (रक्त) वर्णं च यो दृष्ट्वा निर्विकार स पण्डक ॥ मिश्रार्थमटनं यस्य विन्दुव करणाय च । योजनान्तरं परं वाति सर्वथा पञ्चुरेव स ॥ तिर्यो मजतो वापि यस्य चतुर्न वृगम् । चतुर्गुणा भुव इक्ष्वा परित्राह सोऽज्ज्व उच्यते ॥ हिताहितं मनोरामं वच शोकावहं च यत् । शुक्ला यो न शृङ्गोलीव वपिर स प्री- तित ॥ सखिष्ये विपयाणा य समर्पोऽविकलेन्द्रिय ॥ इति वदतेति नित्यं स मिहृर्दुर्ग्वथ उच्यते । [ना प उ ११२- ६८] इति । अतो यतचित्तात्मनो न स्वार्थं कामनाऽस्ति, नापि स्वपरिग्रहार्थम्, त्यक्तसर्वपरिग्रहादित्यर्थः । एवं निराशी शरीर कर्म केवल स्वार्थं कर्तृत्वाभिमानात्मा पत- भारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन् बध्यते ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— निराशीरिति । अपकृष्टाधिकारी स्वर्गापाशी पराङ्मुख, योगिन ॥ यत चित्त आत्मा देहश्च यस्य, त्यक्त सर्वपरिग्रहो लोकभावो येन, केवल शरीरनिर्वर्त्य कर्म कुर्वन् चान्द्राहङ्कार कृत कुर्वन् भवति स चैवमनदेहकारादिना केवलशरीरमात्रेण कुर्वन् किल्बिष शुभेतरोरथ प्रत्यवायस्य पाप नामोतीत्यकर्मत्व कर्तृत्वाभिनिवेशभावात् त्रयभावन्याय, यथोक्त 'देहेन्द्रियासवस्तस्य निरस्यता भवन्ति हि' इति । अत्राभ्यास एवापयाति, न स्वरूप, प्रपञ्चमध्यगतत्वात् । अज्यासाभावे स्थितिर्न स्यादिति चेत्, न, स्वबुद्ध्या लीनवत्प्रतिभावेऽपि सर्वथा बुद्ध्या तथा प्रतिमानाभावात् ॥ २१ ॥

१० पु अ. त — नन्वेवमपि कर्मादिमन्त्रेषूपलब्धया । अथेव देहिकोऽपि सुरारूप उच्यते । एतादृश सत् देह्य कर्म बन्धकं भवेदेवेति चेत्प्राह— निराशीरिति । शरीर कर्म कुर्वन् मात्राणादिदेहत्वात् पलामान प्रह निराशी. निरुद्ध । यतचित्तात्मा यतीवृत्तेन्द्रियदेह । मूयादिशरीरकर्मवद्भवनामादिग्रहणं बुद्धयर्थं कुर्वन् निरति- त्यक्तसर्वपरिग्रहं त्यक्त सर्वपरिग्रहं पण्डुरादित्येन । सर्वं बन्धं नामोति ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वेतस्माद्रोणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्विरमिताशङ्क्य गृहस्थस्य तत्प्रत्यवा- याहमिति व्यतिरेकमुखेनाह— निराशीरिति । यो निष्परिग्रह कयादिपरिग्रहरहितः सत्यासी, स चेन्ना शीयोगैर्गर्भमप्यनिच्छन् यत चित्तं बुद्धि आत्मा च देहेन्द्रियसङ्गतो येन स यतचित्तात्मा, समाधिगते निरु- पाधाम्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । स व्युत्थानकाळे शरीर शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन मिश्रानादि तद्वि केवल कर्तृ त्वाभिमानात् पराङ्गारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्पि किल्बिष "यावज्जीवमभिहो जुहुयात्" इति यावज्जीवमपि कारपोदिनामिदोप्राचक्षणात् प्रत्यवाय नात्रोमि, विधित्तत्वेना त्यागात् । यस्तु सपरिग्रह स निराशीति यमपिचारमाऽपि केवलमपि शरीर कर्म कुर्वन् निदिनाकरणादिकिल्बिष प्राप्नोतेत्येवम् ॥ २१ ॥

यदृच्छामसन्तुष्टो द्वन्द्वार्तीतो विमत्सरोः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निर्वध्यते ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिनां शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां 'अयाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया' [म.भा. १४४६।१९ बौ. घ. सू. २१।८।१२] इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह— यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः श्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः सजातालम्पत्ययः, द्वन्द्वार्तीतो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविषण्णचित्तो द्वन्द्वार्तीत उच्यते, विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैखुद्धिः, समस्तुष्टो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च, य एवम्भूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शी, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः (सच्) शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य 'नैव किञ्चिकरोति' [५।८] 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३।२८] इत्येवं सदा सम्परिचक्षण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चिन्निष्ठाटनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं । स एवं पराध्वारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निर्वध्यते, वन्द्यहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाभिना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वश्लोकेन सङ्गतिं दर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्पापयति— त्यक्तेति । अनादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि गृह्यते । 'आचनादिना' इत्यादिपदेन सेवाकृत्वाद्यादीयते । भिक्षाटनापेमुयोगात्प्राक्काले केनापि योगेन निवेदितं भैक्षमयाचितम् । अमिशस्तं पतितं च वन्द्यित्वा सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चम्यं सप्तम्यो वा गृहेभ्यः समानीतं भैक्षमसंकल्पसम् । सिद्धमर्त भक्तजैः स्वयमीप्सुपनीतमुपगमम् । यदृच्छया स्वकीयप्रत्यक्षनिराकरणेति या.व. । आदिशब्देन "मादूकसंस्कृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम्" [सं. व. ६५] इत्यादि गृह्यते । आविष्कृतं निन्दं वक्ष्यमादिति योजनायम् । परोक्षदर्शानुपूर्विका स्वस्योत्कर्षाभिलाषच्छा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाधिल विवक्षितमर्थमाह— निर्वैरेति । सङ्क्षेपतो दर्शिनमर्थं विवद

यति— य एवम्भूत इति । तथापि प्रवृत्तस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति, तदभावे भिक्षाटनापभावेन जीवनाभावप्रसङ्गादित्याहयाऽऽह— लोकेति । लौकिकैरिवैकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुष्यपि सामान्येन दर्शनात्तदनुसारेण लौकिकैरारोपितकर्तृत्वभाक्त्वाद्विदुषि लोकरूपया भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः । कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं ? तयाऽऽह— स्वानुभवेनेति । यदृच्छोलादिपादनर्थं व्याख्याय कृत्वाऽपीत्यादिवचनपूर्वाद् व्याचष्टे— स एवमिति । भिक्षाटनादिना प्रातिभासिकेन कर्मणा विदुषो बद्धत्वाभावेऽपि कर्मान्तरेण निवर्द्धत्वं भविष्यतीत्याहयाऽऽह— वन्द्येति । ज्ञानादिदम्भत्वादित्येव 'शरीरं केवल' इत्यादायुक्तस्यायमनुवाद इति योजना । ययोकस्य कर्मणो मुस्त्या सदाविरोधाम्युत्तममुक्तार्थोऽपिशब्दः ॥ २२ ॥

१ 'निवदपत इति कर्मकर्तार प्रयोगः । स्वयमेव ह्यात्मानं व्रजति फलवासनाकाउत्पत्तिसुगदादान— एवञ्च इत्यर्थः । अन्यथा जजानां कर्मणां वन्द्यते स्वातन्त्र्यं न तथा हृदयगतम्'— इत्यभिनवगुप्तसपादाः ॥ अथाह वामनः—

ननु द्वन्द्वार्तीतस्य यदृच्छालाभसन्तुष्टः । कथं सङ्गच्छते ? लालालाभो तस्य समो न किम् ? ॥

आत्मानुभवसन्तुष्ट्याप्राप्तिकेनोपनतेरपि । भोगैर्न तोषो, नातोपस्तरलज्जैश्च सम्भवेत् ॥

सायमेतत्, परं यावत्तु नृद्विषाया न शान्त्यति । निस्पृहस्यन्प्राप्तेषां स्वात्तावदभोदकादिषु ॥

यदा हि धुतुरन्या वा पीडयत्यन्तरं दम् । तेन सर्वात्मताबोधं घटुं नोत्सहते तदा ॥

अतः सन्तुष्टप्रतीयातो येन स्वात्तावदेन स । यादृच्छित्तेन सत्मेन ज्ञानी सन्तोषमयुते ॥

अधनायागुपगमे चेतो विक्षेपवर्जितम् । नित्यान्मवोधमागाय स्थिरं स्यात्प्रतिमिति— ॥

भावेनानेन सन्तोषं मनुते ज्ञानवासरः । यदृच्छोपनते व्यथयते, वस्तुनि निस्पृहः ॥

वस्तु वस्तुनि सन्तोषं सोऽतिदोषो भवेद्विदः । सत्यत्वमुखहेतुवे तेन भातो यतो जडे ॥

द्वन्द्वार्तीतोऽप्यतो वस्तुविषये विवक्षस्युः । यदृच्छालाभसन्तुष्टो भवतीति भवं हेतुः ॥— इति ।— अविगीता ।

११ नी० भा० दी०— ननु सपरिग्रह कुटुम्बमरण-यप्रतया क्व वित्तव्ययायाससाध्याभ्यन्निहोत्रादीन्यनुविष्टेत् ? इत्याशङ्क्याह— यदृच्छेति । यदृच्छया अप्राविष्टोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन सन्तुष्टः । तथाहि स्तामृताभ्या जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातम् 'कृतमुच्छिष्टं श्लेष- (प्रोक्त)-ममृतं स्यादयाचितम्' [मनु ५।४] इति । द्वन्द्वतीतं बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतं, विमत्सर परस्य लाभं दृष्ट्वा सन्तापहीनः, समं यदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मण सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकारः, एवमभूत इष्टयादीनि कृत्वाऽपि वत्फलने स्वर्गादिना न निगध्यते । अपिशब्दाच्चजेन प्रत्यवायेन न निगध्यते, बन्धहेतो कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् । तथा च स्मृतिः 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । आद्वैतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि (हि) विमुच्यते' [या स्मृ ३।२०५] इति । (आ) भाष्ये त्वय श्लोक सङ्ग्रासिपरत्वेनैव व्याख्यातः ॥ २२ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

१ शां० भा०— 'त्यस्तया कर्मफलासङ्गं' [४।२०] इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियप्रह्लासमदर्शनसम्पन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभासदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्मिच्छाचदसम्भवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्मै कर्माभासो दर्शितस्तस्यैव— गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तैर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिवन्धनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतः, तस्य यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं— सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं— प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ शां० व्या०— 'गतसङ्गस्य' इत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन सम्बन्धे यत्तु ह्यन कीतयति— त्यस्मैति । अननं श्लोकं 'नैव किञ्चित्करोति सः' [४।२०] इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति सम्बन्धः । कस्य कर्माभावप्रदर्शनम् ? इत्याशङ्क्याऽह— यः प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मा सन्त्योऽवशिष्टं तस्य कर्माभावः प्रदर्शित्येद्विरोधः स्यादित्याशङ्क्यावस्थाविधाय तं प्रदर्शनात् नैवमित्याह— यदेति । ननु ज्ञानवत् क्रियाकारकत्वाभासदर्शिनः कर्मपरित्यागप्रोक्त्याह कर्माभाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽह— आत्मन इति । लोकमद्ब्रह्मादिनिमित्तं प्रागे

वोक्तम् । अविद्यावस्थायामिषति पूर्ववदित्युक्तम् । एव वृत्ता मनुष्योत्तरादिभक्तवत्तारयति— यस्मैति । यथावस्थायि विद्यावतो मुक्तस्य भगवन्प्रोक्त्यः कमागुणनोपलम्भात्ततो यथावत्सम्बन्धवत्तयावाह्याऽह— यज्ञायेति । धर्माधर्मादीत्यादि वा दत्तं रागद्वेषादिवद्भूतं, तस्य बन्धनत्वं कारणव्युत्पत्त्या प्रतिपत्तव्यम् । यस्मिन्त्यस्य यत्तुशब्दितस्य भगवतो विष्णोः नारायणस्य प्रीतिव्यक्त्ययमिति यावत् । ज्ञानमेव वाच्छनो ज्ञानस्य प्रतिषेधकं कर्म परिशुद्धिं परिहरति— कर्मेति । सतमेनेत्यहोक्त्यः व्याचष्टे— सहत्यादिना ॥ २३ ॥

१ यज्ञायेति आतामेवचनम् । यज्ञा बध्यमानाऽङ्गुणा — इत्यभिनवगुप्तसदा । 'प्रविलीयत इत्यतएव व्याचष्टे वामन —

कृच्छं लीयत इत्यत्र यदि स्वादिह कश्चम् । बाष्पेति कर्मणो नात्मानादीन् न राक्षस्य ॥

प्र— त्रि— पूर्वं तथाप्यत्र प्रयुक्तानस्य तत्पदम् । भावा भगवन् नूनमय मयिनुमदति ॥

विज्ञानमुनाऽपि भगवत्प्राप्तय कर्म सत्कृतम् । तत्रैव धर्मादिति प्रागव प्रतिपादितम् ॥

प्रहृष्टाङ्गानिनीऽप्य सगुण यस्तु सवतः । सत्त्वमर्म प्रत्येय विष्णु न लीयत ॥

ननु नात् प्रत्यो वा ति यो बाष्प कीटा । निगुणापासकान्यप्यप्य कर्म नश्यति ॥

इति यद्वादेऽप्यस्य स्वयमेव चक्षयति । ज्ञेयाऽपि कृतस्तत्प्रा भवतीति यदुक्तं ॥

ज्ञान मो । यः सत्त्वमर्म विन्दत्यप्यकचित्का । गुण सगुणभिरप्युक्तं यत्तु स्वयमेव चक्षुः ॥

स्वात्मवत्ता निगुणमित्तज्ञानयत्तुत साधनवत् एव । मत्सत्त्वमर्मा नु हरे हृदाय गुणवत् स कर्म नो दन्ति ॥

अद्वैतोक्तिस्त्विज्ञानमेव यदुक्तं । वात्तं दत्तं चापि । दत्तं च दत्तमपि विदुः दास्तादायद्वैतादि बाष्पि प्रदर्श ॥

यज्ञ वैधिकाऽन्तर्यामिण्यः कर्मवत्तयाहोरो मन्त्रवैतानि स । नैवैतानादुक्तं तत्रा यद्वैतमन्त्रमपि स्वादिह्य ॥

सगुणं भक्त्याभवयति— इतिवचन । अवयव यज्ञतो गीतेन कर्म— एव ॥ इति ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.— आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्त्वेन निर्गततदितरसङ्गस्य तत एव निखिलप्री-
ग्रहविनिर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं
प्रविक्रीयते निश्शेषं क्षीयते ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०] 'यतचित्तात्मता त्यक्तसर्वपरिग्रह' [४।२१] इत्येतैः पूर्वं बुद्धि-
पूर्वः सङ्गपरित्यागादिरुक्तः । इदानीं तथाविधनियमवतोऽवस्था-
न्तरे यज्ञाद्यर्थद्वयार्जनादिव्यापृतस्यापि स्वरसत एव सङ्गाभावा-
दिकं वदन्तस्तस्यापि विरोधिकर्मण कर्मयोगप्रभावादिभूति-
माह— नतसङ्गस्येति श्लोकेन । पूर्वोक्तैर्बुद्धिपूर्वसङ्गस्यागादिभिः
आरम्भज्ञाने मनोऽवस्थितम् । अतो ज्ञेयानीं नियन्तव्यम् । ततश्च
सङ्गोऽपि निरतिशयभोग्यस्य तन्मनोऽनुसन्धानात्सत्वासन्नं स्वय-
मेव गतः । एवं सङ्गेऽपि निवृत्ते न स्वयं सर्वपरिग्रहास्त्याग्या ;
किन्तु तिरय मुक्तः । एवं जितसमस्तजेतव्यस्य यथावस्थितो-
पाये निष्प्रत्यूहं प्रवर्तमानस्य आत्मसाक्षात्कारात्प्राप्तिविरोधि

पूर्वकृतं पुण्यपापसंघं सर्वं कर्म विनश्यतीत्येतदखिल दर्शयति-
आत्मविषयेति । कर्मशब्दः प्रथमान्तः 'प्रविलीयते' इति
नेनान्वितः । 'आचरत.' इत्यस्य तु कर्मविषयत्व एतत्
सिद्धम् । अन्यथा 'समग्रं प्रविलीयते' इत्येतदपि तादृशं
स्यात्, इत्येतदभिप्रेत्य— यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमान-
स्यैवायुक्तम् । यज्ञायेत्यनेन स्वकुक्षिभरणास्मिन्निर्वाणः ।
समप्रशब्दस्य उपसर्गस्य च अभिप्रायात् निश्शेषमित्युक्तम् ।
'सहाप्रेण कलेन वर्तते' इति [शां.] परव्याख्यानं अत्र
सिद्धान्तत्वादर्थप्रसिद्धकथनरूपत्वाच्च हेयम् । धातोः खेदे आ-
णापत्तौ च प्रयोगात्तदुदात्ताय क्षीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— उपसंहरति— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य मुक्तस्य शरीरा-
द्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. दी.— यद्युक्तं कामादिवर्जनं तदेव 'गतसङ्गस्य'
इत्यनेनोच्यते । 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' [४।२१] इत्येतत्
'मुक्तस्य' इत्यनेन कर्मणीति मिलितुं इति च 'ज्ञानावस्थित-
चेतसः' इत्यनेन । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह— उपसंह-
रतीति । विक्षिप्तं पिण्डीकरोतीत्यर्थः । गतसङ्गस्येति विषय

सापेक्षम् ; अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति— गतेति । मुक्तस्य
तत्साधकं घटयति— मुक्तस्येति । अनेनाभिमानानुल्लेखे
वा, मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यातं भवति । ज्ञानस्य विषयज्ञा-
पेक्षत्वात् प्रदर्शयन् व्याख्ये— ज्ञानेति, आत्मज्ञानस्यायु-
लक्षणमेतत् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य फलसङ्कल्परहितस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः पर-
मात्मनि व्यवस्थितयुद्धे, यज्ञायेश्वराराधनार्थमाचरतः कर्माजुष्टास्तत्कर्म समग्रं प्रविलीयतेऽफलप्रदं
मवेत्, अबद्धकं भवति ॥ २३ ॥

८ वै. प्र. मि.— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०]
इति श्लोकोक्तमेव विवृणोति— गतेति । ज्ञानावस्थितचे-
तसः ज्ञाननिष्ठस्य, अत एव मुक्तस्य कर्तृत्वावस्थासम्बन्धस्य,

अत एव गतसङ्गस्य फलासङ्करहितस्य, एवंविधस्य लोककृत्या-
न्पेक्षया यज्ञादिनिर्वृत्त्यर्थमाचरतः कर्म यज्ञादिकं समग्रं ता-
मेव कलेन विधत् इति समग्रं प्रविलीयते नश्यति ॥ २३ ॥

९ व० व० दी०— तथा चासावकर्मा योगी सर्वतो मुक्ताऽऽरण्यप्रद्वयाथात्म्यज्ञानेनाऽवस्थितचेताः यज्ञाय
प्रज्ञेन ब्रह्मकर्माचरन् भवति तत्सर्वं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— अतु कृतं कर्म फलभोग्यापारे कथं
नश्यति ? इत्याशङ्क्यामाह— गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य
त्यक्तलौकिकपरिग्रहः सङ्गस्य कर्मफलस्य ज्ञानावस्थित-
चेतसः ज्ञानेन भगवति सुस्थिरचित्तस्य, यज्ञाय विष्णवे भग-
वत्परायुद्धया कर्म आचरत कृतं समग्रं परसहितं कर्म

प्रविलीयते । ईश्वरप्राप्तिरूपे लीनं भवतीत्यर्थः । यज्ञ-
यज्ञाय लोकाधिकारार्थं यदाशुपाप्मे यज्ञप्रत्यर्थमाचरत
समग्रं सफलं कर्म प्रविलीयते । यज्ञप्रत्यर्थमेव लीनं
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' [४।२०] इत्यादिना श्लोकप्रयेण विद्वान् कर्माणि पूर्वजनि-
करोति, अतो न लिप्यते, लेपाभावाच्च न वध्यत इत्युक्तम्, तर्हि कर्मेणां फलदानशक्तिप्रतिबन्धो वा ज्ञानेन
क्रियते ? इत निरन्वयोच्छेद एव ? इत्याशङ्क्य आये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमनुप-
पत्ति— गतसङ्गस्येति । यतो विद्वान् गतसङ्गः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न करोतीत्युक्तम् ; यतो मुक्तः फलभा-
गवानमुक्तः, अतो न लिप्यत इत्युक्तं, यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरीत्यर्थमेवाचरति, न फलान्तर्गते, प्राप्याभावात् ।

सामानाधिकरणमित्याह—तस्येति । तत्र दृष्टान्ताह—
यथेति । उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति—तदुच्यत इति । उक्त-

गेवायं स्पष्टयति—यथा यदिति । समासशब्दां व्यावर्तयति—
ब्रह्मेति । पदद्वयपक्षे विप्रक्षितमर्थं कथयति—यदर्पणेति ।

१ शां. भा.—ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा 'ब्रह्माग्नौ' इति
समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव; यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा, ब्रह्मैव कर्तृत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया
तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समा-
धिर्नस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

२ आ. शां. व्या.—'ब्रह्म हविः' इति पदद्वयमवतार्य
व्याचष्टे—ब्रह्मेत्यादिना । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तद्ब्रह्मविदो
ब्रह्मेवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह—तथेति । अन्येति पठौ
ब्रह्मविदमधिरूपेति । पूर्ववदनमासमाशङ्क्य व्याचष्टेयन् पदान्तर-
मवतार्य व्याशङ्करोति—तथेति । प्रागुक्तसमासवदिति व्यति-
रेकः । तत्र विप्रक्षितमर्थमाह—अग्निरपीति । ब्रह्मणेति

पदस्याभिमतमर्थमाह—ब्रह्मणेति । कर्त्रा हूयत इति
सम्बन्धः । कर्ता ब्रह्मणः सकाशाद्यतिरिक्तो नारतीत्येतदभिप्रेत-
मित्याह—ब्रह्मेवेति । 'हुतं' इत्यस्य विप्रक्षितमर्थमाह—यत्ते-
नेति । 'ब्रह्मैव तेन' इत्यादिभागं विभजते—ब्रह्मैवेत्यादिना ।
'ब्रह्मकर्म' इत्याद्यवतार्य व्याशङ्करोति—ब्रह्मेति । कर्मत्व ब्रह्मणो
हेत्यत्राप्राप्त्यववाच्यं प्रतिपाद्यम् ।

१ शां. भा.—एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म, परमार्थतोऽप्यर्थं ब्रह्मबुद्धयुप-
मृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंख्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं
ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते, यदर्पणाद्यधियज्ञे मसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा
सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्य-
भिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः ।

२ आ. शां. व्या.—एवं ब्रह्मार्पणमन्त्रस्याक्षराधेयमुक्त्वा
सात्पर्यमाह—एवमिति । निवृत्तकर्मणः संख्यासिनं प्रति कथ-
मस्य मन्त्रस्य प्रवृत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—निवृत्तेति ।
यथा माहयज्ञानुष्ठानासमर्थस्याक्षस्य सङ्ख्यातमवयवो दृष्टस्तथा
ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं ह्यस्त्यर्थे सुतरामुपपद्यते, तेन स्तुतिस्थ-

मात्कल्पनाया स्वाधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादन-
मभिनयति—यदर्पणादिति । केन प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसम्पा-
दनमवगतं ? इत्याशङ्क्यार्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधाना-
नुपपत्त्येत्याह—अन्यथेति । ज्ञानस्य यज्ञत्वे सम्पादिते
कश्चित्माह—तस्मादिति ।

१ शां. भा.—कारकबुद्ध्यभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवा-
भिहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्धिमद्य
दृष्टं; नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत, कर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबु-
द्धयुपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मातोऽप्यर्थं तत् ।

२ आ. शां. व्या.—“आत्मेवेदं सर्वं” [वृ. उ. ३. ७]
छा. उ. ७ । २५ । १] इत्यात्मन्यतिरेकेण सर्वस्या-
वस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेतुन्तरमाह—का-
रकेति । कारकबुद्धेस्तत्रभिमानस्याभावेऽपि विमिति कर्म
न स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उक्तेवान्वयव्यतिरे-
कान्याऽश्रयति—सर्वमेवेति । इत्यावेत्यादिना शब्देन सम-
र्थितो देवताविशेषः सम्प्रदानकारकम्, आदिशब्दाद्रीक्षादिकरण-
कारकं, तद्विषयबुद्धिमत्कर्ताऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं भोक्ष्ये फलम-
स्येति फलाभिनिमित्तमर्थं कर्म दृष्टमिति योजना । अन्वयमुक्त्वा

व्यतिरेकमाह—नेत्यादिना । उपमृदिता क्रियादिभेदविषया
बुद्धिर्वैश्य तत्कर्म, तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमस्येति
योऽभिसन्धिस्तेन रहितं च न कर्म दृष्टमित्यन्यथ । तथापि
ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—इदं-
मिति । यदिच प्रवृत्तिदो दृश्यमानं कर्म, तदहमस्मि ब्रह्मेति
बुद्ध्या निराकृतकारवादिभेदविषयबुद्धिमत्; अतश्च कर्मैव न भवति,
तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारवादि व्यावर्तमानं व्याप्य कर्मापि
व्यावर्तयति, तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टा कर्माभातः कर्मव्यापक-
रहितत्वात्पुनश्चेष्टावदित्यर्थः ।

१ शां. भा.—तथा च दर्शितं—'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४११८] 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित्करोति संः' [४१२०] 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३१२८] 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो
मन्येत तत्त्ववित्' [५१८] इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्धयुपमर्द

करोति । दृष्टा च काम्याग्रिहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्रिहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामति-
पूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽत्मकत्वं दृष्टम् ; तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते । अत उक्तं ' समग्रं प्रविलीयते'
[४।२३] इति ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानवतो दद्यमानं कर्माकर्मवैत्यत्र
भगवन्नुपमृतिमाह— तथा चेति । ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्ती-
त्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्दात्पुनर्मेवित्यतीत्याद्यह्याऽऽह— तथा
च दर्शयन्निति । अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो
दृश्यते । तथापि तस्य कर्माकर्मवैत्यत्र दृष्टान्तमाह— दृष्टा
चेति । विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादिरूपकर्मकफलतत्त्वकर्मि-

त्यपि शङ्का न युजेत्याह— तथेति । 'इदं कर्मैवं कर्तव्यमस्य
च फलं भोक्तव्यं' इति मतिस्तत्पूर्वकाण्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि
तेषामवान्तरभेदवद्ब्रह्मार्थमादिपदम् । दार्ष्टान्तिरमाह— तथेति ।
सप्तम्या विद्वत्प्रकरणं परामृष्टम् ; पृथ्वी समानाविकरणे । तत्केऽप्यं
पूर्वकाक्यमनुकूलयति— अत इति ।

१ शां. भा.— अत्र केचिदाहुः— यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि । ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन
कारकात्मना व्यग्रस्थितं सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते, किन्त्वर्पणादिषु ब्रह्म-
बुद्धिराधीयते; यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिवुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः— इति । सत्यमेवमपि
स्यात् यदि ज्ञानपञ्चस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्म्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञश-
ब्दितान्क्रियाविशेषानुपन्यस्य 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] इति ज्ञानं स्तौति ।
अत्र च समर्थमिदं वचनं 'ब्रह्मार्पणं' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे-
र्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मात्माभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवद्ब्रह्म-
दृष्टिः क्षिप्यते, नामादिष्विव चेति ब्रुवते, न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषय-
त्वाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते, 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मार्पणमन्त्रस्य व्याख्यानमुक्त्वा
स्वपुण्यव्याख्यानमनुवदति— अत्रेति । प्रसिद्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधा-
नस्य न्यायव्याख्याप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथं ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— ब्रह्मैवेति । किलेत्यसिन्ध्याप्यानि सिद्धान्तिनाऽऽह—
तिपाति सूचयति । कर्तृकर्मैक्यसम्प्रदानाभिधरणरूपेण पञ्चविधेन
ब्रह्मैव प्यपस्थितं कर्म करोतीत्यश्रीकाराक्षरप्रसिद्धमभाषातत्त्व-
नुवादिनार्पणविधिविरुद्धस्तदुचितविधिरित्यर्थः । दृष्टिविधिप्र-
सिद्धान्ताद्विशेषं दृश्यति— तत्रेति । अर्पणादिषु कर्तव्यां ब्रह्म-
बुद्धिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति— यथेत्यादिना । दृष्टिविधाने
विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्म्यग्ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणब्रह्म-
स्यादिवर्गमिष्यत् परिररति— सत्यमेवमिति । विधित्तिस्तदृष्टि

स्तुतिरमेव प्रकरणं, न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशङ्क्य प्रकरणपर्यालोच-
नया ज्ञानस्तुतिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिपादयति— अत्र
स्थितिः । किञ्च ब्रह्मार्पणमन्त्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं
प्रतिभातीत्याह— अत्र चेति । नन्वर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वता-
मपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति ब्रह्मभेदातिष्ठिरिति चेत्तत्र-
ऽऽह— ये स्थितिः । यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्य, तथा अर्पणा-
दिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्यर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्म-
विद्या यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यादित्यर्थः । किञ्च 'ब्रह्मैव
तेन गन्तव्यं' इति ब्रह्मार्पणस्यैकमिधानादपि दृष्टिविधानमल्लिङ्गि-
त्वाह— न चेति । न चार्पणाद्यालम्बना दृष्टिर्ज्ञा प्रापयति 'अप्रतीक्षा-
लम्बनानयति' [म. सू. ४।३।५] इति न्यायविरोधादिति भावः ।

१ शां. भा.— विरुद्धं च सम्म्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यत इति । नकृतविरोधश्च । सम्म्य-
ग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यत्रान्ते च सम्म्यग्दर्शनं तस्यैवोपसंहारात् ।
'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [४।२३] 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' [४।२९] इत्यादिना
सम्म्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपपक्षीणोऽध्यायः । तत्राकसादार्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरभकरणे प्रतिमायामिव
विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— दृष्टिविधानेऽपि निबोधक-
देव स्वर्गवदृष्टो मोक्षो भविष्यतीत्याद्यह्याऽऽह— विरुद्धं
चेति । ज्ञानादेव वैवल्यमुक्त्वा मार्गान्तराभ्यादित्या धृत्या

विरुद्धं मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्व-
वचनमित्यर्थः । दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवतीत्येतत्प्रकरणविरुद्धं
चेत्याह— प्रकृतेति । तदेव प्रापयति— सम्म्यग्दर्शनं चेति ।

अन्ते च सम्यग्दर्शनं प्रकृतमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः—
तस्यैवेति । सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्य तेनैवोपसंहारोऽपि मन्वे विशि-
दन्त्यदुक्तमिति प्रकरणस्यातद्विषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— श्रेया-

निति । प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनुपपन्नो दर्शनविधिरिति
फलतयाह— तत्रेति । ब्रह्मार्पणमन्ते परकीयव्याख्यानसम्भवे
स्वकीयव्याख्यान व्यवस्थितमित्युपसंहरति— तस्मादिति २४

३ रा. भा.— प्रकृतिविद्युक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम् ; इदानीं
सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—
ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशेष्यते, अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं सुगादि, तद्ब्रह्मकार्यत्वाद्वह्म । ब्रह्म यस्य हविषो-
ऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं, ब्रह्म हविः स्वयं च ब्रह्मभूतं, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतेऽग्नौ ब्रह्मणा कर्त्ता हुतमिति
सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते, स ब्रह्मकर्मसमाधिः ; तेन ब्रह्मकर्मसमा-
धिना ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमात्मस्वरूपं गन्तव्यम् । सुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म
परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधा-
नेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ थे. ता. चं.— ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन
कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गतिं दर्शयति—
प्रकृतीति । सर्वस्य नित्यमैकमिक्तादिरूपस्य सपरिकरस्य
सुस्तुबहविरादिविशिष्टस्येत्यर्थः । ब्रह्मत्वञ्चः पुरुषोत्तम एव
मुख्यवृत्त इति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये
सम्भवति गौणत्वमन्याव्ययम्, सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वात्तु-
सन्धानं शास्त्रविद्धम् । स्वयं च वक्ष्यति ' मन्त्रोऽहमेवमेवाज्य-
महममिहं हुतम् ' [१।१६] इत्येत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूत
परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मकर्मविरुद्धार्पणहवि-
रादिभिरप्यात्मवभावनं ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पमादिकं च परोक्ष
प्रत्यक्षादिचिरोपप्रकृतासङ्गरत्यादिभिर्निर्गन्तव्यम् । एकवाक्यत्वे
सम्भवति वाक्यमेवादयोगात्, ' ब्रह्मार्पणं ' इत्यस्य व्यवस्तपद-
त्वेन वाक्यमेवैकमनुवादस्याह— ब्रह्मार्पणमिति । हविर्वि-
शेष्यते इति । ब्रह्ममयं प्रक्षेपो यद्वेति समासे व्यधिकरण-
बहुव्रीहिं स्यात्, ' ब्रह्माग्नौ हुत ' इत्यनेन पौनरुक्त्यं च, अतः
समानाधिकरणबहुव्रीहिरयम् । अर्पणसादृश्यात् करणानुदाहृत्या
सुगादिविषयः । अधिकरणादिब्युत्पत्तावपि पूर्वोपपौन-
रुक्त्यादिरोप इत्येतदभिप्रेत्याऽऽह— अर्प्यतेऽनेनेति । ब्रह्म-
कार्यत्वादिति हेतुः सर्वानुपपन्नोऽयम् । ब्रह्मणि सुगादिदृष्टिभि-

विभ्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्वह्म... स्वयं च ब्रह्मभूतं...
ब्रह्मभूतेऽग्नौवित्याद्युक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यर्पणहवि-
रभिज्ञत्वद्विषेयव्यतिरेकाभावात्, करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्यु-
क्तत्वात् पारिषेव्यात्कर्तारं वृत्तीयेति व्यञ्जनाय ब्रह्मणा
कर्त्ता हुतमित्युक्तम् ।

नन्वत्र पूर्वोत्तरार्थोत्पन्नो न दृश्यते, न च पूर्वार्थं पृथग्वा-
क्यम्, अपूर्णत्वात्, अत आह इतीत्यादि समाधत्त इत्यन्तम् ।
ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया वा
तदात्मकत्वात्, तदितिन्यपदेशार्हमिरयम् । एतेन ब्रह्मकर्म-
समाधिसंज्ञोऽपि व्याख्यात इत्याह स इति । ब्रह्मात्मके
कर्मणि समाधिरनुसन्धानं यस्य स तथोक्तं, गत्यभावादिह
व्यधिकरणबहुव्रीहिः । यद्वा समाधत्त इति समाधिसंज्ञार्थः ;
ब्रह्मैव कर्म समाधत्ते अनुसन्धत्ते, ' ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् '
इत्यादि कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुखविरम्यादि-
वत् ब्रह्मत्वान्वेनोच्यते इत्याह— ब्रह्मात्मकतयेति । फलितं ज्ञाना-
कारत्वं वदन् वाच्याप्येनाह— सुमुक्षुणेति । आत्मावलोक-
नसाधनमित्यनेन ' ब्रह्म यन्तव्ये ' इत्यस्याप्यो दर्शितः ।
साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठा इत्यादिना च एककाराणो
विशतः ॥ २४ ॥

५ आ. भा. भा.— ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति— ब्रह्मार्पणमिति । सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तद-
धीनसत्तामृत्तिमत्त्वात् ; न तु तत्स्वरूपत्वात् । उक्तं हि ' त्वदधीनं यतः सर्वमतः सर्वो भवानिति ।
वदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः ' इति पात्रे । ' सर्वं तत्प्रज्ञानेनम् ' [ऐ. उ. ५।३] इति च ' एतं
तेन बह्वचः ' [ऐ. आ. ३।२।९] इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. द्वा.— ननु कर्मस्वरूपं प्रतिज्ञाय गच्छे गिरित-
राभ्यां प्रतिज्ञायोपपन्नं हिमिद् ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यते ।
इत्या आह— ज्ञानावस्थितचेति । एतेन ' इति यो ज्ञाति ' इत्य-
शब्दादारादोऽत्र गृह्यितो भवति । अत्रागन्ते ब्रह्मस्वरूपं न
मुच्यते इत्यस्या प्रतीतिनिर्मात्याह— सर्वमिति । पुन एव

दिरवत आह— उक्तं हीति । सर्वस्य भगवदधीनत्वे प्रमाण-
माह— सर्वमिति । प्रज्ञा यत्र चेत् केन यत्र सत्तपोक्तम् । ' एतं
हि ' इत्यनेन सर्वान्तर्गामित्युच्यते ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयः समा-
धिः स्यादग्नौ तथोक्तं इति व्याख्यानं प्रबन्धविदमिति भावेनान्य-
था व्याख्यात— समाधिनेति । समाधिरपि प्रमेयार्थः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—अथमपरो योगः—ब्रह्मेति । ब्रह्म परमात्माऽर्प्यते हृष्यतेऽनेनेति अर्पणं सुखादिस्तदेव ब्रह्म, तदेव हृष्यत इति हविष्वरूपुरोडाशादिकं, तथा ब्रह्मैवाग्नितत्र ब्रह्मणा हुतं प्रसिप्तं यस्यैतत्सर्वं तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम् । कथम्भूतेन ? ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मणा कर्मणि समार्धिं प्रति पर्थयस्यते । अत्र श्लोकेऽविदुषोऽर्पणादिपञ्चके ब्रह्मदष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । विदुषामात्मैवेदं सर्वमिति परमार्थरूपत्वं विद्यमानं गुणदिश्यते ॥ २४ ॥

८ पै. प्र. गि.—ननु त्रियमाणं कर्म कथं फलमवनायिष्यैव नश्यति ? ब्रह्मज्ञानेन सफलत्रियाकारकस्वरूपोपमादां नित्याह—ब्रह्मार्पणमिति । अर्प्यतेऽनेन हविरिति करण-श्रुत्यपरा अर्पणं ब्रह्मादिकं मन्त्राद्यः, ब्रह्मादेः साधनसमत्वा-भ्यन्तर्नाम च प्रकाशकत्वात् । तथा अर्प्यतेऽस्यै देवतायै हवि-तिपरेण सम्प्रदानं देवता । अर्प्यतेऽस्मै फलत्वेत्यर्पणं स्वर्गा-दिभ्यः । एवमर्प्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं देशकालादि । तदे-तास्त्वमर्पणशब्दाद्वार्यं ब्रह्मन्ब्रह्मदेवतास्योद्देशकालादिकारक-जातं ब्रह्मैव ज्ञानी पश्यति; न तु लोकवद्ब्रह्मादिरूपेण गृह्णाति, अपिष्टानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्याभावात्सर्वस्य च ब्रह्म-ण्यप्यस्तत्वादिपर्यः । एवं हविः पुरोडाशादिभ्यः, तदस्ति ब्रह्मैव । 'ब्रह्म, अमौ' इति पदद्वयम् । यस्मिन्नमौ हविः प्रक्षिप्यते सोऽपि ब्रह्मैरूप्यः । तथा येन कर्तृकारकेण कर्म क्रियते तदपि कारकम्; यद्यपेति कर्तरि कृतीत्याञ्जूप मृत्स्या

मल्लंति विधीयते । हुतं हवनम् । भावे निष्ठा । तदपि ब्रह्मै-त्यनुपपन्नः । इत्थं ब्रह्मकर्मसमाधिना, ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्ज्ञानं यस्य तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन पुरुषेण ब्रह्मैव गन्तव्यम्, न तुष्टं स्वर्गादिकमिति ज्ञानफलोक्तिः । अतो युक्तमेवोक्तम् 'यथापाचरतः कर्म समर्थं प्रविलीयते' [४।१३] इति । ब्रह्मकर्मसमाधेः पुरतस्य तत्त्वज्ञानोपम-द्वित्रियाकारकफलमेदुद्धितेन तदीयकर्मणारकर्मत्वादिति 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४।१८] इत्यैवायं प्रपञ्चः । अत्र 'ब्रह्मार्पणमित्यर्पणादिकारकाणां ब्रह्मातिरेकेणासत्त्वं नोच्यते, किन्तु नाम ब्रह्मेत्यादिदेवर्पणादिषु ब्रह्मदष्टिः परम्' इति व्याख्यानस्य भाष्य एव निरस्तत्वात्तदनुवर्तिनो भाष्य-रामानुजादयोऽपि भाष्याश्रयैव शिक्षणीया इति भास्वामि-प्रयपते ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—प्रविलयस्वरूपमाह—ब्रह्मार्पणमिति । भावाद्भूतं क्रियाद्भूतं द्रव्याद्भूतं उच्यते भगवता स्वमुखेन—'यस्मिदोषं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा । स्वातुमास्यानि सोमश्च क्रमात्पञ्चात्मको हरिः ॥ तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादिस्त्रुगादि यत् । प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ हानि-स्तद्विभज्यक्षौ कर्तुमैश्वर्यः क्रमाद्वेत्' इति निबन्धोक्तेः । तथाहि हानिनः सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणं भवति । अर्पणं स्त्रुगादि ब्रह्म भवति, हविर्ब्रह्म, ब्रह्मणि अमौ ब्रह्मणा कर्त्ता हुतं ब्रह्मैव, पशुस्तत्र फलं ब्रह्मैव प्राप्तव्यम् । केन ? ब्रह्मैव कर्म तत्समाधिनेति । प्रकृतिनिविष्टं सच्चिदानन्दं पुरुषार्थं ब्रह्मैव यस्यान्य-प्राकृतं सर्वं भवति तथापि न जानात्यहस्तत्; विज्ञास्तु तदिदं ज्ञानयत्नेन ब्रह्मोपाशानिभेदभावात् । ननु ब्रह्मात्मैक्यस्य भेदात्यन्ताभावरूपत्वात् अंशत्वात् त्यागो भगवन्नियम्यत्वं च कथं ? इति चेत्, उच्यते—'ब्रह्म-रैक्येऽप्यभेदोऽल किं भेदसहनक्षमः ? । किंवा तद्वक्ष्यः भुत्वा सिद्धयत्येतद्विचार्यते ॥

अत्र केचिद्बाहुः तदक्षम इति । स्वमते तु भेदसहनक्षम एव । कुतः ? सत्कार्यवादस्यैव औत्तत्वेन सृष्टिपूर्व-दशायामपि सर्वसत्त्वात् । तथाहि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।१।१] इति श्रुताविदमापुरोवर्तिनं प्रपञ्चं निर्दिश्य पूर्वकाले तस्य सत्प्रपञ्चमवस्था ततो ब्रह्मरूपत्वं जगत्कारणत्वं च बोधयित्वा तस्याद्वितीयत्वं वक्ति । ततः "तद्वैकं बाहुः" [छां. उ. ६।१।१] इत्यादिनाऽसत्कार्यवादाशङ्क्य "कुतस्तु सत्तु सोम्यैवं स्यात्" [छां० उ० ६।१।२] इत्यादिना तन्निषेधेति । एवं सति आकारकार्यत्वप्रभृतयो धर्मा यदि ब्रह्मणि पूर्व न स्युस्तदाऽसत्कार्यवादनिरासिका सत्कार्यबोधिका च श्रुतिः पीडयेत् । अतः समयसामञ्जस्यार्थं तत्तद्वर्मादिनि-शिष्टमेकमेव ब्रह्म कारणमिति मन्तव्यम् । तथा सति यथेदानीं कार्याणां तत्तदाकाराणां च परस्परं भेदः, कारणेन सह चाभेदः, कार्यत्वादिरूपेण भेदश्च लोके कटककुण्डलसुवर्णप्रभृतीनां दृश्यते तथा ब्रह्मजगदोरपीति मन्तव्यः ।

एवमर्जशिनोर्जैवब्रह्मणोरपि सुवर्णखण्डसुवर्णयोरिव सृष्टिप्राकृत्याविर्भावितोर्भावाम्भ्यामेव तदुपपत्तिः ; अन्यथाऽन्याकृतश्रुतिविरोधापत्तिः । पुरुषविचब्रह्मणो हि सृष्टिपुक्त्वाऽपि "तद्वेदं तद्वैवाकृतमासीत्तत्रामरूपा-भ्यामेव व्याक्रियतेऽनौ नामाऽयमिति इदं रूप इति (नामाऽयमिदं रूप इति) तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिदं रूप इति" [सू. उ. १।५।७] इति । अत्र नामरूपव्याकरणे लौकिकमेवोदाहरणं

तत्साधनायाह । लोके च सिद्धमेव वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियते । ति सृष्टिपूर्वदशायामपि तस्य सिद्धत्वमेव व्यक्तीभवतीति नास्तकार्यवाद् प्रामाणिकः । भागवते तृतीयस्कन्धे [१०।१२, १३] च 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाऽग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम्' इति कालत्रये एकरूपायैव सप्तस्य स्थितिमाह । इदमेवाविरोधाध्यायेऽसत्प्रपदेशाधिकरणे व्यासचरणैरपि व्युत्पादितम् । "असद्वा इदमग्र आसीत्" [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ सृष्टिपूर्वदशायां यो जगतोऽसत्त्वेन व्यपदेशः सोऽऽकृतत्वेन धर्मान्तरेण विद्यमानत्वेऽपि व्याकृतत्वेनाविद्यमानत्वात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै. उ. २।७] इति वाक्यशेषेण तथाऽवगमात्, 'इदं' इति प्रयोगात्, 'आसीत्' इति प्रयोगाच्च; अन्यथा तद्विरोधापत्तेः; नित्यस्य समवायस्य सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन कार्याभावे तदभावापत्तेः; तन्नित्यताहानेश्च । असम्बद्धोत्पत्तौ जगद्गृह्यन्तेन घटपटादीनामपि कार्याणां नियतावधिकत्वहानेश्च ।

न च यत्र यत्प्रागभावस्त्वेव कार्यं ततः करणादुत्पद्यत इति नियमात् न नियतावधिकत्वमङ्ग इति वाच्यम्; कारणवस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैव वस्तुमशक्यत्वात्; कपालावस्थां पश्यत एवेह कपाले घटो भविष्यतीति प्रत्ययेन तथा निश्चयात्; तदवस्थाव्यङ्ग्यस्य तदतिरिक्तस्य प्रागभावस्यैवाङ्गीकारे गौरवाच्च । न च उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कर्तृव्यापराधाप्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, कार्याभिव्यञ्जनार्थतया साधक्यात् तथा ब्रह्मावस्थायां संवेष्टितपटप्रसारणादौ तथा निश्चयात् । न चैवमनुकृतसत्ताङ्गीकारेऽदृश्यप्रेतादिजनितदुःखवत् ततः कचिदर्थ-क्रियापत्तिरिति शङ्क्यम्, अनुकृतगन्धरूपादौ व्यभिचारात् । योगेनाकुञ्चनप्राणायामादिनियमने जीवनमात्रस्य नियमनस्यागे आकुञ्चनप्रसारणादिरूपकार्यस्य च दर्शनेन तथा निश्चयादिति ।

एवं स्थिते सत्कार्यवादे सृष्टिपूर्वदशायामपि जगज्जीवयोः सत्त्वात् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" [छां. उ. ६।२।१, २] इत्याद्युक्तोऽभेदः तद्विज्ञनया जगज्जीवप्रतीत्यभावे पर्यवस्यन् भेदसहनक्षममेवाभेदं साधयतीति सृष्टि-दशायां जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावात् जगज्जीवयोरंशांशिभावाच्च औपचारिको भवन्नपि न वास्तवं तमभेदं निहन्ति । तेनेदानीमपि भेदसहिष्णुत्वाभेदः । एवं सति नानात्वदर्शनभेददर्शनयोः भेदनिन्दाश्रवणमप्यभेद-विरुद्धभेददर्शन एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । "यथा हेवैप" य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते" [तै. उ. २।७] इति श्रुतौ 'कुरुते' इतिपदेन क्रियारब्धस्य एव भेदनिन्दनात् आरम्भस्य च असतः सत्तायामेव पर्यवसनात् अभेद-विरुद्ध एव क्रियमाणे भेद एव पर्यवस्यतीत्यभेदाविरुद्धभेददर्शने तु न निन्यत्वत्वलेशोऽपीति बोध्यम् । एवं च परम-मुक्तिदशायामपि "यथोदकं शुद्धे निषिक्तं (शुद्धमासिक्तं) तादृगेव भवति एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम!" इति काठकश्रुत्या [४।१५] आत्मनो ब्रह्मसाम्यश्रवणात् भिन्नप्रतीत्यभावरूप एवाभेदः, न तु भेदाभाव-स्वरूप इति सिध्यति । अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" [यू. उ. ४।५।१५] इत्यादिना यद्विद्वानश्रवणं तदपि द्वैतदृष्टिनिवृत्तावेव पर्यवस्यति, न तु द्वैताभावे । एतदग्रे द्वैतीयकमैत्रेयीब्राह्मणे "यद्वैतम पश्यति, पश्यन् वै तत् (द्रष्टृत्वं) न पश्यति, न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो भवति (विद्यते) अविनाशि-त्वात्, न तु तद्वितीयमस्ति, (ततोऽन्यद्वितीयमस्ति) ततोऽन्यद्विभक्तं (यत्) पश्येत्" [यू. उ. ४।३।२३] इत्यादि-भिरन्यादशने पश्यत एव अदर्शनस्य द्वितीयत्वाभावस्य विभागाभावस्य अन्यत्वाभावस्य च हेतुतया श्रावणेन तथा निश्चयात् । अग्रे च "यत्र वाऽन्यदिव स्यात्" [वृ. उ. ४।३।३१] इत्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमनूप "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन..." [वृ. उ. ४।५।१५] इत्यादिना स्वस्य द्रष्टृविभागेन विज्ञातृविज्ञाने "तं केन विजानीयात्" [सेवश्रु.] इति, अनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्षित इत्यतोऽपि तथा निश्चयात् । अन्यथा पूर्वब्राह्मण एव मैत्रेयीमोहनिवृत्त्या पुनर्द्वितीयं ब्राह्मणं न वदेत् । अतस्तत्र यः सन्दिग्धोऽर्थः तन्निश्चयनार्थमेव द्वितीयं ब्राह्मणमिति भेददर्शनाभावरूप एव अभेदः, न तु भेदाभावरूप इति भेदसहिष्णुत्वाभेदः ।

यत्तु "यदृश्यां" [छां. उ. ६।२।३] इति श्रुतौ सृष्ट्यास्मिन् एकस्य बहुत्वश्रावणात् पूर्वं जगदाद्यभाव एव श्रुत्यभि-मतः; न तु कार्यस्यापि सत्त्वम् । तथा सति "इदं सर्वमसृजत्" [वृ. उ. १।२।५] इति श्रुतिविरोधः, अतः सृष्टितः पूर्वमसत्त्वादभेदविरोधेव स इत्यद्वैतादिकप्रतमेव साधीय इति तन्मन्दम् "तद्वैक आदूरतदेवमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इत्याद्यनूप "कुतः एतु (सोम्यैवाः प्रजाः) सोम्येवं स्यात्" [छां. उ. ६।२।२] इति श्रुत्येव तन्निषेधात् । न च तत्र कालमत्ताया एव निषेधः, न तु कार्यसत्तायाः "कथमसतः सज्जायेत" इति

श्रुत्या तथा निश्चयादिति वाच्यम्; पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे "तद्वेदे तर्ह्यन्याकृतमासीत्" [वृ. उ. १।४।७] इति श्रुतिविरोधापत्तेः । अत्र 'तर्हि' इत्यनेन सृष्टिपूर्वकालं लक्ष्यकृत्य इदमनिर्दिष्टस्य जगतस्तदानीमव्याकृत-
त्वमपि नानुवेदेत्, स्वरूपसैवाभावात् । अतः " बहु स्यां" [छां. उ. ६।२।३] इत्यत्रापि बहुत्वादे-
रन्याकृतत्वमेवोच्यते सत्तः, न त्वसत्तः; सत्ता सृजनमपि नामरूपकारणमेव, अन्यथा प्रागिव सृष्टिदशायामपि
व्यवहाराभावप्रसङ्गात् ।

एवं सिद्धे सर्वदासत्वेऽतेश्रुतिविरोधाच्च तदानीमपि परापरभावघटित एव ब्रह्मत्वेनैव रूपेणाविरोध इहानीमि-
वेति मन्तव्यम् । एतावान् परं विशेषः— यदिदानीमविद्याबलिशालपुष्टिस्त्रात्र प्रतीयते, तदानीं तु करणमाम-
लयादिति । एवं न परममुक्तावपि परापरभावघटितो भेदसहस्रक्षम एवामेदः, ब्रह्मरूपस्यैव तयात्वात् ।
अत एव दशमस्कन्धे [८।५।२३] भागवते यत्र भगवता श्रीवसुदेवं प्रति अरुणब्रह्मज्ञानोपदेशः कृतस्तत्र
वसुदेवोक्तमङ्गीकृत्य "यहं यूयमसावार्यः" इत्यनेन सर्वेषां तयात्वमुक्त्वा ब्रह्माण्डानन्त्यमारोपितज्ञानदृष्टिं च
निवारयितुं "आरमा ह्येकः स्वयंभ्योतिः" [भाग. १०।८।५।२४] इत्यनेन सर्वत्रात्मैक्यनानात्वदृष्टौपाधिकत्वेन
भ्रान्तत्वं निरूप्य "सं वायुर्योतिरापो भूः" इति द्वितीये (श्लोके २६) सादिपञ्चमहामूढदृष्टान्तेन नानात्वस्य
वास्तवत्वमुपाधिद्वयङ्गत्वं च यदिति; अन्यथा पूर्वश्लोक एव नानात्वदृष्टौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत्र
एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् सादिपञ्चमहामूढदृष्टान्तेन पुनर्नानात्वप्राप्तिं न स्थापयेत् । अतोऽखण्डब्रह्मवादेऽन्य-
द्वादिनानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावविभेदसहिष्णुरेवामेदो भगवद्विभक्तो भावीति बोध्यम् ।

किञ्च "इदं सर्वं यद्यमात्मा" [वृ. उ. २।४।६; ४।५।७] इत्यन्तेन सवस्य ब्रह्मत्वे बोधिते कथं सर्वस्य
ब्रह्मत्वं? इत्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेरान्तरसर्वग्रहणं दुन्दुभ्याविशब्दग्रहणेनैव अवान्तरसर्वशब्दग्रहणवत्
आत्मग्रहणेनैव तदभिधायान्तरसर्वग्रहणम् । अग्निग्रहणान्तेन ब्रह्मणः सकाशाद्वादिसर्वोत्पत्तिं चोक्त्वा "स
यथा सर्वाक्षामासं समुद्र एकानयनं" [वृ. उ. २।४।११] इत्यादिभिर्वहुदृष्टान्तेः सर्वाध्यात्वं निरूपयति । यदि सृष्टपभाव-
दुद्वायां सर्वैक्यकल्पमेव स्यात्, तदा दुन्दुभिशब्दादीन् समुद्रादींश्च नानादृष्टान्तात्न सरेत्; दुन्दुभिशब्ददृष्टा-
न्तेन सर्वैक्य ब्रह्मरूपतया एकैकैव समुद्रदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारत्वस्य च सिद्धेः । अतः सृष्टभावदशायामपि
नानात्वाविरुद्धमेव स्वरूपस्य "एवं वाऽरे (अयमात्मा) इदं मद्भूतं" [वृ. उ. २।४।१२] इत्यादिना प्रेत्यसं-
ज्ञाभावकथनेन पूर्वज्ञानस्यैव बोधनम् । तच्च ज्ञानं मेधाविरुद्धसम्पदात्मकमेदमेव बोधयतीति प्रागुपपादितं, अतो
न कोऽपि संशयः । एवं सति तद्गुणसारत्वात्तत्रापदेश इत्यत्र ब्रह्मांशे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश औपचारिकः, स
च मुक्तावपि सुखः पक्षोक्तस्कारणतावादिसिद्धस्य भेदस्यानपायादिति । एवं प्रथमदशयां जडस्यापि बोध्यम् ।
एवं ब्रह्मणो निरेशत्वेऽपि साक्षात् विरुद्धपर्यायत्वादुपपन्नं, एवं जगतो हविरादेश्च प्रकृतस्य ब्रह्मत्वं भावनीयं,
तथावेऽपि कार्यत्वमपीति सर्वं सुस्थम् । अयमेव भावाद्भैरवपदार्थः कार्यकारणवत्सैक्यमर्थानं पटतन्तुवदिति
निरूपितम् । अक्षरार्थस्तु भावमात्रस्य जग कारणेन सहैक्यमर्थानं पटतन्तुवदिनि ।

यद्यपि नैकत्रिंश जगत्तथापि भगवत ईश्वरादुद्भूतं न ततोऽतिरिच्यते तद्योगमायात एव तत्सच्चिदानन्दंशप्रप-
ञ्चरूपं सर्वं तत्त्वतः परिणतम्; यद्योक्तं—'तात्त्रिकोऽन्यथाभावः परिणामः, अतस्त्विहोऽन्यथाभावोविधत्तः' इति ।
कार्यं न विवर्तितमर्कं, भूमितो घटपटादिकमिव, यस्तुतः पार्थिवं न ततोऽतिरिच्यते, प्रलयेऽन्याकृततया तदभिन्न-
रूपतायामात् । एवमत्रापि कार्यदशयां सर्वं न ततोऽतिरिक्तं भाव्यम् । यद्यपि साङ्ख्ये कारणत्व प्रकृतेरिति
प्राकृतमेव घटादिजगदित्युक्तं तथाप्यत्र जगतः प्राकृतत्वमस्तु, नात्यन्तमसत्त्वं 'नाभावः (च) उपलब्धेः' [प्र. सू.
२।२।२८] । वेदे हि प्रकृतेर्न पृथक्त्वस्य कारणत्वमुक्तं, इत्यतो मतान्तरेऽभ्युपेक्षाया अपि प्रकृतेः स्वमते
तदंशत्वात् कारणत्वमेव न मुख्यकारणमिति सङ्क्षेपः । तदिदमनेकविधप्रसोपासनायामभेदमावधानायां भगवतः
सच्चिदानन्दंशप्रपञ्चभूतं कार्य कारणानन्त्यत्वेन भावं ब्रह्मवादिनां ज्ञानिना ब्रह्मयज्ञ इति निरूपितम् ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.— ननु "सर्वैव सन् ब्रह्माप्नोति (ब्रह्माप्नोति)" [वृ. उ. ४।४।६ तै. आ. २।२ वृ. उ. ३. ५]
"सर्वं सत्त्वं ब्रह्म" [छां. उ. ३।१।११] इति ब्रह्मात्मत्वं सर्व-
सत्त्वात् । ननु कर्मणो ब्रह्मात्मकत्वमाह— ब्रह्मार्पण-
मिति । अर्पणम्, अर्प्यते ह्यर्पणं तदर्थं सामग्रीसामुदा-
दिकं यद्य, इति. पूतादिकं ब्रह्म, यज्ञादौ ब्रह्मात्मकोऽपि सत्
सिद्ध, यत्राणां कर्मां कृतम् । एवं प्रकारेण कर्म यद्य अतः
समाधिना समाप्यस्थया तेन ब्रह्मात्मकेन कर्मणा यज्ञेन
गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । अतो ब्रह्मात्मकत्वात्तत्र लीयत इत्यर्थः ।
अत एव श्रुतिरपि "सर्वं सत्त्वं ब्रह्म" इति ब्रह्मात्मत्वं
सर्वसत्त्वात् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयन्ते ? इत्याशङ्क्याह— ब्रह्मार्पणमिति । विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं पश्यन्ति । तथा च श्रुतिः “ किं कारणम् ” क्रम्य “ कादः स्वभावः ” [श्वे. उ. १।२] इति कालादीनि लोकदृष्ट्याऽनेकानि कारणान्युपक्षिप्य कारणनिर्णय— “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ” [श्वे. उ. १।३] इति दर्शयति । तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वं पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मन्त्रजुह्वादि प्रहोव । एवमशब्दः सर्वत्रानुपपन्नोऽयः । यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत् हुतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं पादि वा तदपि ब्रह्मैव । यत् अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मण्येव हुतम्, अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहृतव्यम् । यत् यमानेन हुतं तद्ब्रह्मण्येव हुतम् । यत्तेन कर्मणा गन्तव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । किं बहुना ? यत् कर्म शयनासनादिकं सत्सर्वं ब्रह्मैव । तत्र कारणं समाधिना— समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः सर्वमस्य ब्रह्म ह्यमकं, ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् ; अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयन्ते, दाह्याभावाद्दहनभावः । यत् “ कर्मणि तद्भेदेन च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयते ” इति व्याख्यानं सत् उपक्रमादिविरोधं ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतस्वाभावात्तद्वत्तमिति भाष्ये एव निरस्तम् । या हि ब्रह्मविदां कर्मभेदेन तारिक्की ब्रह्मदृष्टिः कालसा स्थितप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानायैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तादृश्यं वर्णनीयमिति दिक् ॥ २४ ॥

दैवाद्या द्वादशापरे यज्ञाः [२५—३०]

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— तत्राधुना सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उच्यन्ते— दैवमेवेत्यादिना । दैवमेव, देवा इत्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं कर्मिणः पर्युपासते, कूर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ मानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।९।२८] “ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ” बृ. उ. ३।४।१ इत्यादिवचनोक्तमज्ञानायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं “ नेति नेति ” [बृ. उ. ४।४।२१] इति निस्स्वाशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्निरसौ होमाधिकरणत्वाविवक्षया ब्रह्माग्नावपरेऽप्येव ब्रह्मविदो यज्ञं— यज्ञशब्दवाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठान् [निरु. १।४।११] तस्मात्तानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुहति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्याऽऽत्मनोपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यदर्शनं, स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति, ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः स इत्यर्थः । सोऽयं सम्प्रदर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ‘ ब्रह्मार्पणं ’ प्रस्तुतः ‘ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ’ [४।३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

१ “ यज्ञोऽत्र आत्मा ज्ञेयः, “ यज्ञ आत्मा भवति, यदेनं तन्वते ” (नि. १।४।११) इति यादृशवचनात् ॥ अभिनवमुक्ताचार्यसिंहनाथः— “ अपरं दैवानि क्रीडनश्रीलानीन्द्रियाण्याधित्य स्थितो यो यज्ञो निजविषयप्रहलक्षणस्तमेव परित उपासते— आभूलादिश्रुतः स्वात्मलक्षणं उच्यते । अत एव ते योगिनः— सर्वावस्थासु सततयोगयुक्तत्वात्, त्रित्ययोगे क्षान्तमवधार्याः । एतमेव च विषयप्रहणायकं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणेनापरे पूरयितुमशक्ये ब्रह्माग्नौ जुहतीति नैयिद्वयाख्यातम् । मुनेस्तु पौरुषायाविरदत्वात्पादोऽयं हृदि स्थितस्तत्र ब्रह्मशायामः— केवियोगयुक्तः सन्तो दैवं नानारूपेन्द्रादिदेवतोद्देशेनैव याग इत्यमरं यज्ञमुपाचरन्ति, तं च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्तव्यमिदमित्येव मुदया फलनपेक्षता इत्येव ब्रह्माग्नावर्पयन्तीति अपि परं द्रष्टव्यम् । यज्ञो ब्रह्मैव— “ सर्वेऽज्यन्ते यज्ञविदः ” (४।३०) इति । युतिरपि— “ यदेन यज्ञमयजन्त देवाः (ऋषि. ८।४।१५१) इति ।

— अविगीता ।

२ आ शां व्या.— ज्ञानस्य यत्नत्व सम्पाद्य पूर्वलोके स्थिते सत्ययुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तर-
ग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह— तत्रेति । सर्वस्य श्रेयस्साधनस्य मुख्यं
गौणवृत्तिभ्यां यत्नत्व दर्शयन्नादौ यज्ञयत्नमादर्शयति— दैवमे
चेत्यादिना । दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञ व्याचष्टे— देवा
इति । सम्यग्ज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते— ब्रह्माज्ञाविति । तत्र
ब्रह्माज्ञायां श्रुत्यवशमेन स्पष्टयति— सत्यमिति । यदजडं
मनूतिविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानन्दत्वेन परमपुरुषार्थं
त्वमाह— विज्ञानमिति । तस्य ज्ञानाधिकरणत्वेन ज्ञानत्वमौप-
चारिकमित्यादाश्चाऽऽह— यत्साक्षादिति । जीवब्रह्मविभागो
कथमपरिच्छिन्नत्वः ? इत्याशङ्क्य विशिनष्टि— य आत्मेति ।
परस्यैवाऽऽत्मत्वं सर्वस्माद्देहादेव्याकृताशान्तरत्वेन साधयति—
सर्वान्तर इति । विधिमुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्रह्मविषयमा-
दिशब्दार्थः । निषेधमुखं ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यमसोपमेवार्थतो

निर्वाति— अज्ञानायेति । ब्रह्मण्यभिप्रायप्रयोगे निमित्तमाह—
स होमेति । बुद्ध्यास्तत्तया सर्वस्य दाहकत्वाद्विषयस्य वा
हेतुत्वादिति दृष्टव्यम् । यज्ञशब्दस्याऽऽत्मनि स्वम्पदार्थं प्रयोगे
हेतुमाह— आत्मनामस्त्विति । आध्यापयेयमावेन वास्तवमेदं
ब्रह्मात्मनोव्यावर्तयति— परमार्थ इति । कथं तर्हि होमः ?
न हि तस्यैव तत्र होमः सम्भवतीत्याशङ्क्याऽह— बुद्ध्या
दीति । उपाधिसंयोगफलं कथयति— अघ्यस्तेति । उपाध्य-
व्याघ्रात्ता तद्वर्माघ्यासे प्राप्तमर्थं निर्दिशति— आहुतीति ।
इत्यभ्युपगम्य तृतीयाभेदं व्याकरोति— उक्तेति । अज्ञानायादि
सर्वसंसारमूर्ध्ववर्तिनेन निर्दिशयेण स्वरूपेणेति यावत् ।
आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति— सोपाधिरुच्येति ।
अपर इत्यस्यार्थं स्फोरयति— ब्रह्मेति । उक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य
दैवयज्ञादिव ब्रह्माणमित्यादिश्लोकेऽप्युक्त्यमाणात्वं दर्शयति—
सोऽयमिति । उपशेपप्रयोजनमाह— श्रेयानिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगमेदानीह— दैवमिति । दैवं देवा-
र्चनरूपं यज्ञमपरे कर्मयोगिनः पर्थुपासते सेजन्ते, तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं
यज्ञैर्नैवोपजुहति । यज्ञं यज्ञरूपं ब्रह्मात्मकं आज्यादिद्रव्यं, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन स्नुगादिना जुहति ।
अत्र यज्ञशब्दो हविस्सुगादियज्ञसाधने वर्तते; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४ । २४] इति न्यायेन
यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

४ वे ता चं.— उच्चार्यतइतिपूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादे-
'प्राणप्राणेषु जुहति' [४ । ३०] इत्यन्तस्य प्रसङ्गस्यार्थ-
माह— एवं कर्मण इति । दैवसम्बन्धिं दैवम्, तत्सम्ब-
न्धित्वं च तदर्थनिरूपयामिति देवार्चनरूपमियुक्तम् । 'दैव-
मेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्पः सिद्धः,
तत्रैव दैवसम्बन्धमानं साधारणं नाम वाच्यम्, अतोऽर्चन-
शब्देन वक्ष्यमाणयागहोमादिभ्यो व्यावृत्तिः सञ्जाता । यागादे-
रपि देवार्चनत्वेऽपि तत्सहेवतारूपादिसपर्यायां हर्षचनशब्द-
प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३ । ३] इत्युपक्रमवद्वापि
योगिशब्दः कर्मयोगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय कर्मयोगिन-
इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञमेव दृष्टिः प्रतीयत इति भ्रमज्युदासाय
निरन्तराजुग्रासनयुक्चरणपदविधिं व्याख्याति— सेवन्त इति ।
'सेना भक्तिरुपास्ति' इति जैमिष्ठका । अत्र सेनोपासनशब्दो
सेव्यं प्रति वरणयस्यातुल्यवृत्तिर्निरन्तरेष्वपरो, न तु ध्यान-
भावनपरो, भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपा वक्ति । ननु
मन्वादिभिः 'देवताम्यर्चनं वैव समिदाधानमव च' [मनु
२ । १७६] इति निरुक्तमैतया स्मरणादेवतार्चनरूपो यज्ञः सर्वेया-
मपि कर्मयोगिनामवश्यकतव्यः, स च विकल्पव्यत इत्याह—
तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः इति ।

ननु 'ब्रह्मार्पणं' इत्यत्र 'लोकं वक्ति' कर्मयोगमेवोऽभिहितं,
अर्पणहविरभ्यादिविशेषनिर्देशनाशान्तरभेदप्रतीतिः । तत्र च

'तेन' इति कर्ताऽपि निर्दिष्टः, तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द-
इति किं नाङ्गीकृत्यते ? तदुच्यते— 'ब्रह्मार्पणं' इति श्लोको न
कर्मयोगस्वरूपभेदविषयः, किन्तु सर्वेयामपि कर्मयोगानां ब्रह्मा-
त्मकत्वात्तत्त्वान्नाख्यसाधारणपुण्यविषयः, तत्रैव 'ब्रह्मार्पणं
समाधिन' [४ । २४] इति सामान्येनोक्तं । अतोऽर्पणहविरादि-
प्रथमं तत्तत्कर्मयोगमेवापेक्षिततत्त्वात्कारणविशेषोपलक्षणार्थम् ।
अत एव निवृत्तिवक्षणयज्ञप्रसङ्गात् 'दैवमेव' इत्यादिभिः
प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्षं परास्तम् । 'ब्रह्माग्रावपरे यज्ञम्'
इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य परमात्मदेवां साक्षाद्भोतव्यवहोमसाधन-
त्वात्तुपपत्त्येवसाधनलक्षणया द्वितीयान्त्ययज्ञादयो हविर्विषयः ।
तृतीयान्त्ययुः कुणादिविषय इत्याह— अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ
यज्ञमा हुतम्' इति पूर्वमेवोक्तम्, अत्रापि 'ब्रह्माग्रावपर'
इत्युच्यते, अतोऽत्र 'यज्ञं यज्ञेन' इत्यनयोरोऽप्यपरा शर्त-
नीयः, इतरथा पौतल्यप्रसङ्गः, सर्वकर्मयोगसाधारणस्याधेत्य
विशेषतया निर्देशोऽप्यनुपपन्न इत्याह ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरि-
ति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दाजुहतिशब्दाच्च यागहोमयोर्नि-
श्चया एव विवक्षितत्वादेवान्तरभेदत्वमपरोक्षव्यवहार-
मात्रेति । अत्राश्रितत्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपुं-
न हविर्हेतुः परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्द-
वृत्तिपरिहेदादेव निरस्तानि । कर्मप्रकरणाच्चान्न सर्वत्र मानव-
यज्ञवहृत्सिद्धोऽप्युक्तः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— यज्ञमेदानीह— दैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम्, स एव तेषां यज्ञः । भगवद्बु-
पासनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नाग्यचेष्टामस्ति यतीनां केषाञ्चिद् । यज्ञं भगवन्तम् । "यज्ञेन
मो. १४

यज्ञम्" [ऋक्सं. ८।४।१९।६ यजुस्सं. ३१।१६] "यज्ञो विष्णुर्देवता" इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन यज्ञं प्रति जुहोतीति सर्वत्र समम् । "तं यज्ञं" [ऋक्सं. ८।४।१८।२ यजुस्सं. ३१।९] इत्यादौ । उक्तं 'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सनुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्धयारोहार्थमाह—यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपसुखम्, तच्च यज्ञादिभेदभिन्नम् । तत्र 'नायं लोकोऽस्ति' [४।३१] इति वक्ष्यति, तदनुपपन्नम्, यत्याद्याधमविलोपप्रसङ्गादित्याद्यावाह्यानिरासार्थमिति शेषः । तत्र 'दैव देवविषय' इति व्याख्यानमसत् । 'द्रव्ययज्ञः' [४।२८] इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह—दैवमिति । एवं तर्हि 'केचित् भगवन्तुपासते' इत्युक्तं स्यात् । तथा च नैवं यज्ञोक्तिरित्यत आह—स एवेति । स इति परामृष्ट दर्शयति—भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यते ? इत्यत आह—यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थं मेकमेव वाक्यम् । साधनं परिस्पष्ट्य भावधर्मज्ञानस्य विशेषणं क्रियाविशेषणम् । अवधारणार्थं दर्शयति—नान्यदिति । अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एवमर्थो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति ।

देवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रवृत्तासङ्गतम् । केपात्रित्यपरमहं नाम् । अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात् । यद्वा 'केपात्रित्व इत्यस्यैव व्याख्यानं यतीनामिति । 'प्रज्ञाप्रौ' 'आत्मानमात्मनैव मनसा वा प्रज्ञैर्लकीभावयन्ति' व्याख्यानमसदिति भावेन यज्ञमित्येतद्व्याचष्टे—यज्ञमिति । भावतो यज्ञशब्दादर्थः कुनः ? इत्यत आह—यज्ञेनेति । 'यज्ञेन इत्यस्यार्थमाह—यज्ञेनेति । एवमवधानापव्याख्यानं निराकरोति । एवं चेद्यज्ञमित्यस्य कथमन्यत्र ? इत्यत आह—यज्ञमिति । एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति—इति सर्वत्रेति अतिप्रसङ्गनिवारणाय 'सर्वत्र' इत्युक्तं विरुणोति—तमिति एवं तथैवप्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बहिषि प्रोक्षति तर्थाः स्यात् । स च निर्मूल इत्यत आह—उक्तं चेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं ब्रह्मोपासनप्रसङ्गेनोपासनान्तराणि सत्त्वशुद्ध्यर्थमविदुर्देवमिति । देवा इन्द्रादयस्तेपाभिर्देवं सोमयागादि । अपरे योगिनोऽनुष्ठानमन्तरेणापि यज्ञं ध्यानेन निष्पादयन्ति । सत्त्वशुद्ध्यर्थं ब्रह्मैवाग्निर्ब्रह्माग्निरूपेणोपास्यं ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नी अपरे तु यज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादिनोपजुहति ध्यानेन सम्पादयन्ति होममित्यर्थः ॥ २५

८ वै. प्र. गि.—एवं कर्मबन्धनिवर्तकत्वेनात्मज्ञानं प्रशंसितम् । इदानीं मुख्ययज्ञत्वेन स्तोत्रं यज्ञभेदानाह—दैवमिति । देवा इन्द्रादयः इत्यन्ते येन दैवः । तमेव यज्ञं दृष्टीर्णमास्यतेतिष्टोमादिविषयम्, अपरे योगिनः कर्मिणः पशुपासते निर्यं ब्रह्मयाऽनुतिष्ठन्ति । अथापरे तु सत्त्वज्ञाननिष्ठाः ब्रह्माग्नी, ब्रह्म सत्त्वदार्थं, तस्मिन्नग्नी यज्ञं प्रत्यगात्मानं

स्वल्पदार्थं यज्ञेनैवात्मनैव उपजुहति प्रक्षिपन्ति । तृतीया । सोपाधिकमात्मानं निरुपाधिकमब्रह्मरूपेण त्वर्थः । यज्ञशब्दस्यात्मनामस्य यात्वेन भगवन्त्यते । एवं भीरवः सत्त्वविज्ञानं यज्ञत्वेन निरूप्य धनयज्ञमध्ये पठ्यते 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्याज्ञानयज्ञः परन्तप' [४।३३] इति स्तोत्रम् ॥ २५ ॥

९ व० व० दी०.—एवं तत्कर्मणो ब्रह्मभावज्ञानकारणतां प्रतिपाद्याधिकारिभेदेन प्रसङ्गादन्यानपि यज्ञानाह—दैवमेषापरे इति । तत्तदेवाराधनात्मकं योगिनो योगकर्मिणः ब्रह्माग्निमिति ज्ञानिनो वक्तव्यकारकं ब्रह्माग्नी यज्ञं कर्म भावितेन ब्रह्मणा यज्ञेनोपजुहति प्रविष्टापयन्ति ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—ननु ब्रह्मात्मन्ये सति ज्ञानाज्ञानकृतं कर्म कथं न ब्रह्मणि लीयतेऽग्रिस्पष्टं दाहवत् ? इत्याशङ्क्य सजातीयप्रचयसंबलित एवाग्निर्दाहसमर्थः, न तु विस्फुल्लिङ्गात्मक इति सर्वत्र ब्रह्मात्मकज्ञानाभावे तज्ज्ञानारूपमेवामा-पन्नदग्निमस्य ग्रहणसामर्थ्ये पूरणदत्वत् फलं भवतीत्याह—दैवमित्यादिप्रदग्निः । अपरे योगिनः यत्किञ्चि-

स्वरूपज्ञानेन कर्मफलच्छेदा कर्मकर्तारः । यज्ञं कर्म ज्ञात्वा पशुपासते परितः सर्वभावेन कुर्वन्ति । तेषां देहेन साधनात्मकभगवत्सेवायां सुखरूपं फलं भवतीत्यर्थः अपरे सत्त्वज्ञानानुसासिणो ब्रह्माग्नी अग्निं ब्रह्मस्वरूपं तस्मिन् यज्ञं यज्ञात्मकं विष्णुं यज्ञेनैव हविषा उपजुहति होमं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०.—एव सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य सत्त्वतुल्यं यज्ञान्तराण्युपक्षिपति—त्यादिना । देवं देवताप्रधानमेव दृष्टीपूर्णमासादियज्ञं, नान्यं ; एके योगिनः कर्मयोगिनः पशुपासते । अपरे प्रक्षेपे सत्त्वज्ञानानन्तानन्दात्मकमरणद्वैतसं वस्तु तदेव ज्ञातं सत् सर्वकर्मदम्भूत्वाद्भूमिर्वाग्निर्ब्रह्माग्निस्तत्र भीरवः यज्ञशब्दस्यात्मनामस्यपाठात्—सोपाग्निं यज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाग्विनेन रूपेण जुहति, यत्, मदाकारो उपाणिप्रदाणेन प्रविष्टापयन्ति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु—प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्—संयमा एवाग्रयस्तेषु जुहति, इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति, इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्ध-विषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति यज्ञस्यमुपन्यस्याति-श्रोत्रादीनीति । बाह्यान् करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात् कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीन्द्रियमिति । संयमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यपस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादभितर्कं व्यपदिशति—संयमा इति । विषयेभ्योऽन्तर्बाह्यानीन्द्रियाणि प्रत्याहरन्तीति संयमयज्ञं

सहिष्यं दशयति—इन्द्रियेति । श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तद्विन्द्रियैस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशङ्क्य प्रतिपिढान्वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्रासान्विषयानुपभुञ्जते तैस्तैरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विषयदयति—श्रोत्रादिभिरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

४ वे. ता. खं.—‘श्रोत्रादीनि’ इत्यत्र संयमस्य साक्षादमित्वाभावाच्छ्रोत्रादेव होतव्यत्वाभावात्तारयमाह—अन्य इति । संयमस्यामित्वे श्रोत्रादीनां निर्व्यापारत्व-लक्षणमस्मत्सात्करणात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्ववर्जं योगिसाधारणं कथमत्र विशिष्योच्यते ? इत्यत्रोक्तं संयमने प्रयतन्त इति; एवमुत्तराग्निषु ‘प्रयतन्ते’ इत्यनयोस्तात्पर्यं माश्रम । तथा निग्राहक्येऽपि । अत्र प्रतीन्द्रियं संयममेवाह ‘संयमाग्निषु’ इति बहुवचनम् । ‘शब्दादीन्’ इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति अमन्युदासायाह इन्द्रियाणां शब्दादिविषयप्रवणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि ‘श्रोत्रादीनि’ इत्यादिनोक्तम् ;

अत्र तु “इन्द्रियेभ्यः परा त्वां व्यर्थम्यस्य परं मनः” [कठो. १।३।१०] इतिवद्विषयमनसोर्हि नियमनं कमेणोच्यते । विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्सन्निधिपरिहार इति यावत् । तत्र एवेन्द्रियाणां तत्प्रवणता निवर्तत इति भावः । कस्त्वैन्द्रियाग्निषु शब्दादेर्होमो नाम ? उच्यते—होमेन हविषो विनाशः क्रियते, तद्वत् शब्दादेरिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्सम्बन्धविनाशो विवक्षित इति । यद्वा ‘श्रोत्रादीनि’ इत्यत्र विषयसन्निधिपरिहारो विवक्षितः ; इह तु सन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्कृत्वात्पादनमिति विभागः । विषयप्रवणतानिवारण इत्यनेन तस्यन्तु समस्तविषयमित्युक्तं त्वामिन्द्रियादिभ्योऽन्यन्तानिवारणे धर्माविरुद्धवृत्तिसन्नतिवृत्तियः विवक्षिता ॥ २६ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ २६ ॥

६ अ. प्र. दी. ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रोत्रेति । श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, अन्ये ब्रह्मविदः संयमाग्निषु चित्तनिरोधाग्निषु जुहति ध्यानेन सम्पादयन्ति । अन्ये योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु श्रोत्राद्यग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

॥ दं. प्र. नि.—तत्र वेदिकश्रेयस्याधनानि सर्वाण्यपि यज्ञत्वेन निरूपयतिन्द्रियसंयमाख्यं यजमाह—श्रोत्रादीनीति । अन्ये प्रत्याहारपराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादिभ्यः स्वविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य संयमाग्निषु जुहति । चारणा ध्याने समाधिरिति अयमेकवचनं संयमः । तदुक्तं योगशास्त्रे [३।४] ‘अयमेकत्र संयमः’ इति । तत्र चारणा नाम हण्डहरिदाश्री मनसाश्रितकाल्प्यापनम् । नन एवत्र कृतस्य चित्तस्य ध्येयान्तरादतिप्रवाहोऽन्तरान्तध्यायकारण-व्यप्यवृत्तिरित्येव ध्यानम् । विज्ञाताप्यन्यथाजन्तः सत्त्वार्ताव-मन्यमनराहः समाधिः । स द्विविधः, सम्यक्ज्ञातोऽप्यन्यज्ञातश्च ।

ध्येयान्तरादतिप्रतिभासो रूपज्ञातः, तस्या अपि निरोधे चित्तनिरोधादसम्यग्ज्ञातः । इति योगशास्त्रमद्विधा । एवं चोक्त-लक्षणा ये चारणाप्यात्ममाविष्टाः संयमाः, स एवाग्रयः, तेष्विन्द्रियाणां हवनं नाम चारणादिमिदमर्थं तेषां इत्यव-विषयेभ्यः प्रत्याहारः । तस्मिन्निदं सम्यग्ज्ञाने विधिप्राप्तावाधित-चारणादिर्भवति । मोक्षं समाप्यन्त्यायासविदेन्द्रिय-वृत्तिनिरोधरूपः संयमयज्ञ उक्तः । इदानीं ध्युत्थानावस्थायाम् रागद्वेषशून्यत्वेन विषयभोगो कः सोऽप्येकः यज्ञ इत्याह—शब्दादीनि । स्पष्टार्थः ॥ २६ ॥

९ व०त०दी०—ओत्रादीनि । अन्ये नैष्ठिकाः संयमरूपेष्वग्निषु प्रविलापयन्ति । अन्ये उपकुर्वाणाः ॥२॥

१० पु. अ. स. — अन्ये योगिनः ओत्रादीनीन्द्रियाणि उर्वन्ति । अन्ये मत्तियुतयोगिनः शब्दादीन् संयमाग्निषु जुह्वति । अयमर्थः—योगेन मत्प्राप्तीच्छया मत्कथाश्रवणादिरूपान् इन्द्रियाग्निषु प्राप्तिप्रतिबन्धकानीन्द्रियाणि निरोधामकण्डेशाग्नौ मत्सी- तयाऽऽत्मभावेनेन्द्रियेषु जुह्वति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—यहान्तरमाह—ओत्रादीनि । तत्र कश्चित् बाह्यमाभ्यन्तरं वा तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च संयमाः अनेकविषयत्वाद्देके पृथक्फलाश्च । तथा च योगसूत्रकृता भेदः “भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात्” [पा. यो. ३।२] “चन्द्रे साराव्यूहज्ञानम्” [पा. यो. ३।२७] “क्षुत्पिपासानिवृत्तिः” [पा. यो. ३।३०] इत्यादि । त एवामय इन्द्रियेन्धनसंसारहेतुत्वात् ; तेषु ओत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति । तत्र ओत्रं अनाहते ध्वनौ सन्नियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घण्टानादादीन् नादाननुभवन्ति । न हि तत्र सन्नियते चेत्तसि शब्दान्तरग्रहणं तदा भवति, सोऽयं ओत्रस्य संयमाग्नौ बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्वारा च निष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणाः ध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मूलाधाराद्यन्यतमचक्रे कर्तुमशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु इन्द्रेणानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया एवोपसंहृताः, न त्विन्द्रियादीनि आदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि तानेतानिन्द्रियचिन्तकान् प्रकृत्योक्तं बायवीये—‘दशमम्बन्तराणीह त्रिचिन्तकाः’ इति ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर योगाग्नौ, आत्मनि संयम आत्मसंयमः, स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.—यहान्तरं कथयति—किञ्चेति । इन्द्रि- ध्यानसमाधिलक्षणः । सर्वमपि व्यापारं निरुद्ध्याऽऽत्मनि यागा कर्माणि श्रवणवचनादीनि । आत्मनि संयमो धारणा सदाधानं कुर्वन्तीत्याह—विवेकेति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि जुह्वति; मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवणतानिधारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

* चिनीति प्रथमं, चित्रिनीति द्वितीयं, घण्टानादस्तृतीयं, शङ्खनादचतुर्थं, पञ्चमस्तन्त्रीनादः, पट्टस्तालनादः, सप्तमो नादः, अष्टमो मृदङ्गनादः, नवमो मेरीनादः, दशमो जेपनादः । नवमं परित्यज्य दशममेवाभ्यसेत् । ‘प्रथमे चित्रिणीनात्रं गायमन्त्रम् । तृतीये सैर्दं याति यतुर्गं कम्पते चिरः ॥ पञ्चमे खवते तालं षष्ठेऽमृतनिषेधम् । सप्तमे मृदङ्गिहानं यत् तपाऽष्टमे ॥ अष्टमं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्तपाऽष्टमम् । दशमे परमं ब्रह्म भवेद्भ्रातृमसधियो ॥’ [इति ह. उ. २]

१ “अन्ये तु संयमाभिविन्द्रियाणीति । संयमं मनस्तस्य येऽन्यः प्रतिपन्नभावभावनात्प्रा अभिलाषोपेक्षा तेन्द्रिन्द्रियाण्यवैयन्ति, अत एव ते तपोयज्ञाः । इतरे ज्ञानरिदीपितेषु फलदाहेकेन्द्रिन्द्रियाग्निषु विषयानर्पयन्ति, भेदवासनादिः साधैव भोगानभिलषन्तीत्युपनिषत् । तथाच मयैव लब्ध्यां प्रविश्यायासुप्तम्—‘न भोग व्यतिरिक्तं हि भोक्तृत्वतो विभाष्यते एष एव हि भोगो यत्तादात्म्यं भोक्तृत्वभोगयोः’ इति । स्पष्टेऽपि—‘भोक्तृत्व भोग्यभावेन सदा सर्वत्र सधितः’ इति । य सर्वानिन्द्रियव्यापारान्, मानसान्, भुवनसिद्धान्तनिर्गमममूत्राशयोनयनादीनायवीयाश्च आत्मनो मनस्य संयमहेतौ मयैवाभ्यसेदो मय्यग्निरिदीपिते पुरितकये निवेद्यन्ति, यत्रमात्रं विषयं सङ्कल्पयानं वा तदेष्टाप्रत्यक्षं पारया बुद्ध्या दृष्टन्तीति तात्पर्यम् । तदुक्तं शिवोपनिषदि—‘भावे त्यक्ते निरुद्धा चैव भावान्तरं मनेत् । तदा विज्ञानं याति भारता ॥’ इति । एवं योगयज्ञाभ्यामदाता ॥” इत्यभिनवगुप्ताचार्या ।

—अचिगीता ।

४ वे. ता. चं.— इन्द्रियार्थयोनियमने अभिहिते “अर्थ-
मन्य परं मनः” [कठो. १।१।१०] इति क्रमेण मन एव
नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽनहमसंयमशब्देन मनोनिय-
मनमुच्यते इति ज्ञापयति—मनस्संयमयोगोपायाविति ।
मनस्संयम एव योगसाधनत्वादिना योगः; मनस्संयमस्य वा
योगः प्राप्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देहातिरिक्तबुद्धात्म-
स्वरूपागुणध्यानपूर्वकम् । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्रापि

होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्मणां प्राणकर्मणां च नियमनमुच्यते
चेत्पौनस्यत्वादिदोषः स्यादिति शङ्काव्युदासायाह—मनस्त
इति । इन्द्रियकर्म दर्शनस्पर्शनादिकं, वचनादानादिकं च; प्राणकर्म
उच्छ्वासनिश्वासादिकम्, यद्वा प्राणसंवादादिसिद्ध इन्द्रियव्या-
पारादिहेतुः सूक्ष्मो व्यापारविशेषः; तेन वक्ष्यमाणप्राणायामा-
मवच्छेदः । अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दात्तस्य पूर्ववत् । श्रोत्रा-
दीनां पूर्वमुपादानात् कर्मेन्द्रियमात्रनियमनपरो वाच्योऽर्थः २७

५ आ. मा. भा.—आत्मसंयमोपायाग्रौ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दौ.—आत्मसंयमेतत्तेतदुर्गमापत्वाद्याख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयममन्त्रोऽयमुपायः स एवाग्रिः १७

७ ह. पै. भा.—इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षणादीनि, तथा प्राणकर्माण्युच्छ्वासादीनि, अपरे
योगिन आत्मनोऽन्तःकरणस्य संयमः स एव योगः, स एवाग्रिआत्मसंयमयोगाग्रिः, तस्मिन्
ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वलिते जुहति । एवं होमं सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वे. प्र. नि.— एवं योगघातरीया लयपूर्वकसमाधि
ततो व्युत्पन्नं च यशश्चक्षुस्त्वा प्रज्ञादिमत्तानुसारेण
बाधपूर्वकसमाधिरूपं यशान्तरमाह—सर्वाणीति । द्विविधः
समाधिः—लयपूर्वको बाधपूर्वकश्चेति । तत्रात्ममणाधिकरण-
न्यायेन पञ्चमहाभूतपञ्चतन्मात्रादङ्कारमहश्चक्षुस्तीनामुत्तरो-
त्तरस्वस्वकारणातिरिक्तैणासर्वं ज्ञात्वा प्रकृतेरपि चैतन्ये-
ऽप्यस्ततया तद्रूपतिरिक्तैणासत्त्वमनुसन्धाद्य चैतन्यमा-
त्राद्यचिन्तनं लयपूर्वकं समाधिः । एवं चिन्तनेऽपि महावा-
क्यार्थसाक्षात्कारमात्रेण अविद्याक्षयविहात पुनः प्रपञ्चो-
पिहितस्तीति सुषुप्तिवदयं सचीनः समाधिर्न मुख्यः ।
छापयत्तु तावमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ
निश्चेष्टापरकार्यानिवृत्तेर्निर्वाणो बाधपूर्वकः समाधिः । सोऽभ्यनेन
श्लोकेनोच्यते । तथा हि—इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि
श्रवणदर्शनादीनि । मनोबुद्धयोरात्तरयोः कर्मणि सङ्ख्याप्य-
वसायौ । प्राणादीनां कर्माणि—प्राणरूपं अहिर्निघ्नरूपं, अपान-

स्याधो नयनम्, ध्यानस्याकुञ्चनप्रसारणादि, समासस्य
समानयनम्, उदानस्योर्ध्वनयनमित्यादीनि । अनेन ज्ञानकर्मे-
न्द्रियप्राणमनोबुद्धिरूपसप्तदशारमकं छिद्रशरीरमुच्यते । तत्र
सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यमभिरूपमिह विवक्षितमिति दर्श-
यितुं ‘सर्वाणि’ इति विशेषणम् । तदेतानि सर्वाण्यपीन्द्रिय-
प्राणकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्रौ, आत्मविययकसंयमो धार-
णाध्यानसम्प्रज्ञातसमाधिरूपः, तत्परिपाकेण यो योगः नि-
शेषापरपर्यायोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्बाधपूर्वकः स एवाग्रिः, त-
स्मिन् ज्ञानदीपिते, ज्ञानं शब्दात्मैक्यसाक्षात्कारः, तेन अवि-
द्यातत्कार्यनाशेन स्वेहेन प्रदीप इव दीपिते अत्यन्तप्रज्ज्व-
लिते छिद्रशरीरमपरे जुहति प्रविष्टापयन्तीत्यर्थः । अत्र
‘सर्वाणि’ इति ‘आत्म—’ इति ‘ज्ञानदीपिते’ इति च
विशेषणैरभ्यासवियेकवचनेन च पूर्ववैलक्षण्यं सूचितमिति
तद्वदुक्तमिति ध्याहपातमित्युक्तसंग्रहे ॥ २७ ॥

९ व० व० दी०—अपरे ध्याननिष्ठाः ज्ञानेन ध्येयविषयकेण । एवं त्रयो यक्षकर्तारः मध्यमजपन्योत्तमा
निरुपिताः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.—अपरे योगिनः सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि
इन्द्रियकृत्यान् । अहत्वेयं च पुनः प्राणकर्माणि पञ्चमाणकृत्यान्
क्षुत्पिपासादिना भोजनपानादीनकृत्वेव ज्ञानदीपिते ज्ञा-

नेन मत्स्वरूपासितापोन्मुदीकृते आत्मनो मत्वाप्यर्थं यः
संयमो नियमनं स एवाग्रिः सर्वस्यापि स्वकरणरूपस्तस्मिन्
जुहति ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०—इवो विशिष्टं योगान्तरमाह—सर्वाणीति । इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिप्रह्वानि,
प्राणकर्माणि आकुञ्चनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि, अपरे योगिनः ध्यान्मनि बुद्धौ संयमः एव योगोऽसिद्ध
तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुहति प्रविष्टापयन्ति । इन्द्रिययोगिनां
हि सुमाविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽनुपसंहारात्त-
दायस्तस्य प्राणस्याऽनुपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बौद्ध्याभावात्पूर्ववर्तीनायां समाधि-
बुद्धिरस्ति, न स्वेतेर्बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातः, नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता, अत एवेवान् प्रकृत्योक्तं
बाधवीये—‘बौद्धा दशसहस्राणि चिद्वन्ति विगतज्वराः’ इति । बौद्धा बुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्वन्तरा-
णीत्यनुपद्वात् ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञास्तपो यज्ञः येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः । ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः, संशितव्रताः सम्यक्विश्रुतानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या.— यज्ञपदकमवतारयति— द्रव्येति । तत्र द्रव्ययज्ञान्पुण्यानुपादाय विभज्यते— तीर्थेष्विति । तपस्विन, यज्ञबुद्ध्या तपोऽनुतिष्ठतो नियमवन्त इत्यर्थः । 'प्रत्याहृत्यन्ते, यथाविधि क्रम्येति यावत् । व्रतानां तीक्ष्णीकरणमतिदृढत्वम् ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति । योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति । इह शब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः । केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः, केचित्तपोयज्ञाः, संशितव्रताः दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

४ वे. ता. खं.— प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्बहुविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते, तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्ययज्ञा देवा ते द्रव्ययज्ञाः । यज्ञा द्रव्यात्मका यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात् तत्साम्ययज्ञविशेषाः सर्वे सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतः 'द्रव्ययज्ञाः' इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तवान्निरर्थकं पुनर्वचनमिति चेत्, न, द्रव्यशब्दस्य साधारणत्वेन दानस्यापि सङ्ग्रहात् । पूर्वं च तस्यानुष्ठानेनापौनरुक्त्यात् । तर्हि दानयज्ञा इति विशिष्य वक्तव्यम्, तदपि न, अर्चनदानयोगहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तावात्तरसङ्ग्राहकसूचनार्थतया न्यायार्जित-द्रव्यसाम्यविवक्षानुपपत्तयश्च सामान्यशब्दोपयोगात् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं एते सर्वे द्रव्ययज्ञा इति । यज्ञा अर्चनदिवस्वरूपस्य मन्त्रं प्राप्नुयुः; इह तु तदर्थद्रव्यार्जनादेरेवेत्यभिप्रायेण न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यन्तमुच्यते ।

तत्र शास्त्रीयो भोगसङ्कोचः; तद्वान्तरभेदप्रदर्शनं कृच्छ्रेत्यादि । 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योग, सयोगः प्राप्तिरित्यर्थः । सा चात्र पुण्यतीर्थापिममनतत्रिणासादिरूपा विवक्षितेत्यपि

प्रायेणाह पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽन्यत्र न विज्ञेयः । नन्विह योगशब्दः कर्मयोगयज्ञे वा किं न वर्तते ? इत्यत्राह इहेति । एतत्तत् साक्षाद्योगविषयत्वं न युक्तम्; तद्वेदप्रकरणत्वात् मान्यविषयत्वं चातुचितम्; तद्वेदेषु च पारितोषिकसामर्थ्याच्च तीर्थादिप्राप्तिरेव प्राप्ता । सुचितं चैतत्सङ्गदेवार्थः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिष्वेवम्' [गी. स. २.३] इति भावः । स्वाध्यायाभ्यासतदर्थज्ञानयोः पृथग्भेदेन न्यायव्यवच्छेदाय तत्रिणासाह । यतिशब्दस्यानाधर्मविशेषपरत्वा नौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वाच्चित्याद्यर्थः । प्रत्ययार्थविभागेन निर्वर्कं यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुष्ठानं सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणं सङ्कल्पोऽयं मतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य दृढसङ्कल्पा इत्युच्यते । सशितव्रतमादृत्यम् ॥ २८ ॥

१ "स्वाध्यायेन वेदेन धर्ममननादिना यत्तदर्थज्ञानं, तदेव यज्ञो येषां ते," इति व्याख्यानं तु न युक्तम्, 'स्वाध्याययज्ञास्तपोयज्ञास्तथाऽपरे । ज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥' (म. भा. १.३.१२.२४) इति स्वाध्याययज्ञानं ज्ञानयज्ञां च पृथक्त्वदर्शनात् ।

— अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—द्रव्यं जुहतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुहतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपो हविः एतद्ब्रह्माग्नौ जुहोति, तत्पूनायमिति होमः । तदर्पण एव होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति, तत्कथं बहु-
मीहिः ? तत्पुण्यत्वे च कथं पुण्यसामानाधिकरण्यं ? इत्यत
आह—द्रव्यमिति । अनेन नायं यज्ञशब्दो भावार्थः, किन्तु
कर्तृर्थः । तथा च द्रव्यस्य यज्ञा यात्रका इत्यर्थे इत्युक्तं भवति ।
एतदाहोपरिद्वारायैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येवं व्याचष्टे तप इति ।

तत्र परमेश्वरे । 'योगयज्ञाः' इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति
दर्शयति—इत्यादीति । तपसो होमः कथं ? इत्यत आह—
इदमिति । तपश्चरणमेव तपोयज्ञत्वं किं न स्यात् ? इत्यत
आह—तदर्पण पक्षेति । अनेनैव प्रकारेण सत्त्वसम्पादनं,
नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—द्रव्येति । द्रव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः,
दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः । अपरे तु तपोयज्ञाः, तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, तदेव यज्ञबुद्ध्या
कुर्वन्ति । योगयज्ञाः, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्ति-
निरोधमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—यज्ञशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—स्वाध्यायो
वेदपाठः, स एव यज्ञो येषां ते तथा; ज्ञानं शास्त्रपरीक्षणं, तदेव यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाः; यज्ञबुद्ध्या
ज्ञानं कुर्वन्तीत्यर्थः । सर्व एव यतयो यतनशीलाः । संशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते संशितव्रताः २८

८ घं. घ. गि.—एवं विभिः श्लोकैः पञ्च यज्ञावुक्तत्वा
अपुनरेकेन श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्य-
त्याग एव यज्ञो यज्ञबुद्ध्याऽऽदौ येषां ते द्रव्ययज्ञाः । एवं
तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगश्चित्त-
वृत्तिनिरोधो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानसमाधिरूपोऽष्टाङ्गयोगः, स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः—अत्र यज्ञशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः—
स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च, विधिवद्देवान्यासनिष्ठान्तर्दर्शन-
निष्ठश्चेत्यर्थः । यज्ञान्तरमाह—यतय इति । यतयः संशित-
व्रताः, यतयः प्रयतनशीलाः सम्प्रदातं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां
ते संशितव्रताः; व्रतयज्ञा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

९ ष० त० दी०—अन्ये च 'द्रव्ययज्ञाः' इति गृहिणो निरूपिताः, तपोयज्ञा वनत्याश्च । योगश्चित्तवृत्ति-
निरोधः । समाधिलक्षणी यज्ञो येषां ते च । स्वाध्याययज्ञा आत्मज्ञानयज्ञाश्चित्येते यतयः संशितव्रता
वृत्ताः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—द्रव्ययज्ञाः यज्ञमिच्छयद्रव्यदातारः ।
तपोयज्ञाः साधनाद्यभावेन यज्ञजगतीत्युपादानार्थं तप एव
यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति । योगयज्ञाः पूर्वोक्तवत् मन्त्रीत्यर्थे यज्ञ-
बुद्ध्या अष्टाङ्गयोगकर्तारः । अपरे तथा पूर्वोक्तप्रकारेण

स्वाध्यायं वेदाध्ययनमेव यज्ञबुद्ध्या कर्तारः । च पुनः ज्ञान-
मेव यज्ञमेव ज्ञातारः । ते कीदृशाः यतयः सर्वपरित्यागिनः ।
पुनः कीदृशाः ? संशितव्रताः सुदमीहृतकर्मणो भगवन्स्मरण-
मायैकपरः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं यज्ञशब्दकं श्लोकप्रयोगोक्तं, अन्यैरेनैव श्लोकेन पञ्चयज्ञानाह—द्रव्येति ।
द्रव्यसाध्यवापीरूपारामाः—तीर्थे वडिवैदिकाद्वानं प्रौढयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात्—त एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः ।
तथा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि तदेव यज्ञस्थानीयं येषां ते तपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः सङ्गफलत्याग-
पूर्वकं सन्ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यन्तानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तं योगः, स एव यज्ञो येषां ते
योगयज्ञाः । यज्ञा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानसमाधिरूपोऽष्टाङ्गोपेते 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'
[पा. यो. १।२] इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां ते इति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते
स्वाध्याययज्ञाः; ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसाविचारः, स एव यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्चेति
स्वाध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः । यतयो यतनशीलाः संशितव्रताः सम्पद् शितं तीक्ष्णं व्रतं अहिंसादिकं येषां
ते इति सर्वेषां विशेषणम् ॥ २८ ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

उक्तयज्ञफलम् ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतमुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुस्ततम् ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं पूरकारुण्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति, रेचकारुण्यं च प्राणायामं कुर्वन्त्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकासम्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः, ते प्राणापानगती, एते रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ किञ्च—अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमितः ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इति वायुभेदांस्तस्मिन्स्तस्मिञ्जुहति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञैर्यथोक्तेः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ एवं वेत्यर्थः—यज्ञ इति । यज्ञशिष्टामृतमुजः, यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं, यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं, इति यज्ञशिष्टामृतमुजः । यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि च मुञ्जते ये ते यज्ञशिष्टामृतमुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षुश्चक्षेत्रः, सामर्थ्याद्भूम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो नास्ति, सोऽयज्ञस्तस्य । कुतोऽन्योऽपि विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुस्ततम् ? ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राणायामाख्यं यज्ञमुदाहरति—किञ्चेति । प्राणायामपरायणाः सन्तो रेचक पूरकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वन्तीत्याह—प्राणिति ॥ २९ ॥

प्राणापानयोगेर्गती श्वासश्वासी निरुध्य किं कुर्वन्ति? इत्यपेक्षायामाह—किञ्चेति । प्राणापानगतिनिरोधकं कुम्भकं कृत्वा पुनःपुनर्वायुनयं कुर्वन्तीत्यर्थः । आहारस्य परिमितत्वं हितत्वं भ्यस्त्वोपलक्षणार्थम् । प्राणानां प्राणेषु होममेव विमज्जते—यस्येति । विजितेषु वायुभेदेष्वजितानां तेषां

होमप्रकारं प्रकटयति—ते तत्रेति । हरति—सर्वेऽपीति ॥ ३० ॥ ययोकयज्ञनिर्वर्तनानन्तरं कल्पये किं स्यात् ? इत्याद्यह्णयाऽऽह—एवमिति । कानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविरोधितस्य प्रत्यवायं दर्शयति—नायमिति । कथं यिनायवशिष्टेन कालेन विशिष्टाभ्युज्जानं ब्रह्मप्राप्तिः ? इत्तमुक्तत्वे सति चित्तशुद्धिरेत्याह—मुमुक्षुश्चक्षेदिति तदिकमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः । तथा च

१ “ एवं द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञो योगयज्ञाश्चोक्तजगताः । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च ये ते सप्रति लक्ष्यन्ते—(चतुर्भिः)

भादे प्रणवादिमात्राव्यान्तमपानेऽस्तं याति स्वान्दान्तं प्रवेष्टात्मनि जुहतीति पिण्डस्त्वैयांता स्वाध्यायः शिष्यात्मना नयानयप्रदणाय केचिद्वस्तं यान्तमुदीयमाने संवेद्य तदेकीकारेणापवर्गेनादात्मनि शिष्यात्मनि च स्वाध्यायज्ञाने स्वचरानन्दयेव प्रतिष्ठितमव । अत एव पूरकः प्रथममुक्तवरमे रेचकः । प्रथमेन च मायेन कारणं, द्वितीयेन ब्रह्मविदेद्वाराणकमाद्विषयप्रदणाय विस्तरणं ध्वन्यते । अतश्च स्वाध्याययज्ञेऽन्योऽन्ये ज्ञानयज्ञाः । पारपरितोक्तावेदपरिपूरितन्वात्मशिष्यात्मनोरात्रा द्वे अन्येते गती निरुध्य, आहारं विषयमोगात्मकं नियम्य, शयनपानं प्राणेषु परितरानन्दोन्नासेषु जुहति कुम्भकप्रज्ञान्त्या । सर्वे चैते द्रव्ययज्ञारप्रवृत्तिं ज्ञानयज्ञान्तं यज्ञस्य तत्त्वज्ञादतेनैव क्षपितकल्मषाः समूलोन्मूलितमेदात्मनामयमहामोहा यज्ञेन शिष्टमाहृतं यज्ञाच्च निरङ्करणतर्पणस्वादवशिष्टं परानन्दं निरानन्दात्मकममृतमुपमुञ्चन्ना यथेच्छं संयज्यन्ते ब्रह्मयेति, यदुपस्थिते रहस्यस्फुटप्रकटनवाचालतायाः । अत्र रहस्यालोचनः संश्लोकीकृतोऽपि विविक्ततरमकिमेवाग्रस्तादित्युक्तचनसम्प्राप्तसम्प्रदायमहोपययमीकृतपादानां सर्वानां भूतार्थास्वादहेतुतां च प्रतिरयते । अत्र व्याख्यानान्तराणि टीकाकारैः प्रदर्शयन्ति, तान्यस्मद्गुहादनिहकानि च स्वयमेव मन्त्रार्थानामिति स्थितेन हन्त । व्याख्यायज्ञानां विरोधेन ! ” इत्यभिन्नयगुप्तपादाः । —अभिगीता ।

विरोधः स्यादित्याशङ्क्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् कममुक्ति-
रनाभिप्रेतस्याह— कालातीति । तृतीयं पादं व्याचष्टे—
नायमिति । विवक्षितं हेतुतिष्ठन्यायमाह— कुत इति ।

साधारणलोककामावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिर्निरस्तेत्यर्थः ।
ययोर्कोटयं बुद्धिसमाधानं दुष्कृतप्रधानस्यार्जनस्यानायाससम्भ-
मिति वक्तुं दुष्कृतमेत्युक्तम् ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति; ते च त्रिविधाः पूरकरेचक-
कुम्भकमेदेन; 'अपाने जुहति प्राणं' इति पूरकः, 'प्राणेऽपानं' इति रेचकः, 'प्राणापानगती
रुद्धा ... प्राणान् प्राणेषु जुहति' इति कुम्भकः, प्राणायामपरेषु त्रिध्वप्यनुपज्जते नियताहारा
इति द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजाः
सृष्टा' [३१०] इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तन्निष्ठाः, तत एव क्षपित-
कल्मषाः यज्ञशिष्टाश्रितेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं च ब्रह्मयान्ति । अप-
ज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितस्य नायं लोकः, न प्राकृतलोकः, प्राकृतलोकसम्भ-
न्धिधर्मार्थिकामाख्यः पुरुषार्थः न सिध्यति । कुत इतोऽन्यो मोक्षारण्यः पुरुषार्थः ? परमपुरुषार्थतया
मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुषार्थः 'अयं लोकः' इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. च.—'प्राणायामपरायणा' इत्यनेन वर्जनय-
स्य सामान्यसङ्ग्रहः । क्रियत इति व्यञ्जनाय प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति प्रधानाद्यं कृतम् । प्राणायामनिष्ठानामवान्तर
भेदज्ञापनाय पूरकेत्यादिना प्राणायामाभ्यान्तरभेदप्रदर्शनम् ।
सततज्ञप्रतिपादकांश्च विविक्तिक—अपरे इत्यादिना । ऊर्ध्वत्र
वृत्तस्य प्राणस्य अप्र प्रवेशनं हि पूरकः । ततश्च अपाने जुह-
स्तीत्येतदुपचारादुपपन्नम् । एवमपस्थितस्य वायोर्लक्ष्येप्रवर्तनं
हि रेचक इति प्राणेऽपानमित्युपचरितम् । वायोर्लक्ष्यधोगमनमि-
वारणेनावस्थापनं कुम्भक इति प्राणापानगती रुद्धा इत्यादे
रभिप्रायः । प्राणान् प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनियमस्तु
दृष्टादृष्टोपकारादप्युपपन्नप्राणायामसाधारणतया विहित इत्याह—
प्राणायामपरेषु त्रिविधे इति ॥ २९ ॥

निमित्तेषामुपचारकर्मयोगभेदनिष्ठानां भवान्तरकल्मषभेदोऽस्ति ?
किं प्राणायामनिष्ठानां यज्ञादिकं त्याज्यं ? इति शङ्काद्वयं निराकृ-
यते—सर्वेऽपीति लोकेन । स्वसमीहितेतिव्यति वचनाद-
विशिष्टकलत्वात् निरूप्ये न्यायेन तत्तत्सामर्थ्यानुसारिणी ह्येवञ्च-
ष हि विशेषनियामिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञसन्देहस्य अत-
द्व्योच्यदर्शनाय सहस्रपक्षेतित्यादिकमुक्तम् । 'यज्ञशिष्टाश्रित्यभावा-
' 'यज्ञशिष्टाश्रित्यभावा' इत्याभ्यां 'यज्ञशिष्टाश्रितः सन्तो मुच्यन्ते
सर्वेति लिखितः' [३१३] इत्यादिशाश्वतप्रत्यभिज्ञानात्तत्प्रकरणे च
यज्ञशिष्टाश्रितस्य शरीरयाश्रयत्वप्रपञ्चनात् तत्सम्भरणयोक्तं यज्ञ

शिष्टाश्रितेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामा-
दिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्याचि-
सिद्धम् । एवकारेण नैर्बन्धितरीरधारणविन्यागर आत्मत्वलो-
कनविरोधी, किन्त्युक्त इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा
व्यापार एवावश्यक इति भावः । 'ब्रह्म तेन गन्तव्यम् [४१५]
इति पूर्वव्याख्यातमुत्पत्त्यर्थत्वात्पुनरुपसंहारस्य सनातनं यज्ञं यान्ती-
त्येतदपि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

कर्मयोगवान्तरभेदनिष्ठत्वामिमानेन सामान्यधर्मसूत्रनित्य-
नैमित्तिकविपरित्यागिन चक्रेषुपर्याप्तनिर्देशोच्यते नायमित्य-
र्थः । अयज्ञस्येति व्याचष्टेयं पदम् । 'नायं लोकः' इत्यत्र-
यमिति निर्देशाभिप्रेते दर्शयति न प्राकृतलोक इति । लोक-
स्वल्पमात्रनिषेधप्रसम्भुदासायाह प्राकृतलोकसम्भन्धीति ।
'अयं लोकः' इति प्रत्यक्षसिद्धमूलोपपत्तौचित्यात् । 'कुतो-
ऽन्य' इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह परमपुरु-
षार्थतयेति । अयज्ञस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपा-
दानं स्यादिति भावः । मोक्षस्यतिरिक्तदृष्टानुप्राधिकृत्युत्पत्त्यर्थ-
प्रत्यसाय लोक इति निर्देशहेतुमुक्तसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरम-
पुरुषार्थनिरुद्धत्वात् च व्यधयितुमाह—स हि प्राकृत इति ।
प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात् तत्समृद्धस्य प्रात्यत्वात् प्राकृत-
त्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

५ आ. भा. भा.—अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुहति अपानं च प्राणे । कुम्भकस्या
एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ नियताहारस्त्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुहति । "यन्हेन्द्राद्मनसी
प्राज्ञः" [कठ. ३१३] इत्यादिभृत्युक्तमकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् । 'यदस्यापानं
तेन प्राणाः प्राणेषु यं जुहा' इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.—'अपाने जुहति' इत्येतत् पूरकरेचक-
कुम्भकपरायणा केचिदुपायवशे, तदप्यत्र, अप्याहारादिप्रसङ्गात् ।
पूरकरेचकयोः कुम्भकाभेदेन पृथक्प्राणायामत्वाभावाद्येन मा-
त्रेण कुम्भकमात्रागत्या योजयति—अपरे ['परायणा']
गी १९

इत्यत्र परं 'प्राणायामगती रुद्धा' इति द्रष्टव्यम् । अभिप्रायमाह—
कुम्भकस्या एवेति । एवमन्तर्नात्याप्यापानं व्याचर्त-
यति ॥ २९ ॥ 'अपरे नियतः' इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु हीरको-
दोमः नियतः इत्येवमर्थं तथोच्यते ॥ इत्यत्र आह—

नियतेति । प्राणशोषादित्रिंशत्तीनां प्रतिमरिबन्धयषु सङ्कोचा
ज्जहतीत्युच्यते इति शेष । एवमश्वेन घोडादीनीत्यतो भेद
दर्शयति । तत्र प्रत्याहारेणान्न नियताहारत्वेनेति । प्राणानि
त्यादिकं प्रकारांतरेण व्याचष्टे— यच्छेदिति । वाग्वाच
मनसि यच्छेत् । तनियता ध्यायत्, अवराणामिन्द्रियदेवतानां

उत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तन प्रकारार्थः । वा प्राणानां प्राणेषु
होम इति शेष । अस्मिन्पक्षे नियताहार इति पृथक् यज्ञो
ज्ञातव्यः । इदमेवास्तु व्याख्यानं धौतत्वारिकं पूर्वमेत्यत
आह— अन्यदपीति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— अपान इति । अपानेऽपानवायौ प्राणं जुहति, उपासनया प्राणहोमं सम्पाद-
यन्तीत्यर्थः । प्राणाख्ये वायानपानं जुहति । यथाऽग्नौ घृतादिकं तथा होमं ध्यानेन सम्पादयन्ति ।
फयम्भूताः सन्तः ? प्राणश्चापानश्च तयोर्गती प्राणापानगती रूद्धा निरुद्धश्च प्राणायामपरायणाः
प्राणायामः परमयनं स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपर इति । अपरे योगिनो
नियत सङ्कुचितं येषां भोजनं ते नियताहाराः; अनशनलक्षणे तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः । प्राणा-
न्याप्राणेषु जुहति, प्राणहोमं ध्यानेन सम्पादयन्तीत्यर्थः । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञोपासकाः ॥ ३० ॥
यज्ञेति । यज्ञस्य शिष्टं यज्ञशिष्टम्, यज्ञशिष्टमेवामृतं “ यज्ञशिष्टं तथाऽमृतं ” इति श्रुतेः । अतो
यज्ञविदो यज्ञपरिभ्रान्ताः सन्तः शरीरयात्रार्थं यद्भुज्यते तद्यज्ञशिष्टामृतं भुज्यमाना यज्ञविशिष्टामृतभुज
इत्यर्थः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं नित्यम् । अयज्ञस्य पुंसोऽप्यमपि लोको नास्ति, विशिष्टै-
र्निन्द्यमानत्वात् । कुतोऽन्यः परलोकोऽनेकसाधनसाध्ययज्ञादिसाध्यः ? तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

८ धें ब्र नि — प्राणावासयज्ञमाह सार्धेन— अ-
पान इति । अत्रेदं योगशास्त्रनिरूपित प्राणायामस्वरूप
प्रथममवगन्तव्यम्— प्राणापानवृत्तिनिरोधः प्राणायामः, स
च त्रिविधः— रेचक पूरक कुम्भकश्चेति । वारारान्तरतस्य
वायोर्निहिरणसंनित्तरेण रेचनं, बहिस्स्थस्य वायोर्न-
निष्कासेन प्रवेशेन पूरकं, उपवासनिश्वासानिरोधेन विश्रुतं
तथाऽप्यपाने कुम्भकं, स च द्विविधः— आन्तरिककुम्भको वा
श्वस्त्रकश्चेति, तत्र पूरकानन्तरं त्रियमाण आसप्रश्वासनि
रोधोऽन्तः कुम्भकं, रेचनानन्तरं त्रियमाणस्तु बहिःकुम्भक
इति । सोऽयं त्रिविधोऽपि प्राणायामो देहाकालसङ्ख्याधि-
क्षेपनायकस्यमानो दीर्घसुखमसौ भवति । यथा हि घनी
भूतस्त्वल्पिण्ड प्रसार्यमाणो निरलाशयवतया दीर्घं सुखमश्न
भरति तद्वत् । तथा हि— स्वभावसिद्धे रेचके हृदयान्निर्गत्य
नार्वाग्रमग्नये ह्रादशागुलपर्वन्ते आस समाप्यते, तत एव
॥ पराटस्य हृदयपर्वन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापान-
योगति । अभ्यासेन तु क्रमणं नामेराधाराद्वा निर्गच्छन्ना
मिहान्तप्रवृत्तिचगुलपर्वन्ते पराटशगुलपर्वन्ते वा देहो
समाप्यते । एव प्रवेशाऽपि तावानवगच्छत्य । तत्र ध्याय
देहावस्थितिं शून्यं नूलं धत्वा तन्मालेन निश्चेतव्या । अन्तस्तु
निर्गच्छन्नापार्णमन्त्रेण येष देहापरीक्षा । रेचककाले प्रणव
स्पाटपयो दश निमित्तसिद्धादित्वादिभिः कालपरीक्षा ।
अनिरम्यते प्रणव दश रेचका, आगामिनि विरति, तदु-
त्तरमागे तु प्रितशियादिभिः सङ्ग्राहपरीक्षा । पूर्वमेवमेव

योगवत् । इत्यनेन तु यद्यपि देशान्यासिनोऽवगम्यते, तथापि
कालसङ्ख्याव्याप्तिरकीर्याऽवगम्यते ।

एव रेचकपूरककुम्भकमेवेदोकात् प्राणायामत्रयादन्वयोऽपि
चतुर्थं प्राणायामोऽस्ति । सोऽपि कुम्भकाख्य एव । तत्र
रेचकपूरकापेक्षस्तृतीय कुम्भकः । चतुर्थस्तु तदनपेक्षस्तृतीय
कुम्भकाम्बासपराटवजन्मा धारणाख्ययोगाङ्गनिष्पादकः ।
अत्र निद्रातन्त्रादिदोषपुषान्ना रेचकादिप्रयत्नं, तद्विहितानां
तु चतुर्थं इति विवेकः । सोऽयं चतुर्विध प्राणायामोऽत्र
प्रतिपाद्यते ।

श्लोकस्यायमर्थः— प्राणायामपरायणा अपरे नियताहाराः
‘ हो आनी परयेदन्तोयेनेकं प्रयेत् । आभ्यस्त्य प्रचार्य
चतुर्थमवबोधयेत् ’ इत्यादिशास्त्रनियताहारा सन्तः प्राणे
यच्छासाख्यप्राणवृत्तौ अपानं निश्वासाख्यपानवृत्तिं जुहति
प्रक्षिपन्ति, रेचनाख्यप्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा अपाने
अपानवृत्तौ प्राणं तद्भुतिं जुहति, पूरकप्राणायामं कुर्वन्ति ।
एव रेचकपूरकोपेक्षं तद्विनाभूतं प्राणापानोभयवृत्तिनि-
रोधेन कुम्भकाख्यस्तृतीय प्राणायामोऽप्यव्योदितो भवति ।
एतद्व्याणायामत्रयावृत्त्यादुपूर्वकं चतुर्थं कुम्भकप्राणायाममाह—
प्राणापानगती रूद्धा प्राणेषु प्राणानपरे जुहति । पूरके प्राण
गतरचनास्य निरोधः, रेचके स्वपानगतनिश्वासास्य, कुम्भक
तन्मयगतिनिरोध इति क्रमेण त्रिष्वपि प्राणापानगती रूद्धा
प्राणेषु बाह्यान्तरिककुम्भकाम्बासनिष्पृहीतेषु प्राणान् ज्ञाने

• वाग्मतेऽप्याहोमुमकार्यमशङ्कहृदय [तु स्या ८ । ४६] ‘ अनेन कुपेक्षांशो पाननेकं प्रयवत् । आश्रय एवनादीनां
-चतुर्थमवबोधयेत् ’ इति ॥

न्द्रियकर्मैन्द्रियरूपाञ्जुहति । सर्वाण्यपि हीन्द्रियाणि प्राणाधी-
नानि प्राणशब्दाद्यानि चेति वाजसनेयकादिषु प्रसिद्धम् ।
तथा च सारपिनिगृहीतज्जुभितिव रथाधानां कुम्भकनिगृ-
हीतैः प्राणैस्तदधीनचेद्वानां सर्वैन्द्रियाणामपि निग्रहो भवति ।
सोऽयं निग्रहोऽयं 'प्राणान्प्राणेषु जुहति' इत्यनेनोच्यते ॥ २९ ॥
एव दैवयज्ञादिप्राणायामान्ताद्वाद्दशविधपञ्चानां वेदने
करणे च फलमकरणे दोष चाह सार्धेन—सर्वे इति । यतान्
विरन्ति जानन्ति लभन्त इति च यच्चिदो यज्ञाभिज्ञान-

कर्तारश्च । त एते मन्वरपि यज्ञैर्नातैरदृष्टिश्च क्षपितवत्समा-
क्षीणपापा भवन्ति । कर्तारस्तु न केवलं क्षीणपापा, किन्तु
यज्ञातिर्वत्यं तद्वशिष्टममृताल्पमत्र भुजानाश्चित्तशुद्धिज्ञान
द्वारा मनातनं ब्रह्म यान्ति श्रूयन्ते । यस्य तु पुनरेतेषु यज्ञे-
पिकोऽपि यज्ञो नास्ति, तस्यायज्ञस्य अयं तत्रैप्राणिताधार-
णोऽवस्थसुसुप्तो मनुष्यलोकोऽपि नास्ति, शिष्टगर्हितवान्,
कुतोऽन्य परलोकोन्नेकमाधनसाध्य । तस्मादवश्यं यज्ञा
कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

९ व० श० दी०—योगधारणव्रतामपि मध्ये वेचित् प्राणायामपराः, केचिन्नियताहारा उत्तममध्यमा इति,
तानिरुदयति—अपानेति । अघोवृत्तिप्राणा ऊर्ध्ववृत्तिरिति पर्यायेण तद्वोधे तथाविधा ॥ २९ ॥ अपरे तु
आहारतर्पणप्राणानेव (वृत्ती) प्राणेषु विलापयन्ति इति सयताहारा । अन्यथोद्गीयसर्वमागपूणे रोधो योगश्च
न स्यात् । तद्वयं प्रारिप्सुतामाहारो नियन्तव्य एव । एते सर्वे यज्ञविदस्तेन च निष्कर्मपाः स्वाधिकारागत
यज्ञशिष्टममृतं च मुञ्चत इति तथा, ते सर्वे सनातनं नित्यं ब्रह्म साक्षात् परम्परया च यान्ति । तद्वकरणे दोषदर्श-
नेन व्यतिरेकयति—नायमिति । अयमल्पानन्दोऽपि लोको देहो वाऽयज्ञस्य न भवति, ततोऽन्यो दिव्यस्तु
कुतः ? इति कर्त्तव्यता बोधिता । अपरं च दर्शनप्रकार प्रसङ्गादुक्तं । ब्रह्मज्ञानिनाऽपि सर्वैकज्ञासतो ब्रह्म-
यज्ञाभिधः क्रियते इति 'न हि कश्चिद्व्यक्षुण्णमपि ज्ञातु सिद्धिः' [३।५] इति समर्थितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१० पु अ. त.—अपरे योगिनोऽपानेऽवस्थे प्राणं
उच्यते पूरकविधिना जुहति । तथा अपरे वेचकविधिना
अपान प्राणे । कुम्भकविधिना प्राणापानयोगेतिनिरोधं कृत्वा
प्राणायामपरा ईश्वरचित्तननिष्ठा भवन्ति ॥ २९ ॥ अपरे
योगिनो नियताहारा निपमितभोजना 'द्वौ भागौ पूर्येदने-
स्तोयेनैकं च पूरयेत् । माहृत्य प्रचाराय चतुर्थमवशोपयेत्'
इत्युक्तम् । तथाप्यन्त करणशुद्धयं देहस्थितिमात्ररूपमागव-
त्प्रसादिकभोक्तार प्राणान् लौकिकाद् प्राणेष्वधिदैविकेषु भग-
वदुपयोगेषु जुहति । सर्वेऽप्येते सार्धपञ्चकोला यज्ञविद्
यज्ञस्वरूपाः । यज्ञक्षपितकर्मणा स्वस्वाधिकास्तद्व्ययभेदेन
द्वीकृतं मत्सरप्रतिबन्धकात्मकं कर्मण वैते दूहितकर्मणा

भवन्तीति शेषः ॥ ३० ॥ एवं यज्ञैर्निष्कर्मणा भूत्वा मत्सर
रणादिना ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्याह—यज्ञशिष्टेति । यज्ञशिष्टामृ-
तमुप यज्ञे शिष्टमवशिष्टं वदमृतं मत्सररूपं तदुपन्तद्वो-
गकर्तार सनातनं ब्रह्म अक्षरात्मकं यान्ति प्राप्नुवन्ति । नत
एव 'यस्य स्मृत्या' इत्यादिना भागवत्सरणैर्नैव कमादीना
पूर्णत्वम् । एवं यज्ञकर्तृणामक्षरप्राप्तिरूप्या तद्वर्तुणा भाष
कमाह—नायमिति । हे कुरुवत्तम सद्ब्रह्मोत्पन्न ! अयमत्य
मद्भिन्नस्वभवादिस्वरूपकारहितस्याय लोको नास्ति ।
अस्मिन्नपि लोके निन्दितं सत् तदा अन्य अश्रामकं कुत
प्राप्य ? इति शेषः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०—एकादश यज्ञमाह—अपाने इति । अपरे अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति
प्राण प्राणवृत्तिं पूरकाख्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा प्राणे आपान प्रक्षिपन्ति—रेचनाख्य प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा सुप्ततासिकाभ्यां वायोर्निर्गमन प्राणस्य गति, तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य
गति, ते प्राणापानगती, एते निरुद्धव प्राणायामपरायणाः । प्राणायामतत्परा कुम्भकारण्य प्राणायामं कुर्वन्ती-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ द्वादश यज्ञमाह—अपरे इति । नियतो निगृहीत आहारो विषयभोगो वैस्तं निग्र-
वाहारा वैराग्यादिमन्तः । प्राणान्—अत्र समनस्कानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते, तान् प्राणेषु मनश्चित्ताहङ्कारे
ष्वन्त करणवृत्तिमेदेपु । बुद्धेः प्राग्गृहीतत्वादप्रहणम् । जुहति प्रविष्टापयन्ति । इन्द्रियाणि सकृत्प्राप्तमत्र मनसि सहस्य
मनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहत्य तदपि अहङ्कारे सहरन्ति । स चाभिमानरूपोऽहङ्कारोऽभिमतव्याभावात्स्व-
यमेव दम्भेनानलवद्विलीयते । तत्र येषां समाधिगुहिरस्ति ते आभिमानिका बुद्धियोगिन्य पूर्वैतेभ्यो निरुद्धा,
अत एव एतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये—'सहस्र त्याभिमानिका' इति, सहस्र मन्वन्तराणि इत्यनुपद्रु । भौति-
कस्तु योगोऽत्र नोक्तं, यस्तुष्टावृत्त्यस्य सत्रैर्बोक्तं—'भौतिकास्तु शतं पूर्ण' इति । अत्रापि शत मन्वन्तराणीत्यनुप-
नीयम् । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धयारो यज्ञेन क्षपितं कर्मण येषां तं तथापि ना भवन्ति । सर्वे यज्ञा कर्मपञ्च-
यायेव भवन्ति, न पुन साक्षान्मोक्षायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वेपामेतेषां मध्येऽन्यतममध्यमुद्रातुमपरां प्रति प्राह-
यज्ञेति । यज्ञा पञ्चमहायज्ञा, तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमममृताख्य ये मुञ्चते, तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म

यान्ति प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमो वा नित्याः पञ्च वा यस्य यज्ञा न सन्ति, स अयज्ञस्य अयमपि लोको नास्ति, अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेत् ? न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं वेदुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे— वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते । तद्यथा “वाचि हि प्राणं जुहुमः” इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि, तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वाऽस्मात् सम्पद्दर्शनाभ्युपगम्यते संसारबन्धनादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या — उक्ताना यज्ञानां वेदमूलकत्वेनोत्प्रेक्षानिवन्धनस्य निरस्यति— एवमिति । आत्मन्यापारसाध्यस्वमुक्तकर्मणां माहात्म्यं दूषयति— कर्मजनानिति । आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह— एवमिति । कथं यथोक्ताना यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्याशङ्क्याह— वेदद्वारेणेति । तेनावगम्यमानत्वेनोदाहरति— तद्यथेति । “एतद् स्म वै तत्पूर्वं विद्वास आहुः” [धृ. उ. १।४।२२] इत्युपक्रम्या ध्ययनायाक्षिप्य हेत्वाकाङ्क्षायां मुक्तं— वाचि हीति । ज्ञान-

शक्तिमद्विषये क्रियाशक्तिमदुपसंहारोऽत्र विवक्षितः । “प्राणे वा वाचं यो वेत्त प्रभवः स एवाप्ययः” [] इति वाक्यमादिशब्दार्थः, ज्ञानशक्तिमता क्रियाशक्तिमता चान्योन्योत्पत्तिप्रलम्बत्वात्तदभावे नाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः । कर्मणां माहमजन्यत्वाभावे हेतुमाह— निर्व्यापारो हीति । तस्य च निर्व्यापारत्वं फलवत्त्वाज्ज्ञातव्यमित्याह— अत इति । एवं ज्ञानमेव ज्ञापयमुक्तं व्यनक्ति— नेत्यादिना ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितता आत्मयाथात्म्यावासिस्थानतया स्थिताः, तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान् सर्वान् कर्मजान्विद्धि अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

४ घे. ता. चं.— एव कर्मयोगान्तरभेदानुपदिश्य तत्तद्वेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानां अवधारणेत्येव तत्परित्यागे प्रत्यवाययामिहितः, अस्यैवार्थस्योपसंहारः क्रियते एवमिति श्लोकः । बहुप्रकारकर्मयोगभेदोपदेशानन्तरमेव ‘एवं बहुविधा यज्ञा’ इति वचनं प्रकृतविषयमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायणाद् एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्मणोऽनं यथावत्स्थितामविषयः, वेदादिपरत्वे प्रकृतोचित्या-

भावात् । मुखसद्विधोपायविषयः । आहुष नैमगुक्ता. ‘मुखं तु वदने मुख्ये तान्ने द्वाराम्युपाययो’ इति । आत्मनः प्राप्नुपाये कर्मयोगे अन्तर्भेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह— आत्मयाथात्म्येति । तानिति निदर्शय प्रस्तुतसमस्तप्रकाराः यज्ञाः, सर्वानिति चाशेषान्तरभेदसङ्ग्रह इत्यभिप्रायेण उक्तलक्षणानुक्तभेदानित्युक्तम् । उभाम्यां पदान्यां एवशब्दबहुविधसन्दर्भोक्तौ कौं । अन्तर्भूतज्ञानतया ज्ञानाकारत्वमुपलक्षण-

१ ‘बहुविधाः’ इत्यत्र १ दैवयज्ञः, २ ज्ञानयज्ञः, ३ इन्द्रियसंयमामिषयज्ञः, ४ इन्द्रियामिषयज्ञः, ५ आत्मसंयमामिषयज्ञः, ६ इन्द्रिययज्ञः, ७ तपोयज्ञः, ८ योगयज्ञः, ९ स्वाध्यायज्ञानयज्ञः, १० सन्निवृत्तयज्ञः, ११ प्राणायामयज्ञः, १२ प्रत्याहारयज्ञेति द्वादश यज्ञा इत्येके । स्वाध्याययज्ञज्ञानयज्ञयोः पृथक्त्वेन सञ्चितकृतयज्ञाभावेन च द्वादसेत्यन्ये । प्राणायामयज्ञे १ प्राणयज्ञः २ अपानयज्ञः ३ प्राणायामयज्ञमिति भेदत्रयस्वीकारेण संक्षिप्ततयज्ञस्यानेन च चतुर्देशः, ते च जहद्व्य-धारी-वाक्-प्राण-पुदि-मित्र-परमात्मगन्धर्गभेदेन सप्तविधा भवन्तीत्यपरे । सकिमनयज्ञेन सद्य सर्वे यज्ञश्चेतीति । सर्वेऽन्येते पञ्चाय-‘युदिमित्रोय चतुः’ इत्यन्तर्गतश्चेति ॥ यद्यं विमानं कथं मनीषं ऋषिगाम्याम् ॥ एव वर्तयन्ति ॥ यानुदयाम्ये मदिमानो अदयः ॥ योऽस वाचः प्रणयन्ति स्वतः । आपानं वीक्ष्य क इह प्रवोच्येन यथा प्रविशन्तं ह्यन्य ॥ सर्व-यथा पश्यद्दशान्युपया यावदुपायविधा तावदित्यत्र । सर्वयथा मदिमानः सद्यः यावद्व्य विष्टि तावती वाक् ॥ ” (कर्. सं. ६।१।१०) इति धृती निदिष्टा इत्यपि केचिद्विद्वद्भिरा । एतेषां भेदानां ग्रन्थेऽपि लक्षणमिति । ज्ञानदेयमभ्युदयनादिभिः प्राणिभिः, तन्म १ आत्मन्ययम् । किमन्तरमप्यात्र प्रवच्यते ।

— अविगीता ।

त्वम् । उक्लक्षणातिरिक्ता वदताऽन्याथार्थतयाऽऽस्मिन्निर्दिष्टे
कर्मयोगस्वरूपमिधानमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्
कर्मजान्विद्धि' इति पृथक्चनान्नायायामादीनां प्राधान्यं नित्यम् ।
नैमित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह अहंरहिति । अनेन तस्याकारणे
सर्वान्वेतया यत्तत्फलमनुप्रेत्यत्वं प्रतिदिवस पापहरणेनोत्तरोत्तर
सत्त्वोन्नेपेहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.—ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
[९ । २४] इति वक्ष्यति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि
कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे । युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म । अतो विहितं न
त्याज्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

६ अ. प्र. दी — 'ब्रह्मणो मुखे वितता' इत्यस्य वेदप्रति
पादिता इति व्याख्यानमसत्, मुखशब्दवैयर्थ्यादित्यभिप्राये
आह— ब्रह्मण इति । परमात्मन सर्वयज्ञभोक्तृत्वं ब्रह्मो भग
वत्सम्मतः इत्यत आह— अहं हीति । उपासनादीनां कर्मज
त्वाभावात् 'कर्मजान्विद्धि तान् सर्वान्' इत्ययुक्तमित्यत आह—
मानसिकेति । अत्र विमोक्ष्यसे इति सन्नान्तान्मुच कर्मकर्तरि
स्त् । तस्य प्रकृतोपयुक्ततयाऽर्थाह— एवमिति । एव शब्दा-
दपि यदि सर्वं अपि यज्ञा, कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युद्धा
दीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे सवारादात्मानं
भोक्तुमिच्छसि । सर्वपा कर्मजत्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिक
कर्तव्यमिति— छा भविष्यतीत्यर्थः । त-कथमित्यत आह—

युद्धमिति । अथेवमनेके यज्ञास्तर्हि किं कर्मान्नेकेन युद्धेन ?
उपासनादिनैवाह कृतो स्यामित्यनुज्ञस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवदेव
युक्तम् । तस्याय भाव — मोक्षार्थं युद्धासनादिक युद्ध परि-
त्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म । तथा च त्वया विहितातिक्रम
एव कृत स्यात् । न ॥ कर्मत्याग । अत एव जानतस्तव
विहितयुद्धादिक न त्याज्यमिति युद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । विमो
क्ष्यसे इति लुङ्गन्तत्पक्षेऽयमर्थः । किं सर्वयज्ञानां कर्मजत्वज्ञा
नमात्रेण मोक्षः ? तथा च 'दुह कर्मैव' [४ । १५] इति
विधानं व्यर्थमित्यत आह— एवमिति । 'कर्मजान्विद्धि'
इत्यनेन कथमनुज्ञस्य युद्धापरिहारः ? इत्यत आह—
युद्धमिति ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणः परमात्मनो मुख आस्ये । एते यज्ञाः परमात्मनः प्रत्यासवाराधनभूता इत्यर्थः । ताव यज्ञान्
कर्मजान्गान्धनः कायकर्मजान्धनः स्वरूपभूतात्मनः शुद्धकूटस्थरूपत्वात् ॥ ३२ ॥

८ पै. प्र. मि — अत्र वेद एव प्रमाणमित्याह— एवमिति ।
एवमुक्तरीत्या बहुविधा एते यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य श्रुते वि
तता विस्तृता । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः । तानि च वेद
वाक्यानि विस्तरमिया मोक्षादिपन्ते । यस्मिन्श्रुते वेदो जात
स्तस्मिन्मैव श्रुते वितता एते यज्ञा, तथा च वेदवदेते विष्
सितव्या इत्यपि कश्चिदर्थो भवति । एव यज्ञानां प्रामाणि

कतेनावश्यकर्तव्यत्वमुक्त्वा आत्मनस्तच्छेषाभावं दर्शयति—
कर्मजान्विद्धि । तान्सर्वान्यज्ञान् कर्मजान्विद्धि वायिकवा
चिकमानसिककर्मजानेव जानीहि, न त्वात्मजान्, तस्यास
द्भेदादसीनत्वात् "असद्भो ह्येव पुरुषः" [इ. उ. ४।१।१५]
"असद्भो न हि सज्जते" [इ. उ. ४।५।१५] इति श्रुते । एव
भाष्यान्मन्मन्तरं ज्ञात्वा कर्मजत्वमिदं विज्ञानं भविष्यति ॥ ३२ ॥

९ व० त० दी०— एवं च वेदे प्रारम्भ एव बहुविधा यज्ञा वितता. "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥
[अथर्वस ८।६।१९।६ यजुस्त ३१।१६] "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा." "विश्वसज्जो वै सप्रमासते" इत्यादौ कर्मजान्
स्वाक्रियानिर्वर्त्यान् वेदोक्तान् यज्ञपदवाच्यानववाक्यं, एवं ज्ञात्वा मोक्ष्यसे । "दु स्वाभाव मुखं चेति पुरुषार्थद्वय
मतम् । मोक्ष कामस्तयोरेकः" [] इति वाक्यान्मोक्षस्तव भविष्यतीति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं बहुप्रकारयज्ञस्वरूपोक्त्या
मया किं कार्यः ? इत्याशङ्क्याह— एवमिति । एवं बहुविधा
पूर्वोक्तप्रकारेण बहुप्रकारा यज्ञा मदशका ब्रह्मणो वेदस्य मुखे
वितता निरुहता, तान् सत्यान् कर्मजान् पृथग्योपयान्

विद्धि जानीहि । एवं तान् ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे मयाप्तिमिति
भविष्यतीति भविष्यतीत्यर्थः । मया तव वेदाप्युक्तत्वाद्यदि-
कर्मसु आसन्न्यभावाद्येवैव बहुप्रकारा यज्ञा उक्ता इति
भावः ॥ ३२ ॥

११ ती० भा० दी०— एवमिति । ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिता, सुरभिरुपदिष्टा
इत्यर्थः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान्, न तु नैष्कर्म्यरूपान् । एव ज्ञात्वाऽऽमादशुभान् मोक्ष्यसे
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वयज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.—‘ब्रह्मार्पणं’ [४।२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितम्, यज्ञाश्चानेक उपदिष्टाः, तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते । कथम् ? श्रेयानिति । श्रेयान् द्रव्यमयाद्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परन्तप ! । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भकः, ज्ञान-यज्ञो न फलारम्भकः, अतः श्रेयान्प्रशस्यतरः । कथं ? यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिषेद्धं पार्थ ! ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । “यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद” [छां. उ. ४।१।४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.—वर्मयोगेऽनेकधाऽभिहिते सर्वस्य श्रेयस्साधनस्य कर्मरामकत्वप्रतिपत्त्या केवलं ज्ञानमनादियमाण-मर्जुनमालक्ष्य कृतानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मे-स्यादिना । सिद्धेति । सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषार्थक्षितलक्षण प्रयोजनं येषां यज्ञानां तेनान्तरोपदिष्टैरिति यावत् । प्रप्रपूर्वकं स्तुतिप्रकारं प्रकृतयति—कथमित्यादिना । ज्ञानयज्ञस्य द्रव्य-यज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हेतुमाह—सर्वमिति । द्रव्यसाधनसाध्या-दित्युपलक्षणं स्वाध्यायादिरपि । ततोऽपि ज्ञानयज्ञस्य श्रेय-स्त्वाविशेषाद्द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्च-यति—द्रव्यमयो हीति, फलस्याभ्युदयस्येत्यर्थः । न फल-ारम्भको न कस्यचित्सत्त्वस्योपादकः, किन्तु नित्यसिद्धस्य मोक्ष-स्याभिप्राय इत्यर्थः । तस्य प्रशस्यतरत्वं हेतवन्तरमाह—यत इति । समस्त कर्मैत्यभिदोषादिकमुच्यते । अखिलमविद्यमानं खिलं श्रेयोऽस्तेत्यनल्प महत्तरमिति यावत् । ‘सर्वमखिलं’

इति पदद्वयोपादानमसङ्कोचायम् । ‘सर्वं कर्म ज्ञानेऽन्तर्भवति’ इत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति—यथेति । चतुरारके हि श्रुते कश्चिदायद्यतुरङ्कः सन्कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्येनाधरेयास्तस्याधस्ताद्वाविनसिद्वयेकाद्वात्रेताद्वापकलि-नामान संयन्त्यायाः सङ्गच्छन्ते; चतुरङ्गे खल्वाये त्रिद्वयेकाद्वा-नमायानामन्तर्भावो भवति, महासङ्ख्यायामान्तरात्सङ्ख्यान्त-र्भावावयवम्भावात् । एवमेनं विद्यावन्तं पुरुषं सर्वं तदभिमुच्येत समेति सङ्गच्छति । किंतु तत्त्वेषु यद्विदुषि पुरुषेऽन्तर्भवति ? तदाह-यत्किञ्चिदिति । प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः । एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावन्तं पुरुषं विदितमिति—यस्तदिति । किं तदित्युक्तं तमेव विद्यावयति—यस्त इति । स रवो यत्तत्त्वं वेद तत्तत्त्वं योऽप्योपि जानाति तमेनं सर्वं साधु कर्माभिसमेतीति योजना ॥ ३३ ॥

१ ‘द्रव्ययज्ञात्केवलाज्ज्ञानदीपितो यज्ञः श्रेष्ठः । केवलता च भयदा सूचिता ।’ इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ‘कियमाणं कर्म सर्वमखिलं वापि सञ्चितम् । द्विविधस्यास्य भगवान्ज्ञानं लयमसुसुक्तम् ॥’ इति सर्वाखिलपदयोः प्रयोजनमाह धामनः । वस्तु तस्तु—सर्वपद्वेन कर्मणः शुभाशुभरूपसत्तातीत्यविनातीत्यभेदा लक्ष्यन्ते, अखिलपदेन च स्वगतभेदा इत्येव ध्रुवम् ॥ च कर्मणोऽस्मिन्वाह स्वगतभेदाभावो वाच्यः, महापातकप्रायश्चित्तत्वेन महापापवद्ब्रह्मपाप्मानादिस्तेन तत्तत्तदेः । एकस्या एव हि ब्रह्महत्याया निवर्तकत्वेन “तरति ब्रह्महत्या योऽबभेधेन यजते” (तै. सं. ५।३।१२) इति महापातसाध्याधनेष्वहं “ब्रह्म-हत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणास्त्रिगुणं घ्नन्ति ।” (तै. भा. १०।४८) इति पुनरत्रिगुणपापस्याप्यविशेषात्प्राप्तामनमभ-मेयानुग्रहेन सर्वाऽपि ब्रह्महत्या एव निवर्तते, त्रिगुणपापेन तु तदेकदेश इत्यभ्युपगम एवोपपद्यते । अत एव महापातक-निवर्तनार्थमन्यतानामावर्तनमावश्यकम् । अल्पपातकनिवर्तनार्थं महापातानुग्रहे तु तदेकदेशेनैव विदरोपलम्भयोगोऽवशिष्टेनाभ्यु-दयस्य सिद्धयतीति शास्त्रविदां मर्यादा । उक्तं च पराशरस्मृतिभ्याम्योपक्रमे प्राध्यायाचार्यैः—

‘अमूर्त्येवापि पाप्मस्य सन्ति माण यथोचितम् । अन्यथेकेन पापेन तु यत् बहुविधं कुतः ? ॥

तथा महापातस्यापि प्रागेनात्वे विनाशिते । मनोवैविपाकेन स्मर्यते बहुलं गुणम् ॥’ इति ॥

तुगुलं ज्ञाने कर्मैच्छेद्यमसाक्षिगम्यावनावाद्यायागित्यपदोपादानमिति । आभ्योदाहृतः श्रुतिरप्यनुवेदार्थमुपस्करोतीति ध्येयम् । यस्यां तस्यां सम्पूर्णमिदं प्रति प्रमा सा समाप्तिः ।

नट्यास्त्वपि—‘परमेष्ठिनस्तत्त्वज्ञानादन्तर्भावः । तदनुष्ठापनात्तमेन परमेष्ठिनस्तत्त्वज्ञानादन्तर्भावोऽन्यथा शक्यते इत्युच्यते’ इति वदन्ति । तन्मन्त्रम् । परमेष्ठिप्रतिष्ठापनात्तत्त्वज्ञानादन्तर्भावः । न ह्याप्याप्यताः कृतवित्त्यः, किन्तु नित्यप्राप्तोऽप्यज्ञानवशाद्प्राप्त इति-वनाममनोऽप्यौ विगुणैश्चकार्यैश्चत्वनामाप्रत्यय इति न ह्यनोदुं तत्प्राप्त्यर्थं कियपि कर्तव्यमवशिष्यन् इति व्यपदेश्य वेदान्त-विदम् । एतेन ‘न केवलं परमेष्ठिनस्तत्त्वज्ञानादन्तर्भावः शक्यते, नापि तदीयप्राप्तिमाधनम्, किन्तु तत्त्वज्ञानादनुष्ठापनात्तमे-नान्तर्भावः चेत्यपि प्राप्तिमाधनम्’ इत्यादिपि निरर्थं हेतुम् ।

—अविमीता ।

३ रा. भा.—अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांश-
स्यैव प्राधान्यमाह—श्रेयानिति । उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयादंशात् ज्ञानमयोऽंशः श्रेयान् ;
सर्वस्य कर्मणस्तदित्यस्य चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः । तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं
कर्मन्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘श्रेयान्’ इत्यादेराध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञान-
विषयस्यैकप्रपञ्चस्य सक्तित्वपूर्वकर्मयमाह—अन्तर्गतेति ।
अवान्तरभेदप्रतिपादकत्वावान्तरप्रकरणात् प्राचीनं कर्मणो ज्ञा-
नाकारत्वप्रतिपादकप्रपञ्चेनास्य साक्षात्सङ्गतिः । ननु द्रव्यमया-
दंशात् ज्ञानयज्ञः श्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरा-
ज्ञानयोगप्राधान्यं प्रदीदुमुचितम्; ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने
परिसमाप्यते’ इत्यनेन कर्मफलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च
प्रतीयते; ‘अपि चेदसि सर्वस्य पापेभ्यः पापहृततमः’
[४।१६] ‘ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि’ [४।३७] योगसङ्गस्यस्तकर्मा-
णम्’ [४।४१] इत्यादिनिर्देशाद्यान्तरभाविनं कर्मयोगवि-
रोधिनः; ‘न हि ज्ञानेन’ [४।३८] इति श्लोकोऽपि कर्म-
योगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकस्य इति प्रतीयते; ‘ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति’ [४।३९] इत्येतदपि
ज्ञानयोगस्यान्तरागततया शीघ्रकारित्वमित्यस्य विलम्बितफलत्वं
व्यनक्ति; ‘येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो भवि’
[४।३५] इति ज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं इवयति, न हि
कर्मयोगान्तरात्तेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साक्षात्कियते; ‘स्वाध्याय-
ज्ञानयथाय’ [४।२८] इत्यत्र च द्रव्ययथायदेः प्रपञ्चेन ज्ञानयज्ञो
निर्दिष्टः; अतो ज्ञानयोगप्रशंसाप्रकरणमिदमिति प्राणमिति ।
अनोच्यते ‘श्रेयान्’ इत्यमयादंशात् इत्यत्र तावत् ज्ञानप्रा-
धान्यस्यानाम ज्ञानयोगविवक्षा क्वनुमुच्यता, ‘कर्म ज्यायो
प्रकरणम्’ [३।८] इत्यादिपु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव
प्रसङ्गितत्वात्, उक्तप्राधान्येऽपि ‘तयोस्तु कर्मसंख्यासात्कर्मयोगो
विशिष्यते’ [५।२] इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्, नप्ये तद्विद्वा
धैरप्रतिपादनायोपात्तः अतोऽत्र ज्ञानयथायद्वयः कर्मयोगप्राविषयः ।
‘स्वाध्यायज्ञानयथाय’ [४।२८] इत्यत्र ॥ स्वाध्यायाया-
भ्यामनुरूपज्ञानयथायत्वेमुक्तम्, आत्मयायाभ्यामपि स्वाध्याय-

यार्थ इति तस्य चास्य च नातिप्रकर्षः । ‘तस्मादज्ञानसम्भूतं’
[४।४२] इत्यध्यायोपसंहारश्लोके च ज्ञानासिना संशयं हित्वा ‘योग-
मातिष्ठोतिष्ठ’ [४।४२] इति युक्तोत्साहविधानेन कर्मयोगस्तदन्त-
र्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते न हि ज्ञानयोगस्य धेयस्तथा युद्धार्थ-
सुत्तिष्ठति सङ्गच्छते । ‘सर्वं कर्म’ इत्येतत् कर्मन्तर्गतज्ञाना-
दस्य प्राधान्यहेतुमानपरमेव, ‘अपि चेदसि’ [४।३६] ‘ज्ञानाभिः
सर्वकर्माणि’ [४।३७] ‘न हि ज्ञानेन सद्यम्’ [४।३८] इत्या-
देरपि न ज्ञानयोगैकान्यत्वं, ज्ञानांशस्य पापनिवर्तकत्वरूपप्रशंसा-
परत्वात् । ‘योगसङ्गस्यस्तकर्माणम्’ [४।४१] इत्यादिपि कर्मण-
फलसङ्गादितद्विज्ञानाकारतापत्तिमानं विवक्षितम् । ‘ज्ञानं
लब्ध्वा परां शान्तिम्’ [४।३९] इति श्लोके तु कर्मयोगा-
न्तरगतज्ञानस्य साक्षात्काररूपपरिप्राकावस्थोच्यते; ‘तत्त्वर्थं
योगसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति’ [४।३८] ‘भद्रावाप्तुं समते
ज्ञानम्’ [४।३९] इत्यन्तरमेव परिप्राकावस्थया विवक्षीक-
र्यात् । एतेन ‘येन भूतान्यशेषेण द्रव्यसि’ [४।३५]
इत्येतदपि निर्वृत्तम् ।

तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—उभयाकार इति । कर्मणि
कर्मयोग इत्यर्थः । अनुश्रेयसो वाऽत्र कर्मशब्दः । द्रव्यमया-
दंशादिति । यथशब्दोऽत्र यज्ञात्तद्विषय इति भावः । सर्वाखिल-
शब्दयोर्विषयभेदादपौनरुक्त्यमाह तद्वितरूप्येति । कर्मैतदधिक-
मन्यद्विदोपादेयः ? कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिः ?
इत्यमाह—तदेयेति । सर्वैः साधनेनेति हरिकोपादेय-
प्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति तत्र तत्परिसमाप्तिज्ञापनम् । कर्मण
सत्र परिसमाप्तिं विद्मोति—तदेवाभ्यस्यमानमिति ।
अवधारणेन साध्यसम्पन्नशरोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभि-
प्रेतम् । एतेन कर्मणः स्वान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिः । साक्षात्कार-
लक्षणसाध्यदशाविवक्षितेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.—अखिलमुपासनायद्गुक्तम् । ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. ही.—‘सर्वं कर्म’ इत्युक्तत्वात् अखिलमिति ।
अनर्थातिरिक्त आह—अखिलमिति । कर्मसमुद्धानामन्युपास-
नानि वेद एवोच्यन्ते । शिल्पं हस्त्येन भवतीति अखिलमि-
त्यर्थः । ‘ज्ञाने परिसमाप्यते’ इत्यस्य ज्ञानं जाते न कर्म

कर्मनिवृत्त्यध्यायप्रीतिनिवात्तानां तात्पर्यमाह—ज्ञानेति ।
परिसमाप्तिं सम्पूण्यां सकलतां, सा च ज्ञाने धर्तरी समिधाना-
ज्ज्ञानलघुत्वेनैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

७ ह. पं. भा.—श्रेयानिति । ज्ञाननिर्वृत्तौ यज्ञो ज्ञानयज्ञः । मनोनियमरूपत्वेन परमात्म-
सम्बोधस्य प्रत्यासन्नरूपत्वात् । सर्वं क्रियानुरूपमुपासनानुरूपं च । ज्ञाने परमात्मसम्बोधे परि-
समाप्यते विधीयते, निलयनं गच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

८ म. प्र. गि.—उपेयुपेयु को यज्ञः श्रेयः ? इत्याद्याह्या-
कार—श्रेयानिति । अत्र द्रव्यमयादंशादित्येव ज्ञानयज्ञादिति-
रित्यर्थः कर्मणोऽप्युपासनायाम्, ‘सर्वं कर्म ज्ञाने’ वाच्येनेत्याह ।

कर्मवशादेष्टव्यं ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रदायकः; परमात्मा सर्वं
अभिहोयतीति ज्ञानमादिष्टं ध्येयम्, अतिलं निवर्तनयोगा-
ननादिकं ज्ञानं च कर्म । यज्ञा सर्वमिति कर्मवशादेष्टव्यम् ।

७ ह. पै. भा.—एवम्भूतं परमात्मानं कथमहं जानीयाम्? इत्यत्राऽऽह—तदिति । तज्ज्ञान-
रूपं ब्रह्म मिद्धि विजानीहि । प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैर्दण्डवत्पतनं प्रणिपातो नमस्कारविशेषस्तेन ।
परिप्रभेन परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरोश्चित्तप्रसादावगत्या प्रभ्रस्तेन च । सेवयेच्छानुवर्तनेन ।
एवं सत्युपदेश्यन्ति ते तव ज्ञानं परमार्थसम्बोधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तच्चदर्शिनः साक्षा-
त्कृतपरमार्थाः ॥ ३४ ॥

८ पै. घ. मि.—एतादृशज्ञानावाप्तावुपायः कः? इत्य-
त्राह—तदिति । तत् सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानम्, आचार्यान्भि-
गम्य सेवा प्रणिपातेन, प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घ-
नमस्कार । तत् परिप्रभेन, परितः सर्वतोऽवलोक्य गुरो-
प्रसादावगत्या प्रभ्र 'कथं यन्त्र, कथं मोक्ष, का विद्या, का
वाविद्या?' इति । तत् सेवया शरदशावसरानुवर्तनेन च प्राप्यत
इति विद्धि । एवमापजिता सन्तो ज्ञानिनः साक्षात्पुण्या
तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षादुभयवत्प्राक्षाचार्याः । ते तुभ्यं ज्ञानं
उपदेश्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति । अतुभ्यं विष्टैरुपदिष्टं
कार्यं प्रथमम्, न तु केवलशास्त्रज्ञैरिति दर्शयितुं 'तत्त्वदर्शिनः'
इति विनेषणम्, " तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-
त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " [छण्ड. १।२।१२] इति श्रुते ।
अत्र श्रोत्रियमधीतयेद् ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारिणमिति हि
व्याख्यातम् । 'तत्त्वदर्शिनः' इति बहुवचनं पूज्यायाम्, न
स्वाचार्यबहुत्वाभिप्रायेण, एकस्मादेव तत्त्वदर्शिनो ज्ञानोदये
सत्यन्याभिगमनवैयर्थ्यात् । उपदेश्यन्तीति च स्वयं उपदिशत्येष
भगवति पारोक्ष्यनिर्देशः ॥ ३४ ॥

९ ष० त० दी०—तत्र साधनमाहुः—तद्विद्धीति । प्रथमं प्रणिपातेन फायिकेनामानित्वसाधनेन, तत्तत्
वाचिकेन महदुपसदनं गत्वा प्रणयकृतेन, परिप्रभेन आन्तरीयेण सेवनेन च । तेषां वा सेवनेनैतत्कृतेन त्वं
तत्प्राप्नुहि इति प्रथमैव मुख्यं साधनं 'स्यान्महत्सेवया' इति वाक्यात् । ततस्ते तुभ्यं उपदेशेन तज्ज्ञानं
सम्पादयिष्यन्ति तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. उ.—तज्ज्ञानं कथं स्यात्? इत्यत्र आह—
तदिति । तज्ज्ञानं ज्ञानिनो मत्स्वरूपविद् प्रणिपातेन नम्र
तया, परिप्रभेन जिज्ञासुतया प्रवनेन, सेवया भगवद्भूदया,
ते तव ज्ञानिनः मत्स्वरूपविद् तत्त्वदर्शिनः योग्याना-
मुपदेशदातासहं प्रसन्नो भवामीति पश्यन्त्यतो ज्ञानमुप-
देश्यन्ति ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—तद्विद्धीति । ज्ञानिनः ग्रन्थज्ञाः, तत्त्वदर्शिनः अनुभववन्तः । ज्ञानं ब्रह्म । स्वप्नार्थः
श्लोकः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.—तथा च सर्वादिमपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं वैरूप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव ।
किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगा-
त्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं
सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

२ आ. द्वां व्या.—विशिष्टाचार्यैरुपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षमे
प्राप्ते सति समनन्तरवचनमपि योग्यविषयमर्थवद्ब्रवीतीत्याह—
तथा चेति । अन्तरिमिच्छिते ज्ञाने स्वदीयमोहापोहहर्तो
निष्ठावना भवितुमर्हति ध्ये । तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तत्रैव ज्ञानं
पुनर्विदितमिति—येनेति । यज्ज्ञात्वा वैरूप्यं ज्ञाने ज्ञानावोगादित्या-
द्यस्य प्रान्त्यर्थमपि पूर्वस्य गमेर्गीत्यहं व्याकरोति—अधि-
गम्येति । इत्याऽऽचार्योपदेशान्वये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठितता
भवितुमर्हत्याह— निश्चेति । शिव पक्षे शोभयन्न भूतानां
प्रतिष्ठितप्रतिनिर्देशे मेधावानुमति स्यादित्यादाव्याऽऽह—
क्षेत्रज्ञेति । मूलप्रमाणमात्रे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यात् ।
स्यादित्याऽऽह—सर्वेति ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.—आत्मसाधान्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—यदिति । यज्ज्ञानं
ज्ञान्या पुनरेवं देहाद्यान्मायिपानरूपं तच्छूनं यमनागास्पदं च मोहं न यास्यमि, येन च देवमनुष्या-

धाकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तवान्येषां च भूतानां प्रकृतिविपु-
क्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते
'निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः' [५।१।९] इति । अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण
द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः ; 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमा-
गताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते ; तथा "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमु-
पैति" [भृ. उ. ३।१।३] इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते ;
अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

४ वे. ता. चं.—कर्मन्तर्भूतस्यात्मयायात्म्यज्ञानस्य
विषयानुगुण कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारवस्थायामिदं
'यज्ज्ञात्वा' इत्यनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—आत्मया-
यात्म्येति । एवमित्यस्यायो—देहेत्यादिश्लोचः । 'अशेषेण'
इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—देहमनुप्येत्यादि । तेन 'विद्या
विनयसम्पन्ने' [५।१।८] इत्यादि नक्ष्यमाण स्मारितम् ।
मृत्युवेदनाचित्तसुदृष्टेः विवक्षिताः । तेन देवत्याकारानु-
सन्धाने हेतुर्दृष्टः । 'आत्मन्यथो मयि' इति सत्त्वो सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यनुदात्ताय स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवमित्यस्य
प्रादुर्भागतस्य स्वात्मविषयत्वात् 'अथो मयि' इत्यनेन द्वय
स्यावयवत्वाद्द्रव्यमाणप्रमर्शित्वविषयकक्रमाच्च व्यधिकरणैवोचि-
तेति भावः । सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि—
प्रकृतिसंसर्गेण विपगतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते
स्वात्मनि निदर्शनमूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ।
आपाराधेयमात्राद्यन्तरप्रत्यनुदात्ताय प्रकृत्यर्थे हेतुमाह—
यतस्तवेति । प्रकृतिविपुक्तानामिति । औपाधिकवैषम्य
निगमावस्थायामिति भावः । 'पुनर्य देवो न नर' [वि. उ.
२।१।१८] 'नार्यं देवो न मर्त्यो वा' इत्याद्यनुसारेणाह—
ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि संपादनुगम्यानहेतुतयोक्त

साम्यं परस्ताद्रक्ष्यमाणत्वादिहातुक्तमित्यभिप्रायेणाह—प्रकृ-
तिसंसर्गेति । अथो मयीत्यादि—ममिदंज्ञेन स्वा-
त्मानं पराद्य द्रक्ष्यसीत्यर्थः । मनीश्वराणां कर्मवदयानां कथमी-
श्वरनिदर्शनेनानुसन्धानं । इत्यत्राह—मत्स्वरूपसाम्यात्परि-
शुद्धस्येति । हेतुतयोक्तं ईश्वरसाम्यमपि परस्ताद्द्रव्यत इति
नेहोक्तमित्याह—इदमिति । परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये
धुतिव्यस्तीत्याह—तथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्प्रमुक्तैकादिविहित । ना-
मरूपविनिर्मुक्तस्येति त्वेन—'तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः'
[भृ. उ. ३।१।८] इति तत्तत्त्व वाक्यान्तरमपि स्मारितम् ।
ईश्वरसाम्यस्य ज्ञातित्वादाह—निरस्य धुतिव्यस्तीतिहेतु
चतुर्लभ्य दर्शयति—अत इति । एतेन ध्रुवादिसिद्धमीश्वर-
साम्यमपि जीवज्ञाना परस्परसाम्ये हेतुस्त्वित्युक्तं भवति ।
एतेन क्षेत्रज्ञाना परस्परमीश्वरस्य 'देव्यमिहोच्यत इति वस्तुतः
प्रत्युक्तः । ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरे च सर्वपाप्माधेयतया दर्शन-
मिह विधीयत इति प्रतीयते, मैत्र स्वात्मनः सर्वाधारत्वायो-
गात् । परमात्मपर्यन्तमुदयोपपद्यत इति चेत्, न, जीवमात्रे
प्रकरणावस्थात् । अतः स्वात्मनि परेया दर्शनं सर्वसमानाकारा-
नुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.—येन ज्ञानेन मत्स्यात्मभूते सर्वभूतान्ययो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. टी.—'येन भूतानि' इत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि
भूतान्यात्मनि स्वस्मिन्मयो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनि-

रागार्थमाह—येनेति । आत्मभूते सर्वान्तर्यामिणि । द्रक्ष्यसीत्ये
तत्पश्यसीति व्याख्यात, इदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ३५

७ ह. पै. भा.—तज्ज्ञानं विशिनष्टि—पदिति । यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पथादेवं
मोहं व्यामोहं न यास्यसि न गन्तासि, तज्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीत्यर्थः । पुनरापि विशिनष्टि—येनेति । येन
ज्ञानेन भूतानि कार्यरूपसद्भातानि भूतानि अशेषेण द्रक्ष्यमि उपलक्षयिष्यामि । आत्मनि प्रत्यगा-
त्मनि, मयीश्वरे यासुदेवात्मनि ॥ ३५ ॥

८ चं. प्र. गि.—पूर्वं संपादितस्य ज्ञानस्य वक्ष्यमाह
सत्येभिभिः—यदिनि । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा 'पादं वचनं' इति-
वक्ष्यन्त्येव धातोः सामान्यविकल्पया पुनः प्रयोगः, प्राप्येति
धातुः । पूर्वं इदानीमित्येव मोहं वञ्चयुष्यादितिमित्यत्र अर्थः न
पुनरावयमिति । तत्र हेतुः—येन ज्ञानेन भूतानि भीष्मदीना-

दीनि अथो अपि च अशेषेण कालस्थेन सर्वं जगदपि आत्मनि
त्यपि द्रक्ष्यसि 'मद्विनाशस्थिर्नाशं भीष्मादिपराजो मद्रथ-
नितरेण नास्ति' इत्युपलक्ष्यते । ननु परममपि त्वमपि
साधु प्रपद्य वक्ष्यसि ; तत्राह—मयीति । इदं त्वदात्मनी-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

९ व० त० टी०—ज्ञाने फलमाह—यज्ज्ञात्वावेति सादृशेभिभिः । यत्प्रादुर्भावयोग्योरेकादेकरूपं सर्वं प्रज्ञात्मज्ञानं
प्राप्य येन च भूतानि चिदंशभूताः आत्मनि पुरपे क्षेत्रे मयि च द्रक्ष्यसि । "यदा भूतप्रादुर्भावोक्तव्यं"

[१३।३०] इति वक्ष्यति चाग्रे । अशेषेणेति पदेन प्रकृतिकार्यं देहादिकमपि तत्कारणे च द्रक्ष्यसि । तमात्मानं वा मयि परब्रह्मणि मदशभूतत्वात्समष्टिपुरुषस्य ॥ ३५ ॥

१० पु. अ त — एवमुपदिष्टज्ञानेन मोहो न भवत्येने
 स्याह — यदिति । हे पाण्डव । यत् उपदिष्टज्ञानात्मकं मत्स्व
 रूपं ज्ञात्वा पुनरेव भूय प्रश्नादिरूप (मोह) न यास्यसि । न प्राप्स्यसि । अथो षट्पदान्तरं मोहाभावात्तन्त्रं येन
 ज्ञानं भूतानि कारणरूपाणि जीवात्मकानि च अशेषेण
 अगद्वेषेण आत्मनि भविष्यि आत्मरूपं मयि द्रक्ष्यसि ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ज्ञात्वति। यत् चिन्मात्रस्वरूप ब्रह्म ज्ञात्वा एवमिदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि, अथो
 अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि आत्मनि मयि त्वम्पदलक्ष्यार्थादुन्मन्यभूते परमेश्वरे द्रक्ष्यसि,
 नान्योऽतोऽस्ति द्वेति प्रतीचोऽन्यस्य द्रष्टुर्निषेधात्। (शा) भाष्ये तु साक्षादात्मनि मत्स्थानीमानोति द्रक्ष्यसि,
 अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे आत्मनीति क्षेत्रज्ञश्चैकस्व सर्वोपनिषत्प्रसिद्ध द्रक्ष्यसीत्यर्थ इति ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्व ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

१ शां भा.— किञ्चित्तस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्— अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृ-
द्भ्य सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव ज्ञानमेव पुत्र कृत्वा वृजिन वृजिनार्णय
पाप सन्तरिप्यसि । धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

२ आ हा व्या — ज्ञानस्य प्रकारान्तरेण प्रशसा प्रस्तौति— किञ्चित् । पापकारिण्य सयन्य सजाहा—तिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नपन्मावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्धपथमशौक्यं प्रवीति — अपि चेदिति । मदात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति— सर्वमिति । अयमेतिहोऽपि धर्मप्रतिष धान ज्ञानवतोऽपि मोक्ष सम्भवेतीत्याशङ्क्यान्व— धर्माऽपीति । इहेत्यध्यात्मशास्त्रं शुद्धये ॥ ३९ ॥

३ रा भा.— यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि । सर्वं पृथार्जितं वृजिनरूपं समुद्रमात्म-
विषयज्ञानरूपमुत्वेनैव सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

४ ये ता य—एष ज्ञानाख्य प्राधान्य विधानानुगुण
 कालेकाले वेदनीयत्वलक्षणं चोक्तम् अथ तस्य विरोधि
 निवर्तकत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते—अपि चेत् इति श्लोकेन ।
 वेच्छन्त्यर्थाद्यो यदिरविष्यं सहितौ यत्पयो तद्विषयावत्रापि
 वेदितव्यताविति व्यङ्गनाय—यद्यपीत्युक्तम् । पापहृत्तम
 गन्धप्रतिबोधि वातापरेभ्य इति शब्दः पापविनिष्टमुदविषय,
 पापभाज वा हेतो पञ्चमी । भाग्यजन सन्तस्थिहीत्यनयो
 सामर्थ्यात् वृज्जिनरूपं समुद्रमिति लक्षणम् । समुद्रत्वाद्
 गुणं सर्वान्न्दोक्तमानं त्यक्त्वादिवात्प्रवृत्ततेऽप्याद्यभिप्रायणाद्
 प्रयोजितमिति ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा — करणभूत ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥

[illegible]

—अयिर्गीता ।

६ अ. प्र. दी.—‘येन’ [४।३५] इति ज्ञानस्यैव निर्देशः । येनेति कारणतया निर्दिष्टमित्यर्थः । ‘येनान्’ । [४।३६] इति स्थापयन् ‘अपि चेत्’ इत्याद्यैः प्रतिपाद्यमाह—कारणेति । इत्याद्यपेक्षया पुनरिति ॥ ३६ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मनि च ज्ञानफलमाह—अपीति । अपि चेदसि भवसि सर्वेभ्यः पाप-
कृद्भ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानपुत्रेनैव, पुत्रतेज्जेनेति पुत्रो जलतरणं, ज्ञानमेव पुत्रो
ज्ञानपुत्रस्तेनैव वृजिनं पापं तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

८ चं. प्र. गि.—अनु पापप्रतिबन्धे जलपि कथमेवं तथापि ज्ञानमाहम्यदर्शनायामुपेतोच्यते सर्वेभ्यः पापकृ-
दर्शनं स्यात् ? तत्राह—अपीति । ‘अपि चेत्’ इत्यसम्भावितान्-
भ्युपगममदर्शनार्थो निपातो । ययपि स्वल्पसम्भावितोऽयमर्थः, इत्युक्तिमयेन पापकृत्त्वमसि, तथापि सर्वं वृजिनं दुस्तरत्वेना-
प्यसत्तस्य ज्ञानलक्षणपुत्रेनैव सम्पन्ननायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च अपि चेदिति । स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त.—तथा कार्य भावः—भगवताऽपि पुष्टि-
भागेतित्यापेक्षेनैव स्थापयन्तः कारणयस्तदुपदेशोऽयमर्थः सर्वत्र
भगवद्भावात्मकज्ञानरूपं संस्कार. कथंभ्यः, स च साक्षात्स्वो-
पदेशऽपि कार्यविलम्बः इत्यादिनि ज्ञानत्रायावसरेण स्वरूप-
पापार्थमुपवत्तद्वोगे विना किं ज्ञानेन स्यात् ? इत्यत्र आह—
अपीति । क्षत्रियाणां त्वर्ष धर्मं पुत्रः अपि चेत् यदि पापेभ्यः
सर्वेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः पापकृन्नुक्त्योऽसि,
तथापि ज्ञानपुत्रेनैव ज्ञानरूपोऽप्येव तरणमाद्यनेन सर्वं वृजिनं
पापं सर्वं पापं—सर्वपदनाशवर्त्ये—सन्तरिष्यसि सम्यक्प्रकारे-
णायायासेन तरिष्यसि पापविनिर्मुक्तौ भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—अपि चेदिति । वृजिनं वृजिनार्णवम् । धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमित्युच्यते ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

१ शार्. भा.—ज्ञानं कथं नाशयति पापं ? इति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि
काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात्तस्मीभावं कुरुते हेऽर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा; निर्वीजीकरोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भ-
स्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्माणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन
कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽयं
सम्पत्स्ये” [छां. उ. ६।१४।१] अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृतानि ज्ञानसहभाषीनि
चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

२ आ. शार्. व्या.—ज्ञाने सम्यगपि धर्माधर्मयोस्तत्त्वज्ञानं । यथेति । दृष्टान्तानुसृतं दाटान्तिष्ठमावृते—ज्ञानाग्नि-
वृत्तस्ततो निवृत्तिः । इत्यादिज्ञानं ज्ञानस्य धर्माधर्मनिवर्तकत्वं । रिति । योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमेवप्रतिबन्धपक्षेऽपि विद-
दृष्टान्तेन दर्शयितुमन्तराच्छोभयवतारयति—ज्ञानमिति । क्षिप्त्वा विक्षिप्तं—सम्यगिति । दाटान्तिष्ठ व्यावृते—
योग्यायोग्यविभागं निवर्तकत्वात्निवर्तकत्वविभागमुदाहरति—ज्ञानमेवेति । अनु ज्ञान साक्षादेव कर्मदाहकं किमिति

१ अथाह धामनः—

श्लोकद्वयप्रसिद्धये तु क्रियमाणेन पापना । ज्ञानज्ञानं दुस्तरेणापि न लिप्यत इतीरितम् ॥

ज्ञानाग्निना सर्वजानां दाहकोऽपि द्वितीये । प्रभातो द्विको द्वाभ्यां ज्ञानस्यैव प्रदर्शितः ॥

केचित्तदन्ति हृदिनं तराणीन्दुरित्वा दृष्टान्तद्वयं चेन्नपि पञ्चरात्रम् ।

होर्जन्तरी नर्त्तनं करोति यथा विनाशे मन्वीत पापमपि कोऽप्यत्रदुष्प्रेति ॥

अनन्तराग्नौ यथ द्वितीयजगदीदिदम् । ज्ञानाग्निर्दाहो दाहो यत्र व्यस्यमुदीरितः ॥

एतेऽपि इय एवार्थं धिन्दुस्वाभावतस्तस्य । समर्थेदं सर्वत्र पण्यदिति निवृत्त्यना ॥—इति ।

भस्ममिति ‘अभिषिषी सम्यग च’ (अथा ५।५।५१) इति द्वयोर्गो सटीः । नन्यास्तस्य ‘भस्म’ इत्यस्य कर्माणां कल्पन-
मित्यर्थः । श्रुतः । तदमत्र, कर्मवद दृष्टान्तमेव, यथैदृष्टान्तप्रकारस्यमन्त्राव ।
—अग्निर्गता ।

नोच्यते ? निर्वाजीकरोति कर्मेति किमिति व्याख्या-
नम् ? इत्याहङ्क्याऽऽह—न हीति । ज्ञानस्य स्वाभे-
दावर्णाज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्य लोके दृष्ट्वादिविक्रिय-
मप्यारम्भज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयत्संख्यकतृप्त्यभ्रमं कर्मबीजमूर्तं
निवर्तयति, तद्विवृत्तौ च कर्मणि न स्यात्तुं पारयन्ति, न तु
साक्षात्कर्मणां निवर्तकं ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्ते-
स्तदनिवृत्तौ पुनरपि कर्मोद्भवसम्भावदित्यर्थः । ज्ञानस्य साक्षा-
त्कर्मनिवर्तकत्वाभावे फलितमाह— तस्मादिति । सम्यग्ज्ञानं
मूलमृताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिदं चेदारब्धफलस्यापि
कर्मणे निवृत्तिप्रसङ्गाज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादि-

त्याशङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति । ज्ञानोदयसमसमयमेव
देहापोहे तत्त्वदर्शिमिरूपदितं ज्ञानं फलवदिति भगवदभिप्रायस्य
वाचित्वप्रसङ्गादाचार्यलभान्यथातुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसम्पा-
दकमज्ञानलेशं न नाशयति ज्ञानमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रारब्ध-
फलं कर्म नश्यति ? इत्याहङ्क्याऽऽह—येनेति । तर्हि कथं 'ज्ञानाभिः
सर्वकर्माणि भस्मसाक्षरुते' इत्युक्तं ? तत्राऽऽह— अत इति ।
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणां निवृत्त्यनुपपत्तेरारब्धफलानि यानि
कर्मणि पूर्वं ज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि, ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु चानेकेषु जन्मस्वर्जितानि, तानि सर्वाणि
ज्ञानं कारणनिवर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.—सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसञ्चयमिवात्मयायात्सम्यग्ज्ञानरूपोऽग्निर्जीवात्मगतमनादि-
कालमधुतानन्तकर्मसञ्चयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

४ घे. ता. घं.—नन्वेकस्य कथमवादिकालप्रवृत्तान-
न्तपापनिवर्तकत्वम् ? नाशुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिस्तरेपि
[प्र. वै. १६।७०] इत्यादिबचनाच्च पापस्वरूपनिवर्तकत्व-
मनुपपन्नम्, केवल विलम्बाय स्यादित्याशङ्क्योच्यते—'यथे-
धांसीति । समुद्रस्तन्तरणद्वयान्तः पुनः प्रवेष्टाविरोधी; काष्ठ-
भस्मसाक्षरणद्वयान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः ।
भस्मसाक्षरुते—भस्मीभूतानि कुहते, अकार्यकानि कुहत

इत्यर्थः । 'समिद्धः' इत्यत्र सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गात्स-
र्वयोर्व्यञ्जन सम्यक्प्रवृद्ध इति । 'एधांसि' इति बहुवचनमे-
कस्यानेकनिवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति— इन्धनसञ्चय-
मिति । 'सर्वकर्माणि' इतिवचनाद्विरोधित्वेन स्थितस्य
सांसारिकपुण्यविशेषपत्त्यापि निवर्तकत्वमवगतम् । नाशुकमि-
त्यादित्वन्यपरम्, अन्यथा प्रायश्चित्ताद्व्याप्यपि कुन्येयुरिति
भावः ॥ ३७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.—ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृजिनतरणत्वमाह—यथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः ।
एधांसि काष्ठानि समिद्धो ज्वलितोऽग्निर्मस्मसात्सर्वं कुहतेऽर्जुन ! तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि
नित्यनैमित्तिकफाम्यप्रतिषिद्धरूपाणि भस्मसाक्षरुते ॥ ३७ ॥

८ घं. प्र. गि.—'सन्तरिष्यति' इत्युक्त्या समुद्रवर्त्ति-
तस्यैव पापस्यातिलङ्घनमात्रं, न तु नाश इति मा मर्यादा
इत्याह—यथेति । एधांसि काष्ठानि शुष्ककाष्ठानि च
सम्यग्निदः प्रवृत्तितोऽग्निर्वैयं भस्मीभावं नयति, तथा ज्ञान-
रूपोऽग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि च भस्मसात्कुहते;
तत्कारणाज्ञानमात्रेण निर्वाह्यं नयति; "तत्तथेर्षीकान्मूलमग्नी
प्रोतं प्रवृत्तैव हास्य सर्वं पापानः प्रवृत्तये" [छां. उ. ५।२.४।३]
"धीयते चास्य कर्माणि" [शुद्ध. २।२।८]
इत्यादिषुते । ययति "तस्य तात्वेन विरं यावज्जिनिमोदयेऽप्य
सम्पश्ये" [छां. उ. ६।१.४।२] इति श्रुत्या 'अनारब्धकार्ये

पूर्व तु पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] 'तदधिगत उत्तर-
पूर्वपक्षोत्प्रेषविनासौ तद्व्यपदेशात्' [ब्र. सू. ४।१।१३]
इत्यादिब्रह्मीमांसाख्यायैश्च ज्ञानोत्पादकदेहात्मकस्य प्रारब्ध-
फलकर्मणो भोगेनैव संहान्ते नाशः; सञ्चिततामिनां तु
ज्ञानेन विनाश इति व्यवस्थापितम् । तथाप्युत्तरपूर्वपक्षोरेव
प्रारब्धकर्मणोऽपि मूलाज्ञाननाशेन निर्वाह्यस्यैव सतः "तस्य
तावत्" इति श्रुत्यन्यथातुपपत्त्या दण्डपट्टभावेन भोगश्चैव तस्य
तत्र प्रतिपादनात्सर्वकर्मणां निर्वाह्यतापादनरूपे भस्मीकरणं न
विरोधस्त इति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

९ व० व० दी०—ननु महतो वृजिनतो ज्ञानस्य निर्वलत्वमुक्तत्वेनात्यल्पत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानस्य प्रचलत्व-
मभिष्टान्तद्वारा निरूपयति—यथेति । समिद्धोऽग्निर्मानं च प्रचलं भवति । सर्वकर्माणि स्वोत्पत्तिकाले सम्भू-
तानि लघूनि गुरुणि च । प्रारब्धकर्मणां तु स्वोत्पत्तिकालसम्भूतत्वमावाप्त दाहः; अन्यथा ज्ञानं न स्यात् ।
'अनारब्धकार्ये पञ्च पूर्वं तदवधेः' [ब्र. सू. ४।१।१५] इति तत्त्वसूत्रम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त.—पापस्याग्निकोत्सवा ज्ञानमयस्य चोत्सवा च
तस्यानरुद्धादगापवादादस्याग्न्यात्मकस्य चोत्सवातिव्याप्तं कदा-
चिन्मनसगमावनापि स्यादित्यस्यैव रूपस्य महदनुनिर्वाहः
रूपसामर्थ्ये दृष्टान्तमाह—यथेधांसीति । हे अर्जुन ! यथा

अग्निः काष्ठैः स्वल्पवतोऽपि समिद्धः सन् सम्यक्प्रकारेण
सन्नुक्षितः सन् एधांसि काष्ठानि भस्मसात्कुहते, तथा ज्ञा-
नाग्निः ज्ञानरूपोऽग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुहते भस्मरूपा-
न्वयेऽयं फलभोगजननात्मकानि कुहते ॥ ३७ ॥

११ नो० भा० दी०—यथेति । एधांसि काष्ठानि । कर्माणि प्रारब्धादन्यानि ॥ ३७ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनाऽऽत्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.—यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमि-
विद्यते । तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्य-
तामापन्नः सन् मुमुक्षुः, कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति; लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. व्या.—गन्धन्येनेव परिशुद्धिकरेण
केनचिद्व्यमेधादिना परमपुरुषार्थसिद्धेरलमात्रज्ञानेनेत्याशाङ्ख्या-
ऽऽह—यत इति । पूर्वाकेन प्रकारेण ज्ञानमाहात्म्यं यतः सिद्ध-
मतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपयुक्तमिह व्यव-
हारभूमी नास्तीत्यर्थः । तत्पुनरात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति

हृदिति नोत्पद्यते ? तत्राऽऽह—तज्ज्ञानं स्वयमिति । महता
कालेन ययोकेन साधनेन योग्यतामापनस्तद्विशुद्धः स्वयं
तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति योजना । सर्वेषां हृदिति ज्ञानालुप्तयो
योग्यतावैधुर्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावात्
श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परो गुरुपासनादाव-
भियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावान् । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतानि
विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवम्भूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च
सोऽप्यर्थं ज्ञानं लभते । प्राणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवात् ; न
तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः, किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यात् ? इत्युच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा
परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण सिद्धमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनारिक्षममेव मोक्षो भवतीति
सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्यगस्य
ज्ञानोत्पत्त्यन्तरतः साधनमुपदिशति—येनैति । ज्ञानलाभ-
प्रयोगमाह—ज्ञानमिति । न केवलं श्रद्धालुत्वमेवासाध्यं
ज्ञानलाभे हेतुः, अपितु तात्पर्यमपीत्याह—श्रद्धालुत्वेऽपीति ।
मन्दप्रस्थानत्वं तात्पर्यविशुद्धयम् । न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञान-
मुत्पत्तुमीदृशे तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह—अत
आहिति । अभियुक्तो निष्ठवान् । उपासनादावित्यादिसम्भवेन
श्रवणादि एवमते । न च श्रद्धा तात्पर्यं केतुभयमेव ज्ञानकारणं,
किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि, तदभावे श्रद्धादेराकिञ्चित्कत्वादित्या-
शयेनाऽऽह—श्रद्धावानिति । उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहै-
कान्तिकत्वमाह—य एवम्भूत इति । “तद्विद्धि प्राणिपातेन”
[४।१४] इत्यादौ प्रामेयं प्राणिपातादर्शनहेतोरुक्तत्वात्किमि-
तीदानीं हेतवन्तात्सुच्यते ? तत्राऽऽह—प्राणिपातादिस्त्विति ।

तद्धि बहिरक्षमिदं पुनरन्तरं, न च तत्र ज्ञाने प्रतिनियमो यम-
स्यन्याया कृत्वा बहिरन्ययाप्रदर्शनतात्मनो मायावित्त्वस्य सम्भ-
वादिप्रलम्भकत्वादेरपि सम्भावनोपनीतत्वादित्यर्थः । माया-
वित्त्वादेः श्रद्धावत्त्वतात्पर्यादावपि सम्भवादनेकान्तिकत्व-
मविशिष्टमित्यागच्छ्याऽऽह—न त्विति । न हि मायया विप्र-
लम्भेन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमाभियोगतो निष्ठालुगर्हेतीत्यर्थः ।
उत्तरार्थे प्रश्नपूर्वकवतायं व्याकरोति—किं पुनरित्यादिना ।
सम्यग्ज्ञानादन्वयायादिसाधनानपेक्षान्मोक्षो भवतीत्यत्र प्रमा-
णमाह—सम्यग्दर्शनादिति । शास्त्रशब्देन “तमेव विदित्वा”
[थि. उ. ३।८] “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादि विवक्षितं, न्यायस्तु
ज्ञानादज्ञाननिवृत्ते रज्ज्वादी अविदित्वादात्मज्ञानादपि निरपेक्षा-
ज्ञानतत्त्वात्प्रसङ्गवत्त्वज्ञानो मोक्षः स्यादित्येवत्वज्ञानः ॥ ३९ ॥

१ तज्ज्ञानं स्वयं स्वस्वरूपमेवेति केचित् । नव्यास्तु—“योगसंसिद्धः” इत्यत्र योगः कर्मयोगः संसिद्धो यस्येति बहुव्रीहिमाहुः
तदज्ञानात्प्रमत्तः । बहुव्रीहौ “सप्तमीविशेषणे—” (अष्टा. २।२।१५) इत्यनुशासनवलात् विशेषणस्य पूर्वं प्रयोग्यत्वेन “संसिद्ध-
योगः” इति रूपप्रसङ्गात् ।

२ कालेन विन्दति ज्ञानं योगसिद्ध इतीरितम् । ततो मन्वीत कौन्तेयो योगमिदं निरुम्भितम् ॥
इति वकीद भगवानश्वमेधे कृत्वा निवृत्तः । अधिगच्छत्युच्यते ज्ञानी यान्ति परमिति ॥ इति धामनः । —अविगीता ।

३ रा. भा.— यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते तस्मादात्मज्ञानं सर्वं पापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानं ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टमाह । एवं उपदेशाज्ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावांस्तत्परस्तत्रैव नियमितमनास्तदितरविषयात् संयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविपाकदशापन्नं ज्ञानं लभते, तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

४ वे. ता. चं — लोच्यतेन दर्शितोऽर्थो बहेः पदार्थान्तरादृष्टादृक्त्वरपवित्रतमस्य भावत्वेनोपपाद्यते — नहोत्सर्धेन, तदाह — यस्मादिति । वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यस्वानादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिशुद्धिः' [या. सू. ३३४] इत्युक्तादीश्वरज्ञानादार्थोनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्य पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति सामिसम्बिकस्यापि तत्र जायते; अतन्तस्य पुन्यव्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिहिते तत्संस्थयमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकावस्थं परामृश्यत इत्याह तथाविधमिति । यथोपदेशमिति शास्त्रीयत्वमविरलत्वं कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य सस्कारप्राप्त्यांक्षिरोषिपापनिवर्तनाय स्वयमगमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्ध इति । पञ्चविषयत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानींमुपदेशनरूपेणमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह — स्वयमेवेति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्रयत्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोकारकारकर्मयोगद्वारा तस्य विभेद्यत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र 'आत्मनि' इति विषयसप्तमी; इदानीं तद्वहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्वं वा, स्वान्मसादिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वलोकार्थयोस्तन्तरलोकार्थं व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह — तदेव स्पष्टमाहेति । श्रद्धावत्त्वादिकं स्वयं

५ आ. भा. भा.— तत्साधनं विरोधिकलं च तदुत्तरैस्त्वतोपसंहरति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरस्य श्लोकप्रत्ययस्य सङ्कीर्णार्थत्वावेकोक्त्यैव तात्पर्येभिरुक्ता तन्मादिति चतुर्थस्य प्रतिपादनाह— तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरं श्रद्धादिकम् । विरो-

ज्ञानलभं हेतुः; 'अज्ञाथाश्रद्धापाव' [४४०] इति वक्ष्यमाणत्वाद्नापि ह. श्रद्धावाधेति विवक्षितमिति ज्ञानार्थः, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थं चोक्तम् — उपदेशाज्ज्ञानं लज्येति । श्रद्धावान् त्वरमाण, 'अश्रद्धावानः' इत्यत्र 'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यासूच्यति । तदेव परमुपादेयतयाऽभिसंख्यास्पर्दं यस्य स तत्परो; तदाह — तत्रैव नियतमना इति । 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्यमर्थमपि 'कालेन' इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात्, पूर्वार्थेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण अचिरेण कालेनोक्तलक्षणेत्वाद्युक्तम् । मक्तियोगव्यवहितः प्रारब्धकर्मोक्तसामांशो वा मोक्ष कथमचिरेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्वं 'कालेन' इतिवदं द्विनिदितादिव्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेशान्तरादिविलम्बनियेपार्थमित्यविरोधाः । शान्तिशब्दोऽनोपायस्य निरोधोऽपि निष्पन्नत्वात् तद्वत्भूतसमविषय इति व्यञ्जनाय परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' [७०] 'स शान्तिमधिगच्छति' [७१] 'अज्ञानिर्वाणमृच्छति' [७३] इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ समानविषयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदनापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लोकस्मारणायान्तरात्तदपि निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

अज्ञानादिक ज्ञानस्य फलं परमज्ञानत्यादिकम् । विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यत एवमतः— ज्ञानेन तत्त्वावबोधेन सदृशं पवित्रं पावनमिह लोके न विद्यते । तज्ज्ञानं योगसंसिद्धो योगानुष्ठानेन संस्कृतान्तःकरणः कालेन परिपाकेणाऽऽत्मन्यन्तःकरणे विन्दति लभते स्वयमेव ॥ ३८ ॥ इदानीं ज्ञानमाप्स्युपाय उच्यते— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धावानः लभते, आप्नोति । तत्परस्तदेव परं प्रधानं यस्य स तत्परो ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः । संयतेन्द्रियः संयतानि निरुद्धानिन्द्रियाणि चक्षुरादीनि येन स संयतेन्द्रियः । अनेनोपायेन ज्ञानप्राप्तौ किं लभते ? इत्यत्राऽऽह— ज्ञानमेकत्वावबोधं लब्ध्वा माप्य परां मोक्षलक्षणां शान्तिमचिरेणात्पकालेनाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

८ वे. प्र. मि — ननु ज्ञानेनैव कर्मणाऽपि पापक्षयः भूयते " सर्वपापानां तन्नि " [बृ. उ. ३. १०. ३३] " तानि वसन्त्यां मोऽधमेनेन यजन्ते " एवादिभिरिति । अत्र कर्मोपदेशाया

ज्ञानस्य वा वाऽन्वितायः ? तत्राह — न हीति । हि परमात्मा एवाज्ञानं कर्ममूलभूताज्ञानविनाशनेन निर्वाणत्वरूपं कर्म भवतीत्यादि महावाक्येन, ॥ ३ ॥ कर्मवदुपरिचर्यन्तेनैव पापं नापि,

यदाहुः—'किंमा कर्मनिर्हारो नैवात्यन्तिक इत्येत' इति, तस्मात्
ज्ञानेन समुल्लासपानिर्वर्तनेन सदस्यो पवित्रं पापशोधकं इह कर्मणां
मध्ये न विद्यते । एतादृशं ज्ञानं किमिति न सर्वेषां अद्विषु-
त्पद्यते ? इत्यग्राह माथेन—तदिति । तत्र ज्ञानं योगसंसिद्धः
पूर्वोक्तेन कर्मयोगेन योग्यतामापन्नः तत्परिपाचकं कालेन
स्वयमेवानायासेन स्वात्मनि विन्दति लभते; न तु कर्मयोगं
विनेत्यर्थः । सत्यपि कर्मयोगेन श्रद्धादिरहितस्य ज्ञानं नास्ति,
तेस्य ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वात्; अनस्तत्रावश्यकमित्याह—
श्रद्धाद्यानिति । गुरुपदिष्टार्थे 'इदमित्यमेव' इत्यास्तिकव-
द्बुद्धिः श्रद्धा, तद्वाङ्मूढबुद्धिः । एतादृशस्याप्यालस्ये कथं

१ म० त० टी०—तत्र हेतुमाह—नहीति । तपोध्यानाविषु मध्ये साङ्ख्ययोगैकार्थरूपज्ञानेन तुल्यं पवित्रं
नास्ति; यतस्तत्साङ्ख्यनिष्पन्नमपि योगे संसिद्धे एव कालानुगुण्येनात्मनि प्राप्नोति । कश्चित्तु साङ्ख्यज्ञानमेकं
प्राप्नोति । योगं प्रतिपक्षीकरोति । च तथाऽप्योऽपि । महुत्कानुसारेण ॥ विशेष्यैकविषयस्य साङ्ख्यस्य विशिष्ट-
विशेष्यविषयकस्य योगस्य वैकार्थरूपं प्रत्यक्षज्ञानं मनुगृहीतः प्राप्नोतीति स्वयमुक्तम् ॥ ३८ ॥ वाटशज्ञानदाने
गुरुणा परीक्ष्ये शिष्ये अद्वैदेति ताम्रमिसुरीकरोति—श्रद्धाद्यानिति । शान्तिं चित्तोपशमम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ज्ञानस्य प्रतिबन्धनिरासकत्वञ्च-
कत्वा स्वप्रापकत्वामाह—न हीति । हीति निश्चयेन ज्ञानेन
सदस्यं इह साधनेषु पवित्रं न विद्यते । अतः योगसंसिद्धः
कर्मयोगादिभिः सत्यप्रसारेण सिद्धो मत्तोपायं मदाज्ञया
फलानमिलापेन कृतकर्मयोगः तत्र भास्वरूपात्मकं ज्ञानं का-
लेन अलौकिकेन तज्ज्ञानदानार्थमाविर्भूतेन आत्मनि स्वयं
स्वात्मस्वरूपेण विन्दति जानातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्कालज्ञानं

श्रद्धा, भवति; अत आह—तत्पर इति; तदेकनिष्ठ इत्यर्थः ।
श्रद्धालुस्तपोऽपि प्रामादिकादिन्द्रियपारवश्यात् 'वायुनां त्वमि-
त्यमस्मि' [२।१०] इत्युक्त्यायेन जानाव्यवत इति संयते-
न्द्रिय इत्युक्तम् । तादृशः तुरपोऽवश्यं ज्ञानं लभते । तर्हि
ज्ञानसाधनकर्मालुप्तज्ञानानन्तरं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनज्ञानला-
भानन्तरं मोक्षस्य विलम्बोऽस्ति ? नेत्याह—ज्ञानमिति ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपां मुक्तिं
अचिरंणाश्वयधानेनैव प्राप्नोति; न हि दीपोऽयानन्तरमन्ध-
कारनिवृत्तौ विलम्बोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुखमत्वात् भजतीति निरन्तरं तत्परः सन् जितेन्द्रियसिद्धेः,
तेन तथासिः स्थापित्याह—श्रद्धाद्यानिति । श्रद्धावान्
अदायुक्तः पूर्वोक्तप्रवृत्तगुरुपदेवादी तत्परस्तन्निष्ठः गुरुनिष्ठो
ज्ञाननिष्ठो वा संयतेन्द्रियः वरीकृतेन्द्रियः निवृत्तविषयो ।
यः स ज्ञानं लभते प्राप्नोति । ततो ज्ञानं लब्ध्वा अ-
चिरं शीघ्रमेव परां शान्तिं मुक्तिं अधिगच्छति
प्राप्नोति ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० टी०—न हीति । योगेन निष्कामकर्मालुप्तज्ञानेन समापियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो
योग्यतामापन्नः । फालेनेति चिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञानस्योच्यते ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते । श्रद्धावानपि
मन्दप्रयत्नो मा भूदत आह—तत्पर इति । तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो मा भूदत आह—संयतेन्द्रिय इति । परां
शान्तिं विद्वद्भैरवस्य अचिरं प्रारब्धकर्मसमाप्ती सत्याम् ॥ ३९ ॥

संशयेनापःपतनसम्भवात्तदकरणोपदेशः ।

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नार्य लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—अत्र संशयो न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः; कथं ? इत्युच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञ-
श्चाश्रद्धानोऽश्रद्धानश्च गुरुवाक्यनास्तेष्वविश्राममाद्यं संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्र-
द्धानौ यद्यपि विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा; संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं ?
नार्य साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परो लोकः; न सुखं, तत्रापि संशयोपपत्तेः; संशयात्मनः
संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

१ कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधुनिष्पत्तिः । [भाष. १८५।३९]

२ गन्धर्वानेतिहागे नः पूर्वश्लोके म कीर्ति । श्लोकेऽभिमतं कार्यं न वे ज्ञानेऽपिहाति ॥..... मन्नाः गये ज्ञानहीनाः
प्रतिज्ञाः किन्वावादेनामुक्तिरिति सम्प्र. । कलत्वं नो वेति सोऽग्रज इहः 'मुत्पाद्येन वेदने' (३।१०) नि प्रदिष्टः ॥
इति यामनः ॥ अत्र इति अश्रद्धान इति च संशयात्मन एव सिद्धे इति चेत्त्रिन । अज्ञादिप्रपञ्चान्मोक्षनैवेत्येन
मात्रेण चानुपेक्षे नैवेत्येनाश्रद्धानेन तदपि तत्कालं सद्गुरुनिष्ठेन ।
—अभिगीता ।

२ आ. शां. व्या.—उत्तरलोकोस्य पातनिकां करोति—
अत्रेति । यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्ष्याचिरेण ब्रह्मा साक्षात्-
त्करोति, साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽचिरेणैव मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः
समन्या परावृण्यते । संशयस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—**पापिष्टो**
हीति । उक्त हेतु प्रश्नपूर्वकमुत्तरलोकेन साधयति—**कथमि-**
त्यादिना । अशादभद्रधानाव संशयचित्तस्य विशेषमादर्शयति—

३ रा. भा.—अज्ञ एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्धयुपाये चाश्रद्धानः अत्वरमाणः
उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमनाः विनश्यति नष्टो भवति । अस्मिन्नुपदिष्टे आत्मयाथात्म्य-
विषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि माकृतो लोको नास्ति, न च परः ; धर्मार्थिकारूपपुरुषार्थाश्च न
सिद्धयन्ति, कुतो मोक्षः ? इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्म-
जन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतः सुखलवमागित्वमात्मनि संशयात्मनो न
सम्भवति ॥ ४० ॥

४ घ. ता. चं.—उक्त एवार्थो व्यतिरेकेण स्यात्त्यये
'अक्षय' इति लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति—
पूर्वकर्मनिर्देशोक्त्यादभद्रादेत्वाकाङ्क्षाणात्, संशयदशासमभि-
व्याहाराच्च अज्ञाद्वेऽन शास्त्रजन्यज्ञाननिश्चितपर इति भावः ।
संशयस्य घृण्यनिहितत्वात् 'अक्षयवानः' इत्येतत् विधासनि-
षेधपरम्, किन्त्वाकाङ्क्षानिषेधपरम् । प्रष्टाकाङ्क्षैव हि त्वरेत्य-
भिप्रायेण अत्वरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति ।
संशय्यतेऽन्नेनेति संशयः, संशयकारणं संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः ;
यद्वा संशये मनो यत्येति विप्रदः । नित्यस्यात्मनः पुण्यायंश-
न्यत्वलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरमायेन सन्तन्यमानस्य प्राची-
नस्वैवानुवृत्तिप्रदर्शनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदविवक्षया नष्टो भव-
तीत्युक्तम् । 'विनष्टा वा प्रणष्टा वा' [वा. रा. ५।१।१५]
इत्यदिषु प्रत्येकस्यतिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः ।
'विनश्यति' इत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । 'अयमपि दुह्यतेनार्यश-
ब्देन निर्दिष्टभुत्रासुखमम् । 'नाय लोकोऽस्त्ययस्य कुतोऽन्यः
सुखमत्तम् ।' [४।११] इतिवदपि लोकाशब्दः पुरुषार्थ-

भायमिति । द्वितीयविभागविभजनार्थं सूचिकां करोति—
अज्ञेति । अज्ञादीनां मन्ये संशयात्मनो यत्पापिष्टत्वं तत्प्रभद्वारा
प्रकटयति—**कथमिति** । लोकाद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे
हेतुमाह—**तत्रापीति** । संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्नि-
वारणादित्यर्थः । संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह—
तस्मादिति ॥ ४० ॥

विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च 'अयं लोकः' इत्युक्तम् ।
मोक्षप्रकरणद्वारात्रार्थशब्दपरशब्दयोर्ने भौमदिव्यविषयरवसुवि-
त्तमित्यभिप्रायेणाह—**अयमर्थेति** । मोक्षोपायभूतार्थं संशया-
त्मन कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिः ? इत्यत्राह—**शास्त्रीयेति** ।
अस्तु तत्तच्छास्त्रैरेव तत्तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेन ?
इत्यत्राह **शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति** । अयमभिप्रायः—
नह्यायुर्वेदादिवत् केवलमेतद्देशान्तराभाविफलसाधनं कर्म तत्त-
च्छास्त्रैः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिरपेक्षता स्यात् ।
देहान्तरभाव्येव हि यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकं फलं प्राप्नुयेण प्रति-
पाद्यते, अतो देहातिरिक्तारमन्त्रिधयोऽत्यन्तापेक्षितः—**इति** ।
अयमपि पुरुषार्थैरहित्योपसंहारपरं 'न सुखम्' इत्येतदिति
व्यञ्जनायाह—**अत इति** । यद्वाऽनन्तदुःखदुःखभोगरूपनिश्चे-
यसन्निरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखाभि-
प्रायेण 'न सुखम्' इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमान-
मूलदुःखभावोऽभिधेतः ॥ ४० ॥

५ आ. भा. भा.—॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं ज्ञानप्राप्तौ बाधकमाह—**अज्ञश्चेति** । अज्ञो ज्ञानप्राप्तेर्विमुखोऽश्रद्-
धानः श्रद्धाशून्यश्च संशयात्मा—**संशय इति पचायच्** । संशयः सर्वत्र सन्देहवानात्मा यस्य स
संशयात्मा विनश्यति । ज्ञानलक्षणात्पुरुषार्थोद्धृत्यत इत्यर्थः । किं चान्यत्संशयात्मनस्तत्स्यार्थं
सर्वसाधारणोऽपि लोको नास्ति । न च परः स्वर्गाख्यः । नाप्यस्यान्नपानादि किमपि सुख-
मस्तीति ॥ ४० ॥

८ घ. प्र. गि.—अत्र च संशयो न कर्तव्यः, तस्य सर्वा-
नर्गमूलवारिणाह—**अत्र इति** । अत्र. अनपीतनाश्रयतवा-
ऽन्मज्ञानमन्यः ; अक्षयवानस्तु पुरुषविद्यार्थे 'इदमित्यं न
मेवमिति' इतिविषयव्यपनारित्यव्युक्तिमान् संशयात्मा तु 'इ-
मेवमिति न वा ?' इति सन्देह संशयाविरहिताः । एते
प्रयोऽनि अष्टपुरुषार्थतया नदकन्येव । संशयात्मा तु निश्चयनि-
विन्नेन नराणि । एतं संशयात्मात्मे नार्यं लोकोऽस्ति, न च

परलोकाः ; ततो न किमिदं वि मुच्यमस्ति । अज्ञाश्रद्धानयो-
राश्रुमिच्छयेव सुखं नास्ति, तयोर्भोजनार्थेहिमसुखसत्त्वात् ।
संशयात्मनस्तु मोक्षमपि । संशयस्य परस्परविरुद्धोक्तिद्वि-
व्यभिक्त्येन यदा संशयमुत्पन्नं प्रवृत्तिरुत्पन्नं मोक्षमार्गप्र-
गतिर्वा प्रतिवृत्तानि, यदा मोक्षाय प्रवृत्तिरुत्पन्ना संशयात्माप्रवृत्तिर्वा
निरवृत्तिर्वा । एवमन्यत्रापि । तस्मात्संशयात्मा सर्वत्र
कापी इत्यर्थः ॥ ४० ॥

१ व० त० दी०—‘अथ ह्यध्वानस्तु नाधिकारी’ इत्येतावति वक्तव्ये अन्यमप्यनधिकारिणमाह । अथ उपदिष्टार्थानभिज्ञः नानधिकारी, तत्र च सत्यपि ज्ञानेऽथवावान्, तथा संशयानश्च विनश्यत्येवेत्यन्ते महान्त-
बिकारी निर्दिष्टः ; अनिश्रवात्तस्य महत्त्वमनधिकारे । तथा हि नायं लोकोऽस्तीति न च सुखं परलोकज्ञ । अतो निश्चयात्मिकैव बुद्धिरुचितेति भावः ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.— अत्र मनुष्यो संशयो न कर्तव्य इत्याह—संशयात्मा ‘भवितुमिति न वा’ इति सन्देहवान्, अजः मूलः अनात्मज्ञः, अध्वानः गुरो ज्ञानसाधनेषु च अध्वारहितो भूत्वा विनश्यति नष्टो भवति । चकारद्वयेन धर्मरहितः सन्तो-
परहितश्च भवेदिति ज्ञाप्यते । किञ्च संशयात्मनः साधारणी-

व्यापीदं लोके परलोके च सुखं न स्यादित्याह—नायमिति । संशयात्मनः सन्देहवतः अयं लोकः पशुपुत्रादिरूपो न सिद्धो भवति, न परः ; स्वर्गादिरूपसुखं देशवर्षादीत्यादिरूपं न भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०— अथ इति । अथः सुखेन चिकित्सितुं शक्यः । अथ ह्यध्वानो यत्रेन । संशयात्मा त्वसाध्य एव । यतो मित्रादिष्वपि संशयं कुर्वतोऽस्यायं लोकोऽपि नास्ति, नापि परः, वेदवाक्येऽपि संशयात् । अथ एव सर्वथा संशयाकुञ्चनास्तुल्यमपि तस्य नास्ति । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

छिन्नसंशयस्य ज्ञानिनः कर्मबन्धनाभावः ।

योगसंशयस्तर्कमाणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.—कस्मात्तु योगेति । योगसंशयस्तर्कमाणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सत्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि, तं योगसंशयस्तर्कमाणम् । कथं योगसंशयस्तर्कमा ? इत्याह—ज्ञानेनाऽऽत्मेध्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन सञ्छिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसञ्छिन्नसंशयः य एवं योगसंशयस्तर्कमा, तस्मात्पवन्तमपमत्तं गुणचेष्टारूपेण दुष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति अतिष्टादिरूपं फलं नाऽऽश्नन्ते हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.—यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुवत् कर्तव्यो न भवति, तथापि निवर्तकभावे तद्वर्णनस्वाधीन-
मिति शङ्कते—कस्मादिति । ध्रुतिशुक्तिप्रयुक्तमैक्यज्ञानं तस्मिन् कर्तव्यमित्युत्तरमाह—इत्येति । संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थ-
हेतवो भवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—योगेति । विषयपरवशस्य पुनो योगायोगात्पुनो योगसंशयस्तर्कमर्थः ! इत्याशङ्क्याऽऽह—
आत्मवन्तमिति । परमार्थदर्शनेन संशयोच्छित्तो तदुच्छेदक-
ज्ञानमाहात्म्यादेव कर्मणां च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासिद्यानि कर्माणि बन्धहेतवो न भवन्तीत्याह—न कर्माणीति । कर्म-
योगादेव कर्मवन्त्यावस्यानुसर्गितामाशङ्क्याऽऽयं पार्थ विमनते-

परमार्थेति । तत्र वैपत्यस्यावश्ये परलोके, फलवन्त्यावश्ये त्वय-
रोक्षमिति विवेकः । यथोक्तज्ञानेन सत्यस्तर्कमत्यमेव नाति संशयो न सिध्यति संशयवत्तदुत्तदयोगादिति शङ्कते—कथमिति । द्वितीयं पार्थ व्याकुर्वन्परिहरति—आहेत्यादिना । पाठकमा-
दर्थक्यस्य कठोरत्वत्वादाहो द्वितीयं पार्थ व्याख्याय पश्चादर्थ-
पादं व्याचष्टीतेत्याह—य एवमिति । सर्वमिदं प्रमादवतो विषयपरवशस्य न विषयतीत्यभिप्रायाऽऽत्मवन्त व्याक-
रोति—अप्रमत्तमिति । न कर्माणीत्यादिक्लेशादि व्या-
करो गुणचेष्टति । अनिष्टादीत्यादिशब्देनेष्टं मित्रं च
रथते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.—यथोपदिष्टयोगेन सन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञा-
नेनात्मनि सञ्छिन्नसंशयं, आत्मवन्तं मनस्विनं उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसं बन्धहेतुभूतमाची-
नानन्तकर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. चं.—अप्यायप्रधानार्थ उपसंहियते—योग-
संशयस्तेति शब्देन । यथोपदिष्टयोगेनेति—‘कर्मवन्तं
यः परदेन’ [४१८] इत्यादिनोपदिष्टशुद्धिरीत्येतेत्यर्थः । एवं-
परमाद्येन कर्मवन्तयोगेनोक्तः । ‘सन्न्यस्तकर्माणं’ इत्यत्र कर्मव-
त्कर्मवन्तमनुसर्गमाय ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युच्यते ।

कर्मवन्त्यादिप्रमाणमज्ञानाकारतापन्त्या कर्माकारत्वनिवृत्त्याऽऽ-
कर्मवः कर्मवन्तकर्मवन्तोपवर्तते । स्वस्वत्यागपरत्वे तु द्वान्तादि-
विरोध इति भावः । अनयोगादिपुनरापय यथोपदिष्टेन
चाममानेनेत्युच्यते । आत्मनो हेतुविरहितत्वादिप्रमाणं यत्र
निविष्टम् इति व्याख्याय आत्मनोरुच्यते । ‘आत्मवन्तम्’

इत्यत्रात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसमिध्यात्प्रयोगप्रौढया च । शोतनायोकम्—उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसमिति । मनोविषय इत्यभिप्रायेण—मनस्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन परमप्रयोजनोपसंहाररूपत्वव्यञ्जनाय बन्धहेतुमुतेत्यादिकं सम्बन्धोऽन मनुबन्धः ॥ चातिशयः केनाप्यविचार्यतमिति । सुक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.—असंशयानं तु—योगसंन्यस्तकर्माणं योगेन फलत्यागेन संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन तं, ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानं परमात्मावबोधस्तेन संछिन्नाः संशया यस्य तमात्मवन्तं जितेन्द्रियं कर्माणि बन्धकान्यपि न निवर्धन्ति । इष्टानिष्टानि शरीरेन्द्रियविषयप्रापकाणि न भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

८ वें. ब्र. नि.—अभ्यासार्थप्रपञ्चसंहति—योगेति । अतीताभ्यासद्वयोक्तं कर्मज्ञानयोगप्रपञ्चनं चतुर्थाभ्यासार्थः । तत्र 'योगसंन्यस्तकर्माणं' इत्यनेन तृतीयाभ्यासार्थप्रपञ्चोपसंहारो इति । योगेनेद्वाराधनार्थकमांशुतानलक्षणेन साधनानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन तं तथोक्तम् । 'ज्ञानसंछिन्नसंशय' इत्यनेन द्वितीयाभ्यासार्थप्रपञ्चोपसंहारः । ज्ञानेन तत्त्वप्रदार्पणविषयकेण कर्मयोगफलवृत्तेन संछिन्नाः संशयाः "छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [सुण्ड. २।१।६] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा येन तं तथोक्तम् । अत एव "आत्मलाभाय परं विद्यते" [आप. ध. १।२।२।२] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धपरमपुरुषार्थलाभवत्त्वादात्मवन्तं भूतं कर्माणि न निवर्धन्ति ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०—उभयोरैकार्थनिष्ठं स्तौति—योगेनोक्तरूपेण सिद्धसिद्धिसमानचित्तवृत्तिकेन बाह्यतः क्रियानिष्ठमपि तेनाऽन्तस्संन्यस्तकर्माणं धीरं अन्तःकर्मसम्बन्धशून्यं साङ्ख्येन च संछिन्नसंशयं आत्मानात्मनिश्चयात्मिकबुद्धिमन्तं अत एव केवलमात्मवन्तं, न तु केवलमनात्माभिमानवन्तं पुरुषं क्रियमाणानि तानि कर्माणि न निवर्धन्ति ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.—सदेहहितस्य भोगलोकादिप्रतिषेधो न मनेदिष्टाह—योगसंन्यस्तेति । हे धनञ्जय ! कर्माणि नियतफलभोगकारणरूपाणि योगसंन्यस्तकर्माणि भगवदात्मकयोगेन त्यक्तकर्मफलं ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेन वा संछिन्नः संशयो जीवस्वरूपादिरूपोऽस्य, तमात्मवन्तं—स्वसेवार्थमात्मा भगवान् प्रकटीकृत इत्याह—(१) आत्मस्वरूपं न निवर्धन्ति । न बन्धकानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च—योगेति । योगेन कर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेन संन्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा त्यक्तानि कर्माणि येन, तं योगसंन्यस्तकर्माणं, ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन सम्यक् छिन्नाः संशयाः 'आत्मा वैहोऽयो वा ? अन्योऽपि विभुरविभुर्वा ? विभुरपि कर्त्ताऽकर्त्ता वा ? अकर्त्ताप्येकोऽनेको वा ? एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वा ?' इत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं, आत्मवन्तं शमदमादिपरं कर्माणि कृतानि न निवर्धन्ति । हे धनञ्जय ! ॥ ४१ ॥

संशयनिरसनोपायः ।

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ! ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहामारवे शतसाहस्र्यां संहितायां धैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतायामपिपस्तु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'ज्ञानासिना' इत्यत्र ज्ञानं परोक्षमेव शेषम्, तत्तद्वच्छब्दोद्देशनात् । अपरोक्षज्ञानस्य हि मोक्ष एव परमं फलं, न तत्तद्वच्छेदमात्रम् । न चापरोक्षज्ञानोद्देशार्थं कर्मयोगानुष्ठानविधानं गृह्यते, तस्य ग्राहकस्त्वहम् । विगतिनाहमाहम् । किपुरेव त्वाग्रममराध । तथा योगमेव भगवन्—'लब्ध्वा क्वां न विपते' [१।१०] इति स किञ्च—नेहानीमद्वन्मयापरोक्षज्ञानमस्मि, तेन गंतव्यं तेन गंतव्यं तदुपयोगं उपदिशते । 'उपदिशति'—(४।१४) इत्यादिभिर्दिशति । नापीदानीमेव शक्तिरिति तत्प्रमाणम्—

१ शां. भा.— यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिश्च हेतुकज्ञानसञ्चित्तसंशयो न निवच्यते कर्ममि-
ज्ञानादिदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—तस्मादिति । तस्मात्पा-
पिष्ठमज्ञानसम्भूतमज्ञानादविषेकाज्जातं हृत्स्यं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्य-
ग्दर्शनं ज्ञानं, तदेवासिः खल्लस्तेन ज्ञानासिनाऽऽस्पृश्यः स्वस्य आत्मविषयत्वात्संशयस्य । नहि परस्य
संशयः अपरेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विज्ञेय्येत । अत आत्मविषयोऽपि त्वस्यैव भवति ।
छिन्नैवं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं, योगं सम्यग्दर्शनेषाथकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ
चेदानीं युद्धाय हे भारत । इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दमुगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करमगवतः कृतौ श्रीमग-
वद्गीतामाध्वे ब्रह्मयज्ञप्रशंसापरनाम्ना ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तस्मादित्यादिप्रमत्तान्तरसोच्छ्र-
तपदापेक्षितमर्थमाह—यस्मादिति । सतां कर्मणामस्मादादियु-
क्तारम्भेकत्वेनोपलब्ध्यादियुक्त्या तेषां तद्भाव्यमनपराधमित्या-
शङ्कयाऽऽह—ज्ञानासिनेति । ननु सन्निहानस्य सत्प्रतिबन्धाच्च
कर्मयोगानुष्ठानं, नापि तदेतत्कं ज्ञानं, तस्यापि संशयावतारादित्या-
शङ्कयाऽऽह—यस्माच्चेति । श्लोकश्रवणेन व्याचष्टे—तस्मा-
दित्यादिना । 'वापिष्ठं' इति संशयस्य सर्वानुपमूलत्वेन
त्याग्यत्वं सूच्यते । विषेकाप्रसक्तत्वादपि तस्यावहेयत्व-
मविषेकस्यानर्थाकारप्रसिद्धेरित्याह—अविषेकादिति । न च
तस्य चैतन्यवदारमनिवृत्तादस्यात्यसं पण्डित्यमित्याह—
हृदीति । श्लोकमोहाद्व्यामिश्रितस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भवत
संशयस्य प्रवृत्त्यतिवन्धकाभावे नैव प्रवृत्तं सिद्धेरित्याश-
ङ्कयाऽऽह—ज्ञानासिनेति । स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्रये-
णैव ज्ञानेन समुच्छेदसम्भवारिचमिति स्वस्येति विच्छेपः । इत्या-
शङ्कयाऽऽह—आत्मविषयत्वादिति । त्यागवादविषयः

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करमगवत्पूज्यपादशिष्यान्तर्ज्ञानाचार्ये

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्यं आत्मविषयं संशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना
छित्त्वा मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ; तदर्थमुच्यते भारत इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमगवद्भगवानुनविरचिते श्रीमद्गीतामाध्वे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—संशयच्छेदं कर्तुं शक्यः, 'कामेन... विन्दति' (४१३) इत्युक्त्यात् । अतः मन्त्रवैभवेनापि परीक्ष्यतेवात्य इत्यस्यामुपपे-
क्षति । एष इत्यतिवृत्तिरूपेणैव स्वयमेव शङ्क्यते । ततश्चान श्लोकमोहादिदोषव्यग्रहं नश्येन परीक्ष्यमानेनात्मज्ञानसमूहं यदा
छित्त्वा मयोपदिष्टमिदं सर्वं 'त्वत्सर्वं' (४१३) इत्यादिना तत्साधनत्वेन निर्दिष्टं योगमातिष्ठति वेदान्तप्रक्रियानुगुणे सन्द-
र्भात्तुमाहिति च विषये वाच्यते छति, तत्प्रधानपरम्यं मयात्पादीयमात्रमात्रं युद्धदारादन्त्यात्मापेक्ष्य 'त्वमादी' ज्ञानेन त्वत्सर्वं
प्राप्ये छिति, ततश्च इत्युक्त्यायामाह 'इति तदर्थमनुप चैवं कथं हि कथं श्रयं पुनरुत्पाद्यन्तस्तुष्टारोदोगमातिष्ठेति ।
कथनार्थात्पुनरुत्पाद्यमादि प्रकृतौ केवाचनं नश्यदुत्पत्त्यानां सञ्चामात् एव परं योगम इति तदुत्पत्तेरैव वरं मन्यामहे ॥
इत्युक्त्या—'निश्चयमपि विषयेन कर्मयोगेन कर्मणा कथं कथं ज्ञानेन मोक्षप्राप्तिकथं विनाशम्, ज्ञानं च इत्युक्त्यायामाह 'इति तदर्थमनुप चैवं कथं
प्रदक्षिणुमती' पञ्चमोहादेकविधं कथं ज्ञानं वात्पुनराद्यं ज्ञानकर्ममनुपचयत्सर्वं कर्मयोगमाध्वे युद्धदारादन्त्यात्मापेक्ष्य 'इति तदर्थं किम-
पुनश्च' । तदपि निश्चयम् । ज्ञानस्य कर्मनिश्चयस्यैव ज्ञानप्राप्त्याऽऽह 'अत एव ज्ञानोपपत्तयेना' (४१४) इति ।
तस्मिन् ज्ञानेन तदर्थं, इति—'ज्ञानमिदं त्वत्सर्वं' (४१४) 'ज्ञानप्राप्तिकथं विनाशम्' (४१५) 'इति तदर्थं किम-
पुनश्च' (४१६) इति केचनैव ज्ञानस्यैव कथं कथं दारादिना उपपत्त्यात्मापेक्ष्य 'इति तदर्थं किमपुनश्च' इति ।
४१, ४२ इत्युक्त्यायामाह 'अत एव ज्ञानोपपत्तयेना' इति ।

—अविरतिता ।

४ वे. ता. चं.— एवं विस्तरेणोपपादोपसंहृतोऽर्थोऽर्जुनं प्रति कर्तव्यतया निगम्यते— तस्मादिति श्लोकेन । संशयस्या- ज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शक्य- मिवापि तम्, यद्वा हृत्स्थमित्यान्तरमिति भावः । 'आत्मनः' इति पृथ्वा विषयविषयित्वलक्षणसम्बन्धविशेषे पर्यवसानमत्र विवक्षितमिति द्योतनाय आत्मविषयं संशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एनं संशयम्' इति निर्देशादात्मविषयत्व सिद्धम्; 'आ- त्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यनेनान्वयाय आत्मज्ञा-

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतत्त्ववतत्रस्य धीमद्वैद्वानास्य वेदान्तार्थस्य कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्य- टीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री- मद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीभगव- द्गीताभाष्यस्य टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.— अत उपसंहरति— तस्मादिति । यस्मात्सर्वानर्थहेतुः संशयस्तस्मादज्ञान- सम्भूतमविद्याप्रमवं हृत्स्थं हृदि तिष्ठतीति हृत्स्थस्तं ज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशं हृदयदेशमधिष्ठाय वर्तमानं ज्ञानमेवासिज्ञानासिस्तेन छित्त्वा विनाश्यैनं पूर्वोक्तसंशयं योगं फलसङ्गरहितं फर्माऽस्तिष्ठ सेवस्य । उत्तिष्ठ योद्धा भव हे भारत ! इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

८ वे. प्र. गि.— एवमन्यायार्थप्रसङ्गस्य अर्जुनस्य तद- ष्टेयताम्रपदिसति— तस्मादिति । यस्मात्कर्मज्ञानयोगी भूष्यते, यस्माच्च संशयः पापीयान्, तस्मादात्मनो यदज्ञान- मविनेकस्तेन सम्भूतं हृदि स्थितमेनं शोकादिमिमित्तं संशयं ज्ञानासिना विषेजसङ्गेन छित्त्वा योगं कर्मज्ञानकर्म आतिष्ठ

आश्रय । तत्र च प्रथमं कर्मयोगमेव ज्ञानसिद्धयर्थमाचरेत्पाद- — उत्तिष्ठेति । युद्धायोत्तिष्ठ । भारतेत्यनेन भारतवर्षोऽत्रवस्य तत्र स्वविरहितं युद्धावुद्धानमेव 'सुखदुःखे समे कृत्वा' [२ । ३८] इत्यादिप्रायुक्तरीत्या कर्मयोग इति दितिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावित्रीश्रीमद्वैतनिवाप्रतिष्ठापनाभिनवबङ्गराचार्यसर्वतत्त्ववतश्रीम- दानन्दानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां विष्णवे श्रीवैद्वानाथेन कृते ब्रह्मानन्दनिपाठ्याने भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०— तस्मात्त्रयमपि साङ्ख्ययुद्धपादानात्मभूतं संशयं छित्त्वोक्तं योगमातिष्ठ युद्धाय च स्वकर्मणे व्युत्की भव, तद्वापि निर्वन्धनतेति भावः ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीतावतत्त्वदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः संशयात्मा न पश्यति आत्मज्ञा- नमन्तं च कर्माणि न निबन्धन्ति तस्मादात्मज्ञानेन संशय- स्तेनोत्पाद— तस्मादिति । हे भारत सख्योत्पन्न ! संशय- क्लेशयोष्य । परमाद् संशयेन नश्यति तस्मादात्मनः अज्ञान-

सम्भूतं आत्मस्वरूपाज्ञानोत्पन्नं हृत्स्थं हृदिस्थं एनं प्रपश्यन्तु- भूयमानं मद्ब्रह्मेत्यविद्यासात्त्विकं संशयं ज्ञानासिना ज्ञाना- त्मकसङ्गेन छित्त्वा योगं मदारमकं माश्राप्यर्थ आतिष्ठ उद्- उत्तिष्ठ साङ्घानो भव ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

११ नी० मा० दी०— तस्मादिति । हृत्स्थं युद्धस्थं ज्ञानासिना ज्ञानरङ्गेन योगं सम्पददर्शनोपायं निश्चयकर्म आतिष्ठ युद्ध, उत्तिष्ठ युद्धायेति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलङ्गण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्थाध्यायस्य माहात्म्यम् ४ ।

श्रीभगवानुवाच—

चतुर्थस्यायि माहात्म्यमाख्यास्याम्यधुना शृणु ।
वदरीत्वं समुत्सृज्य येन कन्ये दिवं गते ॥ १ ॥

श्रीरुवाच—

कथं कन्ये दिवं याते वदरीत्वं विसृज्य वै ।
ते के चाऽऽस्तां पुरा देव ! कथं प्राप्ते तु मुख्यताम् २
पतद्वेदितुमिच्छामि नाथ । वक्षुं त्वमर्हसि ।
नहि देवानुत्प्यामि शृण्वती परमां कथाम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

अस्ति भारीरधीतरे नाम्ना धारणखी पुरो ।
मरतो नाम युस्तात्मा तत्र विश्वेभ्वरालये ॥ ४ ॥
नित्यमात्मरतस्तुयं जपत्यभ्यासमादरात् ।
तदभ्यासादनुष्ठाना न ह्यद्वैतमिष्यते ॥ ५ ॥
काले कदाचन कीदृन्ययौ स नगराद्विहः ।
अद्यानवर्तिनो देवान्दिदृक्षुः स तपोधनः ॥ ६ ॥
विशभ्राम तपोमूले बभूवोर्न्यपतच्छले ।
उपधाय तपोरेकामन्यामालम्ब्य चाङ्गिणा ॥ ७ ॥
तपस्विनि ततो याते वदयौश्च तथा द्वयम् ।
शुष्कं निष्पन्नशापं च दिवसेः पञ्चपेरधत् ॥ ८ ॥
शुद्धे शुचिनि धियाणां जहाते कन्यके ततः ।
वैद्यमानं तपोयुग्मं सप्तभिः परिवर्तितः ॥ ९ ॥
विहृत्य दूरदेशेभ्यो पतिमायान्तमैश्वर ।
पृथीत्वा चरणीं तत्स पचः स्रुततमब्रवीत् ॥ १० ॥

कन्यायुगमुवाच—

स्वत्पसादादेव मुने ! मोचितं ह्यङ्गमावयोः ।
उत्सृज्य वदरीमावं मालुर्घ्यं प्रत्यपगत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्त्वा मुनिस्ताभ्यां विस्मितः प्रत्युवाच सः ॥

मुनिरुवाच—

कदा वत्से युवां केन हेतुना मोचितं मया ।
युवयोपैवरीत्वे च हतुं नूनं न वेद्यहम् ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊचतुः कन्यके तस्मै वदयौ हेतुमात्मनः ।
आदौ विमोचने तस्मादुत्सृज्यादपि कारणम् ॥ १४ ॥

कन्यके ऊचतुः—

अस्ति गोदायरीतीरे तीर्थं पुण्यप्रदं नृणाम् ।
छिन्नपापमिति ख्यातं परां कोटिमयाप यत् ॥ १५ ॥
तत्र सत्यतया नाम तपस्त्वैव सुदारुणम् ।
तीर्थे महति दीप्तानां मय्यगो जातवेदसाम् ॥ १६ ॥
वर्षांशु जलधाराभिर्नित्यमासिकसूर्यजः ।
शिशिरे च वसन्प्रभु विप्रकण्टकितां तनुम् ॥ १७ ॥
विशुद्धः सततं काले तपस्तप्या स संयमी ।
आत्मन्येव रतिं चक्रे परां प्राप्य मुनिर्पुतिम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताचतुर्थाध्यायमहिमकथने
नाम चतुस्सत्ययुगकृततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

सदा फलानि विप्रसु सान्द्रच्छायेषु शाखिषु ।
निर्मत्सरेषु सत्त्वेषु बद्धा प्रीति परामपि ॥ १९ ॥
तपःफलानुसन्धानवैदुष्येनोपपादिताम् ।
ब्रह्माज्येनै स्वयं गन्धद्वेषतस्यै तमन्यहम् ॥ २० ॥
तेन सद्रोचहीनत्वाद्ब्रह्मण्युपगतेऽन्वहम् ।
तद्विज्ञानानुगतव्यस्तेववृधे तस्य तत्तपः ॥ २१ ॥
विमुक्तकल्पं मन्वानः समृद्धादात्मनः पदात् ।
अन्तरायशतं चक्रे ततो भीतः पुरन्दरः ॥
आह्वयाप्सरसां मध्याह्नावां तुल्यं समादिशत् ॥ २२ ॥

इन्द्र उवाच—

कुरुतं तत्तपोविघ्नं मनुष्याचरितं युयाम् ।
यो मां पश्चाद्व्यष्टयं स्वाराज्यं भोक्तुमिच्छति ॥ २३ ॥
कन्यके ऊचतुः—
इति सन्देशमापन्ने पुरस्ताच्च विडौजसः ।
गोदायरीमगच्छाय स मुनिर्यत्र वर्तते ॥ २४ ॥
मृद्वेमेन्द्रगम्भीरवेषुभिः कलयादिभिः ।
अपस्तराभिः कलं गतं तन्वतीभिः समन्वितम् ॥ २५ ॥
उद्धृत्यो पृथुघोर्णां घनपीनपयोधरे ।
स्मयस्मेरमुखान्मोजे किञ्चिदाकुञ्चितालके ॥ २६ ॥
मणिकुण्डलपूरांसं पुण्डरीकोज्ज्वलक्षणे ।
तनुमग्रे सुवृत्तालं बहन्त्यो च समे पदे ॥ २७ ॥
नृत्यन्त्यो बांगिविषयायै स्वरतालपानुगम् ।
दर्शयन्त्यो स्थितः कृत्वा गतिं भावानुगामिनौ ॥ २८ ॥
मृदूपक्रममुत्पद्ये मन्दं मन्दं विविधितम् ।
गजयोमास दिग्धर्कं तत्तयोर्नृत्यमानयोः ॥ २९ ॥

ततो जहार वेगेन वायुर्वासः सुशीतलः ।
रूपदुल्लसिते कैले दर्शयन्त्यो पयोधरौ ॥ ३० ॥
उत्तरयन्ती कन्दर्पमुल्लूषा गतिरावयोः ।
कोपमुत्पादयामास मुनेरधिकृतात्मनः ॥ ३१ ॥
ततः शशाप कोपेन जलमुत्सृज्य पाणिना ।
वदरीत्वं प्रपथेयं जाह्नवीरीधरीति नौ ॥ ३२ ॥
आवाभ्यां पारतन्त्र्येण यदुद्धरितमास्थितम् ।
तत्त्वमस्व विनम्राभ्यां मुनिः पश्चात्प्रसादितः ॥ ३३ ॥
ततः शापविमोक्षं नौ कथयामास पुण्यधीः ।
मरतागमनान्तोऽयमिति सत्यतया मुनिः ॥ ३४ ॥
मर्त्येषु जन्मलामघं स्मृतिश्चातीतजन्मनाम् ।
आवयोर्नित्यं गत्वा वदरीधृतयोस्ततः ॥ ३५ ॥
स्मरता नृत्यमध्यायं भवता निष्कृतिः कृता ।
तत्तावत्प्रणमावस्थां शापादेव न कैचलात् ॥
घोरतपि च संसारात्त्वयैतेन विमोचितं ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्त्वा मुनिस्ताभ्यामतिप्रीतमनस्ततः ।
पूजितस्ते समामन्य यथागतमसौ ययौ ॥
कन्ये चतुर्थमध्यायं जपतुनित्यमादरात् ॥ ३७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नम ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्याय ५]

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्यं काश्चन तदिधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

तृतीयचतुर्थाभ्यां यथाज्ञ सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमय श्लोक पञ्चमारम्भे व्याख्यातः । चतुर्थेऽध्याये कर्म-
योगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपमेव ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्या-
न्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वास्तुशकत्वाभिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्, इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्रा-
प्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः शैष्य, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशो-
यते इति । सौकर्यस्यात्रानुद्धरण पूर्वोक्तानुवादाज्ञापनार्थम् । सौकर्यशब्देनात्र 'सुखं बन्धात्ममुच्यते' [५।१]
इत्यस्म हेतुर्दिशितः । शैष्य तु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' [५।६] इत्युक्तम् । अत्र विधा-
शब्दइति कर्तव्यतापरः; तथा खलु 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इत्यादेरधिष्ठिका—'यत सौकर्याच्छै-
ष्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्तस्तदपेक्षितं शृणु' [रा.मा. ५।८] इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येत-
त्परः । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धात्मविषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविपाकविश्रान्तः । प्रकार-
शब्दस्तु तद्वेतुमूलप्रकारार्थः । अत एव हि 'येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको
भवति तं प्रकारमुपदिशति' [रा.मा. ५।२०] इत्युक्त्वा 'न प्रहृष्येस्त्रिय प्राप्य' [५।२०] इत्यादिकमवतारि-
तम् । षष्ठारम्भस्त्वेवं सङ्गमितः । उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्माबलोकनरूपयो-
गाभ्यासविधिरुच्यते, तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं ब्रूयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽङ्गुधते'
[रा. मा. ६।१] इति । एतेन 'योगी युज्यते' [६।१०] इत्यतः पूर्वस्य ग्रन्थस्यानुवादरूपत्वात्सङ्गहे नोप-
न्यास इति व्यञ्जितम् ।

श्रीमते निगमान्तमहादोशिकाय नम ।

सह्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५ ।

अर्जुन उवाच—सन्त्यासं कर्मणां कृष्ण ! पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतद्योगोऽहं न जानामि त्वत्परां वदस्व मे ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ [४।१८] ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [४।१९] ‘शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ [४।२१] यदृच्छालामसन्तुष्टः’ [४।२२] ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म मिः सर्वकर्माणि’ [४।३७] ‘योगसन्न्यस्तकर्माणं’ [४।४१] इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसक्यास-
मवोचद्भगवान्, ‘छिन्नैर्न संशयं योगमातिष्ठ’ [४।४२] इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षण-
मनुतिष्ठेत्सुक्तवान् । तयोक्तमयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसक्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह
कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावात्; अर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यतामाप्तौ सत्यां यत्प्रश-
स्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसक्यासयोस्तत्कर्तव्यं, नेतरत्; इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरयुष्मत्प्राप्नुन

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यध्याट्या ।

पूर्वोत्तराध्याययोः समन्वयमभिदधानो धृष्टानुवादपूर्वजननं
प्रध्यायविश्रामं प्रदर्शयितुं प्रक्रमते— कर्मणीत्यादिना
इत्याश्रय्य कर्मण्यकर्मदर्शनमुक्त्वा तत्रप्रस्ता प्रसाधितेत्याह—
स युक्त इति । ज्ञानगतं सर्वाणि कर्माणि लोकसुदुर्हारां कुर्वन्तं
ज्ञानलक्षणेनाग्निना दग्धसर्वकर्माणां कर्मत्रयुक्तकण्डविपुलं विनेह-
वन्तो वदन्तीति ज्ञानवत्तो ज्ञानफलमूर्ते सध्यायं विवक्षन्
विविधियोः साधनरूपमपि सध्यायं भगवान्विद्विप्रव्रतानित्याह—
ज्ञानाग्नीति । ' निरादौ ' [४।२१] इत्याश्रय्य
गरीरक्षितमात्रवारण कर्म गरीरक्षितवधि सप्ररहित
तस्मात्परमार्थमर्थमकलभागी ॥ भवतीत्यपि पूर्वोत्तराध्याय-
सम्प्रायाभ्यां द्विविधं सध्यायं सूचितवानित्याह— द्वागरीर-
मिति । ' यच्छा ' [४।२२] इत्याश्रय्यपि सध्यायं सूचितमकर्म-
कलापोपदेशादित्याह— यच्छाति । ज्ञानस्य यत्पुनरादन-
र्वर्त्तं प्रतीयावचनादपि कर्मसध्यायां दर्शितो ज्ञाननिष्पदेश्याह—
सध्यापणमिति । ज्ञानयत्पुनर्यस्य ज्ञानविषयान्दर्शनद्वयं तेषां
१ कर्मणामिति पठ्यन्तनुमयत्र सम्बन्धते । कर्मणां सध्यायं, कर्मणां योगं वेदनां
यच्छातिद्वयाप्रत्यययोः सध्यायस्य सध्यायस्य, कर्मणां योगं वेदनां

[illegible]

—अधिर्गता ।

न्तरमनुवदति— छिद्येनमिति । कर्मतस्यागोरोरुक्तयोरेकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसम्भवात् विरोधोऽन्तोत्थासङ्ग्य युगपद्वा क्रमेण वाऽनुष्ठानं ? इति निरूप्ययाऽऽद्यं दूषयति— उभयोध्येति । द्वितीयं प्रत्याह— कालमेवेदेनेति । उच्योर्द्वयोरेकं पुरुषेणानुष्ठेयत्वासम्भवे कथं कर्तव्यव्यसिद्धिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— अर्थादिति । द्वयोर्द्वयोरेकं युगपत्काम्यामनुष्ठानानुपपत्ते

रित्यर्थः । अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे कतरस्येति कुतो निर्णयः ? द्वयोः सधिवानाविशेषादिद्वयाशङ्कयाऽऽह— यत्प्रशस्यतरमिति । भगवता कर्मणां सध्यासो योगश्लोकः, न च तयोः समुचित्यानुष्ठानं, तेनान्यतरस्य श्रेष्ठ्यानुष्ठेयत्वे तदुभयस्य प्रशोपपत्तिरित्युपसंहरति— इत्येवमिति ।

१ शां. भा.— ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसध्यासमवोचत्, नत्वात्मज्ञस्य, अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसध्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुक्ष्यतया प्रशोऽनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रशो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रशो युज्यते एवेति वदामः । कथं ? पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसध्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यम् ; अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात् । अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव सध्यासस्य विवक्षितमिति ; एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसध्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं, नेतरत् ; इति प्रशस्यतरविविदिपया प्रशो नानुपपन्नः ।

२ आ. शा. व्या — नाय प्रष्टुमिष्यति, कर्मसध्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्राप्त्यभावादिति शङ्कते— नन्विति । चोद्यमङ्गीकृत्य परिहरति— सत्यमेवेति । कीदृशस्तर्हि प्रष्टुमिष्याथ येन प्रश्नप्रवृत्तिः ? इति पृच्छति— कथमिति । एकरिभ्योरुभे कर्मतस्यागोरोरस्ति प्राप्तिरिति प्रष्टुमिष्याय प्रतिनिर्वेदुं प्रारभते— पूर्वोदाहृतेरिति । यथा “स्वर्गं कामो यजेत” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते, न तु तस्यैवाधिकारः, नान्यस्य इत्यपि प्रतिपाद्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तथाऽनात्मवित्कर्ता सध्यासपक्षे प्राप्तोऽनूद्यते, न त्वात्मवित्कर्तृकत्वमव सध्यासस्य नियम्यते, वैराग्यमार्गेणाज्ञस्यापि सध्यासविविदशेनाह । तस्मात्कर्मतस्यागोरोरविद्वत्कर्तृकत्वमस्तीति मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्न सम्भवतीति भावः । भवतु सध्यासस्य कर्तव्यत्वविशेषा, तथापि च प्रशस्यतरबुभुक्ष्यतया प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— प्राधान्यमिति । तथापि कथमेकस्मिन्पुरुषे तयारप्राप्तायुक्तामिष्येण प्रश्नद्वयं प्रवक्ष्यते ? तत्राऽऽह— अनात्मविदपि । आत्मविदो विद्यासामन्यार्थकर्मत्यामत्रौ

व्यवहितस्यापि सति वैराग्ये तस्यागस्याऽऽवश्यकत्वात्तत्र कर्ताऽसौ प्राप्तोऽनूद्यते । तथाच कर्मतरस्यागोरोरुक्तमिष्यतिप्राप्तोर्व्यक्तत्वाद्भुक्तामिष्येण प्रश्नप्रवृत्तिरिच्छेत्त्यर्थः । सध्यासस्याऽऽत्मवित्कर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य कर्तृन्तरपक्षेदाह. सध्यासविधिक्षेत्त्यर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गात्मेव मित्याह— न पुनरिति । इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसङ्गेतुयोक्तार्थः । तत् किं ? इत्याशङ्क्य फलितमाह— एवमिति । कर्मानुष्ठानकर्मसध्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येव मन्वानस्यार्जुनस्य प्रशस्यतरविविदिपया प्रशो नानुपपन्न इति सम्बन्धः । तयोः समुचित्यानुष्ठानसम्भवे कथं प्रशस्यतरविविदिपया ? इत्याशङ्कयाऽऽह— पूर्वोक्तेनेति । उभयोध्येत्यादायुक्तप्रकारेण कर्मतस्यागयोर्मिथो विरोधान् समुचित्यानुष्ठानं साधकाशमित्यर्थः । भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुत उक्तामिष्येण प्रश्नप्रवृत्तिः ? इत्याशङ्कयाऽऽह— अन्यतरस्येति । उभयोः प्राप्तौ समुचित्यानुपपत्तावन्यतरपरिमहं विशेषस्यान्येनैव्यत्वाद्भुक्तामिष्येण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुमिष्याय एवमेवेति गम्यते । कथं ? ‘सध्यासकर्मयोगौ निश्चयेयसकरो, तयोस्तु... .. कर्मयोगौ विशिष्यते’ [५।२] इति प्रतिवचनभेदशिरूप्यं, किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः सध्यासकर्मयोगयोः निश्चयेयसकत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसध्यासात्मकर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः सध्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । किञ्चातो यथात्मवित्कर्तृकयोः सध्यासकर्मयोगयोर्निश्चयेयसकत्वं, तयोस्तु कर्मसध्यासात्मकर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते । यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः सध्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते— आत्मवित्कर्तृकयोः सध्यासकर्मयोगयोरसम्भवाच्चोर्निश्चयेयसकत्वं तद्वचनं तद्व्याच कर्मसध्यासात्मकर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यथाऽनात्मविदः कर्मसध्यासमन्त्रनिश्चयः कर्मानुष्ठानान्तराः कर्मयोगः सम्भवेतां, तदा तयोर्निश्चयेयसक-

रत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंख्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते । आत्मविदस्तु सन्ध्या-
मकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं, कर्मसंख्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुप-
पन्नम् । अत्राऽऽह—किमात्मविदः सन्ध्यासकर्मयोगयोरप्यसम्भवः ? आहोस्विदन्यतरस्यासम्भवः ? यदा
धान्यतरस्यासम्भवस्तदा किं कर्मसंख्यासस्य ? उत कर्मयोगस्य ? इत्यसम्भवे कारणं च वक्तव्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— इत्यादिद्वैतकर्तृकयोः सन्ध्यामकर्म-
योगयो कतरः श्रेयान् ? इति प्रश्नमिमांशो भातीत्याह—
प्रतिपद्यतेति । किं तत्प्रतिपद्यन् कथं वा तन्निरु-
पणं ? इति वृत्तति—कथमिति । तत्र प्रतिपद्यन् दर्शयति—
सन्ध्यासेति । तन्निरूपणं कथयति—एतद्विति । तदुभयमि-
ति निश्चयेयसकरं च कर्मयोगस्य श्रेयस्त्वं चेत्त्यर्थः । शुण्णोपविभाग-
विवेकार्थं वृत्तति—किञ्चेति । अतोऽस्मिन्पक्षे पक्षे किं द्वय-
म् ? अस्मिन्वा द्वितीयं पक्षे किं फलं ? इति प्रश्नार्थः । तत्र
विद्वान्ती प्रथमपक्षे दोषमादर्शयति—अग्रेत्यादिना । तदेवा-

नुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वारा विज्ञोति—यदीत्यादिना । निश्चये-
यसकरत्वोक्तिरित्यत्र पारम्पर्येणेति शङ्क्यम् । विशिष्टत्वाभिधान-
मिति प्रतियोगिनोऽनन्तरत्वादस्य च शुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वा-
दित्यर्थः । आत्मज्ञान्य कर्मसंख्यासकर्मयोगयोरसम्भवे दर्शिते
चोदयति—अत्राऽऽहेति । चोदयिता निर्धारणार्थं विद्-
शति—किमिन्यादिना । अन्यतरासम्भवेऽपि सन्ध्याहृत्य, रोऽव-
सरतीत्याह—यद्वा चेति । यस्य कस्यचिदन्यतरस्यासम्भवो
भविष्यतीत्याहद्वयं कारणमन्तरेणामसम्भवो भवतिप्रसङ्गो
स्यादिति मन्थनं सप्ताह—असम्भव इति ।

१ शां. भा.— अत्रोच्यते—आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्या-
सम्भवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः
सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंख्यासमुक्त्वा तद्विपरी-
तस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिधानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
तत्रतत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्,
तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।
केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति । अत्रोच्यते—‘अवि-
नाशि तु तद्विद्धि’ [२।१७] इति प्रकृत्य ‘य एनं वेत्ति हन्तारं’ [२।१९] ‘विदाविनाशिनं नित्यं’
[२।२१] इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मविदः सकारण कर्मयोगासम्भव-
विद्वान्ती दर्शयति—अग्रेति । सङ्गहकार्यं विज्ञात्मात्मवित्त्वं
विज्ञोति—जन्मादीति । तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं त-
दिदानीं व्यनक्ति—सम्यगिति । विपर्ययज्ञानमूलत्वेत्यादिकोक्तं
प्रपञ्चयति—निष्क्रियेति । यथोक्तमभासमुक्त्वा ततो विप-
रीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । ५९१०स्य
स्फोरसकर्मयोगमेव विदितमिति—मिथ्याज्ञानेति । मिथ्या च

तदज्ञानं केच्यनायनिर्वाच्यसंज्ञानतन्मूलोऽङ्गत्वात्स्यादमनिकर्तृ-
त्वाभिमानस्तन्मन्यस्येति यावत् । यथोक्तं सन्ध्यासमुक्त्वा यथोक्तं
कर्मयोगस्यासम्भवप्रतिपादने हेतुमाह—सम्यग्ज्ञानेति ।
युज्यतदभासप्रतिपादने तदाह—इहेति । उच्यते हेतु इत्याऽऽत्म-
नस्य कर्मयोगासम्भवे फलिन्याह—यस्मादिति । शास्त्रे
तत्र तत्रेत्यादायुक्तमेव व्यकीर्तुं श्रूयति—केषु केच्यति ।
तानेव प्रदेगान्दर्शयति—अग्रेति ।

१ शां. भा.— ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव; तद्यथा
‘तस्माद्युध्यस्व भारत !’ [२।१८] ‘स्वधर्ममपि चापेक्ष्य’ [२।२१] ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७]
इत्यादावतथ कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यात् ? इति । अत्रोच्यते—सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञान-
तत्कार्यविरोधात्, ‘ज्ञानयोगेन साहचर्यानां’ [३।३] इत्यनेन साहचर्यानामात्मतत्त्ववि-
दामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगानिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्-
णाय, कृतवृत्त्यत्वेनाऽऽत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्, ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ [३।७] इति कर्त-
व्यान्तराभावावचनात् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशोऽपि सङ्घास-
प्रतिपादनादात्मविदः सङ्घासो विवक्षितश्चेत्, तर्हि कर्मयोगोऽपि
तस्य कस्मान्न भवति ? प्रकरणादिषोपादिति शङ्कते— ननु
चेति । आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति— तद्य-
चेति । प्रकरणादात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य सम्भवे पक्षितमाह—
अतश्चेति । आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपठसिद्धौ ज्ञाना-
दूर्ध्वं न्यायविश्लेषकर्म कल्पयितुमशक्यमिति परिहरति— अत्रो-

च्यत इति । सम्यग्ज्ञानमिष्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्ति
भ्रमसङ्कावयोर्मिथो विरोधात्कर्तृत्वाद्विभ्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञाना
दूर्ध्वं न सम्भवतीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य कर्मयोगासम्भवे हेत्वन्त
रमाह— ज्ञानयोगेनेति । इत्थाऽऽत्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगो
न युक्तिमानित्याह— कृतकृत्यत्वेनेति । 'ज्ञानवतो नास्ति कर्म'
इत्यत्र कारणान्तरमाह— तस्येति ।

१ शां. भा.— 'न कर्मणामनारम्भात्' [३।४] 'सङ्घासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः'
[५।६] इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाद्भवेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कार-
णमुच्यते' [६।३] इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, 'शरीरं केवलं कर्म
कुर्वन्नामोति किल्विषम्' [४।२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्
'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' [५।८] इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि
दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः 'करोमि' इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽर्कतव्य-
त्वोपदेशात्, आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनचिरूढो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नोऽपि न सम्भावयितुं
शक्यते यस्मात्, तस्मादनात्मवित्कर्तृरुयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्चयसकरत्ववचनं; तदीयाच्च
कर्मसन्न्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्न्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषया-
द्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रति-
वचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

२ आ. शां. व्या.— तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेय-
त्वनञ्जिज्ञासुनाऽपि तस्य त्याज्यत्वञ्च ज्ञानप्राप्त्या तत्त्वपि
पुरुषार्थसिद्धेरित्याशङ्क्य जिज्ञासोरस्ति कर्मयोगपक्षेत्याह— न
कर्मणामिति । स्वस्वोपकारार्थं मन्यतेनाञ्जिस्वरूपानिष्पत्तेर्ज्ञाना-
र्थिना कर्मयोगस्य शुद्ध्यविद्वारा ज्ञानहेतोरादेयत्वमित्यर्थः । तर्हि
ज्ञानवताऽपि ज्ञानकलोपकारित्वेन कर्मयोगो मूढतामित्याशङ्क्या
ऽऽह— योगारूढस्येति । उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीर-
स्थितिहेतोरपि कर्मणोऽसम्भवात् तस्य शरीरस्थितिः, तदस्थितौ
च ज्ञानो जीवन्मुक्तिः । तदभावे च कस्योपदेष्टृत्व उपदेशाभावे
च ज्ञानोपादेय स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— शरीरमिति । विदु-
षोऽपि शरीरस्थितिरास्थिता चेतस्मान्प्रयुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु
कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैवेति । 'तत्त्ववि-
त्' इत्यनेन च समाहितचेतस्तया करोमीति प्रत्ययस्य सदैवाकर्त-
व्यत्वोपदेशादिति सम्बन्धः । यत्तु— विदुषः शरीरस्थितिनिमित्त-
कर्मस्युत्ताने तस्मिन्कर्तृत्वमभिमानोऽपि स्यादिति तत्राऽऽह—
शरीरोति । आत्मसाधारत्म्यविदस्तेष्वपि 'नाहं करोमि' इति
प्रत्ययस्य 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इत्यादावकर्तृत्वोपदेशात्
कर्तृत्वमिमानपन्मावनेत्यर्थः । यथोक्तोपदेशानुसन्धानाभावे
विदुषोऽपि 'करोमि' इति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोग इत्यादि-
त्यानङ्गाऽऽह— आत्मतत्त्वचेति । यद्यपि विद्वान्यथोक्तमुपदेश

कदाचित्तानुसन्धते तथापि तत्त्वविद्याविरोधान्मिथ्याज्ञानं तस्मि
मित कर्म वा तस्य सम्भावयितुमशक्यमित्यर्थः । आत्मवित्क-
र्तृकयोः स्यात्कर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निश्चयसकरत्वमन्यतरस्य
विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वात् द्वितीयं पक्षमङ्गीकरोति—
यस्मादित्यादिना । तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वाभिधानमिति सम्बन्धः । ननु कर्मयोगेन शुद्ध्युदे-
सङ्घासो जायमानस्तस्मादुत्कृष्यते, कथं तस्मात्कर्मयोगस्यो-
त्कृष्टत्वाच्चोक्तयुक्त्या ? इति तत्राऽऽह— पूर्वोक्तिः । वैल-
क्षण्यमेव स्पष्टयति— सत्येवेति । स्वाभ्रमविहितश्रवणादौ
कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाभ्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसङ्घासात्
कर्मयोगस्य हेयस्वरवचनं 'नैतादृशं ब्राह्मणस्थास्ति वित्तम्'
[म. भा. १.२।१७५१३७] इत्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशङ्क्या
ऽऽह— यमनियमादिति । 'आयुषस्य क्षमा सत्य-
महिंसा ह्यम आर्जवम् । प्रीतिः प्रसादो मायुष्यमक्रोधश्च यमा
दत्तः पा दानमित्र्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपसविप्रहो । प्रतोप-
काशो मौनं च ज्ञानं च नियमा दत्तः' इत्युच्यैवमनियमैरन्यथा
ऽऽप्रमर्शमिदं विशिष्टत्वेनानुष्ठानमुशक्यतः तादृकमन्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वोक्तिरुक्त्यर्थः । 'न हि कश्चित्' [३।६] इति न्यायेन
कर्मयोगमन्तरापेक्षया सुकरत्वाच्च तस्य विशिष्टत्ववचनं किञ्चि-
त्याह— सुकरत्वेन चेति । प्रतिवचनवाक्यार्थलोचनविराद-

१ मन्त्रार्थे दया शान्तिर्दानं (प्यान) मन्त्रमङ्गलम् । अर्हिसत्तेयमायुर्वै दयधेति यमा स्मृत्याः ॥ स्नानं मौनोपरासेऽन्यात्वाभ्या
नोपसविप्रहोः । नियमा शुद्धः प्रसादो मौनोपात्तमादत्तः ॥ [३।११.१.१३] इति याज्ञवल्क्यः । एतद्विप्रमनो मनोः पाठ
[५।१.४.३. १०; १०]

मर्त्यमुपसहरति— इत्येवमिति । सध्यासकर्मयोगयोगिभ्यो विद-
दयोः समुच्चिन्यानुष्ठानमुपसहयोरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रत्य-
तस्य तद्वावाप्तत्वावस्य चानिर्वाचित्वात्तद्विधारयिष्या प्रश्नः

स्यादिति प्रत्याकार्यार्थपरालोचनया प्रष्टुमिष्टायो यथा पूर्वं
मुपदिष्टस्याया प्रतिवचनार्थमिहोपेनापि तस्य निश्चिनत्वात्प्रसोप-
पत्तिरितिदित्यर्थः ।

१ शां. भा.—‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ [३१] इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासम्भवे ‘यच्छ्रेय
एतयोस्तन्मे ब्रूहि’ इत्येवं षष्ठोऽनुनेन भगवान्साङ्ख्यानं सध्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा, पुनः कर्म-
योगेन योगिनां निष्ठाप्रोक्तेति निर्णयं चकार । ‘न च सन्ध्यासनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छति’ [३४]
इति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितः सध्यासः श्रेया-
किंवा कर्मयोगः श्रेयान् इत्येतयोर्विशेषबुद्ध्युत्पत्त्या अर्जुन उवाच—सध्यासमिति । सध्यासं परित्यागं कर्म-
णां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथमसीत्येतत्, पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यमकर्तव्यत्वं
शंससि; अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्वानं, इति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम् ?
अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसध्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवास्मिन्मम स्यादिति मन्यसे,
तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु तृतीय यथोक्तप्रत्यय
भगवता निर्णीतत्वात् न प्रश्नप्रतिवचनयोः साधकात्तत्त्व-
मित्याद्यद्वय विस्तरेणोक्तमेव सम्बन्धं पुनः सङ्गृह्यते रथो-
यति— ज्यायसी चेदिति । साङ्ख्ययोगयोगिनिर्वाचन-
मुत्पत्त्येन निर्णीतत्वात् पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः । इतो-
ऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह— न चेति । एवकार
विरोधगान्धानसहितसध्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतो-
ऽस्मिन् ‘चित्तं चैव सदाय योगमातिष्ठ’ [४१२] इति च कर्म-
योगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, ततश्च निर्णीत
त्वात् प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धयतीत्यर्थः । वेदान्निर्वायेन तर्हि प्रश्नः
स्यात् । इत्याद्यह्य ज्ञानरहितसध्यासकर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्व-
बुद्ध्युत्पत्त्याह— ज्ञानरहित इति । प्रष्टुमिष्टायमेवं प्रदर्श्य
प्रशोष्यसिस्तुक्त्वा प्रश्नमुत्पापयति— सध्यासमिति । तर्हि
द्वय स्वयाऽनुष्ठेयमित्याद्यह्य तद्वक्तृत्वमाह । प्रशस्यतरस्या

नुष्ठानार्थं ‘तदिह’ इति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह— यच्छ्रेय
इति । कान्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मयोक्तये,
न सर्वेषामित्याद्यह्य ‘कर्मण्यकर्म’ [४१२] इत्यादीं विरो-
धादर्शनान्नेवमिरयाह— शास्त्रीयाणामिति । अस्तु तर्हि
शास्त्रीयाशास्त्रीययोरुत्पत्त्योरपि कर्मणोस्त्यागः, नेत्याह— पुन-
रिति । तर्हि कर्मस्यागस्तथोपेत्युत्पत्त्यमाह तद्व्यमित्याद्यह्य
विरोधान्नेवमिति विवेकाऽह्य— अत इति । द्वयोरेकेनानु-
ष्ठानयोग्योक्तत्वात्कर्तव्यत्वोक्तं सद्यो वागते, तमेव संशयं
विशदयति— किं कर्मेति । प्रशस्यतरमुत्सा किमर्था ? इत्या-
द्यह्य— प्रशस्यतरं चेति । तस्येवानुष्ठेयत्वे प्रश्नस्य
सावकाशत्वमाह— अतश्चेति । तदेव प्रशस्यतरं विशिनष्टि—
यदनुष्ठानादिति । तदेकमन्यतरत्वे ब्रूहीति सम्बन्धः । उ-
त्पत्त्योक्तत्वे इति क्रियेत्येक वक्तव्यमिति निरुक्तये । समाह्य—
सहेति । कर्मतत्त्वाद्ययोगिभ्यो विरोधादित्यर्थः ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपमेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम् ; ज्ञानयो-
गाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गततामज्ञानत्वादप्रमादत्वात् सुकरत्वाभिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं
तृतीय एवोक्तम् ; इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठायाः श्रेयं कर्मयोगान्तर्गतताकर्तृत्वा-
नुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—सध्यासमिति । कर्मणां सध्यासं ज्ञानयोगं पुनः
कर्मयोगं च शंससि । एतदुक्तं भवति— द्वितीयेऽध्याये मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः; कर्म-
योगेन मृदितान्तःकरणकषायस्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञान-
योगाधिकारदशमापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्यायसी, सैव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्त्येकसाधनमिति
कर्मनिष्ठां प्रशंससि; इति । तत्रैतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोरान्तरात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याच्छ्रेयश्च
श्रेयः श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे ब्रूहि ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अर्थ पञ्चमस्याश्वस्तृतीयचतुर्थाभ्यां सङ्कतिप्रवर्तनायोक्त-
नुज्ञांशविषयेकेन पञ्चमस्यानुकाशे तात्पर्यप्रदर्शनाय चाह— चतुर्थेऽध्याये इति । कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिक
चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति शोचनार्थः, सप्तविंशप्रदर्श-

नार्थः च । तृतीय एवेति— कर्तव्यतोषदत्तक्षण एवेत्यर्थः । पञ्चमार्थमाह— इदानीमिति । अत्रैव सद्ब्रह्मलोकः— 'कर्म-
योगस्य मोक्षस्य श्रेष्ठं वाक्यं तद्विधा । ऋक्षानप्रकारश्च पञ्च-
माध्याय उच्यते' [गी. छ. ९] इति । अत्र 'सौकर्यं
श्रेष्ठं' इति सद्ब्रह्मलोकश्चैषि भाष्ये सौकर्यमत्रचर्चं सौकर्यस्य
तृतीयाध्यायोक्तत्वेनानुवादः पञ्चमे श्रेष्ठयोपपिस्त्वया क्रियत
इति शापनार्थम्, ईदृशं तु तत्रानुक्तत्वादन साक्षात्प्रतिपाद्यम् ।
'वाक्यं तद्विधा' 'ऋक्षानप्रकारश्च' इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण
कर्मयोगोक्त्यादिना तृतीयचतुर्थान्यामशतं सङ्गतिरुक्ता
भवति । ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी । तत्र प्रकाशरसन्देह-
विशोध्यत इति वचनाभावात्काशतात्पर्याणां पौनरुक्त्यं दर्शितम् ।
तन्मूलं ज्ञानमिति विषयकदाशापनज्ञान विरक्षितम् ।

अथ 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' [५१३४] इत्येतदनु-
बन्धानोऽनुक्तमपेक्षितमंशं सञ्ज्ञासुरूपमेवार्थं परिपृच्छन्नु-
त्वाप 'स'यास' इति । स'यासयोगशब्दाच्च प्रकृतव्य-
माणसाहचर्ययोगविषयतया, नाथान्तरपरावित्यभिप्रायेणाह—
कर्मणां सन्न्यास ज्ञानयोगमिति । कर्मणामित्येतदुभयान्वि-
तम् । ननु कर्मयोगस्य त्याग्यत्व इतिदपि नोक्तम्, प्रत्युत
तत्त्वोपादेयतया प्ररक्षितम्, न च ज्ञानयोगस्य प्रशंसा कापि
कृता, येन 'सन्न्यास... योग च शसति' इत्युच्यते, उभयो
प्रशंसने कृतेऽपि विवक्ष्य इत्येव मन्तव्यं, न पुनरन्यतराधि-
क्यप्रशंसाकासा इत्याह— एतदुक्तमिति । प्रतिपाद्येत्प-

५ आनन्दतीर्थकृतं भाष्यमाप्यम् ।

तृतीयोपायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्पनेनाध्यायेन 'यदच्छालाभसन्नुष्टः' [४१२२] इत्यादिस-
म्पासं 'कुरु' 'यैव' [४१२५] इत्यादि कर्मयोगं च । निपननादिना सकललोककर्षणात्कृष्णः ।
तच्चोक्तम्— 'यतः—र्यसि देवेश ! नियम्य सकलं जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः'
इति महाकौर्मै । 'गसशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति । अयं प्रश्नाशयः— यदि सन्न्यासः श्रेयोऽधिकः
स्यात्, तर्हि सन्न्यासश्च—नेधि शुद्धमिति ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वसङ्गतत्वेनेतदव्यायप्रतिपादनमर्थमाह—
योगो नाम कर्माणि कृत्वा तेषां प्रज्ञात्मकवृत्तेश्चिरेति । कर्म-
तथावर्तयितुमेवशब्दः । फलकामनादिन्याग्नेष्वर्थापे कश्चित्,
धर्मविहितकर्मणुपानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्चयते । कर्मा-
पूर्वमुक्तत्वात्, नाम, तस्याप्रकृतत्वात् । द्वयंशब्दाय कर्मयोगस्यैव
दिवर्तनमर्थमाहपण्डित्याः प्रमाणान् वेति । तत्राह पा-
ञ्चोक्तम्, द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम्, तदभि-
योगमभ्यासयोरुल्लेखेन स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति— सन्न्या-
मित्यादिना । कुयोचमर्तुनोऽनुवदति २ इत्यत आह—
च्छेति । 'कर्मयोग' इति वदता 'कर्मणां' इत्येवयोगशब्देन
प्यत्र इत्युक्तं भवति । तथा च 'कर्मणां सन्न्यास त्यागः'
व्याख्यानमसदिभि सुचिनम् । 'शसति' इत्येवोक्तव्याख्यानं ।
माध्यायोपस्थाप्येदमद्वययोक्तत्वात्तृतीयाध्याया-
पमानात्यन्तदाप्यदयं अनुर्थानन्तर्वि शुद्धमित्यनेन ज्ञापि

न्तेन 'सन्न्यासं कर्मणाम्' इत्यन्यामिप्रायो विवृतः । कथा-
निगम्यार्थः कर्मयोगः, तन्निवृत्तौ कर्मयोगे परित्यज्य ज्ञानयोग
उपादेयः, अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साक्षात्साधनमिति द्वितीये
प्रतिपादितमिति भावः । एवं मन्त्यन्तस्य पुनर्योगं शस
सीति प्रमद्व्युदागाय 'शसति' इत्यनेन पुनःशान्दान्वयमाह—
तृतीयचतुर्थयोरिति । 'द्वितीये' इत्येतत् 'तृतीयचतुर्थयो'
इत्येतत् भाष्यकारे स्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरनुवक्तव्य-
कारः । अत्र मृदितकपायस्य कर्मयोगस्त्याग्यमेवत्यमुपादेयः,
ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे वयमव्यवधानेन तत्सम्भव इति
भार । 'कर्म ज्यायो ह्यर्धम' [३१८] इति ज्यायस्त्वेन शंसन-
मित्यभिप्रायेणाह प्रशंससीति । तत्रेति द्वयोरप्यव्यवहित
साधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थः । एतयोरित्यत्र निर्धारिताभ्याम-
विषय एकशब्दः । तत्र सामान्याकारविबध्नाया नृपुंससत्त्वं, ध्रैय
इत्यव्यविशेषणतया वा । सौकर्याच्छ्रेष्ठ्याच्चेति फलव्येकत्वा-
त्तनिबन्धन श्रेष्ठमहिमायुक्तमिति भावः । ध्रैय सुनिश्चितमित्य-
न्वयः । धैर्यस्त्वेन सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु
निर्णयकमित्यभिप्रायेणाह श्रेष्ठमिति । सुनिश्चितमिति ध्रैय-
शब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्यात्तद्युदासाय तारतम्यप्रभा
नुगुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यवधानाय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् ।
अत्रैकफलसाधनत्वाद्वैकल्ये प्राप्ते सौकर्यादियुगयोगोऽप्य-
स्तोचिः ॥ १ ॥

कृष्णशब्दो कर्णविशेषमानवचन इति प्रतीतिनिरासार्थाह—निय-
मनादिनेति । 'नित्यमैमित्तिकाकाम्यनिषिद्धरूपसर्वकर्मत्याग
सन्न्यासशब्दार्थः' इति व्याख्यानं इत्यति— सन्न्यासेति ।
'ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी' [५१३] इति सन्न्यासशब्दस्य अग
वर्तमान्यथा व्याख्यातत्वात्, तद्विरुद्ध परव्याख्यानमित्यर्थः ।
यदि सर्वकर्मपरित्यागो न सन्न्यासशब्दार्थः, किन्तु देयादिवर्जन-
मेव, तर्हि तस्य योगेन विरोधमाभावात्सन्न्यासयोगोर्विरोधा-
भिप्रायेण धैर्यश्रेष्ठोऽनुपपन्नः स्यादित्यत आह— अयमिति ।
अत्र धैर्य इति यथान्वितं गीतापदमन्य सन्न्यासपदानुगुण्य
नाधिक इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'धैर्य' इति चोदित 'धैर्या-
न्' इति च परिज्ञेयं च, मत्तम्, अतएवाधैर्यदित्युक्तमिति अत-
स्तत्पक्षेना सन्न्यास एव कर्मस्य किं वेगुण्यमश्रीकृत्यापि
विधीयते शुद्धमित्यास्त्ययोगः ॥ १ ॥

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२।४७] इत्यादिना चतुर्थे तूत्पन्नसम्यग्दर्शनेः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन कर्तृत्वादिप्राधात् । अतस्तैर्विधा चेष्टावर्त्म वा कर्त्तव्यं सन्यासो वा कर्त्तव्य इत्यनास्थया प्रोक्तम्, अयेदानीं पञ्चमपट्ट-योरज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्तनैवानुष्ठेयम्, सम्पन्ने तु वैराग्ये ऽष्टविशेषनिवृत्त्यर्थं कर्मसन्यासं कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चतुर्थे [२१] ‘त्यक्तसर्वपरिग्रहः’ इति सन्यासः, ‘योगमातिष्ठ’ [४।४२] इति कर्मयोगश्चैव मा प्रति विहितः । न चैतयोः स्थितिगतित्वद्युगपदेन मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते, परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोऽर्जुन उवाच— सन्यासमिति । हे कृष्ण पापकर्षण ! मे मह्यं ज्ञानार्थिने सन्यासं कर्मयोगो चेति द्वय परस्परविरुद्धं कथं शससि कथयसि ? पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया वेदकर्त्रा इदं द्वयं विहितमस्तीति गम्यते । तथा च श्रुतिस्मृती भवत ‘एव (एत)-मेव प्रव्राजितो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति ।’ [बृ. उ. ४।४।२२] ‘संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिक्षया । प्रव्रजन्त्यकुतोद्वाहा. परं वैराग्यमास्थिताः’ इति च । तथा ‘तमेत वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविद्विषन्ति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ [बृ. उ. ४।४।२२] इति । ‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु’ [मनु. २।२८] इति च । ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या, अत एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एक श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रभ. ॥ १ ॥

सन्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम् ।

श्रीभगवानुवाच— सन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

* ‘अत्रिहा अन्यथाह’ इत्यवतारितमिदं वचनं पराशरस्मृतिसन्यास्याया [२।१९] माधवाचार्ये ।

१ निश्श्रेयसकरो मोक्षसाधनयुतौ । ‘कृनो हेतुताच्छेद्य — (अष्टा. ३।२।२०) इत्यादिना ङ । तेनात्मवितर्कतृकावेव सन्यासकर्मयोगावन दृष्टेते इति व्यक्तम् । आत्मविदो ‘ज्ञानसमकालमुक्तस्य’ (प. शा. ८९) मोक्षसाधनरूपोस्तयो पुनरवलम्बनासम्भवाद् । ‘सुकृत्यर्थमनावश्यकत्वेऽपि किमन्यन्यद्वलम्ब्य कारणमनुकुर्य ज्ञानिनो निष्कामकर्माद्युत्तमावश्यकतासिद्धिर्न प्राप्यते’ इत्यादिनैवोक्तिस्तु, निरस्तकर्तृत्वमोक्षतत्वाद्यभिमानस्य निरीननिखिलप्रपञ्चस्य प्रारम्भवशेन चैष्टमानवेद्ध्य परमार्थे दर्शितो विधिविपयतासम्भवाद्ब्रह्मान्तजल्पितत्वेन । तथाचोक्तं सर्वज्ञारमचरणे — ‘समविषमसमुच्चयो न युक्तो, न हि जगदस्ति धिय प्रमुक्तिकाले । क तु यत् विहितक्रियासमूहः कथमिव तत्र समुच्चयोपपत्तिः ॥’ (स. शा. ५।९) इति । प्रपञ्चितधायमयो भाष्यकारैस्तन तेनेति नेह प्रतन्यते ॥ किञ्चार्जुनस्य स्वागुष्ठेयविषयकोऽयं प्रश्नः । अर्जुनस्थानात्मविधेवेति दर्शितमेव । ततोऽपि तत्प्रतिबचनरूपस्यास्य वचसोऽनारम्भितकर्तृकसन्यासकर्मयोगविषयत्वमवसीयते । तेन नव्यानामेतद्वचनोपपन्नमोक्षसाधनविदोऽपि कर्मयोगाभ्युपगमेव श्रेय इति भगवतो मतोद्घोषणमसङ्गतमेव । यत्तत्र तैत्तल्यम्—‘अर्जुनस्थानात्मविषयादेव तमुद्दिश्य कर्मयोगोपदेशः कृत इति कल्पन प्रतारणमात्रमेव । भगवता ज्ञानविज्ञानयोः सम्यगुपदेशेन कृतार्थता नीत्वा सम्यग्ज्ञानसम्पन्ने तेनान्ते युद्धादिकर्मण एव कारितैवाग्नानोत्तरमपि कर्मागुष्ठानस्यैव तदभिमतत्वेन विनिर्वाच्यत्वात्’ इति, तदन्यसारमेव । सङ्गतीताश्रयणमात्रेणार्जुनस्य सम्यग्ज्ञानसम्पन्नत्वकल्पनस्यान्यास्यात्त्वात् । नहि श्रवणमात्रेण सर्वेषां सम्यगुपदेशो भवतीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यते, यननादिविधिविषयप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षविरोधाच्च । अस्ति चार्जुनस्य गीताश्रयणेनापि न सम्यग्ज्ञानमुदपत्येत्यत्र महाभारतीयमेवातुगीताप्रकरणप्रमाणम् । तथा ‘त्व तु केवलमज्ञो वीरभूतसमन्वितः । शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तु न समर्थं कदाचन ॥’ (म. भा. १२।१९।१) इति युधिष्ठिरवचनमपि तस्यानात्मवित्त्वं तस्मात्समर्थत्वं च व्यनक्ति गीताश्रयणोत्तरमपि । तस्मात्तुक्तमेवार्जुनस्यानात्मविषयादेव तस्मै कर्मोपदेशः कृत इति ॥

ननु सन्यासकर्मयोगयोरपि समाने निश्श्रेयसकृतत्वं कृतं कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यमुक्तम् इति चेत्, सुकरत्वादिति ब्रूम । तथा चोक्तम्—‘नेदा भिक्कमाशोऽस्ति’—(३।४०) इत्यादि । दर्शितं न सन्यासस्य दुष्करत्वं न्यनुवदमेव—‘सन्यासस्तु महा बहो ! दुःखमाप्तुम्’ (५।९) इति । ‘योगेन विना सन्यासो न सम्भवतीति योगस्य विशेषः’ इत्यभिनवगुप्तपादा । ‘मोक्षद्वयोपयुक्तत्वात्कर्मयोगो विशिष्टः’ इति नव्या- । तदस्य, स्वयं सदाचारप्रवृत्तये सति लोकानां सदाचारप्रवृत्तौ तत्तत्तत्तत्तत् लोकद्वन्द्वस्य सन्यासेऽपि समानत्वात् ॥

धामनस्तु—कान्यायानं फलं सन्यास साधयेत्तुही । यज्ञार्थं साधयितुं नैव शक्नोति मच्छा ॥

गयागोऽन्तर्भवत्येवं कर्मयोगः स नेतर । कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यं न्यासादाह ततो हरिः ॥ इत्यर्थः ।

तदाप नाताव सत्रम्, तदादिनाऽनुष्ठेयसमाधौ सकर्मकत्वान्तभावस्य ‘अगमं कर्तुं यत्तस्यासि’ (अ. सि. २) इत्यादिभूतिसिद्ध्यात् ।

१ शां. भा.—स्वामिप्रायमाचक्ष्णो निर्णयाय श्रीमगवानुवाच—सक्यासः कर्मणां परित्यागः, कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं, तावुभावापि निश्चयेयसकरो निश्चयेयसं मोक्षं कुर्वति ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निश्चयेयसकरो तथापि तयोस्तु निश्चयेयसहेत्वोः कर्मसक्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रश्नोपमुत्थाय प्रतिवचनमुत्थापयति—स्वामिप्रायमिति । निर्णयाय तद्विषयपरस्य संशय निश्चयपरमित्यर्थः । एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौकर्यमभिप्रेत्य प्रशङ्क्यतत्त्वमभिहितस्तुभ्यं वान्प्रतिवचनं निपुणवान् २ इत्याहङ्कपाऽऽह—सक्यास इति । उभयोरपि तुल्यत्वसङ्का

वारयति—तयोस्त्विति । कथं तर्हि तयोरेव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते ? तत्राऽऽह—ज्ञानोत्पत्तिः । तर्हि द्वयोरपि प्रशङ्क्यत्वमप्रशङ्क्यं वा तुल्यमित्याहङ्कपाऽऽह—उभाचिति । ज्ञानसहायस्य कर्मसक्यासस्य कर्मयोगोपभया विशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि—केचलादिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—सक्यासो ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षौ निश्चयेयसकरो । तयोस्तु कर्मसक्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ सहासकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरप्यव्यवहितसाधनरूपमुपायद्वयस्तत एव मृद्वितकपामस्यापि सौकर्यदीप्यसहितस्तथैव कर्तव्यता च दृश्यन् भगवानुवाच—सक्यास इति । ज्ञानयोगादकर्मस्य कर्मयोगादेष्टत्वात्तच्छक्त्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरुपनेत्याभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगशक्तस्यापीति । 'उभौ निश्चयेयसकरो' इत्येतस्सामर्थ्यात् 'एकमप्यास्थित सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्'

[५१४] इति वक्ष्यमाणानुपपन्नत्वात् निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाच्येतरतरमोगममाहारा हि पृथक्फलमाधनत्वप्रकरणविहता । अन पृथक्स्वातन्त्र्यद्वयार्थः समुच्चय एतान् चार्थं । तर्हि द्वयोरन्यनियमेन यथेष्टमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रशसा ? इति शङ्काप्युदात्ताया तुशब्द । तदनिशयव्यञ्जनार्थमवकार ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—नार्यं सक्यासो यस्याश्रमः । 'इन्द्रत्यागात् सक्यासान्मन्यूनैव गरीयसी' इति वचनात् । 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति च । 'सक्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियारूपः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कथनं विद्यते ॥ तद्वक्तोऽपि हि यद्वच्छेत्त-वृहस्पते न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ॥ यदाधिकारो भवति ब्राह्मचार्यपि मय्रजेत्' इति नारदीये । 'प्रत्नचर्यादेव मय्रजेत् यदहरेव विरजेत्' [जा.उ. ४ पा.उ. १] इति च । 'सक्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्धर्म महीमसी । येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः' इत्या-द्वैश्च ब्राह्मे । अतो नात्राश्रमः सक्यास उक्तः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—सक्यासमिति प्रथवाक्ये सक्यास इति परिहारवाक्ये च सत्त्वानयोगाश्रमौ अग्रिगृहस्थाधमन्यव्याधेव, तयोः सर्वकर्मत्यागात्तदुत्तमरूपवान् । श्रेय इति वचनं तु न सक्यासादश्रमस्यानभवात् । किन्तु यो द्वैपादिवर्जितो गृही मोऽपि सक्यासी ज्ञातव्य इति स्तुतिपरिवेष्टेत्वा आह—ना-यमिति । अय परिहारवाक्यस्य । प्रथवाक्यस्यस्य तारपर्य-मिर्णये तपाऽन्त्युपगमात् । योगश्च न गृहस्थाधम इत्यपि दृष्ट-व्यम् । कुतो न ? इति चेत्, अथ तयोस्त्विति सक्यासान्मन्य-योगस्य विशिष्टत्ववचनात्, इत्यप्यस्यतत्त्वस्य एव सम्भवाद्-न्यत्राधममहादिति भावः । कुतो मन्त्यस्य सम्भवः ? इत्यत आह—इन्द्रेति । मन्त्या मर्त्य-पुत्रद्वया कर्मानुगम्य । आश्रमा-

र्थेन कुतोऽसम्भवः ? इत्यत आह—तानीति । तान्या गानादी-नि । अन्यरेचयत् अन्यरित्यन्य इति वचनादिभि बर्तेते । न्यमन्य-तस्मिन्सर्वमिति ब्रह्मैव न्यास इति वचिन् । तदन्तरं, तपो-उपश्रयोत्तमत्वाभिधानस्यासक्तत्वान् । तपादोपश्रमाभेन सत्तनि-रिति चेत्, तर्हि तत्तद्वै लोकेत एवोत्तमत्वमिदरेभिधानवैद्य-व्यात् । गृहस्थाधमाधन्याधमस्त्वोत्तमत्वनुपुक्तम् । गृहस्थाध-मो हि सर्वेष्वनोपश्रमस्तत्समर्थं मन्त्यमे वयति अनुदेशो महाक-ल्य, यस्याधमस्तु निष्क्रियधर्मो वयति गृहस्थाधमानविरुत्तन्त्य-पत्र्यादिभिरनुदेशोऽप्यवच्छेद्येति केचित्, तस्मादाधमाह—स-क्यासस्त्यिति । काम्यकर्मरहितत्वात् निष्क्रियारूपोऽपि तप-

—श्रद्धिदशानुनय मर्यादाधिकाराभावेवानुपेयत्वा प्रसक्तदशानुनय विनिश्चया मन्दन इति केचित् । तत्र श्रद्धिपक्षे चतुर्थधर्माधिकाराधममर्थं 'न हि श्रद्धिदेवदशयोः पारिवर्त्यद्वितीयेति' [४११५] इत्यादि वृत्तान्तवदशानुनय इत्यन्वयः । विदुषाम्प्राप्तौ श्रद्धिदशानुनय मन्त्यवर्तिगुणवर्तिन्येव पुस्तक [४. ११] इत्येवं प्रयक्तानुपपत्त्या । —अद्विगीता ।

नरकः । न केवलं सपर्ययः, किन्तु न तन्मात्रायाधमातुप्रेयायति भन्त्यापि यत्फलं प्राप्नुयात् तत्सर्वैर्गृह्यधर्मैस्तित्यर्थः । अद्वाच-
यदिव अद्वाचये विद्युद्यैव विरजेत् विरतो भवेत् "तद्देव प्रम-

जेत्" [जा.उ.४या.उ.१] इति धृतिशेष । कर्मत्यागप्रमान्तरम् ।
यदुक्तं 'नायं' इत्यादि तदुपसंहृति— अत इति । अत्र
परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—भगवानर्जुनस्याभिप्रायं विदितवानुवाच—संन्यास इति । संन्यासः कर्मयो-
गश्चोभौ निश्चयेयसकरौ मोक्षकरावेव । तर्हि तयोः को विशेषः ? इति चेत्, तयोस्तु कर्मसंन्यासात्
कर्मत्यागात् कर्मयोगः श्रेयान् । कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात् 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति ॥ २ ॥

८ पै. घ. गि.—अत्रोत्तर संन्यास इति । अनेन
श्लोकेन 'यस्मिन् एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि' [५।१] इत्यस्य प्रथम-
सूत्रसूच्यते । संन्यासः कर्मयोगश्चेत्युभावपि ज्ञानहेतुत्वेन

मोक्षहेतुः । तयोर्मध्ये त्वादृशस्य सुमुखोर्विदुषः प्रथम
कर्मसंन्यासात्सर्वकर्मयोग एव विशिष्यते विशिष्टः प्रशस्तो
भवति ॥ २ ॥

९ व० त० दी०—इति प्रश्ने भगवानर्जुनं पुष्टिनिष्ठमक्तं तदोभयकोटिसंशयापन्नं योगसाङ्ख्यसारं प्राहयन्
पूर्वशिष्टा कर्मयोगस्थितिमुत्तरमाह—संन्यासः कर्मयोगश्चेति । हे अर्जुन ! यद्यपि साङ्ख्यीयः संन्यासः कर्मयोग-
श्चेत्युभौ मुख्यतः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थसाधकौ, नात्राङ्गप्रधानभावः, एतयोरेकमप्यादिष्टः परं श्रेयो मोक्षलक्षणं
विन्दति । तथापि कर्मसंन्यासात् कर्मणा त्यागात् सर्वस्यैव त्यागो बाह्यतः कर्मयोगो विशिष्यते, तत्त्वज्ञानिनोऽपि
लोकानुग्रहार्थं कर्मकरणश्रवणात् । मनसैव त्यागः, न बाह्यतः । तवापि फलद इति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—भगवानेतत्प्रश्नोत्तरमाह कृपया—
संन्यास इति । संन्यासः कर्मणां त्यागः, कर्मयोगः कर्मावस्था
मनेतादुभौ निश्चयेयसकरौ मोक्षापादकौ तयोरेपि कर्मसंन्यास-

सात् केवलं कर्मत्यागात्, मदाज्ञया फलानभिलाषेण
मदर्पणधिया कर्मयोगः कर्मावस्थानं विशिष्यते, उत्तममि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—अस्योत्तरं भगवानुवाच—संन्यास इति । निश्चयेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया । तथापि
कर्मसंन्यासादविरक्तकृतान् कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं वन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ? इत्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति, यो न
द्वेष्टि कैश्चिन्न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने, चैवंविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासीति
ज्ञातव्य इत्यर्थः । निर्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो ! सुखं वन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्म हि बन्धकारणं प्रसिद्धं तत्कथं
निश्चयेयकर इत्यात् इति सङ्कते—कस्मादिति । अकर्मत्वं
विज्ञानात्प्रागपि सर्वदा श्रौ संन्यासी ज्ञेयः, यो रागद्वेषौ तच्चिदपि
न करोतीत्याह—इत्याह इति । यथाऽनुष्ठेयमानाणि कर्माणि
संन्यासिन् न व्रजन्ति कृतानि ॥ वैराग्येन्द्रियधन्यमादिना
निवर्तन्ते, तथैवानभिमदितकृतानि नित्यैर्मित्तिकानि योगिन-

मपि न व्रजन्ति निवर्तयन्ति च सञ्चितं दुरितमित्यभिप्रेत्या-
ऽऽह—निर्वन्द्वो इति । कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासित्वज्ञान
अन्यथाज्ञानत्वाभिमन्याज्ञानमित्याशङ्कयाऽऽह—एवंविध इति ।
कर्मिणोऽपि रागद्वेषामावेन संन्यासित्वं ज्ञातुमुचितमित्यर्थः ।
रागद्वेषरहितस्यानायासेन बन्धप्रध्वंससिद्धेयं युक्तं तस्य संन्या-
सित्वमित्याह—निर्वन्द्व इति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कृतः ? इत्यत्राह—ज्ञेय इति । यः कर्मयोगी तदन्तर्गतत्मानुभवतुल्यस्तद्वतिरिक्तं
किमपि न काङ्क्षति, तत एव किमपि न द्वेष्टि, तत एव द्वन्द्वसह्यः, स नित्यसंन्यासी । नित्यज्ञाननिष्ठ
इति शेषः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं वन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

४ पै. ता. चं.—द्वयोः श्रेयस्यापनवाविषये कर्मयोग
एव विशिष्य इति प्रतिपादयाम् । तत्र 'इत्याह' इत्यादि

वाक्ये हेतुमाहत्याह कृत इत्यत्राह इति 'ज्ञेय' इति श्लोके
'नित्यसंन्यासी' इत्येतावता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न

मन्तव्यम्, 'कर्मयोगो विशिष्यते' [५१२] इति प्रस्ताय
ज्ञानयोगितिस्य भुवेन मोक्षोत्प्रेरकत्वत्वात्, 'सन्न्यासस्तु
महाबाहो । ॥ लाम्पुमयोगत' [५१६] इति वक्ष्यमाणवि
रोधात् । अतः कर्मयोगविशेष्यैव प्रशस्त्यमित्यभिप्रायेणाह — य
कर्मयोगेति । काङ्क्षाया बाध्यमानविषयत्वव्यञ्जनार्थं त्वेय
त्वात् च तदन्तर्गतत्वात्मानुभवस्तु इत्युच्यम् । काङ्क्षा हि प्रति

ह्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण तत एव किमपि न द्वेषीति
व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्व-
सङ्गम् । तत एव द्वन्द्वसहस्रेति — रागद्वेषवतो द्वन्द्वति-
तिज्ञा न युज्येति भावः । नित्यसन्न्यासित्वे हि सन्न्यास्य हेतुपर-
त्वव्यञ्जनाय ह्येत्युक्तम् । गुणशब्दोऽत्र सौकर्यपर इत्याह —
सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा. — सन्न्यासशब्दार्थमाह — ज्ञेय इति । सन्न्यासस्य निश्चेयसकरत्वं ज्ञापयितुं
तच्छब्दार्थं स्मारयति — ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. दी. — 'ज्ञेय.' इत्यव्याप्याख्याना इषयत्वं
तात्पर्यमाह — सन्न्यासेति । अर्थान्तरस्याप्रतीतेरिति भावः ।
ननु 'यत्तदुक्तमसन्नुष्ट' [५१२२] इत्यादिनोक्त कामादिपरि-
त्याग 'स यार्थं कर्मणा' [५१९] इत्युक्तमित्यत्र प्रश्न इत्युक्तम् ।
ततश्च जानात्येवावौ सन्न्यासशब्दार्थमिति न त प्रति स
वक्तव्यम् । तथा च पूर्वपक्षमुत्प्रेक्षित एवास्याप्ये इत्यत आह — स-
न्न्यासस्येति । 'सन्न्यास कर्मयोगश्च निश्चेयमकराजुभौ' [५१२]

इति यत्तस्याप्याय निश्चेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ॥
तमपि सन्न्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिर्वर्जनं हि सन्न्यास ।
तस्य च निश्चेयसकरत्वं धृत्वादिप्रसिद्धमेवेति । अतः
सन्न्यासशब्दार्थवचन एव तात्पर्यमावाप्तानुपपत्तिरित्यर्थः ।
ज्ञापक चास्यास्येत्यासीत्याह — ज्ञेय इतीति । ज्ञेय स्मर्तव्य
इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । योगस्य तु निश्चेयसकरत्वमुत्तरवाक्य
एव सेतव्यति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा. — कथं श्रेयान् ? इति चेत् — ज्ञेय इति । ज्ञेयो बोद्धव्यः स नित्यसन्न्यासी यो न
द्वेष्टि न काङ्क्षति । कथम् ? इति चेत्, कामक्रोधादयो द्वन्द्वास्तद्ग्रहितो निर्द्वन्द्वः । हि यस्मान्महाबाहो !
सुखमकेशेन चन्धात्संसारालमुच्यते मुक्तो भवति । कर्मयोगी कृतसकलकर्मसन्न्यास एवेत्यभिप्रायः ।
रागद्वेषनियोगात् ॥ ३ ॥

८ पै. प्र. गि — कर्मवैशिष्ट्यमत आह — ज्ञेय इति ।
सुप्त वन्धाभ्युत्थयति इति । 'सन्न्यासस्तु महाबाहो ! इत्य-
लाम्पुमयोगत' [५१६] इति वक्ष्यते । अतः सन्न्यासा
पक्षेणा छन्देन वन्धमोचकत्वात्त प्रशस्तमित्यर्थः । किञ्च
कर्मयोगे सन्न्यासस्यान्तर्भूतत्वादपि तत्तत्स्य प्राधान्यमि-
त्याह — ज्ञेय इति । य परमेश्वरार्पणद्वयानुदीयवान् कर्म

निष्कलम्बतद्व्या न द्वेष्टि, तथा न काङ्क्षति स्वर्गादिकम् ।
तत्र हेतु — निर्द्वन्द्व रागद्वेषशून्य स नित्यसन्न्यासी ज्ञेय-
कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्य सन्न्यासी कृतसन्न्यास एव ज्ञेयः ।
हि यस्मादेव तस्मा मुखेन मोक्षरत्नादन्तर्गमितसन्न्यासत्वाच्च
कर्मयोगो विशिष्यते इति पूर्वोक्तव्यम् ॥ ३ ॥

९ व० त० दी० — योगमार्गरीत्या कर्मकार्षिण विवश्रयमाणलक्षणश्रेष्ठित्यसन्न्यास्येवेत्याह — ज्ञेय इति ।
यो योगमार्गायिषुद्धया कर्मरक्षा निर्द्वन्द्वः लाम्बाभादिजयाजयादिज्ञ-य । तदाह — न द्वेष्टि काम्य कर्म, न च कर्म-
मात्रे कल काङ्क्षति, किन्तु करोत्येव तथा, स द्वन्द्वसन्न्यासनामित्यसन्न्यासी भगवन्निष्ठतया करणाद्योग्यपि नि-
त्यसन्न्यास्येवेति तत्परिग्रह्याप्रमुक्त एव सुप्त यथा भवति तथा इति । अतो महाबाहुभ्या तथैव तवोचितमिति
भावः ॥ ३ ॥

१० पु अ. त — अथ श्रेयोरूपप्रज्ञोत्तरमाह सर्वस्या
गुरुषु — ज्ञेय इति । य सन्न्यासी सर्वथागतान् सर्व-
स्वस्वतयोरभिष्य नैकं वमपि द्वेष्टि, न चैवं कमप्याकङ्क्षति, स
नित्यं ज्ञेयो जानु योग्यः । मदीयारनेति शेषः । इ महाबाहो

सर्वकरणममर्थः । हि विदचयेन निर्द्वन्द्व कर्म सन्न्यासयोगयो-
र्मदाज्ञानिरूपेण भिन्नगतरहितो वन्धात् तत्परिग्रह्याप्रमुक्त प्रश-
व्यतः । मोक्षे प्रवर्षं मदान्तराग्रेण प्रसन्नो भवामीति
भावे ॥ ३ ॥

११ नी० मा० दी० — ननु प्रत्यक्ष कर्मयोगिना विषेप, सन्न्यासिना तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो
विशिष्यते ? इत्याशङ्क्याह — ज्ञेय इति । यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु स्वरूपतत्त्वचेत्स्वव्यक्तेषु वा नित्यं सन्न्यास्येव ।
एतेन साधनभूतयो साङ्गयोगयो रागद्वेषराहित्यरूपं साम्यमुच्यते । फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परहित्यरूप-
साम्यमनन्तरभोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तमाभावात् कटाचित्सन्न्यासिनो रागोद्वेप पाताशङ्काऽस्ति, नेतर-
स्येति स एव श्रेयानिति भावः । यद्यप्येव तथापि हि प्रमिद्ध, निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वं सत्यानृतयोगात्मानात्मनोर्मिथुन

परस्परार्थासस्तद्रहितः साङ्ख्यः, रागाद्यदयहेतोरज्ञानस्यात्यन्तोच्छेदात् । सुखं कर्मकरणायासं विनाऽपि बन्धात् संसारत्वं केवलज्ञानेनैव मुच्यते, न कर्माण्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वन्द्वः “द्वन्द्वं वै मिथुनं सस्माद्वन्द्वान्मिथुनं प्रजायते” [ऐ. प्रा. पं. ३. २२. ५०] इति श्रुतेर्द्वन्द्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्यादित्यागी सन्यासी अनायासेन मुच्यते, रागादिजयस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अत्र च कुटुम्बभरणवैयर्थ्याभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

१. शां. भा.— सन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुप्रेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न तूभयोर्निश्चयेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलो वालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथं ? एकमपि साङ्ख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निश्चयेयं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति । ननु सन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति ? नैप दोषः यद्यप्यर्जुनेन सन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य श्रमः कृतः, भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरयाच्यतया प्रतिबचनं ददौ साङ्ख्ययोगाविति । तावेव सन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंगुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दधान्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

२. आ. शां. व्या.— यदुक्तं सन्यासकर्मयोगयोर्निश्चयेय सकरत्वं तदाक्षिपति—सन्यासेति । ततोऽसत्त्वेनोत्तरलोकाभवतारयति—इति प्राप्त इति । विवेकिनस्तर्हि कथं वदन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—एकमिति । सङ्ख्यामात्मसमीक्षामर्हतीति साङ्ख्यः सन्यासः, योगस्तु कर्मयोगः, तात्तुभावि पृथगित्यन्यायमाह—विरुद्धेति । शास्त्रार्थे विवेकशून्यत्वं बाल्यम् । उत्तारार्थमवतारयितुं भूमिका करोति—पण्डितास्त्येति । ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः । द्वयोरविरुद्धफलत्वमेव प्रशस्यते प्रकटयति—कथमिति । एकं साधनमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फले भवतीति विरुद्धमित्याशङ्क्याह—उभयोरिति । साङ्ख्ययोगयोः सन्यासकर्मयोगानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निश्चयेय फलत्वात् विरुद्धफलत्वशङ्केत्यर्थः । साङ्ख्ययोगयोरिव फलत्ववचनं प्रकरणानुगुणमिति शङ्केते—नन्वेति । अप्रकृतत्वमसिद्धमिति परिहर्ति—नैप दोष इति । “सन्यासं कर्मणा” [५. ११]

इत्यादिना सन्यास कर्मयोग चाङ्गीकृत्य प्रभे ‘सन्यास कर्मयोगश्च’ [५. १२] इत्यादिना तथैव प्रतिबचने, कथं साङ्ख्य योगयोरैकफलत्वमप्रकृतं न भवति इत्युच्यते ? तनाऽह—यद्यपीति । प्रतिबचनमपि तदनुसूतमेव भगवता निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—भगवांस्त्विति । तदपरित्यागेनेत्यत्र तत्पक्षेन प्रष्टुं प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसन्यासकर्मयोगावुच्येते । ‘साङ्ख्ययोगौ’ इति शब्दान्तरवाच्यतया तयोरिव मध्यासकर्मयोगयोरित्यागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिबचनं ददाविति योजना । यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं गम्येति तदव्यक्तीकरोति—सावेवेति । समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतं ज्ञानादिरादीयते । प्रकृतयोरिव सन्यासकर्मयोगयोरेकादशेन फलत्वामाह—अत इति । ‘साङ्ख्ययोगौ’ इत्यादिशब्दोक्त्याख्यानासमाप्तिरिति शब्दार्थः ॥ ४ ॥

३. रा. भा.— ज्ञानयोगकर्मयोगयोरारम्भसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—साङ्ख्येति । ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलमेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बाला अनिष्पन्नज्ञानाः, न पण्डिताः अकृत्स्नविदः । कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्येक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं वदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः । उभयोरारम्भावलोकनैकफलयोरैकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

४. ध. ता. च.— निश्चयेयस्वरूपौ [५. १२] इत्यभिप्रेत विशेषतोऽभिप्रायेण—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति । अत्र साङ्ख्ययोगशब्दो न कापिदृश्यगमैरिद्वान्तरविषयो तयोर्द्वन्द्वत्वत्वात्, महाप्रकरणमज्ञतत्वात्, “तयोस्तु कर्ममन्या-

ना कर्मयोगो विशिष्यते” [५. १२] ‘सन्यासस्तु महाबाहो ! दुग्माप्यनुमयोगतः’ [५. १६] इत्यादिपूर्वोक्तविरोधत्वात् । शारीरकपुत्रेषु च ‘रत्नानुपपत्तेश्च नानुमानं, प्रसिद्धं’ [म. सू. १. १. २] ‘ज्ज्ञेयं योम प्रयुक्तः’ [म. सू. २. १. १२]

इत्यादिभिः सूत्रैस्तयोरपि सिद्धान्तयोः महर्षिनिष्ठापाकरणम्, 'वद्वः पुरा राजन् (लोकं) साङ्ख्ययोगविद्या- (रणे) -रिणः । नैत (दि) इच्छन्ति पुरुषमेकं ब्रह्मलोकम् ॥ "ममा- (सतस्तु) सेन ॥ त- (य -) द्वापस पुत्रौ- (कत्व) काल्म्यसु क्त्वा' इति मोक्षधर्म [म भा १२३५०१२, ७]-वर्णोर्विबुद्धा वचनाच्च । अतः साङ्ख्यया बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम्, तदवधारणस्य साङ्ख्यम्, योगश्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञान-योगकर्मयोगाभ्युपादानम् । 'पृथग्वालाः प्रवदन्ति' इति न स्वस्वपृथक्त्वं निषिध्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । न च तत्त-मुच्यविज्ञानपरिमितम्, 'एकमप्यास्थित सम्पद्युमयोर्विन्दते फलम्' । यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तयोर्गौरवि गम्यते' [५५] 'सम्प्राप्तस्तु महाबाहो । दुःखमाप्नुमयोगतः' इत्यादिभिः पृथगुक्तानस्यैव सिद्धत्वात् । अत फलैक्यस्य 'एकमप्या-स्थित' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेददृष्टादेनिषेधे तात्पर्यं नित्याह फलभेदात्पृथग्भूताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्फल-स्वादिना निन्दात्मकत्वात्, ये प्रवदन्ति ते बाला इति बाल-त्वस्योपादेयतया वचनव्यक्तिर्दीक्षिता । उत्तरलोकेऽप्येकफल-

त्ववादिप्रसङ्गाय 'यः पश्यति' इत्यद्वय 'स पश्यति' [५५] इति हि विधीयते । बालस्यद्वयान् मुख्ययोगादुपचरितमाह- अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपरत्रयौक्तिकज्ञानेऽप्यपक्वपर्यायशब्दो-पचारः । बालस्यान्वाद्या बालाः । 'न पण्डिता', इत्यत्र अशा-स्त्रीयानुष्ठानपर्यन्तान्नास्त्यनुदासयोक्तं अष्टकविद् इति । "तस्माद्वाहाणः पाण्डित्यं निर्विण" [वृ उ ३।५।१] इत्या-दिप्रसिद्धं नदाचार्यप्रसादिकमधिगम्यार्थविषयं ज्ञानमिह पाण्डि-त्यम्, अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनरुच्यत इति भावः । फलादिभेदप्रमप्रकारं 'न पण्डिता', इत्यस्यापि 'बाला' इतिवद्विधिविषयत्व च दर्शयति-कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति-न तु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षाद्वात्मा-वलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालस्त एव वदन्ति, ये पण्डि-तास्ते तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः, तेषामप्ययमेवार्थः फलतो-ऽजीकार्यः । उभयो फलमेकैव कथं लभ्यते ? इत्यत्राह-उभयोरिति । निर्धारणे पक्षी, एकस्मिन्स्थान्यतरपर्याय, द्वयोरपि मुख्यफलत्वादन्यतराक्यानेऽपि तत्फलं सिद्धयती-त्यर्थः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—सङ्घासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय' [भाग. ५।११।३] इत्यादौ । अतः कथं सोऽयम् इत्यत आह-साङ्ख्ययोगाविति । उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनावि-रोधः । "अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति" । 'भावः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्त्तनाम्' इत्यादि काम्यकर्मविषयपिति भावः । ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. टी.—सम्प्राप्तं पृथीत्वा योग इत्यस्यामीत्या-शयेन द्वयोः श्रेयसि पृथे द्वावपि निश्श्रेयसकरी, तत्रापि सङ्घा-सायोगो विशिष्टोऽतो न युद्ध त्वया ध्यायमिति परिहारो जातः, किमर्थमिदानीं साङ्ख्ययोगावित्युच्यते ? इत्यत आह-सङ्घा-सो हीति । हितलोके हेतोः । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोक्तत्वात्तत्त्व-वदयकत्वेन । 'न तस्य' इत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्ति-वचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति न्ययते । एवं कर्मयोगस्तु ज्ञान-विरोधित्वेनोक्तः । 'अग्निमुग्ध' इत्यादावित्यपि प्राशङ्गम् । अत्रो योगात् । अनेन योगस्य निश्श्रेयसकारत्वमप्याक्षिप्तम् । ननु साङ्ख्य ज्ञान, योग कर्म, तयोः कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते ? कथं वानेनोक्तापेपरिहृतः ? इत्यत आह-उभयोरपी-ति । न केवलं सङ्घासस्य, किन्तु योगस्यापि त्वन्ययोरपि

ज्ञानान्तरङ्गत्वानोक्तो विरोध इत्यर्थः । अनेन साङ्ख्ययोगौ पृथ-क्साध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्त इत्येवं व्या-ख्यातं भवति । ननु भुक्तिपुराणान्वा कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमु-च्यत इत्युक्तम्, अतः कथमेवमभिधीयते ? इत्यत आह-अग्निमिति । अग्निपुत्ररहिते कर्मणि सुखे श्रेयस्करमिति भावः । धूमतान्तो होमधूमेन तागतो ग्लानः । धूमता धूमादि-त्वमेवान्तःपर्यवधानमस्येति वा । स्व लोकं स्वीयमाश्रय पर-मात्मानम् । यज्ञशालासनेन धूमोपलक्षितमर्गविता आ पदव्यो-ऽस्मदाश्रिता नेत्यर्थः । नन्वकाम्यमपि नित्य नैमित्तिक च कर्म प्रत्यवायपरिहारायमेव, न ज्ञानान्तरङ्गमिति बिद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह-ये स्थितिः । बाला अवि-वेकिनः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं योगस्य सत्त्वासयोगत्वात्स्वरूपैक्येन फलैक्यं दर्शयितुमाह-साङ्ख्ये-ति । साङ्ख्ययोगौ पृथग्विज्ञौ बाला मन्दाः प्रवदन्ति, न पण्डिता बुद्धिमन्तः । यस्मादेकमप्यास्थितः सेवमानः सम्यग्यावदुभयोः साङ्ख्ययोगयोः फलं विन्दते लभते ॥ ४ ॥

८ छं. प्र. मि.—ननु कर्मणि प्रवृत्तं कथं सत्त्वामी-ज्ञानस्य वषेतरागयो स्वरूपविरोधात् ? तत्राह द्वाभ्याम्-साङ्ख्येति । बाला अत्र साङ्ख्ययोगौ साङ्घा सत्यप्राप्त-बुद्धिः, ता वदन्ति साङ्ख्य-सत्त्वाम्, योग पूर्वोक्तकर्मयोग,

तौ पृथग्विबुद्धफलोः प्रवदन्ति, न पण्डिता जानिनः । किं तर्हि तेषां मतम् ? तत्राह-एकमपीति । कर्मसत्त्वासत्त्वयोर्मध्ये एकमप्यास्थित इत्यधिकारादुपपुन्येन यथाशास्त्रवद्विदित्वान् उभयोः फलं ज्ञानद्वारा मोक्षार्थं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—ननु साङ्ख्ययोगयोरेक एवार्थः कथमुत्पाद्यते शास्त्रभेदात् ? इत्याशङ्क्य एकफलविषयत्वे-
नाभेदमुख्यैकार्थ्यमुपदिशति—साङ्ख्येति । साङ्ख्ये हि नर्मणा सञ्ज्ञासः योगो चोपादानमिति भेदेऽपि स्वकर्मणि
द्वन्द्वसञ्ज्ञासपूर्वकं कारणमर्थमेकमप्यास्थितं सभयोः फलं विन्दतीति । यद्वा सभयोर्मध्ये एवमप्यास्थितः सम्यक्
फलं विन्दतीति स्वातन्त्र्येण मीमांसितयोः परमपुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम् । ऐकार्थ्येनोपादाने तथेति भगवन्मतम् ।
तदमे स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥

१० पु अ. त — उभयोर्होपादेयज्ञानिनो मत्स्वरूपा साङ्ख्ययोगौ मत्तुण्डहामकौ तत्र हेयोपादेयज्ञानं मत्तुण्ड-
द्विजज्ञानिनश्च मूला इत्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्य-
योगौ पृथक् भिन्नतयाऽनुष्ठेयानुष्ठेयत्वेन मताविति बाला-
मूला प्रवदन्ति, न पण्डिता, ज्ञानिन इत्यर्थः । अयं भावः—

११ नी० भा० दी०—नन्वेकत्र पाताशङ्का, एकत्र कर्मभ्रम, तदनयो पयो कतर श्रेयान् ? इत्याशङ्क्य द्वयोरपि
फलतः साम्यमित्याह—साङ्ख्ययोगाविति । साङ्ख्यं 'ममित्येकीभाव' [नि पू प १।१।१५] इति यास्क । एकीभावेनात्मा-
मन्यत्वेन ख्यायते प्रकाश्यते वस्तुस्वरूपमनयेति साङ्ख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविला-
पनेनोदिता चेतोवृत्तिः, तत्साधनभूतोऽयं साङ्ख्य सञ्ज्ञासः । स च दारादियुद्धय-ताना पदार्थानामात्मन्येकीभावेन
न्यसनं त्याग प्रविलापनम् । तथा योगोऽप्यभिहोत्रस-ध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाभ्यन्तमनुष्ठानम् । तत्र मुख्यस्य
योगस्य लक्षणं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' [पा यो १।२] इति । वृत्तयश्च 'प्रमाणविपर्ययविकल्पनिप्राप्त्युत्पत्त्यः' [पा यो
१।६] इति पञ्च । तत्र 'प्रत्यक्षानुमानागमा प्रमाणानि' [पा यो १।७] तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रिय, तज्ज्ञा वृत्ति शुक्त्या-
दिविषय बाधाव्येन ज्ञानम् । विपर्ययस्तु सत्रैव रजतादिविषय भ्रान्तिरूप ज्ञानम् । सशयोऽपि 'इयं शुक्तिर्वा रजत
वा' इत्यनिर्धारितान्यतरकोटिक ज्ञानं, स विपर्यय एवान्तर्भवति । विकल्पस्तु 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्य' [पा यो.
१।९] यथा पुरुषस्य चैतन्यं बन्ध्यापुत्र इति । नहि पुरुषश्चेतन्यतत्सम्बन्धानां पृथक्त्वमस्ति, किन्तु चैतन्यमेव
हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बन्ध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापि शब्देनाभिलप्यते । सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकयुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृतौ लोकप्रसिद्धे । एतासां निरोधेऽपि निर्विकल्प-
प्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावैतौ फलभूतौ साङ्ख्ययोगौ । साधनभूतौ तावैव सञ्ज्ञासकर्मयोगाश्चौ । सत्रान्ययोः
साम्यं ज्ञेयं स नित्यसञ्ज्ञासी' [पा ११] इत्यनेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वेक्यमप्रोच्यते । आस्थितं अनुतिष्ठन् फलं
निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ॥ ४ ॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमुभयोः फलं विन्दते ? इत्युच्यते—यदिति ।
यत्साङ्ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सञ्ज्ञासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायस्त्वेनेश्वरे समर्प्य
कर्माण्यात्मनः फलमसिन्ध्यायुतिष्ठन्ति ये ते योगिनः; तैरपि परमार्थज्ञानसञ्ज्ञासप्राप्तिद्वारेण गम्यत
इत्यभिप्रायः । अत एकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ दा व्या — प्रभर्षक श्लोकांतरमवतारयति—
एकस्यापीति । कैचिदेव तयोरेकफलं पश्यतीत्याशङ्क्य तथा
मेव सम्यग्दर्शित्वं, नतरेषामित्याह—एकमिति । तिष्ठत्य-
स्मिन् च्यवते पुनरिति व्युत्पत्तिमात्रेणऽऽह—मोक्षाख्य
मिति । योगसञ्ज्ञासमाह—ज्ञानप्राप्तीति । ये हि जिज्ञासव
धर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थमेवेन तेषां फलाभिनिष्ठमकृत्वा
ज्ञानप्राप्ते बुद्धिद्विद्वाराणां यत्कनानुतिष्ठन्ति तदयं योगः

विवक्ष्यन्ते । जन्मरयस्य मत्वर्यत्वं गृहीत्वोक्तं योगिन इति ।
सर्वोऽपि द्वैतकाश्च, न वस्तुभूतो मायाविलासत्वात्, आ मा त्ववि-
वियोऽद्वितीया वस्तु सन्निति प्रयोजकज्ञान परमार्थज्ञानम् तत्प-
र्षकमप्यासद्वारेण कर्मिभिरपि तदेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं
सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरेकत्वमित्याह—तैरपीति । फलैकत्वे
फलमाह—अत इति ॥ ५ ॥

१ इह पूर्व प्रवृत्त्यागते परं च मन्वते प्रयोगेण ज्ञाननिष्ठानामनायामेन साधनान्योपायाणि, कमयोगिनां च परस्परशेति
रूपितम् । अविनाश्यमेवार्थ उपभृता इति विभावनीयं सूक्ष्ममिति ।

—अज्ञिगीता ।

३ रा. भा.—एतदेव विवृणोति—यदिति । साहचर्यैः ज्ञाननिष्ठैः यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते । एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साहचर्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. च.—भित्तफलत्वेन प्रयत्नविधायिना निन्द्य कृता, अथैकफलत्वेन ऐक्याभिधायिना प्रशंसनं कियत् इत्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति । 'साहचर्यै' इत्यत्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठप्रमत्तुदासायाह—ज्ञाननिष्ठैरिति । साहचर्यमात्मज्ञानसाधनं तदेवेति इह साहचर्या, यदा साहचर्या बुद्धिज्ञानयोग, तन्निष्ठा साहचर्याः, अथवा साहचर्य आत्मा, तदेदिनोऽपि साहचर्या । स्थानशब्दोऽन 'विन्दते फलम्' [५।४] इतिवत्फलविषयः, न तु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदशविशेषाभावात् । तस्य फलं पूर्वोत्तरानुक्तमहमावलो-कनमित्यभिप्रायेण यदात्मावलोकनरूपं फलमित्युक्तम् ।

५ आ. मा. भा.—'एकमपि' [५।४] इत्यस्याभिप्रायमाह—यत्साहचर्यैरिति । योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. खी.—योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्, तदेव कथं ? इत्यत उक्तमेकमपीति, तद्वृत्तपत्रम्, उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यास्थित फलं विन्दन् इति योजनाया इत्योः साफल्यमात्रमुच्यते । एकमपि सम्यगास्थित. उभयो फलं विन्दत इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्थानं साधनमुच्यते । पत्रद्वयेऽपि न प्रवृत्तयोग इत्यत आह—एकमपीति । एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्वप्राप्त्याभिप्रायमाह—॥ माह इत्यर्थः । अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वे किं प्रमाणमुक्तं ? इत्युक्तं व्याचष्टे—योगिभिरपि । "तरति शोकमारमिव" [छा. उ. ७।१३] इत्यादिना यज्ज्ञानफलं मोक्षारूपं प्रमितं तत्प्राप्ययोगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते "अयम सोमम्"

अत्र 'यदेव साहचर्या पश्यन्ति' इति यादवप्रकाशोक्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वादानात् । "योगै" इत्येतत्क्षणया वा प्रत्ययविशेषाद्वा तथैवविषयमिति व्यञ्जनाय कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम् । अत्र साहचर्ययोगशब्दो नोपायपरी, बहुवचनानौचित्यादिति भावः । 'एकम्' इत्युक्ते एकसाधनार्थत्वादिप्रमत्तुदासायाह एवमेकफलत्वेनेति । अत्राह्निभावेतरेतरयोगरहितयोगप्राप्ययोरैकफलत्वत्वेनैकैक्यमनुष्ठाने विकल्पस्या स्यात् । तथा च सूत्र 'विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्' [ब्र. सू. ३।३।५५] इति । तदाह—वैकल्पिकमिति । "स पश्यति" इत्येतत् "न पण्डिता." [५।४] इत्येतत्प्रतिपक्षं दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

[अङ् ६।४।११] इत्यादिना । तत्र विचार्यम्—किं द्वयमपि स्वतन्त्रमुक्तिनाथम् ? अतः समुचितम् । अथैकं साक्षान्मोक्षसाधनम् ? । अपरं तत्साधनत्वेनेति न प्रथमद्वितीयौ । "नान्यः पन्था" [थे. उ. ६।१५] इत्यादिपिरोभात् । वृत्तयेऽपि चिन्त्य किं कस्य साधनमिति । तत्र न तावज्ज्ञान कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतु, 'न किञ्चिदन्तराधाय' इत्यादिविरोधात् । अतः परिशेषायोगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिद्धयति । तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः । अत्र 'योगिभि' इति वदता योगशब्दो धर्माणामुपलक्षकोऽयं आद्यजन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यत्साहचर्यैर्ज्ञाननिष्ठैः प्राप्यते स्थानं मोक्षारूपं तद्योगैः कर्मभिरपि गम्यते । अत एवाभिन्नं साहचर्यं योगं च यः पश्यति स पश्यति; सम्यग्दर्शित्यर्थः ॥ ५ ॥

८ वे. प्र. नि.—ननु कथमेकाग्रानादुभयो फलं प्राप्नुयात् ? अत आह—यदिति । साहचर्यैः ज्ञाननिष्ठैः सत्यास्तिभिः कथं स्थानं मोक्षारूपं प्राप्यते प्रकर्षेण साक्षादभाप्यते, तत् योगयोगिभिरपि । अतो आदिवादाप्यस्य । सत्यासत्रा

सिद्धारेणाभाप्यते । अतः साहचर्यं सत्यासं कर्मयोगं च युक्तं-लक्षणादेकं च पश्यति, ॥ एव सम्यक्पश्यति, नाभ्य । तस्मादकर्मिणः सत्प्राप्तिसमुपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

९ व० त० द्वी०—एतदेव स्फुटयति—यत्साहचर्यैरिति । यन्मुक्तिस्थानं साहचर्यनिष्ठैः प्राप्यते, तदेव योगैरित्यत्रार्थः आदित्वेन मर्यादाशोऽयम् । योगनिष्ठयाऽपि कर्म कुर्वेद्विरपि तदाप्यते, स्वातन्त्र्येण फलदत्तात्तयोरैकविपत्त्यात् । अतः साहचर्ययोगं वैकफलत्वेनैकं च पश्यति स सम्यग्दर्शनः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.—एकफलत्वमेव विवृणयति—यत्साहचर्यैरिति । यत्स्थानं मर्यादाभ्यां साहचर्यैः साहचर्यनिष्ठैः प्राप्यते तत्स्थानं योगैरपि योगावृत्ताद्विरपि गम्यते प्राप्यते । तथा चायं भावः—उभयोः कुण्डलरूपत्वाद्यप्यस्थितस्वरूपज्ञानेनोभय-

निष्ठानामपि भगवन्मुक्तसामीप्यमेव सविष्यति, यतस्तयोरैकमेव स्थानम्, अतो यः साहचर्यं योगं चैकं कुण्डलात्मकं पश्यति स तं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० द्वी०—योगयोगिभिः । अतोऽप्युच्यतयान्तोऽयं योगशब्दः । स्थानं मोक्षारूपम् । एकमभिन्नम् । स्पष्टा योजना श्येकद्वयस्य ॥ ५ ॥

कर्मयोगस्य वैशिष्ट्ये कारणान्तरम् ।

सध्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मं न विरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

१ अथ सध्यासम् ; पूर्वार्चोऽयोगत आर्तुं दुःखत्वेनोद्दिष्टस्य तस्यैवात्र प्रतिनिर्देश्यत्वेन प्रकृतत्वात् । अन्यमर्थं कल्पयतस्तु प्रकृतदानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्, वाक्यं ॥ भिद्येत । न च ब्रह्मसूत्रस्य सध्यासे गौणत्वात् विलम्बितप्रतिपत्तित्वं वाच्यम् । “न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्मणम्” (नारा. ७९) इति श्रुत्या तस्य सध्यासपर्यायपदतावगमान्, पर्यायदाब्दानां शक्यतावच्छेदकं कथनियमाच्च गौणत्वाभावात्, पूर्वतः स्वशब्दोपस्थापितसध्यासयोगतो दुर्वापन्त्वेनोक्तस्य च सध्यासस्यैवात्र तत्प्रतियोगिभोगयुक्ताधिगम्यत्वावच्छेदकतया सटिति प्रत्यभिज्ञायत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् ।

अथोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकत्ववति विषये तस्यैव पदस्य सर्वान्मो वा प्रयोगं विना दोषः । तथा हि-“उद्देशेति सविता तामस्ताम एवास्तमेति च ।” अत्र “एक एवास्तमेति” इति यदि क्रियेत, तदा पदान्तरप्रतिपादित स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिरित्युपयति (का. प्र. ७) इति काव्यमीमांसकसमयाद्ब्रह्मसूत्रस्य सध्यासार्थकत्वमनुकमिति चेत्- उक्तदोषस्य कर्म-त्कारणकर्मकत्वेन रसात्कारप्रधानकान्येष्वेवावश्यं परिहृतव्यादन्नोपेत्येतेऽपि न क्षतिः । अन्यार्थकत्वेन वाक्यभेदादिगुणरक्षो-प्रसङ्ग इति यथोक्तमेव युक्तम् । अन्ये तु-मुनिः सध्यासी भूत्वेति व्याचक्षते । तत्र “मुनिश्च उतमाभ्रमवचनोऽपि धृतो-“गार्हस्थ्यमाचार्यकुल मौनं वानप्रस्थे” इत्यत्र ” (३।१।४७) इति शारीरकभाष्यमनुसन्धेयम् ॥ अत्र “साध्यायोगी” (५।४) इत्यादि श्लोकत्रयविरपक चामनमतं सङ्क्षिप्य सङ्गृह्यते-

मुमुक्षुणा कर्मयोगसध्यासी द्वावपि क्रमात् । अगुष्ठेयविति न्यकमसुसुचदिहाच्युत ॥

कान्तेयोऽप्यहृत तत् साध्यायोगी यथा पृथक् । मोक्ष दातु प्रभवतन्तयेवावपि नो कुतः २ ॥

हारेवेति हृतं तस्य सर्वसाक्षी जगद्गुरु । शास्त्रमूलमपाकर्तुं श्लोकद्वयमुद्देरित ॥ × × ×

नन्वन प्रक्रियाभेदे फलैक्यं साध्यायोगयोः । कप स्यादिति चेत्तत्र सङ्क्षेपातिकश्चिदुच्यते ॥

तत्त्वसङ्ख्या विचाराख्या गजजडविवेकत । प्रत्यगात्मावबोधान्ता यत्र तत्साध्यायमुच्यते ॥

उद्देशान्ति सहस्राः सलिलयौ कलोमालाः पृथक् चिन्तेतासु न किञ्चानास्ति सलिलान्ययथा तत्त्वतः ।

तत्त्वानि प्रकृतेर्गजानि विलसन्त्यात्मस्वरूपे तथा तद्विभु न तत्र सारमिति सा साध्यायानुभूतिरुक्ता ॥

वेदान्तानुमत साध्यायमिदं व्यासादिबर्णितम् । प्राधान्ये प्रकृतेर्यत्र तदन्यत्रान् सम्मतम् ॥

येषां चित्ते हवीमृत साध्यायोगोऽयमीदृशः । त्रयोदशे वक्ष्यतीह तेषां मुक्तिं स्वयं हरिः ॥

यदात्मतत्त्वमेतेन साध्यायमार्गेण सम्यक्ते । चित्तश्रुतिनिरोधाख्या योगेनापि तदाप्यते ॥

सत्प्रक्रियां त्वनुपदं षोऽप्यायेऽत्र वक्ष्यते । एकेनापि द्वयोरिवमनयो फलमाप्यते ॥ × × ×

अभ्योन्यनिरपेक्षत्वमुक्तत्वेन साध्यायोगयोः । सध्यासयोगौ न तथेत्युत्तराणोक्तवान् बिभुः ॥

प्रक्रान्तस्यतिरेकाभिभ्यञ्जनेन “तुना” श्रुतम् । स्पष्टीकृतोऽयमनार्थं सन्दर्भस्वरसानुग- ॥

तन्मोक्ष साधयेयाता साध्यायोगौ श्रवणपरम् । सध्यासकर्मयोगौ न शक्वावित्यसायो हरः ॥ × × ×

सत्क्रियाऽर्थशुभमुप्यनं साध्याय सध्यासमुचिरे । योग च कर्मयोग यत्रैव सत्प्रवृत्तश्च तत् ॥

मत्मादिदोषं वदेन शुद्धय सध्यायोगयोः । एकमप्यास्थित सन्त्यगुभयोर्विन्दते कर्म ॥

एकेन कर्मणा मोक्षः सध्यासेनायथा तत । व्यकमभ्युपगन्तव्यो न चैतकुतिसम्मतम् ॥

चेतः शुद्धयति नैव कर्मण श्रुते न्यासादते नामृत न्यासश्चापि भवेत्त शुद्धयति यदा चेतस्तदैव स्थिरः ।

अन्योन्याप्रयतैवमस्ति नियता यत्तन्मसध्यासयोरैकेनैव कथं फलं तदुभयोः साध्वं श्रवणेनचित् २ ॥

अत्राहुस्ते कर्मणा चित्तशुद्धौ हानद्वारा मोक्षलभो ध्रुवः स्यात् । स यासे च स्वीकृते कर्मणां प्रागाचीर्णानां तत्फलं तेन सार्द्धम् ॥

एवमप्यन सध्यासाह्राफर्मस्वीकृतेः सुकृतम् । अन्योन्यनिरपेक्षत्वं तयोर्मोक्षे न सिद्धयति ॥

अस्मद्वर्णित एवार्थं सर्वथा तत्प्रपञ्चतः । व्यर्थोऽन्यस्तत्र दोषस्तु नोक्ता विस्तारसाध्यासात् ॥ इति ।

अथ च-“ननु प्रियतमत्वेन परमानन्दताऽऽत्मनि । विवेकुं शक्यतामेव विना योगं किं भवेत् २ ॥

ययोगेन तदेवेति वदामो, हानसिद्धये । योगः प्रोक्तो, विवेकेन किं ज्ञानं नोपजायते २ ॥

यत्साध्यायः प्राप्यते स्थानं तयोर्गैरपि गम्यते । इति स्मृतं फलकत्वं योगिना च विवेकिनाम् ॥

अथाप्य अन्यविषयो कस्यचिज्ज्ञाननिधयः । इत्ये विचार्य मार्गौ द्वौ जगद परमेष्ठर ॥

(प. ६ १।१८०-८१) इत्यादि भगवान्मन्दीयमपि प्रतिपादनमनुसन्धेयम् ॥

अभिनवगुप्तपादास्तु-“तु शब्दोऽन्यादने भिन्नकर्मः । योगरहितस्य सध्यासमार्गं तु खमय” इत्याहुः । —अविगतिः ।

१ शां. भा.— एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हिदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसंन्यास-
सात् कर्मयोगो विशिष्यते' [५।२] इति ? शृणु तत्र कारणम्— त्वया पुष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्म-
योगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयान् ? इति । तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो
विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्ष्यस्तु संन्यासः साहचर्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स
एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपवर्धते । कथं तादर्थ्यं ? इत्यु-
च्यते— संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना । योगयुक्तो वैदिकेन कर्म-
ज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते "न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः" [म.ना.उ. ७८] इति
मयोक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥ ६ ॥

२ आ शां. व्या— यदि योक्तृज्ञानपूर्वकसंन्यास
द्वारा कर्मिणामपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्य
प्राप्तमिति बोधयति— एवं तर्हि । संन्यासस्य श्रेयस्य कर्म
योगस्य प्रशस्तत्वं वचनमुचितमित्याह— कथं तर्हि ।
पूर्वोक्तमैवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति— शृणुति । कर्मयोगस्य
विशिष्टत्ववचनं तदेति पराश्रयम् । तदेव कारणं कथयति—
तत्रयेत्यादिना । कवलं विज्ञानरहितमिति यावत् । तयोरन्यतर
क श्रेयानिति शब्दोऽप्याहर्तव्यं । त्वदीयं प्रथममुक्तं तदनु-
गुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तद्विज्ञानत्वेन ज्ञानस्य संन्यासाद्योगस्य
विशिष्टत्वमिति मयोक्तमित्याह— तदनुरूपमिति । ज्ञाना
पक्षे संन्यासस्तर्हि कोहृक् ? इत्याद्युक्त्याऽऽह— ज्ञानेति ।
तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते ? तत्रा-
ऽऽह— यस्त्विति । तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानसोपत्वादि
यावत् । तदेव तादर्थ्यं प्रथमपूर्वकं प्रतीययति— कथमित्या
दिना । कर्मांशुशानाभावे बुद्धिद्वयमात्रात् परमार्थसंन्यासस्य

सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यतिरिक्तमुक्त्यस्यान्यमुक्त्य-
स्यति— योमेति । पारमार्थिकं सम्यग्ज्ञानात्मकं । शो-
भ्यभावे कार्यप्राप्तिरयुक्तेति मत्वाऽऽह— तु खमिति । योग-
युक्तत्वं व्याचष्टे— वैदिकेनेति । ईश्वरस्वरूपस्य सविशेष
इति शेषः । ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमुपादाय व्याचष्टे— प्रकृत
इति । तत्र ब्रह्मत्वप्रयोगे हेतुमाह— परमात्मेति । लक्षण-
शब्दो गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मत्वप्रयोगे तत्तिरीयकभूतिं
प्रमाणयति— न्यास इति । कथं संन्यासे हिरण्यगर्भावाची
ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते ? द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह— ब्रह्मा
हीति । ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे कलितं वाक्यार्थमाह—
ब्रह्मे यादिना । नद्याः कोतासीव निम्नप्रवणानि कर्मभि-
रतिता परिकल्पयत्यस्य करणानि सर्वतो न्यासत्तानि
निस्तासेपविशेषकृत्स्नप्रत्यगात्मानवैषम्यप्रवणानि भवन्तीति
कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्त्युपायत्वे कलितमाह— अत
इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— इयान् विशेष इत्याह— संन्यासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः कर्मयोगादृते प्राप्तु-
नचिरेण अल्पेनैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञान-
योगं साधयति, दुःखसाध्यत्वाद्दुःखप्राप्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

४ ये तां च.— ननु 'कर्मयोगो विशिष्यत' [५।२]
इति सूचनं, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते ? अस्य
न्तुत्स्यत्वे हि विकल्प इति शङ्कायां सौकर्येणैवाभ्यासो वैशि-
ष्ट्यम्, कल्पस्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्पः, अधिकारिभेदप्रति-
नियतत्वाच्च न दुष्परिचलित्वतोपायनैरर्षक्यमित्यभिप्रायेण वैष-
म्यमुच्यत इत्याह— इयान्विशेष इत्याहेति । तुवाब्दोऽप्यो-
न्यपेक्ष्यन्तरं, 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयो-
गस्वरूपमेव न सिद्धयतीत्यभिप्रेतम्, तदाह— कर्मयोगादृते
इति । 'क्षयमज्जलिभिः पातुं वाता' [वा.स. ५।२.८।८]
इत्यादिवदुःखशब्दस्यार्थं मनुमहत्त्वम् । मुनिशब्दे प्रकृतिवैजित-
प्रकृतिप्रत्ययाधिपतिराण मननशील इति । तत्राश्रयत्वात्
संन्यासप्रवणत्वात्मानमनस्याभावरूपकोऽपि, स्वयमेव ज्ञान-

योगमन्तरेणेत्यर्थः । 'तु समाप्तुमयोगतः इत्येवमनिरुद्ध-
संन्यासान्नं सुखेन कर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नयि-
ण' इति नयः क्रियान्वये चिरेण, व्यधिगमो न ह्यादिनि धमः
स्यात्, तद्युपायाय नचिरेणेत्युक्तम् । नैकादिवत् नचिरेण
इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिज्ञानमस्त्वत्प्राप्त्यर्थं
योगाभ्यवहितकल्पविषय इति व्यञ्जनाय आत्मानं प्राप्नोती-
त्युक्तम् । प्राप्तिरिति साक्षात्कारः । प्रथमव्यवहारमप्राप्तिप्राप्त्यर्थं
वदता ग्रहणं संन्यासो ब्रह्मसंन्यासोच्यत इति शङ्करोक्तं प्रत्यु-
क्तम् । तत्पतिरेक्यं पूर्वोक्तं प्रत्यक्षि— ज्ञानयोगयुक्त
इति । तु समाप्त्युत्पादित्वमित्युक्तं ज्ञानयोग, 'कर्मयोगस्तु
मुख्याप्यत्वादविलम्बितत्वं इति वैषम्यमनेन शोकेनोक्तं
भवति ॥ ६ ॥

- ५ आ. मा. भा.— इतश्च सन्यासाद्योगो वर इत्याह—संन्यासस्त्विति । योगाभावे मोक्षादि-फलं न भवति, अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य, मोक्षाद्येव हि फलम् । अन्यत्तत्फलमपत्त्वादफल-मेवेत्याशयः । तद्योक्तम्—‘विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते’ इति पात्रे । यत्तु महाफलयोग्यं तस्यात्यं फलमेव न भवति; यथा पद्मरामस्य तण्डुलमुष्टिः । महाफलश्च योगयुक्तश्चेत्सन्यास इत्याह—योगयुक्त इति । मुनिः सन्यासी । तद्योक्तम्—‘स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः’ इति ॥६॥

६ ज. प्र. दी.— सन्यासस्त्वित्यस्य सन्नतिमाह— । दिक् सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विश्व-इतश्चेति । ननु प्राक् सन्यासाद्योगस्य वरत्वेन कोऽपि हेतुरुक्तः, तत्कथमेवमुच्यते ? मैवम् ; सन्यासस्य योगावस्थे वाचकं परिहृतम् । साधकमिदानीमुच्यते । साधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम् । तस्मादित्येति युक्तम् । पूर्वं सन्ध्यामस्य निश्चयसंकरत्वमुक्तम्, इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते ? किं वाऽनेन साधकमुक्तं ? इत्यतो व्याचष्टे—योगेति । विष्णुवर्ण-शुद्धया करणामासन्न्यासमात्रेणेति शेषः । आदिपदेन ज्ञानं गम्यते । तस्य कैवल्यसन्यासिनः । योगाभावे सन्ध्यासो निष्फल एवेत्येतत् सुच्यते, मोक्षाद्यभावेऽपि तात्कालिकापमानादिदुःखा-भावादिर्भावादित्यत आह—मोक्षाद्वीति । अथ पुराणसम्मति-माह—तद्येति । ननु मोक्षफलभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्या-

दिक् सफलमित्युच्यते । तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विश्व- । नोति—यत्त्विति । महाफलं साधयितुं योग्यमित्यर्थः । मोक्षादिमहत् प्रत्यापेक्षयैव कृतमिति भावः । ननु सन्यासात् योगस्य वरत्त्वमनेन साधितं तद्विमुक्ताराधनं ? इत्यत आह—महा फलश्चेति । महत्फलं यस्मात्स तथोक्तः । योगाज्ञत्वेन ततोऽन-रत्वं सन्यासस्य सिद्धाधिक्यमितम् । तस्मान्वावश्यक्यतिरेकाभ्यां विद्वयति । तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमाचष्टे इत्यर्थः । ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्, सरयम् ; तथापि धर्मभाविन्येव विशेषः । नन्वत्र सन्यासवाचकं न धूयते तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—मुनिरिति । मुनिशब्दस्य कामवर्जनलक्षण-सन्यासवचनत्वं कृतः ? इत्यत आह—तद्येति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं, कथं विशिष्टः ? इत्यत्राऽह—सन्यास-स्त्विति । सन्यासो ज्ञाननिष्ठा महाबाहोऽयोगिभिर्दुःखेन प्राप्यते; कर्मभिस्तु सुखेन सर्वशुद्धिद्वारेण प्राप्यते, अतः कर्मयोगो विशिष्यत इत्युक्तम् । यतः योगयुक्तो मुनिर्ज्ञानी ब्रह्म अचिरेणाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

८ छं. प्र. गि.— एवं ‘ज्ञेयः स नित्यसन्यासी’ [५।३] इत्येतदुपपादितम्; इदानीं ‘सुखं बन्धाध्यक्षयते’ [५।३] इत्येतदुपपादयन् कर्मसन्यासयोगिकपुरुषाद्वेषवत् भिन्नपुरुषाद्वे-षवत् वा ? इति प्राक्पृष्टयोरंतरमाह—सन्यास इति । अयो-गतः कर्मयोगो विना तु सन्यासः प्राप्नुं दुःखं दुःखहेतुः; अशक्य इति यावत् । कर्माद्विघ्नजन्मवृत्तिशुद्धयभावे सन्ध्यास हेतुवैराग्याभावात् । यद्वा योगं विना कृतः सन्यासो दुःख-माप्तुमैव भवति, चित्तशुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठया असम्भ-वात्, शोधके च कर्मण्यनधिकारात्; अतः कर्मत्रयोभयप्र-त्येन तस्य महत्त्वज्ञमेव स्यादित्यर्थः । कर्मयोगयुक्तस्तु चित्त शुद्धिवैराग्यसम्पत्त्या मुनिः सन्यासी भूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञान-श्रद्धां च अचिरेणाधिगच्छति साक्षात्कोति । अतः कर्मयोगं विना सन्यासस्य दुष्कृत्यान्वयवृत्तिकृतस्यापि तस्यानर्थक-त्वेन फलवत्त्वाभावाच्च सुकरः नीत्रफलदश्च कर्मयोगस्ततो विशिष्यत इत्यनर्थ सुप्रसङ्गोः प्रथमं कर्मयोगं पुराणुच्ये, न

तु सन्यासः; स तु वैराग्यतीव्रतायां स्वयमेव अभिव्यक्तीति ‘न कर्मणाम्’ [३।४] इत्यस्यैवार्थं प्रपञ्चः ।

अत्र कर्मयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सन्यासहेतुत्वोक्त्या कर्मसन्यासयोरङ्गाङ्गिभास्यदर्शनात् तयोरैकपुरुषानुष्ठेयत्ववृत्तं भवति । न च विरोधाद्युपपदेकस्य तदनुष्ठानासम्भव इति वाच्यम् ; कालभेदेन तत्सम्भवात् । सुच्यते खल्वविरक्ति-दशायां कर्मयोगो विरक्तिदशायां सन्यासश्च । न च कर्म-योगस्यापि वैराग्याधिकारत्वाद्विरक्त्यविरक्त्यवस्थाभेदेन कर्म सन्यासाव्यवस्था न युक्तेति वाच्यम्; कर्मयोगहेतुवैराग्यात् सन्यासहेतुवैराग्यस्य भिन्नत्वात् । तीव्रतरं हि वैराग्यं सन्यास-हेतुः । यथाऽतितीव्रतायां बुधरायाश्चाप्यनार्थं भोजनान्नस्यो-प्याहारो न रोचते, भोजने च विलम्बो न सोढुं शक्यते, तथा संसारविरक्त्यतितीव्रतायाश्चाप्यनार्थं सन्यासं विना अन्यत्र रोचते, सन्यासे च विलम्बो न सद्यते । तदेतादृशं तीव्रतरे वैराग्ये सन्यासः, तदभावे कर्मयोग इति व्यवस्था-सम्भवाच्च कोऽपि विरोधः ॥ ६ ॥

९ प. म. दी०—किञ्च साध्याऽभिप्रेतं कर्म—सन्यासं विनाऽपि योगेनेह हि सिद्धिर्भवति, न तु योगं विना सन्यासिनो भवतीत्याशयेनाह—सन्यासस्त्विति । हे महाबाहो ! कर्मसन्यासस्तु योगव्यतिरेकेणाप्तुं दुःखरूपः । समस्तं हि योगः तन्निष्ठया करणव्यतिरेकेण कस्य सन्यासः ? नल्लभ्यतस्य त्यागो युज्यते, सिद्धत्वात् । साध्यापीयो मुनिरपि योगयुक्तोऽचिरेण ब्रह्माधिगच्छति; नान्यथेति मम मतम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—नन्मयोरैककलत्रे उभयरूपता किं ?
 इत्याशङ्क्यामाह— सध्यासस्त्विति । हे महाबाहो !
 सध्यासस्तु अयोगतः योगं विना आप्तुं प्राप्तुं दुःखं, दुःखस्वप्नि-
 त्यर्थः । अत्रायं भावः—सध्यासस्य साध्यात्मकस्य विप्रयोग-
 रूपत्वात्, योगस्य संयोगात्मकत्वात्, विप्रयोगस्य संयोगपूर्वत्वा-
 योगं विना न तत्सिद्धिः स्यादत उभयरूपत्वेन कथनमित्यर्थः ।
 किञ्च भगवतो रसरूपत्वादस्य च द्विरूपत्वादेकरूपत्वेनाक-
 यनेऽपूर्ण एव स स्यादित्यर्थः । यतः संयोगं विना न द्वितीया-
 मिदिरतो योगयुक्तः संयोगयुक्ता भूत्वा मुनिः विप्रयोगे
 मूर्तिकवत्तणो भूत्वा अचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्म सर्वलीलाभ्याम-
 कमभिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गावुक्तौ स्यातां, तच्च “नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
 नाय” [श्रु. ३।८+६।२५] इति श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्याह— सध्यासस्त्विति । सध्यासो नैकमर्थं व्ययोगतो
 योगं विना आप्तुं दुःखं हे महाबाहो ! । अयमर्थः— निर्विकल्पकसमाधिरपि “तत्त्वमसि” [छां. ६।८।५-१४]
 इत्येतद्वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायभूत एव, न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गाभ्यामावाजोदाहृतश्रुतिविरोधः । “शान्तो
 दान्त उपरतस्त्वित्तुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [छ. ४।४।२३] इति श्रुत्यैव शमादिवत्स-
 माधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् । तथा च समाहितपदं वार्तिककारैर्व्याख्यातम् । “त्वातः स्र्यं येषु कर्तुः स्था-
 त् करणाकरणं प्रति । तान्येव तु निपिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः” । शमादिभिः शमादिभ्युत्पत्ता । “अस्वातन्त्र्यं तु
 येषु स्यात्करणाकरणं प्रति । समाहितोक्त्याद्येदानीं तन्निरोधो विधीयते”— अस्वातन्त्र्यं गुरुपदेशापेक्षत्वं, येषु मान-
 मेयव्यवहारनिरोधेषु । “पिण्डोक्त्येन्द्रियग्रामं बुद्धावाप्त्यर्थं निश्चरम् । विपर्यास्तत्वमृतीत्यक्त्वा तेष्विष्टविस्तुरोधतः ॥
 एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्” इति । एवं व्यतिरेकमु-
 क्त्वाऽभ्युपायमाह— योगयुक्त इति । मुनिः सध्यासी न चिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माभिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण, न तु
 केवलसध्यासी । यद्योक्तं— ‘न च सध्यासनादेव सिद्धिः समभिगच्छति’ [३।४] इति ॥ ६ ॥

सम्यग्दर्शनप्राप्त्यर्थं कर्म कुर्वतोऽपि योगिनः सकारणा कर्मालिप्तता ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

१ शं. भा.—यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन— योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा
 विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादीनां स्वस्वपर्य-
 न्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा, सम्यग्दर्शित्यर्थः । स
 तत्रैवं वर्तमानो लोकसङ्ग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते, न कर्मभिर्वध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ आ. शं. व्या.—ननु पारिमर्शं परिशुद्धं ध्वणादि-
 साधनमवहन्नुत्तिष्ठतो लब्धसम्पन्नोऽप्यस्यापि यथापूर्वं कर्मा-
 ण्युपलभ्यते, तानि कल्पहेतोर्वा भविष्यन्तीत्याद्यव्यवहारात्
 मवतारयति—यदा पुनरिति । सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन
 यदा पुनरेव पुनरो योगयुक्तत्वादिविशेषणः सम्यग्दर्शो सम्प-
 द्यते, तदा प्रातिमाहिर्वा कृतिमनुपत्य कुर्वन्नपि न लिप्यत इति
 योगना । योगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुप्रायेनेति यावत् । आदौ
 नित्याद्यनुष्ठानवतो रजस्तमोमलाम्ब्यामकटुपित्तं सत्त्वं हिद्विष-
 तीलाह— विशुद्धात्मेति । शुद्धिद्वौ कार्यकरणसहायस्यापि
 स्वाधीनत्वं भवतीत्याह— विजितेति । तस्य यथोक्तविशो-
 षणवतो आयते सम्यग्दर्शित्वमित्याह— सर्वभूतेति । सन्प-
 द्यतिनस्ताह कर्मानुष्ठानं कुतस्त्यं ? तदनुष्ठानं वा कुतो बन्ध-
 विक्षेपसिद्धिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— स तत्रेति । सम्यग्दर्शनं
 मसम्बन्धः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्ध-
 मनाः । विजितात्मा स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन मुखेन विजितमनाः, तत एव जितेन्द्रियः । कर्तु-
 रात्मनो यायात्मानुसन्धाननिष्ठतया सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां देवादिभूतानामात्मभूत आत्मा
 यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा; आत्मयापात्स्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां त्वस्य चैकाकार आत्मा;
 देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वात्ममवात् । प्रकृतिवियुक्तः सर्वत्र देवादि-

देहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' [५।१९] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स एवम्भूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मन्यात्माभिमानेन न लिप्यते न सम्बध्यते । अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे ता च — कर्मयोगस्य मुख्यध्वस्ये श्रीप्रफलाधिगमे च हेतुवक्ष्यते — 'योगयुक्त' इति श्लोकेन । पूर्वावात्म्यस्य मनोविषयो, जितेन्द्रियसमभिप्याहारात् । 'योगयुक्त' इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे हेतु शास्त्रीय इत्यादौ च्यते । विशुद्धिरन रजस्तमोनिवृत्तिस्तन्मूलगद्वेषादिविषय निवृत्तिश्च । प्राक्समर्थित स्मारयति स्वाभ्यस्त्ये कर्मणीति । प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वस्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेह' इति परव्याख्यान सन्धिमिति भावः । सर्वेन्द्रियवृद्धये मनसि जिते बाह्यानीन्द्रियागतराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण तत् तत् गत्येत्युक्तम् । सर्वभूतेत्यायुषपादनाय कर्तुरित्युक्तम् । प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र देवादिवेदमात्रविषयता, द्वितीयस्य क्रियात्मता निग्रह च दर्शयति सर्वेषामिति । भिन्ना नैक्य हि विरुद्धमित्यत्राह आत्मयाथात्म्यमिति । अयमभिप्रायः — सत्य न स्वरूपकं विधीयते, तस्य प्रत्यक्षा नुमानागमपूर्वापरविरुद्धत्वात्, किन्त्वैकाकारत्वं, यथा सर्वे स्मिन् ग्रहे वर्तमानो मे हिरयमेवेत्युक्ते रक्षाणीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वस्मिन् देहे वर्तमानो 'अयमेवात्मा' इति प्रयोगेऽपि वेदान्तरवर्तिनामस्य चारमन समानत्वमुक्तं भवति । ननु समानत्वमपि प्रत्यक्षादिविरुद्धम्, देवर्तियमाकाशश्चरित्र

मग्नानारिगृहस्थपण्डितापण्डितशकाशकधनिकदरिद्रस्थविरतदगा दिनित्वधिकवैषम्यनिर्भरत्वादात्मनाम् । अन्यथा 'प्राज्ञो यजेते' [३। ३। ५। १। १९] इत्याद्यात्मपयन्तशास्त्रीयप्रयोगोऽपि भज्येतेत्यत्राह देवादिवेदानामिति । अयं भावः — 'सत्य देवादिदैवम्य प्रामाणिकमेव तत्तु न स्वरूपप्रयुक्तम्, तस्य कर्मापाधिकप्रकृतिपरिणाममेदनिबन्धनत्वात्, शुद्धाकारविवक्षया तु समानत्वमिदोच्यते' इति । साम्यास्याप्र विवक्षितत्वे सेवा दकमन-तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति प्रकृतिविषयुक्त इति । 'इवैवमपि न लिप्यते' इत्यत्र न तावन्निषिद्धं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा सति बहुव्याप्तोपपन्नत्वात्, न च कर्मयोगं कुर्वन्नपि तेनैव न लिप्यत इति, तथा च सति निष्कल्पप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात् । अनोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठ, अपितु कर्मयोगं कुर्वन्त्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचिन् लिप्यत इत्येवार्थः इत्यभिप्रायेण अनात्मन्यात्माभिमानेनैवत्यायुक्तम् । 'नैव किञ्चित् रोमि' [५। ८] इत्यादिक ह्यनन्तरमुच्यत इति भावः । 'न लिप्यते' इत्यत्र सवासनं सम्बन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह — न सम्बध्यत इति । प्रसुतायैतया निगमयति — अत इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा. — एतदेव प्रपञ्चयति — योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः । येषाम्भोतीत्यादे । स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

६ ज प्र दी — प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वाद्भूतस्य वैयर्थ्यमात्राद्वय इ — एतदेवेति । योगयुक्तस्य सध्यासस्य महाफलत्वमेव । प्रपञ्चन च 'यो न द्वेष्टि' [५। १] इत्याद्यादेवादिवृत्तनाशोपपन्नासेन प्रज्ञाधिगच्छति [५। ६] इत्यनेनोक्तप्रज्ञा नावाप्तकलोपपन्नासेन चेति ज्ञातव्यम् । 'सर्वभूतात्मभूतात्मा

इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थाह — सर्वेति । सर्वभूतानामात्मभूत कथं ? इत्यत उक्तं यद्येति । एतन्निर्वचनमाश्रित्य न स्वरूपत्वमित्यर्थः । स आत्मभूत इति सर्वभूतात्मभूत इत्युक्त्यानुवादः । 'स्वसमीप' इत्यादिवितीयात्मशब्द इत्यर्थः । एव ज्ञानमत्र विवक्षित ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा. — अत — योगेति । योगयुक्तो विशुद्धात्मा प्राप्तसत्त्वशुद्धिर्विजितात्मा रागद्वेषाभ्यामनाकुप्यमाणा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषु भूतेष्व्वात्मैकत्वदर्शी कर्माणि कुर्वन्नपि तत्फलैर्न लिप्यत न सम्बध्यते ॥ ७ ॥

८ वे प्र नि — ननु 'योगयुक्तो मुनिर्विघ्नाधिगच्छति' [५। १] इत्युक्तमयुक्तम्, कर्मणो यन्हेतुत्वादित्यत आह — योगेति । निष्कामतयेवार्पणमुदयादुपुष्टीयमानं कर्म योग, तेन युक्तं पुरुष विशुद्धात्मा निर्मलान्तं करणं, तथा विजितात्मा वसीकृतदेहं जितेन्द्रियव सन् । अनेन 'दरीरवाद्यानामिषकम प्राग्गतेऽर्हन्' [१८। १५] इति वक्ष्यमा

नविषिकर्मलेपाभाव सूचितः । एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यं ग्यावीत्याह — सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां प्रज्ञादि स्त्वमान्तानामात्मभूत आत्मा यस्य स तथोक्त, अद्वितीयात्मत्वदर्शीति यावत् । एवम्भूतः कुर्वन्नपि लोकाणुपहाय स्वामाधिकं वा कर्म न लिप्यते न बध्यते ।

एवञ्च मधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम् — "सर्वभूतानामा

स्मभूत आत्मा यत्पेति भाष्यकारीयव्याख्याने 'सर्वभूतात्मा' इत्येतावतैवार्थलाभात् 'भूतात्मा' इत्यधिकम् । अतः सर्वोत्पत्त्यां जडाजडे विवक्षित्वा सर्वभूत आत्मभूतभ्राता स्वरूपं यत्पेति व्याख्यानं समञ्जसम् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थः । इति, तदस्तु; 'सर्वभूतात्मभूत' इत्येतावतैवार्थलाभेन अवद्याख्यानेऽपि द्वितीयात्मपदवैधर्ष्यात् । चेतनाचेतनात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यतीत्यर्थलाभा-

यात्मपदं सार्थकमिति चेत्, सर्वभूतात्मभावापन्नस्वात्मदर्शित्वरूपार्थलाभाय भूतात्मपदमपि सार्थकमिति समानम् । वस्तुतस्तु भवद्वयाख्यान एवास्मान्जस्यम्; सर्वपदेनैव चेत् नाचेतनलाभेन प्रथमात्मपदवैधर्ष्यात् 'सर्वात्मा' इति द्वयान्तः श्रुतद्वितीयात्मपददेनैव 'सर्वभूत आत्मभूतः' इत्यर्थलाभेन प्रथमभूतपदवैधर्ष्याचेति न किञ्चिदेतत् । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यानं प्रवचयम् ॥ ७ ॥

९ द० त० दी०— स्वमतस्सोऽगुणार्थं तद्योगिने लभयति त्रिमिः । त्रिगुणातीतत्वात्तन्मेतिभावेन योगयुक्त इति ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु भवभ्रातृर्यथोक्तमा तदा अस्त्यैव तस्मिद्विरिति नियतस्वफलभोगकारककर्मकरणे द्विगुयोजनकं । इत्यादिहृद्वाह— योगयुक्त इति । योगयुक्तोऽन्तर्सर्वागाम्यभावः विशुद्धात्मा विशेषेण शुद्ध आत्मा अन्तःकरणं कामादिभावहितं यस्य । विजितात्मा विजितोऽवशीकृत आत्मा भवत्वस्व-

रूपं येन । जितेन्द्रियः जितानि इन्द्रियाणि स्वमोगारिहृपाणि येन । सर्वभूतात्मा सर्वभूतात्मरूपो भगवान् स एवात्मा स्वस्वरूपं यस्य, तादृशो मदाज्ञया लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्वन् लिप्यते तत्कल्मसिगेन न वध्यते ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— योगेति । योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः, अत एव विशुद्धात्मा श्रुतिसारूप्यदोषेण हीन आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य । निर्विकल्पवास्थायां केवलं यव चेतनोऽस्ति, नान्यदेत्युक्तम् । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' । 'श्रुतिसारूप्यमितरत्र' [पा. यो. १।३।४] इति । तदा दृष्टवभावे इतरत्र श्रुतिकाष्ठे इति सौत्रपदद्वयार्थः । अत्र हेतुः— यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्वल्पपदार्थवत्तस्य तत्पदार्थमेदमाह— सर्वभूतात्मेति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्त्वप्यन्तरातां विद्यदादीनां च चेतनाचेतनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतं कारणानन्त्यत्वात्कार्यस्य, सर्वभूतात्मभूत आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्तु 'सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य' इति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादारम्भभूत इत्यधिकमिति दूषितं, स्वयं च सर्वभूत आत्मभूतत्वात्मा यत्पेति विप्रदो दक्षितः (मधुसूदनसरस्वतीभिः) तत्र सङ्कोचे कारणाभावात्सर्वपदेनैव चिज्जहपोर्मेह परस्याप्यत्मभूतस्यधिकमेव सर्वभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चभूत आत्मा यत्पेति तत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वं च आत्मनश्च तज्ज्ञ आत्मा यत्पेति विप्रदो 'सर्वात्मभूतात्मा' इत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैपर्ययः । भाष्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यत्पेति श्रुत्यैव जीवेशामेदं उच्यते, परस्य तु उपादानत्वलिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवरूप ब्रह्ममेवोऽवगम्यत इति विद्वद्भिराश्रितयः श्रुतव्ययः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतोऽस्मिन् सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते, असङ्गात्महानान् कत्रविर्वाधित्वाच । व्युत्थाने उत्पत्तीवावपि चत्सावर्द्धोऽगवद्वशाच्चत्वाचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यद्वृण्वन्स्पृशजिघ्रन्निपन्निपि ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिपन्निपिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— न चासौ परमार्थतः करोत्यतः— नैव किञ्चित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्न मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येत ? इत्युच्यते— मन्येतेति पूर्वेण सम्बन्धः । यस्मैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्पददर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसव्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि भृगद्विष्णुकायामुदकचुद्धत्या पानाय प्रवृत्त उदकमावधानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥८॥९॥

२ आ. शां. व्या — कर्माण्यश्नीहृत्य तैस्य विदुषो बन्धो वास्तीत्युक्तम्, इदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न सन्तीत्याह — न चेति । लोकादृष्टा विदुषोऽपि कर्माणि सन्तीत्याहङ्गुय स्वदृष्ट्वा तदभावमभिप्रेत्याऽऽह — नैवेति । साध समन्तरालोक्तमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति — कदेत्यादिना । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदेरन्तःकरणन्तु

ध्येन च तत्तद्व्यानिर्वर्तनावस्थायां तत्तदर्थेषु सर्वा प्रवृत्तिरिन्द्रियाणामेवेत्यनुसन्धानो नैव किञ्चित्करोमीति विद्वान्प्रतिपद्येत्यर्थः । यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात्प्रतिपत्तिकर्मभूत कर्मसंन्यास फलात्मकमभिलषति — यस्येति । अस्त्येव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिरुपभवात्कृतं तन्म्यासेऽपि कार स्यादित्याहङ्गाऽऽह — न हीति ॥ ८ ॥ ९ ॥

३ रा. भा. — यतः सौकर्याच्छ्रेय्याच्च कर्मयोग एव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु — एवमात्म-तत्त्वचित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि, प्राणाश्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन् अनुसन्धानो नाहं किञ्चित्करोमीति मन्येत; ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्येतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

४ ये ता च — एवमर्जुनस्य परिपृच्छत साक्षात्प्रश्नस्योत्तरमुक्तम्, अथ तदाशयविशेषो भगवत आभिप्रायिक वाक्यस्योत्तरसङ्करयर्थं दर्शयति — यत इति । युक्तोऽन योगनिष्ठ, तत्त्वचित् तदन्तर्गततामसतत्त्वविज्ञानवान् । तदाह — एवमात्मतत्त्वचित् । 'स्वचित्' । 'पञ्चन्', 'अपञ्चन्', 'स्पृष्टान्', 'जिम्भन्', 'अक्षन्' इति चक्षुर्भूतत्वप्राणविज्ञाद्यह्मणैरेन्द्रियव्यापारा । 'गच्छन्' प्रलपन्, विस्मजन्, गृह्णन्' इति पादादिकर्मन्द्रियव्यापारा । तन् 'विस्मजन्' इति पादपृष्ठव्यापारसङ्ग्रहः । उक्तं च 'पादपृष्ठे विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे आभिकामत' इति । 'स्वपन्', 'अपन्', 'उन्मिषन्' निमिषन्' इति तृप्राणव्यापारा । स्वापस्य तमोवृत्तिर्येऽपि प्राणाधीनव सिद्धम् । 'उन्मिषन्', 'निमिषन्' इति तु व्यानाख्यप्राणव्यापारः । 'अपन्' इति तु प्राणसङ्गप्राणविशेषव्यापारः । 'गृह्णन्' इति पाणिव्यापारपरोऽपि अपानव्यापारस्यापि तत्रेण ग्राहकः । "तदपानेनाभिपृक्षतदावयस्य य एषोऽन्नस्य अहो यद्वायुः" [ऐव ३।१०] इति । एव विभक्त्यापानाय —

श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि च कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्चेत्युक्तम् । इन्द्रियसम्बोऽन सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतां प्राणसत्त्वादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणमजहृल्लासया लक्षयतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियायेंषु इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय स्वविषयेष्वित्युक्तम् । वन्मिन्द्रियप्राणेणैककृतं कर्तृत्वाभ्यास स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव ह्यात्, आत्मन एव कर्तृत्वस्य 'कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्' [म. सु. २।३।३३] इत्यादिभिः क्वापिस्वादित्याह ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणां मिथ्यात्वानुसन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, 'इन्द्रियाणीन्द्रियायेंषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुवर्त्येयत्वप्रसङ्गात् । मुक्तस्य स्वेच्छागृहीतेन्द्रियादिव्यवच्छेदयोपाधीनामर्थोपाधिकत्वप्रवृत्तनाय च कर्ममूलशब्दः । ईदृशमिति — पुण्यपापरूपमित्यर्थः । अत्र 'तत्त्वचित्' इति निश्पाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण' — [१।३।२०] इत्यादाविव न चिद्विद्यापारविभागेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा. — संन्यास स्पष्टयति — पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

६ अ प्र दी — नैव किञ्चिदित्यादेः प्रतिपादमाह — संन्यासमिति । 'ज्ञेय' इत्यादिना 'विशुद्धात्मा' इत्यादिना

च स्पष्टीकृतत्वात् — पुनरिति । स्पष्टं च प्रागनुक्तसङ्कल्पस्यावस्थामिषानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा. — यत एवमतः — आत्मनोऽर्कतृत्वाभ्रं किञ्चिदहं करोमीति मन्येत तददर्शनादिषु कर्तृत्वस्याविद्यातः प्रतिभासे सत्यपि । पश्यन्पमालोचयन्, शृण्वञ्छब्दं शृण्वन्, जिघ्रन्तान्धातुपाददानः, अवनचोदनान्छुञ्जानः, गच्छन्पद्मं विहरन्, स्वपञ्छयानः, श्वसन्नङ्गासं विमृजन्प्रति तथा — प्रलपन्प्रमापमाणः, विस्मजन्मूर्तपुरीषे विस्मजन्, गृह्णन्स्तेनोपाददानः, उन्मिषन्निमिषन्मूलनिमिलयति, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनीन्द्रियार्थेषु विषयामिमुखं वर्तन्त इति धारयन्मन्यमानो नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वचित् इति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकारणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव सम्पद्यतः सम्पद्यन्तिनः सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारस्तत्तत्कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकाया-मुदपचुदत्या पानाय मष्टचातुदकामावहानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

८ घं प्र गि — इत्यत्रि । लिप्यन्ते' [पा०] । 'युक्तः' । 'ज्ञेय' । लिप्यन्ते । इत्यन्तः कर्मन्त्यामिमाना

भावादिवाह द्वाभ्याम् — मेयेति । पुनः समर्पितं तत्त्वचित् । नैव किञ्चित्करोमि' इति मन्येत भगवते चित्तं

यति, अतो न लिप्यत इति सम्बन्धः । तर्हि तत्त्ववि-
किम्पि न पश्यति न गृणोति येन न किञ्चिच्छ्रोमीत्युचि-
न्तयेत् । अत आह— पश्यन्निति । चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियै-
गादिकर्मैन्द्रियैः प्राणादिबाधुमेदेन्त वरणचतुष्टयेन च त्रिय-
माणेषु कर्मसु, इन्द्रियाण्येव इन्द्रियार्थेषु स्वस्वविषयेषु वर्तन्ते,
न त्वहमिति धारयन्, नैव किञ्चिच्छ्रोमीति मन्येतेति धौजना ।
अथ दर्शनश्रवणस्पर्शनप्राणानानि चक्षुश्श्रोत्रचक्षुःप्राणरस-
माना पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः पश्यन् शृण्वन् स्पर्शजिघ्र-
सन्तिषुक्ताः । 'गच्छन्प्रत्यन्विस्वजन्मृदन्' इत्यनेन स पञ्चकर्म-

न्द्रियाणां व्यापारा इति । तत्र गतिः पादयोः, प्रलापो वाचः,
विसर्गः पायूपस्ययोः, ग्रहणं हस्तयोरिति विवेकः । 'वसन्' इति
प्राणादिवज्जन्त्यापारोपलक्षणम् । 'अग्निपत्रिमिपन्न' इति नाग-
हर्मादिवायुपञ्चकान्तर्जन्त्यापारोपलक्षणम्, 'उग्रारे' नाग आ-
ख्यातः कूर्म उन्मीलने तथा । कुरारस्तु कृते [कुरारः कृत्को]
हेयो देवदत्तो विंग्रभणे ॥ न जहाति मृतं वापि सर्वम्यापी
घनजपः' [यो. सू. उ. २५, २६] इति स्मृतैः । स्वपत्रि-
त्यन्तःकरणचतुष्टयव्यापारोपलक्षणम् । एवमप्यत्रमप्यपारापञ्चक-
मन्वा व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९ श. स. दी.— 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्येतद्विरुद्धमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारसत्वेऽपि कर्तृत्वाद्यभि-
मानाभावेन निर्द्वन्द्वत्वाच्च विरुद्धमित्याह— नैव किञ्चिद्विति । मनस इन्द्रियाणां च व्यापाराः 'वन्निपत्रिमिपन्न' इति
इत्यन्तं निर्दिष्टाः । स्वविषयेषु हीमानोन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, नाहमिति । साङ्ख्यबद्धारयन् न लिप्यते । तथा चोक्तं
सूत्ररुना 'तद्विगम उत्तरपूर्वाययोरक्षेपविनाशौ' [प्र. सू. ४।१।१३] इति । कर्ममिर्न स बध्यते इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— ननु नियतफलस्य कर्मणः इत्यस्य
कथं न फलं इत्याशङ्क्याह— नैव किञ्चिदित्यादित्रयेण ।
तत्त्वविन् भगवद्विहितस्य युक्तं मद्रावयुक्तं सन् 'नैव किञ्चि-
च्छ्रोमीति अहं किञ्चिदपि न करोमि; किन्तु भगवद्विच्छया तद्ग-
हया यथा स कायति तथा कातिवशसुनादिवचनवत्,
कर्म किमपि मयो न भवति, न त्वहं करोमि' इति यो मन्येत
स पापेन कर्मफलैव न लिप्यते । एवंप्रत्यय स्थितिमाह—
पश्यन्निति । भावास्तकेन मनसा दिशोऽहतालीकिकेन्द्रि-
यैश्चक्षुःप्रभृतिभिः पश्यन् भगवत्स्वरूपदर्शनं कुर्वन्, गृणन्

भगवत्कृतितर्पणादिशब्दान्, स्पर्शन् भगवन्नगरविभ्वस्पर्शं
कुर्वन्, निघ्नन् भगवन्मुद्रासोदापाप्राणं कुर्वन्, [अभन् ...]
गच्छन् गोवागादिछीलाणां सङ्गं गच्छन्, स्वप्नं छीलादिसमये
नेत्रमुद्वृणं कुर्वन्, श्वसन् विप्रयोगादिना स्वासविमोहं कुर्वन्,
मल्पन् तद्गानेन मृचावस्थायां जमरवधानं कुर्वन्, विच्छजन्
तदवस्थायामेव कुरे यच्छन्, गृह्णन् तदवस्थयात्मानं स्वरूपाहुमन् कुर्वन्,
निमिपन् तत्सुखादुभयेन नेत्रनिमीलनं कुर्वन्, इन्द्रियाणि
इन्द्रियार्थेषु भगवद्वयेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— न लिप्यत इत्येतदुपपादयति— नैवेति द्वाभ्याम् । वस्ववित् अहं नैव किञ्चित्छ्रो-
मीति मन्येत मन्यते । तत्र हेतुः— इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादरेपि । इन्द्रियादय इन्द्रियाथेषु स्वेषु विषयेषु वर्त-
न्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्, न त्वहं विषयेषु वर्ते इति मन्यते । धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः । अत्र दर्शनादय-
पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः । यमनविसर्गप्रलपनग्रहणानि कर्मेन्द्रियाणाम् । तानि चानन्वस्योपलक्षणानि ।
असन्निति प्राणस्य, स्वपत्रिति बुद्धेः, उन्मेषणनिर्गमणे कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः । क्रमस्त्वन्निवृत्तिः । एतानि
कुर्वन्नप्यभिमानाभावाच्च लिप्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे— ब्रह्मणीश्वर आधाय निश्चित्य तदर्थं करो-
मीति श्रुत्य इव स्वाम्भयं सर्वाणि कर्माणि, मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि,
लिप्यते न स पापेन न सम्बध्यते; पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

२ आ. शा. व्या.— तर्हि विद्वान्विवादिद्वानपि कमणि
न प्रवर्तेत, पापोपहितसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह— यस्त्विति ।
यथा श्रुत्य स्वाम्भयं कर्माणि करोति, न स्वफलमपेक्षते,

तर्धव योऽविद्वान्मोक्षेऽपि सङ्गं त्यक्त्वा भगवदर्थमेव सर्वाणि
कर्माणि करोति, ॥ स कर्मणा बध्यते; न हि पद्मपत्रमम्भसा
सम्बध्यते, तद्वित्यर्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते । 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' [१४।३] इति हि वक्ष्यते ।
इन्द्रियाणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितयां प्रकृतौ 'पश्यन्मृदन्' [५।८]

इत्याद्युक्तप्रकारेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा 'नैव किञ्चित्करोमि' [५।८] इति यः कर्माणि करोति, सः प्रकृतिसंस्पृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्याऽऽत्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते । पद्मपत्रमिवाम्भसा यथा पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— नन्वेवं फलाभिपत्तिपूर्वकेऽपि कर्मेणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावनया तत्करणेऽपि न दोषः स्यात् ; यदि च परमार्थतः स्वस्थेव कर्तृत्वं किं तस्योपाधिकत्वानुसन्धानेन प्रयोजनम् ? तथानुसन्धानेऽपि प्रकृतिसंसर्ग एवेन देहात्मप्रभे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते 'ब्रह्मणि' इति श्लोकेन । न तावद्ब्रह्मसम्बन्धेन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्वविरहकारप्रकरणत्वात् । नापि पर ब्रह्म, औपाधिकत्व प्रतिपादनप्रकरणे तदन्वेषणात्, अनन्तरं च 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।११] इति श्लोकेन दृक्कर्तृत्वाभिपन्धानाभिधानात् । अतः पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वात्पत्तेः ब्रह्मशब्दोऽनेन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिशेखर । भवति हि प्रकृतिकार्येऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्र जायते' [सु. उ. १।१।९] इति । तद्वत्स्विलम्भमभिप्रेत्याह— ब्रह्मशब्देनेति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगं भगवद्गीतायामेवोदाहरति— भ्रम यो निरिति । भवतु प्रकृतौ ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य किमायात् इति शङ्कया पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यासमुपस्थित वाक्यार्थमाह— इन्द्रियाणामिति । ननु ब्रह्मत्वगुणात्प्रयोगवलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम् ; तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानुसन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतत्त्वाभावादिति शङ्कानिराकर-

णाय अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम् । औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्वयैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः । कर्माणीति बहुवचनं पूर्वोक्तवैविध्यपरमिति प्रदर्शनायोक्तं पश्य-उच्छृण्वन्नित्याद्युक्तप्रकारेणेति । 'यः करोति' इत्यात्मन्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदोपाधिकत्वस्मरणाय पूर्वोक्तमाहुः नैव किञ्चित्करोमीति । पापशब्दोऽत्र देहात्मभ्रमविषयः 'योऽन्यथा सन्तप्तात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कर्तुं पापं चोदरेणारमपद्धारिणः' [म. भा. १।७।२७] इत्यादिषु चारमान्यथाज्ञानस्य पापत्वं प्रसिद्धम्, आत्मनोऽस्तुत्वानुसन्धानप्रकरणे तमिदृशेषु वस्तुमुचितैरयमिप्रायेण प्रकृत्याऽऽत्माभिमानरूपेणेत्युक्तम् । बन्धहेतुनेति । सत्र पापलक्षणघोतनम् । अलौकिकमनिष्टकलासाधारणकारणं हि पापम् । प्रयुक्त्य पापशब्दोऽनेकेष्वर्थेषु, यथा "न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वं पाप्मानोऽनो निवर्तन्ते" [छा. उ. ८।४।१] इति । ननु पद्मपत्रमम्भसा संस्पृष्टं कथमत्र दृष्टान्तः ? इत्याह— यथेति । न ससर्गमार्तनिषेधायत्र दृष्टान्तः, किन्तु यथा पद्मपत्रस्य जन्मस्थिरादिक सर्वमम्भस्येव, तथापि न तरुकार्यहेत्वादि, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिषु स्यादिति भावः ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सध्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह— ब्रह्मणीति । साधननियमस्योपचारत्वव्याप्यस्यार्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दौ.— ननु 'योगयुक्तः' [५।५] इत्यनेन यस्तस्य साधनयोगयुक्तस्य कर्मणोऽपि लक्षण फलमुक्तं, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्याधाय' इति किमर्थं पुनरुच्यते ? इत्यत आह— सध्यासेति । प्रासुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे साधारण्यस्य नियमापेक्षादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति वार्थं । ननु सध्यासस्तित्वन्यनेनैव सध्यासयोगो मिदित्ताविव फल साधयत इति

नियमोऽपि लब्ध एव, तत्किमर्थमिदं सध्यासयोगयुक्तस्य 'कुर्वन् अपि न लिप्यते' [५।७] 'लिप्यते न स पापेन' इति पुनः पुनः फलकथनं ? इत्यत आह— साधनेति । साधननियमस्येति तत्कृतेरित्यर्थः । सध्यासयोगो मिदित्ताविव फलसाधनमिति नियमोक्तस्योपचारत्वमपि सम्यगिति, लोचयत । तद्विषयार्थमित्यर्थः । १० ॥

७ ह. पै. भा.— यस्तु पुनरतत्त्वमित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति— कर्माणि ब्रह्मणीश्वर आधाय तदर्थं करोमीति श्रुत्य इव स्वात्मार्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन सम्यच्यते, पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन । केवलं सत्त्वशुद्धिफलप्राप्तमेव स्यात् ॥ १० ॥

८ घं. प्र. गि.— नन्वेवं तत्त्वदर्शिनः कर्तृत्वाभिमानमाधातुर्कर्मभिरलिखितः ; योगयुक्तस्य तु कर्तृत्वाभिमानसत्त्वात् कर्मणोऽपि दुर्बल इत्यत आह— ब्रह्मणीति । ब्रह्मणि पश्येन्नो आधाय श्रुत्य इव स्वात्मार्थमहमीश्वराय कर्म करोमि' इति

उदया समर्थं भावेऽपि पश्येत् सद्गमभिरप्यत्यक्त्या यः कर्माणि करोति, स पापेन पापपुण्यात्मकेन कर्मणा न लिप्यते न बध्यते, यथा पद्मपत्रमपि मण्डितेनाभ्यस्ता न लिप्यते न दूष्यते ॥ १० ॥

९ यं तं दी०— न चायं मुनिः केवलं साधनपरागीयः, कर्मसध्यासमाधात् ; किन्तु योगमार्गीयस्तत्त्वदर्शिनश्चमत्तराजिति विधेयवति— ब्रह्मणीति । अत्र प्रश्नार्थं श्रुत्यश्रित्ययथोपपन्नं, तत्रैव च कर्माणि कृष्येनैव

त्रियमाणानि अनुसन्ध्यायेति क्रियाद्वैतभाव उक्तः । कर्मसु च सङ्गं फलाभिसन्धिं ममतां च त्यक्त्वा यो योगी करोति स तदधिगतः प्रहवित् जीवन्मुक्तः पापेनाफरणप्रत्यवायेन नाश्रितो भवति, पद्मपत्रमिश्राम्भसा ॥१०॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे सङ्गं आधाय | लिप्यते । तत्र दृष्टान्तमाह— पद्मपत्रमिवेति । अम्भसा संयोगवधार्थां स्थित्वा, सङ्गं त्यक्त्वा वा विप्रयोगा पद्मपत्रमिव । तत्र विप्रवपि तपसा न लिप्तं भवति वधार्थां स्थित्वा क्रमाग्यपि यं करोति स तेन न तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० दो०— ब्रह्मणीति । यतो विद्वानसङ्गत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते, तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि कर्मण्याधाय 'अयमेव कारयिता, न त्वहं कर्ता' इति समर्थ्य त्रयः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽम्भसा पद्मपत्रमिव ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्— कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि, न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये, सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्माच्चतैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— अविदुषस्तर्हि कृतेन कर्मण किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह— केवलमिति । अत्रत्येष्वरार्पणशुद्ध्याऽलुप्तं कर्म बुद्धिशुद्धिकलमित्यनेन हेतुमाह— यस्मादिति । केवलसम्बध्य प्रत्येकं सम्बन्धे प्रयोजनमाह— सर्वव्यापारेष्विति । कर्मणश्चित्तशुद्धिकल्पत्वे तादर्थ्येन कर्माशुद्धावमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मादित्यव्यापारेष्विति वदन्कलितमाह— तस्मादिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिकलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ घे. ता. चं.— एकमुत्तार्थद्वीकरणाय शिष्टपार- तत्तत्र 'धर्मं श्रुतो वा दृष्टो वा कथितो वा कृतोऽपि वा । अनुमोदितो वा रानेन्द्र । नयदीन्द्रपदं नाम ॥ [म. भा. १४।१३।११] इत्यादिकमपि घृणितं भवति । आत्मशुद्धेरैव फलतया निदेशात्, निष्कलप्रत्ययोगाच्च स्वर्गादिकल- सङ्गमित्युच्यते । शुद्धिर्हि केनचिद्विषययोगेति; स च दोषो- ऽन स्वतः शुद्धस्याप्यात्मनोऽनादिकालात्तमात्मतत्त्वसाक्षात्वा- रविरोधि कर्मत्वमिप्रायोगाह— आत्मगतमेति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— एवं चाचार इत्याह— कायेनेति ॥ ११ ॥

६ अ. प्र. दी — कायेनेत्यनेनापि सम्वासयोगशुक्तस्या- उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्यान् पुनश्चिरिति तमशुद्धिलक्षणः पापलेश उच्यते इत्यत्र आह— एवं चेति । याव । आचारकथनमपि नियमसमर्थायमिति शातव्यम् ११

७ ह. पै. भा.— केवलैर्ममत्ववर्जितैः 'ईश्वराय करोमि न कर्मफलाय' इति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः । केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सर्वव्यापारादिषु ममतावर्जिता योगिनः कर्माणि कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्माच्चतैवाधिकार इति कर्मैव कुरु ॥ ११ ॥

८ वें. ब्र. गि.— अस्मिन्मर्थे शिष्टाचारं प्रमाणयति—
कायेनेति । कामेन वचनादि, मनसा ध्यानं, बुद्ध्या तत्परि-
श्रय, इन्द्रियैः श्रवणकीर्तनादिकमित्येवैक्यं कर्म योगिनः
कर्मिणः फलेच्छां त्यक्त्वा आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थं कुर्वन्ति ।

अत्र केवलैरित्येतत्काममनोबुद्धीन्द्रियाणां चतुर्णामपि विशेष-
णम् । ईश्वरार्थमेवेदं कर्म क्रियते; न तु मत्फलार्थमित्येवैक्यं
ममतत्तन्मन्त्र्यत्वं केवलशब्दार्थः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अत्र सदाचारं प्रमाणयति— कायेनेति । कायेनाऽऽसनादिना, मनसा ध्यानादिना, बुद्ध्या
तत्परिनिश्चयादिना अभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैः शुद्धं श्रवणदर्शनकीर्तनादिकृत्तं कर्म नारादादयः सङ्गं त्यक्त्वा
आत्मनः शुद्धये समन्वायं कुर्वन्ति । अतो ये केवलं साङ्ग्यास्ते कर्मसंन्यासं सिद्धान्ततयाऽभ्युपगच्छन्ति ।
ये च योगिनस्ते कर्मकरणमेवेति फलितम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्येतत्सिद्धशाखावृत्तं, साधनदशायां
तत्करणे कथं न लेशः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— कायेनेति ।
कायेन देहेन भागस्वरूपरक्षितेन अधिष्ठानात्मकेन तत्त्वैवेनैव
मनसा केवलैरिन्द्रियैराध्यात्मिर्बुद्ध्यापि तत्प्राप्तिरूपेच्छया

आत्मशुद्धये भावस्वरूपप्राप्त्यर्थं योगिनः संयोगात्मकसाधन-
वन्तः सङ्गं कर्मफलं त्यक्त्वा कर्म भगवद्विष्टत्वा कर्तव्यात्मक-
त्वेन कुर्वन्ति । साधनदशायांमपि भगवद्विष्टां ज्ञात्वा कला-
भावेन कृतं कर्म न बन्धकं भवतीति भावः ॥ ११ ॥

११ ली० भा० दी०— कायेनेति । केवलैरिति परिणिगमेन सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । केवलेन कायेन 'अह-
मयं ब्राह्मणो युवा' इत्यात्माध्यासगृन्नेन, एवमन्यत्रापि । सङ्गं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तेऽप्यारमति तार्कि-
कादिवद्दूढं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति, आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयर्थम् । तस्मात्तत्रापि तत्रैवा-
धिकारोऽस्तीति तदेव त्वं कुरु ॥ ११ ॥

ईश्वरार्पणबुद्ध्या फलमिलापबुद्ध्या च कर्मकर्तुः फलम् ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

१ जां. भा.— यस्माद्युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं
त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाद्युपमाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानभातिसर्वकर्म-
संन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण— करणं कारः कामस्य
कारः कामकारः तेन कामकारेण कामप्रेरिततत्त्वैत्यर्थः । 'मम फलायेदं करोमि कर्म' इत्येवं फले
सक्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. द्या.— इत्यत्र सङ्गं त्यक्त्वा कर्मावृत्तान्
तथा कर्तव्यमित्याह— यस्माद्युक्तः । युक्तः सङ्गलं त्यक्त्वा
कर्म कुर्वन्माशाख्यो शान्तिं यस्मादप्राप्नोति, तस्माद्युक्त्या
सङ्गं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना । विपरीतं दोषमाह—

अयुक्त इति । युक्तत्वं व्याकरोति— ईश्वरायेति । फल
परित्यज्य कर्म कुर्वन्मिति शेषः । नैष्ठिकीं शान्तिरित्येतद्वच-
नविशदयति— सत्येति । द्वितीयमर्थं विमज्जते— यस्त्विति ।
असमाधाने दोषादनुत्पत्त्यं नियोगं दर्शयति— अतस्त्वमित्येति १२

३ रा. भा.— युक्त आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः आत्मैकपवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवल-
मात्मशुद्धये कर्मानुप्रायं नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति स्थिरमात्मानुभवरूपां निर्मृतिमाप्नोति । अयुक्तः
आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलोकनविमृगः कामकारेण फले सक्तः कर्माणि कुर्वन् नित्यं
कर्मभिर्यध्यते, नित्यममारी भवति । अतः फलसङ्गरहित इन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतां कर्माणि
मत्पश्य आत्मनो ग्रन्थमोचनार्थं कर्माणि कुर्वन्त्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

४ पे. ता. चं.— एतदेव कर्मणः सङ्गं न मोक्षहेतुत्वं
यत्तद्व्यतिरिक्तफलेषु चपलः शान्तिमाप्नोति इतीममर्थं विश-
दयति— युक्तः इति श्लोकेन । अत्र युक्तशब्देन साधारण-

तत्त्वमुच्यते । तत्रात्र यत्तद्व्यतिरिक्तफलेषु चपलः स्यादित्येवमिति
वदन्नाय— आत्मव्यतिरिक्तफलायुक्तम् । कर्मफलं त्यक्त्वेति
वचनात्कर्मोपश्रयानुत्पत्त्यं पूर्वोक्तमिहार्थमिदं दर्शितम् । नैष्ठिकीं

शान्तिमित्यनेन साक्षात्माक्षप्रतीति स्यात् । तदुपदासायाह-
स्थिरमिति । प्रकरणलब्धोऽयं विदायः । निष्ठाया भवतीति
नैष्ठिकी । 'कामकारेण' इति न स्वैराचारो विवक्षितः, तस्य दूरनिर-
स्तात्वात् । अतः कामकर्मकमेव कामकारः, तेन यथाभिमतपल्लव

इमात्र विवक्षितमित्याह— कामकारेण णले सक्तः इति ।
निबध्यत इत्यनेनपक्षेण नितरा बन्धो विवक्षित इति दर्शयति
नित्यसत्कारी भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा
विवक्षा ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनर्युक्त्यादिनिषमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह— युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः १२

६ अ. प्र. टी.— तथापि युक्त इत्येतत् पुनरुक्तमित्यत
आह— पुनरिति । युक्तियोगः । आदिपदेन सन्यासः ।
युक्तयुक्तेत्युपलक्षणम् । सन्यासस्य सन्यासीत्यपि प्राणम् । प्राक्
सन्यासयोगो मिश्रितवेव फले साधयतो नान्यतपरित्यागेनान्य
तर इति नियमज्ञापनार्थं तथो कथमुक्तम् । इदानीं तु तावेव

मोक्षसाधनम्, न तु तदुभयस्यागोचरान्यदिति नियमज्ञापनाय
योगसन्ध्यासप्ततस्तदुभयाभावतश्च मुक्तिसत्तारवितारलक्षणं कत-
महेत्यर्थः । युक्तसत्त्वस्य संहितायर्थमिवाराणायार्थमाह—
युक्त इति ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्माच्च— युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि, न कर्म फलाय'
इत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्व-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनर्युक्तोऽसमाहितः । कामेन
करणं कामकारस्तेन कामकारेण काममेरणयेत्यर्थः । 'मम फलायेदं कराणि कर्म' इत्येवं फले सक्तो
निबध्यते, न मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

८ छ. प्र. रि — कर्तृत्वाभिमानसाधयेऽप्येकैव कर्मणा
कश्चिद्व्यप्यते कश्चिद्व्यप्यत इत्येतद्विषये हेतुमाह— युक्त
इति । युक्त 'ईश्वरार्थमेवेदं कर्म, न मदर्शम्' इत्येवं समाहितः कर्म-
फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् ज्ञानद्वारा नैष्ठिकीमापन्निकीं शान्तिं

मोक्षाख्यामाप्नोति । अयुक्त पूर्वोक्तयुक्तादव्य फले सक्त
कामकारेण, कार करणम्, कामप्रयुक्तकमाशुधानेनेति याव-
त्— निबध्यते ॥ १२ ॥

९ व. व. टी.— एव च योगेन कर्मकरणे मोक्ष, विपरीते बन्धन चाह— युक्त इति । शान्तिः, फल,
तत्र च बन्धः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— ननु साधनदशाया फलायागेन कर्म-
करणं किमयोजनकः ? इत्याहाह— युक्त इति । युक्तो मग
बद्धनैकनिष्ठः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा भगवदाज्ञारूपत्वेन कर्म
करोति स नैष्ठिकीं भगवत्तोषरूपां शान्तिं भगवदाज्ञाकरणा-
भावं सापरहितभगवदाज्ञाकरणतोषरूपां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अतः साधनदशायापि भगवदाज्ञागेन कर्मकरणश्रुतमिति
भावः । अभगवद्वीमस्तु फलाशया कर्मकरणेन बद्धो
भवतीत्याह— अयुक्त इति । अयुक्त अभगवद्वीय काम-
कारेण कामतया प्रवृत्त फले सक्तः स निबध्यते नितरा बद्धो
भवति । न भगवत्सम्बन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

११ नी. भा. टी.— किञ्च— युक्त इति । युक्त 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' [५।१०] इत्यादिना उक्तलक्षणः
कर्माणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शान्तिं कैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाकम्भूता प्राप्नोति ।
अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण द्यौष्टव्या फले सक्तः सन् नितरा बध्यते ॥ १२ ॥

अशुद्धचित्तस्याविदुषः सकाशाच्छुद्धचित्तस्य विदुषो वैशिष्ट्यम् ।

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— यस्तु परमार्थदर्शी सः— सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि, तानि मनसा धिवेकुदुद्ध्या, कर्मादावकर्मसन्दर्शनेन
सन्न्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं, त्यक्तवाद्भनः कायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र
निवृत्त्याहसर्वप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथमास्ते ?

इत्याह— नवद्वारे पुरे, सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग्ने मूत्रपुरीपविसर्गाथं, तैर्दारै-
नैवद्वारं पुरमुच्यते; शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविपरिने-
कफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरैवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सञ्ज्ञस्याऽऽस्ते ।

२ आ. शां. व्या.— तर्हि फले सर्चि त्यक्त्वा सर्वेऽपि
कर्म कर्तव्यमिति कर्मसञ्ज्ञास्य निरवकाशत्वमित्याशङ्क्य
अविदुषः सकाशाद्विदुषो विशेषं दर्शयति— यस्त्विच्छति । सर्व-
कर्मपरित्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति— आस्त इति । उच्यते
लभमानोऽपि शरीरतापेनाऽऽध्यात्मिकादिना तप्यमानस्तिष्ठ-
तीति चेत्, न, इत्याह—सुखमिति । कार्यकरणसङ्घातपारवश्यं
पशुंस्त्वमिति— घट्टीरिति । आसनस्योपेक्षितमधिकरणं निर्दि-
ष्टाति— नयेति । देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्त्वमाह—
देहीति । मनसा सर्वकर्मसञ्ज्ञासेषि लोकसङ्घाद्वार्यं बहिः सर्वं
कर्म कर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह— नयेति । तान्येव सर्वाणि
कर्माणि परित्याज्यानि विक्षिण्यति— नित्यमिति । तेषां परि-

त्यागे हेतुमाह—तानीति । यत्किं 'सुखमास्ते' [५।१३] इति
तदुपपादयति— त्यक्तेति । जितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युप-
लक्षणम् । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्त
शीर्षण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि । अथापि कर्म
नवद्वारत्वं । अथोगताभ्यां पायूपस्थान्यां सोहत्याह— अर्धा-
गिति । शरीरस्य पुरसाम्यं स्वामिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्श-
यति— आस्तेत्यादिना । यद्यपि देहजीवनत्वाद्देहसम्बन्धा
भिमानाभासवानवतिष्ठते, तथापि प्रवासीव परगोहं तत्पूजापरि-
भरादिभिरप्रहृष्यन्नविषीदन्त्यामोहादिरहितश्च तिष्ठतीति मत्वा-
ऽऽह— तस्मिन्निति ।

२ शां. भा.— किं विशेषणेन ? सर्वो हि देही सञ्ज्ञास्यसञ्ज्ञासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं
विशेषणमिति । उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वाऽऽस्त
इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः सम्भवति । देहादिसङ्घात-
व्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्या-
रोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सञ्ज्ञास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसञ्ज्ञासि-
नोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुर आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषपवि-
ज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणमाक्षिपति— किमिति । तद-
नुपपत्तिमेवोपादयति— सर्वो हीति । सर्वसाधारणे देहाव-
स्थाने, सञ्ज्ञस्य देहे तिष्ठति विद्वानिति विशेषणमकिञ्चित्कर-
मिति फलितमाह— तत्रेति । विशेषणफलं दर्शयन्मुक्तमाह—
उच्यते इति । किमिवेकिनं प्रति विशेषणानर्थक्यं बोधते ?
किंवा विवेकिनं प्रति ? इति विवेकस्याऽऽयमश्लोकोति—
यस्त्विति । अहर्त्वं देहित्वे हेतुः । तदेव देहित्वं स्पृष्टयति—
देहीति । सद्भातात्मदर्शिनोऽपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति
चेत्, नेत्याह— न हीति । द्वितीयं दूषयति— देहानीति ।
एवादिषु देहस्याऽस्मान्मेनाऽऽत्मावस्थानमन्यन्त्याहृत्यैव देहे विद्वान्-
मास्त इति विशेषणमुपपद्यते, विवेकतो देहेऽवस्थानप्रतिभास-
सम्भवादित्यर्थः । ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभासेऽपि बाह्य-
नोदेहस्यापारतमनां कर्मणां तस्मिन्प्रसङ्गाभावात्तरयागेन कुत-

स्तस्य देहेऽवस्थानमुच्यते ? तत्राऽह— परकर्मणां चेति ।
ननु विवेकिनो दिपाद्यवच्छिन्नताद्यान्यन्तराविक्रियमत्तात्मनो
मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थात्वा शस्यते ? तत्राऽह—
उत्पद्येति । तत्र हेतुमाह— प्रारब्धेति । यदि प्रारब्धफलं
धर्माधर्मत्मकं कर्म तस्योपभुजस्य शेषादनुभुक्ताद्देहादिसंस्का-
रोऽनुवर्तते, तदनुवृत्त्या च तत्रैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविष-
यमुपपद्यते अतो विवेकवतः सञ्ज्ञासिनो देहेऽवस्थानमन्यपदेशः
सम्भवतीत्यर्थः । अविद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणासम्भवेऽपि
विद्वत्प्रत्ययापेक्षया विशेषणमर्थयदित्युपसंहरति— देह एवेति ।
देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययः, तदविषयश्चाविद्वत्प्रत्ययः,
तयोर्वैभवे विद्वत्प्रत्ययापेक्षयादुपपन्नं विशेषणमित्युक्तमेव हेतुं
विशदयति— विद्वदिति ।

शां. भा.— यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि सञ्ज्ञस्याऽऽस्त इत्युक्तं,
तथाप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽह— नैव कुर्यन्त्वयं न कार्यकरणानि
कारयन्त्रियामु प्रवर्तयन् । किं । यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवाये सत्सञ्ज्ञासात्र
भवति ? यथा गच्छतो गतिर्गमनस्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत्, किंवा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्ति ? इति ।
अत्रोच्यते— नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि— 'अविकारयोऽप्यमुच्यते' [२।५५]
'शरीरस्योऽपि कौन्तेय ! न कर्ताति न लिप्यते' [३।२६] इति । 'ध्यायतीव लेलायतीव' [पृ. उ.
४।३।७] इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

विशेषज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् । यद्यपि कर्माण्यविधयाऽध्यारोपितानि सद्यस्वतीत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायिकर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु न प्रवर्तयन् । किं तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सङ्गासान्न भवति ? यथा गच्छतो गतिः; किंवा स्वत एवाऽऽत्मना नास्ति । अत्रोच्यते— नास्ति स्वात्मनः कर्तृत्वं कारयितृत्वं वा । उक्तं हि— ‘अविकार्योऽयमुच्यते’ [२।२५] इति ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३।३१] इति । “ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ.उ. ४।३।७] इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

८ वें ध्र गि — एव तावचित्प्रतिष्ठितस्य सध्यासाव्य कर्मयोगो विधिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितम्, इदानीं शुद्धचित्तस्य सङ्गास श्रेष्ठ इत्याह— सर्वेति । यदी जितचित्त सर्वकर्माणि निश्चयैर्मितिककाम्यप्रतिपिद्धरूपाणि सवांयपि कर्माणि मनसा ‘कर्मण्यकर्म य. पश्येत्’ [४।१८] इति प्रागुक्तैनाकर्मात्मदर्शनेन सद्यस्व परित्यज्य सुखं जीवन्मुक्तिरुच्यते यथा भवति तथा आस्ते, विद्वत्सङ्गासस्य जीवन्मुक्तिर्देहत्वात् । ननु सर्वाऽपि ज्ञानकर्मैर्निद्रवैस्तत्कर्माणि सर्वदा कुर्वन्नेवाव तिष्ठते, शरीर च प्रकृत्या चैराश्रय, तत्कथं नित्यं कुर्वन् एव सर्वकर्मसङ्गास स्यात् ‘न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्’ [३।१९] इत्युक्ते । अत आह— नवद्वारे पुर इति । अतो नासिक कर्माणि शुद्ध येति सप्त शिरोगतानि द्वाराणि, अधो द्वे पापपुरुषरूपे इत्येव नव द्वाराणि यस्मिन्स्मिन् पुर इव पुरे “यदिदमस्मिन्मन्त्रपुरे” [] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे देहे मवासीव परगृहे तत्पुत्रापरिभवादिभिरक्षयविविरीदहङ्कारममकाराद्यन्त्य स्वयं नैव कुर्वन् कारयन्नास्ते । एतदुक्तं भवति— देहेन्द्रियादियु कर्म कुर्वाणेषु

तत्तादात्म्याभ्यासरूपाहङ्कारादहमेव करोमीत्यज्ञो मन्यते ‘अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते’ [३।१७] इत्युक्ते । तदा पुनर्भावादिषु समकारात्तेषु कुर्वन्स्वहमेतै कारवा मीति मूढ प्रतिपद्यते । ज्ञानी त्वहङ्कारममकाराभावात् तथा प्रतिपद्यते; किन्तु ‘इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येषु’ [५।९] इत्युक्त रीत्या निष्क्रियारूप एवावतिष्ठते । तथा च देहेन्द्रियादिभ्या पाराणा निष्क्रियात्मन्यविधयाऽध्यासिताना विधया बाध एव सर्वकर्मसङ्गासो नास्ति न कोऽपि दोष । तदेतदेहीत्यनेन सूचितम् । देहेन्द्रियावतिरिक्तात्मदर्शित्यर्थः ।

अन्यो हि देहकथाभ्यासरोह एव, न तु देही । यद्यप्यह मेहीतिवदह देहीत्येव सर्वस्य प्रतीति, न तु देहोऽहमिति, तथापि ‘शरीरोऽहं, कसोऽहं, एकोऽहं, गच्छामि’ इत्यादिबहुतरप्र तीत्यनुबोधात् ‘पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन ॥ देहेन्द्रिया दिसङ्घाते जायतेऽहम्प्रतिष्ठा’ इत्यादिसंस्पृश्यतरोधाच्च देह- कथाभ्यासे सिद्धे देहीति प्रतीति ‘प्रतिमाया देह’ इतिषद् पचार इत्यन्यत्र विस्तर ॥ १३ ॥

९ वं १० दी० — अतो योगो मनसैव कर्मत्यागः । बाह्यत कर्म करण चाभिप्रेतम्, अन्यथा मिध्याचार इति तस्य स्पष्टयति— सर्वकर्माणीति । योगे समभूतेन मनसा सद्यस्यास्ते सुख यथा भवति तथा इव नैव कुर्वन्मनसा त्यागात् इन्द्रियैरपि न कारयामि साङ्ख्याद्वेदोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त. — एव भगवद्भक्तो भगवदाश्रया कर्म कुर्वन् सुखमाप्नोति, अयुक्तसु कलाभावा कर्म कुर्वन् बद्धो भवतीत्युक्तं, तत्र भक्तस्य सर्वकर्मत्याग एवोत्तम इत्युक्तमन- नस्याभावात् प्राप्य त्यागोऽपि भक्तनामेव सुखं, नेतेरपामि- द्याह— सर्वकर्माणीति । यदी भगवद्भक्ते स्थित सर्वकर्माणि

सद्यस्य त्यक्त्वा नवद्वारे पुरे श्रवणादिकरणसमर्थे देहे देही भगवदर्थे देहाभिमानवान् सुखमास्ते तिष्ठति । मनसा नैव कुर्वन् स्याथाहङ्काराभावात् निश्चिन्त्येव । न वा भक्तताभा- वादन्येभ्य परोपकार उपदेयादिना कारयन् सुखमाप्त इति भावः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी० — एवमविद्वान् फलासक्त्यनासत्तित्वशक्त्य कर्मभिर्विध्यते, न यद्यते चेत्त्युक्तम्, विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह— सर्वकर्माणीति । यदी जितचित्त समाधिस्थो योगी नवद्वारे— नैव पथ्यज्ञानेन्द्रियाणि, पथः प्राणभूतेनैव तत्प्रवर्तयाना कर्मन्द्रियाणा सहृद्, शुद्धयद्द्वारचिन्तनीति नव, एतानि द्वाराणीव पुरपतेर्भाक्स्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्थानानि यद्विषयद्वारे शरीरारये पुरे विचित्रवासनाकल्पितानन्तविषयवति धनेकै कर्मस- धिवैरधिष्ठित सुषुप्तु र्मादिनानापण्यवति मनसा सर्वद्वारोद्घाटनशुश्रूषिका सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राजद्वार्याणि सद्यस्य सुख निर्विकल्पकसन्निभारूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्ररथेव धर्मो न त्यागमन इति क्षेत्रे त्यक्तुं दाहयान्येव । तथा च युति “शरीरे पाप्मनो हित्वा” [त. उ. २।५] इति । “यत्र सुहार्दं सुकृतो मद्गत विहाय गीत तन्वा च स्थायाम्” इति च देही सन् देहाभिमानकाले श्रुत्यानऽपीत्यर्थः ।

तदापि नैव कुर्वन्नास्ते, नापि कारयन्नास्ते ; राजेवामात्येषु निहितभारः समाधौ क्षेत्रेण सहात्मनः सम्बन्धाभा-
वदर्शनात् । यद्वा— नवद्वाराणि चक्षुरश्रोत्रनासाविलङ्घनानि पदं सप्तमं मुखं अवस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे
इन्द्रियाणि परिचारिका बुद्धिरमात्योऽहङ्कारो युवराज इत्यादिकमूढम् । विदुषः कर्मसम्बन्ध एव नास्ति, दूरे
तत्फलसंस्थानासक्तौ इति भावः ॥ १३ ॥

न गतो मायाकर्तृत्वादात्मनोऽकर्तृत्वमकारयितृत्वं च ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

१ आ. भा.—किञ्च न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं स्वतः कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादी-
नीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्म-
फलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही, कस्तर्हि कुर्वन्कारयन्
प्रवर्तते ? इत्युच्यते— स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते 'देवी हि'
[७।१४] इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

२ आ. भा. व्या.—आत्मनो यदुक्तं कारयितुं ना-
स्तीति तत्प्रपञ्चयति—नेत्यादिना । ययपि लोकस्य कर्तृत्वं
न सृजतीति नास्ति कारयितुं तथापि रथसकटादीनि कुर्वन्
भवति कर्तेत्याशङ्क्याऽऽह— न कर्माणीति । तथापि भोज-
यितृत्वेन विक्रियावत्त्वं दुष्परिहरित्याशङ्क्याऽऽह— न क-
र्मेति । कस्य तर्हि प्रवर्तनत्वं ? तदाह—स्वभावस्त्यति । कुर्वि-
ति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यामेति सम्बन्धः । रथादीनां कर्मत्वं

साधयति— ईप्सितेति । आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं
रथादि कृतवतो लोकस्य रथादिकलेन सम्बन्धमपि न घुमन्त्या-
त्मेत्यात्मनो भोजयितुं प्रत्याचष्टे— नापीति । चतुर्थपादं
सहोत्तरत्वेनान्वारयति— यदीत्यादिना । स्वभाववादस्तर्ही-
त्याशङ्क्य व्याकरोति— अविद्यालक्षणेति । प्रकृतेर्विद्यामा-
नत्वं व्युत्पत्तिं मायैत्युक्तं, सा च वक्ष्यते वक्ष्यते तेन प्रधानविल-
क्षणेत्याह— देवी हीति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—साक्षादात्मनः स्वभाविकरूपमाह—अस्य देवतिर्यङ्मुन्यस्थावरात्मना प्रकृति-
संसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वं तत्तदसाधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवा-
दिकफलसंयोगं च अयं प्रभुरकर्मवश्यः स्वभाविकस्वरूपेणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति ।
कस्तर्हि ? स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदेवाद्याफार-
प्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न स्वरूपमयुक्त-

४ धे. ता. धं.—एवमौपाधिकस्य स्वरूपस्यापि भिषु सन्त्यास
उक्तं । अयं स्वस्मिन्नुपगम्येयवशाद्विचक्षणमुच्यते इति सन्नत्य-
भिप्रायेणाह—साक्षादिति । विविचक्षणविषयेण 'लोकस्य'
इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिविचित्र्यादिर्न दर्शयितुं अस्येत्याद्युक्तम् ।
कर्तृत्वं प्रयत्नादिरूपम्, कर्माणि शरीरन्द्रियादिष्वेष्टा । यथात्मना
स्वभाविकमिव कर्तृत्वादि, तदा सर्वेषामेकरूपत्वं स्यात् ; न च
तथा दृश्यत इत्यभिप्रायेण देवाद्यसाधारणं कर्तृत्वमित्यायु-
क्तम् । देवाद्यसाधारणं देवत्वादिजातिमिषिण्यप्येवमदृष्टाप्रतिनि-
यतमित्यर्थः । फलसंयोगः फलानुभवः । प्रकरणवशात् प्रयुक्तबन्धो-

५ जीवविषय इति प्रदर्शनार्थं अयं प्रभुस्त्युक्तम् । जीवं प्रभु-
शब्दाभिप्रेतमाह अकर्मवश्यं स्वभाविकस्वरूपेणाव-
स्थित इति । अत्र हि प्रकरणे 'मयि सर्वाणि' [३।३०] इत्यादिना
जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मन्यव्यस्यते, अतोऽप्राकर्तृविषय प्रभुश-
ब्दो न परविषय इति भावः । 'न सृजति' इत्यत्र 'घन विघ्नं' इति
घातोत्स्यागार्यत्वे कर्तृत्वादिनयं स्वीकरोतीति शास्त्रार्थः स्यादिति
तदुपुद्गमायाह—नोत्पादयतीति । कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव
कर्तृत्वमिदमभिप्रायेण चतुर्थपादस्य शङ्कायाह कस्तर्हि ।
सृजतीति घाप । स्वभावबन्ध प्रकरणोपयुक्तविशेषे स्थापयितुं

१ — कर्माणीत्यत्र कर्तृत्वकर्मफलसंयोगसादृश्यात् 'कर्तृत्वेति तत्तम कर्म' (अष्टा. १।४।४९) इति वैयाकरणपरिभाषितेनैव
कर्मभिप्रेतं, न क्रियासामान्यमात्रमित्याहुः ॥ न ज्ञास्त्वत्र लोकद्वये घातप्रदर्शनं मूलमिति मन्यन्ते । तदुक्तम्, स्वभावसादृश्य
साहचर्यपरिभाषितप्रवृत्तिवचकत्वाभावात्, गीतायां श्रुतिमूलकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्, अत्रत्यप्रभुविशेषणयोः साहचर्यसम्पत्ते
प्रतिशरीर भिन्ने पुरुषेऽनुपपन्नत्वात् ।

— अघिगीता ।

वाच्य तावदाह प्रकृतीति । ननु चेत्तन्मयारम्भन, कर्तृत्वादिव नास्ति, अचेतनायास्तु वासनायाश्चेन्नगुणमात्रमृतायाः कर्तृत्वादिकमिति कथमिदं ज्ञायते ? यथात्मन स्वतस्तुदस्यन कर्तृत्वं, तर्हि तस्य वासनाऽपि कुत, समग्रता ? यदि न कुतश्चित्, तदा वासनैव स्वभाविकीति तत्कृतकर्तृत्वादिकमपि स्वभाविकं स्यात्, यदि कुतश्चेद्वेतो, तदा तस्यापि स्वाभाविकत्वे पूर्वदोषः ; औपाधिरित्ये त्वकर्तृत्वात्मनस्तदागमोऽपि कुत ? यदि वासनया, तर्हि

न्योन्याभ्यामप्यम् ; यद्यन्यस्मात्पुनश्चित्, तत्रापि तद्वैवेचनवस्थेत्यादिवैवेचनिरसनाय तुल्यम् । तदाह—अनादिकालेति । बीजाहङ्कृत्यादादन्योन्याभ्यादिवपरिहाः । वासनाहेतुवैवेचनसिद्धयर्थे देवाद्याकारेत्याद्युक्तम् । यथा तस्याय पिण्डे तन्मिसर्गा द्वैतित्वयुद्धि, तथाऽनेति दर्शयितुं संसर्गकृतसन्दः । वासनाकृत, वासनाप्यवशिष्टहेतुपार्थिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—न च करोति वस्तुत इत्याह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जन्मपेक्ष्य ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दो.—ननु कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तं विस्मियत इत्यत आह—न चेति । दर्शनादिकं कुर्वन्नेन नैव किञ्चित्करोमीति मन्यत इत्युक्तम् । तर्हि मिथ्या ज्ञानी प्रसज्यतेत्यावाङ्मा निरासाय परमेश्वरप्रदितं कुर्वन् कारयन् वस्तुत स्वातन्त्र्येण

न करोति न कारयति चेत्यनेनाहेत्यर्थः । अस्य जीवविषयत्वे प्रभुरित्येतदसम्भवीत्यत आह—प्रभुर्हीति । अनेन विभुरित्युपपादितप्रायम् ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—नेति । न कर्तृत्वं स्वतो न च कुर्वन्नापि कर्माणि रथप्रासादादीनीप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा । नापि रथादि कृतवतस्तत्फलमेव संयोगं कर्मसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही । कस्तर्हि कुर्वन्कारयथ प्रवर्तते ? इत्युच्यते—स्वभावस्तु स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते ॥ १४ ॥

८ घं. प्र. नि.—‘नैव कुर्वन् कारयन्’ [५।१३] इत्युक्तम्, किमेतत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनि स्वाभाविकमेव सत्सर्वकर्मसत्याप्राप्तं यथा स्वाभाविकी गतिरगच्छतः ? किंवा स्वतः पुरात्मनि नास्ति ? इति सन्नेहापनोदयाह—नेति । प्रभु पूर्वोक्तनवह्यापुरस्वामी जीवात्मा लोकस्य लोक्य मानस्य देहादेः कर्तृत्वं न सृजति, स्व कुर्विति नियोजनेन तस्य कारयिता न भवतीत्यर्थः । नापि लोकस्य कर्माणि स्थिततमानि घटादीनि स्वयं सृजति, कस्तोऽपि न भवती-

त्यर्थः । नापि कर्म कुर्वतो लोकस्य तत्फलसम्बन्धं सृजति, भोजयिताऽपि न भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुति “ ध्यायतीव तेलायतीव ” [य.उ. ३।३।७] इत्यादि । वक्ष्यते चात्रापि—‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते’ [१३।३१] इत्यादि । यथात्मा स्वयं किञ्चिन् कारयति, न करोति, कस्तर्हि कारयन्तुर्वन्प्रवर्तते ? तत्राह—स्वभावस्तु प्रवर्तते—स्वभावो मायाविद्याप्रकृतिरूपं प्रवर्तते ॥ १४ ॥

९ वं. तं. दो.—किञ्च ‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः’ [६।५] इत्युक्तत्वादात्मन एव निरोधे समस्वे सर्वे सत्स्यसीति । अन्यथा कर्तृत्वाद्यहङ्कारादिना मिथ्याचरणमेव भविष्यति । तत्र च हेतुरात्मैव नान्यः ; सोऽपि प्राकृतस्वभावमय इति तन्निरोधं दृष्टयितुं सिद्धान्तमाह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुरीश्वरः परमात्मा लोकस्य प्राकृत-शरीराभिमानिनः नानायोगिनीबीजाशयस्वभावकृतिकस्य कर्तृत्वं कर्माणि तत्फलसंयोगं च न सृजति । किन्तु सादृश स्वभावो लोकनिष्ठः स्वतः एव प्रवर्तते । अन्यथा परमात्मनो वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः ॥ १४ ॥

१० गु. अ. त.—ननुपदेष्टादिना कारणे को दोषः ? इति चेत्तत्राह—न कर्तृत्वमिति । प्रभुः ईश्वर लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, न कर्माणि सृजति, न वा कर्मफलसंयोगं सृजति । अतः स्वयमपि किमिति तपोपदिशेदिति भावः ।

नन्वीश्वरोत्पादनाभावे लोकं कथं प्रवर्तते ? इत्यत आह—स्वभावस्तु प्रवर्तते इति । जीवस्य स्वभावः प्रकृत्यात्मकः प्रवर्तते कर्तृत्वादिरूपेण ॥ १४ ॥

११ नी० भा० दो०—नन्वेवं भूयवत्कर्तृत्वं स्वामिषत्कारयितृत्वं वाऽस्य मास्तु, अयस्मान्तवद्विकारस्यैव सतः कर्मादिधर्मकाहङ्कारादिप्रवर्तकत्वमस्तित्याशङ्क्याह—न कर्तृत्वमिति । कर्तृत्वमहङ्कारस्य । कर्माणि इन्द्रियाणां वचनादानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोभ्यते प्रकाश्यते इति लोको जडवर्गः । प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवात्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादीं प्रवर्तयस्त्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगं वा न सृजति, किन्तु यो यादृक् यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां त्रिकसनं कुमुदानां मुसुद्रणं चेति, तद्वदेवमात्मनि प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टन्ते, मनुष्यादयस्तु चेष्टन्ते । न स्वात्मा कस्यचित्प्रसक्तो निवर्तको वा । लोहायस्कान्तयोगिभ्यः सत्यानृत्योरालानामनोः सम्प्रन्धामात्रादिति भावः ॥ १४ ॥

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं, न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते? इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्याण्यत्मनोऽपि-
द्याह्मानीत्युक्तम्, इदानीमीश्वरे सत्यस्तसस्तक्यापारस्य तदेक
शरणस्य दुरितं सुकृतं वा तदनुग्रहाय भगवानादत्ते—मदेकशरणो
मत्प्रीत्यर्थं कर्म कुर्वणि दुष्कृताद्यपनोदनेनानुग्राहो मयेति प्रस्थय-
मात्स्वादित्याद्यहं सोऽपि परमार्थेति नास्यास्ति, अविश्रित्या-

दित्याह—परमार्थतस्त्विति । कथं तर्हि 'भक्तानामनुग्राहक-
मीश्वरस्यालुप्रदीप्तृत्वं' इति प्रतिदिः ? तत्राऽऽह—अज्ञानेनेति ।
पूर्वाभिर्गतान्यधराणि व्याख्यासाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरार्धमवतार्य
व्याचष्टे—किमर्थमित्यादिना ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—कस्यचित् स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः पापं दुःखं नादत्ते नापनुदति,
कस्यचित् प्रतिहृततयाऽभिमतस्य सुकृतं सुखं च नादत्ते नापनुदति । यतोऽयं विभुः, न काचित्कः ।
न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः । अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रतिहृतश्च । सर्वमिदं
वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमयं विपरीतवासनोत्पद्यते? अज्ञानेनावृतं ज्ञानं ज्ञानविरोधिना
पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृतं सङ्कुचितम्; तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा
देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूपमोहश्च जायते । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचित-
कर्मवासना च; वासनातो विपरीतात्माभिमानः, कर्मरम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

४ ध. ता. चं—आत्मनोऽकर्तृत्वादिकस्य वासनायाः कर्तृ-
त्वादिकस्य च विवरण 'नादत्ते' इति श्लोकस्यार्थग्रहणम् । परगत-
पापक्षुत्तयोरादानमवशाभावात्तत्प्रतिषेधोऽनुचितः । अतस्तत्कार-
णैर्दुःखं दुःखं च लभ्यते, तत्रापि परगतसुखानु-लभयोः स्वस्मि-
न्नाकर्षणं ॥ शक्यम्, अतस्तत्परजनयनमार्गं विवक्षितमित्य-
भिप्रायेणाह कस्यचित् इति । 'कस्यचित्' इत्यनेन
सुचितमपनोदनेद्विवेकं दर्शयितुं स्वसम्बन्धितयाऽभि-
मतस्येत्यायुक्तम् । 'आदत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थत्वानौचित्या-
दपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव लुप्यतया कर्षणनिषे-
धित्वेः नापनुदतीति व्याख्यातम् । विभुरिति न परिमाणवि-
शेषाच्चित्रावयवम्, औपस्थापनश्रुत्यादिभिः । नापि प्र-
त्युत्पन्नम्, अत्रानुपपत्तत्वात् । अतस्तत्तत्कर्मनिवृत्त्यर्थमस्तद्विज्ञानप्रवे-
शयोग्यतामानं प्रतिनियतदेशादिलक्षितं विवक्षितम् । अतएव आ-
गन्तुकं मिनामिनादिषु हस्वन्धित्वं प्रतिहृतत्वं च आगन्तुकानां
तत्तद्वाहनामेव, न स्वात्मन इति सिध्यति । तत एव बालकूलप्रतिकू-
लपुनरविपयदुःखाद्यनयनमौपाधिकमित्यायातम् । तदेव कार्या-

भाष्यपयिकहेत्वभावप्रतिपादनपरो विभुवाच्य इत्यभिप्रायेणाह—
यतोऽयमिति । उत्तरार्धोत्थानाय शङ्कते—पूर्वस्य भाष्यरूपेति ।
विपरीतवासना स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । भनोत्तरम्—
'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्ति-
रित्येते । यथा क्षेत्रशक्तिः सा वेदित्वा रूपं' सर्वंगा ॥ संवारात्पा
नखिलानवाप्नोत्यतिसन्तान् । तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञ-
संकिता ॥ सर्वभूतेषु भूषालं' तारतम्येन वर्तते' [वि. पु. १. ८. १-
१३] इति मगधत्पराशरवचनमनुस्मरन्नाह ज्ञानविरोधिनेति । अत्र
नन्वस्तदन्वतदभावात्स्वभावराणां प्रयुक्तमिति भावः । स्वफले-
स्यादि—व्याख्यासङ्कुचितज्ञानसंस्मृतात्पानुभवयोग्य इति भावः ।
अत्यन्तविकल्पविहारायावरणशब्दोपचरितमाह—सङ्कुचित-
मिति । 'नहि विज्ञातुर्दिशतेर्विपरिणो विद्यते' [इ. उ. ४. १. १०]
इत्यादिप्रतिषिद्धमनेन स्मारितम् । देवादिदेहसंयोग इति जन्तु
शब्दाभिप्रेतोऽर्थः । स च मोहजनने कर्मणो द्वाभ्याम् । शङ्कोत्तराव-
माह—ततश्चेति । आत्मनि प्रतिषिद्धदेष्टानिष्टावरणस्यान्य-
हेतुतामाह—वासनात इति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—परमार्थतस्तु—नादत्त इति । नाऽऽदत्ते न गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं
नैवाऽऽदत्ते च सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । कथं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणयागदानानि सुकृतं प्रयुज्यते ?

इत्यत्राऽऽह—अज्ञानेनाऽऽवृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि मोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छ-
न्यवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥ १५ ॥

८ घं. प्र. गि.—एतदेव विदुषोति — नादत्त इति ।
वेद्यः पूर्वोक्तोक्त. प्रभुरात्मा कायवाङ्मनसानां मध्ये कस्य-
चित्कायस्य वाचो मनसो वा कर्मभूतं पापं नैवादत्ते परमार्थ-
तो न गृह्णाति, तथा कस्यचित्सुहृते च नादत्ते । कथं तर्हि
गुणकृत्यापहृदयमिति लोकन्यवहारः ? तत्राह—अज्ञानेने-
ति । ज्ञानं नित्यमुद्रबुद्धसुकृत्वभावपरब्रह्मरूपाद्वितीयप्रस्थाना-
मचैतन्यं, अज्ञानेन नीहाराभावाप्रकृत्यविद्यापरपयोषण

"न तं विदुषः य इदं ज्ञानान्तर्यामुष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुप्त उक्थशासथरन्ति" [क्वत्सं. ८।३। १७। ७ य. सं. १७।३१] इत्यादिश्रुति-
प्रसिद्धेन आहृतमाच्छादितम् । तेनावरणेन जन्तवः जननशी-
लाः संसारिणः भुङ्गन्ति, अतस्मिन्स्तद्व्यवहारं मोहं गच्छ-
न्ति । ततस्तन्मूलकं पूर्वोक्तन्यवहारः, तद्वत्वादिन्य एव च
श्रुतिस्मृतयः पारमार्थिकाद्वैतवाक्यशेषभूता इति भावः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—यस्मादेवं तस्मान्नादत्ते न भजते पापं पुण्यं च कारयितृत्वं च तत्साधकतमविसर्जनादेवोप-
युज्यते । 'बुद्धोन्द्रियमनःप्राणान्' [भाग. १०।८७।२] इत्यादिवाक्यात्तैर्भोगमोक्षोपायप्रवृत्तौ तदात्मैवेह हेतुरिति
निरूप्यम् । अतः स्वभावकृतं सर्वम् । ननु तद्वशंभूता अपि एते आत्मनः कथं प्राकृतत्वभावेन सम्मुह्यन्ति ? स्वरूपा-
ज्ञानादिस्थाह—अज्ञानेनेति । तत्र ज्ञानं स्वरूपविषयकं अज्ञानेनाविज्ञायाः प्रथमपदंस्वरूपाज्ञानेनावृत्तं ततोऽन्य-
पूर्वभिः प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाभ्यासैः ; वस्तुस्तु विचित्ररिंसायतो भगवतो नित्या आक्षाकारिण्यो द्वादश-
शक्तयो मुख्याः 'गिरा पुष्ट्या' इत्यादिना निरूपिता भागवते । तत्र मायाकृपाया अंशद्वयं विद्याविद्येति ।
भगवद्वाङ्मयैव विद्याया आत्मना स्वरूपगमकात्सर्वाणुगुण्यात् अविद्याया च विपरीतस्वभावया कर्मजन्ममरणादि-
पर्यावर्तगम इतराणुगुण्यात्, अन्यथा स्वरूपवैविध्यं न स्थादित्यज्ञानेनावृत्तमात्मना स्वरूपज्ञानम् । उक्तं च
'विद्याविद्ये मम तनु विद्धुमुद्धव' शरीरिणाम् ॥ मोक्षवन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' [भाग. ११।११।३] इति ।
'पञ्चपदां स्वविद्येयं जीवगा मायया कृता' इति । अतस्तेन जन्तवो भवन्तो मुह्यन्ति । स्वयमेवात्मनि कर्तृत्वादिव्यभावं
सृजन्ति, न परमात्मेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—यतः प्रभुर्न सृजत्यतः कस्यचित् पाप-
पुण्यादिकमङ्गीकृत्य कलं न ददातीत्याह—नादत्त इति । विभुः
अनियम्यः स्वैक्येन सर्वकलदानसमर्थः कस्यचित् जीवस्य
पापं पापरूपं कर्म न आदत्ते नाङ्गीकरोति, तदङ्गीकृत्य नरका-
दिकलं न ददातीत्यर्थः । सुहृते च नैवाङ्गीकरोति, तदङ्गी-
कारेण स्वर्गादिसुखं न ददातीत्यर्थः । विभुत्वात् स्वकीयेक-
देव यथासुखं करोतीति भावः । तर्हि "एष एव सै [गेर्वन]

साधु कर्म कारयति" [बी. उ. ३।१९] इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वर एव
तत्कर्म कारयित्व सर्वेभ्यः फलं ददातीति कथञ्चन्यते तत्राह—
अज्ञानेनेति । अज्ञानेन प्रकृत्युत्पत्तेन ज्ञानं भगवत्स्वरूपात्मकं
क्षुत्थरूपं वा—तेन जन्तवः जीवा मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति,
अन्यथा वदन्तीत्यर्थः । भूतोऽपि पूर्व तारककलनेच्छां निरूप्य
पश्चात् कर्मकारणत्वमुपपत्ते, न तु कर्मफलत्वाभावात्, किन्तु
विचित्रेच्छास्वमेवापातीति ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु "एष होव [होवेन] साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनोपते, एष होवा-
साधु [एवैतमसाधु] कर्म कारयति तं यमो निनोपते (यमवानुनेपति)" [कौ. उ. ३।९] इति श्रुत्या
परमेश्वर कारयितृत्वं बोध्यते, तत्कथमुच्यते "स्वभावस्तु प्रवर्तते" [५।१४] इति ? तत्राह—नादत्त
इति । कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्ते, नापि सुकृतं, कारयितृत्वाभावात् । यतो विमुर्ग्यापकः, निद्रिय इति
यावम् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति, तदीयं पापं पुण्यं वा लभते ; अयं तु न तथा, किन्तु सूर्यवत् प्रकाशत
एव ; न तु स्वप्रकाशानां कर्मादीनां कर्मणा सम्बध्यते इति भावः । कारयितृत्वमप्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् ।
यथा घटः प्रकाशते सविता प्रकाशयतीति नोद्वाहृतश्रुतिविरोधः । कथं तर्हि ईश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति
तद्वरणाग विन्यति ? इत्यादिरूप्याह—अज्ञानेनेति । यथा हि महाराजस्य सार्षभोमर्यादं सर्वेश्वरो निवृत्तोऽस्मीति
ज्ञानं अज्ञानेन सोपेननावृत्तं चेत्त तत्र विविधानि परचक्रादीनि मह्यन्ति सङ्कटशतानि पश्यति, ब्रह्मो ब्रह्मं
दीनोऽस्मि दुःखोऽस्मीति च मुह्यति ; तद्भेदे जन्तवः स्वस्याहं प्रक्रास्मीति प्रमाणेन प्रक्राभावमज्ञानेन ईश्वरादा-
हमानं पश्यन्मन्माना ईशात्मनोः सेधसंबन्धभावं च पश्यन्तो मुह्यन्ति । तथा च श्रुतिः "अथ योऽन्यां देवतामु-
पारयेन्मावन्मोऽसावन्मोऽद्रमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्" [य. उ. १।१।१०] इति । "एष होव"
इति श्रुतिरि ज्ञानाज्ञानव्यवहारविपर्ययेन भावः ॥ १६ ॥

ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिस्तत्फलं च ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजात-
मवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. ध्या.— तर्हि सर्वेषामनापन्नानुपपन्नान्त्वात् । ज्ञानेनेति । सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते । ज्ञेयस्यैव वस्तुनस्तत्पर-
म्यामोहापोहमावाप्त्य इतः संसारनिवृत्तिः ? इति तत्राऽऽह— मिति विशेषणम् । तद्व्याचष्टे— परमार्थतत्त्वमिति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ‘सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्सति’ [४।३६] ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
ममसात्कुरुते तथा’ [४।३७] ‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम्’ [४।३८] इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गम-
यति । एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्तलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविष-
येण अहरहरम्यासाधेयातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्म-
संशयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसङ्कुचितमादित्यवत्सर्वं यथाव-
स्थितं प्रकाशयति ।

४ वे. ता. खं.— एवं तृतीयाध्यायोक्तकर्तृत्वाद्युत्पन्नान्त्व
प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशे-
षस्य विशेषणं कियत् इत्यभिप्रायेणाह— सर्वमिति । स्व-
काले— अकर्तृत्वाद्युत्पन्नान्त्वात्कारकयनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथना-
वसर इत्यर्थः । यद्वा ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन’ इत्ययं ‘उपदेक्ष्यन्ति’
[४।३४] इति स्वैवैव निर्दिष्टे विषयकाल इत्यर्थः । एवं च-
र्तमानेषु सुधारस्वपीत्यर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेतित्यर्थः । अज्ञा-
नेन ज्ञानमावृत्तं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाश इति दाहो व्यय-
च्छिन्नदत्ता मुद्यन्नेन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुं उक्तलक्ष-
णेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेन
त्यन्वयः । आत्मविषयेणेति— ‘आत्मनः’ इति पठ्या सम्ब-
न्धसामान्यमात्रपरत्वं, कर्तृविषयत्वं चात्रात्रयुक्तमिति भावः ।

तच्छब्दपरावृत्त्यकारमाह— ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूप-
म्यातिगहनत्वसुखनार्थम्, निरतिशयपवित्रमयं ज्ञानमावृतो नि-
श्चेषाज्ञानतमिरदृक्षिमास्तिवद्दर्शनार्थं च अनाविकालेत्वायु-
क्तम् । उत्तरार्थतत्त्वच्छब्दार्थः स्वाभाधिकमिति । सामाना-
धिकरण्यात्स्वात्स्वाम्यमिति ज्ञानविशेषणम् । तदर्थमाह अपरि-
मितमसङ्कुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं तत्त्वच्छिन्नविषयत्वम्,
तत्र च हेतुं सङ्कोचमात्र इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेत्यर्थ-
सिद्धकर्माणि । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वणोचरत्वं धौतमिति
भावः । ‘आदित्यवत्’ इति दृष्टान्तसामान्यसिद्धमाह यथावस्थि-
तमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याध्याहारः । पर-
मार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्ता निरस्ता ।

३ रा. भा.— तेषामिति विनष्टज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम् ; ‘न र्वेधाहं जातु
नासम्’ [२।१२] इत्युपक्रमवगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । न चेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टज्ञानानामु-
पाधिगन्धामावात् । ‘तेषामादित्यवज्ज्ञानम्’ इति व्यतिरेकनिर्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपाद्युच्चिधर्म-
त्वमुक्तम् ; आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञानज्ञानयोः प्रमाणमावतोरिवावस्थानं च । तत एव संसारदशायां
ज्ञानस्य कर्मणा सङ्कोचो मोक्षदशायां विकासद्योपपन्नः ॥ १६ ॥

१— ‘ज्ञानेन त्वज्ञानं नाशितं ज्ञानस्य स्वरूपप्रकाशत्वं स्वतः सिद्धं— यथादित्यस्य तमसि भेदे । विनिवृत्तिर्याहिं शङ्काया-
मभूतमभ्युदयस्य स्वयमेव करोति’ इत्यभिनवगुप्तपादाः । ‘तृप्तिरूपज्ञानं पूर्वं यदुदीरितम् । अतर्कादौर्दितं यत् स्वरूपज्ञानमेव
तत्’ इति घामनः । तत्र तत्र भगवत्पादानभिधिरात्रपि माध्वी जयन्तीर्यान् वृत्तिरूपज्ञानविनाश्यापिज्ञावादिश्वमदीकरो-
तीति समंविदामदितोहितमेव । तत्सर्वतन्त्रना जितमद्वैतसिद्धान्तैवेति नात्राप्रवृत्तं प्रपश्यते ।

—अविगीता ।

४. घे. ता. चं.— भेदव्यपदेशबलाद्द्वैतमतस्योपक्रमविरोध प्रागुक्तं, मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेद स्पष्टमुपदिश्यते इति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति—तेषामिति। विनष्टाज्ञानानामिति— नदीदं बहुल्य आन्तिक्षिद्रमुपाधिसिद्धं वा वक्तुं शक्यमिति भावः। सत्यमिच्छोपाधिभूतभेदादिनोर्मास्करशङ्कर्यामतमन्य परिहरति—नचेदमिति। मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशो तदुपाधमिथ्याभूतान्तं करणायुपाधेरपि निवृत्तिरिति शङ्कर प्रति हेत्वर्थः। इतरा प्रत्यक्षानन्दवाच्यस्य कर्मादेर्विनाशो तन्निमित्तशरीरात्म्यं करणायुपाधिनिवृत्तिरित्यर्थः। शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्मवाद इत्ययितुं सुदृढशङ्का। हात्स्वमत्र सिद्धमिति दर्शयति तेषामिति। सम्बन्धविषयतया षष्ठी व्यतिरेकमात्रेति व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम्। विनष्टोपाधौनामात्मना धर्मतया निर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धित्वसिद्धेरानुगच्छेत्-

न्यवादोऽपि निरस्तः। आदित्यशब्दोऽत्रादित्यप्रभापरः, प्रभाद्वारेणैवादित्यस्य प्रकाशकत्वात्; धर्मभूतज्ञाने च सैव दृष्टान्तो भवितुमर्हति, “यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रशालनान्तर्गणे। दोषप्रधाना ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा” [वि. ध. १०४।१५] इत्यादिसाम्याच्च; तदेतदभिप्रेत्य तत्फलितमाह— आदित्य-दृष्टान्तेनेति। ततः प्रस्तुतस्य किं ? इत्याह— तत एवेति। यथा प्रभाया आवाकसमिधौ सङ्कोचस्तत्रिवृत्तौ पुनर्विकासश्च दृश्यते, तथा ज्ञानस्यापीति भावः। यद्वा तेषामादित्यवदवस्थितानां प्रभातुल्यं ज्ञानमिच्छते। प्रभाया प्रदीपादित्याद्यवस्थितसिद्धतेजोद्रव्यविक्षेपत्वं, ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेऽपि प्रवृत्तत्वं, सङ्कोचविकासयोगित्वादीनि च शारीरकभाष्ये प्रपञ्चितानि। एव प्रभातुल्यद्रव्यत्वोपपादनेन प्रकृतमावृत्त्यादिकं पुरुषत इत्याह— तत एवेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह— ज्ञानेनेति। प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी— ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव, तस्मिन्मर्थसुकथ्यते ? इत्यत आह— ज्ञानमेवेति। ‘अज्ञानेनाश्रितं ज्ञान’ [५।१५] इत्युक्तम्। एव तर्हि तस्याविनाश एव स्मात्। तथा च न कदाचिदज्ञप्रकाशः। विनाशा कान्तरात्रीकारे च ज्ञानार्थो स यासद्योगोर्ध्वधर्मित्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञाननाशकम्, अतो नोक्तदोषः। किन्तु स्वस्वज्ञानम-

विद्ययाऽऽकृतम्, वृत्तिज्ञानं त्वविद्या शिथिलयति। तत्र प्रकाशवतीत्येतदनेनाहेत्यर्थः। अत्र केचित्— ‘यथैक एवादित्योऽन्धकारं नाशयति, भूमण्डलं च प्रकाशयति, तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति, परं च प्रकाशयति’ इति व्याचक्षते, तत्सदिति भावेनाह— प्रथमेति। तृतीयान्तपदोक्तम्, द्वितीयमपरोक्षमिति शेषः। अन्यथा द्विर्ज्ञानप्रद्वयं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानेनेति। ज्ञानेन तु, येनाज्ञानेनाऽऽवृत्ता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं तेषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवत्। यथाऽऽदित्यः समस्तरूपादिजातमनभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

८ चं. ज. गि.— कथं तर्हि ज्ञानमुद्वानां विमोक्षः ? त आह— ज्ञानेनेति। तदज्ञानं ॥ अज्ञानेन ज्ञानेन सुस्पष्टिदेवदान्तमहापाकजन्मनाद्वितीयतामविषयकैव नाशितं वेत्तात् तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं तदपरां सत्यज्ञानानन्दोद्भितीवामनब्रह्मात्मतत्पर्यं निरतिशयं वस्तु प्रकाशयति, आदित्यवत्, यथाऽऽदित्येनो निरवत् सर्वं वस्तुज्ञातं प्रकाशयति तद्वत्। अत्र ‘तेन ज्ञानं’ [५।१५] ‘ज्ञानेन नाशितम्’ इत्यनेन अगोपादानवत् ज्ञाननिरर्थत्वं चान्तरात्र्य लक्षणमित्युक्तं भवति। आद्ये परिणामादानस्य नियन्त्रितत्वात् प्रपञ्चतिष्ठासि। द्वितीये च गुणतरेन साक्षाज्ज्ञाननिरर्थकत्वं विवक्षितत्वात् अज्ञानप्रगभाते अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवृत्त्यप्रपञ्चे च नातिष्ठासिस्थिते तज्ज्ञानेन विमोक्षः।

यस्य रामानुजोक्तम्— “तेषामादित्यवज्ज्ञानं” इति विद्येष्टानानां बहुधाभिधानादप्यवस्थाप्यम्” इति। तदगत्— ‘देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्’ इति द्वितीयाध्यायमाध्यायभाष्येऽधीश्वर्यैव दर्शयित्वा, विनष्टाज्ञानानामपि “नव तावदेव पितम्” [छां. उ. ६।१।३] इत्यादिश्रुत्या प्रारम्भेन देवानां तावत्, ‘येनां नाशितं

मात्मनः’ इत्येवचनेनामैकस्य कण्ठवेणोक्तया तेषां तेषामिति बहुवचनस्यानात्मबहुत्वविषयकताभावाच्च; तेषामिति अस्त्वन्वयसिद्धेर्देहानुबन्धेन अस्त्वन्वयसिद्धेर्देहानुबन्धेन भेदपरत्वात्सम्भवाच्च। एतादृशबहुवचनदर्शनेनैव स्वमतं द्वैतं बहुमन्यमानेन ‘यथा “नवद्वारे पुरे देही” [२।१।३] ‘अन्तवन्त इमे देहा नित्यश्लोक शरीरिणः” [३।१।८] इत्यादौ केचनचरन्तेनेन शरीरित्वमर्थः, तदन्वयासिद्धिरने च बहुवचनस्यापि सार्थकान्यथासिद्धिः सुकरोति तस्य परं प्रति बाधकत्वोपपत्त्यासौ जगन्मय इति लज्जितस्य वेत्यन्वयशरावय्यमन्वाहः।

यत्पुनरत्र माध्वेनोक्तम्— “अज्ञानमिदं मानाभाव एव, न तु भाररूपम्” इति, यथा रामानुजेन— “अनादिकां प्रत्यक्षताननात्मसंशयप्रपञ्चमज्ञानम्” इति; तत्र मार्गं प्रत्येतद्वचनम्— “पुरुषादित्यस्य ततोऽभिप्रेत्य योगात्” [ब. ध. २।३।३] इत्यधिराजे त्वयाऽपि भावरूपाज्ञानव्यवस्थापनादिह तन्निवारणं परावतानुपायस्त्वनाता ऋद्ध्यापमावहतीति। निस्तान्मु यस्मिन्नेन दृष्टम्।

रामातुजं ॥ प्रपेतद्वाच्यम्—स्मृतिपुराणाद्विज्ञानं माया
प्रकृतिरवियेति पर्यायेन ग्रह्यतस्याज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धार्थ
विहाय कर्मवाचिचकल्पनमप्राप्यक्रमन्यायम् । किञ्च अ-
स्मावारकस्य कर्मण सादित्ये तत्पूर्वमनादताम्रतत्त्वसाग-

रकारस्य ततः कर्मत्रयस्य चावश्यकत्वेन 'अज्ञानेनादृतं ज्ञानं'
[५१५] इत्युक्तेरसङ्गतिः । तस्यानादित्ये तु आत्मावारकस्याना-
दित्वान्नित्यस्य मोहदोषः कर्मति परिभाषामात्रमित्यस्मदि-
ष्टमिदिरिति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—भगवत्प्रदत्तात्मविद्यावन्तस्तु न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । येषां इयनीयानां साधनवतां
वा आत्मज्ञानं यदक्षरात्मत्वज्ञानेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवत्परम् "ब्रह्मविद्यामिति परं" [त.उ.२।१]
इत्यत्र श्रुते प्रकाशयति स्वयमेवेति भगवत्प्रदत्तत्वाद्भगवत्पूवं तदिति स्वतन्त्रकर्तृत्वे तस्योक्तम् । अन्यथा कर्णत्वे
कर्तृत्वोक्तिव्याहना स्यात् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त — येषां भगवता ज्ञानेनाज्ञानं नाशितं पाप्राणां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं नाशितं, तेषां तद्भगवत्प्राप्तं ज्ञानं
ते न मुह्यन्तीत्याह—ज्ञानेनेति । त पुनः । आत्मज्ञानेन भग-
वत्सम्बन्धिज्ञानेन ज्ञातात्मकभगवद्भूषणं येषां दुर्लभानां ह्या-

११ नी० भा० दी०—तदात्मन आवरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन 'ब्रह्मास्मि' इति प्रमाणजेन नाशितं तेषां
तज्ज्ञानं कर्तुं आदित्यवदादित्यो यथा कृत्स्नं दृश्यं प्रकाशयति तद्व-परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति । अज्ञानजानर्थ-
निवृत्त्यर्थं ज्ञानमेष्टव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्नाता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः, तदात्मानः तदेव
परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः निष्ठाभिमिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सव्यस्य ब्रह्म-
ध्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः,
केवलास्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवाविद्या अपुनरावृत्तिमपुनर्दे-
हसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—विशेष किंचिद्विषया चान्तःकामि
विद्यामतिपाकपापान्युपदिदिक्षुदत्तरन्त्रोक्त्यापेक्षितं पूरयति-
यत्परमिति । तस्मिन्परमार्थतरे परस्मिन्ब्रह्मणि वाप्य विषय
मपोष्य गता प्रवृत्ता धनमनननिदिदिष्यासनेरभृदनुष्ठितिर्बुद्धि-
साक्षात्काररक्षणं येषां ते तथेति प्रथमविशेषणं विनयते—
तस्मिन्निष्ठि । तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवज्ञाने-
दाम्युपगमः, नेत्याह— तदात्मान इति । कल्पितं बोद्धव्य-
श्चेत्यत्र, वस्तुतस्तु न भेदोऽस्तीत्यब्रवीत्यत्र व्याख्ये— तदेवे-
ति । ननु देहादात्माभिमानमपनीय 'ब्रह्मयेवाहमस्मि' इत्यव-
स्थानं तत्तदनुपेयमानकर्मप्रतिबन्धाय सिध्यतीत्याशङ्क्य विशेष-
णान्तरमादत्ते— तन्निष्ठा इति । तत्र निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन्निव-

क्षितमर्थमाह—निष्ठेत्यादिना । तथापि पुष्करार्थान्तरापेक्षात्प्र-
तिबन्धात्तत्र यथोक्तब्रह्मयेवावस्थानं सेधुं पात्यन्ति 'तनाऽह-
तत्परायणाश्चेति । यथोक्तानामधिकारिणा परमपुरुषा-
र्थत्योक्तगमनान्तरेकान्यान्याऽऽसक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह—
त्रेयलेति । ननु यथोक्तविशेषणवता षडेमानदेहपातेऽपि देहा-
न्तरपरिग्रहस्यप्रतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्यातुं शक्य-
ते? तनाऽह— येषामिति । सति संसारकारणे दुरितादी स-
सारप्रसरस्य दुर्कारत्वात्पुनरावृत्तिर्बुद्धिरित्याशङ्क्याऽह— ज्ञा-
नेति । उक्तविशेषणमप्यस्या दर्शितफलशालित्वमाश्रयान्तरं
मन्मावितमिति मन्वानो विनिनष्टि— यतय इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तद्बुद्धयः तथापि चात्मदर्शनाध्यवसायाः, तदात्मानः तद्विषयमनसः, तन्निष्ठाः तद-
भ्यासनिरताः, तत्परायणाः तदेव परमयनं येषां ते परमप्रयोजनमिति मन्वानाः, एवमभ्यस्यमानेन ज्ञानेन

१—एतदन्तरं अत्रैतदधिकं वचिद्वयते "स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्तद्विद्वान्तोऽपि स्वकर्मणि । सका अपि ॥ सन्ति
परे रविकरा इव ॥" इति ।

—अधिगीता ।

निर्धूतमाचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति । यदवस्थादात्मनः पुनरावृत्तिर्न निधत्ते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः स्वेन रूपेणावस्थितः, तमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—आत्मानुभवसौख्यतोषानस्य ज्ञानम्यारोह-
णक्रमं दर्शयति—‘तद्बुद्धयः’ इति श्लोकेन । तच्छब्देनात्र पूर्वं
प्रस्तुतस्याभाविकात्त्वत्वरूपं पूर्वश्लोकोक्ततज्ज्ञानं वा परायस्यत
इत्यभिप्रायेण तथाविधमात्मदर्शनाभ्यवसाया इत्युक्तम् ।
‘तदात्मानं इत्यनेन इष्टव्यत्वाभ्यवसायादनन्तरो दर्शनार्थप्रवृ-
त्तियोगं उच्यते इत्यभिप्रायेण तद्विषयमनस इत्युक्तम् ।
तन्निष्ठत्वं विषयान्तरैर्मुख्यात्तत्परायणत्वे हेतुः । अयनशब्दो
ऽत्र कर्मणि ल्युङ्गन्तं प्राप्यपर । वाक्यार्थज्ञानादिमात्राभ्यावृत्त्यर्थं
एवमभ्यवस्यमानेनेत्युक्तम् । प्रातिप्रतिबन्धककल्पमपनिवृत्ति

र्तुषान्त्यपरं । अतोऽन्तिमं प्राप्यमप्रापुनरावृत्तिरानन्दनं विवक्षितम्,
तच्च यथावस्थितं आत्मैवेतिभिप्रायेण तथाविधमात्मानमि-
ति । अपुनरावृत्तिश्चादृश्याप्राप्तुं इष्टावश्यन्तरपरमर्शसापेक्ष
समाप्तान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वायाह यदवस्थादिति ।
नन्वात्मन एव ‘क्षीणं पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति’ [११.११] इति
पुनरावृत्तिरुच्यते, यदवस्थादिति चायुक्तं, मोक्षस्याव्यवस्था
निशक्तत्वे नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह स्वेन रूपे
णेति । औपाधिकसमस्तकारनिवृत्तिरुपावस्थाविनाशकात्मना
चात्परमतेऽपि प्रव्यस्वरूपावस्थानिवर्त्यते भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह—तद्बुद्धयः इति ॥ १७ ॥

६ ज्ञानं द्वी—तद्बुद्धित्वादिकं यद्यपुनरावृत्तिसाधनत्वे
नोच्यते, तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गतं पक्षः । अथ तद्बु-
द्धयो ज्ञाननिर्धूतकल्मषा इति ज्ञानसाधनत्वेन । तदसत्, ज्ञान-
मेति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वादित्यत आह—

अपरोक्षेति । तथाम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम्, किन्तु
व्यवहितम् । न हि श्रवणमननान्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते ।
इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—आत्मतत्त्वं यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः ।
तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं
सर्वाणि कर्माणि सद्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः । तत्परायणास्तदेव परमयनं परा गति-
र्येषां भवति ते तत्परायणाः, केवलात्सरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं न पुनर्देह-
सम्बन्धम् । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तज्ञानेन निर्धूतं नाशितं कल्मषं पापादिसंसारकारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा, यतय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ वं प्र. गि.—‘ज्ञानेन तु तदज्ञानम्’ [५.१६]
इति पूर्वोक्तज्ञानोत्पत्तौ कारणं तत्कर्तृत्वाह—तद्बुद्धयः
इति । अत्र ‘तद्बुद्धयः’ इत्यादौ पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य हेतुत्वम् ।
तथा हि—तत्परायणा । तच्छब्देन ‘प्रवृत्तायति तत्परम्’
[५.१६] इति पूर्वोक्तमात्मतत्त्वमुच्यते । तदेव परमयनं
प्राप्यं येषां ते तत्परायणा । सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः । ततस्त-
न्निष्ठा तस्मिन्नेवाभ्यस्तये निष्ठा स्थितिर्येषां ते तन्निष्ठा ।

अनेन सर्वकर्मसंयासपूर्वकश्रवणमननपरिपाको दर्शितः ।
ततस्तदात्मानं तस्मिन्नेवाभ्यस्तये आत्मा विजातीयप्रत्यया
नन्तरितसमातीत्यप्रत्ययप्रवाहरूपं मनो येषां ते तदात्मान-
इति निदिध्यासतोक्तिः । ततस्तद्बुद्धयः तस्मात्कारणवन्त-
सन्त अपुनरावृत्तिं पुनर्देहसम्बन्धाभावरूपां कुर्वन्ति गच्छन्ति ।
अत्र हेतुः—शरीरेण निर्धूतं समूलखम्बूलितं पुनर्देहकारणं
कल्मषं पुण्यपापामकं कर्म येषां ते ततोक्ता ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०—य एतादृजज्ञानिनस्ते मुक्ता इत्याह—तद्बुद्धयः इति । तत्प्रसादलब्धेन ज्ञानेन ब्रह्मस्वरूप-
विषयकेण निरस्तकल्मषा मुक्तिं यान्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१० गृ. अ. त.—तद्यथाशास्त्रं लभतीत्याह—तद्बु-
द्धयः इति । तस्मिन् इतरबुद्धिर्येषां ते, तस्मिन् स एव वाऽऽत्मा
येषां, तस्मिन्नाविष्ठा भावो येषां, तस्मिन्नेव परायणा तस्य

रास्तादृशा, ज्ञाननिर्धूतकल्मषा निरस्ताऽना, अपुनरावृत्तिं
मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० मा० दी०—तद्बुद्धयः इति । यत् परं ब्रह्म प्रज्ञानं तत्रैव बुद्धिः “अस्ति ब्रह्म” [तै. उ. २.६.११]
इति निश्चयो येषामपातवत् अत्यर्थविदा तद्बुद्धयः, तदेव आत्मा प्रत्यक्षत्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण
प्रमाणप्रयोगात्तात्पर्याभावनाविहीनानां ते तदात्मानः, तत्रैव निष्ठा विजातीयवृत्त्यनन्तरितसमातीत्यवृत्तिप्रवाहो
येषां देशदावनात्मनि आत्मधीरूपनिपरीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठा, तदेव परं अयनं ब्रह्मरूपोपाधिनिरा-

सेन प्राप्यं येपामखण्डानन्दसमानां ते तत्परायणाः अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति, यतः ज्ञानेन निर्धूतं कलमप मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकलमपाः ॥ १७ ॥

ज्ञानिनां समदर्शित्वं जीवमुक्तित्वं च ।

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ति ? इत्युच्यते—विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनय उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्याविनयसम्पन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे, गवि, हस्तिनि, शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे साक्षिके, मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सच्चादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैस्त्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः— समदर्शिनः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या — यदपुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तद्वै प्रप्रद्वारणविशेषोति—येपामित्यादिना । विद्या वेदार्थविज्ञानमित्यङ्गीकृत्य विनयं व्याचष्टे—विनय इति । उपशमो निरहङ्कारत्वमनौद्वयम् । पदार्थमेवमुक्त्वा नाशयामि दशयति—विद्या-निति । गवीरयाद्यत्र वाक्यार्थे कथयति—विद्येति । हस्त्यादौ 'पण्डिताः समदर्शिनः' इत्युत्तरं सम्बन्ध । तत्र तत्र प्राणिभेदेषु तत्तद्गुणैस्तत्तद्विहितसंस्कारैश्च संपृष्टत्वसम्भवान्न न

ज्ञानं समत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सच्चादीति । तज्जैवेत्यत्र तज्ज-ब्धेन सत्त्वमेव गृह्यते । साक्षिकसंस्कारैर्वि राजससंस्कारैरपि सर्वे धेवासृष्ट्यै ब्रह्मत्याह—तद्येति । राजसैरिव तामसैरिव संस्कारैर्ब्रह्मास्तन्तमेवास्मृष्टमित्याह—तथा तामसैरिति । त्रयणोऽङ्गितोमत्त्वं कृत्यत्वत्वमसत्त्वं चोक्त्यर्थे हेतुरिति मत्वा सम-शब्दार्थमाह—सममिति । समदर्शित्वमेव पाण्डित्यतयाचष्टे—ब्रह्मेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गोहस्तिश्वपादिषु अत्यन्तविपमाकारतया प्रतीयमानेषु चात्मसु पण्डिताः आत्मयाथात्म्यविदो ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः । विपमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. सं.— कीदृशोऽयमस्मात्साक्षात्कारः ? इत्याका-
ङ्क्षायां 'दिनं भूतात्ययोपेयं द्रव्यस्यात्मन्यथो मवि' [४।३५] इति प्रा-

शुक्तं व्यनक्ति—'विद्याविनय—' इति श्लोकेन । 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयेन तत्त्वसमानाधिकरणं, निर्विशेषणसमुदायसहप-

१—अत्राभिनवगुताचार्याः— "यत एव 'स्वभावास्तु प्रवर्तते' (५।१४) इति, अतो अवस्ताहानानामित्थं स्थितिरित्याह—विद्येति । तथा तेषां योगिनां ब्राह्मणैर्जनीदृशी बुद्धि—अस्य बुद्ध्यादिनाऽहं पुण्यवान् भविष्यामीत्यादि, गवि न पावनीयमित्यादि, हस्तिनि नार्थादिभिः, शुनि नापकारितादिनिबन्ध, श्वपाके च न पापपवित्रादिधिपणा । अत एव सर्वे पश्यन्तीति, न तु व्यवहरन्तीति । तदुक्तम्—'विद्ययां सर्वदेहेषु विद्येयो नास्ति कुत्रचित्' । अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन् भवमिज्जनं ॥ 'अथापि भावयन्ति ज्ञानदशैवेव धारोक्ता' इत्याहुः । प्रपञ्चितं च वामनेनापि—

मद्वैवेति यया धियाऽक्षितमपि दृश्यमन्यत्रया ततोत्कृष्टनिरुद्धे अपि ध्रुवस्थे तदैव ध्रुवम् ।

पश्यन्तोऽपि समं तथोचितमतो वर्तन्ते इत्यव्युतो व्याघ्रोद्वेदमनूय तत्र विदुषा दृष्टिं समं वर्णयन् ।

मद्वैदे सर्वमिति दर्शेन ज्ञानमुच्यते । वर्तनं तत्र कर्मत्पदविधेयं यथोचितम् ॥

जानानो द्वारतर्कं देह एक इति ध्रुवम् । नैव निक्षिपति ग्रहं मुखाद्व्यन्यत्र कथनं ॥

तद्देवात्मनिष्ठोऽपि सर्वत्र समदर्शनः । प्रवर्तते व्यवहृतौ तत्र तत्र यथोचितम् ॥

प्रासादोऽत्रमयीं सुप्रतिष्ठतिं सोपानपङ्क्तिं तथा दृष्ट्वा युतिर्नदि विरो निधत्तेऽप्यहं जनाः पादुकः ।

पश्यन्तोऽपि धृषास्तैरेव मुखे जगन्मुखे चाद्वयं विप्रं वेदमनि भोजयन्ति ददतेऽन्यत्सु तु फेला बहिः ॥

लोकः काश्यमयं पतद्ग्रहण्य कश्च च ज्ञानत्रयं धीवत्येव पतद्देहि शिखरिणीमन्येन पापति च ।

न व्यलस्यति जातु तद्दर्शितं ब्रह्मेति पश्यन्ति प्राज्ञस्तत्र यथोचितं व्यवहरत्येतदहम्यं हेतुः ॥ इति ।

एतेन—एतच्छ्लोकोपश्रमेन चाण्डालादीनामप्यश्रुत्व न गीतासम्मतमिति प्रजान्त परम्मा इति श्रेयम् । —अविगीता ।

ठित्वा द्विधा विनयसम्पन्नविशेषप्रतिशीर्षानुक्तेषु । 'गवि हस्तिनि' इत्याकारवैषम्यं द्वाभ्यां दर्शितम् ; श्वेषपञ्चाशद्द्व्याभ्यां चतुषा वैषम्यमुत्तद्वत्पञ्चाभ्यामपि मिथो वैषम्यमेवाभिधेयम् । अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याकान्ततामात्रं विवक्षितमिति दर्शयति-केच-लब्राह्मण इति । सार्विकराजसतामसरूपा नेकोदाहरणमिष्टमाह-अत्यन्तविषमेति । आत्मस्थिति, शरीराणामन्योन्यवैषम्यनिषेधो दुश्शक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपयुक्तमुदाहोदश-मत्स्य पण्डितत्वमिति दर्शयितुं आत्मयाथात्म्यचिद् इत्युक्तम् । समं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीरवैषम्यम् ; शरीराणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्तत्कृतज्ञानादिवैषम्यं च दुरपहवम् ; अतोऽत्यन्तविषमेषु पदार्थत्वादियस्थूलं सामा-

न्यमकश्चित्करमित्यत्राह विषमाकारस्त्विति । 'प्रकृतेः' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तेन साक्षात्प्रकृतिगन्तं देवत्वादिकं, तत्प्रयुक्तं सुखित्वादिकं च कथञ्चित्सम्बन्धमात्रात्—प्रकृतेरित्युक्तम् । न शरीरगतं वैषम्यं प्रतिपिध्यते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्यते, न च तत्तच्छरीरविशिष्टस्त्वलक्षणं तन्मूलज्ञानसङ्कोचादिलक्षणं वा वैषम्यमपह्न्यते; अपितु तस्यौपाधिकत्वमुच्यते । न च शरीरादिनिशिष्टत्वं विरोधि, स्वाभाविकस्वरूपसामान्यमात्रपरत्वात् । न चैतदत्यन्तस्थूलं, शुद्धात्मात्मनां स्वरूपभेदस्य दुर्विवेचत्वात्स्फुटविशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यद्वौ भभोज्यान्तरादिदोषः स्मृतस्तत्राह—आत्मा स्थिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याश्रयवानाह— विद्येति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. वी.— विद्याविनयेत्यादिप्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं च कथमुच्यते ? इत्यत आह—परमेश्वरेति । सर्वत्र ब्राह्मणादिषु स्थितानां सर्वत्र ग्रहेषु दोषाभावेषु वा साम्यं तारतम्यभावं । तदुद्धित्वादिना सहास्य समुच्चयार्थशब्दः । परमेश्वरविषय-

ता 'विदोषं हि' [५।१५] इत्युत्तरवाक्यगम्या अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणगम्येत्यत आश्रयवानित्युक्तम् । पण्डिततद्वस्तु परोक्षज्ञानवचनः, पाण्डित्यमागमज्ञानमिति वचनात् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनेऽज्ञानं ते पण्डिताः, कथं ते तत्त्वं पश्यन्ति ? इत्यत्रोच्यते—विद्येति । विद्याविनयसम्पन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सार्विके, मध्यमायां राजस्यां गवि संस्कारहीनायाम्, अत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा रजसा राजसैस्तमसा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवासृष्टं सममेवाविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

८ पै. प्र. गि.— ज्ञानस्व द्वे कले विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तिर्धेति; वेहपातावनन्तरं विदेहशक्तिः, ततः पूर्वं जीवन्मुक्तिः, तत्र विदेहशक्तिः पूर्वश्रद्धा, जीवन्मुक्तिमाह— विद्येति । विद्याविनयव्याप्तौ युक्ते ब्राह्मणेऽपाके शुभां पाप्मके च कर्मवैगम्यम् । गवि हस्तिनि शुनि चेति जातिविषमम् । एवं विदेह्यपि समदर्शिनः सममेकत्वमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं

शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिता ज्ञानिनः । यथा हि गङ्गोदके तद्वगे सुरायां मूत्रे च प्रतिविम्बितस्य सूर्यस्य न तद्गुणदोषसम्बन्धः, तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वगतस्य नोपाधिगुणदोषसम्बन्धः, इत्यनुसन्धानाः सर्वत्र समदृष्टयैव रागद्वेषरादिभ्येन परमानन्ददृष्ट्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ ष० त० वी०— कीदृशास्ते ? इति जिज्ञासायां तेषां स्वरूपमाह—विद्येति । एतेषु विषमेषु गवादिष्वपि समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिता उक्तलक्षणैः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— तेषां लक्षणमाह— विद्येति । विद्याविनयसम्पन्न ब्राह्मणे, श्वपाके शुनो यः एतत्ति तस्मिंश्च, गवि,

हस्तिनि, शुनि च समदर्शिनः मर्दताम्यज्ञानेन ते पण्डिता ज्ञानिनः, येषां इत्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी० — एतेषां जगति दृष्टिमाह — विद्येति । उत्तमब्राह्मणे चण्डालादौ वा समं प्रसवे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । यथोक्तं 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंश-पञ्चकम् । आदं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' [वा.सु.२०] इति चराचरं जगद्रूपदृष्टयैव पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— नन्यमोज्ज्वलास्ते दोषवन्तः 'मयासमाभ्यां विषयसम्ये पूजातः' [गौ.घ.म.२।८।२०] इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः । कथम् ? इहैव जीवन्निरेव नः समदर्शिनः पण्डितैर्भितो वशीकृतः

सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् यद्यपि दोषवत्सु श्रृङ्गाकादिषु मूढैस्तदोपेदोषवदिव विभाज्यते तथापि तदोपेदोपेदमिति निर्दे दोषवर्जितम् । हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदमित्रं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं [१३।६] ‘अनादित्वान्निर्गुणत्वात्’ [१३।३१] इति च ।

२ आ. शां. व्या.—सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्त्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शङ्कते—नन्विति । सर्वत्र समदर्शिनस्तच्छब्देन परावृत्तान्ते, तेषां दोषवत्त्वादभोज्यान्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह—समासमाभ्यामिति । समानामध्ययनादिभिसमानधर्मराणां वस्त्राद्वस्त्रादिपूजया विषये प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे सत्यसमाना वासमानधर्मकाणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरस्य द्विवेदत्वमित्यादिभवेत्ता प्रयुज्यया पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजयिता पुरुषविशेषे ज्ञात्वा प्रतिपत्तिमनुबन्धनादभावं हीयते, तेन सात्त्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं ईदृक्प्रत्यक्षैतीत्यर्थः । उत्तरत्वेनोत्तरशोक्रमवतायति—न ते दोषवन्त इति । स्मृत्यवशमेव सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनां दोषवत्त्वमुक्तं कथं नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेण सिध्यति २ इति शङ्कते—कथमिति । स्मृतेर्गतिमपे यदिप्यनिर्दोषत्वं समत्वदर्शनां विनायति—

इहैवेति । सर्वेषां चेतनानां साम्ये प्रवणमनसा वद्वलोक्यमानमन्त्रेणास्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मनामशेषदोषगदित्ये हेतुनाऽनिर्दोषं हीति । तत्रैवमेव देहः ससम्या परिगृह्यते । तानेव समदर्शिनो विधिनष्टि—येषामिति । ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्रृङ्गाकादिषु तदोपेदोषवत्त्वोपलम्भसम्भवात्तत्राऽऽह—यद्यपीति । यस्मात्तन्निर्दोष तस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थितेर्निर्दोषे सर्गो जित इति सम्बन्धः । ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्पीयान्दोषोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । चेतनस्य स्वगुणविशेषविशिष्टत्वमिति निर्गुणत्वध्वन्यादित्युक्तं, इच्छादीनां परिशेषादात्मधर्मत्वस्य वैधित्तिश्रितत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—वक्ष्यति चेति । आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषे प्रमाणयति—अनादित्यादिति । बहारी वक्ष्यतीत्यनेन सम्बन्धार्थः ।

१ शां. भा.—नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणादुपपत्तैः अतः समं ब्रह्मैवं च, तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति, देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्त्वत्रयं “समासमाभ्यां विषयसमे पूजातः” इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । इत्येते हि “ब्रह्मवित्पुण्ड्रविकृतुर्वेदवित्” इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः; कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसङ्ख्यासि विषयं प्रस्तुतं ‘सर्वकर्माणि मनसा’ [५।१३] इत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—गुणदोषवता आत्मनो भेदाभावेऽपि भेदोऽन्त्यविशेषस्यो भविष्यतीत्यतिप्रसङ्गादाशङ्क्य दूषयति—नापीति । प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तदेतत्त्वेन तेषां सत्त्वं, तेषां च सत्त्वं प्रतिशरीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह—प्रतिशरीरमिति । आत्मनो भेदकाभावे कलितमाह—अत इति । सत्त्वमेव व्याकरोति—एकं चेति । ब्रह्मणो निर्दोषत्वमेवैकत्वाजीवना च भेदकाभावेनैकत्वस्योक्तत्वादिकेकश्रवणादिकत्वं जीवन्ब्रह्मणोरन्यमित्याह—तस्मादिति । जीवन्ब्रह्मणोरैकत्वे जीवना ब्रह्मजिर्दोषत्व सिध्यतीत्याह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव स्फोरयति—देहादीति । यदि सर्वसत्त्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं, तर्हि कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याऽऽह—देहादिसङ्घातेति । सूत्रस्य यथोक्ताभिमानवद्विषयत्वे गमकमाह—पूजेति । यदि चतुर्वेदानामेव सता पूजया वैषम्यं, यदि वा चतुर्वेदानां षड्विधा ब्रह्मविदा च

पूजया साम्यं, तदा तेषामुक्तपूजाविषयाणां केषांश्चिन्मनोविहारसम्भवे कर्ता प्रत्यक्षैतीत्यविद्विषयत्वं सूत्रस्य प्रतिभातीत्यर्थः । तत्रैव चतुर्धर्ममनुकूलत्वेनोदाहरति—इदयते हीति । देहादिसङ्घाताभिमानवता गुणदोषसम्बन्धसम्भवात्तद्विषय सूत्रमित्युक्तं, इदानीं ब्रह्मसमदर्शनाभिमानवता गुणदोषात्तत्सम्बन्धान तद्विषय सूत्रमित्यभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्म इत्यति । इत्यथ चेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह—कर्माति । तत्रैव पूजापरिमवत्सम्बादित्यर्थः । ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव हिन्द सूत्रं, न तु कर्मिण्यकर्मिणि चेति विभागोऽस्ति, तत्राऽऽह—इदं विवति । समत्वदर्शनस्य सत्यासि विषयत्वेन प्रस्तुतत्वं हेतुमाह—सर्वकर्माणीति । आध्यायपरिसमाप्तेः ‘सर्वकर्माणि’ इत्यारभ्य तत्र तत्र सर्वकर्मसंख्यासाभिमानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते, तत्र तन्निर्दोषत्वे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—इहैव साधनानुष्ठानद्वन्नायामेव तैः सर्गो जितः संसारो जितः । येषामुक्तीत्या सर्गेणात्मसु साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि, मयं ब्रह्म प्रकृतिममर्गदोषवियुक्तया प्रमगान्गवन्तु—हि

ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्माणि स्थिता एव ते; ब्रह्माणि स्थितिरेव हि संसारजयः; आत्मसु
ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ घे ता. च — इदं समदर्शित्वं न कालान्तरभाविष्यत्त्वा
धनमात्रं, किन्ति-त्वदानीमेव निश्चयेयत्तत्त्वा हेतुनिष्ठं दिशती
ति समदर्शना प्रशस्ता क्रियते—इहैवति श्लोकं । साधना-
नुष्ठानदृष्टाणामेवेति—इहानन्दसाम्यं लोकप्रसवादिषु स्वाव-
स्थाविशेषपक्षमेवायिनमिति भावः । संसारो जित इति—
मुक्तप्रायास्त इत्यर्थः । यद्यप्येवमनन्वयवार्त्तसंग्रहोद-
स्यज्यत इति व्युत्पत्त्याऽत्र संसारपरः । मादृगणकडालादीनां स्पृश्यत्वादि साम्यं
प्रसक्तव्युदासाय उत्करीरयेत्युक्तम् । निरुपाधिकारमस्वरूप ज्ञाने-

काकारतया सममिति पूर्वभाष्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वा-
त्मन्येव स्थिति संसारजयेहेतुः, न तु तत्साम्ये; तत्राह—'नि-
र्दोषं हि समं ब्रह्म' इति । ब्रह्मत्वमेव विधेयम्, अन्यथा 'तस्मा-
द्ब्रह्मणि ते स्थिता' इत्यनन्वयात्, समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थि-
ता, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति हान्वय स्यात्, ततश्चोक्तचोद्य-
परिहार इत्यभिप्रायणाह—आत्मवस्थितिः । ततः किं प्रवृत्त-
स्येत्यत्राह—ब्रह्मणि स्थितिरिति । ब्रह्मज्ञानोऽत्र शुद्धात्मनि
प्रथमाम्यात् । अत्र कलितं विधिद्वयार्थमाह—आत्मस्थितिः १९

५ आ. मा. भा.— तदेव स्तौति—इहैवेति ॥ १९ ॥

६ ज प्र. दी — ननु तत्रावश्यं साम्यवशात् सुक्तिमाधन
नेशोच्यते, तत्कथमुच्यते अपरैरक्षज्ञानसाधनमिति । प्राप्तानि
नोऽपि जन्मान्तरसङ्गाव उत्तं, तत्कथमिहैवति तदेह एव

मुक्तिरुक्तव्यत आह—तदेवेति । स्तुतावधिकोक्तिं सम्भव
ताति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— नन्वमोज्याभारते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' [गौ. ध. सू. २।
८।२०] इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः; कथम् ?—इहेति । इहैव जीवद्भिः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो वशीकृतः
सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषम् । यद्यपि दोषवत्सु
भवाकादिषु मूढैस्त्वहोपबद्धि विभाव्यते, तथापि तदोपैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि
स्वगुणभेदाद्भिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यत्वस्य । वक्ष्यति भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्व 'अनादित्वाभिर्गुण-
त्वात्' [१३।३१] इति च । नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमा-
णानुपपत्तेः । अतः सर्वं च ब्रह्मैकं तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति,
देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तस्मिन् 'स-
मासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति, पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्पुङ्गवविषयतुर्वै-
द्विद्विदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः । कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं तु 'समासमाभ्यां' इत्यादि । इदं तु सर्वसंख्यासविषयं प्रस्तुतं
'सर्वकर्माणि मनसा संश्रयस्व' [५।१३] इत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

८ घ प्र. गि.— ननु विषयेषु समदर्शनं धर्मसाधन
मिषिद्धं कुर्वीत, कथं पण्डिताः ? तथा च गौतम स्मरति—
'सामान्यमाभ्यां विषमसमे पूजातः' [गौ. ध. सू. २।८।२०] इति ।
अर्थार्थं — सामान्यं पूज्याय विषमप्रकारं पूजने कृतं सति
विषयमाप्युपयाय च समप्रकारं कृतं सति ॥ पूजक इष्टलोका-
त्यलोकाश्च दीयत इति । तत्राह—इहेति । इहैव जीवदृष्टा
योमेव ते समा जितः । सृज्यत इति सर्गं संसारप्रपञ्चोऽपि
जान्ते । देहप्राप्तादूर्ध्वमतिरम्यत इति सिद्धं वक्ष्येयम् ॥
५ । येषां मनः साम्ये समत्वे सर्वभूतेषु विषमप्यपि चतमा
नस्य प्रमाणं समभावे स्थितं निश्चलम् । सन्न हेतु—हि
वस्तुमात्रं यदा सममकं निर्दोषं च, तस्मात् ते समदर्शिनो

ब्रह्मण्येव स्थिता । अर्थं भावः — दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति ।
अदुष्टत्वापि दुष्टसम्बन्धायाया गङ्गादिरस्य मृगसम्बन्धात्,
स्वत एव वा यथा मृगदे । तत्र भावः, यत् भवाकादिषु
ब्रह्म सरोपेण दृश्यतीति पूर्वैर्ब्रह्मसमागममपि सर्वदोषासस्पृष्ट
मेव, ध्यामवदसङ्गत्वात् "असङ्गो लब्धं पुरः" [वृ. उ.
३।१५-१६] इत्यादिभ्यः । अत एव नान्यं । तस्मान्नि-
र्दोषब्रह्मणा यतश्च जीवन्मुक्ता न दोषगन्धेनापि स्पृश्यन्ते ।
गौतमस्मृतिस्तु अविद्वद्ब्रह्मविषयैव, 'तस्याप्रमोज्यम्'
इत्युपक्रमत्वात् 'पूजातः' इति मध्ये निर्देशात् 'धमादीवतं'
इत्युपसंहारानेति ॥ १९ ॥

९ घ० ङ० दी० — अतो यत्तत्समं तद्ब्रह्मत्वमिति मन्तव्यं, यद्वि मनोऽपि निरोधं समं स्यात्तद् । प्रज्ञेव
तादोऽपि 'मिष्टव्यमिष्टव्यो' । समत्वयोगः [२।४८] इत्युक्तवान् । ननुप्येव मनसि न ब्रह्मनाप्यन्याप्रा

इत्याह इहेवेति । येषां साम्ये स्थितं मनस्तैः सर्गः प्रवाहमार्गो जितः । 'समदर्शिनः' इत्यस्यार्थे स्वयमेव विवृणोति निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति । तस्मात्ते ब्रह्मणि स्थिता इत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— यत्तादृशस्त उत्तमा इत्याह—इहेवेति । येषां मनःसाम्ये समभावे स्थितं तैरिद्वैवसर्गो जितः । अत्रार्थः भावः— भगवता स्वकीयार्थे जगदुपादितं, तत्र यस्य बाह्येच्छया यी भाव उत्पादितः स तथैव करोति । स योग्यो भवति नवेति किमर्थं विचारणीयम् ? अतो येषां मनः साम्ये भगवत्कीयारूपे स्थितं, तैरिद्वैव अधिकृष्टानाम्पदेह एव सर्गः संसारो मापारूपो जितः । यतो ब्रह्म समं स्वकीयार्थरूपेण निर्दोषं तेषु बोधादिरहितं, तस्माद्येषां मनः साम्ये स्थितं ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे स्थिताः, अतस्तैः संसारो जित इत्यर्थः । यदा सर्गः

स्वोत्पत्तिर्जिता वशीकृता सफलीकृतैत्यर्थः । भगवता स्वमेवा-
र्थमुत्पादितास्तत्कृतमिति भावः । यदा येषां मनः संयोगवि-
योगयोः साम्येन स्थितं, तैरिद्वैव अधिकरणदेह एव सर्गः अलो-
किकोऽवेवावी जितो वशीकृतः ; सर्वथैवालौकिकदेहो भाव-
रूपो वशं जाता यतोऽयं यदैवेच्छति तदैव भावप्रादुर्भवं भव-
तीति भावः । इति युक्तमेव । यतो यत्र भगवान् स्वस्यापिरसा-
त्मकत्वात् समानाग्रवस्थासु । निर्दोषं यथा रासे । यतो ब्रह्म
तादृशं तस्मात् ते ब्रह्मणि ब्रह्मभावे निरोधरूपे स्थिता
इति भावः ॥ १९ ॥

११ ती० भा० टी०— ननु "समात्माम्यां विप्रसमं पूजातः" [गौ. घ. सू. २।८।२०] इति तुल्यश्रुतमीलाय ब्राह्मणद्वयाय विप्रमां पूजां प्रयुक्तवतः, तथाऽतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समां पूजां प्रयुक्तवत्त्वामोऽप्यात्मत्वं गौतमेन स्मर्यते, तत्कर्षं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं युक्तं ? इत्याशङ्क्याह— इहेवेति । येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्चलं, तैरिद्वैव जीवत्रिरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः । हि यस्मान्निर्दोषं समं सर्वत्राविष्टमं प्रकाशति । यथा 'द्विर्गमययोर्द्वैवतातत्पीठयोः स्वर्णहस्तसाम्यं पश्यति, पन्नकस्तु आकारहृत् तारतम्यं पश्यति तद्वत् । पूजा स्मृतिभ्रान्तिरुक्ततारतम्यविषया, साम्यदृष्टिस्तु तत्संविषयेति भावः । यस्मादेव ते साम्यं पश्यन्ति तस्मात् ब्रह्मणि अखण्डैकरसे ते द्रष्टारः स्थिता एकीभावेन समान्तिं गताः ॥ १९ ॥

समदर्शित्वसिद्धयर्थं निर्द्वन्द्वत्वं, निस्तद्वत्वं, कामादिदोषदर्शनं, तद्वेगनिवारणं, आत्मन्येव भोग्यता-
कल्पनं चेति पञ्चविधं क्रमशो ब्रह्मणि स्थितस्य लक्षणम् । [२०।२४]

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमसंयमश्नुते ॥ २१ ॥

१ चां. भा.— यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽज्जमा तस्मात्— न प्रहृष्येन्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा, नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शितां हि विद्यामियप्राप्ती हर्षविपाद-

१ — अत्र केचित्— वायस्पर्शेषु विषयेषु यत्सुखं, तत् यः आत्मनि विन्दति, असक्तात्मा विषयासक्तिरहितो भूत्वा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मयोगेन युक्त आत्मा बुद्धिर्वैचैवंमृतः सन् सुखमसंयमविनाशि अश्रुत इति वदन्त्यते । तथा ॥ कामनः— विषयविषययोगे भासते भोगसौख्यं न तु परमपहन्तु शक्यते दुःखयोगः । ध्रुव इह ॥ हि भोगानन्तरं तद्वियोगात् उदितविवेकः, सत्येते नेतिद्वयार्थे ॥

इत्थं विरक्तस्य यत्र सुसुखोर्मोगेषु दुःखं नियतं विस्मर्य ।

साक्षाद्वाग्नेषु सुखेषु नैव ब्रह्मात्मयोगेन समन्विता धीः ॥

परं यादत्स्वस्वरूपं सुखं स्वात्मभोग्यम् । न विन्दति न तावत्तथाति सुदेर्षिष्यताम् ॥

अतो वर्णितो ब्रह्मविप्लवंशे दशा दोषेया येन हृतां विचारः ।

समेधां सुखानां प्रपानं निषानं स्वमात्मानमेकं स्फुटं मन्यते यः ॥

दर्शयित्वा ब्रह्मविषयः यद्विधिमुक्ताः । दुःखं ददति तत्पीठयमात्मन्येव विचारिते ॥

बाह्येषु भाति विषयेषु सुखं यदेवं स्वात्मन्यशेषमिति सम्यग्वैति यस्ताम् ।

आसन्नमेव विषयेषु विद्याय विवृक्तं ब्रह्मात्मयोगयुतधीः स्थिरमेति सौख्यम् ॥ इति ।

— अदिगीता ।

स्थाने, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिरस्य स स्थिरबुद्धिरसम्भूढः सम्मोहवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽर्कमकृतसर्वकर्मसन्ध्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥ किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तआत्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मानि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निर्वर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—नन्विष्टानिष्टप्राप्तिभ्या हर्षविषादौ
विद्वानपि दुर्ज्ञेतिदोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिं कृमेत ? इत्याद्याहया-
ऽऽकाङ्क्षितं पूयन्तुत्तरश्लोकमुत्थापयति—यस्मादिति । आ-
त्मज्ञाननिष्ठावतो विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावात् तानुचित-
वित्याह—स्थिरबुद्धिरिति । ननु हर्षविषादनिमित्तत्वं श्रि-
याप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्या हर्षद्वैतो न फलैव
इति मिश्रज्यते ? तत्राऽऽह—वेदेति । विदुषोऽपि श्रियाप्रियप्रा-
प्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्बारावित्याहयाऽऽह—न केव-
लेति । अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्य-
योगान् तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्याह । इतोऽपि विदुषो हर्ष-
विषादात्मसम्भावितानिर्व्याह—किञ्चेति । निदोषे ब्रह्मणि
प्राशुक्ते हृद्यप्रतिपत्ति, सम्मोहेन हृद्योद्वेहितुना रिशतो यथोक्त-
सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीतिविद्यावानशेषदोषपृच्छ्यं तस्मिन्नेव

ब्रह्मणि रियतस्तद्गुरोर्वात् कर्माण्यमृष्यमाणो नैव हर्षविदा-
मागी भवितुमलमित्यर्थः ॥२०॥ शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबन्धनात्
कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह— किञ्चे-
ति । न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः,
किन्तु विधान्तरेणापीत्यर्थः । यावदाद्यद्विषयेषु रागरूपमावरणं
निवर्तते तावतावदात्मरवर्णपुरमभिव्यक्तं भवतीत्याह—
बाह्येति । न केवलमसत्तात्मा शनवशादेव सुखं विन्दते,
किन्तु ब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकरणः सुखममन्तं व्याप्नोती-
त्याह—स ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्थे व्याचष्टे— बाह्याश्चेति ।
समाधानाधीनसम्यग्ज्ञानद्वारा निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तारार्थं व्या-
ख्यानं कथयति— ब्रह्मणोऽप्येति । शब्दादिविषयविमुख-
स्यानेन सुखासिद्धयभावादर्शना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्तव्य-
मिति विधायिसिद्धार्थमाह— तस्मादिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकारमुपदिशति—यादृशदेहस्थस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यत्प्रियं भवति, यच्चाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् । कथं ? स्थिरबुद्धिः स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्धर्मस्य च स्थिरबुद्धिः, असम्भूतः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकीकृत्य मोहः सम्मोहस्तद्ब्रहितः । तच्च कथम् ? ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः । एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मया-
थात्म्यविद्वत्त्वा तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यव-
स्थितोऽस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्—इति । एवमुक्तेन प्रकारेण यावत्सर्पशु
आत्मव्यतिरिक्तविषयानुभवेण, असक्तमनाः अन्तरात्मन्येव यः सुखं विन्दति लभते; स प्रकृत्य-
भ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षयं सुखं प्राप्नोति ॥२०॥२१॥

[illegible]

सुखित्याममूढत्वे द्वे अपि सङ्कल्प्य तदिति परामृश्यते । 'प्रप-
नुद्भिद्रूपि स्थित' इति धर्मात्मनो सिद्धमवान्तरदशाविशेषं वि-
स्तारयति-उपदेशोनेत्यादिना । सन्नित्यनेनोपदेशाद्विज्ञान-
मग्न्य विनिश्च विज्ञानं निष्पीयते । रूयितम् । उपमेयार्थं स-
मदर्शितव्यपदानिशाकाभित्यादिनां भव्यावृत्तानुष्ठानान्तरं समप्रदर्श-
नाथे अवेद्यमपदानां हेतुकार्यभावेन महापाभ्यान्वयं इत्यपि-
एवमुक्तमिति । बाणदृष्टगुणदेशविनिरूपयम् । सत्यपि-
द्वामित्युक्तम् । भूमेत्येवमप्युक्तं सत्यमप्युक्तम् । १० । ए-
वमेवेवावृत्तं । नमस्तः । पञ्चमक निरतिशयं च स्वभावापी-

त्युच्यते—‘वाङ्’ इति श्लोकेन । ‘सुखं विन्दति’ इत्यस्य ‘सुखम-
क्षयमश्नुते’ इत्यतोऽनेदप्रदर्शनाय लभत इत्युक्तम् । अक्षयमु-
खप्रारम्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायेत्यर्थलभ्यो-
क्तिः प्रकृत्यभ्यास. पुन पुनः प्राकृतशब्दादिभोग्यचिन्ता । ‘विन्द-

त्यात्मनि. यत्सुखम्’ इत्युपदेसादिजन्यज्ञानमूलं सुखमुक्तम् ।
‘सुखमक्षयमश्नुते’ इति तु साक्षात्कारानन्तरमायि नित्यं
सुखमुच्यत इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मानुभयरूप-
मित्युक्तम् ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्ध्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥ पुनर्यो-
गस्याधिक्यं स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शोऽस्त्विति । कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति, स एव ब्रह्म-
योगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः ध्यानादियुक्तस्त्वैवात्मसुख-
मक्षयम् । अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. दी.—अत्र कश्चिदाध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः
कर्मभावाः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपरस्तु ज्ञानस्वरूपे तत्सहका-
रिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत् । अप्रतीतेरिति
भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह—सध्यासेति । मिलित्वा
मेलयित्वा बाह्यानुसारेण, न तु प्रकरणभेदेभ्येत्यर्थः । पुनरुक्ति-
परिहारार्थं प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सन्ध्यासस्यादौ ग्रहणेन ‘न प्रपञ्चेत्’
इति सन्ध्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥ प्रकृतस्य सन्धा-
सिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यत इति परब्रह्मज्ञानमसदिति भावे-
नाह—पुनरिति । ‘सन्ध्यासस्तु’ [५।६] इत्यादिना प्राशुक्तत्वात्पुन-
रिति आधिक्यसन्ध्यासात् । प्रायोगेभावे सन्ध्यासस्य वैयर्थ्यमु-
क्तम् । तत्सत् । कामाद्युपप्रवक्ष्ये स्वस्वसुखस्याभिगमादित्याह-

ज्ञानिराङ्गनास्पृष्टम् । नैतद्ग्र प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे—
कामेति । ‘बाह्यस्पर्शोऽयसत्कात्मा’ इत्यस्यार्थः कामरहित
इति । आत्मस्वरूपस्यायि सुखस्य न निर्भिषोऽयमिति ज्ञापना-
यात्मनीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तत्रैव नारमसुखमेव ।
अथवा योग इति श्रुतीतिरासायाह—प्रवेष्टेति । कथमेत-
सन्ध्यासायोगस्याधिक्यं स्पष्टीकृतं २ इत्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विदु-
ष्वन् सार्यमाह—ध्यानादीति । ज्ञानज्ञातेति शेषः । अक्षयं
पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा सन्ध्यासमात्रेण तिरोभावेनेत-
त्स्वरसादफलमेवेत्युक्तमेव [५।६] । व्याख्यानान्तरे तु बहूनां
पञ्चाना वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्मादेवं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—नेति । न प्रहृष्येत्प्रहर्षं न कुर्वीतमयमिष्टं
प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहभावात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविपादौ
कुर्वते, न केवलतात्मदर्शिनाः; तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किञ्च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष
आत्मेति स्थिरा निर्भिषिकृता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसम्पूढः सम्प्रोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्म-
विद्वद्वाणि स्थितः । अकर्मकृतसर्वकर्मसन्ध्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषया-
स्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्त आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विन्दति
लभत आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन युक्त
आत्माऽऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयेषु प्रीतौ
क्षणिकायामिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ २१ ॥

८ वै. प्र. मि.—अपारस्य ब्रह्मणि स्थितस्य रिपुप्रपञ्च-
स्य लक्षणमाह पञ्चभिः—नेति । प्रियमिष्टं प्राप्य न प्रहृष्यति,
अप्रियमनिष्टं प्राप्य च नोद्विजति । विषीदति । जीवन्मुक्त-
स्य त्यागाधिकं चरितं सुमुक्तोः प्रयत्नपूर्वकमवशेषमिति दर्श-
यितुं न प्रहृष्येन्नोद्विजेदिति लिङ्गप्रत्ययप्रयोगः । प्रहर्षद्विष्याभावे
हेतुमाह—ब्रह्मणि स्थित इति । निर्दोषं समं ब्रह्म-
वेयाद्वितीयात्मरूपे स्थितः, नामयः । अतस्तस्य द्वैतप्रति-
भावाभावात् प्रियानियमातिरस्तीति न कश्चिन्महर्षेद्वयप्रस-
क्तिरिष्यते । प्राणिनि स्थितौ हेतुः—स्थिराबुद्धिरित्यादि । अथ
प्रथमविदिनि ध्वजप्रदर्शनम्, अस्मद् इति सम्प्रोहशक्तियो-

क्त्या असम्भवात्नाविपरीतभावनात्सम्प्रोहनिवर्तकममननि-
दिध्यासनप्रदर्शनम् । ततः स्थिराबुद्धिरित्यात्मतत्त्वमात्राकारः,
ततो ब्रह्मणि स्थितिर्जीवन्मुक्तिरिति हेतुहेतुमद्भावो
दृष्टव्यः ॥ २० ॥

लक्षणान्तरमाह—बाह्येति । स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः
शब्दादयो विषयाः, ते च बाह्याः, अन्तर्लभ्यमेवात् । तेष्व-
सक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन् तृणाग्रमनया आत्मन्यन्तःकरण-
पूर्व बाह्यविषयनिषेधं यदुपशमसुखं तद्विन्दति सत्त्वहृत्सा
लभते । ‘यथा कामसुखं श्लोकं यथा दिव्यं महत्सुखम् ।
तृणाग्रसुखस्यैते नार्हतः शोभन्तौ कदापि’ इति श्रुतेः । न

केवलमुपगमसुखमेव लभत, किन्त्वस्य ब्रह्मसुखमपीत्याह—
स इति । स तृष्णाग्रन्थ तत्पदार्थभेदात्तुभयरूपेण । अत्र यो
गेन युक्त समाहित आत्मा मनो यस्य तथाभूत सन् अक्ष

यमनन्त सुखं प्राप्नोति । अनन्ताखण्डनिजात्मसुखनिष्ठत्वं जीव
-मुक्तस्य लक्षणम्, तदर्थिनो सुमुक्तो साधकस्य बाह्यविप
यप्रतिपत्तित्याग साधनमिति चोक्तं भवति ॥ २१ ॥

१ व० त० दी०— तादृशस्य परमानन्दावाप्तिगमक लक्षणमाह द्वाभ्यां— न प्रहृष्येदिति । यत् स्थिरबुद्धिः
सम्भोहस्यासुरत्वात्तद्विहतश्च बाह्यत्रियेष्वसक्तात्मा स योगी यदात्मनि सुख सात्त्विक विन्दति, स एवोपशमसुखी
ब्रह्मणि योगेन युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य तथाभूत सन्नक्षय ब्रह्मसुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु अ त— एव साम्यस्थितस्य ब्रह्मभावापत्ति
सुखात् तद्भावापन्नस्य लक्षणमाह— न प्रहृष्येदिति । प्रियं
प्राप्य संयोगेन न प्रहृष्येत् । यत् प्रहृष्टहर्षेणाग्रे मानोपत्या
दोष स्यात् । च पुन अग्रिय विप्रयोग प्राप्य नोद्विजेदुद्वेग
न प्राप्नुयात्, यतो भगवता विप्रयोग परमसुखदानार्थ
वृत्तस्तथाद्वेगोऽग्रे न तस्यासि स्यात् । एवमवस्थाद्वये स्थिरबुद्धि
स अतन्मूढ ब्रह्मविद् मोहामावन ब्रह्मस्वरूपज्ञ इति भावः ।

११ नी० भा० दी०— न प्रहृष्येदिति । यस्मान्निर्दोषं सम ब्रह्म तस्मात् त्रिय पुत्रादि प्राप्य न प्रहृष्येत् ।
अग्रिय शत्रु दु खद प्राप्य नोद्विजेत् । बुद्धस्थितिबुद्धेनानुष्ठेयेति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्प्रयोग । स्थिरबुद्धि
प्रत्यगद्वैते क्षुत्तियुक्तिभ्या स्थिरीकृतब्रह्म असम्भूतो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोह अस एव ब्रह्मविद् ब्रह्मभावस्य
लब्ध्या ब्रह्मभाव गत इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वये ध्युत्थानावाधायामपि स्थित सर्वे ब्रह्मत्वेव पश्यन्तित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वननुभूतात्मसुखेत्पत्या प्रसिद्ध बाह्य सुख त्यक्तुमशक्यमतो 'न प्रहृष्येत्' ॥ २० ॥ इत्यसङ्गतमत आह बाह्येति ।
बहिर्भावा बाह्या स्वर्ग विषयेन्द्रियसम्बन्धास्तेषु । असक्तात्मा अनामकचित्स सत्मा मनि प्रत्यगद्वयानन्वे सुपुति
फाळे स्थित्वा यत्सुख विन्दति लभते स तदेव सुखम्, विधेयापेक्षं पुस्तकम् । कस्तसुख (?) यो ब्रह्मयोगो ब्रह्मणि योग
समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धिर्धेन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । "ब्रह्मविद् [विद्] ब्रह्मैव भवति [सु
७ ३१/१९] इति श्रुते । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं विन्दतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेय सत्सुखमिति तस्य
सुखाभिन्नत्वविवक्षया इदमुक्तम् । ननुभयत्र एकमेव सुख चेत्क सुखसमाधिस्थयोर्विशेषः ? इत्याशङ्क्याह—
सुखमिति । अक्षय्यं सुख मोक्षस्तमभ्युते ग्वाप्नोति । द्वैतादर्जनस्य तुल्यत्वादुभयत्रैकमेव सुखं, तथापि योगी
मूलाविद्याया नष्टत्वाद्ब्रह्म सुखमभ्युते, न सुप्त, अवियानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात्तदर्थं
बाह्य सुखं सुत्यजमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय । न तेषु रमते युधः ॥ २२ ॥

१ शां. भा — इतथ निरर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा
धुक्तयो दु खयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते बाध्यात्मिकादीनि दु. खानि तन्निमित्तान्येव ।
यथैह लोके तथा परलोकेऽप्येति गम्यत एवमन्वात् । न ससारे सुखस्य गन्त्रमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या
विषयमृगतृणशय्या इन्द्रियाणि निरर्तयेत् । न केवलं दु. खयोनय आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रिय-
मयोगो भोगानामन्तश्च तद्विषयो एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्रादित्यर्थः । कौन्तेय ।
न तेषु रमत युधो भोगेण विवेक्यरगतपरमार्थतत्त्वः, अत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते, यथा
पशुमृतीनाम् ॥ २० ॥

२ भा शा स्या — तत्रैव तत्रैव तत्पदार्थानां तत्पदार्थानां
रति— इत्यर्थः । विषयस्य यथावद्विद्विद्वानिति १५ ।
ये १५ यथावद्विद्वानिति १५ यथावद्विद्वानिति १५ ।
ये १५ यथावद्विद्वानिति १५ यथावद्विद्वानिति १५ ।

त्रियमग्रसारमम्यभुत्तु भाग्यु जन्तुनामभिधित्तुनात्तुतत्तु
दु यत्तुनात्तु १५ इत्याद्यथावद्विद्वानिति १५ यथावद्विद्वानिति १५ ।
मित्याह— आद्यन्तवन्त इति । यस्मात्संस्पर्शजा भोगा

दिसहितभ्यः समायमनादिर्देहस्तृणमागिम्यथ विषयेन्द्रियसम्बन्धेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायन्ते, तस्मात् दुःखहेतवो भवन्तीति योजना । अविद्याकार्यत्वाद्दुःखानां कुतो भोगजन्यत्वं ? इत्याशङ्क्य भोगानामविद्याप्रयुक्तत्वात्तन्निश्चयनत्वं दुःखानां कृमिमिश्रितत्वाद्—अचिद्रेति । भोगानां दुःखबोमित्ते मानमनुभवपुन्यस्यति—दृश्यन्ते हीति । ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेऽपि नाऽऽमुष्मिकाणां तथात्वं, अनुभवाभावा-दित्याशङ्क्यावधारणसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह—यथेति । पूर्वार्थस्याकारार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—नेत्यादिना । इतथ विष-

३ रा. भा.—प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगा दुःखयोनयस्ते दुःखोदकाः । आद्यन्तवन्तः अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.—अनादिकालं बाधस्पर्शरमिकस्य तत्परित्यागः कथम् ? इत्याकाङ्क्षामार्जनरक्षणदिदोषदर्शनात्-श्रोतमः शक्य इति 'ये हि' इत्यादिश्लोकेनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह प्राकृतस्येति । 'संस्पर्शजाः' इत्यनेनाभिप्रेतमौपाधिकत्वं व्यजयति विषयेन्द्रियस्पर्शजा इति । स्पष्टोऽत्र सम्बन्धमानम् । एतेन सुखस्पर्शस्य श्रुत्यनुकम् । 'दुःखयोनयः' इत्यत्र तत्पुरुषविषया दर्शयितुं दुःखोदका इत्युक्तम् । संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखबोमित्वं स्वध्वस्तानमित्येवकारामिप्रायः । न खलु हिरण्यगर्भभोगादन्वयिकः प्राकृतभोगोऽस्ति, लोऽपि स्वमानेन शतसंस्पर्शपरिमिततया मातृपादिसम इति दर्शयितुं अल्पकालवर्तिन इत्युक्तम् । क्षणरुचिबुद्ध्यादिष्विषयान्तरस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तव-त्त्वविशिष्टमिति भावः । एवं 'संस्पर्शजाः' इत्यादिविशेषण-त्रयेण अल्परवदुःखमिष्यत्वात्तत्वाच्चानि दर्शयितानि । प्रत्यक्षसि-द्धेऽपि दोषेषु निगुणस्य विमुपदेशापर्ययेति दर्शयितुं उपलभ्य-न्त इत्युक्तम् । बुधशब्देनाह पञ्चाविषयपरमोपयुक्तविवेकज्ञानव-

त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं तद्याथात्म्यविदित्युक्तम् । न तेषु रमते, किन्तु क्रमादुपरमते इति भावः । सागरतरणरा-जसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जनदोषाः । सहस्रप्राकारपरि-स्तममयं हि निवर्तितत्वापि रक्षयत्तुनो राजदहनचौरमुषिकाद-यन्तविनाशहेतुसादयन् रक्षणदोषाः । 'स्वोऽपि पातभीतस्य क्षयिण्योनास्ति निर्द्वेति' [वि. पु. १/५/५०] इत्यादयः क्षयदोषाः । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति । हविषा कृष्णवर्तेष्वभूय एवामिवर्धते' [भाग. १/१९/१४ म. भा. १/८५/१२ वि. पु. ४/१०/१२] 'अक्षमे मत्ता-शिन्या दृष्टा तिर्यङ्क कामिता' इत्यादिवदुत्तरोत्तरागप्रवन्धान-धेहेत्वयोगविषयप्रवृत्त्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य बाधस्य प्रायशः परिहायमर्म्भत्वादयोना ऐहिकामुष्मिकदुःखसन्ततयो हिंसादोषाः । पञ्चाविषयाधेते दोषाः प्रत्यक्षादिसिद्धा इति तन्ना-वनावतां प्राकृतमन्यानादिकालशीलितत्वापि सुत्यजत्वं सिद्धमिति भावः । उक्तं च गुट्टिप्रकरणे साहचर्येति 'बाधा विषयोपरमा-त्पच' [ता. का. ५०] इति ॥ २२ ॥

५ अ. मा. भा.—सव्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—येहीति ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. की.—ननुतरल्लोके सव्यासादिभ्रितवान्तर्गतं । तीति स्वार्थं शिञ् । मव्यासादिनेति वा ॥ २२ ॥
न विधिउच्यते इत्यत आह—सव्यासार्थमिति । निन्दय-

७ ह. पै. भा.—ये हि संस्पर्शजा भोगाः, ये हि यस्मात्—संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा श्रुतयो दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखानि तस्मिन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमा-वन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोगमाधोऽत आद्यन्तवन्तः । अनित्या मध्य-क्षणभावित्वादिन्यर्थः । कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधो विवेकयुगलपरमार्थतत्त्वः । अत्यन्तमूढानामेव विषयेषु रतिर्दृश्यते । यथा पशुमभृतीनाम् ॥ २२ ॥

८ वे. प्र. नि.—विषयैतिनिष्ठप्रापयमाह—ये हीति । संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शजाः ये इह वा परत्र वा भोगाः । धर्मसुखानुभवाः, नै रयेऽपि आध्यात्मिके अभिप्रायः । आनि-

विषयेन्द्रियसंस्पर्शः, अन्तस्साद्वियोगः । एवं पञ्चाद्व्यस्तो म-
ध्यैकक्षणमात्रवर्तिनः । तद्वाऽपि दुःखस्य योनयः कारणभूताः
स्वैतान्तरालेषु रात्रिरेवस्योदिकाभित्तान्ताह । नदिपक्ष

विष्णुपुराणे—‘धावत, कुरुते णन्तु’ सम्बन्धान्मवस, मियान् । इति । अतो न तेषु बुधो विनकी रमते । हि यस्मादेवं तस्मात् तावन्तोऽस्य निराम्यन्ते हृदये शोकाश्रयः ’ [११७।६६] । बाणस्पतिव्याख्यामतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २२ ॥

९ व० त० वी०— ननु सुखहेतुविषयाणामपि निवृत्तेः कथं श्रुतमात्रस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्य पुरुषार्थता स्यात् । तत्राह—ये हीति । प्राकृतेन्द्रियजन्यानां विषयभोगानां आद्यन्तस्त्वेन दुःखयोनित्वात्पुरुषार्थत्वमनर्थत्वमर्थ-सिद्धि तेन तद्विपरीतत्वादब्रह्मानन्दस्यैव पुरुषार्थत्वमिति विज्ञाय योगिनो बुधस्य तत्रैव प्रवृत्तिरनादाह—न तेषु रमते बुध इति ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त — ननु लौकिकसंभोगाभावेऽनुभवं विना कथमलौकिकसंज्ञानं स्यात् । तदभावे च कथं तदनुभव स्यात् । इत्यत आह— ये हि संस्पर्शजा इति । संस्पर्शजा भोगा विषयसम्बन्धिना लौकिकार्थे भोगास्ते दुःखशोचो भगवत्सम्बन्धाभाववशेन शरणभूता, यत आद्यन्तवन्त आदि मन्त स्वभावनैवोच्यता, ननु भगवदिच्छया । अन्तवन्त

स्वभावोऽथ पूर्ववत् पूणा । यतस्त एव तादृशा अनादौ कौन्तेय मन्नावावृत्तवशेन । ईति निश्चयेन । बुध सर्वरसज्ञो भगवान् न रमते न रसदानं करोतीत्यर्थः । यता भगवान् बुध सर्वरसज्ञ, अतस्तदिच्छया तद्रोगानुभव सिद्ध एव भवित्य-तीति भावः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० वी०— ननु सुपुत्रितुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थं क प्राप्तमेव याहां दिव्यकृत्यप्रदानगीतवाद्यादिसुख त्यजेत् । इत्याशङ्क्य बाह्यसुखमनित्यत्वाच्चिन्दति—ये हीति । संस्पर्शजा विषयसम्बन्धनाः । दुःखयोनित्वे हेतुः—आद्यन्तवन्त इति । जाते पुत्रे यन्मुखं तत्तस्मिन्ने नश्यति, दुःखं च महत्त्वयन्तीतीति तेषु भोगेषु बुध परिष्का-दृशां न रमते ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं वर्तव्यमित्याह भगवान्—शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहित प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्वेगो वेगः, अनन्तनिमित्तवान्नि स इति, याचन्मरणं तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरमाप्त इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्भिस्तृष्णा स कामः, क्रोधश्चाऽऽत्मनः प्रतिहृ-लेषु दुःखहेतुषु हृदयमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधावुद्वेगो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्वेगो वेगः रोमाञ्चनहृदनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्वेगो वेगः, गात्रप्रकम्पप्रस्येदसंघट्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्वेगो वेगः, तं कामक्रोधोद्वेगं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वं हेतुस्तत्रैव हृत्तन्त्रमाह—सर्वेति । प्रत्येनाधिक्यस्य वर्तव्यत्वं हेतु सूचयति—दुर्नि-वार्य इति । प्रसिद्ध हि कामक्रोधोद्वेगस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं, यन् मातरमपि बाधितोहति, पितरमपि हन्ति, तमवश्य परिहर्तव्यं दशयति—शक्नोतीतीति । यथापि वेगं बहिरन्तररूपेण परिणामात्प्रागव दहन्तस्तत्परम् ॥ सोढुं शक्नोति त स्तौति—स युक्तः इति । मरणसीमाकरणस्य तात्पर्यमाह—मरणेति । प्रसिद्धो हि एव । स एव इत्याह—अनन्तेति । व्याप्युपहृता नां हन्तानां च कामादिवर्गा न भवन्तित्याहवाऽह—याच

दिति । कामक्रोधोद्वेगं वेगं—याख्यातुमादौ काम मनोविकार विशेषत्वेन व्याचष्टे—काम इति । कथमस्य मनोविकारवि-शेषत्वं तथाह—इन्द्रियेति । कामो गर्भिस्तृष्णेति पर्याया सन्त शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यायस्यन्तीत्यर्थः । क्रोधश्च मनोवि-कारविशेषस्तद्वदित्याह—क्रोधश्चेति । तमेव क्रोधं स्पष्टयति—आत्मन इति । एव कामकाशी व्याख्याय तयोद्वेकत्वाव-स्थास्मनो वेगस्य तावन्मासु पतियुक्त्यय-यति—तावति । यथोक्तवेगावगमयायसुपदिशति—रोमाञ्चनहृदनेत्रस्यादि-ना । उभयविषयेषु यो जायतेव सोढुं शक्नोति त पुरुषोऽस्यन्त-स्तीति—तमित्यादिना ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—शरीरविमोक्षणात् प्राग्वैव साधनानुष्ठानद्वयायामेव आत्मानुभवमीत्या काम-
क्रोधोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यः शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायार्हः । स एव शरीरविमोक्षणोत्तरकाल-
मात्मानुभवैकमुखः सम्पत्स्यते ॥ २३ ॥

४ ये. ता. ज्ञे.— एवं बाह्यस्पर्शवृत्तकस्यात्मनि सुखं
विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शनः स्वस्वादिनीं दशमनुबन्-
दस्ताभूतस्यात्मसाक्षात्कारे तदधीनमुखे च योग्यतामाह—
'शक्नोति' इति । आशरीरपातात्कामक्रोधौ दुर्ज्ञेयवित्पमि-
प्रायेणाह—शरीरविमोक्षणात्प्रागिति । साक्षात्कारद्वया-
कामक्रोधप्रसक्तौ न विद्यत इति तत्प्रसङ्गविवादान्दशमप्राप-
'इहैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्वात्मनि यः
सुखम्' [५।२१] इति पूर्वोक्तं हेतुं स्मारयति आत्मानु-
भवमीत्येति । वेगोऽत्र मनोवाङ्मात्रात्मविवर्तितः भवति ।
तत्रानुचितविषयमिन्द्रियान्नीचबाहुनरपतितुष्टान्तप्रवेशादयः का-

मना वेगाः । परिष्ठातुण्यचित्तनपदपभाषणप्रहरादयः क्रोधजा
वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिशर्धेत्यनुदात्तायोक्तं नि-
रोद्धुमिति । शक्नोति, शक्नः सनुत्सह इत्यर्थः । युक्तश-
ब्दोऽत्र समाधिलभ्य इत्यह—आत्मानुभवायार्ह इति ।
'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ
तात्पर्यम् ; अन्यथा त्वृचनस्य निष्फलप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण
स एव शरीरविमोक्षणीत्तरकालमित्युक्तम् । 'सुखमनुभव-
माह' [२।२१] इत्यायुक्तफलभूतमवित्यनुष्ठानयोगोऽप्रापि
'स सुखी' इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह— आत्मानु-
भवैकमुखः सम्पत्स्यत इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति ।
शरीरविमोक्षणादयम् । यथा मनुष्यशरीरे सोढुं मुशकाः तथा नान्यत्रेति भावः । प्रसक्तोकादिस्तु
जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावयितुमाह—तद्वि-
ति । कामभोगवित्यागं दशसाधर्म्यमिति वर्तते । इहैव शरीर-
विमोक्षणात् प्रागिति प्रसंसायामनुपयुक्तमिति भावेन तद्विहाया-
न्ययोजयति—कामेति । वेगं मनोऽन्तःकस्यायम् । एवं तर्हि 'इहैव
शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इति किमयमुक्तं ? इत्यतस्तदनन्तरं तात्पर्य-
माह—शरीरं इति । इहैवेत्यनुभावे प्राग् अस्मिन्नेव लोके इति ।
अत एवैको मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रवर्तितव्य-

मित्यभिप्रायेण । ननु प्रसक्तोकादौ तत्सहनमप्यन्तर्भावयितुमाह,
तत्कथमेवमुच्यते ? इत्यत आह—प्रवृत्तेति । तथा चान्योन्याप्रय-
इति भावः । अन्यत्रेति पदवादिशरीरं न्युदस्तमिति हृदयम् । एते-
वान्न वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणार्थत्वं न
सहृदयि कथि । तदप्यत्र, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिनि-
स्यात् । इहैवेति च न्यर्थम् ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— अयं च श्रेयोमार्गपरिपन्थिकएतमो दोषो दुर्वारथातस्तत्परिहारे यत्नः कर्तव्य
इत्याह भगवान्—शक्नोतीति । शक्नोतुत्सह इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितं प्राक्पूर्वं शरीरवि-
मोक्षणान्मरणात् । मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्
हि स इति । यावन्मरणं तावत्स न विश्रम्भणीय इत्यर्थः । कामयेन्द्रियगोचरमात्र इष्टविषये हृदयमाने
श्रूयमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्विष्ठपुष्पा स कामः । क्रोधश्चाऽऽपन्नः प्रतिहृष्टे दुःखहेतुषु हृदयमानेषु
श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः । तौ कामक्रोधावुद्भवौ यस्य स कामक्रोधोद्भवः । रो-
माञ्चप्रहृष्टवदननेत्रलिङ्गान्तःकरणप्रथोभरूपः कामोद्भवो वेगः । गात्रप्रकम्पप्रवेदसन्दर्पोष्ठपुटरक्तने-
त्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रसहते सोढुं स युक्तो योगी गुह्यी चेह
लोके नरः ॥ २३ ॥

८ घ. प्र. मि.— तत्र च कामरोगवेगः श्रेयोमार्गस्य सुख्यो-
र्वेति यमोर्गवेदोर्गनिवारोऽतिवृत्ति इति सुप्रसूना महता यत्नेन
तत्सिद्धार्थं कार्यमिति दर्शयितुं पुनराह—दादृशोर्गोर्गति । काम-
क्रोधाद्भवः क्रोधो यस्य स तयोर्गः वेगमिव वेगम् । यथा
हि महा वेगो यथैवतिप्रवृत्तः स्वसम्बन्धिनमवित्पुष्टमसि गर्भ-
पातदिया मितमवापी भवति । तथा कामक्रोधोर्गोर्गति वेगो
मनोवेदप्रतिशोभस्यो विदयमिष्यत्वेन यथोक्तारयानीदृश-
मी. १४

तिप्रवृत्तः स्वसम्बन्धिनमवित्पुष्टमसि विषयगतं निरापय संया-
शरीरं निमग्नायो मरं नयनीति वेगपदेन च्यवते । एत-
'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' [३।३६] इत्यत्र भगवन्नेव साह-
स्यम् । तमेव कामक्रोधवेगं इहैव बहिरिन्द्रियव्यापाररूपान्-
तं पाताप्रागेव सेतुनेव बर्हिर्गति विषयोर्गदर्शनान्नामन्यत्र-
रामेण यः सोढुं स्वातन्त्र्यकार्यान्मरणेन अन्तर्गते कर्तुं शक्नो-
ति । तर्हि हृदयमात्रम् । नैत्याह— माशरीरविमोक्षणात्,

यावद्दृष्टातमित्यर्थः । एव युक्तो योगी, एव भुक्ती, एव
एव नरः । तदतिरस्वाहारनिद्राभयमैधुनादिपञ्चधर्ममात्रनिस्त
स्वान्मनुष्याकारः पश्यतेत्यर्थः ।

श्रीधराचार्यैस्तु 'प्रावसतीविमोक्षणात्' इत्यत्रान्यद्वया-
 द्वाताम्— 'यथा मरणादूर्ध्वं विकल्पन्तीभिर्बुवतीभिरालङ्कित-
 मानोऽपि पुत्रादिभिर्द्वन्द्वमानोऽपि प्राणशून्यत्वात् कामधो-

धनेर्गं सहते, तथा मरणा प्रागपि जीवनेव सहते स युक्तः ।
इति । सन्निवेद्य यद्यत्र मरणवज्जीवनेऽपि कामक्रीधानुत्पत्ति
मार्गं निवर्क्षितं स्यात्, यथा वाशिष्टे— 'प्रागे गते यथा
देह सुखदुःखं न विन्दति । तथा चेद्यानयुक्तोऽपि स कैव-
ल्याभमे वसेत्' इति । इह तृप्तयस्य कामक्रीधयोर्वेगसहर्गं
निवर्क्षितम् । अतो न तद्रनुत्पत्तिदृष्टान्त इति यथाभाष्योक्तं
स्वार्थं ॥ २३ ॥

५ व० त० दौ० — अतो मोक्ष एव योगिन पुरुषार्थः, तत्र सर्वप्रतिपक्षसङ्घनेनैव तल्लभ इत्याह— शक्तो-
तीहृति । शरीरत्यागाऽप्रागेव कामक्रोशोद्भव वेगं यः सोढुं शक्नोति, सोढापि न मोक्षसाधनं त्यजति, स ज्ञातव्यो
योगी युक्तो ब्रह्मानन्दवाञ्छ, अन्यथा तु गत शरीरे सिद्धमेवेति न पुरुषकारः स्यात् । एवमेवोक्तं वशिष्ठेन—
'प्राणि गते यथा देही सुख दुःख न विन्दति । तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्यश्रयो भवेत्' इति ॥ २३ ॥

१० पु अ. त.— तस्मादौक्तिकभोगत्याग एव तत्सम्बन्धमापक इत्याह— शनोतीति । य वरारविमोक्षणतः प्राक् अलौकिकदेहासि कालात् पूर्वं कामरौप्योद्भव वरं कामो

द्रव्यं ह्येच्छाजनितरसमाभावार्जनं क्रोधोद्भवमन्येषु तदिच्छा
 पूर्तिदर्शकशोभजं तादृशं शक्नोति स इहैव अस्मिन्नेव गरीरे
 युक्तो भावात्स्वरूपयुक्तं ससुखी नर मज्जनं ह्यादित्यर्थः ॥२३॥

११ नी० भा० दी०—कः पुनर्मुख्यः सुखीत्याह—शक्नोतीति । इदं जीवत्येव वेदे प्राक् शरीरविमोक्षणाय यावदेहपात मया कामक्रोधौ जित्वाविति विज्ञानमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये यो गर्हस्तृष्णारूपोऽनृतिश्च स कामः । क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेषस्तौ कामक्रोधौ चक्रवो यस्य वेगस्य सरोमाच्छङ्खद्वन्द्वप्रलङ्घिज्ञोऽन्तःकरणशोभरूपः कामोद्भवो वेगः । मानप्रकर्षप्रस्वेदसन्द्वोऽपुष्टरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्त कामक्रोधोद्भव वेग सोऽहं यः शक्नोति स एव युष्ते योगी मुख्यः सुखी च, नान्यः ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

१ शां. भा — कथम्भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति? इत्याह—योऽन्तस्सुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्याराम आप्नोति यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव, य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निवृत्तिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

२ आ शा. व्या.—हास्यात्यन्तमन्तरक्रमात्ममाश्रितत्वे दशैयन्त्रशून्यमन्त्रविदेव वित्तानां—कथम्युतयेति । यथाऽन्तरेव मुख, न माश्रित्वैवैयै; तथाऽन्तरेव ज्योति, न भोदाश्रिति, अतो विषम्यान्तरविज्ञानरहित इत्याह—तथेति । यथोक्तविषयममाधिमाश्रीयैव शुक्तिमधिगच्छतीत्याह—स योमिति । आत्मन्यन्तस्त्वमुपमिति बाणविय

निरपेक्षत्वं विवक्षितं, अन्तारात्मत्वं च इत्यादि विषयापेक्षामन्त-
रेण क्रीडाप्रयुक्तसमात्त्वमभिमतं, इन्द्रियादिजन्यप्रकाशाद्य-
न्यत्वमात्मन्योतिष्ठमिष्टम् । यथोपचिन्तयेदणसम्पत् सत्मा-
हितस्य जीवनेन अस्मात्वा प्रप्राप्तिं प्रपन्नं परिपूर्णं निर्वृतिं सर्वान-
नर्थनिवृत्त्युपगतिता स्थितिं अन्तःस्थायसन्दर्भाविबलक्षणां
प्राप्नोतीत्याह—य ईदृश इति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—यो ब्रह्मविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः आत्मानुभवेकसुखोऽन्तरारामः
आत्मैकाधीनः स्वगुणैरामैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः, तथाऽन्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स
मदभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभयसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

४ वे. ता. घं.—एव परित्यक्त प्राकृत भोग्यभोगोपहरणा
 शिष्टं तत्त्वमस्मि तद्वद्वतिहरणाय कल्पयन् विन्दवामस्मि
 दम्भयाम्' [५।३१] इत्युक्तमुपायदत्तास्य प्रायदति—
 'सोद्विगतायुषः' इति ऋद्धिः। अन्तराष्ट्रदामिप्रायः पूर्वोक्तं वाच्यं

सन्नायोर्षं यो वाहयिषयानुमयं सयं पिहायेति । अन्त-
राम्बोऽत्र वाहयतिरेकादात्मपर । आशेषात्तन्मयेव वा गुणं
यस्य सोऽन्तर्गुणः । तत्र पक्षितोक्तिः, आत्मानुमयैकसुख
इति । अथपारम्पर्याविदायव सर्वत्रान्वयादिस्त्वान्द । 'अमरः'

राम.' इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह आत्मैकियोदान इति । आरामो हि भोगस्थानमृतशङ्कायाप्युपपत्त्यादिभिः स्वयुगे सुखवर्धकः । तद्वन्नापि स्वयुगेऽप्युपपत्त्याप्युपपत्त्यादिभिः स्व-विषयवादाकरणमेवादकरणग्रन्थकरणादिक्रीडोत्पापैकरात्मैव सुखवर्धक इत्याशयमशब्देनोपचर्यत इत्याह स्वयुगैरिति । एव भोग्यभोगस्थानं च आत्मैवेत्युक्तम् । अथ भोगोपकरणमिति कथं स एवेति अन्तर्गोतिशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह आत्मैकज्ञानो यो वर्तत इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वस्वपदुपकरणस्य भिन्न

त्वादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् ज्ञातव्यम् ; अतस्तेषु तदेक-ज्ञानत्वं नास्तीति भावः ; यदा प्रकाशकान्तत्वेरेषदेवं बाह्यं प्रकाशमात्रमात्रं वाऽत्र विवक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानादेवमनु-व्यादिभूतोऽयम् ; इदानीं तु तन्निवृत्त्या यथावस्थितावहुचित्वा-नादिस्वकृतेषां विषय इति अत्रमृतशब्दाभिप्रायः । अत्रैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रायः प्रत्यक्षं विवक्षितमाह आत्मानुभवसुखमिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्ष ज्ञानार्थत्वं सुसंप्रसारणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युचरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परयात्यदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तु पद्वक्ष्ये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिष्वप्येव व्यक्तमात्मनः सुखम् ; स्वयम्भ्योतिष्टान्द्वयवतः । तद्वचनैरन्तर्गोतिः । सर्वेषामन्तर्गोतिष्टोऽपि व्यक्तेर्विशेषः ।

६ ज. प्र. दी.— ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रशुक्ल [१।१०] तर्हि पुनरुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानीति । द्वितीये कथितत्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योग-निरूपणमेव । सध्यासाधे निन्दास्तुती च सत्यासननिरूपणमेव, तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञाननिरूपणमिति । आरामशब्दार्थं तावदाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलक्ष्यमर्थमाह—अत्र स्थितिः । तत्तुल्यम् । एष तथैवस्तुल्य इत्यनेनैव गतार्थमेतदित्याशङ्क्य सुखलक्ष्यस्य तावदर्थमेवमाह—सुखं स्थितिः । व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः । तथैवस्तुल्य इति कथं ? इत्यत-स्तत्त्वार्थमाह—अत्र स्थितिः । अनेनारामसुखशब्दार्थान्तर्गत-यो परोपरवक्ष्ययोगान्तरित्येतत् सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भव

ति । ज्योतिर्विशेषार्थं तावदाह—स्वयमिति । ज्योतिर्इति शेषः । यद्यपि ज्योतिर्विशेषः प्रकाशमाने प्रवर्तते, तथापि भगवत् एव परानुपेक्ष्य प्रकाशत्वात्, मुख्ये च सन्मत्प्रत्ययात् स एव ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्गोतिर्विशेषार्थमाह—तद्वचनैः । तस्य भगवतोऽन्तर्गोतिर्वै व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्गोतिर्वै-त्याशयान्तर्गोतिः । व्यक्तेरिति तु कथं कथ्यते ? इत्यत आह—सर्वेषामिति । अत्रैव अन्तर्गोतिर्वै सर्वसामान्यम् । अत्र तु ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते तत्सामर्थ्यादिवै कथमिति भावः । यदा सत्यैकैरित्यव्याहारेण तत्सर्वसुखम् । अप्याहारस्येदानीं प्रयोजनमुच्यते । नन्वेवमशब्दे यदि धर्मान्तरादित्यर्थः तदाऽन्त-सुखमित्यादि व्याहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चिदकारत्वादेव शब्दः । उक्तं चैतद्—'दर्शनस्पर्शसम्भाषाद्यतुल्यं जायते कृपाया । आरामः तु विषयः सुखं कामक्षयोदितम्' इति नारदीये । 'स्वज्योतिष्टान्महाविष्णोरन्तर्गोतिस्तु तस्मिन्तः' इति च । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह—ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—अथ वक्ष्यन्तरदर्शनमित्यर्थः । तदाऽऽश्रम-निवृत्तिरित्यत आह—असम्प्रज्ञातेति । बाध भगवतोऽप्यत । दर्शनेऽप्यनुपेक्षेति शेषः । अविज्ञितकाराद्विशेषकरणाभावादित्यर्थः । एवमशब्दः सम्भवदर्थ इति शेषः । एतेन लक्ष्यमेवेदं कथं लक्षण-स्वेनोच्यते इति परिहृतम्, व्यवच्छेदप्रधानत्वात् । एवमशब्दस्य सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति । आरामसुखशब्दमोक्षार्थत्वं पुनः । इत्यत आह—उक्तं चेति । न केवलं पुनरुक्तिरिति चेति । द्वन्द्वैकत्वादिकवचनम् । कामेष्टुपपदोपलक्षणम् । उदितं व्यक्तम् । अन्तर्गोतिरित्यस्योक्तार्थत्वं प्रमाणमाह—स्वेति । तस्यतो यस्मिन्मिति तस्मिन् । अन्तरेव ज्योतिर्विदर्शनं यस्ये-

त्येव न्याकथनेऽपि यद्यनुकार्यो कथ्यते, तथाप्याधिकं कथ्याद्वै-वमित्येवं व्याख्यातम् । अर्थेव भूत इत्यन्यथाप्रतीतिराभावात् अत्रमृतशब्दस्य विषय दर्शयन् अहृत्यप्रतीतिमाह—अन्तरिति । ब्रह्मणि मृत इत्येव विषयः, न तु अर्थेव मृत इति, प्रमाणविरो-धात् । ननु ब्रह्मणि मृतत्वं सावकधर्मं, तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनो-च्यते ? भव, यतोऽन्तःसुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेवमश-यदिवै ज्ञानसाधनत्वेनोच्यते, तत् 'तदुच्यते' इत्यनेनैवोक्तम् । सत्यम् । तदुदित्यादिकं ब्रह्मणि मृतत्वं यस्य कारणं तद्वानेव-लक्षणक इत्येवं सद्गतित्युक्तार्थोऽयमनुवाद इति भावः । एवं च 'अधिगच्छति' इत्यस्य ज्ञानानौचित्यं ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥

७ ह. वै. भा.— कथममृतं ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति ? इत्यत्राऽह भगवान्—य इति । योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखः । तथाऽन्तरेवाऽऽश्रमन्यारामः क्रीडा यस्य सोऽन्तरारामः । तथाऽन्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिः । य ईदृशः स योगी ब्रह्म-निर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

८ घं. प्र. गि.—जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्तरमाह—य इति । एवकारस्य त्रिविधं सम्बन्धः । अन्तस्सुखं अन्तरेव स्वामिनि सुखं यस्य, न विषयेषु, सोऽन्तस्सुखं, अत एव अन्तरारामः, अन्तः स्वात्मन्येव आरामः क्रीडा, न बहिर्यस्य, सोऽन्तरारामः । सर्वसद्गुणानिगोऽपि बह्यच्छोषनतनो-किलादिमग्नसुखदश्रवणमन्दपरमस्फन्दनसान्द्रचन्द्रिकापातवर्त कामोदमेदुरमसुरसीतलग्नोदकपातानादिषु बहिरप्यारमणसम्भवात् कथमन्तरारामत्वम् ? तत्राह—अन्तर्ज्योतिरिति । अन्तरेव स्वामिनि ज्योतिर्दृष्टिर्न बहिर्यस्य, सोऽन्तर्ज्योतिः ; समाधिस्थो ह्यद्वादिप्रतिभानाभावादप्युत्थानकाले तद्यति-भानेऽपि मित्रास्त्वनिश्चयिनस्तस्य 'न केचन जगद्भाषास्ते

एतच्चं रजयन्त्वमी । नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव' ॥ इति वासिष्ठोक्तरीत्या रतिक्रत्वाभावाज्जान्तरारामत्वविरोध इत्यर्थः । एवंविधो यः योगी ब्रह्मनिर्वाणम् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [छं. उ. ३।२।९] "स एव तदभवत्" [] इत्यादिश्रुतिशतप्रतिपन्नं ब्रह्मत्वं निर्वाणं मोक्षमधिगच्छति प्राप्नोति । तर्हि देवदत्त इव ग्राममप्राप्तमेव ब्रह्म प्राप्नोति । नेत्याह—ब्रह्मभूत इति । स्वयं ब्रह्मरूप एव सतज्ञानव-ज्ञादप्राप्तमिव स्थितं ब्रह्म प्राप्नोति, "ब्रह्मैव सन्ब्रह्मयति" [बृ. व. ४।४।६ ; ऐ. अ. २।२, नृ. उ. ५] इत्यादिश्रुते 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' [१।४।२२] इति ब्रह्मणीमां सान्ध्यायाच इति भावः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—न घेवलं कामक्रोधभेगसहनमात्रेण मोक्षप्राप्तिः, अपितु—योऽन्तरिति । अन्तरारामनि सुखमिदं यस्य स योगी ब्रह्मसुखं गतः जीवन्मुक्तः तस्य 'संसारस्य लभो मुक्तो न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु सुखाबलवन्नाभावे कथं बाधदुः-सहं न स्यात् ? इत्याशङ्क्योह—योऽन्तस्सुखं इति । योऽन्तस्सुखं भार्यात्मकस्वरूपसुखवान् । अन्तरारामः अन्तरेव भावितारमस्वरूप एव भगवद्भगवत्कारणवान् । तथा अन्त-

र्ज्योतिः सयोगस्तसुखसमत्येनैव वियोगतासुखानुभववान् । स योगी मसंयोगस्तसुखो भूत्वा ब्रह्मभूतः अलौकिकस्वरूप सन् ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मवत् भगवन्निर्वाणं लयं लीलात्मकतामधिगच्छति प्राप्नोतित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—कोऽर्हो योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं ? तत्राह—य इति । सुखं विषयसङ्गजा प्रीतिः, आरामः प्रीतिहेतुः कृपादिभिः सह क्रीडा, ज्योतिः नीडोपकरणानां प्रकाशः, तदेतत्पर्यं यस्यान्तरेव सोऽन्तस्सुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिश्च, न विविन्नियद्भारकमिति एवमशब्दार्थः । य एवम्भूतः स योगी, किमनो ययैवं ब्रह्मनिर्वाणं गत्य प्राप्य परमानन्दं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः ॥ २४ ॥

सम्पदार्थिनो मोक्षकारणस्य ज्ञानस्य साधनान्तरम् ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्पदार्थिनः सञ्ज्ञासिनः क्षीण-कल्मषाः क्षीणपापादिदोषादिछिन्नद्वैधादिछिन्नसंज्ञया यतात्मानः संपत्वेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हित आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.—मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह-विज्ञेति । यथादिनित्यकर्मजुगानात् पापादिदृष्टेः कल्मष धीयते, तथा भ्रवणादाहते सम्पददर्शनं आयते, ततो मुक्तिः प्रयत्नेन भावतीत्याह—लभन्ते इति । हानप्राप्तुमयान्तरं

दर्शयति—छिन्नेति । भ्रवणादिना संशयनिरसनं कार्य-करणनियमनं ॥ दयालुत्वेनाहिंसकत्वमित्येतदपि सम्पदान्-प्राप्तौ कारणमित्यर्थः । अक्षरव्याख्याय ह्यष्टव्यञ्ज व्या-ख्यायते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः, आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहिते रताः आत्मनस्तत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, ऋषयो द्रष्टार आत्मावलोकनपराः, य एवम्भूतास्ते क्षीणान्निपात्मप्राप्तिविरोधिरुल्लमषाः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५ ॥

१ — अत्र कर्मपदमेव लभितं क्रियमाणं प्राप्त्यर्थं चेति त्रिविधं कर्मोच्यते, तस्य च निरन्तरं विनाशो ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिरिति । एतद्योगोपपत्तिरेव तत्रादयः स्पष्टीकर्तव्यमिति—येति ।

—अधिगीता ।

४ वे. ता. खं.— समदर्शित्वत्प्राप्तानविषाकमिदपर्यमः
मुष्टानप्रकारो हि 'न प्रहयेत्' [५. २०] इत्यादिनोच्यते ।
तत्र द्वयद्विगुणितिरिति, वाच्यविषयनिरुद्धत्वं, तदर्थदोषदर्शनं,
कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविषयमोभ्युत्ताकल्पनं च
कामाच्छोकप्रसक्तनोक्तम् । अथ प्रायुक्तद्वन्द्वद्वयत्वादिस्मरणपूर्वकं
सर्वभूतहितैवेत्येवं नाम समदर्शित्वेऽप्यन्तान्तरकं 'साधनमु-
पदिश्यते 'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैताः' इत्यनेन मेदत्व-
रूपनिषेधब्रह्मव्युदासायाह इतीतोपणादिद्वन्द्वैविमुक्ता इति ।
द्वैतशब्दस्यात्र संतापापर्यन्तं आनुधितमिति भावः । नियन्त-
रूपेण प्रधानं मत ईहात्मनन्दनोच्यते । नियमनं च तस्योचित-
विषयव्यवस्थापनमित्यभिप्रायेण आत्मन्येव नियमितमनस

इत्युक्तम् । 'भूयतां धर्मसर्वस्वं भुत्वा चाप्यवधारयताम् । आत्मनः
प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्' इति पञ्चमवेदद्रष्टा परमार्थिणा
निर्णीतोऽयमर्थ इति शापनाय आत्मचर्चिणि दृष्टान्तः, हिते-
ष्वेवेत्यवधारणं च । सर्वज्ञानोऽत्र दृष्टान्तमूर्तं स्वात्मानमात्मा-
न्तरं च बहुधातीति भावः । एवमवस्थितस्य परिशुद्धान्योन्यसह-
कारमहत्त्वसमात्कारवत्त्वमपिज्ञानेन विवक्षितमिति शापना-
याह दृष्टार इति । एवंविषयसमात्कारसिद्धावतिशयितिरि-
ष्टासिद्धिद्विध 'धीणकल्पया' 'मज्ञानिर्वाण' 'लभन्ते' इत्युभाभ्यामु-
च्यत इत्याह य एवभूता इति । 'न हि ज्ञानेन सृष्टा पवित्रमिह
वियते' [४. ३८] इति ज्ञानस्य कल्पमपिनिर्वाहत्वं प्रागेवोक्त-
मिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— पापक्षयाच्चैतद्वचनीत्याह— लभन्त इति । क्षीणकल्पया भूत्वा छिन्नद्वैथा यता-
त्मानः । द्वैथा भावो द्वैयम्, संशयो विपर्ययो वा । तद्योक्तम्— 'विपर्ययः संशयो वा पर्यर्थं त्वकृतात्म-
नाम् । ज्ञानासिना ॥ तच्छिन्ना मुक्तसङ्गः परिव्रजेत्' इति च । छिन्नद्वैथास्त एवायतात्मानः दीर्य-
मनसाः, सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वैथाः । तद्योक्तम्— 'क्षीणपापा महाज्ञाना जायन्ते गतसंशयाः'
इति । 'छिन्नद्वैथा यतात्मानः' इति वा ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी — उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः कि-
मर्थमुच्यते ? इत्यत आह— चापेति । मन्त्रपूतत्वेन सहास्य समु-
च्चयार्थमाह— एतदुक्तत्वात् ज्ञानम् । अतो लभन्त इत्यन्योप-
लभित इत्यर्थः । कथं तर्हि ? अनिलसगप्रपञ्चायैव श्लोकस्यल्योक्तं ।
इति । उच्यते— ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयान्मयसमापण कारण
कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति । मन्त्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत
इत्यत आह— क्षीणिमिति । भवन्ति ततो ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः ।
छिन्नद्वैतशब्दाय शापनं द्वैतशब्द व्याप्यते— द्वैथेति । विदयापि-
क्षयाऽन्यप्रकारत्वं, अयपापंत्वमिति यावत् । तेन च तद्विज्ञानमुपल-
ब्ध इति भावेनाह— संशय इति । वाच्यद्वयार्थः । अत्रैव प्रया-

णमाह— तथेति । अह्वात्त्वनामशुद्धयुदीनाम् । छिन्नेत्यादेः समा-
सत्त्वमभिधेय विग्रहमाह— छिन्नेति । आयतशब्दस्य आत्मना-
द्वयं चानेकार्यत्वात् आद्यतात्मान इत्येतद्व्याप्यते— क्षीणिमिति ।
अणुनो मतसः कथं दीर्घमित्यत आह— सर्वज्ञा इति । बहु-
विषयत्वमलक्ष्यत इति भावः । धवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः ।
समासिनोक्तयोप्यर्थेयोरुपेक्षा विविक्तयोर्हेतुमद्भावेऽस्मीति
भावेनाह— तत एवेति । आयतात्मनादेव क्षीणकल्-
पत्वायतात्मत्वजिग्रहेत्त्वाना हेतुहेतुमद्भावे प्रमाणमाह—
तथेति । न्यन्ते एवेति शब्द इत्याह— छिन्नेति ; नियतमनस
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

७ ह. प. भा.— किञ्च— लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः सत्पासिनः । क्षीणक-
ल्पपाः क्षीणपापादिदोषाः, छिन्नद्वैथादिब्रह्मसंशयाः, यतात्मानः संप्रवेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः
सर्वेषां भूतानां हित आनुहृत्ये रताः, अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ वे. प्र. नि.— एवं स्थितप्रत्यय लक्षणानुसृता सत्यति-
ज्ञानसाधनान्याह— लभन्त इति । कथयः तत्त्वदर्शिनः
ब्रह्मनिर्वाण लभन्ते । 'क्षीणं तापार्थदर्शनं' इति धातुः ।
तापशब्देन ईश्वरः क्षीणकल्पया इत्यादिनोच्यन्ते । छिन्नद्वैथाः

छिन्नसंशयाः, संशयान्मनो जितेन्द्रियाः, सर्वभूतहिते रताः
अहिंसकाः । अत्राद्यादिपदानां 'गिराद्विराजन्महो ब्रह्म
वि' [५. २०] इत्यनेनोक्त्यादय एवायतमेव
व्याख्यायम् ॥ २५ ॥

९ व. त. १० दी०— तत्र सतापाच्छरणं प्रमाणयति— लभन्त इति । ऋषयो मन्त्रद्रष्टाः सर्वज्ञा भूत्वा
छिन्नसंशया यतात्मानो ब्रह्मानन्दं लभन्ते ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु 'लभन्ते' इति कर्त्तव्यमिति दुर्लभ-
कत्वं तत्राभावात्तत्रायेव निवर्तते । इत्यत आह— लभन्त इति ।
क्षीणकल्पया अयत्तत्त्वानुसृताः सत्त्वानुसृताः सत्त्वानुसृताः सत्त्वानुसृताः
ननु 'लभन्ते' इति दुर्लभादिगुणानां ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ।
क्षीणकल्पया ? छिन्नद्वैथादिब्रह्मसंशयाः सत्त्वानुसृताः सत्त्वानुसृताः
नानिधः । पुनः कीदृशाः ? दयामानं नानिधं भवत्येवेति निरु-

ज्यन्तः । पुनः कीदृशाः ? सर्वभूतहिते रता इति रता अत्रा-
गिणो ये ते जीनान्महतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा निश्चय-
सर्व एव लभन्ते कथं, मन्त्रविदोऽन्यमपिद्रष्टाः । छिन्नद्वैथा-
सुतयो गीर्वाणाः । दयामानो ह्यन्तर्बन्धे पदपादिरूप क्षयः ।
सर्वभूतहिते रताः पुन्यिः । एवं भावयन् सर्वं वि लभन्त
इति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०—उभयन्त इति । अपयः सम्यग्दर्शिनः, छिन्नद्वेषादिद्वन्द्वसंशयाः, यतात्मानो जितचित्ताः ॥ २५ ॥

मोक्षार्थिभिः कामक्रोधरहितैः संयतचित्तैश्च भाग्यमित्युपदेशः ।

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

रामानुजीयः पाठस्तु 'विजितात्मनाम्' इति ।

१ श्रां. भा.—किञ्च—कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां, यतीनां सङ्ग्रासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते; विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

२ आ. शा. व्या.—पूर्वं कामक्रोधयोर्वैराग्यं सोढव्यं । तत्कामादिप्रभाववियुक्ताणां किमिति मोक्षो न भवति । दक्षितः, सम्प्रति तावदेव त्याग्यावित्याह—किञ्चेति । ननु इत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनवैशेष्याभावादित्याह—विदिते दक्षितविशेषणवत्ता मृतानामेव मोक्षः, न तु जीवतामिति ति । उक्तेऽर्थे श्लोकाश्रयाणामन्वयमाचष्टे—कामक्रोधेत्या-चेतस्याह—अमित इति । अस्मदादीनामपि तर्हि प्रसू-दिता ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह—कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतन-शीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते, एवम्भू-तानां हस्तस्थं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. च.—एवं वक्षिः श्लोके समदर्शित्वसाधकम-इति दर्शयितुं 'नियमितमनसा' इत्युक्तम् । 'विजितात्मना' नृपान्नकासुप्रदिवस तत्र शीघ्रप्रवृत्तिरिदं यैः कल्याणवित्ति-इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्तःकरणवर्जनपरस्य 'ये हि' तत्त्वमनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—उक्तलक्षणानामिति । [५। २२] इति श्लोकार्थं सूचित इति प्रदर्शयाम्य-कामक्रोधवियुक्तोक्ति 'राजोक्ति' [५। २३] इति श्लोकार्थाव-तमनसामित्युक्तम् । एव पुनरपि परिहाराज्ञानात् 'विदितात्मना' वार्त् । क्रोधनिवृत्त्यै सर्वमृतहितैरतत्त्वमिति सूचितम् । 'यती-इति परे पठितम् । 'अभितो, वर्तते' इत्यत्यन्तासन्नकालव-नाम्' इत्यन स्तेत्युक्तत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययार्थवैशद्याय यतनशी-विवक्षितमिति दर्शयति—एवम्भूतानामिति । हस्त-लानामित्युक्तम् । तेन 'न प्रप्येत' इति श्लोकद्वयार्थो-स्थं, न तु हस्तोद्धृतदण्डादिमाणफलादिवद्रूपवहितलामिति-श्रुति । 'यतचेतसा' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकारकल्पनानुवाद-भाव ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह—कामक्रोधेति । अभितः सर्वतः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.—यतीनां सर्वे यद्वनयैव प्रतीयत इत्यन्य-सौलभ्यवाचि किमप्यन्य न प्रतीयत इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे—याप्रतीतिनिरासयाह—सुलभं चेति । न केवल उक्तलक्षणा-अभित इति, सर्वदेशकालेवित्यर्थः ॥ २६ ॥ इति वार्त् । इदं चासाधारण्यमेषान् ज्ञानित्वेन भवत्येव ।

७ ह. पै. भा.—कामक्रोधवियुक्तानां, कामश्च क्रोधश्च तौ कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानाम्, यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्, अभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते । विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां सम्यग्दर्शिनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

८ पं. प्र. मि.—अप्यार्थमुपसहरति—कामेति । ज्ञानम् । तदनेन कर्मज्ञानयोः कृतिभिर्भावेन त्रयसमुच्चयप्रतिपा-कामक्रोधवियुक्तानामित्यनेन 'यो न वेति न काङ्क्षति' [५। ३] दनस्योऽप्यार्थं वरसंयतो भवति । 'अभितो ब्रह्मनिर्वाणं' इत्यनेन ज्ञाननिष्ठाकाम्यमुक्तम् । अभित उभयतो जीवतां मृतानां च जीवन्मुक्तिविदेशद्वयनिरूपे निर्वाणं वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति प्रागुक्तो निष्कामधर्मोपायः प्रदर्शितः । 'यतचेतसाम्' इत्यनेन लभ्यकर्म-करणमुक्तिरिति । ततो यतीनामिति लभ्यकर्म-संसाधः । 'विजितात्मनां' इत्यनेन लभ्यक-

१५ व० त० दी०—किञ्च—कामक्रोधविषुक्तानामिति । अभित उभयतः मृतानां जीवतां, न देहा-
न्तर एव तेषां ब्रह्मानन्दः, अपितु जीवतामपि वर्तते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च कामक्रोधविषुक्तानां पूर्वोक्त
प्रकारेण कामक्रोधरहितानां यतीनां परमहंसानां भगवदर्थं
सर्वपरित्यागेन स्थितानां शब्दावनीयवृक्षादिवन् यत्तत्तसां
भगवत्स्वरूपावभयैकपरचित्तानां विदितत्वात्मानां भगवत्स्वरूप-
ज्ञानिनां अभितः सर्वजन्मसु सर्वदिग्ध वा प्रत्यनिर्वाणं लीला-
त्मकत्वं वर्तते, अवर्तते इत्यर्थः । यथा शब्दावने उभेभ्यु तन्मू-
लेषु पतितश्च क्रीडति तथेति भावः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च—कामेति । अभितो जीवतां मृतानां च । विदितत्वात्मानां ज्ञातात्मसत्त्वानाम् ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शनान्तरङ्गभूतस्य वक्ष्यमाणध्यानयोगस्य सह्येषोपक्रमः ।

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

१ श्रां. भा.—सम्यग्दर्शननिष्ठानां सख्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगस्य ईश्वरार्पितसर्वभावे-
नेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानमाप्तिर्यस्यैकमेकसंख्यासक्रमेण मोक्षायति भगवान्पदे पदे-
ऽऽवीद्वत्यति च । अयेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्था-
नीयाञ्छ्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्वाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः
शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो वाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुर्बैवान्तरे भ्रुवोः,
कृत्वेत्यनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननाद्मुनिः सख्यासी, मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष
एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः, इच्छा च भयं
च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा सख्यासी
मुक्त एव सः, न तस्य मोक्षोऽज्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—कृतमनुवृत्तारद्योक्तयस्य तात्प-
र्याभिप्रायः—सम्यग्दर्शनेति । ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति
भगवति परमित्रीधरे समर्पितः सर्वेषां यतेन्द्रियमनसा भाव-
वेश्याविशेषः ॥ अचिदपि बहिरेतेषां व्यापारः—तेवेत्यर्थः ।
कर्मयोगस्य तत्परस्य चाभिप्रायान्तरमिलनप्रसङ्गार्थः । स्वतो
याग्रानां विषयाणां कुतो बहिर्करणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—श्रोत्रा-
दीनि । तेषां बहिर्करणं कौटुकं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
तानिति ॥ २७ ॥

विषयप्राप्यं परित्यज्य चक्षुरपि भ्रुवोर्मध्ये निक्षेपविह्वारं

कृत्वा प्राणापानौ च नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ न्यूनापि-
कवर्जितौ कुम्भकेन निरुद्धौ कृत्वा वरगानि सवर्णयेवं सयम्य
प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्येतादृश्यामाह—यतेन्द्रियेति ।
इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापन्नमात्रो मनशीलः स्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानातिप्रमदित्यस्य सर्वदेच्छादिशून्यस्य सख्यासिनां
मुक्ततावासाभिदवाप्त तस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह—
विगतेति । पूर्वार्थसुराणि व्याकरोति—यतेत्या-
दिना । द्वितीयाध्यायस्य व्याचष्टे—विगतेत्या-
दिना ॥ २८ ॥

१ — वाग्रसत्तां बहिः कृत्वाऽनशीलस्य, भ्रुवोर्मादक्षिणतः श्रोत्रागालिङ्गकरोत्तरे बहिः स्नानविशेषे चक्षुःशृङ्गिणां
सर्वेन्द्रियाणि विषयं, प्राणापानौ धर्माधर्मौ विषयश्चभ्यन्तरे साम्येनाव्याप्यासीत । नमने कौटिल्येनासाभ्यन्तरे क्रोधादिशा-
म्यहृतीनि गता चित्तातिः । एतदेव वाच्यं । इत्यभिनिर्गुप्तपादा व्याचष्टे । नव्यास्तु—‘वाग्रान् स्पर्शान् वाग्रदार्थेन्द्रिया-
नां मुनदु सत्संयोगन्’ इति व्याख्याते, तत्र किं केन श्रुतमिति त एव ज्ञानमिति ।

—अविगीता ।

३ रा. भा.—उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरति—वाह्यान् विषयस्पर्शान् बहिः कृत्वा बाह्येन्द्रियव्यापारं सर्वमुपसंहृत्य योगयोग्यासने ऋजुकाय उपविश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा उच्छ्वासनिश्वासां समगती कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छामयक्रोधो मोक्षपरायणो मोक्षैकप्रयोजनो मुनिः आत्मावलोकनशीलो यः, सदा मुक्त एव सः, साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

४ वे. ता. च.—‘ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्षे सुसं-
स्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थं पूर्ववत्केन चोदिते’ [गी. स. २]
इति सङ्ग्रहमनुसन्धानं उत्तरश्लोकानां सङ्गतिमाह—उक्तं
कर्मयोगमिति । स्पष्टशब्दस्यात्रानुभवपरस्वानुभवाभ्यां द्वैतप-
नाय विषयस्पर्शानित्युक्तम् । फलितमाह—बाह्येन्द्रियव्या-
पारं सर्वमुपसंहृत्येति । ‘उपविश्यामने’ [६।१२]
इत्यादिबन्धमाणा नुसन्धानेन योगयोग्येत्यायुक्तम् । ‘चक्षुः’
इत्येकवचनं करणकारिकायादिति दर्शयितुं चक्षुषी इत्यु-
क्तम् । ‘सन्नेष्य नासिकाप्रे स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणेन
‘नासाभ्यन्तराद्योचनः’ इत्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च ‘भ्रुवो-
रन्तरे कृत्वा’ इत्येवैकाग्र्यमाह नासाग्र इति । नासाभ्यन्तर-
सञ्चारमासस्य स्वतस्सिद्धस्य विधेयत्वायोगात्, ‘समौ कृ-
त्वा’ इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं नासाभ्यन्तरचारि-

णौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरसञ्चार-
व्यवनाय उच्छ्वासनिश्वासावित्युक्तम् । एक एव हि वायु-
र्नासापुटेन निष्कामन् प्रविशंश्च प्राणोऽपान इति बोध्यते । इति-
स्यानादिसाम्यायोगात्तद्वतिसाम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वासप्रापि
निश्वासमिति । साक्षात्कारालम्बादयदहितपूर्वावस्थाविषयत्वा-
त्तत्त्वबन्धस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थ उक्तः । ‘स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वा-
ह्यान्’ इत्यत्र प्रवृत्तिनिवारणम् ; ‘यतेन्द्रियः’ इत्यादौ ॥
तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेतिरयमुपसंहरति भावः । ज्ञानार्थधातौ
निष्पन्नस्य मुनिशब्दस्य योग्यावस्थायां आरमसाक्षात्काररूपज्ञान-
विशेषे तात्पर्यमाह आरमावलोकनशील इति । अत्र चार्चयम-
त्वादभ्यन्तरभ्रुवोऽयमर्थ इति भावः । सदाशब्दाभिप्रेत व्यन-
क्ति साध्यदशायामिवेति । मुक्त एव, मुक्तप्राय
इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.—ध्यानप्रकारमाह—स्पर्शानित्यादिना । वाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा श्रोत्रा-
दीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरं कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च—‘नासाग्रे
वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधापयेत्’ इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ २७॥२८ ॥

६ ज. प्र. दी.—ध्यायिना मुक्तत्वं साक्षात्प्रमाणविरोधः,
ज्ञानद्वारा चेत्तुनश्चित्तिरत्यतः श्लोऽद्वयतात्यर्थमाह—ध्यानेति ।
मुक्त एव स इति स्तुतिरिति भावः । पदानां व्ययहितत्वादन्य-
थमाह—वाह्यामिति । स्तुत्यन्त इति स्पर्शः शब्ददायाः । स्पर्श-
बाध एव तेषां किं बहिष्करणं इत्यत आह—श्रोत्रादीनीति ।
योगेन प्रत्याहारं श्रोत्रादीनामनियमे पटुत्वासादरप्रत्ययवशा
च्छब्दाया आन्तरा इव भवन्ति । तन्निवसे तु बाधो बहिष्कृतः

स्तुरिति भावः । कृत्वेत्यस्यानुश्रया योजयति—चक्षुरिति ।
उर्ध्वदमेतदित्यत आह—भ्रुवोरिति । चक्षुर्भ्रुवोश्च द्वयमर्थः ।
‘सन्नेष्य नासिकाप्रे स्वं’ [६।१३] इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत
आह—उक्तं चेति । न्यूनाधिकभावराहित्यं समीकरणमित्यन्य-
थाप्रतीतिविरासायादृष व्यापट्टे—प्राणेति । कुम्भके प्राणायामे
ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः । इतरसमीकरणं कुम्भ-
कार्यमेवेति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—सम्यग्दर्शिनं सध्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता, कर्मयोगश्चेत्परार्पितसर्वभावेनेवं
ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सर्वकर्मसंक्रामकप्रणेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदे
स्वरवीट्टस्यति च । अथेदानीं सम्यग्दर्शनान्तरङ्गं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्र सूत्रस्थानीयां
श्लोकानुपादिशति—स्पर्शानिति । स्पर्शान् शब्दादीन्कृत्वा बहिर्वाह्यान्श्रोत्रादिद्वारेणान्तरे बुद्धौ प्रवेशिता
शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो वाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुर्ध्यानान्तरे भ्रुवो
कृत्वेत्यनुपजयते ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, यतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रिय-
मनोबुद्धिः । मननान्मुनिः मध्यासी । मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयत्नं परा गतिर्यस्य स मोक्षप-
रायणो मुनिर्मेव । विगतेच्छामयक्रोधः, इच्छा च मयं च क्रोधश्चेच्छामयक्रोधाः, विगता
इच्छामयक्रोधा यस्य सः । य एवं वर्तते सध्यासी स सदा मुक्त एव । न तस्य मोक्षादन्यः
फलंभ्योऽस्मि ॥ २८ ॥

८ वं. प्र. गि.—अयेदानीं ज्ञानसाधनं ध्यानयोगमु-
त्तराध्याये निरूपयिष्यन्नुपक्षिपति द्वाभ्याम्—स्पर्शो-
निति । वाग्या एव शब्दादयः स्पर्शाः, ते एव सम्यग्ज्ञानो-
प्रादिद्वारा तत्तदाकारवृत्तिरित्यन्तं प्रविशन्ति, तेषां वैराग्येण
वह्निर्निर्वातनं बहिष्कारः । अनेन योगाभ्यासेन प्रथमकारणं
वैराग्यमुक्तम् । एवं स्पर्शान्बहिष्कृत्वा योगयोग्यासने कृत्वा
काय उपविश्य चक्षुर्गो भुवोन्तरे, कृते यत्प्रकृष्टः । अत्यन्तं
नेत्रयोर्निमीलने निद्रया मनो लोकेत, उन्मीलने च बहिः
प्रसारणादिकोषः स्यात् । तदुभयदोषपरिहारायार्थनिमील-
नेन नासाग्रं दृष्टिं विन्यस्य, तथा उच्छ्वासनिश्वासरूपेण

नासाभ्यन्तरचारिणी प्राणापानौ कुम्भकेनोष्वाधोगतिनिरो-
धात् समौ कृत्वा । यदा प्राणा यदा बहिर्न निर्वाति यदा
वापानोऽन्तरे प्रविशति किन्तु नासामध्य एव द्वावपि यदा
चरतः, तथा मन्दाभ्यामुच्छ्वासनिद्राभासाभ्यां समौ कृत्वा ।
अनेनोपायेन यतः संयत्ता इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य स तथ-
मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तः, अत एव गितेच्छामयकोष-
'वीतरागमयकोषः' [२।५६] इत्यत्र व्याख्यातः । एवम्भूतो
यो मुनिर्योगी स सर्वदा मुक्त एव । नास्य मोक्षार्थं किञ्चिद्
कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

९ वं. वं. दी०—'स योगी प्रह्वानिर्वाणं' [५।२४] इत्याद्यौ प्रोक्तं तमेव योगं समासेन दर्शयन्नाह द्वाभ्याम्—
स्पर्शानिति । 'ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु वाटशम् । बहुजनमविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ योगेन
तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धयति । तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु उत्कलम्' ॥ इति निरन्धरे ईश्वरालम्बनस्यैव
योगस्य भक्तिजनकत्वमिति । योगेश्वरालम्बनसायाः स्वरूपमाह—स्पर्शाः वाह्याः रूपरसादयो विषयाश्चिन्तित-
एवान्तः प्रविशन्ति तांस्तच्चिन्तात्यागेन बहिरेव कृत्वा, ज्ञानप्रधानं चक्षुश्च भुवोन्तरे कृत्वा; अक्षोर्निमीलितलोचनेन
मन एकामं कृत्वेत्यर्थः । तद्योर्होयोगविको प्राणापानौ च समौ कृत्वा कुम्भयित्वा प्राणायामाभिनयेन तदाह
नासाभ्यन्तरचारिणाविति । एतेनोपायेन यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्योगकलं, न तत्र सिद्धिकामः स्यात्, किन्तु मोक्षपरा-
यणः मोक्षार्थं पर ईश्वरमन्दाहम्भनो यः स सदा प्रपञ्च एवमुक्त एव, जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—ननु स्पर्शभावरूपा स्थितिरतिक-
ठिता, अतः स्पर्शसंयोगोऽपि वा प्राप्तिः स्यात् स्पर्शजनकध्यामात्रे
न तथा बहिर्द्वित्वमिष्टायोगाह—स्पर्शानिति द्वयेन । बहिर्धा-
स्यान् स्पर्शान् कृत्वा बाह्योर्होविकान् स्पर्शानिन्द्रियादिविषय-
मोक्षान् बहिः कृत्वा नासाग्रभावेन प्राणव्यकर्मभोगयत् । किञ्च
पुनर्भुगोः कालपरमरूपयोस्तरेव चक्षुः दृष्टिं कृत्वा कालयम-

मये मरणरूपोऽस्तीति दृष्ट्वा नासाभ्यन्तरचारिणी प्राणापान-
नाबुध्वाधोगतिकरौ संयोगविशेषयोगमुत्पन्नमवाविव ममौ
कृत्या मोक्षपरायणः त्रिदवातिव्यापरो विगतच्छामयकोषो
नृत्वा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः सन् यः सदा क्षतिर्मेवमनोवो-
भवति स स्पर्शानिर्वाणं एव स्पर्शित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

११ नी०भा० दी०—एवं सख्यद्वर्जननिष्ठानां सद्यो मुक्तिरुक्तं, कर्मयोगश्च सङ्गफलत्यागेन ईश्वरप्रीत्यर्थमनु-
ष्ठितः सचरमुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्युपप्लव्यम् ; अयेदानीं सम्प्रदर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं ध्यानयोगं
वितरेण ब्रह्मासीति तत्सुप्रभृतां श्लोकानुपदिशति—स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः ।
'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्दोषान्' इति प्रत्याहार उक्तः । 'भुवोन्तरे चक्षुः कृत्वा' इति धारणा उक्ता । 'गितेच्छामय-
कोषः' [५।२८] इति साधनमूलाः फलभूताश्च द्विविधा यथा नियमाश्चोक्ताः । 'यतेन्द्रियः' इति विमुक्त्यान्वयः
सम्प्रज्ञातः, 'यतमनाः' इति विचारारण्यः, 'यतबुद्धिः' इत्यानन्दारिमन्त्राद्यो, 'मोक्षपरायणः' इत्यसम्प्रज्ञात उक्तः,
दोषेण योगकलमिति विभागः ।

पातञ्जलमननुरूपार्थक्रमेणाश्रयार्थः शरीरक्रियते—तत्र विगतेन्द्रो विगतमयो विगतकोष इति सम्बन्धः ।
यो हि दृष्टाकान् स इष्टसिद्धयर्थं हिसानुत्तरेयस्त्रीपरिमृष्टानिन्देनो गितेन्द्रोऽन्तरेण दृष्टिपर्ययात् 'अद्विष्टासंयामने-
यत्तद्वर्णपरिमृष्टा यमः' [पा.यो. २।३०] इति सूत्रोक्तान्यमान लक्षयति । तथा मयं स्त्रीन्देदृश, तथा सुदृष्टो न
'क्षीपमन्तोपतपरराध्यायेधरप्रणिभानानि नियेमाः' [पा.यो. २।३२] सूत्रोक्तान्यमान स्वीकृत्युमिन्देदृशः 'गित-
तमयः' इत्यनेन तेषां प्रहणम् । तथा क्रोशामान्तो मेध्यादीन् भावयिषुमन्तमभित्तप्रसादनं कर्तुं न शक्नोति । तत्र 'मैत्री
करुणामुदिनोपेक्षाणां सुखदुःखमुष्णशुष्कविषयानां आभवात्तद्विषयसादनम्' [पा.यो. १।३३] इति सूत्रम् । तत्र
विगतमयोः शान्तदृष्टिः काशमुनिनेषु मैत्री परम्वेष्टेन मर्मेष्टेदिद् भातं इति भावयेत् । तथा तु गितेनु करुणां पुण्यासु
मुदितः पादव्यस्येष्टा च भावयेत् । न चैतेन प्रसादनेन विना विस्तारदोषं नैवेद्यं भवति । एवं माननादस्यायां यमनि-
यमविश्रमदानानां मिष्टस्य विगतेच्छामयकोषमन्तोनिष्ठम् । एवं फलवत्साधायामपि तद्विगतेनम् । तथाहि सम्प्र-
ज्ञातसमाधिप्रभृतायां मपुमन्तां योगमूमां स्थितं योगिनं प्रति दिव्याः कामा वसन्तिष्ठन्ते, तत्रानि विगतेच्छा-
मी ६५

मिष्टम् । तथा हि 'स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गमचाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्' [पा.यो. ३।५१] इति सूत्रम् । स्थानिनो देवास्तेरुपनिमन्त्रणे 'इहास्यतां, इमे रम्यावस्था, इमा रम्या रामा., इमानि जराभरणहराणि रसायनानि, इमे वयं किङ्कराः, स्वपुण्याजितमिदं स्थानं त्वया मुञ्च्यताम्' इति प्रार्थनायां क्रियमाणार्थां सङ्गो लिप्सा तत्र न कर्त्तव्या, नापि तद्भाभेतात्मनो महाभागत्वं देवप्रार्थ्यत्वं मत्वा गवोऽपि कर्त्तव्यस्तयोः सङ्गमययोर्भ्रंशहेतुत्वादि-
ति सूत्रार्थः । तथा भयमपि द्विविधं योगान्तरायाज वितर्कज्ञं च । तत्राद्य— 'व्याधित्स्यानसंशयप्रमादादस्यावि-
रतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकन्धानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपात्तेऽन्तरायाः । दुःखदैर्भनस्याङ्गेभजयत्वश्चासप्रधासा
त्रिक्षेपसहस्रव' [पा.यो. १।३०, ३१] इति सूत्राभ्यामुक्तम् । स्थानमकर्मण्यता, अविरतिरवैराग्यम्, अङ्गेभजय-
त्वं कम्पवायु, त्रितर्काहिसादयस्तज्ज्ञ च भयं, आराध्य निवारणमीश्वरप्रणिधानेन । तथा च सूत्रित 'ततः प्रत्यक्चे-
तनाविगमोऽन्तरायाभावश्च' [पा.यो. १।२९] इति तत् ईश्वरप्रणिधानात् । द्वितीयस्य प्रतिपक्षभावेन ।
तथा च सूत्रितम्— 'वितर्कभाधने प्रतिपक्षभावनम्' [पा.यो. २।३३] इति 'वितर्का हिसादयः कृतकारिता-
नुनोदित्वा लोभक्रोधमोह—(पूर्वका)—मूला मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्' [पा.यो.
२।३४] इति च । आदिपदादनुत्तरेतादयः । हिसादयः प्रत्येकं कृतकारितानुनोदितभेदेन त्रिविधाः । तेऽपि
प्रत्येक लोभादिमूलकत्वेन त्रिविधा । तेऽपि मृदुमध्यमाधिमात्रभेदेन प्रत्येक त्रिविधाः । ते च मूलभूता वितर्का-
न्त्यश्चत्वारः पञ्च अविका वा त्रिभिर्गुणिता एकाग्रोत्तिरोत्तरशतं पञ्चत्रिंशदधिकशतं अधिका वा भवन्ति ।
शात्ताप्रशात्ताभेदेनानन्ताश्च दुःखरूप अज्ञानरूप च अनन्तफलं येषां ते दुःखाज्ञानानन्तफला इत्यनया प्रतिपक्ष-
भावनया ते निवर्त्तनीया इति ।

एव यमनियमवित्तप्रसादनप्रतिपक्षभावनैर्निरन्तराय मृदुकृतचित्तो योगी विविचे देशे 'आसीन सम्भवात्' [प्र.सू.
४।१।७] इति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत् । तत्र देशासने अयूये 'समे शुचौ शर्करवद्विषालुकाविर्जिते शब्द-
जलाभ्यादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुषीढने गुहानिवाताभयणे प्रयोजयेत्' [श्रि. ७.२।१०] । 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं
शरीरं हृदिन्द्रियाणि मनसा सन्निकृष्य । गङ्गोद्भवेन प्रतरेत विद्वान् लोवासि सर्वाणि भयावहानि' [श्रि. ७.२।८]
इति । चक्षुरित्यत्र विसर्गलोपद्वन्द्वस्य । त्रिरुन्नतं कटिबन्ध कन्धराप्रदेशेषून्नतम् । ततो जितासन प्राणायाममभ्य-
सेत् । तत्र तेन हि मन्दगतौ प्राणे सति तदनुसारि मनोऽपि चाञ्चल्य त्यजति । नो चेद्वायुविक्षेपेण विक्षिप्यते ।
तत्र प्राणजयप्रमाणम् — 'प्राणान् प्रपीडयह स युक्तेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसति' [श्रि. ७.२।९] इति ।

शु युक्तमेव सङ्गृह्णाति । 'प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ' इति । प्राणापानौ समौ तुल्यौ
ऊर्ध्वाधोगतियिच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ कुम्भवेन कृत्वा ततो बाह्यान् बहिर्भवान् स्पर्शान् विषयस-
म्बन्धान् इन्द्रियद्वारा नित्यं अन्तर्मुक्तौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन तान् बहिरेव कुर्यात् । ततो वि-
षयेभ्यो ज्वातृतेषु करणेषु स्वप्रकाशे स्वात्मन्तर्मोहादेषां कतिपये इत्यर्थः । इयं प्रत्याहार कर्तुमशक्यत्वाविज्ञातव्य
का गति । इयत् बाह—चतुर्धैवान्तरे भ्रुगोरिति । चक्षुद्वो बायें । चक्षुदेव वा भ्रुगोरन्तरे बुध्यात्, खेचरीं सुशाम-
भ्यसदित्यर्थः । सा चोक्ता योगसारे 'लम्बिरोर्ध्वस्थिते गत जिह्वा व्याघ्रस्य धारयेत् । द्वादशमक्षिर तिष्ठेन्मुद्रैषां
खेचरी मठा । भूमध्यदृष्टिर्ध्येषा महादेवेन कीर्तिता' इति । य एवं खर्वोऽपि बाहो विषये सूर्यादौ सयमो यथो-
क्त प्रत्याहारमनुष्ठानमशक्तान् प्रत्येनोपदिश्यत इति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियेति । यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थले विषये सूर्यं तद्गन्धिषु वा विष्णुप्रतिमाया वाऽनाहतध्वनौ
वाऽन्यत्र वा चक्षुराग्न्यतमद्वारा मनो धारयेत् । तत्र मनस्तद्विषयाकारता प्राप्तं तत्रैव स्थिराभ्यासेन
विश्रान्तं स्वदेहमपि न पश्यति, सेयं महाविदेहा नाम धारणा । अस्या सिद्धयामिन्द्रियमग्नः स एव विषयं
ननु गृह्णाति, सोऽयं यदिर्विषयप्रत्याहारः । पूर्वोक्तान्तर इति मेदः । अत एव तयोस्तुल्यफलत्वं सूत्रितम् — 'ततः
क्षीयते प्रकाशावरणम्' (पा.यो. २।५२) इति, ततः अस्यन्तःप्रत्याहारत्वात् ; तथा बहिरकल्पिता वृत्तिर्मेहाविदेहा
तत्संयमात्प्रकाशावरणश्च इति ।

यदा चित्तं देहमविमर्त्यैव हृतेन पुनरित्यतमूर्त्यापाकारं म्रियते तदा सा चित्तस्य मूर्त्याकारतारूपा वृत्तिः
कल्पिता । यदा तु निरावरोपेण देह विस्मृत्य चेनः केवलं ध्येयाकारमात्रं भवति तदा सा महाविदेहा नाम धारणा,
तस्या अपि फलं तदेव । तत्संयमात्तस्यां चेतसो निपटान् प्रकाशावरणमुक्तौ भवति, सोऽयं बाह्यविषयः समाधिः ।

वितर्काख्यो द्विविधः, सवितर्कनिर्वितर्कमेदात् । तत्राद्यस्य लक्षणं सूत्रितम्—‘तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णां सवि-
तर्का’ [पा. यो. १।४२] इति सवितर्का नाम समापत्तिः समाधिगिरित्यर्थः । यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वापरानुसन्धानेन
शब्दार्थोल्लेखेन च भावना प्रवर्तते तदा सवितर्का समापत्तिः । अस्मिन्नेवात्मने पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखेन-
मन्तरेण प्रवर्तते तदा निर्वितर्का नाम समापत्तिः । तथा च सूत्रम्—‘स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का’ [पा. यो. १।४३] स्मृतेः शब्दार्थस्वरूपस्य परिशुद्धौ वर्जने सति भावयितुः स्वरूपेण शून्या तदा ‘अहमिदं
भावयामि’ इत्येवमाकारा वृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीवेति भाति । यतोऽर्थमात्रनिर्भासा ध्येयार्थमात्रमस्या भासते, न
त्वन्वय इति सूत्रार्थः । अस्यां सिद्धायां योगी जितेन्द्रिय इत्युच्यते ।

जितमना इति आभ्यन्तरप्रत्याहारपूर्वकं यदा मनःकल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोल्लेखपूर्वकं तदर्थं च
मनसो भावना प्रवर्तते तदा ते उभे समापत्तौ सविचारनिर्विचारख्ये भवतः । तथा च सूत्रम्—‘एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषय व्याख्याता’ [पा. यो. १।४४] इति । अत्र सूक्ष्मविषयेति ग्रहणात्पूर्वस्यां स्थूलवि-
षयत्वं गम्यते । एतयैव द्विविधवितर्कसमापत्तयैव निर्विचारसमापत्तौ दृष्टायां योगी जितमना इत्युच्यते । यदा पुन-
श्चेतसो मूर्त्यारारतां परित्यज्य सत्त्वोद्रेकात् समष्टिमनोमयविषया ‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मि’ इत्येवमाकारा भावना
प्रवर्तते सोऽयं सानन्दः समाधिः । यदा तु तामपि भावनां परित्यज्य विषयवेदनमन्तरेण ‘अस्मि’ इत्येतावन्मात्रा-
कारा भावना प्रवर्तते साऽस्मिता । अस्मिताहङ्कारयोर्मैद्वसु क्रमेण विषयवैमुरयतदामिमुख्यमात्ररूढः । यथैक
एव पूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेति तद्वत् । अस्यामवस्थायां योगी बुद्धितो विविक्तत्वं त्यज्यदार्ढ्यं साक्षात्का-
रात् अित्युद्विगिरित्युच्यते तदेतद्वक्तुं यतेन्द्रियमनोबुद्धिरिति ।

एतान्येन प्रसादनानि गुणपर्वण्युच्यन्ते । तथा च सूत्रम्—‘विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि’
[पा. यो. २।१९] इति । तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषाः पञ्चतन्मात्राणि अहङ्कारश्च ।
लिङ्गमात्रं महत्तमम् । अलिङ्गं प्रधानं, तत्र विशेषाद्विशेषं प्रविशित्वो योगिनो ऐतन्दिनलयाभ्यासात् समन-
स्कान्तीन्द्रियाणि लीयन्ते स लयः । यद्विष्णुपान्थेयं वा भवन्ति स विश्लेषः । एवं अविश्लेषो लिङ्गमात्रं विविश्लतो-
ऽपि लयविश्लेषो स्तः । लिङ्गमात्रात्परं पुरुषं प्रविशित्वोऽपि तौ स्तः । तावैतौ लयविश्लेषौ हेतौ भूयते । ‘लयविश्लेष-
रहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा बाल्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्’ इति । एतेषु त्रिषु लीनेष्वाद्यः सुप्त
एव । द्वितीयो विगलितदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहसङ्गः । तृतीयः प्रकृतिवलय इति । एतयोः समाधिर्गोणः । अत एव सूत्रितम्
‘भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्’ [पा. यो. १।२९] इति; भवप्रत्ययो जन्मान्तरहेतुरेतां समाधिर्भवति । यद्वा—
जन्मान्तरे एतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिबद्ध्यतीति सूत्रार्थः । सर्वथाऽपि तेषां सद्यो
सुक्तिर्नास्तीति सिद्धम् ।

यदा तु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदाऽयं विद्वानकैवल्यं धर्ममेव समाध्याख्यमनुभ-
वति, यमधिकृत्य भूयते “क्षणमेकं कृतशतस्य चतुस्रस्रस्या यत्कलं तदवाप्नोति” (अ. दि. ३) इति । अयमेव मोक्षाख्यः
परं ज्ञयनं प्राप्त्यं स्थानं यस्य स मुनिर्गोत्रपरायण इत्युच्यते । यतोऽस्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते ।
‘विगतैच्छामयत्नोद्यः’ इति पादः प्रागेव व्याख्यातः । य एवमुक्तः स सदा मुक्तः, बन्धप्रतीतिकालेऽपि न मुक्त एवास्ति
अज्ञानमात्रजन्मवयानामुक्तेः । एतेनाहङ्कारादेर्वैयस्य कालत्रयेऽपि असत्त्वोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् ॥ २८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयामिक्यां गीष्मपर्वणि श्रीमद्भगव-
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संस्थासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरोपेक्षतयोपकारिणम् । सर्वभूतानां हृदये शयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तौत्याशङ्क्य परिहरति— एवमित्यादिना । प्रसिद्धं भोक्तारं व्यभञ्जिनमिति— सर्वलोकेति । 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो' इति व्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति— सुहृदमिति । उक्तेश्वरज्ञाने फलं कथयति— ज्ञात्वेति । यथेष्टं तपस्सु च द्विषा भोक्तृत्वं व्यनक्ति— कर्तृरूपेणेति । हिरण्यगर्भादिबन्धवच्छेदार्थं विशिनष्टि— महान्तमिति । स्वपरिक्रमोपकारिणं राजानं व्यावर्तयति— प्रत्युपकारेति । ईश्वरस्य तादृश्यं व्युदयति— सर्वभूतानामिति ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यातनन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशक्ततामाह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति, कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं, सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं " तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् " [भे. उ. ६।७] इति हि श्रूयते । मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मदाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः । सुहृदां आराधनाय हि सर्वे मयतन्ते २९

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये कर्मसंख्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अध्यायारम्भे 'संशयस्य कर्मणां कृष्णः' [५।१] इत्यादिना वैषम्ये कृते ज्ञानयोगस्य दुष्कारवादविरुद्धं, कर्मयोगस्य शौक्यं, शैत्यं चोक्तम् ; तत्र च सेतिसर्वव्यताकस्य शिरस्ककर्मयोगो विरादीष्टः ; अत्राश्रोपसंहारिष्यि प्राक्प्रश्रोततया प्रकान्तगीकृत्यादिमेव प्रकाशान्तरेण स्थिरौक्यत इत्यभिप्रायेणाह— उक्तस्येति । अत्र कर्मयोगशब्देन 'देवमेव' [५।२९] इत्यप्यत्रातिस्विक्प्रमाणसो यदीतः । नित्यनैमित्तिककर्मनिरकृत्यताकस्येत्यनेन सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगमसि योगनिष्ठानां चावर्जनीयः साधारणोक्तः । सुशक्तव्यभिर्चिदेन प्रवृत्तिविपर्ययम् । शास्त्राद्वेदोऽत्र न भगवद्राशिः स्यादोक्तः ; जीवाकायनप्रवर्णनात् ; नापि कर्मयोगसाध्यपत्तारः ; ततोऽप्युपगुणस्य प्रमिद्विशारदयानुरोधिनः कर्माहोपसंग्रहं वक्तुमशक्यत्वात् ; 'ज्ञात्वा' इत्यत्र 'अनुगत्य' इत्यवधारणोऽप्यवधारणः ; अत्र 'सुखे कस्याप्रमुदयते' [५।३] इत्यदिशेषं मनःकेशस्येत्यदिष्वेव गुणमय शास्त्राद्वेद

विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— कर्मयोगकरणक्षण एव सुखमृच्छति । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धितया च महेश्वराद्वेदस्यात्र न रुद्धिविशेषेण प्रवृत्तिरित्याह— सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरमित्वेव तु समासार्थः । तत्र प्रमाणमाह— तमीश्वराणांमिति । युवावपि महेश्वराद्वेदः सप्रतिमन्त्राग्निकत्वापरमत्वविशेषणाय न रुद्धः ; यद्वद्व्यापि । सर्वदाज्ञासहोवात्मः इत्यविशेषणाय वदादिलोकेश्वराद्वेदस्यवच्छेद उक्तः । 'सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः' [बि. घ. ७।१४] इति हि स्मर्यते । कर्मयोगस्य दुःखसाध्यं अनुष्ठानस्यायमेव कथं गुणः ? इति तस्माद्विशेषणप्रदेव व्युदयति सामित्यादिना । महोदारावर्जनीयप्रियसंगसेवाभावित्वं कर्मयोगे गुणगुदयत्र प्रवर्तत इति भावः । मदाराधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' इत्यस्याप्यो विज्ञाः । यद्गन्तव्यमपि च कर्मयोगस्योप-

१० पु. अ. त.— ननु कथमेतावन्मात्रेण सशोदिमोक्ष- स्वकीदार्थं जगत्सारे सर्वभूतानां सुहृदं भक्तिमुक्तिस्वरूप-
स्यात् ? इत्याशङ्क्याह— भोक्तारमिति । यज्ञतपसां पुण्यो- रसादिदानेन । एतादृशं मां ज्ञात्वा लौकिकाच्छान्तिमृच्छति
पान्जिततापानां भोक्तार तापोद्भूतसभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं प्राप्नोति ॥ २९ ॥

सध्यासस्वरूपकथनान्मनोवैकल्यिकं श्रमम् । नाशयामास कौन्तेयप्रभन्याजाप्रतोऽस्मि तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां गीतामृततरङ्गिण्या पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं ? इत्युच्यते— भोक्तारमिति । सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां
तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारम् । तथा सर्वेषां भूतानां दिश्यगमादीनामपि महान्तं व्यापक-
मीश्वरमीशितारमन्तर्यामिणम् । सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतपोपकारिणं सर्वप्रत्ययसाक्षिण
नारायणं मां प्रत्यगभेदेन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य तद्भावं प्राप्य शान्तिमनुपाध्यवस्था निरुपाध्या कैवल्यसंज्ञा न-
च्छति प्राप्नोति । एवं च सोपाधिप्रज्ञाभावप्राप्तिपूर्वकैव निरुपाधिप्राप्तिरिति गम्यते । यद्योक्तं वार्तिकसारे 'सोपाधि-
निरुपाधिश्च द्वेधा प्रज्ञाविदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वारमा निरुपाद्योऽनुपाधिकः ॥ जक्षन् क्रीडन् रतिं प्राप्त
इति सोपाधिकस्य तु । छान्दोग्ये सर्वकामाप्तिः सार्वोक्त्यात्पट्टमीरिता ॥ अहमश्रं तथाऽन्नादः श्लोककार्यप्यहो
अहम् । इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वोत्तमा श्रुता ॥ अप्रापि चक्रदृष्टान्तात् सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः । अपूर्वा
न परावुक्त्या श्रोष्यते निरुपाधिकः' इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्या संहितायां बैयासिक्या भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये

भारतभाष्यदीपे श्रीमद्भगवद्गीतायै प्रकाशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चमाध्यायस्य माहात्म्यम् ५ ।

श्रीभगवानुवाच—

पञ्चमस्याधुना देवि । माहात्म्यं लोकपूजितम् ।
 कथयामि समासेन सावधाना शृणु प्रिये ॥१॥
 पिङ्गलो नाम मद्ग्रेषु पुरुषुत्सपुरे द्विजः ।
 अवदाते कुले जातो विश्रुते वेदवादिनाम् ॥ २ ॥
 कुलोचितानि शास्त्राणि तथा वेदान्वितस्य सः ।
 तौर्यत्रिके भर्ति चक्रे वाद्ययन्त्रजादिकम् ॥ ३ ॥
 कृतधर्मस्तत्तत्तत्र गीते नृत्ये च वादने ।
 परां प्रतिष्ठितासाध नृपस्य चिपेश सः ॥ ४ ॥
 समातस्ये स तेनासौ पुरा भूमिसुजा सह ।
 परदारानुपाहृत्य वृषुजे ताननग्यधीः ॥ ५ ॥
 तत उलितनगर्वांश्च सूचमानो निरङ्कुशः ।
 परचिञ्छाणि चामुष्मै विवर्जते स निरन्तरम् ॥ ६ ॥
 तस्याऽऽसीदरुणा नाम भार्या हीनकुलोद्भवा ।
 अमरपद्मेपयती सा कामुकेन विहारिणी ॥ ७ ॥
 तमन्तरायं मन्थाना निशीथिन्यां निजालये ।
 निजघान शिरश्छिद्यन्ता निचरान् महीतले ॥ ८ ॥
 वियोजितस्ततः प्राणैरुपेत्य यमसादनम् ।
 दुर्जयान्नरकाभ्युत्थया गृध्रोऽभूद्विजने घने ॥ ९ ॥
 भगवन्दरेण रोगेण साऽपि हिरया वरां तनुम् ।
 उपेत्य नरकाभ्योराजते तत्र घने शुकी ॥ १० ॥
 कणानादानुकार्मा तां सञ्चरतीमितस्ततः ।
 विद्वदार नक्षेत्रीदणैर्गृध्रो वेरमनुस्मरन् ॥ ११ ॥
 नृकपाले पयःपूर्णे निपतन्ती ततः शुकी ।
 अमिदुद्राव गृध्रोऽपि निजघ्ने स च जालिकैः ॥ १२ ॥
 पत्नी वियोजिता प्राणैर्नृकपाले जले ततः ।
 सन्नैव निमज्जासावेत्य क्रूरतरः खगः ॥ १३ ॥

पितृलोकं प्रपेदाते नीतौ तौ यमकिङ्करैः ।
 प्राकृतं दुष्कृतं कर्म स्मरन्तौ भयभागिनौ ॥ १४ ॥
 ततो यमः समालोभ्य तयोः कर्म जुगुप्सितम् ।
 अरुस्मादेव तत्सन्तानान्मरणे दुष्कृत गतम् ॥ १५ ॥
 अनुजहौ ततो लोकमप्यसितं गन्तुमेतयोः ।
 महापातकसङ्घातैरपि दुर्धर्पतेजसौ ॥ १६ ॥
 ततो विस्मयमापन्नौ स्मृत्या तौ दुष्कृतं निजम् ।
 उपेत्य प्रणतौ भूत्वा देवस्वतमपृच्छताम् ॥ १७ ॥

गृध्रमुत्थावचतुः—

सञ्चितं दुष्कृतं पूर्वमावाभ्यामपि गर्हितम् ।
 लोकानामीप्सितानां तु को हेतुस्तद्वत्स्वतौ ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवमुक्तस्ततस्ताभ्यामाह वैवस्वतो यच ॥ १९ ॥

यम उवाच—

आसीद्विहाते नाम्ना बटुर्ब्रह्मविदुत्तमः ।
 एकाकी निमग्नः शान्तो धीतरागी विमत्सरः ॥ २० ॥
 गीतानां पञ्चमाध्यायमावर्तयति सर्वदा ।
 पापीयानपि यं श्रुत्वा बोधिद्वल सनातनम् ॥ २१ ॥
 तेन पुण्येन पूतात्मा तनुमुत्सृष्टवानसौ ।
 निर्मलकृतदेहस्य गीताभिर्भावितात्मनः ॥ २२ ॥
 तत्कपालजलं प्राप्य युवां यातौ पथिनताम् ।
 तद्गच्छतं युवां लोकान्मनोरथपथे स्थितान् ॥
 गीतानां पञ्चमाध्यायमाहात्म्येन परिश्रितौ ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एवं तौ बोधितौ तेन मुद्रितौ समवर्तिता ।
 व्योमयान समारुह्य जगत्तुर्वेण्यं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्य उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः १७५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ६]

योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्था योगसाधनम् ।

योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं पष्ठ उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

ननु अत्र पञ्चार्थाः संगृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः ? इत्थं—‘स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वासान्’ [५।२२] इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्च्यत इति तत्प्रधानोऽयमध्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्तं इति । एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एवैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम् । तद्यथा—श्रवणाधिः शरी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्वं, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्रधानं, त्रिविधाधिकारवेद्योपायदेशविभागः, समकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहक्रमः, विशुद्धसेत्रज्ञविज्ञानं, तैगुण्यविशोधनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्यं, शास्त्रवश्यत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः—इति । अतोऽत्र योगाभ्यासविध्यनुबन्धत्वेन योगे चतुर्विध्यादिप्रदर्शनम् । योगी चतुर्था ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’ [६।२९] इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनं चतुर्विध्यात् । तत्र द्वेवं भाष्यम्—‘अथ योगविपाकदशा चतुष्पकारोच्यते’ इति । एवं तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः आत्मनां ज्ञानत्वा-न्वत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहृतपाप्मत्वादिभिरीश्वरेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानां असङ्गुचितज्ञानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनं चेति । योगसाधनम्—अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः—योगप्रत्यस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशाभावेन क्रमाच्छेषपूरणेनापवर्गादिनाभावः—इत्येवंरूपा । स्वयोगस्य पारम्यं वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम् । एतच्च मध्यमपङ्क्त्यप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण ‘योगिनामपि सर्वेषाम्’ [६।४७] इति प्रथमपङ्क्तिमश्लोकेन दर्शितम् । तथाहि तत्र भाष्यं ‘तदेवं परविद्याश्रमूतं प्रजापातिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति’ [रा. मा. ६ । ४७] इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगणान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ।

ध्यानयोगाधिकारहेतुभूतस्य निष्कामकर्मयोगस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स सत्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

अतीतानन्तराध्यापान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान्कृ-
त्वा बहिः' [५।१७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽर्थं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यान-
योगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्धान्योगारोहणासमर्थस्तावद्बृहत्स्येनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्त-
स्तौति—अनाश्रित इति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म
यावज्जीवम् ? न ; 'आरूढोऽमुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' [३।३] इति विशेषणात् ; आरूढस्य च
शमनैव सम्बन्धकरणात् । आरूढोऽरूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदा
आरूढोऽरूढस्य च इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ध्यानयोगप्रस्तावानन्तरं एवोक्तताहेतुर्कर्मणः स्तुतिं भगवानु-
वाचानिर्याह—श्रीभगवानिति । पूर्वोक्ताध्याययोः सङ्गतिमभिद-
धानो वृत्तमनसा ध्यायान्तरमवतारयति—अतीतेति । सम्यग्दर्शन-
प्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसङ्गमात्रं व्युत्स्यति—सम्यगिति । सङ्ग-
विवरणयोरतीतानन्तराध्याययोर्धुर्ल हेतुहेतुमात्रमिति भावः ।
अध्यायसम्बन्धमाभिधाय 'अनाश्रित कर्मफलं इत्यादिभ्योऽरूढस्य
तात्पर्यमाह—तमेति । कर्मयोगस्य सत्यासहेतोर्मयादा दर्शयितुं साहं
च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सतीति सम्यगर्थः । सत्यासिना
कर्तव्यं कर्मैवेव प्रतिभास व्युत्स्यति—युह्येनेति । कर्तव्यत्वं
स्तुतियोग्यत्वमतश्चार्थः । समुच्चयादी सीमाकरणमाक्षेपति—
नन्विति । यावज्जीवमुचितवशाद्ध्यायनारोहणतामर्थ्यं सत्यपि कर्मा-

नुष्ठानस्य दुर्बलत्वादिति हेतुमाह—यावतेति । भार्यावियोगा-
दिप्रतिबन्धाद्यावज्जीवधुत्तचित्तोचितकर्मणनुष्ठानवद्वैराग्यप्रतिबन्धा-
द्यपि तदनुष्ठानसम्भवाद्भवतो विशेषणवचनाच्च न यावज्जीव
कर्मणुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरेति—नाऽऽरूढोऽरूढेति । उक्त-
मेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विहृणोति—आरूढोऽरूढेति ।
आरोढुमिच्छतीत्यारूढोरित्यनाऽरूढेणैव । विशेषणमारोहणं
कृतवानित्यारूढ इत्यत्र पुनरिच्छाविषयमृतमारोहणं विशेषणमेवं
शयकर्मविषययोर्भेदेन वितोषं भार्यादाकरणानङ्गीकरणे विद्व-
मापद्येत, तयोरेव विभागकरणं च भाववत् सीमानङ्गीकारे न
युज्यतेत्यर्थः ।

१ शां. भा.—तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारूढुर्भवति, आरूढश्च कश्चित् ; अन्ये नारूढश्च ;
न चाऽऽरूढाः, तानपेक्ष्य 'आरूढोऽरूढस्य च' इति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति
चेत्, न ; 'तस्यैव' इति वचनात् ; पुनर्योगग्रहणाच्च 'योगारूढस्य' इति । य आसीत्पूर्वं योगमारू-

१ न निरग्निरिति—'अपराधो वा अन्ये गोसम्बन्धः' (तै. सं. ५।२।१) इति श्रुतौ यथाऽन्येषां पशुत्वेऽपि पशुमन्दस्य
प्रशस्तपशुक्षणया 'अपराधः' इति नवयान्यन्योपपत्तिः, तथा-फलतृष्णादिमतोऽप्युद्धवेषो निरमेरक्रियस्य सत्यासित्वेऽपि पशु-
तृष्णादिफलत्वेन विशुद्धचित्तत्वेन यत्परास्तत्त्वं, तद्विशिष्टं सत्यासिपदस्य रक्षणया 'न सत्यासी' इत्यादि नवयान्यन्योपपत्तिरिति
मन्तव्य इति स्तुयते इत्याह—'स सत्यासी च योगी च' इति न कर्मयोगिनः स्तुतिः, किन्तु ध्यानाध्यायो सत्यासी योगी चेति
मादिर्जनकर्मयोगोऽर्थः, इत्यनेन । निरग्नि—अमुपास्तित्वद्वारात्वेन 'योगो वा न गौतमाग्निः' (छं. ५।८।१) इति धृत्या च
अग्निशब्दोदितनार्यापरित्यागी ; अक्रिय—विद्विद्धर्मपरित्यागी । भार्यापरित्यागमात्रेण न सत्यामी, क्रियापरित्यागमात्रेण च
न योगी, किन्तु सभाषोऽपि सक्रियोऽपि उत्पल्लवमैष्ट्यं सत्यासी योगी च इत्यपि केचित् ।

रुहस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युत्पत्त इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— विशेषणविभाषणयोरन्यथोपपत्तिमाशङ्कते— तत्रेति । व्यवहारमृमिः सप्तमर्थः । पञ्चो निर्माणे । भवत्वधिकारिणो भैविष्य तथापि प्रकृते विशेषणादौ क्रियायात् ? इत्याशङ्क्य कृत्यायोपेक्षया तदुपपत्तिरित्याह— तानपेक्ष्येति । आरूढशोरारूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृतपरामर्शानुपपत्तिरिति दूयति— न; तस्येति । यथानाशङ्क्य पुरयमपेक्षयाऽऽरूढशोरिति विशेषणं, तस्य च कर्माशोहणकारणमनारूढ च पुरयमपेक्षयाऽऽरूढस्येति विशेषणं, तस्य च शम सत्यायो योगफलप्राप्तिं कारणमिति विशेषणविभाषणकारणयोपपत्तिः, तत्राऽऽरूढशोरारूढस्य च भिन्नात्प्रवृत्तिपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमित्यं विशेषणानुपपादनमित्यर्थः । किञ्च योगमा-

रूढशोक्तदाहोहणे कारणं कर्मत्पुस्तका, पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगयो योर्ग पूर्वमाहशुभरासीत्स्यैवापेक्षितं, योगमारूढस्य तत्फलप्राप्तिं कर्मसम्भासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादाहशुभरासीत्स्य चाभिप्रायप्रत्यभिज्ञानात् तयोर्भिन्नत्वं शङ्कितं शक्यमित्याह— पुनरिति । यत्तु यावज्जीवधुति-विरोधायोगारोहणधीमाकर्णं कर्मणोऽनुचितमिति तत्राऽऽह— अत इति । पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्यागयोर्विभागोपपत्तौ धुतेत्यविययत्वायोगमारूढस्य सुसुक्ष्मोजिज्ञासमानस्य नित्यनैमित्तिक-कर्मत्वपि परिश्रमशक्तिदिरित्यर्थः । इतश्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह— योगेति । सत्यासिनो योगप्रत्ययविनाशसङ्कावचनान् यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिमातीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः पट्टेऽन्यथे, स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपत्त्या स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारम्भ्यत्वे स्वं फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणानुबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यथोचामः अन्यथा वेदस्यानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति ।

२ आ. शां. व्या.— ननु योगप्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवाभिहितस्यापि योगविधानायोगारोहणयोरन्यथे सत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति ज्ञेयाह— गृहस्थस्येति । तेनापि सुसुभगा कृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलानारम्भकत्वायोगभ्रष्टोऽपि छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति शङ्का साधकाशेत्याशङ्क्याऽह— अवश्यं हीति । अयोरपेक्षानिर्वादादित्यल्लक्षयिनी कर्मणः स्वाभाविकी दाकिरवगता । ब्रह्मभावस्य च स्वतस्तिदत्त्वाच्च कर्मफलत्वं, अतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य क-

र्माऽऽरम्भकमिति कर्मिणि योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निरवकाशा शङ्केत्यर्थः । ननु सुसुभगा काम्यप्रतिविद्योत्तरभावात्कृतयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलवारणार्थं तयोश्च कर्मणो नियमेन फलारम्भकत्वं ? तत्राऽह— नित्यस्य चेति । चक्रारेण नैमित्तिकं कर्मानुष्ठयते । वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोः फलत्वे दोषमाह— अन्यथेति । इति कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलारम्भकत्वप्रतीक्षादुहस्यो योगभ्रष्टोऽपि कर्मपति गच्छतीति न तस्य नाशाशङ्के शेषः ।

१ शां. भा.— न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्, कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्येत्यतः कर्तरि कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सत्यासत्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थेवेति चेत्, स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तेवेति चेत्, न; 'एकाकी यत्पिचात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'ब्रह्मचारिभ्रते स्थितः' [६।१४] इति कर्मसंख्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इत्यादि-वचनमनुकूलम्, उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च । 'अनाश्रितः' इत्यनेन कर्मिण एव सत्यासित्वं योगित्वं चोक्तं, प्रतिपिद्धं च निरग्रेरक्रियस्य च सत्यासित्वं योगित्वं चेति चेत्, न; ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासत्यासत्तुतिपरत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्ट-शब्दवाच्यो न भवतीत्याह— न चेति । 'ज्ञानं कर्म च' इत्युभयं ततो विप्ररोडे नश्यतीति त्वयं गृहस्थे कर्मणि सति नाद्वैतव्यतिरेकं, तस्य कर्मनित्यस्य कर्मणो विप्ररोडे हेतुवगावासरूपस्योऽऽरम्भकत्वात् । इतश्च कर्मणो सुसुभगा मयपति

सर्पणत्वात् कटेरि फलानारम्भकत्वादन्ति विभ्रंशकारणमिति वाह्ये— कर्मिति । राशराधनयुद्धया घनधान्यादिसमर्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलम्भादीश्वरे समर्पणे न भ्रंशकारणमिति दूयति— नेत्यादिना । अपि फलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमन्यतामिति शङ्कते— मोक्षायेति । तदेव बोधं विद्मोति— स्वक-

मर्णामिति । सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलान्तरं प्रत्युपायत्वाभि-
क्षिरिति हेतुं सूचयति—योगेति । ध्यानसहितस्य सध्यासस्य
मोक्षोपयिवत्वे हेतुो योगप्रथमधिकृत्य नाशशङ्का । इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—योगाशेति । सहकार्यभावे सामर्थ्याभावात्फलानुपप-
त्तेरुक्ता नाशशङ्केत्यर्थः । ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणं मोक्षाय
इत्यत्र प्रमाणाभावाद्गृहस्थो योगप्रथमशब्दवाच्यो न भवतीति
दूषयति—नेति । गृहस्थस्य योगप्रथमशब्दवाच्यत्वाभावे हे-
त्वन्तरमाह—एकाकीति । न खल्वेतानि विशेषणानि गृहस्थ-
समवायीनि सम्भवन्ति, तेन तस्य ध्यानयोगविषयत्वात् ; न
तं प्रति योगप्रथमशब्दवचनमुचितमित्यर्थः । एकाक्षिचवननं गृह-
स्थस्यापि ध्यानकाले श्रीसहायत्वाभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्या-
शङ्क्यामिदोनादिवक्ष्यानस्य एकीसाध्यत्वाभावाद्वाश्रयप्रतिषेधा-

नैवमित्याह—न चात्रेति । विशेषणान्तरपर्यालोचनयाऽपि
नायमेकाक्षिभ्यो गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह—न चेति ।
किञ्च गृहस्थस्यैवैकाक्षिवादि विवक्षित्वा ध्यानयोगविधौ तत्राति
उभयप्रथमयो नोपपद्यत इत्याह—उभयेति । न हि गृहस्थं
प्रति उभयस्माच्छाशानात्कर्मणश्च विप्रश्चत्वमुपेत्य प्रष्टुं युज्यते, तस्य
ज्ञानाङ्गोऽपि कर्मणस्तदभावात्, अनुडीयमानकर्मप्रशेऽपि प्रा-
गनुष्ठितकर्मवशात्फलप्रतिफलमाह, अतो यथोक्तप्रालोचनया न
गृहस्थं प्रति ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः । ननु भगवता सध्या-
सस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृहस्थस्यैव योगविधानात्तस्यैव योगप्रथ-
मशब्दवाच्यत्वमिति शङ्कते—अनाश्रित इत्यनेनेति । भग-
वद्वाक्यं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति—न; ध्यानेति ।

१ शां. भा.—न केवलं निरग्निरक्रिय एव सध्यासी योगी च; किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफला-
सङ्गं सध्यास्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सच्चशुद्धयर्थं स सध्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न
चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसध्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्निरक्रियस्य
परमार्थसध्यासीनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं सध्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति
भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च 'सर्वकर्मणि मनसा सद्यस्य... नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५।१३]
'भौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१२।१९] 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति
निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि
दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहो-
त्रादि कर्म फलनिरपेक्षमनुष्ठेयमनं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सच्चशुद्धिद्वारेण मतिपद्यत इति ।
'स सध्यासी च योगी च' इति स्तूयते—अनाश्रित इति । अनाश्रितो नाऽऽश्रितो
ऽनाश्रितः; किं ? कर्मफलं कर्मणः फलं कर्मफलं, यत्तदनाश्रितः; कर्मफलवृत्त्यारहित इत्यर्थः ।
यो हि कर्मफलवृत्त्यावान्स कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतोऽनाश्रितः कर्मफलम् ।
एवम्भूतः सन्कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति । यः कश्चिन्
ईदृशः कर्मो स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह—स सध्यासी च योगी चेति । सध्यासः
परित्यागः स यस्यास्ति स सध्यासी च, योगी च—योगाश्रितसमाधानं, स यस्यास्ति स योगी
इत्येवं गुणसम्पन्नोऽयं मन्तव्यः; न केवलं निरग्निरक्रिय एव सध्यासी योगी चेति मन्तव्यः । नि-
र्गता अग्रयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निः, अक्रियध्यानप्रसाधना अप्यविद्यमानाः क्रियास्तपोदा-
नादिका यस्यासावक्रियः ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—स्तुतिपत्यमेव स्फोरयति—न
केवलमिति । सच्चशुद्धिपरमनुतिष्ठमिति सम्बन्धः । वाक्यस्यो-
भयपरत्वमाशङ्क्य वाक्यभेदप्रसङ्गान्येवमित्याह—न चेति ।
इदोऽपि भगवत् । सध्यासाश्रमप्रतिषेधोऽभिहितो न भवतीत्याह—
न च प्रसिद्धमिति । तस्य प्रसिद्धं सध्यासित्वं योगि-
त्वं चेति सम्बन्धः । प्रसिद्धत्वमेव व्याकरोति—श्रुतीति । इतो
ऽपि सायासाधनं मगवान् प्रतिषेधतीत्याह—स्वधचनेति ।
विशेषमेव साधयति—सर्वकर्मणोऽप्यतिना । अनाश्रित
इत्यादिवाक्यस्य यथावृत्ताप्यनुपपत्तेः स्तुतिफलव्युत्पत्तादित-
मुपलभ्यते—तस्मादिति । कर्मफलसध्यासिचमत्र मुनि-
व्याप्यः । स्तुतिपरं वाक्यमश्रययोगार्थमुदाहरति—अनाश्रि-

त इति । कर्मफलेऽभिप्राये नास्तीत्येवावता कथं तदनाश्रि-
त्ववाचो मुनिः—इत्याशङ्क्य व्यतिरेकमुखेन विशदयति—
यो हीति । कर्ममित्यादि व्याकरोति—एवम्भूतः सन्नि-
ति । कथं कर्मणः सध्यासित्वं योगित्वं च ? कर्मिण्यविरोधान्
इत्याशङ्क्याऽह—ईदृश इति । स्तुतेरपि विवक्षितत्वादानुप-
पत्तियोदनीयेति मन्यानः सनाह—इत्येवमिति । न निरग्न-
रित्यादौरेणमाह—न केवलमिति । गमयो गार्हपत्याहवर्ना-
यान्नाहार्यपन्नप्रत्ययः । गन्धनमित्रेव सिद्धमक्रियत्वं, अग्निमा-
ध्यत्वात्क्रियाचाम् ; तथा च न निरग्निरित्यावतंशोपहितमिदं
वाक्यं इत्यनर्थक्यमपुनरुच्येति तत्राऽह—अनग्निति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

उक्तः कर्मयोगः सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगाभ्यास निधिरुच्यते; तत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनत्वं द्रढयितुं ज्ञानाकारः कर्मयोगो योग- शिरस्कोऽनूद्यते; कर्मफलं स्वर्गादिकमनाश्रितः कार्यं कर्मानुष्ठानमेव कार्यं, सर्वात्मनाऽस्मत्सुहृद्वृत्तपरम- पुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं, न तत्साम्यं किञ्चिदिति यः कर्म करोति, स सन्धासी च ज्ञानयोगनिष्ठश्च; योगी च कर्मयोगनिष्ठश्च; आत्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः । न निरग्रिर्न चाक्रियः न चोदितयज्ञादिकर्मस्वप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

४ वेङ्कटनाथवृत्ता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पद्याध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपता दर्शयितुं पूर्वपाणि चिन्तानुसन्धानार्थमध्यायसहतिवचनात् पूर्वमेव व्याख्येयोपादा- नम् । इतिवर्तिष्यमाणमभिधानमुखेन सन्नतिं दर्शयति- उक्त इति । कर्मयोग उक्तः, तत्सम्पद्यतयोपेक्षित समाधिच्छ्लोको योग एवान् सातुवन्ध प्रतिपाद्यत इति सन्नति । योगाभ्यासविधिरुच्यत इति- 'योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धि- स्वयोगस्य पारम्पर्यं यत् उच्यते' [वी स १०] इति सङ्ग्रहश्लोके प्रथम योगाभ्यासविधेरुपादानादन्येषां च तदर्थत्वात् स एवा- ध्यायप्रधानार्थतया सङ्गृहीत इति भावः । 'अनाश्रित' इत्या- दीनां 'सममुद्धिर्दिशिष्यते' [६।१५] इत्यन्त्याना नवाना- श्लोकानां प्रागुक्तानधिकारैरानुष्ठानप्रयोजनत्वमाशङ्क्याह- तत्रे- ति । अभ्यासो हि सात्पर्यमैल्लभ्यते, अव्यवहितनिर्देशस्य नैर- पेक्ष्य सुख्येदिति भावः । ज्ञानाकारो योगशिरस्क इति पराम्पा साधनस्य प्रागुक्तमन्तगतस्ममानन्तादिलक्षण यौक्त- स्य, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्वं वाभिप्रेतम् । 'अना- श्रित' इतिश्लोके पूर्वार्धेन ज्ञानाकारकमयोगानुवादः, उत्तरार्धेन नैरपेक्ष्यशब्दीकरणम् । 'मोक्षार यज्ञपरायम्' [५।१५] इत्यव्य- वहितपूर्वश्लोकालोचनया सर्वार्थानाऽस्मत्सुहृद्वृत्तेत्यादिकं सुफल्म । ततश्च 'कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते निष्फलप्रवृत्ति- स्यादिति शङ्काया कर्मस्वस्वरूपत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् कार्यं

शब्द प्रयोजनविषय इति दर्शयितुं-कर्मानुष्ठानमेव कार्य- मिति वचनव्यतिर्दर्शितम् । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे- न मद्प्रयोजनस्य स्यादिति भावः । ननु कर्मयोगनिष्ठमन्य- तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमशुक्लम्, प्रथमे विरोधात्, द्वितीये तुद्देश्योपादेयविभागाभावपूर्वकस्य निष्प्रयोजनत्वमेव्य इति शङ्कायामाह- आत्मावलोकनेति । शृङ्खलाधनभूतोभयसाध्य फलमन्त्रेण लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचा- रादुच्यते, ततश्च कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षित- मिति भावः । यद्वा कमयोगाश्रयभूतज्ञानक्रियामेवेन परिहार- इति भावः । अग्निशब्दस्यानामिसम्बन्धि कर्मलभकत्वं यज्ञ- नाय यज्ञादिशब्दः । लक्ष्यार्थानां सङ्गाहक चोदितत्वम् । 'निरग्रि' इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तकत्वादिक्रियशब्द क्रिया- निवृत्तिमुत्तेज क्रियान्यतिरिक्तनिष्ठत्वमर्थक इत्यतिरिक्तत्वा- द्वासनो ज्ञानयोग इति दर्शयितुं कैथलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम् यद्वा 'न निरग्रिर्न चाक्रिय इत्युभयस्या औतस्मार्तक्रिया- विशेषनियेपकाम्या कलितमाह न चोदितेत्यादि । तदभि- प्रेतमाह- न च केवलज्ञाननिष्ठ इति । अन्तमिदमेकेत स्यात्' [मनु ६।१५, ६।४३] त्यक्त्वा श्रव्यामिहाध्यायानि- कमाणि' इत्यादिप्रतिपादितसंवासाप्रमण्यवच्छेद इहासन्नत- इति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थवृत्त भाष्यभाष्यम् ।

ॐ ज्ञानान्तरङ्ग समाधियोगमादानेनाध्यायेन । विवक्षित सन्धासमाह योगेन सह- अनाश्रित इति । चतुर्याश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता 'दैवमेव' [४।२५] इत्यादौ । 'अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता' इति च । तस्मान्निरग्रिरक्रियः सन्धासी योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

६ जयतीर्थवृत्ता प्रमेयदीपिका ।

श्रीवेङ्कटेशाय नमः । सन्नतिं सूचयन्नेतदध्यायप्रतिपा- दमर्थमाह- ज्ञानान्तरङ्गमिति । 'योग इतिमां दृष्टु' [१।१५] इति प्रतिपाद्य द्वितीयपदे वक्ष्यमाण अगव- ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य बहिःप्रवृत्तस्य प्राधान्येनातीतं प्रथ- प्रतिपादितम् । तस्याध्यायार्हान्तरङ्गत्वात्वाध्यायपरम्परां समा- धिप्रायमाणान्न पश्यादन्तरयः । आसनादीनामाज्ञानं वक्ष्य-

माणत्वेऽपि तेषां समाध्यर्थत्वात् प्राधान्येन समाधियोगस्य- ग्रहणम् । पञ्चमाश्रमस्य श्रमश्लोडमित्यदोषः । 'यद्व्याख्या- धि- स्तुत्यर्थेयुगचरित सन्धासित्वं योगित्वं चाद्यन् श्लोकेनोच्यते- इति परकीयान्तरयकथनमसदिति भावेनाह- निवक्षितमि- ति । समाधियोग विषाद्य तत्राधिकारिण श्रवयित्यन्तः साङ्ग्या- यमिधननदधिकारितिरासाय तद्विरोधेन प्राशिक्षयित, कामादि-

नर्जनलक्षणं सञ्ज्ञासमीधरावनस्वकर्मानुष्ठानलक्षणेन योगेन
सहाहित्यर्थः । यदि हि सञ्ज्ञासो यत्नाद्यमोऽत्र विवक्षितः
स्यात् योग्य कश्चिद्दृष्ट्यासम्भवी स्यात्, ततोपचारेण
तत्सुप्तिरियम् । न चैवमिति भावः । न केवलं निर-
मिरक्रियश्चतुर्थाश्रमो सञ्ज्ञासो योगी च, किन्त्वनाश्रित
इत्याद्युक्तो गृहस्थोऽपीति (शां.) परकीयां योजनानां निरा-
करोति—‘चतुर्थेति । अत्रैव स्पष्टं वास्यान्तरं पठति—अ-

निरिति । अन्तर्यः । अतो न परकीयां योजना युजेति शेषः ।
तर्हि कथं ? इत्यत आह—तस्मादिति, परवृत्तयोजनाया
निरस्तत्वात् । ननु निरमिरक्रियस्य चतुर्थाश्रमिणोऽपि सञ्ज्ञासि-
त्वाद्योगित्वाच्च कथं न निरमिरित्याहुर्कं इत्यतो बाह-
चतुर्थाश्रमिणोऽपीत्यादि । न भवत्येवेति युज्यमिति
शेषः । अनमित्वादिप्रवादश्च बाह्यान्त्यायभावनिवन्धन इति
भावः ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचितं पैशाचमाध्यम् ।

अतीताध्यायान्ते योगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य ध्यानस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शान्कृत्वा
वर्हिर्वाहान्’ [५।२७] इत्यादय उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्यानीयोऽयं पणोऽध्याय आरभ्यते—
अनाश्रितः कर्मफलमित्यादि । स सञ्ज्ञासो चानाश्रितो नाऽऽश्रितः कर्मफलं, वृष्ण-
या न प्रयुज्यत इत्यर्थः । कार्यं कर्म कर्तव्यं नित्यं कर्माग्निहोत्रादि करोति यः स सञ्ज्ञासो च योगी च,
योगाङ्गत्वेन कर्मानुष्ठानात् । न केवलमननिरक्रिय एव परमार्थसञ्ज्ञासो योगी चेति मन्तव्यः ॥ १ ॥

८ श्रोत्रेष्टृन्नायप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

प्रथमेऽध्याये सञ्ज्ञासन्निरूपणमुत्प्रेतं ज्ञानयोगः सपरिकरः
प्रपञ्चितः, पठे तु ध्यानयोगात्समाधननिरूपणमुत्प्रेतं स
एव ज्ञानयोगः प्रपञ्चयते । तत्र सायम् ‘आहृष्टमोर्जुनेयोगम्’
[५।१] इति ‘योगसाधनत्वेन कर्म विघातुं प्रथमं कर्मयोगिनं
ब्रह्मार्थं स्तुवन् भगवानाह—अनाश्रित इति । कर्मणां कल्म-
साश्रितः अनेपेक्षमाणः फलाभिसन्निभरहितः तन् कार्यं कर्तव्य-
तया क्षात्रविहितमग्निहोत्रादिकर्म यः करोति, स एव सञ्ज्ञासो
च योगी च भवति । सञ्ज्ञासो हि त्यागाः, चित्तविक्षेपाभा-

वक्ष योगः, तादृभावात्स्य विधेयं कलत्रयागात्कलत्रप्यारूपचित्त
विक्षेपामावाच । न तु निरमिः न चानियः सञ्ज्ञासो योगी
चेति मन्तव्यः । अत्र ‘अनियः’ इत्यनेन त्रिषासामान्याभा-
वोक्तौ तैर्नैव सर्वकर्ममन्यात्म्यलभ्यताभिरन्विपदैर् व्यर्थं स्वादि-
त्यभिप्रायेण कर्माण्युपलक्ष्य निरमिरिति सञ्ज्ञासो, क्रिदा-
पदेन विघटसिधुपलक्ष्य अनिय इति निपेक्षचित्तवृत्तियोगी
च कथ्यते । तेन निरमिः सञ्ज्ञासो न मन्तव्यः, अनियश्च
योगी न मन्तव्य इति यथासद्बहुभयव्यतिरेको द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

९ चाहुमीया तत्त्वदीपिका ।

उक्तोभयैर्कार्पासिद्विरात्मसंयमधर्मैः । भवत्येवमिदं वस्तुं पार्यायाह हरिः पुनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—अनाश्रित इति । साङ्ख्ययोगयोरकार्यतां तद्वै कर्मयोगे दर्शयति । यः कर्मफलमनाश्रितः
कर्तव्यत्वात्कार्यं कर्म अग्निहोत्रादिकं करोति तद्वैमयोर्कार्यरूपसिद्धिः फलत्यागात्साङ्ख्यस्य कर्मकरणाच्च योग-
सौकर्यार्थमुपदिष्टं भवति । उदाह—स सञ्ज्ञासो स योगी चेति । नह्यग्निहोत्रादिसकलकर्मरहितः सञ्ज्ञासो मे मतः ।
न चानमिसाध्यपूर्तकर्मरहितोऽपि तथा । अनेनात्मसंयमयोगेन कर्मणां कर्त्ताऽभिमतो लक्षितः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमर्जाठलाऽमृततरङ्गिणी ।

कृत्वाऽपि सर्वमन्यासं जडवचणादिह ।

न भक्तिं भानुपातसमादृगानयोगप्रवाच ह ॥

पूर्वाध्याये सञ्ज्ञासमुत्तराऽध्यायान्ते इच्छादिविहितो
विरचमंशेऽप्युपपन्नोऽन्यत्वात्तमो मित्रयो भवेदित्युक्तम् ।
तन्मनस्त्रिगुणिय ॥ पठन्, तन्मु तद्विरुद्धा मय

इत्यानेन भगवद्वाक्यैः फलमिति ध्यानस्वरूपमाह भग-
वान्—अनाश्रित इति । कर्मफलं स्वार्थदित्यमनाश्रितः
कार्यं कर्म प्रगल्भत्वाद्वाच्यव्यवर्तय कर्म सेवादिरूपं यः
करोति स सञ्ज्ञासो त्यागवान् च पुनर्योगी च, भवतीति
शेषः । न निरमिः न गाह्यव्यादित्यागवान् सञ्ज्ञासो । न च
अनियः न सेवादिरहितो योगी भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठरुनो भारतमात्रदीपः ।

प्रांश्यायान्ते सुश्रितं ध्यानयोगं विवरीतुमिच्छन्नाश्रितानिहनुवात् कर्मयोगं वावत्सोनि ब्रह्मणां—
अनाश्रित इति । यः कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः कार्यप्रवश्यकर्त्तव्यं नित्यं कर्म करोति स एव
फलसङ्कल्पत्यागवान् सञ्ज्ञासो च योगी च भवति । न तु निरमिर्गो विविधः श्रौतमात्रकर्मत्यागी स एव
सञ्ज्ञासो, नापि अनियस्तत्त्वज्ञानः कार्यक्रिय एव वा योगीति ॥ १ ॥

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।।

न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ।। २ ।।

१ शां. भा.— ननु च निरप्रेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम्, कथमिह साधेः सक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते ? इति । नैष दोषः, कयाचित्पुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् । तत्कथं ? कर्मफलसङ्कल्पसदस्यासात्सन्न्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात् कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं; न पुनर्मुखं सन्न्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं व्याख्यामाराद्धा दर्शयति—ननु चेति । 'प्रसिद्धिपरित्यज्याप्रसिद्धि-रुगादीयमाना प्रसिद्धिविद्वद्वा' इति शेषं व्ययति नेष दोष इति । उभयस्य सामो सक्रिये च सन्न्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः । गुणवृत्त्योभयसम्पादनं प्रथमपूर्वकं प्रकटयति—तत्कथमित्यादिना । सम्भवति मृत्पे सन्न्यासित्वादां किमिति गौणमुभयम-

भीष्टं ? इत्याद्यङ्गस्य मुख्यस्य कर्मिण्यसम्भवाद्गौणमेव स्तुति-
द्वयं तद्विद्वदित्यभिप्रेत्याऽऽह—न पुनरिति । चित्तव्याड-
ल्लवहेतुकामवात्पागाभित्तसमाधाननिक्षेपयोगित्वं कर्मिणोऽपि
मुक्तं, सन्न्यासित्वं तु तस्य विद्वदिति शङ्कमानं प्रयुक्तेऽर्थे
श्लोकमवतारयति—इत्येतमिति ।

१ शां. भा.— यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसन्न्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्न्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव ! । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्न्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यते ? इत्यपेक्षायामिदमुच्यते—अस्ति हि परमार्थसन्न्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसन्न्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं सन्न्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्याण एव फलविषयं सङ्कल्पं सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह—न हि यस्मादसन्न्यस्त-सङ्कल्पोऽसन्न्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः सङ्कल्पोऽभिसन्निधेयं नऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः कथनं कथिदपि कर्मा योगी समाधानवान् भवति, न सम्भवतीत्यर्थः; फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्माद्यः कश्चन कर्मा सन्न्यस्तफलसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत्; चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्न्यस्तत्वादित्यभिप्रायः । एवं परमार्थसन्न्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्न्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव !' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वमुक्तम् २

२ आ. शां. व्या.— परमार्थकथासं प्राहुरिति सम्बन्धः । इतीत्यं सन्न्यासस्य प्रामाणिकाभ्यामुपपत्तत्वादिति शब्दो बो-
ध्यः । योगं फलवृत्त्यां परित्यज्य समाहितचेतस्तेष्वेति शेषः । यदुक्तं सन्न्यासित्वं योगित्वं ॥ यद्व्यस्यस्य गौणमिति, तदुत्तरार्थ-
योगन्यासा प्रवृत्तिमुत्तरार्थमुत्पादयति—कर्मयोगस्येति । कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमुक्तं व्यक्तीकरो-
ति—यो हीति । त्यक्तानि सर्वाणि कर्माणि स्वाध्यायानि च येन स
तपोकल्याणं मावस्ता, तया सर्वकर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं
त्यजतीत्यर्थः । सङ्कल्पत्यागे तत्कार्यकामत्यागस्तस्यागे तज-
न्यप्रवृत्तिर्यागस्य विध्यतीत्यभिप्रेतव्यं विज्ञानदि—प्रवृत्ती-

ति । कर्मिण्यपि यथोक्तसङ्कल्पसन्न्यासित्वमस्तीत्याह—
अयमपीति । तदपरित्यागे व्याडुल्लवेतस्तया कर्मानुष्ठानस्यैव
दुःशक्तत्वादित्यर्थः । उक्तमेव साम्यं व्यक्तीकृत्यन्यतिरेकं दर्श-
यति—इत्येतमिति । फलसङ्कल्पापरित्यागे किमिति समाधान-
वत्तामाव ? तस्याऽऽह—फलेति । न्यतिरेकमुत्वेनोक्तमर्थमन्व-
यमुखेनोपपत्तयति—तस्मादिति । द्विशब्दादस्य यस्मादि-
त्युक्तस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । कर्मिणं प्रति यथोक्तविधौ
हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य द्वितीयविधौ हेतुमाह—चित्त-
विक्षेपेति । पूर्वश्लोके पूर्वोत्तरार्थान्यासमुक्तमुपपत्ति
एवमिति ॥ २ ॥

१ १६ इतिशब्दस्य कर्मतामिषाभिनो द्वितीयश्लोकेऽपि कर्मत्वे सहप्रयोग—'उत्कार्थानामप्रयोग' इति न्यायस्य प्राधिकरणाप्रय-
णात्, समानार्थयोः सहप्रयुक्तयोः इति सम्प्रसारणशेषवृत्त्याश्रयाणां शेषः ॥ केचित्तस्य 'कथं न' इति श्रित्वा अन्नस्यस्तमइत्य-
व्यस्य योगी जन्यादिदु सयोगी नयकनीतिन हि, किन्तु भवत्येवेति व्याचक्षते । तत्सन्दर्भविरोधात् किञ्चित्वाचोपदेशम् ।—अधिगीता ।

३ रा. भा.—उक्तलक्षणकर्मयोगे ज्ञानमप्यस्तीत्याह—यं सन्न्यास इति—ज्ञानयोग इति आत्मया-
थात्म्यज्ञानमिति ग्राह्युस्तं कर्मयोगमेव विद्धि । तदुपपादयति—नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति
कश्चनेति । आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतावात्मसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन स
सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतो यः सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः, नद्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी
भवति 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' [४।१९] इति युक्तम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—सन्न्यासमन्य योगस्त्वे विधीयमाने
ज्ञानयोगे कर्मयोगसङ्कातप्रतिपादनप्रसः स्यात्, तच्च 'नह्यसन्न्यस्त'-
इत्युपपादनविषयम्, अनानुपपन्न चेत्यभिप्रायेणाह—उक्त-
लक्षणेति । योगोद्देशेन सन्न्यासत्वविधिपरं वाक्यमित्यर्थः ।
सन्न्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरिणं वाच्यं तावदाह—
ज्ञानयोग इति । अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञा-
नमिति । समुदायवाचकशब्दस्तदंशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः ।
तं कर्मयोगमेव विद्धीति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः ।
आत्मयाथात्म्येत्यादेरगमनिप्रायः—सङ्कल्पान्शो न ताव-
दन युयामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अश-

क्यत्वात् । नापि फलाभिसन्धिबिषयः, तथात्वेऽपि कर्म-
योगे ज्ञानयोगान्तावप्रतिपाद्या उपपादकत्वासिद्धिः । अतएव
'सङ्कल्पमूलः कामो हि यज्ञः सङ्कल्पमम्मया.' [मनु. २।३] इत्या-
दिस्मृतिप्रतिष्ठितः कामस्य कर्मणा च हेतुः सङ्कल्पोऽत्र न विव-
क्षितः । तन्मादेवीकृत्य कल्पोऽत्र सङ्कल्पः । स चान देहा-
त्मयोगचरः । तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात् । एव सत्येव 'नहि'
इत्यादेरुपादकत्वमुपपद्येत—इति । 'कश्चन' इति निर्देश
प्रागुक्तकर्मयोगनिवृत्तिविषयसूचक इत्यभिप्रायेण उक्तेषु कर्मयो-
गिष्वित्युक्तम् । सिद्धो गतोपपादको भवति, तस्मिन्निवृत्तः
इत्याकाङ्क्षाया दिव्यमाभिप्रेतमाह यस्येति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—सन्न्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं सन्न्यासमिति । कामसङ्कल्पाद्यपरि-
त्यागे कयमुपायवान्त्वात् इत्याशयः ॥ २ ॥

६ ज. प्र. द्वी.—ननु सन्न्यासयोगी भिन्नलक्षणौ, तत्कथं
तयोरेक्यमुच्यते ? इत्यत आह—सन्न्यासोऽपीति । सन्न्यासी
च योगी चेत्तुस्या प्राप्त्याप्त्यन्तर्गतज्ञानिदृश्यमिति शेषः ।
अमुक्ययोगोपेक्षया पृथगुक्तोऽनीत्येपरर्थः । योगतत्वेन सुखो-
ऽप्राप्तिरिति । अतएव कथंयत्पुरायवानिति, अन्तर्भूतत्वादे-

क्योक्तिरित्यर्थः । सन्न्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपायवत्—न
होति । तदसत्, सङ्कल्पलागमानस्यासन्न्यासत्वात् । ईश्वरापा-
नाय स्वकर्मचरणमात्रं योगः, तस्य सन्न्यासमाभावेऽनुपपत्तेरि-
त्यत आह—कामेति । सङ्कल्पशब्दस्य कामानुपलक्षणत्वाद्यो-
गशब्दस्य ज्ञानोपायत्वमुपययोगोर्ध्वत्वानाहुपत्तिरिति भावः २

७ ह. पं. भा.—कर्मकरणात्कर्मयोगित्वं तावत्सिद्धं, सन्न्यासित्वं तु साधौ सक्रिये नैव सिद्धं
लोक इति तत्सम्पादयति भगवान्—यमिति । यं सन्न्यासमिति ग्राह्यलौकिका योगं कर्मयोगं तं विद्धि
विज्ञानीहि पाण्डव ! अस्ति हि तस्मिन्निरग्रिनाऽक्रियेण परमार्थसन्न्यासिना साम्यम् । किं तव ?
इत्यत्राऽह—परमार्थसन्न्यासी भूतमविष्यद्भूतमानेषु सर्वविषयसङ्कल्पं सन्न्यस्यति । अयं च कर्मो
नयसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति, कर्मा च स उच्यते । कश्चन कश्चिदपि सन्न्यासीनोच्यते ॥ २ ॥

८ घं. प्र. मि.—ननु निरग्रेतिवद्वेन सुविस्मृतियोग-
शास्त्रं सन्न्यासित्वं योगिनां च प्रविद्धम्; तदुपमिह साधो-
मरिष्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चोच्यते ? कथं च 'न
निरग्रिः' [६।१९] इति तयोस्तन्निषिध्यत इत्यादाह—
यमिति । हे पाण्डव ! यं सन्न्यासं 'न्यायं पृथग्वेद्यम्'
[म. ना. ४७८] इति ग्राह्यं, तं निष्कामकर्मोपशान्ताख्यं योग-
मेव जानीहि । कुतः ? इत्यत आह—न ह्येति । असन्न्यस्त-
सङ्कल्प-अपरिपक्वफलाभिसन्धिः कश्चिदपि योगी च भवति ।
किन्तु सर्वोऽपि योगी स्वकर्मफलस्य परः हि यस्मा-

देवं तस्मात्फलत्वापत्त्यापत्त्यापत्तिरिति निरोधसाम्याय
योग्या ह्यावा कर्मस्य मन्त्रायामी योगी चेति स्मर्यते,
'अथवाक्यं व्रतदत्त इत्याह; ते सर्वे मन्त्रायामेव व्रतदत्तसह-
स्रोऽयमिति' इति महामाध्योक्त्याप्यात् । 'न निरग्रिर्न
चाग्रिः' [६।१९] इति च निरोधविषयश्च न वस्तुतः
सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिध्यते; किन्तु 'अपराधो या
अन्ये गोऽपेक्ष्यः पतावो गोऽन्धाः' [मं. पं. ५।३।९] इतिप्रश-
सामात्ररमिति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥ २ ॥

९ वं. तं. दी०—इत इत्यपेक्षायां साध्ययोगविरययोस्तथागत्यागयोर्देवैर्कार्यतां सम्पादयन्नाह—यं सन्न्या-
समिति । अत्रयो यं सन्न्यासं ग्राह्यस्यागविषया तं योगमेव विद्धि, यत्रत्यकर्मसु फलसङ्कल्पस्यागस्य निरूप्यमा-
णत्वात् । उपादि—नहीति । असन्न्यस्तसङ्कल्पः योगी न भवति । तादृशकर्मकृतां चेत्तयोदेव न । तथा चेत्त-
न्यदेवेति भावः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथमुक्तस्यागवान् योगी न भवन् ? इत्याशङ्क्याह—यं सङ्घ्यासमिति । यं सङ्घ्यासमिति प्रादुः प्रकर्षेण सर्वां समावृत्तयेण आहुस्तत्स्वरूपविदो भक्ताः, तेषु नापिकाराभावाद्युच्यन्ते, अपि वाच्याः, तं हे पाण्डव ! योगं योगरूपं विद्धि जानीहि । “पाण्डव !” इति सम्बोधनेन ज्ञान-योग्यता निरूपिता । तस्मिन् सन्धाते प्रियोगरासुतुभवरूपे स्वाशङ्कितकलयागो भवत्यतः संयोगसिद्धिः । अस्मिन्तद-

भावात् तत्सिद्धिरित्याह—न हीति । असंयस्तसङ्कल्पः न त्यक्तो मानसो नियमः स्वसुखातुभवरूपो येन तादात्म्यं न भावादिमानसि योगो न भवति । हीति युक्तश्राव-मर्थः । यतः स्वसुखानुभवेष्वोः प्रसुखातुभवेष्वोः नोदेति परस्परसुखयोः स्थितिरुक्तं न सम्भवति, अतः स्वसुखातुभवरूपमानसनिश्चयस्यागवान् योगी भवतीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—केन साम्येनायं सङ्घ्यासी योगी चेति स्मृत्यते ? अत आह—यमिति । यो हि त्यक्तसर्व-सङ्कल्पः स सङ्घ्यासी, तादृशश्च ध्यानयोगी; अतो न तयोर्भेदः । “निस्तङ्कल्पस्तदवस्थितप्रेदेतन्मोक्षलक्ष-णम्” [६।१९] इति मैत्रायणीयोपनिषद्भुतस्य मोक्षलक्षणस्य निस्तङ्कल्पस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽयमपि कर्मयोगी फलसङ्कल्पत्यागाभिस्तङ्कल्पत्वस्यान्यात् सङ्घ्यासी योगी च भवतीति स्मृत्यत इत्यर्थः । योगा-धिकारसिद्धये निष्कामकर्मण्यनुष्ठेयानीति श्लोकद्वयसात्यर्थः ॥ २ ॥

निष्कामकर्मैव ध्यानयोगस्य साधनम् ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो यद्विहङ्गं साधनमिति तं सङ्घ्यासत्वेन स्तुत्वाऽपुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य, ध्यानयोगोऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसङ्घ्यासिन इत्यर्थः । किमा-रुरुक्षोः ? योगम्, कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावदभिराया-सस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः [म. भा. १२।१७५।३७] इति ॥ ३ ॥

१ मुनेरिति भाविनीं वृत्तिमाधिरय निर्देशः । आहूर्पूर्वस्य वृत्तेः प्रयोगेण योगस्य साधनप्रेष्यारोढव्यवधान्यादिवत् साधनपरवर्ग-प्राप्त्यर्थं सूच्यते । अत्र प्रकृतकर्मप्रतिवोगित्वाच्छमस्तदुपलब्ध एव ज्ञेयः । चाग्रनस्तु शमः समाधिरित्यभिप्रेत्याह—

यावज्जटे स्मरति चित्स्फुरणं मुनीन्द्रस्तावत्स्मृतिर्भवति साऽप्य समाधिरिव ।

तद्विस्मृतौ तु चित्संस्फुरितिरुपसन्ती जाड्यप्रभावराणामासु मूर्धं तनोति ॥

योगारूढस्यापि तस्मान्मुक्तत्वावयवो यत । स समाधिरस्ततोऽपि शमश्चेन्न वर्णितः—इति ॥

अत्र नट्या—“यः कर्मयोगारूढो भवितुमिच्छति तस्य मुनेः कर्म शमस्य कारणं साधनम्, योगारूढस्य च शमः—कर्मकारण-मिति स्वयं व्याख्याय, पूर्वनेरुल्लेखे कर्मफलमनाधिरय कार्यं कर्म कुर्यान् एव पुरुषः परमार्थयोगी, नाकुर्वाण इति भागवतोपदि-ष्टत्वादिष्ट स एव योगारूढस्य कर्मत्यागं विदधातीति महद्दय्याम्यम्” । इत्यादिना महता शब्दादभ्यन्तरेण प्राचो व्याख्यातं दूषयति, रक्षयामोहमाम् । तथा हि—न खल्वस्य श्लोकस्य तदुक्तोऽयं उपपन्नः कर्मणः शमकरणत्वस्य शमस्य कर्मकारणत्वस्य चासम्भवात् । प्रसिद्ध एव हि कामकर्मणी स्थितिगतविषयभ्यो विरहद्वयभावे । किञ्चात्र शमकारणं कर्म सकामम्, अत निष्काममन्युपेयते ? नायं, “शान्तिमान्नोति न कामकामी” (२।७०) इत्यादिविरोधात् । नापि द्वितीयः, निष्कामकर्मण्यनुष्ठानेन शमलानः, स च निष्कामकर्मण्यनुष्ठान-नशापनमित्यन्योन्याभावात्ततः । आरुरुक्षोः पादवत्यामेदेन उत्तरिहोरोपगदन् ॥ सिद्धसाधनतातादवस्थातुप्रावृत्तयुक्तमेवेति ॥ तथा श्रमव्याख्यानेव्यारोपितं दूषणमप्यमत्रतमेव, पूर्वतल्लोकं योगारूढमुद्दिश्य कर्मविधानाभावेनात्र तद्विरोधासम्भवात् । न हि तत्र योगिनमुद्दिश्य कर्म विधीयते, किन्तु पत्यन्तेरपेक्षं कर्म कुर्यान्नोऽपिचारी योगीति स्मृत्यत इति व्यक्तमेव भाष्यादी । युक्तं च तत्र, योगारोदणयापनन्वेन फलनिरपेक्षस्य कर्मणो विधिस्तत्वात्, “यदिपीयते तत्पुण्यते” इति न्यायादिति न किञ्चिदनुपगमम् ॥ एव-मन्यादपि कर्मविधिपणनि तैश्चोद्भाविनामि स्वरन्ते, परं तानि सुतरामपाशणीति विस्तराज्जसादुपेक्ष्यते ।—अविर्गीता ।

२ आ. शां. ध्या.—परमार्थसंशयस्य कर्मयोगान्तर्भावे कर्म-
योगस्यैव सदा कर्तव्यत्वमापद्यते, तेनेन तस्यापि कृतत्वविशिष्टित्या-
शङ्क्योक्तानुवादपूर्वकमुत्तरकोक्तात्पर्यमाह—**ध्यानयोगस्येति** ।
मादिभ्या इत्यादि मुनेयोर्योगारोडुमिच्छोरपिभ्यमाणस्य योगारोड-
णस्य कर्म हेतुधेदेष्येति, योगमारुढस्यापि तत्फलप्राप्तिं तदेव का-
रणं भवित्यति, तस्य कारणत्वे क्लृप्तमधिकित्वादिवाचक्याऽऽह—
योगमारुढस्येति । अमारुढस्येत्येतस्यैवार्थं स्पृष्टयति—**ध्या-
नेति** । मुनिवत् कर्मफलप्राप्तिसंन्योपचारिकमित्याह—**कर्मफले-
ति** । साधन चित्तमुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्तीच्छायामिति बोधः ।
तस्येति प्रवृत्तस्य कर्मिणो व्रतणम् । एवमारो धिनकमः समस्त-
ब्देन सम्बध्यते । कस्याम्भयोपव्यवच्छेदेन शमो हेतुः ? इति
तत्राऽह—**योगमारुढस्येति** । सर्वव्यापारोपरमण्योपशम-

स्य योगारुढत्वे कारणत्वं विवृणोति—**यावद्यावदिति** ।
सर्वकर्मनिवृत्तावायापामावाद्द्वितीकृतन्द्रियप्रामस्य चित्तसमाधाने
योगारुढत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सर्वधर्मोपरमस्य उपशमसाधनत्वे
पौराणिकं सम्प्रतिमाह—**तथा चेति** । एकदा सर्वेषु भूतेषु
वस्तुनो द्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः । समता तेनैवी-
पाचिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्ववी , सत्यता तेषामेव
हितवचनम्, द्वीत स्वभावमप्यतिः, स्थितिः स्वैर्यम्, दण्ड-
नियाममहिमनम्, आर्जवमवकत्वम्, क्रियाभ्यः सर्वाभ्याः
सकारादुपरतिबन्धेतदुक्तं सर्वं यथा यादृशमेतादृशं नान्यथाह-
ण्य वित्तं प्रमथसाधनमस्ति तस्यादेतदेवास्य निरतिशयं पु-
र्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—**योगमात्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छो-
र्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते** । तस्यैव योगारुढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव शमः कर्मनिवृत्तिः
कारणमुच्यते । यावदात्मावलोकनरूपमोक्षप्राप्तिस्तावत् कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘आशुभोर्मुनेयोर्गं कर्म कारणमुच्यते’
इत्यत्र विशेषयिने शेषनिषेधश्च इत्यभिप्रायेणाह—**कर्मयोग
एवेति** । कर्मयोगमात्रमाच्यो हि योगः, न परमात्मालोकन-
मित्यभिप्रायेणाह—**आत्मावलोकनमिति** । आत्मोद्धारदृष्टि-
जित्कर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—**मुमुक्षोरेति** । आत्मा-
वलोकनस्यात्र मोक्षकल्पना मोक्षसम्बन्धोपचारः । योगारुढस्य
इति युक्तवन्भावविपयत्वप्रसङ्गान्नाय प्रतिष्ठितयोगस्येत्यु-

क्तम् । ‘कर्म कारणं’ इत्युक्तकर्मप्रतिपत्तिरिति शमस्तनिवृत्ति-
रेवान् भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण इदम् **कर्मनिवृत्तिरित्यु-
क्तम्** । एतेन ‘मुखिरेव परित्राजः शमश्च पादिरज्याभ्यः’
इति परोक्षं निरूप्यम् । ननु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणपेक्षया
न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्काया ‘योगारुढस्य’ इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविराजं तत् पूर्वमनिरूप्यभिप्रायमिति दर्शयति—
यावदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—**कियत्कालं कर्म कर्तव्यं ? इत्यत आह—आरुन्धश्चोर्मुनेरिति** । योगमारु-
न्धोऽप्यसम्पृतिमिच्छोः । योगमारुढस्य सम्पूर्णोपायस्य, अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुरत-
कारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादि फलमुक्तम् [पृ. १९९-२००] । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव
कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथापि यदा भोक्तव्योपरमस्तदैव सम्पन्नसम्पन्नज्ञातसमाधिर्नापद्यते, अन्यद् ।
॥ भगवच्चरितार्थौ स्थितिः । तयोक्तम्—‘ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त एव मुखिनः परम् । तेषामेव तु
संक्रम्य समाधिर्नाशते वृणाम् ॥ भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा । वसेयन्ति महात्मानस्त-
द्रक्तास्तत्परापणाः’ इति ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.—नन्वेवं समाधियोगस्यापि कारिमि निरु-
द्धितं प्रति समाधिरभिप्रेयः, आशुभोर्मुनेर्यादि ध्येयमुच्यते ?
इत्यत आह—**कियदिति** । समाधिद्वारा चित्तसंवेनोक्तं कर्म
किं सादृश्येन उपायमापद्यते ? इति प्रश्नार्थः । ननु योगो नाम
नामादिराशुभस्य, तत्फलमुच्यते योगमारुढोयोगारुढस्ये-
ति । तत्राह—**योगमिति** । उपरिभवनप्राप्त्यादुपकार इत्यर्थः ।
उपायः समाधिरेव । समाधिः कल्पयित्वायाचष्टेशमायाः की-
दृशा तन्मूर्ता । इत्या आह—**अपरोक्षेति** । गारुडस्य हि पुण-
ता साध्याय पर्याप्तवत् । अनेन साध्या अपरोक्षज्ञान सम्पद्यते
तावत् सम्पूर्णतमिति भावः । ननु योगमारुढोः कर्म कार्यं
शक्तिप्राप्त्योगारोहस्येति सम्भवे । कारणत्वात् तत्पर्यन्तं कर्त-
व्यमिति, कर्तव्येति तदा निदृष्टव्यमिति विवादाकारणस्य । यो-
गो. १५

योगारुढस्य तु शमः किं प्रति कार्यं ? इत्यत एव एव सिद्धेरित्यत
आह—**कारणमिति** । परमसुरतं मुखिणम् । नन्यत्र प्रश्नो
‘यदा तं मोहकविले’ [१९९] इति घटित । मेकम् । एत
ज्ञानार्थिनाऽत्र तु योगारोहाधिगमे भेदात्, तद्योय माद्यत्ता-
नयो प्रवृत्तत्वात् । अपरोक्षज्ञानिन इति चानिर्दिष्टप्रदेशोक्तत्वा-
त् । तयोक्तं—‘ऐहिकमस्तुतज्जिबन्ध [अ. ३. १. १५९] इति । अ-
थवा योगारुढस्यापि कर्मव्यवृत्तं प्रशस्तयजुषादोऽयमिति । ननु
अपरोक्षज्ञानिनोऽप्येवमातिशयस्य रूपशम परमसुरतकाममुच्यते ।
इत्यत आह—**अपरोक्षेति** । तर्हि समर्थितं द्वितीयं । ‘यमाध्यादि’
इत्यनेन शमकर्मण्यः समाधिरिति सूचितम् । तर्हि तस्यान्य-
त्वं भवेन्न नास्ति ? इत्यत आह—**तस्येति** । शमोक्तमेव
सर्वविद्योपनिशस्येनेति समाधौ समानं शमयितुमुच्यम् ।

कारणं सुखमिदं । तदविरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः । यदि
ज्ञानिनः समाधिरागन्दुष्टेः कारणं तर्हि तमेव कुतो न कुर्युः ?
इत्यथ व्याख्यानादौ प्रवर्तन्ते ? इत्यत आह—तथापीति ।
मोक्षव्योपरमः प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः । अन्यथा सम्यक्

समाधिप्रतिबन्धककर्मावुपरमकाले । अत्रागमगम्यतिमाह—तथे-
ति । परं केवलम् । तेषामेव सम्यगेव समाधिश्च जायत
इति योजना । वर्तयन्ति वर्तन्ते कालं नयन्तीति
वा ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मैति यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्त्वावद्गृहस्थेनाधिकृतेन
कर्म कर्तव्यमतः स्तौति भगवान् । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं ? यतोऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म
यावज्जीवं; नैतद्—आरुरुक्षोरिति । योगमारुरुक्षोरारोहमिच्छोर्मुनेः कर्म कारणं साध्यसाधनमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव कर्मणः शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः ।
'आरुरुक्षोर्नेयोंगं कर्म कारणमुच्यते' इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव सम्प्रवृत्तरणात् ।
आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्पुनस्तदारुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं
निर्भागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्, न; तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च । योगारूढस्येति, य आ-
सीत्पूर्वमेवाऽऽरुरुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न या-
वज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिस्तस्यापि कर्मिणः, योगभ्रष्टादिवचनाच्च । गृहस्थस्य चैककर्मयोगो विहितः
पण्डेऽध्याये स योगभ्रष्टः कर्मशति कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽऽनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं कृतं
कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेन स्व फलमारभते । एवं नित्यस्य च कर्मणो
वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम, अन्यथा वेदस्याऽनर्थक्यप्रसङ्गादिति ।

न च कर्मणि सत्पुण्यभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विश्रंशकरत्वानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सङ्गस्यत्यतः
कतरि कर्मफलं नाऽऽरभत इति चेत्, न; ईश्वरे सभ्यासस्याधिकारफलहेतुत्वोपपत्तेः । मोक्षार्थैवेति
चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सङ्ग्यासो मोक्षार्थैव, न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च भ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति
नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत्, न; 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] 'व्रह्मचारिव्रते स्थितः'
[६।१४] इति च गृहस्थवानप्रस्थयोः कर्मसंख्यासंविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायाशङ्का
येनैकाकिं विधीयते । न च 'गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रहः' [६।१०] इति वचनमनुकूलम् । 'वि-
हाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः' [२।७१] 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१।४।२५]
'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं यथैकता समता सम्यता च । शीलं स्मृतिर्ज्ञानिधानमार्जवं ततस्तत्तत्त्रो-
परमः क्रियाध्वः' [म.भा. १.२।१७।५३७] इति तत्र तत्र वचनानि दर्शितानि, तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्र-
तिषेधः । तस्मान्मुनेयोंगमारुरुक्षोः प्रपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिकलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगा-
रोहणसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति सङ्ग्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥ ३ ॥

८ वे. ब्र. मि.— एवं कर्मयोगं स्तुत्वा तस्य ध्यानयोग-
साधनत्वमाह—आरुरुक्षोरिति । योग ध्यानयोग आरुरुक्षो-
आरोहमिच्छो मुनेर्भविष्यत निष्कामतत्पर्यारण्यबुद्ध्याऽनुष्ठितं
कर्म चित्तशुद्धिद्वारा योगारोहणे कारणमुच्यते । योगारूढस्य
तस्यैव पूर्वं कर्मिण एव सतः शम सवकर्मसंख्यात चित्त-
शुद्धिदेवराग्यातिशयसम्पत्त्यभावे ज्ञानोदये कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तत्र योगेऽपि साङ्ख्यवत्कृतव्यव्यवस्थामाह—आरुरुक्षोरिति । योगमात्मसंयमनं पद-
मारुरुक्षोरधिकारिणस्तथाऽऽरुरुक्षोः कृत्या कर्म स्वधर्मकरणं तद्वारोहे कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य सतः
सर्वतः सयत्नचेतसः शमः समस्तसङ्कल्पपरित्यागास्तदादित्यं कारणं स्थूणाखननवन्मतं योगारूढतया सिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त— नह स्वसुखायुभवत्तद्व्यवस्थाम
मिदं भवति, राघवनदत्तापकस्य हि कर्त्तव्यं ? इत्यत
आह—आरुरुक्षोरिति । योगं आरुरुक्षो संयोगरत्नप्राप्ति-
योगेर्मेननशीलस्य कारणं कर्म सेवात्मकमनुकारणरूपमुच्यते
कथं च इत्यर्थं, तस्यैव सेवादिकरणेन योगारूढस्य
संयोगरत्नप्राप्तमनसः शम अनुकरणविकृतिरहितभाव-
नामपराधित्वेति कारणमुच्यते कथ्यते, तथाप्यर्थमिति
चेप ॥ ३ ॥

११ नी० मा० दी०— तत्र कर्मानुष्ठानस्यावधिमाह— आरुह्योरिति । यावद्धि योगं यमनियमाद्यष्टाङ्गी-
पेतमत्यौत्कण्ठ्यादारोहमिच्छति तावत्कर्माण्यनुविधेत्, तस्यारुह्योर्मुनेरारुह्याकारणं तीव्ररैराग्योत्पादनद्वारा कर्म
भवति । तस्यैव योगारूढस्य योगाद्गानुष्ठाने प्रवृत्तस्य विक्षेपासहस्य योगारोहे कर्मणां शमः सञ्जायतः कारणा-
मुच्यते । न हि कर्मसु व्याप्तोऽनन्यचित्ततया योगमनुष्ठानुमीधे ॥ ३ ॥

योगारूढत्वस्य सहेतुकः कारुः ।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वेनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो
योगी हीन्द्रियार्थेषु-इन्द्रियाणामर्थाः शब्दाद-स्तेष्विन्द्रियार्थेषु, कर्मसु च नित्यनैमिषिककाम्यप्रति-
पिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जते अनुपज्जं कर्तेष्यतापुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासी
सर्वान्सङ्कल्पानिहासुप्रार्थकामहेतुषु सञ्चसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासी योगारूढः प्राप्तयोग
इत्येतत्तदा तस्मिन् काल उच्यते । ‘सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासी’ इति वचनात्सर्वाश्च कामान् सर्वाणि च
कर्माणि सञ्चसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूलं हि सर्वं कामाः ‘सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः’
[मनुः २।३] ‘काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पाच्च हि जायसे । न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि तेन मे न
भविष्यसि’ [म. भा. १२।१७अ२५] इत्यादिस्मृत्युतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसङ्ख्यासः
सिद्धो भवति “स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” [वृ. उ. ४।४।५]
इत्यादिश्रुतिभ्यः, ‘यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ [मनुः २।४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च,
न्यायाच्च— न हि सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसङ्कल्पसङ्ख्यासीति
वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगप्राप्तौ कारणरूपनान्तरं तत्प्रा-
प्तिकालं ह्येतिह श्लोकान्तरमवतार्यति—अथेति । समाधा-
नावस्थां यदेतुच्यते । अत एवैषो ‘समाधीयमानचित्तो योगी’
इति । शब्दादिषु कर्मसु चानुपपन्नस्य योगारोहप्रतिवन्धवत्त्वात्त-
दभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति श्रोतयितुं हीतुकम् । सर्व-
पामपि सङ्ख्यात्वा योगारोहप्रतिवन्धकत्वमभिप्रेत्य ‘सर्वस-
ङ्कल्पसङ्ख्यासी’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—सर्वानिति । सर्व-
सङ्कल्पसङ्ख्यास्यैव सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिवन्धकत्व-
सम्भवे ब्रूते योगप्राप्तिः ३ इत्याद्यङ्गाऽऽह—सर्वेति । सर्व-
सङ्कल्पप्रतिषेधे यथोक्तविषयानुष्ठानमयत्नसिद्धमिति मन्यातः
सनाह—सङ्कल्पेति । मूलोन्मूलने च तत्कार्यनिवृत्तौ यत्न-
भ्येति भावः । तत्र प्रमाणमाह—सङ्कल्पमूल इति । तन्वाच-

यन्मतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादयति—कामेति । सर्वसङ्कल्पा-
भावे कामाभाववत्कर्मभावस्य सिद्धत्वेऽपि कर्मणां कामकार्य-
त्वात्तद्विबुत्तियुक्त्यापि विवृत्तिसुपन्यस्यति—सर्वकामेति ।
यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं, तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—एत-
यथेति । ॥ पुरुषः स्वरूपमवान्येस्त्वलकामो भवति तत्सत्तायन-
मनुष्यतया बुद्धौ धारयतीति श्रुतमुर्भवति, यच्चानुष्ठयतया यज्ञा-
ति, तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामार्थानं कर्मोक्तमिति
शुल्कस्यः । तामञ्जन्य कर्मैतद्वन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति श्रोतयितुं
स्मृती दिशन्त्यः । न्यायमेव दर्शयति—न हि सर्वसङ्कल्पेति ।
स्थापादावदस्तेनादित्यर्थः । नित्यनैमिषिककर्ममनुष्ठानं दूरनिर-
सयति वक्तुमपिबन्ध । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपबन्ध-
रति—तस्मादिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— कदा प्रतिष्ठितयोगो भवति ? इत्यत्राह—यदाज्यं योगी त्वात्मैकानुभवस्वभावतया
इन्द्रियार्थेषु आत्मव्यतिरेकमाकृतविषयेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति; तदा

१ अनुपज्जत इति । ‘पज्ज गतो’ (स्वा. २०२ उ. ५) सत्तास्य युद्धेन सत्तारो तस्य ‘सत्ता जन्तु इति’ (अष्टा. ८।४।५।३)
इति जरत्वेन प्रकाशः । सम्बन्धं श्रुत्वा एतत्प्रत्ययवद्देशे प्रपञ्चि कल्पन्त इति सङ्ख्या विपरीतप्रत्यया इत्याहुः । सङ्कल्पः काम्य-
शुद्धिरुपा फलदा इति नव्याः । तत्र, ‘सङ्कल्पमूलः काम’—(मनुः २।३) इति स्वरूपा सङ्कल्पस्य काममूलत्वावगमात् ।
‘सङ्कल्पमभवान् कामान्’ [१२।४] इति वक्ष्यमाणेनाप्युक्तार्थस्यैव मयवत्सम्मतवसिद्धेः । —अविगीता ।

हि सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासी योगारूढ इत्युच्यते; तस्मादारूढोर्विषयानुभवाहृतया तदननुपङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग एव योगनिष्पत्तिकारणम् । अतो विषयाननुपङ्गाभ्यासरूपं कर्मयोगमेवावस्थुः कुर्यात् ४

४ छे. ता. चं — सङ्गमयति—कदेति । अयं योगी त्विति । यावदुत्थायलोचन कर्मयोगे वर्तमान इति भावः । अर्थसिद्ध हेतुमाह आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वेहेत्यादिसूचनाय प्राकृतशब्दः । कर्मस्त्विति—न चोदितकर्म-मानविषयम्, तस्य स्वारसिन्नसङ्गास्पदत्वामात्रेण निषेधा-योगात् । नापि परोक्षप्रक्रिययाऽग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकविषयम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्गत्वायोगात् । अतः 'यो हि यद्विच्छ-ति, तस्य तस्मिन्स्तत्साधने वा कार्यतावुद्धि' इति न्यायादिन्द्रियाण्यु सन्निना तदुपायभूतेषु विहितेषु निषिद्धेष्वनुभयेषु च

कर्मसु यथासम्भवं सङ्गं स्यादिति तन्निषेध एवोक्तिर इत्य-भिप्रायेण—तत्सम्बन्धिषु च कर्मस्त्वित्युक्तम् । सङ्ग इत्यत्र निवर्तयतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य बलाविर्बलं प्रतीयते; अत्र तु नानुपज्जत इत्युक्तम् । सङ्ग स्वयमेव न जायत इत्यर्थः । तत फलितमाह न सङ्गमहेतीति । द्विसङ्कल्पस्य वाक्याणां न्वयौचित्यात् तदा हीत्युक्तम् । तदा ह्यनौ सर्वसङ्कल्पसयासी योगारूढो भवति, न तु सङ्गकाल इति भावः । व्याख्यातलोकोद्भूयतात्पर्यमाह—तस्मादिति । इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्येणाह—अत इति ॥४॥

५ आ. मा. भा.—योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगननुपङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च—'स्वतो दोषलयो दृष्टा त्वितरेषां प्रयत्नतः' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी — स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दानुविषयसायाऽह—योगेति । अपरोक्षज्ञान तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिषण्ये विलम्बत इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकस्य विद्यते, 'यस्यो हि यस्येन्द्रियाणि' [२।६१] इत्यादि, अतोऽस्मिन्नापकमित्यतः

आह—सम्यगिति । प्रयत्नं विनेत्यर्थः । तद्वैद्य योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं चेति । परमात्मानं दृष्ट्वा त्वाप्यत इति शेषः । मुख्य एव चाननुपङ्गोऽयं विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—अथ तथोगी कदा योगारूढो भवति ? इत्युच्यते—यदा हीति । यदा समाधानचित्तो योगी हि यस्मादिन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादप्यस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिपिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुपज्जते, अनुपङ्गं कर्तव्यतानुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासी सर्वान्सङ्कल्पानिहामुत्रार्थकामभेदतुल्यसिन्तुं शीलं यस्य स सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत् । तदा तस्मिन्काल उच्यते सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासीति । भगवद्ब्रजनातसर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च सङ्गसेदित्यर्थः । सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः । 'सङ्कल्पमूलाः (लः) कामा (मो) वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः' [मनुः २।३] ॥ 'काम ! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्कल जायसे । न त्वा सङ्कलपिन्प्यामि समूलो विनशिष्यसि (न भविष्यसि)' [म.भा. १२।१७।७।२५] ॥ इति स्मृतैः सर्वसङ्कल्पपरिहारागे सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति । 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' [बृ. उ. ४।४।५] इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'यद्यद्वि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' [मनुः २।४] इति स्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च—सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासे नहि कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्माच्च सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासवचनात् सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति च भगवान् ॥ ४ ॥

८ छे. प्र. जि.—कदा योगारूढो भवतीत्यत्राह—यदेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु यदा नानुपज्जते कर्तव्यतानुबन्धं न करोति । तत्र हेतुः—सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासी, 'इदमहं कश्चित्' इति चित्त-

वृत्तिविशेष सङ्कल्पः । सर्वशब्देन सङ्कल्पहेतोः कामस्य परिग्रहः । निश्चितकामस्यैव तत्त्वसाधने हेतुवैराग्य इत्यर्थः । यदा एवममूलो भवति तदा 'योगारूढ' इत्युच्यते ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—कदैव योगारूढ इत्येवज्ञायामाह—यदा हीति । स्वक्रियानिर्वर्त्येवैव कर्मसु नानुपज्जते ४

१० पु. अ. त — स योगारूढ कथं ज्ञातव्य ? इत्यत आह—यदा हीति । यदा इन्द्रियार्थेषु रूपादिषु उत्कटतापनिष्ठस्य स्वप्नादिभानेषु हीति निश्चयेन पुरुषार्थस्येव नानुपज्जते नाऽऽत्मनो भवति । न कर्मसु तत्साधककृतिरूपेषु

अनुपज्जते नाऽऽत्मनो भवति । सर्वसङ्कल्पसङ्ग्रासी मनोनि-श्रयात्मकस्वभोगेच्छादिष्वामात्रा यो नास्तीति भवेत्तदा योगारूढः सयोगमात्रं प्रतिष्ठित उच्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु योगपदेन मुख्यया वृत्त्या निर्वीजः समाधिरुच्यते, तमारूढस्य कर्मणां त्यागः स्वतः सिद्धत्वादविधेय इत्याशङ्क्य प्रकृते योगारूढपदस्यार्थमाह— यदा हीति । इन्द्रियाण्येव शब्दादिषु रमणीयेषु कर्मसु च तत्प्राप्तिसाधनेषु तद्दर्शनमनु न सज्जते वैराग्यदाह्यात्सक्तो न भवति । नापि मनसा 'इदं मे भूयान्, एतदर्थमहमिदं कर्म कुर्या' इति सङ्कल्पयति । तादृशश्च सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी यदा भवति तदा योगारूढ इत्युच्यते । यथा वीथयुसुश्रयोपेतोऽन्यत्र नीरमो व्याघ्रान्तरं त्यक्त्वा भोजनारूढ एव भवति तथा सीत्राकरुश्चावान् सर्वत्र वीतरामस्त्वत्सर्वकर्मा योगारूढ एव भवति; तावत्कर्माणि कर्तव्यानि ततःपरं स्वाज्यानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

योगारूढत्वस्य मनोनिग्रह एव साधनं लक्षणं च [५-९]

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽऽत्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारोद्वेगजयाता, अतः उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत् उर्-ऊर्ध्वं हरेदुद्धरेत्; योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाथो नयेन्नाथो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरापि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिवन्धनापतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणं 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः' इति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽयोऽपकारी ब्राह्मः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणं 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगारूढस्य किं स्थानं ? इत्याशङ्क्याऽह— यदैवमिति । योगारोहस्य दृष्टादृष्टोपायैवदय-कर्तव्यतायै मुक्तिहेतुत्वं तद्विपर्ययस्याथ पतनहेतुत्वं च दर्शयति— अत इति । तत्र हेतुमाह— आत्मैव हीति । उद्धरणेक्षा-मात्मनः सूचयति— संसारोर्ध्वं हरण कीदृक् ? इत्याशङ्क्याऽह— योगारूढतामिति । योगप्राप्तवान्नास्मात् न कर्तव्येत्याह— नाऽऽत्मानमिति । योगप्राप्तपुण्ययत्नेनाबु-द्धीयते, तदा योगाभावे संसारपरिहारासम्भवादात्माऽनो वीथ.

स्यादित्यर्थः । नन्वात्मनः संसारं निमग्नं तदीयो बन्धुन्मा-नुद्धरिष्यति, नेत्याह— आत्मैव हीति । कुतोऽवधारणं ? अन्य-स्यापि प्रसिद्धं बन्धोः सम्भवात्तनाऽह— न हीति । अन्यो बन्धुः सन्नपि संसारमुक्तये न भवतीत्येतदुपशदयति— बन्धुर-पीति । स्नेहादीत्यादिसंभवादतद्वगुणप्रतिविधयस्यं गृह्यत । आत्मानिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचि-तमित्याशङ्क्याऽह— योऽन्य इति ॥ ५ ॥

१ अत्र आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन उद्धरेदिति भवान्नो धामन आह—

बुद्धेर्धीनं हि मनः किरीटिन् । शब्दा च सदैव नियन्त्रयेत् । विवेकमारोहति धीर्न यावत्तावत्सक्तो प्रकृति दासनात्मी ॥

मम मनो यद्यपि बान्धवाभ्यो धीमिन्न एवास्मै गुणस्तथापि । धिय स्वमात्रः स्वगुणान्निष्ठः स्वभावभाने च विद्वान्मनस्ये ॥

यत्र भाति सुखं तत्र प्रवर्तयति धीर्मेन । यत्र दुःखं तत्तत्त्वं निवर्तयति सेव तत् ॥

विषयेभ्यः पृथक् सीख्यं वचिनास्तीति जानती । तद्वाचनाप्रवादे धीर्मेन पातयति पुष्कर ॥

सत्याद्विषयान्दुःखमयात्राणाति सा यदा । परमार्थे सुखं गत्वा तदा भक्तौ प्रवर्तते ॥

प्रत्याहृतं ततो बुद्ध्या विषयेभ्यो हृतं मनः । विहाय ताश्चित्तयति ब्रह्मार्पणमवाचनम् ॥

चिना ब्रह्मानुसृति नो लीयेद्विषयबान्धवा । तथापि रक्षति मनस्तत्पाताद्भोर्विवचिनी ॥

इदानीं परिधिनिष्ठमजितुं चेत्तः समुत्पद्यते यद्यन्यत्र सुमुञ्जितस्य, तदपि दवेजान्चित्तं जानती ।

तनात्तु धिपणा ददाति, विषयेभ्योभीरमेनं मुहुः परबन्दी सरसा निवर्तयति सा तद्वाचनाया मनः ॥

प्रीति दधाना परमार्थवत्सर्गि प्रजा यदा मद्भु मनो नियच्छति । तदा प्रपञ्चे इदं चैव इहे पुनर्निर्गताऽस्य न जातु जायते ॥

बुद्धपदोद्वेगमन इति तस्यादात्मविद्वदि । आत्मशब्दोऽभिप्रेक्ष्यते मनोउद्धा उभे अपि ॥ इति ॥

अत्र—आत्मा चित्ते धृनी यत्ने धिपणया क्लेशे । परमात्मनि जीवेऽर्कं हुताशनसमोरयोः ॥ २७० ॥ स्वभाव— इति

हेमोऽनुमतेयः ।

—अधिगीता ।

३ रा. भा.—तदेवाह—उद्धरेदिति । आत्मना मनसा विषयाननुपक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत् । तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसादयेत् । आत्मैव मन एव ह्यात्मनो बन्धुस्तदेवात्मनो रिपुः ॥५॥

४ वे. ता. चं — श्लोकद्वयामिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्याह—
तदेवाहिति । ' आत्मना ' इत्यस्य कर्णार्थवौचिस्यात् ।
मनसेत्युक्तम् । विषयाननुपक्तेन तद्विपरीतेनेत्युक्तम् ।
क्रियाद्वयसामर्थ्यात् । पूर्वोत्तरानुसन्धानाच्चोक्तम् । उद्धरेत्—
योगारूढतापादनेन संसारमनुशुद्धीकरयेत्, न पुनरधो नयेदित्यर्थः ।
आत्मोद्धरणत्वात्पादयोर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपञ्च्यते—
आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोऽप्यत्रगंधिरोधित्वादन्यथः । अन्ये
च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह—उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—नन्वेव विदुषुषुकमुक्त्वा समाधियोगे
विषये किमर्थमात्मोद्धारकर्तव्यतोच्यते ? इत्यतोऽनया वाचो-
भङ्गाया योग एव विधीयत इत्याह—स चेति । तस्याधिका-
यादिकमुक्तं स एव च योग इति वक्तव्ये यदाऽऽरोहमहण इति
तेन तावत्पर्यन्तं योग कर्तव्यः, न मध्य एव त्याज्य इति
ज्ञापितम् । प्रवरत्नेनाभियोगेन । ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यदैवं योगारूढस्तदाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारानर्थप्रदादयम्—उद्धरे-
दिति । उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना तत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतापापादायैदित्यर्थः । नाऽऽत्मा-
नमवसादयेन्नाधो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं
प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहनिबन्धनायतनत्वात् । तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव
रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी वाह्यः शत्रुः सोऽन्यात्मनि युक्त एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन
इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

८ वें. प्र. गि — अथास्य योगारूढत्वस्य मन एव
सुखसाधनमित्याह त्रिभिः—उद्धरेदिति । आत्मना
मनसा आत्मानं जीयमुद्धरेदिति प्रथमं सम्बन्धः । क
पुनरात्मनोऽनर्थः प्राप्नोति यतः स उद्धर्तव्यः ? इत्याकाङ्क्ष
' उद्धरेत् ' इतिपदसूचितमनर्थं दर्शयितुमाह—नामानमवसाद-
येत्, संसारसागापतितमात्मानमनयोऽथ पातनेन न विना-
शयेत्यर्थः । तर्हि तत्र मन किं करिष्यतीत्यत्राह—आत्मैव
ह्यात्मनो बन्धुः । हि यस्मात्मान एव जीवस्य हितवारी बन्धुः,
न शत्रुः । कथिद्वन्धुः संसारमुक्तये भवति, त्रीकि
कस्य बन्धोरपि स्नेहादुक्तव्येन बन्धोहेतुत्वात् । अतो मन
एव जीवस्य योगारूढत्वम्यादनेन तारकमिति भावः ।
नन्वेवं तर्हि तारक मन सर्वेषामन्यस्येनेति सर्वेऽपि संसारात्
किमिति नोत्तरेषु ? तत्राह—आत्मैव रिपुरात्मन । न
सर्वमपि मन सर्वस्य मित्रम्, किन्तु कस्यचिद्विद्विन्मित्र
वस्यचिद्विद्विमित्रम् । अतो ॥ सर्वेषामन्युत्तरणमित्यर्थः ।
बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वादात्मैव रिपुरित्यवधारणम्,
जितमनसो बहिःशत्रुप्रसंसारभावादिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—अतो विषयेष्वननुपपन्नं कर्म कृत्यैवात्मानमात्मना स्तेनोद्धरेन्नावसादयेत् । परोपदेशस्य
प्रवर्तकत्वमेव नान्यदित्याशयेनात्मनाऽऽत्मानमुद्धरेदित्युक्तम् । तथाहि आत्मैव कर्त्तृवः, न परो व-
धादिर्भवति ।
उक्तं च भागवते [५/१/१९]—' शुद्धं स स्यात्स्वजनो न स स्यात्.....न मोचयेथ सधुपेतमृत्युम् ' । इति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त्र — ननु कर्मसु भगवल्लीलानुकरणरूपेषु
मनोहरणकस्वभावेषु कथमासक्तिर्न स्यात् ? इत्याकाङ्क्षाया
माह—उद्धरेदिति । आत्मना पुरुषात्तमरूपेण आत्मानं
जीवं कर्मस्य उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्, तत्रैवासक्ति-
युक्तं न कुर्यात् । हि युक्तश्चायमर्थः । आत्मनो जीवस्य
आत्मैव जीव एव बन्धुः हितकृत् । आत्मनो जीवस्य आत्मैव
स एव रिपुः शत्रुः, अत आत्मना आत्मानमुद्धरेद्वन्धुभावेन,
न रिपुभावेन अवसादयेत् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—उद्धरेदिति । एवं क्रमेण कर्मद्वारा चित्तमुद्धि सम्पाद्य योगारूढोऽन्यासत्रैरात्मयत्वेनात्मा-
नमुद्धरेत् । हि यस्मादात्मैवात्मनो बन्धुः, न पुत्रादय उद्धर्तुं क्षमा । आत्मैव रिपुरात्मन, न त्वन्ये शत्रवः संसारं
मज्जयितुमेन क्षमा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—आत्मैव वन्धुः आत्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं; तत्र किंलक्षण आत्मनो वन्धुः ? किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुः ? इत्युच्यते—वन्धुरिति । वन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्म तस्याऽऽत्मनः स आत्मा वन्धुर्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मैव जितः, आत्मा कार्यकारणसङ्घातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्ततेऽऽत्मैव शत्रुवत्; यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी, तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्ततेत्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तमन्य प्रप्रपूर्वकं श्लोकान्तमवतारयति—आत्मैवेत्यादिना । एकमेवाऽऽत्मनो मियो विद्धं वन्धुत्वं रिपुत्वं च लक्षणभेदमन्तरेणाप्युपमिति बोधिते, वशीकृतसङ्घातस्याऽऽत्मनः प्रति वन्धुर्यं, शत्रुस्य शत्रुर्यं इत्यपि रोधं दर्शयति—वन्धुरित्यादिना । वशीकृतसङ्घातस्य विशेषाभावात्तस्मिन् समानान्तरसङ्घादुपपन्नात्मनः प्रति

वन्धुत्वमिति साधयति—तस्येति । अवशीकृतसङ्घातस्य पुनर्विशेषोपपत्तेरात्मनि समाधानायोगादात्मनः प्रति शत्रुभावे प्रसिद्धशत्रुवदात्मैव शत्रुत्वेन वर्ततेत्युत्तरार्धे व्याकरोति—अनात्मन इति । दृष्टान्तं व्याकरोति—यथेति । सङ्घादन्तत्त्वशादवशीकृतसङ्घातः स्वस्य दितानावरणाद्वर्तमानं प्रति शत्रुत्वेति दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—येन पुरुषेण स्वेनैव स्वमनो विषयेभ्यो विजितं, तन्मनस्तस्य वन्धुः । अनात्मनोऽजितमनसः स्वकीयमेव मनः स्वस्य शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तते; स्वनिश्रेयसविपरीते वर्ततेत्यर्थः । यथोक्तं भगवता पराशरेणापि 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' । बन्धाय विपयासङ्गि मुक्त्यै निर्विपर्ययं मनः (स्मृतम्) ॥ [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा. उ. ४।३।११ ब्र. विं. २] इति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एकस्मैवैकं प्रति वन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति शङ्का परिह्रियते—वन्धुरात्मनि श्लोकेन । स्वमेवेति स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विषयेभ्यो व्यावर्तनमित्यभिप्रायेणोक्तं—विषयेभ्यो विजितमिति । वन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम् । शत्रुत्वोपपादनमपि हि तदभावेनेत्यभिप्रायेणोक्तं अनात्मनोऽजितमनस इति । 'आत्मैव' इत्येवकाराभिप्रेतमाह—स्वकीयमेव मन इति । स्वशेषभूतमेव हि विरोधि सङ्घातमिति भावः । शत्रुवन्दयो

पुनरुक्तिप्रमव्युत्पत्त्यायात्स्वयमाह—शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्ततेति । सम्प्रतिपन्नो बाधश्चतुर्दि दृष्टान्तित । शत्रुवत्त्वमिह शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह—स्वनिश्रेयसविपरीत इति । नन्वेनात्मनेत्यादीनामवोविपर्ययं कथम् ? कार्यकरणसङ्घातविपर्ययत्वं हि परैः (सं.) उक्तम्, ऐक्यव्येण धर्मेणमात्मनाद्याना स्वात्मविपर्ययत्वं किं न स्यात् ? कथं च मनसो जयादि विषयव्यावर्तनादिकम् ? इति शङ्कायाः कर्मकर्त्रादिभेदव्यपदेशोक्तिर्यात् । पूर्वोक्तानुपपन्नान्तर्हिदमेवायं संवादेन द्रवयति—यथोक्तमिति ॥ ६ ॥

५ आ. भा. भा.—कस्य वन्धुरात्मा ? इत्याह—वन्धुरात्मनेति । आत्मा मनः, आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः, आत्मना बुद्ध्या जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च—'मनः परं कारणमामनन्ति' 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' [मैत्रा. ४।३।११ ब्र. विं. २] 'उद्धरेन्न मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् । जीवस्य वन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः' । 'जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा वन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य । ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तदेव च भक्त्या मधुकैटभारो' ॥ इत्यादि ब्रह्मैवर्तते । अनात्मनोऽजितमनसः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य सद्यपि मनोऽनुपकारीत्येनात्मा । सन्नपि भृत्यो न यस्य भृत्यपदे वर्तते स ब्रह्मत्पः तस्यात्मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. द्वा.—'आत्मैव हि' [६।१] श्रुत्युक्तमेव उत्तरश्लोके किमिति कथ्यते । इति मन्वाद्यङ्गाभिरासाधमाह—कस्येति । किंविशेषगन्धेष्वपि प्राथम्यं । तस्यैव तमेव प्रति वन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम्, तद्विशेषणभेदेन व्यवस्थाप्यम् । तथा च किंविशेषणस्यात्मनः किंविशेषणो वाऽऽत्मनो वन्धुरिपुश्च ? इत्यर्थं इति पृच्छायामिति शेषः । 'आत्मा आत्मनः' इति पश्यन् । आत्मनाऽऽत्मनोऽर्थेत्वाद्वाच्ये—आत्मेति । नन्वावच्छेदो स्वपर्याय एवात्मनाऽहः प्रत्ययः, तदुपादकद्वितीयं कथमन्योऽर्थः ?

इत्यत आह—आत्मनेति । अनवैव रीत्याऽऽवच्छेदोक्ततराभेगात्माशब्दव्याख्याय द्रष्टव्यम् । 'येनात्मैवात्मना जितः' इत्यत्रात्मशब्दो व्याकरोति—आत्मेति । एवमवदोपादानं व्याख्यायितव्यमर्थम् । जीवेनैव इत्यवधारणं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । यदाऽऽत्मनो जीवे तदा कर्तरि लुपीया, यदा बुद्धौ तदा करण इति ज्ञापयन्नुपादायति—स होति । विजयति विजयते, मन इति शेषः । 'स्वमेव' [रा. भा.] इत्यादिव्याख्याननिरासार्थमुक्तोऽयं प्रमाणान्याह—उक्तं चेति । अनात्मन इति

ननुस्मात्तो बहुव्रीहिर्वा स्मात् । नाद्यः, आत्मन आत्मान्यत्वात्पु
पते, आत्मान्तरादन्यत्वात् च प्रतेज्जुपयोगात् । न द्विरी-
यः, आत्मशब्दस्य जीववाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा सप्ता-
रिणि तदभावस्यासम्भवादित्यत आह—अनात्मन इति ।
बहुव्रीहिरिष्यहमुचनाय पुनस्पत्येत्यन्यपदार्थो दर्शितः । अना-
त्मशब्दार्थं दर्शयितुमाह—अजितेति । नन्वविद्यमान आत्मा
यस्यासावनात्मा, तत्कष्टमुच्यतेऽजितात्मन इति ? तत्राह—

सदपीति । विद्यमानमपि मनोऽजितमनुपकारीति । अविद्यमा-
नसादृश्यादविद्यमानानुपवर्त्य अजितात्मा अनात्मोक्त इत्यर्थः ।
गौणप्रयोगे किं प्रयोजनं ? इति चेत्, न; स्तोत्राचारं प्रयोजनान-
पेक्षया, इति भावेनाह—सदपीति । शृङ्गपदे सेवादौ ।
पदानां व्यवहितत्वादानात्मन इत्यर्थं व्याचष्टे—तस्येति ।
तस्याजितमनसस्य बन्धुरेवेत्येवार्थः । शत्रुवत्प्रतिदशगुरिव
शत्रुत्वेऽप्यकारित्वे ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वा रिपुरात्मनः ? इत्युच्यते—
बन्धुरिति । बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्याऽऽत्मा तस्याऽऽत्मनो बन्धुः । येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः—आत्मा
कार्यकरणसङ्घातः, कार्यं शरीर, करणानीन्द्रियाणि—येन स्वीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु
शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् । यथा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतैत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वै. प्र. गि.—कीदृश मनस्तावदात्मनो मित्रं वीर्यं
याऽप्यमित्रम् ? तत्राह—बन्धुरिति । येनात्मना जीयेन
य आत्मा जित आत्मनो विषयप्रावण्यचिन्तितेनैव स्ववती
कृतम्, तस्यात्मनो जीवस्य एवात्मा मनो बन्धुः । अना-
त्मनः अजितमनसो जीवस्य एवात्मा मनः वाद्यहौकिक-

शत्रुत्वव्यवमपि शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेत । तथा च स्मृति—
“मम एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो । बन्धाय विपया
सत्तु सुख्ये निविष्ये स्मृतम्” [वि. पु. ६।७।२८ मैत्रा उ.
३।३।११५, वि. २] इतीति भावः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—किम्भूतस्यैवात्मा बन्धुरात्मा रिपुश्च इत्यपेक्षायामाह—बन्धुरिति । आत्मा कार्य-
करणसङ्घाताभिमानिरूपः । आत्मना विविक्तधिया ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु कथं स एव बन्धुः ? कथं वा
स एव शत्रुः ? अत आह—बन्धुरिति । येन आत्मना
भावस्वरूपेण आत्मा जित वतीकृत, अधिकरणादिदेह-
तिभ्यो भावरूपे स्थापित इत्यर्थः । तस्य आत्मन आत्मैव
बन्धुहितकृद्भवतीत्यर्थः । स्वस्य दास्यार्थं प्रकटितस्य तद-
चित्कर्णकीकभाषप्रयुक्तसन्तोषेण बन्धुस्तद्भावस्वरूप एव

स्वाधिदैविकस्वरूपेण भवतीति भावः । तु पुन । अनात्मनो
भावस्वरूपरहितस्य आत्मैव शत्रुवत् शत्रुत्वे तद्भावप्रतिगन्धके
वर्तेत । तथा चायमर्थ—भावरहितवैयर्थ्यकर्मासत्स्वदास्यार्थ-
प्रकटितप्रयोजनरहितस्वरूप स्वरूपानपेक्षककृतिरोपजाधिदैविक
आत्मा अत्र कर्मसु सेवादिषु तदापेक्षमतिबन्धको
भवेत् ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—आत्मा मन, आत्मना मनसा । अनात्मनोऽजितचेतस, आत्मा मन एव शत्रुः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

रामानुजीय पाठस्तु ‘मानावमानयो’ इति ।

ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणादिसङ्घात आत्मा जितो येन स जितात्मा;
तस्य जितात्मनः । प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः सन्न्यासिनः, परमात्मा समाहितः साक्षादा-
त्मभावेन वर्तेत इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानेऽपमाने च, मानापमानयोः पृजाप-
रिमवयोः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं संयतकार्यकरणस्य कन्धुरात्मा इति ? तत्राऽऽह— जितात्मन इति । जितकार्यकरणसद्भावस्य प्रकर्षोपरतवाद्याभ्यन्तरकरणस्य परमात्मा विशेषेण पुनः पुनः स्तम्भियमानो निस्तरं चित्ते प्रयत इत्यर्थः । जितात्मानं संयस्तस्यस्तकर्मणमधिकारिणं प्रदर्श्य योगाङ्गानि दर्शयति—

शीतेति । समः स्यादित्यध्याहारः । पूर्वार्धे व्याचष्टे— जितेत्यादिना । न केवलं तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते ; किन्तु शीतोष्णादिभिरपि नातौ चाल्यते, तत्त्वज्ञानात्, इत्युक्तार्थं विमज्जते— किञ्चेति । तेषु समः स्यादिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा, ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां त्वमः सञ्जातालम्प्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानवृत्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाश्चनो लोष्टाश्मकाश्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाश्चनः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— चित्तसमापाकमेव विमर्शं फलं चेद्विदुः, तर्हि कथममृतः समाहितो व्यवहियते ? तत्राऽऽह— ज्ञानेति । परोक्षपरोक्षभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां सञ्जातोऽलम्प्रत्ययो यस्मिन्मन्तःकरणे सोऽविक्रियो हर्षविपादकामक्रोधादिरहितो योगी

युक्तः समाहित इति व्यवहारमागी भवतीति पादप्रत्ययव्याख्यानेन दर्शयति— ज्ञानमित्यादिना । स च योगी परमहंसपरिन्त्यजः सर्वगोपेक्षाबुद्धिरनित्यवैराग्यभगीति कथयति—स योगीति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— 'सुहृत्' इत्यादिश्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्षयो-पकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी, द्वेष्य आत्मनोऽभियः, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु भविषिदकारिषु, सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः ? किं कर्म ?' इत्यच्चापृतबुद्धिरित्यर्थः, विशिष्यते । 'विमुच्यते' इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वपापममुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगारूढस्य प्रवस्तत्वमनुपेत्य योगस्याज्ञान्तरं दर्शयति— किञ्चेति । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः' इति व्याख्यानाहं सम्पादयति— सुहृदिति । अरिर्नाम परोक्षपकारक, प्रत्यक्षमभियो द्वेष्य इति विभागः । समबुद्धिरिति व्याचष्टे— कः किमिति । प्रथमो हि प्रश्नो जातिगो-

त्रादिविषयः, द्वितीयो व्यापारविषयः । उच्छ्रकारेणाव्याधृतमुदे- सर्वोत्कर्षो वा सर्वपापविमोक्षो वा निष्पद्यतीत्याह— विशिष्यत इति । पाठद्वयेऽपि सिद्धमर्थं सङ्गृह्य कथयति— योगारूढानामिति ॥ ९ ॥

१ रा. भा.— योगारम्भयोग्यावस्थोच्यते— जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु मानावमानयोश्च जितात्मनः जितमनसो विकाररहितमनसः, प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्पगाहितः स्वरूपेणावस्थितः । प्रत्यगात्माऽत्र परमात्मेत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् ; आत्मा परं समाहित इति वाऽन्वयः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. च.— प्रतिष्ठितयोग्यावस्था सदारोहणोपाय-धोकी ; अथ योगप्रक्रियां वस्तुं तदारम्भदशा ज्ञाप्यत इत्याह— योगारम्भेति । सम्पगा. 'समाहितः' इत्यनेन अन्वयप्रश्रय-दागानान्वयं पदार्थोच्य व्यवयति— शीतोष्णेति । एतेन 'मानावमानयो समस्य' इति परोक्षव्याहारोऽन्वेषित इति दर्शितम् । शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विजयः ? इत्याह— विकाररहितमनस इति । विकारश्च द्वयोर्द्वेकादित्यत्र प्रायुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्वेदोन्द्रियव्यापारनिवृत्ति-परम्, मनोविकारनिवृत्तेरुच्यत्वात्, यद्यपि द्विष्टफलाभिसन्ध्यादि-राहित्यपरं वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षितं प्रवृत्त्युत्पिन्नं चापिकरणमाह— मनसीति । सम्पगाहित इति— वि-
गी. ६८

शदानुबन्धानयोग्यो जात इत्यर्थः । जीवात्मप्रकरणे परमात्मा-कथमुच्यते इत्याह स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकरणौचित्य-सूचकम् । तदेव दर्शयति— तस्यैवेति । एवकारेण प्राप्तिको हि पूर्व परमात्मप्रसङ्ग इति ज्ञापितम् । अपरस्य जीवस्य परमात्म-सन्दर्भविषयत्वं कथं ? इत्याह— तस्यापीति । तथापि परमा-त्मज्ञानस्य प्रसिद्ध्यर्थं परित्यजः स्यात्, परतः च सङ्कलितम्, परमशब्दनिर्वचनं च न पठते ; परो मा अस्मादिति हि तत् । नच पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादिन्यन्वयः सिद्ध्यतीत्य-रुचेरन्यवान्तरमाह— आत्मा परमिति । अत्र चाधिकं केवल-मिति वा पठान्तर्यः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—आत्मस्वरूपविषयेण ज्ञानेन, तस्य च प्रकृतिविसर्जातीयाकारविषयेण विज्ञानेन च तृप्तमनाः । कूटस्थः देवाद्यवस्थास्वनुवर्तमानः सर्वसाधारणज्ञानैकाकारात्मनि स्थितः, तत एव विजितेन्द्रियः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः प्रकृतिविविक्तस्वरूपनिष्ठतया प्राकृतवस्तु-विशेषेषु भोग्यत्वाभावाद्धोष्टाश्मकाञ्चनेषु समप्रयोजनो यः कर्मयोगी स युक्त इत्युच्यते—आत्मान-लोकनरूपयोगाभ्यासाहं इत्युच्यते ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—इन्द्रियविजयो ह्यनुसृतं चोक्तम्; अथ तयोऽनुसृत्यते—‘ज्ञान’ इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः पौन-रुक्त्यव्युदासायोपसंगद्योतितं विषयविशेषं व्यञ्जयति आत्म-स्वरूपेणेत्यादिना । पारलौकिकसमस्तकर्मापेक्षितदेहादिव्यतिरि-क्तत्वधीरिह ज्ञानम् । मोक्षाधिकारिणो विशेषतोऽपेक्षितनित्य-त्वनिर्दिष्टायानन्दत्वादिधीस्तु विज्ञानम्, न पुनश्चात्मनरूपज्ञानम् । सन्नामप्रतीपरत्वाद्वाक्यस्येति भावः । वृद्धे तिष्ठतीति कूटस्थः । कूटशब्दश्च परिशुद्धात्मन्यौपचारिकः । कूटस्थं सागन्तुकविनश-रायःपिण्डादिसंश्लेषविषयपक्षावस्थाप्रवाहे वर्तमानेऽपि स्वस्व-रूपे न दैवित्यादिरूपो विचारः, पृथग्नापि देवादिशरीरसंश्लेष-विषयपक्षावस्थाप्रवाहेऽपि ‘न जायते म्रियते’ [१००] इत्या-दिनोक्तप्रकारेण निर्विकारत्वं सिद्धमिति वृद्धशब्देनोपचारो यु-

ज्यत इत्यभिप्रायेणाह— देवादीति । शिरपर्यायकूटविकल्पा-वोपचारः । कूटस्थ इव वा साधारणतयानुमन्धानादौ कूटस्थ इत्यभिप्रायेणाह— देवाद्यवस्थास्येति । देवशब्दोऽत्र भाव-प्रधानः । अनुवर्तमानत्वात् सर्वसाधारणत्वमित्युक्तं पौनरुक्त्यम् । यद्वा सर्वान्मसाधारणैर्लभं । पूर्वश्लोकोक्तजितेन्द्रियत्वादी हेतुरयमुक्त इत्याह— तत एवेति । स्वतत्कार्यकारणादिभि-रत्यन्तविषयानां लोष्टादीनां समस्तं कथमिति शङ्कानिराकरणाय प्रकृतीत्यादिसमप्रयोजन इत्यन्तमुक्तम् । लोष्टाश्मकदेवद-श्मकाञ्चनादिभेदेऽपीत्यनेकदृष्टान्ताभिप्रायः । अत्रोद्देश्योपादेया-दी विमज्जते— य इत्यादिना । युक्तशब्द एवान् योग्यपर्यायः; प्ररूपशब्दात् योग्याभ्यासविषयत्वं सिद्धम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्यय-योरर्थभेदविवक्षया योगाभ्यासाहं इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—तथा च वयोविशेषानङ्गीकारेण स्वहितैषिणः सुहृदः, सबयसो हितैषिणो मित्राणि, अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छवः, उभयहेत्वभावात् उभयराहिता उदासीनाः, जन्मत एवोभयरहिता मध्यस्थाः, जन्मत एवानिष्टेच्छवो द्वेष्याः, जन्मत एव हितैषिणो बन्धवः, साधवो धर्मशीलाः, पापाः पापशीलाः, आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभवाद्द्विरोधाभावाच्च तेषु समबु-द्धिर्योगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—‘समलोष्टाश्मकाञ्चनः’ [६१८] इति अन्वेनेनूक एराधैतमविषयतया प्रपञ्चयत इत्यभिप्रायेणाह— तथा चेति । यद्वा हृद्दादियु समबुद्धिरवयव दुष्कृतस्त्वादत्र ‘विशिष्यते’ इत्युक्ते समदर्शित्वातिशयोऽत्र विवक्षितः; त-थाच अपिचेत्यर्थः; सुहृन्मित्रबन्धुशत्रूनां अरिर्द्वेष्यामध्योददा-सीनमध्यशब्दयोश्च पौनरुक्त्यमप्युक्तं तत्तत्पदव्याख्या । बन्धु-शब्दस्तावद्विनादियु प्रसिद्धः, मित्रशब्दश्च सबयसु, अतः पारि-रूपेणासुहृत्शब्दस्तुमुपपद्यतिरिक्तविषय इत्यभिप्रायेणाह— ययोविशेषानङ्गीकरणेति । स्वययस्व इत्यनेन मित्राणां क्रीडादिरूपमित्रैः पितृवमप्यस्तीति सूचितम् । बन्धुरन्दासत्वेऽप्य-शब्दनापरसहजशुविषयः प्राप्तः, ततोऽनापि पारिशेष्यादरि-शब्दं कृत्स्नमायुविषयमाह— अरयो निमित्ततोऽनर्थच्छव इति । मध्यस्थशब्दोऽपि द्वेष्यकमुल्लङ्घनसंकेतैर्गुणैः हिताहितव्यु-त्तियोग्येषु प्रयोगाभावाच्च जन्मत एवोभयरहितविषय उच्यते । तत्र परिशेषादौदासीन्यस्य प्रकृतिगतिसम्बन्धित्वेन तस्मादक-त्वात्कारणमेव हिताहितप्रवृत्तियोग्यास्तदभावमात्रेण तद्विहा-रदानीना इत्यभिप्रायेणाह—उभयेति । उभयं हितैषित्वमहितै-

षित्वं च जन्मतः सम्बन्धिनो बन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्योध-नादिष्वतिव्याप्तेः जन्मत एव हितैषिणो बन्धव इत्युक्त-म् । एव स्वप्रतिसम्बन्धिनः पुरुषा उक्ताः । अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिश्चयत्वाद्यथा । पुरुषाः साधुपापशब्दाभ्यामभिधी-यन्त इत्यभिप्रायेणाह— साधव इति । वाक्यार्थमाह— आ-रमेकेति । सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादितैर्विशेषाभावाच्चेत्यर्थः । ननु युक्तं नाम सुहृदादियु समबुद्धित्वम्; न तु माधुष्ये पापेषु च योगिना समं प्रयोजनम्, सत्सङ्गमादेरसत्परित्यागादिश्च ज्ञान-वृद्धिहेतुत्वेन तेप्राप्तव्यापेक्षितत्वात् । उच्यते— भेदानीमुपग्री-वदृष्टान्तो योगी निर्दिश्यते, किन्तु धृतसकलश्रेयस्तन्यः कृतस-कलस्तन्यः साङ्गोक्तारूपतन्त्योभयदशायुः, तथापि श्रेयः च तस्य साधुभिः पापैश्च प्रयोजनाभावः समः, केवलं योगोपयुक्तस्य-स्थानादेरनोपदेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासाहंत्वादि प्रागप्यु-क्ताः इयं तु तत्र काष्ठप्राप्तावस्थेति ‘विशिष्यते’ इत्यस्य भावः । तदाह— योगाभ्यासाहंत्वे विशिष्यते इति । अत्र ‘विमुच्यते’ इति परेः (चं.) पठित्वात्पादविकल्पाद्यमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—जितात्मनः फलमाह— जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यगादितः हृदि सन्निहितो भवति, अप-

रोसज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति—शीतोष्णेत्यादिना । शीतोष्णादिषु कूट-
स्थः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा विजितेन्द्रिय इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानं अपरोक्षज्ञानं वा ।
तद्योक्तं—‘सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः । देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम् ’ ॥
इति । ‘श्रवणमननानाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते । तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत् ॥ वि-
ज्ञानं ज्ञानमद्वादेर्विशिष्ट दर्शनं तथा ’ इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः, कूटस्थस्थित इति व्युत्पत्तेः ।
कूटमाकाशः ‘कूटे खे विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते’ । इत्यभिधानात् । योगी योगं कुर्वन् । युक्तो
योगसम्पूर्णः । एवम्भूतो योगानुष्ठता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

६ अ प्र दी.—योगो विहित, तस्मिन् जितात्मन इत्य-
नेन १ इत्यत आह—जितात्मन इति । उपकारी हि बन्धु-
च्यते । स जित मन कृपुणकार करोति येन बन्धु स्यात् २
आत्मोद्धार करोतीति चेत्, स एव च क २ इत्याशङ्क्येति
शय । जितात्मन फले बन्धुये प्रशान्तस्त्वत्यनुवाद किमर्थ २
इत्यत आह—जितात्मा हीति । वाक्यभेदेनेदमेव फलक
धनमिति नाव । ननु जितात्मस्त्वमेव प्रशान्तस्त्व, तत्कथं तत्फल
स्यात् ३ इत्यत आह—नेति । तस्य जितात्मन स्वत एवति शेष ।
तर्हि निराकाङ्क्षादुत्तर वाक्य न्यर्थमिष्यत परमफले दर्शयितु
तदिति शोभेन न्यूनमभ्याहारेण पूरयन्त्याद्ये—तदा चेति ।
प्रशान्तस्त्व सति परमात्म सर्वेषां हृदि सनिहित एव, तत्त्व
प्रशान्तस्य विद्या २ इत्यत सम्यक्कृतसुचितार्थे विज्ञोति—
अपरोक्षेति । योगास्तु इत्यर्थः [१५] इति
योगास्तुल्य लक्षणमुक्तं, तस्मिन्मर्थे पुनरुच्यते २ इत्यत आह—
अपरोक्षेति । साधुश्लोकाद्वयमहणायादिपद, अत्र सप्तम्या ज
न्ययो न दयतेऽत आह—शीतेति । अत्र आस्फोटोऽन्यम-
पश्यन् । परमात्मा समाहित ’ इति सम्प्रदायागत
पाठ विद्वज्ये ‘परात्मसु समा मति ’ इति पाठान्तरं प्रक-
ल्प्य ‘समा मति, ’ इति ॥ आकृत्य सप्तम्या अन्ययमुक्त्वा
पूर्वपाठोऽन्ययाभाव इत्यवादीत्, तदनेन नापहसित भवति । कुत्रि
मेऽपि पाठे ‘सुहृत् ’ इत्यादिक ‘आत्मौपम्येन [६।३२] इत्य-
दिक च पुनरुक्त स्यात् । ननु ॥ शीतोष्णादिव कूटस्थ, तस्य

ज्ञानविज्ञानतृप्तमनस्त्व विजितेन्द्रियश्च वायारितदमेव, तस्मिन्-
मर्थे पुनरुच्यते २ इत्यत आह—ज्ञानेति । प्रत्यकमन्ययादिक
चनम् । ननु क्लिषादिविषया वृद्धिर्विज्ञानम्, ‘साक्ष धोर्ज्ञान-
मन्यत्र विज्ञान शिल्पवाक्यया ’ [अमर १।१।६] इत्यभिधा-
नात्, त कथं विज्ञानन तृप्तात्माऽयं स्यात् २ इत्यत आह—
विज्ञानमिति । अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञान वा ज्ञानमिति
सुचितम् । इत एता २ इत्यत आह—तद्येति ।
प्रसिद्धाभिधानायाऽप्यब्रवीत्येत्येति चशब्द । सामान्ये सा
धारणे पुरुषे । सामान्यविषयं तु ज्ञानमित्यपि श्रुत्यम् ।
तदेव ज्ञानमिति सम्बन्ध । अद्वाक्यकारणात् शिल्पस्य च ।
विशिष्ट दर्शनं वैष्णवशास्त्रम् । कूटस्थान्नो नित्यादिपदार्थे,
तेन कथमन्यत्र सप्तम्या २ इत्यत आह—कूटस्थ इति ।
तत्कथं २ इत्यत आह—कूटस्थ इति । ‘सुपि स्थ ’ [अथा
३।१।४] कूटश दोऽनुत्तरवायादिवाची, तत्परिग्रह निर्विकारत्वं
न सम्यत इत्यत आह—कूटमिति । एतौ शब्दोऽपि
उच्यते इत्यर्थः । ‘युक्तो योगी ’ इति पुनरुक्तिरिति
मन्दाकाङ्क्षानिरासार्थमाह—योगीति । इनेरन्यथैवात् कुर्व
शिल्पकम् । निष्ठायां सुधार्यत्वात् सम्पूर्ण इति । वक्ष्यमाणा
न्यायपक्षया क्रमोद्धतम् । तर्हि विशुद्धार्थो कथं सामानाधि-
करण्य २ इत्यत आह—एवम्भूत इति । ‘पातुसम्बन्धे प्रख्या ’
इति लुक् ॥ ७ ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते । साधुभाषादिषु समनुद्धिः जीवचितः । पर-
मात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकस्येण चिद्रूपा एव हि जीवाः । विशेषस्त्वन्तःकरण-
कृतः । सर्वेषां साधुत्वादिक सर्वमीश्वरकृतमेव । स्वतो न किञ्चिदपि ।

६ अ प्र दी — मध्ये लक्ष्यस्योक्तत्वात् ‘सुहृत् ’ इत्यादिकं
॥ योगास्तुल्यलक्षणमिति प्रतीतिनिरासायाह—स एवेति ।
साधुभाषादिषु समनुद्धिः च योगास्तुल्य एवेति न, किन्तु सर्व
स्मादयोगातिवाद्द्विशिष्यत इत्येवमुक्तं दृश्यन्वय इति नाव ।
साधुत्वं धर्मित्वम्, पापत्वं पापकृत्वं च नियतं, न तु सुहृत्त्वा-
द्विवक्ष्यवस्थितमित्यत सुहृत्तादिर्विस्तृतत्वा ‘साधुभाषादिषु’
इत्युक्तम् । समनुद्धिः नाम पुत्रादिसाम्यमित्यन्यथाप्रतीति
निरासायाह—जोऽन्येति इति । ‘एव चमया युक्तो जीव
इत्यभिधीयते ’ इति चेत्तावेनविभेदे जीवशब्दप्रयोगात् कित
इत्युक्तम् । सुहृत्तादिचेत्यस्य तथा सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य
परमात्मन, एव सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्ताद परमा-

त्मनिमित्तकत्वस्य चैकस्येण कारणेन तदर्थं समनुद्धितिर्यथे ।
तत्राय प्रकार विज्ञोति—चिद्रूपा एवेति । मनुष्यप यदक
एकं प्रति सुहृदित्यादि, तत्र न जीवत्वभावान्तर्गतं, किन्तु चिद्रू-
पत्वादिकमेवत्यर्थः । तर्हि सुहृत्त्वादियमं विमात्मक २ इत्यत
आह—विशेषस्त्विति । अन्तःकरणपादान्तो वाद्यप्यम ।
एतदुक्तं भवति—मुक्तावधारयमाण यद्यौरूप तत् ‘निविधा
जीवसहा ’ इत्यादिप्रमाणाद्विषमयं, किन्तु दोन्द्रियान्तःकरण
पर्यैर्देवस्य तत्त्वस्त्व एतादृश्य विषमनुद्धित्य योगास्तुल्य
नासीति द्वितीय प्रकारं शृणु । तत्रायं विज्ञोति—
सर्वेषामिति । स्वत स्वातन्त्र्यम् ।

५ आ. मा. भा.— उक्तं चैतत्सर्वम्— 'स्वतः सर्वेऽपि चिह्नाः सर्वदोषविवर्जिताः । जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः ॥ सर्वे चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित्स्वत एव तु । समा एवं हतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ॥ एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु । स्वामाविकस्तु नियमादत एव सनातनाः ॥ असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वामाविका अपि । गुणदोषौ मानवानां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ ॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः' । इति ब्राह्मे । न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम्, तत्र दोषस्मृतेः ; 'समानां विपमा पूजा विपमानां समा तथा । क्रियते येन देवोऽपि स्वपदाद्भूयते पुमान्' ॥ इति ब्राह्मे ।

६ ज. प्र. दी.— अत्र प्रमाणमाह— उक्तं चेति । स्वतः स्वस्वत्वेन । दोषैरिस्त्वादिभिः । एव सुहृत्त्वादिगुणैरिति प्रा-
प्तम् । आगन्तुकधर्मा न स्वस्वतन्त्रता इत्यर्थः । किं तर्हि ?
इत्यत आह— तेषां स्थितिः । दोषा गुणाश्च । उपाधिरन्त क-
णादि । सर्वे सुहृत्त्वादिनम् । अतएव प्रसारद्वयेन यदनात्मप-
मानात्मस्वन्तर्माम्य वैषम्यम्, यच्च वचित् परमेश्वरानधीनरू-
पत्वं तद्भ्रान्तिसम्प्रतीतम् । योगे प्रवर्तमान प्रति यत्सुहृत्त्वादि-
कृतं मनुष्यैरेव स्वस्ववैषम्यप्रमाणं न भवति । न तु देवादि-
भिर्युक्तस्यापवादमाह— एवमिति । तुल्यदोषप्रकारेण । अव-
धारणार्थं विदुषोति— विशेषेण इति । विशेषो योगिन प्रति

सुहृत्त्वादिः । तदेव प्रपञ्चयति—असुरादेरिति । तथाशब्दो
वक्ष्यमाणसमुच्चये । दोषा योगिनं प्रति अस्तिवाद्याः । तथा
'लोष्टम्' विदुषेणमिह वैरिणम्' [३।३७] इति । गुणदोषौ
सुहृत्त्वादिवादी अनागन्तुकौ । गुणैः सुहृत्त्वादिभिरिकमानं
गुणैकमानम् । तथा च श्रुति "यथा ह वै बहवः पशवः"
[घृ उ १।४।१०] इत्यादिका । "सुहृत्" इत्यादिश्लोकस्य
प्रतीत एवार्थं किं न स्यात् ? इत्यत आह— न स्थितिः ।
सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वनामसंज्ञा, न साधारणार्थ-
स्य, समे देशे यजति इति ।

५ आ. मा. भा.— 'विचं वन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु (भवति) पञ्चमी । एतानि मान्य-
स्थानानि नरीयो ह्युत्तरो— (यद्यद्) चरय' ॥ [२।१३६] इति मानवे । 'गुणानुसारिणीं पूजां समां
दृष्टिं च यो नरः । सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥ वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्च-
यात् । पूजाया विपमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्' ॥ इति ब्रह्मवैवर्ते । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपू-
जादिकृतिः । अग्न्यानधिका या साऽपि सभता । तद्व्याहृः— 'यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु
च । तथा करोति पूजादि समशुद्धिः स उच्यते' ॥ इति गारुडे । प्रत्युपकारनिरपेक्षपोषकारकृतसुहृत् ।
केशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम् । अरिर्वधादिकर्ता । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदा-
स्ते स उदासीनः । कर्तव्यसुभयमपि यः करोति स मध्यमः । अवासितकृद्द्वेष्यः । आह चतत्—'द्वेषो-
ऽवासितकृतकार्यमात्रकारी तु मध्यमः । भियकृत्स्मियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति ॥ स मित्रमुपकारे
तु अनपेक्षोपसारकृत् । यस्ततः स सुहृत्सोक्तः शत्रुश्चापि वधादिकृत्' ॥ इति ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— तथा न केवलं समपूजाया दोष, किन्तु
विषमपूजाविधानं चास्तीत्याह— विचमिति । वन्धुरिति
वन्धुत्वम् । मान्यानि च तानि स्थानानि च । वितादिशब्दे तद-
न्त उपलक्ष्यन्ते । दृष्टिर्वोक्तप्रकाररूपेण समा कार्या, पूजा तु
विषमैवेत्यत्र प्रमाणान्तरमाह— गुणेति । या विपमा पूजा
या वैषम्यम् । तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । साम्यं ददाति

विदुःखविमिक्तम् । समशुद्धिर्ब्रह्म प्रसारान्तरेण व्याचष्टे—
सुहृदादिप्रति । एतत्तु योगारूढविषयमिति तदेव नोपपत् ।
न हि योगारूढो लौकिकेन्द्रियव्यपकारं करोति यः ।
सुहृन्मित्रशत्रुद्वोरिद्व्येवशत्रुद्वोरुदासीनमध्यम्यशत्रुद्वोश्चाप्युभेदो
न प्रतीयते, अत आह— प्रत्युपकारेति । निरपेक्षया
ऽनपेक्षया अवासितमन्त्रियं, तत् उपक्रियमाणत्वात् ॥ ९ ॥

७ ह. पं. भा.— जितात्मनः प्रशान्तस्य कार्यकरणसद्वात् आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णसुखदुःखेषु
तथा मानापमानयोः पूजापरिमवयोः समस्य ॥ ७ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं
विशेषज्ञानं ज्ञानं साधुमवधारणं, ताभ्यां कृतात्मा कृतस्योऽप्रकृत्यो भवतीत्यर्थः । विजिनेन्द्रियशब्दो युक्तः
समाहितः स उच्यते समश्लोष्टाश्रयः ॥ ८ ॥ किञ्च—श्लोकार्थमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमन-

पेक्षोपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, मध्यस्थो विरुद्धयोरुभयोर्हि-
तैर्पी, द्वेष्य आत्मनोऽपियः, वन्दुः सम्बन्धी इ येतेषु, साधुषु शास्त्रार्थानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रतिपिद्ध-
कारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः 'कः किं कर्म ?' इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते योगारूढानां सर्वेषां
युक्ततम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

८ व. घ. गि.—जितात्मनो वन्दुत्वं विद्वदिति—
जितात्मन इति । शीतोष्णसुखदुःखेषु पुत्रापरिवययोश्च
जिनात्मनो जितमनसः, अत एव प्रशस्तस्य रागादिशून्यतया
निर्विकारस्य, एवम्भूतस्यैव परं केवल आत्मा समाहितो
योगारूढो भवति । यद्वा 'परमात्मा' इत्येक पदम् । परमेत्पर एता
द्व्यस्य समाधिपरिचया भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ योगारूढस्य लक्षणमाह द्वाभ्याम्—ज्ञानेति ।
ज्ञानमौपदेशिकम्, विज्ञानमपरोक्षादुभयं, ताभ्यां तृप्त-
संज्ञाताद्यप्रत्यय आत्मा चित्तं यस्य स तथोक्तः, तत
तूदस्य निवृत्तनिधावपि निर्विकारः, तत एव विजितानि
रागद्वेषपूर्वाकादियप्रवृत्त्याद्यवित्तानीन्द्रियाणि येन ॥

९ व० त० टी०—चित्तात्मनो वन्दुत्वं स्फुटयति—जितात्मन इति । कालधर्मेण शीतोष्णादिषु सरस्वपि तस्य
परं फेजलमात्मा समाहितो भवतीति परमा । उन्त्यामीन समाधिगतो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य स्वरूपं
त्रैलोक्यं चोपपादयति द्वाभ्याम्—ज्ञानविज्ञानेति । ज्ञानमौपदेशिकं, विज्ञानमपरोक्षादुभयं, ताभ्यां तृप्त आत्मा
यस्य बृटे स्थितोऽपि युक्त इत्युच्यते, स योगी सुहृदादिषु वृद्धिपरीतेषु च समबुद्धिधिकतरो भवतीति
विशिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—ननु वन्दुत्वे कथं हितवृद्ध्येत ?
इयत् आह जितात्मन इति । जितात्मन यदाकृतमा-
यामन । शीतोष्णसुखदुःखेषु सयोगिप्रियोगुषु प्रज्ञातस्य
संयोगे ह्यसौभाग्यादिनिरहितस्य विमर्शयोगे हेनेन प्रिये
चोपातोपरिहृतम् । तथा भगवत् सत्तात्मात्मानापरमयो
समस्य । परमात्मा पुरुषोक्तं समाहितस्तदर्थं दाम्पत्येन
सावधानस्तिष्ठति । तदुदय एव समाहितस्तिष्ठतीति
भावः ॥ ७ ॥ ननु परमात्मा हृदयस्योऽस्तीति कथं
ज्ञानम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ।
ज्ञाने शास्त्ररीत्या भगवत्स्वरूपज्ञाने विज्ञाने भावात्मकबह-
पानुभवे तु स संशयकोटिरहित आत्मा अन्तःकरणं यस्य,
दृग्धर्मा निर्विकार भगवत्परणन्दस्वरूपनिष्ठ, विविचेन्द्रिय
स्वभागेन्द्रादित, युक्तो योगारूढ इत्युच्यते । समलाष्ट्रस्य
काशतः कृपापाणमुज्जुं समो भगवदीकमास्वपान्
योगी मत्सयोगवानुच्यते, मयेति 'नेप । अत्राय भाव
मुक्तिकाया भगवद्भक्तसौगन्ध्यस्मरणेन सर्वोपाधिकद्वाराति
तापभाववान्, पापान् भगवद्विप्रयोगजज्ञातास्मरणेन स्वस्य

तत एव च हेयोपादेयबुद्धिशून्यत्वेन समानि लोष्टाश्रकाश-
नानि मूलकण्डपापाण्यत्त्वानि यस्य सः योगी युक्तो योगा
रूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥

प्रत्युपधरमनपेक्ष्य स्नेहसम्बन्ध च विमर्शोपकर्ता
सुखम् । मित्रं स्नेहेनोपकारी । निष्कारणमपकारक-
द्वि । विवदमानयोर्द्वयोप्युपेक्षक उदासीन । उभ-
योरपि हितैर्पी मध्यस्थः । उपकारिण्यप्यपकर्ता द्वेष्य ।
द्वारिसम्बन्धी शत्रुः । धर्मशीला साधवः । पापशीला पापा ।
एतेषु सुहृदादिषु चकारादन्येष्वपि समबुद्धि 'कः कीदृशः ?'
इत्यव्यापृतबुद्धिः, एवैष्टव्यो योगारूढ सर्वम्योऽपि योगिभ्यो
विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ ९ ॥

तदभावतापात्तत्र सिगधभाववान्, सौख्ये चारीकिककान्ति-
दर्शनेन तस्य भाववास्तवाप्यत इति भावः ॥ ८ ॥ विश्व एतन्निवय
एव न तम, किन्तु सर्वत्रेव समबुद्धिरत्तम इत्याह—सुहृद्विति ।
सुहृद् सवहितोपदेशवान् । मित्रं स्नेहपरवचः, अरि एवहिम्
शत्रुबुद्धिमान्, उदासीनो निरपेक्षः, मध्यस्थो विवदमानवो,
सदसदाव्यविचारकः, द्वेष्य सदावर्दीनः, दृग्धर्मा सम्बन्धी,
यतसु साधुषु सदत्तारेषु । अपि च किं पुनः ? पापेऽधर्मविरोधिषु
समबुद्धिः भगवद्विप्रयोगेन भगवद्भक्तबुद्धिसेषु वा तद्विप्रयो-
गेन तपाभावात्तत्र विशिष्यते, योगयुक्तेषु तम इत्यर्थः । अत्राय
भाव—भगवद्विप्रयोगे सत्तोहृदिस्मरणेनायं सर्वेषु सौहार्दधर्म-
वान् तथैव च मित्रधर्मेवान्, तद्वहितेषु अरिहिदिमान्, तत
तु तेन सर्वत्रोदासीन्यधर्मवान्, विमर्शयोगवस्थायां तदुत्त-
रगेन मध्यस्थधर्मवान्, तथैव तत्रेनेन द्वेषधर्मेवान्, तत्स-
म्बन्धस्मरणेन वन्दुधर्मवान्, तदर्थं सदाचारवान्, तत्तापति
नयेन पापवृत्तयेन जहत्धर्मज, एवं य समबुद्धिः स
विशिष्ट इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नो० भा० टी०—मनसो जये फलमाह—जितात्मन इति । शीतोष्णादिषु प्राप्तेषु जितात्मनो निर्विकार-
चित्तम्यात्मा चित्त परमुत्कर्षेण समाहितः समाधिं प्राप्नो भवति । अतः समाधिसिद्धयर्थं मनो
जेतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ समाधिसिद्धये किं फलं ? अत आह—ज्ञानेति । ज्ञानं शास्त्रोपदेशात् बुद्धिः,
विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजः प्रमाख्योऽनुभवाः, ताभ्यां तृप्तः सञ्ज्ञातलभ्यत्यय आत्मा चित्तं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृ-
प्तात्मा । यतस्तृप्तात्माऽतः फलस्योऽप्रकल्प्यः ससारतापानास्कन्दिनो भवतीति समाधिफलम् । अस्य षोडशसिद्ध-

रक्षणमाह—विजितेन्द्रिय इति । समलोष्टाश्मकाश्चन इत्येवविभो योगी स युक्तः प्राप्तयोग इत्युच्यते विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ समत्वमेव स्तौति—सुहृदिति । सुहृत् प्रत्युपकारमनपेक्षयोपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीन उभयत्र पक्षपातशून्यः, मध्यस्थ उभयहितेषी, द्वेष्य आत्मनोऽप्रेयः, वन्धुः सम्बन्धी, तेषु साधुषु पुण्यवृत्तुः, पापेषु पापाचारेषु कस्य किं कर्मैयनालोचयन् तेषु सर्वेषु यः समबुद्धिः स विशिष्यते ॥ ९ ॥

सम्प्रज्ञातसमाधेः साङ्गानि बाह्यान्तरूपकरणानि ।

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपस्त्रिहः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीच चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

* 'चैलाजिन—' इति रामानुजीयः पाठः ।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्चलं स्थिरः ।

रामानुजीयः पाठस्तु 'स्थिरम्' इति ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

१ तदप्यास्तु—'अथास्य योगस्य सिद्धये किं साधनमिति निरूपयन्ति' इतीमं श्लोकमवतारयन्ति, तदत्रोक्तस्य पातञ्जलयोगस्य तदभिमतकर्मयोगसाधनरक्षाभावात्प्राप्त्यादिकमेव । योगी कर्मयोगीनि व्याख्यानमपि तथाभूतम् । उक्तहेतोरिवेति नाधिकं प्रपश्यते ।

२ आत्मन इति परासनव्यावृत्त्यर्थम्, तस्याशुश्रितात् । तथा चोक्तम्—'आत्मशुद्ध्यासनं वन्न जायापत्य कमण्डलु । शुचीस्थानमन एतानि परेपानशुचीनि तु ॥' (बौध्. सू. १।२।११) इति । परासनेऽवस्थिते परेच्छाधीनत्वेन विक्षेपसम्भवात्तद्व्युदास इत्यन्ये ।

३ अथ आत्मविशुद्धये बुद्धिशुद्धयर्थमित्यर्थमभिप्रेत्याह यामन —

यदि गच्छेत् भगवतो योगोऽनेति विचारिते । बुद्धिशुद्धयर्थतोके स्यात्सगुणध्यानमेव ॥

यदि याच्य कर्मयोगस्तत्र कृत्यत्विकपरिग्रहात् । न आत्मेकाकिता तद्वदश्रितता घटेत् ॥

द्वयोयोगोऽपि नो बाध्यो न हिनस्ति स वासनाम् । प्रत्युतास्मिन्देहेकेऽपि श्रेयमेवाभिवर्द्धयेत् ॥

भोगमूलमयं देहोऽजरोजोग्रमथ जीवतु । इतोऽन्तो मुहुर्मुत्यु कथयन्ति हि योषिन् ॥

देहव्रीतिं त्यजेद्बुद्धिं सा तस्या छुदिरुतमा । तस्मिन्देहेऽपि भवत्यत्र ध्यानादिगोचरनारतम् ॥

आत्मस्वरूपयोगोऽपि नैव श्रीबुद्धिहेतुः । शुद्धायामेव बुद्धौ स्यादात्मन स्वरूप यत् ॥

तदत्र सगुणध्यानयोग एव विवक्षितः । बुद्धिशुद्ध्या चने सिद्धौ स्याद्योगास्तुता तत — इति ।

'एकाम मन इत्या' इत्यनेन प्राणायाम सूच्यत इत्यपि तदाशयः । आसने आस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्ते चैलादिपदे, आस्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या च स्वस्तिकपद्मादिरूप नार्तर वन्धविशेषे च । उभयत्र 'करणधिकरणयोध' (मठा १।१।१५०) इति व्युत्पत्तिः ।

—आविर्गता ।

* 'येकं वस्त्रं, येकं गृहवस्त्रं' इति शब्दार्थचिन्तामणि । 'बेल चेलोऽपमे प्रियु । नपुपक नु वगने' इति विश्वः ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।

न चातिस्वप्रशीलस्य जायतो नैव चार्जुन ! ॥ १६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—अत एवमुक्तमफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युज्जीत समादध्याय सततं सर्वदाऽऽत्मा-
नमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाग्रसहायः । 'रहसि स्थितः, एकाग्रो' चेति
विशेषणात्सत्त्व्यामं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा—चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतो यस्य स यतचि-
त्तात्मा, निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च, परिग्रहरहित इत्यर्थः । सत्त्व्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः
सन् युज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तविशेषणतो योगाभ्युत्पत्त-
भावे योगानुष्ठाने प्रयतितव्यमित्यत्राभिधानानन्तरं प्रधानमभि-
धाति—अत एवमिति । आदितैस्तत्त्वैर्दोषैश्चाल्लयैर्विशेषणमर्थं
योगस्य सूचयति—सततमिति । तस्यैव यथाज्ञान्युपन्य-
स्यति—रहस्योत्पादित । 'सर्वदा' इत्यादयोर्दोषकालोप-
स्थापम् । प्रत्यगात्मनं व्याप्यंयति—अन्तःकरणमिति ।

गिरिगुहादित्यादिशब्देन योगप्रतिपत्त्यर्थं बुद्ध्यादिविजुतो वेद्यो
दृश्यते । विशेषणमुपपन्नं तात्पर्यमाह—रहस्योति । योगं
युज्जानस्य सत्त्व्यात्मिनो विदेषणान्तराणि दर्शयति—यतेति ।
सति सत्त्व्यासित्वे किमित्यपरिग्रहप्रदर्श । अर्थमुपपत्तेः, इत्यादिद्वय-
कौपीनाच्छब्दानादित्यपि सचित्तित्वपर्यवर्तिमाह—सत्त्व्यासि-
त्वेऽपीति ॥ १० ॥

१ शां. भा.—अपेक्षानां योगं युज्जत आसनहारविहारदीनां योगसाधनत्वेन नियमो
वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्तत्र आरभ्यते; तत्राऽऽत्मनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचाविति ।
शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमवलमप्यत्मन आसनं
नात्युच्छ्रितं नातीवोच्छ्रितं नाप्यतिनीचं; तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्वोत्तरे वस्मि-
न्नामने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठक्रमाद्विपर्ययोऽत्र क्रमवैलानीनाम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगं योगाङ्गानि योगविशेषोत्तर-
मन्तरेण तात्पर्यमाह—अथेति । योगस्वरूपकानिपदत्तद्वयप्रदर्श-
नात्तत्पर्यमपमानार्थः । 'विहारदीनां' इत्यादिशब्देन यथोक्ता-
सनादिगणान्तरभेदप्रदर्शनम् । 'यथाज्ञानं च' इत्यादिशब्देन
योगवत्प्रत्यक्षज्ञाने च तत्पदं देहवत्, ततो धर्मव्याप्यव्यभिचा-
रिण्यभिर्यादि दृश्यते । एव समुदायव्याप्यं दर्शिते विमा-
तीनं तयानमित्युक्ताच्छब्दोक्तं युज्जत । इत्यपेक्षायामनन्तरं
श्लोकार्थपर्यमाह—तत्रेति । विपर्यये समसी । प्रथमं योगानु-
ष्ठानस्य प्रारम्भं 'आसीनः सम्भूतः' [म. यु. ४।१।७] इति शब्द-
यादिति शब्दः । विपर्यये देशे विमनने—स्वभावतः इति ।

आसनव्याप्यैर्धैर्यं तत्रोपविश्य योगमनुतिष्ठतः समाधानयोगाशो
मा'सद्विरिष्यभिमग्नश्चाप विरिणीष्ट—अचलमिति । आत्म-
तत्त्वमिथिनि च्युत्तानमनुविश्रामाऽह—आसनमिति । 'आत्म-
न' इति शब्दोपपन्नमुदाहरणम् । पतनमवशिष्टाद्यं नाप्युच्य-
त्युचं, नाप्यतिनीचमिति मूलश्रवणादिवशेन बाधशोभाप्रिना-
न्यादिवशमपि तदोपवेत्तामर्थं येन वक्ष्यम्, अजिनं चनेपद्वीनां, तत्र
मृगस्य, कुशा द्वापर्ये चोत्तरे वस्मिन्नुपविश्यादित्यस्य तत्पथो-
क्तम् । प्रथमं चैलं ततोऽजिनं तत्र च कुशा इति प्रतिपत्त्याह-
मतिध्यायाऽहो कुशाश्वोत्तरं चैलमिति इति विपर्यये
ऽह—विपर्ययोऽप्येति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युज्जयान् । कथं ? सर्वत्रिप-
येभ्य उपपन्नैर्धैर्याम मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः—चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि, तेषां
क्रियाः संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युज्जयान् ? इत्याह—आत्मविशुद्धये-
ऽन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमिति चेत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—सर्वत्रिपयेभ्य उपपन्नैर्धैर्याम मनः कृत्वा
इति प्रारम्भेन धैर्यं तत्रेति—प्रतिष्ठाप्येति । योगं
युज्जयान् इति धैर्यामनं शब्दः—कथमिति । धैर्यो
विपर्यये यथाज्ञानव्याप्यं मनो देहवत्तन्मोहं चैव

विन्दे समाप्यते, सचित्तेन्द्रियक्रिया च बाधश्रितं संयतं
नृमनं इत्यादि योगमनुविश्रामाह—मर्त्येति । अगते धैर्ये
स्त्वया यथोक्ता त्वया योगमनुनय्य प्रारम्भेन यथाह—
स चित्तपर्यवर्तिमाह ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—वाहमासनमुक्तं, अधुना शरीरधारणं कथं ? इत्युच्यते—समं कायशिरोग्रीवं, कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवंतत्समं धारयन्नचल च । समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो त्रिशि-
नाष्टि-अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूवेत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्प्रक्षेपणं दर्शनं
कृत्वेवेति इयच्छब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सितम् । किं तर्हि ?
चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेदि-
वक्षितं, मनस्तत्रैव समाधीयेत, नाऽऽत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा' [६।२५] इति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्षुषोर्दृष्टिसन्निपात एव 'सम्प्रेक्ष्य' इत्युच्यते ।
दिशश्चानवलोकयन्, दिशां चावलोकनमन्तराङ्कुर्वन्त्येतत् ॥ १३ ॥

२ आ. शां व्या.—उक्तमनुशान्तलोकोक्त्य पुनरुक्तम
यमाह—वाह्यमिति । समत्वमुच्यते । काय शरीरमध्यम् ।
अचलमिति विशपणमवतारं तस्य तात्पर्यमाह—सममिति ।
कार्यकरणयोर्विषयपारवश्यमुच्यतेमचलत्वं स्थैर्यम् । किमि-
तीवशब्दलोपाऽन कल्प्यते ? स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव योगाहत्वे-
नात्र विधित्सितं किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽह—न होति ।
तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति प्रश्नपूर्वकमाह—किं तर्ह्यिति ।
दृष्टिमतिरातो दृष्टधर्म्या रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यम् । वयम-
सावनायासेन सिध्यति ? तत्राऽह—स चेति । समाधानस्य
प्राधान्येनात्र विनक्षितत्वाद्दृष्टेर्विधिवत्त्वेन तद्वृत्तप्रसङ्गात्तस्या
विषयस्यो व्यावृत्त्याऽन्तरेव सन्निपातो विवक्षितो भातीत्यर्थः ।

तथापि कथं स्वनासाग्रसम्प्रेक्षणमत्र धृतमविवक्षितं ? इत्या-
शङ्क्याऽह—स्वनासिकेति । तत्रैव मनस्समाधाने का-
हानि ? इत्याशङ्क्य वाक्यशेषविरोधात् । मैवमित्याह—आत्म-
नि हीति । किं तर्हि सम्प्रेक्ष्य इत्यादौ विवक्षितं इत्याशङ्क्या
ऽह—तस्मादिति । दक्षिणेतरचक्षुषोर्वा दृष्टित्तस्या बाया
द्विषयादौमुख्येनान्तरेव सन्निपातमत्र स्वकीय नासिकाग्र नासि-
कान्त सम्प्रेक्ष्येति विवक्षितमित्यर्थः । तत्रैवोत्तरमपि विशेष-
णम् । कुलमित्याह—दिशश्चेति । 'अनवलोकयनासीत' इत्यु-
क्तं सम्बन्धः । अन्तराऽन्तरा दिशामवलोकनमपि योगप्रति-
बन्धकमिति तत्प्रतिषेधः ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—किञ्च-प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
निगतमीर्विगतमयः, ब्रह्मचारित्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषामिक्षाबभूक्त्यादि
तस्मिन्स्थितः, तदनुप्राप्ता भवेदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो वृत्तीरूपमहर्षेत्येतत् । मच्चित्तः,
मायि परमेश्वरे चित्त यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् । मत्परोऽह परो
यस्य सोऽय मत्परः । भगति कश्चिद्वागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि ?
राजान महादेव धा, अय तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

२ आ शा व्या — योग बुद्धानस्य विशेषणतयापि
दक्षयति—किञ्चेति । अतः करणस्य प्रशान्ती रागद्वेषादिशे-
षाहित्य, तस्याश्च प्रकर्षो रागादिहेतोरपि निवृत्तिः । नियतम-
यत्वं सर्वकर्मपरित्याग शालीयनिश्चयवधानिसंसन्दिग्धबुद्धित्वम् ।
मिश्रामुस्स्यादीश्यादिदृष्टेन त्रिषण्णान्नशौचाचमनादि युज्यते ।
विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । उपसहस्रं योगनिष्ठो भवेदिति

शेषः । मनोऽस्त्युपसहारे ध्यानमपि न सिध्यत् । तस्य तद्वृत्त्या
वृत्तिरूपादिश्याशङ्क्याऽह—मच्चित्त इति । विषयान्तरवि-
षयमनानुबन्धुपसहारेणाऽऽत्मन्येव तन्मियमनान् ध्यानानुवपति
इत्यर्थः । मच्चित्तत्वैवैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वात्मत्वर इति
पृथग्विशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽह—भयतीति । अन्तःकरण-
बुद्धिर्योगस्यावान्तरफलम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा — अयेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेर यथोक्तेन विधानेन मदा-
ऽऽत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसो नियतं सयत मानस मनो यन्म मोऽय नियतमानसः; शान्ति-
मुपरति निर्वाणपरमां निर्वाण मोक्षस्त्वपरमा निष्ठा यस्याः शान्तः सा निर्वाणपरमा, तां निर्वाणपरमां
मत्सस्था मद्धीनामाधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

२ आ शा व्या — सम्प्रति पदफलद्वयनपरत्वेना
नन्तरशोकमाहते—अथेति । योगत्वरूपं तदज्ञमासनद्वय
तन्मूर्तिदिशपणमित्यस्यापिच्य प्रश्नपदानन्तरमित्यशङ्क्यार्थः ।
आत्मानं मुपश्रिति सम्बन्धः । आत्मशब्दो मनोविषयः ।
यथोक्ते विराट्नादि । उच्यतेपुनर्यथोक्तार्थं 'सदा'

इत्युक्तम् । योगी ध्यायी, सम्प्राप्तोऽत्यर्थः । मनस्सयमस्य योग-
प्रत्यसाधारणत्वं दर्शयति—नियतेति । शान्तिरहितोपरत-
सर्वसमाप्तिनिष्ठपर्यवसायित्वं मत्ता विशिमष्टि—निवाणेति ।
यथोक्त्या मुक्तैर्नैवैवस्थावस्थानादनयन्तित्वमाह—मत्स-
स्थामिति । मद्धानां यदात्मिकामित्यर्थः ॥ १५ ॥

‘मन सयस्य’ इति सयमस्याभिधानात् प्रशान्तात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्यन्तोपर इत्यभिप्रायेण अत्यन्तनिर्वृत-
मना इत्युक्तम् । ‘ब्रह्मचारित्रते स्थित’ इत्यनेन ब्रह्मचर्याग्रम-
प्रतीतिः शाङ्ख्योक्तप्रक्रियया वा ब्रह्मचर्यगुरुभूमाभिज्ञाचर्या
दिषी स्यादिति तथैवच्छेदायाह ब्रह्मचर्ययुक्त इति ।
ब्रह्मचर्यं च स्तवति पिशितपिण्डे भोग्यताधीर्गमेस्मरणलो-
कनालापादिरहितत्वम् न विवक्षितम् । स्मरन्ति च— ‘ब्रह्मचर्यं
च योषित्सु भोग्यतास्तु द्विवर्णम्’ इत्यादि । तथा ‘स्मरण-
कीर्तनं केलिः प्रेम्णं गृह्यमायणम् । सङ्कल्पोऽन्यवसायश्च क्रिया-

निर्मुक्तिश्च च । एतन्मैथुनमग्राह्यं प्रवदन्ति मनीषिणः । विप-
रीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाऽल्लक्षणम्’ [भ. पु. ३. ७२ । १० । ११]
इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपक्षात्मावलोकनाभिधानादपि
तदुपयुक्तावधानविपर्ययमत्रोचितमित्यभिप्रायेण अवहित-
इत्युक्तम् । मञ्चितशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्पर-
शब्दस्तु तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्युपौनक्ष्प-
माह—ममिवेति । यद्वा क्यदादौ भोग्यवन्ति, राजादौ
च महति परधीलौके दिग्भक्ता, मयि तु तदुभयमित्युप-
रुक्तिः ॥ १२-१४ ॥

३ रा. भा — एव मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसः शुभाश्रये सदा आत्मानं मनो
युञ्जन् नियतमानसः मत्स्पर्शपथित्रीकृतपानसतया निश्चलमानसो मत्संस्थां निर्वाणपरमा शान्ति-
मधिगच्छति निर्वाणकाप्रारूपा मत्संस्था मयि संस्थिता शान्तिमधिगच्छति ॥ १५ ॥

४ वे ता च — जीवात्मयोगप्रकरणे ‘मञ्चितो मत्पर-
[६ । १४] इति परमात्मनिवृत्तं विमर्शं विधीयते’ इत्यत्रो-
च्यते— ‘युञ्जन्नेवम्’ इति । एवमित्यनुवादे ‘मञ्चितं, मत्पर’
इत्युक्तमच्छब्दमभिप्रेतं परत्वादिकं विवृण्वताह— एव
मयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सवकारणत्वेन सर्वा-
त्मत्वादिकं विवक्षितम् । तथात्वेऽपि समस्तवैलक्षण्येन तद्वृत्त-
दोषासम्बन्धो वृत्ताविशेषनिष्कर्षश्च पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः ।
उक्ताकारविशिष्टत्वाच्च मनसः शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्र-
रणन्तरोक्तदिव्यमल्लविमहविशिष्टत्वमप्यभिप्रेतम् । तत्रात्म-
शब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः । युञ्जन्’ इत्यस्य प्रयोजन-

नियतमानसत्वम्, तथा निश्चलमानसत्वम् । तदुत्पत्तौ हेतोरवा-
न्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणह— मत्स्पर्शहेति । ‘मत्संस्थां’
इत्यादिपरमप्रयोजनम् । निर्वाणपरमा’ इत्यत्र निर्वाणं परम-
यस्या इति समासे विशेषण-व्यवसायास्त्वारम्यम् । निर्वाणहेतुशा-
न्तेषु ‘नियतमानस’ इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनरुक्तिश्च स्यात् ।
परमशब्दश्चास्वरसः, अतो निर्वाणस्य परमामिति समास-
परमशब्दश्च परमावस्थाविषय इत्यभिप्रायेणह— निर्वाणका-
प्रेति । परमात्मनि संस्थिता च शान्तिरज्ञानस्यादिव्यङ्गिराहित्य-
रूपा । यद्वा मयि संस्थिता शान्तिमित्येतदेव ‘शुभाश्रये
स्थितिम्’ इत्यनेन विवृतम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— एवमात्मयोगप्रमाणस्य पनोर्नैर्ष्यहेतुभूता मनसो भगवति शुभाश्रये
स्थितिमभिधायान्यदपि योगोपकरणमाह— नात्यश्रत इति । अत्यश्रनानशने योगविरोधिनी,
अतिविहाराविहारो च, तथाऽतिमानस्वमजागर्ग्यः तथा चात्यायासानायासौ । मिताहारविहारस्य
मितायासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकलदुःखहा बन्धनाशनो योगः सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

४ वे ता च — उचितदेशप्रथति परमात्मनिवृत्तनपर्यन्त-
श्चन योगोपकरणमेव, अतः अन्यदुपीत्युक्तम् । योगोप-
रण योगोपकारकम् । अत्यश्रानादेर्योगयितृत्वत्वात् ‘नात्यश्रत’
इति श्लोकस्यापि । मिताहारादेस्तु योगोपयुक्तत्वं ‘युक्ताहार’-
इति श्लोकेनोच्यते इति व्यतिरेकतोऽन्यत्रैक एवार्थ-
विधरीक्रियते इति विभागमभिप्रेत्याह— अत्यश्रतेति ।
‘शुक्ताहार इति श्लोके विहारायासवोरपि उक्तत्वात् पूर्वत्रापि
हि तावन्निप्रताविति दशयितुं अतिविहाराविहाराय
त्यायासानायासावित्युक्तम् । ‘जाग्रत’ इत्यत्राप्यतिरुप-
श्रनीय । पूर्वश्लोकोक्तशब्दप्रतियोगिकत्वाद्युक्तशब्दो मितप-
द्वत्यभिप्रायेण मिताहारित्यादिकमुक्तम् । श्रूयत हि

“यद्व्यात्मसंस्मितमत्र तदवति, तत्र हितरितं, तत्पत्नीयो न
तदवति” इति । स्मरन्ति च “उदारस्यायमनसस्य तृतीयमुदकस्य
तु । वायो सखरणार्थं तु चतुर्थमवशोपयेत्” इति । अतो न्यूना-
धिव्यादिसमस्तलोपराहित्यं युक्तसन्नेनाभिप्रेतम् । इन्द्रादिव-
मपि परमिव प्रत्येकमन्येत्यत्र । विहारशब्दः सखारपरः,
तन्त्रीपरिवहारावर्धिनोदयो वा । पारिकल्प्यादौ चित्याच क्छे-
शब्दार्थोऽत्र धर्महेतुरायासः । इन्द्राद्व्याससङ्घोनायोगसा-
म्याच्च सकलेति विवक्षितम् । तत्कलितमाह बन्धना-
शन इति । एवविषयस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्ये
योगस्य पूर्वसिद्धताग्रम स्यात् तदुपराधाय सम्पन्ना-
भनन्तीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— समाधियोगप्रकारमाह— योगं युञ्जीतेत्यादिना इति । युञ्जीत समाधियोग-
युक्तं कुर्यात् । आत्मानं मनः ॥ १० ॥ ११ ॥ योग समाधियोगं युज्यात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

निर्वाणपरमां शरीरस्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥ अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य । उक्तं हि 'निद्राश-
नभयभ्यासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम् । कृत्वाऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन्नसीदति (प्रसिध्यति) ॥'
इति नारदीये ॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदा-
हारादेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

६ अ. प्र. धी.—ननु 'उद्धरेत्' [६५] इत्यनेनैव योगो
विहितः, तर्हि पुनर्विधीयते ? इत्यत आह—समाधीति ।
प्रकारबधनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । 'युञ्जीत' इति योगमात्र
मुच्यते, तत्कथं समाधीत्युक्तं ? इत्यत आह—युञ्जीतेति ।
सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठते इत्यर्थः । आत्मश-
ब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—आत्मानमिति ॥ १० ॥ ११ ॥
उपविश्यासनं स्थानादिपि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह—
योगमिति । स्थानविवेकायै युञ्ज्यादित्युक्तम्, कुत्रापि यावत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु शान्तिर्निर्वाणमिति मोक्षपर्यायौ,
तत्कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्व ? इत्यत आह—निर्वाणेति ।
न जीवन्मुक्तिनाप्रमित्यर्थः । उपशान्तेर्गौणकारणत्वात् योग

फलत्वमनुपपन्नम् ॥ ११ ॥ 'न चैकान्तमनश्नत ... ज्ञायतो मेव
च' इति युञ्जानस्यानशनजगणनिषेध क्रियते ॥ सर्वविषय
इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—अनशनादिति । कुतः ? इत्यतः
शक्तस्य तदधिपानादित्याह—उक्तं हीति । आमीलिताक्ष इति
मीलिताक्ष शक्तिरिति सम्बन्धः । आहारादीनां केन युक्तत्वं ?
इत्यत आह—युक्तेति । उपाय समाधि । समाधिर्हि ध्यात्यर्थः ।
तद्वता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपा-
यत्वं नाम कीदृशं ? इत्यत आह—यावतेति । आदिपदेने-
न्द्रियोत्सेकात्स्वादे सङ्गहः । उपायेन साहित्यं नाम तदपि
रोधित्वम् । तथैवम्भूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अत एवायमुक्तफलप्राप्तये—योगी स्वाध्यायी युञ्जीत समाध्यायः सततमा-
त्मानमन्तःकरणम् । रहसि स्थित एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् । एकाग्रसहायः । एकाकीति
विशेषणात् सन्त्यास कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा, निराशीर्विदग्धः, अपरिग्रहश्च परिग्रहरहितः । सन्धा-
सित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन्युञ्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ अयेदानीं योग युञ्जानस्याऽऽहारादीनां योग-
साधनत्वेन नियमो वक्तव्यः । प्राप्तयोगस्य लक्षणं कलं चेत्यादि वक्तव्यमित्येतद्वारम्यते । तत्राऽऽसन-
मेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचायिति । शुचौ विविके स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रविष्टाप्य
स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं; तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाक्षोत्तरा
यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । विपरीतक्रमः ॥ ११ ॥

चैलाजिनकुशोत्तरं प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं ?
सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् ?
इत्यत्राऽऽह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥ बाष्पमासनमुक्तमधुना शरीर-
धारणमुच्यते—समं कायशिरोग्रीवमिति । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन् ।
अचलं समं धारयतोऽपि चलनं भवतीत्यतो विशिनष्टि—अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः । सम्प्रे-
क्ष्य सम्प्रवेक्षणं सन्दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह न विधीयते, किं
तर्हि ? चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः, सम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं तर्हि
मनस्त्वैव समाधीयेत; आत्मनि हि मनस्समाधानं वक्ष्यति—'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' [६१२५]
इति; तस्मादिवशब्दलोपस्तेनाऽणोर्दृष्टिपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते । दिशश्चानवलोकयन् दिशां नाव-
लोकनं कुर्वन्नित्येतत् ॥ १३ ॥

मन्त्रान्तात्मा विगतभीर्गितमयो ब्रह्मचारित्रते स्थितो ग्रन्थचारिणां ग्रंथं ग्रन्थस्यगुण-
शुभ्रपणमिताभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितः, तदनुष्ठानात् मनोदित्यर्थः । किञ्च मनः संयम्य मनसो
दृष्टिमुपसंहृत्य मयिषो मयि परमेश्वरे चित्ते यस्य सोऽयं मथितः । युक्तः समाहितः सन्नासीतोपवि-
नो ? मन्त्रः मन्त्रिणां ग्रीवेनोऽपि न ग्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा ।

अयं तु पञ्चितो मत्परश्च ॥ १४ ॥ अयेदानीं योगफलमुच्यते— युञ्जन्निति । युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन प्रकारेण योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं यस्य स शान्तिमुपगतिं निर्वाण-परमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मद्धीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ योगिन आहारादिनियम उच्यते— नेति । नात्यश्रतः आत्मसम्मितमन्नमतीत्याश्रतः । “अत्याशनादतीपानार्थं च उमात्यतिग्रहात्” [म.ना. ५।२] इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽम-सम्मितादधिकं न्यूनं द्राऽश्रीयत् । अथवा योगिनो योगशास्त्रपरिमितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्रतो योगो नास्तीत्युक्तम् । ‘अर्धमन्नस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्’ इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वमशीलस्य योगो भवति चार्जुन । ॥ १६ ॥ कथं पुनर्योगो भवति ? इत्युच्यते— युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य, आद्रिपत इत्याहारोऽन्नं, विहरण विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य, तथा नियता चैटा यस्य कर्मसु, युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहाः सर्वसंसारदुःखस्य कृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

८ घं. प्र. गि.—इत्थ योगमारब्धो कर्मांशुष्टानं योगार-
ब्धस्य सर्वकर्मसंख्यां तत्साधनं तद्वृत्तं चास्त्वा इदानीं
योगाङ्गानि निरूपयाम्यहम्— इति एवमन्ते तिरि
गुहादी रियतः । तत्रापि च तद्वितीयं, किं स्वैकाकी ।
स्मरते हि— “एको निष्ठुर्येवोक्त स्यादौ” केच
मिष्टुनं भवेत् [स्मृतम्] । तयो ग्राम समाख्यात उर्ध्वं तु
नगरायेत् ॥ नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुन तथा ।
[एतद्वत् प्रवृत्तं स्वधर्मात्पवते यति] राजधानी हि तेपा
स्वर्गैर्ज्ञाता वातां परस्परम्” ॥ [न.प.व. ३।५६-५८] इति ।
एकाकिनोऽप्यसंयतचित्तस्य मनोविषयाजगत्सर्वमेव भवति, अ-
तो यत्चित्तात्मा यतो सवर्त्तं योगप्रतिबन्धकस्यापाराशर्यो
चित्तद्वहो यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतुः— निराती विवृण्व
अत एव अपरिग्रहं शास्त्रनिषिद्धं योगविरोधिना परिग्रहं
रहितं । एवमिदं योगी योगारब्धं सततमात्मानं चित्तं
युनीत, समाहितं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्रेय योगशास्त्रप्रतिपाद्य प्रथमं तावदवगन्तव्या— “योग
श्चित्तवृत्तिनिरोधः” [पा.सं. १।२] । तस्याष्टावङ्गानि यमनि
यमासन्नप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिमेदाह । तत्रा
हिंसासत्यामतेयब्रह्मचर्यापरिग्रहार्जवममादृतिमिताहारसौचाग्नि
यमा । तपस्सन्तोषास्तिक्रयदानेयश्रमसहिदान्तध्रुव
ईमतिजपप्रव्रतानि नियमाः । स्वस्तिकप्रासनादीन्यास
नानि । प्राणवृत्तिनिरोधं प्राणायामः । इन्द्रियाणां स्वयं
विषयस्य प्रत्याहारं प्रत्याहारः । सबाधेन्द्रियस्य मनस
एकत्र विरमवस्थापनं धारणा । प्रेयाकारवृत्तिव्यादोऽन्तरा
न्तरान्वाकात्म्यव्यवहितो ध्यानम् । सर्वेषां विनासीधप्रय
यानन्तरितसंज्ञातां प्रत्ययप्रवाहः समाधिः । स तु चित्तभू
मिभेदेन द्विविधः, सप्रजज्ञतोऽसप्रजज्ञश्चेति । चित्तस्य
दि पञ्च भूमयो भवन्ति— क्षिप्तं मूढं विशिष्टमेवात्र

निष्ठमिति । तत्र विषयासक्तं चित्तं क्षिप्तं, निद्रातन्द्रा-
दिप्रसक्तं मूढम्, सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्विषयानलिप्तं
क्षिप्ताद्विशिष्टतया विशिष्टम्, तत्र क्षिप्तमूढयो समा-
धिरिति नास्ति । विशिष्टे तु चेतसि कदाचिद्व्यवधिपि समा-
धिरिति प्रत्याध्यातीत्यपवर्तनविशिसप्रतीत्यवयवमेव नश्यति ।
एकाग्रं तेनैकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्वेगेन तयो-
गुणकृतिनिद्रातन्द्रादिरूपस्याभावाच्चैर्युगलतयाऽऽव्ययपक्षि-
क्षेपाभावाच्चैकविषयकधारावाहिकवृत्तिरिति श्रुते सत्ये भवति
चित्तमेकाग्रम् । अस्या भूमौ सप्रजज्ञात समाधिः । तत्र
प्रेयाकारवृत्तिरपि भासते । तस्यापि निरोधे निष्ठं चित्तम्
सप्रजज्ञातसमाधिभूमिः । अयमेव सर्वतो विरक्तस्य योगिन
समाधिफलमपि सुप्रमत्तपक्षमागत्य एवमभिरामतत्त्वमाधा-
कारहेतुः ।

तदैतदष्टाङ्गयोगाऽत्र निरूप्यते, तत्र तावत् ‘नात्यमतरतु
योगोऽस्ति—’ इति श्लोकद्वयेन द्वाविधयमात्मर्तते नित्य-
हासित्वमन्वय-पतिरेकाभ्यां प्रोक्तपाद्यते— “एतदेतदशनेनार्थ
वृत्तियुद्धादं च तु । वायो सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्” ॥
इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वा युञ्जन्मनस्य योगो
न सम्पद्यते । तत्र हेतुमुक्तोऽप्येताह— न चेति । अत्याशिनो
गविनिद्रा स्यात्, अत्यन्तमनभतश्चातिजागरः, उदुभयमपि
योगप्रतिबन्धकम् । अत हे अहो न साधनानो भवेति
सर्वोपधनानिमाय । एव चर्त्तिरेकमुपेक्षाशानियममन्य योगा
इत्यवयवस्य अन्वयवृत्तेनापि वदार्हः— युक्तेति । युक्ताहार
विहारस्य—आहारोऽन्यवहारः, विहार पात्रक्रमः, युक्तौ
नियतपरिमाणावाहारविहारौ यस्य तथोक्तस्य, अत एव युक्त-
स्वप्नावबोधस्य नियतनिद्राजागरस्य, तथा अन्येष्वपि विहितेषु
तपस्स्वाध्यायव्रतजपादिषु कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्ता नियतकाला
पेक्षा व्यापारो यस्य तथोक्तस्यैव द्वाविधाद्वारा सर्वतु स-

निर्दिष्टे तु योगो भवति । अत्राहारस्य नियतवम् 'पूरयेदन्ननेनाधमम्—' इति प्रायुक्तम् । निद्राजागरयोस्तु 'रात्रे भाग्यं कृत्वा प्रतुद प्रथमान्तयो । मत्स्वप्नमध्यमे भागे योगोऽयं प्रजायते ' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहारस्य तु 'योजनां पर गच्छेत्' इत्यादि । तपस्स्वाध्यायादानां तु 'अने विद्या शनैस्तप' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एव 'ग्रन्थ चारित्र्ये स्थित' इत्यनेन अन्नचर्यम्, 'प्रधान्तात्मा' इत्यनेन अहिंसासत्यास्तेयक्षमाजंघानि यतचित्तात्मा इत्यनेन बहिरङ्गत मौचम्, 'अपरिग्रह' इत्यपरिग्रह, 'स्थित' इति धृति, 'विगतभी' इत्यनेन शास्त्रीयनिश्चयवादाद्विगता भी सर्वे सङ्ख्यापूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तत्वायुक्तत्वाश्च । यस्यैर्त्यर्पणेन आस्तिव्यम्, 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन सपरस्वध्यायप्रवृत्तया, 'निराशी' इति सन्तोष, तत्प्राप्तिमतया तदुपपक्षिताश्रम्ये यमनियमा प्रदक्षिता ।

अथ ब्रह्मसाधनमासनमाह—युञ्जो देश इति । युञ्जो देशो स्वभाजत संस्कारतो वा परिशुद्ध स्थाने नास्त्यङ्गितं नातीवोन्नतं, नाप्यतिनीचं, चैलाजिनकुशोत्तरम्,—चैलं वनम्, अजिनं व्याघ्रचर्म, चैलाजिने कुलेभ्य उतरे बहिस्ततथो णम् । कुशानामुपरि बर्म, तदुपरि चैलमास्तीत्यर्थः । एवमभूत् स्थिरमचलं आत्मन एवैवासाधनं प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा । 'आसनम्' इति परासनव्यापारितं, 'आसनं वायनं वनं जायाऽपत्यं वनमण्डलम् । आसनं शुचिरतानि धरेण न कदाचन' इति स्मरणात् ।

एवमासनमुपदिश्य तद्वन्तस्तानुष्ठेया प्राणायामप्रत्याहारप्राणा प्रदक्षिणयि—तत्रैकाग्रिमिति । तत्र तस्मिन्मासने उपविश्य । अत्र पञ्चस्तरितादिदिनेष्वपानादरेण केवलमुपविश्येति सामान्योक्त्या 'यन् केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते । तादात्म्यमभिप्रायम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षितमुपगम्यते । भूयते हि—'विनिर्देशे च सुखासनस्य' [कं ३. ४] इति । सूचितं च वतअलिना—स्थिरयुग्मासनम् [पा. यो १. १४६] इति । यतचित्तेन्द्रियस्य, चित्तमन, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, त्रिया चक्षुराग्रं प्राणं, यता नियमिताक्षितेन्द्रियविषयान् यन् स तपोऽत । अत्र यतकिय इति प्राणसममनोक्त्या 'अपाने उद्धति प्राणम्' [१. १२९] इति प्रादुर्भूतं प्राणायामं प्रदर्शितम् । यतेन्द्रियस्वयनचित्तत्वाक्त्या च 'श्रोत्रादीनान्द्रियाण्यथ स समाश्रित उद्धति' [१. १२६] इति प्रागुक्तं प्रत्याहारप्राणं दर्शितम् । चित्तन्द्रिययो

त्रियेति व्याख्याने 'यतचित्तेन्द्रिय' इत्येतान्नैव चारिताभ्यां विद्यापदव्याप्यं स्यात् । अत एव शरशतम् ।

'एकग्रं मनं कृत्वा इत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्यानाख्या चतुर्थी भूमिर्दर्शिता । एकग्रं कृत्वा आत्मविमुक्तये चित्तमुद्धयर्थं योगं ध्यानं युक्त्याह्वयते । तत्र चित्तेकाग्र्ये कारणं देहधारणमाह—सममिति । कायो देहमध्यभागः । स च शिरस्य योवा च वायसिरोमीर्व मूलाधारादारभ्य मूर्धपर्यन्तं सममवकम् अचलमवकम् धारयन्, विज्ञं अन्तरान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्वस्वीय नासिकाग्रं सम्प्रक्षेपेति इव शब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । न अत्र नासाग्रसंग्रहेण विवर्णितम्, तथा सति मनस्तत्रैव समाधिप्रसङ्गात् । अतो नासाग्रप्रेक्षक इव स्थित इति । एव मनः सयस्य विषयाकारवृत्तिरूपं कृत्वा मयित आसीतेति ध्यानविधिः । मदिति ज्ञेयस्वरूपसौलभ्योक्तिः । मयि पुरतः स्थिते मदनकोटिसुन्दरे मणिकिरीटपङ्कजलपहारकेयूरकुद्रिकाङ्कते माङ्गल्यवपुषि मरुतोपलम्ब्यामले मन्दस्मितरुधिरविस्मयोरमधुरालपिनि महीनयचरितामुते वासुदेवे चित्तं यस्य स मयि सत्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत् उपविशेत् ।

त्वां पश्यन्त सर्वेऽपि त्ववित्ता भवन्ति, तदेव किं तव ध्यानम् ? नेत्याह—मत्पर इति । अहमेव परं परमपुरुषार्थं यस्य स मत्परः । एव भगवदेकाकारचित्तवृत्तिरूपं ध्यानात्मकसम्प्राप्तसमाधिनिष्ठस्य पत्माह—युञ्जन्मिति । एव हंवाक्येनादिपूर्वोक्तनियमेन तदा आत्मानं मनो युञ्जन् समाश्रितं कुर्वन् योगी नियतमानसः नियत समाध्यभासातिशयेन निरदमनसः येन स तपोऽत सन् वाञ्छितं सर्वं हृत्पुष्पमूर्त्तं निर्माणपत्मा तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मोक्षपर्यवसायिनी मत्तस्था मत्स्वरूपप्रधानन्दरूपा निष्ठामधिगच्छति । न चान्तर्धानां शाश्वतमनादिसिद्धिर्लभ्यापि गच्छति, सर्वतो विरक्तस्य क्षुद्रास्तदपेक्षाविरहात् । अत एवोदात्तो देवैरामन्त्रितोऽपि तान्त्रिकाय निर्विघ्नसमाधिमेव अकारति वासिष्ठे श्रूयते । योगप्रवृत्ता वतअलिनाऽपि भूतभीतिक्वात्मविषयसम्प्राप्तसमाधिमत्यन्तर्धानादिदुष्कृतं बहुधा प्रपद्यन् तेषामपेक्षापयोग्यात्मसमाधिविरोधित्वेन हेतुवस्युत्थितम् । ते समाधावपसर्गां व्युत्थाने सिद्धयः [पा. यो १. १२६] इति । सेयमपेक्षाहीनं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारादिक्रमेण पाठमम भंक्त्वाऽस्माभिर्याख्यातम् ॥ १०—१० ॥

९ व० १० दी०—एव योगारूढस्य स्वरूपमुद्भूतऽऽहङ्गोः साङ्गं योगं विदधत सिद्धिमाह—'योगी' इत्यादिना 'मत्संस्थामधिगच्छति' [१५] इत्यन्तः । योगी युञ्जानो रहसि स्थितः आत्मानं सततं युञ्जीत ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मैति । मेन्द्र्यादिचित्तपरिक्लेशविरक्तं अविनादिपञ्चेन्द्रियभयद्वितं । महीनयोगिनिम्नस्य सम्प्राप्तसमाधिप्रकारमाह—मन संयम्य मयि च इति । मनश्च तादृशं मयम्

* बीषादनयमपुत्र [१. ५. ११] इत्येव पाठः—'आत्मसंस्थामनं यत्र जायाम्यं कर्मणः । युञ्जीत्यात्मन एव निमग्नोऽपि न' ॥ इति निष्पत्त्या वतम् ।

वासुदेवाधिष्ठितं चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चित्तं तद्विद्युत्तरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धित्वमुक्तम् । तदाह—युक्तः सन्मत्पर आसीत् ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि संस्थां लयं मोक्षादक्षरतादात्म्यरूपादपि परमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रवयति—नात्यभ्रत इति स्पष्टम् । किन्तु युक्ताहारविहारस्य योगी दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगास्तस्वस्वस्य तस्य भास्वरूपमिदं यं योगमाधनयकारमाह 'योगी' इत्यारभ्य 'स योगी परमो मतः' [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगास्तः, आत्मानं भागात्मकं रूपं, इहमि एकान्ते भगवत्स्थितनस्थाने स्थितः सन् समाहितः सन् सततं बुद्धीत समवति युक्तं कुर्वन् । एकाकी सद्गोपारहितः । यन्चित्तात्मा यन् वर्गीकृतं स्वभोगादिरहितं चित्तं भास्वरूपमात्मा दृष्टिश्चिरणामको येन । निराशीर्गतिं च मोक्षप्राप्तादङ्काङ्क्षा यस्य । अपरिग्रहः सर्वभोगान्तराज्यपरिग्रहः सर्वोपकारहितः । एवं युक्तचित्तं सन्मदं यन् कुर्वन्ति यः ॥ १० ॥ समाप्तमात्रं भ्यातस्वरूपमाह—शुचायिति वगुपेन । शुची देवे भागात्मकदृष्टावनादी, आत्मनो भगवतः स्थिरमात्मनं आरूपं, नापुच्छितं हृदयाद्विहः केषलकीडायां मेरु स्थितम्, नानिनीचं भावाहितानुत्तरात्मकम् । वानो? पैलाजिनकुशोत्तं चेतं वस्त्रं भास्वरूपं, 'होतृत्तरीयेः कुचकुहूतुमाद्वितैः' [भाग. १०।३२।१३] इति न्यायेन 'अजितं अविश्रुतं हृदयत्वं हृदयमलामकं, वेणुजिने हृदयः श्रीगोत्रधर्मादिभिरनृणादिर्वेष्य वस्त्रं वस्त्रिन् । पूष भयन्तृणां नि, तदुपरि हृदयात्मकं, तदुपरि भावात्मकं वस्त्रमेव प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भास्वरूपेण एकामं केषलद्राभ्यामेतन्मन्यवा स्थितं मनः कृत्वा । यथा शान्तायितन्द्रियविद्या यस्य । चित्तविद्याः स्वभोगाध्याय्यादयः, इन्द्रियविद्याः स्वतत्परिहृत्कारं दशन्तायित्त्याया, तत्पक्षो भूत्वा आगते उपविश्य आत्ममुद्रणं भास्वरूपमिदं यं योगी भगवत्संयोगं पुज्यात् अन्वयेन ॥ १२ ॥ सर्वं कथयितोमीत्रे, कथयति शिष्यं मीत्रं कथयति शिष्यायम् । कथयदेन धनमात्रस्य सर्वोऽपि देहः । भक्तिसाध्यानुमादौ सा मन्त्रोऽहमकम्, मीत्रा बुद्धिपानम् । सर्वं यथास्थितमवचरं धारयन् यानं दृष्टम् ।

स्थितः सन् स्वनायिकायं मन्त्रेण्य अर्पयितुमीक्षितनेत्रो भास्वरूपः दिग्भावात्तादृशन् दिग्भावात्तादृशः सर्वं भागवत्संनवान् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा भक्तिरसाभिविष्टचित्तः, विगतभीः, प्रपचाशो श्रुत्यादिदुरापचरणैरुभगवत्प्राप्तिसम्बन्धेहरहितः । प्रसन्नचित्तः स्थितः भगवत्प्रेम्णैर्निद्रपनिद्राहात् तादृशः सन् मनः संयम्य सर्वतः आकृष्य यो कृत्वा मयितो मयेव चित्तं यस्य । मत्परः अहमेव परः पुरार्थरूपो यस्य । एतादृशो भूत्वा युक्तः सयोगस्य आर्त्यं तिष्ठन् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकर्मः कलमाह—युज्यमिति । एवं सदा निरन्तरं नियतमानस्य दार्ढ्यैकपरचित्तः । आत्मानं युज्यमपि, युक्तं कुर्वन्, योषी मयि योगमात्रं, निवांगपरमां मोक्षाधिकामसंस्थां मत्स्वरूपसत्तादिवर्गं नास्ति रियोगप्रज्ञादिरहितभावमधिगच्छति प्राप्नोति । १५ । एवं योगफलश्रुत्वा तस्य स्थित्यर्थमाहारादिकमाह—नात्यभ्रतस्तस्यिति । अति अभतः प्रथिकमोक्षदृष्टयर्थं भुजानस्य न च । एतानं सर्वेषां अनुज्ञानस्य भगवत्स्वरूपमज्ञाना उपशमं कुर्वन्, अनित्यप्रतीत्यस्य निराशीर्लस्य सर्वविमर्शनेक्यभावाय, ज्ञातमत्र न चैव वागो जन्मयोगोऽस्मि ॥ १६ ॥ यत एतादृशस्य योगो न भवतीत्यतो यथा योगमिद्विः स्वात्तयोपायमाह—युक्ताहारानि । युक्त आहारो विहारश्च यस्य भगवत्संयोगोऽहृदयायं प्रमादं भुजानस्य, भगवत्संयोगोऽहृदयः प्रमादं भुजानस्य प्रमादं भुजानस्य दिष्टेयु नित्युत्तर भावदर्शनेत्या वेष्टा यस्य, युक्तं स्वत्वाका-योगी भगवद्विधामोक्षार्थं मेवावां देहात्म्यनिद्रायां स्वात्तः, मेवात्माभ्यासपर्यादादिम्वयवोपः, एतादृशो मौ यस्य । तस्य योगो भावात्मको मन्त्रात्मको दुःखहा तदाभावात्तादादिहानो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नो. भा. दो.— योगीति । योगी योगाभ्यासपरो इहमि एकांते स्थितः सन् आत्मानं बुद्धिं युज्यते समाध्यायन् । सततमिति नेरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्गतिं निद्रेण्यदप्रार्थयानः, नदेकनिद्रा इति यावन् । तेन मन्त्रावृत्तः । एकाकी भमदायः, सक्त्यामीत्यर्थः । यतो रियगीकृतो चित्तं मन आत्मा सेन्द्रियं शरीरं देन स यथचित्तात्मा । तथा अपरिमितः एकाद्विष्टेऽपि कथापुनरुक्तारिवदुपनिमहन्त्यः ॥ १० ॥

'योगं युज्यते' इत्युक्तं तदर्थं ? इत्याकाङ्क्षायां नद्वान्यामनादीन्माह—शुची देवे इत्यादिना । शुची स्वभावनः संस्कारतो वा पुण्ये देवे स्थाने प्रतिष्ठाप्य मुम्विनं कृत्वा मियं निशब्दे आस्तेऽस्मिन्निति यामनं स्थितिः 'निशब्दः' इत्यनेन मून्यमेव स्थितिः, न तु काष्ठमने पीठम् । 'आत्मनः' इति परामनस्याहृदयार्थम् । नास्त्युमिन्नं नापुच्छं नानिनीचं वेलाभिनन्दना वस्तरे वपुःपरि यस्य तत्पञ्चाशिनहृनोत्तमम् । अतिनादुपरि पैतं, कुनेभ्य वरति अतिनं, स्थितिहृत्पेपरि कुजा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञाय किं कुर्यात् ? इति कथाह—मयेति । मयात्मने पञ्चाशिनहृदयमनेनोपरिहृत् । यथाः निगूरीनाभित्याय विद्याविषयानं स्वनाजानि, इन्द्रियक्रियायनेन वरुण, येनामी वारिन्नेन्द्रियविद्याः । यत्र यत्र मनो वद्वान्मन्यवितानुगच्छन् एकं पदेमेव द्रव्यमात्रे वरुणं श्रुति, नाप्यत्र ;

निष्ठसिद्धिर्तुषीमो भवति । अत्राहारस्य नियतत्वम् 'पूरयेद-
शनेनार्थम्—' इति प्रागुक्तम् । निद्राजामरयोस्तु
'रात्रेर्भागत्रयं कृत्वा प्रबुद्धः प्रथमान्तपोः । प्रवृत्तपन्मध्यमे
भागं योगयोग्यः प्रजायते ' इत्यादिस्मृतिप्रसिद्धम् । विहा-
रस्य तु 'योजनाय परं गच्छेत्' इत्यादि । तपस्स्वाध्या-
यादीनां ॥ 'शनेर्विद्या शनेस्तपः' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं 'ब्रह्म-
चारिभ्योः स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्यम्, 'प्रशान्तात्मा' इत्यनेन
अहिंसासत्यास्तेयक्षमाजयानि, यतचित्तात्मा इत्यनेन बहिरङ्गतः
प्रौढम्, 'अपरिग्रहः' इत्यपरिग्रहः, 'स्थितः' इति स्थितिः,
'विगतभीः' इत्यनेन शास्त्रीयनिश्चयशून्यद्विगता भीः सर्व-
सङ्गत्यागपूर्वकयोगप्रवृत्तिविषयकयुक्तत्वाद्युत्तवासाङ्गा यस्ये-
त्यर्थकेन आस्तिक्यम्, 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु' इत्यनेन तपस्स्वा-
ध्यायमत्तजपाः, 'निराशीः' इति सन्तोषः, तदाक्षिततया
तदुपलक्षिताश्चास्ये यमनियमाः प्रदृष्टाः ।

अथ क्रमप्राप्तमासनमाह—शुची देश इति । शुची
देशे क्षमाभावः संस्कारतो वा परिशुद्ध स्थाने मासुच्छिप्तं
नातीवोन्नतं, नाप्यतिनीचं, बैलाजिनकुशोत्तमम्, 'चैलं वस्त्रम्,
अजिनं व्याघ्रचर्म, बैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे यमिस्ततपो-
धाम् । कुशानाद्युपरि वर्म, तद्युपरि चैलमास्तौर्वैर्यथः ।
एवमभूतं स्थिरमचलं आसनं स्वस्थासनं प्रतिष्ठाप्य स्थाप-
यिष्यात् । 'आसनम्' इति पदासनव्याख्याः, 'आसनं शयनं
वर्णं ज्ञायापत्यं कर्मण्यहम्' । आसनः शुचिरेतानि परेषां न
कदाचन' इति स्मरणात् ।

एवमासनमुपदिश्य तदनन्तरानुष्ठेयाः प्राणायामप्रत्याहार-
ध्यानाः प्रदर्शयति—तत्रैकाग्रमिति । तत्र तस्मिन्नासने
उपविश्य । अत्र पदस्थसिद्धादिविशेषानादरेण केवलमुपवि-
श्येति सामान्योक्त्या 'यं केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
तत्प्राप्तमसि' युक्तम्' इति शास्त्रोक्तं सुखासनमेव विवक्षि-
तमुपगम्यते । भूयते हि—'विविक्तदेशे च सुखासनस्यः'
[कै. उ. ४] इति । सुचितं च यत्प्रल्लिता—'स्थिरमुद्यमा-
सनम्' [पा. यो. २।४६] इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः, चित्तं
मनः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, क्रिया चेष्टाप्रमकः प्राणः, यता
नियमिताश्चित्तेन्द्रियक्रिया येन स तथोक्तः । अत्र यतक्रिय
इति प्राणसंयमनोक्त्या 'अफने ऋद्धि प्राणम्' [२।२९]
इति प्राङ्मुद्रितः प्राणायामः प्रदर्शितः । यतेन्द्रियव-
यचित्तत्वात्क्या च 'श्रोत्रादीनांन्द्रियान्येव संयमाग्निमुद्धति'
[२।२६] इति प्रागुक्तं प्राणाहारधारणे दर्शिते । चित्तेन्द्रिययोः

क्रियेति व्याख्याने 'यतचित्तेन्द्रियः' इत्येतावतैव चारित-
व्याप्तिर्यापदं व्यर्थं स्यात् । अथ एवं व्याख्यातम् ।

'एकाग्रं मनः कृत्वा' इत्यनेन धारणानन्तरभाविनी ध्याना-
ख्या चतुर्थी भूमिर्दर्शिता । एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये
चित्तशुद्धयर्थं योगं ध्यानं युज्याल्लुब्धेति । तत्र चित्तकाये
कारणं देहधारणमाह—सममिति । कायो देहमध्यभागः ।
स च शिरश्च श्रोत्रा च कायशिरोशीर्षं मूलाधाराद्वारभ्य मूर्ध-
पर्यन्तं सममवकम् अवचलमकम् धारयन्, किञ्च अन्त-
रान्तरा दिशोऽनवलोकयन्, स्वं स्वीयं नासिकाग्रं सम्प्रत्ये-
येति इवच्छलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । न ह्यत्र नासाग्रसम्प्रेक्षणं
विवक्षितम्, तथा सति मनसस्तत्रैव समाधिप्रसङ्गात् ।
अतो नासाग्रसंश्लेष इव स्थित इति । एवं मनः संवश्य विप-
याकारवृत्तिशून्यं कृत्वा मयित आसीतेति ध्यानविधिः ।
मदिति ध्येयस्वरूपसौख्योक्तिः । मयि पुरतः स्थिते मदन-
कोधिसुन्दरे मजिकिरीदङ्कुलवल्गुहारकेयूरशुद्धिकालकूटे
भाङ्गव्यवसुपि मरकतोपलक्ष्यामले मन्दस्मितरुचिरिन्दिमाधारे
मधुराहापिनि महनीयचरिताद्भुते बाह्वदेव चित्तं यस्य स
मयितः सन्, युक्तो ध्यानयोगी भूत्वा आसीत् उपविष्टो ।

त्वां परमन्तः सर्वेऽपि स्वविज्ञा भवन्ति ; तदेव किं तव
ध्यानम् ? नेत्याह—मत्पर इति । अहमेव पर इष्टः परम-
गुरुपार्थो यस्य स मत्परः । एवं अग्रेदेकाकारचित्तवृत्तिरूप-
ध्यानात्मकसमग्रज्ञातसमाधिनिष्ठस्य कलमाह—युञ्जति ।
एवं रहोवस्थानादिपूर्वोक्तनियमेन सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
समाहितं कुर्वन् योगी नियतमानसः निपतं समाध्यन्यासा-
तिशयेन निरुद्धं मानसं येन ॥ तथोक्तः सन् शान्तिं सर्व-
दुःखपरमरूपां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा मोक्षपूर्वक-
साधिनीं मत्संस्थां मत्स्वरूपपरमानन्दरूपां निद्रामधिगच्छति ।
न त्वन्तर्धानाकाशमनादिसिद्धिकालान्मधिगच्छति, सर्वतो
विरक्तस्य ह्रस्वश्रोतद्वेषाविरहात् । अत एवोदाहको देशरा-
मन्त्रितोऽपि तानवशाच विविक्लस्पर्कसमाधिमेव अकारोति
वास्तिष्ठे भूयते । योगवृत्तकृता पतञ्जलिनाऽपि भूतभौतिका-
यात्मविषयवत्सम्प्राप्ततत्त्वसाधिमन्तर्धानादिदुष्कलकहेऽं बहुधा
प्रपद्यन् तेषामपवर्गोपयोग्यामसमाधिविरोधित्वेन हेतुर्न
सृजितम् 'ते समाधायुपसर्गा न्युत्थाने सिद्धयः' [पा. यो.
३।३६] इति । स्वयमल्लोकी यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारादिक्रमेण पाठकर्म भक्त्याऽस्मान्निर्व्या-
ख्याता ॥ १०—१३ ॥

९ य ० ५० दी०— एवं योगारूढस्य स्वरूपमुक्त्वाऽऽकृशोः साङ्गं योगं विदधतः सिद्धिमाह—'योगी' इत्या-
दिना 'मत्संस्थामधिगच्छति' [१५] इत्यन्तेन । योगी युञ्जानो गृह्णति स्थितः आत्मानं सततं
युञ्जीत ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मेति । मेऽयादिचित्तपरिकर्मविरहात् अविद्यादिपञ्चदृश-
भयार्हिनः । सतीप्रयोगिनस्तस्य सत्प्राप्तसमाधिप्रकारमाह—मनः संयम्य मयिष्य इति । मनश्च तादृशं संयतं

* कोषान्तरमतेन [१५ ॥ ११ ॥] स्वयं पाठः—'आत्मन्यायमानं यत्वं ज्ञायापत्यं कर्मण्यहम् । शुचीन्यासन एतानि
योगपदानीनि तु' ॥ इति निष्कर्षा वर्तते ।

वासुदेवाधिष्ठित चित्तरूपेण परिणमते इति तच्चित्तं तदधिष्ठातरि मयि यस्य स इति युक्तस्य भक्तिसम्बन्धिन्मुक्तम् । तदाह—युक्तः सन्मत्पर आसीत् ॥ १४ ॥ एवं सदा योगी युक्तः सिद्धः स मयि सस्या लयं मोक्षाद्वक्षरतादात्म्यरूपादां परमं प्रवेशं प्राप्नोति ॥ १५ ॥ तमेव परावृत्त्या द्रवयति— नात्यग्र इति स्पष्टम् । किन्तु युक्ताहारविहारस्य योगो दुःखहा भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

१० पु. अ त— एवं योगारूढस्वरूपमुक्त्वा तस्य भागस्वरूपसिद्धयर्थं योगसाधनग्रन्थमाह 'योगी' इत्यारम्भ 'स योगी परमो मत' [६।३२] इत्यन्तम् । योगी योगारूढ, आरामान् भावात्मक रूपं, रहसि एकान्ते भगवन्निष्ठनिराशने स्थित सन् समाहित सन् सततं युज्जीत भगवति युक्तं कुर्यात् । एकाकी सङ्गदोषरहित । यन्चित्तात्मा यत वर्णाश्रितं स्वभो गादिरहितं चित्त भावरूपमात्मा देहेऽपि चरणात्मको येन । निराशीर्निर्गता मोक्षप्राप्ताऽकाङ्क्षा यस्य । अपरिग्रहः ससर्गो ह्यज्ञानेन तत्परिग्रहं सर्वपरिग्रहः । एव युक्तचित्तं सद्बुद्ध्यान् कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ सत्सामग्रीक भ्यामस्वरूपमाह— युज्याचिति बनुद्येन । शुचौ देशे आत्मकमुद्राववादां, आत्मनो भगवत् स्थिरमासनं भावरूप, नात्युज्जितं हृदयादहं वैरलोकीडायामेव स्थितम्, नानिर्वाच भावरहिता-युक्तगमा मन्त्रम् । श्रीरतौ चैलाजिनकुशोत्तरं चैतं वस्त्र भावरूप, 'स्वैरुचरीषे कुचकुङ्कुमाकृतैः [भाग १०।३२।१३] इति न्यायेन' अजिनं अधिकरणद्वयहृदयकमलामक, चैलाजिने कुक्षेभ्य धीरोगोचर्यादिरिष्यतगृणादिकेष्वप्य उक्तो वस्त्रमन् । पूर्वे भावरूपगानि, तदुपरि हृदयात्मक, तदुपरि भावात्मकं वस्त्रमेव प्रतिष्ठाप्य ॥ ११ ॥ तत्र भगवत्स्वरूपे एकत्र केवलदात्मभावेऽन्यत्तथा रिपतं मन कुर्यात् । एता आ-नास्थितिन्द्रियक्रिया यस्य । चित्तक्रिया स्वभोगाज्ज्ञा-पादय, इन्द्रियक्रिया स्वतापनिद्रुत्यर्थं दर्शनाद्यभिलाषा, तात्त्विको भूत्वा आरामे उपविश्य आत्ममुद्राधि भावरूपकसिद्धयर्थं योगं भगवत्संयोगं युज्यन्तु अहमेतत् ॥ १२ ॥ सन् कार्यशिरोम्रीषे, कायश्च शिरोधारी चकाशिरोम्रीवन् । वायपदेन चरणमात्रमव्य सर्वादि देह । भक्तिमार्गानुसारेण शिरः सायलोकात्मकम्, धीवा ह्यनित्यतानम् । सम वपाद्विषयतपमचलं धारयन् ध्यानं कुर्वन् ।

११ नी. भा. दी — योगीति । योगी योगाभ्यासपरो रहसि एकान्त स्थित सन् आरामानं बुद्धिं युज्जीत समादध्यात् । सततमिति नैरन्तर्यमुक्तम् । निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानः, तदेकनिष्ठ इति यावत् । तेन सरकारवत् । एकाकी असहाय, सङ्गयासीत्यर्थः । यतौ स्थिरीकृतौ चित्तं मन आत्मा सेन्द्रिय शरीर येन स यतचित्तात्मा । तथा अपरिग्रहः एकाकिर्येऽपि कयापुस्तकादिनदुपरिग्रहशून्यः ॥ १० ॥

'योग युज्जीत' इत्युक्तं तत्कथं ? इत्याकाङ्क्षाया तदङ्गान्यासनादीन्याह— शुचौ देशे इत्यादिना । शुचौ स्वभावतः संस्कारतो वा पुण्ये देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आस्तेऽस्मिन्नित्यासनं स्थण्डिलं 'निश्चल' इत्यनेन मून्मयमेव स्थण्डिलं, न तु फाष्टमर्थं पीठम् । 'आत्मन' इति परासनव्यापृत्यर्थम् । नात्युज्जितं नात्युच नातिनीच चैलाजिनकुशा उत्तरे उपर्युपरि यस्य तच्चैलाजिनकुशोत्तरम् । अजिनादुपरि चैलं, कुक्षेभ्य उपरि अजिनं, स्थण्डिलस्योपरि कुशा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यात् ? इति तत्राह— तत्रेति । तत्रासने पद्मस्वन्तिनागान्यतमेनासनेनोपविश्य । यथा निपटीताभित्तस्य क्रिया विषयाणां स्मरणानि, इन्द्रियक्रियास्तथा भ्रष्टा, येनासौ यतचित्तेन्द्रियक्रियः । एन प्रव मनो पादाभ्यन्तरविषयानुपरक्तया एकं ध्येयमेव प्रयत्नतममेव यस्य स्फुरति, नान्यत् ;

स्थित मन् स्तनायिर्धर्मं मय्येव्य अर्धनिमीलितनेत्रो भावस्थं दिशश्चानलोचयन् दिग्भावज्ञानशून्यं सर्वत्र भगवद्दर्शनवान् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा भक्तिराभिनिविष्टचित्तं, विगतभी, वक्ष्यार्थी शुयादिदुरापचरणेषु भगवत्प्राप्तिसिद्धेरहित । प्रज्ञाचारिते स्थित भगवदर्थेन्द्रियनिपह्वान् । तादृश सन् मन संयम्य सर्वत्र आकृत्य वने कृत्वा मथितौ मय्येव चित्तं यस्य । मन्पर अहमेव पर पुरुरार्थरूपो यस्य । एतादृशो भूत्वा युक्त भयोगस्थ आसीत् तिष्ठेत् ॥ १४ ॥

एवं योगाभ्यासकृत् कलमाह— युज्जञ्जिति । एवं सदा निरन्तरं निवर्तमानस्य दार्ष्ट्यं परचित्तं, आरामानं युज्जयति, युक्तं कुर्वन्, योगी मयि योगान्, निर्वाणपरमा मोक्षतिथिर्मा मत्संस्था मत्स्वरूपसामिका गाम्ति वियोगेशाद्विरहितमात्ममधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥ एवं योगारूढकृत्वा तस्य स्थितं यथाहारादिग्रन्थमाह— नात्यभ्रतस्त्विति । अति अभ्रत अधि कभोयुद्धहृदयपथं युज्जानयन् यत् । एकान्तं तर्पया अहंज्ञानमभ्यभगवत्स्वरूपमज्ञात्वा उपवासं कुर्वन्, अतिस्वप्नशीलस्य निदाशीलस्य सर्वविमर्शकस्वभावस्य, जाग्रन्मन् चैव योगो मत्संयोगोऽस्ति ॥ १६ ॥ यत एतादृशस्य योगी न भवतीत्यनो यथा योगसिद्धिं स्वात्तधोपायमाह— युक्ताहारंति । युक्त आहारो विहारश्च यद्वै भगवत्संयोगेर्देहोपायं प्रसारं बुज्जानस्य, भगवत्संयोगोऽनुभूयमानकर्मसु प्रातराभ्यस्य ज्ञानपाकादिरूपेण निवृत्ता भगवदर्थरूपा चेष्टा यस्य, युक्तौ स्वप्नाद्यवोषौ भगवद्दिशामोत्तरक्षणे सेवाया देशालस्यनिवारणार्थं स्वाप, सेवासामग्रीसम्पादनादिष्ववबोध, एतादृशौ तौ यस्य । तस्य योगो भावात्मको मत्सङ्गतमको दुःखहा तद्व्याप्रावतापादिहता भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेकाग्रं वृत्त्यन्तरान्तरितप्रवृत्तिकाकारवृत्तिप्रवाहि कृत्वा आत्मविशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युज्यादनुतिष्ठेच्चित्तस्य स्थैर्यत्वापादनेन ॥ १२ ॥

‘आसने उपविश्य’ इत्युक्तं तत्कथं ? इत्यत आह—सममिति । कायः शरीरमध्यं, शिरो ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं मूलाधारमारम्य मूर्धान्तं अवकं अवचलं निष्कम्पं धारयन् स्थिरो भूत्वा । ‘सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं’ इति नासिकाप्रवेक्षणं न विधीयते, किन्तु निमीलने लयभयमुन्मीलने विक्षेपभयम्, अतो दिशोऽपि रुपादिविक्षेपकविषयदर्शनमयादनवलोकयन्नधोन्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

एवमासने उपविष्टेन यत्कर्त्तव्यं तदाह—प्रशान्तात्मेति । योगयुक्तो योगी ब्रह्मचारित्रते भैक्षचर्यायां स्थितः, सङ्ग्यासीत्यर्थः । मधितो मयि परमे चित्तं यस्य स एवम्भूतो मध्येव मनः संयम्य मत्पर आसीत्, स प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभीर्भवतीति योजना । भवति हि कश्चिश्चात्मनोऽन्यमीश्वरं मत्वा तच्चित्तस्त्वमेवाश्रयस्वेनाभिगतस्तत्रैव च मनसः संयमं करोति, न तु स तत्परस्तमेव परमपुरुषार्थतया प्राप्यत्वेन मन्यते; किन्तु तस्मीत्याऽन्यदेव फलं कामयते । अयं तु मधितो मध्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं प्रत्यागद्व्यं कामयत इति । यतो मत्परोऽय एव प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण बाह्याभ्यन्तरविवेकत्यागेन समाधिमुखास्वादि-त्यागेन च ज्ञान्त उपरत आत्मा चित्तं यस्य सोऽस्मितामात्रावज्ञेयो विगतभीर्मवति । इयमेवावस्था सत्त्वपुरुषान्य-ताल्यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्प्यते । सर्वथा तस्यां सिद्धाया पुरुषः परमपुरुषार्थभागभवति ॥ १४ ॥

अस्याः फलमाह—युज्यमिति । एवमनेन प्रकारेण यदा निरन्तरं दीर्घकालं चात्मानं मनो युज्यन् समाधानो योगी, नियतं व्यातिकलादपि निगृहीतं गानसं येन स नियतमानसः, शान्तिं परमवैरा-ग्यबलात् व्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पपदं निर्वाणं मोक्षस्तदेव परमा निष्ठा यस्याः शान्तेस्तां, मत्संस्थां मध्येव संस्था एकीभावेनावस्थानं समाधिर्वा यथास्तामधिगच्छति प्राप्नोति । व्यातिकलं च सूत्रकृता दर्शितं ‘प्रसङ्ग्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः’ [पा. यो. ४।२९] इति ‘तत्परं पुरु-षख्यातेर्गुणवैतुष्यम्’ [पा. यो. १।१६] इति ‘सत्त्वपुरुषान्यताल्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च’ [पा. यो. ३।४९] इति सूत्रत्रयेण । प्रसङ्ग्याने ध्याने अकुसीदस्य वणिज इव फलान्निच्छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति, तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः, स च प्रागेव व्याख्यातः । तद्वैराग्यं परं परसंज्ञं पुरुष-त्यातेः फलम् । तस्य लक्षणं गुणेषु दिव्यादिव्यविवेषेषु वैतुष्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं फलं कैवल्यमिति योगा वदन्ति । तृतीयसूत्रोक्तं फलं सर्वज्ञादिकं त्वभिप्रेत्य श्रूयते—“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [सुं. व. १।१३] इति “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” [बृ. व. ४।४।२२] इत्यादिकम् ॥ १५ ॥

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां—नात्यश्रत इति । एकान्तमतिशयेन जाग्रद श्रयप्राप्य-तिशब्दो योज्यः ॥ १६ ॥ युक्ताः परिमिता आहारादयो यस्य स तथा ॥ १७ ॥

सिद्धयोगिनोऽसम्प्रज्ञातसमाधेः सदृष्टान्तावस्था ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युज्यतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

१ आं. भा.—अधाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा यागार्थचिन्ता आत्मन्येव केनलेज्जतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं

१ ‘निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यः’ इत्येवम् कस्याप्युपभोगवच्छया न तिष्ठति इति व्याचक्षुर्नृणां । तत्र, कामदादयोपभोगा-न्तरे गताभावात्, २ ‘कामोपभोगरत्या’ (१९।१९) इत्यनेन कामोपभोगयोगेन्द्वैवात्र प्रतीयमानत्वात् ।

—अग्निगीता ।

लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा वृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते, तदा तस्मिन्काले ॥१८॥ तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते— यथा दीपः प्रदीपो निवातस्यो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा— उपमा— यतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिमिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.— सफलस्य साहस्य योगस्योक्त्य । कल्पितस्याऽऽत्मैव तत्त्व, वस्तुनरन्यत सर्वानो निवारितमधिष्ठाने निमग्न तिष्ठतीति भाव । तस्यामवस्थायां सर्वभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तपूर्णो युक्तो व्यवहितेत इत्याह— निस्स्पृह इति ॥ १८॥ उपमा योगिनिचित्तस्यैवं स्यादादहरणमित्यर्थः । उपमाशब्दस्य प्रदीपविषयत्वसिद्धयर्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति— उपमायत इति । योगिनो यथोक्तविषयपणवत्चित्तस्यैवं स्यादिति शेषः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं विशेषेण नियतं निरातिशय- प्रयोजनतया तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते, तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहः सन् युक्त इत्युच्यते योगार्ह इत्युच्यते ॥ १८ ॥ निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति, अचलः सप्रमस्तिष्ठति; यतचित्तस्य निश्चलसफलेतरमनोदृष्टेर्योगिनः आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निनातस्थतया निश्चलसप्रमदीपवन्निश्चलसफलेतरमनोदृष्टितया निश्चलो ज्ञानप्रम आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च.— एष परिकीर्तिसमन्तर योगदशा प्रदर्शयितुं तत् पूर्वा प्रागुचैव योगयोग्यदशा प्रामाण्यते— 'यथा विनियत' इति श्लोकैः । 'आत्मन्येव' इत्येवकारव्यवच्छेदशुद्धिः प्रयोजनान्तराधानाय सामान्यतः प्रयोजनविषयमित्युच्यते । प्रयोजनान्तरस्य सत्य कल्पित विशेषेण नियतत्वे को हेतु ? इत्यत्राह निरतिशयेति । 'युक्त' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निस्स्पृह', इत्यस्याप्युद्देश्यकोटयस्तु प्रवेष्टाय निस्स्पृह सखि ह्युक्तम् । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः, सर्वकामेषु निस्स्पृह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ योगदशा इत्येते— 'यथा' इत्यादिता । दीपस्याचलत्वे हेतुनिवातस्थत्वम् । इह त भेदात्तत्वे विवक्षिते वीधे तदनन्वयात्साधारण्यविधेयमाह— न चलतीति । निश्चलत्वे पर्वतादिनिर्देशेन सद्भावेऽपि दीपदृष्टान्ताभिप्रेतमर्थं दर्शयितुमाह अचलः सप्रमस्तिष्ठतीति । 'यतचित्तस्य' इत्यनेन चिन्तासृष्टिनिमित्तमवबन्धनमुपलक्षणमित्याह निवृत्तेति । मनोमात्रप्रयायो वाऽत्र चित्तशब्दः । इतराशेनैतानमविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा 'युञ्जतो योगम्' इत्येतद्याह्नयेतेषमिप्रायेणाह— आत्मनि योगं युञ्जत इति; आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । 'नेङ्गते' इति न शरीरस्य निष्कम्पत्वमुदाह्रियते, 'समं कार्यमिहा प्रीव धारयन्वचं स्थिरम्' [६।१३] इति तथोक्तत्वात्,

ध्यानदशासाधारणत्वेन समाधिदशाविशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, 'योगिन सोपमा' इत्यन्वयाद्यो- गात् । नाप्यातमस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धे । अत स्वव्यवस्थाज्ञानप्रमानिरस्तत्तमस्तद्व्यवन्तरपरिच्छिन्नामस्व- रूपप्रदर्शनाद्योऽत्र दृष्टान्त इति सूचयितुं 'योगिन' इत्युच्येति पुनरपि 'आत्मन' इत्युच्यमित्यभिप्रायेण आत्मस्वरूपस्य सोपमेत्युच्यते । 'योगिन आत्मन' इति व्यभिचारश्च पठ्यते । ननु 'सोपमा' इत्यत्र उपमाशब्द उपमित्यत्रो वा ? दृष्टान्त- परो वा ? तदवस्थाऽपि न सम्भवति, ययति निर्दिष्टप्रकारपरा मर्शिरादत्र तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरण- त्वात् । 'सप्रमस्तिष्ठति' इत्येतच्च कथं दार्ष्टान्तिकं निर्वाणम् । अयोगिनामव्याप्तस्वरूपस्य चलत्प्रतीत्यभावात् किमर्थं च ति- श्चलत्वोपदेश ? इत्यत्राह— निनातस्थतयेति । अयममि प्रायः— उपमेति दृष्टान्तगत साधर्म्येन निर्दिश्यते । तस्मात् 'यथा' इत्यनेन 'सोपमा' इत्यस्यान्वय उपपन्नः । प्रभा याच्च प्रतिषमोऽत्र ज्ञानम् । आत्मना निश्चल्य चान्द्रप्रामाण्य- ज्ञानस्य विविधप्रसरणमिवृत्तिः । सा च वायविषयेषु मना- दृष्टेरवामानात् सप्तादशया च ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिभिः । 'स्मृता' समाधिदशाशब्दमिमिर्योगिभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— आत्मनि भवति ॥ १८ ॥ आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

६ ज प्र दी— 'आत्मन्येवावतिष्ठते' इत्यत्र स्वस्मि भेदेति प्रतीतिनिरासार्थाह— आत्मनोति । अन्यथा हात्वा मामिवादिविरोधः ॥ १८ ॥ 'युञ्जतो योगमात्मन' इत्य

श्रामशब्दस्य पठ्याद्य विवक्षितमर्थमाह— आत्मन इति । 'योगिन आत्मन' इति अन्वयनिरासार्थं योगमित्युक्तम्, अन्यथा वैयर्थ्यात् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—अथाधुना कदा युक्तो भवति ? इत्युच्यते—यदा विनियतमिति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यं आत्मन्येव केवलमवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा दृष्टादृष्टविषयेभ्यस्तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितस्योपमोच्यते—यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेहते न चलति, सोपमा उपमीयतेऽन्येष्टुपमा स्मृता योगज्ञैश्चित्तप्रकारदर्शिभिश्चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगं समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

८ छे. प्र. गि — एवमेवाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिमुखत्वा निरुद्धभूमाविसम्प्रज्ञातसमाधिं वस्तुमुपव्रमते—यदेति । यदा यस्मिन्काले विनियतं विशेषेण नियतं सर्वशून्यतामापादितं चित्तं निरजस्तमस्कतयाऽतिस्वच्छत्वेन सर्वत्रिययाकारग्रहण-समर्थमपि सर्वतो निरुद्धदृष्टिकवाद्यात्मन्येव प्रत्यविचल्यवतिष्ठते आरम्भकारतया निश्चलं भवति, तदा सर्वदृष्टिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । अस्थासम्प्रज्ञातसमाधौ स्थापनमाह—निस्स्पृहः सर्वकामेभ्य इति । यद्यपि यमादीनि योगसाधनान्युक्तानि, तथापि वैराग्यमेवाष्टाङ्गयोगप्रवर्तकमन्तरङ्गं योगसाधनम् । तदिदं द्विविधम्—अपरं परं चेति । अपरमपि चतुर्विधम्—यत्तमानं व्यतिरेक एकेन्द्रियत्व यया प्राप्तेति । तत्र सारासारविनोकोयोगो यत्तमानवैराग्यम्, विनोकाभ्यासेनैतावन्तो दोषा दृष्टा एतावन्तोऽयमिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकवैराग्यम्, दृष्टादृष्टविषयप्रवृत्तेर्द्वैतम-
त्वबोधेन ता परित्यज्य मनस औत्सुक्यमात्रेणावस्थापनमे केन्द्रियवैराग्यम्, चितृष्णत्वं वशीकारवैराग्यम् । तद्विदमपरं वैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्तकरूपेण सम्प्रज्ञातस्यान्तरङ्गम्, असम्प्रज्ञातस्य तु बहिरङ्गम् । तन्नाम्नरङ्गं तु परवैराग्यं सकल-प्रपञ्चव्यवहारवैतृण्यरूपमिति योगशास्त्रमार्गदा । तदेतत्पर-वैराग्यमिह 'निस्स्पृहः' इत्यनेनोच्यते । सर्वकामेभ्य, सर्वेष्वव-हारेभ्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आरम्भकारतया स्थितस्य चित्तस्योपमामाह—यथेति । यतचित्तस्य निरुद्धचित्ततुल्यो योगम-सम्प्रज्ञातसमाधिकरूपं युञ्जत अनुतिष्ठत योगिन य आत्मा अन्तःकरणस्य सा उपमा दृष्टान्तः, स्मृता योगज्ञैरिति शेषः । काऽसौ ? यथा दीपो निवातस्थ इति । निवातदेशस्थित-प्रदीपो यथा चलनहेत्वभावात्नेहते न चलति, सोपमा । निश्चलतया सत्योद्रेकेण प्रकाशकतया च स्थितस्य चित्तस्य निश्चल-प्रदीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

९ ब० त० दी०—कदा सिद्धयोगी पुरुषो भवतीत्यपेक्षाया निर्वाणयोगमसम्प्रज्ञातसमाधिमाह—यदेति । आत्मन्येव चित्तं विनियतं संयतं तिष्ठति यस्य सोऽपि योगकाले सम्प्राप्तिं तेभ्यो योगीश्वरपट्टसिद्धिरुद्देश्योऽसौ-फामेभ्यो निस्स्पृहो भवेत्, तदा युक्तः सिद्धयोगी दृढतरयोगीत्युच्यतेऽसम्प्रज्ञातसमाधिनिष्ठः ॥ १८ ॥

आत्मैक्याकारतयाऽऽश्मिन्तिष्ठतस्योपमानमाह—यथेति । निर्गतो वातो यस्मिन्तत्र देशे स्थितो यथा दीपो नेहते सोपमा निदर्शनं यतचित्तस्य शेषम् ॥ १९ ॥

१० पु अ त.—नन्वेतन्मृत्तत्वं भगवद्योगसिद्धिं कदा रयात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यदेति । यदा यस्मिन् समग्र भगवात्मन्यलक्षणमद्वैतं विनियतं वशीभूतं चित्तमात्र-न्येव भावात्मकस्वरूप एव अवतिष्ठते दिशः भविसर्वकामेभ्यो एकीकृतं निस्स्पृहो विगततेजो भवति तदा युक्त इत्युच्यते । गिहयोग उच्यते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनियमचिन्ता-वीरग्विष-
स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायामाह—यथेति । यथा दीपो वायुरहितप्रद-
शस्थितो नेहते न चलति, यतचित्तस्यात्मनो भगवति योगं यु-
ञ्जतो भावयतो योगिन सा उपमा स्मृता । अत्र दीपदृष्टान्तस्यायं
भाव—दीपस्य तापस्पर्शाद्वायोश्च श्लेषयमेवात् तद्वद्विद्वे-
तस्य माराणं घातान्य न भवति, तथा भगवद्विषययोगतापनि-
वर्तकधर्मभावेन योगं युञ्जतो मनश्चल न भवति ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—निर्वाणपरमा शान्तिं प्राप्तस्य लक्षणान्याह—यदेत्यादिभिः पट्टि । विनियत विशेषे-
ण एकाग्रताभूमेरपि निरुद्धमात्मनि प्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठते, न त्वस्मिन्नादिरूपेण वद्विष्यते, तदा योगी सर्वदो-
षात् परमधीमत्समाधिपूषस्थिरेभ्यः—स्वच्छलोपं पञ्चमी—साक्षात्त्वप्राप्त्यैव ज्ञानं प्राप्य तेषु निस्स्पृहो भवति, तदा
युक्तो निर्दिष्टतरु इत्युच्यते ॥ १८ ॥ एकाग्रतावस्थायाम् योगिनिष्ठस्योपमामाह—यथेति । नेहते न चलति
नःम् । यत् य तमिल च यतचित्तं तस्य एकाग्रता प्राप्तिं चित्तं निवातप्रदीपवत् चलतीत्यर्थः । आत्मनो
योगी तस्मापि युञ्जतोऽनुतिष्ठत ॥ १९ ॥

असम्प्रज्ञातिसमाधेः सलक्षणं विवरणं, अवश्यकर्तव्यत्व च ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तदुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— एव योगाभ्यासबलदेकाग्रीभूतं निनातप्रदीपकत्वं सत्—यत्र यस्मिन्काल उपरमते चित्तमुपरति गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिन्श्च काल आत्मना समाधिर्पारश्रुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्स्वरूप पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मानि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— त्रिविध समाधि, सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । ज्येष्ठैकाकारशब्दवृत्तिर्भेदेन त्रिविधज्ञायमाना सम्प्रज्ञात समाधि, कथमपि पृथग्ज्ञायमाना सैन सत्त्वरहितसम्प्रज्ञात समाधि, तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायकसम्प्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षताह— एवमिति । कति समान्युपलक्षिते । एवकार 'तुष्यति' इत्यनेन सम्बध्यते । चर- रस्य सम्बन्धमाह— यस्मिन्श्चेति । कालस्तु पूर्ववत् कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे— परमिति । 'आत्मनि' इत्यस्य त्वम्पदार्थविषयत्वमाह— स्थ एवेति । परमात्मानं प्रतीयेव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्तुष्टि हेत्यभावाजुप्यत्वेत्यर्थः । तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

१ न विचाल्यते—विशेषेण न चाल्यते, अपितु सत्सकामाग्नेर्वाप्त्य प्रथमसुखमात्रमेव चलनं कारुण्यादिवशात्, न तु मृतया— इत्यभिनवगुप्तपादा ॥ गुरुणा गृहस्पतिना ॥ ॥ हि 'न स्वर्गो नापमर्गो वा निवाहमा पारलौकिकं' इत्यादिश्लोकाद्यतन्तुपदि दयाभिरान्स्वधर्मैरथाश्रयाभासेति प्रसिद्धं पुराणेषु । जय योगी तु न तेषां विदुषां विचाल्यते ॥ अथवा गुरुणा देविकेन । योगाभ्यासिन नवशियं गुरुयोगद्वयसमये समाधेर्व्युत्थापयति, परमय न तेन प्रयत्नेन व्युत्थापयितुं शक्यते इति समाधेर्हृत्त्वमुच्यते ।

२ अनिर्विण्णेति— विदुः विचारणे (धा वा इया. ११) निर्वृत्तिं कर्तारि क । 'रदाम्या— (अष्टा ८।१।४२) इत्यादिना निष्ठातम्य पूर्वस्य दम्य न न । 'निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम्' (अष्टा ८।१।२९) इति परम्यं तृत्वेन च पूर्वस्य णवम् ॥ अनिर्विण्णो विष्णुः, 'अनिर्विण्णं स्वयिणे मू' (वि स ना. ६०) 'अनिर्विण्णं सदादर्शो' (वि स ना १०८) इति सहस्रनामसु पाठात् । तस्मिन्नेनो यम्य तेन इति केचित् । निर्विण्णं नशरीरं विरक्तं जेतो यम्य तेनति वा (६।२०) । तथा चोक्तम्—'यदात्म्येन निर्विण्णो विरक्तः सत्यतेन्द्रियः । अम्यासेनात्मनो योगी धारयेदचल मनः' [भाग १।१२०।१८] इति ।

३ शनैः शनैः मनसि, न व्यापारोपरमेण, धृतिं गृहीत्वा क्रमात्क्रममभिलाषात् न प्रतनुद्वयं किञ्चिदपि विषयाणां त्यागप्रवृत्त्यादि न चिन्तयेत्, यत्तदप्यव्याख्यातम्— न किञ्चिदपि चिन्तयदिति, तनात्मन्य दधितम्, सुन्यादाप्रवृत्त्यात् । न च विषयभ्युपगम मात्रमेव प्राप्तमित्युच्यते—इत्यभिनवगुप्तपाचार्या । उपरमेदिति अन्तर्भावित्वमर्थम् । 'उपाय' (१।१।८४) इति परस्मैपदम् —अविगीता ।

यितव्याभावादतिस्वरूपो भवेदित्याह आत्मेति । तत्र सत्यि
तिमेव मनसो विश्वोति आत्मेवेति । योगविधिसुप्रसन्न

किमिदमुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । यन्मनसो नैवेत्य-
मिति शेष ॥ २४ ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योगे उपरमते अतिशयितसुखमिद-
मेवेति रूपेते, यत्र च योगे आत्मना मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्त-
दतीन्द्रियमात्ममुद्धयेकग्रहमात्म्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः
सुखातिरेकेण तच्चतस्तद्भावाच्च चलति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव काङ्क्षमाणो नापरं लाभं
मन्यते, यस्मिंश्च योगे स्थितोऽविरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणाऽपि दुःखेन न विचाल्यते
तं दुःखसंयोगविपोगं दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दामिधेयं ज्ञानं विद्यात् ; स एव रूपो योग
इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा हृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

४ वे ता. च—पुनरपि योगदेशव आदरातिरेक्य निर-
तिशयपुण्यार्थव्यवप्रतिपादनेन प्रसज्यते—'यन' इत्यादिभि ।
'निरुद्ध' इत्यत्र परिहृतीतत्त्वविनष्टत्वादिप्रमथ्यदाशय—
योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धमित्युक्तम् । सर्वतो
निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयेत, 'यवैत' इत्युक्ते
तत्प्रवृत्तप्रवृत्त्यनुदयोऽपि सिध्यतीति सप्तमीनिर्देशः ।
'योगसेवया निरुद्ध यनोपरमते' इत्युक्ते योगस्य वृष
ग्रुपादानात्, यच्छब्दार्थस्य योगाद्विरतं प्रतीयेतेति तद्वृ-
दाशय 'योगसंहिताम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन यत्र योग इत्यु-
क्तम् । 'यत्र यस्मिन् काळे' इति परोक्षमुक्तम्, उपरितन्यच्छ-
ब्दभिप्रायैवप्रसङ्गात्, प्रतिनिर्देशरूपयोगशब्दान्वयाचेति
भावः । 'यनोपरमते' इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमापाद-
नायाह असिद्धयितेति । यत्र सिद्धेऽन्यत्र उपरमते इत्य-
प्याहारेण योजना न युक्ता, तथा सति 'निरुद्ध' इत्यनेन पुनर-
क्षिप्तं स्यात् । उपसर्गात् च 'यानां परमादिवेगातिशयिताश्चै-
व उपरम । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वायमर्थे सिध्य-
तीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य सकाशमान्वये प्रयोजना
भावात् उचितान्वयप्रदर्शनाय—आरम्भेयं तुष्यतीत्युक्तम् ।
अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोपशब्दाभ्यां । अर्थसिद्धौकि ।
यद्वा 'आत्मानं पश्यन्तुष्यति' इत्येतद्वैतं विवक्षितसिद्धौ पुनरा-
त्मनीति निर्देश तदन्यभ्युदासार्थ इत्यभिप्रायः । आत्मनि
परमाभानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहाशङ्कतः ।
अतीन्द्रियमित्युक्तत्वात्, परिसिद्धात्, औचित्यात् 'सुदि-
माश्रम' इत्यत्र सुदि विदिनटि—आत्मवृद्धयेकेति । आत्य-
न्तिकं पुनर्दं रामस्मेद्वदितमित्यत्र । यदवधि सूर तयत्र
वतीत्यन्वयः । यद्वा यत्तदिति विविज्यत प्रसिद्धप्रतिपादार्थं तदि-
देषार्थः । केचित् यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमत्रानन्द 'धुममात्य-
नितरुदय इति पठित 'यति यत्र' इति कथञ्च प्रवृत्तशब्दस्य
शापारणत्या मन्व प्रयुक्तः । चेत् 'यद्वद्वयनवर्द्ध' उभास्त्वयु-
क्तविशेषाभ्यामव्युदासाय वेत्तिप्रकारात् 'इत्यभिप्रायेण उपरमय-
सीत्युक्तम् । 'आत्मनि दृश्यते' इति पूर्वभिन्नप्रतिपत्ति-
यम् । 'धुममात्यनितरुदय' इत्यादिर्हेतुत्वस्यमुक्तप्रकारनिव

योनिरुक्तम् । सुखातिरेकेणेति उक्त एवावलोकनेद्रुषित इति
भावः । मामाभिप्रायं यच्छीतिवा, सम्यक् चलीति वा, नि-
र्वहण मन्दम् । योगदशायां बहुधातिरेकेण स्वरसतस्तदवस्थैव
चिरतरावस्थानाभिप्रायमुचितमपेक्षितं चेन्मभिप्रायेण 'तत्त्वत'
इत्यस्य तद्व्यावाहिति प्रतिपद्युक्तम् । इतरविययनिरपेक्षेनै-
वेत्ये 'यन' इति श्लोकेनोक्ते । तत्र आत्मस्वरसुखालुभरस्तस्य
स्वरसुखादित्याहुर्बुद्धिरेव च 'सुखम्' इति श्लोकेनाभिहिते ।

अथ 'य लब्ध्वा' इति श्लोकेन योगविदिकालेष्वपि तत्त्वैवा-
भिलाषपदरवाद्वागुत्सुखमिहापेक्षेण दुःखेन चान्तरुन्धनमुच्यत
इति विभागापानामिप्रायेण योगाद्विरत इत्यादिमुक्तम् ।
योगदशायां तु साभान्तरप्रतिसन्धानमेव नास्तीति भावः । 'गुरु-
णापि' इत्युक्तगौरवस्यप्रनाय गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्युक्त-
म् । पुत्रजन्मविपत्तिरनां न पर सुखदुःखयो 'इति ह्याहुः । अ-
न्यात्वात्यते योगप्रतिभूतमवच्छाद न गच्छतीत्यर्थः । तु उच्यते
गम्य विनोक्तस्तस्यासम्बन्धः, अभाव इत्यर्थः । अत्र भावान्तर-
मिति शापनायाह—तु स्वसयोगप्रत्यनीकाकारमिति । दुःख-
सयोगस्य विषयो योऽति व्यपिकरणपद्वृद्धौ पक्षितोक्तिरिय-
म् । अथवा, वियोगशब्दोऽत्र विद्युयतेऽनेनेति इतरार्थमन्मनो
वियोगहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतसि पदच्छेदे सद्यो ता-
पप्रवेवेत्यप्याहार स्यात्, तनु मप्रयोजने योजनान्तरं सम्भ-
वति न युक्तम्, तस्मादनिर्विण्णचतसि पदच्छेदः । निययशब्दो
ऽपि तत्र हेतुगमपरेणान्वितः, न तु 'योगस्य' इत्यनन नि-
र्यकान्वयप्रसङ्गात् । अनिर्विण्णचेतसु निययं पूर्वोक्तनिरि-
शयपुण्यार्थं वेनं च स्यात्, तदवदतिरन्तमभिप्रायायाह—स यत्र-
मिति । यद्यन्यो निरतिशयपुण्याय रूप इत्यर्थः । 'योगश्च
इत्युक्तवान् आत्मापकाररूपचोतनाय आरम्भदशाया
मित्युक्तम् । मनसा त्रिदशमवस्तु समापन च कामदः ।
अनिर्वेद मुनिगच्छन् इत्येवामनो हितम् ॥ इति पुन्यतः ।
अतो निरपुत्रादुक्तो निर्देशोऽन्यः, अयं स्वन्वयात् इति ह्य-
चेतसेत्युक्तम् । योनस्य स्वस्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति द्विविधाः कामाः, स्पर्शजाः शीतोष्णादयः, सङ्कल्पजाः पुत्र-
पौत्रश्चेत्यादयः, तत्र सङ्कल्पप्रभवाः स्वरूपेणैव त्यक्तं शक्याः, तान्सर्वान्मनसैव तदनन्वयानुसन्धानेन
त्यक्त्वा स्पर्शजेष्ववर्जनीयेषु तन्निमित्तहर्षोद्वेगौ त्यक्त्वा समन्ततः सर्वस्माद्विषयात् सर्वमिन्द्रियप्राप्तं
विनियम्य शूनैः शनैर्नृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या सर्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं
मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ ममकार्थरित्यागादिकं प्राप्तिप्रकी-
र्णकमखिलमिदानीं सुखप्रदुपायहं सौकर्यप्रदर्शनाय च सद्गुरुस्य
योगदर्शापर्यन्ततया स्मारयेत् 'सङ्कल्प-' इत्यादिभिः श्लोके ।
'सङ्कल्पप्रभवान् सर्वान् कामास्त्यक्त्वा' इत्येतावदेव सिद्धौ पुन
'अशेषत' इति पदे निश्शेषतयागानर्हणा विषयाणां सूचकम् ।
न चोत्तरार्धे तदनन्वयः, प्रामशब्देन पर्याप्तत्वात् । अतः प्रयुक्त-
पदवैयर्थ्यपरिहाराय 'अशेषतश्च कामास्त्यक्त्वा' इति चकारा-
भावेऽपि शोच्यम् । अपि च सङ्कल्पप्रभवत्वेन विशेषणमेव अस-
ङ्कल्पप्रभवकामसूचकमित्यभिप्रायेण विभजते—स्पर्शजा इति ।
'मनसैव' इति पदं मध्यस्थितत्वात्पेक्षितत्वाच्च काकाक्षिन्यायेन

पूर्वोत्तरान्वितमिति दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैवेत्यादिकं
मुक्तम् । कामत्यागकरणस्य मनसोऽनन्तरव्यापारतदनन्वयानुस-
न्धानम्, कर्मापाधिकशरीरान्विता हि पुनर्यथा, न त्वात्मस्व-
रूपांश्विता इत्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । 'न प्रहृष्येत्' [१।२०]
इत्यादिभिः प्रागेवोक्तं स्मारयति स्पर्शजेष्विन्द्रियादिना ।
'समन्ततः' इत्यत्र पदच्छेदादिप्रमत्तदुदात्तायाह—सर्वस्मादि-
पद्यादिति । प्रकान्तादक्षिणिल्लवृत्तया धृतेर्हेतुमाह विषे-
कश्चिपययेति । उपरम्य बाधालाभार्थं मानसमुद्योगं वारयि-
त्येत्यर्थः । उपरम्येति व्याख्यानमज्ञस्वद्योतनाय । किञ्चिदपीति
आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलप्रतिश्लोकासीनं सर्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मना मनसा आत्मनि देहे आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥ तत्त्वतो
भगवद्भूतत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ दुःखसंयोगो येन विद्युज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं
दुःखं विनाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः, योक्तव्य
एव बुभूषणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः । एकविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचि-
त्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः ॥ २४ ॥ बुद्धेः कारणत्वं
मनोनिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. वी.—'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रयं व्याख्या-
ति—आत्मनेति । अन्वयाविषया व्युत्क्रमः । पश्यमिति
स्थानविवेकार्थमुक्तम् ॥ २० ॥ तत्र तत्त्वतश्चावात् श्रुतत्वादिति
प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तस्मात् इति ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः स कथं योगः स्यात् ?
इत्यत आह—दुःखेति । करणेऽपि पत्रः स्मरणात् । एव तर्हि
दुःखवियोगमित्येव वक्ष्यम्, किं संयोगशब्देन ? इत्यत
आह— न केवलमिति । वियोगशब्दो निवारणे कर्तव्य इति
भावः । एतच्च पदाधिकादेव लभ्यते, नान्यथा । ननु 'स निश्च-
येन योक्तव्यः' इति पुनर्विधानं किमर्थं ? निश्चयेनेत्यादिविशेषवि-
धानार्थमिति चेत्, न, महापुरुषस्तदेहान् प्रकृत्यभावेन 'निश्चयेन'

इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे
निश्चयशब्द इत्यर्थः । बुद्धयोरो व्यवच्छिद्यत इत्यत उक्तं बुभूषु-
णेति, मुमुक्षुष्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ 'सर्वानशेषतः' इत्येतयोस्तात्पर्य-
माह—सर्वानिति । कामं स्वल्पं कादाचित्कोऽपीति मूकपाठः ।
नमिन्द्रियप्राप्तनियमनमेवावश्यकं, न तु कारणनियमः कथमुच्यते
मनसैवेन्द्रियप्राप्तमिति ? तत्राह—मनसैवेति । स्वल्पकथनमेत-
दिति भावः । इति ज्ञापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥ 'शूनैः शनैरुपर-
मेदुद्धया' इति बुद्धेरपीन्द्रियप्राप्तनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् वक्ष्यतेदित्यत आह— बुद्धेरिति । अनेनोपरमेदि-
त्यस्यापेक्षयमुक्तं भवति ॥ २५ ॥

७ ह. वै. भा.—एवं योगाभ्यासवलादेकाग्रोभूतं निवारितप्रदीप इव यत्र यस्मिन्काले उपरमते
चित्तमुपरति गच्छति । निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारम् । योगसंयथा योगानुष्ठानेन । यत्र चैव यस्मिन्
काले आत्मनाऽऽत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स एवाऽऽत्मनि तुष्यति
तुष्टिं भवते ॥ २० ॥ किञ्च—मुखमात्रमन्तिमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं, अत्यन्तमित्यर्थः । यत्त-
द्दुर्गमैर्न्द्रियनिरपेक्षया दृश्य इति बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतं तद्विषयजनितमित्यर्थः ।
यदि तादृशं गुणमनुभूयति यत्र यस्मिन्काले, न चैतानि विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्माद्यजति तत्त्वत-

स्तत्त्वस्वरूपात्मन्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ किञ्च—यमात्मानं लब्ध्वा प्राप्यापरं लाभं न मन्यते
लाभान्तरं न मन्यते न चिन्तयति । किञ्च यस्मिन्नात्मैकत्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरु-
णाऽपि गरीयसाऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥ यत्रोपरमत इत्यारभ्य यावद्विर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्माव-
स्थाविशेष उक्तः—तमिति । तं विद्याहुः स्वसंयोगवियोगम्, दुःखेन संयोगो दुःखसंयोगस्तेनासंयोगो दुःख-
संयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योगम् इत्येव संज्ञितं विपरीतं विद्यादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य
पुनरन्वारम्भेण कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिवदयोः साधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्च-
येनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णम्; किं तत् ? चेतः, तेन निर्देह-
हितेन चित्तेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च—सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा
परित्यज्य सर्वानशेषतो निःशेषं निर्लेपम् । किञ्च मनसैव विवेकयुक्तेन, इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनि-
यम्य नियतं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥ शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । केन ? बुद्ध्या
धृतिवृत्तितया, धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि स्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीत्येवमा-
त्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमोऽवधिः ॥ २५ ॥

८ वें. प्र. नि — एवं सामान्येनोक्तमसप्रशस्तसमाधिं
विष्टगोति सार्धतयेण — यत्रेति, सतिससमी । यत्र यस्मिन्-
न्तरणपरिणामे योगसेवया योगाभ्यासपाटनेन जाते सति
चित्तिरिद्ध सद्रूपमते निरिन्धनामिषत्तसगिलोपरिविस्तजल-
वचोपशम्यति । निर्देष्टिकृतया सत्त्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणमं
भवतीति धार्य । यत्र च यस्मिन्तरणपरिणामे सति आत्मना
रजस्तमोभिभूतशुद्धसर्वमात्ररूपेणान्तःकरणेन आत्मनः प्रत्य-
क्षैतत्त्वमलक्षणानन्दधर्मं पश्यन्पुलकमानं तत्रैवामवि-
तुष्यति, तमन्तरणपरिणामं योगं विद्यादिति चतुर्थश्लोकेना-
न्यत्र ॥ २० ॥

आत्मन्येव तोषे हेतुमाह—मुखमिति । यत्र यस्मिन्तर-
णपरिणामविशेषे सति अतीन्द्रियं बाह्यनमादीनी-
न्द्रियाप्यतिशान्तम् = यतो बाधो निवर्तन्ते, अमाप्य मनसा
सह ॥ [तै. उ. २ । ४, २ । ९] इत्यादिश्रुते, अत एव
आयत्तकमनन्तरितिराशयः, बुद्धिप्राप्तः = दृश्यते स्वइयथा
बुद्ध्या सूक्ष्मया [कठो. ३ । १२] इत्यादिश्रुत्युक्तं, मन्वाद्यवस्था-
रूपनित्तमोरजस्कभावपत्तिशुद्धसत्त्ववाहितोपपन्नया बुद्ध्या
प्राप्तं सुखं यो वेति, यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वं आत्मस्व-
रूपादौ चरति, तं योगं विद्यादिति । 'अत्र अतीन्द्रिय' इति
श्रियमुक्तव्यावृत्तिः । बुद्धिप्राप्तमिति सुषुप्तिमुच्छ्रावति,
सुषुप्तौ बुद्धेरनन्वाह । समाधी ॥ निरेष्टिकाकारस्त्वा
सत्त्वात् । उचं हि गौडपादै [३ । ३५] — 'लीयते हि सुषुप्ते
तन्निर्गुह्यं न लीयते' इति ॥ २१ ॥

'यत्र स्थितो न घटति' [६ । २१] इत्यनुपपादवचि-
यमिति । यं च निरतिशयायामुपपन्नमननिरेष्टिकचित्ता-
वधानविशेषं लब्ध्वा अपरं लाभं ततोऽधिकं न मन्यते 'आय-
लाभान्तरं पर विद्यते' [आय. घ. सू. १ । २२ । २] इति श्रुते ।
अतो न विषयभोगवासनया समाधेर्विचिन्तनम् । नापि शीतपान-
महाकापुषद्वनितारणार्थं तद्विद्याह— यस्मिन् शमा समुत्तमये

निरेष्टिकचित्तावधानविशेषे स्थितो योगी गुरुरा शस्त्रनिपा-
तादिनितितेन महताऽपि दुःखेन न विचाल्यते, किञ्च
शुद्धेनेत्यर्थः । एवं 'यत्रोपरमते' [१ । १०] इत्यारभ्य बहुभि-
विशेषणैर्विशिष्टावस्थाविशेष उक्तः, तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्ति-
रिद्धमयसर्वदुःखविरोधित्वेन दुःखवियोगमेव सन्त योगसंज्ञितं
वियोगशब्दाहमपि विरोधिलक्षणया योगशब्दादुक्तं विद्या
आर्ज्यायात् । न तु योगशब्दादुक्तो धातुस्त्वस्मिन् प्रतिपद्यत
इत्यर्थः । तथा च पतञ्जल्युक्तम्—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
[पा. यो. १ । २] इति

यस्मादेव महाफलं योगस्तस्माद्वचनमन्यसनीय इत्याह—
स इति । स यथोक्तफलो योगो निश्चयं शास्त्राचार्यो-
पदेशयोः सम्यक्वाच्यवसायेन शोक्तव्य अभ्यसनीय । तथा
अनिर्विण्णचेतसा । 'एवावताऽपि कान्तेन योगो न सिद्धः,
किमतं परं कष्टम्' इत्यनुतापो निर्देहः, तदहितेन चेतसा
'इह जन्मनि जन्मान्तरे वा संस्पृष्टः, किं स्वप्नः' इत्येवं
धैर्ययुक्तेन मननेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अथास्य योगस्याभ्यासप्रकारमाह—सद्रूपेति । कामा-
सकपञ्चनवनिताद्यभिराया, ते च सङ्कल्पप्रभवाः । अतो
मनेषु विषयेषु शोभनत्वाद्याय गद्वत्यः ॥ ॥ सम्यक्का-
मानं कल्पयति । तथा च स्मृतिः—'काम ! जानामि ते मूलं
सङ्कल्पाभ्यासं चिल' [म. आ. १ । १० । ३२] इति, ताने-
त्याह सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा शुनकवान्तापायम् इव
विषयदोषचिन्तेन परि यन् । 'संशुद्धेन मनसं चन्दनादिविव-
चयलोकादि' शिवाद्यष्टैर्वैयं च कामालाभ्यास इत्युक्तम् ।
उपाम्प्रनिता कर्मधिरिवमेव त्यक्तोऽप्यप्रकाम पुनर्दन्ति
नयामा मुदि वनेषु इत्युक्तम् । निर्लेपनयेत्यर्थः । एव कामा-
स्यत्वात् अत एव कामार्थकवादिन्द्रियसंस्तेनदुपानं सति
विरेहयुनेन मनसैव इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं समन्त

समन्ताद्विनिग्रह्य उपरमेदित्युत्तरणान्वयः । 'समन्ततः' इत्यनेन द्वयतामृशनादपि नियन्त्यतोच्यते ॥ २४ ॥

'उपरमेत्' इत्युक्तम्, तत्रोपरति कथं केन कतं न्या । तत्राह—ज्ञानेति । धृतिगृहीतया, अर्थाय मम योग सत्त्वयतीति धैर्यं धृतिः, तदुक्त्या बुद्ध्या वर्तय्यतानिश्चयात्मिकया ज्ञाने ज्ञाने शास्त्राचार्योपदिष्टभूमिकाजयकमेव उपरमेत् मनोनिरोधरूपप्रपञ्च इत्यात्, न ॥ सहसेत्यर्थः ।

भूमिकाजयकमश्चेत्यर्थम्—चतस्रो भूमिकाः चाभूमिर्मनोभूमिरहङ्कारभूमिर्महत्तत्त्वभूमिश्चेति । एतासां क्रमेण जयो भूमिकाजयः, तत्र बागादिसर्वेन्द्रियव्यापारनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रोपेतत्वाऽवस्थानं प्राप्तं भूमिजयः, जाते हस्मिन्प्रथमभूमिजये गवाभादेरिव स्वाभाविक एव बाह्यनियमः सम्पद्यते, ततः स कूटस्थोपाधिः स कूटस्थमनोव्यापारसङ्गोनाहङ्कारमावृतया स्थितिरूपो द्वितीयो मनोभूमिजयः, जाते हस्मिन्बालवृद्धादेरिव स्वाभाविकमेव निर्मेतत्त्वकं भवति । ततः 'अहमेतत्स पुनः' 'अहमेतत्स चित्तः' इत्येवं स्वतन्त्रमभिसम्भमानव्यवस्थविशेषाहङ्कारव्यापारव्यापेन 'अस्मि' इत्येतान्मात्रमभिसम्भमानरूपसमाप्त्याहङ्कारालम्बनमहत्त्वमात्रत्वाऽवस्थानरूपस्त्वृतीयोऽहङ्कारभूमिजयः । जाते हस्मिन्पुष्पां स्वत्वा तन्मीं प्राप्नुवतो विज्ञोपाहङ्कार इवत एव सङ्गुषति तथा इवत एव तत्सङ्गोच सम्पद्यते । तदन्तरं 'अस्मि' इत्येतावन्मात्रमभिसम्भमानरूपसमाप्त्याहङ्कारव्यापारव्यापेन त्वगौन निष्पादिकस्मिन्मात्रत्वाऽवस्थानरूपप्रवृत्तौ महत्त्वमभूमिजयः । जाते तस्मिन्निष्पादिक शुद्ध आत्मा त्वप्रदलक्ष्य साक्षात्प्रियते । तमेन भूमिका प्रवृत्त्यनन्तं वडवड्रीश्रुतिराचष्टे—'अच्छेत्प्राच्छानसी प्राश्नस्तच्छेच्छे ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति निषण्णैतच्छेच्छान्त आत्मनि' [३. १३] इति । एनं भूमिजयमभिसम्भमेव

ज्ञाने ज्ञानैरपरमेदित्युक्तम् । विस्तरस्तु योगभाष्यगौडपादीय जीवन्मुक्तिप्रकरणादिषु द्रष्टव्यः ।

एवं क्रमेण मनो निरुध्य किं कुर्यात् ? अत आह—आत्मसंस्थमिति । आत्मनि निरुपाधिके त्वप्रदलक्ष्ये प्रत्यक्षैतन्मये संस्था समाहित्येव तदात्मसंस्थं सर्वोपाकारवृत्तिरहितं मनः कृत्वा किञ्चिदपि अनात्मनमात्मन वा न चिन्तयेत् न कृत्वा विषयीकुर्यात् । अनामाकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात्, न समाधिः । आत्माकारवृत्तौ ॥ सम्प्रज्ञातसमाधिः स्यात् । अतश्चासम्प्रज्ञातसमाधिरुपायं कामपि मनोवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः । यद्येवं तर्हि कथमात्मसाक्षात्कार इति चेत्, न, तस्यात्मसंस्थैतन्मयरूपत्वेन वृत्तिरूपत्वाभावात् । तर्हि तस्य स्वतः सर्वदापि सिद्धत्वेन योगाभ्यासवैयर्थ्यमिति चेत्, न, अनात्मवृत्तिनिवृत्तौ पीकुरणाय निवृत्तिरूपनिरोधसमाधेरभ्यसनीयत्वात् । उक्तं हि शेषोर्मात्रं—'आत्मानात्माकार स्वभावात्तोऽवस्थितं यदा चित्तम् । आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानां स्मरति विदधीत' इति ।

तथा हि समिदाभ्याहुतिभिरुत्तरोत्तरं हृदया प्रवृत्तवृत्तिः समिदादिक्षये प्रथमश्रणे किञ्चित्छाम्यति, द्वितीयादिक्षयेषु ततस्ततोऽपि शाम्यति, तथा अनात्मविषयसङ्गत्त्वविकल्पादिनां वावृत्तिभिरभिवर्धमानं मनो निरोधवशादुत्तरोत्तरं प्रशाम्यति । सेवं प्रशान्तवर्तितेति योगशास्त्रे व्यक्तीयते । अनया चानात्मवृत्तिजाले निश्चयेपीकृते सति मेवाच्छाब्दानुपगमे सूर्यप्रकाश इव स्वतः एवात्मप्रकाशो न तु धृतिमपेक्षते । "इत्येतत्त्वक्षया बुद्ध्या" [कठो ३. १२] 'यत्र वैशामनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति' [३. २०] 'आत्मैकाकारतया' इत्यादिकमप्यनात्मवृत्तिनिरोधे सत्त्वात्मप्रकाशस्य स्वतः एव भावात् त्रिरोधमात्राभिप्रायेणात्मनि मुदिद्वयत्वादिव्यवहाररूपमिति अद्वैतव्यपञ्चरे प्रपञ्चः ॥ २५ ॥

९ व ० स ० दौ ०—समेव योग स्वरूपतः फलतश्च लक्ष्यति—यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः । यत्र यस्मिन् काले योगतन्त्रसंवेधया निरुद्ध चित्तमुपरमते सर्वत इति स्वरूपलक्षणमुक्तम् । तथाच पातञ्जलसूत्रम् [१. २] 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति ॥ २० ॥ आत्मसुखप्राप्तिरक्षणणेन फलेन समेव लक्ष्यति—यत्रेति । सुखमात्यन्तिकं इति च आत्मरूपया बुद्ध्या ज्ञानेन प्राप्य, इत्येन्द्रियमाहात्वात्, सुखमात्मरूपं निर्दिष्टम्, तत्रतः आत्मस्वरूपास्तुष्टारमत्वाच्च न चलति ॥ २१ ॥ तदेव विद्वानिति—यत्कल्पेति । एतेन प्रप्राप्त्यतिप्रतिनिवृत्तिफलको योग समन्वितः, 'त विद्यात् योगसंश्रितः' दुःखसंयोगेन वियोग एव योग इति विरुद्धलक्षणया उच्यते । यस्मादेव महाफलो योगस्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीयः इत्याह—सार्धेन । स निश्चयेनेति यत्नेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

१० पु अ त—यस्मिन् योगे मनश्चरति ॥ भवति, न कीदृशो योगः । इत्यपेक्षावामाह—यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः । यत्र यस्यामवस्थायां योगतेववा भावात्मकसंयोगरूपभगवत्सेवया एवमागतिर्यो निरुद्ध चित्तमुपरमते सयोगावस्थाभावरूपगतीरमेतः । यत्र चावस्थाविनये विविचमावगन्तुं आत्मना भावकल्याणमात्मनो भावस्यैव यत्नः आत्मन्येव भावक एव भूयति, 'न चात्मजिनि विद्यात्' इति पुनः [२. ३] स्वीकृत्य यस्यावस्थाः ॥ २० ॥ तेषां चरति यस्यावस्था—सुखमिति ।

यत्र अवस्थाविनये तथाभूतसंज्ञाभुवज्ञातादिमविविधमनोरूपस्य आयत्तित्वमतितामिने जीवभाषाप्रतिगलामकं सुखं मुदिप्राप्तं मात्मानकव्यवस्थामुदिप्राप्तमतिन्द्रियलौकिकन्द्रियसम्बन्धाविवय यत् तदेति । य पुन अयं पुत्राय यत्रावस्थायां तत्रतो मात्मानकव्यवस्थेन रमकं विद्वत्तिरहितसमर्पणं रिपतो मेव चरति 'त विद्यात्' [२. ३] इत्यभिमतोक्तैव सव्यवस्था ॥ २१ ॥ ननु तत्र रिपतस्य चरन्मात्रावस्था ? इत्यपेक्षावामाह—यं सत्यमेति । १ गुणं सत्यं

ततोऽधिकमपरे लाभं न मन्यते, तत् उत्तमत्वाभावात् । यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन अधिकरणात्मकविप्रयोगा-
दिनां न विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं योगसंज्ञितं भ्रमयोगसंज्ञात्मकं
विद्यान् जानीयात् । कीदृशं तं ? दुःखसंयोगवियोगं दुःखा-
त्मको यः संयोगो लौकिकोऽधिकरणदेहस्थो वा तस्य वियो-
गरूपम् । यतोऽयं योगः फलसाधकोऽतः स कार्य इत्याह
सांख्येन—स इति । स पूर्वोक्तः फलसाधकरूपो योगो
निश्चयेन गुरुरपिद्वेन अनिर्विण्णेन दुःखज्ञानप्रपत्तिर्यथित्येन
हितेन मनसा योक्तव्यः, कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्च सद्ग-
त्पदभवात् स्वभोगार्थस्वमनोनिश्चयज्ञानं कामान् स्वरमणे

च्छादिस्वानुसर्वाणाम्भावानन्तरमपि स्वेच्छितज्ञरूपान् अयोगतः
फलाभावज्ञाने ध्वत्वा मनसैरेन्द्रियग्रामं नियम्य भगवद्शा-
त्मकलावण्यादिरसान् पश्यन् मनसैव स्वार्पभोगरूपैव ततः
विषयेभ्यो विनियम्य यथे संस्थाप्य योगो योक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥
ननु कथमिन्द्रियग्रामं विनियम्येन्द्रियमेक्षणमाह— शनैः
शनैरिति । धृतिगृहीतया वियोगतापादिदुःखमहनशीलधैर्य-
गृहीतया बुद्ध्या मनः आत्मसंस्थं भावात्मकस्थितं कृत्वा
शनैःशनैरुपरमेत् स्वभोगरूपेभ्य उपरमेत् । कथमुपरतिर्भ-
वेदित्यत आह— न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । भावात्मक-
स्वरूपातिरिक्तं किञ्चिदपि न चिन्तयेत् भावधेयम् ॥ २५ ॥

११ नी० भा० शी०— यत्रेति । एवं चित्तमेकाग्रमीभूतं सन् योगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामवस्थायामुपरमते
त्रिलीने भवति, यत्र वा आत्मना चित्तेनात्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति, न बाह्यार्थे घुष्टिं भजते ॥ २० ॥
किञ्च— सुखमिति । आत्यन्तिकमनन्तं यत्सुखं तत्केवलं बुद्धिप्राप्तं सौप्तसुखवद्यथोऽनीन्द्रियमिन्द्रियागोचरं
यत्र सुखे स्थितोऽयं न वेत्ति वेद्याभावात् किञ्चिदनुभवति, नापि स्वतन्त्रश्चलति । बुद्धिदादात्म्याध्यासकाले चल-
तीवेति भाति, परन्तु तत्त्वतो न चलति । तथा च श्रुतिः “ध्यायतीव लेलायतीव” [यू. च. ४।३।७] इतीवराहुं
प्रयुज्जाना ध्यानदेरतात्त्विकत्वं दर्शयति । बुद्धो ध्यायन्त्यां ध्यायतीवेति लेलायन्त्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः । यद्वा
तत् सुखं यत्रायं न चैव वेत्ति किमपि नैवानुभवति । यत्रेत्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २१ ॥ दुःखेन शङ्खपातादिलक्ष-
णेन गुरुणा महता ॥ २२ ॥ तमिति । “यत्रोपरमते चित्तं” [६।२०] इत्यादिना उत्कलक्षणं तं दुःखसंयोगस्या-
प्यन्तःकरणसम्बन्धस्य वियोगमेव सन्तं विरुद्धलक्षणा योगसंज्ञितं विद्यात् । योगफलमुपसंहृत्य पुनर्निश्चयानि-
र्वेद्योः साधनत्वविधानपूर्वकं तमेव “शतकृतेऽपि पथ्यं वदितव्यं” इति न्यायेन विवर्त्ते— स इत्यादिना । स योगो
निश्चयेनाध्यवसायेनानिर्विण्णं निर्बद्धरहितं चेत्तो यस्व तेन, योक्तव्योऽभ्यसनीयः । यद्वा “शान्तो दान्त उपरत-
तितिशुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति” [यू. च. ४।५।२३] इति श्रुतिविहितं श्रुत्यन्तरदृष्टं “अद्धा-
वित्—” पदोपेतं शमादिपद्मक्रम क्रमतो विधीयते । तत्र निश्चयेनेति—गुरुवेदव्याप्यादौ फलवश्यम्भावनिश्चयलक्षणा
श्रद्धाऽत्र निश्चयपदेन गृह्यते; तथा “निर्विण्णचेतसा” इति वैराग्येण द्वन्द्वसहिष्णुत्वलक्षणा तितिक्षा विधीयते इति
ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ अथ शमद्वयोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते— सङ्कल्पेति । सङ्कल्पः “इदं
मे भूयात्” इति चेत्तोऽस्तित्ततः प्रभव सद्बो येषां तान् कामान् काम्यमानान् विषयाननङ्गपतो वासनोच्छेदपूर्वकं
सङ्कल्पनिरोधेन ध्यस्तथा । एतेनान्तरिन्द्रियनिग्रहलक्षणः ज्ञम उक्तः । बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं द्वममाह— मनसैवेति ।
विषयदोषप्रतिज्ञा मनसैव सर्वतः सर्वप्रकारेण श्रोत्रादिकमिन्द्रियग्रामं समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो विनियम्य
उपरमेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरिति । भूमिकाजयक्रमेण दिव्यादिष्वविषयेभ्य उपरमेत् व्यावृत्तो भवेत् ।
कथं ? धृतिगृहीतया बुद्धयेति । धृतिः “भूत्या यथा भारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः । योगेनाजयभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ साधिका” [१।८।३३] इत्युक्तलक्षणा, तथा गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत् । तथा यस्मिन्परतं
मनः आत्मनि स्वरूपे संस्था स्थितिर्यस्य, न तु दृश्ये द्रष्टरि वा, तत्तथा; आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । “द्रष्टृ-
द्वयोपरकं चित्तं सर्वार्थम्” [पा. यो. ४।२३] “सर्वार्थैतैकार्थतयोः क्षयोदयो चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” [पा.
यो. ३।११] इति सूत्रितमैकार्थं प्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पदयामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शने च भासते,
तत्र दर्शनेभानमप्रत्याख्येयमतो द्रष्टरि दृश्ये चोपरकं चित्तं सर्वार्थमिति । न तु दर्शनीपरकताऽपि सर्वार्थतायां
गणिता, तदभावे चित्तस्य नाशपत्तेः । द्रष्टृद्वयोपरागाभावे तु एकार्यं तदुच्यते, यथा स्वप्ने, तत्र हि दृश्यं नास्तीति
पागराणामपि प्रसिद्धम् । द्रष्टाऽपि नास्ति, तदा इन्द्रियाणामभ्यासात् “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्ष” [कठो. ३।१४]
इति श्रुत्यैव मोक्षत्वस्येन्द्रियसन्निधौगोशित्वात् । किन्तु द्रष्टृद्वयोपरागाभावे चित्रपटसदृशमेकं मन एवास्ति,
तत्र स्वयञ्चोतिषा पुरुषेण भास्यमाने आपदत्वत्वेऽपि द्रष्टृद्वयोपरागं प्रकाशयति, वद्वदसनावासित्वात् । एवं सति
यदा सर्वार्थतायाः क्षय एकार्थतायाः सद्गुणश्च, तदा चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामो भवतीति । तदेवं “आत्मसंस्थं मनः
कृत्वा” इति सप्रज्ञातसमाधिपदकः । तत्रापि पूर्वभ्यासतत्ताचित्तस्य द्रष्टृद्वयोपरागो वासनोच्छेदो भातीति तद्विवरणेन

असम्प्रज्ञातसमाधिमाह—न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । ध्यातृध्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत्, किन्तु अखण्डैक-
रससंविदात्मना सुपुत्रवृत्तिष्वेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

मनोनियमनोपायः ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

'निश्चरति' इति ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानामृततरङ्गिणीपाठः ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—तत्रैवात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छ-
ब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलं अत एवास्थिरं, ततस्ततस्तस्मात्त-
स्माच्छब्दादेर्निमित्ताभिर्यस्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्यभावनया
चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासवलाद्यागिन आत्मन्येव
प्रशाम्यन्ति मनः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु मनस शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषप्रशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैषत्वं नैश्चित्यं च ? इति तत्राह—तत्रेति । योगप्रा-
प्तम् सप्तम्यर्थः । एषावन्ते मनसैवेत्यादिरुक्तप्रकारो युक्ताते । स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादि- । शब्दादेर्मनसो नियमनं कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—तत्तन्निमित्तमिति । याथा-
त्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुस्त्वदुःखसम्मिश्रत्वाद्यलोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति सम्बन्धः । मनोवशीकरणेनोपशमे किं ह्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—एषमिति । योगान्वाप्तो विषयविवेकद्वारा मनोनिग्रहायारुति । प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत् ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरं मनः यतो यतो विषयप्रावण्यहेतोर्बहिर्निश्चरति,
ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

४ पे. ता. चं—पूर्वोक्तेन दुर्भट्त्वद्योतनाय अवधानविधानाय च प्रपञ्चयति—यतो यत इति । 'चञ्चलं अस्थिरम्' इत्यनयोः सौन्दर्यनिराधायिकी चञ्चलस्वभावतयाऽऽत्मन्यस्थिरमिति । सामान्यविशेषविषयवाद्गुणवृत्तिः । 'चञ्चलम्' इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिरतिपरं वा । यतो यतो निश्चरति येन येनैन्द्रियद्वारेण निश्चरतीत्यर्थः । यद्वा यं ॥ विषयमभिमुखी-
कृत्येत्यर्थः । प्रयोजनतया वा हेतौ पञ्चमी । तद्यज्ज्ञानाह विषयप्रावण्यहेतोरिति । विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः । विषय-
प्रावण्यस्य हेतोरिति वा । सम्भवन्ति ह्यतर्कितोपनता विषयसं-
भिधानतत्कौतेनादयो विषयप्रावण्यहेतवः । सुखभावनया वशीकरणं शक्यमित्युच्यते अतिशयितसुखभाव-
नयेति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—यतो यतो यत्र यत्र 'यतो यतो धावति' [भाग. १०।१।४२] त्यादि-
प्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्, आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.—यतो यत श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासा-
याह—यत इति । शब्दादावित्यर्थः । कुतः सप्तम्यर्थे तसि संस्थं ? इत्यत्र आह—यत इति । तथा चोक्तं 'आधादित्य-
उपसंख्यानं' [वार्ति.] इति । अन्यथा द्वारमात्रनियमे स्मरणस्य को निवारयिता ? पठ्यास्तत्र भाग्यं, सप्तमी तु कथं ? इत्यत्र आह—आत्मनीति ॥ २६ ॥

७ ह. पे. भा.—तत्रैवाऽऽत्मसंस्थं मनः कृत्वा प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषादेतन्मनश्चञ्चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दा-
देर्निमित्ताभिर्यस्यैतन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् ।
तथा सति आत्मन्येव प्रशाम्यन्ति ॥ २६ ॥

८ घं. प्र. गि.—नस्यात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तस्य योगिनो यदि मनः कदापि चञ्चलमस्माद्विषयान्मन्येन बहिर्निर्गच्छेत्, तदा किं वतश्चैव ? अत आह—यत इति । चित्तविशेषरूपस्यादिविषयमप्येव यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमि-
त्तादुत्तरसादितः चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सत् मनः निश्चरति निर्गच्छति समाप्तिवितोधिर्ना विक्षेपवृत्तिमुत्पादयति, तथा

चित्तपर्यवृत्तिनिद्राशेषवद्भ्रमधर्मादिमध्ये यतो यतो निमित्तान्
अस्तिपरं लयाभिमुखं सन् मनः निश्चलति समाधिचित्तोधिनी
निद्रारवलयवृत्तिमुत्पादयति, ततस्ततः विक्षेपनिमित्ताहुयनिमि-
त्ताद्य एतन्मन नियम्य निर्द्वैतिकं कृत्वा आत्मन्येवानन्दधने

वशं नयेत्; यथान विक्षिप्येत, यथा वा न लीयेत, तथा निर-
न्यादित्यर्थः । तदेवद्रोडादीयतद्विवरणयोः प्रपञ्चितं
विस्तरभयाच्च लिख्यते ॥ २६ ॥

१ व० त० दी०—सङ्कल्पेति । आत्मन्येव वशं नयेत् प्रत्याहारेण स्थिरं कुर्यादिति निर्नीजत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त. — शनैरित्युक्तेः स्वरूपमाह— यत
इति । मनो यतो यत स्वभावतश्चञ्चल अस्ति य यं प्रति
निश्चलति ततस्ततो नियम्य वशीकृत्य एतन्मन आत्मन्येव वा
आत्मने भगवत्येव वशं नयेत् प्रापयेत् । अत्राप्येव भावः— वं ।

यत्र स्थित मनस्ततोऽन्यत्र वैशिष्ट्यबुद्ध्या ततो निर्गत्याऽप्यग-
च्छति । तत्राऽपि स्वचाञ्चल्यधर्मेण न स्थिरीभवत्यति
तस्माद्भगवत्स्वरूपतोऽन्यत्रोत्तमत्वाभावात्तत्रै चलिष्यत्यतो-
ऽन्यतो वशीकृत्य भगवति स्थापयेत् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—‘शनैः शनैः’ [६।२५] इत्येतं श्लोकं व्याचष्टे— यतो यत इति त्रिभिः ।
यतो यतो हेतोरेषं यं त्रिषणं प्रदीतुं मनो निश्चलति यद्विगच्छति तत्तत्तत्तत्तत्र तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो
विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पर्यवस्थापयेत् । एतेन पूर्वार्धं
व्याख्यासम् ॥ २६ ॥

सिद्धयोगस्य योगिनः सम्प्रज्ञातसमाधिरूपफलप्राप्तिः ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

‘एवं युञ्जन्’ इति रामानुजमाध्वसम्मतं पाठः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

१ शां. भा. — प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं
सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं
जीवन्मुक्तं ‘ब्रह्मैव सर्वं’ इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जति । युञ्जन्नेवं ययोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानम्
विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानापासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्र-
ह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तते इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या. — मनस्त्वद्विषयभावे स्वरूपभूतसुखा
विभावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं योतयितुं हि शब्दः । मोहादिक्लेश
प्रतिबन्धायोगिनि ययोक्तसुखप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य
परिहरति— शान्तेति । तस्यास्मदादिबिलक्षणत्वमाह ब्रह्म-
भूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्त-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— ब्रह्मैवेति । यमाध्वमेवप्रतिबन्धात्पुष्पा

ययोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम्— अकल्मषमिति ॥ २७ ॥
उत्तमं सुखं योगिनी भवतीत्युक्तं, तद्वन्न स्फुटयति— युञ्ज-
ति । कस्यो ययोक्तो ‘मनसैवेन्द्रियप्राप्तम्’ [६।२४]
इत्यादि । योगान्तरायो रागद्वेषादि । सदाऽऽत्मानं युञ्जति
सम्बन्धः । पापद्वेषपल्लवः पुण्यस्यापि । सत्पर्यस्तादात्म्य-
वैकरस्यम् । उत्तमो विषयावस्पर्शः ॥ २८ ॥

३ रा. भा. — प्रशान्तमनसं आत्मनि निश्चलमनसमात्मन्यस्तमनसम्, तत एव हेतोर्द्विधाशेष-
कल्मषम्, तत एव शान्तरजसं विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वरूपेणावास्थितमेनं योगिनं

१ अत्र ‘योगी कर्मयोगी’ इति व्याख्याय ‘पातञ्जलयोगोऽपि कर्मयोगसाधनत्वेनोक्त इति तदभ्यासपर्यवस्येति पुरय कर्मयोगेवैव
इति तदुपपादयन्ति नट्याः । तत्र, पातञ्जलयोगस्य कर्मयोगसाधनतायाः कल्पानुत्पत्त्या, प्रत्युत ‘समाधिभावनायं’ (पा.
यो. सू. २।२) इति सूत्रेण वैपरीत्यस्यैव गम्यमानत्वात्, समाधिरिति कर्मनिर्वाहकत्वस्य ‘एत. त्रैशकर्मनिवृत्ति’ (पा.
यो. सू. २।३) इति सूत्रादित्याह, अस्याप्येत्य ‘आरम्भोऽनुने’— (६।३) इत्यादिनाऽप्रापि प्राप्तिरुक्त्याह । — अविगीता ।

आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति । हीति हेतौ । उत्तमसुखरूपमात्मस्वरूपमुपैतीत्यर्थः । (उत्तमस्वरूप-
त्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः) ॥ २७ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणात्मानं युञ्जन् तेनैव विगतप्राचीनस-
मस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्माणुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखेनानायासेन सदाऽश्रुते ॥ २८ ॥

४ वे ता. च — आत्मनि वशीकरणोपायं प्रागुक्तं, अ-
नन्तरं च तदसाहं प्रशान्तमनसं इति श्लोकेन । तत्र विप्र-
कीर्णवस्थितानां पदानामभ्युपगमस्य च दर्शयति प्रशान्तं
मनसमित्यादिना । योगिनम्, अस्मत्पुत्रं, शान्तरजसं, शां-तमनसं
मग्नभूतमेवम् इति ऋतुस्यैवाभेदाभाव्यक्रमः । स्वविषययोगस्य
स्वरूपमपनिवर्तकत्वं पञ्चगव्यप्राशनादेरिव परसङ्कल्पायतम् ।
ब्रह्मभूतमिति देहात्मप्रमादिप्रयुक्तकलेशादिदशात्मपञ्चात्मव्यव-
च्छेदार्थम् । तदाह—स्वरूपस्वरूपेणावस्थितमिति । अणोरपि हि
जीवस्त्वयं “स आनन्त्याय कल्पते” [श्वे. उ ५।१९] इति सुतेर्य-
मंतो बृहत्त्वमस्त्येव । उत्तमशब्देन वैपश्चिन्मुक्तव्यवच्छेदो वि-
वक्षित इति व्यञ्जनाय आत्मानुभवरूपमित्युक्तम् । “ब्रह्म-
स्पर्शम्” [६।२८] इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयमुक्तत्वाद्
खसम्भेदविरहादुत्तमत्वम् । पूर्वकोक्तोक्तमनोवशीकरणं यैतच्छ्रौ-

कोचमुखोपागमे वा हेतुपरो हिंस्रश्च इत्याह हीति । हेताविति,
हेतुस्वरूपं विवक्षयति उत्तमेति ॥ २७ ॥ एव योगप्रमादाविर्भवत-
मुपस्थात्माणुभवस्वरूपं साक्षात्कारात्पञ्चाभिरतिशयत्वमनिवर्त-
नीयत्वमनायाससाध्यत्वं चोच्यते—“एवं युञ्जन्” इति । एवंश-
ब्देन “योगी युञ्जीत” [६।१०] इत्यारभ्योक्त प्रकारं पराश्रयत
इत्यभिप्रायेण उक्तप्रकारेणेत्युक्तम् । संस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षक-
शुद्ध्या सह सम्बन्धपरो वेत्याभिप्रायेण ब्रह्माणुभवरूपमि-
त्युक्तम् । “एवं युञ्जन्” इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्र च नियतकाले
सदाशब्दान्बन्धायोगात्प्राप्तस्य चायिनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वा-
त् सदाशब्दोऽन्यथेव । ततश्चात्यन्तशब्दोऽपि सावधिकस्वरू-
पाभिहितद्वारा निरतिशयत्वरूप इत्यभिप्रायेण अपरिमितमि-
त्युक्तम् । “सुखेन सुखमश्नुते” इति सुखसाधनमुक्तान्तराभावाद्
सुखेनेत्यनयासत्वं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति— एवं युञ्जन्निति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. की.— ॥ २७ ॥ “प्रशान्तमनसं” इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह— पूर्वमिति ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनस्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं
निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिहेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं “ब्रह्मैव
सर्वं” इत्येव सर्वनिश्चयं ब्रह्मभूतम् । अकल्मषमपमर्षमर्जितम् ॥ २७ ॥ युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण सदाऽऽत्मा-
नं योगी विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

८ बं. प्र. गि.— एव योगाभ्यासमग्नपद्विषय तत्फलमा-
ह—प्रशान्तेति । प्रकर्षेण शान्तमनसं दृष्टिशान्त्यया निर्मल-
कम् । तत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयम्— शान्तरजसमकल्मषमिति । शान्तं रजो यस्य तं विशेषणम्, तथा न विद्यते क-
ल्मष लभेद्देहसंततो यस्य समकल्मषं त्यज्यम्, मग्नभूतं प्रत्य-
गन्निब्रह्मभावं प्राप्तमेतन् योगिनं उत्तमं निरतिशयं सुखम्
पैति प्राप्नोति । हिंसाब्देन “सुखमाप्तवन्ति कं यत्तु—” [६।२९]

इति प्रागुक्तप्रसिद्धिर्येत्येते ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थद्वयपादयति—
युञ्जन्निति । एव “सङ्कल्पप्रभवान्कामान्” [६।२४] इत्यादिपूर्वो-
क्तप्रकारेण आत्मानं मनः सदा युञ्जन्योगी विगतकल्मषः संसा-
रेष्टेष्टुष्यपापरहितः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसम्य-
ग्धिः, ब्रह्मैविकमिति यावत् । अत्यन्तम्, अन्तस्त्रिविधपरिच्छेद-
तमतिशान्तमपरिच्छिन्नं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ २८ ॥

९ बं. तं. दी.— ततश्च योगमुपाभित्याह—प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तं मनो यस्य, यतः शान्तं रजो
विक्षेपकं यस्य तमकल्मषं ब्रह्मभावापन्नं योगिनं उत्तमं सुखं ब्रह्मभूतमुपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

ततश्च कृतायो भवतीत्याह— युञ्जन्निति । एवमनेन प्रकारेण सर्वदाऽऽत्मानं मनो वा ब्रह्मणि
युञ्जन् एकाकी कुर्वन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना गतः कल्मषं यस्य स योगी सुखेनानायासेन ब्रह्म-
संस्पर्शमत्यन्तं सुखं च ब्रह्मण आत्मलक्षणस्याक्षरस्य सम्पर्शं अत्यन्तमेदं निरर्तकः साक्षात्कारो यत्र तत्स-
र्गोत्तम लोकोत्तरं वा सुखमश्नुते मुञ्चि । अत्र “अश्नु भोजने” इत्यस्य धातोः परस्वैपदस्वेऽपि आत्मागामि-
कस्यार्थकत्वेनात्मनेपदं शेषम् । “सोऽश्नुते सर्वान् कामान्” [ते. उ २।१९] इति ध्रुतावपि तथैव । तथा च
लोकोत्तरमुपगमेन तस्य योगिनो जीवन्मुक्तत्वं सूचितम् ॥ २८ ॥

१० प. अ. त.— परमायासमकं भगवति मनस्पर्शं
प्राप्तेः स्वात्माह— प्रशान्तमनसमिति । प्रशान्तमनस-

भगवति स्थिरमनसमेन योगिनं शान्तरजसं विषयदोषरहित-
मुत्तमं सुखं वपश्चनं भगवद्गतमकल्मषमवस्थां स्वभोगादि

सुखदोषरहितमुपैति ॥ २७ ॥ एवं सुखमसौ किं स्यात् ? इत्यतः ततः प्राप्तेनानेन सुखेन ब्रह्मसंस्पन्ने भगवत्पराणारविन्दसंवा-
आह—युञ्जति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सदा भगवति हनारित्वेवार्थमत्यन्तं सुखं दास्यात्मकमनुते; मुञ्जत
आत्मानं भावात्मकं युञ्जन् योगी विगतकल्मषः स्यात् । इत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमात्मवशे मनसि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—प्रशान्तेति । हि यस्मात् एनं
प्रशान्तमनसं प्रकषेण उपरतचेतसं योगिनं एकाग्रताभूमौ उत्तमं सुखं सम्प्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपैति । भौति-
कानां बाह्यानां मानोरथिकानामान्तराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिकेशम् । ब्रह्मभूतं सत्त्वं
स्तुरूपम् । अकल्मषं धर्माधर्मवर्जितम् । यद्योक्तं योगभाष्ये 'यत्स्वेकाग्रं चेतसि सद्भूतमर्थं प्रयोजयति, कर्मबन्धनानि
श्रययति; निरोधमभिमुखीकरोति, क्षिणोति च क्लेशान्, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' [१११] इति । एतेन
'आत्मसंसर्गं मनः कृत्वा' [६।२५] इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ अस्य फलमाह—युञ्जति । एवमनेन
प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युञ्जन् समाध्यानः विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सुखेन अनायासेन
ब्रह्मसंस्पन्ने निर्विशेषं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयात् अश्नुते प्राप्नोति । कीदृशं ब्रह्मसंस्पन्ने ?
अत्यन्तं व्यन्तो दृष्टदृश्यभावेन परिच्छेदकमतिक्रान्तं निर्विशेषं सुखं परमानन्दैकरूपम् । एतेन न किञ्चिदपि
चिन्तयेदिति चतुर्थोपादो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

१ शां. भा.—इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्वस्वपर्यन्तानि च
सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विषयं ब्रह्मात्मैकत्वविशेषं दर्शनं ज्ञानं यस्य ॥
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—योगमनुष्ठितो ममभूतस्य सर्वानर्थ- चेत्, न, शुद्धवस्तुज्ञानमिति नाभिधानिदृशितिर्याशङ्क्याह सर्व-
निवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिलभणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन भूतानीति । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति—योरते-
स्यात् ? इति शङ्कमानं प्रत्याह—इदानीमिति । स्वमात्मान- ति । विषयेषुपाधिषु तदनुपरोधादिप्रमेयेन दर्शनं तदुपदर्शितदर्शन-
मीक्षत इति सम्बन्धः । सर्वभूताभ्यसि तद्विशेषरूपेण पश्यति प्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति—सर्वत्रेति ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—य इति । यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्या-
ऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति; तत्पैवमात्मैकत्वदर्शि-
नोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति—स च विद्वान् मे मम
वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः
प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—उपास्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वशङ्कां नपीधरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्योक्तं नेत्यादिना । अविदुष्य
मिथियति—एतस्येति । तत्रैकत्वदर्शनमनुब्रूयति—यो मा- स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वादिप्रियाया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश-
मिति । तत्फलमिदानीमुच्यते—तस्येति । ज्ञानाववाप- स्य विदुषश्च वास्परप्रपरोक्षत्वे हेतुमाह—तस्य चेति । आ-
मां विमज्जते—यो मामिति । तत्फलोक्तिमात्रं व्याख्या- त्मैकत्वेऽपि कथं मियोऽपरोक्षत्वं तदाऽऽह—स्यात्मेति ।
स्येयमिति । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वात् प्रणश्यतीत्या- विद्वदभिरयोरैकत्वाववादेन विषयकं विज्ञोति—यस्माद्येति ।
शङ्क्याऽऽह—नेति । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षीमवा- तस्मादेकत्वदर्शनाय प्रयतितव्यमिति शेषः ॥ ३० ॥
मोल्लेखः । स चेत्यादि व्याचष्टे—विद्वानिति । विद्वानिवाविद्वान्-

३ रा. भा.—अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते—स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवि-
युक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्वैषम्यस्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तेष्वात्मसु
सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्शनः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूत-
समानाकारं स्वात्मानं स्वात्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः । एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे
सर्वस्यात्मवस्तुनस्तत्साम्यात्सर्वभूतात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, 'सर्वत्रसमदर्शनः' इति वचनात् ।
'योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन' [६।३३] इत्यनुमापणाच्च, 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' ।
[५।१९] इति वचनाच्च ॥ २९ ॥

४ वे. ता. च — एव योगस्यासिद्धिं प्रपञ्चितं, 'आ-
त्मसाम्यमुक्तं यावत्तावदपानमुदाहृतम्' इत्याहुक फलपर्यन्तव
चोक्तम् । अथ चतुर्धा योगो प्रतिपाद्यत इति चतुर्णां श्लोकानाम-
र्थाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य परैकत्वेन ता-
रतन्याच्चतुष्प्रकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—'सर्वभूतस्थम्'
इति श्लोकेन । समदर्शनत्वोपपत्तये स्वहृषत साम्य प्रकारवैषम्य-
स्य चोपाधिकत्वं दर्शयति स्वात्मन इत्यादिना गतस्त्वा-
दित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राविद्विषिष्टचेतनत्वान्नकोऽपि 'सत्यं भूत
हित प्रोक्तम्' इत्यादिष्विव चेतनाशपर । योगयुक्तात्मा योग
विनियुक्तता, यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरूप इत्यर्थः । योगयु-
क्तात्मनः समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनत्वस्यैव प्रतियोगिविशेष-
निर्देशेन प्रपञ्चन सर्वभूतस्थमित्यादि । आत्मशब्दस्यात्रात्म-
सामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यापत्तेन स्वपर्यायत्वयोते
नायं स्वपरमात्मशब्दः । नन्वन्योन्यापाराधेयभावः कथमुपपद्यते ?
कथं बाणो स्यात्मानं सर्वभूतस्थत्वं ? विप्रकीर्णदेशान्तरस्थितानां
सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते एकात्मनि स्थितिः ? अतोऽय-
मात्मशब्दः परमात्मविषय इत्यादिति तत्राह—सर्वभूत-
समानाकारमिति ।

नन्वसौ स्वात्मानागुस्तन्मानरूपे योगे प्रवृत्तः कथं स्वगतता-
म्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिकसाम्याश्रयतया च स्वव्यतिरि-
क्तात्मवर्गमीक्षित इत्यत्राह—एकारिम्भमिति । एकजातीयेषु पदार्थ-
ेष्वव्यतिरिक्तदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्याभ्यामजातीयं सर्वमपि तथा
स्थेनागुसहितं हि भवतीति भावः । 'सर्वभूतस्थम्' इत्यादेः साम्य
मेव विवक्षितमिति दशयितुमेतद्वन्धेकदेशः पूर्वोत्तरप्रकरणस्य
चोदाहरति—सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—'सर्वत्र समदर्शनं'
इति सर्वेषामात्मना परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते, तदेव 'सर्वभूतस्थं'
इति प्रपञ्चयते । अत एव च बाह्यभूतेष्वात्मतत्त्वस्य, तस्मिन् च तेषां
स्थितिदर्शनमिहासङ्गतम् । न चेदं परमात्मयोगप्रकरणम्, येन
तथाविधपरमात्मज्ञानसम्भानमुपदिश्येत । न च जीवात्मयोगो-
पयुक्तं परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशानेदविषयत्वात् ।
न च जीवानां परमात्मनश्च साम्यमिहोच्यते, तस्यापि 'यो माम्'
[६।३०, ३१] इति विशेषनिर्देशाद्युक्ते श्लोकाद्वै प्रतिपादयितुं
मुचितत्वात्, अरूपं परमात्मविषयत्वे 'यो माम्' इति श्लोक-
त्वेन मात्रया पोतकस्य च स्यात् । 'योऽयं योग' [६।३३] इत्ये-
तदनुवादे च साम्यमात्रमेवोच्यते, न तु परंपरापाराधेयभावः ।
प्रागपि 'विद्याविनय'—[५।१८] इत्यादौ साम्यमात्रमेवोक्तम् ।
अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्यमेव विवक्षितमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—यो मामिति । ततो विपाकदशामापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः "निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति" [सु. उ. ३।१।३] इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपे-
णावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मधि पश्यति;
अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अन्यतरदपीदृशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मस्वरूपं पश्यतोऽहं
तत्साम्यान्न प्रणश्यामि नादर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममव-
लोकयन् स नादर्शनमुपयाति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—एव दमनज्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषर-
ूपेदेनिरञ्जनेन हानद्वयतयैकस्वरूपागुस्तु-पापमुत्तमः अथ तस्यैव
दवादिभेदेदेवमुत्तुपपत्तापत्तात्म्यविधूतनन परमात्मना परमसा-
म्यानुम-पानमुच्यते—यो मां इति । अस्यापि श्लोकस्य साम्य
विषयत्वे ॥ प्रागोक्तं । ततोऽपि विपाकदशापत्र,
प्रथमदशातोऽधिकं विपाकदर्शनां प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मनो परमा-
त्मनश्च साधर्म्यं पश्यमानः स्मारयति—मम साधर्म्यमिति ।
उपागतः इत्यां प्राप्त इत्यर्थः । नवमादिशानो मुक्तः, पुण्य-

पापविधूतनेन साम्यप्रतिपादनाच्च "निरञ्जनः" इति श्रुतिस्मात्ता ।
"तदा विद्वान्पुण्यपापे विषूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति" [सु. उ.
३।१।३] इति हि सा, 'यो मां पश्यति इत्युवादः तत्सिद्धीदृ-
भवति । सा कुत ? इति शङ्कायां साम्यं तावदुपात्तव्यादितिद्वयम् ।
तदनुत्पन्नान् च विहितम्, सतथ तदनुपादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय
मत्साम्यं पश्यन् यः सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्यत्रा
न्तरवचनव्यक्तिभेदो दक्षितः । परमा-त्मनः सर्वव्यापिनया सर्वेषां
परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्यत्र स्वरूपतो जायते, सत्प्राप्त प्रर

णादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तदप्युक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनो-
न्येया च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छ्रद्धायामाह— अन्योन्येति ।
अन्यतरदर्शनेनान्यतरदृष्टीति— एकव्यक्तिदर्शनेन द्वयव्य-
न्तरगम्यत्वार्थः ।

‘तस्याहं’ इत्यादौ न तावत्प्रवृत्तनिषेध विधेयः, नित्यतया
बहुप्रमाणप्रतिपादितयोजोविधेयोरिदानीमनित्यत्वशङ्काभावात्,
‘तस्य न प्रणश्यामि’ इत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न
हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टे किञ्चित्प्रति च नष्टं भवति ।

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरम्, सर्वभूतानि
चात्पनि परमेश्वरे, तं च परमेश्वरं चतुर्मुखब्रह्मणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तच्चोक्तम्—
‘आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मानि’ [भाग. १।२४।४६]
इति । ‘समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्’ इति च ॥ २९ ॥ फलमाह— यो मामिति ।
तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सर्वदा मद्भक्तो
भवति । सत्यपि स्वाभिन्परस्तयनाथः, एवं श्रुत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः । उक्तं
च ‘सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति । अचला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं वहाम्यहम्’
(.... बहोऽस्म्यम्) इति गारुडे ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दी.— एव युज्यते । योगप्रकरणस्य फलकथ-
नेनोपसृतत्वात्किञ्चुत्तरेण ? इत्यत आह— ध्येयमिति । ननु
‘मन्थितो युक्त’ [६।१४] इत्यादिना ध्येयमुक्तेष्वेव, सत्यम्,
तथाप्युक्तमाधिकारिणा ध्येयमनेनोच्यत इत्यदोषः । आत्मानं
स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह— सर्वेति । कुतोऽय-
मर्थ इत्यत पुराणसमाख्यानादित्याह— सञ्चेति । ‘सर्वत सम-
दर्शनः’ इत्यस्योक्तार्थः । गीतासम्मत्योपपादयति— सम-
मिति ॥ २९ ॥ किञ्चैतदर्थानुवादेन फलमुत्पत्तादक,
उत्तरवाक्यमप्यस्य भगवद्विषयत्वं शापयतीति भावेनाह—

फलमिति । अस्य ध्यानविशेषस्येति शेषः । ननु भगवास्तद्वर्षादी
च सर्वान्प्रति नित्यौ सत्कथमेतत् ? इत्यत आह— तस्येति ।
कथमयमर्थो लभ्यते ? इत्यत आह— सत्यपीति । अविद्यमा-
ननाशोऽयमिति श्रुत्ये प्रसिद्धिः । एव सत्यपि श्रुत्येऽभजत्यवि-
द्यामानभूतोऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः । एतदुक्तं भवति-
वियमानस्यापि स्वयोग्यव्यापाराकरणसाध्यानुपचारेणाविद्यमा-
नता । प्रकृते तु तस्यात्माभावात् ‘न प्रणश्यामि’ इत्यादिश्रुदोष-
चारवाच्यम् । अतो न प्रयोजनत्वेपणमिति । अत्र पुराणसम्मत-
माह— उक्तं चेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं योगसाफल्यं ब्रह्मैकत्वदर्शनं प्रदर्श्यते— सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं
स्वात्मानं सर्वभूतानि च ब्रह्मादीन्यात्मैकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः
सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ तस्यैकात्मकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते— यो मामिति । यो मां वासुदेवं सर्वत्र
सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजानं मयि सर्वात्मानि पश्यति तस्यैकात्मकत्वदर्शनोऽहमीश्वरो न प्रण-
श्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति न परोक्षीभवति; तस्य च मम चैकात्मकत्वात् ।
स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रकाश एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वैकात्मकत्वदर्शान्तिर्येतत् ॥ ३० ॥

८ च. ब्र. मि.— ननु यथं योगादालम्बितकमुपप्राप्तिं त-
स्यास्तत्त्वमस्यादिविद्वान्तमहावाक्यार्थज्ञानैकफलत्वात् ? इत्या-
शङ्क्य, तद्वारकमेव योगस्य तत्फलकत्वमिति दर्शनग्रन्थम शु-
द्धप्रत्यक्षार्थज्ञानहेतुत्वमाह— सर्वभूतेति । योगयुक्तात्मा यो-
गेन युक्तः समाहितोऽतिनिर्भलीजत अग्रमा मनो यस्य स त-
थोक्तः स्वमात्मानं आविधिकदेहविपरिच्छेदशून्यतया सर्वभू-
तं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिरुपावरान्तर्गतरिषु तिष्ठन्विद्यमानमिति

तथोक्तम् ; तथा सर्वभूतानि च ब्रह्मादीनि स्वामिनि अण-
स्तनवा पश्यति । अत्र हेतुः— सर्वत्र समदर्शनः सर्वत्र प्रपञ्चे
समं निर्विशेषं मग्नैव पश्यतीति तथोक्तम् । अनेन स्वात्मकद्वि-
तन्नादिरुपावरान्तर्गतजगद्वस्तुत्वैकत्वस्वामिनात्स्यमुदत्तत्वप्रदा-
र्यज्ञानं प्रदर्शितम् ॥ २९ ॥ अथ शुद्धतत्त्वदर्शनं दर्शयति—
यो मामिति । यो योगी मामीश्वरं तत्पदार्थं मायिकदेहादिप-
रिच्छेदशून्यतया सर्वत्र प्रपञ्चे समुपेक्षणसूत्रं पश्यति, तथा सर्व

च प्रपञ्चवातं मय्यारोपितं पश्यति, तस्य ब्रह्माद्वैतदर्शिनः अहं न प्रणयामि ईश्वरः कश्चिन्मद्भिरोऽस्तीति परोक्षज्ञानविषयो न भवामि; स एवाहमिति यावत् । स च मे न प्रणश्यति मद्भिः कश्चित् स जीव इति मदीयपरोक्षज्ञानविषयो न भवति । अहमेव स इति यावत् । तदेतद्भगवानेवाग्रे स्पष्टीकरिष्यति— 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] 'प्रियो हि ज्ञानि-

नोऽन्यथमहं ॥ च मम प्रियः' [७।१७] इति । तथा च द्वयो-
रन्येकात्मत्वादात्मातिरिक्तस्य च प्रियपदार्पस्याभावात्कार्थ-
हितवर्तित्वमनुक्तसिद्धमिति भावः । तदेतद्भगवता (श्री.) माय-
कारेणोक्तम्— 'द्वयोरात्मैकत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः प्रिय-
एव भवति' इति ॥ ३० ॥

९ व० त० ६०— एतादृशस्य योगिनो ब्रह्मसुखाविर्भावो भवतीत्याह । गृह्यः असम्प्र-
ज्ञातसमाधिर्द्विविधः अक्षरब्रह्मविषयको भगवद्विषयकश्च, तत्र पूर्वस्य फलमाह भगवान्— सर्वभूतस्थितिमिति ।
सर्वभूतस्थितमात्मानं पश्यति, सर्वभूतानि च स्वात्मनि अवस्थानेन कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनेन वा पश्यति;
तथा ज्ञानान्दशाविर्भावो भगवदात्मकत्वेन तस्य व्यापकत्वं प्रकटीभवतीत्यर्थः । द्वितीयस्याह— ततोऽपि गृह्यतरम् ।
बासुदेवं मां योगप्रथमेण पश्यति सर्वभूतानि स्वं च मय्यवस्थानेनाभेदेन च पश्यति " ऐतदात्म्यमिदं सर्वं "
[छां. उ. अ. ६. ८-१६] 'बासुदेवः सर्व' [७।१९] 'अखलं कृष्णवत्सर्व' " स आरामा तत्त्वमसि " [छां. उ. अ. ६. ८-१६]
'योऽसौ सोऽहं, योऽहं सोऽसौ' इति श्रुतिस्मृतिवाक्यात् । तत्राभेदोपासना तामसी, काचित्सान्निक्रीत्येव बध्यति
' एकत्वेन प्रयक्त्येन ' [९।१५] इत्यादौ । अतस्ततो विभिद्याह— तस्याहं न प्रणयामीति, नाद्वयो भवामीत्या-
ह । स ममाद्वयो न भवति ज्ञानान्दाविर्भावरूपेण चतुर्भुजादिरूपो भूत्वा प्रत्यक्षं कृपादृष्ट्या तमनुगृह्णामी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— अत्र संस्पृशसुखं स्वपद्यति— सर्वभूत-
स्थितिमिति । योगयुक्तात्मा भगवत्संश्लेषयुक्त आत्मा सर्वत्र संयो-
गविप्रयोगभावे समदर्शन आत्मानं भगवत्सर्वभूतस्थं विप्रयो-
गावस्थापार्थं च पुनरात्मनि भगवत्स्वरूपे संयोगावस्थापार्थं सर्वभू-
तानि सेवास्थितानि ईक्षते पश्यतीत्यर्थः । एतेन भगवत्स्वरूप-

ज्ञानात्मसुखकमिति भावः ॥ २९ ॥ एवं स्वरूपज्ञानफलमाह—
यो मामिति । यः सर्वत्र जीवेषु विद्योगावस्थापार्थं पश्यति,
संयोगावस्थापार्थं मयि सर्वं पश्यति, तस्याहं न प्रणयामि न
पञ्चाविदपि विद्युक्तो भवामि । स च मे मत्तः न प्रणश्यति न
विद्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० ६०— द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह— सर्वेति । ' सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म-
विदुच्यते । सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः' इति वार्त्तिकोक्तरीत्या सम्प्रज्ञाते आत्मनः
सार्वात्म्यमनुभवन्योगी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असम्प्रज्ञाते सर्वाणि
भूतानि ब्रह्मादिस्तस्यपर्यन्तानि आत्मन्येकतां गतानि रज्ज्वाभिवाध्यस्तस्य सर्पदण्डधारादीनि तद्वत्पश्यति । योग-
शुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अत्यैव व्युत्थानावस्थामाह— सर्वत्रेति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु
भूतेषु चमं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः । तथा च श्रुतयः " यस्तु सर्वाणि भूतानि
आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते । " [ई. उ. ६] " सर्वस्यात्मा भवति । "
[मैत्री. उ. ७।२] " ब्रह्मादृशा ब्रह्मादृसा ब्रह्मे कित्वा चत । " " इदं सर्वं यदयमारमा " [च्छ. उ. ४।५।७]
इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यत्तु ' यो योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीश्वर
इति योगिसमदर्शितावार्त्तमश्रणाधिकारिणावुक्ती । यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्काराद्देतुस्तथा
अद्विषेकेन सर्वानुयुतचैतन्यप्रत्यक्षकरणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः' [मधुसू.] इति; तत्र । " समाहितो भूत्वा-
ऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति । " [च्छ. उ. ४।१२३] " तत्तत्तु च पश्यति (ते) निष्कलं ध्यायमानाः " [सुं. उ. ३।१।८]
इत्यादिश्रुतिभिः समाधिचिन्तानापरपर्याययोगाद्यैवात्मदर्शने हेतुत्वप्रतिपादनात् " तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं
(-भिगम्यं) " [श्वे. उ. ६।१३] " विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् " [कठो. ६।१८] इति लिङ्गान् हानयो-
गयोः समुपयावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिकविवेकमात्राज्ज्ञातब्रह्मोर्देहात्मनोः प्रथमरणं सम्भवति; सोपाधिक-
भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण निवृत्त्यसम्भवात् । आदुर्गाद्यनिवृत्तावपि प्रतिविम्यादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः । अतए-
वाभिष्टानज्ञानदार्ढ्यं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य तद्वत्तस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तम् । योगं
विनाऽभिष्टानज्ञानस्थैषासम्भवात् । यद्वाह दृष्टः ' सर्वत्रेति (स्थं येन) हि तद्वत्त कुमारी स्त्रीमुत्तं (मेयुत्तं)
यथा । अयोगी नैव जानाति आत्मनो हि यथा पश्य' [द. ग्मू. ७।२५] इति । यत्तु भगवत्पुत्र्यादौः
अप्रविष्टः पुत्र्यादि योगावेशो न व्युत्पाद्यमावमुच्यते इति । न च ' अयानो ब्रजन्तितात्वा ' [प्र. ग्मू. १।१।१]

इत्यत्राद्यशब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनवतुष्टयान्तर्गतं ज्ञानाद्युपेतसमाधिमहद्भोक्तमिति न दोषः । 'द्वौ क्रमौ' इति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यं तु परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमे " नान्यः पन्थाः " [खे. ६।१५] इति श्रुतियाद्यापत्या प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किञ्च योगप्रकरणेन योगानपेक्षमार्गान्तरप्रतिपादनमसङ्गतम् । न च वस्तुचरोऽयं कश्चिच्छब्दो वर्तते सम्भवति वा, उक्त्युक्तेः; अतो 'यो वा समदर्शनः' इति वापदाध्याहारोऽयसद्वत् इति दिक् ॥ २९ ॥ अस्यामेकत्वदर्शनस्यापि कलमाह— यो मामिति । सर्वत्रात्मच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः । यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति, सर्वं चात्मानि पश्यति, तस्य योगिनः ज्ञात आत्मा न प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति, ज्ञात आत्मा न पुनस्तिरोभवति । स ह्यष्टस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासम्भवादित्यर्थः । तनु कार्यकारणसद्भावाभिमानीना मुक्तिरूपवद्ब्रह्मण्यस्तनं तदभिमानत्यागपूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्म मा तिरोभायि, मुद्धेस्तत्पक्षपातित्वात्; प्रज्ञदृष्ट्या तु सुखजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशङ्क्याह— च मे न प्रणश्यतीति । स च बिभ्रान्मे मम न प्रणश्यति न तिरोभवति, ममभिज्ञत्वात् । भवेदेतदेवं— यदि जीवो मयि अन्वयो वा मम विकारो वा भवेत् तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः, " तत्त्वमसि " [छा. व. ६।८ — १६] " अहं ब्रह्मास्मि " [य. उ. १।४।१०] " अयमात्मा ब्रह्म " [य. उ. २।५।१९] इत्यादि-शास्त्रात् । तस्माद्युक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ॥ ३० ॥

जीवमुक्तस्य योगिनः सलक्षणं श्रेष्ठत्वम् ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव ॥; न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिषेध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्चान्यत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयतेऽन्येत्युपमा, तस्या उपमाया भाव औपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! । स च किं समं पश्यति ? इत्युक्त्यते— यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाग्वद्व्यार्थः । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा, तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मापम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । य एवअहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो भक्तोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— पूर्वधनान्नृशतर्षेण कलविधिरिति मत्वाऽऽह इत्येतदिति । समादिहितस्य यमनिष्पन्नादित्येकारवतः स्वैराग्यसम्भवेऽपि सामग्री इत्यत्र ज्ञानं ततोऽपि—सर्वेति । प्रतिपत्तयोऽपि यथेष्टचेष्टाद्वारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्त्यः ? प्राचीनिकुसुमाप्रतिपत्तयान्दित्यप्यशङ्क्याऽऽह न मोक्षमिति ॥ ३१ ॥ त्वेतावत्परस्वाप्रतिपत्त्यन्वित्वक्येनान्तरापरिधनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिपत्त्यन्वित्वस्य युक्तं— किञ्चेति । अन्यदपि किञ्चिदुच्यते परमयोगिनो निर्देशात् । योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्मा च तत्पम्यं न तेन सर्वभूतेषु य. समं पश्यतीत्युक्ते तदेव समदर्शनं प्रथमपूर्वकं विश्रुति—किमित्यादिना । विकल्पाशंभवं वारयति—वाशब्द इति । समदर्शनप्रसङ्गप्रत्यक्षमभिलषति न कस्यचिदिति । किमपेक्षया तस्य अपत्यं ? तत्राऽऽह—सर्वेति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— ततोऽपि विपाकदशमाह—सर्वेति । योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसङ्कुचित-ज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृतभेदपरित्यागेन मुद्वं यो भजते, स योगी श्रुत्यानकालेऽपि गो. ७३

यथातथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति, स्वात्मानि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. च — तृतीयाविषयदशमाहेत्याह—तत इति ।
 अकर्मवदस्यत्वाकारिणेश्वरसाम्यदर्शनं पूर्वश्लोकोक्तम्, 'सर्वभूतस्थित'
 इत्यनेन तु कर्मरक्षाविधिवेद्यनविधुरत्वात् असङ्कुचितज्ञानाकारतया
 साम्यानुसन्धानम्, तत्तत्प्रकारप्रभावेन न व्युत्थानमास्तेऽपि स्वर-
 नतस्तयाविधानुसन्धानानुवृत्तिरित्येतदनुच्यते । 'यो भजति ...
 स सत्त्वा बर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदं सिद्धं, न स समाधि-
 दशायामेव यथातथा बर्तमानत्वमुपगच्छते, सर्वभूतस्थितेन पर-
 मात्मनैकत्वानुसन्धानं साम्यं नृस्यस्यैव सर्वभूतस्थितत्वेन तदेक-
 प्रकरत्वानुसन्धानं तत्प्राणोरात्मनः स्वरूपेण न सम्भवति ।
 धर्मसंज्ञं परिशुद्धात्मनो व्याप्तिं "बालाग्र" इत्याश्रम्य" वा चान-
 न्त्याय कल्पत" [श्वे उ ५।९] इति धृतमिन्द्रा । सुत्रं
 'प्रदीपवदविशदस्तथाहि दर्शयति [म. सू. ४।४।१५] इति,
 अतोऽत्रापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुं असङ्कुचित-
 ज्ञानकारतयैकत्वमास्थित इत्युच्यते । प्राकृतभेदपरित्या-

येन—कर्मोपाधिकप्रकृतिविशेषसंगृह्यतज्ञानतारतम्यरूपभेदपरित्यागेनेत्यर्थः । अनेवैकद्वयोक्तः स्वरूपभेदविरामार्थत्वं परिहृतम् । सर्वात्मनां क्लृप्तापृथक्सिद्धत्वविषयस्याप्येकत्वोक्तिश्च घटते । आस्थितशब्दस्य तात्पर्यार्थं सुदृढमिति । तत्र व्युत्थानकालेऽपि तयाविधानुसन्धानप्रवाहेहेतुभूतसंस्कारप्रावृत्त्युचितम् । 'मा भवति मत्समात्मावलोचनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः । 'सर्वथा इत्यस्य सौख्यिकक्रियाव्यापृतोऽपीत्यभिप्रायः । 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिवर्तनार्थः, तस्य बोधयोगिताधारणत्वाच्च । अतो वृत्तिरत्र बुद्धिर्बुतितिरित्यभिप्रायेणाह मामेव पश्यतीति । जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनं हि इत्यत्राह—स्वात्मनीति । व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विज्ञप्तिपरोक्षानुसन्धाने परेपामपि तथावबोधे फलितत्वोच्यते इत्यमरः ॥ ३१ ॥

३ रा भा.— ततोऽपि काष्ठाभाह-आत्मेति । स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसङ्कुचितज्ञानैकाका-
रतयौपम्येन स्वान्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुनर्जन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखम-
सम्बन्धमाम्यात्सम यः पश्यति, परपुनर्जन्ममरणादिसमं स्वपुनर्जन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः ।
स योगी परमो मतः परमयोगकाष्ठा गतो मतः ॥ ३२ ॥

८ वे ता चं—प्रबलदुःखहेतावगमेऽपि निर्विघ्नात्वा
पाद्वि। योगविधानकाष्ठामृता कर्मज्ञानतारतम्यप्रबलदुःखयुता सता
रतम्यनिर्गुणमुन्यावहपा चतुर्धा पदमाहेत्याह—सतोऽपि
काष्ठामहेति । 'आत्मोपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनाड्यस्य
सममिदमेव पीनदस्यप्रसङ्गात्। अतः सर्वत्रात्मोपम्यनेत्यवय
उपमाशब्दस्तुल्यवचन । तस्य भाव औपम्यं सर्वपाप्मात्पना
पूर्वापि न दृढविक्षणत्वादित्याम्येनेत्यर्थ । 'सर्वत्र' इत्येतदेव
काष्ठविक्षणायेन 'सम पश्यति' इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वपाप्मस्य

नन्विषमतया उपलक्ष्यमाणसुखदुःखान्वयसाम्यध्रमव्युदासेन
व्यतिरेकसाम्यानुमन्यान् दर्शयति—असम्बन्धसाम्यादिति ।
परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वाद्विहामिषेतमाह—
परेति । परपुञ्जन्मादे स्वारत्मनि स्वपुञ्जन्मादेव परेपु यथा न
सम्बन्ध तथा स्वात्मन्यपेक्षितुक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह
परमयोगकाष्ठा गनो मत्त इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्,
परमात्मयोगस्य परस्तादृश्यमाणत्वात् ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— एतदेव स्पष्टयति— सर्वभूतस्थितमिति । एकत्रमास्थितः सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मध्येव वर्तते । एवमपरोक्षं वक्ष्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः । तथापि प्रायो नायमं करोति; कुर्वतस्तु मद्वेदुःखमूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । आह न 'कदाचिदपि नाधर्मं बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत् । ममादात्तु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभविष्यति ॥ आदिराजैस्तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् । शाहुल्यात्मर्भणस्तेषां दुःखमूचकमेव तत् ' इति ॥ ३१ ॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे आत्मोपम्येनेति ॥ ३२ ॥

६ ज प्र. दो — 'यो मां [३०] इत्युक्तमेव पुन क्रिय
 भुङ्क्ष्यते' इत्यत्र आह—एतदेवेति । 'नक्षत्रमास्थितं' इत्यस्या-
 न्वयात् । तितितारापर्यममाह—एकत्रमिति । 'मयि वा
 मन्दिषार वा व' तिानोऽयि' इत्यनव्याख्यानतितारापर्यमाह—स
 योति । स्यादन्त वाज्यायान् वक्ष्ये । अपम्याह्यान्ते सा स्य
 वा न मुक्त इति मा । मन्त्रान् अन्ते घर्मांश्चण सर्वपाप-
 विप्रशमिति प्रतीतिनिधियायाह—एकमिति । अपमा-
 न्ते

सेवीति शेष । हानयन् मोक्ष । आनन्दहातादिक तु विप्रत
एवति भाव । ननु शनिनो मोक्ष एवापेक्षित, शोघर्माव-
नेऽपि न प्रतिषध्यते चेत्, तद्विपर्यय करोति । इत्यत
आह—तथापीति । सर्वथाऽप्यवगण सत्त्वा वर्तमानोऽपीत्यु-
क्तमुपलक्षणम् उपपू—प्राप्त इति । एतेन 'नदीदृश्यम्
दण्डचेष्टना सम्भवति इति परकीयमुक्तमप्युक्त्यादानदुष्कणमिति निर-
स्त भावि, प्राप्तेरप्येव कदाचित्कालाभावात् प्राप्ति । करो न

करोति ? इत्यत आह—**कुर्वन्तस्त्विति ।** अत्र प्रमाणमाह—**आ-
चेति ।** कियन्मद्वदिति शेष । कर्षणं प्रारब्धस्य बाहुल्यात्
प्रावल्यात् । लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविशेषा-
दिति वा ॥ ३१ ॥ 'सर्वत्र समदर्शन' [५१२९] इत्य-

स्यान्ययाभ्याख्यानमितोऽयमसदिति भावेनाह—**साम्यमिति ।**
साम्यदर्शनम् । समदर्शन इत्युक्ते किं गोगवयादिवद्भवति म-
भ्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायामेकत्वमास्थित इति स्वयमेव व्याख्या-
तम् । इदानीं तु अगवद्भुवतिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.—**पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूय तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते—** सर्वभूतस्थितमि-
त्यादिना । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि विष्णोः परदैवते वर्तते नित्ययुक्त
एव सः । न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिपिष्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ किञ्च—**आत्मा स्वयमेवोपमा तद्वाच्य
आत्मौपम्यं, तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन ! । किं पश्यति ?** इत्यत्रो-
च्यते—**यथा मम सुखमिष्टं तथा प्राणिनां सुखमनुकूळम् । वाञ्छच्छार्थे । यदि वा यथा च दुःखं मम
प्रतिकूलमनिष्टं तथा सर्वप्राणिनामनिष्टं प्रतिकूलमित्येवं स्वौपम्येन सुखदुःखे चानुकूलप्रतिकूले तुल्यतया
सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः । एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः
स योगी परम उत्कृष्टो मनोऽभिमतः ; चिन्तित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥**

८ पै. ब्र. नि.—**एवं शुद्धतत्त्वार्थज्ञानमुक्त्वा वाक्यार्थं
ज्ञानं वर्णयामि—** सर्वभूतस्थितमिति । सर्वभूतेष्वभिधान-
तया स्थितं मामीश्वरं तत्पदस्य स्वपदलक्षणेनैव स्वमास्थितो
यो भवति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रतिपद्यते, स योगी मयि
नित्यसुखस्वरूपे वर्तते जीवन्मुक्तः । कृतकृत्यो भवति । न त
स्मिन्विधिनिषेधशास्त्र प्रभवतीत्याह—**सर्वथा वर्तमानो-
ऽपीति ।** लोकादुपमार्थं कर्म इवैतत्कुर्वन्मया कुर्वन्वा न ही-
यते, एवाह—**'निर्लेपगुण्ये पथि विचरता को विधि को
निषेध'** इति ॥ ३१ ॥ एवमुक्तत्वात्तज्ज्ञानो योगी द्विविधः-
परमोपरमश्चेति । तत्र परमं योगिनं दर्शयति—**आत्मौप-
म्येनेति ।** तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयानां युगपदभ्यासात्
इष्टदुःखनिवृत्तिपूर्वकजीवन्मुक्तिसुखमनुभवम् । प्रारब्धवशात्
समावेशेऽनुष्ठाने आरम्भीपम्येन आत्मरुष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते
सुखं वा यदि वा दुःखं समं य पश्यति, एतस्मान्निष्ठ यथा
न सम्पादयति तथा परस्पापि द्वेषशून्यावाप्त्यै एव स्वस्यैव
पास्यापीदं । सम्पादयति, शमशान्तवाच्यम् । स योगी
परमो मतः । अपादैतदस्यो योगी केवलतत्त्वज्ञान
मात्रशान् मनोनाशवासनाक्षयसहितो जीवन्मुक्तिसुखम
आनन्दं विविशचित्ततया इष्टदुःखमनुभवन् देहपाते
नैव तन्मात्रपरम इत्युक्तं भवति । तस्मात्तत्त्वज्ञानमनोनाश
वापनाशयानामभ्यासोऽवश्यं विधेय इत्यभिप्रायः । तदभ्यास-
प्रारम्भस्तु वासिष्ठनीवन्मुक्तिप्रकरणदिगु प्रपञ्चितं सहृदयेषु
प्रदर्शयते—**'इदं सर्वं द्वैतनात्मद्वितीयचिदानन्दरूपा मयि क-
ल्पितम्, आरम्भैव । परमार्थः, स एवाहम्'** इति ज्ञानतत्त्वज्ञान
म् । मदीपज्वालासन्तानवृत्तिसन्तानरूपेण निरन्तरं परिणम-
मानस्य मनसो वृत्तिरूपपरिणामव्यग्रो न निरोधाकारपरिणामो
मनोनाशः पृथगपरामर्शो विना सहस्रोपघमानस्य कोपादि
वृत्तिविशेषस्य हेतुभित्तगत सत्कारा वासना, पूर्वव्याप्त्येव
चित्ते वास्त्यमानत्वात्, तस्य सद्यो नाम विवेकजन्यविषयस्य

मवासनावाप्त्येन बाणनिमित्ते सत्यपि बाधापशुत्पत्तिः । एते
च तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षया परस्परं कार्यकारणभावा-
पन्नाः । तथाहि—**तत्त्वज्ञानं सति मिथ्याभूते जगति वाश-
शुद्धादिविषय प्रयोजनाभावेन धीदृष्ट्यनुदयानिर्विघ्ननामिदं
मनो नश्यति । नष्टे च मनसि संस्कारोद्भोषणस्य बाधनिमित्त
स्यामर्ततो वासना क्षीयते । क्षीणाया च वासनाया इत्यभा-
वेन बोधवदिदृष्ट्यनुदयान्नो नश्यति । नष्टे च मनसि शस-
दमादिसम्पत्त्या ज्ञानमुदेति । एवमुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने शङ्केपादि-
रूपवासना क्षीयते । क्षीणाया च वासनाया प्रतिबन्धाभा-
वात्तत्त्वज्ञानोदय इति परस्परं कार्यकारणभावो ज्ञेयः । अत एते
त्रयोऽपि युगपदभ्यस्ता एव पशुता, न वैकैकतोऽभ्यस्ताः,
शाकसूरीदयानां मिलितानामेव भोजननिर्वाहकत्वेन-
मिलितानामेवैषा पशुनिर्वाहकत्वात् । स बाध्यास-
क्षिरमद्वये, 'जन्मान्तराशताम्यस्ता राम' सत्तारहन्तति ।
सा धिक्पायासयोगेन न विना क्षीयते इति' इत्युक्ते ।
अत्र चाभ्यासे प्रयोजनाशुसारेण गुणप्रधानभावोऽस्ति । शुशुयो-
हि पुरस्तस्य विद्वदमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरिति ॥ प्रयोजने । तत्र विद्व-
द्वृत्त्यर्थिनस्तत्त्वज्ञान प्रधान, मनोनाशवासनाक्षयावृत्तत्वं
नम्, जीवन्मुक्त्यर्थिनस्तु मनोनाशवासनाक्षयौ प्रधान, तत्र
ज्ञानशुष्यजनमिति विवेकः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य श्रद्धाजनन-
दिन्यासगान्धुषाच मसिद्धः । मनोनाशस्य तु योगाभ्यासः,
स तु निरूपितः । वासनाशयश्च तु प्रतिदृष्ट्यायतोत्पादनम् ।
द्विविधा हि वासना—मलिना शुद्धा चेति । मलिनाऽपि द्वधा
वासनामन्तरभेदात् । वायविषयिका वाद्या, सा च लोकवाद्य
देहासनादिभेदाद्दुष्टविधा । आभ्यन्तरा तु कामक्रोधाणां
समस्तदूषा मानसी । शुद्धवासना तु र्द्वौ सत्पति । यत्र शुद्ध
वासनया मलिनवायना धर्षणीया । विरतराजाश्च रः प्रत्यम् ।
तदेतदभिपत्य स योगी परमो मत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥**

९ व० त० दो०—यश्चैवमेकत्वमास्थितोऽपि मा वासुदेवं भजति सेवते मत्प्रवर्णं चेत करोति, स योगी मयि मदाधारो भवति । मतिरङ्कुरः शुक्र इव उद्धव इव भवतीत्यर्थः । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्ण तस्मान्नाशयधिक. पर' इति वाक्यात् ॥ ३१ ॥ अतः स एवविद्यो योगी परमो मत इत्याह—आत्मौपम्येनेति । स्वसादृश्येन सर्वत्र समं दुःखादिकं पश्यन् भवति स परमो योगी मतः ॥ ३२ ॥

१० पु अ. त.—किञ्च यः सर्वभूतस्थित सर्वजीवेषु रसभोगार्थं वाडौल्येषु निरोधार्थं स्थित एतत्त्व भगवदीय-
त्वेन सनातीयधर्मास्थित मा भजति, स योगी उच्यते । अथवा सर्वथा तेषु दास्यादिभावनिष्पन्नार्थं वर्तमानो यः सम्यक् वर्तते मत्स्वरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु सर्वत्र कथमेकत्वमेव वर्तते ? इत्यत आह—आत्मौपम्येनेति । आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन

यथा स्वस्य कृपया सयोगरसाप्तौ सुखं वियोगरसाप्तौ दुःखं तथा सर्वत्र सर्वजीवेषु सुखं यदि वा दुःखं समं यः पश्यति स योगी मम परमं वक्त्रेण मतोऽभिमत इत्यर्थः । अत्रायं भावः—योऽप्येवमिदं सुखं दुःखं विनिश्चितं जीवेषु यथा स्वस्य तदस्य ऐक्यज्ञानेन सुखदुःखरसादुभवो भवति तथैव सर्वेषामप्यस्ति एवं यस्य सर्वत्रालौकिकसङ्कतिरित्याह, स उच्चतम इति भावः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दो०—यस्मात्सर्वोत्तमैकत्वदर्शी अहमेवातो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह—सर्वभूतेति । सगोपादान्तया सर्वेषु भूतेषु सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थित मा परमात्मानमेकत्वं जीवब्रह्मणोरैक्यमास्थितं सन् भजति निर्विकल्पेन समाधिना सेवते, स योगी व्युत्थानदृशाया प्रारब्धकर्मशान्ता बाधितानुद्वेगा देहमारुढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याक्षबन्धयादिविभक्तकर्मयोगेन वा, वसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा दत्तात्रेयादिवन्निषिद्ध-
कर्मणा वा वर्तमानोऽपि व्यग्रहरज्जपि मध्येव वर्तते, न मत्तश्च्युतो भवति । यतो 'देवेभ्योऽपि नास्य भयम्' इति श्रूयते, "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येष स भवति" [वृ उ १।४।१०] इति च । नैत्यव्ययमप्यर्थे, देवा अपि तस्य ब्रह्मजिदः अभूत्यै अन्यैर्धर्मा य न ईशते न समर्था भवन्ति, यतोऽय-
मेवामात्मेति श्रुत्यर्थः । स न पुनः ससारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽन्यात्मविभ्रं बध्यते, तथापि शीलवानेष योगी श्रेष्ठ इत्याह—आत्मौपम्येनेति । यथा स्वस्य सुखमिष्ट दुःखमनिष्ट तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या योऽन्यस्मै दुःखं न प्रवच्छति सोऽर्हिसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवतोक्तयोगं चित्ताच्छ्रित्याहुस्साध्य मन्यमानस्यार्जुनस्योपायान्तरबुभुक्षसा प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.—एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यतामालस्य शृथु-
पुर्थुन तस्याप्युपायं अर्जुन उवाच—य इति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन !
एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वात्मानसः—किं ? स्थिरामचला स्थितिम् ॥ ३३ ॥
प्रतिद्वेमेतत्—चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! । कृष्णोति कृपतेर्गिरानार्थस्य रूपम् । मत्त-
वनपापादिदोषारुपणात्कृष्णः तस्य सम्बुद्धिः हे कृष्ण ! । हि यस्मान्मनश्चञ्चलं, न केवलमत्यर्थं चञ्चलं,
प्रमाथि च प्रमथनशीलं, प्रमाथति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशीकरोति । किञ्च बलवान्
मयलं, न केनचिन्मयन्तुं शक्यम्, दुर्निवारत्वात् । किञ्च दृढं तन्तुनागरदन्तं, तस्यैवभूतस्य

१ योऽयमिति परोक्षप्रत्यक्षवाचक्यामेवैव सुच्यते—भगवद्विदितान्तोपायपरम्परया श्रुत्येव प्रत्यक्षनिर्दिष्टमपि भद्रं,
मनसाप्राप्त्यदोषात्पापशुद्धीरित्यत इति—इत्यभिनवशुभापादा । साम्येन योगं सर्वत्रात्मन समत्वदर्शनं यथायोगं, योऽयं
मधुरमेव 'सर्वभूतप्रेमात्मनः' (६।१९) इत्यादिनाम् । इत्यर्थः । 'गाम्यपुदया प्राप्यो योगं कर्मयोग' इति नृप्याः ।
तत्र अत्र निग्राहमेवैव प्रामाण्यं, साम्यं च तस्य तान्त्रपुदयेति व्याख्यानि मानाभावात् ।

—अपिगीता ।

मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्ये
इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

२. आ. शां. व्या.—मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपश्रुन्य निर्वि-
शेषे चित्तस्थैर्ये दुःशब्दमिति मनवानस्तदुपायवुमुत्सया पृच्छतीति
प्रश्नमुत्थापयति—एतस्येति । तत्राप्युपायं शृणुषुरिति स-
म्बन्धः । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं सम्पाद्यता-
मित्याशङ्क्याऽऽह प्रसिद्धमिति ॥ ३३ ॥ इष्टपदपरिनिष्पत्तिप्र-
कारं सूचयति—कृष्णेतीति । कथं कथं नवममत्तकामस्य भगवत-
सम्भवति ? इत्याशङ्क्याऽऽह भवेति । ऐहिकागुणिकष-

सम्पदामाकर्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रमथ्नाति क्षोभयति ।
तदेव 'क्षोभकत्वं प्रवृत्तयति—विक्षिपतीति । दुर्निवारत्वमभि-
प्रेनादिपयादाकमुपशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्चेति । अ-
च्छेत्तत्वं विशेषणान्तरमाह—किञ्च दृढमिति । तन्तुनागे
वर्णपासावच्छिद्यते जलवारी पदार्थोऽत्यन्तदृढतया छेतुम्
शक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति—
यथेति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.—योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन इति जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तमिन्नतयैतावन्तं कालमनुभूतेषु
सर्वेष्व्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्षवन्त्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो
योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वात् । तथा ह्यनवरताभ्य-
स्तविषयेष्वपि स्वत एव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमशक्यं मनः पुरुषं बलात्ममध्य दृढमन्यत्र
चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभावस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनि स्थापयितुं निग्रहं
प्रतिकूलगतेर्महावातस्य व्यजनादिनेव सुदुष्करमहं मन्ये । मनोनिग्रहोपायो वक्तव्य इत्यभि-
प्रायः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.—एव ज्ञानैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्म
तदुपसङ्गभेदेतरासम्बन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम्, अत्र
श्लोकद्वयेन साम्यानुसन्धानोक्तिस्तृतीयचतुर्थश्लोकाम्यां तु दृढतर-
दृढतमसाम्यानुसन्धानरक्षणवैद्व्योक्तिरित्येकं । योगाम्यावधि-
वस्तुर्था योगी प्रोक्तः । अप प्रायुक्तमेव योगसाधन विशदं ज्ञातुं पुन-
रुक्तं उवाच—'योऽयमिति । देवैत्यारम्य अनुभूतेभिरत्यन्त-
मनानुपविष्टदृढविपरीतावसनया साम्यानुसन्धानस्यावश्यकत्वं
प्रदर्शनार्थम् । परस्परैकमप्य देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवे-
श्वरभेदेन कर्मवद्वयत्वाकर्मवद्वयत्वादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्त-
मिन्नतयेति—न ह्यत्र लक्षणमुदादिष्टं भेदकधर्ममार्गः किन्तु
विरुद्धस्वभावत्वमेव हि दृश्यत इति भावः । एतावन्तं काल-
मिति । 'कालाध्वनोरत्यन्तयोगे' [नञ्. १३१/५] द्वितीयः ।
अकर्मवद्वयतया चेश्वरसाम्येनेति, च साम्यद्वयसमुच्चयायं ।
अकर्मवद्वयतया चेश्वरसाम्येनेति च कश्चित्पाठः । तदा पूर्ववत्कार
ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसङ्गद्वयार्थः । द्वितीयस्तु पूर्ववत् ।
ज्ञानपुरुषार्थवैषम्ययोः कर्मवैषम्यपक्षत्वात् अवर्गवद्वयतेत्येतेनैव
तयोरपि निवृत्तिसङ्गः, फलित इति तयोरनुपादानम् । त्वया
प्रोक्तः स्वतः सर्वज्ञेन त्वयैव क्षेत्रानुसन्धानं प्रवर्तुं च शक्य-
मिति भावः । 'अहं न पश्यामि' इति अनादिमदानुसन्धानत्वा-

नञितचित्तबाहं न पश्यामीति भावः । स्थिरां स्थितिं विना-
नुवृत्तिमित्यर्थः । 'मनुयुद्धन !' रजस्तनोमयप्रबलविरोधिनिर-
सनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायमुपदिशेति भावः । 'ब्रह्मर्षे हि
मनः' इत्युपनिषत्साम्यानुसन्धानेन मनस इत्यप्याहृतम् ।

हीति विषयस्य आद्यवक्रकाशोक्तादिनिद्रोषणार्थत्वादपि स्फु-
टमुक्तिं चात्र हेतुर्भावमाह—तथा हीति । हेतुमूर्तं च बलत्वेन
धम्मप्रतिपन्नत्वेन प्रवर्तनीयम् । अतश्चलस्वभावत्वमत्र चञ्चलशब्दार्थं
इति दर्शयितुं अनवरतत्वादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह—पुरु-
षेणेति । प्रमाधि प्रमथवशीलम् । प्रमथ्य व्याकुलीकृत्येत्यर्थः ।
बलवच्छब्दः प्रमथनक्रियाविशेषण वा बलवत्त्वात्प्रमार्थीति हेतु-
तो वेत्यभिप्रायेण बलात्प्रमथ्येत्युक्तम् । वैपरीत्ये दार्ढ्यमित्या-
ह दृढमन्यत्रेति । 'जम्ब' इति पञ्चमश्राभिप्रेतमाह स्वाभ्य-
स्तेति । तद्विपरीताकारेति अवम्यस्तपूर्वं इत्यर्थः । स्था-
पयितुं स्थापनार्थम् । दार्ढ्यनिर्वेकं मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः
दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय प्रतिकूलत्वादिकमुक्तम् । मनो-
निग्रहोपायदुष्कृत्यज्ञापनाय वाशोर्भेदनिग्रहासम्भावनाय च
व्यजनादिनेवेत्युक्तम् । एव दुष्करत्वमनं न प्रतिधेयार्थम् ।
किन्त्यायपरिग्रथार्थमिलाह मन इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

५ आ. म. भा.—एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि; मनसश्चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥
उक्तं च—'मनसश्चञ्चलत्वादि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा । विनाऽभ्यासाच्च शक्या
न संशयः' इति व्यासयोगे ॥ ३४ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

१ शां. भा.— श्रीमगवानुवाच—एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयमिति । असंशयं नास्ति संशयः 'मनो दुर्निग्रहं चलं' इत्यत्र हे महाबाहो ।। किन्त्वभ्यासेन तु-अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्यं; तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्य, एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते, निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा, तेन-असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा, तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्रथमद्वीहृत्य प्रतिबचनमुत्थापयति—श्रीमगवानिति । कुत्र संशयराहित्यं ? तत्राऽऽह—मन इति । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति ? तत्राऽऽह—किन्तिरिति । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निर्दर्शयति—अभ्यासो नामेति । कस्याश्चित्तभूमौचित्तस्यविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानुत्तरितेति शेषः, चित्तस्येति पक्षे प्रत्ययस्य तद्विकारत्वद्योतनार्थः । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति—वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्यं वैराग्यं नामेति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति—दोषेति । विषयेषु तृष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्यं जायते । निगृह्यमाणं निर्दिशति—चि-

द्वेषेति । तस्मिन्गृहीते निरुद्धे मनोनिरोधेऽस्य किं स्यात्? इत्यपेक्षायामाह पयमिति । अभ्यासहेतुक्रवैराग्यद्वारा चित्तप्रचार-निरोधे निरुद्धश्चित्तं मनो विषयविमुखमन्तर्निर्गमवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेस्तुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति—यः पुनरिति । व्यतिरेकेणन्यावरणं पूर्वाधमवृत्त्यव्याकरोति—असंयतेति । पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्थं व्याचष्टे—यस्त्विच्छादिना । अन्तःकरणस्य स्वबलत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावात्सवाता भवितव्यमित्याह—यततेति । उपायो वैराग्यादि-पूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—असंशयमिति । चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः, तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यासजनितामिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्वपि दोषाकरत्वदर्शनजनितवैतृष्येन च कथश्चिद्गृह्यते; असंयतात्मना अजितमनसा महताऽपि बलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वश्यात्मना पूर्वोक्तेन मदाराधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन कर्मणा जितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ वे. ता. चं —अप्राप्तनेन कण्ठेकमनुवदन्, सुसुखितस्तु पापं श्लोकद्वयेनाह भगवान् । तत्र 'दुर्निग्रहं' 'चलम्' इति पदद्वयमनुनोक्तप्रतिज्ञाहेत्वनुवादरूपमाह चलस्वभावतयेति । 'असंशयः' इत्येतत्प्रत्ययमितिबद्धपक्षीकारपरम् । तुशब्दाभिप्रेतं वि शेषं दर्शयति तथापीति । अनुकूलतयाऽभ्यासो हि तत्र प्रा-वर्णयतेतु इत्यादिसाम्यासनिरोधेन तत्फलं न व्यनक्ति आत्मन इति । नित्यरक्षणान्वानन्दत्वाकर्मवश्यत्वामलत्वाद्योऽत्र गुणाः । वयश्चिदित्यवधानार्थम् । एव मनसो प्रज्ञोपाय उक्तं, तस्य 'एतस्याहं न पश्यामि' [६।३३] इत्युक्तार्थं विषयविशेषे व्य-

वस्थापयति—असंयत—इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयतवश्यव्यवस्थानिष्ठानिष्ठारसामर्थ्याच्चात्र आत्मचन्दो मनो-विषयः । महाबाहुशब्दसम्बुद्धिसंश्लिष्टमाह महतापि बलेनेति । 'उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमे' [पं. तं.] इति भावः । 'मे मति' इत्यनेन निम्नदेहहवं विवक्षितमित्याह दुष्प्रापं पत्येति । उपायतस्तु वश्यात्मनेन व्याख्येयान्-यप्रदर्शनम् । तथाख्यानं पूर्वोक्त्यादि । उच्छल्लग्नं कर्मात्रं मनो-निग्रहोपायः; अभ्यासवैराग्ये ॥ तस्यैवाहृतयोक्ते इति मानः; यतमानेन योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३५ ॥ न च कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते । 'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ । नास्तिकानां च वै पुंसां तदा मुक्तिर्न प्रज्यते' इति निषेधाद्वाक्ये ॥ ३६ ॥

६ ज. प्र. दी.—संयतेति दल्लोको व्यर्थ इव प्रतीयते तस्मिन्
वर्तमानाद्यश्च सूचयन् तात्पर्यमाह—न चेति । यथा मत्तमातजः
स्वयमेव श्रान्तो भवति तथा विषयेस्तुष्ट मनः कदाचि-
त्स्वयमेव गीयत भवति, किमन्यथादिना ? इत्येतद्वैवेत्यर्थः ।

कुतः ? इत्यत आह—शुभेति । सदेति पूर्वेषां सम्बन्धः ।
अनेनात्र शुभेच्छादिदमप्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिबीज-
त्वात्मनोनियमनस्य मुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

७ ह. पं. भा.—श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति, असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चल-
मित्यत्र । किन्त्वभ्यासेन, अभ्यासो नाम चित्तमूर्धौ कस्याश्चित्समानप्रत्ययादृष्टिः । वैराग्यं दृष्टादृष्ट-
भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन वैराग्येण च गृह्यते विक्षेपरूपप्रकारश्चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते
निरुद्धयत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यः पुनरसंयतात्मा तेन—अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतान्तःकरणोऽसंय-
तात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःस्वसम्प्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वैद्यात्मा तेन वश्या-
त्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यां वशपत्यगुपपादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि
प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योगः, उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

८ धं. प्र. मि.—एनमाक्षेपं परिहरन् भगवानुवाच—अ-
संशयमिति । सम्यग्ज्ञातं मनश्चेद्विज्ञितम्, मनो निग्रहीतुं शक्य-
सीति सन्तोषेण समीक्षयति—महामाहो ! महान्तो साक्षात्पुण्य
हृदयेन सर्वलोकेष्वेकेश्वरेण सह कृताहर्षो धातु यस्येति निरति
शयमुत्कर्षं सूचयति । तत्र मनोनिग्रहं दुष्करं वदता यत्तज्ज-
किं चत्परादीनां तत्तद्गोचकमात्रोपरोधरूपो यथा हठेन
निग्रहस्तथा मनसोऽपि हठनिग्रहो दुष्करः ? इति, किंवा क्रमेण
निग्रहो दुष्करः ? इति । आद्यमङ्गीकरोति असंशयमिति । च
ए मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयं नास्ति संशयोऽयं, सत्यमेवैतद्वि-
धीत्यर्थः । अन्यस्त्वयममवीन्याह—अभ्यासेन सिद्धिः । प्रत्य-
गात्माकारप्रवयादृष्टिरूपेणाभ्यासेन वैराग्येण ॥ दृष्टादृष्टभोगे-
षु दोषदर्शनाभ्यासजन्यवैतृष्ण्यरूपेण मनो गृह्यते निगृह्यते ।

सदेतत्पतञ्जलिना सूत्रितम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तत्रिरो-
धः’ [पा. यो. १.१९३] इति । यथा हि तीव्रयोगोपेतं यथाः प्र-
ह संतुष्यन्ध निरुप्य कृत्वाप्रणयनेन क्षेत्राभिपुष्टं तिर्यक्प्रवा-
हान्तराष्ट्राघाते, तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवा-
र्य स्वान्तराग्यासेन प्रयान्तवहादितः सम्प्राप्यत इति अमलिग्रह
मुक्तेरुत्तरं । एवं च समाभ्यासवैराग्ययोर्द्वैतभेदात्समुच्च-
य, मीढिविवादिर्वैकट्यारक्याभागादिति लक्ष्यनवाय वैराग्येण
चेति चकार । यद्वा वासिष्ठानुमानां मनोजगोपायान्तराणां
समुपपादयप्रकारः । तथा हि तत्रोक्तम्—‘अभ्यासविद्याधिग-
मः साधुमद्रूप एव च । वामनाथा परित्याग प्राणस्यन्दनि-
रोधनम् ॥ एतास्तां युगं पुष्टा सन्ति चित्तजये किर । सतीपु-

मुक्तिप्रेतासु हठानियमयन्ति मे । चेतस्ते दीपघ्राहृण्य विनि-
प्रन्ति तयोऽञ्जने’ इति ।

तत्राभ्यासविद्या तावद्वैतस्य मिथ्यात्वं दृष्टवस्तुनश्च परमा-
र्थसत्यपरमानन्दप्रकाशत्वं बोधयति । तथा च सति मनः स्व-
गोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च
परमाथेयत्वपरमानन्दरूपे दृष्टवस्तुनि स्वप्रकाशात्वेन स्वागो-
चरत्वं बुद्ध्या चिरिन्धनाश्रितस्वयमेवोपशाम्यति । यस्तु बोधि-
तमपि तत्त्वं न सम्यगुपपत्ते यो वा विस्मरति, तयो साधुत-
त्तम एवोपायः । साधवी हि पुन पुनर्बोधयन्ति स्मरयन्ति
च । यस्तु विद्यामहादिदुर्वासनयः पीडयमानो न साधुत-
त्तवतितुल्यत्वहते, तस्य पूर्वोक्तविशेषवासनापरित्यागप्राणा-
यामात्रुपायः । प्राणस्यन्दनवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वेन तयोनिरोधो
चित्तशान्तिसम्भवत् । तदुक्तम्—‘द्वे यमि चित्तदृष्टस्य
प्राणस्यन्दनवासने । एकस्मिन्नेतयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्य-
तः’ इति ॥ ३५ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां निपृष्टत इत्यन्यथय
तिरेकाभ्यां द्रष्टव्यं—असंयतात्मनेति । अभ्यासवैराग्याभ्या-
मसकल अश्रमात्सकलं यस्य तेन योगश्चित्तदृष्टिनिरोधो
दुष्प्रापः प्राप्युपशान्त्य इति मे मतिः । वश्यो वशयतो आत्मा
चित्तं यस्य तेन तु पुरेण यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता उपा-
यत उत्तरपादुपायात् योगोऽनाप्तः शक्यः । असंयतात्मनोऽन-
‘वच्छेदप्राप्तवती’ [द्रो. १.१९३] इत्यादिश्रुत्युत्कर्षपूर्वभूमि-
दृष्टवैराग्यवृत्त्यते । वशपत्यमनेन तत्साहाय्यमिति विद्यारण्य-
स्वामिभिर्न्याहणायम् ॥ ३६ ॥

९ स० त० दी०—एवं तदुक्तमङ्गीकृत्य तत्रिप्रदोषाय श्रीभगवानुवाच—असंशयमिति । तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां निग्रहो भवति ॥ ३५ ॥ एवं मनसो निरोधे साध्येन स योगो पटते, नान्यथेत्याह—असंयतात्मन इति ।
सदृशमेतत् ॥ ३६ ॥

१० पु. अ. त — एवमर्जुनोक्तचल्लब्धादिदमङ्गीकृत्य
तन्निष्ठाचक्षमाह भगवान्—धीमतावानुवाच—असंशय-
मिति । देमदावाहो विपाननिग्रहार्थं । मनो दुर्निग्रहं
चयनं यद्वरमि नदंतिष्य निगन्तिर्यं तादममेवायम् । तु

पुनस्तथापि वीरतेषु मदुक्तिविस्तृतनक्रोपाय भक्तपुत्र । अभ्या-
सेन ‘यनो यनो निग्रहं’ [३५] इति पूर्वोक्तप्रकारेणाऽत्र प्र हीन-
त्वज्ञानपूर्वकमप्युपमजानेन चाश्रयानुसरणशरणां गृह्यते ।
च पुनः । तथा ज्ञानेन यत्सम्बन्धाभिरिन्तु वैराग्येण गृह्यते

वर्षाक्रियत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अथ यो मनश्चलमिति शब्दार्थ-
अभ्यासवैराग्ययोर्यत्ननिरपेक्षः, स भावोतीत्याह—असंयता-
त्मनेति । असंयतात्मना उत्कृष्टकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसं-
यतः अवशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य तेन योगो मत्संयो-
गात्मको दुष्प्रापः दुःखेनापि प्राप्नुमशक्यः । वक्ष्यात्मना तु

अभ्यासवैराग्यवशीकृतयत्नेन यतता मत्संयोगार्थं यत्नं कुर्वता
उपायतोऽवाप्तुं शक्य इति मे मतिः । अत्र स्वमतित्वक-
थनेन मदुक्तिविश्वासपूर्वकं यो यतते, तस्यावश्यं मया
संयोगः फलदानं कर्तुं मनोनिग्रहः करणीय इति
व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० टी०—मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच—असंशयमिति । यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैरा-
ग्याभ्यां समुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निग्रह्यते । तत्र अभ्यासो नाम कस्याश्चित्चित्तभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः ।
वैराग्यं तु दृष्टादृष्टप्रभोगेषु ससाधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यम् । तत्र यया कैदारिकः केदारेषु कुल्याजलं सञ्चार-
यन्नेकस्य द्वारं पिपायापरस्योद्वाटयति, तद्वद्वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, अभ्यासेन कल्याणस्रोतः पट्टा-
टयत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वम् । तथा च सूत्रम्—‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः’ [पा. यो. २।१२]
इति ॥ ३५ ॥ असंयतारमना अजितचित्तेन, वक्ष्यारमना जितचित्तेन, उपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपात् ॥ ३६ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धान्तस्य पश्यतोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाञ्जलितमानसः ।*

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

‘एवं’ इति रामानुजतत्त्वदीपिकाकारसम्मतः पाठः । ‘एवं’ ‘एवं’ इत्यप्यन्यत्र ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सङ्ग-
स्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम्, इति योगी योगमार्गान्मरणफाले
चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच— अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिष्य-
द्ध्या चोपेतः, योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य ॥ चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य-
योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । क्वचित्किं न,
उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सञ्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ? किं वा न नश्यति
अप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ? ॥ ३८ ॥ एतदिति ।
एतन्मे मम संशयं कृष्ण ! च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्त्वचोऽन्यः ऋषिर्देवो वा च्छेत्ता
नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति, अतस्त्वमेव च्छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रभान्तमुत्थापयति—तत्रेत्यादिना । कुतो योगिनो नाशयद्वा ? इत्याशङ्क्याह— योगाभ्यासेति ।
मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति श्रद्धा पुनर-
वकाशः प्रतिलभ्योवाचेति समन्वयः । लोकद्वयशापकर्मराम्ये-
‘तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिप्रत्ययदर्शनवामप्यात्
मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशयद्वा ? इति चेत्, नैव, अनेका-

*—‘मानसः’ एतदन्तरं ‘लिप्समान’ सता मार्गे प्रवृत्ते प्रवृत्तः पथि । अनेकचित्तो विभ्रान्तो (अविभ्रान्तो) मोहस्यैव वधं गतः ॥
इत्यधिकः श्लोकोऽभिनवगुप्तटीकाग्रन्थे ।

१ अत्र संपूर्वाञ्जोदे ‘एव’ (अया. २।३।५६) इत्यन्वि निगमः संशयशब्दः कुतोऽयवद्विषये द्रष्टव्यः । एतदिति द्विती-
यान्तं स्वरौल्य एका प्रति शो मे संशयः तमेति केचिद्व्याख्याते । अन्ये तु ‘एवं’ इत्येव पठन्ति । अविगीता ।

न्तरायवत्त्वाद्योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धिरसिद्धिरित्य-
मिदंन्यायाऽऽह—योगसिद्धीति । अभ्युदयनिश्चयेयसवहि-
र्मात्रो नाशो योगमात्रं तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति
शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वेनैवाऽऽयन्तिकं सवृत्तमित्या-
शङ्क्याऽऽह—श्रद्धयेति । तर्हि योगमार्गमाश्रयते ? नेत्याह—
योगादिति । मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानु-
गावकाशाभावाद्युक्तं तत्कालितमानसत्वंमित्याशङ्क्याऽऽह—
अप्रेति । शम्यत इति गतिं पुरुषार्थं, सामान्यप्रशमन्तर्भाव्य
विशेषप्रशो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

प्रश्नेन विवृणोति—कश्चिदिति । प्रवस्तप्रशान्तं
कश्चिदित्यस्याहीदृश्यं व्याचष्टे—निमित्तं । उभय
विप्रत्यक्षं स्पष्टयति—कर्मत्यादिना । बाहुना छिन्न

३ रा. भा.—अथ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादानेव श्रुतं योगमाहात्म्यं
यथावच्छ्रोतुमर्हन्तः पृच्छति । अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कृतया च हि कर्मयोगस्य
माहात्म्यं तत्रोदितम्, तच्च योगमाहात्म्यमेव । श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयत्नवैकल्येन
योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाचलितमानसः कां गतिं गच्छति ? उभयविप्रत्यक्षं छिन्नाश्रमिव कश्चिन्न
नश्यति ? यथा मेघशकलः पूर्वस्मान्महतो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये विनष्टो भवति,
तथैव कश्चिन्न नश्यति ? कथमुभयविप्रत्यक्षा ? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, यथावस्थितं
स्वर्गादिसाधनभूतकर्मफलमिसन्धि रहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्य-
प्रतिष्ठः, प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविप्रत्यक्षतया किमयं नश्यत्येव ?
उत न नश्यति ? तमेतं संशयमशेषतः छेत्तुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा स्वत एव
पश्यतस्त्वत्तोऽन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४ वे ता च—एव प्रायुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम्,
अथ प्रायुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारान्वितं प्रपञ्चेन
श्रोतुं पृच्छतीत्याह—अप्रेति । योगमाहात्म्यसंज्ञेन सङ्गृह्यो-
क्त्ययोगसिद्धिश्चादौ व्याख्यात । सिद्धिकारणं हि माहात्म्यम्,
सिद्धिश्चात्र सिद्धिरस्यापि योगस्य विरतरनेकपुण्यलोकावाप्ति
पुनर्योगयोग्ययोगिगुणप्रभव तद्वत् पुनर्योगिगुणस्य, तत-
त्वापन्नं ह्येवमेव । एषा न सिद्धि अनितरसाराशेन माहा-
त्म्येन । ननु 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' [२।४०] इत्यादौ कर्म
योगस्य माहात्म्यमुक्तम्, अत एव तत्फलभूतस्यात्मावलोका-
नस्ययोगस्य, अत कथं प्रवर्तितुम्, तत्राह अन्तर्गतेति ।
तत्र किमित्यत्राह नश्येति । योगाद्वृत्ततात्मज्ञानमर्तया
पुनर्योगस्यवत्साधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रो-
दितम्, तस्य योगोपाधिकं तद्वृत्तकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते
अर्थाभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः । 'अयति' इत्या-
दिश्रानानामर्थीयत्वात् धर्मभेदेन अयतो दर्शित । तत्र प्रवृत्तस्य
हि तत्त्वमित्यत्र वाक्यम्, ननु तत्र धर्मोपेतत्वावश्येति, अत
अध्यात्मत्वात्प्रायेणनिर्वाणं योगेप्रवृत्तं दृश्यम् । अपेन
कारण एव कश्चिन् प्रवृत्ततामाधिकमपर इत्यनिति । योग
मसिद्धिमप्राप्य योगनिष्ठे पूर्वमेवत्यर्थः । योगाचलित
मानसं पुच्छंशानं कर्ममननुवर्षित इत्यर्थः । कामयोगो

विशकलितमग्रं यथा नश्यति तद्वदित्याह—छिन्नेति ।
नाशाशङ्कानिमित्तमाह—निराश्रय इति । कर्ममार्गस्या-
वष्टम्भाभावेऽपि ज्ञानमार्गावष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—विमूढः सन्निधिति । नहि कर्मिण प्रतीयमाशङ्क्य,
पलायितव्य इत्येकेश्वरे समर्प्यसमर्थं वा कर्मावृत्तिष्ठो निर-
चारेण तद्वृत्तवचनासम्भवात्, सर्वकर्मस्यदासिगस्तु विहितानां
त्यागाज्ज्ञानोपायाच्च विच्युतेरनर्थप्राप्तिश्चा युक्तेति भावः ॥ ३८ ॥

यथोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमनुनो भगवन्तं प्रेरयताह—
एतदिति । मतोऽन्यः कश्चिदपिर्वा देवो वा त्वदीय
सहायं श्रेष्ठस्त्वदीत्याशाङ्क्याऽऽह—त्वदन्य इति । अन्यस्य
सहायच्छ्रेष्ठभावे कलितमाह—अत इति ॥ ३९ ॥

हानिरपेयु कतमामित्यर्थः । 'का गतिं गच्छति' इति सामान्य-
निर्दिष्टमेव 'कश्चित्' इत्यादिना विवृतम् ।

इष्टान्तेऽप्युभयप्रत्यक्षप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्र-
त्यक्षविरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येवत्याभिधानाच्च
पारिशेष्यादप्रतिष्ठत्वात् साधारिकफलसाधनकर्मप्रशामिप्रायमि-
त्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुश्रानप्रासादो न
किञ्चिन्न्यूनम्, अभिसन्धिष्वेवम्यातु निष्फलं सवृत्तमित्यभिप्रायः ।
'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति श्रवणे अज्ञानं न विवक्षितम्, ज्ञातव्य-
फलस्य निवृत्तिं प्रति पुच्छमानत्वात् । अतो किमोहकाययोग
निवृत्तिरत्र विमूढसंज्ञेन दृश्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्तं इत्यादि
प्रच्युत इत्यन्तमुच्यम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्त्युपायवृत्ते
योग इत्यर्थः । 'एत मे सहायम्' इति निर्दिश्यमानस्य सहाय-
स्यापेक्षितं शिरोन्तरमाह किमयं नश्यत्येवेति । अर्हति
सर्वतत्त्वाकारिणश्चरित्रसत्त्वतादियुक्तस्य योगोऽमीत्यर्थः ।

इष्टान्तेऽप्युभयप्रत्यक्षप्रकारं दर्शयति यथेति । उभयप्र-
त्यक्षविरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येवत्याभिधानाच्च
पारिशेष्यादप्रतिष्ठत्वात् साधारिकफलसाधनकर्मप्रशामिप्रायमि-
त्याह यथावस्थितमिति । कर्मस्वरूपानुश्रानप्रासादो न
किञ्चिन्न्यूनम्, अभिसन्धिष्वेवम्यातु निष्फलं सवृत्तमित्यभिप्रायः ।
'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति श्रवणे अज्ञानं न विवक्षितम्, ज्ञातव्य-
फलस्य निवृत्तिं प्रति पुच्छमानत्वात् । अतो किमोहकाययोग
निवृत्तिरत्र विमूढसंज्ञेन दृश्यत इत्यभिप्रायेण प्रक्रान्तं इत्यादि
प्रच्युत इत्यन्तमुच्यम् । ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्त्युपायवृत्ते
योग इत्यर्थः । 'एत मे सहायम्' इति निर्दिश्यमानस्य सहाय-
स्यापेक्षितं शिरोन्तरमाह किमयं नश्यत्येवेति । अर्हति
सर्वतत्त्वाकारिणश्चरित्रसत्त्वतादियुक्तस्य योगोऽमीत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.—अयतिरप्रयत्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

६ अ. प्र. दी.—अचतुर्धाभ्योति प्रतीतिनिरासायाह—अयतिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

७ ह. पं. भा.—तत्र योगाभ्यासाङ्गीकारेण परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सत्यस्तानि । योगस्य फलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगप्रागर्ग्यरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्याऽऽहर्जुनः—अयतिरिति । अयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तित्वमुद्रुचा चोपेतो योगादन्तकाळे चलितं मानस मनो यस्य स चलितमानसो नष्टप्रतिरमाप्य योगसंसिद्धि योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं कृण्व ! गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदुभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्चिन्नाभ्रमिव न नश्यति ? । किञ्चाप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो ! विमुक्तो ब्रह्मणः पयि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥ एतन्मे संशयं कृण्व ! चेत्तुमर्हसि अशेषतः । त्वदन्यस्त्वच्चोऽन्यः ऋषिर्वा देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि परमादुपपद्यते, नास्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

८ छं. प्र. नि.—योगाभ्यासपरतया सर्वकर्मणि सत्य-
स्त्वतो योगफलं च हृदयज्ञानमप्राप्तव्यं का गतिः ? इति
अर्जुन उवाच—अयतिरिति । नन्य प्रश्न किं योगारब्धं
प्रति, किंवा योगारब्धं प्रति ? नाप, 'आत्सत्योर्भुवैर्योर्गं कर्म
कारणमुच्यते' [६।३] इत्युक्तीत्या तस्य कर्मिदेन कर्म
प्रज्ञोभयभ्रष्टत्वरपरयोभयविभ्रष्टपदस्य तस्मिन्नन्यत्वात् ।
नान्य, योगारब्धस्य सम्यग्दर्शनेन तस्मिन् 'अप्राप्य योग-
संसिद्धि' इत्यस्याद्यपत्तेः । न च योगाभ्यासमारभ्य पैरा
ग्यमान्यान्मन्ये क्षियमवगण प्रत्यय प्रश्न इति वाच्यम्,
पापिष्ठे तस्मिन् 'नहि कल्याणकृत्कश्चित्' [६।३०]
इत्यस्यायोगात् ।

न च 'नेहाभिमननाशोऽस्ति' [६।३०] इति प्रागुक्त
कर्मयोगमाहात्म्यं यथावच्छेदनुमर्शनं कृच्छति' इति रामानुज-
व्याख्यायान् युक्तम्, तस्मिन्पक्षे ज्ञानकालालाभेऽपि कर्मफलला-
भसम्भवेनोभयवृष्ट्यासम्भवत्वात् । न च तस्य कर्मसंघेऽपि
स्वर्गादिकलाभितन्निर्धारितं तै प्रति तस्य परजनकत्वाभावा-
दुभयभ्रष्ट-बोधिर्भुक्तेति वाच्यम्, फलमित्यन्विष्टाभ्यागेनैवार्पण
कुदयाऽऽहितस्य कर्मण फलार्थापुष्टितादपि कर्मणोऽस्तिदयेना
ह्यपि कस्यजनकत्वावयवमारेन उभयभ्रष्टत्वस्य सुतरामसङ्ग-
ते । तस्मात्तत्र वक्तव्यं किंविपदकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते-
त्वत्तत्ताद्वारापर्यन्तविचारशून्यविषयकोऽयं प्रश्न । तथा हि-
'स योगी परमो मत' [६।३२] इति श्लोके उत्पन्नत्वज्ञान
उत्पन्नजीवन्मुक्ति परमो योगी, उत्पन्नत्वज्ञानोऽप्युत्पन्नजीव-
न्मुक्तिरपरमो योगीति स्थितम् । तेन तयोऽन्ययोरेति जीवच्छ-
क्तिसदृशज्ञानमात्रभेदेऽपि ज्ञानेनाज्ञाननिनाशाद्विद्वद्विभक्ति-
वादिति न तद्वतिविषये काऽप्याशङ्काऽस्ति । यस्तु नित्यानिष्ठ

विरोधादिभ्रमेण विविदिषासङ्ग्यासी वेदान्तश्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि कुर्वन्मन्ये विपद्यते, स पुनर्ज्ञानपरिपाकशून्यत्वात्
मोक्षसुखमनुभवति, नापि स्वर्गादिकम्, सर्वकर्मसत्यासात् ।
अत एतादृशो योगभ्रष्ट का गतिं गच्छतीति प्रश्नाभि-
प्रायः ।

अक्षरार्थस्तु—अथवा शुक्वेदान्तविभासेनोपेत । अद्या-
प्य च स्वसत्मानाधिकरणसन्निधात्वाद्युपलक्षणम् । साधनच-
तुष्टयसम्पन्न एव प्रथमं गुरुपुत्रस्य श्रवणादीनि कुर्वन् अयति
अदृष्टाभ्यासप्रयत्नः । योगसंसिद्धि योगस्तत्त्वज्ञान तस्य संसिद्धि-
श्रद्धयमप्राप्य अतत्त्वज्ञान एव मृत, सन् अन्यकालेऽपि योगा-
चलितमानस भरणस्याकुलमगस्कृतया नष्टस्युति । अनेन
गत्यन्तरासम्भवो दर्शितः । एवविच का गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥

एतदेव संशयशीलविवरणेनोपपादयति—कश्चिदिति ।
उभयविभ्रष्ट कर्ममार्गाज्ञानमार्गाच्च विभ्रष्ट कश्चिदिति न
नश्यति ? उभयभ्रष्टत्वमेव दर्शयति—अप्रतिष्ठ सर्वकर्मसत्या-
सित्वात्मनोरुपाश्रयरहितं ज्ञानान्ते ब्रह्मण पथि ब्रह्मप्रा-
प्तिमार्गे ज्ञाने विवृष्ट, अत उभयवृष्ट्याऽऽश्रितानामिव-
यथा हि बायुना स्थिरं विशङ्कित पूर्वस्मान्नेपाद्वायुसुतरमेव
याप्राप्तमव हृष्टयोग्य सदनतराल एव नश्यति, तथा योग
भ्रष्टोऽपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाद्विच्छिन्नश्रवणं च ज्ञानमार्गमप्राप्तो
ऽन्तराल एव कर्मज्ञानफलयोग्य किं नश्यति, किंवा मो-
क्षसाधनवशादित्यन्यत्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वात् न नश्य-
तीति संशय इति भावः ॥ ३८ ॥ अर्थ च योगभ्रष्टयतिविषय-
स्त्वयैव निसर्गवीरो नान्येनेति प्राभयते—एतदिति ।
एतदर्थः ॥ ३९ ॥

५ व० त० दी०—उभयरहितो योगशीलश्च किं फलमाप्नोति ? इति सन्दिधानोऽर्जुन उवाच—अयतिरिति ।
न यतिरसङ्ग्यासी अभ्यासयत्नरहितो वा का गतिं फलं प्राप्नोति ? । हे कृण्व ! कथंरेत्यवशेसम्बोधनं सामिप्रा-
यम् ॥ ३७ ॥ स्वाभिप्रायं निवेदयति—कश्चिदिति । उभयाभ्यामैहिकपारलौकिकसुखमोगाभ्या विभ्रष्टस्तु
न भवति कश्चित् ? इति प्रश्नः । ब्रह्ममार्गमृते योगे अप्रतिष्ठो यतः ॥ ३८ ॥ अत एतत्सन्देहनिवारकोऽपि त्वमेवति
व्ययज्ञाह—एतमिति । स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ त—अथ भवदुक्तिविश्वासेन केवलं श्रद्धया अभ्यासवैराग्यरहितो यत्नं कुर्वन् पश्चात्सिद्धिं प्राप्नोति न वा ? इति प्रश्नः निज्ञापयत्युक्तं—अर्जुन उवाच—अयतिरिति । श्रद्धया भवदुक्तिश्रद्धायाः तत्र उपेतो भगवत्सयोगस्य कथोपायं प्रवृत्तः अपति अभ्यासवैराग्ययो निधिप्रत्ययत्नस्वरूपज्ञानाभावाद्योगादलितमानसो भवति । ततो योगमिदमपि न प्राप्नुयात् तदाह—योगसंसिद्धिमप्राप्य कृष्ण सदानन्दम् । त्वदुक्तिविश्वासप्रवृत्तस्य सिद्धिरवोचितेति विशयाप्य कं गतिं गच्छतीति वृष्टवान् ॥ ३० ॥

स्वबुद्धिपरिकल्पितसदेहविनिर्मुक्त्यर्थं स्वबुद्धिसन्देहमेव विदुषोति—कश्चिदिति । पूर्वप्रवृत्तजगतादित्यागेन योगमार्गं अप्रतिष्ठो निराश्रयः । अभ्यासाभावेन स्वरूपज्ञानात् ब्रह्मणः

पथि भगवत्प्राप्तयेककल्पनमार्गं विमूढो वैराग्याभावात् । हे महाबाहो सर्वकृपाकरणसमर्थः । एवमुभयविभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव यथा छिन्नमश्रुपूर्वाभ्राद्विषुक्तमश्रुन्तरामिलितः सन्मध्य एव विनश्यति तथा पूर्वधर्मत्यागेन स्वधर्मोपाजितमोक्षफलरहितो भगवन्माग्यस्वरूपज्ञानात् स्वरूपसंयोगरहितो जीवस्वरूपाप्तिभावरहितः कथितो नश्यति ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्ण दास्येन सदानन्ददातव्यमर्थं । एतन्मे संशयं मन्मनोगतसंशयम् । स तु न नश्यत्येव त्वदुक्तिविश्वासात्, परं मत्संशयमशेषतः सोपपत्तिज्ञानरूपवास्यदेहेतुं दूरीकर्तुमर्हसि । मन्मन्मन्मन् गुणादिषु भक्तेषु च विश्वाप्य संशयं दूरीकुर्वित्यत आह—त्वदन्य इति । अस्य मद्गतस्य त्वदेकवाक्येकनिर्णयस्य मम संशयस्य छेत्ता त्वदन्यत्वां विना हि निश्चयेन अन्यो नोपपद्यते ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० ६०—मनसो दुर्निमहत्वाद्योगसिद्धौ चित्तं पश्यन्नर्जुन उवाच—हे कृष्ण ! योगात्कर्मयोगात्कलितमानसस्त्यक्तकर्म सङ्घासीत्यर्थः । श्रद्धयोपेतो योगमार्गं प्रविष्टोऽपि अयति आयुषोऽल्पत्वाद्वा वैराग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः । 'अलक्षणा यवागू' इतिवद्व्याख्यायै नञ् । स कदाचित् योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यक् दर्शनमप्राप्य मृतश्चेत् का गतिं गच्छति ? ॥ ३७ ॥ कश्चिदिति । कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव (यथा छिन्नमश्रुः) पूर्वमपरं वा मेघसद्वृत्तमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो ! विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गं ॥ ३८ ॥ एतत् एतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥

सुकृतस्य सुकृत फलम् ।

श्रीभगवानुवाच—पार्थ ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छति ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—पार्थेति । हे पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः, स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति । न—हि यस्मात्कारणात् कल्याणकृच्छ्रमकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुतिसतां गतिं हे तात !—तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते, पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते, शिष्योऽपि पुत्रवदिति अपुत्रोऽपि तात उच्यते—गच्छति ॥ ४० ॥

२ भा. शां. व्या—योगिनो नामाशङ्कः परिहरन्नुत्तमाह—श्रीभगवानिति । यदुक्तमुभयत्रो योगी नश्यतीति तत्राऽऽह—पार्थेति । तत्र हेतुमाह—न होति । योगिनो मार्गद्वयाद्विभ्रष्टस्यैकिको नाशः शिष्टाङ्गहोत्रयो न भवतीति श्रद्धादि सद्भावात् ; तथापि कथमाशुभिकनाशश्च्युत्त्वं ? इत्याशङ्क्य तत्रपरिष्फुटपूर्वकं तदभावप्रतिज्ञांनोते—नाशो नामेति । तत्र हेतुमार्गं विमर्शते—न होत्यादिना । उभयत्र

स्वापि श्रद्धेन्द्रियसयमादेः सामिहतभ्रवणादेश्च भावादुपपन्नमकृतत्वम् । 'तात' इति कथं पुत्ररूपानीय शिष्य सम्बोध्यते ? शिष्येव तातचन्द्रत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—तनोतीति । तेन पुत्ररूपानीयस्य शिष्यस्य 'तात' इति सम्बोधनमविरुद्धमित्यर्थः । न गच्छति कुतिसतां गतिं, कल्याणकारित्वादिति नाशमात्रः ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—श्रद्धया योगे प्रवृत्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चायुत्र च विनाशो न विद्यते माकृतस्वर्गादिमोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानवासिरूपः प्रत्यवायाख्यानिष्टानासिरूपश्च विनाशो न विद्यत इत्यर्थः । नहि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कश्चित्कालत्रयेऽपि दुर्गतिं गच्छति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. च—समोभयपुत्राणां वयमुभेन उभयविभ्रष्टां परिहर्ति—पार्थेति । 'तस्य' इत्यनेन परामृष्टमाकार इत्यमाह—श्रद्धयेति । इहामुत्रचन्दोर्भूतोऽस्मत्कर्मलोकादिपत्यं परिहरन् विवक्षितमाह—प्राहनेति । यथा युयुतो पुत्र-

मपि पात्रघोरो निक्षिप्यत, तथा तस्य ईशानादिमयीहृष्टमिदं देवार्हं प्ररक्षणमत्र चित् भावः । विनाशश्च 'प्रदवायो न विद्यते' (१८०) इति प्रागुक्तमप्यत्र सर्वं पृष्ट्वातीतारह प्रत्ययायात्येति । इत्युक्तमप्यत्र श्रुत्वा विदुषश्चैवमनस्यप्रा-

याह निरतिशयेति । 'गच्छति' इत्यनवच्छिन्नवर्तमाननिर्देशाद्
कालत्रयेऽपीत्युक्तम् । अनेककालोपनिबन्तुषुपञ्चान्वयेन
प्रागपिबुद्धताभावः । इदानीं च निरतिशयकल्याणरूपयोगप्रवृत्ति-
परस्तादपि पुण्यतोकावासियोगसिद्धयपकर्षमृतिरिति, कालत्र-

येऽपि दुर्गत्सम्भवः । दुर्गतिर्निरयोऽनिष्टमात्रं वा; हिर्दती
प्रसिद्धौ वा । नहि योगे प्रकाशस्य कल्पयितुं कस्मिंश्चित्काले
दुर्गतिप्राप्तिः कुतश्चित्प्रमाणसिद्धेति भावः ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—श्रीमगवानुवाच—पार्थेति । पार्थ ! नैवेह लोके नामुत्र परस्मिँल्लोके वा विनाश-
स्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्माद्वीनजन्मप्राप्तिः, स योगभ्रष्टे नास्तीति । न हि यस्माद्
कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिदुर्गतिर्कुम्भितां गतिं हे तात—तारयिताऽऽत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते,
पितेव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते—(श्रिप्योऽपि पुत्र उच्यते)—गच्छति प्राप्नोति ॥ ४० ॥

८ ध. प्र. गि.—अत्रोत्तरं श्रीमगवानुवाच—योग-
भ्रष्टो नश्यतीत्यत्र कोऽयं संशयः ? किमनिष्टावाप्तिः ? किं वेष्ट-
पिपातः ? अनिष्टावाप्तिरपि किमिह लोके किं वा परलोके ?
शोभयप्राप्तीत्याह—पार्थेति । तस्य यथाशास्त्रमनुवृत्तितत्त्वक-
मेतत्प्राप्तस्य सर्वतो विरक्तस्य भवणादि कुर्वते भव्यं मृतस्य
योगभ्रष्टस्य इह अमुत्र च विनाशोऽनिष्टावाप्तिः न विद्यत एव ।

इहानिष्टं नामोभयभ्रष्टोऽयमिति शिष्टजगद्गर्हारूपम्, अमुत्रा-
निष्टं तु नरकपातः ; तदुभयमपि नास्ति । तत्र हेतुः—न ही-
ति । हि यस्माद् कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिदुर्गतिं कश्चिदपि दुर्ग-
तिमकीर्तिं निरयकुर्यां वा न गच्छति । किञ्च यत्कर्म निरति-
शयकल्याणकृच्छुभं दुर्गतिं न गच्छतीति ? तातेति स्वर्गासत्य-
सम्बोधनम् ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—अत्रोत्तरं श्रीमगवानुवाच—पार्थेति सादृश्वतुभिः । इहामुत्र च तस्य न विनाशः ।
अत्रोपपत्तिमाह—न हीति । कल्याणकृच्छुभं, न त्वकल्याणकर्मकृत् । अन्यथाऽनिष्टफलं स्यादेव ॥ ४० ॥

१० पु. अ. त.—एवं निश्चयामकर्मजुगत्स्य संशयवाच्यं
श्रुत्वा भगवांस्तमाह—श्रीमगवानुवाच—पार्थेति । हे पार्थ
तथासंशयानर्हः । इह लोके पूर्वत्यक्तकर्मानुवृत्तौ विहितधर्मभ-
क्त्यादौ, अमुत्र लोके परास्वद्विरूपे तस्य मनुकविश्वासप्र-
वृत्तस्य विनाशः चित्तोपेय मात्रो भवदत्तं न विद्यते । श्रद्धया

मनुकविश्वासप्रवृत्तौ कथं नाशः स्यात् ? पतोऽसाधारण्येनो-
त्तमकृतिप्रवृत्तस्य नाशो न भवतीत्याह—नहीति । नक्तत्वा-
त्स्वबालकत्वेन तातेति स्वगोच्योपविष्टम् । कल्याणकृच्छुभं
विदुषणा कलेष्वासाधारण्येन शब्दकृत् हीति निश्चयेन दुर्गतिं न
गच्छति । तत्र श्रद्धयाऽत्र प्रवृत्तः कथं नश्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥

११ नी० भा० दी०—अत्रोत्तरं भगवानुवाच—पार्थेति । हे तात ! इति वास्तव्यात्सम्बोध्यति ।
तस्येह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः, अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिः, तदुभयमपि न जायते । हि यतः कल्याणकृच्छुभ-
कृत् दुर्गतिं नैव प्राप्नोति ॥ ४० ॥

योगभ्रष्टस्य विनाशमावाहुतमगतिमतिपादनम् । [४१—४१]

प्राप्य पुण्यकृतां* लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

१ शाश्वतस्य विष्णोः समाः—वैष्णवानि व्रीणि वर्षाणि इत्यमिनवशुसाचार्याः । श्रीयताम् 'कचः सामानि यच्च इति
वा हि धीरमृता सताम्' (ते. भा. १२।११) इति युतेर्बद्धवित्यासम्प्रदानम् । अथवा श्रीमंत्रविद्या, तत्सम्प्रदानम् । यत्तु-
योगभ्रष्टः कर्मयोगात् भ्रष्टः, श्रीमतां कुले अन्यतोऽन्येषामिष्टत्वासम्भवात्—इति नव्यरः । तद्व्यवृत्तम्, तैः स्वीकृतस्यापरोक्ष-
ज्ञानोत्तरं मोक्षार्थमनपेक्षितत्वेऽपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मानुवृत्तः कर्मयोगिनः पुनर्जन्मासम्भवात् । पुनर्जन्मापि तस्य कल्प्यते
चेत्, सर्वथा नमोऽस्तु पामप्रपातैककलाय तादृशस्य तेषामपरोक्षज्ञानाय । श्रीमतां कुले जन्म तु ॥ योगिनोऽमीदृमिति भवति,
किन्तु तयोर्गाम्नासमुद्भूतप्रभावेणान्यथावेति न किञ्चित्पुण्यम् । अयं—

सत्त्वा ये योगयोग्यां पुनरपि विन्यन्सहस्रोपाश्रुपन्ते येऽन्यस्यन्तश्च योगं विगलित्यसो भव्य एव मियन्ते ।

योगभ्रष्टा द्विपा ते, हाकपि भगवता पूर्वसंस्कारशेषातेषामत्र क्रमेणान्यत्रापि कुले श्रीमतां श्रीमता च ॥

इति सामनाश्रयः ।

—अविगीता ।

*'पुण्यकृतोन्नेह' इति व० त० दी० अर्थः ।

१ शां. भा.— किं त्वस्य भवति ?— प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्तः सन्न्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतमम्यमेधादियाजिनां लोकान् तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगभ्रष्टस्य लोभद्वयेऽपि नाश- भावे किं भवति ? इति पृच्छति— किं त्विति । तत्र लोकेनो- सरमाह— प्राप्येति । कथं सन्न्यासीति विशेष्यते ? तत्राऽऽह— सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्य-

नुपपत्तेस्तत्प्रवृत्ताऽपि क्लामिलापविकल्पेभ्यः समर्पितयत्नमे- णस्तद्भोगक्षयज्ञानवकाशदित्यर्थः । समाना नित्यत्व मातृप- समावितक्षणम् । वैराग्याभावविक्षया विभूतिमता गृहे जन्मेति विशेष्यते ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— कथमयं भविष्यति ? इत्यत्राह— प्राप्येति । यज्जातीयमोगाभिकाङ्क्षया योगात्मच्यु- तोऽयमपि पुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राप्य तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् हानोपाययोगाभावा- त्प्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगवृत्त्यावसानं शाश्वतीः समास्तत्रोपित्वा तस्मिन् भोगे विवृण्वः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यानां कुले योगोपक्रमे भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

४ वे. ता. च.— अथवेति । उभयभ्रष्टपरिहारायोज- मुभयान्वय प्रपन्नयति— 'प्राप्य' इत्यादिना 'परा गतिम्' [६।४५] इत्यन्तेन । योगभ्रष्टहेतु पुण्यकृतप्रसिद्धातिशयितमावृत्तपु- ष्यायोगे कर्मावस्थाधनरहितत्वेऽपि योगमाहात्म्यस्यैव साधनत्व भोगावसानहेतु वैतुष्यमुत्पाद्य पुनर्योगमाहात्म्यस्यैव योगारम्भ योग्यकूलोद्भवहेतुत्वं च प्रदर्शयति— यज्जातीयेति । सर्वेषां मात्रया पुण्यकृतसद्भावेऽपि केषुचिापुण्यकृत्युद्धवप्रयोगस्तेषां अतिशयितपुण्यकृतनिबन्धन इत्याह— अतिपुण्यकृततामिति । तज्जातीयत्वेऽपि ततोऽतिशयितत्वाय अतिकल्याणानित्यु- क्तम् । इत्येते श्रेष्ठजातीयेष्वपि स्वरसगन्धादिषु भूलोकेऽपि तारतम्यम् । एव दिव्यादिव्यमेद । यदि पुराकृते पुण्यैः पुण्य- लोकावाप्तिः, पापैरपि पुण्यकृतैः पापलोकप्राप्तिः स्यादित्यत्राह—

योगमाहात्म्यादेवेति । धर्मायसम्पादितश्रेष्ठस्य भोगार्थविनि- योगवदिति भावः । नह्यसौ पुण्यक्षयादिव योगमाहात्म्यक्षया भिन्नतत्वे, तस्याक्षयत्वादिति दर्शयितुं यावदित्यादिकमुक्तम् । विषमविषयसमयचर्ममूलसरबोन्मेपकृतविवेकोदयवशात् निरन्तर भोगप्रकर्षादिवशाच्च वैतुष्यसम्भव सौमरिप्रवृत्तिरुता-तेषु भा- न्यः । शुचित्वं श्रीमत्त्व च अदृष्टद्वारा दृष्टद्वारा च योगोपकारक- भित्याह— योगोपक्रमयोग्यानामिति । योगप्रवृत्त्यै स्वान्व- यायोयोग्यकृतानुशुणस्वभावानामित्यर्थः । 'अथवा योगिनामेव कुले' [६।४२] इति इतोऽप्यतिशयितजन्मनो वक्ष्यमाणत्वात् 'शुचीनाम्' इत्यादिविशेषणविशेषसामर्थ्याच्च योगोपक्रमे भ्रष्ट इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥

६ अ. प्र. वी — ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.— किं तस्य भवति ? योगमार्गे प्रवृत्तः सन्न्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्य- कृतमभिष्टोमादियाजिनां लोकान्, तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां गेहे विभूतिमतां गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

८ छं. प्र. मि.— सर्वे कीदृशी तस्य गतिः ? तत्राह— प्राप्येति । द्विविधो योगवृत्त— एक प्रारब्धोपचितभोगवा- सन, एकस्तु इद्वैराग्य । तत्रानु पुण्यकृतमम्यमेधादि कारिणां लोकान्स्वर्गादिभोग्याप्य भोगान्मुञ्चान् यावत्ततो

गन्तुंभावसान वाश्वती समा भद्रमानेन भद्रवत्सरान् तत्र उपित्वा ततः शुचीनां परिशुद्धानां ज्ञानयोग्यानां श्रीमतां धनिना महाराजचक्रवर्तिना गेहे कुले भागवतनाशेषसद्भावाद् जनकादिवत् योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— किन्तु पुण्यकृतलोकान् प्राप्य यावत् कल्याणकर्मफलभोगेन शाश्वती. समा वर्णानुपित्वा मध्ये भ्रष्टात्पुण्यकृतादेव हेतोर्निह योगभ्रष्टोऽभिजायते, परं श्रीमतां शुचीनां सदाचाराणां गेहे जन्मवान् भवति, अमुमराष्ट्रतत्त्वात्कलभक्तं न भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त.— एव नाशान्नाशमुत्था तस्य गतिस्वरूपमाह— प्राप्येति । स योगवृत्त स्वरूपाज्ञानादभ्यास वैराग्याभावादेव तस्यमानमार्गाद्वा पुण्यकृतां यज्ञादिकारिणां लोकान् यदायात्रप्रवृत्तिसाधनेन तत्फलभोगविचित्रित्वात्र निगम्यतत्तमार्गवत्कल्याणार्थं प्राप्यतत्र वाश्वती समा बहून्

संवत्सरान् उपित्वा स्थित्वा, तत्फलभोगं हृत्वा, तत्र विचि- क्रित्वाऽभावपेन मनसा पूर्वभद्रासाधनेनैव भवति । जन्म प्रार्थनेनाशुचीनां कापट्यादिशेषरहितानां श्रीमतां भगवच्छो- भायुक्तानां भक्तानां गृहेऽभिजायते जन्म प्राप्नोति । उपसर्गेण सन्निवृत्तं प्राप्तिर्जायते ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— इहामुत्र च तस्य महस्त्वमेवास्तीत्याह—प्राप्येति । उपित्वा वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान् वत्सरान् योगघट्टो रागी चेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानवो गच्छतीत्याशङ्क्य शुचीनामित्युक्तम् । शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुज्जानाः पूर्वापेक्षया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.—अथेति । अथवा (योगी) श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां सुद्धिमताम् । एतद्वि जन्म यदरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.—धर्मावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पद्मा-
न्तरमाह—अथवेति । 'योगिनां' इति कर्मिणां ग्रहणं मा मृदिति
विशिष्टि—धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां
कुले जन्म दुर्लभादपि दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह—एत-
द्वीति । किमपेक्षस्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरस्ये-

तदाह—पूर्वमिति । यद्यपि विमृतिमतामपि शुचीनां एहे जन्म
दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुची-
नां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्म
यदयमाण-~~(रक्षण)~~मित्यर्थः ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—अथवेति । परिपक्वयोगश्चलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगो-
पदेष्टाणां [योगोपदेशसमाणां] कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोक्त्यानां योगिनां च कुले जन्म
लोके प्राकृतानां दुर्लभतरम् । एतज्ज योगमाहारम्पकृतम् ॥ ४२ ॥

४ वे. ता. खं.—'भयवा' इति व्यवस्थितविकल्पाधर्मः ।
अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाक्षात् इति दर्शयितुं य-
रिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । 'योगिनां कुले' इति क-
स्यविशेषणः सन्तानि प्रभूतिर्नोच्यते; तावन्मात्रसाध्यन्तयोगो-
पकारकत्वाभावात्; किन्तुपदेशार्हत्वाय योगिनां स्वतामेव पुत्रा-
दित्वेन जायते इति दर्शयितुं योगं कुर्वतामिति वर्तमाननि-
र्देशः । 'शुचीनां धीमताम्' इत्यन्यस्मादुपदेष्टुयोगाधिगमं
प्रत्यगुप्यमात्रमुक्तम्; इह तु 'धीमताम्' इति वचनात्तेषामेवो-
पदेष्टृत्वयोग्यतोच्यते इत्याह—स्वयमेवेति । 'पशुमनुप्यः

पशुी वा ये च वैष्णवसंभयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः
परमं पदम् । तव दास्यशुलैकसन्निनां भवनेष्वस्त्वपि कौटजन्म
मे । इतरावधेये मा स्म मृदपि मे जन्म षट्सुखारमना' [स्तो. ८.
५५] इत्यादिप्रतिपादितवैभवपुके महत्त्वम् । पूर्वलोकरूपगेहशब्द-
तुल्यापेक्षादशापि कुलशब्दो गृहवाची । एतदुभयविधमिति,
साधारणस्येदमित्यनुवाकस्य उभयान्वयित्वमेव सूचितमिति
भावः । अकृतिमान्दर्शितविविधेषु लोकशब्देन सुसुख्यतिरिक्-
विश्रामाह—प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यत्र
ईदृशव्यभिप्रेतमाह—एतस्त्विति ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४२ ॥

७ ह. वे. भा.—अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले महति जायते धीम-
ताम् । एतद्वि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशे-
षणे कुले ॥ ४२ ॥

८ वं. प्र. मि.—एवं प्रारब्धोपचितयोगावसानस्य योगवध-
स्तस्य गतिमुक्त्वा ददवैराग्यस्य तस्य गतिमाह—अथेति ।
ददवैराग्यस्तु योगावसानाविरहात् पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव
योगिनामेव दरिद्राणां प्राज्ञाणाम्—न तु श्रीमतां राज्ञाम्—

इहे भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावताम् । तदेतदुभयविधं ज्ञान-
योग्यानां ज्ञानिनां ॥ कुले जन्म प्राहतानां दुर्लभतरं हि
प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०—अथवाऽऽरब्धच्युतस्य जन्म पुनः साधनार्थं संस्कारतो योगिनामेव कुले भवति ।
किम्भूतानां ? योगशुद्धिमतां यदीदृशं जन्म तदेतद्वि दुर्लभतरम् । अत्र च पूर्व 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगघट्टो-
ऽभिजायते' [६ । ४१] इति भरतस्य इव जन्मोक्तम् ; तस्य पूर्वसंस्कारानुगतयोगं साधयितुमित्युक्तं तत्र प्रय-

३ रा. भा.— तत्र जन्मनि तमेव पूर्वैर्देहिं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततः सुप्तप्रबुद्ध-
वद्भूयः संसिद्धौ यतते । यथा नान्तराग्रहतो भवति, तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन पूर्वेण योग-
विषयेणाभ्यासेन स योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव ह्रियते । प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्यमित्यर्थः ।
अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य कर्मयोगादिकं
योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिशब्दाभिलाषयोग्यं
ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिवन्धादिमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्हं ज्ञानानन्दैकतानमात्मानं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४ वे. ता. चं.— तत किमायातमपर्वस्य, पूर्वदेहारभ्यस्य
योगस्य शिथिलत्वात्; योगिबुलजन्ममानस्य च मोक्षहेतुत्वा-
भावादित्यत्रोत्तरं तत्र तमिति । तत्रशब्दस्य सप्तमीसाम्याद्देह-
विषयत्वप्रमथ्यादायां पूर्वोक्ताक्यायेन अन्वयमाह— तत्र ज-
न्मनीत्यादि । पूर्वदेहे संस्कारहेतुदेहेरपि सद्भावात्तदवच्छेदाय
'तमे' इत्युक्तमित्याह— योगविषयमिति । ततः बुद्धिसंयोगा-
दित्यर्थः । जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य ह्यवधानत्वात्
कथमिदमुपपद्यते? इति शङ्काया पुन्युक्ता तथाविधः संस्कारभ्रष्टो
नास्तीति प्रदर्शनाय सुप्तप्रबुद्धवदिति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ'
इत्यश्लेषार्थाभिप्रायमाह— यद्येति ॥ ४३ ॥

तैनेत्यस्यामौ योगविषयेणेति । 'तैनेव' इत्यवधारण
फलितमाह— योग एव ह्रियते इति । हिशब्दार्थमाह प्रसि-
द्धमिति । प्रसिद्धिश्चादिभरतविदुरभीष्मादिवृत्तान्तेषु दृश्यते ।
पार्यकुलन्दनशब्दाभ्यामुभयानुल्लङ्घ्यादिसूचकान्यामर्जुनस्या-
पि शुचीना धीमतामित्याद्यन्वयं सूचितः ।

'जिज्ञासु' इत्यादिप्रकरणशब्दाश्चनया विच्छिन्नघटकत्वप्रद-
शानधर्मित्याह— अप्रवृत्तयेति । 'जिज्ञासुरपि' इति सप्रस्तापि-
शब्दयो सामर्थ्यात्— अप्रवृत्तसंयोग इत्युक्तम् । यद्यपि 'न शोका-
व्ययनिद्राखलपद्वनाम्' [अष्टा. २।३।६९] इति कर्मणि पठ्य-
निषेध, तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षया 'योगस्य' इति
पठ्य । योगिनश्चलितस्य योग, प्रकान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्र-
क्रमः, योगमात्ररक्षोद्यलितस्यारब्धेति तत्तदवस्थानुरूपं प्रति समा-
धानमिति भावः । कर्मयोगादिकं, कर्मयोगज्ञानयोगादित्यर्थः ।
यद्वा, कर्मयोग उपक्रमो यस्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स

तयोक्तः । यद्वाशब्दोऽत्र न परमविषय, तस्यातिवर्तनीयत्वा-
नपत्ते, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणायोगाच्च । अत एव न जीव-
विषय, नापि वेदविषय, तस्याप्यतिवर्तनीयत्वान्निरूपणात् ।
नापि लक्षणाया वेदप्रतिपाद्यकर्मविषय तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौणः प्रयोग, तदस्य परस्तादृशणा, उपनिषद-
शास्त्रादौ च इति बहुदोषप्रसङ्गात् । नापि शब्दजन्य ज्ञानमानं
शब्दब्रह्म, योर्गं जिज्ञासोस्तदतिवर्तनीयकत्वात् । 'स्याध्यायायो-
गमासीत योगात्स्माध्याययामानयेत्' [वि. पु. ६।६२] इत्यादि-
प्रकोपप्रसङ्गाच्च । योयमाकुरुषु पुन्य शब्दध्वन्यजनितज्ञानमात्रवतः
पुरुषादधिकः 'ब्राह्मणेण च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबु-
द्धिषु क्तारः कर्तृषु ब्रह्मादिन' [मनुः १।१७] इतिवदिति
चेत्— तदपि न, अभ्यासाद्विधायापातात्, अप्रस्तुताभिधानप्रसङ्गात्,
पूर्वोक्तस्याध्यायान्वयाच्च । अतः प्रकृतावपि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्या-
त्रापि प्राशुयोदितवर्तनीयत्वात्चित्वाच्च ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिवि-
षय । तस्या एव भोगप्रभोगोपकरणभोगस्यानाल्यपरिणामप्रदर्श-
नाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र-
धीरः । नामानि कृत्वा' [ते. आ. ३।१।१७] इत्यादिभ्युते ।
विभक्तत्वा हि प्रकृतिर्देवादितश्चाभिलष्या । तदेतद्विखलमभि-
प्रेत्य देवमनुष्येत्यादिकनुक्तम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थे फलितं
च दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना
'पुनाम देवो न मरः' [वि. पु. २।१३।१८] इत्यादिकं स्मा-
दितम् । ज्ञानानन्दैकतानमित्यनेन च 'नाह देवो न मर्त्यो वा
न तिर्यक्' इत्यावरोहः पितृ । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि
परमात्मनः' [पा. रा. ३] इत्यादिष्म ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥ योगस्य जिज्ञासुरपि । ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा,
सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

६ ज प्र दी — ॥ ४३ ॥ उपत्यययोगे 'न लोकाव्यय-'
[अष्टा. २।३।६९] इति पठ्यनिषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यस्याह्य
कथिद्वयाख्यातवान् । अथो नृपेय, 'नया निर्दिष्टमनित्यम्' इत्य-
स्यानित्यत्वात् । अतः कात्यायनो 'द्विष शतुर्वा वचन' [अष्टा.
२।३।६९] वार्तिकः । इत्याद्यवोचदित्यभिप्रेत्याह— योगस्येति ।
'ब्रह्मजिज्ञासा' [प्र. सू. १।१।११] इत्यादाविव विचारार्थेताशङ्का-
निरासाय व्याचष्टे— ज्ञातव्य इति । अतीत्युपत्ययस्यार्थः ।
मौ. ७५

'सनाद्यसमिद्धः' अष्टा. ३।३।१६८] इति तच्छोलादौ तस्य
विहितत्वात्, इच्छार्थं वाचकमावादित भावः । 'शब्दब्रह्मा-
तिवर्तते' इत्येतेदोषकर्मकारिभ्योऽतिरिच्यत इति कथि-
व्याचष्टे, तदसत् । 'ततो याति परं मतिम्' [१।१२२] इत्य-
स्यार्थस्य परमार्थादिति भावेनाह— शब्देति । शब्दब्रह्मप्रवर्तन-
वैदिकविधिनिषेधावरोच्येते । तदतिवर्तनं परब्रह्मादासीवेत्यत
एवमुक्तम् ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.—यस्माच्च तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वदेहभरं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते । यतनं च यत्नं करोति च ततस्तस्मात्पूर्वकृतास्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं कुरुन्न्दन ॥ ४३ ॥ पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासस्तेन पूर्वाभ्यासेन बलवता तेनैव द्रियते हि यस्मात्प्राप्यते बुद्धिसंयोगं प्रत्यक्षोऽपि स योगध्रुवः । किञ्च जिज्ञासुयोगस्य ज्ञातुमिच्छया योगमार्गे प्रवृत्तः सन्त्यासी साधर्भ्यात् सोऽपि शब्दब्रह्म वेदोक्तं केवलं कर्मानुष्ठातुमतिवर्तते । योगजिज्ञासाऽपि केवलार्त्तमार्गेणो गुरतरत्यभिप्रायः । किमुत बुद्ध्या योगनिष्ठाभ्यासं कुर्वन् ? ॥ ४४ ॥

८ वं. प्र. गि — एवं योगध्रुवस्यानिष्टागतिं निरूप्य इष्ट विधात् निराह—तत्रेति । तत्र द्विपरांरुपि जन्मनि पूर्वदेह भव पौर्वदेहिकं तं सर्वस्मत्प्राप्त्यस्य सुखसद्व्यवस्थाजननवनिदि ध्यासनाना मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तं प्रशस्तमेव विषयया बुद्ध्या संयोग—तस्मात्परललापमिति यावत्— एतत् सुप्रभुद्वय इव प्राप्नोति । तत् तद्भाभान्तर ससिद्धौ मोक्षनिमित्तं भूय अधिक लब्धाया भूमेरप्रिमं भूमिं सन्पादयितुं यततं प्रयत्नं करोति च, यादमोक्षभूमिना संपादयतीत्यर्थः । हे कुरुन्न्दन ! तत्रापि शुचीना श्रीमता कुत्र योगध्रुवम जातमिति पूर्ववासनायशब्दाव्यासनेन ज्ञानलाभो निरूप्यतीति सूचयितुं महानुभावस्य कुरो कीर्तनम् ।

अथमर्थ सर्वोऽपि वासिष्टे प्रदर्शित — श्रीराम — एका मय द्वितीया वा तृतीया भूमिर्वास्तु । आरुह्यस्य मृतस्याप्य कीर्त्तनी भगवन्गतिः ॥ [यो. भा. नि ५ १२१७] एवं हि सप्त भूमयो व्याख्याताः । तत्र निध्यानिस्त्वविवेकपूर्वका विद्यासुत्राभिर्भोगवैराग्याच्छमदमसितिक्षासर्ववर्त्मसंप्राप्तादिषु रस्तर उच्छ्रजा शुभ्रेच्छाद्या प्रथमा भूमिका, साधनचतुष्टय सन्पदिति यावत् । ततो गुह्यवस्तुषु वेदान्तज्ञान्यधिचा रणात्मिका द्वितीया भूमिका, अवगमननसम्पदिति यावत् । तत्र अवगमननवरिचिपत्रस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विचिकित्स तादात्म्यं तनुमानता नाम तृतीया भूमिका, निदिध्यासनसम्पदिति यावत् । चतुर्थी भूमिका तु तत्तत्साक्षात्कार एव । पञ्चमपद्यतमममपस्तु जीवन्मुक्तव्रतान्तमेदा इति प्राग्ग्यादायतम् । तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभ्यासोपि विदेहकैवल्यं प्रति न्यस्तयेव सहाय । तदुत्तराभू मित्रं प्राप्ता जीवन्मुक्त विमुक्त विदेहमुक्त इति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का । साधनभूमिकात्रये तु कर्मव्यापारादज्ञा नाच्च गतिरुच्छेति तत्रैव प्रथ । श्रीचित्त — योगभूमि कपो ज्ञान्तर्निहितस्य दर्शयिणि । भूमिकाज्ञानसारेण क्षीयते पूर्वदुःकृतम् ॥ तत्त चरविमानेषु लोकापालेषु च । मेरुपर्वतकुत्रेण रमते रमणीयता ॥ तत्र सुहृत्समसार दुष्टते च युवा हत । भोगध्यापसिद्धिणे जायन्त योगिनी सुवि ॥ चर्यानी श्रीमता गेह शुभ गुणयता सताम् । जनिव्या

योगमेवैते सेवन्ते योगवासना ॥ तत्र प्राग्भाषनाभ्यस्तयोग भूमिर्भवं युवा । दृष्टा परिपतन्मुचैरस्तर भूमिकात्रयम् । [यो. भा. नि. पु. १२१७-१९] इति

अत्र प्रागुच्यतभोगवासनाप्राप्त्याद्व्यवहाराभ्यस्तवैराग्यवासनादीर्नित्येन प्राणोक्तान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगदृष्टसर्वस्मत्प्राप्ता य स एवोक्त । पस्तु वैराग्यवासनाप्राप्त्यात् प्रवृत्तपुण्यवृत्तपरमेश्वरपदावर्धनं प्राणोक्तान्तिसमयेऽनुभूतभोगदृष्टः सन्पासी भोगध्यायान विनैव प्राज्ञाणा नामेव दशविदां सर्वप्रमादकारणद्वारेण कुले सन्पत्यन, तस्य प्राक्वसस्काराभिः शब्दवायासेनैव सम्भवागतिं पूर्वस्यैव मोक्ष प्रत्याशङ्केति वसिष्ठेनोक्तम् । भगवता तु परमकारिणि केन 'अपवा' इति पक्षान्तरमुक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥

तत्र यं पुण्यवृत्ता लोकात्मनः प्राप्य योगिना कुत्रे जात, तस्याप्यवहितमभवीयज्ञानसंस्कारोद्भोधाद्युद्धितयोगलाभेन तथयना भवतु, यस्तु पुण्यवृत्तिकाप्राप्य श्रीमता कुले जात, तस्य बहुविधविषयभोगव्यवधानैर्नोत्पन्नस्य भोगवासनाप्राप्त्यात् कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्भोधतत्त्वस्य तत्सम्भव ? इत्याशङ्क्य अनेकजन्मव्यवहितोऽपि ज्ञानसंस्कार सर्वविराप्नुपमर्देनेन स्वकार्ये करोत्येतस्याह—पूर्वाभ्यासेनेति ।

अतिविराप्नुवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन ज्ञानसंस्कारेणैति यावत्—अवशोऽपि भोगवासनानिष्ठतया अतिच्छत्रवि द्रियते अस्मादेव भोगवासनाभ्यो व्युत्पाप्य मोक्षसाधनोन्मुक्तोऽपि यते । अत्यकालाभ्यस्ताया अपि ज्ञान वातवाया परमार्थसद्वस्तुविषयकरोनावस्तुविषयकभोगावासात् प्राक्वत्प्राप्तस्य । यथा त्वमेव बुद्धये प्रष्टो ज्ञानमप्य तज्ज्ञानोऽपि पूर्वसंस्कारप्राक्वत्प्राद्वत्समादेव रणभूमौ ज्ञानोन्मुक्तो वभूविषेति भाव ।

उत्तमं चैवुक्तिन्यायेन ददयितुमाह—जिज्ञासुरिति । योगस्य मोक्षोपायमवज्ञानस्य विषये जिज्ञासुरिति, प्रथमभूमिकाया स्थित इति यावत् । सोऽपि तस्यामेव भूमिकाया मृतो योगधृत्ता राजमनि शम्भुब्रह्म वेदं कर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिजामति, कमापि श्वास्तित्रमेण ज्ञानाधिकारी भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

९ यो नो दी०—वा किं तत्राह—तत्र समिति । यतन इति प्रयत्न उक्त ॥ ४३ ॥ पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि बुद्धिनिष्ठतायाद्विच्छिन्नमपि द्रियते विषयेभ्य परादृश्य योगनिष्ठः द्रियते । किञ्च कैमुत्येन दृश्यवि—जिज्ञासुरपीना । य कश्चिद्योगस्य जिज्ञासावानपि भवति सोऽपि ध्वजब्रह्मातिवर्तते शब्दब्रह्मा

तिव्राम्यति परमहंस इव सम्पूजितो भवति । किमुत तन्निष्ठः शब्दत्रयातिवृद्धो भवतीति वक्तव्यम् ? । यद्वा शब्द-
त्रयातिवर्ततेऽर्थात्परं ब्रह्म शब्दब्रह्मावर्षभूतं पारोक्ष्येण जानाति तत्प्रभावेणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— तादृजन्मानन्तरं किं स्यात् ? इत्यत आह—तत्र तमिति । तत्र तस्मिन् जन्मद्वयेऽपि तं पूर्वदेहिक भगवत्पाल्यजीवभावानन्तरप्राप्तं प्रथमदेहसम्बन्धिनं बुद्धि-
सयोगं भगवत्सेवार्थप्रकृतित्तान्मस्य भगवदीयकलजन्मसा-
श्रेण लभते । च पुन तं लब्ध्वा भूय 'सिद्धौ सम्यक् सिद्धयर्थं
तथा भगवत्पाप्यर्थं यतते यत्नं करोति । कुरुनन्दनेतिसम्बोधन
विभासार्थम् ॥ ४३ ॥

ननु भूयोऽपि यत्ने पूर्वदेव वेत्त्यात्तदा किं जन्मना
यत्नेन वेत्त्याशङ्क्याह—पूर्वाभ्यासेनेति । तेनैव पूर्वभ्यासेन
श्रद्धासमेन भवतोऽपि तादृक्कलजन्मप्राप्त्या कुटरोत्थापि

अन्यभावेभ्यो दीयते परावर्तते, भगवत्सयोगरसनिष्ठ क्रियत
इति भावः । ननु पूर्वप्रवृत्त्या श्रद्धासुत्पत्त्या चेन्न सिद्धिरभूत्
तदा कथमिदानीं तेनैव साधनेन सिद्धिर्भवित्यति ? इत्यतः
क्याह—जिज्ञासुरपि । योगस्य स्वरूपजिज्ञासुरेव नाद-
ब्रह्म नामरूपात्मकं विप्रयोगसामयिकजीवनदेतुरपमतिवर्तते
अतिव्राम्यति । परमेशाविभासेन गुणगानादित्यागेन लौकिक-
देहस्यगोनालौकिकदेहमाप्नोतीति भावः । तथा चायमर्थ—पूर्व-
श्रद्धया प्रवृत्तस्तु योगजिज्ञासया न प्रवृत्त, किन्तु साधारण्येन
वाक्यश्रद्धयैव प्रवृत्तौ तेन सिद्धिरभूत् । अथुना तत्तमह-
जन्माप्या तत्स्वरूपं कुरुते अतः प्राप्स्यतीति ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पूर्वदेहिक पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगं
भूमिः पूर्वजन्मनि जिज्ञा तत्र च यावान्युद्धिज्ञाभो जातस्तावन्तं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादस्तेनैवाभ्यासेन लभते,
तस्मादपि भूयस्यां बह्वया संसिद्धौ—ऊर्ध्वभूमिज्ञाभार्थमित्यर्थः—यतते यत्नं करोति ॥ ४३ ॥ कुतो यततेऽशि-
क्षितोऽपि ? इत्यत आह—पूर्वैरिति । अशिक्षितोऽपि ब्रह्मादिविषयप्रादिभिरन्यथानीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता
द्वियते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुज्ञानमात्रमिच्छन्वो भवति, सोऽपि शब्दत्रया कर्मकाण्ड वेदमध्य-
विक्रम्य वर्तते, किं पुनः पित्राद्याहाम् । इत्यं पूर्वाभ्यासरत्नं यन्महान्तमपि पित्रादियत्नं कृत्वा करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकित्विषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— कुतश्च योगित्वं श्रेयः ? इति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकतरं यतमान
इत्यर्थः । तत्र योगी निहान्संशुद्धकित्विषो विशुद्धकित्विषः संशुद्धयापोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु
जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः,
ततो लब्धसम्पददर्शनः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.— योगविद्वत्त्वे हेतुनन्तरं वक्तुमुत्तर-
श्लोकमवतारयति—कुतश्चेति । नृदुप्रयत्नोऽपि क्लेशेण मोक्षयते
चेदधिकप्रयत्नस्य हेतुहेतोरकिञ्चित्कस्यभित्याद्यहं हेतुनन्तरं
मेव प्रकटयति—प्रयत्नादिति । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके
सतीत्यर्थः । ततः सञ्चितमत्कारसमुदायादिति यावत् । समुत्पन्न-
सम्पददर्शनवशात्प्रवृत्त्या गतिं श्रम्यासिना लभ्यते, तेन शीघ्रं
मुक्तिमिच्छन्विप्रयत्नो भवेत्, प्रत्यप्रयत्नस्तु चिरंशेषं मुक्तिमा-
गतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.— प्रयत्नादिति । यत एतं योगमाहात्म्यं, ततोऽनेकजन्माजितपुण्यसम्पदः संशुद्ध-
संसिद्धकित्विषः संसिद्धः सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येन ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. च.— नदेव योगप्रवृत्त्यं पुनः संसिद्धौ यत्नयं
न्तमुच्यते, अप्यत एव तस्यात्मप्राप्तिरक्षणपरमपुराणार्थयो-
गोऽभिधीयते—'प्रयत्नात्' इति । 'ततः' इति पदं यथास्या-
मान्वये प्रयोजनाभावात्प्रवृत्तेरुपरमाह यत इति । अनेकजन्म
संसिद्धः अनेकेर्जन्मभिः सम्यग्योगयोग्यो जात इत्यर्थः । ततः

हेतुः संशुद्धकित्विषत्वम् । 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' 'इन्द्रियनियम-
नाद्विषयत्नेन योगे यतमानः' इत्युपनिषत् । अथवाऽधिकं यत-
मान इत्यर्थः । बुधवन्द्योति पुरोक्तं व्यञ्जयितुं च्छित्तोऽपी-
त्युक्तम् । च्छित्तोऽपि पुनरिति वा ततः सत्त्वव्याख्या । 'परा
गतिर्भूदिति योग एव वा तत्साध्यात्मप्राप्त्यादिर्बोध्यते ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— नैकजन्मनीत्याह— प्रयत्नादिति । जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति ।
एवमेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च—'अतीव श्रद्धया युक्तो

जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः । ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्वद्भुभिः पुमान् ॥ विशेषानारायणं दे-
नान्यथा तु फलञ्चन' इति नारदीये ॥ ४५ ॥

६ ज. प्र. दी.—योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्च
योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यत एतदेवासाङ्ख्य भगवतैवोत्तरं दत्त-
मित्याह—नैकेति । न योगजिज्ञासामात्रेणैकमिष्टप्रायः ।
अत्र योगजिज्ञासोत्तरपरामर्शश्च कथं तद्विषयमेतदित्यतोऽप्याहारेण

व्याचष्टे—जिज्ञासुरिति । ज्ञात्वा योगमिति शेषः । यतन-
नन्तरमनेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—एवमि-
ति । योगे सम्पूर्णं संसिद्धिर्विलम्बे कारणाभावादिति भावः
व्याख्यातायै पुराणसम्प्रतिमाह—आह चेति ॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—अतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रतिपादयति—प्रयत्नादिति । प्रयत्नादधिकं प्रयत्नमात्र-
इत्यर्थः । ततो योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्संशुद्धसंस्कार-
जातमुपचित्य तैर्नोपचितेन संस्कारेणानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः । ततो लब्धसम्पददर्शन-
सक्यासी याति परं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

८ वै. प्र. गि.—यदैवं प्रथमभूमिकायां मृतोऽन्यजन्मनि
ज्ञानी भूत्वा धृष्यते, तदा किञ्च कल्प्ये द्वितीयायां तृतीयायां वा
भूमौ मृतोऽन्यजन्मनि ज्ञानी भूत्वा विधुष्यते इतीत्युक्तमर्थ-
माह—प्रयत्नादिति । योगी पूर्ववृत्तादपि भयत्नादधिकमधिकं

यत्मानः संशुद्धकिंदिषः तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन विप्लवजा-
नप्रतिबन्धकपापराशिः अनेकेषु जन्मसुपचितेन योगसंस्कारेण
सम्पन्नज्ञानी भूत्वा ततः परं प्रकृष्टां गतिं कृत्वा यातीति किञ्च
कल्पमितिर्थाः ॥ ४५ ॥

९ ष० त० दी०—अयं चायत्तिरेव निर्दिष्टः । प्रयत्नान्मानसव्यापाराद्यतमानस्तु योगी भ्रंशाभावात् संशुद्धकि-
ल्विषोऽनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मसु तत्त्वज्ञानवान् सन् ततोऽन्विमज्जन्मनि सिद्धज्ञानतः परं गतिमक्षुरं मत्स्वरूपं
याति । यद्वाऽनेकजन्मविपाकेन भक्तिमान् भवति । ततो भक्तितः परं गतिं भगवद्धाम वैकुण्ठाख्यं याति । एवमेवोक्तं
निबन्धे ' ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् । बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ' इति ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—यदाहसकुलजन्मभावेऽपि यत्नवान् ।
मातृयाह, तत्र तादृशकुलोत्पन्नप्रसौ किं वक्तव्यं ? इत्याह—
प्रयत्नादिति । यः सामान्यो न तु तादृशजन्मवानेव प्रयत्ना-
द्यतमानः संशुद्धकिल्बिषः तद्वाक्यज्ञानप्रतिषेधपापराहितो योगी

योगस्वरूपज्ञानवान् भवति । तु पुनः । अनेकजन्मसंसिद्ध-
अनेकजन्मभिर्यतमानः सन् सिद्धः प्राप्तयोगरूपो भवति ।
ततः परं गतिं दास्यस्वां याति मामोतीत्यर्थः । यतो मत्सं-
योगात्मको योग यतमस्तस्मात्त्वं योगी भवेति ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवं योगभ्रष्टगतिमुक्त्वा यो विषयैर्ह्रियमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य
गतिमाह—प्रयत्नादिति । प्रयत्नात् प्रकृष्टात् हठात् वायुनिरोधादिरूपात् सैचर्यादिसुद्राविशेषाभ्यासाद्यो यत्तमानः
संशुद्धकिल्बिषो निष्ठापो भवति । यदाह मनुः—'प्राणायामैर्देहे—(होषान्)—देनः[मनुः ६।७२] इति । हठयोगानां
सर्वेषां पापनिवृत्त्युपयोगित्वं, न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अत एव सः अनेकैर्जन्मभिः
संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परं गतिं मोक्षं याति । एतेन ' चक्षुश्चैवान्तरे भूवोः ' [५।२७] इति पञ्चमान्ते
यत्सूचितं तत्रादयातम् ॥ ४५ ॥

अध्यायार्थभूतस्य योगस्य सर्वतपश्चैष्ठ्याद्योगिनोऽपि सर्वतश्चैष्ठ्यम् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

१ नव्यास्तु—पार्ष्ण्य युद्धे प्रवर्तित्वाद्यत्र ' त्वं ध्यानयोगी भव ' इति वं प्रत्युपादेशो न सम्भवति, तस्मात् ' योगी
भव ' इत्यन्य ' कर्मयोगी भव ' इत्यर्थः कर्तव्यो भवतीत्याहुः । तदुक्तम्, गीतायां तदानीं सप्त एवाशुत्रेयानामुपदिष्टत्वा
मात्रम् । न हि ' तद्विद्धि प्रणितातेन परिश्रमेन सेवया ' । (भा० ४) इत्यादिपुनरुक्तिः प्रणितादीनि तदाह एव
विषयेयानीति शब्दो युक्तम्, न चार्जुनं निहितानीति प्रविद्धमेवेति किमशङ्कं ध्यानयोगेनेत्यलमसारवोचिचारेण ।

—अधिगीता ।

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्र-
पाण्डित्यं, तद्ब्रह्मभ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति; कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्म तद्ब्रह्मभ्योऽधिको योगी
विशिष्टः यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

२ आ शां व्या — सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं साधयति—तपस्विभ्य इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायवाच्यौ
योगस्योक्तमनस्य योगिन सर्वाधिकत्वमाह—यस्मादिति । कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति ।
योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादवस्यकृतव्यवसाय योगिन सर्वाधिक्यं योगिन सर्वाधिकत्वे कलितमाह—तस्मादिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनः सर्वस्मादाधिक्यमाह—तपस्विभ्य इति ।
केवलतपोभिर्न्यः पुरुषार्थः साध्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवलैरभमेधादिभि
कर्मभिः, तेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको
योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन । ॥ ४६ ॥

४ वै. ता. च.— एवविधं योगस्य साहाय्यं तप प्रशंसितुं कस्यचिदप्यस्ति, अतस्तपस्विप्रशंसित्वो योगी समाधिक इति योग योगिन च प्रशंसन् श्रीकृष्णयोगोपदेशमुपसहृत्तरीत्यभिप्रायेणाह—अतिशयितेति । योगिनोऽपि तपोज्ञानकर्मणा तद्व्यापारतत्त्वपक्षेदाय केवलादिशब्दः । आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैरिति—सन्ति हि तत्त्वयोगशास्त्रोक्तानि औपनिषदाणि च वेदान्तारचनसूत्रादिग्रहप्रागेन्द्रियविषयाणि ज्ञानानि । तपसाकन्दार्थं कर्मेशब्दार्थस्य वैषम्यं दर्शयितुं न्यूनमेधाधुनादानम् । तप-प्रशंसीना योगस्य च फलद्वारा सारतन्त्रमिह विवक्षितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च—
'कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते । तत्रापि शेषश्रीब्रह्मज्ञिवादिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटिगुण-
प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम्' इति गारुडे । 'अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाऽज्ञानमेव विशिष्यते । ज्ञात्वा ध्याने
ज्ञानमात्राद्ध्यानावपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चित्साधनाधिकम्' इति च नारदीये ॥ ४६ ॥

६ अ प्र दी — ननु ज्ञान योगस्य फल तत्कथं ज्ञानिभ्योऽधिको मतः ? इत्यत आह—ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि 'ज्ञानतपसा पूता' [४।१०] इति ज्ञानमपि तपस्तथापि तदतिरिक्तमेव विवक्षितमित्याह—तपस्विभ्य इति । महाज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवाद्योगज्ञानाधिक्यस्य प्रथमुक्तत्वादिति भावः । अतएव पूर्वं तद्व्याख्यातम् । उपाधेमुपपादयन् श्लोकद्वयार्थपुराणवाक्येनाह—उक्तं चेति । मुमुक्षूणा एतेन सर्वेषामपि योगिना मध्ये यो मा भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि मूढतेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततरो मतः इति व्याख्यातं भवति । 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इत्यतद्योगज्ञानविषयमेव, न तद्व्याज्ञानविषयमित्येतत्पुराणवाक्येन व्यापयति—अज्ञात्वेति । योगमिति शेषः । साधनाधिक साधनेष्वधिकम् ॥ ४६ ॥

७ ह. वै. भा.— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्योऽधिको योगी । ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं, तद्ब्रह्म-
निभ्योऽपि मतो ज्ञानिभ्योऽधिक इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादिकर्मिभ्यस्तद्व्यतिरिक्तैर्भ्योऽधिको योगी । तस्मा-
योगी भवार्जुन । ॥ ४६ ॥

८ वै प्र मि — अयेदानीमप्याचार्यवृत्तं योगसंप्रदायस्य पसहरति—तपस्विभ्य इति । 'स योगी परमो मतः [६।१२] इति पूर्वोक्तस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवाच्यनाश्रयसम्पन्नो योगी तपस्विभ्यः कृच्छ्राद्यादिप्राप्तितपोनिष्ठेभ्यः अधिकं उत्तमः, 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः । तज्ज्याय सर्वधर्मस्य स धर्मः पर उच्यते इत्यादिरुद्धिमित्योगस्य सर्ववैषम्यैष्टय्योपे । तया कर्मिभ्यः अभ्यमेधादिकृच्छ्राद्य अधिकं प्राप्य पुण्यं ज्ञातं होतारम् [६।४१] इत्यभ्यमेधादिकृच्छ्रानां योगप्रदं प्रति नान्तरीयिकलोकेना योगस्य सदाधिक्याधिगमात् " विद्या तदसौहेमन्ति यत्र कामा परागता । न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्रासस्तपस्विनः " इति श्रुत्या तप कर्मैकत्वातिशयिततदसाध्यपुराणैर्हेतुत्वप्रदर्शनात् । तथा ज्ञानिभ्योऽप्यधिकं स्थपि तत्त्वसाक्षात्कार मनोनाशवाच्यनाश्रयवत् 'स योगी परमो मतः' [६।३२] इति प्राक्पारम्यात् । 'यस्मादेवं तस्मात्तपस्विभ्यो योगी भव हे अर्जुन ! परिशुद्धेति सम्बोधानार्थं ॥ ४६ ॥

९ व० स० दी०— यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति कायहेतवतपस्विभ्यः साद्व्यवहानिभ्यश्च केवलकर्मकारिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्धेतोरर्जुन ! त्वं योगी भव मनोरोषयोगवान्भव । तत्रापि न तुभ्यं योगोऽयं बाह्य उच्यते किन्त्वनिपिद्धः श्रीवासुदेवे स्वचित्तनिरोधनादिति भक्तिरूप उच्यत इत्याह ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.—योगस्य सर्वाधिकृतं प्रतिपादयन्ने-
वाह—तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्यः योगस्वरूपाज्ञाने
तदभिधापाभावेन केवलहेतुसहनशीलेभ्यो योगी अधिक ।
किञ्च ज्ञानिभ्यः ज्ञानेन सन्ध्यासादिष्वभ्युत्प्रेक्ष्योऽपि योगी
अधिको मतः मेऽस्मिन्मतः । ज्ञानी च पुनः कर्मिभ्यो यत्नि-
त्यादिनिष्ठेभ्यो योगी अधिको मतः । तस्माद् हे अर्जुन
मत्संनैकयोग्यः । त्वं योगी भव युक्तो योगनिष्ठो भवे-
त्पर्यः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं योगिनं स्तौति—तपस्विभ्य इति । तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादि-
कर्तारः, ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाण्डित्यवन्तः, कर्मिणोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानतारः, तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतः
तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥ ४६ ॥

उपासनाकाण्डोपक्रमपूर्वकः कर्मकाण्डोपसंहारः ।

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे ध्यानयोगो नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भूतेन
मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्छुद्धानः सन्भजते सेवते यो मां, स मे
मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिमत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्यश्रीमच्छङ्कर-
भगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. ध्या.— मन्वादित्यो विराटारमा स्रज् काल-
मश्वरमित्येतेपासुपासका मूयांश्च योगिनौ गम्यन्ते, तेषां कतम
धेयानिन्यसे ? तत्राह—योगिनामिति । यो भगवत् सगुण
निर्गुण वा ययोक्तेन चेतसा श्रद्धया सन्नवरतममुपस्यते स
युक्तानां मन्येऽतिशयेन युक्तः धेयानीश्वरस्याभिप्रेतः, न हि
तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः । तदनेनाभ्यासेन
कर्मयोगस्य सत्यासहेतोर्मर्यादा दर्शयता साङ्गश्च योग विष्णवता
मनोनिष्ठोपायोपदेशेन योगप्रवृत्त्याऽऽत्यन्तिकमासाक्षात्काश
शिथिलयता त्वम्यदार्ष्ट्याभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठोक्त्या वाक्यार्थ-
ज्ञानानुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादशिष्यान्तर्ज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यव्याख्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— तदेवं परविद्याद्भूतं प्रजापतिराक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम् ; अथ पर-
विद्यां प्रस्तौति— योगिनामिति । ‘योगिनाम्’ इति पञ्चम्यर्थे पठ्यते । ‘सर्वभूतस्थमात्मानम्’
[६।२९] इत्यादिना चतुर्विधा योगिनः प्रतिपादिताः ; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्व्यसमाप्तस्य योगिनो
न निर्धारणे पठ्यते सम्भवति । ‘अपि सर्वेषाम्’ इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः । तत्रा-
प्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो ग्रहीतव्यः ।

४ वे ता. च.—एव सर्वस्मादाधिक्ये बीवात्मयोगिन प्रतिपादिते तत्र परमपुरुषार्थो नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धि स्यादिति शङ्कमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधकतद्विनि स्वविषयभक्तियोग मध्यमपट्टेन प्रतिपादयितुं स्वयमेव प्रस्तौतीत्याह—तदेवमिति । उक्ते प्रमाणत्वरूपप्रतिपादितप्रकरणेऽर्थः । सङ्गत्यर्थे प्रथमपट्टस्य मध्यमपट्टे शेषपरमाह—परविद्याङ्गभूतमिति । तत्र प्रमाणयोक्तं—प्रज्ञापतिचाक्षयोदितमिति । प्रागेवेदं प्रपञ्चितम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शरसाग्रस्य परमयोगित्वादिर्बन्धन्तोऽऽत्मयुगवेदान्तिप्रवृत्तयो निरस्ता । परविद्यां—पराविद्यामित्यर्थः । “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” [सु. उ. १।१।५] इत्यादिबन्धु । यद्वा, परमात्मनो विश्वमित्यर्थः । प्रस्तौतीति—प्रस्तावमानमिदं, प्रपञ्चो ह्यनन्तर भविष्यतीति भावः ।

‘तपस्विन्योऽधिक’ [६।१६] इत्यादिप्रकरणेनापि ‘यो गिम्य’ इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान आह—योगिनामिति । पञ्चम्यर्थे पटीति—सम्बन्धसामान्यपठ्या सम्बन्धविशेषे विवक्षावशात्तत्पर्यैवत्वमिति भावः । नन्वेव विमर्शे परिहृयते ? निधारणे पठयन् सम्भवति । तथाहि—प्राशुक्तेषु चतुर्षु योगेषु ‘सर्वभूतस्थित यो मा भनत्येकत्वमास्त्वित’ [६।११] इति योगी कश्चिदुक्त, अत्रापि ‘प्रधावान् भजत यो माम्’ इति स एव प्रपञ्चिहायते, अतस्तन्निधारणेन ‘युक्तम्’ इति प्रशसाऽन क्रियते । ‘युक्तम्’ इत्यत्र प्रत्ययश्च निधारणार्थत्वं सूचक, तस्मात्तासौ पञ्चम्यर्थे पटीति तत्राह—सर्वभूतस्थमिति । एतेन पूर्वलोके ‘योगी’ इत्येकवचननिर्देशोऽप्यत्र बहुवचनेन वातुवादस्य विषयोऽपि दर्शित, तत किमित्यत्राह—तेऽपि । अयं भूमिप्राय—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमपट्टेन बध्यते, तस्य च प्रस्तावोऽन क्रियते, तथासौ प्रागुक्त, ‘सर्वभूतस्थित यो माम्’ [६।११] इत्यादेश साम्यानुसंधानविषयश्च

प्रागेव प्रतिपादित, ततो न तस्यान प्रत्यभिज्ञा, किञ्च ‘आत्मोपपन्नेन’ [६।१२] इति श्लोके ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्त, ततश्च ‘सर्वभूतस्थितम्’ इत्यादि नोक्तयोगिनोऽत्र सर्वस्मादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विरोधः स्यात्, अतोऽप्य योगिनस्त्वेष्वन्यतमत्वायोगान् निधारणे पटीयम्, तदिदमुक्तं तेष्वनन्तर्गतत्वादिति । ननु पूर्वोक्तान्वक्ष्यमाणश्च योगिन सामान्येन सङ्गृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निधारणं किं न स्यात् ? मैव, प्रतिपन्नेषु केचुचित्प्रतिपन्न एव हि कश्चिन्निर्धार्य, अन्यथाऽऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात् । नच वक्ष्यमाणो योगो भोतुरर्जुनस्य इत पूर्व प्रतिपन्न, इदमपि वक्ष्यमाणस्येत्येतिपदेन सूचितम् । अत प्रागुक्तमन्यो योगिमन्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिन प्रस्ताव एवार्थं भविष्यतीति, तस्य पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निधारणे पटी सम्भवतीति ‘योगिनामपि सवपाम्’ इति धामानाधिक्यत्वेन योगिनायामपि सङ्गृह्य मन्दप्रयोजनत्वं स्यात्, योगिना हि प्रज्ञाता तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वादन न सूचनमपेक्षते । समुद्रादपि विबुकोऽयमित्यादिव्यवहारविधेय विपरीत प्रतीतिश्च स्यात्, अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वं प्रसिद्धिप्रकर्षवद्वापि सम्भवदपरित्याज्यम्, ‘योगिनामपि’ इत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षित, यदि वापे समुच्चयार्थत्वं सर्वशब्दश्च न सङ्गृहेतव्यार्थान्तरपरत्वं सम्भवति, अतस्तदेवोपादानुगुचितम् । सम्भवन्ति चान सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रवृत्तयः प्रवृत्ता, ते च न योगिसत्त्वेन संगृहीता, मुख्ये सम्भवति च तेन तत्प्रज्ञा न युजा । योगिम्बा न्यूनानामपि तेषामुपादान इष्टान्तार्थत्वाऽप्यन्तोचितमेव । योगिना तपस्विप्रवृत्तीनां च समुच्चयोऽपरत्वसाम्यप्रतिपादनीयिकत्वादत्यन्तापेक्षितः । तदेतत्सर्वमभिप्रेयताह—अपि सर्वपामिति । उक्तेन न्यायेनेति । प्रकरणवशात्तत्प्रेनन्तर्गतत्वादन्तर्भावयितुमसाक्षरवाच्येति भावः ।

३ रा. भा.—योगिन्योऽपि सर्वेभ्यो वक्ष्यमाणो योगी युक्ततमः । तदपेक्षया अवरस्ये तपस्विप्रवृत्तीनां योगिनां च न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, मेरुपेक्षया सर्पपाणामिव । यद्यपि सर्पपेक्ष्यन्योन्यन्यूनाधिक्यमात्रो विद्यते, तथापि मेरुपेक्षया अवरत्वनिर्देशः समानः ।

४ वे ता. च.—तपस्वादिषट्पञ्चाभिप्राय वस्तु फलितमन्यमाह—योगिरूप इति । युक्ततम इति—अधिक इत्यर्थः । यद्वा योगिना तपस्विप्रवृत्तीनां च यथास्वमुपायवृत्तत्वात्सम्य सर्वेभ्योऽयमपि साधितोपाययुक्त इत्यर्थः । अथवा, योग्यतम इत्यर्थः । एतद्विलम्बमभिप्रेत्य ‘प्रेततम’ इति वक्ष्यति । योगिन्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रवृत्तयः किमप्यत्र सङ्गृह्यत इत्यत्र इष्टान्तार्थतो विशदयति तदपेक्षयेति । लौकिकोदाहर

णेन द्रव्यति मेरुपेक्षयेति । नन्वरत्नं न कश्चिद्विशेष इत्युक्तम्, तथासति तपस्विप्रवृत्तीनां योगिनां कात्यन्तसमत्प्रज्ञात्, अस्ति च विशेषो मेरुपेक्षयापि सर्पपाणा मादया न्यूनाधिक्यमात्रेणावरत्वावरत्वरूप, तत्राह—यद्यपीति । नेदानीं मिश्रस्तारमर्थं निषिध्यत, किन्तु मिश्रस्तारत्वमन्यतमन्यतमविशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमविशिष्टं तावदेव चावत्त्ववद्वाहाऽऽऽन्विशितो जायत इति भावः ।

३ रा. भा.—मत्पत्यत्वातिरेकेणानन्यसाधारणस्वभावात्तया मद्भवेन अन्तरात्मना मनसा—

१ ‘यत्र नान्यद्विज्ञातं नान्यत्र दृष्टोति च । नान्यत्पदयति तस्मिन्नेव स भूमा प्रोच्यत भूमी ॥ या भूमा सोऽस्तु प्राक् गुण नात्मे इति सकलप्रासारिख्यपहाराभाषोपनिषत्तत्त्वं भूमवन्दनोच्चर । तद्विज्ञायाम्, प्रमथिषायामित्यर्थः ।

वाद्याभ्यन्तरसकलवृत्तिविशेषाश्रयभूतं मनो ह्यन्तरात्मा, अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मया विना स्वधा-
रणालाम्भान्मद्वतेन मनसा-श्रद्धावान् अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रनिश्चेषासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरा-
वान् यो मां भजते, मां विचित्रानन्तमोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिरिखिलजगदुदयवि-
भवलयलीलं अस्पृष्टाशेषोपापनाशवधिकातिशयज्ञानवलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसहस्रैयैकल्याणगुणगण-
निधिं, स्वामितानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवधनिरतिशयौज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौ-
कुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिविव्यरूपं, वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावं, अपारकारुण्य-
सौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरणं प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवा-
त्सल्यैकजलाधिम्, अखिलमनुजनयनविषयतां गतम्, अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णं, अनव-
धिकातिशयतेजसा निखिलं जगद्भासयन्तं, आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तं भजते सेवते;
उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति सर्वं सर्वदा यथावस्थितं स्वत-
एव साक्षात्कुर्वन् अहं मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४७ वे ता. चं.—मत्प्रियत्वातिरेकेणेति—अहं प्रिय
प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रिय, तस्य भावस्तत्रैव अत्यतिरेके-
त्यर्थः । अनन्यसाधारणस्वभावतयेति—स्वामिभोगोभय-
मेव हि धारकमिति भावः । बाह्येन्द्रियसारीयप्रेषणाऽऽन मन-
सोऽन्तरात्मशब्दवाच्यत्वम् । भक्तिकाण्डादेशाया प्रदक्षान्दस्ये-
ऽऽदिमात्रविषयत्वमनुचितम्, अत इच्छाकार्यत्वाविषयतामि-
च्छायाव त्वराहन्ती तीन्द्रापरिती दर्शयति—अत्यर्थेति यादिना ।
भजनीयतया निर्दिष्टस्य धुतिस्मृत्यादिशक्ति, वक्ष्यमाणपदद्वयेन
चोक्तानुपासतोपयुक्ताकारणमामित्यनेन विपक्षितान् दर्श-
यति त्रिविधेत्यादिना आप्याययन्तमित्यनेन । तत्रापि
'वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इत्यन्तानि विशेषणानि पर-
त्वापयिकानि । तत परापि तु सौलभ्योपयिकानीति विवेकः ।
तदुपयानिमान् च अतिमुल्लस्य गुणैः, अतिदुर्लभस्य मेवा-
द्व्याप्यतत्त्वैकहृदयेनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्याना सङ्ख्या
स्मादिवासान्यद्व्याप्यमानमन्यवासिद्धविशेषोपस्थापनकारणाय
कार्यपर्यवसानमभिप्रेयन् 'अन्मायस्य यत' [म. सू. १११२]
इति मूलनिरूपितार्थेन "यतो वा इमानि" [ते उ. ३११]
इत्यादिवाक्येन प्रतिपादितं जिज्ञास्यस्य मरणो लघुण दर्शयि-
ष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वरूप्यादिवैश्वे धनत्रयसारयो दर्श-
यति—त्रिविधेति । कारणत्वमुत्तेन लीलातिभूतिधोग प्रति-
पादितः । अथ कारणत्वाद्दिनदोषवत्त्वगुणवैकल्यादितदनुपपत्त्यर्थं
शेषव्याख्यादिशिवमुपयानिप्रवृत्तं दर्शयति—अस्पृष्टेति ।
अस्पृष्टादोषपरिहारस्य गुणविशेषगत्वे दोषव्यामानाधिकर-
णयामापो विपक्षित, गुणविशेषगत्वे दोषात्यन्ताभावः ।

अथ गुणमात्रमात्रादिविषयविशिष्टत्वमतिपादयितुं न द्विषयाम-
रणानुपपत्तिपरिग्रहस्यानादिगोमुपपत्त्यर्थं निर्विषयमिति दोष-
गुणवैकल्यादिव्याप्यमानमिति । अथ गुणवैकल्यादियोगादियु-
क्तत्वात् कतिपयकालात् वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावात्

स्वमपि सुवयितु परत्वातिशयमाह—वाङ्मनसेति । स्वरूपमी-
श्वरत्वादिकम्, आनन्दत्वादिकं वा । स्वभावस्तु निरूपितस्वरूप-
विशेषका धर्माः । उक्त परत्वेनैव स्वरूपम्, वक्ष्यमाण सौलभ्य-
तु स्वभाव इत्येकः । अवतारसौलभ्यहेतुमाह—अपारेत्या-
दिना । प्रत्येकमेवां महोदधिं 'त्रियो वैद्यास्तया शुद्धा' [११३२]
'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अमयं सर्वभूतेभ्यो
द्दात्मेतद्गतम' [वा रा ६१८१३३] 'सर्वलोकान्मयाय' [वा. रा.
६१७११०] 'यदि वा रावण स्वयम्' [वा रा ६,
१८३४] इत्यादिभिः सिद्धं दर्शयति—अनालोचितेति ।
विशेषा आतिगुणवृत्तावेवादिहृषा । उक्ता कारुण्यादिगुणा
पूर्वविधस्वरूपस्य हेतवः । क्षण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम् ।
तत्त्वभूतविरोधिनिरसनशीलतामाह—प्रणतार्तिहरमिति ।
सर्वसाधारणतया गुणान्तेः सह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुण-
भूयोऽपि विशेषसम्बन्धालुब्धनाशाय, विशेषतोऽन्यतोपु कार्याक-
रत्त्वसाधनाय, साधारणानामभीत्ये, ज्ञानादिरहितदशायामपि
स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्रातिगुण्यमुत्पत्तपत्तामैवै-
क्यनिवृत्तिमेव च पुण्यवसुत्तये आश्रितवात्सल्यैकजलाधि-
मिति । उक्तकारुण्यादियुगलगतकलिन प्रवृत्तावतारस्यावतारान्
राष्ट्रलक्षण्यमाह—अखिलेति । 'अजोऽपि सन्नयवारासा'
[४१६] इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति अजहदिति । अवतार-
विशेषमाश्रितो हि मामित्याहृत्यमित्राणाह—वसुदेवेति ।
तेजःशान्तिव्यावतारविशेषगुणविशेषाभ्यां—अवतारदशायामेव
परस्वसौत्रमव्ययव्याख्यायां उपासकचित्ताकर्षणमित्रेण्यहं अन-
वधिमेति । अत्रापि भावस्त्वर्थेन, सा एतान्मित्रानीयानमपि
विदम् । कान्तिस्तु रामनोयक, साव्यमापययौवचिद्विद्वत्त्वा
प्रभा वा । अत्रैव हि आप्याययन्तमित्यम् । एतेन 'विष-
माप्याययन्तं कारुण्य' [रा. उ. ३०७] स्मरितम् ।

'अमयं' इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं यात्राऽऽदिनमयं तावत्

दंशयति सेवत इति । 'सेवा भक्तिरुपाधिः' इति नेपथ्यप्र-
मिद्धिमाश्रित्य विवक्षिते धृतिप्रसिद्धे 'धापयति उपास्त इत्यर्थे'
इति । 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तं वर्गद्वयं सङ्कल्प्य सर्वेभ्यः
इत्युक्तम् । 'मे मनः' इत्यात्मवृत्त्याभिप्रेतमाह—सर्वमि-
त्यादिना । अत्रापि 'यो वेति युगपत्' [न्या. त.]
इत्यादिकमुपसंहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिद्धस्य सर्वतत्त्वत्रयस्य श्रीमद्वैद्वेदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य वृत्तिषु भगवदामानुजविरचित-
श्रीमद्वैताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

६ आ. मा. भा.—॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी. ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्वैताभाष्ये पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थ—भगवत्पादाचार्य—विरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां
अवतारिष्वेतिविरचितायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिवराणां मद्भूतेन वामुदेवे मयि समागतेनान्त-
रात्मनाऽन्तःकरणेन च श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्वैद्वेदनाथस्य पैञ्चावभाष्यनामके श्रीमद्वैद्वेदनाथ-
न्याख्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

८ धं. प्र. नि.—एवमध्यायार्थेष्वप्यनेहस्य सम्प्रति मध्यम-
मध्यमपदयोः सङ्कतिप्रवर्तनाय मध्यमपद्व्युत्पत्तिपात्रमर्थमुपनि-
षदि—योगिनामिति । अत्र भक्तियोगस्य ज्ञानयोगादपि
श्रेष्ठं न विवक्षितम्, अन्तेर्ज्ञानरूपेण कर्मरूपत्वं वा
'जानिद्वेषोऽपि मतोऽधिकः । कर्मिभ्यवाधिको योगी' [६।४६]
इति योगस्य ज्ञानकर्मोभिरुपप्रतिपादकपूर्ववाक्येन 'उदाराः
सर्वे एवैते शाली एवाक्षैव मे मतम्' [७।१८] इत्यायुक्त-
वाक्येन विरोधात्, 'भक्त्या मामभिजानाति यावाम्य-
श्वासि तत्पतः । ततो मां तत्पतो ज्ञात्वा विदाते तदनन्तरम्'
[१८।५५] 'यस्य देवे परा भक्तिः' [] इत्यादिना
ज्ञानसाधनार्थेनोपाया भवेः फलत्वेन प्रधानभूताज्ञानादा-
धिक्यायोगात् । किंतु देवान्तराभिव्यक्तिरुपाधिर्वा भगव-
द्वक्तियोगस्य श्रेष्ठमुच्यते, 'योगिनामपि सर्वेषां वसुदेवादि-
स्वपरात्मा' [चं.] इति भाष्येणः । एतेन 'योगिनामिति पञ्चम्यर्थे
पठौ, भगवद्वक्तियोगस्य पूर्वोक्तयोगव्यवहारात्पत्तेरनेन निर्धारणे
पठ्यमम्भवात् । तथा च सर्वेषोऽपि योगिभ्योऽप्यव्यवहारात्
भक्तियोगी युक्ततमो मन इत्यर्थः' इति रामानुजव्याख्याने
प्रयुक्तम्; योगशास्त्रस्य देवनाभजनयोगपरत्वेन निर्धारण एव

पठ्युपपत्त्या विमर्शविपरिणामत्वायुक्तत्वात् । एवं चाय-
मर्थः—यो मां भजते स सर्वेषां योगिना देवनाभजनार्थं
मध्ये युक्ततमः श्रेष्ठो योगीनि मे मन परमेभ्यस्य मतो
निवृत्तिः । राजानं भजते भूयः, तद्देवं किं तव भजनम् ?
तत्राह—सद्भूतेनान्तरात्मना मयि प्रेमात्मनेन भजतेत्यर्थः ।
भूयस्य हि देवभाष्योऽर्थो मनो राति भजनम्, न तु राजान-
कर्मनसा राजभजनम् । इतिज्ञानमात्रादिना राजभक्त्यो
भूयस्तद्वर्तेनैवात्परात्मना सं भजते, तन्मत्तमाधारणं व्याव-
र्तयितुं श्रद्धायांमिति । श्रुतिस्मृतिविहासपुराणसिद्धिमतीय-
परमेभ्यस्त्व—परमकाष्ठणिक्त्व—प्रगतपालकशादिविषयकमत्य-
त्वविशेषम्, श्रद्धा, तद्भक्तिर्यथे । अतस्त्वमप्येवंविधो
मद्भक्तो भवेत्यर्थः । अथ 'श्रद्धावान्भजते यो मां' इत्यनेन
तत्पदार्थभूतो भगवांस्तद्विद्विषय मध्यमपद्व्युत्पत्तिपात्रार्थः प्र-
सिद्धः । तेन कर्मतन्मभ्यामप्रतिपादनमुपेतं सोऽपनिष्ठस्य-
दर्थनिरूपणपरस्य तस्य मध्यमपदस्य भगवद्वक्तित्वविहासि-
पादनद्वारा तत्पदार्थनिरूपणप्रवृत्तेन मध्यमपदेन गृह्यतिरिति
दर्शितं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसशिरिषाजकसांख्यमधीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्ख्यार्यनरैतन्त्रवचनधर्म-

श्रीमत्प्रदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां सिन्धवेन श्रीवैद्वेदनाथेन हृते प्रदानन्दगिरिगोस्वाम्येन

भगवद्गीताभाष्याने पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—योगिनामपि सर्वेषां मध्ये मत्पुष्टिमक्षिरायणः श्रेष्ठः । यन्निरुद्धं न्ययेन चित्तं फलादौ
य समं योगोऽपेक्षितं युक्तं तथाभूतेनान्तरात्मना भद्धावान् श्रीमदाचार्यवैयर्थ्येन शत्रुवैयर्थ्यस्य युक्तिमान् सन् मां
वामुदेवं भजते स मे सन्धेयः स मे युक्ततमो भक्तः । अतो योगसहितजगन्मक्षिमान् भवेति गूढाभिमतः ।

अतएवोक्तमाचार्यरत्नैः—‘साङ्ख्ययोगो निरूप्यादौ मोहुमुत्सार्य फाल्गुने । भक्तिपीयूषपातारं कृतवानिति संप्रदः ॥
उत्तमप्यायपट्टेऽपि स्वधर्मकरणं मतम् । विवेकेन च धैर्येण साङ्ख्ये योगे च भक्तिः ॥’ सुवदिदमुत्तम् ॥ ४७ ॥
इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—योगिनोऽपि बहुविधा इति तन्मध्ये
दास्यधर्मेण भजनवानुत्तम इत्यर्थः—योगिनामपीति ।
सर्वेषामपि योगिनां मध्ये योगिनश्चिन्तिताः योगाभ्यासेन
भगवद्व्याननिष्ठाः, भक्तियोगेन साधनसेवनपराः, रसात्मक-
स्वसंयोगभावनिष्ठाः, तन्मध्ये मद्भक्तेन अन्तरात्मना भावार्त्तक-
स्वरूपेण मम स्वसक्तिसंयोगेन्द्रारूपयोगेन मयैव श्रद्धावान्
प्रेमयुक्तो यो मां भजते स मे मम युक्ततमः अत्यन्तं युक्तः
प्रियो मतोऽभिमत इत्यर्थः । अतस्तथाभावेन त्वं योगी
भवेति भावः ॥ ४७ ॥

दास्यात्मव्यवयोगेन भक्तिमार्गप्रदं हि यः । माश्रयामास पार्थस्य ॥ मे कृष्णः प्रसीदतु ॥ १ ॥

इति श्रीगीतासुततरङ्गिण्यां पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

११ नी० मा० दी०—समाप्तः कर्मप्रधानस्त्वत्पदार्थविवेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थं निरूपयि-
तुकामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति—योगिनामिति । ‘देवमेवापरे यज्ञं’ [४।२५] इत्यादिना चतुर्थाध्यायप्रोक्ता
द्वादश योगान्तर्गतां योगिनां सर्वेषां मध्ये यो मद्भक्तेन मयि वासुदेवे समर्पितेनान्तरात्मना चित्तेन अद्वावान् सन् मां
भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः अथवा मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे श्रीमद्भगवद्गीताथर्पकाशे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(श्लोकानामादितः समष्टयङ्काः २८०)

इति प्रथमपट्टम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पष्ठाध्यायस्य माहात्म्यम् ६ ।

श्रीशिव उवाच—

पष्ठाध्यायस्य माहात्म्यं प्रथयामि वरानने । ।
यदाकर्णयतां नृणां मुनिः करतले स्थिता ॥ १ ॥
अस्ति गोदाधरीतीरे प्रतिष्ठानं पुरं महत् ।
पिप्पलेशाभिधानोऽयं यत्रास्मि स्मेरलोचने ॥ २ ॥
यत्र गोदाधरीधारित्रीकटैरेव नीतलैः ।
हंसाः पक्षपुटोद्गर्हिर्हरमिति यमिनां श्रमम् ॥ ३ ॥
स्फुरत्पद्मायलीकोदाधरागसुरभीकृतम् ।
श्लाघ्यं गोदाधरीतोयं येन ते निर्जरा नराः ॥ ४ ॥
यिस्तुवाभोपधीनायविष्कस्यविषापिनीम् ।
महाराष्ट्रवधनां च मज्जन्तीनां मुनीश्वराः ॥ ५ ॥
स्फुरन्ति यत्र यत्राग्निं कुतुषूज्जङ्गमा ।
यत्र गेलन्महाराष्ट्रीकण्टकङ्कणदन्तुराः ॥ ६ ॥
हरन्ति ध्वनयोऽलीनां मनांस्यपि तपस्विनाम् ।
अत्युच्चसौधशिखरविहारविनितामुखम् ॥ ७ ॥
पद्मप्रभुनिर्दिनं यत्र क्षीयते मृगलाष्ट्रतः ।
अत्युच्चसौधयलमीमहामणिमरीचिमिः ॥ ८ ॥
सुगन्धते मुनिगन्धर्वायुषांचन्दनचञ्चलैः ।
यस्मिन्प्राप्यमानानां पताकानां समीपे ॥ ९ ॥
गनध्रमा स्पर्शयते भयन्ति रथयाजिनः ।
राक्षसीरूपयज्ञैरसङ्गैर्योनिर्जालं गणैः ॥ १० ॥
यस्मिन्पुण्डरीकोऽसौ लयन्ते मलयाचलः ।
पुत्रीहानानि रदयन्ति यत्र सुकनाकान्यपि ॥ ११ ॥

नगरीदेवताहास्यस्तवका इव सर्वतः ।
तत्र जानश्रुतिनां स्ता मेदिनीवल्लभोऽभयत् ॥ १२ ॥
यस्मिन्पुण्डरति क्षोणीं शेषोऽयं मणिसन्निभम् ।
अपि प्रतापमार्तण्डमण्डलीकृतैर्जसि ॥ १३ ॥
नित्यमध्वरधूमेन श्यामलाः कल्पशाखिनः ।
अस्ताधारणदातृत्वं पश्यन्त इव लज्जया ॥ १४ ॥
यदध्वरपुरोडाशचर्चणास्थादलम्पटाः ।
न तत्पुण्ड्रः सुपर्वणः प्रतिष्ठानपुरं पराक् ॥ १५ ॥
यस्य दानाभ्युधाराभिः प्रतापज्योतिषाऽनिशम् ।
मलधूमैश्च सम्पुष्टा घट्टपुः समये घनाः ॥ १६ ॥
अपि कामं स्वल्पमात्रं न पदं प्रापुरीतयः ।
नीतयः प्रसरन्ति स्म यस्मिन्पञ्चासति मेदिनीम् ॥ १७ ॥
घापीकूपतहागानां छप्रना योऽनुवासरम् ।
हृदयस्थानि मेदिन्या निधानानि व्यलोकयत् ॥ १८ ॥
पाण्डुराभिः पताकाभिः प्रास्तादौ यस्य राजते ।
विषट्कातर्हार्धहिमाद्रित्वि खानुमान् ॥ १९ ॥
द्वानैस्तपोभिर्धैर्यैश्च प्रज्ञानं पालनेन च ।
तुष्टाः स्वर्गोक्तस्तस्मै परं दानं समागमन् ॥ २० ॥
ततोऽन्तरिक्षमार्गेण धुन्वानाः पक्षसंहतीः ।
मृणालघवला देधि । देवहंसा विनिर्गताः ॥ २१ ॥
त्वरया गच्छतां तेषांमग्न्यान् यत्र भाविणाम् ।
भग्नान् प्रमुखा द्विषाः पुरस्ताद्विषयुर्जवात् ॥ २२ ॥
पापानिर्दंसा ऊचुस्तांस्तुरस्तापञ्चनो जघात ।

पाश्चात्यहंसा ऊचुः—

कथं वेगेन निर्योता भवन्तः पुरतः स्थिताः ।
सर्वैर्मिलित्वा गन्तव्यमस्मिन्नध्वनि दुर्गमे ॥ २३ ॥
प्रकाशमानं पुरतस्तेजःपुञ्जं न पश्यथ ।
जानश्रुतेर्महीमर्तुः पुण्यमूर्तेरतिस्फुटम् ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

निशम्येति वचः सम्यग्पाश्चात्यानां पुरस्स्थिताः ।
हंसा हसित्वा सावक्षमूर्तुर्वचनमुचकैः ॥ २५ ॥
पुरस्स्थितहंसा ऊचुः—

शैकाभिधस्य दुर्धर्पतेजसो ब्रह्मवादिनः ।
किन्तु जानश्रुतेरस्य राज्ञस्तीव्रतरं महः ॥ २६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति श्रुत्वा हंसानां गिरो जानश्रुतिर्नृपः ।
अत्युच्चसौधमधनादवरह्य सुखं स्थितः ॥ २७ ॥
ततः सारथिमाहूय भूपालो विस्मयान्वितः ।
सन्दिदेश महारमाऽसौ रेफ आनीयतामिति ॥ २८ ॥
ततोऽयधाय भूपालवचः पोथूपसोदरम् ।
निर्जंगाम महो नाम्ना सारथिः प्रथयन्मुदा ॥ २९ ॥
यत्र वाराणसी नाम नगरी मुक्तिदायिनी ।
यत्र विश्वेश्वरो नृणामुपदेष्टा जगत्पतिः ॥ ३० ॥

ततो गयामिधे क्षेत्रे यत्र देवो गदाधरः ।
उद्धर्तुमखिलांल्लोकान्धसत्पुङ्गुल्लोचनः ॥ ३१ ॥
ततो गौरीपुरोः पार्श्वे सर्वस्तीर्थरत्नेकथा ।
पर्यटनातवान्वय केदारः पापवारणः ॥ ३२ ॥

यमालोक्य सङ्कल्पार्थो मुक्ताः स्फुर्नात्र संशयः ।
महापातकनिमुक्ता भुक्ता भोगान्मयेप्सितान् ॥ ३३ ॥
ततो गौडिषु निर्याता यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ।
यस्याऽऽलोकनमात्रेण नराः स्वर्लोकागमिनः ॥ ३४ ॥
ततो द्वापयतीमागान्नगरीं मुक्तिदायिनीम् ।
यत्रास्ति गोमतीतीरे रत्नमणीवल्लभो हरिः ॥ ३५ ॥

स्नात्वा तु गोमतीतीर्थे पञ्चरुष्णान्विलोक्य वै ।
मार्गो मुक्तिमयाप्नोति भुक्त्वा भोगान्मयेप्सितान् ॥
ततः समुद्रसाम्राज्य सोमनाथ विलोक्य च ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं देव ततो निरगमत्सुधीः ॥ ३७ ॥

ततोऽयन्तीपुरीं प्राप्तो भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ।
यत्रोमया सुखंमोडमहाकालोऽस्ति द्वाङ्कुरः ॥ ३८ ॥
अधोद्वारं समासाद्य शर्मदं नर्मदातटे ।
भुक्तिमुक्तिप्रदातार त्वरया निर्गतस्ततः ॥ ३९ ॥

अभ्यन्तेधकरं नाम्ना नगरं पर्यटस्ततः ।
यत्र शाङ्गधरः साक्षादास्ते लक्ष्मीपतिः स्वयम् ॥ ४० ॥
ततो विष्णुगयां प्राप्तः कुण्डं लोणारसं प्रितम् ।
यत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते बन्धनाक्षरः ॥ ४१ ॥

ततः कोल्हापुरं नाम गतो रुद्रगयां प्रति ।
आस्ते भगवतो यत्र लक्ष्मीर्भक्तिप्रदायिनी ॥ ४२ ॥

पञ्चनद्यां नरः स्नात्वा महालक्ष्मीं विलोक्य च ।
मुक्त्वा भोगान्मयाकामं भक्तिं च प्रतिपद्यते ॥ ४३ ॥
ततोऽमलगिरिं नाम नगरीं प्रतिपद्य च ।

नन्दिकेश्वरमारुह्य सोमनाथोऽस्ति यत्र तु ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वा चतुर्भुजं देव वरदानोद्यतं शिवम् ।
सोमनाथं नृणां मुक्तिर्मवत्येव न संशयः ॥ ४५ ॥

तुङ्गभद्रानदीतीरे दृष्ट्वा हरिहरं ततः ।
युगे युगे भुजा यस्य पतन्त्यवनिमण्डले ॥ ४६ ॥

बहिलोन्मय नराः सर्वे रम्यं हरिहरं वपुः ।
मुक्त्वा भोगान्मयाकामं मुच्यन्ते बन्धनाक्षराः ॥ ४७ ॥

स्वर्गे कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारबन्धनाः ।
ततः स्वामिनमालोक्य लोकानां स्वामिनं विभुम् ॥

यमालोन्मय न पश्यन्ति निरयं ज्ञातुमिच्छराः ।
स्वर्गे कल्पशतं स्थित्वा मुक्तसंसारवासानाः ॥ ४९ ॥

मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ।
ततः श्रीशैलमासाद्य सिद्धगन्धर्वसंयुतम् ॥ ५० ॥

गिरिजायल्लभो यत्र महिनाथोऽभिधानतः ।
उद्धर्तुमखिलांल्लोकान्संसाराम्भोधिमध्यतः ॥ ५१ ॥

काले काले परं ज्योतिर्यः सन्दर्शयते स्वयम् ।
अवलोकयतां नृणां यमनुस्मरतामपि ॥ ५२ ॥

दूरे तिष्ठन्ति सन्धस्ता दूरे निरययातनाः ।
स्वर्गलोके सुखं भुक्त्वा मुक्तसंसारयातनाः ॥ ५३ ॥

मुक्तिं च प्रतिपद्यन्ते मानवा नात्र संशयः ।
रामोऽपि सानुजः सार्धं जानकयाऽपि ततो गतः ॥ ५४ ॥

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यन्ते नरकाक्षयम् ।
कल्पकोटिशतं सुरुवा स्वर्गलोके सुखं नराः ॥ ५५ ॥

मुक्तसंसारवर्त्मानो मुक्तिं याप्ति न संशयः ।
ततो विवृत्त आयातः पश्यन्भीमरथीतटे ॥ ५६ ॥

द्विभुजं विह्वलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
यत्र भीमरथीतीरे विन्दुमाध्रवसंशितः ॥ ५७ ॥

हरिः स यन्तेऽद्यापि भुक्तिमुक्तिप्रदो नृणाम् ।
यत्र गोदावरीजन्मस्थानं ब्रह्मनिर्दिष्टं ॥ ५८ ॥

गौतमालयमासाद्य यत्राऽऽस्ते इयमकेश्वरः ।
अरणावहणामध्ये यत्र गोदावरी नदी ॥ ५९ ॥

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च ब्रह्महत्या विलीयते ।
असहृद्यतीर्थसम्पर्शं दृष्ट्वा ब्रह्मगिरिं नराः ॥ ६० ॥

मुक्तिमेव प्रपद्यन्ते मुक्ताः संसारदुःप्रहतः ।
गौतम्युभयतीरस्थतीर्थान्वेषयन्कान्तुको ॥ ६१ ॥

ततो जगाम सूनस्तु मधुरां पापनादिनीम् ।
यत्र स्यायन्मूर्धं देयं मज्जति सुरमानयाः ॥ ६२ ॥

आर्घं भगवतः स्थानं महन्मुक्तिप्रदायकम् ।
शैलोक्येराजनिम्नानि विच्युतां यदशान्याः ॥ ६३ ॥

नानादेयगर्भतुर्धं विजयिष्यमनेयितम् ।
कालिन्दोद्गन्मदगोमि हर्षचन्द्रबनारुति ॥ ६४ ॥

सर्वतीर्थनिवासकर्णमानन्दसुन्दरम् ।
 गोवर्धनगिरिप्रख्यं पुण्यप्रमलताघृतम् ॥ ६५ ॥
 द्विपद्म महापुण्यं विश्रान्तिश्रुतिसारभूतम् ।
 ततः काश्मीरत्नगरमपश्यत्प्रत्यगुत्तरम् ॥ ६६ ॥
 दृष्ट्वा धर्मधुरं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रं समन्ततः ।
 यत्राभिलिहगेहानां पट्व्याः शङ्खपाण्डुराः ॥ ६७ ॥
 ता जाता धूर्जटे स्पष्टमदृहासदृशा इव ।
 भाति प्रासादमालानां सुवर्णकलशैर्वृतम् ॥ ६८ ॥
 स्वस्तिन्धो पतितानीव हेमपद्मानि मारुतैः ।
 यत्र प्रासादशिखरं नीलपट्टप्रतापिका ॥ ६९ ॥
 शैथिल्यावलभो भासति स्वस्तिन्धोर्लतिका इव ।
 यत्र काश्मीरमाश्रित्य नित्यं वसति भारती ॥ ७० ॥
 नो वेद्युगपदेवेदं कथं लिखति धाड्यायम् ।
 यिधाम्यस्या सरस्वत्याश्रितं यत्र मङ्गलसा ७१
 मृणालचञ्चवो हंसा वाहनानि चरन्त्यमी ।
 फलाविशेषं प्रहिता यत्र बोद्धुं विरिञ्चिना ॥ ७२ ॥
 तारा इव विराजन्ते हंसा याताः समन्ततः ।
 स्थलपद्मानि वृक्षयन्ते फरस्पशुस्थानि च ॥ ७३ ॥
 शयनाय नितत्रिन्या यस्मिन्मानयवोरिण ।
 उपन्यासैर्हिजातीनां यत्र न श्रूयते स्फुटम् ॥ ७४ ॥
 मुक्तोऽपि निर्जरो धान्वापदनलोलदम्बरः ।
 यदीयाध्वरभूमेन ध्वान्तं गगनमण्डलम् ॥ ७५ ॥
 अपि च क्षालितं मेघैः कालिमानं न मुञ्चति ।
 गलितायाः सुधायास्तु यत्राध्वरमहाविषा ॥ ७६ ॥
 क्षाड्डितं छम्ना स्थानं वृक्षयते तुहिनविविधि ।
 जन्माभ्यासवशादेव पठन्ति वटयः स्वयम् ॥ ७७ ॥
 यत्रोपाध्यायसाक्षिण्यमाश्रित्य सज्जला कलाः ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां कपोलफलकं मुहुः ॥ ७८ ॥
 स्पृशन्समीरणो मन्दं याति शायमवादिष ।
 यत्र ब्राह्मणपत्नीनां वङ्गणः प्रनिद्रति ॥ ७९ ॥
 सुम्पत्यनुदिनं श्राव्यद्भरावलिमुज्जितम् ।
 माणिक्येश्वरनामाऽसौ यत्र शीतानुशेखर ॥ ८० ॥
 यस्तद्यनुदिनं देवो धरदनाय देहिनाम् ।
 अचिता मूपतीञ्जिन्या मणिकेश उदाहृत ॥ ८१ ॥
 माणिक्येश्वर इत्याख्यां तदाभ्यभृति यो दधौ ।
 राशौ काश्मीरदेवेन दिग्जयोत्सवकारिणा ॥ ८२ ॥
 असौ सुवृजिनो यस्मान्माणिक्यमूर्तिरिति ।
 संनेत्रगानं तद्वारि छायां शकटिर्वापरि ॥ ८३ ॥
 वण्डयमानमङ्गानि यन्ता रश्मिपदयत ।
 राताऽपि वधितैस्तेनैभिर्दे परिचितं जयात् ॥
 प्रणतं सागर्थी रेव सम्प्रणम्याभ्यभाषत ॥ ८४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायाः पाद उत्तरखण्डे गीताभाषास्ये श्रीमद्भगवद्गीताषष्ठाध्यायः
 महात्म्यवचनं नाम षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

सारथिरवाच—

कस्मिन्त्रहर्षकिनामाऽसि स्वच्छन्दोऽसि निरन्तरम्
 किमर्थमत्र विश्रान्तं किञ्च कर्तुं चिकीर्षसि ॥ ८५ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य च तद्वाक्यं परमानन्दनिर्भरं ।
 स्मृत्या सारथिमित्यूच्य वयं पूर्णमनोरथाः ॥ ८६ ॥
 परं केनापि बहुना परिचर्याविधायिना ।
 भवितव्यं मनोवृत्तिं जानताऽस्माकमेव हि ॥ ८७ ॥
 हृदयस्थितमादाय रैकामिप्रायमादरात् ।
 शनैर्निरगमघन्ता यत्राऽऽस्ते वसुधाधिपः ॥ ८८ ॥
 ततः प्रणम्य भूपालं यथावृत्तं न्यवेदयत् ।
 वद्धाञ्जलिपुटो हृष्टः सारथिः स्वामिदर्शनात् ॥ ८९ ॥
 ततो निशम्य तद्वाक्यं विस्मयस्मेरलोचनः ।
 भ्रष्टालुरभवद्भूयो रैकसम्भायनाविधौ ॥ ९० ॥
 आदायाभ्यवतरीयुग्मयुतां शकटिकामगात् ।
 मुक्ताहारदुकूलानि सहस्रं च गवां नृपः ॥ ९१ ॥
 गतोऽमी तत्र यत्राऽऽस्ते योगी काश्मीरमण्डले ।
 तन्निवेद्य पुरो राजा क्षणव्यत्यतितो भुवि ॥ ९२ ॥
 नम्राय परया भक्त्या रैको राशे बुकोप ह ।
 रे शूद्रः मामकं वृत्तं न जानासि वुरीश्वर ॥ ९३ ॥
 गृहाण शकटीमेतामुत्थायाभ्यवतरीयुताम् ।
 यस्याणि मुक्ताहारांश्च गावश्च दोग्रीरपि स्वयम् ९४
 इत्यमज्ञेयवान्भूयो रैकोऽप्यभयमादधे ।
 ततः शापमयात्रायां तत्पदाम्बुदहृदयम् ॥
 गृह्णन्भक्त्या प्रसीदेति ब्रह्मसित्यूचियाभ्यवयम् ॥ ९५ ॥

राजोवाच—

मगर्थस्तव माहात्म्यमेतद्व्यजुतं कुत ।
 प्रसन्नीभूय भगवन्त्यतःसाहि मम तत्पद ॥ ९६ ॥

रैक उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं जपामि प्रत्यहं नृप ।
 तेनैव तेजोराशिर्मे सुराणामपि दुस्तह ॥ ९७ ॥

श्रीशिव उवाच—

गीतानां षष्ठमध्यायं रैकादभ्यस्य यत्नतः ।
 जानद्युतिर्महोपालो मुक्तिमाप तत् सुधी ॥ ९८ ॥
 रैकोऽपि सुखमालेभे माणिक्येश्वरसन्निधौ ।
 गीतानां षष्ठमध्यायं जपन्मोक्षप्रदायकम् ॥ ९९ ॥
 मरालयेपमाहवाय धरदनायर्थागतः ।
 दिव्यौक्तोऽपि निजंगु स्वैरविस्मयकारिना १००
 इममध्यायमप्येवं यो जपेत्सततं नरः ।
 सोऽपि तत्पदवीमेति विष्णोर्न्य न भंदाय ॥ १०१ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
अ		इन्द्रियाणां हि चरतां	२ ६७ २३४	किं कर्म विमर्शमेति	४ १६ ३९४
अकीर्तिं चापि मृतानि	२ ३४ १६०	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३ ४२ ३४५	कुतस्त्वा वदमलमिदं	२ २ ६१
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयं	२ २६ १३६	इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३ ४० ३४५	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१ ४० ५३
अजोऽपि सद्यव्ययात्मा	४ ६ ३६६	इमं विवस्वते योगं	४ १ ३५६	कृपया परयाऽऽविष्टः	१ २७ ४०
अज्ञथापदधानस्य	६ ४० ४४९	इष्टान्मोघान् हि वो देवाः	३ १२ २९१	क्रोधाद्भवति सम्मोहः	२ ६३ २२७
अज्ञं दूरा महेश्वासाः	१ ४ ३१	इहैव तैर्जितः सर्वैः	५ १९ ४९०	कैवल्यं मा स्म गमः पार्यं	२ ३ ६१
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३ ३६ ३३७	उ		ग	
अथ चेत्त्वमिदं धर्म्यं	२ ३३ १६०	उत्सन्नबलवर्माणां	१ ४४ ५५	गतमद्रस्य मुच्यस्य	४ ३३ ४१५
अथ चेदं नित्यजातं	१ २६ १४५	उत्तीरेषुरिमे लोकाः	३ २४ ३१६	गाण्डीवं संशते हन्तात्	१ २९ ४६
अथवा योगिनामेव	६ ४२ ५८३	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं	६ ६ ५३३	गुरुनदत्त्वाहिमहाबुभुक्षान्	२ ५ ६४
अथ व्यवस्थितान्हृद्ग	१ २० ४१	ए		घ	
अधर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१ ६३	एतन्मे संशयं कृष्ण	६ ३९ ५७७	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	६ ३४ ५७३
अनन्तविजयं राजा	१ १६ ३९	एतान् हन्तुमिच्छामि	१ ३५ ५०	चातुर्वर्ण्यं मया छष्टं	४ १३ ३८६
अनाश्रितः कर्मफल	६ १ ५९१	एवमुक्तो हृषीकेशः	१ २४ ४४	ज	
अन्तवत् इमे देशाः	२ १८ ११३	एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्क्षेपे	१ ४७ ५६	जन्म कर्म य मे दिव्य	४ ९ ३७४
अनाद्रूयन्ति मृतानि	३ १४ २९५	एवमुक्त्वा हृषीकेशं	२ ९ ७१	जात्यस्य हि ध्रुवो घट्यु	२ २७ १४६
अन्ये व बहवः दूराः	१ ९ ३३	एवं ज्ञात्वा हृतं कर्म	४ १५ ३२३	ज्ज्ञातात्मनः प्रजान्तस्य	६ ७ ५३६
अपरे नियताद्वाराः	४ ३० ४३१	एवं परम्पराप्राप्तं	४ २ ३६६	ज्ञानविज्ञानतृमात्मा	६ ८ ५३६
अपरं (अवरं) मवतो जन्म	४ ४ ३६०	एवं प्रवर्तितं कर्म	३ १६ २९५	ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५ १६ ४९१
अपर्याप्तं तदहमार्कं	१ १० ३७	एवं बहुमिषा यज्ञाः	४ ३२ ४३६	ज्ञेयः स नित्यसंन्यायी	५ ३ ४९६
अपाने लुपति प्राणं	४ २९ ४३१	एवं सुद्धेः परं सुद्धा	३ ४३ ३५१	ज्यायसी चेत्कर्मण्ये	३ १ २६८
अपि चेद्वि पापेभ्यः	४ ३६ ४४६	एषा तदभिहिता साङ्ख्ये	२ ३९ १६७	ज्ञ	
अयतिः प्रययौवेतः	६ ३७ ५७७	एषा प्राज्ञो स्थितिः पार्थ	२ ७३ २४३	वनं शङ्खाद्य भेदेद्य	१ १३ ३६
अयनेषु च सर्वेषु	१ ११ ३५	फ		ततः भेदेहेतुकेन	१ १४ ३६
अवाच्यवादांश्च यद्गु	२ ३६ १६२	कश्चिन्नोऽयं विप्रः	६ ३८ ५७७	तत्तत्तु महापादो	३ २८ ३१९
अविनाशि तु तद्विद्धि	२ १७ १०९	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१ ३९ ५३	तत्र तं सुदिशंयोगं	६ ४३ ५८४
अव्ययादीनि मृतानि	२ २८ १४९	कथं भीष्ममहं सङ्क्षेपे	२ ४ ६४	तत्रापश्यतिःस्थतात्पार्थः	१ २६ ४५
अव्ययोऽयमचिन्त्योऽयं	२ ७५ १३६	कर्म न सुदिशुषा हि	२ ५१ २०५	तत्रैकाग्रं मनं कृत्वा	६ १२ ६४२
अशोक्यान्तश्चोचस्तथ	२ ११ ७३	कर्मणैव हि मेसिद्धिं	३ २० ३१०	तद्बुद्धयस्तदज्ञानान्	९ १० ४६३
असंयतात्मना योगः	६ ३६ ६७५	कर्मणो ह्यपि बोधव्यं	४ १७ ३९५	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४ ३४ ७४०
असंशयं महाबाहो	६ ३६ ७७४	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	४ ३८ ३९७	तत्स्वित्त्वोऽधिको योगी	६ ४६ ५८८
अस्माकं तु विशिष्टा ये	१ ७ ३३	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२ ४७ १००	तत्पुत्राच ह्यर्शकेन	२ १० ७१
अहो वत महत्पापं	१ ४५ ५५	कर्म वन्नोऽहं विद्धि	३ १५ २८९	तस्मादस्यः धनं	३ १९ ३०९
आ		कर्मैन्द्रियाणि संयम्य	३ ६ २८०	तस्मात्तमिन्द्रियाण्यादौ	३ ४१ ३४५
आचार्याः पितरः पुत्राः	१ ३४ ५०	कातन्तः कर्मणा सिद्धिं	४ १३ ३८३	तस्मादज्ञानप्रभूतं	४ ४२ ४५२
आहमीपन्देन सर्वत्र	६ ३२ ५६९	ज्ञान एव श्रेष्ठ एषः	३ ३७ ३३	तस्मात्तस्य महापादो	२ ६८ २३४
आर्यमाणाभवत्प्रतिष्ठं	२ ७० २३९	ज्ञानकोषविपुञ्जनां	५ २६ ५१०	तस्मात्तद्वै वयं हन्तु	१ ३० ५०
आहशोभुनेयोग	६ १ ६२८	ज्ञानात्मानः स्वर्गपराः	२ ४६ १८०	नम्यं सङ्घनयन् हर्षं	१ १२ ३६
आहान् ज्ञानमेतैः	६ ३९ ६४२	ज्ञानेन मनसा बुद्ध्या	६ ११ ४८१	नैतथा कृपयाऽऽविष्टं	२ ३ ६१
आपदेवत्पश्यति किद्वेदं	२ २९ १५१	कार्यं यदोषेयस्त्वमावः	२ ७ ६३	न विद्याः समयोगः	६ २३ ५९५
इ		कारणं यदनेनायं	१ १७ ३९	नानि मर्त्यानि सदस्य	३ ६१ २३५
इन्द्रियेन्द्रियस्यार्थं	३ ३४ ३३३				

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृ.
यो मां पश्यति सर्वत्र	६ ३० ५६५	अनैःशून्यस्यमेव	६ २५ ५५५	समं कायजिरोमीवं	६ १३ ५४२
योऽयं योगसूत्रा प्रोक्तः	६ २३ ५७२	शूनौ देखे प्रतिष्ठान्य	६ ११ ५४२	सर्वकर्मणि मनसा	५ १३ ४८३
२		अद्यावत्तमे ज्ञानं	४-३९ ४८७	सर्वभूतस्यमात्मानं	६ २९ ५६५
रागद्वेषविषुक्तैस्तु	२ ६४ २२९	अतिविप्रतिपत्ता ते	२ ५३ २०७	सर्वभूतस्मितं यो मां	६ ३१ ५६९
ल		श्रेयान्त्रयमयावज्ञात्	४ ३३ ४३८	सर्वाणामिन्द्रियकर्माणि	४ २७ ४२८
समन्ते धर्मानिवांशं	५ २५ ५०८	श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	३ ३५ ३३५	सह यज्ञाः (हैः) प्रजाः सृष्ट्वा	३ १० २८८
लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा	३ ३ २६९	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४ २६ ४२७	साहस्रयोगी पृथग्बालाः	५ ४ ४६८
य		सञ्चरन्त्यहदर्थेन	१ २६ ४६	सीदन्ति मम भानानि	१ २८ ४६
वासांसि जीर्णानि यया	२ २२ १३४	स		सुखदुःखे समे कृत्वा	१ ३८ १६५
धिद्यामिन्यसम्पदे	५ १८ ४६५	स एवायं मया तेऽद्य	४ ३ ३५६	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६ २१ ५५९
विषया विनिवर्तन्ते	२ ५९ २२१	सत्ताः कर्मण्येविष्टांसः	३ २५ ३१८	सुहृन्मित्राण्युदासीन-	६ ९ ५३६
विहाय कामान्याः सर्वान्	२ ७१ २४२	स योयो चार्तराष्ट्राणां	१ १९ ३९	सेनयोश्मयोर्मध्ये	१ २१ ४१
वीतरागभयक्रोधाः	४ १० ३७७	सङ्गरो नरकायैव	१ ४२ ५३	स्थितप्रज्ञस्य वा भाषा	२ ७४ २११
वेदादिताश्चिन्तं नित्यं	२ २१ १३८	सङ्कल्पप्रभवान्कामान्	६ २४ ५५५	स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५ २७ ५११
नेपथ्यं शरीरं मे	१ २९ ४६	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	३ ३३ ३३१	स्वधर्ममपि भावेक्ष्य	२ ३१ १५६
व्यवसायारिम्भं बुद्धिः	२ ४१ १७३	सन्ध्यास्तु महाबाहो	५ ६ ४०२	ह	
व्यामिश्रणैव वाक्येन	३ २ २६७	सव्यासः कर्मयोग्य	५ २ ४६४	हृदो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	२ ३७ १६४
दा		सत्त्वांसं कर्मेणां हृष्य	५ १ ४५७	हृषीकेश तदा वाक्यं	१ २१ ४१
धातोतीहैव यः लोढं	५ २३ ५०४				

इति गीताश्लोकानाम्भाष्यवर्णानुक्रमणिका ।

गीताश्लोकपादानां पदानां चादिबर्णानुक्रमकोऽथः

मुद्रिष्यमाण उपसंहारे द्रष्टव्यः ।

पुस्तकमार्गसिस्थानम्-

‘गुजराती’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुनबिर्दिहग, पलफिन्स्टान सखल, कोट, मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकासमलंकृता ।

[प्रथमो गुच्छः]

यदिदे प्रत्यक्षमेव अत्रभवद्विवेदान्तशास्त्रपारावारपारीणैः भवदवदाव-
दादृजासहृत्पूनाशनज्ञानामृतपिपासुभिश्च गुणमात्रैकग्राहिभिः

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेतायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः

प्रथमं पट्टं

पाणिपाथोजगत्मालोच्यते ।

तथैवेतद्गुणगणानुगुणमन्तरमन्तरेण सम्प्रति मुद्रयते

मध्यमं पट्टम् ।

एतस्मिन्नपि व्याख्योपध्याख्याप्रणेतृभिः स्वस्वमतपुष्टवर्थं श्रुतिस्मृति-

पुराणेतिहासग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानां प्रमाणवचसां मूलस्थलानि

प्रचुरतरप्रयत्नैरन्विष्यान्विष्यं प्रकरणाध्यायश्लोकायङ्कनिर्वे-

शिष्टानि विराजन्ते तदल्पीयसैवावसरेण श्रीमद्भयो

भवद्भयो वितरितुं प्रयत्नामहे । ततः परं तथैव

अन्तिमं पट्टमपि ।

प्रथमपट्टम् मूल्यम् रु. ८

मध्यमपट्टम् . . . (प्रायः) ” रु. ५

तृतीयपट्टम् ” रु. ७

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता । द्वितीयो गुच्छः मूल्यम् रु. १०

(उपलब्धिस्थानम् -)

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

साधुन प्रिन्टिंग, एल्फिन्स्टन सर्किट, कोट, मुहूर्त नं. १

“केसरी”-पुस्तक-परीक्षण

श्रीमद्भगवद्गीता

[शांकरभाष्याचेकादशटीकोपेतः प्रथमो गुच्छः-प्रथमपट्टकम्]

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस, सासून बिल्डिंग, एरिक्स्टन सर्व्ह, कोट, मुंबई

पृष्ठसंख्या ६०० हिं. ८ रुपये.

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या अकरा टीकांच्या प्रथम गुच्छांतली ही पहिली पद्यव्यायी प्रसिद्ध होऊन आमच्याकडे अभिप्रायार्थ आली आहे. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे आद्य प्रवर्तक श्रीयुक्त इच्छारामभाई देसाई यांनी १९१२ साली ७ टीकांचा प्रथम गुच्छ व ८ टीकांचा द्वितीय गुच्छ अशा दोन गुच्छांत मिळून भगवद्गीता ग्रंथ पंधरा संस्कृत टीकांसह छापून प्रसिद्ध केला. गेल्या २२ वर्षांत या दोन गुच्छातला पहिला ७ टीकांचा गुच्छ संपूर्ण गेल्यामुळे त्याची सांपत दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. ही आवृत्ति प्रसिद्ध करताना पूर्वीच्या ७ टीकांत आणखी चार नव्या टीकांची भर घालून यांत एकंदर ११ टीका ग्रथित केल्या आहेत.

अकरा टीका

गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या या दोन गुच्छांत मिळून आतां एकंदर १९ टीका प्रसिद्ध होत आहेत. अशा रीतीने यांत अद्वैत, केवलाद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैत आणि एतद्विन्न अशा इतर सांप्रदायांच्याहि टीकांचा समावेश झाला असल्यामुळे यात सर्व सांप्रदायिक मते एकत्र पाहावयास सांपडून मतामताची तुलना करण्याची उत्तम सोय झाली आहे.

प्रथमगुच्छांतली या प्रथम पद्यव्यायीत ज्या अकरा टीकां संग्रहीत केल्या आहेत त्यांचा क्रम पुढीलप्रमाणे आहे—१ शांकरभाष्य, २ आनंदगिरिकृत-व्याख्या, ३ रामानुजभाष्य, ४ बेंकटनाथविरचित-तात्पर्यचंद्रिका, ५ आनन्दतीर्थ (माध्व)भाष्य, ६ जयतीर्थविरचित-प्रमेयदीपिका, ७ हनुमत्कृत-वैद्याचभाष्य, ८ बेंकटनाथकृत-ब्रह्मानंदगिर्याख्य व्याख्यान, ९ बल्लमलालविरचित-तत्त्वदीपिका, १० पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरंगिणी, ११ नीलकण्ठकृत-भारतभावदीपाख्या टीका.

या अकरा पैकी नं. १, ४ व ६ या टीका अनुक्रमे शांकर, रामानुज व माध्व या भाष्यांचे केवळ विवरणरूप आहेत; खणून त्यांना स्वतंत्र टीकेचे महत्त्व देतां येत नाहीं. या तीन टीका वगळल्यास इतर ज्या ८ टीका राहतात त्यांत (१) शांकर भाष्य, (३) रामानुजभाष्य व (५) माध्वभाष्य ही तीन भाष्ये प्रमुख तीन सांप्रदायांचे आधारस्तंभ आहेत. नं. ९ व १० या दोन टीका बल्लम सांप्रदायानुयायी आहेत. नं. ७ चे वैद्याचभाष्य व नं. ८ चे ब्रह्मानंदगिर्याख्यान ही दोन्ही शांकरमतानुयायी आहेत; पण केवळ शांकरभाष्याचा विस्तारच यांत नसून स्वतंत्र बुद्धीने रचलेल्या त्या टीका आहेत. शेवटची नीलकण्ठ चतुर्थी यांची भारतभावटीका तर महाभारताच्या वाचकांच्या सुपरिचयाचीच आहे. ही टीकाहि शांकरमतानुयायी असली तरी स्वतंत्र

विचाराची व अभ्यसनीय अशी टीका आहे. यांतल्या नं. १, २, ३, ५, ६, १० व ११ अशा सात टीका पूर्वीच्या आवृत्तीत समाविष्ट केल्या गेल्या होत्या. आतां नं. ४ ची तात्पर्यचंद्रिका, नं. ७ चें पैशाचमाप्य आणि नं. ८ चें वेंकटनाथाचें व्याख्यान व नं. ९ ची तत्त्वदीपिका टीका एवढ्या चार नव्या टीकावाचकांच्या समोर प्रथमच येत आहेत.

खंडखंडीत व महत्त्वाची टीका

या नव्या टीकांपैकी वेंकटनाथाचें ब्रह्मगिर्याख्यान हेंच खरें महत्त्वाचें आहे. यांत शांकराचार्यांच्या अद्वैतमताचें समर्थन असून रामानुजमाप्य व माध्वमाप्य यांचें ठिक-ठिकाणीं खंडन केलें आहे. या खंडनाची मापाहि अगदीं सडेतोड व कठोर अशी आहे. उदाहरणार्थ, अध्याय ५ श्लो. १६ बरील व्याख्यान पाहा. या श्लोकांत 'येपां, तेषां' असे अनेकवचनी प्रयोग आहेत त्यावरून रामानुज व माध्वमाप्यांत अद्वैत मतावर टीका केली आहे; त्या टीकेला वेंकटनाथांनीं खंडखंडीत जबाब देऊन 'नवद्वारे पुरे देही' (५-१३) व 'नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (२-१८) या श्लोकांचा अर्थ करतांना 'कां रडला ?' असा जबाब विचारला आहे. परंतु वेंकटनाथ हा टीकाकार केवळ अंधश्रद्धासांप्रदायिक नाही. ज्या ठिकाणीं रामानुजाचें मत त्याला ग्राह्य वाटलें तेंचें 'यद्रामानुजैरुक्तं तद्युक्तं' (६-३७ ते ३९) असें प्रांजलपणें कबूल केलें आहे. अ. ५-२५ यांत 'सर्वभूतहिते रताः' याचा अर्थ 'अहिंसकाः' असा करतांना त्याचप्रमाणें 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२।४७) या ठिकाणीं 'न ज्ञाननिष्ठार्था' असा निषेध करतांना वेंकटनाथांच्या मनावरदेखील शांकरमाप्याचें दृढपण पडलेलें दिसतें. तथापि 'ऋषयः' याचा अर्थ शांकरमाप्याप्रमाणें 'संन्यासिनः' असा न करता त्यांनीं 'तत्त्वदर्शिनः' असाच केला आहे. पण यापेक्षां स्पष्ट भेद तीन ते सहा अध्यायांतील अनेक श्लोकांच्या विवरणांत स्पष्टपणें दिसून येतो. उदाहरणार्थ, अ. ५ श्लो. ६ यांतील 'ब्रह्म' शब्दाचा अर्थ शांकरमाप्यांत 'संन्यास' असा केला आहे. परंतु वेंकटनाथांनीं आपल्या व्याख्यानार्थ 'ब्रह्म सत्पञ्चानानन्दात्मकं' असें यथार्थ विवरण केलें आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील श्लोक ४५ यांतील 'आत्मवान्' शब्दाचा अर्थ शांकरमाप्याप्रमाणें 'अप्रमत्तः' असा न करता 'सर्वकामनात्यागेन भगवन्तमेवाराधयन् धृतप्रतिज्ञो भव' असा वेगळा केला आहे. त्याशिवाय 'कर्मयोग' श्रेष्ठ कसा, तो सुकर कसा, यांचेहि त्यांनीं ठिकठिकाणीं केलेलें स्पष्टीकरण वाचनीय आहे. एकंदरीत वेंकटनाथांची टीका ही या नव्या आवृत्तीत मोठीच उपयुक्त भर पडलेली आहे.

याशिवाय पूर्वीच्या आवृत्तीत नसलेली अशीं आणखी अनेक प्रकारची सुधारणा या नव्या आवृत्तीत केलेली आढळते. त्यांतल्या काहींचा नामनिर्देश येथें करतो.

(१) गीतेंतील अनेक पाठभेदांचा उल्लेख जागोजाग केला आहेच. पण त्याशिवाय उपनिषदांत पाठभेद नाहीत अशी जी समजूत आहे ती चुकीची असल्यामुळे जेथें जेथें उपनिषदांतील वचने देण्याचा प्रसंग आला तेथें तेथें उपनिषदांतील पाठांत मिळता असल्यास ते पाठभेदांहि कसांत दाखविले आहेत.

(२) भाष्यकारांनी व टीकाकारांनी गीतेतील वचनांच्या समर्थनार्थ अनेक ठिकाणी श्रुतीतील वाक्ये दिली आहेत व काही ठिकाणी ' श्रूयते च ' असे मोघम झटले आहे. ही श्रुतीतील वचने कोणती व ती कोणत्या श्रुतीत कोठे आहेत ते शोधून काढून त्यांचा स्पष्ट निर्देश या आवृत्तीत केला आहे. हे काम अतिशय परिश्रमाचे आहे. वचन पाहतांच ते कोठे असेल-ते ध्यानांत आणून शोधून काढण्याला समय श्रुति करतलामलकवत् पाहिजेत. पण हे गाढ विद्वत्तेचे व किचकट कामहि धूपकरशास्त्री व साधलेशास्त्री यांनी अत्यंत मेहनतीने व कसोशीने केले आहे.

(३) जेथे जेथे नवे प्रकरण सुरू झाले तेथे तेथे श्लोकांच्या डोझावर नव्या प्रकरणाचा नामनिर्देश केला आहे. (अध्याय ६ श्लोक २३ येथे एक प्रकरण संपून 'संकल्पप्रभवान्कामान्' येथपासून निराळे प्रकरण सुरू होतें; परंतु या पुस्तकांत श्लोक २० ते २५ एकत्रच दिले आहेत, ते चित्य आहे.)

(४) कित्येक ठिकाणी धूपकरशास्त्री यांनी विवादात्मक विषयांचे विवरण करण्यास्तन, कचित्स्थळी मित्रार्थदर्शनार्थ, आणि काही ठिकाणी नवीन मतार्थ स्वदनार्थ स्वतःची 'अविगीता' सणून वेगळी टिप्पणी जोडली आहे. (परंतु या 'अविगीते' नें वादस्थळें कमी होण्याच्याऐवजी ती वादण्याचाच संभव आहे. यास्तव ही टिप्पणी जोडण्याचा खटाटोप न केलेलाच बरा.) यांत कित्येक ठिकाणी ज्ञानेश्वरांची भावार्थ-दीपिका आणि नामन पंडितांची यथार्थदीपिका यांतील प्रासादिक वचनांचे संस्कृतीकरण करून ते संस्कृत पंडितांच्या नजरेस आणले आहे, ही गोष्ट प्रशंसनीय आहे. मराठीतील भावार्थदीपिका व यथार्थदीपिका यांची योग्यता कोणत्याहि संस्कृत विवरणापेक्षा कमी नाहीं, हे या उताऱ्यावरून सिद्ध होतें. असे उतारे हल्ली दिले आहेत त्यांहून अधिक दिल्यास 'अधिकस्याधिकं फलम्'.

एका श्लोकांत अध्यायाचें सार

(५) प्रत्येक अध्यायाच्या प्रारंभी 'यामुनमुनि' प्रणीत गीतार्थसंग्रहाचा एकेक श्लोक सटीक दिला आहे. अध्यायाचे तात्पर्य समजण्याच्या दृष्टीने हे श्लोक मोठे मार्मिक व सूचक आहेत. त्याचा परिचय वाचकास न्हावा सणून या पद्धत्याधीतील सहा श्लोक पुढें उद्धृत करतो—

अस्थानस्नेहकारुण्यधर्माधर्मधियाकुलम् । धर्म्यं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम् १
नित्यात्मासंगकर्मेष्टागोचरा सांख्ययोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये २
असत्तया लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ३
प्रसंगात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मताऽस्य च । भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थ्याय उच्यते ४
कर्मयोगस्य सौकर्यं शैष्यं काश्चन सद्ब्रिघाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पंचमाध्याय उच्यते ५
योगाभ्यासविधिर्योगी चतुर्थी योगसाधनम् । योगसिद्धिः स्वयोगस्य पारम्यं षष्ठ उच्यते ६

यामुनमुनि हे रामानुजाचार्यांच्या सांप्रदायांतील असल्याने त्यांनी गीतेचें तात्पर्य मार्किपर हाचलेलें आहे. तथापि पहिल्या पद्धत्याधीत कर्मयोगाचें प्रतिपादन केले असून,

तें संन्यास मार्गाहून मित्र व स्वतंत्रपणें मोक्षप्रद आहे असेंच तात्पर्य त्यांनीं आपल्या गीतासंग्रहांत दिलें आहे.

पुराणोक्त माहात्म्य नको

गीतेच्या प्रारंभी वराहोक्त गीतामाहात्म्य दिलें आहे तें नेहमीच्या सांप्रदायास अनुसरूनच आहे; परंतु प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस पद्मपुराणांतील गीतामाहात्म्याचा एकेक अध्याय जो दिला आहे तो श्रद्धाळू वाचकांना प्रिय वाटला तरी जे वाचक गीताग्रंथ हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे ह्मणूनच त्याची खरी योग्यता जाणतात त्यांना असलें पुराणोक्त माहात्म्य कर्णकटु लागतें. गीतेंत आत्मज्ञानाची एवढी महती वर्णन केली आहे असें एकीकडे सांगत असतां त्या गीतेंतला एकेक अध्याय कोणीतरी एकाचें वाचला व तेवढ्या एका अध्यायाच्या पठनानें तो उत्तम लोकाप्रत गेला; असल्या पुराणोक्त कथा त्या तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाला जोडणें सशुचित नव्हे, असें आमचें मत आहे. अर्थ न समजतां केवळ पठनाचें माहात्म्य जर सांगावयाचें तर १९ टीका छापण्याची दगदग कथासाठीं करावयाची ? यास्तव आक्षांस असें वाटतें कीं, गीता हा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे व त्याची खरी योग्यता त्याचा अर्थ समजून तदनुरूप आचरण करण्यांतच आहे; यास्तव असलें माहात्म्य त्या ग्रंथांत असूं नये; पुराणांतच तें आहे तें ठीक आहे.

क्षेत्रीं गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांना एवढीच विनंति करावयाची कीं, त्यांनीं इतक्या टीका जमवून त्या टीकांसह गीताग्रंथ प्रकाशित करण्याची एवढी खर्चाची जोखीम स्वशिरावर घेतलीच आहे व तिचें बीज वाचकवर्गाकडून होतच आहे. पण या गुच्छाच्या उपयुक्ततेत भर टाकण्यासाठीं त्यांनीं तीनहि पट्टे समाप्त झाल्यानंतर चवथ्या उपसंहारासक खंडांत गीतेतील प्रत्येक चरणाच्या आरंभीच्या अक्षरानुक्रमानें श्लोकांची सूची द्यावी व गीतेतील प्रत्येक शब्दाची त्याच्या अर्थासह सूची द्यावी. तसेंच गीतेतील वचनांना सदृश अशीं उपनिषदांतील सर्व वचनें एकत्र द्यावी आणि भारती युद्धाचा कालनिर्णय, मस्तुतच्या गीतेचा कालनिर्णय, गीतेतील तत्त्वज्ञानाची आधुनिक तत्त्वज्ञानाशी तुलना इत्यादि प्रकरणांचा समावेश त्यांत करावा. या चौथ्या खंडाचा उपयोग आधुनिक विद्वानांना विशेष होणार आहे व त्या उपसंहारामुल्ले पहिले तीन खंड वाचण्याची जिज्ञासा आधुनिक विद्वानांत वाढणार आहे.

असो. गीताग्रंथाचें अशा प्रकारचें सर्वांगपरिपूर्ण असें शुद्धण करण्याचें जोखमीचें काम स्वशिरावर घेतल्याबद्दल गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांचे आणि हें कार्य इतक्या दक्षतेनें करीत असल्याबद्दल धूपकर व साधले या शासिद्वयांचें पुनः एकदां अभिनंदन करून हें अल्प परीक्षण समाप्त करतो.

धूपकार
{ मा. २० दिसेंबर १९३५ }

केसरी-पुणे.

ग्रंथ आणि ग्रंथकार

नवीन ग्रंथाचा परिचय

एकादशटीकोपेता श्रीमद्भगवद्गीता ।

भाग १. अ. १-६

[प्रकाशक-गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस सासून बिल्डिंग, एलिकनरुन सर्कल, फोर्ट-सुबर्
संपादक-शांती गजानन शंभु सायले. निमत ८ रुपये]

कांही वर्षांमागे येथील गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने सांप्रदायिक व स्वतंत्र अशा सुमारे १९ भाष्यटीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेची एक आवृत्ति प्रकाशित केली होती. श्रीमद्भगवद्गीतेवर शंकर, रामानुज, मध्व, बल्लभ (हनुमत्) या चार आचार्यांची भाष्ये प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा बोध होण्याकरिता प्रत्येक (यापैकी तीन) भाष्यावर योग्य अधिकाराच्या सांप्रदायिक विद्वानांची टीका असून आपापल्या पंथानुसार स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या बऱ्याच टीका उपलब्ध आहेत. शंकराचार्यांच्या भाष्याचा अनुवाद आनंदागिरीने केला असून रामानुजांच्या भाष्याचे स्पष्टीकरण वेदान्त-देशिकाचार्य बेंकटनाथाने केले आहे. मध्वाचार्यांचे भाष्य जयतीर्थाने उलगडले आहे. तर बल्लभाचार्यांच्या भाष्याचा खुलासा पुरुषोत्तमजीने केला आहे.* याशिवाय महा-भारताचा टीकाकार नीलकंठ, हनुमान्, बेंकटनाथ प्रभृतींच्या शंकराचार्यांनुसार केवलाद्वैतपर टोका आहेत. या सर्व टीकांबरोबर रामानुजांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह आणि (त्यावर) महादेशिकाचार्य बेंकटनाथ यांची गीतार्थसंग्रहरक्षा अशा दोन टीका जोडून गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसने एकूण तेरा टीकांसह श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या सहा अध्यायांची ही नवी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. परंतु यामुनाचार्यांचा गीतार्थसंग्रह व त्याची रक्षा यांचा मजकूर फार थोडा असल्याने चार भाष्ये, त्यांतील (तीन टीका आणि ब्रह्मानन्दगिर्या-ख्यानादि स्वतंत्र टीका मिळून) चार टीका आणि नीलकंठादि उपरनि-र्दिष्ट विषा स्वतंत्र टीकाकारांच्या कृती मिळून अकरा टीकांना पुस्तकाच्या नावांत प्रकाशकांनी प्राधान्य दिले आहे. १९०८ साली या पुस्तकाची जी प्रथमावृत्ति निघाली होती, तिच्यांत रामानुजांच्या भाष्यावरील टीका, हनुमत्प्रेषावभाष्य, बेंकटनाथाचे ब्रह्मानन्दगिर्याख्यान (व सत्त्वदीपिका) यांचा समावेश नव्हता. सदर आवृत्तीच्या दुसऱ्या भागांत मधुसूदन, केदारब्रह्मदीपारि मठ्याचार्य (निवाकमनामुनाया) , श्रीधर, शंकरानंद

* सत्त्वदीपिका व अमृतसंगिनी या दोन्ही स्वतंत्र टीका बरम सांप्रदायी आहेत.

वर्गरेच्या आणखी ८ टीकांचा अंतर्भाव झालेला आहे, पण त्यांतहि वेंकटनाथ, हनुमान यांना स्थान मिळू शकलें नव्हतें, ते या नव्या आवृत्तीत देऊन एक प्रकारें जास्त परिपूर्ण आणि विस्तृत स्वरूपाचें काम गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें केलेलें आहे. असली विशाल बाङ्ग्यकार्ये किती अवकाशानें घडून येतात, याचा अंदाज पहिली आवृत्ति १९८८ सालीं निघाली होती, इकडे लक्ष दिल्यास करतां येईल, सव्वास बपें उलटून गेल्यावर गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसला या कामाकडे नजर टाकण्याची वेळ आली. यावरून अशा बाङ्ग्यकार्यांतल आर्थिक साहसाची कल्पना होऊं शकेल. इतकीं बपें छापखान्याची व्यवस्था एकदाही व एकघोरणी रहावी हें देखील छापखान्यांच्या इतिहासांत भाग्याचें लक्षण म्हणावें लागतें. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसचे संस्थापक मालक कै. वा. इच्छाराम देसाई यांनीं संस्कृत शास्त्रीय ग्रंथ शीज सोसून प्रकाशांत आणण्याचा पाया घातला. त्याप्रमाणें अनेक टीकांसहित महाभारत छापण्याच्या कामालाहि सदर प्रेसच्या मालकांनीं हात घालून ठेविला आहे. त्यांपैकीच जास्तीत जास्त टीकाभाष्ये गीतार्थाच्या जिज्ञासूला एकत्र पडातां येतील अशा योजनेचें हें प्रकाशन आहे. मुंबईतील दुसऱ्या छापखान्यांनीं अनेक टीकांसहित भगवद्गीता छापण्याची उदाहरणे आहेत, परंतु त्या टीका एकाच संप्रदायाच्या आहेत. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसनें सगळे भाष्यकार त्यांच्या अनुवादकांसह एका ठिकाणीं आणून सोडल्यामुळें तुलनात्मक दृष्टीनें अभ्यास करणारांची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. आतां प्रसिद्ध झालेल्या नव्या आवृत्तीचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठी कवि वामन पंडित यांच्या यथार्थदीपिकेंतून (आणि ज्ञानेश्वर महाराजांचे भावार्थदीपिकेंतून) दुर्योध अर्थाचें विशदीकरण टीपांच्या रूपानें संस्कृतामधून दिलेलें आहे, हा होय. पूर्वीच्या आवृत्तीहून यावेळची छपाई, बांधणी, अधिक सुबक असून कागद जास्त रिकाम व स्वच्छ वापरलेला आहे. सर्व भाष्ये ॥ टीका यांचें गीतार्थ आकलन होण्यासाठीं एकत्र अवलोकन केलें म्हणजे साहाजिकच गीतेच्या माहात्म्याचा चमत्कार मनावर ठसल्याशिवाय रहात नाहीं. गुजराथी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांनीं हा चमत्कार लोकांना सुलभ व्हावा म्हणून केलेल्या प्रकाशनाच्या कामगिरीबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत. सुपरॉयल आकाराचीं ६०० पानें, भिन्न भिन्न भाष्य टीका विनचूक रहाण्याकरितां घ्यावे लागलेले परिश्रम वर्गरे बावीकडे लक्ष दिल्यास या मागाची किंमत ८ रुपये भारी म्हणतां येत नाहीं. प्रारंभी प्रथम पदकाचा अव्यायवार विषयानुक्रम आणि शेवटीं वर्णानुक्रमसूची दिलेली आहे. शिवाय पञ्चपुराणांतील माहात्म्य जोडलेलें आहे.

[काशीस्थ-भीराजेश्वरशासिणां सम्मतिः]

श्रीशांकरभाष्याद्यैकादशटीकोपेता भगवद्गीता ।

श्रीगुरुः शरणम् ।

सम्पूर्णंऽपि हि मूलेके साक्षाद्भगवतोदितम् ।
 उपदेशं न पद्यागो धर्मेऽन्येषु केऽपि ॥ १ ॥
 ईश्वरप्रेरितैरेव कैश्चिदागत्य निर्मिताः ।
 धर्मोपदेशाः सैस्तादिमतेष्वेवंविधा स्थितिः ॥ २ ॥
 धन्यं हि भारतं वर्षं यत्र श्रीभगवान् स्वयम् ।
 उपदेष्टुं सुहृद्भूत्वा नरं विषमवर्तिनम् ॥ ३ ॥
 अपौरुषेयवेदान्तवचसां महिमाऽद्भुतः ।
 यान्येव श्रीभगवता गीतानि सुहृदे स्वयम् ॥ ४ ॥
 सेयं भगवती गीता हरिमक्तिमतां नृणाम् ।
 एकैव किल पर्याप्ता वेदने ज्ञानधर्मयोः ॥ ५ ॥
 इयं हि नातपस्काय नामक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषेव वाच्या न चेयं योऽभ्यसूयति ॥ ६ ॥
 अधिकारिविशेषस्य हेतुविधिस्तादियम् ।
 श्रीसद्गुरुं प्रपन्नानां दोग्धि धर्माश्रितं बहु ॥ ७ ॥
 अतोऽस्याः सम्प्रदायस्य सिद्धयै भाष्याण्यचीकल्पन् ।
 भगवत्पादपूर्वा हि पूर्वाचार्याः कृपालवः ॥ ८ ॥
 विद्वद्भौरेयचिदाष्टीका अपि लसन्ति ताः ।
 गीताया हृद्गतं यासां साहाय्याज्जायते बहु ॥ ९ ॥
 तानि भाष्याणि ताष्टीका एकत्र स्थापिता यदि ।
 चित्रा समेषा भवति ब्रह्मविद्वर्यपूरिता ॥ १० ॥
 तत्र तादात्म्यमापाद्य तदालोपास्तु भक्तिः ।
 शृण्वतां पुण्यजनुषां मुक्तिर्भुक्तिः करस्थिता ॥ ११ ॥
 इत्यालोच्यामिनन्दामष्टीकासहहृदुद्रणम् ।
 'गुनराती' यन्त्रशालापिपैः सम्पक् प्रवर्तितम् ॥ १२ ॥
 संशोधनादिकार्येषु शिष्यणीकल्पनेषु च ।
 वाक्यस्थलविनिर्देशे भूरिभूरिकृतश्रमाः ॥ १३ ॥
 अनन्तशासिणो ध्वकरोपाहास्तथैव च ।
 गजानननुबेन्द्राश्च धन्या इति हि मन्यते ॥ १४ ॥

निधिरियं (काशीस्थ) श्रीराजेश्वरशासिणो द्राविडस्य ।

पुरुषोत्तममासवदि ३० यौमे सं. १९९३

श्रीजयपति ।

निर्णयसागर प्रेस, मुंबई २

ता. ७।४।३६

गुजरातीमुद्रणालयः (सासुनबिल्डिंग, बोट, मुंबई.)

एतत्संस्थाधिपतिभिरचिरादेव स्वमुद्रितमेकादशटीकोपेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकम-
स्मत्सविधेऽभिप्रायप्रकटनाय प्रेषितम् । तदर्थं तेषामुपकृतिभारमुल्लिख्य किञ्चिदिव लेखनीं
व्यापारयामः । अस्मिन् पुस्तके शास्त्र-रामानुज-माध्व-बाल्लभसंज्ञकानां चतुर्णामपि
मतानां पुरस्कारं कुर्वतीनां बहूनां टीकानां संग्रहः कृतस्तेन सर्वमतानुयायिनां तुलना-
त्मकपद्धत्या गीताभ्यसनस्य सुगतिर्निर्मितैव । अविगीतारुग्णयां पृष्ठपादटिप्पणिकायां
च क्वचित्कचित् भावार्थदीपिकायथार्थदीपिकादिप्राकृतटीकानामपि मतान्तरनिवेशाः
कृताः । क्वचित्स्वबुद्धमनुसारेणानभिप्रेतमतस्य स्पष्टनमपि सूचितम् । अभिनवटीकास्तु
वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्यार्यं व्याख्यानं बहुव्युत्पादकं सुबोधं च वर्तते । भाष्याद्यु-
द्धृतवचनानां मूलस्थाननिर्देशश्च बहुशो विहितः, एवोऽस्मिन् ग्रन्थे विशेषः संशोध-
कानां विदुषां प्रमेदावहः । प्रथमपटध्यायात्मकोऽयं प्रथमो भागः प्रकटीकृतः । द्वितीया
तृतीया च पटध्यायी एवमेव मुद्रयित्वा प्रकाशयमाना विंशत्यारूपकैर्विदुषामुपयोगाय
प्रकटीकरिष्यत इति आघोषणपत्राज्ज्ञायते । संप्रति गतेषु पञ्चविंशत्यां वर्षेषु भगवद्गीता-
वाचनस्य प्रचारो महाराष्ट्रादिदेशेष्वधिकोऽभवत् । अस्मिन्समये प्राचीनानां विविधमतानां
ज्ञेनेन तत्त्वनिर्णयो निष्कलङ्को भवेज्जिज्ञासूनाम् । तस्मादेतादृशदुर्लभग्रन्थस्य सुवाच्यं
सुबोधं च मुद्रणं महता द्रव्यव्ययेन कृत्वाऽभ्यासकानामुपप्रेतभार एव कृतो गुजराती-
मुद्रणालयाध्यक्षैः श्रीमद्भिः नटवरलालप्रभृतिभिः । प्रत्यध्यायं पुराणोक्तं गीतामाहा-
त्म्यमपि योजितं, नवयपि न सर्वेषां तथापि श्रद्धालूनां प्रमोदावहमेव भवेदित्यस्ति सम्भवः ।
प्रादिकाश्चैतद्वन्धस्य सङ्ग्रहेणोत्तेजनं कृत्वा गुजरातीमुद्रणालयाध्यक्षाणां प्रयत्नं सफलयेयु-
रिति परमेश्वरं प्रार्थयामः । एवमेव च सङ्ग्रहाविष्काराय स भगवांस्तेभ्य आयुरारोग्य-
धनानि प्रयच्छतादित्याशास्ते—

पणशीकरोपाद्विद्वद्भरलक्ष्मणतनुजन्मा

वासुदेवशर्मा ।

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

First Collection

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Anandagiri's *Vyākhyā*, (3) Ramanuja's *Vishishtā
advaita Bhashya*, (4) Deshika's *Tatpārya chandrika*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*,
(6) Jayatirtha's *Prameya deepika*, (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*, (8) Venkatnatha's
Brahmanandogiri, (9) Vallabha's *Tattva deepika* (10) Purushotsma's
Amrita tarangini, (11) Nilakantha's *Bhava deepa*, and last
Yamuna mut's *Artha-sangraha* with Deshika's *Raksha*
and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL II

(Seventh to twelfth Adhyayas)

New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALL

BOMBAY

THE "GUJARATI" PRINTING PRESS

Essoon Building, Elphinstone Circle, Fort

1936

This book Can be had from —
The Gujarati-Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

<i>Commentators —</i>	<i>Commentaries —</i>
General Gita Mahatmya (2)	From Varaha puran etc ,
1 SHANKARACHARYA	Adwaita BHASHYA
2 Ananda giri Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant deshika	Tatparya Chandrika
5 MADHAYA	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya Deepika
7 Hanuman	Paishcha BHASHYA
8 Venkatanatha	Brahmananda giri
9 Vallabha	Tattva deepika
10 Purnshotama Amrita tarangini
11 Nilakantha... Bhava deepa
12 Jeyuna muni Artha sanghraha
13 Deshika Raksha
14 Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
15 Dhupakara Shashtri Arigita Notes

This Book is Printed and Published
 by

Natvarlal Itchharam Dewani & Co

at
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो गुच्छः]

द्वितीयपट्टम्
(७-१२)
द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता
' साधले ' इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः
' गुजराती ' प्रिन्टिंग प्रेस
सामुन विल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल,
कोट, मुंबई

विक्रमाब्दः १९९२]

लिप्ताब्द १९३६

[शाकाब्द १८१८

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्वेल्, कोट-मुंबई

1 , 3

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्यधिकाराः राजशासनपट्टमनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकाराष्टीकाकाराश्च	(सम्प्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
(श्रीगीतामाहात्म्ये, व्यासादि च)		
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैत)	भाष्यम्
२ आनन्दगिरिः	”	शां. भाष्यव्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैतः)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवैकटनाथः	”	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्थाः	(द्वैतः)	(भाष्य-)भाष्यम्
६ जयतीर्थः	”	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदनुमान्	(अद्वैत)	पैशाचभाष्यम्
८ श्रीवैकटनाथः	”	ब्रह्मानन्दगिरिख्यानम्
९ श्रीमद्रहस्यभाष्याः	(शुद्धाद्वैतः)	तत्त्वदीपिका
१० गुरूपोत्तमजी	”	अमृततरङ्गिणी
११ नीलकण्ठ	(अद्वैतः)	भारतभाष्यदीपः
१२ याज्ञनभुनि.	(विशिष्टाद्वैत)	गीतार्थसङ्ग्रहः
१३ महर्देशिकाचार्यो वैकटनाथः		गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा
१४ श्रीपादपुराणोक्तं गीतामाहात्म्यम्		(प्रत्यध्यायम्)
१५ अर्भेताख्या वृषकरभाषिणः		अविगीता (टिप्पण्यः)

छन्दः व प्रकाशक—

नटचरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए.

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस,

सामुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्वेल्, कोट-मुंबई.

निवेदनम् ।

प्रागुपक्रान्तप्रकाशनस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्योपन्यास्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन द्वितीयपट्केनेदानीं तत्रभवतो विश्वविद्यालयगुणविसरान् सङ्ख्यावदमेसरान् सहृदयानुपतिष्ठामहे ।

अत्र च व्याख्यानसङ्ख्या-तन्निवेशनक्रम-वर्णवैविध्यादि प्रकाशितपूर्वप्रथमपट्टवदेव व्यवस्थापितमिति न तद्विषये विशेषतः किमपि वक्तव्यं विद्यते । किन्तु एतच्छेषनावसरे लब्धायाः प्रायशः शुद्धायाः कस्याश्चिन्मध्वभाष्यमातृकायाः साहाय्येन मुद्रणालयस्थपण्डितैस्मिन् पट्टे तद्भाष्यं विशेषतः संशोधितमिति; भगवद्गीताया अपि काश्मीरकपाठानुसारि किमपि पुस्तकमासादितम्, यत्र भूयांस एव प्रायोऽदृष्टपूर्वाः पाठभेदा दरीदृश्यन्ते । तेषां च युक्तायुक्तविवेचनपूर्वकं यथास्थानमत्र प्रदर्शनं प्राज्ञप्रार्थितमपि, प्रथमपट्केनारब्धस्य तस्य मध्य एवोपक्रमो न युक्त इत्युपसंहार एवानुष्ठेयत्वेन निर्द्धारितमिति च जानीमः ।

एवमिहोदाहृतवचसामाकरस्थाननिर्देशोऽपि प्रायः साकल्येन सम्पादितो मुद्रणालयमधानपण्डितैः साधले-शास्त्रिमहोदयैः स्वयं निर्मायमाणस्यापूर्वस्योपनिषद्भाष्यकोशस्य साहाय्येनेति मन्यामहे निदर्शनमेवैतदेकं तस्योपयोगितायाः ।

अस्माकमविगीताऽपि साक्षात्कृतप्रथमपट्टैर्गुणैकपक्षपातिभिरनेकैर्मनीषिभिरभिनन्दिता तेषामेवाशिषा कमपि प्रकर्षं पोषुपीत्यस्मिन् पट्टे । यद्यपि तस्यामुपक्रान्तो महाराष्ट्रीयमक्तप्रवरप्रणीतव्याख्यागतविशेषाद्यानुवाद आधिक्येन विषेय इति सप्रशंसमन्वशिषन्विशेषविदः, तथापि ज्ञानदेवविरचिताया भावार्थदीपिकायाः प्रथमद्वितीय-पट्टयोः संस्कृतभाषायां पद्यमयोऽनुवादः कैश्चिद्विदितः प्रकाशितश्चेति श्रुतत्वात्तृतीयपट्ट एव यथाशक्ति यित्यित्ये-माणा वयमिह प्रायस्तद्विषय उदासिष्महि । वामनीयाया यथार्थदीपिकायाः सङ्ग्रहे तु गृहीत एव यावच्छक्यमसौ नियोगः, किन्तु वामनीयस्य बागजालस्थातीव विस्तृतत्वादाप्रोढितमेदुरत्वाच्च तत्सारांशमात्रोद्धार एव व्यप्यापि यत्नः । तत्रापि द्वादशभाष्यायगतानां पञ्चपञ्चोक्तानां स्वसिद्धान्तानुसारि विवरणं श्रुतिरूपलताख्यायां भागवतीयवेदस्तुतिव्याख्यायां वामनेनैव प्रसङ्गात्संस्कृतभाषायां विहितं किञ्चित्सहित्वं सरलीकृत्य चात्रो-द्धृतम् । मन्यामहे तद्वामनप्रतिपादितार्थस्य सारल्येनानुवादेऽस्मदीयं प्रयासं तुल्यितुं समालोचितवद्वाग्जालानां सहृदयानां महत्साहाय्यभाषास्थतीति । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि-' (११।११) 'श्रेयो हि-' (११।१२) इत्येषमादिषु द्वित्रिस्थलेषु तु वामनीयविवरणस्यानुवादमावश्यकमपि विधातुं विविधप्रत्यूहपरा-हतोद्यमा नाशक्नवामेति मर्णायमेतदागो महाभागः । यत् कचित्केपाश्चित्प्रतिपादितमविगीतायां प्रतिक्षिप्ये, तत्र न व्यक्तिविद्वेषो न वा मतविशेषाभिनिवेशो निदानम्; किन्तु मूलविरोधः प्रबलप्रमाणान्तरविरोध एव वेति विश्वसिमो नास्मम्यमव्युत्थिष्यन्ति दोषज्ञा इति ।

या चास्माभिरस्मिन् गुच्छे गुम्फिता ब्रह्मानन्दगिरिटीका, तस्या अस्मदुपलब्धमातृकायां दशमाध्याय एकविंशधिकदशश्लोकानां टीका न दृश्यते, तथापि तस्याष्टीकाया मातृकान्तरं केषाञ्चित्सन्निधौ विद्यते, तर्हि शोधनार्थं तत्प्रदानेनानुप्राप्ता वयमिति साज्जलिवन्प्रमथ्यमर्थयामः ।

यानि च गुणदोषविशेषविद्विर्निर्मितसर्वविषयवैरस्मदीयं गीताव्याख्यागुच्छमवलोक्य प्रीतान्तैः मेषितानि प्रशंसापत्राण्यस्मत्सन्निधिमुपसात्तयन्ते, तानि सादरमुसंहार एव सज्जिष्टुमामहे ।

शुद्धिपत्रं तु मन्यान्ते पृथगेव प्रकाशयिष्यत इति निवेदितपूर्वस्यापि स्मारणमत्र सामयिकं मन्यामहे ।

अन्ततश्च प्रियतनयवियोगविहस्तेष्वस्मासु महतीमर्थहानिं सहित्वाऽपि बहून्यहानि मुद्रणालयकार्यं निरुद्धा-वसरप्रदातृणां धैर्यैर्दार्ढ्यादिगुणमण्डितानां सौमित्रमूषितानां 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपतीनां परमुपकार-भारं शिरसा धारयमाणा एव सानुकम्पापाङ्गनात्पास्तदोषाणामत्रभवतां मनीषिणामाधिपमाशासानास्तृतीयमपि पट्टं परिष्कर्तुमुद्यम्यमहे ।

धीविषाविहारमन्दिरम्, माशेल, गोवा }
१८९८ ईश्वरवर्षे }

विद्विधेयः—
पुस्तकोपहृ-अनन्तयशोऽभ्युदयम् ।

THE BHAGAVAD-GITA with ELEVEN COMMENTARIES

(First Collection) Vol. I (1 to 8 chapters)

Critically Edited & Thoroughly Revised Second Edition by

SHASTRI GAJANANA SHAMBHU SADHALE

and Published by The Proprietors of the Gujarati Printing Press, Sassoon Building,
Elphinstone Circle, Fort at Bombay 1935, Price Rs. 8/-

We most heartily congratulate the proprietors of the Gujarati Printing Press on this *second edition* of their 'First Collection' of valuable and rare commentaries on the most popular Vedantic work, the Bhagavad-gītā, which is rightly regarded as the guiding star of a Hindu's spiritual and moral life. They have as a matter of fact, concentrated their energies on this enterprise and have so far given us about 19 neatly printed and carefully edited commentaries of high literary and philosophical value, in the two Gucchas together. The abovementioned second edition of the first Guccha contains the Bhāshyas of the four great Āchāryas representing the principal schools of the Vedānta, together with a lucid commentary on each of them. It also contains the Pāisācha Bhāṣya ascribed to Hanumat by Tradition, and the Brahmānandagiri, a highly learned commentary of the Śāṅkara school composed by Veṅkatanātha, as also the Bhārata-bhavadēepa of Nilakantha. At the end of each chapter, the learned 'Vidyā-lamkāra' Dhupakar Shastri of Goa has added his brief notes (called Avigita), which contain on the one hand, a criticism of few points of discussion raised by the old and new commentators including the Gītārāhasya of the late Lokamanya Tilaka, and on the other, a Sanskrit rendering of some interesting portions of the older Marāṭhi commentaries written by Jñāneśvara and Vāmana Pandit.

The editor of the work, Pandit Gajanana Shastri Sadhale has devoted utmost care and patience to his task, as will be evident from the numberless references occurring in the different commentaries, which are traced by him to their original sources. This was a very difficult task, but we are glad to note, that it has been executed with great success by the learned editor. The edition indeed offers great facilities for a comparative and critical study of the exegetical material connected with the Bhagvad-gita, and we strongly recommend it to all lovers of the Gītā. We earnestly hope that the remaining parts of it will soon be out, not excluding the one, in which the publishers propose to give 'the different kinds of proper indexes' without which the work is bound to remain incomplete.

p. p. 127-128.

The JOURNAL OF
THE UNIVERSITY OF BOMBAY,
Arts and Law No. 7
Vol IV Nov. 1935 Part III

H. D. VELANKAR, M. A.
Professor of Sanskrit, The Wilson College,
BOMBAY.

श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमोच्छे

द्वितीयपट्टस्य विषयानुक्रमः

विषयः	श्लो.	पृ.	विषयः	श्लो.	पृ.
प्रथमोऽध्यायः ।					
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ७]			सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ...	१६	१००
सर्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभितुलीकरणम् ...	१	१	अवाह्यतित्त्वात् सर्वप्राप्त्युपायश्च ...	२०	१०७
मगधराजपुत्रानस्य शौर्त्तन्त्र्यम् ...	२	२	सर्वस्य देवयानपितृयामपरनामकी अर्चिरादिमार्गो २३	११२	
पराऽपरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वय उक्तार्थे च ...	४	१०	देवयानपितृयाममार्गेण गन्तुं शक्नुम् ...	१६	११०
मगधतोऽष्टैश्वर्यरूपम् ...	५	११	मगधस्याप्यस्य महात्मन्यम् ...	२२	१२६
मगधविषा भगनोपशोमि विभूतिप्रदं ब्रह्मस्वत्पम्	८	१८	तृतीयोऽध्यायः ।		
एवम्भूतविभूतिप्रदं ब्रह्मस्वत्पम् भगवत्स्वरूप-			यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ९]		१२३
स्वाज्ञानकारणं मायाविनो मगधतो दुस्तरतरा			अप्राप्त्युक्तानप्रयत्ना ...	१	१२७
माया, तत्तत्प्रयोगश्च ...	१३	२८	अद्वैतप्रमदित्वात्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	४	१३६
मगधदूतानां चतुर्विधत्वम् ...	१६	२९	मगधतोऽष्टैश्वर्यरूपेण दृष्टान्तः, दृष्टप्रत्यक्षश्च		
आर्तोदिमन्त्रेभ्यो हानिनाः शैष्टयम् ...	१७	३१	मायामाशयश्च ...	६	१४१
आर्तोदिस्वभूतप्रयोगेभ्यः प्रतिपाद्यमितरेषां			परमात्मनो मायोपनिषत् आत्मतत्त्वम् ...	८	१४६
सङ्गामानां वेदशान्तरमगधे हेतुः ...	२०	४७	अज्ञानां भुजानां च सहेतुकं स्वभाववैविध्यम् ...	११	१५१
अन्मदेवतामयानां शौच्य भगवद्भक्तानां च			महामनां प्रेममद्विभक्तनप्रकाराः ...	१४	१५५
शैष्टयम् ...	२३	४९	बहुधाभक्तनहेतुभूतं भगवत्प्रेमं सर्वार्थमकरान् ...	१६	१६२
मगधदूतनामिहातिवचनपूर्विकोऽष्टाध्याय-			दृष्टस्वरूपज्ञानिनां सङ्गामानां केवलमगधतः च		
सङ्कतिः ...	२८	५८	दुर्निवारं यातायातत्वम् ...	२०	१६६
पञ्चमोऽध्यायः महात्मन्यम् ...	३३	६३	निष्कामावाप्तनयनमगधनां भगवद्भक्तनप्रमदं सर्व-		
अष्टमोऽध्यायः ।			विद्विष्यत् ...	२२	१७३
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ८]			मगधदूतान्यदेवतामयानानां तत्पद्विभक्तनप्र-		
अष्टैश्वर्यं सप्त प्रभाः ...	१	६९	पतन् ...	२३	१७५
अद्वैतप्रमदित्वात्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	४	६९	मगधदूतानप्रमदित्वात्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च पतन् ...	२६	१८०
मिदमात्मन्यत्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	६	७५	मगधतः सर्वप्रमदं अष्टैश्वर्यं च ...	२९	१८५
अष्टैश्वर्यमगधतत्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	८	८३	मगधदूतानस्य श्रीगणेशदूतानां च सर्वेषां		
अष्टैश्वर्यमगधतत्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	११	९०	मगधदूतानस्य ...	३३, ३६	१९३
मगधतत्त्वमदेतन्मगधतत्त्वानं च ...	१३	९६	मगधदूतानस्य ...	३४	१९६
			नमामाशयस्य महात्मन्यम् ...	३७	२००

विषयाः

श्लो. पृ.

दशमोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः १०]	२०२
भगवतो निरतिशयं वात्सल्यं दुर्विज्ञेयं तत्त्वं च...	१ २०३
शान्तिकर्मानुरूपोत्पत्त्यमानानि भगवत्कार्याणि	
तच्छान्तफलं	४ २१०
भगवद्भक्तानां प्रेमोपासनास्वरूपं तत्फलं च	६ २१८
भगवद्विभूतीर्विस्तरेण शृङ्गयोरनुनस्य प्रथः	११ २२४
प्रभुरनुनस्य चित्तैकाग्र्यार्थं भगवदुक्तिः	१९ २३३
पारमेष्ठिनं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम्	२० २३४
तत्त्वस्वरूपव्यानाशकोऽस्यः सुध्येयाः काश्चिद्भगव-	
द्विमृतयः	२१ २३७
भगवद्विभूतीनामनन्तत्वम्	४० २५९
भगवतः सामर्थ्येन व्यापकत्वम्	४२ २६१
दशमाध्यायस्य माहात्म्यम्	२६३

एकादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः [अध्यायः ११]	२६६
विभूतिदर्शनाभिलाषिणोऽनुनस्य प्रथः	१ २६७
अनुनप्रार्थितस्य विभूतत्वं दर्शयिष्यतो भगवतः	
स्वात्मरूपानुक्रमः, तद्दर्शनसमं तस्मै दिव्य-	
चक्षुःप्रधानं च	५ २७४
भगवताऽनुनाय दर्शितस्य क्षेत्रस्य विभूतिरूपस्य	
वर्णनं तद्दर्शनेनानुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च	९ २७८
भगवदर्शितस्यानुनस्य विभूतिरूपस्य वर्णनम्	१५ २८४
भगवतो विभूतिरूपस्य व्यापकत्वं लोकमगद-	
त्वं च	२० २९३

विषयाः

श्लो. पृ.

लोकानामनुनस्य च भगवदनुनस्यैक्यम्	२३ २९७
भगवद्भूतस्वरूपस्य भगवदेवः	३२ ३०६
विभूतिरूपदर्शनेनातिमीतेनानुनेन कृता भगवत्स्तु-	
तिपूर्विका प्रार्थना	३६ ३१४
मयाकुलस्यानुनस्याभासनं पूर्वस्मप्रदर्शनं च	४७ ३२९
अनुनस्य स्वास्थ्यम्	५१ ३३४
भगवद्विभूतिरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च	६२ ३३५
एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम्	३४१

द्वादशोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः	३४९
सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च	
कर्तव्येत्यनुनप्रथः	१ ३४९
सगुणब्रह्मनिष्ठयाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च	२ ३५२
निर्गुणब्रह्मनिष्ठया दुःकरत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च...	३ ३५३
सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः	६ ३६२
सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं	
चोपायचतुष्टयं मत्क्रेमातिरेकश्च	८ ३६५
धर्म्यामृतम्—अर्थात् [तद्विष्णोः परमं पदम्-	
भीष्मनां कृते भगवतोपा जीवनमुत्पत्तिः]	१३ ३७४
धर्म्यामृतानुप्राप्तस्य फलभूतिः	२० ३८५
द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम्	३८८
श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपटुल्लोकानामादि-	
वर्णानुक्रमः	३८९

इति श्रीभगवद्गीता-द्वितीयपटुल्लोक-विषयानुक्रमः ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्नी ता
उपासनाकाण्डम्

[अध्यायाः ७ — १२]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ७]

स्वयाथात्म्यं प्रकृत्यास्य तिरोधिः शरणागतिः ।

भक्तभेदः प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्यं सप्तम उच्यते ॥ ११ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसङ्ग्रहः ।

तत्र भाष्यं—‘सप्तमे तावदुपास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयाथात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगव-
त्प्रपत्तिः, उपासकविषाभेदः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यं चोच्यते’ [रा. भा. ७।१] इति । तत्र प्रकृतिशब्देन ‘मम माया
दुरत्यया’ [७।१४] इति मायाशब्दो व्याख्यातः । ‘गुणमयी’ [७।१४] इति विशेषणास्तैव हि विवक्षितेति गम्यते;
श्रुतावपि “अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः” [श्वे. उ. ४।९] इति प्रस्तुतयोर्माया-
सद्वृत्तौ: “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वे. उ. ४।१०] इति स्वयमेव विवरणाच्च । अतो
विचित्रसृष्ट्युपकरणवस्तुत्वात् प्रकृताविह मायाशब्दप्रयोग इति भावः । अष्टमारम्भसङ्गतौ चैतच्छ्लोकार्थः स्पष्ट-
मभिहितः—‘सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनावस्तुशेषित्वं, कारणत्वञ्च, आधारत्वं, सर्व-
धारीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्व कल्याणगुणगणैस्तस्यै परतरत्वं, सत्त्वरज-
स्तमोर्मयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोम्यत्वेन चावस्थितैर्मौर्वैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृतप्रवाहहेतुकैस्तस्य तिरोधानमत्युत्कृष्ट-
सुकृतहेतुकभगवत्प्रपत्त्या च सन्निवर्तनं, सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशेष्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यमगवत्प्राप्त्यपेक्षया
च उपासकभेदं, भगवन्तं प्रेम्तोर्मित्युक्ततया एकत्मिकतया च अत्यर्थपरमपुरुषमियत्वेन च श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च
प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेयभेदांश्च प्रास्तौषीत्’ [रा. भा. ८।१] इति ॥ ११ ॥

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे द्वितीयं पङ्कम्]

उपासनाकाण्डम् ।

ज्ञानविज्ञानयोगाख्यः सप्तमोऽध्यायः ७ ।

तत्त्वज्ञानोपक्रमे शिष्यस्याभिमुत्तीकरणम् ।

श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्मज्जते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ [६।४७]
इति मश्वीजमुपन्यस्य स्वयमेव ‘ईदृशं मदीयं तत्त्वं, एवं मद्भतान्तरात्मा स्यात्’ इत्येतद्विबुधः
श्रीभगवानुवाच—मयीति । मयि ब्रह्ममाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्त-
मनाः, हे पार्थ ! योगं युञ्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स
मदाश्रयः । यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा
किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवा-
ऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवम्भूतः स वसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिरलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं
मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण ‘एवमेव भगवान्’ इति तच्छृणुष्यमानं मया ॥ १ ॥

१ जन नव्याः—‘योगं युञ्जन् कर्मयोगमाचरन्’ इति विवृण्वते । तदसंगतम् ; धात्वर्थाननुबन्धमात्र । ‘योगी युञ्जीव सतत’
[६।१०] इत्यादिना पूर्वाप्याये मनस्समाधानरूपस्य पातञ्जलयोगसूत्रयोपक्रान्तत्वात्, ‘मनः सम्यग् मथितो युष्माधीत
सापरः’ [६।१४] इत्येतत्समानविषये तस्यैव प्रकृतत्वात्, ‘युञ्जते’ [६।१५] इत्यत्र तैरपि पातञ्जलयोगसूत्रेण
स्वीकृतत्वात् ।

—अग्निगीता ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

कर्मण्यासात्मकसाधनप्रधान त्वम्पदार्थप्रधान च प्रथमपट्ट
व्याख्याय मध्यमपट्टमुपादर्शयति तत्पदार्थेनिष्ठ व्याख्यातुमा-
रममाण समनन्तराध्यायमवतारयति— योगिनामिति । अतो
ताभ्यायान्ते 'महत्तेजान्तरात्मना यो भजते सा' [६ ४७] इति प्रथ-
वीज प्रदर्श्य बीजसंभवतस्तत्त्वं कथं वा तद्वैतान्तरात्मा स्यात्
इत्युक्तस्य प्रश्नद्वये जाते, स्वयमेव भगवान् पट्टमेतद्वस्तुमिच्छन्
उक्तानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणत्वं सकलजग-
दायतनत्वादिना विषयविभूतिमागित्य, तत्राऽऽपत्तिर्जनसो विष-
यान्तरपरिहाणया तस्मिन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवाऽऽपत्तौ हेतु-
माह— योगमिति । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोक्य
माने भगवत्येव प्रतिष्ठितं भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो
मनः स्वाश्रयति, नान्यत्रेत्याशङ्क्याऽऽह— मदाश्रय इति ।
योगिनो यदीश्वराभ्युत्पन्ने तस्मिन्नेवाऽऽत्मकमनस्त्वमुपपन्न्यस्तं
तदुपपादयति— यो ह्येति । ईश्वराख्यायस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकट-

यति— हित्वेति । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनस-
स्त्वय्येवाऽऽत्मिकः, तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्विती-
यार्थं व्याचष्टे— यस्त्वमेवमिति । एवम्भूतो यथोक्तप्यान-
निष्ठपुरुषवदेव मय्यासक्तमाना यस्त्व, स त्व तथाविध सन्
अवश्यमविद्यमान सहायो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा ना समप्र-
ज्ञास्यसीति सम्बन्धः । समप्रमित्यस्यार्थमाह— समस्तमिति ।
विमूर्तिर्नानाविधैश्वर्योपायसम्पत्तिः, नल शरीरगत सामर्थ्यम्,
शक्तिर्मेनोगतं प्राप्य-स्यम्, ऐश्वर्यमीदृशतन्मयविषयमीशतन्मयस्यम् ।
आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते । असहायमिति पश्य
क्रियाविशेषणः किञ्चिदयम् क्रियापदेन सम्बन्धं कथयति—
सहायमिति । विन्यु सहाय भगवत्परपरिहानमेव स्वीरयति—
एवमेवेति । भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेदयति ?
न हि त्वास्ते । तदुपदेश कश्चिदस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—
तच्छृण्विति ॥ १ ॥

३ श्रीमद्रामानुजभाष्यम् ।

प्रथमेनाध्यायपट्टेन परमप्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निरवयवस्य निखिलजगदेकारणस्य
सर्वज्ञस्य सर्वभूतस्य सत्यसङ्कल्पस्य महाविभूतेः श्रीमतो नारायणस्य प्राप्त्युपायभूतं तदुपासनं
वक्तुं तदङ्गभूतमात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनमुक्तम् । इदानीं
मध्यमेन पट्टेन परब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपं तदुपासनं च भक्तिशब्दवाच्यमुच्यते । तदेतदुत्तरत्र
'यतः भृक्षिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तपभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवाः' [१८।४६]
इत्यारभ्य 'निमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलं लभते परम्' ॥ [१८।५३, ५४] इति सङ्क्षिप्तं वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथरता तात्पर्यचन्द्रिका ।

पट्टसङ्गतिमाह— प्रथमेनेति । परमेश्वरादिना धक्तु-
मित्यन्तेन, द्वितीयपट्टार्थं उक्तं । तत पर प्रथमपट्टार्थः ।
प्रथमेनाध्यायपट्टेनोक्तमित्यन्वयः । 'मासुपेत्य' [८।१६] इत्या-
दीनामर्थं दर्शयति— परमप्राप्यभूतस्येति । तेन परिशुद्ध
जीवमात्रव्यावर्तनम् । परमप्राप्यत्वे हेतु परब्रह्मादिभ्यः ।
'परं ब्रह्म परं धाम' [१०।१२] इत्यादिकं वदयति । पुरुषोत्तम
स्वप्रकरणादीनामर्थो निरवयवत्वम् । एतेनाचिन्ता विहारादय
चिन्ता त्रेगादयश्च परिहृता । 'अहं सर्वस्य प्रभवः' [१०।८]
इत्यादयमाह— निखिलेति । चिद्विद्यात्मक सर्वं जगत्प्रति-
पत्तिमोपादानमनुभवस्यर्थः । एत परमप्राप्यस्यैव करणत्वप्रति-
पादनाप्रसोभातीतवस्तुविरस्तम् । निमित्तोपादानत्वोपयुक्तं 'मत्त
परतन्म' [५।७] इत्यादिमेतं सहाय-वादिभ्यः । सर्वभूतस्य—
ता 'तथाविधया सहायरीरकदायस्यः' । 'सर्वं रामाश्रयेन स्तो-
म्य गते' [११।४०] इति हि वक्ष्यति । 'भूमिराग' [७।४]
इत्यादिना विमुक्त्यप्यासादिना (१०) च वक्ष्यमानं महाविभू-
तिम् नाटयणशब्दनिबन्धनमिति । परमप्राप्यभूतस्य महा

विभूतेरित्यादिना सूचितम् । एतदुक्तं भवति— 'परत्वात्तत्त्वव्य-
त्वादिभूत्वादिभ्यः वदवात् । अन्तरात्तत्त्वव्या शेषप्रतिशेधमन्ववत् ।
योगवीर्यारोपितस्तीमाविभूतिद्वययोगतः । श्रीमात्वात्प्राप्यो-
प्ये प्राप्यो नारायण पर ॥' इति । प्राप्त्युपायभूतं
तदुपासनमिति— परमात्मोपासनमेव तत्तदुपायात्तात्पर्यम्
पायः, जीवज्ञान कर्माणि च तद्विषयकत्वेन परम्परयोपय-
इति भावः । अत्रप्राप्तोवचनान्तरमपिप्राप्योः, प्रतिपादन-
मिति सत्यमिप्रायेणाह— इदानीमिति । पूर्वोक्तपरिशुद्धा-
त्मनो व्याहृतिं वक्ष्यमाणैवभववद्ब्रह्मं चाभिप्रेत्याह— पर-
ब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वरूपमिति— एतेन तत्त्वपरेषु सामा-
न्यब्रह्मवत्त्वविशेषे भिन्नतिर्दिष्टा, अथ मोक्षोपायपरेषु वेदा-
न्त्यात्मव्युत्पन्नोपासनादिप्राप्त्यानां विशेषव्यवसानमाह— तदु-
पासनं च मत्तिशब्दवाच्यमिति । एव काव्यद्वयेन वदु-
द्वयवद्ब्रह्मोपासकव्याख्याप्राप्त्यानां । तथाहि 'ज्ञानकर्मात्मिके भिन्ने
योगिनि' गृह्यन्ते । आत्मानुपसिद्धिद्वये पूर्वपट्टेन चोदिते ।
मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिविद्येः ज्ञानकर्माभिनिर्यन्ती

भक्तियोग प्रकीर्तित' [गी. स. २।३] इति । आत्मज्ञानपूर्-
वकैत्यनेन सुसह्यसाक्षात् व्याख्यात । बुद्धिबिन्दुपरमैक्यतत्त्व हि
प्रागेवोपादितम् । 'योगलक्षणे आत्मानुभूतिसिद्धयर्थं ह्यत्र योगो
विषयान्तरमन्यत्रितद्वितिनिराध, तन्मन्यसाक्षात्कारस्त्विहात्मा
नुभूतिराब्धेनोच्यते इत्यपौनःपुन्यमितिप्रमाणेन याथात्म्यदर्शन-
मित्युक्तम् । तत्त्वयायात्म्यसम्बन्धविवरण परब्रह्मभूतेत्यादि ।

तत्त्वस्योऽत्र स्वस्वपक्ष । याथात्म्य यथावस्थित प्रकार ।
भक्ते कमात्मानसाम्यात्म्यदर्शनेहेतुकत्वं कदादेशं वक्ष्यते इत्याह
तदेतदिति । ननु "तमेन विदित्वाऽस्मृत्युमेति" [वि. उ. ३।८,
१।१५] इत्यादिवचनद्वेदनमात्रेण मोक्ष प्रतीयते, अस्तु वा
'उपासीत' इति वचनादुपासनरूपेण वेदनेन मोक्ष, तथापि न
भक्त्या मोक्ष इति कथिदपि श्रुतम् ।

३ रा. भा.— उपासनं तु भक्तिरूपापन्नमेव परमप्राप्त्युपायभूतमिति वेदान्तवाक्यसिद्धम् ।
"तमेन विदित्वाऽस्मृत्युमेति" [श्वे. उ. ३।८-५ जुस्त. ३।१८] "तमेन विद्वानमृत इह भवति"
[च. पू. ता. १।०६+तै. आ. ३।१३] इत्यादिनाऽभिहित वेदनम्; "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ. उ. २।४।५+४।२।६] "आत्मानमेव लोकरुपासीत" [बृ. उ.
१।४।१५] "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिरुभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" [छा. उ. ७।२६।२]
"भिद्यते हृदयमन्विषिश्छिद्यन्ते सर्वे संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परानरे" [मु. उ.
२।२।८] इत्यादिभिरेकाध्यात्मसमृत्तिसन्तानरूपं दर्शनसमानाकारं ध्यानापासनशब्दवाच्यमित्यत्र गम्यते ।

४ घे सा च — कर्मसमुच्चयस्य धृतिसिद्धौ दुष्कृत्य, पर-
मपुण्यविषयस्यैवोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यपि दुर्बलम्,
रुद्रेश्वराशुपासनस्यापि मोक्षसाधनत्वेनाथर्वशिरः प्रवर्तनविद्यादियु-
धुतिरित्याद्याशङ्क्याऽऽह— उपासनं रिक्षति । उपासनमेव, न
तु ज्ञानमात्रमित्येका प्रतिज्ञा, तत्रापि भक्तिरूपापन, नोपास-
नभासमिति द्वितीया, एवविषयमुपासनमेव, न तु कर्मसमुच्चि-
मिति तृतीया, तत्र परविषयमेवति चतुर्थी । एषा तु परम-
प्राप्त्युपायभूतमित्यनेन सत्त्वतुल्यायात्सुचिता । वेदान्त-
वाच्यसिद्धमिति— एतच्चतुर्थ्यमपि वेदान्तराज्येव सि-
द्धम्, न तु कल्पम्, नायुपपन्नह्युपापनमिति भावः । तत्र
प्रथमा प्रतिज्ञा सत्ययते— तमेनैत्यादिना अवगम्यते इत्य-
न्तेन । "श्रोतव्यो मन्तव्यः" [बृ. उ. २।४।५]
इत्येतयोस्तु रागप्राप्तप्रवर्गमनगानुवादरूपत्वात्तत्परित्यागेन,
"इष्टव्यः .. निदिध्यासितव्यः" इति विध्यस्य उपात्तः ।
ध्यानापासनशब्दोपेक्षार्थं दर्शयितुमुपविशिष्टवाक्योपा-
दानम् । "इष्टव्यं निदिध्यासितव्यं" इत्यनयो-
र्मित्राद्येतद्विशिष्टैरेकवाक्यस्ययोरित्येतत् पौनःपुन्यवादिसोपास-
दर्शनं ध्यानं च पुन्येव धितिमिति शङ्काया तयोरपि सामा-
न्यविशेषन्यायविरुद्धौकार्थमेवेति दर्शयितुं स्मृतिमात्रं दर्शनं
मानं च प्रत्यक्षवैप्रन्यमोक्षहेतुतया बद्धोक्त एवैकवचपि

यथोपास्ययोरुपादानम् । एतदुक्तं भवति— समानप्रकरणपठि-
तविशेषे सामान्यशब्दानां पथवसानं न्यायसिद्धम्, अतोऽत्र
वेदान्तसामान्यशब्दानां ध्यानापासनशब्दान्ते विशिष्टे पर्य-
वसानमभ्युपेयम्, ध्यानं च तैल गारावद्विच्छिन्नस्मृत्तिसन्तति-
रपमिति 'ध्रुवा स्मृतिः' [छा. उ. ७।२६।२] इत्यादिसिद्धम्,
सा च ध्रुवा स्मृतिः सत्त्वमन्विषिप्रमोक्षहेतुतया विदिता, दर्शनं च
तदेतुतया विहितम्, न चेष्टमुपायद्वय, शुल्लघुनातत्प्यात्
फलस्य चाविशिष्टत्वाद्गौ सति नियमेन शूरोरपरिप्रेक्षाशुपा-
यत्त्वप्रपञ्चात्, न च द्वापद्वारिभवा, एकस्मिन्वाक्ये विरिष्टौ
कविप्रसम्भरे पृथक्पृथक् परिग्रहयोगात्, न च दर्शने स्मृति-
शब्देनोपचारे कश्चिदुप, अतो ध्रुवा स्मृतिरेव दर्शनशब्द-
विशेषिता, स्मृतेष्व दर्शनसमानत्वं नाम पिशादात्मतया दर्शन-
समानाकारत्वेन । भवति च स्मृतेर्भावनप्रकृपाद्दर्शनसमा-
नाकारता मीक्षकानुकारिणः यथा 'इहे रणे च पर्यामि चौर-
श्छाणिनाम्बम्' । गृहीतयुधेय राम पादाहन्तमिषान्तरम्'
[वा. रा. ३।४।१५] इत्यादि । तथा 'आनव प्रति विम्बितेव'
[मा. रा. ३।५] इत्यादि । एवं च स्मृतिदर्शनशब्दयोरैकार्थ्यं
सिद्धे इष्टव्यं निदिध्यासितव्यं' इत्यनयोरैकवाक्यरूप-
योरपि सामान्यविशेषरूपेणैकार्थ्यमेवेति ।

३ रा. भा.— पुनश्च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव ब्रूते
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा चिद्विष्णुते तन् स्वात्म्" [मुं. उ. ३।२।३] इति विशेषणात् परेणात्मना उर-
णांयताहेतुभूतं स्वर्षमाणनिपयस्यात्यर्थप्रियतेन स्वयमप्यत्वं प्रियरूपं स्मृत्तिसन्तानमेवोपासन-
शब्दवाच्यमिति हि निश्चीयते । तदेव हि भक्तिरित्युच्यते, 'सोहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते'
[लैङ्गे उ. २. स.] इत्यादिवचनात् ।

४ वे. ता. चं — अथ द्वितीया प्रतिज्ञासुपपादयितु-
माह — पुनश्चेति । एतदुक्तं भवति 'नायमात्मा' इत्यादिना
केवलश्रवणमनननिदिध्यासननियेषः, अत्यन्तनियेषे त्वमेकप्र-
माणविरोधान् । "अमेवैषः" इत्यादिनापि वरणीयत्वहेतुमूलक-
विद्यासाध्यो गुणविशेषो विधीयते, ईशस्वाच्छन्द्यमात्रा-
मिवाने वैषम्यनिर्घृण्यादिदोषप्रमत्ताच्छास्त्रानर्थस्याच । तथा
सिद्धगुणामिधानेऽपि शास्त्रानर्थक्यमेव, विधेयान्तराभावात् ।
त च वरणीयताहेतु साध्यो गुणो भक्तिरेव । प्रियतम एव हि
वरणीयो भवति । परमात्मविषयप्रीतिमानेन च परमात्मना वर-
णीयाः । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमेव स च मम प्रियः" [७।१७]
इति स्ववचनादिमिस्तथावगते — इति । तस्याद्य प्रीतेः स्वयं
मपि स्वाङ्गुलमत्त्वमुपायान्तरेष्वष्टपूर्वं दर्शयति स्मर्यमाणेत्या-
दिना । 'तेषु तेऽव्युना भक्तिव्युनाऽऽप्नु सदा त्वचि'

३ रा. भा. — अतः "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" [नू. पू. उ. १।६] "नान्यः पन्था विद्यते-
ऽप्यनाथ" [श्वे. उ. ३।८+६।१५ तै. आ. ३।१।३] 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्जपया । शक्य
एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ मक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥' [११।५३, ५४] इत्यनयोरेकार्थत्वं सिद्धं भवति । तत्र सप्तमे तावदु-
पास्यभूतपरमपुरुषस्वरूपयायात्म्यं, प्रकृत्या तत्तिरोधानं, तन्निवृत्तये भगवत्प्रपत्तिः, उपासकविधा-
भेदाः, ज्ञानिनः श्रेष्ठ्यर्थं चोच्यते ।

४ वे. ता. च. — अन्युपागमे तदुपबह्णीयत्वोपगृह्यत्वा-
न्या परस्परानुद्वैत्यमित्यभिप्रायेणाह — अत इति । वेदन
शब्दनिर्दिष्टस्य सङ्गयुगमस्य भक्तिवत्त्वादित्यर्थः । परमपुरुष
व्यतिरिक्तोपायनियेषमुत्तेन तन्मान्यन्यतिरिक्तोपायनियेष
धुनौ सिद्धः । तद्वक्तव्यतिरिक्तोपायनियेष स्मृतौ । तदेतद्वक्ति-
वेदनशब्दयोरेकार्थ्यं हि वदते । अन्यथा तु मियो व्याघात
इति । एवं प्रतिज्ञाद्वयं कण्ठोक्तोपायपदितम् ; अन्यत्प्रतिज्ञाद्वयं
त्वर्थतः स्थापितम् । तथा हि — वेदनव्यतिरिक्तनियेषात्तत्त्वमुच्य-
पक्षे निरस्तः । कर्मापेक्षया त्वद्वत्तयेति तत्तदाकार्यार्थनिरूपणेन
सिद्धं भवति । श्रेयान्वतपुरुषमुच्यत्वात्कथमप्यनयोरेकविषयत्वोपा-
दानात्सर्वसाधारणपुरुषसुत्वावैक्यकार्यं सर्वोपनिषदां दर्शितम् ।

३ रा. भा. — मयोति । मय्याभिमुख्येन आसक्तमनाः मत्प्रियत्वातिरेकेण मत्स्वरूपेण गुणैश्च
चोपेतैर्न मद्विभूत्या विश्लेषे सति तत्त्वणादेव विशीर्यमाणस्वभावतया मयि मुगाढं बद्धमना मदाश्रयः
तथा स्वयं च मया विना विशीर्यमाणतया मदाश्रयो मदेकाधारः मद्योगं युञ्जन् योक्तुं प्रवृत्तो
योगविषयभूतं मामसंशयं निस्संशयं समग्रं सकलं यथा ज्ञास्यसि येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि,
तज्ज्ञानमपहितमनाः दृष्टुं ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं — अथ मञ्जरीयना 'माम्' [६।८७]
इति प्रत्ययं स्वात्मानं मञ्जरीविशेषं यथावस्थितमुपदिशामीति
भगवदुक्तं मर्यादास्त्वमना इति । 'आसक्त' इत्युपास-
नायमाभिमुख्यमुपायविश्लेषादिव्याह — मामिमुष्येनेति ।
तदत्र चक्षुर्गं प्राचयति — मत्प्रियत्वेत्यादिना । अहं

[वि. पु. ७।१० । १८] इत्यारम्भ 'या प्रीतिरविवेकानाम्'
[वि. पु. १ । २० । ११] 'क नाकष्टप्रमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
व जपो नामुदेवेति मुक्तिरजमनुतमम्' [वि. पु. २।६।४४]
इत्यादिभिर्गणवद्भूतैः स्वाङ्गुलमत्वं सिद्धम् । स्मृतिः सन्तन्यते
यत्रेति वा, स्मृते सन्तानो यत्रेति वा, स्मृतिस्तानशब्देन प्रवृत्तं
वेदनं विशेष्यते इति ननुसक्तोपापत्तिः । ईतिज्ञतया वा पठि-
तव्यम् । अस्त्येवं तथापि मक्त्यैर्लोपायत्वं कथमित्यत्राह —
तदेव हीति । महनीयविषये प्रीतिरेव हि भक्तिरिति भावः ।
तत्र प्रमाणमाह — स्नेहेति । महनीयविषये स्नेहपूर्वम-
नुष्यानमिति भाव्यम्, अन्यथा स्नेहपूर्वस्वप्रियतमाउच्चा-
नस्यापि भक्तिरूपप्रसादात् । एवं भक्तिरूपत्वान्म्युपागमे धृति-
स्मृत्योः परस्परविरोधः ।

तत्र "महान् प्रसुर्बुध सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः" [श्वे. उ. ३।११]
इत्यादिबलात्पुरुषविषयत्वमेव व्यक्तम् । शिवादिशब्दास्तु
बुद्धिगुणयोगादिना परमपुरुष एव मुख्यः । अथर्वशिर प्रवर्तनं
विशदित्वपि स्नेहाद्यन्तर्भावमिपरमपुरुषोपासनेव विषय-
मिति स्थापितं शारीरके । तत्रेति — मध्यमपदं इत्यर्थः । उपा-
स्यभूतत्वेनैव प्रवृत्तसङ्गतिः सूचिता । उपास्यभूतः परमपुरुषो
हि पञ्चाध्यायान्तिमल्लोके 'माम्' [६ । ४७] इति प्रसक्तः ।
एतेन 'स्वयाधारान्त्व प्रवृत्त्यास्य तिरोधिः क्षाणायति । मज्ज-
मेदं प्रवृत्तस्य श्रेष्ठं सप्तम उच्यते' [गी. स. ११] इति
सङ्गच्छोक्तोऽपि व्याख्यातः ॥

प्रियः प्रीतिविषयो यस्य स मत्प्रियस्तस्य भावस्तत्त्वम् ।
यदा — मम प्रियत्वातिरेकेण मत्प्रियत्वातिरेकेणेत्यर्थः ।
मद्विभूतिशब्देनात्र भगवदमाधारणपरिजनपरिवर्द्धस्यणादीनि
युञ्जन्तः ननु विमुक्तिमात्रम्, कदाचिदपि तद्विश्लेषायोगात् । यदा
विमुक्तिवेगाननुमते विश्रुत्या विश्लेषः । स्वहृत्तादिभिर्नापि हि

विशेषो यथाभिलषितानुभवाभाव एव । विशीर्यमाणस्वरूपतयेति कार्याक्षमत्वलक्षणैरित्येनेत्यर्थः । तेन चात्र मनो विशेष्यते । पौनरुक्त्यप्रसङ्गं परिहर्तुं स्वयं चेत्युक्तम् । 'मदाश्रयः' इत्यत्र 'अभ्यन्तः' इत्यादाविवाधधारणं विवक्षितमिति दर्शयति मदेकाधार इति; मद्रुमवैकृष्टात् इत्यर्थः । योगोपकारकं भजनीयविषयतत्त्वज्ञानमिहोच्यते, न तु योगस्य साक्षादनुष्ठानमित्यभिप्रायेण 'सुषुम्न' इति शत्रुप्रेतमाह योक्तुं प्रवृत्त इति । प्रारब्धापरिसमाप्तिरूपवर्तमाने प्रारम्भोऽत्र विवक्षित इति भावः । योगात्पूर्वमेव तत्त्वतो ज्ञातव्यत्वायै

योगविषयभूतमित्युक्तम् । 'असंशयं समग्रम्' इत्युभयं क्रियाविशेषणम् । समग्रशब्दो नित्यसंशयत्वाय सर्वप्रकारविशिष्टत्वर इति दर्शयितुं सफलपदम् ; विशेषदर्शनेन हि संशयनिवृत्तिः । 'तच्छृणु' इति प्रतिनिर्देशवशादुत्तरलोकोचनया उक्तिप्रवणशरेकविषयत्वसिद्देशान्न 'यथा' इतिशब्दो ज्ञानपर इत्यभिप्रायेण येन ज्ञानेनोक्तं ज्ञास्यसीत्युक्तम् उक्तेन वक्ष्यमाणवाक्यप्रतिपाद्येनेत्यर्थः । धृयमाणविषयस्यादृष्टचरत्वाच्छ्रुतत्वधानकरणं प्रथमशोकाप्रयोजनमिति दर्शयति—अवहितमना इति ॥ १ ॥

५ माध्यमाध्यम् ।

श्रीमद्वरदराजाय नमः ॥ ॐ ॥ साधनं माधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः, उत्तरैस्तु पट्टिर्भगवन्माहात्म्यं माधान्येनाह—मयीति । आसक्तमना अतीव स्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव सर्वं मया कारयति, स एव मे शरणम्, तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । असंशयं समग्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

६ जयतीर्यकृता प्रमेयदीपिका ।

ज्ञानसाधनादन्यदुत्तराध्यायप्रतिपाद्यं वस्तु 'योगे त्विमां शृणु' [१.१९] इति प्रतिज्ञातमद्यमाध्यम्य कथमर्थान्तमुच्यते ? इत्याशङ्क्य तावत्परिहरति—साधनमिति । ज्ञानस्येति शेषः । तत्र तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन प्राधान्येनेत्युक्तम् । प्राप्नुयेनेत्यर्थः । 'उत्त' इत्यनेन प्रतिज्ञातसमार्तिं सूचयति । तच्च प्रतिज्ञान्तरकरणावगम्यते । इदानीमुत्तरप्रत्यप्रतिपाद्यमाह—उत्तरैस्त्विति । अद्यायैरिति वर्तते । जनेन ज्ञानविक्रान्तशब्दो ज्ञेयमगवन्माहात्म्यपराविति सूचितम् । अत्रापि क्वचित्साधनस्योक्तत्वात् 'प्राधान्येन' इत्युक्तम् । सन्नतिस्तु प्रथमशोक एवोक्ता, जनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृणुमित्युक्तात् । 'आसक्तमनाः सम्बद्धमनाः' इति प्रतीतिः निरासायाह—आसक्तैः । 'अतीव' इत्यादौऽर्थः सम्बन्धमा-

प्रत्यययोगान्नत्वादिति भावः । भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणम् ? इत्यत आह—मदाश्रय इति । शरणं रक्षकः । इति स्थित इति ज्ञानमिति यावत् । 'असंशयं समग्रं' इत्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन भास्करो व्याख्यातवान् 'संशयरहित समग्रं कृत्स्नं मां' इति । अपरस्तु (शां.) समग्रमित्येव 'समग्रं समस्तं विभूतिवत्सत्यैववर्षादिगुणसम्पन्नं मां ... संशयमन्तरेण' इति; तस्मिन्साधनमाह—असंशयमिति तत्र समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः ; न हि भगवतः सहायराहित्यमिदानीं वक्ष्यम् । न च भगवान्समग्रोऽज्येन केनचिच्छक्यो ज्ञातुम्, 'स्वयमेवात्मनाऽऽप्तवान् वेत्तु त्वं' [१.१५] इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १ ॥

७ हनुमत्कृतं पैशाचमाध्यम् ।

'योगिनां' [६.१७] इत्यादिश्लोकेन प्रश्रवीजगुण्यस्य स्वयमेव ईदृशं पदीयं तत्त्वं, महत्तान्तरात्मा स्यात् इत्येतद्विबुधुर्भगवानुवाच—मय्यासक्तमनाः पार्थेत्यादि । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युज्जन्मनस्समाधानं कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । योगी पुरुषार्थेन केनचिदर्थी तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपोदानं वा किञ्चिदाश्रयं प्रतिपद्यते । अर्थं तु योगी मामेकमाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मध्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वेवम्भूतः सोऽसंशयं समग्रं समस्तविभूतिवत्सत्यैववर्षादिगुणसम्पन्नं मां यथा यत्प्रकारेणैवमेवायं भगवानिति ज्ञास्यसि तच्छृण्वथ वक्ष्यमाणं मया ॥ १ ॥

८ श्रीविष्णुनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

तदेवं प्रथमे पट्टे स्वमर्यादो निरूपितः, ततोऽत्र मध्यमपट्टेऽस्मिन्तत्पदाद्यो निरूप्यते; तत्र वाक्यपूर्वाध्यायान्ते 'भद्रावाभजते यो मां स मे पुत्रस्तमो मतः' [६.१७] इत्युक्तम्, तदैव भगवद्भजनं व्याख्यातुं सप्तमाध्याय आरभ्यते । तत्र कौटिल्यं तत्र स्वस्वपं यस्य भजनमुपदिशते ? इत्येवमर्हन्प्रभमाशङ्क्योत्तरं श्रीभगवानुवाच—मयि इति । मयि परमेश्वरे

आसक्तं क्षणमात्रमपि मद्भिच्छेषे सद्य एव विशीर्यमाणस्त्वभावः तथा शुभादवदं मनो यस्य स तपोक्तः, अतएव मदाश्रयो मदेकारणो मूला योगं पूर्वाध्यायोक्तं युगप्रत्यक्षस्य सत् योगनिर्धयं मां समग्रं सर्ववृत्तिवैधैर्वापादितस्यनं असंशयं यथा भवति तथा येन ज्ञानेनोक्तेन ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

९ श्रीबलुमाचार्याविष्णुता तत्त्वदीपिका ।

पूर्वत्रात्माविगमनं साद्वययोगकृतेः फलम् । अथातो महिम्नज्ञानपूर्वकं भक्तिरुच्यते ॥ १ ॥
 माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । ऐशो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ २ ॥
 धारत्वर्थं उत्तमा सेवा स्नेहोऽर्थो प्रत्ययस्य च । प्रकृतिप्रत्ययार्थात्मा निबन्धे भक्तिरुच्यते ॥ ३ ॥
 माहात्म्यविज्ञानमत्र वासुदेवस्य योगिनाम् । अन्ते सिद्धिर्करं नान्यदिति तस्योद्यम पुन ॥ ४ ॥
 पुरुषोत्तममाहात्म्यविज्ञानं साद्गुण्युत्तमम् । प्रयाणकाले सर्वस्य मक्तस्य स्मरतः फलम् ॥ ५ ॥
 प्रथमं योगधर्मेण महिम्नज्ञानयुत्तमम् । ततः प्रपत्तिर्ज्ञानं च ज्ञानिनः श्रेष्ठतः यतः ॥ ६ ॥
 ईश्वरज्ञानवान् श्रेष्ठो नात्मविज्ञानवान् परम् । यतः स्वात्मज्ञानमङ्गिरीश्वरः सेव्यतेऽनिशम् ॥ ७ ॥
 तत्र कीदृशमाहात्म्योऽहं यस्य सेवा कर्तव्या ? इत्यपराधनिवृत्त्यर्थं स्वमहिमान् निरूपयिष्यन् स्वयं श्रीभगवानु-
 वाच— मय्यासक्तमना इति । हे पार्थ ! मयि परमात्मानि भगवति सर्वधर्माश्रये निरतिशयालौकिकलीले परम-
 नियन्तरी कहणाशीले आसक्तचित्तः योगमुक्तलक्षणं समभ्यसन् मदाश्रयो मत्प्रपन्नः 'सन् निस्संशयं समग्रं
 निरतिशयालौकिकगुणपूर्णं निरुपधिमहिमानं यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तच्छृणु । सुप्रवृत्तिवदिदम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

भगवद्योगयुक्तात्मा युक्ते रूपप्रबोधने ।
 अतः पार्थिव श्रीकृष्ण स्वरूपज्ञानमुक्तवान् ॥ १ ॥
 पूर्वाध्यायान्ते 'यदाग्रन् भजते यो मा स मे युक्तमो-
 मत' [६।४७] इति योगसहितस्वभजननिरुक्तमत्वं स्वा-
 भिमतत्वमुक्तं, तत्र स्वरूपाज्ञाने भजन् न भवेत्, तज्ज्ञानं च
 योगज्ञानोत्तरभागीति योगस्वरूपसत्त्वा अयं भजनार्थं स्वरूप-
 ज्ञानमाह— श्रीभगवानुवाच— मय्यासक्तमना इति । हे
 पार्थ पृथग्भूतयोगीयम् । मदाश्रयं मद्ध्येमेवाऽन्यदशरणं सन्
 मन्वीढार्थं संयोगार्थमाश्रयं कृत्वा योगं युञ्जन् दास्याम्यार्त्तं
 कुर्वन् संसृज्य संशयराहितं यथा त्वात्पथा समग्रं तद्योगात्मकं
 सर्वसंसर्गहितं मां यथा ज्ञास्यसि तद्विदमग्रे बध्मपार्श्वं
 ज्ञानस्वरूपं मय्यासक्तमना मयि आसक्तं स्वापेक्षरहितं
 मत्सुखाभिलाषिमना शृणु ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतमाचक्षीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते 'यो मा भजते स मे युक्तमो मतः' [६।४७] इत्युक्तम्, तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्काम-
 फलयोगापेक्षया विलक्षणं तत्र भजनं ? केन वा गुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्तमत्वम् ? इत्येतान्मर्जुनस्या-
 शङ्का स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच— मयीति । कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदा-
 श्रयेण मामेव परमपुरुषार्थभूतं प्राप्नुमिच्छन्नित्यर्थः । ईशो योगं युञ्जन् समाधिमुत्तिष्ठन् । स्वप्नद्वार्थविवेक-
 काले यद्यपि सार्वज्ञमस्ति 'सर्वभूतस्थमात्मानं' [६।२९] इत्यादिवचनात्, तथापि स्वस्मादन्य ईश्वरोऽस्ति न वेति
 यातञ्जलकाविलयोस्ताकिं कमीमासकयोर्वा संश्रयानीश्वरयोर्मैतयेदात्संशयः कारणाज्ञानाद्यासमग्रं तत्सार्वज्ञमिति
 मत्वा आह— असंशयं समग्रमिति । सा तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत्त्वं प्रकारं शृणु । अत्र
 घट्टसमाणरीत्या 'सर्वं प्रज्ञा वासुदेवात्मकं' इति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग-
 पेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

१ अत्र ज्ञानविज्ञानाज्ञानीत्यत्र लक्षयति ज्ञानदेवम् —

तीरध्ना तरिविव हुण्टीभवति येमुदी । परावृत्तपदो दूयद्विचमथापसपति ॥

तर्लोपि नैवोत्सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन । प्रपन्नोऽन्यस्तु विज्ञानमज्ञानं तत्र संशयधी ॥

पौर्मोऽपि— यथा स दबो भगवान् विद्यायां वेद्यते पर । सासादेवो महादेवतरङ्गानभिर्गति कीर्तितम् ॥

चतुर्दशानां विद्यानां पारण हि यथार्थतः । विज्ञानमिति तद्विद्यायेव धर्मो विवदेते ॥ इति ।

[म. सं. उ. ख. १५।३६. ३२]

नट्यायु — सहायकेष्वपि य एवो दिन दिन पदार्थां विन्दते, तेषु रवत्तक एवेषा व्यापवत्त्वेन स्थित इत्येवमेषो ज्ञानम् ।
 त्वादि यत्तीरादि विविदिनाजिपदादिपदप्रत्ययेषु विज्ञा इति ज्ञानविज्ञाने लक्षयति । तदुक्तम् । उक्तलक्षणद्वयव्याप्य-

१ श्रां० भा०— तत्र मदिपयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्त-
मिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कात्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय,
यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवाशिष्यते नावशिष्टं भवतीति ।
मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. श्रां. व्या.—‘ज्ञात्स्यति’ [७१] इत्युक्त्या परोक्ष-
ज्ञानवद्वाप्यं तमिदं तस्यैव ह्युक्तिप्रकारमेव विज्ञोति—तच्चेति ।
इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिफलम् किं
स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— यज्ज्ञात्वेति । इदमा चैतन्यस्य
परोक्षत्वं व्यावर्त्यते । तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन

स्फुटयति । अनवशेषेण तदेदमफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छब्द-
प्रवर्णं करोति—तज्ज्ञानमिति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिं
[छां. उ. ६ । ३ । ४] आप्रित्योत्तरार्थतात्पर्यमाह— यज्ज्ञा-
त्वेति । मयवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अहं ते मदिपयमिदं ज्ञानं विज्ञानेन सहाशेषतो वक्ष्यामि; विज्ञानं हि विविक्ता-
कारविषयं ज्ञानम् । यथाऽहं मद्यतिरिक्तात्समस्तचिदचिद्वस्तुजाताभिखिलहेयप्रत्यनीकतया नाना-
विधानव्यधिकतिशयासह्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतितया च विविक्तः, तेन विविक्तविषय-
ज्ञानेन सह मत्स्वरूपविषयज्ञानं वक्ष्यामि । किं बहुना ? यत् ज्ञानं ज्ञात्वा मयि पुनरन्यत् ज्ञातव्यं
नावशिष्यते ॥ २ ॥

४ वे.ता.श्रं.—‘तच्छब्द’ इत्युक्त्यर्थे पुनः साधकान्तातिश-
यसम्पादनायाहमपि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वैश्यामीति वदन् ‘अतस्त्वं
सममं माम्’ [७१] इत्युक्त्यर्थे किञ्चिद्विशदयति—‘ज्ञानं तेऽहम्’
इति श्लोकेन । ज्ञानविज्ञानशब्दयोः सौनरूप्यव्युदासाय उपस-
र्गसिद्धं विशेषं दर्शयति— विज्ञानं विविक्ताकारविषयं
ज्ञानमिति । अत्र ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां तत्त्वमकवाक्यरूपाणां ।
श्रोतव्यत्ववचनमत्ये वा तत्तजनकवाक्यद्वारा ततोपचरिते ।
ज्ञानं ज्ञात्वेति— ओदनपाकं पचतीतिवत् । एतेन विज्ञान-
शब्दस्यात्र निदिध्यासनविषयसर्वं परोक्षं प्रत्युक्तम् । अर्थस्थि-
तिरिपानं ज्ञानं ‘यज्ज्ञात्वा’ इत्यादिनाऽपि व्यज्यते । अतः

स्वरूपनिरूपकनिरूपितस्वरूपविशेषकधर्मविषयतया ज्ञानविज्ञान-
शब्दयोः पुनरुक्तिः । उभयलिङ्गयोर्भयविभूतिविशिष्टतया च
वक्ष्यमाणं विविक्तत्वं दर्शयति— यथाऽहमिति । अनवधिक्ता-
तिशयासह्येयकल्याणगुणगणानन्तमहाविभूतियेति पृथग्-
हृदीहित्याम् ‘ज्ञानं तु विज्ञानगुणोपपन्नं कर्माहंमं पश्यति वज्रनी-
यम्’ इत्यादिपि विज्ञानशब्देनैतदेव विवक्षितम्, अतिशयितं विष-
यज्ञानस्यान्यानादहरेतुत्वात् । ‘अशेषतः’ इत्येतत्स्यैव विवरणे
ज्ञानप्रशंसार्थं चोत्तरार्थं व्याख्याति— किं बहुनेति । ‘तु
भूयः’ इत्येतावो मयि पुनरिति । अवश्यशतत्त्वसमस्ताकार-
विशिष्टमिदोपदिशामीत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

५ आ. मर. भर.— इदं मदिपयं ज्ञानम् । विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु ज्ञानं वक्ष्यते, ॥ तूकं, तत्कथ-
मिदं इति परामर्श इत्यत आह— इदमिति । मामिति
स्वरूपं प्रकृतत्वात् तत्साम्यमित्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः ।

सविज्ञानं स्वानुभवयुक्तं (श्रां. भा.) इत्येतदपाकृतं विज्ञानं
पदार्थमाह— विज्ञानमिति । अस्मैव वक्ष्यमाणत्वादपरस्य
तदभावादिति भावः ॥ २ ॥

७ ज. पै. भा.—तत्र मदिपयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तमिदं
वक्ष्याम्यशेषतः । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः
पुनर्ज्ञातव्यमवशिष्यते; तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । ततो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

८ वै. प्र. गि.—एतदेव श्रोतुरभिमुखीकरणाय स्तुवन्नाह
हाम्याम्— ज्ञानमिति । सविज्ञानमपरोक्षानुभवसहितं इदं
ज्ञानं शास्त्रसिद्धं ते तुभ्यमशेषतः साकल्येन अहं वक्ष्यामि,
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा स्थितस्य इह भूयः पुनः अन्यज्ज्ञातव्यं

किमपि नावशिष्यते “ सर्वमिदं विज्ञातं भवति ” [छां. उ.
११।३] इति पदस्वरूपमिदस्य सर्वज्ञतया ज्ञातव्याधा-
भावात्त एव कृतार्थं भविष्यतीति भावः ॥ २ ॥

—परोक्षानुभूतिरूपत्वात् । तथा ॥ वक्ष्यति— ‘ यदा धृगृकमभावनेकस्वमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ’
[१३।३०] इति । ‘ अशेषतः ’ इति पदश्रोत्रममाह व्यासनः—

सविज्ञाने सति ज्ञाने मुख्यं यत्तत्त्वमाह । तथापि तेषां ज्ञातव्ये विशेषः कोऽपि शिष्यते ॥
यदशेषं अगदिहं तद्युगं मूर्धिरैधरो । इति ते नाकगन्धन्ति दूने निगुणचिन्ताः ॥
अशेषतः पदेनात्र रहस्यं तदपि प्रभुः । वक्ष्यामीति व्यज्यति । स्फुटमादोत्तरं तत् ॥ इत्यादि ।—अविगीता ।
गी. दि. २

९ व० त० दी०— वक्ष्यमाणं स्तोति— ज्ञानमिति । माहात्म्यविषयकं ज्ञानं, विज्ञानं विविधतया चिद्विद्रूपतया च सत्तद्विभूतिधर्मरूपतयाऽज्ञान्तरविशेषैश्च यथार्थज्ञानं तेन सहितं भक्षेपतो वक्ष्यामि । यथायात्म्यं ज्ञात्वा भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— ननु योगस्वरूपनिरूपणे पूर्वमपि स्वरूपज्ञानमुक्तमेव, पुनरेतज्ज्ञानं विरूपे ? इत्यावाह— ज्ञानं तेऽहमिति । अहं पुनरोक्तम् : ते तव स्वदर्शे ज्ञानं शास्त्रोक्तप्रकारेण मत्स्वरूपविषयं, अनेपतः सम्पूर्णं लीलादि-सहितं यद्यस्यामि । कीदृशं तत् ? सविज्ञानं स्वरूपाद्यभवत्सहितम् । अनुभवस्वरूपमेवाह— इदमिति, अनुभूयमानस्वरूप-प्राप्तकम् । एतज्ज्ञानान्तरं पुनरन्यज्ज्ञेयं नास्तीत्याह— यदि-ति । यत् स्वरूपानुभवत्सहितं स्वस्वरूपं ज्ञात्वा इह अस्मिन् मद्रक्षित्तमानं अस्तसण्डे अस्मिन्मनुष्यजन्मनि वा ज्ञातव्यं न अवशिष्यते । एतज्ज्ञानेनैव दास्यानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— ज्ञानमिति । ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानपदं ब्रह्म । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” [तै. उ. २।१] “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” [बृ. उ. ३।१।२८] इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि भक्षेपतः साधनकलापसहितम् । किं वचनमात्रजेन परोक्षज्ञानेन ? शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकस्त्वनियमादित्या-वाह— सविज्ञानं अनुभवसहितं ‘ दशमस्त्वमसि ’ [उ. सा. च. प्र. १।८।१७२, १७६] इत्यादौ शब्दादव्यपरोक्ष-ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । “ कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम् ” [सुं. उ. १।१।१] इत्येकविज्ञानात्सर्व-विज्ञानप्रतिष्ठां श्रौतीमेव वर्णयति— यज्ज्ञात्वेति । जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोऽप्येदात् सर्वव्याप्तमात्रात्वेन ज्ञातव्यानवशेषो युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य दौर्लभ्यम् ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

१ शां० भा०— कथं ? इत्युच्यते— मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां— सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां— कश्चिदेव हि मां वेत्ति, तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

२ आ. शां० व्या.— ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रप्रवृत्तं प्रकटयति— कथमित्यादिना । सहस्रशब्दस्य * बहुवाचकत्वमुपेत्य व्या-करोति— अनेकेष्विति । सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्प-

त्यर्थमित्यर्थः । सिद्धये यतमानानां कथं सिद्धयर्थं ? इत्या-वाह— सिद्धा एवेति । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य दुर्लभत्वं मित्यावाह— तेषामिति ॥ १ ॥

३ रा. भा.— वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्य दुष्प्रापतामाह— मनुष्याणामिति । मनुष्याः शास्त्रा-धिकारयोग्याः, तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्तं यतते, सिद्धिपर्यन्तं यतमानानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतते, मदिदं सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथावस्थितं मां वेत्ति । न कश्चि-दित्यभिप्रायः । ‘ स महात्मा सुदुर्लभः ’ [७।१९] ‘ मां तु वेद न कश्चन ’ [७।२६] इति हि वक्ष्यते ॥ ३ ॥

४ वे. ता. वं.— पुनरपि प्रकृतान्तरेण प्रशंसां कथित इत्यभिप्रायेणाह— वक्ष्यमाणस्येति । मनुष्यशब्दोऽत्र न जातिविशेषाभिप्रायः, देवादीनामप्यधिकारस्य शारीरके समर्थितत्वात् । अतः सिद्धयर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति दर्श-

यति शास्त्राधिकारयोग्या इति । सिद्धयर्थयतनमात्रं प्रापेण सर्वसाधारणम्, अतः “ सिद्धये ” इत्यस्य ‘ कश्चिद् ’ इत्युक्ति-श्रोतान्वयाय ‘ सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तम् । ‘ मां वेत्ति ’ इत्युक्-वेदनस्य तदधीनविधिपर्यन्तयतनार्थत्वं “ यततामपि सिद्धानां ”

१ ‘ तत्त्वतः ’ इति तद्व्यत्यये पञ्चमी, यामित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तथा ॥ कश्चिद् — ईश्वरप्रासादाजनीमृतः तत्त्वं ज्ञात्वा त्वो विश्वविलासात्मना भासमानं सर्वं सगुणं ब्रह्मेत्यपरोक्षतयाऽनुभवतीति भावः । तथा च व्यामनः— चित्तशुद्धियुते ज्ञानं यथा कोऽपि न विन्दते । तत्त्वज्ञानं विना तद्वत् वेत्ति सगुणं विभुम् ॥ कर्मयोगेन संशुद्धे चित्ते बोधोदये स्थिते । जगत्समयं सगुणं ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ भावेनानेन भगवान्ब्रह्म मां वेत्ति तत्त्वतः । इति ज्ञानादपि धैर्यं अधिकयोगस्य सूचयन् ॥

* एवं दत्तमहं तु त्वमेवमप्यवाचकम् (म० भा. १।२।१७।८) इति दर्शनादित्यर्थः ।

—अधिगीता ।

इत्यनुवादेनाभिप्रेतमित्याह मां विदित्वा मत्तः सिद्धये यतत इति । प्राप्यस्यैव प्रापकत्वादिकमिह तत्त्वम् । 'तत्त्वतः' इति विशिष्टं वेदनं सामान्यतोऽपि वेदनमात्रे सत्येव हि भवति; अतो 'यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेति' 'मद्विधेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेति' इति वाक्यद्वयं विवक्षितमित्यभिप्रायेण

सिद्धिर्यन्तं यतमानानामित्वादिवाक्यमेतः । 'कश्चिन्मां वेति' इत्यत्र कश्चिदेव वेति, न ह्यपि विमृशा व्यासपी-
प्यायनेकदर्शनमयुक्ता । कश्चिद्देवेति विमृशा वा न निरर्थका दौर्लभ्यवचनविह्वला च, अतोऽयं स्वभावाद्व्यमानसंवादाच्च फलितं दुर्लभत्वाभिप्रायं दर्शयति- न कश्चिदिति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—दौर्लभ्यं ज्ञानस्वाह— मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.— ननु ज्ञानादिनचनं प्रतिज्ञाय यत्किञ्चित्कृत्यमुच्यते ? इत्यत आह— दौर्लभ्यमिति । ध्रुवतादर-

जनार्थमिति शेषः । ज्ञानस्य दौर्लभ्ये, विज्ञानस्य तत्त्वताराम् ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—कथमित्यत्रोच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां—सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते—तेषां कश्चिदेव मां वेति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं विविष्टफलकत्वादेव ज्ञानस्य साहाय्यम्, किन्त्वतिदुर्लभत्वादप्येव— असङ्ख्येषु हि जीवसङ्ख्येयं मनुष्यातिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तेष्वामावात्म्यमनुप-
लब्धेव प्रथमं तावदुर्लभम् । सत्यपि मनुष्ये न सर्वो-
ऽपि ज्ञानाय प्रयतते; किन्तु सहस्रेषु कश्चिदेव महासङ्कृती ।
सहस्रपदनाम्न्यपरम्, 'विश्वं शतं सहस्रं च (शत इत-
सहस्रं तु) सर्वमक्षययाचकम्' [म. भा. १।१।१०।८]

इति महाभारतवचनात् । अतस्तत्त्वज्ञानसाधनाद्युपायी दुर्ल-
भत्वर । सत्यप्यनुष्ठानरि सत्यद्वेषेण कश्चिदेव सर्वं वेत्तीति
सिद्धो ज्ञानी दुर्लभतमः । सत्यपि सिद्धे तत्सहस्रेषु कश्चिदेव मां
सत्सतो वेति, 'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] 'मां तु वेद न
कश्चन' [७।२६] इति हि वक्ष्यति । अतो निर-
तिशयं ज्ञानमाहात्म्यमीदृशमहं वक्ष्यामि, सावधानो भवेति
आह. ॥ ३ ॥

९ व० ष० दी०— यतः मनुष्याणामिति । आत्मतत्त्वज्ञानाय कश्चिद्यतति । तादृशानामपि मध्ये मां भगवन्तं परमात्मानं सर्वधर्माभयमीश्वरं तत्त्वतः निरतिशयमहिमत्त्वतः कश्चिदेव व्यासवामदेवशुक्रादिवेति, न सर्वः । अतस्तन्मदीयं ज्ञानं ते वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.— शातर्धं इतो नावशिष्यते ? इत्यत आह— मनुष्याणामिति । पूर्वं तु भगवत्कल्पिणानामिच्छ-
तानां जीवानां मध्ये मनुष्यत्वं प्राप्तानामेव भजनाधिकारस्त-
स्यासिद्धं शास्त्रज्ञानाद्वैकल्यस्याप्या, तस्याप्यनन्तरं च भावार्थे
समर्पितस्य देहस्य वृद्धाप्यर्थं लीलया प्राकट्यमसिद्धुर्लभं, तत्रापि
भावमेवया मीतेन भगवदुत्तरस्वरूपज्ञानमतिदुर्लभम् ।
पुनस्तत्सिद्धिर्यज्ञानेन भवति, तज्ज्ञाने न किञ्चिदवशि-
ष्यते; तदाह— मनुष्याणां सहस्रेषु भजनीयविक्रमासदेहानां

सहस्रेषु असङ्ख्यातेषु कश्चित् दुर्लभो मनुष्यैकैक-
सिद्धये सतिस्तिष्ठत्वरूपनिमित्तं वा सिद्धिर्हितीयस्कन्धे
[अ. १] उक्ता तदर्थं यतति यत्नवान् भवति । यतता-
मपि यत्नं इष्टतामपि सिद्धानां मध्ये कश्चित् रश्मिगे-
ष्वादिभाववदितस्तत्स्वरूपात्मकधामरममाणं मां तत्त्व-
तस्तदनुग्रहैकलभ्यतेन वेति जानाति । यत एतज्ज्ञान-
मसिद्धुर्लभम् । यज्ज्ञानात्तरं न निश्चिदवशिष्यते तन्मया
त्वदर्थावृत्त्यत इति भावः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यमदर्शनेन स्वीति—मनुष्याणामिति । यततां यतमानानाम् ॥ ३ ॥

पराश्वरा चेतीशस्य प्रकृतिद्वयं तत्कार्यं च ।

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो! यदेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

१ अपरेयमिति— प्रत्यक्षेण वा संसारस्थित्यां संबन्धपरिहृत्यमाना, सा वैचैव सती प्रकाशदेवेन भिन्न इति एकग्रहत्या-
रम्भत्वादेवमेव विधमिति प्रकृतिवादोऽन्यद्वैतं प्रदर्शितम् । इत्यमिनवगुणतत्त्वादाः ।
-अविगीता ।

१ शां. भा.—श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति । भूमिः पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाच्चादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपः, अनलः, वायुः, खं, मन इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विपसंयुक्तमन्नं विपमुच्यते एवमहङ्कारावसानावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममेश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्वारा ज्ञानलाभस्य तदुपयुक्तद्वारेण सुषेधं दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतुप्ररोचनं फलमिति मत्वाऽऽह—श्रोतारमिति । आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्ण-त्वमवधारयमादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति—आहेति । भूमि-शब्दस्य व्यवहारोऽस्य स्पष्टपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति—भूमिरिति । तत्र हेतुमाह—भिन्नेति । प्रकृतिसमभिग्या-हाराद्व्यवधानेन स्पष्टपृथिवीप्रकृतिरस्तिरविकारो भूमिरित्युच्यते, न विशेष इत्यर्थः । भूमिस्तत्त्वद्वयादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूत-विषयत्वमाह—सत्येति । तेषामपि प्रकृतिस्मानाभिहितत्वाविशेषा-त्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषस्त-त्तिद्विरित्यर्थः । मनश्चादस्य सङ्कल्पविकल्पात्मककरणविषयत्व-माह—माह—मन इतीति । न खल्वहङ्काराभावे सङ्कल्पविक-ल्पयोरसम्भवात्तत्त्वमकं मनः सम्भवतीत्यर्थः । 'निश्चयलक्षणा बुद्धिः' इत्यमुपगमाद्बुद्धिरादस्य निश्चयमककरणाविषयत्वमाहा-

ह्याऽऽह—बुद्धिरिति । हि द्विरप्यगमसमष्टिबुद्धिरुपपन्न-रेण व्यष्टिबुद्धिः सिद्धपतीत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमानविशेषात्प्र-कृतेनान्तःकरणप्रयेदत्वं व्यावर्तयति—अहङ्कार इति । अविद्या-संयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः । कथं मूलकारणस्याहङ्कारादन्व-मित्याशङ्क्योपक्रमं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेसादिना । मूलकारणस्याहङ्कारादन्वत्त्वे हेतुमाह—प्रवर्तकत्वमिति । तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति—अहङ्कार एवेति । सत्येवाहङ्कारे मयकारो भवति, तयोश्च आवे सर्वा प्रकृतिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति—इतीत्यमिति । इयमित्यपरोक्षां साक्षिदत्वेति यावत् । ऐशरी तदाश्रया तदैश्वर्यायाभिभूता । प्रकृत्युदे महदायाकारेणैति प्रकृतिश्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युद्ध्यति—मायेति । तस्यास्तत्त्वकार्यकारणे परिणाम-योग्यत्वं शोतयति—शक्तिरिति । अष्टधेति, अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽऽहङ्काराजन्यकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतो-ऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञ-लक्षणां माणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो ! यथा प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नकार्यकत्वं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरयस्य चैतन्यस्याविशेषात्सर्ववर्तिप्रसङ्गापि प्रकृतिस्त्वमुक्तां प्रकृतिमनुष्य दर्शयति—अपरेति । निकृष्टत्वं स्पष्टयति—अनर्थकरीति । अनर्थकत्वमेव स्फोरयति—संसारति । कथञ्चिदप्यनन्यत्वव्यापारण्यंस्तुष्टुम् । अन्यामत्यन्तविलक्षण-

मिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति—विशुद्धामिति । प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तार्थान्तरमाह—ममेति । प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति—जीवभूतामिति । प्रहरयन्तदादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह—यथेति । न हि भोक्तारहिते जगदा-रयितुं शक्यमित्याशयेनाऽह—अन्तरिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—अस्य विचित्रानन्तभोग्ययोगोपकरणभोगस्थानरूपेण अद्यस्थितस्य जगतः प्रकृतिरियं गन्धादिगुणकपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपेण मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेण महदहङ्काररूपेण चाष्टधा भिन्ना मदीयेति विद्धि ॥ ४ ॥ इयं ममापरा प्रकृतिः; इतस्त्वन्यां इतोऽचेतनायाश्चेतनमो-ग्यमृतायाः प्रकृतेर्विसर्जार्तायाकारां जीवभूतां परां तस्या भोक्तृत्वेन प्रधानभूतां चेतनरूपां मदीयां प्रकृतिं विद्धि; यथेदमचेतनं कृत्स्नं जगद्वार्यते ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.—अयं 'भूमि' इत्यादिना 'तत्त्वं' तेषु ते मयि' [७११] इत्यन्तेन स्ववाचात्म्यमुपदिश्यते । तत्र प्रथमं कार्यकारणस्याभिद्विलक्षणत्वं तद्वैकल्यादिमुखेन दर्शयति । मृत्पादीनां प्रकृतिकार्याणामत्र प्रकृतित्वेन उच्यमानत्वाच्चष्टि-ष्टपपेक्षया प्रकृतिस्त्वमिदं भिन्नस्थितमित्याभिप्रायेणाह—अस्येति । केचिदाहु- ' नष्टी प्रकृतयः ' [गर्मो. १]

इति श्रुतेरिह भूम्यादिसर्वेस्तेनानि गृह्यन्ते, मनश्चान्तेन मनसः कारणमुतोऽहङ्कारः; अहङ्कारान्तेन स्वहङ्कारावा-नास्पदं अव्यक्तं मूलकारणमिति । एवं समस्तपदमव्या-र्थमप्रतिज्ञादष्टपपेक्षया प्रकृतिस्त्वं वरमिति भावः । यदा, प्रकृतिं कृत्वेन मुख्यप्रकृतिरुच्यते; इदमेक्यात्वेवाष्टधाऽस्तित्वेन उच्यते; एषा हि पूर्वमेका, पश्चादष्टधा परिणता । अत्र स्तोपदेश

प्रवृत्तस्य प्रकृतेरप्रवृत्तवैयर्थ्ये न सङ्गतः, न च स्वकीयत्वात् तत्सङ्गतिः, तथात्वेनेतः प्रागुक्तप्रतिष्ठात् । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धप्रतिष्ठायाः कारपरिणता प्रकृतिरिदानीयते; स्वस्य तद्विलक्षणत्वतच्छेषित्वविशेषात्प्रतिष्ठायादिसिद्धये 'मे' इति तस्याः स्वकीयत्वं विधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तं—मदीयेति । 'विद्धि' इति पृथिव्यादीनामितरेतरवैयर्थ्यार्थे, भोग्यत्वसिद्ध्यर्थमनुक्तानां तन्मात्राणां कार्यविशेषपरदर्शनार्थं च गन्धादिगुणकेत्युक्तम् । एतेन सूत्रोक्तिस्तन्मात्रोपलक्षणार्थस्यपि दर्शितम् । तदभिप्रायेण 'आकाशादीत्यादिशब्दोऽपि पठ्यते । तन्मात्राणां भूतानामप्यनतिविप्रदर्शनासङ्ख्यानिवेशः । मनश्चशब्दः कारणभूतन्द्रियवर्गोपलक्षणार्थं इति दर्शितं मनःप्रभृतीन्द्रियरूपेणेत्युक्तम् । बुद्धपदहारात्तद्व्योस्य ज्ञानवर्गवर्थात्तरप्रमत्तुदासाप सप्तविशेषविषयत्वं ज्ञापयति महद्-

दृष्टारूपेणेति । एवं समष्टिभूतितत्त्वमवित्मुक्तं भवति । अत्र सम्बन्धधामान्यविहितापि षष्ठी इत्यवमित्यसम्बन्धविशेषपर्यवर्तिता ॥ ४ ॥ एवमचिद्विलक्षणत्वं प्रतिपादितम् ; अतथाभूताच्चीवादिषु विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते 'अपरम्यम्' इति श्लोकेन । अपरा अनुत्कृष्टा अप्रमानमृतेत्यर्थः । तुल्यतोऽत्यन्तवैलक्षण्यपरः । 'इतः पराम्' इत्येतद्वैतव स्वरूपभेदे सुवच्येऽप्यन्यशब्दो वैजायहटीकरणार्थ इत्यभिप्रायेण अचेतनाया इत्यादिकमुक्तम् । 'भोक्ता भोग्यम्' [ये. उ. १।१२] इत्यादिभूतयुगारेण भोक्तृत्वभोग्यत्वाभ्यां परस्परवर्तते दर्शिते । 'इदं जगत्' इति प्रमाणसिद्धिर्निर्दिष्टाद्योचान्—कृत्स्नामित्युक्तम् । तत्र 'इदम्' इति पराक्त्वनिर्देशेन सुविमर्शेनतत्त्वम् । इदं च कारणं जागरादिषु सङ्गत्य इति प्रत्यक्षादिसिद्धम् ; अन्यथाऽपि स्वस्वतो धारणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह—महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥ अपराऽनुत्पत्ता । वक्ष्यमाणामपेक्ष्य जीवभूता श्रीः जीवानां प्राणधारिणी चिद्रूपभूता सर्वदा सती "एतन्मह-इदं मह-] ज्ञूतम्" [बृ. उ. २।४।१२] इति श्रुतेः । जगद् च 'प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा वैवाजडा तथा । अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या मित्राऽष्ट्या पुनः ॥ महान्बुद्धिर्धनश्चैव पञ्चभूतानि चेति ह । अवरा सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तथा ॥ चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा । यत्समं तु प्रियं किञ्चिद्वास्ति विष्णोर्पहात्मनः ॥ नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि । ताभ्यामिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराह ॥' इति नारदीये ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. सू.—समुपगामातिविदुक्तमप्यन्यार्थमिति प्रतीतिनिरासार्थं प्रतिज्ञातयोदमयोः किमादासुच्यते ? इत्यपेक्षायां चाह—प्रतिज्ञातमिति । असङ्गतमिदं हारायान्तरार्थतत्त्वापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च प्रतिष्ठातमित्युक्तम् । प्रतिष्ठातत्वेन सङ्गतं प्रतिष्ठातमेव । न तु ननुप्राप्येन प्रतिज्ञातम् । 'रखोऽहं' इत्यतः प्राञ्जलप्रण्य-सङ्ख्यादिपदम् । महत्त्वमत्र नोपास्यं, तर्हि मास्त्वेव । इत्यत आह—महत् इति । आहाराऽहङ्कारादौऽन्तर्भावः । कार्यधामिनाऽहङ्कारात्वेन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव, न त्वमाह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अपरशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह—अपरेति । अनुत्पत्तवत्स्य सापेक्षत्वात् किमपेक्षेत्यत आह—वक्ष्यमाणमिति । सविधानादिति भावः । जीववृत्त्यां जीवत्वं प्राप्तमिति व्याख्यानमिदं साधार्थमाह—जीवभूतेति । कथं सा जीवभूता ? इत्यत आह—जीवानामिति । प्राणधारिणीत्येतोक्तं स्वप्राणधारिणीतिप्रतीतिः स्यात्, तद्विराद्यर्थमुक्तं जीवानामिति । सर्वजीवदेहेषु सित्वा

वरीयात्प्रार्णस्तत्र धारयतीत्यर्थः । स्वप्राणधारिणी इतो न स्यात् । इत्यत आह—चिद्रूपेति । ज्ञानात्मकमिदं प्रवर्तते । यद्वा 'जीव प्राणधारणे' इत्यतो जीववृत्तस्य यौगिकार्थमुक्तत्वा गीर्णा वृत्तिमाभित्यर्थान्तरमनेनोक्तम् । सूतशब्दस्य सर्वदा-सत्त्ववाचित्वे प्रयोगे सूचयति—एतदिति । प्रकृतिमपेक्ष्य भियः परत्तोऽपवादार्थमेतत् 'स्मिः' इत्यवैरभिमतमर्थं पुराणकथनेन स्थापयति—जगद् क्षेत्रेति । देवस्यैव । सृज्यत इति श्रुतिः कार्यं, कार्यरूपेणेत्यर्थः । जनेन सूच्यादिशब्दैः पञ्चतन्मात्राण्येवोच्यन्ते, न स्यूजानि सूतानि । मय इति तत्कारणमहङ्कारः, बुद्धिरिति महत्त्वम्, अहङ्कार इत्यविद्यायुक्तमन्युक्तं, 'मित्रा प्रकृतिरष्ट्या' इति वक्तादिति व्याख्यानं निरस्तम् । कार्यरूपेणाष्ट्या मिलेति व्याख्यानसम्भवेन प्रतिष्ठातार्थपरित्यागायोगान्महत्त्वहङ्कारस्यान्तर्भाव इत्येवेति सम्बन्धः । जेत्यवैरभिमतादन्तम् । 'श्रीः परा' इत्यवैरपवादमविवर्धयति तथेत्यादि । अनन्ता देवतः गुणतय । परा मुत्पा । अनादिनिधना, नवव्यक्तवद्विक्रियावती ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—श्रोतारं प्रोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिर्गन्धतन्मात्रं, आपो रसतन्मात्रं, अनलो रूपतन्मात्रं, वायुः स्पर्शतन्मात्रं, खं शब्दतन्मात्रम् । मन इति मनसः कारणमहङ्कारो बुद्धिर्महान्बुद्धिरित्यहङ्कारो महानहङ्कारोऽप्युक्तमहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमित्यव्यक्तम् । ननु प्रसिद्धं भूम्यादिशब्दैर्महामूतानां ग्रहणं युक्तम् । मनश्चन्देनापीन्द्रियस्य बुद्धयहङ्कारशब्दाभ्यामप्यवसायवृत्तेरभिमानवृत्तेश्च ग्रहणम् । नैवमुपपद्यते प्रकृतिरिति च वक्ष्यमाणत्वात् । इतीयं मे मनेश्वरस्य शक्ति-

भूताऽविद्यात्मिका भिन्ना विभक्ता प्रकृतिः कारणमष्टप्रकारम् ॥ ४ ॥ अपरा निकृष्टाऽऽहुता बन्धा-
त्मिकेत्यर्थः । इयं यथोक्ता । इतोऽस्या अन्यामान्तरामान्तरभूतां मे ममेश्वरस्य परां प्रकृष्टां जीवभूता-
मात्मभूतां महाबाहो ! यथेदं धार्यतेऽन्तःप्रविष्टया जगत् ॥ ५ ॥

८ घं. घ. गि.— एव श्रोतारमभिमुखीकृत्य श्रयम तावत्
सर्वाद्वैतलक्षणं प्रह्लादस्वरूपशुभेष्टुकाम स्थावरजङ्गमरूपस्य
सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य स्वमायात्मत्वं दर्शयति सार्धद्वयेन—
भूमिरिति । पृथिव्येतजोवाय्वाकाशमनोबुद्धयहङ्कारभेदेन मम
प्रकृतिस्त्रिगुणमित्रानिर्बन्धनीयमायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना ।
अत्र पृथिव्याद्रिपञ्चमहाभूतवाचकैर्भूम्यादिशब्दैर्महाभूतसूक्ष्मा
बन्धुरूपप्रपञ्चतन्मात्राणां अहङ्कारादनेन तत्कार्येन्द्रियद्रव्यस्य
बुद्धिरादेन तत्कारणमहत्तत्त्वस्य चोपलक्षणम् । अनो मूलप्रकृ-
तिमहद्ब्रह्मरूपप्रपञ्चतन्मात्रप्रपञ्चमहाभूतसमानकर्मैन्द्रियमनोरूपेण
साहचर्याभिमितानाम्, साधारणिणामावीक्षणसङ्कल्पात्मकायैव
बुद्धयहङ्कारौ अपर्याप्तप्रपञ्चमहाभूतान्येव पञ्चतन्मात्राणीति

संज्ञाभेदमात्रेण सिद्धान्ताभिमतानां च चतुर्विंशतितत्त्वाना-
मष्टत्वेवात्रान्तर्भाव इति चतुर्विंशतिभेदभिन्नाया अपि प्रकृते
सैवान्तर्भावविवक्षया अष्टधा भिन्नेत्युक्तिरिति न कश्चि-
द्विरोधः ।

अपरेयमिति । अष्टधोक्ता या मम प्रकृतिः सैवमपरा
निकृष्टा, जडत्वाद्भूषणरूपत्वाच्च । इतः सकाशादन्यां मे मम
प्रकृतिं जीवभूतां परां चेतनस्तेन प्रकृष्टां विद्धि जानीहि,
यथा जीवाख्यपरप्रकृत्या स्वकर्मद्वारेण इदं जगद्धार्यते, यद्वा
नामरूपविभागेनेदं जगतिर्वास्तव इत्यर्थः । ' अनेन जीवेना-
त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापि' [छां उ. ६।३।२]
इति सुते ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ षं तं ही०— तथाविधं स्वमहिमज्ञानं प्रह्लादादनुसारेण स्वयमेवोपदिशति— भूमिरित्यादिना ।
तत्राग्रे सर्वधर्माश्रयं पुरुषोत्तमापरपर्यायं ब्रह्मैव परं स्वेच्छया सर्वं भवतीति श्रूयते, भूमिवत् दुर्गवच्च अतएव
' क्षीरवद्धि ' इति सूत्रे व्यवस्थापितम् ' आत्मकृतेः परिणामात्' [ब्र. सू. १।४।२६] इत्येवं श्रुत्यर्थं व्याख्यायाभिन्न-
निमित्तोपादानकारणं तद्ब्रह्मेति भाष्ये निगदितं च । भागवतेऽपि [१०।१०।३०, ३१] ' त्वमेव कालो भग-
वान्बिष्णुर्गन्धर्व ईश्वरः । त्वं महान् प्रकृतिः सूक्ष्मा रजस्तत्त्वतमोऽप्यमी' इति । परापरप्रकृतिरूपेण स्वात्मनाऽसाधा-
रणसृष्ट्यादिकार्यकरणमाहात्म्यं ज्ञापयितुं स्वस्य प्रकृतिद्वयं तावदाह ब्रह्म्या— भूमिरापर इति । मे निरविशया-
नन्तमहिम्नः सम्पन्थिनी सर्वशः भूनाऽप्यज्ञा प्रकृतिरित्यष्टधा भिन्ना भूम्यादिरूपेण परिणताऽष्टविधा, तत्र पञ्चधा
स्थूलभामिष्ठा, पञ्चमहाभूतानि स्पष्टान्येव । मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेत्यनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणाधिष्ठानभूता सूक्ष्मा । चित्तं
च स्वाभेदाभिप्रायेण नोक्तं दृश्यमानत्वात्, स्वस्य भागवत वा, तन्न, प्राकृतमिति नोक्तम् । इयं च प्रकृतिः
सर्वशः भूताऽचिदित्युच्यते चित्सम्पन्ने सर्वकार्यकरणक्षमा, नान्यथेत्यपरा इयम् ॥ ४ ॥

अपरेति इतस्तन्व्यामजडा चित्स्वरूपा परा भोक्तृत्वेन प्रधानभूता पुरस्त्वेन निर्दिष्टामत्र जीवभूता मे प्रकृतिं
चिदंशभूता विद्धि । अत्र जीव पूर्वमविद्यया क्रियत इत्युक्तम् । तथा सति जीवीभूतामिति स्वातन्त्र्यभूत इति-
यत् । जीवत्वं च नाविद्याकृतं, किन्तु भगवता सहजेच्छया कृतं, विभागास्याविद्याकृतत्वे मानाभावात् । ' सवि-
दानन्दरूपो हि भगवान्युरूपोत्तमः । एककोटिनिविष्टश्चिद्रूपश्चाक्षरतः परः ॥' तस्य माया द्विविधेति पूर्वं निरु-
पितम् । तत्र चिद्रूपस्य या माया सा व्यामोहिका स्वपुरुष व्यामोहयित्वा जीवतामापादयति । जीवनीति जीवः
बैबलप्राणधारणप्रयत्नवान्, तृतीयस्कन्धे [अ. ३०] मायया जीवनापन्नतया तथानिरूपणात् । स हि मायया
व्यामोहितः व्यावृत्तः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ यः सूत्रात्मक आसन्नो दशविधप्राणरूपस्तमवलम्ब्य तिष्ठति तदा
जीव इत्युच्यते । ' जीव प्राणधारणे ' इति घातोः कर्त्तरि अन्त्ययः । योधरूपोऽन्यथं आनन्दरूपस्य धृगभूत-
त्वादानन्दार्थं तथा व्यामोहितस्तत्सम्पन्नादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्पत्त्येन ।

अयं च विभागः " वदु रथां प्रजायेय " [छां. उ. ६।२।३] इतीच्छया । इच्छाऽपि तस्य सर्वमवनममया
स्वरूपमेव धर्मरूपेणामयत् इच्छारूपेणापि भवति । तत्र सर्वशस्य नियारूपा शक्तिः, चिदंशस्य व्यामोहिका
माया, आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता, एतन्नित्यरूपा शक्तिः सविदानन्दरूपस्य भावः, नन्वतलादिवाच्य, तथा
भगवतो भावस्वरूपादेव निर्मितत्वात् । न च सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम्, आपाद इदं भूतकालस्य अभावात् ।
जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वात् । न सर्वदा भविष्यति पूर्वमेव जातत्वात् । तत्सद्वै इच्छादीनामपि
जानत्वादिच्छादयन् सर्वशभूतास्त्वास्वैरूपान् स्वापयन्ति । तथा च तस्या वंशं प्रतिपृष्टाति स भगवान् ।
इच्छारूप स एव नामः " सोऽकामयत " [चू. उ. १।१।४, ६, ७] इत्युक्तं । तथा इत्या भेदरूपया सवि-
दानन्दधर्माः । अयं भिन्नमानाः स्वाश्रयमपि भिन्दन्ति, तदा स भगवान् सर्वत्र पाणिपादान्तो भवति साक्षा-

रतां चापद्यते; भिन्नोऽपि तथामिलितोऽभिन्न इवासण्डो भवति, तदपेक्षया कार्यरूपस्यालपत्वात् । तानि त्रीण्यपि
रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव सद्रूपस्य कार्यं प्रत्येकरूपवशादित्यम् । ' प्रजायेय ' इतीच्छयोत्कर्षापकर्ष-
रूपेण जातः, तत्र आनन्द उच्छृष्टः, तदेतरो तं सेवमानो जातौ, ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे ज्ञाते
तदा स आनन्दज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः, तदा चिदंशस्य शक्तिः आनन्दे मतत्वात् ज्ञानवर्मस्य तं व्यामोहयति
तदा तस्य जीवत्वम् । सद्रंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वाद्यव्यक्ततामापद्यते । पञ्चान्मूलभूतक्रियांशमिथ्याययं अभि-
व्यज्यते । पञ्चाक्षर्यां तत्कृतधर्मे वा विरोहिते स्वयमपि तिरोभवति, तदा तस्यां मूलेच्छया जातः शब्दोऽभि-
व्यक्तस्तिष्ठति, जीवभगवद्वृद्धिर्जीवे भगवति च । एवं चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशमूर्तज्ञानैरभिव्यज्यते तिरोभवति
च । प्रयत्नस्तु तस्यापराधीन इति स जीवप्रद्वयार्थं सर्वदा तिष्ठति । स चेद्भगवांस्तस्मै तां पूर्णं ज्ञानशक्तिं प्रय-
च्छेत् तदा तां व्यामोहिकां मायां त्यजति, प्रयत्नं च स्वरूपे चावतिष्ठति अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्मत्वं तु
न भवति तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति, यतः आनन्दस्यैवोच्छृष्टत्वात् । हीनता तु अपाततो वर्तते, आनन्देन
सह मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चैतस्त्वब्रह्मणं संगृहीयात् । यथोक्तं विष्णुपुराणे [६।७।६१] ' विष्णुसक्तिः
परा मोक्षा क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ' इति । इयं प्रक्रिया सर्व-
भूतिवाक्यापुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रैवोपयुज्यते; अन्यथा प्रक्रियावाक्यानि बाधते इति श्रीमहाचार्यै-
रुक्तप्रद्वयाख्या । जीवभूतो भगवद्रंशः यथेवं जगत् शरीरं जडं सदसन्निश्चितं विराड्रूपं धार्यते तां मे परां
प्रकृतिं विद्धि ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानतया श्रुतव्यवेना-
जुंनं बोधयित्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्त्वस्वरूपज्ञानार्थं स्वस्व सर्व-
कर्तृत्वं सर्वस्वरूपत्वं चाह— भूमिराप इत्यादिभिः । भूमिः,
आपः, अनलः, वायुः, शब्दः, एवं पञ्च महाभूतानि । मनः
सङ्ख्यादिसाधनम्, बुद्धिर्ज्ञानात्मिका, अहङ्कारोऽभिमानादि-
रूपः, इति । अनेन प्रकारेण इयं मे अष्टधा प्रकृतिमांसा भिन्ना
विभागं प्राप्ता । लौकिककार्यापमिति भावः ॥ १ ॥

तदेवाह— अपरेति । इयं अपरा, नीचेत्यर्थः । ए
तुनः । हे महाबाहो क्रियामर्थे एतज्ज्ञानयोगः । इतः
सकाशादेषां पराङ्मुखी जीवभूता मे प्रकृतिं विद्धि
जानीहि । एतत्तदेवाह— यथेदमिति । यथा इदं परि-
दृश्यमानं जगद्धार्यते प्रियते पोष्यते च । अत्रायं भावः—
भगवान् स्वकीद्वार्यं जगत् सृजति; तत्र प्रकृत्या स्वशक्त्या

कीद्वार्यकरणभूतजगत्सृष्टिं विधाय तद्गोपार्थं कीद्वार्यकया स्व-
शक्त्या तद्रूपजीवसृष्टिं कृतवान्; यथा इदं पूर्ववत् भोगादिस्वप्नेण
धार्यते । तस्माच्छौकिकमष्टौ जीवरूपेण भगवान् भोगं कृत्वा
कीद्वार्यं ज्ञानेन तस्यां बन्धो न रचात् । एतत्स्वरूपज्ञाना-
दसाधुकरणज्ञानं स्वादिति भावः । यद्वा या पूर्वमष्टयोक्ता
सा अपरा प्रकृतिः शक्तिः, कीद्वार्यं शक्त्यैवभूतेति भावः ।
संयोगविलासे अनेकधा स्मोत्तरस्वर्यमाविर्भूतेत्यर्थः । अतएव
भिन्ना तद्विलासेऽप्युच्यता । इतः सकाशादस्या विप्रयोगे
तद्व्येवगार्थं तुवदांस्वरस्यिद्वयमविर्भूता जीवभूता दास्य-
रूपा या मण्डलिस्तां परां नेनकमदेशात् कृतां जानीहि ।
उक्तद्रूपतामेवाह— यथा इदं जगत्सकं जगद्धार्यते
जीवप्राकृत्यान्तरं तद्गोपेन सर्वं कीद्वार्यकरणेन पोष्यत
इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये सर्वस्य जडाजद्रूपश्चैव
ज्ञानात्मकप्रज्ञाप्रभवमाह त्रिभिः— भूमिरिति । अत्र भूम्यादिपदैस्तत्कारणान्येव गृह्यन्ते, प्रकृतिरित्यधिकारान्,
स्युक्तभूम्यादेश्च विरुतिमात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गन्धवन्मात्रम्, आप इति रसवन्मात्रम्, अनल इति
रूपवन्मात्रम्, वायुरिति रपरीतवन्मात्रम्, श्रमिति शब्दवन्मात्रम्, मन इति वरदारण्यमहङ्कारः, बुद्धिरिति
समष्टिबुद्धिर्हृत्तत्त्वम् । अहङ्कारोत्यनेनपेयदङ्कारो मूलप्रकृतिः । करणे घञो दुर्लभत्वेऽप्यगत्या वाह्यकालाद्गो-
भूता । यद्वा नात्राप्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राण्येवाष्टौ साक्षपाभिमतौ एव प्रकृतयो प्राप्ता इति नियमो-
ऽस्ति । ' मनसा हेव पश्यति मनसा शृणोति ' [वृ. च. ३।५।३] इति मनस इन्द्रियान्तरप्रकृतिस्त्वब्रह्मणेन सन्तु
नशापि प्रकृतयः । तथा चैवं योज्यम्— इयं मे मद्भिन्ना प्रकृतिरिव्याकृताख्या भूम्यादिमेदेनाष्टपेति मूलप्रकृतेरत्र
सत्तम ! ' इति । ' अन्यत्वं पुरुषे प्रज्ञात्रिफले प्रविटीयते ' [त्रि. पु.] इति च । तस्या अपि प्रमव-

एवं क्षेत्रात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिकां तामाह—अपरेयमिति । इयं प्रागुक्ता साऽपरा अश्रेष्ठा, जडत्वात् । इतस्तु थिलश्रणामन्यां परां चेतनत्वेन मदनन्यत्वादुक्त्यां मे मत्सम्बन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणनिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्यां विद्धि जानीहि । हे महाबाहो ! यया प्रकृत्याऽन्तःप्रविष्टयेदं जगत्स्यावरजङ्गमशरीरालम्कं धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—एतदिति । एतद्योनीनि, एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृतिः योनिः कारणं सर्वभूतानाम्, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—एतद्योनीनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य तदुपगतं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अहमिति । 'एतद्योनीनि' इत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतौ एतच्छब्दस्याव्यवधानादप्रतिपात्ताशङ्क्य व्याकरोति—एते इति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि अनिमन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन

प्रकृतिद्वयमङ्गीकृत चेत्कथमहमित्याहुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरवेति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रकृतीति । अपरप्रकृतेरचेतनत्वात् परप्रकृतेचेतनत्वेऽपि किञ्चिन्नात्वाद्वाधरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह—सर्वज्ञ इति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—एतच्चेतनाचेतनसमष्टिरुपमदीयप्रकृतिद्वययोनीनि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्युच्चावचभावेनावस्थितानि चिदचिन्मिश्राणि मदीयानि सर्वाणि भूतानित्युपधारय । मदीयप्रकृतिद्वययोनीनि हि तानि मदीयान्येव । तथा प्रकृतिद्वययोनित्वेन कृत्स्नस्य जगतः तयोर्देयोरपि मद्योनित्वेन मदीयत्वेन च कृत्स्नस्य जगतोऽहमेव प्रभवः, अहमेव च प्रलयः, अहमेव च क्षेत्रीत्युपधारय । तया चिदचित्समष्टिभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि परमपुरुषयोनित्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । "महानव्यक्ते विलीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देवे एकीभवति" [सु. उ. २] 'विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्रः' [वि. पु. १।२।२४] 'प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयते परमात्मनि । परमात्मा च सर्वपापाधारः परमेश्वरः । विष्णुर्नामा स वेदेषु वेदस्तेषु च गीयते ॥' [वि. पु. ६।१।३८-३९] इत्यादिका हि श्रुतिस्मृतयः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं समष्टिदशोक्ता, 'एतद्योनीनि' इत्यर्थेन तु व्यष्टिरुच्यते । 'अहं कृत्स्नस्य' इति तु समष्टि-व्यष्टयोः सङ्गतिर्योः कार्यत्वादिकथनम् । सर्वाणि भूतानि, इति चिदचिन्मयकार्पणनिर्देशात् । एतच्छब्दः प्रस्तुतप्रकारप्रकृतिपुरुषपरमार्शाः, न प्रकृतिमात्रपर इति दर्शयति—एतच्चेतनेत्यादिना । एतेन स्वल्पेन निर्विकारस्यापि चेतनस्य देवादिकारीभिरुपतर्पणज्ञानक्रियाभोगादिभिश्चित्तवैषाण्येभ्यः सत्पुरुषां चित्तवैषाण्यपरम्परा प्रकृतिव्युत्पत्तिरिति सूचितम् । व्याख्येये मदीयानीत्येतन् इत्यनेन । कृत्स्नमत्र निर्दिश्यत इत्यत्राह—मदीयप्रकृतिद्वययोनीनीति । शब्दाप्रयोगेऽपि भावसाध-तिदाविशिष्टः स्वकीयत्ववचनार्थः इति भावः । भगवद-

भिप्रायस्यवचनरूपत्वादन मदीयशब्दोक्तिः । तथेत्यस्य तथा-सर्वात्यर्थः । तस्यैव विवरणं प्रकृतिद्वयेत्यादि । पूर्वोक्तेरपि त्वादिविशेषवार्थो वा तस्याशङ्कः । प्रभवप्रलयशब्दावप्रोत्पत्ति-व्यवस्थानपरो । ननु "अत्रामेका" [वि. उ. ४।५] "निरयो नित्याना" [वि. उ. ६।११] "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि" [११।१९] इत्यादिषु सत्पुरुष कार्यविषये कृत्स्नप्रवदेन प्रकृतिद्वयस्यापि सङ्ग्रहः कथमवगम्यते ? इत्यत्राह—चिदचित्समष्टीति । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि प्रत्ययुत्तिष्ठतात्परोऽस्मादुत्पत्तिरपि धृतिसिद्धेव स्यादित्यभिप्रायेणोपादत्ते—महा-निवि । प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि तयो नाम द्वारं नीत्वेन विभागावर्हः संश्लेषविशेषः । तेन द्वयस्वरूपस्य निरपत्त्यार्थः

इत्यादेर्विरोध । उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति—विष्णोरिति । परतोदिते परत उदित इत्यर्थः । आर्षं सन्निभेदं, यद्वा, स्मृति-
रूपीय प्रलयपरिवे, तत्प्रकरणस्थत्वात् । ‘दो अवखण्डने’ इत्यत्र
दिते इति निश्चिन्त पदम्, पृथग्भूत इत्यर्थः । तेन प्रलयदशा-
यामपि प्रमाणपुरोधेयत्वात् मित्य स्वरूपभेदोऽस्त्येवेत्युक्तं भवति ।

अदिते वा इति पदच्छेदः, अपृथग्भूते इत्यर्थः । तेन विभागानर्हं
संख्य उक्तो भवति, प्रलयप्रवर्धनम्यत्वाद्वापि पूर्वोक्तोपादीय-
मानस्मृतिप्रमाणभत्वाभिप्रायाच्च । स्वाभिमतार्थे स्मृत्यर्थे
वचनमुदाहरति—प्रवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्भूते इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह—अहमिति । प्रभवादेः
सत्तामतीत्यादेः कारणत्वात्तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि । तथा च श्रुतिः “सर्वकामः सर्वकर्मा सर्वगन्धो
सर्वरसः सर्वमिदमभ्याचोऽवाक्यनादरः” [छा. उ. ३।१४।२] इति । आह च—‘सष्टा पाता च
संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता । यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यपिभिः स्तुतः ॥ सुखरूपस्य भोक्तृ-
त्वान्न तु सर्वस्वरूपतः । आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ॥ तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वा-
ज्जातं सुखमतीव च ।’ इति नारदीये ॥ ६ ॥

६ ज ■ टी—नन्वत्रापरपरान्तररूपवृत्तं भगवतो
यत्परतत्त्वं वक्तुमभिधेयं तत्र शरीरान्तरविषयलक्षणाख्यकार्य
स्य जीवाणां च तयोरेवान्तभाव इति दर्शयितुं ‘एतयोनीनि’
इत्युक्तम्, इदानीमहं परतर इति वक्ष्य, इदं तु किमर्थमुच्यते ?
इत्यत आह—न केनहमिति । पूर्वं वाक्यभेदेन प्रवृत्त्यो
रवत्त्वं परत्वं ‘मे’ इति स्वभावान्न बोक्तृत्वा ‘यथेदं धार्यते
जगत्’, ‘एतयोनीनि’ इति जगदाधारत्वाकारणत्वे कथितं
तत्र ‘प्रवृत्तौ एव भगवद्भूते, जगत्प्रवृत्तिरित्ययम् प्रवृत्त्यधीना
एव, न भगवदधीना’ इति प्रतीतं, तन्निराधारत्वेदित्यर्थः ।
‘जगत्प्रवृत्तिरैश्वर्यं’ इत्यत्रावत्त्वं प्रकृतिद्वारात्मुपचरितमिति
यावत् । प्रवृत्त्यो कारणत्वादिक्तं मदावयवमिति भावः । जग-
त्प्रभवो प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैश्वर्यमुच्यते इति प्रतीति-
निरासार्थमाह—प्रभवादेरिति । यथा पुनरिदं प्रभवो रि-
प्रलयस्यावस्थं सुखहृदुरित्युपलब्धं पिनादस्त्वद्वाक्यत्वं, तथा
तद्भोक्तृत्वात् ।

भगवत् सर्वभोक्तृत्वं कुत ? इत्यत आह—तथा चेति ।
‘सर्वकाम’ इत्यादेर्द्विरुक्तत्वात् एकं भोगविषयमिति गायत ।

अन्यत इति काना इत्यादि । गन्धरसरासदौ गुणान्तर
स्याप्युपलक्षकौ । सर्वमिदमभि अभित आतो एन, स्थित
इत्यर्थः । न विद्यते आदर आक्षयतुर्द्विधस्यासौ नादर, अवाक्यथा
नौ नादरस्येयवाक्यनादर । कारणत्वादिनैवैक्यव्यपदेश इत्येत
लुत्त ? इत्यत आह—आह चेति । सुखरूपस्य सुख
कारणम् । ननु ‘स्रग पाता’ इत्यादिकमयुक्तं कादाचित्कक्रिया
वेत्ता विकारित्वप्रवृत्त्यात् । भोग्यं यद्वाप्य सुख तस्य पूर्वमभाव
नापूर्णत्वप्रवृत्त्याचेत्यत आह—आगमिष्यदिति । यद्भोग-
नागमिष्यत्सुखं तत्र तदाऽन्यत्सुखं । क्रियाश्च शक्तिरूपं चेति
वार्थः । तर्हि कथं भोग्यं पातमित्युच्यते ? इति भावेन
वृत्तं—अपि स्थितिः । उत्तरमाह—तथापीति । सदा
सदाऽपि यद्यपि ‘प्रभवयस्यादिति प्रभव, प्रतीयतस्मि
प्रति प्रलयः’ इति शक्यत व्याख्यातं तथापि महिमाति-
शयलामायैव व्याख्यातम् । एतत् ‘यस्मान्मम प्रवृत्तौ योनी
सर्ववृत्तानां ततोऽहं इत्यन्तस्य चयनं प्रभव प्रलयन्तथा’ [छा.]
इति व्याख्यानमप्यहं भवति ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—एषा परापरत्वेन विभक्ता प्रकृतिर्योनिः कारणं येषां तान्येतयोनीनि भूतानि
सर्वाणीत्युपधारयावच्छ । अतः परं प्रकृतिरूपेण स्थितोऽहं विश्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्ति-
स्थानं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

८ घं प्र गि—ननु चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य कथं प्रवृत्त्या म
कथं येन ‘मिमा प्रवृत्तिरष्टधा’ ‘नीचभूतानां प्रवृत्तिरिति’ इति
भूतेऽत्राह—एतयोनीनीति । एषा प्रवृत्तियोनिरुपादानकारण
येषां तान्येतयोनीनि सर्वाणि चेतनाचेतनामकानि भूतानीत्युप
धारण अवगच्छ । मुदुपादानकस्य पञ्चदशद्वयमवस्थानप्रवृत्तसु
पादानकस्य चिद्विषयप्रवृत्त्यापि प्रवृत्तयामायात्मवत्त्वमस्य
वैलक्षण्यं । तदनेन ‘मायामाप्रमिदं द्वैतमर्तं परमार्थं’ [नी
का १।१०] इत्यादिश्रुत्युक्तमस्ति तस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य माया
परिणामत्वाद्द्वैतत्रादिकप्रदर्शनात्तत्त्वं निष्पन्नं प्रवृत्तिरिति ।
नी द्वि ३

अथ “सर्वं सत्त्विदं मय तत्त्वान्” [छा. उ. ३।१४।१]
इति श्रुत्युक्तमर्तं तस्मिन्परिचितं द्वैतप्रपञ्चमिष्यात्वाद्वाप्यति—
अहमिति । प्रभवयस्यादिति प्रभव उच्यते कारणम् । प्रवृत्त-
यतस्मिन्निति प्रवृत्त्यो वास्तव्यम् । तथाहं ‘अपि सर्व-
मिदं भोतं सुखं भणिषथा इव’ इत्यपि सत्त्विकोत्तरावर्गनग्निति ।
कारणवर्तिदेशः । यदि यत्रोत्पत्तिरिति प्रलयतः तत्ततो
ऽभिप्रेतत्वात् प्रतिरुद्धं इति प्रवृत्त्युत्पत्तिरिति प्रतिरुद्धं
प्रपञ्चस्य मयप्रभवस्य मिष्यात्वं निश्चयम् ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—अनयोरेव प्रकृतिस्त्वं निर्वचनेन ज्ञापयन् स्वस्य तद्वाराऽसाधारणकार्यकारणत्वमाह—
एतद्योनीनीति । यत एव प्रकृष्टा कृतिरित्यत एतद्योनी एते एव जनिके येषां तानि स्थावरजङ्गमात्मकान्युपधारय
तुद्धयस्व । तत्र जडा प्रकृतिदेहादिरूपेण परिणमते; चेतना तु मद्गंभूता भोक्तृत्वेन क्षेत्रज्ञरूपेण तत्राविश्य
व्यामोहिकया तां धारयति इति ते यतो मत्तः कारणभूतात् प्रयोजकाद्वा सम्भूते मद्रूपे; अतोऽहमेव जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा; घटपटादेर्भूरिव । प्रकृतिपुरुषद्वारा कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—एतज्ज्ञानेन किं स्यादित्यत आह—
एतदिति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एतद्यो-
नीनि एते प्रकृती योनी कारणरूपे येषां तथा तदुपधारय,
उप समीपे हृदये पोषय । एतद्योनिज्ञानेन मत्कीर्तयितुं सर्वेषु
भविष्यतीति भावः । यतस्तद्योनीनि सर्वाणि, ते च
मद्वशे, अतः कृत्स्नस्य सम्पूर्णस्य जगतोऽहं प्रभवः प्रकर्षेण
मवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानं, मूलकारणमित्यर्थः ।
तथा प्रकर्षेण लीयते अनेनेति लयस्थानं प्रलयकर्ताऽप्यहं
मेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—एतदिति । एतेऽपरापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनिहृत्पत्तिलयस्थानं येषां भूतानां
तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्पराजानीहि । किं पातञ्जलानामिह एतै प्रकृती
ईश्वरादन्ये ? इत्याशङ्क्याह—अहमिति । कृत्स्नस्य स्वस्वप्रकृतिसहितस्य जगतो जडाजडरूपस्य प्रभवः
प्रभवस्त्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिकारणम्, तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि
प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ॥ ६ ॥

भगवतोऽद्वैतस्वरूपम् ।

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ! ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे 'मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—यतस्तस्मात्—मत्तः परमेश्वरात् परतरमन्यत्कारणान्तरं किञ्चिन्नास्ति न
विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनञ्जय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि
सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्पृतमनुगतमनुविद्धं, ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्, सूत्रे च
मणिगणा इव ॥ ७ ॥

१ अत्र सामान्याभिधायितावपि सूत्रमणिगणद्वौ दार्ष्टान्तिकबलात् सुवर्णमयत्वरूपं विशेषमुपस्थापयत इति मन्वानो धामनः—
अनेक मणयस्तेषामेकं सूत्रं प्रतिप्रभव । सुवर्णमेव तत्सर्वं न भेदस्तत्र बन्धन ॥ *
मणयस्ते च तत्सूत्र एकमेव यथा तथा । महदादीनि चेतोऽहं सर्वं मद्भवे केवलम् ॥
महदादीनि मणयः सूत्रमीशोऽहमहं ॥ प्रोतानि विश्वत्वनारूपेण मयि तान्यलम् ॥
हारो मणीनां घटते न सूत्रेण विना यथा । मया विना विश्वस्तथा ॥ तथा महदादिभि ॥ इति युक्तियुक्तं—
विवेचयति ॥

शानेशोपि—सुवर्णान्तात्पुन्यते सुवर्णमणयो यथा । मया भूत जगत्सर्वं सनाथाभ्यन्तरं तथा ॥ इत्यनुमेवादायं व्यतक्ति ।
अन्ये तु—आधारोऽसि यदि त्वमस्य जगत्वाधेयमूर्त अणुहृदयेवास्त्वमिदं च तर्हि नियत स्यादशेषागोचरम् ।
मत्तयादि हि हृदयते ननु तदापेयं हृदिहृदये तद्वैषम्यमिह स्फुटं गन्तुं जगद्दृश्यं, त्वमक्षादियः ॥

आधारात् ते घटते कथं तदित्याक्षिपेरणाय । इतीदं भला ।

इथान्मन्यं किञ्चिदित्यन्यं जगाद् देवो जगदेकनाथः ॥

आधारभूतमपि सूत्रमद्वयमेव संहरयते मणिगणस्य तदाश्रितोऽपि ।

एतन्नगरयनुगोऽस्मि न ॥ ग्रीवे सम्योतमेतदक्षिणं ॥ जगपदास्ति ॥ इति परिश्रुते ।

—अविगीता ।

९ व० त० दी०— यस्मादेवं तस्मादेव माहात्म्यं पूर्वं ज्ञातव्यं मत्तः परतरं नान्यदिति । अहमेव पर इत्यर्थः । किञ्चेदं सर्वं प्रोतमाश्रितं मयि तत्र यत्स्वरूपमानन्तरं बहिरिदं युष्मदाशुपलभ्यमानत्वात्सर्वं जगत् मत्स्वरूपेणैदं नत्वविधाकल्पितम् । तत्र दृष्टान्तः— 'सूत्रे मणिगणा इव' इत्यात्मशरीरभावेनावस्थानमुक्तं "यस्य पृथिवी शरीरं" [वृ. उ. ३।७।३] "यस्मात्मा शरीरं" [श. प. ब्रा. १४।५।५।३०] "य एषः [ह्येषः] सर्वभूतान्तरात्मा" [सुं. उ. २।१।४] इत्यादौ प्रसिद्धं विधेयम् ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— यत् उत्पत्तिप्रलयवृत्तानामहमेवातो हे धनञ्जय मद्भिभूतिरूप ! एतदज्ञानयोग्य ! मत्तः परतरं श्रेष्ठं जगत् जगति वा किञ्चित् अहं स इति भेदेनापि अन्यत्रास्ति, एषस्तत्प्रतिप्रलम्बकाणेन स्वत उत्तमत्वाभावात्मन्योक्त्वा द्विप्रतिहेतुत्वेनाऽपि तपा स्वमेवेति स्वस्य स्थितिहेतुत्वमाह—

११ नी० भा० दी०— एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानस्त्वेनोपपाद्य तत् पञ्चात्मनो निर्विकारत्वज्ञाने प्राप्ते आह— मत्त इति । कारणान्मृदादेः परं पृथग्भूतं घटादिव्यवहारे तयोर्भेदानुभवात् । परतरं तु गवाश्वादि, मृदुपादानकृत्वात् । एवं ब्रह्मणः परतरं सद्गुपादानकं किञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय ! एवं प्रपञ्चे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपञ्चाव्यतिरेकं सद्यष्टान्तमाह— मयीति । मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुभूते । अविदं सर्वं मणिगणवत्स्वरूपरव्यावृत्तं तत्प्रोतम् । 'तै न व्यावृत्तैर्भ्योऽनुवृत्तं भिन्नम्' इति न्यायेन प्रपञ्चातीतोऽहमतो न मम विकारित्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्दधियां भजनोपयोगिविभूतिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपम् ।

रसोऽहमप्सु कौन्तेय ! प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः स्वे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ ! सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

चलं चलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

१ नवीश्वरस्य बीजत्वे विनाशिताऽपि प्रसक्तैः, लोके सत्यं कुरे बीजविनाशस्यावश्यमावित्त्वदर्शनात् । तत्त्वर्थे बीजार्थ-विषयं सनातनत्वमुच्यते ? इति चेत्— शब्देन बुद्धिविश्रान्तेव आश्रयति, न तु भगवद्विभूतिभूतउद्भिमतः । ते हि बीजवेदपि यथा नित्यत्वं न च्यवते, तथा स्वगमयुक्तमरीचिकादृष्टान्तेनोपपादयेत्युक्ते वाक्यान्वयः । यथा ह्यन्तर्दे भोग्युपयपि मृगतुल्यमवमुद्रते तद्बीजभूतो दिवाकरकनिकरो न वदाचित् विशीर्यते, तथा सहस्रस्य सम्भवत्स्वपि मृतेषु तद्बीजभूत ईश्वरो न माययापि परिहीयत इति । एतेन सद्गुणादीश्वरद्वयतानां भूतानां सत्त्वशक्त्या गर्भत्वात् सौम्यतीति शृताभिधमिन्नरुपदेवभागासीद्गुणवान् । 'बुद्धिर्बुद्धिमता-मस्मि' इति घानम' परिवर्तेति ।

२ यत् सत्त्ववस्तुपारणसमर्पमूर्तत्वात् । काम इच्छा संविन्मात्ररूपा, यस्या चष्टयादिभिर्धर्मरूपैर्नास्ति विरोधः । इच्छा हि सर्वत्र भगवच्छ्रितया अनुयायिनी न इति विरुद्धपते, धर्मैः स्वापन्तुर्धर्मपटादिभिर्मियत इति सद्गुणसद्वृत्त्या दृष्टान्तवित्त्वभावार्थं ज्ञानिनः । उक्तं च शिष्योपनिषदि— इन्द्रयागवशा ज्ञाने जाते चित्तं निवेद्ययेत्' इति । ज्ञात एव, न भाग्यप्रसूत इत्यर्थः । एवं व्याख्यानं स्वयन्ता ये 'परस्परानुपपातकं शिष्यं सेवेन' (वा. कामपु. १।१।२) इत्याशयेन व्याचक्षते, ते सम्प्रदायव्य-मन्त्राणां भागवत्तत्त्वं ॥ व्याख्यानं नमस्कृत्य एव ॥ श्रीवर्गादिनि मन्त्रवादि, नन्तर्हं तन्मयः । ज्ञात एव च भगवन्मय तर्हं भगवद्भावेन धर्मदपते, न तु नानाविधराशेर्ज्ञाननिष्ठो भगवत्तत्त्वं प्रतिपद्यत इति सत्त्वज्ञानसाधकं एव क्रमः इत्यभिनयः शुभाचार्याः ।

—अपिगीता ।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतं ? इत्युच्यते—रस इति । रसोऽहं अपां यः सारः स रसस्तस्मिन्नसभूते मद्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । ययाऽहमपु रस एवं प्रभाजस्मि शशिध्वर्ययोः । प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्ववेदाः प्रोताः । तथा ख आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुम्बुद्धिर्नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— अवादीनां रसादिषु प्रोक्तत्वप्रती-
तेस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति मत्वा पृच्छति—केनेति ।
ततोऽस्तस्युत्तरमन्येन दर्शयति—उच्यते इति । वारो मयुरो
वेदुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं ? तत्राऽऽह—तस्मि-
न्मयि । अन्तु यो रस सारस्तस्मिन्मयि मयुररसे वारमयूते
प्रोता आप इति वदुस्तत्र धर्मेण व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह—
एवमिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभाजस्मीत्यादि व्याचष्टे—

यथेति । चन्द्रादित्ययोरां प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावि-
त्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति—तस्मिन्मयि । प्रणवभूते
तस्मिन्वेदाणां प्रोक्तत्ववाक्यादेः यः सारभूतः शब्दस्तद्भूते पर-
मेष्ठे प्रोतमाकाशमित्याह—तथेति । पौरुषं वृद्धिवति भागं
पूर्ववद्भिन्नजले—तथेत्यादिना । पुरुषत्वमेव पिशादयति—
यत इति । पुंस्त्वसामान्यान्धके परस्मिन्नीधरे प्रोतान्तद्विषेया-
स्तद्वृणान्तत्वेन तत्त्वमावृत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी
प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं, अवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।
अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्येषां संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्ति-
श्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् ।
तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिन्स्तपति मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'मयि सर्वमिदं प्रोतं' [७७]
इत्यस्यैव परिमाणार्थं प्रकारान्तरमाह—पुण्य इति । पृथिव्यां
पुण्यशब्दो यः सुरभिर्गन्ध सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथ-
यति—तस्मिन्मयि । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं ? तत्रा-
ऽऽह—पुण्यत्वमिति । यत् पृथिव्या गन्धस्य स्वभाविकं
पुण्यत्वं दर्शितं, तदवादिषु रसादेरपि स्वभाविकपुण्यत्वस्योप-
लक्षणार्थमित्याह—पृथिव्यामिति । प्रथमोऽत्र पक्षोऽपि
गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादिति भावः । कथं
तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं ? तत्राऽऽह—अपुण्यत्वं वि-

ति । तत्रैव स्फुटयति—संसारिणामिति । गन्धादयः स्व-
कार्यैर्भूतेः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिपशादपुण्याः
सम्पत्तय इत्यर्थः । यथा मेस्तेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽस्मिन्मय-
ह—तेज इति । जीवनभूते च मयि सर्वाणि प्रोतानीत्याह—
तथेति । जीवनशब्दार्थमाह—येनेति । येन अन्नरसेनाहृत-
कमेनेत्यर्थः । 'तपश्चास्मि' इत्यादिस्तापस्यार्थमाह—
तस्मिन्मयि । चित्तशान्तिपराशरादि वा तपस्तत्तात्मनीधरे
प्रोतास्तपस्विनो विनोपणभावे विशिष्टस्य चन्द्रानुलोमावादि
त्यर्थः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— वीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ ! सनातनं
चिरन्तनम् । किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि । तेजः प्रागल्भ्यं
तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे
प्रोतानि, कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं ? तत्राऽऽह—वीजमिति ।
बीजान्तरापेक्षयाऽन्यत्वेनां वारयति—सनातनमिति । चैत-
न्यस्याभिन्न्यव्रक्तं तत्त्वनिधयसामर्थ्यं बुद्धिः, तद्वतां वा बुद्धिस्त-

द्भूते मयि सर्वं बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह—किञ्चेति ।
प्रागल्भ्यवत्त्वं यत्प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्यहं-
तेज इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्प्रागल्भ्यमवसामर्थ्यं परमा-
प्रवृत्त्यम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— वलमिति । वलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च वलं कापरागविवर्जितं-
कामश्च रागश्च कामरागी, कामस्तृष्णाऽसन्निकृष्टेषु विषयेषु, रागो रज्जना मात्रेषु विषयेषु, ताम्बां

कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि; न तु यस्संसारिणां तृष्णारागकारणम् ।
किञ्च धर्मापिरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्रार्थोऽशन-
पानादिविषयः स कामोऽस्मि हे भस्तरपम ! ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या. — यच्च बलवता बलं तद्वृत्ते मयि तेषां प्रोतत्वंमित्याह — दलमिति । कामकोषादिपूर्वकस्यापि बलं स्थानुमतिं वारयति — तच्चेति । कामरागयोरेक्यार्थत्वमाह्वयार्थं भेदमावदयति — कामस्तृष्णेत्यादिना । विशेषणसामर्थ्यसिद्धि

व्यावर्त्यं दर्शयति — न त्विति । शास्त्रार्थापिरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवता मृतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाऽह — किञ्चेति । धर्मापिरुद्ध काममुदाहरति — यथेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — ये चैन सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः, राजसा रजोनिर्वृ-
त्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च, ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तामस एव जायमानानि-
त्येव विद्धि समस्तानेव । एवं यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्ग्राहः, यथा
संसारिणः । ते पुनर्मयि मदग्राह मदधीनाः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या. — चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावा नामीश्वरात्मत्वाभिधानादन्यपामतदारकासायुक्त — किञ्चेति । प्राणिना नैविष्ये हेतु दशगन्धकाशयमाह — ये केचित्त्विति । तर्हि पितुरिव पुत्राधीनत्वं त्वतो जायमानास्तदधीनत्वं तत्प्रापि र्यादिति विक्रियावत्त्वभ्युत्पन्नप्रतिरिक्त्याह्वाऽह — यद्य-

पीति । मम परमार्थत्वातेषां कल्पितत्वात् तदुपशोभौ मयि स्वानामित्यर्थः । तेषामपि तद्वदेव स्वन-नतासम्भवात्किमिति कल्पितत्वं इत्याहुःक्याह — ते पुनरिति । त्रिविकाना भावानां न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्, तथा च कल्पितस्या विधानसत्प्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रवसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा. — अतः सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनात्मभूतपरमपुरुषप्रकारत्वात् सर्वप्रकारः परम-
पुरुष एवावस्थित इति सर्वैः शब्दैः तस्यैवाभिधानमिति तत्तत्सामानाधिकरण्यानाह — रसोऽहमिति
चतुर्भिः एते सर्वे निलक्षणा माना मच्च एवावस्थिताः, मच्छेषमताः, मच्छरीरतया मय्येवावस्थिताः,
अतस्तत्प्रकारोऽहमेवावस्थितः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

४ ये ता च — एव 'मृमिरा' [७१४] इत्यादिना भेदशून्यत्वं उपरहित, 'मयि सकम्' [७१०] इति तु घटक श्रुत्यर्थः, अथ तदुभयनिवारिताभेदशून्यत्वं उपरहित कियत् इत्यभिप्रायमाह — अत इति । केचित् मयि सर्वैर्मदम् इत्यस्य रसादिधर्मविक्षिप्ते मयि प्रोतमित्यर्थः, तद्विवरण 'रसोऽहम्' इत्यादि इति व्याचष्टु, तत्परेरेकाशयमाह — सर्वस्य परमपुरुषशरीरत्वेनेति । परिके ल्वाधाराधेयमाधैवैपरीत्यादितोप इति भावः । प्रकारवाचिद्वन्द्वानां प्रकाराणि पर्यवसानस्वामास्य जातिगुणादिशब्देभ्यः सामान्यतः सिद्धमिति स्मर्यितुं प्रकारतोषादानम् । अभिधानं मुख्यतया बोधनम् । यद्यपि रसादिशब्दाः साकं निरुक्त्या प्रयुज्यन्ते, व्यवहारण तया चाशरादिशब्दोपादानम्; तथापि रसादीनां परमात्मशरीरभूत इत्यप्रकारं वन परमात्मनः प्रकारादिशब्दादिशब्दानां चात्र तस्य मानाधिकरणतया प्रयोगात्तत्र निष्कर्षस्तत्र नास्तीत्यनुष्णत स्मर्य । शब्दोपादानं तु सतततद्वन्ध प्रधानभूतसमाध्यादिप्रकारीभूतोऽस्मिन्निहापनाधम् । इत्यप्रकाराणां च तत्प्रकारत्वं काट्येयमात्रं (ध्वनः) यो विमर्तिः [वि. पु. ११११२८] इत्यादिप्रयुक्तमिति भावः । रसस्य प्रविक्रमो भूतो सत्तामस्यार्थो रसादिगुणान्तरसद्भावेऽपि 'रसोऽहम्' इति विविधोपादानं तत्रैवावस्थितमिति भावः । यद्यपि रसादिगुणान्तरसद्भावेऽपि 'रसोऽहम्' इति विविधोपादानं तत्रैवावस्थितमिति भावः । यद्यपि रसादिगुणान्तरसद्भावेऽपि 'रसोऽहम्' इति विविधोपादानं तत्रैवावस्थितमिति भावः ।

अन्यत्र च 'आत्मन्या तरा (ततो) भूमि प्रत्यवाय कल्पते' [वि. पु. ११११४] इत्यादिना च प्रविक्रमादीनां गन्धरागादी नत्वमुक्तम् । एवंमुत्तराणि प्राशयतो विशेषनिर्देशो यथोचित आन्यम् । प्रभा स्वाभावितिरिकप्रकारितेनादिव्यविशेषः । प्रम शैव चन्द्रसूरी अगदुपशरहेतुमृताविति तौ तत्प्रधानौ । सर्वेषां वेदानां धीनत्वादिना तेषु प्रणय प्रधानभूत । पौरुष पुरुषस्य अर्थः, यत् पुरुषपुत्रिरित्येके सन्तानपरम्पराहेतुवृत्त रत इत्यर्थः, यद्वा पौरुष सामर्थ्यं, कर्तृत्वसाक्षित्यर्थः, तदैव हि कर्तृत्वमन कारकात्तरेभ्यः प्राधान्यम् । त्रुप चीवेदित्यर्थः । यद्वा पौरुष पुस्तक्यं स्त्रीमनुसंख्यात् सत्त्वादिमभावविशेषः । तद्वन्द्वं पुरुषपर्यायः । पुण्यो गन्ध तुल्यत्वादिगन्धः, गुर्भो गन्धमात्रं वा, तत्राग्रे हि पृथिवी सत्त्वो मपश्य गुणस्य वा हेतु भवति । विभावयुराग्रे । तत्र च ततो दाहश्चत्तारि । भूत शब्दानां शरीरिणो शृण्वन्ते । सर्वसंज्ञानां प्रज्ञासर्वादीनामपि सद्भावे । तेषु जीवन शान्ति, प्राणस्थितिहेतुता । देन सर्वानि भूतानि जीवन्ति, मृतयुवपीववाय वा रूपम् ।

यद्येवमुक्ता सन्तान धीन प्रविक्रमः । अथवा प्रधानधर्म निर्देशप्रकारवादी शब्दाऽप्येवापादानत्वात् यम्यमावपर । सर्वेषां परिणामिद्वन्द्वानां स्वकार्यपरिणामाधर्ममिति भावः । अथवा धीन प्रविक्रमः अत्रमयापरभूतानां तदुद्गादान्तरम् । मुदि भव्य-

वसायः, शनमानं वा । तेजस्विनः प्रतापशीलाः, देशां तेजः । अनभिभवनीयत्वं, पराभिभवसान्ध्यं वा । तेजोऽभिमान इति केचित् ; प्रागल्भ्यमित्यपरे । ७०० पारणादिशक्तिः कामरागवशात् स्वकार्यं प्रवृत्तस्य बलस्य परशीलादिहेतुत्वादमोष्युक्तरीत्यादि-धारणमाणादिविपयत्वाय 'कामरागविर्वाजितम्' इत्युक्तम् । काम इच्छायाः कांक्षा प्राप्त्यदशा । राग इच्छा । रुद्धा कामरागः काम्य-परः, तद्विपरीतः रागः कामरागः । भूतेषु देवमनुष्यादिकृपेणा-वस्थितेषु जन्तुषु । धर्माविरुद्धः कामः स्वदारादीत्यादिः ।

अथ 'रसोऽहम्' इत्यादिज्ञानानाधिकरण्यं सहेतुमुपपादय-ति—एत इति । न चायं तदधीनज्ञानस्यैवदर्शनार्थो 'उवा रात्रम्' इत्यादिबलात्, मुख्यसम्भवे ह्यन्तरायोगादिति

भावः । एत इत्यनेनेभ्यस्त्यतिरिक्तस्य क्रियचमभिप्रेतम् । सर्व इत्यनेन मन्त्रादिभिर्मन्त्रैश्च क्रियमाणानामपि मन्त्रादिशरीर-परमात्माधीनमष्टत्वं 'अहं कृत्स्नस्य' [७।६] इति पूर्वोक्तं स्मास्तिम् । बह्यभागराजकामसंभयो वैलक्षण्यार्थमुक्तं विलक्षणता इति । 'मत् एव पृथग्विधाः' [१०।५] इति च वक्ष्यते । एतेन 'न विलम्बोऽप्यहं' [व. सु. २।१५] इत्य-धिकरणार्थोऽपि स्मारितः । मत् पयोत्पन्ना इत्यादि तद्व-स्त्वनुसृतं यथामन्त्रव सामानाधिकरन्त्यहेतुः । गुणजातिशरीर-व्युत्पत्तः सामानाधिकरण्यहेतुरप्यधिकारिणिति प्रदर्शनाद्योक्तं मध्येवावस्थिता इति ॥ ८॥१०॥११॥१२॥

३ रा. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सात्त्विका राजसास्तामसाश्च जगति देहत्वेनेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन तत्तद्वेतुत्वेन चावस्थिता ये भावाः, तान् सर्वान् मत् एवोत्पन्नान् विद्धि ; ते मच्छरीर-तया मध्येवावस्थिता इति च । नत्वं हेतुषु नाहं कदाचिदपि तदापत्तस्यिति, अन्यत्रात्मायचस्थि-तित्वेऽपि शरीरस्य शरीरेणात्मनः स्थितावप्युपकारो विद्यते ; मम तु त्वेन कथितथाविध उपकारः, केवललीलैव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ प्र. ता. अ.— 'रसोऽहम्' [७।८] इत्यादेः प्रदर्श-नार्थत्वं 'ये च' इत्यस्योपबन्धरतां च दर्शयति—किं वि-दित्वेति । तत्तद्वेतुत्वेनेति समश्चिद्व्याया अपि सद्गदः । अयं न वेहनादिविभागोऽनुभूयमानप्रकारानुकादियच्छब्दभिप्रे-तः । सात्त्विकमादिकं देहादिषु प्रत्येकमभिहितम् । अपि च 'अहं' प्रीतितानन्धः मुखं संशान्तचित्तता' इत्यादयः सात्त्विका भावाः । 'अनुष्टिः परितोषश्च कोपो मोहस्तथा क्षमा' इत्यादयो राजसाः । 'अतिविकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नमिदृता' इत्यादयस्तामसाः । एते बान्धव प्रपञ्चिता इहाभिप्रेताः । 'मत् एव' इत्यवधारणेन

निमित्तोपादानैक्यं सात्त्विकत्वादिना वैचिन्द्र्यसक्तिननुब्रिता-नेकान्नितत्वादिप्रतिशेषश्च कृतः । कारणत्वेन वद सामानाधिकर-ण्यनिबन्धननिष्ठमनस्य शरीरत्वेन तादृगन्यमपि तत्तन्मया विव-क्षितमिति दांयितुं मच्छरीरत्वाया मध्येवावस्थिता इत्यु-क्तम् । 'नत्वं हेतुषु' इत्यत्र व्याप्तिप्रक्षिप्तमनिरासायाह नाह-मिति । किमर्थमिदमप्रवक्तं प्रतिविष्यन् इत्यादाह्वाह अन्य-त्रेति । तुच्छोऽत्र सन्नानिर्वाण्यं । सर्वाधिकारिणित्वे हेतुत्वाद्-नादिवैषम्यपरिहाय तथाविध इत्युक्तम् । अभिप्रेतमुपपा-रन्तरामहंशब्दाभिप्रेतपरिपूर्णत्वमुपेन दर्शयति कैचलेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— इदं ज्ञानम् । रसोऽहमित्यादिविज्ञानम् । अथादयोऽपि तत् एव । तथापि रसादिस्वभावानां सारणां च स्वभावत्वे सारत्वे च विशेषतोऽपि स एव नियामकः, न त्ववादि-निपमानुषद्धो रसादिस्तत्सारत्वादियेति दर्शयति अप्सु रस इत्यादिविशेषशब्दैः । भोग्यविशेषतो रसादेरिति च उपासनार्थं च ।

६ ज. प्र. दी.— 'भूमिः' [७।५] इत्यादिनेत्यत्रावधारणुक्तेः 'रसोऽहं' इत्यादि ज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात्, तनिरसाय तत्त्वमाप्तिमाह—इदमिति । एवावता अन्येन ज्ञानं निरूपित-मित्यर्थः । कुतोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिः ? इत्यत आह—रसोऽहमिति । इतिवात्तद्विभागेऽपि प्रकरणान्तरारम्भ एव समाप्तिं गमयिष्यति । अस्तौकिस्मात्तत्त्वप्रतिपादनादय विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः । 'प्रमादः' इत्युक्त्या-येनैव 'रसोऽहं' इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम् । रसादीनां सत्ता-दिकारणत्वाद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिरिति । नन्वाद्यो धर्मिणो भगवदधीनास्तद्भोग्यान्धेयश्रीकियते, न वा ? नेति पत्रे 'अहं कृत्स्नस्य' [७।६] इत्युक्तविरोधः । आये तु 'अप्सु रसः'

इत्यादेर्धर्मिण्यो निष्ठस्य धर्मोणा प्रहस्यस्तुपसितिरित्यतः प्रथमं पञ्चसङ्ख्यकरोति—अथादयोऽपीति । धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्यान्धेयं । ननु तयोक्तो दोष इत्यतः कारणत्वे तावद्विशेष-शब्दोपादाने प्रयोजनमाह—तथापि । यद्यपि धर्मिणोऽपि भगवदधीना एव, तथापि धर्मिण्यो निष्ठस्य धर्माणामुपादानं युज्यत इति शेषः । कथं ? इत्यत आह—रसादीति । रसा-दयस्य वे स्वभावा अवशीनामगमगन्तुद्रव्यमधिके रसादिन्यभा-वास्तेषां साराणामवधिधर्मेषु सद्भावादिषु धेशानां च तेषामेवा-वादिस्वभावमूलाणां तद्वर्गेषु धेशानां च (राशीनामिति यावत् । स्वभावत्वेऽवादीनामिति शेषः । सारत्वेऽवादिधर्मेष्विति शेषः । रसादित्वे चेति कार्यः । स भगवानेव । विशेषतोऽपीत्यत्र

व्यापत्ये—न त्विति । अनुबद्धोऽनुपपन्नसिद्ध । तत्सारत्वाद्वि-
श्रैति । तस्य रसादेरवादिर्धर्मेषु सारत्वमवादिस्वभावत्वं रस-
त्वादिकं चेत्यर्थः । यथा लोके कुविन्दादि- पटादिद्रव्येभ्येव
व्यापारवाननुभूयते, न तु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु तदर्थेषु
च स्वभावत्वादेषु पृथग्व्यापारवान्, किन्तु ते पटादिजन्मानुपपि-
जन्मान एव । न तथा भगवान् । अपित्ववादेर्धर्मेषु रसादिषु
तदर्थेषु च स्वभावत्वादेषु पृथक् प्रयत्नवान्; न त्ववादिनियमानु-
पपत्तिस्तत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषाब्दा उपाता इत्यर्थः ।
भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह—भोगश्चेति । अवादिभोगादप्यति-

धयेन रसादेर्भोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति, विशेषाच्चैरिति
सम्बन्धः । ‘रसोऽहं’ इत्याद्यभेदोक्त्यर्थान्तरं सूचयन् तत्रापि विशेष-
पक्षोपादाने प्रयोजनमाह—उपास्तार्थं चेति । विशेषत
रसादेरिति वर्तते । अर्थवशाद्विरादेरिति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते ।
रसादयः परमेश्वरोपासने प्रतिमात्रेनात्र विवक्षिता । प्रतिमाया
चामेदोकि प्रसिद्धा । प्रतिमात्वमवादीना समानम् । ‘योऽमु
तिष्ठन्’ [बृ. उ. ७।३।४] इत्यादेः । अतः किं विशेषपक्षप्रवृत्ते-
नेति चेत् अवादिन्यो विशेषत रसादिषु भगवदुपास्तार्थं
तदुपपत्तिरिति ।

५ आ. मा. भा.—उक्तं च गीताकल्पे ‘रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च । सारत्वे सर्व-
धर्मेषु विशेषेणापि कारणम् ॥ सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः । रसादिमानिनां देहे स
सर्वत्र व्यवस्थितः ॥ अवाद्यः पार्षदाश्च ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः । रसादिसम्पत्त्या अन्येषां वासुदेवो
जगत्पतिः’ इति । ‘स्वभावो जीव एव च’ । ‘सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम्’ । ‘न तदस्ति
विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्’ इति च । ‘धर्माविरुद्धः’ ‘कामरागविवर्जितम्’ इत्याद्युपास्तार्थम् । उक्तं
च गीताकल्पे ‘धर्माविरुद्धकामेऽसावुपास्यः काममिच्छता । विहीने कामरागादेर्वले च बलमिच्छता ॥
ध्यातस्तत त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति च’ इत्यादि, पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया । तथा हि श्रुतिः—
“पुण्यमेवाहुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति” [बृ. उ. १।५।२०] “ऋतं पिबन्तो मुकुतस्य
लोके” [कठो. ३।१] इत्यादिका । ऋतं च पुण्यम् । ‘ऋतं सत्यं तथा धर्मः मुकुतं चाभिधीयते’
इत्यभिधानात् । ‘ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्थातस्प्रयोगः’ इति च । न च “अनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति” [श्वे. उ. ४।६ मुं. ३।११ क्रू. २।११७।५] ‘अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्’
इत्यादिविराधि, स्पृहानशनेतेः । आह च सूक्ष्मासनम् । मविविक्ताहारतर इवैव भवत्य-
साच्छारीरारादात्मनः ।

६ ज प्र वी.—उक्तोऽर्थत्रये प्रमाणमाह—उक्तं चेति ।
तथा चान्य अन्योन्यसमुच्चये । एवमवस्थेयद्वय इत्यनेन
सम्बन्धः । सर्वनामाधिसु । ईश्वरो रसादिक जगदित्युच्यत इत्यर्थः ।
अवादयोऽगपिभिमानी । ज्ञानिना ज्ञानार्थिना सम्पत्तये प्राप्तये
अन्येषां रसाधिनाम् । अवाद्य इति रसादीति च पादयो
सप्तनवाधरत्वेऽपि “न वा एवेनाधरेण छन्दसि विद्य-
न्ति” [ऐ. भा. १।६] इति वचनादत्रोप । स्वभाव-
स्य भगवद्भीनत्वमलौकिकमित्यतस्तत्प्रान्यान्यपि बाक्यानि
पठति—स्वभाव इति । अस्त्येवं धर्मिन्यो निष्कृष्य धर्मा
णानुपादानम्, धर्माणां विशेषणोपादानं तु धर्मधर्मित्यत
आह—धर्मसि । आदिपदेन “पुण्यो गन्ध” इत्यस्य
प्रश्नम् । कामादिषु विशिष्टैव भगवानुपास्यः, न धर्म-
विच्छेदेष्वप्यपिचित् ज्ञानाय कामादीनां धर्माणां धर्मावि-
रुद्धादिविशेषणोपादानमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—उक्तं
चेति । कानं पुण्यार्थम् । कामरागाद- कामरागादिना । अवि-
च्छेदित कामादिषु । गन्धस्य विरूपणोपादाने प्रयोजनान्तर-
माह—पुण्य इति । पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगो न दुर्गन्ध-
रयेति हान्यितुमत्र विरागणोपादानमित्यर्थः । अतु दुर्गन्धे भग-
वानुपपत्तिः, न वा । अतः एते कार्यभावा, आद्ये कथं भोगा

भाव । उच्यते—अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतव
इत्यभिप्रायः । दुर्गन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितम् ।

शुचिबस्त्येव भगवतो भोग्यमित्यत्र प्रमाणमाह—तथा
हीति । अनुपुपासकम् । कुत ? तस्य देवत्वात् । तत्रापि
कुतः ? न ह वै देवभारस्य पुण्यभोगनियमे देशोत्तमस्य कुतः
तदितिः । ‘ऋतं’ [कठो. ३।१] इति धृति कथं प्रहृणोष्यो-
गिनी ? इत्यत आह—ऋतं चेति । कुत ? इत्यत सामान्यविशे-
षाभिधानादित्याह—ऋतमिति । प्रयोगा शब्दत्रयः । तथा
च ऋतवत्तत्पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः । इत्यादिदेव्या
ख्यानं यदि भगवतो विषयभोगो पुण्य स्यात्, न वैभुम्; तदानी-
कारे धृत्यादिविरोधात् । ‘ऋतं पिबन्तो’ इति वत
एव छत्रिन्यायेनोपपत्तिरिति त्वत्पुण्य आह—न चेति । कुतो नेत्यन
आह—स्पृहल्लेपः । धृत्यादिषु स्पृहस्य जीवभोगस्य विषयस्या
भोगोक्तः, सुदमभोगस्य चाज्ञोकारादिति भावः । सूक्ष्मासने
प्रमिते भवदिय व्यत्यया । तदेव कुत ? इत्यत्र आह—आह
चेति । गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियाभोगः सारभोगतत्त्व भोगम् ।
परमेश्वरोऽप्याच्छारीरादात्मनो जीवादिभोगेन कित्यभोगेन
एव भवति । अनारोप स्पृहमपि मुहं इतीदृशम् ।

५ आ. मा. भा.—न चात्र जीव उच्यते, शारीरादात्मन इति भेदाभिधानात् । स्वमा-
दिश्च शारीर एव 'शारीरस्तु जिघा भिन्नो जाग्रदादिष्ववस्थितः' इति वचनाद्वारुहे । अस्मा-
दिति स्वीश्वरव्याप्यार्थम् । 'शारीरौ तानुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसंज्ञितः । अनादिवन्धनस्त्वेको नित्य-
मुक्तस्तथाऽपरः' इति पचनाचारदीये भेदश्रुतेश्च । सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो नत्ववस्था-
भेदः । आह च—'प्रविक्तश्रुपतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः । अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूला-
भोगात्स एव तु' इति गीताकल्पे । न त्वहं तेष्विति तदनाधारत्वमुच्यते । उक्तं च—'तदाश्रितं
जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः' इति गीताकल्पे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. वी.—ननु प्रविकिाहारतरोऽय जीव एवे-
त्यत आह—न चेति । न हि जीवो जीवावेव विलक्षणहार
इति युज्यत इत्यर्थः । ननु शारीराज्जाग्रावस्थाजीवात्स्वप्नसुषु-
प्त्यवस्थाः स एव प्रविकिाहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवत्व
भेदमस्तीत्यव्याख्यास्यामीत्यत आह—स्थमादिश्रेति ।
'स्वप्नो ननु' [अटा. ३।३।११] इति स्वप्नप्रसङ्गः कर्तारि । स्वप्न
सुषुप्त्यश्च शारीर एव, न केवलं जाग्रतः, तथापि स्ववस्त्वस्यापि
शारीराशब्देन गृहीतत्वात् न ततो भेदः स्वप्नसुषुप्तयोस्तित्यर्थः ।
अवस्थानयनतोऽपि शारीरत्वं कुतः ? इत्यत आह—शारीर
स्त्विति । जाग्रदादिष्ववस्थाषु । अस्तु स्ववस्थोऽपि शारीरः
तथाप्यस्मादिति विशेषणनात्र शारीरादिति जाग्रदवस्थो
गृह्यते । तस्माच्च स्वजाग्रदवस्थस्य भेदोक्तिरुक्तविधया सम्भवति ।
भवत्येषोऽपि शारीरादिति जीवे सिद्धेऽस्मादिति विशेषणं व्यर्थ
स्यादिति तत्राह—अस्मादिति । नैतद्विशेषणसार्थक्यादेव
परित्यज्य जीवोऽन प्राप्न, शारीरादित्वेवोपावीश्वरस्यापि

प्रासादीश्वरादेवेवस्वरस्य भेदानुपपत्तेः । तद्व्याप्यत्वं जीवमात्र-
परिग्रहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः । भवेदेवं,
यदि शारीरत्वमीश्वरस्यापि स्यात्, तदेव कुत ? इत्यत
आह—शारीरादिति । नन्वेवं पञ्चदशेऽनुपपत्तावीश्वर एवा-
लोच्यते, न जीवः, इति कुतः ? विनिगमनमित्यत आह—भेदेति ।
को हेतौ ? भेदयुते, स्वाभाविसंभेदस्ये गत्यन्तरे सम्भवति पुरु-
षभेद एवावर्तयता प्राक्तः, न त्ववस्थोपाधिको भेदः । 'सुखासु-
खयोर्मुक्त्ये सम्प्रत्ययात्' अतो युक्तं विनिगमनम् । न केवल-
मुक्त्यवस्था न्यायप्राप्ता, किन्त्वागमसिद्धा चेत्याह—आह
चेति । अभोक्ता न भोक्ता चेत्तेतयोर्मुक्तमेवागमनयः । 'सर्ग-
मृतस्ममात्मानं' [६।२९] इत्युक्तत्वात् । 'न त्वहं तेषु'
[७।१२] इति स्वमुच्यते ? इत्यत आह—न त्वहमिति ।
तदनाधारत्वं तदुपजीवनेन स्थित्यभावः । कुत एतत् ? इत्यत
आह—उक्तं चेति । न केवलं मुक्तविरोधादिति
चार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—रसो माधुर्यमहमपु कौन्तेय । प्रभा प्रकाशोऽस्म्यहं भवामि शशिसूर्ययोः ।
प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु । शब्दः ख आकाशे । पौरुषं पुंस्त्वं पुंस्बुद्धिर्दृष्टं पुरुषेषु ॥ ८ ॥ पुण्यो
गन्धः सुरभिः पृथिव्यां च । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसो बह्वी । जीवने प्राणः सर्वभूतेषु । तपश्च
स्वधर्मश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ वीजं प्ररोहणसमर्थं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ । सनातनं चिरन्तनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामसि । तेजः प्रागल्भ्यं तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ कामरागधिवर्जितम्—कामश्च रागश्च
ताभ्यां विवर्जितम् । कामो हृष्यमाणेषु तृष्णा, स्मर्यमाणेषु राग इति त्रयोपः । पर्माविरुद्धो भूतेषु
प्राणिषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ य इति । ये चैव सान्त्विकाः सच्चगुणनिर्वृत्ता भावाः प्राणिनो
राजसा रजोगुणनिर्वृत्तास्तामसास्तमोगुणनिर्वृत्ताश्च एते मय एवेश्वराज्जातास्तान्विद्धि । ययप्येवं न
त्वहं तेषु तद्वदोऽहं न भवामि, ते पयि मद्भा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

८ च. प्र. गि.—एवं भजनीयमवस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुत्य
'सुरमारपः' [७।१३] इत्यादिभिश्च पुंनिविशेषोपाद्वैतलक्षणं तत्र
स्वरूपप्रकृतम् ; तत्तु वेदान्तैकसमधिगम्य, न मन्त्रबुद्धिसिगोच-
रमित्युक्तमित्यति तदीयमननोपयोगिगुणितलक्षणं वक्ष्यस्वरूपं
दर्शयति पञ्चमि.—रस इति । रसो मधुरस्तेन्यात्ररूपः सर्वा-
सामर्पा सारः "महं रणाय चक्षसे । यो व सितवती रसः"
[अक्षरं. ७।१।५।१+यजुस्तं. ३९।१७] इत्यादिभ्युतिषु प्रसता-
क्षात्कारसाधनत्वेन प्रतिपादितः, सोऽयमप्यु रसोऽहमस्मि ।
गी. द्वि. ४

रसस्यां विभूतिं मद्रूपत्वेन व्यापेदित्यर्थः । तथा शशिसूर्ययोः
प्रभाऽस्मि, चन्द्रस्य प्रभाविभूतिं मद्रूपत्वेन ध्यायेत् । एवमग्रे-
ऽपि व्याख्येयम् । सर्वेषु वेदेष्ववस्थुतः प्रणवोऽस्मि, 'तपसा
शतं वा सप्तमिणा षण्मिणा सन्तुष्ट्या न्येयमोङ्कारेण सर्वावाः'
[उ. ३।२।३१] इति श्रुतेः । सो आकाशो शब्दस्तन्मात्ररूपो-
ऽस्मि । शृप पौरुषप्रणवोऽस्मि । उयमो हि पुरुषेऽपि विभूतिः
॥ ८ ॥ पृथिव्यां पुण्यः सुरभिर्नमोऽस्मि । चरतो रसादी-
नामपि पुण्यत्वसङ्गधायार्थः । विभावसायमो यमेनो हुस्महा

रूपात्मकमगवद्देशसम्बन्धेन शब्देष्टानन्दरूपत्वं भवति । मत्तु मत्तयेषु पौरुषांशत्वम् , पुरुषांशानामेव भजनयोग्यतेति तत्सम्बन्धेनैव सर्वमतुष्याणामुत्तमत्वमुच्यते इति भावः ॥ ८ ॥

॥ पुनः पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मिन्, येन गन्धेन पुष्टिर्न्यादिषु भावद्वयोपपत्तिरित्याह; स पुण्यरूपो गन्धस्तस्य सम्बन्धेन पृथिव्या गन्धत्वात्, तद्वत्तेनागवामोदेनाऽऽह्लादक-हृन्दावनाधारवादिकं चेति भावः । तथा विभावसौ अग्नौ पचोऽस्तापः कान्तित्तदहमस्मि । अत्रायं भावः— विप्रयोगतापस्यादेर्ममाशान्दगन्धेनाग्नौ तापस्तेन सर्वपरिपाकं कृत्वा सर्वस्वादादेर्मद्रोयतासगपावकत्वं भवतीति भावः । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणपारणम् ; अन्यथा भगवद्विपुकावां सेवां तदापारतां विना कथं स्थिति र्वाह १ । तपश्चिषु सापप्रयत्नवत्सु तप हेतुतन्त्रोपपत्तिरिति । अन्यथा तदभावे सुखादित्यागोच दुःखं की वा प्रवर्तते ? ॥ ९ ॥

किञ्च धीजमिति । हे पार्थ मत्सुपाश्रय ! सर्वभूतानां सनातनं नित्यं बीजं मां विद्धि । अत्रायं भावः— पुरुषो तमलीलाव्यजीवास्तदात्मका एव, तदंशा एवात्र प्रकटीकृताः, अन्यथा लीलोपयोगिनो न भवेयुः, तेन तद्वीजजाता पृथगेव सेवायोग्या इति सर्वेषां बीजं मां विद्धि, तज्ज्ञानं स्वरूपज्ञानप्रयोजकमिति भावः । तथैव बुद्धिमत्ता

११ नी० भा० ३१०— नन्वेवं प्रपञ्चपरमात्मनोर्मणिमूत्रबहुपादानोपादेयभाकोऽपि न स्यात्, न ह्युपादानं चाननुवृत्तं चेति घटते, मृदुदादायवर्धनादित्याशङ्क्य स्वप्रभावेन्द्रजालरञ्जुरागुत्पत्तत्वं प्रपञ्चस्योपपादोभयमन्य-विरुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्दिष्टो भविष्यतीति मत्वा दृष्टान्तावबोरेवानुवृत्तिं व्यावृत्तिं पिञ्जदयोर्द्वैतवति— रस इति । ॥ यथा रसोऽप्यु एकमल्पवगमागुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतो रसरूपे मयि भावः प्रोताः एवं प्रभावां चन्द्रादयः प्रोताः, प्रणवे सर्वे वेदाः प्रोताः ” । “ तद्यथा स्रजुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमो-द्धारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा ” [छां. ७. २।२.३१] इति वाक्यान् प्रणवानुस्यूतिप्रवणाम् । सन्तृण्णानि संम-धितानि । एवमाकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि सं प्रोतम् । सर्वपुरुषेषु सारं पौन्यं शौर्यधैर्यादिरूपं तज्जगताः प्रोताः । एवमभेदवि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

पुण्य इति । रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्वाविद्यामात्रविर्यसितत्वात् । विभावसौ बह्वी तेजः बह्व-शक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमग्नं विराजं तज्ज हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये ॥ जीवनमायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति—तपो धर्मस्वरूपे मयि तपस्वितः प्रोताः ॥ ९ ॥ बीजं कारणम् सर्वभूतानां पिण्डप्र-ह्लाण्डारमकानां बीजे मयि पिण्डादिकं प्रोतं, कनके कुण्डलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजान्तराद्यनुत्पन्नम् । बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः । तेजः प्रागल्भ्यं तद्वत्ते मयि प्रागल्भाः प्रोताः ॥ १० ॥ घटरूपे मयि घटवन्तः प्रोताः ; कामरागविरजितं कामसन्तृणा, रागो रञ्जना, तौ हि अविविक्तौ अतो निरविद्यस्य घटं वदन्ति एव धर्माविरुद्धकागरूपे मयि ईदृशाः कामवन्तः प्रोताः ॥ ११ ॥

सात्त्विका धर्मज्ञानधैर्यागैश्वर्यादयः, राजसा लोभप्रभृत्यादयः, तामसा निद्रास्तस्यादयः तान्सर्वान्मत् एव रसनन्मात्रादिरूपास्तस्यात्मनो निर्गतानिति विद्धि । नन्वेवं एव सर्वज्ञप्रज्ञात्मनो निष्कारित्वापरया फीटस्थ-ज्ञानित्वाशङ्काह— न त्वहं तेषु ते मयीति । येष्वादायः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनृतजह-रूपेष्वपिभिन्नात्मविन्मात्ररूपो घटसगवोद्व्यनानादिवि भूतास्ति । अनृतस्याय सतास्तुरणे एव सञ्जीवे प्रय-च्छामि, न त्वनृतात्मा भस्मीत्यर्थः । ते तु मरुतेष्वप्यस्ता मदन्याः, यथा रज्ज्वाभ्यस्ताः सर्पादयो रज्ज्व-न्याः ‘ तदनन्तत्वमारमणशब्दादिभ्यः ’ [प्र. सू. २।१।१४] इति न्यायान् । अनन्त्यं क्यत्रिरेक-णामावः । न सन्तनन्त्यमित्यभेदं मम, किन्तु भेदं निषेवामः । कुतः ? आरम्भगशब्दात् । “वाचाऽऽरम्भं

मत्स्वरूपज्ञानकुशलप्रयत्नवतां बुद्धिः कौतलमस्मि । तेजस्वितां दुराधर्षिणां तेजो दुराधर्षता अहमस्मि ॥ १० ॥

किञ्च घटवतां मद्रक्षीकरणलक्षणवतां घटं घटीकरण-लक्षणमहम् । चक्राणामुत्पत्तिः । कीदृशं घटं ? काम-रागविरजितं घटीकृते मयि स्वाभिलाषत्वं स्वरज्जनादि-वर्जनम्, किन्तु मदभिलाषादिभावः । तथा हे भर-तपं सन्तुलोपन । तथा कामभावयोग्य ! धर्माविरुद्ध-धर्मो अविरदो भूतेषु कामोऽस्मि । अत्रायं भावः— लौकिक-कामस्तु धर्मविरुद्धोऽस्ति, यतोऽयं रस रसाऽविवाहिताया-मेव भवति प्रकट सर्वधर्मविरुद्ध एव । अलौकिकस्तु रसा-त्मको धर्मरूप इति भावः ॥ ११ ॥

किञ्च—ये चैवेति । ये च पुनः सात्त्विका एव भावा मत्सम्बन्धिदर्शनेन रोमाञ्छादयः, राजसामकविधे-पादयः, च पुनस्वामत्या विप्रयोगस्वरूपस्मरणे मूर्छाभ्रमा-दयस्ते सर्व एव । इति अष्टना प्रकारेण ताव् मत् एव विद्धि जानीहि । तेषु तत्सामर्थ्येन अहं तत्प्रकारेण न प्रकटो भवामि, किन्तु ते मयि प्रकटीभन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः— एते गुणा रसाधि मया प्रकृतिता, स्वरसात्मकगुणाफल्याय मत्सम्बन्धेन सद्यस्तद्वत्प्रसन्नं सन्तः सेवां कुर्वन्तीति ते मयि सन्ति, त्वहं जीववत्तेष्वेवेषु रसयुक्तो भवामीति भावः ॥ १० ॥

विकारो नामधेयं" [छां. ६।१।४] इति विकारस्य बाणालम्बनत्वेन सप्रमायेन्द्रजालिकविषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपञ्चात्मत्वे 'ते मयि' इत्यंशाविरोधेऽपि, 'न त्वहं तेपु' इत्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते, कार्यस्य कारणरूपकत्वावश्यम्भावात् । तस्माद्विषयवादाश्रयेणैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत् इति साभूतं 'न त्वहं तेपु ते मयि' इति ॥ १२ ॥

एवम्भूतविभूतिलक्षणलक्षितस्यापि भगवत्स्वरूपस्याज्ञानकारणं

मायाविनो भगवतो दुस्तरतरा माया, तत्तरणोपायश्च ।

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरोमिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसार-
दोषयीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुकोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किमिति जगतो-
ऽज्ञानं ? इत्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरभिर्यथोक्तैः सर्व-
मिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं
व्यतिरिक्तं विभ्रक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं पुनर्दैवी-
मेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतितामन्ति ? इत्युच्यते—दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता
यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैवं
सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामिव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूत-
मोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति, संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्ध-
त्वादेव च ज्ञातो जगत्स्वरदात्मकस्य सत्तादिव ? इत्याद्यह्य
तदज्ञानादित्याह—एवम्भूतमपीति । यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियध-
रत्वं, कस्मात्परमात्मनोऽस्वयन्प्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जाना-
तीति मरदा शङ्कते—तच्छेति । श्लोकेनोत्तरमाह— उच्यते
इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चमुच्यते । अव्ययमिति सर्वविशि-
यात्तादित्यम् ॥ १३ ॥ यथोक्तानादिसिद्धमायापारवदपरिवर्ज-

नायोगानगतो न कदाचिदपि तत्त्वबोधसमुदयसम्भावनेत्याह
इत्ये—कथं पुनरिति । भगवदेकधारणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण
मायातिक्रम सम्भवतीति परिरिति—उच्यते इति । कथं
दुरत्ययत्वेन तदत्यय स्यात् ? इति तत्राऽऽह— मामेवेति ।
प्रशान्त्येव स्वातन्त्र्यं मायायाः शुद्धस्यति—देवस्येति । स्वा-
तन्त्र्ये मायात्वात्पुनरपि हिंस्यद्योसितां हेतुकरोति—यस्मा-
दिति । अनुभवसिद्धा सा नास्मादपलापमर्हतीत्याह—

१ देव कीडाकरः तत्र भवा दैवी, कीडा मयेयमित्यर्थः । तेन सरणादीनां वस्तुन संविन्मात्रपरमज्ञानतिरिक्ततायामपि वस्तु-
रिक्ताभावमनं, एदेव गुणत्वं भोक्तृ तत्र पातन्त्य भोग्यत्वं, तच्च भेदात्मकं रूपं संसारिभिरनिराच्यतया तावन्ति मायात्मनः ।
अनो ये परमाधेनप्रकाशविदस्ते तदतिरिक्तं विषयपश्यन्तो गुणानां सत्त्वादीनां गुणतत्त्वज्ञानं भेदाभासस्वभावां मायामित्य-
न्तीति 'मामेव' इत्येवकारमाश्रयः । इत्यभिनवगुप्तपदाः ॥ बन्धनसाधनोभूतपरमविभायिता गुणपदेन मायायाः कथ्यते
पश्यते इति चामनाश्रयः ॥ 'तच्छ्रुतिर्माया जडतामायान्' (म. भा. ८६) इति द्वापिऽह्यः । मायायाः दुरतिष्ठनी
वस्तुतत्त्वज्ञाने सोमरमोर्गणदानं (अ. १२५) सोमरागिष्टोचो गाधिष्टान्त्य (उपत. प्र. ४४—५०) अनुत्प्रेषः ॥
'भद्रगुणेश' इति वा छेदः । एषा च सर्वमिदं जायति त्वां नाभिजानाति, तथेदमपि कथं जानीयामिति सातिरिगदः । हि दत्त एव
यथोक्तया सर्वस्य जगते मोहिन्यपि माया मम अदुरत्यया अन्यैर्दृष्टुमशक्यत्वेऽपि मया लीलयैवापवारयितुं शक्ता,
अनो ये मामेव प्रपद्यन्ते त एतां मायां तन्त्रिरयथैः । आह च ब्रह्मा— यथा ॥ एव भगवान्दययेदनन्तः सर्वात्मनाभिपरी-
रति निन्दनीयम् । ते दुःखतराजिनरन्ति च देवमायां नेषां ममादमिनि श्री भगुणकर्मद्वये ॥ इति । (भाग. २।१०।२२)
एतेनः प्रयोगेन गृह्यं मायायाः परि श्रुतत्वं ज्ञानदेवेन 'मदाप्रसन्नं तदेव इत्येव श्रुत्ये । —अदिगीता ।

प्रापेति । जगतस्तत्त्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धमृता गुणाः सत्तादयः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः सम्बन्धमनूय विहितस्थितं दुरत्य-
यत्वं विभजते दुःखेनेति । मापेक्षयादि व्याचष्टे—
तत्रेति । तस्मिन्मायारूपे ययोर्जरीत्वा दुरत्यये सतीति यावत् ।
'मामेव' इत्येवकारेण मायायाः वेद्यफेद्विनिवेशाभागे विवक्ष्यते ।

सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यवृत्तामन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे
मोहातिक्रमो भवतिती मत्वा विशिनष्टि— संवेति । माया-
तत्त्वयुक्तमोहोदयोऽतिक्रमेऽपि कथं पुण्यार्थसिद्धिः ! इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— संसारेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— तदेव चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगन्मदीयं कालेकाले मत्त एवोत्पद्यते, मयि च प्रलीयते, मय्येवावस्थितं, मच्छरीरभूतं, मदात्मकं चेत्पहमेव कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च सर्वशरीरतया सर्वमकारोऽवस्थितः । अतः कारणत्वेन श्रेयित्वेन च ज्ञानाद्यसङ्ख्येयकल्याणगुणगणैर्वाहमेव सर्वैः प्रकारैः परतरः, मत्तोऽन्यत्केनापि कल्याणगुणगणेन परतरं न विद्यते । एव-
म्भूतं मामेभ्यः त्रिभ्यः सान्धिकराजसतामसगुणमयेभ्यो भावेभ्यः परं मदसाधारणं कल्याणगुणगणैः तत्तद्भोग्यताप्रकारैश्च परमुत्कृष्टतमं अन्ययं सदैकरूपमपि तैरेव त्रिभिर्गुणमयैर्निर्हीनतरैः क्षणध्वंसिभिः पूर्वकर्मानुगुणदेहेन्द्रियभोग्यत्वेनावस्थितैः पदार्थैर्मोहितं देवतिर्यङ्मनुष्यस्यावरात्मनाऽवस्थितमिदं जगन्नाभिजानाति ॥ १३ ॥

४ ये. ता. चं.— एवं स्वधाध्यात्म्यमुपदिश्यः जय
'त्रिमिः' इत्यादिना प्रहृत्यास्य तिरोभिमुपदिशति 'अत्र
माम्' इत्यनेन । 'भूमितोषोजलः' [७५४] इत्यात्म्योक्तं
यथाविधितत्त्वरूपं शुणमयभावेभ्यः परत्त्वप्रदर्शनाद्यनुदितमिति
दर्शयितुमाह तदेवमिति । उत्पत्तिप्रलययोरविरोधं सर्वेषु
कल्पेषु तस्यैव कारणत्वं चाभिप्रेत्योक्तं काले काल इति ।
'त्रिमिर्गुणमयैरेभिः' इति पदप्रयोगेन दुःखमिभ्रत्वन्धरत्ववातिशयः
त्वादौ निर्विशिष्टानि । रजस्तमोमिभ्रत्वाद्दुःखमिभ्रत्वम् । सुख-
दुःखमोहात्मका हि त्रयो गुणाः । कार्यत्वादिनिरात्मविन्द्रियप-
रिच्छिन्नत्वात्तदुत्पत्तिमिति भावः । 'आमेभ्यः परमन्ययम्' इति तु
त्रिमिर्मिश्रितदुःखपरमणीकत्वतत्त्वमिति त्रिगुणानन्दवर्तित्वमित्या-
ह स्वभिन्नोक्तानीति पूर्वमपि परद्वन्द्वतत्त्वमिति । परत्त्वेनैव सिद्ध-
त्वादित्येभिर्गुणैः, येष्वित्यनेन दीपमूतानामुच्चीवर्नमप्यात्मत्वम-
मन्वानं, सर्वतत्त्वसर्वकारित्वादितिभिरनिवर्तनेत्रप्राणयोः स्य-
नित्येवं चेति एवमभ्युपगम्यादिप्रायः । दुःखमिभ्रत्वादि-
विशिष्टतया प्रस्तुता एव भावाः 'एभ्यः' इत्यवचित्येन परा-
श्रवयन्त इति प्रदर्शनाय त्रिम्य इत्यादिकमुक्तम् । 'एभ्यः
परः' इत्यत्र 'तमसः परस्तात्' [य. सं. ३।१।९] इत्यादि-
विना देशादिविशिष्टादुदासमोक्त्युक्तोक्तिः । तत्तद्वर्णयता-
प्रकारैरेवेति समुदे गोप्यदमस्तौतिवत् । अथयेति 'यथास्ये-
हास्ति यथा नास्ति यथा तदस्मिन्समाहितम्' [छा. उ. ८।१।३]

इति । शब्दस्पर्शादिष्वेण प्राहृता भावा भोग्याः । परमात्मा तु ज्ञानशक्त्यादिगुणयोगैः स्वस्वात्ममेवेति शब्दादिविशिष्टतायाः सुकृत्यप्रकारप्राहृत्यैव शब्दादिभिः प्राहृत्यैव तैरेव स्वयंप्रत्यक्षा-
चोपाध्वाहृतकल्पैः प्रत्येकं भोग्यतायामनवचिकारित्यपरस्त्व-
विशिष्ट इति भावः । एवं निर्दिष्टभोग्यतमस्वरूपस्याविकारित्वेन कालावच्छेदव्युत्पादकरोऽप्ययत्नश्च इत्यभिप्रायेणाह स्वदैकरूप-
मिति । तैरेवेति, उक्तोपपन्नयुक्तैरेवेत्यर्थः । प्रिमिरिति—
गुणाः परस्परम्यनाधिकभावेन अवस्थिता अप्यविनाभूताः ।
ततश्च गुणत्रयमयानां भावानां दुःखमिभ्रतमवर्जनीयमिति
भावः । निहीनतरैरिति कर्मानुपगुणयुद्धमयमोगास्तत्क-
र्मानुत्पन्नेन धृष्टा इति भावः । क्षणव्येसिमिरिति कर्मा-
वस्थाने क्षणान्तरं स्फूर्तं न स्पष्टस्फुरिति यावत् । ननु परस्मै
कथं मोहः? इत्यं— यथा विषयमृतेऽप्यन्ते मनुष्येदेको मन्दस्य
मोज्ज्वलितापसृत्तादयति; तथा तत्तत्कर्मानुपपन्नमयं परस्मैवि-
श्रुतलवहेतुत्वेन युक्तं सत्त्वस्थैर मोहेतुत्वनिति । सर्वपादोऽयं
देवजात्यनुप्रविष्टप्रपञ्चादिः सङ्घट्टपरः । इदं पादोऽनुपपन्नमय-
मोक्तवर्गवैशिष्ट्याभिप्रायः । जयन्तुऽद्रक्षाच्चिद्विशिष्टेतेनभावोत्प-
न्नप्रास्थेण देवैस्त्यादिकमुक्तम् । 'मद्रायाः सकृदा देवा मनुज्याः
पराप्रास्थ्या । विजुमायासहार्जनोदान्धतदयाहताः' (वि. पु.
५।३-१७) इत्यादिक्रमत्रानुबेदम् ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— कथं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दे नित्ये सर्वरूपे लौकिकवस्तुमोग्यतामकारं-
 श्रोतृहृदये त्वयि स्थितेऽप्यत्यन्तनिर्दोषेण गुणमयेष्वस्तिरेषु भावेषु सर्वस्य मोक्षवर्गस्य मोग्यत्व-
 बुद्धिरुजायते ? इत्यग्राह—दैवीति । मयैषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया यस्माद्वैरी देवेन क्रीडा-
 मयूतेन मयैव निर्मिता, तस्मात्सर्वैर्दुरित्यया दुरतिक्रमा । अस्या मायाशब्दवान्यत्वमासुरराशुसाहा-
 दानामिव विविधकार्यकरत्वेन ।

४ वे. ता. चं.—उक्त्यायमर्थस्थितौ मोह एवायं न घटत इति शङ्कायां 'देवी' इत्यादिकमवताडयति—कथमिति । सर्वस्येति सत्त्वोत्तरतया तावज्ज्ञानप्रवृत्तिरतिरहिताया देवजातेरिति भावः । उक्त्यापकृष्टसमिधाभुक्तप्रहणसौलता भोक्तृत्ववर्गस्येत्यनेन सूचिता । हिंस्रदोऽत्र दुरतिक्रमत्वहेत्यर्थः । देवेन निर्मिता देवीति तद्विधायकः । 'दिपु क्रीडा-' इत्यादिधातौ देव शब्दनिष्पत्तिः, एतेन 'देवात्मशक्तिम्' [धे. उ. १।३] इति धुतिमुचनम् । 'देवी मम' इति शब्दाभ्यां मायाप्रवर्तकस्य

देवस्य मायिनस्य कृष्णस्य मेदध्रमभुदासाय मयैवेत्युक्तम् । नहि स्वच्छन्देनापठितपठनासमर्थनेष्वेव लीलायै प्रवर्तिता माया अनौघरेः सर्वभूतैरपि लङ्घितुं शक्यत इति सर्वैरित्यस्य भावः । अत्ययशब्दस्यात्र नारायणव्यवसायाद्यह—दुरतिक्रमेति । दुःखेनातिव्यमणीया भगवत्प्रभृतिरहितैर्लङ्घयितुमशक्यैव । मायाशब्दस्य पराभिमतमर्थं दूषयित्वान् स्वाभिमतमर्थं तावदाह अस्या इति । सत्येष्वेवाधुरराशुसत्त्वादेषु मायाशब्दप्रयोगो न मिथ्यात्वचिन्तनश्चन इति भावः ।

३ रा. भा.—यथाच—'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रसुततम् । आजगाम समाज्ञं उज्जालामाले सुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्रेण (एकैकांशेन) स्रुतम्' [वि. पु. १।१९।१९, २०] इत्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थधावी । ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायायीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया, सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वाद । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिकः, मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैव "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [धे. उ. ४।१०] इत्यादिष्वभिधीयते । अस्याः कार्यं भगवत्स्वरूपतिरोधानं स्वस्वरूपभोग्यत्वबुद्धिश्च । अतो भगवन्मायया मोहितं सर्वं जगद्भगवन्तमनवधिकातिशयानन्दस्वरूपं नाभिजानाति । मायाविमोचनोपायमाह—मामेवेति । मामेव सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्यं ये शरणं प्रपद्यन्ते, त एतां मदीयां गुणमयीं मायां तरन्ति, मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—यथा चेति 'तेन मायासहस्रम्' इत्यत्र न मिथ्यार्थविषयत्वमुपलक्षितुमपि शक्यम्, मिथ्याभूतस्य कल्पनिपुणदयस्त्वाभावादिति भावः । आदिशब्देन 'मायया सत्तं वेति प्राणिनां च शुभाशुभम्' 'देवमायेव निर्मिता' इत्यादिप्रयोगसङ्ग्रहः । अपिच दण्डनीतो बामाभुपायचतुष्टयादन्ते मायोपेक्षेन्द्रजालस्या अनुकल्याण्य उपाया उपदिशतः ; तत्र माया अन्यथाभूतस्य बस्तुतोऽन्यथाकरणशक्तिः । इन्द्रजाले तु समाप्रतिभासनाशक्तिरिति विभागः । तस्मात्सत्यविषय एव मायासहस्रं इत्यभिप्रादेगाह—अत इति । मायाशब्दप्रयोगस्य सत्यविषयत्वादित्यर्थः । ननु मिथ्याभूतार्थप्रदर्शकेषु तत्सम्बन्धनाभावाविनाशः प्रयुज्यते, अतो मायाशब्दो मिथ्यार्थेष्वपि प्रयुक्त इत्यत्राह ऐन्द्रजालिकेति । असत्यत्ववदस्योत्पादकत्वमपि न मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दूतयितुं पारमार्थिक्या एवेत्युक्तम् । आन्तिज्ञानमपि स्वस्वतः सत्यम्, आरोपितस्तु विषयो मिथ्येत्युच्यते । तथाप्यन्ततो मिथ्यार्थसम्बन्धो निमित्तमित्यत्राह तथेति । मन्त्रौषधादिर्मिथ्यार्थस्य न सविधाने हि विषयविषयानं इत्यत्राह सखेति । न तेऽन्यथादेव निर्वाहं सम्भवत्यनेनदृष्टिकल्पना मुनेति भावः । मिथ्याभूतेनैवार्थं मादयमिति प्रयोगो भवति, तत्र च विविचकार्यवत्त्वाभावात्मिथ्यात्वमेव निमित्तमाधदशोयमिरयत्राह तत्रेति । अर्थ माय—दय सम्बन्धादुपयोगाद्वा प्रयोगो दुर्निर्वाहः, तत्र हि दयः सत्त्वगुणरूपानामोर्ध्वं गतम्, गम्यतेति वात्र

परम्पराया सम्बन्धः, मायाकार्यज्ञानविषयत्वान् । न मिथ्यात्वे प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकृतेऽप्यादिषु तत्सम्बन्धगम्यः । मिथ्यार्थस्य च गुणाभावादेव तदुपयोगो दूरमिरेतः । अपिच मिथ्याभूतेषु शक्तिकारजतादिषु तत्प्रयोगमावात्मिथ्यात्वविशेषे निवृत्त्यभागे असमयुक्त एव विशेषेऽन्तर्भवतीति । 'त्व हि लोकगतिर्देव' न त्वां केचित्प्रजानाति । ऋते मायां वितालकीं तव प्रवृत्तिप्रहम् । 'योगनिष्ठं महामाया' इत्यादिष्वपि अन्यतो विचित्रवापेविशेषोपयोगितया वा प्रवृत्तिरवासिमानिवेदेवास्तविकल्पेण वा भावेत्युक्तम् । अतो युक्तं विचित्रकार्यत्वमेव मायाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । धृतावपि विचित्रप्रयुक्तपादाने प्रवृत्तौ सत्यायामेव मायासहस्रं प्रयुक्त इत्याह—एवेति । महेश्वरशब्दस्यात्र दृढविषयत्वप्रवृत्त्यायाय भगवन्तुः । श्वेताश्वेतोपनिषदिषु पुराणेषु प्रत्यभिज्ञानमहापुराणस्य तत्त्वार्थः क्त्वादिभिर्भगवत्प्रवृत्तयेव प्रतीयते । महेश्वरशब्दादिमन्त्रास्तु तस्मिन्प्रवृत्तयश्च गुणयोगेन वा प्रवृत्ताः, इत्यान्यत्र कार्यत्वमेवदयस्त्वस्यप्रवृत्तिरेति भावः । "मायां तु प्रवृत्तिं विनाश" [धे. उ. ४।१०] इति न तत्र प्रवृत्त्यनुवादेन मायात्वं विधीयते; किन्तु मायाशब्दाभावात्तुनादेन प्रवृत्तित्वमिति वाच्यत्वात् । इत्यात्मत्वं । पूर्वं "अस्मान्मायाय उज्जते विभक्तैरतिमयायां मायया सशिरः" [धे. उ. ४।१०] इत्यादिहेतुं कस्य मादेतां द्वाहायो प्रवृत्तयश्चेति भावः । अस्मिन्प्रवृत्ते मायाशब्दप्रयोगनिदानमत्रोपयुक्तं विचित्रकार्यं दर्शयति अस्या । ॥

तदेतदग्निरक्षमिप्रैय भगवतामुनमुनिमिहक 'स्वयायात्म्य
प्रकृत्याऽप्य तिरोधि शरणागति' [गी. सं. ११] इति ।
चोदपरिहारता दर्शयन्नुपहरति—अत इति । 'प्रकृत्याऽप्य
तिरोधि शरणागति' इति संप्रत्यक्षोक्तं तद्विवृत्तार्थमित्यप्या
हृत्यमिति दर्शयन्तरपरमवतारयति—मायाविमोक्ष-
नेति । यच्च जगतादल्हनीय निमग्न, तद्विवृतिरपि तेनैव
कार्या, नत्वप्येनेति 'मामेव' इत्यवधारणभियां न्यक्षयति
स्तस्यसद्गुणमिति । नहि यन्प्रविष्य एव हि सद्गुण सत्य,
अपि तु मोक्षविषयोऽतीति स एव प्रपदनीय इति भावः ।

शक्त्यापि निर्गुणस्य प्रपद्या न किञ्चिदप्रयोजनमित्यत उक्तं
परमकारुणिकमिति । कारुणिक्यापि लोकवत्परिप्राधा-
परिप्राधविभागे किमस्यासिद्धापरिप्राधालिनो जनस्य तत्प्रपद्या
इत्यशोकम् अनालोच्यितव्यादि । वायवरातामुगमिमीपय
श्रीपदप्रपद्यितुं चिन्तयाम् । 'यदि वा शोकं स्वयम्' [वा.
रा. ६।१८।३४] इति च तदुक्ति । 'एताम्' इत्यस्यामि
प्रेतमाह—मद्रीयां गुणमयीमिति । अगति शेष । उपाग
नप्रकरणत्वाद्भक्त्यमाणातादिवनुत्प्रसाधारण-वाधोपायनाद्भूता
प्रपत्तिर्गोच्यत इत्यभिप्रायेणाह मायामुन्मृज्येति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्हि कथमेवं न ज्ञायते? इत्यत आह—त्रिभिरिति । तादात्म्यार्थं मयद् ।
सद्योक्तम् 'तादात्म्यार्थं विकारार्थं प्राचुर्यार्थं मयद् त्रिधा' इति । न हि गुणकार्यभूता माया । 'गुणमयी'
[७।१४] इति च वक्ष्यति । सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्, 'तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्न-
वस्तुनो' इत्यादि व्यासयोगे । भार्यः पदार्थः । सर्वे भावा इत्यपमाना गुणमया एत एवेति दर्शयति—
एभिरिति । ज्ञानिष्पादित्यर्थ 'इदं' इति । गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वैश्वदेहेऽपि तादृश इति मायामोहित
इत्यर्थः । जगदा च व्यासयोगे 'तौणान्द्रम्यादिदेहादीन्दृष्टा विष्णोरपीदृशः । देहादिरिति मनानो
मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्' इति । एभ्यो गुणमयेभ्यः, 'गुणेभ्यश्च परं' [१४।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।
'किञ्चो निर्गुणश्च' [श्वे. उ. ६।११] इत्यादिश्रुतिम्यश्च त्रैगुण्यवजितमिति चोक्तम् ॥ १३ ॥

६ ज प्र दी — ननु विज्ञाननिष्पन्न आरम्भ 'त्रिभिः'
इत्यादिक विमर्शमुच्यते । इत्यत आह—तद्वति । 'ये वैव'
[७।१९] इति । विज्ञाननिष्पन्नोपगहासक्ये सत्त्वादिगुणविश्वं
तानां भगवन्कारणाभयं तदनुप्रवर्त्येत्युच्यते । [१३।१७] नैव
गुणातीत इति बोधयाम् । सम्पाद्यमाशे । एव गुणातीतत्वा,
सगुण्य ज्ञायस इति शेष । एवमुपलम्भविपरीतोपलम्भमाया-
गुणमगदिति भावः । विकारार्थमाविरागार्थमाह—तादा-
ह्येति । सद्यस्तादात्म्यार्थं तु न इत्यत आह—तद्वति ।
तादात्म्ये प्रयोग दर्शयितुमाहतामाह—न ह्यंति । कार्यगुण
सुपलम्भम् । गुणप्रायुदादिभ्यः तदा न सम्भवति । तत
किं? इत्यत आह—गुणेति । 'देवी देवा गुणमयी मम माया'
[७।१४] इति मायाया गुणमयीत्वमुच्यते । न च तत्र
विकारार्थमा गम्यति, तत्र परितोषेण तादात्म्यार्थमा भाष्य
त्यर्थः । अतु सद्यस्तादात्म्ये शक्ति । अत विकारार्थमा परि-
रक्ष्य तद्वति यो हेतु इति च, उच्यते—विकारार्थमप्येव
'मामेव परं' इत्यत गुणमयेभ्य एव भगवत परत्वमुक्तं
इत्याह, न तु गुणेभ्य । अतस्त्वमहंत्वा तादात्म्यार्थमप्यहं

मम् । एव तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्तं स्यात्, न तु गुणकार्ये
म्योऽतीति समानमित्यत आह—सिद्धं चेति । सिद्धं प्रमि-
तम् । एतच्च 'गुणारम्भे' इत्युक्ते गुणानां तत्कायाणां बोधदान
सति उभयपरत्वमुक्तं भवति । कार्यधर्मादेरिति । कार्यधर्म-
त्योपादानेन गुणविज्ञानादिपूर्वाभाधारणां गुण्यादिभिरित्यर्थः ।
भावसाधन्यानिधार्थ-वात्सल्य विरहितमर्थमाह—मयिरिति ।
एवं सति सर्वपरत्वत्वामादिति भावः । नन्वप्येभिरिति
पुरोवर्तिनामेव प्रहारा न सर्वपरत्वसिद्धिरित्यत आह—सर्वं
इति । प्रमिततरामशोऽप्य न पुरोवर्तिनामप्येति भावः । जग-
न्नाहितमित्यत किमिदमित्यनन्त्यत आह—प्राणीनि ।
प्यवधारयति तमिदमेव । ननु भगवद्विषयस्य सगुण-रक्षोदेहस्य
कथं गुणमया पदार्थो कारणः इत्यत आह—गुणमयेति ।
देहत्वादित्युक्ते इत्य । मायेति गुणमयानां मयम् । मादितो
अन । अत प्रमाणाह—जगदा चेति । आदिशरान्द्रिदा-
दिमहम् । यदपि तादात्म्यमर्थमाह—एतम् इति ।
ननु भगवतो गुणातीतत्वं प्रमितं तदप्येव भव सत्यं स्यात् ।
तद्वचं कुत इत्यत आह—गुणेभ्यश्चेति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—कथमनादिबान्धे मोहानन्ययो यदनामिन्यत आह—दैरीनि । अपमानयः—
माया येषा मोहिता, सा च मृष्टादिबिज्जोपापरशरसुतिस्तुभिषदयोदसप्रक्षान्तिमनितु' [पा. शा. टि. १]
इति । यथं? दैरी, मदीपत्वात् । अहं हि देव इति । अथवा 'श्रीभृद्गेति या भिन्ना मया-
माया तु धृष्णवी । तच्छतयनन्तानाहनीज्यापि सम्पात्रयामनोः ॥ अनन्तरयष्टादीनांस्याः शक्ति-
कनागि पि । नेपा दुरन्तपाऽप्येषा बिना विष्णुमदातः' इति च व्यासयोगे । तर्हि न कथञ्चित्त्यं

शक्यते ? इत्यत आह—मामेवेति । अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति, स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति । आह च नारदीये—‘मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः । मनुषाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः’ इति । ‘आचार्यैक्य-वपुषा स्वर्गतिं व्यनक्ति’ इति च ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. दी.—उपायामावातुमानामास्यामनुपलम्भो विरतीतोपलम्भेद्व्युत्पन्नम्, अतः विमुक्तौ न वास्येनेत्यत आह—कथमिति । भगवान्गुणमयविग्रह इत्यर्थं न मोह, बाध कप्रत्ययाभावात् । ज्ञानिना सम्प्रत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेत्, न, बहुतज्ञानविरोधेन कतिपयज्ञानामेव यथार्थत्वात् । ननुज्ञानेन बाधकप्रत्ययो भविष्यति चेत्, न, अनादौ काले जातस्योत्तराण्यसम्भवादिति भावः । ननु बाधकप्रत्यया भागवत्तत्वात् एवमित्यत आह—कथमिति । ‘एषा’ इत्यनुवादेन ‘मोहिता’ इति व्याख्यात, मोहितमिति धात्वर्थमान परामृश्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात् । गुणमयी तदभिमानीनां दुर्गा, या हि तमोगुणैर्नैवविध मोह जनयति । अनुमान तु निमित्तमानम् । ततः किम् ? इत्यत आह—सा चेति । सा च दुस्तया, तद्वत् मोह कोऽपि नात्येव शक्नोति, न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति । कुतो दुस्तया ? इत्यतोऽतिशयोक्तिरिति हेतुर्ग्राह्यत्वोक्तम् । कुतोऽतिशक्तिम् ? इत्यतो ‘दैवी’ इत्येतद्भेदगुणमिति व्याख्यातम्, देवसम्बन्धित्वादिति । सम्बन्धित्वं परमप्रियत्वम् । य च देवस्यातिशक्तिवत् तत्सम्बन्धित्वास्तत्स्यात्, तदेव कुत ? इत्यतो देवतव्याधौ निरुक्तम् । सृष्ट्यादौति । सृष्ट्यादिषु सा श्रीका च प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीयेन विजिगीषादेः । श्रीकादिमत्वेनातिशक्तिर्न सिध्यतीति श्रीका व्याख्याता । देव

शब्दस्य श्रीकादिमत्त्वमर्थः । कुत ? इत्यत आह—तथा हीति । देवशब्दे या प्रकृतिस्तदर्थमित्यर्थः । प्रत्ययस्तु शुभ्र उल्लङ्घन कस्य बाधक पचायत् । ‘दैवी’ इत्यनेन निराकाङ्क्षत्वान्मेति व्यर्थमित्यत आह—कथमिति । तस्यैव व्याख्यायमेतदिति भावः । त्वदीयत्वेऽपि कस्य दैवीत्यतः शेषं पूरयति—अहं हीति । आचार्यार्जनसमाप्ताविति शब्दः । अत्र प्रमाण-माह—अग्रधीचेति । उत्तरस्य प्रकृतोपयोगितया सङ्गति-माह—तर्हीति । यदि न केवलमनुमानं, किन्तु भगवतोपोद्धृता माया मोहहेतुस्तर्हीत्यर्थः । ततश्च ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थं यदि दभिर्युक्तं तदसदिति भावः । यत्तु मायात्ययोपायस्यासम्भावनाशङ्काया तदुपाय एव वक्तव्यः, ॥ तृपायान्तरप्रतिषेधः । अतोऽनुपपन्नमवधारणमित्यत आह—अन्यदिति । स्वप्रतिपत्तावित्यम्भावसूचक एवैवशब्दो नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः । एवं तर्हि गुर्वादिवन्दनाभाव प्राप्त इत्यतोऽभिप्रायमाह—गुर्वा हीति । भागवता एत इत्यादिबुद्ध्या वन्दनादि कुर्वन्तीति यावत् । एतन्मध्यमभक्तानां वरिणमुत्तमं, उत्तमानां त्वाह—स एवेति । भगवानेव तत्र गुर्वादियु । द्वय प्रमाणेनोपपादयति आह चेति । अहं च सा सम्पत्तिश्च मनुषाधितया मत्प्रतिमात्वेन । तैल चित्तम् । स्वर्गतिं स्वज्ञानम् । व्यनक्ति व्यञ्जयति ॥ १५ ॥

७ अ. प्र. भा.—त्रिमिरिति । त्रिभिर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोमयैर्भावैः प्राणिभिरेभिः सर्वमिदं जगद्भूतं । मम मायया मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यो गुणेभ्यः परं कारणत्वेन स्थितमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवीति । देवस्य ममेवमस्य विष्णोः स्वभावभूता दैव्यप्राकृता । हि यस्मादेषा गुणमयी गुणात्मिका मम माया दुस्तया दुस्तरा, तस्मान्मामेव ये प्रपद्यन्ते शरणं गच्छन्ति मायाभेदां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

८ अ. प्र. मि — कपमेवैविधयोगेन त्रयस्य जनेन न जानाति । तत्राह—त्रिमिरिति । गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणाधिकारैः, अत एव त्रिभिः त्रिविधैः एभिः पूर्वोक्तैर्भावैः पदार्थैः सर्वमिदं जगत् मोहितमतिरेकं प्रापितम् ; अत एव एष्यो गुणमयेभ्यः परं एषा वस्तुनाधिष्ठानम्, अत एवान्ये सर्व विज्ञातव्यं च मां नाभिजानाति । अहो दौर्भाग्यमविरिकि-लोत्तरं यमिप्राय ॥ १३ ॥

यदि सर्वमपि जगद्गुणमोहितम्, तर्हि मोहश्चित्त-कथिदपि नास्तीति जगदनिर्मोह एव अजिना, तत्राह—दैवीति । ये मामेव प्रपद्यन्ते स एतां मायातिरन्तीति प्रथममन्य । प्रपतिरप्रज्ञानम्, मय्यर्थाभिज्ञानार्थकत्वात् ज्ञानस्यैव मायाविशयविशयकत्वेन तत्तत्तदनुपायः ॥ सा विद्याति-रिचैव मामेति पुनः—‘माया याविद्या च इत्येवैव भवति’

[मृ. उ. ता. ९] ‘माया तु प्रकृतिं विद्यात्’ [भे. उ. ४. १०] ‘अविद्या प्रकृतिर्माया तमोज्ञानप्रज्ञानतम् । प्रज्ञानं च जड विद्धि विषयि त्रिगुणात्मकम् । अवेतनमसंज्ञं तथा सर्वानुपायपदम् । इत्यादिद्युतिरमृतिवचनैर्मायाविशयोभेदावगमात् ।

एतेन ‘मायाशब्दोऽत्र विचित्रशक्तिपर, न सिध्वाज्ञानपर’ इति माध्वरात्राजोक्तं निरस्तम्, विचित्रप्राज्ञादिति मांतिर विचित्रशक्तिमति मायाविज्ञानप्रयोगाभावात्, ‘माया मायमिदं द्वैतमद्वैतं परमाधेन’ [गो. का. १. १०] इति शृणुव परमाधिकारस्तुत्येव मायाशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्, माया सेवा मया सृष्टा यस्यां पश्यति नारदः । [१. ३. १. १४५] इति महा-भारतेऽप्येवैविद्याकारिणि विधायं एव मायाशब्दप्रयोगात्, [‘भूयधन्ते विष्णुमायानिष्ठि’ [भे. उ. १. १०] इति ज्ञान

भवेत् । प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ॥ स्वप्रपञ्चोघरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् । सर्वज्ञत्वं सर्व-
भावज्ञानं चापातत, फल्गुम् ॥ सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ । अवयुज्यागर्भवासात्सुख्यद्युवद्भुः ॥ ज्ञान-
दुर्ध्वतत्राक्यत्वात्पापण्डवचनं मतम् । सत्ये युगेऽतिमहता भवत्येतन्न चान्यथा ॥ स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्यो-
न्यवैरिणौ । विद्याविद्ये तथा स्यात्ता न तु सर्वात्मना लयः । इदमेव विजिज्ञित्य श्रीकृष्णोऽर्जुनमाह वै ॥ मामेवेति ।
एकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह, ज्ञानादीना सर्वेषां भगवद्धीनत्वात् । 'विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद्बुधः'
इति श्रीमदाचार्योक्तानुसारेण प्रपत्तिमार्गरीत्या ये भजन्ते मां पुरुषोत्तममेव ते माया तरन्ति । इयं च दैवी
माया प्रकृते, नासुरी; अन्यस्याज्ञानविशेषेण स्वकृतिसाधयेन च बाधितत्वनियमात्, अतएव दुरत्यया । यद्वा
धात्वन्वयां दैवी गुणमयी च । भमेति मद्धीनभक्तहितकारिण्येषा भवतीति एता माया त एव जगति स्थिता
मदीया निर्गुणात्मकास्तीर्णा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त — एवं लीलया स्तार्य प्रकटितान् गुणान्
मयि दृष्ट्वा सर्वे मोहं प्राप्य मां न जानन्तीत्याह—त्रिमि-
रिति । एभिः परिदृश्यमानैर्मन्त्रमन्त्रेण जेहलीरारस्त प्रक-
टयित्वाभिः सारिकादिभिर्गुणमयैर्मनुणात्मैर्भावेर्भावनान्मा-
वेति परिदृश्यमानमधिकरणात्मनमाभात्मिकं जगत् मामेभ्यः
पूर्वोक्तभावेभ्यः परब्रह्मकृत् केवलं रसात्मकमत एवाभ्यर्थं विप्र-
योगादिभावेषु न्यूनतादिरहितं नाभिजानाति ॥ १३ ॥ नन्वेवं
चेदस्मानि कथं ज्ञातव्यं इत्याकाङ्क्षायामाह—दैवीति । एषा
मम गुणमयी मनुणात्मिका दैवी केचिद्दिग्दामयसु रसदानेच्छया

प्रकटीकृतजीवात्मिका माया अलौकिकसामर्थ्येनान्वयामापो-
त्पादयसमर्था । अतएव दुरत्यया इति सेनापि जेतुमशक्या ।
एतादृशीमपि ये मामेव केवलमनन्धभावेन पुरुषोत्तम प्रपद्यन्ते
प्रपन्ना भवन्ति ते एता मायां मोहनात्मिकां तरन्ति । मा
जानन्तीत्यर्थः । 'मामेव ये' इत्यत्रैवकारेण 'माय' इत्येकवचनेन
च आवात्मकतया केवलं पुरुषोत्तमत्वेन स्वभजनं दास्यभावं
नोक्त, न तु लीलादिसहितदर्शनेन स्वरमणेच्छादिकतया । एतेन,
त्वमपि तथा प्रपन्नो भवेत्सुख्यत् ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०—कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चाभेन जना आत्मानं नावगच्छन्ति ? इत्याशङ्क्याह—
त्रिमिरिति । एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिमिस्त्रिविधैर्भावैः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं
प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सदेभ्यो गुणेभ्यः परं मा न जानाति । यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेण व्यावृत्तं
सर्पस्वर रज्ज्जुं न जानाति, तद्वत् । परत्वे हेतुः—अव्ययम् । एते भावाः परिणामित्वात् व्ययवन्तः, अहं तु
तद्विपरीत साक्षी इत्यव्ययः ॥ १३ ॥

देवस्य जीवरूपेण लीलया क्रीडतो मम सन्निधिनयं दैवी, हि प्रसिद्धा, पिण्डब्रह्माण्डरूपेण वित्तैषा मम
चिन्मात्रस्य माया मामहं न जानामीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनृतस्य प्रपञ्चस्येन्द्रजालादेरिव प्रका-
शिका, गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा, ये मामेव सर्वभूतस्थं भगवन्तं वासुदेवं प्ररक्षन्ते
विपयीषुर्निति त एवेता माया तरन्ति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति, न तु ज्ञानान्तरेण
चा वृत्तिनिरोधेन वेदार्थः । अयमर्थः—जीवेश्वरविभागशून्ये शुद्धचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्चित्प्रतिबिम्बरूपं
जीवं वशीकृत्य विप्रचैतन्यमनुरुच्य प्रचलति, अयं ज्ञानतमनुरुच्येव लोहशलाका, इदमेव ईश्वराधीनत्वं । मायायाः
ईश्वरस्य च सायाद्वारा सर्वस्वरूपमपि । तथा च श्रुतिः "अस्मान्मायायै सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्धान्यो मायया
सन्निरुद्धः" [श्वे. घ. ४।९] इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्दर्पण इव विष्णुप्रतिबिम्बयोः । विष्णुप्रतिबिम्ब-
भायानामन्तमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यत्तृतीयं सुकृतायम् । जीवेश्वरौ चोपाधिपक्षपातदृशायामन्यत्त्वत्सर्व-
तत्त्वसारयत्त्वदासित्वादिभावे भजेते । तावेव सद्भावे सपाधिप्रचारदर्शनायुदासीनयोधरूपतया जीवसाक्षीश्वर-
साक्षीति शब्दाभ्यां व्यपह्रियेते । एवं च जीव ईश्वराराधनागतप्रत्यक्षत्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि
नाशेन साक्ष्याभावात्साक्षित्वमपि परित्यज्य विष्णुप्रतिबिम्बानुस्यूतं शुद्धं तृतीयं चैतन्यं प्राप्नोतीति तद्विदुर्मु-
द्वैवी मायेति । 'मम माया' इति चैकस्या एव जीवेश्वरसम्बन्धित जीवरीश्वरभजनेन मायातरणमिति च ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

भगवद्भक्तानां चतुर्विधत्वम् ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति, कस्माच्चामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते? इत्युच्यते—
न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा
निकृष्टास्ते च माययाऽपहृतज्ञानाः सम्मुपितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिरुक्षणमाश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुष्पकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः
पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन ! । आर्त आर्तिपरिग्रहीतस्तत्स्वरूप्याग्रयोगादिनाऽभिभूत आपन्नः, जिज्ञासुर्भ-
गवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविद्ये हे भरतर्षभ ! ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवद्विष्टाया मायातिरुमहेतुये
तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति वृत्तिरिति—यदीति । पाप-
कारित्वेनाभियेकस्यैवस्त्वा हिंसानृतादिभ्यस्तत्त्वाङ्गुयसां जन्तूनां
न भगवद्विष्टासिद्धिरित्याह—उच्यते इति । मोक्षं पापका-
रित्वे हेतुरत एव निवर्त्यः । सम्मुपितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्व-
रूपवैतन्यमेवामिति ते तथा ॥ १५ ॥

तेषां तर्हि तत्रिभिरा सुकृतेति तत्राऽऽह—ये पुनरिति ।
ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये एतां भजन्ते ते किं सर्वं
मायां तरन्ति ? नेत्र, प्रायेनावैचित्र्यादिनाह—चतुर्विधा
इति । अगमस्तमिश्रितमिच्छामिति शेषः—तत्त्वविद्येति ।
सम्पन्नत्वानात्मतत्त्वज्ञात्वात्तत्त्वमात्रार्थी सुमुपुतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—किमिति भगवदुपासनापादिनां भगवत्प्रपत्तिं सर्वे न कुर्वन्ते ? इत्यत्राह—न
मामिति । दुष्कृतिनः पापकर्माणो मां न प्रपद्यन्ते । दुष्कृततारतम्येन ते चतुर्विधा भजन्ति—मूढाः,
नराधमाः, माययाऽपहृतज्ञानाः, आसुरं भावमाश्रिताः—इति । मूढाः—विपरीतज्ञानाः पूर्वोक्त-
प्रकारेण मत्स्वरूपापरिज्ञानात् प्राकृतेष्वेव विषयेषु सक्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छेषतैकरसमात्मानं
भोग्यजातं च स्वशेषतया मन्यमानाः; नराधमाः सामान्येन ज्ञातेऽपि मत्स्वरूपे मदीन्मुखानर्हः,
माययाऽपहृतज्ञानाः—मदिपयं मदीर्धयविषयं च ज्ञानं प्रस्तुतं तेषां तदसम्भावनापादिनीभिः कूट-

१ आर्तस्य पापनिवृत्त्यर्थम्, जिज्ञासोर्धित्युद्धत्यर्थम्, अर्थार्थिनोऽर्थसिद्धिरर्थम्, ज्ञानिनो लोकात्मप्राप्त्यर्थम् । भगवद्भक्तजनमात्र-
व्यवमिति केचित् । आर्तजिज्ञासुर्थार्थी ज्ञानिनः क्लेशतरोद्भवव्यग्रमुद्रास्त्वयस्यैवलीनचित्तावन्तो बोध्यः इत्यन्ये । साधोगाः
भविष्योत्तरपुराणे—

राजयोगभोग्यायनासनघ्रापनेषु श्रीगन्धमास्त्वमभिवद्रविभूषणेषु ।
इच्छामित्वायमक्षिमात्रमुदेति बोद्धादधाने तदार्तमिति सम्प्रवदन्ति तन्ना ॥
संछेदनेर्देहताडनपीडनेषु मात्रप्रहारदमनेर्द्विनिहन्तव्यैव ।
दस्तेदं राग उपयाति न चातुष्ट्या ध्याने तु रीतिरिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥
सुदार्पणार्थमहाजनमात्रानि निर्वन्धनोद्यम्यन्तगतिहेतुचित्ता ।
पञ्चेन्द्रियापुष्पमथ दया च मूने ध्यानं तु धन्यमिति तत्प्रवदन्ति सन्तः ॥
सन्धेन्द्रियाणि विषयेर्न विचिन्तानि सद्बलनाशनविह्वलविह्वलयोगैः ।
तरीरुनिर्गतियोग्यनान्तरात्वा ध्यानं तु ॥ इति । तत्प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ इति ।

एतत्प्रवृत्तिषोऽपि तथै—

आर्तो निर्वन्धयोगतिष्ठ नियता ध्याने च रौदे यथा धन्ये देवगनिः शुभं कर्मयोः शुद्धे ॥ सन्तमथ ।
तन्मात्रमद्वयारदे हितोरे संगतनिर्बहं ध्याने येनरे रजःप्रयत्ने कुशं प्रयत्ने शुभः ॥ इति ।

अत्र न तत्त्वदर्शनादिनादिभिरेव न इतिरुचि योगसुखभाव इति प्रमे मयिनीमांसादी मयाऽऽल्लापितद्वयोर्जनं तन्-
' लीनं त्रैविध्यमिनेन एतन्मयं वास्तव्यार्थम्' (३१/१६) इति । आर्तद्वयप्रयो लीना इत्येव परममन्त्रः । तेन सदान्दीना-
मभिधानं तु एतन्मयमेव, यथा राजसमिन्ध्याहातेनामत्तानामित्यर्थः । उक्तं च, सत्यम्—

चतुर्विधा मन जना मया एव हि मे धुम् । तेनमेकाग्रिः प्रेक्षा ये वैशान्ददेवताः ॥ २४ ॥—

युक्तिभिरपहृतं, ते तथोक्ताः, आसुरं भावमाश्रिताः—मद्विषयं मदैश्वर्यविषयं च ज्ञानं सुदृढमुपपन्नं येषां द्वेषायैव भवति, त आसुरं भावमाश्रिताः । उत्तरोचराः पापिष्ठतमाः ॥ १५ ॥

॥ वे. ता. च.—‘ये प्रयवन्ते’ [७१४] इतिविशेष निदृशप्रतिशेषाभिप्रायेणाशङ्कते—किमितीति । सुकृतिः त्वत्सुकृति-त्वमेव साक्षाच्छब्दोत्तरम्, तत्तारतम्यकथनं त्वत्यन्तहेया-त्यन्तोपादेयाकारमेवज्ञापनार्थमित्यभिप्रायेणाह दुष्कृतिरिति । उत्तरश्लोकस्यचतुर्विधपदनामपि चतुर्विधपुरुषनिर्देशवशाद् दुष्कृत्य दक्षितम् । मूढत्वादिविशेषणानामेकरिमेव समुच्चय किं न स्यात् ? इति शङ्का-युदासाय पदचतुष्टयव्याख्या मूलभाष्ये ह्येत्येवमेवैकैकचित्त्वस्या नराधमशब्देन विवक्षितेत्यभिप्रायेणाह—सामान्येनेति । उपनिषदर्थनिश्चयाभावेऽपि सबलोकप्रसिद्धीतिहासपुराणादिभिः सामान्यज्ञानम् । सुमेरुप्रवृत्तिष्विव सुलभत्वापरिहानाद्येनोपख्यानहेत्वम् । उत्पन्नस्यैव हि ज्ञानस्यापहारः हि विधिप्रमोहनकतया मायाशब्दाभ्यामि बुद्धिष्वप्यप्रसूतकृत्युक्तिभिरित्येवमभिप्रायेणाह मद्विषयमिति । ‘आसुरं

भावमाश्रिताः’ इत्येतदनपहृतज्ञानविषयमित्याह सुदृढमुपपन्नमिति । निपुणतमप्रतिपादितप्रविषया प्रमाणतर्कवाच्यत्वेन निश्चितमित्यर्थः । असुरसम्बन्धी भाव आसुरो भावः, असुरा हि भगवन्तमतिशयितशक्तिं जानन्त एव द्वेषमाचरन्ति । वक्ष्यते चासुरप्रकृतीनां भावः षोडशे । ‘द्विविधो भूतसंगोऽयं दैव आसुर एव च । विष्णुमक्षिपरो देवो विपरीतस्तथाऽऽसुरश्च ॥ [वि. घ. १०१।७४] इति न्यायाचार्यमासुरो भावो भगवति द्वेष एवेत्यभिप्रायेण द्वेषायैव भगवतीत्युक्तम् । एषामुत्तरोत्तरेषां ज्ञानविनाशिसयादुःकृतमत्त्वप्रमं स्यादिति तन्निरासमाह— उत्तरोचरा इति । ‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डमयस्त्वम्’ [गौ. च. २।१२।६] इति न्यायेन ज्ञानप्रकर्ष एवान् पापिष्ठतमस्यै हेतुः, ज्ञानातिशयेऽपि वैमुख्यं च प्राचीनपापातिशयादेवेति भावः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—सुकृतिरिति—पुण्यकर्मणो मां शरणमुपगम्य मामेव भजन्ते; ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः; सुकृतगरीयस्त्वेन प्रतिपत्तिवैशेष्यादुत्तरोचराधिकतमा भवन्ति । अर्तः—प्रतिष्ठाहीनः, अर्थैश्वर्यैः पुनस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यतया ऐश्वर्यकामः । तयोर्मुखमेवमात्रम्, ऐश्वर्यविषयतयैक्यादेक एवाधिकारः; जिज्ञासुः—प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तिच्छुः, ज्ञानमेवास्य स्वरूपमिति जिज्ञासुरित्युक्तम् । ज्ञानी च—‘इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ [७।५] इत्यादिनाऽभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् ; प्रकृतिवियुक्तकेवलतन्मन्यपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेप्सुः भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वानः ॥ १६ ॥

—अहमेव गतिस्तेषां निराशी कर्मकारिणाम् । ये च शिष्टास्तयो भक्ता फलकामा हि ते भक्ता ॥ १५ ॥

सर्वे व्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् । (स भा. १२ ३४१ ३४-३६) इति ।

वामनस्तत्त्वम् श्लोक—

मन्वते वैऽपि भगवान्मुक्तिमेव प्रयच्छति । न तु कामानतः सेव्यं स कथं कामकामिभिः ॥

अन्ये वदन्ति सर्वत्र समे ब्रह्मणि किं द्या । विष्णवमिद्विषयेन द्वैतपातकहेतुना ॥

परे त्वाहुः सति ज्ञाने किमर्थं भजनं विमो । त्रिविधानप्यमृतं वैकुण्ठं कुण्डलसौ ॥

इत्यवतारं व्याख्यानेषु उक्तमाक्षेपत्रयं भगवन्मुखेनैव समापते—

दाताऽस्मि सत्यमपवर्गैषदस्य किन्तु कामानपि प्रवितराम्यभिलाषुकाय ।

शक्नोति दातुममृतं य इह प्रसाम किं काञ्चिकं स परिपाययितुं न शक्नोति ॥

दातस्तु यं पुञ्जमेव दातुं लभ्या सुखा जातु यथा न तत्समात् ।

तथाऽनरेभ्योऽवमकामदेभ्यो नैवापयोऽपि वदाम्यवाप्य ॥

मत्प्रेम्स्तु विनायासं प्राप्यते कामकाञ्चिकम् । मोक्षामृतप्रदानं च मया परिवयोऽधिकं ॥

अथ मोक्षमुपाऽप्यभिप्रेष्यते तत्सुहृद्वदेव । मत्त एव, हिता भक्तिर्मेवैतातोऽर्जुनामपि ॥

मद्रैश्वर्यामपि चेत्ततो न मुस्त्यै सव्यन्तेऽन्त्यजपरविचारादयोऽपि ।

उत्पद्यते यदि ॥ भवत्युपाधिरिति सन्त्यस्तारवधिमि नैश्वरोऽहमेव ॥

उपाधिभेदात्परमावमत्त्वमुपासते स्वीकृतमद्वैतस्य ॥

सर्वोत्तमं मां भजन्तं न तस्मात् द्वैतावतामित्रनिपातमीति ॥

ज्ञानिनस्त्वात्ममृतं मां साक्षात्स्तरयापि निर्गुणम् । निर्निमित्तं भजन्त्येव सुगुणं हुतेत्येव ॥

भगुनि मां भजि जना भजन्त इति वादिना । एवं तस्मात् हरिणा त्रिविधा पूजयिष्यन् ॥ इति ।

—अधिगीता ।

ज्ञानस्तु सत्यपि मत्स्वरूपज्ञाने कृत्युक्तिविरचितासम्मानाग्रस्त-
चित्तः । आसुरस्तु सुखज्ञानमत्स्वरूपेऽपि द्वेषरूपितः । एते
चोत्तरोत्तरं पापिधाः ॥ १५ ॥ नन्वेवं नितिरुमपि जगन्मृदादिभेद-
भित्तमेवेति स्वप्नजनमेव दुर्लभम् ; अतो जगदनिर्माद्वस्तुत्वस्य
इति चेत्, न ; दुष्कृतिलोकस्य तदसम्भवेऽपि सुकृतिनां तत्स-
म्भवादित्याह—चतुर्विधा इति । सुकृतिनो जना मां
भजन्ते । ते चातंदिभेदेन चतुर्विधाः । तत्राग्रेः सत्तुल्याध्या-
युपद्रवग्रस्ताः, यथा गजेन्द्रशौनपादिः । जिज्ञासुराध्यायार्थी,
यथा मैथिलजनश्चतुर्देवादितः । अर्थार्थी त्विह परत्र वा भोगै-
श्वर्यकामः, यथेह सुखमा, परत्र तु धुवः । ज्ञानी तु भगव-
त्सत्त्वसाक्षात्कारी, यथा सनकादिः, तस्य निष्ठताज्ञानतत्कार्य-
ज्ञेयप्रतिभासरेऽपि यावद्विदेहकृति प्रारब्धानुष्ठितव्यवहार-
स्वाङ्गजनमविरुद्धम् । कृतकृत्यरेऽपि 'आत्मासमाश्रयं भुजयी
निर्मथा अप्युद्धदे । कुर्वन्मयहैतुर्जी भक्तिमिथम्भूतगुणे

हरिः' [१।७।१०] 'सद्बोभमक्षरशुभामपि चित्ततन्वोः' इति
भागवतोक्तरीत्या भजनोपपत्तिः । 'ज्ञानी च' इति चकारेण
निष्कामप्रथमकस्य ज्ञानिन्येवान्तर्भावः सूचितः । तेन 'चतु-
र्विधाः' इत्यस्याविरोधः । न च तथापि ज्ञानशून्यस्य केवलप्रेम-
मकस्य ज्ञानिन्यनन्तर्भावाच्चातुर्विध्याद्युपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तस्य ज्ञानकामत्वे जिज्ञासायेवान्तर्भावात् । 'न नाकटुं न च
सर्वमीयं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिकरम् । न योगसिद्धिरनु-
वर्धेवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरज प्रपथाः' [१०।१६।३०]
इति भागवतोक्तरीत्या ज्ञानानुपेक्षिते तु तेषामेवानुत्कर्षार्थम्
[१०।११] इति भगवदुपनीयमानज्ञानयोगत्वावश्यकत्वात्
ज्ञानिन्येवान्तर्भावश्च न चातुर्विध्यानुपपत्तिः । एवं च सकाम-
निष्कामभेदेन द्विविधे भक्ततासौ सकामानां सर्वेषामुपपाता-
दिन्येवान्तर्भावानिष्काममकस्यस्याप्युक्तरीत्या ज्ञानिन्येवान्त-
र्भावत्वात्तु भगवतोक्तं 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— किमिति तर्हि सर्वं स्वामेव न प्रपद्यन्ते ? मायातारकत्वादित्याह— न मां दुष्कृतिन इति ।
सत्यं तेषां दुष्कृतिरेव प्रतिबन्धिका । आसुरं भावमाश्रिता इति कायमनोबोधा उक्ताः । मायाबाधमार्गेऽभिनिवे-
शाद्वा आसुरं भावं वक्ष्यमाणमाश्रिताः, अतएव माययाऽपहृतो विवेकस्तत्त्वनिश्चयो येषां ते तथा, 'तत्त्वतो विमुखो
भवेत्' इति मोहवाक्यात् । अतएव च नराचमा मां न प्रपद्यन्ते, भगवन्मूर्च्छिपिणः प्रत्युत भगवत्तोष्यमे
वक्ष्यति भगवान् ॥ १५ ॥ सुकृतिनस्तु भजन्त्येवेत्याह—चतुर्विधा इति । सुकृतिरेव तत्र प्रवर्तिरेति सुकृतिन इत्यु-
क्तम् । ते च सेवकाः सुकृतिनस्त एव तारतम्येन चतुर्विधाः स्थूलरीत्येति । वदाह— आर्तो जिज्ञासुरार्थार्थी ज्ञानी
चेति । यदात्यदिनाऽपि भगवत्सम्बन्धित्वं ते सुकृतिनो ज्ञेयाः, यथा गजेन्द्रशौनकधृष्टकृष्णादयः ; एतेन तेषामा-
र्थादिना भजने पूर्वसुकृतिरेव हेतुरिति गम्यते । यत्र च भजने दृश्यते सुकृतिश्च हेतुर्न भवति ते च गोप्यादयः
पुष्टिमार्गीया भक्ताः । यद्यपि ते कामाद्युपाधिकाः स्नेहवन्तस्तथापि तत्रालौकिकभगवत्स्वरूपकसङ्गतज्ञान स्नेहस्य
प्राकृतत्वं, न च जन्मान्तरीयसुकृतिसाध्यः स इति वाच्यम्, स्यागमकभावकभावात् ; प्रत्युत सर्वकृतिनिवे-
धान्नयसत्त्वाच्च । तथाहि ' ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अप्रतातसत्तपसो मरुद्गावः (सत्सङ्गात्)
मासुपागताः' [भाग. ११।१२।७] इत्यादि पूर्वज्ञानन्यपि स्नेहायै साधनकरणाभावादित्याशयः । किञ्च इत्थं
साक्षात्कृतस्य सर्वकृतभूतस्य प्रमेयमतेन स्वसङ्गस्य प्राशस्त्यमप्युक्तं ; साधकत्वमत्वं च 'व्याघ्रः कुडङ्गा अजे गोप्य'
[भाग. ११।१२।६] इत्यत्र इत्थं च स्वरूपानुग्रहेतरसाधनासाध्यस्वरूपसिद्धका ' केवलैरेव भावेन गोप्यो
गावः खगा नगाः' [भाग. ११।१२।८] इत्यादिना दृढीकृता च । सद्रूपवास्ते वमयदृष्टादृष्टसाधनरहिताः
साधनकश्रमकभगवत्स्वरूपानुग्रहेतुर्लौकिककामलोहवन्त इति तेषामेतेषु चतुर्विधेषु चकारेण समावेशः,
परप्रतिपादितः (मधुसूदनमरुदतीभिः प्रतिपादितः) न घटत इति वयं अवोचरम । इदं तु ' भक्त्या हान्तव्यथा
शत्रुः' [११।५४] इत्यादौ सिद्धमिति न प्रत्यन्यते ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं सति कथं न सर्वे प्रपन्ना भवन्ति ?
इत्याह— न मामिति । मां दुष्कृतिनो दुष्टकर्मकृताः पापाः
मृदाः पशुपद्विरेकहिता नराचमा. नरेषु अचमा केवलं वैचि-
त्र्याय जगत्पूजार्थं सृष्टाः मां न प्रपद्यन्ते । नरपदेनादिना
कथं न पापकर्मोदित्वागेन प्रपद्यन्ते ? इत्यत आह— माययेति ।
मायया अपरार्थं गुण्यदेनादिनितं ज्ञानं येषाम् । मायैति-
पदेन ज्ञानज्ञानानामप्येवमुक्तम् । अत एव देवीपूजार्थं 'ज्ञानिना-
मपि येनापि देवी भगवती हि सा । बलादात्त' एव मोहाव महा-
माया प्रपद्यन्ति, [मा. पु. ०. ८।५२ गतना. १।५५] इत्युक्तम् ।
न। भगवत्प्रपन्नोऽपीत्युक्तं कथं न भगवान् इहानीय एव आह—

आसुरं भावमाश्रिताः मद्विरोधासुरसङ्गेन तद्भावं प्राप्ता-
अतो मया न रक्षन्त इति भावः । एतेन दुस्सहाराहित्येन
प्रपत्तिः कार्ययुपदिष्टम् । अतएव दुस्सहनिषयः श्रीभागवते
'न तथाऽस्य भवेन्मोहः' [३।११।१५] 'सहस्तेष्वपि ते प्रार्थ' [३।१५।२४] इत्यादिभिन्नः ॥ १५ ॥ एवं दुष्टकर्मकृता
न भजन्तीत्युक्तं, तर्हि के भजन्ति ? इत्याकाङ्क्षायासाह—
चतुर्विधा इति । हे भक्त ! साधनान्तया भोतव्यं
सर्वतोऽपि ! सुहृन्निः पूर्वज्ञानमार्गानुगुण्याशयो जनाः मां
भजन्ति । अन्त्या गयेन प्रहृष्टोऽपि न इवाह । अतएव
'नारायणं धीगुपापानां हृष्ये मणिः प्रतापते' इति श्रीभागवते

[१] उत्तम् । ते च चतुर्विधा । चतुर्विधं प्रकटयति—आर्तं इति । आर्तं ससारज्ज्ञादियुक्तं, तद्विपर्ययधर्मरूपेण मां भजति । जिज्ञासु वामाभ्यसमत्स्वरूपज्ञानेच्छा, कामरूपेण मां भजति । अर्थाधी मत्सरोपयिक्तसाधनमप्यस्य

यंत्रणेण मां भजति । च पुन । ज्ञानी शास्त्रार्थज्ञत्वान्मोक्षरूपेण मां भजति । भक्त्यर्थम् 'इति सम्बोधनं सर्वलोच्य ज्ञानामिव भजनप्रवृत्तिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० टी०—कुनस्तर्हि सर्वे त्वा प्रपद्य माया न तरन्तीत्याशङ्क्याह—न मामिति । यतो दुष्कृतिनोऽनश्चित्तशुद्धयभागात्ममूढाः आत्मानात्मविप्रेक्षणीनाः, अत एव नराधमा मा न प्रपद्यन्ते । कुतो दुष्कृतिनः ? यतो माययाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमसण्डसंविद्रूपं प्रह्वयेषा ते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायया आवरणशक्तिरुक्ता । किञ्च आसुरं असुराणां विरोचनादीना भाव चित्ताभिप्रायं 'आत्मैवेह महद्यः' [छा. उ. ८।८।४] इत्यादिना भूतं देहेन्द्रियसह्यात एव संयत् स-वर्षणीय इत्येवंविधमाश्रिताः । एतेन मायया त्रिप्रेषशक्तिरुक्ता । तदेव मायया स्वरूपात्मन्मातृव्य देहात्मभ्रमे जानते सति तद्भिमानादेहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वन्ति, तेन च मूढाः सन्तो नराधमा मां न प्रपद्यन्ते । सर्वार्थमूलं मायैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ये तु सत्यपि देहाश्रयासे मतो विभ्रयति मरीत्यर्थं सुरुन्मेगावरन्ति तेषां चतुर्विधा न केवलं सर्वे मदेककामा इत्याशयेनाह—चतुर्विधा इति । आर्तं, पीडितः पीडापरिहारार्थं, जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाशार्थं, अर्थाधी धनाद्यर्थं, ज्ञानी चेति चतुर्विधा मा भजन्ते ॥ १६ ॥

आर्तादिभक्त्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठम् ।

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—तेवामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्वविचक्ष्वित्वाभित्ययुक्तो भवति, एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्पाददर्शनाच्च, अतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते, अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्माहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोके 'आत्मा मियो भवति' इति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—चतुर्विधानां तेषां कुलमिमा भगवदभिसु-याना तुल्यत्वमाशङ्क्याऽह—तेवामिति । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह—प्रियो हीति । नित्ययुक्तत्वं भगवन्त्यात्मनि सम्प-दितचेतस्त्वम् । अगरे ससारे भगवानेव सार, 'सोऽहमस्मि' [छा. उ. ४।१।१] इत्येकस्मिन्निर्दिष्टीय स्वस्मादत्यन्तमभिने भगवति भक्ति केदमित्येवोऽत्येकभक्तिः । तस्याऽऽविष्य हेतु विवृणोति—प्रियो हीत्यादिना । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्पर

प्रेमास्पदत्वे प्रविद्धि प्रमाणयति—प्रसिद्धं हीति । आत्मनो ज्ञानिन प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं त प्रति प्रियत्वं ? इत्याशङ्क्याऽह—तस्मादिति । अहं ज्ञानिनो निवराधिकप्रेमास्पद परमपुरुषार्थत्वेनाऽऽत्मत्वेन च पृथीतत्वा-दित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्त प्रति प्रियत्वं प्रकटयति—स चेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेषां ज्ञानी विशिष्यते; कुतः ? नित्ययुक्त एकभक्तिरिति च; ज्ञानिनो हि मदेक-प्राप्यस्य मया योगो नित्यः; इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितमाप्ति मया योगः । तथा ज्ञानिनो मत्प्रे-कस्मिन्नेव भक्तिः, इतरयोस्तु स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन मयि च अतः स एव विशिष्यते । किञ्च—प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहम्—अत्रार्थशब्दोऽभिधेयचनः । ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः, तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थः, प्रियत्वस्येवचारहितत्वात् । यथा ज्ञानि-

१ अर्थमतिक्रम्य अत्यर्थम्, प्रयोजनं विनैव ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्यर्थः । उक्तं—'आत्मासामाद्य मुनयो निर्देन्या अप्युत्तम । कुर्वन्त्यहं भक्तिमिलापतुगुणो हरिः ॥ (भाग. १।७।१०) इति । सिद्धान्तितं च परमप्रेमिणामात्मत्वं स्वामीनां गवताने—'अहमात्मा सा निरोधरूपत्वात्' । (र. पा २६) इति ।

—अचिगीता ।

नामग्रेसरस्य प्रहादस्य 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे ददयमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्समृत्याह्लादसंस्थितः' [वि. भु. १।१७।३९] इति; तथैव सोऽपि मम प्रियः ॥ १७ ॥

४ चे. ता चे.— एव भक्तभेद उक्तः; तत्र प्रबुद्धस्य श्रेष्ठ्य दर्शयति— तेषामिति । इममेवार्थं परस्तादपि वक्ष्यति— 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते भुक्ताः । तेषामेकास्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवता ॥ अहमेव गतिस्तेषां निराशी. कर्मकारिणाम् । ये तु दिशालयो भक्ता फलमात्रा हि ते मताः ॥ सर्वे न्यवनवर्माण प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमात्रम्' [भ. भा. १२।३४।३३ ३४] इति । तेषामिति निर्धारणे यत्नो । विशिष्यते श्रेष्ठतम इत्यर्थः । किं प्रशंसामात्रार्थमिदं? इति शङ्कते कुत इति । वैशिष्ट्यहेतुपरविशेषणद्वयमित्याह नित्ययुक्तः एकमक्तिरिति चेति । ज्ञानिनो हीत्यादि— प्रापन्नस्य तस्यैव प्राप्यत्वात्फलदशाभ्यामपि । योगोऽनुक्त इत्यर्थः । आसंस्कारार्थानिधेयैकाधिकारित्वनिर्णयादितरयोरिति द्विवचनम् । एतेनात्माभवेन फलदशाया परमात्मनो भोग्यतयाऽनुसन्धान नास्तीति सिद्धम् । एकस्मिन् भक्तिर्येत्यस्य एकमक्तिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहि । एतद्व्याभिप्रेतमुपास्यफल-योरभेदं दर्शयितुं एकस्मिन्नेवेत्यवधारणम् । 'प्रियो हि' इत्यादिना हेत्वन्तरमुच्यते क्षयमिप्रायेणाह— किञ्चेति । अतिशयितशब्दा बहुमुदाह— अर्थशब्दोऽभिधेयवचन इति । अत्यर्थमत्यभिधेयम्, अभिधेयातिक्रमण चान्नाभिधेयान्तराद्रेलक्ष्ययम्, तथाभिधातुमशक्यतेत्यभिप्रायेणाह ज्ञानिनोऽहमिति । 'अभिधातुमशक्यं' इत्यस्यैवश्रवणत्वात्तेनाप्यशक्यमिति फलितमित्यभिप्रायेणोक्तं मयेत्यादिना । ननु सर्वज्ञेन

यदज्ञातं तदसदेव स्यात्, यत्र चासावशक्तः, तत्र चास्यानीश्वरत्वं स्यादित्याह— प्रियत्वस्येति, गगनकुसुमादिवदसत्त्वनिबन्धन-मज्ञानं न दोषाय; अन्यथा भ्रान्तत्वप्रपञ्चात् । इयत्ताया अमा-वासेव तद्वाचकः शब्दोऽपि नास्तीति तदश्रयोऽपि नाशक्ति-हेतुरिति भावः । दिशब्दोऽस्तीति प्रसिद्धिमुदाहरति— यथेति । ज्ञानिनामग्रेसरस्येखनेन जन्मसिद्धनिरतिशयज्ञानवत्त्वं वाचकवचनादिभिर्विभीषिकासहस्रैश्चाकम्पितत्वं विवक्षितम् । 'कृषि-सुवाचक. शब्दो गण निर्गुतिवाचक' [म. भा. ९।१०।१५] इति कृष्णशब्देनात्र निर्गुतिहेतुत्वादिकं विवक्षितम् । प्रवाहानादि कृष्णावतारकृतकालियमर्दनसूचनं वा; भक्तकु. खाना कर्दमादौ कृष्णः; तीमद्गु. पहेतुसद्भावेऽपि कु. खानुभवामात्रो निरतिशय-प्रीत्यन्तरमसत्तथेति भावः । आत्मज्ञानमपि तदानीं स्वयं, किं पुनर्गृह्यादिकल्पसारीज्ञानमित्यात्मनो गानमित्यस्य भावः । 'स च मम प्रिय' इत्यत्राप्यत्यर्थशब्दः समुच्चयवचनार्थार्थ-स्वभावानुपपन्न इत्यभिप्रायेणाह— तथैवेति । यथाहं त्रिभि-परिच्छेदश्रुति—निरतिशयानन्दस्वरूपोऽनन्तगुणविधुति—हानिन प्रियस्तथाऽप्यनेक एव ज्ञानी मम निरतिशयप्रीतिविषय इत्युक्तं भवति । 'स च मम प्रियः' इत्यत्र निरतिशयप्रीति कुर्वतोऽपि महोदारस्येवहस्यापि तस्मिन्नुपाधिकप्रीतिकरणवदुत्ति सूचितेति केचिदाचार्या ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकमक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे— 'यद्येव भक्तिर्नान्यथा एकमक्तिः स उच्यते' इति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. वी.— एका भक्तिर्यस्येति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्स्मिन्परत पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिध्यतीत्यालो-च्यह— एकस्मिन्नेवेति । 'अस्य' इत्यध्याहारम् । तथापि

वैयधिकरणया बहुव्रीहिर्न सिध्यतीति चेत्, न, आगमसिद्धत्वा-वेत्याह— तच्चेति । यस्त्युपपत्तैवम् ॥ १७ ॥

७ ह. प. भा.— तेषां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिर्विशिष्यते श्रेयान् । प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्य-र्थमतिशयनार्हः स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

८ वें. प्र. गि.— एतेषां मध्ये कः श्रेष्ठः इत्याह— तेषा-मिति । तेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते श्रेष्ठः । सत्र नित्ययुक्तत्वादयश्चारी हेतवः । नित्ययुक्तः सदा मजिष्टः । अनेनानादिभ्यो विशिष्टत्वमुच्यते । तेषां प्रयाणामपि स्वार्थ-विदिवचनमेव मजिष्टत्वात्प्रयान्तेरेष्वपि तेषां कश्चिन्मनि-दातारोऽपि निशेषपादुकेन निष्पेदात्तत्वं दक्षिणार्थम् । अथ सर्वतो विरलस्य जिज्ञासोः श्रेष्ठमनसस्य सदा अगवलि-ष्टाश्रयीमेकमतिरिति विशेषणम् । एकदिवसमप्येव अनिरव-रिपर्यस्य स नशेत् । जिज्ञासोस्तु स्वाभिलषितं ज्ञानं तत्प्राप्तयेन स मयि यानुभक्तिरिति स त्वयैकमतिरितिप्रार्थ । निष्कामप्रेममनस्यैव अनिरव-रणीति मया गारुडपर्यभाह— प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यमतिरिति । अर्थशब्दोऽभिधेयवचनः ।

ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियः तथा मया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽप्यभि-धातुं न शक्यत इत्यर्थः । हि प्रतिहो । प्रसिद्धं व्रतलोकं वे-धामेव सर्वस्य निरुपाधिर्भगवत्प्रिय इति । क्षतिरप्याह— 'न वा अरे जायते कामाश्च जाया प्रिया भवति आगमस्य कामाश्च सर्वे (इदं) प्रियं भवति' [उ. उ. २।१।५१ ५१।५६] इत्यादि । ज्ञानिनश्चाभेदाहम्, 'तत्प्राप्तयेनैव तेन दत्तं त्वामाहम्' [उ. उ. १।५।१०] इति स्वात्मनैव तेन प्रतिपत्तारम् । तथा स च ज्ञानी ममाप्यर्थः प्रियः, मात्मानं स्वाप्यवर्गमिहस्त्वस्यापि मया स्वात्मत्वेन प्रतिपत्तारम् । 'दे-यवा मा मयच्छते नाहमेव यत्राहम्' [५।११] इति मम स्थितिनिवर्त्य ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— एतेषां मध्ये मुख्यः मम ज्ञानी श्रेष्ठो मत् इत्याह—तेषां ज्ञानीति । नित्यं योग उक्तलक्षणः स्तद्वान् नित्ययुक्तः । तादृशश्च मदीयमहिमज्ञानवान् तथा मय्येव पुरुषोत्तमे परमात्मनि विभावेकस्मिन् एका निरपेक्षा भक्तिर्यस्य । इतरेषां तु स्वाभिलषिते तत्साधकत्वेन वा मयि वेत्यत एव स विशिष्टो भवति । न केवलं स विनिष्टः, किन्तु प्रियः परस्परमित्याह— प्रियो हीति । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः प्रेमविषयः, स च ममेति भजनात् 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इति निबन्धवाक्यात् । सर्वेषां ममताविषयाणां मध्ये स्वात्मा प्रियः, आनन्दरूपत्वात्; च चात्मा परमानन्दपरमात्मांश्चादित्यर्थः । परमात्मनि प्रियत्वम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं चतुर्विधपुण्यैषु ज्ञानी मोक्षार्थं भजनकृत्तां वतम् इत्याह— तेषामिति । तेषां पूर्वोक्तचतुर्विधानां मध्ये ज्ञानी नित्ययुक्तः, नित्यं मया युक्तः इत्यर्थः । एतेष्वध्व-
तुर्विधेभ्योऽपि एकमक्तिरन्यत्र नैकान्तमजनकृत् दासवत् स विशिष्यते, उत्तमत्वेनैत्यर्थः । तस्य विशेषधर्ममाह— प्रिय इति । हीति निश्चयेन, ज्ञानिनः सकाशात् अत्यर्थं सर्वभावे अहमेव तस्य प्रियः । अतएव श्रीभागवते भगवद्वाक्यं 'मद-
म्यते न जानन्ति नाहं तेषो भनागपि' इति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० बी०— किं सर्वेऽपि समा एवे सुकृतिना? इति साधारण्येन विशेषणादत आह— तेषामिति । तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते, यतो नित्ययुक्तः । आर्त्तादयो हि कामिनः कामपूर्ता न मद्भजने युक्ता भवन्ति, अयं नित्ययुक्त एव भक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्त्ता रोगिनः सूर्यं भजन्ते, मित्रासवः सरस्वतीं, अर्थार्थिनः कुबेरादीन्, इति तेषां उत्तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तित्वं दृश्यते । तस्य नित्ययुक्तस्यैकभक्तित्वे च हेतुः— हि यतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थं प्रियः आत्मत्यादेव; आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेममगोचरत्वात्; " तदेतन्मयः पुत्रास्त्रेयो विद्यास्त्रेयोऽयस्मात्सर्वेत्मादन्तर् यदयमात्मा " [बृ. च. १।४।८] इति श्रुतेश्च । स च ज्ञानी मम प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तत्वा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— न तर्ह्यार्त्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः, न; किं तर्हि? उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति, ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मात्? इत्याह— ज्ञानी त्वात्मैव, नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित आरोहे प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्माह-

१ उदारा उक्त्याः 'भवानग्रे रवोदाह' (म. भा. उद्यो. १६५।१९) 'तथा हि ते शीलमुदारवशेन तपस्विनामन्युषेदाता गतम्' । (क. सं. ५।१९) इत्यादिषु तथार्थदर्शनात् ॥

मुक्तात्मा—हावेऽन्यात्मनि तत्तत्त्वे येन चेतो न योजितम् । प्राक्सत्कारपदात्तस्य देहे भार्यासमो ध्रुवम् ॥

आत्मकोऽपि न तस्मान्न वक्तुमात्मेति गुञ्जते । इन्ति देहात्मतां योपायुक्तात्मनोच्यतेऽत्र सः ॥

अत्र हुयंवादे वामनः—

एवमप्यस्यायमर्थो न मोक्षस्यापि लिप्ता । भक्त्येकान्तमप्यतो मां कामता तत्र वा कथा ॥

मिथ्यारूपो यथा वक्तो मिथ्या मोक्षस्तथैव सः । सत्ये मय्यनुरक्तस्य कथं मतः प्रियो भवेत् ॥

प्रेयान् मोक्षस्तदर्थं च प्रियो यस्य प्रियः पतिः । तं मयि मन्यते मृदा मयो मुपेः स मो हरेः ॥

लोकेषु या स्तोत्रपूर्तये कृता सेवोदरस्यैव, न साऽनभीपते ।

हेतुं पुरस्कृत्य कृता तपेह या सा जानु मक्तिर्न भवेद्भाषते ॥

तस्मान्न मुनिरपि वाञ्छति बिद्वरितो यामिव केवलमखण्डरत्नं प्रपन्नः ।

मतो न चाविदप्सा गतिरुत्तमेति युक्तात्मनोऽस्य सुखा भवति प्रतीतिः ॥ इति ।

अत्र— न पापेभ्यः न भवेद्भविष्यं न सांसारिभ्यं न रसाधिभ्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्भिन्नाऽन्यत्र ॥ (१।१।१११)

इति भागवतमन्यनुग्रहेयम् ।

—अविगीता ।

देवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मात्रेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

२ आ. दां. द्या.— इ नी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति, तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते— न तर्हीति । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह— नेति । 'अत्यर्थे' इति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनं इति पृच्छ-
ति— किं तर्हीति । सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुक्त्येऽपि ज्ञानमि-
तदतिरेकमस्तीकृत्य विशेषणमित्याह— उदारा इति । किं तत्र प्रमाणं । इत्याशङ्क्येतरज्ञानमित्याह— मे मतमिति । 'ज्ञानी त्वारमेव' इत्यत्र हेतुमाह— आस्थित इति । सर्वशब्दस्य ज्ञानि-

व्यतिरिक्तविषयत्वमाह— जयोऽपीति । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञानाभावापराधाम भगवत्प्रीतिविषयत्वे-
त्याशङ्क्याऽह— न हीति । कस्तर्हि ज्ञानवति विशेष । तत्राऽह— ज्ञानी इति । तमेव विशेषं प्रथमपूर्वकं प्रकृत्यति-
तकस्मादित्यादिना । सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तत्र कथं यथोक्तो निधयः स्यात् । इत्याशङ्क्य 'आस्थित' इत्ये-
तद्व्याकरोति— आरोहोऽमुमिति । आरोहो हेतुं सूचयति— स ज्ञानीति । आरोहं प्रकृतत्वमेव स्फुटयति— मामेवेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— सर्व एवैते मामेवोपासत इत्युदारा वदान्याः । ये मत्तो यत्किञ्चिदपि गृह्णन्ति, ते हि मम सर्वस्वदायिनः; ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं तदायतात्मधारणोऽहमिति मन्ये । कस्मादेवम् । यस्मादयं मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनाया मामेवानुत्तमं प्राप्यमास्थितः; अतस्तेन विना समा-
प्यात्मधारणं न सम्भवति; ततो ममाप्यात्मा हि सः ॥ १८ ॥

४ ये. ता. चं.— 'तेषाम्' [७१७] इति श्लोकस्यार्थ एव 'उदारा' इत्यनेनापि दृष्टीक्रियते । ज्ञानिनोऽन्यथेप्रियत्व वचनादप्येषामपि किञ्चित्प्रियत्वं फलितम्, तत्रैव 'उदारा सर्व' इति पादेन विवक्षितकृतम् । तदेतदोपायत्वस्य साधारण्यं मामेवोपासत इत्यनेन दर्शितम् । उदाराशब्दस्यात्र मन्दप्रयो-
जनोत्प्रेमान्तराश्रयद्वयमात्रं प्रसिद्धयतुगेनाह— वदान्या इति । अर्थात्वेनावस्थितानां कथं वदान्यत्व इत्याह— ये मत्त इति । सकलकलप्रदत्वलक्षण परमौदार्यमेव हि मम सर्वस्वम्, तत्र प्रतिप्रदीतुमापेक्ष तदभावे कथं स्यादित्युक्तं भवति । 'मतम्' इति ननु स कस्मात् ज्ञानीत्यनेनान्वयः 'मत' इति परोक्षपाठस्त्वप्रसिद्धः, तस्मादिति शब्दोऽप्याहृतः । अयमर्थः— श्रयन्तसिद्धान्तो भवतु वा मा वा; कृष्णसिद्धान्तस्त्वयमिति भावः । अस्मिन्नशब्दस्यात्र बहुप्रमाणविद्वत्त्वान् तादात्म्यादि विषयवत्त्वं, तथा सति व्यतिरेकनिर्देशाशयः । अतस्तदभिप्रेत माह— तदायस्तेति । क्षीरं प्रति धारको ह्यारमा । प्रियत्वादिशयप्रतिपादनाय सावधारणोऽयमात्मत्वारोपः । अस्मिन्-
भिमानमात्रसारे भवत्सिद्धान्ते किं प्रमाणमभिमतं इत्याकाङ्क्षा

याम् 'आस्थित' इत्यादिकमुच्यत इत्याह— कस्मादेव-
मिति । हिहीतो । 'युक्तात्मा' इत्याश्रयाया क, परमात्म-
योगाश्रयाविशिष्ट एव आत्मा यस्य सोऽत्र युक्तात्मा, तदेव-
भिषेत्त्योक्तं— मया विनाऽऽत्मधारणासम्भावनायेति । म-
नुष्यमनानाभावे सति अर्थात्तरागुन्धान्तरागुत्तरासमर्थत्वभावतये-
त्यर्थः । मामेवेति अयुक्तदशायामसत्त्वमेव हि स्यादिति भावः । मामेव उपायमृतमेव, न तु फलान्तरत्वमित्यर्थः । प्राप्यमिति— गतिशब्दोऽत्र गन्तव्यपरः । अस्यैव तदायन-
धारणो यथाप्रमाणं ज्ञानी, ततः किमायात भगवत्तदायतन-
रणत्वस्य इत्याह अतस्तेन विनेति । सहस्रानां मदभि-
प्रायविदां चेतश्चक्रमिरपमिप्रायः । तथा हि 'न तस्यान्यः प्रिय-
तर प्रतिबुद्धैर्हृत्तमभि । विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽन्येषां-
न्विता गतः । नारदोऽहं ते सत्यं कथनं समुदाहृतम् । नान्यं भूतं-
प्रियतरो लोके कथनं विद्यते' इति । ततो ममात्मा हि स-
इति— आधारत्वादिविशेषो ह्यात्मसंश्रुणमिति भावः । ऐश-
यादिकामाः सर्वे एव सत्स्वरूपस्यातिशयवैतव्यः । ज्ञानी तु मम-
स्वरूपसत्ताहृतुरिति स्वयमस्तुतिपरः श्लोकः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १८ ॥

७ ह. पं. भा.— उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्वे एवैत आर्तादयः । ज्ञानी त्वात्माऽहमेवे-
त्यभिप्रायः । आस्थितः सम्प्राप्तः स हि ज्ञानी युक्तात्मैकाग्रचित्तो मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

८ चं. प्र. नि.— तद्विमानोदयस्तव न प्रियास्त्वन्मायां न तस्मिन् ? नेत्याह— उदारा इति । एते आर्तादयो मद्गता सर्वेऽप्युदारा महान्त एव, पूर्वजन्मकृतमुत्तमपुत्रत्वात् । अन्यथा हि यो न मत्तुपेक्ष, आर्तस्य जिज्ञासोर्याधिपश्च-
मद्विषयस्य धर्मेवनाभगत्यापि बहुलुष्यलम्भात् । अतो मम प्रिया एव ते सर्वेऽति । ॥ हि किञ्चिन्मद्गते ममाप्रियो-

ऽस्ति, न वा मा श्रवणेषु कश्चिदमुक्तो भवतीति भावः । कथं तर्हि ज्ञानी विविक्ष्यत इत्युक्तम् ? तत्राह— ज्ञानी इति । तुनादोऽप्यर्थः । प्रियत्वनिर्देशयुक्तत्वेकमभिव्यक्त्युक्तत्वेक-
प्यायस्तत्राप्यर्थः । प्रियत्वं तावदाह— आर्तमेवेति । आर्तादयो मदीयाः, ज्ञानी त्वारमेवेत्यर्थः । एतन्न न यत्किञ्चिन्मा-
दारः, किन्तु मत्सिद्धान्त इत्याह— मे मतमिति । मे मम

सर्वस्वस्य सर्वगुरोर्निश्चय इत्यर्थः । एवमात्मत्वेन ज्ञानिनोऽपि शपथुक्त्वा नित्यपुनरवैकभक्तित्वाभ्यामपि समाह—आस्थित इति । हि यस्मात्स ज्ञानी युक्तमा सदा मयि समा

हितचित्त पूर्वोक्तो नित्यपुनः तथा मा परमेश्वरमेव अनुत्तमा सर्वोक्तुष्टा गति प्राप्त्यफलमास्थित आश्रितत्वाद् मदन्यत् किमपि फल न मन्यते, मदेकभक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० व० दी०—तर्हि किमितरे त्वद्रूपस्त्रिविधाः संसृताः ? इति, नहि नहीत्याह—उदारा सर्व इति । एते मद्रूप सर्व एवोदारा देधान्तरोपासकेभ्यो महान्तो वदान्याश्च, मत्तो यत्किञ्चित् गृह्णन्ति मम सर्वसमर्पकाः प्रथम, अन्यथा फलसिद्धिर्न स्यात् । पर व्यावहारिकरीत्या तद्वन्नन प्राकृतमिति न तत्र प्रियत्वमुत्तम् । संसृतिरपि प्राकृतानामिव न भविष्यति, यथा कथञ्चिद्भजनात् । उक्त च भागवते [१।५।१७] 'त्यक्त्वा स्वधम चरणाभ्युज्ज' इत्युपक्रम्य 'यत्र क वाऽभद्रमभूदमुष्य किं कौ वाऽर्थ आप्तो भजता स्वधर्मतः' इत्यादिना 'काम शीर्ष भय क्रोहमेक्य सौहृदमेव च । नित्य हरौ विद्ध्येत यान्ति तन्मयता हि ते' [भाग. १०।२९।१५] इति चान्ते तन्म यत्वफलमननादुदागस्ते । यथाकथञ्चित्कार्यापेक्षयापि मगवत्सम्बन्धिषावे प्रवृत्तिरहिततरेति सहैषः । मम महिम तत्त्वज्ञानी पुनरात्मैवमिति मे मतम् । ब्रह्मादानुरोधि भगवन्मत वा आस्थित आश्रितः मामेवातुत्तमा गतिं मुक्तिं फलभूतामास्थितश्च मे मत । तत्रात्यल्प मन्ये । तदधीन इत्यर्थसिद्धम् । तत उत्तम ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त—तन्वपु क्तुर्विधेषु ज्ञानी उत्तम उक्तस्ततोऽपि भक्तस्तदा पूर्वोक्तानां किं फल इत्यपेक्षायामाह—उदारा इति । एते सर्व एव स्वार्थपरित्यागेन मदर्षधर्मादि त्रयमननकर्तार उदारा मोक्षापिकारिण । तु पुन ज्ञानी आत्मैव मदात्मक एव, उक्त एतेत्यर्थ इति मे मतम् । हीति

निश्चयेन । अनन्यमनसा सर्वत्यागेन, अनुत्तमा न विद्यते उत्तमा यस्यास्तादृशीं गतिं प्राप्य स्थान ज्ञाया मामेवास्थित स युक्तमा मत्सयोगयुक्तो दास्यादिभावनेत्यर्थः । स उत्तम इति भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०—उदारा इति । सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव । ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितम्, हि यतः स युक्तः 'ब्रह्मेव भगवान्वासुदेव' इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामेवातुत्तमा श्रेष्ठा गतिमास्थित । न तु मत्तोऽन्यद्वारोग्यादिक कामयानो मद्रूपि करोति । किं तर्हि ? मत्प्राप्त्यर्थमेव मा भजत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

१ शां. भा—ज्ञानी पुनरपि स्तुयते—वहूनामिति । वहूनां जन्मना ज्ञानार्थसंस्काराश्च-बाष्पाजन्ते सभास्तौ ज्ञानमन्प्राप्तप्राप्तिपाङ्कजानो परं वासुदेवं प्रत्यभात्मानं प्रपद्यते, प्रपद्यते । कश्चि वासुदेवः सर्वमिति । य एव सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा; अतः सुदुर्लभो 'मनुष्याणा सहस्रेषु' [७-६] इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. द्वा व्या—उपश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति—ज्ञानीति । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तत्तन्मि पुण्यकमानुष्ठान-जनिता बुद्धिब्रह्मिदाश्रयाया तदुत्तममननाया 'पन्मवामिति वापद् । ज्ञानात्वं प्राक्तेष्वपि जन्मसु सम्भावितमित्यासङ्कवा ऽह—प्राप्तेति । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्ति प्रशङ्का विरुद्धेति—

कथमिति । यथोक्तज्ञानस्य तद्वत्तु दुर्लभत्वं सूचयति—य एव मिति । मद्रूपसर्वोक्तुष्टमात्मशब्दित वैभक्तमेवेति महात्मा । महात्मरूपे फलितमाह—अत इति । तत्र वाक्योपपन्नमाहु कृत्य कथयति—मनुष्याणामिति ॥ १९ ॥

३ रा भा.—नाल्पसङ्ख्यासङ्ख्याताना पुण्यजन्मना फलयिदं, यन्मच्छेपतैकरसात्ममयाया-त्म्यज्ञानपूर्वक मत्प्रपदनम् ; अपि तु वहूना जन्मना पुण्यजन्मनामन्ते अपसाने वासुदेवशेषतैकरसोऽह तदायत्तत्त्वस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिश्च ; स चासङ्ख्येयैः कल्याणगुणगणैः परतर इति ज्ञानवान्भूत्वा वासुदेव एव मम परमप्राप्य प्रापक चान्यदपि यन्मनोरथवर्ति स एव मम तत्सर्वमिति मा यः प्रपद्यते मामु-पास्ते; स महात्मा महामना सुदुर्लभः दुर्लभतरो लोके ।

४ वे. ता. चं.— पुनरप्युत्पन्नवत्त्वस्यानेकजन्मसाध्य-
पुण्यफलत्वेन दुर्लभतरतया ज्ञानिनः श्रेष्ठं दर्शयति— ‘बहुनाम्’
इति श्लोकः । ‘ये जन्मकोटिभिः सिद्धास्तेषामन्तेऽत्र संस्थितिः’
इति भगवच्छास्त्रं ‘जन्मान्तरसहस्रेषु’ [पा. गी. ४] इत्यादिका
स्मृतिं वासुसन्धान आह— नात्पेति । ‘बहुना जन्मनाम्’
इत्यत्र न तावद्बहुजन्मसङ्ख्यायामत्र विवक्षितम्, तस्यात्रानुप-
युक्तत्वात् । न च बहुजन्मनामस्य ज्ञानहेतुत्वमुच्यते, सर्वपा-
मयन्ततो ज्ञानित्वप्रसङ्गात् ; अतः पुण्यजन्मनां इति विद्यापि-
तम् । ईदृशज्ञानवत्त्वमेवम्भूतविशिष्टप्रपत्तौ हेतुरिति दर्शयितुं,
ज्ञानवतोऽनेकजन्मप्रपञ्चशक्त्या च ज्ञानवान् भूत्वेत्युक्तम् ।
‘वासुदेव सर्वम्’ इति सामानाधिकरण्यास्य बाधाभ्यासतादा-

त्म्यादिमिषयत्वायोगान्ठरीरसरीरमावादिनिर्वाहादिप्रकरण
विशेषसिद्धस्यास्यैव प्राप्ततत्वात् परमप्राप्त्यमित्यादि-
मुक्तम् । लौकिक धारकादिकमभिप्रेत्याह अन्यदपीत्यादि ।
‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ [ना. ह. १०] ‘माता पिता
भ्राता निवास धारण मुहूर्तान्तरायण’ इत्यादिकमपीहा
भिप्रेतम् । प्रपत्तौपासनाज्ञत्वादाह मामुपास्त इति । ज्ञानि-
नोऽपि स्वरूपमहत्त्व प्रमाणविरुद्धम्, पङ्क्तिभावन्त्वादिमाहात्म्यं
सर्वे प्रकृतेऽन्येक्षितम्, तस्मान्ज्ञानविशिष्टाधीनमाहात्म्यमिह
विवक्षितमित्याह महामना इति । कनान्तर्गतापि
भगवदुपासकस्य दुर्लभत्वात्तद्यवच्छेदाय सुशब्द इति दर्शयितुं
दुर्लभतर इत्युक्तम् ।

इ. रा. भा.— ‘वासुदेवः सर्वमिति’ अस्यायमेवार्थः ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्त्यर्थमहम्’
[७।१७] ‘आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्’ [७।१८] इति प्रक्रमात् । ज्ञान-
वांश्चायमुक्तलक्षण एव, अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वात् ; ‘भूमिरापः’ इत्यारभ्य ‘अहङ्कार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्यन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ [७।४, ५] इति
हि चेतनाचेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य परमपुरुषेणैकैकरसतोक्ता, ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७।६, ७] इत्यारभ्य ‘ये चैव सात्त्विका
माना राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि’ [७।१२] इति प्रकृति-
द्वयस्य कार्यकारणोभयावस्थस्य परमपुरुषायचत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं परमपुरुषस्य च सर्वैः प्रकारैः
सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम् ; अतः स एवात्र ज्ञानीत्युच्यते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘वासुदेव सर्वम्’ इति सामानाधिकर-
ण्यास्य पराभिमतमर्थं प्रतिष्ठितम् स्वोक्तं श्रुत्यतिवासुदेव इति ।
अत्र श्रुत्यस्य प्राप्त्यभेदनिवृत्त्याधिकारिभेदपरः । प्रकरणविरुद्ध-
प्रकरणानुपयुक्तो वाऽपि प्रकरणविशेषसिद्धोपयुक्तमर्थं जाग-
रुक्तेऽनादरणीय इति भावः । ‘ज्ञानवान्’ इत्यत्रापि निर्विशेषा
दिज्ञानजीवमानज्ञानादिव्युदासायाह ज्ञानत्राश्चायमिति । उक्त-
लक्षणं वासुदेवघोषैकैकरसत्वात्मनोदीर्यये । उक्तलक्षणत्वे हेतु-
माह—अस्यैव पूर्वोक्तज्ञानित्वादिति ‘ज्ञानी च भवत्येवम्’

[७।१६] इति पूर्वोक्तं ज्ञानिनि कथमुक्तलक्षणम् ? इत्यत्राह
भूमिराप इत्यारभ्येति । यत्र पूर्वोक्तज्ञानित्वादित्येकमभि-
त्वादिकं विवक्षितम्, ‘भूमिरापः’ इत्यादिना हेतुवन्तरोक्तिः ।
कार्यकारणोभयावस्थस्येति— कार्यत्वकारणत्वरूपोभयाव-
स्थाविशिष्टत्वेत्यर्थः । स्वस्वरूपित्यादितादर्थीन्य ‘मयि सर्वं’
[७।७] ‘रसोऽहम्’ [७।८] इत्यादिषु व्यक्तम् । उक्तलक्षण-
निगमयति— अतः इति । स एवेति— ‘वासुदेवोवैकै-
करसोऽहम्’ इत्यादिनोक्तलक्षण एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— बहुनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे— ‘बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा
ततो मां प्रतिपद्यते’ इति ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ‘बहुना जन्मना’ इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं
भगवत्प्रतिपत्तौ बहुजनम्यवधानमुच्यते इति निराकार्यमाह—

बहुनामिति । प्रतीतमेव किं न स्यात् ? इत्यत्र आह— तच्छेति ।
तत्तत्तदेव ॥ १९ ॥

७ ह. पं. भा.— यज्ञनामिति । बहुनां जन्मनामन्तेऽवसाने ज्ञानवान्नां प्रपन्नते वासुदेव सर्वमिति
प्रतिपद्यमानः । सच महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

८ भं. प्र. मि.— किञ्च ज्ञातादयो बहवः सन्ति,
ज्ञानी एवेति दुर्लभ इति ततोऽपि तत्त्व श्रेष्ठमित्यादिभिर्वाक्येणाह—
यज्ञनामिति । ‘जन्मनां’ इति बहुवचनेनैव बहुल्ये सिद्धे
‘बहुनां’ इति विशेषेणैव कविश्रुत्याधिकरणवास्यसिद्धिर्न-
शुदाय । अनेकजन्मसङ्ख्यानां जन्मनां किञ्चिद्विशिष्टपुण्यो-
पपदं बहुनामन्ते चरमे जन्मनि कस्मिन्निर्वाक्येन ‘वगमुदेव’

सर्वमिति ज्ञानवाग्म्यं प्रपद्यते “ सर्वं यत्किंचिद्वदम् ” [छं.
उ. ३।१।२१] “ ज्ञेयं सर्वम् ” [चू. उ. ३] “ ज्ञानो
येदं सर्वम् ” [छं. उ. ७।२।५२] “ सकलमहमिदं च वासु-
देव ” इत्यादिषु निवृत्तिशानसिद्धयर्थोपादितलक्षणमनन्तर-
प्रपत्तिं करोति । अतः स महात्मा अवशिष्टिरष्टि उ-
त्तमः । अतो मातादिताधारणो ज्ञानीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— एवम्भूतोऽतिदुर्लभ इत्याह—वद्वामिति । आत्मज्ञानं तु कदाचिदेकजन्मन्यपि सिद्धं भवति, भगवज्ज्ञानं तु न तथेति ततोऽपि प्रपत्तिमत्तिरतिदुर्लभा; सा चैवंति स महादुर्लभः । यो वद्वानां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि पूर्वसुकृतसञ्चयेन यत्सन्तुष्टभगवता दत्तं स्वज्ञानं तद्वन्न भवति, स दुर्लभः । तादृशोऽपि मां पुरुषोत्तमं परमात्मानं प्रपन्नो विज्ञानवानितिदुर्लभः; यतो ज्ञानमपि तस्य नात्मकविषयकं, किन्तु भगवत्सर्वविषयकं तदाह—वासुदेवः सर्वमिति । 'कृष्ण एवात्पण्डं(ण्डः)सर्व' इत्यमेदज्ञानवान् । तथैतदुक्तं नियन्त्रे—'अत्पण्डाद्वैतमाने तु सर्वं प्रज्ञैव नान्यथा । ज्ञानाद्विकल्पपुद्गिस्तु वाच्यते न स्वरूपतः ॥ भिन्नत्वं नैव युज्येत प्रज्ञोपादानतः कश्चित् । वाचारम्भणमात्रत्वाद्भेदः केनोपजायते'—इति । अतएव महात्माऽपरिच्छिन्नात्मा एवविज्ञानेन सर्वविज्ञानवान् स सुदुर्लभः 'सुदुर्लभः प्रज्ञानात्मा कोटिष्वपि महामुने' इति श्रीभागवते पट्टस्वये (?) उद्योतेः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—ये पूर्वोक्तस्ते कथं मोक्षमनुभवन्ति ? इत्याकाङ्क्षयात्माह—वद्वामिति । वद्वानां जन्मनां धर्मादि-त्रययुक्तानामन्ते अन्तिमजन्मनि ज्ञानवान् भवति । ततो मां प्रपद्यते, सुको मन्त्रोत्पत्तिः । यस्तु मन्त्रः उक्तः स तु दुर्लभः इति भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च 'वासुदेवः सर्व' इति ज्ञानवान् यो वद्वानां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सभ्यादर्शनेनापरोक्षीकरोति स महात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना ॥ १९ ॥

आर्तादिस्वमक्तप्रत्योत्कर्षं प्रतिपादयितुमिदेषां सकामानां देवतान्तरभवेन हेतुः ।

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

१ शां. भा.—'आत्मैव सर्वं वासुदेवः' इत्येवमपिपूर्वा कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तैः पुत्रपशु-स्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनो-ऽन्या देवताः । तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः, स्वयाऽऽस्वीयथा ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.—किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यभूते मगवनि यथोक्ताने नोवेति ? इत्याद्यहं 'न मा' [७।१५] इत्यनेनोक्तं इति निषाय ज्ञानादुदये हेतुवन्तरमाह—आत्मैवेति । कामैर्नाभिधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्य-

भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमिष्याह—कामैरिति । देव-तान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह—त तमिति । प्रसिद्धो नियमो जयो-क्ताऽप्रदक्षिणानमस्तारादि । नियमविशेषाभ्युपेय कारण-माह—प्रकृत्येति ॥ २० ॥

३ रा. भा.—तस्य ज्ञानिनो दुर्लभत्वमेवोपपादयति—कामैरिति । सर्व एव हि लौकिकाः पुरुषाः स्वया प्रकृत्या वासनया गुणमयभावविषयया नियताः नित्यान्विताः तैस्तैः स्ववासनानुरूपगुणमयैरेव कामैरिच्छाविषयभूतैः हृतमत्स्वरूपविषयज्ञानाः तत्तत्कामसिद्धयर्थमन्यदेवताः मद्भ्य-तिरिक्ताः केवलेन्द्रादिदेवताः तं तं नियममास्थाय तत्तदेवताविशेषमात्रप्रणितायासाधारणं नियममा-स्थाय प्रपद्यन्ते, ता एवाश्रित्यार्चयन्ते, न मत्स्वरूपमभिजानन्ति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.—'कामैस्तैस्तैः' इत्यादे. 'तर्गे यान्ति परन्तप' [७।२७] इत्यन्तस्य प्रकृतसज्जतिमाह—तस्येति । देवतान्तररक्षणान्तरसज्जादिकं प्रतिबन्धकमिति भावः । बहुवचना-

शब्देन 'वर्णयुक्तानि यन्मोक्षम्' [७।२७] इति वददमार्गं नानुसन्धान्योक्तं सर्वं एव हीति । स्वयेति प्राचीनत्वकोपाय-मवबन्तितया प्रत्यात्मनियतया तदैकनिर्गलप्रसाधिक्येन्यर्थः ।

१ ये पुनः स्वेन स्वेनोचमादिवागमनास्वभावेन विभिन्न परिच्छिन्नमनसस्ते कामनापहतचेतमस्तत्समुचितमेव ममेशान्त(तनुं)देवता-विशेषमुपासते; अतो मा एव कामरूपमुपासन्ते । किन्तु इत्यान्तोऽस्ति, निर्वयं वाद्यनया परिमिताहृतत्वात् । अत एवेन्द्रादि-भावाज्जातपरेण यागादि कुर्वन्त्येवविषयमेव कस्युपासन्ते, मत्प्राप्तिप्राप्त्युपासनामेव—इत्यभिन्नबन्धुसत्पदाः । —अविमिता ।

वासनाया नियतविषयेच्छात्रनक्तवायोक्तभुण्णमयभावविषय-
येति । एतेन स्वभावरपर्याय प्रकृतिशब्दोऽत्र 'कामैस्तेस्ते-'
इत्यादिमभिव्याहारात् तत्तदिच्छाहेतुसूतसहजवासनाविषय
इत्यपि निर्वृत्तम् । नियतत्वं सामादृष्ट्यभिचार सम्बन्ध इत्य-
भिप्रायेणाक नित्यान्वितः इति । वोष्माग्निप्रेतमाह स्वचास-
नानुरूपैरिति । 'लभते च ततः कामान्' [७।२२] इत्य-
न्तराभिधीयमानैकाध्यायिकामशब्दोऽत्र कर्मणि व्युत्पन्न । 'हृत-
क्षाना' इत्यत्र ह्यानशब्देन पूर्वप्रवक्तमेव ह्यान विवक्षितमिति
प्रदर्शयितुं हृतमस्वरूपविषयक्षाना इत्युच्यम् । तदेव चान्य
देवताभजनकारणम् । फलकारणयो स्वरूपेण निर्दिष्टयोरपि सा
क्षप्राधानभावेऽसिद्धि इति दर्शयितुं तत्तत्कामसिद्ध्यर्थमि-
त्युच्यम् । तैस्तेस्तनूदेवताभिर्दानु शक्यैरित्यर्थः । इन्द्रादिदेवता
नामपि भगवत्पर्यन्तानुसन्धाने तत्तद्विज्ञापणविशिष्टस्य भगवतः

एव तत्तद्देवतात्वादन्यदेवतात्वं तथाविधानुसन्धानादित्यनि-
बन्धनमिति ज्ञापनायोक मद्वातिरिक्ताः केवलैन्द्रादिदेवता
इति । एतेन 'कामैस्तेस्ते' इत्यादिकमितरभक्तत्रयविषयमिति
परोक्त निरस्तम् । तत्तत्कामार्थमपि निपुर्णभगवानेव प्रपद्यीय,
अत एव हि सङ्गृहीतः 'ऐकान्त्य भगवत्पर्याय समानमधिकारि-
णम्' [गी ३ २८] इति । अन्यथा 'तृपितो जाह्नवीतरे वृष-
खनति दुर्गेति' इति भावः । त तं नियममिति— निय-
मोऽय सङ्कल्पविशेषादि । 'भद्रयाऽऽवितुमिच्छति' [७।२१]
इति वक्ष्यमाणवशाद्वापि प्रपत्तेरभेदात्तत्वं दर्शयति—ता एवा-
श्चित्प्राप्त्यर्थं सन्ति इति । विश्वात्मगर्भफलप्रदत्ववरणपूर्वक तत्तत्क-
र्म्मणि प्रीणयन्तीत्यर्थः । प्रपत्तिस्वरूपसामर्थ्यादवधारणसिद्धिः ।
'तदेकोपायता याज्ञा' इति हि तत्त्वज्ञानम् ॥ २० ॥

९ आ. मा. भा.— प्रकृत्या स्वभावेन । 'स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो चासनेति च' इत्यभि-
धानात् ॥ २० ॥

६ अ प्र की—अनु मूलप्रकृत सर्वत्रैकत्वात्कथं एवेति प्रतिस्विकत्वमुच्यते । इत्यत आह—प्रकृत्येति । स्वभाव
एवेत्येवमसम्बन्ध ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यैर्वहुविधैरपहतज्ञानाः प्रपद्यन्ते आश्रयन्तेऽन्यदेवता मद्वातिरिक्ताः । तं तं
नियमं त्रतमास्थायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन नियता वशीकृताः स्वयाऽऽश्मोयया ॥ २० ॥

८ य अ गि—तदर्थं 'तेषां ज्ञानी निययुक्त एक
मक्तिर्विधियते' [७।१७] इत्यनेन प्रतिज्ञातमार्गादिभक्तप्रवा-
पेक्षया ज्ञानिमत्तस्यो कर्म्म व्याख्याय सन्नति 'वदारा सर्वं
एवैते' [७।१८] इत्यनेन प्रतिज्ञातं देवतान्तरभक्तपेक्षया
आत्मादिस्वभक्तप्रदयोऽपि प्रतिपादयितुं प्रथमं तावत्तेषां स्व-
भजनयोगेन देवताभजनने हेतुमाह—कामैरिति । स्वया
स्वकीयया प्रकृत्या एवाभ्यासवशेनया नियता वशीकृता,

अत एव तैस्तेनियममोहनस्तन्मनाकर्षणवशीकरणमारणोवा-
दनादिविषयैर्भगवत्स्तेषां लब्धुमदाकृत्यतेनाभिमतं कामभि-
लषांप्रकृतज्ञाना अपहतविवेकाः । अग्रादिज्ञाना सन्ति इति
यावत् । अन्यदेवता श्रुतेरतयक्षगदिपुत्रदेवता प्रपद्यन्ते । किं
कृत्या ? तं तं नियमं जनेषवासादिरूप तत्तदेवताराधने
प्रसिद्धं प्रविशेषमास्थायाश्रित्य ॥ २० ॥

९ व० त० दी०—तदेवमलौकिकमहिमान मा यथाकथञ्चिदपि ये प्रपद्यन्ते ते तिरिहि प्राप्यन्ते सरन्ति
अनाश्रुतवस्तुमहिम्नस्तथात्वादित्युच्यम् । ये तु शास्त्रेन प्रपद्यन्ते ते आसुरमार्गीया अन्यदेवता एव प्रपद्यन्ते । प्राकृतक-
माद्यर्थं ते माषामोहिता संसरन्तीत्याह—कामैरिति साधैस्त्रिभिः । स्वया प्रकृत्या राजसतामसस्वभावेन नियता
बद्धा मदीयया (स्मरिष्ठया मायया) वा बद्धाः ॥ २० ॥

१० पु अ. त.—स कथं दुर्लभं ? इत्यत आह—
कामैरिति । तैस्ते कामे पूर्वोक्ते 'आर्त' [७।१६]
इत्यादिनिर्णयनाना सन्ताऽन्यदेवता छद्वा शिवान्यो
भतेमेतादयः स्वया प्रकृत्या बद्धा त ॥ नियमं देवता
राधने उपशमादिलक्षणमास्थाय प्रपद्यन्ते । अत्रायमर्थः—
काममार्थं मत्प्रेषां प्रकृता, न तु मोक्षार्थं भक्त्यर्थं

वा, अह ॥ मोक्षभक्त्यनुसूय कामितत्त्वं न इदमि,
तत्त्वमनुसूय ॥ कामे हत मत्स्वरूपज्ञान येषां तस्मात्
सन्त स्वया प्रकृत्या नियता प्रकृत्यात्वात्प्रीरतत्त्वकता
अन्यदेवता भजन्ति । अतएव 'यो यदा स तं मनस'
इत्युच्यम् ॥ २० ॥

११ जी० मा० दी०—अन्ये तु तैस्ते कामैः पुत्रपञ्चादिविषयैर्हृतज्ञानाः हृत दूरीकृत ज्ञान विवेको येषां ते
अन्यदेवता 'अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्तयामि' इति भेदबुद्धया प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् । त तं नियमं
चतुर्देवतासादिकमास्थाय स्वया प्रकृत्या वक्ष्यमाणविषया देव्या आसुर्या वा नियताः निगृहीताः ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

‘तस्य तस्याचलां भक्तिं’ इति वें. ब्र. वि. सम्मतः पाठः ।

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयेव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— तेषां च कामिनाम्— यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च
सन्नर्चितुं पूजयेतुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि,
यपैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां यां देवतातनुं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति— स तयेति । स
तथा मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतातन्याः राधनमाराधनमीहते वेष्टते । लभते च
ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्याः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविमोक्षणतया
विहितान् निर्मितवान्, हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तान्मयैव लभत इत्यर्थः ।
‘हितान्’ इति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं, न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २१ ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— तत्तदेवताप्रसादात् कामिनामपि
कर्षणे सर्वानके बाधुद्वे कमेण भक्तिर्भविष्यतीत्यत्राहुपा-
ऽऽह— तेषां चेति । स्वभावतो जन्मा सरीयसंस्कारव्यादित्यर्थः ।
अगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया ईश्वराणीनया देवताविशेष
माराधयतोऽपि भगवदनुपशब्देन फलप्राप्तिरित्यह— यो यो
यां यामिति ॥ २१ ॥ ईहते निर्भयतीत्यर्थः । आराधितदेव
ताप्रसादात्कलपप्राप्तौ निरीक्षणे ! इत्याहुः तस्य सर्वसत्य

कर्मफलविमोक्षणतया तत्तदेवताप्रसादात्तत्त्वैव फलदातृत्व-
मिच्छाह— सत्यज्ञेनेति । ‘एको बहूना यो विश्वाति कामान्’
[कठो. ५।१३] इत्यादिपुतिमाधित्य ‘हि तान्’ इति पदद्वय व्या-
चष्टे— यस्मादिति । ‘हितान्’ इत्येव पदमिति पक्ष प्रत्या-
ह— हितानिति । सुखयत्वमन्मये किमिदं यौपचारिकत्वमि-
त्याहुपाह— न हीति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— ता अपि देवता मदीयास्तनवः ‘य आदित्ये तिष्ठसादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद, यस्यादित्यः शरीरम्’ [वृ. उ. ३।७।९] इत्यादिपुतिभिः प्रतिपादिताः । मदीयास्तनव
इत्यजानापि यो यो यां यां मदीयामादित्यादिकां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति; तस्य तस्या-
जानतोऽपि ‘मत्तनुविपयैषा श्रद्धा’ इत्यहमनुसन्धाय तामेवाचलां निर्विघ्नां विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

४ वे. ता. च.— एव देवतान्तरफलान्तस्तथा अपि तत्तदा-
राधनतत्फलयो र्देशित्वे सति ‘अन्तर्मे मत्तकादिन्या दृष्टा तिर्यभु
कामिता’ [म. भा.] इति न्यायन अनर्थहेतुषु निषिद्धिप्रायेषु
निमज्जेयुरिति भयात्परमकादृशिकोऽहमेव तत्तदाराधनहेतुप्रदायि-
प्रशान्ति तापल च प्रयच्छामोति श्रोतृद्वेनाह— यो य इति । एक
एवैश्वरो रामहृणाद्यन्तरवशवित्यादिभिर्महामात्र, न तु चेतना
न्तरास्तीति वृष्टिमन्त्रिणायाह— ता अपीति । अयमभि-
प्रायः— पूर्वं लोक ‘प्रपश्यन्तेऽन्यदेवता’ [अ. २०] इति निर्देश
न तावदीश्वरासाधारणविशेषविशेषविषयतद्विशिष्टेष्वरविषयो वा
मचितुमर्हति, त्तान्यदेवतात्वव्यपदेश्योपद्रामकृष्णदिवदेव ।
तत्र चेतनान्तरविषयत्वमवश्यामुपगमनीयम् । ‘देवान्देवयजो
यान्ति मद्भुक्ता यान्ति मामधि’ [अ. २३] इति च एवमवस्यते ।

अतोऽन तनुशब्द पूर्वोत्तरपरामर्शवाचेतनविशेषविषय, इति
सर्वाथा चेतनविशेषरूपदेवतावामीधरसारीत्यप्रसन्नार्थं वृत्ति-
मुदाहरति य आदित्य इति । नात्र तनुत्वेन भजन विवक्षितम् ।
तथा सति अतर्देवविशेषपरमात्मोपासनत्वप्रसङ्गात्, ‘न तु
मामभिजानन्ति तत्त्वेन’ [१२।४] इति पक्षमात्राभावेत्यभि-
प्रायेणाह— मदीयास्तनव इति । अजानन्मपीति । तर्हि तनु-
त्वेनात्र निर्देशोऽनुपपन्नो निरर्थकश्च, ‘या या देवता’ इत्येव हि
वक्ष्यमित्याह— तस्य तस्येति । यथा नरपुनरात्मस्वरूप-
भजानतोऽपि राजशरीरप्रसाधनादिक कर्तुंन्ततो राजात्मनैव
फलमिति न्यायसूचनादुपपन्नोऽत्र तनुशब्द इति भावः । जातयाः
श्रद्धया अचलत्वं नाम प्रतिबन्धकरादित्येनाफलप्राप्ताय निरन्तर-
सन्तन्यामानत्वमित्यभिप्रायेणोक्तं निर्विघ्नमिति ॥ २१ ॥

१ अत्र ‘यो यो या या मत्.’ इत्येतावतीकोर्कार्यसिद्धौ तनुपर्यन्तनिर्देशात् प्रवृत्ताया भक्तेस्तन्मात्रविषयत्वं तात्पर्यमुच्यते,
तेन परा भक्तिं प्रादुर्भावमात्रविषयाऽपि भवतीति सिद्धान्ततः भक्तिमीमांसाया ‘तद्विषयत्वेनापि प्रादुर्भावविषया’ [चा. ३. ५.
२१।२०] इति सूत्रेण ।
—अविगीता ।

३ रा. भा.—स तथा निर्विघ्नया श्रद्धया युक्तस्तस्य इन्द्रादेराराधनं प्रतीहते चेष्टते । ततो मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनाच्चात्रेव हि स्वाभिलषितान् कामान् मयैव विहितोल्लभते । यद्यप्याराधनकाले
आराध्येन्द्रादयो मदीयास्तनवः, तत एव तदर्चनं च मदाराधनमिति न जानाति, तथापि तस्य
चस्तुतो मदाराधनत्वादाराधकाभिलषितमहमेव विदधामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. च — 'स तथा' इति श्लोकेऽपि पूर्ववद्गीष्वा
भाष्या । 'तथा' इत्यस्य प्रस्तुतोपयुक्ताकारपरामर्शित्वज्ञापनाय
निर्विघ्नयेत्युक्तम् । श्लोकेन देवताशब्देन तनुशब्देन च पूर्व-
निर्देशोऽपि 'तस्य' इति पुंलिङ्गेन प्रतिनिर्देशो बुद्धिस्थतर्है
वपर । 'देवादेवयतो यान्ति [७२३] इति ह्यनन्तरमुच्यत
इलभिप्रायेण तस्येन्द्रादेरित्युक्तम् । यद्यपि 'तस्या' इति पद-
च्छेद शक्य, तथापि 'राधन' इत्यस्योपसर्गद्वित्य आराधने
प्रसिद्धयभावात्तदनादर । यद्वा, कलितोक्तिरिय, 'राधन' इत्येव
पदच्छेद । तत इति व्याख्येयनिर्देश । तस्यास्पर्शान् मत्तनु-
भूतेन्द्रादिदेवताराधनादिति । अयमभिप्राय — 'तत'
इत्यस्येन्द्रादिपरत्वं सन्दम्, 'मयैव विहितान्' इति स्वस्यैव
फलदातृत्ववचनात् । ततस्तन्निमित्तमेवालापेक्षितम् । अत

'तस्याराधनमीहते' इति प्रधानतया प्रस्तुतपरामर्श एवायमिति ।
'हि तान्' इत्यत्र हीत्यव्ययम् । सर्वत्र च तच्छब्दनिर्देशात् 'कामान्'
इत्यानापि 'तान्' इति विशेषणमुज्जितम्, भगवत समस्ताभिल-
षितदायित्वसूचनादपेक्षितं च । हितत्ववचनं च प्रवरणविदम् ।
'अन्तवत्तु फलं' तेषां तद्वत्पर्यवत्प्रेषणम् [७२३] इति तन्नि-
न्दाप्रशस्तादित्यभिप्रायेणोक्तं तानेव हि स्वाभिलषिता
निति । त्वद्विपयज्ञानहीनस्य स्वयां फलदानं कथं ? इत्यत्र 'मयैव'
इत्यवधारणाभिप्रेतमाह यद्यपीति । एतस्यन स्मारित-
यद्यपीत्यवधारणार्थमाह—मदाराधनत्वादिति 'अहं हि सर्वं
यज्ञानां' [१०४] इत्येतन्न भाष्यम् । 'इहापूति बहुधा जातं
जायमानं, विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नामि' [म ना. ११९]
इति च धृति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा — यां यां ब्रह्मादिरूपा तनुम् । उक्तं च नारदीये 'अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां
पद्भक्तानामनन्तता' इति । 'भुक्तश्च का गतिं गच्छेन्मोक्षार्थं किमात्मकः' [म. भा. १२।३३४३] इत्यादेः
परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेण । 'अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यते' इत्यादेश ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१ ॥ २१ ॥

६ ज प्र ही — रामहृष्पादिरूपा भगवत्तनुमिति प्रती-
तिनिरासायाह—यां यामिति । कुत एतत् ? 'अन्तवत्तु फलं
तेषां' [७२३] इति तद्वत्त्वानामन्तवत्पर्यवचनात् । तस्य च
ब्रह्मादिग्रहणे सम्भवाद्भगवद्ग्रहणे चास्मभवादिषु भावेनाह—उक्तं
चेति । फलस्यति शेष । गम्यत इति गति, इत्याद प्रश्रव्य

परिहाररूपवाक्यसन्दर्भाच्च । बहुसाधुदाहरणमिति भाव । अन्-
न्तवत्त्वं मूलरूपभक्तानामस्तु, अवतारतनुभक्तानामन्तवत्त्वं
ज्ञोकारे को विरोध ? इत्यत आह—अवतार इति । इह
चावतारे ॥ २१ ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—यो यो भक्तः या यां तनुं देवताविग्रहं श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति तस्य तस्यावर्त्ता
निश्चला श्रद्धा तामेव तद्विषया विदधामि करोम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा विहितया श्रद्धया युक्तस्तदे-
वताविशेषस्याऽऽराधनमीहते करोति । लभते च तत आराधनात्कामानीप्सितान्मयैव विहितान्हितान्
मयैव दत्ताननुकूलान् ॥ २२ ॥

८ घे ॥ गि — तर्हि तत्तदेवताप्रसादात्तेषां स्वयमेव
भक्तिर्न किं भविष्यति ? नेत्याह—यो य इति । यो य
कामी या या तनुं देवताप्राप्तम् । अनेन तनुप्रेक्षाया, न तनु-
मप्रेक्षा, तनुनिबन्धन एवाप्यदेवताप्यवहार इति सूचितम् ।
श्रद्धया जन्मा तत्तदासनाप्रज्ञातविज्ञानेन युक्तं सन् अर्चितुं
मत्तनुमिच्छति । यौदादिहरयाचर्तुर्गिप्रसादपक्षे रूपमिदम् ।
तस्य तस्य चाभिनन्तामेव तनुं प्रति पूर्ववासनाप्राप्ता भक्ति
अवस्था स्थिता विदधामि अहमन्मयमी न ह्य मद्भक्तिमित्यर्थः ।
तामेव भक्तिमिति व्याख्याने चण्डदानवस्य एवादिति प्रति

शब्दाध्याहारेण व्याख्यातम् । यद्वा यामर्चितुमिच्छति, तां
तद्विषया भक्तिमित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत किम् ? तत्राह—स तयेति । स कामी तथा
श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवतामूर्तेः राधनं पूजनमीहते ई-
मिच्छति । अनुपसर्गस्यैव राधते पूजार्थवयात् 'राधन'
इति प्रयोगो युव । तत तस्या देवतामूर्तेः सकाशात् कामा-
निष्टार्थश्च लभते । न चैव त्रय स्विकर्षणप्रदराशानि । हि
यस्याह मयैव विहितान् तान्कामान् लभते, 'चरमत उप-
पत्ते' [म. सू. ३।२।३८] इति न्यायादिति भाव ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०—ता अपि देवता मदीयाः शरीरभूताः “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं” [चू.व. ३।७।९] इत्यादिश्रुतिभिस्तथाप्रतिपादनात् । तदज्ञानमेव यो यो यां यां इति तस्याज्ञानतोऽपि मच्छरीरभूतविषयकया श्रद्धेतद्वहमोकोऽनुबन्धाय तां श्रद्धामेवाचलां विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तयेति । ततो मदङ्गभूतादुपास्यदेवात् लभते कामान् मयैवाङ्गिना विहितान्निर्मितान् प्राप्नोति । यद्यप्याराधनं कालेऽपि मामेवमवयविनमविज्ञानंस्वामेव भजते स भक्तस्तथापि वस्तुतो मदाराधनत्वात् भङ्गिनिर्मेव फलं लह्यते । यथा शरीरं पुरुषद्वयं वस्तुत आत्मदत्तमित्यात्मभजनस्यैव मुख्यत्वं युक्तं; शास्त्रिमूलसेचनवदिति भावः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—अतोऽहमपि तान् स्वरूपसद्वानाशो-
ग्यास्तैवेताभजने इदाम् करोमीत्याह—यो य इति । यो यो
भक्तो यां यां तजुं यां देवतामृति श्रद्धया स्वकामसिद्धयर्थे
शुद्धान्तःकरणेन अर्चिमुमिच्छति, तस्य भक्त्यत्वं तामेव श्रद्धा-
मचलां वाञ्छनादिना वा आलवितुमशक्यामहमेव विदधामि
करोमि, पोषयामि शेषतः ॥ २१ ॥ ततः स मत्कृतश्रद्धया

वस्याऽपराधनं करोतीत्याह—स तयेति । स तया मत्कृतया
श्रद्धया युक्तस्तस्या मूर्तेराराधनमीदृते करोति । ततः श्रद्धातः
स्वशुद्धान्तःकरणतस्तान् कामान् स्वमनोरथरूपान् मयैव
विहितान् निर्मितान्—अन्यथा मदाज्ञां विना देवादीनां
न सामर्थ्यम्—अतो मयैव निश्चयेन विहितंलभते प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

११ नी० मा० दी०—किञ्च यो यो मक्तः सार्वत्रिको राजसस्तामसो वा यां यां तजुं तादृशीमेव देवादिरूपां
यश्चरश्चोरूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया तादृयैवार्चिमुमिच्छति, तस्य तस्य भक्त्यत्वं तामेव श्रद्धा सार्वत्रिकीं
राजसीं तामसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽप्यज्ञां विदधामि ॥ २१ ॥ ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या मूर्तेराराधनं
ससाधनं वशीकरणमीदृते इच्छति । ततश्च कामान्निर्पयान् लभते मयैव विहितानाङ्गविधान् हितान् ईप्सितान् ।
एतेन सर्वासां देवतानां स्वाङ्गावशवर्तित्वं दर्शयति ॥ २२ ॥

अन्तदेवताभक्तानां मौल्यं भगवद्भक्तानां च वैशिष्ट्यम् ।

अन्तवस्तु फलं तेषां तद्व्यत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

१ शां.भा.—यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतः—अन्तवद्दिनाशि
फलं तेषां तद्व्यत्यल्पमेधसामल्पप्रशानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते
वान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽन्तफलप, अहो
ल्लु कष्टं वर्तते इत्यनुकोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

२ आ. दां. व्या.—प्रेक्षापूर्वकारिणि वानानां हितत्वा-
त्वे हेतुवाह—यस्मादिति । किञ्च ये कामिनस्ते न विवे-
कान्ततयाविवेकपूर्वकत्वात्कामानां कुतो हितत्वाशङ्का? इत्याह—
अविवेकिन इति । कामानामनन्तफलत्वेन हितत्वमाशङ्कया-
ऽह—अत इति । तेषामविवेकपूर्वकत्वमप्यतश्चादर्शः । तुल्य
देऽन्तवत्साधनैः कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं

जन्तूनां? इत्याशङ्क्य प्रशान्त्यादित्याह—अल्पेति । किं तद्धि
साधनमनन्तफलप? इत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह—मद्भक्ता
इति । अक्षरार्थमुक्त्वा लोकात्स तात्पर्यापमाह—[वमिति ।
देवताप्रज्ञेति चेत् रोषः । ‘मामेव’ [७।१४] इत्यादी देवताविशेष
प्रपद्यन्तेऽन्तवत्फलप्येति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्ये कारणमवि-
वेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याऽह—अहोखल्विति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—तेषामल्पमेधसां अल्पयुद्धीनामिन्द्रादिमात्रयाजिनां तदाराधनफलमल्पं अन्तवद्य
भवति । कुतः? देवान् देवयजो यान्ति यत इन्द्रादीन् देवान् तद्याजिनो यान्ति । इन्द्रादयो हि
परिच्छिन्नभोगाः परिमितकालवर्तिनश्च; ततस्तत्सायुज्यं प्राप्ताः तैः सह प्रचयन्ते । मद्भक्ता अपि
तेषामेव कर्मणां मदाराधनरूपतां ज्ञात्वा परिच्छिन्नफलसङ्गं त्यक्त्वा मत्प्रीणनैकप्रयोजनाः मामेव
राप्नुवन्ति, न च पुनर्निवर्तन्ते; ‘माभुषेत्य तु फौन्तेय । पुनर्जन्म न विद्यते’ [८।१६] इति हि
हस्यते ॥ २३ ॥

४ वे ता च — यदि भवत्प्रसादात्तेषामपि फलसिद्धिर्हति
तत्र को विशेषो भवदुपासकेभ्यः ? इत्यत्रोत्तरम् — ‘अन्तवत्’
इत्यादि । पूर्वाभि सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यमेदमभिरासाय
तेषामल्पमेधसामिति सामानाधिकरण्यं दर्शितम् ।
तेषामिति फलान्तरहेतुपरामर्श इत्याह इन्द्रादिमात्र-
याजिनामिति । तत्र हेतुः स्वसिद्धिः । अल्पेपिन्द्रादिषु
तदधीनकृषु च मेधा बुद्धिर्वा तेऽल्पमेधः ।
अल्पगोचरत्वादल्प मेधा तेषामिति वा । अल्पमेध
स्त्वादेव तत्फलस्याप्यल्पत्व सिद्धमिति कृत्वा अल्पमन्त
वच्च भवतीत्युक्तम् । ‘देवान् देवयज’ इत्यत्र देवशब्दो
गोबलावर्धन्यायामन्त्रोक्तभगवत्प्रातिरिक्तदेवपर । अथवा,
मनुष्यादिसहस्रभित्तिरमेवय देवतातिविशेषपर इत्यभिप्रायेण
इन्द्रादीन् देवास्तद्याजिन इत्युक्तम् । कथमिन्द्रादिप्राप्ति
फलस्यालपस्थिरं बहेतु ? इत्याह — इन्द्राद्याऽपि ह्येति ।
अस्तु तेषामल्पमेधत्वमस्तिरत्नं च, तत किं तदुपासकस्य
भगवत्प्रसादाधीनफललभ्यत्वमप्यत्राह तत इति । कचलेन्द्रा-
दियाजिनः तत्तदभिलषितं तत्तात्तुज्यादिकमेव हि भगवान् प्रय-
च्छति, सायुज्यं च समानमेधमेव, तत इन्द्रादिभोगस्य परि-

मितस्वरूपत्वात्परिमितकालवर्तित्वाच्च तत्समानस्तदुपासकभोगो-
ऽपि तथाविध एव भवेदिति भावः । ‘माम्’ इति निर्दिष्टमय-
त्स्वरूपस्य निरतिशयानन्दमयत्वात्तत्तात्तुज्यायि निर-
तिशयभोगत्वं सिद्धम् । सूत्रं च ‘भोगमानसाम्यल्लभ’ [प्र-
सू. ४।४।२१] इति । तन्नित्यत्वाच्च तदुपासकभोगस्यापि
निरत्यवं दर्शयति न च पुनर्निवर्तन्त इति । अत्राभिधेयं
वक्ष्यमाणवचनेन विशदयति मामुपेत्येति । अत्रापि सूत्रम् —
‘अनाश्रुति शब्दादनाश्रुति शब्दात्’ [प्रसू. ४।४।२२] इति ।
‘मद्भक्ता यान्ति मामपि’ इत्यत्र भगवति फलान्तरार्थिनामपि
मोक्षो विधत्ता नारायणोऽहं — ‘तथा देवतान्तरभक्तानां अपे-
क्षिताथलभ एव फलम्, भगवद्भक्तानां तु न तावन्मान फलम्,
किन्तु स्वभावप्राप्तादनभिसिद्धिस्तादृषि पापपरिक्षयात् तत्वापि
क्योन्मीलनेन हृदये धर्मो धर्मोत्पत्त्या शनैः शनैर्ज्ञानवैराग्यादि-
लभ्यश्रेण पूर्वाभक्तिविशेषलभ्याभिरतरेणापि कालेन भगव-
त्प्राप्तिमविच्छेद्यतीति नित्यफलत्वमित्यभिप्रायः — इति । इह च
शाण्डिल्यसहितायामपि भागवत्पात्रवारसङ्गदे प्रोक्तं — ‘भ-
वन् समुद्दिश्य तदवधारणा भरा । कदाचिन् च हीयन्ते काम-
कर्मरता अपि’ ॥ इति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी. — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा. — अन्तवत् अतो विनाशो विगते यस्य तदन्तवत्फलं तु तेषां देवतान्तरपूजका-
नामल्पमेधसाम-पबुद्धानाम् । देवानभित्तान्देवान्यजन्तीति देवयजो यान्ति गच्छन्ति । मयि भव-
मद्भक्ता यान्ति मामपि तस्मादनन्तपूजाफलम् ॥ २३ ॥

८ ग. मि. — तर्हि खलु एव सर्वेषामपि फलप्राप्त्य-
विशेषो स्वद्वक्तानामात्मादीनामप्येवदेवताभेदेऽप्य कथमिति शय ?
तत्राह — अतः तर्हि । तेषां तु अन्तवत्त्वताभक्तानां मह-
त्त्वमपि तत्फलं अन्तवद्विनाशवद्वति । तत्र हेतुः — अल्प-
मेधसा अल्पेषु परिच्छिन्नषु हृदयदेवतषु मेधा बुद्धिर्वा ते
तथोक्तः । एतच्च दर्शयते देवान्देवयज इति । देवान्य-
जन्ति भजन्ति ति देवयज, ते देवान् तवत एव यान्ति । इन्द्रा-
दयो हि परिच्छिन्नभोगा परिमितकालार्तिनश्च । अन्तवत्ता-
प्राप्ता अपि ते सहवक्ष्यन्ते । मद्भक्तास्त्वात्तदयो मामनन्तं
प्राप्नुवन्ति, माधुपयस्तु कौ तेषां पुनर्भवं न विद्यते

[८।२९] इति हि वक्ष्यति । ‘मामपि’ इत्यपिशब्दो ज्ञान-
सङ्गधर्मा । तथा चायं भावः — यथा हि धर्मशान्त्य-
गङ्गाभगवत्प्राप्तमान स्वामीप्सिता तापशान्तिमनमोक्षित-
पावनत्वमपि लभते । तत्फलं हेतोः ? अवगाह्यगङ्गाजल-
स्वामीव्यात्, तथा आतिपरिहारादिकामनया ना भजन्त-
स्वामीप्राप्तकामात् मद्भक्तमाहात्म्यप्रयुक्तमनुरागविलक्षण-
मत्प्राप्तिरूपं मोक्षमपि प्राप्नुवन्ति, अतो मद्भक्तानामन्येव
तामवगतां च महदन्तरम् । तस्मात्तापूजक्यु ‘उदारा सर्व-
धृते’ [७।१८] इति ॥ २३ ॥

९ व० त० दी० — अतो भावमेदात्फलभेद इत्याह — अन्तवदिति । तुल्यो भेद सूचयति । यतोऽल्पमेधसा
इन्द्रादिमात्राङ्गयाजिनां शारङ्गाकृषत्रान्यतरसेवकानामिव तेषां फलमल्पमन्तवद्विनाशि न भवति, वदति च
‘देवान्देवयजो यान्ति’ इत्यादौ तत्तदेवमायुज्यं चाप्याप्तव्यमेवेति । यागे तु श्रुते देवानां भगवद्भक्तभूतत्वज्ञानपूजा-
भाराधनमिति विरोधः । अर्चो तु वैकुण्ठतरङ्गिन एवाराधनं सर्वाराधनं भवतीति भावेन मूर्खरूपत्वादिति
क्षेपम् । इति ह्युक्तं ? यो यं भजते श्रद्धया तं तमेतत्तरङ्गिभिरायेण मद्भक्ता यान्ति मामपीत्युक्तम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त. — तर्हि स्वर्गमित्यप्यत्रापि चोत्तमत्वमेव
तत्तत्तरङ्गि न । इयं आह — अन्तवदिति । तु पुनः
मर्गमित्यपि च तथाप्यप्यतिमर्गं भर्षि विहाय कामपर-

स्वात् अन्तवत् विनाशायुक्तं भवतीत्यर्थः । तत्तदेव तदु-
त्तरेण मया तत्फलं विधीयत इति व्यक्यते । ननु देश-
तदन्तरादिभेदे कथं मोक्षमप्यलम् ? इत्यत आह — देवा

निति । देवयज पूर्वोक्तप्रकारेण स्वकामितफलवाच्यर्थं देवमज नक्तारं । अथवा देवत्वेन तद्भजनकर्तारं, न तु मर्दराष्ट्रेण स्मृतिसन्माना, अतो देवाद् यान्ति मत्सायुज्यकामाग्राये प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यदेवेषु देवत्वेन भजनकर्तारस्तत्सायुज्यमेव प्राप्नुवन्ति । कामनायां तु तदपि न प्राप्नुवन्त्यतः कामनयाऽपि मद्भजनसुखममि रथाह—मद्भक्ता इति । मद्भक्ता. मद्भजनकर्तारो मामपि

यान्ति । कामनयाऽपि प्रवृत्ता पूर्वोक्तप्रकारेण । मामपि प्राप्नुवन्ति । अतएव 'यदा सर्व एतैः [७।१८] इति पूर्वोक्तम् । अतोऽपि तेषां मोक्ष । अक्षरसाधुष्वपि प्राप्नुवन्ति । अतएव हरिवंशे 'अपश्य दक्षिण दारा हारा हर्म्य हया राजा । सुप्राप्ति स्वर्गमोक्षो च न दूरे हरिभक्तिः ॥' इति । इदमेवापि ज्ञानेन व्यज्यते ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०—अल्पमेवसा "अथ यत्रा-यराश्रयत्य-यच्छृणोति अन्यन्मनुतेऽन्यद्विजानाति तदल्पम्" [छा उ ७।२।१] इति श्रुतेः । द्वैतमल्पं तत्रैव मेधा येषां ते, बाह्यार्थमिच्छापिणामित्यर्थः । तेषां तत्कर्मन्ततत् । सर्वस्य बाह्यार्थस्थान्तवत्त्वादेव । तुल्यवोऽमेऽनेश्वरे भक्तेभ्यो विभेदाय । यतो देवयज्ञो हवान्यजन्त इति देवयजस्ते देवानन्तयुक्तानेव यान्ति । एवं यश्चरक्षोभक्ता यस्मादीनेव यान्ति, भूतप्रेतमत्ताश्च भूतादीनेवस्थपि द्रष्टव्यम् । मद्भक्तास्तु मामवानन्तं यान्ति, अतस्तऽनन्तफलमात्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—किमितिर्भक्तं मामेव न प्रपद्यन्ते ? इत्युच्यते—अव्यक्तमपकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मा नित्यप्राप्तिद्विमीश्वरमाप स-तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्म-स्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२ आ. शा. व्या—मग्नभूजनस्योत्तमफलस्यऽपि प्राणिना प्रापेण तनिष्ठत्वाभावे प्रथमैकं जमित निवदयति—किमितिर्भक्तमित्यादिना । अप्रकाशं शरीरग्रहणपूर्वमिति शेषः । इदानीं शीलादिप्रवृत्तिप्रवृत्त्यायामित्यर्थः ३ प्रकाशस्य तर्हि

बाह्यवित्त्वत्त्व भवति प्राप्तं ? मेवाह—निरयेति । अथ तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते ? तनाबुद्धय इत्युत्तरं तद्विरुद्धेति—परमिति । 'परमनुत्तमम्' इति विद्यापदस्य शोभाधिकनिर्याधिकतावापम् ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—इतरे तु सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मम मनुष्यादिस्ववतारमप्यकिञ्चित्करं कुर्वन्तीत्याह—सर्वैः कर्मभिराराध्योऽहं सर्वेश्वरो बाह्यनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः परमकारुण्यदाश्रितवात्सल्याच्च सर्वसमाश्रयणीयत्वायाजहत्स्वभाव एव वसुदेवसुतुरवतीर्ण इति मयैव परभावमव्ययमनुत्तममजानन्तः प्राकृतराजसुनुसमान इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मराजज्ञानमविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मां ममबुद्धयो मन्यन्ते; अतो मां नाश्रयन्ते; न कर्मभिराराधयन्ति च ॥ २४ ॥

४ वे ता च.—ननु फलान्तदेवतान्तरावसानया हि त्वद्विषयज्ञानप्रतिबन्ध लफ, त्वत्साक्षात्काराभावे हि तदुपपत्ति, त्वयि कारुण्यादिगुणैरिते सर्वसमाश्रयणीयत्वावाक्यतारवशाद्दोषजननयनमोचरे कथं स्वपरित्याग इत्युत्तरम्—'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्यभिप्रायेणाह—इतरे त्विति । इतरे वतुविषयकृतिभ्योऽन्य । 'पर भावम्' इत्यनेनाभिप्रेत निरतिशय परत्वमौल-यस्य स्वभाव दर्शयति अन्यैः कर्मभिरि-यादिना

अवतीर्ण इत्यन्तेन । अजहत्स्वभाव इत्यव्ययशब्दाभिप्रेतोक्ति । अस्मादुत्तम नास्तीत्यनुत्तमम्, अनवविज्ञातिसायमित्यर्थः । अत्र 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' इत्येतत्सामर्थ्यादिवतारविषयत्वम्, तथापि माम् इवत्सर्वोचित्वाद्भूतारविशेषविषयत्वं न सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं वसुदेवसुतुरवतीर्ण इति, प्राकृतराजसुनुसमानमिति च । इदं सर्वानारोपलक्षणतया विशेषोदाहरणमात्रं वा । 'अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्' न्यूनयो-

१ ननु सर्वगत भगवरेव किमिति इदवान्तरोक्तसामानं मित फलम् ? उच्यते—अव्यक्तमिति । त खल्वस्य बुद्धिर्वात्मस्वरूपपारमार्थिकमविद्यमानव्यापिक न प्रत्यभिधानत, अपि तु निजकामनासमुत्पत्ताकारादिविज्ञानस्वभावा व्यक्तिमेवापन्नं विद्वन्ति, तान्यथा । अत एव न नाम्नाकारे वा कबिद्धं, किन्तु सिद्धान्तोऽयमत्र—य कामनापरिहारेण यकिञ्चिदेवतारूपमात्मन्वते, तस्य तच्छुद्धमुक्तभावे पर्यवर्तते; विषयवातु विषयश्च—इत्यभिनवगुप्तपादा ।

—अविनीता ।

रर्षान्तरभ्रमव्युदासायाह प्राकृतेत्यादि । मन्दमतिरोद्व्यतया निन्द्यमानोऽर्थोऽत्रायमेव भगिनुमईतीति भावः । इतः पूर्वमनभि-
व्यक्तत्वमिदानीमवताराद्व्यक्तत्वमपि प्रमाणसिद्धम् ; तत्कथमत्र
प्रतिक्षिप्यत इत्यत्रोक्तं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्येति ।
उत्सर्गापवादादिनयास्तद्धोच इति भावः । 'अबुद्धयः' इत्यनेन

परमात्मतदवतारादिविषयश्रवणमननादिराहित्यं वैलक्षण्यज्ञापक-
लिङ्गदर्शनेऽपि तद्वद्दृष्टिकवैकृत्यं च विवक्षितम् । फलितमाह—
अत इत्यादि । आश्रयणमत्र प्रगतिपूर्वकभजनं, तदभावात्त-
त्रतया वर्णाश्रमादिभ्रमान् स्तुतिनमस्कारादीन् न कुर्वत इत्या-
ह—न कर्मभिरिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—को विशेषस्तथान्येभ्यः ? इत्यत आह—अव्यक्तमिति । कार्यदेहादिवर्ज-
तम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह—व्यक्तिमापन्नमिति । कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तम्—“सदसतः
परम्” “न तस्य कार्यम्” “अपाणिपादः” [श्वे.उ. १।१९] “आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौण-
दैहिकम्” इत्यादौ । भावं यायार्थ्यम् । तथाऽब्रवीत्—‘यायातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः’
इत्यादि ॥ २४ ॥

६ अ. प्र. दी.—‘अव्यक्तं’ इति श्लोकस्य प्रकृतेन सा-
क्षात्सङ्गत्यमावाह्यं त सङ्गमयितुमाह—क इति । अन्येभ्यो
श्रमादिभ्यः । येन तान् प्राप्तानामन्तवत्फलत्वेऽपि रथा प्राप्ताना-
मन्तफलत्वेति दाह्याक्षेपः । कथमनेनोक्तसङ्कापरिहारः ? इत्यत
आह—कार्येति । अनेन दयाभुतं पदं पठित्वा व्याख्यातम् ।
वस्तुतः ‘अव्यक्तं मा’ इत्यनुवादादव्यक्तोऽहमिति यत्सिद्धं तस्येदं
व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतिमाह—तद्वृत्ति-
निति । कार्यदेहादिमान् इवेति सूचितं, वस्तुतस्त्वेवेति । अतो

न तद्वर्जित इति शेषः । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे—कार्येति ।
अथवतः कार्यदेहादिवर्जितत्वं तद्वत्ताप्रतीतिव्यापनमूलेत्येतद्वृत्ति-
येन वाक्यद्वयमुक्तार्थं स्यात् । इत्यतोऽर्थद्वये क्रमेण प्रमाणान्या-
ह—तच्चोति । कार्यकारणात् । इदमपरं रूपं, परं तु रूपमवा-
नन्त इति प्रतीतिनिरासार्थमाह—भावमिति । याभार्य-
प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपम् । अत एव परम् । इतोऽयमर्थः ?
समाख्यानमिति—तथेति । यद्यप्ययमर्थः ‘निमि’ [अ.
१३] इत्यत्रोक्तस्यापि प्रसङ्गात् पुनरुक्त इत्यक्षेपः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—किमिति भगवन्तं विहाय देवतान्तरं यजन्ति ? इत्यर्जुनवचनमाशङ्क्याह—
अव्यक्तमिति । अव्यक्तमविद्यमानव्यक्तिभावमिमं संसारिपुरुषवद्व्यक्तिमापन्नं प्राप्तं मन्यन्ते जानन्ति
सामबुद्धयोऽविशेषिकिनो लौकिका जनाः । मम परं प्रकृष्टं परमात्मभावमजानन्तोऽचित्तयन्तोऽव्यय-
मयिनाशिनमनुत्तमं निरुत्तमम् । अतो तं मां विहाय देवतान्तरं पूजयन्ति ॥ २४ ॥

८ वै. प्र. नि.—एव च समाने प्रयासे महति च फल-
विशेषे सति मामनाद्य देवान्तरं भजन्ति, अहो जगन्मो-
हमिति सानुब्रोदामहोचक्षिष्व भगवानाह—अव्यक्तमिति ।
इतः पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाद्गुरुवद्गृहे जन्मविशेष-
प्राप्य व्यक्तमापन्नं मां इतरजीवसाधारण जना मन्यन्ते । तत्र
हेतुः—अबुद्धयः निरेकशून्याः । इदमेव विवक्षोति—परं

भावमिति । परं जगत्कारणभूतमहत्तमं सर्वोद्घटनं अथ-
नित्यं मम भावं स्वरूपवज्जानानां सन्तः जीवावसारिर्वा-
दर्शनाजीवमेव कश्चिन्मन्यन्ते । अतो मामीश्वरं विहाय
देवतान्तराण्येव भजन्ते । ततश्चान्तवत्फलं यान्तीत्यर्थः ।
तदेवद्वेषति—‘अवमानन्ति मां मुदा मातुर्गौ तनुना-
श्रितम्’ [९।११] इति ॥ २४ ॥

९ व. ० त. ० दी.—मद्भजने देवान्तरभजने च तेषां मत्स्वरूपमाहात्म्याज्ञानमेव हेतुर्नित्याह—अव्यक्तमिति ।
यतोऽक्षरमैश्वर्यं अप्रकटं वा व्यक्तित्वं वा मातुपलोके स्नेच्छया स्वगतारोपणालौकिकसौन्दर्यं दुर्बिभाव्यं व्यक्तित्व-
मापन्नं निराकारं मन्यन्ते वा मानयन्ति प्राकृतं व्यक्तमापन्नं वा मन्यन्तेऽबुद्धयोऽतः तथा मानने हेतुः मम घरा-
नन्दमात्रस्याचिन्त्यैश्वर्यस्य परं भावमंशादिभावेनावस्थितिभावमानन्दमात्रवैलक्षण्यं वाऽज्ञानं इति ॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—तर्हि कथं न सर्वे स्वामेव भजन्ति ?
इत्यत आह—अव्यक्तमिति । अबुद्धयः कामहतजाना
अव्यक्तं न विद्यते स्यक्तो लौकिकवत् प्रकृतो व्यक्तवत्तारो यस्य,
व्यक्तिर्जायादिर्वा यस्य तादृशं पुरुषोत्तमं व्यक्तमापन्नं यनु-
यादिभावेन जगति प्रकटं लौकिकमेव अन्येदेवमपि मनुष्या
दिसमं वा मन्यन्ते । कुतः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—परमिति ।

मम पुरुषोत्तमस्य अव्यक्तं नाशरहितं लोलात्मकं केतुवि-
भागवत्सु प्रकटीभूय तदसोपायो तं समानाकारेण लीला-
रूपमजानन्तः । किञ्च अहत्तमं न विद्यते उत्तमो यस्मात्तादृश-
परं भावं पुरुषोत्तमात्मकमजानन्तो मां तथा मन्यन्ते । अत-
स्त्वकामित्वफलविग्रहसादार्थ्यमन्यदेवता एव भजन्ति, न तु
आमिर्त्येव ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—एव तर्हि कुतस्त्वामेव सर्वं न प्रतिपद्यन्ते ? इत्याशङ्क्याज्ञानादित्याह—अव्यक्तमिति । अव्यक्तं सर्वोपाधिभूतत्वेनासृष्टमपि वासुदेवशरीरेण व्यक्तमापन्न अस्मदादिचञ्चरीगोभिमानिन मामनुद्ध्यो मन्यन्ते । यतो मम पर भाव परत्वंमुक्कृष्टममजानन्तः । उक्तृष्टत्वेन निश्चिनाष्टि—अव्यक्तं न व्येतीत्यव्ययमनिना-
शिन अनुत्तम यस्मादन्यमुत्कृष्टं च नास्ति, निरतिशयमखण्डैश्वर्यरूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

१ शां भा.—तदीयमज्ञान किमिति ? इत्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकेत्य, केवाञ्चि-
देव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्वटनं सैव
माया योगमाया, अथवा भगवत्तत्त्वसमाधानं योगः तत्कृता माया योगमाया, तथा योगमायाया
समावृतः, सञ्छन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

२ आ शा क्या—अविषैकलपमज्ञान भगवन्निष्ठाप्रति-
बन्धकमुक्तं, तस्मिन्मपि निमित्तं प्रथमपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपपन्नस्य
ति—तदीयमज्ञानमित्यादिना । 'निमित्तुणमये' [७।१३]
इत्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तं अत्र तु सोपाधिक
स्यापीति विशेष गृहीत्वा व्याचष्टे—नाहमिति । तर्हि भग

युक्तिरनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह—केवाञ्चिदिति । 'सर्वस्य
लोकेत्य न प्रकाशोऽहं इत्यत्र हतुमाह—योगात् । अनाद्यनि
वाच्यागानाच्छ्रवणादेव माहुर्ये लोकेत्य मौढ्यं, तत्रच
मदीयस्वरूपविवक्षाभावात्तन्निष्ठत्वादिमिति—अत
एवेति ॥ २५ ॥

३ रा भा.—कुत एव न प्रकाशते ? इत्याह—क्षेत्रज्ञासाधारणमनुप्यत्वादिसंस्थानयोगारय-
मायया समावृतोऽहं न सर्वस्य प्रकाशः । मयि मनुप्यत्वादिसंस्थानदर्शनमात्रेण मूढोऽयं लोको
मामतिधाञ्चिन्मन्त्रकर्मणमतिद्वेषादितेजसमुपलभ्यमानमपि अजमव्ययं निरुल्लङ्घनमङ्ककारणं सर्वेश्वर मा
सर्वसमाश्रयणीयत्वाय मनुप्यत्वसंस्थानमास्थितं नाभिजानाति ॥ २५ ॥

४ धे ता च—यदि त्वमप्रतिहतसङ्कल्प सामिगिच्छिक
सर्वसमाश्रयणीयत्वावातदोषं तर्हि कथं लक्ष्मिस्तुष्टिरित्यभिप्रा-
येण शङ्कते कुत इति । मायागन्धस्तावद्विभिन्ना (किञ्चिद्विभक्त्या
चितया प्रागक्ष प्रपञ्चितं निगुणारिमकया मायया समावृतं तु
प्रागवस्थावतारावस्थयो साधारण्यं, असाधारण्यवर्णनेतुरत्र
स्मरने वस्तुमुचितं सङ्ख्यादिषु साधारणं यागशब्दोऽपि
सन्त्ये प्रयुज्यमाणातदथ प्राप्तं, तत्तत्त्वार्थी चायसिद्धं, स
च त्रीचित्याम्बुशान्तेषु प्रसिद्धत्वाच्च मनुप्यत्वादिसंस्थानेव
भावादिव, तन्नेत्रजालमायाव्यवच्छेदोऽपि सिद्ध इत्यभिप्रा-
येणाह मनुप्यत्वादीति । प्रकाशं परस्वभावमिति शेषः । तर्हि
तत्वेनायं दोष इत्यत्रोत्तरं मूढोऽयमित्यादि । अधिमन्यत्वात्
पादितं मनुप्यत्वादिकं दुर्मतोनां परित्यागहतुम्भूतं, नच पारम-
श्रस्त्वभातो मायया सर्वस्वितोहितं, लोकोत्तरकर्मतेन प्रवृत्तौना
प्रकाशनात् । किन्त्ययं मन्दो लोको यत्किञ्चित्साधर्म्यादनाहते
मयूखमालिनि सद्योत्तमाभमवच्छेदोलग्निस्रावेणाह—मयीति ।

मू मयि मनुप्यत्वादिसंस्थानमिति शङ्कते । 'माम्' इति
तदानीन्तनोपलभ्यमानाकारनिर्देशात्तन्मन्यत्वात्प्रदेशात्तदोक्तत्वाय
अतिधाञ्चिन्मन्त्रकर्मणमित्याहुः । परावस्थयाज्ञानं धर्मेणा
प्राप्तमेव हि इह तु 'पर भावमज्ञानतो ममाव्ययमनुत्तमम्'
[७।२४] इति मनुप्यत्वे परत्वाज्ञानमुच्यते तत्र प्रतिषेध्यस्य
गानस्य प्रसङ्गार्थं लिङ्गाकिरियम् । निरतिपायदीप्तिपुक्तत्वमपि
नगत्कारणपरमुपस्थासाधारण्यमतेत्या वेदान्ततु निर्णयितम् ।
अतिवार्त्तिद्रव्यं च सर्वंनियन्तृत्वलिङ्गम् । 'अजम्' इत्य-
मनं फलितमाह निरुल्लङ्घनमङ्ककारणमिति । 'अव्ययम्'
इत्यनेन लब्धमाह सर्वेश्वरमिति । स्वरूपभो धर्मतश्च निर्वि-
कारत्वं हि तस्याव्ययत्वम्, एतन् अजोऽपि सत्यव्याप्ता
सूतानामोशरोऽपि सन्' [४।६] इति प्रागुक्तमुच्यते वा ।
अजमव्ययं नाभिजानाति किन्तु पुरुषान्तरकर्मधोनात्मनान-
ज्ञानसङ्कोचादिमन्तं जानातीति शेषः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—अज्ञानं च यदिच्छयेत्याह—नाहमिति । योगेन सामर्थ्योपायेन मायया
च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथाहि पाठे—'आत्मनः प्रावृत्तिं चैव लोभचित्तस्य ग्रन्थनम् । स्वसा-
मर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वर' इति च ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी — तथापि 'नाह प्रकाशः' इति मुनश्चकिरि-
त्यतन्तात्पर्यमाह—अज्ञानं चेति । येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते,
तदज्ञानं च सविच्छादार्थमेव, न स्वतन्त्रं, येन तथा नि-दया मम
खेदः स्यादिति भावः । 'योग एव माया' इति व्याख्यानं (शं.) अश-
दिति भावेनाह—योगनेति । सामर्थ्यमेवोपायः । 'युज्यते येन
योगोऽनाद्युपायः शक्तिरेव च' इति वचनाद्योगशब्दस्योभयार्थं

त्वेन द्वन्द्वैकवद्भावः किं न स्यात्? इति चेत्, न; मायया चेत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेः, तस्या अप्युपायविशेषत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं
गृहीत्वा सामर्थ्येति तथाख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न
प्रतीयन् इत्यत आह—मयैवेति । उक्तार्थस्यापनाय पुराण
सम्मतमाह—तथेति ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य । केपाश्चिदेव मद्रक्तानां प्रका-
शोऽहमित्यभिप्रायः । गुणैर्षाण एव माया, योगमायासमावृतो मूढोऽपमविधेको लोको नाभिजानाति
मामनमन्ययद्गुत्वत्तिविनाशरहितम् ॥ २५ ॥

८ पै. प्र. गि.—ननु अन्मप्रभृत्यतिमातृपात्यदुतनिविध-
विम्वश्चित्रत्वालिति त्वयि कथमितरजायसाधातृषुदुष्टि-
र्यात्? एवेकमपि हि त्वश्चित्रममावृतदिव्यपुरुषत्वं तत्रात्रेदं
यतीत्याशङ्क्याह—नाहमिति । अहं सर्वस्य लोकस्य न
प्रकाशः स्वेन रूपेण प्रकटो न भवामि । 'सर्वस्य' इति
वचनात्केपाश्चिदमद्रक्तानामेव प्रकटो भवामीति दर्शितम् ।
तत्र हेतुः—योगमायासमावृत इति । योगो ध्यानं भगवत्

स्वरूपः, तद्भगवर्तिनी माया योगमाया, तथा मद्रक्तो
मां न जानात्विति सङ्कल्पाधीनया मायया, यद्वा योगो
गुणानां युक्तिर्घटना, सैव माया तथा समावृतः । अतो यो
मायया अयं चतुर्विधभक्तिलक्षणो लोकः, सः पपि ज्ञानकारणे
मामनमन्ययामनासन्त परमेश्वरं नाभिजानाति, किन्तु
लोकासाधारणमेव मन्यते ॥ २५ ॥

९ ष० त० दी०—कुत एवं न प्रकाशस्य इत्यत्राह—नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य संसृतस्य किन्तु
स्वभक्तानामेव, यतोऽहं योगमायासमावृतः अज्ञादिभागावस्थित्यादिसर्वभजनरूपा योगशक्तिरेवान्येषा व्यामोहिका
माया तथा सम्पन्नासमन्तावृतः । 'वृत्तं वर्णे' इतिधातोः लोको वा योगमायासमावृतो न जानाति ॥ २५ ॥

१० पु अ त.—ननु मनुष्या विनेकादिसहिता कथं
न त्वा ज्ञान्ति? इत्यत आह—नाहमिति । अहं सर्वस्य साधार-
णस्य प्रकाशः प्रकटो न भवामि, किन्तु कस्यचिद्रूपस्य ।
तत्र हेतुमाह—योगमायासमावृत इति । योगार्थमेव या
माया अन्तरात् शरीरभूता शक्तिस्तया आवृतो रसार्थमाच्छ-

न । अतो मूढो भक्त्यालोचनादिज्ञानशम्योऽयं परिहृत्या
नो मां पश्यन्नपि स्वरूपज्ञानरहितो लोको बहिर्दृष्टिर्मान
अन्मरहितं स्वीकृत्या प्रकटमव्ययं नित्यं नाभिजानाति अन्तः
सर्वभावेन न जानाति ॥ २५ ॥

११ नी० पा० दी०—कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्य ? इत्यत आह—नाहमिति । हे योग योगिन् ! ब्रह्म
आद्यचूर्त्ययान्तोऽयं योगशब्दः । अहं तत्पदार्थं सर्वस्य योगिनस्त्वरूपपदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि । तत्र
हेतुः । मायासमावृत इति । (शं.) आध्मे तु योगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव योगमाया चित्तसमाधिर्वा योगो
भगवत्सत्सङ्कृता मायेति भगवत्सङ्कल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः । उत्तरार्थः स्पष्टार्थः ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ! ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—यथा योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति, नासौ योगमाया
मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिवर्धनाति, यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं
तद्वत्; यत एवमतः—अहं तु वेद जाने समतीतानि सपतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि
च अर्जुन ! भविष्याणि च भूतानि वेदाहम्, मां तु वेद न कश्चन, मद्रक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा
मत्तत्त्ववेदनाभानादेयं न मां भजते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. द्या.—मायया भगवानावृत्तेतस्यापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति, मायात्वात्, लौकिक-मायात्वात्, अथवा नेधरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्त्वात्, लौकिक-मायाविवक्षित्यर्थः । भगवतो मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावे सर्वं ज्ञानमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह—यत इति । लोकस्य मायाप्रतिबद्धवि-ज्ञानत्वादेव भगवदामिषुद्वयन्यत्वमित्याह—मां शिवेति । काल-

प्रत्यपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्या-स्तीति श्रोतार्थस्तुष्टन्तः । मा तु' इति लोकस्य भगवत्-स्त्वविज्ञानप्रतिबन्धं श्रोतयति । तर्हि त्वद्भक्तिर्विकलेत्याशङ्क्या-ऽऽह—मद्भक्तमिति । तर्हि सर्वोऽपि त्वद्भक्तिद्वारा त्वा ज्ञास्यति नेत्याह—मत्सत्त्वैति । विवेकवतो मद्भजनं, न तु विवेकशून्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतान्यहं वेदं जानामि । मां तु वेदं न कश्चन—मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु भूतेषु मामेवंविधं वासुदेवं सर्वसमाश्रयणीयतया-ऽवतीर्णं विदित्वा मामेव समाश्रयन्न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानी सुदुर्लभ एव ॥ २६ ॥

४ ध. ता. चं.—अयं लोको नामिजानानीत्येतावता वर्तमानमानपरस्व नाशङ्कनीयः किन्तु त्रैकाल्यवर्तीत्यपि भूतानि न जानन्तीत्युच्यते 'वेदाह' इत्यादिना । अत्र 'अतीतानि' इति वृषद्भिर्दिष्टत्वात् भूतानि इत्येतत्त्रेयनपरम् । स्वस्य सर्वज्ञत्व

मत्र किमर्थमुच्यते? इत्याह मयेति । तद्वेदनफलं हि तदेक-समाश्रयणमिति दर्शयितुं मामेव समाश्रयन्तित्युक्तम् । परम-प्रभुनेन सहमयति—अत इति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—न मां माया वध्नातीत्याह—वेदेति । न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

६ अ. प्र. वी.—अकस्मात्स्वस्य सर्वज्ञ किमित्युच्यते? इत्यत आह—देति । यवनिष्काशुमयभागवर्णिनो परम्परानु-नशतवापि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमिति शेषः । तथापि 'मा तु वेदं न कश्चन' इति पुनरुक्तमित्यत आह—न क-

श्चनेति । असमर्थो लोको न जानातु, अतिमर्मस्तु मद्भादि-ज्ञास्यतीति शङ्कानिरासार्थमेतदुक्तम् । कश्चनेति विशेषणादिति भावः । तर्हि 'ज्ञानी च भवत्येवम्' [७।१६] इत्यादिविरोध इत्यत उच्यम्—स्तेति ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—वेदेति । वेदं जानान्यहं समतीतान्यतिगन्तानि वर्तमानानि चार्जुन ! भविष्याणि भावीनि च भूतानि पदार्थान्मां तु वेदं विजानाति न कश्चन न कोऽपीति ॥ २६ ॥

८ चं. प्र. मि.—'मायावत्' इत्येतदेवोपपादयति—वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि चेति काल-त्रयवर्तीति श्वासरजद्रमात्मकानि सर्वाणि भूतान्यहं वेदं जानामि । मा तु कश्चिदपि न वेदं न जानाति । प्रसिद्ध-

लोकलोके माया-चैत्रमालिको लोकान्मोहयन्तान्सर्वान्स्वयं जानाति लोकैस्तु स्वयं न ज्ञात इति । तथा सर्वत्रगमोहको महामायाव्यहमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०—सर्वोत्तमं भस्वरूपं अज्ञानतत्त्व इत्युक्तं तदेव स्वसर्वोत्तमत्वं परस्वमनावृत्तज्ञानादिशक्ति-मत्त्वेन दर्शयन्नयेषामज्ञानमाह—वेदाहमिति । अतीतानि वर्तमानान्यनागतानि च सर्वाणि भूतानि जानामि । मां तु कश्चन न जानाति । मयाऽनुसन्धीयमानेषु कालत्रयवर्तिषु मामेवंविधमहिमानं वासुदेवं सर्वशुक्लस्यमव-तीर्णं ज्ञात्वा मामेव प्रपद्यमानो न कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । अतो भगवन्मां शो ज्ञानी दुर्लभ एव ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—ननु यौत्स्वं शब्देवार्थं प्रकटीकृतम् । तानि भविष्याणि सेवार्थं प्रकटयति यानि भूतानि मत्सत्तया पुन स्वरीय तेन न जानामि तदा माया तान् व्यामोहयति ? प्रवृत्तानि स्थावरजद्रमानि त्रिकालवर्तीनि मरीचकेन वेदं जानामि । तु पुन मज्जानानन्तरमपि कश्चन त्रिकालवर्तिषु मां प्रशुत्येन न वेदं न जानातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु तद्विभक्तं लोकं तन्माया मोहयति चेत्तदा कुतो न मोहयति ? इत्यत आह—वेदाहमिति । सत्यं, सत्यपि लोकस्य मम चामेदे औपाधिकमदस्य सत्त्वादुपाविषमभिमानित्वाहोको मूढः । तदभावायादं सर्वज्ञ इति विशेषः । अक्षरार्थः सत्यः ॥ २६ ॥

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥ २७ ॥

१ शां० भा०— केन पुनर्मत्तचवेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेपसमुत्थेन , इच्छा च द्वेपश्चेच्छाद्वेपौ, ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेपसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेपसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेपौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्वेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः सम्बध्यमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयते । तत्र यदेच्छाद्वेपौ सुखदुःखतद्वेतुसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेपदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि; किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यते ? इति । अतस्तेनेच्छाद्वेपसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वयज ! सर्वभूतानि सम्मोहितानि सन्ति सम्मोह सम्मूढतां सर्वं जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परन्तप ! । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि सम्मोहितानि मामात्मभूत न जानन्ति; अत एवाऽऽत्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

२ जा. शां व्या.— भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतियन्धक मूला
ज्ञानातिरेक प्रभद्रोपेयोदाहरति केनेत्यादिना । पुनश्चक्ष्वाप्रति-
बन्धकान्तरविवक्षा गम्यते । अपरोक्षवस्तुप्रतियन्धकमिदमा-
वृष्यते । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वक निक्षिपति— केनेति विशेषा-
पेक्षायामिति । द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरेपरिच्छेदपयोप्रद्व द्वन्द्व-
शब्दाद्योऽलक्ष्णार्थमित्यभिप्रेत्याऽऽह— तावेवेति । तयोरपर्या-
यमेकनानुपपत्तिं गृहीत्वा विशिनष्टि— यथाकालमिति । न
च तयोरनधिकरण विशिद्धिनि भूत सशाम्यद्वे सम्भवती-
त्याह— सर्वभूतेरिति । तयामि वथ तयोर्माह हेतुत्वमि याशङ्क्या

३३—तत्रेति । तयोराश्रय सप्तम्यर्थः । उक्तनेवार्थे कैमुतिक
न्यायेन प्रपञ्चयति—न हति । पूर्वभागादुवाचपक्षमुत्तर
भागेन फलितमाह—अत इति । प्रत्ययान्तन्यद्वाराप्रति-
बन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसम्भवोऽनदशब्दार्थः । कुलप्रसूयमि-
मानेन स्वल्परशक्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धविधासमान-
व्यभिचि योतनार्थं भारत परन्तप । इति सम्बोधनद्वयम् ।
तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतमवान्तराकारणमुपलक्षति—मोहेति
जायमानमृतानां मोहपरस्तत्त्वे कलितमाह—यत इति । भगव-
त्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्वैश्वर्यं फलनीत्याह—अत एवेति ॥१७॥

३ रा. भा.— तथा हि—इच्छाद्वेषाभ्यां समुत्थितेन शीतोष्णादिद्वन्द्वारूपेण मोहेन सर्वभूतानि सर्वे जन्मकाल एव सम्मोहं यान्ति । एतदुक्तं भवति—गुणमयेषु सुखदुःखादिद्वन्द्वेषु पूर्वपूर्वजन्मनि यद्विषयाविच्छाद्वेषौ रागद्वेषावभ्यस्तौ; तद्वासनया पुनरपि जन्मकाल एव तदेव द्वन्द्वारूपमिच्छाद्वेषविषयत्वेन समुपास्यतं भूतानां मोहनं भवति; तेन मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति; तद्विषयेच्छाद्वेषस्वभावानि भवन्ति, न मत्संश्लेषविशेषसुखदुःखस्वभावानि । ज्ञानी तु मत्संश्लेषविशेषसुखदुःखस्वभावः न तत्स्वभावं किमपि भूतं जायते इति ॥ २७ ॥

४ ये ता च — एव शानिनो दोलन्म्याय कालप्रयवर्ति
सर्वभूतसफारण भगवद्भक्तानकारणं 'इच्छा' इति शब्देनोच्यत
इति भाष्यपाद — तथादीति । पदार्थमन्वयार्थं च दशयति
इच्छादेवाम्यामिति । इच्छादेवाम्यां समुत्तितीति इच्छादेव
समुप । ननु जन्मघात एवच्छादेवौ कारणमावाप्त सम्भवत,

सम्मानन्तो या भगवद्विषयौ किं न स्याताम् ? न चेच्छ्रेयसा-
त्रेण धीतोष्णादिस्वप्नान्, तस्य च ह्यन्तर्भावोऽस्वकारणाधीन-
त्वात् । द्वादस्य च कथं मोहसम्बन्धता ? मोहेन मोहं यान्त्यस्या-
स्मात्प्रवादिप्रसङ्गः । इच्छात्रेयावेव द्वादसत्वेन शृणोते, अतो द्वाद-
सनिमित्तो मोहो द्वादमोह इत्यादि परव्याख्यानं ॥ पुनरवस्था-

१ अथ इच्छादिपञ्चमस्तत्तत् 'इन्द्रियाणामिच्छाद्रूपाम्यामुद्रवता' इति व्याचक्षुर्नव्यथ । तदयुक्तम्, इच्छादिपञ्चमिन्द्रिय-
धर्मभाषाशा । प्रविष्टं हि तयोस्तत्तद्वर्णधर्मवत् । 'सगजस्यो यष्टौ' इति विवरणमस्तत्रमेव, सगजस्यो यष्टौ तत्रमेव
रुद्रात् ।
-अविगीता ।

—अधिगीता ।

दिदृक्षन् । एतेन 'सुखं मे भूयात्' 'दुःखं मा भूत्' इत्यभिनिवेशो द्वन्द्वमोह इत्यपि भन्तमुक्तमिलादिकमाशङ्क्याह-एतदुक्तं भवतीति । जन्मान्तरवासानास्यं कारणमस्ति, वासानायाश्च स्वकारणस्वभावविषयत्वादिच्छाद्वैप्रयोजनं भगवत्संश्लेषविश्लेषविषयत्वप्रसङ्गः । उत्पत्तिं चेच्छाद्वैविषययना स्फुरणमेव । मोहसहस्रस्य करणे व्युत्पत्त्या द्वन्द्वे प्रयोगः । मोहकारणस्य मोहजनने च नात्माश्रयादिरिति भावः । ज्ञानोपये भोगयत्तावुद्धिः

अद्वैत्ये च द्वेष्यतावृद्धिरिह सम्बोह इत्यभिप्रायेणाह— तद्विपरि-
येति । एवंविधसम्बोहवशादिच्छादेययोः साक्षात्प्राप्तविषयपरि-
त्यागः दर्शयति—न मत्संश्लेषेति । उचितविषयेच्छाद्वेष-
शालिनं सुदुर्लभं ज्ञानिनं तद्यतिरेकप्रकाशनाय दर्शयति ज्ञानी
स्त्विति । ‘ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायतात्मजीवनः । तत्पक्षेऽव-
विशोगैकमुखदुःखस्तदेकधी’ [गी. सं. २७] इति सङ्ग्रहः । तद्वि-
तिरेकमेव भूतागा जन्मसिद्धं दर्शयति—न तदिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.—द्वन्द्वमोहेन मुखदुःखादिविषयमोहेन इच्छाद्वेषयोः प्रवृत्तयोर्न हि किञ्चिज्जातुं शक्यम् । कारणान्तरमेतत् । सर्गे सर्गकाले आरम्भैव शरीरे हि सतीच्छादयः । पूर्वं त्वज्ञान-
मात्रम् ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. वी. —इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वम्, तन्नन्यो मोहो द्वन्द्व-
योः, तेनेति कश्चित् [सं.] तदसदिति भावेनाह —द्वन्द्वेति ।
अन्यथा इच्छाद्वेषसमुत्थेन मोहेनेतरेष्व स्यादिति भावः ।
व्याख्यानव्याख्येयभावसापत्तिहा गतिः । द्वन्द्वमोहस्यैकाद्वेषस-
मुत्पत्त्यं कथं ? इत्यत आह —इच्छेति । निश्चित्युत्पादिकं हेय-
त्वादिनेति शेषः । ननु 'नाह प्रकाश' [७२५] इति भगवतो
'वैश्वी देवा' [७११७] इति तदधीनायाः शुभमय्या मायायाश्च
मोहकत्वमुक्तं, तत्त्वयं भगवद्विषयसम्बोदस्यैकाद्वेषसमुत्पत्त्यो
द्वन्द्वमोह कारणमुच्यते ? इत्यत आह —कारणान्तरमिति ।
इच्छाद्वेषसमुत्पन्नमोहलक्षणेन तद्वन्नद्विषयस्य सम्बोदस्यावान्त-
रकारणमुच्यते इत्यर्थः । ननु एतदित्यत तत्त्वस्यं पदं

पठति—सर्गे इति । सर्वं क्रिया, कथं तत्प्राधिकरणत्वं । इदमतो
लक्षणाभाधिरय व्याचष्टे—सर्गेति । तदुत्तरमाह किं तत्र का-
रणं ? इदयत् पुनर्लक्षणाधायणेनाह—आरभ्येति । सर्गकालमिति
सम्बन्ध । वयमनेनान्तरकारणत्वं ज्ञायते । इत्यतः सावधारणमे-
तदित्युक्तमेवेति । उष्णमुष्णपदयवाह—शरीर इति । आविषयेन
द्वेषस्य द्वन्द्वानां च ग्रहणम् । अतः सर्गकालमारभ्यैवेतत्कार-
णमिति सिद्धम् । एतावता कथमनान्तरकारणत्वमि-
ति ? इत्यत आह—पूर्वं शिवति । सर्गात्पूर्वं शिविच्छादिना
विना ज्ञानमस्त्येव भगवदिच्छायाधीनमत एतद्वान्तर कारण-
मिति सिद्धमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा — इच्छेति। इच्छाद्वेषसमुत्थेन प्रकाशितेन द्वन्द्वमोहेन 'सुखं मे स्यात्' 'दुःखं मे
 या भवत्' इत्येवमर्थरूपेण द्वन्द्वमोहेन सर्वाणि भूतानि सम्मोहे भ्रमं संगं सृष्टौ यान्ति परान्तप ! ॥ २७॥

८ पं. प्र. ति.— नापाद्भद्रमोहोऽपि भगवत्सत्त्वान्
 अतिमन्त्रं ददाति— दृष्टव्यमिति, दृष्टव्यं यथावत्तुल्यं
 प्रतिहृत्विषयाभ्यां समुत्थितेन हीतोष्णदिदृङ्माक्षयोर्मोह
 सर्वभूतानि सर्वे जन्मकाल एव सम्मोहं वाप्ति । अयमर्थ—
 गुणमयेषु सुखदुःखदिदृङ्मेषु पूर्वजन्मनि यदिपयाविष्टोऽपि

यमस्यो तद्व्याप्तयया गुणरपि जन्मकाळ एव तदैव इन्द्राय-
प्रियत्वादेरिच्छयादेव सत्यसिद्धिं प्रकृत्या मोहं प्रकृतिः । तेन
मोहेन सर्वभूतानि सम्मोहायान्ति तद्विप्रयेष्टाद्वैपस्वभावा-यैव
भवन्ति, न तु मत्सत्त्वैरवियोगमुखदुःखस्वभावानि । अतो
न मां प्रपद्यत इति ॥ २७ ॥

९ व० त० की०— किञ्चायं मोहो नेदानीन्तनः, किन्तु सृष्ट्यर्थः प्राप्त एवेत्याह—इच्छेति । इन्द्रियस्यै-
न्द्रियस्यार्थे व्यवस्थितो ईशकृतो (प्राकृतो) रागद्वेषौ, तयोः पापहेतुभूतयोः समुत्पत्तियेन तयाभूतेन द्वन्द्व-
निमित्तेन मोहेन हेतुना सर्वभूतानि क्षरपदवाच्यानि संसृतानि सग्रे एव सम्मोह जन्ममरणपर्यावर्ते कारणभूतं
भगवत्स्वरूपज्ञानमयं प्राप्नुवन्ति रागप्रवाहमप्ये पतितो भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ त.— तदि त्वङ्गाने तान् माया कथं मोह-
यति? इत्यत आह— इच्छेति । सर्वे सृष्टावृत्यन्तरम्,
इच्छा स्वेष्टस्तु द्वेस्तद्विषयीतस्तु, ताभ्यां सम्यक् प्रका-
शेनोत्पत्तिं यो द्रन्द्वमोहं सुखदुःखरूपतेन हे भारत मह-
र्षेण । सर्वभूतानि समोहं यानि प्राप्नुवन्ति । आरतेति

सम्बोधनेन भक्तकृत्स्नविदेव भक्तस्य न मोक्षो भवतीति
 व्युत्पत्तिः । अत्रायं भावः—सम्बोधादर्थे सेवार्थं वा ये सृष्टारस्तै-
 र्भक्त्योगविशेषोऽसुखदुःखविचार एव कर्तव्यः, न तु स्वस्व-
 विचारकाणां अगवत्कार्यान्पदपुन्यत्वात्माया मोहयतीति
 भावः ॥ ३० ॥

११ नो० भा० दी०— केन पुनर्निमित्तेनारोवादीनि भूतानि न जानन्ति ? इत्याशङ्क्याह— इच्छेति ।
इच्छा रागः द्वेस्तत्तत्संयुतित्वो द्वन्द्वमोहः शोभनाशोभनसत्त्यासत्यनित्यानि यात्मानात्मसु विपर्ययः अशो-
भा. द्वि. ८

मने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भगवान्वय ! सर्वभूतानि सर्वे सृष्टि-
पथे मोहं अविवेकं यान्ति हे परन्तप ! । अयं भावः—यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स प्रहवित्
सर्वज्ञत्वादतीतादीन् जानाति, सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति, अशोभने कयादौ शोभनाध्यासात्, असत्ये प्रपञ्चे
सत्यत्वाध्यासात्, सत्ये चात्मनोऽमङ्गल्येऽमस्यत्वाध्यासात्, अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात्, अनारम्भे देहा-
दावात्माध्यासात्; अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं, तेन च सार्वज्ञं न जायतेऽस्मदादीनामिति ॥ २७ ॥

भगवद्भजनाधिकारित्वकथनपूर्विकोत्तराध्यायसङ्ग्रहितः ।

येषां त्वन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

१ शां. भा.—के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभवेन
भजन्ते ? इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषां तु पुनरन्तर्गतं सपाप्तपापं क्षीणं पापं जनानां पुण्य-
कर्मणां पुण्यं कर्म येषां सच्चशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता
यथोक्तं द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः—एवमेव परमार्थतत्त्वं, नान्यथा
इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

२ आ. भा.—यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रति
पद्यमानानि सम्मुद्राणि सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगव-
द्भजनपरास्मृतिनि, तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमान-
मधिकार्यं भावादन्यैकमापद्येतेति शङ्कते—के पुनरिति । अने
केषु जन्मसु सुकृतवशादप्युत्तुरितानां द्वन्द्वप्रयुक्तमोहविरहिणा
मग्न्यर्थादिनियमवता भगवद्भजनाधिकारित्वान् शास्त्रविरोधो

ऽस्तीति परिहरति—उच्यत इति । तुषाब्दयोत्पत्त्यर्थमाह—
पुनरिति । उक्तार्थमात्रसिद्धयर्थे ‘समाप्तपापं’ इत्युक्तम् ।
प्रतीत्यर्थे पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि—सत्येति ।
उभयविषयशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तिकलमाह—ते द्वन्द्वेति । मोह
निवृत्तिर्भगवत्प्राप्त्यवन्तरत्नमाह—भजन्ते इति । तेषां नात्र
परिमहवता भगवद्भजनप्रतिबन्धितमात्राऽऽह—दृढेति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—येषां त्वनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेन गुणमयं द्वन्द्वच्छादित्वेहेतुभूतं मदौन्मुख्य-
विरोधि चानादिकालप्रवृत्तं पापमन्तर्गतं क्षीणं; ते पूर्वोक्तेन सुकृततारतम्येन मां शरणमनुप्रपद्य
गुणमयान्मोहान्निर्मुक्ताः जरामरणमोक्षाय, प्रकृतिविपुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय महते चैश्वर्याय,
मत्प्राप्तये च दृढव्रताः दृढसङ्कल्पाः मामेव भजन्ते ॥ २८ ॥

४ ध. ता. चं.—यद्येवं सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति, तर्हि
भगवदुपासनं कदाचिदपि कस्यचिदपि न कुर्यात्; अतः—‘चतु-
र्विधा भजन्ते माम्’ [७।१६] इत्यादिनोक्तं चतुर्पथं कुर्या-
दित्यत्रोत्तरं येषां रित्यादि । ‘पुण्यकर्मणाम्’ इत्येतत्प्राप-
निवृत्तिहेतुपदम् । तथा च धृतिः—‘धर्मेण प्रापयन्तुदति’
[म. ना. उ. १६।१] इति । जनशब्दश्च जननवति घटमान-
स्वान् पुण्यप्रयत्नेषु भूतानेन जन्मममूचनपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—
अनेकजन्मार्जितेनोत्कृष्टपुण्यसञ्चयेनेति । भगवद्भजान-
प्रतिबन्धवशादपि निवर्तन्त्याश्च दृढव्रतं कथितम् । गुणमयसन्नेन
गुणसु सत्त्वमग्नशरणेपुत्रिभ्याम्यश्वत्थमृच्छेदः । द्वन्द्वमोहवि-
निर्मुक्ता मां भजन्ते’ इति धन्द्वद्वयदर्शनाप्रतिबन्धकस्य पापे
द्वन्द्वच्छादित्वेहेतुभूतं मदौन्मुख्यविरोधि चेति भेदो दर्शितः ।
अनेकजन्मार्जितोत्कृष्टपुण्यसञ्चयस्योक्तं अनादिकालप्रप-
त्तमिति । उपासनात्मने पापस्य द्वन्द्वमोहस्य च निवृत्तयेवि-

नष्टत्वाभावाद तस्यैतदभावेनात्पावशिष्टत्वं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णोक्तं—क्षीणमिति । ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१४]
‘चतुर्विधा भजन्ते मां’ इत्यादिकं च प्रागुक्तमन्तरा-
भिधीयमानं च ‘जरामरणमोक्षाय’ [७।२९] इत्यादिक-
मनुबन्धनात् आद पुन्योक्तेनेति । न चात्र द्वन्द्वमोह-
निर्मुक्तस्य च वचनादेशवर्थाभिनां प्रसङ्गानुपपत्तिः, तेषामपि धृज-
द्वन्द्वनिरोधकत्वावस्थापितत्वात् । मत्प्राप्तये दृढव्रतविरहेण
मुख्यः, तत्प्रवृत्त्यादेव क्रियाविरोधेषु तत्प्रयोग इत्यभिप्रायेन
दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । दृढव्रतशब्देन देवतान्तरपरित्यागादि-
नियमोऽपि यथाप्रमाणं सूचित इत्यभिप्रायेण मामेव भजन्ते
इत्युक्तम् । ‘मां भजन्ते’ इत्यनेनेव भजनाश्रयतादेरेवि विद-
स्थाः मत्प्राप्तये चेत्यन्येन दृढमदौन्मुख्यं स्वामिमताप्रति-
तया वा व्याख्यातम् ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— विपरीताश्च न चित्सन्तीत्याह—येषामिति ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—‘चतुर्विधा’ [७११६] इत्यनेन गता निर्णयः? इत्यतस्तदुक्तम् । सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति चेत्, एतौ यमुत्तरं वाक्यमिष्यत आह— विपरीताश्चेति । त्वत्प्रपतेर्मा- मुक्तिमार्गे इत्याशङ्कयाऽन द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्या- यान्तराकारणत्वात् स्वयोपाद्धा त्वां न प्रपद्यन्त इत्यत्र कथं हेत्यर्थः ॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.—येषामिति । येषां त्व-तगतं पापं दृष्टकृतं जनानां पुण्यकर्मणां ते पुण्यकर्मणो द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता द्वन्द्वप्रवरहिता भजन्ते सेवन्ते मां दृढव्रता दृढसङ्कल्पाः ॥ २८ ॥

८ वै. श्र. मि.—यदि सर्वभूतानि द्वन्द्वमोहग्रस्तानि न भगवानेव भजनीयः स चैवंरूप एवेति निश्चयवन्त इत्यर्थः । तेषां भजन्ति । कथं तर्हि ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ [७११६] मां भजन्ते । एतादृशा एव ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ [७११६] इत्यत्रोक्ता, अत एव सुकृतिभ्य इति तत्रोपपत्तिः । जतः ‘सर्वभूतानि सम्मोहं यान्ति’ [७१२०] इत्युक्तम्, ‘तेषु सुकृतिनो भजन्ति’ इत्यपवाद इत्यन्विताऽप्युक्त्यापार्थो- पसंहारश्च ॥ २८ ॥

९ व० व० दी०—येषां त्विति । सुकृतिना जनानां पापमार्त्रं नष्टं पापरूपं प्रतिबन्धकं वा ते मां दृढव्रताः सन्तो भजन्ते । मां भजन्तो दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.—नव मे मोहयुक्तास्तन्मध्ये तत्सङ्गिन एव केचन पूर्वभजन्ताः पश्चात् त्वद्भजनप्रवृत्ताः कथं भवन्ति ? इत्यत आह—येषामिति । येषां दुर्लभानां भाग्यवतां पुण्य- कर्मणां भद्राणांदिना पुण्याचरणतीक्ष्णानां महत्सु विनयादि- युक्तानाम् । त उच्यते : जनानादिहेतुयुक्तानां पाप मत्स्वरूपज्ञान- प्रतिबन्धकं अन्तर्भाव गत शस्तं, नष्टमिति यावत् । ते द्वन्द्व- मोहनिर्मुक्ताः स्वसुकृदुत्पादिमोहनिर्मुक्ता. दृढव्रताः दृढ- सङ्कल्पाः मदेकनिष्ठाः मां भजन्ते । अत्राप्यं भावः—पूर्वजन्मदृष्टं यत्किञ्चित् पुण्यकर्म, तेन जन्मान्तरे प्रवृद्धमाने वाञ्छेव- जन्मनि वयसः परिपाके पुण्योपचितमरणभयेन तत्तिष्ठत्यर्थं भद्रजनप्रवृत्ता भवन्ति । अतएव ‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपो- ज्ञानसमाधिभिः । नरानां धीगुपापानां हृत्पणे भक्तिः प्रजायते’ [पां. मी. ४०] इति भागवतैकम् ॥ २८ ॥

११ बी० भा० दी०—केषां तर्हि सार्वज्ञ्यं भवति ? इत्याशङ्कयाह—येषां त्विति द्वाभ्याम् । येषां पुनर्ज- नानां पुण्यकर्मणां पापं भवतगतं भवन्तं नाशं प्राप्तम्—‘द्वितीयाभिज्ञानं’ [अष्टा. २।१२४] इति स्मृतः— ते द्वन्द्वमोह बलक्षयस्तैर्निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृढव्रताः क्षमदमादिदार्ढ्यभाजो भूत्वा मां भजन्ते ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यातमं कर्म चास्मिन् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—ते किमर्थं भजन्ते ? इत्युच्यते—जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां पर- मेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तं अध्यातमं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः, कर्म चास्मिन् समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजन- फलं प्रपन्नद्वारा दर्शयति—ते किमर्थमिति । जरामरणदि- लक्ष्णो यो बन्धस्तद्विच्छेदार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । सम्प्रति समुपस्य सप्रपन्नस्य मध्यमाधुप्रक्षारं ज्येयत्वमह—मामा- श्रित्येति । जरादिष्वंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निरूप्य मासुतमा- धिकारिणो जानन्तीत्युक्तं ‘भागेव ये प्रपद्यन्ते’ [७११४] इत्यादावित्याह—जरैरिति । मध्यमानधिकारिणः प्रत्याह—

मामिति । परमेश्वराधरणं नाम विषयविमुक्तत्वेन भगवदेकनि- श्चयमित्याह—मत्समाहितेति । प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्धयर्थं बहिरङ्गाणां यज्ञादीनामन्तरङ्गाणां च ध्वजगद्दीनामनुष्ठानम् । प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म । कथं ब्रह्म विदुः ? इत्यपेक्षया समस्तान्यात्मवस्तुत्वेन सत्त्वकर्मत्वेन च तद्विदुः इत्याह— कृत्स्नमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— अत्र तेषां त्रयाणां भगवन्तं भजमानानां ज्ञातव्यविशेषानुपादेयांश्च प्रस्तौति-
जराभरणेति । जराभरणमोक्षाय प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्शनाय मामाश्रित्य ये यतन्ते; ते तद्ब्रह्म विदुः ।
अध्यात्मं च कृत्स्नं विदुः, कर्म चाखिलं विदुः ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथाष्टमाध्याये प्रपञ्चविषयमाणस्त्यायस्य
प्रस्तावः श्लोकद्वयेन क्रियत इत्याह— अत्रेति । ‘जराभरणमो-
क्षाय’ इत्येतावतो निर्देशात् प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपदर्श-

नायेत्युक्तम् । यतनमपराधनरूपं विवक्षितम् । एषा ब्रह्माध्या-
त्मकमार्गदीनां सप्तानां प्रश्नपूर्वक प्रपञ्चो भविष्यति । अत्र ‘विदुः’
इति सिद्धवन्निर्देशो वर्तमानापदेशोऽपि विद्वयर्थः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्यन्यकामव्यावृत्त्यर्थं, मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा, न
विधिः ‘मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तमक्तिमाह’ इति इतरस्तुतेर्नारदीये । नात्यन्तिकमिति च ।
‘देवानां गुणलिङ्गानामानुश्राविकरुर्न नृ । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता
भगवति भक्तिः सिद्धेगरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निर्गोणमनलो यथा’ [३।२५।३२-३३] इति
लक्षणाच्च भागवते । आह च ‘सर्वे वेदास्तु देवार्था देवा नारायणार्थकाः । नारायणस्तु मोक्षार्थो मोक्षो
नान्यार्थ इत्येते ॥ एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कश्चित् । अर्थे नारायणो देवः सर्वमन्यत्तदर्थ-
कम्’ इति गीताफलपे । ‘त एव च विदुः’ । ‘यमेवैष वृणुते’ [कठो. २।२२+मुंडो. २।३]
इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. वी.— ‘मा भजन्ते’ [७।१८] इत्युक्ताशु-
भादेन फलमुच्यते । तत्र ‘जराभरणमोक्षाय’ इत्यनुक्तस्यानुवादा-
सम्भवाद्वास्तव्येन विषयार्थं, मङ्गलार्थं च जराभरणमोक्षोद्देशेन
कार्यमित्येवं प्रतीतिनिरासार्थाह— जरति । लक्षणया स्वर्गा-
दिकामनिवृत्तिर्योऽप्येति तथोक्तम् । मोक्षविषयासक्तिरन्यत्तत्के-
प्रशस्तेति तत्तुत्यर्थं वा सर्वेषां न विधिः । कुतः ? इत्यत आह—
मुमुक्षोरिति । इतरस्यामुमुक्षोर्भक्त्यर्थः । न हि प्रशस्ते सत्य-
प्रशस्त नियन्तु युक्तमिति भावः । इति चैतरस्तुतेरिति
सम्बन्धः । प्रकारभेदात्पट्टयुक्तिः । इत्थं न मोक्षकामविधि-
रित्याह— देवानामिति । सत्त्वं एवैकमनसं शुद्धसात्त्विकस्य
पुंसो देवानामिन्द्रियाणां, गुणलिङ्गानां गन्धावुपलब्धिलक्षण
शुणानुमेयानाम्, तथा वचनादिभिर्यानुमेयानां च, आनुश्रावि-
कर्मणा वैदिकादृष्टान कारकानाम् । या भगवन्त्यनिमित्ता फलो-
द्देशादिता केवलं स्वभाविकी निरवधिर्हृदयस्वरूपस्वभावनिवृत्ता

इति सा भक्तिः, सा च सत्तामभक्त्या जाताया सिद्धेर्तुकेति गरी-
यसी । या सा कामनाभावेऽपि कोशं लिङ्गशरीरं स्वभावादेव
अरयत्यनलवदित्यनिमित्तत्वस्य भक्तिर्लक्षणम्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः ।
न हि लक्षणवैकल्यं विधेयमिति भावः । आह च स्पष्टमेतदन्तरं ।
देवार्थाः देवप्रतिपत्त्यर्थः । प्रतिपत्ता देवा नारायणज्ञानार्थाः ।
मोक्षाय ज्ञातव्यः । नान्यार्थे परः पुरुषार्थः । मध्यमभक्तानां
चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थः
एव परमपुरुषार्थः । ननु ‘मामेव ये प्रपद्यन्ते’ [७।१४] इत्यु-
क्त्वात् ‘ते ब्रह्म तद्विदुः’ इति पुनश्चकमित्यत आह— त एवेति ।
अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । स्यादेवं व्याख्यानम्, यदि
भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमित स्यात् ।
एव कुतः ? इत्यत आह— यमिति । भक्तमेव च वृणु इति च
प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— जरति । जराभरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति प्रयतन्ते ये ते ब्रह्म तद्विदुर्विज्ञान-
न्ति कृत्स्नमध्यात्ममध्यात्मभूतं प्रत्यगात्मभूतं कर्म चाखिलं समस्मन् ॥ २९ ॥

८ पं. प्र. मि.— अथास्य फलं निरूपयन्नेवोतराध्याय-
सङ्कतिप्रदर्शनाय तत्रतत्रिषाचवर्षमुपपिषति द्वाध्यायम्—
जराभरणेति । जराभरणमोक्षाय नानिवासाय तदेकदेशं
मामीशं वायुरेवमाश्रित्य ये यतन्ति भजन्ति, ते अस्तं करण-
शुद्ध्या तद्ब्रह्म निर्गुणं साधुदृष्टव्यं विदुर्ज्ञानं, तथा अस्या-

त्ममात्मानं देहमधिष्ठय सन्मानं कृत्स्नं कार्यकरणसङ्गतमपि
स्वप्नदृष्टव्यं च विदुः, तथा सत्यव्यद्वैतेश्वरज्ञानपाधने ब्रह्मज्ञान
तत्प्रभवमनवादि तद्वत्त्वं कर्म च विदुः अनुज्ञितस्तो
अपन्तन्ति धाम् ॥ २९ ॥

९ स. ० स. ० वी.— एवं पूर्वोक्तेषु यतन्तु अभजमानेषु ज्ञानिभक्त्यानामुत्कर्षे उक्तः, आचार्याद्यिनिस्तु भगवतः सत्ता-
दात्तकृत् प्रायः पश्चान्मुमुक्षो भूत्वा जिज्ञासवो भवन्ति, तेषां ज्ञानिनां च फलं ब्रह्मसत्ताधनीभूतज्ञानविशेषोपादे-

यानजुनस्य तज्ज्ञासोत्पादनार्थं भगवा-प्रसूतेति ह्यन्या— जरामरणमोक्षायेति । जरामरणतो मोक्षो हि ब्रह्मात्मज्ञान एवेति तदर्थं सुमुखो मामाश्रित्य प्रपद्य यतन्ति यतयो ये आत्मतत्त्वज्ञासवस्ते ब्रह्म परमं तदक्षरं विदुरध्यात्मं आत्माधिगतं स्वभावं च विदुःखिलं कर्म च ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त— एवं भजतप्रवृत्ता मां जानन्ती- तत् परं ब्रह्म पुरुषोत्तमात्मकं विदुः जानन्ति । इत्थं
त्याह— जरामरणेति । जरामरणयोः भगवत्प्रजनप्रतिबन्धक- पूर्वमध्यात्मं मननौपधिकं साधनरूपं विदुः । च पुनः, कर्म
भगवद्विस्मरणरूपयोर्मोक्षाय निवारणार्थं मामाश्रित्य अन- सेवारूपं तत्साधनात्मकमखिलं भावादियुक्तं जानन्ती
न्येकचित्तेन ये यतन्ति, भजतार्थं यत्नं कुर्वन्ति, भजन्ति वा, ते व्यर्थः ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— ततश्च जरामरणयोः प्रवाहाद् मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतन्ति यतन्ते ज्ञानलाभाय वेदान्तध्वणादौ, ते तत् सर्ववेदान्तप्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः । विग्राह्युपासका ह्यकृ-
त्स्नब्रह्मविदः, सूत्रकारणयोर्निष्कलस्य ब्राह्मणात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तु तदवद्वद्वक्तृत्वन्नब्रह्मविदोऽतस्ते-
ऽध्यात्मादिकं काल्पन्येन जानन्ति, सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते'
[९।७] इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या वपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं
प्रत्यगात्मविषये वस्तु शुद्धं स्वप्नद्वार्यमित्यर्थः । कर्म च तत्स्वप्नद्वार्यज्ञानयोः साधनं अक्षणादिकं सर्वं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतमः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभागे शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां श्रीजम्भवर्षणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु ननिपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-

र्जुनसंवाचे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं, सहाधिभूता-
धिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः, साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः,
प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तेचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजान्नाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या— न केवलं भगवत्प्रतिष्ठां सर्वाध्यात्म- भवत्साधनां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानात्मनोऽपि समाहितचि-
कर्मात्मकप्रज्ञवित्तमेव, किन्त्वधिभूतादिस्थितं तद्वैदित्वमपि त्तानामुक्तज्ञानवत्ता भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नसम्भ्रमिति द्योत्यते ।
सिद्ध्यतीत्याह— साधिभूतेति । अध्यात्म कर्माधिभूतम- तदनेन सप्तमेनोक्तमधिकारिण प्रति हेयं निरूप्यता, तदर्थमेव
धिदैवमधिभूतमिति पञ्चकनेतस्य ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवत्ता सर्वोत्पत्त्यादिद्विरूपविदितता, प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति
समाहितचेतसामापश्यन्त्यायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठ च चक्षता, तत्पदवाच्यं तद्वक्ष्ये चोपश्लिष्टम् ॥ ३० ॥
वीत्याह— प्रयाणेति । 'अपि च' इति निगतात्म्या तस्या-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजान्नाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
शाङ्करभाष्यव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ 'यथाकुरास्मिन्नेके पुरयो भवति स्येतः प्रेत्य भवति' (छां. ३।१।११) इति ध्रुवे 'अन्तःकाले च मामेव स्मरन्ब्रह्म-
लेवरम् ।' (८।१५) इति वक्ष्यमाणावान्तकाले भगवद्वाच्यं भावस्युक्तोऽपि सूर्यं दुर्लभं एव । चरमसमये सर्वेषामपि ध्यामादश-
र्निनयत्वात् । तदुक्तमभिपुञ्जे— 'कृष्ण । स्वदीप्यपदपञ्चपञ्चरान्तमयैव मे विद्यतु मानसराजः । प्राणप्रयाणसमये कदाचित्तः
ग्राह्योपधनविनो रमणेन कुतस्ते ?' (सुन्दरमाला ३३) इति । अत्रोक्तप्रकारेण विदितवन्तस्तु तदापि मुक्तचेतसः अतस्मान्नतमनसः
न्तो मां विदन्तीत्यर्थः । उक्तं च— 'मोक्षमोक्षकारिणां लुपता तत्कथामृतम् । स्यात्सम्प्रभोऽन्तःकालेऽपि स्मरतो तस्य-
म्बुजम् ॥ (माघ १।१।८४) इति ।

— अविगीता ।

९ व० त० दी०— साधिभूतेति । अत्र 'ये' इति पुनर्निर्देशात्पूर्वनिर्दिष्टेभ्योऽन्ये जिज्ञासव उक्ता इत्यवसीयते ।
च मां (साधिभूतं) साधिदेवं साधियज्ञमिति विशेषसहितं विदुरिति । किञ्च भगवत्त्वजिज्ञासवः प्राणानां
यागकालेऽपि ते च मां तथाभूतास्मानं विदुः । किम्भूतास्ते ? युस्तचेवस इति योगसिद्धिरन्ते
ह्युक्ता ॥ ३० ॥

इति श्रीभगवद्गीतावत्सद्गीतायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्य फलमाह—साधिभूता । येषां तादृशा भवन्ति, मां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । च पुनः प्रमाणं
धेदेव मेति । साधिभूताधिदेवम्, अधिभूतेन अधिहरणा-
नेन अग्निदेवेन घृतरूपेण सह अधियज्ञेन अंशाल्मककर्म-
रूपेण च सहितं ये मां विदुस्ते युक्तचेतसः युक्तं तन्निष्ठं चेत्तौ
भक्तानामेव श्रीकृष्णज्ञानविज्ञानयोग्यता । अतोऽत्र ज्ञानविज्ञानयोगं हरिरवाच हि ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतावत्सद्गीतायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तत्तदार्थविवेकं सद्योमुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपासनानि क्रममुक्तिफलानि
निस्तरणेन वक्तुं शक्यः न ह्येव सूरयति— साधिभूतेति । अधिभूतं च अधिदेवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदेवं
तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च मां ये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां
प्रमाणकालेऽपि भवेत्तत्त्वमोहो विदुरेव । भावनादादृष्टान्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोयो न भवत्यतो भग-
वति नैरन्तर्येण दृढा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूताधिदेवार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तवन्तो
वयम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते नैष्ठिकशीघ्रे भातभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताथर्पणशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायस्य माहात्म्यम् ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

अपर्ण ! वर्गविध्यामि सप्तमाध्यायनोत्पद्यम् ।
यदाकर्णं सुध्रापूर्यतिर्भजति कर्णयोः ॥ १ ॥
अस्ति पादलिपुत्राख्यं दुर्गमुत्तुङ्गगोपुरम् ।
तत्राभूद्रासगो नाम शङ्कुरगो दयार्णवः ॥ २ ॥
यदैववृत्तिं समासाध घनमजितधान्वदु ।
पितृ तर्पयामास पूजयामास नो सुरान् ॥ ३ ॥
पार्थिवान्भोजपात्रैः भनार्जनपरायणः ।
तृतीयपाणिप्रहणमद्वलार्थं गृहान्तरे ॥ ४ ॥
तनुर्जनेन्दुभिः सार्धं सम्प्रतस्थे कदाचन ।
रज्ज्वामर्धकृतपायां निद्रालोहस्य द्रोस्तलम् ॥ ५ ॥
दशति स्म समागत्य दन्दशूकं कुन्धनम् ।
स दद्यान्मोक्षसाध्यात्मा भगिमन्त्रीषधादिभिः ॥ ६ ॥
क्षीः कतिपर्येय गतासुत्तमपत्ततः ।

पिचुमन्ददलेनालेखगुण्डिनविग्रहः ॥ ७ ॥
तमारोप्य तदस्कन्धे सूनवो गृहमाययुः ।
ततः कालेन बहुना प्रेनो जातः सरोत्तुरः ॥ ८ ॥
तद्वास्तनानिवद्धात्मा पूर्णवृत्तमनुत्तरम् ।
यञ्जयित्वा सुतनेतान्दूरयामि शृङ्गाद्वहिः ॥ ९ ॥
आत्मनः कोटिस्त्रिधात्रं यथाऽऽस्ते स्थापितं ययु
तनो नारायणवर्ति श्रद्धया परयाग्निताः ॥ १० ॥
कृतवन्तः परेतस्य सूनवो हि द्विजन्मनः ।
एकदा स्वप्रमाणस्य बोधितः सपजन्मना ॥ ११ ॥
अमापयन्मनोवृत्तिं पुत्राणामप्रतः पिता ।
तनस्ते प्रातस्तयाय परं विष्मयमागता ॥ १२ ॥
इतरेतरमाध्यायं यदयन्तस्ते निरुद्राः ।
एवस्तत्र पितृस्नेहादुद्वुर्गुमपि बाष्पयति ॥ १३ ॥
अन्यो द्विपणलोभेन निरुद्रं सपमोहते ।
इतस्तु पितृस्नेहसमोहितमानसः ॥ १४ ॥

चिरादहिमयो न स्याच्छोचप्रोदिति केवलम् ।
 मध्यमस्तु ततः पुत्रो वञ्चयित्वा सहोदरौ ॥ १५ ॥
 केनापि च्छन्नोत्थाय जगाम निजमालयम् ।
 ततः शनैः समाहूय गृहिणीं गुणशालिनीम् ॥ १६ ॥
 कुटुम्बहस्तो निरगाद्यत्राऽऽस्ते पन्नगः पिता ।
 तेनाविदितावत्तेन चिह्नैर्निश्चित्य तत्त्वतः ॥ १७ ॥
 स्थानमागत्य तं हन्तुं वरमीकं लोमयुद्धित ।
 भार्ययोत्सार्यते मृत्सा स्वयं तेन च खन्यते ॥ १८ ॥
 निखन्यमानावत्युग्रो वरमीकादहिरुत्थितः ।
 ततो गरलगण्ड्यैर्निर्गतैरतिदुस्तरैः ॥
 दिशः फवलयञ्चक्रे फणी फूत्कारमारुतैः ॥ १९ ॥

अहिरुवाच—

कस्त्वं किमर्थमायात' कथं वा खन्यते विलम् ।
 केन वा प्रहितो मृद ! तदाख्याहि ममाग्रतः ॥ २० ॥
 पुत्र उवाच—
 पुत्रस्तेऽहं शिष्यो नाम हेमप्रहणकौतुङ्गी ।
 आगतो रात्रिलब्धस्य ह्यग्रस्य तु सुविस्मित ॥ २१ ॥
 श्रीशिव उवाच—
 इत्यमाकर्ण्य पुत्रस्य गिरं लोकधिगहिताम् ।
 धनतुमारमत स्पष्टं हसन्नुच्चैः फणी तदा ॥ २२ ॥

अहिरुवाच—

यदि पुनोऽसि मे तृणं मामुन्मोचय वन्धनात् ।
 निक्षेपायाय सञ्जातं पन्नगं पूर्वजन्मनः ॥ २३ ॥
 पुत्र उवाच—
 पितः ! कथं ते मुक्तिः स्यादित्याचक्ष्व ममाग्रतः ।

परित्यक्त्याऽखिलं लोकमागतोऽहं यथा निशि ॥ २४ ॥

पितोवाच—

न तीर्थानि न दानानि न तर्पांसि न चाध्वराः ।
 मामुन्मोचयितुं पुनः प्रभवन्ति च सर्वथा ॥ २५ ॥
 गीतानां सप्तमाध्यायमन्तरेण सुधामयम् ।
 जन्तोर्जगामृत्युदुःखनिराकरणकारणम् ॥ २६ ॥
 सप्तमाध्यायिन विप्र मदाये श्राद्धवासरे ।
 भोज्यं भक्ष्या पुनः ! तेन मुक्तिर्न संशयः ॥ २७ ॥
 अन्यानपि द्विजान्मया ' वेदविद्याविशारदान् ।
 सम्भोजय यथाशक्ति परमश्रद्धयाऽम्बितः ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य पितुर्वाक्यमुरात्स्वमुपेयुषः ।
 ते सर्वं सूत्रयोऽङ्कुर्यन्वथाऽऽदिष्टं ततोऽधिकम् ॥ २९ ॥
 शङ्करुर्गस्ततः श्रीमानुत्सृज्य तनुमौर्याम् ।
 कृत्वा तु पुत्रसाङ्ग्यं दिव्यदेहमुपावदौ ॥ ३० ॥
 विभज्य दत्तं यत्पिया द्रव्यं तत्कोटिसङ्ख्याया ।
 तेन ते सूत्रवः सर्वे मुमुदुःसाधुवृत्तयः ॥ ३१ ॥
 बाणिकूपसरोयङ्गदेवप्रासादहेतवे ।
 अन्नशालां ततोऽङ्कुर्यन्पुत्रास्ते धर्मशुद्धयः ॥ ३२ ॥
 सप्तमाध्यायजपतो मुक्तिमाजोऽभवत्ततः ।
 पद्ममिष्टमं ज्ञात्वा निर्वाणार्पितदृष्टयः ॥ ३३ ॥
 एतस्ते सप्तमाध्यायमाहात्म्यं कथितं शिवे ! ।
 यस्य भवणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तमाध्यायमाहात्म्यकथनं
 नाम सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ८]

ऐश्वर्याक्षरपाथात्म्यभगवच्छरणार्थिनाम् ।

चेद्योपादेयभावानामष्टमे भेद उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमयामुनमुनये नमः

श्रीमद्विगमाम्नामदादेदिकषेद्वदनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

ऐश्वर्यमत्रेन्द्रप्रजापतिपशुपतिभोगैश्वर्योऽतिवर्धितभोगः; अक्षरवामात्म्यं विविक्तारमस्वरूपम्; वेद्यास्तु
'अक्षरं ब्रह्म परमम्' [८।३] इत्यादिभोक्ताः शुद्धात्मस्वरूपमभूतयः; उपादेयास्तु सचदिष्टफलानुत्तरपरम-
पुरषचिन्तनान्तिमपरयमगविचिन्तनादयः । स एव आत्माः पञ्चार्थाः, तेषां भेदः सचदपिकाशानुरूपे
विशेषः ॥ १२ ॥

नमः श्रीमते विगमान्तमदादेदिकाय ।

तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः* ।

अर्जुन उवाच-किं तद्ग्रह किमध्वात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ! ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

‘ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं’ [७।२९] इत्यादिना भगवताऽर्जुनस्य मन्त्रबीजान्युपदिष्टानि, अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच ॥ १ ॥ २ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

सप्तमाध्यायान्ते 'येषां त्वन्तर्गतं पाप' [७।२८] इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसंधानमुक्तं, यच्च प्रयाणकाले भगवत्स्मरणं दर्शितं, तदिदं जिज्ञासमानः सन्पृच्छतीति प्रसमुदाय-मवतारयति—ते ब्रह्मेति । प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वदन्तीति यावत् । शुभ्रत्विजनिषयप्रतिष्ठान्महानन्तरं तेषां प्रश्नब्रह्मा निषेधार्थमित्याह—अत इति । यद्युक्तं 'ते धाव तद्विदुः' इति, तर्हि सोपाधिर्न निषेधाधिर् वा? ब्रह्मशब्दस्योभयन्यापि सम्भवादिति तत्त्वाऽऽह—किं तदिति । यद्योक्तं 'हृत्स्ममध्यास्य' [७।२९] इति तत्राऽऽह्वानं देहमधिकृत्य तस्मिन्निष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्ममगन्धेन श्रोत्रादिकाण्यप्राप्तो वा, प्रत्ययभूत ब्रह्मैव वा विवक्षितं? इत्याह—किमध्यात्ममिति । " विज्ञानं यज्ञं चतुते, कर्माणि तनुतेऽपि च " [वै. उ. २।५।१] इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणत्वात् 'कर्मं चाखिल' [७।२९] इत्यत्र ह्येतत्कर्म

ग्रहोत्तम इति पृच्छति—किमिति । शराशराभ्यां कायिकाभ्यां
 म्यामतीत्य भगवतो न किञ्चिदेवमस्तीति सूचयति—
 पुण्योत्तमेति । 'साधिभूताधिदेव' [अ० ३०] इत्यत्र 'अधिभूत'
 शब्देन ग्रहिन्यादिषु मूलेषु वर्तमानं किञ्चिदेव गृह्यते, किंवा
 समस्तमेव कार्ये इति निर्दिधारयिष्या प्रवृत्ति—अधिभूत-
 मिति । अधिदेवमिति च 'देवत्वविययमनुष्ठानं वा देवत्ववृत्ति-
 त्यमश्वत्थादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिहृक्षितं ?' इति प्रश्नान्तरं
 प्रस्तौति—अधिदेवमिति । 'साधियज्ञ' न इत्यत्राभिदत्त
 शब्देन यज्ञमधिगतो विज्ञानात्मा वा । परदेवता वा । इति
 प्रश्नान्तरं प्रकरोति—अधियज्ञ इति । स च कथं केन
 प्रकरणेन गृह्यत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन ? किं तादात्म्य-
 न्साधयेत् ? इत्याह—कथमिति । सर्वथाऽपि स किमस्मिन्नेव
 वर्तते । ततो बहिर्वा ? देह-के-च कोऽयं पुनरादिह प्रतीतिस्तौ

* मध्याध्यायस्य धारणायोग अक्षरपरब्रह्मयोग महापुरुषयोग ब्रह्माक्षरनिर्देश इत्यादीनि नामान्तराणि दृश्यन्ते।

१ किं तद्भेति-अथ यामन-

विदुर्गन्नाथ तत्कृत्स्नमिति चावोचदभ्युत । सप्तमान्ते द्विधा तस्मादथ पार्थोऽपि पृच्छति ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

चाधियः विदुः मामिन्येतावति कीर्ति । स्थिति देहेऽधियः प्रतीयायाऽनु कथम् ॥

इति वेदयोगोऽयं सप्तमः उक्त्या समाप्तः । हस्तात्मनश्चपशामिन्दिय शक्य कश्चित् ॥

प्रायेऽप्युपस्थापयन्ते । ताभिश्च पदं वदत । निदिदेशाद्युक्तं तु तज्जन्या पदपूर्वजः ॥

अथ एता प्रथाः । अथ षटो द्विषा, सप्तमद्विषा इति दश प्रथाः । सप्तमद्विषा इति केचित् । — अधिगीता ।

वा ? इति जिज्ञासया श्रुते—कोऽत्रेति । 'अधियज्ञः कथं कोऽत्र' इति न प्रश्नभेदः (८) । कथमिति तु प्रकाशेदविषयमेवेति दृश्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुक्तं तत्प्रयाणकालेऽपि भग-

वदनुमन्थां विदधतीति तदनुसृतकमणदशाया कारणमा-
मवैयम्यात् चित्तप्रमाणावानुगतेरित्यभिप्रेत्याऽऽह— प्रया-
णेति ॥ १ ॥ २ ॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

सप्तमे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्योपास्यत्वं, निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं, कारणत्वम्, आधा-
रत्वम्, सर्वशरीरितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वैश्व कल्याणगुणगणैरंकाश्रयत्वं
तस्यैव परतरत्वं च, सत्परजस्तमोमयैर्देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन चावस्थितैर्भावैरनादिकालप्रवृत्तदुष्कृत-
प्रवाहहेतुस्तस्य विरोधानम्, अत्युत्कृष्टसुकृतहेतुकमभवत्प्रपञ्चा च तन्निवर्तनं, सुकृतताग्तम्येन च
प्रतिपत्तिवैशेष्यादैर्भवाक्षरयाथात्म्यमभवत्प्राप्त्यपेक्षयोपासकभेदं, भगवन्तं भेत्सोर्नित्यपुक्ततयैक-
भक्तितया चात्पर्यपरमपुरुषप्रियात्वेन श्रेष्ठ्यं, दुर्लभत्वं च प्रतिपाद्य एषां त्रयाणां ज्ञातव्योपादेय-
भेदाश्च प्रास्तौपीत ।

॥ श्रौतेद्वन्द्वनायकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

सप्ततिदर्शनायाह—सप्तम इति । परस्य ब्रह्मणो वासु-
देवस्योपास्यत्वमिति— 'प्रयाणसंक्रमना' [७११] इ
त्यादेरर्थः । तत्रैव ह्युपासनं प्रस्तुतम् । तत्तुल्यतया चान्यत्सर्वमि-
होच्यते । तस्यैव प्रपञ्चनम् 'अह सर्वम् प्रपन्न' [१०८]
'वासुदेव सर्व' [७१९] 'वतुर्विधा भजन्ते माम्' [७१६]
इत्यादिभिः परस्वात्मिक्यत इति भावः । परदेवत्यादिभिर्गुण-
हितप्रपञ्चोभातीतादिपक्षप्रतिषेधः । ब्रह्मशब्दस्य विशेषण-
सममिव्याहारादेश्वतान्तरव्याहृत । वासुदेवशब्देनात्रात्रतर-
विशेषो वा विवक्षित । निखिलेत्यादिभिर्गुणव्यवहारप्रसक्तो
पुण्युपाधारक्यनम् । निखिलचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वमि-
ति 'बुधिरात्र' [७१४] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थः । निखिल-
शब्देन कार्यकारणद्विधावस्थानद्वयं कार्यव्यवहारद्वयदेरपि
कोटीकार । कारणत्वम् 'एतरोमीनि' [७१६] इति श्लो-
कस्यार्थः । 'मत् परतरं नान्यत्' [७१०] इत्युक्तस्य परत्वस्य
'मामेभ्य परम्' [७१३] इत्यग्रेपुण्युक्त्या तत्रोदाहृतमत्र
तदधिक्रमेण 'मयि सर्वम्' [७१७] इत्यानुपाधारकोपादानम् ।
'रतोऽहम्' [७१८] इत्यादिव्यामानाधिकरण्यकृतिर्त्वं सर्वशब्द-
वाच्यत्वम् । तत्र हेतुपारत्वादिभिर्गुणैरपि सर्वशरीरकत्वम् ।
एव सैवित्याद्युदादेन शरीरमात्रसदृशकारिप्राप्त्यवस्तुविशेष
रामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्म्यमावेहेतुत्वं दर्शितम् । 'मत्
एवेति तान्निदि' [७१३] इत्यादितु प्रवृत्तिवाच्योदस्यपि

विवक्षितत्वारिषद सर्वनियन्तृत्वम् । सचक्षेत्र्येनानिर्दिष्टाना-
मन्येषा च आभिप्रायिकाणा सङ्ग्रहः । तस्यैवैतदवधारणेन
'नान्यत्किञ्चिदस्ति' [७१७] इत्यस्यार्थ उक्त । 'मिमु-
णमये' [७१३] इति श्लोकस्य सार्धस्यार्थः सचक्षेत्र्यादि-
नोक्त । 'मामेव' [७१४] इत्याद्युक्तप्रपत्ते सुकृतविशेष-
हेतुत्वम् । 'जनाः सुकृतिन' [७१६] इत्यनेन दर्शितमाह
अत्युत्कृष्टसुकृतेति । 'न मं सुकृतिन' [७१९] इत्यादेः
पूर्वोक्तविरोधानप्रकारविशेषकथनरूपत्वात्सु त्रिप्रशंसापत्याय
तदर्थोऽत्र पृथगोपात्तः । 'वतुर्विधाः' [७१६] इत्यादिकं
सुकृततारतम्येनेत्यादिनाऽनुमिहितम् । उपासकभेदं 'चेत्य-
न्वयः । 'तेषां ज्ञानी' [७१७] इत्यादेः श्लोकद्वयस्यार्थो
भगवन्तमित्यादिनोक्त । 'बहूना जन्मनाम्' [७१९]
इत्यादिना 'सर्वं यान्ति परन्तु' [७१७] इत्यन्वेन विद-
माह दुर्लभत्वमिति । 'तेषां तु' [७१८] इत्यादे-
रध्यायशेषस्य अर्थमाह— एषां त्रयाणामिति । ज्ञातव्यमिह
निर्दिष्टं विवक्षितम् । उपादेयं अनुश्रेयम् । एतेन 'स्वयाया-
न्यम्' [गी. सं. ११] इत्यादिवद्वहोऽहोऽहोऽहोऽपि प्रप-
ञ्चिनः । जन्मं त्यक्तव्यं सङ्ग्रहः 'एषां शरीरायामात्म्यमवधार-
णार्थमाह । वेदोपादेयमात्मनोभेदे भेद उच्यते [गी. सं. १२]
इति । कथं भेदोपेक्षयायावत्पातस्यप्रपञ्चान् प्रागेव ह्यु-
इति दर्शितम् ।

३ रा. भा.—इदानीमष्टमे प्रस्तुतान् ज्ञातव्योपादेयभेदान् विविनक्ति—किं तदिति । जराभर-
णमोक्षाय भगवन्तमाश्रित्य यत्मानानां ज्ञातव्यतयोक्तं तद्व्याख्यातम् च कर्म च किमिति वक्तव्यम् ?
ऐश्वर्याभिर्नां ज्ञातव्यमपिभूतमभिर्देवं च किं ? त्रयाणां ज्ञानव्योऽपिपञ्चद्वन्द्वनिर्दिष्टश्च कः ? तस्य
चापिपञ्चमावः कथं ? त्रयाणकाले वैमिसिभिर्नियतात्मनिः कथं ज्ञेयोऽस्ति ? ॥ १ ॥ २ ॥

४ ये. ता. चं.—प्रस्तुतमन्त्रमिति यत्रातिमाह—इदानीं
मिति । श्रीरामानुजाचार्यस्योपासकप्रवृत्तेरस्य च भेदविज्ञा-
नप्राप्तुं उपाय—किं तदिति । 'जतो विदुः' [७१६]

इत्यादिना प्राप्ताधिकारिषदयोपेक्षान् 'जराभरणमोक्षाय'
[७१९] इत्यादितु सन्तुष्ट्यातिप्रामाण्यात्पक्षमात्रा-
धिकारिभेदेनैव ज्ञातव्योपादेयस्य प्रतिनियमप्राप्तुमेव ज्ञातः

भगवद्भक्तनुदाहरति—अक्षरमिति । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिबन्धनम्—अक्षरं ब्रह्म परममिति । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिकं परमिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसम्बन्धात्प्रवृत्तिं व्युत्पादयति—अक्षरमित्यादिना । कथं पुनराक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते ? व्युत्पत्तेरन्तरेऽपि सम्भवात्, इत्याशङ्क्य यावापुषिव्यादिविवयनिरङ्गुशप्रशासनस्य परस्मादन्त्यस्मिन्नप्रमत्तात्तायाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मेवेत्याह—एतस्त्वेति । “रुद्धि-यौगमपहरति” इति न्यायादोङ्कारे वर्णसमुदायात्तन्मन्यक्षरशब्दस्य रूपया प्रवृत्तिराश्रयितुमुचितेत्याशङ्क्याऽऽह—ओङ्कारस्येति । प्रतिबन्धनोपक्रमे प्रकान्तमेङ्काराख्यमक्षरमेवोत्तरं विधेयं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान् तस्य प्रक्रमः सम्भवतीत्याह—परममिति चेति । “विमध्यात्म” इति प्रश्नस्योत्तरं “स्वभावोऽध्यात्म” इत्यादि । तथाचष्टे—तस्यैवेति । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणप्राम्, स चाऽऽत्मनि

वेहेऽहमप्रत्ययवेयो वर्तत इत्यमुं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावं गृह्णाति—स्वभाव इति । एवं विग्रहपरिग्रहे “स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति—स्वभाव इति । तस्यैव परस्तेत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विचिन्तयि—परमार्थेति । परमेव हि ब्रह्म देशां प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति “तत्तुष्टा तदेनानुप्रविशत्” [ते. व. २।६।१] इति श्रुतेरित्यर्थः । “किं कर्म” इति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते—मृतेति । मृतान्येव भावास्तेषामुद्भव समुत्पत्तिस्ता करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति—मृतानामिति । भावः सद्भावो वस्तुभावोऽन एव मृतवत्त्वपत्तिरु इति वदयति । नैदिकं कर्मान्नोक्तविशेषणं कर्म शब्दितमिति विसर्गशब्दाद्यैर्दर्शयन्विशदयति—विसर्ग इत्यादिना । कथं पुनर्यथोक्तस्य यद्भव सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रत्यहेतुत्वेन तदुद्भवकत्वमित्याशङ्क्य “अमो प्रास्ताऽऽहुति” [मनु ३।७६] इत्यादिस्मृतिमनुसृत्याऽऽह—एतस्माद्वीति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टं परममक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं क्षेत्रज्ञं समाष्टिरूपम् । तथा च श्रुतिः—“अव्यक्तमक्षरं विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते” [सुवालो. २] इत्यादिका । परममक्षरं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपम् । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते—स्वभावः प्रकृतिः । अनात्मभूतमात्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं पञ्चाशिविधयां ज्ञातव्यतयोदितम् । तदुभयं प्राप्यतया त्याग्यतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः—भूतभावः मनुष्यादिभावः, तदुद्भवकरो यो विसर्गः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छां. उ. ५।१।३+५।१।१] इति श्रुतिसिद्धो योपित्सम्बन्धजः स कर्मसंज्ञितः । तच्चाखिलं सानुबन्धं उद्भेजनीयनया परिहरणीयतया च मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् । परिहरणीयता चानन्तरमेव वक्ष्यते “यदिच्छन्ते ब्रह्मचर्यं चरन्ति” [८।११] इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. च.—‘अक्षरं ब्रह्म परमम्’ इत्यत्र उद्देश्योपादेयान्यथाभावनिरासायाह—तद्ब्रह्मेति निर्दिष्टमिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र परमात्मसाधन्यादुपचारवृत्तेति भावः । अक्षरशब्दस्य निर्वचनं प्रतिपाद्य च दर्शयति न क्षरतीत्यादिना । क्षेत्रज्ञमष्टौ श्रौतं प्रयोगं दर्शयति तथा चेति । ल्योऽत्र सत्त्वेपविशेषः । अथवा श्रुतावक्षरशब्देन उन्मप्रचेतनाश प्रकृत्यमस्यावित्तोप एव अभिधीयत इति साक्षात्प्रत्ययार्थत्वेऽपि न विरोधः । तथापि शब्दप्रवृत्तिद्वारमृतविदेशे तात्पर्यात्तदुदाहरणम् । ‘परममक्षरम्’ इत्यत्र विशेषणामिष्टेयमाह—प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति । स्वभावशब्दाद्यैः प्रवृत्तिरिति । नियतसम्बन्धमिति यावत् । किं तदित्याकाङ्क्षायां अध्यात्मशब्दात्परागिराह—अनात्ममिति । आत्मन्यधिवचनात् सम्बन्धमानमित्यध्यात्मशब्दनिर्बन्धनम् । तत्र एव सिद्धमात्मत्वम् । तद्वासनादिकं लक्षणसर्गापाधिकान्धर्मवासनादिकम् । मृतसूक्ष्मादिकं त्वय्येव भुतिं दर्शयति—पञ्चाशिविधायामिति । “कथं यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इत्युक्तम् “इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” इत्युक्ता “तप इत्यं विदुः” [छां. उ. ५।१।१] इत्यप्युक्तं-

पलक्षितपञ्चमृतसूक्ष्मवैयर्थ्यं ह्युक्तमिति भावः । ननुपायकर्तृत्वेदानी-तनात्मस्वरूपपरित्यागेन परिशुद्धात्मस्वरूपकथनं मुमुक्षोकोपयुक्तं । भूतसूक्ष्मादिकथनं च किमर्थं ? इत्यत्राह तदुभयमिति । यथाकथमस्वयम् । अत्र पञ्चमाहुतेर्विचिन्तित्वाद्यो निजमृतविषयोऽयं भूतशब्द इत्यभिप्रायणाह—भूतभावो मनुष्यादिभाव इति । मनुष्यत्वादिविशिष्टशरीरयोग इत्यर्थः । विशिष्टस्य विसर्गस्य ज्ञातव्यत्व तस्य मनुष्यादिभावहेतुत्वे च श्रुतिं दर्शयति—पञ्चम्यामिति । अत्र मूत्रमूत्र-मलादिविनिर्गम्यवच्छेदार्थमुक्तं भूतभावोद्भवकरो इति । तदेव दर्शयति—योपित्सम्बन्धज इति । विधेयविशेषणसाम्यदितिरिक्तम् । एव कर्मसंज्ञितोविसर्गज्ञानस्य सप्रयोजनतामाह—तच्चाखिलमिति । अथ यथामिप्रायेण नपुंसकनिर्देशः । अखिलं मनुष्यत्वपुण्यादिजातिभेदेहेतुतयाऽनेकप्रकारम् । सा पुनर्यत्र हेतुमैक्यं कर्मणि फलभूत्यैव गर्भशरादिभि सहितमियं । परमाभिप्रायामुदितमार्गवैयर्थ्यानुयायित्वस्यैवतत्त्वप्रगमादिषु सारस्वत्युक्ता । परिहरणीयता तु पुनः सिद्धयेव । इत्यत्राह परिहरणीयता चेति ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा — परमपक्षरं ब्रह्म । वेदादिभङ्गाव्यावृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि—जैवः स्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः सर्वदा अस्यैव एकमकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येक-प्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः, विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः । भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चाद्भ्रवकरीश्वरक्रिया विसर्गः विशेषेण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

६ ज प्र. दी — ननु पृथग्व्याख्ये [२१] ते ब्रह्म इति निर्विशेष-णमेवोपक्षिप्तम्, अतएवान् किं तद्ब्रह्म इति तथैव श्रुतम् । उत्तरं तु वस्मान् 'अक्षरं परम ब्रह्म' इति सविशेषणमुपाधीयते । इत्यत आह— परममिति । अक्षरस्यैव परमात्मविशेषणम्, न प्रमाण इत्यर्थः । तर्हि 'अक्षरं' इत्येवाहं, किं विशेषणेन ? इत्यत आह— येदेति । आदिप्रदेन प्रकृतिर्गुण्यते, तयोरेपि ब्रह्माक्षरस्य ब्रह्माध्यात्म्यान् प्रसक्तिः । 'स्वभावोऽध्यात्मम्' [८१३] इति शब्द द्वयस्यैकविषयत्वसिद्धयेऽध्यात्मशब्दं तावत् द्वेषा व्याचष्टे— आत्मनीति । आत्मानं जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वक्ष्यमानं वस्तुत्वार्थः । आत्माधिकार इति प्रत्यविशेषणस्य संज्ञा, अतएव पाठ्य तदध्यात्ममिति वेल्लयः । अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यानम् । सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयं आत्मशब्दं वेह विषयमादाय व्याख्यानं परमेश्वरप्रसङ्गेन तथा व्याख्यातम् ।

एवं तर्हि स्वभावः इत्युभयस्य कथमुत्तर ! इत्यत-स्तावत्तद्व्याख्यानं प्रतिजानीते— तथा ह्येति । तत्राद्यो सारत्वेनादौ व्याचष्टे— जैव इति । जीवस्यायं जैवो ऽन्तःकरणादिदेहपर्यन्तं पदार्थः स्वभाव, स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्या । 'तं ब्रह्म तद्ब्रह्म' [७१२९] इति जीवानां प्रकृतरात् स्वशब्दो जीववाची, तथा चारमन्यधि यत् तदिलेख व्याख्याता-ध्यात्मशब्दाः प्रमत्तत्वेदमुत्तरं भवतीति भावः । इदानीं द्विती-योत्तरत्वेन व्याख्याति— स्वाख्य इति । पूर्ववदत्रापि स्वशब्दो जीववाची, तथा चारमाधिकार इति व्याख्याताव्याख्याद्वय-प्रमत्तत्वेदमुत्तरं भवतीत्याशयः । ननु जीववाचित्वे भावशब्दः सार्यकः पठ्या ताकाङ्क्षत्वात्, जीववाचित्वे तु तस्य पदार्थत्वा-व्यभिचारात् । स्वशब्दश्चैव लं, किं भावश्चनेन ? इत्यतो भावशब्द-

तावदन्यथा व्याचष्टे— सर्वदेति । यद्यपि भवनकर्ता भावः, तथापि विशेषणुपादाने मुख्यस्य प्रायत्वात् सर्वदेत्यादि सिध्यति, तथापि तस्य किं प्रयोजनम् ? इत्यत आह— अन्तःकरणा-दीति । स्वशब्दशब्दोपादाने तस्यास्मादेव प्रयोगादन्तःकर-णादिकमपि प्रसज्येत, तथा च द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात् । आत्मैव आत्माधिकारे प्रतिपाद्यो वक्ष्य, नान्तःकरणादिकम्, अन्तस्तथा इत्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः । कथं तेन तथाभूतिः ? इत्यत आह— न ह्येति । "अनमयं हि सोम्य मनः" [छां. उ. ३।१।४] इत्यादेरिति भावः । तथा चात्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्माध्यात्मव्याख्यातो भवतीति ह्ययम् । एवं तर्हि भाव इत्येवाहं, किं स्वशब्देन ? इत्यत आह— स्वशब्द इति । ईश्वरोऽपि हि सर्वदैकप्रकारेणास्त्येव, अतो भाव इत्येवोक्तं तत्प्रसक्तौ पूर्ववत् द्वितीयोत्तरत्वात्तन्मेव तथावृ-त्त्यर्थः स्वशब्दः । न हि ईश्वरो जीवानां म्भ, भेदप्रमाणविरोधात् । अत एवेश्वरस्वभावो जीव इति व्याख्यानमपास्तम् । कन्वेवमपि स्वशब्दस्यात्माध्यात्मव्याख्यादीश्वरप्रसक्तिः, मैवम्, 'द्विष्टो यद्यपि सम्बन्ध पटपुत्पत्तिं प्रचानत' इति वचनात् तस्यास्मादेव व्या-भावात् पटपुत्पत्तिरित्यर्थः । सबलकार्योत्पत्तिनिमित्तभूतो देवतोद्देशेन च पुरोश्चाद्यदिश्वरपरिणामपरतन्मन्यमवृत्ति-यावदिति व्याख्यानमनमत् । तस्याध्यात्मपरित्वेन गृहीतत्वादिति भावेन भूतयोर्व्याख्ये व्याख्याति— भूतानामिति । अद्भ्रव-करी च ऐश्वर्याया चेति विग्रहः । ईश्वरक्रियाप्रदण कर्मशब्दे-नैकात्म्यप्रतिपत्त्यर्थम् । एवलक्षणो यो विसर्ग स कर्मसंज्ञितः, न । इत्यादिस्मृत्यर्थः । ननु विग्रहशब्दस्यापारम्पर्य-मेवं व्याख्यानं ? इत्यत आह— विशेषेणेति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.— एषां प्रश्नानां निर्णयार्थं भगवानुवाच— अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमान्तरं तद्विस्तृत्युच्यते । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्मि" [वृ. उ. ३।८।१] इत्येषा श्रुतिः । तस्यैवास्य प्रमणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मत्वभावोऽध्यात्ममुच्यते; आत्मानं देहमधिकृत्य पत्यगात्मतया प्रवृत्त-मध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः । भूतानां प्राणिनां भावो भूतभावस्तस्योद्भ्रववृत्त्यधि करोतीति भूतया-वोद्भ्रवकरः, विसर्गो यागः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपत्वात् ; स यागः कर्मसंज्ञितस्तस्य भूतभावोद्भ्रव-करत्वम् । 'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्पगादित्यमुपपत्तिष्ठते' [मनुः ३।७६] इत्यादिस्मृतेः ॥ ३ ॥

८ पै. प्र. गि.— एवं सप्तप्रश्नानां क्रमेणोच्यराणि श्रीभगवा-नुवाच— अक्षरमिति । न क्षरति न विनश्यतीति वा, अद्वय-सर्वं शायतीति वा अक्षरम् । तदेवात्र प्रस विवक्षितम् ।

सविशेषणस्येन रूपेणाविनाशित्वव्यापिबोधमात्रा-द्व्यावृत्तिः । अथ तस्यापि स्वरूपेण निरूप्यव्यापिबोधमात्रा-प्रणवे चाक्षरशब्दस्य अद्वयेन योगादृष्टेर्बोध्यमानविशेषं प्र-

आत्मानमविकृतं सेवायोग्यं देहमधिकृत्य तदनुभवे वर्त्तमानो
जीवभावोऽप्यात्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः । मृतानां जीवानां
भावस्य भगवदस्वरूपस्योद्भवकरः प्रकटकारको यो विसर्गो

भगवदयद्रव्यादिविनियोगेन सेवारूपः स कर्मसंज्ञितः क्रिया-
रूपः कर्मसादृशाख्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—क्रमेणैषां प्रभानामुत्तरमाह—अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र 'किं तद्ब्रह्म' इत्यस्योत्तरं
'अक्षरं परमं ब्रह्म' इति । यत् परमपक्षरं तद्ब्रह्मेति योजनान्ना, अक्षरशब्दस्य वर्णेषु रूढत्वात्, "ओमित्येतदक्षरम्"
[छां. व. १।१।४।१] इत्यादिश्रुतौ "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" [८।१३ अ. ना. २१] इति स्मृतौ
च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं, प्रणवस्य परब्रह्मत्वासम्भवात् ;
अतश्च "एष द्वे त्वक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूतमनन्वहसूत्रमदीर्घम्" [वृ. व. ३।८।८] इति श्रुतिप्रसिद्ध-
मखण्डैकरसं वस्तु अक्षरशब्दितं ब्रह्मेति प्राच्यः । यद्वा अक्षरशब्देन जीवः, 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' [१।५।१६]
'वत्तमः पुरुषस्तद्वन्त्यः' [१।५।१७] इति गीतासु । 'क्षरं प्रयानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीक्षते देव एकः"
[अथे. उ. १।१०] इति अतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् 'अमृतो-
ऽक्षरं' इत्यपेक्षिते । वत्ताभावश्छान्दसः । यथा चाक्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म, परममिति विशेषणेन सोपाधिकृत्य
पूर्वाध्यायीकृत्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकृत्य ब्रह्मभावः सम्भवति, व्यावर्त्तकोपायो मायावर्णे
जायति तपोरभेदायोगात् । 'किं तद्ब्रह्म' इति प्रश्ने 'परमं' इति विशेषणभावेऽपि 'ते ब्रह्म तद्विदुः
कृत्स्नं' [७।२९] इति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरादपि ब्रह्मण एव
'परमं' इति विशेषणं युज्यते एव; प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहात् । ततश्च 'किं तत् कृत्स्नं ब्रह्म'
[८।१] इति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेवापेतोपाधिसम्बन्धं सत् कृत्स्नं ब्रह्मेति 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यार्थः
प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति हृद्यम् । तथा श्वोऽनामान्तुको भावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्वरूपद्वयार्थः,
सोऽप्यात्ममुच्यते । भाष्ये तु तस्यैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वो भावः स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते
अप्यात्मशब्देनाभिधीयत इति । विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यस्यागात्मको यागः स कर्मसंज्ञितः । समेव विशिनष्टि—
मृतेति । भूतानां भावः क्षारिचक्रादिः स्वभाव उद्भवश्च तयोः करणानुवभावोद्भवकरः । तथा हि 'बुद्धिः कर्मा-
नुसारिणी' [] इति कर्मानुसारित्वं भावस्य स्मर्यते । तथा चन्द्रोऽपि कर्मत एव स्मर्यते । 'अमो
मास्ताद्वृत्तिः सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' [मनुः ३।७६] इति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षर-
तीति क्षरो विनाशी भावः, यत्किञ्चिज्जानिमहत्स्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णपनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा

१ देहवृत्तामिति पदं देहवृत्तीदीप्यत्येन देह इत्यनेन चेतस्येन च सम्बन्धेन इति केचित् । अमुं ! तमेव प्राणिनामुत्त-
मोऽप्रे, न त्वतोऽन्यः । अहो ते महाभागम् ! पूज्यसि त्वं सैरं विगतपाह्म ब्रह्मपरोदाय, ॥ मनागप्युदेति ममामर्षः
जायते च मन परमागोदः, समद्वये च परमप्रीत्या, मामधेयमिममसाधारणम् । अतोऽहं ब्रह्मि—'देहवृत्ता वर !' इति इत्यु-
पन्यासदर्शणम् । अत्र वामन—

प्रीतस्तदा तव वसामि यथाऽत्र देहे देहेषु नैवमितरेष्वधिभूतरूप ।

प्रेष्टोऽसि देहिषु ततस्त्वमिति स्वमर्कं देवो गुनाव किञ्च देहभृता चरेति ॥ इत्याद्यं विवादयति ।

नव्यास्तु—'कोऽत्र देहोऽस्मिन्' इत्यत्र 'अस्मिन् देहेऽधिदेह कः ?' इत्यधिकं प्रथमेकं कल्पयित्वाऽत्र 'यमधिपत्यं
सर्वयज्ञाधिपतिमाहुः, असावहमेवास्मिन् देहेऽधिदेहोऽस्मिन्' इति व्याख्याय, "अयाधियज्ञरत्न भगवता त व्याख्यातम्,
यज्ञविषयस्य प्राक् तृतीये चतुर्थे चाध्याये सविस्तरं वर्णितत्वात्" इत्यादि वदन्ति । तत्र युक्तम्, भूतार्थपरित्यागादधुना संकल्पना-
सेवाय । श्रूयते ह्यत्र विषयमेव 'अधियज्ञोऽहमेव' इत्यधिपत्यपदव्याख्यायाम्, न चात्र प्रवृत्ताये वा पश्यतेऽधिदेहशब्दोऽपीति
हिमनूपोपात्ममधिमर्शनं ।

न्द्रादाविति । 'अधियशोऽहमेवां देहे' इतीश्वेणाभिधीय-
मानत्वात्तदेहविषयत्व प्रतीतम् । स चेत्तदेह 'यज देवपूजां
शोम्' [११०२७] इति याज्यदेवतापेक्षयाप्रसङ्गादिन्द्रा-
दिवेत्त्यभिप्रायेणोक्तम्— इन्द्रादाविति । 'या या तनुम्'
[७१२१] इति ग्रायुक्त स्मारयति—मम देहसूत इति ।
कर्मणा ह्यविद्वज्ज कल्पचिद्देहो भवति, न तथाऽन देहत्वका-
दाचित्कमिति ज्ञापनाय देहसूत इति प्रयोगः । देहसूतवेत्ते-
न्द्रादिव्यवच्छेदार्थं अहमेवेत्यवधारणम् । पूर्वनिर्दिष्टमङ्गाभ्यां
त्मकर्माधिभूताधिदेवत्व सत्त्वान्तरमिति स्थापनार्थं वा । 'वि

धु सर्वा देवता' इति च श्रुतिः । एतेन 'कथम्' इति
प्रश्नस्याप्युत्तरं दत्तम् । तत्तद्विशिष्टस्थाराध्यत्वात् । 'देहयता वर'
इत्यनेनाप्यात्मचिन्तानुगुणसत्त्वोत्तरदेहं द्रव्यादिमत्त्वं, स्वस्या-
लौकिकेन्द्रादिदेहवत्त्वे निदर्शनं चाभिप्रेतम् । 'एवविधाविद्यतवि-
ज्ञानमनुष्ठानानुप्रविष्टम्, न तु सत्पुकारकमोक्षम्, न चेत्तदर्थं
आनविषयमिति दर्शयति— इति महायज्ञेति । अक्षरानिमि-
त्तनिर्हतादिपरिहाराय त्रयाणामपश्यकृतव्युत्पाद्योत्तनाय नित्य-
नैमित्तिकोक्तिः ॥ ४ ॥

५ आ. भा. भा.—भूतानि सञ्जरीरान् जीवानधिकृत्य यच्चदधिभूतम् । क्षरो भावो विनाशिकार्य-
पदार्थः । अव्यक्तान्तर्भावेऽपि तस्याव्ययथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव । तद्योक्तम्— 'अव्यक्तं परमे-
ष्ठ्योस्मि निधिक्षये सम्प्रलीयते' इति । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम !' इति च । 'विनाशो-
ऽव्यक्तजन्म हि' इति च स्कान्दे । पुरि शयनान्तपुरुषो जीवः, स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा । स सर्वदेवानधिकृत्य
तत्तरतिरित्यधिदैवतम्, देवाधिकारस्य इति वा ।

६ अ प्र दी—परिहार सज्जमित्युक्तमित्युक्तत्वात् ताव-
दाह—भूतानोति । अधिभूतम् तदुक्तकारित्वेन यद्वर्तते 'क्षर-
सर्वाणि भूतानि' [१५११९] इति वक्ष्यमाण क्षरं व्यावर्त-
यितुं व्यावर्ते—क्षर इति । क्षरसन्दर्भस्याप्या विनाशोति ।
भावसन्दर्भस्याप्येव कार्य इति, वषाये इति । भवत्पुरुषस्य इति
भावः । उत्पत्तिस्तान्त्रिकस्यो नास्तवान् पदार्थ इति प्रत्यक्षमुक्तम् ।
सर्वभूतानामप्यामत्त्वान् प्रहणम् । नन्वव्यक्तमपि सञ्जरीरान्
जीवानधिकृत्य वर्तते इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव, न
चैवद्विनाशो कार्ये वा, 'नास्त' [२११६] इत्युक्तत्वात् ।
ततोऽव्ययपञ्चसुतरमित्यत आह—अव्यक्तेति । अव्यक्तस्या-
धिभूतान्तर्भावेऽपि नाप्यापकमुत्तरमिति शेषः । कुत ? इत्यत
आह—तस्यापीति । अन्यथाभावो वैषम्यपरित्यागेन

साम्यावस्थापति । यत इति शेषः । तथा विकिरान्तराणाम् जन्म
खेलपि प्राप्नोति । तस्यैव कृतेन प्रमाणान्माह—तद्योति ।
व्योम्नि व्याप्ते प्रत्यये प्रभुरव्यापाराभावात् निधिक्षये । तस्य
पुनरवस्थापनाय च ब्रह्माधियज्ञसन्दर्भस्यानुक्त इत्यत आह—
पुरीति । क्षरोरे 'अधिक्षरेणे सेते' [अग्न ३१२१५]
इति च । 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च' इत्यादिना साधु । तथा
व्यवस्थात्मकत्वेन गतावर्तेत्यत आह—ह वेति । सर्वजीवाभि-
मानित्वादिति भावः । तस्याधिदैवत्वार्थं कथं ? इत्यतो देवाऽऽह—
स इति । अधिक्षयं वर्तते इत्यस्यैव विवरणं—पतिरिति ।
देवाधिकारस्यस्तत्प्रकरणे तु मुख्यतः प्रतिपाद्यः । सर्वदेवतासङ्ग-
हार्थं वा द्वितीयं व्याख्यानम् । अक्षरापेक्षु पूर्ववत् ।

५ आ. भा. भा.—सर्वेयज्ञभोक्त्वत्वादेरधियज्ञः । अन्योऽधियज्ञोऽन्यादिः प्रसिद्ध इति देह इति
विशेषणम् । 'भोक्तारं यज्ञतपसा' [५१२९] । 'त्रैविद्या मार्ग' [१२२०] । 'चेत्स्वयदेवताभक्ता' [१२२३]
"यत्स्व वा अक्षरस्य प्रज्ञासने . मार्गं ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः" [सू. उ. ३. ८. १९] इत्यादिः ।
'कृतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैवेद्यस्य पदम्' [म. भा. १. २. ३३१२] इत्यादिपरिहारश्च मोक्षार्थम् ।
भगवाद्येत्तन्नोक्तत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ्नोक्तः । सर्वमाणिदेहस्वरूपेण
साधियज्ञः ।

६ अ प्र दी—अधियज्ञः कथः ? [८२] इत्यस्योत्तरं
भगवतामुक्तं भाग्यदाह—सवेति । आदिपदेन तत्प्रवर्तकत्वा-
दिनाऽप्यात्मसन्दर्भेऽधियज्ञत्वादेऽव्ययीभावः । किन्तु अधियज्ञो
यशमिति प्रादिसमाप्तः । अधिष्ठानो यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा ।
"अधियज्ञः क" इति श्रेष्ठे तत्परिहारे च देह इत्यस्य प्रयो-
गनायाह—अन्य इति । अन्यो भगवत् इति सिद्धार्थापत्ति-
रुक्तार्थः प्रशंसार्थे देह इति विशदयणं प्रयुक्तं कर्तुमनुकूलदातृणां
हेतुरेवमेव वर्तमान इति । अतः परिहारार्थमेवैषां यथाश्रेष्ठं

तदुक्तमिति वाच्यमेष । भगवत् सर्वपदमोक्तत्वं कुतो
येनैवमुत्तरमध्याह्रियते ? इत्यत आह—भोक्तारमिति ।
त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात्तत्त्वैवमुत्तरमिति न्यायः आह—
त्रैविद्या इति । प्रवर्तकत्वं भूतिमाह—यतस्त्येति । यथातथा-
सत्त्वादीं प्रमाणमाह—कुतो होति । धृतिविरन्तः । निश्चेदये
मुक्तो मय पदं सुधम् । आद्ये प्रधन्यः । मन्वेव परिहारो भगवत्प्र-
कृतो नोक्तः ? इत्यत आह—भगवाद्येति । चेत्तद्वदे-
यदादायार्थः । अधियज्ञोऽयमिति यदाधियज्ञेन भगवतामुक्तं

तदा तस्य सर्वयशभोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वमनुत्तमस्य सिद्धमेव,
भोक्तारमिच्छादेरप्यस्य तेन धृतत्वात्, अन्यत्वात् एव कथमिति
पृष्ठत्वात् । एवमालोक्य भगवता कथमित्यस्य प्रत्यक्ष परिहारोऽधि-
यज्ञोऽहमित्यतः पृथक् नोक्तः । अस्माभिस्तु सन्दान्धोषयितुमुक्तं

इति भावः । ननु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, तर्हि कथं 'साधियज्ञं
मां' इति प्राग्वोचत् ? इत्यत आह—सर्वेति । स्वविशेषापेक्षया
साहित्यमुक्तमिति भावः । अनेन परिहारवाक्यस्यस्य देह इति
विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति ।

५ आ. मा. भा.—अत्रेति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्त्रित्वं पृथगस्ति । नात्रोक्तं
ब्रह्म भगवतोऽन्यत् 'ति ब्रह्म' [७।२९] इत्युक्त्वा 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः'
[७।३०] इति परामर्शात्, तस्यैव च मन्त्रात् । 'साधियज्ञ' इति भेदप्रतीतेस्तन्निवृत्त्यर्थं 'अधियज्ञोऽहं'
इत्युक्तम् । ग्रामित्यभेदप्रसिद्धेरस्यमित्येवोक्तम् । आह च गीताकल्पे—'देहस्यविष्णुरूपाणि अधियज्ञ
इतीरितः । कर्मेभ्यस्त्वस्य सृष्ट्यर्थं तद्वापीच्छाद्यमुच्यते ॥ अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते ।
हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥ ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः' इति । 'यथा प्रतीतं
वा सर्वमत्र नैव विरुध्यते' इति । स्कान्दे च—'आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते । वैद्याह्वाद्यं
विनाऽजीव बाह्यत्वाद्धिदैवतम् ॥ देवाधिकारणं सर्वं महाभूताधिकारणम् । तत्कारणं तथा कार्यमधि-
भूतं तदन्वितात्' इति । महाकौर्म्ये च—'अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलतात्पोपकारकम् । सदेहजीवभूतानि
यत्तैषामुपकारकत्वं ॥ अधिभूतं तु मायान्तं देवानामधिदैवतम्' इति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. श्री.—अत्रेति देहविशेषणं किमर्थं ? इत्यत
आह—अत्रेति । इह लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेशो
व्यावर्तनीयः ? इत्यत आह—न हीति । तत्र स्वदेहे । पृथक्
पृथक्मात्रेण । यथाऽधियज्ञोऽहमेवेत्युक्तं न तथा ब्रह्माहमिति ।
अतो भगवतोऽन्यदेहे ब्रह्म, परममिति तु स्वल्पवचनम् । न
तु विशेषणमिति दाह्या निवारयति—नात्रेति । पूर्वाभ्यास्ये 'ते
ब्रह्म तदिदं' [७।२९] इत्युक्तं वा कथमन्तं श्रेष्ठ्यादाह्वार्या
साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च अत्रेति वक्ष्यते मामिति ब्रह्मण
परामर्शान् । तस्मान्मु भगवानेव ब्रह्म, अत्र तु कुतः ? इत्यत
आह—तस्यैवेति, पृष्ठस्यैव वक्ष्यन्त्वात् । तर्हि अधियज्ञस्य ब्रह्म-
णश्च भगवतादेहब्राह्ममेवेत्युक्तिः, अपरं तदनुक्तिः, किमिदमन्यथा ?
इत्यत आह—साधियज्ञमिति । शेषं तात्पर्यनिर्णये । एतेनाप-
व्याख्यानामपि निरस्तम् । इदंदादी च विस्तरेण आगमवस्म-

त्योक्तं स्थापयति—आह चेति । यानि देहस्यविष्णुरूपाणि
धियज्ञ इतीरितः । तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव, न तु परिणामरूपम् ।
अहं देहाह्वारम् । न केवलमेवां पदानामेतावन्मात्रार्थत्वं, किन्तु
यथाप्रतीतं प्रतीतिमनतिक्रम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतिं प्रमाणा-
विरुद्धं च तदत्र व्याकृत्यमानं वस्तुनभिप्राय न व्यभिचरी-
त्यर्थः । किञ्चिद्व्यवहितत्वात् सन्ध्येऽपीति दाह्यः । एतदेव वाक्यान्त-
रेण स्पष्टयति—स्कान्दे चेति । आत्मनोऽभिमानस्य विषय
आत्माधिकारस्य तत्र प्रतिपद्यं देहाह्वारं विनेति । सामर्थ्या
दाह्याभिमानस्येन सम्भवति । तत्र लुकिः अतीव वाच्यत्वात्,
अस्मिन्मानविषयत्वाभावात् । महाभूताधिकारं महाभूतम् ।
कार्यकारणग्रहणहेतुः । तदन्तितात्तादात्म्यात् । देवानामुपका-
रकत्वं ॥ ४ ॥

७ ह. प. भा.—अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । तदेव दर्शयति—सरो भावः सरोति
विनश्यतीति सरो भावो वस्तु, विनाशि वस्तित्वस्य । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा
ऽऽदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानुमाहकः; स एवम्भूतः पुरुषोऽधिदैवतमित्युच्यते । अधियज्ञः
सर्वपञ्चाभिमानिनी देवता विष्ण्वारूपा "पञ्चो वै विष्णुः" [त. सं. १।७।४] इति श्रुतेः । अत्र देहे
कर्मण्ये शरीरे देहभूतां वरः ॥ ४ ॥

८ सं. प्र. सि.—'अधिभूतं किम्' इति चतुर्थप्रश्नस्यो-
त्तरमाह—अधिभूतमिति । शरीरे विनश्यतीति सरो विन-
श्यो भावः पदार्थं देहादिः । स एवात्र भूतं प्राणिजातमधि-
कृत्य भवतीत्यभिप्रायम् । पुरुषस्याधिदैवतमिति पञ्चमस्यो-
त्तरम् । पुरुते हिरण्यगर्भः, 'आर्मेन्द्रमण आसीत् ...
पुरः' [ह. उ. १।१।१०] 'न दे शरीरी प्रथमः न दे
पुरत इत्यनेन । आदित्याः न मृतानां ब्रह्मणे समवर्तते' इत्या-
दिमुनिमुनिप्रदिष्टः सर्वभूताधिपतिर्भगवदिति । स एवात्र

देवानाम्यादित्यादीन्पथिषाव
चक्षुरादीन्वतुगृहातीत्यधिदेव-
मित्युच्यते ॥ १५ अधियज्ञोऽहमिति पष्ठमोत्तरम् । अत्र अस्मि-
न्देहेऽन्तर्गतमित्येन स्थितोऽहमेव यजान्तिप्रवर्तक्यायज्ञमधिहृष्य
तिष्ठन्पथिषाः । अनेनैव कथमधियज्ञस्य ह. माऽधियज्ञस्येति
त्येतत्पाठोऽहं इत्यमप्युत्तरितम् । 'देहभूतां वरः' इति सर्वोपपन्न
पराधीनत्वप्रकृतिनिष्ठस्यैवप्रवर्तितेऽभ्यासमन्तर्गतां देह-
भ्यामेव ज्ञानं वाच्यते । तेन देहस्य तत्र तद्गोपने किञ्चि
वक्ष्यते । इति सूचयति ॥ ४ ॥

१० व० त० दी०—अग्निमाषामाह—अधिभूतमिति । पूर्वनिर्दिष्टमधिभूतं क्षरो भावः मृताधिकृतः क्षरण-
स्वभावो भौतिकः पदार्थः युष्मदादिविराडन्तः; किञ्च पुरुषो जीवोऽत्रात्मा सर्वत्रास्त्यधिदैवतं (सर्वेषामधिदैवतं)
सर्वसाधारणं शब्दादिभोक्तुं चेति सूर्याद्या अधिदैवताश्चकारेण संगृह्यन्ते । सा भोक्तृत्वावस्था पुरुषान्तर्गामि-
ज्ञानिभिः (पुरुषोत्तमज्ञानिभिः) सर्वत्रैकरूपतया—(सर्वाधिगम्यतया)ऽनुसन्धेया । अधियतोऽहमिति—यस्त्वया
पृष्टः कोऽधियज्ञ इति स चाहं यज्ञाधिष्ठाताव्ययी यज्ञैश्वराध्यः परमात्मरूपः । 'देहेऽस्मिन्कर्षी?' इत्यस्योत्तरमाह—
अत्र देहे समस्तभूतशरीरे तदन्तर्गामितया स्थितः; यथोक्तं भागवते—'आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवा-
धिदैविकः । यस्तत्रोभयविल्लेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः । एकमेकतरामावे यदि नोपलभामहे । त्रिरयं तत्र यो
वेद स आत्मा [स्वाश्रयाश्रयः] स्वाश्रयः परः ॥ [भाग. २।१०।९] इति । हे देहमृतां वर ! यथा देहमृतः केचन
विज्ञाः (लिप्ताः) केचनोऽविज्ञाः (अलिप्ताः) तथाऽहमभिज्ञः (अलिप्तः) साक्षी त्वं चापि तेषु वरो जिज्ञासुः
देहभूतशरीरि तं स्तौति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं ब्रह्माध्यात्मकमोक्षतत्वाध्यासि-
मृतामुक्तस्याह—अधिभूतमिति । क्षरो भावो विनश्यो
देहो भगवद्विभोगतापाधिक्येन नात्माभावपुकोऽधिभूतं
जीवमात्रमधिकृत्य भवतीति अधिभूतं दास्यार्थाभाविर्भावित-
स्वासे विभयोगतापार्थं प्रयदीक्रियत इति तपोष्यत इति
भावः । च पुनः । पुरुषो मम जीवहृदि पुरुषत्वेन ह्यस्तमको

भावः स अधिदैवः, तं क्रीडामकभावमधिकृत्य भवतीति
सर्वमूलरूप इति तपोष्यत इति भावः । किञ्च हे देहमृतां वर
मत्सर्वोपरिवेष्टनमार्थमुक्त ! अत्र जगति देहो देहनिमित्तं सर्वो-
परिकोपचकार्य अधियज्ञः यज्ञादिकर्मात्मकत्वं प्रवर्तकत्वे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—क्षरो भावो जनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्पावनभूतं च तदधिभूतमित्युच्यते ।
अधिदैवतं पुरुषः सर्वासु पूर्णं वसतीति सर्वकरणानुमाहकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः । अधियज्ञो यज्ञाभिमानो
विष्णुर्न्वर्तमानो सोऽहमेव देहमिति । अत्रारिमन्देहे देहमृतां वर ! ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा
परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नास्ति न विद्यतेऽत्रा-
स्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.—यत् 'प्रयाणकाले च' इत्यादि बोधित
तत्राह—अन्तकाले चेति । 'मामेव' इत्यवधारणेनाप्या-
हमादिबिहितत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते । बिहितश्चरणे हि चित्त-
विशेषात् प्रधानस्मरणमपि स्यात् । नच मरणकाले कार्यकरण-
भावस्याहमवदनुस्मरणसिद्धिः सर्वदेव नैतन्त्येणोऽऽवधारिता

भवति सर्वर्षिर्नचेत्तदन्तकालेऽपि कार्यकरणानुमगमयतो
भगवदनुस्मरणसिद्धिः, शरीरं तस्मिन्नद्वन्द्वमाभिमनान्मात्रादिति
यावत् । 'प्रयाति' इत्यत्र प्रवृत्तता (मरणान्तरम्) । "मम वेदमन्त्रैव
भवति" [मु. उ. ३।१।१५] इत्यादिब्रुतिमात्रिभ्याऽह—ना-
स्तीति । व्यासेष्यं संशयमेवामिनयति—यानि चेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.—इदमपि त्रयाणां साधारणम् । अन्तकाले च मामेव स्मरन् कलेवरं त्यक्त्वा यः
प्रयाति, स मद्भावं याति मम यो भावः स्वभावः तं याति । तदानीं यथा मामनुमन्यते, तथावि-
धाकारो भवतीत्यर्थः; यथा आदिभरतादयस्तदानीं स्मर्यमाणमृगसजातीयाकाराः सम्भूताः ॥ ५ ॥

१ अत्राभिनवगुप्तपादाः—न केवलं स्वस्थावस्थायां, यावदन्तकालेऽस्तीति । मामेवेति स्ववच्छिन्नप्रवृत्त्यापि च ।
इत्याहुः । कले वृद्धे मरुताम्यकज्जनी वा वरं धेनुं कलेवरम् । 'इत्यन्तरम्'—(अत्र. ६।१।९) इत्यन्तरम् ॥ सा ह्यस्तीः तदा-
प्येति अं माम् । सस्मिन्मोहं सप्रपुण्ड्रं वैष्णवमिदमित्यर्थः । विषयाद्यवदन्तकालतो मरण्यो बोध्यः । 'अद्यतो मरविज्यो-
क्त्येवमहं रणे' इति रत्नकोशः । सपुण्योऽवधानामेवामिदमस्मरणमपेक्ष्य भवत्वापुण्यमपेक्ष्य, न निर्गुण्यवदम्, इत्य-
प्यत्र प्रभाषितमेवेति नाम विस्तार्यते ।

—अविगीता

४ वे तां च — 'प्रयाणकाले' [८१] इत्यस्य प्रश्नस्य
सङ्ग्रहेणोत्तर 'अन्तकाले' इति श्लोक । अतो न ह्यनिमार्त
विषय इत्यभिप्रायणह — इदमर्थमिति । अधिष्ठापदार्थस्वामा-
व्याद्वस्यमाणप्रकारावेति भाव । अन्वय दर्शयति — अन्त-
काले चेति । 'मद्भावं याति' इत्यत्र श्रुत्यादिविद्वत्तादा-
त्म्यावातिप्रभवमुदासायाह मम यो भाव इति । नन्वीश्वरस्व
भावप्राप्तावस्यापि कुशोद्रीनोडनिहित्वीकृतस्य तत्मातीत्यत्त्वचदी
श्वरान्तरत्वंप्रसङ्ग , न्यायानामधिकांशि गुणाष्टकरूपेष्वस्वभाव

प्राप्त्यविशेषेऽधिकारिभेदश्च न स्यादित्यत आह—तदानी-
मिति । तत्तदनुसन्धेयांकरविशेषसाम्यप्राप्तिर्विद्वता । साम्य
च स्वस्वरूपेदवैषम्ये स्थिते सत्येवेति न कश्चिदोप इति भाव ।
एव प्रश्ना प्रत्युक्ता । 'नास्त्यत्र सहाय' इत्यनेन अभिप्रेता
प्रयोजनप्रसिद्धिं दर्शयति—यथाऽऽदिभरतादय इति । एते
श्रोताद्वारेणापि तादात्म्यप्रभो निरस्त , न ह्यादिभरतस्य स्मर्य
माणश्रेणे तादात्म्यम् अपि तु तत्समानाकारमृगशरीरपि
ग्रह एवेति तत्रैव प्रसिद्धम् । तदानीं देहवियोगकाल इत्यर्थः ॥ ५॥

७ आ. मा. भा. — मद्भावं यपि सत्ता निर्दुःखनिर्वाणानन्दोत्पिकाम् । ज्योत्स्नम्—'मुक्तानां
च (तु) गतिर्वैश्व क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः' [म. भा. ५।३३४१] इति मोक्षधर्म ॥ ५ ॥

६ ज. प्र दी — मद्भावंमिलय मदारमकत्वमिलयनया
प्रतीतिनिरासायाह—मद्भावमिति । न तु भगवति स्थिति
संबन्धास्ति, सा कथं फल इत्यतो विनिर्णयि—निर्दुःखेति ।
अतिपाठ 'मद्भावं मद्भावं' इति । तत्र भगवत्प्रतिष्ठापना
शीवाना तत्सादृश्य सदास्ति तत्कथं प्राप्यमुच्यते इत्यत

उक्त निर्दुःखेति । अत्र 'आत्मकं' इति पाठ , अभिव्यक्त
मिति शेष । प्रतीत एवार्थ किं न स्यात् इति चेत्, न,
मुक्तानां भगवदाश्रितत्वेन तद्भावायोगात् । तदपि कुत इ
इत्यत आह—तच्छेति । क्षेत्रज्ञ परमात्मा गतिरिति
समर्थित ॥ ५ ॥

७ ह. पै भा.—अन्तकाल इति । अन्तकाले मरणकाले च यामेव विष्णुवाक्यं स्मरन्मुक्त्वा परि-
त्यज्य कलेवर शरीरं यः प्रयाति त्रियते स मद्भावं विष्णुभावं वैष्णवपदं यातीत्यत्र संशयो नास्ति ॥ ५ ॥

८ घं अ गि — सप्तमप्रश्नोत्तरमाह—अन्तकाले मा
मरणकलेवरं मुक्त्वा यः प्रयाति स मद्भावं यातीति प्रथम
साम्यम् । नन्वन्तकाले सकलेन्द्रियतन्त्रोपावासरमर्षं दुर्लभं
मिति प्रागेवोक्तम्, अत आह—अन्तकाले चेति । चका-
रादितरकालेष्वपि । तथा ॥ निरन्तरमनुचिन्तनाभ्यासवासा
मेव मरणकालविशङ्कणकारणयत्प्रापि स्मरणकाश्रण भवतीति न
तदर्थेभ्यमिति भाव । एतच्च 'तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनु-
स्मर' [८।७] इत्युपदेशेन वदयति । 'मामेव' इत्येवकरोणे
च 'साधिभूताधिदैव' साधयिज्ञा च ये विदुः । प्रयाण
कालेऽपि च मा ते विदुर्युक्तचेतसः [७।३०] इत्यन्तकाशीन
भगवदनुसन्धानद्वयं प्रागुक्ता साधिभूताधिदैवभगवद्भ-
क्तपक्षात् पक्षान्तरं दर्शितम् । अधिभूताधिनिधामभक्त्याश्च
परित्यागेन केवलं मामेवावचिन्तयतिर्यम् । मामिति धानुचि-
न्तनीयमूर्तिस्यरूपस्य श्रद्धाप्रदिव्या प्रदर्शनमिति प्रागेव व्या

ख्यातवसुसन्धेयम् । मा मरणकलेवरं मुक्त्वायातेतावतेव
निर्वह कलेवरं मुक्त्वा च प्रयातीत्यनेनेयं शङ्का निरस्ता ।
अत्र शेषे शङ्का भवति—भरतस्य अन्तकाले मृगस्मरणेनैव
शरीरं त्यजतो मृगसमानाकारत्वे जाता, न तु स्मर्यमाणमृग-
कथम्, तथा भगवत्स्मरणेन स तु एतत्तोऽपि भगवत्समा-
काशत्वे, न तु भगवद्वैक्यमिति । सेव यः प्रयाति इत्यनेन निर-
स्यते । 'अग्निर्ज्योतिरह शुक्ल' [८।२४] इत्यादिवच्य-
माणदेवभावसामर्थ्ये प्रयाति पितृयाणमार्गातोऽनाष्टसिद्धकणेन
प्रकर्षेण यातीत्यर्थः । तथा च मत्समानाकारो मृग इत्यनेन
ब्रह्मलोकालयं वैकुण्ठं प्राप्य दिव्यभोगानवभूय तदन्ते लब्ध-
विज्ञानो मद्भावापत्तिरूप परब्रह्मैक्यलक्षण मोक्षं प्राप्नोतीति
भाव । एव च अस्तस्येव किं तत्समानाकारतामात्रं किं
तद्वैक्यमिति सन्शयो न कर्तव्य इत्याह—नास्त्यत्र संशय
इति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी० — 'प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । एवकारोऽप्यव्य-
वहृदार्थक । मन्त्रोपासनापरशृष्ट पूर्णानन्दं मा स्तीष्ठापुरुषोत्तममेव स्मरन् यो भक्तिमान् योगी प्रयाति प्रयाण-
करोति स मद्भावं यातीति भावत्यत्र सहाय ॥ ५ ॥

१० पु अ त — प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि ।
इत्यस्योत्तरमाह—अन्तकाल इति । अन्तकाले एत-
देवामानयमेव वा अन्तस्वरूपं अन्तिमजन्मनो दहस्य काले
भाष्यसमय प्राप्ते सति मामेव स्मरन् वा प्रयाति तदर्थं सहायि,
त कलेवरं मृगदेहं भगवाद्योयं शृङ्गा यद्भावं सेवोपपि

स्वरूपं याति प्राप्नोति । अत्रार्थं सहायो नास्ति न वर्तते ।
अतः सदेहो न कर्तव्य इत्यर्थः । चकारेण दृष्टावत्प्राप्तिं न
विचारणीयमिति ज्ञापितम् । एवकारेण काममयाऽप्य-
किञ्चिदपि फलत्वेन न स्मरणीयमिति ज्ञापितम् ॥ ५ ॥

११ भो० भा० दी० — अत्र पदभोचारेण प्रथमे जीवस्य प्रसमाय च, त जानतो प्रयाणमेव नास्ति अत्र
उपय प्रयाण 'प्लवामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' [नृ उ वा. ५, पृष्ठ ३।२।११] 'प्रत्येकं सन्प्रदात्येति' [पृ. ७ ४।११]

[च. उ. ४। ४। २] इति हि श्रुतिः । 'सदा तद्भावभावितः' इत्यन्तकालस्मरणोपायमाह—भावोऽन्त-
र्गतं मनः, तथाभिधानात् । भावितत्वं अतिवासितत्वम् । 'भावना त्वतिवासना' इत्यभिधानात् ॥६॥७॥

६ अ. प्र. टी.—ननु दुर्मतेरिति शब्दं न्यायं जानात्येव,
अन्यथा शास्त्रे नाधिक्रियेत, केवलमन्यात्यविवेचने न प्रवीणः, तत्कथं
तस्याप्येषा शङ्का स्यात् । ततश्च तं प्रत्यपि अन्त इत्येतत् व्यर्थ-
मित्यत आह—दुर्मतेरिति । दुर्मतेरिवेष्टयति शङ्का भिन्नकालत्व-
विषया । कुनः ? मरणकाले मदुःखं जायते, दुःखस्य च संस्कार-
विक्रोपहेतुत्वं प्रसिद्धम्, अतो दुःखात्कारणात् मूर्छितो, न
स्मरन्त्यजति । कलेवरस्यागममये स्मरणमवस्थीति यावत् ।
एतामनुगम्य पदयन् बलवन्तमपि लज्जदिशं विहाय लक्षणाद्येव
हि मन्यत इति भावः । ननु सुमतेरप्येवं शङ्का स्यादेव, कथं
चेर्यं शङ्का तत्प्रवृत्तिरितरेवेति चेत्, न; अज्ञानिन एव देहाभिमा-
नितो देहस्यागमामरमत्यागमिव मन्यमानस्य मरणकाले दुःख
भवति, तदपि मरणक्षणात्पूर्वमेव; ज्ञानी तु च वेदा देहं हेत्येव

मन्यमानो न मनागपि दुःखायते, किन्तु विविष्टमेव तस्यो-
त्कमणामत्यध्यात्मसाक्षिमतुल्यमनस्य, सुमतेः शङ्कानवका-
शात् । किं तद्व्याप्यशङ्कं ? इत्यत आह—त्यजश्रिति ।
कथिद्विद्वान् । अविवेकानपि तत्काले तस्येति मरणवैशिष्ट्यमात्रपरम्,
न स्वन्त इत्येतत् स्मरणविशेषणं चेत् तदा 'सदा तद्भावभावितः'
[८। ६] इत्यनेनैव गतार्थं स्यात्, अन्यथा तदर्थं भवेदित्यत
आह—सदेति । अन्तकालस्मरणमेव तत्प्राप्तिसाधनम् । न च
तदस्माद्भवति, अतः तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत
इत्यर्थः । कथमिष्यतो यथाऽयं तदुपायः स्यात् तथा व्याचष्टे—
भावा इति । तथाऽभिधानादिति श्याङ्कावोऽन्तर्गतं मन इत्ये-
वरूपादिभिधानादित्यर्थः । वगितत्वं संस्कृतत्वम् । तस्मिन्
भावस्तद्भावत्वेन भावित इति मनोवर्धमानोपपन्नैति ॥ ६ ॥७॥

७ ह. पै. भा.—यं यमिति । यं यं वाऽपि स्मरन्भावं पदार्थं तेन भावेन भावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेष्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

८ ह. प्र. गि.—न केवलं मां स्मरन्मद्वयो भवतीति
नियमः ; किं तर्हि ? यं यमिति । अन्तकाले यं यं वाऽपि भावं
देवतविशेषमगममपि वा यं कथिद्विद्वान् स्मरणकालेन त्यजति,
तं तमेव स्मर्यमाणं भावमाप्नोति, नान्यथ । ननु कथमन्तकाले
मगमविशेषस्मरणं ? विवशवात्, तत्राह—सदा तद्भावभावितः,
सस्य भावो भावना अदुश्चिन्तनम्, तेन सावित्री वासित-
चितः, यदा तद्भावो भावितः संपादितो येन स तपोक्तः,
सावित्रतद्भावं इत्यर्थः । अहितात्मनो देहादृतिगणत्वाद्भावित-
पदस्य परिपाठः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं पूर्वोऽन्तकाले एवान्यभावेन
भवति, तस्मान्मद्विषयकान्यभावेनोत्पत्त्यर्थं सर्वेष्वपि कालेषु

मदनुचिन्तनपरो भवेत्त्याह—तस्मादिति । अनुस्मरेति ।
निस्तरमदनुचिन्तनवासनैव अमयकालविवशस्यापि स्मरण-
कारणमित्यर्थः । न चेवं अगवदुदुश्चिन्तनैव व्यापृतोऽहमिति
स्वधर्मं त्यक्तुमर्हति; कर्णाधमधर्मानुष्ठानपरिनिहितस्यैव निर-
न्तरमदनुस्मरणलाभादित्यभिमेर्याह—युज्य चेति । युज्य
चेत्यर्थः । चकारोऽनुस्मरणसद्व्यवहारः । मदस्मरणसहितमेव
बुद्धादिर्म कुर्वन्त्यर्थः । एतदेवाह—मयीति । मयि परमे-
श्वरपिते मनोबुद्धौ सत्त्वस्वभावतावरूपे येन स तथा । परमे-
श्वरीत्यर्थमेतदेकं करिष्य इति बुद्धया युज्यत्येत्यर्थः । एवं कर्त्त-
व्यकाले मदनुस्मरणान्मार्गेण प्राप्स्यसि । नास्त्वत्र संशयः ॥

९ वं १० ३० ३०—न केवलं मां स्मरन्मद्वयं यातीति नियमः—यं यमिति । अन्तःकाले तमेव भावं स्मर्य-
स्वविषयजातोयाकाररसवद्भावं भावं स्वरूपमेति, भरतवत् ॥ ६ ॥ यत एवं तस्मात्त्रमपि सर्वकालेषु मामनुस्मर
'श्रीकृष्णः शरणं मम' इति । एवं योगेन स्वकर्मकरणमपि तत्र श्रेय इत्याह—युज्य चेति । तथा मद्यपि तमनो-
द्धिर 'मनोबुद्धिः' इत्युक्त्वा सद्ब्रह्मव्यवसायावपि मध्येन विधेयाविति घोडनाप । एवं च मामेव प्राप्स्यसि
नाश्रादिकमत्र न संशयः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—अन्यास्मरणे हेतुमाह—यं यमिति ।
हे कोन्तेय तस्मरणयोग्य । यं यं देवतान्तरमपि वा स्वमनो-
भिलषितव्यस्वरूपं स्मरन् अन्ते कलेवर त्यजति स तमेव
तात्सार्थ्यमेति मामर्थावित्यर्थः । अर्थाति विप्रकार्यं वा । अत
एव भारतस्य अन्ते मृगस्मरणे मृगसर्पितमिति, अवयवार्थोऽपि-
शब्देन घोडितः । यतोऽन्तकाले यन्मरणेन शिवते तमेव
मामोष्यः साधारण्येनापि माम्मरणेन मरणे मयासी न
शब्देन इत्यर्थः । अन्तरे वेदन्त्ये देवतान्तरमरणे स्वाभिल-
षितमरणे वा कथं रपात् ? इत्यत आह—सदा तद्भाव-
भाविनः । निरन्तरं तद्भावेन भाविनो यो भवति स

तमेवान्ते स्मरति ॥ ६ ॥ अतः सदा त्वं मद्रावयुषो भवे-
त्त्याह—तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तं कारणान् सर्वेषु
कालेषु लौकिकैर्दिक्रिययायोग्येषु मर्यपितं मनभाष्यत्यदो-
निवारणार्थं, बुद्धिरन्वय इत्यवसायोपनिवारणार्थं येन तात्त-
सत् आमनुस्मर चिन्तय । अनुस्मरणेन मया कृपया सर्वदा
त्वं स्मर्यसे तस्मात्सर्वदा मर्यमाणं फलरूपं भविष्यतीति
भावो व्यजितः । युज्य च युज्यस्व तद्भाववना मद्राव-
युज्यमपि इति । एवमनुस्मरणेन असंतापः मन्देहादित-
गन् मामेव प्राप्स्यसि । अतः शयः अत्र च तस्मै
नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं कार्यकारणब्रह्मणोरेव भावनान्त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुः, अपितु फीटस् जीवत एव भावनावल्लाङ्घ्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते, नन्दिकेश्वरस्य च स्मर्यते; स हि महादेवं भावयंस्तत्सारूप्य देहान्तरं विनैव प्राप्त इति योगशास्त्रेऽपि प्रसिद्धम् । तत्र किमु वक्तव्यमन्तप्रत्ययवशादेहान्तरे भाव्यभावप्राप्ति- रस्तीति मत्वा तमेवाधेयमन्यत्रापि दर्शयति—यं यमिति । तद्भावमावितः भाव्याकारवासनया रक्षित इत्यर्थः ॥ ६ ॥
यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर अन्तर्काले मत्स्मृत्या मद्भावप्राप्त्यर्थम् । युष्य चेति चकारात्कर्मो- पास्त्योः समुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्तृत्वं तदुभयानुष्ठातयैकस्मिन्नेवाधिकारिणि कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्यय- कृतविरोधाभावात् मयि अस्ति मदेकनिष्ठतां नीते मनोबुद्धी येन स मध्यर्पितमनोबुद्धिस्त्वं असंशयं मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । अन्तर्काले स्मरणेनेति शेषः ॥ ७ ॥

अन्तर्कालीनमगवत्स्मरणपूर्वका तत्प्राप्तिप्रकाराः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमैदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

प्राणकाले मनसाऽवलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिन्स्तुल्यप्रत्यया- वृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः, स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिन- श्वेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगा- मिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि स्वर्गमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— इत्यत्र पूर्वश्लोकोक्त्यानुश्रयी भग- वन्तमन्तर्काले प्राप्नोतीत्याह— किञ्चेति । अभ्यास विभज- ते— मयरीति । न हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्था- न्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विद्वानिति— चित्तेति । अन्त- रालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमा- नेत्यपि सत्तातीयप्रत्ययावृत्तिरयोगिनोऽपि इत्यादिप्रासङ्ग्या- ऽऽह— विलक्षणेति । अभ्यासात्तत्र योगेन युक्तत्वं चेतसो विद्व-

गोति— तस्यैवेति । तृतीयया परामृष्टोऽभ्यासयोगः सत्प्रत्यासृष्टि- परामृश्यते । ननु (श्रु.) प्राकृतानां चैतस्त्वपेक्षयाकल्प विद्वानिति— योगिन इति । तथेतेषां विषयान्तरं परामृष्टेन तर्हि परमपुरुषा- र्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याह— नान्यगामिनेति । प्रासा- दिकं विषयान्तरपरवदयमन्ययुगानुं ताच्छीत्यप्रत्ययारतेन तात्प- र्यादपरामृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषान्तिनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निर- तिशयत्वं यदपरामृष्टाखिलानपेक्षमनतिप्रयामन्द्यं च । तत्र

१ आदित्यवर्णत्वं ब्रह्मदेवतारस्य परिच्छेदकम् । आकृतिकल्पनादिविप्राप्तिमयमोहमसोऽतीतत्वादिर्विज्ञेयमानम्— इत्यभिमतयमुक्तपादाः ॥ तमसः अज्ञानात् परस्तात्, शुद्धाश्रोपदेशरहितेर्मुक्तमविमृष्टत्वं इत्यर्थः— इति सायणः । यः अनुस्मरेत् स तं पुरुषमुपैतिपुरुषोऽन्वयः । अत्रोपन्यासदर्पणम्— योगो द्विविधः— राजयोगो ह्ययोगश्चेति । कर्मजन्य- चित्तशुद्धिद्वारा ध्वजमननध्यानज्ञानादित्येव राजयोगः; हृद्योगस्तु तत्सकलस्य मोक्षेन्द्रियः ईश्वरपूजादिगृह्यतः रेचकपू- ञ्महाकुर्ये हारायैर्निर्दृश्य कर्तुं तस्य मूलाधाराम्प्रत्यक्षपदन्तं तत्तत्प्रकारकमेव मुमुक्षुनाडीपदेन नयनपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिनिष्क- मन्त्याः । सत्र राजयोगवर्ता ' यद्वान् जन्मानामन्ते ' (७१९) इत्युक्तीत्या कालविक्रमेन ब्रह्माप्तिः, तदन्यं मुनिं च परमं मत् । हृद्योगस्तु तु बाणयुगवर्धन स्वच्छन्दोत्थममसिद्धपदंता यीमं ब्रह्माप्तिः, परं तमन्वं मुक्षमन्त्यम् । तत्र मोक्षार्थं ये राजयोगमुत्तरामनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्षोऽप्यसिद्धिः । ये तु हृद्योगमनुतिष्ठन्ति, तेषामन्तिमस्मरणेन मोक्ष- प्राप्तिर्भवति इति । एतेन— अन्तर्काले कर्तव्यं दिव्यस्य परमपुरुषस्यानुचिन्तनमपि परमेश्वरपूजया दारभन्म निष्काम- र्थमुत्तरामनाः कर्मयोगिनः कथं कुर्वन्ति हृदयेनैवतोति वदन्तो नन्याः परस्ता एवेति नान्यानि. शुष्यदमन्द्यं— अपिगीता ।

प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । “यथासावादित्ये”
[तै. उ. ३।८।१।३।१०१४] इत्यादिप्रतिमुक्त्याह—दिवी-
ति । तत्र विशेषतोऽभिप्रेत्येव भवन्म । पूर्वोक्तेन चेतसा

यथोक्तं पुण्यमनुचिन्तयन्त्याति तमेवेति सम्बन्धः । अनुचिन्त-
यन्नित्यत्रानुसन्धानं व्याप्यते—शास्त्रेति । चिन्तयन्निति
व्याकरोति—ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—किंविशिष्टं च पुरुषं याति ? इत्युच्यते—कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं, पुराणं
चिरन्तनं, अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारं, अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेदनु-
चिन्तयेद्यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य घातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य
दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपं,
समादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तपादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणा-
न्मोहान्धकारात्परं तं ‘अनुचिन्तयन्’ यातीति पूर्वोक्तैव सम्बन्धः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—पुरुषमनुचिन्तयन्निति सम्बन्धः ।
चकारात्कया वा नाशयोत्क्रामात्तिसुखमुच्यते । तत्र ध्यानद्वारा
प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषगतिं दर्शयति—उच्यत इति । क्रान्त-
दर्शिवर्मतीतादेरशेषस्य बहन्तुो दर्शनशीलत्वम्, तेन नियन्त्र-
मर्थमाह—सर्वज्ञमिति । चिरन्तनमादित्यः सर्वस्य
कारणादनादित्यमर्थः । सूक्ष्माकाशादि, तत् सूक्ष्मतरं तदु-
पादानत्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत्स तमेवाधुचिन्त-
यन्त्यातीति पूर्वोक्तैव सम्बन्ध इति योजना । ननु विशिष्टज्ञात्या-
दित्यो यथोक्तमनुचिन्तनं फलप्राप्ति, न त्वस्मादादीनामित्या-

द्युक्त्याऽऽह—यः कश्चिदिति । ‘फलमत उपपत्ते’ [म. सु. ३।१।३८] इति न्यायेनाऽऽह—सर्वस्येति । “एतदप्रत्ये-
ष्टवम्” [इ. उ. ४।४।२०] इति धृतिमाश्रित्याऽह—अवि-
न्यरूपमिति । न हि परस्य किञ्चिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति,
‘अरूपवदेव हि’ [म. सु. ३।२।१४] इति न्यायात्कल्पितमपि
नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह—नाह्येति ।
मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याद्य परस्तादुपरिष्टाद्व्यवस्थितपरमार्थतो-
ऽज्ञानवत्कार्यात्सृष्टमित्याह—तमस इति ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो
मज्जनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजस्तस्कारप्रचयजनित-
चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत् ऊर्ध्वा-
गमिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगग्रमत्तः सन्, स एव बुद्धि-
मान्योगी ‘कविं पुराणं’ (८।९) इत्यादिलक्षणं तं परं (परतरं) पुरुषमुपैति, प्रतिपद्यते दिव्यं
द्यौतनात्मकम् ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.—इतथ भगवदनुस्मरणं सफलं वादृष्टे-
रिति व्याह—किञ्चेति । कदा तदनुस्मरणं प्रयत्नातिरेकाऽन्य-
र्थ्यते ? तत्राऽह—प्रयाणकाल इति । कथं तदनुस्मरणं ? इत्यु-
परेण कलापमपेक्षमाणं प्रत्याह—मनसेति । योऽनुस्मरेत्स
किमुपैति ? तत्राऽह—स तमिति । मरणकाले हेतुबाधुर्येऽपि
प्राचीनान्यायप्रसादादितदुद्दिग्भवो भगवन्तमनुस्मरन् यथा-
स्थितमेव देहमिमाननिर्गमानन्तरमुपगच्छतीत्यर्थः । भगवदनु-
स्मरणस्य साधनं ‘मनोवैशान्त्यम्’ [बृ. उ. ४।४।१९]
इति धारुणादिमाचष्टे—मनसेति । तस्य चमलवृत्त्या स्वैर्य-
मोक्षेरे तिष्ठति, तन्मथ तेन तदनुस्मरणं । इत्याद्युक्त्याऽह—
अचलेनेति । ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुक्त-
रहितमेश्वरानुस्मरणयोगे वीर-मुक्तेन प्रवृत्त्या निवर्तनीयं तत्तत्क-
मविरक्तं तेनेति व्याप्यते—अचलेनेति । शान्त्यनुस्मरणाधि-
कारिण भक्तिरिति—अन्येति । परमेश्वरे योगे प्रेम्णा सहितो
विषयान्तरविमुक्तोऽनुस्मरेतीत्यर्थः । योगकामेव ईश्वरेति—
यथापिजेति । योगः समाधिचित्तस्य विषयान्तरातिनिरोधेन

परस्मिन्नेव स्थापन, तस्य बलं तस्मात्प्रचयो ध्येयैकाग्र्यकारणं,
तेन तत्रैव स्वैर्यमित्यर्थः । चकारात्चित्तमन्वाचष्टे—तेन चेति ।
यत्तु कया नाशयोत्क्रामन्यासोति तत्राऽह—पूर्वमिति ।
चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेन्यो विमुक्तौ ह्येव
पुण्डरीकाकारे परमात्मन्यासे यस्ततः स्थापनीयम् “अथ यदि-
दमस्मिन्” [छा. उ. ८।११] इत्यादिभ्यो । तत्र विम-
वशीकृत्याऽऽदावनन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—तत इति । इहा
पित्रले इतिप्राप्तौ नास्तीति हृदयान्तिष्ठते निरप्य तस्मादेव इह
यामादौर्ध्वगमनशीलता गुपुनया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कदा
मरम्भित्तनसदृशं मांससदं प्राप्य तेनात्मना भुवोर्मध्ये तना
वेद्याग्रमादनामग्न्यादितिष्ठन्म्य ‘कविं पुराणं’ इत्यादि
विशेषणं परमपुरुषगुणगच्छतीत्यर्थः । भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्या
दीनां पद्मानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्यतस्य भुवत्स्व-
वीर्यवैशेष्येतिष्ठते इत्येतेत्येतदुच्यते । ‘य तं’ इत्यपि
व्याप्यते—स परमिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं सामान्येन सर्वत्र स्वभाष्यावाप्तिरन्त्यप्रत्ययाधीनेत्युक्त्वा तदर्थं त्रयाणा-
मुपासनप्रकारभेदं वक्तुमुपक्रमते; तत्रैश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारं यथोपासनमन्त्यप्रत्ययप्रकारं चाह—
अभ्यासेति । अह्रहरभ्यासयोगाभ्यां युक्ततया नान्यगामिना चेतसा अन्तकाले परमं पुरुषं दिव्यं
मां वक्ष्यमाणप्रकारं चिन्तयन् मामेव याति आदिभरतमृगतत्वाप्रतिवर्द्धैश्वर्यविशिष्टतया भस्मानाकारो
भवति । अभ्यासः नित्यनैमित्तिकाविरुद्धेषु सर्वेषु कालेषु मनसोपास्यसंशीलनम् । योगस्त्वहरह्योग-
कालेऽनुशील्यमानं यथोक्तलक्षणमुपासनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— अन्तिमप्रलयप्रपञ्चात्तदेतया 'अनुस्मर'
[८।७] इत्युपासने प्रस्तुतम्; तत्प्रकारभेदोऽनन्तरप्रवृत्तार्थं
इत्यभिप्रायेणाह एवमिति । गतिभेदोऽपि वक्ष्यमाणोऽनेनो-
पलक्षणीयः । 'अभ्यास'— इत्यादिशब्दोऽन्यार्थमाह तत्रेति ।
योगशब्दस्य सम्बन्धमात्रपरत्वे नैरर्थक्यात्तदभ्यासपरत्वं वक्तुं
शुक्लं, तत्पदस्याव द्बन्त्योऽन्यपदार्थप्रधानत्वात्परिप्राप्तत्वं-
स्तीति तदाह—अभ्यासयोगाभ्यामिति । 'नान्यगामिना'
इत्येवमैकादिशब्दवद्, अनन्यगामिनित्यर्थः । अनन्य विपया-
न्तरे गन्तुं शीलमाप्तेति नान्यगामि । अभ्यासयोगशब्देन प्राची-
नचिन्तनस्योक्तत्वात्, 'अनुचिन्तयन्' इत्येतदन्तिमस्युक्तिपर-
मिति प्रवृत्तौ नान्य अन्तकाल इत्युक्तम् । चिन्तनस्य भ्यानस्य
च पुरुष एवात कर्म, स च परमशब्देन विशेषित्वादाक्षर एव-
लक्ष्मिप्रायेण मामित्यादि पदद्वयम् । 'दिक्कम्' इत्यस्य सूर्य-
शब्दे स्थितमिति शाङ्कराक्तं निर्मूलम्, 'आदित्यवर्ण-
तमसः परस्तात्' [८।९] इति वक्ष्यमाणविरुद्धं कैश्वर्यप्राये-

णाह— वक्ष्यमाणप्रकारमिति । अनन्तरशब्दद्वयेनेति शेषः ।
कर्मैश्वर्यार्थिनोऽनवेक्षितपरमपुरुषप्राप्तिः पल्लवोऽन्दे ! इत्य-
त्राह— आदिभरतेति । अन्तकाले स्मर्यमाणमोगप्रदानोपु-
ष्पाकारविशिष्टपरमपुरुषसमानैश्वर्यप्राप्तिरिह परमपुरुषप्राप्तिः ।
तत्त्वान्यापत्तिरेव हि सत्प्राप्तिर्या 'यं यम्' [८।९] इति
श्लोकेनोदाहृतेति भावः । 'आरम्भणसशीलनं पुनः पुनरभ्यासः'
इति वाक्यद्वारावचनानुरोधेनाभ्यासशब्दार्थमाह— अभ्यास
इति । पुन पुनरिति वचनलभ्येऽवश्यम्भाविनि कैश्चिदप-
धानं सुचितमित्यभिप्रायेणाहं नित्यनैमित्तिकाविरुद्धे-
रिति । सर्वेषु कालेषु चित्तं न केवलं योगकाले, तदातनस्य
शीलनस्य योगशब्देनोपासत्वादिति भावः । आरम्भणमालम्ब-
नम्; तत्कालोपास्यशब्देन व्याख्यातम् । योगशब्देन तादृश-
रूपमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह— योगस्त्विति । यद्योक्तमिति
आर्यपत्रियविश्वतत्त्वप्रवृत्तताप्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— कवि सर्वज्ञं, पुराणं पुरातनम्, अनुशासितारं विश्वस्य त्रयासितारम्, अणो-
रणीयांसं जीवादपि सूक्ष्मतरं, सर्वस्य धातारं सर्वस्य स्रष्टारम्, अचिन्त्यरूपं सकलेतर-
विसृज्जातीयस्वरूपम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अथाकृतस्वासाधारणदिव्यरूपं, तमेवभूत-
महहरभ्यस्यमानभक्तियुक्तयोगवलेनारूढसंस्कारतया अचलेन मनसा प्रयाणकाले भ्रूवोर्मध्ये प्राण-
मावेश्य संस्थाप्य, तत्र भूमध्य दिव्यं पुरुषं योऽनुस्मरेत्, स तमेवोपैति वद्वाचं याति; तत्तमानि-
श्वर्यो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.— कान्तदर्शी हि कविरित्युच्यते, अत्र
ह कविशब्द ईश्वरविषयत्वात् सर्वदर्शित्ववर इत्यभिप्रायेणाह—
सर्वज्ञमिति । पुराणशब्देनानादित्य विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
पुरातनमिति । अनुपूर्वं यातिर्विविच्य श्रान्ताय इत्येतावन्मा-
त्रप्राप्त्यनुदासाय विश्वस्य प्रशासितारमित्युक्तम् । ईशस्य
यतोऽनुशासनमाहापनमेवेति भावः । अनुशासनं कर्मत्वात्का-
त्यायनो 'सर्वस्य धातारम्' इत्यत्र सर्वस्येति पदनाशङ्कोऽयम्,
विदेशनिर्दिष्टाभावात् सर्वविषयतमिन्द्रियप्रायेण—विश्वस्ये-
त्युक्तम् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्ग्यं दावाष्टदिव्यो
विरते स्थितः' [बृ. उ. ३।१०.६] इत्यादिकमत्र भाष्यम् ।
"अन्तः प्रविष्टः शम्भा जगन्नाम्" [य. भा. ३।३] इत्यादि
प्रपञ्चनस्युक्तिरन्तःप्रवेगोऽपि कश्चिदन्तरत्वनत 'अणोऽणीमा-
पत्' इत्युच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तं—सूक्ष्मतरमिति । "यत्ता पुर-
स्तात्पुनरावहात्" "यदाकृत्तनलो यन्म दवा ईशमभ्यधत्" [

[ऋक्सं. ८।१।१८-१९ तै. ना. १।१८] इत्यादियु धातुशब्दस्य
अटि प्रयोगादायुनां कान्तार्थेणभत्वात् सर्वस्य स्रष्टार-
मित्युक्तम् । 'विष्णुना कृते सृमी' 'सर्वाभार धाम
विष्णुर्गण' इत्युक्तं सर्वाभारं सर्वस्रष्टारं चेति कलितोक्तिर्वा ।
तत्रप्रकाशेश्वरत्वस्य सामान्यदो एतत्पदोऽसम्भव-
नोदनां केचित्तमिन्द्रियमिति दृष्टिप्राप्तम् । 'मन्विन्दकान्'
इतिरहितमित्यभिप्रायेणाह सकलेतरविसृज्जातीयस्वरूप-
मिति । सर्वलोकस्य स्वरूपेणपटनत्वात् प्रमादितद्विषयविष-
द्वारा लोकेणमह अत्राहनेति । 'येन सृष्टमृतिः स्रष्टवः'
[य. तै. भा. ३।१।१०] "स्रष्टवोऽपि मातुगुणमिति"
"तस्य माता स्रष्टविदं विमति" [मुं. उ. ३।१।१०]
"तेऽपि स्रष्टवोऽपि स्रष्टवोऽपि" [बृ. उ. ३।१।११] इत्यादियु
विश्वतत्त्वदोषोदयेन विद । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"
[य. उ. ३।१।१८ यै. उ. ३।१८] इति धृतिप्राप्त्यन्तः प्रविष्टः

“तम धार्मिन्” [कृ.स. ८।१।१७] यजुः २।७।९ “तमस्त-
न्महिनाजायतैक” [यजुः २।१।९] “यदा तमः” [श्वे. उ.
१।१८] इत्यादिभ्युत्पत्तरोपलक्षणार्थं । तेन ‘तमस’ इति
सर्वकारणमृततमोद्भवविवक्षः । ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन
फलितमप्राकृतत्वम् ; तत एव चाकर्माधीनत्वं, नित्यत्व, निर-
व्यत्वमित्यादि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायश्च मानवः श्लोक —
‘प्रवासितारं सर्वेषामणीयासम- [जोरपि]-णीयसाम् ।
रुक्माभ स्वप्रवीणस्य विद्या (त)-तु पुरुष परम्- [मनु १२।
१२२] इति । अतुक्कलानां हितरमणीयत्वायाकारेण हित्य-
वर्णित्वरुक्माभत्वादिव्यपदेशः । प्रतिक्लृप्तप्रेक्षकप्रकाशातिरे-
कादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः । ‘दिवि सूर्यसदृशस्य’
[१।१।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादित्यवन्दस्य नित्य
चैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमवशब्दस्य चाज्ञानविषयत्व परोक्ष (श्व.)
निरस्तम् ।

श्लोकद्वयस्यान्वय दर्शयति— तमेवम्भूतमित्यादिना ।
भक्त्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्दिष्टात् परो-
क्षप्राणजयबलादियुगार्थेनाप्रतीति स्यादिति तदप्राणाय
विशिष्टैकार्पता दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगबलेनेत्युच्यते ।

५ आ. मा. भा.— सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति— अभ्यासेति । अभ्यास एव योगोऽभ्या-
सयोगः । दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्वं पुरिशयो नैनेन किञ्चनानाहृतं
नैनेन किञ्चनानासृष्टम्” [बृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । दिव्य
क्रीडा— [धा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— कृतोऽयमर्थः ? इत्यत उक्तप्रैवमेव
व्याख्यानमिति भावेनाह— सदेति । इन्द्रादिशब्दाबुद्ध्यासाध-
माह— अभ्यास एवेति । अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य
प्रकृतोपयोगिनोऽभावादिति भावः । ‘पुरुषाधिदेवतम्’
[८।४] इति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽप्येत्य इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह द्विष्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणात् ईश्वर एवायमि-
त्यम् । ‘पृ पालनपूजयो’ [धा. पा. ३।४] इत्यतः

‘विदिपुरुष’ इति बुधञ्प्रत्ययविधानात् पूर्णं चेति सिध्यति ।
सर्वासु पूर्वं वर्तमान इति स्वरूपावुत्पादेन पुरुष इति विषेयम् ।
तस्य व्याख्यानं पुरिशय इत्यादि । साधारणमन्तव्यासिः ।
स्वरूपं बहिराच्छादनम् । ननु दिवि भवो दिव्य, स च सूर्य
मण्डलस्यत्वादिरण्यगर्भोऽपि भवतीति कथित (श्व.) अत
आह— दिव्यमिति । औणादिको यक्षप्रययः । परममिति
विशेषणादिति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ध्येयमाह— कविमिति । कविं सर्वज्ञम् “यः सर्वज्ञः” [मुं. उ. १।९]
इति श्रुतेः । ‘त्वं कविः सर्ववेदनात्’ इति च ब्राह्मे । धातारं धारणपोषणकर्तारम्, ‘डुघाञ् धारण-
पोषणयोः [धा. पा. ३।१०] इति धातोः । “घाता विघाता परभोत सन्दृक्” इति च श्रुतिः ।
‘प्रज्ञा स्याणुः’ इत्यारभ्य ‘तस्य प्रसादादिच्छन्ति (ते तस्यसादादिच्छन्ति) तदादिष्टफलां गतिम्’
[म. भा. १२।३३४।३५-३९] इति च मोक्षधर्मः । तमसोऽव्यक्तात्परतः स्थितम् । “तमसः पर-
स्तादित्यव्यक्तं वै तमः परस्नाद्धि सततः” इति पिप्पलादश्रावणायाम् “मृत्युर्वा तमो मृत्युर्वा”
“मृत्युर्व तमो ज्योतिरमृतम्” [बृ. उ. १।३।२८] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— उक्तप्रैवमेव विधेयवशात् परमात्मे-
कायमिति भावेन तत्प्राप्तयेमाह— ध्येयमिति । आह विजिज्ञ-
होदधेयः । मनु कविश्चमन्देयामप्यसि, तत्त्वमेव भगवतो विज्ञे-
यः । इत्यत आह— कविमिति । परमेष्ठस्य साक्षरं प्रतिवे

भवेदिदं व्याख्यानम्, तत्रैव ह्यतः । इत्यत आह— य इति ।
सर्वं कविज्ञानार्थं इत्येतत्प्रत्ययः । इत्यत आह— त्यमिति ।
अन्वयात् तु ‘सर्वं विमोदितयिष्य’ इत्यादिना साक्षात्प्राप्तः
प्रतिवे । ननु धाता विरिञ्चोऽपि प्रतिवे, तत्त्वमेव भगवतो

विशेषः ? इत्यत आह—धातारमिति । कुतोऽयमर्थः । इत्यत आह—दुष्प्रामिति । त्वः कर्तृत्वचित्ते प्रविद्धमेव । परमेश्वरस्य धातृत्वसद्भावे किं प्रमाणं ? इत्यत आह—धातेति । विधाता कर्ता । परमा सन्दूक परमज्ञानरूपः । 'सर्वस्य धातारं' इत्येतत् भगवन् एव, नान्देयमित्यत्र प्रमाणमाह—ग्रहेति ।

तेन भगवताऽऽदिष्टं दत्तं फलं भुवं यस्यां सा तयोका । मोक्ष-धर्मं कथितमिति शेषः । तमसः परस्तादित्येतत् आदित्यादि-साधारणं इत्यतो देशा सम्प्रमाणं व्याचष्टे—तमस इति । स्थितमिति शेषोक्तिः । अत्रादित्यप्रसङ्गमित्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.—वायुजयादियोगयुक्तानां मृत्काले कर्तव्यमाह विशेषतः—प्रधाणकाल इति । वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां त्वीपज्ज्ञाना-घसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्वत्लाभश्चिद्वद्वतीति विशेषः । उक्तं च भागवते [३।५।४५, ४६] 'पानेन ते देव कयामुधायाः मृद्वदभवत्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं ययाऽज्ज्ञा-त्वापुःकुण्ठधिष्यन् ॥ तथाऽपरे त्वात्मसमाधियोगवलेन जित्वा मूर्तिं बलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते' इति । 'ये तु तद्भाविता लोका (के, द्वे) एकान्तिरत्वं समाश्रिताः । एतद्भ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत' [म. मा. १२।३३४।४४] इति च मोक्षधर्मं । 'सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः । नियमेन तथापीरजयादियुतयोगिनाम् ॥ वश्यत्वान्म-नसस्तवीपपूर्वमप्याप्यते ध्रुवम्' इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तराद्योक्तोक्तं सर्वोचितमिदमुपाधारम-मिति प्रतीतिरित्याह—वायुजयादौति । सापेक्षा द्विधाः, भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाथेत्यतो विशेषः विशेषत इति । अनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह । ननु च 'अनुस्मरेणः सर्वं परं पुरुषमुपैति' [को. १-१०] इत्यन्यथादेकस्य वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वम् ? उच्यते—एकस्मिन्मपि वाक्ये योगवक्ष्ये 'ध्रुवोर्मेन्ये प्राणमावेरय' इत्येतेन सर्वविषयमि-त्येतावन्मात्रमत्र प्रतिपाद्यते । यथा " शाल्वस्याय " इति श्रुतौ 'न श्रवं वरेत्' इत्यादिकं किञ्चित्साधारणं किञ्चिद-

साधारणम् । कुतोऽस्यासाधारण्यं कल्प्यते ? इत्यत आह—वायुजयादौति । अतो न तत्सर्वसाधारणमिति शेषः । तर्हि को विशेषोऽन्देषां, येन वायुजयादिद्वेष्टमविक्रममुभवन्ति ? इत्यत आह—तद्वतां त्विति । निपुणानां, वायुजयादौ । कथमिदमेत्यर्थः । किञ्चिच्छीघ्रं चेदयमिदं प्राश्यम् । अत्र प्रमा-णान्याह—उक्तमिति । यथा यथायं बोधम् । धिष्यन् भवितुम् । इतिप्रयं त्वां विदन्त्येव, न तु त इवाश्रया । सद्भावितास्तेन भगवता वासिताः । एतन्मुक्तिरूपं फलम् । तेनो नारायणा-क्यम् । ईदं समीरः । ध्रुवं मन्नाप्यते तैः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—अभ्यासयोगयुक्तेनेति अभ्यस्यत इत्यभ्यासः, अभ्यासश्चासौ योगधे-त्यभ्यासयोगः, तेन युक्तेनाभ्यासयोगयुक्तेन परमं श्रेष्ठतमं दिव्यमप्राकृतं पार्थ ! अनुचिन्तयन्त्याति तं नान्यगतिमित्यर्थः ॥ ८ ॥ कवि क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं पुरातनपुनरासितारं सर्वप्राणिनां स्वधर्म-स्थितिनिमित्तमणोरणीयांसं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मतरमनुस्मरेद्यः सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमचिन्त्यं रूपं यस्य तमादित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः परस्तात्परतो वर्तमानम् ॥ ९ ॥ प्रधाणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेदय ध्वस्तस्याप्य सम्पद्ययाशास्त्रं स तं परं ब्रह्म पुरुषमात्मानं दिव्यमुपैति ॥ १०

८ धं. ध. गि.—एवं सप्तप्रधानाधुचरुक्त्वा इदानी-मन्तकालीनभगवत्स्मरणकारणोन्मूलनं भगवदुपासनमेवात्र नस्तुमारमते—अभ्यासेति । अभ्यासश्च योगश्रेष्ठमभ्यास-योगौ । नित्यनेमिस्तिकाविद्वदकालेषु मनसोपास्यसंशीलनं अभ्यासः, योगस्त्वहरह्योगकालेऽदृष्टीयमानं यथोक्तलक्षणमुपा-सनम्, साध्या युक्तेन, अत एव हेतोर्नान्यगमिना, अयं विषयं गन्तुं शीलमस्येवमप्यगमि, तत्र भवतीति नान्यगमि । 'गमिकर्माकृतनकरीष्टता' इतिवच समासः । तेन चेतसा

परम निरतिशयम्, अत एव दिव्यमप्राकृतं पुनरनुचिन्तयन् तमेव याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अनुचिन्तनीयः पुरुषः कीदृशः ? तत्राह—कथमिति । कवि सर्वज्ञं पुराणमनादि अनुशासितारं नितिलज्जगतिवन्तारं, अणोः सूक्ष्मात्परमाणादेरपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं दुर्विज्ञेयं, सर्वस्य धातारं पोषकं, अचिन्त्यमपरिमितमहिमतया चिन्त-यितुमशक्यं रूपं यस्य तं तयोक्तम्, आदित्यस्यैव सकलजग-द्रासको वर्णः प्रकाशो यस्य तस्य, सर्वजगद्रासकमित्यर्थः ।

“तम आसीत्” [कृष्ण. ८।७।१७३ यजुः २।७।९] “तमस्त-
न्महिनाजायतैक” [यजुः २।४।९] “यदा तमः” [श्वे. उ.
२।१९८] इत्यादिभृत्यन्तरोपलक्षणाथ । तेन ‘तमसः’ इति
सर्वकारणमूलतमोद्भवविशेषः । ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन
फलितमप्राकृतत्वेम् ; तत एव चाङ्गमाधीनत्व, नित्यत्व, निर-
वयत्वमित्यादि सूचितम् । एतच्छ्लोकच्छायाश्च मानव-श्लोक —
‘प्रशासितारं सर्वपापमणीयांसम- [गोरयि] -णीयसाम् ।
कृमान् स्वप्रयोगस्य विद्या [॥] -तु पुरुष परम्’ - [मनु १२।
१३२] इति । अनुकूलानां हितरमणीयत्वाद्याकारेण हिरण्य-
वर्णत्वव्यवसायमादिपदपदेशः । प्रतिकूलदुःप्रेक्षत्वप्रकाशातिरे-
कादिविवक्षया आदित्यवर्णत्वाद्युक्तिः । ‘दिवि सूर्यसहस्रस्य’
[१।१२] इत्यादि च वक्ष्यति । एतेनादिरवशब्दस्य नित्य
वैतन्यप्रकाशपरत्वं, तमशब्दस्य चाज्ञानविषयत्व परीकं (श.)
निरस्तम् ।

लोकद्वयस्यान्वयं दर्शयति — तमेऽम्भूतमित्यादिना ।
भक्त्या युक्तो योगबलेन’ इति पृथङ्निर्दिष्टात् परो-
क्षप्राणजयबलादिपृथगर्थनाप्रतीतिरित्यादिति तदप्राकरणाया
विश्लेषार्थता दर्शयितुं भक्तियुक्तयोगबलेवेत्युचम् ।

५ आ. मा. भा. — सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति — अभ्यासेति । अ
स्योगः । दिव्यं पुरयं पुरिशयं पूर्णं च “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिश
नैनेन किञ्चनासहतम्” [बृ. उ. २।५।१८] इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्टं
क्रीडा- [पा. पा. ४।१] इति धातोः ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. वी. — कुतोऽयमर्थः ‘इत्यत उग्राश्चैवमेव
व्याख्यानादिति भावेनाह — सदेति । द्वन्द्वदिवाद्याव्युदासार्थ-
माह — अभ्यास एवेति । अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य
प्रकृतोपयोगिनोऽभावादिति भावः । ‘पुरुषाधिदेवतम्’
[८।४] इति प्रकृतो हिरण्यमर्गोऽजीव्यत इति प्रतीतिनिरासार्थ-
माह दिव्यमिति । दिव्यत्वेन विशेषणात् ईश्वर एवायमि-
त्यर्थः । ‘पृ. पालनपूजयोः’ [पा. पा. ३।४] इत्यतः

मनसोऽवलम्बे हेतुरिदम् ; तस्य भावान्तरव्यापार-
युक्तमन्त्रेण विवक्षित इत्याह आरूढसंस्था-
‘आवेद्य’ इत्यनेन योगप्रकरणेषुक्त निश्चलावस्था
तमित्याह संस्थाप्येति । अतः पुरुषस्यानस्य
देश देशान्तरानभिधानायोगप्रकरणान्तरोपदेशः ।
विभाव्योक्तं तत्र भ्रमभय इति । तमेवम्भूतं
इत्यन्वयः । ‘तं तमेवैति’ [८।६ इत्
‘स त पर पुरयम्’ इत्यादि ‘तं’ इति
मित्यभिप्रायेणाह स तमेवोपेतोति । ‘य
याति’ [८।५] इति प्रकान्तप्रकार एवा-
दर्शयति तद्भावं यार्ताणि । भावप्रधा-
भावः । तत्र सादात्म्यादिभ्रमं व्युदस्यति
भवतीत्यर्थ इति । परमसात्म्यापत्ति-
इत्युचम् । एतेन ‘कविम्’ इत्यादिभि
प्रेषयैप्रदत्त्वायैमनुसन्धेयतयोक्ता, न
कलितम् । एवमन्तिमकालस्मर्तव्यतया
ज्येयतयोक्त इति मन्तव्यम् । एवमुक्त

‘विदिपुत्रोऽ’ इति उपग्र-
सर्वासु पृष्ठं वर्तमान इति र
तस्य व्याख्यानं पुरिशय
सर्वार्थं वदितुं चाह ।
अण्डलस्यत्वादिरण्य-
आह — दिव्यमि-
विशेषणादिति ॥

५ आ. मा. भा. — ध्येयमाह — कविमिति । कविं स
इति श्रुतेः । ‘त्वं कविः सर्ववेदनात्’ इति च ब्राह्मे । धातारं
पोषणयोः [पा. पा. ३।१०] इति धातोः । “धाता वि”
‘ब्रह्मा स्थाणुः’ इत्यादिभ्यः ‘तस्य प्रसादादिच्छन्वि (ते
[म. भा. १।२।३४।३५-३९] इति च भोक्तव्यम् । तया
स्तादित्यव्यक्तं वै तमः परस्ताद्वि सततः” इति
“मृत्युर्वै तमो ध्योतिरमृतम्” [बृ. उ. १।३।२८]

६ ज. प्र. वी. — उत्तरलोकागतविशेषणवशाच्च परमात्मै-
वायमेति भावेन सत्तात्पर्यमाह — ध्येयमिति । आह विचि-
ष्टीरर्थः । मनु च विस्वमन्देषामप्यस्ति, तत्कथं मगवतो वि-
चरन् । इत्यत आह — कविमिति । परमेश्वरस्य धर्मोऽर्थः प्रमित

तत्र यथा घटान्तर्गतः प्रदीपो घटमात्र भासयति, घटच्छिद्रात् वह्निर्गतः किञ्चित्स्वप्रभया सस्पष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्वा भवनोदरवर्त्तिपदार्थज्ञातं प्रकाशयति, तद्वदेहान्तर्गता चित्तिर्देहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राद्यधुरादेर्बहिर्गता सती तत्सन्निरूप कञ्चिद्विषयं रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक्त-
गुक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना सती वृत्तन् विराडात्मानमवभासयति । यद्योक्त बाह्यग्रन्थे-
ष्वपि—‘मणिद्रुतवह्नितारासोमसूर्यादयोऽपि स्थितिर्विषयमिहाल्पं बाह्यमुद्योतयन्ति । सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्योति-
रन्तस्त्रिभुवनमपि सूक्ष्मशृलभेदक्रमेण’ इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव चतितं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदोक्षणमात्राभिनिर्गुत्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च श्रुति—“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषानिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः’ [न्या. द. ४।२।२] इत्युक्त्यादिसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यन्ते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासनेन
गृहीतोऽद्वैतदो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया भ्रान्तिरूपस्तथापि स्वाभाविकदेहाद्वैतहास्यस्वरूपः । यथा स्फटिके ही-
नोपलब्धमश्रापेक्षया इन्द्रनीलत्वमहस्तद्वत् । यथा च स्फटिके प्रणिधीयमानं चक्षुरन्तरोत्तरपाटवविद्वद्वाविन्द्रनीलत्व
बाधित्वा पद्मारागत्य, तद्वाधेन लोहितस्फटिकत्व, तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एव गुरुक्तगुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यबाधं रूपमपोह्य आन्तरेमान्तरे अवतिष्ठते । चरमं विद्वद्देह रूप प्राप्य तु स्वयमेव
विद्योयते । यद्योक्तम्—‘येन त्यजसि तज्यज’ [म. भा. १२।३२९।४०+३३१।४४] इति । येन मनसा त्यजसि
विराडादिमात्रं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः ।

तदेव व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिषु मनसः स्थिरीकरणार्थो यत्नोऽस्यासत्तत्फलभूतो योगः ।
समाधिर्ध्यानवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं, तेन गुणेन युक्तं यथेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकधेतिवत्समासः ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्टं पुरं निरस्तापेक्षयोपम् ‘यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्प्राप्मन् औपत्तस्मा पुरुष’ [बृ. उ.
१।४।१] इति निर्वचनात् । दिव्य द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वोत्तमा बासुदेव इति सततमाचार्योपदेश-
मनुष्यायान् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! । तथा च श्रुति—“यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्त गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा निद्रान् पुण्यपापे विधूय (नामरूपाद्विमुक्तः) परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [सु. उ. ३।२।८]
इति परात्परात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनाया स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह—कस्मिन्मिति । कश्चिं ज्ञान्तर्दर्शिनं, सर्वज्ञं, पुराण
चिन्तन, अनुशासितार जगतोऽन्तर्यामिण, अणो सूक्ष्मादप्याकाशदेरीयास सूक्ष्मतर, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य घातार विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूप नास्य रूप विद्यमानमपि केनचिदि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्ण आदित्यस्यैव मित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य त आदित्यवर्ण, सर्वजग-
दवभासकमित्यर्थः । तमसो देहेन्द्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाविद्यात परस्तात् पराचीन, सति देहाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः फलमाह—प्रायेणेति । प्रायेणकाले मनसाऽचलेन वृत्त्यन्तरवर्जितेन । भक्त्या भगवति
बासुदेवे आराध्यस्वपुद्गला युक्तं, योगवत्त्वेन योगो मन प्रापेन्द्रियक्रियानिरोधः हृदयपुण्डरीके तेषां वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव वलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिप्रसरन्ध्रान्त्वस्थानेष्वारोहाव-
रोहक्रमेण सञ्चारितपवनोऽन्तर्काले भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राण आवेश्य सुषुम्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेश्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तत्र भ्रूमध्यादुषु-
न्नोयमाने वायो मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामरस्थाया न भवतीत्यन्त्यप्रत्ययव्यवहारं सम्प्राद्य । ततोऽर्चिरादि-
मार्गपर्वणा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्रापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्पर्णं कर्तव्यम् । तद्वासाना-
वासितं मनो भ्रूमध्यायोगिता ऊर्ध्वया नाड्या वस्थिते प्राणे मुक्तेषुवद्वाण्डसर्परं भिरक्षा प्रचलित सति लब्ध-
वृत्तिक भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राप्त्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाधुपेतमभिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरस्थान
प्रत्यतिग्राह्यमानममानेन च पुरुषेण सङ्गन्तमानं, तेन च यथामिलपित स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तदिदमुक्तं ‘भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेश’ इति । स एव कृत्वा योगी ‘कवि पुराण’ इत्युक्तं श्रुण्व परं पुरुष
हिरण्यगर्भाख्य सर्वस्य भूतजातस्य जनधितार नारायणादिशक्तः प्रविपाङ्गमुपैति समीपं प्राप्नोति, तल्लोकं प्राप्नो-
मी दि. १२

तमसः अज्ञानान्धकारात्परस्ताद्वर्तमानं प्रकाशरूपत्वेन तन्नि-
वर्तकम्, एवमुक्तं योऽनुस्मरेन्नित्येव स तं पुरुषं यातीति
पूर्वेण सम्यग्धः ॥ ९ ॥

एवमुपासीनस्यान्तकालीनभगवदनुस्मरणपूर्वकं तत्प्राप्ति-
प्रकारं दर्शयति—प्रयाणकाल इति । एवमहरहरम्यस्य-
मानया भक्त्या भजनेन युक्तः तस्यैव मत्तियोगस्य यद्भलं
त्रिकालाभ्यासजनितचित्तस्पर्धैर्यलक्षणं तेन युक्तः, तत एव
हेतोः प्रयाणकाले प्राणकाले च अचलेन परमपुरुषैकाग्र्येण
चेतसा तं पुरुषमनुस्मरेदिति पूर्वस्माद्वचनप्रसङ्गः । स चैवमनु-
स्मरन् तं दिव्यं परं पुरुषमुपैति । कीदृशो भूत्वा ? सुषोमं ध्ये

९ व ० त ० धी०— एवं सप्तप्रभानामुत्तरं निरूप्य प्रयाणकाले योगिनां ज्ञानिनां भक्तानां च तत्तत्स्वरूप-
प्राप्त्यात्मकं फलमाह—अभ्यासयोगेति । नान्यगामिना विषयाद्यगामिना—(अध्वराद्यगामिना) —ऽनुचिन्तयन्परमं
पुरुषं नारायणं दिव्यं सूर्यस्थं याति तमेव विशिनष्टि—कविमिति । यो योगी सर्वमयं द्वाधिदेवं परमात्मानं अणो-
रणीयांसं समनुस्मरेत् अणोर्जीवादप्यणुतरम् 'अण्वी जीवकलां ध्यायेत्' इति वाक्यात् । आदित्यवर्णं ह्यप्रकाश-
स्वरूपं तदन्तर्बर्त्तितरूपं वायुरूपं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्वरूपं वा तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वरतरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ध्यानप्रकारं कालं चाह—प्रयाणकाल इति । ध्रुवोर्मध्ये प्राणमावेशयेति । स तं परं पुरुषमुपैति तत्समाकारः
सामीप्यरूपमाप्नोति ॥ १० ॥

१० पु अ. त.—अथ तत्तु भव्यातिनिससन्दिग्धा साक्षा-
न्मपोपदिष्टत्वाद् किन्तु मदाज्ञानवृत्तिरेकेणापि वेदान्तमार्गवेन
स्मरन्ति तेऽपि मां प्राप्नुवन्तीत्याह—अभ्यासेति । हे पार्थ
मद्भक्त ! अभ्यासो भगवत्सङ्गानुशीलनं, स एव योग उपायः,
तयुक्तेन नाम्यगामिना अन्यग्रीतमस्वज्ञानजचाञ्छत्यदोपरहि-
तेन चेतसा दिव्यं क्रीडात्मकं परमं पुरुषं पुरुषोत्तममात्रं
निर्जितचेतसा अविचिन्तयन् भगवत्कृतस्मरणानन्तरं चिन्तयन्
स्मरन् हे पार्थ ! तमेव याति प्राप्नोतीत्यर्थः । पार्यति सम्यो-
धनेन पृथ्वासम्बन्धान्मकृतेस्मरणानन्तरस्मरणेन यथा त्वं
मासाप्नोषीति बोध्यते ॥ ८ ॥

चिन्तनीयस्वरूपपरमात्मा ह्यभ्यास—कविमिति । कविं
शब्दार्थपरिसरं स्वगुणानुवर्णनश्रवणानन्दसंसृष्टिचिन्तानुग्रहम्,
पुराणं अनादिनिर्दिष्टं सर्वदैकरसम्, अनुशासितारं आवादि-
धर्मनियन्तारम्, अणोरणीयांसं अणोः सूक्ष्मात् अणीयांसं
सूक्ष्मम् । अयं भाव—सूक्ष्माजीवात् सूक्ष्मं जीवमाक-

सम्यक्प्राणमावेशय, प्रथमं हरपुण्डरीके स्वात्मानं वशीकृत्य
तत उर्ध्वगामिन्या सुपुष्पनाभ्या गुरुपदिष्टवर्त्मना भूमिजय-
क्रमेण अमृष्यगते आज्ञाचक्रं तं स्थापयित्वा ततो प्रह्वरग्रा-
दुत्थम्य पुरुषमुपैति । “अन्तरेण तालके । य एष स्तन इवा-
यलभ्यते, सेन्द्रयोगिनः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोष
शीर्षकपाठे” [तै. उ. १।१।१] “शतं चैका च हृदयस्य
नाभ्यस्तासां मूर्धनमभिनिष्ठतैका । तमोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेति
विष्वद्वृन्दा उन्नमणे भवन्ति” [कठो. ६।१६ पां. उ. ८।६।६]
इत्यादिश्रुत्यर्थोऽप्राप्त्यनुसन्धेयः ॥ १० ॥

भावनयोग्यस्वरूपप्राक्त्वेन तद्विद्वि बहिस्तद्विद्वद्विद्वि-
योगम् । सर्वस्य स्वकीडायोग्यस्य भावाद्विषयाक्षरादि-
रूपपदार्थस्य धातारं योषकम् । अविचिन्त्यरूपं अलौकिकक्रीडा-
व्यतिरेकमहिमामयम् । आदित्यवर्णं रसात्मकतापतेजसा सर्व-
प्रकाशकम् । तमसः परस्तात् प्रकृतेः परस्ताद्वर्त्तमानम् ।
अत्रायं भाव—भावात्मकप्राप्तमस्तस्वरूपं प्रकटितलीलास्व-
रूपात् सर्वदा रसात्मकत्वेन वर्तमानमेवं पुरुषं पुरुषो-
त्तमम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले अन्तकाले मनसा निश्चलेन मनसा सर्व-
कारहितेन च पुनः योगबलेनैव संयोगात्मकभावेनैव
ध्रुवोर्मध्ये भावस्थाने सन्ति विद्यमानं योऽनुस्मरेद्भगवत्कृ-
तस्मरणानन्तरं स्वार्थप्रकटज्ञानेन स्मरेत्, स तस्मिन्नेव
प्राणमावेशय सम्यक् भावात्मकस्वरूपप्राप्त्या परं पुरुषं पुरुषो-
त्तमं दिव्यं क्रीडात्मकं उपैति समीपे द्वायेन प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० भा० धी०— एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति— अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन 'तत्र स्थितौ
यत्नोऽभ्यासः' [पा. यो. सू. १।१३] इति सूत्रितोऽभ्यासः, तत्र ध्येये वस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणार्थो यत्नः, स च
विजातीयप्रत्ययानन्तरितसज्जातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः, सोऽत्राभ्यासः । तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रति-
मादिर्विराडादिर्वा । असिद्धस्तु मानसप्रतिमादिः, तत्रासिद्धे मनसः प्रतिमाकारतासम्पादने तत्र स्वैर्यसम्पादने
चेति विषयमेदाहिराणो यत्नः कर्त्तव्यो भवति । सिद्धे तु चित्तस्थिरीकरणार्थं एक एव यत्नः ।

तत्र यथा स्वतः स्वच्छः रक्तटिकी जपाकुसुमोपरागाद्योदितः रक्तटिक इति तत्र लौहित्याध्यासः, तत्प्राप्त्या-
न्तरेण रक्तटिकीप्रमोपे पद्मारागत्वाध्यासः, पद्मारागेऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासः, तत्रैव तदानीमेव किञ्चि-
द्वरस्ये निदीनोपलब्धाध्यास इत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेण शुद्ध एक एव रक्तटिकः पञ्चविधो भवति; एवं स्वतः शुद्ध
यौक्त्यं, मायोपरागाद्यदेवेष्टरः, मायाप्राप्त्यस्य तस्यैवेष्टरत्वाद्यप्रमोपे तत्रैव सूत्रात्ताध्यासः, सूत्रेऽप्यज्ञानदाहार्ण
द्विराट्प्राप्त्यः, तत्र एव विराटेकदेशेषु शरीरादिषु आत्मत्वप्रथमः ।

तत्र यथा घटान्तर्गतं प्रदीपो घटमात्र भासयति, घटच्छिद्रात् वहिर्गतं. किञ्चित्स्वप्नप्रभया संसृष्टं विषयमव-
भासयति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्तिपदार्थज्ञात प्रकाशयति, तद्वद्देहान्तर्गता चित्तिर्देहमात्रं
भासयति, देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्वहिर्गता सती तत्सन्निकृष्ट कञ्चिद्विषय रूपादिकमवभासयति, सर्वात्मना गुरुक्त-
युक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने त्यक्ते त्वपरिच्छिन्ना सती वृत्स्नं विराडात्मानमवभासयति । यथोक्त बाह्यमन्ये-
ष्वपि—‘मणिदुतवद्वतारासोमसूर्यादयोऽपि क्षितिर्विषयमिहात्पं बाह्यमुच्यतेत्यन्ति । सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्योति-
रन्तस्मिन्भवनमपि सूक्ष्मस्थूलमेदक्रमेण’ इति । सहजलयसमुत्थं सहजः स्वाभाविको देहकृतपरिच्छेदाभिमानः,
तस्य लयमात्रादेव सत्यितं क्रमेण सङ्कल्पक्रमेण सदौक्षणमात्राभिनिर्गृत्तत्वात्सर्वस्य प्राक्सङ्कल्पादसत्त्वात् । तथा
च श्रुति—“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति” [छा. उ. ८।२।१] इति ।
‘दोषानिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः’ [न्या. द. ४।२।२] इत्युक्त्यादिसूत्राच्च । दोषा रागादयः ।

तदेवं प्रकाशमाने विराजि‘अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः’ इति शास्त्रप्रामाण्यादुपासकेन
श्रीवितोऽद्वैतदेहो यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया भ्रान्तिरूपस्तथापि स्वाभाविकादेहाद्वैदात्सत्यरूपः । यथा स्कण्डिके ही-
नोपलक्ष्यप्रज्ञापेक्षया इन्द्रनीलोत्पलप्रहस्तद्वत् । यथा च स्कण्डिके प्रणिधीयमानं चक्षुरुत्तरोत्तरपाटविवृद्धाभिन्द्रनीलत्व
बाधित्वा पद्मरागत्व, तद्वाधेन लोहितस्कण्डिकत्व, तद्वाधेन शुद्धत्वं चावगच्छति । एव गुरुत्तयुक्त्या प्रत्यगात्मनि
प्रणिधीयमानं मनोऽस्य बाह्यबाधं रूपमपोह्य आन्तरेऽन्तरे अवतिष्ठते । चरमं विबुद्ध रूप प्राप्य तु स्वयमेव
विद्यीयते । यथोक्तम्—‘येन त्यजसि तत्त्यज’ [म. भा. १२।३२।४०+३३।१४४] इति । येन मनसा त्यजसि
विराडाविर्भावं तदपि मनस्त्यजेत्यर्थः ।

तदेव व्यवहारापेक्षया सिद्धेषु विराट्सूत्रान्तर्यामिणु मनसः स्थिरीकरणार्थं यत्नोऽप्यासस्तत्फलभूतो योग ।
समाधिष्वेयवस्तुन्येव चेतसः स्थैर्यं, तेन गुणेन युक्त यथेतस्तेन । नान्यगामिना अनन्यगामिना नैकधेतिवत्समास ।
तेन चेतसा परमं सर्वोत्कृष्ट पुरुषं निरस्ताशेषदोषम् “यत्सर्वेषां पुरस्तात्सर्वान्प्राप्नोति औपसत्समापुरुष” [बृ. उ.
१।४।१] इति निर्बन्धनात् । दिव्य द्योतमानमनुचिन्तयन्नहमेव भगवान्सर्वात्मा बासुदेव इति सततमाचार्योपदेश-
मनुष्यायन् तमेव नदीसमुद्रन्यायेन याति हे पार्थ ! तथा च श्रुति—“यथा नद्याः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् पुण्यपापे विभूय (नामरूपाद्विमुक्तः) परात्परपुरुषमुपैति दिव्यम्” [सु. उ. ३।२।८]
इति परात्परात्परं अन्तर्यामिणम् ॥ ८ ॥

तदेवमुपासनाया स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह—कस्मिन्मिति । कस्मिन् आन्तर्दक्षिणं, सर्वज्ञं, पुराण
चिरन्तन, अनुशासितार जगतोऽन्तर्यामिण, जगो सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयास सूक्ष्मतर, योऽनुस्मरेत् अनु-
चिन्तयेत् । सर्वस्य कर्मफलस्य घातार विभागेन प्रदातारम् । अचिन्त्यरूप नास्य रूप निश्चिन्तमानमपि केनचिच्चि-
न्तयितुं शक्यम् । आदित्यवर्ण आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य त आदित्यवर्ण, सर्वजग-
दवभासकमित्यर्थः । तमसो देहेन्द्रियादावनात्मन्यारम्भाभिमानरूपाविद्या परस्तात् पराचीन, सति देहाभिमाने
न प्रकाशते, योगयुक्त्या त्यक्ते तु तस्मिन् स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपासनायाः फलमाह—प्रयाणेति । प्रयाणकाले मनसाऽचलेन धृत्त्यन्तरवर्तितेन । भक्त्या भगवति
बासुदेवे आराध्यवस्तुद्वया युक्त, योगजलेन योगो मन प्राणेन्द्रियक्रियाजिरोधः हृदयपुण्डरीके तेषां वशी-
करणमित्यर्थः । तस्यैव घलेन च युक्ते भूमिकाजयन्त्रमेण प्रागेव मूलाधारादिप्रद्वारान्ध्रान्तरस्थानेष्वारोहाव-
रोहमेण सञ्चारितपवनोऽन्तकाले भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे प्राण आवेद्य सुपुत्रया नाड्या मूलाधारादुत्थापन-
पूर्वकं सम्यक् निवेद्य स्थापयित्वा । स्थापनप्रयोजनं तु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिन्तनं, तत्र भ्रूमध्यादुत्पु-
ञ्जीयमाने वायो मनो मूर्च्छामापद्यत इति तस्यामस्तथा न भवतीत्यन्त्यप्रत्ययस्तत्रैव समाद्य । ततोऽचिरादि-
मार्गपर्यागा अमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषप्राप्तस्य प्राप्त्यस्यानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यम् । तद्वत्सना-
वासितं मनो भ्रूमध्याद्योगिता ऊर्ध्वया नाड्या बद्धिर्नि प्राणे मुक्तेपुण्ड्रकाण्डपर्यं मित्वा प्रचलित सति लब्ध-
वृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारप्राप्त्यायोगमाहात्म्याच्च दिव्योपाप्सुपेनमचिरादिपूर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरस्थान
प्रत्यतिवाह्यमानममाननेन च पुरुषेण सङ्गन्तमान, तेन च यथाभिलषित स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति ।
तदिदमुक्त ‘भ्रुवोर्मध्ये सम्यक् प्राणमावेद्य’ इति । स एव कृत्वा योगी ‘कस्मिन् पुराण’ इत्युक्तप्रमाणं परं पुरुष
दिरण्यगर्भाख्य सर्वस्य भूतजातस्य जनयितार नाशयगादिशङ्कप्रतिपाद्यमुपैति समीपं प्राप्नोति ; तद्वक्तुं प्राप्नो-

तीत्यर्थः । न हि पौराणिकानामिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरि कल्पनाऽस्ति, किं तर्हि सर्वे हिरण्यगर्भलोकाख्ये सत्यलोक एवान्तर्भवन्ति । “परा हि सोपासनकर्मोर्भिर्तिर्हिण्यगर्भप्राप्यता” इति बृहदारण्यके तद्भाष्यादौ च स्पष्टम् ॥ १० ॥

ॐ ह्यारब्रह्मोपासनं सफलः तत्प्रकारश्च ।

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः * ।

‡ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेणं प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— (योगमार्गाभ्युपगमनेनैव ब्रह्मविद्याप्रवृत्तेरपि ब्रह्म प्राप्यत इत्येवं प्राप्तं इदमुच्यते ।) पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सतस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमाविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति “(तद्वा) एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति” [बृ. उ. ३।८।८] इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्ति “अस्थूलमनणु” इत्यादि । किञ्च विशन्ति प्रविशन्ति सम्पाददर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः सत्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यथाक्षरमिच्छतः—‘ज्ञातुं’ इति वाक्यशेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं सङ्ग्रहेण—सङ्ग्रहः सङ्क्षेपस्तेन—सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— येनयेनचिन्मन्त्रादिना भ्यानाकाले भगवद्गुणस्मरणे प्राप्ते सत्यभिधानेन नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृत-परमपुरुषस्य त्रैविध्यप्रसिद्धायां प्रमाणित्वमाह—पुनरपीति । उपायो वक्ष्यमाण ओङ्कारः । अविषये प्रतीचि प्रमाणिवेदार्थ-विदामपि कथं वचनं ? इत्यादिब्रह्मविषयवत्परमत्वरूपैवेति मत्वा धुतिमुदाहरति—तद्वा इति । तथापि तस्मिन्विषये सर्वविशेष-
 अन्ये वचनमनुवितमित्यादिब्रह्मणाऽऽह—सर्वेति । न केवलं विद्वद्ब्रह्मवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म, किन्तु मुक्तोपसृप्यतया मुक्ता-
 नामपि सिद्धमित्याह—किञ्चेति । केषां पुनः सत्यासित्वं ?
 तदाह—वीतरागा इति । ज्ञानार्थं ब्रह्मवर्धविधानादपि ब्रह्म हेतु-
 त्वेन प्रसिद्धमित्याह—यच्चेति । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म भगवत्पु-
 ष्ये ? इत्यादिकुलितचेतनमनुवितं प्रत्याह—तत्ते पदमिति ॥११॥

३ रा. भा.—अथ कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—यदक्षरमिति । यदक्षरमस्थूलत्वादिगुणकं वेदविदो वदन्ति, वीतरागाश्च यतयो यदक्षरं विशन्ति, यदक्षरं प्राप्तुमिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये—पद्यते गम्यते चेतसेति पदम् ; तत् निखिलवेदान्तवेद्यं मत्स्वरूपमसं-यथोपास्यं, तथा सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. च.—अथ मन्दप्रयोजनोपपत्त्याख्या (रपि स्पष्टविशेषात् । “नावेदविस्मृत्येतेतं बृहन्तम्” [बृ. उ. ३।५.१७] इत्युक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वपरिणामे ‘वेदविदो वदन्ति’ इत्यनेन सूचितवेशोक्तप्रकारस्थानम्—अस्थूलत्वादि

* विदेशेण निदमणेन इतो ज्ञेयो रागो येषां ते वीतरागा । ‡ श्रीमद्भगवद्गीतायां धुनिमुत्तरं प्रतिपादयत्यं ओह । तथाच धुति —“यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेणं प्रवक्ष्ये” [कठो २।१५] इति । १ सम्प्रत्यप्येते नि शीयतेऽनेनेति सङ्ग्रह उपासतेनोपासनेनैव पश्यमिष्याम्ये—उपासन् सन्नाम्यताया परये इत्यभिप्राय-
 गुताचार्याः । यामनस्तु—

पयन प्राप्तेऽनेनेत्युक्तं पदमिति । सम्प्रत्यप्येते प्राणानां सङ्ग्रहः प्राणमेषम ॥
 मिरवा ओशन च्यापि ब्रह्मप्राप्तं समुत्पद्ये । इमं चरन्त्येतेमेतावत्पूर्वधोरितम् ॥
 परदारयते ब्रह्मप्राप्तं मिरवा वानविधि विदुः । एवमप्युद्गद तेन ज्ञेयोऽयं प्राणमप्युद्गद ॥

—इति व्याख्याप्रमाणमनेन दूषयति—

यत्तु गतेषु इति व्याख्यानं रुद्धाग्रम् । अथ एवेन ब्रह्मेण सर्वेनाज्ञितो यः ॥
 विद्यानुवाङ्मयि सङ्ग्रह इत्येवमर्थमाह । सङ्ग्रह इति अत्र साधयति किमर्थं ? इति —अपिगीता ।

पुणकमिति । “अस्युलमनग्वहस्वम्” [बृ. उ. ३. ८।८] इत्यादिभ्यु-
तिरिद विवक्षिता । ब्रह्मचर्यं ऊर्ध्वरेतस्त्वादिकम् । यद्वा “अथ
यत्तु इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ... अथ यत्तस्यायनमित्या-
चक्षते ... अथ यन्मौनमित्याचक्षते ... अथ यद्व्रणायनमि-
त्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ” [छां. उ. ८।११.३.३] इति
धृतं ब्रह्मप्राप्त्यर्थं या काचिदपि चर्या ब्रह्मचर्यम् । वीतरागा
यत एव “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं वरन्ति” [वयो. २।१५]

५ आ. मा. भा.—तदेव ध्येयं प्रपञ्चयति—यदक्षरमित्यादिना । प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति
पदम् । पदं गतौ [४।६३] इति धातोः । “तद्विष्णोः परमं पदम्” [ऋक्सं. १।२।६।५+कठो. ३।९]
इति श्रुतेः । ‘गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पथसे यतः’ इति वचनान्नारदीये ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. ही.—क्रमयुक्त्यर्थं ओङ्कारोपासनमन्यत
इत्यन्याद्याख्यायानमपाकुरुमाह—तदेवेति । वायुप्रत्ययुतानां
मरणकाले कर्तव्यमेव, “आमनुस्वान्” [८।१३] इत्यादि-

७ ह. पै. भा.—यदिति । असुरं न स्रतौत्यन्नम् “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि”
[बृ. उ. ३।८।९] इति श्रुतेः । वेदविदो वदन्ति । विशन्ति प्रविशन्ति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिव्रतं चरन्त्य-
नुतिष्ठन्ति । सङ्ग्रेहेण सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

८ वें. प्र. नि.—एवं ‘अपासयोग्युक्तेन’ [८।८]
इत्यादिभिरितिरेक्युपासनमुच्यते । इदानीम् “सर्वं वेदा
यत्पदमामनन्ति तपसि सन्निधिं च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो
ब्रह्मचर्यं वरन्ति तत्तत् पदं सङ्ग्रेहेण प्रवीणि—ओमित्येतत्”
[१।१।५] इति कठकाश्रुतमोङ्कारोपासनं वक्तुं प्रति-
जानीते—यदक्षरमिति । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति “एतदे
तदक्षरं गार्गि” [बृ. उ. ३।८।८] “अथ परा यथा तदक्षर-
मधिगम्यते” [छां. उ. १।१।५] इत्यादिभिः । न केवलं
वाचा वदन्ति, हिन्दु मुक्ताः स्वप्राप्यतयाऽनुभूयन्ति चेत्याह—
विशन्तीति । वीतरागा निस्पृहा यतयः यदक्षरं विशन्ति
स्वरूपतया प्रविशन्ति । न केवलं ज्ञानिभिरनुभूतम्, किन्तु
जिज्ञासूनामपि सर्वैः प्रयासस्तदर्थं एतेषाह—यदिच्छन्त

इत्यादि कर्तारः । एतेन क्लृप्ताययोः प्रदर्शनम् । पदशब्द-
स्यात्र स्तार्थावुत्पत्तिरुपपन्न योगमाह—पद्यत इति । अत्र
पदशब्देन ज्ञानविषयस्त्वमुच्यते उपास्यत्वादिकमभिप्रेतमित्याह—
गम्यते चेत्तसेति । यन्मन्त्राभिप्रेता प्रसिद्धिमाह—तच्चिरि-
लेति । अत्रोक्तस्यात्र विचारादिदोषरहितपरमात्मविषयत्वात्
मत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वावाधारणं रूपमित्यर्थः । अक्षररूप-
परमात्मोपासनमताक्षरस्वरूपजीवात्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

विरोधादिति भावः । ननु पदत्वं शब्दस्यैवोङ्कारस्य सम्भवति,
न विष्णोरित्यत आह—प्राप्यत इति । कर्मण्यकारप्रत्ययः ।
१६ स्वस्त्वमिति प्रयोगप्रदर्शनम् ॥ ११ ॥

इति । ज्ञानमिति शेषः । यद्वदन्तिमुच्छन्तः साधकाः गुरुकुल-
वासादिरूपं ब्रह्मचर्यमाचरन्ति । “ब्रह्मचर्यं” इति दृढस्यवान्
प्रत्ययमार्गां याताज्ञानतपसामप्युत्पन्नम्, “तमस्तं वेदावु-
च्यन्तेन ब्राह्मणा विविदिरिति एतेन दातेन तपसावासाधनेन”
[बृ. उ. ४।४।२२] इति श्रुत्या ब्रह्मचारिभ्यामायिव गृह-
स्वादिभ्यामायसि विविदिषासाधनेन विधानात् । एवं
वेदलवचनयज्ञदानतपोभिर्मिज्जासितस्य वीतरागीर्षतिभिः प्रवे-
ष्टव्यमखिलजगदहस्यं कथमहं विजानीयमित्याहुको मा भू, अहं सङ्गं ज्ञापयामीत्यभिप्रायेणाह—तत्तत् पदमिति ।
तदक्षराख्यं पद्यते गम्यते इति पदं ब्रह्म ते तुभ्यं सङ्ग्रेहेण
सङ्क्षेपेण प्रवक्ष्ये यथा तव शोचो भवति तथा प्रकृष्येण
वक्ष्ये ॥ ११ ॥

९ व० त० ही०—इयं त्वधिगम्यप्राप्तिरुक्तयोगिनिश्चिन्नोक्त, अक्षरब्रह्मात्मचित्तकानां ज्ञानिनां तु स एव च
छन्दो भवतीति प्रतिजानेत्तदुपासकानाह—यदक्षरमिति । वेदविदो ब्राह्मणाः “एतदे वदक्षरं गार्गि” इत्यभि-
वदन्ति [बृ. उ. ३।८।८] । प्रायो वेदविद्वा वादोऽक्षरपर्यवसायीति गम्यते । यतयो वीतरागाः परमहंसाः यत्
विशन्ति एकत्वमाप्नुवन्तीति सन्न्यासिनां प्राप्यवयोक्तम् । “यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति” इति ब्रह्मचारिणा तदक्षर-
स्वरूपं मत्स्वरूपत्वात्पदम् “चैरे च सात्त्वतपतेऽक्षरणं प्रविष्टे” इति वाक्यात् “अन्तर्गम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य
दि” इति निग्रन्धाचरणरूपमेतत् ते सङ्ग्रेहेण प्रवक्ष्ये तेषां गम्यमिति वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—अनुभूतिरुक्ता अपि तदेव प्राप्तवन्ति,
योगयुक्ता अपि च, तदा तयोः को विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां
तयोः प्राप्यरूपमाह—यदक्षरमिति । वेदविदो वेदमन्त्रज्ञा
यदक्षरं वदन्ति, यत् वीतरागा विरगिणो यतयः सर्वस्यामा-

दिप्रयत्नवन्तो विवदन्ति यत्रियं प्राप्तवन्ति, यदिच्छन्तो
यत्स्वरूपज्ञानेन ब्रह्माच्छब्दं ब्रह्मचर्यमिन्द्रियनिग्रहं गुरुकुले
चरन्ति, तत्पदं तेषां प्राप्यं ते तुभ्यं सङ्ग्रेहेण सङ्क्षेपेण ज्ञानार्थं
प्रवक्ष्ये कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० ही०—“अधोमध्ये प्राणमावेदय” [१०] श्रुतं तत्किं कृत्वा कर्तव्यं ? तत्कृत्वा च किं कर्तव्यं ?
इत्येवमयं यदिप्यस्तत्र प्रतीकत्वेन चिन्तं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरेवेदविषयास्तौनि—यदि वि । यदक्षरं प्रण-

वारुथं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदन्ति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाक्यं— “ एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य-
 स्मृलमनण्वहस्यमदीर्घम् ” [वृ. च. ३।८।८] इत्येवंलक्षणं वा वेदविदं चपनिपद्भिदो वदन्ति, यच्च यतयो विशन्ति ब्रह्म-
 प्रतीकत्वेन शरणीकुर्वन्ति; पक्षे सम्यग्दर्शने सति सरित्सागरन्यायेन यत्रविशन्ति यतयः । यदक्षरमिच्छन्तो
 ब्रह्मचर्यं चरन्तीति पक्षद्वयेऽपि समानम् । तत्ते पदं वर्णत्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण
 प्रवक्ष्ये । अयं च वाच्यवाचकयोरभेदः श्रुतिच्छायाया गम्यते “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” [कठो. २।१४]
 इति सर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य “ सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं
 चरन्ति तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण ब्रवीम्योमित्येतत् ” [कठो. २।१५] इत्योङ्कारेणोपसंहारात् तत्कलं च प्रतीकमावात् ओ-
 ङ्कारं प्रतीकत्वेन प्रस्तुत्य तद्वारा शुद्धं शतलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । तथा च श्रुत्यन्तरे “ एतद्वै सत्यकाम परं
 चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ” इत्युपक्रम्य “ तस्मात् (एवं) विद्वान्नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ” [प्रश्नो. ५।२]
 इति दृष्टम् । आयातनं शालमामवत् प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— “ स यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु मार्श्यान्तमोङ्कारमभिधायति । कतमं वाच
 स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः ” [५।१२]
 इत्युपक्रम्य “ यः पुनरेतं (एतत्) त्रिमात्रेणोमित्येतन्नैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायति ” [प्रश्नो. ५।५]
 इत्यादिना वचनेन “ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” इति चोपक्रम्य “ सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति
 तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ” [कठो.
 २।१४, १५] इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण (वा) च परब्रह्म-
 प्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत् ।
 तदेवेहापि “ कविं पुराणमनुशासितारम् ” [८।९] “ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ” [८।११] इति
 चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं
 योगधारणासहितं वक्तव्यं, प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उक्तो ग्रन्थ आरभ्यते—सर्वेति ।

२ आ. शां. ध्या.— वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यकीर्तकं सर्ववेदधारभूतमोङ्कारमभिधायितेन ध्यायीत । तन्नाभिधायनं
 ओङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं ध्येयमुक्तमनुनामिति—स यो हेति । सत्य-
 मामेनाभिधायनकलं जिज्ञासुना ‘ भगवत् ’ इति पिपरादं सम्बो-
 ध्याभिमुखी क्रियते । निपातो तु प्रसिद्धमर्थमेव चोत्तयन्तावभि-
 ध्यानस्य फलवत्त्वेन वर्तव्यतममवेदयत् । मनुष्येषु गम्ये स
 ओऽपि ह्यतो मनुष्यन्तःप्रसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा सर्ववेदधारभूतमोङ्कारमभिधायितेन ध्यायीत । तन्नाभिधायनं
 ‘ आधायकत्वा ’ [म. सू. ४।१।१२] इति न्यायेन मरणान्त-
 यलप्रेष्यम् । स चैवमनुतिष्ठप्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जे-
 न्यानां बहुत्वात्तत्र लोकं जयतीति प्रथं पृष्टवते सखदा-
 माय पि ‘ भगवन्नामा किलाऽऽचार्यः प्रतिपत्तं प्रोवाच । तत्र ॥ ११ ॥
 अमभिधायमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन भवोपरोति—एतद्वा इति ।

“ १ अत्र केचित्—इष्टप्रणिधानेन समारहेतो स्वात्मगोचराज्ञानस्य स्वान्मगोचरमुत्तमयोगमन्तरेण निवृत्त्ययोगात् तस्य
 साधनमोर्ध्वेऽनुत्वं न सम्भविष्यति, किन्तु अन्ताभ्योन्मुख्यद्वारा योगधर्माददत्तवमेव । तथा च सूत्रम्—‘ समाधितिद्वितीयाप्रणि-
 धानात् ’ (पा. यो. २. ४.) इति । तस्मादविरोधाय—‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् आत्मनो योगधारणाम्-
 न्विन ’—इति रूपं ध्येयम्—इति वदन्ति । अन्ये तु — निरतिशयसत्तिमदीश्वरप्रणिधानमुत्प्रेषणाशुपगत विविध योगादि-
 कर्म मोर्ध्वेऽनुत्वं । तथाच भक्तिमीमाणाग्रमुद्र—‘ उरकांनि स्थितिवाच्योपायः ’ (रा. भ. सू. २. २. २६) इति । परमार्थो
 उन्मूल्यते कर्मवृत्तयः कर्मवृत्तयः । कुत ? स्थितिरस्यैव—स्मृतयो गीताया तासां वाक्येनैव परमार्थोपरोक्तः
 तमेतं इति तदर्थः । तस्मात्तथावद्विचित्रमेव मुच्यमिन्द्यात् ।

—अविनीता ।

त्रिमित्राणांकारोकारमकारमकेनेति यावत् । 'योऽभिध्यायी(स)' तमेव यथाभिध्यानं पुरुषमधिगच्छति' इत्यादिवचनेनोपासनमो-
द्धारस्योक्तमित्यर्थः । प्रमथुतिवत्कष्टवर्गं च तत्रैवार्थे प्रवृत्ते
त्याह— अन्यत्रेति । अव्यवधानेनोपनिषदा व्यवधानेन च
कर्माधुनीना परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति— सर्वं इति ।
तपशमपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह— तपां-
सीति । तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्या-
ह— यदिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मण सङ्क्षेपेण
कथनमोद्धारद्वारकमिति वक्ष्यति—ओमित्येतदिति । उदाहृत-
यचनानां तात्पर्यं दर्शयति— परस्येति । तस्य वाचस्वरूपेण
वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा निवक्षितस्योद्धारस्योपासनं ययोर्क-
र्त्तव्यमैकमिति सम्बन्धः । ननु परस्मिन्ब्रह्मणि 'तत्त्वमसि' [छा-
उ ६।८-१६] आदिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भवि-
ष्यति किमित्युपासनमोद्धारस्योपन्यस्यते? तत्राऽऽह— परेति ।

१ शां. भा.— सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ, तानि सर्वाणि
संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र
वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाब्धोर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो
योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— श्रोत्रादीनां द्वारत्वं च तत्राऽऽह—
उपलब्धमाप्ति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शन-
द्वारा तेषां वैमुख्यापादनम् । कोऽयं मनो हृदये निरोधः ?
तत्राऽऽह— निष्प्रचारमिति । मनसो विषयान्तरावृत्तिं निरुध्य
हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति— तत्रेति । कर्त्तव्यमित्यत्रापि

हृदयादिति सम्बध्यते । मर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि
सन्निरुध्य वायुमपि सर्वतो निपृथ्य हृदयमानीय ततो निर्गतया सुषु-
म्ना कण्ठभूमध्यरालाट्कमेण प्राणं मूर्धन्याधाया योगधारणामा-
रुह्य तत्र व्याहरत्मा च तदर्थमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति
सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ शां. भा.— तत्रैव च धारयन्—ओमिति ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोद्धारं
व्याहरन्नुच्चारयन्स्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्मनुचिन्तयन् यः प्रयाति प्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं
शरीरं, 'त्यजन्देह' इति प्रयाणविशेषणार्थं, देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः ।
स एवं त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तयोगधाराणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि
प्राणमापाया धारयन्किं कुर्यात् ? इत्याशङ्कयानन्तरलोकावभवतार-
यति— तत्रैवेति । एकं च तद्वत्तर चेत्येकाक्षरमोमित्येवैक-
लक्षकं ब्रह्मेति विशिष्यते? तत्राऽऽह— ब्रह्मण इति । य

प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन्देहमिति सुवता पुनराकारि-
त्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विश्रुतेति— देहेति । एवमोद्धार-
व्याहरदमर्थं आभिध्यायव्यन्यानिष्ठं स उपमावित्यर्थः । 'परमा'
इति गतिविशेषणं क्रमशुक्तिविषयया द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

१ रा. भा.— सर्वद्वाराणीति । सर्वाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ज्ञानद्वारभूतानि संयम्य स्वध्या-
पारेभ्यो विनिवर्त्य हृदयकमलनिविष्टे मय्यध्वरे मनो निरुध्य योगारूपां धारणामास्थितः मय्येव
निश्चलां स्थितिमास्थितः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन् आत्मनः प्राणं
मूर्धन्याधाया देहं त्यजन् यः प्रयाति, स याति परमां गतिं प्रकृतिविशुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमा-
त्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
परमां गतिम्' [८।२०, २१] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

४ वे. ता. च.— 'सर्वद्वाराणि संयम्य' इत्यत्र चत्वारः । श्रोत्रादीनीति । द्वाराण्यन्तरहितस्पर्शनादीन्द्रियाणां कथं द्वार-
पत्नीतिनिरासाय प्रत्याहारविषयताद्युक्तताय चाह सर्वाणि । शब्दार्थतेत्युक्तो ज्ञानद्वारभूतानीति । संयमनमत्र शब्दादि-

१० पु अ त — प्रतिगतस्वरूपमाह द्वाभ्याम् — सर्व
द्वाराणीति । सर्वाणि इन्द्रियद्वाराणि सयस्य वशीकृत्य
लङ्घितविषयान्मनानिन्दन् च कृत्वा मनश्च विवत्पात्रिधर्म
त्यागनं हृदि निरुद्धम मूर्ति भुवोर्मध्ये मान्यस्थाने प्राणमाधाय
आत्मनो योगधारणमास्थित आश्रित सन् ॥ १२ ॥

ओमिति । एकाग्र शक्तिद्वयसम्बद्धपुरषवर्द्धनयामक
मन् यद्वर ब्रह्मवाचस्वात्तरुपत्वाद्वा मन्नात्मक व्याहर उ
चारयन् मामेव रूप प्रकटयत्स्मरन् यो देह त्यजन् प्रयाति
प्रकर्षेण आवात्मतया गच्छति ॥ परमा परो मीयते यथा यम
वा, त्वा गतिं अक्षरामिका याति, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी० — भुवोर्मध्ये कथं प्राणमागेशयेत् ? इत्यत आह — सर्वेति । सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहण
द्वाराणीन्द्रियाणि सयस्य निगृह्य, तथा हृदि मनोऽपि निरुध्य तेषां कञ्चुकभूत प्राणं मूर्द्धन्यनाडया सुपुत्राख्यया
मूर्तिं भुवोर्मध्ये आधाय । कथम् ? योगधारणा योगशास्त्रोक्ता धारणा मनसो देशविशेषनिर्दिष्टानीमास्थिता
अनुतिष्ठन् सन् ॥ १२ ॥ मूर्तिं प्राणमाधाय किं कुर्वीत ? अत आह — ओमिति । ओङ्काररूप एकाक्षर एक च तद्वर
च वर्णो ब्रह्म च तद्व्याहरन् उच्यते, मा च ब्रह्मभूत अनुस्मरन्, यो हि देवदत्त स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै
देवदत्तोऽभिमुखो भवति, एव ब्रह्मणो नामोच्चारणेन सन्निहिततर व्यापक ब्रह्म सावकस्य सन्निधीयत । सन्निहिते च
ब्रह्मणि यो देह त्यजन् श्रियमाण प्रयाति ऊर्ध्वनाडया उत्क्रामति, स परमा गतिं सन्निकटप्रवृत्त्या याति प्रवृत्त
प्रवृत्त्य श्रूयते “ एवाऽस्य परमा गतिरेवाऽस्य परमा सम्पदोऽस्य (परमो लोक एवोऽस्य) परम आनन्दः ”
[वृ उ ४।१।३२] इति । तामेव गतिं शुद्ध ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा ॥ १३ ॥

भगवत्प्राप्तेः सुलभमुपायान्तरम् ।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

१ शां भा — किञ्च — अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सतत
सर्वदा यो मा परमेश्वर स्मरति नित्यशः । ‘ सततं ’ इति नैरन्तर्यमुच्यते । ‘ नित्यशः ’ इति दीर्घ-
कालत्वमुच्यते, न पण्मासं सवत्सर वा । किं तर्हि ? यागजीव नैरन्तर्येण यो मा स्मरतीत्यर्थः ।
तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुरेन लभ्यः, हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः ।
यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

२ आ शा द्या — ननु वायुनिरोधविधुराणामुदीरितया
रीत्या स्वच्छाप्रयुक्तोत्सृष्टमण्डलमवाहुर्यमा परमा गतिरापतेदिति
तत्राह — किञ्चेति । इत्य भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्य
र्थः । ‘ वतन् नित्यम् ’ इति विशेषणोऽनुस्मरकत्वमाह — सतत-

नित्यादिना । उक्तमेवापीनहृत्स्य व्यक्तीकरोति — तेषां
दिना । शिताहुरिच्छया देह त्यजति, तदितरस्तु कमभ्यस्य
वेति विशेष विवक्षयमाह — यत इति । अनन्यचेतस्य समाहित
चेतस्य प्रतीधरस्य सौम्यमेवमित्युच्यते ॥ १४ ॥

३ रा. भा. — एवमैश्वर्यायिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्नायासुगुणो भगवदुपासनप्रकार उक्तः । अथ
ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह — अनन्यचेता इति । नित्यशः मासुद्योगप्रभृति सतत

१ अत्रैव वदत्यभिन्नरुतुसपादा — नन्वत्र मुनेः पञ्चद्वारैतपदोप विविरोधो उत्तम तौ मार, तथा च चम् — व्यापिदो
निवसतायामुक्ता तनाम निष्कृता । अन्वयानि शिव नाम भोत्वान्ति शिवदायिनी इति । यदि वा सननाम्नातोऽपि देव
कृतस्तत्पापि पुनरिह स्वन्मै रसत्तादर्जिमितादन्त्य एव ध्येये यदा तादृशमात्रा आसन्न, तदाऽयमुत्तरीं गन्तव्यं उपायं सत्कान्तर
प्रतिबन्धक उक्तः । अत एव ‘ यदा ’ इत्यादिना ‘ अभिप्रास्य ’ इत्यतः प्रतिपाद्यतां शब्दाऽयमुत्तरीं गन्तव्यं उपायं सत्कान्तर
गच्छत्यारकारविषयगतलक्षणमप्रतर्हि प्रतिपादयितुम् । यदा दुराचारा — ‘ निमेषमपि यद्वक्ष्ये श्वशरोपेति तन्मम
विषयं तदा यस्या किं सत्कान्तरित्यर्थः ॥ इति । अत एव प्रवाणकाये स्मरणेन विनाशयन्तति यदा कदा तान् शीतान्
कर्मणः ‘ अनन्यचेता ’ इति । ‘ यत्र च शरीराणां दस्य न च दस्य ॥ तदाहं सुखं इति — तस्य न
वर्तिरिति प्रमाणकालीशिवयदेष्टम्, तीर्थसुखा, उत्साहस्य, आसन्नताया, सत्त्वविगुणि सन्निहितस्य, विगु
दित्वाद्यन्त, दिग्ग, अहमिमाशिवभूतिविहं येष्टम् । अहं इति, इत्यादि प्रयोगयनीय इत्यर्थः । — इति ।
यादिनं कर्मयोगस्य इति व्याख्यानं ॥ दुरात्मलक्षणं, यं दम्भशरपविरो यत् ।

— अविनीता ।

सर्वकालं अनन्यचेता यः स्मरति अत्यर्थमतिप्रियत्वेन मत्स्मृत्या विना आत्मधारणमलभमानो निरति-
शयमियं मां यः स्मरति, तस्य नित्ययुक्तस्य नित्ययोगं काङ्क्षमाणस्य योगिनोऽहं सुलभः अहमेव
माप्यः न मन्त्राव ऐश्वर्यादिकः सुप्रापश्च । तद्विद्योगमसहमानोऽहमेव तं वृणे । मत्मास्यनुगुणोपासन-
विपाकं तद्विरोधिनिरसनमत्यर्थमतिप्रियत्वादिकं चाहमेव ददामीत्यर्थः । “यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः”
[मुं. उ. ३।२।३] इति हि श्रूयते । वक्ष्यते च तेषां सततयुक्तानां मन्त्रां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि
युद्धियोगं तं येन मामुपपान्ति ते ॥ तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्यो
ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ [१०।१०, ११] इति ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.—सहृदयं मनुजद्वि—एवमिति ।

अन्यायारम्भान्प्रशोत्तरयोस्त्वप्रवृत्तौ पूर्वाभ्यासान्ते चाय
कमो न विवक्षित, अभियस्तान्तिमप्रत्यययो. साचाण्येन
प्रतिपादने तात्पर्यात् । इदं प्रतिनियतायोपदेशरूपत्वादुत्त
रोत्तरं उत्पद्यमानादर्थानां श्रयायात्मास्यं मगवन्नाथार्थिनं कमे-
नोक्तमिति भावः । अत्र च एवम् इति निर्देशात् स्वप्ना-
भ्यानुगुणं इति निर्देशात् प्रकरणस्याधिकारित्रयविषयत्वव्य-
वस्थापकत्वेन प्रदर्शिता । तथाहि—एवमत्र वक्षिच्छब्देन-
ननु ‘ते मन्त्र तद्वि’ [७।२९] ‘किं तन्म’ [८।१] ‘अक्षरं मन्त्रं परमम्’ [८।३] इति नञ्शब्दस्य सामानाधिकारि-
पत्तये को वाच्यः ? तस्यैव च सर्वात्मत्वादभ्यात्मसाधनेनापि
तद्वत् सर्वं ग्रहीतुमुचितम्, ‘भूतभावोद्भवकरो विसर्ग’ [८।३]
इत्यपि जगत्सृष्टिप्रदं युक्तं, ‘देवभूतदेवो जगत्प्राप्तो वा,
स चान्निष्ठसिद्धिप्रदो यज्ञः, ‘अधिभूतं क्षरो माध.’ [८।४]
इति च अधिमवतीति व्युत्पत्तेः प्राणिजातम् । पुरुषश्च अधिदेवत-
मिति परमेश्वरमभ्यासिष्य, समष्टिपदवादिवा, अभियन्त सर्व-
यशमिमानिभी विष्णवाख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णु’ [४. ४. १३।१] इति ध्रुवे, ‘अन्तकाले च’ [८।५] इत्यादि
श्लोकजनयमपि सुमुखोत्तान्तिमप्रत्ययमधिकृत्योक्तम्, प्रश्रुति-
वचनश्लोकानां पूर्वाभ्यासे प्रस्तुताधिकारित्रयज्ञातव्योपादेयपर-
त्वेऽप्युपरितनाः श्लोकाः प्रयान्तया सुदुर्लभत्वेन निर्दिष्टाभिवरा
पुष्पा, अन्यथा ‘नामेव स्मरन्’ [८।५] ‘मासेवैभ्यसि’
[८।७] इत्यादेर्गोभान्, अत एव ‘प्राणकाले च कथम्’
[८।९] ‘अन्तकाले च माम्’ [८।५] इति श्लोकयोरधिकारि-
त्रयपरत्वेऽपि तद्विषयेऽत्र तद्वैकल्ये प्राप्तिमिति निरस्तम् ।
तनापि चाधिकारित्रयपत्तये ॥ प्रतीयते, नैवैश्वर्यार्थिनः परम
पुरुषविषयान्तिमप्रलयसापेक्षताया प्रमाणं पदयाम्, एवमुत्तरे-
ष्वपि श्लोकेष्वेव एवाधिकारी, तद्वैय चैकमेव पुन पुनरन्य
विज्ञानो विज्ञादीक्रियते, न च पुनरुक्तदोषः, अस्यास्य
शनिप्राधान्यलिङ्गत्वात्, ‘संविदि परमा गता’ [८।१५]
‘व याति परमा गति’ [८।१३] ‘तमाहु परमा गतिम्’ [८।२१]
इत्येवोपादेयार्थं च प्रतीतं त्वपरिष्यान्त्यम्, न च परमपन्त-
व्यातिरिक्ता परमसन्निधिः । ‘तमाहु परमा गतिम्’ [८।२१]

इति परोक्षनिर्देशश्च ‘पुरुषः स परः पार्ष’ [८।२१] इतिव-
त्स्यात् ‘परमं पुरुष दिव्यं’ [८।८] ‘स तं परं पुरुषमुपैति
दिव्यं’ [८।१०] पुरुष स परः पार्ष ! अस्या लभ्यस्त्वन्मया’
[८।१२] इत्यमीषा भिन्नार्थत्वेन च युक्तम् ; परैरपि
च सर्वैः प्रायश एवमेककण्ठेन व्याख्यातम्—इति । अत्रैव
परिहारकम्—‘अधिशब्दोऽहमेव’ इतिवत् ‘अहमेव मन्त्र’ इत्य-
नुक्तेरभ्यात्मनादिवदन मन्त्रस्यैवैस्यान्यदन्तरत्वे तावत्प्रतीत्यम्
न च मन्त्रादश्वत्थरात्रदस्य परमात्मनि स्मृतिशयः, येन तत्तत्त-
व्याख्यानं स्यात् । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पर्याप्तते ।
ये चाप्यक्षरमन्यक्तम्’ [१२।१] इत्यादिषु च परमात्मनो-
ज्येष्ठदेवोपास्यत्वमक्षरशब्देन प्रतीयते, ‘हू त्वे मन्त्रस्तस्य मूर्ते
चासुर्मेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वमूतेषु च स्थिते ॥ अक्षर
त्वरं नञ् क्षर सर्वमिदं जगत्’ [वि. उ. १।२।५५।१६]
इत्यादिषु चाक्षरपरमेश्वरशब्दो पश्चिदात्मविषयो शारीरक-
भाष्ये समर्थितः, अतोऽत्र ‘किं तन्म’ [८।१] इत्यु-
क्तेऽहमेव मन्त्रोऽन्यथाभ्यामात्रत्वेत्तद्विषयमक्षरशब्दः, परमेश्वरवि-
रोधितान्तरशब्दादनुगुण्याच्च प्रतीतेरीश्वराभ्यात्मस्मिन्पश्चिदात्म-
न्युपचाराद्वर्तते, पञ्चाशत्तमेव ‘अन्यथाऽक्षर इत्युच्यते’ [८।२१]
इति वक्ष्यते, न वासौ श्लोक परमात्मपर इति शङ्कनीयम्,
‘ये चाप्यक्षरमन्यक्तम्’ [१२।१] ‘ये त्वक्षरमनिर्देश्य’
[१२।३] ‘क्षराक्षर एव च’ [१५।१६] इत्यादिविधा-
नापि अक्षरकञ्चस्य भगवद्यतिरिक्तविषयत्वप्रतीते, सविदि-
शब्दश्च परमपतिशब्दनिर्दिष्टप्राप्यविलसणा समोचीना सिद्धि
स्वरस्य उपास्योपास्यत्वा व्यनक्ति, अतएव स्वभावादिस्त्वा अधि-
कारित्रयशब्दोपादेयवस्तुविशेषपरा लक्षा । एवं स्वभाव्य
पर्यालोचनया पूर्वाभ्यासप्रवृत्तपरामर्शेन च प्रश्रुतिवचनवाक्या-
नामधिकारित्रयविषयत्वे सिद्धे तदनन्तराणामपि ग्रन्थानां
ययामम्भर सर्वविषयत्वं युक्तम् । प्रकान्ते चाधिकारित्रये यद्-
सप्रयेणानुपमाने कैवल्यमयवत्प्राप्तिकामयोरनन्तरं स्पष्टमभि-
धानात् ‘अन्यास’ [८।८] इत्यादिकं परिशेषादिशर्थाभिधि-
वयम् ; यवैश्वर्यार्थिना परमपुरुषविषयान्तिमप्रत्ययसापेक्षताया
प्रमाणं नास्तीति, तदपि न, श्रीमद्भागवते पुराणे ध्रुवचरिते
तच्छृते—‘असि हरी मण्डपति प्रवृत्तः *’ इत्यादिना । अतो

* भक्तिं मुदु प्रवृत्तां स्वयि मे प्रमत्ता मृगान्तम् । मन्त्रममलाशयानाम् । येनाज्ञात्वात्तममुक्तसने भवामि न मेये भवदुपधा-
मनाममच ॥ [४।१।११] इति तु भाष्यते ।

यथोक्तं भाष्यम् । यद्यपि ब्रह्मपुराणपरगत्यादिख्यैरिह सर्वत्र परमात्ममत्ततन्प्राप्त्यादिरेव प्रतीयते, तथापि तावत्तैवाधिकारि-
विषयत्वं वक्तुं न युज्यते, पूर्वत्र प्रयाणकाले भूमध्ये प्राण-
वेशस्य तत्रैव परमात्मध्यानस्य च विहितत्वात्, अनन्तरं च इदि
ध्यानस्य मूर्ध्नि प्राणावेशस्य च तत्काल एव विधानात् ;
तदिदं द्वयं परस्परविरोधं किं कालभेदाद्यवस्थाप्येताधिकारि-
भेदाद्वा? तत्र ॥ तावत्कालभेदो भूतः, प्रत्युत कारिकस्यमेव
भूयते, अतः परिक्षापितोऽधिकारिभेदः । किञ्च “ शतं चैका-
क्ष” [छा. उ. ८।६।१] इत्यादिभिर्मूर्धन्यनाहया निष्क्रमणं
सोक्षहेतुं, अन्त्याभिनिष्क्रमणं फलान्तरहेतुरित्यवगते प्रयाण-
काले भूमध्ये मूर्ध्नि च प्राणावेशस्योत्क्रमणोपेतया तत्तद्देव-
गततावगोत्क्रमणे प्रतीतिरसिद्धस्तदधिकारिभेदः । पूर्वत्र चाध्यये
“ चतुर्विधा भजन्ते माम् ” [७।१६] इत्यादायमधिकारि-
भेदः प्रस्तुतः ; तदन्ते च “ जगत्प्रणमोक्षाय ” [७।२९]
“ साधिमृताधिदेव माम् ” [७।३०] इति श्लोकयोर्विच्छेदाद-
स्याधिकारिभेदप्रतीतिर्भाष्ये प्रतिपादिता, सा चानापि स्फुट-
“ अणोरणीयासमुत्तरेण ” [८।९] “ याः प्रयाति स्थान-
देहं ” [८।१३] “ यो मां स्मरति नित्यशः ” इति । एतद-
खिलमभिप्रेत्योक्तं पद्यमेव भाष्यार्थिन इत्यादि ।

उक्तवाच्यापिहारी “ अनन्यचेता ” इत्युच्यत इति परोक्त-
निराङ्गत्वं “ अनन्यचेता ” इति श्लोकस्याप्येमाह— अथेति ।
‘ नित्यशः ’ इत्यनेनात्मनानुभवादिफलान्तरव्यवधानैरपेक्ष्य विव-
क्षितमित्याह— उद्योगप्रभृतीति । अन्यथा “ सततम् ”
इत्यनेन पुनरुक्तिः सङ्कोचोऽसौ वा स्यादित्यभिप्रायेणाह—
सततं सर्वकालमिति । अनन्यचेतस्त्वादेनाभिप्रेतं स्मृते-

७. आ. मा. भा.— नित्यशुक्तस्य नित्योपायवतः । योगिनः पतिपूर्णयोगस्य ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. टी.— नित्यशुक्तस्य योगिन इत्येतयोरेकाधतानिरासाप्येमाह— नित्येति । नित्योपायवत्त्वेन सम्पूर्णयोग-
स्त्वैत्यर्थः ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अनन्येति । अनन्यचेता यो मां स्मरति नित्यशः । मुलमः मुखेन लभ्यः ।
नित्यशुक्तस्य नित्यं युक्तो नित्यशुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

८ धं. प्र. नि.— ये पुनर्व्यापिनोऽप्येतेषां भूमध्ये प्राण-
मार्गस्य पूर्वपक्षा नाप्या देहं त्यक्तुं शक्नुयन्ति न शक्नुवन्ति
किन्तु पारवगतयेव देहं त्यजन्ति, तेषां नांशप्रपापमन्यद्वयपुषो
गाव भवतीति निश्चितमुलममन्यदुपासनमाह परमब्राह्मणिक-
श्रीमान्माह— अमन्येति । यः सततं मां स्मरति तस्याहं
मुलम इति प्रथमं सम्प्रत्ययः । स्ववशतया पारवततया वा देहं
त्यजत इति तत्पदार्थः । तथा च सततं मद्दुचिन्तनमेव
भगवत्तिरेकः । मूर्धन्यया ह्येवंपक्षा वा प्राणोत्क्रमणं भवतु, न
मद्याभिनिवेश इति भावः । “ तस्य मुलमः ” इत्यत्र “ न शोका-
व्यपनिरागद्वयपुषोनाम् ” [अष्ट. १।३।१९] इत्यादिना
कर्तुं न शक्नुमिति चेत्तस्य सत्त्वगन्धमासमन्वितवश्या पटुपु-
षोभिः । ननु कदाचिदभिन्नकालादिवशमहङ्कान्ते तत्पदुचिन्तन

भक्तिरूपापवत्त्वं दर्शयति— अत्यर्थेति । अनन्यचेतस्त्वादेव च
स्मरणस्याच्छिद्रत्वम् । उत्क्रमणेऽपि च स्मरतिः प्रयुज्यते—
‘ भ्रातरो स्मरतां वीरो ’ [वा. रा. २।१३] इत्यादिषु ।
‘ नित्यशुक्तस्य योगिन ’ इत्युक्तावाद्वा. फलस्याव्यवहितत्व-
योक्तव्यम् । अत्र अहङ्कान्तेनेश्वरस्य प्रलयार्थोऽभिप्रेतः । तेन
तद्विशेषणमूलाक्षरादिफल्पासिन्धुवच्छेदो विवक्षित इत्यभिप्रा-
येणाह— अहमेवेति । तदेव विरणोति— न मद्भाष्य-
इति । भगवत्प्राप्तिं फलान्तरभ्योऽतिशयितफलत्वात्तत्प्राप्तिं
प्रयासातिरेकसम्प्राप्तमाव्यवच्छेदाय मुलमपदमित्यभिप्रायेणाह—
मुलप्राप्येति । अहङ्कान्ते प्राय इत्यर्थः । ‘ ईपहुहृषु कृच्छ्रा-
कृच्छ्रायेषु खलु ’ [अष्ट. ३।३।१२९] इत्यनुशिष्यते ।
आधिनवत्सलस्येश्वरस्य सौलभ्यं रागप्राप्तिरित्याह— तद्धि-
योगमिति । उक्तस्यातिवादमात्रत्वसङ्काश्यासाय धुतिमूल्या-
माह— यमेवेति । अत्र वरणशब्देन किमुच्यते? न तावच्छे-
दत्वशरीरत्वादाकारेण स्वीकारः, तस्य नित्यसिद्धत्वात्, न
च तद्विपरीतः, विच्छेदादेव, न च प्राप्तिप्रदानं, “ तेन सन्म-
इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्, नवान्योऽन प्रकारः, असम्भवादि-
त्यनाह— मरप्राप्त्यनुगुणेति । विषाकोऽन धृवातुस्मृतिर-
पत्त्वदर्शनसमानाधिकास्त्वादिरूपः । तद्विरोधिनो दुष्कृतजस्त-
भोराष्ट्रप्रेषमोहादयः । अत्यर्थमतिप्रयत्नं निरतिशयमकिञ्चनम् ।
आदिशब्देन परमपदपर्यन्तासतिपर्यन्तं अन्तर्मध्येऽपेक्षितं तत्सर्वं
विनक्षितम् । अहमेवेति परमकाठणिकस्य ममेवायं भर इत्य-
भिप्रायः । ‘ तस्याहं मुलमः ’ इत्यादेहकार्यपरत्वसिद्धीरणा-
यास्त्वैवार्थस्य वक्ष्यमाणं विस्तरमुदाहृतधृत्युपार्हणस्य दस्यति-
वक्ष्यते चेति ॥ १४ ॥

सैव मासे कथं सततं त्वदुचिन्तनं पठेत्? तत्राह— अ-
नन्यचेता इति । अनन्यविषयकचेतोरहितः, चेत्ततो मदेव नि-
जत्वेन सतततमदुचिन्तनम्, तस्य बालमन्त्रियार्थां तद्विशेष-
नस्तरसम्पन्नोऽपि न क्षतमिति च तद्विरोधनमित्यर्थः । एतावत्
सन्तनचिन्तनं नैककथं वा पण्यमां वा, किन्तु दावर्तमिति
इत्याह— नित्यशः इति । प्रत्यहं यो मां स्मरत्युचिन्तयति,
तस्य नित्यशुक्तस्य मदिश्वरक्रेममरितत्वेन क्षणमायमपि
मदुचिन्तनं विनाऽऽमपारममहामात्मनस्य योगिन अहं
मुखायः । तद्विषयममहामानोऽमेव तं दृष्टे “ एमेवैव दृष्टे
तेन सत्य ” [अष्ट. १।३।२५-२६. उ. १।२।३] इति सूत्रे ।
“ तेषां तानयुषानाम् ” [१।०।१०] इत्यादिवरव्या-
ख्यानि भाष्यः । योऽपि स्वशेषवशतयाहमितिमुक्तो मा
भक्तिर्गतिरित्यपि ॥ १४ ॥

९ व० ४० दी०— एवं परमात्मचिन्तकानां विवा प्राप्तिमुक्त्वा स्वचिन्तकस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्येति । नान्यस्मिन्पुत्रदारादिके (किन्तु अक्षरादिके स्वरूपे) चेत्तो यस्य तथा मां भगवन्तं लीलापुरुषोत्तमं नित्यशः स्मरति सततं तस्य नित्ययुक्तस्य मदनुरक्तस्य योगिनो मत्सम्बन्धतो वाऽहं निरुपममहिमा वामुदेवः पुरुषोत्तमो भगवान्सुलभोऽस्मि ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं योगयुक्तानां स्वांशावरात्मकमति-स्वरूपमुक्त्वा भक्तियुक्तस्य स्वप्राप्तिमाह— अनन्य इति । सततं निरन्तरमव्यवच्छिन्नतया न अन्यस्मिंस्तुष्टिकालौकिकविषये चेत्तो यस्य, ग्राह्यो यो मां नित्यतः प्रत्यहं स्मरति तस्य

नित्ययुक्तस्य मम नित्यं सम्मतस्य योगिनः सकाशादहं सुलभः सुखेन लभ्यः प्राप्यः । पार्थैतिसम्यग्धनेन यथा त्वन्साहस्यप्राप-
वलेन तव सुलभो जातस्तथेति व्यञ्जितम् ॥ १४ ॥

११ नी० मा० दी०— इयं मतिरतीव दुर्लभेति मा भंस्या इत्याह— अनन्येति । नास्ति अन्यत्र चेत्तो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदुर उच्यते । सततमिति निरन्तर्यम् । 'यो मां स्मरति नित्यंशः' इति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः । तस्याहं सुलभः पार्थ ! नित्ययुक्तस्य नित्ये योगिनामावश्यके युक्ताहारविहारादौ यमनि-यमादौ च युक्तस्वावहितस्य योगिनः योगमनुविष्ठतः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— तव सौलभ्येन किं स्यात् ? इत्युच्यते, शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—मा-मिति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्रावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंचिशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ? तद्विशेषणमाह— दुःखालयं दुःखानामाभ्यासमिकादीनामालयमाश्रयं, आलीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयं अशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतः संसिद्धिं मोक्षारूपां परमां मृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— किंत्वा प्राप्तास्त्वर्थेवावतिष्ठन्ते किं पुनरावर्तन्ते बन्धोबादिभ्यः इति सन्देहमप्युच्यते— तथेति । तत्रोक्तलोकेन नियमं दर्शयति— उच्यते इति । ईश्वरोपपन्नं न धामीत्यमामिति व्यावटे— मद्रावमिति । पुनर्जन्मोऽभिष्टवं प्रमद्वारा स्पष्टयति— किमिन्द्रादिना । महात्मन्वं

प्रकृत्यस्त्वेवेष्टितम् । यतयन्तस्मिन्नेष्वरे समुत्पन्नसम्पदार्थिनो भूत्वेति शेषः । भगवन्मुपगन्तानामपुनरादौ ततो विमु-
खानामनुपगतसम्पत्तिः । पुनरावृत्तिर्यद्विदेत्याह— ये पुनरिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिन्श्चापुनरावृत्तिमैश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह— मामिति । मां प्राप्य पुनर्निखिलदुःखालयमस्तिरं जन्म न प्राप्नुवन्ति । यत एते महात्मानो महामनसः, यथावस्थितमत्स्वरूपज्ञाना अत्यर्थं माध्रियत्वेन मया विना आत्मधारणमलममाना मध्यासक्तमनसो मद्राश्रया मामुपास्य परमसंसिद्धिरूपं मां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

१ महान् आत्मा मनः, बुद्धिः, ज्ञानं, अनुभावः, चेत्तो ते महात्मानः । २ कसेवरे प्रदत्ते च स्वभाव परमात्मनि । स्वात्मे एतौ मनोपायामात्मनं स्वयो विदुः ॥ ३ (६२) इति द्वादशतः । यद्वातय त आत्मातय ते महात्मानः । पुनर्जन्म दुःखानां चालयं पुनर्जन्मदुःखालयमित्येकं वा वदम् । अत्र सामानः—

सार्वाण्यरोधकेनाप्रोपयन्नेन रमापति । मोक्षं शृणुमामोप्यादृषातिरूपमनुमुच्यते ॥

निर्गुणं चाग्निमाऽन्तेन 'संसिद्धिं परमां गताः' । इत्यनेन जगो ब्रह्म मोक्षं कैवल्यलक्षम् ॥

अप ते न पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीति कीर्तयन् । येषां हृदयोर्मिथ्यो द्वेषामन्यपुरुरुत्तर ॥

दूरतं वाप वासीष्यं निर्गुणे नैव विद्यते । श्रेयः सत्पुण एवावात्सल्योद्विष्टो हस्तिवत् ॥

सत्पुणं निर्गुणं वापि ये आहताः परमेश्वरम् । महात्मानो हि ते देवां चेतो नृनामदो गतम् ॥

इति निष्पत्तिः ।

—अधिगीता ।

४ वे. ता. चं.— इतः पूर्वं प्रयाणमधिकारिणा केचन वेत्तोपादेयमेवा. प्रतिपादिताः ; अतः परमधिकारीपथिकतया-
ऽवश्यमेवस्य फलरयस्थिरस्थिरत्वलक्षणविशेष दर्शयतीत्याह—
अतः परमिति । अत्र ज्ञानिनस्तावदपुनरावृत्तिरूप्यते 'मासु-
पेत्य' इति श्लोकेन । दुःखानन्त्यस्य सर्वप्रमाणसिद्धत्वाद् दुः-
शब्दस्य निर्विशेषणस्य सङ्कोचायोगात् — निखिलेत्युक्तम् ।
अनन्यधाशाश्वतशब्दनिर्दिष्टमस्मिन्त्वे जन्माविनामृतदेहमोगाय-

स्थिरस्वरूपमिह विवक्षितम्, जन्मशब्दो वाऽऽन अनिमज्जरीपर ।
'महात्मानः' इति स्तुतिमात्रादपि महात्म्यस्यात्र संक्षिप्तहेतु
त्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह— यत इति । महात्मनस्त्वं ज्ञानिना
प्राप्तप्रपञ्चितमिदं त्वत्त्वं दर्शयति यथावस्थितेत्यादिना ।
अमिषलपितम् फलस्य सिद्धिव्यपदेशोचित्यान् परमशब्दस्या
स्याव परमसंसिद्धिरूपं मामित्युक्तम् । परमसंसिद्धि-
रूपं परमपुण्यारूपमित्यर्थः । समीचीना सिद्धिः संसिद्धिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— तस्यासिं स्तौति— मामिति । परमां सिद्धिं गता इति हि तत्र हेतुः ॥ १५ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'स याति परमा गतिम्' [८११]
'तस्याहं सुखम्' [८१४] इति द्वेषाद्यवभात परमगति
भोगवशाभय पुनरिति ॥ मन्त्रस्यम्, भगवत्प्राप्तेरेवोक्तप्र
स्तुते, अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह— तस्यासि-
मिति । तर्हि कथं 'मासुपेत्य' इत्युक्त्वा 'संसिद्धिं परमा

गताः' इति पृथगुक्तिः ? इत्यत आह— परमामिति । ये
मासुपेतास्ते परमा सिद्धिं मोक्षलक्षणा हि गताः । न च
सुखाना निर्वाजं जन्म सम्भवतीत्येव तत्र स्वयम्प्राप्तानां
जन्माभावे हेतुरयमुच्यते । न तु भगवत्प्राप्तेरन्या परमसि-
द्धिप्रतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— मामिति । संसिद्धिं परमां मोक्षम् ॥ १५ ॥

८ घं. प्र. गि.— तत्र शौलभ्येन किं स्यादिति चेदाशङ्क-
येत्याह— मासुपेत्येति । मां प्राप्य दुःखानामाप्स्यात्मिका-
दीनामालम्बनाश्रयभूतम्, तथाप्यवशात्तमस्थिरं पुनर्जन्म न

प्राप्नुवन्ति, यतस्ते महात्मानः परमां संसिद्धिं लब्धिं
गताः ॥ १५ ॥

९ ष० १० की०— स्वप्राप्तावपुनरावृत्तिं सदाचारेण दर्शयति— मामिति । परमपुरुष अन्तर्ग्रामिणमक्षरं परं
पुरुषोत्तमं मां प्राप्य पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति महात्मानः; किन्तु परमा सिद्धिं मुक्तिं निर्गुणा गताः ॥ १५ ॥

१० पु अ. त.— नन्वेवमेव तत्तद्वैरोपासकास्तत्तत्सायुज्यं
प्राप्नुवन्तीति तत्तच्छास्त्रेषु निगद्यत इति भव्यासौ को
विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायां स्वप्राप्तेर्विशेषमाह— मासुपेत्येति ।
महात्मानो महात्मका भक्ता परमां संसिद्धिं भावयन्ती गताः

सन्तो मामेकं पुरुषोत्तमपदेन समीपे प्राप्य पुन दुःखान्
ससारतमकं अशाश्वतमनिर्घं लौकिकं जन्म न प्राप्नुवन्ती
त्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० आ० की०— त्वहमेऽपि किं स्यात् ? अत आह— मामिति । मासुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्म नाप्नु-
वन्ति । यज्ञ-न दुःखानामालम्बभूतं मूढदृष्ट्या किञ्चित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं नश्वरं, तुच्छमित्यर्थः । के नाप्नु-
वन्ति ? महात्मानो योगेन जितचित्ताः, अत एव परमा संसिद्धिं मोक्षं गताः । अगता अपि प्रत्यासक्तत्वाद्गता
एव । तथा प्रलोकगताः प्रकृत्य स्वयमेव 'प्रज्ञाणा सह ते सर्वे मम प्राप्ते प्रतिसम्भरे । परस्यान्ते कृतारमानः प्रवि-
शन्ति परं पदम्' इति । प्रतिसम्भरे ब्रह्मे प्रलये । परस्य चतुर्मुखस्य अन्ते नाशे ॥ १५ ॥

सहेतुका पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिनो लोकाः ।

आ ब्रह्मसुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! ।

भवनाल्लोकाः इति वै. ब्र. गि.— पु. अ. त. सम्मतः पाठः ।

मासुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

१२ अ. प्र. गि.— महालोकाप्राप्तानामपि पुनरावृत्तिरस्त्येति सर्वन्याख्यातम् । एतदभ्युपगमे च तदुपरि तल्लोकगतिमुक्तिरिति निमित्तं
स्यात्, तत्र न हृदयहममिति संशयमहामोक्षलुप्रीकृतान्तरहममस्माकं प्रतिभातीयमागमापिगवा न्याख्यावर्ति — आग्रस्य यज्ञस्य
पदं प्राप्ते, तावद्यज्ञादस्माधितिर्यग्पुण्यास्तादृक्भवात्पुनरावृत्तन्ते चकवत्त्वयान्तरमविरतं भ्राम्यन्तो विपरिवर्तन्ते इत्यनिव-
र्यतादाह । ईश्वरयोगी तु— अत्र भववता पूर्वोपेन शानमधिकमभिगच्छन्ता निवृत्तानां प्रवृत्तानां चाधिकारिणामविशेषेण शान्ति-
रूपत्वात्तत्पयोरपि पुनरावृत्तिर्न पुनरभवति । उत्तरार्धेन तु शब्दस्थया योगेन धरणात्मन्यपरायणेन श्रद्धं प्राप्तये समुपादे-
न तेषां भगवन्पुनः पुनरावृत्तिर्न भवति । भूतपूर्वकारमण्यल्लेषैवो भागीत्युपदिष्टमिति मन्यते ॥ लोका जना स्वर्गदिव्य । पुनरावृत्ति-
पुनरावृत्तिरिति पुनरावृत्तिः । आग्रस्यपुनरावृत्तिरिति 'आग्रस्यलोकादा गतास्तान्' इत्यादिष्वभिधायिवाह ॥ अत्र धामन —

१ शां. भा.— किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते ? इत्युच्यते—आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं, ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः, हेर्जुन ! मामेकमुपेत्य तु कान्तिं पुनर्जन्म ! पुनरुत्पत्तिं विद्यते ॥ १६ ॥

२ जा. शा. व्या.—“अयम् सोममयुता अयम्”
[अत्रम्. १।४।११] इति ध्रुवे. स्वर्गादिगामात्मनि समानै-
नाभाक्षिरिरियाशङ्कते—किं पुनरिति। अयंमद्युतौ कर्मि-
णाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकं विवक्षित्वा परिहरति—उच्यते
इति। एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं ब्रह्मज्ञा पुनरावृत्तावपि
जगदिलेशत्रयं प्रातानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिश्रामा-

शिक्षितादवदेवेत्यवबोधयम् । तर्हि तद्वदेक्षरं प्राप्तागममपि पुन-
राश्रितं गृह्यते २ श्रेयसाद्— मामिति । यावत्तस्मात्प्रशुति-
गदीक्षरं प्राप्ताग्ना निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्राप्तमिच्छीत्यर्थः ।
यस्य स्वाभाविकीं वक्ष्यप्रयुक्ता वा शुद्धित्वस्यैवोक्तोऽर्थो बुद्धिग-
तीति मत्वा सम्यग्बुद्धयम् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां भगवन्तं प्राप्तानां च पुनरावृत्तावपुनरावृत्तौ च हेतुमनन्तर-
माह— आब्रह्मेति । ब्रह्मलोकपर्यन्ता ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः सर्वे लोका भोगैश्वर्यालयाः पुनरावर्तिनः
विनाशिनः अत ऐश्वर्यगतिं प्राप्तानां प्राप्यस्थानविनाशादिनाशित्वमवर्जनीयम् ; मां सर्वज्ञं सत्य-
सङ्कल्पं निखिलजगदुत्पत्तिस्थितलयलीलं परमकारुणिकं सदैकरूपं प्राप्तानां विनाशप्रसङ्गाभावात्तेषां
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

४ धे ता खं.—अप्रसक्तस्य प्रतिपेयायोगात् प्रतिपे
 ध्यस्य प्रसङ्गिन्ध बासन्तवर्तिन उपादत्तुमिवित्वाभ्यसप्तमूर्ति
 श्यायिनि। अन्मया तनिपेधयुजेन सुचितम्, अतस्तत्राणि हेतुवत्
 केवल वचस्य इत्यभिप्रायेणाह— येथ्यर्थातिशयि । 'नायु-
 पेयस्तु' इति भगवत् प्रतिपेयाग्निराहोऽप्राप्तिविधिपरेत्वा
 विप्रयेणाह ब्रह्मलोकेति । प्रह्लादपुत्रमन्मथप्रहोदौ नै
 प्रह्लादपुत्रेति यदा वृद्धाविति, तदा येन क्या तदन्तर्वर्तिना
 लोडामितिविप्रयेण ब्रह्माण्डोदरार्थिन इत्युचम् । तेन
 परमेश्वरस्यचचेद्विदिक्ष । येथ्यर्थातिशयप्रतिपादपक्षत्वयोक्त
 मंगिभ्यर्थात्तया इति । मुनिराहोदमभिव्याहृतस्य लोकेश-

यदस्य जनीतपयस्वयोगागेकस्व वसनाभावेन पुनरावृत्तिरस्यभा-
वात्, पुनरावृत्तिरस्येन प्रवाहतेऽपि विनाशमानं कस्यत इत्याह
विनाशिन इति । पुनरावृत्तिरस्येन प्रवाहत्वात् पुनरावृत्तिरस्येन कस-
त्पुनरावृत्तिरस्येन वा ह्यस्य । पलिननाह अत इति । 'माय'
इत्यत्र सुखदेव योऽस्तिनापुनरावृत्तिरस्येन विनाशिन इति । 'माय'
सर्वव्यापित्वेनादिना । अस्य सर्वव्यापित्वेन सत्त्वं कर्मिकोऽपि पितृ-
(वसन्ति) निवृत्तिं रजस्वमूलराद्वेधादिना नाशिकराशालि-
कजन क्षुद्रदेव प्राप्ताना हि तदन्त्येन तेनैव वा पुनरावृत्ति-
रस्यादिति विरोधना नाशत्वेन ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— महामेष्ट्यब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकव्ये
'आ मेष्ट्यब्रह्मसदनाद्वा जनात् जनिर्भवि । तथाप्यभावः सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजपः' इति ॥ १६ ॥

‘दे ज प्र. दो.—’ अग्निमुक्ताशोका पुनरावर्तिनः
इति सत्यलोकसहितानां पुनरावृत्तिरुच्यते इत्येतदपञ्चाख्यान-
मिति भावेनाह—महामोहस्येति । परतः स्थितानाम् । एवं
कनोऽन्माराभ्येत्यपि ग्राह्यम् । अत एव १३ स्थितं श्लोकमाग-

मेनैव व्याप्यते—तद्येति । पृथिवीसम्बन्धिना तदसम्बन्धिना
लोकानां ग्रहणयोर्भयोपादानम् । यस्त स्थितानाम् । यद्यपीति
शेषः । अभाषो जने लभ्यत इति शेषः । अनेनैव व्याख्यातं
भवति । भद्रामेष्ट्यवद्रासदन जनलोकं चारम्य न पुनराति ।

—सालोक्यादपि ये प्राप्तास्तेषा नास्ति बन्धुः पुनः । इति चेदपत्तद्वांस्सौ कथं जन्मत्रयं हरे ॥

अत्रोच्यते एतो वैष्णवे मुक्तामुक्तपदे पृथक् । अजो मुक्तस्यलग्नो हानी नाधर्तते कश्चिन् ॥

आत्मज्ञानविद्यो नोऽपि सगुणध्यानतत्परः । अन्तर्काले स्मरन् देव यो जहाति क्लेशवत् ॥

ज्ञानादयमसंसारबीजप्रकृतिमानसौ । जन्तुस्मृत्यासम्प्राप्तोऽप्येत्य मुच्छदयलं शलु ॥

अथ विजयं प्राप्य तत्रैव विच्युता । भेदादुत्पत्त्युत्पत्त्यात्वात् सम्मान्यते तत् ॥

इति प्रतिपादयति ।

— अविर्गता ।

अतो मासुपेत्य पुनर्जन्मेति किमुच्यते ? इति चेत्, सत्यम् ;
आ ब्रह्मभुवनान् एवमाजनाच्चावर्तमा एव लोका पुनरावर्तिन ।
परे न पुनरावर्तिन इति यावत् । तथापि नोक्तमयुक्तम्, यतस्तेषु

लोकेषु स्थित मासुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यत
इति । अन्यथा मासुपेत्य पुनर्जन्मेत्युक्त्वाद् उत्तरार्थ-
वैयर्थ्यं च ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १६ ॥

८ घं ब्र गि — एतेदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यब्राह्म-
अः ब्रह्मेति । तत्र पूर्वार्थेन व्यतिरेक उच्यते । भवन्त्यस्मिन्
भूतानीति भवन् लोकः । अभिविधावाकारः । ब्रह्मलोकेन
सह सर्वेऽपि लोका पुनरावर्तनस्वभावाः । 'ब्रह्मभुवनान्'
इति पठे ॥ भुवनशब्दस्य लोकवाचित्वं प्रसिद्धम् । एव
व्यतिरेकब्रह्मवादान्वयमाह— मासुपेत्य स्थिति । तु-शब्दो
लोकान्तरवैकल्याय । ममेकमुपेत्य तु वर्तमानानां पुनर्जन्म
नास्ति । यद्यपि 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्तते'
[लं. व ८१५५१] 'अनादृति शब्दात्' [म सू. ४१४२२]

इति श्रुतिसूत्रबोधिब्रह्मलोक गतानामनादृतिरुच्यते, तथापि
क्रममुक्तिफलभिरपासनाभिर्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव
तत्रोत्पन्नज्ञानानां प्रवृत्त्या सह मोक्षभागित्वादानादृतिरि-
त्येतत्परे श्रुतिसूत्रे, न ॥ पञ्चामिविधादिभिरतत्कृतवोऽपि ये
ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामनादृतिरस्ति, किन्तु पुनर्जन्मैवेत्यभि-
प्रायः । अज्जेति सम्बोधायां पुनर्जन्मेति सम्बोधनेन
पितृव्यव्युत्पत्तयाऽवश्यानुपायस्यप्रदर्शनेन प्रतारणाशङ्कामरु-
दमुक्तार्थस्य विस्मयणीयता सूचयति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकभूतानामभक्तानां संसारे पुनरावृत्तिं वदन् स्वप्राप्तानां तदभावमाह—आब्रह्मेत्या-
दिना । हे अर्जुन ! अन्ये लोका ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य निर्दिष्टा जनाः सर्वे एवैह पुनरावर्तनशीला सन्ति
“यदैत्य ह्यतिमित्तस्य विश्वं परमेष्ठयतो” इत्यपि वचनात् । मासुपेत्य तु तथाभूत पुनर्जन्म तेषां न विद्यते,
नैककार्यगम्यत्वात् । निश्चयार्थं पुनः कथनम् ॥ १६ ॥

१० पु अ त — अथान्येषां पुनर्जन्म भवतीत्यर्थः —
आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनान् ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य सर्वे लोका,
पुनरावर्तिन सर्वे पुनर्जन्मभाजो भवन्ति । आ तु उपेत्य

कौ-तेय परमस्तिग्यः । परं जन्म न विद्यते, न रथादित्यर्थः ।
तुल्यत्वेन मन्सायं प्रवृत्तस्य अत एव शङ्का न भवतीति
ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— त्वद्व्यामेऽपि किं स्यात् ? अत आह— आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनान्, ब्रह्मलोकमभि-
व्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः । लोकाः पुनरावर्तिन पुनरावृत्तिस्वभावाः । हे अर्जुन ! शेष स्पष्टम् । अत्रेय
व्यवस्था— ये क्रममुक्तिफलभिर्हरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकं गतास्ते तत्रैव ज्ञान प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ।
ये तु पञ्चामिविधाभिर्ब्रह्मलोकं गतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्ते इति ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्व्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

१ अत्र युगशब्दो देवयुगपरो ज्ञेयः । तथा च मनु [११६८—७२]—

प्राप्स्यन् तु क्षपाद्वयं यत्प्रमाणं समाख्यते । एकैकशो युगानां तु क्रमवस्तामिबोधत ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तद्वत् युगम् । तस्य तावच्छती सन्त्या सप्त्याश्च तस्य विधेः ॥
इतद्युगं सप्तयुगं सप्तपञ्चादयुगं च त्रियुगं । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि सतानि च ॥
यदेतत्परिदृष्टपातमादावच शतयुगम् । एतद्वाद्दशमादृष्ट दशानां युगमुच्यते ॥
देविकानां युगानां तु सहस्रं परितद्वयम् । ब्रह्ममेकमहर्षेण तावती रात्रिमेव च ॥

महामारुतेऽपि (१२।२३१५२९)—

एतां द्वादशवार्षीं युगकथां ब्रह्मो विदुः । सहस्रपरिततं तद्वाद्दश दिवसमुच्यते ॥ इति ॥

प्राप्स्यन् रात्रिं च ये जानन्ति, तेऽहोरात्रज्ञा इति स्मृतिरियम् । स्तुता च ब्रह्ममेकहोरात्रं क्षात्स्नमिति विधि
परिदृश्यते । इति कुतुम्भम् ।

ये ज्ञानिनो निगुणमव तस्य भवति-त्र ये वा शतं परितः । तेषां द्वेयामपि यत् एव श्रुतिं चार्तनमित्यदि ॥

अपारोधा अपरमिदोऽप्यनाधिना ये दृष्टोपयुक्ताः । वदन्तमेदममुच्यते शब्दार्थेन सत्यं पुनर्भवत ॥

अपारोधा इति शब्दार्थो योग्यतया इति जाह्नवः च । विन्दति ते, किन्तु परं विद्यायुगं प्राप्य तिरुत्तममुच्यते इति ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ । प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः ? कालपरिच्छिन्नत्वात्, कथम् ? सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याहस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिर्माषि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणमेव । के विदुः ? इत्याह—तेऽहोरात्र-त्रविदः कालसहस्र्याविदो जना इत्यर्थः । यत एव कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—ब्रह्मलोकसहितानां लोकानां पुनरा- त्रजापतेस्तदन्तर्वर्तिनामपि लोकानां यथायोग्यशालपरिच्छिन्न-
वृत्तौ हेतुं प्रभद्राया दशयति—ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाद्य- त्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—सहस्रेत्यादिना ।
ह्यापूर्वकमुत्तरलोकेन साधयति—कथमित्यादिना । यथोपा- अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—यत इति ॥ १७ ॥
होरात्रयवमासावयनसप्तसहस्रयुगपुरोवर्तिनत्वा-

१ शां. भा.—प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च, तदुच्यते—अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था, तस्मादव्यक्तात् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्यावरजद्रूपमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्यपि व्यज्यन्ते अह आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले; तथा रात्र्या- गमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—यत्प्रजापतेरहस्तुगसहस्रपरिमित । सहा वारयति—अव्यक्तमित्यादिना । जातिप्रतियोगित्वा-
या च तस्य रात्रि साऽपि तथेति कालविदामभिप्रायमनुष्ठेय । व्यक्तीन्वावर्तयति—स्थावरेति । असदुत्पत्तिप्रसक्तिं प्रत्या-
मन्त्रस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विमर्श्य दिशति—अभिज्ययन्त इति । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापा-
कार्यं कथयति—प्रजापतेरिति । अव्यक्तमव्याहृतमिति वत्सं भद्रा प्रजापतिर्ब्रह्मेति वस्मिन्मिति यावत् ॥ १८ ॥

—पारब्धयान्ते विधाना सदैवा विमुक्तिः प्रदिशत उत्कृष्टिनास्ते ।

दिनानि क्षपायातिदीर्घा विरिञ्चिद्विरस्य प्रसृज्यन्ति मोक्षप्रतीक्षा ॥

आवर्तनं न पुनरस्ति तथापि वैष्णवी कालप्रवाहपतिता न सुखं लभन्ते ।

ये हान्ति न सुप्नन्ति पराधे ते तु सद्यः हृद्येन परमं पदयानुवन्ति ॥

ज्ञानादते नैव मोक्षस्तद्विहायात्पुद्गलः । इत्योगरता ये ते मुक्ता एव केवलम् ॥

आयाता वरिणं वयो ददाति प्रतिवेदिने । भविता दुहिते याऽस्या सार नै पत्नी भवेदिति ॥

सद्यो लभ्य तथा ज्ञानान्मोक्षं त्यक्त्वा दृष्टे रताः । गणयन्ति ब्रह्मलोकं कालं ते मोक्षकाङ्क्षिणः ॥

ये पूर्वमुक्ता इत्योगसक्ता परामुक्तास्तं इतीह देव । पूर्वानुसन्धानमिदं विहाय व्याख्यातमन्यैस्तु किमप्युक्तम् ॥

—तच्छब्देन परामर्शः पूर्वोक्तस्यैव मुख्यते । ये प्रागकीर्तिता हेया कथं वा के निर्वीह ते ॥ इति धामनाशयः ।

१ चामनः स्त्रीधर्मममवतारयति—

ब्रह्मलोकमुपेया ये गणयन्ति स्वयमुक्तः । ते दिनानि त्रियामायेत्युक्तेतर्हि यत्पुण्यम् ॥

तत्कथं पठते ? न स्तस्त्रा ज्ञानोदयो रवे । सङ्क्षामिमामावर्तु जगत् वगता गुरु ॥ इति ।

अत्र नया अव्यक्तावदेन साङ्ख्ययास्रोक्ता प्रवृत्तिरव्यक्तं इति मन्यन्ते । तदुक्तम्, 'ए प्रजापतेर्मासुसुप्त्यवस्थयोरेव प्रवृत्तत्वात् । किञ्च—न साङ्ख्ये पुरुषस्य प्रवृत्ते परत्वं स्वीकृत्यते, अत्र ॥ 'परस्तन्मातु भावोऽन्योऽन्यकोऽन्यकात्—'

(८।२०) इत्यस्मादप्युक्ता अव्यक्तपुरुषस्य परत्वंमुच्यते इति साङ्ख्यमिमत्ता प्रवृत्तिरिहाद्विद्वेति व्यर्थं विरुपविदम् ।

२ भूतानां ग्रामः समुदायः । 'ग्राम' अद्वेन' (घा ६२०) 'प्रसेना च' (उ. सु. १।१।४८) इत्यादिपदोक्तं मन्त्रं, पातोराकाराया

'शरादिपूर्वो वृक्षेऽपि ग्रामः' (३।३।१४०) इत्यमरः । अन्ये तु—'ग्राम आगमत्रणे' (घा. पा. १।८।९३) अस्माद्व्युत्पादयन्ति ॥

अवशः अद्यव्याप्यस्य भगवतो बन्ध इति केचित् ।

—अविगीता ।

१ शां. भा.— अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थं अविद्यादिक्लेशमूलकर्मशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे धैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह— भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्प आसीत्स एवायं, नान्यः; भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनराभ्यागमेऽहः सत्येऽशी-
ऽस्वतन्त्र एव पार्थ ! प्रभवति अवश्य एवाहरागमे ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूत-
ग्रामो भूत्वा तदैव रवापकाले विलीयते तस्माद-यो भूयो
ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुनराभ्यागमे परवशो विनश्यति,
तदैव प्रत्यवन्तरकल्प भूतग्रामविभागो भवदित्याशङ्क्यान-
न्तरलोकात्तत्पर्यमाह— अकृतेति । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य
मित्रत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्परिहारार्थं भूतग्राम-
स्य प्रतिकल्पमैक्यमास्थेयमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणस्य
प्राणिबर्गस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं, तदैवस्य बन्धमोक्षान्वयिनो
ऽभावात्काण्डव्याप्तमनो बन्धमोक्षाद्यस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला
प्रसज्येतास्तत्तत्साकल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिबर्गस्य नवीन-
रसादपत्तिरित्याह— बन्धेति । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्र

सम्बन्धो भूत्वा प्रविलीयते ? तत्राह— अविद्यादीति । आदि-
शब्देनास्मिन्तारागद्वेषाभिवेशादृष्टा-ते । यथोक्तं ब्रह्मसूत्रे
मूलं प्रतिलम्ब्य धर्माधर्मात्मककर्मरशिष्टवृत्तिरिति तद्वत्तादव्य-
त-जो भूतसमुदायो जन्मविनाशावनुभवतोत्यर्थः । प्राणिनिका-
यस्य जन्मनाशाभावात्सोक्तैरर्थैमाह— इत्यत इति । संसारे
विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्मात्त-ज्यादवशात्तानामेव जन्ममरण-
प्रबन्धाद्व्यमनसं संसारेणेति वैतुष्यं तस्मिन्प्रवृत्तौ तदैव
चेदं सूत्रानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः । समनन्तरवत्य-
मिदं परामृश्यते । रात्र्यागमे प्रलयमनुभवतोऽहरागमे च
प्रभव प्रतिपद्यमानस्य प्राणिबर्गस्य तुल्यं पारस्पर्यमित्याशय-
वानाह— अह इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां तदन्तर्वर्तिनां च परमपुरुषसङ्कल्पकृतानुत्पत्तिविनाशकाल-
व्यवस्थामाह— सहस्रयुगेति । ये मनुष्यादिचतुर्मुखास्तानां मत्सङ्कल्पकृताहोरात्रव्यवस्थाविदो जनाः
ते ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य यदहः, तच्चतुर्मुखसहस्रावसानं विदुः, रात्रिं च तथारूपाम् । तत्र ब्रह्मणोऽहरागम-
समये त्रैलोक्यान्तर्वर्तिन्यो देहेन्द्रियभोग्यभोगस्थानरूपा व्यक्तयश्चतुर्मुखदेहावस्थादव्यक्ताश्च प्रभवन्ति ।
तत्रैवाव्यक्तावस्थाविशेषे चतुर्मुखदेहे रात्र्यागमसमये प्रलीयन्ते । स एवायं कर्मसंशयो भूतग्रामोऽहरागमे
भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयते । पुनरप्यहरागमे प्रभवति । तथा वर्षशतावमानरूपयुगमहसान्ते ब्रह्मलोक-
पर्यन्ता लोकाः ब्रह्मा च “ पृथिव्यसु प्रलीयते आपस्तेजसि प्रलीयन्ते ” [सुत्रालो. २] इत्यादिब्रह्मेण
अव्यक्ताक्षरतमःपर्यन्तं मय्येव प्रलीयन्ते । एवं मय्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कालव्यवस्थया मत्त उत्पत्तेर्मपि
प्रलयाद्योत्पत्तिविनाशयोगित्वमजरनीयमित्येवमिति प्राप्तानां पुनरावृत्तिरपरिहार्या । मामुपेतानां तु
न पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — ‘सहस्र-’ इत्यादिद्विजगस्य पिबिडता-
र्थमाह— ब्रह्मलोकपर्यन्तानामिति । हिरण्यगर्भादिन्वातप्रत्य-
सिद्धमत्यलोकादिदैवैर्यद्वाद्वाद्वासाथाह परमपुरुषसहस्र-
कृतानामिति । ईश्वरवान्प्रत्येकं सान्त्वयान्तिरिक्तदिनरात्र्यादि-
विचित्रव्यवसायां कारणम् । तथा चेच्छब्दे ‘कल्पस्य च हि
स्योत्पत्तिः’ [म. भा. ५।६।१३] ‘कल्पक जगधर्कः’ [म. भा. ५।
६।१३] इत्यादिभिः । एकमेवैकमन्यत्र ‘ततो युगमहसांते
महादिव्ये जगन्पुनः । इत्यादि मन्वाणि भूतानि भवन्ति रथः’ इत्यादि
‘स’ इत्यादि । सपु मानवे’ तदेव युगमहसं तु (तदे युगसहस्रं)
माम पुनमहर्षिदुः । रात्रिं च तावन्मेव तेऽहोरात्रविदो
जनाः’ [१।७३] इति, तत्र स इत्येव पाठ उपाकममन्त्रयः ।
इव तु ‘महस-’ इति शब्दः ‘स’ इत्यप्यहोरात्रस्यैव
कल्पो ऋते, तस्य ‘ते’ इत्यप्य ‘वे’ इति । तस्मादिति ;

तथापि ‘ये विदुः’ इति शब्दोऽहोरात्रविदो जनाः’ इत्यप्येव प्रसङ्गादि-
होरात्रविद्विषयत्वादनन्तरं स्तुतिपरं वाच्यं प्रस्तुताव्रतं स्यात् ।
तत्त्व ‘येऽहोरात्रविदो जनास्त एव विदुः’ इत्यन्यत्र । १९
कालव्यवस्थायामा प्राणित्यप्रतिपादनपरोऽत्र रथोदाय इव
मिश्रेणेनाह ये मनुष्यादीति । अनुग्रहमानहोरात्रविदो
यथाप्रापिदि संप्रियमेव अवितुमर्हन्ति, तेन चतुर्मुखानि
भूत्यादिनुगता योतिना न्यादिरवनिप्रायेण मनुष्यादी-
स्यादिनुगताः । ब्रह्मा इत्यात्र परमात्मविषयकप्रत्ययानुसृतं
चतुर्मुखमन्त्रः । सन्धेव हि सहस्रयुगप्रतिपत्तिराहोरात्रेनेति
मात्रं प्रसिद्धं इति भावः । ‘सन्धिरेव’ इति विधिनिर्देशो हि
पद्मसुगन्धमन्त्रः । इति न्यायः । ‘येऽहोरात्रविदो जना-
इत्यादिप्रापिदिनास्यादिप्रापिदिना सहस्रयुगदेन्त्यादिप्रापिदिना
विधिमितिप्रायेण तच्चतुर्मुखसहस्रावसानं विदुः’

कम् । सहस्रयुगानि पर्यन्तं यस्य तत्सहस्रयुगपर्यन्तम् । युग-
शब्दश्चान्न प्रमाणान्तराणामुपपत्त्युपपत्तिः ।

अस्त्येवं चतुर्मुखस्याहोरात्रव्यवस्थाः ततः किं प्रभृत्यस्य ?
इत्युत्तरम्—‘अव्यक्तात्’ इति श्लोकः । तस्याप्येवाह—
तत्रेति । अयमभिप्रायः—अत्र व्यक्तिसंज्ञास्तान्न महदा-
दिविषय, चतुर्मुखात्प्रागेव तदुत्पत्तेः । अतश्चतुर्मुखसंज्ञयमान
विषय एवासीत् । व्यज्यन्त इति व्यक्तयः । तत्रापि सत्त्वलोकादे
प्रतिकल्पे प्रलयाभावात् त्रैलोक्या-तर्वातिदं हेन्द्यादिवस्तुमान-
विषयत्वमेव स्वीकार्यम् । तेषां चोत्पत्तिः ब्रह्मसारीरादेव ।
तत्रात्रात्रात्रकालोऽपि न मूलान्यकविषयः ; अपितु तदुपा-
दानकप्रसारीरसः । शरीरे चाव्यक्तकालप्रयोगः पुनस्तुपपा-
दित ‘सुदमं तु तदशेषत्वात्’ [म. सू. १।१।२] इति ।

एवंविधसृष्टिप्रलय चारणविशेषं तदनुकटेनाह सृष्टिप्रलयसन्ता-
नानुकटेन अहोरात्र्यागमद्वयविभागप्रसन्नपरिहारमुक्त्यार्यस्य
सर्वव्यापि कल्पेऽपि अभिव्यक्तिं यथापूर्वकल्पेन च ‘मृतप्रायः’
इति श्लोकः प्रतिपादयतीत्यभिप्रायेणाह—स पद्यायमिति ।
भूतशब्दोऽत्राविद्विशिष्टोऽनन्तरः । सृज्यन्तर्माहर्मात्रेण भूत-
मयशब्दं कर्मनिबन्धनमेव होत्यभिप्रायेण कर्मवदस्य इत्युक्तम् ।
‘महारागमे’ इति पदं ‘मृत्वा’ इत्यत्रापि अनुवर्तनीयमित्यभि-
प्रायेण अहारागमे भूतेत्यन्वय उक्तः । इदं च नैमित्तिक-

प्रलयप्रतिपादनं श्रुत्यादिप्रसिद्धाहृतप्रलयस्याप्युल्लक्षणम् । तथा
सति [तेन] सत्त्वलोकविनाशसिद्धिः ; ‘आनन्दभुवनाहोकाः’
[८।१६] इति क्षुब्धकान्तमित्यभिप्रायेणाह—तथेति । यद्वा
रात्र्यागमश्च एव ब्रह्मणोऽन्तिमरात्र्यागममपि शक्त्या
संश्लक्षणीयं भावः । तदेतत्सुचितं चर्परातावसानरूपयुग-
सहस्रान्त इति । तथा चान्यत्र स्मर्यते—‘निजेन तस्य
मानेन आयुर्वर्षेभ्यस्तं स्पृष्टम्’ इति । एवमहारागमशब्दोऽपि
प्रथममहः सृष्ट्याति । पृथिव्यादितत्त्वानामेव विलये तदारब्धानां
तत्त्वलोकप्रसारीरवशाज्जगदीनां का कथेत्यभिप्रायेण—पृथि-
वीत्यादिभिरुपस्थाहृता । तमेवत्याचिद्व्यवस्थैकीभाषो हि पर-
स्मिन्नेव देवे भूयते । अत्रापि ‘मह कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
प्रलयः’ [७।६] इत्यादिकं श्रुज्यत इत्यभिप्रायेण मृद्येवे-
त्युक्तम् । एवं ‘यो ब्रह्मणं विदधाति पूर्वम्’ [श्वे. उ. १।१८]
‘एको ह वै नारायण आसीन ब्रह्मा नेशानः’ [महो. १।१]
इति कथेन पुनर्ब्रह्मादिसृष्टिः, पुनश्च तत्प्रलय इत्यादिकमपि
भाव्यम् । इदं सृष्टिप्रलयप्रतिपादनस्य प्रकृतोपनोयं दर्शयति—
पद्यमिति । सर्वेऽपि सृष्टिप्रलयप्रकरणे विदमेव तात्पर्यं भाव्यम् ।
मह्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्येत्यनेन ‘मह कृत्स्नस्य’ [७।६]
इति प्रायुक्तं स्मारितम् । उक्तं च मोक्षार्थमेऽपि ‘नित्यं हि (च)
नास्ति जगति मृतं स्यात्तदब्रह्मम् । कृते तमेकं पुरुषं वासुदेवं
सनातनम्’ [म. भा. १।२।३२-३।३२] इति ॥७॥१८॥१९॥

५ आ. मा. भा.—मां प्राप्य न पुनराहृतिरिति स्थापयितुं अव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं
मलपादि दर्शयति—सहस्रयुगेत्यादिना । सहस्रशब्दोऽत्रानेकवाची । ब्रह्मपरम् । “सा विश्वरूपस्य
रजनी” इति श्रुतिः । द्विपार्षदप्रलय एवात्र विवक्षितः । ‘अव्यक्तायकथः सर्वाः’ [८।१८]
इत्युक्तेः । उक्तं च महाकीर्मे ‘अनेकयुगपर्यन्तं महाविष्णोस्तथा निशा । रात्र्यादौ लीयते सर्वमहारादौ
तु जायते’ इति च । ‘यः स सर्वेषु भूतेषु’ [८।२०] इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्तरप्रकरणस्याव्यक्तप्रतिपादक्याह—
मां प्राप्येति । अव्यक्ततामिति शेषः । प्रतिप्राप्तिरेव हि
तदुक्तं अव्यक्ततामर्थेऽपि कथनात् कथमात्मैश्वर्यवत् । इत्यत
उक्तम्—अव्यक्तादप्येति । प्रलयाद्रीति, तत्कालत्वमा-
त्मनः । सृष्टिप्रलययोरेकमूर्ध्ववर्त्याभावज्ञानाय गीताशुभुयो-
क्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दशतानवाधितिप्रतीतिनिराश्रयाह—
सहस्रेति । यद्युक्त-दशतानवाधित्यर्थः, न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहो-
रात्रयो प्रसिद्धस्य सहस्रवर्षपर्यन्तत्वात् इत्येवम् । इदमेव
आह—सहस्रेति । तथा च द्विपार्षदप्रलयादिच्छेद्याच्च विव-
क्षितत्वात् उक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो नित्यत्वादोरात्रे

न स्तः । तत्कथं तत्परमेत् ? इत्यत आह—तेति । सा निष्णा-
पारवस्था परिपूर्णस्यापि हेतुः रजनीत्यर्थः । अनेनाहसि
निद्रम् । भवेदेतदस्य द्विपार्षदप्रलयस्यादिसृष्टेः विवक्षेयप्र-
माणं स्थापितव्यं आह—द्विपार्षदेति । एवमादिसृष्टि-
रपि प्रायम् । न ब्रह्मन्तत्त्वसृष्टिप्रलययोः त्वेकादयोरिति विनाश-
विति भावः । आगमन्तरधर्मत्वमित्याह—उक्तं चेति ।
श्लोऽयेवमित्याह—य इति । न ब्रह्मन्तत्त्वप्रलये सर्वपादाका-
शादीनां भूतानां नाशः, नापि विरिञ्चस्य पञ्चमूलनाशोऽपि
अविनाशित्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पे. भा.—सहस्रेति । सहस्रयुगरपर्यन्तं युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो यदहस्तयुगसहस्रप्रमाणं
विदुः । ब्रह्मणो रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहोरात्रविदो जना ज्ञानिन एव विदुः ॥ १७ ॥ अव्यक्तात्-
कृतेर्व्यक्तयो महदायाः प्रभवन्ति अहनि अह्नि सजायन्ते । रात्र्यागमे रात्रौ मलीयन्ते लयं गच्छन्ति
तत्राव्यक्तसंज्ञके प्रकृतौ ॥ १८ ॥ भूतग्रामो भूतसमूहः । मृत्वा भूत्वा मलीयते उत्पद्योपपद्य विनश्यति ।
अवतः पराश्रयः । प्रभवन्त्युत्पद्यते । अहारागमोऽह आगमः ॥ १९ ॥

८ वे. प्र. नि — 'आ प्रसमवनाहोका पुनरावर्तिन' इत्येतदुपपादयितुं तेषां कालपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनाय प्रसमोऽहो-
रात्रपरिमाणं तावदाह—सहस्रेति । ये मनुष्यादिचतुर्मुखा-
न्तानामहोरात्रपरिमाणविदो जना ते सहस्रयुगपर्यन्तम्, सहस्र
च तानि युगानि च सहस्रयुगानि तानि पर्यन्तोऽज्ञानं यच्च
तत्तथोक्तम्, एवविधं प्रसमो बह्व प्रसिद्धं 'चतुर्युगसहस्रं तु
प्रसमो दिनमुच्यते' [भाग. १.२।३१] इति तद्विदुः । तथा
प्रसमो रात्रिमपि युगसहस्रपर्यन्तं तावतीमेव ते विदुः । एवं
च यथोक्तैरहोरात्रे पञ्चमासादिगणनया पूर्णं वर्षशनं प्रजापते
परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेन प्रसमोक्तस्यामित्यस्वात्तत्
पुनरावर्तिर्युक्तेति भावः ॥ १७ ॥

ये पुनर्ब्रह्मलोकाद्वाहो लोकास्तेषां तद्दहमात्रपरिच्छिन्-
त्वात्तद्व्य- परावर्तिनं कैमुतिकन्याययिद्वत्प्रमाणेनाह—
अव्ययतादिति । अत्र दैनन्दिनसृष्टिप्रलययोरेवोच्यमानत्वात्त
योश्चाकाशादीनां सप्तव्ययकश्चो भाष्याहृतावस्थापरः । तथा
च 'अव्यकाः प्रकृतेर्व्यययो महदाया प्रभवन्ति' इति पेशाच्च
भाष्यमयुक्तम् । किन्तु 'प्रसमं स्थापयस्थेयमाव्ययम्' इति

९ व० त० दी०— ननु कथमेवमुच्यते 'आप्रसमवनात्' इति ? सत्यं, प्रसमोऽपि कालप्रमत्तत्वादित्याह—सहस्र-
मिति । अत्र चतुःपदं योजनीयं 'चतुर्युगसहस्रं तु प्रसमो दिनमुच्यते' इति वाक्यात् । तथा चैव मानेन प्रसमो
द्विपार्द्धपर्यन्ते लय इयुक्तम् ॥ १७ ॥ परं समष्टिभूतस्याह । पुनरागमे व्यष्टिभूतानां व्यक्तिप्रमदो नैमित्तिकश्च रात्र्यागमे
लपस्तमाह—अव्यकाद्व्यक्त्य इति । अव्ययारम्भात्तत्तद्भूतात् परमेष्ठिभूतात् समष्टिभूतभूतात्तत्तत्प्रकृत्यान्वृतात् दैव-
च्छया निराकाराणां चैतनानां जीवानां प्रसम्यनुशयितानां व्यक्तयो व्यष्टयो देहाद्या योनयो लोकाश्च प्रभवन्ति
आविर्भवन्ति । तिरोभावात्मकं लयमाह । रात्र्यागमे तथाभूते तस्मिन्नेवाव्यक्तवृत्तौ प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति
॥ १८ ॥ उपपत्तिं प्रलयश्चापि तेषामेव व्यष्टीनां, न स्वल्पेना नूतनानां मुक्तानां वेति निरूपयति—भूतप्राम
इति । यः पूर्वोक्तः ॥ एवायं अवशः प्रकृतिगुणाधीनः ॥ १९ ॥

१० पु अ त.— ननु प्रसमोऽपि गतास्तेन सह लययन्ते
'प्रसमो सह सृज्यते' इत्यादिभ्यस्तेऽपि पुनरावर्तिरहिता
अव्ययत्वेनेपादादयं तेषां तदमात्रमाह—सहस्रेति । सहस्र
युगपर्यन्तं चतुर्युगसहस्रं पर्यन्तोऽज्ञानं यच्च तत् प्रसमो
बह्वर्द्धिनं तयो विदुर्वाञ्छन्ति युगसहस्रात्ता चतुर्युगसहस्र
अन्तो यस्यास्तादृशी रात्रि ये विदुरन्ते अहोरात्रविदुः । तत्र
कालगणने मदुपगमा यद्वै तदेवानामहोरात्रं तादृगहोरा
त्रगणितद्रात्रावर्षसहस्रेण चतुर्युगं तत्र तद् व्रजणो दिनं ताव
येव रात्रिस्तत्रगणनक्रमेण वर्षशनं तत् प्रसमं परमायुरित्यु-
च्यते, तद्वत्ताने तस्मिन्निदं ज्ञानानामवस्थासि परम्पराया
भवति ॥ १७ ॥ पुनस्तत्रक्रमेण तामहितानामागमनमि-

भगवत्पादमाध्याय्य एव युक्तः । अहारागमे प्रसमं प्रबोध-
समये अव्यकात्स्वापावस्थापन्नाः प्रजापते व्यज्यन्त इति
व्यक्तयो भोव्यमोगस्थानदेहेन्द्रियरूपा प्रादुर्भवन्ति । तथा
रात्र्यागमे तस्य स्थापकत्वे ता द्यक्त्य तत्रैव यत्रा
निर्भूतास्तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते स्थापयस्थे चतुर्मुखे लीयन्ते
तिरोभवन्ति ॥ १८ ॥

ननु यदि सर्वा अपि व्यक्तयो रात्र्यागमे प्रलीयन्ते, तर्हि
नायत्सेनैव सर्वप्रामपि संसारकृशनाशादिकं मोक्षार्थप्रयासेन ?
इत्याशङ्क्याह—भूतप्राम इति । य पूर्वस्मिन्कल्पे प्रलीनो
भूतप्राम प्राणिश्रेष्ठवाय, स एवायमस्मिन्कल्पे अहारागमे
भूत्वा भूत्वा उपयोज्य रात्र्यागमे प्रलीयते, पुनरप्यहारागमे
कर्मवशाः प्रभवन्ति । अतोऽनन्तरतत्रमरणसंसारचर्यान्वपि,
आन्तानां कदाचित्प्रलीनतामात्राणं मोक्षवर्ति इति भावः । अत्र
'भूतप्राम स एवायं' इत्येतावन्तैर निबद्ध्यपि जन्ममरण
प्रगच्छदुच्छादुचिद्वत्तया संसारवैराग्योत्पत्त्यर्थं भूत्वेत्यादिक-
मुच्यम् ॥ १९ ॥

त्याह—अव्यकादिति । अव्यकादहोरात्रगणनकालात्
व्यक्त्य स्थापयस्थेपादय सप्त देवादिजीवभूतवायव अहारा-
गमे तत्रादिनोद्रेमे प्रभवन्ति वज्रयन्ते । तत्रैवाव्यक्तवृत्तौ
अक्षरे रात्र्यागमे रात्र्युद्रेमे प्रलीयते लीना भवन्तीति
तदिदो जगत्सत्र प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्र प्रलीना
पुनरुपपन्न इत्याह—भूतप्राम इति । स एव पूर्वोक्त
एवायं परिहरयमानो मयस्त्वपरिहितो भूतप्रामश्चात्रावस्थी
भूत्वा भूत्वा उपयोज्य रात्र्यागमे दिव्यतावसाने अदृश
पल्लव मन् प्रलीयते । इ एवैति सावधानं भट्टिन्यर्थः ।
तथैव अहारागमे दिवागमेऽवस्था एव प्रभवति वज्रयन्
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—आवृत्तिमात्रा कालपरिच्छेदमाह—सहस्रेति । युगसहस्रोऽत्र चतुर्युगपर्यायं 'चतुर्युग-
सहस्रं तु प्रसमो दिनमुच्यते' इति युगगणनप्रदर्शनात्, सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽज्ञानं यच्च चतुर्युगसहस्र
प्रसमो दिनम् । रात्रिरपि तावतीत्याह—रात्रिमिति । अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अन्ते भवन्ति ता चतुर्युगसह-
स्रान्ता, ते प्रसिद्धा महोदयप्रविदो जना विदुः ॥ १७ ॥ किं प्रसमोऽपि ज्ञायेने किं वा रात्रौ ? इत्या भाह—
व्यक्त्यादिति । अत्र दैनन्दिनमुष्टिप्रलययोः प्रकृत्याव्यक्तवृत्तदेन नाभ्याहृत विपरीदिकाणामिदं मायं, दरा-
कागारीनां मरणात् । किं नहि प्रजापते स्थापयस्थेपादयगतादयः ? अथ भावः—प्रजापतेः स्थापयस्थे

तत्कल्पितो स्थावरजद्रूपप्रपञ्चः सर्वोऽपि तदर्थेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्तत् एव यथापूर्वमाविर्भवति । एवं दृष्टिदृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं त्रियदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते, अस्मत्प्रबोधे यथापूर्वं प्रादुर्भवतीति ॥ १८ ॥ कृतज्ञानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये बन्वमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिस्मात्प्रत्यय च अविद्या-दिवशादवशोऽयं भूतमामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थ— भूतमाम इति । अह-रागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना । स एव भूत्वा प्रलीयते, नान्योऽभिनवो भवतीत्यर्थः । कुतः ? यतोऽवशः अविद्याकामकर्मवीनतः, तस्मात्सर्वनिर्घोषभूताया अविद्याया विद्यया वच्छेदे जन्ममरण-प्रवाहविच्छेदापावस्य यतितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अनावृचित्याने तस्मात्सुपायश्च [२०-२२]

परस्तस्मात् भवोऽन्योऽन्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादिना, अयेदानामक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिष्टिक्षेपेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणैवं गन्तव्यमिति— परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतः ? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुल्योऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेष-णार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म; व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सान्द्रक्ष्ण्यमसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थ-माह— अन्य इति । अन्यो विलक्षणः, स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः । 'परस्तस्मात्' इत्युक्तं, कस्मात्पुनः परः ? पूर्वोक्ताद्भूतप्राप्तवीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । अन्यो विलक्षणो भाव इत्य-भिप्रायः । सनातनधिरन्तनः, यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अक्षरं मम परम' [८।३] इत्युपन्यस्तमक्षरं किमिदमन्यदुक्तं ? इत्यादिपक्षे कृष्णम-दानन्तरप्रत्ययप्रतिमाह— यदुपन्यस्तमिति । अक्षरत्वकपे निर्दिष्टिक्षेपे तस्मिन्पूर्वोक्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यात् ? इत्यादिपक्षे तत्प्राप्त्युपायन्येनेत्याह— अनेनेति । गन्तव्यमिति योगमार्गोक्तिश्रयुक्तेति शेषः । पूर्वोक्तारब्ध्यादिनि सम्बन्धः । परसदृश्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुल्येन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनः । म्यशब्दप्रयोगात्पौनस्यमित्यामाह्याऽऽह— व्यतिरिक्तस्य

इति । तुना योतिर्न वैलक्षण्यमन्यदक्षरेण प्रकटितम् । यतो भिन्नेवपि भावभेदेषु सान्द्रक्ष्ण्यमात्रमन्यते, तत्तत्तद्व्यवहारिण-त्वेऽपि मग्नमन्येन सादृश्यमाहाहृषते तन्निवृत्त्यर्थमन्यदमि-त्यर्थः । यदा परासदृश्यं ब्रह्मवर्चिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिरुच्ये तास्तीति श्रव्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्यावि-नाशित्वमर्थविद्धं धर्मभेदयते— यः स भाव इति । सर्वं हि विनश्यद्विधारजात् पुराणान्ते विनश्यति, स तु विनाशहेतुभावात् विनश्यद्विनीत्यर्थः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— अव्यक्त इति । योऽभाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तेनाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं मानमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते समाराय, तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— योकोऽव्यक्तं भावं धृतिप्रमिति माह— अक्षरतः इति । तस्य परमगतिर्न चापयति— यं प्राप्येति । योऽभाव्यक्तो भावोऽयं दृष्टिः सः "देनाक्षरं पुरुषं वेदं पश्य" [सं. उ. ३।१।११] इत्यादिपुनराक्षर इत्युक्तं वाच्यं भावं परमां गतिं "पुरुषाय परं दिव्यमा ब्रह्म

सा परा गतिः" [यजु. ३।११] इत्यादि धृतयो वदन्तो-ल्लह— योऽभाविति । परमपुरुषस्य परमगतिरनुक्तं व्यपि— यं भावमिति । "तद्विष्णोः परमं पदम्" [ज्ञान. ३।२।१५ यजु. ३।१५] इति धृतिप्रमिति संवादति— तद्धामेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अयं कैम्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यत इत्याह— पर इति । तस्मादव्यक्तात् अचेतनप्रकृतिस्मात्पुरुषार्थतया परः उन्मृष्टो मामोऽन्यो धर्मान्तरागतया तस्माद्विभजातीयोऽव्यक्तः

केनचित्प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तः स्वसंवेद्यस्वासाधारणाकार इत्यर्थः । सनातनः उत्पत्तिविनाशानर्ह-
तथा नित्यः, यः सर्वेषु वियदादिषु भूतेषु सकारणेषु सकार्येषु निश्चयस्तु तत्रतत्र स्थितोऽपि न विनश्यति
सौख्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते' [१२।३] 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'
[१५।१६] इत्यादिषु; तं वेदविदः परमां गतिमाहुः । अयमेव 'यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां
गतिम्' [८।१३] इत्यत्र परमगतिशब्दनिर्दिष्टोऽक्षरः प्रकृतिमंसर्गवियुक्तस्वरूपेणावस्थित आत्मेत्यर्थः ।
यमेवम्भूतं स्वरूपेणावस्थितं प्राप्य न निवर्तन्ते, तन्मम परमं धाम परं नियमनस्थानम् ; अचेतनप्रकृति-
रेकं नियमनस्थानम् ; तत्संसृष्टरूपा जीवप्रकृतिर्द्वितीयं नियमनस्थानम् ; अचित्संसर्गवियुक्तं स्वरूपेणा-
वस्थितं मुक्तस्वरूपं परमं नियमनस्थानमित्यर्थः । तच्चापुनरावृत्तिरूपम् । अथवा प्रकाशवाची धामशब्दः
प्रकाशशब्देहं ज्ञानमभिप्रेतम् ; प्रकृतिसंसृष्टात् परिच्छिन्नज्ञानरूपादात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूपं
परं धाम ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— 'पर' इत्यादिश्लोकद्वयस्यार्थमाह—
अयेति । अयमभिप्रायः— भगवन्तं प्राप्तानां पुनरावृत्तिः
प्रागेवोक्ता, अव्यक्तात्परत्वेन निर्दिष्टोऽक्षरश्च जीव एव मवि-
तुमर्हति, 'अरोरयमिहस्त्वन्याम्' [७।१] इत्यादिप्रत्यभि-
ज्ञानात् । वक्ष्या च 'कैवल्यादिनामवरोहमावाद्यापुनरावृत्तिः ।
अत एव तत्परमेवैवं श्लोकद्वयम्—इति । अव्यक्तस्यैव पूर्वप्रकृ-
तत्वात्, अत्रापि 'अव्यक्तश्च' इत्येव परमेदः । तस्य चापेक्षया
परशब्दान्तराद्यवस्थानामप्यनवयः । तत्र च पौनःपुन्यव्युदासायो-
क्तृशब्दाभिधानमुक्तेन पुरुषार्थैकत्वपरः पराशब्दः । तत एव च
स्वल्पमेतदप्युक्तं सिद्धेनादित्यशब्द प्रकाशान्तरत्वपरः । अतः स च
प्रकाशेऽप्येवमन्तरात् एव प्रमाणसिद्ध इत्यभिप्रायेणाह—तस्मा-
दिति । भावशब्दोऽनं पदार्थमात्रवाची । 'व्यक्त' इति पद-
कठेन न युक्तः, 'अव्यक्तोऽक्षरः' इत्यनेनाभिधानात्, दुर्ग्रहे
च जीवे व्यक्तशब्दप्रयोगानुपपत्तेरित्यभिप्रायेणाह—केनचि-
दिति । ननु जीवस्याव्यक्तत्वमयुक्तं, प्रत्यक्षानुमानागमैर्वैद्या
सम्मतं तथैव, अन्यथा खण्डितप्रसङ्गादियथाह—रूपसं-
वेद्येति । प्रमाणान्तराणि हि साधारण्येन तत्प्रतिपादयन्तीति
भावः । नित्यत्वे द्वितीयाध्यायोक्तेहेतुस्मरणं उत्पत्तिविना-
शानर्हतयेति । मृगशब्दोऽनं मशामुत्तर, तद्विनाशोऽप्यात्म-
स्थितवर्तनेन नित्यत्वस्यानायासात्प्रमाणम् । तत्र सर्वशब्दाणि
प्रयत्नशब्दे सकारणत्वं सकार्यत्वं च सिद्धमित्यभिप्रायेणाह
वियदादिविति । प्रत्यको हि नातो जीवि नियम्य, प्रवृत्त्यात्र
नरत्यदाद्यनुपवेशवशात् ; यथा तिलेऽपि दधमात्रेण तदनुप्रविष्टं
तैलवपि दधते, ततश्च सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वत्वस्यैव सामान्य-
कर्मणुक्तं तत्र तत्र स्थितोऽपीति 'य स सर्वेषु' [८।२०]
इत्यत्र 'सः' इत्यस्य प्रयोजनमन्यतुतात्रापेक्षितत्वाच्च सौन्दर्य-
क्तोऽक्षर इत्यन्य उक्तः ; यदाऽप्यमप्याहारः । उक्त इत्यस्य
उपेक्षाद्विनाशप्रसङ्गो वेदितव्यः । अनयो प्रकृत्योरक्षरत्वस्य
जीवविषयत्वं त्वेव व्यक्तम् 'उक्तम् पुरुषस्त्वन्यः' [१५।१७]
इत्यादिनिरूप्यतेऽत्र । अतोऽत्राप्यप्यायं 'अनर्हं मम परमम्'
[८।१३] 'मय्यनोऽक्षरः' इत्यत्रास्त्यशब्दायां परिच्छिन्नजीव एव

व्यपदिश्यते । 'ये तु' [१२।३] इत्याक्षराव्यक्तशब्दयोर्-
योरपि प्रयोगादत्रापि 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' इति तदुभयनि-
र्देशाच्च तत्परत्वमिहोक्तसिद्धेरिति भावः । ननु कथं वक्ष्यमाणप्र-
रणत्वमत्र 'उक्त' इत्यनेनान्विततयोपादीयते ? इत्यत्र तत्पर-
रणोपवृत्तगीयभूतत्वमिप्रायेण तदुपादानात्, 'निहाता पूर्वमेव'
[११।३३] इतिवत्स्वसङ्ख्यारोहोद्वेति । 'आहु' इत्यत्र
वक्ष्येक्षया 'यश्चर वेदविदो वदन्ति' [८।११] इति प्रकृत-
मुक्तिं च कर्तुंविशेषमाह्वय्याह—तं वेदविद इति । 'स
याति परमां गतिम्' [८।१३] इति सामान्यनिर्देश एतेन
विशेषित इति दर्शयति—अयमेव यः प्रयातीत्यादिना ।
यदा अत्र 'तमाहुः परमा गतिम्' इति निर्देश 'स याति परमां
गतिम्' इति पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञापनार्थ इति भावः । सनातनरत्न-
गतिशब्दयोः प्रयोगयोग्यता दर्शयति—प्रकृतीति । अवि-
श्रुतिहेतुत्वेनायमर्थ उक्त इत्यभिप्रायेण एवम्भूतं स्वरूपेणा-
वस्थितमित्युक्तम् । 'तद्वाम परमं मम' इति स्वव्यक्त-
विधानस्य प्रागेव सिद्धे स्थानस्य च स्थानिसापेक्षानियमात्
'य आत्मनि तिष्ठन्' [श. प. ब्रा. १।४।१।५।३०]
इत्यायुक्तमधिष्ठेय स्थानपर्यायं धामशब्देन विवक्षितमित्याह
नियमनस्थानमिति । अत्र किमपरं नियमनस्थानं यत्र
कठेदाय परमशब्दः ? इत्यत्राह अचेतनेति । अत्र परमशब्दस्य
व्यपदेशात्परिगुह्यमविराजत्वं सिद्धम्, तन्मात्रमुदो जीवो-
ऽन्यपर एव विवक्षित इत्याह तत्संसृष्टेति । यदि मुक्तोऽपि
परमात्मपरतन्त्रः ; तर्हि स्वतन्त्रेण परमात्मना पुनरपि संतार-
गतं प्रक्षिप्येत्येवमिह तच्चेति । अयं भावः—अविद इति
संसारकारणम् । न तु पारतन्त्र्य, अविज्ञादेव प्रयातीत्यत्रा-
द्यादीनां च स्वाभाविकत्वात् मुक्तस्य संतारान्त्र्य इत्यर्थः ।
यदा तु केचन भगवत्प्राप्तिरेव अनुपगच्छन्ति, किन्तु परिगुह्य-
जीवप्राप्तिरपि अवरोहणमाकाशतेति भावः । 'नियमनस्थानं'
इत्यस्याविनशित्वेनाप्युपादानादप्येतादृश एवेति । अतु पाद-
शब्दानेव पदार्थः प्रकाशवाची, तस्य चतुर्मात्रवत् । इत्य-
त्राह प्रकाशशब्देति । विदुषश्चरति ददति—प्रति

ससृष्टादिति । प्रकाशपक्षे—तत् परम धाम, मम—मच्छब्द
भूतम्— इति वाच्यार्थः । यद्यपि 'अपरेयम्' [७।५] इत्यादिना प्राग्वत् स्वरूपत्वमुक्तम्, तथापि समष्टिचेतनमात्रविषयत्वं

तत् प्रतीयते इह तु मुख्यस्यापि स्वरोपत्वमुच्यते इत्यपौन-
रुक्त्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा — अ यत्को भगवान् 'य प्राप्य न निर्वर्तन्ते' इति 'मासुपेत्य' [८।१५]
इत्यस्य परापक्षात् । 'अव्यक्तं परम विष्णु' इति प्रयोगाच्च गारुडे । धाम स्वरूप तेजस्वरूपं 'तेज-
स्वरूपं च गृह प्राज्ञैर्धामेति गीयते' इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ २१ ॥

६ अ प्र वी — इदानीमव्यक्ताख्यातेरिति युक्तं तत्साध-
यितुमाह—अव्यक्तः इति 'मासुपेत्य' [८।१५ १६] इत्युक्तारस्य
'य प्राप्य न निर्वर्तन्ते' इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात् । न

कंचलमव्यक्तशब्दो युक्तिवलात् भगवति नीयते । किन्तु वाचकस्य
तस्येत्याह—अव्यक्तमिति । कथं तर्हि भगवता व्यक्तस्य
स्वस्थानत्वमुच्यते ? इत्यत आह—धामेति ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—पर इति । पर उत्कृष्टः । तस्माद्भूतप्राप्तात् । भावः पदार्थः । व्यक्तो नित्य-
सिद्धः । अव्यक्तात्प्रकृतेः । सनातनो नित्यः । यो भावः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तः प्रत्यक्षादिप्रमाणानुचरः, अक्षर इत्युक्तस्तमव्यक्तमाहुः । यं भाव प्राप्य न निर्वर्तन्ते
ससार नावतरन्ति तत्परम धाम मम ॥ २१ ॥

८ वें प्र नि.—एव 'आ मग्नमवनालोका' [८।१६]
इत्येतदुपपादितम्, इदानीं 'मासुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते
[८।१६] इत्येतदुपपादयति इदमर्थम्—पर इति । तस्मा
भूतप्राप्तनीजादिरूपगमाख्यादयत्तात्परं उल्लेख्य, स्वाप्यस्त
हिरण्यगर्भादिस्वरूपप्रपञ्चमत्तात्स्न्यसिद्धिप्रदानेन तदधिष्ठानतया
तत् श्रेष्ठ इति वाच्यं । तदधिष्ठानत्वादेव ततोऽन्य अव्यक्त
अस्वरूपरूपं, सर्वेषां ज्ञातेऽज्ञाते वा वस्तु-यथासाध्ययोगात् ।
परं नशोदिभूतहिरण्यगर्भाधिष्ठानत्वादेव सनातनश्चित्तन
प्रवर्तमानो यो भाव पदार्थः सर्वेषु स्थाव्यस्तेषु हिरण्यगर्भादि
भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति ॥ २० ॥

मन्वन्त्यव्यक्तमाकस्याविनाशिषम्, 'मासुपेत्य पुनर्जन्म
न विद्यते' [८।१६] इति त्वा प्राप्स्यपुनरावृत्तौ किमाया-
तम् ? अत आह—अन्यन्त इति । यो भाव पूर्वजोऽन्य-
'अव्यक्त' इति 'अ र' इति चोत्, त भाव परामामुनरा-
वृत्तिर्नी गतिं गम्य पुरुषार्थमाहुः छुतिस्मृतप 'पुरपात्र पर
त्रिजिह्वा काश सा परा गति' [ऋग्वेद १।३।११] इत्यादि
श्रवणात् । य भाव प्राप्य न निर्वर्तन्ते, तमम पतमच्छुद्ध
धाम स्वरूपम् । 'इहो हिर इतिवत्' 'मम धाम' इति
भद्वचनया पठ्यते । तस्मादिति च विधेयप्राधान्यात्पुनरुक्त-
निर्देशः ॥ २१ ॥

९ वं ८ वी०—व्यक्तिसम्प्रदानात्प्रकृतसंज्ञको जीव आश्रयपर्यन्तं उक्तः । तस्मात्क्षरादन्वोऽव्यक्त-
रहितं परो गुणातीतञ्च सनातनं व्यक्तिसत्त्वं सर्वेषु नश्यत्सु न नश्यति अनुच्छिद्यति चर्मेत्वात् ॥ २० ॥

तथापि सोऽव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः । न चाव्यक्तशब्देन जीव प्रकृतिर्वाऽभिधेया, 'य प्राप्य न निर्वर्तन्ते'
इत्युक्तत्वात् जीवादेौ तथात्वासम्भवात्, तथा सति नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रसाधनादिवैफल्योपपत्तेश्च ।
अतएव ज्ञानमार्गायाणां तज्जातिरिव सुनिर्वरिति तद्वाह—तमाहुः परमा गतिमिति । मम पुरुषोत्तम-
स्याधिष्ठानभूतं च सदित्याह—परम मम धामेति वैशुण्ठमुबन तेनञ्च प्रकाशोत्तरम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्गङ्गा
ज्योति सनातनम् । ते ॥ प्रशहद नीता मग्ना कृष्णन चोद्धता ॥ दहगुर्नक्षत्रो लोक' इत्यादिवाक्यानां ततो
भूतप्रकृतिविषयत्वात्मा गुणातिमो शुभावायायतनोऽनन्तरूपोऽगणितानन्द सर्वधर्माग्रय पुरुषप्रकृतिको प्रज्ञापदा-
च्योऽक्षरोऽप्यारम्भरूपं पुरुषोत्तमस्य धाम 'तदाहुरक्षरं द्रव्यं सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धामं परं साक्षात् पुरुषस्य
महात्मनः ॥' इति वाच्यम् । सोऽयं सत्तापनज्ञानरूपं, अहं तु न तथाऽद्वैतमन्ति-रभ्युत्पादित्याह ॥ २१ ॥

१० पु अ त — परं तयो पुनरुत्पत्त्युक्तं स्वप्रती-
तदभावात् स्वस्थानस्वरूपमाह—परस्तस्मादिति । पुन-
र्जन्मेन एवमप्यपरत्वात्पर्यन्तं तस्मात्पुनरुत्पत्तिराणांमहा-
दन्वो भावः अत्यन्तं, तस्मात् मूलभूत इत्यर्थः । अत्यन्ता
सनातनं अनादिमिदं परं, सर्वोत्तम इत्यर्थः । तद्वद्वत्

माह—य मर्त्ये भूतेषु नश्यत्सु मनु न विनश्यति न
विक्रामं प्राप्नोष्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तपरास्वरूपपुरुषा-
नानर्थं विनिर्दिष्ट—अव्यक्त इति । अव्यक्तः अमरश्च
नानुमत्तश्च यो भावः स अक्षरं, न शब्दो न चान्तिमक्षर
प्राप्तश्च इत्युक्तं, तमक्षरं वदतिविं परमा परम्य अतः

मेयां गतिमाहुः । ननु ते तस्य परमगतित्वं कुतो वदन्ति । तयास्वं तस्य स्वसम्बन्धादित्याह— तदिति । तदक्षरात्मकं
इत्याभाङ्ग्याह— यं प्राप्य न निवर्तन्ते इति । यत्स्थानं प्राप्य मम परमसुखं घाम गृहमिन्द्रियः । मद्गृहत्वात् पुनरावृत्तिर्न
न निवर्तन्ते पुनर्जन्मानो न भवन्ति, अतस्तथा वदन्तीत्यर्थः । भवतीति भावः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ब्रह्मभुवनान्तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति ‘तदक्षरं परमं ब्रह्म’
इत्युपक्रान्तं वस्तु लक्षयति— परस्तस्मादिति त्रिभिः । परस्तस्मादव्यक्तात् भूतमाश्रयी जभूतादविद्यालक्षणादनुतात्
अन्योऽत्यन्तविलक्षणी भावः सत्ता । तुल्यत्वात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति, तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्त-
त्वात्, अस्य च सर्वानुगतत्वात् । सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमन् हि उपाधिविक्रियया नित्यं विक्रियत इव
भाति, अयं त्वनुपाधित्वात्त्रित्यैकरूप एव; यः स भावः सर्वेषु भूतेषु वियदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्ता-
रूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाद्याध्यात्मं नित्यत्वं चोक्तम् ॥ २० ॥

अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तम् । अक्षरोऽऽमुते व्याप्रोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तम् । तं भावं
परमां गतिं, ब्रह्मलोकांता गतिरपरमा, कार्यत्वात् । इयं तु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः, “एषाऽस्य परमा
गतिः” [वृ. च. ४।३।३२] इत्याद्यः श्रुत्यः । यं भावं प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति तदिति
विधेयापेक्षं क्लीप्तम् । स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यसृष्टं घाम प्रकाशः “तद्विष्णोः परमं पदम्” [अक्स-
१।२।६।५ फटो. ३।९] इति श्रुतिप्रसिद्धं निष्कलं ब्रह्म ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

१ शा. भा.— तल्लब्धेरुपाय उच्यते— पुरुष इति पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ ! परो
निरतिशयो यस्मात्पुरुषात् परं किञ्चित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया ।
यस्य पुरुषस्यान्तस्स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तर्बति भवति ।
येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तपाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

१ अत्रैवं सन्दर्शयित्वा दशैवति यामनः—

अस्मिन्मुक्तिप्रकरणे प्रसङ्गादितरा अपि । गतीराह हरिर्विद्युस्तास्वावृत्तिं ध्रुवमिति ॥
आवर्तिव्योऽन्यगतो मुक्तिस्त्वावृत्तिवर्जिता । निर्गुणा सगुणा चेति प्रसिद्धा द्विविधा च सा ॥
नैव ज्ञानादते मुक्तिर्भक्त्या सा गुणान्विता । निर्गुणोपासकानां तु भवेत्कैवल्यलक्षणा ॥
न कोऽपि भेद कैवल्यमुक्तौ यद्यपि विद्यते । सद्यः क्रमाच्चेति भेदौ तत्प्रसङ्गो स्तस्तथाप्युभौ ॥
सद्यः प्रतीपातान्ते मुच्यन्ते ज्ञानयोगिनः । इत्येवमर्थं श्रयन्तस्तु क्रमात्कारेण भूयसा ॥
धर्मेऽपि तेषामनुवर्णमाने चेतश्चरन्त्ये कथितेनस्य । अतः स्वसीलम्यः मनन्यचेनः । इत्याह देवो भजतां दयालु ॥
भूतवाऽपि मुक्तो दत्ते अकर्म्यः सुखमश्रयम् । इत्युच्यते च दान्ययोः “मायुपेत्ये” ति माधव ॥
येषां त्रेधाप्रसङ्गादस्य मुक्तमता स्वस्य भक्तोत्तमेभ्यो लब्ध्वा ते ब्रह्मलोकं तदुपरि समये मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ।
स्माच्छ्रेयस्त्वमेवातिमिति मुद्रितामुद्रुनभिन्सूतो “राज्ञो” त्यादिनोपे भवमयमभवे ब्रह्मलोककङ्कतालाम् ॥
अन्ये श्रयन्तु इत्येवमपरास्तु तत्र स्थित्वाऽऽप्नुवन्ति त्रिभिना सह मोक्षमेव ।
तज्ज्ञानिभिः सुखमता विकल्पेन तेषामित्यर्थो मनसि मंस्यत इत्यप्यत्र ॥
‘सहप्रगुणयन्तः’ मिति लोके विधेः प्रभुः । मोक्षप्रतीक्षया तेषां वास चिरतरं जगौ ॥
पञ्चापिणः पुन्ययेन तृणं सद्यःपु यातेषु यथेष्टदेसम् । सुखं चरं ज्ञानिषु ते तथैव भित्ते व्यथन्ते इत्येवमिति ॥
एषोऽपान्तरहिते ब्रह्मलोकं कथं विदुः । कालमित्येवद्वयक ‘मन्थरा’ दिरयथाचरत् ॥
मर्चदिव विधेः सत्त्वतत्त्वप्रत्यक्षप्रत्यक्षयोर्द्वयोः । ‘भूतग्राम’ स इत्याह तत्प्रवाहय नित्यताम् ॥
नयरो मनमहोजो ‘परो’ ऽन्यथा । इत्युच्यते प्रसङ्गेन नित्यतः परमात्मनः ॥
प्रसङ्गात्प्रसङ्गात्प्रसङ्गात् भक्त्या लभ्यस्त्वनेव यः । वस्तुनाऽनुगन्ध्यात्प्रेम प्रसादं इत्येवमिति ॥

२ आ. शा व्या — नवव्यकादतिरिचस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्ती कश्चिदसाधारणो हेतुरपिच्य, यस्मिन्ने क्षापूर्वकारो तत्प्रेषया प्रवृत्तो निर्गोति, तत्राह—तलुधेरिति । परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विज्ञापण द्वयमुदाहरति—यस्येति । निरतिशयत्वं विज्ञापयति—यस्मादिति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भक्तिभजन, सेवा

प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणा, वा न्यावर्तयति—ज्ञानेति । उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह—अनन्ययेति । कोऽपि पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्ती पयाप्ता । इत्याद्यादयोत्तरार्थे व्याचष्टे—यस्येति । कथम्भूताना तदन्तस्त्वत्त्वं तत्राऽऽह—कार्यं हीति । 'स पर्यागात्' [ई उ ८] इति ध्रुतिमाश्रित्याऽऽह—येनेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह—पुरुष इति 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति घनञ्चय ! । मयि सर्वमिदं प्रोतं घृते मणिगणा इव' [७।७] 'मामेभ्यः परमन्ययम्' [७।१३] इत्यादिना निर्दिष्टस्य यस्य अन्तस्स्थानि सर्वाणि भूतानि, येन च परेण पुरुषेण सर्वमिदं ततं, य परः पुरुषः अनन्यचेताः मततम्' [८।१४] इत्यनन्यया भक्त्या लभ्यः ॥ २२ ॥

४ ये ता च — 'पुरुष स' इति श्लोक तुशब्देनान्तराद्योतनात् 'अनन्यया भक्त्या' इत्यस्य सामर्थ्यात्पुरुषशब्दस्य परमात्मनि पुरोधसत्त्वं पूर्णत्वपूर्वसद्भावपुरुषात्मादिनिर्मिति 'सहस्रग्रीवां पुरुर' [कृत्त ८।४।१७।८ यमुस् ३।११] इत्यादि प्रयोगप्राप्त्यात्यन्तशब्देन विशेषणस्य पूर्वोक्तस्य हृदयिकफलोपदे शार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायमाह—ज्ञानिन इति । विभक्त विचर्चकैरिति शेषः । विलक्षणमिति वाऽर्थः । गणनायन्तसि

वाचपि गगनाद परत्वाभावात्तत्सिद्धयर्थे 'यस्य इत्यादिप्रसिद्धा वनिर्देशोऽस्य पूर्वोक्तपरत्वं इति दर्शयति—मत्त इति । अनुबाधपुरोदाद्योरेकार्थ्यमिति भावः । 'यस्मात्पर नापरम्' इत्यारभ्य 'तद पूर्ण पुरुषेण सत्त्वं [ये उ ३।९] इति ध्रुतिस्मारणाय येन च परेण पुरुषेणेष्टुत्तम् । भक्तिमयत्वं कीदृशं इत्याह—अनन्यचेता इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.—परमसाधनमाह—पुरुष इति ॥ २२ ॥

६ ज प्र ह्यो — 'भक्त्या युक्त' [८।१०] इति भक्तेभ्योवशात्साधनत्वम्योक्तत्वात् पुनरुक्तमुत्तर वाच्यमित्यत आह—परमेति । अन्ये साधने सद्बोद्धत्वेन तत्साम्यशङ्काया

साधनेषु भक्ते परमात्मननाह । तत्र पुनर्वचनमेव द्योत्य मिति भावः ॥ २२ ॥

७ इ. पै. भा.—पुरुष इति । यस्यान्तस्स्थानि भूतानि, अन्तस्तिष्ठन्तीत्यन्तस्स्थानि । येनाव्यक्तेनैव सर्वं ततं व्याप्तम् ॥ २२ ॥

८ ये प्र मि — तत्रासी च 'अनन्यचेता मततम्' [८।१४] इति प्रागुक्त एवाप्यहं पुरुष इति । यस्य पुरुषस्य अन्तस्स्थानि भूतानि, कार्याणां कारणान्तर्गतित्वात्, अत एव यन सर्वमिदं जगत् तत्र व्याप्तम्, अत एव परो निर

तिग्य पुरुषाऽहमनन्यया विषयान्तरवर्गनेन स्वैकतानमा वेष्टयन्त्याय भक्त्या ह्यहं, नाहंवेत्यर्थः । यदा न विज्ञेत् अन्यदस्य यस्या सा अनन्या भवति ततो घरा, तथा भक्त्या ज्ञानलक्षणया ह्यहं इति (श) भाष्यात् एवाधोर्ग द्वयम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०—पुरुष स पर इति । अनेनाश्रयात्परस्य स्वस्य पूर्णानन्दस्य निष्ठितुक्तभक्तिद्रव्यत्वमुक्तम् । तेन न ज्ञानमार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् । परस्य द्रष्टव्यमाह—यस्यान्तस्स्थानि भूतानि इति साक्षराणि । एतच्च स्पष्टं सूक्ष्मप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वर 'येन सर्वमिदं ततं' [८।१४] इति माहात्म्य परिच्छिन्नमेव व्यापकमिति दामोदर-

—पु. टीका, तस्मिन् 'तत् पुरुष' । 'नवद्वारं पुरं पुरमेतमात्रे समन्वितम् । व्याप्य तत् महात्मा यत्तस्मान्पुरुष उच्यते ॥ (१२।२।१०।३०) इति भावः ॥ यदा—'अहं' स्वैस्तारायोगात् आद्यात्पुत्रा पूर्ववन्वति विप्रह इत्याद्युपादित पुरुष । 'पूर्वमेवादिदासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति ध्रुते ॥ पुरुषं मृषिष उत्कर्षयति पुरुषं सीदनीमि वा, पुंसि सुवनानि संहारयन्त्यस्यति अत करोमि वा पूर्वत्वान्पूर्वाणां सद्गतां पुरम् । 'पूर्वात्सर्वानां च त्पोऽपि पुदरात्तम् । (१।१०।११) इति प्रथमवदं । तस्मान्पुत्रा सद्गतां सर्वव्याप्य सादनां पुरम् । 'स यः पूर्वोऽस्मान् सर्वस्मात् सर्वान् पाप्मानं भीष तस्मान्पुत्रम् । 'स वा अयं पुरम् सर्वं पुं पुं पुरिगय' इति ध्रुते । इति अत्रैवसादाय विष्णुपदस्याप्यभावात् ॥ वैवाह र्णान् 'पुर भगवते' (भा तु १६) अस्मात् 'पुर इव' (उ २२३) इत्येवादिन युपादयन्ति ॥ पुं बहु भवामिनि वा । 'पुं दान' (भा वा तना २) अस्मात् 'अदन्वपि ददयत्' (अथा ३।२।१०१) इति ४ । इति कविः ॥ अत्र 'यदा' शब्दोक्तत्वात् नान्द—'अन्य' शब्दात् 'तस्मात्' (भ म १०) इति । —अतिर्गता ।

लीलाया इदं सर्वं अश्रुधिया त्वरोवः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसद्वचत्तुक्' इत्यादिसूत्रभाष्ये [ग्र सू ३।३।३३] उप-
 चितम् । यत्तु (रामानुजाचार्यं) कैश्चिदुक् 'भूत्यादिप्रकृतिर्जीवभूता च भगवतो धाम' इति तदुक्तमुक्तम् । तस्मा-
 जीवभूतस्य च तद्भासत्वं श्रूयतेऽपि 'यस्य पृथिवी शरीरं' [वृ उ ३।७३] 'यस्यात्मा शरीर' [श ब्रा. १।४।१।५]
 इति । न त्वश्रुत्वं तदा (सदा) जीवभूतस्य सम्भवति ज्ञानोत्तर तत्त्वसिद्धे । तस्माज्जीवातीत सर्वकारणकारणभूतो-
 ऽश्रोऽपि प्रथमित्येवोचाम । यत् उक्तं मागवने तृतीये [३९-४१] 'आण्डकोशो बहिर्य पञ्चाशत्कोटिर्विस्तृत ।
 दशोत्तराधिकैरेव प्रविष्ट परमाणुवत् । लक्ष्यतेऽनर्गस्तश्चान्ये कोटिशो ह्यङ्गराशय ॥ तदाहुरक्षरं प्रष्टु सर्व-
 कारणकारणम् । विष्णोर्वाम पर साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः ॥' इति तस्याक्षरस्यांश पुरुषस्तु समष्टियष्टयमिमांसी
 वैराजः, ॥ जीवलोके जीवभूत इति व्यपदिश्यते । पुरुषोत्तमस्तु एतच्चित्तयान्य इति स्वयमेव वक्ष्यति । स च सर्व
 साधनफलदात्मजीवलोकोत्तरसानन्दस्वरूपो " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन " [कठो
 २।२२] किन्तु "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" [कठो २।२२] इति श्रुतेः स्वानुगृहीतमङ्गिलम्भ्य इति प्रतिभाति ।
 सधैवामे प्रवर्शयिष्याम ॥ २२ ॥

१० पु. अ त.— ण्ड यदामगता न निवर्तन्ते स त्वं
 कर्ष प्राप्य ? इत्याकाङ्क्षायाभाह— पुरुष इति । हे पार्ष-
 मद्भूष ! सोऽहं पर पुरयोत्तम अनन्या ऐहिकपारलौकिक
 योर्मन्त्रणैकरूपया मवितरज्ञानाहितया भक्त्या कोऽहं लभ्य
 प्राप्य । स कीदृश ? इत्यत आह— यस्येति । यस्य अन्त-
 र्द्वयानि भूतानि चराचराणि रमणकारणामकानि यस्य मये

स्वरूपे तिष्ठन्ति, येन इह परिच्यमान सर्वजगत् एत व्याप्तम् ।
 अत्राय भाव—लौकिका सर्वे श्रीहोपयुक्ता न भवन्ति, आच-
 रणस्थितत्वाद्, अतस्ते ज्ञानादिना मद्भास प्राप्यं लीलास्तैव
 युक्ता भवन्तीत्यर्थः । येन श्रीहोपमाधिर्भूतेन तदधिष्ठानत्वा-
 विद् मयि जगत् व्याप्तं सत् तन विस्तृत विभातीति
 भाव ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— एव होय प्रत्यगभिन्न ब्रह्मोस्त्वा जगत्कारणमुपासनीयमितोऽन्यदित्याह— पुरुष
 इति । तुशब्द पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः । हे पार्ष ! योऽयं भक्त्या आराधनेन उपासनेनेति यावत् । कीदृश्या ?
 अनन्यया, नास्त्यन्यो यस्या सा तथा, उपास्योपासकभेदमन्तरेण अहमद्वैरूपयेत्यर्थः । तया भक्त्या यो लभ्य
 स पर पूर्वोक्तादव्यापृत्तानमुगतादक्षरादन्य कारणास्मेति यावत् । लभ्यत्वाद्वैवास्यान्यत्वमपि, न शास्त्रा च
 लभ्यश्चेति युज्यते । अस्य कारणत्वमभाह— यस्येति । यस्य पुरुषस्यान्तर्द्वयानि बीजे हुम इव सर्वाणि त्रिविधा
 दीनि स्थावरजङ्गमाणि च; येन च इह सर्वं तत् व्याप्तमुपादानत्वात्, स भक्त्या लभ्यत इति योजना ॥ २२ ॥

मृतस्य देवयानपितृयाणापरनामकौ अर्चिरादिमार्गौ ।

यंत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

१ यामिनस्तत्र भूतं यत्र पदनाच्चा योगिना व्यपदिश्यत । मार्ग काल च वक्ष्यामीत्यवष्टेन प्रतीयत ॥

अपेक्षेते श्लोकयुग्मं 'तत्र' शब्देन चाभया । परमेशात्तत्र मार्गे काले चाश्वत्थीयत ॥

अभिज्योतिस्तारतौ धूम्राहृतिकर्तुमिनि । मागमिमाविनोऽन्य तु ज्ञेया कालाभिमानिन ॥

व्याम्यातारोऽविदित्वेत्तनुमुग्रन्त्यत्र वृषणे । काल प्रतिज्ञाय कथं वक्ष्यामीनववादिति ॥

इति व्याख्याति । तथा—

मन्यन्त कचिदशेषा योगिन कर्मयोगिन । भूमादिमार्गे धृतिमिस्तपामेकोदिष्टा यत् ॥

तत्पुण्यं यत् परो प्राप्य पुण्यदृष्टा ? मिति । आरुतिमविनपणासुपुष्पकर्मयोगिनाम् ॥

आवृत्तिर्दक्षिणे यद्दयने तद्दुस्तर । कर्मिणा वैद्विजेयं च वक्ष्येनात्र कीदृति ? ॥

उत्तापुनरुत्तारुतिज्ञानामपि कर्मिणाम् । यदि ह्यादयन वान्यस्तदभाशयरे भवत् ॥

मर्गो विषय विषयतन्तुत तवाऽमरो जानु न श्युमति । गुण क इत्य वदनाश्रुत्य विषय शोको भवति प्रविष्ट ॥

य दि मद्भिदो ब्रह्म भावमयेव ते गता । उपासययामेन तदा किमपि भवत् ॥

य कर्मयोगिस्तपामावृत्तिनिन्दना पुन । किं दक्षिणयनेनैवा भविष्यत्यपि तन ? ॥

भरतमनिनरमादृष्टागावन्मिनि । य तेऽन योगिनो ज्ञेया अनन्धोऽहं न सः ॥

इति प्रतिपादयति । तत्र 'योगिन कर्मयोगिन' इति जड्य यास्वानमपि पराहम् । — अविनीता ।

अग्निज्योतिरहः शुक्लः पणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिमार्जां ब्रह्मशक्तिपत्तय उत्तरो मार्गो यक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते— आष्टात्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः— यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले तन्नाट-

१ अग्निज्योतिरहितेति तस्मिन् काले वा ज्योतिरिति देवतैक्यपरत्वेन व्याख्येयम् । अग्निमण्डोक्तप्रतिशोगित्येक-
ह्येय धूमस्योक्तत्वात्, सूक्ष्मताया ध्रुवता 'तेऽर्चिरभिधम्मन्तर्चिपोऽह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणश्चात् यान्यग्नासद-
दृष्टित्व एति' (बृ ६।१।१५) इत्यभिर्नामस्य ध्रुवत्वात्, 'कामते सम्मन्तर्चिरेह शुक्लं तयोत्तरम् । अयनं देवलोकं च
सवितारं सवैद्युतम् ॥' (चाहस्य ३।१२३) इति समानविषयस्मृत्यन्तरसमाधानात्, 'अर्चिरादिना तत्प्रतीतेः' (म. सू.
५।३।१) इति सूत्रेऽप्यर्चिरादित्वदर्शनाच्चेत्याहुः ॥

अथ यदनयोर्देवयानविद्युदाणाख्ययोरध्वनोरहरादयो देवता एवातिबाहिक्य उच्यन्ते, न काला इति निर्णायकमुक्तमीमासा-
याम् 'आतिबाहिकास्तस्मिन्' (५।३।४) इत्यादिना, तत्र 'अर्चिपोऽह आर्प्यमाणपक्षमाप्यमाणश्चात् यान्यदृष्टित्वेति
मासास्तात्' (छा ५।१।५) इत्यादिधृतिविषयकमेव । 'वेदान्तवाक्यकुसुमप्रयनार्थत्वात्तद्वाणाम्' (धारी भा. १।१।२)
अत्र स्वाहारे महाभारते भीष्मस्योक्तान्तानुत्तरायणप्रवृत्तिप्रतीक्षादर्शनात्कात्वा एवैत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च (भीष्म
वप महाभारत समुत्थापना दक्षिणायने ॥ १०४ ॥ गमिष्यामि स्वक स्थानमासीदग्रे पुरातनम् । उदायान् आदित्ये हंमा
सत्यं त्रयीमि च ॥ १०५ ॥ धारिष्याम्यहं प्रागनुत्तरायणकाङ्क्षया ।' (भी. प १।१।१०६) 'दिश वैप्रवणाकान्ता यदा
गन्ता दिवाहरः ॥ नूनं सप्तायुकेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्येऽहं तदा प्रागनुत्तरं सुप्रियानि च ॥' (६।१००।१३) इति ।
'आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ॥ विनिर्जुते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥' (१३।१६।१४) 'स नियमौ ग-
पुरायानैः परिवारित । दृष्ट्वा निरुत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥' (१३।१६।१६) 'दिश्या प्राप्नोऽसि कौरव्य । सहा
मास्यो युधिष्ठिर । परिजुतो हि भगवान् सहस्राश्रुदिवाकरः ॥ २६ ॥ यापोऽयं समुत्प्राप्तो मास सौम्यो युधिष्ठिर ।
त्रिमासश्च पक्षोऽयं दृष्टो भविष्यमर्हति ॥' (१३।१६।१८) इति च दक्षिणायने सधेतावहनेन शिखण्डिना शितशरशतै
रुत्तमाश्रितोऽपि दान्तव औत्तरायणं प्राणनदीवारदिति तत्र तथोपपन्नंते भारते । नोपपन्नं हेतुकात्तैरपश्य-
कत्वेन इति । अशोभ्यते— दक्षता एवान्तायहरादयो न काला, गीताया धृतिमूलकत्वात्, धौतयारेव दक्षयानविद्युदाणयो
रत्र प्रत्यभिज्ञानात्, वेदान्तमूलाया गीतावाक्यकुसुमप्रयनेऽपि प्रवृत्तिदर्शनाच्च विषयमेकत्वेनैव व्यवयानोचित्यात् ॥ ॥
भीष्मस्य कालप्रतीक्षाविरोध, तस्य स्वच्छन्दमुत्तुनाख्यापनार्थत्वात् । तथा चोक्तं तत्रैव—

'देवर्षयूत प्रणनासुसर्गो हि यतो मम । तस्मादथाग्न्याचारियस्य मुमुक्षुर्दगायने ॥

यद्य दत्तो वरा मया पित्रा तेन महात्मना । छन्दो' मृत्युरित्यत्र तस्य वास्तु वस्तव्या ॥ (९।१९।१०-८) इति ।

भागवतस्य—

'धर्मं प्रवदन्तस्य स काटं प्रत्युपस्थित । यो वागिनश्छन्दमूलकोर्वाभिहतमृतसाम्ना' ॥ (१।९।२९) इति
रत्नप्रतीक्षायाऽप्युत्तरायणं पश्येत् साक्ष्यमादिशत ॥ ४९ ॥ दिशमाश्रमादकार्यं साक्ष्यं तस्मिन्नेव रत्नम् ॥ ५३ ॥ यदनेन तदाश्रय
पश्य मनुष्योत्तम ॥ ५१ ॥ योग्युक्तं महात्मानं रत्नं त्वनयां गतिम् ॥ ५० ॥ अन्यं तु यच्च न पश्यन् माद्राज्यं धीमता ॥ ५८ ॥
महिमानं महाशत्रुः ॥ योग्युक्तं गच्छतः । प्रत्येकं महद्दिव्यं द्रव्यम् इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥ नाशयन् गच्छमानं हि त
सर्गमृदुतिष्ठेति । आचार्यं साधुमायायं ब्रह्मोद्विष्टं दत्तम् ॥ (७।१०।२१०) इति । सा चातारादकात् एव प्रत्यक्षं प्र-
त्येकं रत्नं प्रत्युपगम्य न सन्नच्छति । तस्मादत्रापि दक्षता एवाहारादयो न काला इति मुष्मन्नेव सर्वम् ॥

दिशः— महाभारत एव भीष्मप्रवृत्तान्ययन एव दिने रत्नमुपति योमपाग्न्यादित्यन्तस्य श्रेष्ठस्य रत्नमेकमादिशयामासा—
'श्रेष्ठोऽपि शत्राण्युत्तमं पश्येत् साक्ष्यमादिशत ॥ ४९ ॥ दिशमाश्रमादकार्यं साक्ष्यं तस्मिन्नेव रत्नम् ॥ ५३ ॥ यदनेन तदाश्रय
पश्य मनुष्योत्तम ॥ ५१ ॥ योग्युक्तं महात्मानं रत्नं त्वनयां गतिम् ॥ ५० ॥ अन्यं तु यच्च न पश्यन् माद्राज्यं धीमता ॥ ५८ ॥
महिमानं महाशत्रुः ॥ योग्युक्तं गच्छतः । प्रत्येकं महद्दिव्यं द्रव्यम् इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥ नाशयन् गच्छमानं हि त
सर्गमृदुतिष्ठेति । आचार्यं साधुमायायं ब्रह्मोद्विष्टं दत्तम् ॥ (७।१०।२१०) इति । सा चातारादकात् एव प्रत्यक्षं प्र-
त्येकं रत्नं प्रत्युपगम्य न सन्नच्छति । तस्मादत्रापि दक्षता एवाहारादयो न काला इति मुष्मन्नेव सर्वम् ॥

त्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । 'योगिनः' इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३।३] इति विशेषणयोगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुच्यते, न च ज्ञान मार्गमपेक्ष्य पश्यत्येव वक्ष्यते, विदुषो गत्युत्कान्ति-निषेधधृते, तथा च मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य सगुणशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेतयाऽऽह—प्रवृत्तानामिति । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यते इति सम्बन्धः । स चेद्वचन्यतरिहि किमित्यभ्यासमादिभवेन सविशेषे ब्रह्म ध्यायता फलाप्तये मूर्धन्यनादीहम्बद्धे देवयाने पशुपास्यवाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते ? तत्राऽऽह—विद्यश्चित्तेति । सोऽर्थो मार्गस्तदु-क्तिशपत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः । विद्यायामार्गोपन्यासस्तर्हि

किमिति विद्यते ? तत्राऽऽह—आवृत्तिरिति । मार्गान्तरस्याऽऽवृत्तिफलत्वादस्य चानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति भावः । 'योगिनः' इति ध्यायिना कर्मिणा च तन्नेणाभिधानमित्याह—योगिन इति । कथं कर्मिणो योगिणश्चोच्यन्ते ? इत्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह—कर्मिणस्तित्वमिति । गुणतो योगिन इति सम्बन्धः । तत्रैव वान्योपक्रमस्याऽऽनुक्त्यमाह—कर्मयोगेनेति । अवशिष्टानुष्ठानाणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह—यत्रेति । योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिता आवृत्तावधिकृता योगिन कर्मिण इति विभागः ॥२३॥

१ शां. भा.—तं कालमाह—अशिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषो यथाश्रुते एव देवते । भूयसा तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याश्रयणवत् । तथाऽहर्देवताऽहर्भिमानीनी, शुक्लः शुक्लपक्षदेवता, पणमासा उत्तरायणं तत्रापि 'देवतैव मार्गभूता' इति स्थितोऽन्यत्र [प्र.सू.भा. ४।३।४] अयं न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जनाः । क्रमेणेति वाक्यशेषः । न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शन-निष्ठानां गतिरागतिर्या कचिदस्ति " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति " [वृ.उ. ४।४।६] इति श्रुतेः, ब्रह्म-संछीनप्राणा एव ते; ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या — कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यास उपपन्न्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पशुपासनमवतारयति—तं कालमिति । यद्योपपन्न व्याख्याय यथायुक्तं व्याख्याति—अथयेति । कथं तर्हि देवतानामिति नजीणां ग्रहणे कालप्राधा-भ्येन निर्देशः क्षियते ? तत्राऽऽह—भूयसां त्विति । मार्ग द्वयेऽपि कालाद्यभिमानिभ्यो देवता कालादपेक्षोच्यन्ते, कालाभिमानिनीनां भूयस्त्वात्कालादपेक्षेन सर्वासां देवतानामुपलक्ष्यत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः । यथाऽऽब्रह्मणा भूयस्त्वाद्विद्यया नेष्वपि द्रुमान्तरु आग्नेवे वन निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरण

माह—आग्नेरिति । ननु मार्गविज्ञानां भोगभूमीनां वा तत्तत्तद्वै-रुपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणः ? इत्याशङ्क्य 'आतिव दिकस्तस्मिन्' [प्र.सू. ४।३।४] इति न्यायेनोक्तत्वाह—इति स्थित इति । सेवाभ्यन्यादीनां समीपमिति सामीप्ये त्वेति सप्तमी । ब्रह्म वार्थोपाधिकं पर वा ब्रह्म परम्परया मुक्त्यात्म-नमत एव ब्रह्मेणेमुक्तम् । निर्गुणमप्रपञ्च ब्रह्मस्मीति विद्यावदो व्यवच्छिन्नति—ब्रह्मोपासनेति । ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्य-वैतव्याय परब्रह्मविद्यामेवेत्येति गतिरुच्यते, न बादवैतव्यायपरिहारेण दित्याह—नहीति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—अथात्मयाथात्म्यप्रतिदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिका गतिमाह; द्वयो ग्यर्चिरादिका गतिः श्रुता श्रुता, सा चापुनरावृत्तिलक्षणा; तथा पञ्चाग्निविद्यायां " तद्य इत्थं विदुषे चेमोऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिमम्भमन्त्यर्चिपोहः " [छा. उ. ५।१०।१] इत्यादौ अचिरादिभ्या गत्यागतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चास्मात्ता "स एतान् ब्रह्म गमयति ... एतेन प्रतिपद्यमानोऽमं मानमायतं नार्वन्ते " [छां. उ. ४।१।५।६] इति ।

न च प्रजापतिनाम्नादी श्रुतपरविद्याज्ञभूतात्मप्राप्तिनिषेधेयं 'तद्य इत्थं विदुः' इति गतिश्रुतिः, 'ये चेमोऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति परनिधायाः प्रत्यक्षश्रुतिर्नैवार्थात्; पञ्चाग्निविद्याया च " इति तु पञ्चम्यामाहुताग्नायः पुरुषमन्त्यो मन्तीति " [छां. उ. ५।१०।१], रमणीयचरणाः " कर्ष्यचरणाः " [छा. उ. ५।१०।७] इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिमानोऽपामेन भूतान्तर-संमृष्टानाम्; आत्मनस्तु तत्परिष्कृष्टमात्रमिति चिदचितोर्गैकमभिधाय "तद्य इत्थं विदुः ... तेऽर्चि-

मभिमम्मनन्ति" [छां. उ. ५।१०।१] " इमं मानसमावर्त नारतन्ते " [छां. उ. ३।१।५।६] इति विरिक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च तद्य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति, न च पुनरग-
तन्त इत्युक्तमिति गम्यते ।

४ वे. ता. चं — 'यत्र काचे तु' इत्यादेः 'योगयुक्तो मवानु' [८।२७] इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह— अथेति । अत्र ध्यादिमार्गकथनं हेतुकार्यम् ; अर्चिरादिमात्रोपदेशस्तु तदनुसन्धानार्थ एवेति तथैव तात्पर्यमिति भावः । ननु परम-
पुरुषार्थनिष्ठस्यैव अर्चिरादिगतिः, तत्त्वमत्र साधारण्यमुच्यते ? इत्याह— ह्युयोपेति । आत्मनिष्ठस्याप्यनुपराहिते पूर्वोच-
त्वात्तस्याप्यर्चिरादिवैय गतिरिति दर्शयितुमाह— सा चेति । साधारण्यानुपराहयोः भुक्तिमेव दर्शयति— यथेति । अग्नि-
फलमेवात्रोऽपि व्यपदिश्यत इत्याद्यद्वयं परिहरति— नचेति । हेतुमाह— ये चेति । यद्यप्यहिकलमेवात्रोऽपि निदब्धं युक्तम्,
तथाप्यत्रिणा सहास्रस्य तुल्यवत्पृथुहिदिदृष्टस्य तत्फलनिर्देशो न युक्त इति भावः । एतेन प्रथमपट्टोदितप्रत्ययात्मवेदनादत्र
त्याक्षरयाथात्म्यानुसन्धानस्य भेदोऽपि दर्शितः । 'तद्य इत्थं

विदुः' इत्यस्य प्रत्यगात्मनिष्ठविषयत्वं कथं ? इत्याह—
पञ्चाग्निविद्यायां चेति । " आपः पुरुषवचसो भवन्ति " [छा. उ. ५।१।१४] इति त्रिवृत्तत्वात्माभिधीयमानत्वाद्भू-
तान्तर्लभगतिरिति । अपामेवेत्यात्मस्वरूपपरिणामव्युदासा-
योचम् । एवंविधरीसम्बन्धमात्रस्याप्यौपाधिकत्वप्रदर्शना-
याह पुण्यपापहेतुक इति । " रमणीयचरणा रमणीया
योनिः कृपयचरणा कृपा योनिम् " इत्यादिचञ्चाना केव-
लाचिद्विषयमिदं प्रकरणम् । " तद्य इत्थं विदुर्बुधेभ्योऽप्येव
तप इत्युपासते " इत्युक्तयदुक्तद्वयस्य " तेऽर्चिपम् " इत्येकेन
वस्तुतः प्रतिनिर्देशादुभयोर्गौरवविशिष्टेति ज्ञापनाय " तद्य इत्थं
विदुः " " तेऽर्चिपम् " इति व्यपदिष्टमुपासम् । इत्येवमावृत्तित
प्रस्तुताकारविशेष दर्शयति— विविक्ते इति ।

३ रा. भा.— आत्मवाधात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च, " स एनान् ब्रह्म गमयति " [छां. उ. ४।१।५।६] इति ब्रह्मप्राप्तिचरणादचिद्विद्युक्तमात्मस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मोपेतैकरसमित्यनुमन्येयं, तत्त्वतु-
न्यायाच्च । परशोपेतैकरसत्वं च " य आत्मनि तिष्ठन् ... यस्यात्मा शरीरम् " [अ. प. ब्रा. मा. १।४।६। ५।३०] इत्यादिश्रुतिविद्वद्भिः ।

४ वे. ता. चं — ननु 'तदुद्देशोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' [छा. उ. ४।१।५।६] इत्यादिचरिणा गतस्य ब्रह्मप्राप्ति-
श्रूयते, तत्कथं केवलत्त्वोपासकस्य ब्रह्मप्राप्यर्चिरादिगति-
श्रुतिः ? इत्याह— आत्मवाधात्म्येति । अयं पञ्चाग्निविद्या-
निष्ठो न केवलत्त्वोपासकः, अपितु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानार्थोति
भावः । अन्यथा तत्कृत्याद्यविरोध इत्यभिप्रायेणाह— तत्क-
तुन्यायाच्चेति । चकार इतिरेतरयोगे । यथावस्थितारमातुस-
न्धानस्य परशोपेतैकरसत्वात्मानुसन्धानरूपत्वे प्रमाणमाह— य
आत्मनोति । आदिशब्देन " पति विद्वत्स्य " [तै. भा. ६।१।१।३]
" कृत्वाधिपाधिपः " [थे. उ. ६।१] इत्यादिवाक्ययुक्तं शृङ्गते ।
अत्र शरीरकयाव्यादिविरोधो मन्दैराशङ्कितः, इह तावच्छ्रुति-
सूत्रमात्रादिपुनश्च न च पञ्चाग्निविदः परमात्मात्मकत्वात्मातु-
सन्धानात्तत्त्वमर्चिरादिगतिश्रुतिविरोधेनोच्यते । तन्मात्रं ब्रह्मपमयि-
तृत्वस्य भूत्वादिविद्वद्भिः च 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
जना' इति सिद्धत्वात् पञ्चाग्निविदोऽपि परमात्मप्राप्तिरस्त्येवेति
स्वीकर्तव्यम् । तत्र प्रप्राप्तिं ज्ञानिना परमात्मात्मकम्ब्रह्मानुस-
न्धानस्य स्वविशिष्टो भोग्यः, अयथायात्म्यनिष्ठानां तु स्वस्व-
रूपमेव पूर्वं भोग्यम्, यच्चादिपदार्थासिद्धिपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिपात्र-
मनुविद्यादिन्यायादन्ततो ब्रह्मप्राप्तिः; ईदृशपरिणामप्रतिनियमस्य
प्राचीनोपेक्षाभेदात्, स च प्राचीनचर्मविद्योपात्तं 'चतुर्विधा
भजन्ते माम्' [७।१६] इति प्रागेव दर्शितः ।

॥ चात्र जिज्ञासोरस्य एवात्मवाधात्म्यविदिति भाष्ये,

जिज्ञासुवेद्यतयोक्तस्वभावविषयबोधोऽत्र च पञ्चाग्निविद्योदाहरणात्;
मध्यं च केवल्यायैव एव मूर्धन्यनाड्या निष्कममनावृत्तिशोका,
आत्मवाधात्म्याक्षरयायात्म्यसन्द्योक्षात्र न भिन्नार्थत्वम् ;
तत्त्वोपासने किञ्चिदस्ति विषयः, अक्षरयायात्म्यविदः पर-
मात्मसदरीरमृतत्वात्त्वोपासकाः, ज्ञानिरस्तु स्वात्मशरीरकरमरा-
त्वोपासका इत्ययमेव विषयः " तद्य इत्थं विदुर्बुधेभ्योऽप्येव " [छा. उ. ५।१।०।१] इति विभागनिर्देशाभिप्रेत इति भाष्या-
दिपूवः । सारे ॥ 'उभयोऽपि द्विपरिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुक्तभेदेन,
स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकत्वात्मानमितरे' [वि. सा-
४।३।१५] इति । अत एव सप्तमे प्रकान्तो जिज्ञासु परमात्म-
प्राप्तिसामानान्वितिरिक्तं वा न अन्यात्तत्त्वकस्वात्मानुसन्धानार्थोति
न प्रमितव्यम् । तस्य बोधार्थोदित्यात्र निवेदः स्वात्मानु-
भवविलम्बिविमुक्तान्वितिरिक्तात् ।

अर्चिरादिगतिनिषेधस्तु ब्रह्मात्मकत्वात्मानुसन्धानरहितत्वा-
त्त्वोपासनविषयः । इदमपि मायादिषु चानमेवोक्तं 'तस्माद-
चिन्मित्र केवलं वा विद्वस्तु एकाग्रतया सद्भिर्मागेन च य उपा-
सते न तानयति, अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च
प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्म मयमुपासीनानादिकादिहो गुणो नयति,
[म. सू. भा. ४।३।१५] इत्यादिभिः । यत्तुन्येवेति— ये तु
शिष्टाश्रयो भक्ता फलकामादि ते यता । सर्वे च्यवनपर्याय
प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाह [म. भा. १०।३४।१।३५] इति ; तथापि
आत्ममात्रानुभवसुखस्य स्थिरत्वादेव च्यवनधर्मसमुच्यते, ॥

तावता पुन संसारप्रसङ्गः । 'इन्द्रलोकात्परिग्रहो मम लोप रायण । प्रमुक्त सर्वसंसारमैव लोकं च गच्छति' [बा पु १३१। ९८] 'प्रच्युतो वा एषोऽस्माज्जैकदसतो देवलोकम्' [यजु ६।१।१५] इत्यादिविषयोत्तरोत्तरातिशयितपदप्राप्तावपि पूर्व-पदप्रशमाप्राच्यवधर्मत्ववाचो युक्तेरविरोधात्, परिमितसुखात् भवविलम्बनेन तदानीं निरतिशयसुखात्तुमवाङ्मूल्यत्वेनापि निन्दो मप्येत्यर्थः । उपासनवशान् मृते परमात्मनि फलदशाया निश्चित्वल मनुमवचिच्छेदाद्वा प्राप्तप्रशालक्षणं च्यवनधर्मत्वम् । 'प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्' [म. भा १।१३।४१३५] इति चान्यवहित मोक्षमात्रं प्रतिबुद्धलोक्यते, न तावदान्यस्य मोक्षाभावः, 'मुक्तश्च न भोगविबुलास्तत्कर्मन्ते मत्प्रसात्' । भवानुस्मरण प्राप्य मम लोकमवाप्स्यसि' [वि पु ९।१२।२६] इतिवदविरोधात् ।

यथा च सुखस्रोरेव कस्यचिन्मये ब्रह्मकायनिषेवणसुखमु-च्यते । तथापि स्थानविशेषे स्वात्मानुभवविलम्बः । यथा च 'अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् । उत्तममसि च मार्गस्य शीतीभूतो निरामय' इत्यादिना ब्रह्मकायनिषेवणसहायमुत्तमस्य देवयानेन मार्गेण परमाकाशगमनमुच्यते, तद्दिहापि स्वात्मा मुभवस्थानात्प्रच्युतस्य परमयोगोपाधिरोहं ह्यात्, अचिरादि गतिस्थात्यावान्तरफलानुभवत्पश्चाद्वा, गतिमप्येवा । दक्षिणायन-मृतस्य च श्वस सायुज्यवद्विभ्रममात्ररूपोऽमवधत्तरफलानुभव इत्युभयथापि न विरोधः । एतेन पश्चादेवास्याप्रतीकालम्बनत्व मित्यपि निरस्तं, मनुविद्यावधेन प्रथममपि तदुपपत्तेः । स्मरन्ति च स्वात्मानुभवस्थानं मुक्तिस्थानादर्वाचीनं 'योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषकारिणाम् । एकाग्रितं सदा ब्रह्म यायिनो योगिनो हि ये । तेवात्परमस्थानं यद्द्वि परमिति सूरय' [वि पु. १।६।१८] इति । अमृतस्थानवर्तिना च मुक्तत्वोपपदेशो जगत्समाप्ताद्विरहापुनर्जन्महेतुभूतपुण्यपापविगमाच्च ।

अन्ति च परित्यक्त्यूलदेहानामपि तत्तदुपासनाविषयोर्वाचीन मपरगार्वाचीनं फलम् । तत्र प्रकृतिलयादिशब्देन साङ्ख्या पठन्ति 'धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमप्रस्ताद्वलक्षधर्मेण । शानेन चापवर्गो विपर्ययादिव्यते बन्धः । वैराग्यात्प्रकृतिलयं सत्परो भवति राजसादग्राहः । ऐश्वर्यादिधातोः विपर्ययात्तद्विपर्यासः' [सा स का ४।४।५] इति । 'विपर्ययादिव्यते बन्धः' इत्यत्र च पाचरपतिना व्याख्यात — 'विपर्ययात् — अतत्त्वज्ञानात्'

इष्यते बन्धः, स च त्रिविधः प्राकृतिको, वैकृतिको, दाक्षायणि कथ्यते । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्यै प्रकृतिमुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः । यं पुराणे प्रकृतिलयान् प्रकृत्योच्यते — 'पूर्णं वर्षं सहस्रं तु तिष्ठत्यन्यकचिन्तका' इति । वैकारिको बन्धः तेषाम्, ये विचारानेव मृतेन्द्रियाद्वह्निबुद्धीहपासते पुण्यबुद्ध्या, तां प्रतीदमुच्यते, यथा — 'दश मन्वन्तराणोह तिष्ठन्तीन्द्रियनि-न्तका । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वामिमानिका ॥ बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वरा । ते खल्वनी विवेका तेषां वैकृतिको बन्धः ॥' इति ।

एवमन्यत्कादितत्त्वचिन्तकानामिह प्रत्यात्मतत्त्वचिन्तकाना मपि तद्विद्वत्तत्त्वकालं ततोऽभिहितमतिशयितं फलमुपपत्तेः । अत एव भूमविद्यायां प्रत्यात्ममात्रोपासकस्यात्मविद्याविरुद्धतम् । ब्रह्मात्मकस्यात्मानुसन्धाने तु ब्रह्मप्राप्तौ विभ्रमादनुसाराच्चित्तिरिति विशेषः । अन एवाक्षरानुभवस्यात्तत्त्वज्ञे तदधिनां कथमैश्वर्या विकारणोऽधिकारान्तरत्वमिहापि निरस्तम्, बाह्यान्तरलोक व्यभिभायादावृत्त्यनावृत्तियोग्यताभेदाच्च तद्वेदोपपत्तेः । विव-म्बाक्षमाणा पुनरियं मित्रा — 'सर्ववर्गस्य सत्यस्य सर्वलोकाश्च साक्षरान् । लोकविकान्तचरणौ क्षरणं तेऽग्र विभो ॥' इति । 'कैवल्यं भगवन्तं च मन्त्रोऽयं साधयिष्यति' [श्रु. हा. सू. ३।८०] इत्यादिष्वपि कैवल्यशब्देनात्ममात्रात् भवसुखं तदपेक्षिभिः प्राप्तमुच्यते । एतच्चान्तरायकोटिनिविष्टत्वादाहितं साधनानां हानिनं परिहरन्ति । कैवल्यं ब्रह्मात्मन वैमुक्त्येन नित्यमात्मानुभवसुखमिच्छन्ति, न तत्र भाग्यकारा दित्यप्रदाय प्रमाणं शुक्तिं वा पदयाम्, निरोधकमप्ये स्वाभाविकरूपाविर्भावैव ब्रह्मात्मभाववश्यमावाप्त्यै, कर्मशेषयोरे व ससारप्रसङ्गाच्च जगत्समाप्ताद्विरहाद्विद्वत्तत्त्वकर्मविनाशावसरात्, तावन्मात्रेण च मुक्तत्वोपपदेशः । ब्रह्मात्मव्यतिरेकधर्मकर्म-स्त्वविनाशान्दुःखमाभाव इति चेत् — अस्त्वैवम्, एतदर्थं परस्तादपि न नष्टपतीत्यत्र न नियामकमस्ति — इत्येवा दिक् ॥ — पराशर्यादिद्विहितित्येकैवयत्तत्त्वमा । सुखमाप्य भूतिस्मृत्याश्च बाधेन न सि यति । 'अतोऽधिकारिभेदेन ह्य स्वामेदमाश्रिता । अन्यामपि गतिं प्राप्य प्रतीचां प्रत्यक्षदत्तं तत्रावृत्तिप्रप्राप्तिवैल्यदेरयोग्यत । अतमदृक् भूतिस्मृत्योत्प-पाय रसायनम् ॥'

३ रा भा. — अत्र कालशब्दो मार्गस्याहः प्रभृतिमंस्तरान्तकालाभिमानिदेवताभ्यस्तया मार्गोपल-क्षणार्थः । यस्मिन्मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिः, पुण्यकर्मोपशान्तिरिति यान्ति, तं मार्गं वक्ष्यामीत्यर्थः । 'अग्रिज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम्' इति सैन्धवादीनां प्रदर्शनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

४ वे. ता च — ननु — अचिरादिगतिनामहेति कथमुच्यते ? 'यत्र यत्र ते इति कारविशेषो लुपकस्य इत्याह अत्र फल शब्द इति । सारोक्तं दक्षिणायनादिग्रन्थाणि बोध सच 'अनयापयति दि दिति' [ब ग ४।२।२०] इति । अत्र न 'अहं न गती दते' [८।१६] इत्यन्तराशेषोच्यते; अन्यथा

'अग्रिज्योति' इत्यादिना च विद्वद्वेद, 'नेते गृही त्वर्थे । जानन्' [८।२०] इति च मार्गशानिना शब्दोपोपलक्षण इति भावः । यत्र यत्र ते प्रयाता इति व्यग्रहितेन सम्बन्धे दत्तस्य योगिनामावृत्तिं बध्नमिति च शब्दां परिहारः 'यत्र यत्र ते' इति श्लोकस्य बाधार्थमाह — यस्मिन्मिति । अत्र योगि-

ज्ञानिनः, पुण्यकर्मसम्बन्धिनश्च । 'सत्ताणामेव शेष एकवि-
मकौ' [अष्टा. १।२।६४] । यद्वा पुण्यकर्मण्य इत्यप्याह नम् ।
'तेऽविषममिस्ममन्त्याविषोऽद्वय आर्प्यमाणश्रमापूर्यमाण-
सायान् पदद्वयेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरम्' [छा. उ. ५।
१०।१, २] इत्यादिश्रुत्यनुसारेणोक्तं संवत्सरादीनां प्रद-
र्शनमिति । एतद्वैद्ययमविरादिभेदे । तत्रैव सहृदीतं वरदगुहमिः

'अचिरद्विस्तृतश्चातुदशयनाचमददहंन्दून् । अपि वैयुतवर्णेन्द्र-
प्रभाप-नीतातिवाहिकानाहुः' [त. सा. १०२] इति । 'अग्नि-
ज्योतिः' इति अग्निमन्त्रज्योतिरित्यर्थः । तेन देवशतपथमपर्व-
स्थाचिरविवक्षा । अत एवाग्निज्योतिषोभिर्न देवतात्वं कालाभि-
मानिदेवतात्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— यत्काञ्चाद्यभिमानिदेवता गता आहृत्यनाहृची गच्छन्ति ता आह— यत्रे-
त्यादिना । काल इत्युपलक्षणं अग्न्यादेरपि, कस्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ ज्योतिरविः । 'तेऽविषममि-
स्मभवन्ति' [बृ. उ. ६।२।१५] इति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये— 'अग्निं प्राप्य ततश्चाविस्ततश्चाप्यह-
रादिकम्' इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कस्यमन्यया 'अह आर्प्यमाणपक्ष' [छा. उ. ५।१।१] इति
पुत्रपते । 'दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि' इति ब्राह्मे । मासाभिमानिभ्यो अय-
नाभिमानि च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे— 'पूजितस्त्वयनेनासौ मासाः परितृतेन हि' इति । अहरभिजिता
शुक्लं यौगमासप्रायनं विषुवा सह; तच्चोक्तं ब्रह्मवर्त— 'साहा मध्यन्दिनेनाय शुक्लेन च सपूर्णमा ।
सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं ब्रजेत्' ॥ इति ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. द्वी.— यस्मिन् काले मृताः आहृत्यनाहृती
यान्ति तन्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थ-
माह— यदिदिति । याव ताः कालाभिमानिन्येष्वेति विग्रहः ।
देवता गता इति तद्विहितमार्गाभ्यां गता इत्यर्थः, काल
इत्युक्तत्वात् । कस्यमादिपदप्रशेषेण व्याख्यायै ? इत्यत आह—
काल इति । इतः ? इत्यत आह— अग्न्यादेरिति । अग्नि-
ज्योतिर्धूमनाम् ॥ २३ ॥

ज्योतिरद्वन्द्वस्यानेकायं त्वाद्विवक्षितमर्थमाह— ज्योति-
रिति । अग्निस्मभवन्ति प्राप्नुवन्ति । धृतिपुराणयोरहः
प्रागविषः प्रत्येकैकेतन्ममाख्यानादित्यर्थः । प्रातीतिक
एवार्थः किं न स्यात् ? इतोऽभिमानिदेवतामहम् ?
इत्यत आह— अभिमानिनि । आदिसम्प्रदायमर्थेन सह
समुच्चयार्थेऽहम् । अन्यथा मरणकालपरिग्रहे इति धृतिः ।

उपलक्षणमेतत् 'अहः शुक्लः' इति गीतापि । अहोरात्रान्य-
तिरिक्तपञ्चमावादादिति भावः । समाख्यानाच्चैवमित्याह—
दिवादीति । किञ्च 'पण्मासा उत्तरायणम्' 'पण्मासा
दक्षिणायनम्' [८।२५] इत्येवमपि अभिमानिदेवतां गम-
यति । मासातिरिक्तयानमावाहभिमानिनि तु पृथक्त्वेन
पृथक्पुण्यसम्भाविति भावेनाह— मासेति । अनेन पण्मासा
एवायतमिति व्याख्यानं च निरस्तं भवति, पुराणविरोधात् ।
अत्रानुक्रमपि किञ्चिदग्न्याहरति— अहरिति । सहस्रियते
यातीत्यग्न्यान् दृश्यमिति भावः । एतदग्न्याभिमानिदेवतापरि-
ग्रहसमर्थनार्थम् । प्राधान्यादेरविवक्षितत्वात् साहेत्युक्तम् ।
सपूर्णमासपूर्णमेन 'पुरां शुक्ल' [मष्टा. ७।१।१२]
इत्याद्यैः । विषुवद्वन्द्वोत्तरायणादेराधिक्यपरिहाराय ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्रेति । यत्र काले त्वनाहृत्तिपणुनरागमनं, आहृत्ति पुनरागमनं च यान्ति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निज्योतिः । अहर्दिवा । शुक्लः पूर्वपक्षः । पण्मासा उत्तरायणाख्याः ।
तस्मिन्मार्गे प्रयाताः शरीरं त्यक्त्वा गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्माणम् । ब्रह्मविदो हिरण्यगर्भोपासकाः । अग्निज्यो-
तिर्ब्रह्मलोकाभिमुखस्याऽऽतिवाहकदेवतोच्यते । अहरित्यहरभिमानिनी देवता । असावातिवाहिकयत्रे-
परमतिवहति । शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता साऽहः (ऽहः) परमतिवहति । उत्तरायणाभिमानिनी
देवता सा शुक्लपक्षतरमतिवहति । उत्तरायणमेव योगिनं ब्रह्म प्रापयति ॥ २४ ॥

८ वै. प्र. गि— एवं परमेश्वरोपासकास्तं प्राप्य न
निवर्तन्त्युत्पन्नम् । तत्र केन मार्गेण तस्यासित्वाकाङ्क्षायां
देवयानमार्गं वक्तुं प्रतिजानीते— यत्रेति । चिन्मात्रमार्गस्तु
देवयानस्तुपथेषुक् । हे भारतर्षभ ! यस्मिन्काले प्रयाता
योगिन उपामकाः कर्मिणश्च क्रमेण अनाहृत्तिमाहर्ति च यान्ति,
तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः । अत्र च कालादौ न ह्युपायः,
अग्निज्योतिर्धूमपदानां यन्तिस्तुतिपदयोश्चानुपपत्तेः, 'अतश्चाय-

नेऽपि दक्षिणे' इति वसमीमांसासूत्रे [बृ. सू. ७।२।२०] रक्षिणायने
राशौ वा मृत्तयोपासकस्यानाहृत्तिक्षणसमुपगन्नाप्तिः उत्तरा-
यणादिमण्डलादयत्रेति देवलोपासकविययवान् । श्रीमद्भूतो-
त्तयाग्रप्रतीक्षणस्य च लोक्यद्वयमात्रार्थवादिति व्यवस्था-
पितव्या अहर्द्वयोत्तरायणद्वन्द्वानामविवक्षितमित्यनेन काल-
सद्वत्साधुव्याप्यमिति । किन्तु कालाभिमानिदेवतापरः ।
तथा चायमर्थः— यस्मिन्काले बालाभिमानिदेवतोपलब्धिते

मार्गे प्रयाता अनाट्टिमाट्टि च यान्ति, त काल काला-
भिमानिदेवतोपलक्षित मार्गे वक्ष्यामीति । अग्निज्योतिषो
कालाभिमानित्वाभावेऽपि अहरादिशब्दोक्तकालाभिमानिदेव-
ताना मार्गद्वयेऽपि भूयस्वाद्विषयवर्णनमितिवदग्निहोत्रमितिवच-
नं काल इत्येव देशेनाप्युपलक्षण मार्गस्याविरहम् । अन्यथा
प्रातरग्निदेवताया अभावात्तत्पराध्याधिकरणव्यवस्थापितमग्नि-
होत्रपदस्य नामधेयत्वं न स्यादिति ध्येयम् । यस्मिन्मार्गे
प्रयाता अनाट्टिं यान्तीत्यत्र ऋषिमुक्तिफलकप्रयोगोपासका
इति विशेषणीयम्, 'आ ब्रह्मभवनलोका पुनरावर्तिनः'
[८।१६] इति देवयानमार्गप्रयातानामपि पञ्चाग्निविधादि-
मत्तामग्न्यहोत्रा पुनराट्टिकथनात् ॥ २३ ॥

ततोपासकानामनाट्टित्वमार्गमाह—अग्निरिति । अग्नि-
ज्योतिश्शब्दभाष्यात् " तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति " * इति
श्रुत्युक्तार्थिभिमानिनी देवता लक्ष्यते, अहरिति दिवसा
भिमानिनी, शुक्र इति शुक्रपक्षाभिमानिनी, पन्मा
सावुत्तरायणमित्युत्तरायणरूपपन्मासाभिमानिनी 'आतिवा-

हिरस्तहिहान्' [ब. सू. ४।३।५] इति न्यायात् । अत्र
लोकाभिधुत्वानुपासमान्यमर्चिरभिमानिनी देशता भवेदं
तापर्यन्तमतिरहति गृहीत्वा गच्छति, सा च शुक्रपददेवता
पर्यन्तं, साप्युत्तरायणदेवतापर्यन्तमिति भावः । उत्तरायणमि-
त्येतच्च संवत्सरादिवदनन्तरातिराहिदेवतानन्तराणामप्युपल-
क्षणम् । तथा च श्रुति— " तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यविरोह
रह्वापूर्यमाणपक्षमापूर्माणपक्षायान्पुनरुद्बुद्धेति मासास्ता-
न्मासेभ्यः सवसर संवत्सरादिपमादिपक्षावन्मस च न
मसो विभुत्वं सत्पुत्पोऽप्रानव ॥ एतान्प्राज्ञ गमयत्येव देवपथो
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तये-
" इति । एवंविधो यो देवयानमार्गः, तत्र प्रयाता ब्रह्मविद्
सगुणप्रयोगोपासका जना ब्रह्म सगुणं गच्छन्ति, निर्गुणब्रह्म
विद्वां " न तत्र (तस्य) प्राणा उज्जमन्ति अत्रैव समवती-
यन्ते " [वृ. उ. ता. ५] " अत्र ब्रह्म समवर्तते "
[वृ. उ. ४।४।७ कठो ६।१४] इति ज्ञानसमकालवृत्तानां
गत्यात्यसम्भवादिति निर्णयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—अथ कदा केन मार्गेण गता नावर्तन्ते ? केन वा गताश्चावर्तन्ते ? इत्यपेक्षायामाह—यत्रेति ।
अत्र कालशब्दोऽपि चाह प्रभृतिष्व स्रान्तकालाभिमानिदेवताभिरातिवाहिकीभिर्द्वारा मार्गेऽपलक्ष्यार्थः । तथा
चायमर्थ—कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते यत्र काले मार्गे च प्रयाता. प्राणतो वियोगिनो वा सन्तो भगवन्महि-
महानिन भक्ता अर्थाधिष्ठय यथाक्रममनावृत्तिमावृत्ति च यान्ति तं वक्ष्यामि । यथाप्यग्निज्योतिषो कालाभि-
मानित्वं स्वतो न सम्भवति तथापि साध्यप्रातः कालाभिमानित्वेन तथोक्तिः सम्भवति । अतएव मन्त्रे—"अग्नि-
मामन्युश्च" [म. ना. ३।१३] इति राजौ "सूर्यश्च मामन्युश्च" इति दिवा निरूप्यते ॥ २३ ॥ तत्रानाट्टित्वमार्गमाह—अग्नि-
रिति । निष्कामानामग्निहोत्रिणा अग्निरित्यादिसंस्वरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थं निष्कामाग्निहोत्रगम्यतदीय
ज्योतिःकाले शुद्धे उत्तरायणे प्रयाता सृताः मार्गे वा तत्र प्रयाता ब्रह्माक्षर भगवन्महिमभूतं ऋषिमुक्तिप्रकारेण
गच्छन्ति । औपुत्पोत्तमत्त्वहानिस्तु तदा सद्योमुक्तिप्रकारेण प्रयाता भगवन्तमुपासीना भवन्तीति द्वितीयस्वरूपे
निरूप्यते 'यादृशी भावना यस्य तादृश तस्य तत्फलम् । हरिरेकाक्षरतया भावुकानामिदं फलम् ॥ हरिं रसात्मक-
तया भावुकानां पर फलम् । तल्लीलाभयप्राप्तित्वं तत्समीपनिवासतः' ॥ एते तु ब्रह्म सदक्षर प्राप्नुवन्ति, तथा च
श्रुतौ "तेऽर्चिपमभिसविशन्ति । अर्चिपोऽह्रहरापूर्वमाणपक्षं अपूर्वमाणपक्षवान् पन्मासावुत्तरायणमित्यु-
मासेभ्यो देवलोकं" इत्यादि ॥ २४ ॥

१० पु अ त — नन्वितो गता य आवर्तन्ते निवर्तन्ते
वा ये तेऽत्र कथं ज्ञेया ? इत्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र कारे
यस्मिन् काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति प्राप्नुवन्ति,
॥ पुन यस्मिन् काले प्रयाता आट्टित्वेन प्राप्नुवन्ति, हे
मत्तर्था ज्ञानयोग्यबुद्धिरेव । ॥ कालं वक्ष्यामि, कथया-
मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र पूर्वमनावृत्तिज्ञानपरकालस्वरु-
पमाह—अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिः । ताप्युक्तज्योतिर्युगं अह-
दिवस । शुक्र शुक्रपक्ष । पन्मासा उत्तरायणं प्राप्य अवसिति ।

तत्र तस्मिन् काले प्रयाता ब्रह्मविदो जना भक्ता । ब्रह्म
भगवत्स्वरूपमनाहृत्यात्मकं गच्छन्ति । अत्रायं भावः आपुनो
गच्छन्तया कालव्येवोत्तरायणादिविनिष्टकालसृता सर्वे एव न
तत्र प्राप्नुवन्ति, किं तु भगवद्भक्ता भीष्मवत् तत्कालं आगते
भगवन्निवेद्य तथा ये प्राणास्त्यक्त्वा यातारते प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः । एतज्ज्ञानावैर ब्रह्मविद् इत्युक्तम् । एतद्वै
तज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—पूर्वोक्तानामोक्ताद्वारा सगुणब्रह्मविदा ऋषिमुक्तिभासा ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो
वक्ष्य इत्यत्र आह—यत्रेति । आवृत्तिमार्गोप-यासोऽनाट्टित्वमार्गस्युत्तरार्थः । योगिन इति, योगिन कर्मिण-
श्रोच्यते तेना यथायोग मार्गद्वयविभागः । शेष स्पष्टम् ॥ २३ ॥ ततोपासकानां देवयान पन्मानमाह—

* उदारयेय धृतिरिति तस्यैव ज्ञायत । अत्र छन्दोग्ये [६।१।५५, ६।५५।१०।१, २] बृहदारण्यके च [६।२।१५] इमा रामा
शुभभाष्योदाहृताः प्रत्ययव्याख्याः ।

अग्निरिति । अग्निर्ज्योतिरित्यचिरभिमानीनी देवता उच्यते । एव अहर्नित्यहरभिमानीनी । एवं शुक्लपञ्चस्य षण्माससम्मितोत्तरायणस्य चाभिमानीन्यौ देवते एव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् । तत्र प्रयाता उक्त्वान्ता ब्रह्म कार्यं ब्रह्म तद्वारा परं च गच्छन्ति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका जनाः ॥ २४ ॥

**धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥**

१ शां. भा.—धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानीनी रात्र्यभिमानीनी च देवता । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवैव । तत्र चान्द्रमसं भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मा प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयाविरतते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या — प्रकृतं दक्षयान पञ्चयान स्तोतु विमजते—धूमेत्यादिना । तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्या-
पितृयागमुप-वस्यति — धूम इति । अत्रापि मार्गचिह्नानि भोग-
भूमिश्च व्यवच्छिद्योऽतिवाहिक इत्यादिपक्षश्च धूमादिपदानां [अ सू ३।१।८] इति न्याय सूचयति—तत्क्षयादिति ॥ २५ ॥

३ रा. भा — एतच्च धूमादिमार्गस्थपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्र योगिशब्दः पुण्यकर्म-
सम्बन्धविषयः ॥ २५ ॥

४ वे ता. च — पितृलोकादेरित्यादिश-देन आकाश
चन्द्रग्रहणम् । योगिनी धूमादिमार्गे पुनरावृत्तिश्च कथमुच्यते ?
इत्यादि अत्र योगिशब्द इति । अत्र योगशब्द उपाय
मानवाची, यदा सम्बन्धमात्रवाची, धूमादिसामर्थ्यात् पुण्य
कर्मत्वस्याप्यन्विषयविशेषादिरिति भावः । “अथ य इमे ग्राम
इत्यपूर्वे दत्तमित्युपायते त धूममभियन्मवन्ति” [छा उ.
५।१०।३] इत्यादिका श्रुतिरत्रोपबृंहिता ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

॥ ६ अ. प्र. दी — ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—धूमो रात्रिश्चन्द्रलोकाभिमुखस्य कर्मिणः स्वर्गं प्रापयति साऽतिवाहिकी देव-
तोच्यते । धूमो धूमाभिमानीनी देवता । रात्री रात्र्यभिमानीनी देवता, साऽप्यातिवाहिकी धूमात्पर-
मतिवहति । तथा कृष्णपक्षाभिमानीनी देवता रात्रेः परमतिवहति । षण्मासा दक्षिणायनमातिवाहिकी
देवता कृष्णपक्षात्परमतिवहति, गृहीत्वा गच्छतीत्यर्थः । तत्र प्रयाताः कृष्णकर्माणः । चन्द्रमस इदं
चान्द्रमसं ज्योतिः कर्मणा योगी प्राप्य निवर्तते, पुनः शरीरान्तरं प्रनुष्णलोके गृह्णातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

८ च. प्र. मि.—अनागतिमार्गमुक्त्वा तत्सुत्यर्थं पितृया-
णाद्यभमाहृतिमार्गमाह—धूम इति । अत्रापि पूर्ववद्धूमरात्रि
कृष्णदक्षिणायनमाह तत्रधूमिमान्यातिवाहिकदेवतायाः ।
पूर्वपक्षे ‘दक्षिणायनं’ इत्यतस्तदनन्तरपितृयाणामातिवा
हिकदेवतान्तरापोलक्षणम् । तथा च श्रुति — “ते धूममभि
सम्भवन्ति धूमादात्र शरीरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणप
क्षायान् (अपरपक्षमपरपक्षान्) पक्षदक्षिणैति मासोत्सर्गते
संवत्सरमभिमानुवर्ति । मासेष्य पितृलोकं पितृलोकाद्वाकाय
माकाशाद्य-द्रममेष सोमो राजा तदेकानामर्षं त देवा

भक्षयन्ति तस्मिन्मासमप्यातमुपित्वाऽप्येतमेवाश्चान पुनर्नि
वर्तन्ते” [छा उ ५।१०।३-५] इति । एवविधे तत्र
पितृयाणेषु प्रयातो योगी इणपूर्वादिहृत्कर्मयोगी आह
ममं ज्योतिस्तत्पुण्यंश्चिन् स्वरा प्राप्य तत्र यावत्सम्पातमुपित्वा
निवर्तते “अथैन (अथेमं) आकाशमवाप्तिनिष्पद्यते
आकाशाद्वायु वायोर्वेदि वृष्टे वृषिर्वा, ते वृषिर्वा प्राप्यात्र
भवन्ति, पुन गुरुयाग्री हृष्यते अथ बोयाग्री ततो जायन्ते”
[व उ १।२।१६] इति श्रुत्युक्तक्रमेण निवर्तत इत्यर्थः ।
तस्मादाहृतिमार्गादनाहृतिमार्गे एव श्रेयानिति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०—आहृतिमार्गमाह सप्तमाग्निहोत्रिणाम् । राज्ञो कृष्णे दक्षिणायने मृत । धूम इत्यादि
धूममार्गपितृलोकादेः प्रदर्शनम् । अत्रापि श्रुति — “ते धूममभिषविशन्ति” इत्यादि, तेन भगवद्वर्णनात्कर्मरूप-
निवृत्त्या सातिवक्या भगवदुपायनात् क्रममुक्तिः सातिवकी । काम्यधर्मभिः पुनर्भवहेतुमिश्रश्चन्द्रलोऽत्र प्राप्य

सुखभोगानन्तरमावृत्ती राजसी । निषिद्धकर्ममिस्तु नरकभोगानन्तरमावृत्तिस्तामसी । क्षुद्रकर्मणां तु जन्तूनाम-
त्रैव पुनः पुनर्जन्मवतामुत्क्रान्तिगत्या गतय इत्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—आवृत्तिकालरूपमाह—धूम इति । चान्द्रमसं स्वर्गादिसुखं शीतलात्मकं प्राप्य सुखभोगं कृत्वा
धूमरतापरूपान्ध्यात्मकप्रतिबन्धरूपः, रात्रिनिशा, वृष्णः पक्षः, निवर्तते, पुनर्जन्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥
एवं पणमाता दक्षिणापनम् । तत्र योगी सकामः प्रयातः सन्

११ नी० भा० दी०—एतेन च धूमो रात्रिरित्येषोऽपि धूमादिमार्गः कर्मिणामपक्वयोगिनां च उचित
आवृत्तिफलश्च व्याख्यातः ॥ २५ ॥

देवयानपितृयानमार्गेण गन्तॄणां फलम् ।

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.—शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे; ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला,
तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैवैते
गती सम्भवतः । शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यना-
वृत्ति, अन्येतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.—आरोहानरोहयोर-यासवाचिना
पुनश्चावृत्तेन संसारस्यानादित्वं सूच्यते, रात्र्यादौ मृतानां ब्रह्म-
विदाममक्षाप्रतिशङ्कानिश्चयधर्मभिमानिदेवताप्रहृणाय मार्गयो-
नित्यत्वमाह—शुक्लेति । ज्ञानप्रकाशकत्वात् मियाप्राप्य-
त्वात् अचिरादिप्रकाशोपलक्षितत्वात् । शुक्ला देवयानाख्या
गतिः, तदभावात्ज्ञानप्रकाशकत्वाभावात् धूमरताप्रकाशोपलक्षित-
त्वादविद्याप्राप्यत्वाच्च कृष्णा पितृयानलक्षणा गतिः, तयो-

गत्योः धृतिस्थितिप्रसिद्धयौ द्विचन्द्र । जगज्जन्मस्य ज्ञान-
कर्माधिकृतविषयत्वेन सङ्कोचे हेतुमाह—न जगत इति ।
अन्यथा ज्ञानकर्मावदेशानर्थस्यादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे हेतु-
माह—संसारस्येति । मार्गयोर्वाक्संसारभावित्रे कलि-
तमाह—तत्रेति । कममुक्तिरनावृत्ति । न्यूनो मोक्षकर्म-
क्षये सौपर्यमवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.—शुक्ला गतिः अचिरादिका, कृष्णा च धूमादिका । शुक्लयाऽनावृत्तिं याति, कृष्णया
तु पुनरावर्तते । एते शुक्लकृष्णे गती ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणो च श्रुतौ शाश्वते मते । “तय
इत्थं विदुषे च मेऽन्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।१] “अथ वा
इमे ग्राम इष्टापूर्ते दक्षमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति ” [छां. उ. ५।१०।३] इति ॥ २६ ॥

४ वे ता. च.—एकमार्गद्वये धृतिप्रसिद्धिः प्रदर्शयते— शुद्धयशुद्धिविवक्षया वा अभिमन्तृस्वस्वपस्याभिमन्तृत्वे जाते-
‘शुक्लकृष्णे’ इति श्लोकेन । अत्र शुद्धयशुद्ध्यपक्षान्नयाद्वा, पादेर्वा, गत्योः शुक्लकृष्णत्वस्योपचार । अत्राधिकृतद्वयविषय-

१ अत्रापि ‘प्रयाता’ इति पदं ‘प्रयाता’ इत्येकवचनत्वेन विपरिणम्यानुवर्तते । अत्र घामन—

‘मते’ इतिपदेनान्न योगीशः शुक्लकृष्णयोः स्वसम्मतत्वेनमुमयोरपि यत्सोरयोवत् ॥

ययो मुक्तिवरीत्याया, परा त्वावृत्तिमत्यपि । जन्मन्यनन्तरे स्यै मुक्तिदेति प्रत्यक्ष्यते ॥

‘अन्ययावर्तते’ इति पश्यति यत् ‘पुन’ पदम् । प्रायुङ्क्तेन अग्रात्तिममर्थममीमनत् ॥

पुनः स यात्यनावृत्तिमिति ज्ञेयोऽवयवोऽन्यथा । व्यर्थमेव प्रयुक्तं स्याद्वोविन्देन पुन पदम् ॥

योगमनोऽन्यथा पठे येष्टत्वेन यथोदित । तयावृत्तावपि पुनर्मुक्तिदयं गतिः स्तुता ॥

वर्मयोगपरिणामं तु या वृत्तिस्तत्र तत्र ताम् । अजगद्द्वितीये प्राग्गर्ह्यिष्यति चाग्निमे ॥

इति प्रथमोपपदम् । तत्र ‘आग्निमी’—(४३) इत्यादीनि द्वितीयाध्यायगतानि, ‘गतागत कामकामा लभन्ते’ (२१)
इत्यादीनि च त्रयोविंशत्यध्यायगतानि वक्ष्यामि नुमन्थेयानि ॥ मते इति ‘मन ज्ञाने’ (पा. पा. १।१०६) अस्मात् ‘मतिप्रदिश-
मन्थ्य’ (अश. १।२।१८८) इति क ।
—अग्निगीता ।

अपञ्चद्व्यामित्यप्रदर्शनं ज्ञानिनां विविधानां पुण्यकर्मणां श्रुतावित्युक्तम् । आश्रयत्वं प्रवाहरूपेयानायनन्तत्वं चेति । “इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते” इत्युक्तत्तत्कर्मनिष्ठमेवामि-
प्रयेण विविचयन् । हियब्देन धुतिप्रसिद्धिर्वातिविति ।
अवस्थितत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— शुद्धा च कृष्णा च शुक्लकृष्णे । गती मार्गौ । ज्ञानप्रकाशयुक्तस्य योगिनः शुक्ल-
पक्षो गतिः । ज्ञानप्रकाशरहितस्य कर्मिणः कृष्णपक्षो गतिः । ‘जगतः’ इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते ।
ज्ञाश्वते नित्ये, प्रवाहनित्यत्वात् । एकया यात्यनाष्टचिमुपनराट्टि ब्रह्मलोकस्थितिम्, अन्ययाऽऽवर्तते
पुनरागच्छति मनुष्यलोके । ‘तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म’ [८।२४] इत्यत्र परमेव कथं न गृह्यते ? तत्र
परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयागनिषेधात् । “अयाकामयमानो योऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” [बृ. उ. ४।४।६] इति श्रुतेः । “तद्वै-
तत् (तद्वैतत्) पश्यन्पिबामिदेवः पतिपेदे, अहं मनुजमवं सूर्यय” [बृ. उ. १।४।१०] इति ॥ २६ ॥

८ वै. प्र. गि.— एतदेव श्रेयस्त्वं मर्त्यपति— शुक्ल-
कृष्ण इति । अग्निर्गोनिरहश्शुद्धपक्षाणां प्रकाशरूपादग्नि-
दिगतिः शुद्धा, पूनराग्निहृष्णपक्षाणां तमोमपत्वाद्भूमादिगतिः
कृष्णा । यदा ज्ञानप्रकाशवत्त्वाच्छुद्धा, तदाह्मिताकृष्णा ।
शुद्धा च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ते एते गती मार्गौ जगतः
ज्ञानकर्मनाधिकारिणो लोकस्य शाश्वते नित्ये मते, जगतः
प्रवाहनित्यत्वात् । हियब्दः पूर्वोक्तमुत्पादिसिद्धिर्वातकः ।
उपरिकया शुद्धया अनादृतिं याति कथिद्, अन्यया
कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— उक्तं मार्गद्वयमुपसंहरति— शुक्लकृष्णे इति । शुद्धाऽर्चिरादिगतिः, कृष्णा च धूमादिगतिः ।
उभयोः प्रकाशतमोमपत्वाद्विद्भिः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं कालस्वरूपयुक्तकोपसंहरति—
शुक्ल इति । शुक्लकृष्णे पूर्वोक्ता शुद्धा, इतरा कृष्णा; एते
गती ज्ञानप्रकाशकामनात्मके जगतस्त्वचधिकारिणः शाश्वते
सनातने अनादी मते, सम्मत इत्यर्थः । एकया पूर्वोक्तया
अनादृतिं याति, अन्यया कृष्णया पुनः वर्तते आबर्त्तते ।
अनेन प्रकारेण गमनादिना स्वरूपमश्रैव श्रेयमित्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— उक्तौ मार्गावुपसंहरति— शुद्धेति । शुद्धा ज्ञानहेतुत्वादर्चिरादिगतिः, तदभावात्कृष्णा
धूमादिगतिः । एकया शुद्धया, अन्यया कृष्णया ॥ २६ ॥

नैते सती पार्थ ! जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तैस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ! ॥ २७ ॥

१ तस्मादिति— सर्वे वैकाल्य अन्यन्तरास्तद्विषयं योगमन्त्रस्येः । अन्त्यद्रुस्त्वत्वाद्— सर्वविद्याहृदया मध्ये आन्त्यद्र-
काहृत्युत्कातिभेदमभिराय प्रवृत्तमेव बाणकालविषयं मुख्यप्रमेयमुपसंहरन्— इत्यस्मिन्वगुताचार्याः । हेतुयोगी तु—
हे पार्थ ! योगी शुद्धगत्या वदनुपयोगनप्रविविधः, कश्चन कोऽपि एते सती निवृत्तिप्रवृत्तिरूपे उत्पत्तयनश्रिणादनन्ती
जानन् साक्षात्प्राप्त्यवगमनस्येव इति विचारन् सन् न मुपति तद्विद्वद्विषयकं मोहं न प्राप्नोति, तस्मात्— शुद्धदुष्टद्वन्द्वलो-
भेयनियमस्वरूपाकालकालिकायोः सर्वथा बन्धहेतुत्वात्, हे अर्जुन । सर्वेषु कालेषु तदुपगदित्वमपेक्षु, योगयुक्तः योगनप्रविद्या-
निगे विषया स्वार्थैर्ष परास्तिविशेषविषयैर्बन्धनैर्नितं वायुदेवं समुपस्थितः, अथ ‘सर्वे ब्रह्मन्मात्रवन्’ इत्यादिमुदयोगि-
ब्रह्मविद्यामात्रावपननुबन्धानो भोक्तव्य इत्यवगमपि । तन्नेति हि प्रवृत्तिगतिः, निर्विगतिः, शुद्धगतिरिति तिस्रो गतयः । तत्र
प्राहुरहृदया ज्ञानसङ्घटनस्वरूपं प्राप्तिमवगमविधिर्ष बन्धननिवर्तनमाः स्वर्गादिब्रह्मवदनुदीयन्ते, ते प्रवृत्तिगतिर्गोचराः ।
ये पुनस्त्वेव निरुद्यतवृत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्तिर्गोचराः सन्त्येवमवगमवदनुदीयन्ते, ते प्रवृत्तिगतिर्गोचराः । ये च शुद्धगत्या ‘सर्वे सतिर्दं मत्तं’ ‘सर्वेनावददन्’ ‘सर्वे ब्रह्मन्मात्रवन्’ इति योगनप्रवादेन समनुष्ठेया
ब्रह्मगोचरव्यवहारप्राप्तिमवगमया भवति, ते शुद्धगतिर्गोचराः । तत्र निवृत्तिरप्या अन्यदिभागैर् ब्रह्मलोकं, प्रवृत्तिरप्यथ
धूमादिभागैर् स्वर्गदिनैर्ष प्रत्य, पुनरावर्तते ॥ २७ ॥ तत्रैव तत्रैव, योगनप्रविविधः वैश्वप्रवृत्तिमात्राया वै महान्मानो न तेषां
पुनरावर्तिगता, तदुक्तं ‘मातुषेय’ (८।११) इत्यादिनित्यवर्त्ता दतेनान्तर्दृष्टेन ॥
गी. द्वि. ११

— अग्रिणीत ।

१ शां. भा.— नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ ! जानन् 'संसारयैकाऽन्या मोक्षाय च' इति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— एतेषां सत्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति— मुह्यति, केवल कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन प्रत्येती नैते इति । योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह— तस्मादित्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्यु दिति । ज्ञानप्रकारमनुवदति— संसारयेति । मोक्षाय कम- पसहरति— तस्मादिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— नैत इति । एतौ मार्गौ जानन् योगी प्रयाणकाले कश्चन न मुह्यति; अपितु स्वैनं देवयानेन पथा याति । तस्मादहरहरचिरादिति चिन्तनाख्ययोगयुक्तो भव ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'नैते सृती' इति श्लोकेन यद्यपि मार्ग- प्रकरणे स्पष्टमार्गौ भवतीत्यर्थः । मार्गद्वयज्ञानं हेतुमार्गप्रहा- चिन्तनमप्युपासनवत्परमपुरुषपीत्यर्थमेव; तथापि मार्गज्ञान- णार्थमित्यभिप्रायेणाह अपिरिविति । गतिज्ञानस्य फलमुपदिश्य हि गन्तुर्ग्याकुलमनार्थमिति श्लोके सिद्धम्; अत्रापि तथो- तस्मादिति हेतुतया परामृश्य साक्षाद्योगविधानस्यासत्तत्वा- पकारः सम्भवन्न परित्याज्यः; तत्प्रसादादेव हि तस्मिन्निर्दिष्ट- योगशब्दोऽत्र ध्यानमात्रविषयः । तच्च ध्यानं प्रस्तुतगतिचिन्तन- सभिप्रायेणाह एतादृशिति । कश्चनेति कश्चिदपीत्यर्थः । रूपमेव अभिव्युत्पद्यतीत्यभिप्रायेणाह— तस्मादिति ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे — 'सृती ज्ञात्वा च सोपाये अनुष्ठाय च साधनम् । न कश्चिमोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः' इति ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'नैते सृती पार्थ' इति मार्गज्ञान- स्पष्टित्वात् । अन्या भगवत्प्राप्तेः । भाव्य पुराणे चातुर्वर्त्ये- मात्रेण मोक्षमात्रोऽभिधीयत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह— कारस्थाने ऋषिदोहारी लेखकदोषेण पतितः । मूल्युत्तरे- एने इति । अनुष्ठायोपायमिति शेषः । इत एतत् योगी दर्शनात् ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— नैते सृती मार्गौ जानन्नवगच्छन्योग्युपासकः कश्चन कोऽपि मुह्यति, क्रमाद् अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकमुत्तं धूमादिमार्गेण पितृलोकमेति ॥ २७ ॥

८ घ. प्र. मि.— अपेक्षानीलकार्थज्ञानप्रसङ्गात्पूर्वक- स्पष्टित्वात् । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भव शुद्धगति- मन्वायाधेयसंहरति— नैत इति । एते चक्रवर्त्तणे सृती पकपरोक्षभजनपरिनिष्ठो भव । अर्जुनस्य परिशु- मार्गौ जानन् संसारमोक्षफलकत्वेनावगच्छन् । कश्चिदपि स्थमावस्थ तव चक्रवर्त्तनुबन्धिनी योगनिष्ठेय मुक्तेति स्पष्टि- न मुह्यति धूमादिमार्गप्रापककर्मनिष्ठं न कोऽपि, किन्तु योगी 'पार्थ' इत्युक् वाऽपि पुन 'अर्जुन' इति सम्बोधिना । 'योगयुक्तो भव' इत्यध्यायाध्यायसंहरात् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०.— मार्गज्ञानफलं दर्शयन् योगे वस्तुरूपे निवेशयति— नैत इति । योगी कश्चन न मुह्यति तस्मादिद्वयद्विना । त्वं सर्वेषु कालेषु योगी भव, न प्राणप्रयाणकाल एव योगस्य सर्वदापेक्षणादिति भावः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एतज्ज्ञानफलं बद्धमुपसंहरति— नैते इति । एतज्ज्ञानिनो मोहो न भवति, तस्मात् मनुजज्ञानयु- इति । एत सृती मार्गौ पार्थ मन्त्रः । जानन् कश्चन योगी, गत्येव मोहहरित सर्वेषु कालेषु लौकिकालौकिके- मानवभित्तवर्गं विना केवलयोगी भूत्वा न मुह्यति न मोह- या अर्जुन मोक्षज्ञानीयनामयुग । योगयुक्तो मयोगयु- प्राप्नोति । यदाहो भूया केवलयोगाचार्यो न भवतीत्यर्थः । योगयुक्तः ॥ २७ ॥

११ नो० मा० दी०.— एते सृती मार्गौ आनृत्पनावृत्तिकृते जानन् योगी न मुह्यति । योगप्रशोऽपि- शब्दप्रत्ययं योगी न भवति कश्चन कोऽपि, यस्मादेवं भवति । सर्वेष्विदमिति स्पष्टम् ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाऽऽद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.—शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगर्थातेषु यज्ञेषु च साहचर्येनातुतिष्ठितेषु तपसु च सुतपेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यदेतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येतत्तत्तत् गच्छति सत्सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं अर्थं सम्यगवधार्यानुप्राय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यमादौ पर्व, कारणं ब्रह्मेतर्पथः ॥ २८ ॥

इति श्रीप्रत्यरम्हंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

२ जा. शां. व्या.—अथाद्वयार्थं योगं स्तौति—
 दृष्टिर्विधिः । पंचिनपानिप्राह्मसूत्रादिवाहित्वमव्ययनस्य
 सम्यक्त्वम्, अहोपातोपेतत्वमुपानस्य सादृश्यम्, तपसा
 मुतसप्तर्षं मनोबुद्धपादैकाग्र्यपूर्वकत्वम्, दानस्य च सम्यक्त्व
 देवाकालपानावगुणत्वम्, 'इदं विदित्वा' इत्यत्रेदं दानार्थमेव
 स्फुटयति—स्मरति । यद्यपि 'किं तन्म' [८१] इत्यादौ
 'अधियुहः कथं कोऽन' [८१] इत्यन प्रश्नस्य प्रतिभावात्-
 वारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनायां दित्वप्रतीत्यभावा-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रभाष्यव्याख्यानोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— अथाध्यायद्वयोदितज्ञास्त्वार्थवेदनफलमाह— वेदेष्ट्विति । अग्न्यजुस्त्वामाध्वर्यरूप-
वेदाभ्यामयज्ञतपोदानमभृतिषु सर्वेषु पुण्येषु यत्फलं निर्दिष्टम्, इदमध्यायद्वयोदितं भगवन्माहात्म्यं
विदित्वा तत्सर्वमतयेति एतद्वेदनमुखातिरेकेण तत्सर्वं तृणवन्मन्यते । योगी ज्ञानी च भूत्वा ज्ञानिनः
प्राप्यं फलमाद्यं स्थानमुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते भाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वे. ता. चं.—‘इदं विदित्वा’ इति सामान्यतो निर्देशा-
द्विशेषाभिप्रेतप्रकरणमूलाध्यायद्वयाभ्यां शृणु इत्यभिप्रायेणाह—
अथेति । ‘वेदेषु’ इत्यपि यज्ञादिकृत्फलकारणतयोपपत्तयः, न तु
प्रतिपादकतयाः, तथा यज्ञादिकृत्त्वव्यतिरिक्तविषयतया सद्बोचनीय-
त्वाभावात् । वेदान्तासस्य च दुस्तिष्ठ्यादिकृत्प्रद्वन्द्वं धृत्यादि-
सिद्धम् । यज्ञादिकृतानां प्रतिपादकतयोपपत्तयः च प्रस्तुताध्याय-
द्वयाभ्यामपि वेदार्थत्वात्ततोऽपि सद्बोचः स्यात् । उदेत्तत्तद-

ममिष्ये— वेदाभ्यामेत्युक्तम् । 'दामे व' इति वकारात्प्रा-
नुक्तसमुच्चार्यत्वेन प्रदर्शनाय प्रभृतिशब्दः । 'पुण्यफलम्'
इत्यत्र पुण्यशब्देन फलविशेषणतया यथादीनामेव सामान्यतो
निर्देश फलस्य भाष्यतात्प्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण यथादिर्दिष्टो
प्यतया पुण्येऽप्यित्युक्तम् । अद्यायहयोदितं मगधन्माहा-
त्म्यमिति— सप्तमारम्भे हि मगधन्माहात्म्यं प्रकान्तम् ; तद-
नुवन्द्यादन्यत्स्वर्गमुक्तमिति भावः । 'परं स्थानमुपैति' इति बोधा-

१ अयेति अभिवर्ति, एकस्मिन्संस्काराणां भगवत्सृष्ट्या विक्रमोद्भवात् । सर्वस्मरिष्ये चागौ मुखेनैव विन्दति परं सिद्धम्-
इत्यभिप्रेत्यगुत्तपादाः । अत्र 'पर' मिति नैकव्यलक्षणे निगुणमोक्षोऽव्यक्तावनिष्पन्ननिर्वाण उक्तः । 'स्यान्मुखेति चामं'
इति तु बाधदेहः परमिति मन्त्रानागौ भक्तोत्तमानौ वैदग्ध्यमसिद्धः समुद्यमोद्यः । निगुणे चामस्यैवावस्थानेनोपोपसर्गैर्दध्यार्पितैः
आपराधैश्चास्मदपेक्षा । आपरदेन हि त्रिषांश्चानिष्पन्नं समुद्यमेव लक्ष्यते । तथा स्यान्नदमपि समुद्य एव लक्ष्यते । एवं
त्रिषिपमोक्षोऽस्मदपि चकारोऽरि श्रवणत्वं इति धामनाश्रयः । — अविगीता ।

— सविगीता ।

नुष्ठानसाध्यस्य साक्षात्फलस्य पुण्यगुण्यमानत्वात्तद्विषयत्वे
पौनस्वस्यादधिकपुण्यफलप्राप्तिविवक्षयां क्लृप्तलक्षणपातात् ।
संसारनिवृत्तिमात्रपरत्वेऽपि पुण्यफलशब्देन पापफलस्यापि क्लृप्त-
मित्यव्यवत्वात् तत्सर्वमस्येति इत्येतत्तद्विवेकमूलविरक्त्यभिप्रायम् ।
अतिशयितफलवेदान्ति हि 'मनःप्रीतिरनायासात्' इत्यादिन्यायेन
फलान्तरवैतुष्ययहेतुरित्यभिप्रायेणाह— एतद्वेदनेति । भगव-
न्माहात्म्यज्ञानस्य परस्थानप्राप्तिहेतुत्वे शागुफज्ञानविशेषरूपद्वार-
प्रदर्शने 'योगी' इत्यनेन कियत् इत्यभिप्रायेण— ज्ञानी च

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भट्टनाथस्य वेदान्तार्थस्य कृतिषु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां ताल्पर्यचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते गीताभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थ-

मुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शृणु योगस्य माहात्म्यम्— वेदेऽपि च । वेदेषु सम्पगधीतेषु, यशेषु यथावदनु-
ष्ठितेषु, तपससु चान्द्रायणादिषु तपस्य, दानेषु च यत्पुण्याख्यं फलमुपदिष्टं, अत्येत्यतिवर्तते तत्सर्वमिदं
विदित्वा सप्तमश्रमनिर्णयद्वारेणोक्तमर्थजातं योगी परं प्रकृष्टं स्थानमुपैति प्राप्नोति चाऽऽद्यमादौ मवं परं
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

८ वै. प्र. गि.— उपसंहृतस्याध्यायार्थस्य वेदने फल-
माह— वेदेऽपि च । वेदादिवचनयज्ञतपोदानेषु विधिबद्ध-
हितेषु धर्मफलमनुष्ठानफलं शास्त्रेषुद्विष्टम्, तत्सर्वमपीदं
मष्टमाध्यायमितिपार्थ योगस्यैव विदित्वा अनुष्ठानपर्यन्तमव-
धार्य अत्येति अतिक्रामति वेदानुवचनादस्यैव तत्फलमिति
शयितं च फलं सगुणेश्वरास्तिरूपं लभत इत्यर्थः । बहवति
हि— नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एव-

विधौ द्रष्टुं इष्टवानसि मां यथा ॥ अस्मात् त्वन्यथा शक्यं
[१११२, ५४] इति । क्वं चात्रापि— 'उरुषः स पर-
धार्थे । अस्त्यस्य लभ्यस्यन्यथा' [८ । २२] इति । सोऽप्ये-
व अपोऽप्येतिसाधनं विवक्षितः । न केवलमेतावन्मात्रं फलम् ।
किन्तु सगुणद्वारा निर्गुणप्रप्राप्तिरपीत्याह— योगीति । योगी
ज्ञानी भूत्वा परं निरतिशयमात्रं स्थानं 'तद्वाम परमं मम'
[८ । २१] इत्युक्तं परं ब्रह्म आप्नोति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनन्द्यकाराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भगवत्पुण्यादानां क्षिपेण श्रीवेद्वेदान्तेन कृते ब्रह्मानन्दविषयाख्याने भगवद्गीताव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— एवं मनेहममाधानार्थं वेगमार्थं महापुरुषचिन्तनयोगो लभ्यते, तत्फलमाह— वेदेऽपि च ।
सर्ववेदादिषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टमिदं कथं पारलौकिकं अज्ञातपुण्यस्वाराग्यादिरूपं सद्गुणयेति । तत्र वेगायै
आते सदातिक्राम्यति, न पुनर्वाञ्छति योगी तत्सर्वमिदं अष्टमाध्याये अष्टप्रभयेनिर्णयेनोक्तं सर्वं विदित्वा
विशय परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलमूलं स्थानं भगवद्भाम प्राप्नोति ॥ २८ ॥

चतुर्विधानां भगवद्योगिनां तत्पुण्यं फलम् । यथाधिकारमत्रोक्तं भगवद्योगवेदिना ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवमष्टमोऽध्यायश्चैतज्ज्ञानमुपयो-
गिनः सर्वेकाग्रशिक्षकनोपमंहरति— वेदेऽपि च । वेदेषु
अभ्यवनादिभिः, यज्ञेषु यज्ञाद्विधानादिभिः, तपस्य परमसत्ता-
वेन वृत्त्यादिनादिभिः, दानेषु तुल्यपुण्यादिभिर्वैतुष्ययसं-
प्रदिष्टम्, उपमिति धार्य, तत्सर्वं यत्किञ्चिद् समानाध्यायार्थं
विदित्वा अत्येति प्राप्नोति ततोऽधिकमपि योगी मष्टमोऽध्यायः

परं परं मत्सर्वकार्यं आद्यं सकलकारणरूपं सत्त्वज्ञानमयम्
(स्थानं) उपैति मत्समीपे प्राप्नोतीति भावः ॥ २८ ॥
मैत्रेयः सुदारमममयैव संयोगः पुण्योत्तमः ।
प्राप्यते कृष्णदेव तनुकमिह चाश्रमे ॥ १ ॥
महापुरुषमयं योगी शीतलो ॥ यथा मयैव ।
हृष्या कृष्णदेवेन वार्ध्यापौर्णवद्वदे ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०—पुनः अद्वाभिवृद्धये योगं स्वोति—वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु तपस्सु च सम्यगनुष्ठितेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं सर्वेषु समुचितेषु यत्प्रदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी अत्येति अतिक्रामति; कार्यश्रद्धालोकं प्राप्नोषीत्यर्थः । किं कृत्वा । इदं पूर्वोक्तमुपासनं विदित्वा ज्ञात्वा-
ऽनुष्ठाय च । ततश्च किं । इत्यत आह—यत्स्यानं निर्विशेषं ब्रह्म उपैति प्राप्नोति च, क्रमेणेत्यर्थः । आद्यं, न तु केनचिन्निर्मितम् । तदनेनाध्यायेन ध्येयस्वल्पदार्थो व्याख्यातः; अग्रिमेऽध्याये ज्ञेयं ब्रह्म व्याख्यास्यति ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते नैलकण्ठीये भारवभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीताप्रकाशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीशिव उवाच—

अष्टमाध्यायमाहात्म्यं शृणु यस्यामि पार्वति ।।
यस्य श्रयणमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ १ ॥
आमर्दकं पुरं नास्ति विधुतं दक्षिणापथे ।
द्विजन्ता भावशर्मेति तत्राऽऽसंग्रहणिकायति ॥ २ ॥
स्वाधर्मासं पिबन्सीधुं चोरयन्तायुसम्पदः ।
रममाणः परस्त्रीमिराखेदकुतूहली ॥ ३ ॥
अत्ययाह्वयश्च्युत्रो गरीयांसं मनोरथम् ।
स कदाचित्पानगोष्ठ्यां तालीकलसुधारसम् ॥ ४ ॥
निपीय कण्ठपर्यन्तमजीर्णनातिपीडितः ।
मृतः कालेन पापात्मा आतस्तालीतकर्महान् ॥ ५ ॥
तस्य षडायामुपाश्रित्य निबिडाभतिशीतलाम् ।
अमृतां दम्पती कौचिद्भस्त्रराक्षसतां गतौ ॥ ६ ॥
श्रीदेव्युवाच—
किञ्जातीयो, किमात्मानो किंवृत्तावित्युदीरय ।
कमेणा केन वा देय । ब्रह्मराक्षसतां तपो ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वज्ञास्त्रार्थकोविदः ।
महाबाहोमचक्राध्विजो नाम कुशोचलः ॥ ८ ॥
आया तु तस्य कुमतिनामधेया दुराशया ।
स समापौ महादानप्याददानोऽतिलोभयान् ॥ ९ ॥
महिषी कालपुरुषं हयादीननुवासरम् ।
अप्रयच्छद्विजातिभ्यो दानलब्ध्यां वराष्टिकाम् ॥ १० ॥
कालेन दम्पती धृत्वा ब्रह्मराक्षसरूपिणौ ।
पयस्वन्ती महीचक्रं धुत्वाकुलविग्रहौ ॥ ११ ॥
विनाशमपुराणस्य मूलं तालतरोस्ततः ।
कथमेतन्महादुःखमाययोधगच्छति ॥ १२ ॥
कथं वा जायते मुक्तिर्ब्रह्मराक्षसपानितः ।
इति पृष्टो बृहस्पताऽसी ब्रह्मणः समभाषत ॥ १३ ॥
ब्रह्मविद्योपदेशेन विनाऽप्यात्मविचारणम् ।
विना कर्मविधिज्ञानात्कथं मुच्येत सङ्कटात् ॥ १४ ॥
भार्यायाच—
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
एतावदुक्तं तत्त्वज्ञो यदाध्ययमभ्यस्य ॥ १५ ॥
अष्टमाध्यायश्लोकार्धप्रणालम् तदस्तदा ।
विहाय तालरूपं तद्वपुषं दिव्यरूपयान् ॥ १६ ॥
इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सद्यो ज्ञानविधूतात्मा विमुक्तः पापकञ्चुकात् ।
तन्माहात्म्याद्विनिर्मुक्तो दम्पती तौ यमवतुः ॥ १७ ॥
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ! ।
एतावदेव उक्तं च देवाभिरगमनुखात् ॥ १८ ॥
ततोऽन्तरिक्षादायातं कणत्किद्विणिर्कं शुभम् ।
द्विषि दिव्याङ्गनावफयचन्द्रमण्डलमण्डितम् ॥ १९ ॥
अप्सरसोवदान्मोजन्माभ्यङ्गमरसङ्कुलम् ।
निर्मल्यमानदुग्धाग्निघ्नेलाङ्घिण्डिमपाण्डुरैः ॥ २० ॥
गङ्गातरङ्गसुमण्यैश्चामरैरुपशोभितम् ।
गायत्र्यर्चयितुमर्गं नृपयस्तुत्पद्यताम् ॥ २१ ॥
दिव्यं विमानमारुढो दम्पती जम्भतुर्दिवम् ।
अत्रायं वृत्तमखिलमेतद्विस्मयकारकम् ॥ २२ ॥
ततो लिलेप मेघावरी श्लोकार्थमिदमाद्यात् ।
ययौ वाराणसीं नाम नगरीं मुक्तिदायिनीम् ॥ २३ ॥
आराधयितुमन्विच्छन्देशदेवं अनादितम् ।
स तत्र कर्तुमारमे तपः परमुदारपीः ॥ २४ ॥
अभ्रान्तरे जगन्नाथो देवदेवो जनार्दनः ।
पृष्टो दुग्धाग्निस्तुतया संयोज्य करपङ्कजम् ॥ २५ ॥
निद्रापथं विहायैव स्थीयते कथमित्युत ॥ २५ ॥

श्रीमहाभगवद्गीताया

कादर्थं भागेऽप्योतीरे तपस्यतिरां द्विज ।
भायशर्माऽतिमेघावरी मङ्गलितरसपूरितः ॥ २६ ॥
जपन्मोताष्टमाध्यायश्लोकार्धं नियतेन्द्रियः ।
सन्तुष्टानन्दे देवि । तदीयतपसा भृशम् ॥ २७ ॥
चिरं विचारयन्नेव तत्पस्तदसं फलम् ।
दातुमुत्कण्ठितमना सर्वेय साम्प्रतं प्रिये ॥ २८ ॥

पार्वत्युवाच—

हरिः प्रसन्नमूर्तोऽपि चिन्तां प्राप यदि प्रभो ! ।
भायशर्मा हरमेकतः किं प्राप तत्फलं पुनः ॥ २९ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

ततः प्रसादमासाद्य प्रसन्नस्य मुद्रापि ।
सुखमात्यन्तिकं प्राप भायशर्मा द्विजोत्तमः ॥ ३० ॥
लेभिरे पदवीं सर्वे तदीया अपि यशसाः ।
तत्कर्मयशसां ये न समग्रासा याननां पुरा ॥ ३१ ॥
एतदेवाष्टमाध्यायमाहात्म्यं किञ्चिदेव ते ।
कथितं मृगशावसि, इत्यर्थं तु सदैव च ॥ ३२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ९]

स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् ।
विशेषो नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकधिरचित्ता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

स्वमाहात्म्यं 'मया ततमिदं सर्वम्' [९।४] इत्यादिभिः शोधितम् । 'अवज्ञानन्ति मां मूढा मानुषीं तनु-
माश्रितम् । परं भावमज्ञानन्तो ममाज्ययमनुचमम्' ॥ [९।११] 'इति परत्वस्य मनुष्यदशायामपि अन्ययत्न-
मुक्तम् ; प्रस्तुतावतारविवक्षया मनुष्यावस्यत्वोक्तिः, तन्मुखेन सर्वेष्वप्यवतारेषु अन्ययः परमो भाव उपलब्ध-
यिषितः । उक्तं च श्रीवत्सचिह्नमिश्रैः 'परो वा व्यूहो वा विभव उत वार्चावतरणो भवन् वान्तर्यामीवर वरद
यो यो भवसि वै । स स त्वं सलैशान्वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भयो भास्येवं सततमितरेभ्यस्त्वितरया'
[व. स्त. १८] इति । 'महात्मानस्तु मां पार्थ ।' [९।१३] इत्यादिना महात्मनां विशेषो विशेषितः ।
अत्र भक्तिरूपस्य योगस्यैव प्राधान्यं भाष्योक्तम्—'उपासकभेदनिन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपा-
स्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां विशेषं च विशेषाद्य भक्तिरूपम्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते' [रा. मा.
९।१] इति ॥ १३ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।

उक्तानुक्तज्ञानप्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनमूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः समुप उक्तः, तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्ति-
लक्षणमेवानावृत्तिरूपे निर्दिष्टम्, तत्र 'अनेनेव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति
तदाज्ञाङ्गान्यानिद्वस्तया भगवानुवाच— इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वव्याख्यायेषु, तत्
शुद्धीं सन्निधीकृत्येदमित्याह । तुल्यद्वो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्पन्नज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिमा-
धनं 'वासुदेवः सर्वमिति' [७।१२] "आत्मैवेदं सर्वम्" [छां. उ. ७।२५।२] "एकमेवाद्वितीयम्" [छां. उ. ६।२।१] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः; नान्यत् "अयं येऽन्यथाज्जो निदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका
भरन्ति" [छां. उ. ७।२५।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुल्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्या-
म्यनमूयसेऽशुसागहिताय । किं तत् ? ज्ञानं, किमिच्छिदं ? विज्ञानमहितमनुभवरयुक्तम्; यज्ज्ञानं ज्ञान्वा
प्राप्य मोक्षयसेऽशुमात्यमारयन्धनात् ॥ १ ॥

१ अनसूयव-मयोपदिश्यमान मते कृपा दोषारोपणमनुवर्तते । तर्कश्च प्राक्- 'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठति मानवा ।
प्रक्षाबन्तोऽनसूयन्त' (१।३१) इति । एतेऽनसूयकाद्योपदेशनिषेधोऽपि ध्वन्यते । तथा च समवेदे- 'विद्या ब्राह्मणमेत्याह
दोवधितेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्या वीर्यवत्तमा ॥' [मनु २।११४] इति ॥ 'असूया तु दोषारोपो
गुणेश्वरि' । (१।७।२४) इत्यमरः । गौतमधर्मसूत्रव्याख्यायां मिताक्षरायां त्वनसूयालभ्यमेवं सङ्गृहीतम्- 'दो धर्ममर्थ
काम च तमते मोक्षमेव च । न द्विर्वातं यदा प्राप्ता साऽनसूयार वृत्ता सुपै ॥' (१।८।२४) इति । अत्रिष्टमतादयि- 'न
गुणान् गुणिनां हति स्तौति चान्यान् गुणानपि । न हसेमान्यदोषाश्च साऽनसूया प्रकोविता ॥ (२।१) इति । अथ धामन-
वदन्त सर्वकर्तारमीशं स्वयमनुष्ठितम् । मय्यारोप्य ह्येषा पापं मृदा गच्छन्त्यमनुताम् ॥
पापपुरये कारयति प्रवृत्तिर्वाचनामयी । न तु प्रभुरिति श्लोकमप्यारयेऽत्रैव पमने ॥ (१४-१५)
विष्णोः । तदनुमन्पाय न स्त सङ्गते समे । मयि वैयम्यनेष्टुम्ये इति निर्धारितं त्वया ॥
अतो रहस्यमप्येकमयामीति सूचयन् । अनसूयवेनात्र विहितमनुष्ठानं विभु ॥

— इति ११५ व्याख्याय स्यादस्यान्तरं दूषयति—

दोषं मुहुर्बोधयतीत्यनारोपयते मयि । इति व्याकरोति कथिदनसूयक इत्यदः ॥

तत्र मुक्त, सत पीत्वा वेदं चोऽमिलायुक्तः । दोषमारोपयेच्छदश्चदातरि सचेतनः ॥ इति ॥

अनुभात् शुभादिनि ॥ ऐदः । 'शुभानुभवात्तरेव मोक्षयसे' (१।२८) इति वक्ष्यमानत्वात् ॥ धामनमनुष्ठानार्थमेव
मय्यप्यति—

उपदेष्टव्यमथ विनवदिदं महत्तमे । तत् ननु ननु मय ददत्तं तद्वया ॥—

२ आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम् ।

अतीतेनाऽऽगमिनोऽध्यायस्यागतायत्वं वक्तुं वृत्तमनुव-
दति—अष्टम इति । नाडी सुप्रसख्या । धारणाख्येनान्नेन
युक्तो योगो धारणायोगः । सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिर्गुणस्तेन
सहित इत्यर्थः । तत्कलोकत्यर्थमन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्या-
ऽऽह—तस्य चेति । 'अमिरिचिः' इत्यादिनोपलक्षितेन कम-
नता देवयानेन पथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तकलामा-
दलमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याऽऽह—कालान्तर इति । अचि-
रादिमार्गेण धनप्राप्तौ मुक्तेर्मार्गायत्तत्वात् "न तस्य" [वृ. उ.
४।४।६ नृ. उ. ता. ५] इत्यादिभूतिविरोधः स्यादित्याशयेन
शङ्कते—तत्रेति । वृत्तोऽयं सप्तम्यर्थः । उकाशशब्दनिवृत्त्यर्थ-
मन्तराध्यायमुत्थापयति—तद्वाशङ्कतेति । सम्प्रयुक्तत्वेना-
परोक्षरामावेशेऽपि पूर्वोत्तरप्रस्थालोचनया बुद्धिसन्निधानादिदं-
शब्देन श्रवणज्ञानं पृथीतमित्याह—तद्बुद्धाविति । प्रकृतादया-

नाज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावयोती तुशब्द इत्याह—तुशब्द इति ।
निपातार्थमेव स्पृष्टयति—इदमेवेति । तस्मिन्प्रयं संवादस्त्वेन
श्रुतिसृष्टौ दर्शयति—वासुदेव इति । अद्वैतज्ञानवद्वैतज्ञान-
मपि केषाञ्चिन्नोक्षहेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—नान्यदिति । द्वैत-
ज्ञानं मोक्षाय न क्षममित्यत्र श्रुतिमुदाहरति—अथेति ।
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयशब्दः । अतोऽद्वैतादन्यया मित्रत्वे-
नेत्यर्थः । विदुस्त्वत्तमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्गिरूपत्वेन कल्प-
तत्वात्तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वात् श्रेयप्राप्तिहेतुरिति
चकारार्थः । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं, तद्विहाय ज्ञानाधि-
कृतायेत्यर्थः । ज्ञानं प्रकाशेत्यर्थं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य
तेनैव विशेषितत्वात्तुषपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति—अनुम-
येति । विज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्त-
ज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—यज्ज्ञानमिति ॥ १॥

३ रामानुजाचार्यप्रणीतं भाष्यम् ।

उपासकभेदनिबन्धना विशेषाः प्रतिपादिताः; इदानीमुपास्यस्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं, ज्ञानिनां च
विशेषं विशेष्य भक्तिरूपस्योपासनस्य स्वरूपमुच्यते । इदं तु ते शुद्धतमं, भक्तिरूपमुपासनार्थं ज्ञानं
विज्ञानसहितं उपासनगतविशेषज्ञानसहितम्, अनसृज्ये ते प्रवक्ष्यामि । मद्रिपयं सकलेतरविसृजनीय-
मपरिमितप्रकारं माहात्म्यं श्रुत्वा एकेमेव सम्भवतीति मन्यानाय ते प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानं (वक्ष्यमाणं)
अनुष्ठानपर्यन्तं ज्ञात्वा मत्प्राप्तिविरोधिनः सर्वस्मादशुभान्मोक्ष्यसे ॥ १ ॥

४ पेङ्गुनाथकृता तार्पणचन्द्रिका ।

'स्वमाहात्म्यं मनुष्यत्वे परत्वं च महात्मनाम् । विशेषो
नवमे योगो भक्तिरूपः प्रकीर्तितः' [गी. सं. १३] इति सङ्ग्रह-
श्लोकमपि व्याकुर्वन्तदनुगोणोऽष्टमनवमयोः सज्जति च दर्शयति—
उपासकेत्यादिना । विशेषाः ज्ञातव्योपास्येभ्यः । परमपुरुष-
माहात्म्यस्य ज्ञानिनां विशेषस्य च प्रागेव प्रकृतत्वात्तत्प्रमाण-

विशेषनवमोपासनतत्कलानुप्रमिष्टतया क्रियते; अप्यादप्रमाण-
यैस्तुपासनस्वरूपनिष्कर्षप्रधानायेत्येन इत्यभिप्रायेण विशेषो-
पयेति विच्छिद्य, भक्तिरूपस्येत्यादि वृषयुक्तम् । भक्तोपासन-
शब्दयोरस्मिन्नेवाध्याये प्रकरणात्तरेषु ॥ समानविषयतया प्रयोग-
वशान्ननुतिसिद्धोपासनस्यैवात्र भक्तिशब्देन विशेषणं इतिमित्य-

—द्वैत भिरन्तमद्वैतार्थं समवधारितम् । इतोऽपि किं शुद्धतमं ? यदिदानीं विवक्षति ॥

इत्यष्टकां मुद्राह देवो ज्ञानं तदेव ते । कथयामि सविज्ञानं येनाविद्या विलीयते— इति ॥

तदातुमुपदेयैर्वा व्याख्याति च—

यज्ज्ञानं विविधं तदेव विविधैर्विज्ञानमुक्तं यथा मन्त्रैवाद्यमन्त्रयेन सकलं माया तु भानात्पदम् ।

मन्त्रैवेदमद्यमित्यवर्णितं मुद्रया यथा सापि धीर्मायैवास्तस्यमस्तधर्मनिवेह इत्यन्वयासम्भवात् ॥

अथ मायाऽपि सा मद्रा नान्यत्किञ्चिद्वितीह यः । प्रत्यय कोऽपि मायायाः कोऽपि धर्म उदाहृत ॥

निर्गुणोपासकेभ्यस्तत्सर्वधर्मविवर्जितम् । रोषते केवलं मद्रा बालेभ्य इव फणिणम् ॥

मप्राप्तु माधारचनामधीमा मत्वा स्वरूपं सगुणं मुरारेः ।

प्रीत्या भजन्ते मुधियः सिनायास्तर्धनिः किं प्रतिमास्त्यजन्ति ? ॥

सङ्ग्रह प्रतिमा सिनाभिरविज्ञा यद्विस्तृताद्यमुका नेत्राभ्यामवलोकयन्ति ललितं रूपं, रत्नं जिह्वा ।

निर्दृष्टं रगमन्ति न्येवमशितं मायाविलासं पुत्राः परमन्ति स्पृष्ट्वेत्यत्र सत्र भगवद्वर्णं प्रतीयन्ति च ॥

मायाविलासोऽपि सती न हेयः श्रेष्ठस्तु मत्वा भगवत्स्वरूपम् । यदीदृशी ज्ञानमेवेकस्य विज्ञानमुक्तं इतिग तदत्र ॥

मन्त्रात्मकमभिधाय भवतिरकमयावन्तपम् । अज्ञात्वा साधारणेन नैवाविद्या विनश्यति ॥

विदःनष्टिर्दं ज्ञानमती वक्ष्यामि ते यतः । अविद्याया मोक्षयतीति इतो वक्ष्यत्र जिन्यामे ॥ इति ।—अविद्याया

मिप्रायेण भक्तिरूपस्थोपासनस्येत्युक्तम् । अत्र 'इदं तु ते गुह्यतमम्' इति ज्ञानस्योपक्रान्तत्वात्, 'मन्मथा मय' [१।३४] इति चोपसंहियमाणात्वात्, मध्ये च बहुशो भजनस्यैवाम्यस्यमानत्वात्, प्रत्यक्षरूपनिरतिशयप्रियत्वकोर्तनीययतनमस्काररूपत्वादीनां चापूर्वाणां भक्तिस्वरूपानुप्रवर्तिना प्रकाराणां प्रतिपाद्यमानत्वात्, स्वस्मिन् साध्यतया निरतिशयपरप्रतिपादनात्, 'रात्रविद्या' इत्यादिना प्रशस्तारूपवार्थदर्शनाच्चासोपक्रमोपसंहारादितार्थपर्यलिङ्गे भक्तिस्वरूपनिष्कष्यऽध्यायस्य तात्पर्यम् । तदन्विततयाऽन्यदोच्यते इत्यभिप्रायः । 'इदं तु ते' इत्यस्य वक्ष्यमाणमेव बुद्धिस्थतया 'इदम्' इति निर्दिष्टम् । 'एष तु वा अतिवदति' [७। ४ ७।१६।१] इति प्राणविद्वेषकाया सत्यविद्वोऽधिकत्ववत्, तुल्यत्वेन कर्मयोगज्ञानयोगाभ्यामन्यस्याधिक्यं विवक्षितम् । तयोर्हि गुह्यत्वं, गुह्यतरत्वं च । इदं तु गुह्यतमम् । इदं च श्रूयतामित्योत्पादनार्थं, गोपनाधिक्यशिक्षणार्थं चोक्तम् ।

उपगृहीतयश्चान्ताक्येऽपिज्ञातापि ज्ञानस्यैव वक्ष्यमाणविशेषपर्यवसानप्रदर्शनाय भक्तिरूपमुपासनाख्यमित्युक्तम् ।

उपासनगतविशेषज्ञानसहितमिति पूर्वोक्तविज्ञानादथत्यविज्ञानस्य भेदः, तद्विषयाद्यादिविशेषज्ञानम्, उपासनगतविशेष, उपासनप्रकारः । प्रस्तुतौपयिकमनस्युत्पन्नप्रकारं दर्शयति मङ्गिपयमिति । गुणेषु दोषाविष्करणचिन्तितिविशेषोऽस्युपा, तद्विषययश्च गुणेषु गुणाध्यवसाय एव हीति भावः । एतेनोपदेशयोग्यायोग्यविभागोऽज्ञेयविभागोऽज्ञेयः । स्मरन्ति च विद्याया वचनम् 'अस्यकाय मा मादाः' [मनु २।११४] इत्यादि । वक्ष्यति च 'इदं ते नतपस्काय' इत्यारम्य 'न च मा योऽन्यस्ययति' [१०।६७] इति । प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं ननु व्यक्तं च वक्ष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञानमनुष्ठानपर्यन्तं क्षात्रेति ननुगृह्यज्ञानमालादनुष्ठानफलम्, अतः उपासनस्वरूपं ज्ञात्वा तदनुष्ठानद्वारा मोक्षस्य इत्युच्यते इति भावः । कर्मादिभिर्हि भक्त्युत्पत्त्यादिविरोधिपापनिरसनम्, भक्त्या तु भगवत्प्राप्तिविरोधिसमस्तपापनिरसनं हि प्रमाणसिद्धमित्यभिप्रायेण—मत्प्राप्तिचिराघिन सर्वस्माद्गुमादित्युक्तम् । अगुह्यशब्दस्यात्र स्वभावापरपर्यायव्यामोहननिरर्थकं तु सूतपुण्यशब्दाभित्यप्यथाविपयत्वमपि सर्वस्मादित्यनन विवक्षितम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृत माध्वभाष्यम् ।

श्रीरङ्गनाथाय नमः ॥ ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टव्यस्मिन्नध्याये ॥ १ ॥

६ अयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्वप्रवृत्तत्वेनाध्यायार्थमाह—सप्तमेति । भगवन्माहात्म्यमिति शेषः । पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति सप्तमोक्तं पदार्थानष्टमे व्याख्याय नवमे तद्वाक्यार्थं स्पष्टाकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

७ श्रीहनुमद्विरचित पैशाचभाष्यम् ।

सप्तप्रश्ननिर्णयान्तरमर्जुनाय सम्प्रत्यष्टमप्यर्थमुपदेष्टुं भगवानुवाच—इदं तु ते इति । इदं वक्ष्यमाणं तव गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि । अनसूयरे । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । ज्ञानमवबोध विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽनुभात् ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्यारव्यान्तम् ।

अष्टमेऽध्याय भगवतः परमशरणो वासुदेवस्य भजनसुखविष्टम्, नवमे तु श्रद्धातत्त्वज्ञानसुखविष्टम्, तत्र तावदुपदक्ष्यमाण ज्ञान प्रशस्तप्रिमि श्रीमद्भगवानुवाच—इदमिति । इदं ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति प्रथममन्वयः । इदमिति प्रस्ताव्याय प्रथममेव वक्ष्यमाणमिदानीं चोक्त्यर्थं सर्वप्रकारमपि वक्ष्यतत्त्वज्ञानं ब्रह्मावस्थाय निर्दिश्यते । तुल्यं दृष्ट्वा पूर्वाज्ञानादस्य वैलक्षण्यार्थः । तदेव वैलक्षण्यमाह—गुह्यतममिति । गुह्यतमं गोपनीयतमम्, अतिरहस्यमित्यर्थः । कर्माण्डोक्तो धर्मो गुह्यः, उपासनाकाण्डोक्तं भजनं गुह्यतरम्, ज्ञानकाण्डोक्तं ज्ञानं गुह्यतममिति तमप्रत्ययनं दर्शितम् । एतदवाह—विज्ञानसहितमिति । विज्ञानमपरोक्षानुभवः, तन सहितम् । न क्षतीन्द्रिये धर्म इव मन्त्रापरोक्षानुभवे स्वरूपतः पल्लो वा कस्यचित्सहायऽस्ति, साक्षिप्रयश्चसिद्धत्वात् ज्ञाननाज्ञाननिष्ठते सार्धतन्मीनेन दृष्टफलत्वात्, गो दि १७

धर्मस्तु नैवम् । अत एव श्रुति—'को हि तद्वेदं यज्जिह्वोक्तोऽस्ति वा न वति' इति । ततो गुह्याद्विज्ञानस्यातिशय इत्यर्थः । इत्थं तरेणपि ततोऽतिशयमाह—यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽनुभादिति । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य 'पाकं पवति' इतिवत्सामान्यविवक्षया प्रयुक्तस्यैव पुनः प्रयोगः । अगुह्यतामसारवन्ध्यान् मोक्षयते श्रुतं भविष्यति । धर्मस्तु सत्सारेऽनुवाच तमोचक इति ततोऽस्यातिशय इत्यर्थः । अनेनैव भजनादपि ज्ञानस्यातिशयो दक्षितं, तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानसुत्पत्त्यैव मोक्षकत्वेन साक्षात्समाप्तिवर्तकत्वाभावात् । एव गुह्यादभ्यासद्वयतराद् ज्ञानावातिशयि तत्र न गुह्यतममपि ज्ञानं ते तुल्यं प्रवक्ष्यामि । 'त इयं नन भक्तिस्वरूपादिसुखमिष्टान्यो न मर्त्यातिविपयाऽस्तीति सूचितम् । शिष्यगुणमग्नचित्तिचारऽपि स्वमेवोपदेशाद् इत्याह—अनसूयव इति । गुणेषु दोषादष्टिरसूया तद्विज्ञानाय,

पुन पुनः इत्याहात्म्यमेवोपदिशतीति परमकारणिकं मयि आज्ञवसंयमादित्युगुणान्तराणामपि स्वतन्त्रनियतानामपि
दोषबुद्धिमत्त्वा 'इदमित्यमेव' इति मन्वानायेत्यर्थः । एतच्च लक्षणम् ॥ १ ॥

९ श्रीबल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

नवमे स्वाश्रयैर्भ्यस्तज्ञानं सद्भक्तिगर्मितम् । प्राह विज्ञानसहितं महापतितपावनः ॥ १ ॥

एवं तावत्पूर्वेन स्वमहिमानं सर्वोत्तममुक्त्वा स्वस्य योगनिष्पन्नज्ञानिभिरत्यैकलभ्यत्वं सूचितं, इदानीं स्वाश्रयैर्भ्यस्तज्ञानद्वारा स्वभक्तेरसाधारणमाहात्म्यं महापतितपावनत्वं प्रदर्शयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदं त्विति । तुः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । तत्तु गुह्यं तत्तुर्विषयोपासकभेदनिबन्धनविशेषरूपं, इदं तु गुह्यतमं भजनीयभक्तिमाहात्म्यमित्यन्धन रूपमिति ते तुभ्यं अनसूयवे पुनः पुनः सकलेतरविज्ञातीयं मद्भिषयकमपरिमितगुणमाहात्म्यं श्रुत्वैवमेव सम्भवतीति मन्वानाय ज्ञानं स्वमाहात्म्यविषयकं विज्ञानं भक्तिगतविशेषज्ञानसहितं प्रकपेण वक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वाऽऽभान्मोहान्मोक्षयेसे ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

प्रोवाच कृष्ण कृपया नवमे पाण्डवं प्रति ।
राजविद्या राजगुण योगं स्वैश्वर्यबोधकम् ॥ १ ॥
एव पूर्वोप्याये स्वस्वरूपं अनयैकलभ्यमुत्वा भक्तिस्वरूपज्ञानमाह कृष्णः कृपया— इदं त्विति । इदं तु गुह्यतममनस्यं गुह्यं भगवद्विषयकभक्तेरात्मकं ज्ञानं विज्ञानमहितमनुभवसहितं भक्तिप्रतिकलरूपं अनसूयवे प्रतिक्षणञ्चते
दोषरहितं निरुपमकृत्यैकलभ्यरूपमपनेदपि दोषरहितं श्रवणैकपरिचित्तय ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि, प्रकर्षेण स्वरूपज्ञानसहितं कथयिष्यामीत्यर्थः । यज्ज्ञात्वा यत्स्वरूपं ज्ञात्वा अमुमात्रं स्वरूपाज्ञानात्मकमारात् मोहाद्वा मोक्षयेते, यत्को भविष्यतीत्यर्थः । तुभ्यं सर्वेषामकधनीयत्वं ज्ञापितम् । ते इति कथनेन कृपया वक्ष्यामीति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावदीपः ।

नी० भा० टी०— पूर्वोप्याये 'किं तद्ब्रह्म' [८१] इत्यादिसप्तप्रश्न्या 'अक्षरं ब्रह्म परमं' [८१] इत्यादिना सङ्क्षिप्य व्याख्यातायां तज्ज्ञानस्य स्थिरप्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मविदुः आधिभौतिकं धूमादिमार्गाप्यवस्थानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः, तेन कर्माधिभूते व्याख्याते । तथा सूत्रान्तर्ध्यामिणीरूपासकस्याधिचारादिमार्गेण क्रममुक्तिस्थानप्राप्तिरित्युक्तं, तेनाधिदेवाधिधर्मौ व्याख्यातौ । 'ओमित्येकाक्षरं' [८१२] इत्यादिना 'अन्तर्काले कथं ज्ञेयोऽसि' इत्यस्योत्तरं व्याख्यातम् । तदेव ध्येयप्रज्ञाविद्या साङ्गा निरूपिता । परिक्षिप्तमार्गं ज्ञेयप्रज्ञाविवर्य प्रभद्रयं 'किं तद्ब्रह्म किमध्यासं' इति, तद्विचरणाय नवमोऽध्याय आरभ्यते । न केवलमधिचारादिगतिप्राप्या कालान्तर एव मुक्तिरस्ति, किन्निवर्द्धैव सद्योमुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते इति । इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्माद्ध्येयादिलक्षणं ज्ञेयं ते तुभ्यं गुह्यतममविगोप्यं प्रवक्ष्यामि । अनसूयवे असूया गुणेषु दोषाबिष्करणं, तद्विहाय । ज्ञानं क्षमिमात्रस्वरूपं प्रज्ञा विज्ञानेनानुभवेन सहितं, न तु केवलं परोक्षेण । यत् ज्ञानं ज्ञात्वा साक्षात्स्वरूपं अमुमात्रसंसारान्मोक्षयेसे । अत्र यत्समाप्तौ 'ज्ञानं तेऽहं सप्रज्ञानमिदं वक्ष्याम्यनेपथ' [७१२] इति प्रतिज्ञातं, यस्य च विज्ञानाय शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणीभूतं अकारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितम्, यद्विज्ञानेऽविचारसम्पत्त्यर्थं तदैव सगुणस्वोपासनमुक्तं, तदिह सर्वेशोभूतं ब्रह्म वक्ष्यमिति तथैव प्रतिजानीते— वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं आयत इति । तत्र तत्रैव व्युत्पादिनं न विस्मर्त्तव्यम् ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

१ राजप्रियोति— राजने सर्वविद्यामन्ये दोष्यते या । इदं तुभ्यं— अन्त्यात्मविद्या विद्यानाम्— (१०१२) इति । राजा जनघादीनामपि हारः । तेनैव रक्ष्यम्, अतिगुप्तं वाच्यं, राजियमुत्तमं वीरभावेनाविष्कृतम् । इत्यभिनयगुणाचार्या ।
अयं—अथय यदिदं स्थाप्यं पश्यिष्ये च तद्व्युत् । साक्षा इति यज्ज्ञानं प्रत्यक्षमस्ति इति ।
इति व्याख्याय मन्वासा परमं ज्ञानं तद्व्युत्तमं इत्यपि वामनः ।

१ शां. भा.—तच्च—राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवच्चात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धि-कारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंश्रितमपि धर्माधर्मादि ममूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मी-करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् ? किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधिः किन्तु धर्म्यं धर्मा-दनपेतम् । एवमपि स्यादुत्सम्पाद्यमित्यत आह सुमुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तथात्यायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दुष्काराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तम् आह—अव्ययमिति । नास्य फलतः कर्मवत् व्ययोऽस्तीत्यव्ययम्, अतः श्रेष्ठेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.—तदामिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं । शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति—अनेकेति । तत्र स्तौति—सद्येति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा भेदा, इत्यत्र हेतु-माह—दीप्तीति । कुतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्त्य-तिशयवत्त्वं ? तदाह—दीप्यते हीति । इत्यते हि विद्वन्त-रेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविद्यामिति भावः । उत्कृष्टतमं

प्रत्यक्षेऽवगमो यस्य स्याच्च प्रतिषेधतः । मिथ्याफलोऽपि गुणस्त्वेव तद्विद्विह वैवलम् ॥
व्याचक्षीरमिति प्राज्ञाः केऽपि चेतामिवारयन् । विशेषयत्युच्यमानमन धर्म्यमिति प्रभुः ॥
मायातीतं निर्गुणं हि नैधर्म्यज्ञानमीरितम् । किञ्चेतयोर्धर्मवत्त्वात्तज्ज्ञानद्वयापि धर्म्यता ॥
धर्म्यं पुण्यमिति व्याख्या त्वविवेकनिबन्धना । ज्ञानवर्हिः पुण्यपापे यस्माद्दन्द्युमे अपि ॥
न चात्र कीर्त्यते कर्म, ज्ञानप्रकर्षणं त्विदम् । पार्थेनाप्यस्त्रुपगतमेतदेकादशादिमे ॥
न धर्मः कर्मरूपोऽन वाच्यः पुण्यफलस्ततः । नाप्यन्यत्तदगुणज्ञानाज्ञानं धर्म्यं कथञ्चन ॥
अतः प्रत्यक्षमखिलं सगुणं रूपमीशितुः । इति प्रतीयते येन तज्ज्ञानं धर्म्यमुच्यते ॥
इदं हि निर्गुणज्ञानतिरोक्ष्यमुत्तमम् । न हेयोऽतोऽन कृष्णारिस्त्ववर्तययता अयत् ॥ इति ।

श्लोकशेषं वै वै निगमयति—

ज्ञानं पयिन तत्रापि सगुणज्ञानमुत्तमम् । मायाशक्त्यापि हेयत्वे यस्मादन न विद्यते ॥
तन्मुखतः पदो यद्भूमृत्सारो पदोऽपि च । ब्रह्मरूप तथा विश्वं ज्ञानेनानेन भासते ॥
समात्मा तन्मुखमिन्द्रिया प्रपञ्चः पदरूपवत् । नैवं भेदोऽन विन्त्वेकः सेव्यः सर्वत्र चिन्मयः ॥
धृत्त्वैवमनस्य श्रेष्ठमविमोदजुंनो हृदि । साधनं दुष्करतरं ध्रुव स्यादिति विन्तयन् ॥
अतो मन्दं समग्रमाह सुसुखा कर्तुमिति यजः । अङ्गच्छेन्नैव सगुणं प्रत्यक्षं जायते खलु ॥
विना प्रयानेच्छृष्टाधनैव विमैव हि । ब्रह्मा माति जगदूर्ध्वं धर्म्यं ज्ञानमतं मुखम् ॥ × ×
प्रलयमेव चेद्धर्म्यं ज्ञानं ततर्हि नथरम् । इत्याशङ्कानं बुद्ध्याह देवोऽज्ययमिति स्पृष्टम् ॥
यन नश्यत्यन्यथं तदिदं नश्यत्युदेति च । कथं तदस्यान्यथत्वमिति चेष्टुतिरुच्यते ॥

पूर्वेऽहि या सैव यथाऽन्य माति मरीचिका, दृश्यमिदं तथैव ।

हरेस्तिरोमुतमपि स्वरूप प्रादुर्भवत्येव पुन स्वकाले ॥

रासप्रसङ्गे प्रथमश्रुपायां गोपात्रनादपर्मपाकरिण्यु ।

हरिस्तिरोपाय यथाऽऽवितासीत् किञ्चं विधीवैवमुदेति भूयः ॥

अतोऽज्ययत्वं ध्रुवमस्य सिद्धं विशात्मकस्येश्वरविमोदस्य ।

इदं प्रत्युत्पन्नमिदं साङ्गं पाशोऽपि नश्यत्यत एव चाप्रे (११४ ॥

ज्ञानमेव भवेज्ज्ञेयं ज्ञाताऽपि तदसंशयम् । व्यपेतायामविद्यायां सर्वेयान्यथ ध्रुवम् ॥ इत्यादि ॥

केचित्सु—तृतीयपट्टे बन्धमार्णं ज्ञानं ब्रह्मविद्या । ‘स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठायां’ (सु. १११२) ‘प्रोवाप तां तत्पदो ब्रह्मविद्याम्’ (सु. ११२१३) इत्यादिभिर्दिष्टात् । अस्मिन् पट्टे उच्यमाना ह तदवरा मग्नदुष्पास्तो राजविद्येति कल्पनया-
ऽनत्यं राजविद्यापदं सङ्गमयन्ति ।

—अविर्गीता ।

मिति । धर्मस्यैव तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशङ्क्यः— एव
मपीति । रत्नविषय विवेकज्ञानं सम्प्रयोगादुपदेशोपादाना
यासेन दृष्ट, तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह— यथेति । अन्ययमिति

विशेषणमाशङ्क्यपूर्वकं विवृणोति— तत्रेत्यादिना । व्यवहार
युग्मि सम्प्रत्यर्थ । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे कलितमाह—
अत इति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— राजविद्या विद्यानां राजा, राजगुह्यं गुह्यानां राजा, राज्ञां विद्येति वा राजविद्या;
राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः, महामनसामियं विद्येत्यर्थः । महामनस एव गोपनीयगोपनकुशला इति
तेषामेव गुह्यमिदम् । उत्तमं यत्निं मत्प्राप्तिरिरोध्यशेषकल्मषापहं, प्रत्यक्षाभगमम्, अभगम्यत इत्यवगमो
त्रिषयः, प्रत्यक्षभृतोऽभगमो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्प्रत्यक्षाभगमम्— भक्तिरूपेणोपासनेनोपास्यमानोऽ
तदानीमेवोपासितुः प्रत्यक्षतामुपगतो भवामीत्यर्थः ।

४ वे ता. च — उपायान्तरेभ्योऽप्युपायस्यातिशय दर्श
यति— राजविद्येति । राजशब्दस्यान क्षत्रियविषयत्वे
'निरोधविधि शेषनिषेध भवयति' [इतिन्या
यात् ब्राह्मणादेरनधिकारप्रसङ्गात् "राज्ञा विद्या" इति विप्रब्रह्मणा
इत्याह—विद्यानां राजा, गुह्यानां राजेति । समानाधि
करणसमासफलमनुकल्पेदमुक्तम्, शब्दार्थेभ्यो राजयुता विद्येति
राजदन्तादियु वा पाठो द्रष्टव्य । 'पवित्रमिदमुत्तमम्' इत्युक्त
मशब्दमभगमन्यायतया राशब्दोऽत्र श्रेष्ठत्वो । एवमप्रतिस्वार्थ
क्लेशमहद्व्यान आह राज्ञां विद्येति । ब्राह्मणादेरधिकारनिषेध
परत्वशङ्कापरिशरायोपचारनिमित्तं शुण दर्शयति राजानो
हीति । फलितमाह महामनसामिति । अजहृक्षणा वा
गौरी वा वसिष्ठ विवक्षिता, अन्यैर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति

भाव । 'राजगुह्यम्' इत्यस्यापि सप्रयोजनत्वाद्यौपचारिकोपेत
दर्शयति महामनस एव हीति । उपायविरोधिमिषतककति
पयनिषेधकस्यवच्छेदार्थमुत्तमशब्दविशेषितपवित्रशब्दविवक्षित
माह— मत्प्राप्तीति । 'प्रत्यक्षाभगमम्' इत्यत्र प्रत्यक्षरूपज्ञानं
परत्वे नपुंसकत्वायोगाज्ज्ञानस्यैव विशेष्यमर्थ ज्ञानमेव विशेष
णोक्त्य बहुव्रीहयोर्गात्र कर्मणि ह्युपपत्त्या बहुव्रीहित्वं षट्यति
अवगम्यत इत्यादिना । न विद्वद्भुक्तम्, उपासनस्य स्मृति
सन्ततिरूपत्वात्, उपास्यस्य चाप्रत्यक्षत्वमुत्तुति, प्रत्यक्षत्व उ
विषयान्तरस्य भक्त्यावबन्धनादित्यत्राह भक्तरूपेणेति ।
'भक्त्या त्वतन्यया शक्य' [११।५५] इत्यादिकमिह
भावयम् । तदानीमेवेत्यासक्तिवशादुक्तम् ।

३ रा. भा.— अथापि धर्म्यं धर्मादनपेतम्,
प्रियत्वेन तदानीमेव महर्शनापादनतया च स्वयं
मत्प्राप्तिसाधनमित्यर्थः । अत एव सुसुखं कर्तुं
अक्षयं, मत्प्राप्तिं साधयित्वाऽपि स्वयं न क्षीयते;
त्कृतं मयाऽस्येति मे प्रतिभातीत्यर्थः ॥ २ ॥

धर्मत्वं हि निश्चयेयसाधनत्वम्, स्वरूपेणैवात्यर्थ
निश्चयेयस्वरूपमपि निरतिशयनिश्चयेयस्वरूपात्यन्तिक
सुसुखोपादानम्, अत्यर्थप्रियत्वेनोपादेयम्; अन्यथा
एवंरूपमुपासनं कुरतो मत्प्रदाने कृतेऽपि न किञ्चि

४ वे ता. च — स्वयं फलमृतानां हि फलान्तरसाधन-
स्वरूपं धर्मत्वं दुर्लभमित्यभिप्रायेणाह— अथापि धर्म्यं-
मिति । 'धर्मपथ्यन्यायादानपेते' [अष्टा ४।५।१२] इति
सुशानुकारेण धर्म्यशब्दं निर्वेत्ति धर्मादिति । अमिप्रत विद्व-
णोति धर्मस्य हीत्यादिना । प्रीतिपर्यायश्रुतिवाचके धातौ
करणविवक्षया न्यु पशो ह्यर्थं धर्मशब्द इति भाव । उक्तं चाभि
गुणे 'धर्म इत्युपगदायै यच्छ्रेयस्करमाषणम् । तदमपदवा
व्यापनिरुपगविवधया' इत्यादि । श्रेयसोऽज्ञावच्छेदकभावात्
'मुक्ति रैकन्यनिर्वाणत्रेयोनित्त्रेयमाश्रयम्' [अमर १।५।६]
इति त्रैपण्यकृताया निरतिशये यादिकमुक्तम् । अत

एवेति— स्वरूपत साध्यतश्च पुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः । इदं
शुभ्रं करणे सुसुखमित्यर्थः । 'सुसुख इत्यस्य वृत्तान्तकिया
वर्मीभावभ्रमव्युदासायाह सुसुखोपादानमिति । उत्तरां
शुभ्रशब्दोपेयराभिप्रेतमाह अत्यर्थेति । स्वरूपतो विषयमन्वा
त्यर्थात्तुल्यत्वात्सुखेनानुपेयमित्यर्थः । फलविनाशस्य हि सर्व
मन्यस्वमे, इह तु सुखमपि फलेनापि न क्षीयते, अतस्तत्त्व
फलमप्येतस्य फलविषयतिशयपरोऽव्ययशब्द इत्यभिप्रायः
अक्षयमिति । तद्विवृणोति मत्प्राप्तिमिति । तर्हि किमन्य
धिक साध्यमिति शङ्क्यामभिप्रेतमाह एयरूपमिति ॥ २ ॥

४ आ. मा. भा.— राजविद्या प्रधानविद्या । प्रत्यक्षं ब्रह्म अभगम्यते येन तत्प्रत्यक्षाभगमम् ।
असेव्यन्त्रियेषु प्रति प्रतिस्थित इति मत्प्राप्तः । तथा च श्रुतिः " यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो यं प्राणो
न वेत्त यस्य प्राणः प्रणीरम् । यः प्राणमन्तरो यमगत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः " ॥ "यो वाचि
तिष्ठन्" " यथाशुचि तिष्ठन् " [च. उ. ३।७।१६-१८] इत्यादिः । " य एवोऽन्तराग्नि

पुरुषो दृश्यते" [छां. उ. १।७।५] इति च " अहुष्ठमानः पुरुषोऽहुष्ठं च समाश्रितः" [म. ना. उ. १।५।५] इति च । " त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः" इत्यादेश मोक्षधर्मः । [म. भा. १२।३२८। ९८-१००] " स प्रत्यक्षः प्रति इति हि सोऽक्षेण्यस्त्वान् भवति य एवं विद्वान्प्रत्यक्षं वेद" इति सामवेदे वाध्रव्यशाखायाम् । धर्मो भगवान् तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः । ' पृथिवी धर्ममूर्धनि' इति च प्रयोगागोक्षधर्मः । ' भारभूतकथितो योगी' [म. भा. १३।१४९।१०६] इति च । " भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति" [तै. आ. ३।१४] इति च श्रुतिः । " धर्मो वा इदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्" इति च सामवेदशाखायाम् ॥ २ ॥

६ ज. प्र. क्षी.— राजानमवपतिजननादीनां विद्या राज-
विद्येति कश्चिन्, तदसत्; नृपणादीनामनधिकारप्रसङ्गादिति
भावेनाह— राजेति । राजेव राजा, राजा वासो विद्या चेति
राजविद्येत्यर्थः । प्रत्यक्षेणावगमो यत्वेति (छा.) व्याख्यान-
मसत् । भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैरसमधिगम्यत्वात् ' अद्वैतो-
द्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिति भावेनाह— प्रत्यक्षमिति ।
शास्त्रकथेयं ब्रह्म कथं प्रत्यक्षं ? इत्यत आह— अक्षेष्टमिति ।
प्रत्यक्षः परमात्मा । प्रादिसमासोऽयं, नाभ्यर्थोभाष इति
ह्यपनाय ननुषके प्रकृतेऽपि पुंलिङ्गनिर्देश, अन्यथा पठो न
भूयेत । परमात्मनोऽक्षेप स्थितत्वे किं मानं ? इत्यत आह—
तथा चेति । प्राण इति प्राणाभिमानिनी देशतोच्यते, प्राणा
दन्तो भिन्ना । अहुतेति कर्मैन्द्रियाधिष्ठित्वमुच्यते । मन
इत्यादिर्जनआदिरुप इत्यर्थः । प्रत्यक्षसम्बन्धायामर्थ इत्यत्र
श्रुतिमाह— स इति । प्रतिस्थित । अक्षवान् प्रकृतेन्द्रिय ।

यो विद्वानेव प्रत्यक्षव्यर्थं वेद । धर्मादनपेतं धर्म्यमिति
निर्वचनेऽपि न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः, निवृत्तधर्मस्य ब्रह्म-
ज्ञानाविरुद्धतायां प्रसिद्धत्वात् । प्रवृत्तिलक्षणस्य तु तद्विरुद्ध-
त्वादिति भावेनाह— धर्म इति । तस्मादनपेतमित्यर्थस्तद्वि-
षयमिति । कथं भगवान् धर्म ? इत्यत आह— सर्वमिति ।
धृनो मनप्रत्यय औणादिक । धारके धर्मशब्दप्रवृत्तिः कुत ?
इत्यत आह— पृथिवीति । पर्वतोपरीत्यर्थः । भगवत्
सर्वधारकरवे किं मानं ? इत्यत आह— भारभूदिति । सर्वत्र
स्थितो भगवान् सर्वेण भ्रियते, स कथं सर्वस्य धारक ? इत्यत
आह— भर्तेति । भर्ता सत्वेन भ्रियमाणो न स्वकीयस्थित्यर्थः ।
धर्मशब्दस्य भगवद्वाचित्वं कुत ? इत्यत आह— धर्मो वा
इति । इत्यग्रे अस्याग्रे । अत्र पुण्य धर्म किं न स्यात् ? इति
शङ्कानिरासार्थं सोऽध्यायदिति वाक्यसौपोद्धारणम् ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्या । राजगुह्यं विवस्वदादिमी राजभी
रक्षितत्वात् । पवित्रं पावनं, प्रत्यक्षावगमं स्वातुमवं, धर्म्यं धर्मादनपेतं, सुसुखं कर्तुं सुखेनानुष्ठेयम्,
अध्ययमविनाशि ॥ २ ॥

८ छ. प्र. नि.— प्रकाशतरेण विज्ञानं स्तौति— राज-
विद्येति । विद्यानां राजा राजविद्या सर्वविद्यासु श्रेष्ठम् ।
कथ्यते हि— ' अथात्मविद्या विद्यानाम्' [१०।३२] इति ।
तथा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं सर्वगोप्यश्रेष्ठम् ।
वर्णं हि— ' सुखाज्येयं वेद न चैव कश्चिन्' [२।२९]
इति । रामदन्तादिद्यादुपसर्जनस्य परनिपात । यदा राजा
विद्या राजा गुह्यम् । राजानो हि क्रिस्तीतीतिगम्भीरमनस,
महात्मसामेवेयं विद्या, तेषामेव गोप्या, गोपनकुलालासिद्धं
गोप्यमित्यर्थः । अथवा मन्त्रिश्वाजुनकप्रभृतिमहाराज-
परिपालितत्वाद्वाजुनगुपमित्युचि । किञ्च इदं ज्ञानसुखं पवित्रं
पावनम् । प्रायश्चित्ते हि प्रतिपदोत्तरेस्तत्वेन पापं निर्वर्तेते,
न सर्वमपि । न हि ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तेन सुरापानप्रापं विव-
र्तते, निवृत्तमपि पापं न सर्वथा निवृत्तिमधिगच्छति, सूक्ष्म-
रूपेण स्वकारणे सत्त्वात् । यदाह— ' कर्मणा कर्मनिहारी

नवापन्निक इत्येते' [भाष. ६।१।११] इति । ज्ञानं
त्यक्तेकजन्मसहस्रसञ्चितमस्त्रिमपि पापं सूर्यसूर्यरूपं तत्का-
रणमज्ञानं च सद्य एव भस्मीकरोति । उक्तं हि— ' न हि
ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' [४।१८] इति । अतः
सर्वात्मं पावनमित्यर्थः । किञ्च प्रत्यक्षावगमम्, अवगम्य-
तेऽज्ञेनेऽवगमो मानम्, अवगम्यत इत्यवगमः फलं ॥ ।
प्रत्यक्षमवगमो मानं फलं च वक्ष्ये तत्प्रत्यक्षावगमम्, स्व-
रूपतः फलतश्च प्रत्यक्षमिति पूर्वोक्तं व्याख्यातोऽयमर्थः ।
तर्हि किं दुष्प्रमादम् ? नेत्याह— सुसुखं कर्तुमिति । तदु-
रूपदेशास्तुतेन कर्तुं सङ्घातयितुं शक्यम्, न चैवमनायास-
माप्समिति स्वल्पशङ्कम् । अत्र ' राजविद्या राजगुह्य' इत्य-
नेन ज्ञानस्य भजनादतिशय, अवशिष्टेन तु कर्मतोऽतिशय
प्रदर्शित इति ध्येयम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च राजविद्येति । इदं ज्ञानं खलु राज्ञां महामनसा विद्या गुह्यं च मन्त्ररूपं विद्यानां
राजा गुह्यं च इति वा । राजदन्तादिद्यादुपसर्जनस्य परस्वम् । पावनसम्बन्धित्वात् पवित्रम् । प्रत्यक्षेति अवगम्यत

अप्राप्य मां परमेश्वरं, मत्प्राप्तौ नैवाऽऽह्येति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारे मृत्युमंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादि-प्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मज्ञानाख्ये धर्मे श्रद्धावता तन्नि- पापेति । उक्तानामात्मम्मरीणा भगवत्प्राप्तिस्मावनाभावान्-
एतान् परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह— ‘अप्राप्य मां’ इत्यप्रत्यक्षप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽह—
ये पुनरिति । आत्मज्ञानतत्फलयोगोर्नास्तिक्येन विशिनष्टि— मत्प्राप्ताविति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—अस्योपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्विषयतया स्वयं निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिश्चयेयस्वरूपमत्प्राप्तिसाधनस्यान्यस्योपादानयोग्यदशां प्राप्य अश्रद्धाघानाः विश्वासपूर्वकत्वरारहिताः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युरूपे संसारकर्मणि नितरां वर्तन्ते; अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं—उक्तप्रकारप्रदेशज्ञानाश्रयानामेव मोक्षो न सिद्धयतीति दर्शयन् स्वकृत्यत्वं फलतश्च निरतिशयमुत्कृष्टस्य सर्वैरनुष्ठानाभावे हेतुं च वदन् “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [यजुस्सं. ३. ११८. वे. ३. ३. ८] इत्यादिमुपपुन्यं हयति ‘अश्रद्धाघानाः’ इति श्लोकेन । ‘अस्य’ इति पूर्वोक्तसर्वाकारपरामर्शे इत्याह निरतिशयेत्यादिना । धर्मस्येति सम्बन्धसामान्यविषयायाः पदपाः फलितान्वयप्रदर्शनायाह उपादानयोग्यदशां प्राप्येति । यद्वा धर्मानिषेधस्तत्प्रसङ्गेऽपि हीलभिप्रायः । कारण-निवृत्तेः कार्यानुष्ठाननिवृत्तिपन्नत्त्वं प्रदर्शनायाचकं विश्वासपूर्वकत्वरारहिता इति । मृत्युरूप इति आधक्यस्वरूप इत्यर्थः, अथवा मरणभवेवादेव मृत्युरूपता । ‘निवर्तन्ते’ इत्यत्र प्रति- निवृत्तिविषयामात्मविषयकाङ्क्षात्वाद्वा च तातेदं सामानाह, ‘माम- प्राप्य’ इति पुष्टिर्दिष्टत्वेन परमपुण्यस्याप्यवधित्वकल्पनायो- गात्, ‘संसारवर्त्मनि’ इति सप्तम्याः स्वरसत आधेयसाकाङ्क्षात्वात्, उपसर्गाणां नानेकार्थत्वात् नितरां वर्तन्ते इत्युक्तम् । स्वरूपतः फलतश्च निरतिशयपुरुषार्थं सुकरं बोधनं शरणाऽपि परित्यज्य पुण्याः पुण्यार्थतारतम्यविशेषेऽपि निरतिशयापुण्यार्थं मयं सारमादरेण सेवन्ते इति विस्मयादिदृष्ट्येश्वरस्य इदं वचनमित्यभिप्रायेणाह अहो इति । आश्चर्यमसौ दुष्कर्मप्रभाव इत्यभिप्रायेणाह महदिदमाश्चर्यमिति । अश्रद्धाहेतव आन्तराश- श्रवोऽपि स्वया निराकार्या इति ‘परन्तप !’ इति सम्बुद्धेर्भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३ ॥

७ ह. वै. भा.—अश्रद्धाघानाः श्रद्धारहिताः पुरुषा धर्मस्पास्य ज्ञानलक्षणस्यानुष्ठानेऽश्रद्धाघाना इति सम्बन्धः । अप्राप्य मां परमात्मानं निवर्तन्ते मत्प्रागच्छन्ति मृत्युयुक्तसंसार एव वर्त्म तत्र मृत्यु-संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

८ वे. मि.—यदेवं सुसम्पादमक्षयफलं च ज्ञानम्, तर्हि किमिति न सर्वोऽपि तत्र प्रवर्तते ? तत्राह—अश्रद्धाघाना इति । अस्य ज्ञानारूपधर्मस्य स्वरूपे अश्रद्धाघानाः श्रद्धारहिताः । यद्वा धर्मयेति कर्मणि पठ्यी । इयं धर्ममभ-
धाना आस्तित्वेनावसीकुर्वन्तः मामप्राप्य मृत्युरूपे मृत्युयुक्ते वा संसारमार्गे निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते तत्रैव परिभ्रमन्ति, अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

९ ब० त० दी०—अस्य ज्ञानस्य माये धर्मस्य भजनलक्षणस्य, पाठान्तरे तु धर्मस्य तत्सहितज्ञानस्य वा श्रद्धा-रहिताः पुरुषा ये ते मा पुरुषोत्तममप्राप्य मृत्युरूपे संसारे नितरां वर्तन्ते ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं पूर्वं ‘ते प्रवक्ष्यामि’ [१११] इत्यनेन श्रद्धाघाना तुभ्यं कथयामीति प्रतिज्ञाय एतदश्रद्धाघाना-संसारं प्राप्नुवन्तीति जयनेनैतस्मै तत्त्वं प्रतिपादयति—अश्रद्धाघाना इति । हे परन्तप ! मत्प्राप्त्यात्मकोऽष्टवर्ण-युक्त ! इदं ज्ञानं मदावयस्ममश्रद्धाघानाः पुरुषाः योगज्ञा अपि

अस्य धर्मस्य फलरूपं मां अप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारमार्गे निव-
र्तन्ते परिभ्रमन्ति “आपस्य प्रियस्त” [छां. ३. ५।१०।८] इति
वृत्तीयमार्गाभिनिविष्टा भवन्तीत्यर्थः । ‘अश्रद्धाघानाः’ इति
कथनेन धर्मादभावेणापि संसारभाभो व्यजितः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—तर्हि कुत्र पतज्ञानं सर्वे न सम्पादयन्तीत्याह—अश्रद्धाघाना इति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ३ ॥

अद्वैतप्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वैतब्रह्मतत्त्वज्ञानं च ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—मयेति । मया गम यः परो भावस्तेन तत् व्याप्तं सर्वमिदं जगत्, अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः, तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि

१ मया आततमिति वा । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवो व चक्षुराततम् ॥' (ऋ. कर्ष. १।२।७) इति श्रुतेः । आततं व्याप्तं समवायिकारणतया तत्तुमिरिव पटः । मा परमात्मनो माया, तथा वा । 'देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निदोषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या ।' (बु. सप्त. ४।२) इत्युक्ते । अरिमन्पक्षे मूर्तिशब्दस्य पुंस्त्वं ज्ञेयम् । अव्यक्तमूर्तिना इति पुरः स्थितचतुर्भुजायाकारविशिष्टव्यक्तमूर्तिव्याख्यायैमिति केचित् ।

अन घामनेन विवक्षितं सविज्ञानं 'ज्ञानमेवापरोक्षेणोपदिशति द्वाभ्यां' इत्युपक्रम्य 'पश्य' इत्युत्तरश्लोकस्य पदं च १ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना पश्य, २ मत्स्थानि सर्वभूतानि पश्य, ३ न चाहं तेष्ववस्थितः पश्य, ४ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य, ५ मे ऐश्वरं योगं पश्य, इति पञ्चधा योजयित्वा आद्येन सप्तपदेन ज्ञानं, ज्ञेयेण पादत्रयेण च विज्ञानं विनियत इति महता सरस्मेण प्रपञ्चितम् । तत्सन्दर्भस्यातिविस्तृतत्वात्तेनैव स्वीयायां श्रुतिकल्पलतायामनुदितस्तत्त्वज्ञेय एवान् सद्ब्रह्मे-मत्स्थानि सर्वभूतानि जीवदृष्ट्या, विरणकदम्बस्थानि यथाऽम्बुनि मुण्डदृष्ट्या । अत एव न चाहं तेष्ववस्थितः, न हि विरणकदम्बोऽप्युज्ज्वलदृष्टः, तदभावात् । अन्यथा त्वपरिच्छिन्ने यदा सत्यत्वेन भूतानीत्युच्यते, तदा असत्तेऽपि नमोवत्तेषु व्यापकत्वस्य दुर्बलत्वात् न चाहं तेष्वित्यप्येताज्जगन्मिथ्येति भावः सूचितः । अतएव न च किरणेष्ववस्थितः, मिथ्यात्वादित्याह—न च मत्स्थानि भूतानीति । भोः पार्थ । तव दृष्टिमङ्गीकृत्य मत्स्थानि सर्वभूतानीत्युक्तम्, नाहं तेष्ववस्थित इति तु मनुष्या । न च तानि मयाऽनुसृष्टानि मय्यव्यक्तत्वेन वर्तन्ते, यतस्तेष्वहमस्मीति मया वक्तव्यम्, तस्मात्प्रमथुना निवृत्तायामविद्यायां मम युक्त्याद्युपेयं परयेत्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । यस्मान्मम दृष्टयैव, तव दृष्ट्या तु सत्यैव; ततो मत्स्थानि केवलं तानि न सन्तीति वक्तुं न शक्यते । अनादितया तव दृष्ट्या सत्प्रत्ययेन दृश्यत्वादित्याह—'भूतभृन्न च भूतस्थ' इति । सूतत्रयेणाह—तव दृष्ट्या यथा विद्यमानत्वेन दृश्यन्ते, तथा तावदेव धारयामीति कृत्वा भूतभृदहम् । 'इयं विपृष्टिर्यत् आकम्प्य यदि वा द्ये' (ऋ. सं. ८।७।११) इत्यन्तुधृते । वस्तुतस्तदभावात् न भूतम् । तानि तव दृष्ट्या धारयामि, अतः केवलं न धारयामीति वक्तुमशक्यत्वात्, भूतत्वमस्मीत्युक्तं न च भूतस्य इत्युच्यते, यथापुरत्या केवलं 'न द्ये' इति वक्तुमशक्यत्वात् 'यदि वा न' इत्युच्यते । तस्माज्जगत्तवमेवैतादृशम्, श्यावान्वासिद्धत्वात् । ननु तर्हि किमित्येवं रूपं विभं त्वया सृज्यते ? इति चेत् । अनादितया मनुष्यैः सहजः स्वभाव एवेत्येवमिति यदन् मिथ्यात्वं सृज्यति—'ममात्मा भूतभावनः' इति । ममात्मा मयि कठिणसुष्ठु भूतभावनः भूतानि भावयति कल्पयतीति तथा । "असतोऽपि मनः प्रजतः" () इति श्रुतेः ॥

अत्रैवं तत्रयम्—ब्रह्मणो निर्धर्मत्वात् स्वस्मिन् भूतानि सन्ति, वा न सन्तीत्युभय वृत्तिरूपं ज्ञानं वक्तुं न शक्यते । तस्मात्मायावच्छिन्नेन ज्ञानेन तदुभयं शिष्यम् । तव माया द्विविधा—त्रिगुणविधा, सत्त्वैरमात्रा शुद्धविधा चेति । अविद्यादृष्ट्या भूतानि सन्तीति प्रतीतिः, विद्यादृष्ट्या न सन्तीति । तत्राद्युक्तस्याद्या दृष्टिस्तत्प्रतीत्या मत्स्थानीत्युक्तम् । तथाऽप्यविद्यादृष्टेर्मत्त्वात् यानि सन्तीति प्रतीयन्ते, तेषां दृग्मयरूपमात्रत्वात् 'न चाहं तेषु' इत्युक्तम् । वस्तुस्तत्तदृष्ट्या 'न च तानि मयि' इत्युत्तरा जीवपरमेष्ठिनोऽविद्याविद्याचरदृष्टिद्वयप्रतीतिरुक्ता । तत्र दृष्टिद्वयप्रकाशं यत्तत्त्वमधिगन्तुम्, तदुभयत्र ततमिति निरूपयित्वा । तस्माज्जगत्समोऽप्यनुसृष्ट इति सिद्धम् ॥ (बु. क. अ. २४) इति ॥

अयमाशयः—मत्स्थानि सर्वभूतानि गुणे कल्पितः । गुणाविद्याकतां दृष्ट्या । न चाहं तेष्ववस्थितः — न हि मुण्डदृष्ट्या गुणं यत् विपत्ते, सर्पाणां वा । ननु मत्स्थानीत्यस्मीत्यस्य कथं न चाहं तेष्ववस्थित इत्युच्यते ? तत्राह—न च मत्स्थानि भूतानीति । वस्तुनो भूतानि मत्स्थानि चेत्, तेषु नाहमिति वक्तुमशक्यं स्यात् । यत् सन्तीत्युच्यते, तत्तुम् । तस्माद्भूतानि ब्रह्मादिविद्ययादिविद्युत्पत्त्यादित्यात्मन्यामि मयि सन्त्येव न सन्त्येवेति गुणम् । तत्राशयत्वं बोधयितुमेवमुक्तिः, एतज्जगदिति विद्या या परव, विन्दु मनुष्यैकान्तमिदं पश्य मे योगमैश्वरमिति । मिथ्या ब्रह्मादित्याह । कायिदीप्यसति गुणे कल्पितं ब्रह्मण जगदाकारण भावोऽयत्तं विस्तारयति (बु. क. १९) — अविर्भावा ।

स्तम्भपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते, अतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्म-
वत्त्वेन स्थितानि, अतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मृदबुद्धी-
नामनभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितः, मूर्तवत्संश्लेषाभावेनाऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम् ।
न ह्यसंसर्गि वस्तु कचिदापेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्तुतिनिन्दाम्यां ज्ञाननिष्ठां महोक्त्य-
ज्ञानं व्याख्यातुमारभते—स्तुर्येति । शोषाधिकस्य व्याप्त्य-
सम्भवमभिप्रेत्य विदितमिदं—ममेति । अनवच्छिन्नस्य मय-
बृहत्स्य निश्चाधिकृतत्वेन साधयति—करणेति । व्याप्य-
व्यापकत्वेन जगतो भगवत्तत्त्वपरिच्छेदमाशङ्क्याऽऽह—तस्मि-
न्निति । तथापि भगवतो भूतानां चाऽऽधारणधेयत्वेन भेदः

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारा-
नर्तत्वे फलितमाह—अत इति । ईशस्य भूतात्मत्वे तेषु
स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति । तस्य तेषु
स्थित्यभावं व्यवस्थापयति—मूर्तवदिति । संश्लेषाभावेऽपि
विमिति नाऽऽपेक्ष्यं । अत आह—नहीति ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— अत एवासंसर्गित्वान्मम— न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं
श्रुतिं घटनं मे समैश्वरमीश्वरस्येमैश्वरं योगं, आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादस-
ङ्गतां दर्शयति “असङ्गो न हि सज्जते” [वृ. उ. ३।१।२६] इति । इदं चाऽऽश्चर्यमन्यत्पश्य भूतभूतं,
असङ्गोऽपि सन्भूतानि विमर्ति, न च भूतस्थः, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं
पुनरुच्यतेऽसौ ममाऽऽत्मेति ? विमज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति
ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पाद-
यति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि
भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति इतोऽसङ्गत्वं । तत्राऽऽह—अत
एवेति । ‘न च’ इत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरे नैव
स्थितिरेतस्य हेतुमाह—पश्येति । आत्मनोऽसङ्गत्वं स्वरूप-
मित्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । अत्राश्रयेदोषरस्तर्हि कथं
‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ [१।४] इत्युक्तं ? कथं च तथोक्तत्वा
‘न च मत्स्थानि’ इति तद्विरुद्धमुदीरितं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
इदं चेति । तद्विभूतसम्बन्धः स्यादिति, नेत्याह—न चेति ।
यथोक्तेन न्यायेनासङ्गत्वेमेति यावत् । अत्राह तत्रा वस्तुतो
भूतासम्बन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधान् मिथोविरोधोऽस्तीति

भावः । आत्मनः सकाशादारमनोऽन्यत्वायोगाज्ज्ञातः सम्बन्धो-
क्तिः । इत्याशङ्क्याऽऽह—अस्ताविति । विमज्येति । यथा
लोको वस्तुतत्त्वमजलान्मेदमारोप्य ममामिति सम्बन्धमनु-
भवति, न तथेह सम्बन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावात्,
अतो भेदेऽस्त्येव लोके सम्बन्धबुद्धिर्दशममनुसङ्गभगवानात्मनो
देहादिसङ्घातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्मनोविद्वान्मनुसरन्व्यपदिशति
भेदं व्यपदिशति । तथा च सङ्घातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो
विकृतस्य स्वरूपस्याऽऽत्मनश्चन्द्रेन निदेष्टात् भूतस्योऽसावित्यर्थः ।
पूर्वोक्तासङ्घातारोकारणैवाऽऽत्मना भूतानि भावयतीत्याह—
तथेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— शृणु तावत्प्राप्यभूतस्य ममाचिन्त्यमहिमानं इदं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगत्,
अव्यक्तमूर्तिना अप्रकाशितस्वरूपेण मया अन्तर्यामिणा तत्तं, अस्य जगतो धारणार्थं नियमनार्थं च शेषित्वेन
व्याप्तमित्यर्थः । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे “यः पृथिव्यां तिष्ठन्.... यं पृथिवी न वेद” [वृ. उ. ३।७।३]
“य आत्मनि तिष्ठन्... यमात्मा न वेद” [श. प. ब्रा. १।४।५।५।३०] इति चेतनाचेतनवस्तुजाते-
रद्वेष्टेनान्तर्यामिणा तत्रतत्र व्याप्तिरुक्ता । ततो मत्स्थानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि मय्यन्तर्यामिणि
स्थितानि । तत्रैव ब्राह्मणे “यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति” [वृ. उ. ३।७।३]
“यस्यात्मा शरीरं... य आत्मानमन्तरो यमयति” [श. प. ब्रा. १।४।५।५।३०] इति शरीरत्वेन निय-
म्यत्वप्रतिपादनाच्चादायते स्थितिनियमने प्रतिपादिते, इति शेषित्वं च । न चाहं तेष्ववस्थितः, अहं तु न
तदायत्तस्थितिः, मत्स्थितौ तेन कश्चिदुपकार इत्यर्थः । न च मत्स्थानि भूतानि, न घटादीनां जलादेरिव
मम धारकत्नम् । कथम् ? मत्सङ्कल्पेन । पश्य समैश्वरं योगम्—अन्यत्र कुत्रचिदसम्भावनीयं, मदसाधारण-
गी. द्वि. १८

मार्थ्यं योगं पश्य । कोऽसौ योगः ? भूतभृन्न च भूतस्यो ममात्मा भूतमावनः सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहं न च तैः कश्चिदपि ममोपकारः । ममात्मैव भूतमावनः मम मनोमयः सङ्कल्प एव भूतानां भावयिता धारयिता नियन्ता च ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमध्यायप्रधानार्थस्य आपकत्वमिहा-
त्ममुक्तम्, अथ प्राप्यमाहात्म्यद्वाराऽपि तदेव स्थिरीकृत्य
इत्यभिप्रायेणाह शृणु तावदिति । ‘इदं सर्वम्’ इति निर्देश
प्रमाणसिद्धमस्तवस्तुपर इत्यभिप्रायेण इदं चेतनाचेतना-
त्मरुमित्युक्तम् । ‘अव्यक्तमूर्तिना’ इत्यस्य विग्रहाविषयत्वे
ज्ञानुपयोगात्स्वरूपविषयोऽयमौपचारिक प्रयोग इति दर्शयितु
अप्रकाशितस्वरूपेणेत्युक्तम् । आकाशवत्सन्निधिमित्ररूप-
व्याप्तियुद्धासाय बहुप्रमाणसिद्धो व्याप्तिप्रकार ‘मया’ इत्यने-
नाभिप्रेत इत्याह अन्तर्यामिणेति । उक्तप्रकाराया व्याप्ति
प्रयोजनं तन्निदानं च दर्शयति अस्येति । अत्र धारणमनन्तर-
प्रत्यसिद्धम्, अत एव नियमनमप्यर्थसिद्धम् । धारणं हि
प्रशान्तनाथीनं भूयते । शेषित्वं तु प्रागुक्तं, क्षीरित्वेनार्थ-
सिद्धं च । अप्रकाशितस्वरूपत्वेन नियामकत्वेन च सर्वव्याप्तिं
धृतिं दर्शयति यथेति । पृथिव्युदाहरणं तत्प्रकरणोक्तसर्वा
चेतनोपलक्षणार्थम् । उक्तप्रकारव्यापकत्ववशात् ‘मत्स्थानि’
इत्यनेन जगतः पृथक्सिद्धता निरस्यत इत्यभिप्रायेणाह तत्
इति । धीविश्वरूपादपि विग्रहाधितत्त्वमपि सर्वस्योच्यते,
अतः तु स्वरूपमिष्टतेत्यौपनिषत्स्याय— मध्यमन्तार्यामिणी-
त्युक्तम् । अनयोर्धारणनियमनयोरपि व्याप्त्या सहाधीतता
माह— तत्रैवेति । स्थितिनियमने— स्थितिप्रवृत्ति इत्यर्थः ।
शरीरक्षीरित्ववचनात् धृति शेषित्वं च तन्मार्थसिद्धे इत्यभि-
प्रायेणाह शेषित्वं चेति । ‘मया तत्तमिदं सर्वम्’ इत्यभि-
प्रायेण ‘म बाह तेष्वब्रह्मिन्’ इति वचनं व्याहृतम्, ‘यः
पृथिव्यां तिष्ठन्’ इत्यादिभुतिविहङ्ग चेत्यत्राह अहं त्विति ।
‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ इति प्रस्तुतप्रकारा स्थितिरत्र त्रिभि-
ष्यते । ‘स सगव कस्मिन् प्रतिष्ठित’ इत्यत्र ‘इह महिम्नि
यदि वा न महिम्नि’ [छा उ ७.१२.११] इति हि भूयत इति
भावः । उक्तं विज्ञोति मरिस्थयतामिति । न कश्चिदिति
स्वरूपतः सङ्कल्पादद्यादिना चेति भावः ।

५ आ. मा. भा — प्रत्यक्षावगमशब्देनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानायाह— मयेति ।
तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— अव्यक्तमूर्तिनेति ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी — एव तर्हि पुनरुक्ति स्यात्, मन्नाविषय
ज्ञानमित्यस्य मन्नावगम्यते विषयीक्रियतेऽनेन ज्ञानेनेत्यस्य
च भेदाभावात् इत्यत आह— प्रत्यक्षेति । नावगमशब्देन
विषयीकरणमुच्यते, किन्तु अवगतिप्रापनत्वम् । न च ज्ञानस्य
तद्विषयः, परमाण्वज्ञानसाधनज्ञानावगमनस्योपपत्तेरिति भावः ।
‘तर्हि विज्ञानवदितं प्रवक्ष्यामि’ इति प्रतिशयः ‘यजुस्तथा’ [९.११]

‘मत्स्थानि’ ‘न च मत्स्थानि’ इत्येतद्व्याहृतमित्यत्राह— न
घटादीनामिति । मूर्ते हि मूर्तान्तरं पतनप्रतिपातिना सयो-
गेन धारयति, न तथाऽप्रेति भावः । लोकादृष्टविपरीतं न
सम्भवतीत्यभिप्रायेण सङ्कते कथमिति । शरीरशरीरिणोरिव
सम्भवमभिप्रेत्याह मत्सङ्कल्पेनेति । ह्येच्छाधीनधारणस्त्वं
हि विहितम् । अस्वतन्त्रतया धारकत्वं तु निषिध्यत इत्यविरोध
इति भावः । ‘ऐश्वर्यम्’ इत्यनेनान्यसाधारणत्वं फलितम् ।
‘पश्य’ इत्यनेन चाश्रयतां द्योतितेत्यभिप्रायेणाह अन्यत्रेति ।
‘योगः सन्नह्नोपायध्यानसहतिर्युक्तिः’ [अमर ३.१.१२]
इति पाठात्सङ्कल्परूपध्यानमिह योग, युज्यमानस्त्वभावादिर्वा ।
‘पश्य मे योगम्’ इत्युक्ते योगस्वरूपमेवानन्तरं वक्तव्यमिति
तदाकाङ्क्षा दर्शयति कोऽस्तामिति । ‘भूतभृन्न च भूतस्य’
इत्यत्रार्थोचित्यादहमित्येव विशेष्यम् । अथवा ‘भूतमावन’
इतिवत् ‘ममात्मा’ इति निर्दिष्टसङ्कल्पविशेषणत्वेऽपि फलितं
कथं सर्वेषां भूतानां भर्ताऽहमित्यादि । ‘आत्मा’ इति
विशेषनिर्देशः परिसङ्ख्यायानयातदतिरिक्तसहकारिभ्यवच्छेदार्थं
इत्यभिप्रायेणाह ममरत्नैवेति । ‘ममात्मा’ इति व्यधिकरण
निर्देशस्त्वारस्यसिद्धमात्मशब्दापेक्षामहं मम मनोमय सङ्कल्प
इति । एतेन देहादिबहुतेऽङ्गहारमव्यतोऽप्य लोकादृष्टवशा-
देन ‘ममात्मा’ इति व्यपदेश इति सङ्कल्लोके प्रयुक्तम् ।
सङ्कल्प एव मन कार्यतयाऽन्यत्र प्रसिद्धो मन प्रतिपादकेनात्म
शब्देनात्र व्यपदिष्टः । यद्वा आत्मशब्दोऽत्र सङ्कल्पमन पर
एव, ‘मनसैव जगत्सृष्टिः’ [चि. उ. ५.१२.११] ‘मनोऽङ्ग-
(आत्मन्वी) स्यामिति’ [ब्र. उ. १.१.१] इत्यादि । तस्य
ज्ञापनाय तु मनोमयशब्दः । धारणनियमनयोरिव प्रकृतत्वात् ।
अनन्तरलोके च निर्दिश्यमावतत्वात्, सृष्टयः ततोऽन्यन्तर
वक्ष्यमाणत्वाच्च ‘भूतमावन’ इत्येतत्सत्तादासीन्यनियमना
मुपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह धारयिता नियन्ता चेति ।
अथवा ‘भूतभृन्न च भूतस्य.’ इत्यस्यैवायमर्थः ॥ ४ ५ ॥

इत्यादिना उत्पन्नसाक्षादिकमुक्तम् । अतः ‘मया तत्तं’ इत्यादि-
कमपि किं तथाभूतमेव किमिष्टं प्रतिपादयिष्यते ? इति
साक्षात्माह— तद्विति । प्रतिज्ञातिमिर्यर्थः । यस्यापरोक्ष-
साधनत्वमुक्तं तद्विति वा । इहान्ध्याययतिरापोक्षिरित्य-
विग्रहणमेवार्थमासङ्गपाद— तर्ह्येति । सर्वभूतोप-
न दृश्यते सर्वत्रेति शेषः ॥ ४ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— मत्स्थितेऽपि यथा पृथिव्यां सृष्ट्या स्थितानि न तथा मयोत्पाद— न मेति ।
‘न दृश्यधनुषा चासौ न सृष्टयः स्पर्शनेन च’ [म. भा. १.२.१३.१२१] इति हि योस्तथैव । ‘संशान्तः’

[म. भा. १२।३३८।४७] इति च । ममात्मा देह एव भूतभावनः । ' महाविभूतेर्माहात्म्यशरीर-'
इति हि मोक्षधर्मे [म. भा. १२।३३८।१७४-७५] ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'मत्स्यानि सर्वभूतानि' [१४] इत्युक्त्वा
पुनः कथं न न मत्स्यानि इति व्याहृतमुच्यते । इत्यत आह—
मत्स्यात्वेऽपीति । स्पृष्टेति । स्पर्शनेन्द्रियेण तां ज्ञात्वाऽन्यो-
न्यधर्मे संक्रान्तिमाप्ताय चेत्यर्थः । परमेष्ठिनस्य स्पर्शनात्वेत्यतः
प्रमाणमाह— नेति । संज्ञया शुद्धेनैव संज्ञा सम्यग् ज्ञानं
यस्यासौ तथोक्तः । मत्स्यानीत्यादिशब्दात् भूतभूतित्यादिकं
पुनरुक्तमित्यत आह— ममेति । प्राग्भूतापारत्वादिकं स्वस्थो-

कम्, अत्र पुनरव्यक्तमूर्तिनेति मूर्तायुक्तायां सांख्यमतादीनामिव
भिन्नेति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः ।
भूतभावनत्वस्याधिकलोक्येन न पुनरुक्तिरिति भावेनोक्तम्—
भूतेति । स्यादिति व्याख्यानं यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव
कृतः । इत्यत आह— महाविभूतेरिति । माहात्म्यमेव शरीरं
यस्यासौ तथोक्तः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— मया तत् व्याप्तमिदं सर्वं जगत् । अव्यक्ता मूर्तिर्यस्य सोऽव्यक्तमूर्तिस्तेन
ममेश्वरेणेन्द्रियामोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । मत्स्यानि सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः । न चाहं तेषु भूतेषु
व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्यानि भूतानि मयि तिष्ठन्तीति मत्स्यानि । न चेमानि भूतानि मत्स्यानि ।
" असङ्गो न हि सज्जते " [बृ. उ. ३।१।२६] इति श्रुतेः । पश्याऽऽलोक्य मे योगमैश्वरीश्वरसम्ब-
न्धिनम् । भूतानि विभर्तीति भूतभूत् । न च भूतस्यो न च भूतेषु तिष्ठति । ममेश्वरस्याऽऽत्मा
भूतभावनो भूतान्युत्पादयतीति भूतभावनः ॥ ५ ॥

८ बं. प्र. गि.— तदेवमुपदेक्षमाणस्य ज्ञानस्याव्यव-
स्थितिरकञ्चनैव स्तुत्याऽऽर्जुनमभिप्रेक्ष्य सम्यक्तद्वातवशाज-
नप्रतिदिष्टः प्रथमं द्वैतप्रपञ्चमिष्यात्प्रपञ्चयति साधनं—
मयेति । इदं सर्वं चैतनाचेतनात्मकं जगत् मया तत् व्या-
प्तम् । ननु परिच्छिन्नत्वेनोपलभ्यमानस्य तच्च कथं जगद्भाषा-
सिः । इत्याशङ्क्य, ज्ञानेन रूपेण मम व्याप्तिः किमवतीन्द्रिय-
संविद्रूपेणेत्याह— अव्यक्तमूर्तिनेति । अव्यक्ता अतीन्द्रिया
मूर्तिः स्वस्व रूपेण स तथोक्तस्तेन । कीदृशी तच्च जगद्भाषा-
सिष्य आह— मत्स्यानीति । ज्ञातव्यमात्मि सर्वभूतानि
मयि तिष्ठन्तीति मत्स्यानि । न चाहं तेष्ववस्थितः । अकार-
स्तुसाधनं । अहं तु तेषु भूतेषु नावस्थितः, " स भवतः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिषि " [छा. उ. ७।२।३।१]
इत्यादिश्रुतिभिर्भ्रमणो निराधारत्वप्रवणम् । " आकाशतत्त्वै-
वास्तव नित्यः " [सर्वो. ४] इत्यादिना च सर्वोपधिष्ठानत्वेन
सर्वव्याप्तिपरत्वात् । तथा च जगदधिष्ठानत्वस्यैव जगद्भाषासि,
न ॥ तदधिष्ठानत्वरूपेत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रपञ्चमिष्यात्वे कि-
मापास्तम् । तत्राह— न च मत्स्यानीति । मत्स्यान्यपि
च भूतानि न मत्स्यानि । तथा च श्रुतिजन्तादेरिव प्रपञ्चस्य
प्रतिपन्नोपाध्यायभावप्रतियोगित्वरूपं मिष्यात्वं सिध्यतीति
भावः । ननु कथमिदं श्रुयते, मत्स्यानि न च मत्स्यानीति
प्रतियोगितद्रावयोरैक्यं विरोधात् । अत आह— ' पश्य
मे योगमैश्वरम् ' इति । मे समासाधारणं, ऐश्वरं ईश्वरस्य
मम धरो सिद्धं योगमप्यतिपश्यनोपायम्, मायामिति यावत् ।
उक्तं हि— ' योगमायासमाहृतः " [७।२५] इति । तथा च
सद्दीप्तयोगमायावैमर्स्याविरुद्धत्वाच्च विरोधश्चङ्क्यकायः ।

अद्यतनोऽपि पश्यन्मृजालिकामायासु परस्परविरुद्धान्याश्च-
र्याणि बहुलमुपलभ्यन्ते; न हि तत्र विरोधचोपपन्नतरतीति
भावः । यद्वा ' मत्स्यानि ' ' न च मत्स्यानि ' इत्युक्तयोः
प्रपञ्चतद्भावयोरैकाधिकरणत्वविरोधसङ्काशं ' पश्य मे योग-
मैश्वरम् ' इति वदन्त भगवता प्रपञ्चस्य मायिकत्वात्पारमार्थिकेन
तदव्यक्ताभावेन सह तस्य न विरोधः, सामानतत्ताकार्योरेव
प्रतियोगितद्भावयोः सामानाधिकरण्याविरोधादिति दर्शयन् ।

एवं द्वैतप्रपञ्चस्य मिष्यात्वंमुपदिश्याद्वितीयजन्तत्त्वगणमुप-
दिशति— भूतभूदिति । भूतानि जराचरात्मकानि भावय-
स्तुद्रावयतीति भूतभावनः, तथा भूतानि विभर्ति पोषयतीति
भूतभूत्, भूतभावनो भूतभूतयि सम्ममात्मा ॥ भूतस्थः
परमाप्येत न भूतसम्बन्धी, भूतानां कर्तृत्वत्वात् । न हि
कल्पितेन रजतत्वेन शुकेर्बलुनः सम्बन्धोऽस्ति । तथा च
शुक्लावारोपितस्य रजतवत्स्य वास्तवार्जततात्मक्यद्वितत्वावि-
धातकत्ववद्भ्रमण्यारोपितस्य द्वैतप्रपञ्चस्य वास्तवार्जतत्वरूपप्रप-
त्तत्वाविरोधित्वाजिष्यत्पूहमद्वितीयजन्तत्वमिति भावः ।

यत्तत्र रामानुजव्याख्यानम्— ' इदं सर्वं जगन्मया-
ऽन्तर्यामिणा व्याप्तम्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः '
[बृ. उ. ३।७।३] इत्यादिश्रुतेः । अतो मत्स्यानि मद्भी-
नानि सर्वभूतानि, अहं तु न तदधीनः । ' न च मत्स्यानि
भूतानि ' इति स्थापारम्भविषयः, स्वसङ्कल्पानानीत्यर्थः ।
इति, तत्र; मत्स्यानि सर्वभूतानीति जगदधिष्ठानत्वपरम्,
चाक्षुषोपायरोधेन ' मया तत् ' [१४] इत्यस्याधिष्ठानतया
जगद्भाषातिपरत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । न हि ' मत्स्यानि ' इत्यस्य
मदधीनानीत्यर्थः, तथा सति ' न च मत्स्यानि ' इति सति-

येयायोगात् । न चात्र स्वाधारस्वरूपं मत्स्वत्वं निषिध्यत
इति युक्तम् ; पूर्वत्र स्वाधीनस्वरूपं मत्स्वत्वं, अत्र स्वा-
धारस्वरूपमिति वैरूप्यापातात् । न ऐकरूपार्थं सम्भवति
वैरूप्यं न्याय्यम् । “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिरपि

ब्रह्मणो न पृथिव्यागविष्टानकत्वपरा, “स्वे महिम्” [छां. उ.
७. ३. ११] इत्यादिप्रागुक्तश्रुतिविरोधात् । किन्तु पृथिव्याद्यधि-
ष्ठानतया तदन्वयित्वात्राप्येतत् यथोक्त एवार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं ज्ञानं प्रस्तुत्याऽर्जुनमभिमुखीकृत्य स्वस्य महिमज्ञानं पूर्वमुपदिशति-मयेति । अव्यक्तो-
ऽक्षरोऽविरुद्धधर्मप्रकृतिपुरुषात्मकः स्वेच्छया पृथग्भासि (वि) तोऽपि महिमरूपः कालात्मा च स बहिर्मर्यादामा-
र्गाधिदैवतं अध्यात्मस्वरूपं तन्मूर्तिना मयाऽन्तर्यामिणा च तदिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं जगत्प्राकृतं तत्तम् ।
‘अन्तश्चिदन्तर्यामितद्विरूपोऽक्षरश्चाव्यक्तपदवाच्यः’ इति स्थितमाकरे । स चान्तर्यामी ब्राह्मं अन्तर्यामिब्राह्मणे
“यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवी यं न वेद न आत्मनि तिष्ठन्मात्मा न वेद” [छु. उ. ३. ७. ३] इत्यादि
निरूपितम् ॥ ४ ॥ तेन भूतानि पञ्चमहाभूतानि प्राणिजातानि च नामरूपज्ञातृकर्मात्मकानि मत्स्थानि
अस्ति-भाति-प्रियत्वेन रूपेण नाम्ना च प्रकाशमाने मध्येवाक्षरे सर्वान्तर्यामिस्वरूपे उपादाने स्थिताः । द्वितीय-
पक्षे मत्स्थानि भूतानि मदायत्तस्थितिकानीत्यर्थः । अहं तु न तदायत्तस्थितिरित्याह ‘नचाहं तेषु’ [९।४] इति ।
पञ्चभूतो ममाखिलधर्माश्रयस्य मूलभूतस्य शराक्षरातीतस्य स्वैश्वर्यमहिमेति बोधयति ‘न च मत्स्थानि’ इति ।
निर्लेपतया विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वमाह । वस्तुतो न च मत्स्थानि नहि घटादीनामिव जलाद्यवलेपकत्वं (जलाधार-
कत्वं) मयि मदाधारशक्त्या तत्स्थितिरपि नान्यथेत्यचिन्तयैश्वर्ययोगोऽयमनेत्याह ‘पश्य मे योगमैश्वरं’ इति ।
तथाहि मे मनोमयसङ्कल्प एव सर्वं कर्तुं शक्तोऽौक्तिकयोगः स एवान्यव्यामोहको मायापदव्यपविद्यमानोऽपि
कचित् स च समात्माऽक्षरस्वरूपोऽध्यात्मधर्माख्यो भूतानां भावयिता नियन्ता च तमेतं पश्य मम विरुद्धधर्माश्रय-
मालोचय । स किम्भूतः । भूतभूत च भूतस्थ इति । न तत्सजातीयः, अपितु भूम्याद्यन्तर्बर्त्ता पालक उद्गावकश्च ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एव प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपं च स्तुत्वा
शामयेमाह इन्द्रियाम्—मयेति । अन्धकारातिरिक्तेषु लौकि-
केन्द्रियागोचरा स्वत्रियेच्छैकदश्या मूर्तिः स्वरूपं यस्य ।
वक्ष्यति आपो ‘दिव्यं वदामि ते ब्रह्म’ [११।८] ‘अस्या
स्थान्त्या’ [११।५४] इत्यादि । एतादृशेन मया इदं
जगत् सर्वं जडजन्मरामरामानृणस्तम्बान्तं तत् व्याप्तं, मखी-
ढार्थं मदात्मकं मया सृष्टमित्यर्थः । यद्वा अन्धकारमूर्तिना मया
ब्रह्ममिदं सर्वं जगत् अस्तीति शेषः । अयं भावः—आत्-
मस्तम्बान्तं सर्ववस्तुषु तत्तत्स्वरूपोऽहमेवास्मि, अन्धकारवा-
त्तथा सर्वेन ज्ञापते, एवं चेत्सर्वेषु वृतेषु तद्रूपं प्रविष्टो
भवानाधिदैविकन्यायेन भविष्यतीत्यत आह—मत्स्था-
मीति । मत्स्वरूपस्यापि सर्वाणि सन्ति, सर्वाधारत्वात् ।
प्रतिष्ठया पृथक् तत्तद्रूपं प्रकटयामीति भावः । अपरिच्छि-
न्नात् प्रकटयति जगन्मन्येव तिष्ठति । तेषु न च अहम् । तेषु

परिच्छिन्नतया न तिष्ठामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’
[९।४] इत्युक्त्या भगवत्स्ते निष्ठा भविष्यतीति शान्ते-
र्यापकत्वे भ्रमो मा भवत्यित्यत आह—न च मत्स्थानीति ।
च पुनः । सानि भूतानि जातान्यपि भिन्नतया मत्स्थानि न,
किन्तु मदात्मकाण्येतेत्यर्थः । ननु तदिदं कथं भेदप्रतीतिः ।
इत्यत आह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे ऐश्वर्यं इदं
मर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्वरूपं कीदृशमक योगं पश्य । अय-
मर्थः—मया कीदृशमभेदेऽपि भेदो बोध्यते । एतदेव विद-
दयति—भूतभृदिति । भूतानि आधारेण धारयति स्वा-
सार्थं पोषयतीति भूतभृत् । भूतानि पालयति तथा भावयति
स्वभावभावितानि करोतीति भूतभावनः । एतादृशोऽपि सत्त्वं
ममात्मा मदात्मस्वरूपं भूतस्यो न भवति । अयं भावः—तेषु
कीडां कुर्वन्पि यथा ते कीडार्थं सृष्टास्तत्र स्थिता ज्ञानिना-
नेन भिन्नतया तिष्ठन्ति तथाऽहं न तिष्ठामि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्याऽभिमुखीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह—मयेति । मया ह्यं सर्वं जगत् त्वं
न्याप्तं, उपादानत्वात् कनेकेनेव कुण्डलादीनि । ननु प्रागेवैतदुक्तं ‘अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगत् प्रभवः
‘प्रलयस्तथा’ [७।६] इति । तथा च ‘राजनिष्ठा’ [११।२] इत्यादिस्तुतिरस्याने एव कृता स्यात्, वक्ष्यपि-
शेषाभावादिति चेत् ; अत्र ब्रूमः यथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्पत्यन्त्य-
मिदं विशन्ति । तद्विज्ञासास्व । तद्रक्षेति” [वै. उ. ३।१] इति । तेत्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं जगज्जन्मादिहेतु-
मुक्तत्वा तयानुगममन्नादिशब्दशब्दितेषु विराडादिषु दर्शयति । “अत्राद्वये च स्थिरमानि भूतानि जायन्ते”,
[वै. उ. ३।२] “प्राणाद्वैव” [वै. उ. ३।३] इत्यादिना । तस्य निर्गम्यत्वार्थं तु “आनन्दाद्वये च स्थि-
मानि भूतानि जायन्ते” [वै. उ. ३।६] इति “तेषां आर्गवो बालवो विद्या” [वै. उ. ३।६] इति, तदेव
विद्यायाः पर्यवसानमिषानात् ; पश्यन्निदापि सप्तमे ‘भूरिप्रापोऽनलो वायुः’ [७।४] इत्यादिना सर्वभूता-

तमस्य विराजो जगज्जन्मादिदेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चात् 'अहं सर्वस्य (कृत्स्नस्य) जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७।६] इत्यनेन मायाशब्देऽपि तत्प्रदर्श्येदानीं शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव तदर्शयति स्थूलारुण्यवीन्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्या-
र्थमिति गम्यते, 'राजविद्या' [९।२] इत्यादिना स्तुतत्वात् । यथा कश्चिदुल्लेख्यां सूक्ष्मारुण्यवीं दिदर्शयिषु-
स्तत्समीपस्थां स्थूलां तारामरुण्यवींति प्राहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता, एवमिहापि कार्यकारण-
प्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अत एव भगवान् भाष्यकारो (शं.) 'मया ततमिदं सर्वं'
इत्यत्र 'मया मम यः परो भावस्तेन तत्तं व्याप्तं' इति व्याचख्यौ । न तु 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः' [१०।८]
इत्यत्र मम यः परो भावः स 'सर्वस्य जगतः प्रभव इति । स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परमा-
नन्द एव तेनैव चेदं ततम् । "आनन्दाद्देवेव" [तै. उ. ३।६] इत्युदाहृतश्रुतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन, तदीय-
सत्तास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात् । अत एव 'अव्यक्तमूर्तिना' इति विशेषणम् । मायाशब्दं हि कारणं बुद्धि-
प्राज्ञानात्कारणगोचरः, शुद्धं तु बुद्धेः परत्वात्कारणगोचर इति । किम्भूताकारेणानन्दः परिणमते ? इत्यत
आह—मत्स्थानीति । मयि प्रत्यगानन्दे रज्ज्वां सर्पदण्डधारादय इव सर्वभूतानि स्थितान्यतो मत्स्थानीत्यु-
पचारादुच्यन्ते अभिधानाप्यस्तयोर्वास्त्वसम्बन्धायोगात् । एतदेवाह—न चेति । न चाहं परमान्वस्तेषु भूते-
ष्ववस्थितोऽस्मि, घटादाविह मृतः, अपरिणामित्वादेव ॥ ४ ॥ एवमभ्युपगतमानन्दस्य जगद्विचर्याभिधानत्वं
तदप्यपवादति—न च मत्स्थानीति । अयं भावः—'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधित्य
प्रज्ञा कारणमुच्यते' इति वार्तिकोक्तेरज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च तुच्छं, अहं चासङ्गः । ततश्च तुच्छतरेण तत्का-
र्येण भूतसङ्घेन न मामसङ्गस्याधाराधेयभावसम्बन्धोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आहृत हि रज्ज्वादिकमनिर्वचनीयेन
सर्पादिना सम्बन्धते । अहं तु सर्वज्ञाऽनाहृतः साक्षिरुपत्वात्तत्सम्बन्धाशून्य इति 'न च मत्स्थानि भूतानि' इत्युक्तमिति ।
ननु साक्षिणस्तव ब्राह्मणो युवा सुप्री चेति प्रतीक्ष्येव भूतमम्बन्धानुभवात् कथं 'न च मत्स्थानि' इत्युक्तिरित्या-
शङ्क्याह—पश्य मे योगमैश्वरमिति । मे मम भूतैः सह योगं युक्तिघटनां पश्य, ऐश्वरं ईश्वरेण मायाविना निर्मितं
गगने गन्धर्वनगरमिव । अत एव मम कारणशरीरस्यात्मा प्रत्यगानन्दो भूतभृदपि भूतस्यो न चकारोऽप्यर्थेऽभिन्नक्र-
मश्च । खमिव गन्धर्वनगरमृदपि तत्स्थं न, तस्य तदाकारेण परिणामासम्भवात् । एवंरूपोऽपि परानन्दरूपो ममात्मा
स भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्ति" [वृ. उ. ४।३।३२]
"क्रो ह्येवान्यतः प्राण्यत् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्" [तै. उ. २।७] इत्यादिश्रुतिभ्यः, आकाशे अव्या-
कुलाख्ये स्वाभिधानभूत आनन्दोऽनुस्यूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रिया कश्चिदपि न कुर्यात्, कारणगतं जाड्यं
कापेऽपि स्यात्, आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतनत्वात्कार्यमपि चेतनावत्स्यादिति श्रुत्यर्थः । बृहदा-
रण्यकेऽपि [३।८।७] "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदक्षः पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यदूर्ध्वं च
अदक्ष भविष्येत्स्याचक्षुश्च आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति" इति मायाविनि सर्वस्योत्प्रेतत्वमुक्त्वा
"करिमन्तु तत्त्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति" [७।८।७] इति । अस्योत्तरम् "एतस्मिन्नु तत्त्वक्षरे गार्गि आकाश
ओतश्च प्रोतश्च" [वृ. उ. ३।८।११] इति अस्यूनादिलक्षणस्याकाशाचारत्वमुक्तम् । तस्माद्युक्तमुक्ताकाशशरीरेण
भावता कारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण—ममात्मा भूतभावन इति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽसद्वस्त्वभावत्वे दृष्टान्तः, दृश्यप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं च ।

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधास्य ॥ ६ ॥

१ वामनसु सूत्रमिमम्—

मत्स्थानि सर्वभूतानि वरयेत्याज्ञापयत्यमम् । अमेदय ममानेन तद्वद्वेव विमुक्तः ॥

तयापि सर्वभूतानि इदं शब्दोऽस्मि नास्मि । नहि सर्वाणि यादाति विमर्त्यमिदं नृत्तः ॥

जानामि यावत्परयेमि तावदेवाव शिष्यते । यदुच्यते कथं नाम तद्वद्वेव मयाऽऽस्मि ? ॥

शङ्काश्रुमिति ज्ञात्वा भगवन्मथकमुपमम् । दृष्टान्तेन दृश्यपञ्चमि भूतानामात्मनि स्थितम् ॥

—इत्यवतारं व्याचष्टे—

१ शां. भा.—यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—यथेति । यथा लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत् सर्वगते मन्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—छट्स्थितिसंज्ञाप्रमाणसङ्ख्यात्माधारत्वं 'मया ततोमदे' [१।४] इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह दृष्टान्तमोदिति योजना । सद्येत्युत्पत्तिस्थिति-संहारकालो गृह्यते । आकाशादेर्महंतोऽन्याधारत्वं कथं इत्या-

शङ्कयाऽऽह—महानिति । यथा सर्वव्यापित्वात्परिमाणतो महान्वायुराकाशे सदा तिष्ठति, तथाऽऽकाशादीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णं प्रतीयन्त्यसङ्गे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—सर्वस्यास्य स्वसङ्कल्पायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वे निदर्शनमाह—यथा आकाशो अनालम्बने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति ; स तु वायुरनिरालम्बनो मदायत्तस्थितिरित्यवस्थाभ्युपगमनीयो मयैव धृत इति विज्ञायते; एवमेव सर्वाणि भूतानि तैरदृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय; यथाऽऽहुर्वेदविदः—'मेघोदयः सागरसन्निवृत्तिरिन्दोर्विभागः स्फुरितानि वायोः । विद्युद्विमङ्गो गतिरुष्ण-रश्मेर्विष्णोर्विचित्राः प्रभवन्ति मायाः' ॥ इति; विष्णोरनन्यसाधारणानि महाश्रवणीतीत्यर्थः । श्रुतिरपि "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सर्वाचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ. उ. ३।८।९] "भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च" [तै. उ. २।८।१ नृ. पू. २।४] इत्यादिकाः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—'यथाकाशस्थितः' इति श्लोके स्थस्मिन् सर्वभूतस्थितेराकाशे वायुस्थितिरदृष्टान्त इति केचिदाहुः, सद्युक्तम्, आकाशस्य बाध्यपक्षेयानियमनधारणयोरभावात्-धाविष्यत्स्थितेहि प्रकृतत्वेन तद्विदर्शनार्थरवैबौचित्याखेले-भिप्रायेणाह सर्वस्येति । 'आकाशस्थितः सर्वत्रयः' इत्याभ्यामीश्वरकथार्यत्वं तदेकमेवैवं च विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह यथाकाशेऽनालम्बन इति । महत्त्वं चान्याशक्यत्वायो-क्तम् । अभिप्रेतं निदर्शनप्रकारं विवदयति स त्विति । यथा निरालम्बने विहायसि विद्वद्भ्रमरीशदेवेतन्विशेषोपरिष्ठितत्वं, एवमेव बाध्यादेरपीति भावः । तैरदृष्ट इत्यनेन अनुपलम्भ-बाधनिरासाय पूर्वोक्तध्रुव्यादिसिद्धाद्योग्यत्वप्रदर्शनम् । ईश्वरा-नुमानमनभ्युपगच्छतां कथमिदं निदर्शनमित्यनाह यथाऽऽहु-र्येदविद इति । आगममूलसम्भावनात्कर्मपरिमिति भावः । येदविद इत्यनेनापीयमानवेदोपबृंहणरूपता योतिता । अहमदायगोचरोपादानोपकरणसम्प्रदानादिकानां तत्त्वणादेव

सकलदिबुद्ध्यापिनां धाराधराणामुत्पत्तिः, सकलमुपनाम्ना-नलम्पटस्यैव जलनिघेरम्बलान्निर्भानां तरङ्गाणां वेलातले निवृत्तिः, प्रतिनियतकलमृद्विद्विषयश्रोत्रमनादिरूपध्वन्यमसौ विभाग, अशङ्कितायमानमनिगतदिविषेधाणां तुल्यगिरितरुणहृत्पुष्पा-कानां षण्मनास्तादीनां विस्फूर्तयः, प्रशान्तदहनमिहिरद्विम-करादिमहासि प्रावृषि निशोयेऽप्यविदितपूर्वोत्तरक्षणानां क्षण-चोनां विभक्तः, निरालम्बने विहायसि महीमसो मिहिरम्ब-लस्य प्रतिनियतदिनरजनिमासायनसंवत्सरादिदेशिकः सञ्चारः, एवंविधान्यन्यानि च परिवेषोपरान्द्रवापकरकातमितायानि-भूतम्भ्रमभङ्गनप्रमाणदायोऽयमुत्तरकाराः सर्वे सर्वव्यापिन कर्-तृष्वेर्विष्णोरेव विविक्सृष्टिशक्तिमूला भवितुमर्हन्तीति श्लोकः । मायाशब्दस्य मिथ्यावर्तनिरसनायाह विष्णोरिति । सम्बन्धसामान्यस्य नियाम्यत्वावधार्यत्वादिविशेषवैयस्यना- 'यथाहुर्वेदविदः' इत्यनेनाभिप्रेतं विवृणोति—श्रुतिरपीति प्रशासनमत्र सङ्कल्पविशेषः, भीषेति—मयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

—आकाशे स्थित एव नित्यमनिलः सर्वत्रयस्तत्र यथावत्त्वेन महत्त्वमेति ॥ जनेः स्पर्शेन विज्ञायते । स्पर्शानुवृत्तिरिति न प्रतीतिविषयं किन्तुस्तस्यसौ खे यथा भूतान्यात्मनि विद्धि बालमु । तथा मुद्रया प्रतीतान्यपि । सर्वत्रगो व्योम्नि यथा प्रतीतः प्रतीतवत्तिष्ठति मन्तरिशा । भूतानि जानीहि तयाऽऽत्मनि त्वं पार्श्वप्रतीतानि समं प्रतीतेः ॥ इत्यादि ।

ज्ञानदेधोऽन्यथा भाषमाह—

यावन्ममो मरदपि स्थित एव तावान् किन्तु प्रतीतिमवते यदि चान्यमानः ।
नैकान्यथा प्रयणसाविह तद्देव आत्मेव मृतनिवहो मयि कल्पमानः ॥
अकल्पनायां तु न किञ्चनेह सर्वत्र शुद्धोऽस्म्यहमेक एव ।
भूतानि सन्त्यत्र न सन्ति वेति तत्कल्पनाकल्पनयोर्विषयः ॥

अन्यते कल्पनालोपे भाति कल्पनया समम् । कल्पनामूलमज्ञानं न चेत्तस्य कथं कथा ॥ इति ।

'आकाश. स्थितः' इति श्रुत्या निर्वयं स्थितं महान् आकाशः सर्वत्रगो महान् वायुः यथासंछिद्यैवाकाशादेरभावेन नैव, तथाऽहं भूतानि च विना संश्लेषमापादायेवमानेन वर्तमाने । इति व्याख्यातं कश्चिन् । एतादृशस्थित इति 'तस्मै एषी या—' (भा. ति.) इति विश्वकोषो दृश्यः ॥

—प्रविगीता ।

५ आ. मा. भा.— मत्स्थानि न च मत्स्थानीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथाऽऽकाशस्थित इति । न ह्याकाशस्थितो वायुः स्पर्शायामोति ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— एकमेकत्राधितमित्यत्रासम्भावना-
भावात्, किं दृष्टान्तोक्त्या ? इत्यत आह— मत्स्थानीति ।
तत्र स्थितत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासंक्रान्त्यादावित्यर्थः । तदत्र न

प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे— न हीति । स्पर्शदीति तदर्थो-
पलक्षणम् ॥ ६ ॥

७ ह. पं. भा.— यथाऽयं दृष्टान्त आकाशस्थितोऽचलो नित्यं सर्वकालं वायुः सर्वत्रगो महान्
महापरिमाणः सर्वभूताधारत्वेन तथा सद्ब्रह्मसर्वाणि भूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानीत्युपधारया-
वगच्छ ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. नि.— न केवलं द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादेव
ब्रह्मणः पारमार्थिकतासम्बन्धाभावः, किन्त्वसद्ब्रह्मस्वभावात्वात्पी-
त्याह— यथाकाशेति । यथा स्वकाशं विनाऽवस्थानायो-
पातिव्यवसायकाले स्थितो वायुः सर्वगतो महानपि नाकाशेन

संछिप्यते नित्यवयवत्वेन संश्लेषायोगात्, तथा सर्वाणि भूतानि
मत्स्थान्यपि असद्ब्रह्मस्वभावेन मया न संछिप्यन्त इत्युपधारय
निर्धारय । तथा च श्रुतिः—“असन्नो कार्यं पुरः” [ह. व. ४. ४. ३।
१५] “असन्नो न हि सन्नते” [ह. व. ३। १। २६] इति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— असंश्लिष्टयोरुपाधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह— यथाकाशस्थित इति । अवकाशं विनाऽवस्था-
नानुपपत्तेरित्यमाकाशाधारो वा वायुरभ्युपेयते, स च नाकाशेन संश्लिष्टयते, निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात्; तथा
सर्वभूतानि मयि जानीहि । वस्तुतस्तु महाभूतान्यपि सर्वाणि मदाधारशक्त्यैवोपलब्धानि । मयैव विभूतान्याकाशा-
दीनि । अक्षरमूर्तिना मयैव सर्वं विभूतमित्यर्थः । तथा च श्रूयते ‘एतस्वैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि [चावापृथिवी]
सूर्याचन्द्रमसो विभूतौ तिस्रस्तः ... चावापृथिव्यो विभूतौ (अव-) तिस्रस्तः’ [मृ. व. ३। ८। ९] इत्यादि ॥ ६ ॥

१० पु. अ. तं.— तर्हि भवतो म्वापकत्वाज्जीवस्याह-
त्वाद्वापकत्वाच्च मत्स्थानीधाराधेयभावाः । कथं ? इत्यत
आह सद्ब्रह्मन्तम्— यथेति । यथा सर्वगो महानपि वायुर्नि-
त्यमाकाशस्थितो भवति आकाशेन च न दृश्यते । निरवयव-

नाकाश एव सर्वत्र गतियुक्तो भवतीति व्यञ्जितम् । तथा
सर्वाणि भूतानि सर्वत्रगतियुक्तानि मज्जीवेच्छयैव मत्स्थानी-
त्युपधारय जानीहि । उप समीपे मत्समीपे धारय पश्ये-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० मा० दी०— लोकद्वयोक्तेऽयं दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा
वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति
प्राग्भः । ‘किं वृद्धा’ [८। १] इति प्रभस्योत्तरमुक्तं ‘अक्षरं परमं ब्रह्म’ [८। ३] इति अक्षरसंज्ञं शुद्धस्व-
स्पर्धार्थं एव निरुपधिकं ब्रह्मेत्युक्तम्; तत्र निरुपधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातम्; इदानीं तस्याक्षराख्येन
जीवेनामेहं सद्ब्रह्मन्तमाह— यथेति । वायुः सूत्रात्मा । “वायुर्ब्रह्म गौतम तत्सूत्रम्” [मृ. व. ३। ७। २] इति
श्रुतेः । सर्वत्रग इति समष्टिलिङ्गत्वात्तस्य सर्वगतत्वम् । महानिति बाह्यबायुज्यावृत्त्यर्थम् । स यथा आकाशस्थितः
अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसम्बन्ध उक्तः । सर्वाणि भूतानि वपाधि-
निष्कृष्टत्वस्पर्धार्थरूपी चेतनवर्गः । वृद्धत्वं लोकमिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राक् नाशादूर्ध्वं मध्ये च
स्वकारण एवामेदेन तिष्ठति, एवं सर्वोऽपि जीववर्गो वपाध्युत्पत्तेः प्राक् तत्ताशादूर्ध्वं मध्ये वा घटाकाशो महा-
काशादिव परमाद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्मभेदकथनेन ‘स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते’
[८। ३] इति यत्प्रागुक्तं ब्रह्मैव जीव इति तद्विद्वृतम् ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

१ अत्र धामनः—

‘अत्राप्य गो निवर्तन्ते’ (९। ३) इति प्रागाह यद्विदः । उतः सिद्धयति तं प्राप्य नावर्तन्त इति स्पष्टम् ॥
किन्त्वियं क्षीयते एवं सोपाधि प्रलये परे । यथा सर्वं पल्लवत्वं पाथः सप्रतिबिम्बकम् ॥

१ शां. भा.— एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि, सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि; सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! प्रकृति त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— आकाशे वाय्वादिस्यित्वदाकाशा-
दीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तद्दि प्रलयकाले
ततोऽन्यत्र तिष्ठेगुरित्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । प्रकृतिशब्दस्य
स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकमिति । सा
च 'अपरेयं' [७५] इति प्रागेव सूचितेत्याह— अपरा-
मिति । तस्याधेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह— मदीयामिति ।
प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि
तत्तत्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतमुष्टेन स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
पुनरिति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— सकलेतरनिरपेक्षस्य भगवतः सङ्कल्पात्सर्वेषां स्थितिः प्रवृत्तिश्चोक्ता; तथा तत्सङ्क-
ल्पादेव सर्वेषामुत्पत्तिप्रलयावपीत्याह— स्थावरजद्रमात्मकानि सर्वाणि भूतानि, मामिकां मच्छरीरभूतां,
प्रकृतिं तमश्शब्दवाच्यां नामरूपविभागानर्हा, कल्पक्षये चतुर्मुखवसानसमये मत्सङ्कल्पाद्यान्ति; तान्येव
भूतानि कल्पादौ पुनर्विसृजाम्यहम् ; यथाह मनुः [१५] ' आसीदिदं तमोभूतं ' ' सोऽभिध्याय शरी-
रात्स्वात् ' [मनुः १८] इति । अत्रिरपि " यस्याव्यक्तं शरीरम् " [सु. उ. ७] " अव्यक्तमक्षरे विलीयते ।
अक्षरं तमसि विलीयते " [सु. उ. २] " तमः परे देव एकी भवति " [सु. उ. २] इत्यादिकाः ।
" तम् आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम् " [अक्षसं. ८७१७१३] इति च ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— अप्रस्तुतमुष्टिप्रलयाभिधानस्य सङ्कति-
माह—सकलेति । प्रतिक्षेप्यैषिदोषि, ' मामिराम् ' इत्यनेन
शेषस्य सिद्धम्, तत्र शरीरतत्वेत्यत्रावगतं ' यस्य तम शरीरम् ' [वृ. उ. ३७११३] इति, अतो मच्छरीरभूतामित्यु-
क्तम् । सर्वभूतबन्धनेन समस्तकार्यावस्थानुद्धारः—तमश्शब्द-
वाच्यामित्युक्तम् । " तम - एकीभवति " [सु. उ. २] इत्युक्-

— उपाधिभिः सहोपेति कल्पादौ च पुनस्तत् । प्राप्याप्येवं परं जीवा निवर्तन्तेऽन ते पुन ॥

निवर्ततेदेवमेव तं प्राप्य ज्ञानिनोऽप्यतः । उभयेषां समानो हि ब्रह्मणि प्रलये तयः ॥

प्राप्य चेत्त निवर्तन्ते सुखिवाग्निनामपि । प्राप्याप्यस्य निवर्तन्ते निवृत्तिर्ज्ञानिनामपि ॥

अतो विप्रतिपिदेवं वासुदेवस्य वागिति । पूर्वपक्ष पङ्कजाक्षः समूल क्षयस्य ॥

इत्युक्तार्थं व्याचष्टे—

मदीयां प्रकृतिं पार्ष । प्रलयोदयकारिणीम् । प्रलये यान्ति भूतानि निवर्तन्ते ततः पुन ॥

मामप्राप्य मदीया ये प्रलये प्रकृतिं गता । उत्पद्यन्ते ॥ एवान् धीमादिव मदीव्हा ॥

प्रकृतौ लीयमानानां जडदेहाभिमानीतः । भूतक्षब्देन जीवानामज्ञानां सम्यगीरिता ॥

यैरात्मा प्रत्यभिज्ञायि मिथ्यामानि जडांश्चक । न ते भूतेषु गप्यन्ते प्रकृतिं मायुवन्ति च ॥

जीवोपाधिः प्रसिद्धा धी क्षयात्प्रागेव सा यदि । लीना ब्रह्मणि तैरेति विदुषो जीवता पुनः ॥

सायं मयूखेषु मरीचिकेव स्याभिर्गुणेषु सा प्रकृतिर्विलीना ।

लीना न तस्यां यदुपायस्यते न स्रष्टिकाले पुनर्दृक्भवन्ति ॥

पटभेदादूते लोये प्रतिबिम्बं कुतो रवे ? अविद्यालयनिर्मूल उपाधिः प्रकृतौ कुत ? ॥

अविद्या विद्यते येषां धीस्तेषां प्रकृतौ क्षये । लीयतेऽस्तत्तदुदये जीवसाव पुनर्भवेत् ॥

अथ कमानुसुकिमात्रो मुच्यन्ते ब्रह्मणा सद् । तथाप्यविद्या प्रागेव निवृत्तेषामशेषतः ॥

जीवोपाधिर्ब्रह्मणोऽन्ते परे ब्रह्मणि लीयते । ज्ञानिनामपि तत्रैव तथा न प्रकृतौ क्षियत् ॥

ब्रह्मनिनोऽवशिष्टा ये प्रकृतिं प्राप्नुवन्ति ते । सर्वभूतपदेनात्र त एकोपाधौ चरिष्या ॥

कल्पक्षयपदेनेह महाप्रलयः उच्यते । दिनान्तो न विप्रेस्तत्र त्रैलोक्यस्यैव लोपनात् ॥

दिनान्ते सर्वभूतानि स लीयन्ते देवसंभुजः । सद्यो च प्रागष्टमेऽन दिनकालयोदयो ॥ इति ॥

तानीत्यनेन सप्तजानीयाद्यपि लक्ष्यन्ते । लोकं सुदृशिमितं नोहि प्रदर्श्य कोऽपि वर्तमानः सर्वोऽपि प्रीदित्यमेवेति साक्षात्

दमेदम्पदपदसंगोचः । इति केचित् ।

कल्पस्यादौ मुच्यतां यन्महाप्रलयोदयो । कल्पयामास ये ब्रह्मा तन्महाप्रलयो निदधत्येव ॥ (१७७४) इति कल्पविर-
प्रमाणपुस्तके प्रवृत्तिरूपं लोकं देवीमीमांशायाम्— " मनाद्यन्तान्मात्राणि कीदृशं । प्रवृत्तेस्तथावत् " (११-२) इति ।

अनन्तब्रह्माण्डमयी आध्यात्मिकी यष्टिरावप्यन्ता, तथा कल्पारम्भस्तथा प्रवृत्तिरनन्तचक्रवर्त्येव । — अविमीता ।

प्रदर्शनं नामरूपविभागानर्हमिति । सर्वभूतान्तरादौ, 'प्रकृतिर्यान्ति' इति वचनाच्च प्राकृतप्रलय एवात्र विवक्षित इत्याह चतुर्मुखावसानसमय इति । कल्पक्षये—अन्तिमप्रलयविशेषात् । इत्यर्थः । कल्पानां क्षय इति वा विवक्षितम् । वज्रायुःपरो वाऽत्र कल्पस्यन्दः, 'संहर्ता च स्वयं प्रभुः' [वि. पु. १।२।६४] 'मर्त्येव जगत्सृष्टिं संहर्तुं च करोति यः' [वि. पु. १।२।१५] इत्याहुकेः; अत्रैव 'पुनस्तानि विसृजामि' इति वचनाच्च । मदीयां प्रकृतिं यापयामीत्यभिप्रायः । तदाह—मत्सङ्कल्पाद्यान्तीति । तानि—तत्त्वजादीयानीत्यर्थः । तदभिप्रायेण तान्येवेत्युक्तम् । 'मपद्रुष्यन्मुक्तिज्ञानि नानारूपाणि पर्ययः । इदयन्ते तानि तान्येव'

[वि. पु. १।५।६५] इतिवत् । यथा कुन्तीशरीरात्तवोत्पत्तिस्त्वयऽनुपलब्ध्याभ्यामवाक्यादुत्पत्तिपक्षा, तथा मच्छरीरात्प्रपञ्चस्योत्पत्तिं ममैव वाक्यादभ्युपगच्छेति 'कौन्तेय' इत्यस्य भावः । 'मच्छरीरभूताः...तमद्वन्द्वान्याम्' इति स्वोक्तमर्थं भेषजायमानयत्किञ्चनोक्तमनोर्वचनेन संवादयति—यथाहेति । 'माघीदिदम्' इत्यादिवाक्यां सप्तश्लोक्यां नाटयणस्यैव परमकारणत्वं वज्रादेशोपस्य तद्विद्युत्त्वं च मुख्यकमुक्तमनुसन्धेयम् । कारणवत्त्वस्याप्यविद्वन्स्य परमात्मशरीरतयाऽप्यन्तर्भित्तत्वे तन्मद्वन्द्वान्यात्वाद्वा च मनोस्मृद्दीर्घायां श्रुतिं दर्शयति—श्रुतिरपीति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.—ज्ञानमदर्शनार्थं मलयादि प्रपञ्चयति—सर्वभूतानीत्यादिना ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी.—यथा 'मया तनम्' [१।४] इत्याहुः कोपपानार्थान्मुक्तवाक्यानि, न तथा सर्वभूतानीत्यादि; किन्तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकमिति भावेनाह—ज्ञानेति ।

प्रलयादीति तत्कारणत्वम्, 'प्रहृतिं स्वामवश्यम्' [१।८] इति वचनात् ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय ! मामिहा प्रकृतिं प्रसवधर्मिणीं यान्ति गच्छन्ति, तत्र लीयन्ते इत्यर्थः । कल्पक्षये कल्पयते सृज्यत इति कल्पो महदादिप्रपञ्चस्तस्य क्षयो महामलयस्तत्र । पुनस्तानि भूतानि कल्पान्तरादौ विसृजामि ॥ ७ ॥

८ घं. प्र. गि.—एवम् = एकमेवाद्वितीयं (अत्र) ' [उ. अ. ३।१।१-३] "नेह नानास्ति किञ्चन" [यु. उ. ४।४।१५+कठो. ४।११] "असद्गो व्ययं पुरयः" [व. उ. ४।३।१५] ह्यपुनस्यारेण निर्विशेषाद्वितीयप्रकृतत्वात्प्रसिद्धत्वं, सम्प्रति 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः' [गी. का. १।१०] इति श्रुत्यनुसारेण तदुपदेश्यप्रपञ्चस्य मायामात्रत्वं तावदाह—सर्वभूतानीति । सर्वभूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले नानिहा मच्छक्तिः सृष्टिस्तद्वद्वन्द्वान्तरादौ विसृजामि इति ।

मनिर्वचनीयां मायां यान्ति, तत्रैव सूक्ष्मरूपेण लीयन्ते । तथा च श्रुतिवाक्यानुसृत्य तत्र लीयमानस्य बदस्य श्रुतिवा-मानत्वरन्मायायाश्चत्पत्र तत्र लीयमानः प्रपञ्चोऽपि मायामात्ररूप एवेत्यर्थः । तन्मैव मायाया एव जगत्कारणत्वं स्यात्, न तत्रैवत आह—पुनस्तानीति । तानि प्रकृतौ निजिनीनानि भूतानि कल्पादौ सर्गकाले पुनरहं विसृजामि विभागो न सूत्रमि ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०—तदेवमसङ्गत्यैव योगैश्वर्यमकल्या (मायया) स्थितिप्रकृतिहेतुत्वमुक्तम्, सर्गप्रलयहेतुत्वं चाह—सर्वेति । स्याद्वरजङ्गमात्मकानि वियदादीनि च कल्पक्षये शतं कल्पा अक्षणो वर्षात्प्रकाशेनां क्षयेऽवा-न्तरं च प्रातिलोभ्येन मामिहा मत्किञ्चानन्त्यंशां त्रिगुणां मच्छायाभूतां मदीयानां प्रकृतिं पृथग्भूततत्त्वस्वरूपां तमद्वन्द्वयुक्तां नामरूपविभागानर्हं यान्ति तत्र प्रलीयन्ते । पुनः कल्पादौ विसृजामि तान्येवमक्षरात्मा प्रकृति-पुरुषद्वारा । मम न वैलेपः प्रकृतिगतत्वात्तेषामिति भावः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—ननु भगवद्गतानां भवति स्थितानां नाशः कथं ? इत्याशङ्क्याह—सर्वभूतानीति । हे कौन्तेय हृषीकेश ! कल्पक्षये कल्पसमाप्ती सर्वभूतानि मामिहा

प्रकृतिं स्वरतीन्द्राण्यां यान्ति । पुनस्तानि कल्पादौ प्रपञ्च-क्रीडच्छया अहं विमृजामि विधेयेण बीजोपकरणेन वैचि-त्यार्थं सृजामि ॥ ७ ॥

११ ती० मा० दी०—नन्वेवमुपाधिदिवस्यैव अक्षणि लयश्चेदुपाधेः का गतिः ? इत्याशङ्क्याह—सर्वेति । सर्वाणि भूतानि स्थावरजङ्गमशरीराणि मामिहा मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां परमां सूक्ष्मभूम्यादा-त्मिकां यान्ति प्रविशन्ति । कदा यान्ति ? कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सुप्ताविह संस्कारात्मना स्थितानि एकतां गतानि कल्पादौ विसृजामि विविचरूपेण सृजाम्यहं कारणात्मा मायावी ॥ ७ ॥

परमात्मनो मायोपाधिकं जगत्सृष्टत्वम् ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

१ आ. भा.— एवमविद्यालक्षणम्— प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य आश्रित्य वशीकृत्य-विमृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

२ आ. भा. व्या.— तर्हि कीदृशी प्रकृतिः ? सा च कथं दित्युच्यते पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यासिद्धाद्युपगुणाः इत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । संसारस्याना- तादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह— स्वभाष्यवशादिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिमिति । स्वकीयां विचित्रपरिणामिनीं प्रकृतिमवष्टभ्यां पृथा परिणमयेत्येव चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुपस्थात्परात्मकं भूतग्रामं मदीयाया मोहिन्या गुणमय्याः प्रकृतेर्वशादवशं पुनः पुनः काले काले विमृजामि ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— 'विमृजामि' इत्युपायाः समष्टिभ्य- स्त्रिरूपायाः सृष्टेः प्रकारः प्रदर्शयते— 'प्रकृतिं स्वाम्' इति श्लोकेन । 'विकारजननीमहामष्टरूपां ज्ञुवाम्' । ध्यायते- ऽव्यासिता तेन तन्मते प्रमेते पुन ॥ सृष्टेः पुरुषार्थे च तेनैवा- धिष्ठितं जगत् । गौरजाद्यन्तर्गता सा जनिती भूतमाविनी' [मन्त्रिको. ३-५] इत्यादिभूतयन्त्रसारेणास्य श्लोकस्यार्थमाह स्वकीयामिति । उपादानद्वयस्य कर्त्रावष्टम्भो ह्यधिष्ठानम्, तत्राभिमतस्यैव विशेषानुगुणमवस्थाप्रापणमेवेत्यभिप्रायेणोक्तम् अष्टधा परिणमयेति । 'भूमिप्रायः' [७।४] इत्यादिना प्रागुक्तमष्टविधत्वम् । एवमर्थसिद्धः समष्टिस्त्रिरूपकार उक्तः, भूतग्रामशब्दोऽत्र देवतादिज्ञात्यवच्छिन्नव्यष्टिजीवस्तोमपर, अचेतनपरत्वे 'प्रकृतेर्वशादवशम्' इत्यनेनानन्वयात् । तस्य चतु-

र्विधस्य सावान्तरमेदस्य सङ्ग्रहार्थं कृत्स्नमाह । एवंविधकर्त्रेण प्रकृतिपरवशत्वे च योग्यताप्रदर्शनार्थम् । 'इमम्' इति निरुद्ध इत्यभिप्रायेणोक्तमिमं चतुर्विधमित्यादि । बाहुविध्यमेव विष्णोदि— देवेति । 'प्रकृतेर्वशात्' इत्यनेनाभिधेयं 'प्रकृतिं मोहिनीं भिताः' [१।१२] इत्यत्र च कण्ठोक्तोऽवशत्वेन मोहिन्या इत्युक्तः । तत्रापि हेतुर्गुणमयत्वं 'त्रिमूर्तिगमयै' [७।१३] इत्यादिनोक्तम् । 'पुनः पुनः' इत्यनेन तदुत्पत्तिप्र- लयोचितद्विपराधैसहस्रयुगादिप्रतिनियतानां घनान्तप्रवादाकार- च्छेदकविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— काले काले इति । विमृजामि— विविधं स्रजामि, विविधनामरूपप्रदेशाद्य- भोगादियुक्तं करोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. भा. भा.— प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित्समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलाया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । 'सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १।२।३९।४६] इति 'सर्वभूतगुणै- र्युक्तं देवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति च मोक्षधर्म । 'विदित्वा सप्त सूर्याणि षडङ्गं च महेश्वरम् । प्रधान- विनियोगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति' इति च । 'न कुत्रचिच्छक्तिरनन्तरूपा विद्वन्त्ये तस्य महेश्वरस्य ।

१ प्रकरोतीति प्रकृतिं जगत्, साक्षाद्देव । इदमत्र बोध्यम्— प्रकृतेरव्यक्तवस्थायाम् परमात्मनो ब्रह्मेति संज्ञा भवति, व्यक्ता- पत्त्याया चेश्वर इति । ॥ एव च प्रकृतिरिति च व्यपदिश्यते । यथा द्विजबालस्यानयनप्रसङ्गे 'ततस्तेजः प्रज्वलितमपश्यत् तदा- म्बरे । सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम् ॥' (ह. वं. २।१।३।२५) इत्युपनिषत्तमैधरं रूपमुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्— 'प्रकृतिः सा मम परा व्यक्तव्यक्ता सनातनी । यां प्रविश्य मन्वीह मुक्ता योगविदुत्तमा ॥' (ह. वं. २।१।१।१०) इति । इयं च शुद्धसत्त्वात्मिका 'तदेव अपवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमुज्जितम्' (भाष. १।३।३) इत्युक्तेः । इदमेव च स्वमाश्रित्य जगत् सृज्यते । तदुच्यते— 'एतन्मात्रावतारणा निधानं बीजमन्यम् । यस्यान्नाद्येन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्मुरादयः ॥' (भाष. १।३।५) इति । तदेतदमित्युपायोक्तं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येति । शुद्धसत्त्वात्मिका स्वोपाधिसूतां मायाख्या प्रकृतिमाश्रित्य, अविद्यासि- द्धाभिनिवेशागद्वेष्टात्मिकाया प्रकरोत्यनयेति प्रकृतेर्वशात्— मायप्रधानो निर्देशः— वशत्वात् भूतग्रामं विमृजामीत्यर्थः । विमृष्टस्य सृष्टेः प्रयोगेण च प्रलये प्रकृतौ स्थान एव भूतग्रामः पुन पुनरुत्पद्यते, ननु नूतन उत्पद्यत इति ध्वन्यते । तथा च यथास्त्वानादित्वात् देवमनुष्याद्युत्पत्ति- श्रद्धमसापेक्षत्वात् नाकृतान्यायमप्रसङ्गः, न चेश्वरस्य वैधर्म्येनैवमुपाधिरिति । अत्र वैधर्म्येनैवमुपाधिरुक्तं (म. सू. २।१।३।४-३६) अनुपपद्यते ।

— अविगीता ।

तथापि मायामधिरुद्ध देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेषु ' इति ऋग्वेदखिलेषु । "मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे" इति भागवते [६ । ४ । २८] "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति [बृहद्बृहत्या] बृंहति बृंहयति" इति चाथर्वणे [अथर्वशिर उप. ४] "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" [श्वे. उ. ६ । ८] इति च । "विष्णोर्भु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" । [ऋक्सं. २।२।२४।१.] "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तयाप" [ऋक्सं. ५।६। २४।२] इत्यादेश्च । प्रकृतेर्वेशादवशम् । "त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वमाययैव । मायावशं चावशं लोकमेतत्तस्मात्सह्यस्यत्सि पासीश विष्णो" इति गौतमखिलेषु ॥ ८ ॥

—६ ज. प्र. दी.—तद्विलस्य भगवतो न सामर्थ्यमिति प्रतीतिविराधारमाह—प्रकृतीति । तथा लौल्यैव, न तु केवलस्य सामर्थ्याभावादिति शेषः । इत एतत् । भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वादित्याह—सर्वेति । सर्ववस्तुसामर्थ्यैः । एवंभूतवत् परतत्त्वाद्युपेतं किन्तु तैर्देवैस्तमम् । पञ्चमहामूर्तानि महद्देहकारौ च सप्त सूक्ष्माणि । 'सर्ववता वृत्तिः' इत्युक्तप्रकारेण पृष्ठम् । प्रधानस्य मूलप्रकृतेर्विनियोगः कार्येषु यो व्यापारस्तत्स्फुटतज्ज्ञानी । मायामधि-

रुध प्रकृतिमवष्टभ्य । कं कः प्रवोचं प्रवोचत् । प्रकृतेर्वेशाद्विद्यमानाया विद्यकमेवेदमस्य कर्तृत्वं, वस्तुतस्तु निष्क्रियत्वमित्युच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायान्यथाऽन्यथायाह—प्रकृतेरिति । इत एतदित्यतः पूर्वोक्तार्थसहितेत्यन प्रमाणमाह—त्वमेवेति । एतत्सर्जने एतस्य लोकेत्य सृष्ट्याम् । अन्यस्मिन्नापि पालनादौ सर्वकर्मणि । तस्मान्मायावशात्त्वादेवावशम्, एतदेवं सत्यसि सृजसि ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्याऽऽश्रित्य विसृजामि पुनः पुनर्भूयो भूयः । अवशं परवशं प्रकृतेर्वेशात्माधान्यात् ॥ ८ ॥

८ पं. प्र. सि.—नन्वसङ्कल्प तव कथं सङ्कल्पम् । तत्राह—प्रकृतिमिति । स्वांस्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमनिर्बन्धनीयमायाशक्तिमवष्टभ्याधिष्ठाय तस्या एव प्रकृतेर्वेशादवशं प्रकृति-

परतन्त्रम्, प्रकृतिनिर्लीनमित्यर्थः । कृष्णमिमं भूतप्रामं चेतनाचेतनसमुद्धार्य पुनः पुनर्विसृजामि । मायोपाधिकं जगत्सङ्कल्पं, न वास्तवामद्वयविविधोपेति भावः ॥ ८ ॥

९ ब० स० दी०—विसर्जनप्रकारमाह—प्रकृतिमिति । भगवतो मम सर्वश्रभूतैश्च प्रकृतिर्योगशक्तिः गुणैर्मोहयतीति मायेत्युच्यते । प्रकृष्टा कृतिर्यथा साऽष्टधा परिणमन्तानां स्वाधीना वामवष्टभ्य पुरुषरुः सन् मायांमिबोपादाय प्रेक्षयाऽभ्युपेत्य अथवा इमं प्रलीनं सर्वभूतप्रामं वियदादिकं कृत्स्नं भूतं चतुर्विधं च पुनः पुनरुत्पन्नप्रजापतिद्वारा च विसृजामि । प्रकृत्या विसर्जनाच्छ्रद्धशादवशम् । अनेन मयैव स्वेच्छया कृतोऽयं प्रकृतिद्वारात्मविभागः, नान्येन कृत इति सूच्यते । प्राचीनकर्मनिमित्ततत्तत्स्वभावोऽपि प्राकृत एवेति कारणमेव प्रकृतिरुक्ता ॥ ८ ॥

१० पु. ज. त.—ननु त्वयि लीनानामानन्दनिमग्नानां पुनः सृष्टौ किं तात्पर्यं । इत्याशङ्क्याह—प्रकृतिमिति । स्वां प्रकृतिं अस्वाभारणी रमणमिकामवष्टभ्याधिष्ठाय रमणभावमङ्गीकृत्य पुन पुनः वारंवारं मम लीलायोगं सर्वशनयोगं च

भूतप्रामं चतुर्विधं कृत्स्नं पूर्णं अवशं मदिच्छार्थं प्रकृतेर्वेशात् लीनतामस्ववशवशात् सृजामि । अन्यथा सृष्टानां पूर्वोक्तदूषणं स्यात् स्वकीयापि सृष्टानामास्यानन्दस्फुटतेति भावः ॥ ८ ॥

११ मी० भा० दी०—एतदेवाह—प्रकृतिमिति । एवमविद्यालक्षणं स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तं विना केवलस्य स्रष्टृत्वासम्भवात् इमं भूतप्रामं पुनःपुनर्विविधं सृजामि । किम्भूतं । प्रकृतेर्वेशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ! !

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं इमं विषमं विदधतस्त्वन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्मोभ्यां सम्बन्धः स्यादितिदमाह भगवान्—नचेति । न च मापीयं तानि भूतग्रामस्य विषमविमर्गनिमित्तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ! ! तत्र कर्मणां सम्बद्धत्वे कारणमाह—उदासीनवदासीनं ययोदासीन उपे-

क्षकः कश्चित्तद्वासीनं, आत्मनोऽविभ्रियत्वादसक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चासम्बन्धकारणं, अन्यथा कर्मभिर्वध्यते मूढः कोऽप्यकारयदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि प्राकृतं मृतप्राप्तं स्वभागादविद्यादितन्त्रं विषम विदधासि तर्हि तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिव्यवस्थितानि श्रुत्वापत्तिरिति शङ्कते— तर्हीति । तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो निश्चयते ईश्वरस्य फलासङ्गाभावात्कर्तृत्वाभिमाना

भावाच्च कर्मासम्बन्धवद्विधरादन्यस्यापि तदुभयभावो धर्मासम्बन्धे कारणमित्याह— अतोऽन्यस्येति । यदि कर्तृत्वाभिमानो नास्ति कस्यचित्फलासङ्गो वा स्यात्तदाऽऽह— अन्यस्येति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एवं तर्हि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि नैर्घृण्याद्यापादनेन भगवन्तं वदन्तीत्यत्राह— नचेति । न च तानि विषमसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां निवदन्ति मयि नैर्घृण्यादिकं नापादयन्ति, यतः क्षेत्रज्ञानां पूर्वकृतान्येव कर्माणि देवादिविषमभावहेतवः; अहं तु तत्र वैषम्ये असक्तः तत्रोदासीनवदासीनः; यथाऽऽह सूत्रकारः— ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्’ ‘न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्’ [प्र. सू. २।१।३४; ३५] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. च.— ‘न च मां तानि कर्माणि’ इत्येतत्तु पुन्यपापकर्मविषयम्, तस्याप्रस्तुतत्वेन ‘तानि’ इति परामर्शयोगात्; सृष्टिसंहारादेश्च प्रसक्तत्वात्तत्परामर्शं एवोचितं; तस्य दोषरूपत्वमपि सृष्ट्यदेवादिवैषम्यादिना द्योतितमिति तन्निरासार्थोऽयं श्लोक इत्यभिप्रायेणाह— एवं तर्हीति । सृष्ट्यादीनीत्यादिशब्देन स्थितिसंहारनिमग्नानुमहादिसङ्ग्रहः । नैर्घृण्यादीनीत्यादिशब्देन प्रसक्तत्वाद्यन्यविधियात्मादि सङ्ग्रहः । ‘निवदन्ति’ इति न संसाररूपो बन्ध उच्यते, जगत्सृष्ट्यादेः संसारहेतुत्वाप्रवणत्वात्, परोक्षधर्माधर्मसम्बन्धसङ्गप्रसङ्गाभावात्, दीर्घन्ये सत्यपीश्वरस्य निष्ठाप्रकाशाभावात्; अतो नैर्घृण्यादिकृपाद्योपायबन्ध एवानुशङ्कितः प्रतिषिध्यते इत्याह मयीति । १. शङ्कानिरासार्थः । सृष्टिवैषम्ये प्रयोजकमभिप्रेतमाह यत् इति । ‘स्वराक्षरया वस्तु वस्तुता’ [वि. पु. १।४।५२] ‘कर्मभिर्भाविताः पूर्वं’ [वि. पु. १।५।२६] ‘आग्रहास्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्ग्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनिस्तसंसारवशवर्तिनः’ [वि. ध.

१०।४।२३।३९] ‘वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिनाम्’ [मनुः १।२।९] ‘अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिच्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता दृष्टा । संसारतापानखिलानवामोत्यसि संस्ततम् । तथा तितो हितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमक्षिता ॥ सर्वभूतेषु मूपाळ । तारतम्येन [वसते] स्थिते [वि. पु. ६।७।९१-९३] इत्यादिभिः सिद्धोऽयमर्थः । ‘तेषु कर्मस्वसक्तम्’ इत्युक्ते सति अकर्तृत्वाविमर्शः स्यादिति तन्निरासार्थोक्तं तत्र वैषम्य इति । असक्तः प्रयोजकस्वरूपसम्बन्धरहित इत्यर्थः । असक्तत्वे दृष्टान्त उच्यते उदासीनवदासीन इति । यथा कर्मसम्बन्धित्वादिना उदासीनत्वेन प्रयोजकस्वरूपसम्बन्धरहितः, तथा कर्ताऽन्यसौ तत्सम्बन्धो । यदा उदासीनवदासीन इत्यर्थः । तेन कर्मानुष्ठानदशायासीनस्य वैषम्यानुदासीनत्वमेवोच्यते । विषमसृष्टेः कर्मसापेक्षत्वे जीवानां तत्कर्मप्रवाहाणां अनादितया प्रलयकालेऽपि तत्सङ्कावे सुप्रसृतं दर्शयति— वैषम्येति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवत्, नतदासीनः । तदर्थमाह— असक्तमिति । “अवाक्यनादरः” [छां. उ. ३।३।४।२] इति श्रुतिः । ‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुमहतं सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया’ इति भागवते [२।१०।१२] यस्यासक्त्यैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य सर्वकर्मबन्धः ? इति भावः । “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” [बृ. उ. ४।४।२३] इति श्रुतिः । यः कर्माणि नियामयति कथं च तं कर्म वध्नाति? ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— स्वतः कर्तृत्वे कथमुदासीनत्वमुच्यते ? इति चेत्, न; वतिना स्वस्य निषिद्धत्वादिति भावेनाह— उदासीनवदिति । अनुदासीनत्वेऽपि वतिर्बन्धः स्यात्, अन्यस्य तदर्थस्याभावादित्यत आह— तदर्थमिति । वत्यर्थं सादर्यं स्वयमेव निश्चयोतीरवर्धः । परमेश्वरस्य कर्मसु सकृत्प्राप्त्येव प्रमाणमाह— अथाकथेति । सर्वभोदासीन एव किं न स्यात् ? इति चेत्, न, तथा सति प्रकृत्यादीनाममरवप्रमत्तादिति

भावेनाह— द्रव्यमिति । यदीश्वरस्य स्वतः कर्तृत्वं ६ यताता “उदासीन” इत्येतत्, ‘न तु मां तानि कर्माणि निष्कृति’ इत्यत्र कथं हेतुः स्यात् ? इत्यत आह— यस्येति । असक्त्या अनारोपानायासेनेति यावत् । भगवतोऽपि कर्मबन्धोऽस्तीति केनाश्रित्यप्यत्र, यथा ‘विष्णुर्वै न दशानतारगहने क्षितो महाशटे’ [म. नी. ध. ९२] इत्यादिः तस्मात्तस्य धृत्युपपत्तो ग्राह— न कर्ममेति । नियामयति नियच्छति ॥ ९ ॥

७ इ. पै. भा.— किञ्चान्यत्— नचेति । न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति नेति प्रकृतेन सम्बन्धः । हे धनञ्जय ! जगदुत्पत्तिस्थापनसंहारकर्माणि वन्धहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह— उदासीन उपेक्षकस्तदुदासीनपक्षपातेनाऽऽसीनपक्षकं फलसङ्गरहितं तेषु सृष्टिस्थितिसंहारेषु कर्मसु । अतोऽवगम्यते फलासङ्गरहितं कर्माणि न निवध्नन्तीति ॥ ९ ॥

८ घं. घ. गि — एवं प्रपञ्चस्य मायामात्रवृक्षत्वात्, पारमार्थिकमसङ्गोदासीनाद्वितीयप्रसक्तत्वेऽप्युपदिशति—नचेति । मां पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपं तानि मायामात्रप्रपञ्चसृष्ट्यादीनि कर्माणि न निवध्नन्ति पारमार्थिकाद्वैतस्वरूपप्रपञ्चावनेन सद्द्वितीयस्वरूपं न कुर्वन्ति । न हि स्वाधिकप्रपञ्चस्य कष्टा स्वप्रपञ्चप्रपञ्चो भवति, न वा इन्द्रजालमपकर्तुमुपादितमप्यनः प्रभुर्भवतीति भावः । ‘धनञ्जय !’ इत्यनेन धर्मपुत्रराजस्ये बहुशत्रुजयेन धनमादृतवत्तत्तद्व मोहादिसङ्घ-

विजयेनेदं अद्वैतज्ञानमाहर्तुमुचितमिति व्यज्यते । ‘न निवध्नन्ति’ इत्यत्र हेत्वन्तरमाह— उदासीनवदिति । स्वार्थवृत्तिप्रत्ययः । यद्वा यथा द्वयोर्विवदमानयोस्तदुपेक्षकः कश्चित्तीयजवपराजयासंसर्गी तत्कृतहर्षविषादाभ्यामसृष्टो निर्विकार आस्ते, तदुदासीनमित्यर्थः । अत एव निर्विकारत्वात्तेषु कर्मसु सृष्ट्यादिव्यसक्तम् ‘अहं करोमि’ इत्यभिमानरूपसङ्गरहितं मां न निवध्नन्ति । अतोऽप्यमपि कर्तृत्वमिमानफलसङ्गरहितं कर्माणि न निवध्नन्तीतिप्रमायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— नचैवं विपमकर्मकरणे मम नैर्घृण्यादिवन्धोऽमक्तशक्तिर्याह— न च मामिति । असाधारणमहिम्नवद्योतकानि न मां बध्नन्ति नैर्घृण्यादिवन्धं नापादयन्ति, यतो जीवात्मनां प्राकृतानि कर्माणि तानि च देवादिभावहेतूनि । अहं तु तेषु कर्मसु प्रभूतौ च उदासीनवदिति ‘माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना’ इत्यादिवाक्यात् । वैषम्यनैर्घृण्यं च सक्तस्य कर्मिणो भवति, न चासक्तस्य । ययाऽऽह सूत्रकारः— ‘वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तयाहि दर्शयति’ ‘न कर्माविभागादिति चेत्, न; अनादिवात्’ [सू. २।१।३४, ३५] इति ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त. — ननु रमणारमकशक्तिवचसुष्टानि तानि त्वं वशीकृत्य प्रपञ्चरमण एव कथं न रथापयन्ति ? इत्याद्य-इत्याह— न च मामिति । हे धनञ्जय लौकिकपरवशीकृति ! तानि भूतानि उदासीनवद् आसीनं तेषु परमरूपया कृतार्थकारणं तेषु तिष्ठन्ति मां न निवध्नन्ति न वशीकुर्वन्ति । च

पुनः कर्माणि क्रीडा मर्यादा न मां न वशीकुर्वन्ति । कुतः ? तेषु कर्मसु क्रीडात्मनैवेत्यपि असक्तमनासक्तम्, आत्ममारात्मना शक्तियु रसदात्मनो क्रीडाकरणम् । एतदेवोक्तं ‘वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकात्मसद्वृत्तः । रमया प्राप्यमानेन देव्या तत्रिपकाव्यया [भाष. ८।५।५] इति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विपमां सृष्टिं कुर्वतस्तत्र वैषम्यनैर्घृण्ये स्वातामस आह— न चेति । तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां न निवध्नन्ति, तत्र हेतुः— उदासीनवदासीनमिति । यया परमन्यो बीजविशेषेण रागं वैकुण्ठिद्वयं चाकृत्वा उदासीनः सन् वर्पति, एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सु रागे पापिषु द्वेयं चाकुर्वन् जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात् ते विभिन्नं फलं प्राप्नुवन्तीति नैश्वर्यवैषम्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

१ शां. भा.— तत्र ‘भूतग्राममिमं विमुञ्जामि’ [१।८] ‘उदासीनवदामीनं’ [१।९] इति च विरुद्धमुच्यते इति तत्परिहारार्थमाह— मयेति । मया सर्वतो दक्षिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मया मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सृजत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तया च मन्त्रवर्णः— “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिपामः साक्षी चैवा केवलो निर्गुणश्च ” [धे. उ. ६।११] इति ।

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरे सृष्टकर्मोदासीन्यं च विवक्षमिति दृष्टेते— तत्रेति । पूर्वग्रन्थः सत्सन्ध्यः, विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति— तदिति । त्वोदास्यं समानाधिकरणमित्यमुपेत्य व्याचष्टे— मयेत्यादिना । प्रकृतिरुदास्य-

माह— मयेति । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति— त्रिगुणेति । परमिमेतं प्रधानं श्रुदम्यति— अधिचेति । साक्षित्वं प्रधानमाह— तस्या चेति । सृष्टिप्रदानेना मेद वारयति— एक इति । अयमर्थः जगत्सं स्रज्याह— देव इति । आदित्य-

वृत्तादस्य प्रत्यादिशति— सर्वभूतेष्विति । किमिति तर्हि सर्वोपलभ्यते ? तथाऽऽह— गूढ इति । बुद्ध्यादिवर्ति-
व्यवच्छिन्नति— सर्वव्यापीति । तर्हि नभोवदना-
मन्त्रम् । नेत्याह— सर्वभूतेति । तर्हि तत्र तत्र कर्म तत्फल-
सम्बन्धित्वं स्यात्तत्राऽऽह— कर्मेति । सर्वाधिष्ठानत्वमाह—

सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सन्निधिर्वागोऽप्रो-
च्यते । न केवल कर्मणामेवामध्यक्षः, अपि तु तद्वत्तमपी-
त्याह साक्षीति । दर्शनकर्तृत्वमाह । ज्ञातयति चेतेति ।
अद्वितीयत्वं केवलत्वम् । धर्माधर्मादिराहित्यमाह— निर्गुण
इति । किं बहुना ? सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः ।

१ शां. भा.— हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय ! जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विप-
रितं सर्वोपस्थासु । दक्षिणमन्त्रापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्गा प्रवृत्तिः ‘अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीदं,
शृणोमीदं, सुप्समनुभूयामि, दुःसमनुभूयामि, तदर्थमिदं करिष्यामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि’
इत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यसन्नैव ।

२ आ. शां. व्या.— उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्व-
मात्र निमित्तोद्भूत्य जगदेतं पीन पुन्येन सर्वसंहाराखनुभवती
त्याह— हेतुनेति । कार्यवत्कारणस्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्ति-
रिति वक्तुं ‘व्यक्ताव्यक्तात्मक’ इत्युक्तम् । ‘सर्वविषयासु’ इत्य-
नेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था एवमन्ते । तथापि जगतः सर्गादिभ्यो
‘मिन’ प्रवृत्तिः स्वामाक्षिणी, नेश्वरायत्तेत्यागच्छाऽऽह—
दृशीति । न हि दृशिष्याप्यश्वत्थं विना जडवर्गस्य काऽपि प्रवृ-
त्तिरिति हिंसार्थः । तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति— अहमित्या-

दिना । भोगस्य विषयोपलम्भमात्रावेऽवगमनानानाविधा विप-
योपलब्धिं दर्शयति— पश्यामीति । भोगफलमिश्रणीं
कथयति— सुखमिति । विहितप्रतिविद्धाचरणनिमित्तं सुखं
दुःखं चेत्याह— तदर्थमिति । न च विमर्शपूर्वकं विज्ञानं
विनाऽनुग्रहमिष्याह— इदमिति । इत्याद्या प्रवृत्तिरिति सम्य-
ग्व्य । सा च प्रवृत्तिः सर्वा इहमन्त्रवृत्तिरुच्यैवेत्युक्तं निगम-
यति— अवगतीति । तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह—
अवगत्यवसानेति ।

१ शां. भा.— “यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्” [ऋक्सं. ८।७।१७७ तै. ब्रा. २।८।९] इत्यादयश्च
मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । तत्रैकस्य देवस्य सर्गाध्यक्षभूतचेतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनो
ऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् । ‘किन्निमित्तेषु सृष्टिः ?’ इत्यत्र प्रश्नप्रतिपत्त्यर्थे अनुपपत्ते
“को अद्वा वेद क इह प्रयोचल्लुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः” [ऋक्सं. ८।७।१७८ तै. ब्रा. २।८।९]
इत्यादिमन्त्रपरिच्छेदः । दर्शयंतं च भगवता ‘अज्ञानेनाऽऽश्रुतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ [५।१५] इति ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगद्येतेष्वत्र
प्रमाणमाह— यो अक्षयेति । अस्य जगतो योऽध्यक्षो
निर्विकारः स परमे प्रकृते हादं व्योमि स्थितः, दुर्विषये इत्यर्थः ।
ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण सृष्ट्यैव स्थिते फलितमाह सत्तच्छेति ।
किन्निमित्ता परस्य सृष्टिः ? न तावद्भोगार्था, परस्य परमार्थतो
भोगाद्यव्यभिचितात्, तस्य सर्वसाक्षिभूतचेतन्यमात्रत्वात्,
न चाप्यो भोक्ता, चेतनान्तरमाभावात्, ईश्वरस्यैकत्वात्,
अपेक्षितस्याभोक्तृत्वात्, न च स्रष्टृत्ववर्णार्था, तद्विरोधित्वात्,

न चैव प्रयो वा तदनु रूपं प्रतिपत्त्यर्थं वा युक्तं, परस्य भावा
निकल्पने सर्वे तस्यानवकाशात्वादित्यर्थः । परस्याऽऽज्ञानो
दुर्विषयेत्येव श्रुतिमुदाहरति— को अक्षेति । तस्मिन्प्रकारेण
ससारमण्डले नास्तीत्याह— क इहेति । जगतः सृष्टिर्हेतवेन
परस्य हेतुत्वमात्राद्यैव कृत्स्नत्वात्तो न सृष्टिर्नास्तीत्याह—
कुत इति । न हीय विविधा सृष्टिरन्यस्यापि कस्माद्वि-
पद्यतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह— कुत इति । इयं तर्हि
सृष्टिस्त्वित्यागच्छाज्ञानापीनेत्याह— दर्शितं चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तस्मात् क्षेत्रवर्त्तमानुगुणं मदीया प्रकृतिः सत्यसङ्कल्पेन मयाऽध्यक्षेणेक्षिता सचराचरं
जगत्स्रज्यते; अनेन क्षेत्रवर्त्तमानुगुणमदीक्षणेन हेतुना जगद्विपरिवर्तते इति मत्स्वाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं नर्तुण्या
दिदोषरहितत्वमित्येवमादिकं मम वसुदेवमूर्तोरेश्वरं योगं पश्य; यथाह श्रुतिः— “अस्मान्मापी सुजते
निश्चमेतत्तस्मिन्धान्यो मापया मभिरुद्धः । मायां तु प्रकृतिं मिथान्मायिनं तु महेधरम्” [श्वे. उ. ४।९,
१०] इति ॥ १० ॥

४ धे. ता. व्या.— यदि कर्माणुगुणा विषयसृष्टिः, तर्हि
प्रकृतिरिव परिणामस्तीति तदनुगुणं परिणमतीति, किं त्वया ?
इत्यनोपपत्तेः— प्रयाऽध्यक्षेणेति । ‘सर्वभूतानि हनुमन्कृ-
त्स्नमन्त्रापीनगृष्टिप्रत्यक्षेण हस्तगत्योक्तानायाह तस्मादिति ।

‘मयाध्यक्षेण’ इति पदद्वयाभिनेत धीतमर्थमाह— सत्यसङ्-
ल्पेन.. इदमित्याह इति । ‘कर्माध्यक्षं सर्वभूतानि’
[श्वे. उ. ४।९] ‘योऽध्यक्षः परमे व्योमन्’ [ऋक्सं.
८।७।१७७] ‘मयायतऽप्यक्षिता देव’ [अग्निश्रु. १।५]

इत्यादिकमत्र भाष्यम् । अधिकमदनुत इति अभ्यक्ष इति केचित् । जगच्छब्दस्तत्रान्यन्वेतव्यः । पूर्वार्थगतसचराचरशब्द उत्तरानापीत्यभिप्रायेण सचराचरं जगदित्युक्तम् । 'सृष्टे' इत्यनेन 'सृष्टे पुरुषाय च' [मन्त्रिको. ३।५] इत्यादिश्रुतिः स्मारिता । पूर्वांश्च सृष्टिहेतुन्योक्तमेवोत्तरानापि संहारहेतुतया 'अनेन हेतुना' इति परामर्शम् ; न पुनः प्रधानतयोपस्थापितापि सृष्टिः तस्याः प्रत्यादिक् तस्य हेतुत्वादित्यभिप्रायेणाह इत्यनेनेति । तेनाप्यक्षब्दस्यात्र अधिक्रियाया 'निर्बिकारैतन्यपरता' * वदन्तः प्रत्युक्ताः । कर्मवशाच्चोक्तहेतु-सृतिं प्रशङ्कं प्रति कथं तव स्वाम्यं, कथं च काश्चिद्व्यापि

कर्मपरतत्रतया दुःखमुत्पादयितुः सत्यसङ्कल्पता? इत्याह— मत्स्वाम्यमिति । 'परय मे योगम्' [९।५] इत्युपक्रान्त-निर्वहणरूपतयाप्रदर्शनाय ममेत्यादिकम् । 'अवजानन्ति माम्' [८।११] इत्यनन्तरलोकास्यात्मच्छब्दानुसन्धानवशात् 'मे' इत्येतन्निरतिशयसौत्वम्यसंज्ञादितेश्वरभावमवतारमभिप्रे-तीति वसुदेवसूनीरित्युक्तम् । एतेन 'मनुष्यत्वे परत्वं च' [गी. सं. १३] इति सङ्गद्वयोक्तोऽनुसंहितः । सुश्रुत इति श्रुत्युक्त्या स्वाम्यादेरत्र योगसंज्ञार्थलोका । प्रकृतेरिन्द्रियाधीन-परिणामत्वे जीवानां कर्मानुगुणप्रकृतिवशात्त्वे च ध्रुतिमुदाहरति यथाहेति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— उदासीनवदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः स्रष्ट इत्यत आह— मयेति । प्रकृति-स्रष्टिदृष्टा कर्त्ता अहमेवेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन जीवान्यममर्जं भूम्याम्" [म. ना. उ. १।४] ॥ इति ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— कथं त्वयि केवलं द्वैतं, प्रकृतिरेव सचराचरं सृष्टं इत्युपलक्षणमित्यत्रैतन्निरवस्थांशह । प्रदर्शनं व्याचष्टे— उदासीनवदिति । भगवतोदासीनसात्त्वस्य स्वय-मेव व्याप्ताशनम्, तदसात्त्वा क्रियाभाव एवोक्त इति मत्वा पठितम् । पुरा 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृशामि' [९।८] इत्यु-क्तम् ; इदानीं तु 'उदासीनवद' [१।९] इति निष्क्रियत्वमुच्यते । एव तर्हि प्रकृतिरेव सृष्टते, त्वयि तु तत्सन्निधानात्कर्तृत्वोप-

चारमात्रमित्यापन्नमिति तन्निरवस्थांशह वाक्यम् । तत्र 'अभ्य-क्षेण' इत्यनेन प्रकृतिस्मृतेर्दृष्टाऽहमेवेत्युच्यते । तृतीयया च तत्प्रयोजककर्त्ता चाहमेव, न तु तस्याः स्वान्वयमिति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्य तदुक्तिः, अन्यथा तृतीयाभ्यर्था स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रयोजकत्वं परमेश्वरस्य कुतः ? इत्यत आह— यत इति । प्रसृता सृष्टावभिमुखीभूता प्रसृती प्रसृतिः तोयेन कर्मणा व्यससर्जं विससर्जं । बहुलप्रहणात् ॥ १० ॥

७ ह. प. भा.— आत्मन उदासीनत्वं दर्शयितुमाह— मयेति । मयाऽभ्यक्षेण साक्षिणा प्रकृतिः सृष्टते सचराचरं स्यावरजङ्गमभूतसहितम् । हेतुना निमित्तमात्रेणानेनैश्वरेण जगद्विपरिवर्तते-सन्त्यज्यते, सम्पर्वते, संह्रियते वेत्यर्थः ॥ १० ॥

८ घ. प्र. गि.— ननु 'भूतप्रामं विमृशामि' [९।८] 'उदासीनवदसीनम्' [९।९] इति च परस्परविषमि-त्याशङ्क्य परिहरति— मयेति । मया निर्बिकारचित्त्वमात्र-रूपेण अभ्यक्षेण निष्पन्ना मासंज्ञनावभासिता प्रकृतिः सचरा-चरं जगद्विपरिवर्तते जनयति, वेन्दनाच्छिद्यच्छिष्टेभ्य माया सत्-तारादिकम् । न त्वयि प्रकृतिमात्मनमन्तरेण व्यापारान्तरं

करोमि । अनेनाप्यक्षररूपहेतुना जगद्विपरिवर्तते पुनः पुन-ज्जवते । अतो मासकत्वमात्रेण विमृशामोपुक्तिः । तावदा-वादिश्यादेरिह कर्तृत्वानावाद्दुदासीनमित्युक्तिरिति न विरोधः । तदुक्तम्— 'अस्य हेतुन्द्रजादस्य बहुपादानकारणम् । अज्ञानं बहुपाप्रियत्वं सत्त्वं कारणमुच्यते' इति श्रुतिस्मृतयो-ऽप्यत्र सहस्रश्रद्धायां ॥ १० ॥

९ व. त. दी.— परं प्रकृतिरापि न स्वतः कार्यकारणश्रमाऽचेतनत्वात्, मयाऽभ्यक्षेणाभिप्राया निमित्तभूतेन पुरुषरूपेण तु संहिता सा चेद्वर्मीकृतेति यावत् । सचराचरं जगन्सृष्टते जनयति पत्नीवत् । उत्रापि पूर्वसर्गा- (कवी-)गुणमत्तमनां चेतनानां जन्म नित्यपरिच्छिन्नानां तद्धर्मः समागम इति व्यपदिश्यते तदनुगुण एव सह-योगः स्वान्तस्था-प्रकृती जनयामीति प्रकृतेष्टया अनेनैव हेतुना जगद्विपरिवर्तने विनिमित्तं वर्तते । विनिमयो हि द्विविधो व्यवहारविद्विचिद्विद्वः, तदात्मकमित्येश्वरं योगं पश्येति भावः । तथा च श्रुतिः— "सद्यस्यानवत्" [ते. व. २।११२] "अहमात्मनायि सृष्टते विश्वमेतत्तत्प्रिप्रधान्यो मायया सप्रिदुदः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-यिनिं तु महेश्वम् । उत्पावयवभूतैः सृष्टार्थं सर्वमिदं जगत्" [शे. व. ४।९; १०] इति । एतेन स्यावरजङ्गमा-त्मद्वयं सर्वस्य जगवो भगवद्विज्ञायायाज्ञावत्वात्प्राकृतत्वं सत्यत्वं भगवत्कार्यत्वं चोक्तम् । अतएवोक्तं

निवन्धे 'प्रपञ्चो भगवत्कार्येण नृपो भाग्याऽभवत्' इत्यादि । भाग्या द्वारभूतया स्त्रीस्थानापन्नयेत्यर्थः । एतेनाचेतनायाश्चेतनाविधितवया सर्वकार्यकरणक्षमत्वसूचनेन स्वमाहात्म्यमुक्तम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— मनुदासीनस्तेषु त्वं चेत्ता प्रवृत्तिव- राचरं जडजीवसहितं जगत् सृयते जनयति । अनेन व्रीश-
शोषत्रा जीवाः कथं व्रीशयोग्या भवन्ति ? कथं वा त्वं स्मवेन हेतुना कारणेन जगत् विशेषेण परिवर्तते जायते च ।
कतां ? इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया परित्यक्तमानेन अच- अतो योग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥
क्षेण अधिष्टात्रा सकलकर्मा क्रीडाधिष्ठिता सती प्रकृतिः सच-

११ नी० भा० दी०— ननु 'विस्त्यामि... वदासीनवदासीनं' [श्लो. ८-९] इति परस्परविरुद्धमुच्यते । इत्याशङ्क्याह— मयेति । मया कृतस्थेन अध्यक्षेण अयस्कान्तरूपेण प्रवर्त्तकेन प्रकृतिश्चराचरं जगत् सृयते सृपादयति । अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हे कौन्तेय ! जगद्विपरिवर्त्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति । अयस्कान्त-
वद्भुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्त्तकश्च भवामीति भावः । तथा च मन्त्रवर्णः " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताविबासः साक्षी चेता केबलो निर्गुणश्च " [श्वे. उ. ६।११] इति एक-
स्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ॥ १० ॥

अज्ञानां सुज्ञानं च सहेतुकं स्वभाववैचित्र्यम् ।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—अवजानन्तीति । अवजानन्त्यवज्ञां परिमवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम, भूत-
महेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञाभावेनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवाको नित्य-
मुक्तत्वेन तर्हि किमिति एवमेवाऽऽज्ञात्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते ? तत्राऽऽह पश्यमिति । विपर्यस्तबुद्धित्वं भगवद्व-
हाया कारणमित्याह— मूढा इति । भगवतो मनुष्यदेहेन-
म्बन्धात्तास्मिन्विपर्यासः सम्भवतीत्याह— मानुषीमिति ।
अस्मदादिदेहेहादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति— मनु-
ष्येति । भगवन्तमवज्ञानतामविवेकमुल्लाहन् हेतुमाह— पर-

मिति । ईश्वरावज्ञानार्हिकं भवति ? इत्यपेक्षया तदवज्ञान-
प्रतिबद्ध्युक्त्यः शोच्या भवन्तीत्याह— ततश्चेति । भाव-
ज्ञानादेव हेतोरेवज्ञानान्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वभू-
तार्थवाद्याः स्युरिति सम्बन्धः । तत्र हेतुं सूचयति— तद्वयेति ।
प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावं
पौनःपुन्यं तेनाऽऽहतास्तज्जनितदुरितप्रभावात्प्रतिबद्ध्युक्त-
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवं मां भूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिकतया सर्वसमाश्रयणीयताया मानुषीं तनुमाश्रितं स्वकृतेः पापकर्मभिर्मूढा अवजानन्ति प्राकृतमनुष्यसमं मन्यन्ते, भूतमहेश्वरस्य ममापारकारुण्यीदर्यगौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिमं परं भावं मजानन्तो मनुष्यत्वसमाश्रयणमात्रेण मामितरसजातीयं मत्वा तिरस्कृन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

४ धे. ता. जं.— महात्मनां विशेषं वक्तुं मूढानां
स्वभाव उच्यते 'अवजानन्ति' इति श्लोकद्वयेन । प्रवृत्तवृत्त्य-
र्थमेवग्रहः । ' भूतमहेश्वरम् ' इत्यस्य भावविशेषणत्वायोगा-
व्यवहितेनापि 'मात्' इत्यनेनाव्ययः । भूतमहेश्वरादिज्ञानदेना-
भिप्रेतप्रदर्शनं सर्वज्ञमित्यादि । मानुषीं मनुष्यसम्बन्धि-
नीम् ; मनुष्यसमाश्रितामसमिवेकवतीमित्यर्थः । यया हिरण्य-
गर्भस्यपदोदयेनैवैत्रात्येऽपि संस्थापनाम्बं, लब्धनापि । इदं
च महात्मादित्यवधायकं वाच्यमुक्तमर्थम् । मोक्षपदवाचीभरा-

धीनत्वेन तद्विषय्युदासाय स्वकृतेः पापकर्मभिरित्युक्तम् ।
अवज्ञाकारणं दर्शयति प्राकृतेति । 'परं भावमजानन्तः' इत्यनेन
अमहेतोर्भेदाग्रहस्य कथनम् ; 'मानुषीं तनुमाश्रितम्' इति प्र-
सादरस्यः ; ताभ्यां प्राकृतमनुष्यसमाश्रितादयाम्बन्धः ; तन्व-
यथास्त्यभिप्रेतयमानोऽवज्ञानादिवेन निष्कर्षापादनस्यार्थः ; त-
दचित्तं विज्ञापयति भूतमहेश्वरस्येति । मनुष्यत्वसमा-
श्रयणलक्षणमिति अत्राहृतस्वभावस्य अनिरुपारकत्वेन-
विषयमनुष्यत्वाप्रदमपि वस्तुनः । पक्षानुप्रविष्टमिति भावः ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति का च तेषां गतिः ? इत्यत आह— अव-
जानन्तीत्यादिना । मानुषीं तनुं, शूदानां मानुषवत्प्रतीतां तनुं, न तु मनुष्यरूपाम् । उक्तं च मोक्षधर्मे
'यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्देहयदं विशास्यते । सर्वं पञ्चभिराविष्टं श्रुतैरीश्वरमुद्दिजैः ॥ ईश्वरो हि जग-
त्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् । श्रुतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ श्रुतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु-
(शृणुष्व)— नृपसत्तम ! [म. मा. १२।३४७।११-१२] इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम् । अतो नाव-
ताराः पृथक् शङ्क्याः । 'रूपाण्यनेकान्यसृजत्यादुर्भावंमवाय सः । वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा'
[म. मा. १२।३४५।३७] इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेः । अतो न तेषां मानुषत्वा-
दिर्विना भ्रान्तिम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम् । तथा हि (सामवेदे) वाग्रव्यशाखायाम्— "अनाद्यनन्तं
परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यम्" इति । "अस्य महतो श्रुतस्य निश्चयसितम्" [बृ. उ. २।४।१०] इति च ।
'ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक राजिक महाराजिक—' इति च मोक्षधर्मे [म. मा. १२।३३८ नाम ४०-४३] ॥ ११ ॥

६ अ. प्र. दी — उत्तरवाक्यस्य सत्त्वप्रतीतेस्तत्माह—
तर्हीति । यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहारणां कर्ता,
केचिदवजानन्ति तेषां चानर्थाभावादुक्तमसदिति शङ्काभिप्रायः ।
'मानुषीं तनुमाश्रितं' इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे—
मानुषीमिति । ब्राह्मण्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो न ?
इत्यत आह— उक्तं चेति । को हेतौ ? शरीराणि हि भौति-
कानि भवन्ति । श्रुतानि चैदवरस्य बुद्धिजानि, तत्त्वथं तानि
करीयुरित्यर्थः । अत्रैव 'ईश्वरो हि' इत्यादिनाऽप्येवैतवोऽभिधी-
यन्ते । विराट् नित्याभिव्यक्त्यर्थः । वरदो मोक्षप्रदः । सगुणः
स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । श्रुतानि प्रलीयन्ते यस्मिन्तदव्ययम्,
तदमिमानिरी देवता तस्य हृत्पुत्रः । शिङ्गव्यत्यदसृजान्तदसः ।
अस्त्येतन्मूलरूपविषयम्, अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्व
भक्तिवत्तय आह— अबतारेति । 'यत्तद्दृष्टवान् ब्रह्मा रूपं
इयद्विरोधपरं' [म. मा. ११] इति हयग्रीवावतारप्रसङ्गे ।

अस्तु हयग्रीवस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न क्वातः
इति चेत्, न; लुपिबाम्यात् विशेषप्रमाणान्तेत्याह— रूपा-
णीति । अष्टजयमजत् । प्रादुर्भावमवायोत्तरत्र । स नारायणः ।
मानुष कृष्णादिहम् । तत्रैव मोक्षधर्मे एव, प्रथमसर्गकाल एव,
मानुषादिजात्युत्पत्तं प्रागेवेत्यर्थः । उपरिहृदि— अत इति ।
तेषामवताराणाम् । उत्तरपदविरोधश्चाप्यपेति भावेन तद्याचष्टे—
श्रुतमिति । श्रुतं सर्वदा चिदमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे—
महदिति देवतामन्त्यम्, ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं याथाव्य-
मिति व्याख्यानापेक्षया नुत्तकम् । अत्र धूर्ति पठति—
तथा हीति । ईशं वराणामितीश्वरम् । पठ्याः परनिपातः ।
देवाः बीजं पुत्रा यस्यासौ तपोकः । 'महतो भूतस्य' इति
देशकालानन्त्यमुच्यते । वराणां देशामानीश्वरत्वे श्रद्धेति मोक्षप-
र्ययाकं प्रमाणं पुगेहितादिदेवनिष्ठापान्त्वदधीना इत्यर्थः ।
अनेति दिश्विददर्थार्थः ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अवजानन्ति मां शूदा अज्ञा मानुषीं मनुष्योचितां तनुं शरीरमाश्रितमधिष्ठितं
परं मर्कटं भावमनुभावमजानन्तोऽनवगच्छन्तो वनैश्वरस्य भूतमहेश्वरं श्रुतानि प्राणिनस्तेषां महान्त-
मीश्वरम् ॥ ११ ॥

८ व. प्र. गि.— एवमसङ्गोदासीनस्त्वभावं अद्वितीय-
विद्वान्महेश्वरं अतिलभुतान्तरात्मभूतं मन्त्रव्ययं न कोऽपि
श्रेष्ठो शक्नोतीति तादृशमोषात्प्रेतं सर्वलोकास्रथयणीयत्वाय
दिव्यमङ्गव्यविशेषेण वसुदेवशुद्धेश्वरीगमपि मां न लोका
जानन्तीत्यदो दौर्भाग्यमित्याह— अवजानन्तीति । सर्वथा
द्वारादिस्थागरान्तानां श्रुतानां महान्तमीश्वरं नियन्तारम्,
सर्वान्तरात्मभूतमिति यावत् । परं निरतिशयं मम आवमा-
स्मानम् 'श्रुतमृतं च श्रुतयो ममग्रमा' [१।५] इत्याहुष-

दिष्टमजानन्तः तन्मुखमोषात्प्रेतं सर्वसमाश्रयणीयत्वाय
मानुषीं तनुमाश्रितं मां अतिमानुष्येकैः चरित्ताऽगन्तव्यश्वर-
मेश्वरमात्रं शूदा अवजानन्ति, न जानन्ति नाद्रिय-ते निन्दन्ति
चेत्यज्ञानाभादनिन्दाव्ययमपि 'अवजानन्ति' इत्यनेन निर-
क्षितम् । 'शूदाः' इत्यनेन चाविरेकिकाचिना मरावन्तम-
जानन्तो ज्ञानाऽपि नाद्रियमाणा निन्दन्तश्चेति त्रिविधा अप्यु-
च्यतेऽप्यपि शूदाः संयुजन्ते ॥ ११ ॥

९ व० ४० दी०— नन्वेवंविधमहिमानं त्वां किमिति वेचिन्नान्द्रियन्ते ? इत्यत्राह द्वाभ्यां— अवजानन्तीति ।
मां सर्वभूतनियन्तारं सर्वज्ञं सत्यमद्भुतं अचिन्त्यमहिमं योगेश्वरेश्वरं निखिलजगदेककारणं परमकारुणिक-
तथा सर्वोपाश्रयणीयत्वाय मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यत्वमपाश्रयणेन इतरसमजातीयं मत्वा शूदा आसुरा-
दयो जनास्तिरस्कुर्वन्ति इत्यर्थः । तत्र हेतुः परं भावं अचिन्त्यमाहात्म्यस्वरूपमानन्दमात्रलक्षणं तत्त्वमजानन्त इति ।
अत्र तु तनुं स्वरूपात्मिकाभानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपां मानुषाकारमाश्रितमित्येव व्याख्येयम् ; अन्यथा
पौ. डि. १०

भेदः स्यात् । वस्तुतस्तत्र देहेदेहिभिर्भाग एव नास्ति, एक एव 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगत-
भेदविभजितात्मा । निर्दोषपूर्णविभह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैर्विहीनः' इति स्मर्यते । तथाविधाकार एव
प्राकृताकाररहित इति श्रौतानुभवश्च "आवृत्तचक्षुः" [कठो. ४।१] "आत्मानमैक्षत" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं"
इत्यत्र सर्वं निरूपितं श्रीमद्विद्वन्मण्डनभाष्यकृतिस्तत्र एव सर्वमवसेयम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्विदं स्वरूपं सर्वाधिष्ठातृ सर्वे
कथं न जानन्ति । इत्यत आह—अवजानन्तीति द्वयेन ।
मूढा असुराः केवलमिच्छयैव मूढाः, मम भूतमहेश्वरं सर्वा-
धिष्ठातृ सर्वाधिदैविकरूपं परं भावं पुरुषोत्तमात्मकं अजा-
नन्तो मातृपुत्री तनुं मायिनं स्वाशनेन मां ज्ञात्वा अवजानन्ति
अवमन्यन्ते । अत्रायं भावः—पुरुषोत्तमोऽयं येन स्वरूपेण
वदति तदेव स्वरूपं ब्रह्मरूपमानन्दमयम्, तमेव मातृपुत्री तनु
माश्रितं जानन्ति अज्ञत्वात् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—एवम्भूतं मां सन्तं मूढाः अवजानन्ति यतो मातृपुत्री तनुमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यव-
हरन्तम् । मम परं प्रकृष्टं भावं तत्त्वं अवजानन्तः भूतानां महेश्वरं मामवजानन्तीति स्पष्टव्यः ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—कथम् ? मोघाशा इति । मोघाशा मोघा वृथाऽऽज्ञा आशिषो येषां ते मोघाशाः ।
तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि, तानि च तेषां भगवत्परिणवात्स्वा-
त्मभूतस्य चाद्यज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फल-
ज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतमो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च ते भवन्ति
राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः
'छिन्वि भिन्धि पिब खाद परस्वमपहर' इत्येवंपदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । "असुर्या नाम ते
लोकाः" [ईशो. ३] इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या — भगवन्तमवजानतो प्रप्रपूर्वकं
शोष्यत्वं विहायति—कथमिति । भगवन्निष्ठापराणां न
काचिदपि प्रार्थनाऽर्पयतीत्याह—वृथेति । ननु भगवन्तं
निन्दन्तोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्माजुतिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च
तेषां प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह—तथेति ।
परिभ्रमस्तिरस्करणम् । अवज्ञानमनादरणम् । तेषामपि शास्त्रा-
र्थज्ञानवतां तद्वरा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याहङ्गुपाऽऽह—तथा
मोघेति । तथापि यौक्तिकविवेकवशात्प्रार्थनासाफल्यमिहा-
ङ्गुपाऽऽह—विचेतस इति । न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वेनैव
तेषां किन्तु वर्तमानदेहात्तादनन्तरं तत्तदतिपूर्वोनिप्रातिष-
निधित्वेत्याह—किञ्चेति । मोहकरीमिति प्रकृतिद्वेष्टेऽपि
तुल्यं विशेषणम् । 'छिन्वि भिन्धि पिब खाद' इति प्राप्तिर्वा-
क्यो रक्षसां स्वभावः ; असुराणां स्वभावस्तु 'न देहि न जुषि-
परस्वमपहर' इत्यादित्वः । मोहो मिथ्याज्ञानम् । उपमेय
स्फुटयति—छिन्धीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—मम मनुष्यत्वे परमकारुण्यादिपरत्वतिरोधानवर्ती राक्षसीमासुरीं च मोहिनीं प्रकृतिं
माश्रिताः, मोघाशाः मोघवाञ्छिताः निष्फलवाञ्छिताः, मोघकर्माणः मोघात्मनाः, मोघज्ञानाः सर्वे
मदीयेषु चराचरेष्वप्येषु मयि च विपरीतज्ञानतया निष्फलज्ञानाः, विचेतसः—तथा सर्वत्र विगत-
यायात्स्यज्ञानाः, मां सर्वेश्वरमितरममं मत्वा मयि यत्कर्तुमिच्छन्ति, यदुद्दिश्यारम्भान् कुर्वते, तत्सर्वं मोघं
भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ पे. ता. चं.—'मोघाशाः' इति श्लोकेन प्रस्तुतस्य
हेतुकत्वे प्रतिपाद्यते । मोहिनीप्रकृत्याद्यर्थे हि मोघात्वात्पादो
हेतुरिति पूर्वमुत्तरार्थमाश्रया । राक्षसीं रक्षस्त्वन्भिनीं
लामनीं, आसुरीमासुरत्वन्भिनीं राक्षसीं क्रोधलोमादिमयी-
मित्यर्थः । प्रकृति—स्वभावमित्यर्थः । "यजन्ते सावित्र्या
देवान् यदुरासवि रात्र्याः । भूतान् प्रेयसांवायन्ते यजन्ते
तामसा जनाः" [१७।४] "मन्ये त्वां राक्षसं मृत्युम् । तप-
सारममम् । यस्मात्किंवापि मोहिन्दं पापकं च धनञ्जयम्"
इत्यादिभिवेति दृष्टव्यम् । "मोहिनीम्" इत्यनेन भगवत्परत्वति-
रोधनादिकमभिप्रेतम् । "मोघाशाः" इति समासादङ्गुपा-
कथनं मोघवाञ्छिता निष्फलवाञ्छिता इति । चरार्थ-
वत्त्वमेवङ्गुपाविशेषणमपि मोघात्मना एतुक्तम् । उपमेय-

प्रथमि निष्कलप्रवृत्तय इत्यर्थः । ज्ञानस्य मोक्षत्वं हि स्वाधीन-
प्रत्यभिमतफलराहित्यम् । तच्चायुषार्थत्वनिबन्धनम् । तस्य
चात्र विषयविशेषनिर्देशमावाद्यमासम्भवं सर्वविषयत्वमुचित-
मित्यभिप्रायेणाह सर्वेष्ट्यति । वैपरीत्यं च अस्वतन्त्रे स्वत-
न्त्रत्वम् । अन्यदीये स्वर्कायत्वम् । अजडे नित्ये अद्वयमित्य-
त्वादिकम् । अस्थिरे स्थिरत्वमित्यादिकं द्रष्टव्यम् । 'मोक्षज्ञानाः'

इति ज्ञानविशेषस्य विहितत्वात् एव तत्कारणस्य च निषेध-
मशक्यत्वान् । विधेयताः ' इति निषेधस्तदतिरिक्तज्ञानपर इत्यभि-
प्रायेणाह सर्वत्र विगतयाथात्म्यज्ञाना इति । ननु मोक्षा-
त्वादिकमधिदं, स्वर्गफलाद्यमित्यपि तद्विद्वेः, तदुपायभूतयागादिषु
यथार्थज्ञानाच्चेत्यत्राह मामिति । अत्र यथार्थज्ञानाभावान्मोक्ष-
ज्ञानत्वम्, तत्र एव मोक्षाशत्वमोक्षारम्भत्वे इति ध्रुवः ॥१२॥

५ आ. मा. भा.—तेषां फलमाह—मोक्षाश इति । वृथाशाः, भगवद्वैषमिराशासितं न
किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च वृथैव तेषां, ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मस्त्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित्
पुरुषार्थं आमुष्मिकस्तरापायत इत्यर्थः । वक्ष्यति च 'तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्'
[१६ । १६] इत्यादि । मोक्षधर्मे च [म. भा. १२।३४६।६, ७] 'कर्मणा मनसा वाचा यो द्विप्याद्वि-
ष्णुमन्वयम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शश्वतीः समाः ॥ यो द्विप्याद्विषुषधेष्टं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं स न भवेद्वैष्य आलोकान्तस्य (आत्मा लोकस्य) कस्यचित्' इति । "सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य
नारायणे पुष्करविष्टराधे । सर्वायमे द्वेषयुतश्च तस्मिन्ज्ञानानन्तमोक्षस्य समो न चैव" इति सामवेदे शाण्डि-
ल्यशाखायाम् । 'द्वेषाच्चैवाद्यो नृपाः' [भाग. ७।१।३०] 'वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रशाल्वाद्यो
गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतधियः श्यनासनादौ तत्साम्यमीयुरनुरक्तधियः पुनः किम् ?'
[११।५।४८] इति भागवते । भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च, स्वभक्तस्य कदाचिच्छाप-
बलात् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान्ददातीति ।

६ ज. प्र. दी.—किञ्च तेषां फलमित्यस्य परिहारो न
हरयते अत आह—तेषामिति । अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे-
भूयेति । सन्पदादिप्राप्तिदर्शनात्कथमित्यत आह—भगव-
द्विती । युद्धादिकर्मणा साफल्यदर्शनात्कथं मोक्षकर्माणां ?
इत्यत आह—यज्ञादरीति । ज्ञानं तत्रविषयं तेषां नास्त्येव,
अतः कथं तस्य मोक्षावमुच्यते ? इत्यत आह—ज्ञानं चेति ।
ज्ञानं च तेषां द्वैधैत्यस्य केनापीत्यर्थः इति सम्बन्धः । अनेन
ज्ञानपदमुपलक्षणमिति बोधो भवति । न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः,
अपि तु दुःखावाप्तिश्चेति भावेन तत्र प्रमाणाग्राहः—वक्ष्यति

चेति । आ सम्यक् लोकान्तस्य चण्डालादेः । पुष्करविष्टराधे
पद्मसनस्य पितरि । भूषणान्तोऽनन्तधूणः । यदेवं, कथं
तर्हि भागवतादौ भगवद्वैष्यस्य मोक्षाधनत्ववचनम् । इत्यत
आह—द्वेषादिति । कदाति गता इति सम्बन्धः । वैरेण
ध्यायन्तः यदीयगत्यादिभिराकृतधिय आहृद्युद्धय । ये पूर्व
भक्ताः शिशुपालादयस्तद्विषये भवतवेषा गति, न तु पौण्ड्र-
शाल्वादिविषये, अत आह—निर्येति । भक्तप्रियत्वज्ञाप-
नार्थमित्युक्तं विद्मोति—स्वभक्तस्येति । इति भक्तप्रियत्व-
ज्ञापनार्थमिति योजना ।

५ आ. मा. भा.—भक्ता एव हि ते पूर्व शिशुपालादयः शापबलात् द्वेषिणः । तत्रभ्रपूर्व पार्षदत्वशा-
पादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते । अन्यथा किमिति तदग्रस्तुतमुच्यते ? । भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेष-
मनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम् । 'न मे भक्तः प्रणश्यति' [९।३१] इति वक्ष्यति ।
न च 'भावो हि भवकारणं' इत्यादिविरोधः । द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम् । अन्यथा गुरु-
द्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्यनिष्टमापद्यते । न चाकृतधीत्ये विशेषः, तेषामेव हिरण्यकशिप्यादीनां पाप-
प्रतीतिः । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः । विविश्रुत्यगात्स्वतोः प्रह्लादस्यानुभातः' [भाग.
४।२१।४७] इति । 'यदनिन्दित्पता मह्यं (मे त्वां)' इत्यारम्य 'तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्त-
दद्यात्' [भाग. ७।१०।१५-१७] इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च । बहुषु ग्रन्थेषु च निषेधः ।
कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः । यस्मिंस्तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः ।

६ ज. प्र. दी.—स्यादेव, यदि तेषां स्वतो गच्छत्
शापबलादेव द्वेषित्वमित्येतदग्रमितं स्यात् ; तदेव कुतः ? इत्यत
आह—भक्ता एव हीनि । प्रसिद्धमेवैतत् भागवतादावित्यर्थः ।

इतो वचनानामर्थान्तरकल्पनेति चेत्, 'यो द्विप्यान्' इत्यादि-
ह्नवात्स्यावितोषात् । हेतुन्तरं चाह—तत्रश्रेयति । 'अदो
अत्यद्भुतं ह्येन दुर्लभं चान्द्रिनामपि । पादुदेवे भगवति गति-

धैर्यस्य विद्विषः' [भाग. ७।१।१५] इति युधिष्ठिरेण द्वेषिणः कथं मुक्तिर्जातित्वेनैव तद्विषये प्रेक्षे कृते सति नारदेन 'मातृ-
व्यसेयो वधैयो दन्तवक्त्रश्च पाण्डव ! । पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्र-
शापारवदक्ष्युतौ ' [भाग. ७।१।३२] इति तदुत्तरत्वेन पूर्व-
पार्षदत्वादिकं कथ्यते । ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येत-
त्तज्ज्ञायते । कथमित्यत आह—अन्यथेति । यदि द्वेषो
मोक्षसाधनं स्यात्तदा किमत्राहुतम् ? यतो द्वेषोऽन्येनो मुक्ति-
मार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम् । पूर्वपार्षदत्वादिकं त्वप्रस्तुतमनुपयुक्तं
न वक्तव्य इत्यादित्यर्थः । ननु नारदेन 'निन्दनस्तवसत्कारन्य-
कारार्थे' [भाग. ७।१।२२] इत्यादिना भगवतो निन्दादौ
साम्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते, यदि स्तुतेरिव निन्दाया न
मोक्षसाधनत्वं स्यात्तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यमिति सत्प्रति-
पक्षार्थापत्तिरित्यतोऽस्यान्यथोपपत्तिमाह— भगवत् इति ।
साम्यं निर्दिष्टारत्वम् । भक्तानामपराधं भगवान्न गणयतीत्येत-
त्कृतं ! इत्यत आह—नेति । द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे
'भावो यथा कथञ्चिन्तनं, भवत्यस्य मोक्षस्य कारणम्' इत्यादि-

५ आ. मा. भा.—महातात्पर्यविरोधशक्तः पुरस्तात् । अयुक्तिमद्भयो, युक्तिमन्त्येव बलवन्ति
वाक्यानि । युक्तयश्चोक्ता अन्येषाम् । न चैषां काचिद्भतिः । साम्येऽपि वाक्ययोल्लोकानुकूलानुद्वल्यो-
ल्लोकानुकूलमेव बलवत् । लोकानुकूलं भक्तप्रियत्वं च नेतरत् । उक्तं च तेषां पूर्वं भक्तत्वम् । 'मन्ये सुरा-
न्मागवताङ्गयधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान्' [भाग. १।१।२४] इत्यादि । अतो न भगवद्वेषिणां
काचिद्वतिरिति सिद्धम् । द्वेषकारणमाह—राक्षसीमिति ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. वी.—भगवदुत्तोरकर्म एव सर्ववेदानां धन्यहा-
तात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषामुक्तिवाचिन्याम्, दशरेषां तु तदादिकूल्य-
मिति च विशेष इति भावेनाह—महातात्पर्येति । उक्तः
उक्तप्रायः । इतोऽपि बाध्यबाधकभावो युक्त इति भावेन
व्याप्तिं तावदाह—अयुक्तिमद्भय इति । साम्येयं मतम् ।
ततः किमिदं आह—युक्तयश्चेति । महातात्पर्यविरोधश-
क्तपक्षेण । अन्येषामनुकूलः । 'अन्येयं विषयप्रेम्णम्' 'गुह्य-
विद्वारम्' इति । सावकाशत्वनिवृत्तारक्षस्यविशेषाधैवमित्याह—
न-चेति । दशरेषां तुकेति शेष । इत्थं बाध्यबाधकभावो
युक्त इत्यभिरूप्य व्याप्तिं तावदाह—साम्येऽपीति । युगान्त-
रेण साम्येऽपीति वैशुन्यार्थं लोकानुकूलशब्देन लोकदृष्ट्याति-

वचनविरोधः स्यादित्यत आह—न चेति । कुतो नेत्य-
आह—द्वेषेति । हि यस्मादेतद्वचनमिति युक्तं परमोपे-
तस्मादित्यर्थः । यथोक्तम् 'यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिमवाप्ति-
तादृशी' [] इति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्
इत्यत आह—अन्यथेति । भगवद्वेषिणो मुक्तिभाजः तदनु-
धीत्वात्, भगवद्भक्तवत्, इत्यनुमानविरोध इत्यत आह—
नचेति । उभयोराकृतधीत्वे सति फलेऽन्यविशेष इति च
नेत्यर्थः । कुतः ? इत्यतः कालातीतत्वादित्याह—तेषामे-
वेति । आकृतं गीतामेव । विविधुर्ब्रह्मतीति सम्भावनादियं य-
आशङ्क्यामचेतनेषूपसङ्गयानात् । मर्षं मम । ननु बलत्वा-
विशेषात् 'यो द्विष्यात्' इत्यादिभिः 'द्वेषाद्वेदाद्य' इत्या-
दीनां कथं बाधनं ? इत्यत आह—यद्विहितं । निषेधो द्वेषस्य
मुक्तिसाधनतायाः । न केवलं बहुत्वाबहुत्वस्वरूपोऽपीत्याह—यस्मिन्निति ।
भगवतादौ ग्रन्थे 'भगवन्निन्द्या' इत्यादिनिषेधः ।

कावमानानुकूलत्वमुच्यते । ततः किमित्यत आह—लोकेति ।
इतरद्वेषप्रियस्य भगवत्प्रत्येव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव । किमु-
पात्तादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धमित्युक्तम्, तरुणमिति चेत्,
पार्षदस्तात्, वचनाच्चेत्याह—उक्तं चेति । प्रयत्नां लोका-
नामधीति । संरम्भेण मार्गमात्रेणामिति विद्वित्ताम् । उपर-
रति—अत इति । यतिः सद्भतिः । इमोऽप्येव मानव-
नन्ति । न भद्रोपेतिषां च महानपथे इति सर्वं समाहितम् ।
राक्षसीमित्यादि तु किमर्थः ? इत्यत आह—द्वेषेति । मोक्ष-
निष्पत्त्याप्त्यं भवतु, प्रवृत्तनारमको द्वेषस्तु कुतः ? ॥ गारा-
निश्वस्यमिति शेष । अन्येषामविद्यमानं मोक्षमेव तेषां इति ।
इत्याद्यष्टानिरासार्थमिति वा । अत्र कारणमिति मूलकारणम् ॥

७ ह. पै. भा.—कथम्भूतास्तेऽजानन्त इत्यत्राऽह—मोघाशा इति । मोघा आशा येषां ते
मोघाशाः, मोघमार्थना मृगदृष्णाजलपिपासुवत् । मोघानि कर्माणि येषां ते मोघकर्माणो मृगदृष्णो-
दकपानार्थगन्तवत् । मोघं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना मृगदृष्णाजलज्ञातृवत् । विचेतसो विगतविवेकाः ।
रक्षसामिषं राक्षसो प्रकृतिस्तापसो । असुराणामियमासुरी प्रकृती राजसी । राक्षसीमासुरी चैव
प्रकृति मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

८ पै. मि.—येषां कथेन पलम्बाह—मोघा-
शा इति । विगतं चेत्तो विरहलक्षणं येषां ते विषेतम् ।
पूर्वपक्षविषया यदाः । ते च कथमप्योवाणा मोघकर्माणो
मोघज्ञाना भवन्ति । तत्र भगवद्वाक्येनो मोघाशाः मोघा-

येषां आशा निरतिशयपुरुषार्थेणा येषां ते मोघाशाः,
मोक्षोपायज्ञानानुपपन्नान्निवृत्तमोक्षमार्गमाह इत्यर्थः । 'मोघ-
मोघ' इति शब्दाऽन्यत्रास्ति गलोनिः । मोघाणि कर्माणि
रक्षणार्थान्निवृत्तमोक्षमार्गमाह इत्यर्थः । येषां ते तपोऽहः । अस्यानि

हि ज्ञानाभावान्मोक्षाद्यैव व्यर्थं भवति, न तु स्वर्गांशः । ततश्च तेषां वैदिकानि स्वर्गाध्यायानि शिरोव्रीह्यानि कलन्ति । ज्ञात्वाऽप्यनाद्रियमाणानां तु पापिष्ठानां न तान्द्रियं कलन्तीत्यर्थः । 'मोघज्ञानाः' इति निन्दतां फलोक्तिः । मोघानि ज्ञानानि ऐहिकाधुमिकसकलैष्टसाधनतागोचराणि येषां ते तथोक्ताः । भगवद्वादिनां हि आधुमिकफलाभावेऽप्यैहिकं किञ्चिदफलमस्ति; भगवन्निन्दकानां महापापिष्ठानामैहिकमाधुमिकं वा न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यतः सर्वपुरपायवाद्या एव ते वराका इत्यर्थः । न केवलमिष्टापाप्स्यभावमाश्रमेते-

पाम्, किन्त्वनिष्टप्राप्तिरित्याह—राक्षसीमिति । अवहित-
हिंसादेतदुपप्रधाना तामसी राक्षसप्रकृतिः, आसुरी तु
शास्त्रान्मनुज्ञातनिषेधभोगदेवुरामप्रधाना राजसी प्रकृतिः,
मोहिनी तु शास्त्रीयज्ञानधर्मेण प्रकृतिः । तत्र भगवद्-
ज्ञानिनां मोहिनीप्रकृतिः, तदनादृशितामासुरी प्रकृतिः, तन्नि-
न्दकानां तु राक्षसी प्रकृतिरिति विवेकः । एवं प्रकृतीना-
मवान्तरास्तस्यैव सत्यपि निरयप्रापकत्वादे विशोषाभावात्तदा-
भिताम्योऽप्येते नरकगामिन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० स० टी०—न केवलमज्ञानन्त इत्येव वक्तव्यं सर्वस्य तथात्वात् । किञ्च ते मोघाज्ञाः परमार्थतो मोघे
स्वादिदेवतायां च ईश्वरं बिना कर्मैव फलमिति मोघा वा आशा येषां ते, अतएव मोघकर्माणिः मोघमेव
च ज्ञानमासुरं मायावादादिशास्त्रोपदेशजन्यं येषां तत एव विक्षिप्तचेतसः । सर्वत्र हेतुः राक्षसीमासुरी चेति ।
मम मनुष्यानुकरणे परमकारुण्यादिपरस्वभावनिर्गोचरीं प्रकृतिं स्वभावरूपां शब्दादिविपर्ययैकपरां राजसीमासुरीं
मायेत्यसुरा इति श्रूयमाणानां श्रिणाः राक्षसी तामसी शिरोव्रीहभरणैकस्वभावरूपां तथा मोहिनीं सात्विकराजसीं
मानुषीं प्रकृतिं संश्रिता इत्यासुरादयो मामवजानन्ति ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.—तेषां मूढत्वं विशदयति—मोघाज्ञा
इति । मोघाज्ञाः मोघं निष्फलं असमर्थात् केवलं हेतु-
पोषार्थं अमन्ति मत्तमन्तीति तथा । मोघं निष्फलमेव
भगवत्सैवान्तिककर्मवर्ताः । मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं
मोहकप्राप्तिकमगवत्स्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानयुक्ताः । विवे-

तसः अभ्यवसितमनसः । राक्षसीं हर्षहेतोपणरूपाम् । च
पुनः । आसुरीं परोपद्रवकरणरूपां मोहिनीं मद्विस्मयिकी
प्रकृतिमेव मायामेव स्वभावमाश्रिताः । अतएव मां मानुषीं
तनुमाश्रितं ज्ञात्वा अवमन्यन्ते इति पूर्ववाक्यस्य ॥ १२ ॥

११ नी० भा० टी०—मद्वक्तानाश्च ते मोघाज्ञाः ब्रूयैव आशा आशिषो येषां ते मोघाज्ञाः, तथा मोघक-
र्माणाः निष्फलोयोगाः । मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः, यतो विचेतसः निर्विवेकाः, यतो राक्षसी आसुरी च राज-
स्वमःप्रधाना मोहिनी मोहकरी प्रकृतिं श्रिताः 'छिन्धि भिन्धि पिय स्वाद परस्वमपहर' इत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणि
मवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ ! देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—ये पुनः श्रद्धयाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्वभु-
द्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ ! देवीं देवानां प्रकृतिं श्रमदमदयाभ्रह्मादिलक्षणांमाश्रिताः सन्तो मजन्ति
सैवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादि भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदि कारण-
मन्ययम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—ये पुनर्मगन्तं मजन्ते ? तानाह—
ये पुनरिति । महान्प्रहृतो यहादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं
येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याऽह—अभुद्रति । तुल्यन्दो-
ऽवधारणे । प्रकृतिं विशिनष्टि—शमेति । अनन्यस्मिन्प्रत्ययगुते

मयि परित्यजेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति—
अनन्यचित्ता इति । अज्ञाते सेवायुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिम्या-
मादौ ज्ञात्वा ततः सेवेवेत्याह—ज्ञात्वेति । अन्ययमवि-
नाशिनम् ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—ये तु स्वकृतैः पुण्यसञ्चयैः मां शरणमुपगम्य विध्वस्तसमस्तपापवन्धा देवीं प्रकृतिमा-
श्रिता महात्मानस्ते, भूतादिमन्ययं वाचनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया-साधुपरिजानाय

१ 'भजन्त्यनन्यमनसः' इत्यारम्भ 'ये मजन्ति तु' (१३९) इत्येतत्पर्यन्तस्यान्तरात् ये वा गौणमकयः श्रुतास्ता परमस्त्व-
ज्ञानि भवन्ति, परमकिण्वन्तश्च इति भक्तिर्गोमांशसिद्धान्तः । तथा च शाण्डिल्यसूत्रम्—'अन्तरात् तु देवाः स्तुष्ट्यास्यादौ
च कण्डत्वात्' (२।२।३) इति ।

अविगीता ।

मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसो मां भजन्ते; मत्प्रियत्वातिरेकेण मद्भजनेन विना मनसश्चात्मन्य-
बाह्यकरणानां च धारणमलभमाना मद्भजनैकप्रयोजना भजन्ते ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमवज्ञाप्रवृत्तमूढभूयिष्ठे लोके निष्फल-
स्त्वभावतार इति शङ्कायामवतारसाफल्यकारिणां महाहमनां
वृत्तव्यवसायेन भक्तिं प्रसन्नयति—महात्मानस्त्विति ।
महात्मशब्देन तु शब्देन च सिद्धं भजनौपधिकमतिशयं दर्शयन्
उद्देश्योपादयाश च विभजते ये त्विति । 'जनाः सुवृत्तिनः'
[७।१६] 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यादि प्राणुक्तं
प्रतिसन्धापयति स्वकृतेः पुण्यसञ्चयैर्मां शरणमुपग-
म्येति । 'देवीं सात्त्विकीम् । 'भूतादि' इत्यनेनाशक्योपादान-

परत्वं विवक्षितमित्याह बाह्यमनमेति । 'माम्' इत्यनेन
वतारपर्यवसितं सौलभ्यं सहेतुकमाह परमकारुणिकतयेति ।
अवतारस्य दयादिमूलकत्वेन कर्ममूलत्वाभावाज्ज्ञानसंशय-
भावोऽन्यथशब्देनोच्यते । अनन्यमनस्त्वं सहेतुकं विवृणोति
मत्प्रियत्वेति । अतोऽप्यार्ताद्यधिकार्यन्तरव्यवच्छेदार्थत्वात्
न्यधोभोजनत्वविक्षाऽतोचिता मत्प्रियत्वेति । पार्थशब्देनेन
सुलुत्त्वमपि दैवप्रकृतिरिति सूचितम् ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— नेतरे द्विपन्तीति दर्शयितुं देवानाह—महात्मान इति ॥ १३ ॥

६ अ. प्र. श्री.— ननु कुतोऽयं विवेकः ? इत्याकाङ्क्षायां
राक्षसादिभ्य इतरे न द्विपन्तीत्येतावदेव यत्कथ्यम् । भजन्ती-
त्यादि तु व्यर्थ इत्यत आह— नेतर इति । सत्यमेतत् ;

तथापि देवानां स्वरूपकथनार्थमेतत् । तच्च द्वेयाभावोपादायार्थ-
मिति भावः । देवानित्युक्तमजीवोपलक्षणम् ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— महात्मानोऽभुद्रान्तःकरणा माभीश्वरं पार्थ ! देवानामियं दैवी सात्त्विकी तामा-
श्रिता भजन्ति सेवन्ते । अनन्यमनसः न विद्यत ईश्वरादन्यत्र मनो येषां तेऽनन्यमनसः, ज्ञात्वा-
ऽवगत्य भूतादि मां सकलभूतान्तःकरणमव्ययं विनाशुरहितम् ॥ १३ ॥

८ वै. प्र. मि.— इतैर्यं तर्हि निमग्नमेव किं निःसिलमपि
जगत् ? नेत्याह—महात्मान इति । महाननेकगुणमकृतसुकृत-
शतशालितमलतयाऽधिक आत्मनो येषां ते तथोक्ताः । अत
एव दैवीं सात्त्विकीं प्रकृतिम् 'अमयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१]
इत्यादिब्रह्ममाणाभाश्रिताः भूतादि जगत्कारणं अव्ययं त्रिवि-
धपरिच्छेदशून्यं परं ब्रह्मैव लोकान्तमहर्षि मनुष्यत्वेनावतीर्णं
मां ज्ञात्वा अनन्यमनसो भजन्ति । अत्रापि 'महात्मानः'
इति बहुवचनात्तेषु त्रैविध्यं सूचितम् । सत्र 'परं ब्रह्मैवायं'

वासुदेवः' इति ये ज्ञात्वा बहु सम्पन्ते ते महात्मानो दुर्लभाः
'ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्' इत्यनेनोक्ताः । ये तु तथा ज्ञात्वा
भगवति प्रेमलक्षणां भक्तिं कुर्वन्ते, ते दुर्लभतराः 'भजन्ति'
इत्यनेनोक्ताः । ये तु 'वासुदेवः सर्व' इत्यद्वैतज्ञानसम्पन्नाः
'स महात्मा सुदुर्लभः' [७।१९] इति प्रागुक्ता, ते
दुर्लभतराः 'अनन्यमनसः' इत्यनेनोक्ताः । न विद्यतेऽयं
सात्त्विकद्वन्द्वमसद्वैतम्, तन्मनसस्तद्बुद्धय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

९ ष० त० श्री०— महात्मान इति । महात्मानस्तु मां भजन्ते । एते भगवद्गीता दैवाः प्रतीयन्ते 'सात्त्विका
भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भगवान्तस्मत्त्वा दैवास्तेषामर्थे निरूप्यते' इति भगवन्मुक्तोक्त्याश्रयात् ।
तथाहि 'दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः' इति 'अमयं सत्त्वसंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना वक्ष्यमाणां दैवत्वमावस्थां
समन्तान् श्रिताः दैवाः जन्मजन्मान्तरकृतानेकसुकृतसञ्चयैर्मां शरणमुपगम्य विध्वस्तपापा अन्तिमममति
सम्भूता महात्मशब्देनोच्यन्तेऽतएव मुक्तावधिकारिणः येषां सत्त्वसंशुद्धिरिति सात्त्विका मां भजन्ति, न कदा-
चिद्विद्वज्ज्ञानन्ति सर्वभूतादिमव्ययं सर्वकारणभूतमविकृतमानन्दमात्रकरपादमुखोद्गारादि ज्ञात्वा भगवन्मार्गावा-
द्यायेचरणोपदेशानुसारेण भजन्ति पुरुषोत्तमं मामेव । नान्यस्मिन्नक्षरादौ मनो येषामित्यनन्यभावेन भजन्-
सुकृतम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवमासुराणां स्वाज्ञानमुक्त्वा देवानां
स्वज्ञानमाह—महात्मानस्त्विति । हे पार्थ ! भगवत्स्वरूप-
श्रवणेकयोग ! महात्मानस्तु महान् अहमेव आत्मा येषां ते
महात्मानः । तुवाहः प्रकरणान्तरज्ञापनाय । तदेवाह—दैवीं

बीजात्मिकां देवत्वां वा प्रकृतिं स्वभावे आश्रिताः । अनन्य-
मनसः न विद्यते अन्यत्र मद्भूयतिरिति मनो येषां ते मां
भूतादि सकलजगत्कारणं अव्ययं नित्यं व्यापार्यं ज्ञात्वा
भजन्ति ॥ १३ ॥

११ नो० भा० श्री०— तथा ये महात्मानः अमुद्रचिन्तास्तु पूर्वध्वोऽन्यन्तं विवृणुणाः मां भजन्ति, गतो
दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकामचेतसः । किं गतानुगतिकतया दम्भेन ॥ भजन्ति ?
न; किं तर्हि ? मां भूतादि सर्वकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्तः भजन्ति ॥ १३ ॥

महात्मनां भेम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहारशमदमदयार्हिसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्चल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— भजनप्रकारं शृण्वति— कथमिति । मां प्रति चेतसा प्रवीभवन्तो भक्त्या परम प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
लक्षणकारमाह— सततमिति । सर्वदेति श्रवणावस्था एष्यते । सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥
कीर्तनं वेदान्तप्रवर्णं प्रणवजपय । अतः ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो

३ रा. भा.— अत्यर्थं शक्तिप्रयत्नेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाशुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मद्गुणविशेषवाचीनि भग्नमानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णानुसुदे-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु वन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भवननन्दननकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोबुद्धयभिमानपदद्वयकटद्वय-
शिरोमिरष्टाङ्गैरचिन्तितपासुर्कर्मशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगां
आकाङ्क्षमाणा आत्मनन्तो महास्यन्वयसाधिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— भजन्तोऽनुपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव
कीर्तनयतननमस्कारेषु श्रेयविश्यास्त्यप्रियशरणलक्षणवस्त्वया
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां श्रयाणां वाच्यन. काय-
कर्मरूपता तेषामेव प्रवर्णान्तरेषु सिद्ध प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतननमस्कारानित्ययुक्तवोपासनेष्वेव विशेषणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमतिप्रयत्नं मत्कृत्येत्यस्यार्थः । शृणु महाशु-
चिभ्यादिवत्कलितेऽप्यस्य चरमावयवतया कल्पितोऽद्य क्षणा-
शुमात्रेऽपीत्युक्तः । नात्रा स्वावृत्तादिशयसिद्धयर्थं मद्गुण-
विशेषवाचीनीत्युक्तम् । कामकीर्तनं वैशिष्ट्यादिकीर्तनस्योप-
लक्षणम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि स्वरूपतः प्रीतिजननाय पुन-
रभग्नमानोऽपि व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिक
सप्त प्रदेशोक्तशब्दोपादानम्, यथा 'सप्तमस्वरणेऽतुल्यक-
वेदिषु शब्द' इति । हृदयगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वरनेत्राहवि-
क्षिया' इत्यादिमन्त्रिलक्षणग्रन्थस्मारणम् । 'कृपित्वाचक-
शब्दो गण्य विवृतिवाचकः' [अ. भा. ५।७०।५] इति कृष्ण-
शब्दोऽपि पुराणैरेतत्प्रतिपादनमुखेन परम्युद्वादिषमस्ताव-
स्यावाचारण इति ज्ञापनाय व्यापकयोगेभ्यो पठितः । अवता-
रान्तरेष्वपि कृष्णशब्दः प्रयुज्यते । 'उद्धृताश्च वराहो वृष्णेन
घतवाहुना' [म. भा. १।५] इति । यदा नारायणेति परत्वाजु-
सन्धानम्, कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौख-

य्यानुसन्धानम् । 'यशोशान्त्युत गोविन्द माधवानन्तः केदाव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केषलम्' । 'नाश्रोऽस्ति
यावतो शक्तिः पापनिर्हरणे हरे' । 'कमलनयन बाहुदेव विष्णो
परणिपराच्युत शङ्खचक्राणे' [वि. पु. ३।७।३३] 'एता-
वतालमयनिर्हरणाय पुंसा' [भाग. ६।३।२४] 'सहोत्यै
नासयणशब्दमात्रम्' [वा. गी. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मतनियौ च मीमादिता-
दित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । तथैव सततं भक्तदत्तमर्थं ।
मत्कर्मस्त्वित्यादिकं कर्ममपि पोषसाभाषकत्वनिवृत्तप्रदेशनम् ।
तत्कर्मयतने दृढसङ्कल्पत्वं भवत्यामापदि, सम्पदि चास्याप्रवण-
पनिहारार्थम् । भक्तिभारेत्यादिकं ग्रन्थमस्य रामप्राप्तवृत्त-
नम् । 'मनोबुद्धयपिमायेन सह न्यस्य धरातले । कर्मवचनानु-
पादाङ्घ्रिस्तत्रैव पथमम्' [सा. सं. १।१।८७] इत्युक्तोऽष्टा-
ङ्गप्रणामः । 'नित्ययुक्ता' इति आशंसायां क्त इत्याह नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । आकाङ्क्षमाणाशब्दानुसन्धानान्तः,
'तच्छील्यव्ययवोचनशक्तिरु चानय' [अष्टा. ३।२।१२९]
इत्यनुशासनम् । 'दासगृताः' [पं. रा.] इत्याद्युपस्वरूपाजु-
रूपेण नित्ययोग विनिर्दिष्टि— आत्मवन्तो मदास्यन्वय-
साधिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पं. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो मापमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मापीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्त इत्यर्थः १४

महात्मनां प्रेम-भक्ति-भजन-प्रकाराः ।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— कथम् ? सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियो-
पसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाञ्चल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः,
नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मनो भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

२ आ. भा. ध्या.— भजनप्रकारं पृच्छति— कथमिति । नो प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः
तत्प्रकारमाह— सततमिति । सर्वदेति श्रवणावस्थां सूचते ।
कीर्तनं वेदान्तप्रवर्णं प्रणवजपम् । व्रतं ब्रह्मचर्यादि । नमस्यन्तो
सदासंयुक्ताः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थं मत्प्रियत्वेन मत्कीर्तनयतननमस्कारैर्विना क्षणाशुमात्रेऽप्यात्मधारणमलभ-
मानाः मद्गुणविशेषवाचीनि भग्नमानि स्मृत्वा पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा हर्षगद्गदकण्ठा नारायणकृष्णवासुदेव-
त्येवमादीनि सततं कीर्तयन्तः तथैव यतन्तः मत्कर्मस्वर्चनादिकेषु बन्दनस्तवनकरणादिकेषु तदुपकारकेषु
भवननन्दनवनकरणादिकेषु च दृढसङ्कल्पा यतमानाः, भक्तिभारावनमितमनोयुद्धयभिमानपदद्वयकरद्वय-
शिरोभिरष्टाङ्गैरचिन्तितपांसुकुर्मदशर्करादिके धरातले दण्डवत्प्रणिपतन्तः, सततं मां नित्ययुक्ताः नित्ययोगी
आकाङ्क्षमाणा आत्मवन्दो महास्थव्यवसायिन उपासते ॥ १४ ॥

४ वे. भा. चं.— भजन्तीत्युपासनं प्रसक्तम् ; अथ तदेव
कीर्तनयतननमस्कारेषु प्रेरयिष्यादत्यर्थप्रियत्वरूपगुणवत्येव
विशेष्यते— सततमिति । कीर्तनादीनां त्रयाणां काव्यनःकाय-
कर्मरूपतां तेषामेव प्रकरणात्तेषु सिद्ध प्रकारं 'सततं' इत्यस्य
च कीर्तनयतननमस्कारनित्ययुक्तवोपासनेष्वविशेषेणान्वयमाह
अत्यर्थेति । अत्यर्थमतिप्रियत्वं भक्त्येत्यस्यार्थः । क्षणे महाप्र-
थिव्यादिवत्कल्पितेऽप्यस्य चरमावयवतया कल्पितेऽपि क्षणा-
शुमात्रेऽपीत्युक्तम् । नात्रां स्वादुत्वातिशयसिद्धयर्थं मद्गुण-
विशेषपवाचीनीत्युक्तम् । नामकीर्तनं कैश्चिदादि कीर्तनैश्चोप-
सक्तम् । गुणानुसन्धानाभावेऽपि हवरूपतः प्रीतिजननाय पुनः
भग्नमानानीति व्यपदेशः । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा इत्यादिक
तत्प्रवेष्टोक्तप्रवेष्टोपादानम्, यथा 'तवामस्मरणेऽद्वैतपुलक-
बोधिप्रथ' इति । हर्षगद्गदकण्ठा इत्यनेन 'स्वरनेताङ्गवि-
क्षिप्ता' इत्यादिभक्तिरूपगमन्यस्मारणम् । 'कृपिर्भुवाच-
शन्दो गन्ध निर्वृतिवाचकः' [म. भा. ५।१००।५] इति कृष्ण-
शन्दोऽपि पुरार्थहेतुस्वप्रतिपादनमुखेन परव्युत्पादिसमस्ताव-
स्यासाधारण इति शापनाय व्यापकयोर्मध्ये पठितः । अवता-
रान्तरेष्वपि कृष्णसङ्घः प्रयुज्यते । 'उद्गुणाति वराहो हृष्येन
पातमद्गुना' [म. भा. ५।५५] इति । यद्वा नारायणेति परबालु-
सम्पानम्, कृष्णवासुदेवेति तु अवतारविशेषपरतया सौत्-

भ्यानुसन्धानम् । 'यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केदाव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम्' । 'नामोऽस्ति
पावतो शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः' 'कमलनयन बाहुदेव विष्णो
वरगिधराच्युत शङ्खचक्रपाणे' [वि. पु. ३।७।३३] 'एता-
वतालमपनिर्हरणाय पुंसा' [भाग. ६।३।१४] 'सङ्कीर्त्य
नारायणशब्दमानम्' [पां. गी. १९] इत्यादिषु सर्वत्र
सङ्कीर्तनप्रभावः प्रसिद्धः । रहसि जन्मसन्निधौ च श्रीबादिश-
हित्यमपि सततशब्देन व्यञ्जितम् । तथैव सततं भक्त्यर्थम् ।
भक्तकर्मस्वरूपादिकं कर्मभक्तिप्रेमसाधारणयतनीविषयप्रदर्शनम् ।
तत्कर्मस्वरूपेण दृढसङ्कल्पत्वं महत्त्वाभापदि, सम्पदि चान्याप्रयण-
परिहाराभेम् । भक्तिभारेत्यादिकं प्रणामस्य रागप्राप्तत्वरूप-
नम् । 'मनोयुद्धयभिमानेन सह न्यस्य धरातले । ईश्वरानुर-
पादाङ्गिरस्तत्रैव पथम्' [सा. सं. ६।१८०] इत्युक्तोऽष्टा-
क्षप्रणामः । 'नित्ययुक्ता', इति आशेसायां च इत्याह नित्य-
योगमाकाङ्क्षमाणा इति । काङ्क्षमाणशब्दयानप्रत्ययान्ताः,
'ताच्छ्रीत्यवयवोचनरूपिण चानम्' [अष्टा. ३।२।१२९]
इत्यनुशासनात् । 'दासवृत्ताः' [पं. रा.] इत्यायुचवत्प्रातु-
रूपेण नित्ययोगं विक्षिन्ति— आत्मवन्दो महास्थव्यव-
सायिन इति ॥ १४ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— सततं सर्वकालं कीर्तयन्तो मापमाणा यतन्तो यतमानाः, दृढव्रताः दृढं व्रतं येषां
ते दृढव्रताः, नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो मामीश्वरं भक्त्या प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्त इत्यर्थः १४

८ वं. ब्र. गि.— तत्र 'भजन्ति' [११.३] इत्यनेनोक्तं भजनप्रकारमाह—सततमिति । भक्त्या प्रेमलक्षणया सततं माधुपासते इति प्रथममन्वयः । त्रिविधप्रपासनं मानसिकं वाचिकं कायिकं चेति । तत्र मानसिकं दर्शयति—नित्ययुक्ता इति । तैलधारावदविच्छेदस्वरूपेण चित्तस्य ध्येयकारतारपतिर्निवयोः, तदन्तो नित्ययुक्ताः । एवं ध्येय एव पति-निष्ठितस्य चित्तस्य विशेषेण बह्निर्गुणाने सति कायिकप्रपा-

सनमाह—नमस्यन्त इति । नमस्काररूपकायिकोपासन-परिश्रान्तानां वाचिकोपासनमाह—कीर्तयन्त इति । भक्तये श्वेतवर्मस्कारकीर्तनयोरपि द्रष्टव्यम् । भगवन्नामसङ्कीर्तनरूप-वाचिकोपासनानन्तरं यतन्तः विक्षिप्तस्य चित्तस्य पुनर्मग्न-नमूयैकाकारतापाठने यतमानाः । अत्र हेतुः—दृढव्रता, दृढमविचार्यं व्रतं भगवद्भजनैकान्यरूपं येषां ते तपोक्ताः सन्तस्त्रिरूप्योपासते ॥ १४ ॥

९ व० त० १० वी०—सततमित्यादि । अयमर्थः—सच्चिदानन्दा द्विविधा. स्वरूपात्मका धर्मात्मकाश्च । एवं द्विविधा अपि आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिविधाः । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान्पुरुषोत्तमः, आध्यात्मिकं तद्रूपमक्षरं द्वितीयः पुरुषः, आधिभौतिकं तद्रूपं क्षरं प्रथमपुरुषः । धर्मात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । सादृशाधिभौतिकसदृशात्मकान्यष्टाविंशतितत्त्वानि । सादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । सादृशाधिभौतिकचिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं सुखम् । एवमेव यथातथान्तरातिरोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्मकस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येष्टिरोभावो दुःखाभावः स एव मोक्ष इति लोभेरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादेस्तदेव फलं स्वरूपात्मकस्यैकानन्दस्यैव सर्वथोद्भवः सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि धर्मात्मकतत्त्वाधिष्ठानकाधिभौतिकानन्दस्येष्टिरोभावो लौकिकदुःखाभावः सर्वथोद्भूतो लौकिकसुखमित्यादि बोध्यम् । तेषां भजनप्रकारमाह द्वाभ्यां बाह्याभ्यन्तरभेदतः । निरन्तरं कीर्तयन्त इति वाचिकं कीर्तनमुक्तम् । यतन्त इति श्रवणेऽर्चने च यत्नं कुर्वन्त इति श्रवणार्चनभक्तिर्निरूपिता । श्रवणं ज्ञानपूर्व वा निरूपितम् । दृढानि यद्वाद्भीजन्माष्टमीरामनवमीवामनद्वादशीर्नृसिंहजयन्तीसप्तकानि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः, इति स्मरणमुक्तम् । नमस्यन्त इति वन्दनम् । भक्त्या चरणसेवया मां पुरुषोत्तमं सर्वत्र उपासते दास्यभावेन भजन्ते । नित्ययुक्ता इति योगसिद्धरीत्या कर्मकरणप्रकारः स्मारितः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.—ते च द्विविधाः, भक्ता ज्ञानिनश्च, तत्र प्रथमं भक्तानां भजनप्रकारमाह—सततमिति । सततं निरन्तरं मा कीर्तयन्तः लीलास्वरूपज्ञानेन श्रीभगवत्शक्तप्रकारेण गुणगानं कुर्वन्, सर्वत्र बहुलप्रेमकथयन्त । यतन्तश्च कीर्तने यत्नादिकं इष्टां, इन्द्रियनिग्रहं वा कुर्वन्तः । अकारेण श्रवणादिकं ज्ञाप्यते । पुन कीदृशा ? दृढव्रता

दृढं ऐहिकपारलौकिकयोर्भेदकनिष्ठं मोक्षसाधनपरिधत्तं अत निधयो येषां सादृशः । किञ्च नमस्यन्तश्च 'किमासनं ते शरदासनाय' इत्यादिना परमाष्टापनवस्तुत्करनमस्कारं कुर्वन्त स्वदेव्याविभावपूर्वकं, अकारेण श्रवणादिकमपि कुर्वन्त । पुन कीदृशा ? नित्ययुक्ताः साधनानां सदैवपरिचिताः । भक्त्या जेहेन, न तु विहितत्वेन, माधुपासते सेवन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ वी० भा० १० वी०—भजनस्वरूपमाह—सततमिति । यतन्तः इन्द्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृष्टान्यहिंसादीनि व्रतानि येषां ते दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां हृदयेऽद्य प्रतिमादिरूपं वा । भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—ते केन केन प्रकारेणोपासते ? इत्युच्यते—ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तत्र ज्ञानमेकत्वेन 'एकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुः आदित्यादिरूपेण अवस्थितः' इत्युपासते । केचिच्च "बहुपाऽवस्थित एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूपः" इति च विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं बहुधा बहुमकारेणोपासते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्तस्या
पृच्छति— ते केनेति । सत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतार-
यति— उच्यते इति । इत्येते पृथ्वते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते
ज्ञाने यज्ञशब्दः । ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे । देवतान्तरव्यान-
त्यागमविशद्व्युत्पत्तिं दर्शयति— अन्यामिति । अन्ये ज्ञ-
स्त्वेन

मिष्टा इति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते— तच्चेति । उत्तमा-
धिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकार-
माह— केचिच्चेति । तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति—
केचिदिति । बहुप्रकारेणान्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अन्येऽपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाख्येन यज्ञेन च यज्ञन्तो मामु-
पासते । कथं ? बहुधा पृथक्त्वेन जगदाकारेण विश्वतोमुखं विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासते । एत-
दुक्तं भवति— भगवान् वासुदेव एव नामरूपविभागानर्होतिष्ठस्मचिदचिद्वस्तुशरीरः सन् सत्यसङ्कल्पो
विविधविभक्तनारूपस्पृहलचिदचिद्वस्तुशरीरः स्यामिति सङ्कल्प्य स एक एव देवतिर्गृह्मनुपस्थाप्यारख्य-
विचित्रजगच्छरीरोऽवतिष्ठत इत्यनुसन्दधानाश्च मामुपासते— इति ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— 'मज्जनयन्ममनसः' इत्यनन्यमन-
स्त्वेन प्रथममुपासनं विशेषितम् ; ततश्च कीर्तनादिभिरन्तराङ्गैः ।
अथ वेद्याकारविशेषप्रदर्शनेनापि तदेव विशेष्यते 'ज्ञानयज्ञेन'
इत्यादिना 'सदसबाह्मर्षेण' [११९] इत्यन्तेन । चकारः
पूर्वोक्तकीर्तनादिसङ्ख्यार्थः । अपिस्तु 'अन्ये' इत्यनेनान्वितः ।
अन्यथा नैर्घेक्यादित्यभिप्रायेणाह अन्येऽपीति । अन्यस-
ब्दोऽन्य पूर्णोपासकरः । यज्ञेन यज्ञन्तः यज्ञेन ग्रीणयन्त इत्यर्थः ।
'बहुधा' 'पृथक्त्वेन' इत्यनेन समख्ययष्टितद्व्यन्तरूपसमस्त-
सङ्गद इत्याह जगदाकारेणेति । विश्वतोमुखयन्तस्यापि तन्म-
मिष्याहारानुगुणं विवक्षितमाह विश्वप्रकारमिति । नन्वेक-
त्वेन पृथक्त्वेन चोपासत इत्यन्यः किं नोच्यते ? कथं चैक-
त्वेन सतो बहुत्वेनावस्थानम् ? तेषां सविकारसंसारित्वा-

विशेषात् पृच्छति ; बहुधावस्थितस्यैकत्वेनोपासितुंष्टिषिधिविज्ञा-
न्तिश्च स्वादित्याह एतदुक्तमिति । एतेन परोक्षप्रक्रिययो-
पासनविधानपरपर्यं भेदाभेदादिवर्णनं च प्रयुक्तम् । भगवा-
नित्यनेन सृष्टयद्यौषधिकगुणप्रपञ्चप्रदर्शनम् । वासुदेवशब्दे प्रथ-
मादेन सर्वसामानाधिकरण्यावस्थादिनिदानसर्वशरीरकत्वपर्यव-
सितव्याप्तिविशेषः ; द्वितीयादेन सृष्टिप्रयोजनं कीर्तयितुं प्रयु-
ज्यते । द्वाभ्यां च पञ्चाभ्यां अनन्तोपासकैकान्तिवत्तद्वीर्य-
मवर्धयेत्येवमपि स्मारितः । पृथिव्यादिवहुवृत्तमानस्य प्रत्यक्षा-
विसिद्धत्वादेवैकत्वेन सतो बहुदृष्ट हि शास्त्रवेद्यम् ; ततश्च तया-
भूतिरस्य एवाह वाक्यतात्पर्यम् ; तस्यैकस्य सर्वशरीरकत्वेन
निर्व्युद्धमिति न कथिदोषः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— 'सर्वत्र एक एव नारायणः स्थितः' इत्येकत्वेन, पृथक्त्वेन सर्वतो बेलक्षणेन ।
बहुधा हि तस्य रूपं 'आभाति शुक्लमिव लोहितमिवार्थो नीलमथोऽर्जुनं' इति सनत्सुजाते [म. भा.
५।४४।२६] 'दैवमेवापरे' [४।२५] इत्युक्तप्रकारेण बहुवो वा बहुधा ॥ १५ ॥

६ ज. म. दी.— एतत्त्वेन द्वैतमात्रमिति व्याख्यातम-
सत्, मिष्याभावनात्वादिति भावेनाह सर्वत्रेति । सर्वत्र स्थितो
नारायण एक एवेति योजना । पृथक्त्वेनादित्येकान्तादिरूपेण-
त्यसदिति (र्ग.) भावेनाह— पृथक्त्वेनेति । अपरस्तु

पृथक्त्वेनेत्येतत्सम्यग्व्याख्यायाम बहुत्वेनैवादित्यादिरूपेणेति
व्याख्यातवानत आह— बहुधेति । कथमित्यत्र आगमैर्नैव
दर्शयति— शुक्लमिवेति । इत्येकान्तोऽप्यर्थः । प्रकारान्तरेण
व्याख्याति— दैवमेवेति ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ज्ञानपक्षेन ज्ञानमेवेश्वरविषयं यज्ञस्तेन यज्ञेन च । अन्येऽपरे जन्तवो यज्ञन्तः
पूजयन्तो मामीश्वरमुपासते सेवन्ते । एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति । पृथक्त्वेनेन्द्रविषयवर्णादित्यादिरूपेण ।
बहुधा बहुप्रकारैर्व्यवस्थितं तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा विश्वरूपधरं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

८ वै. म. गि.— एवम् 'मज्जति' [१।१३] इत्यने-
नेकः प्रेमभक्तिप्रजननकारः प्रदर्शितः, इदानीं 'अन्य-
नसः' [१।१३] इत्यनेनोक्तमद्वैतज्ञानरूपं भजनप्रकारं
दर्शयति— ज्ञानयज्ञेनेति । 'वासुदेवः सर्व' [७।१९]
ति सर्वोपलक्ष्यदर्शने ज्ञानम्, तदेव यज्ञः, तेन ज्ञानय-
ज्ञेन मां यजन्तः ज्ञानपूजां कुर्वन्त उपासते अनुसन्दधते ।
गाने यज्ञपवित्रकरणं तु 'श्रेयान्द्रव्यमवाद्याज्याज्ञानयज्ञः'
[३३] इति ऋषिप्रायोक्तश्रैष्ठ्यस्मात्तन्नायेति ज्ञेयम् ।
गी. द्वि. २१

'अपि च' इत्यनेन पूर्वश्लोकोक्तमजन्तस्य ज्ञानयज्ञाकृत्या-
द्वद्वाङ्मिमांशकृतसङ्ख्ययो दर्शितः । ज्ञानपक्षे प्रकारभेदानाह—
एकत्वेनेति । 'प्रज्ञैवाहं' इत्येकपाठमभ्यावरूप एको ज्ञान-
यज्ञः ; तथा पृथक्त्वेन आदित्येकान्तादिरूपेण 'भगवानेक
एव बहुधा स्थितः' इत्यनुसन्धानरूपो द्वितीयो ज्ञानयज्ञः ;
तथा 'विश्वतोमुखं विश्वरूपम्, सर्वोपलक्षो भगवान्' इत्य-
नुसन्धानरूपसृष्टीयो ज्ञानयज्ञः । एतेषां त्रयस्तुतः स्वस्व-
भेदाभावेऽपि ब्रह्मभेदमात्राद्भेदः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च ज्ञानयज्ञेन चेति । भक्त्योपासते इति पूर्वमुक्तम् । ज्ञानयज्ञेन चोपासते इत्युच्यते । अत्र यज्ञपदेन 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' [४।२४] इति पूर्वोक्तप्रकारः स्मारित इति गम्यते । तेन च मामक्षरस्वरूपमुपासते । तत्रापि प्रकारभेदः । केचिदेकत्वेन 'सोऽस्मि' इत्यात्मभेदभावनया तान्त्रिकाः । 'आत्मानं परम ध्यायेत्' इत्यादिवाक्यात् । केचित्पृथक्त्वेन राजसत्त्वान्त्रिका भेदभावनया दासोऽस्मीति रूपया मा स्वाप्तिमुपासते । केचित् बहुधा शिवशक्तिसूर्यगणेशादिविधेन । यथा ब्रह्मादिभिः बहुधा घटपटादिजगदाकारेणावितृप्तमेव सन्तमेवं त्रिशतोमुखं त्रिश्वप्रकारत्वेनावरितं सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं मामुपासते ॥ १५ ॥

१० पु. स त — एवं भक्तानां भजनप्रकारमुक्त्वा सन्ति, तानाह—एकत्वेन 'सोऽहं ब्रह्मास्मि' [] इति ज्ञानिनामाह—ज्ञानपदेनेति । अन्ये ज्ञानिना ज्ञानयज्ञेन चापि ज्ञानात्मकयजनप्रकारेण चापि यजन्तो हव्ये मा पूजन् । तदप्येन विधतोमुखं सर्वात्मकं माम्, एवमनेकप्रकारेण मामुपासते भजन्त इत्यर्थः । अविद्यादेन चकारेण च पूर्वोक्त भजनापेक्षया हीनत्वं व्यज्यते । ज्ञानभजने बहव प्रचाराः ।

११ नी० भा० दी०— ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातञ्जलाः । एकत्वेन 'अहमेव भगवान्वासुदेवः' इत्यभेदेनौपनिषदाः । पृथक्त्वेन 'जयमीश्वरो मम स्वामी' इति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं 'विश्वतोमुखं सर्वैर्द्वारैर्विरक्तश्चिदृष्ट तज्जगत्स्वरूपमेव, यच्छ्रुतं तन्नामैव, यत्तुं भुक्तं वा तत्सदस्तिमेव' इत्येव विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मामुपासते ॥ १५ ॥

बहुधाभजनहेतुमुक्तं भगवतः सर्वात्मकत्वम् ।

अहं कैतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निहं हुतम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— यदि बहुभिः प्रकाररूपासते, कथं त्वामेवोपासते ? इत्यत आह—अहं क्रतुरिति । अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव । अहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधाऽहमहं, पितृभ्यो यदीयते । अहमौपधं, सर्वप्राणिभिर्देवद्यते तदीपधशब्दवाच्यम् (शब्दितं) ग्रीहियवादिसाधारणम् । अथवा 'स्वधा' इति सर्वप्राणिसाधारणमन्त्रं, 'औपधं' इति व्याघ्रपुष्यमार्थं मेपजम् । मन्त्रोऽहं, येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन्हूयते हविः सोऽग्निरहमेव । अहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

१ क्रतुर्वैश्विकितरुप उक्त्वादि, 'तं यथा समुद्रं लोत्वा एव सर्वं यज्ञकृतोऽपि यन्ति' 'ये च पुरस्तादेव ओपगतायुष्मका यन्ते सर्वेऽग्निभोममपियन्ति' (ऐ. भा. १।४।३) इति श्रवणात्, 'तन्मैतस्य यज्ञकृतोऽप्युत्वार ऋत्विज' (ते. भा. २।३।१) इत्यादि दर्शनात् । 'युपसदि हो यज्ञं क्रतु' इति विष्णुसहस्रनामभाष्ये भगवत्प्रादाचार्या । 'हं क्रतुं कुर्वीत' (छा. ३।१।१) इत्यत्र तु ऋतुनिश्चयोऽप्यवधारणम् — एवमेव, नान्येत्येवमिच्छन् प्रत्यय इति त एव । असोमा यज्ञा, ससोमा, कलव इति माग यतव्याख्याया (३।१।३।२) श्रीधर । 'यज्ञं महायज्ञा, औपासनादयः सप्त, पाकयज्ञा औपासिहोनादयः सप्त हविर्देवाश्च षण्पदोनोपता । अग्निभोमादयः सप्त सोमसदस्या कलव' इति विष्णुसहस्रनामव्याख्याने पराशरमहाचार्य । कियत् इति क्रतु कर्मनामाय वा, 'यो जात एव प्रथमो यन्तृत्वादेनो देवान्क्रतुना पर्यमप्य' (अ. स. १।६।०) इत्यादौ दर्शनात् । प्रजा वा, 'क्रतु । अयु । धी' (निषे. ३।५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ओपधिप्रभवमौपधम् अयम् 'ओप धोऽप्योऽग्रम्' (ते. २।१) इति श्रुतेः । औपे दाहक जायामो धीयते प्रक्षिप्यत इत्यौपधमिति केचित् ॥ एवमपि पूर्वत्र परव च सम्यग्यते । एतद्वैज्ञानमपि भगवदुपासनमिति सूचयितुं प्रत्येकमहंशब्दः । अत्र कारकत्वापख्यासभेदोद्वेकिक कर्म कथमग्निग्राह्यत्वं प्रापयतीत्युच्यते २ इति भगवान्ना अग्निनगुप्ताचार्या — एकस्यैव निर्माणस्य त्रयतत्त्वत्वं परिकल्पितसाधनाधीन कर्म पुनरेकैव निर्वर्त्यते, क्रियायां सर्वकारकारणसाक्षात्कारावस्थाने मयत्तदप्राप्तिं प्रत्यविदूहत्वात् । उक्तं च—'हेव क्रिया रिमदा दक्षि दिवस्य पञ्चद्विती । नव्ययिनी स्वमार्गत्वा शता सिद्धिप्रादिका ॥' इति । मयानुक्तम्—'उपक्रमे देव शुद्धिर्वाभाभावाद्यामिनी । उग्रहनिष्कले सा गायामागुलायिनी ॥' इति । तत्र तत्र विवक्षित विचारितवन्नेतद्वितीदोपारम्भ्यते । इत्यादौ ।

— अविर्मता ।

२ आ. शां. व्या.— भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिद्धयतीति शङ्कते— यद्वीति । प्रकारमेवमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह—

अत आह्वेति । ऋतुयज्ञशब्दयोरपौनरुक्त्यं दर्शयन्त्याचष्टे— श्रौत इति । क्रियाकारफलजातं भगवदतिरिक्त नास्तीति समुदायार्थे ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तथा हि विश्वशरीरोऽहमेवावस्थित इत्याह—अहमिति । अहं ऋतुः अहं ज्योतिष्टोमादिकः ऋतुः, अहमेव यज्ञो महायज्ञः, अहमेव पितृगणपुष्टिदा स्वधा, औषधं हविश्चाहमेव, अहमेव च मन्त्रः, अहमेव चाज्यम्, प्रदर्शनार्थमिदम्, सोमादिकं च हविरहमेवेत्यर्थः । अहमाहवनीयादिकोऽग्निः, होमश्चाहमेव ॥ १६ ॥

४ वे. शा. चं.— यद्यपि परब्रह्मादिरूपेणैकत्वप्रयत्ने ऋतुं शक्ये, तथापि अनन्तरप्रत्यावृत्तौ एवार्थ इत्यभिप्रायेण 'अहं ऋतुः' इत्यादिश्लोकपठ्यस्य प्रवृत्तिसत्प्रत्ययै चाह तच्चाह्वीति । ज्योतिष्टोमादिक इत्यनेन महायज्ञ इत्यनेन च विषयविशेषप्रदर्शनात् ऋतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारः । शरीरमानसश्रौतस्मार्तार्थविभागस्तु न प्रसिद्धपुस्तकरीति भावः । महायज्ञः भग्नयज्ञादिः पञ्चविधः । अविशेषादेवकारः सर्वत्रान्वेतव्यः । ऋतुतदवयवादिप्रसङ्गात् स्वधाशब्दसहपाठादा-

ज्यस्य च पृथगुक्तत्वादोषधिविकारहविर्विशेषविषयोऽयमौषधशब्द इत्याह औषधं हविश्चाहमेवेति । एतेन स्वधौषधशब्दयोरपनेपजादिरवयवव्याख्या प्रत्युक्ता । 'विशेषविधिः शोपनिषेधार्थ' इति शङ्का परिहरति प्रदर्शनार्थमिति । एवमुत्तरेष्वपि पितृमहादिकथनं प्रपितामहादिप्रदर्शनार्थं प्राप्यम् । अत्राग्निशब्दस्य प्रकरणविशेषाद्भूततृतीयादिमाहविषयत्वं न युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—अहमाहवनीयादिकोऽग्निरिति । हविषा प्रागुक्तत्वात् न हुतशब्दो भावार्थ इत्याह—होमश्चेति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह—अहं ऋतुरित्यादिना । ऋतवोऽग्निष्टोमादयः । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । 'उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः' इत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

६ ज. म. दी.— 'विश्वोमुक्तं इत्युक्त सर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयत्युत्तेण' इत्यन्यथा व्याख्याननिरासार्थमाह—प्रतिज्ञातमिति । अन्यथा प्रतिज्ञातानुक्तिप्रसङ्ग इति भावः । व्याख्याने

तु 'रतोऽहमिच्छे' [७८] इत्यादेरिव प्रवक्ष्यम् । 'ऋतव' इति ऋतुयज्ञशब्दयोरपौनरुक्त्यमाह । सामान्यविशेषभावेन भेद इत्यर्थः ॥ १६ ॥

—७ ह. पै. भा.— कथमेकस्यैव भगवतो बहुविधत्ववचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽत्मनो बहुविधत्वं दर्शयितुमाह—अहमिति । अहं ऋतुः सोमयागमभेदोऽग्निष्टोमादिः । अहं यज्ञोऽहरहः क्रियमाणो देवपज्ञादिः । अहं स्वधा पितृपूजात्मको यज्ञः स्वधेऽप्युच्यते पितृपज्ञादिः । अहमौषधं यज्ञाभ्यादिनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते तदौषधं हरीतक्यादि । मन्त्रोऽहं येन देवेभ्यो हविर्वीर्यते यजुरादिः स मन्त्रः । अहमेवाऽऽज्यं घृतम् । अहमग्निः, यत्र हविर्हयते स आहवनीयादिः । अहं हुतं होमस्तदप्यहम् ॥ १६ ॥

८ वे. प्र. गि — विषयत्वमेव प्रपन्नयति चतुर्भिः—अहमिति । सर्वस्वरूपोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशप्रधानं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टाकपालादिकीर्तनवदवयुस्यानुवादः । ऋतुः प्रीतोऽग्निष्टोमादिः, यज्ञस्तु स्मृतौ वैश्वेदादिर्महायज्ञत्वेन

भुतिस्तुतिप्रसिद्धः, स्वधा पित्र्यं ब्राह्मम्, औषधमौषधिसम्भवं भेषजं वा, मन्त्रो वागपराधनुवाक्यादि । आज्यं सर्वहविरपलक्षणमिदम्, अग्निराहवनीयादि, हुतं होमः, घृतं सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

९ स० त० दी०— अन्त्यपक्षमेव ज्ञानं सिद्धं विवृणोति—अहमिति चतुर्भिश्चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थम् । अत्र स्वस्य सर्वरूपत्वात् 'सर्वोऽहं' इति वक्तव्यत्वेऽपि यत्तदेकेश्वररूपेण कथनं तद्वैश्वानरद्वादशकपालाष्टादशकपालादिकानां तथैव सिद्धत्वादिति तत्तद्रूपत्वं ज्ञात्वा मा भजतां मत्त एव सर्वं फलं इति बोधयितुमाह—ऋतुरिति । ऋतुः श्रौतकर्मसु सङ्कल्पः अहं प्रज्ञाव । यज्ञः श्रौतः सोमादिरहम् । स्वधा पितृभ्यो दीयमानमन्नं नान्दीमुत्तादौ । औषधं व्रीशादिकमन्नं ब्रह्म । मन्त्रो गायत्र्यादिः, आथर्वणश्च ब्रह्मकर्मरूपोऽहं याज्यापुरोनुवाक्यादिरूपश्च । आज्यं घृतं सर्वहव्योपलक्षणमेतत् । अग्निशेतादिरूपोऽहं पञ्चाम्रविद्यासिद्धश्च । हुतं हविःप्रक्षेपोऽहं ब्रह्म । तदुपासनत्वेन ब्रह्मत्वं बोधयितुं प्रत्येकमहं शब्दः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त — नन्येकमेव त्वां बहुधा ये भजन्ति
ते च ज्ञानिन एव, तेषामज्ञाने ज्ञाने कथं प्रवेशः ? इत्यादि
तत्तदात्मकं मां ज्ञात्व भजन्तीति ज्ञापनाय स्वस्य सर्वात्मत्वं
प्रकटयति — क्रतुरित्यादिचतुर्भिः । क्रतुः यज्ञाधिष्ठात्री
देवता अहम्, आधिदैविकरूपस्तत्फलदातेत्यर्थः । यज्ञो

धर्मात्मकोऽग्निहोत्रादिपञ्चात्मकोऽहम् । स्वधा पितृभ्यं आदादि-
पितृयज्ञरूपोऽहम् । औपधं सकलरोमानिर्वर्तनात्मकमेपाय-
रूपोऽन्नरूपो वा अहम् । मन्त्रः क्रमादिरहम् । आर्यं होम-
द्रव्यं हविः । अग्निराहवनीयादिः । हुतं होमः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी० — इदमेवोपासनं विवृणोति — अहमिति । क्रतुः सङ्कल्पो देवताध्यानरूपः । यज्ञः
श्रौतः स्मार्त्तश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः । स्वना पितृणामन्नम् । औपधं मनुष्याणामन्नम् । मन्त्रो धेनु दीयते सः ।
आर्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्मादहमेवावस्तेषां विश्वतोमुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

१ शां. भा. — किञ्च पिता जनयिता अहमस्य जगतः, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य
प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनं, ओङ्कारश्च, ऋक्साम
यजुरेव च ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या. — इत्थं भगवतः सर्वात्मकत्वमनु-
मन्तव्यमित्याह — किञ्चेति । पवित्रं पूयतेऽनेवेति व्युत्पत्त्या
परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मत्याह — पावनमिति । वेदितव्ये

अग्निं वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृगादि । यद्वातादयर्वा-
हिरसो यथैवे ॥ १७ ॥

३ रा. भा. — अस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः तत्रतत्र पितृत्वेन, मातृत्वेन, धातृत्वेन, पिता-
महत्वेन च वर्तमानोऽहमेव । अत्र धातृशब्दो मातृपितृव्यतिरिक्ते उत्पत्तिप्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते ।
यत्किञ्चिद्वेदयेद्यं पवित्रं पावनं, तदहमेव । वेदकश्च वेदवीजभूतः प्रणवोऽहमेव । ऋक्सामयजुरात्मको
वेदश्चाहमेव ॥ १७ ॥

४ घ. ता. चं. — 'पिताऽहमस्य' इत्यादौ न स्वस्व
रूपेण पितृत्वादिकमिहोच्यते; अपितु पितृत्वादिरूपेण प्रति-
पन्नता स्वान्तर्धामिकत्वम् । तथा सति हि प्रकृतसत्प्रतिरित्यभि-
प्रायेणाह अहमेति । म्याचरेष्वपि तानि तानि कारणानीश्वर-
शरीराणिनि तत्रापि तस्य पितृत्वादिव्यवहारः । धातृशब्दो हि
समृद्धचेतनविशेषपरत्वात् प्रसिद्धः; तत्रान्न धीनरक्त्यभिरासा
श्चपाह अमेति । गौतमीयवैद्व्यायादिति भावः । एकस्वीव
सन्पितृत्वाभावात् प्रतिभियत्प्रदर्शनाय लक्ष्यतमेत्युच्यम् ।
अत्रिति — पितादि सम्भिरव्याहृतत्वादित्यर्थः । रदेनादिषुहण्टे
हि चतुर्मुखरतेति भावः । पार्वर्षयुतधारणादिद्रोहोत्पत्तिप्रयो-

जकत्वम् । येश्वरमानस्य सर्वसाधारणत्वात् वेद्यपवित्रपावनयो
विशेषणविशेषभावान्न अन्यत्र । सम्भिरव्याहृतत्वात् तानि तानि
भाष्ये व्याज्य इत्यभिप्रायेणाह यत्किञ्चिदिति । वेदस्त्वानन्तर-
मभिधीयमानरत्नार् पवित्रत्वधामक्याश्च वेदवेद्यमित्युच्यम् ।
ननुमभिमिदंशास्त्रिष्यकामावाच अनुक्रमस्तत्वेदेवेत्यङ्गहविषो
ऽयमिति ज्ञापनाय यत्किञ्चिच्छब्दः । सङ्कोचश्चैवंपरस्व-
दासाय पावनमित्युच्यम् । सम्प्रति सम्भन्धिभिर्दशमध्याय-
ताद्वैप्रतिषमभियन्तिर्दशहस्तज्ञापनाय वेदश्चैत्युच्यते ।
अस्त्वामयजुषां पूषामिधानेऽपि तद्वद्विष्टस्य प्रायश्च
पूषगुणिः किमभिप्रायेत्यत्राह वेदवीजभूत इति ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा. ॥ १७ ॥

६ ज. घ. ही ॥ १७ ॥

७ ह. प. भा. — पिता जनकोऽहमस्य जगतः । धाता चाहं धाता दाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यः,
पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यम्; पवित्रं पावनम्; ओङ्कारः "ओमिति ब्रह्म" [तै. उ-
१।८।१.] इति श्रुतेः । ऋद्धञ्चविशेषः । साम मन्त्रविशेषः । एवं यजुर्मन्त्रविशेषः ॥ १७ ॥

१ मीमांसी इति मानः । 'मातृ माने' (पा. पा. जु. ९) सूत्रं (अष्टा. ३।१।१३३) यस्मिन्नापिर्वात्यपि पृष्टाः
'अहं दत्तं'पि मांमिति अत्राप्यप्येवापि च । (द. व. २।१।१।१९) 'यमहमस्यमयां' इत्यादिभिः पवित्रुदितम् । इत्यादि
दि मां विना अत्रापि न दत्तया ॥ (म. भा. १।३।१।१९) इत्यादिदृष्टान्तः ।
— अविगीता

८ घं. घ. नि.— धाता पोषिता । वेद्यं वेदितव्यं । द्यो वेदाः । एतकारः 'अहमेव' इत्यवधारणार्थः । पस्तु । पूषतेऽनेनेति पवित्रं पावनं गङ्गादि । ऋता । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च ब्रह्मयेह जगतो यजमानस्य पिताऽस्मि जनकः सोऽहम् । माता चाहम् । धाता-
ऽन्वाधाता । यजमानश्चाहं ब्रह्मैव, 'ब्रह्मणा हुतं' [४।२४] इति पूर्वसूत्रितत्वात् । पितामहश्चाहं स्मार्त्तं आद्रे
त्रयाणामुपदेशात् । तत्र वेद्यं यज्ञरूपं चाहमेव । पवित्रं शोधनं प्रायश्चित्तादिरूपमहम् । ॐकार इति मन्त्राणा-
माशुचार्यमाणः प्रणवाद्योऽहम् । तत्र कस्मात् यजुरेव च— कृक् पादवद्धं वाक्यं, साम गीतियुक्तं वाक्यं,
यजुः पादगीतिभ्यां रहितं वाक्यम् । चकारोऽथर्वाङ्गिरसां समुच्चारकः त्रयः सोऽहमेव ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अस्य जगतो मदात्मकस्य । पवित्रं पावनम् । ॐकारः अत्रात्मकब्रह्मबीजम्, भृगादि-
अहमेव पिता उत्पादकः । माता योनिः । धाता कर्मफल- वेदत्रयात्मा ॥ १७ ॥
धाता । पितामहो ब्रह्मा । वेद्यं सर्वज्ञानादिसापथैर्वैयवस्तु ।

११ नी० भा० दी०— धाता कर्मफलानां त्रिकर्ता, वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म, पवित्रं पावनं तप आदिकम् ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं मुहूर्त ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृता-
कृतस्य, निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमावर्तानां सत्प्रपन्नानामार्तिहरः, मुहूर्तस्युपका-
नपेक्षः सन्तुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्य-
स्मिन्निति, निधानं निक्षेपः काष्ठान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम्,
अव्ययं यावत्संसारमावित्वादव्ययम् । नक्षत्रीजं किञ्चित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्त-
तिर्न ज्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

२ का. शां. व्या.— समस्त. सवार्तमकृते हेतुवन्तरमाह— कदाचिदुद्भव्यति, किं कारणेन ? इत्याहृपाऽह— न हीति ।
मा भूतर्हि सवार्दशावमेव कदाचित्कालोत्पत्तिरित्याहृपा-
ऽह— नित्यं चेति । कारणव्यपेक्षां धर्महीनस्य तदन्वयम-
व्यक्तिसूच्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विधि-
बधि— बीजेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— गम्यत इति गतिः, तत्रतत्र प्राप्यस्थानमित्यर्थः । भर्ता धारयिता, प्रभुः शासिता,
साक्षी साक्षाद्गृहा, निवासः वासस्थानं वेश्मादि, शरणं इष्टस्य प्रापकृतयाऽनित्यस्य निवारणतया च
समाश्रयणीयश्चेतनः स चाहमेव; मुहूर्तं हित्वेपी, प्रभवप्रलयस्थानं यस्यकस्म्यचिदुत्पत्तिप्रलययोरेतत् स्थानं
तदहमेव; निधानं निधीयत इति निधानम्, उत्पाद्यमुपमेहार्यं चाहमेवेत्यर्थः । अव्ययं बीजं तत्रतत्र
व्ययरहितं यत्कारणं, तदहमेव ॥ १८ ॥

४ घं. ता. चं.— गतिशब्दस्याप्युपप्रायस्यायेन द्वयपर-
त्वौचित्यमात्र भावार्थपरत्वमित्यभिप्रायेण स्थानपरत्वमाह—
गम्यत इतीति । सर्वजनसाधारणेषु अर्थेषु निर्दिश्यमानेषु
तन्मध्ये स्त्रीविशेषमात्रप्रतिषेधव्यतिरिक्तार्थो न वक्तुमुचितः,
धारणार्थत्वं न विमर्शितालो. प्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह भर्ता
धारयितेति । प्रभुशब्दस्यात्र प्रभुत्वमात्रपरत्वे 'जगत'
इत्यनेनान्वयो न स्यादित्यभिप्रायेणाह शास्त्रितेति । साक्षा-
द्गृहेति— 'साक्षाद्गृहे संज्ञायाम्' [अष्टा. ५।१।११] इति हि
शास्त्रिबन्धोऽनुक्षिप्यते । शास्त्रस्थानमिति—अत्र भावादि-
पत्त्वानौचित्यादधिकरणार्थोऽयं घनिति भावः । गतिशब्देन
पौनरुक्त्यनिराधायोक्तं वेदमादीति । गतिशब्दस्य स्वर्गपृथि-
व्यादिपन्तव्यदेशपर उक्तः, तद्वद्भातुमाभ्यभोग्यपरो वा ।

शरणशब्दस्यान निवासशब्दनिर्दिष्टशब्दाद्येननपरत्वन्युदासायाह । इष्टस्येति । इष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवारणयोग्येयञ्च प्रत्येकसमुदाया-
भ्यामन्वयः । 'शरणं गृहरक्षिणोः' [अमरः ३।३।५२]
इति पाठान्न रक्षितपरः शरणशब्दः । हितेषीति—'शोभन-
हृदययुक्तो हि सुहृत्, शोभनत्वं च हृदयस्य हितगोचरत्वमिति
भावः । यस्यकस्यचिदिति—न केवलं प्रह्लादेकस्यैवदेवा
यदुत्पत्तिप्रलयस्थानमित्यभिप्रायः । 'प्रभव.' इति व्यस्तं
परोक्षं पाठान्तरप्रसिद्धेनार्जुनावाचनान्तरम् । 'प्रभवप्रलयस्या-

नम्' इति प्रगल्भत्वात् तत्र यत्प्रभवति, यथा प्रलीयते, तदा
निधानशब्देन निश्चितमित्यभिप्रायेणाह निधीयते इति
निधानमिति । कर्माधोष्यं व्युत्पत्त्ययः । एतेन निधानशब्द-
स्य प्रलयस्थानविशेषणत्वेन अव्याप्यपरस्परयोजना निरस्ता ।
'प्रभवप्रलयस्थानं' इत्यस्योपादानविषयायां धीजशब्दः बाण-
नामपरः तस्योपादानपरस्परविशया धीजाधारशिलादिदेशः
पूर्वं इत्यभिप्रायेणाह तत्रतत्रेति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.—गम्यते मुमुक्षुमिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वासिष्ठशाखायाम् "अथ
कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिरिति तद्धि गम्यते पापविमुक्तः" इति । साक्षादीक्षत इति
साक्षी । तथाहि बाणकलशाखायाम् "स साक्षादिदमद्राक्षीचदद्राक्षीचत्साक्षिणः साक्षित्वम्" इति ।
शरणमाश्रयः संसारभीतस्य । 'परं परायणं' इत्याद्युक्तम् । "नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं पराय-
णम्" [म.ना.उ.९।३] इति च । संहारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा हि
अग्नेदखिलेषु "अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः" इति ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दी.—गतिः कर्मफलमिति व्याख्यानं (भं.)
अपार्क्यमाह—गम्यते इति । शरणमित्यतो भेदार्थमुक्तं मुमु-
क्षुमिरिति । अत एव गम्यत इत्यस्यावगम्यत इत्यर्थः ।
इत एतत् इत्यत आह—तथा हीति । किमुच्यत इत्यपि
प्रश्नोऽप्याहारी । साक्षीसौदासीन्यं प्रतीचते, अत आह—
साक्षादिति । इत एतदित्यत आह—तथा हीति । यद-
द्राक्षीत्साक्षात्साक्षिणः परमेष्ठिनस्य साक्षित्वं साक्षिशब्दप्रसि-
धिमितम् । तदुक्तम् 'साक्षादृष्टिं सहायम्' [अष्टा. १।२।११]

इति । निवासशब्दमार्थतया शरणशब्दार्थमाह—शरण
मिति । संसारभीतस्येति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुखाय
यत्ने प्रमाणमाह—परमिति । परायणं सुखानामाश्रयः ।
तथापि निधानमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—संहारेति ।
सर्वभूतानि 'प्रकृतिं यान्ति' [३।३३] इत्युक्तत्वात् कथं
भगवति निधीयत इत्यत उक्तं प्रकृत्येति । प्रपन्नं ॥ इति
यान्ति पञ्चाक्षरं निधीयन्त इत्यर्थः । तत्कृतः ? इत्यत आह—
तथा हीति । विश्वकर्मणोश्चैव शुभ्रचक्षुः शुद्धदृष्टिरहम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—गतिरिति । गतिः कर्मफलम् । भर्ता पोष्टा । प्रभुः स्वामी । साक्षी प्राणिनां
शुभाशुभस्य कर्मणः । निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति । शरणं प्राणिनामार्ताहरम् । सुहृत्प्रत्युपकारा-
नपेक्ष उपकारी । किञ्च प्रभव उत्पत्तिस्थानं जगतः । प्रलयो यस्मिन्प्रलीयते सोऽहम् । जगत्प्रत्युपकार-
त्रिति स्थानमहम् । निधानं जगतो यत्कालान्तरोपभोगाय निधीयते तदहमिति । बीजं जगतः
प्ररोहणसमर्थमव्ययं धीजमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

८ घं. प्र. गि.—गम्यत इति गतिः प्राण्यं वस्तु । भर्ता
भरणकृत् । प्रभुः शासितः । साक्षी शुभाशुभमद्वयः । निवासो
वासस्थानम् । शरणं शीघ्रतस्मिन्दुःखमिर्यापनातिहृत् ।
सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षोपकारकृत् । प्रभव उत्पत्तिः । प्रलयो

वाताः । स्थानं स्थितिः । निधीयतेऽस्मिमिति निधानं प्र-
वाधिष्ठानम् । धीजुत्पत्तिस्थानम् । न वेति तिष्ठत्यस्मा-
दित्यव्ययं स्थित्यधिष्ठानम् । 'अहमेव' इति पूर्वो-
न्वयः ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०—किञ्च गतिः प्राण्यलोकादिरूपा ब्रह्मैव, तेन गन्तव्यमिति पूर्वसूत्रितत्वात् । भर्ता पोषक-
श्चाहम् । प्रभुः फलदश्च साक्षी कृताकृत्यावेक्षकत्वेन प्रसरूपश्चाहम् । निवासो यागभूमिरहम् । 'शरणं गृहरक्षिणोः'
[अमरः ३।३।५२] इति कौशात् यक्षशाला आहम् । सुहृत् यजमानस्य वन्धुवर्गः । प्रभवः फलस्योत्पादको देवता-
रूपः । प्रलयः पापानां नाशकश्च । स्थानं देशस्वीशैश्वरादिरूपः । निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति यूपचमसादिवाप्रमहं
ब्रह्मैव । धीजं यथादि । अव्ययं पशुजातम् । नचाव्ययपदेन कथं पशुषोऽपि इति वाच्यम् ; अव्येतीत्यव्ययं इति व्युत्प-
त्त्याऽसादिशोधान 'भाषो' जह्निरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः" [क्वक्सं. ८४।१८।५ यजुस्तं. ३१।८] इति श्रुतेः ।
अथवा ब्रह्मयेत हि पूर्वमनुक्तं वादालभनस्येत्यभिप्रायेण तथैव तदुक्तम् । अव्ययं धीजं अपूर्वाव्ययमहमेव ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त — गतिमोक्षदिग्दर्शनम् । अर्था पोषक । प्रभु समर्थं सर्वनिष्ठा । साक्षां प्रत्यक्षेण । निवास स्थानं सर्वदेहस्य रूपमात्रम् इति । शरणं अमर्यदाता मृत्युममृतिभय रक्षकः । मुहूर्तं अप्रापितहितकृता । प्रभव प्रकर्षणं अवलम्ब

स्मादिति जगत्प्रपन्न । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं लीयतेऽस्मिन्निति तत्पर्यायानम् । स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं सकलापात । निधानं निर्धारितं स्थाप्यतेऽनेनेति निधानं, रक्षक इत्यर्थः । अवलम्ब्य धीमन्, अविनाशितं धीमन् मूर्च्छारणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ही० — गतिर्युक्तप्राप्यं स्थानम् । भर्ता कर्मफलदानेन पोषक । प्रभुः अन्तर्यामी । साक्षां वृताकृतावेक्षकः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादि । शरणं रक्षक । मुहूर्तपकारमनपेक्ष्य उद-
कर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलयो लयस्थानम् । स्थानं स्थितिस्थानम् । निधानं कर्मफलसम्प्रेषणस्थानं कालान्तरे कलत्रप्रसवार्थम् । धीमन् प्ररोहकरणं प्ररोहर्षमिणाम् । अवलम्बं यावत्संसारभावित्वात् ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ! ॥ १९ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुत्तरणैः अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मि-
भिरुत्सृजामि, उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मर्माः, पुनरुत्सृजामि प्रापृषि । अमृतं
चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत् यस्य यत्सम्पन्नितया निधमानं तत्, तद्विपरीतमयमह-
मर्जुन ! । न पुनरत्यन्तमेवासद्वगवान्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसत् । ये पूर्वोक्तैरुत्सृजितमकारैरुत्त-
पृथक्त्वादिविज्ञानैर्यैर्मर्मा पूजयन्त उपासते ज्ञाननिदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या — इत्येव सर्वोत्तमत्वे भगवतो न वि-
दितव्यमित्याह — किञ्चेति । 'आदित्याभापते वृष्टि' [मनु ३।०६] इति स्मृतिमन्त्रस्य व्याचष्टे — कैश्चिदिति ।
वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन्काले विद्वद्भक्त्यायुद्धापाऽऽ-
जगदिति । अतुमेवेन वर्षस्य निग्रहोत्सर्गावकृत्तृत्वमि-
द्वद्वावित्यर्थः । यस्य कारणस्य सम्पन्नितया यत्कार्यमित्यर्थः
यनेन तद्विदुः सदि-युच्यते, कारणसम्पन्नेन जगदभिव्यक्तं कारणमे-
वानमित्यर्थः कालरूपमसदिति व्यक्तव्यते तदेतदाह — सदिति ।

चुन्यवर्दं युद्धस्यति — न पुनरिति । भगवतोऽत्यन्तात्मे-
कार्यकारणकत्वेना निरधिष्ठानं न तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि यथा
युत कार्यस्य सत्त्वं कारणस्य वासत्त्वं नाम्येवमित्याह यत् वा-
सत्त्वेन निधयति — कार्यति । नहि कार्यस्योऽप्यनित्यं सत्त्वं
वाचास्मिन्पश्यते [छा उ ६।१।४-६+६।१।४-४] नापी-
तरस्याऽऽयन्तिकमस्यार " युतस्तु यत् [छा उ ६।१।२]
इत्यादिभिरुत्तरित्यर्थः । उल्लेखानवर्तमानमस्मिन्नित्युद्धोनां किं
यत् सत्त्वाद्यहं सत्यो वा कमेण वा सुकृतिरित्याह — य इति ॥ १९ ॥

३ रा. भा. — अग्न्यादित्यादिरूपेणाहमेव तपामि; ग्रीष्मादारहमेव वर्षं निगृह्णामि; तथा वर्षास्त्वपि
मृमेनोत्सृजामि । अमृतं चैव मृत्युश्च — येन जीवति लोको येन च म्रियते, तदुभयमप्यहमेव । किमत्र
नोक्तेन ? सदमवाप्यहमेव — सद्यद्वर्तते, अमर्यदतीतमनागतं च, मर्त्यास्थानस्थितचिदचिदस्तुगरीर-
। तत्तत्प्रकारोऽहमेनास्मिन् स्थित इत्यर्थः । एवं बहुधा पृथग्व्येन निभक्तनामरूपास्त्वितकृत्स्नजगच्छरीरतया
प्रकारोऽहमेनास्मिन् स्थित इत्येकव्यज्ज्ञानेनानुसन्दधानाश्च मामुपासते त एव महत्तमानः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — एव 'प्राधान्यतः' [१०।१९] इति
प्राधान्यप्रकारेण लोकं तत्तच्छब्दवाच्यतया प्रविष्टानां प्रवृ-
त्तिर्नाम सत्ताया स्वाधीनत्वप्रदर्शनम्, अथ प्रवृत्तितादधीन्य-
नोच्यते 'तपामि' इति । स्वरूपतत्तापेक्षेण तत्तावाभावादिनिधि-
यति अग्न्यादित्यादीति । आदित्यमन्त्रेण अग्न्यादितस्त-
विश्रुता । एकवर्तुष्योर्निर्देशयोः कालादिभेदेन व्यत्यये
स्यायेनाह ग्रीष्मप्रादाविति यथोक्तिरिति च । अत्र प्रज्ज्या-
तमेति भावः । एवं रश्मिभिरुत्सृज्य प्रापृषि । 'अहं'
[१।१६] इत्युक्तस्य एतद्वताधियाभिप्रायाधिवेदा-
त्माधिवेदविवक्षेति चेति । अथ साधकवाच्यरूपेण सगृ-

होच्यते 'अमृतं चैव मृत्युश्च' इति । धृतिकारणाभिधाविमृत्यु-
शब्दसदृशयोगात् मृतिप्रतिवन्धकमात्रविषयोऽयममृतशब्दः, मुधा-
परत्वे तु विषेण सह पठितव्यम्, अमृतमहापातं मृत्युशब्दस्य
वैकल्यादादिप्रत्ययमुक्तमित्यभिप्रायेणाह — येनेति । त्रैलोक्य-
वर्तिगर्वसद्वहणं उपसंहारपरता दर्शयति किमत्रेति । अत्र तच्छ-
ब्दवत्सच्छब्दोऽपि भाषावत्प्राधान्यादास्तुविशेषपरः, अग्न्या-
महमिति सामानाधिकरण्यायोपाध्यायिप्रायेणाह यद्वर्तते
यदतीतमनागतं चेति । असच्छब्दोऽत्र वर्तमानव्यप्य ।
ननु प्रकरणान्तरावैव चेतनाचेतादिविषयत्वमनयो किं
नोच्यते ? इत्यत्राह सर्वोवस्येति । सर्वस्य भगवदात्मकत्वे

हि प्रकृतम् ; त्रैलोक्यसमस्तसङ्ग्रहोच्छिन्नः वर्तमानत्वादिवि-
वक्षायामपि चिदचितोर्न त्यागः , तयोरेव तत्तदवस्थाविशेषवि-
शिष्टस्वभावविषयत्वात् । अथवा सच्चैत्यादिकम् , 'अहं कर्तुः'
[१।१६] इत्याशुक्तकृतत्रयार्थकथनमनुच्येयम् । सर्वता

दर्शन्यवचनं प्रकृतेनोपासनेन सङ्गमयति एव बहुधेत्यादिना ।
विशिष्टैकत्वमिह विवक्षितम् , न पुनः प्रलयदशापनविभक्त-
लक्षणम् । प्रस्तुतज्ञानयज्ञवत्स्मरणाय ज्ञानेनानुसन्धाना-
इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— सत्कार्यमसत्कारणम् । 'सदभिव्यक्तरूपत्वात्कार्यमित्युच्यते पुनः ।
असदव्यक्तरूपत्वात्कारणं चापि शब्दितम्' इत्यभिधानम् । 'असच्च सच्चैव च यद्विद्यं सदसतः परम्'
इति च भारते ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.— असतो नित्यत्वात्पुनपते 'सदसचाहं'
इत्युक्तमित्यत आह— सद्दिति । कार्यं सदित्युच्यते । अभि-
व्यक्तिरूपत्वादित्यनेन सदैवत्यर्थेऽयं किंपि कर्मणि रूपमेत

दित्युच्यते । कारणमप्यव्यक्तरूपत्वाद्वा असच्छब्दितम् ।
कार्यकारणयो सदसच्छब्दप्रयोगं च दर्शयति— असत्चेति ।
तस्मात्सदसतोर्विशेषमात्रज्ञ परम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— तपास्यादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरष्टौ मासान्वर्षं निगृह्णामि । पुनश्च कैश्चि-
द्रश्मिभिरष्टतुरो मासानुत्सृजाम्यहम् । अमृतमेवाहं देवानाम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् । यस्य यत्सम्बन्धितया
विद्यमानं तत्स- (त्त) द्विपरीतमसन्न पुनस्त्यन्तमेवासत्कार्यकारणे सदसती ॥ १९ ॥

८ छं. प्र. गि.— आदित्यात्मना अहमेव तपामि तप्यं
करोमि निरापे । तदानीं चाहमेव वर्षं निगृह्णामि । वर्षास्तु
च वर्षमहमेवोत्सृजामि । येन लोको जीवति तदमृतम्,
येन म्रियते स मृत्युः , तदुभयमप्यहमेव । किमत्र बहुनोक्तेन ?

सदसचाहम् , यद्वर्तते तत्सत् , यदतीतमनागतं च तदसत्,
सर्वमपि वस्तुजातमहमेव । तस्मात्सर्वोत्पत्तया मनुष्यान्
युक्तमेवेति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— अतः परं सृष्ट्यादिद्वारा सृष्ट्यादिसम्पादकत्वं " एष्वभ्यामाहुतावायः पुरुषवचसो
भवन्ति " [छां. उ. ५।१।१] इति भुतिप्रामाण्यात्क्रममुक्तिद्वारात्वं च स्वस्यैवाहं तपामीति । तपानेन किं
भवतीति तत्राह । वर्षं निगृह्णाम्यष्टसु मासेषु । वत्सृजामि च चतुर्षु सूर्यात्मना वृष्टिं करोमि । तद्वाराभजननात्
सृष्ट्यादिसम्पादकोऽहं यज्ञोपयोगित्वार्थं तथैतदुपास्यमुक्तम् । अमृतं जीवनम् । मृत्युः वर्षादिर्भूतस्तन्निर्गन्धा-
हमित्यात्मप्रभवप्रलयापि ब्रह्मवादेनाह । अन्यैरिह वाच्यं हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप ! तस्मिन् शुद्धस्वरूपे प्रलयशेषे
सदसदप्यहं लोकप्रतीत्याभासमपि सर्वं ब्रह्मैवाहमिति पूर्वोक्तं विश्रुतं 'यदात्मकः प्रपञ्चोऽयं ॥ एव हि पिता इति ।
जनको भगवान्स्वामी माता प्रकृतिरुत्तमा ॥ इति भावेन ब्रह्मैव सर्वरूपमुदीरितम् । यहादिरूपं त्रिष-
प्रब्रह्मादनुरोधता' ॥ तदर्थं प्रसङ्गान्महात्मना भक्तानां सान्निहिकानां वृत्तिरुत्तमा । ततो द्विविधानां ज्ञानमार्गाणां
राजसानां तामसानां च वृत्तिपुक्त्वाऽन्ते ब्रह्मादिना वृत्तिः सिद्धान्तितता ; अप्युना तेषामेव विशेषं दर्शयितुं
वेदार्थानभिज्ञानां काव्यकर्मकारिणा स्थितिं दर्शयन् गतिमाह ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तपामि इत्यात्वादनार्थं सर्वेषां तप्यं
करोमि । यदा तपामि तदा वर्षं समाप्तं निगृह्णामि आक-
र्षामि स्वरिमन् रूपापामि । च पुनः तपानसमये पुनरुत्सृ-
जामि । अमृतं जीवनमप्यहम् । मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सन्

एतत् परिदृश्यमानम् । असन् सूक्ष्ममदृश्यम् । हे अर्जुन !
एतत्सर्वं पूर्वोक्तमहमेवेत्यर्थः । एवं बहुधा माधुष्यात् इति
पूर्वमेव सम्बन्धः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— अहं तपामि आदित्यो भूत्वा । अहं वर्षं वृष्टिं च निगृह्णामि अष्टसु मासेषु वैशि-
ष्टिमभिः , वत्सृजामि च चतुर्षु मासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनम् । मृत्युर्धरणम् । अमृतं देवाणां वा , सत्तापु-
असत् असापु , पदरसवमहमेव । अवस्थेना विश्वतोयुष्मं मम भजनं कुर्वेता सर्वरूपेणाहमनुमदं करोमीति
॥ १९ ॥

उक्तस्वरूपाज्ञानिनां सकामानां केवलकर्मठानां च दुर्निवारं यातायातत्वम् ।
 त्रैविद्यां मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभागान् ॥ २० ॥
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं हि त्रैधर्म्यमनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥
 'एवं त्रयीधर्मः' इति शङ्कराचार्य-मधुसूदन-घनपतिसूरीतरटीकाकारसम्मतः पाठः ।

१ शां. भा.—ये पुनरज्ञाः कामकामाः—त्रैविद्या ऋग्यजुस्सामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरभिष्टो-मादिभिरिष्टा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं

१ नन्वेव यदि बाह्ययामादिनापि मग्नप्राप्तिः, तर्षमिष्टोमादिष्वपि किमन्यो याज्यः ? । अन्त्युपममे भेदवादः, वायुदेव एवेति चेत्, कथं मापवर्गस्ते. ? तदर्थमुच्यते इत्यवतारयन्ति श्लोकमिममभिनयगुप्तपादाः । त्र्यवयवा विद्या त्रिविधा । तामधीते वेति वा त्रैविद्याः । न तु तिलो विद्या अधीत इत्यप्रत्ययनिमित्तं 'तद्वितार्थः' (अथ. ३।१।६१) इत्यादिना समासः । 'अत एवाप्रत्ययस्य लुगभावः' इति महामाये (अथ. ४।१।८८) ॥ पूतं पवित्रं पापं येषां ते पूतपापा । इदमत्र बोध्यम्—द्विविधं हि पापं सुकृतात्मकं दुष्कृतात्मकं च । सुकृतात्मकं यज्ञादि, दुष्कृतात्मकं च मग्नहत्यादि । यज्ञादि हि सुकृतमुपममय स्वर्गादिलोकान् प्राप्स्य पातयति, मग्नहत्यादि त्वधः पानयत्येवेति विशेषेऽपि पातयितुं त्वनाम्यादुपमयमपि पातकमेव । अत एव च धृती पुण्यमपि पानेत्युच्यते इति दर्शितमेव प्राङ् (४।१३) । तत्र यज्ञादिरूपं सुकृतं पातनवान्येऽपि प्रथममुपममयतीति पुण्यमुच्यते, यथा चन्द्रिकासारम्येऽपि सुकृतः प्रकाशः पथः शुभः, वस्तुगत्या तु संसारप्रवाहोपरमपरिपन्थित्वात्तदपि पापमेव । अस्ति च तत्र हिंसारूपं प्रत्यक्षमेव दुष्कृतम् । न च यागीयहिंसाया वैधत्वात् पापत्वमिति बाध्यम् । विधेः सकामपरत्वात्, हिंसायाश्च स्वरूपेण एव पापत्वात् । एषा कोक सत्त्वतत्तन्त्रे—यज्ञे पशोरालम्बने नैव दोषोऽस्ति यद्वचः । अपि प्रसूतो फलसिद्धये ॥ (१।१३) इति, 'भयापि ह्यगमे हिंसा विहिता या विधाना । सापि कामुकलोकानां कामिता फलसिद्धये ॥ (१।१३) इति च । इत्येते च यागीयहिंसाया अपि दुष्टवर्तकम् 'भो भो प्रजापते ! राजन् । पशून् परय रव्या-ऽध्वरे । सत्तापितास्त्रीवसहस्रभिर्भुजेन सहस्रम् ॥ एते त्वा सम्प्रणीक्षन्ते हस्ततो वेषाम तव । सम्प्रेतमय हृद्वेष्टन्त्युत्थिन मन्यवः ॥ (भाग. ४।१९।७-८) 'ये तु नैवविदोऽजान्ता मृदा पण्डितमानिनः । यजन्त्यविरतं देवान् पशून्तान्वा मुनेच्छया ॥ काममोहावसाने तं नेच्छेत्स्यन्ति विनिश्चितम् ।' (सा त. १।५०) इत्यादी । अतः स्वरूपतः पापमेव यज्ञादि, किन्तु वैधत्वेन प्रत्ययायनकत्वात् वचनगतप्रदत्त्वाच्च तत्पुत्रत्वेन विशिष्यते । परमार्थेण पुण्यं तु ज्ञानमेव, तदुक्तं 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं' (४।३८) इति । तदेतदभिप्रेत्याह ज्ञानदेयम्—

य एवं दीक्षिताः सोमधीविनो यज्ञपिण । तैर्जितं पुण्यसंघं पापमेवेत्येवेहि भो. ॥
 वेदनयं विदित्वाऽथ यज्ञैरिष्टा पररुते । इष्ट विहाय मा मृदा ऋते त्रिदशालयम् ॥
 कल्पद्रुमतले स्थित्वा नक्षत्रेण प्रसेविकाम् । सङ्गम्य भिक्षित्वा यान्ति हनभागया यथाऽन्यत ॥
 मामिष्टा घनतो यज्ञैस्तथेच्छन्ति भिक्षितृषु । पुण्यमेतत्कथं ? पार्थ । पापमेव न किञ्चित्त्वम् ? ॥
 पुण्यान्मकं न दुरितेन दिवं प्रयान्ति पापात्मकेन च नरा नरके पतन्ति ॥
 विन्दन्ति येन तु पर मुसमद्वय मां पुण्यं पृथातनय । विद्धि तदेव शुद्धम् ॥ इति

३ स्वर्गे कृतस्यापि कर्मणः परमाभावात् इहाधीर्णे पुण्ये लोके स्वर्गाव्यवन्त एव, न तु साधनसौकर्येऽपि तत्र कथमपि पुण्यमुपचेतुं शक्नुवन्ति । तदुच्यते—'इह कर्म कृत लोकेर्मौल्यस्य शुभकृत्कम् । तत्र कर्म कृत लोकेस्तदेव फलहीनकम् ॥' (सुट. पु. १।१।८।१३) इति ॥ अत एव 'तत्त्वमसि कर्मणस्तत्र मुच्यते यत्फलं दिवि । न चान्यान्किणये कर्ममूलच्छेदेन मुच्यते ॥' (म. भा. ३।१३।१२८) इति वच्यते । 'विशन्ति' इत्यनेन च बलवद्भिः शुद्धैः प्रेरिता बुद्ध्या इन्द्रादीरभिवानिच्छन्तोऽपि देवलोकोत्तोऽस्तिमात्रम् । एते देवानाममवीडुमूपो ध्वसेत्सुदेभिः तुतेन स्वर्गम् ॥ एतावन्मे विदितं राजर्षिद ! तनो प्रयोऽहं नन्दन् स्वीणुष्यम् ।' (म. भा. १।८०।१२०) इति ॥ अत्र 'इष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठे'—त्यज्येष्टो वेददन्ते प्रभू । नाहम्य श्रेष्ठे तु श्रेष्ठेऽनुभूत्वा इमं लोको हिनस्ते वा विनति ॥' (सुं. १।३।१०) इति धृतिः स्वर्गस्या । 'त्रयीधर्म' इत्यपि पाठः । —अभिगीता ।
 भौ. द्वि. ३।

पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतततोः स्थानमश्नन्ति मुञ्जते दिव्यान्दिनि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगास्थान् ॥ २० ॥

२ आ शां व्या — भावद्वयानामपि विज्ञानानामेव । वेदविद्वत्तदाह — ऋषिभिः । वत्सादीत्यादिशब्देन सचनद्वये-
मुक्तिरिति दर्शयितुं सदानानां पुत्रां सनातनवशादयति — ये । शानादित्या शब्दश्च यन्त्रते । शुद्धचित्तव्या निस्तारापा इति
पुनरिति । विद्यो विद्या अयोयते विदन्तीति वा प्रेविद्या यावत् ॥ २० ॥

१ शां. भा. — ते तमिति । ते त मुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं निस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक-
मिम विशन्त्याविशन्ति । एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रैधर्म्यं केवलं वैदिकं कर्मानुपपन्ना गतागतं
गतं चाऽऽगतं च गतागतं गमनागमनं कामक्रामाः कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते
गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं कचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२ आ शां व्या — एहि स्वर्गाश्रितरपि भावद्वयानि
तु यथाहं दृष्टाऽहं — ते तमिति । पुत्रं स्वर्गाश्रितविविधं
यावत् । प्रसिद्धयोः द्विगुणं । तदाहं हीनादना वदन्त्य
विहितानां चर्माणां सनाहारद्विधर्मं तद्वद् द्वैतं तदनुग्रहना
स्तदनुग्रहा इति यावत् । कामक्रामानां गमनागमनद्वारा कानि
तत्त्वसिद्धिद्वयेव वेदितव्यमित्याद्यहं दृष्टाऽहं — गतेति ॥ २१ ॥

३ रा. भा. — एवं महात्मानां ज्ञानिनां भगवदनुभवेकभोगानां वृत्तमुक्त्वा तेषामेव विशेषं दर्शयितु-
मत्रानां कामकामानां वृत्तमाह — त्रैविद्या इति । ऋग्यजुस्सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिचिद्रूपः, केवलं
त्रिचिद्रूपनिष्ठात्रिचिद्रूपः, न तु त्रय्यन्तनिष्ठाः, त्रय्यन्तनिष्ठा हि महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण निखिलवेदेष्वपि
मामनं प्राप्त्वाऽपिमात्रमद्विज्ञाकारित-कीर्तनादिभिर्ज्ञानयत्नेन च मदेकप्राप्या मामेवोपामते । त्रैविद्यास्तु
वेदप्रतिपाद्यकं लेखाद्विद्यागमिशिष्टमोमान् पितन्तः पृथपापाः स्वर्गादिप्राप्तिप्रोधिपापास्तूतास्तैः केवल-
ेन्द्रादिदेवस्यतनाऽनुभवेतिर्यत्रैवस्तुतन्तद्रूपं मामिष्टा तथावस्थितं मामज्ञानन्तः स्वर्गगतिं प्रार्थयन्ते; ते पुण्यं
दुःखामम्भिनं सुरेन्द्रलोकं प्राप्य ततश्च दिव्यान् देवभोगानश्नन्ति; ते तं विशालं स्वर्गलोकं मुक्त्वा
तदनुभवेहेतुभूते पुण्ये क्षीणे पुनरपि मर्त्यलोकं विशन्ति । एतं त्रय्यन्तमिद्विज्ञानविधुराः काम्यस्वर्गा-
दिक्रामाः केवलं त्रैधर्म्यमनुप्रपन्नाः गतागतं लभन्ते अल्पास्थिरस्वर्गादीननुभूय पुनः पुनर्निवर्तन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

४ वे तां च — 'सर्वमन्वाहमनु' इत्यन्यथान्तरं 'त्रिविद्या'
इत्यादिभ्यश्चतुर्विधमिति सङ्ख्यायां पूर्वोक्तगुणप्रपञ्चार्थं प्रदर्श-
यन्तु इतिमाह — एतं महात्मनामिति । महात्मानां ज्ञानिनां
भगवदनुभवेकभोगानामिति त्रिभिः 'महात्मानां तु'
'ज्ञाना' 'अनन्दमनन' [१११३] इति प्रागुक्त्याम् ।
'अवज्ञानाति' [११११] इत्याद्यपेक्षया 'महात्मानां तु'
इत्यादं विद्वद्व्ययस्यैव विद्वत्त्वोक्त्या 'महात्मानां तु'
इत्यादं वृत्तमुक्त्येव तुम् । एव निमित्तमित्यवगन्ना तथा
निरतिशयफलमोक्षादिकमभियान्यन्मानं विद्यां भवितुमर्ह-
तीति तेषामेव विशेषं दर्शयितुं विद्वत्त्वम् । अज्ञाना
मित्यनेन 'परं भक्तमज्ञानम्' [११११] इति प्रागुक्त्या
एवान्तरं यत्तु यत्तुदोगादिभिः प्रत्ययन्त इति सूचितम् ।
'त्रैविद्या' इत्यत्र दृष्ट्वापिदेवप्रतिद्विषा 'द्वयोधर्मम्' इति
वदन्त्यपानुवृत्त्यानां विद्या विद्विषन् यमासाद्य चाहं त्रय्य
द्विभिः । त्रिधा विद्या समद्वयं इति दृष्टव्यम् । द्विगुणमात्र
त्वादं हि द्वैतमिदं द्वैतद्वयमुक्तम् । 'अकारा' तात्पर्ये

द्विगुणं त्रिधा मान्यत' इत्यन्यथाज्ञानादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः
इत्यववादः । 'तदभावे त्वेदं [मया १११११] इत्यप्रत्यय
विशेष्याऽहं त्रिचिद्रूपनिष्ठा इति । सर्ववद्विषयत्वे विरो-
धात्कर्ममात्रविषयत्वज्ञानाय केवलशब्दः । तदेव विद्यादिति
न तु त्रय्यन्तनिष्ठा इति । विद्वद्व्यवस्थानाय पूर्वोक्तानां
महात्मानामपि वेदकेदेयसूत्रोपनिषद्विषयं सर्वव्यापि वेदस्य
तत्त्वद्वारा भगवत्प्रेमस्वरूपीकारं च वदन्, यथावस्थितज्ञानाधीनं
पुरोधाविद्ययाभिलाषतुष्ट्यादयनिष्ठामात्रेण विद्यायास्तिस्रान्ता-
न्तरविद्यं वज्रम् च व्युद्ध्यन्, कवलनयोनिष्ठज्ञानस्याख्याना
वसरे तत्त्वकण्ठमखिलं दर्शयति त्रय्यन्तनिष्ठा इति । एतन्
प्रदग्धन्तरेण 'वज्रयो विद्या' इति मोक्षसाधनमुक्ता श्रम्यन्त
विद्वेदोच्यते इति दर्शयन् । यथाऽहं तनकायं याज्ञवल्क्य -
'एषा तेऽन्वाक्षिदी विद्या चतुर्धा धाम्नादिदी' [म. भा.
१११११११०] इति 'चतुर्धा राजतादृशं । विद्यायां धाम्ना-
दिदी' [म. भा. १११११११११] इति च ।

वेदप्रतिपाद्येति—कर्मभाष्यप्रतिपाद्येत्यर्थः । महत्तम-
नामपि विशाङ्ग कर्मगतसोमपानसद्भावतत्त्ववन्देदायोकं कैवल्ये-
न्द्रादिव्यापशोभेति । अक्षयशिशोमपानस्यायमर्त्वायागशिट-
त्वोक्तिः । 'स्वर्गंति प्रार्थयन्ते' इत्यनन्तरमभिधानात्तत्प्रति-
बन्धकपापनिरासकत्वमात्रमेवान् सोमपानस्येत्यभिप्रायेण स्व-
र्गादिप्राप्तिविरोधिपापात्पूता इत्युक्तम् । स्वर्गच्छदीप-
नक्षत्रार्थवत्तत्पानतयादिशब्दः । पाप्मस्य पूतत्वं नाम निस्त-
त्वम् ; तदेव हि पुरुषस्य पूतत्वमित्यभिप्रायेण पापात्पूता
इति निर्देशः । पापान्मुक्ता इत्यर्थः । स्वर्गार्थानां तत्त्वतो भगव-
ज्ज्ञानाभावात्स्य साक्षाद्भगवत्पापिनां भगवत्प्राप्तेः केवल्येन्द्रादि-
यागनामपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनरूपस्य तत्प्राप्ताभावात्
तेषां वैकल्यस्य 'ये स्वर्गदेवताभक्ताः' [१९२३] इत्यादि-
श्लोकप्रयेण वक्ष्यमाणत्वात्, 'यज्ञैर्यामिष्टा' इत्येतत्परमपुरुषस्य
स्वानुसन्धानमात्रमूलं वचः ; न पुन्येनमानानुसन्धानमूलमिति
ज्ञापनयोक्तं सैरित्यादि अज्ञानान्त इत्यन्तम् । अनुष्ठानस्य
फलकामनापूर्वकत्वेऽपि यज्ञानन्तरमेव हि फलं देशेति देवता
प्रति प्रार्थनम् ; अतः 'इष्टा' 'प्रार्थयन्ते' इति क्रमोपपत्तिः । पुण्य-
क्रियातत्त्वज्ञानादृष्टयोलोकात्मनाभिकरणययोगात् श्रेन्द्रलोकस्य
फलभाररूपस्य पावनरवेनाधुतत्वात् प्रभुतुः सात्त्विकप्रवृत्त्यस्य च
धुतत्वात्पुण्यप्रतिश्लेषपापकार्येण क्षिणित्तिपरिष्यं पुण्यशब्द इत्य-
भिप्रायेणोक्तं दुःखासत्त्वमिति । पुण्यसामान्यलक्षणाय
लक्षणायां वा दुःखनिश्चित्येऽपि । पुण्यसामान्यलक्षणायां
त्वर्थतः पुनरुक्तिः स्यात् । 'श्रेन्द्रलोकं प्राप्य' इत्युक्तेऽपि पुनः
'क्षिण' इति निर्देशो विविन्नभोगाप्रयत्तत्त्वान्तरप्रदेशविशेष-
विषयो भवितुमर्हतीति तत्रतन्त्रेयुक्तम् । दिव्यानिति मोहन-
त्वाय भौमभोगवैकल्यकथनम् । दिव्यान् दिवि भवान् ; देवभो

गान् देवानां भोग्यामित्यर्थः । देवभोग्यपशुपरोडाशादिभौम-
व्यवच्छेदार्थं च दिव्यशब्दः । देवा हि स्वरूपतः कालत्रय
परिमितान् स्वभोगान् स्वयाजिभ्यः संविभजन्ते । अन्ननि
मुञ्चते, अनुभवन्तीत्यर्थः ।

मुन्त्वेति ह्यनुवर्ते । 'विशालम्' इत्यनेन भौमभोगापेक्षया
श्रुत्यवचनम् । स्वर्गलोकं भुक्त्वेति स्वर्गलोकतन्मवान्
भोगाननुभूतेत्यर्थः । नहि स्वर्गानुभवान्धनकपुण्यान्तःक्षयः ;
कर्मक्षेपेण विशिष्टजात्यादिप्राप्तिः धूयत इत्यभिप्रायेणोक्तं
तदनुभवहेतुमुक्तं इति । एतेन 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य'
[वि. पु. ६।५।१०] इत्यादि दर्शितम् । मर्त्यशब्देन भूलो-
केऽप्यस्थिरत्वं द्योतितम् । एवमन्नाभिप्रायेण प्रकारेण त्रयीश-
ब्दस्य तत्र सङ्कोचः, कामकामत्वे हेतुं च दर्शयति एवं श्रव्य-
न्तलिङ्गज्ञानविधुरा इति । अनुवादोऽयं स्वरूपतो मोहा-
नुगुणम्यापि धर्मस्य प्रहारविशेषात्पुनरावृत्तिहेतुत्वमिति ज्ञाप-
नार्थः । पूर्वः वामशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्याह काम्यस्य-
र्गादिकामा इति । मोक्षस्यापि फलत्वा काव्यमानत्वात्-
तोऽन सङ्कोचाय स्वर्गादिशब्दः । केवलशब्देन प्रत्यस्तक्षि-
स्वाक्रिभूतमभर्मराहित्योक्तिः । गतं वागतं च गतागतं, तदेव
समन्ते । नहि गमनागमनमार्गं दोष इत्याह अल्पेति । अनु-
भवदशायामप्यलत्वात्, 'यथा पशुरेव स देवानाम्' [व. उ.
१।१।१०] इति प्रक्रिययाऽतिशयितप्रमादित्वात्तुल्यमानेन
तु सत्त्वम् ; तस्य चास्थिरत्वात्तुल्यमानात्तुल्यत्वम् ; तत्प्र-
ध्वंससामे तु दुःखतमत्वम् । घटीयनन्यायेन पुनरावृत्त्यधीन-
गन्धैवावस्थाविनिर्यादिसम्भवं तु दुःखं वस्तुमपि दुस्तमम् ;
तत्रासद्भावात्तत्राहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताममनाद्वामिति दर्शयति—त्रैविद्या इत्या-
दिना ॥ २० ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. दी.—'वदस्यहमर्जुन' [१।१६] इति
विज्ञानस्योपसर्गकत्वाद्भुतत्वात्तस्यासन्नतिमाशङ्क्याह—तथापीति ।
'अहं कर्तु' [१।१६] इत्यादिना सर्वकत्वादिभोक्तृत्वं
यदुक्तं भगवत्स्तदसदिति वक्ष्यामीति गृह्यमिच्छिना यदि सर्वत्र
भोक्ता भगवान्, तर्हि किं भगवतानां त्रैविकानां च फलसाम्य-

मेव ? इति पृष्ठवेदमुत्तरमित्याशयः । तथापि सर्वत्र भगवतो
भोक्तृत्वेऽपि मद्भजनं भागवतैतदुष्टितम्, देवतेति पित्रापुप-
रक्षणम् ; त्रैविद्याचतुष्टिदासत्कटस्तम् । इत्यादिना श्लोक-
येन ॥ २० ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.—त्रैविद्या इति । त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां सर्वेश्वरं सोमपाः सोमपाजिनः
पूतपापाः सालितकल्मषा यक्षैरग्नितोमादिमिरिष्टाऽऽप्राप्य स्वर्गंति स्वर्गलोकमार्तिं प्रार्थयन्त आशासते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्पाकान्देवभोगान् ॥ २० ॥

त इति । ते स्वर्गिणो विशालं विस्तीर्णम् । क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं ययोक्तेन प्रकारेण
त्रयीधर्मस्ययजुःसामवेदोक्तधर्ममनुपपन्ना आश्रिता गतागतं गमनागमनं विषयान्कामान्वापयन्त इति
कामकामा लभन्ते माप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

८ वें. प्र. मि.—यस्य 'सततं कीर्तयन्तो माम्'
[१४] 'शनयज्ञेन' इति श्लोकद्वयेन [१५] सप्त
वारं भगवदुपासनाभ्युक्तं, तेषु केनचि प्रकारेण भगव-

न्तमनुपासीनानां केवल्यकाम्यकर्मविद्यायिनां जन्ममृत्युपुनरावृत्तौ
दुर्विचार इत्याह शम्भ्याम्—त्रैविद्या इति । ऋग्यजुःसामवे-
दाभ्यास्तिस्रो विद्या जानन्तीति त्रैविद्याः । 'तयोधर्ममनु-

प्रपन्नाः ' इति हि वक्ष्यति । केवलं प्रथमिच्छा, न तु प्रत्य-
न्तनिष्ठा इत्यर्थः । यज्ञेन्द्रियोमादिभिः सन्नमये वसुधैवकुटुम्ब-
कम् ममिच्छा तद्वैष्णवद्वैतं मामजानन्तोऽपि वस्तुतो
मां पूजयित्वा अभिपुत्र्य दुराग सोमं पिबन्त, तत एव
पूतपापाः शोधितस्वर्गविरोधिरुत्पन्नाः सन्त स्वर्गतिं ये
प्रार्थयन्ते, न तु तत्पशुद्विम्, ते पुण्यं दुःखासम्भवं सुरे-
न्द्रलोकं प्राप्य, तत्र दिवि दिव्यान्मानुषान्देवभोगानभन्ति
शुजते ॥ २० ॥

ततश्च ते तं काम्यपुण्यफलं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं
युक्त्वा, तद्भोगजनकं पुण्यं क्षीणे सति तदेहनाशानुनन्द-
ग्रहणाय मर्त्यलोकं विशन्ति, पुनर्गर्भनासादियातना अनुभव-
न्तीत्यर्थः । एवं त्रयीधर्म वेदत्रयोक्तं काम्यं धर्मवानुपपन्नाः
पुन पुनः कुर्वाणाः, न तु त्रयवन्तसिद्धज्ञानधर्मनिष्ठा इत्यर्थः ।
कामकामाः स्वर्गकामाः गतागतं जन्ममृत्युपवाहकृयातायातं
लभन्ते ॥ २१ ॥

९ व० स० दी०— त्रैविद्या इति । त्रिगुणात्मकत्रिवेदविद्यायां निष्णाताः, तथा च त्रिगुणकर्मकारिणः
तथाविधैरेव यज्ञैस्तत्तदेवताविशेषं समाराध्य वस्तुतस्तत्राहमेवेति मामित्युक्तम् । स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । स्वर्गतिमित्यु-
पलक्षणं कर्मानुगुणलोकानाम् । तथाहि निबन्धे— 'सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथा श्रुतिपरः कृती । स्वर्गलोक-
स्तस्य सिद्धयेहिमनैस्त्रीभिर्नायतः ॥ पुण्यस्य तु विरोधाने पतत्यर्वाकिशरास्ततः । पुण्यशेषं समादाय समीची-
नैषु जायते ॥ राजसं कर्म कुर्वाणो मेवादिमुत्पन्नमाग्मवेत् । तामसं कर्म कुर्वाणोऽश्वलोकं सुखमाग्मवेत् ॥ राजसं
सात्त्विकं कुरुन् दैत्यसौंषु जायते । राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ वृष्टिद्वाराऽऽग्नरूपः सन् देवोयो-
निषु जायते । तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ तामसः सात्त्विकं कुरुन् पितृलोके महीयते ।
राजसं कर्म कुर्वाणो भूतादिमुत्पन्नमाप्नुयात् ॥ तामसं कर्म कुर्वाणः सर्पादिमुत्पन्नमाग्मवेत् । सर्वेषां पुनरावृत्ति-
स्तथा कर्म पुनर्भवः' इति । तदाह—'क्षीणे पुण्ये' इति । न तु क्षीणे लोके "तद्यथेह कर्मजितो [चितो] लोकः
क्षीयत एवमेव अमुत्र पुण्यजितो [चितो] लोकः क्षीयते" [छां. उ. ८।१।६] इति श्रुतिस्तूपचारमात्रम् ।
एव त्रयीधर्मपराः कामकामा गतागतमपानुवन्ति जन्ममरणपर्यावर्तमनुभञ्ज्यो गुणप्रवाहमार्गे पतिता भवन्ती-
त्यर्थः । अयं जायस्व त्रियस्वेति तृतीयो वृष्टोऽधर्म - (गुण -) प्रवाहमार्ग उक्तः, तत्र अधर्मप्रवाहमार्गे जीवा
नाङ्गीकृताः केनापि स्वरूपेण, किन्तु माययेति सिद्धान्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

१० पु अ. त — एवं बहुप्रकारं यत्स्वस्वरूपपञ्च-
तद्वजराया ये यज्ञादिकमन्त्राया कुरन्ति सकामास्ते जन्म-
मरणरामकं संसारे निष्कृतीराह इहाम्नाम्— त्रैविद्या इति ।
त्रैविद्याः वेदत्रयीनिरूपितकर्मकर्ताः । सोमपा यज्ञेयामृत-
पातर । पूतपापा, कर्मिणां पापसम्भवादिपूतकल्मषाः ।
यज्ञैरेव वा विपुनरुत्पन्ना । मा यज्ञैरिष्टा मन्त्राण्यपत्वेन
भक्तिप्रतिपन्ननिवर्तकस्वमजाला तत्स्वरूपं चाज्ञात्वा स्वर्गतिं

इन्द्रादिलोकं प्रार्थयन्ते ॥ २० ॥ ते पुण्यात्मकं छरेन्द्र-
लोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे स्वर्गलोकं विशालं सकल-
विषयभोगयोग्यं युक्त्वा भोगेन पुण्यं क्षीणे सति मर्त्यलोकं
विशन्ति, प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एवं प्रकारेण त्रयीधर्मनिष्ठं परि-
त्यज्य कामकामा सन्तोऽष्टप्रपन्नाः गतागतं जन्ममरणा-
त्मकप्रवाह लभन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— ये पुनरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मां न भजन्ते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नु-
वन्तीति शृणु— त्रैविद्या इति । तिस्रः ऋग्यजुस्सामरूपाः विद्या येषां ते त्रिविद्याः, त एव त्रैविद्याः । सोमपाः
सोमपायिनो याक्षिणाः यज्ञैर्मांमिष्ट्वा स्वर्गतिं फलं प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् सङ्कल्पमाश्रोपनतान् दुःखा-
सम्भिनान् ॥ २० ॥ त्रयी वेदत्रयी तस्यामुक्तं धर्म त्रयीधर्म काम्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गतागत
यातायातं सातत्येन लभन्ते । तथा च श्रुतिः—'पूवा ह्येते अष्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तपर्वं येषु कर्म । एनच्छ्रेयो
येऽभिनन्दन्ति मृदा जगमृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति" [सं. उ. १।२।७] इति । अष्टादशेति— षोडशर्चिजः
यजमानः पत्नी चेति द्वौ ॥ २१ ॥

निकामानामन्यमक्तानां भगवद्भजनमेव सर्वसिद्धिकरम् ।

अनन्याश्रित्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासने ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायण-
मात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्ध्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनानां
नित्याभियुक्तानां मतताभियोगिनां योगक्षेम-योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तदुभयं वहामि
प्रापयाम्यहम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं' [७।१८] 'स च मम प्रियः' [७।१७] यस्मात्, तस्मात्ते
ममाऽऽत्मभूताः मिषाधेति ।

२ आ. शां. व्या.—परमनभिप्रेतय त्वामेवाऽऽत्मा-
पुत्रा सम्यग्दर्शनविद्यानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेत्री
व्यातामिन्प्राप्तः ५५३—ये पुनरिति । 'तेषां योगक्षेमं
वहामि' इत्युत्तरं सम्बन्धः । योगोऽप्येव न विद्यत इति
वृत्तमिति नित्याऽऽ३—अपृथगिति । कार्यस्य च कारणे
तादात्म्यं व्यावर्तयति—परमिति । अहमेव बाबुदेव
सर्वात्मा, न मतोऽन्यद्विद्विद्वन्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं वदति

प्रापयन्त इत्याह—चिन्तयन्त इति । प्राहृताभ्यां च
मुत्थानप्रकारिणो निर्दिशति—सन्ध्यासित इति । पुरुषा
सते परितः सर्वतोऽन्यत्रिचिन्तयन्तः परस्मदीत्यर्थः । नित्याभि-
युक्तानां नित्यनवरतमादरेण ध्याने व्यावृत्तानामित्याह—सत-
तेति । योगश्च क्षेत्रम् योगक्षेत्रम् । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह—योग
इति । किमर्थं परमार्थदर्शना योगक्षेमं वहसि ? इत्याह व्या-
५५३—ज्ञानी त्विति । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति सम्बन्धः ।

१ शां. भा.—नन्वन्यथापि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान्, सत्यमेवं वहत्येव; किन्तु
अयं विशेषः—अन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्यं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु ना-
ऽऽत्मार्यं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृद्धिं कुर्वन्ति, केवलमेव भगवच्छर-
णास्ते; अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहति—इति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.—सम्यग्दर्शनविद्यानामेव योगक्षेम
वहति भगवानिति विशेषणमुच्यते । घट्टये—नन्विति ।
अन्यथापि भक्तानां भगवानयोगक्षेमं वहतीत्येतद्विरोधोक्तिः—
सत्यमिति । तर्हि भक्तैः शान्तिपुत्रं विदेशो नास्तीति पृच्छति-
किञ्चित् । तत्र विचारं प्रतिज्ञाय विप्रोक्तिः—अयमि-या-

दिना । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमेव हन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् ।
आत्मविदा स्वयं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टायां रूपयति—न
ह्रीति । गृद्धिरपेक्षा कामना, तामिष्येनत् । शान्तिना तर्हि सर्वत्रा-
नाम्येवाप्राप्तः ५५३—केवलमिति । तेषां तदेकधारणं च क्लिप्त
माह—अत इति । इति—यो विप्रश्चरन् सम्बन्धते ॥ २२ ॥

३ शां. भा.—महात्मानस्तु निगतिश्रयप्रियरूपं मच्चिन्तनं कृत्वा मामन्यधिकारविश्रयानन्दं प्राप्य न
पुनरारब्धन्त इति तेषां विशेषं दर्शयति—अनन्या इति । अनन्याः अनन्यप्रयोजनाः, मच्चिन्तनेन विनाऽऽत्म-
धारणलभान्मच्चिन्तनेनैकप्रयोजनाः मां चिन्तयन्तो ये महात्मानो जनाः पर्युपासते मर्मरत्नपाणगुणान्वितं
मर्मरिभूतिपुत्रं मां परितः उपासते अन्यत्रमुपासते, तेषां नित्याभियुक्तानां मयि नित्याभिरोगं
काङ्क्षमाणानामहं मन्त्रासिलक्षणं योगं अपुनरावृत्तिरूपं तेमं च वहामि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. व्य.—उपास्यमपि मुखमनसा फलस्य च
नित्यनिर्दोषनिरविश्रयानन्दतया महात्मानो विदेशोऽभिधीयते
इत्याह महात्मानस्तिरिति । अनन्यप्रयोजनं विदेशोऽभिधीयते
निरविश्रयसुरक्षितमिति । 'मां' इत्यादिना योगक्षे-
मविवक्षितमुक्तम् । यद्यपि 'ये सम्यग्देवताभ्याम्' [११.२३]
इति वदन्नाचार्येणैवैतदेवताभ्यामिति, तथापि प्रकृत-
काम्यव्यवच्छेदार्थं बाबुदेवस्य ततोऽन्यद्व्यवच्छेदं व्यवच्छेद-
अनन्यस्य । अत एवैतन्मन्त्रपाणरस्य बाबुदेवमिति दर्श-
यति अनन्यप्रयोजना इति । तत्र हेतुमाह मच्चिन्तनेन
विनेति । 'अनन्याचित्तवन्त' इति मयि नित्यव्यवहारमार्थ-
चित्तवन्त्यस्य विशेषादि । निर्दिष्टस्य जनस्य
इतिगन्तुं ते त्रयो प्रयोगमवच्छेदय प्रकृतद्वन्द्वं ये

महात्मानो जना इति । ये महात्मानो जानन्ति तेषामेव हि
अनन्यप्रयोजनमिति मार । 'पर्युपासते' इत्ययं प्रकृतस्य परी-
त्यस्योपसंगम्य नैवेद्यदयोगानन्दं परित इति विवक्षितं तस्यैव
प्रमाणवत्तद्विषयेन दर्शयति स्वयं कृत्यानेति । इति शेष-
सम्यग्दर्शनं चेदमिदमुक्तमित्यभिप्राये—अन्यमिति ।
अतश्चित्तवन्तं विमूर्तिमिति । अत्र 'अहं' इत्यनेन पदो-
दरस्यवीर्यस्यदिगुणविवक्षा । नहि म'म' इति मानुषादि-
भेदः प्रमाणेऽप्यन्येऽपि भेदोऽप्युक्तः परं यदा विषयो
योगक्षेमं इत्यस्मादिदमित्यादेः प्रमाणमिति । अन्य-
प्रमाणं नैव ; लक्षणं नैव । प्रमाणार्थं नैव इत्युक्तम् ।
वहामि दानेनैव ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा — अनन्या अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमसिलेपु—“ सर्वं परित्यज्य मनोगत यद्विना देव केनल शुद्धमाद्यम् । ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवाविशन्ति ” इति । “कर्म कालेन महता एकान्तित्वात्समाहितैः । शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभासन्दृश्यमण्डलः” इति मोक्षधर्मे [म भा १२।३६।१२४।५५] । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

६ ज प्र दी — ‘ अद्वैतज्ञानिनोऽनन्या ’ इति प्रतीति निराधार्यमाह— अनन्या इति । अविद्यमानम् यथेपा ते अनन्या । तच्च ‘अनन्याश्चित्तयन्तो मां’ इति प्रसङ्गाच्चित्तनीय मिति लब्धे अन्यदचित्तयित्वेति सिध्यति । प्रतीत एवार्थे किं न स्यात् । इत्यत आह— तथा हीति । ‘देवमेव विशन्ति’ इत्यनेन ‘योगक्षेम बहाम्य’ इत्युक्तार्थे भवति । अत्रैव काम

मित्यागमात्तरम् । प्रमथा वृद्धय मण्डल स्वरूप यस्यासौ तथोक्त । दर्शनस्य योगक्षेमासाधनत्वं प्रसिद्धमेव । ‘नित्यामि युक्तानां इत्यस्यापवादविषयाणामित्यस्याप्रतीतिनिरासार्थं माह— नित्यमिति । सर्वतः सर्वदिग्देशे । शरीरेन्द्रियमनो भिर्या युक्तानां भगवति सेवोयुक्तानाम् ॥ २२ ॥

७ ह पै. भा.— न विद्यते मत्त ईश्वरादन्य उपास्यो येपा तेऽनन्याश्चित्तयन्तो ये नराः पर्युपासते तेपा मयीश्वरे नित्याभियुक्ताना योगश्च शैमश्च योगक्षेम बहामि विभर्ष्यहम् ॥ २२ ॥

८ वं व गि — मद्रक्तास्तु न तत्स्थाह— अनन्या इति । अनन्याश्चित्तयन्त इति द्वैताद्वैतभक्तानामुभयेपा मपि प्रागुक्तानां निर्देश, तत्र द्वैतभक्तपक्षेऽयमर्थः— न विद्यते महत्त्वो भगवीय प्राप्य काङ्क्षणीयश्च पुराणोर्गेपा ते अनन्या नचि तनेन विना आत्मधारणाख्यामात्रानिस्तर चिन्तयन्त सन्तो ये जना परितः सर्वदा उपासते, नित्या भियुक्तानामनवरत्नमिष्टानां तेषाम् । योगक्षेममिति द्वैते क्वद्वाह । सत्प्राप्त्युपनराट्टित्पमासुष्मिक योगक्षेम शरीर धात्राद्यर्जनद्रात्राभक्तपरिपालनरूपमेहिक योगक्षेम च तैर प्रायितमप्यहमेव बहामि प्रापयामि ऋणमिव तदीययोगक्षे मभारमह विभर्षमिति वा ‘ऋण प्रष्टवमिव मे हृदयात्प्राप्त र्पति’ इत्युक्तम् । यथा हि मद्रक्ता मा विना क्षणमप्यारम धारण न लभन्ते तथाहमपि तान्विना क्षणमप्या भधारण

मलभमानस्तदीयसकलयोगक्षेमनिर्वाहको भवामि, ‘मे यथा मा प्रपद्य ते तस्मत्तथैव भजाम्यहम्’ [७।११] इति मम स्वामा-शक्तिरिति भावः ।

अद्वैतभक्तपक्षे तु— न विद्यतेऽन्यो भेददृष्टिविषयो येपा तेऽनन्या ‘वासुदेव सर्वे’ [७।१९] इति सर्वाद्वैतदर्शिन स्वामानमेव वा चिन्तयन्तो ये जना सफलजमान पद्वि पासते सदाऽनुसदधते, तेपा नित्याभियुक्ताना योगक्षेममह बहामि ‘ज्ञानी स्वामैव’ [७।१८] इति प्रागुक्तत्वेन तदीययोगक्षेमी मदीयायव भवत इत्यर्थः । यद्यपि सर्वेषा मपि योगक्षेममखिलरक्षको भगवानेव बहति तथाप्यतेषां प्रयत्नसुत्पाद्य तद्वार बहति । ज्ञानिना तु तमनुत्पाद्य स्वय मेव बहतीत्येतत् । अह इत्यनेन सूचितम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— मद्रक्तास्तु मदनुमर्देण कृतार्था भवन्तीत्याह— अनन्या इति । अनेदमाकृतम्— भगवता मार्गत्रय स्वतः एकाविशम्, मनसा वाचा स्वरूपेण चेति, तत्र स्वप्राप्त्यर्थे मार्गेद्वय प्रकटित मर्यादारूप पुष्टिरूप च, तत्र येपा जीवाना देवाना मर्यादायामङ्गीकारस्तेपा साधनक्रमेणैव भगवत्प्राप्ति । यथाऽऽसुरावेशिनामपि मुक्ति ददत्स्वरूप छत्रयतो मुचुकुदस्य दोषार्जुनपूर्वक तद्रहितामिमान्तिमज्जनमनि स्वप्राप्तिकथनम् । येपा च पुष्टिमर्क्तिमार्गे तेपा पैबलानुमर्देणैव न साधनापेक्षयेति निश्चय, यथा ब्रह्मादिस्थितानाम् । तत्र तत्राङ्गीकारे वैष्टैव हेतु स्वतन्त्रेच्छानान्यनियम्यता । तथाच साधनवाक्यान्त्यत्र मर्यादाभारगपराणि । तत्राङ्गीकृताना तथैव प्रवृत्ति फल च । पुष्टिमार्गं तद्विहीकृताना ‘तस्मान्मद्रक्तिच्युत्तरस्य योगिनो वै मदत्तमन । न हान न च वेराग्य प्राय श्रेयो मयेदिह । यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवेराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वे मद्रक्तियोगेन मद्रक्तो लभतेऽस्वप्ना ॥’ [भाग ११।२०।३१-३३] इति भगवद्वाक्यैर्ज्ञानादिसाधनरहिता नामेव भक्तिरुक्तम् । मद्रक्ते कल्पवृक्षस्वभाव वेनेतरसकलसाधनासाध्यसाधकत्वोक्तेश्च, नेतरसाधनसापेक्षता भक्ते । ‘भगवान् ममज्ञा मुकुदो मुक्ति ददाति कर्दिचित् स्म न भक्तियोग’ इति वाक्येऽपि मुक्तिसाधनपूर्णा नामपि भगवदाने भक्तिनामिरदाने ध्याप्राप्तिरिति निरूपणादप्यनुमदेतरसाधनासाध्यत्व भक्ते निश्चीयते । छत्र-मार्गद्वये पाङ्गीकारोऽनुमर्देणैवति न मर्यादायामेऽपि भक्ते साधनबलैकसाध्यत्वम् । अन्यथा जायस्व त्रियस्वेति सुनीयमार्गे पञ्चाङ्गीकार कथं न कुशलम् ? पुष्टौ साधनाना व्यभिचारादेव न हेतुत्वं, मर्यादाया न तथेति इ-ममे रपणीमरियति । ये जना मदीया अनन्या भावनान्तररहिता (साधनान्तररहिता) भावनान्तरया देवा-

न्तरविषया फलान्तरविषया मार्गान्तरविषया च तद्वहिताः मनुष्यमैकलभ्यमकिमन्तः मां पुरुषोत्तममेव चिन्त-
यन्तः मर्यादापुष्टिमार्गायाः मनुकमार्गेण मायुषासते सेवन्ते तेषां नित्यमेवाभितो युक्तानां सम्बद्धानां योगक्षेम-
मिति । योगं इह लोके सेवोपयोगार्थं धनधान्यवस्त्रादिलभं, क्षेमं चामुत्रात्यन्तिकं श्रेयो मोक्षलक्षणं वहामि
साधयामि ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ये पूर्वोक्तमवस्वरूपं मनुष्यव-
युक्तं ज्ञात्वा सर्वं पश्यन्त्यपि मां भजन्ति, तेषां सर्वमामेव
करोमि, त उच्यते इति तत्स्वरूपमाह— अनन्या इति ।
अनन्याः न विभेदे अन्यो लौकिकालौकिकविषु प्रार्थ्यतेन
येषां, वा मत्सेवनातिरिक्तं फलं येषां ते तथाभूताः सन्तो
मामेकं चिन्तयन्तः सर्वतो मनोनिरोधेन मां स्मरन्तो ये
हुलंभा जनाः जन्मभक्तो मत्सेवार्थकत्रमज्ञानवन्तः पर्युषा-

सते परितः सर्वात्मभावेन सेवन्त इत्यर्थः । तेषां नित्याभि-
युक्तानां नित्यस्वरूपस्य मम सेवनपराणां मम नित्यमभि-
युक्तानां सम्मतानां योगं सेवार्थधनादिसम्पत्तिर्लभं सेवने
मद्योगं वा, क्षेमं तत्फलं भक्त्यनुसृष्टाकरणात्मकं मद्राव-
रूपं वा अहं पुरुषोत्तमः वहामि पालयामीत्यर्थः । वहुनोक्त्या
तद्वहाकौ दशशक्त्याविभवेन तत्करोमीति व्यजितम् ॥ २२ ॥

११ नी० अ० दी०— एवं कर्मिणामावृत्तिं फलं चोक्त्वा भक्तानामपि मद्रक्तमेवैव सर्वसिद्धिरित्याह—
अनन्या इति । नास्ति अन्य उपास्यो येषां, अहमेव भगवान्वासुदेव इति अभेदेन चिन्तयन्त इत्यर्थः । ये जनाः
पर्युषासते परितः साकल्येन कात्स्न्येनाद्वैतदृष्टयेत्यर्थः । उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनाम् ।
योगः अप्राप्तस्य ब्रह्मादेर्वैतभूमिकाया वा प्रापणम् । क्षेमः सत्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं, तत् द्वयं अहमेव वहामि
निर्वहामि । तैरप्राप्तार्थं वा योगभूमिपूर्वोक्तैर्भूमिकाभार्थं वा चिन्त्वा न कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां
मद्रभिन्नवासर्षे सेत्स्यतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—‘ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्’ [७।१८] इति ॥ २२ ॥

भगवद्गुणान्यदेवतानभिज्ञानिनां तत्तद्रक्तानामयःपतनम् ।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय । यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्, तद्रक्तान् स्वामेव भजन्ते, सत्यमेव— ये
इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धया-

१ अनाभिनवगुणसादाः— येऽपि य नामयेयान्तराश्रयस्ते, तेऽपि मामेवोपासते । नहि ब्रह्मव्यतिरेकि किञ्चिदुपास्य-
मस्ति । किन्त्वविधिनेति विशेषः । अविधिरन्यो विधिः । नानाप्रकारैर्विधिभिर्हमेव परब्रह्मसात्त्वभावो याज्य इति । न ॥
यथाऽन्यैर्दर्शनान्तरदूषणसमुपाजितमहापातकमलीमसैर्ग्राह्यातम्— अविधिना दुष्टविधिनेति । एवं हि सति मामेव यजन्ते, सर्व-
यहानां चाहमेव भोक्तेति इत्यमानमेतद्वसनममीमवेदित्यतः क्वमप्यल्लिङ्गैः साकं संज्ञापेन । अस्मद्वर्यस्तु निरुपयन्ति— अन्या
स्वात्मव्यतिरेका भेदादानयेन ब्रह्मस्वभावदीनैव काचिद्देवतेति गृहीत्वा तामेव यजन्ते, तेऽपि वस्तुतो मामेव स्वात्मरूपं यजन्ते,
किन्त्वविधिना— दुष्टेन विधिना, भेदपट्टनरूपेणेति ॥ अत एवाह— न तु मा स्वात्मज्ञानं तत्त्वेन देवतारूपतया भोक्तृत्वेन जानन्ति,
अतः च्यवन्ते मद्रुपाद् । किं ? देवतत्त्वेन देवान् यजन्तीत्यादि । एतदेव च्यवनमिति यावत् ॥ ये तु मत्स्वरूपमभेदेन विदुः, ते
देवभूतपितृयागदिनापि मामेव यजन्ति; ते च मयाजिनो मामेव यजन्तीत्युपसंहारिष्यति (२५) । ननु श्रव्यत्वापार्थमुद्दिष्टा
देवतोच्यन्ते, तत्कयमनुद्दिष्ट्य स्वात्मतत्त्वस्य याज्यत्वम् ? ‘आदित्यश्रवः प्राणवीथिः’ (ऐ. भा. १।२।५) इति विधिराप्यु-
देवतोद्देशात्मकविध्यन्तरप्रभावितो ह्यनुद्दिष्टः, न च स्वात्मविषयो विधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह— अविधिपूर्वकं मामिति । स्वात्मव्य-
तिरिक्त्यापि देवतायामस्त्यपेक्ष्यो विधिः, अप्राप्तप्रापणकल्पनात् । स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्वकः, विधिपरिप्राप्त्यस्वाभावात् ।
न हि इयदनुद्देशेन किञ्चित्प्रवर्तते । तेन विधिपरिप्राप्तितेन्द्रादिदेवतोद्देशेन सर्वेषु स स्वात्मा विषयमायनस्वभावात् तद्देवदेवताव-
भासमिति स्वानीयतदैवाहमस्मिन्नित्या सततमवभासमानः सत्सुखकल्पः सत्तोद्दिष्ट इति सुखिसिद्धमेतत्— मामेव यजन्तीति
अविधिपूर्वकत्वात् मुष्टयभूतमद्राप्तिफलस्य तावन्ति कर्त्तव्याप्यत्वं नास्ति । अस्मिन् परमितद्विद्यान्यान्वर्तीयेन्द्रादिमात्रायास्यैव
याजकवचरितार्थत्वेनेतेषामिति प्रथयितुं परमैवम् ॥ एवं य तत्कलमेव वेत्ति, त्वयेन्द्रादिदेवतायागोऽपि परमेश्वरयाग इति—
वदन्ति ॥ एतेन ‘तेऽपि यथापि विधिपूर्वकं न, तथापि पर्याप्तः मामेव यजन्ति’ इत्यादि नव्यन्याख्यानां निरुपपत्तिरिति न
पृथक्प्रपञ्च्यते ।

—अविर्गता ।

ऽऽस्तित्यनुष्ठानाऽऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय ! यजन्त्यविधिपूर्वकं, अधिधिरज्ञानं, तत्पूर्वकम् ; अज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.—तत्तदेवतात्मना परमैवाऽऽत्मन स्मिन्वस्तुपुणमादेवतान्तरपराणामपि भगवच्छरणत्वादिशेषात् तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्परमिनि भगवान् शङ्कते—नन्विति । उक्तमङ्गीकृत्य परिहृयति—सत्यमित्यादिना । देवतान्तर-याजिना भगवदाभिष्यो विशेषमाह—अविधीति । तद्व्याकरोति—अविधिरिति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.—ये त्विन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलशरीरनिष्ठाः श्रद्धयाऽन्विताः इन्द्रादीन् यजन्ते, तेऽपि पूर्वोक्तेन न्यायेन सर्वस्य मच्छरीरतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां च मद्वाचित्वाद्भक्तुतो मामेव यजन्ते; अपित्वविधिपूर्वकं यजन्ते; इन्द्रादीनां देवतानां कर्मस्वाराध्यतया अन्यथं यथा वेदान्तवाक्यानि “चतुर्होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः” [तै. आ. ४] इत्यादीनि विदधति; न तत्पूर्वकं यजन्ते । वेदान्त-वाक्यजातं हि परमपुरुषशरीरतयाऽऽस्थितानामिन्द्रादीनामाराध्यत्वं विदधदात्मभूतस्य परमपुरुषस्यैव साक्षादाराध्यत्वं विदधाति । चतुर्होतारः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि कुर्वाणा यत्र परमात्म-न्यात्मतयाऽऽस्थिते सत्येव तच्छरीरभूतैरिन्द्रादिदेवैः, सम्पदं गच्छन्ति—इन्द्रादिदेवानामाराधनान्येतानि कर्माणि मद्भिषयाणीति मां सम्पदं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ घे. ता. चं — सर्वासामपि देवतानां भगवच्छरीरत्वात् ‘त्रिविद्या माम्’ [२०] इत्युक्तप्रकरणे वस्तुतः स्वसमाराधनमिति जानन् भवान् किं न केवलकर्मिणामपि मोक्षरूपयोगक्षेमं प्रयच्छतीत्यनेनोक्तमुच्यते ‘ये तु’ इत्यादिश्लोकद्वयेन । तृप्त्यर्थं शङ्का-निवृत्त्यर्थं । ‘अन्यदेवताभक्ता’ इत्येतत्समभिव्याहारफलि-तम् इन्द्रादीनि । पूर्वोक्तेन न्यायेनेति—‘मयि सर्वं सिद्धं श्रोतु’ [७७] इत्यादावस्मिन्नन्यथायै ‘मया ततमिदं सर्वम्’ [९१४] इत्यादी चेति भावः । ‘मामेव यजन्ति’ इत्यन्ते दाक्षिणातुवादस्य ; यद्यपि त्विधेयत्वरूपमित्यभिप्रायेणाह अपिस्ति । विधि स्वज्ञानद्वारा यद्यपि पूर्वं कारणं, तद्विधि-पूर्वम्, तदन्यदविधिपूर्वकम् । कथमविधिपूर्वकत्वं विहितानां मित्यत्राह इन्द्रादीनामिति । तत्पूर्वकमिति—तथाविधिवि-भ्यनुष्ठानपूर्वकमित्यर्थः । यथा विदधतीत्युक्तं विदधोति यैदान्तेति । इन्द्रादीनामाराध्यत्वमात्रं कर्मयोगे प्रतिपादितम् ।

तेषामेव यथावस्थितं स्वस्वं वेदान्तेतिविति न विरोधः । साक्षादिति निरुपाधिकमित्यर्थः, प्रधानतयेति वा । इति-रक्षेत्परमपुरुषविशेषणतयेन्द्रादीनामुद्देश्यानुप्रवेशः ; यथा प्रत-र्दनविद्यादिपुषास्वाद्यप्रवेश इति भावः । ‘चतुर्होतारः’ इति उपात्तावाक्यस्य कथं प्रस्तुतायेतां तत्राह चतुर्होतार इति । उपलक्षणतामभिप्रेत्येकं अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-दीनीति । ‘अन्तः प्रविष्टं आस्ता जनानां सर्वात्मा’ [यजुः ३११०१२] इत्यादिप्रसिद्धं यज्ञशब्दार्थे उच्यते परमात्म-नीत्यादिना । ‘यस्यादित्य शरीरम्’ [बृ. उ. ३. १. ७१९] इत्यादिवाक्यानुसंधानेन तच्छरीरभूतैरित्यादिकमुक्तम् । कर्मणा देवे आध्या सम्पत् तदाराधनवस्तुतोऽतिशय एव ; य-वान्ततः फलसाधनत्वप्रकारे पर्यवसित इत्यभिप्रायेणाह इन्द्रा-दिदेवतानामित्यादि ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—तर्हि ‘अहं ऋतुः’ [९११६] इत्यादि असत्यमित्यत आह—येऽपीति ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.—उत्पन्नप्रभृतीन् जातं, तद्विद्युत्तरेणे-त्येन प्रभाभिन्त्युद्गातनस्यदुनुरभित्याह—तर्हि । भगव-द्रोगनिमित्तं हि फले, ता येन्तर्जं समस्तदा सर्वथा फलप्राप्तयेन भाव्यम् । तदभावयेतर्हि ‘अहं ऋतुः’ [९११६] इत्युक्तं सर्वत्र भगवतो भोक्तृत्वमप्यस्त्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

७ झ. पे. भा.—ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अन्यस्यां देवतायां भक्ता यजन्ते तेऽपि मां परमेश्वरमेव पूजयन्ति, अधिधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति ॥ २३ ॥

८ घे. प्र. मि — नन्विन्द्रादिवाजिनोऽपि तद्वत्पु- एव, तद्वत्किञ्चन वायुनो देवतास्मरण्यावायात् ; अतः कथं ते नानागत भोगेन ? अत्र आह—येऽपीति । तद्वत्पु- ॥ तदेवतान्तरभक्ता अत्र ये श्रद्धयाऽन्विता सन्तः अन्यदे- ॥ तद्विद्वन्तया परिकल्प्य यत्पत्नीत्यर्थः ॥ २३ ॥

९. य. ७० १० १००—ननु ब्रह्मादे तव सर्वावस्थादेवान्तरभजनोऽपि तद्वत्तनमेव भवन्ति, तर्हि किमिति ते गतागतां समन्ते ? इति शेषत्राह—येऽपीति । अन्यदेवताभक्ताः । ‘रविर्दिवायच्छ्रद्धा ईदो विष्णुमु पथमः ।

अनुक्रमेण पूजयन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम्' इति श्रीमत्या प्रोक्तपञ्चायतनपूजापरा अपि श्रद्धया युक्ताः सन्तः पूजयन्ति तेऽपि रज्यादिषु मामेव ब्रह्म ध्यात्वा यजन्ति । यद्वा त्वयैऽपीति केचित् । तेऽपि मामेवेति । उक्त-
न्यायेन सर्वस्य ब्रह्मभूतया मदात्मकत्वेनेन्द्रादिशब्दानां मद्राच्यत्वाद्भुततो मामेव यजन्ते । अपित्वविधिपूर्वकं
तेषामात्मभूतमधिष्ठानताज्ञानपूर्वकं यजन्तं वेदे विहितम्; इतरथा त्वविहितमित्यविधिपूर्वकं ते यजन्ते ततो गतागतं
लभन्त इति भावः । अथवा 'मूले विष्णुर्हि देवानां' [भाग. १०।४।३९] इति वाक्यात् मूलमतं परित्यज्य शास्त्रा-
पत्रादौ सेचनव्ययजनमविहितमित्यनन्यत्वद्रुद्धयैवमुच्यते । वेदवाक्यं हि 'चतुर्होतारो यत्र सम्पदं गच्छन्ति देवैः'
इतिरूपे मदात्मकविषयाणि देवाराधनानि स्पष्टमुक्तानीति युक्तमुक्तम्—'अविधिपूर्वकं ते यजन्ते' इति ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वम्यदेवमजनकर्तारोऽपि त्वदंशत्वाद् त्वद्रजनमेव कुर्यान्तीति कथं न तेषु त्वत्कृपा ? तद्रजनं च कथं भोग एव क्षीयते ? इत्यत आह— येऽपीति । येऽपि श्रद्धाश्रित्वाः भद्राशुकास्तदासकत्वधर्मयुक्ता अन्यदेवता यथादितापमेवदधिष्ठानरूपेण मदाज्ञानेन भजन्ति तेषु
मदंशत्वाद् मामेव भजन्ति, परन्तु मत्स्वरूपाज्ञानादविधि- पूर्वकं भजन्ति, अतस्तेषां तद्रजनादकथं क्षयिष्येव फलं भवति; अहं च न इषां करोमीत्यर्थः । अत एव स्मृतिष्ववि- शिष्टरणनिषेधः 'विधिहीनं भावदुष्टं हृतमभद्रया च यद् । तद्वरमयस्यरास्तस्य सुमुदस्याऽहतात्मनः' इति ॥ २३ ॥

११ नी० भा० वी०— अविधिपूर्वकं विधिमेदुद्धिस्त्रादित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयभजनस्य ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते ? इत्युच्यते यस्मात्— अहमिति । अहं हि सर्व-
यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको
हि यज्ञः 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' [८।४] इति श्रुतम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथाचत् ।
अतश्चाविधिपूर्वकमिष्टा यागकलाच्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्वत्कास्तयाजिनो भजन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनं ? इति शङ्कते— कस्मादिति । देवतान्तरयाजिनां यजनमवि-
धिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थेनैव श्लोकमुत्पादयति— उच्यते इति । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादित्येन्द्रादेवतात्वेनाहमेव भोक्ता
इत्येनान्तर्यामिरूपेण प्रमुखाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति दिग्दर्शः । 'प्रभुरेव च' इत्युक्तं विज्ञेति— मत्स्वामिको ह्येति ।
तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति— अधियज्ञोऽहमिति । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं ? तत्राऽऽह— तथेति । मयैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुरेव च स्वीकृति
यावत् । तयोर्भोक्तृत्वप्रभोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावयतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना समा-
ज्ञानाम्प्यनपि तद्वर्माणच्यवन्ते कर्मेकतादित्याह— अत-
श्चेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्रैविद्या इन्द्रादिशरीरस्य परमपुरुषस्याराधनान्येतानि कर्माणि; आराध्यश्च स
एवेति न जानन्ति ते च परिमितफलभागिनश्च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; तदाह— अहं ह्येति । प्रभुरेव
च— तत्रतत्र फलप्रदता चाहमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.— अविधिपूर्वकत्वविवरणरूपतां, तथा-
विवस्यालम्बनैकत्वमप्यष्टापरिहाररूपतां च 'अहं हि' इति श्लोकस्य दर्शयति अत इति । सर्वज्ञत्वेनेन्द्राद्युद्देशेन क्रिय-
माणानामित्यभिप्रेतम् । आराध्यश्चेति भोक्तृशब्दाभिप्रे-
तोक्तिः । 'च्यवन्ति' इत्यनेन इतिविदिनि सिद्धम्, एव तत्त-
त्कर्मसाध्यमस्यैव फलमेवेति 'यान्ति' इत्यनन्तरश्लोकवशादा-
व्यान्तराद्य अन्यम् ; तदाह परिमितेत्यादिना । फलस्य परि-

मितत्वं देशतः कालतः स्वरूपतश्च । अतस्तद्भागिनां च्यवन-
स्वभावाः । प्रभुरन्तरस्यात्र 'गतिर्भर्ता प्रभुः शांति' [१।१८]
इत्यादिष्विव शास्त्रत्वादिरिवशब्दानुदासाय योग्यमर्थमाह तत्र-
तत्रेति । सूरं च— 'फलमत उपपत्तेः' [ब. सू. ३।२।३८]
इति । यथेन्द्राधाराधनतया प्रभोर्भेदोऽपि तत्रतत्र फलप्रदोऽहम्,
न तथा मदात्मकत्वेऽन्यः फलप्रद इत्येवमर्थः ॥ २४ ॥

५ आ. भा. भा.— कारणमाह विधिपूर्वकत्वे— अहं ह्येति ॥ २४ ॥

६ ज म दी — 'अहं कतु' [१११६] इत्यादिनोक्त-
त्वाद्दहं हीति पुनरुक्तिरित्यत आह — कारणमिति । त्रैवि-
यादिभूतानां यज्ञानां भगवाद्येद्वोक्ता कथं तद्विधिपूर्वकत्वं ?
इति शङ्क्यामिति शेषः ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा. — अहं वासुदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाम्येव च । न तु माम-
भिजानन्ति तत्त्वेन परमार्थतः । अतः कारणान्वयवन्ति च्यवन्ते फलान्द्रव्यन्ति ते यज्विनः ॥ २४ ॥

८ चें अ गि — एतदेव विवृणोति — अहमिति ।
श्रौतस्मार्तरूपाणां सर्वेषामपि यज्ञानां तत्तदेवतारूपेण अहं
मेव भोक्ता च प्रभुः फलदाता च । अनेन सर्वदेवतात्मक-
त्वमुक्तम् । अयमिदं विधिपूर्वकमित्येतदुपपादयति — न त्विति ।
मा तत्त्वेन तत्तत्तत्तमोक्तफलदातृदेवतारूपत्वेन न जानन्ति ।
अतस्ते महंताऽऽयासेनेष्टापि च्यवन्ति च्यवन्ते । अनेन
सर्वदेवतात्मक मा विज्ञाय यजन्तो न च्यवन्त इति दर्शितम् ॥ २४ ॥

९ ब० त० दी० — एतदेव विवृणोति — अहं हीति । मद्भूतेषु मे शरीरतयाऽवस्थितेषु तेष्विन्द्रादिदेवे-
ष्वामृतयाऽवस्थितोऽहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता । चकाराद्यज्ञादिरूपस्तत्साधनानिरूपञ्च । न हि
स्वहस्तादिकृतं तात्कृतं भवतीति केनाप्युपपन्नम्यते पश्चादिनिवृत्तिर्न मूलभूतकृतमिति च, परं तथा तत्त्वेन मूल-
त्वेन तु मा नाभिजानन्ति कर्मजडा अतोऽन्तर्बत्फलभोगादपि पुनश्च्यवन्ति । स्वर्गादितः अन्यभावात्कथयन्ति पुन-
रपन्तीत्यर्थः । ततो भावमेदं एव फलमेदे हेतुवत्त्वं ॥ २४ ॥

१० पु अ त — विधिहीनरूपमाह — अहमिति ।
हि निश्चयन सर्वयज्ञानां भोक्ता तद्विद्यातृदेवावा मद्भक्त्या
सद्रूपेण अहं भोक्ता । चकारेण तद्रूपोऽपि । प्रभुरेव च, फल-
दाता चेत्यर्थः । एवकारेण द्वितीयवकारेण च सर्वप्रभुत्वेन भो-
क्त्वैवेति मद्भक्त्यामीनमेव भवति न तु सधर्मप्रभुत्वमिति सिद्धि-
ज्ञापितम् । एतादृश मा तु पुनस्तत्त्वेन मूलरूपेण न अभिज-
न्त सर्वप्रकारेण जानन्ति 'यावान् यथास्मि (तत्त्वतः) यावत्' [१८५५] इति । अतस्ते च्यवन्ति पर्यावर्तन्ते । मत्तो वा
च्यवन्ति भ्रमयन्ति । अत्राय भावः — भगवद्भक्त्या भजन्त्वेन
यज्ञादिना वा यत्फलं भवति तत्प्रमहाप्रभुभजनेन भवति
'युष्मन्निवृत्तं शास्त्रायामपि इति स्थायेन प्रभुभजने तेऽपि
प्रसीदन्ति, तद्वजने त एव प्रसीदन्ति तद्वत्प्रमादस्य च भवेत् ।
अत एव युधिष्ठिरेण श्रीभागवते — 'कतुराजेन गोविन्द'
राजस्येन पावनी । यक्ष्ये विष्णुमीशं वतस्तत्सम्पादय न
प्रभो' [१०७०१३] इति विज्ञापितम् । तेन भगव-
दिच्छया भगवद्भजनं कुर्वता तद्विच्छां ज्ञात्वा सर्वप्रमादस्य
चेत्तदा तद्वीक्ष्यैव कार्यमवधानं न कार्यमेतद्विज्ञानात्तत्र
ज्ञानाभावः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी० — हि यत् सर्वयज्ञानामहमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एव सति
ते मा प्रत्यगभिजन्तस्त्वेन याथातथ्येन न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठा मलब्धत्वा ससारगतं पतन्ति ॥ २४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

१ शां. भा. — येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवग्रहमावि-
कथम् ? यान्ति गच्छन्ति, देवव्रता देवेषु तत्र नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति ।
पितृव्रताऽपि प्राप्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ता । भूतानि त्रिनायकमातृगणचतुर्भ-
गिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला घृण्णवा मामेव ।
समानेऽप्यापासे मामेव न भजन्तेऽजानान्, तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

२ आ दा द्या — यदन्यदेवताभक्ता भगवत्सत्त्वात्ता
नात्कर्मरक्षादयः ते तर्हि तेषां देवतान्तराश्रयभक्तिश्चिह्निकापि
स्याच्छपाह — येऽप्येति । दशान्तरस्याजिनमन्त्रातिष्ठतामा
देवी । ततो देवाः यागानुष्ठानातिष्ठतामिच्छन्ति तद्विधिपूर्वक-
मपि । दशान्तरस्याजिनमन्त्रातिष्ठतामिच्छन्ति तद्विधिपूर्वक-
मपि । यथमित्यादिना । नियमो बन्धुद्वारप्रदक्षिणप्रदो-
मातादिरित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तर्बत्फलमुक्त्वा भगव-
दाराधनस्यान्तर्बत्त्वमाह — यान्तीति । भगवदाराधनस्या
नन्तर्बत्त्वम् । देवतान्तराराधनं यत्करा भगवदाराधनमेव पुण्यं
आयातसाम्यान्तर्बत्तातिष्ठतामिच्छन्ति तद्विधिपूर्वक-
मपि । समानेऽप्येति ।
अज्ञानाधीनत्वेन दशान्तराराधनवशां फलतो न्यूनतां दृष्टे-
यति — तेनेति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पमात्रभेदेन केचिदत्यल्प-
फलभागिनः च्यवनस्वभावाश्च भवन्ति; केचनानवधिकातिशयानन्दपरमपुरुषप्राप्तिरूपफलभागिनोऽपुन-
रावर्तिनश्च भवन्तीत्याह— यान्तीति । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाची; देवप्रताः दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिः
'इन्द्रादीन्यजामहे' इति इन्द्रादियजनसङ्कल्पाः ये, त इन्द्रादीन् देवान्यान्ति; ये च पितृयज्ञादिभिः 'पितॄन्
यजामहे' इति पितृयजनसङ्कल्पाः, ते पितॄन् यान्ति; ये च 'यक्षरक्षःपिशाचादीनि भूतानि यजामहे'
इति भूतयजनसङ्कल्पाः, ते भूतानि यान्ति; ये तु तैरेव यज्ञैः 'देवपितृभूतशरीरकं परमात्मानं भगवन्तं
चासुदेवं यजामहे' इति मां यजन्ते, ते मद्याजिनो मामेव यान्ति । देमादिप्रताः देमादीन् प्राप्य तैः सह
परिमितं भोगं भुक्त्वा तेषां मिनाशकाले तैः सह विनष्टा भवन्ति; मद्याजिनस्तु मामनादिनिघनं सर्वज्ञं
सत्यसङ्कल्प अनरधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिं अनरधिकातिशयानन्दं प्राप्य न पुनर्नि-
वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

४ वे ता च — एकस्यैव कर्मण कथं भोगमोक्षविच्छे-
दफलसाधनत्वं । इत्यत्र सङ्कल्पाख्यसहकारित्वेचिन्त्यातदुपपत्ति
रिति ग्रन्थवैयम्यं 'यान्ति' इति कोट्येन प्रदर्श्यते इत्यभिप्राये-
णाह अहो महदिति । सङ्कल्पभेदाद्विचित्रफलभावनत्वं
ज्योतिष्टोमादिभिरपि सिद्धम् । व्रतशब्दः सङ्कल्पवाचीति
अत्र सङ्कल्पविशेषादि फलभेद इति भावः । 'देवप्रता' इत्यादौ
यजन 'भूतेज्या' इत्यत्र व्रत चापेक्षया भेदितम् । भूतशब्द-
स्यात्र प्राणिमात्रादिपरत्वेत्युदाहेन राजसतामसयाज्यवगमप्र-
शङ्काय यस्मैत्यादिकम् । न देवयजनपितृयजनादिवत् क्रिया
स्वरूपभेदोऽनेति ज्ञापनाय तैरेवेत्युक्तम् । वाक्यान्तरविहित
देवयजनाद्यनुवादेन फलविशेषोऽत्र प्रदर्श्यते, न तु ज्योति-

ष्टोमादिवाक्यफलप्राप्त्यर्थोपायविधानं कियत् इति ज्ञापनाय यत्-
च्छब्दविन्यासेन व्याख्यातम् । देवेषु व्रतं येषां ते देवप्रता ,
भूतानुद्दिश्येज्या येषां ते भूतेज्या । ततःप्राप्त्यभेदवचनं तत
स्वमानदेवकालसमानभोगत्वार्थमिति दशमिति देवादिप्रता
इति । अनादिनिघनमित्यनेन प्राप्यामित्यत्वनिबन्धनाया
पुनरावृत्ते प्रतिशेषः, सर्वज्ञमित्यनेन विरोध्यज्ञाननिर्माताया,
सत्यसङ्कल्पमित्यनेन त्वराकिनूलाया भगवत्स्वातन्त्र्यशक्ति
तायाश्च । 'मज्जाप्राप्तयेयम्' इत्यपि सङ्कल्पोऽस्य सत्य इति
भावः । स्वरूपतश्च परिमितत्वं प्रयुक्तमोगाल्पत्वेत्युदासाय अन्
यधिकेत्यादि विशेषणद्वयम् । एतेनान्येष्वेतुष्वप्येतुतया स्वेच्छा
पाधिकपुनरावृत्तिरुदासः ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— फल विविच्याह— यान्तीति ॥ २५ ॥

६ ज प्र दी — 'ते पुण्यमाकाश' [१।२०] इति
'योगक्षेमं ब्रह्मण्यहम्' [१।२१] इति च फलभेदस्वीक-

त्वात्किं यान्तीत्यादिनेत्यत्र आह— फलमिति । तन्वैवाय
प्रपन्न इति भावः ॥ २५ ॥

७ ह. पं. भा.— देवेषु व्रतं येषां ते देवप्रता देवान्यान्तीति प्रकृतेन सम्बन्धः । पितॄन् पिशा-
चादिवाहिर्यजामहे । पितृप्रताः पितॄषु व्रतं यज्ञो येषां ते पितृप्रताः । भूतानि भद्रकालीमभूतानि
यान्ति । भूतेष्विज्या येषां ते भूतेज्याः । मद्याजिनो मां परमेश्वरं यष्टुं शीलं येषां ते मद्याजिनः,
तेऽपि मां यान्तीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

८ वें. प्र गि — अहो महदिदं वैचित्र्यं, यदेकस्मिन्नेव
कर्मणि वर्तमानाः सङ्कल्पभेदमात्रेण कचिदत्यल्पफलमोगिन
प्रचयन्ते, केचित्तु निरतिशयसुखमोगिनो न पुनरावर्तन्त
इत्याह— यान्तीति । देवानामिन्द्रादीनां सम्बन्धि यत्तत्
'अनेनेत्र यद्ये' इति सङ्कल्परूपं येषां ते देवप्रता देवानि
न्द्रादीन्यान्ति । एवं पितृप्रता आद्यादिभिर्पिशाचादिपितृ

यजनसङ्कल्पा पितॄन्यान्ति । तथा भूतेज्या यक्षरक्ष पिशा
चादिभूतयजनसङ्कल्पा भूतानि यान्ति । तैरेव यज्ञैरेवपितृ
भूतामकं भगवन्तं वामदेवं यजामहे इति सङ्कल्प्य मयीत्यपि
यजन्तो मद्याजिनः, तेऽपि मायक्षयमनवधिज्ञानरूप
यति । तथा च सर्वकर्ममिरप्यहमेवानन्तफलदो यष्टव्य
इति भावः ॥ २५ ॥

९ व० त० दी०— तथाहि यान्ति देवप्रता इति । व्रत सङ्कल्प मानसं कर्मेति यावत्, स एव भावपदवाच्यः ।
दर्शपूर्णमासादिभिः कर्मभिरिन्द्रादीन् देवान् यजाम इति कृतसङ्कल्पाः । देवान् यान्ति सत्सत्सायुज्यं गच्छन्ति ।
एवं सङ्कल्प सर्वत्र । पितृप्रता राजसभावाः । भूतेज्यास्तामसभाववन्त भूतानि यक्षरक्ष पिशाचादिकाः ;

तैरेव यज्ञैः ये देवपितृभूताधिष्ठानकं परमात्मानं श्रीवासुदेवं यजाम इति सङ्कल्पेन विशुद्धसत्त्वभावा निर्गुणभावाश्च मां यजन्ते ते मत्सायुज्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त. — ननु त्वद्देशज्ञाने यजनकर्तारद्वय-
वन्ति, येषां ॥ त्वद्देशज्ञानेन तदेवयजनकं कर्तृत्वं तेषां किं फलं ?
इत्यत आह— यान्तीति । देवग्रताः इन्द्रादिषु भद्देशज्ञानेन
तदूपेषु सनिपताः । देवान् तानेव यान्ति प्राप्नुवन्ति । पितृ-
ग्रताः आद्यादिभिधिभिः पितृयाजकाः पितॄन् यान्ति प्राप्नु-
वन्ति । भूतेभ्यः विनायकदुर्गादिपूजकाः भूतानि सान्येव

यान्ति । अत्रायमर्थः— तत्तद्देवान् प्राप्य तत्सङ्गेन परम्परया
यां प्राप्नुवन्ति । मद्याजिनः कर्मादिभिस्तदाधिदेविकरूपं
मद्यजनकर्तारोऽपि मां प्राप्नुवन्ति । ते परम्परया मां प्राप्नु-
वन्ति । एते साक्षादिति विशेषः । अपिशब्देन कर्माङ्गत्वेन
भजनेऽपि शुक्त्यात्मकस्वप्राप्तिरूपविरोधो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वे भक्ता यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसन्निध्यमित्याह— यान्तीति । भूतार्थ-
मिच्छा येषां ते भूतेभ्यः ॥ २५ ॥

भगवदाराधनस्यातिसौकर्यं तदनुष्ठानस्य च फलम् ।

*पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रमि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— न केवलं मङ्गलकामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहं; कथम् ? पत्रमिति ।
पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मर्षं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमश्रमि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव
कर्तव्यमित्युक्तम्, सुकरत्वाच्च तथेत्याह— न केवलमिति ।
भगवदाराधनस्य सुकरत्वेनैव अत्रपूर्वकं प्रपन्नयति— कथम्—

मित्यादिना । यदि पुष्पादिकं भुक्तिपूर्वकं मदर्थमर्पितं तेनायं
शुद्धचेतास्तपस्वी मान्दाराधयतीत्यहमत्राचार्यामीत्याह— पत्र-
मित्यादिना ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मद्याजिनामप्यपि विशेषोऽस्तीत्याह— पत्रमिति । सर्वसुखं पत्रं वा पुष्पं वा फलं
वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थमत्रियत्वेन तत्प्रदानेन विनाऽऽत्मधारणमलभमानतया तदेक-
प्रयोजनो यो मे पत्रादिकं ददाति, तस्य प्रयतात्मनः तत्प्रदानैकप्रयोजनत्वरूपशुद्धियुक्तमनसः, तत् तथा-
विधमभक्त्युपहृतं अहं सर्वेश्वरो निखिलजगदुदयविभवलयलीलोऽव्याप्तमस्तकामः सत्यसङ्कल्पोऽनवधिकाति-
शयासह्यधयकल्याणगुणगणः स्वामाधिकानवधिकातिशयानन्दस्वानुभवे वर्तमानोऽपि, मनोरथपयद्वयवि-
प्रियं प्राप्येवाश्रमि; ययोक्तं मोक्षधर्म— 'वा क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तरगतबुद्धिभिः । ताः सर्वाः शिरसा
देनः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्' [म. भा. १२।३४०।६४] इति ॥ २६ ॥

४ ध. ता. पं.— समानेऽप्यायासे प्राप्यवैषम्यमुक्तम्,
अयोपायवैषम्यमुच्यत इत्याह मद्याजिनामिति । मद्यजन-
शीलानामित्यर्थः । अयमपीति उपायशीलम्यादिसम्यग्रयु-
क्तोपायशौक्यरूप इत्यर्थः । पत्रपुष्पादिकानां प्राप्यो हेतुका-
र्यभावात् कृमवित्यासः । तस्य तात्कालानुरूपं यथासम्भवं
कृमिपि कल्पमिति भावः । पत्रादीनां समानाकारभावादसम्यग्याय
परत्वात्तैरेवैवं युचितम् । तदुपोत्तमस्य पत्रं चेत्यादिविकल्प-
कल्पम् । एतेनैव भुज्यते भगवानिति ह्युच्यते । 'अन्यत्पूजा-

दर्शो पुष्पादन्यत्पादावनेत्र- (सेव) -भावः । अन्यत्पूजासम्प्रदा-
(नेनेत्यसि) -य चेच्छति जनार्दनः' [म. भा. ५।८७।१३]
इति सर्वामोक्षेपि तोयं कल्पमित्यभिप्रायेण तस्य पत्रादुक्तिः ।
नक्षत्रादित्यन्ययादिशाध्यतया दृष्टिदोषो दुर्लभमित्यभिप्रायेण
सर्वसुखममित्युक्तम् । अन्यत्र बाहुः— 'पत्रेषु पुष्पेषु
फलेषु तोयेष्वकीदृशस्येव सदैव सत्तु । भक्त्यैकस्येव पुराणे
पुराणे मुक्त्यै किमर्थं कथ्यते न यत्नः' [भा. पु. ५. २।१८।१५
भा. पु. ६।११९] इति । य इति सामान्यनिर्देशेन यापराय-

• कथं च महामातेऽन्यत्र— 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु गोदेनकीदृशस्येव सदैव सत्तु । भक्त्यैकस्येव पुराणे पुराणे मुक्त्यै कथं न
कथ्यते प्रयत्नः' इति । 'अन्यत्पूजां च यथाविध्यां स्वाध्यासनिष्ठां । सन्ति वास्तु न हन्ती च कर्त्तुं नाराज्यते हरिः' इत्यन्यत्रापि ।

निरपराधजडाजडादिविभागमपि न पर्यामीत्यभिप्रेतम् । वक्ष्यति हि— 'येऽपि स्युः पापयोनयः । जियो वैरयाः' [१।३२] इत्यादि ।

मक्तयेति । मक्तयेत्यनेन दृष्टादृष्टप्रत्यवायपरिहारफलान्तरहेतुत्वव्यवच्छेदः ; तद्यद्ययति अत्ययंति । प्रयतात्मसन्देहाख्याति तत्प्रदानति । 'तस्य ताप्रनलौ तात । चरणीं सुप्रतिष्ठितौ । सुजातवृद्धकाभिराहूतोभिरलङ्घितौ । प्रपन्नेन मया भूर्त्वा गृहीत्वा ह्यभिरन्विता' इत्यादिभिर्य प्रयोजनान्तरागस्याशुदिविरहः प्रयतत्वमित्यर्थः । पुण्येष्वपि फलमिष्टिधरेव हि मनसोऽप्यदिः । तस्याहुः— 'तपो न कल्पोऽप्ययनं न कल्कः स्वामाविधो वेदविधिर्न कल्कः । प्रसध विताहरणं न कल्कस्ताप्येव भावोपहृताभि कल्कः' [म. भा. १।१।२७५] इति । 'मक्त्युपगृहम्' इति पुनः कीर्तनं भगवदादरणीयस्य हेतुरयमेवेति शापनाधम् । तथाच स्वयमेवाह 'भगवत्पुण्यहृतं मर्कैर्मम भोगाय जायते । मृत्युप्यस्योपहृतं न मे भोगाय जायते' [पं. रा.] इति । फलमिलापिनामपि काचिद्विक्रित्तीति तद्युदास्य तच्छब्द इत्यभिप्रायेण तथाविधमक्त्युपहृतमित्युक्तम् । पनादिभ्युद्वेगपरिहर्षपरिग्रहिनः प्रकाश अश्वत्थेन विवक्षिता इति दर्शयितुं सर्वेश्वर इत्यादिकम् । अपि-

शब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वेश्वर इति यथेन्द्रादयः स्वशक्तिद्वये हविरादिकं गृह्णन्ति, न हि तयाऽहं, सर्वगोचरसदातन-नियमनशक्तिसालित्वादिति भावः ।

निखिलजगदुदयविभवलयलील इति न हि मञ्जोलोचकरणाद्विदुर्न पनादिकं कथं दीयत इति भावः । जगत्समस्तकाम इति न हि मे अनवासमवासम्य-मस्तौत्यभिप्रायः । सत्यसङ्कल्प इति न हि ममाशक्त्यं क्रिधिदन्त्येनोपहृतं स्वीकृत्य इति भावः । अनवधिकेत्यादि गुणतः स्वस्वतय निरस्तिशयानन्दतत्त्वस्य मे कियदिदं पनादिकं ? इति तात्पर्यम् । स्वामाविक्रमधनेन हेतुनैरपेक्ष्य, धर्तमान-शब्देन चानिवर्त्यत्व विवक्षितम् । 'परिपूर्णोऽपि भगवान् भक्तैर्वैरिभिश्चद्विदितम् । सापेक्षसदादते तेन प्रीतो ददात्यस्म' [म. भा. १।१।५।६५] इत्यवधार्यमभिप्रायसाह मनोरथेति । 'मश्रामि' इत्युपभोगमाश्रयणाः, तेन निवेद्याभावे पनादिकमपि निवेद्य स्यादिति व्यवश्यते । फलान्तराधिगमनसमर्पितानां 'तत्सर्वं वेद्वेद्यस्य (इत्स्नं तु तस्य देवस्य) चराणुपतिप्रभे' [म. भा. १।१।२४।६३] इति भगवत्प्रादोपवर्षणमुक्त्वा परमैकान्तजन-दत्तानां भगवताऽस्यादरेण शिरसा प्रतिग्रहो मोक्षार्थमिति हित इत्याह यथोक्तमिति ॥ २६ ॥

५ आ. भा. भा.— दुर्वलैस्त्वं पूजयेतुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह— पत्रमिति । न स्वविहितपत्रादेः, तस्यापराधत्वोक्तैर्वासाहादां । मक्त्येवाहं तृप्य इति भावः । 'मक्तमियं सकललोक-नमस्कृतं च' इति श्रूयते । 'एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः । एकान्तमक्तिर्गो-विन्दे यत्सर्वत्रात्मदर्शनम्' [भाग. ७।७।५५] ॥ २६ ॥

-६ अ. भा. भा.— पत्रमित्यस्य सप्तत्यप्रतीयेषाह— दुर्वलैरेति । अतस्तद्भजनस्य महाकृत्येऽपि तद्विहायस्त्वमा देवानां भजनमव्यक्तमपि सुतास्त्यात्करोमीति प्रासङ्गिक-वाह्योपः । साधनामादरत्योक्त्याच्यतिक्रित्पनादिकमिति न

मन्तव्यमित्याह— न विवक्षितम् । तस्मिन्मपि भगवते समर्पणीय-मेवेति नियमोऽभाविनेन इत्यत्र आह— मक्त्येवेति । इतः ? इत्यत आह— भवेति । स्वार्थं स्वार्थसाधनोपायः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मक्त्या प्रयच्छन्ति ददाति तदहं मक्त्या दत्तमश्रामि भुञ्जे । प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्ध आत्मा यस्य तस्य । प्रयतात्मनो भक्तस्य सम्बन्धि पत्रादिद्रव्यं मम प्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

८ वं. प्र. गि.— न केवलं मद्रकैरनन्तफलकत्वमाश्रय, किमवतिलोऽर्थं चेत्याह— पत्रमिति । पत्रपुष्पफलतोयानि हि नैश्यादियजनापरैस्वाग्रसोमादिवद्रुविषयमायाससाध्यानि किमवतिलमुलमानि, यदाहुः— 'अरण्ये सन्ति पत्राणि नद्यां स्वादूकानि च । सन्ति भादौ च हस्तौ च कथं नाराण्यते हरिः' इति । तत्रापि 'पत्रं पुष्पं' इति पृथक्पृथक्ग्रहणात् पत्रपुष्पादिव्येककं चाऽऽत्मिति दर्शितम् । एवमनायाससाध्यं यत्किञ्चिदपि वस्तु यः कथनं करो भक्त्या भक्तमखिललोके-भराय प्रयच्छति । अनेन साधुजनैरिव सधुद्रतर्पणं मदी-यैरेव पत्रादिभिर्ममाह्वनमिति सौखन्यातिशयो दर्शितः । प्रय-

तात्मनः शुद्धचित्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं महमखण्डनिजानन्द-परिपूर्णोऽश्रामि भुञ्जे । कथं निजानन्दपरिपूर्णस्यातितुष्टपत्राश-नम् ? तत्राह— मक्त्युपहृतमिति । भक्तिरेकमवपि दिने पत्राचनर्पणे सति स्वयः प्राणविशेषपरेन्त प्रेमविशेषः । तयो-पहृतमहमपि तद्वनसम्पन्नमाश्रमभ्यासमाने पारयितुमशक्त एव सत्त्वमिति । भक्तिरेव सत्त्वोकारो कारणम्, न वस्तुतस्तद्वयम्, सुदामोपहृतपृथक्पृथक्कासिनो मम भक्तिसैक्यमाहितस्वा-माग्यादिति भावः । उक्तं हि चार्यवीर्यसंहितायाम्— 'परिपूर्णस्य दिव्यस्य मम किं क्रियते नैः' । किन्तु सर्वा-त्मना देवि । अवा भावो हि शुभते' इति ॥ २६ ॥

९ वं ० तं ० ही०— तदेवं स्वमक्तानां स्वप्राप्तिप्रकारं चत्त्वाऽधुना स्वभक्तेः सर्वोत्तमत्वमनायासत्वेनेतरविल-क्षणत्वं च दर्शयति— पत्रं पुष्पमिति । विवृचमेव द्वागवतसुभोधिण्यां इति नात्र प्रयच्छते । न हि महाविभूतेः

३ रा. भा.— यस्मात् ज्ञानिनां महात्मनां बाहुनमगोचरोऽयं विशेषः, तस्माच्च च ज्ञानी भूत्वोक्त-
लक्षणमक्तिभारावनमितात्मात्मीयः कीर्तनयतनार्चनप्रणामादिकं सततं कुर्याणो लौकिकं वैदिकं च
नित्यनैमित्तिकं कर्म वेत्थं कुर्वित्याह— यदिति । यत् देहयात्राशेषमृतं लौकिकं कर्म करोषि, यच्च देह-
धारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व ।
अर्प्यत इत्यर्पणम् ; सर्वस्य लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणः कर्तृत्वं, मोक्तृत्वं, आराध्यत्वं च यथा
मयि समर्पितं भवति तथा कुरु । एतदुक्तं भवति— यागदानादिषु आराध्यतया प्रतीयमानानां देवादीनां
कर्मकर्तृभोक्तृस्त्वच्च मदीयतया मत्माङ्गल्यायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च मध्ये परमशेषिणि परमकर्तारि
त्वां च कर्तारि भोक्तारमाराधकमाराध्यं च देवताजातम्, आराधनं च क्रियाजातं, सर्वं समर्पय; तव मन्त्रि-
याम्यसापूर्वकमच्छेयैकैकसतामाराध्यादेशैतत्त्वभाषकमर्भतामत्यर्थप्रीतिषुक्तोऽनुसन्धत्स्व— इति ॥ २७ ॥

४ वे ता चं — उक्तार्थकलितपरत्या उत्तरलोकस्य
सहतिमाह— यस्मादिति । महात्मना विशेष उक्त, अथ
तत्परिगृहीत भक्तियोग वक्तुं तदङ्गभूत बुद्धिविशेषमनुशास्ती
स्यमिप्रायेण इत्यहं कुर्वित्युक्तम् । 'यत्करोषि' इति
श्लोकेन स्वमात्रार्थेणाहं प्राप्तसर्वकर्मसमर्पणविषयमनन्तरं विशेषोऽपि
स्मारितः । इममेव च श्लोक 'यत्करोमि' इत्युक्तस्य 'अभ-
वन्' इति सम्बुद्ध्या 'त्वदर्पणम्' इत्युक्तं मन्त्रमेव केचिदु-
च्यते । तन् 'यत्करोषि' इत्येतद्भोक्तृजीवदेन्यायास्तद्विहित
स्वभावप्राप्तविषयमित्याह यदेहेति । 'अश्नासि' इत्येतद्वैप्राप्त
वर्णोपलक्षणमित्यभिप्रायेणाह यच्च देहधारणायाश्चासि ।
'यजुहोषि' इत्यादि शास्त्रप्राप्तसमस्तोक्तलक्षणत्वमुपलक्षणीय
सङ्काशकारकं च दर्शयति यच्च वैदिकमिति । अत्र यच्छब्दा
सर्वं क्रियाविशेषा । अपगतशब्दस्य भाववाचित्वे न्यधिकरण-
ष्वनुनीदृशतात्तुपपत्तौपयिककर्मप्रत्ययान्ततां व्युत्पादयति
अर्प्यत इत्यर्पणमिति । 'इत्यल्लुगे बहुलम्' [अष्टा ३]

१११३] इति कर्मणि स्फुट । मय्यर्पितं कुरुवेति शब्दार्थः ।
अन्यत्र स्थितस्य स्वायिन ततोऽन्यस्मिन्निवेदाने हि समर्प-
णम् तस्मात् क्षणिक कर्मणि क्व ? इत्यत्राह सर्वं स्येति ।
ननु जीवस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च 'कर्ता शास्त्रार्थवाचात्'
[म सू २।१।३३] इत्यधिकरणे स्थापितम्, इत्यादीनां
चाराध्यत्वं भूतम्, तथा च देवताभेदो मीमांसित, अतस्मिन्
ष्ठस्य तन्निश्चयानुसन्धाने प्रातिरेक स्यात्, तत्त्वयमीश्वरे
स्तसमर्पणं ? इत्याह एतदुक्तमिति । परमकर्तृरीति—
यराजु तच्छ्रुते' [म सू २।१।४१] इत्यधिकरणाय
स्मारितः । कर्तार भोक्तारमाराधकमिति क्रियायास्त
त्कस्य तत्प्रदातुणां चेति शेषः । परमकर्तृत्वात् तत्समर्प-
णम्, परमशेषिण्याराध्यत्वादितसमर्पणम् । कर्तृत्वाद्वा रक्षयि
समर्पिते साक्षात्कर्तृयाराध्यविशेषणदूतेन्द्रादौ च विमनुसन्धेयः
इति सङ्गाया समर्पणं शिक्षयति तथेति । भक्तिप्रकरणात्प्रीति-
युक्तशेषोक्तिः ॥ २४ ॥

५ आ. मा भा — अतो यत्करोषि ॥ २७ ॥

६ अ प्र दी — आत्मनो गोविन्दस्यासाधनादाहस्य पूर्वमेवोक्तत्वाच्चर्षमुत्तरमित्यत आह— अत इति । सामान्य-
मुक्त्वा विशेषे निगमनमेतदिति ज्ञात ॥ २७ ॥

७ ह. पै भा.— यत्करोषि यल्लौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषि, यदश्नास्योदनादि भुङ्क्ते, यदा-
ज्यादि जुहोषि देवतार्थं, यद्विरण्यादिकं ददासि, यत्कच्छूचान्द्रायणादिकं तपश्चरसि, तत्सर्वं कौन्तेय !
कुरुष्व मदर्पणं मदाराधनम् ॥ २७ ॥

८ वे ता मि — किञ्च मद्भजनार्थेन उपपादोन्मत्तामा
दिन्य समाहृत्य तेषां मदर्पणं सम्पादयामि नयमपि ह्यत्र
प्रसन्नते, किं तु शमावत शास्त्रतो वाऽवश्यमाविना कर्मणा
मदर्पणेनैव मद्भजनसिद्धिरपत्तिरसीकम्प दत्तपथाह— यत्क-

रोषीति । यदेहयावार्थं गमनगमनादि लौकिकं कर्म करायि
यच्च देहधारणायाश्चासि, यच्च वैदिकं होमदानतपःप्रभृति
नित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व । अर्प्यत
इत्यर्पणम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— तस्माच्चमपि भगवत्सेवायामुक्तलक्षणयोगभावावाराधनरतात्वा मदर्पितमेव लौकिकं,
वैदिकं नित्य नैमित्तिकं कर्म कुरु, ततो निर्बन्धपूर्वकं भक्त्यामिरित्याह द्वाभ्याम्— यत्करोषीति । यदिति लौकिकं
धन वसनादितश्चयन अश्नासि च यदन्नं लौकिकं होमदानतपःप्रभृतिनित्यनैमित्तिकमेवेति वैदिकं च यत्कर्म
करोषि तन्मदर्पणं यथा भवति तथा कुरु । ततश्च सर्वदोषनिवृत्तिः । 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्भजनमाचरेत्' ।

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥ न मर्तं देवदेवस्य सामिमुक्तसमर्पणम् । तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ दत्तापहरवचनं तथा च सकलं हरेः । न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥ सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्धयति । तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ इति भगवन्मुखोक्त-
भक्तिमार्गसिद्धान्तः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त. — यतोऽहं सकलपुद्गलमङ्गीकरोम्यतः पूर्वकृतानां कुर्वतां च कर्मणां फलभोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं तत्सर्वं मदर्पितं कुर्वित्याह— यत्करोमीति । यत् लौकिकं वैदिकं करोषि, यद्व्यासि भुङ्क्षे, यद्वहोषि होम करोषि, यददासि दानं करोषि, तत्सर्वं मदर्पणं मत्समर्पितं ब्रूयस्व । देहादिष्वर्मान् दिवाहपुत्रोपत्ययकामादीन् निद्राजागरणभूत-

पुरीषादिकौस्तानपि भगवत्सेवाद्यर्थप्रतिबन्धाभावात्प्रतिबन्धेन कुर्यात्, न ॥ स्वसुखेच्छया । तथा भोजनादिकमपि तत्र प्रसा-
दजपुष्ट्या सेवायैबलाप्यकार्यम् । होमश्च तद्विद्योगजदुःखास्ये (दुःखसुखे) । दानं च तदीयत्वेन द्रव्यशुद्धया भगवद्विनियोग-
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थम् । तपश्च भगवतः काङ्क्षयोद्वेगार्थम् । एवमेतत्सर्वं भगवत्समर्पितं भवति ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी० — अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह— यदिति । यत्करोषि गम्पनादिकं तद्भगवत एव प्रद-
क्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तदर्पणं कुर्विति । एवं वचनादिष्वपि नामक्रीतनादिवृष्ट्या ऊह्यम् ॥ २१ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

१ शां. भा. — एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु— शुभेति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्ट-
फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः । कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः
कर्मबन्धनैः एवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्षयसे । सोऽयं सन्ध्यासयोगो नाम, सन्ध्यासन्ध्यासी मत्समर्पणतया कर्म-
त्वाद्योगव्यासाविति, तेन सन्ध्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा
सन्निमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवश्रेष्ठ, पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

२ आ. शां. व्या — किमतो भवति ? तदाह— एष-
मिति । भगवदर्पणशुद्धया सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रार-
ब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह— शुभेत्या-

दिता । भगवदर्पणकरणान्मुक्तिः सन्ध्यासयोगमिति वाच्य-
शब्दां शासयति— सोऽयमिति ॥ २८ ॥

३ रा. भा. — एवं सन्ध्यासाख्ययोगयुक्तमनाः आत्मानं मच्छेत्तामभियाम्यतैकरसं कर्म च सर्वं मदा-
राधनमनुमन्दधानो लौकिकं वैदिकं च कर्म कुर्वन् शुभाशुभफलैर्नन्तैः प्राचीनकर्माख्यैर्बन्धनैर्मत्प्राप्ति-
विरोधिभिः सर्वमोक्षयसे, तैर्विमुक्तो मामेवोपैष्यसि ॥ २८ ॥

४ वे. ता. चं — 'सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा' इत्ययं फल-
विधानार्थः पूर्वश्लोकार्थानुवादः, ॥ ३ ॥ ज्ञानकर्मयोगादिव इत्य-
भिप्रायेणान्वयमाह— एवं सन्ध्यासारूप्येति । योगशब्दो-
ऽयातुमन्धानरः । तदेव प्रवृत्तसमर्पणानुवादिना सन्ध्यासन्ध्यानेन
विरोध्यते । आत्मानमित्यादि तद्विरणम् । लौकिकमि-
त्यादि स्वमात्रार्थप्राप्तयोः सामान्यरूपम् । शुभाशुभफलैः,
अनुश्रुतप्रतिबन्धनैरित्यर्थः । अनन्तेतिरिति बहुवचनाभिप्रेत-
कथनम् । समर्पणशुद्धया क्रियमाणस्य बन्धहरवामात्रास्यवच्छे-
दाय प्राचीनशब्दः । अभिमन्यतिनिवृत्तिहेतुर्हि बन्धनमिह
भिप्रायेण मत्प्राप्तियिरोधिभिरित्युक्तम् ; तेनोपायविरोधि-

व्यवच्छेदश्च । एतेनैव शुभफलस्यापि कर्मणोऽतिशयितकृत्प्रति-
बन्धवच्छेदात् हेतुत्वं निवृण्वन् । 'मामुपैष्यसि' इत्येतत्प्रा-
प्त्यर्थं सर्वैरित्युक्तम् । 'मोक्षयसे' इत्युक्त एवार्थो 'विमुक्तः'
इत्यनुश्रुत इत्यपौनहत्याभिप्रायेणाह तैर्विमुक्त इति ।
अत्र निमुक्तिशब्दस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं वदन्तस्तदसम्भवादेव
निरसनीया । कर्तृत्वफलप्रदत्वादिवत्फलव्यभिचये स्वह्यैवेत्यभि-
प्रायेण मामेवोपैष्यसीत्युक्तम् । यद्वा कमेण प्राप्ता विलम्ब-
व्यवच्छेदायै एवकारः । 'मामेवैष्यसि' [१।१४] इति
च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

१ पुनः शेषितः शेषितयेति केचित् । अत्र मोक्षयसे, विमुक्तो मामुपैष्यसीति च जीवन्मुक्तिविदेहकैवल्ये क्रमादुपे इत्याहुः

—अपिगीता ।

५ आ. मा. भा.—॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २८ ॥

७ ह. पै. भा.— एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैर्मोक्षसे मुक्तो भविष्यति कर्माण्येव चन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः । सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा सन्ध्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा, त्यक्तफलासङ्ग इत्यर्थः । कर्मबन्धनैर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वासुदेवमुपैष्यति प्राप्स्यति ॥ २८ ॥

८ चें. ब्र. गि.— एवं कुर्वन्तस्त्व यत्फलं भवति तत्पुण्य- शुभाशुमेति । एवञ्चक्रमकलेण सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा, भगवति सर्वकर्मसमर्पणे सन्ध्यासः, एव चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधित आत्मा चित्तं यस्य स तपोकः सन् शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मलक्षणवन्धनैर्विमोक्षसे कर्मणां भगवदर्पितत्वेन तव वसन्ध्यासमाश्रितैश्च विमुक्तो माशुपैष्यति । इत्यनद्वारा मद्रावापत्तिरूपं मोक्षं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

९ व० ह० दी०— एवं च मर्यादायामनुगृहीतस्य तव या फलसिद्धिस्त्वामबधेहि— शुमेति । एवं सति सन्ध्यासस्तथागो भजनार्थः फलादिविषयको ‘मनसेवानुद्गृह्यं’ इति वा योगस्तदभिन्न एकाधिकश्चैनसः समत्वं तेन युक्त्व आत्मा यस्य तदाविद्यत्वं कर्मबन्धनैरिष्टानिष्टफलैः मुक्तो भविष्यति मुक्तिमिद्विर्भेदिता । अत्रादि स्थितोऽपि त्वं मत्सेवको योगी संसारचर्माऽस्ति एव मां पुरुषोत्तमं समुपैष्यसि सेवोपयोगित्वरूपेण व्यापिवैकुण्ठे । मत्समीपे स्थास्यसीति भावः ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं मत्समर्पितेषु तत्कृतवन्धो न भविष्यतीत्याह— शुभाशुभफलैरिति । एवं मत्समर्पणेन शुभाशुभफलैः— शुभानि शुभपुण्यादीनि, अशुभानि द्वेषाद्विषयादीनि यानि वर्मजानि फलानि तैर्मोक्षसे मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः । तानि फलानि मत्सेवोपविद्यान्येव भविष्यन्तीति भावः । ततः सन्ध्यासयोगयुक्तात्मा सन्ध्यासः कर्मणां मत्समर्पणं तेन यो योगो मद्रस्वरात्मकस्तेन युक्त आत्मा मत्संकरणं यस्य तदर्थः सन् कर्मबन्धनैर्विमुक्तो माशुपैष्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं कुर्वन्तः फलमाह— शुभाशुमेति । शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्वन्धनैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्षसे भगवद्वर्णयुद्धया यरिद्धिबन्धकर्म कुर्वन्तः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसन्ध्याससह्यो मार्गश्च युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन् मां सर्वेषां प्रत्यगात्मामानं उपैष्यति ॥ २८ ॥

भगवतः सर्वसमत्वं मत्कर्माहात्म्यं च ।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मायि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— रागद्वेषांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुह्राति नेतन्निति, तन्न— समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्रिवदहं— इरस्यानां यथा अग्निः शीघ्रं नापनयति, समीपमुपसर्पतामपनयति, तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि, नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मायि ते स्वभावत एव, न मम रागनिमित्तं मायि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते, नेतेषु । नेतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— भगवतो रागद्वेषवत्तेनानीधरत्वमाश्रय परिहरति— रागेत्यादिना । तर्हि भगवद्भजनमधिकारमित्याराध्याऽऽह— अग्रिवदिति । तद्वत्प्रपन्नयति— ययेति । भक्तानमकांशानुगृह्णतोऽनुगृह्णतव भगवतो न कथं रागादिमत्तः ? इत्यादिप्राप्याऽऽह— ये भजन्तीति । ये वर्षाधमादिपदैर्मां भजन्ति, ते तेनैव भजनेन चित्तमहाहम्बेन परिशुद्धबुद्धयो मायि मत्समीपे वर्तन्ते, मदभिव्यक्तिरोग्यविता गी. द्वि. २४ भवन्ति । तुल्योऽस्य विशेषस्य द्योतार्थः । तेषु च समीपे तेषामदमयि स्वभावतो वर्तमानस्त्वहं तुल्यहरो भवामि । यथा व्यापकमायि सावित्रि तेजः स्वच्छे दग्धादी प्रतिफलति तथा पर्येषतोऽज्ज्वलीयताया अक्षितिरस्तसमस्तकण्टारसरेषु पुरेषु सप्रियते ‘दैर्घ्यं प्रकृतिमाधिता मां मज्जति’ [११३] इत्युक्त्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

३ रा. भा.— ममेवं परमपतिलोकं समानं शृणु— सम इति । देवतिर्यङ्मुपस्थानरात्मनाञ्च-
स्थितेषु जातितत्त्वाकारतः स्वमानतो ज्ञानतत्त्वात्यन्तोत्कृष्टापकृष्टरूपेण वर्तमानेषु सर्वेषु श्रुतेषु समाश्रयणी-
यत्वेन समोऽहम् ; अयं जात्याकारस्वमानज्ञानादिभिर्निकृष्ट इति समाश्रयणे न मे द्वेष्योऽस्ति उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्ति; तथा समाश्रितत्वातिरेकेण जात्यादिभिरत्यन्तोत्कृष्टोऽयमिति तद्युक्ततया समाश्रयणे न
कश्चित्प्रियोऽस्ति न सद्बाह्योऽस्ति; अपित्वत्पर्यमत्रियत्वेन भद्रजनेन विनाऽऽत्मधारणालाभान्मद्भजनैक-
प्रयोजना ये मां भजन्ते ते जात्यादिभिरुत्कृष्टा अपकृष्टा वा मत्समानगुणयथासुरं मय्येन वर्तन्ते;
अहमपि तेषु मनुकृष्टेष्वपि वर्ते ॥ २९ ॥

४ वे ता च — दुर्लभमुत्कृष्टापकृष्टादिप्रत्ययतार-
क्षणादशनेन स्वीकार 'पत्रम्' [१।२६] इति श्लोकन
ज्जोक्त तेन सौलभ्यमुक्तं भवति, 'यत्करोषि' [१।२७]
इत्यादिना क्रियमाणस्य सर्वस्य बुद्धिबिषयमात्रेण तदाराधन
स्वसम्पत्तया तदेव हृदीकृतम्, अथ भक्तियोगाधिकारिप्रवचन
परे 'समोऽहम्' इति श्लोके तु जात्याकारादितारतम्यानादरेण
भक्ते स्वह्यैकरस्यमुच्यते । तेन सौमील्यमुक्तं भवति । कदा
दिनिप्रहादन्तराद्यनुपहास्य 'तत्कुरुन् मर्षणम्' [१।२७]
'मार्तुपिप्यति' [१।२८] इत्याद्युक्तं आता रागद्वेषाहं
प्रतिश्लेष्येत्प्रियाप्रयणाह— ममेति । अहमब्दोऽत्र स्वैतरस्यैव
च्छेदर इत्यभ्यासेण अतिलाकमित्युक्तम् । 'समोऽहम्'
इत्यस्य प्रतिशिरोमूत वैषम्य सर्वैश्वर्येण विवक्षितमित्यभिप्रा-
येणाह देवेति । जातित देवत्वमनुपपन्नत्वाद्भगवत्कृति-
त्वादे, आकारतः अभिरुच्योत्पत्त्युत्पत्त्यभिप्रायमाहत्वाद् ।
वक्ष्यति हि येऽपि ह्यु पापयोग्य । क्षियो वैद्यास्तथा
घृष्टा [१।३२] इति । 'स्वमावत्' इत्यनेन सात्त्विकराजस्त-
वदिक विवक्षितम् । देवादीना भगवत्समाश्रयण 'तदुपर्यपि वाद्
रायण सम्भवत् [म सु १।३।२६] इत्यधिकरणे समर्पि-
स्य शिराधामपि मनेन्द्रज्ञानेन्द्रादियु पुण्याधिकयनिवन्धन
ज्ञानविकेपवन्धु प्रथितम् । तस्मात्तियेगधिकरणविराध ।
स्वावरेष्वपि धापादिनातेषु कश्चिज्ज्ञान महर्षय कथयन्ति ।
सतत मनोऽतिसत्त्व समाश्रयण तत्रापि सम्भवेदेव । न मे

द्वेष्योऽस्ति न प्रिय । इत्यस्य प्रतिपेक्ष्य प्रसङ्गात्कृत्वात्
जात्यादिभिर्निकर्षोत्कर्षौ प्रतिपेक्ष्यप्रसङ्ग इत्योपावित्याह अ-
यमिति । तद्वैषम्यप्रत्यये हि स्वाश्रयात्प्राप्तत्वात्प्रत्ययै इति
तमिषेवातन्निषेध फलित इत्यभिप्रायेणोक्तम् उद्वेजनीयतया
न त्याज्योऽस्तीति, न सद्बाह्योऽस्तीति च । समाश्रयणा-
धीनप्रियत्वप्रतिपत्त्ययात् समाश्रितत्वातिरेकेणेत्युक्तम् ।
यदि, न प्रियश्चहेतुतया प्रसिद्धात्जात्यादिभिरुत्कर्षादिप्रत्ययम्,
कृतस्तर्हि ? यदि न कृतमित्, 'स च मम प्रिय' इत्यादि-
विशेष इति शङ्कानिराकरणार्थस्तुशब्द इत्यभिप्रायेणाह अपि
त्यिति । 'मत्स्या मन्ति' इत्यनयो पौनरुक्त्यपरिहारा-
यान्वयमाह अत्यर्थेति । 'ये' इत्येतदुत्कर्षार्थप्रयान्वयमा
भिप्रायमित्याह ते जात्यादिभिरिति । तुल्यानाभिवान्वयो
न्यमैकरस्यमिह 'मयि' इत्यादिना विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं
मत्समानगुणयथासुखमिति । ननु स्वामित्वेन स्वामनु
सत्ताय भजता कथं स्वयि समानगुणवद्भूतिरित्यस्योत्तर 'तेषु
चाप्यहम् इत्यनेनोच्यते इत्यभिप्रायेणाह अहमपीति ।
सौमील्यातिरेको मतोऽप्युत्कृष्टानिदाह 'शिरसा दध प्रति
मुह्यति' [म भा १।३।२।६४] इत्युक्तप्रक्रियया सम्मा-
वयामि, तथा च मत्परमेष्ठरत्वाद्यनुसन्धाननिवन्धनसाध्यस-
विपुरा सुखं मा सेवन्ति इति भाव । अहं च ते चायोग्य
पिशादिभिरव न्यस्तमरा इति विगिह्यतार्थ । स्वनातिप्रतिनिध-
तर्धैवेभनात्रापकृष्टजातिनिर्देशविशेष ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि मेहादिमत्तनादल्पभक्तस्यापि कस्यचिद्बहुफल ददासि, विपरीत-
स्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह— समोऽहमिति । तर्हि न भक्तिप्रयोजनमित्यत आह— ये
भजन्तीति । मयि ते तेषु चाप्यहमिति, मम ते वशः तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गुलि-
लेषु— "ये वै भजन्ते परमं शुभासं तेषां वशः स तु ते मद्रथाय" इति । तद्वशा एव ते सर्वदा,
तथापि बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः, उद्वेगादिविच्छिन्नापालादिवच । तद्योक्तं तत्रैव— "अबुद्धि-
पूर्वायो वशस्तस्य घ्यानात्पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम्" इति ॥ २९ ॥

६ ज प्र दी — भक्तप्रियत्वमुक्तत्वात्तद्विदित्त्वं सर्वत्र साम्यं
कथमुच्यते । इत्यत आह तर्हि । यदि ह्य भक्तप्रिय
तदा द्वेष्योऽप्रिय इत्या तस्य भक्तेषु द्वेषिषु यथासङ्ग वेद
देवत्वात्तदालम्ब्ययापि कस्यचिद्बहुफल गुणरूप ददासि, विप-
रीतस्यान्तरेदिणोऽपि कस्यचिद्बहुफल इत्यत ददासीत्याया-

पयते, राजादिषु तथा दर्शनात्, तथा च वैषम्यनिर्गुणे तदेति
शङ्कान्तं, पूर्वप्रियैव शङ्कया परिहृत्वादिदमुत्तरार्थेनेत्यत
आह— तर्हि । अहं हि सर्वमुत्तेषु मम, न वैषम्यादिमात्र;
यतो मे तदीय द्वेषमपेक्षयाधिक द्वेष्यो नास्ति, तदीयां भक्ति-
मपेक्षयाधिक प्रियश्च नास्तीति भगवतोऽपि विपरीतमर्थं

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

१ आ. भा.—भृशु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—अपि चेदिति । अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारोऽजीव कुत्सित-
साधारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्, साधुरेव सम्यग्वृत् एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः; सम्यक्
ययान्त व्यवसितो हि सः, यस्मात्साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

२ आ. भा.—प्रकृतौ भगवद्भक्तिं स्तुवन्पापीयसामपि तत्रापि कारोऽस्तीति सूचयति—शृण्वति । सन्यस्त
एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह—सम्यगिति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—तत्रापि—तत्रतत्र जातिविशेषे जातानां यः समाचार उपादेयः परिहरणीयश्च;
तस्मादविशुद्धोऽप्युक्तप्रकारेण मामनन्यभाक् भजनैकप्रयोजनो भजते चेत् साधुरेव सः वैष्णवाग्रेसर एव
स मन्तव्यः बहुमन्तव्यः, पूर्वोक्तैः सम इत्यर्थः । कुत एतत् ? सम्यग्व्यवसितो हि सः, यतोऽस्य
व्यवसायः सुसमीचीनः; भगवान् निखिलजगदेककारणभूतः परं ब्रह्म नारायणश्चाचरपतिरस्मत्सामी मम
गुरुर्मम सुहृत् मम परमं भोग्यमिति सर्वदोषप्राप्तोऽयं व्यवसायस्तेन कृतः, तत्कार्यं चानन्यप्रयोजनं निरन्तरं
भजनं तस्यास्ति, अतः साधुरेव बहुमन्तव्यश्च; अस्मिन् व्यवसाये तत्कार्ये चोक्तप्रकारभजने सम्यगे सति
तस्याचारव्यतिक्रमः स्वल्पवैकल्यमिति न तावताऽनादरणीयः, अपितु बहुमन्तव्य एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—एवं समाश्रयणस्वीकारे जात्याश्रय-
ण्योऽकिञ्चित्कर इत्युक्तम् ; तत्र चोपरि कृताश्रयणोऽप्यकिञ्चि-
त्कर इत्युच्यते 'अपि चेत्' इति श्लोकेनेत्यभिप्रेत्येव तत्रा-
पीति । प्राज्ञाशाचारः दृष्टादेशधर्मः, दृष्टाशाचारश्च प्राज्ञागदेः ;
एवं प्राज्ञागदस्य त्रिषिद्धं मधुमासादिकं दृष्टस्य न निषिध्यते ;
दृष्टस्य त्रिषिद्धं च कपिशशीतदिकं प्राज्ञागदस्य प्रशस्तम् ; अतः
स्वजातिनियमाद्यपेक्षया दुराचारत्वं दोष इत्यभिप्रेत्येव तत्र
तत्रेति । विहिताकारणं निषेधकारणं केयुमयमपि दुराचार
इति आपनाय उपादेयः परिहरणीयश्चेत्युक्तम् । अत्र
'चेत्' इत्यस्य नेत्यर्थयतिः विहिताय दुराचारोऽपि भजेत चेद-

त्यन्तव्यः प्रशंसितः । उक्तप्रकारेणेति—सततकीर्तनादिदे-
त्यर्थः । प्रकृत्यविशेषतोऽनन्यभागित्यस्यार्थो भजनैकप्रयो-
जन इति । तेनैव देवदेवतान्तरभजनप्रसक्तो दूरनिरस्तः । ययो-
न्युत्ते—'ब्रह्मणं श्रितिकर्तुं यं वायान्या देवताः स्मृताः ।
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' [म. भा. १.१।
३४.१।३९] इति । ननु 'आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभु-
श्च्युतः' [म. भा. १.१।१४.१।३७] 'आचारहीनो न पुनन्ति
वेदाः' [वा. सू. १।३] 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्निलमनः
स्वर्गकर्मसु' [द. सू. १।२२] इत्यादिषु सत्सु दुराचारस्य
कनकारेण साधुत्वमित्यत्र—वैष्णवाग्रेसर इति । अत्र-

१ इट. आचारो यद्यपि स दुराचारः, इ अत्यन्तं दुराचारः सुदुराचारः । 'एतत्सतीव च निमैरे' (म. को. ३।१।२) । अन्यं
देवं अन्यत्प्रयोजनं च न भजन इत्यनन्यभाक् । सुसुपरादे 'भजो जिव.' (अष्टा. ३।२।१२) । दुराचारोऽपि मद्भक्तेत्युक्ता-
स्तित्येके । मद्भक्तो दुराचारयेऽपि साधुरित्यपरे । तद्विशिष्टविशेषोऽज्ञातत्वेः 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' इत्यभिप्रोक्षित्वास्त्यन-
प्रशस्तश्च भावीव इत्यम् । नन्वेवं दुराचारस्यापि साधुत्वे 'आचारः परमो धर्मः सर्वव्यापिनि नियमितम् । हीनाचारवरीतात्मा श्रेष्ठ
चेत् न भवति न नैव तत्रापि न वन्न नाभिहोत्रं न दक्षिणा । हीनाचारमितो हीनं सारयन्ति वदन्ति ॥ (च. घ. ए. ६।३-२)
'सर्वगमानामाचारः प्रथम परिश्रयने । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ (म. भा. १.१।१४.१।३७) इत्यादीनि
परश्रयानि छात्राणि दत्तज्जगद्गीतादिभिः भजेयुः, भजेरपि 'भर्हि सासत्यशौचदशस्तिक्यतादिचारिप्राणि परिपालनीयानि' (म. भा.
ए. ७.८) इत्यनुशासनं च विद्वद्विद्वत्तत्वादिभिः चेत्, सत्यमेव । किन्तु नात्र दुराचारस्य साधुत्वेन मन्तव्यता विधीयते, अपि
इ दुराचारोऽप्यभिरादेव भक्तिमहिम्ना समूलच्छावं च क्विन्तुर्वाचनानेष्टः साधुतामाप्नोत्येति निश्चयात् शेरस्यमयपि तस्य साधुता
विश्वरूपमदिरयत् इति ज्ञेयम् । तथा च 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा' (१।३१) इति सम्यग्व्यापि गीतमपि सङ्गच्छते । इदमे-
वेति भिन्नभेदस्य विधानमर्थानां विद्वच्चमनमयेव । यथा श्रोत्रोऽङ्गुली कृत्रिमताश्चिरस्योदने नियुज्य 'तस्मिन् धर्मसि
वशिष्टे पश्यन्तमप्यवश्यम् । तेनैव च दुर्गं सङ्ग्रेषं साधुत्वं पराजितम्' ॥ (म. भा. १।१।८०।१२) 'कुत्रापिपिपि इ-
पुनारत्य विधाने । । भीमसेनमममन्त वैष्णवमुपे द्रुतम् ॥ (म. भा. ७।३।१९) इत्यादी । भगवद्भक्तस्य सङ्गच्छति-
भावः ७.८ च 'देविकेवमदा भाग्यदा साधुदेवपराधनाः । अथ पुनरिति वास्तव्येन जीहारादिभ्यः भावः ७.८' (अथ. १।१।१५)
इत्यादी इत्यम् ।

‘न्यमजनं वैष्णवमिषरत्ने प्रयोजकम् । ननु ‘साधवः क्षीणतोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत् सदाचारः स उच्यते’ [वि. पु. ३।१।३] इति भाष्यत्पराधायकत्वात् क्षीणपापानां च कृष्णभक्तिस्मरणासाधुशब्दोऽयं कथं वैष्णवा-
मिषरपर उक्तः ? आचारशून्यस्य मित्रापरिग्रहादसाधुत्वमेवेत्य-
श्रोतारं ‘मन्तव्यः’ इत्युच्यते इति दर्शयति बहुमन्तव्य इति ।
अथेतिद्वयोद्भव्यतामात्रकथनं निरर्थकम् ; सम्पूर्वस्य मनिषा-
तोय बहुमतिरर्थः उपसर्गायाश्च धातुवीना इति भावः । अपरि-
ग्रहे सति खल्वसाधुत्वशङ्का, न तु सोऽस्तीत्याह— पूर्वोक्तैः
सम इति । “विष्णुरेव मूत्वा” [यजुः २।१।१६]
इत्यादौ साम्येऽप्येवकारः प्रयुज्यते इति भावः । पूर्वोक्तैर्महा-
त्मनिरित्यर्थः ।

ननु स्वाचारदुराचारयोः पुष्कलविकलोपाययोर्न तावदुपायतः
साम्यम् ; तत एव न फलतोऽपीति शङ्कायां ‘सम्यक्’ इत्यादिक-
मवतारयति— कुत पतयति । यत इति— हिंसाविति
भावः । व्यवसायस्य समीचीनता प्राधान्यतोऽप्यवच्छेदविधय-
विशेषेण विचारयति— भगवानिति । भगवान्— उभयलिङ्गकः ।
निखिलजगदेककारणभूत इत्यनेन प्रकृत्यवधारकं भूतं सज्ज-
गत्तुम् ; तेन ज्ञात्वा ‘यूतादिमन्ययम्’ [१।१३] इति
पूर्वोक्तं च स्मारितम् । सामान्यशब्दस्य विशेषे पर्यवसानं ‘नारा-
यणपरं ब्रह्म’ [म. भा. १।४।८. मा. ६।११] इत्यादितत्त्वनिर्णायक-
वाक्यं धार्मिकेण पर ब्रह्म नारायण इत्युक्तम् । ‘वरावरपति’
“पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्” [ते मा. ६।११] “पतिं पत्नीनाम्”
[मे. उ. ६।०] इत्यादि ब्रह्मण्यम् । एवं परत्वव्यवसायः
अथ सौख्यसाध्यवसायः अस्मरत्स्वाप्तीति । नगदं तद्विभूते-

र्हिर्द्यूतः ; स्ववेषभूतं मामसौ स्वयमेव लब्धुमुपाकान्त इति
भावः । एवं पदद्वयेन सांसिद्धिकः सम्बन्धो दर्शितः । अत्यन्त-
मूर्खस्य मम सम्यक्ज्ञानप्रदायी महोपकारकोऽयमित्यभिप्रायेण
मम गुरुदित्युक्तम् । अनन्तमहापराधशालिनि मन्यपि क्षीमन-
हृदयोऽयमित्यभिप्रायेण मम सुहृदित्युक्तम् । अतिक्षुद्रः ख-
मित्रनश्वरसुखकण्ठक्षिन्नो मे निरतिशयनिदोषमित्युक्तसागरं
स्वात्मानं प्रकाशितानित्यभिप्रायेण मम परं भोग्यमित्यु-
क्तम् । गुरुत्वसुहृत्वे प्रापकवार्ये ; भोग्यत्वं तु प्राप्यत्वार्थम् ।
सर्वैर्दुष्प्राप इत्याचारबहुलेष्वपि तादृशो व्यवसायो न दृश्यते ;
आकरेऽपि शिलासकलप्रगुपादेयम् ; ज्वकोऽपि रत्ननादरणीय-
मिति भावः । ‘वह्नां जन्मनामन्ते’ [उ।१२] इति हेतु-
विषो व्यवसाय उक्तः । स्मरन्ति च श्रीपौष्करे— ‘मे जन्म-
कोटिमिः सिद्धाः’ ‘अनेकसंसारचिते चिते पापसमुच्चये’ ‘नारते
क्षीणे जादयानेऽन संस्थितिः’ इति । श्रीशुर्क प्रति जनकप्राह
‘ज्ञानं न व्यवसायश्च द्वौ परप्रतिपादकौ । व्यवसायादपि ब्रह्म
नासाद्यति तत्परम्’ [म. भा. १२।३२६।४०] इति ।
व्यवसायमात्रेण कथं भजयतिः समानत्वं ? इत्याह—
तत्कार्यं चेति । ‘भजते माम्’ इत्यत्र व्यवसायोऽन्तर्गतः ; व्य-
वहित इत्यत्रान्यर्थाङ्गजनम् ; अनन्यभजनमूलबहुमन्तव्यत्वहेतु-
तया हि व्यवसायोऽयमुक्त इति भावः । अविश्रुतानुश्रुतिवद्वि-
कलानुश्रुतयो कथं बहुमन्तव्यः ? इत्यत्राह— अस्मिंश्चेति ।
तादृशो पुरुषे स्वस्वैकस्यनिमित्तोऽनादर एव महापराधः स्यादिति
भावः । ‘स्मृतः सम्भाषितो वापि पूजितो वा द्विजोत्तमः ।’ ‘स
च पूज्यो यथा ब्रह्म’ [गा. पू. २।१९] इत्यादिप्रमाणवृत्तानां
मिप्रायेण निगमयति अपितु बहुमन्तव्य एवेति ॥ ३० ॥

६ आ. मा. भा.— न भवत्येव प्रायस्तद्वक्तः सुदुराचारस्त्वयापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चिद्भवति
तर्हि साधुषु स मन्तव्यः ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. क्षी.— ‘नपि चेत्’ इत्यादिना मतेः श्रद्धा क्रियते । सत्र विष्णुमतेः सुदुराचारेणैकत्र समावेशप्रतीतो यथा-
व्याचष्टे— न भवत्येवेति ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— सुदुराचारोऽपि मामीश्वरं भजते चेदन्यं न भजतीत्यनन्यभाक् साधुरेव
धार्मिक एव स मन्तव्यो बोद्धव्यः । हि यस्मादर्थे । सम्यक्भक्तोभनं व्यवसितो निश्चितस्तस्माद्धार्मिक
एव स मन्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

८ वै. प्र. गि.— ननु इष्टतत्त्वसुखसौख्येऽद्विष्टासाम्येऽपि
साधुरासाधुवैषम्यसत्त्वात्कथमुच्यते ये भजन्ति... मयि ते
तेषु चाप्यहम् [५।२९] इति तेषां मुख्यवृत्तिः ? तत्राह—
अपीति । सुखित्त्वमृगादिष्वनुपदिष्टप्रायश्चित्तोऽपि पापिष्ठः
सुदुराचारः, अत एव पापापनोदकत्वेन भजनीयवस्थान्वयत्वा-
भावादनन्यभाक् ; एवंविधोऽपि नां भजते चेत् स साधुरेव,
न पापिष्ठः ; यज्जनेनैव सत्यं कृतप्रायश्चित्तत्वात् । तथा स
सम्यक्भक्तः सर्वैर्बहुमन्तव्यः ; स्वयमहादेव इति भावः । हि
पस्ताम् स दुराचारः सम्यक्भवति ; ‘मयान्वासाधुरेव एव

सम शरणम्’ इति क्षीमनमप्यवसायं कृतवान् । अत्र साधु-
रेवेत्येवकारेण ‘प्रायश्चित्तेरेत्येतेन पदशानकृतं भवेत् । कामतो
न्यवहार्यसु वनवादिह जायते’ [या. सू. ३।२२६] इति
स्मृतेर्ज्ञानकृतस्यैव प्रायश्चित्तेर्लोकन्यवहार्याव्याप्यम्, न तु
पापक्षयः । हे हि पापस्य शास्त्री— नरकोत्पारिका व्यवहार-
निरोधिका चेति । तत्रैतत्सकलचित्तान्तेऽपि व्यवहार्यनिरो-
धककथेतिनाश इति चिन्तानेभ्यराधुकाथस्य भगवन्नन्यरूप-
प्रायश्चित्ते सम्बन्धो नास्तीति दर्शितम् ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०—तत्र भक्तिमत्त्वं नाधिकार- (रि)-विशेषणं, अन्यथापि दर्शनात्; इत्यभिप्रायेण 'अपि चेत्' इति भगवान् महापतितपावनत्वं च स्वस्य दर्शयति । सुदुराचारः अनाचार्यैः चैनमां भजते स साधुरेव सर्वमन्तव्यः । महापतितोऽपि चेन्मामनन्यमाकू नान्यदेवं भजते सेवते च । सेवा च तत्प्रवणचेतोरूपा 'मानधी सा परा मता' इत्युक्ता, तद्भाववान् सः साधुर्वैष्णवाग्रगण्य एव मन्तव्यः 'विप्रात् द्विपङ्क्तुण्युतादविन्दनाभपा- दारविन्दविमुक्तात् स्वपचं वरिष्ठम्' इति [७।१।१०] सागवतवचनात् । कुत एवं तत्राह—हि यतः सम्यग्यवसितः स माहात्म्यं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा भगवति चित्तप्रावण्यकरणे निश्चितः (निरतः) ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.—ननु ये त्वां भजन्ति तेषु चेत् किं तिष्ठसि, कथं तदा ते विपद्याभिभूता भवन्ति ? इत्यत आह—अपीति । चेत् सुदुराचारोऽपि, अनन्यमाकू मां भजते स साधुरेव मन्तव्यः । अत्रायं भाषा—विपद्यादिमहा- पापौघाचरणक्षालितवृत्तिनिमित्तान्यदेवमजनप्रायश्चित्ता- दिषमांशप्राप्तयेन अन्यभजनरहितस्तत्प्राप्तसाक्षात्स्वकु- वामः स्वदैव्याविमर्शिन यो मां भजते स साधुरेव मान्यः । स्वपेति शेष । 'अपि चेत्' इत्यनेन तादृशाचारात्मानन्य- भजनत्ये दुर्लभत्वं ज्ञापितम् । कुतः ? इत्यत आह—सम्यग्य- वसितः स पूर्वोक्तः सम्यग्यवसार्थं निश्चयं यतः कृतवान् । यन्मम महापातकनिवारकः श्रीकृष्णं विना नाम्य इति । हीति निश्चयार्थम् । अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०—भक्तेर्माहात्म्यमाह—अपि चेदिति । अत्यन्तपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन् भजते, तथापि स साधुरेव मन्तव्यः । हि यतः स सम्यग्यवसितः सम्यग्वृत्तः ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारात्मान्तस्सम्यग्यवसायसामर्थात्—क्षिप्रं क्षीप्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्त्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय ! प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—हेत्वर्थमेव प्रणश्यति—उत्सृ- ज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारात् परित्यक्ता भवति ? इत्याद्युपासह—क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्म- तत्त्वं ? तदाह—शश्वन्ति । उपशमो दुराचारादुपरमः । निमित्ति त्वद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिश्च्यते । दुराचारीपहतचेतस्तमा किमित्यसौ न नष्टयति ? इत्याद्युपासह—शृणुति ॥ ३१ ॥

१ निगच्छतीति—निर्वृत्त्यस्य गच्छतेः प्राप्त्यर्थे प्रयोगो दृश्यतेऽन्यथापि—'बीणावादनतत्परा धृतिजातिविदारः । तालश्रवा- प्रयामेन मोक्षमार्गं निगच्छति ॥' (साङ्ख. सू. ३।१५५) इत्यादी । अनेदं बोध्यम्—भगवान् स्वप्रतिज्ञानुबद्धपापं भक्तप्रतिज्ञाया- स्तमेव यत्नं मन्यते । तथा हि 'अनुपपन्नान् सङ्गान् न्यस्तगच्छोऽहम्' (म. भा. ५।५।६) इति प्रतिज्ञायापि श्रीभो- गप्रतिज्ञापालनार्थं 'धृतान्तमुद्रम्य मुनेन चर्कं रयाद्वक्तव्यं विजय्य बाहान् । संकल्पयन् मां करणेनैवात्मा वेगेन हृष्यः प्रणवारं भीष्मम् ॥' (म. भा. ९।५।८९) इति श्रूयते । कीर्तिं च भीष्मेणापि 'स्वनिजममपहाय मत्प्रतिज्ञासूतमधिकुमुनवन्तुतो रपम्' । धृतराष्ट्रणेऽन्यथायत्नद्वन्द्वैरिषिह हन्तुमिदं गतोत्तरीयः ॥' (साङ्ख. १।५।३०) इति ॥ अत एव स्वप्रतिज्ञां स्वयंतां विधिनिषेधातीतेन पाप्मना प्रतिज्ञाते न तथा केऽपि विधमेयुरित्याद्युपासह प्रतिज्ञाव्यपेक्षस्य निरसन्निवृत्त्या अद्यापि 'तौ न देवा न गन्धर्वा नासुरो रराक्ष्याम् ॥ उत्सहन्तेऽन्यथा । ननु प्रतिज्ञां सव्यसाधिनः ॥' (म. भा. ७।१०५।१४) इति विप्रविधमाकर्षणं, भगोपासने उत्सहन्तिप्रसङ्गेनैव प्रेरयति—एवमेव प्रतिज्ञां कुर्वति । कौन्तेयेत्येतेन च मातामहस्यं गतेन स्वयां प्राक् मन्त्रण्ये 'अहं प्रजां ॥ मगरथस्ये दीनयोरिह । अनिस्तीर्णप्रतिकोऽमि त्रेवह्ये हन्तव्यमयः ॥' (साङ्ख. १०।८।१०) इति यत् प्रतिज्ञां वरिष्ठोऽहमपि यथा मया पारितः, तथेवेदानीमपि पारितुं कृतपरिहर एवास्मि, मा भैपीरिति निगूढं सूचयतीति विभावनीयम् ॥

यामनस्तु कौन्तेयेत्यामन्त्रणस्यैवं अन्वयाह—

इन्द्रादौ परेण अनितोऽपि तथापि भक्त्या ममीधरं धर्मपूजानति पारमिष्यम् ।

इषोपनिषत् नमिषादुत्पादयोऽपि यत्नं प्रयापयन्नास्यति मत्तत्प्राप्तः ॥ इति ।

मन्त्रात्मनी भोक्तृत्वात्परमार्थसाधुप्रकरो नामोऽन्वयेन, अतो न नरदीर्यदुत्पादय न प्रत्यदीर्यत्पुष्पमित्युपन्यासार्थं ॥

—अविगीता ।

३ रा. भा.— ननु “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैव-
माप्नुयात्” [कठो. २।२३] इत्यादिश्रुतेः आचारव्यतिक्रम उत्तरोत्तरमजोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धी-
त्यत्राह— क्षिप्रमिति । मत्प्रियत्वकारितानन्यप्रयोजनमद्भजनने विधूतपापतयैव समूलोन्मूलितरजस्तमो-
गुणः क्षिप्रं धर्मात्मा भवति क्षिप्रमेव विरोधिरहितसपरिकरमद्भजनैकमना भवति; एवंरूपमजनेनैव हि
‘धर्मस्यास्य परन्तप !’ [९।३] इत्युपक्रमे धर्मशब्दोदितां शब्दच्छान्तिं निगच्छति शाश्वतीमपुनरावर्तिनीं
मत्प्राप्तिविरोध्याचारनिवृत्तिं गच्छति; कौन्तेय ! त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचार-
मिश्रोऽपि न नश्यति; अपितु मद्भक्तिमाहात्म्येन सर्वे विरोधिजातं नाशयित्वा शाश्वतीं विरोधिनिवृत्ति-
मधिगम्य क्षिप्रं परिपूर्णमक्तिर्मवति— इति ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— अस्त्यन्तेषां बहुमन्तव्यः, स्वस्य तु
कार्यासिद्धिरिति दृष्टापूर्वकमनन्तरलोकावतारयति— ननु
नाविरत इति । न केवलं प्राप्तिमात्रनिषेधः ध्रुवो; अपितु
प्रज्ञानस्यापि निषेधोऽभिप्रेत इत्यभिप्रायेणोक्तम् उत्तरोत्तर-
मजोत्पत्तिप्रवाहं निरुणद्धीति । तथाचोच्यते— ‘पापं
प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः । नष्टप्रायः पापमेव पुनरा-
रभते द्विज ! (नरः) ’ [म. भा. ५।३.५।६१; ६२]
इति । प्रतिबन्धकरजस्तमोमूलमृतपापनिरास्य ह्याचारः ;
तस्मिन् पापे मद्भजनेन विनिवृत्ते सति नोरासन्नप्रतिबन्ध इत्य-
भिप्रायेणाह अस्मिन्नर्थेति । विरुद्धस्य विलम्बवाद्याप्रतिषेधार्थः
क्षिप्रशब्दः । धर्मशब्दोऽपि प्रकृतादनन्यमजनपरः । आत्मश-
ब्दश्च सत्करणमृतमनोविषयः । ‘अनन्यमजसः’ [९।१३] ‘मन्मना
भव’ [९।१४] इति द्वि पुरापरम् ; अजनमेव कर्म मजनोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकनिवर्धकमिति चेत् तत्र परिपूर्णमजनस्य साम्यत्वात् ;
मक्त्युपक्रमस्य च हेतुत्वात् तदेतदाह— क्षिप्रमेवेत्यादिना ।

नन्वय धर्मशब्दो वर्णाश्रमधर्ममात्रपरः किं न स्यात् ? इत्य-
त्राह एषं रूपेति । सामान्यशब्दस्य प्राकरणिजविरोधविषय-
त्वेव व्याख्येयम् । प्रयुक्तवाक्यमेव शब्दः प्रक्रमे मजनरूपविरोध-
विषयतयेति भावः । अस्तु भजनप्रमात्वात्पन निवृत्तिः ; तथापि
परितापरहितदुष्टिर्गुह्यगुह्यदुराकारछान्तः कथं न प्रतिबन्धक
इत्यत्रोत्तरं शाश्वच्छान्तिं निगच्छतीति । मत्प्राप्तिवि-
रोध्याचारनिवृत्तिमिति प्रकरणविशेषतः शान्तिशब्दार्थः ।

५ आ. मा. भा.— कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च तद्वति । उक्तं च
सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम्— “नाविरतो दुश्चरितान्नामक्तो नासमाहितः । सम्यग्भक्तो भवेत्
कथिद्रागुदेवैष्मलाश्रयः ॥ देवर्षयस्तद्देशाश्च भ्रान्तिं कच भ्रानतः” इति । अतोऽन्यः कथिद्रवति
चेत् दाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां सत्सद्भान्महत्यापि कथञ्चिद्वक्तिर्मवति ।
साधारणमक्तिर्वैतरेयाम् ।

६ ज. प्र. दी.— बहुमुपदेन स्वमोय्यादधिकेनार्जितेन
‘सम्पदमदभितो दि सः’ [९।१०] इति हेतोरेषत्वात् ‘क्षिप्रं’
इत्यादि व्यर्थमिति आह— कुत इति । सम्पदमवसाय-
वर्तेऽपि गुह्यदुराकारः कुतः साधुर्नन्तव्य इति पञ्चायः । सम्पद-
वशादात्मनिर्वाहं भवति धर्मनिगः । ददेत्तुः गुह्यदुराकारेण

‘प्रतिज्ञानीहि’ इत्यत्र ज्ञानमात्रविधाद्युपक्रमस्य नैरर्थक्यात्
‘वास्तोऽप्यते प्रतिज्ञानीष्टस्मान्’ ऋक्सं. ५।४।२।१]
इत्यादिष्वन्यथा नैरर्थक्यस्वीकारादत्र च ज्ञानविधेः प्रयोजना-
भावात् , प्रतीयमानप्रतिज्ञार्थस्याप्यन्यथाविधौ तत्त्वस्यापकृत्या-
ऽपेक्षितत्वाभावाद् कौन्तेय त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुर्यादिति ।
‘प्रतिज्ञानीहि’ इति स्वप्रतिज्ञानादपि ‘प्रतिज्ञानीहि’ इति श्रोतु-
रेव प्रतिज्ञाविधानमत्यन्तस्वैर्याभिप्रायमिति व्यह्वनादोक्तं
इत्येवेति । ‘न मे भक्तः प्रणम्यति’ इत्यर्थं प्रतिज्ञाविषय
इति ज्ञानाय अस्मिन्नर्थे इत्युक्तम् । परिपूर्णपापकृत्य
नाशप्रसङ्गाभावात् ‘अपि चेन्मुदुताचारः’ [९।१०] इत्युप-
विषयत्वाभावाद् मद्भक्तावुपक्रान्तो विरोध्याचारमि-
थोऽप्येति । उपक्रान्तमकिरपि हि भक्त इत्युच्यते । भक्तस्य
नाशनिषेधः ‘शब्द’ इत्याद्युक्तप्रणिक्कनाशानुत्पेन परिशु-
र्भवसित इत्यभिप्रायेणाह अस्मिन्नर्थेति । अप्रोपरिचरादि-
वृत्तान्तो प्राप्ताः । यथोपरिकरो भगवद्भक्तमार्शितः कदाचिद्-
भानावृष्टिणां च विशावेऽपि पिष्टपादि स्मृतादिमहद्विद्वद्भ-
क्तमभिप्रायं निषेधितः क्षिप्रं भगवतोदन्तः [म. भा. ९।१३.१०];
यथा च ‘वपमानमेषाणां साधूनां यः सदाऽमनतः’ [वि. पु.
१।१९।१५.०] इति प्रसिद्धः प्रज्ञादः कदाचिद्भगवन्तं प्रतिगो-
ष्ठयः शीघ्रं प्रत्युत्पन्नत, यथा च वापिः क्षत्रवत्पुण्यवपमान-
प्रमाणादन्तर्जननिर्जातिस्मरन् ज्ञातविषयो भगवन्तं शरण-
गुह्यसह्यं शनुच्यत [वि. प. अ. ९.७] । इति शब्दस्य ‘अस्मि-
न्नर्थे’ इत्यनेनावयवः ॥ ३१ ॥

सदृश्य इतिद्वयस्यानयसोऽद्वैते सदृशे मनुष्यरिपयमित्याह-
देवेति । देशाचन्द्रादयः तद्देशाः मुनीवाद्यः । भाविदेन विप-
मित्रादीनामूरीणां प्रदन्तम् । एष देवदेवांशादिष्वेव विषयेऽपि
मन्त्रीति सोऽजनाः कुतः ? इत्यत्र आह— उक्तं चेति ।
दुश्चरितादविरतो यः कश्चिच्छोऽप्रकृत्यो मृत्वा कगुदेरे सम्प-

ममको न भवेत्, तथाऽभक्तः श्रवणक्रीतेनादिभक्तिलिङ्गरहितः, एवमसमाहितो विषयविक्षिप्तमनाथ । देवादयश्च कश्चिदेवममूता अपि सम्प्रभजा भवन्ति । कुतः? ज्ञानतः सम्प्रभज्यवसायत्वात् । ननु देवादभ्योऽप्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दृश्यते, कृष्णकृष्णित्वाद्भवमुल्लसादिलिङ्गवत्त्वात् । कथमेतत् ? इत्यत्र आह— अतोऽप्य इति । भवति चेत्सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवानिति शेषः ।

मा भूत्सुदुराचारो भक्तः, मध्यमदुराचारस्तु तथाविधः कथं ? इत्यत आह— साधारणेति । महतीति । वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदाय सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवविदत्वात्तथैव दाम्भिकत्वानुमानं ? इत्यत आह— साधारणेति । अन्तेत्यर्थः । प्रेमातुभवाभावेऽनुमानमुक्तम् । महाभक्त्यभावाविषयं चेति भावः ।

५ आ. मा. भा.—‘स श्रद्धातिरूपयाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तिम्’ इति श्रीविष्णुपुराणे [३।७।३०] ‘सा श्रद्धाधानस्य विवर्धमाना भिरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः’ इति च । ‘वेदास्त्वधीता (वेदाः स्वधीताः) मम लोकनाथ । तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् । पूजां गुरुणां सततं करोमि परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम् ॥ गुप्तानि चत्वारि यथागमं (यथं) मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम् । तं चापि (चादि-) देवं शरणं (सततं) प्रपन्नमेकान्तभावेन मजा—(शृणो)—म्यजन्तम् ॥ एतैरुपायैः (एभिर्विशेषैः) परिशुद्धसत्त्वः कस्माच्च पश्येयमनन्तमेन—(ईश-)म्’ इति मोक्षधर्मे [म. मा. १२।३३।५।३, ४, ५] । आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेः; ज्ञानाभावे सम्प्रभक्त्यभावात् । तथा हि गौतमखिलेषु—“विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत्” इति । ‘भक्तिः परेच्छातु-मवो विरक्तिरन्यत्र चैतद्विभक्तमेककालम्’ इति च भागवते [११।२।४२] ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. श्री.—सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवान्महामात्र एवास्तु, किं दाम्भिकत्वादिकल्पनया ? इत्यत आह— एत इति । शठमति-दम्भमुक्तिः । महाभक्तोऽदुराचारोपरमहेतुत्वोक्तेश्च न शत्रोरेकमसमावेश इत्याह— सति, हरिभक्तिः । इत्येवमित्याह— वेदा इति । मम मया । परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वं पिबन्तत्वं नाचरितम् । उपस्य सुदुराचारिणां गिति चत्वारि । मे

मया । एकान्तभावेन नियतमनसा । सत्त्वमन्त-करणम् । कारण-साम्प्रदायस्य कार्यानुदयो ह्यवश्यंहेतुः । नन्वाचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञानाभावः सिध्यति, महाभक्त्यभावात्सु कुतः ? इत्यत आह— ज्ञानेति । कुत एतत् ? इत्यत आह— तथा हीति । भक्तिज्ञानयोरविनाशतत्वाच्च तदभावे तदभाव-सिद्धितित्याह— भक्तिरिति ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा — क्षिप्तं शीघ्रं भवति जायते धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शश्वभित्वां शान्तिं मोक्ष-लक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

८ घं प्र. गि.—न केवलं भद्रजनादुराचारस्य पापक्षय-मात्रम्, किन्तु ज्ञानद्वारा मोक्षश्चेत्याह— क्षिप्रमिति । भद्रजनधीनपाप सुदुराचारः लम्बहिंसा क्षिप्रं शीघ्रमेव धर्मात्मा ‘धर्मस्यास्य परवत्’ [७।३] इत्यध्यायोपक्रमोपज्ञानरूपधर्मे आत्मा चित्तं वक्ष्ये स धर्मात्मा शान्तिं भवति । ततः शब्दछान्तिं शान्तिक्रीमविगानितिरूपां शान्तिं मुक्तिं निगच्छति प्राप्नोति । यत्तस्मिन्मार्गे कुमीमां-

सकाः केचित्पापिष्ठा विप्रतिपयेरन्, तन्निरासाय जेतीवारप-पूर्वकं त्वमेव तेषां पुरतः प्रतिशो कुर्विति कृपित इवाह भगवान्भक्तवत्सल — कौन्तेयेति । मे मम वास्तुदेवस्य भक्तो दुराचारोऽपि न प्रणश्यति, किन्तु कृतार्थ एव भव-तीति सावशं सार्वत्रिकं प्रतिजानीहि; निदोषोपस्य चाजानि-लादीनित्यर्थः ॥ ३१ ॥

९ व० त० टी०—ननु नीचजातिमान्स्मरन्त्यरसायमात्रेण कथं साधुर्मेनन्त्यस्तज्ज्ञाह— क्षिप्रमिति । सत्यमुक्तं नीचजातिस्तत्र विरोधिनीति परं तदुत्तरमन्नमहिंसा निर्मूलमुन्मूलितजातिपापः सन् धर्मात्मा भवति एवैव स्वरूपमजनेन शब्दछान्तिमपुनरावृत्तिर्नी मत्प्राप्तिं विरुद्धाचारनिवृत्तिं याति हे कौन्तेय ! त्वमस्मिन्नर्थे मे प्रतिज्ञां जानीहि । ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ इति त्वं वा समायां गत्वा प्रतिज्ञां कुरु, न मे भगवतो भक्तो दोषैः पराभूतो भवाम्युषो निमज्जति, किन्तु परां गतिं याति । अनेनाभितामसानां राजसानां मद्रापतितानां च स्वसम्बन्धानां च पावने निरोधने च स्वसमर्थत्वं स्वस्य कृपाढोः पुरुषोत्तमस्य दर्शितम् । अतएव— ‘सर्वोद्धार-प्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्भव ॥’ इति निरूपितं निधन्ये; धे अस्मत्तः शास्त्ररहिताः क्रीयद्भिजयन्धवः । तेषा-मुदारकः कृष्णः पुरुषोत्तम एव हि’ इति च ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रवृत्तस्य दुराचारादिकं नश्यती-
त्याह— क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा मत्तेष्वनयोमो
भवति, ततः शब्दच्छान्तिं शाश्वतीं शान्तिं मत्तुर्षां नितरां
भावात्मरूपेण गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्माद् हे कौन्तेय
मत्कृपापात्र ! तथा दुराचरणदीडेऽपि मत्तुके निर्दोषभावेन

साधुत्वं मत्वा मत्तुके दोषदृष्टिषु प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु;
यन्मे भक्तो दुराचारादिदोषैर्न प्रणश्यति ; दोषा एव नश्य-
न्तीत्यर्थः । एवं मत्तुकाधिक्यवर्णनेनाहं त्वयो भविष्यामीति
भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— सम्यगन्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति, शान्तिं च शश्वत् निगच्छति
प्राप्नोति । हे कौन्तेय ! त्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु, मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ॥ ३१ ॥

भगवद्भजनस्य स्त्रीणामस्पृश्यानां च सर्वेषामप्यधिकारः ।

मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

१ पापयोनयः पशुपक्षिसरीसृपादयः, क्रिय इत्यज्ञाः, वैश्या इति कृत्वादिकर्मान्तररताः, शूद्रा इति कारस्त्र्येन वैदिकक्रिया-
नधिहृताः परतन्त्रइत्यर्थः, तेऽपि मदाधिता मामेव यजन्ते । गजेन्द्रमोक्षणादीनि हि चरितानि परमकारणिकस्य भगवतः सहस्रशः
भूयन्ते । किमत्र पुनरेतद्विपरिदृश्यतः ? केचिदाचक्षते—द्वित्राजस्यप्रसंगं परमेष्ठिनश्चक्ष्यम्, न तु कृपादिष्वपवर्गप्राप्तितात्पर्यमेति ।
ते भगवतः सर्वानुप्राहिणीं शक्तिं मितविषयतया खण्डयन्तः, तथा परमेष्ठरस्य परमदृष्टत्वमसह्यमानाः, 'न मे द्वेष्योऽस्ति न
प्रियः' (११९) 'अपि चेत्सुदुराचारः' । (१३०) इत्यादीन्यन्यानि वैषम्यप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो
निरतिशययुक्तिप्रपञ्चमदाधिता इति भगवत्तत्त्वं भेदमहं बलादेवानयन्तोऽन्याथागमविरोधानचेत्यमानाः कथमिदं ? कथमिदं ? इति
पर्यवस्यमाना यदि परमन्तर्गमहीकृतप्राज्ञादिप्रमदप्रवृत्तिविधान्त-करणं मात्सर्याविदित्वमज्जाभिप्रीहितावाङ्मुखादृष्टयः समस्तस्य
जनस्यासत्प्रत्ययिन इति क्षास्त्ररक्षविषयमावामदमन्यारोपयन्ति । यत्पूर्वैव व्याख्या सर्वस्य करोति शिवम्—इत्यादुरप्राप्तिनय-
शुभपदाः । पापेन योनिर्येषाम्, पापा वा योनिर्येषां ते पापयोनयः । पापेन खल्वेतै वैरयत्ने च प्राप्तं ये तेऽपि भगवन्तं
जनन्यभावेनावश्रित्य मोक्षमामुवन्ति । सति वैवं स्वमात्रादेव याः स्त्रियो ये च वैश्यादयस्ते भगवदाश्रयेण परां गतिमाप्नुवन्तीति
किं वाक्यम् ? इति केचित् ॥

अत्र प्रथमोऽपिशब्दो विरोधमभिधेते । तथा हि— कर्मकाण्डे पात्रापात्रविचारो भवति, योगेऽन्यधिकारिभेदव्यवस्थाऽस्ति,
ज्ञानकाण्डेऽपि साधनवतुद्रव्यादिविचारापेक्षाऽस्त्येव । परमिदं भक्तिमार्गे तु नापेक्षाऽस्ति कीदृशस्याप्यधिकारस्येति काण्डत्रयेऽप्यु-
पासनाकाण्डस्यालौकिको महिमाऽविस्मरणीय एवेति दर्शयितुमपिशब्दः समुपयुक्तः । यथा देवीमीमांसादर्शने एतत्समानविषये—
'अन्त्यभोऽन्यधिकारी तत्र सामान्यः' (१३६) इति सूत्रे । एतेन भगवद्भक्तो यः कोऽपि मानवो भगवद्भक्तवत्पुण्येभ्यः आशेष
भगवत्कृपापात्र भवितुमर्हति; सर्वे मत्काय भगवतः समाना एव, न तत्र जातिवर्णव्यवस्थादि भेदविचारणा भवतीति तद्व्याख्या-
तारः । सुप्रतिश्रव्यमयो देवर्षिणा—'नामिदं तेषु जातिविचारमपुत्रलनक्रियादिभेदः । 'यत्स्तदोहाः' (ना. सू. ७१-७३) इति ।
द्राष्टिङ्ग्येनापि—'आनित्ययोग्येनधिक्रियते पारम्पर्यात्सामान्यवत्' (म. मी. २।२।२३) इति । निन्दितवाङ्मतादियोनि-
पर्यन्तं मत्कावधिक्रियते, वेदाभ्ययनविचारामावेऽपि श्रीमद्भक्तिविहासपुराणानुपदेशपारम्पर्येण तन्मूलसम्भवात्, सामान्यधर्मवत् ।
'अर्हिषा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।' (मनुः १२।६३) इत्यादिसामान्यधर्म यथा चाण्डालादीनामप्यधिकारः, तथैव
भक्तावपीत्यर्थः । अत्र विस्तरो ज्ञानदेवोपेये द्रष्टव्यः ।

२ 'पुण्याः' इत्यस्य पुण्यहेतुकोत्तमजन्मवन्त इत्यर्थः, पापयोनय इत्यस्य प्रतिनिर्देशात् । अत्र पुण्या ब्राह्मणा इतिवत् पुनर्यत्र
इत्यनुस्त्वा स्त्रीणां पुण्यसङ्केतापि न पुंस्त्वप्राप्तिरित्युक्तं भवतीति माध्याः प्रतिपादयन्ति । राजर्षय उच्यते ब्रह्माण्डपुराणे—
'मातृवै वैव ये धरो ऐतरेयो न ये दृषाः । ये च ऐतरेवावनाभाषा देवा राजर्षयस्तु ते ॥ अयन्ति रक्षणादसम्पन्ना राजर्षयस्ततः ।'
(पू. भा. ३।१।९६) इति । ऋषीन्तीनि 'ऋषी गतो' (धा. पा. दृ. ७) अस्मात् 'इण्युपासिष्य' (उ. ४।१।२०) इतीत् ॥
तथा च त्वमपि राजर्षिरेवासीति मदाश्रये निश्चितैव तव परमपतिप्राप्तिः, अतो निश्चन्देहं मां भजस्व इति भावः—अयिगीता ।
गी. द्वि. २५

१ शां. भा.— किञ्च— मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्वयां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के ते ? इत्याह— स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमतोऽनित्यं क्षणमद्भुतमसुरं च सुखमर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या— इत्थं भगवद्भक्तिविधातव्येत्याह— किञ्चेति । 'न मे भक्त प्रणयति' [९।३९] इत्यत्र हेतुमात्राणां भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह— मां हीति ॥ ३२ ॥ यदि पापयोनि पापाचारश्च लब्धव्यत्वा परा गतिं गच्छति, तर्हि किमुतजजातिनिमित्तेन सन्ध्यास्तादिना ?

किं वा सद्भुतेन ? इत्याशङ्क्याऽऽह— किं पुनरिति । उत्तम जातिमता ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो ह्यन्येऽपि भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह— यत इति । मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्चादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात्प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह— दुर्लभमिति ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च पापयोनयोऽपि मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति; किं पुनः पुण्ययोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च मद्भक्तिमास्थिताः ? अतस्त्वं राजर्षिरस्थिरं तापत्रयाभिहततया असुरं चेमं लोकं प्राप्य वर्तमानो मां भजस्व ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. च— 'अपिचेत्सुदुराचार' [९।३०] इत्याह— तुक्पापोक्ति, अथ जन्मत एव पापेष्वाणा जात्याचर कर्माणि स्वसमाश्रयणमात्रेण फलसिद्धिं प्राप्नुवन्तुता प्रपद्यत एव जात्यायुक्त्यै भक्तियोग्यत्वे च केमुक्तिरन्यायमुक्त्वा जात्यादिभिरुद्दिष्टत्वं फले निस्त-देह उपायमातिशेत्सुच्यते— 'मां हि' इत्यादिशेकबुद्ध्यै । लीचैर्यद्युद्वाणा परगतिविरोधि तथा शङ्कितकाराणुवादार्थे पापयोनिरुद्धः । तत्र ये पापशो-नयोऽपि स्युरित्यवय । त्रैवर्णिकस्य विधादिमतोऽपि वैश्यस्य शूद्रादिभि सह पापयोनित्वेन परिगणनं सञ्जानधिकारित्वात् । श्रुत्वा एव हि सर्वे सन्नेषु यजमाना, आर्तिवज्यं च ब्राह्मणस्य, स च सप्ताधिकाररूप उरुर्कं 'तस्माद्वाजपेययाज्यार्तिवर्जिन' इति क्षत्रियस्यापि धृत । पापयोनिरुद्धप्रतिशिरस्त्वात्पुण्य

शब्दोऽत्र पुण्ययोनित्वपरं प्रदर्शित । 'किं पुन' इत्यादि नेमुक्तिरन्यायादनायासत्ववचनम् । राजर्षिप्रदक्षनमर्हन्त्यस्य फलसिद्धिप्रतिपादनार्थमित्यभिप्रायेणाह अतस्त्वमिति । राजर्षिशब्देन सामर्थ्यं व्यञ्जितम्, अस्थिरमित्यादिना त्वर्हित्वम् । अनित्यशब्दस्य 'सततविक्रिया' इत्युक्तप्रकारेण क्षणस्वभावविषयत्वज्ञापनायास्थिरशब्दः । अशुक्लशब्दस्यैव पर्युदासशब्दस्य दुःखपरतां सासारिकशुद्धयस्यैव दुःखकोटिनि-वेद्यात् सुखराहित्यपरत्वं चामिरेत्याह तापत्रयेति । 'इमम्' इत्यनेन अतिशुद्धं निर्दिष्टम् । 'प्राप्य' इत्यस्यानुवादादुक्ततां ज्ञापनाय प्राप्य वर्तमान इत्युक्तम् । एवमनित्यराशुक्लत्व-द्रव्यानुदर्शनाद्भजनयैमुक्त्यनिर्दिष्टवर्तीकमिष्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— मा हि यस्मात्पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापिष्ठजन्मानः स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च तेऽपि यान्ति परां गतिं मोक्षम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्वक्तव्यं ब्राह्मणाः पुण्या धर्मात्मानो भक्ता ईश्वरं प्रपन्ना राजर्षयः परा गतिं यान्ती-त्यत्र किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तस्मादनित्यमसुखं सुखराहितं लोकं पुरुषार्थसाधनमिमं मातुं प्राप्ताधिगम्य भजस्व सेवस्व मामीश्वरम् ॥ ३३ ॥

८ घं प्र मि — किञ्च तेषु दुराचारगोष्ठी, अतिनि-दृष्टास्तिर्यगादयोऽपि मामाश्रित्य विमुक्त्यः पश्य मे भक्ति माहात्म्यमिरयाह— मा हीति । पापयोनिर्यथा ते पाप-योनयः पापजन्मानस्तन्निपादादयं येऽपि स्युर्भवेयुः, तथा वेदाध्ययनादियमप्यभिरतिनिदृष्टा विदयाः इत्येवमात्र पराः शूद्राश्च ये स्युः, तेऽपि मामाश्रित्य परां गतिं यान्ति

यान्ति । हि प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं हि रामायणादिषु जटाशृङ्गं शक्यादीनां मनुष्याभयेन दिव्यगतिमाकलयित्वर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भक्तिवैभवमुपपन्नं अर्जुनं प्रति तदनुष्ठानमुपदिशति— किं पुनरिति । यदैवं पापजन्मानोऽपि मामाश्रित्य मुक्ताः, तदा पुण्याः पुण्ययोनयः सुकृतिनश्च ब्राह्मणा तदा राजर्षयोऽपि मम भक्ता परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वक्तव्यम् !

अतस्त्वं च राजर्षिः अनित्यमसुखमिमं मनुष्यलोकं प्राप्य
वर्तमानो मां भजस्व । ‘अनित्यं’ इत्यनेन क्षणमेवगुहाचार्य-
केन भजने विलम्बो वारितः, ‘असुखं’ इत्यनेन च सुखरा-
हित्यार्थेन भजनादन्यः पुरुषार्थो नास्तीति दक्षितम् ।

‘इमं लोकं प्राप्य भजस्व’ इत्यनेन अनित्यत्वाच्चसर्वदुष्ट-
स्याप्यस्य लोकस्य परमपुरुषार्थेसाधनानुपलब्धरूपोऽयमेको
गुणः । ततस्तस्माच्चर्तव्यम्, अन्यथा मातुष्यं जन्मैव
वर्षं स्यादिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— सर्वोद्धारकत्वमेवाह— मां हीति । तथाहि पापयोनयः पूतनाद्याः स्त्रिय इति ‘ते नापीत-
श्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः’ [११।१२।७] नासां हिजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि । न तपो नात्म-
मीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः’ [१०।२३।४२] इति भागवतवाक्यैः सर्वसाधनरहिततया प्रतिपाद्यमाना
‘केवलेनैव भावेन गोप्यः’ [भाग. ११।१२।७] इति लौकिके सति भावमात्रवत्यः प्रसिद्धाः स्त्रियो ब्रजपुर-
बनिवाः वैश्यास्तुलाधारादयो भारते ख्याताः, नन्दादयो वा ब्रजवासिन एव प्रसिद्धा एव, दृष्ट्यामुपमाः दृष्ट्वा
बिहुराद्यश्च, ये वा पापयोनयः हीनजातयो हूणयवनशत्रादयः पुष्टिन्त्यश्च मां पुरुषोत्तमं वात्सल्यजलधिं कठणा-
वरुणालयं महापतितपावनमशरणग्रणालगतप्रजपालकं येन केनचिद्भावेनाभित्य साक्षात्कृतस्य मे आश्रयमात्रेण
परां गतिं यान्ति । अत्र याताश्च केचिद्यान्तीति भावेन वर्तमान उक्तः ॥ ३२ ॥

यदैवं निस्साधना अधिकारसम्भावनाया अविषया अप्येते परां गतिं यान्ति तदा किं पुनर्भवस्तस्य वेदोक्त-
साधनवत्तया पुण्याः प्राहणाः राजर्षय उक्तमस्मृचियाश्च परां गतिं यान्तीति ? परमुत्तमयोनीनां सकल-
साधनवतां प्राहणादीनां मदाश्रयभक्तानुत्तमाधिकार एव विरोधी जायत इति वैमुख्यकारकः अहम्भावेन
विप्रमाधुगणामिष ते तथा न भजन्तो दृश्यन्ते, भजन्तस्तु विरला नारदश्रुतदेवसुदासगुह्याश्चादय इति निगूढा-
शयेन पुष्टिपुरुषोत्तमेन पार्थे भजनं स्वधर्मवद्धितमित्युपदिश्यते । ‘मां भजस्व’ इति पुरुषोत्तमेकभजनं विहितं
स्वधर्मत्वात्, ‘यो यदंशः स तं भजेत्’ इति निधानवाक्यात् ‘सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन’ इत्याचार्योन्तेश्च । तदेव वैराग्यपूर्वकं द्रव्यमिति— अनित्यमिति ।
इमं लोकं देहं वाऽदित्यं विनश्यदसुखं च प्राप्य प्रकर्षेण सर्वकार्यसाधनमवगत्य भजस्व भजनगमितं स्वधर्मं
वृषिंति भावः ॥ ३३ ॥

१० पु अ. त. — नम्येवं भक्ते हीनाधिकारित्वं स्यादि-
त्यत आह— मां हीति । हे पार्थ ! मातृसम्बन्धेनोत्पन्नभ-
क्तिरूपः । हीति निश्चयेन मां स्वपाश्र्वय विशेषेण आश्रित्य
संस्तव्य ये पापयोनयोऽपि स्थु नीचयोनयः अन्यथाद्यो
श्लेष्ठाद्यश्च, स्त्रिय परतन्त्रैव योनयः, वैश्या- केवलं कृष्या-
दिपरा बद्धात्मनाः, तथा शूद्राः शोकेन द्रवीभूत्वा अनुप-
देष्टा सेऽपि परां गतिं मोक्षं सायुज्यं यान्ति प्राप्तुवन्ती-
त्यर्थः । तत्र ‘ये’ इतिपदेन स्वसेवापौर्यादादितिरिक्त्वा
इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥ यत्र हीनाधिकारिणः परमां गतिं
प्राप्नुवन्ति, तत्रोत्तमाधिकारिणा किं वक्तव्यं ? इत्याह— किं
पुनरिति । पुण्या वेदोक्तमत्त्ववृत्तानां पूर्वं वेदाध्ययन-
कारिणो प्राहणाः, तथा पुण्यभर्मादिकरणेन प्रजाप्रतिपालकाः

राजर्षयः राजानाः क्षत्रिया भूत्वा नृपयः ब्रह्मकर्मनिष्ठा उच्य-
माधिकारिणो भक्ता सन्तः परां गतिं प्राप्नुवन्तीति किं
पुनर्वक्तव्यम् ? । तेषां तु साक्षाद्भजनौपकृत्यमेव भवतीति
भावः । एतेन उत्तमाधिकारिणां तु भवत्येव यत्र हीनाधि-
कारिणामपि अवतीत्यनेन ‘अधिकं तत्रावप्रविष्टं, न तु
तद्वदि’ इत्यर्थं न्यायः प्रदर्शितः । एतेनोत्तमामामेवदभावे
हीनत्वमेवेति व्यञ्जितम् । यत उत्तमाधिकारिणामावश्यकमत-
स्तरं क्षत्रित्वात् स्वधर्मनिष्ठात्वात् भवपुरुषाद्योत्तमाधिका-
रित्वेनावश्यं कर्तव्यमिहाह— अनित्यमिति । इमं लोकं
मधिकरणं देहं प्राप्य अनित्यं असुखं संसारं त्यक्त्वा ज्ञाना
वति गेय, मां भजस्व ॥ ३३ ॥

११ नी० मा० दी०— किञ्च हे पार्थ ! हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽत्यन्तं पापयोनयः
ख्यादयस्तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ३२ ॥ प्राहणादयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परा गतिं यान्तीत्यत्र किं चित्रं ?
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं नश्वरं असुखं सुखलेनहीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व । लोकान्तरे-
भजनं न मविष्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”
[येनो. १३] इति ॥ ३३ ॥

भक्तेः स्वरूपं, तस्याः सुलभप्रकारः, फलं च ।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तत्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगे नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—कथम् ? मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्व मन्मना भव, तथा मद्भक्तो भव, मद्याजी मां नमस्कुरु भव, मामेव च नमस्कुरु, मामेवेश्वरेमेप्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानं मां—अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवम्यूत—एष्यसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः । मत्परायणः सन्निवृत्त्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ

श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवद्भक्तेरिष्टमात्रं पृच्छति—कथं भवति । ईश्वरभजन इति कथं भवति । दैवयति—मन्मना इति । एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यात् । इत्यासङ्गपाऽह—मामेवैति । समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमिष्ये—तद्विष्णोति—अहं ह्रीति । अहमेव परमयनं तवेति मत्परा-

यणस्तयामृतः सन्मामेवाऽऽश्नानमेव्यसीति सम्बन्धः । तत्रैव मध्यमाना ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमानामाराध्याभिधानमुखेन निजेन परमार्थिकेन रूपेण प्रत्यक्तत्वेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा-राधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदमाच्य निरुपाधिकं च तत्पदस्यैव व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दनामविरिते

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.—भक्तिस्वरूपमाह—मन्मना इति । मन्मना भव—मयि सर्वेश्वरेश्वरे निखिलहेयप्रत्यनीक-कल्याणैकताने सर्वेहे सत्यसङ्कल्पे निखिलजगदेककारणे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुण्डरीकदुलामलायत-करुणेश्वणे स्वच्छनीलजीवूतसङ्कादे वरचतुर्गोहौ अत्युज्ज्वलपीताम्बरे न्दर्यमाधुर्यगाम्भीर्यादिर्यथास्त्यजलधावनालोचितविशेषलोकशरण्ये सर्वस्वार्मान तलधारायदावच्छ-देन निरिष्टमना भव ।

४ वे. ता. चं.—“मनस्य” [११३] इत्युक्तमभक्तिस्वरूपनिष्क-षोऽनन्तरं कियत् इति सङ्गतिं दर्शयति—भक्तिस्वरूपमाह इति । सामान्येन सर्वान्तरुपरिव्यापुषास्तथा तदुपपुच्छतया च प्रमाण-मिति प्रतिपादिता स्वकुरूपगुणद्वयोऽनात्मच्छन्देन विव-क्षिता इत्यभिप्रायेणाह—मर्थेति । “तमीशराणा परमं महे-श्वरं” [वे. उ. ६।१] “न तत्संयतो कश्चन” [तै. वा. १।९] इत्यादिर्यमाह—सर्वेश्वरेश्वर इति । न त्रामर्थ्येतेषां किञ्चि-न्न्यसे; न च भग्नान्तरादेर्नीश्वरा महेश्वरादयोऽपि मोक्ष-दानशक्ता इति भावः । “क्षेत्रज्ञस्यैश्वर्यानादिगुणैः परमा मता” [या. सृ. ३।१४] इति श्रुत्यसे । हेयास्पर्शस्य गुणरहितस्य च भवनीयत्वाभावादित्येवाहस्य सगुणनिर्गुणतौना विषय-व्यवस्थयोमयसिद्धत्वाह—निरिलेनि । समस्तानिर्गुण-वर्तमानादन्तर्भावमयसत्त्वाभावायमेवोपास्य इति भावः । अनन्त-मन्त्रलुप्योपपन्न इत्येव च सत्यलुप्यजगत्कारणत्वमोक्षप्रदो-

पथिकं गुणद्वयं सर्वेहे सत्यसङ्कल्प इत्युक्तम् । “यः सर्वै-सर्वदिवस्य ज्ञानययं तपः । तस्मादेतद्भ्रमं नामरूपमर्थं च जायते” [मु. उ. १।९] इति, “सत्यकाम सत्यसङ्कल्पः” [छा. उ. ८।१।५] इति च अनिष्टनिवृत्त्यादौ चान्याज्ञातं सहकारिसि-धत्वं च नास्तीति भावः । “यतो वा इमानि सृजानि जायन्ते” इत्युक्तम् “तद्विजिज्ञासस्व” [तै. उ. ३।१।१] “कारणं तु ज्ञेयम्” [अ. शि. प्रो. ३] इत्याद्यभिप्रायेण—निखिल-जगदेककारण इत्युक्तम् । निखिलान्देनान्यकारादेर्भगवदेष्य सङ्गहः । व्योमातीतनिर्गुणवादादिनिराकरण, सामान्यविशेष-सम्बन्धोक्तेश्चैव चाभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे इत्युक्तम् । अनेन सर्वान्तरमन्त्रं सर्वेहितान्त्व चाविच्छेदमुपदर्शितं भवति । नारायणपुत्राकपुत्रमुखादिकं च स्मारितम् । एतावता विविध इत्युक्तम् ।

१ इह पृथगेकं “मनस्य मां” इति अत्रत्या महाभाष्या अत्र च विधायात्राविरहस्य ध्वन्या तदुपासनं सत्फलं बोधमिति लक्ष्यप्रदायिनिमुपादेशो हेतुः ।

—अभिगीता ।

अथ सर्वसाक्षादपठितपुष्पसुखादिचिह्नं शुभाश्रयप्रकरण-
प्रपञ्चितं च विमद्वहृणादिकमुच्यते । 'तस्य यथा कप्यास पुण्ड-
रीकमेधमक्षिणी' [छा. उ. १।६।७] इत्याहुकपत्यविहमाह-
पुण्डरीकदलामलायताक्ष इति । स्वच्छेत्त्यादिना 'नील-
तोयदमप्यस्या' [तै. ना. १।१।१२] इत्यादिकमनुसंहितम् ।
स्वच्छत्वं मणिमुकुरसलिकावादिष्वयवहितप्रकाशप्रतिबिम्बादि-
योग्यं प्रसादविशेष । 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' [१।१।१२]
इत्यादि वक्ष्यमाण 'तमेव भान्तम्' [सु. उ. २।१।१०]
इत्यादिभूतिं चाभिप्रेत्योक्तम्— युगपदित्यादि । भुत्यादिप्रसिद्ध-
बहूनामुदात्तवर्जित्यममिमतफलप्रदर्शं च । यत्र रूपान्तर-
न विशिष्टं, तत्र वस्तुवस्तुदेवनन्दनस्य सप्त विवक्षितम्, तत्र
सर्वावतारोपलक्षणम् । चतुर्भुजस्य भगवतः कृष्णस्य पररूपस्य
व्यासिद्धिकम्, द्विभुजस्य सहस्रभुजत्वादिकं चाहार्यमित्याद्ये
नोक्तम्— सप्तब्राह्मणविति । अथवापि चतुर्भुजत्वम्— 'भुजैश्चतुर्भि-
रनुपेतमेतद्वै' विशिष्टं दिवि सन्निवृत्तं च । यस्मै नत पूजयता
प्रमेयं सदा हि तस्मिन्निवसामि चेत्वा । इत्यादिकमिह भाष्यम् ।
दिव्याम्बरयोगमाह— आशुञ्जल्लितेति । मृधादिपादान्त-
दिव्यावयवगतसमस्तामरणवर्णापलक्षणतया किरीटाशुकि ।
'ध्येयं सदा' इत्युपक्रम्य 'केयूरवान् मङ्गलङ्गलवान् किरीटी'
[म. उ. पु. भा. ६. १५५] इत्यादिकमिह द्रष्टव्यम् । मकराशब्दो
मकराकारडङ्गलपर । तेन प्राक्तुं प्रतिबुद्धेर्दुष्प्रेक्षत्वं चाभिप्रेत्य
युगपदित्यादिकमुक्तम् ।

लाघवयेत्यादिना तु तस्यैवात्मकलभोग्यत्वात्कर्पकत्वादिकम्

३ रा. भा.— तदेव निशिनष्टि— मद्रक्तः अत्यर्थमत्रियत्वेन युक्तो मन्मना भवेत्यर्थः । पुनरपि
निशिनष्टि— मधाजी— अननधिक्रातिशयप्रियमदनुभजनकारितमधजनपरो भव । यजनं नाम परिपूर्णशेष-
वृत्तिः । औपचारिकमांस्पर्शिकाम्यमहारिकादिसकलभोग्यप्रदानरूपो हि यागः । यथा मदनुभजनितनिरव-
धिक्रातिशयप्रीतिकारितमधजनपरो भवसि, तथा मन्मना भवेत्युक्तं भवति ।

४ वे ता च — 'यमेवैष कृणुते तेन रूपम्' [छठो
१।२।२२] इति ध्रुत्वबृहत्तामभिप्रेत्याह तदेवेति । मके-
रपि हानविशेषरूपवशाद्विशेषकत्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अत्य-
र्थेति । स्वल्पाभ्यान्तरवियानवज्ञानिरासायाह पुनरपीति ।
मक्तित्वरूपविशेषमित्यर्थमत्रात्तात्तदसाधारणसाधनविशेषप्रतिष्ठादि-
तपुषाविशेषपरोऽम यजनशब्द इत्यभिप्रायेणाह— यजनं
नामेति । शेषवृत्ति कैङ्कर्यम् । इदं च 'पञ्च पुष्पम्' [१।२।६]
इत्यादिना प्रदर्शितस्य भगवच्छास्त्रप्रश्रितस्य सङ्ग्रहशतकम् ।
अतोऽत्र यजिदंशेषूनामाद्यादिविषय इति न प्रमितव्यम् । 'यज-

भिप्रेतम् । चतुरानन्दजनकस्तेजोविदेशो हि लावण्यम् । तत्र
इदमुच्यते— 'ओजैरनुजगमुस्ते तमादृष्टिपयात्पुन । मनोभि-
रनुजगमुष कृष्ण प्रीतिसमन्विता ॥ अतुल्यमनसामेव तेषां केवल-
दर्शने । क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चतुषा प्रियदर्शने ॥ अमृतस्येव
नातुप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनम्' [म. भा. २।२।२६-२८] 'नहि
तस्मान्मन कश्चिच्छुषी वा नरोत्तमात् । नरं शक्नोत्यपराकटुम-
तिक्रमति राधये' [वा. रा. २।१।१३] इति । अपारेत्यादिना
सौलभ्योपयोगिनोऽमिता सुन्दरत्वादिमित्रा समाश्रयणीयत्वे
ऽत्यन्तापेक्षिता स्वरूपरूपयोगेणा उक्ता । 'सर्वलोकशरणाय'
[वा. रा. ६।१।१७] 'सुदृष्टो वाऽप्यदृष्टो वा' [वा. रा. ६।१।२९]
'विभीषणो वा सुग्रीव' यदि वा रावण इत्यम्' [वा. रा. ६।
१।२।४] इत्यादिकमनुसन्धाय कारण्यादिप्रसिद्धमाह— अना-
लोच्यतेति । आश्रितसंरक्षणं स्वलाभं मत्वा प्रवर्तत इत्यभि-
प्रायेणोक्तम्— सर्वस्वामिनीति । 'कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं
विषं चराचरम्' [म. भा. २।३।८।२३] इत्युक्तम् । 'निदि-
व्यासितम्' [वृ. उ. २।१।५, २।५।६] 'व्यावयव'
[सु. उ. २।२।६] 'धृवा सृष्टि' [छा. उ. ७।२।१२]
'आश्रितसङ्गुपवेसाद' [म. सु. ४।१।१] इत्याद्यनुसन्धानेन
मनश्शब्दस्यात्र ध्यानाख्यमनोवृत्तिविशेषविषयतामाह— तैल-
धारेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' [१।२।८] इत्युच्यत इति ।
अत्र 'मानेवैष्यसि' इति साध्यवशावधारणात्साधनेऽप्यवधारण-
विवक्षितमिति गम्यते । तेन चानन्यमन्स्त्वादिकं सिद्धम् ।
तत्र तैलधारोदिवद्विक्रयेदोऽपि फलित इति भावः ।

देवपूजायाह' [वा. रा. १।१।०२७] इत्येव च पठ्यते ।
'वेवतामुद्दिश्य इत्येत्यागो यान' इति बाहु । अग्निहोत्रादिव्य-
तिरिक्तेष्वपि वक्ष्यमहायज्ञादियु यन्निर्गच्छ । अन्यत्रापि 'कृष्णो
वाक्केरिज्यत सम्पृशने' [म. भा. १।३।१।८।६] इत्यादयः
प्रयोगाः । अतोऽत्र भगवच्छास्त्रादिप्रपञ्चितविषयोऽयं यन्निर्गच्छ-
मिप्रायेणाह— औपचारिकेति । औपचारिका नीराजना-
दयः, सांस्पर्शिका सङ्कचन्दनादयः, आदिशब्देन सान्द्रष्टिक-
दीपादिग्रहणम् । 'भयानी' इत्यनेन बाह्यक्रियापरेण मन्म-
नस्त्वं कथं विशेष्यत इत्यत्राह— यथेति ।

३ रा. भा.— पुनरपि तदेव निशिनष्टि— मां नमस्कुरु अननधिक्रातिशयप्रियमदनुभजनकारितात्य-
र्थप्रियाशेषशेषपटुतापर्ययस्सन् मध्यन्तरात्मन्यतिमात्रप्रह्वीमानन्यसामं कुरु । मत्परायणः अहमेव परमयनं
यस्यासौ मत्परायणः मया विनाऽऽस्तधारणासम्भारनया मद्राश्रय इत्यर्थः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायण-
स्त्वं मेममनधिक्रातिशयप्रीत्या मदनुभजनसमर्थं मनः प्राप्य मामेवैष्यसि । आत्मशब्दो ह्यत्र मनोविषयः ।
एवंरूपेण मनसा मां ध्यात्वा मामनुयय मामिष्ट्वा या नमस्कृत्य मत्परायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— पुनरपीत्याद्यपि पूर्ववत् । पूर्वोक्तादधिकरूपत्वं दर्शयितुम्—अपर्ययस्पर्शित्यन्तमुक्तम् । अत्यर्थे—शब्देन दास्यस्य स्वरूपप्राप्तता विवक्षिता । अतिमात्रशब्देन तस्य निरतिशयभोगरूपत्वं सूचितम् । त्रिविधप्रतिस्पर्द्धायां नमः—धातुस्वरूपनिरूपणेन प्रहोभायशब्दः । 'प्रेक्षावतः प्रवृत्तिर्या प्रहोभावातिरिक्ता परा । उत्कृष्टं परमुद्दिश्य तन्मनः परिणीयते' [अहिर्बु. सं. ५२।१०] इति हि नयनशब्दो विवृतः । ज्ञानविशेषकत्व-व्यक्त्यर्थं व्यक्तसायशब्दः । 'शरायणः' इत्यत्र परशब्दविशेषण-सामान्यविधारणं विवक्षितमित्यभिप्रायेण अहमेवेत्युक्तम् । फलितमाह—मया विनेति । एषैव भजेः परमा काष्ठा

प्राप्तेरन्यवदितपूर्वमाभिनीति फलाभिलाषज्ञापनायो मत्परायण-शब्द इत्यभिप्रायः । एवं चन्दानूदितमाकारमाह—अनवधिके-त्यादिना । 'आत्मानं' 'युक्त्वा' इति पदयोरनोचितार्थप्रदर्शनं मनः प्राप्येति । युजिरत्र योगार्थः समाध्यर्थो वा । 'मन्मना भव' इत्युक्तार्थपरत्वं 'एवमात्मानम्' इत्यनुवादेन प्रतीयत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मदाप्तेः हीति । मनसोऽत्र निदर्शो ध्यानाधिकरणत्वेनेति प्रदर्शयन् श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह—एवं रूपेणेति । निरतिशयप्रीतिमतेत्यर्थः । ध्यानादिकं मद्भक्त इति विशेषणाद्भोगहपमित्यभिप्रायेण मामनुभूयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— तदेवं लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि च नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि मत्प्री-तये मच्छेपतैकरसो मयैव कारित इति कुर्वन् सततं मत्कीर्तनयतनमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वाणो मन्नि-याम्यं निखिलजगन्मच्छेपतैकरसमिति चानुसन्धानोऽप्यर्थप्रियमद्गुणगणं चानुसन्धायाहरहस्तलक्षण-मिदमुपासनमुपाददानो मामेव प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— अथ सुखमहणाध्यायप्रधानार्थभूतमाहो-पासफलशिरस्कभक्तिस्वरूपं सङ्क्षेपेण निष्कृष्य नन्दनूपसंदर्शित-तदेवमिति । तत् तस्मादित्यर्थः । तत्र तु खल्वुत्संसारसागर-पतितत्वात्, सम च परवसौलभ्यादियुक्तस्य समस्तदुःख-सागरोत्तरणसाधनात्रिकत्वात्, तथायस्य चारयन्तसुखरत्नादिगुण-युक्त्वादित्यर्थः । एषमिति पूर्वप्रत्येष्टककारणेत्यर्थः । लौकिकानीत्यादि कुर्वन्तिरयन्त 'यत्करोषि' इत्यादेरर्थः ; मन्निष्याम्यमित्यादिकं 'मया ततम्' [१।४] इत्यादेरभि-प्रेतक्यनम् ; अत्यर्थप्रियमद्गुणगणमिति 'समोऽहम्' [१।२९]

'१२ पुष्पम्' [१।२९] इत्यादेरर्थः । गुणानुसन्धानाद्भक्तेः पुण्यसाध्यत्वं युज्यत इत्यभिप्रायेणाह—मद्गुणगणं चानु-सन्धायाहरहस्तलक्षणमिदमुपासनमुपाददान् इति । 'इति मत्वा भजन्ते माम्' [१।०।८] इत्यादिकमनानुसंहितम् । अहर्हृरित्यादिकं 'मन्मनाः' इत्यादेर्विवक्षितम् । आश्रयण-त्वसिद्धयर्थम् अहर्हृरित्यायुक्तम् । उत्तलक्षणमिति—अनन्यप्रयोजनमस्कारादिप्रेरकमवैकधारकत्वदशापर्यन्तनिरति-शयप्रीतिरूपमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वैदान्ताचार्यस्य कृतिषु

श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. धी.— ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां

प्रमेयदीपिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— मन्मना मयि मनो यस्य स मन्मना भव जायस्व । मयि भक्तिर्यस्य स मद्भक्तः । मां यष्टुं शीलं यस्येति स मद्याजी भवेति सम्बन्धः । माधीश्वरं नमस्कृत्य वन्दस्व । एवं मन्मना भूत्वा मामेवैष्यसि भाप्स्यसि । युक्त्वा समाधाय । एवमुक्तेन प्रकारेणाऽऽत्मानम् । मत्प-रायणः अहमेव वासुदेवः परमयनमाश्रयो यस्य स मत्परायणः । एवमात्मानं युक्त्वा मत्परायणश्च भूत्वा मामेवैष्यसीति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदनुमदिरचिते पञ्चाचमाध्यायनामके श्रीमद्भगवद्गीता-ध्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

८ छं. प्र. गि.—अधेदानीं भजनप्रकारमेव—सुलभयत्न-
ध्यायार्थमुपलक्षितं—मन्मना इति । सर्वविषयेभ्यः परा-
वर्त्य मध्येव निवेशितं मनो यस्य स मन्मना भव । यथेत्-
त्कर्तुं न शक्नोति, तदा विषयान्ताव्याहृष्टिभवा अपि भूत्वा
मत्पतिमात्रमेतत्क्षणमस्तिपुच्छो भव । यदि चैतदप्यवश्यं
तदा मयाजी बहिर्गन्ध्यापरो भव । अथ पूजार्थेन्यसम्पा-

दनालक्ष्येवेदमप्यवश्यम्, तदा मा नमस्कृत । मद्यणामसुख-
तापाहृतदुरितप्रतिबन्धस्य तव सुखेनैव मद्यजनमद्रकिमन्म-
नस्कृत्वानि सम्पत्स्यन्ते । एवं मत्परायणो मेदिकारणः सन्
मामेवात्मानं प्रत्यात्मस्वरूपं युक्त्वा प्यात्वा समाधाय,
प्रज्ञाद्वैतं विज्ञापेति यावत् । तदेवैष्यति कण्ठचामीकस्या-
येनाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्तमेव प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिराजसर्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्वामन्नानन्दतीर्थभगवत्पूजपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटचरणेन कृते वल्लभानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—इदं मुख्यं भजनस्वरूपमाह—मन्मना इति । मध्येव भीषणोत्तमे नीलश्रीममूर्ति-
मति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमानन्दमात्ररूपादमुखोद्गतादिके निखिललौकिकगुणगणेऽचिन्त्ये सर्ववैदान्तवेद्ये
स्वेच्छया स्वगताक्षेपसौन्दर्यमाविर्भाव्य सुवि प्रादुर्भूते कृततत्जनपोषके स्वसर्वस्वमिति सर्वात्मभावेनाविच्छेदेन
निर्मिपमना एव भव । अनेन स्मरणरूपमुक्तसाङ्ख्ययोगतत्पर्यभूतं भजन—(मनन)—मुक्तम् ; तेन (सयोग)—
ज्ञानकाण्डार्थसिद्धिः ; भक्त इति भजने पुरुषोत्तमस्वरूपसेवानिष्ठो भव इत्युपासनाकाण्डार्थसिद्धिः ; मयाजीति
कर्मकाण्डार्थसिद्धिश्च सूचिता । मानसं कायिकं च भजनमुक्तम् । मामेव नमस्कृतिं तत्त्वानन्यभावेन तवा-
स्मीति साष्टाङ्गप्रणामपूर्वकं प्रपत्तिः स्वाहङ्कारादिदोषत्यागपूर्वकं तदीयत्वानुसन्धानार्थं प्रदर्शिता । एवकारस्य
सर्वत्रानुपपन्नो ज्ञेयः । तेन 'नान्यं देवं नमस्कृशान्नां देवं निरीक्षयेत्' इति विधीयते । अन्यभजननादिरूपस्या-
स्यैव सर्वधर्मपदवाच्यस्य परित्यागोऽन्ते वक्ष्यते 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादिना । इयमेव भगवद्-
नुपहातमकपोपममक्तिसरणिः । भगवदाश्रयमाश्रयस्य मुख्यता यतः, तथा च सादृशसेवकानामहमेव सर्वसाधनरूपः
फलरूपश्चेत्याह—मामेवैष्यसीति । पण्डित्यभानं पुरुषोत्तमं मामेव प्राप्स्यसि मत्कृत्या प्राप्स्योऽहमेव फलमित्यर्थः ।
इदं च सर्वं सेनाफलप्रत्ये समुपपादितं श्रीमदाचार्यः—'अलौकिकसामर्थ्यं सामुख्यं सेनोपयोगिं देहो वा
बैकुण्ठादिव तु तस्मिन्पवर्त्त' इत्यादि च । अयमेतन्मार्गायः परः पुरार्यः सूचितः । तत्र च पुनरप्येवमात्मानं
युक्त्वा योगेन समाधाय मत्परायण एव भविष्यसीति मार्गा-वराहलक्षणमुक्तम् । फलभूतरादैर्गमार्गस्य
मार्गापुष्टिपुरुषोत्तमसम्बन्धित्वाच्चेति दिक् ॥ ३४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदर्शिकाया नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — भजने प्रकारमाह—मन्मना
इति । मध्येव मनो यस्य तादृशो भूत्वा भद्रलो मयि केह-
सुखं सन् मयाजी मत्पूजकः परिचयाकारणशीलो मां नम-
स्कृत । मनोनिर्देशेन मनोभजनमुक्तम् । पूजनेन कायिकम् ।
मनोमत्त्वा वाचिकम् । ततः कायवाङ्मनोभिर्मननेन कृति-

त्युक्तम् । एवं मत्परायणः सन् आत्मानं मयि युक्त्वा पुणं
कृत्वा अवश्यं मामेव पुरुषोत्तमं एष्यति प्राप्स्यसि । एव-
कारेणाक्षरावादिप्राप्तिनिवारिता ॥ ३४ ॥

एवं स्वभक्तिमाहात्म्यं भजनार्थं ससाधनम् ॥

मोवाच नवमोऽध्याये श्रीहृणो सन्ताना ॥ ९ ॥

इति श्रीभगवद्गीतादीक्यायामष्टवतरिण्यो नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—भजनप्रकारं दर्शयति—मन्मना इति । मध्येव मनो यस्य, न पुत्रादौ, स मन्मनाः ।
ममैव भक्तः, न राजादेर्भगवत्पर्य, स भद्रकः । मयाजी मध्येमेव यजते, न स्वर्गाचार्य, स मयाजी, तादृशो
भव । मामेव नमस्कृत शरणं व्रज, न त्वन्यात् । एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरे
एष्यसि प्राप्स्यसि अमेदेन घटाकाश इव महाकाशम् । यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिस्त्यश्चिदात्मा परं
सर्गोत्कृष्टं अयनं प्रार्थय यस्य ॥ मत्परायणः । तथा च श्रूयते—'यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्ताः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' [शं. व. ३।२।८] इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिराजसर्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीम-
द्वामन्नानन्दतीर्थभगवत्पूजपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटचरणेन कृते वल्लभानन्दगिर्याख्याने
भगवद्गीताव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां नवमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि नवमाध्यायमादरात् ।
संशुण्व्य स्थिरीभूय नृहिताचलकन्यके ॥ १ ॥
अस्ति माहिष्यती नाम नगरी नर्मदातटे ।
तत्राऽऽसीन्माधवो नाम द्विजन्मा स शिवद्विजः ॥ २ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः काले कालेऽतिथिप्रियः ।
अर्जयित्वा बहुधनं चिद्ययं विशुद्धधीः ॥ ३ ॥
महान्तमच्चरं कर्तुं समारंभे कदाचन ।
आलम्भनार्थमानोत्प्लुतागः पूजितविग्रहः ॥
पाचमूत्रे हसन्मुवेर्जगद्विस्मयकारकः ॥ ४ ॥

छाग उवाच—

किमेतैर्वहुभिर्यागैर्विचित्रद्विहितैरपि ।
चित्रभ्वरफलैर्जन्मजरामरणहेतुभिः ॥
एतावत्यपि मे विप्र ! दृष्टोयं दृश्यतामिति ॥ ५ ॥

श्रीशिव उवाच—

छागस्यैवं वचोऽतीवकुतूहलपर जनाः ।
निशम्य विस्मयं याताः क्रतुमण्डपवासिनः ॥ ६ ॥
ततो यद्वाञ्छलिपुटो द्विजातिः स्तिमितेक्षणः ।
प्रणम्य श्रद्धावान्स्तमपृच्छच्छागमादरात् ॥ ७ ॥

द्विज उवाच—

किञ्जातीयः किमात्मा त्वं किंवृक्ष इति मे वद ।
केन वा कर्मणाऽघातं छागव्यमिति पृच्छतः ॥ ८ ॥

छाग उवाच—

आसं पुरा द्विजातीनामन्वये चारिनिर्मले ।
आहतां क्रतुसङ्गानां वेदविद्याविशारदः ॥ ९ ॥
एकदा मम गेहिन्या पुत्ररोगप्रशान्तये ।
छागः प्रयाचितो मत्तच्छण्डिकामफितनम्रया ॥ १० ॥
ततो निहन्म्यानस्य षण्डिकामण्डपस्थले ।
छागस्य जननी मां तु शशाप ब्रह्मादिनी ॥ ११ ॥
अशस्त्रीयाध्वना पाप ! मत्सुतं यजिर्घाससि ।
द्विजात्यधम ! तेन त्वमजायोनिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
ततोऽहं प्रेत्य कालेन चङ्गागोऽभूवं द्विजोत्तम ! ।
निस्तर्प्य चानेकविधा योनिसम्पातयातनाः ॥
जातिस्मरत्यमप्यस्ति पशुयोनिसुपेयुषः ॥ १३ ॥

विप्र उवाच—

त्यदीयजन्मशुभ्रपाकुतूहलरसोन्मुखम् ।
मनः सयोन्यिजानेतानपि न कथयारिखम् ॥ १४ ॥

छाग उवाच—

वदस्मिन्नेतोऽभूयमाहितुण्डिकशिक्षया ।
मीढद्विर्वीक्षितो दिग्भेदेत्यन्यत्तिष्ठदाहणे ॥ १५ ॥

उदारनात्मनो दारान्विलोप्य तत्तयानपि ।
क्रियापरार्द्धमुखो जातस्त्यक्तनर्तनसम्भ्रमः ॥ १६ ॥
ततो वर्तुलदण्डैश्च दुस्सहैराहितुण्डिकः ।
मामुचेस्ताडयान्नके रुपा लोहितलोचनः ॥ १७ ॥
ततोऽहं मूर्छितोऽभूवं क्षरत्क्षतजसन्ततिः ।
अजिघ्रन्भ्रममुदकमगमं कालधर्मताम् ॥ १८ ॥
ततोऽहमासञ्च्यनकः परिभ्राम्यनृहे गृहे ।
कुक्षिम्मरिरहं मार्गे त्यक्तोच्छ्रायमक्षकः ॥ १९ ॥
कदाचिदाविशं श्वा सन्नारमयेहममहानसम् ।
बुभुक्षितो भक्षयितुं स्यालीद्यापितमोदनम् ॥ २० ॥
जिघ्रन्भूमितलं पश्यन्दिशो दृश शनैर्मथात् ।
शङ्कमानं जनं स्यान्ते पार्श्वे च विलिहन्नपि ॥ २१ ॥
ततः कदाचिदागत्य धीक्षितस्तनुर्जनिभैः ।
जायया च जरत्साहं त डितो लघुडादिभिः ॥ २२ ॥
ततो मग्नकटीयन्त्रो बहु शोणितमुद्वमम् ।
निर्जगाम वहिर्गेहात्कथञ्चिन्मूर्छयाऽऽकुलः ॥ २३ ॥
अद्भुते पुतिगन्धेषु क्रिमिगर्भेषु कालतः ।
ततः कदाचिदायातः प्रेत्य शौण्डिकसन्निभः ॥ २४ ॥
अभ्योऽभवमहं विद्धंस्ततः कालक्रमाद्बुद्ध ।
कदाचिच्चत्वरं तेन समानीतो जनाकुले ॥ २५ ॥
विक्रयाय जरालोढपतयालुत्वावलिः ।
जायया द्वारकायात्रां कर्तुमुद्यतया सङ्घः ॥ २६ ॥
मौल्येनात्सीयसा केतुं तुङ्गं वेष्टमानया ।
अगृहेऽहं तथा दाम्नि ह्यल्पेन वसुना जरन् ॥ २७ ॥
गन्तुं चाऽऽरभ्यत द्वित्रः पुत्रैरावह्य मां समम् ।
शनैः शनैः सरस्तीरे मग्नोऽहं शुक्कदर्मे ॥ २८ ॥
तत्राहं कुण्ठितश्रीवमपनं कर्दमान्तरे ।
ताड्यमानो मुहुः पुत्रैर्लघुडोपलपाणिभिः ॥ २९ ॥
उत्थाप्यमानो बहुधा प्राणान्मोचितयानहम् ।
ततो निश्चित्य मां तत्र मृतं भग्नोद्यमाः सुताः ॥ ३० ॥
आकृष्य मातरं दीनां प्रावृण्व्य निर्ययुर्गृहम् ।
ततः सम्प्रेत्य बहुना कालेन चङ्गागतां गतः ॥
निस्तोर्णानेकहीनोऽप्योनिसम्पातयातनः ॥ ३१ ॥

द्विज उवाच—

किमनेन महाछाग दुःखजातेन नित्यशः ।
यथावद्वृत्ता महां सुखमात्यन्तिकं भवेत् ॥ ३२ ॥

छाग उवाच—

आश्रयं कथयिष्यामि पुनरन्यदपि द्विज ! ।
स्वस्थमापृच्छमानस्य नयास्ति यदि कीतुकम् ॥ ३३ ॥
अस्ति नाम्ना कुरुक्षेत्रं नगरं मोक्षदायकम् ।
सूर्यवंशोऽमयन्तश्च चन्द्रश्चां महीपतिः ॥ ३४ ॥

सूर्यापरागसमये श्रद्धया परयाऽन्वित ।
दानं स कालपुरुषं दातुं समुपचक्रमे ॥ ३५ ॥
समाहूय द्विजन्मानं वेदवेदाङ्गपारागम् ।
स्नातुं पुण्योदके पुण्यो ययौ सार्धं पुरोधसा ॥
अथोद्यै कालपुरुषो वाचमूवे हसन्निव ॥ ३६ ॥

कालपुरुष उवाच—

अन्ये नैव प्रगृह्णन्ति क्षेत्रेऽनापि किञ्चन ।
सूर्यापरागसमये कुरुक्षेत्रामिधे स्थले ॥ ३७ ॥
दानं च कालपुरुष जिघृक्षसि कथं द्विज । ।
हात्वाऽपि निश्चितं सर्वमेतत्पातककारकम् ॥
प्रार्तसे कथं कर्तुं धनलोभाभ्या धिया ॥ ३८ ॥

छाग उवाच—

इत्थमाकर्ण्य तद्वाक्यं जगद्विस्मयकारकम् ।
किमेतन् महादानमपेनेत्यषदद्विज ॥ ३९ ॥
परविधिमहादानपातकागाधशरिधिम् ।
जानामि तरितुं सम्यग्गुणायमहमेव हि ॥ ४० ॥
ततः स्नात्वा महीपाल परिधाय च धाससी ।
शुचिं प्रसन्नहृदयं सितमाल्यानुलेपन ॥ ४१ ॥
अवलम्ब्य कराम्भोजं पार्श्ववर्तिपुरोधस ।
समाययौ सेव्यमानः स तत्कालोचितैर्जने ॥ ४२ ॥
समागत्य च भूपाल प्रादात्तत्कालपूरुषम् ।
यथोचितेन विधित्वा तस्मै मस्त्या द्विजन्मने ॥ ४३ ॥
निर्भिद्य कालपुरुषहृदयं निर्दयादय ।
पापात्मा निर्ययौ कश्चिन्नाण्डालो रक्तलोचन ॥ ४४ ॥
किञ्चित्प्रापितकालश्च परनिन्दारसात्सवे ।
निन्दा चाण्डालिका देहात्पार्श्वमागाद्विजन्मन ॥ ४५ ॥

एतच्चाण्डालयुगलं निर्गत्यारणलोचनम् ।
ततः सञ्चरितुं चक्रे प्रसह्याद्वै द्विजन्मन ॥ ४६ ॥
गीतानां नवमाध्यायं जपन्तं च हृदि स्थितम् ।
कम्पमानं द्विजं किञ्चित्कर्णो पश्यति भूपतौ ॥ ४७ ॥
अन्तर्निद्राणमोविन्दं कम्पमानमिवाभ्युधिम् ।
मरुदान्दोलनैर्विद्वान्द्विजन्माऽऽप स्यसंश्रयम् ॥ ४८ ॥
ततो गीताक्षरोद्भूतेर्वैष्णवैः परिपोडितम् ।
पलायमानं चाण्डालयुगलं निष्कलोद्यमम् ॥ ४९ ॥
तत्रिंशद्विधं वेगेन द्विजाते पार्श्ववर्ति यत् ।
शरीरे वर्तमानं च परनिन्दारसात्सवम् ॥ ५० ॥
इत्थं कलितश्रुतान्तं प्रत्यक्षं क्षितिचलम् ।
पर्यपृच्छद्विजन्मानं विस्मयस्मेरलोचन ॥ ५१ ॥

राजोवाच—

कथमापदियं घारा निस्तीर्णां महती त्वया ।
कं मन्त्रं जपता विप्रः कं वा सस्मरता सुखम् ॥ ५२ ॥
कं पुमान्वा च योषित्सा कथमेतादुपस्थितौ ।
कथं च शान्तिमापश्रयित्युदीर्य मे द्विजः ॥ ५३ ॥

द्विज उवाच—

चाण्डालमूर्तिमासाद्य शूर्ते कित्विषमुत्थणम् ।
योषित्शूर्तिमयीं निन्दां द्वयमेतद्वैष्णवम् ॥ ५४ ॥
गीतानां नवमाध्यायमन्त्रमालां मया स्मृता ।
तन्माहात्म्यमिदं सर्वं त्वमवेहि महीपते ॥ ५५ ॥

छाग उवाच—

गीतानां नवमाध्यायं जपामि प्रत्यहं द्विज ।
निस्तीर्णाश्चाऽऽपदस्तेन कुप्रतिग्रहतन्मया ॥ ५६ ॥

श्रीशिव उवाच—

अन्यस्य नवमाध्यायं राजा तस्माद्विजन्मन ।
तावुमावपि लेभाते परा विद्वन्मुत्तमाम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतानवमाध्यायमाहात्म्य-

कथनं नाम नवसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमते रामानुजायः नमः

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १०]

स्वकल्याणगुणानन्त्यकृत्स्नस्वाधीनतामतिः ।

भक्त्युत्पत्तिविष्टृद्धयर्था धिस्तीर्णा दशमोदिता ॥ १४ ॥

श्रीमद्यामुनमुनये नमः ।

श्रीमन्निरुपमांतमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहदृष्टा.

अत्र नवमसङ्गतिपूर्वकं भाष्यं—‘भक्तियोगः सपरिकर उक्तः; इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विष्टृद्धये च भगवतो निरंकुशैश्वर्यादिकरुपाण्यगुणानन्त्यं वक्तुं कृत्स्नस्य जगतस्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्यत्वं च प्रपद्यते’ [रा. भा. १०।१] इति । एकादशारम्भे च भाषितम्—‘एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विष्टृद्धये च सकलेतरविक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मकत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य विदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् । तमेतं भगवदसाधारणं स्वभावं कृत्स्नस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपधृत्य एवमेवेति निश्चित्य तथान्यतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच’ [रा. भा. ११।१] इति ॥ १४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

भगवतो निरतिशयं वात्सल्यं दुर्विज्ञेयं तत्त्वं च ।

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो ! गृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये भगवत्स्तत्त्वं विस्तृतय प्रकाशिताः, नवमे च; अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भग-
वांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—भूय
एवेति । भूय एव भूयः पुनर्हं महाबाहो ! गृणु मे मदीयं परमं प्रकटं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो
वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय, मद्भक्तान्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया
हितेच्छया ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृतं द्वाङ्गुलभाष्यव्याख्यानम् ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं सङ्क्षेपतोऽनुभाष्यते—सप्तम इति ।
तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च, विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूप-
प्रतिपाद्ययोगिन्यः । उक्तध्यायस्याध्यायद्वयेन सम्बन्धं वद-
नध्यायान्तरविवरणं—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने
निर्विशेषप्रतिपत्तौ च विशिष्टत्वेनेति शेषः । मनु सविशेषं निर्वि-
शेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं, तत्किमिति पुनरुच्यते ?

तथाऽहं—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि
पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना ?
प्रकटत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेष वचो
विशिनष्टि यत्परममिति । सङ्क्षेपेणसिद्धेरसङ्क्षेपेणनिर्वि-
त्यासङ्गपाऽहं—प्रीयमाणायेति । ततो वक्ष्यामि दुभ्यमिति
पूर्वेण सम्बन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगः सपरिकर उक्तः, इदानीं भक्त्युत्पत्तये तद्विद्वद्द्वये च भगवतो निरङ्कुशैश्वर्यादिकल्याण-
गुणगणानन्त्ये, कृत्स्नस्य जगत्स्तच्छरीरतया तदात्मकत्वेन तत्प्रवर्त्येत्वं च प्रपञ्च्यते—भूय इति । मम
माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय ते मद्भक्त्युत्पत्तिविद्वद्विरूपहितकामनया भूयो मन्माहात्म्यप्रपञ्चविषयमेव
परमं वचो यद्वक्ष्यामि तद्वहितमनाः शृणु ॥ १ ॥

१ एकत्रोऽपि शब्दसमानार्थः । भूय एव भूयोऽपीत्यर्थः । परा मा सम्भू येन तत्परमम्, सम्पदप्रदं, यथायांनुमवधापनं,
मोक्षप्रदं चेत्यर्थः । अत्र धामनः—

यथाऽन पितृश्वरपीडितानां सिता नितान्तं मधुराऽपि तिक्ता ।

दुरन्तपापोपहतान्तेभ्यो न रोचतेऽन्नस्य तथा परत्वं ॥

यदि त्वमप्यज्ञेन । तादृशः स्या न तर्हि गुप्तं कथयेयमेत्य ।

त्वां प्रीयमाणं तु विदोक्त्व भूयो वदाम्यष्टोऽपि हिताय दुष्टः ॥

उपायमालोक्य निराय बालं स्वाद्भ्रममधन्तमयाचितोऽपि ।

पिता हितार्थी प्रददाति भूयोऽप्यर्थं हि इत्य स्वयमेव तर्कः ॥ इति ।

यत्तु नव्यैः—कर्मयोगसिद्धये यः परमेश्वरस्य व्यक्तस्वरूपासनाख्यो रात्रमार्गः पूर्वाध्याये उक्तः स एवास्मिन्नध्यायेऽपि
प्रकृतः—इत्याद्युक्तम् ; तत्र मनोरमम्, उपासनायाः कर्मयोगस्य च साध्यसाधनभावभावान्, विभूतीनामीशस्य सोपाधिकस्य-
त्वेन व्यक्तेरप्योक्तैरुक्तवाक्येत्याहुः ।

—अधिगीता ।

॥ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

दशमसङ्गतिं वक्तुं नवमार्थं सप्तमप्रकृत्यध्यायत्रयार्थं वा घट्टहाद—भक्तियोग इति । 'स्वकल्याणगुणानन्त्यं कृत्स्न-स्वाधीनतामतिः । भक्त्युत्पत्तिविद्बध्यां विस्तीर्णदशमोदिता' [गो. सं. १४] इति सङ्ग्रहलोके व्याकुर्वन् सङ्गतिमाह—इदानीमिति । पूर्वम् उपरिपरमचित्तियोगस्वरूपप्रपञ्चनपरतया स्वकल्याणगुणादे सङ्ग्रहेण कथनम्, इह तु तत्प्रपञ्चनमित्यव-सरप्राप्तिरूपोपपत्त्यर्थम् । 'विस्तीर्णा' इत्यनेन विवक्षितमिति दर्शयितुं इदानीं प्रपञ्चयत इति पदद्वयम् । अर्जुनस्य वक्ष्यमाणार्थ-ध्यानयोगस्यैव तस्यार्थस्य च परमहितसाधनत्वादिकं च वदन् सोपपञ्चन्दनं सावधानयति 'भूय एव' इति श्लोकेन । प्रथम-स्तरेणापि स्वयमेव प्रतिपादने हेतुः 'प्रीयमाणाय' इत्यनेनो-क्त्यत इत्यभिप्रेत्यस्तादृशप्रतिवेष्टिपथं दर्शयति मम माहात्म्यं श्रुत्येति । बाहुशालिना हि परोत्कर्षकथनमसूयावहम् ; भव-तस्तु शिशुपालादिव्याकुले अगति भाग्यवशाद्दीदृक्षो प्रीतिः ।

सञ्जातेति 'महाबाहो !' 'प्रीयमाणाय' इत्यनयोर्भावः । यद्वा बाहुबलाद्यया ते बाह्वशनुविजयः, तथा मद्रियप्रीतिबलादा-न्तराक्षरवोऽपि त्वया जिता इति भावः । प्रवरणादर्थस्वमाका-शं विनिर्दिशति—मद्रक्युत्पत्तिविचित्ररूपेति । 'सर्व-पापैः प्रमुच्यते' [१०।१३] 'सोऽद्विकम्पेन योगेन युज्यते' [१०।७] इति हि वक्ष्यत इति भावः । उक्तमात्रस्य पुन-रभिधाने प्रयोजनाभावत्वात् 'भूय एव' इत्यनेन प्रकान्तप्राप्तमात्रं वक्ष्यार्थप्रपञ्चनरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण—भूयो मन्मा हात्म्यप्रपञ्चनविषयमेवेत्युक्तम् । एतेनैव वक्ष्यते परमत्वे हेतुरपि दर्शितम् । शृण्वत एवाञ्जुनस्य पुन 'शृणु' इति विज्ञाप-विशिष्टप्रवणार्थमित्यभिप्रायेणाह—तद्वद्विहितमना इति । पूर्वमनसुखे दोषनिश्चया गहनमाप्रमुक्तम् ; इदानीमुक्त्यभावे प्रीयमाणाय गुणसम्पत्त्यादिगहनमुच्यते, अतस्तत्त्वयाऽप्यन्ताव-हितेन भवितव्यमिति भावः ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अंशम् । उपासनार्थं विवक्षीः विशेषणकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह—प्रीयमाणाय श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

प्रहतप्रहतत्वेनाध्यायप्रतिपार्थं दर्शयति—उपासनार्थ-मिति । यद्ये ध्यानसुक्तं तत्रवामन्ते 'मन्मथा भव' इति स्मार्तिः, तच्च ज्येष्ठोपनिषद्, विशिष्टाधिकारिणा च भगवद्विभूतय उपास्या अतस्ता आदानेन दशमाध्यायेन । तत्रादौ केषाञ्चिद्व्याधीना महर्ष्यादीनां च विशेषकारणत्वमपि भगवत आहित्यर्थं । विमुक्तिशब्दादेस्तादर्थ्यनिर्णयेऽभिहितम् । तदुक्तस्यैवस्वात्मप्रम-मुपादानम् । अत एवैकवाक्यता । ननु विभूतयः 'रखोऽहं'

[७८] इत्यदिनोक्ता एव । सत्यम्, अत एव 'विस्तेरात्मनः' [१०।१८] इति वक्ष्यति ; विशेषकारणत्वं नाम धामर्ष्या-तिषावोपेततया निर्माणम् । प्राक् 'कोऽर्चयिमानव' [११४७] इत्युक्तम्, तद्विरुद्धं कर्तव्यं 'प्रीयमाणाय' इत्युच्यत इत्यतो व्याख्ये—प्रीयमाणायेति । पूर्वं वस्तुत्रेदाच्छोफ उक्तं, इदानीं भगवद्वचनश्रवणनिमित्तात्सन्तोषप्राप्तिं धोतुत्वसम्पत्प्र-तिपादनाद्युच्यत इति न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

७ धीमदनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवमर्जुनाय विज्ञानमहितं ज्ञानं साक्षान्मोक्षमाधनमुपदिश्येदानीं येषु भावेषु चिन्तनीयो भगवांस्ते माया भगवत्तत्त्वं च प्रागुक्तमपि दुर्विज्ञानत्यापुनर्नक्तव्यमिति कृत्वा भगवानुवाच—भूय एवेति । भूय एव भूयोऽपि महानाहो ! शृणु आकर्ष्य मे मम परमे श्रेष्ठं वचनं, यद्वक्ष्यते तुभ्यं प्रीयमाणाय तर्प्यमाणाय वक्ष्याम्यभिधास्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

८ धीमदनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

नवमेऽध्याये मन्मतावज्ञानं तदन्तरङ्गसाधनभगवद्भक्ति-वैमर्ष्यं चोपदिष्टम् । दशमे तु सङ्ग्रहिष्टसाधनमृता अवव-द्रिभूतय उपदिश्यन्ते । पथपि सप्तमे 'रखोऽहमसु' [७८] इत्यादिना विभूतयो वर्णिता, नवमे च 'अहं ब्रह्महं यज्ञः' [११।१६] इत्यादिनोक्ता, तथापि ता एवात्र प्रपञ्च्यन्ते-तत्र भाववर्दीयप्रवचनद्वयपरतन्त्रस्वरूपदृष्टमपि सत्त्वमह-चर्यामि इत्योपपत्तिविश्लेषणार्थमर्जुनमभिप्रेक्ष्यैवार्जुन, धीम-

गवानुवाच—भूय एवेति । महाबाहो ! सर्वलोकेष्वरेष्वेव साक्षान्महादेवेन परवचना सह कृताहवतया महान्ती भिदौ बाहू वक्ष्येति सबहुमानं सम्बोधनम् । प्रीयमाणाय अमृतो-नेव मद्रक्ष्येन प्रीतिं प्रतिपद्यमानाव ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया वद्वक्ष्यामि, तन्मे परमे महदं वच शृणु एव पुनरपि शृणु ॥ १ ॥

९ श्रीवल्लभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अयोक्तमत्तिवृद्धयर्थं स्वयोगप्रभवं हरिः । भूय एवाहानुपृष्टो विभूतिं चापि केशवः ॥ १ ॥
सच्चिदानन्दसम्भूतं जगदेतत्सदा- (मदा) -त्मकम् । इति सर्वात्ममष्टग्रन्थं सर्वस्याह विभूतिताम् ॥ २ ॥
पूर्णस्य तत्पूर्णमदः पूर्णमेवावशिष्यते । इति श्रुत्यांशिनो विष्णोस्तथात्वे नास्त्यपूर्णता ॥ ३ ॥
समुद्रस्येव पूर्णस्य कोटिप्रह्लाण्डदेहिनः । सर्वा विभूतयस्तस्य मुख्या एवात्र कीर्तिताः ॥ ४ ॥

तथाहि श्रीभगवानुवाच— भूय एवेति । स्वधर्मानुष्ठानार्थं विद्यमानो महान्तो बाहू यस्य हे महाबाहो ! भूयस्तन्मे वचः शृणु, यत्तेऽहं वक्ष्यामि हितकाम्यया । किम्भूताय ? मन्माहात्म्यं श्रुत्वा प्रीयमाणाय । वचश्च किम्भूतं ? परमं मरोगवैभवज्ञापनविषयकम् ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

नवमे भक्तिरूपं यदुक्तं तत्सिद्धये हरिः ।
स्वविभूतिस्वरूपं च कृपया दशमेऽप्रवीत् ॥ १ ॥
पूर्वाध्याये सर्वकर्मसमर्पणञ्जकं, ततश्च भक्तिरूपमाश्र-
मम्, तच्च स्वरूपाज्ञानेन कृतमप्यकृतप्रापमिति स्वरूपज्ञा-
नार्थं स्वस्वरूपं स्वविभूतिरूपं वदन् पार्थ श्रवणार्थं सावधान-
तया सम्बलीकुर्वैत् प्रतिजानीते— श्रीभगवानुवाच भूय
एवेति । हे महाबाहो ! भजनीयविक्रुपाशक्तिमन् ! भूय
एव पुनरपि मम वचनश्रवणेन प्रीयमाणाय परमानन्दं प्राप्नु-
यते ते हितकाम्यया यदहं वक्ष्यामि तत् परमं परो भीयते
ज्ञायतेऽनेनेति परमार्थरूपमुक्ते मे वचः शृणु । ‘प्रीयमा-
णाय’ इति वक्ष्याम्येव्योऽवस्तव्यत्वं गोप्यत्वं च ज्ञापितम् ।
‘हितकाम्यया’ इतिपदेन परमकृपा दर्शिता ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभावादीपः ।

सप्तमे स्वर्णद्वारोऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च क्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तं, तत्प्राप्तये
च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्वानुपेक्षकलुपितमनसामशक्यमिति मन्वानो
भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावद्वर्शयति दशमे; तत्फलभूतं विश्वतो-
मुखस्तोपासनं, तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे, द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि
चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति, तत्र चास्सत्यात्मव्ययेव श्रीभगवानुवाच— भूय
एवेति । हे महाबाहो ! भूयः प्रागुक्तमपि पुनरं परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय
अमुनपानादिवन्मद्वचनार्थीतिमनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह— न म इति । न मे विदुर्मे जानन्ति सुरगणा
ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः ? मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यविशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि
महर्षयो भृगवादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुः ? इत्युच्यते— अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां
च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— कश्चिदन्योऽपि परमं क्वो मह्यं
वक्ष्यति, तेन च मम सत्त्वज्ञानं वक्ष्यति, अतो भगवद्वचन-
मकिञ्चित्परममिति शङ्कित्वा परिहाति— किमर्थमित्यादिना ।
इन्द्रादयो भृगवादयश्च भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रत्यपूर्वकं

हेतुमाह— कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो
देवादीनां भगवानेव हेतुस्तत्तद्विधारास्ते न तस्य प्रभावं विदु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

१ महर्षयः— ‘गत्पार्थिवपेक्षातोर्नामनिष्पत्तिरुच्यते । यस्माद्वपन्ति सत्त्वेन महत्तस्मान्महर्षयः ॥’ (ब्रह्मा. पू. १।७)
इति निरुक्ताः ।

प्रभवं विदुरीशस्य याज्ञवल्क्यस्य सुरादयः । न तद्विवक्षितमिहेत्यादित्य हेतुमूर्खिभान् ॥ इति धामनः ।
सर्वशः सर्वैः प्रकारैः । न विदुरिति सम्बन्धः । जानन्तोऽपि केचित्कैश्चिदेव प्रकारैर्जानन्ति, न सर्वैः प्रकारैः कोऽपि जानाति,
अतोऽज्ञमेव वक्ष्यामीत्यर्थः इत्यन्ये ।
— अविगीता ।

३ रा. भा.—सुरगणा महर्षयश्चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतरज्ञाना अपि मे प्रभवं प्रभावं न विदुः मम नामकर्मस्वरूपस्य भागादिकं न जानन्ति; यतस्तेषां देवानां महर्षीणां च सर्वशेऽहमादिः तेषां स्वरूपस्य ज्ञानशक्त्यादेवाहमेवादिः; तेषां देवत्वदेवर्षित्वादित्हेतुश्रुतपुण्यानुगुणं मया दत्तं ज्ञानं परिमितम् ; अतस्ते परिमितज्ञाना मत्स्वरूपादिकं यथापन्न जानन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. च.—वक्ष्यमाणस्य ज्ञानस्यातिदुर्लभत्वमा लक्ष्यितरत्वाप्रोच्यते—‘न मे विदुः’ इति श्लोकेन । ‘सुरगणा’ ‘महर्षयः’ इत्याभ्या प्रतिषेधोपधिकप्रतिषेधसम्भावनास्य स- प्रदर्शनमित्यभिप्रायेणोक्तं अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽधिकतर- ज्ञाना अपीति । प्रभावोक्त्येव न निषिध्यते, न तु प्रभाव, विशिष्टनिषेधे गौरवात्, कर्माधीनोत्पत्तेरभावाच्च तद्वेदनस्य नियतमुक्तत्वात्, अनन्तरं न ‘ओ माम्’ [१०।३] इति प्रभावज्ञाननेषोच्यते, न तु जन्मज्ञानम्, ‘अजम्’ इत्येव वचनात्, अत एवावताररहस्यविषयत्वमपि नात्रान्वितम्, प्रपञ्चितं च तत्प्रायेण, इह तन्मयत्प्रपञ्चयते, तत्तन्वाश्च देवर्षिभि रप्येवैष ईश्वरे विद्यमानश्च प्रभवः—प्रकल्पेण सत्ता प्रभाव एव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण प्रभावमित्युक्तम् । प्रभाव विवि- चाह—मम नामेति । जन्मविययरे हेतुरनन्वित इत्यभि- प्रायेण यत् इत्यनेन हिशब्दस्य हेतुपरता दर्शिता । ‘सर्वेश’

इति न देवादीनां कात्स्न्यमानं विवक्षितं, तस्य बहुवचनं सशोचादपि सिद्धे, अतस्तदभिप्रेतं व्यञ्जयति—तेषां स्वरूप- स्येत्यादिना । कथमसौ प्रभावापरितानहेतुरिति शङ्कायामभिप्रेत- हेतुत्वप्रकारं विज्ञापयति—तेषां देवत्वेति । देवमन्त्रैर्गुण्य परिहाराय परिमितत्वसिद्धये च पुण्यानुगुणत्वकथनम् । ‘को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आ जाता कुत इयं विष्टिः । अर्गदेवा अस्य विसर्जनाय । अथा को वेद यत् आबभूव । इयं विष्टिर्हियत् आबभूव । यदि वा इधे यदि वा न’ । ‘यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमनः । सो अज्ञ वेद यदि वा न वेद’ [ऋक्स ८।७।१७ तै. ब्रा. २।८।१७६] इत्यादिमुख्य- प्रायेणाह—अत इति । ‘यत्तं देवा न मुनयो न ब्राह्मणं न व शाङ्कः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परम पदम्’ [वि. उ. १।१।५३] इत्यादिसूत्रिषः श्रुत्या ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रमत्तं प्रभानं, मदीयां जगदुत्पत्तिं वा । तद्वशात्वात्तस्येत्युच्यते । यद्यस्ति तर्हि देवा- दनोऽपि जानन्ति, सर्वज्ञत्वात्; अतो नास्तीति भावः । ‘अहमादिर्हि’ इति तत्पत्तिरपि यस्य वशा, कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम् । ‘अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयः’ [७।६] इति चोक्तम् । उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि । ‘को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आ जाता कुत इयं विष्टिः । अर्गदेवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत् आ बभूव’ [ऋक्स. ८।७।१७६+ तै. ब्रा. २।८।९] इति “न तत्प्रमानमृपयश्च देवा विदुः कुतोऽन्य- ज्ञपृथितिप्रमाणाः” इति ऋग्वेदखिलेषु । अन्यस्त्वर्थो ‘यो मामजं’ [१०।३] इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

६ अ प्र दी—प्रभवशब्द केनचित्सामर्थ्यमात्रवाचि- स्त्वेन व्याख्यातः, अन्येन तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन, तदुभय- मङ्गीकर्त्तव्यमपि विवक्षुराह—प्रभवमिति । मदीयास्तुत्पत्ति- मिति सम्बन्धः । जगदुत्पत्तिर्हि इति कथं विवेक्यते ? इत्यत्र आह—तदिति । जगदुत्पत्तिरिति वदते । एव तर्हि भगवत्प्र- भावजगदुत्पत्तिवत् भगवदुत्पत्तिरस्त्येव, किन्तु दुर्ज्ञानेन्यापन्न- मित्यत आह—यदीति । भगवदुत्पत्तिरिति शेषः । सर्वज्ञत्वात् सामान्यत इति शेषः । तत् पर न च सामान्यतोऽपि जान- न्तीत्यप्याहारः । अतः सर्वथाऽनुपपत्त्यात् । प्रभावादिकं तु विशेषण एव न जानन्ति, न तु सामान्यतोऽपीति भावः । ननु भगवदुत्पत्तेरभाववेदनाभिप्रेतत्वात् “अहमादिर्हि” इति हेतुवचनं न सप्रप्यते । अत्र हि देवादयोऽर्जाचना मया सृष्टाः कथं पूर्वतनी- मुत्पत्तिं जानीयुः ? इति प्रतीयत इत्यत आह—अह-

मिति । अविशब्दोऽप्याहतेन सर्वज्ञत्वेन सम्बन्धयते । कुत जनकात् । अन्यत्र सर्वस्यास्तुत्पत्तिर्भगवदधीमेति नोच्यते किन्तु देवादीनामेव, तत्कथमनेन कारणाभाव सिध्यति ? इति चेत्, न, देवादिसाध्यस्योपलक्षणधित्वात् । तत्कुत इत्यत आह—अहमिति । सकलसर्वत्रयमुपपादयति—उक्तं वेति । इयं विष्टिर्दिविधा जगत्सृष्टिः कुतः कारणादात्रातेति कं पुन कुत प्रमाणाद्वा वेद ? कथं लोके प्रवोचत् ? न कोऽपि कुत विदुः । यतो देवा अध्येषारस्य विसर्जनेन निष्प्रमा अर्वाचीना । सर्वथाऽप्यज्ञाने तदभाव स्यादित्यत उक्तं, अथान्यत् यतो यस्मात् इयमा बभूव । क प्रजापतिर्भगवान्वा वेदेत्यर्थः । न तत्प्रभावमित्यत्रादेति द्रष्टव्यम् । अत एव च्युत्त्वम् । प्रमाणा प्रया । अन्यस्त्वर्थो भगवतो जन्माभावः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—न मे विदुरिति । न मे विदुर्विजानन्ति सुरगणाः प्रमत्तमुत्पत्तिं न महर्षयः । गमोऽपि गुरगणा महर्षयश्च न जानन्तीत्यर्थः । अहमादिः कारणं हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वशः

सर्वेषाम् । यस्मादेवानां सर्वेषां महर्षीणां चाहमादिः कारणं तस्मादेवा महर्षयश्च ममोत्पत्ति न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

८ वें. ब्र. गि.— किञ्च मन्माहात्म्यस्य मां विनाऽन्यो न चकाऽस्ति, तदनभिज्ञत्वात्; अतोऽहमेव त्वदपृष्टमपि त्वयि स्नेहाद्व्यथाभीत्याह— न म इति । अधिकतरज्ञानाः सुरगणाः तत्त्वार्थदर्शिनो महर्षयश्च मे मम प्रभवं प्रभावं नानाविभूतिभिराविर्भावं वा न विदुर्न जानन्ति; अन्येषां का कथा ?

इति भावः । हि यस्मादेवानां महर्षीणां च सर्वशः स्वरूपज्ञान-शक्त्यादिभिः सर्वप्रकारैः अहमादिः कारणम् । अतस्ते मद-धीनपरिमितज्ञानशक्तिस्त्वाव मां यथावजानन्तीत्यहमेव तुम्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— सकृत्स्यापि पुनः परमतया कथने दुर्विज्ञेयत्वं हेतुमाह— न मे विदुरिति । प्रभवं योग-जन्यो जनकस्यादि जानाति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अथ स्वरूपां विना अत्योक्तस्वरूपस्यातिदुर्ज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वमाह— न म इति । मे मम प्रभवं प्रकृष्टं भवं जन्म— प्रादुर्भावमिति दाबत्— सुरगणाः प्रमोन्मादयो महर्षयो ब्रह्मादयो न विदुः न जानन्ति । अहं देवानां भगवादीनां सर्वशः सर्वप्रकारैः आधिदैविकत्वेन देव-

त्वेन च आदिर्बलभूतः । च पुनस्तथैव महर्षीणां । इति निश्चयेन सन्देहाभावाय देवत्वाद् अपिवात् स्वरूपभूत-त्वेन सामानाधिक्यं, तथापि भूमाहरणार्थं स्वस्वार्थं रक्षणार्थं प्रादुर्भावं जानन्ति; एवं यदपि यद्रूपं प्रादुर्भावस्तं मरूपां विना न जानन्तीति भावः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां प्रवीमीत्याह— न ॥ इति । प्रभवं प्रकृष्टं भवं ऐश्वर्यं विद्यदादिस्तृप्तिसामर्थ्यं न विदुः । अत्र हेतुः—अहमिति । अयं भावः—देहोत्पत्त्यनन्तरं हि देवादीनां बुद्ध्या-दिलाभः, न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽयं परिच्छेत्तुं शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— किञ्च—यो मामजमनादिं च—यस्मादहमादिदेवानां महर्षीणां च, न ममान्य आदि-विद्यते; अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः । तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोक-महेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितं अमम्मूढः सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

१ जन वामनः—

देवायाः प्रभवं न मे विदुरिति प्रोक्तं गुणं यत्ततो जन्मास्तीत्यवसीयते भगवतो न ज्ञायते यत्परं । प्राज्ञाजत्वमिहात्मनश्च यदिदं श्रिष्टं न वाक्यं कथं ? शङ्कतमहमादिनामनुबन्धेनो निरस्यत्यमुम् ॥ प्रलये ब्रह्मणि परे नेष्टत्वमविश्वस्यते । शुद्धसत्त्वस्थोदये तु तत्सुनः प्रतिभासते ॥ स एव तस्य प्रभोऽजत्वं सगच्छते कथम् ? इति चेत्तत्साधयितुमनादिं चेत्प्रबोध्यते ॥ मन्त्रेषुदेति प्रथमं माया, तच्छ्रवणमन्त्रतः । ईशः प्रकाशते, जन्म तदस्येति न साम्प्रतम् ॥ प्रतिसर्गोद्भवं यस्मादाविर्भावः परेशितुः । एवमेव ततोऽनादिस्माधिमनुत्तमः ॥ तयो मन्त्रगुणायो न समाधिरसौ यतः । प्रत्यग्भूतोऽस्मात्सर्वोद्यप्रत्ययो नात्र विद्यते ॥ न समालीनतोपापेरेतो नास्य गुणमिता । न समाधिर्न त्रिदेहं धावरथा समारमनः ॥ साधर्म्यात्तमयोः किञ्चिदयोगनिदेति तां अयुः । जाणन्तुं भाविर्बुद्धयोऽस्या जीयते यद्विदात्मनि ॥ पूर्वस्य नासोनान्यस्योपापेः स्याद्व्रत्रो यदि । जायं स्याज्जन्म, तस्य स्तः केचन तु तयोर्दयो ॥ अतो हनादिवासां तस्मादीजोऽपि साधनः । अनादित्वे च निर्वापमजत्वमपि सिद्धयति ॥ इत्यादिनादिदमजत्वं हेतुर्ज्ञानपतया व्याख्यातवान् ।

२ आ. शां. व्या.— इत्थं कथिदेव भगवत्प्रभावं वेत्ती- विदुः २ इत्यपेक्षया प्रारम्भिक प्रभाव तद्विफलं च कथयति-
 त्याह— निश्चेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं वह्नो न यो मामिति । पद्धत्यापीनकृत्यमाह— अनादित्वमिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— तदेतदेवाद्यचित्त्यस्वरूपयाथात्म्यविषयज्ञानं भक्त्युत्पत्तिनिरोधिपापनिमोचनोपायमाह-
 य इति । न जायत इत्यजः; अनेन विकारिद्रव्यादचेतनात्तत्संस्तृष्टात्संसारिचेतनाच्च निसजातीयत्वमुक्तम्;
 संसारिचेतनस्य हि कर्मकृताचित्तसंगो जन्म । 'अनादिम्' इत्यनेन पदेनादिमतोऽजान्मुक्तात्मनो निसजा-
 तीयत्वमुक्तम् । मुक्तात्मनो ह्यज्ञत्वमादिमत्, तस्य हेयमन्वन्वस्य पूर्णतृप्तत्वाच्चदहतास्ति, अतोऽनादिमित्य-
 नेन तदनर्हतया तत्प्रत्यनीकस्तोच्यते; "निरवद्यम्" [श्वे. उ. ६।१९] इत्यादिश्रुत्या च । एवं हेयसम्बन्ध-
 प्रत्यनीकस्वरूपतया तदनर्हं मां लोकमहेश्वरं लोकेश्वराणामपीश्वरं मर्त्येष्वसम्बद्धो यो वेत्ति; इतरसजातीय-
 त्वैकीकृत्य मोहः सम्मोहः; तद्रहितोऽसम्बद्धः; स भद्रकृत्युत्पत्तिनिरोधिभिः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ।

४ वे. ता. चं— वेदादिमिरन्मवेदनीयत्वकथनस्य बध्य-
 मागोपयोगं व्यञ्जयन् 'यो माम्' इति श्लोकाभिप्रेतमाह—
 तदेवदिति । 'यो वेत्ति' इत्यनुवादव्यञ्जकप्रतीतावचन्यर्थत-
 फलानुवादोपायविधाने तात्पर्यमिलमिग्रायेण उपायमाह-
 त्युक्तम् । अत्राद्वयस्य व्यवच्छेदप्रदर्शनाय व्युत्पत्तिं तावदाह-
 न जायत इत्यज इति । विशेषणसामर्थ्यरहिततां तदुचिताय
 वच्छेदायादितिमाह अनेनेति । विकारिद्रव्यात्तत्संस्तृष्टा-
 दित्युभयस्या व्यवच्छेदयोग्यत्वं इदमित् । "अनो निल-
 शाश्वतः" [उटो १।२।१८] इत्यादिभिर्निलस्य जीवस्य
 कथमविवक्षितसंगमारेणापराधव्यवच्छेदव्यञ्जकमित्याह संसारि-
 चेत्तनस्येति । ईश्वरस्यापि सर्वेश्वरीतया तत्तद्विस्तृम्भस्य
 विद्यमानत्वात्तदुपायमाय कर्मैव सैत्युक्तम् । मुक्तस्यापि स्वस्व-
 नादित्वमस्ति, ततः कथं व्यवच्छेदश्चमिरत्याह मुक्तात्मनो
 ह्यज्ञत्वमादिमदिति । अज्ञत्ववेपथ्यानादित्वमिह विवक्षितम् ।
 स्वस्वगानादित्वविवक्षायां तु पीनकृत्यमिति भावः । मुच्यता-
 यामपि तस्यो नास्ति, प्राचीनसर्वविषयायां वदाद्वयवच्छेद-
 स्यात्, अतस्तदानीन्तनस्वरूपाद्वायति कथमुक्ता स्यादित्य-
 आह— तस्येति । सद्धारिसमिधौ दुर्लभत्वमात्रत्वं सद्धार्य-
 मावप्रयुक्तकार्याभावाच्चमपि हि योग्यतेत्यभिप्रायः । शक्त-
 विशेषावच्छेदरहितनिरवद्यत्वविधायकधृत्या च अयमपि सिद्ध-
 इत्याह— निरवद्यमिति । अन्वयायैमाह— एवमिति ।
 देवैर्महर्षिभिश्च दुर्लभं ज्ञानं मन्वत्रेणु मर्त्येषु भाग्यवशात्कथं कि-
 म्वायन इति निर्धारणार्थत्वं युचितम् । उत्तरार्धे च कथमिदं कि-
 नासम्भूतमर्त्यसद्वयो समुचितान्वयो नास्ति, 'यो मामेवम-
 स्मून् जानाति पुण्योत्तमम्' [१।५।१९] इति च बध्यमा-
 ञ्छायाऽन्युक्त्यभिप्रायेण मर्त्येष्वसम्बद्धो यो वेत्तीत्यु-
 क्तम् । असम्बद्धशब्दाद्यं वक्तुमुपसर्गाभिप्रेतमर्थं व्यञ्जयति—
 इतरैः । 'एतां विमूर्तिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 शोऽप्रविश्यन्मेव योगेन युज्यते मान संशयः' [१०।१०] इत्य-
 नन्तरमेव बध्यमाणत्वाद्नापि तदुपयुक्तपापनिमोहं एवास्ति
 इत्यभिप्रायेण भद्रकृत्युत्पत्तिनिरोधिभिरित्युक्तम् ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— लोके मनुष्याणां राजा इतरमनुष्यसजातीयः, केनचित्तत्वेना-
 तदाधिपत्यं प्राप्तिः; तथा देवानामधिपतिरपि; तथा ब्रह्माण्डाधिपतिरपीतरमंसारिसजातीयः, तस्यापि भावना-
 प्रयान्तर्गतत्वात् "यो ब्रह्माणं निदधाति" [श्वे. उ. ६।१८] इति श्रुतेश्च । तथाऽन्येऽपि ये केचनागिमा-
 न्धीर्यं प्राप्ताः । अयं तु लोकमहेश्वरः— कार्यकारणारस्यादचेतनाद्ब्रह्मन्मुक्ताच्च चेतनादीशितव्यात् सर्व-
 स्मान्निखिलहेयप्रत्यनीकाननधिपतिविशेषासहयोग्यकल्याणैकानतया नियमनैकस्वमानतया च विप्रजावीय-
 इतीतरसजातीयतामोहरहितो यो मां वेत्ति, म सर्वैः पापैः प्रमुच्यते— इति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं— लोकमहेश्वर परस्मिन् प्रतिपद्ये चाप्रति-
 पद्ये च न एतन्मोहप्रसङ्गः, येन तन्निषेधः स्यात्, कथं च ब्रह्म-
 द्यनवादिषु ब्रह्मण्य परमपुराणैश्च लोकमहेश्वरत्वम् । कथं
 च ब्रह्ममुक्तविरुद्धादिति निरवद्यविशेषाद्ब्रह्मच्छेदः । इत्या-
 दिदृष्ट्या गम्योद्देशदग्गमाप्रकारात् विज्ञोति— एतदुक्त-
 मिति । तन्निषेधोऽपि भावः सत्तत्त्वज्ञानीयवच्छेदनादृष्टा-
 यि गमाप्रत्ययानुपपन्नत्वात् । मनुष्यस्याधिपतिव्यवस्थित-
 दृष्टाधिपतिव्यवस्थावि- कर्मैव सैत्युक्तमिति तदुक्तत्वात् तद्व्यव-
 स्थापनार्थं नैव तद्व्यवस्था भगवत् प्राकृत्यवच्छेदितव्यमिति ।

लोकमहेश्वरसन्देशेन सर्वोच्चैर्यथैव विविधित्वादेव निरदा-
 मपि व्यवच्छेदविधिरिति भावः । सजातीयस्य कथमधिप-
 तिदिरित्यत्रोक्तं केनचित्त्वमंगेनेति । कथं ब्रह्मण्येति तद-
 पीनस्वरूपमपि निरवद्यमिति तत्संसारिभिः साधारणमिन्द्र-
 तस्यापीति । कर्मभावनानाश्रयमात्रमोहमयवच्छेदो भावनान्तर-
 दधामति भावनान्तरयोपादि कथमवधारणार्थो नैव इति-
 शब्दोक्तः; यथा शिरश्चर्ममर्दनीयवत्त्वम् । अनादित्वेन ह्यसद्व्य-
 देशाया कर्मयोग्यः [श्वे. उ. १०।१०] इति, 'अ-
 नन्वन्वन्वस्य' अणुत्त्वव्यञ्जितया । प्राणिनः कर्मयोग्यः ।

ससारवशवर्तिनः । यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारका इति । प्रतिबुद्धैरनुपास्यत्वं भगवद्भीतत्वं च पञ्चम एव वेदे मुन्युक्तं 'सद्भाषा शितिकण्ठं च यात्रान्या देवता स्मृता । प्रत्युद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम्' [म मा. १२। ३४। ३६] 'एतो द्वौ विद्युद्येष्टौ प्रसन्नकोपयौ स्मृतौ । तदा दर्शिन्ययानौ सृष्टिसंसारकारकौ' [म मा. १२। ३४। ११९] इत्यादिभिः । साधनाख्यान्येन सह दिग्यगमस्य कार्यत्वादिसमुच्चयार्थं चशब्द । सनकसनत्तुमारुह्यादित्रयज्ञानासर्वगमभिप्रेत्याह तथाप्येवमपीति । अणिमादीति 'अणिमा यदिमा

च तथा लक्षिमा गरिमा वशित्वमैश्वर्यम् । प्राप्तिः प्राकान्यं वेत्यष्टैश्वर्याणि योगयुक्तस्य' [] तानि च कर्माणि न भगवत्सङ्ख्याधीनान्येव । रौद्रम्याणिमाद्यैश्वर्यस्य ऋषिदृग्निमल्लोकिणिपि जन्मप्रभृतिसिद्धतामाह, अन्यथा 'महादेव सर्वे—यदे'—मेधे महात्मा दुःखान्नामान देवदेवो बभूव' [म मा. १२। ३०। १२] इत्यादिभिर्विरोधात् । लोकशब्दो लोक्यत इति व्युत्पत्त्या सर्वसङ्गाहक इत्यभिप्रायेणाह कार्येति । निखिलेत्यादिकं महच्छब्दस्याभिप्रेतविवरणम् ; नियमनैकस्यभावतयेति ईश्वरशब्दस्य ॥ ३ ॥

६ आ. मा. भा.—अनयेष्टयिता आदिष्व सर्वस्येत्यनादिः । अजत्वेन सिद्धैरितरस्य ॥ ३ ॥

६ ज प्र दी.—अजशब्दात्प्रतीत्ययाऽनादिसंज्ञायाच्चेन्न अन इति । सर्वस्येत्युभयपक्षे । अन्तर्गीतपक्षादन्ते. पचाद्यच् । न विद्यते आदिकारणमस्येत्यनादिरिति अन्ये, तदसत् ; आर्थिकमुनस्त्वरपरिशारादित्याह—अजत्वेनेति । इतरस्य

कारणरहितत्वात् । अजत्वे हतुरयमुच्यत इति चेत्, मैवम्, तज्ज्ञापकविभक्त्यायमावात् । यत्सन्तारामावे हि गमनिकेषा । चेष्ट क्व प्रागुक्तं कथमनुयते ? इति चेत्, न, प्रभावे सर्वस्यान्तर्भावात् ॥ ३ ॥

७ ह. पं. भा.—यो मामिति । यो मां परमेश्वरं जन्मरहितं च वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं, अममूढः सम्मोहरहितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

८ वं. प्र नि.—महाफलनादपि माप्रभावाज्ञानमतिदुर्लभमित्यतो मनुपदेशमवहितं शुण्ठितमिमांशेणाह—यो मामिति । सर्वकारणत्वादेवानादि कारणरहितम्, अत एव अजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति, स

मर्त्येषु मरणवर्षेषु संसारिषु मध्ये असमूढः सत्सारेवज्ञानरूपसम्मोहवर्जितः स सर्वपापैः प्रकर्षेण निरन्वयनाशरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—अत एव मन्त्रद्रष्टृभिरप्यनुलभ्यमानप्रभवत्वादहमज्ञ एव श्रीतानुभवगम्य, अन्यस्त गुणप्रकृतिवियदादि जायते एतमवः 'तस्माद्वा एतस्माद्वात्मन आकाशः सम्भूतः' [तै. उ. २। १] इत्यादिश्रुतेः । तदसंस्पृष्टा जीवाश्च "क्षिप्यगमं. समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" [च. उ. ८। ३। १ यजुर्वे. २३। १] इत्यादिश्रुते । अनादिरप्यहमेव मुक्ताहमा अजो भवामि । यद्यपि नचाऽनादिरित्येतद्वैयर्थ्यमुक्तमनादिरिति अन्यथा पक्षापेक्षावच्छेदे प्रसङ्गरूपेण न कर्तुं स्यात् । अतएवाद्यस्ताज्ज्ञाना गुणसंस्पृष्टा. सर्वे ये लोकान्तेषां महानीश्वरो नियन्ताऽहं इत्येवमुक्तं मां मर्त्येष्वसमूढो यो वेत्ति मर्त्येषु स्वेच्छया सर्वोद्धारायै वर्त्तमानं ॥ मा सज्जानं यविज्ज्ञासीयविलक्षणं वेत्ति स सर्वपापैः संसारहेतुमूतैः भक्त्युत्पत्तिविरोधिभिः प्रमुच्यते इति तथा ज्ञानवशात्सु इति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एव स्वर्तृणां विना स्वाज्ञानात् देवाणां देवत्वमपि जातं व्यर्थमेतत्सुक्ता स्वर्तृण्या ज्ञानेन मनुष्याणामप्युक्तमर्थं भवतीत्याह—यो मामजमिति । यो मा मनुष्येषु च अजं जन्मादिदोपरहितम्, अनादि लोका

दिभिर्नित्यमेवभूतमेव लोकमहेश्वरं लोकानां परमेश्वरं कृतं अन्यपाकृतं समर्थम्, असमूढः प्रमादरहितः सदा जानाति ; स सर्वपापैः मद्रूपितिवन्धस्यै प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुच्यते, यत्सुखभावरहितो देवरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—कस्तर्हि त्वा वेत्ति ? इत्यत आह—य इति । यः असमूढः स मा वत्ति स एव च सर्वपापैः प्रमुच्यत इति सम्बन्धः । जहाजडयोर्दुर्द्धवात्मनोरकीमावेनान्योन्याध्यासदृष्टेन मूढः, समूढस्तद्विपरीतोऽसमूढस्त्वच्छात्रानेन बातिवाध्यासः, स पश्चात्प्रवित्त्वादितरस्य अनिमनुभवश्च प्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरमनादि आदिः कारणं तच्छृण्वत्यत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः नियमापैर्वा पापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥
गी. द्वि. २०

पश्यभावत्वमित्युक्तम् । इदं च भैरव्यादिषु चतुर्षु मुदिता
कथयितारिकर्म । बाह्यागमादिमुल्लेखस्य तत्त्वव्यवच्छेदा
युक्तं शास्त्रीय इति । शास्त्रीयस्यैव भोगसङ्कोचस्य व्याख्या-
दिवशाद्वैशाख्यमकस्यै तत्त्वत्वं नास्तीति व्यञ्जनाय कायकेश
इत्युक्तम् । दाने परकीयानां स्वकीयानामपि हेतुमूतानां व्यव-
च्छेदाय स्वकीयभोगयानामित्युक्तम् । परस्मै प्रतिपादन
परत्वात्पादनविरुद्धम् । अयश्चरश्चन्दे ननो विरोधिपरत्व
प्रयोगप्रकर्षसिद्धमाह— नैगुण्यप्रथेति । सदोषत्वप्रथेत्यर्थः ।
प्रयात्त्वमात्रसुभयसाधारणम्, अतो गुणवत्त्वेनैगुण्याभ्यां विशेषे
षणम् । एतच्चेत्यादिकं पूर्ववत् । सिद्धावलोकिताकेनाह— तपो-

दाने च तथेति मनोवृत्तिविशेषावित्यर्थः । उक्तमात्रमुदा-
सायोपरक्षणतामभिप्रेत्याह पदमाद्या इति । अभिप्रायेऽपि
भावशब्दप्रयोगादत्र भावशब्दस्य मनोवृत्तिविषयता । सर्वेषां
कर्तृकरणादीनां प्रवृत्ते स्वाधीनत्वेऽपि मनोवृत्त्युदाहरण प्राक्
रणिमकिलसम्बन्धोदृष्टेऽपि स्वस्वहृत्प्रमूलत्वज्ञापनार्थम् । प्रवृत्ति
विट्ठयो स्वाधीनत्वे कैश्चुत्पार्थमाह प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतव
इति । 'मत् एव' इत्यत्र परोक्षप्रतिमानादिष्वुदासाय
पञ्चम्यवगतं हेतुत्व व्यापारमुखेनेत्याह मत्सङ्कल्पेति । द्वय
विषयानां परस्परविरुद्धानामप्यहमेको हेतुरित्येववहाराणि
प्राय ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— तत्प्रथयति— बुद्धिरित्यादिना । कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः ।
'ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः' इति ह्यभिधानम् । दम इन्द्रियनिग्रहः । दमः परमात्मनि
निष्ठा । 'शमो मभिष्टता बुद्धेर्दम इन्द्रियनिग्रहः' [११।१७।३६] इति भागवते ॥ ४ ॥

तुष्टिरलम्बुद्धिः । 'अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी — तर्ह्यादिमित्यनन बुद्धिरित्यादिकं गता
र्ममित्यत आह— तदिति । सर्वादित्वं बुद्धिरूपत्वविज्ञानमि-
त्यनयान्तरमिति गौतमवचनात् । बुद्धिज्ञानमिति पुनरुक्तिरित्यत
आह— कायेति । कुत एतदित्यत आह— ज्ञानमिति ।
ज्ञाप्येऽनेनेति ज्ञान शास्त्रमित्यत, अज्यात्मिकधर्मप्रसङ्गात् ।
दमो बाह्येन्द्रियोपशम, शमोऽन्तःकरणस्योपशम इति कथितं

(४) तदस्य एकैव शब्देन सिद्धत्वात्, किन्तु दम
क्रियासु विनय, शमो बाह्यान्तःकरणसम इत्यपर, तद्व्यस्त
दिति भावनाह— दम इति । कुत इत्यत आह— शम इति
॥ ४ ॥ सुखशमनागतार्थतया तुष्टिस्तद्वत् सप्रमाणं व्याचष्टे—
तुष्टिरिति ॥ ५ ॥

७ ह. पै भा.— बुद्धिः सङ्भावनोपसामर्थ्यम्, ज्ञानं पदार्थान्वोधः, असम्मोह उपस्थितप्रतिपत्ति-
सामर्थ्यम्, क्षमाऽऽकुप्य तादितस्य वाऽविकृतचित्ता, सत्यं यथादृष्टुतार्थप्रतिपादनम्, दमः कर्मेन्द्रि-
योपरतिः, शमोऽन्तःकरणोपरतिः, सुप्रमाह्लादः, दुःखे तापः, भय उद्भवः, अभावस्तद्विपर्ययः, भयं
त्रासः, अभयं तद्विपर्ययः ॥ ४ ॥ अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्, समता समचित्ता, तुष्टिः सन्तोषः, तप
इन्द्रियनिग्रहपूर्वकः कायकेशः, दानं यथाशक्ति संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्म-
निमित्ताऽकीर्तिः । भयन्ति जायन्ते । भावाः पदार्थाः । भूतानां प्राणिनाम् । मत्तः परमेश्वरात् । एवान
धारणे । नान्येभ्य इत्यभिप्रायः । पृथग्निधाः पृथक्प्रकाराः ॥ ५ ॥

८ घं घं गि.— एवमर्जुनमभिमुखीकृत्य प्रथमम् 'न
मे विदुः सुरगणा प्रभवम्' [१०।२] इत्यनेनोक्तं स्वप्रभाव
व्यपदिशति विभि — बुद्धिरिति । बुद्धिरुक्तं कणस्य
समापयित्वेकतामर्प्यम्, तद्वन्तं हि बुद्धिमानिति वदन्ति ।
ज्ञान पदार्थान्वोधः । असम्मोह प्रत्युपपन्नो बोधव्येव्या
कृततया मनःप्रति । क्षमा सहिष्णुत्वम् । सत्यं यथार्था-
पणम् । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रह । सुप्रदुःखे प्रसिद्धे । भय

भावानुत्पत्त्युत्पत्तिः । भयभये प्रसिद्धे । एते मत् एव भवन्ती
त्युत्पत्त्यान्वयः ॥ ४३॥ किञ्च, अहिंसा परपीडानिहति । समता
रागद्वेषराहित्यम् । तुष्टिर्यच्छास्त्रमस्तोष । तप कायेन्द्रिय
शोषणम् । दानं स्वकीयवचनादे सत्प्राप्ते समर्पणम् । यशो
यशस्वी कीर्त्यपकीर्ति । एते भूतानां प्राणिनां शुद्धादय पृथ
विधा नानाविधा भावा कार्यविनोषा मत्त एव परमेश्वरा-
द्वन्ति । अत किमिति वर्णनीयो मम प्रभाव इत्यर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगकल्याणगुणान्मत्त एव बुद्धिज्ञानं च भवति । ज्ञानमित्युपलक्षण
सर्वस्य सदसद्गुणसंगेस्य 'मत्त सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति वाक्यात् । तथाहि बुद्धिरित्यादि । बुद्धि तत्त्व-
तोऽप्यवस्थायुक्त्या, ज्ञानमुपदेशम-यम्, 'असम्मूढः' [१०।३] इत्यत्रोक्तोऽसम्मोहोऽपि मत्त एव भवति । क्षमा
सहिष्णुता, सत्यं प्रमाणनावबुद्धराशेभ्य तथैव भाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वद्विपर्ययो निवृत्ति, शमोऽन्तः-
करणस्य, सुप्रमाणावबुद्धराशेभ्य, दुःखे तद्विपरीतं च मत्त एव भवति । मार्गप्रधाभिज्ञाताऽहं यथामार्गानुसरं

तच्चद्विभुताय तथैव दुःखं सुखं प्रयच्छामीति भावः । एवं भवः सद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयमभयं च दानं यशः अयशश्चेति विशद्वावास्तत्तन्मार्गरताना प्राणिनां यथासर्गं पृथग्विधा मत्त एव भवन्ति 'रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः' इति निम्नबोकेः । अनेन स्वस्य सुरयं कर्तृत्वं सर्वकारणत्वं चोक्तम् । प्रकृत्यादेस्तु कारणत्वमेव, न कारणत्वं साधकतमत्त्वादिति स्वययोगमहिमोक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ये जानन्ति तेषामन्येषामज्ञानता च सर्वेश्वरत्वाद् मत्त एव नानाविधा आवास्तच्छ्रानानुरूपं भवन्तीत्याह द्वयेन— बुद्धिज्ञानमसम्मोह इति । बुद्धिः धर्मज्ञानकौशलं, ज्ञानं स्वरूपात्मकम्, असम्मोहो मायाविलासेषु, क्षमा दुष्टादिकृतिसिद्धिप्लुता, सर्वं आपदादिष्वपि यथार्थभाषणे, इम इन्द्रियनिग्रहः, क्षमः परमानन्दसिद्धिरूपा शान्तिः, सुखं मद्भावात्मन्यरूपं, दुःखं आनन्दतिरोषा नात्मकं, भव संसाररसकः, अभावो नाशः, मयं मृत्युका-

लादीनाम् । चकारेण यमयातनादयः । अभयं मध्वणाप्या कालादिमयाभावः ॥ ४ ॥ अहिंसा दयात्मिका, समता सर्वत्र मद्भावः, बुद्धिः सदा मद्भावसन्तोषः, तपो मदर्थेऽहंसाहनः, दानं मदुपदेशादीनां, यशो मत्सर्वकलेन सत्कीर्तिः, अयशो दुष्टत्वाद्विरुद्धाणालिकाऽपकीर्तिः । मृतानां एते भावाः प्रपन्निधाः मित्रा मरुत्पादिविदिष्टमज्ज्ञानवता बुद्ध्यादयः सर्वे भवन्ति । अन्येषामन्यसंसहितदुःखादिष्वनुपया भावा भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० वी०— मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह— बुद्धिरिति । बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थाविशेषने सामर्थ्यम् । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । असम्मोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वप्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविभुतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनानुगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । क्षमो मनोनिग्रहः । सुखमाहादः । दुरतं तापः । भव वृत्तपत्तिः । भावः सत्ता, अभावस्तद्विपर्ययः । मय त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा, समता मित्रमित्रादौ समचित्तता, बुद्धिः सन्तोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः, तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्, दानं यथाशक्ति संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशोऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिः, एते बुद्ध्यादयो विश्वतिर्भावा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति, पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः । एत एतमरुणलाभायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ महर्षय इति— 'यस्मात्प्रपन्ति ते चौरा महान्त सर्वतो गुणे । तस्मान्महर्षय प्रोक्ता बुद्धे परमर्शिता ॥' इति ब्रह्मण्डे (पू. भा. २.१.८९) महर्षिपदनिर्बचनम् । अत्र 'पूर्वे' इति क्षणीया विशेषणम् । तथा च सगदायुत्पन्ना एव शुश्रूषे, न तु प्रतिमन्वन्तरमुत्पन्नमनेज्जन्मतमा इति भावः । ते चोक्ता ब्रह्मण्डपुराणे— 'तेषां सप्तर्षय पूर्वमाद्यन्ते तास्मिन्नेषत । मन्वहिरा मरीचिषः पुण्ड्रस्य पुण्ड्रः क्रतुः । जनिथिषः वसिष्ठस्य सप्त स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥' (पू. भा. १.१.१०३) इति । मन्वहिरा इत्येकं नाम । एत एव पूर्वे सप्त महर्षयः प्रसिद्धाः । अत एव 'मन्त्रिः पूर्वभिर्होषिणि'— (ऋ. सं. १.१.१.१२) इति मन्त्रमात्ये स्फन्दत्वात्मातापि 'पूर्वभिर्होषत पूर्वकालैर्मन्त्रिणः प्रवृत्तिभिः' इत्युक्तम् । भारते चान्यत्र 'स्वायम्भुवाद्या मनवो मन्वाद्या ऋषयस्तथा ॥' (१.१.१.४१.२८०) इत्येव एव निर्दिष्टा । एव 'मन्वाद्या मुनीधरा' (चि. पु. भा. स. १.६.६१) 'मन्वाद्यथ ये सप्त जहिरे च महर्षयः ।' (मद्भा. पू. १.१.८३) इत्यादिष्वेतेषामेव ग्रहणम् । 'महर्षीणां मन्वरे' (१.०.२.५) इति वक्ष्यमाणमपि महर्षिषु धृगो प्राथम्यं सूचयदमुमेवायमुपपन्नोति । तेन मन्वोर्के मरीच्यादीनां ग्रहणं प्रत्युक्तम् । 'वर्तमानमन्वन्तरीया एव सप्तर्षयोऽत्र मन्वा' इत्यादि नम्यज्जिपितं तु 'पूर्वे' इति विशेषणविरुद्धम् । अन्ये नम्याः ऋग्वेदमन्त्रग्रन्थेन प्रसिद्धानां मद्भावा वक्ष्यतो गौतमोऽग्निर्विद्यामिमो जमदग्निर्वसिष्ठः (सर्वांशु ७.२.१.३) इत्येतेषामेवात्र ग्रहणं युक्तमित्याहुः । 'शुभेरेरिष्टा सङ्कटे. पूर्वेषामपि पूर्वेषा । वक्ष्यपाया प्रसिद्धा ये ज्ञानवृद्धा महर्षिषु ॥' इति वदतो ज्ञानदेवस्याप्येतेषां जगत्तममिदं प्रपनुमीयते, 'वक्ष्यतोऽग्निर्वसिष्ठश्च मद्भावाऽप्यगौतमः । विद्यामित्रो जमदग्निः—' (म. भा. १.२.१.२२) इति तेषामेव कथनादित्वेन परिगणनात् । नत्वेतदपि रमणीयम्, एतेषां पूर्वेषामात्रात् मानसत्वात्मात्रात् । अतो यथोक्तमेव ज्ञायम् ॥

चत्वारो मनवः सावर्गाः । सहोपजाना तेषां 'सावर्णां मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिणा ।' (मद्भा. उ. १.६.३) इत्यादिपुराणेषु चतुर्णामेव प्रथक् प्रसिद्धत्वात् मानसत्वात् । तथा च तदुत्पत्तिर्विज्ञानपुराणे— 'दक्षस्य कन्या धर्मिष्ठा सुव्रता नाम विभ्रता । सर्वकन्यावरिष्ठा तु ज्येष्ठा या वीरिणीमुता ॥ सृष्टीत्वा तां नितरा कन्या जगाम ब्रह्मणोऽन्तिके । वीरारत्यमुपासीतं धर्मेण च भवेन च ॥' अथर्ववेद—

१ शां. भा.— किञ्च — महर्षयः सप्त भृगादयः पूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनः चत्वारो मनस्तथा सान्ना इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भ्राता मद्रतमानना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः, मग्नसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः, येषां मन्त्रा महर्षीणां च सुष्टिलोक्त इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥ ६ ॥

— समीपस्थ दक्ष ब्रह्मात्म्यमाश्रित । दक्ष ! कन्या तवैव वै अनयिष्यति सुकृतान् ॥ चतुरो वै मन्त्रं पुनान् वासुदेव्यकराश्रयम् । ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा दक्षो भर्मा भवस्तथा ॥ तां कन्यां मनसा जम्बुद्वीपे ब्रह्मणा सह । सत्याभिध्यायिना तेषां सद्यः कथां व्यजयत ॥ सद्विद्वान् रूपतस्तेषां चतुरो वै कुमारावन् ॥ (उ मा ११२९-४४) इति । एतेषां भाविमनुत्वेऽपि पूर्वमेव बाष्पमवन्तरात्वे जातत्वादन भूतत्वेन निर्देशो न विध्यते । तद्वच्च ब्रह्माण्ड एव—‘महासुभावास्ते पूर्वं जज्ञिरे वाष्पेऽतरे । (उ मा ११२९) इति, ‘एष ते समयं कृत्वा सर्वेषां जगद्गुं सुतान् । वाष्पस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वतस्य ह । (उ मा ११६०) इति च । एतेनैतेषामुत्पत्ते ‘सम विवस्वते योग’ (४१) इत्यादिनावगतगीताप्राथमिकोपदेशसमामयित्वादेवेह मध्यमिति कैषाभिहृदो माठीवाचस्त इत्यन्यदेतत् ॥

ज्ञानदेवस्तु—‘चतुर्दश चत्वारो सुखाय मनवोऽपि ये । स्वायम्भुवावास्ते जाता सुष्टयं मनसो मम ॥’ इति बदेननुदेशं मनुज्यायानां स्वायम्भुवस्वतारोचिषोत्तमतमसानामेवान् प्रथममभिप्रेति । तत्र विचारसहम्, एतेषामेव सुष्टयत्वे मानाभावश्च, मानसत्वाभावाच्च । ‘विभाग प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव इति मन्वोक्तमपि प्राथम्यस्य चतुर्थ्येव पर्यवसाने मानाभावात्तथाविधमेव । किञ्च तैर्भगवद्वतार इति तामस विहाय पचमो वैतचतुर्गुण्यते । स यज्यतीर्थेन तामसस्य भगवद्वतारत्वे भागवत्प्रमाणमुपन्यस्तम्, ततोकार्षण्यधकम् । यतस्तत्र स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यज्ञ इव, स्वारोचिषे विभुश्च, औत्तमे सत्येन इव तामसे मनोरथ एव ह्याख्यो भगवद्वतार उपवर्ण्यते—‘तत्रापि जज्ञे मृगवान् हरिण्या हरिमेघम् । हरिरित्याहूतो येन गजेनो मोचितो मद्भ्रातृ ॥ (भाग ८।११३०) इति । एवमयदपि तदीयमनस्य प्रतिपादनं चित्त्यमेवेति नाप्रकृतं प्रपद्यते ।

केचिद्वर्वाश्वस्तु—‘चत्वार एव मनवः प्राचीना, तथा हि ज्ञयेदे—‘यथा मनो सावर्ण्यो (६।४।१८)’ यथा मनो विवस्वति’ (६।४।२०) ‘सावर्ण्येऽथा प्रतिरत्नायु’ (८।२।२) इति त्रयाणामेव निर्देशो दृश्यते । स्वायम्भुवोऽपि—‘सप्त स्वायम्भुवोऽप्यवीत’ (१।४।२) इति निरुक्ते व्यक्त्युक्तं, ‘यदे किञ्च मनुस्वदत्तमेवम’ (तै स २।१।६) इति यजुर्वेदे निर्दिष्टम् । एत एव धृत्यनुवाङ्गिर्या गीतायां ब्रूहीता चतुर्दशमनुकल्पनां च पौराणिक्येवेति वदति ॥ चत्वारो ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यशूद्रभेदेन चतुर्विधा मनवो ज्ञानाधिका देवा, ‘मनवो बोधवैशेष्यादेवा ब्रह्मादयः सृष्टा । विप्रविर्गमेदेन चत्वारो बह्वोऽपि ते ॥ इत्युक्तेरिति भाष्या ॥ पूर्वं इति मनुविशेषणम्, मनवो मन्त्रा, ते बोद्धारवपट्टकारक्याहृतिसावित्रीक्या कर्मयुग्—‘सामाधर्वाणो वा इति केचित् ॥ उपरे ॥ ‘पूर्वं चत्वार इति श्रवणावयव कल्पयित्वा ‘अथ चातुश्च मनस जाविर्भूता इत्याह । चत्वार पञ्चवर्षीया ज्वन्तो ज्ञातेजसा ॥ सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातन । सनत्कुमारो भगवोद्युतो ज्ञानिनः पर ॥’ (म वै १।८।१२—१३) इत्युक्ता सनकादयोऽत्र ग्राह्या । ते हि ‘सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्टास्तु वैश्वरा ।’ (वि उ १।१।६) ‘मानवा ये सृष्टा युष्मत्पूर्वजा सनकश्च ।’ (भाग. ३।१।५।१२) ‘पञ्चपञ्चायनाभिमा पूर्वेषामपि पूर्वजा । (भाग ७।१।३०) इत्यादिपुराणेषु पूर्वजत्वेन प्रसिद्धाश्चत्वारो मानसाधेति प्रतिपादयन्ति । न च ‘तान्त्वमाये स्वप्नं पुनश्च प्रजा मुक्तं पुनकाः । तैरेच्छन्तोऽपमर्णो वासुदेवपरायणा ॥’ (भाग ३।१।२।५) इत्यादौ तेषां सुष्टिपरादुत्पत्ताप्रबन्धः ‘येषां लोक इमा प्रजा’ इति न सङ्गच्छत इति वाच्यम्, तेषामपि विद्यया सन्ततिभूतानां प्रजानां विद्यमानत्वात् । तेषां लोक मोक्षलक्षणे—‘सङ्गस्य धरस्तत्र सनकश्च सम्बन्धो हुत । समयोगधरो दक्ष । प्रतापी च सनन्दन ॥ ज्ञानयोगमयो योगी सनातन इति स्मृत । कर्मयोगस्त्वस्य सनत्कुमार स आत्मनो ॥ तान् हृद्वा हवैस्त्वेषु उवाच जयदीधर । स्मृत्वा धनत सद्यस्ति मनेषां तै हृत तथा ॥ नानाविध योगमार्गं सङ्गुह्यते महोजस ।’ (२।२।१५—१८) इति ॥ अत्र चत्वारो ‘देवर्षिर्नारदस्तथा । अशितो देवलो व्यास ’ (१०।१३) इति वक्ष्यमाणा अपि प्रहीतुं शक्य ॥ इति नन्द्येकदेशेन, तदसारम्, तेषां मानसत्वाभावात्, तत्र त्रय एवोक्तिरुक्त इत्यस्माभिः साधयित्वमाणात्वात् । ‘भूतगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पावि ॥’ अत्रि—‘इत्यप्येव वसिष्ठो भूगुप्त च ॥’ (म मा. १।२।६।११७) इत्युक्ता भूगोत्रप्रवेष्टका कथ्य एवात्र विवक्षिता, ‘पूर्वं इति विवेकपरास्त्यास्तुष्ट्यावलाभेयमपि त एव । तमुच्छमेव, एतेषां प्रायः सप्तमहर्ष्ये तमस्तत्वेन श्रुतप्रदणायोपात्तम् ॥ मद्यास्तु चत्वार पूर्वं जपथो वासुदेवादिचतुर्विधा भागा इत्याहुः । सदतीवासत्रतम्, चतुर्व्यूहान्तगतं वासुदेवेनैव ते चतुर्व्यूहा मतो जज्ञा इति बह्मजयवाच्यम् । त्रय एव हि सङ्गपेणप्रमुत्रानिहता कथा वासुदेवादेव ये व्यूहा । न च परब्रह्मणो वासुदेवस्य जन्मास्ति, नापि व्यूहयुद्धस्यव्यवस्थित्वा अपि प्रसिद्धमिति किं वा प्रलयपरामर्शप्रथनम् ॥

अत्र उपरय इन्द्रियाणि ‘सप्त ज्ञेय प्रविहिता क्षरिरे’ (श्र य बा य ३।४।१६) ‘तियविवलक्षय कर्तव्यज्जो यमिन् यतो मिश्रिते विरहम् ॥ जनास्त नृपयः सप्त सार्धं य अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ (अथ ३।७।२६।१९) इत्यादिमतेषु उपायसमाहृतम् । ‘अनन्तराः प्रविहिताः क्षरिरे वदिन्द्रियाणि विद्या समी’ (नि १३।३०।१) इति वाक्यं । पूर्वं—

२ आ. शां. व्या.— न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव, किन्तु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमप्येत्याह— किञ्चेति । आद्या भूवादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाः । तथेति मन्वानामपि पूर्वत्वेनाऽऽद्यत्वमनुकूल्यते । के ते मनवः ? तत्राऽऽह— सावर्ण्यो इतीति । प्रसिद्धाः पुराणेषु, प्रजानां पालकाः, स्वयमीधराश्चेति तेषां महर्षीणां मनुनां च तुल्यं

विशेषणं— ते चेति । मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनोपलभाह— वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याऽपि श्रितत्वेन ज्ञानैर्धर्मवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे— मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि— येषामिति । विद्यया जन्मना च सन्ततिभूता मन्वादीनामस्मिंल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सर्वस्य भूतजातस्य सृष्टिस्थित्योः प्रवर्तवितारश्च मत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तय इत्याह— महर्षय इति । पूर्वं सप्त महर्षयः अतीतमन्वन्तरे ये भूवादयः सप्त महर्षयो नित्यसृष्टिप्रवर्तनाय ब्रह्मणो मनसः सम्भवाः, नित्यस्थितिप्रवर्तनाय ये च सावर्णिका नाम चत्वारो मनवः स्थिताः, येषां सन्तानमये लोके जाता इमाः सर्वाः प्रजाः प्रतिक्षणमाप्रलवादपत्यानामुत्पादकाः पालकाश्च भवन्ति; ते भूवादयो मनवश्च मद्भावाः मम यो भावः स एव येषां भावः ते मद्भावाः मन्मते स्थिताः, मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इत्यर्थः ६

४ वे. ता. चं.— सृष्टिरिति हेतुतया प्रसिद्धेषु महत्त्ववि हेतुभूतेषु स्वतन्त्रत्वशब्दा न कार्या, अन्यसङ्कल्पप्रसूतेष्वपि मत्सङ्कल्पमूलस्वमनुसन्धेयमिरयस्योदाहरणतया 'महर्षयः' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति । 'येषां लोक इमाः प्रजाः' इत्येतदभिप्रेतकथनं सर्वस्य भूतजातस्येत्यादि । सृष्टिस्थित्येत्येति महर्षिषु मनुषु च कर्मदेवैतद्व्यम् । सप्तर्षीणां पूर्वत्वविशेषणविवक्षितमाह अतीतमन्वन्तर इति । भूवादय इति— 'महर्षीणां चतुरद्वयम्' [१०।२५] इति सप्तप्रधानत्वं हि वक्ष्यते— 'सप्त ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः' [म. भा. १२।२०।८५] इत्यादिस्मरणाय सप्तशब्दः । आर्यवर्षरणे वणीयानां गोत्राणां प्रवर्तवितार इत्यभिप्रायेणाह नित्यसृष्टिप्रवर्तनायेति । ब्रह्मणो मनसः सम्भवा इति । लोकास्ते [१]— 'स मानसान् सप्त पुनानसृजत्' इत्यादि । नैमित्तिकसृष्ट्यापि नित्यवच्छेदाय नित्यशब्दः । मनु ब्रह्मदिवसे चतुर्विंश मनवः कर्माधिर्कुर्वन्ति, एकस्मिन् मन्वन्तरे एक एव; तत्कर्म वाधार इत्याह ये च सावर्णिका नामेति ।

'ब्रह्मपावर्णो, रुद्रसावर्णो, धर्मसावर्णो, दक्षसावर्णः' इति दक्षस्य दुहितरि तैवतुर्भिर्मानसा जनिताः । 'मद्भावाः' इत्येतावदन विशेष्यम्; अन्यत्वं च पुराणादिप्रसिद्धमनुष्येति ज्ञापनाय यच्छब्दः । सन्तानमय इति । 'जनो लोकः प्रोक्तः' इति पाठलोकोऽत्र सन्तानः । येषां... लोके जाताः— यत्पुत्रपौत्रादिभ्यो जाता इत्यर्थः । 'इमा' इति निर्देशः कालान्तरवर्तिनित्यसृष्टेरपि सङ्गाहकः, न तु व्युत्पादकः; ईश्वरस्य तत्राप्यापरोक्ष्यादित्यभिप्रायेणाह । प्रतिक्षणमाप्रलयादिति । उत्पादकाः पालकाश्चेति महर्षीणां मनुनां च यथाकर्म निर्देशः । 'उत्पादिकाः' इत्यादिब्रीहिल्लिप्ताटे तु तत्तत्प्रवर्तवितारसम्भवमन्वयः । मम यो भावः स एव येषां भाव इति भावसम्भानाधिकरण्ये क्लृप्तोक्तिरियम्, मध्यमपदलोपी वा समासः । राज्ञो भाव एव विक्रान्तस्य भाव इति वक्ष्यमिष्यसाभ्यापेक्षयाऽयं व्यपदेश इति दर्शयति मन्मते स्थिता इति । स्वाच्छन्द्यादभिप्रायसाम्यं मन्वादिवद्दुष्टिपुनर्वर्तनमात्रं च व्युदस्वति— मत्सङ्कल्पानुवर्तिन इति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वं सप्तर्षयः— 'मरीचिरभ्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वसिष्ठश्च महातेजाः' इति मोक्षधर्मोक्ताः [म. भा. १२।३५।२८] । ते हि सर्वपुराणेषु उच्यन्ते । चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः तेषां हीमाः प्रजाः— नहि भविष्यतामिमाः प्रजा इति युक्तं— विभागाः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति । गौतमखिलेषु चोक्तम्— 'स्वायम्भुवं रोचिषं च रैवतं च तथोक्त्वम् । वेद यः स प्रजावान्' इति । पूर्वम्यो पुत्ररा जायन्त इत्येषां प्राधान्यम् । अजातेषु च ज्येष्ठयम् ।

६ ज. प्र. दो.— महर्षयः सप्त भूवादय इति शब्दः, तदसत्; पूर्वं इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्थानामेव प्रधानस्योचितत्वात् मोक्षधर्मसंवादाश्चेति भावेनाह— पूर्वं इति । इत्येति ।

मरीच्यादय एवेत्याह— ते हीति । निरूपणेन सप्तर्षिग्रन्थेनेति शेषः । 'पूर्वं' इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽपि एतत्सिद्धमिति भावेनानेकप्रमाणोपन्यासः । अन्नसावर्ण्यो रुद्रसावर्ण्यो दक्षमा-

— चत्वारश्च व्यष्टिमनोबुद्धयश्चरित्वात्वाः, 'चतुरथापारान् पुनान्देहत्पुत्रं महामुनिः । ते षे पित्रां पितरः भूयन्ते राजघटमा ॥' (म. भा. १२।११।८) इत्यत्र तपोकृत्वादिवादिवाद्यात्मिकोऽप्यर्थोऽनुक्त्यर्थः । बन्धुवत्त्वेन— व्यतीपाद्यस्योत्पत्तयाऽसु-ज्जुष्यत्वावधारणार्थं व्यतीपाद्यतत्वे 'काश्चनाञ्जे प्रतिश्रव्यं हैमयमुजं नरं' इत्येतादृशदेनाऽऽशङ्क्यैव, सदृशगामकभूतौ 'पोडशार्थानि मामानि' इत्यत्र पोडशादपदेन तदभिप्रेतकमर्थक्येव वाच्यतार इति चेदेन चतुर्विंशत्संख्येनोत्पद्यते । इत्येते च दसतममहदादिसप्तपोतरवर्तितपुङ्गवानिर्दशमामेण लोकेऽपि भूयान् व्यवहारः । अतः सर्वत्र प्रसिद्धानां चतुर्दशमनान्मे-षांऽपि प्रधानमिति सारः । यन्मा इत्यलमादिप्रसङ्गेन ॥

— जयिगीता ।

वर्णो धर्मसारण्यं इति भविष्यन्त्यस्वारो मनव इत्यन्ये, तद सदिति भावनाह— चत्वार इति । स्वायम्भुवस्वारोचिपरैव तोतमा । प्रथमार्थिके कारणभावादिति भाव । किञ्च 'येषा लोक इमा प्रजा' इति विशेषणमेवेव सम्भवति, नेतेरेष्वतो ऽप्येवमित्याह— तेषा इति । इमा वर्तमाना प्रजा अपत्यानि । ननु चतुर्दशमनवस्त्वेतु चतुर्णां यत्पृथक्करणेन कारणेन भाष्यम् । अस्ति च तत्परोक्षेण सहासाम्यम्, न तु स्वायम्भुवादित्थं, अतः कथमेतत्? इत्यत आह— चिमाग इति । प्राधान्यादेवेति शेष, सहासाम्यस्याप्ययोजकत्वात् । अन्यथा मरुताणोरपि ग्रहणप्रसङ्गादिति भाव । अस्त्येव प्राधान्यं च परोक्षानामेव

त्यत आह— प्राधान्यं चेति । स्वायम्भुवादीनामिति शेष किञ्च ध्रुवी स्वायम्भुवादीनामेव पृथक्करणात् एवातेत्याह— गौतमेति । पृथक्करणे न फलमिति शेष । प्राथमिकत्वादे प्राधान्यं भवतीत्युक्तं तत्कथं? इत्यत आह— पूर्वैर्भ्यो इति । तत्सन्तानावित्यर्थ । तेषां पूर्वेषा उत्तराप्रति । तत्सन्तानाव जातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यं? इत्यत आह— अत्रा तेष्ट्विति । विषयसम्वीयम् । ज्यैष्ठ्यं प्रथमानां प्राधान्यमिति त्यर्थ । इदमुक्तं भवति— प्रधानगुणभावो हि सति सर्वत्र भवति । अयुषश्चाविषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्यं उत्तरे गुणत्वमुक्तविधया सम्भवति । न ध्वन्या कथमपीति ।

५ आ. मा. मा.— तामसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागरते प्रसिद्धम् । मानसत्वं च सर्वेषां मनुजानामुक्तं भागरते (१) 'ततो मनुससर्जान्ते मनसा लोकमानानां' [] इति । अन्यपुनस्तत्परित्यज्यापि शरीरं तद्वति । प्रमाणं चोभयनिधनाक्यान्याऽनुपपत्तिरेव । पूर्वं इति विशेषणाच्चैव सिद्धिः । मत्तो भागो येषां ते मद्भावाः । ये ते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत् एव जाता इति भावः ॥ ६ ।

६ ज प्र दी — प्रथमाध्वरूपेण तदा चतुर्थस्वामसो गीताभिप्रेततया कुतो न व्याख्यायते? इत्यत आह— ताम सत्येति । अनुक्तिरव्याख्यानं भगवति च 'मद्भावा मानसा जाता' इति विशेषणसम्भवादिति भाव । तामसस्य भगवदव तारत्वं कुत? इत्यत आह— तद्वेति । 'चतुर्थं उत्तमप्राज्ञा मनु नांश्च य तामस' [भाग. ८.११.२०] इतिरित्याहोते येन गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्मा' [भाग. ८.११.३०] इति । ननु यदि विशेषणसम्भवात्प्रथमप्राज्ञातिशयेन तत्सम्भवात् प्रह गम् । तर्हि 'मानसा जाता' इति विशेषणसम्भवादेतापरि त्यस्य मद्भावाव्यादय एव प्राधान्येण तत्सम्भवादिति आह— ८ । तनाह— मानसत्वं चेति । चतुर्णां दक्षतुष्टितरि किं भागो युगपदासीदित्येवैविव मानसत्वं न सर्वेषामिति चेत्, न, अत्रार्थे तद्विस्तारोत्तरस्मरणत्वात् । ननु मद्भावा सन्तु मानसा, न तु तदा ये मनव, किन्तु मन्त्रधीर परित्यज्य प्रियव्रतादि- पुत्रा जातास्तदेव, अतो मनुष्य मानसत्वसम्भाव्यमित्यत आह—

अन्येति । त मानसं शरीरं अपरित्यज्य स्थितानामन्यद्व्यपुत्रं सम्भवतीति योजना । द्वितीये शरीरे जाते तत्पूर्वशरीरैक्यं भाष्यत इति सम्प्रदायविदः । किमत्र प्रमाणं? इत्यत आह— प्रमाणं चेति । मनुनामेव ब्रह्मनामसपुत्रत्वावकाशं प्रियव्रतादि पुत्रत्वं कथं चेत्पुनरप्यविधवाक्यम् । उपपत्तित्वकल्पना द्वितीया । त्रिंश 'पूर्व' इति विशेषणं पूर्वैर्गैव सम्प्रदायते परैर्गैव नोभ्याम् । मथि सति त्रयं पञ्चा, पञ्चनयस्यपि स्वतारो मनव प्रथमा एवति सिध्यति, आये सप्तर्षीणां प्रथमत्वेन तत्सादृश्यात्, द्वितीयं तृतीययोर्वचनादेवेति भावेनाह— पूर्व इति । नयि भावो येषामिति व्याख्यानं प्रकृतासङ्गतं कारणत्वस्यान प्रकृतत्वादि भावनाह— मत्त इति । भावो जन्म । ननु 'मानसा जाता' इत्यनेन भगवत्तत्त्वकारणत्वमुच्यते, मैवम्, 'ततो मनु' इति कथं न व्याहति? इत्यत आह— ये त इति । मत् एव ब्रह्मन्तर्यामिणः । ब्रह्मा तु द्वारमानमिति भावः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— महर्षय इति । किञ्च महर्षयो भृगुनादयः । पूर्वैः पूर्वकालसम्यन्धिनः । चत्वारो मनव सारणिनादयः । मत्तः सद्भावा येषां ते मद्भावा मच्छकत्यात्मानः । मनसि भवा मानमाः । येषां महर्षीणां मनुजा च मृष्टिजा लोक इमाः प्रजाः स्थानरजङ्गमलक्षणाः ॥ ६ ॥

८ घ प्र गि — किञ्च सप्त महर्षयः, तस्योऽपि पूर्वं प्रथमाश्वत्थार सनजसनद्वनसनातनसन्तुपारा, तथा स्वायम्भुवादाभ्युदयः *मनवः, मद्भावा मय विष्णोभाव स्वभावो हानिर्धर्मसिन्ध्या येषां ते मद्भावा मद्भिभूतव इति यावत् ।

ते न मानसा जाता हिरण्यगर्भायानो मम मनस सङ्गता स्मकादुत्पन्ना, न तु यानिना, अतः सर्वप्राणिश्रेष्ठा । येषां सप्तर्षीणां सनकादीनां मनुष्यां च पुत्रपौत्रादिपत्यपिद्विभवे ऽस्मिन्लोक इमा सर्वा प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

९ व ० त ० दी० — एव जातस्य गुणसर्गस्य हेतुरहमज एक इत्युक्त्वा 'अहमादिर्हि देवानां' [१०.२] इति व्याचष्टे— महर्षय इति । गुणसर्गिण एते पूर्वं भृगुनादयः 'सप्त ब्रह्माण्ड इत्येते पुराणे निश्चय गता' ।

* १ स्वायम्भुवः, २ स्वातचित्ति, ३ उत्तमः, ४ तामसः, ५ वैवस्वतः, ६ वायुपुत्रः, ७ वैवस्वतः, ८ सारणि, ९ दक्षतुष्टितरः, १० मद्भावाभिः, ११ पनवाभिः, १२ धृष्टवाभिः, १३ देवताभिः १४ इन्द्रजाभिः, इति नामधेयान्युद्देशा मनवो निश्चयः ।

[म. भा. १२।२०।५] इत्यादिपुराणप्रसिद्धाः । मानसाः तथा चतुर्दशसु मनुषु पूर्वे प्रथमाश्चत्वारो मनवः स्वायम्भुवस्त्रारोचिपोत्तमवामसाख्या इत्येते नित्यसर्गप्रवर्त्तनार्था मद्भावा जाताः, मत् एवेत्यनुवर्त्तनीयम् । एतेन कारणमूतसर्वविमनुदेवानामादिभूतवयाजनादित्वं स्वस्थोक्तम् । एतेषां तु बुद्ध्यादिवन्न प्राकृतभावत्वमेव, किन्तु मद्भावत्वमिति । तदाह— मद्भावा इति । मम भावः सामर्थ्यं तेजोभावो वा येषु ते तथा, एते मानसा भावाश्चेतनाः मत् मत्तो जाता इति वा, अथवा बुद्ध्यादयो येषां लोका इमाः प्रजास्ते महर्षिमन्वाद्युच्येते सर्वे भावा मत् मत्तो मानसा जाताः 'इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं स्पृष्टवान् हरिः' इति भगवन्मुखोक्तेः "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" [तै. ष. २।६।१] इति "असतोऽपिमनो यस्य मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मय्येव परमं प्रतिष्ठितम् । मनसो ह्येव सत्त्वमानि भूतानि जायन्ते, मनसो वशे सर्वमिदं बभूव, कामस्तदमे समवर्त्ततापी," इत्यादियुक्तेष्व ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त— ननु ह्यादिमल्लुकपमोचरणादिभिः | हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसा मद्भावा मदीयोऽनुभावो सर्वेषां सत्तत्फलरूपा भावा भवन्ति, तत्कथं भक्त एव ? मदीयाप्युपाया येषु तादृशा जाताः । येषां लोका इमाः प्रजा- इत्याकाङ्क्षापामाह— महर्षय इति । महर्षय सप्त भूवाद्ययः, स्तदुक्तप्रवर्त्तमाना भवन्तोत्तरपः । अतोऽपि मत् भूव भवन्तीति भावः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रष्टव्यं— महर्षय इति । सप्त भूवाद्याश्चत्वारः संनका- दयश्च पूर्वे प्रसिद्धा महर्षय इति सम्प्रन्वः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता वसन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधाः अयं लोकश्च तदाधारमूतः, तदुभयं येषां यत्सम्प्रन्धि सन्ततिर्विषयां सन्ततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति पृष्ठी पञ्चम्यर्थः । येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मय्येव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते, यतो मामेवोपासन्तेऽतस्त्वमपि मासुपारेति भावः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटन- मयरा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन, यथावदि- त्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षण्येन युज्यते सम्यग्यते । नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— सोपाधिकं प्रमाणं भगवतो दर्श- ज्ञानात्मानाप्रिल मन्वाद्यो भूवाद्ययेशाने जानते च तदाह— मित्वा तन्मानकृत्माह— एतामिति । बुद्ध्यानुपादानत्वेन विविधा भूतिभवं वैभवं सर्वानन्दत्वं, तदाह— विस्तार- मिति । ईश्वरस्य तत्तद्व्यप्यमानात्मानमर्थं योग तदाह— आत्मन इति । योगमन्त्रकर्मपर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वकारत्वं च मदीयं शक्ति- ज्ञानमेव नास्मिन्निति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— विभूतिः ऐश्वर्यम्, एतां मर्मस्य मदायतोन्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिं, मम ह्य- प्रत्यनीकसत्त्वाणुगुणमर्थं योगं च यस्तत्त्वतो वेत्ति, सोऽविकम्प्येन अप्रकम्प्येन भक्तियोगेन युज्यते । नात्र संशयः; मद्भूतिविषयं कल्याणगुणविषयं च ज्ञानं भक्तियोगार्थमिति स्वयमेव द्रष्टव्यमन्यमिप्रायः ॥ ७ ॥

४ वे ता. सं.— 'एतां विभूतिं योगं च' इति— पूर्वोक्ता- यैरेव बुद्धिप्रक्रमेणानुवाद । 'स्वकृत्याय' [मो. छं. १४] इत्यादिप्रसिद्धोक्तं त्वदनेवार्थो यथाक्रममुक्तः, तदनुगतेन तदा- यी. छं. २६

यथाकथायां वा विभूतिरित्यर्थमिति यादिना । सर्वस्य मदा यत्तान्पत्तिस्थितिप्रवृत्तिरूपां विभूतिमिति तस्मिन्- पदाभावात्तानाभावापि द्रष्टव्यम् । उक्तमित्यर्थोऽपि यद्वत्ता-

धीनत्वानियमनविषयत्वम् । प्रवृत्तिरिह स्वकार्यायिव्यापारः ।
स्पर्शदादेरसार्धनिकृत्वात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्' [अमर १।१।
३८] इति नैघण्टुकाः । विभुशब्दश्च नियन्तरे प्रयुक्तचर । अतो
विभवनमिह नियमनमेव वक्ति, तस्य भावार्थतास्वारस्यात्
अनन्यवादाच्च । वस्त्वन्तरसामानाधिकरण्यवद्विभूतिशब्देऽप्यु
नियन्तव्यविषयता वक्ष्यते । युज्यते इति ब्युत्पत्त्या उभयस्मिन्नन्वय-
मिह योग उक्तः । ईश्वरेऽनीश्वरस्वभावभूतपारतन्त्र्यदुःखाज्ञाना-
धारोपमनीश्वरचैश्वराधीनत्वात्तन्त्र्यादेः स्वतस्सिद्धत्वाधारोपच

परित्यज्येति 'तत्त्वतः' इत्यस्य भावः । 'अविकम्प्येन' इत्यत्र
स्वतः कम्पराहित्यमात्रव्युदासेन बाधकशून्यैरप्यविचार्यत्वं च
दर्शयितुम्—अप्रकम्प्येनेत्युक्तम् । पूर्वापरपरामर्शदुपासका-
न्वितयोगशब्दस्य योगविशेषनिष्ठतामाह—भक्तियोगेनेति ।
शास्त्रविद्वद्भाष्यैरस्य साक्षात्कारे सत्त्वेन ह्यत्यन्तवैशद्यमित्य-
भिप्रायेण 'नात्र संशयः' इत्यस्याशयः विशदयति—मद्विभू-
तीति ॥ ७ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— एतामिति । एतां निभृतिं निस्तारं योगं च निभृतिहेतुभूतं मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतो
यथानत्, सोऽनिकम्पेन योगेन समाधिना युज्यते ॥ ७ ॥

८ घं ब्र. गि.— एवञ्चकस्य भगवत्प्रभावस्य ज्ञाने फल
माह—एतामिति । एताम् 'महर्षयः' इति पूर्वस्था
कोषाद्यपिमन्वादिभिर्या विभूतिं योगं च 'बुद्धिर्ज्ञानम्'

[१०१४] इत्यादिनोच बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वरूपमैश्वर्यं तत्त्वतो
यो वेत्ति, स अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन बुद्धिहेतुसम्प-
त्त्यायोगेन युक्तो भवति, नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥

९ घ० त० दी०— एता विभूतिमिति । तथाविधैश्वर्यं च यो वेत्ति तत्त्वतः स भक्तिरूपेण योगेन युज्यते ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एतन्निरूपणप्रयोजनमाह—एता
मिति । एतां मद्ब्रह्माचरणा भूत्वादिलक्षणा ता मम विभूतिं
ब्रीडाधिपप्रद्विताम्, च पुन ब्रीडाधिपकण्टितसामग्र्या मम
योगं तत्त्वतः मन्त्रालारूपेण यो वेत्ति स, अविकम्पेन

निरचलेन मद्रिपयोगादिरहितेन योगेन सात्त्विकेन भक्तिरूपेण
युज्यते, युक्तो भवतीत्यर्थः । नात्र संशयः, अत्र सन्देहो
नास्तीत्यर्थः । अनेन सन्देहे सति न भवतीति ज्ञापितम् ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— उपस्थावधिकारणमाह—एतामिति । एता वक्ष्यमाणा विभूतिं योगं च विश्रुतो-
मुदे भगवति मनस्तमाधामं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठानं ज्ञातुं च समर्थो भवति, सोऽविकम्पेनाचलेन निर्वि-
फलपक्षेन पञ्चाध्यायोक्तं योगेन मद्रिपयेण समाधिना युज्यते, ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र संशय इति
प्रवृत्त्यविवक्षार्थमुच्यते, भगवद्भवति सशयासम्भवात् ॥ ७ ॥

भगवद्भक्तानां प्रेयोपासनास्वरूपं तत्फलं च ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च स्मन्ति च ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ शां. भा.— कीदृशोनामिकम्पेन योगेन युज्यते ? इत्युच्यते—अहमिति । अहं परं ब्रह्म वायु
देवाग्न्यं मरिच्य जगतः प्रमय उत्पत्तिः, मय एव स्थितिनाशत्रिधाफलोपमोगलक्षणं निज्रियारूपं सर्वं
जगत्प्रवर्तते, इत्येवं मन्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अगगतवत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थ-
वर्णाभिनिर्गन्धेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

२ आ शां व्या — कथं तावन्नविभूतैर्भयंज्ञानमुक्त
योगस्य हेतुः ? इति मत्वा पृच्छति — कोट्टशेनेति । उक्तज्ञान-
माह्वान्यात्प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिध्यतीत्याह — उच्यते
इति । प्रभवत्यस्मादिदं प्रभव सर्वप्रकृतिं सर्वात्मैत्याह —
उत्पत्तिरिति । सर्वज्ञात्सर्वेश्वरान्मतो निमित्तात्तत्सर्वं स्थितिना-
शादि भवति, मया चान्त्यामिणा भवेमात्र सर्वं यथास्व भवति

दामनतकम्य चेष्टते तदाह — भक्त इति । इत्थं मम
सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं
ज्ञात्वा भग्येव निगबन्तो भवन्तीत्याह — इत्येवमिति । संसा-
राधाराज्ञानवता भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति — अवगतेति ।
परमार्थतत्त्वे पूर्वाक्षरीत्या श्रुते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यो भव-
तस्तेन सुयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह — भावेति ॥ ८ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — मच्चित्तेति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मयि
गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः, मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा
मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानजलीर्यादिधर्मैर्निर्दिष्टं
मां तुप्यन्ति च परितोपयुपयान्ति रमन्ति च रतिं प्राप्नुवन्ति प्रियमङ्गल्येन ॥ ९ ॥

२ आ शां व्या. — न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं,
साधनात्तत्वास्तीत्याह — निश्चेति । ईश्वरात्प्राप्तं च प्राप्नु-
काम्यं च वित्तप्रकारादित्य भगवद्भजनोपायमाह — मयोरिति ।
अत्रादीनां भगवत्प्रसिद्धिस्तद्वतो वात्वात्तन्मयासाक्षात्प्राप्तमाह —
मय्युपसंहृत्येति । भगवदतिरिक्तेन जीर्यन्ति नाऽऽरं, इदं
मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह अथवेति । आचार्येभ्यः धृत्वा

वाक्कथया परस्परं भगवन्तं सज्जचारिणो बोधयन्ति तदपि
भगवद्भजनोपायमिति याह — बोधयन्त इति । आगमोप-
तिभ्यां भगवन्तमेव विनिष्ठधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्युपदि-
शन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह — कथयन्त इति । भक्तानां
सुखिनी स्वरसत्त्वं स्यातामित्याह — तुप्यन्तीति । मनोरथ-
पूर्त्वा रतिप्राप्तौ कामुक्कसम्मतमुदाहरणमाह — प्रियेति ॥ ९ ॥

१ शां. भा. — ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः — तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां
निवृत्तमर्नानाक्षेपणानां भजतां सेवमानानाम् । किमर्थित्यादिना कारणेन ? नेत्याह — प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः
सौहृदस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं भक्तत्वविषयं तेन
योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोप-
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते ? ये मच्चित्त्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

२ आ शां व्या — यदुक्तं 'सोऽधिकम्पेन' [१०।१०]
इत्यादि, तदपि भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति — ये यथा
केति । नित्याभियुक्तानामभवत्त भगवत्येकात्म्यमपमानामि-
त्यर्थः । पुनादिकोऽप्ययदेत्यर्थित्वेन वा, गर्भदेसुरवेन वा,
प्रत्यह जीवोपायसिद्धये वा भजनं इति साहचर्यादप्ययति —

विभूतियादिना । प्रागुक्तं ज्ञानाकथं भक्तिं ज्ञेयेन कर्तव्यामि-
त्यर्थः । तेभ्योऽहं तावज्ञानं प्रयच्छामीत्याह — ददामीति ।
उच्यते बुद्धिसङ्गस्य फलमाह — येनेति । ध्यानतन्मयप्रकर्षकाङ्क्षा-
गतान्तं कर्णपरिणाम निरन्तरशेषविशेषभगवद्भूतप्राप्तिहेतौ बुद्धि-
योगे प्रत्यर्पकमुक्तमधिकारिणो दर्शयति — के ते इति ॥ १० ॥

३ रा. भा. — निवृत्तिज्ञाननिपाकरूपां भक्तिर्बुद्धिं दर्शयति — अहमिति । अहं सर्वस्य निचित्रचि-
दचित्प्रपञ्चस्य प्रभवं उत्पत्तिकारणं; सर्वं मत् एव प्रवर्तत इतीदं मम स्वाभाविकं निरङ्कुशैश्वर्यं सौशी-
ल्यमौन्दर्यमात्मल्यादिकल्याणगुणगणयोगं च भक्ता बुधाः ज्ञानिनो भाग्यमपन्नितः मा मयैकल्याणगुणा-
न्वितं भजन्ते । भावः मनोवृत्तिनिरोधः । मयि स्पृहायालो मा भजन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ ये ता. चं — उच्चार्यम्याकन्तमुदाहरणप्रदर्शनमुत्तेन
प्रशन्नं कियत् इत्यभिप्रायेणाह — विमुक्तिप्राप्तेति । तदेव हि
ज्ञानं भक्तिरूपेण परितोपयान्ति विमुक्तिप्राप्तिप्राप्त-
रूपत्वेति । भगवो वात्कार्ययदेत्यर्थित्वेन वा, गर्भदेसुरवेन वा,
प्रत्यह जीवोपायसिद्धये वा भजनं इति साहचर्यादप्ययति —
किंवादिमाश्रयत्वेनमुदाहरणमाह — उत्पत्तिकारणमिति । भग-
वत्तदमात्मकारणेन मृदुपुण्ड्रकृत्यमन्युपयोगोऽपि भक्तिः ।
मन्त्रदेति स्वप्रतिपादार्थं कदपीनमिति । मत् सर्वम् इत्य-
मेव विशिष्टमित्यभिप्रायेणाह सर्वं मत् द्येति । पूर्वोक्त-

विभूतयापुनरादरूपतो दर्शयति इतीदमित्यादिना । स्वामाभि-
कनितुष्टावगच्छाम्यो भक्तानो न भगवन्मय्युपपन्नं प्रति सिद्धाह
साधनानि भक्तिरूपेण । वस्तुतयावतारित्वमित्यप्यारम्भ-
व्याभिनेत 'मां भजन्ते' इत्युद्भयमानमनस्यत्वेनोपयुक्त-
योग्यतार्थनाह — सौशील्येरादित्वा । सौशील्यत्वात्
स्येति दिव्यतन्मयगुणैस्त्व प्रदर्शनाय, सौन्दर्यतत्त्वैरुत्तम-
दिव्यकृत्तत्रिभूतद्वन्द्वैर्यस्य । पुनरुक्तं नात्र प्रत्यक्षविशेषात्त-
प्रागुक्ता महत्मानो विशिष्टा इत्यभिप्रायेण प्राप्तिन इत्यु-
क्तम् । मन्त्रा मावयमन्त्रिणा इत्यन्वयः । परविपश्यन्त्येव भक्ति-

साधनत्वे तात्पर्यात् । 'माम्' इत्यनेनान भजनदशानुसन्धेयगुण-
गणविशिष्टस्वरूप विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्त सर्वकल्याण
गुणान्वितमिति । अनेकार्थस्य भावशब्दस्य प्रकृतानुगुणमर्थ

माह-माद्यो मनोवृत्तिविशेष इति । तमेव विशेषं विव-
क्षयति-मयि स्पृहयालव इति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— कथम्?— मच्चित्ता इति । मच्चित्ताः मयि निमिष्टमनसः, मद्गतप्राणाः मद्गतजी-
विताः, मया पिनाऽऽत्मधारणमलभमाना इत्यर्थः; स्वैः स्वैरनुभूतान् मदीयान् गुणान् परस्परं बोधयन्तो
मदीयानि दिव्यानि रमणीयानि कर्माणि च कथयन्तः तुष्यन्ति च रमन्ति च- वक्तारस्तद्वचनेना
नन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति; श्रोतारश्च तच्छ्रवणेनानन्यप्रयोजनप्रियेण रमन्ते ॥ ९ ॥

४ वे ता च — भावसमन्वितवपञ्चनमेवानन्तरं
क्रियत इत्यभिप्रायेण तदाकाङ्क्षा दर्शयति कथमिति । भक्ति
परिपाकमविशेषविद्याकारप्रदर्शनं मच्चित्ता 'इत्यादिभिश्चतु-
र्विधविशेषैः क्रियत इत्यभिप्रायेण मयि निमिष्टमनस
इत्यादिकमुक्तम् । 'मद्गतप्राणा' इत्यस्य तात्पर्यप्रदर्शनाय
पर्याय तावदाह मद्गतजीविता इति । भक्तगतस्य जीवितस्य
कथं तद्वत्त्वं 'इत्यत्राह मया विनेति । बोधनकथनशब्दयोरे-
कविषयत्वे पौनरुक्त्याद्विषयभेदो वाच्यः, तत्र च 'बोधयन्त'
इत्यनेन अज्ञातार्थज्ञापनं 'कथयन्त' इत्यनेन च इति
वृत्तवर्गेन च स्वरसत प्रतीयत इत्यभिप्रायेण स्वैः स्वैरिति
इत्यादिकमुक्तम् । दिव्यानीत्यतिमानुषत्वंप्रयुक्तादुतत्वं विव-

क्षितम् । तत्सर्वैव भोग्यत्वं रमणीयानीत्यनेनोक्तम् । 'अप्यस्मि-
न रमन्ति च' इत्यनयोर्द्वयोरपि कथाकथकविषयत्वेनाति-
भिरार्थतायां मन्दप्रयोजनत्वात्कथयित्वाकथकविषयत्वमन्यस्य
कथनाक्षिप्तप्रोतुविषयत्वं च युक्तम् ; तत्र च स्वप्रयोजनान्तर-
साधकस्वरूपीत्यर्थं हि लोके कथाप्रयोगो ह्य । तोयशब्दवाचि-
कस्पृहानिर्हृत्यर्थं, सतोऽन तुष्यन्ति' इत्यनन्यप्रयोजनकथक-
विषयम्, पारिशेष्यात् 'रमन्ति इत्यस्य धनवमूलत्वं ह्येवम् ।
'तुष्यन्ति च रमन्ति च' इत्यनयो 'मच्चित्ता' इत्याद्युक्तक-
तैस्तु कथनप्रकरणयोरेकस्मिन्नेव कालभेदेन सम्भवात् परि-
त्यक्तम् । तदेतद्विषयमभिप्रेत्याह वक्तार इत्यादि रमन्त
इत्यन्तम् ॥ ९ ॥

३ रा. भा — तेषां सततयुक्तानां- मयि सततयोगमात्रं समानानां मां भजमानानामहं तमेव बुद्धि-
योगं निपाददशापन्नं प्रीतिपूर्वकं ददामि, येन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

४ वे. ता च — भगवद्व्युत्पत्तिज्ञानस्य भगवत्पुत्र-
विशिष्टेष्टुत्पत्तिमुक्तम्, तथाविश्विद्वदभेदेभ्यस्तत्प्राप्तिपूर्वभावि-
द्यत्वंसाक्षात्काररूपवक्ष्याविशेषहेतुत्वं भगवत्प्रसादात्तत्-
व्यापारकमुच्यते तेषामिति । मयि सततयोगमात्रं समाना-
नानामिति । नहि सतत समाधानरूपो योग इत्यर्थः । सतत
शब्देन प्रतिदिनविवक्षा न च स्वारसिकी, न च प्राप्तिरूपसतत-
योग इत्यादी इति, अत आशयार्थमेव युक्तमिति भावः ।

तमेवेति आशयाविषयान्तर्गतमेवेत्यर्थः । सततयोगादस्यैव
भजने प्रीतिरूपवक्ष्य कलितत्वात् 'प्रीतिपूर्वकम्' इत्यस्य
भजनान्वये प्रयोजनं नास्ति 'ददामि' इत्यनेनान्वये तु
भजनादान्तरव्यापारकयनरूपेण परमोदात्तादिभगवद्व्युत्पत्ति-
प्रकाशनेन च मद्गतप्रयोजनमित्यभिप्रायेण प्रीतिपूर्वक
द्वदामीत्यन्वय उक्तः । 'मामुपयान्ति' इत्यनपराध
पदपदार्थभेदेरेक्यापत्तिरप्युच्यते ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह— अहमित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

६ अ. प्र दी — ननु 'एतां विमुक्तिम्' [१०१०] इति । रमाह-सन्ति चेति । उक्तकले विद्यासज्जनार्थमिति शेष
परिशुद्धः फलमुक्तः तदिदमर्थं पुनरुच्यते । इत्यतस्तात्पर्यान्तः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । प्रथम उत्पत्तिकारणम् । मत्तः परमेश्वरात्सर्वं क्रियाकारकफलरूपं जगत्प्र-
वर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अगगतपरमार्थतत्त्वार्थाः । भावस्तत्त्वार्थाभिनिवेशशब्देन समन्विता-
संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्यम्— मच्चित्ता मद्गतचित्ता मद्गतप्राणा मयि न्यस्यितप्राणा मद्गतजीवना
बोधयन्तोऽन्योन्यं कथयन्तो मामीश्वरं निरतिशयज्ञानमलरीर्यसम्पन्नं, रमन्ति च प्रियसङ्गमेनेन ॥ ९ ॥ तेषां
सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां प्रीतिपूर्वकं स्नेहपूर्वकं भजताम् । बुद्धियोगं तं येन बुद्धियोगेन मामीश्वर
मुपयान्ति ॥ १० ॥

८ पै. प्र गि — एतद्बोधोदात्तमिति चतुर्थि — अह-
मिति । अहमेव सर्वत्र भगवत् प्रथमं मन्त्रादिपिमुक्ति-
परिशुद्धः, मत्त एव च 'वदितार्थः' [१०१८] इत्यादि

सर्वं प्रवर्तते, इत्येव मदिभूतियोगो मत्वा सन्यगवचार्थं तत्
एव बुधा विवेचिनो आद्यसमन्विता येन विनेषसहिता सतो
मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमभजनमेव दर्शयति — मच्चित्ता इति ।

मद्रतप्राणा नित्यं रमन्तीति प्रथममन्वयः । मामेव गता प्राणा येषां ते मद्रतप्राणा मर्दपितृतीविता, मां निना क्षम मात्रमपि प्राणधारणमलममाना इति यावत् । एवविधेयम भक्तानामवस्थाद्वय ध्यानावस्था विशेषावस्था चेति, तत्र ध्यानावस्थायां तेषां स्वरूपमाह— मच्चित्ता इति । मामेव गतं चित्तं येषां ते मच्चित्ता । विशेषावस्था तु द्विविधा भक्त गोष्ठीरूपा तद्वहिता चेति । तत्राद्यावस्थायां तत्स्वरूपमाह— बोधयन्त इति । भक्तगोष्ठीषु परस्परं स्वस्वाभूतमदीय कल्याणगुणावर्गनेमामेव भजनीयत्वं बोधयन्तं त्वयन्ति परस्परानुमोदनेन सन्तोषं यान्तीत्यर्थः । द्वितीयविशेषावस्थायां तद्विधिविमाह— कथयन्त इति । भक्तगोष्ठ्यभागे स्वयमेव

हरे ! गोविन्द ! गोपाल ! इति कीर्तयन्त रमन्ते आभाराम- तयाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एव विभूतियोगज्ञानपूर्वकप्रेम- सत्काङ्क्षत्वा तेषां बुद्धिहेतुमग्न्यज्ञानयोगप्राप्तिं दर्शयति— तेषामिति । सततपुष्कानां नित्यमभित्तानाम् । तत्र हेतु— प्रीतिपूर्वकं भजतामिति । कामनापूर्वकं भजता हि काम्य सिद्धिर्ष्यन्तमेव भगवद्योगं, प्रेमपूर्वकं भजता तु क्षणमपि भजनं विना आभारणामावात्मतत्त भगवद्योगी भवती- त्यर्थः । एवविधानां तेषां 'अविक्रमन योगन' [१०।७] इति च पूर्वश्लोकोक्तं बुद्धियोगम्, बुद्धिः सम्यग्दर्शनम्, तद्वद् योगस्तद् द्वाभिः, येन बुद्धियागेन ते भक्ता मामामरे नोपयान्ति ॥ १० ॥

९ व० त० १०— विभूतियोगज्ञानविषाकरूपभक्तिनिर्बुद्धिं दर्शयति चतुर्भिः पुमर्थरूपैः अहमित्यादिभिः— अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि । विश्वोत्पादकत्वप्रवर्तकत्वरूपस्वययोगविभूतिस्वरूपाविकरणा इत्येव मम योग विभूतिं च भगवन्मार्गांशाचार्योपदेशद्वारा मयि भावो भक्तिस्तथा समन्विता मा सेवन्तं युधा । एते च माहात्म्य- ज्ञानपूर्वकभक्तिपन्थो भगवत्सेवकाः स्वरूपतो निर्दिश्यन्ते भगवन्मार्गायां उद्वाद्य इव । मच्चित्ता इति मद्रपि- त्तान्तं करणा । मद्रतप्राणा इति— प्राणशब्द इन्द्रियप्राणवाचक इति मद्रपिनेन्द्रियप्राणा मयि सततं युक्ता देहेनेति, समर्पितद्वा आत्मना वा भगवति सततं युक्ता अयमेव श्रद्धासम्पन्नः भगवते कृपाया दारागारपुत्रान्— इति शक्यात् 'आरमना सह तच्छरीरपराणि देहेन्द्रियप्राणान्तं करणानि तद्वर्मांश्च' समर्पयित्वा स्वयं दासभूता नित्यं भगवन्तं मज्जन्ते सेवामार्गाप्रकारेण सेवन्ते, न पूजाढम्बरेणेति, सेवायां स्थितिस्तेषामुक्ता 'सेवाया वा कथाया वा' इति भक्तिवर्द्धिन्या कथाया च स्थितिमाह— 'परस्परं बोधयन्तं कथयन्तश्च मा' इति । तदपि नित्यं, न तु नैमित्तिकम् । तथैव च त्वयन्ति मनःसंवादिषु च रमन्ति अनुकरणेन वा प्रीडितं तथाभूतानां तेषां प्रीतिपूर्वकं पुष्टिमयांशानुभूता 'पानुस्मरन्ति शब्दं' सर्वोपना प्रीतिस्त्वपूर्वकं भजता सेवता— अनेन 'चेतस्त्रयण सेवा' इति मानसीस्वरूपमुक्तं— तेषामेव बुद्धियोगं विषाकदशमापन्नं द्वाभिः येन ते मा पुन- दोत्तमं च समीपं एव प्राप्ता भवन्ति । इत्यं तेषां निर्गुणमुक्तिर्मांशवितया मूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१० पु अ त— एव ज्ञानिनो भक्तियुक्तं विशद- यति— अहमिति चतुर्भिः । अहं सर्वस्य जगत् प्रभव इत्युक्तिस्तत्र, सर्वं जगत् मत् 'इन्द्रियान्' [१०।७] इत्यादिरीत्या मृगमायुक्तमादिरीत्या च प्रवर्तते, मर्दोत्पत्त्येवमा वपुः भवतीत्यर्थः । भावममन्विता मत्सेवनेकप्रवृत्त्यन्ता सती बुधा पण्डिता विवेकिनः, इति अमुना प्रकारेण स्वीया त्वक्तया मर्दोभूतरूपं मा भजते सेवते ॥ ८ ॥ मज्जन्ते प्रकारमाह— मच्चित्ता इति । मध्यं चित्तं येषां ते मच्चि- त्तनरता ह्येतावन्मत्स्वरूपविचारयता । मद्रतप्राणा मध्यं गता प्राप्ता प्राणा येषां ते, मद्रतप्राणा मत्सुखं गुणित्वा इत्यर्थः । ताप्राणा मन्त परस्परं तारुतानत्र आम

ताहं स्वानुमयप्रभागादिभिर्बोधयन्तस्तन्वृक्षयन्त कीर्तनं रीत्या कीर्तयन्त । चकारणाऽयकोर्मेन गृह्यत । च पुन । तद्गाने सति त्वयन्ति पाननं वा रमन्ते च । स्वयं कीर्तनानामपुष्कला भवन्ति रमन्त वा । तोपमानं च मद्राह- वन्तीति भावः । यद्वा मा विप्रयागालिनीत्वरूपाया विषय कथयन्तं तज्जन परस्परं बोधयन्त ॥ ९ ॥ एवमन्तान् मन्त्रं तामह एव दर्शयिमाह— एवमिति । एवमन्तान् मन्त्राणं मननयुक्तानां निरन्तरं मद्रतप्राणविश्रान्तं प्रीतिपूर्वकमुत्तरणं भवन्ती ॥ बुद्धियोगं सम्यक्प्राप्तुमयाभगवन्मयावपुःपदं द्वाभिः, येन तं माभ्युपयान्ति प्राप्नुवन्ति । उपमयेन तथा यान्ति तथा तद्वाचयुक्तिः कदापि न भवतीति भाषितम् ॥ १० ॥

११ नो० भा० १०— तेषां सत्स्वरूपमाह द्वाभ्यां— अहमिति । युधा मा प्रययात्तानमिति मत्ता भजन्ते इति । कथं ? अहमेव सर्वस्य जगत् प्रभव इत्युक्तिः, यत्तो मद्रतप्राणाऽहमेव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगत्, कर्ताऽन्तर्थादी चेत्यहमेव आत्मानमुपासीतति भावः । भावसमन्विता भावनायुक्ता । एवबोद्धार्यम् ॥ ८ ॥ एव ध्याने भावनाप्रधारमुक्त्वा ध्युपयानं तमाह— मच्चित्ता इति । अहमेव चित्ते येषां ते मच्चित्ता, तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु तं मद्रता, तथाविधा प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्रतप्राणा । चित्तेनेन्द्रियां यद्गाने सत्त्वं प्रत्यगात्मा वानुद्यम इति भावयन्त इत्यर्थः । इमेवार्थं परस्परं बोधयन्तं युति

युक्तिप्रदर्शनेन समानाना समुदायं ज्ञापयन्त कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति, तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन, न तु मिष्टान्नादिना रमन्ति च तत्रैव, न तु रुपादावित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्तानां नित्योत्साहवता प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजता सेवमानानां तेष्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समर्थं, ज्ञाननिष्ठमित्यर्थः । ता ददामि येन यथा निष्ठया ते माभुषयान्ति समुद्रमिव नद्योऽभेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नोशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददामि ? इत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दद्याहेतोरहमज्ञानजमनिषेक्तो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि आत्मभासस्थ आत्मनो भागोऽन्तःकरणाद्यस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विषेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादलोहामिपिकेन मञ्जानामिनिनेषयातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्पञ्चावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषा क्लृपितनिजातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तेकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

२ आ. शा. व्या.—भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यं नित्यत्वापत्तेस्तत्रैव भक्त्योऽपि बुद्धियोगं ददासीत्युक्तमिति सूच्यते—किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति सम्बन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानां क्लृपितो बुद्धियोगस्तत्रैव नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वात्प्रतिबन्धकत्वात्—कस्येति । भक्त्यानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति—इत्याकाङ्क्षायामिति । अविषेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विषदयते, न च तत्प्राप्तकल्प अदस्य कस्यचित् तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाह नाशयामीत्युक्तम् । केवलचेतनस्य अदुष्टप्रवृत्तेरिवाज्ञानावनाशकत्वात्तदुष्टं विनिमृष्टि—आरम्भेति, तस्याऽऽशयस्तन्निष्ठो रूपाविशेषः । वाक्योत्पत्तिरुद्दिष्टस्य मिथ्यकथितत्वात् साहाय्यसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुत्वमित्यर्थः । सुदीर्घबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्तत्वा बोधेदुद्वेष्टेति श्रितवत्कल्पयति यदज्ञानसमाह—ज्ञानेति । 'देहाद्यप्यकान्तानात्मवर्णातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह—विषेकेति । भगवति सदा

विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनाऽऽसेचनद्वाराऽस्योत्पत्तिमाह—भक्तीति । मध्येव भावनायामभिविवेशो वातस्तेन श्रेयोदयः जायते, न हि वातश्रेणमन्तरेणाऽऽदौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह—मज्जावमेति । मज्जा मृदा, आविशब्देन शमादिग्रहः, तेन हेतुनाऽऽदितस्तत्त्वरवी या प्रकाशः तत्राविशवर्तिनिष्ठवाय, न हि वर्यतेतिरेकेण दीपो निर्वर्त्यते तदाह—ब्रह्मचर्येति । न त्वाऽऽपराधते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह—विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तं चित् रागाद्यक्लृपितं तदेव निजातमपवारकं, तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति—विषयेति । भास्वतेति विषेकविशेषत्वमस्य दर्शयति—विषयेति । सदातनं चैतिकाग्र्यं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव भास्वतद्वता तत्पूर्वकं नित्यं । तेनाज्ञानं सकार्यं निवृत्ते भगवद्भाव स्वयमेव प्रकाशमिषतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवर्तते—ज्ञानेति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—किञ्च—तेषामेवानुग्रहार्थमहम्, आत्मभासस्थः तेषां मनोवृत्तौ निपयतयाञ्च स्थितो मदीयान् कल्याणगुणगणाश्चाविष्कृतुं मद्भिषयज्ञानारूपेण स्वसजातीयेन भास्वता दीपेन ज्ञानं निरोधि प्राचीनरुमरूपाज्ञानजं मद्भक्तिरिक्तपूर्वाभ्यस्तविषयप्रावण्यरूपं तमो नाशयामि ॥ ११ ॥

४ ये ता च—उक्तबुद्धियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरोधः 'तेषां मेव इति श्लोकेनोच्यते इत्यभिप्रायणाह—निश्चेति । अनुक्तस्याशयेनात्र अनिरतिवृत्तिपूर्वकप्रतिवेदो 'मदनुग्रहाय' [११ । १] इति वक्ष्यमाणप्रसादविशेषो विवक्षितः । सहजं कल्याणमात्रप्रवृत्त्यैव ध्यानं व्यर्थत्वादिति वक्ष्यमाणोक्तः—अनुपप्रायेमिति । अत्र बाह्यभेदेनानुपपदीयकानां सचिच्छिन्नादिम्यमाश्रयप्रदादिशिरस्त्वरूपं विवक्षितम् । मनोवृत्त्या यिति—आत्मभासभास्वत्याप्राप्त्यैव स्वस्वभावादिप्रवृत्तवृत्तिकप्रबोधने नास्ति, मनोवृत्तिविषयत्वं तु बुद्धियोगव्याप्त्यन्तोपपत्तिमिति भावः । व्यापारव्यपारव्यपदीशरीयमप्या स्थितिः ।

इत्युक्तं—विषयतयेति । दीपतया रूपितस्य ज्ञानस्य भास्वत्त्वं पठितं प्रकाशनम्, तत्र प्रकारविशेषप्रकाशनं भवितुं शक्यं । तत्राविशविशदशुभवादाज्ञाननिवृत्तिः, शब्दादिप्राकृत्युपप्रावण्यविश्रुतिरित्यभिप्रायेणाह—मदीयान्कल्याणगुणगणाश्चाविष्कृतुं शक्तिः । हेतुकार्यभावेन व्यपदेशादज्ञानतमं दशनदोषप्राप्त्यन्तरं वाच्यम्, कमणि च ज्ञानविरोधित्वेनाज्ञानं शब्दः, यथोक्तम्—'अविद्या कर्मवशाज्ज्ञाना' [वि. पु. १/११] इति । कर्मजन्यं भगवत्साक्षात्काररूपप्रकाशप्रतिबन्धकं च तमोऽपस्वभावादिप्राप्त्यन्तरप्रावण्यमेव । निरतिरिक्तयोग्यमप्यवज्ञानस्य योग्यान्तरप्रावण्यनिवर्तकत्वं युक्तं, 'सामान्यमपि

।। इदं ज्ञेयं निवेदितात्मा कथमन्यद्विच्छति । स्थितेऽप्रविन्दे
रक्तन्दनिर्मेरु मधुमनो नेष्टुरक्तं हि कीदृशते । [स्तो. २] इत्या-
देत्याद्यात् ; तदेतदनिष्टोपेक्षं ज्ञानविरोधीत्यादि । तय-
स्तन्मेव तमोऽतिसङ्गणादिप्रशोभ्यमेव निरस्तः । यद्यपि

विषयप्राक्त्यनिरुद्धिपूर्वकं भजनं, तथापि संस्कारोपादयुक्तं
सुखं प्राप्नुयमिह भजनविवाञ्छतौकमिति नान्यो-
न्यायः ॥ ११ ॥

६ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— अज्ञानजमविवेकज्ञं तमो
दीपो ज्ञानदीपस्तेन भास्वता नाशयामि ॥ ११ ॥

मिथ्याप्रत्ययरूपमात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन ज्ञानमेव

८ पै. प्र. गि.— यद्यपि ' या निर्वृतिस्तनुमृत्तां तव
मादृषध्यामादृषजनक्याश्रयेण वा स्यात् । सा प्रसूति
स्वप्नद्विन्दपि नाप । सा पूर्णक स्वस्तकसिद्धिस्वरूपतया
विमानात् ' [भाष. ४।१।१०] ' न माकष्टं न च पारमेष्ठ्यं
न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् । न योगसिद्धिरनुमर्शं वा
माप्नुयति यत्पादुरज.प्रपन्नाः (समजस स्वा निरहस्य
काङ्क्षे) [भाष. ४।१।१५] इति मद्भ्रमैकप्रयोजना
भक्ता मद्भ्रजनातिरेकेणमय कथयन्ते, तस्यापहमेव तेषां
बुद्धियोगं स्वर्गात्पाद— तेषामिति । तेषां भक्तानामनु-
कम्पयि निरतिशयपुरुषार्थप्राप्तेषुबलुभायै आत्मभावस्य,
आत्मा स्वयं भगवाद्, तदाकरो यो भावतेषां भगोऽस्ति,
तत्र तिष्ठतीश्वरभावस्य; अहमेव तैश्चापितत्वेऽपि
मात्मना प्रकाशमानेन ज्ञानलक्षणदीपेन तेषामज्ञानं
वमः संसारं तदुपादानाज्ञानममेव नाशयामि । ज्ञाने
दीपत्वनिष्पन्नेर्दुःखितम्— यथा दीपेनान्धकारनिवृत्तौ
पूर्वं तत्र सदेक घटादिमिष्यन्ते, न तु यत्र किञ्चिदुपपन्नं;
तथा ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जगतायां पूर्वं विपमान एव
मल्लमावृतो मोक्षः प्रकाशते, न तु पूर्वमल्पध्यामायत्
इति । दीपत्वनिरूपणार्थं च ज्ञानस्य स्वयमभाव-वति-

रिक्तत्वविशेषावस्थाविशेषत्वेऽप्यतस्तत्त्वस्यैव पूर्वकत्वमिति
विशेषाचार्याणां द्रष्टव्यम् । ' भास्वता ' इत्यनेन सीमनवादे-
रिक्तसम्भावनादेः प्रतिबन्धकस्याभावो विवक्षितः ।

' आत्मभावस्य ' इत्यन्वयान्तराद्युक्तम्— भक्तैर्मापित-
मपि बुद्धियोगं किमर्थं तेभ्यः प्रयच्छति ? इत्यत्र सुखं
हेतुनाह— आत्मभावस्य इति । तेषां भक्तानामात्मभाव-
स्तादात्म्यम्, तत्रैव तिष्ठतीत्यात्मभावस्यः तद्वदतिष्ठ, तदा-
सक इति यावत् । तद्वद्व्यसहमानस्तादात्म्यलिप्ता तेषां मद्भा-
वापत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानयोर्द्वयमीदृशः । यद्यपि भक्तेभ्यो
बुद्धियोगाप्रदानेऽपि भक्तानामावप्रतिपत्तिर्भगवतः सम्भवति
तथापि भक्तानां भगवदात्मभावप्रतिपत्तिं विना भगवतो
भक्त्याभावप्रतिपत्तिर्न सम्भवति, ' ने यथा सां प्रपन्नो
तांस्तथैव भजाम्याह ' [४।११] इति स्वामिश्रुत्यन्यायेन
भक्तेषु प्रतिपत्तमात्रेण भगवताऽपि तथैव प्रतिपत्तव्यत्वात् ।
एतदभिप्रायेणैव खलु ' ज्ञानो ज्ञानेन मे मत्तम् ' [७।१८]
इत्युक्तम् । अन्यथा शक्तिरज्ञानितोऽप्यात्मत्वात्मानिग्रह-
मनर्थकं स्यात् । अतो भक्तानां भक्त्याभावापत्तिहेतुज्ञानमन्तरा
भगवतो भक्त्यात्मभावो न सिद्धपत्तिरिति तदर्थं स्वयमेव तेभ्यस्तं
ददातीति भावः ॥ ११ ॥

९ न० व० दी०— आत्मज्ञानमपि तेषां मयैव सम्पाद्यते इत्याह— तेषामेवानुकम्पार्थमिति । ' जनो वै
लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः । एषाववाप्तुं गतिषु न वेद् स्वां गतिं भ्रमन् । इति सुखित्ययं भगवान्महाका-
रुणिको विभुः ' । तेषामन्तरागत्यैव भग्नरीत्येव स्थितो भास्वता ज्ञानतद्वर्णेनात्मविषयकसाक्षात्कारोभयाज्ञानं
तमो देहाव्यासादिना विषयप्राप्त्यवरूपं पूर्वाभ्यस्तं सर्वं नाशयामि । एवं च भगवद्वेद्यानां निजानामहमेव सर्व-
योगक्षेमसाधको नाम्य इति घोष्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वप्येवमेव तेषामन्तराद्ब्रह्म-
व्याप्त्येन संवाचिद्योगेनैव स्यादिति कथं शोधं स्यात् ?
इत्याहुः— तेषामेवेति । तेषामेव भक्त्यात्मैव अनुकम्पार्थं
मत्तेषामियेप्रयोगरूपेणमावर्धम्, आत्मभावस्येपु तेषु स्वी-

यत्तमात्रमुक्तोऽहमप्येवमाज्ञानं तत्र सत्तारात्मकं भास्वता
स्वरूपेण ज्ञानदीपेन वाजयामि । ततः संसारान्तविश्रुत्यानां
तीक्ष्णै स्वस्मरौपाद् सुखं यत्तत्र भट्टमकपनेन परमानन्द
एव भवति, न तु देव इति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० मा० दी०— किञ्च तेषां भक्तानामुपवृत्तुक्त्यर्थं, न स्वप्रयोजनासिद्धयर्थं राजवत् । बुद्धियोग-
प्रदानेनाज्ञानप्रमदिवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्यकारं समोनामर्कं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञानाज्ञेन
नाशयामि । आत्मभावस्यः आत्मनो भावेऽन्तःकरणरूढे तत्स्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रपन्नेन । एवं
भावः— " तत्त्वमसि " इतिवाक्यज्ञा मल्लकारान्तःकरणवृत्तिः स्तोत्रचये भवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि
चापेक्षन्ते । यथा दीपः स्तोत्रचये वेदवर्त्यग्न्यादीन् । एतन्ना तु समोनामेन स्वविषयप्रकाशनाय प्रत्यावृत्ति-
लक्षणे प्रसङ्गवान् न कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । न हि ताते घटे तदाकारप्रत्ययादित्वा कर्मोपेक्षा वा

स्वप्रयोजनासिद्धयर्थं राजवत् । बुद्धियोग-
प्रदानेनाज्ञानप्रमदिवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्यकारं समोनामर्कं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञानाज्ञेन
नाशयामि । आत्मभावस्यः आत्मनो भावेऽन्तःकरणरूढे तत्स्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रपन्नेन । एवं
भावः— " तत्त्वमसि " इतिवाक्यज्ञा मल्लकारान्तःकरणवृत्तिः स्तोत्रचये भवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि
चापेक्षन्ते । यथा दीपः स्तोत्रचये वेदवर्त्यग्न्यादीन् । एतन्ना तु समोनामेन स्वविषयप्रकाशनाय प्रत्यावृत्ति-
लक्षणे प्रसङ्गवान् न कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । न हि ताते घटे तदाकारप्रत्ययादित्वा कर्मोपेक्षा वा

२ आ. शां. व्या.—निस्तारोपविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं ॥ सर्वस्वत्वादि मग्नतां रूपं तद्विषयं च ध्रुवा निरुपाधिकरूपस्य ब्राह्मणतुल्यवशात्किञ्चैकं मन्दातुल्यार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राप्तं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्मुच्छ-
तोत्थाह—यथोक्तमिति । परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं 'परं धाम' इत्यादिविशेषणत्रयम् । धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन्त्याचरे—तेज इति । तस्य चैतन्यस्य परत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यम् । प्रकृतभावमत्यन्तशुद्धत्वं मुख्यते । यदेतल्लक्षणं परं ब्रह्म तद्ववानेव, नान्य इत्यर्थः । कुतस्त्वमेवमन्नाचीरित्वाब्रह्मणाऽऽप्रदानयादित्याह—**पुरुषमिति** । दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्तं सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति योक्त इति देवः, स वाऽऽदिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्वगतमाहुरिति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वाश्रयः सर्वं यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तत्रोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह—**ईदृशमिति** । ऋषिप्रद्वयेन पृथीतानामपि नारदादीनां विशिष्टवत् प्रथमहणम् । अक्षितो देवलस्य पिता । किमन्यैः ? त्वं स्वय-

मेवाऽऽत्मानमुक्तत्वं महासुखानित्याह—स्वयं चेति ॥ १३ ॥ ऋषिभिस्त्वया योक्तवदुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—**सर्वमिति** । किं तत् ? इत्याह ब्रह्मणाऽऽत्मरूपमित्याह—**यन्ममिति** । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया त्वम्पदे विशिष्ट-
वृष्टप्रदणमनर्थकमित्याह ब्रह्मणाऽऽह—न हीति । प्रभवो नाम प्रभावो निरुपाधिकस्वभावः, यदा देवादीनामपि दुर्बिज्ञेयं तत्र रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ कश्चिदेव महत् कथेनारुज्ज्वलतिचिदो जानाति त्वदनुपहीतस्त्वद्रूपमित्यभिप्रे-
त्याऽऽह—यत् इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरिणेत्यर्थः । आत्मनः प्रत्यक्त्वेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । न चैतरोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतोत्थाह—**निरतिशयेति** । पुरुषाद्यायुतमिति क्षात्रादीनामपि चैतन्य-
रूपत्वं सम्बोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति ।
—भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह—भूतानामिति । वक्तं ते, सोपाधिकं रूपं देवादीनामात्म्यतानधिगच्छतीत्याह—**देवेति** । जगतः सर्वस्य स्वाभित्वेन पाकयितृत्वमाह—**जगदिति** ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—एवं सकलेतरविस्मयं भगवदसाधारणं शृण्वतां निरतिशयानन्दजनकं कल्याण-
गुणगणयोगं तद्वैश्वर्यवितति च ध्रुवा तद्विस्तारं श्रोतुकामोऽर्जुन उवाच—परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म परं धाम
रमं पवित्रम् इति यं श्रुतयो वदन्ति, सहि भवान् । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति । यत्प्रपन्न्यमिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति” [तै. उ. ३।१] “ब्रह्मविदामोति परं”
[तै. उ. ३।१] “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” [मुं. उ. ३।२।९] इति ।

४ वे. ता. खं.—‘परं ब्रह्म’ इत्यादेः ‘अमृषम्’
[१०।१२-१८] इत्यन्वयः अर्जुनवाक्यस्य पूर्वोक्तसङ्गतिं दर्श-
यति—**पुरुषमिति** । ‘यो मानवम्’ [१०।१३] इत्याद्य-
नुसन्धानेनोक्तं सकलेतरेतरादि । ‘तुष्यन्ति च रमन्ति च’
[१०।१५] इत्यनेनोक्तमाह—**शृण्वतां निरतिशयानन्द-
जनकमिति** । ‘विस्तरेणान्तरो योगं’ [१०।१८] ‘विस्तारश्च
मे’ [१०।१९] इति श्रुत्युक्तिवत्पुनराविस्तरशब्दप्रयोगेऽपि
वक्ष्यमाणस्य अर्थप्रपञ्चरूपत्वाच्छब्दप्रपञ्चोपलक्षितार्थप्रपञ्चेत्यत्र
विस्तरशब्दस्य साधर्म्यमिति दर्शयितुं तद्विस्तारं श्रोतुकाम
इत्युच्यते । निस्तारं श्रोतुकामव्याजुनः सद्गुरुकल्याणस्य प्रतिपन्नतां
तस्य सत्यत्वाव्यवधानेनानुसृष्टां च दर्शयति परं ब्रह्मेतरा-
दिभिः । अत्र तावत् ‘भवान्’ इति प्रथमान्तत्वात्—‘आहुः’
इत्युत्पन्नं न सम्बन्धः, ‘परं ब्रह्म’ इत्यादीनां प्राथम्यादिनोद्दि-
ष्टत्वं, ‘मन्दात्’ इत्यस्य च विषयत्वं प्रतीतम्; उद्देश्यस्य च
पूर्वमेव सिद्धिरपेक्षिता; तदाह—यं श्रुतयो वदन्ति, सहि
भवानिति । त्रिपञ्चि स्मृत्युद्गीताहसि । उच्यते यतो वा
इत्युपास्यब्रह्मलक्षणवाक्यम् ; तत्परोवादिनोपास्य ब्रह्मैव प्राप्य-

मिति प्रदर्शनाय परास्मद्विशेषणतिष्ठते च “ब्रह्मविद्” इति
वाक्यमुपास्यम् । उच्यते त्रिपञ्चि वाक्यं “यतो वा” [मुण्डको. १।
२।९] इति । “ब्रह्मैव भवति” इत्येतच्छ्रुतीरुक्तभाष्ये व्याख्यातम् ।
“प्रकाशे च तावत्पुनराहो मुखे एव, यथा ‘सेनं गौ’ इति ।
ब्रह्मात्यन्तसाम्याद्गुण्यपदेशो मुख्यप्राय इत्यर्थः । सेनं गौः
इति दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यमूलव्यपदेशविषयः । यदा “ब्रह्मैव
भवति” इत्याजत्रायेवकार इत्यादन्तोऽपि स्यादिति केचित्;
“इवद्वैतमेव” इति मिथुनमुद्रावात्, “वैष्णवं वासन्तमालेत
स्पर्धमानो विष्णुरेव मृत्युमान् लोकानभिजयति” [मनुः ३।१।
१७] इत्यादिप्रयोगसङ्गात्वात् । ब्रह्मत्रयगुरुरात्रेण विष्णु-
वासो जातः; नापि स्पर्धमानस्य मोक्षाधिकाराः; नच
विष्णुरेव भवतीति तावदेव फलं निर्दिष्टं, किन्तु इमान् लोका-
नभिजयति इति साक्षात्किञ्चलमुक्तम्; अतः परास्मादिश्रुतयो-
नेन विष्णुनि मृत्युमान् लोकानभिजयतीति वाक्यार्थ इति ।
अतो “ब्रह्मैव भवति” इति साधर्म्येहेतुकं सामानाधिकरण्यात् ।
“परमे साम्यमुपैति” [मुं. उ. ३।१।३] इति हि ध्रुतिः ।
वक्ष्यति च “मम साधर्म्यमागतः” [१।१।२] इति ।

३ रा. भा.—तथा परं धाम; धामशब्दो ज्योतिर्वचनः; परं ज्योतिः “अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते” [छां. उ. ३।१।३।७] “परं ज्योतिर्यसम्पद्य स्येन रूपेणामिनिष्यद्यते” [छां. उ. ८।
१।२।२] “तं (तत्) देवा ज्योतिर्नां ज्योतिः” [छ. उ. १।१।१६] इति । तथा च परमं पवित्रं, परमं
गी. द्वि. २५

पुरुषलीलोपकरणं कार्यत्वं चोक्तं भवति । “नारायणाद्वा जायते नारायणाद्रुदो जायते” [ना. उ १] “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान” [मंडो १११] “तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रभूता. साध्या मनुष्या ष्वातो नयासि” [मुं. उ २।१।७] “एतो द्वौ विदुषश्चेष्टौ प्रसादकोष- (जाबुमो) जौ स्मृतौ” [म. भा १२।३२११९] “मात्र तत्रात्रे सम्भूतौ” [ह. व] इत्याद्या । कारणशक्त्याश्च उक्तं, शोधकवाक्यार्थं सुपलञ्जयति—अज्ञमिति । कर्मकृतजन्मादिरहितमत्यर्थं । स्वरूपापेक्षया वा निर्विकारत्वमुच्यते । विभुम् “आकाशवत्सर्व- (गत सुसूक्ष्म)-गतस्य नित्य” [शा उ २।१] इति प्रकियया व्याप्तं, नियन्तारमिति वा । एतेन कारणत्वाद्यनु-गुणव्याप्तिनियमनादिकमन्तर्यामिनाज्ञानादिषिद्धं स्मारितम् । एतौ चै “ एष सर्वमूत्रान्तरात्माऽपहतपण्मा दिव्यो देव एको नारायण ” [ब्रह्मलो. ७] इति धृतिं सूचिता । सर्वं इति सामान्यतः सङ्ख्येयस्यातत्त्वमविवक्षया नारदादे प्रथममि धानम् । देवर्षिशाब्देन जात्यापि सर्वोत्तरत्व प्रकाशयते । तत्राप्यसौ ‘देवर्षीमा च नारद’ [१०।२६] इति प्रष्टु । अखित, देव स्य तस्य पिता । व्यासश्चात्र भगवान् परादायं । ‘आहुस्त्वाक्ष य सर्वं इत्यादिकं सत्वाद्यपि—ये चेति । वेदविद-कर्मभाषवे-दिन, अज्यात्मविद् वेदान्तार्थवेदिन । कृष्ण महात्मानं सनातन धर्मं बध्नीत्युच्यते । महात्मनश्चेन सर्वातिशायि परमै श्वर्यादिकं विवक्षितम्, महानात्मैति परमात्मावै वा, “स वा एष महान्न आत्मा” [बृ उ. भा३।२२] इत्यादि । योगदा-नादयो हि देवकारादिपरिमितफलदायिनः, स्वयं आमित्या, अयं तु नित्यनिरतिशयफलदायी, नित्यस्थेति सनातनशब्देन धर्मस्य विशेषणम् । पवित्रशब्दोऽत्र पापनिर्हर्षण । पुण्यश-ब्दोऽभिमतत्फलविशेषमाधनम् । भद्रशब्दश्च स्वसन्निधि

मात्रेणातिशयसिद्धिहेतुभूतकल्याणवस्तुपरः । ‘नैलोक्य पुण्डरी कास’ इति कार्यकरणभावेन शरीरात्मभावने वा सामा-नाधिकरण्यम् । त्रयो लोकैर्लोकत्रयम्—बद्धमुक्तनित्या इत्यर्थः । यद्वोषलक्षणतया भूम्बन्तरिक्षादिकमुच्यते । पुण्डरी काक्षदाब्देन अन्तरादित्वविशेषप्रतिपादितविलक्षणविप्रहृत्य दशि-तम् । ‘तस्य यथा कथ्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणो’ [छा उ १।६।७] इत्यस्य च वाक्यस्य द्रविडभाष्योदितेषु पदमर्थेषु सिद्धान्तत्वेन भाष्यकारपरिग्रहीतास्तत्रोऽर्था । तथाहि वदार्थ-सङ्गदे दक्षित—‘धम्माराम्मसमुद्रतमुद्रात्परिविकारविकसित पुण्डरीकदलमलमेवेषु’ इति । इदं च नरदशुभमित्तराशारे दक्षितं प्रपञ्चितं । नारायणशब्देन परतत्त्वनिर्णयकरनाराय णावुवाक्यसूचनम् । ‘श्रीमान् क्षीरार्णवनिकेतन’ इत्याभ्यां “ह्रीं च लेख्योऽथ पत्न्यौ” [यजुषि भा ३।१।३] “अममयपारे” [म. ना. १।१] “यमन्तस्तस्मिन्” [म. ना. १।३] इत्यादिकं स्मारितम् । ‘ उत्पज्यागत ’ इत्यवतारमाश्रय विव क्षितम् । कृष्णवतारदशायामपि क्षीरार्णवतनागपर्वकृशापि विप्रहृत्य तत्रैव स्थितत्वात् । साक्षादिति—न त्वोपचारिक आत्मान्तरक्यवहितो वेत्यर्थः । तथेति—प्रकरणादन्तरत्व व्यक्त्यर्थम् । ‘देवर्षिर्नारदस्तथा’ इति व्याख्येयविभागावगममात्-सत्तुक्त्वाक्योपादानमपि तथाविभागात् कुर्मह इति च दर्शयम् । ‘सं प्रकृतम्’ इत्यादि नारायणस्यैव स्वर्वाभ्युत्थासर्वप्रकारा दितययोगित्वाद्वा । ‘सत्पुण्यम्’ इत्यादिकं ब्रह्मशब्दात्तुल्येन नारायणविषय वा, प्रकरणविशेषेण तदाप्रितस्थानप्रशसनं वा । स्वयमेवेति—स्वत सर्वसो भद्रश्रीनामपि सुपुण्यमेवेत्यर्थः । ‘भूमिराव’ [ज।४] इत्यादिषु सर्वैरेषित्वं सर्वकारण्यं सर्वशरीरित्वमित्यादिकमुक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अतः संमतेद्यथाप्रस्थितमस्तुकथनं मन्ये, न प्रशंसाद्यभिप्रायम् ; यन्मां प्रत्यनन्य-साधारणमननधिकृतिशयं स्वाभार्थिकं तत्रैव कल्याणगुणानन्यं च वदसि । अतो भगवन् निरतिशयज्ञा-नशक्तिरलेश्वर्यनीयेतजसां निधे ! ते व्यर्त्तिकं व्यञ्जनप्रकारं, नहि परिमितज्ञानादेन दानमात्रं विदुः ॥ १४ ॥

४ ये ता च—सर्ववर्षमाह—अत इति । आत्ममे शान्तायैर्दक्षिभिर्मन्त्रादि कोष्टवादिभि माष । “मृगं मन्त्र” इत्यस्याभिप्रेतमाह न प्रदासाद्यभिप्रायमिति । अन्येषु हि तदुपरोपनेन प्रशंसेत्यभिप्रायः । ‘माय’ इत्यनेन ‘शिष्यस्तेऽहं शायि मां त्वां प्रपन्नम्’ [२।७] इत्यादिकमभिप्रेतम् । वदिदिह शिष्टानुबद्धप्र शास्त्र्यं वर्तमाने द्विवेदः । एष शिष्टस्यानुमा-प्यन शासनविशेषमाप्याप्यम् । अनन्यसाधारणमननवधि-कादिप्रापमिति विशेषणमप्यो सनाधिकृत्यद्वित्यम्, स्वाभा-विकमित्यनन्याधीन्यव विवक्षितम् । अतो न विदुरित्यर्थः । ‘शान्त्यपि लेश्वर्यनीयेतजसां निधे ! भगवच्छब्दशब्दादिभि

विना हेतुर्गुणादिभिः’ [बि धु ६।५।७] इति भाष्यत्प्राय रचनानुसारेण देवादिभिरवेशवाय भगवच्छब्दार्थं दर्शयति—निरतिशयज्ञानेत्यादिना । व्यक्तिशब्दोऽत्र ‘किमारिमर्कैरेव भगवतो व्यक्ति’ इत्यादिशिव न विप्रदादिपर, अप्रपञ्चत्वात् अनन्तर चाष्टव्यमानत्वात् । अतो ‘वस्तुमर्हत्त्वापन्न’ [१०।१६] इत्यनन्तरं शिवसो ‘अन्ये त्वत्प्रतिपादनप्रकारमपि न जानन्ति, किं पुन प्रत्यक्षादिवत्प्रकाशानम्’ इत्यवयवोऽत्र-क्षितत्वात्स्वीकार्य इत्यभिप्रायणाह—उपलब्धप्रकारमिति । ‘अक्षरशरीरैर्व्यक्तिभिश्चाभ्यरिषिभूतः । उच्यते’ इति च । परिमितज्ञाना इति शब्दात्तत्पर्योक्तिः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— हे पुरुषोत्तम ! आत्मना आत्मानं त्वां स्वयमेव स्वैरेव ज्ञानेन वेद्यः भूतमात्रं सर्वेषां भूतानामुत्पादयितः ! भूतेषु सर्वेषां भूतानां नियन्तः ! देवदेव देवतानामपि परमदेव ! यथा मनुष्यमृगपक्षि-

सरीसृपादीन् सौन्दर्यसौशील्यादिकल्याणगुणगणैर्देवतान्यतीत्य वर्तन्ते, तथा तानि सर्वाणि दैवतान्यपि तैस्तैर्गुणैरतीत्य वर्तमान । जगत्पते जगत्स्वामिन् । वक्तुमर्हसीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— देवादीनां भगवद्वैभवे वक्तृत्वयोग्यता प्रतिक्षिप्ता, अथ भगवत् एव स्ववैभवचनयोग्यतामाह—“स्वयमेव” इति श्लोकेन । अत्र “पुरुषोत्तमः” इति सहा, शेषं तु तत्संज्ञान्वयौपमिकगुणपरमिति विभजनाय पूर्वमेव हे पुरुषोत्तमेत्युक्तम् । अत्र ‘त्वमेव एवा वेत्थ योऽसि योऽधि’ [यजु काठ. १ । ३ । १] इति श्रुतिस्मरणमभिप्रायेण ‘आत्मानम्’ इत्यस्य स्वामिति प्रतिपादनम् । ‘स्वयमेव’ इत्यनेन पलितोक्तिः स्वयमेव ज्ञानेनेति । आत्माना—अन्यैरनुग्रहीत इत्यर्थः । यथाऽप्येषा ‘मत् स्मृतिर्ज्ञानम्’ [१५।१५] इति, न तथास्येति भावः । यद्वा ‘आत्माना’ इत्यस्य व्याख्या ज्ञानेनेति, ‘आत्मा जीवे’ इत्यारभ्य ‘यत्ने-ऽर्हसौ मतो वायौ’ इति पाठात् । भावनशब्दस्य चिन्तापर्य-परत्वश्रुत्यासायाह उरपाद्वितरिति । श्रुतेस्तज्जगत्पतिशब्दयोः यौनहरत्पदाह्वायुदासाय निवृत्तत्वस्वामिः वक्तव्यम् । रक्षणे

न्युत्पन्नस्यापि पतितशब्दस्य शेषित्वे हृदि । ‘स कारणं हरणं विधाधिपः’ [श्वे. उ. ६।९] “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं देवतानां परमं च दैवतम् । पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विश्वं देव युवनेनामीडयम्” [श्वे. उ. ६।७] इति श्रुतिविदा श्वत्वारोऽर्थाः । ‘भूतभावनः’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिपाद्यन्त इति ज्ञापनाय दैवतानामपि परमदैवतेति श्रुतिगतै परैर्भ्यां ख्यातम् । देवशब्दस्य जातिविशेषवाचकत्वेन प्रतिस्मर्यित्वा शब्दत्वाभावात् द्वितीयो देवशब्द उरुर्वापिशेषविषयतया औपचारिक इति मुख्यगौणानुगतसुचारनिमित्तं दर्शयति यथेति । अन्यो न्यवेलेक्षणस्यैवाकिञ्चित्करत्वात्तत्पत्तौ लक्षणस्य ज्ञापनाय च मृग पक्षितरीसृपमहेशम् । यथा देवादीनां कीटाः, तथा परमात्मनो देवा अपि । ‘कीटाः समस्ता ह्यपि दृष्टे यत्र’ इति ह्यहो । सौन्दर्यसौशील्येति विग्रहगुणानां सामगुणानां व्योपलक्षणम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्म परिपूर्णम् । “अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म बृहद्बृहत्या बृंहयति” [अ. शिर. ४] इति च श्रुतिः । बृह बृहि बृद्धाविति पठन्ति । ‘परमं यो महद्ब्रह्म’ [म. भा. १३।१४।९] इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशाखायाम्—“विभु प्रभु प्रथमं मेहनानतः” [ऋक्सं. २।७।२।५] इति “स ह्येव प्रभावाद्भिन्निधोऽभवत्” इति । “सोऽहामयत् बहु स्यां प्रजायेय” [तै. उ. २।६] इत्यादेश ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. वी.— महाविभुशब्दावैकाग्र्यपरिहाराय क्रमेण सप्रमाणक व्याचष्टे— ब्रह्मेति । परं बहु श्रद्धेति कस्मादुच्यते ? बृहति पूर्णं भवति बृहयति पूरयति चान्दान् । बृहतेर्मन्त्रप्रत्ययोऽमागमश्च । ईश्वरो ब्रह्मणोऽन्य स कथं परं श्रेष्ठमुच्यते ? इत्यत उक्तम्— परममिति । विविधमनेक

रूपत्वेनाभवत् । वेदनावत् सेचकस्य भगवत् प्रथम रूपं विभु प्रभु चेत्थेतद्वृत्त व्याख्यायते । प्राप्तकृतमयोऽनभवादिति प्रभु विविधोऽभवदिति विभु । “सोऽहामयत्” इति विविधमनेक श्रुत्यन्तरम् । “विप्रसम्भयो ब्रह्मायाम्” [महा. २।१।१०] इति च स्मृतिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— भक्तानामन्तःकरणस्थो भास्वता ज्ञानदीपेन विवेकमिव्याप्रत्ययरूपं तमो नाशयामीति भगवद्रचनं श्रुत्वा महान्तमनुग्रहमात्मनि मन्यमानोऽन्यमप्यभिमतमर्थं मम वक्ष्यतीति मत्वा प्रभु-कामोऽर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति । परं ब्रह्म भवान् । परं धाम परमं तेजो भवान् । परमं पवित्रं पावनं भवान् ॥ १२ ॥ आहुरिति । स्वयं चैवाऽऽत्मानम् ॥ १३ ॥ सर्वमिति वचनात्तत्तद्वचनाद्यथोक्तं सर्वमर्थं सत्यं मन्ये । व्यक्तिभुत्पत्तिम् ॥ १४ ॥ स्वयमिति । स्वयमेवाऽऽत्मनेव । भूतानि भाजयतीति भूतमान-नस्तस्य मन्वोद्यनम् ॥ १५ ॥

८ पै. प्र. मि.— एवं सद्भूतेणोत्तां भगवद्भिस्त्वामिमां कल्पं विनश्यन्तं पुण्यपुण्यं वक्तुं न शक्नुमः उवाच— परममिति । परं ब्रह्म धाम तेजः “तस्य भासा सर्वमिदं विमानि” [ब्रह्म. ५।१५ + छं. उ. २।१।१० + श्वे. उ. २।१।३] इति भुवःपृथ्व्यमकाशरूपमित्यर्थः । परमं पवित्रं पावनं अमयीहानातिदिकगणलघुलघुप्रथमम्, निर्विकेपोद्दिनवस्तु-मित्यर्थः । पृथग्भूतं कल्पं मम, मद्रहान् । कृत्वा इत्यत आह—

पुरुषमिति । यत्तु शास्त्रं क्षण्णैककल्पं, दिव्य इति परमं व्योमि स्वस्वरूपे भवम्, आदिदेव आदि सर्वकारणं देव धीतनामकम्, अत एव अर्जुने विभु व्यापकं पुरं परमात्मानं त्वामाहुर्वैदन्ति । के ? सर्वे ऋषयो वेदाः “पुरपात्रं त्वं विधिम्” [ब्रह्म. ३।१।१] “शास्त्रं शिवमस्तुतम्” [महाभा. १।३] “दिव्यो धामते पुरं” [छं. उ. २।१।१] “एको ह वै गाराण आसीत्” [महो. १] “अत्रत्य

नाभावध्येकमर्पितम्" "व्याप्य नारायणः स्थितः" [म. ना. १।५] इत्याद्याः, तथा वेदतत्त्वार्थद्विनि नारादासिन-
देवछायासा अन्वेष्टमेवाहुर्दुर्धिरासजस्यदिगुः तथा स्वयं
चैव प्रवीणि मे "यो मामजयनादि च वेति लोकमेवैश्वरम्"
[१०३] 'अहं सर्वस्य प्रभवो मयः सर्वं प्रवर्तते'
[१०।८] इत्यादिना त्वमेव साक्षान्मयं वदसि । अतः
सर्वमप्येतद्देहकैयिभिर्बोक्तं 'पुरुषं प्राचरतं' इत्यादिकं अतः
सायमेव मन्ये, न प्रसांसायमिति; यस्मात्कारणात् मां
शिव्यमायेन प्रपन्नं अर्कं प्रति त्वमेवै वदसि 'लोकमेवैश्वरम्'
[१०।३] इत्यादि । तत्तत्त्वाराग्नये ममेदानीमसम्भावना
निवृत्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं भगवन्तं स्तुत्वा त्वद्विभूत्युपदेशस्यैव कर्तव्य इति

वस्तुमन्येषां तद्वनमिश्रं दर्शयति सार्धेन- नहीति । हे
भगवन्! तव व्यक्तं विभूत्याविभावं त्वदुद्भासनिप्रासभावेन
स्थिता अपि देवा दानवश्च न विदुर्न जानन्ति; किन्तु स्वयं-
मेवात्मानं वेद्य जानासि; किं मन्त्रश्रुतादिभिः ? नेत्याह—
आत्मना स्वरूपेणैव । अथ हेतुर्गमं पुरोतोमेति सम्बोधनम् ।
पुरोत्तमत्वाच्चक्षराक्षरात्मकस्यसर्वस्य जगतस्त्यक्तोऽपकृष्टत्वाच्च
पुरोत्तमत्वम् । अतस्तौ न जगद्देहि, परिमितज्ञानस्य
तदयोपादित्यर्थः । पुरोत्तमत्वमेवोपादायति— भूतभाव-
नेत्यादिभिः सम्बोधनैः । भूतभावन भूतोत्पादक ! हे भूतेश
भूतनियन्तः ! हे देवदेव ! यथाऽऽमदादीन्मनुष्यान्महिश्रा-
स्तीत्य देवास्तित्ति, तथा देवानपि महिश्रास्तीत्य वर्तमाने-
त्यर्थः । जगत्यते जगत्पादक ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ व० त० ६०— एवं स्रष्टेतद्विभूतिसंज्ञातीये भगवतो योगप्रभावं सादृशविभूतिहेतुत्वं स्वानन्यजनका-
त्मत्वं च निश्चयं तद्विस्तारं ज्ञातुकामो भगवन्तं स्तुवन् अर्जुन उवाच— परं ब्रह्मेति सप्तभिः धर्मधर्म्यभिप्रायेण।
इदं च सर्वं श्रुतेरिव प्रतिवाक्यभूतं भवान् परं ब्रह्मेत्यादि । त्वामेवाहुः सर्वं श्रूयः, तथा महाभगवद्दीपो मयात्रा-
पुष्टिमकतः देवर्षिर्नादः आह असितो देवलो व्यासश्च— 'एष नारायणः श्रीमान् क्षीरार्णवीनकेतनः । नागपर्वकमु-
रुक्ष्यं ह्यागतो मयुरां पुगीम्' [म. भा. ३।८।२४] इति-भारते । 'कृष्ण एव हि भूतानामुपपत्तिरपि वाक्ययः।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विषं चराचरम्' इत्यादीनि भूयांसि महर्षिर्वचनानि श्रूयन्ते । भागवते [१०।३७।१०]
देवर्षिर्वचनं— 'कृष्ण ! कृष्ण ! प्रमेयात्मन्योगेश ! जगदीश्वर !' इत्यादि । स्वयं च प्रवीणि 'अहं सर्वस्य प्रभवः'
[१०।८] इत्यादि । पुरोत्तम एव स्वमुखेन स्वस्वरूपं समाहात्म्यं च वदति, नान्य इति । तदेतत्सर्वोक्तत्वात्सत्यमेव
मन्ये यन्मां त्वं च वदसि । अतो भगवन् पङ्कजपुत्र ! ज्ञानं स्वयमेव गुणः त्वदक्षमेवायमोद्भूततीति नान्ये देवा
दान्द्राक्ष ते व्यक्तं अनन्यसाधारणं योगप्रभावं तत्सद्विभूतिरूपां व्यक्तिं च ते विदुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
किं तर्हि स्वयमेव वेद्येति तदप्यात्मना, न साधनान्तरेण ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं 'न मे विदुः सुरगणाः' [१०।२]
इत्यादिना सर्वेषां स्वावेदनयुक्तानां 'यो मामजयनादि च'
[१०।३] इत्यादिना स्वज्ञानस्योत्तमत्वं प्रतिपादितम् । ततः
सर्वभावोपपत्तिः स्वत उक्त स्वरूपा या, स्वस्वविभूतिस्य
स्वमनने स्वप्राप्तिश्चकदान्, एतत्सर्वविज्ञानासुरार्जुनः प्रह्वं विज्ञा-
पयति सप्तभिः । विज्ञेयैरपि भगवदात्मत्वाय पञ्चगुणसिद्धि-
सङ्गुष्यैः शोकेर्विज्ञापयति— अर्जुन उवाच । परं ब्रह्मेति ।
परं पुरोत्तमत्वात्प्रमं ब्रह्मदशापकं परं काम पुरोत्तमात्मक-
सेतोत्तमं रमणात्मदृष्टात्मकं वा, परमं पवित्रं सत्सोक्तं सर्व-
पावनम्, एतत्सर्वरूपो भवान् सत्यमेवेत्यर्थः । कथमेवमवगतं ?
इत्यत आह— पुरुरपमिति । पुरं पुरोत्तमम् । अन्यत्रापि
तथात्वमागङ्गय शास्त्रं नित्यमिति । अक्षरादित्यपि नित्यत्व-
मागङ्गय दिगमित्याह श्रीरङ्गैकरूपम् । अवतारादित्यपि
तथात्वमाशङ्क्याह— आदिदेवमिति । मूलरूपमित्यर्थः । परि-
दृश्यमानजन्मप्रायासद्व्यामाह— अजमिति । जन्मरहितम् ।
जन्माभावे जन्मप्रतीतिः कथं ? इत्यत आह— विभुमिति ।
समर्पमित्यर्थः । तथाप्रतीतिरूपसमर्पमिति यावः ॥ १२ ॥
पूर्वविषं त्वां सर्वं वदन्तीरप्येनाचगतमित्याह— आहुरिति ।
सर्वं श्रूयतो भुक्तदुःखं, तथा देवर्षिः देवानामपि मन्त्रश्रुति-

नारदः सर्वमोक्षकः । असितः भगवद्भस्वरूपः । देवतः देवानु-
ग्रहकृत् । व्यास ज्ञानावतारः च पुनः स्वयमेव त्वमेव साक्षात्मे
मयम् 'अहमसिद्धिं देवानाम्' [१०।२] इत्यादिना
प्रवीणि । अतस्त्वं तथा जानामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ परोक्षे
स्वात्मवभासने न विद्वत्सः स्थादित्यत आह— स्वयमेत-
दिति । सर्वं पूर्वोक्तं 'परं ब्रह्म' [पु. अ. ३।५ यो १०।१२]
इत्यादि अहं स्वात्मवत्त्वात् कर्तुं सत्यं मन्ये । किञ्च 'न मे विदुः'
[१०।२] इत्यादिना देवाः क्रोडाक्षुपाः । दानवाविरोधेऽपि
भीक्षुराः, हे भगवन् ! ते व्यक्तं प्राकृत्यं स्वरूपं वा न
विदुरिति । नेशव ! दुष्टगुण्यतासुरोपि भीक्षुदायकः ! यन्
मां वदसि पूनस्तर्हि हि निश्चयेन कर्तुं मन्ये ॥ १४ ॥
यतोऽन्ये न विदुरतः स्वस्वरूपं स्वयमेव जानामीत्याह—
स्वयमेवेति । स्वयं स्वेच्छयेव, न केनचित् प्रेरितः । आत्मना
स्वस्वरूपेणैव आत्मानं यादतोऽसि तादात्री त्वमेव वेत्थ,
जानामीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानहेतुमूलत्वेन सम्बोधयति । हे
पुरोत्तम ! केन कथं वा जानुं योग्य इत्यर्थः । अतएव महाशब्द-
पुराणे— 'नैव मातृपितृ योग्यः केनचित् पुरोत्तम !'
इत्युक्तम् । ननु तर्हि 'यो मामजयनादि च वेति' [१०।३]
इति कथमुक्तं ? इत्याशङ्क्य तत्कथं त्वं स्वदेवात्मकवत्तद्वि-

दानेन ज्ञापयतीति ' ददामि बुद्धियोगं तम् ' [१०।१०] इत्यादिनोक्तम् । तत्प्राप्तेनैव सम्बोधयन्नाह—भूतभावनेत्यादिभि । हे भूतभावन ! भूतानि भावयसि स्वभावधुपानि करोषीति तथा । कथमेवं करोतीत्यत आह—भूतेषां । तेषां स्वामी नियामकः, तेन स्वीकृत्येन करोतीति भावः ।

ईशतरऽपि कथमेवं करोति ? इत्यत आह—देवंदेव । पूज्या नामपि पूज्य । तत्पूजादिसन्नुष्टस्तथा करोतीति भावः । तर्हि देयत्वेन तयोचितं, न तु सर्वस्वित्यत आह—जगत्पते इति । जगतः सर्वस्वैव पतिः पालको रक्षक इति यावत् रक्षार्थं तथा करोतीति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—एव 'एता विभूतिं योग च' [१०।७] इत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं भूता तत्प्राप्त्युत्सुकं प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमावर्जयन्नुत उवाच—परमिति । परं ब्रह्म, न त्वपरमुपास्यम् । "देवं ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [के. उ. ४] इति श्रुतेः । परं घाम ज्योतिर्न त्वपरं तृत्तिरूपं ज्ञानम् । एतस्य "हीर्षीर्भारित्येतत्सर्वं मन एव" [घृ. उ. १।५।३] इति श्रुतेर्तृत्तिरूपत्वात् । परमं पवित्रं, न तु तीर्था दिवद्वपरमं भवान् । तत्र मानमाह—पुरुषमिति सार्धेन । पुरुष देहान्तरस्थः, शाश्वतं नित्यः, दिव्यं दिवि हार्त्ता काशे आविर्भूतः, आदिदेवं सृष्टात्मानोऽप्याद्यः, अत एव अजं विभुं व्यापकं त्वा कृपय आहुरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्तं प्रमत्तम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूतानां भावकः ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

यामिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१ शां भा.—वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । यामिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरेरिमांल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

२ आ शां वया —यस्मादस्मादशासनोचरस्तवाऽऽस्त्या जिह्वासिधत्तस्मात्स्वयैव त्वत्रय वक्तव्यमित्याह—वक्तुमिति । दिव्यत्वमभाकृतत्वम् । सप्रत्येक्यमन्वाचते—आत्मन इति ।

वक्तव्या विभूतीर्विभिनष्टि—यामिरिति । यद्वा लोकान् पूरयित्वा वर्तते ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हं सीत्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—दिव्याः त्वदसाधारण्यो विभूतयो याः, तास्त्वमेतदशेषेण वक्तुमर्हसि त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः । यामिरनन्तामिर्विभूतिभिः यैर्नियमननिशेर्पैर्युक्त इमान् लोकांस्त्वं नियन्तृत्वेन व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

४ वे तां च —आत्मशब्दोऽन्यविभूतिस्त्वयुदासाधै इत्याह—त्वदसाधारण्य इति । 'विभूतयः' इति प्रथमान्तत्वेन 'वक्तुमर्हसि' इत्यनेन अन्ययायोगात्—विभूतयो या इति यच्छब्दाभ्याहारः । यतो दिव्या, अतोऽवश्यवक्तव्या, अतस्तां वक्तुमर्हतीति वाक्यावृत्तिज्ञापनार्थः । अर्हसि' इति योग्यत्वनिर्देशेन तत्प्राप्त्यं विवक्षितम् । ईश्वरोपायशेषेण वक्तुमर्हतेन च श्रौतमशक्तत्वाद्भक्ततः प्रसादतश्च प्रकाशमानमिह प्रार्थयत, 'न हि ते भगवन् ! व्यक्तम् [१०।१४] इति हि पूर्वमुक्तमित्यभिप्रायणाह त्वमेव व्यञ्जयेत्यर्थः इति । बहु वचनायद्भेदात् 'अशेषेण' इति निर्देशाच्च आनन्त्यमिह विवक्षितम् । 'मास्त्यन्तो विस्तारस्य' [१०।११] इत्याद्युत्तरवशात् 'व्यमिप्रायेण—अनन्ताभिरित्युक्तम् । विपूर्वं भवति भावप्रत्ययान्तो नियमनवाचीत्युक्तम् । नवाप्राप्यन्तिर्हं घटते, नियन्तव्यवधानाभिदरणापमानादित्यभिप्रायेण यैर्नियमनविदो-

पैरित्युक्तम् । प्रभूतनियमनविषये कौतुकातिरक्योत्तनाय विशेषाच्च । तृतीयायाः ॥ १६ ॥ करणाद्यैस्त्वायोगादित्यम्भूतलक्षणाद्वैतविवक्षितमित्यभिप्रायेण युक्तं इत्युक्तम् । अत्र विभूतिशब्दस्य नियन्तृत्वप्रत्ययेऽवस्थादीनां न लोकव्याप्तिकारणत्वं, न च तत्पि सिद्धस्य, ते सह वा तदितरव्याप्तिः, न च व्याप्तेः नियन्तृत्वात् नामित्यम्भूतलक्षणात्, नैरर्थक्यात्, नियमनविशेषाणां ॥ भूत्सु सुसारादाकाशादिव्यातिव्यवच्छेदाथैः वाच तदुत्पत्तिरित्यभिप्रायेणाह—नियन्तृत्वेन व्याप्येति । "अन्तः प्रविष्टा शास्ता जनानाम्" [यजु. स. ३।१०] "अन्तरो यमयति" [इ. ३।१।३—२३ शत १।५।३०] "अन्तर्धानमृत" [इ. ३।१।३—२३] इत्यादिभिः श्रूयते । "व्याप्य तिष्ठसि" इत्यनेन "व्याप्य नारायण स्थितः" [म. ना. १।५] इति युक्तिः स्मारिता ॥ १६ ॥

५ आ. भा.—विभूतयो विविधभूतयः ॥ १६ ॥

६ ज. भा. दी.—विभूतयः पञ्चाभिः शृण्वि नानास्वाभिः वदन्त्यः । किं क्व सज्जतः ? इत्यत आह—विभूतय इति विविधभूतयो नानाभूतानि रूपाणि ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—वक्तुमिति । आत्मविश्रुतयो दिव्या अप्राकृतास्तस्मात्स्वयमेव वक्तुमर्हति ॥१६॥

८ चें. प्र. गि.—यत एव त्वमेव त्वद्विभूतौर्वैत्सि, | आत्मविभूतयो या, ता अन्नेपेण कास्म्येन वस्तु त्वमेवाहंसि,
तत्त्वमेवोपदिश्याह—चन्तुमिति । दिव्या अन्यद्भुता | नान्यः । नेपे स्पष्टम् ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— यतो देवादयो न विदुस्तस्माद्वक्तुमर्हसि अशेषेणेति । या दिव्यास्तवासाधारण्यो विभूतयः
ता अशेषेण वद । याभिः श्वाशमवनरूपैर्नियमनविशेषैर्गुणभूतैस्तदात्मभूतैश्चैवांशोकास्त्रीन् व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

१० पु. अ. त.— एवं सम्बोध्य जगत्पतिरेव स्वस्यापि योग्यबोक्त्या विभूतिज्ञानमपि नान्यस्य, यत्र तत्र साक्षात् त्वज्ञाने किं वाच्यमिति व्यजितम् । यतस्त्वमेव योग्योऽस्यतः रूपया करोति भावः । यामिर्विभूतिभिः इमान् लोकान् स्वाम्य स्वीयत्वेनाग्रीहृत्य तिष्ठसि ता वस्तु-
नहनीत्यर्थः ॥ १६ ॥

११ ती० भा० दी०—एवं स्तुत्वाऽऽत्मनो युमुत्तिष्ठतमाह—वक्तुमिति ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेण।ऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन !।

भूयः कथय त्वमिहि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिस्त्वां सदा परिवर्तितयन् ? । केपु केपु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽस्मि ध्येयोऽस्मि भगवन्मया ? ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभक्तिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन । — अर्द्धवर्गविक्रमणो रूपम्— असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अम्युदयनिश्चयेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वजैर्नार्ज्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृतिहिं परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वनमुरा-
निस्रुतशक्यामृतम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.—किमर्थं विमृतीः श्रोत्रमिच्छति ? इत्याद्यष्टपञ्चानसौक्यैप्रकारप्रप्रेन फलं कथयति—कथमिति । योगो नाभैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी, हे योगिन् ! अहं स्वविष्ट-मतिस्त्वा केन प्रकारेण सततमनुबुद्ध्यापानो विष्टुदुर्विष्टत्वा निदागधिकं त्वा विजानीयां इति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति-केषु केचिदिति । चेतनाचेतनमेदादुपविष्टत्वाद्य बह-

दक्षतम ॥ १० ॥ प्रहृते प्रभमुपहरति—विस्तरेणेति ।
 अर्द्धतेयमित्येवमेव जगदनेति रूपं तद्व्युत्पादयति—अमुत्पादा-
 मिति । प्रकारान्तरेण शब्दाय व्युत्पादयति—अमुदयेति ।
 गतु पूर्वमेव शब्दे [श्लो. ८-११] नभमे [श्लो. १०-३९]
 च विमृतिरर्थस्य चेष्टास्य दर्शितं तत्कमिति श्रोत्रमिष्यते ।
 तयाऽऽह—अय इति । अयममृतद्वयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— किमर्थं तत्प्रकाशनं ? इत्यपेक्षायामाह—कथमिति । अहं योगी भक्तियोगनिष्ठः सन् भक्त्या त्वां सदा परिचिन्तयन् परिचिन्तयितुं प्रवृत्तः चिन्तनीयं त्वां परिपूर्णैश्वर्यादिकल्याणगुणगणं

१ 'एतां विभृतिं शोणं च मम यो वेति तत्तत् ।' (१०।७) इति द्वयोरेपि श्लोकव्यवहारेण विभृतिः शोणं च कथ्येति द्वयोः प्राप्तिः । मध्ये 'विभृतिर्विभृतिः' (१०।१६) इति विभृतिरुपन्यासः तु भगवतः सर्वोत्तमरतिनिधयाय विभृतिनामव-
स्यहातव्यत्वाभिप्रायेणेति केचित् । 'शुण्वतो नास्ति मेऽमृतं' इत्ययं वाक्यपदान्याहारे एकदेशविहितव्यङ्ग्यं, विद्यम्य
वाक्यस्य स्वभावेनोद्भवेन विना विपरिवर्तनैर्वाच्यत्वाच्चैव प्रदुष्यत्वं तदुपपत्त्याध्यवसानादित्यशोकिः, वाक्यरूपे परिगम्यमृत-
त्वातोऽपि वाक्यस्यैव वाच्यत्वाच्चैव प्रदुष्यत्वेनोद्भवेनोत्कण्ठादिदार्ढ्यं व्यनक्तोति मधुसूदनसरस्वत्यभि-
प्रायः ।
—अधिराजा ।

—अधिगीता ।

श्रोत्रोरसामर्धनिबन्धनमित्याह तासांमानन्त्यादिति । तदे-
तदुक्तं नास्त्यन्त इति । यद्यमगोषु पदार्थेषु विभूतिसं-
प्रयोगनिमित्तमाह विभूतित्वं नामेति । नियन्तव्यवस्त्वन्तर-
विषयो विभूतिसंबन्धो विमलनर्कमपर । अन्यत्र च 'प्रज्ञा दक्षा-
दय' काल 'विष्णुर्मेन्वाद्य काल' 'छन्दः कालान्तकायाश्च'
'जनादेनविभूतयः' [वि. पु. १।२।२।३ १—३] इत्यादिषु इति
नियन्तव्येषु विभूतिसंबन्धो दृष्ट इति भावः । कुतः ? इत्यनाह—
स्वयंप्रामिति । प्रस्तुत तादर्थीन्यं होतच्छब्देन परामुच्यते इति
भावः । समन्तररत्नलोकेनापि तस्य श्लेषस्य तदर्थपरत्वं दर्श-
यति तथेति । नन्वस्य श्लोकस्य व्याख्याने पूर्व 'सौवीर्य-
राजस्यमौन्यद्विर्द्यादिकस्यागुणयोग' इत्युक्तम् ; इदं तु योग-

शब्दनिर्दिष्टं सप्रवृत्तादिकमुच्यते; तत्कथं घटते ? इत्यम्—उभय-
श्रोभयमप्यादिशब्देन सङ्गृहीतमित्येकाधेत्यात् । अत एव हि 'एता
विभूति योर्गं च' [१०।१०] इत्यत्र मम 'ह्यप्रत्यनीककल्याणगुण-
गणरूप योर्गं च' इति प्रयोजनेन संगृहीतम् । 'एता विभूतिर्ग' इत्यादेः
पूर्ववन्नियमनपरत्वेन व्याख्यानेऽपि अत्र तदुपादानं
समुद्भावाद्यन्तरव्युदासेन सोपसर्गधात्वर्थव्यञ्जनार्थम् । 'विस्त-
रेणात्मनो योग विभूतिं च' [१०।१८] इत्यत्र तु 'यानि-
विभूतिभिः' [१०।१६] इति तत्पूर्वप्रश्नवाक्यस्य विभूति-
शब्दैकार्प्यस्वारस्याभियमनार्थतोका । अतः प्रश्नोत्तरपदशोदी-
हैत्य सङ्गम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १९ ॥

७ हू पै आ.—हन्तेति । हन्त ! ते । प्राधान्यतः प्राधान्यात् ॥ १९ ॥

८ पै. द्र. गि.—एष प्राधितः श्रीभगवानुवाच—
हन्तेति । कुरन्नेष्टेषुपदेशाधिकारप्रदर्शनम् । हन्तेति तदीय-
स्थितिप्रकृत्यामयुक्तविनयावस्थानुकार । या दिव्या आत्मनो

मम विभूतयः, ता प्राधान्यतः प्रधानभूता कश्चित् कथमि-
त्यामि । विस्तरेण तु ज्ञतुं श्रुतं 'वाचक्या', यतो मे विभू-
तीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—एवं प्राधितः श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । अनुकम्पा सम्बोधने । या दिव्या ममात्म-
विभूतयस्ता वक्ष्यामि । तत्रापि प्राधान्यतः, न तु सामर्थ्येन, अनन्तत्वात्साह—नास्त्यन्त इति । विभूतिर्वि-
विधिवशतया शब्दरूपेण प्रकृतौ भूतिराविभूतिः केनचिद्विशेषेण युक्ता सर्वत्र सत्ता वा स्वस्य विविधा सर्वेषां
नियम्यस्वोक्त्या शब्दशब्दकथनमभिप्रेतम् । एवं च सर्वस्य विभूतिरूपत्वेप्राधान्यतो विभूतय इहोच्यन्ते । 'पुरोवता
च मुख्यं मा' [१०।२४] इति रीत्या मुद्यभावो ज्ञेयः । एवमपि भगवानुच्यतेऽचिन्त्यैश्वर्यादिधर्मकत्वादिति
योगः स च तदन्ते वक्ष्यते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—एवमिदमुनाऽहनेन प्राधित आह—
हन्तेति । स्वस्वरूपज्ञानार्थकताद्वयार्थनया हन्तेति ह्ये ।
हे इदमेष्ट भक्तवत्सोद्वह 'दिव्या कीङ्करा विभूतय ते
प्राधान्यतस्तदीयास्तत्त्वार्थं कथयिष्यामि । ननु विस्तरेण कथं

बोध्यते ? इत्यत आह—नास्तीति । मे विभूतीनां विस्तार-
अन्तो नास्ति । अतस्त्वत्पृष्ठभाष्योऽप्य एव कथयिष्यामीति
भावः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्त इदानीं—हन्तस्यनुमतौ वा—दिव्या
पुराणान्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धा या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन
विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु सङ्क्षेपेणैवोच्यते, तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योग विभूतिं च
कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' 'नान्तोऽस्ति ...
विभूतीनां' [१०।४०] इति विपरिणामेनानुपेक्षनीयम् ॥ १९ ॥

पारमेश्वरं पारमार्थिकं ध्येयस्वरूपम् ।

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ अहमपरमेष्ठनेन व्यवच्छेदं वाचयति, अन्यथा 'व्यापराणां हिमाग्नय' [१०।२०] इत्यादिवाक्येषु हिमाग्नय एव
भाषाः । नान्ये इति व्यवच्छेदेन निर्दिष्टाकाशमात्रं प्रदर्शयन् राशिप्रमर्शयति । यतो यन्मयाऽहाराद्यभ्यासित्तया वेदति
मोक्षोदति, तां च मिश्रयति, तामयमुरदेशम् यः । इत्यभिरुपगृह्यत इति ।
—अधिगीता ।

१ शां. भा.— तत्र प्रथममेव तावच्छृणु— अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः; घनश्रेष्ठ इति ॥ सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोचरेषु मानेषु (श्लो. २१-३९) चिन्तयोऽहं चिन्तयितुं शक्यः, यस्मादहमेनाऽऽदिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥

२ आ शां. व्या — विभूतिप्रदर्शने प्रभुते सत्यादावव पारमार्थिक पारमेश्वर रूपं दर्शयितुं श्रोतुं श्रुतस्य मनस्समाधानार्थं यतते— तत्रेति । सोपाधिकमपि कल्पयितुं परस्य रूपपश्चाद्वक्ष्यमाणं श्रोतुं चित्तसमाधानं कर्तव्यमवस्थाह— तावदिति । आशरतेऽस्मिन्विचारमपूर्वप्रज्ञा इत्याद्ययो हृदय सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा साऽहमेवेति वक्तव्यार्थः

माह— सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमा वा परमात्मान-भारमत्वेन ज्ञातुं नाहं तं प्रत्याह— तदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणानिदित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यद्वन कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्याद्युक्त्याऽहं— यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वश्रुतत्वेन सर्वश्रुतत्वेन च परम्य ध्येयत्वमनेतिष्ठत, नान्यम्य कस्यचित्कारणस्याऽऽदित्यादिषु ध्येयत्वस्य ॥ २० ॥

३ रा. भा.— तत्र सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थायेतीममर्थं योगशब्दनिर्दिष्टं सर्वस्य स्रष्टृत्वं पालयितुत्वं महर्तुत्वं चेति सुस्पष्टमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानां आशये हृदये अहमात्मतयाऽवस्थितः । आत्मा हि नाम शरीरस्य सर्वोत्तमा आधारो नियन्ता शेषी च । तथा उच्यते— “ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ” [१५।१५] ‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्वाहयानि मायया ’ [१८।६१] इति । श्रूयते च— “ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वभूतो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुः, यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमायति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यभूतः ” [बृ. उ. ३।७।१५] इति, “ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यभूतः ” [श. प. १४।५।३०] इति च । एवं सर्वभूतानामात्मतयाऽवस्थितोऽहं तेषामादिर्मध्यं चान्तश्च, तेषामुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुरित्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे ता च. — विस्तरेणामनो योग विभूतिं च [१०।१८] इति वृत्तमर्थद्वयं विस्तरेण वक्तुं तस्योत्तरद्वयम् ‘ अहमात्मा ’ इति श्लोकेन संप्रुपाच्यत इत्यभिप्रायेणाह— तत्रेति । एतेन प्रागुक्तेषु वक्ष्यमाणेषु च सामानाधिकार्यनिर्देशेषु वक्ष्यमाणं निमित्तद्वयमुक्तं भवति । आत्मनयाऽवस्थित इति फलितान्वयप्रदर्शनम् । अनेकार्थोऽप्यारम्भदा शरीरप्रति सम्बन्धिनि प्रसिद्धिप्राप्त्यतिष्ठति सम्बन्धस्य शरीरमपेक्षते, तत्तच्च श्रूयन्ततोऽपि भूतशब्दो बुद्ध्या निष्कृष्यान्वतव्य इत्यभिप्रायेण सर्वेषां भूतानां मम शरीरभूतानामित्युक्तम् । ईश्वरस्य जीवशरीराणि भूतानि जीवांश्च प्रति कथमात्मत्वं इत्यत्रात्मलक्षणं दर्शयति— आरम्भो ह्येति । त्रयमप्येकं लक्षणं मित्येकं । तत्र श्रुत्याद्यनुसारेण जन्मादिद्वयस्य प्रक्षयलक्षणत्वं इव शब्दिमात्रव्यवच्छेदार्थतया त्रयाणां शास्त्रस्य भाव्यम् । तस्य पञ्चममिति चान्ये । तत्र त्वेव विवेकः— ‘ यस्य चेतन्यं विशिष्टस्य यद्रूपं सर्वात्मना स्वयं नियन्तुं शक्नोति च शक्यम् ’ इत्यादि शरीरलक्षणवाक्यमपि भाव्यम् । शरीरलक्षणान्तराणि च तत्र सत्र विस्तरेण प्रतिक्षिप्तानि । चैतन्यविशिष्टं प्रत्ययवृत्तिषु च विरोधमभूतद्वयं शरीरमिति भाव्याभिप्रेतोऽस्माकं निश्चयः । अत्र सर्वभूतशब्देन शरीरमात्रनिर्देशोऽशङ्क्यनुसाराण आशयः—

वदस्य च हृदयविषयत्वम्यङ्गनायाधारत्वनियन्तृत्वाद्वाग्यलक्षण-त्वविदप्ये वाहं तथेति । ‘ सर्वस्य चाहम् ’ [१५।१५] इत्यस्यान्तर ‘ द्विविधो पुरुषो ’ [१५।१६] इत्युक्तस्य ‘ एष सर्वाणि भूतानि ’ [१५।१६] इति वचनात्सर्वभूतशब्दोऽपि विशिष्टशब्द इति निर्धारितं तद्वदश्रुति । तथा तस्मिन्नेव प्रकारे ‘ उत्तमं पुरुषमन्वयं परमा मेत्युदाहृतं ’ [१५।१७] इत्युक्त्या ‘ सो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्वय इश्वर ’ [१५।१७] इत्युक्तम् । अत्र ‘ विभर्त्यन्वय ’ इत्याभ्यां आधारत्वमन्यन्तत्वं स्पष्टं, ईश्वरशब्दस्यापि च स्वात्मित्वसिद्धिः, न खलु गच्छादितुं सुखादौ नियच्छन्तु तदौशरदाय । ईश्वरशब्दस्याहं-शब्दस्य चात्रेकविषयत्वं श्लोकाद्वयोपादानं दर्शितम् । अत्र हि सर्वभूतशब्दो जीवपर एव ‘ प्रायमन्सर्वभूतानि यन्वाहयानि मायया ’ [१८।६१] इत्यभिधानात् । ‘ प्रायमन् ’ इत्यनन नियन्तृत्वादिसिद्धिः । हृद्देशस्थित्या च ‘ मयि सर्वमिदं प्राणम् ’ [७।७] इत्याद्यनुसारेणाहं सुविद्यते । एव विद-विदोऽस्मत्त्वमस्यत्वं शरीरस्य च सर्वभूतशब्दान्वयत्वं वदन्तीं भूतं दर्शयति । यः सर्वेषु भूतेषु स्थितिः । चिदौ प्रति शरीरस्य प्रक्रमयद्वाक्यमुपपद्यते य आरम्भोति । आरम्भेनावस्थान-स्योपादानत्वनिमित्तचोदयोगात्पूर्वार्धेन स्रमयन्नुपपत्त्यर्थं

व्याख्याति—एवमिति । एवमात्मतयाऽनस्थितोऽहमित्यनेन निर्विकारस्य स्वस्थेयोपादानत्वस्थापनम् । देशतः कालतो वा

आदिमन्यान्तत्वमात्रमुचितमिति तदुपचरितमाह— तेषां मुत्पत्तीति ॥ २० ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— अहमिति । गुडाः पिण्डीकृताः केशा यस्य स गुडाकेशः । सर्वाणि भूतान्याशये यस्य स सर्वभूताशयः ॥ २० ॥

८ घं घ. नि.— तत्र तावत्प्रथमम् ‘कथं विद्यामहं योगिस्तयाम्’ [१०।१७] इत्यप्योत्तरमाह— अहमिति । सर्वेषां भूतानां चेतनानामाशये इति स्थितो यः प्रादुर्गात्मा सोऽहमेव ज्ञेयः । अनेन ‘कथं विद्याम्’ [१०।१७] इत्यस्य प्रत्यगात्माभिप्रायेणाहं येष इत्युत्तरसूक्तं भवति । ‘गुडाकेश !’ इत्यनेन निस्तन्द्रस्वप्नाचकेन तारुशाननयोग्यता दर्शिता । प्रत्यगात्माभेदोपपादनाय “सर्वं कश्चिदं प्रप्र तज्जलान्” [छा. उ. ३।१४।१] इति श्रुत्युक्तं सर्वार्थैर्दत्तं दर्शयति—अहमिति । नात्र सर्वभूतजन्मादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते, ‘अहं सर्वस्य प्रभवः’ [१०।८] इत्यादिना तस्य प्रागेवोक्ते । नापि सर्वभूतजन्मस्थितिलयाणां भगवद्विभूतिलक्ष्यत्वे, ‘सर्गाणामादिरन्तश्च मम चेषाहमर्हन्’ [१०।३२] इत्यनुपदेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात्, किमु सर्वभूतो ह्यस्तिस्थितिलयाधारत्वम्, तेन सर्वार्थैर्दत्तकं भवति । ‘यदि यत्रोत्पद्य स्थित्वा क्षीयते तत्ततो नातिरिक्तम्’ इति व्याप्ते, “तज्जलान्” इति श्रुतेः । तथा च प्रत्यगन्नाभेदो निर्विवाद इति भावः । एवमस्य श्लोकस्य

‘अहमेव प्रदुर्गात्मा’ इति (शं.) भाष्यकारनिर्णीतेऽर्थे यच्छरीरार्चयिस्त्वं द्वयाख्यातम् “सर्वभूतानामाशये” नियन्तृत्वेनावस्थित परमात्माऽहमित्यन्तांशमभेदोऽत्र प्रतिपाद्यते” इति, तच्चिन्त्यम्, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति पूर्वमेव भगवता स्वस्यात्मतामित्यप्रदर्शनेन पुनस्तत्र तिपादनवैयर्थ्यात्, उच्यते ‘अहमादिषु सर्वेषु च’ इति वाक्यशेषोक्तविशद्वैतासामञ्जसाच्च, सर्वभूताशयेन नियन्तृत्वेन स्थितोऽहमित्येतावतैव चारिताऽर्थात्मपदवैयर्थ्याच्च । आत्मसम्बदेन नियन्तृत्वं सर्वभूताशयस्थित इति विशेषणवैयर्थ्यम् । भाष्यकारमते त्वात्मशब्दस्य जीवपरमात्मसाधारणस्यात्र जीवात्मपरवक्ष्यपत्त्या सर्वभूताशयस्थित इति परिच्छिन्नत्वबोधकं विशेषणम् । तावन्मार्गं च “य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः” [बृ. उ. २।१।१७+४।२।३+४।२।३ सै. उ. १।६।१] इति श्रुतिप्रसिद्धाकाशाभाषाणमित्यामपदमिति न कोऽपि दोषः । तस्माद्भाष्यनिर्णीतो यथोक्त एव श्लोकार्थः ॥ २० ॥

९ वं तं दी०— तत्र प्रथमं योगं लक्ष्यमाह— अहमिति । गुडाका निद्रा सत्या ईशः नियन्ता भवेति निरालस्यतयैव चिन्तनीयमिति सम्बोधयति । अहं स्वाशभूतस्य प्राकृतस्य सर्वस्यैव प्रथममात्मा । स्वशरीरभूतस्य पृथिव्यादेः सर्वभूतपदवाच्यचेतनस्य चाशये स्थितोऽहमन्तस्तथा सर्वेषामादिक्षेति पूर्वोक्तस्य ‘अहमादिर्दिष्टवाना’ [१०।२] इत्यस्य प्रपञ्चः । सर्वत्रात्मत्वेनाहं चिन्तनीय इति भावः । अत्राशाशिनोऽभेदाभिप्रायेण तथोक्तिरवसेया ॥ २० ॥

- १० पु. अ. त.— एवं कथं प्रतिज्ञाय प्रथमं सर्वत्र स्वयोगमाह— अहमिति । अतन्द्रितभावेन श्रवणापि सम्बोधयति— हे गुडाकेश ! सर्वभूतानामाशयेन अन्तःकरणेन स्थित आत्मा अहम्, तेन मद्भारमकालमन्यन्तेन सर्वेषां जीवानां विषयानन्दमारभ्य प्रदानमदातुमवाप्तानन्ददातुमनो भवतीत्यपी । ह्यपाऽपि तेषु आनन्ददातृमकार्षेयकर्मद्वारात्मरसबोगस्य श्लोऽहं चिन्तनीय इति भावः । एतच्चिन्तनं च माहात्म्यज्ञानयोग्योपशयनीति भावः । ननु त्वदात्मसंयोगे नाश कथं

भवति ? इत्याकाङ्क्षायासाह— अहमिति । भूतानामादि उत्पत्तिस्थानं चाहम्, च पुनः सर्वं स्थितिः । अन्तर्हृदयस्थानमहमेव । यतो मद्विच्छया मज्जीवार्थिबुद्ध्यादिना बाधव्यतीर्णं च रक्षितं, श्रीदोपसहारेच्छायां च सर्वं प्राप्तितामो न दोष इति भावः । मयोत्पादितानां मदात्मशक्तयुक्ता नामसंघतो वागोऽप्यस्तीत्येव दोषः स्यात्, न ॥ मयि क्षीनमश्रम् । इदमेवैव शरणं योतिताम् । अतः एव निर्दोषभावेन मदात्मसंयोगं सर्वेषु चिन्तयेति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— सद्भवेन योगमाह— अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र ! घनवेश ! इति वा । अहं वास्तुदेव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः, अत एव सर्वेषां भूतानामाशयं यच्छरीरधारणं जलानामिव कासारो जलाशयस्त्वदहं सर्वभूताशयः स्थितोऽहम् । ‘खपेरे शरि वा विसर्गलोपो वक्ष्यः’ [अष्टा. ८।१।१६] इति वार्तिकेन परो विसर्गलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशयत्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणम्, यदर्थं स्थितिधारणं, भूतानां अन्तो लयस्थानम्, सर्वमिदं प्रज्ञाणं मयो-
चारतीति भावः ॥ २० ॥

उक्तस्वरूपध्यानाशक्त्यः सुध्येयाः काश्चिद्भगवद्विभूतयः ।
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— एवं च ध्येयोऽहम्— आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमात्रमिमान्, मरीचिर्नाम मरुतां मरुदेवताभेदानामस्मि, नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

१ अत्रेदमवधेयम्— विभूतयो द्विविधाः, उत्तमा उत्तमत्वप्रदावेति । तत्र प्रत्यक्षा उत्तमाः, तिरोहिता उत्तमत्वप्रदाः । उत्तमत्वप्रदा द्विविधाः, विजातीयसजातीयोत्तमत्वप्रदत्वमेवाह । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) 'वस्त्रो वादसामहम्' (१०।२१) इत्यादयो विजातीयोत्तमत्वप्रदा विभूतयः, अन्यास्तु सजातीयोत्तमत्वप्रदाः । अत्र प्रकरणे पट्टी द्विविधा, निर्धारणपट्टी सम्बन्ध-पट्टीति । 'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०।२१) इत्यादिषु निर्धारणपट्टी, 'मृतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादिषु सम्बन्धपट्टी । 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यादिषु सम्बन्धपट्टीष्वेव, चन्द्रस्य विजातीयत्वेन नक्षत्रेभ्यो निर्धारणायोगात् पट्टपर्यः सम्बन्धः । 'मृतानामस्मि चेतना' (१०।२२) इत्यादि-शशयथायिमावः, 'नक्षत्राणामहं शशी' (१०।२१) इत्यादिषु स्वस्वामिमावः । ताराधिपतिर्हि चन्द्रः । आध्यायशशिवस्वन्धपट्टीत्येतेषु 'मृतानामस्मि चेतना' (१०।२२) 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (१०।३६) 'नीतिरस्मि जिगीयताम्' (१०।३८) इत्यादिषु चेतनाधितेषु धर्मोऽप्युक्तपादकत्वेन च तत्तमो धर्म-चेतनाध्यायः, तेजोरूपः, नीतिरूपश्च सोऽहम् । तस्य परमस्य स्वाध्यायोत्तमत्वप्रदत्वत्वं यदुत्तमत्वं, तत्प्रदोऽहमित्यादिरित्यार्थ इति उपन्यासदर्पणे ।

आदित्यानामिति— 'धाता मित्रोऽर्यमा सको वरुणस्त्वं एव च । भगो विवस्वान् एषा च सविता दशमस्तथा ॥ एका-दशस्तथा स्वष्टा द्वादशो विश्वरूपये । जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्याना गुणाधिकः ॥' इति भारवे (१।६५।१५.१६) ॥ अंशु-मान् द्युस्य दशमी मूर्तिः, 'दशमी तस्य या मूर्तिरंशुमानिति विभुता । शशी प्रतिष्ठिता सा तु प्रकाशयति वै प्रजाः ॥' (सां. पु. ४।१७) 'अंशुमान्' इत्येतावतीव निर्वाहे रविपदोपादाने सगरनन्दुराग्रतो व्यावर्तनार्थम् । 'योऽहमजस इत्युक्तः स कैशिन्या नृपालजः । तस्य पुनोऽंशुमात्रम पितामहद्विरे रतः ॥' (भाग. १।८।१५) इत्यादिना एवमपि प्रसिद्धत्वात् ॥ मरु एकोनपञ्चाशदिन्द्रावचय दितेः पुत्राः । तेषां नामान्युक्तानि विश्वनमोत्तरे— [२।२२।५१-५७] 'एकन्योतिथ द्विज्यो-तित्रिचतुर्ग्योतिरेव च । एकशको द्विशक्य त्रिशक्य महाबलः ॥ इन्द्रश्च गन्धोऽहस्यश्च ततः प्रतिसकृत्तथा । मितश्च सम्मितश्चैव अदि-स्य महाबलः । ऋतजित्सत्यजिषैव सुधेयः सेनाजित्पथा ॥ अतिमिनोऽजमिश्रश्च पुरमिदोऽपरमिश्रितः । ऋतश्च ऋतवराधता मिपाता धाणो ध्रुवः ॥ विचारणो महादेवा वासवस्य प्रियः सखा । ईरस्य सहस्रश्च एताहयमृताशनः ॥ कीदृजः प्रसदस्य सरमस्य महा-यथा । यतां दुर्गो ध्वनिमीमस्त्वभिलुक्तः क्षिपः सहः । युतिर्वपुरातुष्यो वासः कामो जयो विराट् । देवा एकोनपञ्चाशन्महाबलवरा-कम्पाः ॥' इति । अमिपुराणे (२।१।२८-३४) गहधपुराणि (भा. कां. ६।६५-७१) वैतान्येव हरदन्ते । विश्वरूपस्य (२।३।२०।२५) त्वन्यान्वेदोक्तानि 'प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानश्च सभानकः । नागश्च कुक्कुलः कुर्मो देवदत्तो घनह्वयः ॥ प्रवहो विषहः शङ्खः संवहश्च परावहः । उहहश्चावहः संहः कालः शालोऽग्निलोऽजलः ॥ प्रतिभः बुधदः कान्तः शुचिः धेतोऽजितो गुरुः । शंखाप्रवर्तकः कालोऽदितः सौम्यः कपिनिकः ॥ गन्धर्वकः सन्ततः सिद्धो रथः शृङ्गा. पिङ्गः शुक्रः । यतिर्भीमो ह्युः पित्रोऽहः प्राणः कम्पनस्तथा । सप्तसप्तसहस्रधाता मरुतोऽग्नी प्रकीर्तिताः ॥' इति ।

अत्र ऋषि मरीचिनाम्नोऽदर्शनात् मरुतां सम्बन्धिनी मरीचिर्दोषविह्वलस्योति व्याप्येयम् । मरुतो हि दीप्तिमन्तः भूयन्ते— 'पावकायः शुचयः सुर्या इव' (ऋक्सं. १।५।६) 'विरोक्षिणः सूर्यस्यैव रश्मयः' (ऋक्सं. ४।३।१७) इत्यादौ । मरी-चिश्च दीप्तिः, 'यतो मरीचोः प्रवल्' (ऋक्सं. ८।१।२०) इति धृतौ तथार्थदर्शनात्, 'मरीचिः क्षिपे दीप्ताह्विमिदेऽपि हृदये ।' (विष्. ५।१५) इति कोशजः । अस्ति चाप्रोपष्टमकं लिङ्गम्— 'विष्णोर्महः समन्वयः' (ऋक्सं. ४।१।३४) इति । मरुतां विभूतित्वे निर्दानं च दित्याचरितं भगवद्वत्तमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं भागवते— [६।१।८।६६] 'सहृदिद्वादिपुंसं पुत्रो याति साम्प्रताम् । संवत्सरं किञ्चिद्दं दित्या यद्वत्तिरिचिः ॥ सञ्चरिन्नेव पञ्चाशदेवास्ते मरुतोऽभवन्' इति । मरुतामभिरक्षिष्य पञ्च-राणे— (सु सं. ७।१।४) 'यस्मान्मा रुद्र इत्युक्ता रुद्रतो गर्भसम्भवाः । मरुतो नाम ते नाम्ना भवन्तु शुभमागिनः' ॥ इति ॥ अथवा 'महत्पत्तरिष्ठे इवन्तीति मरुतः । ये भग्न्यमस्थाने देवगणाः समाव्रातास्ते सर्वे मरुत आच्यन्ते' (ऋ. सं. भा. १।६।१४) इति सायणेकेत्यादिना विधानां मरुतां मरीचिरोपधायुतोऽन्तरिक्षलोकाः, 'अन्तरिक्षे मरीचयः' (ऐ. उ. १।२) इति धृतौ । 'सूर्यमरीचीनामापारत्वाद्दन्तरिक्षलोको मरीचय इति धन्द्वेवोच्यते' इति वयं सायणः ॥ यद्वा मरुद्देवातामोऽपि मरीचि-रूपेणापुनस्तत्प्रदो ज्ञेयः । इविष्मत्स्त्वेव मरीचिनाम्न उपलभ्ये तु सर्वं सुस्पष्टमेव ॥—

२ आ. शां. व्या — उच्यमानाशक्तेभ्यो व्यस्त विभूति । ध्येयत्वम् । एवैशब्दाद्यर्थमेव दर्शयति — आदित्यानामपि योगमुपदिशति — एव चेति । तत्र तत्र प्रबलत्वेन परस्य दिना ॥ २१ ॥

३ रा. भा. — एवं भगवतः स्वप्रभृतिभृतेषु सर्वेष्वामृतयाऽऽस्थानं तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्य-निर्देशहेतुं प्रतिपाद्य विभूतिविशेषान् सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति । भगवत्यात्मतयाऽऽस्थिते हि सर्वे शब्दास्त्वस्मिन्नेव पर्ययस्यन्ति; यथा 'देवो मनुष्यः पक्षी वृक्षः' इत्यादयः शब्दाः शरीराणि प्रतिपादयन्त-स्तत्तदात्मनि पर्ययस्यन्ति, तथा भगवतस्तत्तदात्मतयाऽऽस्थानमेव तत्तच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्गम्य-मिति विभूत्युपसंहारे वक्ष्यति — 'न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] इति सर्वेषां स्वैवानिनाभावनचनात् । अनिनाभावन्यनियाम्यतयेति 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इत्युपक्रमोदितम् ।

४ धे. ता. चं — 'आदित्यानामह विष्णु' इत्युपक्रम्य 'यथापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन' [१०।३९] इत्यन्त सामानाधिकरण्यप्रपञ्च 'अहमात्मा' [१०।२०] इति को कन सङ्गमयनवतारयति — एव भगवत इति । एतेन 'अहमात्मा' इत्यादिका समस्ताश्चलो विभूतय इति मतान्तर निरस्तम् । विभूतिविशेषानिति, प्राधान्यत इति लुप-नास्तम् । ननु शरीराधिपति शरीरादिशब्दा नात्मनि पर्य-यमप्यस्ति, तन्मादनापीति लक्षणास्वीकार एव न्याय्य, न शाकि-कलना, लघुवाच्येयनाह — भगवतीति । द्विशब्दो हत्वर्थ । अहमवस्थितविशेषणमात्रिन शब्दास्तत्तद्वारा धर्मिण्यपि मुख्यवृत्ता इति प्रयोजकत्वेण गुणादिष्वपि सिद्धवान् शाकिरूपनामौव-मिति भाव । तदेतद्वच पर्ययस्यन्तीति । शरीराधिपति-काना स्वरसततसत्तामनि पर्ययसामान्यवृत्तिवदुपपत्ति दर्श-यति — ध्येयते । शरीरादिशब्दास्तु गुण इ यादिश-दवन्ति-क-पञ्चशब्दवान् धर्मिणि पर्ययस्यन्ति । एतदभिप्रायेणोक्त दोषो

मनुष्य पक्षी वृक्ष इत्यादयः शब्दा इति । अद्यावादि-हेतुसामानाधिकरण्यशङ्कामपनयति भगवतस्तत्तद्वारम-येति । ननुपक्रमोपसंहारविस्मयोऽर्थो मध्ये स्वीकार्य, न च महाण सर्वहेयमयत्वं भ्रमाद्वातस्वतो वाऽङ्गीकृत्युक्तमिति भाव । अविनाभाववचनादिति आत्मनो विना हि शरीरवृत्त न भवतीति भाव । 'अग्निना विना धूमो नास्ति, शुष्णिना विना गुणो नास्ति' इत्युक्ते अन्यथादिरेव परमार्थ, धूमादिस्तु मिथ्या भूत इति वा, अग्न्याद्यात्मक इति वा प्रत्ययो हि न भवति, तद्वदनापि इति । ननु 'यद्यस्तं विनाऽन्ये गृहे न सति' पञ्च विना सर्पादिक नास्ति' इत्युक्ते न्यैकस्यैव सत्त्वं तदतिरिक्तानां चासत्त्वं प्रतीयते, तद्वदनापि किं न स्यात् ? इत्यत्राह अविना भावश्चेति । अवज्ञातविरोधिकालपसुविशेषकमविरुद्धतया च सदास्य नोदय इत्युपक्रमाधिकरणसिद्धमिति भाव । निय-म्यतयेत्यनेन धूमादिम्यातिसर्वैवमपि दर्शितम् ।

३ रा. भा. — द्वादशसङ्ख्यासङ्ख्यातानामादित्यानां द्वादशो य उत्कृष्टो विष्णुर्नामादित्यः, सोऽहम् । ज्योतिषां जगति प्रकाशकानां योऽऽमान् रनिरादित्यगणः, सोऽहम् । मरुतामुत्कृष्टो मरीचिर्भ्यः, सोऽहमस्मि । नक्षत्राणामहं शशी । नेयं निर्धारणे षष्ठी, 'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इतिवच । नक्षत्राणां पतिर्यश्चन्द्रः, सोऽहमस्मि ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं — एवमेतानां ग्रन्थेन 'अहमात्मा शुद्धा कदा । सर्वभूताद्यस्थित' [१०।२०] इति सर्वशरीरवर्तिना जीवनाः ब्रह्मत्वलक्षैरुच्यन्त इति इष्टप्रियतन्मूलकम् । आदि-स्थानां अदित्यवृत्त्यानाम् । 'अत्र यो जय-य' इत्यादिष्व-च नागुपारण द्वादशो य उत्कृष्ट इत्युक्तम् । अत्र चोत्तरेषु च

निर्धारणार्थविशेषप्रदर्शनार्थं उत्कृष्टशब्द । स च 'पुरोयवा च मुख्यं मा' [१०।२४] इति षड्यमागमुख्यपर्यायतया अपे-क्षितप्रदेशे सर्वत्र निहित । अत्र चोद्विगमागता पदार्थानां वेपात्रिप्राधान्यं प्रत्यक्षम्, वेपात्रिदागमिन् । इतिर्यस्य-हित, इतिर्यस्यजीवव्यवहित च सामानाधिकरण्यम् । ज्योतिर्यस्य

— नक्षत्राण्यधिन्याया दम्बन्या, 'अतर्विंशतिमिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रता । इदो प्राचतसो दशो नक्षत्राणीति या विदुः' [६ व १।२४।२२] इत्युक्ते । तां नक्षत्रशक्तिनिदानं चरपत्नीत्वं च स्कान्दे विधेयवत्त्वदे- 'न ह्यन्तः ॥ तपोऽनुपमो-तदन्त्याभिरीक्ष्यम् । पुरावलाभित्वाद्भो नाम नक्षत्रमत्र वै ॥ ओषधीनां सुधायव महाव्रतानां च य पति । पतिमत्त्वो भवत्योऽपि तत्र पन्था शुभमन्ता ॥' [४।१५।१२.१५] इति । एवमत्र सम्बन्धवर्गी बोध्या । अथवा नक्षन्ति सततं गच्छन्तीति नक्षत्राणि प्रदादय, 'गद्य' गद्यो (या पा १।६६२) 'अग्निमन्त्री- ' (उ ३।१०५) इत्यादिना प्रवृत्त । तथा च सुवर्षेति नक्षत्रशब्द-यूयते- 'अत्र नक्षत्रमत्रमाम्बु रोदहो दिवि । (ऋषि. ८।८।१४) इति । अत्र सततं गच्छन्तां तेषां मध्ये चन्द्रमा इति निरा-रण्येव । चन्द्रमा हि 'चन्द्रस्य सैक्यस्युक्तिं पञ्चमां माघयुक्तिं अष्टादशमां दिननैव पञ्चयुक्तिमपचारी दुतपरममो भूः' (भाग. ७।२।१८) इति पुत्रमेव तस्य विभूतित्वमिति ।

भेदेन तारकामात्रमहणे ततो बहिर्भूतस्य तत्सम्बन्धरहितस्य तस्य च रवेर्निर्धारणाययोगात् प्रकाशकानामिति सामान्येनोक्तम् । जगत्कारणभूतप्रज्योतिरपेक्षया रवेः खद्योतकल्पत्वात्तद्वयवच्छेदाय जगतीति विशेषितम् । 'अंशुमान्' इति निर्धारणोपयुक्तिसाधितप्रकाशयोगो मनुष्य विवक्षितः, अन्यथा पौनरुक्त्यात् । रविशब्दस्य द्वादशादित्यसाधारणत्वादेकवचनं समुदायमिमांशमिति प्रदर्शनायोक्तं आदित्यगण इति । मरुतो वायव एकोनपञ्चाशदितिपुलाः, येषां सप्तकाः सप्त गणा भवन्ति । शशिनेऽपि यदि नक्षत्रत्वं स्यात्, तदा हि तस्माद्गार्गात्तस्य निर्धारणमित्यभिप्रायेणाह नेयमिति । कस्तूरक्षार्थः ? इत्यत्राह— नक्षत्राणां पतिरिति । 'प्राधान्यतः' इति तुपक्रान्तमिति भावः ।

ननु पूर्वापरेषु सर्वेषु निर्धारणार्थेषु मध्ये कस्यचित्सम्बन्धमात्रपरत्वमुक्तम् ; नक्षत्रशब्देन निशि प्रकाशमात्रं छत्रिन्या-

यद्वाक्यम्, "क्षुद्रा वा एतानि ज्योतींषि यन्मक्षत्राणि" [यजुः ५।४।१।३] इति ध्रुवैश्चन्द्रशब्दस्यापि वा स्वर्गिणां भोगस्यानत्वात्प्रक्षत्रत्वं "यो वा इह भवते भर्तुं स लोकं न क्षते तन्मक्षत्राणां नक्षत्रत्वं देवशब्देनैव नक्षत्राणि" [यजुः १।५।२।१०] इति; तत्राह— भूतानामस्मि चेतनेतिवदिति । मुख्ये सम्भवति लक्षणा न न्याय्या, नचात्र सर्वत्र निर्धारणार्थता 'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं वैवाहमर्जुन' [१०।३२] 'वादेः प्रवदतामहम्' १०।३२ 'अहमेवाक्षयः कालः' [१०।३३] 'उद्भवश्च भविष्यताम्' [१०।३४] 'भूतं छज्यतामस्मि' [१०।३६] 'तेप्रस्तेजस्विनामहम्' [७।१०] 'ज्योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि' [१०।३६] इत्यादिषु निर्धारणाभावात् ; अतोऽत्र चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात् पृथगभिहितस्य सम्बन्धसामान्यस्य प्रमाणसिद्धिविशेषे पूर्ववृत्तानमिति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । 'विप्ल व्याप्ती, विश्व प्रवेशने' इति पठन्ति । 'गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि (प्रजनश्चास्मि) भारत ! । व्याप्ती मे रोदसी पार्थ ! कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ आधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुद्धा— (तद्विधं चा) स्मि भारत ! । क्रमणाचाप्यहं पार्थ ! विष्णुरित्यभि- संज्ञितः' [म. भा. १।२।३४१।४२, ४३] इति मोक्षधर्मं ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. श्री.— द्विविधं विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च; अत्र विष्ण्वधिकं प्रत्यक्षमिति ज्ञापयितुं तच्छब्दान्वाक्यं कर्तुं 'आदित्यानामहं विष्णुः' इति विष्णुशब्दे तावत्सप्रमाणक व्याकरोति— विष्णुरिति । संवति, योग्यतया सम्बध्यते । 'आदिपदेन वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः । वक्ष्यते भावन्तरसमुच्चयार्थः । गच्छन्त्यनेनेति गतिः । भूतानां पृथिव्यादीनां प्रजानां ब्रह्मादीनाम् । 'वी गतिव्याप्तिरजनकान्नयसनखादेषु' [पा. पा. २।३८] इत्यतो गत्यर्थात् कस्तूरप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । मे मया, रोदसी वावापुष्यिणी, व्याप्ती व्याप्ते; 'विप्ल व्याप्ती'

[पा. पा. ३।१३] इत्यतः कतुः, कान्तिः कमनीयता' वश कान्तौ' [पा. पा. २।७०] इत्यतो जुः ; धातोरकारश्चेकात्, शकारस्य पकारः । 'वी गति' इत्यतो वा कान्तिकर्मणः कस्तुः । अधिभूत आभ्याख्यातम् । 'विश्व प्रवेशने' [पा. पा. ६।१४३] इति, अतः कतुः क्तव च । तदिच्छुद्धिरधिभूतस्य जन्मादीच्छुः । कान्तिरिच्छा । अतो वयतेर्विश्वे पूर्ववृत्तम् । कमणात् निबिकमत्वेण पादविक्षेपात् । पूर्ववृत्तयतेर्गत्या- क्तत्वेति प्ररयः ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुरहम् । तेजसां मध्ये रविहम् । मरुतां देवानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां मध्येऽहं शशी । ननु नक्षत्राणां मध्ये शशिनो निर्धारणं नोपपद्यते, कस्मात् ? अनक्षत्ररूपत्वात् ; नैतदेवं, शशी च नक्षत्रमेव । कथम् ? इह पुण्यतः फलभोगार्थममुं लोकं नक्षत्रं ते नक्षन्ति गच्छन्तीति नक्षत्रम् । तथा हि श्रुतिः— "यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तन्मक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्" इति ॥ २१ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवम् 'कथं विद्यामहं योमिहस्त्वं सदा परिचिन्तयन्' [१०।१७] इति प्रश्नस्य प्रत्यन्तारम्भा- भिन्नतया परिचिन्तयस्तथैव मां जानीहीत्युत्तरश्रुत्यम्,

इदानीं तत्प्राधान्यतया केषुकेषु भारेषु चिन्त्योऽनीति प्रश्नो- त्तरेण विभूतीरूपदिशति यावदभ्यारयसमाप्ति- आदित्या- नामिति ॥ २१ ॥

९ व० त० वी०— इदानीं विभूतिमाह— आदित्यानामित्यादिना । द्वादशानां मध्ये विष्णुतामाऽऽदित्यो- ऽहम् । आदित्यानां देवानामेव वामन इति केचित् । ज्योतिषां प्रकाशभूतानां मध्येऽमुमान् रविहम् । मरुतां देवानामुच्छुधो यो मरीचिः सोऽहम् । नक्षत्राणामहं शशीति । अत्र सर्वत्र प्रायेणेति सिद्धारणे पृष्टी, कश्चित् निर्धारणे सम्बन्धे च पृष्टी विशाख्या, यया 'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इत्यादौ ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.—योगमुक्त्वा विभूती कथयति—
आदित्यानामित्याख्य यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां
द्वादशानां मध्ये विष्णु व्यापकप्रतीकको विम्बप्रकाशकोऽहं
ज्योतिषी यद्विजगत्प्रकाशकानां मध्ये अशुभान् सर्व-
प्रकाशकारमित्युक्ती राखे सूर्योऽस्मीत्यर्थ । मरुतां वायुनां

मध्ये मरीचिनां कश्चन सर्वसुखोत्पादनरूपो वायुसि ।
नक्षत्राणां मध्ये शशी चन्द्रोऽस्मि । 'शशी' इति नाम्ना
रोहिण्यसितजलाश्लेषवत्त्वेन रसात्मकसतिधर्मरूपगृह्य
रसात्मकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०—योगमुक्त्वा विभूतीराह—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदि-
त्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामाऽऽदित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामग्न्यादीनां मध्ये रविरंशुमान्
अत्यन्तं प्रतपनशील, निदाघमध्याह्ने तीव्रातपवान् रविरहमेवेत्यर्थ । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिरहम् ।
नक्षत्राणां साराणां—अत्र प्रायेण निर्द्वारेण पठ्यते—'भूतानामस्मि चेतना' [१०।२२] इत्यादौ सम्बन्धेऽपि
शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

१ शां. भा.—वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि, देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रो-
ऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि
चेतना । कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिदृष्टिचेतना ॥ २२ ॥

२ आ. शां. भा.—मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां
मध्ये सामवेदोऽस्मीति ध्यानान्तस्तुदाहरति—वेदानामिति । सङ्घाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वे सर्वत्र व्यापिनी चेतन्याभिव्य-
जिकेति शेष ॥ २२ ॥

३ रा. भा.—वेदानां ऋग्यजुस्सामाथरणां य उत्कृष्टः सामवेदः, सोऽहम् । देवानामिन्द्रो-
ऽहमस्मि । एकादशानामिन्द्रियाणां यत्कृष्टं मन इन्द्रियम्, तदहमस्मि । इयमपि न निर्धारणे । भूतानां
चेतनानां या चेतना, साऽहमस्मि ॥ २२ ॥

४ वे. ता. च.—गीतिर्हि सामसन्दर्भः, तस्य वेदेष्टु
निर्धारण कथं इति शङ्कायुदाहाय 'सामवेदोऽस्मि' इति निवेष्ट
इति प्रदर्शयति श्रुत्यनुसृत्य । सामवेदस्योत्कर्षो गीतिप्रथा
नत्वेष्टुहस्तशक्तत्वादिति, अन्येषां तदभावात्तावन्मन्त्रेणैव
कुर्ये, न तु प्रामाण्यतात्पर्यात् । 'कृक्' च वा इदमेव साम
नान्तां तैव नाम ऋगादीदमो नाम साम स वा ऋक्सामो
ब्राह्मदीमयुज सम्मवाव प्रजात्या इति जेत्यनवीत साम ज्या
यावत्वा अतो मम महिमा' [ऋ ऐ वा ३।२३] इति गीति
एवमपि तावत् प्राधान्याद्रीतात्मकस्य सामवेदस्य प्राधान्यम् ।
'श्रुत्यन्यो जात वेदय वर्णमाहु यजुर्वेद क्षत्रियस्याहुर्वर्णे साम
वेदो ब्राह्मणानां प्रसूति' [यजु का ३।१।५०] इति च ।
दवा इति स्वर्गवासिनो विवक्षिता, ब्रह्मादिब्रह्महायोगात् । वायु
पञ्चदशवर्गद्वन्द्वेन व्याख्यानमतिशययुक्तमर्थम्, 'इदि परमे
श्वरे' [पा वा १।१३] इति । 'इद्विष्य परा ह्येषां अथ
मदय परं मन' [ऋ. ३।१०] 'एतन्मावायते प्राणो
मन एवेन्द्रियाणि च' [सु. उ. ३।१।३] इत्यादिषु मनसि
इद्विष्यन् प्रपन्नभिप्रायान्मनसि 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इति
निर्धारणमित्यत्राह—एकादशोन्द्रियाणां यदुत्कृष्टं मन

इन्द्रियमिति । अयमभिप्रायः—'इन्द्रियाणि दशैक च'
[१३।५] 'एकादश मनश्चान्' [धि पु १।२।४६] इत्यादि
मनसोऽपीन्द्रियत्वेन व्यपदेशात्कालितक पृथग्व्यपदेशो गोच
लीवर्त्तन्यावादिनि निर्धारणोपपत्ति — इति । महि भूतेषु चेतना
सर्वत्र किञ्चिद्भूतमस्तीत्यभिप्रायेणाह इयमपीति, पठ्यति शेष ।
'तैवदेवेजसिनां' [५।१०+१०।३६] 'तस्य सत्त्वबलम्'
[१०।३६] इत्यादिदिशिष्टे कारभूतविशेषणतो विवक्षित
इत्यभिप्रायेण चेतनावत्तामित्युक्तम् । ननु भूतानां पृथगेव
चेतनासंज्ञ किमप्यन्यत्रोच्यते, यथा 'महाभूतानि स वायुमि
रपस्तथा मही । पृथस्तु चेतनापातुरात्मा सप्तम उच्यते ।
अथं तु मनो ज्ञेयम्' इति, तथा 'पृथ वा चेतनापातुर्न
इत्युपदिश्यते' इति च । अत्र मनसोऽधिष्ठानतया चेतनाया
स्तदवष्टयवचनमित्युक्तिरपि । अतो 'भूतानामस्मि चेतना'
इति निर्धारणार्थत्वं युज्यते इति । मैत्र, नहि भूतपञ्चनिर्दे-
शमात्रा महामनुत्वं, अन्यथापि सत्त्वानिवेशसम्भारत्, अत्र
च सप्तमतया अष्टमतया च निर्दिष्टयोर्महामुत्तत्त्वात्-भुपगमात्,
चेतनाचन्दन्य च अप्रसिद्धावत्त्वात्, प्रविदार्यैवोकारस्येय-
त्वात् । अतदसम्बन्धयावितरशयैव अत्र पठ्यते ॥ २२ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ २२ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—वेदानामिति । वेदानां सामवेदोऽस्मि । भूतानां कार्यकारणमह्वात्तानां सम्बन्धिनी चेतना ॥ २२ ॥

८ वें ब्र नि — ॥ २२ ॥

९ व० द० दी०— वेदानामिति । सामवेदोऽहं वेदाना मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानामहमिन्द्र इति यज्ञे गानमाधुर्येण मगवद्विभूतिराराध्या । इन्द्रियाणा एकादशाना मध्ये मनोऽहम् । नात्र निर्धारणे पट्टी । प्रायःपदान्मनस्यपीद्वित्य निर्वचम् ॥ २२ ॥

१० पु अ. त. — वेदाना चतुषामपि मध्ये सामवेदो-
ऽस्मि । गानारमकमाधुर्यसंवायेनाधिक्यं तत्रेति भावः ।
देवाना मध्ये वासव इन्द्रोऽस्मि, शतमरुतेन सर्वविद्याधामो-
कमूलेन राज्यमोकमूलेन च । इन्द्रियाणा आधिदैविक-
रूपोऽस्मि । च पुन सर्वमेरकत्वान्मनोऽस्मि । भूताना
चेतनाना चेतना ज्ञानाकिरस्मि ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— सामवेदो गानेन रमणीयत्वात्, वासवो दक्षराजत्वात्, मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्वात्, चेतना धीवृत्ति चिदभिन्न्यकिहेतुत्वात्, एते वेदादीना मध्ये श्रेष्ठा ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

१ शां भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसा च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्मि, मेरुः शिखरिणा शिखररवामहम् ॥ २३ ॥

२ आ शा. ध्या — ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करोऽहमस्मि । यक्षरक्षसां वैश्वयोऽहम् । वसूनामष्टानां पावकोऽहम् । शिखरिणां शिखरशोभिनां पर्यायाना मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

४ वे ता चं — रुद्राणामिति । रुद्रेवेत्यत्र रुद्ररसस्यै । शाणामहं वशी [१०।२१] इति वज्रातिद्वयपन्थिनामिह विवक्षितम् । वित्तेशस्यैव च धनदस्यामाधारैश्वर्योत्कर्षयोत नम् । स्वावराणां हिमालय [१०।२५] इति पर्वतमाश्रय

१ रुद्र एकादश, हरश्च बहुलपथ त्र्यम्बकश्चापराजि । वृषाकपिथ इम्बुध कपर्दी रैवतस्तथा ॥ मृत्क्यापश्च दावश्च कपाली च विरापते । एकादशैते कपिना रुद्रास्त्रिभुवनधरा ॥ (ह व. १।३।१-१-५१ ॥ १।१६०-१६१) इत्युक्ता । 'सहस्राणि सहस्रशो य रुद्र' (ति स. ४।५।११) इति श्रुतेरुक्तम् । ते वैकादशमण्डपका इति वा, 'अनैकपादहिवृन्मयो विहृषा-
क्षोऽय रैवत । हरश्च बहुलपथ त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर । सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजित । एत रुद्र समाख्याता एकादश गणेश्वरा ॥ एतेषा मानसानां । त्रिभुवनधारिणाम् । कोटदधनुरसातिस्तस्युनाद्यापया मता ' ॥ (प पु घ ख १।१०-१२) इति पुराणान् । तेषामधिविज दाहुर इति सम्बन्धे पृथी । 'रुद्रा मसमुद्रूते कीदृशयुतस्तदाऽभवत् । स्वायुवन्निधनो यस्मात्सिन्धुपत स्वायुषिर्नि स्मृत ' (सी पु २३।१५) इत्यादिपुराणेष्व रुद्रस्य रुद्राधिपत्वमवसेयम् ॥

यदा मणिमन्त्राया, रसाणि इति प्रहृष्टसिन्धुखानि । रसाग्नेति च वैरुक् रागमात्त मन्त्रवृत्तः । तन्नाम इति वैरुक् यदा एव भवन्तु व ॥ (वा रा ४।४।१५) इति तन्नामनिर्वचनम् । एतया नामादिवर्णनं मन्त्राणवपुराणे (भा मा ७) दृश्यम् । अन्नापि धम्वन्ध एव पश्यम्, त्रिपातीयस्यैव वित्तेशस्य 'निर्धेनामधिनाथस्त्व सुगन्ताना मन्धर । यक्षाणां त्रिपात्यां च तथा राज्ञा च मुवत । पति पुण्यत्राणां च सर्वेषा यन्तो यव । ' (स्क पु ४।१३।५६) इति शिववरप्रभारण यक्षरक्षिणामपि पतित्वान् ॥ वसूनां परो भुवश्च सोमश्च अद्वैतानिलोऽनन्त । प्रत्युपथ प्रभासश्च वमवोऽष्टौ प्रकीर्तिता ॥ (य मा. १।२६।१८) इत्युक्तानां मन्त्र पावकोऽनारक्य ॥ शिखरिणा प्रजस्तशिखरत्वा मध्ये मेरु, 'सदत्त्वपात्रनमय दिशरज्य च मरौ सुरारिः पुन शिखरिणे' (ति ति गो २।२६) इत्युक्ते । अथवा-शिखरणि रत्नविभूषणत्वात्, 'पञ्चदशिमर्षीजाम् मापि न्य शिखरि विदुः ' इति मेघप्रदशनीकाया (३।१५) दक्षिणावर्तनाय । 'शिखर पञ्चदशिमर्षीजाम्मापि न्य शिखरि च' (रा. १०४) इति विश्वकाम्य ॥

पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वात् 'मेरु शिखरिणाम्' इत्यत्र शिखरिशब्दः प्रशोषपरं प्रवयय इति भावः । प्रशस्तरत्नकाञ्चनादिभ्यः
पर्वतविशेषोपपञ्चनः । शकश्चायं शब्दो विशेष दर्शयितु- शिखरविशेषयोगान्मेरोरतिशयः ॥ २३ ॥
मित्यभिप्रायणोक्तः शिखरशोभिना पर्वतानामिति ।

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ ज प्र दी — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्कराश्चास्मि । त्रितेशो वैश्रवणः । वसुता
मध्ये पावकोऽस्मि ॥ २३ ॥

८ वं घ्र गि — ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— रुद्राणामिति । एकादशानां मध्ये वा मूल शङ्करोऽस्मि वैष्णवत्वेन माननीयः । त्रितेशो
मम कोशाधिकारी । वसुता मध्ये पावको भगवन्मुत्समूतोऽभिरहम् ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त — रुद्राणां तामसानामेकादशानां च । अतएव 'द्रोणो वसुता धर' इति श्रीभागवते
मध्ये शङ्करं सुखकरं सर्वेषां भक्तिज्ञानोपदेशकोऽस्मि । यश्च [१०।८।४८] उक्तम् । च पुन पावक अभिरस्मि ।
रक्षन्ना त्रितेश हृषेरोऽस्मि । वसुता मध्ये सुख्यतया द्रोणो शिखरिणा शिखरवतासुखानां मध्ये मेरुहमस्मि ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— रुद्राणामेकादशानाम् । वसुतामष्टानाम् । शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वता मध्ये
मरारहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! वृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— पुरोधसामिति । पुरोधसा च राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि
हे पार्थ ! वृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो
देवसेनापतिः । सरसा यानि देवसातानि सरासि तेषां सरसा सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणां
मिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरा वाचा पदलक्षणां नामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।
स्थावराणां स्थितिमता हिमालयः ॥ २५ ॥

२ आ शा व्या — पुरोहितेषु वृहस्पतेमुख्यत्वे
हेतुमाह—स हीति ॥ २४ ॥ एकमित्योङ्कारस्य भृगुप्रतीक- 'शिखरवतासुखितानां पर्वतानां मध्ये मेरुह' [१०।२३]
त्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । 'जपयज्ञस्य यज्ञान्त- इत्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतानां मेरु-
रेभ्यो हिमादिपदिभ्यः प्राञ्जल्यमुपस्थाऽऽह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

१ वृहस्पतिं वृहतां तपसाऽननं वृहतां पतिप्यहो । नाम्ना वृहस्पतिरिति प्रोक्त्वोभौ भविष्यति ॥ (स्क ५
५।१।४३) इतीशचक्रनामप्रतीकमङ्गमाङ्गिरसं वेनपुरोहितत्वात् पुरोधसां मुख्यम् । "वृहस्पतिश्चैव देवानां पुरोहितस्तमवये मज्ज
प्यराज्ञा पुरोहिताः " (ऐ वा ८।५।३) इति श्रुतः ॥ वृहद्भग्न महचेति शब्दा पर्यायवाचकाः । एभिः समन्वितो राजन्तुर्नैद्विष्य
वृहस्पतिः ॥ इति भारत (१२।३३।१२) मना नयन्ति इति सेनान्य, 'वत्सुद्विष—' (अष्टा ३।१।६१) इत्यादिना वि०
तपो हवद्, दक्षमेनापतित्वात् । तथा चेत् प्रति तद्वाक्यम्—'दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धयः । गोब्राह्मणहिताय
गिराण्येवमिष्य मां ॥ ' (म आ ३।२९।२१) इति ॥

— अविगीता ।

२ गिरामेकमक्षरमोङ्कारं 'ओमि-येवापरं प्रद' (८।१३) इत्युक्ते । 'य ओमित्युच्यते शब्दो यस्य वागिति गीयते ।
तस्मात् प्रभो ! विष्णो ! ' (३।१।१।४३) इति हरिवंशात् ॥ येषु जपय जपे, तत्र हिंसायमावात् इत्याहुः । अत्र जान्ते
पाषाणमपि (म आ १२ अ १९६-२००) अजुतयेयम् ।

— अविगीता ।

३ रा. भा.—पुरोवसामिति । पुरोवसामुत्कृष्टो बृहस्पतिर्यः, सोऽहमस्मि । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां सागरोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति । महर्षीणां मरीच्यादीनां भृगुरहम् । अर्थाभिधायिनः शब्दा गिरः, तामामेकमक्षरं प्रणयोऽहमस्मि । यज्ञानामुत्कृष्टो जपयज्ञोऽस्मि । पर्वत-
मात्राणां हिमवानहम् ॥ २५ ॥

४ चे. ता. चं.—बृहस्पतिसंज्ञया बृहता पतिरित्यतिशय-
सिद्धिः, गिरा पतिर्हीनो । सेनानीसंज्ञेन कर्मवदयसेनापति-
सङ्ग्रहः । स्कन्दस्य देवसेनानीत्वलक्षणोऽतिशयः । सप्तशब्देन
प्रवाहव्यतिरिक्तस्यास्तुमतिराशयमात्रस्य विवक्षितत्वात्सागर-
सङ्ग्रहः, क्षोतसां वृषवश्यमाणत्वात् [१०।३१] ॥ २४ ॥
'देवर्षीणां' सुनीनाम् [१०।३६-३७] इत्यादेर्वश्यमाण-
त्वादेन महच्छब्देन विशेषणञ्च 'महर्षीणाम्' इति ऋषिगण-
विशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेण मरीच्यादीनामित्युक्तम् ।
'गिराम्' इति न शब्दमात्रं विवक्षितम् ; समुद्रपोषादितु
तत्प्रयोगाभावात् । अत एव नाक्षरमात्रम् 'अक्षराणामक्षर-
रोऽस्मि' [१०।३३] इति ध्वन्यवश्यमाणत्वाच्च । तत एव
'एकमक्षरम्' इत्यप्यक्षरव्यतिरिक्तविषयम् । 'ओमित्येकाक्षर-
ब्रह्म' [८।१३] इत्यादितु प्रणयेऽन्येकशब्दविशेषिनोऽक्षरशब्दः
प्रयुक्त इत्यभिप्रायेणाह—अर्थाभिधायिन इति । जगमि-
धायितु प्रणवस्योदक्यं सर्वोत्कृष्टायांभिधायित्वादिना वाङ्मना
पमानाभिध सर्वासा वाचा प्रणनेन सम्पुण्यत्वध्रुतेषु [छां. उ.
२।२३।३] यज्ञेण जपमन्त्रस्य प्राशस्त्यमन्यत्र सिद्धं 'विधि-
यज्ञानवयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः' [मनु. २।८५] इति ।
किञ्च 'कुर्याद्भूतपुत्रं' (वापि) कुर्यादित्यत्र तथा । न त्वेव तु

वृषा इत्तुं पशुमिच्छेत्क—(दायन) यजन' [मनु. ५।३७]
इति 'पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्गाढतो यशुनर्हति । हिंसात्मकेभ्यु कि
तस्य यज्ञे कार्यं महात्मनः । प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन
वेद्यञ्च' इत्यादिवचनबलाद्धिंसात्मकयज्ञानर्हणा हिंसात्मक-
यज्ञानुज्ञानम् । तत्रापि विधित प्रगते अपकारानभिसन्धानादुप-
कारध्रुतेर्देवताप्रीणमत्वाच्च न प्रत्यवायः । पञ्चाध्याना ॥
तत्फलमल्पमस्तिपरं दुःखमिदं च । अहिंसात्मकास्तु यज्ञा
विशिष्टाधिकारिषाञ्चाः भगवतोऽतिप्रीणत्वादपवर्गप्रत्यासत्ता ।
अत एव ह्युपरिचरादयः पित्रपशुभिरिष्टवन्तः । एवमितरेषु
यज्ञेषु हिंसादिप्रवृत्तौऽधिकारिविशेषादिना विषयव्यवस्थापन-
मित्यादिर्महान् श्रेयः ; जपयज्ञे तु तत्प्रसङ्गाभावादन्याश्लेषेणार्थ-
प्रतीत्या सजीवयोगद्वारा समाधौ सहसा निवेशनाच्च यज्ञा-
न्तरेभ्यो जपयज्ञः प्रशस्ततमः, सर्वाभ्रमसाधारण्यत्वात् 'जल्पे
(नैव) नापि ॥ संसिद्धयेन्द्राणां नान सद्यः । कुर्यादन्यस
वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' [मनु. २।८७] इति विधुरादे-
रपि सिद्धिरित्युक्ताच्च । पर्वतविशेषाणां पूर्वमुक्तत्वात् (२३)
वृक्षाणां वक्ष्यमाणत्वाच्च (२६) तदुभयव्यवच्छेदापे हिम-
वत शैलान्तत्प्रसिद्धयपुरोधार्यं चोक्तं पर्वतमात्राणा-
मिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—२४ ॥ २५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—पुरोवसां च मुख्यं माम् । बृहस्पतिं भृगुरहम् ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति ।
महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां मध्य एकमक्षरं प्रणयोऽस्मि ॥ २५ ॥

८ छे. प्र. गि.—॥ २४ ॥ २५ ॥

९ व० व० दी०—पुरोवसामिति । सरसा स्थिरजलाशयानां मध्ये सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति ।
भृगुरहं ब्रह्मानन्दजनको भक्तिनिर्द्धारकश्चेत्यतो महिम्नः । अक्षरमेकं सर्वधीजं प्रणवरूपोऽस्मि ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—इं पार्थ ! पुरोवसा च मध्ये मुख्यं
बृहस्पतिं मा विद्धि । पार्थेति सम्बोधनेन वृषासम्बन्धेन त्वयि
कृपा करोमि । तत्रा निम्नितं पौरुहित्येऽपि देवत्रियया तस्मिन्
बुद्ध्यादिसिद्धिरूपेण तिष्ठामि, तेन मत्स्वरूपं विद्धीति व्यति-
तम् । सेनानीनां सेनामध्ये देवसेनापतित्वात् स्कन्दोऽस्मि ।

सरसा रसयुतानां स्थिरजलाणां मध्ये सागरः समुद्रोऽस्मि,
रत्नाकर इत्यर्थः ॥ २४ ॥ महर्षीणां सर्वदेवतामको भृगु-
रहमि । गिरा पदात्मकानां मध्ये एकाक्षरम् अकारात्मक-
महमस्मि । यज्ञानां कर्मणा मध्ये जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणां-
मचलानां हिमालयोऽस्मि ॥ २५ ॥

११ ती० मा० दी०—पुरोवसां पुरोहितानाम् । बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनाम् ।
स्कन्दः कात्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम् ॥ २४ ॥ एकमक्षरं ओङ्काराख्यम् । जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् ।
स्थावराणां स्थितिमत्ताम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैश्श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ शां. भा — अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः, देवा एव सन्त ऋषिषु प्राप्ता मन्त्रदर्शित्याच्चे देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानरैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैरिति । उच्चैश्श्रवसमश्वानामुच्चैश्श्रवा नामाऽध्वराजस्तं मां विद्धि जानीहि अमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिराजस्य अपत्यं, गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

२ आ. शा. व्या. — सर्ववृक्षाणां इत्यत्र सर्ववृक्षेन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

३ रा. भा. — सर्ववृक्षाणां मध्ये पूज्योऽश्वत्थ एवाहम् । देवर्षीणां मध्ये परमवैष्णवो नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽस्मि । सिद्धानां योगनिष्ठानां परमोपास्यः कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥ सर्वेषामश्वानां मध्येऽमृतमथनोद्भवमुच्चैश्श्रवस मां विद्धि । गजेन्द्राणां सर्वेषां मध्येऽमृतमथनोद्भवमैरावतं मां विद्धि । अमृतोद्भवमित्यैरावतस्यापि विशेषणम् । नराणां मध्ये राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥

१ अश्वत्थ इति — 'तजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्धनस्पतीनाम्' (ऐ. भा. ७।६।६) इति ध्रुतेष्वरमरूपी भगवान् विष्णुरेव न सत्यः । (प. पु. उ. ख. ११७।२३) इत्यादिपुराणां चाश्वत्थस्य भगवद्रूपत्वं ज्ञेयम् । गौरीशापकथां चानुसन्धेया ॥ देवर्षय उक्ता — 'धर्मस्याथ पुलस्तकस्य क्रतोश्च पुलहस्य च । प्रयूपस्य च देवस्य बृहस्पत्यस्य तथा पुनः ॥ देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तानिबोधत । देवर्षी धर्मपुत्रोऽहं नरनारायणाबुधौ । बालाश्रित्या क्रतो पुनः कर्म पुलहस्य तु ॥ पुत्रैरेव पीत्रस्य प्रत्युपस्य ह्यहं सुतः । नारदः पवतरेव कश्यपस्या मजाबुधौ ॥ कश्चित् देवान्यस्मात् तस्मादेवर्षयः स्मृताः । (मद्भाष्ये ७॥ पु. भा. ३।१२।१५) इति ॥ चित्ररथोऽज्ञारण्ये 'अस्माश्रिता विवित्रोऽयं दग्धो मे रूप उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो मूर्त्त्या माम्ना दत्तवर्षोऽभवम् ॥ (म. भा. १।१७०।४०) इति तदुक्ते ॥ कपिलस्य मुनिरिति विधिवेन च विद्वत्साहस्यमतप्रवर्तककपिलस्याह्वयवर्धम् । साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता हि कपिलो न विष्णुः, किन्त्वान्यवतारोऽयं एव । अस्मि स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । (म. भा. ३।२२।१२१) इति आस्तात् । मुनिश्च भगवदवतारोऽयं 'कविं प्रवृत्तं कविं (श्वे. उ. ५।२) इति ध्रुवायुक्तं सर्वरक्षुणां दत्त्वा । तथा च बा० शमायणम् [१।४०।१४-२५] — 'ततः प्राधुतरां गत्वा गगता परिभां दिशाम् । रोषादम्यखनन्सर्वे वृथिर्षीं सगरात्मजा ॥ ततः सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । दृष्ट्वा कपिलं तत्र बाधुदेवं सनाननम्' ॥ इति । अतः एवानुद्गृह्यतुष्टिः नारदोऽहं साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः कपिलः बाधुदेवस्यावताररूपतः साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः । न तु साङ्ख्यप्रणेता कपिलः, नाममात्रव्याप्त्येन तद्वहने स्यादिति प्रवृत्तः ॥ इति । एतेन विष्णुमहद्वक्तव्यमपि कपिलाय ॥ (म. भा. १।१७०।१००) इति कपिलायानाम् सविज्ञानप्रवृत्तमपि व्याख्यातम् ॥ — अविगीता ।

२ उच्ये प्रव श्रवणं यस्या सा कीर्तिर्यस्य ॥ उच्येयता । तथा च स्कान्दे (५।१०।११) 'कीर्तिरप्येदधवा यस्य स्रवतो ब' गीतादिषु । रत्नमुपेक्षया सोऽयं इत्यानां पौरुषाधिकः ॥ इति । अमृतोद्भवोऽहम् अयं 'अमृतं योनिर्वा अथ' ॥ (ते. उ. १।१. १२) इति धृतं । 'अमृतोद्भवम्' इत्यस्य काकाशि-यावायुमयं सम्बन्धः । 'ततः ऐरावतो नाम वारुणेनो निर्मितः । एते चतुर्नि अतारारः भगवतो महिम् ॥ (भाग. ८।८।४) इत्येतावत्स्यामृतमथनप्रसक्त एवोद्भवप्रधानः । इरा भाष. 'इरा मृता यमुनिः अतारारः भगवतो महिम् ॥ (भाग. ८।८।४) इत्यमरः । इरावत् उच्यते, तत्र भव ऐरावतः 'अमृतोद्भवः' इत्युपेक्षया एव विराजमानः । तं इरावत्या भवमेतत् इति व्याख्येयम् । तथा च मद्भाष्ये (म. भा. ७।३२४-३२७) 'सर्वस्यायुक्तवर्तने देवतानीयः । गोचरः । इत्यादौ परिगृह्यते रत्नतरंगमायम् ॥ राशिः प्रवृत्तवान्ते तु स एव यत्रोऽभवत् । तं प्रायच्छदिशवर्तये पुनर्वा । तु भीरवः ॥ इरावत्यां पुनो वरम' तस्यादेशात् इत्यत्र । वराजोपवासात् प्रायश्चमम् । ततश्चाह ॥ येनाभ्यासयुः' तं प्रवर्तय म मन्त्राद' ॥ इति ।

— अविगीता ।

४ वे ता च — अभ्यस्य इति । मनु 'सर्वदृष्टाणाम्' इत्येतदनुपपन्नं, पारिजातापपक्षेया अभ्यस्यस्य निवृत्तवा' इत्यत्र नोक्तं पृथग् इति । पारिजातादीनामभ्यस्यत्वं यत्नं नास्तीति भावः । दत्ता मन्तदंशिनो देवर्षेयः, दक्षिणु नारदस्य बहुप्रकाशोऽपि मनुष्ये प्रदत्तेषु महाभारत एव प्रपञ्चितः । चित्ररथो गन्धर्वान् । 'सिद्धानाम्' इत्यादि पूर्वसंज्ञितमुक्तविशेषवशाज्जन्मसिद्धागमार्थेयसिद्धिः । 'आदिविद्वान्सिद्ध' इति कपिलनाह । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं (महान्दम्) यन्मनसः

ज्ञानैर्विमर्ति' [ये उ ५।२] इति च धृतिः । 'ददुः कपिलं तत्र वासुन्व सनातनम्' [व रा १।४०।२५] इति चाहुः । अयमपि परमरासादिवत् ॥ २६ ॥ 'अमृतोद्भवम्' इति चमत्प्रकृत्युचनम् । अमृतमन्त्रं च मन्त्रमानावस्थां सुधैव वा । यन्मन्त्रावन्तं दिग्गता विवक्षिता । तेषु प्रधानतया दिक्पाले शरस्य शचीपतीपवाच एवावतः । अमृतोद्भवत्वं च काकाविन्यायादेरावतऽप्यन्वतव्यम् । एतत्तरामोद्भवत्वं वा द्रव्यम् । नराधिपत्वादेनैव निवाहकत्वलक्षणाऽस्ति स्य सिद्धः ॥ २७ ॥

५ आ मा. भा. — सुरस्यः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः । 'प्रीतिः सुखं कमानन्दः' इत्यभिधानात् "प्राणो ब्रह्म क तन्न खं तन्न" [छा. उ ४।१०।५] इति च । "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विमर्ति (जा) जायमानं च पश्येत्" [थे. उ. ५।२] "सुराटनन्तात्पालनाद्धीयनाच ये देवं कपिलमुदाहरन्ति" इति (सामनेदे) शास्त्रव्यशास्त्रायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ ज म धी — 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति कपिलशब्द व्याचष्टे — सुखेति । सुखस्य इति क, पाल्यते 'मदनेनेति पि 'पा रक्षणे' [पा पा १।४६] इत्यत्र कि, लीयते 'मदनेनेति र' । 'ली रक्षणे' [पा पा १।२५] इत्यस्मात् 'छा आदाने' [पा. पा. १।४६] इत्यत्रो बाकः । ततः कर्मधारयः । कश्चात्स्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगः च

पति-प्रीतिरिति । समग्रार्थे धृतिमाह — ऋषिमिति । ॥ भगवन्तमृषिं कपिलं च पश्यत् । कपमृषिं 'सर्वत्वात्, इत्युच्यते । यः प्रसूतं पूर्वदृष्ट्युक्तं जायमानं वर्तमानं चैव भागमिति च 'मगदनाैर्विमर्ति' जावादीति यावत् । कपः कपिलः इत्यत्र उच-सुरादिति । यन्मन्त्रद्रव्यस्य तमित्यनेनान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पं भा. — ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ वै. अ. गि — ॥ २६ ॥ २७ ॥

९ व० त० दी० — अभ्यस्य इति । वैष्णवोऽयं ध्येयः पूज्यश्च । देवर्षीणां नारदोऽहं महाभागवतो मयादां पुष्टिरसिकः । गन्धर्वाणां मध्ये चित्ररथो गायत्री वैष्णवत्वाच्चिन्तनीयः । कपिलस्तु भगवद्गन्धर्व 'साङ्ख्यतत्त्ववक्ता' 'पुष्टिसर्गप्रणेता' भगवद्विमुक्तिः ॥ २६ ॥ तच्चैदं ब्रह्मसमिति । सत्समुत्पत्तिरूपमश्वम्, अमृतं सत्सुखं यस्य । भगवत्सेवायां लोकोपयोगितया विभूतिः स चिन्तनीयः । तथैरावतोऽपि तदभिपचननं वा । भागवतऽपि [स्क ११ अ १६] विभूतिनिरूपणे तद्विदुमुक्तम् । तारतम्यमेदस्यैच्छिकं एकवन्तृकत्वात् ॥ २७ ॥

१० पु अ त — सर्वदृष्टाणां मध्ये अश्वस्य पिप्लोऽस्ति । देवर्षीणां देवमन्त्रदृष्टाणां मध्ये मन्त्रिद्विषोपदेशकत्वात् नारदोऽस्ति । गन्धर्वाणां गायत्र्या मध्ये चित्ररथोऽस्ति । सिद्धानां अधिगतपरमाप्तानां मध्ये स्वतोऽधीतपरमार्थरूपः

कपिलो मुनिरिति ॥ २६ ॥ अश्वानां अमृतमयं अमृतं सङ्कल्पयन्नुच्चैश्चरन्तः मदा विदि । गन्धर्वाणां देरावतं विदि । नराणां मध्यं पालकं नरं शान्तं विदि ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी० — ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवः अमृतमयतावसरे उन्नतो यस्य तम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥

प्रजनश्चास्मि वन्द्यः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥

पितृगामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

१ आयुधानामिति — यद्यपि यद्वेदं 'यदुः प्रहरणं श्रेष्ठ' (म मा १।१।६।१२) इत्यादी यदुः 'अध्य प्रहरणात् च यदुः मद्रवतीमुत' । (म मा १।१।६।१८५) इति खड्गस्य चायुषेः प्राधान्यं प्रतीयते, तथापि यजुर्मन्त्रं प्रविश्यादौ सत्यितो मयवान् इति । (दे मा ६।१।५३) 'नन्वयः यजुस्तत्र' । तत्राह इत्येवमित्यत्र च यजितः । (भा

३. शां. भा.—आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवं ; धेनूनां दोग्ध्रीणामसि कामधुक्, वमिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् ; प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः ; सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नाग विशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहं अब्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्थमा नाम पितुराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

२ आ. शां. वरा.— प्रजनयतीति न्युत्पत्तिमाधित्याऽऽह—प्रजनयितेति । सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्विद्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—आयुधानां मध्ये वज्रं तदहम् । धेनूनां हविर्दुधानां मध्ये कामधुग्दिव्या सुरभिः । प्रजनो जननहेतुः कन्दर्पश्चाहमस्मि । सर्पा एकशिरसस्तेषां मध्ये वामुकिरस्मि ॥ २८ ॥ नागा बहुशिरसः । यादांसि जलनामिनस्तेषां वरुणोऽहम् । अत्रापि निर्धारणे पृष्टी । दण्डयतां वैवस्वतोऽहम् ॥ २९ ॥

४ वे. ता. अ.—‘आयुधानाम्’ इत्यर्थाचीनायुवर, सु-
शान्दपेक्षया दधीचेरस्थिसम्भवस्य वज्रस्यापि निरुद्धत्वात् ।
धेनूनां दोग्ध्रीणाम् । दिव्या सुरभिरिति योगिक काम-
धुक्कामोऽहं व्यक्तियुक्तोऽस्मि इति भावः । प्रजनसम्भवेन जनन-
हेतुत्वं कन्दर्पस्यासाधारणोऽतिशय उक्तः । स मदायत इत्यर्थः ।
अत्राप्यहं कन्दर्पव्यवच्छेदार्थो वा प्रजनसम्भवे । पर्याययोः सर्प-
नागशब्दयोः कथं पृथग्व्यपदेश इत्यत्राह—सर्पा एकशि-
रसः, नागा बहुशिरसः इति । यादशब्देन वरुणस्यापि सङ्घ-
र्षार्थमाह—यादांसि जलवासिन इति । यद्वा अजन्तुनामि-
विश्वसितम् ; तेषां पतिवत्त्वं सम्बन्धो वरुणस्य तत्सामान्य-
भाववात् । अर्थमा पितुराज । संयमता संयच्छतामित्यर्थः ।
तदाह दण्डयतामिति ॥ २८ ॥ २९ ॥

—६१११०० इति वज्रे भगवत्तेजःप्रकाशदर्शनात्तस्यैव विभूतित्वम् । वज्रस्वरूप धृतौ—‘त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं शिरस्य सख-
मृष्टिं हवामस्तैवतम् ।’ (ऋ. क. १६११०) ‘अष्टात्रिंशं वज्रम् ।’ (ऐ. ब्रा. २।१।१) इति च द्रष्टव्यम् । ‘वज्रं वस्मात् । वज्रं द-
सीति’ (नि. पु. ३।१।१४) वाचकः । —अविगीता ।

२ नागा बाहुक्यादयः । सर्पस्ततोऽप्यष्टा अलगादय इति कुल्लू (म. टी. १।३०) ‘सर्पा एकशिरसः’ ‘नागा बहुशिरसः’
इति रामानुजविद्याधिराजादयः । ‘सुरसोऽज्जनयनागाश्रमा । कृत्स्नं पतंगम् ।’ (वा. रा. ३।१४।२८) इत्यत्र तीर्थायनेन
मेव । तद्वचुक्म् ‘सुरसाया सखे ह्य सर्पाणाममितीजसाम् । अनेकशिरसां विप्रा । खेचरणा महातरुनाम् ।’ (म. पु. १।२।०।१९)
‘सर्पाणां सुरसा जले सत मैकशिरसोऽहम् ।’ (ब्रह्म. म. भा. ७।४४३) इत्यादौ सर्पाणामपि बहुशिरसकताप्र-
पादः । निर्विद्या नागाः, सविद्या सर्पा इति धीधरादयः, तदाहतरामायणटीकायां कटकच । तदपि न, ‘स च शौरविषो नागस्त-
द्वक्षधोपलक्षकः’ (वा. रा. ७।२३।२४) ‘बाहुकेभ्य नागस्य तदसाक्षिप्यतः सुरैः । सधूमा साक्षिषो बाता निपेपुल्ल-
मुखात् ।’ (म. भा. १।१८।१६) इत्यादावप्यत्र च पुराणादिषु तत्त्वककौटुककालियादिनामानां भीषणविषवरस्य बहुसो वर्ण-
नात् । वस्तुतस्तु सर्पवशः सवेधमपि मोक्षसाधनरादीनामपि सामान्या, यथा चतुर्पदा पशुगणा । नागश्रेष्ठा च सप्तदिगदी हि-
स्रेश्वर सप्तगानां पद्मावह्निनाम च विशिष्टेति न काप्यनुपपत्तिः । अत एव ‘स तन नागास्तानस्तुक्त्वा .. य देवावतरानान् सर्पा-
समित्तिषोमनाः ।’ (म. भा. १।३।३४) इत्यादौ नागाणामपि सर्पत्वोक्तिरविच्छेदा । एतेन सर्वत्र तेषां दाहादपि व्याख्याः ।
अन्ये त्वष्टा—‘वज्रिणो भवताम्ना ये ये नागा इति कीर्तिता । अन्ये त्वादिक्वशिरोधिया सर्पादिनामभिः ॥’ (रा. नि.
१।१८।३) इति । सर्पाणां महात्मने वायो नागनाम च पाताल इति पौराणिका (भाग. ५।२४।२९, ३१) सप्तान्तन्मय अवधि-
भूतित्वं ‘दा वै वज्रा भगवतस्तामसी समाकृयावाजन्त इति सात्त्वतीया’ (भाग. ५।११।१) इत्यादौ प्रतिक्षेपः । बाहुक्यपि
‘नागैश्चमयोधरा’ (भाग. ८।७।११) ‘तेजसा नागराजान तथाप्यायितवान् हरि’ (वि. पु. १।१८।८) इति भावनेन
आप्यायित्वेन तेषां चोपपत्तिः । यत्तु—‘नागानां वामुकिं चक्रे सर्पाणामय तक्षकम् ।’ (ह. वं. १।१।१०) ‘सर्पा-
तक्षके राजा नागानां चापि वामुकिः ।’ (मत्स्यो—‘नागवशः’) ‘नागाश्चि वामुकिमुपवीर्य सर्पांश्चि तक्षकमादिदेश’ (म. पु. ८।११)
वि. पु. १।१८।११) इत्यादौ बाहुक्याणां तत्त्वमुच्यते, तदनन्तरं तत्त्ववर्णनं ‘सोदर्यां मम सर्वं हि भ्रातरो मन्त्रयेन । स
तेनोदर्ये वस्तु तद्वाननुमयताम् ॥’ (म. भा. १।३६।१८) इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा धर्मधारेण नियुच्यत्वात् । वामुकेषु ‘देव इ-
मो जातो वामुकिवन्दनत्वम् ।’ (म. भा. १।३।५६) इत्युच्यते तद्वत्त्वमेव । रात्र्याहं ताडुपक्रमेव । त-
द्वत्त्वमपि तत्त्वम् । तद्वत्त्वो भगवन्तदा वरुण इत्यादिपञ्चमम् । (म. भा. ५।११।१३) इति । अन्यत्र च ‘उत्तस्यो तक्षक-
पुमाव वरुणः सुतः । अत्रास्ति तद्वत्त्वोऽपि त्वेषां यादसां पतिः ॥’ म. वे. पु. म. रा. ७।१८) वरुणनामनिर्बन्धं च सामान्य-
(५।१०) ‘वर्णा-वर्णनो दक्षवन्तरो हि वार्थिनाम् । बाहुर्गुणैरेव प्रोक्तन्तेनागौ वरुणः स्मृतः ॥’ इति । एतन्न पटी तस्ये-
वार्थः । —अविगीता ।

५ आ. मा. भा.—॥ २८ ॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—आयुधानामिति । प्रजनः प्रजनयिता ॥ २८ ॥ अनन्त इति । यादसां जलौकसाम् । संयमतां संयमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥

८ वें. ब्र. सि.—॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० व० दी०—आयुधानामिति । धेनूनां मध्ये कामधुगहम् । भगवत्सेवोपयोगितया सा पूज्या वन्द्या च । प्रजनानां मध्ये भगवदीयप्रजोत्पत्तिहेतुनियमागतः कामोऽहं, वलवत्वाद्वा मुख्यः ॥ २८ ॥ अनन्त इति । शेवोऽहम् । वरुणोऽधिकृतो लोकपालः । पितृणां मुख्योऽर्थमाहम् । आद्वानभोजी भगवत्स्वरूपतया आद्वे तदादिः पितृगणो यजनीयश्चिन्तनीयो भगवदीयेनेति भावः ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.—आयुधानां सखाणां मध्ये यत्नं अस्मि । धेनूनां दोग्ध्रीणां कामधुक् कामधेनुरस्मि । प्रजनः प्रजोत्पादकः कन्दर्पश्च कामोऽस्मि । चकारेण केवढतम्भोगहेतुनिवारितः । सर्पाणां विषधराणां गतिमतां वा वासुकि-रस्मि ॥ २८ ॥ नागानां लविषाणां स्थिराणां मध्ये

अनन्तस्तेषामर्थाः शेवोऽस्मि । यादसां जलचाराणां पति-र्वरुणोऽस्मि । पितृणां मुख्यः अर्थमा चास्मि । चकारेण सर्वेषां पितृरूपत्वमपि ज्ञापितम् । संयमतां नियमं कुर्वतां मुख्यो यमोऽस्मि ॥ २९ ॥

११ ती० भा० दी०—प्रजनोऽपत्यजनयिता, कन्दर्पः कामः; न तु वृथामेधुनरूपः ॥ २८ ॥ नागानां सर्पाबान्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकर्तृणाम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

अपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

? शां. भा.—प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिर्वंद्यानाम् । कालः कलयतां फलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहम् । वैनतेयश्च गरुडमान्वितासुतः, पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥ पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामस्मि ; रामः शस्त्र-भृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाशरथी रामोऽहं ; अपाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम् ; स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ रामो जामदग्न्य एव । 'जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽमुदजघन्येगुणैर्धुतः ॥ सर्वदाश्रेषु कुशलः सन्निधान्तकरो वयो ' । (म. भा. १।६।१४८) ' स कुश्रव महामान जामदग्न्य पतन्तम् । सर्वज्ञानविदं विदं सर्वशस्त्रमूर्तां धाम् ॥ ' (म. भा. १।१३।१५०) इत्यादौ तत्सर्वं शस्त्रशूरत्वदर्शनात् । दाशरथेस्तु धनुर्धराप्रवर्तवनेन प्रसिद्धेनैव शस्त्रत्वाभावात् तद्वद्गण्यम् । पनुर्वेदे हि अमुकं शस्त्रायैव शस्त्रमुच्यते । जामदग्न्यस्य च परशुधातुधत्वात्पुत्रमेव शस्त्रमेषमिति सूक्त-धीभिर्विभाजनीयम् ॥ 'पुषतां' इति पाठो वामनसम्मतः ॥ जाह्नवी गङ्गा । 'ततो हि यजमानस्य जहोरदुतकर्मणः । गङ्गा सम्यगयामास यज्ञादं महात्मनः ॥ तस्यावलेषनं ज्ञात्वा कुदो जह्वश्च राघवः । अपिबतु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्रुतम् ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा कपयश्च मुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जहं पुरयससमम् ॥ गङ्गा चापि नयन्ति स्वं इदित्वे महात्मनः । सतस्तुगो महातेजाः प्रोशाम्यमिसज्जत्प्रभुः । तस्माच्चदुग्धा गङ्गा श्रेयते जादवीति च ' ॥ (वा. रा. १।४।१८०-४३) इति रामायणम् ।

—अधिवीता ।

[१०।३४] इति वक्ष्यमाणेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न चेन्नस्त्यैव कारणत्वादिकमिच्छते 'अहमादिश्च मय्ये च' [१०।२०] इत्युपक्रमेण कृतकरणात् । न चेदं सामान्यतत्त्वमिगमनम्, उर्ध्वपुंरि वचनात् । तस्मादेकमिद्वेत्तव्यादिहेतुपत्त्यनेवोचितं लक्षणम् । तत्राप्युपादानकारणस्य 'बीज मां सर्वभूतानाम्' [७।१०] इति वक्ष्यमाणत्वात् (?) निमित्तकारणमात्ममिह विवक्षितम् । 'सर्गाणाम्' इत्यविशेषवचनेन सर्वदेशकालवर्ति-
सृज्यप्रतियोगिकसर्वनिमित्तकारणवर्गस्य स्वाधीनत्वमभिप्रेतम् । तदेतदखिलमभिसाहितं सर्वदेवत्यादिवाक्यत्रयेण । अभ्यात्मव-
विद्या जीवपरमात्मयाचारम्यविद्या, सा विपयतः फलत्वा विद्या-
न्तरेभ्य उत्कृष्टा । 'प्रवदताम्' इति नान्योन्यविवादमाहं विव-
क्षितम्, तत्र वादाख्यनिरूपस्यास्तरणात् 'अभ्यात्मविद्या विद्या-
नाम्' इति विद्याप्रसङ्गात्तदर्थक्याविषयत्वोपपत्तेः । न च 'सर्व-
सर्ववदताम्' [१०।३६] इति वद्वादाख्यकथाविशेषत्वमभि-
प्रेतम् ; अभ्यापेक्षयाऽतिशयमुच्यतसम्भवे तत्परिवायायोगात् ।
जनः 'प्रवदताम्' इति कथान्नसाधारणरूपमिह विवक्षितम् ;
तदाह अल्पवित्तपण्डादि कुर्वतामिति । तत्त्वनिर्णयाय
प्रवृत्त इत्यनेन स्वल्पफलविजिगीषुकथातोऽतिशयितापवर्ग-
पर्यवसिनफलत्वेन वादस्योत्कर्षप्रदर्शनम् ॥ ३२ ॥ बहुवचोपनिवि-
ध्यते— 'अ इति मया' [अ. भा. २।२] इति । तथा

५. आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

"अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पशोष्मभिर्व्यज्यमाना बहो नागा
रूपा भवति" [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुत्यैव प्रपञ्चितं प्रकृति-
त्वमाह सर्ववर्णानां प्रकृतिरिति । निर्धारणोपयिक्तवृत्त-
सिद्धयर्थे प्रत्ययार्थं दर्शयति सामासिकः समाससमूह इति ।
पूर्वोत्तरान्यपदार्थप्रधानेभ्योऽव्ययीभावः तत्पुष्पबहुव्रीहि-
द्वन्द्वस्योत्कर्षमाह स ह्युभयेति । अक्षयशब्देन "कला मुहूर्त-
काष्ठश्च" [तै. ना. १।८] "कलामुहूर्तादिमयश्च काष्ठ-
[वि. पु. ४।१।२६] इति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धवद् विधिवत्
रूपलोक्षस्य हेतुमुत्तानन्तावच्छेदं सत्यपि स्वतन्त्रतोऽनाद्यन्तं
विश्वमितिलमिप्रायेणाह— कलेति । 'अनादिगमनात्कालो-
नाम्नोऽस्य द्विज । विद्यते' [वि. पु. १।२।३६] 'कालोऽस्मि
लोकस्य हृत्प्रवृत्तौ (हो) नाम्नो न चादिर्न च मेऽस्ति मय्यम्' [१।१।३२] इत्यादिभिरिव कालाधिष्ठित्वं व्यक्तम् ।
धातृशब्दरूपा विश्वतोमुपलब्धविशेषणेन च ह्यिदं यमि एवत्रो-
च्यत इत्यभिप्रायेणाह— सर्वस्येति । धातुशब्देनैवाणं ज्ञानवर्ति-
समस्तविधातत्त्वलक्षण उत्कर्षं निह इति प्रदर्शनाय सर्वस्य
स्फुटेष्युक्तम् । एतेन कर्मकनविधातृत्वेन व्याख्यातरे नि-
स्तम् । 'विद्यतः' इति दिक्चतुष्टयमानमिह विश्वमितिति
ज्ञापनायोक्तं चतुर्मुख इति । वेदचतुष्टयप्रवर्तनादिकं वाग्ने-
सुचितम् ॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३० ॥ ३१ ॥

७. ङ. पै. भा.—सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं च सृष्टिस्थितिर्महाराः । प्रव-
दतां सम्यन्धी वादोऽहम् । प्रमाणतर्कमाधनोपालम्भसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवत्वोपपन्नपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो
यादः ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । समासे भवः सामासिको द्वन्द्वः । धाता कर्मफलभाननाहः ।
इत्थरो विश्वतोमुखो विद्यरूपः ॥ ३३ ॥

८. घं. प्र. गि — सर्गाणामिति । सृजन् इति तयां-
प्रागितः तत्रमादिमप्यान्ताः सृष्टिरिति निःसंहाराः स्रष्टृपालयि-
तृमहत्तरो वा, ते मद्भिर्मृतय इत्यर्थः । विद्याना मध्ये मोहह-
नुरूपामविद्याऽहम् । प्रवदच्छेदनेन वादिवाचनेन वादत्रय-
वित्तपण्डायास्तत्त्वमन्विष्यकथा लक्ष्यते । तत्र वादो नाम
तत्रावुपसर्गा गुरादिष्वथो. सत्रप्रवचनिषेधो यौतत्रामयो-
प्रवचननिरासो स्ववक्षरगापनपरपक्षद्वयगत्यक्त पक्षप्रतिपक्ष-
परिग्रहः । वादफलस्य तावन्निर्णयस्य दुर्दुष्टत्वादिनिराकरणेन
मैत्रयाय विनिगादुष्ये जलविनष्टं जयमात्रफले । तदु-
क्तम्— 'तत्रावप्यवमायैरक्षणां जन्वति' [१०२] [न्या. द. ४।१।४०] इति । अत्र कलमिति निषेधस्यानेन पापपक्षद्वय-
णस्य अलविनष्टपदोक्तिरेवमपि जल्ये वादिनोऽहमयोऽपि
स्वरूपस्यापन्नम् । विनष्टायां रवेरेन स्वपक्ष. स्वाद्योऽन्येन
न दूय एव, न तु मय्य स्वाद्याः पक्षोऽन्येनोक्तिः । एतादृ-
च कथायां वादस्य तावन्निर्णयकल्पनेन श्रेयस्फलं मद्भि-
मिष्ये । एवं च प्रवदतामिष्येव कथापरत्वे निर्धारणे
वर्ती. प्रवदतामिष्येव उच्यते ॥ ३३ ॥

चेतना' [१०।२२] इत्यत्रापि भूतशब्दस्य तत्त्वमन्विष्यव-
द्विपत्त्यर्थे एवमेवेति ध्येयम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति ।
अक्षराणां सर्ववर्णानां मध्ये "अकारो वै सर्वा वाक्"
[ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णप्रकृतिरकारोऽहम् ।
सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः समास । तस्यो-
भयपदार्थप्रधानत्वात् ; अन्येषां तु 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-
भावः' 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तु उपरयः' 'अभ्यपदार्थप्रधानो
बहुव्रीहिः' इत्युभयपदार्थसाम्याभावेन ततोऽवकृष्टव्यक्ति-
भावः । कालानां कलामुहूर्तादिरूपाणां मध्ये अक्षय-
क्षयमहितः कालः [अ. भा. १०।६] इति श्रुतिप्रसिद्धः कालः कालः पर-
विशोऽमेव । तस्य साक्षात्परमपदार्थेऽपि 'रामः सत्ययुगमादि' [१०।३१] इतिवचनेन रूपेणापि स्थानाय विभूतिपुं वा ।
'कालः कल्पयामा' [१०।३०] इत्यत्र तु सत्यो काल उ-
हति भेदः । धातुनां स्रष्टृनां मयस्य विपत्तोद्युक्तः सर्वस्य कला
दिरूपयममन्विष्योऽहम् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०—सर्गाणां पुष्टिप्रवाहमर्थादाकाराणां चाहमादिः कारणं, उत्तमाङ्गाकाररूपं पुष्टेः प्रवाह-
स्यान्तरमनोरूपं मर्थादायां मध्यं हृदयं वेदरूपं कारणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अकारो
वामुदेववाचकः । 'अकारो वै सर्वां वाक्' [ऐ. पू. ३।६] इति श्रुतेः । समासगणस्य मध्ये द्वन्द्वोऽहं उभय-
पदार्थप्रधानत्वान्मुख्यं, रामकृष्णादित्यादिसमासोऽस्मि इति स चिन्तनीयः । अहमेव कालः प्रवाहरूपः । घाता
चाहम् ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.—सर्गाणामिति । सञ्जन्त इति सर्गा
भूतादयश्च । त्रिविधं कार्यसर्गं कारणसर्गं लीलात्मकम् ।
तत्र कार्यसर्गो लौकिको बहिर्लक्षणः, स च जीवनात्मक-
त्वात् प्रलयात्मकः । कारणसर्गस्तु मोक्षप्रत्ययत्वादलौकिकः ।
मृतीयो भगवद्लीलात्मकः । तत्राप्यवान्तरभेदात्तत्त्वकालजी-
वादिरूपा संति, तेषां सर्गाणां मध्ये आदि कारणरूपो-
ऽहम् । च पुनः । अन्तः राजगुणात्मकप्रज्ञाकृतोऽन्तात्मको-
ऽहम् । मध्ये लीलात्मकसर्गोऽहमेव, च तत्त्वस्वरूपमेवेत्यर्थः ।
हे अर्जुन श्रुत्यधिकारजातीयः । असतामनुकल्पधर्मेण समर्थः

मदपदेन चिन्तयेत्यर्थः । अध्याहमेति । विद्यानां सर्वासां
मध्ये अध्यात्मविद्याऽहमस्मि । प्रवृत्ता वादिना वाक्, वितण्डा-
नल्पपत्रत्रयमध्ये वादस्तत्त्वस्वरूपनिर्णयात्मकोऽहमस्मि ॥ ३३ ॥
अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि, सर्वाक्षरगतत्वात् ।
सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्ये द्वन्द्वः 'गोपीमाधवी'
इत्यादिरस्मि । अक्षय लीलात्मकोऽलौकिक कालोऽहमेवास्मि ।
एवकारेण तस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वादिभूतित्वे किं वाच्यमिति
ज्ञायितम् । विद्यावृत्ता मध्ये विस्तृतोमुख सर्वतोमुख-
श्चतुर्मुखो वाता अलौकिकवृष्टिकर्ताऽहमस्मीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० आ० दी०—सर्गाणां भौतिकानां 'भूतानामादिरन्तः' [१०।२०] इति प्रागोक्तत्वात् ।
विद्यानां चतुर्दशसङ्ख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या, अन्यच्छेदद्वेष्टेतुत्वात् । प्रवृत्ता प्रवृत्तद्वारेण वदनमेवा एव वाद-
नल्पवितण्डा इह गृह्यन्तः । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो
वै सर्वां वाक्' [ऐ. प्रा. पू. ३।६] इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि, उभय-
पदार्थप्रधानत्वादिति प्राञ्चः । सम एकजासन समासो विदुषा वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थकथनार्थं वा एकजाव-
स्थानं तत्र विदितमर्थज्ञात सामासिकम् । चातुरथिकृष्टम् 'उप्येकः' [अष्टा ७।३।५०] इतीकादेशः ।
'यस्येति च' [अष्टा. ६।४।१४८] इत्यलोपः तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽर्थोऽहम् । 'द्वन्द्व रहस्य' [अष्टा ८।१।१५]
इति सूत्रे द्वन्द्वस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः । कालः क्षणादिः, परो वा
ईश्वरः, कालस्यापि फलोऽस्मि । घाता फलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणिपुष्ट्या कृपायीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा घृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मांसानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ सर्वहरो मृत्युः 'प्रमाद वै मृत्युमहं मनीमि' (म. भा. ५।४।१४) 'तु कोपलोमो मोहवानन्तरात्मा स नै मृत्युस्त्वच्छा-
रिरे य एष' (म. भा. ५।४।१।१६) इत्युत्पन्नरूपः । 'यम त्वेकं मृत्युमृतोऽन्यमाहुः' (म. भा. ५।४।२।१६) इति मृत्युमेव
प्रसिद्धो यमः । 'उपसहरतस्तस्य तस्मिन् रोपञ्च तदा । प्रादुर्बभूव निषेच्य खेम्भो नारी महात्मनः ॥ तामाहूय तदा देवो लोभ-
नामादिरिधरः । मृत्योः' इति महीपाठः । 'अदि चेना प्रजा इति ॥ त्वं हि सदावबुद्ध्या मे चिन्तिता दयितन च । तस्मात्सहर
सर्वास्त्वं प्रजा सन्दपण्डिताः ॥ (म. भा. १।२।५८।१५, १८, १९) इत्यादिनोक्तं दवतान्तरं च प्रागानेव इति, अयं च
धनधर्मादिकं सर्वमेवमि । मृत्युः 'मृद्' प्राणत्वात् (या. या. ६।१।२३) 'मुञ्जिमृद्मया युक्त्युकी' (उ. ३।२।१) इति त्वत् ।
'मृत्युमार्गयतीति सतो मृतं व्यावयतीति वा' (नि. १।१।६।१२) इति नैरुक्ता ॥
'कीर्त्यायां वाच्यवतिरिषा दण्डन्या । तस्य कीर्तिः श्रीर्भक्तिर्मेधा च धर्मपत्न्यः । स्मृतिरिदं पत्नी, क्षमा पुत्रहृत् । तदुक्तं
मुद्रलपुराणे—'प्रत्या जनयामास कन्या दश प्रजापति । धृष्टा लक्ष्मीर्भुविस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा कन्या तथा ॥ मुदिर्मेधा वपुः शान्तिः ।
सिद्धिः कीर्तिप्रयोदश ॥ ददौ धर्माय वत्स्यै ददौ हृष्टमना मुने । X X स्मृतिमन्त्रिसे ददौ X X क्षमां च पुत्राय वै ॥'
(१।१।१०, ३० ध्या. ५।१।५०, ५५) इति । वाक्च मन्त्रो मानवी कन्या, 'वाक् दुहितरं तन्वां स्वयम्भूर्दत्तौ सनः ।

७ इ. पै. भा.—मृत्युरिति । पर एवेश्वरः सर्वहरो मृत्युरुच्यते, प्रलये सर्वहरणात् । भविष्यता-
मुद्गुभ्रपतामुद्गोऽभ्युदयोऽहम् । स्वरूपेण कथनं कीर्तिः । श्रीलक्ष्मीः । वाक्सरस्वती । स्मृतिः स्मर-
णशक्तिः । मेधा धारणाशक्तिः । धृतिर्वैद्यम् । क्षुत्पिपासादिसहनं धमा । ‘आमृष्टोऽभिहवो वाऽपि
नाऽऽक्रोशेनैव ताडयेत् । अदुष्टो वाङ्मनःकार्यैः सा धमा परिकीर्तिता’ एता उच्यताः स्त्रियोऽहं,
यासामाभासमात्रसम्बन्धेन लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । बृहत्साम नाम
मासां प्रधानं साम । गायत्री छन्दोविशिष्टानामृचां गायन्यृगहम् । कुसुमाकरो वसन्तर्तुः ॥ ३५ ॥

८ वं. प्र. गि — मृत्युरिति । संहारकार्णा मध्ये सर्व
संहारको मृत्युहम् । भविष्यतामुद्गुभ्रपतासिष्योग्यानां सम्बन्धी
वज्रवत्करोऽहम् । कीर्तिः द्यातिः, श्री सम्पत्तिः, वाक्स-
रस्वती, स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः, मेधा अनेकप्रत्या-
र्थधारणाशक्तिः, धृतिः क्षुत्पिपासादिसहनशक्तिः, धमा
‘आमृष्टोऽभिहवो वाऽपि नाक्रोशेन च ताडयेत्’ । अदुष्टो
वाङ्मनःकार्यैः सा धमा परिकीर्तिता’ इत्युपा । एता
कीर्त्यादयो धर्मपन्थो देवता सर्वलोकमातरः पुराणे प्रसिद्धाः
यासामाभासमात्रेणापि लोकः अध्ययतामेति ता इमा नारीणा
मध्ये मद्भिभूतय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । ‘गीतियु
सामाख्या’ [पृ. मी. २११/३६] इति जैमिनिसूत्रेण
लक्षितानि ऋगाष्टगीतिविशेषरूपाणि सामानि । तेषां मध्ये
बृहत्पादकं साम ‘त्वामिद्धि हवामहे’ [अक्षरं. ४/१२११]
इत्यस्यामृचि गीयमानमतिरात्रे पृष्टस्तोत्रमिन्द्रपादकत्वात्

“अपरिमितं बृहत्” [मै. उ. ४/३] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठम्,
तन्मम विभूतिः । छन्दसां मध्ये गायन्यहम्, द्वित्रिज्योतुतया
सोमाहरणेन च तस्याऽछन्दोमतरापेक्षयाधिरात् । तस्याः
सोमहरणं च यजुस्संहितायाम् ‘कहुध वै सुपर्णा च’ इत्या-
दिना बह्वचनान्धने च “सोमी वै राजा गन्धर्वोऽघासीत्”
इत्यादिना प्रपञ्चितम् । मासानां द्वादशानां मध्ये नातिशीता-
तपश्चैनं नानाविधोपधिषाकमरितस्तेन च सुखहेतुत्वात्, ‘कोद-
ण्डरथे सवितरि प्रत्यूषे कमलापते । सहस्रवापिकी एषा
दिनेनैकेन लभ्यते ॥’ ‘हेमन्ते प्रथमे मासि नन्वग्रजहमा-
रिकाः’ [भाग. १/०१२११] इत्यादिश्रवणाच्च श्रेष्ठो मार्ग-
शीर्षोऽहम् । ऋतूनां पर्णानां मध्ये सुगन्धर्वसर्वकुसुमरमणीय-
त्वान् “वसन्ते ब्राह्मणध्वजमर्षतः” “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निना-
दधीत” [] इत्यादिश्रुतेश्च श्रेष्ठः कुसुमाकरो वस-
न्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

९ व० त० दी० — मृत्युरिति स्वप्नम् । भगवद्गीयविशेषिजनान् सर्वान् संहरति तथाभूतो मृत्युर्मद्विभूतिः ।
एवमुद्गोऽपि । नारीणां मध्ये कीर्त्यादयः सप्ताहम् । अथवा कीर्तिर्वैद्यमानुपत्री मद्भिभूतिः । तत्र श्रीश्चाहम् ।
वाक्सरस्वतीयमवताररूपा चाहं, श्रीपरिचारिका वा निर्दिष्टा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । “त्वामिद्धि हवामहे”
[अक्षरं. ४/१२११] इत्यस्या अमृचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरस्येन स्मृत्यत इति श्रेष्ठं दृश्यते ।
छन्दसां वेदमन्त्राणां वा मध्ये गायत्री मे विभूतिः, मन्वरूपप्रतिपादकत्वाद्गवत्सर्वैकैश्चिन्तनीया । मासानां मध्ये
मार्गशीर्षोऽहं कुमारिकाफामभूषणकालत्वात् भोगयोग्यत्वाच्च मे विभूतिः । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहं
‘वसन्तोऽग्नीनादधीत’ [] इति अग्नी प्राशस्त्यत्वाच्चन्द्रेणपि प्रमोदपादकत्वाद्दृढावनाविरतवृत्ति-
त्वाच्च मे विभूतिः ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त — मृत्युरिति । संहारिणां मध्ये सर्व-
संहारकोऽहम् । च पुन मृत्युरपि । भविष्यतां तिस्रिषाणां
प्राणिनां पदार्थानां उद्गोऽभ्युदयः माग्यरूपोऽहम् । कीर्ति-
रिति । कीर्तिः धर्मस्य श्री, श्रीः लक्ष्मी, वाक् सरस्वती
धोभागवतादिरूपा, स्मृतिर्मगजस्मरणशक्तिः, मेधा बुद्धिः
भगवद्गीयकनिष्ठा, धृतिः आपःसु धर्मकनिष्ठा, धमा सर्वा-
तिथ्यसहनरूपा, नारीणां मध्ये एता मद्भिभूतिरूपा ॥ ३४ ॥
साक्षां सामकृचां मध्ये बृहत्साम मद्भिभूतिरित्यर्थः ।
छन्दसां मध्ये गायत्री मद्भिभूतिः । सामानां मध्ये मार्गशीर्षो-
ऽहम् । ऋतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽहम् ॥ ३५ ॥

११ नी० मा० दी० — संहारः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां भाविकल्पयानामुद्गव ऐश्वर्योत्कर्षो-
ऽहम् । कीर्त्यादिसप्तमप्यहं, यासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थतामुद्धिर्वचति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम “त्वामिद्धि
हवामहे” [अक्षरं. ४/१२११ गजुस्सं. २/७३०] इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृष्टस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवस्य
तत् सामा मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्वित्रिज्योतुतयात्सोमादरणाच्च श्रेष्ठोऽहमस्मि । कुसुमाकरो
वसन्तः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ आ. भा.— द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलयस्व कर्तृणामस्मि । तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतृणाम् । व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं स्वतःसखः । पाण्डवानां धनञ्जयस्त्वमेव । मननशीलानां मुनीनां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां कान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

२ आ. भा. व्या.— द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणं सत्त्वोपादेशेन पराभिप्रेतं मित्रता स्वाभिप्रेतं वा सम्पादयतामि-
त्याह— छलयत्येति । तेजोऽप्रतिहताहा, उत्कर्षो जयः, व्यन

सायः फलेहेतुरयम्, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्ये सत्त्वम् ॥ ३६ ॥
उशना शुकः, कविशब्दोऽन यौगिकः, न लङ्, दौन
कृत्यात् ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— छलं कुर्यातां छलास्पदेष्वक्षदिलक्षणं द्यूतमहम् । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनां व्यवसायोऽस्मि । सत्त्ववतां सत्त्वं महामनस्त्वम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवश्चतुस्त्वमत्र विभूतिः, अर्थान्तराभावादेव । पाण्डवानां धनञ्जयोऽर्जुनोऽहम् । मुनयो मननेनार्थयाथात्म्यदर्शिनाः, तेषां व्यासोऽहम्, कवयो विपश्चितः ॥ ३७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'छलयताम्' इत्यत्र 'तत्करोति' इति मित्रिणिभिप्रायेण छलं कुर्यातामित्युक्तम् । अक्षरञ्जारादिमा-
त्रेण जयपराजयारोवादिह च्छलः कषवाचोयुक्तिरित्यभिप्रायेण अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । 'तेजस्तेजस्विनाम्' इत्यादिवत्

'दीन्यतां द्यूतमहम्' इत्यत्रभिधानात् 'छलयताम्' इति छलकरण
मात्रवचनात् छलद्वयान्तरेणैव कदाचिदयम् शदायसद्वित-
त्रादिभ्यो द्यूतस्यातिशयितत्वे विवक्षितमित्यभिप्रायेण छला-
स्पदेष्वित्युक्तम् । वक्षनास्पदेष्वित्यर्थः । अक्षादीत्यादिशब्देन

१ 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (७।१०) इति सप्तमे तेजोरूपेण तेजस्विनामुत्कर्षावायकोऽहमित्युक्तम् । अत्र ॥ तस्य तेजः
श्चाथयोत्तमत्वप्रदत्वत्वं यदुत्तमत्वं, तत्रदोऽहमित्युक्तमिति भेद इति वर्णने ।

— अधिगीता ।

२ वृष्णीनाम् 'मयोः पुनरातं स्वाधीन्येणस्तस्य वंशभाक्' । वृष्णाद्वृष्णयः सर्वे मयोस्तु माववाः स्मृताः ॥ (६. पं. १।३।१५
प्र. पु. १।१२०९) इत्युक्तानां मध्ये वासुदेवो बहुदेवसुतः । ननु बाह्यकस्त्वेष बहुदेवसुतत्वस्यातिशयापायकस्याभावात् कथं
विभूतित्वम् इति चेत्, वासुदेवशब्दसामर्थ्येन 'तमहं बालमम्युज्जेषां चतुर्भुवं बालमदायुःप्रायम् । धीवत्सलम् गच्छोमि-
क्षुं पीताम्बरं सान्द्रपयोदत्तममम् ॥ महार्हवैद्यं विरीटुण्डलस्त्रिणा परिष्कृतं हलकृतं तलम् । उद्गमकायप्रदं कङ्कणादिभिर्नि-
रीक्ष्यमानं बहुदेव देवत' (भाग १०।३।१०-१०) इत्यादिनोपवर्णितत्वात्मानुषत्वे भगवद्विर्भावमवश्योपस्थापनादेवेति केचित् ।
धनञ्जयः— 'यतो धारयते चेदमेतस्मात् कारणद्वयम् ।' (म. भा. १।११।४१२) इत्युक्तं धनम्, 'राष्ट्राणि द्वे धनानि ।
(६. भा. ८।५।३) इति द्वेते राष्ट्रानि तत्र जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । 'संज्ञायाम् भूतृणि—' (अथा. ३।१।१६) इत्यादिना वचुः ।
'सर्वाभ्यपद' इत्यादिना वित्तमात्राय केवलम् । मध्य धनस्य मिश्रमि तेनाहुर्वा धनञ्जयम् ॥' (म. भा. ४।४।४।१३) इति
स्वयमेव निदत्तनामा भगवदंश एव । 'बहुदेवमुतस्त्वेको वासुदेव इति द्यूत । देदो भविष्यति हरेर्द्वितीयः पाण्डुनन्दनः ॥
(यो. वा. नि. प्र. पु. १०।२८) इत्यादि वर्णनात् । उक्तं च पूर्वमपि भगवतैव— 'अनन्य. पार्थ । मत्तत्त्वे त्वत्थाई तथैव च ।
नावयोरन्तरं शक्यं जेतिर्दुं भरतर्षभ ॥' (म. भा. ३।१।२।४७) इति । अन्ताराक्षसंवादे— 'एवं तु भागवतोऽप्यहम्' (भाग.
१।१।१९।२९) इति वत्, पाण्डवानां गवानहमिति वक्तव्ये साट्स्फ्येनोक्तिर्वचनस्य प्रयोगश्च राष्ट्रानां धनानां च जेतृत्वमेव तव हिम्नो
भारः, वेदान्तान्तरं दृश्यदीर्घ्यम्, अतस्तत्त्वत्वा प्रकृति प्रतिपद्यसेति भगवतो निष्कृष्टमात्रतमभिव्यक्तम् । तथा च— 'हिम्नं
गा रम नमः पारि । नेतस्वयुरगते ॥' (१।३) इत्युक्तमप्युपादातेति सद्यःपथीभिर्विभावनीयम् ॥ कल्यान्तरेपुत्रप्राप्त्यपेक्षया
अत्रैवत्येव किन्तुत्येव दर्शयितुं परोक्षेण निर्देश इति वा बोध्यम् ॥

— अधिगीता ।

सजीवनिर्जिवमस्तत्तुल्यवैश्वर्यम् । यद्वा निर्जीवमानप्रदणाय
अक्षादिलक्षणमित्युक्तम् । तस्य चातिशयितत्त्वमनायासेन
धर्माविरोधेनान्युपगमादेव समस्तभरणपदे-शक्यत्वात् । तेज-
स्विसत्त्ववत्तत्त्वयोः पूर्वात्तरयोस्तेजस्तत्त्वस्यामवदत्त्वात्तत्र
जयव्यवसायशब्दयोरन्ययानौचित्यात्तदुक्तौ जेतुम्यवसायि
इन्दौ पूर्वापत्त्यवयवार्थाक्षिप्तावित्यभिप्रायेण जेतृणां व्यय-
स्सायिनामिति कोऽपि । 'इत्याद्युच्यवसायेषु सत्त्वमहो तु
जन्तुषु' [अमर ३।३।२१२] इत्यादिभिः सत्त्ववत्त्वस्याने-
कार्षिद्वैक्यवसायस्य कोऽप्यस्यात्यवच्छेदप्रसिद्धनुरोधेनार्थ-
विशेषं दर्शयति सत्त्व महाममस्त्यमिति । एतेन पराभिभव-
स्यामप्यवित्त्वगुणेत्यसौऽपि सत्त्वस्यात्र चेद उक्तम् ॥ ३६ ॥

'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि' इत्यादि रामवत्साक्षात्स्वा-
वतारत्वादाह वसुदेवमनुज्यमम्र विभूतिरिति । अयान्-
न्तराभावादेवेत्येवकारेण रामप्रसङ्गे हेतोः । प्रागेवोक्तस्य
सूचितम् । ननु वसुदेवसुतत्वमिति कथं विभूतिः ; नहि
सुतत्वमात्रेणैतद्विषयः, अतिप्रसङ्गात् ; नच वसुदेवस्यपितृ-
विशेषसुतत्वेन, तस्याप्यनेकसाधारणत्वेन निर्धारणयोगात्,
नच वासुदेवस्यप्रसिद्धिमात्रेण, साधन्याप्रत्यय अतिशय प्रत्यय-
योजकत्वात् ; नचैव वसुदेवसुतत्वमुपदेश्यम्, अर्जुनस्य मग्नति-
प्राप्तावादेव, अतः साक्षादवतारत्वं नोचितम् ; अत एव 'वृष्णी-
नामहमस्मि' इति नोक्तमित्यनेनोच्यते-वासुदेवशब्दोऽत्र रूपणया
वसुदेववृद्धे चतुर्भुजताडनारप्रवृत्ति अतिमानुषगुणविप्रहरान-
मादित्वप्रमाणोपात्तं प्रसिद्धमतिशय उच्यते । तस्य चार्जुन प्रत्य-

भिपान दृष्टान्तार्थम् । सर्वनाम्नो गुणमदस्मच्छब्दादपि साक्षात्प्रा-
प्तोऽप्यन्तःश्रुतत्वादिति तद्विशयोऽत्र विवक्षितः । धर्मे युधिष्ठिरस्य
सर्वातिशयित्वात्, बले च भीमसेनस्य, आभिषेक्यादपि च
मद्रीयुजयोः । 'अर्जुन' इति प्रसिद्धनामधेयेन विदादीकरणम् ।
तेन स्वाभिमुख्यमर्जुनं प्रति त्वमिति निर्देशमाभावात् किं धनज-
यास्योऽन्य इति शङ्कान्युदासः । नह्यत्र पारोक्ष्यप्रसङ्गः, अपरी-
क्षास्यैव सर्वस्यात्र सर्वदेशिना वचनादिति । नक्षत्रं द्युष्टविरो-
धादतोन्द्रियार्थेदक्षित्वम् ; तत्र प्रायशः प्रागेवोक्तम् ; अतो
'मुनीनां' इत्यनेन तदतिरिक्तो निर्वचनप्रसङ्गः "एतमेव विदित्वा
मुनिभवेति" [] इति धृत्यनुसाराण विवक्षित इत्य-
भिप्रायेणाह मुनयो मननेनात्मयाथातम्यदर्शिन इति ।
तथाविषय भगवतो व्यासस्यातिशयस्तद्वैक्यैव सिद्धः
'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेक मुनिव्रतं
ध्येयो नारायणः सदा' [भा. पु. पू. पं. २२।११] इत्या-
दिभिः ; 'तरोविशिष्टादपि नै वसिष्ठानुनिष्ठमात् । मन्ये
श्रेष्ठतमं त्वाच रहस्यज्ञानरेश्नात्' इति च । अयमपि कबिद्वि-
नवावतारो गण्यते 'वेदविद्वयवान् कवी पातालराज्येन प्रभु'
इति । कवीनामिति न निरन्तरं विवक्षितम्, तथा सति
कालोक्तिप्रवृत्ते सर्वातिशयित्वात् ; अतः क्रान्तदर्शी कविरिति
विश्वविद्वत् इत्यभिप्रायेणाह कथयो विषयश्चित इति । उद्यमसो
विषयिषु वैलक्षण्यं नीतिनिपुणत्वादिति । प्रतिज्ञं हेतुत्वं
'न कश्चिदोपनयत पुमानन्यत्र भार्ययात् । शपथमप्रतिषेधस्तु
शुद्धित्वमन्वयतिष्ठते' इत्यादिपु ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३६ ॥ आच्छादयति सर्वं वामयति इमति चेति सर्वत्र वासुदेनः । देव-
शब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्— 'छादयामि जगद्विधं श्रुत्वा सर्वं इमांशुभिः । सर्वशताधिनामथ वासुदेवस्ततो-
ऽस्म्यहम्' इति मोक्षधर्मं । विशिष्टः सर्वस्मादा ममन्तात्म एवेति व्यामः । तथा चाग्निवेद्यशाराधाम्
'मन्यामो धीति तमषु वे निः मोऽवस्तात्म उत्तरतः म पश्चात् पूर्वस्मात्म दक्षिणतः म उत्तरत इति' इति
'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं द्रव्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्विद्विद्य तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति च ॥ ३७ ॥

६ अ. प्र. श्री.— ॥ ३६ ॥ 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि'
इति वासुदेववर्तव्यं व्यापिक्रीडोपाच्छादनात् साक्षादाह—आच्छा-
दयतीति । 'वस आच्छादय' [भा. पा. १।१३] इत्यत उक्तं ।
वासयति सर्वमिति वर्तते । 'वस निवास' [भा. पा. १।
१०।१०] इत्यतोऽप्यन्तादुप-वर्तते चेति केवलानुदेव वा । ततः
विमार्गतां वासुदेवशब्दस्य ? इत्यत आह—देव्येति । तथाहि
देवशब्दार्थमिदं ततः वक्ष्यामः । विश्वं समस्तं भूत्वा प्राप्य
'मू प्राप्ताकामनेपदी' [भा. पा. १०।११] इति वचनात् सर्वं
भूताधिपत्येति तत्पुण्यो बहुवीक्ष्य । अत्रापि देवशब्दार्थो

प्रायः । 'मुनीनामप्यहं व्यास' इति व्यासवर्तव्यं व्यासदे-
विशिष्ट इति । सर्वमन्विष्ट इति विशदार्थः । आह वसु-
वादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । स इत्यस्य एवेति ।
'स गतो' [भा. पा. १।८६०] 'स्युष्ट गतो' [भा. पा.
१।१००८] इत्यतो वा हे रूपमेतत्, न तु तदः व्याप-
मित्याद्यनुपपत्तेः । समन्ताद्गतः सर्वगत इत्यर्थः, स व्यासः ।
कुत ? कीति हेतोः । कोऽप्ये तत्रोऽर्थो हि विशदः
अतत उपरिष्टात् यच्च किञ्चिदिति भगवतः सर्वगत-व-
प्रमाणम् ॥ ३७ ॥

७ ह. पै. भा.— वृत्तमिति । छल्यतां छन्नगतीनां धृतमस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यनमायिनां
व्यनमायोऽस्मि । मत्प्रवर्ता मात्तिकानां मत्प्रमहमस्मि ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि ।
मुनीनां मननशीलानां सकलपदार्थतत्त्वज्ञानिनाम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनानाम् ॥ ३७ ॥

८ वें प्र गे — द्यूतमिति । छलयतां वज्रयतां सम्बन्धि
 मूलमक्षदिवेनानि सयः सधैर्यापहाकारणमहमस्मि । तेज-
 स्थिनां प्रतापवतां सम्बन्धि तेजः प्रतापोद्भूय । तथा
 जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिना व्यवसायः वरैरक्रान्तिको-
 धनरूपोऽस्मि । सश्वयतां सम्बन्धि सत्त्वं ज्ञानसुखादिरूपं
 स्वत्वकार्यमहमस्मि ॥ ३६ ॥ साक्षादधिपरस्यापि विमूढिषु

परिगणनं तद्वेषणापि प्यानार्थमिति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीना
राज्ञां मध्ये वसुदेवपुत्रस्त्वनुपदेष्टाऽयमेवादमस्मि । पाण्डवानां
धनं जयस्यमेवादस्मि । सुनीनां वैश्यामनशीलानां मध्ये
प्यातोऽहम् । कर्वीनां क्रान्तदर्शिनां सुदमदृष्टाश्चरानां कवि
युक् ॥ ३७ ॥

९ व० त० वी०—सूतमिति । छलयतां सम्बन्धि धर्मयुतं छत्रमहम् ; यथा युधिष्ठिरे भगवत्सेवोपयोगि
क्रीडासाधनेष्वक्षलक्षणेण युतं वा भगवद्विभूति । तत्र च तेजस्विना मध्येऽहङ्काररूपं तेजो मद्रिभूति । दासोऽस्ममि
वा भागवतं वा तत् तत्र जयोऽपि चाहं, रुमीकालिङ्गप्रसङ्गऽङ्गोष्ठया [भाग १०] बलमत्रनिष्ठः सत्यबागुदितो
जयो मे विभूतिः । मन्वोऽपि तथा भावनीय व्यपसाय इत्यादि ॥ ३६ ॥ यदुत्पत्ति स्वस्य विभूतिव्याप्ति
माह—वृष्णीनामिति । यादवाना मध्ये वासुदेवत्वधर्ममयो भगवान् चिन्त्योऽहं (जातोऽहम्) । तेन वासुदेवो
म पुत्रोत्तमस्य विभूतिः । व्यवसायिना फलाव्यभिचार्युद्यमविभूतिर्वसुदेवगृहे जातो धर्ममयोऽहमन्यत्र केवल
इत्यभिमुक्तपादा । यद्वा वसुदेवसुतो यो बलमद्रः स मे विभूतिरिति सोऽहम् । पाण्डवाना पत्न्याना मध्ये ह ।
त्वहमेव, नरो हि ताम नारायणाक्ष प्रसिद्ध । मुनीना मत्तनशीलाना वेदार्थमननशीलाना मध्ये कृष्णदेवायतो
ऽहम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

१० पु. अ त.— दूतमिति । छल्यता वक्ष्यकानां मध्ये
 भूतमस्मि, येन कीदृशान्नादिप्रमर्शनादेन मोक्षितो जानन्नपि
 वक्षति । तेजस्विना प्रभायतां मध्ये तेज प्रभा अहमस्मि ।
 जयतां मध्ये जयोऽस्मि । श्वसायिनाश्वयमवता निश्वयवता
 वा श्वरसाय उद्यम निश्वयो दाऽस्मि । सश्वयता सात्ति-
 कानां मध्ये सश्वमहम् ॥ १६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीना

यादवानां सर्वेषां मध्ये ऋदये वासुरेव सर्वमोक्षदाताः क्रीडार्थं
 अंगरेडिमि, सर्वे यादवा भद्रिभूतिरूपा इत्यर्थः । पाण्डवानां
 मध्ये धनञ्जयस्त्वमेवादिमि । कुन्तीनां प्रहममननवीक्षता मया
 व्यास इत्यादिपाशोऽदिमि । कवीनां निद्रुहस्वरादभद्रशिना
 मध्ये उग्रना कविः शुभोऽदिमि ॥ ३७ ॥

११ नी० भा० दी०—व्यवसायो निश्चयः, उद्यमो वा ॥ ३६ ॥ वृष्णीना यादवानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवाग्निं गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ! ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा — दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणाभस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरसि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापीति । यच्चापि सर्वश्रुतानां धीर्जं प्ररोहकारणं, तदहमर्जुन ! अकल्पोपसंहारार्थं विश्रुतिसङ्केपमाह न तदस्ति श्रुतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेत् । मयाऽप्रकृष्टे परित्यक्तं निरालम्बं शून्यं हि वत्स्यात्, अतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

२ आ. दार्. दया — अद्वान्तानुत्पत्त्यान्वि प्रवर्तयता
 दादोऽहं, उत्पत्त्यप्रवृत्तौ निप्रदहेतुरित्यर्थः । नीतिन्यायो धर्मस्य
 जगोपायस्य प्रकाशः । मौनं वाक्यमत्यन्तसूक्ष्मा वा चतुर्भाष्य
 प्रवृत्तिः । श्रवणादिद्वारा परिपक्वमाधिष्ठान्य सम्यग्ज्ञानं
 न ननु ॥ २८ ॥

जायम्यानाप्रतिविम्बितं चेतन्यं बीजम्, किमिति स्थानं
जन्मं वा स्वदतिरेवेण न भवति ? तत्राऽऽह—मयेति
तत्स्थानि स्वरूपेण सत्त्वमागद्युक्ते—शून्यं हति । आ-
रम्भोऽप्यर्थादित्यर्थः । मयेव सयिदानन्दस्वरूपेण तन्म-
यिदेरित्यतदवगम्यार्थः ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— नियमातिक्रमणे दण्डं कुर्वतां दण्डोद्भूतम् । विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरस्मि ।
गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मि । ज्ञानवतां ज्ञानं चाहम् ॥ ३८ ॥ सर्वभूतानां सर्वावस्थाव-
स्थितानां तत्तदवस्थावीजभूतं प्रतीयमानमप्रतीयमानं च यत्, तदहमेव । चराचरं सर्वभूतजातं मया
आत्मतयाऽवस्थितेन विना यत्स्यात्, न तदस्ति; 'अहमात्मा गुडाकश्च ! सर्वभूताशयस्थितः'
[१०।२०] इति प्रक्रमात्; 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' इत्यत्राप्यात्मतयाऽवस्था-
नमेव विवक्षितम् । सर्वं वस्तुजातं सर्वावस्थं मया आत्मभूतेन युक्तं स्यादित्यर्थः । अनेन सर्वस्यास्य
सामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतयाऽवस्थितरेख हेतुरिति प्रकटयति ॥ ३९ ॥

४ घे. ता. चं.— नियमातिक्रमणे इति कण्डयोऽन्वय-
कथनम्, अदण्डविषयदण्डस्याभिप्रायेण न कर्तव्यत्वात् । नीति-
रस्मि नीतिमतामिति वक्तव्यम्, जिगीषुनामित्यनेन ॥ कौटिल्यो-
ऽन्वय इत्यत्राह— विजिगीषूणां जयोपायभूता नीतिरिति
बुद्ध्यापारविर्णो विवक्षितः । लोकविवेकस्य वाच्यमन-
वस्थस्य मौनस्य गुह्यत्वाभावात् निर्वाणमुच्यते; मौनस्य तस्या-
त्मविद्याविषयत्वे तु प्रसिद्धिरिति स्यात्; नच गुह्यमर्थं
मौनस्य, येन 'मात्रे सारवधत्वात्' [१०।३६] इतिवत्यादि-
त्यत्राह— गुह्यानां सम्बन्धिषु गोपनेषु मौनमस्मोभि ।
गुह्यानां गोपनीयत्वं मौनस्य चापद्रुक्त्वमवश्यादपि गोपनी-
यत्वं सम्प्रतिपन्नम्; तत्रात्र सम्बन्धमात्रे यत्रौ गोप्यगोप-
कभावव्यतिरेके विधानात् । 'भूतानामस्मि चेना' [१०।२०]
इति चैतन्मयास्य पूर्वमुक्तत्वात् 'ज्ञानं ज्ञानवताम्' इति
पुनराधीनविधानि शयितज्ञानविशेषोऽभिमतः, 'तज्ज्ञानमज्ञानमज्ञा-
नस्य दुष्कम्' (तज्ज्ञानमेवाह तपोऽन्यत्वं) [वि. ५. ५।१।८०]
इतिवत् ॥ ३८ ॥ 'सर्वभूतानां बीजम्' इति न प्रमादित-
मात्रमुच्यते, सत्यं साक्षात्त्वमभूतबीजत्वाभावात्; नापि बीजा-
दिव्यत्वे बीजं, तस्य सर्वभूतसम्पत्कृतीतु जडमेव न च यत्;
तत्राविशेषेण तत्तत्कार्यावस्थित्यपेक्षया तत्तत्कारणावस्थो-
पादानव्यमानमिह विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह सर्वोपस्थिति ।
एतेन प्राकृतैवेति वक्तव्यमिति; 'अहमादिषु' [१०।२०]
इत्यादिनोक्तत्वादिह नित्यसृष्टिहेतुभूततत्तदवस्थोपातीकत्वेन तदे-
तुल्यमपि प्रदर्शितम् । 'यथापि' इत्यनेनाभिप्रेतमाह प्रतीय-
मानमप्रतीयमानं चेति । अप्रतीयमानमनुमानादिवैच-
मित्यर्थः । 'न तदस्ति' इत्यादौ स्वव्यतिरेकावस्थादिविधि-
परत्वमनुमानादया विनाभावव्यतिरेकः । उपक्रमविरोधपुनराहारे
नोदेतुल्यमित्यभिप्रायेणाह भूतजातमिति । आत्मतयाऽवस्थि-
तेन अविनाभावमुपाययति अहमात्मेति । व्यतिरेकीक-
रितमन्यव्यतिरेके रङ्गयति सर्वमिति । उपक्रमोपसंहारयो-
रविनाभावकथनस्य भगवदभिप्रेतं प्रयोजनमाह अनेनेति ।
कथनकथनव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमपि तदाश्रयव्य-
स्य भगवच्छरीरत्वादिति श्रानेक प्रयत्नितमस्माभिः ॥ ३९ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ३८ ॥ मया विना यद्वत् स्यात् तत्रास्ति । विभ्वरूप ! अनन्तगतं !
अनन्तभाग ! अनन्तग ! अनन्त ! अनादे ! इत्यादि मौल्यर्थं [म. भा. शां. अ. ३३८] ॥ ३९ ॥

६ ज. प्र. श्री.— ॥ ३८ ॥ 'न तदस्ति विना' इत्यत्र
पदानां व्यवहितत्वादन्यदमाह— मयेति । भगवतोऽनन्त रूपः
सर्वव्यापकव्यतिरेके प्रमाणमाह— विभ्वेति । विभ्वं रूपं प्रतिमा
यन्मासौ विषयः । अनन्तानां गतिराशयोऽनन्तगतिः । अ-
नन्ता माया अवतारा यस्यावावन्तमागः । अनन्तान्तराश्यान्
गदः अनन्तगः । अनन्त कालपरिच्छिन्न ॥ ३९ ॥

७ ह. पं. भा.— दण्ड इति । दमयितृणां सम्बन्धी दण्डोऽस्मि, अदान्तानां दमनकारणम् ।
जिगीषुतां जिगीषूणां नीतिरस्मि । नीतिः पाद्वृण्यम् । गुह्यानां गोप्यानां गुप्तिहेतुमौनमस्मि ॥ ३८ ॥
यद्यापीति । वीजं प्रगोदकाणम् । न तदिति मद्भेषमाह । मया विना यन्मायाचराचरं चमचमं वा न
तदस्ति ॥ ३९ ॥

८ घे. प्र. मि — दण्ड इति । नियमातिक्रमे दमयतां
दण्डयतां मयाऽस्मि दण्डोऽस्मि । जिगीषुतां जेतुमिच्छतां जयो-
पायभूता नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनेहेतुना मौनमवचनमस्मि ।
न हि त्वन्नी रिपवस्याभिप्रायः केन विद्यायने । तद्वदज्ञानवतां
सम्बन्धि ज्ञानमस्मि ॥ ३८ ॥

९ म् 'आदिपानामहं विदुः' [१०।२१]
इत्याश्रये 'ज्ञानं ज्ञानवतामहम्' [१०।३८] इत्यन्तानां
गी. श्रि. ३३

सामानाधिकरण्यनिर्देशानामर्थं दत्तेपति— यद्यापीति । सर्वेषां
चराचराण्यमकारणं भूतानां यदांनं प्ररोहकारणवृत्तितिर्याने
व्य, नद्वेदेव । अतो मया विना यन्मायाऽवति चरमचरं वा
भूतं वस्तु, नवस्थेयं । अतः सर्वस्य प्रपञ्चस्य मयाकार्येन
मयनिर्गमेन प्रपञ्चव्याप्यतायेदं प्रमेयानि सामानाधिकरण्यानि
भातः । एवं 'अहमात्मा गुडाकश्च !' इति प्रस्तुत
'अहमादिषु सर्वेषां च भूतानामन्ता दव च' [१०।२०]

४ वे. ता. चं.— निरक्षेपवचनं प्रत्ययता प्रागुच्यते
स्मारयति—‘नान्तोऽस्ति’ इति । दिव्यशब्देन देशविशेषमिति
त्वादिष्विदृश्यां पूर्वमनियतदेशवर्तिनामदिव्यानां प्रपञ्चनं । च-
ध्यतेत्यत उक्तं कल्याणोनामिति । ‘विभूतीरात्मन शुभा’
[१०।१९] इति श्रुतत्वात् । चक्षुःशब्देन एव देशतः प्रयोजकादौ
विभूत्युद्धारणेत्यर्थः । तदभिप्रायणाह केचित्पुण्यमिति
सङ्केपत इति ॥ ४० ॥ ‘प्राधान्यतः’ [१०।१९] इत्युपक्रम्य
प्रपञ्चवर्धमानुक्तानामवदयवर्तकप्रधानविभूतीनां सद्ब्रह्मभि-
प्रायेणोपमहरति ‘यत्न’ इति कोकेन । विभूतिशब्दस्य
प्राक्प्रगल्भमर्थमनुसन्धायोक्तं इति यत्सम्पन्नमिति । सत्त्वं
दान्दोऽनं जन्तुपर । वीर्याभिप्रायव्यञ्जनाय जातशब्दः ।
विभूतिमच्छीमच्छब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारति कान्तिमदिति ।
मियन्तव्यविशेषविशुद्ध्या वा गोपलीयद-व्यायात्पौनरुपपरिहार

इत्यभिप्रायेणाह धनधान्यसमृद्धयेति । कर्मिणामुत्पत्त्य-
त्तादिषामान्यविवक्षायां वितरपाठ्येयव्याप्तः । विविधमहा-
कल्याणेति । ऊर्ध्वशब्दो धनीनत्वेन तत्तादृशीत्वरूपः ।
विभूतिपदित्यादि वलादिमतां प्रदर्शनम् । ‘मम तजोऽ-
सम्पन्नम्’ इत्युक्तं विपद्गततजोऽव्यक्तेशोपादानं प्रतीकमिति
तमिरामाय प्रकृतौपयिकं तेजस्यस्यार्थमाह तेज पराभि-
मनसामव्यमिति । कोऽयमनाभिभवो नाम तजः
वशमशसद्भावः ? इत्याह ममेति । अचिन्त्यशक्तेश्वर-
चित्तायोग्याशानिर्गम्याय ममेत्यस्याभिप्रायो विवृतः । न
सर्वगोचरत्वाभावात्स्वावपिपत्तनः प्रादिसिद्धिः । यथा ईशानो
लिनश्चन्द्रमास्तस्य तुल्येणप्रादिकं वेगलेसामात्रमवम्, तद्वैवेति
भावः । तेजोऽंशं सम्भवो यस्य तजोऽंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमदिति निस्तरः । निष्पन्नादीनि तत्स्वरूपाण्येव ।
अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च वैद्विखिलेषु—‘विशेषका स्त्रेन्येन्द्रदेवा राजन्याद्या अंशयुतान्यनीति ।
कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामरूपिलयज्ञप्रमुखाः स्वयं सः’ इति ॥ ‘स एतौ भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्त-
शयुतान्यनीतिः’ इति गौतमखिलेषु । ‘रूपयो मनसो देवा मनुष्या महौजसः । कला’ सर्वे हेतव-
सप्रजापतयः स्मृताः ॥ एते स्वाशकलाः (चाशकलाः) पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्’ इति भागवत-
[१।३।२७, २८] रूप्यादीनशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन्स्वरूपत्वेनाह । तुशन्द एवार्थः । अन्यस्तु
विशेषो न इत्याप्यगतः । अशतं तत्राप्यगतम् ‘उद्धर्तात्मनः केशौ’ इति । मृदयन्तीति च
वहुवचनं चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तस्त्रियोच्यमाना इदा इति चित् ॥ ४१ ॥

६ अ. प्र. टी.— ॥ ४० ॥ ‘एष त्वेश’ [१०।४०] इत्येत-
च्छब्दोऽनुक्रान्तपरामर्शति प्रतीतिनिरासार्थमाह— यद्यदिति ।
वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थमेतच्छब्देन परामृश्यते । शृङ्गादिहृद्योत्तरपि
लम्पणोक्तैर्विस्तरत्वादिति भावः । विभूतिमहादिकं मम तेनो-
रूपेणाशेन सह भवतीत्युक्त्या विष्णवादीनामपि भगवदशुक्तत्वं
प्रतीयते । तेषामप्येतच्छब्दोपेतत्वात्तद्व्यवहारमाह विष्णवा-
दीनीति । तर्हि विधिपयमेतद्व्यवहारः ? इत्यत आह—अन्यानि
त्यति । इत एतत् । इत्यत आह—तथा चेति । विशेषका
गद्वान्तविहिताः । नैव्यं श्रुत्य । राजन्यप्रदमेन श्रुतीत्यादि
पुनरपि साक्षादवतारत्वंविशयोचितोचनार्थम् । कृष्णो घर्म-
सुरपि । रामो मायवोऽपि । अशयुक्तत्वेनोक्त्वा ‘कत्र
इत्येतेन कला इव कला, न स्वरूपत्वेन । ‘एते स्वाशकला’
इत्यनेन स्वरूपानुरूपं एव कत्र, न तु पूर्ववदुपचारेणेति ।
नन्वेते वराहाद्या परमपुण्यवर्णाः एव कृष्णस्त्वन्दी भगवान्
स्वयमिति प्रतीयते तत्कृत्युपव्याख्यानमन्यथा ? तुशन्द-
पतेरित्यत आह—तुशन्द इति । तत्तथायमर्थः—एत-

वराहाद्या पुंसः स्वाशकला । कोऽर्थः ? कृष्ण परमपुण्यो-
भगवान् स्वयमेवेति इति । इत एतत् । इति चेत्, वराहा-
धुरितिसंवादात् । अथान्तरस्य संवादाभावविरोधाह—अन्य-
स्तिप्रति । वराहादयोऽन्यथा कृष्णोऽशीत्येवमपि । इतोऽन्य-
विशयो न युक्त इत्याह—अशत्यमिति । तत्रापि कृष्णेऽपि
विश्राप्तिरन्यथा व्याख्याने कृष्णस्त्वैकस्यैव प्रकृतत्वात् । ‘कृष्ण-
रिष्वाकुलं लोकं मृदयन्ति युगे युगे’ [भाग १।३।२८]
इत्युत्तरवाक्ये बहुवचनं नोपपत्तिरिति याह—मृदयन्तीति ।
ननु बहुवचनं पूर्वोक्तवराहादिभिः सम्प्रत्ययत न कृष्णेनेति चेत्,
न, ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं इति भाव्यार्थेन व्यवहितत्वात् ।
व्यवहितस्यापि पुनः सन्निधानाय परामर्शोभावात् । इति
गत्यन्तरेऽपि याहारायोग्यात् । असन्निहितेनान्वयवशेभ्यः कान्य-
दशनादिति भावनाह—न हीति । किंचेति प्रकृतोपमेयोक्तम् ।
ननु सन्निधेरपि योग्यता बन्धतीति चेत्, एतत् । सन्निधि-
मनतिक्रम्य योग्यान्वयस्तु ॥ ४१ ॥

७ अ. प्र. भा.— नान्तोऽस्तीति ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तेनसोऽस्त्येतजोऽंशं म सम्पन्न-
कारणं यम्य तजोऽंशसम्पन्नम् ॥ ४१ ॥

८ अ. प्र. मि.— इत्थं प्राधान्येन कानिदिभूतीलम्ब्या-
प्राधान्येन तासामव्यवचनार्थं द्वापदप्राधान्यप्रपञ्चमहरति—

नात इति । उद्देशः सङ्गृह्यत । स्पष्टमयम् ॥ ४० ॥
विशरणो जातुसत्तास्यवदोनेऽपि विभूतिविस्तरे पुनः पुनः

स्कण्डमानमर्जुनमालक्ष्य सङ्गदेण तज्ज्ञानोपायं दर्शयति— बलादियुक्तं वा यथालब्धं प्राणिवस्तुमात्रम्, तत्तत् समैव यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीसद्गोशान्वितं ऊर्जितं तेजोऽंशेन प्रभावेकदेशेन सम्भूतं जानीहि ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी०— प्रहरणार्थमुपसंहरति— नान्तोऽस्तीति । एता दिव्या मे विभूतयः प्राधान्यतः उक्तास्ता अप्यनन्ता इति । एष तूद्देशतः प्रोक्तः— नाममात्रेण वस्तुसङ्कीर्तनमुद्देशः— तस्मात्सङ्क्षेपत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ पुनश्च साकाङ्क्षं प्रति कथञ्चित्सान्त्त्येन कथयन् सर्वसङ्गद्वार्थमाह— यद्यदिति । सत्त्वं चेतनाचेतनञ्च स्तुमात्रं श्रीमत् शोभादिमञ्च ऊर्जितं अन्नसमृद्धिमत् अतिशयितं वा तन्मम तेजोऽंशसम्भवं जडजीवान्तर्यामिण्येकैकांशप्राकट्यात् ममावित्य-योगशस्तेः सच्चिदानन्दैकदेशसम्भवं जानीहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त. — एवं विभूतियुक्तोपसंहरति— ज्ञान्तोऽस्तीति । मम स्वच्छन्दचारिणे दिव्यानां बीजात्मिकानां विभूतीनामन्तो नास्ति । एतत्तेति सम्पोषणं विभासार्थम् । नन्वन्ताभारं कथमेता एवोक्ता ? इत्याकाङ्क्षायामाह— एष इति । एष तूद्देशतः सङ्क्षेपतो विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः । प्रोक्तव्येनाभ्येताभ्यामज्ञानेऽप्यमामर्ष्ये योस्ति तम् ॥ ४० ॥ ननु मया सर्वस्वरूपज्ञानेन सर्वत्र स्वचिन्तनार्थं विभूतिविस्तारः पृष्टः, तस्यान्ताभावोक्त्या मया कुत्र कथं चिन्तनीयः ? इत्याकाङ्क्षायामाह— यद्यदिति । यत् यत् सर्वं वस्तुमात्रं विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीमत् सम्पत्तिपुक्तं ऊर्जितमेव केनापि प्रकारेणोक्तृत्वां प्राप्तं सम्णीयतरं वा तत्तदेवं मम तेजोऽंशसम्भवं ममानुभावसम्भूतं अवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— नान्तोऽस्तीति ब्रह्मस्य एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥ 'सर्वभूतानां बीजमहं' [३९] इत्युक्त्या स्वस्य सार्वभौम्येः सर्वं स्वविभूतिरित्युक्तमेव, तथापि तद्ब्रह्मणाशक्तं प्रति प्राह— यद्यदिति । यद्यत्सर्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीरक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशय-युक्तं तत्तत्सर्वं मम तेजसश्चिन्तकैराशसम्भवं अज्ञातसम्भूतं स्वमवाच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्गगनतो रूपमिति व्यापेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अगवतः सामस्येन व्यापकत्वम् ।

अथवा बहुनेतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ! ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयामिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगव-

द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— अथवेति । अथवा बहुनेतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन ! स्यात्मावशेषेण ? । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु, विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भानं हृदं कृत्वेदं कुन्त्रं जगदेकांशेनैकानयनेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः— "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" [क्रमः. ८।४।१७।३] इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपतिराजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः

कृतौ श्रीभगवद्गीतामाप्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— सर्वेषां भुगमन्त्रायावयवसो विभूतिमुक्त्या साक्षात्प्रदर्शय साहस्येन तामाह— अथवेति । पश्चान्तरपरिमर्षमथेत्युक्तम् । बहुधा विस्तीर्णैतेन ग्रन्थेन संज्ञातेन सावशेषेण एव साक्ष्यं न किञ्चिदप्यत्र स्यादित्याह— बहु-नेति । न हि विभूतिपुङ्गवो हातासु सर्वं ज्ञायते कासाविदेव

विभूतीनामुक्त्यादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशोनात्वास्तरेण सर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते ? तत्राऽऽह— अशेषत इति । विशेषतः स्तम्भानं विचार्य सर्वभूतस्वरूपेण सर्वभगवोपादानसाक्ष्यविक्रमेनैकपादेन हृदं जगदिष्टं स्थितोऽहमिति सम्बन्धः । तदेव धूर्तिप्रमाणदिति— तथा चेति । तदनेन भगवतो भावाविषा

विभूतीर्ध्वयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येय रूपं दर्शयित्वा “त्रिपादस्यामृतं दिवि” [ऋक्सं. ८।१।१७।३ यजुस्सं. ३।१।३ छ। उ. ३।१२।६] इति प्रपञ्चाधिकं निरूप्य इति श्रीमत्परमहंसपरिवाराजकार्यधीमच्छुद्धानन्दपुज्यपादशिष्यान्न्दज्ञानविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसंविदानन्दैकज्ञानस्तत्त्वद्वयोऽग्रे निर्धारित ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.—अथवेति । बहुनैतेनोच्यमानेन ज्ञानेन किं प्रयोजनम् ? इदं चिद्विदात्मकं कृतं जगत्कार्यावस्थं कारणावस्थं स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरूपसद्भावे स्थितौ प्रवृत्तिभेदे च यथा मत्सङ्कल्पं नातिवर्तते, तथा मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्याहम्बस्थितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण—‘यस्यायुतायुतांशो विश्वशक्तिरियं स्थिता’ [बि. पु. १।९।५२] इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—‘प्राधान्यवत्’ [१०।१२] इत्युपक्रान्तमुपसहृत्तम् ; अथ सङ्क्षेपादपि सङ्क्षेपेण प्रधानाप्रधानसमस्तविश्वसिद्धिप्रहमाह ‘अथवा’ इति श्लोकेन । उच्यमानेनेति एतच्छब्द उक्त्यवसानादित्युपर इति भावः । विभूतिपर्यवसानज्ञानरूपं प्रयोजनं न सिद्ध्यदित्यभिप्रायेणाह—किं प्रयोजनमिति । इदमित्यनेन तत्तत्प्रमाणप्रतिपत्तयेविशेषं सूचितमित्यभिप्रायेण चिद्विदात्मकमित्युक्तम् । कार्येत्यादिना कृत्स्नात्मनाभितेजविवरणम् । स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्याकारणवत्त्वयोर्वैयर्थ्याक्रममन्वयः । स्थूलं पेल्यादिना विष्टम्भनप्रयोजनकथनम् । अनित्येषु स्वरूपसद्भाव उत्पत्तिः ; नित्येषु त्वसद्यतिरेकः । नित्यानां स्वरूपमपि हि इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्देहिदनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतियु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवतो नित्येच्छासिद्धम् । इदं च प्रागेव प्रपञ्चितम् । अत्र स्वर्गपैकदेशावतारादित्याद्यव्युदासाय नियमनप्रकरणबलात् मम महिम्न इत्युक्तम् । अत्र महिमवाच्चेन प्रकृते नियमनसामर्थ्यमेव विवक्षितम् । अत एव ‘तेजोऽसम्भवम्’ इत्यनैकाग्र्यम् । एकशब्दोऽनातिशुद्धस्वरूप इत्यभिप्रायेणोक्तं अयुतायुतांशेति । स्तम्भनमत्र स्वैराशिविवरणम् ; स्ववशीकरणरूपमभिधानं वा । ‘एवाशेन’ इत्यत्र स्वोक्तमर्थं संवाद्यति यथोक्तमिति विश्वशक्तिविश्वमेव शक्तिः, तत्तत्कार्योपयुक्तविशेषयुतं विश्वमित्यर्थः । ‘तेजोऽसम्भवम्’ [१०।४१] इत्यनन्तरं अग्निधानात् ‘एकशेन’ इत्यस्याप्येव शब्दस्य तद्विषयवर्षमेव व्याज्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.—किमिति ? वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थं, न तूक्तनिष्फलत्वज्ञानाय । तथा सति नोच्येत । “अज्ञात्वेन सन्निवेशयुक्तं देवं वरं को विमुच्येत बन्धात्” इत्यग्रेदखिलेषु । त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति तवेति निरोपणम् । अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धर्थवात्र किञ्चिद्वदः । ‘रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ॥ तावुमौ यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? ’ इत्यादौ । प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात्सर्वत्र भगवदर्शनस्य । ‘यो मां पश्यति सर्वत्र’ [६।३०] इत्यादौ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ ज. प्र. टी.—‘अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन’ इति पूर्वोच्यस्तत्त्वज्ञानादेशात् तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह—किमिति । किमित्यमाशेषो वक्ष्यमाणसर्वव्यासस्तत्त्वज्ञानस्वोपरविषयतिपरिच्छिन्नप्रस्तुतस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञापनार्थमेव, ॥ सूक्ष्मविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम् । निष्फलत्वे तदुक्तित्वेयव्यापितिरित्यर्थः । ननु व्याप्तिज्ञानेनैव सुक्तिस्त्वन्माद्विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यात् ? इत्यत आह—अज्ञात्वेति । ‘प्रयतिरन्त्याद्यशक्तिः’ इत्यादिकं व्यानपेक्षयोक्तं ज्ञानापेक्षया तु धुनिरित्याविरोधः, अथवा विच्छिन्नाधिकारिविषयेयं धृतिः ।

ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव, ‘अन्याप्रति तु तदुक्तिः’ इति व्यवस्थाऽस्तु, तवेति विशेषणसामर्थ्यादित्यत आह—त्वं स्थितिः । अतो न तव विशेषज्ञानमात्रेणालमिति ज्ञापयितुमिति चेत् । विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वाभासोक्त्यवस्था कल्पकत्वमिति भावः । ननु किं ज्ञातेन न विमपीति शब्दादुक्तस्य ज्ञेयत्वे प्रतीते तदुक्तित्वेयव्यापिप्रसङ्गात् बाधकामिच्छता त्वक्तयोर्महाफलत्वाभावसादर्यादौग्या इत्योक्तस्याप्राधान्यप्रतीतावकाशद्वयमात्रस्य प्राधान्यप्रतीतिरित्युक्तम्, तत्र शीघ्रप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेत्, न, स्वोपपात्तादिति

भावेनाह—अन्येति । स्तुति प्रशस्तताज्ञापनम् । अर्थ प्रयो जनम् । स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानादयातिज्ञानस्य प्राधान्यं प्रमितं स्यात् । तदेव कुत ? इत्यत आह—प्राधान्य इति धीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थविरचितप्रमेयदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

७ ह. प. भा.—अयवेति । अयमा बहुनैतेनैमादिना किं ज्ञातेन तमार्जुन ! स्यात्सारशेषेण ? । शेषतस्त्वमिदं शृणु । अहमेकेन सूक्ष्माशेनेन कृत्स्नं जगद्विष्टम्य व्याप्य स्थित इति मन्तव्यम् ॥ ४२ ॥
इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पेशाचमाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

८ य द्र गि—अथवा किमेतेन परिच्छिन्नदर्शनेन शब्द व्याप्येति वा, अहमेव स्थित । न मयतिरिक्तं किञ्चिद्व्यपेण ? सर्वत्र सन्निभेव कुर्विवाह—अयवेति । इति, “ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” [अक्स. ८।४।१७।३ यजु. ३१।३] इति श्रुते ॥ ४२ ॥
पर्वति पक्षान्तो । बहुना रूपवद्व्याप्यज्ञातेन तव किं कार्यम् ? यजुस्त ३१।३ इति श्रुते ॥ ४२ ॥
स्मात् इदं सर्वं जगत् एकागेन एकदशमात्रेण विष्टम्याधि ।

इति श्रीभगवद्गीतायाम् कृतं सप्तानन्दगिर्याख्यानं भगवद्गीताव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

९ व० स० श्लो०—एव विभूतिप्रतिष्ठा योगे निपात्योत्तरहरति—अयवेति । अथवा बहुनैतेनोच्यमानेनेह ज्ञातन शेषेण तव किं ? अहं पुरुषोत्तमोऽविद्वद् एकशेनास्त्रमहिम्नाऽध्यात्मरूपेण कृत्स्नमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगद्विभूतं कार्यशरीरावस्थं स्थूल सूक्ष्म च विष्टम्य व्याप्य नियम्य च स्थितोऽस्मीति योगममैश्वर्यं प्राप्नोति । एतेन स्वस्यैकाशेन जगद्विष्टमभ्यकथनात् कृत्स्नप्रसक्तिरपि कारिता । तेन माहात्म्यं सूचितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१० पु स त—एव विभूत्यादिबहु भगवदशशनेना यो हेयत्वादिबहु सर्वस्य भगवद्व्यापक्य भगवत्स्यैव कामाह—अयवेति । अथवा पक्षान्तरेण । हे अर्जुन ! न बहुना नानाविधेन ज्ञातेन किं कार्यम् ? न किमपीकार्यं । त एतेन नानागानेन न किञ्चित् कार्यम्, अतः कार्यं ययोगित्वरूपमाह—इदं परिदृश्यमानं जगत् कृत्स्नं सत्पूर्णं एकाशेन आदात्मकेन विष्टम्य व्याप्य स्थितोऽस्मिन्महेश्वरपक्षे । अनेन सर्वं भवादात्मकमव चिन्तयति भावो बोधितः ॥ ४२ ॥
“ प्रतीयत जगज्ज्ञानाविधं स्वाज्ञानभावतः ।
विभूतिरपि श्रीकृष्णस्तत्प्राप्त्याऽवधीतम् ॥ १० ॥
इति श्रीभगवद्गीताव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११ नी० भा० श्लो०—एवमाधिकारिणमुद्दिश्याह—अयवेति । मूढान्पर्येतदुक्तं, त्वं ॥ पञ्चावद्वयं विद्वि एकाशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टम्य व्याप्य स्थितोऽस्मि । ‘ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ’ [अक्स. ८।४।१७।३ यजु. ३१।३] इति श्रुते । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र प्रसङ्गमुद्दिशेव वृद्धित्याशयः ॥ ४२ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैऋतकण्ठीये भास्तभावदीप श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः दशमाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

धीद्वेषुवाच—
सर्वज्ञ ! सर्ववेत्तव्य ! सर्वभर ! मित्यं शुरा ! ।
यन्माऽस्मि दिव्य । मान्येति दृष्ट्वा मान्येन यत्स्यात् ॥ १ ॥
निरूपितमिदं पुण्यं तवमाध्याययैममम् ।
निरूपितमयस्यादुक्तयानयमयं मधु ॥ २ ॥
यिदन्त्या मम देयेदा । न कतिजानु जायते ।
अदुष्टा भयपातकण्ठा पर्वते धृपमभ्यज ॥ ३ ॥
असीमा महिमाम्मोधिर्गतिना युतिर्जीवितम् ।
तत्रापि दशमाध्यायं प्रधानं मुनया जगुः ॥
तमुद्दिश्य महाप्रापमभिधेहि कथानकम् ॥ ४ ॥
धीराय उवाच—
शृणु सुधाणि । निशेर्षणि स्वगदुगस्य दुर्लभाम् ।
समामिषं प्रमाधानां पायनीं परमां कथाम् ॥ ५ ॥

आसीत्काशीपुरं विप्रं पुण्यक्रीतिपरायणम् ।
प्रशान्तचेता निर्मुक्तहिंसाकारकद्वेषसाहसम् ॥ ६ ॥
निःशुचिचिन्तितो नित्यं नितेन्द्रियतया तथा ।
धीरधीरिति विख्यातो नन्दीय मयि भक्तिमान् ॥ ७ ॥
निःस्वर्णनिगमासम्प्राप्तिं सर्वशालाचार्यकाविदम् ।
तस्य ध्यानपराधीनोऽस्ति प्रतिगच्छतः ॥ ८ ॥
अन्तरात्मनि निमग्नमनसस्तत्त्वचम्बुजम् ।
करालस्वयं तस्य धावन्त्याया ददाम्यहम् ॥ ९ ॥
बदाचनं चमत्कारकारकं धिमना मुनिम् ।
आचान्तं विश्विद्यासाध्रे परमानन्दमदुराम् ॥ १० ॥
दशमाध्यायं निद्राणकरणाऽयमप्यसिधत् ।
उपधाय त्रिशालाक्षि ! विद्यालं द्वारदहलीम् ॥ ११ ॥

अशेत निशि निदशङ्कं तावत्स्यैक्षणः क्षणम् ।
मामपृच्छद्भिरितिः प्रणम्य पादपद्मजम् ॥ १२ ॥

भृङ्गिरितिवाच—

अनेन विधिना केन विहितं तव दर्शनम् ।
तपस्तप्तं हृतं जतं किमेनेन महात्मना ॥ १३ ॥
दत्ते प्रतिपदं देवो यस्य हस्तावलम्बनम् ।
अयं न लभते गन्तुं कस्मादस्मात्पुराद्विहः ॥ १४ ॥
यदृच्छया यदा काशीसीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
न पश्यति तदा सर्वान्पार्थ्व्यस्थानिपि देहिनः ॥ १५ ॥
अत्र हेतुमहं शानुमिच्छामि स्वामिमपितम् ।
अनुप्राहोऽस्मि चेद्वस्तु युस्तं चेत्तदुदीरय ॥ १६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इमं भृङ्गिरितिः प्रश्नं समाकर्ण्योहम्विद्यान् ।
कदाचिदासं कैलासपार्थ्वं पुश्तागकानने ॥ १७ ॥
रणात्वेचरसुधोणिपूर्णस्तवककानने ।
कलकण्ठकुलालापकहोर्लितविगन्तरे ॥ १८ ॥
गलमदाविदात्पृष्ठसमूहस्वरसङ्कुले ।
भ्रमहारघटीयन्त्रमोल्लसद्विन्दुदन्तुरे ॥ १९ ॥
प्रबुद्धसारथिप्रान्तरुदलोकान्दलालये ।
कस्तूरीहरिणोपेते किन्नरस्वरमोहिते ॥ २० ॥
रोमन्मन्थरापाङ्गे कापि कापि निषेधिते ।
हंसैः कौरुषु पाण्डित्यं कुयाणि सङ्कुले शुकेः ॥ २१ ॥
निहाद्विगन्तरीरभ्रसमीरणविलोडिते ।
माधवीपुष्पनिर्याससौधुक्षीवमधुघते ॥ २२ ॥
उन्मीलितप्रबलीपुष्पगुच्छसौरभनिर्मरे ।
प्रोक्तुल्लङ्घकुलामोदमदमन्थरपदपदे ॥ २३ ॥
सोमादुन्नतपीयूषक्षालितक्षितिमण्डले ।
अप्यास्य वेदिकामेकामहं क्षणमवस्थितः ॥ २४ ॥
उद्धण्डशाखिसहृद्स्फुटनम्यामुपलोकैरे ।
प्रकम्पिताचलच्छायो वधौ षण्डसमीरणः ॥ २५ ॥
पञ्चादभूमहाघोषो निर्घोषितद्वरीतटः ।
अयातरस्ततः कश्चित्पक्षी गगनगह्वरात् ॥ २६ ॥
शारदानीरदच्छायः कञ्जलानामिवोच्चयः ।
तस्मातिव सहात पक्ष्येदेदीय पर्वतः ॥ २७ ॥
अवष्टम्य क्षितिं पद्मार्वां पक्षी मां प्रणनाम सः ।
आनीय पद्ममभ्यानमसौ मत्पादयोर्व्यधात् ॥ २८ ॥
अपासौ स्पष्टया वाचा पक्षी स्तोत्रमुदीरयत् ॥ २८ ॥

पशुयाच—

जय देव ! चिदानन्द ! तुषासिन्धो ! जगत्पते ! ।
सदासद्भायनासङ्गकहोर्लानन्तवेमय ! ॥ २९ ॥
अद्वैतवासनामत्या मलप्रयत्रिविजित ! ।
जितेन्द्रियपराधीन ! समाधिप्राप्त्यविग्रह ! ॥ ३० ॥
निरुपाधे ! विनिर्मुक्त ! निराकार ! निरामय ! ।
निस्सीम ! निरदङ्गार ! निरावरण ! निर्गुण ! ॥ ३१ ॥
शरणागतसन्प्राणप्रदीपचरणाभ्युज्ज ! ।
भीममालमहाभ्यालभ्यालभ्यमनोमय ! ॥ ३२ ॥

कुठारमिधदैत्येन्द्र ! गण्डपित्तमहाविष ! ।
त्रिपुरप्रमदाभालसिन्दुरोद्धुलिमार्जन ! ॥ ३३ ॥
कात्यायनोकुचास्मोऽजवरकुहुमर्चयित ! ।
नमः प्रमाणद्वाराय नमः प्रामाण्यरूपिणे ॥ ३४ ॥
नमश्चेतन्यनाथाय नमस्त्रैलोक्यरूपिणे ।
वन्दे तव पदाम्भोजं योगिप्रवरचुम्बितम् ॥ ३५ ॥
अपारभवपापाविधपाराघतरणाद्भुतम् ।
वाचस्पतिरपि स्तोत्रे भवतो न प्रगल्भते ॥ ३६ ॥
सहस्रवदनस्यापि फणीन्द्रस्य न चातुरी
त्वद्वर्णने महादेव ! कोऽहमल्पमतिः खगः ॥ ३७ ॥

श्रीशिव उवाच—

स्तोत्रमेतत्समाकर्ण्य कृतं तेन पतत्रिणा ।
तमयोचमहं कोऽसि कुतस्तयाऽसि विहङ्गम ! ॥ ३८ ॥
हंसेन सदृशः कार्ये वर्णे काकेन सन्निभः ।
प्रयोजनं यदुद्दिश्य प्रातोऽसिहं तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
इति पक्षी मया पृष्टः प्रथयान्तकथ्यतः ।
अगाद २३रणया वाचा पक्षी पानयविदां वरः ॥ ४० ॥

पशुयाच—

देवेश ! धूर्जटे ! विद्धि मां मरालं स्वयम्भुवः ।
कर्मणा येन कार्ण्व्य मे जातमाधुनिकं विमो ! ॥ ४१ ॥
तदाकर्ण्य सर्वज्ञ ! पुष्टं यदि तदुच्यते ।
मानसारसरसः पृथ्वीयातः प्रातोऽस्मि सङ्कटम् ॥ ४२ ॥
सौराष्ट्रनगरादारारसरसि स्फुटस्फुटते ।
बालिन्दुल्लङ्घयलाम्बुनालकयलानहम् ॥ ४३ ॥
आदाय लब्धसोहिरया निरगां गगनं द्रुतः ।
विहायस्तस्तस्तस्मादकस्माद्वपते भुवि ॥ ४४ ॥
अप मोहपरीतात्मा सर्वथा विकलेन्द्रियः ।
वैपमानयपुमोऽहं तात्पृष्टः शीतैः समीपैः ॥ ४५ ॥
प्रबुद्धः पतने हेतुमपश्यन्नात्मनस्तदा ।
अहो ! किमेतदापलमय पातः कथं मम ॥ ४६ ॥
कालिमा येन कार्येऽस्मिन्ककपूरपाण्डुरे ।
इत्यहं विस्मयाचिष्टो वाद्यकुर्वे विचारणाम् ॥ ४७ ॥
तावदम्बुसहस्राणीमधौमहमीदृशीम् ।
उत्तिष्ठ हंस ! वश्यामि कारणं पातकार्णवयोः ॥ ४८ ॥
अथोत्थाय समागत्य मया मध्ये सरोवरे ।
दृष्ट्वा राजीविनीं रम्यां राजीवैः पञ्चभिर्गुताम् ॥ ४९ ॥
कारणं प्रबुधमारेमे कार्णवस्य पतनस्य च ।
अथ तत्र घनश्यामान्स्वर्णवर्णाभ्यराद्युतान् ॥ ५० ॥
चतुर्मुज्जान्गदासहस्रकपङ्के हहायुधान् ।
किरीटहाकेयूरकुण्डलचुतिचित्रितान् ॥ ५१ ॥
अद्राक्षमन्तरिक्षस्थान्पुरुषानयुतान् पदम् ।
नत्वा प्रदक्षिणीष्ट्य पञ्चपदां सरोजिनीम् ।
आत्मीयं पातमारभ्य पृष्टे तदखिलं मया ॥ ५२ ॥

पशुयाच—

कलहंस ! गतोऽसि त्वं मां विलङ्घ्य विहायस्य ।
तेन पातकपापेन पतितोऽसि महीतले ॥ ५३ ॥

तेनैव कालिमां काये तावकीये च लक्ष्यते ।
भवन्तं पतितं वीर्यं कृपापूर्णं चेतसा ॥ ५४ ॥
मध्यमेनामुताऽध्वजेन चन्द्रन्त्या जातसौरभम् ।
आप्राय षट्पदाः पट्टिसहस्राणि त्रिवं ययुः ॥ ५५ ॥
यते ये भवता दृष्टा नीलोत्पलसमन्विताः ।
सर्वे ते सप्तपेदतीते जन्मन्यासन्मुनेः सुताः ॥ ५६ ॥
अस्यैव सरस्वतीरे तेपुस्ते पद्मं तपः ।
कदाचित्कामिनी काचिच्चण्डस्तवकस्तनी ॥ ५७ ॥
चलापाङ्गकलाकान्ततरङ्गितरसारलसा ।
नासामुक्ताकलज्योत्स्नाचुम्बितस्मितदीपितिः ॥ ५८ ॥
वीणां विन्यस्य कुञ्जयोधेतेऽस्मिन्मधुरं जगौ ।
गायन्त्याः स्वतमाकण्यं ब्रह्मणा हरिणा इव ॥ ५९ ॥
तां सम्प्रागस्य ते सर्वे सप्तमेव व्यलोकयन् ।
मया दृष्टा ममेवमिदमुच्यते परस्परम् ॥ ६० ॥
मुष्टमुष्टि ततस्तेषां भ्रातृणामभवद्रणः ।
अन्योन्यमुष्टिनिर्पिष्टस्य लक्ष्यपतज्जीविताः ॥ ६१ ॥
ते भुक्त्वा मित्रपाण्योपायमुचुः सारसा भुवि ।
तदा ते श्वापदाञ्जलुर्दृष्ट्वा घन्येन घट्टिना ॥ ६२ ॥
ततो मातङ्गतमेव पयि पायानघातयन् ।
घने विषोर्वर्क पीत्वा ते यमुर्वमभन्निव ॥ ६३ ॥
खरोष्ट्रवृकमाजोरजगन्त्यासाद्य च क्रमात् ।
ततो मधुमता जाता वर्तन्नेत्र सरोवरे ॥ ६४ ॥
अथ मे गन्धमाप्राय प्रापुस्ते येष्वां षड् ।
शृणु पश्यद्भ्र । दृष्ट्यामि येन मय्यस्ति विमयम् ॥ ६५ ॥
एतस्माज्जन्मनः पूर्वं तृतीये जन्मनि स्थितौ ।
सरोजवदना नाम द्विजातेः कन्यकाऽभयम् ॥ ६६ ॥
पातिमयैकमिरता मूलशुष्कणे स्ता ।
कदाचित्सारिकामेकः पाठ्येस्ययिलम्बितम् ॥ ६७ ॥
सारिका भय पापे । त्वं यया शशाङ्गिन् कुप्यता ।
म्रेत्य सारित्वमासाद्य पातिश्रवप्रसादतः ॥ ६८ ॥
मुनीनामेव सद्ने कन्या काचित्पुषोप माम् ।
गीतानां दशमाध्यायं विभूतिरिति विधुतम् ॥ ६९ ॥
प्रातः पठति धिप्रोऽसायधौयं तमघाषहम् ।
कालेन सारिकादेहमहं हित्वा विहङ्गम् ॥ ७० ॥
दशमाध्यायमाहात्म्यादसराद्याभवं दिवि ।
पद्मावतीति विरूपाता पद्माया दयिता उत्तरी ॥ ७१ ॥
कदाचन मया पान्त्या विमानेन विहायसा ।
एतत्सरोवरं रम्यं विलोभ्य विमलाम्बुजम् ॥ ७२ ॥
अवतीर्य जलशोभा यादवदरुण्यते मया ।
दुर्वासास्त्वयादायातो विपत्त्या तेन वीक्षिता ॥ ७३ ॥
तद्दयातपद्मिनीरूपे धृतमेतन्मया स्वयम् ।
पद्म्यां पद्मद्वयं धेय द्वयं द्रुमद्वयेन च ॥ ७४ ॥
मुष्टेन पद्मभान्भोजमिति पद्माम्बुजा स्वहम् ।
दृष्ट्वा तेन मुनोद्वेग कोपः पलितचक्षुषा ॥ ७५ ॥
अतितापं स्वरूपेण तिष्ठ पापे । दत्तं समा ।
इति दार्यं समुल्लस्य तेन चान्तर्द्वये क्षणम् ॥ ७६ ॥
इति धीपाशोचरे भ्रातृनामाहात्म्ये गीतादशमाध्यायमाहात्म्यकथनं नामाष्टौत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १० ॥
गी. द्वि. ३४

विषयव्यायमाहात्म्याद्वाणी मे न विलीयते ।
मद्विलङ्घनमात्रेण पतितोऽसि महीतले ॥ ७७ ॥
अथ शापनिवृत्तिर्मे तिष्ठतस्ते खगोत्तम ! ।
निशामय मया गीयमानमध्यायमुत्तमम् ॥
यस्याऽऽकर्णनमात्रेण त्वमद्वैव विमोक्ष्यसे ॥ ७८ ॥
पश्युवाच—
इत्यसौ दशमाध्याये पपाठ शृङ्खला गिरा ।
तमाकर्ण्य तथा दत्तमादाय च सरोरुहम् ॥
मया सम्पतितं नुम्यं पशिन्या परमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
श्रीशिव उवाच—
इत्युक्त्वा स ब्रह्मा देहं तदद्भुतमिदमभवत् ॥ ८० ॥
भृङ्गिरिति श्वाच—
पुरातनमये कोऽयं ब्रह्महंसोऽभयकथम् ।
तयाप्रतः कुतो हेतोस्तस्यैव कलेवरम् ॥ ८१ ॥
श्रीशिव उवाच—
इति भृङ्गिरितेर्वाङ्मयमाकर्ण्योहं तदाऽब्रवम् ।
द्विजवेशमनि पूर्वमिदमन्ययमजायत ॥ ८२ ॥
सुतया इति विरूपातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
चलन्मुष्टकुले कुर्वन्नेवाप्यनमन्यहम् ॥ ८३ ॥
मुष्टशुष्कणं सम्यग्विवद्धाति स भक्तिततः ।
शयानस्य गुरोः शर्यां निद्रितः स पदाऽऽवृणुत् ॥ ८४ ॥
तेन पापेन तिर्यक्तमयं स्वर्गोऽपि लभ्यमान् ।
पदायानिमपलानां मय्ये जातस्त्वतो द्विजः ॥ ८५ ॥
अस्मिन्मन्यमुष्टेह दुराऽस्मत्सोऽकनायधि ।
गीतानां दशमाध्यायं नलिन्या कथितं ततः ॥ ८६ ॥
आकर्ण्य विहायो लेभे ब्रह्मज्ञानमनुत्तमम् ।
सोऽयं विप्रकुले जातो दशमाध्यायचर्मभात् ॥ ८७ ॥
जन्मन्यासवशादस्य शिशोरपि मुष्टाम्बुजात् ।
गीतानां दशमाध्यायः समुल्लसति सर्वदा ॥ ८८ ॥
तद्व्यंरिणामेन सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
शङ्खचक्रपदं देवमयं पश्यति सर्वदा ॥ ८९ ॥
यस्मिन्मन्यमुष्टेह दृष्टिः शिख्या शरीरिणि ।
स स मुक्तो भवेत्सर्वः सुरायां ब्रह्माऽयया ॥ ९० ॥
तद्विज्ञाय मया विप्रः परमात्मस्वरूपिणा ।
इदं नमरमानीतो मुपतिष्ठेयं स्वमायतः ॥ ९१ ॥
अत्रयानां मनुष्याणां मुक्तिः कतल्ल स्थिता ।
तेनास्य दृष्टिपातेन चित्तोऽन्यो ॥ जायते ॥ ९२ ॥
न ददामि यद्दिगन्तमुदमस्य पुराकृतम् ।
दशमाध्यायमाहात्म्याचल्लक्षणं मुदुलम् ॥ ९३ ॥
लब्धमेतेन मुनिना जीयन्मुक्तिरित्यं तथा ।
तेनास्य चलतो हस्तं ददामि पयि गच्छतः ॥ ९४ ॥
दशमाध्यायमदिमा सोऽयं भृङ्गिरिति । महात् ।
इति भृङ्गिरित्ये कथितं यत्कथानकम् ॥ ९५ ॥
तद्वदमत्र कथितं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नरो धाड्यपथया नारी योऽपि कोऽपि च या पुनः ॥
अस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापफलं लभेत् ॥ ९६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः ११]

एकादशो स्वभाहात्म्यसाक्षात्कारावलोकनम् ।

दत्तमुक्तं विदिप्राप्त्योर्भक्त्येकोपायता तथा ॥ १५ ॥

श्रीमश्विगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ।

साक्षात्कारहेतुभूतमवलोकनं साक्षात्कारावलोकनम् । अवलोक्यतेऽनेनेति अवलोकनमिह दिव्यं बहुः ।
विदिप्राप्त्योरिति दर्शनस्याप्युपलक्षणम् । तथाहि गीयते— ‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप । ’ [११।१४] इति । अयं ॥ सङ्ग्रहो द्वावधारम्भे सङ्गतिं
विवक्षद्विर्व्याख्यातः— ‘ भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैर्भवं
साक्षात्कर्तुंकामार्जारुनायानवधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता त्वैव
यमावदवस्थितं दर्शितम् । उक्तं च तत्त्वतो भगवज्ज्ञानदर्शनप्राप्तीनामेकान्तिकात्यन्तिकमगवद्भक्त्येकलभ्यः
[रा. भा. १२।१]— इति ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायाः

विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपदर्शनामिलापिणोऽर्जुनस्य प्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

१ श्रीबाहुरमाष्यम् ।

भगवतो विस्मृत्य उक्ताः, तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१० । ४२] इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमेश्वरं तत्माभातकर्तुमिच्छन्नर्जुन—उवाचमद् अनुग्रहायेति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविषैकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम; अविवेकद्विरपगत्येत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाहूरमाष्यव्याख्या ।

तेन तेनाऽऽत्मना भगवदनुग्रहानार्थमुक्ता विस्मृतीरनुवदति—भगवत् इति । परस्य घोषाधिकं निरुपाधिकं च विदूषयेत्येव ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । घोषाधिकमेश्वरं रूपमघोषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिष्टयाध्यायान्तरमवतारव्यमनन्तरप्रश्लोपयोगित्वेन कृतं कीर्तयति—तत्र चेति । यदेतदघोषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतत्स जगत् कारणं सर्वं सर्वेश्वरवद्रूपमुक्तं

तदिदं धृत्वा तस्य साक्षात्कारं विधाचिपुत्रादौ दृष्टवानित्याह—श्रुत्वेति । ययि कृपां निमित्तीकृत्योपकारोऽनुग्रह इत्यभिहितं वचसो विशेषणम् । निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम् । 'अशोच्यान्' [२।११] इत्यादि त्वस्यैवार्थप्रधानवाक्यम् । मोहस्य 'अयं' इत्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकद्विरज्ञानविषयांसात्मिका ॥ १ ॥

१ 'मोहोऽयं विगतः' इति, इत्युत्तररूपस्यैव मोहस्य निवृत्तिः, न तु सर्वस्य, तथात्वे इतः परं प्रश्लोपदेशादयोऽयोगात् । सर्वमोहनिवृत्तिस्तु—'नष्टो मोहः' (१८।०३) इति वक्ष्यते । अयं च विशेष—अत्र 'अयं मोहः' इति, तत्र 'मोहः' इति चोक्त्या ज्ञायते । उक्तं ॥ भगवता प्रथममयं मोहस्य निवृत्तिः, पश्चात् मोहसामान्यस्येति—'यज्जगत्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यति पाण्डव । । येन भूतान्यशेषाणि द्रष्टुं शक्यन्त्यस्यो मयि' (४।३०) इत्यनेन ॥ 'मन्' 'अनुग्रहाय' इति छेदः, मदिति वक्ष्यते । अभिमित्तमिदं इति केचित् । अत्र धामनः—

अन्वयव्यतिरेकान्ध्यामव्याप्तं द्विविधं मतम् । तत्रावरणविध्वंसो व्यतिरेकेण सिद्धयति ॥

जडात्रैक्यविज्ञानमन्वयादुपपद्यते । विविच्यते परममिच्छतस्तत्तत्कन्यसाविना ॥

यद्वाश्रमिन्द्रियार्थं भगवद्रूपमेतत् । इति प्रतीतिजनकं त्वध्याप्तं गुह्यमुच्यते ॥

अ. पा. न. सं. १५ शिरेऽर्जुनस्य वा यदुक्तं मदनुग्रहाय । वचोऽन्वयात् तत्र तदेव गुह्यं जडस्यैव भगवतो के ॥

—इति सुविन्तरं प्रतिपादयामास ।

नन्यास्तु—सप्तमेऽध्याये ज्ञानविज्ञानवर्गेननुपपन्नं तस्मिन्प्रश्ने चान्यथैकस्य, नवमदशमयोश्च अन्यस्य यज्ज्ञानवृत्त्यम्, तदेवात्रैवैनाध्यात्ममन्त्रा व्यापदिरस्य इत्याहुः । तद्वृत्त्यम्, द्वितीयाध्याये एवाध्यात्मोपदेशोपपद्यते । नवमदशमयोश्चैकस्यानां ज्ञानमुत्पत्तिरिति तथा मूलमेव । परमेष्ठिनस्य व्यक्तत्वात्मात्मा । उक्तं केतुदिव 'अव्ययोऽयम्' (२।१५) 'मया कृतमिदं सर्वं जगदव्ययमूर्तिना ।' (१८।४) इति । विभूतयो हि विभोः शौर्यारि रूप, न पुनर्व्यक्तमिति वेदान्तविशमतिरोहितमेवेत्यामो हाव । अत्र श्लोके अज्ञातविकदश्रमेतदध्यायप्रमेयस्य सर्वाधिक्यत्वादेति केचित् । धुतस्य शुभ्रविशेषवत्पस्य, मत्पित्तो दिग्दृष्टिर्गर्भदर्शनस्य आनुग्रहान्नमिन्मन्दागवदशेऽनुज्ञानवपानमुच्यतेऽधिक्यमित्यन्ये । न च त्रयस्योक्तः शङ्कीयः, 'न वा एकाक्षरेण यज्जगत् विदमि' (ऐ. भा. १।१।१५) इति दृष्टेः । —अदिगीता ।

३ रामानुजभाष्यम् ।

एवं भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये च सकलेतरविलक्षणेन स्वाभाविकेन भगवदसाधारणेन कल्याण गुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मत्वं, तत एव तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य वस्तुजातस्य तच्छरीरतया तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वं चोक्तम् ; तमेतं भगवदसाधारणं स्वभारं कृत्स्नस्य तदायत्त स्वरूपस्थितिप्रवृत्तितां च भगवत्सकाशादुपश्रुत्य एममेवेति निश्चित्य तथाश्रुतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कर्मो ऽर्जुन उवाच । तथैव भगवत्प्रसादादनन्तरं द्रश्यति ; 'सर्वार्थार्थमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्' [११।११] 'तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रभिक्तमनेकधा' [११।१३] इति हि वक्ष्यते ।

४ वेङ्कटनाथकृता तात्पर्यचन्द्रिका ।

विश्वरूपाध्यायमहतरचितुं विस्तृतध्यायार्थं सङ्ग्रहाह—
एवमिति । भक्तियोगनिष्पत्तये तद्विबुद्धये चेति प्रयो-
जनकयनेनानन्तरमर्जुनस्य दिदृक्षा भक्तिविबुद्धधीनेति सूचि-
तम् । सकलेतरविलक्षणेनेति सकलेतरवैलक्षण्यरूपेणेत्यर्थः ,
यद्वा सकलेतरस्वभावविलक्षणेनेत्यर्थः । एतेनानवधिकातिशय-
त्वमुक्तं भवति । 'अनन्यभाषारण स्वाभाविकमनवधिकाति-
शयम्' इति पूर्वोक्तस्यात्र प्रातिलोभ्येन प्रत्यभिज्ञानात् सक-
लेतरविलक्षणेन भगवद्साधारणेनेत्यनयोपपेक्षं हेतु-
साध्यभावेन अन्यथात्समाधिकराहित्यनान्यथाव नानर्थक्यम् ।
मुनार्थनिशधधीनमभक्तिविबुद्धिफलभूतदिरक्षांमुत्ततराध्यायोपा-
देयतत्त्वमर्जुनवद्वयमवधारयति— तमेतमिति । तं सर्वाति-
शायिनम्, एत उक्तप्रकारम् । भगवत्सकाशादित्यनेन निश्च-
यहेतुमतात्तत्वं सूचितम्, नद्याचार्यान्तरसकाशादुपपन्नमे दिह

ध्याया कस्यामपि दर्शनप्रार्थनं घटत इति न भावः । 'एवमे-
तत्' इत्यादिश्लोकार्थाभिप्रायेणाह— एवमेवेति निश्चित्येति ।
ननु 'एवमेतद्यथात्य' इति पूर्वोक्तमभ्युपगम्य 'दृष्टमिच्छामि ते
रूपमेश्वरम्' [११।१३] इत्यर्थान्तरस्य रूपविशेषस्य हिरण्य-
वचनमिव भाति, ततश्च कथं तथाभूतं भगवन्तं साक्षात्कर्तुं कर्म
इत्युच्यते ? तद्वाह— तथैवेति । धृतप्रकारेणेत्यर्थः । तद्वि-
कृणोति— सर्वाश्चर्येति । 'अह सर्वस्य प्रभवः' [१०।६]
इत्यादिना 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकेशेन द्रिश्यते' इत्यु-
[१०।४२] इत्यन्तेन प्रतिपादितो लघोऽत्र निमग्नविशेषात्
बन्धेन प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इति भावः । अत्र साक्षात्कार-
प्रार्थयितुं मदनुग्रहाय' इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोके ब्रह्मज्ञान-
स्तिक्य भक्तिमत्त्व च दर्शयति ।

३ रा. भा.—मदनुग्रहायेति । देहात्माभिमानरूपमोहेन मोहितस्य समानुग्रहैकप्रयोजनाय परं
गुहं परमं रहस्यमध्यात्ममंशितम्—आत्मनि वक्तव्यं वचः 'न त्वेनाहं जातु नासम्' [१।२१]
इत्यादि 'तस्माद्योगी भगार्जुन !' [६।४६] इत्येतदन्तं यत्तपोक्तम्, तेनायं समानुग्रहप्रयो मोह-
सर्जो निगतो दूरतो निरस्तः ॥ १ ॥

४ ये मा नं— एत प्रथमेन अध्यायमहाशक्तिस्वा-
स्थात् 'महाप्यथी' इत्याह सप्तमाद्यवस्य प्रथमवचनाया-
रमनरवदवचनोपायप्रवणतत्पत्तानुवादं क्रियत इत्यभिप्राय-
णाह—देहात्मेति । 'मोहो विगतः' इत्यनन्तरमभिज्ञानात्
मच्छब्देन मोहविशिष्टस्वरूपं विशिष्टमित्यदिभिर्प्राथम्यं माह-
तत्त्वैर्यवन्तमुक्तम् । मदनुग्रहाय' इत्यनेन न धन्यतेनान-
वाप्तनवत्तक्यमस्तौत्यभिप्रायनित्याह समानुग्रहैकप्रयोजना-
येति । युद्धप्रसंगाद्वनमत्ताङ्गाप्यनन निरस्ता । परमशब्द-
विशिष्टतदुत्पत्त्यादेन 'मौनं वैवास्मि युधानाम्' [१०।१८]
इत्युक्तमुग्रहप्रतीतिमुत्पन्नाय रहस्यान्धेन व्याख्या । गुण-

तमभक्तियोगशेषत्वात्परमशक्तिविशेषमित्याहत्य नान्य-
पाठेन सूचितम् । आत्मनि प्रतिपादितत्वात्तन्मात्रमिदं वचो-
ऽध्यात्मत्वमित्यभिप्रेत्य आत्मनि घटव्यमित्युक्तम् ।
उपोद्घातान्मध्यममदुप्रस्तावश्लोकार्थावच्छिद्य जीवात्मन-
मशमध्यायमशब्दाद्विस्तृताह—न त्वेनाहमिति । 'सत्यं
सक्तिम्' इत्यवदनुवासात् 'अयम्' इत्यपरोक्षमिति ।
प्रेतमुक्तं समानुग्रहप्रय इति । 'विगतः' मोहेन स्ते-
संशयेन तवात्मन निरदोषविनाशो विश्वेन इति प्रदर्शन-
सर्वव्यपद । दूरतो निरस्त इति तन्माहात्म्यावि स्तिर-
दनुबद्ध विनष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

५ आनन्दनीयंश्च (भाष्यार्थे) भाष्यम् ।

अम् । नया श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥

६ अयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—यथेति । दशमान्ते [४२]
‘विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति ध्यातो-
पासनं सङ्क्षेपयोगोक्तम् । न च सङ्क्षेपयोगोक्तस्य ध्यानं शक्यम्,
बुद्धावनारोहात् । अतो यथावृत्ते ध्यामन्ने विन्तोरेण धृतं ध्यानं
शक्यं भवति, तथावृत्तस्वरूपस्थितिरर्जुनाय प्रदर्शितस्यानुवा-
देन अनेनैकांशेनाध्यायेनोच्यते । स्वल्पप्रज्ञेन विश्वरूपस्य
मायादिना तदैव निर्माणं विमृष्टत्वं निवारयति ॥ १ ॥

७ श्रीमदनुमद्विरचिनं पैशाचभाष्यम् ।

एवं भगवन्मुखात्मङ्गोपविस्तराभ्यां विवृतिं श्रुत्वा पररूपं द्रष्टुकामोऽर्जुन उवाच— मदनुग्रहायेति ।
अध्यात्मसंज्ञितमध्यात्मप्रतिपादकं वचनमप्युपचारेणाध्यात्ममंज्ञितमित्युच्यते ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्यारव्यानम् ।

सर्वं दशमेऽध्याये भगवतो विवृतय उपदिष्टाः । एकस्मिन्ने
तदीये विश्वरूपप्रदर्शने मनुवर्ष्यते । तत्र तावत् ‘अतोऽप्यानन्व-
योचः’ [२।११] इत्यादि ‘विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत्’ [१०।४२] इत्यन्तं भगवत्पदुद्देशमारुह्य
विगतमोहः स्वकीयं कृतार्थमाद्यमानेदयनर्त्तुन उवाच—मद-
नुग्रहायेति । परमं गुणं अतिरहस्यमपि मदनुग्रहाय मम
शिव्यभावेन प्रपन्नस्य मोहविवर्तनरूपानुपदैकप्रयोजनाय यत् ।
तथा परमकाण्डिकेन सर्वज्ञेन अध्यात्मसंज्ञितं ‘अध्यात्मं’
इति शब्दितनामानामाविशेकविषयम् ‘न त्वं बाहं जातु
नासत्’ [२।१२] इत्यादि ‘तस्माद्योगी भवाञ्जुन !’
[१।४६] इत्यन्तं स्वप्नद्वयप्रधानं प्रथमपदरूपं वचन-
सूत्रम्, तेन मयापि मोहः ‘अहमेव’ इत्यादि, मयैते हन्यन्ते’
इत्यादिरूपं विनष्टं, आत्मनः सर्वविकारमन्यनोक्तं ॥ १ ॥

९ श्रीबह्मभाचार्याविष्कृता तत्त्वदीपिका ।

अथातोऽष्टभिरध्यायैर्गौरीश्रवणवर्मतः । पुष्टपादना भगवता मोचितः स इतीर्यते ॥ १ ॥
स्वनिगमवचसा महिमक्षाने मक्त्या स्ववर्ममयादा । कुण्डलावृतमुखभगवत्समाश्रयेणैव वर्मतः पुष्टिः ॥ २ ॥
मयादावचने पुष्टिः स्वकार्यायिप्रदर्शने । इति मयाद्या मिश्रं पुष्टिरूपं प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
पूर्वाध्यायान्ते परमासाधारणयोगः विभूतेरक्षैरुत्थयत्य स्वस्य विष्टम्याहमिति श्लोके योगालम्ब्यैश्वर्यमुदीरितं
तद्विशिष्टरूपं दिग्बहुः पूर्वोक्तमभिनन्दयन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । गुणमध्यात्मसंज्ञितं ‘महं सर्वस्य
प्रभवः’ [१०।८] इति स्वमाहात्म्यनिरूपकं मयादावरूपं यत्त्रयोक्तं वचस्तेन मम गतो मोहः ऐश्वर्याज्ञानरूपः ।
माहात्म्यनिरूपकं वाक्यमेव ते श्रुतं, तत् तु तथा स्वरूपं दृष्टं तथेति भावः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

हृण्यात्मव्यं हि जगनो विवृतिरुपनागरः ।
अवाक्यं च तद्रूपं द्रष्टुं इति पादप्रबोधः ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायान्ते ‘विष्टम्याह’ [१०।४२] इत्यनेन स्वकीया-
त्मकत्वेन विश्वस्य स्वायम्भूतत्वं प्रतिपादितम्, तदुद्देशेनैकस्मिन्
जगन्ते भगवन्तं विज्ञापयति—मदनुग्रहायेति चतुर्भिः । मदनु-
ग्रहाय मम स्वीकृत्येन बह्मणाय परमं परः पुरुषोत्तमो मीयते
अनुमीयते यस्मात्तादृशम् । अतएव गुह्यं सर्वेषामनाल्लभ्यम् ।
अध्यात्मसंज्ञित आत्मानारमविशेकनिषयत्वेन सर्वात्मरूपं यत्
ख्यां वचो ‘विष्टम्याह’ इत्युक्तं, तेन मयाऽप्य रूपे मोहो
विशेषेण गतो नष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतमावदीप ।

पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातो ‘एतां विभूतिं योगं च मम यो वेति’ [१०।७] इति
‘आत्मनो योगं विभूतिं च जनादेन । भूयः कथय [१०।१८] इतीदरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रार्थितो, तत्र ‘महामारया
गुहाकेस ! सर्वभूताशयस्थितः’ [१०।२०] इति सङ्क्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षणं उक्तः प्रातिभूति-
कथनात् ; तदन्ते च ‘विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ [१०।४२] इति । कुट्टयेन धान्यमिव मयेदं
जगद्विष्टव्यमित्युक्तरथा स धव स्मागितस्तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच— मदनुग्रहा-
येति । मयि अनुग्रहोऽनुकम्पा तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोक्तं गुह्यं गोप्यं अध्यात्म-
संज्ञितमात्मानामविशेकायै शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितं यत्त्रया वचः ‘जतोऽप्यानन्वयोचः’ [२।११] इत्यादिना
पदाध्यायपर्यन्तं स्वप्नद्वयेनोद्दिष्टप्रधानं ‘नार्थं हन्ति न हन्यते’ [२।१९] इत्यात्मनोऽकर्तृत्वाभोक्तृत्वप्रतिपा-
दकं उक्तम्, तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः । अत्र प्रथमे पादेऽध्यायविक्रयमार्पम् ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष ! माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अन्यः प्रलयः, तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया, न सङ्क्षेपतः । त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष ! कमलस्य परं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स तं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष ! माहात्मनः भावः माहात्म्यमपि चाव्ययमध्वयं 'श्रुतं' इत्यनुवर्तते ॥ २ ॥

२ आ. भा. व्या.—सप्तमादरम्य कृत्पदार्थनिर्णयार्थं समस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिक सोपाधिक वा सर्वान् मपि भगवदुक्तं वचो मया धृतमित्याह—विज्ञेति । त्वत्तो त्वादिरूप, धृतमिति परिगम्यानुवर्ति घोटयितुं 'अपि च' भूतानामुत्पत्तिप्रत्ययौ त्वत्तः धृताविराम्या सम्बध्यते महा इत्युक्तम् ॥ २ ॥

३ रा. भा.—तथा च—भवाप्ययाविति । तथा सप्तमप्रभृति दशमपर्यन्तं त्वद्व्यतिरिक्तानां सर्वेषां भूतानां त्वत्तः परमात्मनो भवाप्ययौ उत्पत्तिप्रत्ययौ विस्तरशो मया श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! त्वद्व्ययं नित्यं सर्वचेतनाचेतनवस्तुशेषित्वं ज्ञानरलादिकल्याणगुणगणैस्तत्रैव परतरत्वं सर्वाधारत्वं चिन्तित निमिषिणादिमरप्रभृत्तिषु तत्रैव प्रवर्तयितृत्वमित्याद्यपरिमितं माहात्म्यं च श्रुतम् । हिशब्दो वक्ष्यमाण-दिदृक्षाद्योत्तनार्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. सं.—'भवाप्ययौ हि' इत्यादेः प्रवृत्तेर्हेत्वर्थत्व-व्युदासेन पृथगर्थत्वम्यप्रनायाह—तथाचेति । सप्तम-प्रभृति दशमपर्यन्त इति । भाष्यकार स्वानुसंहिताव्या-योस्त्या सत्रयवचनमुपलभयति । बहुवचनासङ्कोचमुचितम् 'अहं कृत्स्नस्य' [७१९] इत्यादिनोक्तमाह—त्वद्व्यतिरिक्तानां मिति । निश्चितानुपपत्त्यप्रमत्स्यादुक्तस्य वचनत्वात् 'त्वत्त' इत्यनेन भवाप्ययौपयिकरूपत्वं विवक्षितमित्यभिप्रायेण पर-मात्मन इत्युक्तम् । अन्ययशब्दस्य पञ्चम्यन्त्वयाद्भवाप्यय-शब्देन ससारमोक्षादिप्राप्तिरिति इत्यादिति तद्व्युत्पत्ताद्योक्त-उत्पत्तिप्रत्ययाविति । निमित्तोपादानसाधारणहनुमाने पञ्च मीत्यप्ययान्वयः । 'त्वत्त श्रुतौ' इत्यन्वयस्तु मन्दप्रयोजन इति भावः । विस्तरशो विस्तरितेत्यर्थः । 'कमलपत्राक्ष' इत्यने-

नान्तरादिप्रत्ययविधिप्रतिपादितपुण्डरीकाक्षत्वविशिष्टाप्रार्हति-महत्त्वमस्मिन्नेवतारेऽपि स्पष्टमुपलभ्यमान इति सूचितम् । पुण्ड-रीकाक्षस्यैव हि सर्वलोककामेशत्वादिकमव्यय माहात्म्यं रूप-धूयते । माहात्म्यमित्यत्र 'तव' इति विपरिणवानुपपत्तिः । अन्यय-शब्देन काव्यो विपर्ययत सङ्गपात प्रकर्षतज्ज्ञानवधिकत्वं प्राप्तिसद-मिदामिप्रतमित्यभिप्रायेणोक्तं नित्यमित्यादि अपरिमित-मित्यन्तम् । 'धृतिराप' [७१४] 'मत् परतरं नात्य' [७१७] 'मयि सर्वे' [७१७] 'बुद्धिमान्' [१०१४] इत्यादिभिरिदं शेषित्वादिकं प्राक्प्रपञ्चितम् । हिशब्दो वक्ष्य-माणदिदृक्षाद्योत्तनार्थः इति । हेत्वन्वयविद्वेषाद्यनुपपत्ति-मावात्प्रकृत्यानुपपत्त्यप्यर्थ इति भावः ॥ २ ॥

५ आ. भा.—॥ २ ॥

६ ज. प्र. टी.—॥ २ ॥

७ ह. प. भा.—भवेति । भवाप्ययावत्युत्पत्तिप्रत्ययौ ॥ २ ॥

८ ध. प्र. गि.—एव प्रथमप्रदोषदेशजस्य वक्ष्यार्थविशेष-प्रयुक्तं कृतार्थत्वमपिगम्य तत्पदार्थविशेषप्रधानमध्यमयद्वी-परिहृष्येदेवस्वत्त्वं दर्शनमुपलभयति कृतार्थत्वमपिगम्य तद्व्युत्पत्ति-मसमादिदृग्मात्रावालोपदिष्टं स्वावर्तं पारमेश्वरस्वरूपमव-यममववदति — भवाप्ययाविति । हे कमलपत्राक्ष ! भूतानां जननापेक्षा/मकारां जननाप्ययौ मृष्टिरूपौ त्वत्तः सकलादेश-भवन इति विस्तारः 'अहं कृत्स्नस्य जगत् प्रभवः प्रण्य-तया' [७१९] इत्यादिना पुनः पुनर्मया श्रुतौ । तथा अन्यथा-

अपरिच्छिद्यं तव माहात्म्यमपि विद्वद्भाहमिदं कृतार्थत्वं श्रुतौ स्थितौ जगत् [१०१४२] इत्यादिकं धृतमिति विवक्षितं नानुपपत्तिः । अत्र 'कमलपत्राक्ष' इत्यनेन त्वदीयपारमेश्वरभावा-नुपगमनमिव त्वदीयमौन्दर्भागतियोगोऽपि इत्यते, 'तस्य च कल्याणं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' [८१. व ११६१०] इत्यादिषु 'कमलपत्राक्ष' इत्यत्र पारमेश्वरस्वरूपप्रतिपादनादिति सूचितं हिशब्देन वक्ष्यमाणदिदृक्षाद्योत्तनार्थः ॥ २ ॥

१ त्वत्ता भूतानां भवाप्ययो धृतौ वक्ष्यित्वा, 'तौ त्वत्तो मया वक्ष्ये' इति व्याख्यातमुपगम्यात् दर्शयते । १२१ : १२२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

९ व० त० दी०—भवाप्ययाविति । जगत्कारणत्वं तव मया श्रुतं, माहात्म्यमपि च सर्वं; तद्विदं विभूतिरूपं तव मयेति ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—भवाप्ययाविति । भूतानां भवाप्ययो उत्पत्तिनामौ 'अहमादिश्च' [१०।१०] इत्यादिना हे कमलपत्राक्ष दृष्टयेव तापनायक ! त्वत्तो मया विस्तरशः श्रुतौ । अन्ययं स्थितिरूपं पालनरूपं माहात्म्यं महत्त्वं नापा- नन्तरपालनरूपं चापि श्रुतं, 'तेन मोहो नष्टः' इति पूर्वैर्णवान्वयः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०—भवेति । तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावप्युक्तौ 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] इति, तावपि मया विस्तरशस्त्वत्तः श्रुतौ । हे कमलपत्राक्ष ! अन्ययं माहात्म्यमपि 'न च मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति' [११] इति । विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो नास्ति, जगत्कर्तुरपि विकारगन्धो नास्तीत्येवमादिरूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं भुवमित्यनुसङ्गः ॥ २ ॥

**एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ! ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥**

१ शां. भा.—एवमिति । एवमेतत्—नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वर ! तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलीर्यतेजोभिः सम्पन्नमेश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ! ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—त्वदुक्तेऽयं विधासाभाषात् तस्य दृष्टा, विस्तृ कृतापीडुभूतयेत्याह—एवमेतदिति । येन श्रेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाऽऽत्थत्वं धिक् मद्राक्ष्यं ते मानं, तर्हि किमिति मद्रुक्तं दिदृक्षते ? कृतापीडुभूतयेत्युक्तं मत्वाऽऽह—तथाऽपीति । चतुर्भुजादि- रूपविस्तृत्यर्थमाह—ऐश्वरमिति । वदयाचष्टे—ज्ञानेत्यादिना ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—एवमिति । हे परमेश्वर ! एवमेतदित्यवधृतम्, यथात्थ त्वमात्मानं ब्रवीषि । पुरुषोत्तम श्रितवात्सल्यैकजलधे ! त्वैश्वरं त्वदसाधारणं सर्वस्य प्रशसितृत्वे, पालयितृत्वे, संप्रतृत्वे, संहर्तृत्वे, भर्तृत्वे, व्याणगुणाकरत्वे, परतरत्वे, सकलेतरविसजातीयत्वे चावस्थितं रूपं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—'परमेश्वर !' इत्यनेन वाक्याप- विधासहेतुभूतं परमासत्त्वादिक् विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—हे परमेश्वरेति । तद्यज्ञनाय स्वसंवादिनात्रात्यवधुदासेन भूतप्रतिष्ठापनाय चाह एवमेतदित्यवधृतमिति । आश्रितजने दोषदर्शिनः कापुत्रा इति द्वाहः । किमिदं दिदृक्ष्यागे स्वस्मिन् शोषानादिरूपनिरतिशयपौर्ण्यं पुरुषोत्तमशब्देन विवक्षितमित्य- अभिप्रायेण आश्रितवात्सल्यैकजलध इत्युक्तम् । पुरु सनोतीति वा । भुत्पतिरिदं मिश्रिता ; 'आविश्य विमर्ति' [१५।१०] इति वक्ष्यमाणं वा ज्ञापितम् । एवं परत्वसौलभ्ये समाख्याम्यामुके । 'ते' इति निर्देशे सत्यपि 'ऐश्वरम्' इति वचनमीश्वरत्वस्वभाव- निव्यञ्जकत्वपरमित्यभिप्रायेण त्वदसाधारणमित्युक्तम् । तत्सर्वं प्राक्प्रपञ्चितप्रक्रियया विवरणं सर्वस्येत्यादि । एव स्व- भावविशिष्टो हीश्वरशब्दाद्यर्थ इति भावः । प्रशसितृत्वादौ रूपस्या- वस्थानं नाम तदनुस्यूतेषु सप्तदशवेदितैस्तत्तदभिग्न्यञ्जकत्वम् । यद्वा प्रशसितृत्वेऽवस्थानं 'यथादि केनच वृत्तिमवशाः प्रतिपे- दे' [मं. भा. २।६।११] इति न्यायेन स्वदर्शनमात्रेण वेपरीताप्यवसायं विनिवर्त्य सम्यक्प्रवृत्तिर्हेतुत्वात् । कल्याण-

गुणाकरत्वेऽवस्थानं नाम अवतारविमहवदक्षत्वाद्यभिनयानर्ह- त्वम् । पालयितृत्वेऽवस्थानं तु सर्वप्रवर्तनादिसुखेन । संप्रतृत्वे- ऽवस्थानं स्वावयवेभ्यो वस्रश्चादीनां चतुर्वर्ण्यादीनां च प्रवृत्तेः । संहर्तृत्वेऽवस्थानं तु वक्ष्यमाणप्रवर्तनादिना । भर्तृत्वेऽवस्थितिस्तु 'तत्रैकस्थम्' [११।१३] इत्यादिभिः स्फुटीमाविष्यति । पर- त्वेन शङ्कितानां ब्रह्मश्चादीनां स्वैकदेशेऽवस्थानस्य 'ब्रह्माण्मी- श्वम्' [११।१५] इत्यादिना वक्ष्यमाणतया परतरत्वऽवस्थानं युक्तम् । सकलेतरविसजातीयत्वं इति वृक्षमस्तनिगम- नम् ; तत्फलितं वा ; परमेश्वरपुरुषोत्तमसम्बन्धमभिप्रेतकथनं वा । 'पश्य मे योगमैश्वरम्' इति गुणवतामन्त्रे स्वयमुक्तस्यापातप्रती- त्तयैस्व दर्शनप्राप्त्यनुसारेण 'रूपमेश्वरम्' इति । स्वरूपपरतया योजनायाम् 'ऐश्वरम्' इत्येकगोपचारिकम् ; इतरत्वे तु मुख्यम् । स्वरूपानुबन्धेन तु विग्रहदिदृक्षा गर्भिता । रूपशब्दः स्वरूपस्या- दिसमसासाधारणाकारपरतो वा । रूपं प्रकारमित्यर्थः । 'द्रष्टुम्' इत्युक्ते दर्शनसमानाकारेऽपि ज्ञाने दर्शनतत्प्रयोगात्तत्त्वच्छे- दार्थं चाक्षुषज्ञानान्तरत्वं च व्यवच्छेदं साक्षात्कर्तु- मित्युक्तम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३ ॥ ६ ज. प्र. दी.—॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—एवमिति । ईश्वरस्येदमैश्वरम् ॥ ३ ॥

८ घं. प्र. गि.—तदेवाह—एवमिति । हे पुरुषोत्तम ! तदेवानीं दृश्यमानान्मातृवरूपान्देवदेवत्वं रूपं 'विष्टभ्याहमि-
दम्' [१०।४२] इत्युक्तं द्रष्टुमिच्छामि । 'तत्रैतस्य जगदृत्स्न-
मपश्यत्' [११।१३] इति हि वक्ष्यते । 'इच्छामि' इत्यनेन
परिशेष्ये न त्वदीयरूपवर्णनम्, परन्तु वृत्तार्थानुपपत्त्यै, न हि
परावर्तीत्यपेक्षायां परमेश्वरं त्वामासाद्य सम्प्रति वृत्तार्थो न
भवन्कदाचिदहं वृत्तार्थो भविष्यामीति सूचितम् । इदमेव स्पष्ट-
यति—एवमेतदिति । हे परमेश्वर ! यथा येन प्रकारेण साक्षा-
धिनेन निरुपाधिनेन च निरतिशयैश्वर्येणात्मानं त्वमाद्यं वक्ष्य-
यसि, एवमेवैतन्नान्यथा । तथा च न भवद्वाक्ये ममविश्वरूप-
शङ्कति अन्मसाफल्यसम्पादनायैव त्वद्रूपदर्शनोपपत्ते-
भावः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—एवमेतदिति । सत्यमेवैतत्, अत्राविश्वासो मम नास्तीति । परं तादृशैश्वर्यं योगार्थं यद्
तत्तत्तैश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । हे पुरुषोत्तम ! नहि मादृशस्त्वयि सति न सिद्धमनोरथो भवितुमर्हतीति भावः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—कथं ज्ञातव्यं मोहो नष्ट इति ? इत्या-
द्याह्वय नष्टमोहानां भगवद्वाक्ये विश्वासो नियत इति
तदाह—एवमिति । हे परमेश्वर सत्वाधीश ! यथा त्वमात्मानं
स्वरूपरूपमात्रं वदसि 'न मे विदुः' [१०।१२] इत्यनेन
सत्वाज्ञातव्यं, 'विष्टभ्याहम्' [१०।४२] इत्यनेन सत्वा-
त्मन्, 'ददामि इदियोगं त्वं' [१०।१०] इत्यादिना स्वरूप-
यैव ज्ञातव्यम्, एवमेतत् यथायंमेतत्पर्यः । यथार्थत्वान्ना
पूर्वमज्ञातस्वरूपोऽहम्, अधुना विभूतिनिरूपणेन 'विष्ट-
भ्याह' इति कृपोक्त्या च तस्मिन्नेन सत्वात्मत्वज्ञानप्राप्तौ जग-
इति स्वातन्त्र्ये व्यञ्जितः । अथातो ज्ञातस्वरूपस्तद्वत् पूर्व-
त्याह—द्रष्टुमिति । हे पुरुषोत्तम ! ते त्वैव तत्त्वमसि
नामेश्वरं नात्माविलासक रूपं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमिति । यच्च त्वं 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति
आत्मानं जगदाधारमात्रं तद्विषय इत्यमेव, न ममाप्राप्तसम्भावनाऽस्ति । हे परमेश्वर ! ते त्वत् रूपं ऐश्वरमीश्वरस्यैव
विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम श्वराश्वरातीत ! विश्वरूपं मायामयं, वास्तवं तु रूपं मायावीर्यमि-
त्येश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदार्थार्थं लभ्यते । तथा च वक्ष्यति—'माया होषा मया सृष्टा यन्मां परयसि नारद ।।
सर्वभूतगुणैर्धुक्तं नैवं मां (त्वं) ज्ञातुमर्हसि' [म. भा. १२।३३९।४५।४६] इति । उक्तं च शुद्धं रूपमभिनेत्र-
'अव्यक्तोऽयमचित्त्योऽयम्' [२।२५] इति ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ! ।
योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयाऽऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—मन्यसे इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो
स्वामिन् ! योगेश्वर—योगिनां योगास्तेषामीश्वरा योगेश्वराः । हे योगेश्वर ! यस्मादहमर्तुवादीं पदु,
ततस्तत्त्वान्मे मद्रूपं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—द्रष्टुमयोगे कुतो दिग्वा २ इत्या- प्रसाधनेभ्य इति प्रभु । तत्रात्रया योगाभ्यर्थमाह—योगिनि
शङ्काऽऽत्र—मन्यसे इति । प्रभवति गृहित्वितिसंज्ञाप्रवेष्ट- इति । तत्र इत्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति ॥ ४ ॥

३ योग एवामस्तीति योगा योगिनः, 'अहं आदिभ्योऽङ्' (अत्र. ५।२।२०) तेषामीश्वराः । उक्तं च एतन्मन-
'योगविदो मेता' (म. भा. १३।१४५।१६) इति । अन्ये तु—योगिनां 'योगः सन्नतोपायश्चानुव्रतिपुष्टिः ।' (अत्र
१३।१५) इत्यादिभिर्हितामीश्वर इत्येव व्याख्येयम्, न तु योग एवामस्तीति योगास्तेषामीश्वर इति । न हि तत्र हि
योगमन्त्रस्य भगवन् उक्तं भवति, दिव्यु योगिनि मन्त्रादीन्प्रति वक्ष्यामिषम् । तच्च प्रष्टव्यमुपयोगि । न च योगमन्त्रोपाय
योगमन्त्राभिर्हितामीश्वर इति वक्ष्यते, यादृशदत्तामिनां दत्तस्य यादृशदत्तादर्शनादिति यथोक्तमेव द्रष्टुमिच्छा-
भ्यतो केषां नृपुत्रा, तद्विद्वन्मात्मानं दर्शय, अहं त्वत्पूर्वं दग्धेति यावत् इत्येकं । अथयमिति क्रियाविशेषमिति वी-
—अविनीता ।

३ रा. भा.—मन्यस इति । तत्सर्वस्य सद्रूपं, सर्वस्य प्रशसितं, सर्वस्याधारभूतं, त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे, ततो योगेश्वर ! योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोगः, 'पश्य मे योगमेश्वरम्' [११।८] इति हि वक्ष्यते । त्वद्यत्तिरिक्तस्य कस्याप्यसम्भावितानां ज्ञानबलेष्वर्धवीर्यशक्तितेजसां निधे । आत्मानं स्वामन्ययं मे दर्शय । अन्ययमिति क्रियाविशेषणम् । त्वां सकलं मे दर्शयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. चं.—सर्वस्य स्मृत्वादिना तत्त्वबन्धपरामृष्टधुताकारोक्तिः । अत्रापि स्वरूपपरत्वे मुख्यता ; रूपपरत्वे, प्रकारमात्रपरत्वे च प्राप्तवदनुसन्धेयम् । योगो ज्ञानादिकल्याणगुणयोग इति—अज्ञानिमावैषम्यैरुक्तिरपि गुणानुप्रविष्टा, योगनिर्वाहकत्वादियान् तु दिक्षितकाकारान्तररूपत्वाभावात् न विवक्षितमिति भावः । दर्शयिष्यमाणो ह्यकारोऽत्र दिक्षितः । न चाहुनायाज्ञयोपास्यार्थान्तरं प्रदर्श्यते, योगशब्दश्च प्रत्यभिज्ञाप्य इत्यभिप्रायेणाह पश्येति । प्रमुखत्वेन यदि त्वं मन्यसे, तदा न किञ्चित् दुष्परिमित्यभिप्रेतं गुण-

विशेषवत्त्वं दर्शयति—त्वद्यत्तिरिक्तस्येत्यादिना । अथवा योगेश्वरशब्दाभिप्रेतोक्तिरियम् । 'अथपतिर्धनपतिः' इत्यादिवृत्तमयस्त्वापेक्षया गुणानामपि नियमनेन वा योगेश्वरशब्द इति भावः । 'त्वाम्' इति आत्मशब्दस्याभान्तरं त्वयुक्तम्, 'माम्' इति च वक्ष्यत इति भावः । अन्ययशब्दस्यात्र निष्प्रयोः जनकशब्दाभ्यासाद्य, स्वरूपमाख्यतेद्रूपप्रदर्शनविरोधपरिहा-राय, विशेषतो दिक्षोरपेक्षितार्थपरत्वं दर्शयति अन्ययमिति । क्रियाविशेषणमिति । ततः किमिच्छन्नाह त्वां सकल-मिति । समस्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टरूपमिच्छामि ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—प्रभुः समर्थः 'नास्ति तस्मात्परं यत् पुरुषादेः सनातनात्' इति मोक्षधर्मे (?) 'प्रसूरीशः समर्थश्च' इत्याद्यभिधानम् ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.—'मन्यसे यदि' इत्यत्र प्रमुखशब्दो न स्वा-मित्वमात्रार्थः ; किन्तु तत्रातिशायमप्याह त्वत्सामर्थ्येनैवाती-न्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रयुक्त इत्याशयेनाह—प्रसूरी-

ति । ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्यं प्रमाणमाह—नास्तीति सूत समर्थम् । प्रमुखशब्दस्य समर्थयित्वेऽभिधानमाह—प्रसूरीति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.—मन्यस इति । योगशब्दात्समाधिवचनादर्शनादित्वादात्प्रत्ययः । योगो विद्यते येषां ते योगाः ; योगानामीश्वरो योगिनामीश्वरो योगेश्वरस्तस्य सम्बोधनम् ॥ ४ ॥

८ छं. प्र. गि.—न च अहं 'द्रष्टुमिच्छामि' [११।३] इत्येतावतीह त्वद्रूपं दर्शयितव्यम्, किन्तु मद्रधिकारं द्रष्टुमेवाह—मन्यस इति । हे प्रभो ! तत्त्वैश्वर्यं रूपं मयाऽङ्गनेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे ततस्तर्हि योगेश्वर ! त्वं अवश्यमप-रिच्छिन्नमात्मानं स्वरूपं मे दर्शय । अत्र 'मन्यसे' इत्यनेन त्वमनननेव सम दर्शने शक्तिः, न त्वमपस्त्रिच्छिदस्तीत्युक्तं भवति । कथं पुनर्मननमात्राच्च दर्शनाधिकारः ? इत्यत्र 'प्रभो' इति

हेतुगर्भं सम्बोधनम् । अवधिकारिणमप्यधिकारिकृतं शक्नोति ; अतस्त्वन्मननेव मयाधिकारः, 'इजामात्र प्रभोः सृष्टिः' इति शास्त्रादिति भावः । योगिजन एवाधिकारी मात्स्वरूपदर्शने; कथं त्वमयोग्यधिकारी कर्तव्यः ? इत्याशङ्क्य अयोगिनमपि योगीकृतं शक्नोतीत्याह—योगेश्वरेति । योगोऽस्त्येवामिति योगा योगिनः—अर्थआगच्छ—तेषामीश्वर ! ॥ ४ ॥

९ व० त० दी०—तत्रापि न मत्कृत्वा लभ्यमिदं किन्तु त्वदिच्छयैवेत्याह—मन्यसे यदीति । योगेश्वरेति साधारणो यो योगी भवति सोऽपि स्वमाहात्म्यं दर्शयति, त्वं तु योगेश्वरः सर्वसमर्थ इति दर्शय । अथवा ननु त्वं सारध्ये निरूपणं वसुदेवसुतं मां क्रिमित्येवं स्तौयीति चेन्नैवं भ्रामयितव्यं, त्वदादिमुनिवाक्यविश्वासात्; पुरुषोत्तमं परमेश्वरमेव त्वां जानन्नपीत्याशयेनाह योगेश्वरेति । न च त्वेच्छयैदर्शने कश्चिद्व्यासो योगेश्वरत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—रेच्छायां सात्वतामपि भगवद्रिच्छा-प्राये च द्रष्टुमपि निषेधेन न फलवीति विज्ञापयति—मन्य-स इति । हे प्रभो सर्वकारणसमर्थे ! यदि त्वद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यं दर्शनानन्तरं फलरूपं भवति तर्था चेन्नमन्यते फलरूपं भवति, तदा योगेश्वर ! योगिनः स्वयोगबलेन सामर्थ्यं प्रकटयन्ति तेषां योग आगन्तुको धर्मः, त्वं तु योगस्वापीश्वर-गी. द्वि. २५

स्तेन मम दर्शनसामर्थ्यमपि कृत्वा त्वां दर्शय । एवं प्रार्थनायां प्रमुखसूत्रं दर्शयित्वा तत्रैव लीनं कुर्वान् तदा भक्तिसाधभूत-पुरुषोत्तमरूपगतुमवो न भवेदतो विज्ञापयन्ति—तत इति । तत एतन्मनोरथपूर्वनन्तरम् । 'अव्ययमविनाशिनं आत्मानं पुरुषोत्तममात्मन्यर्थं दर्शयेति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०—मन्यसे इति । हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर ! तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि मयि तद्दर्शनाधिकारं पश्यसि, ततस्तर्हि मे महामन्वयं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयता देवास्याव्ययत्वं; मायायां हि सर्वे सर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धम् । यथोक्तं वसिष्ठेन 'वर्तमानमतीतं च भविष्यत्स्थूलमण्वपि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम्' इति । नहि मरुमरीचिसरसी क्रमशः शुष्पति, अतो मायामयत्वादेवास्येश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वम् ॥ ४ ॥

अर्जुनप्रार्थितस्य विश्वरूपं दर्शयिष्यतो भगवतः स्वात्मरूपानुक्रमः,
तद्दर्शनक्षमं तस्मै दिव्यचक्षुःप्रदानं च ।

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे मम पार्थ ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः, अनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि, नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चाऽव्यवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिप्रवृत्तेनऽऽथासयितुमाह— एवमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं कौतूहलान्वितेन हर्षगद्गदकण्ठेन पार्थेन प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति । पश्य मे सर्वाश्रयाणि रूपाणि, अथ शतशः सहस्रशश्च नानाविधानि नानाप्रकाराणि दिव्यानि । अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि शुक्लकृष्णादिनानावर्णानि नानाकाराणि च पश्य ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— अर्जुनस्य भगवत आत्मप्रदर्शने हेतुप्रधादिप्रकारकमितमवस्थाविशेषं दर्शयन् 'पश्य' इत्यादिभगवद्वाक्यस्य सञ्ज्ञितिमाह एवमिति । वक्ष्यमाणप्रकारमनुसन्धानमाह सर्वाश्रयाणीति । बहुव्रीहिसामुच्चकरवम् । आदित्यमण्डलादीन्यनन्तान्यविकरणाणि । यद्वा, आश्रयतत्त्वं उपचाराद्विवक्षाभेदेन वा आश्रितपरः । शतशः सहस्रशश्चेत्यनेन परमबृहत्विनवाचकच्छेदकोर्वास्तानन्ताप्राकृतविप्रदृष्टव्यं दर्शितम् । यदेकादित्यमण्डलवर्ति रूपं, तत्समानमनन्तमण्डलवैष्वादित्यमण्डलवर्त्येतद्व्याप्त रूपम् । एवं धीविश्वरूपदिरूपान्तरेभ्यः । 'रूपं रूपं प्रतिरूपः' [कटो ५।९, १०] इत्यादिश्रुत्याऽवगम्यर्थो

विवक्षित इति केचित् । यथा इक्षसि, तथा करिष्यामीत्यपि प्रायेण पश्येत्सुक्तिः । 'नानाविधानि' इत्यनेन प्रत्येकं सुवृणानुबलक्षणभुवस्वरूपादिप्रकारविशेषानन्त्यमत्र विवक्षितमिषाह— नानाप्रकाराणीति । अप्राकृतानीति— अत्र दिव्यवदेन दिवि वर्तमानत्वादिकं न विवक्षितं, द्रष्टव्यादिभ्यामेतेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ; इदमेवैतत्पश्यं वावदयवक्ष्यमित्यभिप्रायः । वाङ् देवादियु चतुर्षु सुमभेदेन वितरकपीतकृष्णरूपपरिवेष्टेयत्वात् । तेषु च तत्तत्कलाविष्ण्वानुगुण्याच्च नानावर्णत्वम् । माहुरिति शब्देन सुस्मरतिर्यगादिसमानसंस्थानविशेषो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह— नानाकाराणीति ॥ ५ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— एवमर्जुनेन स्वरूपदर्शनं प्रार्थितं तद्दर्शयितुकामो भगवानुवाच— पश्येति । शतशः शतानि । सहस्रशः सहस्राणि । नानावर्णाकृतीनि नानाविधवर्णसंस्थानानि ॥ ५ ॥

८ वै. प्र. गि.— एवं प्रार्थितो भगवानुवाच— पश्येति । तत्र यदुक्तम् 'मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुम्' [११।४] इति, तत्सत्यमेव भगवद्दर्शनाधिकारस्य दुर्लभत्वात् ; तथापि त्वं मन्त्रसादृशदधिकारिणाह— पश्येति । अहर्षं रोद्, मन्त्रमादाद्रुमते भवेत्पर्ययः । भवति हि— 'मया प्रसन्नेन तवार्त्रेनेदं रूपं परं दर्शितम्' [११।४०] इति । तत्सहस्रमण्डलवर्तिमिति शक्तिः । 'किं शां स्वयं च सर्वमहव-

वाचकम्' [म. भा. १।२१०।१] इत्यभिधानात् । रूपं कवेरपि प्रकारमेवेदमन्वाद्रूपाणीति बहुवचनम् । अपरिमितं येत्येतद्दर्शयति— नानाविधानीति । अनेकप्रकारानेव येषुपादयति— नानावर्णाकृतीनि नानाविधा वर्णा नीलपीतादय आकृतयोऽव्यवसंस्थानविशेषाश्च येषां तानि तथोपादि । दिव्यान्पश्यतुतानि च मम रूपाणि पश्य ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— एवं प्रार्थितः सन्ननुमतश्चास्वरूपं दर्शयिष्यन् 'सावधानो भव' इत्येवं अर्जुनमभिमुखीकरोति पश्येत्तुमुक्तिः । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि' इति वृत्तस्यत्वादक्षरे स्वरूपे बहूनि रूपाणि सन्तीति बहुवचनम् ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रार्थितः सन् तद्रूपं दर्शयिष्य- शतशः सहस्रशः यावद्विच्छसि तावद्वा, नानाविधानि नाना-
। अर्जुने सावधानं करोति भगवान्— पश्येत्त्यादिचतुर्भिः । पल्लकाराणि रूपाणि यस्य नानाविधान्यपि दिव्यानि अलौ-
; पार्थ भक्तपुत्र । कृपया दर्शयामीति सम्बोधनम् । अन्यथा किञ्चानि कीडात्मकानि, न तु प्रदर्शनार्थमेव कृतानि; च पुनः
। एतत्तमदर्शनतोऽप्यदर्शनेच्छायामेतदसाधुभवमपि न कार- तथैव नानावर्णाकृतानि नाना अनेके वर्णाः शुद्धलोहितादयः
। इति भावः । मे मम ज्ञातशः सहस्रशः असङ्ख्यकानि, आकृतयः अवयवादिविशेषाश्च येषां तानि ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं प्रार्थितः सन्न भगवानुवाच— पश्येत् । शतश इत्यादिना अनन्तानीत्युक्तम् ।
नानावर्णानि नानाकृतानि च ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान्वमूर् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽऽश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— पश्यादित्यानि । पश्याऽदित्यान्द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ,
मरुतः सप्तसमूहा ये तान्, तथा च बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्तोऽज्येन वा केनचित् ;
पश्याऽऽश्चर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.— दिव्यानि रूपाणि पश्येत्पुनः, स्फुटयति— बहूनीति । अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि । 'नानावर्णा-
कृतानि' इत्युक्तं व्यनक्ति— आश्चर्याणीति ॥ ६ ॥
वाग्येव केशतोऽनुकामिति— पश्याऽदित्यानि । तान्
मरुतस्तथा पश्येत् सम्बन्धः । 'नानाविधानि' इत्युक्तं तदेव

३ रा. भा.— ममेकस्मिन् रूपे पश्यादित्यान् द्वादश, वसुनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतश्चै-
कोनपञ्चाशत् ; प्रदर्शनार्थमिदम् । इह जगति प्रत्यक्षदृष्टानि शास्त्रदृष्टानि च यानि वस्तूनि, तानि
सर्वाण्यन्यान्यपि सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणि बहून्नाश्चर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'शतशोऽप्य सहस्रशः' [११५] इति स्वासाधारणानन्तरुपप्रसंगेऽपि ग्रहणोपयोगाय 'इहेकस्यम्' [११७] इत्येकस्यैव रूपस्य विशेषतः प्रदर्शयिष्यमाणत्वं मनुष्यायाह— ममेकस्मिन्मिति । 'पश्यादित्यान्' इत्यादिना प्रधानवैभाष्यविरहात्म्यमि निर्दिष्टवन्त इत्यभिप्रायेण द्वादशेत्यादि बहुप्राविशेप्रदर्शनम् । वक्ष्यमाणानुसारेण दृष्ट-
मानाश्रयत्वव्युत्साहाह प्रदर्शनार्थमिति । अर्जुनेन अन्यैश्चा-
प्रतिपन्नानामिति शेषः । 'अदृष्टपूर्वाणि' इत्येतद्व्युत्पूर्वाणा-
मन्युपलक्षणम्, अवयवतत्त्वमात्रेण वा सामान्यतः सङ्ग्रह इत्य-
मिप्रायेणाह सर्वेषु च शास्त्रेष्वदृष्टपूर्वाणीति । एतेनाती-
न्द्रिये वस्तूनि सामान्यतः शास्त्रावगतेऽपि साक्षात्कारकसमधि-
गम्या बहवो विशेषाः सन्तीति सूचितम् ॥ ६ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. वै. भा.— ॥ ६ ॥

८ वं. अ. मि.— एतदेव चिन्तोति— पश्येत् । ममेक-
स्मिन्नेह द्वादशादित्यान् अष्ट वसुन् द्वावश्विनौ एकोनपञ्चाशत्
मरुतो देवताभेदान् तथानन्दात् । अष्टाण्यमीनि कमलासनस्थं
[१११९] १५ दिना वक्ष्यमाणानन्त्यानि लोकवैद्योर्दृष्टान्त-
र्वापि पदार्थापश्य । न केवलमेतावन्मात्रम् ; किन्तु अदृष्ट-

पूर्वाणि सर्वेष्वपि लोकेषु सर्वेषु शास्त्रेषु केनापि कचिदपि पूर्व-
मदृष्टानि बहून्नाश्चर्याणि पश्य । अत्र पूर्वार्थेन 'शतशोऽप्य
सहस्रशः' 'नानाविधानि' इत्येतद्विशतम् ; उत्तरार्थेन
'दिव्यानि' इत्यनेनोक्तमाश्चर्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्चात्रैव पश्यादित्यानि । आश्चर्याणि बहूनि पश्य, एकान्यान्योन्मयविरुद्धधर्मसमावेश-
रूपाणि तत्राश्चर्याणि पश्य ॥ ६ ॥

१० अ. पु. तं.—तान्येव पश्येति नाममिर्विशेषेणाह— देवगणविशेषान्, तथा बहून्पशुपदयोनिं अष्टपृष्ठाणि सर्वं, पश्येति । आदित्यान् द्वादशामकान्, वसून् अष्टसहस्रान् आश्रयाणि अलौकिकानि हे भगवत उक्तमवशाद्भव । योग्य कान्, उद्दानेकादशसहस्रान्, अभिवौ अभिनीडुमारौ, मरुत । त्वात् पश्य ॥ ६ ॥

११ नो० भा० टी०—दिव्यानि तावदाह— पश्यादित्यानि । अष्टपृष्ठापूर्वाण्याश्चर्याण्यनुतानि वस्तुसुख- पञ्चमुखपण्मुखादीनि ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

१ शां भा.—न केवलमेतान्देन— इहैकस्थमेकस्मिन्नेन स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य, अद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश ! । यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति यदबोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि किन्तु—न तु मां निश्चरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तदिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः ; तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

२ आ शां. व्या—न केवलमादित्यवत्त्वाद्य बहून् पश्यान् शक्य, किन्तु समस्त जगदपि महेष्टस्य द्रष्टुमर्हसीत्याह—नैत्यादिना । सप्तमीद्वय मिय सम्बध्यते । समा सान्तर्गताऽपि सप्तमी तत्रैवान्विता । यदीच्छसि तर्हिदेव पश्येति सम्बन्धः । 'मयसे यदि' [१।१४] इत्युक्तमनुवदति—

किन्त्विति । सप्रपञ्चमनवच्छिन्न मा स्वचक्षुषा न शक्नोषि द्रष्टुमित्याह—नस्त्विति । कथं तर्हि त्वा द्रष्टुं शक्नुष्या । इत्या शङ्क्याऽऽह—येनेति । दिव्यस्य चक्षुषो बक्ष्यमाणयोग शक्त्यतिशयवक्षणे धिनियोग दर्शयति—तेनेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—इहेति । इह ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थं एकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य; यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि, तदप्येकदेशैकदेश एव पश्य ॥ ७ ॥ अहं मम देहैकदेशे सर्वं जगदर्शयिष्यामि; त्वं त्वनेन नियतपरमितनस्तुप्राहिणा प्राकृतेन स्वचक्षुषा मां तथाभूतं सकलेतरनिजजातीयमपरिमेयं द्रष्टुं

१ नत्विति, तथा चोक्तम्—'पश्यन्त्यदो रूपमदश्चक्षुषा सहस्रयादोक्षुजानानाद्रुतम् । सहस्रमुद्रधनपाक्षिनासिकं सहस्रपीत्यम्बुजुङ्गलोन्मत्तः ॥' (भाग ३।३।४) इति । प्रसिद्ध चोद्योगे चन्द्राग्रवभाया प्रकाशित तद्द्रष्टुमलब्धदिश्यदृष्टयो न केऽप्यशक्यं भविति । 'त दृष्ट्वा पोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः । न्यमीलयन्त वेदाधिपराजानवस्तचेतसः ॥ ऋते द्रोण च भीष्म च विदुर च महाभूमिम् । तत्राय च महाभागमृषीकैव तपोबान्धुः । प्रादातेषां च भगवान्दिव्यं चक्षुर्नैवादेन' (म सा. ५।१३।१३-१५) इत्यादौ ॥ शक्यस इति 'शकं सर्वणे' (घा पा ४।८१) इत्यस्य रूपम् । सौवादिकस्यापि शक्नोते (घा पा ५।१५) दयन् छान्दस इति केचित् । पश्येति—दिव्यमन्यचक्षुः कथं दास्यति ? विवेदं मदीयं चक्षुः करिष्यतीति पर्याकुलो मा-य, तवेदं चक्षु-मात्रयाऽप्यपीदित्या इच्छामात्रेणैवाप्यदि ददामि तत्र मदीय ऐश्वर्यं योगं युक्तिं याजुषैरसाध्यामिदं कथं करोमीति पश्य प्रत्यक्षोऽहम् । 'योगः सप्रज्ञोपायप्यानसङ्गतियुक्तिः ।' (३।३।४) इत्यमरः । अत्र ज्ञानदेव—

सत्यं दर्शयित्वं ये विष्णुरूपमिदं यदि । तर्हि तद्दर्शने शक्तिर्दातव्या प्रथमं मया ॥

अन्यदेव वदन्त प्रमत्तोऽस्मि परं ततः । अदृष्टोतो बीजमुत्थिरिष्यं व्यर्थं मनोयम ॥

एतर्हि ह्येतवानस्मि साधु चक्षुर्ददामि ते । दृष्टुं नुमन्वितासे त्वं येन योगं मयैवधम् ॥

—इति भगवामाह । कामनस्तु—

इच्छामि रूपमकलोक्षयितुं तत्रेति सम्प्रायितो मुररिषु कपिकेतनेन ।

यत्परमं योगमिति सम्प्रति बावदीति तद्विषयरूपमपि योग इति व्यनक्ति ॥

—इति प्रत्यक्षोपदेशः ।

—अधिगीता ।

न शक्यसे; तव दिव्यम् अप्राकृतं मदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि; पश्य मे योगमैश्वरं मदसाधारणं योगं पश्य; ममानन्तज्ञानादियोगप्रनन्तविश्रुतियोगं च पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.—इह 'देहे' इत्येकवचनान्तर्निर्देशनिव प्रदर्शयिष्यमाण एको देहो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह—इह ममैकस्मिन्देहे इति । एकवचनेन प्रदर्शयिष्यमाणविशेष-निर्देशेन च देहेरुत्पत्त्याभिमतत्वादेकस्थपदेन तदेकदेशे स्थिति-विवक्षिता । एकस्यावयविनोऽवयवभूतमिति कैश्चिदुक्तं तु अय-वद्विग्रहस्य अप्राकृतत्वसमर्थनाच्च निरस्तमित्यभिप्रायेणोक्तं तत्रा-प्येकस्थमेकदेशस्थमिति । यद्वा कृत्स्नस्य एकस्थत्ववच-नात्तदेकदेशस्थितिः फलिता । 'यवान्यद्गुप्तमिच्छसि' इत्यनेन पाण्डवपार्तुराष्ट्रजयादिकमपि गर्भितम् । तत्रापि समुच्चय-सामर्थ्याद्देहेकदेशाभितत्त्वमाह—तदुपीति ॥ ७ ॥ 'य तु मा शक्यसे' इत्यत्र दुःसाध्योक्तिरतिशयोक्तिहेतुः पूर्वश्लोकोक्तमाकृत्य

दर्शयति—अहमिति । अनेनैवेत्यस्य विवक्षितमाह निय-तेति । दिव्यप्रतिष्ठात्वात् प्राकृतेनेत्युच्यम् । तथाभूतमि-त्यादि । 'माम्' इत्यनेनात्र विप्रदादिविशिष्टत्वं विवक्षित-मिति भावः । अत्र दिव्यसत्त्वविवक्षितमाह अप्राकृतमिति । मदर्शनसाधनमित्यप्राकृतत्वफलितोक्तिः । ऐश्वर्यपदासुगृहीत-माह मदसाधारणमिति । प्रकरणादिकल्पितमैश्वर्यपदासुगृहीतं च योगसन्धार्यमाह अनन्तेति । नियमनशक्तिरीश्वरत्वम्, तद-नुबन्धी च योगस्तदुचितगुणविभूतियोग एव । बहुषो दिव्य-त्वाज्ज्ञानादिगुणदर्शनम् । अनन्तरीर्यत्वादिविशिष्टविशेषेण 'पश्यामि' [११।९] इति वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७ ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ७ ॥ ८ ॥

७ ए. पै. भा.—इहेति । इह मम देहे । गुडाका निद्रा तस्या ईश्वरः स्वामी गुडाकेशः । जितनिद्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

८ वै. प्र. गि.—किञ्च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति मनुष्यमाकाशैव अर्थं द्रष्टु-मिच्छन्ति बभूविष, तदपि पश्येत्वाह—इहेति । इह अस्मिन्मम देहे तत्राप्येकस्थमेकदेशस्थं सचराचरं कृत्स्नं जगत् तत्र तत्र परिभ्रमता वर्णकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अघाघुनैव पश्य । यथान्यजगदपराजगदिकं द्रष्टुमिच्छसि, शक्तिं कलु प्रापया 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।१] इति, तदपि स्वदेहोच्छेदायेरार्थं पश्य । 'गुडाकेश'

इत्यनेन निस्तन्द्रस्य तवास्मिन्विषये सावधानत्वमनुकम्पिह-मिति सूचितम् ॥ ७ ॥ एवञ्चकामात्रेणैवातिमात्रद्वयेण नयने-विस्तार्य द्रष्टुकामं वमाकृशह—न स्थितिः । अनेन तु प्राकृ-तेन स्वीयेन चक्षुषा मां दिव्यरूपपरं द्रष्टुं नेव शक्यसे न शक्नो-मिविच्यसि । अत ते दिव्यमप्राकृतं चक्षुर्मद्रूपदर्शनक्षमं ददामि । तेन त्वं ममैश्वरं योगं अवदितधटमासामर्थ्याति-शयतमकं विचरप पश्य ॥ ८ ॥

९ ब० त० दौ०—'किञ्चेहृदिमप्रक्षरस्वरूपे कृत्स्ने जगदेकस्थं पश्येत्यनेन 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति समर्थितम् । मम स्वरूपभूतेऽश्वरे देहे जगत्कृत्स्नमित्युक्त्वा प्रत्यक्षजगदर्शनेनाली-कृतं च निरस्तम् । नहि तदो—(तु ?)—पदेमुर्ध्वम् कदाचिद्वक्तुं शक्यते, आनयंक्यप्रसङ्गात् ; अतएव व्यास आह—'नाभाव उपलब्धेः' 'वैद्यभ्यासि न स्वनादिवत्' [प्र. सू. २।२।२८, २९] इति । 'मम देहे' इति स्वदेहभूतस्य भूतस्य प्रपञ्चाश्रयत्वमुक्तं यथान्यद्गुप्तमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमनुजेनेन 'मन्यसे यदि तच्छन्यं' [११।४] इति तत्राह—न तु मामिति । अनेनैव तु स्वीयेन नियमतः परिमितप्राहिणा प्राकृतेन चक्षुषा मामक्षैरर्ध्व-रूपं द्रष्टुं न शक्यसे, अतोऽहं दिव्यमप्राकृतज्ञानात्मकदर्शनसाधनं चक्षुर्ददामि, तेन ममैश्वरं योगं मत्स्वरूपगतं सर्वं विभिन्नधर्माश्रयणं पश्य साक्षात्कुरु ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—इहेति । कोटिजन्ममिरपि सगुणं द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नं समस्तं जगत् विरुद्धत्वेन परिदृश्य-मानमपि मम देहे पश्यमेकत्र स्थितं सचराचरं जडजीवस-हितं इह अस्मिन्नेव जन्मनि । अथ तत्कालमेव यथ अन्यत्-संज्ञा विभूतित्वेन कथं मारयामीति विचारण मरणमार्गा-दिरूपं यत् द्रष्टुमिच्छसि तत्पश्य ॥ ७ ॥ एवञ्चक दर्शनोद्यतं प्रत्याह—नत्विति । तु पुनः एवमेव द्रष्टुं न शक्यसे न

शक्नोसि । अस्तु ते दिव्यमलौकिकं चक्षुर्ददामि । तेन स्वचक्षुषा अलुपाष्टया मा पुरोत्तमं पश्य । अतो दृष्टुर-पोत्तमेन अनेनैव मे ऐश्वरं करणाकरणाभ्याकरणसामर्थ्यरूप योगपुञ्जं पश्य । पुरोत्तमस्वरूपज्ञानदर्शनाभागे सर्व-स्वरूपदर्शनं न स्यात्, पुरोत्तमदर्शनं चासाधारणदृष्ट्या भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— हे गुडाकेश जितनिद्र ! इह मम देहे एकस्मिन्नेवावयवे नरनाममात्रे स्थित कृत्स्नं वर्त्तमानं जगत् पश्य, यथान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्ट व्यवहित स्थूलं सूक्ष्म वा तत्सर्वमिह पश्य ॥ ७ ॥ यत्तुक्तं—‘मन्यसे यदि तच्छब्दस्य मया द्रष्टुं’ [११४] इति वग्राह— न त्विति । शक्यसे शक्नोषि । पदविक्रान्त-व्यत्यय आर्थः । अनेन प्राकृतेन । दिव्यमप्राकृतम् । ऐश्वर्यमिह स्वस्मिन्निव योऽयं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यमाह ॥

भगवताऽर्जुनाय दर्शितस्य स्वैश्वरस्य विश्वरूपस्य वर्णनं तद्दर्शनेनार्जुनस्य विस्मयाकुलितत्वं च ।

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन्वृतराष्ट्र ! महायोगेश्वरो महांश्वासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितान्पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकान्यद्भुतानि निस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनम् । तथाऽनेकदिव्याभरणं अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन् तदनेकदिव्याभरणम् । तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन् तदिव्यानेकोद्यतायुधम् । ‘दर्शयामास’ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ किञ्च दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाप्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं, सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रार्थ देवं, अनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तमनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्म-भूतत्वात्, तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽभ्याहियते ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या— इमं वृत्तान्तं श्रुत्वाऽप्यसौ सञ्जयो निवेदितवानित्याह— सञ्जय इति । मदीयं विश्वरूपकस्य रूपं न प्राकृतेन यथुया निरीक्षितुं क्षमं, किन्तु दिव्येनेत्यादि यथोक्त-प्रकार । अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः । हरस्य विद्यां वकायामिति हरिः । मदीश्वरस्य भाव्योपहितस्य परम-

मुत्कृष्ट रूपं तद्दर्शयामासुवेत्याह— परममिति ॥ ९ ॥ तत्रैव रूपं विशिनष्टि— अनेकेति । दिव्याभ्याभरणानि हारकेषु शरीरिणि वृषणानि । उद्यतान्युद्युताणि ॥ १० ॥ उक्तवचनं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि— किञ्चेति । ‘अर्जुन’ इति अभ्याहारोऽपि पदसङ्घटनसम्भवात् ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— एवमिति । एवमुक्त्वा सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलजो महायोगेश्वरो हरिः महाश्रययोगानामीश्वरः परब्रह्मभूतो नारायणः परममैश्वरं स्वात्माधारणं रूपं पार्थाय पितृष्वसुः पृथायाः पुत्राय दर्शयामास, तद्विभिधमिचित्रनिखिलजगदाश्रयं निश्चयः प्रशसितं च रूपम् ॥ ९ ॥ तत्रेदं— अनेकेति । देवं द्योतमानम्, अनन्तं कालत्रयवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरिच्छेदानहं, निश्चतोमुखम् निश्चदिगर्गतिमुखं स्वोचितदिव्याम्बरगन्धमाल्याभरणायुधान्वितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

४ धे. ता. चं.— ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इत्यनयोस्ति-स्कारकं पूर्वप्रतिपन्नं व्यासाह— सारथ्येऽवस्थितः पार्थमातुलज इति । एतेन दिव्यव्यप्रकाशमहत्पुलकास्त्वयादियुक्तं च । मदीयं विद्योपगमाद्यवैलम् । महच्छब्दस्य च योगेश्वर

विशेषणत्वादपि योगविशेषणत्वमत्रोचितमित्यभिप्रायणाह महाश्रययोगानामीति । अन्येऽप्यप्यार्थयोगस्य तदधीनत्वमीश्वरत्वेन विवक्षितम् । ‘महायोगेश्वरो हरिः’ इति पदद्वयमिमेतद्व्याख्यानविशेषणव्याख्या दस्यति परब्रह्मभूतो नारायण

इति । 'परय मे योगमैश्वर' [११।८] 'परय रूपमैश्वरम् इत्य नमोदरविप्रकल्पेण घटनादेकार्थम् । 'ऐश्वर रूप दर्शयामास' इत्युक्ते स्वेतरस्य कस्यचिद्रूपमिति धी स्यादिति तदनुपादासायोक स्वासाधारणमिति । रूपशब्दस्यात्रापि सागुबन्धस्वरूपपर तया तदभिन्त्युच्चक्रिप्रहरतया स्वरूपादिसमस्तासाधारणकार मात्रपरतया वा निर्वाहो प्राप्य । अत्र पार्थशब्देन स्वस्वरूप प्रदर्शनार्थं प्रीतिहेतु सम्बन्धोऽभिप्रेत इति प्रदर्शनायाह पितृ-
पुत्रसु पृथग्या पुत्रायेति । परममैश्वर रूपमित्युक्त विवृ णोति—तद्विविधेति । निखिलजगदाश्रयत्वं स्वरूपतो विप्रह द्वात्रा च । यद्वा 'अनेक—' [११।१०] इत्यादेस्त्याजप्रदर्शनमिदम् । एत एव हि 'तदेवम्' इति संहितम् । 'हैकस्म्यम्' [११।१०] इत्यादिभि सिद्धोऽयमप । प्रकासितृशब्देनाधिष्ठातृत्वं विवक्षि तम् ॥ ९ ॥ वक्त्राभरणयुपेधनेकत्वं जातिर्वैचित्र्यादपि द्रष्टव्यम् । नानाजातीयबहुवक्त्रयोरो हि श्रीविभूषणस्याने भगवच्छात्रेषु पठ्यते । अन्यथाऽनेकजनयनत्वनिर्देशो निरयक स्यात्, वक्त्रानेकत्वेनैव तस्मिन्ने । अनेकमद्भुत दर्शने यस्य तस्मिन्काहुतद्वत्तम्, अनवरधिकादितायाश्चर्यतया दृश्यमानमि त्यर्थः । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । सर्वोश्चर्यमयम् आश्चर्ययुत सवैतत्वाभयभूतमित्यर्थः । अत एव 'अनेकाद्भुतदर्शनम्' इत्य नेनापुनरुक्तिः । 'अगदेतन्महाशब्दो रूप यस्य महामयन' [वि पु ५।११।१०] इत्यादि भाव्यम् । देवशब्दस्यात्रापुन युक्त्यातिविशेषादिमाननिष्ठताव्युदासार्थं विप्रहृष्टविशिष्टविषयत्व प्रदर्शयार्थं च धीतमानमित्युक्तम् । आनन्दयप्रकार तदेत वाह, निखिलेसादिना । कृत्स्नजगदाश्रयत्वस्य वण्डोक्तत्वात्पलित कालत्रयस्यश्रयत्वमपि । तदुभयफलित देशकालपरिच्छेदा नर्हत्वमत्र यथासम्भव विप्रहृष्टमद्भुतारुचि । आनन्दय तु स्वरूप गतम् । विप्रहृष्टविशेषणवर्गमप्यवर्तितादनन्तशब्दोऽपि विप्रह

विषय । 'हृद्भाहुतम्' [११।२०] इत्यत्र 'अनन्तायाम विस्तारमित्यद्भुतमत्युत्तमम्' इति रूपविषयमेव वक्ष्यति । तत धात्यन्तश्रुत्युदादिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यमित्यन्ये । एवं 'अनन्ता यामविस्तारि' इति वक्ष्यमाण एतदनुवादोऽपि निर्वाह्य । विश्व व्यापिनोऽयस्य विप्रहृष्टय शक्तिविशेषात्सर्वनाप्रतिपातो युक्तः । अष्टैश्वर्याशानिना योगिनामपि भूमाधुन्यवति निमज्जतीति सिद्धि विशेषोऽभिधीयते । अतोऽयस्य प्रकृत्यादिकृत्स्नजगदाश्रयत्व वक्ष्यमाण नातुपपन्नम् । अत एवात्रभूषणरूपेण सर्वोभयत्व मिहोच्यत इत्येतदपि नाशङ्कनीयम्, तत्र 'देवदेवस्य शरीर' इत्यत्र शरीरविशेषणतयाऽनन्तायामविस्तारत्वाद्युक्ते । न च वट पत्रशक्तिविप्रहृष्टपटितवृत्ताशक्त्या सूक्ष्मरूपेण वाऽस्वीर्यस्यपि सर्वान्तमात्रप्रकाशनमित्यपि बाध्यम्, तथाऽनुकैस्तद्विपरीतो केच । अतो यथाभूत एवार्थः । एतच्चास्ममाद्य एव अभिव्यक्त शब्देन स्थापितमिति । 'अनेकवक्त्र—' इत्युक्तेष्वान विप्रहृष्टो मुखशब्देन विशेषयत इत्यभिप्रायेणाह—'विप्रहृष्टविशेषितमुख' मिति । साक्षाद्विप्रहृष्टविषयत्वात् 'विप्रहृष्टमुक्त विप्रहृष्टोमुख' [ऋक्ष ४।१।१८।१० ये उ ३।१ वज्रस्त १।१।१९] इत्यादिध्विब नात्र सर्वत्र मुखशब्दयोगोऽपि विवक्षितः । सर्वत्र मुखयुक्तमिति च परोक्षे (शं) अनुक्तम्, पाणिपादादिषु मुखमावादिति भावः । अविशदविशदोपलम्भकमेव पाठक्रम मनादय 'देवम्' इत्यादिक पूर्वं व्याख्यातम् । स्वपञ्चाकारप्रतीते रस्ताद्वि पृथक्सिद्धद्वन्द्वविशिष्टताप्रतीति, तथैव च प्रवर्तन मुक्तमित्यभिप्रायेणाप्यवकाशिक पूर्वमुक्तमपि परस्ताद्विहित—
स्त्रोचितेत्यादिना । अत्रापि पाठक्रमोद्भूतानाम्बरादिकमेण निर्देशोऽन्तरहृत्स्वबहिरहृत्स्वतत्परम्यप्रदर्शनाय । अत्र 'दर्शया मास इति पूर्वोपान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—हरिः सर्वयज्ञमागहारीत्वात् । 'डडोपहृतं गेहेषु हरे भाग क्रतुपहम् ॥ वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तत्पाद्विरिति स्मृतः' इति हि मोक्षधर्मे(?) ॥९॥ १० ॥ सर्वोश्चर्यमयं सर्वोश्चर्यमयम् ॥११॥

६ ज प्र दी — 'महायोगधरो हरि' इत्यत्र हरिशब्द स्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह—हरिरिति । गेहेषु इष्टिष्टेषु । हस्तेरिकारप्रत्यय । श्रेष्ठोऽप्राकृत । अप्राकृतविप्रहृष्टय साका रसैवानन्तपूनास्यानेषु स्वरूपेणैव युगपरसमिधाने किं वक्तव्य

महायोगेश्वरत्वं इति ॥ ९ ॥ १० ॥ सर्वोश्चर्यमयमिति केन चित्प्राचुर्यां भयदम्परायात् । तत्सदृश, सर्वशब्देन गतार्थ त्वादिति भावेनाह—सर्वेति । ययदस्तादाभ्यार्थत्वे प्रमाण युक्तमेव ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा — सञ्जय उवाच—एवमुक्त्वेति । राजश्रिति धृतराष्ट्रस्य सम्बोधनम् । योगो विद्यते येपा ते योगा, महायोगानामीश्वरो हरिः ॥ ९ ॥ अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वस्त्राणि नयनानि च यस्मिन्पूरे तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकानि च यान्यद्भुतानि, अनेकाद्भुताना दर्शनमुपलब्धिर्यत्र रूपे तद्रूपमनेकाद्भुतदर्शनम् । दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यत्र रूपे तदिव्यनेकोद्यत-
युधम् ॥ १० ॥ ११ ॥

८ वें ब्र नि — तत किं वृत्तमिति धृतराष्ट्राङ्गायां सञ्जय उवाच—एवमिति । 'दिव्य दर्शयते चक्षु' [११।८] इत्येवमश्रया, तत दिव्यचक्षुःप्रदानानन्तर हे रामम् ।

अत्रापि पाण्डवं सह सन्धि न मन्यते, धित्वाज्ञानमिति सम्बोधनाभिर्याय । स्वयमन्वम् ॥ ९ ॥ तदेव रूप वर्णयति चतुर्भि — अनेकेभि । अनेका वपरिमितानि वस्त्राणि

नयनानि च यस्मिन् रूपे तत्तथोक्तम्, 'सहस्रशीर्षा पुरषः
सहस्राक्षः' [ऋक्स ८।१।७। यजुस् ३।११] इति श्रुते ।
तथा अनेकेषामभ्युत्थाना दर्शनं यस्मिन् । अनेकानि दिव्यान्या-
श्रयाणि आभरणानि यस्मिन् । तथा दिव्यान्यनेकान्युद्यता-
न्यायुधान्यस्त्राणि यस्मिन् । तद्दर्शयामासेति पूर्वेष्वान्य ॥१०॥
दिव्यान्मलौकिकानि मात्स्यान्यम्बराणि च धारयतीति तथा
दिव्य 'सत्यगन्ध' [ऐं न्ना] इति श्रुत्युक्त अप्राकृतो
गन्धो यस्य तादृशमनुपेयं यस्य तथा । सर्वोश्रवणमय सम-

स्ताद्रुतयजुरम्, सर्वस्मिन्नप्यग्रे आश्रयमयमिति वा । यत्र
यत्र दृश्यते तत्र तत्र आश्रयस्वरूपमित्यर्थः । देव द्योतमानम् ।
अनन्त सर्वदेशकालवर्तिनिखिलजगदाश्रयतया देशकालपरि-
च्छेदशून्यम् । विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्य । उपलक्षणमेतत्
“ विश्वतश्चरुत विश्वतोमुखः ” [ऋक्स ३।७।२७।१ +
यजुस् १७।१९ + म न्ना २।२ + श्वे उ ३।३] इति
श्रुते ॥ ११ ॥

९ व० १० वी०— एव सञ्जय उवाच राजभित्ति । एवमुक्त्वा महायोगेश्वर सर्वसमर्थः परम ऐश्वर रूप
पार्थाय दर्शयामास ॥ ९ ॥ तच्च कीदृशमिति तच्छृणु— 'अनेकवक्त्रनयन' इत्यारभ्य 'विश्वतोमुख' इत्यन्त
रूपविशेषणानि । इदं च महाकालपुरुषरूपवर्णितं मर्यादामार्गपरंरूपास्यं सर्वतः पाणिपाद चालौकिकमेतत्समष्टि-
भूतपुरुषस्वरूपभूत दृष्टस्य सर्वकारणकारण निर्गुणभूतमित्यवसेयम् । दिव्यमिति स्पष्टार्थः । अम्बर छन्दो-
भायरूप किरीटाद्याभरणानि च पारमेष्ठपादिरूपाणि, आयुधानि पञ्चभूततत्त्वस्वरूपाणि, इत्येवविध विश्वरूप
विश्वतोमुख निरुपमतेजस्कं च दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु अ त— एवमुक्त्वा अर्जुनाय स्वरूप दर्शयामास
भगवानिति धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय आह— एयमिति । राज-
न्यामिमानेन दिव्यरश्मयसुरावेशिभीष्मादिमारेण संवेदुं खनि
राकरणार्थं महायोगेश्वर सर्वकारणसमर्थं सर्वात्मकयोग
वरेण एवमुक्त्वा अलौकिकीं दृष्टिं दात्वा पार्थाय स्वाङ्गीकृत्य
परम रूप पुरोत्तमरूप दर्शयामास । ततस्तद्दर्शनानन्तरं
ऐश्वर्यं रूप दर्शयामास ॥ ९ ॥ उभयो स्वरूपमाह— अनेकेनि ।
अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तत्त्वं, निखिललीला-
त्मकमप्यद्वैतम् । अनेकाद्रुतदर्शनं अनेकानि मलौकिकानि

लीलामयानि दर्शनानि यस्मिन् तत्त्वं । अनेकानि दिव्यानि
अलौकिकानि आभरणानि यस्मिन् तत्त्वं । दिव्यानि अलौकि-
कानि अनेकानि उद्यतानि सरलदुःखनिवारकाणि आयुधानि
वाङ्मगदादीनि यस्मिन् तत्त्वं ॥ १० ॥ दिव्यानि लीलोपयुक्तानि
मात्स्यानि अम्बराणि त्रिभर्तृति तथा । दिव्य कीदृशभूतो
गन्धो यस्य तादृशमनुपेयं यस्य तत् । सर्वोश्रवणमय द्युवित्तव्यं
इव सर्वपुण्यम्, अनन्तमपरिच्छिन्नम् व्यापकम् । विश्वतोमुख
सर्वे पश्यन्ते सर्वसन्मुखम् ॥ ११ ॥

११ नी० भा० वी०— एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्य रूपं दर्शितवान्, स च दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो भगवन्त
विज्ञापितवान्तीमं वृत्तान्तमेवमुक्त्यैत्यादिपद्भिः श्लोकैर्धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वेत्यादि । तत्र
दिव्यरश्मि प्रदानानन्तरं राजन् दे धृतराष्ट्र । महाश्वारो योगेश्वरश्चेति विग्रहः, भद्रतो योगस्य वा ईश्वर । परम
दिव्य रूप ऐश्वर मायासम्बन्धि, न तु मायावीत दर्शयामास ॥ ९ ॥ तद्वद रूप विशिनष्टि द्वांशः—
अनेकवक्त्रादिना । अनेकान्यनन्तानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनम् । अनेकान्यनुक्तानि
दर्शनानि यस्मिन् तदनेकाद्रुतदर्शनम् । अनेकानि दि०यान्याभरणानि यस्मिन् । दि०यान्यनेकानि च उद्यतानि
आयुधानि चम्रादीनि यस्मिन् ॥ १० ॥ विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो-
मुखम्' इत्यस्याय परामर्शः । अनन्त सर्वतः परिच्छेदरहितम् ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसंहस्रस्य भवेद्गुणपटुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

१ अत्र दिवि पदमद्वैतस्य माया गुणपटुत्थानरूपस्यागम्याविनाशस्य यदिदं नोक्तं कल्पनादित्यामोक्त्यलङ्कारः ।
'यद्यर्थोऽयं च ध्वनन्' (का. प्र १०।१००) इति लक्षणमे मन्मथोक्ते । दविश्रुतं त्वद्गुणोपमा, यदाह— 'यदि
विशिष्टवत्पदं गुणः । विज्ञा-लक्षणम् । ततो मुखश्च यथा मित्यवधारणोपमा ॥' (का. द. २।२४) इति ॥ यदि पदम-
गम्यादिना एवादिपदमनं लक्षणं भा नावस्योक्त्यस्य निरूपणादविद्यमानाऽप्यवधारण उपमानस्य । तत्र उपमानाभावाद्योपमाभावरथात्,
यदि एवात्तर ॥ अ, भा व ॥ एवादिपदवत्तद्विद्यमानाऽप्यवधारणोपमाविश्रुतवत्तद्विद्यमाना 'न एवात्' ततो, दि दृ-
—

१ शां. भा.—या पुनर्भावतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते—दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सद्यो स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति, न वा ? न चेत्काशादिकस्य यद्यस्ति, कीदृशी सा ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह—या पुनरिति । सा यदि स्यात्तद्भासः सती चेति योजना । असम्भाविताभ्युपगमायां यदिसादः, स्या-
च्छब्दो निश्चयार्थः । सा इयचित्सहस्री सम्भवति, न तु भवत्ये-
वेति निश्चित्याऽऽह—यदि वेति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—तामेव देवशब्दनिर्दिष्टां द्योतमानतां विशिनष्टि—तेजसोऽपरिमितत्वदर्शनार्थमिदम् ; अक्षयतेजस्वरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘दिवि’ इत्यादिश्लोकस्य सन्नतिमाह— उच्यत इत्यर्थः । सङ्ख्याविकेपेण परिच्छिन्नत्वशङ्काभ्युदात्तायाह
तामेवेति । निर्दिष्टस्य भास्वत्त्वस्य निरतिशयस्वसङ्गो विशेषेण तेजस इति ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि पाकशासनविक्रम इत्यादिवत्प्रत्यायनार्थमेव । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु—“अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्तवेजाश्च ततस्ततोऽपि” इति महातात्पर्याच्च प्रापल्यं, न च परिमाणोक्त्या किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १२

६ अ. प्र. दी.—‘दिवि सूर्यसहस्रस्य’ इति विश्वरूपस्य सहस्रसूर्योपमप्रमत्त्वमुच्यते, तत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति प्रतीक्षितिराप्तार्थमाह—सहस्रेति । अनन्तसूर्योपमप्रमत्त्वमपि भगवतो न यादृक्त्वं, निश्चयत्वाच्च ; किं तर्हि ? इत्यत आह— तदपीति । प्रत्यायनार्थं बुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते । यथा भगवतो दशरथेः पाकशासनोपमप्रमत्त्वमित्यर्थः । सहस्र-
शब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुतः ? इत्यत आह—तथा हीति । ततस्ततः सूर्यादपि । विवक्ष्य इति शेषः । कुतः भूत्या गीतावाक्यस्य वाचः । इति चेत्, ततं सहस्रमिति अपरि-
मितनानामासीति गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दीर्घत्वात्, धृतोर्निर्वकाशत्वेन प्राबल्यात् ; इतश्च ध्रुवेः प्राबल्यमित्याह—
महातात्पर्याञ्चेति । समस्तागमानां महाप्रयोजनाय यद्वाच-
वति महातात्पर्यं ध्रुवेऽस्तदनुकूल्यन्, गीतावाक्यस्य तन्प्रातिक्-
ल्यादित्यर्थः । कथं गीतावाक्यस्य तन्प्रातिक्त्वम् ? इति चेत्,
किं भगवतः परिमितप्रमत्त्वमेव वस्तुतः ? उतापरिमितप्रम-
त्याप्यत्र सहस्रसूर्योपमप्रमत्त्वमुच्यते ? नाशः—सकलभूति-
स्थतीतिहासपुटानविरोधात् । द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमा-
णोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजने न सिध्यति । कुतो महत् ? इत्याह—न चेति ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १२ ॥

—विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्छेदेत्यहं मन्य इत्युपेक्षां व्यज्यन्ती परमतत्पर्यविषयविश्वरूपमेव व्यनकीति तत्वालोकाः ।
न न वामनः—

तेजोरूपं परं ब्रह्म निगमेषूपवर्जितम् । अपरोहीकृतं ज्ञानचक्षुषाऽऽर्जुनेन तत् ॥
इति केचिद्वर्णयन्ति प्रकृते तत्र सन्नतम् । सत्त्वस्यैव प्रकाशोऽसौ यशोकोक्त फलपुत्र ॥
तेजो यदपि चैद्यादिदेहोत्पत्तं चमित्रं स्तनौ । विवेश, स्तनं तदपि वैकुण्ठे सरस्वमूर्जितम् ॥
चक्षुषा चामर्गमेव लोकेन यदलोकि तत् ॥ न हि यातीन्द्रियपथं निर्गुणं ब्रह्म कस्यचित् ॥
प्रकाशस्तादृशेवात्र सत्त्वस्यैषि किरीटिना । अनेकवक्त्रनयनं कथं वा मितुं भवेत् ॥
अभुत्स्वेकपदे विषं द्रष्टुं सद्यमक्षयम् । इति दिव्यमदभ्युदयार्थदुपगमः ॥
ददर्श स तदाश्रये युगपद्विभिन्नं न यत् । निर्गुणं विष्णुमेवेदं तदि न ब्रह्म निर्गुणम् ॥
तेनो ब्रह्म न मन्यन्ते ये ज्ञानित्वाभिमानिनः । शूढं सर्वं तमोर्हं तैः किमभ्युपगम्यते ? ॥
विलम्बते मनसा तेजश्चक्षुषा हस्यतेऽपि च । ब्रह्माकिन्त्यमदयं च तेजोऽपि कथं नु तत् ॥
प्रकाशरूपं विशदं सर्वं बुद्धिं विधितम् । ‘आदित्यवर्गे’ (ते. भा. ३।१।२।१६) भित्त्यादौ मण्डले सगुणं ततः ॥
महात्माऽप्यत्र विद्येते विश्वाधारसारीकृतः । अनेकार्यो ह्यात्मशब्दोऽगिष्यते देहमन्यतः ॥
यदन्ति केचिद्वारानं चिद्रूपं तत्र सन्नतम् । वक्त्रनेत्रादिकं तस्मिन् पृथक् पठते यतः ॥

—इति प्रत्यपीपदम् ॥

गी. त्रि. ३६

—अधिगीता ।

८ वें. प्र. गि.— देवशब्दोक्तं द्योतमानत्वं विट्प्रोति—
दिवीति । दिवि आकाशे सूर्याणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्य-
समूहस्य यदि युगपदुत्थिता माः प्रभा भवेत्—समावनायां-
लिङ्— सा तस्य महात्मनो विस्वरूपस्य भासः प्रमायाः
सदृशी स्यात् । नाप्यकिञ्चिदुपमानं पदयाम् इत्यर्थः । अत्रा-

काशस्य युगपत्सूर्यसहस्रप्रकाशासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तोक्ति-
योक्तिरलङ्कारः । तेन च भगवत्प्रभाया निरूपमानत्वं व्यज्यते
'पुष्पं प्रवालधोहितं यदि स्यात्' [कृ. सं. १।१४] 'उभौ
यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशाद्वापयसः पतेताम्' ।
[शि. व. ३।८] इत्यादिष्व ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जयो दर्शनं रूपं वर्णयित्वा तस्याऽलौकिकत्वमभूतोपमावर्णेनेनाह— दिवीत्यादि ।
एवमभूतोपमया लोकाविलक्षणत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— तस्य स्वरूपस्याऽऽश्रमेयं तेजस्वरूप-
माह— दिवीति । दिवि स्वर्गे सूर्यसहस्रस्य युगपत् एकत्रैव
वदितस्य युगपदेव उरियमा माः प्रभा यदि भवेत् सा तस्य

महात्मनः पुरुषोत्तमस्य अनेकार्थरूपस्य भासः सदृशी स्यात् ।
किन्तु न स्यादेवेति वाक्यं । एतादृशं स्वरूपम् ॥ १२ ॥

११ नी० भा० दी०— दिवि अन्तरिक्षे । माः दीप्तिः । भासः दीप्तिः । अभूतोपमेयं निरूपयतामेव तस्य
दीप्तैर्दर्शयति । 'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहौ' [शि. व. ३।८] इत्यादिष्व ॥ १२ ॥

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

शां. भा.— किञ्च— तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा
देवपितृमनुष्यादिभैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलमुक्तमेवाहुं दृष्टवान्, भूतवानित्याह— किञ्चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्भूतस्य
किन्तु तदैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्स्थितमनु- । दर्शनेदंसायामित्यर्थः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदस्वक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितादिव्या-
युधोपेते स्वीचितापरिमितादिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताधर्ममये देवदेवस्य
दिव्ये शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतविभूषणमनुष्यस्यावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गपातालतालवितलसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत् ।
'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताद्यवस्थितः' [१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः'
[१०।२१] इत्यादिना 'न सदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इत्यन्तेनोदितम् । एकस्यमेकदेशस्य पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श-
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्यत् ॥ १३ ॥

४ घं सा. च.— ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पं. भा.— तत्र देवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदनेकधा प्रविभक्तमेकस्यमपश्यदिति व्याहृतेन
मन्त्रयः ॥ १३ ॥

८ वें. प्र. गि.— तत्र अनन्तायामविस्तारे अनन्तबाहू-
दस्वक्त्रनेत्रे अपरिमिततेजस्के अपरिमितादिव्यायुधोपेते स्वीचि-
तापरिमितादिव्यभूषणे दिव्यमाल्याम्बरधरे दिव्यगन्धानुलेपने
अनन्ताधर्ममये देवदेवस्य शरीरे अनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादि
विविधदेवतविभूषणमनुष्यस्यावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्तरिक्षस्य

पातालातालविललसुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेद-
भिन्नं कृत्स्नं जगत् 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते'
[१०।८] 'हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या रात्रिमविभूषणः'
[१०।१९] 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताद्यवस्थितः'
[१०।२०] 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना

‘ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ’ [१०।३२] । इत्यन्तेनोदितं एकस्मैकदेशस्थं पाण्डवो भगवत्प्रसाद-
‘ विष्टभ्यामहिम्नं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ’ [१०।४२] । लब्धतद्देशानुगुणदिव्यचक्रपत्यम् ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ततः किं वृत्तं ? इत्यपेक्षायामाह सञ्जयः— तत्रेति । अनेकधा योनिधीनाशयेन्द्रियाकृति-
मेवेन प्रविभक्तं चेतनाचेतनात्मकं चतुर्दशलोकसहितं सर्वं जगत् देवदेवशायक्षरैर्यस्य पुरुषोत्तमस्य शरीरभूते
स्वरूपे भूत्वाभक्षणप्रसङ्गे श्रीयशोदावचनदेकस्थं तदवयवैकदेशस्थं पाण्डवो ददर्श “ कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैश्वर्यम् ”
[कठो. ४।१] इति श्रुतेर्देशेन श्रुतिस्मिद्धम् । न हि माहात्म्यदर्शनेन विना भक्त्या भगवदाश्रयणादर्थं भवतीति
दर्शयामास हरिस्तत्तदनुग्रहेणैव ददर्श पार्थ इत्यंशे पुष्टिः । श्रीयशोदायां तु दर्शितसैवैश्वर्यजन्यमाहात्म्यज्ञानस्य
वैष्णव्या स्वशक्त्या तिरोधानमेव कृतं प्रेमभावदादर्याय तत्र मोक्षायतुष्योगाय चेति शुद्धपुष्टिमाहात्म्यम् । अत्र
तु न तथा इति मर्यादापुष्टयधिकृताः पार्थाः इत्युक्तिः समञ्जसैव । विशेषस्तु भाग्ये द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त — तत्र तस्मिन्नेव रूपे, एकस्मैकप्र-
स्थितं कृत्स्नं सपूर्णं जगत्, अनेकधा प्रविभक्तं नानाप्रकारवि-
भागयुक्तं दर्शयामासेति पूर्वैवैवावश्यः । यदा उचितं तदा
देवदेवस्य पूज्यानामपि पूज्यस्य शरीरे पूर्वप्रतीपमानसूक्ष्म-
रूप एव पाण्डवः अर्जुनः अपश्यत् दृष्टवान् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य ’ [११।७] इति यत्नात् भगवता उक्तं तद्व्यपश्य-
दित्याह— तत्रेति । ‘ अनेकधा प्रविभक्तं ’ इत्येतत् वर्णसुस्थितवित्तिन्वीजीजे सूक्ष्मरूपेण तद्वर्णयते सद्ब्रह्माभू-
दिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत्, एकस्थं एकावयवस्थम् । अयमर्थः— यदा भगवत-
श्रुतुर्मुनें रूपं चिन्तयते, तत्र च चेतसि लब्धपदे सति क्रमशस्तदीयावयवस्यैवत्वा मुखे रिमते वा पदनखे
वा चित्तं प्रियते, तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्तदपि त्यक्त्वा विश्वरूपमारोहति । दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं
मन एव, “ मनोऽस्य देवं चक्षुः स (वा एष) एतेन देवेन चक्षुषा मनसैवान् कामानपश्यन् रमते ”
[छां. व. ८।१२।५] इति श्रुतेः । कामान् विषयान् एवान् हार्दाकाशवयसगुणप्रक्षगगानिति श्रुतिपद्वोरर्थः ।
ययोक्तं श्रीभगवते— ‘ तत्र लब्धपदं (तत्सर्वव्यापकं) चित्तमाकृत्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः
सूक्ष्मितं भावयेन्मुखम् ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृत्य व्योम्नि धारयेत् । तत्र त्यक्त्वा मद्मारोहो न किञ्चिदपि
चिन्तयेत् ’ [११।१४।४३, ४४] इति । तत्र मूर्तो एकत्र बद्धे, व्योम्नि कारये, मद्मारोहो निर्विकल्पे
प्रक्षगगरुहः, तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्थं पाण्डवोऽपश्यदिति ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

९ शां. भा.— तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य
सोऽयं हृष्टरोमा चामवद्वनञ्जयः, प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्छिरसा देवं विश्वरूपधरं
कृताञ्जलिर्मस्कारार्थं सम्पुटीकृतहस्तः सन्नमापतोक्तवान् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— विश्वरूपरस्य भगवत्तस्मिन्ने-
कीमुत्तमगद्योपविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षा-
यामाह— तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयः, रोम्णां हृष्टत्वं
पुष्टित्वं, प्रकर्षो मत्तिप्रदयोरिति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— ततो धनञ्जयो महाश्रमस्य कृत्स्नस्य जगत् स्वदेहैकदेशेनाश्रयभूतं कृत्स्नस्य प्रवर्त-

१ अत्र परमाकृतवस्तुदर्शनादर्जुनस्य विस्मयाकृतो भावः प्रादुरभूत्, सच स्थायीभूत्वा तादृशेन भगवत्कृत्स्नविभागेन
तद्वेषेणोदीपनविभागेन, अचकृतदर्शनप्रणामाञ्जलिकरण्यादिभिरनुभावेन, रोमाञ्जलिभिः सार्वकर्मभिः प्रतिमतिदिव्यवितर्कादिभिर्व्यभि-
चारिभावैश्च परिशेषं नीतोऽद्भुतसोऽभूत् । श्रोतॄणां ॥ तद्वेदाध्यवसायादद्भुतसोऽदभ्यः । स ॥ परमानन्दास्वादादभ्यो रस इति,
मधुसूदनाशय । पण्डितराजो जगन्नाथस्तु— ‘ पश्यामि देवान् ’ इत्यादौ वाक्यसन्दर्भे प्रधानीभूतायाः स्तोत्रपत्रभक्तैः
प्रकथ्यतेन विस्मयस्य शुणीभूतत्वात् नात्राद्भुतसः, किन्तु रसात्कार एवेति सूचयामास रसगङ्गाधरे । — अविगीता ।

यितारं चाश्रयतमानन्तजानादिकल्याणगुणगणं देवं दृष्ट्वा विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा शिरसा दण्डवत्प्रणम्य
कृताञ्जलिर्भाषत ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ चें. प्र. नि.— एवं दृष्ट्वाऽतिसन्त्रासस्तु कृताञ्जलि-
सम्भ्रमेणेति कर्तव्यतामुद्धूय कवित्वाणीं बभूवेति पृतराष्ट्रदुरास-
पनिरासायाह— तत इति । ततो दर्शनानन्तरं विस्मयेनाविष्टो
व्यास- हृष्टरोमा पुलकितः स धनञ्जयः 'पाण्डवानां धनञ्जयः'
(१०।३०) इति भगवता स्वविभूतित्वेनोक्तः, स देवं
नारायणं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

९ व. त. दी.— तव इति दर्शनानन्तरं धनञ्जयः अभायत । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शनानन्तरं किं कृतवानित्यत आह—
तत इति । ततस्तदनन्तरं स पूर्वोक्तः प्राहदिग्गष्टि-
विस्मयाविष्टः आश्रयैरसनिमग्नः हृष्टरोमा उत्पुलकितः
अन्तरानन्दयुक्तः धनञ्जयः प्रादुर्भूतविभूतिरूपः शिरसा मल-
केन देवं पूज्यं नमस्करणीयं प्रणम्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः
विनीतः सन् अभायत विज्ञप्तिं वृत्तवान् ॥ १४ ॥

११ नी. भा. दी.— हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः ॥ १४ ॥

भगवद्दर्शितस्यार्जुनदृष्टस्य विश्वरूपस्य वर्णनम् ।

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कथं ? यच्चया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाधिष्ठुर्वन् अर्जुन उवाच—
पश्याम्युपलभे हे देव ! तव देहे देवान्सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानास्त-
स्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घास्तान् । किञ्च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां, कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेल्कर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन्, सर्वांनुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्,
दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कथं भगवन्तं मया दर्शितं मापितवान् ?
इति वृत्तं— कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्नवतार-
यति— यस्येति । भूतविशेषसङ्घे देवानामन्तर्मावेति पुनः
वर्णनमुत्कर्षात् । ब्रह्मणः सर्वदेवतात्मरवेऽपि तेभ्यो भेदकपदेन
तदुत्पादकत्वादिति मत्वाऽहं— किञ्चेति । ऋषीणां नुरगाणां
च किञ्चिदप्यन्तर्मावेति, दिव्यानिस्तुभ्यो येषां विशेषणम् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— पश्यामीति । देव ! तव देहे सर्वान् देवान् पश्यामि ; तथा सर्वान् प्राणिविशेषाणां
सङ्घान्, तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमण्डाधिपतिं, तथैव कमलासनस्थं कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं तन्मते-
ज्यस्थितं तथा देवर्षिप्रमुखां सर्वांनृपीन्, उरगांश्च वासुकिवत्कादीन् दीप्तान् ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १५ ॥

८ चें. प्र. नि.— 'पद्मप्रयोगमात्रम्' [११।१३] इत्यु-
क्तमस्ति पुनः 'अर्जुन उवाच' इत्युक्त्या स केचन भगवद्भि-
भूतिगोपादेव सन्निवेशमापन्नाः । किञ्चनित्युक्तमस्ति-
वादीनि स्मिताम् । मदेवास्तुभ्यामप्यहं मत्पदमिति—
पदयामीति । हे देव ! तव देहे सर्वान् देवानादिप्राणीन्
पश्यामि ; सर्वान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमात्मनां सङ्घांश्च
पश्यामि ; तथा सर्वान्प्राणिविशेषादीन् सर्वांनुरगांश्च वासुकिप्र-
भृतींश्च पश्यामि । एतेषां सर्वानामीशमीशितारं कमलासनस्थं
पृथिवीपद्ममध्ये मेल्कर्णिकासनस्थं भगवन्नामिकमलासनस्थ-
मिति वा ; पूरयन्तं प्रत्यर्थं चतुर्मुखं च पश्यामि ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तदेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः षोडशकलारूपैः एकेन प्रार्थनं च । हे देव श्रीकृष्णेन्द्रो ! तव देहे एतस्मिन्विश्वरूपे सर्वान्पश्यामि । भूतविशेषसङ्ख्यं जरायुजादिमेवविशेषान् ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— तद्वाक्यमेवाह— पश्यामीति सप्त-
दशभिः । हे देव पूज्य ! तव देहे वपतिस्वरूपे देवान् इन्द्रा-
दीन् क्रीडाभयान्, तथा क्रीडात्मकानेव सर्वान् भूतविशेषानां
चतुर्विधानां सङ्ख्यं समूहान् । दिव्यान् क्रीडाधिप्रकटितान्, कृषीन् भारवादीन्, पुनस्तामसान् वरगान् तोपादीन्, तन्मूल-
भूतं कमलसमस्यं नाभिमिश्रस्यं वज्राणाम्, ईशं महादेवम्,
एवमेतान् सर्वान् पश्यामि ॥ १६ ॥

११ नौ० भा० दी०— देवानादित्यादीन्, भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां सङ्ख्यं समूहान्, प्रह्मार्ण
चतुर्मुखं, ईशं ईशितारं, 'कमलासनस्यं' इत्यनेन दूरदर्शनमुक्तं, उरगान् पातालस्थाननन्तादीन् दिव्यान् कैला-
सादौ स्थितान् वासुकिप्रमुखान् । एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तम् ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवाऽऽर्दि पश्यामि विश्वेश्वर ! विश्वरूप ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमने-
कबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपं अनन्तानि रूपाण्यस्यै-
त्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपम्, नान्तम्, अन्तोऽवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोटयोरन्तरं, न पुनस्तवाऽऽर्दि;
तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादि पश्यामि हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव न मध्यं' इत्यादि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं सत्यत्वं सूच-
यिष्यति— अनेकेति । आदिशब्देन सूत्रमुच्यते । 'नान्तं शति— नान्तं पश्यामीति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनन्तरूपं त्वां सर्वतः पश्यामि; विश्वेश्वर विश्वस्य
नियन्ताः; विश्वरूप विश्वशरीर ! यतस्त्वमनन्तः, अतस्तव नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादि च पश्यामि ॥ १६ ॥

४ वे. वा. चं.— 'सर्वतोऽनन्तरूपम्' इत्यन्वये 'सर्वतः'
इति शब्दस्य वैभक्त्यै क्वाय, 'सर्वतः पश्यामि' इत्यन्वयस्तु
विश्वचक्षुर्लोकमातुगुणत्वायुक्तः । विश्वरूपत्वे हेतुभूतो विश्वेश्वरशब्द
इत्यभिप्रायेणाह विश्वस्य नियन्तरिति । व्याप्यनियन्ता हि
शरीरं । 'नान्तं ॥ मध्यम्' इत्यादी विद्यमानस्यादर्शनं न विव-
क्षितम्; अज्ञेयस्य विश्वचक्षुर्लभिन उदयोगात्, अन्यत्र 'अनन्त'
रूपम्' इति हेतुगर्भविशेषणाद्विषयाभावादेव शब्दशब्दादेरिवा-
दर्शनमुक्तमित्यभिप्रायेणाह यत इति । इदं च 'विश्वरूप' इत्यने-
नापि विवक्षितम् । अत्र देवतः कालतयादिमभ्यान्तनिवेशो
भाव्यः । आद्यन्तरूपावच्छेदभावात्तदुभयनिरूपणादमभ्या-
भावोऽपि सिद्धः ॥ १६ ॥

५ आ. भा. भा.— अनेकबाहूदोऽनन्तवाची, 'अनन्तबाहुः' [११।१९] इति स्वयं वक्ष्यति 'सर्वतः पाणि-
पादं तत्' इत्यादि च । 'विश्ववक्त्रमुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात् ॥ सं बाहुभ्यां धमति सं
पतत्रैर्वाधाम्नी जनयन् देव एकः' [ऋक्सं. २।२।४।२४ म. ना. २।२ स्तो. उ. ३।३] इति ऋग्वेदखिलेषु ।
'विश्ववक्त्रमुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात् ॥ सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्वाधाम्नी जनय-
न् देव एकः' इति यजुर्वेदे च । विश्वशब्दव्यानन्तवाची । 'सर्वं समस्तं विश्वं च अनन्तं पूर्णं (वै) मेव च'
इत्यभिधानात् । 'अनन्तवाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुषवक्त्रमेकम्' इति च (सामवेदस्य) वाङ्मन्यशा-
खायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति ।

१ नान्तमिति— उक्तं चान्यत्र— 'न चादि न मध्यं तथा चैव नान्तं कदाचिदिदन्ते सुताद्यामुखात् । अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा
चाप्यनन्ताः प्रणीतोऽश्मीशो निमूर्तोऽक्षरही ॥' (म. भा. १।२।३।४।५०) इति । विश्वस्तु ! विश्व व्याप्तं, विश्वं जगद्वा रूपं यस्य
तद्वत् । 'विश्वं बहुविधं ज्ञेयं च च सर्वत्र विद्यते । तस्मात्तव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्पष्टम् ॥' (१।६।१।८) इति भविष्ये ।— अदिगीता ।

२ 'अनन्तवाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुषवक्त्रमेकम्' इति निबधितपुराणान्तर्गतं पाठान्तरम् । चित्तयमेतत् सुधीमि ।

६ ज. प्र. दी.— ‘अनेकबाहूद्वक्त्रनेत्रे’ इत्यत्रानेकशब्दस्य द्वापदौ पर्यवसानात् विवक्षितमर्थमाह— अनेकेति । अनेनानेकवस्त्रनयनमित्यपि व्याख्यातम् । इतः पठम् ? इत्यत आह— अनन्तेति । ‘सर्वत इत्यस्यार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽवगन्तव्य’ इत्यादि न वक्ष्यति । बाहुभ्यां प्रधानाभ्यां, पतपैः पत-
वसदशैरितरबाहुभिः, सन्धमति अग्न्यादिभूतानि संयोजयतीति प्रत्येकमन्वयः । सधमतीत्यस्याभ्ययेवार्थः । एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृ-
तानुपयोगादयुक्तमुदाहरणमित्यत आह— विश्वशब्दश्चेति । तथा न प्रथमापि तद्विरत्युक्तं भवति । स्पष्टार्थो चात्र ध्रुविमाह—

अनेन्तवानुमिति । यदि भगवाननन्तबाहोद्विस्तृता परम-
महत्परिमाणः स्यात् । अन्यथा तदयोगात् । न च तयुक्तम् । ‘हृत्पं-
महते’ [११।२३] इति महत्त्वमात्रोक्तेः । तथा ‘बहुवक्त्रनेत्रे’
[११।२३] इति बहुत्वमात्रोक्तेरनन्तबाहोद्विस्तृतापत्तिः । तस्यत आह— महत्त्वादिति । स्यादर्थे विरोधो यदि भगवद्-
पत्य महत्त्वमात्रं तदवयवानां च बहुत्वमात्रमुच्येत । न चेत्तुम्, अवच्छेदकाश्रयणात् । महत्त्वबहुत्वोक्तिस्तु परममहत्त्वामकत्वे-
नानन्तावयवत्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्यानन्ते
बहुत्वस्यान्तर्भावादित्यर्थः ।

७ आ. मा. भा.— अन्यथा ‘अनादिमत्परं ब्रह्म’ [१३।१२] इत्याद्युक्तं स्यात् । एकत्र त्वन-
न्तान्यस्य रूपाणीत्यनन्तरूपः । अन्यत्र त्वपरिमाण इति । उक्तं ह्युभयमपि— “ परात्परं यन्महतो महान्तं
यदेकमन्वयकतमनन्तरूपम् ” इति यजुर्वेदे । अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महतो महत्त्वे अपरिमितत्वं सिध्यति ।
‘महान्तं च समावृत्य प्रधानं समग्र(समुप)स्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तस्मद्द्वयानं चापि विद्यते’
इत्यादित्यपुराणे । तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवति । “असंख्याता ज्ञानकास्तस्य देहाः
सर्गे परिमाणविर्वाजिताश्च” इत्यृग्वेदसिखेपु । “यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोन्तर्हृदय आकाश उमे
अस्मिन् धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उमावग्रिश्च वायुश्च सर्पाचन्द्रमसावुभौ” [छां. उ. ८।१।३]
इति च । ‘कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिमरावसर्गं पार्ष्णिप्रहारपरिरूपणफणातपत्रम्’ [१०।१६।३१]
इति च भागवते ।

६ ज. प्र. दी.— अवच्छेदकानुजावप्यवान्तरप्रहरादि-
महते को दोष ? इत्यत आह— अन्यथेति । तत्र परममहत्त्व-
स्यानन्तावयवत्वस्य कोकेरिति भावः । ‘पर्याप्तत्वा सर्वतो-
अन्तर्भाव’ स्वया तर्हि विषयमनन्तरूपः । [११।३८] इत्यनन्त-
व्यवस्थस्य माहात्म्यातिशयत्वानुजावर्धेदमाह— एकत्र त्विति ।
अपरिमाणोऽपरिच्छिन्न इत्यनन्तरूप इति साम्यम् । ३ । स्वादिदं
व्याख्यानं यदीदं द्वयं प्रामाणिकं दशादित्यत आह— उक्तं हीति ।
महान्तं महत् । ‘महतो महान्तं’ इत्यनन्तपरिच्छिन्नपरिमाणं
रूपमन्येत्युक्तार्थं प्रमाणम् । एकं मिश्रमपि अवन्तरूपमित्यनन्त-
व्यवस्थान्यस्य रूपाणीत्यात्र । ननु ‘महतो महान्तं’ इति महत्तरवा-
न्महत्तरमेवोच्यते, न त्वन्तत्त्वम् । ततश्च ‘यदेकमन्वयकं’ इत्यन्य-
स्य व्यापिकत्ववनात्साम्यमेव सिध्यतीत्यत आह— अन्यथ-
स्येति । महतो महत्त्वेऽव्यक्तदशपितृ केन्यपि प्राप्नुम् । अन्य-
कस्यानन्तत्वं कुत ? इत्यत आह— महान्तं चेति । अनन्तस्य
विष्णोः प्रतिभामुन्मत्तं तस्यान्तं परिमाणं परिच्छेद, कार्यत
वृक्षपानं वृक्षपापरिच्छेदोऽपि न विद्यते । प्रकृष्टान्तरेणानन्तरूप-

शब्दद्वयस्यार्थभेदमाह— तानि चेति । एकस्यानन्तरूपशब्दस्या-
नन्तरूपरूपाण्यर्थत्वे स्थिते सर्वेकप्रानन्तरूपशब्दे तानि चान-
तरूपाणि रूपाणि प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणानीत्यर्थो भव-
तीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह— असंख्याता इति । ज्ञानका
ज्ञानान्महात्मकाः । अथ बहिर्व्याप्त आकाशः परमात्मा ज्ञान
यावत्परिमाणस्तावानेवोऽन्तर्हृदये स्थितः परमात्मेत्यर्थः ।
गर्भे जटरे जयत्स्यसौ तयोक्तः । अवस्रोऽवनन । गर्भजग-
त्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्वं सम्प्रवेत् । हृष्णादीनामप्यपरिच्छिन्न-
परिमाणत्वं वक्ष्यते । तत्रात्यपरिमाणप्रतीतिर्वा सा
किं प्राप्तित्त प्रमिति ? इति । भावे कियदेतिद्विभूतपञ्चबादे
मिष्याः न स्यात् । न द्वितीय, युगपदेकत्रात्मानत्परिमाणता-
वैशस्यायुक्तत्वात् । अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणोक्तिरवधारमाश्रमिति
चेत्, किमिदमनेकपरिमाणवत्स्यादुक्तं ? किमन्यप्रादेशेनेना-
सम्मातिस्त्वम् ? उत नायमप्यनन्तपरिमाणोपेते इह्यहारात् ।
नाथ परममहत्परिमाणः, अत्यपरिमाणत्वात् ; पदवदित्यादि-
युक्तिविद्वत्त्वम् ।

९ आ. मा. भा.— न चैतदयुक्तम्, अचिन्त्यशक्तित्वादीधरस्य । ‘अचिन्त्याः खलु ये माता न
तांत्वंरं योजयेत्’ इति च श्रीविष्णुपुराणे [११।२३] ॥ “ नैषा तर्ह्य मतिरापनेया ” [कठो-
२।९] इति श्रुतिः । अतिप्रमद्भन्तु महातान्पर्यवशात् वाक्यरत्नाचापनेयः । न हि घटवत्सत्त्वित्युदायो
न एव इत्येतान्ता प्रमाणदृष्टः सन्निगदित्यते । वैशुचित्यदार्थेण वास्यन्यस्या अचिन्त्यशक्तित्वा-
भावादङ्गीक्रियते ।

६ ज. प्र. दी.— अयातिशक्तदुष्टत्वं किंवाप्रामाणिक-
त्वम् ? नाथ इत्याह— न चेति । अपठितपठनाशक्त्युपेतं किं
नामाश्रमाविविमिति भावः । न द्वितीयः, ईश्वरस्य युक्त्यगोचर-
त्वेन तदनवकाशादिति भावेनाह— अचिन्त्या इति । एषा
क्रान्तिपथा । अनेना निराकार्या । अतिप्रसङ्गोऽपि किं रदी-
श्वरो विद्वदपरिमाणद्वयोपेतः स्यात् तदा निर्दे खो दुःखी स्यादि-
तोश्रममधिकृत्य स्यात् ? तत्र प्राणादयोऽपि तथा स्युः ? तथा
चाण्डालेयादिका तद्विषयवाक्यव्यवस्था नाश्रीकिंवेत्येवम्यदधि-
कृत्य स्यात् ? आद्यं दूषयति— अतिप्रसङ्गस्त्विति ।
अविशेषमाश्रित्य तयमतिप्रसङ्गः, नचातन्त्र्यः, निर्दोषान्त-
गुणत्वे हंते धुनीनां महातापपर्यण दुःखादेस्तद्विरोधान्, परि-

माणद्वयस्य तु तदविरोधात्, दुःखादेरप्रामाणिकत्वात्, परिमाण-
द्वयस्य तु तदवश्यमाणवाक्यसिद्धत्वादिति भावः । विपर्ययापर्यव-
सायी चायं प्रसङ्ग इति भावेनाह— न हीति । यदि घटः पृथु-
दुग्धोदराकारः स्यात्तर्हि पदार्थो न स्यात् तथाविधस्य पदार्थस्य
कस्याप्यदृष्टत्वादिति प्रसङ्गो यथा न युक्तः, भवति च पदार्थ-
स्त्वस्मात्पृथुदुग्धोदराकारः, न भवतीति विपर्ययस्य प्रमाणमाधित-
त्वेनापर्यवसानान्, तथात्वेन तस्य धर्मिमाहकप्रमाणदृष्टत्वात् ।
तथा प्रकृत्येऽशीति । एतेनानुमानानां वाक्यत्वादापदिष्टत्वं चोक्तं
भवति । प्राणादिधर्ममधिकृत्यातिप्रसङ्ग इति द्वितीयं निरा-
करोति— केयुचिदिति । अत्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावान्यां
विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावः ।

५ आ. मा. भा.— “गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवैः सन्त्यश्रुता अपि नैवान्न शङ्का । चिन्त्या
अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञेर्हि तथा प्रतीताः ॥ एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च
क्रमाद्वचनस्था ” इति जायलालिखिते श्रुतेषु । उपचारत्वपरिहाराय न मध्यमिति । अन्यथा आद्यन्तभावे-
नैव तत्तिष्ठेः । “ विश्वरूपः पूर्णरूपः स विश्वरूपो अनूनरूपो अतोऽयं सोऽनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति
तस्य ” इति शाण्डिल्यशाखायाम् ॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.— चतुर्थं निरस्वति— गुणा इति ।
श्रुता अश्रुता अपि सुविरुद्धा अन्यत्र सहसृष्टा अविच्छेदाश्च । तथा
गुणा इव दोषाः श्रुता अश्रुताश्च नैव सन्ति, किन्त्वज्ञेर्मिष्या-
दृष्टिर्मिहै तथा सन्तीति प्रतीताः । एवं परे ईश्वरे स्थितिः,
ततोऽन्यत्र तु श्रुतानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च श्रुतोपायां व्य-
स्थावस्थानम् । तत्र क्रमादुक्तमेव गुणबाहुल्यं दोषात्पर्यव, मध्यमे-
भूमयसाम्यम्, अवरोधो दोषबाहुल्यं गुणान्वयमिति । तदेव-
मसम्भावनायमाकाशं प्रजापति अपरिच्छिन्नपरिमाणत्वोपेयपरि-

तत्त्वं कृत्यम् । अश्रुतेनापि तस्मिन्कृतमिति भावेनाह— उप-
चारत्वेति । ‘ नान्तं न पुनस्तर्वादि पर्यायिनि ’ इत्याद्यन्ताभावो-
क्त्यवस्थितत्वपरिहाराय न मध्यमित्युच्यते । मध्यनिराकरणार्थ-
मेव तर्किक न स्यात् ? इत्यत आह— अन्यथेति । उपचारत्व-
परिहारायत्वाभावे तदेवमर्थं स्यादिति शेषः । कृतः । आद्यन्त-
सापेक्षत्वात् मध्यस्य तदभावोक्त्यैव तदभावविदे । विश्वं
महादादिकं रूपं चरुपमस्तेति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवारयति—
विश्वरूप इति । एतद्व्यापकत्वमिति अन्तर्गम्यम् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १६ ॥

८ घं. प्र. गि.— किञ्च, हे त्रिकेश ! अनेनानि बाह्या-
दीनि यस्य तम्, तथा अनन्ततत्परिच्छिन्नं रूपं यस्य तं त्वां
सर्वतः पश्यामि । एतदेवांतरार्थेनोपपादयति— नान्तमिति ।

पुनश्चन्द्रो हेतव्यः । हे विश्वरूप ! अस्मात्तत्र विश्वरूपस्य
नान्तमवस्थानं न मय्यं नादि च पश्यामि तत्सामानन्त-
रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनेकेति । कृतस्यत्वान् ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— यत्र दं न एतान् पश्यामि तादृशं
त्वां च पश्यामि तादृशं अस्माभावात्— अनेकेति । अनेकानि
बाह्यादीनि यस्य । सर्वतोऽनन्तानि रूपानि यन्मेवाहते त्वां

पश्यामि । तादृशानेकपक्षेऽपि तत्र अन्तं पूर्णमात्रं, मय्यं
शिवविस्तारान्, आदिमुपचित्तयानं न पश्यामि । निर्विश्वर-
विश्वपरिपाठकः किं बहुना ? विश्वरूपं पश्यामि ॥ १६ ॥

११ नी० मा० दी०— अनेके अनन्ता बाह्य उद्गाराणि वक्राणि नेत्राणि च यस्मिन्स्त्वदनेकपादुद्गवद्व-
नेत्रं, सर्वतश्चतुर्विधं सपर्यवश्य अनन्तमपरिच्छिन्नं रूपमस्य तम् । अनन्तत्वमेवाह— नान्तमिति । दीर्घरज्ज्वा
इव तवापगतो देशिको न स्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

१ श्रा० भा०— किञ्च— किरीटिनं किरीटं नाम दिग्भेदमण्डपस्तयस्यान्ति स किरीटी तं
किरीटिने, तथा गदिनं गदा यस्य नियत इति गद्री तं गदिनं, तथा चक्रिणं चक्रमस्यान्तीति चक्री तं

चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतो-
दीप्तिमन्तं पश्यामि, त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र
दीप्तानलार्कद्युतिमनलार्कध्यानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स
तं दीप्तानलार्कद्युतिम्; अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमक्षयपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

२ अत्र द्वा. व्या.—विभ्ररूपवन्तं भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण
प्रप्रययति—किञ्चेति । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्तयति—सर्वत
इति । दुर्निरीक्ष्यं पदयामित्यधिकारिभेदादविरुद्धम् । पुरतो वा

शृष्टो वा पार्श्वो वा नास्य दर्शनं, किन्तु सर्वत्रेत्याह—सम-
न्तत इति । दीप्तिमन्त्रं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—दीप्तेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तं समन्तादुर्निरीक्षं दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं त्वां किरीटिनं
गदिनं चक्रिणं च पश्यामि ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.—किरीटिनमिति । 'किरीटिनम्'
इत्यादेः पाठक्रमनादस्य उपलम्भार्थं क्रमातुरोपेनान्वयमाह—
तेजोराशिमित्यादिना । 'तेजोराशि' इति धर्मस्वरूप-
निर्देशः । सर्वतोदीप्तिमन्तं "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"
[कठो. १।५।१५] इत्यादितत्सर्वस्यापि प्रभाबोधिनम् । 'सम-
न्तात्' इति कृत्तविप्रप्रदेशविवक्षयाऽभिहितम् । 'दीप्तानलार्क-
द्युतिम्' इति दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुः । अत्र द्युतिशब्देन किरणरूप
तेजो विवक्षितम् ; अतो 'दीप्तिमन्तम्' इत्यनेनापौनरुक्त्यम् ।
यदा पूर्वं सर्वव्यापित्वे तात्पर्यम् ; ॥ तु दुष्प्रेक्ष्यत्वे हेतुमुक्ता-

सितीकृतत्वे । अप्रमेयं ईदृशत्वेयत्ताभ्या परिच्छेत्तुमशक्यम् ।
एतावता सामान्योपलम्भक्यनमित्यभिप्रायेण अप्रमेयं त्वामि-
त्यवच्छिद्योक्तम् । अष्टदृष्टवैरूपदर्शनेऽपि त्वदसाधारणचिह्नः त्वा
प्रलभिजानामीत्यभिप्रायेणाह किरीटिनं गदिनं चक्रिणं
पश्यामि इति । किरीटिनमिति भूयनगर्गपलङ्कनम् । तत्तापि
किरीटनिर्देशस्तस्य सर्वेश्वरत्वव्यङ्ग्यत्वात् । किरीटकुरिङ्गाभेदेन
दिष्टा हि मुकुटवातिः ; तत्र किरीट उल्लङ्घ्यार्थः । 'गदिनं
चक्रिणं' इत्याद्युपवर्गोपलङ्कनम् । तत्रापि चक्रादेर्व्यपदेशो
भगवदसाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वात् ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति—अप्रमेयमिति ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—तन्वनलार्कद्युतिमित्युक्त्वात् सहा-
यन्दोऽन्तर्वाचीत्याद्युत्पन्नमुक्तमिति चेत्, न, एतदेवाशङ्क्य
प्रत्यापनार्थमेवैतदुक्तम्, वस्तुतस्तत्परिच्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति

स्वयमेवोक्तवादित्याह—अनलेति । इत्युक्ते जाता द्युतेर्मित-
त्वशङ्काम् । एतच्च विशिष्येणविशेषत्वात् नुत्या सम्बध्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ १७ ॥

८ घं. प्र मि—किञ्च, किरीटिनमिति । समन्तादीप्तेति
समस्तं पदम् । समन्तात्सर्वतोदीप्ताः प्रज्वलन्तभेदलार्का
अवेद्युः, 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' [११।१२] इति प्रायुणेः ।
सदा तेषां द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तम्, अत एव दुर्निरीक्ष्यं दिव्य-
चञ्चविना निरीक्षितुमशक्यम् । सयकारपाठे तु दुःखान्दो नमर्थः,

अविरीक्ष्यमित्यर्थः । दुर्निरीक्ष्यत्वादेव अप्रमेयं 'अचमित्यमूल'
इति निधेत्तुमशक्यम् । पृथग्भूतमपि त्वां सर्वतो दीप्तिमन्तं
तेजःपुञ्जं किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामि त्वत्प्रसादादि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

९ ब० त० दी०—किरीटिनमिति । अत्र बहव एव पारमेष्ठ्यपदमूलाः किरीटादयो ज्ञेयाः, नैकाद्वत्त्वात् ॥ १७ ॥

१० पु. ज. त.—किञ्च किरीटिनं मुकुटालङ्कारयुक्तं
रसात्मकम् । गदिनं सत्त्वप्राणाधिदैविकधर्मधारिणम् ।
चक्रिणं तेजोरूपमुदगन्धारिणम् । चक्रारेण तद्वत् मोक्षदाना-
धमपि चक्रधारिणं ज्ञापितम् । तेजोराशिं तेजःपुञ्जात्मकम् ।

सर्वतो दीप्तिमन्तं परित उरीपककिरणयुक्तम् । तेजोयुक्तं
दीप्तिर्युक्तं च दृष्टान्तमाह—दीप्तानलार्कद्युतिं दीप्तौ
यावनलार्कौ तयोर्द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तादृशम् । अप्रमेयं प्रमा-
तृमयोरेव त्वां समन्तात् दुर्निरीक्ष्यं पश्यामि ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०—किरीटमश्वचक्रधारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं समन्तात्सर्वतो ये
दीप्ता अनेका अर्थाश्च तद्वत् द्युतिर्यस्य तम्, समन्तादीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदम् । अत एवाप्रमेयं द्रष्टुमशक्य-
परिच्छेदम् ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि— त्वमक्षरमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयते-ऽस्मिन्निति निधानं, पर आश्रय इत्यर्थः; किञ्च त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता, सनातनश्चिरन्तनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— सप्रपञ्च मगवद्वेषे प्रकृते प्रकरणवि-
रुद्धं 'त्वमक्षरं' इत्यादिनिषेधाधिक्यवचनमित्याशङ्क्यऽऽह— इत
एवेति । योगशक्तिरेषयान्तिशयः । न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमु-
च्यते, परमपुरुषार्थसत्त्वात्परमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । 'यस्मिन्वाः
पृथिवी' इत्यादीं प्रपञ्चायतनत्वेन ततो निष्कृष्टस्य ज्ञातव्यत्व-

ध्वन्यात्कृतो भ्रमगो ज्ञातव्यत्वं ? तत्राऽऽह— त्वमस्येति ।
निष्प्रपञ्चस्य सप्रपञ्चो ज्ञेयत्वे हेतुवन्तरमाह— किञ्चेति । अवि-
नाशित्वात्तत्रैव ज्ञानव्यव्यादतिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादि-
त्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य निरवयवत्वं वेदप्रमाणकत्वम् । 'यन्-
संत्यापनार्थं सम्मवामि' [५८] इत्युक्तत्वाद्गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— उपनिषत्सु "द्वे विधे वेदितव्ये" [मुं. उ. १।१।४] इत्यादिषु वेदितव्यतया निर्दिष्टं
परममक्षरं त्वमेव । अस्य विश्वस्य परं निधानं विश्वस्यास्य परमाधारभूतस्त्वमेव । त्वमव्ययः व्यपरहितः ;
यत्स्वरूपो यद्वृणो यद्विभवश्च त्वं तेनैव रूपेण सर्वदाञ्जतिष्ठसे । शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वतस्य नित्यस्य वैदि-
क्तस्य धर्मस्य एवमादिभिरवतारैस्त्वमेव गोप्ता । सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे— "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं"
[यजुस्तं. ३१।१८ श्वे. उ. ३।८] "परात्परं पुरुषम्" [मुं. उ. ३।२।८] इत्यादिप्रदितः सनातनपुरुष-
स्त्वमेवेति मे मतः ज्ञातः ; यदुक्तुलितलक्षस्त्वमेवम्भूत इदानीं साक्षात्कृतो मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं— त्वमक्षरमिति । 'त्वमक्षरम्' इत्या-
दिना भगवात्प्राचक्षणादेवमक्षरवेदितव्याव्यवसनातनपुरुषादि-
शब्दैर्मुपलब्धोपनिषदादिस्मरणमित्यभिप्रायेणाह— उपनिष-
दित्येति । निर्दिष्टमिति— "अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते"
[मुं. उ. १।१।२] इत्यादिनेति शेषः । 'विष्णुर्गर्भं सर्वांषां

धाम' इत्याद्यनुपगमनेनाह— विश्वस्यास्य परमाधारभूत
इति । निर्णीयतेऽस्मिन्निति निषाप्तम् ; निषातानामपि निषा-
त्वात्परं निषाप्तम् । 'आधारभूतं विश्वस्य' इत्याद्युक्तौ न-
व्यवच्छेदाय. पराशब्दः । "श्रुतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्वपिताः ।
प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः" [कौ. उ. ३।९] इति हि धूयेन ।

१ अमिनयगुप्तपादाचार्योक्तु— 'साश्वतधर्मगोप्ता' इति पाठमालम्ब्य— 'यन्सत्त्वे क्रियाज्ञानयोर्ब्रह्मवैरोपि मेदाप्रतिभाभा-
त्मकं परमगुप्तो महादेवेऽर्जुनम्, तथा सत्तात्मकं प्रकृतात्मकं सत्त्वं विद्यते तेषां ते साश्वताः, तेषां धर्मोऽनवरतप्रवृत्तसद्भावमवस्थान्
सृष्टिब्रह्मादिवयः सत्त्वमार्गोऽतीर्णः, तं सद्रूपमायते । एतदेवाप्राप्त्याये रहस्यं प्रायशो देवीस्तोत्रविद्युतो मया प्रकाशितम्, तत्स-
हृदयेः सोपदेशैः स्वयमेवावगम्यते इति हि पुनः पुनः द्युत्तरप्रकाशनवाचालतया ?— इत्याहुः ॥ अयं पाठः ब्रह्म सत्त्वं वा सत्,
सद्भूतः साश्वतो भद्रप्रविदः सावित्रश्च वा । 'तस्यो मत्वर्थे' (अष्टा. १।४।१९) इति मत्वात्मन्त्वाभावः । तेषामिमं साश्वता धर्मोऽन्तेषां
गोप्ता इति; साश्वतं पाश्चात्यागमात्सर्वं तन्म, 'तस्यै साश्वतमाचष्ट नैकस्यै कर्मणो यतः ।' (भाग. १।१।८) 'साश्वतं विधिः
मास्पाय ग्राह्यं सर्वेषु सत्तिष्ठतम्' (म. भा. १।२।३५।१९) इत्याहुः । तत्रोक्तानां धर्माणां गोप्ता इति; 'पुद्गोत्र-
सर्वतोः पुनस्तद्व्याप्यः साश्वतस्तद्वतः ।' (भाग. १।२।४।९) इत्यादिनोपनिषत्साश्वतलोत्पन्नः साश्वतः । अत एवोक्तम् 'समो
दादरयिष्येव साश्वतः कश्चिदेव च' (म. भा. १।२।३५।१०४) इति । अथवा— सत्त्वेन सायते पात्यते वा, सत्त्वं ततोति विस्तार-
यति वा साश्वतः, सत्त्वमस्यस्मिन्निति सत्त्वतः, सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्मान्वरतीति सत्त्वतः, सत्त्वं एव साश्वतः । 'तासु सन्धान-
पातनयोः' (भा. पा. १।४।८९) 'तनु विस्तारे' (भा. पा. ८।१) आभ्यां सत्त्वसद्भावान्मां हः 'तत्त्वमैकद्रूपम्' (वार्तिकं)
इत्यत्र धृतो मत्त्वार्थव्यस्तत्त्वस्यो बाहुल्यमन्वयवज्ज्वादि । साश्वतं पाश्चात्यादि, तत्त्वव्यापनेन दृष्टः सत्त्वतो वा । तदुक्तम्—
'सर्वत्रासं च्युतवृत्तोऽयं सत्त्वं वै विदि मत्त्वम् । जन्मनीहामवेत्सत्त्वं वीर्विकं मे धनस्य ॥ निरासी. धर्म्येयुक्तः सत्त्वसाध्व्यध्वनयः
साश्वतज्ञानद्वयोऽयं साश्वतामिति साश्वतः ॥' (म. भा. १।२।४।१०४, १०८) इति । तत्त्वम्युक्तिः साश्वतः । त्वं धर्मगोप्ता मतो
म इत्यापि शाश्वतमन्वतीति कृतं पञ्चविधेन ।

—अचिरगीता ।

१ शां. भा.—किञ्च—अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः, तं त्वामनादिमध्यान्तं, अनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्त-
बाहुं अनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव
स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वां दीप्तहुताश्रवकत्रं दीप्तथासी
हुताश्रव स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताश्रवकत्रस्तं त्वां दीप्तहुताश्रवकत्रं, स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं
तापयन्तम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—भगवतो विश्वरूपारूपं रूपमेव पुनर्विजुगोति— किञ्चेति । हुतमथातीति हुताशो वहिः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—अनादिमध्यान्तं आदिमध्यान्तरहितम्, अनन्तवीर्यं अनवधिकातिशयवीर्यम् ;
वीर्यशब्दः प्रदर्शनार्थः ; अनवधिकातिशयज्ञानवर्त्यर्थ्यवीर्यशक्तितेजसां निधिमित्यर्थः । अनन्तबाहुं
असह्येयबाहुम्, सोऽपि प्रदर्शनार्थः ; अनन्तबाहुदरपादवक्त्रादिकं ; शशिसूर्यनेत्रं शशिवत्सूर्यवध प्रसाद-
प्रतापयुक्तसर्धनेत्रम्, देवादीननुहूतान् नमस्कारादि कुर्वाणान्प्रति प्रसादः, तद्विपरीतानसुरराक्षसादीन्
प्रति प्रतापः ; 'रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः' [११।३६] इति हि
वक्ष्यते । दीप्तहुताश्रवकत्रं प्रदीप्तकालानलवत्संहारानुगुणवक्त्रम् ; स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं— तेजः परा-
मिमवनसामर्थ्यम्— स्वकीयेन तेजसा विश्वमिदं तपन्तं त्वां पश्यामि । एवम्भूतं सर्वस्य स्रष्टारं, सर्वस्याधार-
भूतं, सर्वस्य प्रशासितारं, सर्वस्य संहर्तारं, ज्ञानाद्यपरिमितगुणसागरम् आदिमध्यान्तरहितमेवम्भूतदिव्य-
देहं त्वां यथोपदेशं साक्षात्करोमीत्यर्थः । एकस्मिन् दिव्यदेहे अनेकोदरादिकं कथम् ? इत्यमुपपद्यते—
एकस्मात्कतिप्रदेशादनन्तपरिमाणार्थ्यमुद्रता यद्योदितोदरादयः, अथ यद्योदितदिव्यपादाः ; तत्रै-
कस्मिन्सुते नेत्रद्वयमिति च न विरोधः ॥ १९ ॥

४ घ. ता. चं.—'अनादिमध्यान्तम्' इति ननस्तद्व्य-
पत्तये 'सर्गाणामादिरन्तश्च मध्ये चैवाहमर्जुन !' [१०।३३]
'अनादिश्च मध्यं च मृतानामन्त एव च' [१०।२०]
इत्यादिभिर्विद्वद्भ्यः ; अतो निषेधपरात्तामाह आदिमध्यान्त
रहितमिति । 'नान्तं न मध्यम्' [११।१६] इत्यादिकं स्वल्प-
विषयम् ; इदं तु विशदविषयमित्यपीनस्तत्त्वम् । उदा तन्वति-
स्त्वितिनाशकविकारनिषेधः क्वचित् ; अन्यत्र तत्तदेतुनिषेध
इत्यादित्वेण विमर्शनीयम् । अथवाऽत्र कालाभिमानीवपदार्थो-
नाम् । 'अनादिमर्गशब्दात्' [वि. पु. १।२।२६] इत्यादिवत्
कालावधिमुक्तिरित्यत्रविशेषः । वीर्यस्यानन्तत्वं नाम तात्त्व्य-
प्रयुक्तवच्छेदनिवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—अनवधिकातिशय-
वीर्यमिति । निदिष्टमात्रपरवन्मुद्रतायाः सन्नियोगनिष्ठाना-
मन्वत्तोषाविवरदसि मिद्रूपनीत्यभिप्रेत्याह वीर्यशब्दः
प्रदर्शनार्थः इति । 'अनेकबाहुम्' [११।१६] इति बाहुना-
नात्वमर्थः पूर्वमुक्तम् ; 'अनन्तबाहुम्' इति तु कृष्णपाणिमिति-
रन्त्यत इत्यनेनरक्त्यनियमित्येवमेव असह्येयबाहुमिति ।

'अनेकबाहुदरवक्त्रनेत्रम्' [११।१६] इति पूर्वमनादिश्रमुत्तये
कस्यचिद्वद्वधेयवक्त्रविधानमितरेषामपि प्रदर्शनार्थमित्यभिप्राये-
णाह सोऽपीति । 'शशिसूर्यनेत्रम्' इत्यत्र चन्द्रसूर्ययोरेव न
नेत्रत्वमप्यम्, रूपद्वयवर्णावभावात्, अस्य च रूपस्यानन्त-
नयनविशिष्टत्वात् ; अत्र साधर्म्यमेव विशक्षितम् । तत्रापि
केषांश्चिच्छशितुल्यत्वं केषांश्चिन्सूर्यतुल्यत्वमिति विमात्रका-
भावात्सर्वेषामुभयतुल्यत्वं विशक्षितमित्याह शशिवदिति ।
गुणप्रसादप्रतापयोर्विद्वदोर्विषयं व्यवस्थापयति देवादी-
निति । तदेव वक्ष्यमाणेन स्थापयति रक्षांसितीति । 'दीप्ता
नलार्जुनित्' [११।१६] इति प्रागभिप्रायेऽपि पुनः 'दीप्त-
हुताश्रवकत्रम्' इति निषेधतोऽभिधानं वक्ष्यमाणवर्णप्रसङ्गात्
विशेषणार्थमेवेत्यभिप्रेत्याह प्रदीप्तकालानलवदिति । संहार-
ानुगुणेति । साधर्म्येऽप्यम् । अत्र 'हुताश्रव एव वक्त्रं' इति
परोक्षविमर्शनाय 'कालानलवक्त्रमिति' [११।२५] इति वक्ष्य-
माणानुमन्त्रात् कालानलवदित्युक्तम् । पादकश्च वगुणो-
ज्ज्वलः पृथगुक्तः । 'विश्वमिदं तपन्तम्' इति वचनादय-

—अथैवमभिप्रेत्य मनश्चरति व्यासः । अत्र नेत्रपदं वार्थः स्पष्टेनानुपपद्यते । — इति प्रत्ययोरपत्तिः ।

१२ 'शोभन्तां ते वसुधो चन्द्रदीर्घा' 'सूर्याचन्द्रमशौ चतुः' (म. भा. १२।३६।६६) इत्यादिषु श्लोकाः सग्राह्यापि
मगधदेशस्थदशनामनीति वक्षिष्ये । एतेन 'अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्' (प. म. सं. १।२।१४५) इति पदमपि
व्याख्यायम् ।

— अविगीता ।

तेषां देहेन अन्यानपेक्षस्य ॥ विवक्षितम्, प्रकृतानुपयोगात्, अन्तुचितमर्थमाह तैस्तैः इति । “काष्ठं पचति मृताभि” इत्यादे इह निदानसूचनमित्यभिप्रायणाद् स्वकीयेनेति । पूर्वं धुमनन्तरं दिव्यवशुषा साक्षात्कृतं सर्वमाकारं सङ्कल्प्याह पञ्चमिति । एकस्य देहस्य अनेकधाहुमुत्पादयोगं धृतपूर्वो दृष्टपूर्वश्च, उदादेनेत्येव ॥ कथं ? इति बोधयति एकस्मिन्मिति । परिहरति इत्यमिति । धुनात्पुनश्च सर्वमुपपादनीयमिति भावः । एकस्मादित्यादि । अयमभिप्रायः — “अनेकबाहूदखकत्र नेनम्” इत्यवयवानेकत्वमात्रवचनादुपमेकमिति गम्यते, एकविप्रविनयपूर्वपरामर्शाच्च । नच “पश्य मे पापं” नृपाणि” [११।१] इत्युपक्रमादिहाप्यनेकविप्रविनयमनेकोदरत्वादिमिति वाच्यम्, तथा सति “अनेकविप्रहम्” इत्येतावतो

वचन्यत्वात् । नहानेकेषु धारीष्वनेकबाहूदरत्वादिकं विशेषतो वचन्यम्, नच भगवच्छस्त्रे अनेकोदरादिमद्रूपं न दृष्टमिति वाच्यं, तस्य शास्त्रस्येदानीं निश्चेषप्रकृत्यभावात्, नारादादि दृष्टस्याप्यपि तेजदानीं न । पश्याम, इतोऽप्यस्यापि धीविस्मय नारादेन दृष्टम्, ततोऽप्यदेव धृतराष्ट्रेण दृष्टम्; अतो यथा संहिताभेदेन नाराहनारसिंहादेरन्ययान्यधासन्निवेशवर्णमुवादि वैचित्र्यं, तद्वच्च्रीविश्वरूपविप्रहेऽपि वचनबलादेव तथाप्यपि वैचित्र्यमद्भौतम्, अतः शास्त्रामूलनानात्वेऽपि काष्ठेक्यदृष्टे-क्यवद्बाहूदरादिभेदेऽपि भेदोक्तिरहितकटिप्रदेशैक्यादिह रूपे कथम्—इति । एतच्च सर्वं यथोदितशब्देन सूचितम् । एकस्मिन्मुखे नेत्रद्वयमिति । एकैकस्मिन्निर्दयम् ॥ १९ ॥

५ आ मा. भा.—“शशिसूर्यनेत्रं” इत्यपि ‘अहं ब्रतुः’ [१।१६] इत्यादिवत् । “तदङ्गजाः सर्गमुरादयोऽपि तस्मात्तदङ्गैस्तृपिभिः स्तुतास्ते” इत्यृग्वेदसिलेपु । “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः क्षपौ अजायत” [ऋग्वे. ८।४।११३ यजुस्मं. ३१।१२] इति च । बहुरूपत्वाद्बाह्याश्रयत्वं तेषां युक्तम् ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. द्वी — “शशिसूर्यनेत्रं” इत्युक्तत्वात् कथं विश्वरूपं दृश्यायथान्याख्यायाम् ? इत्यत आह—शशीति । इत्यादिवद्भाष्यप्रथमम् । जन्मपनक्तमविनाश्रयाश्रयिमानेन काऽभेदोक्तिरित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—सर्वङ्गजा इति । सर्वेभ्योऽपि

मक्षिको निर्देसः सम्बुद्धिर्वा । अमेदे बाधकं चाह—सर्वमा इति । चक्षोश्चक्षुषः । नन्वत्र चन्द्रमसो मनोजातत्वं दृश्यायत्वं बोध्यते, गीतायां तु नेत्राभयत्वादि, तथाऽप्यत्र “दशार्धमेन्द्रं” इति, तत्कृतो न विशेषः ? इत्यत आह—यद्विस्ति ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १९ ॥

८ ये प्र. नि — ब्रह्मवनिर्भवे हेतुवृत्तं तद्वर्त्मदर्शनं प्रमाणं यनि पञ्चमि — अनादीति । अत्र ‘अनादिमध्यान्तं’ इत्यनेन जन्मविधितिराग्राह्योक्तौ “पदशमि” इति वर्तमानलकाराभ्यास्तस्यान्तआकाशशब्दापकृत्यादिमध्यान्तभागस्यैव पञ्चमीत्येव नद्वयोपपत्तिः । तेन च “आकाशवस्तुवैगतश्च नित्य (सम्)” [सर्वव्यापी ४] “व्याप्य नारायणं स्थितं [म. भा. १।५] इत्यादिश्रुत्युक्तमवगतत्वात्तुभवं परब्रह्मत्वमाधकनयोक्तं भवति । अत्र तन्मर्यादित्वं बीजं पराभिन्नवशाकिञ्चिदेवो यस्य तं परायामि । अनेन “विश्वोक्तं च बीजोऽपि प्रबोध्यम्” [ऋग्वे. १।१।३४।१] इति श्रुत्युक्तानन्तरीयत्वात्

तुभवस्तत्साधनत्वेनोक्तं । तथा अदन्तबाहुम् । बाहुमरणं चार्धवृत्तारदीनामप्युपलक्षणम् । तेन “विश्वब्रह्मवत् विश्वोक्तम्” [अक्षतः ४।१।३४।१ यजुस्मं १०।१९] इत्यादिश्रुत्युक्तार्थावबोधोक्तिः । शशिसूर्यनेत्रमित्यनेन “चक्षोः क्षपौ अजायत” [ऋग्वे. ८।४।११३ यजुस्मं ३१।१२] इत्यादिश्रुत्यर्थानुवचनं । दीप्तहुताशयकत्रमिति “स्रज्जादिन्द्रजालिम्” [ऋग्वे. ८।४।११३] इत्यादिश्रुत्यर्थानुवचनं । “स्योतेजसा विषमिदं तपन्ते” इत्यनेन “येन सूर्यस्तपति तेजस्तैः” इति श्रुत्यर्थसमादौ दक्षितं ॥ १९ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च अनादिमध्यान्तमिति । कालरूपमेतदाधिदैविकं तराह—शशिसूर्यनेत्रमिति । काष्ठान्मिमानिनो शशिसूर्यो नेत्रे यत्नः । तथा सायङ्कालाभिमानी दीप्तो हुताशयः वस्त्रेषु यस्य तं तथा पश्यामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त — ॐ पुण्योत्तममुक्त्वा एष विद्वत्पथमाह—अनादित्यादिना । अनादिमध्यान्तं न विषते आदिर्मन्य अन्तश्च एवैव उपनिष्पन्नित्यवहितम्,—अनन्तं धीर्ब्रह्मो यस्य तम् । अनन्तबाहुः अनन्ता त्रियादाकनयो

यस्य, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य, दीप्तहुताशयकत्रं दीप्तो हुताशयः कत्रो हुताशयः अतिरिक्तेषु यस्य तम्, स्वतेजसा हरेः परितः मानं त्रिषं तपन्तं तेनोपलब्धं तत्रां पश्यामि ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी० — एतदेवाह—अनादीति । देशतः कालतश्चादिमध्यान्तदीनः शब्दादिमध्यान्तम् । दीप्तो हुताशयो यत्र यस्येति भास्वरन्तरं व्यज्यत । स्वनभसा चैतन्यचकोणिषा ब्रह्मविश्वविश्वरूपं तपन्तं प्रकटयन्तम् । अनादिशब्दादिमर्यादित्वेनविशिष्टं विश्वं अविर्भूतं तपन्तं तत्रां पराश्रयोतीत्युक्तं पश्यामि जानामि । पित्रात्मनोऽपि विश्वमयं सङ्कटकारकमक्षीपासनेनोपय येन ज्योतिषा प्रकाशने तदेव स्वमतीति ज्ञानाधीनं भावः ॥ १९ ॥

भगवतो विश्वरूपस्य व्यापकत्वं लोकमयहरत्वं च ।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ! ॥ २० ॥

१ शां. भा.— द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण, दिशश्च सर्वा व्याप्ताः, दृष्ट्वापलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं कूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्नुद्विग्नस्वभावः ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतमगवद्वृत्तस्य व्याप्तिं व्यनक्ति-द्यावापृथिव्योरिति । तस्यैव भयङ्कतत्त्वमाचष्टे- दृष्ट्वेति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— एवम्भूतं त्वां दृष्ट्वा देवादयोऽहं च प्रव्यथिता भवाम इत्याह- द्यावेति । द्युशब्दः पृथिवी-शब्दश्चोभायुपरितनानामधस्तनानां च लोकानां प्रदर्शनार्थः ; द्यावापृथिव्योरन्तरं अवकाशः ; यस्मिन्नवकाशे सर्वे लोकास्तिष्ठन्ति ; सर्वोऽयमवकाशो दिशश्च सर्वास्त्वयैकेन व्याप्ताः ; दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्-अनन्तायामविस्तारमत्यद्भुतमत्युग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं- युद्धदिदृक्षया आगतेषु ब्रह्मादि-देवासुरपितृगणसिद्धगन्धर्वयक्षराक्षसेषु प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपं लोकत्रयं सर्वं प्रव्यथितमत्यन्तभीतम् । महात्मन् अपरिच्छेद्यमनोवृत्ते ! एतेषामप्यर्जुनस्येव विश्वाश्रयरूपसाक्षात्कारसाधनं दिव्यं चक्षुर्भगवता दत्तम् ; किमर्थमिति चेत् अर्जुनाय स्वैर्धर्मं सर्वं प्रदर्शयितुम् ; अत इदमुच्यते 'दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् !' इति ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— एवम्भूतमिति अत्युग्ररूपमित्यर्थः । प्रव्यथितविशेषणानुसारेण लोकादयोऽप्य जनविषय इत्याह- देवादय इति । 'दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्' [११।२३] इति वक्ष्यमाणविशेषणेन अहं चेत्युक्तम् । अनन्तत्वस्य बहुशोऽनिहितत्वावच्छिन्नलोकद्वयव्याप्तिवचनं तत्पुलकितलोकधर्मद्वयप्रदर्शनार्थमिलमिप्रायेणाह द्युशब्द इति । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तविभेदादर्थः' [अमरः ३।१।१०६] इत्येव वार्तास्तादात्म्यस्य प्रस्तुतास्तुगुणमर्थमाह अद्यकाश इति । शक्तिविशेषादिवशात्सप्रतिपत्तिविशेषाद्यमात्रमिप्रायेणवकाशं विश्वव्यापिपठितार्थमाह यस्मिन्निति । अनन्तायामविस्तारमिति पूर्वोक्तस्यानुवर्णनम् । अयमभिप्रायः- पूर्वापरवचनयोर्विभेदविषयतया मध्ये स्वस्वरूप्यास्तिकचनप्रयोजनाभावादिमहत्त्व चातिमहत्त्वेन कण्ठोक्तत्वात्तद्विषयोऽयं व्याप्तिव्यपदेश इति । नात्र लोकत्रयशब्देन पृथिव्यादिकं विवक्षितम्, यत्र प्रव्यथितत्ववचनायोगात् । अतो 'मयाः कोशन्ति' इति वस्तुवर्तिनः प्राणिनो वक्तव्याः । तत्र लक्षणतोऽपि लोकशब्दस्यैव मुख्यत्वेन जनविषयत्वं वरम् । जनस्य त्रिव्यं च शत्रुमित्रोदासीनत्वेण सुप्रसिद्धम् ; तस्य च सर्वस्य जनस्यात्र समवायो युद्धदिदृक्षया सिद्धः ; अत एव लोकत्रयवर्तिकृतिपुरुषस्यव्या

हर्त्वेन लोकत्रयनिर्देश इति न भ्रमिष्यम् ; नापीदमर्जुनस्योत्प्रेक्षणं, इदस्यैव सर्वस्य वचनात् ; तदेतदाह- द्युक्षेति । अत्र देशशुभादिग्रहणं मानुषव्यवच्छेदार्थं, युद्धायागतानां सर्वेषां भयवद्भिर्माहादर्शनात् । कोपस्यैव घातोर्विवक्षितमाह- अत्यन्तभीतमिति । महात्मभावस्य सम्भोस्तुष्टिविशेषवत्सु प्रसिद्धत्वात्, विग्रहस्योपश्रववशाद्व्यापारोच्छेदस्यापि भयहेतुत्वाद्यश्रयमेतार्थं उचित इत्यभिप्रायेणाह अपरिच्छेद्येति । ननु 'दर्शयामास पार्थाय' [११।९] इति वृत्तकान्तम् ; तत्कथं देकास्तुतादीनामपि मानुषवन्माहच्छुपा भगवद्विग्रहसाक्षात्कार उच्यते ? इत्याह- एतेषामपीति । अर्जुनस्य शिष्यवृत्तस्यात्यन्तोपस्रवस्य निरतिशयभक्तेः स्वविग्रहप्रकाशनं प्राप्तम् ; तस्यैव तस्यैव दिव्यचक्षुर्दत्तम्, वक्ष्यति च 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः' [११।५२] इति ; अतः सामान्येन सर्वस्य जनस्य दिव्यचक्षुःप्रदाने कारणं ॥ यदायमहमभिप्रायेण ब्रूते- किमर्थमिति । परिहरति- अर्जुनायेति । देकादीनामपि दिग्गजसम्भवात्सर्वेषामवतारासाक्षात्कारवत्सुहृत्विषाकशनिपातात्क्षुण्णामिव महतामपि भयवद्वत्त्वादिना निरङ्कुक्षधर्मप्रकाशनेन प्रकृतोपयोगाच्च दिव्यचक्षुर्दानमिति भावः । तदेवाप्तवचनमेव संवादयति- अत इदमिति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— "मातापित्रोरन्तरङ्गः स एकः, रूपेण चान्येः सर्गवतः स एकः" इति वारुणश्रुतेरेकैव द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो भवति । 'पश्य मे पार्थ ! रूपाणि' [१।६।१८] इति बहूनि रूपाणि प्रतिज्ञातानि मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ । "मा नो माता पृथिवी दुर्मतो धातु" "मधु घोरस्तु नः पिता" [ऋक्सं. ४. ६।३।६] इत्यादिप्रयोगात् । न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम् ।

नारदस्य तदभावात् । केषाञ्चित्तया दर्शयति भगवान्—“ प्रियन्ति केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ विभेति कश्चिदभ्यसे सर्ववृत्तिः ” इति वारुणशाखायाम् । न तु तं सर्वं पश्यन्ति । अदृष्टाऽपि तानिरूप्य भयेन द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति । तथा च गौतमसिलेषु—“ दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्टाऽप्येतद्भयाद्रिभ्यस्तो दृष्टवचे । पश्यन्ति ते न्यस्तचक्षुर्मुखास्तु तस्मिन्नेतै मनसो गतत्वात् ” इति ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.—‘ यावापृथिव्योऽदिमन्तरं हि ’ इत्यत्र ‘त्वया’ इत्यनेनैवैकत्वस्य सिद्धत्वात् ‘एकेन’ इति व्यर्थमित्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह—मातापित्रोरिति । बहुत्वेऽपि स एकोऽपि न अनेन ‘दिशश्च सर्वा’ रूपान्तोरित्युक्तं भवति । तदुक्तम् । विश्वरूपस्य ‘इष्टुमिच्छामि ते रूपं [११३]’ इत्यादिना एकत्वावगतैरित्यत आह पश्येति । ऐश्यापेक्षयैकवचनमिति भावः । “मातापित्रोः” इति ध्रुति प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता ? ‘यावापृथिव्योः’ इत्यनेनभिधानादित्यत आह—मातापितरौ चेति । माता पृथिवी, नोऽस्मादनुवर्तौ माधात् न कथ्यात् । नोऽस्माकं मधु सुखेहेतुरस्त्वत् । ‘दृष्ट्वाऽद्भुतं’ इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तत्र सर्वेषां सर्वेषां, किन्तु केषाञ्चित्कारणविशेषात्कदाचिदेवेति सप्रमाणं तदभिप्रायमाह—न त्विति । अन्यसेऽप्यासे सति सर्वेषां तु सिरानन्द एवे-

त्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमानामभिप्रायं लोकत्रयस्य दर्शनाभावं चाह—न स्थितिः । किन्तु त्रिलोकेषु स्थितैर्भक्तैरित्युक्तकारणेन वैधिवे । तदभिप्रायं लोकत्रयशब्द इति भावः । प्रकारान्तरेण ‘लोकत्रयं’ इत्यस्याभिप्रायमाह—अदृष्टाऽपीति । विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्याना पूर्वा तददृष्टाऽपि चेत्तसि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तददृष्टाऽप्येतत्त्वत्वात् तयाऽऽभिवेदैतेऽपि दृष्ट्वा विभ्यतीति प्रतिभातीत्यतः ‘लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रपद्यन्ति’ इत्याहेत्यर्थः । अत्र धृतिसम्मतिमाह—दृष्ट्वेति । देवं विद्वत्स्व दृष्ट्वा मोदमानास्त एतेऽर्जुनादयस्तदभायिनः पश्यन्ति । कथमुदात्तम् । अमुदात्तं तत्रिष्ये तद्भयाद्रिभ्यस्तो भयविह्वलतस्तस्मिन्नेव विद्वत्स्व मनसो गतत्वात् तस्यस्तचक्षुर्मुखांश्च दृष्टवत् दृष्टवन्त इत्येत्यर्थः ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.—॥ २० ॥

८ वै. प्र. ति.—अनादिमप्यास्तत्वमनन्तवीर्यत्वं च विद्वदोति—यावापृथिव्योरिति । अत्र सुपृथिवीशब्दो न तावन्मात्रपरौ, किन्तु वीर्यस्थितसर्वलोकोपलक्षकौ, ‘विष्ट्वाऽहमिदम्’ [१०४२] ‘इदं कस्य जगत्कृत्स्नं पश्याम सचराचरम्’ [११०] इति प्रकृतस्तत्प्राप्त्यर्थं ‘तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकया । अपश्यम्’ [११३] इति तथैवानुभूतवर्णनात् ‘प्रमाणमीश कमलासनस्थश्च रीश सर्वान्तरांश्च विष्ट्वान्’ [१११६] इति सत्यलोकपातालस्थितप्रब्रह्मचर्यादिसर्वानुभूत्युक्तैश्च । तथा च पातालादिसत्यलोकान्तं सकलमपि जगदेकानेन व्याप्यपरिच्छिन्नतया प्रदर्शिते भगवत्प्रे ‘यावापृथिव्योरिदमन्तरं’ इत्यनेन सर्वलोकानामाधारभूतं पातालसत्यलोकान्तरालरूपोऽवकाश उच्यते, तद्विदमन्तरं सर्वं दिशश्च त्वमेवैव व्याप्ता । हि यस्मादेव तस्मादनादिमप्यान्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः । हे महाशक्ति अपरिच्छिन्नरूप ! तवेदमनन्ताधामविस्तारं अनुगतमस्त्रं च रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रपद्यितमतिमीतं जातम् । हि यस्मादेव तस्मात् ‘अनन्तवीर्यं’ इति पूर्वेणान्वयः ।

ननु ‘तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रपद्यितम्’ इत्युक्तमनुचर्य, अर्जुनादेव भगवता विवरूपसाक्षात्कारसाधनदिग्बन्धुप्रदानम्, न तद्दर्शनं विनाभ्येन तस्मिन्नुदाहरे विश्वरूपे नेनचिदुच्यते, दिवा अथस्य रूपस्य नित्यं दर्शनं वाङ्मनः । नाह वैदेर्न

तपसा न दानेन न वेत्स्यथा । शक्य एवविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । [११५२, ५३, ५४] इत्यादिभगवद्भजनविधौ प्रसङ्गात्, न च भगवता स्वकीय विश्वरूपपश्यदपि लोकत्रयं तददृष्ट्वेनार्जुनाय मायया केवलं प्रदर्शितमिति वाच्यम्, तथा सति त्वस्मिन्नविद्यमानमपि जगद्विद्यमानत्वेन मायया प्रदर्शितमित्येवञ्चालिकेत्येव भगवतोऽपि विद्वत्स्वप्रदर्शने पारम्पर्याधिक नेत्यापातदिति चेत्, उच्यते—नात्र लोकत्रयभेदेन भूरादिलोकत्रयव्यत्यो योनेकदोष स्यात्, किन्तु कुरुपाण्डवबुद्धविद्वत्त्वाऽप्रत्यक्षं प्रसादिदेवासुररिगणसिद्धगन्धर्वभक्षराक्षसेषु प्रसिद्धावबुद्धमध्यस्थलगात्रिविधा अपि जना उच्यन्ते । तेषामप्यापाततो विद्वत्स्वप्रदर्शनार्थं भगवता किञ्चिज्ज्ञानचर्चदितम् । तेन हि सर्वदेवासुरभयङ्कराण्यत्सर्ववर्णयत्नादिवयो निरवधिक स्वमहिमांश्चेनाय प्रदर्शितो भवति । अर्जुनस्य तु परमभक्तस्य यथावत्स्वरूपदर्शनार्थं भगवता ज्ञानचर्चदितमित्युक्तोपेतः, ‘रक्षादिषा वसवो ये च साय्या विन्वेऽर्जुनो मरुतश्चोदपाश्च । गन्धर्वेयक्षासुरसिद्धसद्गा बोक्षन्ते त्वां विस्रताश्चैव सर्वे’ [११३२] ‘शक्य एवविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन ।’ इत्युभयविधवचनस्वारस्यात् । अतो न चिद्विरोधः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च द्यावापृथिव्योरिति । इदं द्योऽप्यधिप्रकृतमन्त्रमर्थः । तत्र इदमद्वयमलौकिकं उच्यते अष्टं द्यावापृथिव्योः अन्तरमन्तरिणं एकेन त्रया व्यासम् । च पुनः, रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रत्ययितं प्रकर्षेण व्यथितं भीते पश्चादिति पूर्वोक्तव्ययः ॥ २० ॥

११ नी० भा० की०— एवं स्वयद्भूतविश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति— द्यावापृथिव्योरिति । हे महात्मन ! हि प्रत्यक्षं त्वयैकेनेदं द्यावापृथिव्योरन्तरं मय्यं सर्वाः दिवश्च व्याप्ताः, अतस्त्वेदं अद्भुतं त्वं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितम् । अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ ॥

१ पां. भा.— अथाधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इत्यर्जुनस्य यः संशय आसीत् निर्णयाय पाण्डवविजयैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किञ्च— अमी हि युद्धयमाना ये योद्धारस्ता त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्त्रादिवस्त्रा मनुष्यसंस्थानास्ते त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति पलायने-ऽप्यशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलभ्य 'स्वस्त्यस्तु जगतः' इत्युक्त्वा महर्षि-सिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अमी हि' इत्यादिमन्त्रान्तरप्रत्ययस्य तात्पर्यमाह— अथेति । तं भगवन्तं पाण्डवजयैकान्तिकं पश्यन्मूर्खो ब्रवीतीत्याह— तं पश्यन्मिति । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्च-कार्यमन्त्रान्तरप्रत्ययज्ञातमिति दर्शयति— किञ्चेति । असुसङ्घा इति परं छिन्ना भूभारावृता दुर्बोधनादयमन्वा विशन्तीत्यपि वक्तव्यम् । उभयोरपि सेनयोस्त्वस्वितेषु योद्धाभ्येवजान्तरमिच्छेय-माह— तत्रेति । समरभूमौ समागतानां दृष्टवान्मात्रं नारद-प्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिमिश्रीयतां स्तुतिपरेषु भगवद्विषयेषु प्रशस्तिप्रकारं दर्शयति— युद्ध इति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अमी सुरसङ्घाः उत्कृष्टास्त्वां विश्वाश्रयमवलोक्य हृष्टमनसस्त्वत्समीपं विशन्ति । तेष्वेव केचिदत्युग्रमत्यद्भुतं च तवाकारमालोक्य भीताः प्राञ्जलयः स्वज्ञानानुगुणं स्तुतिरूपाणि वाक्यानि गृणन्ति उच्चारयन्ति ; अपरे महर्षिसङ्घाः सिद्धसङ्घाश्च परावरतत्त्वयाध्यात्मविदः स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कला-भिर्मग्नदनुरूपाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

४ वे. ना. चं.— 'अमी हित्वा विशन्ति' इत्यत्रन संहारा-दिकं विवक्षितं, स्तुत्यादिभिः सङ्घाभावात् । परोक्षमावतीर्णसुरसङ्घमिषयत्वस्य 'शीघ्रमेव' [११।२२] इत्यादिभिर्विशेषणं, अतोऽत्र समीपगमनरूपसेवा-प्रकारोऽभिधीयत इत्यभिप्रायेणाह— अमी सुरसङ्घा इत्या-दिना । 'केचिद्भीताः' इत्यनेन धातुपर्यङ्गितानां कृष्णमिषाना-दनेन वाक्येन व्यशोभ्याशया इष्यन्तो विवक्षिता इति व्यञ्जनाय प्रप्रादीनां सर्वेषां देवानां सेवाभगमनं प्रथममुच्यते । उत्कृष्टा इति ॥ सुराद्व्यज्रतोकिः । विनाशार्थप्रेषेष्टव्यज्रवेदेय हृष्टमनस इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणवक्त्रप्रेषेष्टव्यज्रवेदेयाह— स्वत्समीपमिति । 'केचित्' इति वृषकरणस्य समुदायविशेष-साक्षात्वात्, 'सुरसङ्घा' इति च प्रसक्तत्वाच्चात्यन्ताराना-वाच्यं तेष्वेवेत्युक्तम् । अत्युग्रमत्यद्भुतं चेति भीत्यादि-हेतुप्रकृताकारकमन्त्रम् । 'पुष्कलाभिः' इति वक्ष्यमाणवादिह तदभावी विवक्षित इत्यभिप्रायेण— स्वज्ञानानुगुणमिषु-क्तम् । स्तुतिरूपाणीत्यादिना 'गृणन्ति' इत्यस्यापेक्षितकर्म-व्याहारः । धन्यादिंसिद्धस्तुतिषाठ्मानपरत्वायाह— उच्चारय-न्तीति । एतेनापि 'केचित्' इत्यस्य देवविशेषविषयत्वं सिद्धम् ; अन्येषां तु भूतानां पठायनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'महर्षि'— इत्यादिना वृष्णव्यपदेशविशेषणादिपक्षितमपरशब्देन व्यञ्जितम् । महर्षिसङ्घा श्रवणादिगणाः, सिद्धसङ्घाः सनकसुल्या । महर्षित्वादिसृष्टिं पुष्कलस्तुतिहेतुमाह— परावरतत्त्वयाधा-त्मविद इति । 'जितं वे' [भाष. १।११।३४ + १।२।४३] इत्यादिवत् मण्डितवद्वानां मन्त्राणां समर्पणं, सेव्यसन्दर्शनमात्रे

१ अत्र त्वा त्वमित्युभयया पाठो दृश्यत । त्वेतिपाठे च केचित् हि तु आ इति चिह्ना आ चित्वालीत्यवयवाह । हित्वाः प्रत्यशानुभवे । अस्तिनिदमर्हं भाष्यतः पश्यामीत्यर्थः । सुरसङ्घा अमुरसङ्घाभ्येभ्युभयया छेदसम्बन्धेभ्योः सेनयोर्नामः सूच्यते । 'यक्षानामशुमिच्छसि' (११।७) इत्युक्तस्य प्रदर्शनेमिदम्— इति परे । —अविनीता ।

सेवकस्य वक्तव्य स्वस्तिशब्द, स्तुतिस्तु तदनन्तरं गुणप्रक-
र्षोक्ति । अत एव गोमार्गगन्धर्वो जगतो वा स्वन्तीति परोक्तं ।

प्रकृताद्यज्ञतम् । अत्र स्तुते पौरुषस्य प्रामाणिकसर्वभारत्वादिरिति
कथनमित्यभिप्रायेणाह—भगवदनुसूपाभिरिति ॥ २१ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी— ॥ २१ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ २१ ॥

८ वें. प्र. गि.— सवदवाचुरारण्यत्वसर्वमहर्षिस्तो-
तव्यस्वद्वयैनेनापि ब्रह्मत्व सिद्धमित्याह—अमीति । अमी हि
सुरसङ्घा भीता सन्तस्तथा त्वां विदन्ति वार्ष्णेयं प्रविशन्ति ।
असुरसङ्घा इति वा पदच्छेद । त्वा विदन्ति स्वयमेव हयं
यान्तीत्यर्थ । तेषां मध्ये केचिद्विभीताः प्राञ्जलय सन्तो

गृणन्ति 'जय जय, रक्ष रक्ष' इति प्रार्थयन्ते । एवं महद्गुण
गुणस्थिते दृष्ट्वा 'स्वस्ति जगत' इत्युक्त्वा नारदादिमहर्षीणां
कविलादिसिद्धानां च सङ्घः त्वां पुष्कलाभिः परिपूर्णायांभि
स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

५ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु अ त — किञ्च अमी होति । अमी सुरसङ्घा
द्वयसमूहा त्वा ह्यसमीपे विदन्ति शरणमागच्छन्तीत्यर्थ ।
होति युक्तेन पुरयोत्तमशरणगमनं देवानाम् । केचित् इतरे
असुरा इत्यर्थ, भीता सन्तः प्राञ्जलयो ब्रह्माञ्जल्यो

गृणन्ति, रक्षेति वदन्तीत्यर्थ । महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां
सिद्धानां च समूहा 'स्वस्ति अस्माकमस्तु' इत्युक्त्वा
पुष्कलाभि पूर्णाभि स्तुतिभिरत्वा श्रुतवर्गित ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— व्ययामेवाह—अमीति । हि यतः अमी त्वा त्वा असुरसङ्घा असुराणां दुर्बोध-
नादयः त्वा पतङ्गाः पावकमिव अदृष्टप्रेरिता विदन्ति, मरणायेत्यर्थः । केचिद्वीताः प्राञ्जलयो ब्रह्माञ्जलयो
गृणन्ति श्रुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विधेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्—रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः, निधेदेवाः,
अश्विनौ च देवौ, मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहप्रभृतयः, यक्षाः कुबेर-

१ रुद्राय उवाच दशमे (२ २४१ टि) — साध्या द्वादश 'मनोऽनुमन्ता प्राणधनरो नारायणस्तथा । वृत्तिस्तपो हयधैव ह्योषधेन
कीर्यवान् ॥ विमुधापि प्रभुर्देव साध्या द्वादश कीर्तिता ।' (सायण १८११८) इति प्रसिद्धा साध्याहयाया दक्षकन्याया कृता,
'साध्या साध्यानामीजनव ।' (मत्स्यपु ५११०) इत्युक्ते । विधे विधाख्याया दक्षकन्याया धर्मादुत्पन्ना दश । ते चोक्ता साम्प्रतुराणे-
'रुद्रदक्षो वसु हव्य काल कामो धुरिस्तथा । लोकवधार्थवर्धैव पुरुष इमे दश ॥' (शं. ॥ १८११४) इति । अश्विनौ देव
भियमौ वंशापुरौ, 'त्वाष्ट्री ॥ सवितुर्भायां वडवाकधवारिणी । असुरत मन्नामाग साऽन्तरिक्षेऽश्विनाभुमौ ॥' (म भा ११६११५)
इत्युक्ते । तयो वृषद्वानामनौ उक्ते अन्ये—'नास्तत्त्वयेव दक्षव स्यूतो द्वावधिनाविति ।' (इ व ११२१५५) इति । मरुत
उक्ता [१०१२१ पु २३० टि] । ऊष्मपा पितृविशेषा, 'देवास्तु पितरो नाम निर्मिता ये स्वयमुवा । ऊष्मपा ये महाभागा
(म भा १३१५१२०) इत्यादौ प्रसिद्धा । गन्धर्वा मुनिनाम्न्या दक्षकन्याया वडवाकधुतप्रा देवगायका — 'मौमसेनोपसेनौ
च सुपर्णौ वरुणस्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्र सूर्यवर्चाश्च सप्तम ॥ सत्यवायुर्कण्वर्णश्च प्रयुतवापि विभुत । भीमविजयश्चैव विह्वल
सर्वविद्वद्गण ॥ तथा शालिग्राम राजन् । परमैश्वर्यं चतुर्वध ॥ कलि पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडश । इत्येते देवगन्धर्वा मौनिया
परिशीर्तिना ॥' (म भा ११६५१३-४४) इत्युक्ता, अन्ये च हाहाहूह प्रसिद्धाः । 'धयेति धादु कविभि पानयै
परिपठ्यते । पिबतो जज्ञिरे वाच गन्धर्वस्तेन ते स्मृता ॥' [ऋषि पृ ८१४०] इति निरुक्तं । यक्षादय उक्ता
[१०१२३ पु २४१ टि] । विस्मिताश्चैव मन्तव्येति शेषः ।

मन्वेतैरपि चेद्विश्वरूपं पाषेवदीहयते । तस्मा एव किमर्थं तद्विषयं चक्षुरदास्मि ? ॥

एवंकम्पवदन्त्येव नाह उक्तयो विलोकिताम् । इत्यभिप्रायं चान्युनस्य वच सन्नच्छते कथम् ? ॥

अतो नार्जुनदृष्टं विन्दु कालात्मनैव तै । परयन्ति कालं यतोऽतोऽपि कालास्तस्माच्च विन्यस्यति ॥

हेमन्तकावे कम्पन्ते श्वायन्त्युज्ज्वलायमे यथा । मवायन्त्यायपि तथा कावेनेति विदुर्विदः ।

—इति धामनः ।

—अध्विनीता ।

प्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्त्वेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते
पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥ २२ ॥

२ आ. शां. ध्या.— इत्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकृतत्वे हेतुन्तरमाह— किञ्चेति । त एषोका इत्यादयः सर्वे विस्मय-
मापन्नास्त्वा पश्यन्तीनि संख्यः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— रुद्रेति । ऊमपाः पितरः " ऊमभागा हि पितरः " [यजुः १।३।१०।६।१३]
इति श्रुतेः ; एते सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां वीक्षन्ते ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— देवजातिभेदसमभिव्याहारात्तुष्टुगम्यमपचष्टायंवाह— पितर इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— रुद्रादित्या इति । विश्वे हि विश्वेदेवाः । ऊमपाः पितरः ॥ २२ ॥

८ वं. प्र. नि.— 'अमी हि त्वा सुरसङ्घाः' [१।१।११] ऊमपाः पितरः । रूपमन्वयः । रुद्रादित्यादयः सर्वे एव
इति पूर्वशब्दोक्तमेव प्रपञ्चयति इत्याम्— रुद्रादित्या
इति । साध्या देवविशेषाः । अस्त एकोनपञ्चाशदयुगलाः ।
वीक्षन्ते, किन्तु प्रस्ययिताश्च भवन्तीति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च ये स्वदत्तगृहीताः रुद्रादयस्तेऽपि विस्मिताः सन्तः सर्वे त्वां वीक्षन्त इत्याह—
रुद्रादित्या इति । साध्याः विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवञ्जेषौ । ऊमपाः पितरः । गन्धर्वाणां यक्षाणां-
मसुराणां सिद्धानां जातिभेदानां सङ्घाः समूहाः । शेषे रूपम् ॥ २२ ॥

लोकानामर्जुनस्य च मयेतुल्यकथनम् ।

रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो ! बहुबाहुरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकण्ठं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

१ आं. भा.— यस्मात्— रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि
चक्षुषि च यस्मिन्स्वरूपं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो ! बहुबाहुरूपार्थं बहवो बाहव उक्तयः पादाश्च यस्मिन्
तद्वहूबाहुरूपार्थं, किञ्च बहूदरं बहुदंष्ट्राणि यस्मिन्निहितं तद्वहूदरं, बहुदंष्ट्राकण्ठं बहूभिर्दंष्ट्राभिः कण्ठं
विहृतं तद्वहूदंष्ट्राकण्ठं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भवेन,
तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

२ आ. शां. ध्या.— 'लोकप्रत्येकप्रव्यथितं' [१।१।२०] तस्मात् (तु) दृष्टेति योक्तव्यं । भवेन लौकिकपदमपि व्यथितो
इत्युक्तुमुपसंहारि— यस्मादिति । ईदृशं यस्मात्ते त्वां व्यथा पीडा देहेन्द्रियव्रतकर्म प्राप्तोऽस्मीत्याह—तथेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— रूपमिति । बहूभिर्दंष्ट्राभिर्विभीषणाकानं लोकाः पूर्वोक्ताः प्रतिवृत्तानुवृत्तमध्यस्था-
स्त्रिविधाः सर्व एवाहं च त्वेदमीदृशं रूपं दृष्ट्वा अतीव व्यथिता भवामः ॥ २३ ॥

४ वे. भा. चं.— 'द्रादित्याः' [१।१।२२] इत्या-
दिता विस्मय वक्तुः ; 'रूपं महते' इति मीतिरुच्यते
पूर्वोक्तलोकप्रत्येकप्रव्यथितलोकाश्चन्द्रस्य च प्रव्यथितैक-
विधयत्वं दर्शयति—लोकाः पूर्वोक्ता इति । 'इदमीदृशं' इति प्रचारिणः प्रकाशय च निर्देशः । प्रव्यथनप्रसरणादितु
प्रसन्नमध्य निषेधकत्वदर्शनात् 'प्रव्यथिताः' इत्यत्र व्युत्पत्त्या-
याह—अतीवेति । व्यथिता. चलिता, भीता वा ॥ २३ ॥

१ जन उपादम् उक्तो विदुः पादा यस्मिन्निहिते व्याकथयम् । 'बहोवक्त्रेण' (१।१।६।१) इत्यमरः ॥ लोका
व्यथन्ते चन्द्रपुष्पताम्, स्वर्ग्यं प्रदर्शितं रूपं स्वमनुभव, इति चेत्, आह—तथाऽहमिति, प्रव्यथित इति बचनविपरिवर्तना-
नुपपत्तीयम् ।

गी. टी. २८

—अविगीता ।

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. वी.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २३ ॥

८ वें. अ. गि.— तदेवाह— रूपमिति । हे महाबाहो ! महदतिपरिमाणं बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहुर्बाहुं बहुदरं बहुदंष्ट्राभिः करालं भीषणं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः पूर्वोक्ता युद्धदर्श-

नाथांगता देवासुरसङ्घाः तपाऽहं च प्रव्यथिताः अतिमीता भवामः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च रूपमिति । हे महाबाहो मह-
कृपादाक्षियुक्त ! ते रूपं दृष्ट्वा लोकास्तवस्वरूप एव स्थिताः
प्रव्यथिताः, भीता इत्यर्थः । तपाऽहं च प्रव्यथिताः । भय-
जनकत्वेन रूपं वर्णयति— बहुविधादिविशेषणैः । बहुनि वक्त्राणि
नेत्राणि च यस्मिन् । बहुह. बाहुह. ऊरव. पादाश्च यस्मिन् ।
बहुनि उदराणि यस्मिन् । बहुभिर्विष्टाभिः करालं भयान-

कम् । वक्त्रबाहुल्येन गिलनसामर्थ्यं, नेत्रबाहुल्येन सर्वतो दशन-
सामर्थ्यं, तेन निरायनायशक्त्यर्थम्, क्रियाबाहुल्येन महान्सा-
मर्थ्यम्, ऊरुपादबाहुल्येन धावनसामर्थ्यं, तेन पलायनायश-
क्त्यर्थम् ; उदरबाहुल्येन आरणसामर्थ्यम्, वंष्ट्रायाहुल्येन कर्ष-
णसामर्थ्यं द्योतितम् । अत एवैकैर्दृष्ट्वा त्वद्रूपस्याश्लोकाः
प्रव्यथितास्तदा मम कः सन्देह इति तपेति पदेन द्योतितम् ॥ २३ ॥

११ ती० भा० दी०— पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह— रूपमिति । महत् आविर्भूयान्तद्दीनम् ।
हे महाबाहो ! ते तव करालं महारूपं दृष्ट्वा लोका व्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ! ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— तत्रेदं कारणम्— नभस्स्पृशमिति, युष्पदमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेकै-
र्गर्णा भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन्स्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं, व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृत्तान्याननानि
मुखानि यस्मिन्स्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि
नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रे दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रमीतोऽन्तरा-
त्मा मनो यस्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे; शमं चोपशमं मन-
स्तुष्टिं, हे विष्णो ! ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अर्जुनस्य विधिरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह— तत्रेति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.— नभ इति । नभश्शब्दः “तदक्षरे परमे व्योमन्” [म. ना. १।२ तै. ना. ६।१।२]
“आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” [अ. उ. ३।८ यजुस्त. ३१।१८] “क्षयन्तमस्य रजसः पराकं”
[अ. त. २।६।२५।५ साम. उ. १८७।२।४] “यो अस्याप्यधः परमे व्योमन्” [अ. त. ८।१।१७।७+ यजु.
२।८।१।६] इत्यादिश्रुतिसिद्धविगुणप्रकृत्यतीतपरमव्योमवाची; सविकारस्य प्रकृतितत्त्वस्य पुरुषस्य च सर्वो-
पस्थस्य, कृत्स्नस्याथपतया नभस्स्पृशमिति वचनात्, ‘द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तम्’ [११।२०]
इति पूर्वोक्तत्वाच्च । दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा अत्यन्तभीत-
मनाः धृतिं न विन्दामि देहस्य घाटणं न लभे; मनसञ्चेन्द्रियाणां च शमं न लभे । विष्णो व्यापि !
सर्वव्यापिनमतिमात्रमत्यद्भुतमतिचोरं च त्वां दृष्ट्वा प्रशिथिलसर्वावयवो व्याकुलेन्द्रियश्च भवामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१ नभः स्पृशतीति नभस्स्पृक्, स्पृशोऽनुदके विज्ज्” (अष्टा. ३।२।५८) । अत्र धामनः—

अमलशङ्करेण सप्तमं यतो व्योम स्थितं पञ्चमं सर्वैरावरणैः सदापरिवितान्युपकानि चास्मिन्निभो ।

व्याप्यत्यातम्यमनो नभस्स्पृशमिति प्रस्ताव नमोऽनुरिच्यते दृष्ट्वा चाप तपस्पृशेत्यप्रवृत्तिः प्रासार्यताऽपि स्पृशेः ॥ —इति मन्यते ।

दिवाग्नेन जानाद्येव त्वमिमां मे वचामन्तर्यामीति सूक्ष्मत्व इति केचित् ॥ विष्णो ! इति ‘यदिजितो भवति तद्विष्णुर्भवति,
विष्णुर्विजितो भवत्यश्लेषः’ (नि. १२।१८।२) इति यास्कः ।

— अविगीता ।

४ वे. ता. चं.—आकाशपर्यायानामनेकेषां परस्मिन् षडे प्रयोगमभिप्रेत्याह—नमश्चाद्य इति । त्रिगुणेति विशेषणत्वात् परमव्योमः शुद्धसत्त्वमयत्वसूचनम् ; अत्र प्रसिद्धप्राकृतकात्मपरत्वे, गार्ग्यविवेकादाशब्दवन्मूलग्रहतिविषयत्वे वा को दोषः ? इत्याह—सचिकारस्येति । 'इहेकस्थं जगत्स्त्रं... यन्नान्यदृष्टुमिच्छसि' [११७] 'बहुन्यदृष्ट्वाणि पश्य' [११६] इत्यादिकं ह्युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाह—द्यावापृथिव्योरिति । प्रसिद्धबुद्धिन्यादिपर्वलोक्त्यापकत्वं हि तत्रोक्तम् ; अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ; अतः प्रकृतिपुरुषादिसर्वांशवदेवेण नमस्त्वप्युक्तिः प्राकृतव्योमस्यैशित्वविशेषेति भावः । अनेकवर्णत्वमिह प्रतिनियतानन्तावयवविशेषवर्तिभिः सितरक्षादिभिर्वर्णैः किन्मार्गस्त्वम् ; तथैव ह्यन्यत्र श्रीविश्वरूपविमर्हस्यानेकवर्णत्वमुक्तम् ; अत्रमयाप्येतेषां अनोमयस्यान्तरत्वा-

वेत्तत्वरूपविषयत्वे प्रव्यथितशब्दान्तरितिकप्रयोजनत्वाद्भ्रान्त-रात्मशब्देन मनो विवक्षितमित्यभिप्रायेणोक्तं अत्यन्त-भीतमना इति । अचेतनेऽप्यन्तःकरणे भीतिव्यपदेशधेनत्वा-रोपेण भीत्यतिशयस्रोतमार्थः । 'न लभे च शर्म' इति मुख्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रतिशब्दोऽत्र न प्रीतिपर्यायमुखविशेषविषयः, धारणे च प्रसिद्धोऽयम् ; अतो धार्यादिदेशेऽपि प्रकरणादर्थ-स्वमावाच देहविषयमिदं धारणमित्यभिप्रायेण देहस्य धारण-मित्युक्तम् । मनसश्चेन्द्रियाणां चेतसि सामर्थ्याच्छमशब्द-प्रसिद्धा च लब्धम् ; अन्यथा तथापि पुनरुक्तिः स्यादिति भावः । विश्वशब्दस्यात्र संक्षामानपरत्वाद्भ्रान्त्युक्तनिर्वचनसि-द्धार्थत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—इयापिमिति । पिण्डि-कार्यमाह सर्वव्यापिनमिति । अतिमात्रं महापरिमा-णमित्यर्थः । ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—नम इति । व्याचाननं व्याचानि विवृतान्याननानि यस्यासौ व्याचाननः ॥ २४ ॥

८ खं. प्र. ति.—नन्वतिचीरस्य तव कुतो मयम् ? तत्राह—नमस्त्वृशमिति । हे विष्णो ! नमः स्फुटतीति नमस्त्वृशं दीप्तं प्रज्वलितं भयङ्करानेकवर्णं व्याचाननं

विवृतसुखं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा भीतमनस्कोऽहं हर्षितं धैर्यं शर्मं चेन्द्रियमसाहं न विन्दामि न लभे ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—॥ २४ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च कैवल्यस्थितिर्देहाप्यासेन जीवस्यैव न मयं, किन्तु स्वदेशस्थान्तरात्मानोऽपि अर्थ लब्ध-इत्यनित्याह—नमस्त्वृशमिति । नम आकाशं स्फुटति सदाकाशमपि ज्ञातुमशक्यम् । दीप्तं प्रज्वलतेजोराशिं स्थानेकयोग्यम् । अनेकवर्णम् अनेके शुद्धलोहितादृशे वर्णा यस्य तं निम्नयोग्यम् । व्याचाननं व्याचानि प्रसारितानि

आननानि यस्य तं आर्षनायोग्यम्, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि ज्वल-द्रूपाणि विशालानि नेत्राणि यस्य तं दर्शनायोग्यम् । एतार्थं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितः अन्तरात्मा यस्य तादृशो हि निश्चयेन हर्षितं धैर्यं शर्मं च शान्तिं, न विन्दामि ॥ प्राप्नोमीत्यर्थः । स्वस्वक्षणार्थं विष्णो ! इति सम्बोधनम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०—फरात्स्वप्रपञ्चनेन स्वव्ययानेवाह—नम इति । नमस्त्वृशं व्योमव्यापिनं, दीप्तम-प्रिव्रजमाज्वल्यमानं, व्याचाननं विस्तारितमुप, दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हि प्रत्यक्षं त्वा त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे, शर्मं च शान्तिं स्वास्त्यं च न लभे । हे विष्णो व्यापक ! भयानकं त्वदाकान्तं देशं त्यक्त्वाऽन्यत्र गन्तुमशक्यं, तव व्यापकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुत्तानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

१ शां. भा.—कस्मात् ?—दृष्टेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तप मुत्तानि दृष्ट्वेवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्वस्तन्निभानि कालानल-सदृशानि इत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि, अतो न लभे नोपलभे च शर्म सुखम्, अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ! ॥ २५ ॥

२ आ. प्रां. व्या.—इयमानेऽपि भगवन्दे परितोपात्तमात्रे कारणान्तरं प्रशपूर्वकमाह—कस्मादिति । 'इह' इत्ये-वकारेण प्रातिज्वावर्त्यते ॥ २५ ॥

३ रा. भा.—दंष्ट्रेति । युगान्तकालानलत्सर्गसंहारे प्रवृत्तान्यतिवोराणि तत्र मुखानि दृष्ट्वा दिशो न जाने; सुखं च न लभे; जगतां निवास ! देवेश ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि परममहेश्वर ! मां प्रति प्रसन्नो भव ; यथाऽहं प्रकृतिं गतो भवामि, तथा कृतिर्विषयः ॥ २५ ॥

४ वे ता चं—अवयवान्तरेभ्यो मुखानामतिभीषण-
त्वव्यञ्जनाय 'दश' इति श्लोक, स्वस्यातिभीतत्वप्रदर्शनेन
प्रसादनार्थं च । सर्वसंहारे प्रवृत्तानीति कालानलसाध-
र्म्योक्तिः । कालभिमानिरूपतया तद्वशापारानुबन्धसूचनं च ।
अतिधोराणीति 'दष्टाकरालानि' इत्यस्यार्थः । करालसदो
दन्तुरत्वं, विहृतत्वं, भीषणत्वं वाऽऽह । जगन्निवासराब्दे बहु
श्रीद्विविधभाषा 'इहैस्म्यम्' [११७] इत्यादिप्रकृतसर्वाधा
रत्वास्तुभादो न स्यात्, तत्पुरुषविवक्षायां तु प्रकृतैकार्थ्यमित्य

मिप्रायेणाह—जगतां निवास्येति । देवेशराब्दे "तमीश्वराणां
परम महेश्वरम्" [श्ले व. ६१७] इति धृतिप्रसिद्धसर्व-
श्वरेशत्वं यथोपदेश साक्षात्कृतमिति सूचितमित्यमिप्रायेणाह
ब्रह्मादीनामित्यादि । अनेन ब्रह्मादयोऽपि एवाकीर्तितु न
शक्नुवन्ति, किमुताह क्षुद्रजन्तुरित्यभिप्रेतमिति व्यञ्जयति ।
मां प्रतीति । किमर्हते भगवतः क्रोधः येन प्रसादः प्राप्यते ।
इत्यत्र प्रसादफलमाह यथाहमिति ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २५ ॥

६ ज प्र बी — ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—दंष्ट्रेति । शर्म सुखम् ॥ २५ ॥

८ वे प्र. गि—न केवलं धैर्यप्रशमनम्, किन्तु
मोहितोऽपि जातोऽस्मीत्याह—दंष्ट्रेति । हे देवेश ! दृष्ट्वाभि-
करालानि विहृतस्वेनातीव भयङ्कराणि प्रलयकालाग्निसदृशानि

च ते मुखानि दृष्ट्वैव, न तु प्राप्य, भयातिशयेन दिशः पूर्वा
परादिविप्रेतेन न जाने । अतः शर्मं सुखं न लभे । जगन्निवास !
प्रसीद । यथाऽहं प्रकृतिं गतः स्यां तपः कृतिर्विषयः ॥ २५ ॥

९ व० त० बी०— ॥ २५ ॥

१० पु अ ल — विश्व भयाधिपत्येन पुनर्विज्ञापयति—
दृष्ट्वाकरालानीति । हे देवेश सर्वपुण्य ! ते मुखानि दृष्ट्वाभि-
करालानि भयोत्पादयन्ति । च पुनः कालानलसन्निभानि
प्रलयाग्निसन्निभानि दृष्ट्वैव भयादिशो न जाने गरवः प्राप्यस्थान

न जानामि । शर्मं त्वदवलीकनरूपं च सुखं न लभे । अतो
हे जगन्निवास जगत्पालक ! जगतः सुखस्थितिरूपं प्रसन्नो
भव, प्राप्य स्थानं दर्शयेति भावः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० बी०—कालानल प्रलयाग्निसन्तुल्यानि । प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः* ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—येभ्यो मम पराजयाशङ्कायाऽऽसीत्सा चापमता; यतः—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य
पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः 'त्वरमाणास्त्वां विशन्ति' इति व्यग्रहितेन सम्बन्धः । सर्वे सहैव संहत्वा
अवनिपालसङ्घैरपि पृथ्वीं पालयन्तीत्यपनिपालास्तेषां सङ्घैः । किञ्च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथा-
ऽप्यो सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रमृतिविभोर्योधमुख्यैर्बोधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥ किञ्च वक्त्राणि
मुखानि ते तत्र त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति । किञ्चिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते
मयङ्कराणि । किञ्च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये निलया दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव मक्षि-
सन्दृश्यन्त उपलम्पन्ते चूर्णितैर्दूर्णाकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

१ अत्र 'माह जीवति गात्रेय यात्येय राजन्' कथञ्चन । (स भा ५।१६।८।२९) इति प्रतिहाय रणयूमावसमिहित्वात्कणस्य
पुनरागमिनि विप्रदर्शनादिनाम्ना पुनर्दिष्टम् (?) । तस्मिन्पुनरागमोऽप्यनन सूचित इति व्येयम् । —अविगीता ।

* एतदन्तरं केचिद्विलम्बा चतुर श्लोकान् यन्ति—'नानास्तेः पुरुषे' इति । ते तु तात्पर्यवन्ति काया दृष्टव्या ।

२ आ शो ध्या — अस्माकं जयं परेषां पराजयं च
दिदृक्षन्त पराजयमप्याह — येभ्य इति । तत्र इत्यनेन श्लो-
कमतारस्यति — यत इति । न कश्च दुर्योगनादीनामेव परा

जयः, किन्तु भीष्मादीनामपीत्याह — किञ्चेति ॥ २६ ॥
मग्नवृष्टयोप्रवे हेत्वन्तस्तमाह — किञ्चेति । प्रविष्टानां मध्ये
कचिदिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥

३ रा. भा. — एवं सर्वस्य जगतः स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तित्वं दर्शयन् पार्थमारथी राजवेपथ्वन्नना-
ञ्चस्थितानां धार्तराष्ट्राणां यौधिष्ठिरैश्चतुप्रविष्टानां चासुराणां संहारं भूमारावरणं स्वमनीषितं स्येनैव
करिष्यमाणं पार्थय दर्शयामास ; स च पार्थो मग्नतः सृष्ट्वादिकं सर्वध्वं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नेव भग-
वति मयात्मनि धार्तराष्ट्रादीनामुपसंहारमनागतमपि तत्प्रसादलज्जेन चक्षुषा पश्यन्निर्दं प्रोवाच —
अभ्योति । अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योगनादयः सर्वे भीष्मो द्रोणः सुतपुत्रः कर्णश्च तत्पक्षीयैः अ-
निपालमग्नैः सर्वैस्मदीयैरपि कैश्चिद्योधमुख्यैः सह त्वरमाणा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि तत्र वज्राणि
विनाशाय नियन्ति ; तत्र केचिन्मूर्खैर्निरुक्तमार्गद्वन्द्वेनान्तरेण विलपाः सन्दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

४ वे ता च — 'अमी' इत्यादिश्लोकप्रकाशार्थोत्थानवृत्त
तस्य पूर्वेण सङ्गतिं चाह — एवमिति । अत्रयस्याभावितया
स्वमनापितमित्युक्तम् । स्वमनीषितं भारावरणप्रणयनाय भाष-
णत्वाविचारः, तत्र च बुद्धौत्साहनं तिष्यदिति भावः ।
वक्ष्यमाणमर्जुनादेशरक्षणमात्रस्य सत्त्वापारानाकस्य सत्त्वत्वं
कामिनेत्येव ह्यनेनैव करिष्यमाणमित्युक्तम् । तस्मात् पुनरुच्यते
रिपुतानां वक्ष्यमाणमात्रस्य प्रवृत्तौत्साहनाय इन्द्रकादिशुद्धा
परिहृति — स च पार्थ इति । भगवन् सर्वमोचसत्त्वत्वादि
साक्षात्कारं धार्तराष्ट्रादिविषयाननुग्रहो नात्यद्भुत इत्यभि-
प्रायथाह तस्मिन्नेवेति । 'सर्वे समाग्रेषि ततोऽपि सर्वे'
[११४०] इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वसंरिपता सर्वशून्य सत्यं
सङ्कल्पो भगवानव धार्तराष्ट्रादिविषयस्य सर्वविधं क्षाणम्,
लौकिकादीन्द्रियेण रूपेण प्रमत्तं भगवानव प्रणतमो हतु-
र्यास्त्वर्हन्तप्राप्य काकतालीयवनिमित्तमानमिति भावः ।
अनागतमपीत्यादि लौकिक हि प्रत्यक्षं वतमाननियतमिति
भावः । इदमिति — धार्तराष्ट्रादिविषयविषयमित्यर्थः । यद्वा
वर्तित्वमात्रमपि सत्त्वात्कारादर्थमानवैषयविशतीति भावः ।
अस्मदीयैरिति पृथगभिधानाद्विषयाः सङ्घटितव्यपञ्चमिषय-
मिति इत्यभेदात् तत्पक्षीयैरित्युक्तम् । दुर्योगनादीनां सर्वेषां
मित्रं तत्पक्षीयाणामपि सर्जना वषट्प मुदं करिष्यमाणत्वात्
सर्वैरित्युक्तम् । अस्मद्वर्गैर्मितं वचनात्स्वप्नप्राप्तामपि वक्ष-
स्वेवा चावस्थानं विवक्षितम् । गेहे सर्वविविधं विरोधपातस्व-
कीयपु योधमुख्यैरित्युपादानाच्च पाण्डवपत्नीयाणां युदे निदस-
पक्षभावं वक्ष्यदित्युक्तं । अत्र सहाणस्य तत्तदपराधत्वात्
मूलत्वं त्वरमाणपदेन विवक्षितम् । यद्वा समस्तस्मादि सर्वो-
ऽपि व्यापारस्तथा स्ववशाच्च इति भावः । भयानकानि' इति
पुनरुक्तवत्कारणत्वात्तदोऽयं सम्भारवद्विषयवृत्तत्वरं, दन्तुत्वं
परो वा, करालं दन्तं वा इत्यादि । अमी वत्ता [११२९]
इत्यस्य क्रियानिर्देशमावेऽपि 'या भवन्त्यमनः पक्वो वा

इत्यादिविषयाहारेणैव कियान्वयो गुण एव । यद्वा 'विशन्ति'
इति वक्ष्यमाणपदमत्रापि पठितव्यम् ।
अथवा 'दृष्ट्वा प्रवृत्तान्तरात्मातो वृत्तिं न विन्दन्ति' इति
वा विपरिणामावप्रेक्ष्य वाक्यसमाप्तिः, न पुन श्लोकद्वयमन्येक-
वाक्यतया विवक्षितम्, पूर्वश्लोके एवति कर्मतया निर्वैकल्यात्
'पञ्चगानि त [११२७] इत्युक्ते अना तवै धृतराष्ट्रस्य पुत्रा' इति
भावाभिप्रेतं पाठः, 'दुर्योगनादयः सर्वे इत्युक्ते, अत एव हि
'विशन्ति' इत्यननैकवाक्यतया व्याख्यातम् । रक्षणार्थं भगवति
अवेद्यमुद्रासाय वक्ष्यमाणपराधमात्, जिनाशायेत्युक्तम् । तत्र
धार्तराष्ट्रादिविषयः । यद्वा तेषु वक्ष्येतिव्यर्थः । केचिद्विनाशाय
विशन्ति, कचित् विनष्टा इत्यन्त इत्युक्तं भवति ।
'विद्वानमिह वैरिषम्' [११३७] इत्यम्पानन्तरं माद्वैक-
शीयैरिह केचित्पञ्चकोकान्युक्ततीति विहितस्य व्याख्यातम् —
'अनुन उवाच —
मन्त्रस्य कस्य हृणः । वक्ष्ये चैव विवर्धते ।
कियाम्बु कियाम्बुत्सम्यग्यचत्सु पृच्छत ॥ १ ॥
भगवानुवाच —
एष सुत परं शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैः सह ।
मुनं तत्र इवासीनो मोहयन्पार्थः । निष्ठति ॥ २ ॥
कायकोपययो धारं स्तम्भहर्षसमुद्रय ।
अद्वहरोऽस्मिमानात्मा दुस्तरं पापकर्मणि ॥ ३ ॥
इत्येतस्य निवर्त्येव शोकमस्य वदति च ।
मयं चास्य करोत्ययं मोहयश्च मुहुमुहुः ॥ ४ ॥
स एष कटुर्भी मुग्धिज्जरापेक्षी घनजलः ।
रतं प्रवर्तितो मोहान्मनुष्याणामुपवृष ॥ ५ ॥ इति ।
अत्र च —
नामाक्ये पुरुषैरेव्यमाना विशन्ति त वक्ष्यन्त्यिरुक्तम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्रस्य योधा शत्रुः इता विविधैः वक्ष्यमाणैः
दिव्यानि क्रमाणि तत्पद्वृत्तानि धृवाणि पूर्वोऽप्ययं स्तुतिन्ति ।
ना-रोऽस्ति कता पततस्त्वमेको धाता विधाता न विमुक्तय २

१ यादवप्रवर्तनीयैरिभिलगतायैव तृतीयाध्याय एव सङ्गृहीतमिदं आकषणिकमेकादशाध्यायव्याख्यायान् व्युद्घातार्थं
रहितं तस्य किं प्रयोजनं तत् एव आनन्ति । चिन्त्यमेतद्विज्ञातव्यमत्रापि शिरोधार्यायै शुचीभिः ।

कर्तुं किं तु भवेदसं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि लोकस्य सतः स्वयं विभो । त्वत्तः सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ३
अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं न च विद्यते ते ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नदोः ॥४॥
—इति । अथ 'दिव्यानि' इत्यादयः श्लोका नारायणायैरपि
लिखिताः । 'प्रजापतिस्तत्त्वप्रथितामहम्' [११३९] इत्यस्या-
नन्तरमन्यथ श्लोकः—

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

८ सं. प्र. मि.— एवं 'पश्य मे पापं' इत्यादि ।
[१११५] इत्यादिना । परयाय सचराचरम् [१११७]
इत्यन्तेन प्रतिज्ञात स्वकीयं विश्वरूपं दर्शयन् 'यवान्यद्रु-
मिच्छति' [१११७] इत्येवैवोक्तं विलिख्योक्तं प्राप्नुयान्न-
मपि भगवान्प्राप्य दर्शयामासः । तदेतत्पश्यन्नाह यक्षभिः—
अमीति । किञ्च, सर्वेऽमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्बोधनादयः
तथा असौ अजय्यत्वेन प्रसिद्धः भीष्मो द्रोणः धृतराष्ट्रः कर्णश्च

९ व० व० टी०— ॥ २६ ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं भगवात्स्वरूपस्य जगद्गुहा विशाण्य
'यवान्यद्रुमिच्छति' [१११७] इति भगवतोक्तं तदर्थं
वाक्यस्यः स्वपरस्मैस्वरूपज्ञानदर्शनेच्छया दृष्ट्वा विशाण्यति—
अमी चेति पञ्चभिः । च पुनः । वाक्यस्थाः अमी परित्यज्य-
मानाः धृतराष्ट्रस्य पुत्रा आलोचनरहिताः सर्वे भवनिपालसङ्घैः
जयद्रपादिसङ्घैः सह, भीष्मो द्रोणश्च, द्रोणः शाकवि

भनादिभानप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।
न हि त्वदन्यः कथिदस्तीह देव । लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्म
इत्येते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वं
व्याख्यातुमिरनुदाहृतत्वादध्ययनप्रसिद्धयभावाच्च भाष्यकारै-
रनाहताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसङ्ख्या व्यासादिभिरुक्ता ।
अर्वाचीनास्तत्त्वविषयनीया इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. टी.— ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत्पञ्चीर्यैर्यद्रूपायवनिपालसङ्घैः अस्मदीयैरपि कैश्चिद्बृहत्पुत्र-
मच्युतिभिर्योषधिरूपैः सह स्वयमेव स्वर्गमाणा घावमानाः
सन्तः तत्र द्यूताकरालानि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति ।
तेषां मध्ये केचित् चूर्णितैर्चूर्णकृतैः उक्तमाङ्गैः क्षिती-
भिर्विशिष्टाः सन्तो दशान्तरेषु दम्भसन्धिषु विश्रमा
दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

शारदः, धृतराष्ट्रः कर्णः अस्मदीयैरपि योषधिरूपैः बृहत्पुत्रा-
दिभिः सह ॥ २६ ॥ स्वर्गमाणा वैरावतः द्यूताकरालानि
स्वतोऽपि भयानकानि वक्त्राणि विशन्ति प्रविशन्ति । मने-
शानन्तरं दृष्टमाह । केचित् एवैः दशान्तरेषु दम्भसन्धिषु
विश्रमा लम्बमानाः चूर्णितैः चूर्णकृतैः उक्तमाङ्गैः सङ्घ-
दृश्यन्ते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० टी०— अमी 'त्वां विशन्ति' इत्यग्निमश्लोकादपकृत्यते ॥ २६ ॥ ते भीष्मादयः । उक्तमाङ्गैः
क्षितीभिः । अन्ये भावः— धृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवन्तमेव त्रैलोक्यशरीरं विशन्ति पापानुरूपं तस्य पापु-
स्थानस्थितान् नरकानि च गच्छन्तीति तत्र त्वां विशन्तीत्येवोक्तम् । भीष्मादयस्तु भक्ता यतोऽभिप्राज्ञाया वैराव-
प्रसूतास्तद्भगवतो मुखं प्रविशन्तीति वैषम्यगतिस्तुष्यतार्थं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशन्ति, भीष्मादयस्तैः वक्त्राणि
विशन्तीति विभागदर्शनं युक्तमिति ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा प्रदीपं ज्वलनं पैतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

१ वेगाः प्रवाहाः 'वेगाः प्रवाहज्वयोरपि ।' (२।३।२०) इत्यमरः । यदा वेग एवामस्तीति वेगाः प्रजयितः पदार्थाः । अर्थ-
भाष्यम् । अमुकस्याय ते वेगावाग्भवेगाः । 'नरलोकवीरा' इत्यनेनाश्लोकेऽपि जीवलोकं वीरत्वेन अधिदानां सर्वेषामप्येवैवावस्थेति
भगवत्पते । 'अमिती एवन्ति' इति पाठान्तरम् । मृदा वेगेन पारवस्यात्प्रवेगे, प्रविष्टानां नासत्प्रदानिविषये चार्थं दृष्टान्त ।
पुदिर्षकं नाशाय प्रवेगे एतच्छ्लोक उच्यते । — अविगीता ।
२ लोकं यथा शरणा दीपे पवित्रा तं निर्वापयन्ति, तथैव लोका विषयविषयमपि नाशयेयुरित्याशङ्कानुदयाच्च ज्वलनपदोपादनं
प्रतीतिमिति विशेषणम् च । — अविगीता ।

१ शां. भा.— कथं प्रविशन्ति मुखानि ? इत्याह— यथा नदीनां सवन्तीनां बहवोऽनेके वेगा अम्बुवेगास्तत्राविशेपाः समुद्रमेवामिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत्त्वामी मीष्पाः दयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकधरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥ ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च ? इत्याह— यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समुद्रवेगाः समुद्र उद्धृतो वेगो गतिर्येषां ते समुद्रवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तथापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.— उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां रक्षां प्रवेशप्रयोजनं तत्रकारविशेषं बोद्धाहरणान्तरेण स्फोरयति— नगवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन विहायति— कथमित्यादिना २८ ते किमर्थमित्यादिना २९ ॥

३ रा. भा.— एते राजलोका बहवो नदीनामभ्युप्रवाहाः समुद्रमिव, प्रदीप्तज्वलनमिव च शलमाः एव वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति स्वयमेव त्वरमाणा आत्मनाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

४ वे. ता. चं — 'त्वरमाणाः' [१११२०] इत्युक्त-
वक्ष्यापारमूलविनाशत्वे, सर्वेषां वैकस्मिन्नेवोपसंहारे तस्य
कस्य सर्वसंहारादुपगमाम्नाकारेणावस्थानमात्रे च दृष्टान्त-
पं श्लोकरूपेणोक्त्यते— यथेति । पाण्डवादीनां सर्वेषामपि
नाशानभिधानाजगत्प्रतपन्तीत्येवावस्थानाप्रत्यक्षं चान्तरमुक्तेः
रलोकवीराः इत्युक्त एवार्थो 'लोकाः' इत्युक्त इलमिष्येण
ते राजलोका इति सङ्गच्छ्य कथितम् । 'अम्बुवेगाः'
यत्र वेगाश्चन्द्रस्यात्र वेगवद्विषयत्वव्यञ्जनाय प्रवाहशब्दः । पतङ्ग-
धृत्यानेकार्थस्यैव शङ्खान्तादिविषयत्वव्यञ्जनाय शलभा
पुष्पम् । 'अभिविज्वलन्ति' इति वदं पूर्वश्लोकेष्वपि सम-
तरलोकगतज्वलनदृष्टान्तोपयिकमिति व्यञ्जनाय ज्वलनदृष्टा-
दनन्तरं पठितम् । 'समुद्रवेगाः' इत्येतत्प्रागुक्तस्वरमाण-
पदसमलार्थमित्यभिप्रेत्य स्वयमेव त्वरमाणा इत्युक्तम् ।
पतङ्गानां प्रदीपादिषु पक्षवेगादिनिर्गच्छकत्वस्यापि सम्भवात्त-
द्यच्छब्देः 'प्रदीप्तज्वलनम्' इति वचनेन विवक्षित इति व्यञ्ज-
नाय आत्मनाशायेत्युक्तम् । नदीप्रवाहस्य नाशो नाम वृष-
म्भुतप्रवाहाकारत्यागः ; येन नदीप्रवाहस्यपदेशस्तस्मिन्नेव शब्दे
निवर्तते ; पतङ्गानां तु द्रव्यान्तरव्यपदेशयोग्यमस्मत्ताशापतिरिति
प्रकारभेदप्रदर्शनाय दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । यथा हवेच्छया
निर्गतितुमशक्यमित्येवमभिप्रायः प्रवाहदृष्टान्तः ; तथाविधस्य
विनाशस्य स्वच्छामूलव्यापारहेतुकत्वव्यञ्जनाय पतङ्गदृष्टान्तः ।
ईशरस्यापि च सर्वप्रदेशेऽप्यपरिपूर्णत्वविवक्षया समुद्रनिदर्शनम्,
सहसा निवर्तनाय तु ज्वलनोदाहरणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

८ वे. प्र. नि.— 'वक्त्राणि विशन्ति' [१११२०] इत्यने-
न प्रवेशो द्विविधः बुद्धिपूर्वकोऽबुद्धिपूर्वकश्चेति; उभयमपि
दृष्टान्तद्वयैवोपादयति द्वाभ्याम्— यथेति । यथा नदी-
नामेकनगरप्रवृत्तानां बहवः अम्बुवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्रा-
भिमुखाः सन्तः समुद्रमेव द्रवन्ति गच्छन्ति, प्रविशन्तीति ।

६ अ. प्र. दी.— ॥ २८ ॥ २९ ॥

यावत् । तथा तत्त्वामी नरलोकवीराः सर्वतः प्रदीप्यमानाति
वक्त्राणि विशन्ति । यथा पतङ्गाः शलभाः समुद्रवेगाः सन्तो
बुद्धिपूर्वकं प्रदीप्तं ज्वलनं नापादैव विशन्ति, तथैवेत्यादि
स्पष्टम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

९ व० व० दी०— यथा नदीनामिति । अम्बुवेगाः समुद्रमिव ते वक्त्राण्यभिमुखं तथैव चेमे नरलोकवीरा
नाशाय विशन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— प्रवेशे दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा
नदीनां बहुधा प्रसरन्तीनां बहवोऽम्बुवेगाः जलप्रवाहाः समु-
द्रमेव स्वलयस्थानमेव अभिमुखाः समुद्राः सन्तो द्रवन्ति
प्रविशन्ति तथा अमी नरलोकवीराः अभिविज्वलन्ति परितो
दीप्यमानाति तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥ नदीदृष्टान्ते

प्रकटतया नाशो न दृश्यत इति नाशार्थप्रदेशे दृष्टान्तान्तर-
माह— यथेति । यथा पतङ्गाः स्वस्मकीदाः शलभाः स्वपक्षवे-
गमदावलिप्ताः नाशाय मरणार्थं प्रदीप्यमानं ज्वलनमग्निं
विशन्ति तथैव समुद्रवेगाः मदावलिप्ताः पूते लोकाः पूर्वोक्ता
नाशाय मरणाय तवापि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— इदमेव सदृष्टान्तमाह— यथेति । तव वक्त्राणि विशन्तीति सत्यन्यः । अभि-
विज्वलन्ति सर्वतः जागृत्यमानानि ॥ २८ ॥ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्त्राणि प्रविशन्तीति सदृष्टान्तमाह— यथा
प्रदीप्तमिति ॥ २९ ॥

‘लेलिह्यसे’ असमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ! ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— त्वं पुनः— लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रममानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्तात्समन्तो
ल्लोकान्समग्रान्समस्तात् यदनैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापर्यं संख्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्त-
मित्येतत् । किञ्च भासो दीप्तयस्तवोग्राः कूराः प्रतपन्ति सन्तापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

२ आ. शतं. व्या.— बोद्धुकामाना राजा भगवन्मुखप्रवेशं प्रत्याययति— त्वं पुनरिति । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय्य
अत्रां प्रदर्श्य तस्यां दशाया भगवन्मन्त्रद्वारा च प्रवृत्तिप्रसारं तदीयभासा प्रवृत्तिं प्रवटयति— किञ्चेति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— राजलोकान् समग्रान् ज्वलद्भिर्नदनैर्ग्रसमानः कोपवेगेन तद्गुहिरावसिक्तमोक्षपुटादिकं
लेलिह्यसे पुनः पुनर्लेहनं करोषि । तवातिचोरा भासो रश्मयः तेजोभिः स्वकीयैः प्रकाशैर्जगत्समग्र-
मापर्यं प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.— ईश्वर किं सहणेऽन्यन्तनिर्वापारः,
येन ‘त्वयमेव त्वरमाणा’ इत्युच्यते २ इत्युच्यते ‘लेलिह्यसे’
इति लोकेनोच्यते । संहरणादेर्विद्वानं तत्त्वचिन्तनाना व्यापार-
विशेषः ; तत्तदुपाधिकोपादिदिशिऽस्तु भगवान् संख्यादिकं
करोतीति भावः । ‘राजलोकान्’ इति पूर्वब्रह्माख्यम् । समग्रान्
पुद्गाय समवेतानिर्ययः । ‘लेलिह्यसे’ इत्यस्य सज्जिहोर्पाजु-
भातत्त्वव्यञ्जनाय कोपवेगेनेत्युक्तम् । तद्गुहिरावसिक्तादिना

प्रसवलेहनाभ्यामर्थसिद्धमुच्यते । क्रियासममिहारे हि यो
विधानम्, पौन पुन्यं कृशार्थो वा क्रियासममिहारे इत्यभि
प्रावेणाह पुनः पुनर्लेहनमिति । भास्तेजसश्चन्द्रयोः पौन
स्त्वयश्चाव्युदासाय रश्मय इति, स्वकीयैः प्रकाशैरिति
चोक्तम् । समग्रं सर्वमित्यर्थः । प्रतपन्ति सन्तापयन्ति,
ग्रसनार्थं पचन्ति इति भावः । यद्वा ब्रह्मादीनामपि पचतां
दुस्तसहत्वमात्रे तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— लेलिह्यसेऽप्यर्थमास्वादयसि ॥ ३० ॥

८ धं. प्र. गि.— एव धारैराष्ट्राणां भगवन्मुखप्रवेशमुक्त्वा
भगवत्समग्रसमाह— लेलिह्यसे इति । त्वं पुन समग्रान्
सर्वानपि प्रविशतो लोकान्पुर्वोचनादीन् समन्तात्प्रवटद्भि-
र्नदनैर्ग्रसमानः अन्तः प्रदेशपन्तद् कोपवेगेन तद्गुहिरावसिक्त-
मोक्षपुटादिकं लेलिह्यसे पुनः पुनरास्वादयसि । न चेदं स्वय्या-
धर्षमित्याह— तेजोभिरिति । उमा अतिपोरास्तव भासो

दीप्तय स्वकीयैस्तेजोभिः किरणैः सर्वं जगदापर्यं व्याप्य प्रत-
पन्ति तापयन्ति । अतः सकलजगत्सन्तापकरिषिक्तैर्जस-
स्त्व धारैराष्ट्रपत्ने को भारः ? इत्यर्थः । ‘विष्णो’
इत्यनेन व्यापकत्वं तवैतावद्गौहिणीबलनिगलनं पुत्रमिति
सूचितम् ॥ ३० ॥

९ मं. तं. दी.— तां लेलिह्यसे । हे विष्णो व्यापनशील ! अन्यत् स्तुम् ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु भगवान् न नाशयेत्तदा किं त्वय
मेगेन ? इत्यत आह— लेलिह्यसे इति । असमानः मां
इवैव समन्तात् सर्वतः समग्रान् लोकान् ज्वलद्भिर्दीप्य-
मानैर्नदनैः लेलिह्यसे भक्षयसि । तवापि तत्राग्रेच्छेदं ददय
इति भावः । भगवानेनं कथं कुर्वाम् ? अत आह— हे विष्णो

सर्वपालक ! सात्त्विकरक्षणार्थमेव । उमा. प्रतपनसमर्थो तव
भासः किरणाः तेजोभि स्वरकास्तिभि समग्रं जगदापर्यं
प्रतपन्ति सन्तापयन्ति । अप्राप्य माव— विष्णु सात्त्विकापि
छाता सात्त्विकरक्षणार्थमेव दुष्टानां करोत्यत उचितमेव
नयाकरणम् ॥ ३० ॥

१ लेलिह्यसे— ग्रममानो बहिर्निः कृत्वा विहायेन निजोऽनुग्रहप्राप्तविलिहने कुर्वन् पुनः पुनर्मुखात् प्रवेशयति । ‘स्विकार-
दने’ (पा. पा. २।१८) इत्यमरमिदया आस्तादने प्रतिहविषासममिहारे यः । एतेन युद्धेऽप्यभिमुखाः पलायिता अपि य पुन ईदृ-
ष्यन्त एवैषि मुच्यन्ते ॥ यामनस्यशब्दाश्चौर्दिगीरोदनकवजश्रमामोऽन्यान्पि समग्रानोक्ताः यान्पुनरावृत्तयेति तदर्थः । तथा
च ‘ददय मद्रं य शत्रुं पोषे भयं ओदन । सूर्ययुग्योपमं वनम्—’ (कठ. २।२५) इति धृत्यर्थाऽनुपदिष्ट इति मन्त्रे ।
‘ननेवगा विषे ताम्नी’ (१।१।१८) इति पूर्वमुक्तम् । न तत्रमेव, किम् तत्राग्रे विरपुरैर्योर्दीप्तान्मुच्यते इति
वर्णने ।

११ नी० भा० दी०—ये च पतन्तस्तांस्त्वं कृणुष्वानपि न वारयसि प्रत्युत प्रसितुमिच्छस्येवेत्याह—
लेलिहस इति । लेलिहसते भूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽस्वादयसि । कीदृशस्त्वम् ? समन्ताज्ज्वलद्भिर्वद्नेल्लोकांन्
सम्पन्नं प्रसमानः । एवं निर्गुणस्यापि तव तेजो न हीयते, प्रत्युत वर्द्धत एवेत्याह— तेजोभिरिति । हे विष्णो
व्यापनशील ! समग्रं जगत् तेजोभिरावृणुष्व तव उग्राः स्फुटदृशस्या भासो दीप्तयः प्रतपन्तीति योजना ।
पदार्थः स्पष्टः ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.—यत् एमुग्रस्वभावोऽस्तः—आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेमुग्ररूपः क्रूरा-
कारः ? नमोऽस्तु ते तुभ्यं, हे देववर देवानां प्रधान ! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमि-
च्छामि भवन्तमाद्यमादी भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तत्र त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.—अग्रदूषयाजुनेन दृष्टपूर्वत्वात् तस्य । अस्तिवति । कौशल्यागमर्थयने—प्रसादमिति । त्वमेव मा
तस्मिन् जिह्वादेत्याहयाऽह—यत् इति । उपदेशं श्रुत्पमा
णेनोपदेशार्थं प्रह्वीभवत् कर्तव्यमिति सूचयति—नमो-
ऽस्तिवति । कौशल्यागमर्थयने—प्रसादमिति । त्वमेव मा
जानीये किमर्थमित्यभिधानीमर्थयते । नदीया चेष्टा दृष्टा सधेव
प्रतिपश्येवेत्याहयाऽह—न हीति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.—‘दर्शयतामानमयवम्’ [११।४] इति तैत्तिरीयं निरङ्कुशं साक्षात्कर्तुं प्रार्थितेन भवता
निरङ्कुशमैश्वर्यं दर्शयताऽतिथोरूपमिदमाविष्कृतम् । अतिथोरूपः को भवान् ? किं कर्तुं प्रवृत्तः ? इति
भान्तं ज्ञातुमिच्छामि । तस्मिन्प्रेतां प्रवृत्तिं न जानामि, एतदाख्याहि मे; नमोऽस्तु ते देववर ! प्रसीद—
नमस्तेऽस्तु सर्वेश्वर ! एवं कर्तुमनेनामिप्रायेणेदं सहर्तुरूपमाविष्कृतमित्युक्त्वा प्रसन्नरूपेण भव ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं—एवमलन्तघोराकारदृशेन सोढुमशको
ध्वजयः स्वतर्पैश्वर्यप्रकाशनप्रसन्नस्य तादृशघोररूपाविष्कारे
तारपदैक्येन पुनः प्रसन्नरूपपरिमहर्षि प्रसादं चापेक्षते ‘आख्याहि’
इति कोकैः । अकस्य मे भवानकल्पप्रदर्शने कोऽभिप्रायः ?
इत्यज्ञानात्प्रश्न इत्याह दर्शयित्वादिता । उपदेशात्तादृशकाराभ्या
भगवन् प्रतिपत्तत्वात् ‘को भवान् ?’ इति प्रश्नो न स्वरूपवृत्तादि-
विषयः, ‘नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं’ इति प्रवृत्तिप्रश्नाभि-
प्रायेणाज्ञातांशवाच्येन निर्दिश्यत इति तद्विषयमिदमवैयाय
प्रश्नो युक्त इत्यभिप्रायेण—किं कर्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम् ।
कृष्णरूपप्रच्छन्नागतदैत्याभिषयकम्बररूपात्तरादिसङ्ख्यास्य प्रश्न

इति कैश्चिदुक्तमेतेन निरस्तम् । तदानीं परिदृश्यमानविग्रहादि-
प्रवृत्तिमान्मुखाद्यपि अमिप्रेतामित्युक्तम् । देववरशब्देन
महप्रदेशाद्यपेक्षयाऽपि समुत्कृष्टत्वं वदताऽस्यन्तोऽष्टदशविधे स्वरस-
माहित्वं नमस्कारस्य बोधाय इत्यभिप्रायेण सर्वेश्वरशब्दः ।
यथोक्तमहिर्बुध्नयेन ‘नन्तव्य परम शशी शोभा नन्तार ईरिताः ।
नन्तुनन्तव्यभावोऽयं न प्रयोजनपूर्वकः’ [अ. छ. १२।७]
इति । श्लोकस्य पिण्डितार्थमाह एवं कर्तुमिति । ‘प्रसीद’
इत्यनेन फलितमुच्यते प्रसन्नरूपमेवेति । एतदेव हि पश्चात्
‘तदेव मे दर्शय रूपम्’ [११।४५] इत्यादी प्रपञ्च-
कियते ॥ ३१ ॥

५ जा. भा. भा.—धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति—आख्याहीति । यथा कश्चि-
त्कञ्चिन्नामादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति कस्त्वमिति । यदि तमेव न जानाति तर्हि ‘विष्णो !’
[११।३०] इत्येव सम्बोधनं न स्यात् ‘तमेश्वर !’ [११।१८] इत्यादि च ॥ ३१ ॥

१ यथा भातुप रूपं दर्शयस्व कृष्णोऽसि, एवमिदं महेश्वर रूपं दर्शयन्कोऽसि ? एतदुपधारिणस्तत्र संज्ञा का ? ब्रूहि । तथा तत्र
प्रवृत्तिं अनेन रूपेण चिकीर्षितं न सम्पन्नजानामि, अतस्तदव्याख्याहीति भावः । वामनोऽप्येवमेव परिहरति—

रूपं कार्यादुक्तं तव भवति विभो । नाम चाप्यन्वितार्थं तस्मात्तस्मादयं कस्त्व कथय भगवन् रूपमुग्रं दधानः ।

कर्तुं वा किं प्रवृत्तोऽस्यारिरूपमि बह्व्यसि यच्चिन्मन्त्राख्याज्ज्ञेत्तद्वचनं व्यति मम भवितुंनुमाद्य शयावत् ॥ इत्यादिना ।

तथा बाहुदीप्तोऽजुनेन भगवानयमिति विस्मृत्याहेति वदन्त स्वयमेव व्याकुदीप्तता विष्णो ! इति सप्रतिष्ठिततरमपि सम्बोधनं
विस्मृतवन्त काजोऽन्मीत्यादि प्रभुतरं जाननुग्रहदधाना उपेत्या एव ।

६ ज. प्र. द्वा. — स्वरूपमेवाज्ञात्वा तद्वर्मान्वाप्त्यं पृच्छती-
त्यन्यथा प्रतीतिनिरासार्थमाह — धर्मान्तरैस्ते । तर्हि किं
धर्मान्तरो भवान् ? इति प्रश्नेन भाष्यम् । 'को भवान्' इतितु न
युज्यत इत्यत आह — यथेति । अन्येषां व्यवहारानाम् प्रत्यक्षेण
रूपादिकं च जानन्नपि जातिज्ञानार्थं यथा कश्चित्कश्चित्स्वरूपं
मित्येव पृच्छति, तथाऽजुनो भगवन्त तद्वर्माद्यं जानन्नपि धर्मा-
न्तरज्ञानार्थं 'को भवान् ?' इत्येव पृच्छतीत्यर्थः । प्रश्नव्याख्यानाभ्य
वर्तमानत्वाद्वर्तमाननिर्देशः । उभे रूपे दृष्टौ ह्ये वा यमो वाऽयं

७ ह. पै. भा. — ॥ ३१ ॥

८ घं ब्र. गि — यस्माद्वनस्प्युग्ररूपस्यम्, तस्मात् —
आख्याहीति । एवमुग्ररूपो भवाच्च ? मयमाप्याह,
देववर ! ते तुभ्यं नमोऽस्तु । प्रसीद मयम् । सया हि 'दर्श
यामानमव्ययम्' [११४] इति स्वदीय रूपं प्रार्थितम्,
त्वया कृतिगोरमीदृश रूपं प्रदर्शयेत्, न ह्याभितस्तस्वरूपस्य
तत्रैवस्थितम्, अतो वक्ष्यममुकोऽहमेतत्कृतं प्रवृत्तोऽस्मीति ।

९ व० त० दी० — अतस्त्वमाख्याहि । को भवानुरूपो दृश्यते ? हे देववर ! प्रसीदति स्वयं भीतत्वं
सूचयति । एवं च त्वामाद्यं पुरुषं भयङ्कराकारेण वर्तमानं सर्गविलक्षणं विज्ञातुमिच्छामि, यतस्तव प्रवृत्तिं च
न जानामि ततो ब्रूहि ॥ ३१ ॥

१० पु अ त. — एवं समप्रजगत्तापनेन ममापि
स्वभापो भवत्यतो मयि व्रतसो भवेत्याह — आख्याहीति ।
भवान् पूर्वपदेन परिदृश्यमान क ? उग्ररूप क ? एतन् मे
मया हि निश्चयेन आख्याहि क्व । तथाख्याने किं साधनं ?
इत्यत आह । हे देववर देवश्रेष्ठ ! देवा पूजनेन सुपुण्यं, त्वं
तु तेयामपि श्रेष्ठ प्रभुरवस्ते नमोऽस्तु । विमोक्षणं ते गरुडा-
सनाय ? इत्यदिवाक्यैस्तत्र प्रहादे नमस्कार एव साधनमि-

मिति स्वरूप एव सन्निधानस्य प्रश्न किं न स्यात् । इत्यत
आह — यदीति । तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । 'भातस्तवोपा
प्रतपन्ति विष्णो' [११३३] इति । तर्हि ननु धर्मविषयोऽयं
प्रश्नोऽस्तु, तत्त्वान्तराशब्दो न युक्त इत्यत आह — त्वमिति ।
यदि भगवद्वर्मान् जानीयात्तर्हि 'त्वमक्षर परम्' [१११८]
इत्यादिवर्णनं न स्यात् । अतो भगवन्त तद्वर्माध्यास्तत्वादीन्
ज्ञात्वा तदन्यधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अन्यथा न मे समाधानं स्यादित्यभिप्रायः । एतदेव विदु-
णोति — विज्ञातुमिति । आद्यं विदुःस्वरूपप्रदर्शनावतत्प्राप्ते-
भार्यं भवन्तं विनयेन अमुको देव इदं कृतं प्रवृत्त- इत्येवं
रूपेण ज्ञातुमिच्छामि । हि यस्मान्न तवाभिमतां प्रवृत्तिं न
जानामि ॥ ३१ ॥

त्यर्थः । अतः प्रसीद प्रश्नो भव । ननु प्रसाद स्वरूपाख्यानं
किंप्रयोजनकं ? इत्यत आह — विज्ञातुमिति । आद्यं पुर-
पोक्तं बलवृत्त भवन्तं विज्ञातुं विशेषेण सलीलं ज्ञातुमिच्छामि
वाच्यमिति । यतस्तव प्रवृत्तिं अत्र प्राकट्यरूपां चेष्टां लीलां
हि निश्चयेन न प्रजानामि, स्वरूपज्ञाने सति तज्ज्ञानमपि अत्र
प्यतीत्यर्थः । एवं सलीलं व्याख्यानेन भजन कतिपात्यनो
विज्ञातुमिच्छामीति भावः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी० — एवं दीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽजुनो भगवाननयमिति विस्मृत्याह — आख्याहीति । एवं
मुग्ररूपः क्रूरकर्मा भवान् कीडसीत्याख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय, प्रसीद ज्ञानो भव; त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि,
यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि ॥ ३१ ॥

भयङ्कररूपधारणस्य भगवदेतुः ।

श्रीभगवानुवाच — कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वा नं भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

१ न भविष्यन्ति यतो न प्राप्स्यन्ति न शिन्दन्तीति यावत् ॥ अत्र — अजुनेन जगदसकस्य विजोत्पन्नं न भवतीति सकलत्रय
लंकारात्मनिरुद्धरूपे त्वया प्रदर्शितमित्यभिप्रायेण 'आख्याहि मे को भवान् ?' इति पूजेन भगवता संकल्लोषादहं कालास्मि
॥ सया प्रदर्शितमित्युक्तं 'कालोऽस्मि' इति । अतो वक्ष्यसाधनं कालमित्युक्तं दधानस्य शिवस्वयेव रूपमिति युक्तम् । ननु
ज्ञानेन मेवं कालं प्रदर्शितमिति कथमिदमुग्ररूपताम् ? इत्युक्तमिति तत् रूपमधरं पुण्यात्तम् । 'इत्यर्जुनेन तदीयमेव' इत्युक्तं
स्य प्रश्ने गीतमिति प्रार्थितम् । उच्यते — तस्य येनानुगायं यद्वदं वदन् । इत्युक्तं सर्वनाम्ना ॥ ३२, तत्र हि प्रदर्शनायम् । तत्र
वदन्ते देवगण्ययापि सुत्रमुत्र शेषस्य रूपमिति ननु दर्शने काऽस्तुमिति । यदि तु ज्ञानस्य शिवमेवो ज्ञेयते, तत्रापि
नानुपपत्तिः । अजुनेन यत् सर्ववर्त्ममायमेव एवं प्रदर्शनीयमिति वृत्तं, ननु वदन्त नैवमेव रूपमिति प्रत्ययं वागमशब्दस्य
इत्येव तत्र प्रदर्शितमित्युक्तम् । यदेवम् । 'एतद्युक्ता बलन कण्ठस्य' (११३५) इत्यादिमन्त्रो भीमवर्णनस्य सति
ज्ञानं प्रथमं वक्ष्यन्ति, तानि कथमुग्ररूपताम् ? इति न हि । ननु निरुपपत्तिः । आनीयन्तवरात्प्रवृत्तयार्थेवापि तानि इत्युक्तं

१ शां. भा.— कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकस्य कृद्भोक्तानां ध्वं करोतीति लोकस्य कृत्, प्रवृद्धो वृद्धि गतः । यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु, लोकान्ममाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्मप्रभृतयः भवे, येभ्यस्तदाऽऽश्रुद्धाः, येऽस्थिताः प्रत्यनीक्यन्तीकृ-
मनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपद्यन्तेऽप्यनीकेषु बोधा बोद्धारः ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— त्वयं यदा च स्वप्रवृत्तिस्तन्व कालस्य विवक्षितम् । लोकांमहाराजैस्त्वत्प्रवृत्ताविनाशकार्थवती प्रतिष्ठाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विना संवर्तुमसाम्यत्वादित्या मद्वाऽऽह— ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— आधितयात्मन्यातिरेकेण त्रिंशद्वयं दर्शयतो भवतां धोरूपाविष्कारे कोऽभिप्रायः ? इति प्रश्ने भगवान् पार्थमाश्रयिः श्वाभिप्रायमाह— पार्थोद्योगेन विनाऽपि धार्तराष्ट्रप्रमुगमरोषं राजलोकं निहन्तुमहमेव प्रवृत्त इति धापनाय मम चोरूपाविष्कारः, तज्जापनं च पार्थमुद्योजयितुं श्रीभगवानु-
वाचेति । कलयति गणयतीति कालः, सर्वेषां धार्तराष्ट्रप्रमुगानां राजलोकानामापुरयमानं गणयन्नहं तत्कस्यकृत् धोरूपेण प्रवृद्धो राजलोकान् समाहर्तुमाभिमुन्येन संहर्तुमिह प्रवृत्तोऽस्मि; अतो मत्सङ्ख्या-
देव त्वामृतेऽपि तदुद्योगमृतेऽपि एते धार्तराष्ट्रप्रमुगान् प्रत्यनीकेषु येऽस्थिता योधाः, ते सर्वे न भविष्यन्ति चिन्तयन्ति ॥ ३२ ॥

४ धे. ता चं — 'कालोऽस्मि' इत्यादिश्लोकस्यार्थं सङ्ख्ययादीं सहमयति— आधितयेत्यादिना । आधित-
यास्तत्प्रातिरेकेणे-यनेन चोरूपाविष्कारानौचित्यं चोन्वयेत् । 'एवं कर्तुमर्हन्माभिप्रायेण' इति निर्दिष्टयोर्मिद्वेष्टिवाक्येनोत्तरं ददाति पार्थोद्योगेनेत्यादिना । कालोऽन्वयान् क्वामुद्धा-
दिनयकालस्यमानसत्वे भगवता सामानाधिकरण्यायोगादिद्व-
प्राणाधिहरणव्यायेन हृदयतोऽभिविषयत्वं वा, जाह्नवप्राण-
विकरणव्यायेन जीमकार्थत्वं वा, अतिस्थितिवाक्यव्यापारसङ्घट्ट-
कालाभिमानित्वविशिष्टमणवत्त्वस्यानुमानसामानाधिकरण्या-
दिपहविशेषनिष्ठापरत्वं वा स्वीकार्यम् । तत्र त्रिन्विपि काल-
व्याप्त्यर्थं मौक्तिकोऽर्थः प्रतीयमानः प्रवृत्तापेक्षित्वादर्शित्याज्ज-
इत्यभिप्रायेणाह कलयत्येति । सम्बन्धावर्थादपि गणनम्यान्
संहरणानुगुणत्वाद् गणयतीत्युक्तम् । प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योऽत्र । नोत्पन्नकन्त इति प्रतीति इयं इति तदुपपन्नोदायोत्तराकाल-
यति सर्वेषामिति । लोकांमहाराजैस्त्वत्प्रवृत्ताविनाशकार्थवती प्रतिष्ठाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विना संवर्तुमसाम्यत्वादित्या मद्वाऽऽह— ऋतेऽपीति ॥ ३२ ॥

५ आ. भा. भा.— कालस्यष्टौ जगद्वन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्वर्षमाधी । कल बन्धने, कल
च्छेदने, कल धाने, कल कामपेनुरिति पठन्ति । प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति । 'निपतं कालपाशेन बद्धं
शक्र । विकल्पते । अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः ॥ वद्धा तिम्रति मां रौद्रः पशुं रथनया
यया' इति मोक्षधर्मे । विष्णुना वद्धो बलिर्वैष्णिके 'विष्णौ चाधीश्वरे (व्यधीश्वरे) चित्तं धारयन् (येत)
कालनिग्रहे' [११।१५।१५] इति भगवन्ते । प्रवृद्धः परिपूर्णोऽज्ञातिर्वा । "ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्"
[ऋक्सं. ८।८।४९।१ म. ना. ६।१] इति हि श्रुतिः । "एतत् (इदं) महद्भूतम्" [वृ. उ.
२।४।१२] इति च ।

— तद्व्यान्तरं स्वेन हृदमित्यासर्वं भगवन्तीति केन ; यथामेदस्तदा न वाचिद्विगुणितम् । यदि स नेत्रवत्, तदाऽप्येवमृषाविशेषो-
निरुद्धरूपमाहात्म्यानिधायकैर्नेन स्तुत्यादिद्विमिति तदुच्यते, इत्यादिभ्यस्त्वदीक्षितीय प्रतिपादनमन्युगम्यत्वमदीक्षीत मना-
मद्गदीतम् । विस्तारान् प्रज्ञातर्कस्तवव्याख्याने श्रेष्ठम् ।

६ ज. प्र दी — एव तर्हि 'कालोऽस्मि' इत्युत्तरमुक्त धर्मानुत्प्रेरित्यत आह—कालेति । धर्मविशिष्टमयद्वाचीत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत आह—कलेति । यथा कामधेनु सर्वाधान् ददाति तथाऽयमपि धातु सर्वाधेवाचीत्यर्थः । तथा चास्मादण् कर्तरि णृ वा । जगदिति योग्यतया सम्बध्यते । भवत्वयं बन्धनादिधर्मवद्वाची, भगवद्वाची तु कुत ? अन्यत्र कृत्वा दित्यत आह—प्रसिद्धश्चेति । यद्वा मा प्रति विकल्पसे कारमान तु भाषसे । क कालः । अयं कथम् ? ययाम प्रजा

हरति । बद्धा तिष्ठति रौद्रेवेति । अत्र कथं विष्णुवाचित्वमिच्छ ? इत्यत आह—विष्णुनेति । कालनामाविग्रहो यस्यासौ तथोक्तः । प्रवृद्ध इति कादाचित्की वृद्धि प्रतीयतेऽत आह—प्रवृद्ध इति । रुद्धिर्वाच्यं । स च प्रशब्देन देशत कालस्य सदातनी विवक्षितेति भावः । अनादिरिति नित्यत्वस्यायुः लक्षणम् । मृताधिकारे ब्रिहितस्य कस्य कुतः । सर्वकालित्वं ? प्रयोगदर्शनादिति भावेनाह—अतुल्यं चेति । इदमद्भुतमिति वदित्यर्थः ।

६ आ. मा. भा — “प्र विष्णुरस्तु तप्तः स्तनीयांस्तपेन ह्यस्य स्थविरस्य नाम” [अक्षसं. ५।६। २५।३] इति च, न तु वर्धनम् । ‘नासौ जजान न मरिष्यति नेधतेऽसौ’ इति हि भागवते । ‘यस्य दिव्यं हि तद्रूपं हीयते वर्धते न च’ इति मोक्षधर्मे । “न कर्मणा” [वृ. उ. ४।४।२३] इति तु कर्मणाऽपि न, किमु स्वयं ? इति । लोकान्समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः । भ्रात्रादींश्च अन्ते इत्यपिशब्दः । प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया । सर्वेऽपि न भविष्यन्ति, अश्वौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं युक्तम् ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र दी.—अनापि धावैकालिकत्वाभिप्रेत्य हरयतो भगवतो दोषे सत्तायाश्च सदातनत्वे धृतिसङ्क्राभादित्याह—प्रविष्णुरिति । विष्णु — तप्तो वेतकालपरिच्छिन्नत्वं सूर्यादेर्येन स स्तनीयान् अतिव्यतिरिक्तैरूपो भवति, अत एव ह्यस्य स्थविरस्यानादिकागेनस्य त्वेवमिति नाम, अतापारूपेण हि व्यपदेशा भवन्तीत्यर्थः । अस्त्येव तथापि प्रागल्भ्यं सति दानीं वृद्धित इत्यनारं किं न स्यात् ? इत्यत आह—न त्विति । मुदादो विरूपार्थः । विकिरारूपं वर्धनं प्रवृद्धसं-२ मरुतिनिमित्तं न भवति । भगवति भावविकाराणां प्रतिपिद्धत्वात् । भगवतो विकिरारूपवृद्धयभावेऽपि तद्रूपस्य भवदिति तत्राह—यस्येति । ननु “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति धर्मो कर्मनिमित्तवृद्धिप्रतिषेधनात् वृद्धिमानमर्हतीति ज्ञायते, अन्यथा विज्ञापयैवम्यात् । तथा च सन्ततिशमुपवाक्यं मित्यत आह—नेति । ‘न कर्मण’ इति विशेषनिर्देशः ।

वृद्धिलक्षणविकिराकाररूपत्वेन सम्भाषितेन कर्मणाऽपि यदा न वर्धते, सदा स्वयं कर्मणा विना न वर्धत इति किमु वक्ष्यम् ? इति वृद्धिलक्षणविकिराकाररूपत्वमाननिवेष्टाय वैतुष्यप्रदर्शनाय मित्यन्यथोपपन्नमित्यर्थः । ननु सर्वत्र भगवानेव लोकानां सदातां तस्मात् ‘इह’ इति व्यर्थमित्यत आह—लोकानिति । गुणवृद्धिप्रत्यक्षत एवेति विशेषेण शुषिकिरादीनामवशिष्टत्वात् कथं ‘त्वायते’ इत्येवोक्तं ? इत्यत आह—भ्रात्रादींश्चेति । अपिशब्दो योतयतीति शेषः । अस्मत्प्रतिज्ञास्त्वनीकेषु अ स्थिता योधा न भविष्यन्तीत्युक्ते का पाण्डवादीनां प्राप्तिर्येन ‘अनेऽपि त्वा’ इत्युक्त्यत इत्यत आह—प्रत्यनीकत्वमिति । सेनाद्वयत्वापीति शेषः । कुत एवं व्याख्यानं ? इत्यत आह—सर्वेऽपीति । सेनाद्वयगता अपीत्यर्थः । प्रत्यनीकेषु पितुः बहुवचनं कथं ? इत्यत आह—अश्वौहिणीति । भेदेन वृत्तत्वेन ॥ ३२ ॥

७ ह. पं. भा.—अर्जुनस्य वचनं श्रुत्वा तस्योत्तरं श्रीमगनानुवाच—कालोऽस्मीति । लोकानिह मच्छतीरे ममाहर्तुं पिण्डीकृतं प्रवृत्तः । अन्तेऽपि त्वा त्वामन्तरेणापि न भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

८ पं. प्र गि.—एव प्राथितो य स्वयं यदपी च स्वप्रवृत्तिस्तप्ये त्रिभिः धीमगशानुवाच—कालोऽस्मीति । लोकानां यनुदंशमुपनानां सप्तमानां च सर्वेषां धम गंहार करोतीति तथोक्तं, सोऽयं कालः ‘कालाव नम कल विहरणाय’ [म मा १०।५] इत्यादिप्रतिपिद्धा सप्तर्षणा रूपकालमित्यद्वयं परमेवरीऽस्मरिमि । अनेन ‘को भवान्’ [११।११] इत्यव्योत्तरमुच्यते । अथ ‘किं कृतं प्रवृत्तः ? इत्य

स्योत्तरमाह—लोकानिति । लोकादुपयनानीत् इति स्मि-काले सयाहर्तुं नाशयितुं प्रवृद्धं मर्येण हृदि गतं सत् प्रवृत्तोऽस्मि । तथा च स्वप्रवृत्त्यैवैषां नाशः ? इति, नेत्याह—अन्तेऽपि त्वामिति । प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षेयेषु अ स्थिता ये योधा भीष्मद्रोणादयः, ते सर्वे त्वायते त्वा विनापि, त्वद्वयापारमन्तराऽपीति पाठः ॥ ३२ ॥ विनश्यन्ति ॥ ३२ ॥

९ पं. ३० दी०—एवप्राथितं धीमगशानुवाच—कालोऽस्मीति त्रिभिः । योऽनुनाऽऽदिभूतं स कालोऽस्मि । यद्युक्तं आह—अभ्याकालकर्ममावभेदादित्यभ्युत्थमिति छेदित्वा न तदादिधर्मवत्त्वेन लिङ्गेन मा कालरूपमवेति । यद्युक्तं श्रीभागवते—‘अन्तः पुरुषरूपेण काऽत्ररूपं यो वदति । समन्वयेण सत्त्वेन (सरसता) भगवानात्ममायया ॥ तथा ‘सं पाणिं तस्याग्निर्देहमात्रामन्तर्बहिः पूरयकालरूपे । प्रयच्छतो मृत्युमुत्पातुं य मायामनुपश्य वदत्य

विद्वन् ।' [भाग १०।१।७] कालरूपयाऽसुरावेशिना मृत्युहेतुरित्याह— लोकानसुरावेशिन इह समाहर्तुं प्रवृत्त इति । अयमेव सङ्कर्षणभावः प्रदर्श्यते भगवता । सहारको हि सङ्कर्षणंयूहं तत्केशस्य भागवत्स्वरूपेऽवतरणं भूमौ भारहरणार्थमिति भास्ते निरूप्यते । तथा च भूभारभूतानामेव सहारकः कालः प्रवृत्तोऽस्मि । 'कृतेऽपि त्वा' इत्युपलक्षणं मदनुगृहीतान्विना सर्वान्समाहर्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः । त्वा इन्नननिमित्तभूतं विना न जीविष्यन्तीति वा सम्बन्धः । हे पार्थ ! त्वया न हन्तव्याश्चेन्मया कालरूपेण तु प्रस्थाः तिमोभाव यास्यन्तीत्यभिप्रायेण 'न भविष्यन्ति' इति प्रत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

१० पु. अ त— एव विवक्षितं सन् श्रीभगवान् । त्वा द्वारं मरुत्पापाय कृते विना प्रत्यनीकेषु अनीकानि प्रत्यवस्थिता ये योषास्ते सर्वेऽपि न भविष्यन्ति न स्थास्यन्तीति । यतोऽहं कालरूपः सर्वसंहारार्थं प्रवृत्तोऽस्मि । त्वो कृते सर्वे न भविष्यन्तीत्युक्त्वा त्वदर्पमेवैते भारिता इति ज्ञापितम् ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० ६।०— एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच— एत इति । इहार्थमन्वहामे लोकान्समाहर्तुं मक्षितुं प्रवृत्तः प्रवृत्तो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि । यस्मादेव तस्मात् कृतेऽपि त्वा त्वा विनाऽपि सर्वे न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति । के ते सर्वे ? ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योषा दूरा भीष्मादयोऽवस्थितास्ते ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्बुद्ध्वा राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव संव्यसाचिन् ! ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवम्— तस्माच्चमुत्तिष्ठ 'भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अवस्थिताः अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिताः' इति यशो लभस्व, केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते । जित्वा शत्रून्दुर्योधनप्रभृतीन्बुद्ध्वा राज्यं समृद्धमसप्तनमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे संव्यसाचिन् ! संव्येन धामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्संव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

२ आ. शा. व्या — सर्वोदासीन्येऽपि प्रतिवृत्तानीकस्था । दौदासीन्यमभिविष्टकरमिलाह— यस्मादिति । वतिष्ठयुद्धा योन्मुक्ती भवेत्यर्थः । यतोऽप्यभिमनयति— भीष्मेति । किं

१ 'संव्यसाचिन् । हस्तेन कण्टकेनापि योद्धुं समर्थस्य सर्वैर्वैराग्यान्नामे निमित्ताकारं पुण्यं मन्त्र इति ध्वन्यते । 'उसी मे दक्षिणौ पाणी गान्धीवक्ष्य विचर्यते । तेन देवमनुष्येषु संव्यसाचीति मा विदुः ॥' (म भा ४।४।१९) 'संव्य दक्षिण-बाहयो' तेन 'संव्यो उभौ पाणी सवते समर्थेति अर्थाव्याकर्मणेऽतः संव्यसाची' इति विरोधार्थमङ्गनी । संव्यथ संव्यथ एवमेवात् साची क्षपक इत्यर्जुनमिथ । अत्र वामन —

संव्योऽपि सवते बाणाण्याणिर्दक्षिणवत्तव । संव्यसाचीति श्लोकेऽस्मिन् विदितोऽसि ततो जने ॥
यदि न स्वादिदं युद्धं सदाप्रतिगोपिकम् । भानुवृत्तामघदहो ॥ तु तां सर्वंफियसि ? ॥
अनाविष्कृतविषयस्य कथं स्याच्च यथा स्थिरम् ? । संव्यसाचिपदेवेति पार्थायबोधयद्विदुः ॥ — इति मनुते ।
परमेश्वरावतारत्वेन श्रीकृष्णस्य तदभिन्नत्वात् 'मयैवैते निहता' इत्यस्य 'यस्तु ते सोऽप्रतो याति युद्धे सम्प्रत्युपस्थिते । तं विद्धि रुद्र कौन्तेय । देवदेव कपर्दिनम् ॥ निहतास्तेन ये पूर्वै हतवानसि यान् रिपून् ॥' (म भा १।२।३४।३९-४०) इति बह्यमाणस्य च न विरोध इति रुद्रमाख्ये (८।१०) वेङ्कटनाथः । 'मयैवैते निहता—' इत्येवकारेण केवलमर्जुन एव व्यावर्तनीयः, 'निमित्तमात्रं भव संव्यसाचिन्' इति वाक्यशेषात्, तत्र शिकप्रशङ्गमाभावात् । यद्वा जगतसंहारार्थं कालादित्यद्वयं दधानस्य दिवस्यैवेदं रूपं कृष्णेन शिवाभेदेन शिवयोगसामर्थ्यलक्षणाशिवारम्भात्समाधनया प्रदर्शितमितीदं वचनमपि शिवस्यैवेति न काप्यनुपपत्तिः । एवमभिप्रायकस्यान एव च 'पूर्वमेव' इत्यस्य नाशायनीसधियों परमेश्वर प्रति श्रेष्ठोक्तस्य 'योनिं सर्वं मानुषोमाविशष्वम् । तत्र युव कर्म कृत्वाऽविषया बहून्यादिष्वन प्रापयित्वा ॥ आयन्तारं पुनरेवेन्द्रलोक—' (म भा १।१९।३।२६) इत्यादिश्लोककृत्वेन सर्वपूर्वभावविषयकता सामर्थ्यस्य सवतीत्युपपत्तिरक्षितायच (म ॥ सूत ९।११) ।
— अविगीता ।

तेनापुमर्थेनेत्याराद्वयाऽऽह—पुण्यैरिति । राज्यभोगेऽप्ये- धेत इति । तर्हि मृतमारणार्थं न मे प्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—
क्षिते किमनपेक्षितेन ? इत्याराद्वयाऽऽह—जित्वेति । भीष्मा- निमित्तेति । सव्यसाचिपद विभज्यते—वामेनेति ॥ ३१ ॥
दिष्वतिरिक्तेषु सत्सु कुतो जयाकाङ्क्षा ? इत्याराद्वयाऽऽह—मयै-

३ रा. भा.—तस्माच्च तान् प्रति युद्धायोचिष्ट; तान् शत्रून् जित्वा यशो लभस्व; धर्म्यं राज्यं च समृद्धं सुखं च; मयैवेति कृतापराधाः पूर्वमेव निहताः हनने विनियुक्ताः; त्वं तु तेषां हनने निमित्तमात्रं भव; मया हन्यमानानां अस्त्रादिस्थानीयो भव; मन्त्रमाचिन ! 'पच समवाये'[धा.पा.१।१०२२] सत्येन शरसचनशीलः सव्यसाची; मन्त्रेणापि करेण शरसमवायकरः; कण्डयेन योद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ चै. ता. चं.—यदि मनुष्योपहृतेऽपि भारतराष्ट्रादयो न भविष्यन्ति; तर्हि किमर्थं मामुनोजयमि ? इत्युत्तरं 'तस्मात्त्वम्' इति शेषः । यदुक्तस्य मे जययशोराज्या विलासार्थं त्वयुद्योजनमिति परिहाराशयः । 'जित्वा शत्रून्' इति यशोराज्ययोः साधारणशेषः । वैषम्यस्यैर्ष्यपरिहारण निषांमाहेतुप्रदर्शनाय कृतापराधा इत्युक्तम् । ननु पूर्वमेव निहता इति प्रत्यक्षविद्वद्भ्यः, तथा सति तदननर्थ निमित्तमात्रं भवेत्तुद्योजनं च व्यर्थमित्युक्ताह हनने विनियुक्ता इति । हनने विनियोगस्तदर्थेसङ्कल्पः, हतत्वस्यैव सङ्कल्पिता इत्यर्थः । सङ्कल्पस्यामोपलब्धत्वात्सिद्धयविनाभावो न निहतत्वेति, एवमपि निष्ठायो वदते; ईधरसङ्कल्पप्रवृत्ति फलपर्यवस्ये कियत्समुदाये सङ्कल्पस्यास्य निष्पन्नत्वादेरप्येषा च समुदायसङ्क-प्रयोगोपपत्तेः स्वाधीकाष्टादिस्थापारिषु प्रत्येकं पक्षप्रयोग-वन् । अत्राभांसायामादिवर्मैश्च क इत्येके 'निमित्तमात्रम्' इत्युपादानत्वनिषेधं प्रतीयते; तत्र च प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो

ऽपि बोधित इत्याह मया हन्यमानानामिति । मयैवोप- करणीकृतेन तत्प्रतिपत्तिमत्ता भवता आपत्तेर्गुण्यपराजयादिशङ्का न नापेति भावः । माप्रवन्द्य पापान्यन्यत्वेच्छाश्च इत्यभि- प्रायेणाह—शत्रादिस्थानीय इति । सङ्कल्पानिर्देशेन सम्बोधनं युद्धोपरिहारापराधानिजयशोतनायैमित्यभिप्रायेण व्युत्पादयति पच समवाय इत्यादिना । सम्यग्शब्दस्य करणार्थता धातोः; प्रहृतोचित कर्मविशेष ताच्छलीत्यापत्ता च प्रत्ययस्य दर्शयति सव्येनेति । समवायोऽन शरसमवायम् । परिसङ्कल्पान्यायात् दक्षिणेन शरसमवाये वृत्तमशक इति शङ्काः अपनयन् सव्यशब्दस्य पादादिसाधारणस्य प्रस्तुतीपक्षिक विशेष्यमप्याह सव्येनापि करेणेति । अयोगव्यवच्छेदार्थं सव्योपादानम् । त्वस्ययोगव्यवच्छेदार्थमिति भावः । फलितमाह—करह्येनेति । भूभारनिर्हरणार्थं तदेष्टा सामर्थ्यं यथा सङ्कल्पितमिति समर्थशब्दाभिप्रायः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. टी.—॥ ३३ ॥

७ ह. पं. भा.—॥ ३३ ॥

८ वं. प्र. गि.—एवं च 'दर्शयामानमव्ययम्' [११।४] इति प्राथितेन मया यदेतत्सहस्रप्रधानमस्तुमर्थं निर्वच्यते दर्शितं तन्नु निखिलभारताराष्ट्रविनाशप्रशङ्कानेन तत्र जयनिश्चयसुखाय त्वां युद्धे प्रवर्तयितुमिरेभर्षयपत्राह—तस्मादिति । यत्प्राप्तुमेषां विनाशशरस्यमभावेन 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [२।६] इति त्वदीयप्राक्तनसहायानवकाशशर-मभात् त्वं युद्धायोचिष्ट । ननु तेषां विनाशाय व्यर्थं प्रवर्तयति मनुष्यानस्य किं फलम् ? अत आह—यशो लभस्व देवैरपि दुर्जया भीष्मद्वीपादयोऽङ्गुलेन निहता इति कीर्तिं प्राप्नुहि । न केवलं कीर्तिलाभमात्रम्, किन्तु अङ्गुलिना सख्यं राज्यं भूद्वयं । न च 'लोकान्समाहृत्य प्रहृतः' इति 'न सजि-प्यन्ति' [११।३२] इति च तज्जिनास्य भविष्यलोकस्था तत्र गेहाय कार्यः, किन्तु विनष्टानेव तान्निर्हरीत्याह—मयै-

वेति निहता इति । पूर्वमेव साङ्ख्यार्थकाल एव मयैवेति निहता । 'स घोषो भारताराष्ट्रानां हृदयानि व्यदारय' [११।२९] इति हि तमोक्तम् । यथा चायमर्थस्तत्र स्पष्टो भवति, तथाऽस्माभिः प्रथमतयायै उक्तव्यम् । यथैव त्वयैवेति निहतास्तर्हि मम कथं प्रभो भविष्यति ? तत्राह—निमित्तमात्रमिति । यथा तेतेषां निहननं नाम वधपराज-मादिक्षिपविनाशनेन त्वत्प्रवृत्तिसङ्कल्पं केवलद्वाराप्राप्त-स्थापनम् । अतस्तेषां देहपते त्वं निमित्तमात्रं भव । पुनर्दे-वाह—सव्यसाचिनिमित्त । सव्येन वामहस्तेनापि शत्रात्-सहितं मन्त्रात् वीरलभ्येति सव्यसाची । 'पच समवाये' [धा.पा.१।१०२२] इति धातुः । इतद्वयेनापि योद्धुं समर्थ इत्यर्थः । अतश्च यथा कथञ्चित्पदार्थैश्चान्न प्रयोगमात्रेण तेषु पक्षेषु नैवैव कर्तव्यं लोका-स्थापयिष्यन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

९ व. ० स. ० टी.—तस्मात्त्वमुचिष्ट निमित्तमात्रं भव ॥ ३३ ॥

१ पु. अ. त.—अन एव स्वमनायासेन यशो युद्धाणे-
प्राह—तस्मादिति । हे सव्यसाचिन् ! सत्येन वामेन हस्तेन

सखिन् समवाये वीर्यं यस्य तादृशमव्यवसिष्टं युद्धार्थं सज्जो
भव । यशो लभस्व सव्यहस्तेनैव समर्थं मागता शत्रादि-

रूपम् । शत्रून् दुर्वोधादीन् जिज्ञास्य मुहुरात्ममुद्वेगः । अतो निमित्तमात्रं भव लोककथनापमं दुर्गेन सर्वं मारिता
एते मया पूर्वमेव स्वमात्रेण प्रथममेव निहता मारिता, इति ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०—तस्मादिति । यस्मात्त्वा विनाऽप्येत मरिष्यन्ति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय । शेष
स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सर्पतान् ॥ ३४ ॥

१ शार्. भा.—द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु शोवेप्सुर्जुनस्याऽऽज्ञा तास्तान्यपदिशति
भगवान्—मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तात्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम्—द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्या-
स्त्रमम्बन्ः, आत्मनश्च जिरोपतो गुरुर्भीष्टः; भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धम-
गमत्, न च पराजितः; तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'गम पुनस्य शिरो भूमो निपातयिष्यति
यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शकृत्या त्रभोवया मम्बन्ः स्वर्गपुत्रो-

१ सपत्नान् जेता इति—एव हि पूर्व शत्रुजयार्थमेव त्रिभिश्चरैः सट्रोऽसि, तथा च पादौ तत्प्रथमोत्पत्तिसमये विष्णु प्रति
महादत्ताक्यम्—'एष नारायणः । सत्त्वा नरस्त्व भविष्यति । मुनिर्ज्ञानपरीक्षया जता लोक भविष्यति ॥ तेजसो ब्रह्मणो दीप्ताद्भ-
जस्य तव शोणितान् । मम दृष्टिनिपातान् ग्रीणि तेजासि यानि तु ॥ तत्सयोगात्समुत्पन्नं शत्रु युद्धे विजयते । अवध्या ये मर्वि
व्यन्ति दुर्बयास्तव चापर ॥ इत्यस्य चामराणां च तेषामप्य भवद्भर ।'—(सू. ख. १५।२९-३२) इति । तेषांस्मिन्नन्त्यपि
पाण्डुना 'य दास्यति स मे पुत्र स वरीयान् भविष्यति । अमानुषान्मुखाश्च सङ्ग्राम स हविष्यति ॥' (म. भा. १।१२३।५)
इत्यभिप्रेत्याचार्यनिपन्नं गोत्रमिदं 'सुत ते म प्रदत्स्यामि सवामित्रविनाशनम् ।' (म. भा. १।१२३।२०) इति प्रतिज्ञार्थो
त्पादितोऽसि, अतः प्रहृतिस्त्रिदशमे तव सफलनेतृत्वम्, न च प्रहृतिः क्वचिद्व्यतिवर्तितुं शक्या, तस्माद्वयथा विहाय युद्धपक्षेति
भावः । वक्ष्यते चायमर्थः स्पष्टमेवाष्टादशे—'प्रहृतिस्त्वा नियोज्यति' (१८।१९) 'स्वभावान्न कौन्तेय । निबद्ध स्वेन कर्मणा ।
वर्तुं नञ्छसि य मोहात्करिष्यस्यशोऽपि तत् ॥' (१८।६०) इति । अत्रा इति 'जि य' (धा. पा. १।५६१) इत्यस्मात्
साच्छीत्वे 'तृ' (अष्टा. ३।२।१३५) 'ल' लोकार्णव्यम्—' (अष्टा. २।१।६९) इति परीनिषेव । अन्ये तु 'तासीनि' लुगमध्य
मैकत्वचनमन्युपरय 'अस्यसीति' व्याचक्षते, तद्वृत्तपूर्वकं भुक्तमर्थमेव विशेषमेव परिचरोति धामन—

मरिष्यत्यत्र खल्वेत निहता कालरूपिणा । निमित्तमात्रं तत्राय मामेव कुतो कुत १ ॥
इति प्रव्यधितात्मानं शरव्यज्जमीदृशम् । तवेति दर्शयन्पार्थं समाधातयति प्रभु ॥
हन्त्यामहं कथमिति महाम्भयुरभूतत्र । यान्तं मयैव निहता किमर्थं कथयसे युवा १ ॥
शूत कालेन जन्तु लोकं ददति तस्मै । परं स तावता किं नु प्रयासि पितृकुलपुत्र १ ॥
तथा मया हतानेतास्त्रालेन शक्यस्मिन्धतान् । हिंसि स्वपर्मसाधियं मा व्यथिष्ठा म्पिरा भव ॥
इत्युक्ते लोकाचार्येण पृथासुहोर्द्विद्वयः । वाप्यासीदन् मुकेऽयं मामेव किमिति प्रभु १ ॥
कालरूपेण हतवान् यथा सवात्मना तथा । माश्रयत्ययमवैतान् कुतो योयोजि मासिति ॥
सवसासी विरिष्टैवमाश्रय तस्य कथय । समापते प्रहृथैव नेवासि त्वमिति स्फुटम् ॥
प्रारब्धकर्मवलोतो जगतातोऽसि वैरिणाम् । नास्ति भोगादतः नात्र प्रारब्धानां च भवणम् ॥
युद्धस्य तस्मादित्यप्य सरलोऽर्थोऽयं दृश्यते । तथापि कथितो नात्येव व्याख्यातुमि कश्चित् ॥
जयम वा जयपुर्न इति यो दर्शितं पुरा । स निराक्रियते, सरपु सन्नमो विश्वरूपिणा ॥
इति तस्माऽयं सर्वऽपि जय प्राप्त्यमि निश्चितम् । इति व्याचक्षते प्रायः 'तासीति' पदं नतः ॥
१ नत्तं मद्भक्तं यस्मात्प्रान्तात्तमेव 'तानि' । यस्मात्प्रान्तं च यत्नम् १ ॥
मत्तापुनर्मरिष्यन्ति निमित्तार्थां मां कुतः । 'नि व्यना' तु युक्तस्य युक्ता चोक्ता समाहिनि ।
प्रारब्धकर्मोऽपि प्राप्य नातिवर्तते । प्राप्येनैव नेवासि मा त्रिपिडा व्यधामिति ॥
अप्राप्योऽपि विश्वरूपसमवोऽभिधास्यते । निबद्ध कर्मणा स्वैन कर्माव्यवर्ति नादित्वा ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.—येपमानः कम्पमानः । किरीट्यर्जुनः । सगद्गदं भीतभीतः प्रकारम् (१) ॥ ३५ ॥

८ ध. ब्र. गि.—सञ्जय उवाच—सर्वस्य गीताशा
खय सञ्जयचनत्वे स्थिते, विशिष्यात् 'सञ्जय उवाच' इत्य-
स्य कारणं भगवत्परिद्रेष्टव्यं वर्णितम्—द्रोणभीष्मजयद्रपक्षणेपु
जयानाहेतुषु हतेषु निराश्रयो दुर्योगिनो हत एतेत्यनुसन्धाय
यदि धृतराष्ट्रं सन्धिं कुर्यात्तदोभयेषामपि क्षान्तिरस्यादित्य
भिप्रायेण सञ्जयवचनम्, धृतराष्ट्रस्तु तत्राधौपीन्द्रवितन्मताव
शादिति—एतदिति । एतदाश्रितवात्सल्यजनस्थेः केशवस्य

वचनं युवा किरीटी अर्जुन. 'नित्वा शत्रून्मुहूर्त्तं राज्यं सप्त
क्षमम्' [११।३३] इत्यमोघभगवदाशिर्यैव सगः प्राप्तपट्टाभि-
पेक्षया किरीटीत्यपि ध्वनिः । कृताञ्जलिः येपमानः परमा-
श्रयदर्शनेन कम्पमान अतिसयेन भीतश्च सन् कृष्णं नमस्कृत्य
भूय एव पुनरपि प्रणम्य अतिनम्रो भूत्वा सगद्गदं—भवेन हर्षेण
वाऽभ्युत्पन्नेनैव कफरूढकण्ठतया याचो मन्दस्वसकृपावादि-
विचारो गद्गद, तत्सहितं यथातयाऽऽ ॥ ३५ ॥

९ व० व० दी०—ततो यत् जातं तदवसन्नाय धृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच—एतदिति । भूत्वा अर्जुन
उवाचेति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.—ततोऽर्जुन किं कृतवान् ? इत्याकाङ्क्षायां
सञ्जयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह—एतदिति । एतत् पृथक् केशवस्य
प्रकाशितपोषि मीमांसुः वचनं श्रुत्वा किरीटी अर्जुन-येपमान-
भगवता राजभोगे विनियुक्तसद्वर्णं मन्वानो मोक्षभिलाष
वश्यात् कम्पमानो जातः । ततो विज्ञापनार्थं कृताञ्जलिः भीतः-

भीत इति भगवदाश्रयां पुनर्विज्ञापने कदाचिदप्रसन्नो भवे-
दिति महाभीतः सन् प्रणम्य प्रकपेण मनसा नमस्कृत्य
कृष्णं सदानन्दं सगद्गदं प्रेमोपरुद्धकण्ठं यथा तथा भूय
पुन नमस्कृत्यैव अतीव दीनो भूत्वा आह विशिष्टं कृतवान्
निरर्थकं ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०—भगवतैवमुक्ते सति पञ्चार्तिकं कृतं ? इत्यपेक्षयां सञ्जय उवाच—एतदिति । अत्र
छान्दोग्यलिङ्गादिना चिह्नेन भगवद्भक्त्योद्बुद्धं किरीटी न करिष्यतीति सूच्यते । सगद्गदं भयहर्षाद्यभेदेन
गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह कर्त्तव्यं इति सगद्गदं यथा अवति तथा आह उक्तशब्दः । भीतभीतोऽत्यन्तं भीतः
सन्नाहेति सम्बन्धः । अत्र आहेति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्ते स्यात्, अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव
सम्बन्धः, न तु प्रणम्य आहेति । का तर्हि आहेति क्रियाया गतिः ? नेयं क्रिया, किन्तु 'अह' इति प्रसिद्धयर्थमन्य-
यमित्यदोषः ॥ ३५ ॥

विश्वरूपदर्शनेनातिभीतेनार्जुनेन कृता भगवत्स्तुतिपूर्विका प्रार्थना ।

अर्जुन उवाच—स्थाने हृषीकेश ! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥ ३६ ॥

१ 'स्थाने' इति युक्तार्थेऽप्ययम् । 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्थाने' (३।४।११) इत्यमरः । 'स्थाने उता सुपतिभिः परोक्षे स्वयैवै
साधुनमस्त मोक्षेया ।' (२ बं. ७।१३) इति महाकविप्रयोगश्च । धामनस्त्वन दूरं भिक्षेन पथा प्रस्थितः—

स्थानं नाम स्थिते, कालस्तस्मिन्कीर्त्यां प्रकृत्या । प्रहर्षमनुरागं च प्राप्नोति जगदीशितुः ॥

वीरैर्महास्तदायाया प्रख्याया सुरद्विप । पलायन्ते दृष्ट्वा दिशो सिद्धाश्च प्रणमन्ति तम् ॥

उद्धारकालं सदाया विरोधय भीतं समन्धावयितुं सखायम् । देवो दयालुः स्थितिकालमन्यैव दर्शयन्मोदनिदानमेवम् ॥
देवोऽनाराधितकाल एव सुते सतामस्युदयाय दिव्यान् । तदीययाऽऽप्नोति जगत्समग्रं कीर्त्याऽनुरागं च तथा प्रहर्षम् ॥
हर्षानुरागो विपयाधितोऽपि लोकेषु दृष्टव्यः तौ दुरन्तौ । अतोऽर्जुन धीपतिमकिमूलावेवायं संस्यपवर्गहेतुः ॥
मूढा नरा ये विपयानुष्ठा द्रवन्ति दामोदरकीर्तिभीताः । रक्ष पदेनेह विपक्षितास्ते वीरिप्रिया एव नरा सुरारो ॥

मया वीर्यां प्रहृष्यन्ति रज्यन्ति च रमापते । दन्त्यधकास्तद्गीता. प्रिता सम्पदमाप्नुयिम् ॥

अन्यामदवान् मन्त्रतोऽपि ये क्षुब्धन्ति हरेः कथा । सिद्धमन्त्रा अपि सदा बन्धन्ते च तमच्युतम् ॥

न ते रक्षस्य गन्तव्ये श्रेष्ठत्वेनाभितान्मुखाः । अतस्तानपि कौन्तेय प्रसन्नादविभीतं ॥—

१ शां. भा.—स्थान इति । स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तत् प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश ! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा नियमनिशेषणं स्थान इति, युक्तां हर्षादिविषयो भगवान् । यत् ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृद्वेषि । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति, तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किञ्च रक्षांसि भीतानि भयाभिष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने निषेधे । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां, तच्च स्थाने इति ॥ ३६ ॥

२ आ. भा. व्या.—किं तदनुंनो भगवन्तं प्रति समद्वन्द्वमनुक्तवान् ? इति तदाह—अर्जुन इति । विषयविशेषणत्वेनैव व्यवनक्ति—युक्त इति । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह—यत्त इति । तच्च प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च

गच्छति जगदित्याह—तथेति । तच्चेत्यनुरागगमनम् । रक्षस्तु जगदेवदेशमुत्तेषु प्रतिपक्षेषु कुतो जगतो भगवति हर्षानुरागो ? इत्याशङ्क्याऽऽह—किञ्चेति । इत्थं जगतो भगवति हर्षादिविषयमित्याह—सर्व इति ॥ ३६ ॥

३ रा. भा.—अर्जुन उवाचेति । स्थाने युक्तम् ; यदेतद्वृद्धदिदृक्षयाऽऽगतमशेषं देवगन्धर्वसिद्धयक्ष-विद्याधारकिन्नरकिम्पुरुषादिकं जगत्त्वत्प्रसादात् त्वां सर्वेश्वरमलोक्य तव प्रकीर्त्या सर्वं प्रहृष्यति, अनुरज्यते च; यच्च त्वामलोक्य रक्षांसि भीतानि सर्वा दिशः प्रद्रवन्ति; सर्वे सिद्धसङ्घाः सिद्धायतुङ्गलसङ्घाः नमस्यन्ति च ; तदेतत्सर्वं युक्तमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

४ वे. ता. चं.—‘स्थाने हृषीकेश !’ इति श्लोकधीविष्णुपञ्चराष्ट्रिय विनियुक्तो मन्त्र प्रसिद्धः । ‘स्थाने’ इत्यस्य अधिकरणार्थताप्रतीतिमुदाहरणाय युक्तमिति । अत्र जगत्त्वत्प्रहृष्यति तस्य प्रहृष्यतिमुत्प्रहर्षनिदानं च व्यवनक्ति यदेतदिति । ‘प्रहृष्यति’ इत्यनेन भियातिथिलामादाविद्याक्षिप्तमप्रीतिर्विवक्षिता । ‘अनुरज्यते’ इति तु पिनाद्विषु पुत्रादेरिव

केह इत्यनुवर्तकः । त्वामवलोक्येत्यनेन रक्षता भीतिहेतुः प्रदर्शनम् । ‘प्रकीर्त्या’ इत्यस्यानुपपन्नत्वं विद्वत्त्वाद्युक्तम् । अन्यकर्तृकप्रकीर्त्यं तु कल्पनागौरवम् । अवलोकनं तु ‘वीक्षन्ते त्वा’ [११।२२] इति देवाभिरादीनां सर्वेषामनुकमिति भावः । सिद्धसङ्घोऽनुरागलसङ्घप्रदर्शनाय इत्यभिप्रायेण सिद्धायतुङ्गलसङ्घा इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥

५ आ. भा. भा.—यदेतद्विषयमाणं तत्स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अग्नीषोमाद्यन्तर्धर्ममिताया जगद्धर्षणादेर्हृषीकेशः, केशत्वं त्वंशूनां तन्मित्रतत्त्वादेः, प्रमाणं तु ‘शशिक्षर्षिणेन’ [११।१९] इत्युक्तम्, हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च हृषीकेशः, तेषां विशेषतः ईशत्वं च ‘यः प्राणे तिष्ठन्’ [इ. उ. ३।७।१६] इत्यादौ प्रसिद्धम् । ‘न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्यथे’ इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मे सिद्धः

— सर्वशब्देन मन्त्रादि साधनित्वापि ये विभुम् । न नमस्यन्ति ते सिद्धा नोन्म्यन्त इति सूच्यते ॥ प्रसाध्य मन्त्राङ्गुलिं भार्गवोऽन्नादिकम् । अस्मादधिकृता नैव क्षमन्ते सिद्धता इविति ॥

सिद्धमन्त्रजपश्रुतद्वय कर्म काम्यमण्डाय युक्तम् ।

ये भजन्ति निजदेवमग्राया ये हि सिद्धपदभाजनं जना ॥

उत्सारं मत्सरं प्रीत्या प्रकीर्त्या विश्वविष्णुम् । अपवर्गप्रदं सर्वं ते नमस्यन्ति सन्ततम् ॥

त्रिदिशेऽपि चैतेषु जनेषु समता विभो । हृषीकेशपदेनैव सूचयन्त्वसौ विषादव ॥

हृषीकामीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीश प्रकाशकः । सता तदितरश्च च भवानेव न सद्य ॥

येषां प्रियं तव यच्च प्रथमं स्वमावादेशा तेषां प्रियमयान्यमनोरथा ये ।

त्वां पूजयन्ति विषयीण्यविशेषतस्त्वं तेषां प्रकाशयसि सूर्य इवेष्टमानि ॥

दृष्ट्वा द्विजं प्रणयत प्रणमन्ति केचित् केचित्कृपाभिरपि ॥ वत ! तादृशन्ति ।

कार्यधर्मेभ्योऽपरे पुनरादिशन्ते तुल्यं प्रकाशयति चतुर्गुणस्तु तेषां ॥

— इत्यादिना ॥

श्लोकोऽयं मन्त्रशास्त्रे रक्षोघ्नत्वेन प्रसिद्धः । तथा नारायणश्राद्धपुनर्दर्शनमन्त्राणां सम्पुष्टिं सर्वसिद्धिप्रदं, सर्वाभिनिर्वाहक्येत्याख्यं प्रपन्नमिष्यते ।

— अविगीता

‘सर्पाचन्द्रमसौ शश्वत्केशौर्मै अंशुसंज्ञितैः । बोधयन् स्थापयन् च जगदुत्पद्यते पृथक् ॥ बोधनात्स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् । अशीषोमकुतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ! ॥ हृषीकेशो महेशानो वदो लोकमानसः ’ इति च ॥ ३६ ॥

६ ज प्र. दी — ‘स्थापने’ इत्येतत् ‘युक्त’ इत्यर्थेऽप्यय वास्ति, अस्ति च सप्तम्यन्त पदं, तत्किमनामिषेत कथ नास्यान्वयः २ इत्यत आह—यदिति । स्थाने विषये एवेति वा, बहुमानस्थाने त्वयीति वा योजनाया साध्याहारत्वमिति भावः । हृषीकेशशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमपूर्वमर्थमाह—अन्तोति । अनाद्येनादिशब्देन सूर्यो दृश्यते, द्वितीयेन बोधनस्थापने, अष्टाया- यशुभिः स्वकेशैरिति शेषः । जगद्वर्षणादेरिति बोधनस्थापनान्या जगद्वर्षणादित्यर्थः । सूर्याद्यशुना कथं भगवत्केशत्वं ३ इत्यत आह—केशत्वं इति । तमियत्तत्त्वतज्जन्मत्वादिना तादात्म्योक्तिरित्यत्र किं प्रमाणं इत्यत आह—प्रमाणं इति । इत्यत्रैतद्व्याख्यानावसरे । अनेन वदयमाणं वाक्यं विद्वत् भवति । तथा चात्रादिषु स्थित्वा स्वकेशमनियतैस्तद्वशुभिः

जगतो बोधनस्थापनान्या हर्षणादित्युक्तं भवति । हृष्यतेः कीप्र लयः । हृष्यो हर्षहेतवः केशा अस्येति हृषीकेशः । नानेतं प्रवि- द्धोऽर्थस्तज्जयते इति भावेन तमन्याह—हृषीकाणामिति । ननु जगदीशस्य विशेषत इन्द्रियेशत्व कथं २ इत्यत आह—तेषामिति । उपस्थाप्योपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरकत्वेनेति भावः । हृषीकेशशब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुतः १ इत्यत आह—नेति । पूर्वेण समुचितस्यास्य व्याख्यानसमर्थनहेतुत्वात्तद्वशः । आद्येऽर्थे प्रमाणमाह—इत्येतोऽर्थ इति । अत्रिच । जगद्बोधयन्त स्थाप- यन्तश्च पृथक् स्वावसरे उत्पद्यन्ते उदयं गच्छन्ति सूर्यकृतौ च । अत्रापि पूर्ववद्बोधनादेर्हेतुहेतुमद्भाषो हातव्यः । ईशानत्वात् वपुको हेतुः ॥ ३६ ॥

७ ह. पं. भा.—एवं प्रणामपूर्वकं भगवन्तमर्जुन उवाच—स्थानं इति । स्थाने युक्तम् । प्रकीर्त्या प्रकर्षेण कीर्त्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥

८ वै प्र. गि — ‘किरीटगाह’ इत्युक्तमपि पुनः । अर्जुन उवाच—इत्युक्तिस्तदीयभाग्यातिशयानुसन्धानप्रयुक्ता इति वचना । ‘स्थाने’ इत्यप्यय युक्तमित्यर्थः । हे हृषी- केश ! तव प्रकीर्त्या ‘सहस्राक्षवृत्तिष्ठं वशो रत्नरव जित्वा शम्भुश्चैव राज्य समुद्रम् । मयेवैते निहता पूर्वमेव निमि- त्तमात्रं भव सत्यतामिन् ।’ [११।३१] इत्येवमप्युक्तप्रसङ्ग- प्रसङ्गा भगवत्सर्वो भगवानिति तव वा प्रहृष्टा कीर्तिस्तथा

सर्वमपि बुद्धिदृष्टशरीरगतं देवगन्धर्वसिद्धयक्षविद्याभक्तिरकि- ण्मरुपादिकमिदं जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च स्वयि, तदेतत्स्थाने युक्तम् । तथा रक्षासि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तदपि स्थाने । तथा सिद्धानां कपिलादीनां सङ्घा सर्वे नम- स्यन्ति चेति वतदपि स्थाने युक्तम् । अथ श्लोको विष्णुपुत्र मन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः । मन्त्रप्रयोगभेदात्स्वल्प मन्त्र- सारसुधानिधावस्माभिः प्रदर्शितास्तत्रैवावगन्तव्याः ॥ ३७ ॥

९ व० व० दी०—‘स्थाने’ इत्येकादशभिः प्रार्थयन्नाह काशगुणः । पञ्चगुणैस्त्रिभिर्युक्तं भगवन्तं गुणातिगम् ॥ ‘स्थाने’ इत्यत्र प्रकीर्त्या युक्तं प्रार्थयति । ‘स्थाने’ इत्यप्ययम्, । युक्तमित्यर्थः । जगत्सर्वमनुरज्यते प्रहृष्यति च तव प्रकीर्त्या । अहं त्वयुना भिभेमीति द्योतयति । अथ श्लोको रक्षोप्रमन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

१० पु अ. ल — किमर्जुनो विज्ञापितवान् ? इत्याकाङ्क्षा- यामर्जुनवाक्याभ्याह—अर्जुन उवाच—‘स्थाने’ इत्ये- कादशभिः । एकादशेन्द्रियैरपि शुद्धैर्विज्ञाप्यमित्येकादशभि- विज्ञापयति । हे हृषीकेश ! यत्सर्वं सर्वेन्द्रियप्रेरकस्तस्मात् स्थाने स्थितो तव प्रकीर्त्या तव गुणस्वरूपेनैव जगत् प्रहृष्यति हर्षमाप्नोति । च पुनः । अन्यत् कीर्तनश्रवणेन अवुरज्यते

अनुशासनं भवति ! ननु बाधकेषु विद्यमानेषु कीर्तन कर्तुं कथं शक्यं ? इत्याशङ्क्य कीर्तनेनैव बाधनाशो भवतीत्याह— रक्षासोऽस्ति । तव कीर्तनेनैव भीतानि सन्ति रक्षासि दिश- प्रति द्रवन्ति पलायन्ते । तथा सिद्धसङ्घा सिद्धानां मातृया- नाना समूहा नमस्यन्ति प्रणमन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

११ नी० भा० दी०—एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच—स्थाने इति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक- ष्वतृयीमिन् । तव प्रकीर्त्या नामसङ्कीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत् स्थाने युक्तम् । स्थाने इत्यप्यय युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्या जगदनुज्यते तदपि स्थाने युक्तम् । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षासि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति पलायन्ते तदपि स्थाने युक्तम् । यथा त्वा सर्वे सिद्धसङ्घा कपिलादीनां समुद्राद्या नमस्यन्ति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रक्षोप्रमन्त्रत्वेन मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धः, स च नारायणाष्टाश्वरमुदर्शनास्त्रमन्त्राभ्यां समुद्रितो ज्ञेय इति गदयम् ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमोऽन्महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ! ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ! ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.— अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति— कस्मादिति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमोऽन्न नमस्कुर्युः ? हे महात्मन् । गरीयसे गुरुतराय । यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युः ? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमहो विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त ! देवेश ! जगन्निवास ! त्वमक्षरं तत्परं यदेदान्तेषु श्रूयते । किं तत् ? सदसदिति । सद्विद्यमानं, अमघ यत्र नास्तीति बुद्धिः ; ते उपाधानश्रुते सदसती यस्याक्षरस्य यद्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तत् 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] तच्चमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तेऽयं हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति— भगवत इति । महात्मत्वमनुभवैतत्त्वम् । शुद्धतराग्रमस्कारादियोग्यत्वमाह— शुद्धतरयेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— यत् इति । महारमत्वादिहेतुनामुपागमां फलमाह— अत इति । तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति— हेऽनन्तेति । अनन्तचित्तत्वं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च तत्र नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— स्वमिति । तत्र मानमाह— यदिति । कथमेकस्यैव सदसदुपत्वं तत्राऽऽह— ते इति । कथं सतोऽसत्तत्वाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह— यद्वारेणेति । 'तत्परं यत्' इत्येवमुपाधये— परमार्थतस्तिष्ठति । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि स्तौति— स्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरिष्यत्वात्, पुराणश्चिरान्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं निर्धीयतेऽस्मिन्नगत्सर्वं महाप्रलयादाविति । किञ्च वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य, यच्च वेद्यं वेदनाहं तच्चासि, परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया तत् व्याप्तं विश्वं समस्तं हे अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणां ॥ ३८ ॥

१ सदसदिति—सद् पदार्थत्वेन, अक्षरं उपलभ्यं प्रत्यविषयत्वात् । अथवा जगानोऽपि धिधि निजनिजविशिष्टवाचकवशं श्लेषितो ज्ञानाकारमधुबानो न परब्रह्मप्राप्त्यतिरिक्तः, सदसद्रूपाम् । परं तदुभयवृद्धितिरुपाधे तद्रूपोपलब्धे— इत्यभिन्नमनुसाधार्यः, अथर्हविस्मयासाविष्टत्वाच्च भगवन्महिमोक्तौ महातात्पर्यवत्त्वाच्च 'त्वमक्षरं' (११।१८) इत्यनेन पीनस्त्वस्य न दोषायेति कैचित् ।

—अविगीता ।

२ 'प्रितामहस्त्वं प्रपितामहश्च' इति पाठान्तरम् । अत्र वचित्— 'अनादिमानप्रतिपत्तिः—' इत्यधिकं वृत्तते । सोऽयं श्लोकः (११।२०) तात्पर्यचन्द्रिकायां (पृ. ३०२) द्रष्टव्यः ।

—अविगीता ।

३ स्तादिति 'अम् सुवि' (धा. पा. स्वा. ५५) इत्यस्य लोट् वा । 'सपरे धरि—' (वा.) इति विसर्गलोपः । 'सामर्थ्यं सहनं बीजं, कार्यं अतद्विधितम् । तदिदं विक्रमसंज्ञं स्यादन्तमुभयं विभोः ॥ 'विक्रमस्त्वतिशक्तिः' (२।८।१०२) इत्यमरः । 'शरास्रशायना प्रवृत्तिशक्तिर्विक्रमः' इति चित्रभाषुः । सुधीयचरणे— 'सर्वं, अग्नि, वा, सर्वं समाप्नोषि' इत्यन्वीय त्व सर्वः स्थिरचरणप्रथमः अति भवति, ततः सर्वं तं समाप्नोषि व्याप्य तिष्ठसि च, यथा युवर्णं विविधालङ्कारैर्भवति, स्वयमेवाविकृतं तान्वाप्य तिष्ठति तमेति भाव इति व्याचक्षते कैचित् ।

—अविगीता ।

२ आ. शां. व्या.—सम्प्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनाऽपि तयो-
ग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति—**पुनरपीति** । जगतः
कथा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह—**पुराण इति** ।
स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तदस्येश्वरत्वादिनस्तान्प्रत्युक्तम्—**त्वमे-**
वेति । ‘महाप्रलयादौ’ इत्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थम् । ईश्वर-
स्योभयया कारणत्वं सर्वश्रुत्वेन साधयति—**किञ्चेति** । वेद्य-

वेदितुमावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्कयाऽऽह—**यच्चेति** । मुक्त्या-
लम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमाशङ्कितोक्तम्—**परं चेति** ।
यत्परमं पदं तदपि त्वमेवेति सम्बन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह—
त्वयेति । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कश्चित्वातस्य
मैवमित्याह—**अनन्तेति** ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—वायुस्त्वं, यमश्च, अग्निः, वरुणोऽपाम्पतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं
कस्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः ॥ नमो नमस्ते तुभ्य-
मस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते ।
पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥ तथा—नम इति । नमः
पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यं, अथ शृणुतस्ते शृणुतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वान् दिक्षु सर्वत्र
स्थिताय हे सर्वे ! अनन्तवीर्यामितविक्रमः—अनन्तं वीर्यमस्य अमितो विक्रमोऽस्य, वीर्यं सामर्थ्यं, विक्रमः
पराक्रमः, वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवधादिविषये न पराक्रमते मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्यामित-
विक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनाऽऽत्मना व्याप्नोषि यतस्तत्
स्तस्मादसि भवसि सर्वस्त्वं, त्वया विनाभूतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. व्या.—तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—
किञ्चेति । कस्यपादिरित्यादिशब्देन विराहदक्षादयो शृण्वन्ते ।
पितामहो भद्रा, साध्य पिता सूनात्मजान्तर्यामी चेत्याह—**ब्रह्म-**
णोऽपीति । सर्वां देवतास्त्वमेवेत्युक्ते कलितमाह—**नम**
इति । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विषयक्षितमर्थमाह—**बहुश**
इति । पुनरुक्तितात्पर्यमाह—**पुनश्चेति** । श्रद्धाभक्त्योरतिश-
यात्कृतेऽपि नमस्कारे परितोषाभावो बुद्धिरात्मनोऽलम्प्रत्यय-
राहित्यं तदर्थनाथं पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ विधान्तरेण
भगवन्तं कृत्वा नमस्कर्तव्यमिमुक्षीकरोति—तथेति । यस्या
दिशि सवितोऽसि सा पूर्वां दिशुच्यते, तस्या व्यवस्थितं सर्वं

त्वमेव, तस्मै ते तुभ्य नमोऽस्तिवत्याह—**नम इति** । अय-
मशब्द समुच्यते । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव, तस्मै ते तुभ्य
नमोऽस्तिवत्याह—**यच्चेति** । किं बहुना ! यावत्सो दितस्तान्
सर्वान् यद्वर्तते तद्वशे त्वमेव, तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभाव आदि-
त्याह—**नमोऽस्तिवति** । कलित सर्वात्मन्य सूचयति—**हे**
सर्वेति । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह—**वीर्यमित्या-**
दिना । वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारादर्पणैककृत्यमाशङ्कया
ऽऽह—**वीर्यवानिति** । भगवति लोकोतो विशेषमाह—**त्वं**
त्विति । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रव्रजयति—**सर्वमिति** । सप्रव्रतं
वारयति—**त्वयेति** ॥ ४० ॥

३ शां. भा.—युक्ततामेवोपपादयति—कस्मादिति । महात्मन् ! ते तुभ्यं गरीयसे ब्रह्मणो हिरण्य-
गर्भस्यापि आदिभूताय कर्त्रे । हिरण्यगर्भादयः कस्माद्वेतोर्न नमस्कुर्युः ? अनन्त ! देवेश ! जगन्निवास !
त्वमेवाश्रयं न धरतीत्यश्वरं जीवात्मतत्त्वं, ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ [फटो. १।१८] इत्यादि-
श्रुतिसिद्धो जीवात्मा हि न क्षरति; मदमद्य त्वमेव सदसच्छब्दनिर्दिष्टं कार्यकारणभावेनाश्रितं प्रकृति-
तत्त्वं, नामरूपविभागयत्तया कार्यामस्यं सच्छब्दनिर्दिष्टं तदनर्हतया कारणावस्थमसच्छब्दनिर्दिष्टं च
त्वमेव । त्वरं यत् तस्मात्प्रकृतेः प्रकृतिमग्न्यन्विनश्च जीवात्मनः परमन्यन्मुक्तात्मतत्त्वं यत्, तदपि त्वमेव ।
अतस्त्वमादिदेशः पुराणः पुराणः, त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं निधीयते त्वयि विश्वमिति त्वमस्य त्रियम्
परं निधानम्; विश्वस्य शरीरभूतस्यात्मतया परमाधारभूतस्त्वमेनेत्यर्थः ॥ जगति मर्तो वेदिता धेयं च
मर्ते त्वमेव, त्वं मर्त्यामतयाऽवस्थितस्त्वमेव परं च घाम स्थानं प्राप्यस्थानमित्यर्थः । त्वया तत्तं विश्व-
मनन्तम् । त्वयाऽऽत्मनेन विश्वं चिदचिन्मिथं जगत् तत्तं व्याप्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४ पं. ता चं.—‘कस्मात्’ इत्यादिकं पूर्वेषु सप्रययति—
युक्ततामिति । ‘ते’ इत्यस्य प्रथमाश्रयवचनत्वमभ्यु-
पगम्य तुभ्यमित्युक्तिः । प्रपितामहं परितोषयित्वा अत्रापि
एवमिति भावः । नमस्तत्त्वं जगत्तत्त्वं प्रयोगादि सर्वप्रपन्नमय-

त्वोपयोगाय हिरण्यगर्भनिवेन व्याख्या । ‘आदिर्भूतः’ इति
सविदेशनिर्देशेन व्यवस्थेयमुक्तमनन्तहिरण्यगर्भेन तस्मात्पर-
मभूतप्रायाय आदिभूतायेति व्युत्पत्त्यम् । श्रीगोपेन
निमित्तावबोधोपाय आदिभूत उपादानावबोध, इत्येव कारण

न्तरनिषेधार्थं वा । नमश्चन्द्रयोगव्यवमनमानयोगेऽपि चतुर्थी
विधत् इति ज्ञापनाय नमस्कुर्युरित्युक्तम् । 'पञ्चशिक्षाय
तथेष्टवृत्त्यायैते नमस्त्यामः' इत्यादिवत् ॥

'त्वमक्षरम्' [११।१८] इति प्रागप्युक्तत्वाद्वा
'त्वमक्षरम्' इति सदतिरिक्तार्थपरत्वमुच्यते; 'त्वम्-
रम्' इत्यस्य सामान्यावाग्राक्षरसदस्यञ्चञ्चानामवतरत्ववि-
पर्ययत्वं न्याय्यम्; तत्र च आवाभावशब्दाभिमित्यविकारयो-
गितया सदस्यञ्चन्द्रयोरचित्यपरत्व निर्विकारतयाऽक्षरशब्दस्य
जीवात्मविषयत्वं चोचितमित्याभिप्रायेणाह— न क्षरतोति ।
जीवत्वस्वरूप निर्विकारत्वे धृतिं दर्शयति— न जायत इति ।
कार्यकारणयोरसंख्येन व्यपदेश " असृष्टा इदमक्षरं आसीत् ।
ततो वै सदजायत " [तै. उ. २।७।१] इत्यादिभूतिसिद्ध
इत्यभिप्रायेण कार्यकारणभेदकथनम् । एकस्मिन्नेव शब्दे सद-
स्यञ्चन्द्रप्रयोगनिदानमाह नामरूपेति । 'अक्षरं सदसत्
इति निर्दिष्टोभयपरामर्शो तच्छब्दः । विशेषकामावातिल्लेखनाह
शब्दादिवत् परस्परमितितदुभयविशेषाया फलत्वं च मुक्तात्मनः
प्रसिद्धमिति " सदसत्तत्परं यत् " इत्यव्यक्त इत्याभिप्रायेण—
मुक्तात्मतत्त्वमित्युक्तम् । प्रकृतिपुरुषद्वयवत्त्वं मुक्तात्मनस्तत्ता-
दर्थीयं च कारणत्वसाधकमित्याह— अत इति । सर्वतत्त्वा-
त्मकत्वादित्यर्थः । जगन्निवासशब्देन जगन्निवासो यस्येति
विग्रहः । अतो निधानशब्देनात्राधारत्वमेवासुक्तं विवक्षितमिति

प्रदर्शनावाधिकरणव्युत्पत्तिं दर्शयति निधीयते त्वयोति ।
तेन 'त्वमक्षरम्' इत्यादिसामानाधिकरण्याकारणं विश्वसरीरित्वं
विवक्षितमित्याह विश्वस्य शरीरभूतस्येति । एतेन
निधानशब्दस्यात्राव्यक्तपरत्वं कैश्चिदुक्तं निरस्तम् ।

'वेतासि' इत्यादौ परमात्मनो वेदितृत्वादिमान-
विधानेऽतिशयाभावात् कारणात्त्वव्यवन्तर्यामित्वस्य चो-
त्तत्वात्, कार्यावस्थानातुल्येयान्त्यामित्वमेवान् विवक्षितमि-
त्यभिप्रायेणाह जगति सर्वो वेदिता वेद्यं चेति ।
धामशब्दस्यानेकार्थत्वापि स्थाने प्रसिद्धिप्रकारात् एवार्थं
वक्षितम् । स्थानं च प्राप्यमिति प्रसिद्धम् । अतः परत्वेन विशे-
षितप्राप्यत्वमेवान् विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह— प्राप्यस्थान-
मिति । यद्वा परमप्राप्यमिति भगवत्साधारणं स्थानं विवक्षितं
स्यात्; तेनापि पूर्ववत्सामानाधिकरण्याव्यपदेशः । आत्मनस्ति
च तद्व्यापकस्थानम् " अथ इ वै ण्यधर्मावौ ब्रह्मलोकौ तृती-
यस्यामितो दिवि । तदर्थमदीयं सरस्तधरथः सोमसवनस्तद-
प्राप्तिता पूर्वज्ञान प्रभुविमितं हिरण्यम् " [छा. उ. ८।५।३]
इति, तथा " सहस्रवृणो विमिते दृढ उभे यन् देशानामधिवेव
आस्ते " इति । सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तयोः पूर्वोत्तरसामा-
नाधिकरणयोर्मध्यस्थेन 'त्वया ततम्' इत्यादिना शरीरात्म-
मात्र एव निश्चयनमिति स्पष्टमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
त्वयात्मत्वेनेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अतस्त्वमेव वाय्वादिसृष्ट्याच्य इत्याह— वायुरिति । सर्वेषां प्रपितामहस्त्वमेव, पिता-
महादयश्च; सर्वासां प्रजानां पितरः प्रजापतयः, प्रजापतीनां पिता हिरण्यगर्भः प्रजानां पितामहः, हिरण्य-
गर्भस्यापि पिता त्वं प्रजानां प्रपितामहः; पितामहादीनामात्मतया तच्छब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः । अत्यद्भुता-
कारं भगवन्तं दृष्ट्वा हर्षोत्फुल्लनयनोऽप्यन्तसाध्वसावनतः सर्वतो नमस्करोति नम इति ।

४ वे. ता. चं.— "इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स
क्षुण्णो गच्छमानः । एकं सन्निभं बहुधा बन्दन्त्यग्निं यमं यत्तरिक्षा-
नमाहुः " [ऋक्ष. १।३ । २९ । ६ तै. भा. ३ । ७ । ९ । ३]
" तदेवाग्निस्त्वायुस्तत्सूर्यस्तदु अग्रमा । तदेव शम्भुश्च तदग्र
रक्षाघः स प्रजापतिः " [तै. ना. १।७] इत्यादिव्युत्पत्त्युद्बुद्ध्या
मिप्रायेण 'त्वया ततं विश्वम्' [११।३८] इति निर्दिष्ट
शरीरात्ममात्रं 'वायुर्येमोऽग्निः' इत्यादिसामानाधिकरण्यहेतु-
त्वेनाह अतस्त्वमेवेति । सम्बन्धिविशेषातुषादानात्प्रपिताम-
हत्वं सर्वप्रतिशम्बन्धिकमित्यभिप्रायेणाह सर्वेषां प्रपितामह-

स्त्वमेवेति । चतस्रः पितामहादिसमुच्चयार्थक इत्यभिप्रायेणाह
पितामहादयश्चेति । सर्वप्रपितामहस्य कस्यचिदभावेन तच्छ-
रीरकत्वेन प्रपितामहत्वायोगादन्यथा तदाह सर्वोऽसां प्रजानां
पितर इत्यादिना । प्रजापतयः दक्षादयः । वायुश्चक्षुषिचित्पिता-
महत्वं तु तच्छरीरवतयेत्याह पितामहादीनामात्मतयेति ।
'तमो ब्रह्मस्तेऽस्तु' इत्यादिनोक्तमने विश्वरूपप्रदर्शन-
प्रकृतिपरत्वसौख्यानुभवजनितयस्यार्थं वैव हेतुरित्यभिप्राये-
णाह— अत्यद्भुताकारमिति ।

३ रा. भा.— अनन्तार्थं अपरिमितवीर्यं । अपरिमितपराक्रमस्त्वं सर्वमात्मतया समामोषि, ततः सर्वो-
जसि, यत्स्वं सर्वचिद्विद्वस्तुजातमात्मतया समामोषि, अवः सर्वस्य चिद्विद्वस्तुजातस्य त्वच्छरीरतया
त्वत्प्रकारत्वात्मवत्प्रकारस्त्वमेव सर्वशब्दवाच्योऽस्तीत्यर्थः । 'त्वमक्षरं सदसत्' [११।३७] 'वायुर्येमोऽग्निः'
इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशस्यात्मतया व्याप्तिरेव हेतुरिति सुव्यक्तमुक्तं 'त्वया ततं विश्वमनन्तरूपः'
[११।३८] 'सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वः' इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.— अनन्तस्य वीर्यमिव वीर्यं यम्येत्यन्य-
याप्रतिशतितरणायाह अपरिमितवीर्येति । अमितशब्दस्या-

प्रतिशब्दे शास्त्रादिसिद्धिनिरोधात् अपरिमितपराक्रम
इत्युक्तम् । 'सर्वं समामोषि' इत्यवकाशादिव्याप्तिसमुत्पाद्य

“अन्तः प्रविष्टा शास्ता जनानां सर्वात्मा” [जि.बु. १.१११] इत्यादिश्रुत्युक्तारामत्वपर्यवसितनियमनार्थव्याप्तिर्निश्चितेत्यभि-
प्रयमाह—सर्वमात्मतयेति । ‘पुरुष एवेदं सर्वम्’ [ऋ.सं. ८.४.१७.२ यजु.सं. ३१.२] ‘आत्मेवेदं सर्वं’ [छां. उ. ३.७.२.५२] ‘नप्रायण एवेदं सर्वम्’ [ना.उ. २] इत्यादिप्रतिस्थसर्वशब्दसामानाधिकरण्योपबृहणाय ‘सर्वत एव सर्वे’

इति पूर्वोक्तसर्वशब्दसामानाधिकरण्यं न बाधायार्थम्, अपितु शरीरात्प्रभावननिबन्धनविशिष्टैक्यपरमित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—यतस्त्वमित्यादि । सकलवेदवेदान्ततत्त्वपुद्गलेषु भगवद्भविष्यद्भाना सर्वचिदचिदस्तुवाचिसामान्यविशेषतत्त्वशब्दसामानाधिकरण्यस्यापि शरीरात्प्रभाव एव निबन्धनमित्येतत्प्रपञ्चल्लिखितमित्यभिप्रायेणाह त्वमक्षरं सदसदित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.—कथं स्थाने ? इति तदाह—कस्मादित्यादिना । पूर्णत्वासावात्मा चेति महात्मा । आत्मशब्दश्चोक्तो भारते—‘यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाचि विपयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते’ इति । तत्परं सदसतः परम् । ‘असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।’ [म. भा. १.१.२३] इति भारते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

६ ज. प्र. टी.—‘ध्वे नमस्यन्ति’ [१.१.३६] इत्येतदुक्तमिति स्वयमेवोक्त्वा ‘कस्माच्च ते न नमेरन्’ इति विकटं कथं पृच्छति ? इत्यत आक्षेप एवायमिति ज्ञापयन् तद्विषयार्था-
शङ्काप्रदर्शनपूर्वकमवतारयति—कथमिति । इति शङ्कायामिति शेषः सत्तस्या उत्तरम् । महात्मन्प्रभुदचित्तैस्तत्पार्यप्रतीतिरिना-
सार्थमाह—पूर्णश्चेति । आत्मा जीव इति प्रतीतिं वारयितुमाह—आत्मेति । उक्तो निरुक्तः । यद्यस्मात् । आप्नोतेत्यम् ।

पकारस्य च तकार । आहपूर्वाद्वा न स एव प्रत्ययः आकारो-
पस्तत्त्वम् । आहपूर्वाद्दो मन् । तत्त्वं च । इह वेदे । सन्तो
भावो मित्या सत्ता । आहपूर्वात्तनोतेत्यम् । सत्तन्नावात्मकं
विश्व त्वमेवेति सत्तादिप्रवृत्तादेवोच्यते । नन्वेवमेषा, तथा
सति उत्तरवाक्यविरोधात्, इति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणं
व्याचष्टे—सत्परमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

७ ह. पै. भा.—कस्माचेति । न नमेरन्न नमस्युः ? अक्षरं ब्रह्म । सत्तासच्च सदसत्, सदसदात्मकमित्यर्थः । ताभ्यां सदसद्भ्यां परं तत्परं यत्तदपि त्वम् ॥ ३७ ॥ त्वमिति । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् । येत्ताऽसि वेदिताऽसि । धाम तेजः । तत् व्याप्तम् ॥ ३८ ॥ वायुरिति । प्रजापतिर्देवः । पितामहो ब्रह्मा, तस्य पिता प्रपितामहः ॥ ३९ ॥ नम इति । पुरस्तादग्रतः । पृष्ठतः पश्चात् । सर्वतः पुरस्तात्पार्श्वतः पश्चाच्च । हे सर्व ! अनन्तं वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्यस्तस्य सम्बोधनम् । अमितोऽपि-
च्छिन्नो विक्रमः पराक्रमो यस्य सोऽमितविक्रमः । सर्वं व्याप्नोति ततः सर्वो भवसि ॥ ४० ॥

८ घे. प्र. वि.—पुण्यत्वमेवोपपादयति—कस्मा-
चेति । वाशारायं वराहः । हे महात्मन् सर्वोत्कृष्ट ! ते तुभ्यं
कस्माद्वा हेतोर्न नमेरन् न नमेरु सर्वे सिद्धसङ्गादयः ? किन्तु
नमस्तुपुरैव । अत्र हेतु—महात्मन्प्रति । अनेनोक्तर्पात्यं
नमस्कारादीनामनुष्ठानम् । इदमेतद्दि लोके तावदुत्कर्षस्य नम-
स्काराप्रयोजकम् । तथा वेदोऽपि, ‘नमस्काराहृत्या हि
वर्त्तमानास्तुष्टयन्ति’ इति श्रुतेः । ‘गरीयसे ब्रह्मणोऽप्या-
दिकर्त्रे’ इत्यनेन सर्वलोकाग्रहणेन पित्र्येन च नमस्कार्यं
तोवा । ‘अनन्त’ इत्यपरिच्छेदाच्चिना नित्यार्थव्यपिकत्व
मुच्यते । तेन च सर्वनमस्कार्यैव भगवतो नमस्कार्यमन्यत्रा-
स्तीति दक्षितम् । ‘देवस्य !’ ‘जगन्निवास !’ इत्यनेन ‘नमो
ब्रह्मणे नमोऽस्त्यग्रवे’ [श्र. सू.] इत्यादिश्रुत्युक्तानां
देवतातरङ्गविषयोपस्थादिनमस्काराणामन्येषा च शक्ति-
नमस्काराणां तत्तदधिष्ठातृ भगवत्प्रेमपर्यवसानम्, ‘सर्वदेव-
नमस्काराः केचन प्रतिगच्छति’ [वि.स.भा. १.५१] इत्यादिरुक्ते-
रित्ययमर्थो हिमन । किञ्च यत्परसद्गुणव्यवस्थायकं जगदस्ति,
नानाभारं त्वं त्वमेवसि । अतः ‘त्वयि जगत्प्रव्यत्युत्तरायते

च सर्वं नमस्यन्ति’ [१.१.३६] इत्यादिकं न किञ्चिदपि
चित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्त्युद्गताकुनरपि स्तौति—
त्वमिति । आदिदेवो देवानामादित्वमसि, तव त्वातिः
कोऽपि नास्ति । यतस्त्वं पुराणः जनारिः । अत्र हेतुः—
‘पुरुष इति । ‘पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्’
इति श्रुतिप्रसिद्धः पुरुषस्त्वम् ; अतोऽजादिः । अनेन जगदु-
त्पत्तिरूपानव्ययत्वम्, तत्पुरुषस्यानन्तत्वमप्याह—त्वमस्येति ।
निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं लघुस्थानम् । यस्मादेवं जगदु-
त्पत्तिरिति त्वत्वाधिष्ठानमूलत्वं तस्माद्गृह्यदत्तात्मकं जगत्सर्व-
मपि त्वयो नातिरिच्यते । त्वमेव च परं प्रयेयाह—येत्तासि
वेद्यं च परं च धामेति । ‘घटः सन्’ ‘पदः सन्’ इत्यादिना
साधेनानुभूयमानस्य जगत कथं त्वदपि विरेकेणासत्ताम् । अत-
आह—त्वयेति । हे अनन्तरूप ! त्वया अधिष्ठानेन ई-
दृजं सत्तं ब्रह्मणं, सुक्षिप्तकण्ठेन रूपम् । अतोऽधिष्ठानसत्तत्वेन
जगतः सम्बन्धप्रतीतिः, न तु दृष्टव्यसत्तातीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
यस्मादेवं त्वदप्यहं लुकिरिति च विद्यते, तस्मात्सर्वदेव-
तारमश्च त्वमेव सर्वेनमस्कार्य इति । तामेव बहुधा नमस्कर्तु-

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाऽप्यच्युत ! तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

१ श्रां. भा.— यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराधतः— स एषा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रथममभिप्रेय प्रसन्नं यदुक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति चाजानताञ्जानिना मूढेन । किमजानता ! इत्याह, महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । तवेदं महिमानमजानतोति वैयधिकरण्येन मय्यन्यः । 'तवेमं' इति पाठो यद्यस्ति, तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विद्विषयचित्ततया, प्रणयेन वाऽपि— प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विश्रम्भः— तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥ यच्चेति । यच्चावहामर्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवमि त्वम् । क ? विहारशय्यासनभोजनेषु— विहरणं विहारः पादव्यायामः, शननं शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनमदनं, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु; एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि, अथवाऽपि हेऽच्युत ! तत्समक्षं— तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः— प्रत्यक्षं वाऽप्यसत्कृतोऽसि, तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

२ आ. श्रां. भा.— अज्ञानविभिन्नपराधं क्षमापयति— यत इति । इदं शब्दाद्येमाह— विश्वरूपमिति । न हीदमि त्वस्य महिमानमिरयस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादि-त्याह— तयेति । पाठान्तःसम्भावनायां सामानाधिकरण्यो-पपत्तिमाह— तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वमिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ यदुक्तमुक्तं तत्सन्तन्म्यमित्येव न, किन्तु यत्परिहासार्थं कीर्त्तयितुं त्वमि तिरस्कारं कृतं तदसि

सोऽन्वमित्याह— यच्चेति । विहरणे कीडा व्यायामो वा । अदनं तत्पादिकम्, आस्थायिका सिंहासनादिहारलक्षणं, एतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकतन्त्रो रहसि स्थितनेकाकिनं कथ-यतीत्याह— एतेश्चः सन्निधिति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदवत-रणं परिभवनं यथा स्वात्तया अन्वयणं स्वमयत्कृतोऽसि तन्मय-मिति बोधनायैहत्याह— तच्छब्द इति । क्षमा कारयित-व्येत्यत्रापरिमितत्वं हेतुमाह— अप्रमेयमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— तवानन्तर्वीर्यत्वामितविक्रमत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्पुत्वादिभ्यो यो महिमा, तमिममजानता मया प्रमादान्मोहात्प्रणयेन चिरपरिचयेन वा सखेति मम वयस्य इति मत्वा हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे ! इति त्वमि प्रसन्नं विनयापेतं यदुक्तं ; यच्च परिहामर्थं सर्वदेवं सत्कारादेस्त्वमसत्कृतोऽसि; विहारशय्या-सनभोजनेषु च सहकृतेष्वेकान्ते वा ममक्षं वा यदसत्कृतोऽसि; तत्सर्वं त्वामप्रमेयमहं क्षामये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४ ये. ता. चं.— इदं शब्दविशेषादिमहिमाम्बु प्रकृतमहि-मावशादीत्यभिप्रेयमाह— अनन्तर्वीर्यत्वामितविक्रमत्वे-

स्यादि । प्रमादाद्व्यवसायवत्त्वे 'ममानता' इत्यनेन वीर्य-कृत्यात् सत्वादीयत्प्रमपदपरममिमेत्य-प्रमादान्मोहादित्य-

मूलप्रसिद्धिप्रशयायकेन वादरेति नाम्ना न कश्चिदपि त्रिल्यातादिव्यावृत्तवस्य भवना सम्बोधने साम्प्रतम्, परमनवधानोक्त्या इयं श्रुतिः । मतस्तन्मयाप्यते । एवं हे सखेति सम्बुद्धौ हेतुः प्रणयेनेति । सख इति च्युतवैकारम् । प्रणयेन च्युतमन्वयमपि सम्बोधनं प्रयुज्यते प्रायशो लोके यथा निद्रयेति । न चैतच्छ्रुतममम् । स्वोच्चरिषये च नित्यमनुचितमिति तदपि क्षमा-प्रमदत्वेनेति व्याख्यातव्यम् । एवं च सन्निधयोः परितो भवति, 'यथासङ्गं कमेयेन कस्यिच्छाया सम्बन्धः' । (इ. नं. १०८) इति लक्ष्यो यथासङ्गत्वाद्वापि सिद्ध्यतीति व्यर्थं सुषोमि ।

— अविगीता ।

१ 'तत्समक्षं' इत्यत्र तच्छब्देन सुदिष्टाः पूर्वसोऽकमुजिता सखायः परामृत्यन्ते । स एव गमनं तत्प्रमदमिति वा । 'तदाप्यहं धीर्बुधतामवतिष्ठाम्' । (उ. नं. १११) 'सोऽहं न तत्पूर्ववक्तव्ये' । (उ. नं. १११८) इत्यादिवत् । शानदे इति 'सम्' सन्ने' (या. पा. ४१००) इत्यस्याग्निति ठ । अच्युताप्रमेयविशेषणयोर्भिन्नत्वमाह क्षामनः—

अच्युता महिषः स्वापदवन्ते प्राहता जनाः । न तथा जानु मन्वानैर्दशपुष्टिमयुते ॥

असत्कृतोऽसत्कृतोऽप्येतत् न सहेतुः तत् । अनुतोऽप्यसत्कृतोऽहं सोऽहं त्वत्पदविक्रमम् ॥

अत्रिक्रमा च भानादिपरिचित्तव्यस्य दृश्यते । प्रमादोऽन्तर्वीर्यस्य वा कथं सम्भवत्यपि ? ॥

तैत्तिरीयानुसारेण अन्तर्वीर्यं विहास्यति । सखीतेषु त्रिषां पञ्चः सा नाम स्वादवतिष्ठता । ॥

येन त्वनुजिता वृद्धे स्त्रीया इत्यामते इति । क्षमापदवत्तन-पथः क्षामिश्रयं विनियमः ॥ इति ।

— अविगीता ।

कम् । सखेति बुद्धिहेतुस्वरस्यातीतिवाचिनापि प्रणयशब्देन तदौपयिकचिरपरिचयोपचारो युक्त इत्याशयेनाह प्रणयेन निरपग्न्ययेनेति “समुधा सम्याया” [कृत्स्नं. २।३।१७।१५] ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ इति ध्रुतिप्रतिपन्नसिख्यबुद्धेर्मोहादिजन्यत्वावस्थामेन ‘सखेति मया’ इत्येतैरेकिकवयस्यत्वबुद्धिपरिमित्याशयेनाह मम वयस्य इति मत्वेति । ‘हे कृष्ण !’ इत्यादिक प्रमोक्त्याकारसमर्पकमिल्याशयेनान्वयं दर्शयन्

प्रकृतोन्नतविनयाभावपक्षमाह हे कृष्णोत्पादि । ‘यद्य’ इत्यत्र चक्षन्दाभिप्रेतासत्कारबहुत्वसिद्धयर्थं ‘यदसत्कृतोऽसि’ इत्यस्याहत्या वाक्यभेदमाहोक्त्यर्थमाह यद्य परिहासार्थं मित्यादिना । तत एव ‘तत्सर्वम्’ इति तद्वय बहुत्वमुच्यते । परिहासार्थमप्यसत्कारो महद्द्विपयेऽपराध एवेत्यभिप्रायेण मय्यमुपस्थापितार्थमाह सर्वदेव सत्कारार्हस्त्वमिति । एकवचनस्थितोक्तिः एकान्त इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४१ ॥ एकस्त्वमेव कारयिता, नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४१ ॥ ६४ः परोक्ष इति हिंष्ट व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति—एक इति । आयाक्षरप्रहणेन एवम्भूतः एकस्य चोक्तः । कदाचः

कारयित्वचोक्तः । अन्तर्णीकण्यर्पात्कारोत्तेजः । अथापि एवमसत्कारानर्होऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा.—सखेति । प्रसभम् । तथा हे सखेत्यत्र परलोपो द्रष्टव्यः । तथेदं तथैव मित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदिति । विहारः क्रीडा । एकोऽमहायो बहुजनप्रत्यक्षं क्षामये प्रसादये ॥ ४२ ॥

८ धं. प्र. मि.— इत्थं नमस्कृत्यापारार्थे क्षमापयति चतुर्भिः—सखेतीति । तथेदं विवरूपं तथा महिमानं सर्वपारणवत्सर्वोत्सवत्वादिस्वर्गपदैर्भवे च अज्ञानता मया प्रमादात् मोहात्प्रणयेन विरपरिचयेन च सखेति वयस्य इति मत्वा ‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति प्रसभ विनयापेक्षं यदुक्तम् । हे सखेतीत्यत्रेकारलोपश्चाद्वदः । यद्य परिहासार्थं सर्वदेवसत्कारार्हस्त्वमसत्कृतोऽसि मया परिभूतोऽसि । किंविषये ? विहारसद्यसनभोगेभ्युत्सहकृतेषु विषये । तथा गत् सतीप्तिहास रहसि, अथवा तत्समक्षं तथा सखीना

परिहसतां श्रुतः, यद् असत्कृतोऽसि, हे अच्युत ! तत्सर्वमपराधजातं त्वामहं क्षामये क्षमापयामि । ‘अच्युत’ इत्यनेन आश्रितवाससत्त्वादिस्वभावगुणगणनिधिना नित्यमप्रभुत्वेन भवता मयापराधाः क्षामयन्त एव ; परन्तु मयाऽऽचितमाचरितमिति परितप्यत इति दक्षितम् । ननु किं त्वयाऽऽचितमाचरितम् ? पितृव्यवृत्तमयस्य मातुलतनयेन सह परिहासगोष्ठ्या लोकसिद्धत्वादिप्रायश्चित्तव्यविशेषपयति—अप्रमेयं त्वमिति । अचिन्त्यप्रभारमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— अक्षरैश्चर्यादिगुणमहिमानं परमं तं स्तुता क्षमापयति सखेति । तत्र महिमानं बलौकिकमाहात्म्यश्रियं अतिशयेनाज्ञानता मया यदुक्तं हे यादव ! हे सखेति तत्क्षामये त्वमित्यभिमेजान्वयः ॥ ४१ ॥ किञ्च तामसकर्मसु मृगयाविहारादिषु स्थितं त्वां तमोगुणयुक्तं पूर्वं ज्ञात्वा मया यदसत्कृतोऽसि तद्व्यपेक्षोऽहं त्वां सास्त्रे क्षमां कारयामि ॥ ४२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं नमस्कृत्य पूर्वाज्ञानापराधान् क्षमापयति—सखेति द्वयेन । मया तत्र इदं पुरुषोत्तमत्वेन सर्वेषामसकर्मसु महिमानमज्ञानता प्रमादादभवधानतया प्रणयेन सौहेन वाऽपि प्रसभं बलाकारेण अवहर्षेण योजनार्थं हे कृष्ण ! इति नामत्वेन, न तु सदात्मकत्वेन, हे यादव ! इति तत्पुण्यत्वेन, न तु तदुदारार्थप्रकटत्वेन, हे सखेति मिश्रत्वेन लौकिकपुण्यं, न तु परमात्मत्वेन यदुक्तम् ॥ ४१ ॥ च पुनः । सखेति मत्वा भवहान्यार्थं मिथ्यावादादिभिः एकः

केवलो मां विहाय विहारदिकं करोषीत्यादिभिः । अपराधसमक्षं विहारे यत्तदुदादिषु स्वजनव्यवसायवता, क्षम्यार्था सहचरणेन, आसने सहोपनेनेन, भोगेन सहसुजता, इत्यादि यद् असत्कृतोऽसि अवमानितोऽसि हे अच्युत च्युतिरहित ! स्वाङ्गीकृतपरिपालक । अहं त्वामप्रमेयं प्रमाणमयस्य तत्सर्वं क्षामये क्षमा कारयामि । अप्रमेयत्वेनाज्ञानजापराधनिवृत्तिः सूचिता ॥ ४२ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं स्तुत्वा स्वापराधान् क्षमापयति—सखेतीति । ‘अयं मम सरा’ इति मत्वा प्रसभं स्तोत्रार्थविष्करणपूर्वकं यन्मया उक्तं ‘हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे !’ इति । इति शब्देन सन्निवारणः । तुन उक्तं तथेदमेवविधिं महिमानं माहात्म्यं अज्ञानता कदाचित्प्रमादादिचित्तविक्षेपात् कदाचित्प्रणयेन सौहेन च ॥ ४१ ॥ तथा यद्य अवहर्षात् विहारादिप्यसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि । एको वा सखीनां निमोगकाले वा तत्समक्षं समिपतनसमक्षं वाऽऽपृच्छतोऽसि तत्क्षामये क्षमापये, यत्तत्स्वप्रमेयोऽचिन्त्यस्वभावः कदाप्यपराधः । यतः प्रभुम्योऽपि शिशुपालादिभ्यः त्वामां गतिं दृक्कानसीत्यर्थं ॥ ४२ ॥

पिताऽसि लोकस्य चराचस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.—यतस्त्वम्—पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य, प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावर-जङ्गमस्य; न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः, यतो गुरुर्गरीयान्गुस्तरः । कस्माद्गुस्तरस्त्वं ? इत्याह—न च त्वत्समस्त्वच्युक्त्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं सम्भवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् ? लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभावः । प्रति-मीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तत्र प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हेऽप्रतिमप्रभाव ! निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. व्या.—गुणाधिन्यात् पूजार्हत्वं, धर्माधर्मा-त्मज्ञानसन्त्रास्यप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितुं चाह इत्थं, गुरुणामपि पुत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रश्नद्वारा साधयति—कस्मा-दिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदेकमत्ये हेतवभावाना-

नामतित्वे चैकस्य सिद्धशायामन्यस्य सङ्गिहीयासम्भवादप्यहो-लोपाद्युक्तमीधरानात्त्वमित्यर्थः । अन्यधिकारसर्वं हेतुसिक्तन्या-येन दर्शयति—त्वत्सम इति । तत्र हेतुमत्तार्थं व्याका-रोति—अप्रतिमस्यादिना ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.—पितेति । अप्रतिमप्रभावः । त्वमस्य सर्वस्य चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि, अस्य लोकस्य गुरुश्चासि, अतस्त्वमस्य लोकस्य गरीयान् पूज्यतमः ; न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः, कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽपि त्वदन्यः कारुण्यादिना केनापि गुणेन न त्वत्समोऽस्ति, कुतोऽभ्यधिकः ? ॥ ४३ ॥

४ धे. ता. चं.—त्वया धामणे कृतेऽपि क्षमेऽहमिति केन निश्चितम् ? मदस्य कश्चिदधीन्यतामिति भगवदभिप्राय-सुमीय तदुत्तरत्वेन हेतुफलभावेन प्रवृत्ते श्लोकेष्वेव प्रथम-श्लोकेष्वभिप्रेत्यान्यप्रतिमप्रभावरोपपादकानीत्यभिप्रायेण अ-प्रतिमप्रभावेति प्रथममुक्तम् । पितृगुरुपूज्यशब्दानां सम्बन्धिसापेक्षत्वेन लोकेश्वरस्य सर्वान्वयमाह अस्य लो-कस्य पिताऽसीत्यादिना । निरुपाधिकपितृत्वगुरुत्वे पूज्यतमत्वे हेतुरित्यभिप्रायेण अत इति । पूज्यत्वे गरीयस्त्वमन-वच्छिन्नमिति ज्ञापनाय प्रश्नः 'न त्वत्समोऽस्ति' इति वाक्यं व्याख्यास्यन् प्रयोजनातिशयशब्दाद्वैकत्रयशब्दस्या-मान्वयमाह लोकत्रयेऽपि त्वदन्य इति । अत्र लोकत्रय-शब्देन दृढकमकृतकं कृतबाहुतकमित्युक्तलोकत्रयं वा, दोष्यते-ऽनेन प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्थं इति द्युत्पत्त्या वेदन्यं वा निश्चितम् । सम्पत्स्य भेदघटितत्वात् 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यनेनेव अन्यस्मिन् गणकत्वात्प्राप्त्यर्थं उलभादभ्यपदानर्थक्यं इत्याशङ्क्यापरिहाराय 'अन्यस्त्वन्समो नास्ति, त्वमेव तत्र समः' इत्यर्थेनामार्थं 'त्वदन्यः' इत्युद्देश्यसमर्पकत्वेनान्यशब्दस्यान्य उक्तः । तेन

कार्यत्वकर्मवस्यत्वादिना भगवद्व्यवस्थेन प्रसिद्धानां विधित्वा-दीनां "हिरण्यगर्भं समवर्ततामे" [ऋक्सं. ८।७।३।१ वा.सं. २०।१०।१०।१४] "अनस्य सामाबध्येकमर्पितं" [यजु-भा. १।२] "यदा तमस्तन दिवा न रात्रिर्न सप्त वासच्छिव एव केवल" [श्वे. उ. २।१८] इत्यादिषु तत्तद्वाचिज्ञान्दध्रवणेन कारणत्वादिना भगवत्साम्याभावात्प्रतीतावपि 'आकाशस्तकितात्' [म. सू. १।१।२२] 'ग्राणस्तथातुगमात्' [म. सू. १।१।२८] 'शास्त्राष्टया त्वपदेशो वामदेववत्' [म. सू. १।१।३०] 'साक्षात्स्यविरोधं जैमिनिः' [म. सू. १।२।२८] इत्यादि-न्यायादुक्तोक्तं "एष सर्वभूतान्तराः प्रापद्वहतायाम् दिव्यो देव एको नारायणः" [सुषालो. ७] "एको ह वै नारायण आसीन्न भद्रा नेशानः" [महो. १।१] इत्यादिप्रतिषिद्धसर्वा-न्तरात्मत्वापहततात्मत्वादिविशिष्टभाववदनाधारणमप्रतिपादक-वाक्यस्य हिरण्यगर्भान्निधित्वादिशब्दानां भगवत्परतया न तेषां भगवत्साम्यव्यक्त्योऽपि नित्यत्वे । केनापि गुणेनेति—स्मिन् गच्छकस्यागुणेश्चैककारणत्वमोक्षप्रदत्वादिना चेति भाष- । अ-नेन साम्येऽन्योतीर्णद्वयस्यन्तरत्वपथा निरस्ता वेदितव्या ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.—॥ ४३ ॥

८ छं. प्र. मि — यतदेव विश्वमाह—पिताऽसीति । त्वमपि चराचरस्य लोकस्य पिताऽसि; तथा अन्य लोकस्य

पूज्यधामि । तथा गुरु शब्दोपदेशः । तथा गुणै स्वरूपन-धर्म्या च गरीयान् भेदगुणोक्तिः । अत्र च विश्वत्वादितु चतुर्थ-

केकमेव सभक्तिविभासप्रणामार्हताप्रयोजनम्, विमुक्त चत्वा
र्यप्येकत्र स्थितानि । तारणे रम्ये परिहासमस्वकारस्य कुप्यन्मो
हतो 'हा हतोऽह' इत्यर्थः । किञ्च परिहासगोष्ठौ समानयोरेव

लोकै भवति ; न हि निस्समाभ्यधिरूप परमेभ्यस्य तदा
वरात् समान इत्यभिप्रेत्याह— न त्यग्यम इति ॥ ४३ ॥

९ व० त० दी०— पिताऽसीति । पूज्यो गुरुश्चेति सात्त्विकोऽध्वमेधे राजस्ये च विदितस्त्व सात्त्विकप्रमाणं
त्वयि निरूपितत्वात्तयाभूतं त्वा जानन् क्षमापयेऽहं प्राकृत ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त — क्षमापने सन्बन्धस्यावश्यकत्वाद्वाह—
पितेति । अस्य चराचरस्य स्थानरजसमात्मकस्य प्राक्षण
क्षत्रिययोर्वा पिता उत्पादक, च पुन गरीयाश् पूज्य देवोत्तम
तद्वा गुरु त्वमसि । तर्हि त्वत्समो भविष्यतीति नेत्याह ।

हे अप्रतिमप्रभाव उपमाहितोत्तम ! लोकप्रमे अन्यस्त्वत्स
मोऽपि नास्ति, कुतोऽभ्यधिरो भवेत् येन ॥ तस्म
स्या १ ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— अप्रमेयत्वमेवाह— पिताऽसीति । यतस्त्वमस्माकं पिताऽसि, अतोऽस्माभिः शिशुभि
कृता अपराधास्त्वया क्षन्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायाऽहंसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं,
प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुनस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं,
सखेन च सख्युरपरार्थं, यथा वा प्रियाया अपराधं प्रियः क्षमते, एवमहंसि हे देव ! सोढुं प्रसहितं
क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

२ आ. शा. ८५— निरतिशयप्रभाव हेतुकृत्याप्रति- प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽनुपगम्यते । प्रियायाऽहंसीति
ने-यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह— यत इति । च्छान्दस सन्धिः । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥
प्रसादानन्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते—त्वं पुनरिति ।

३ रा. भा.— तस्मादिति । यस्मात् त्वं सर्वस्य पिता, पूज्यतमो गुरुश्च, कारुण्यादिगुणैश्च सर्वोधि-
कोऽसि; तस्मात् त्वामीशमीड्यं प्रणम्य प्रणिधाय च कायं प्रसादये; यथा कृतापराधस्यापि पुत्रस्य यथा च

१ नम प्रिय त्व प्रियाय प्रियस्य । 'सात्यकि कौरवेयाय खड्गेनापाहरश्चिर ।' (म भा ७।१४३।१४) इति वच्छ
वृषर्षं चतुर्थी । ममेति यावत् । 'प्रियस्तेऽह महागहो । प्रियोऽसि मे धनत्रय ।।' (ह वं २।११।१८) 'न हि दारो न
मित्राणि ज्ञातयो न च वाण्यका । कश्चिदन्य प्रियतरं कुन्तीपुत्रान्ममाङ्गनात् ॥ यस्त द्वेष्टि स मा द्वेष्टि यस्त बाहु स
मानु । इति सङ्कल्पता दुदया शरीरार्द्धं ममाजुन ॥ (म भा ७।७९।२६ ३३) त्रैलोक्यराज्यायार्थिकिद्वन्द्वेदम्यदमुद्वेगम् ।
नेच्छेय सात्वताहं तद्विना पापं घनत्रयम् ॥' (म. भा ७।१८२।४४) इत्यादौ आगतैर्वाङ्मनस्य प्रियत्वं तत्र तत्रोक्तम्, अत
समुक्तिर्नैव तस्मादित्याह 'सखेति मत्वा' इत्यादावुद्बुद्धतमपराधजात सोढुमहंसीति तस्य प्रार्थना । एवमत्रोपमाद्वयमेव विवक्षि-
तम्, प्रिय प्रियाया इवेति तृतीयोपमास्युपगमे त्विवसन्दाध्याहारहेता, सन्धिदोषश्च स्पष्ट एव । किञ्च—'सखेति मत्वा'
'पितासि' इति समनन्तरमेवोक्तौ सखिपितरावेवोक्तौ बुद्धिसिद्धिर्वाचिते तयोरेवोपमानीकरण स्वामाधिकं भवति, नाप्रस्तुताया
प्रियाया । तथा 'शर्यासनपनविद्वयनमोजनादिष्वैक्याद्वयस्य कृतवानिति विप्रलब्धः । सख्यु सखेव पितृवत्तनस्य सर्वं सं
मदानमहितया दुर्मतेरप्य मे ॥' (१।१९।१९) इति समानविषयक भागवतमप्युक्तं एव सर्वदतीति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
नव्यतरास्तु— प्रिय पिता पुत्रस्य प्रियायैव, प्रिय सखा सख्यु प्रियायैवेत्यन्वयन्ति । तत्र तादृश्यं चतुर्थी । अन्ये-
'प्रियाया इति छिन्वा या प्रिया तस्या इत्येवार्थापयन्ति । वस्तुतस्तु 'सखेति मत्वा' (१।१९।१९) इत्यादावुद्बुद्धेनोपमाद्वयमेव
विवक्षितम् । तथा हि यत्तव प्रतिज्ञासङ्गत्तया प्रवृत्तत्वात् त्वत्प्रसादादुक्तम्, तत्सख्यु सखेव, यच्च प्रणये
पुनस्यातिक्रम पिता, सख्युरववधाननिमित्तमवमा
ऽदिमिश्रतोऽहं एव सन्दर्भस्वरसाजुगुणो वदन्निम
तन्त्यत्र सद्व्यवहृदयमेव प्रमाणमित्युक्तं पञ्चदशेन ।
—अविगीता ।

सस्युः प्रणामपूर्वकं प्रार्थितः पिता सखा वा प्रसीदति; तथा त्वं परमकारुणिकः प्रियः प्रियाय मे सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

॥ घे. ता. सं.—‘तस्मात्’ इति पूर्वोक्तोक्तनिरुपाधिक-
पितृव्यवृत्तमत्वगुत्तरादिकं हेतुत्वेन पराश्रयस्तीत्यभिप्रायेणाह
यस्मात्सर्वं सर्वस्य पितृत्वादिना । ‘प्रणम्य’ इति प्रवृत्तमु-
च्यते, पूर्वोक्तपितृत्वादिरामादिना । ‘तस्मात्’ इत्यनेन ‘अहम्’
इत्यनेन चतुर्व्यसङ्ख्यायामिति सूचिता । ‘प्रणिधाय

कायम्’ इत्यनेन “यदि मनसा व्यापयति” [यजुः ६।१।७]
इत्युक्तरीत्या करणपूर्तिः सूचिता । प्रणम्य प्रसादये प्रसादाय
प्रणमाभीत्यर्थः । ‘प्रसादये, सोढुम्’ इत्याम्नामर्थसिद्धं वदन्
दृष्टान्तदार्शान्तिकयोः साधर्म्यमुत्पादयति यथा कृतापराध-
स्यापीत्यादिना ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । प्रणिधाय प्रकरणेन नीचैर्दण्डद्वर्मा कार्यं निपात्य । सोढुमप-
चारान् ॥ ४४ ॥

८ घे. श. मि.— यस्मादेवमन्ततापराधी, तस्मान् कार्यं
प्रणिधाय प्रकरणेन नीचैर्दण्डैः पतितेति यावत् ।
प्रणम्य नमस्कृत्य ईदृशं सख्योक्तस्तुत्यम्, ईदृशं सर्वलोकास्तुत्य-

त्वात् । अनेन परिहृतवानहंत्वमुच्यते । त्वानहमपराधी अस्त-
द्यम् । अतो हे देव । त्वेतेन पुत्रस्यापराधं, सम्येव सत्कृतापराधं,
प्रिय इत्येवं प्रियाय मे ? त सर्वं सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

९ ष० त० दी०— यस्मादेवं, तस्मादिति । त्वामीक्षं सर्वेषां राजानं नियन्तारं रजोभावमाश्रितं भववा-
त्सहयेन सारथ्ये कर्मणि स्थितं प्रणम्य प्रसादये । त्वं च पितृव पुत्रस्य, सम्येव सस्युः, प्रिय इव प्रियाय सर्वं
सोढुमर्हसि ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— यतः सर्वेषां पिता गुण पूषश्च स्वमे-
वाजो ममापि सर्वं त्वमेनेति मत्पराय क्षन्तुमर्हसीति
विशेषपति— तस्मादिति । तस्मात्कारणान् अहं त्वां ईदृशं
मयं ईदृशं स्तुत्यं कार्यं प्रणिधाय दण्डवत् पतित्वा प्रणम्य नत्वा

प्रमान्ये प्रसादयामि । हे देव जगन्पुत्र ! एवं पूर्वोक्तान्
समापराधान् सोढुम् अर्हसि । क इव ? पुत्रस्य पितेव
सस्युर्मित्रस्य सखा इव, प्रियायाः प्रीतियोगायाः क्षियाः
प्रिय इव ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— एतदेवाह— तस्मादिति । यस्मात्तव पिता गुरुश्च तस्मात्कार्यं शरीरं प्रणिधाय भूमौ
कृत्वा दण्डवत्प्रणम्य त्वां प्रसादये । ईदृशं स्तुत्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव ! रूपं प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते ! ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.— अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैरा,
तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; भयेन च प्रव्यथितं मनो मे, अतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव ! रूपं यन्मन्त्रयाम् ।
प्रसीद देवेश ! जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवास, हे जगन्निवास ! ॥ ४५ ॥ किरीटिनमिति । किरी-
टिनं किरीटयन्तं, तवा गदिनं गदानन्तं, चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थय त्वां द्रष्टुमहं; तथैव पूर्वोक्तव्यर्थः ।
एत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन हे सहस्रबाहो ! वार्तमानेनैव विश्वरूपेण मय
हे विश्वमूर्ते ! उपमहं विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण मनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

१ वसुदेवस्यो. श्रीहृत्पञ्च वसुदेवस्यैव त्वामाधिकं रूपमिति भगवन्पराशरायनादीनामभिप्रायः । अन्ये तु प्राह्मणाज्जुन-
यापार्थं शिशुनेव तद्वत् रूपमिति मन्यन्ते । न वायं “वसुभुजं” इति । इति तिर्यकः व्याख्यानं । तदेव वसुदेवपुत्ररूपमायस-
तामतेरु ब्रह्मणः सविमर्शम् ।
— अचिगीता ।

२ आ. शां. व्या.— हेतुकिपूर्वकं विश्वरूपसंहारं प्रार्थयते— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टस्तु इति यावत् । भयेन तद्धेतु-विश्ववर्धनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'तदेव दर्शय' इत्युक्तं, किं तत् ? इत्यपेक्षायामाह— किरीटिनमिति । चक्रं हस्ते यस्य

तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाऽऽह— चक्रेति । मदीयेच्छा फल-पर्यन्ता कर्तव्येत्याह— यत् इति । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबाहुत्वं ? तत्राऽऽह— धार्तमानिकेनेति । सति विश्वरूपे कथं पूर्वरूपमास्तु ? तत्राऽऽह— उपसंहृत्येति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टपूर्वमत्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि; प्रीतोऽस्मि; भयेन प्रव्यथितं च मे मनः; अतस्तदेव तव सुप्रसन्नं रूपं मे दर्शय; प्रसीद देवेश ! जगन्निवास ! मयि प्रसादं कुरु; देवानां ब्रह्मादीनामपीश निखिलजगदाश्रयभूत ! ॥ ४५ ॥ तथैव पूर्ववत् किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वां द्रष्टुमिच्छामि; अतस्तेनैव पूर्वसिद्धेन चतुर्भुजेन रूपेण युक्तो भव; सहस्रबाहो ! विश्वभूत ! इदानीं सहस्रबाहुत्वेन विश्वशरीरत्वेन दृश्यमानरूपस्त्वं तेनैव रूपेण युक्तो भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४ घे. ता. चं.— विचित्रस्याप्यदृष्टपूर्वस्यैवाव्ययविषयत्व-दर्शनात् 'अदृष्टपूर्वम्' इत्यनेन फलितमाह— अत्यद्भुतमिति । 'भयेन च प्रव्यथितं मनो मे' इत्यनेनाक्षितं 'आख्याहि मे को भवानुपमत्तः' [११।१३] इत्यनेनोक्तं विशेषणमाह अत्युग्रं चेति । 'भयेन च' इत्यत्र चशब्दस्य निष्प्रयोजन-त्वाद्भुक्त्ययाहित्वन्तरसमुच्चयार्थत्वमनुक्तमित्युक्तप्रतीतिमुच्यदा-र्यत्वमभिप्रेत्य व्ययहितान्वयमाह प्रव्यथितं च मे मन इति । पूर्वाधोक्ष्यस्य व्ययसहितप्रतीतिजनकत्वस्योत्तरार्थायैहेतु-त्वमभिप्रेत्याह अत इति । तच्छब्दस्य पूर्वप्रसिद्धाकारपराम-र्शित्वेन तदभिप्रेतामाकारमाह सुप्रसन्नमिति । अनेन केवल-प्रतीतिहेतुत्वं सूचितम् । प्रपन्नस्य लक्षणमवश्यं कार्यमित्यभिप्रायेण मे दर्शयेत्युक्तम् । 'देव ! 'देवता' इति सम्बोधनद्वयेन 'तमी-श्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतां परमं च देवतम्' ['वे. उ.

६।७] इति धृत्ययाऽभिप्रेत इत्याशयेन— देवानां ब्रह्मा-दीनामपीशेत्युक्तम् । दृश्यमानरूपस्य 'तत्रैकस्य जगत्सर्वं प्रविभक्तमनेकधा' [११।१३] इति जगदाश्रयत्वेन दृश्यमानत्वात् 'जगन्निवास !' इत्यनेन तदुक्त्यत् इत्यभिप्रेत्याह— जगदा-श्रयभूतेति ॥ ४५ ॥ 'तथैव' इत्यस्य पूर्व जगदाश्रयस्यभूतं रूपं द्रष्टुमिच्छन् तथैव पूर्वरूपं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थप्रमं व्युत्पन्न-अतीतावस्थाविशिष्टस्य कथं प्रदर्शनं ? इति शङ्कां चार्थात्परित्यज्य अन्यथेभ्येन तद्व्याचष्टे— तथैव पूर्ववत्किरीटिनमिति । पूर्वदृष्टजगतीयमेव द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । 'रूपेण' इत्यत्र तृती-यायाः करणार्थस्वात्ममत्वात् रूपेण युक्तो भवेत्युक्तम् । सहस्रबाहुदृश्यभूतिविशिष्टस्य चतुर्भुजस्वरूपकत्वासम्भवं कालमेव परिहरति इदानीमिति ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.— अदृष्टेति । हृषितो हृष्टोऽस्मि ॥ ४५ ॥ यथा पूर्वं दृष्टवानहं तथैव संयुक्तो भर ॥ ४६ ॥

८ घे. प्र. गि.— एवं क्षमाप्य विश्वरूपसंहारं प्रार्थयते— अदृष्टपूर्वमिति । पूर्वमदृष्टमदृष्टपूर्वमात्यद्भुतमत्युग्रं च तव रूपं दृष्ट्वा हृषितो हृष्टोऽस्मि, सन्मुखोऽस्मीति वा । तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं ध्यातुं शक्यम् । अतः तदेव प्रार्थान-मेव रूपं मे दर्शय, इदं रूपसंदर । पञ्चक्षण्या निवोजनप्राप्तेः पुनरुत्पापमात्रद्वय क्षमापयितुमाह— प्रसीदेति । विश्वरूपो-पसंहारेण प्रार्थानरूपप्रदर्शनरूपं प्रसादं कुरु । 'देवेश ! जग-निवास !' इत्यनेन निवोजनोन्मथयोगफलं दर्शितम् ॥ ४५ ॥ 'तदेव रूपम्' [११।१५] इत्युक्तमेव विश्लेषितम्—

किरीटिनमिति । किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं च त्वमाह द्रष्टुमिच्छामि । ननु पञ्चस्यैव किरीटादिमन्तं माम् ; उक्तं हि त्वयैव 'किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेनोत्तमि' [११।१७] इति तत्किमुच्यते द्रष्टुमिच्छामीति ? तत्राह— तथैवेति । यथा त्वं पूर्वं किरीटादिमन्तस्यैव त्वां द्रष्टुमिच्छामि, मत्तु दुर्निरीक्षतेनोत्तमिण्यन्तकिरीटादिसंज्ञादिरूपमित्यर्थः । तस्मादिदानीं सहस्रबाहुदृश्यवि-रूपरुपादिनोपलक्ष्यमाणमिदं उपसंहृत्य तेनैव चतुर्भुजेन वसुदेवनन्दनरूपेणाविर्भव ॥ ४६ ॥

९ ६० त० दी०— एवं क्षमापयित्वा गुणालिने प्रति प्रार्थयते— अदृष्टेति । वस्तुतस्तु त्वं गुणातीत इति भक्त्या तदेव गुणातीतं रूपं प्रदर्शय । इदं चादृष्टपूर्वं ते रूपं दृष्ट्वा, पूर्वं दृष्टः पश्चात्तोक्तम् प्रसमानं शारवा मनो मे प्रव्यथितं यतः, अतस्तदेव चतुर्भुजं वा दृष्ट्वा रूपं मे प्रदर्शय । अस्माकं तु चतुर्भुजं मयाऽश्मयं शुद्धसत्त्वा-त्मकं ते रूपं श्रेष्ठं शान्तत्वादिव्याघ्रयेनाह तर्शने प्रसीदेति । अनेनाश्रयप्रत्ययोपासनेभ्यः शुद्धसत्त्वमयचतुर्भुजो-पासनात् 'मदीया गुफाः' इत्यादि इत्येव ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विनोदयम् भगवन्तं प्रार्थयते— किरीटिन-मिति । तदनेन धीदृष्ट्या व्यजुं एवमेव वदुष्यमानलभूतं चतुर्भुजं पश्यति इमेति गम्यते । द्विभुजं तु तदेवेति । ॥ म पुष्टिबिम्बमन्त्रं ज्ञानं निर्भेदा दधिः । स्वयः प्रहृष्टजनिदत्तामात्रेकदर्शने ॥ अगाश्वानीनदरे इमान्तर-

महोदधेः । स्वरूपाभूतमप्राज्ञानान्यत्र स्यादिति कञ्चित् ॥ इत्यभिप्रायमाहाय गोपानामिव तस्य च । आश्वासयन् भीतमेतमुवाच भगवाननुनः ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.— एवं क्षमाप्य विज्ञापयति— अह-
प्रपूर्वमिति द्वयेन । अहप्रपूर्वं तव रूपं विद्वात्मकं अनेक-
लीलायुतं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि हर्षं प्राप्नोऽस्मि । च पुन. मे मनः
भयेन प्रत्यथितं प्रकर्षेण व्यथां प्रातम् । अयं भावः— द्रष्टु-
कामस्य ताराचं रूपं दर्शयित्वा पुरोक्तमदर्शनवरोऽन्यरूपदर्-
शनामिलापापरघिनः पुनः पुरोक्तमरूपं दर्शयिष्यति न नेति
नियमपूर्व, अतः प्रसादं प्रार्थयित्वा तद्दर्शनं प्रार्थयति । हेरेय

देवानामपीत्यादीनामीश नियामक ! जगतिवास ! प्रसाद
प्रसन्नो भव । प्रसन्नो भूत्वा हे देव ! संवत्सर्पं तदेव पुरो-
त्तररूपं दर्शय ॥ ४५ ॥ रूपं विगिगिति— किरीटिनमिति ।
किरीटवन्तं गदावन्तं चक्रहस्तं त्वामहं तथैव पूर्ववदेव द्रष्टु-
मिच्छामि । अतो हे सहस्रशो ! अगणितत्रियाशतिमन् !
विभक्तं ! तेनैव चतुर्भुजेन रूपेण भव प्रकटो भवेत्तर्पणः ४६

११ नो० भा० दी०— एवं स्तुत्वा स्वेष्टं प्रार्थयते— अहप्रपूर्वमिति । हे देव ! कदाचिदपि पूर्वं न दृष्टं
तादृशमहप्रपूर्वं तव रूपं दृष्ट्वा हृषित उत्फुल्लोऽस्मि, तथा विकरालरूपदर्शनजनं भयेन च मे मम मनः प्रत्यथितं;
अतस्तदेव धारणाविषयभूतं रूपं मे मह्यं दर्शय ॥ ४५ ॥ तदेव रूपमाह— किरीटिनमिति । एतेनाजुनस्य
चक्रगदाकिरीटोपेतं चतुर्भुजं भगवतो रूपं धारणाविषय इति दर्शितम् । हे सहस्रशो ! हे विश्वभूतं ! सहस्र-
बाहुत्वादिकमुपसंहृत्य तेनैव रूपेण भव प्रकटो भव ॥ ४६ ॥

भयाकुलस्याजुनस्याश्वासनं पूर्वरूपप्रदर्शनं च ।

श्रीभगवानुवाच— मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न-दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
मयेति । मया प्रसन्नेन— प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः— तद्वता प्रसन्नेन मया, तत्र हेऽजुनेदं परं रूपं विश्वरूपं
दर्शितम्, आत्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्, तेजोमयं तेजःप्राप्यं, विश्वं ममस्तं अनन्तमन्तर्गहितं
आदौ भवमाद्यं, यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वतोऽन्येन केनचिन्नदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— अर्जुनेन 'स्वप्ने हेर्वादेव' [११] मिति । भगवन्प्रसादोपादत्तस्य दर्शनमिलासथेनाऽऽह—
११] इत्यादिनोचस्य भगवतो वचनमवगारयति— अर्जुन- मयेति ॥ ४७ ॥

३ रा. भा.— यन्मे तेजोमयं तेजसां राशि विश्वं विश्वात्मभूतं अनन्तमन्तर्गहितं— प्रदर्शनार्थमिदम्—
आदिमध्यान्तरहितम्, आद्यं मद्रचतिरिक्तस्य कृन्त्रम्यादिभूतं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं रूपं तद्विदं
प्रसन्नेन मया मद्रक्ताय ते दर्शितं, आत्मयोगात् आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्ययोगात् ॥ ४७ ॥

४ वे. तां. खं.— 'तेजोमयम्' इत्यत्र मयद- श्रानुवर्धित्व-
मभिप्रेत्याह तेजसां राशिमिति । विश्वात्मभूतमिति
विश्वरूपकमित्यर्थः । अचैतनस्य हि नात्मन्य सम्भवति ।
'अनादिमध्यान्तम्' [११११] इति पूर्वमुक्तत्वात् 'अनन्तम्'
शब्देन विरोधपक्षमिति त्याह— प्रदर्शनार्थमिदमिति । 'आद्यम्'
इत्यत्र प्रतिषेधन्यविशेषादिर्देहात् शृङ्गस्यादिभूतमित्यु-
क्तम् । 'त्वदन्येन' इत्यनेनापेक्षिमाह केनापीति । प्रसादस्य
निर्हेतुकत्वे वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्, 'ते' इत्यनेनाभिप्रेतं प्रसादहेतु-
माह मद्रक्ताय त इति । योगशब्दस्य ध्यानपरात्ममनुदा-
साय व्याचष्टे आत्मनः सत्यसङ्कल्पत्ययोगादिति ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पं. भा.— एतदजुनस्य वचनं श्रुत्वा श्रीभगवानुवाच— मयेति । आत्मयोगादान्मन्वरूपेण
योगस्त्वस्मात् ॥ ४७ ॥

८ पं. प्र. गि.— एवमर्जुनं भीतमुपलभ्य तमाशामयन्
श्रीभगवानुवाच— मयेति । हे अर्जुन ! प्रसन्नेन परं प्रसन्नमेव
मया तत्र हेरे विश्वं परं आत्मयोगाविज्ञानमाध्यात्ममाशा-
स्त्रियामप्राप्तमित्यर्थः, अत्र हिमिति एवं विवेचि ? इत्यभि-
प्रेति । ४९

प्राप्य । प्रसन्नेनैवमनुग्रहोपादत्तस्य तेजोमयेति ।
वक्ष्याम्यास्यात् तेजोमयं विश्वात्मकमनन्तमपसिगिज्यं आद्यं
मद्रक्ताय मे रूपं त्वदन्येन केनानि न दृष्टपूर्वं रूपेण दृष्टम्,
तस्मात्तद्विदमनुग्रहप्रदमादौ तदेव दर्शयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इत्यप्ययनस्य धृष्टगुणस्वातिक्रियाशब्देन गोचरीवर्द्धनयायज्ञाध्य-
यनादिव्यतिरिक्तहोमादिक्रिया उच्यन्त इत्यभिप्रेत्य वेद्यज्ञा-
दिभितिरित्युक्तम् । “तमेतं वेदानुवचनेन प्राज्ञाया विविदिषन्ति

यजेन शनेन तपसानाशकेन” [वृ. व. ४।४।२२] इति ध्रुवा
वेद्यज्ञादीनां भक्तिद्वारा दर्शनसाधनत्वप्रतीतेः कथमर्थं निषेधः ?
इति सद्भावप्राणाय केवलैरित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४८ ॥

७ ह. पै. भा.— नेति । अध्ययनैरङ्गाध्ययनैः । न च क्रियाभिर्गुरुरिचर्यादिभिः ॥ ४८ ॥

८ वें. प्र. गि.— अतो भयं विहाय कृतार्थोऽस्मीति
तन्तोष्टुमेवार्हसीत्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्य-
यनैः तत्र वेदाध्ययनमक्षरग्रहणम्, यज्ञाध्ययनं तु कल्प-
सूत्रमीमांसादिभिर्बद्धविरहितपञ्चानामनुष्ठानपर्यन्तोऽध्यासः ।
दानानि तुलापुरुषादीनि । क्रियाः सन्ध्याकन्दनाग्निहोमादयः ।
यगतपांसि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि । हे ह्रस्वधीर ! त्वदन्येन

वेदाध्ययनादिसिरेवैक्योऽहं द्रष्टुं न शक्यः । निषेधदादाय
प्रत्येकं नकाराभ्यासः । ‘शक्योऽहम्’ इति वक्तव्ये विसर्गलो-
पश्चात्त्वसः । ‘नृलोके’ इत्यप्यलोकानामनुपलक्षणम्, ‘त्वद्-
न्येन न शक्यते’ इति सामान्यनिषेधात् ‘देवा अभ्यस्य रूपस्य
नित्यं दर्शनवाह्निनः’ [११।५२] इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ४८ ॥

९० त० दी०— मदनुग्रहकलभ्यभक्तितिरिक्तैस्तु सर्वैरप्युपायैरेवमपि द्रष्टुमशक्य इत्याह— न वेदेति । अहं
पुण्योत्तमः कृष्ण एवंरूपमेश्वरं यस्य स विशिष्टो नृलोके द्रष्टुमशक्यः; केवलोऽध्वरादिस्तु स्वोपासकानां वेदप्रव-
चनादिसाधनैर्द्रष्टुं शक्योऽपि भवति, नाहं पुरुषोत्तमः अनन्वभक्तिलभ्यत्वात् ‘भक्त्याऽहमेकधा प्राज्ञः’
इति [११।४।२९] भागवतवाक्यात् । तत्रापि स्वचो मदनुग्रहीनाङ्गादान्ये नैवमपि द्रष्टुं न शक्यः
एतदर्थेनस्यापि मदनुग्रहकलभ्यत्वात्; त्वं तु केवलं मदनुग्रहात् दृष्टवानसि । इयमेव पुष्टिः ‘षोषणं तदनुग्रहः’ इति
[२।१०।४] भागवतवाक्यात् । ‘तद्रहितानामपि श्रममेयवडेन स्वप्रापणं पुष्टिः’ इति भाष्यकारः । देवस्य निम-
ग्नमपि सर्वसाधनकरणेनापि पुरुषोत्तमावरूपालाभे दैन्येनार्त्ततया च दृढतरवीजरूपासक्तिभावनमुपगृह्य भगवता
यत्र भवति सोऽनुग्रहश्च पुष्टिरिति सङ्केतः । तदिदं प्रमेयवर्ध भागवतपट्टस्कन्धे— ‘सध्रीचीनो ह्ययं पन्था लोके
लोभोऽक्रुवोभयः’ [अ. १।१७] इति श्रुतेन धर्मविष्णुदत्तसंवाशोपाख्यानद्वारा स्पष्टमेव दर्शितमिति ततोऽवसे-
यम् । अत्रोपपत्तिर्मक्तिहेतुप्रत्येनैकधा निरूपिता द्रष्टव्या ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं लक्ष्मिदेवैर्द्रष्टुं रूपं दर्शितं,
इदानीं च पूर्वतमेव रूपं पश्य, दर्शनीयस्य रूपस्य दुर्लभत्वा-
पाङ्गने कृपाधिक्यमाह— न वेदेति । न वेद्यज्ञाध्ययनैः
वेदानां सांप्रदायिकानां यज्ञानामनुष्ठानादिसहितविद्या-
क्रियाणां अध्ययनैः, न दानैः तुलापुरुषादिभिः, न च क्रिया-

भिरग्निहोमादिरूपाभिः, न तपोभिर्यैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः
नृलोके मदप्यलोके एवरूपः अहं पुण्योत्तमः हे ह्रस्वधीर
भक्तकृत्तव्यः । त्वदन्येन स्वानुपहायाम्येव द्रष्टुं पूर्वोक्तैः साधनै-
रपि न शक्यः न समर्थः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०— योगैकगम्यमेतत्कर्मिणां दुष्प्रापमित्याह— न वेदेति । वेदानां यज्ञानां चाध्ययनै-
रपिगमैः, न च दानैः न च क्रियाभिः स्मृत्युक्तभिरापूर्वादिभिर्वापीरूपारामादिभिः, तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणाद्यैः,
धर्मैर्मासोपवासाद्यैः नृलोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः । रोक्त्वामात्रं व्यापः । त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृक्ष्यमेदम् ।

व्यपेतमीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

१ प्रपश्येति— सुदुर्लभदर्शनं हि प्रयत्नेन शरत्कृष्णते प्रीतिमद्भिर्द्रष्टुंशमपि लोके; यथा शुकत्वार्यैर्विन्वाधिकमणम्, अन्वीयः
सुपमदणं वा । इदं रूपं तु त्वदन्येन नृलोके न दृष्टुं द्रष्टुमशक्यं च । अतः प्रीतमनाः प्रवर्णेन परयेति भावः । यामनस्तु—
परयेत्येतावता सिद्धे प्रपश्येति नदन्विमुः । सुखयत्यात्मदृष्टयेव महर्पे इत्यवतामिति ॥
लब्धोऽपरोक्षानुभवो दृष्टं च मम वैभवम् । परयेदानीं प्रवर्णेन सामान्यत्वेन केवलम् ॥
तन्तो प्रतीयमानेऽपि यः पश्यति पटं स्फुटम् । स पश्यत्येव, यस्तन्नुदृष्टायती तु प्रपश्यति ॥
शुद्धत्वमयं रूपं पश्यतामीमेव मे । तन्नुत्स्वात्मेति पश्य त्वं तत्प्रवर्णेन दर्शनम् ॥

— इति प्रविद्यादुपति ।

— अविगीता ।

१ शां. भा.—मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूते भयं, मा च विमृष्टभावो विमृष्टचित्ता, दृष्टोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेदम् । व्यपेतभीर्विगतमयः प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरं तथेष्टे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.—विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुता यद्यस्मा- । बहुविमलममृतत्वमभिप्रेत्येदमित्युक्तम्, इदमिति प्रत्यक्षं
दृश्यमानाद्विभेदि तर्हि तदुपसंहारमीत्याह—मा ते व्यथेति । योग्यत्वम् ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.—ईदृशघोररूपदर्शनेन ते या व्यथा यश्च विमृष्टभावो वर्तते, तदुभयं माश्रुत् त्वयाऽभ्य-
स्तपूर्वमेव सौम्यरूपं दर्शयामि, तदेवेदं मम रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

४ धे. ता. सं.—‘इहा रूपं’ ‘मा ते व्यथा मा च विमृ- । स्वात् ; अतस्तच्छब्दसम्यग्या व्याचष्टे—अभ्यस्तपूर्वमेव
ष्टभावः’ इत्यन क्रियापदविशेषाप्रवण्यदेतद्रूपदर्शनेन व्यथा, तेन । सौम्यं रूपमिति । वर्तमानत्वात्तदेवदर्शनेन रूपद्रव्यैक्या-
न च विमृष्टभाव इति प्रतीतिः स्वात् ; ‘अमृत’ इत्यध्याहारेऽपि । रीनत्वभ्रमशुद्धासाय वर्तमानधामीत्यपर तदित्यभिप्रायेण-
एतद्रूपदर्शनस्य व्यथायभावहेतुत्वं प्रतीतिः स्वात् ; तद्वारणाय । दर्शयामीत्यध्याहृतम् । तयाचेदंशब्दः प्रदर्शयमानपर इति
व्याचष्टे ईदृशघोररूपदर्शनेनेत्यादिना । ‘तदेवेदं मे रूप । भावः ॥ ४९ ॥
पुनः पश्य’ इत्युक्त्या भीत्यादिहेतुमुक्तमेवेदं पुनः परधेत्यर्थप्रमः

५ आ. भा. भा.— ॥ ४९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ४९ ॥

८ घे. प्र. गि.—एवमुपपादितं भवामात्रं कृतार्थत्वं । इत्युक्ता व्यथा मा भूत्, तथा ‘दिशो न जाने’ [११।२५]
मोक्षं चातुर्वर्गमर्शनामीप्सितं पूर्वरूपदर्शनमनुजानीते—मा । इत्युक्ता मृष्टभावश्च मा भूत् । अतो विगतभी प्रीतमनाश्च
त इति । ईदृशघोररूपदर्शनेन अत एव घोरं ममेदं रूपं । सन् तदेवेदं त्वदर्भीप्सितं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥
इहा स्थितस्य तत्र ‘ममेदं च प्रपश्यितम्’ [११।४५]

९ व० व० ही०—किञ्च मा ते व्यथादिर्भवतु । घोरमिदं रूपं, कालरूपत्वात् । तव पुष्टिमिश्रमर्षादामकस्य
भवावहमिति तदेव पूर्वं दृष्टभूतं ममेदं पश्य ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.—यद्येव ॥ यद्यस्ततः पूर्वोक्तभवा- । विमृष्टभावः मोहस्वो माऽस्तु । व्यपेतभीः विगतमय प्रीत-
वाङ्मनिरहितस्तदेव रूपं पश्येत्त्याह—मा त इति । ते व्यथा । मनाः संस्तदेव पूर्वदृष्टमेव मे इह रूपं प्रपश्य प्रकल्पेण यथा-
न दर्शयामीत्यादिरूपा माऽस्तु । च पुनः मम घोरं भवा- । भिलापं भक्तिमुतः परधेत्यर्थः ॥ ४९ ॥
नकम्, ईदृक् सर्वमसनादिधर्ममुक्तम्, ईदं धरिदृष्टमान इहा

११ नी० भा० ही०—इदमिति दुर्लभदर्शनं रूपं दृष्ट्वाऽपि चेन्नपश्ये तर्हि नपसंहारमीदमित्याशयेनाह—
मा त इति । ममेदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथा मा भूदिति शौरः । विमृष्टभावो मोहश्च ते मा भूत् ।
व्यपेतभीर्निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनरहं भूत्वा तदेव यस्त्वया दृष्टं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच—इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास श्रूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूतगणैः सौम्यवपुर्महात्म ॥ ५० ॥

१ पूर्वप्रशङ्गितमिदानीमुक्तं विभक्त्यपि मग्नं स्वकीयमेव । अत एव हि ‘इष्टमिच्छामि ते रूपं’ (११।१) इत्युक्तेन
‘पश्य मे पापं’ इत्यादि (११।१) ‘मम देहे गुणदेहः’ (११।१०) इति कृतेन चोक्तम् । पति चेव स्वकमिति इमे
मिहितोच्यते । इति चेत्, स्वकमित्यर्थः स्वकीयमित्येव नास्ति, किन्तु वासुदेवस्य स्वकमभिव्याहारादनुदेवमुक्तयाऽन्यथा
स्वोक्तं स्वकीयानां च गुणं देह इत्युक्त्या स्वकीयानां गुणादिति, अत्रापि स्वकीयं च स्वकमिति कार्यं । निश्चये
तु न वासुदेवमुक्तयाऽन्यथा । न च स्वकीयानां गुणादिति, किन्तु मयावदम् । अत एव ‘स्वकीयं प्रपश्यति’ (११।१०)
‘इहा मेधाः प्रपश्यन्त्यस्मादस्तु’ (११।१२) इत्यादिगुणमुक्तेन । नास्ति, किन्तु महतीऽपि मत्तः ॥ इति दर्पणे ।
—अविर्गता ।

१ शां. भा.— इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा, स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— तदिदं द्रुत राज्ञे सुतो निवेदित्वा-
नित्याह—सञ्जय इति । तथाभूतं वचनं 'मया प्रसन्नेन'
[११।४७] इत्यादि, चतुर्भुज रूपम् । किं तस्य रूपस्य परि-
चितपूर्वस्य प्रदर्शनेन ? प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्रितं भगवतो
युष्मन्मित्रं हेतुमाह—महात्मेति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— एवं पाण्डुतनयं भगवान् वसुदेवमुत्सृज्य स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपं दर्शयामास,
अपरिचितस्वरूपदर्शनेन भीतमेनं पुनरपि परिचितसौम्यवपुर्भूत्वा आश्वासयामास च महात्मा सत्यसङ्कल्पः ।
अस्य सर्वेश्वरस्य परमपुरुषस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपकृतिमर्त्यस्य वसुदेवमनोयतुर्भुजमेव स्वकीयं रूपम् ;
कैलासीवसुदेवप्रार्थनेन आकंसयद्वाङ्मयमुपसंहृतं पश्चादविष्कृतं च 'जातो ऽज्ञातो'—सि देवदेवेश !
गङ्गाचक्रगदाधर ! । दिव्यं रूपमिदं देव ! प्रसादोपोसंहार' 'उपसंहार विश्वात्मन् ! (सर्वात्मन् !) रूपमेत-
च्चतुर्भुजम्' [वि. पु. ५।३।१०।१३ च] इति हि प्रार्थितम् ; शिशुपालस्यापि द्विपतोऽनवरतभावनाविषयं
चतुर्भुजमेव वसुदेवमनो रूपं 'उदारपीवरचतुर्बाहुशङ्खचक्रगदाधरम्' [वि. पु. ४।१५, १०] इति । अतः
पार्थनाय 'तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन' [११।४६] इत्युच्यते ॥ ५० ॥

४ वे. ता. अं.— सहजप्रीतिघोषनायाह— एवं पाण्डु-
तनयं वसुदेवमुत्सृजति । 'स्वकम्' इत्यत्र स्वपद कृष्णाव-
धारपरमित्यभिप्रेत्य स्वकीयमेव चतुर्भुजं रूपमित्युक्तम् ।
'भीतमेनम्' इत्यत्र, इदानीं प्रदर्शितचतुर्भुजरूपदर्शनेन भीतत्वं
प्रमत्तुदासायाह अपरिचितस्वरूपदर्शनेनेति । कथमस्य
इच्छामात्रेण नानारूपपरिग्रहादिकं ? इत्यतस्तदुपपादकत्वेनोक्तं
'महात्मा' इत्येतन्नक्रतोपयोगितया न्यायते सत्यसङ्कल्प
इति । अप्रतिहतसङ्कल्पत्वात्सर्वमुपपन्नमिति भावः । कृष्णस्य
त्रिभुजवपुः नन्दनेन अवस्थानाच्चतुर्भुजं रूपं कथमेतस्य स्वकीयं ?
इत्यतः सप्रमाणं तदुपपादयति अस्य सर्वेश्वरस्येत्यादिना । समा-
श्रयणीयवैषयिकपरत्वसौतन्म्यव्यञ्जनाय अस्य सर्वेश्वरस्ये-
त्यादिविशेषणानि । स्वकीयं रूपमिति कृष्णावधारणस्य सहजं
रूपमित्यर्थः ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— स्वकं रूपं तु आन्तिप्रतीत्या । अन्यथा तदपि स्वकमेव । प्रमाणानि तूक्तानि
पुरस्तात् ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.— स्वकं रूपं दर्शयामासेति कृष्णरूप-
त्वस्य स्वकत्वविशेषणम् । विश्वरूपं न स्वकमिति प्रतीतिः
स्यादत आह—स्वकमिति । कृष्णः स्वकं रूपं न विश्वरूपमिति
आन्तप्रतीत्यनुपादेयोच्चत इत्यर्थः । इत एतत् ? इत्यत
आह—अन्यथेति । प्रमाणप्रतीत्येवमर्थः । कानि तानि
प्रमाणानि । इत्यत आह—प्रमाणानितीति । द्वितीयान्ते ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५० ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं स्थिते सति, अहो महदर्जुनस्य
भावम् 'द्रुष्टमिच्छामि ते रूपमेश्वरम्' [११।३] इत्युक्त्या
विश्वरूपं प्रदर्शयन् 'तेनैव रूपेण' [११।४६] इत्युक्त्या पुनः
प्रार्थनमेव रूपं गृह्णन्भगवान्यस्य नियोज्यत्वमधिगत इति
सामुद्रितं सञ्जय उपाच— इत्यर्जुनमिति । इति पृथग्प्रकरणेन
वासुदेवोऽर्जुनमुत्सृज्य भूयः स्वकीयं रूपम् 'त्रिरीटिं गदितं
चक्रहस्तम्' [११।४६] इति यथा प्रार्थितं तथा दर्शयामास,
भीतमेनमर्जुनं सौम्यवपुर्भूत्वा पुनराश्वासयामास । अहो
महात्मा परमकारणेशः ॥ ५० ॥

९ व० त० दी०— एवं सञ्जय उवाच— इतीति । स्वकं पूर्वं प्रदर्शितरूपं चतुर्भुजं दर्शयामास । तथापि
सत्यसारश्यादिकमनुचितं मन्त्रा रथादुत्तीर्य स्तोतुकामं पार्थमवलोक्य पुनः सौम्यवपुर्भूत्वा एव लोके सम्मत-
(संभवत्)—स्वरूप एव भक्तप्रार्थनया भूत्वा पुरुषोत्तमोऽचिन्त्ययोगेश्वरो गिर्मुग्धात्मा भीतमेनं आश्वासयामास ।
अत्र सौम्यवपुर्भूतं सर्वोपश्रया भयाभावमुत्पन्नं द्विभुजरूपं प्रकाशयति । अन्यथा 'भूयः पुनश्च' इति पौनःपुन्यं
स्यात् । वदति चापे 'दृष्टेऽहं मातुषं रूपं' [११।५१] इति ॥ ५० ॥

१० पु. अ. ॥ — एवमुक्त्वा स्वरूप दर्शयामासेति सञ्जय आह— इतीति । अमुना प्रकारेण वासुदेवो मोक्षदाता परमकृपाणु, अर्जुनं तथा पूर्वप्रकारेणोक्त्वा स्वकं स्वीयं पुरुषोत्तमरूपं भूयः पुन दर्शयामास । एव दर्शयित्वा सौम्यवपुर्भूत्वा च पुनः पूर्वरूपदर्शनभीतं एनं अर्जुनं पुनराधास-

यामास । नन्वेव वारं वारं कथं कृतवान् इत्यत आह— महाश्मेति । महाश्वासो आत्मा च तेन कृपया तथा कृतवानिति भावः । बद्धा महतां भक्तानां आत्मा अतो भक्तत्वात्तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० दी०— सञ्जय उवाच— इतीति । वासुदेवोऽर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथा स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं तदपि तिरोक्ष्य इत्यर्थः । तथा महात्मा व्यापकोऽपि सन् सौम्यवपुर्गुणप्रदेहो भूत्वा भीतिभेनमाशासयामास च ॥ ५० ॥

अर्जुनस्य स्वास्थ्यम् ।

अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ! ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— दृष्ट्वेमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन ! इदानीमप्युनाऽस्मि संवृत्तः सज्जातः । किं ? सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

२ आ. भा. आ. — एवं भगवदाश्वासितः सन्नर्जुनस्तत्र प्रत्युक्तवानित्याह— अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

३ रा. भा.— अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानं संस्थितमवतिसौम्यमिदं तव रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेता संवृत्तोऽस्मि प्रकृतिं गतश्च ॥ ५१ ॥

४ वे. ता. चं— 'मानुषं रूपम्' इत्यस्य कर्मजन्यप्राकृतकूपपरत्वमन्युदासाद्येदसाध्याभिप्रेतं बद्धैस्तथाचष्टे अनवधिकातिशयसौन्दर्येत्यादिना ॥ ५१ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ५१ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ५१ ॥

७ ह. पै. भा.— इदं परमपदप्राप्तिकारणम् ॥ ५१ ॥

८ घं. प्र. गि— ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच— दृष्ट्वेमिति । अनवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यादियुक्तं तवैवासाधारणं मनुष्यत्वसंस्थानमधिगतं अवतिसौम्यमिदं रूपं दृष्ट्वा इदानीं सचेताः प्रसन्नचित्तः सङ्गतोऽस्मि, प्रकृतिं भगवत्पराद्विषयेन स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

९ व० ह० दी०— ततो यथावदवस्थितः सन् अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेमिति । निरवधिकातिशयसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यासौशील्यादियुक्तं सदानन्दमात्ररूपादमुग्रोदरादिरूपं सौम्यं मानुषं मनुष्यत्वसंस्थानसिपत्वं दृष्ट्वा सचेताः प्रातोऽस्मि । तदा तु विचेताः “अमना अपाणिपादं तदभूत्तमव्ययम्” इति वाक्यात् । इदानीं तु प्रकृतिं स्वभावं प्रातोऽस्मि ॥ ५१ ॥

१० पु. अ. त.— दर्शितव्यरूपं दृष्ट्वाऽर्जुनो विज्ञाय तव रूपं दृष्ट्वा इदानीमप्युवाच सचेता साध्याध्यायितः सङ्गतः सन्नर्जुनः । हे जनार्दन ! अविषायाभावात् । इदं पुराणोत्तरमनं मादृशं मनुष्येन्द्रं पोष्यं सौम्यं दृष्ट्वापरोक्षं दत्तायुक्तं (च) ॥ ५१ ॥

११ नी० भा० दी०— ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच— दृष्ट्वेति । सचेता अवस्थाकुलः, प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः, सङ्गतो प्रातोऽस्मि ॥ ५१ ॥

भगवद्विधरूपदर्शनस्य दुर्लभत्वं तत्प्राप्त्युपायश्च ।

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

१ शां. भा.— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः, दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपात्यत्वाय विधिरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्थापयति— श्रीभगवानिति । त्वद्व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विषयसि— देवा अपीति ॥ ५२ ॥

३ रा. भा.— सुदुर्दर्शमिति । ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्दृष्टवानसि; तत्सुदुर्दर्शं न केनापि द्रष्टुं शक्यम्; अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तः ॥ ५२ ॥

४ वे. ता. चं.— यच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन प्रसिद्धाकारनाह सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितमित्यादिना । 'नित्यम्' इत्यस्य पदार्थकदेशदर्शनान्वयस्याप्यतिशयस्य आश्रयणमनुचितम् ।

मित्यभिप्रेत्याकाङ्क्षाया नित्यत्वं दर्शनाभावमवगमयतीत्याशये— नाह न तु दृष्टवन्त इति ॥ ५२ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ५२ ॥

६ ज. प्र. वी.— ॥ ५२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५२ ॥

८ वं. प्र. गि.— स्वरूपस्याहमस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शमाश्रयं द्रष्टुमशक्यं ममेदं विधिरूपं दृष्टवानसि । कुतो दुर्दर्शम् ? यद्यस्मात्कारणादेवा अपि "पुण्यमेवाहं गच्छति न ह वै देवान्पार्ष गच्छति" का कथा ? इति भावः ॥ ५२ ॥

[ह. उ. १।५।१०] इत्यादिभुतिप्रसिद्धनित्यपुण्यमृतस्य

९ व० व० वी०— सतः पर्वं स्थितौ स्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्वं निरूपयन्प्रसङ्गादनुग्रहभक्त्यैकगम्यत्वं स्वस्य निगमयति त्रिभिः— सुदुर्दर्शमिति । इदं मत्सम्बन्धि रूपमक्षरं विश्वरूपं यत्त्वं दृष्टवानसि, यतोऽहं सुदुर्दर्शस्तदा किं वाक्यं मत्सम्बन्धिरूपमिदमिति ? तदेवाह— देवा अपीति । सात्त्विका अपि ते नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः, न तु दृष्टवन्तोऽपि अनुग्रहबीजभावाभावात् ॥ ५२ ॥

१० पु. अ. त.— स्वस्य रूपस्य स्वातन्त्र्यैकसाध्यत्वेन परमदुर्लभत्वमाह— श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति । इदं परिदृश्यमानं मम रूपं सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखनाऽपि द्रष्टुमशक्यं यत्त्वं दृष्टवानसि । देवा अपि मात्मीयाद्योग्या मदंशा अपि अस्य नित्यं प्रायहं दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनेच्छवस्तिदृष्टनीत्यर्थः । अत्रायं भावः— मन्नादयो देवाः श्रीदेवकीगृहे स्तुत्वा गताः

स्तदा गर्भे एव प्राकर्तय, न बहिः; बहिः प्राक् दृष्टानन्तरं तु मातृप्राथम्येनातिरोहितं कृत्वा ध्यानास्वदत्तेन स्थापितं देवादीनां तु तद्दृष्टान्ताज्ञावादेदोक्तीत्या गजनासादृशस्वरूपदर्शनमेव भवति; इदं च स्वरूपं भावात्मकं वेदाद्यगम्यं भक्त्युत्साहं श्रुतवाचांकाङ्क्षिणस्तिदृष्टीति तथा ॥ ५२ ॥

११ नी० भा० वी०— अस्य विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच— सुदुर्दर्शमिति । दर्शनकाङ्क्षिणः दर्शनं काङ्क्षन्ते एव, न तु लभन्ते ॥ ५२ ॥

१ धामनः श्लोकमिममित्यमवतारयति—

दृष्ट्वा वपुः प्रतिभयं व्यथितान्तरेण न स्यात्तदाचिदवधारितमनुजेन ।

मत्वेति तं प्रकृतिमारिथतमीदृशं यय धारं पुरोक्षमपि बधि स भक्तिवत्यः ॥ इति ।

— अघिगीता

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

भवत्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

१ अत्रेदं देवीमीमांसादर्शनमनुष्ठानमस्ति यो हि परमात्मा अवाक्यानसगोचरत्वादुद्दिष्टविशेषो ॥ भवतीत्युक्तं, रूप तन्मयवानन्यमकिलम्यत्वं स्यात् १ यतो हि अनुरागरूपा मकिलम्यते । अनुरागश्च चित्तवृत्तिविशेष एव । तथा च यथितदुदि-
तोऽन्यथेति स एव चित्तवृत्तिविशेषातिमक्या मकत्या कथं लभ्य १ इति चेत्, उच्यते— यद्यपि भक्तिमुरागारिमैवामिहित-
तथापि भक्तिरूपेण परिणतोऽनुरागो न वृत्तिविशेष, किंस्वलौकिक ईश्वरानुराग एव । भक्तिरपि गौणी परेति द्विषोच्यते । स-
गौण्यनुष्ठानेन यदा चित्तं निरमलं भवति, तदा सत्तानन्दमयस्य परमपुत्र आनन्दसत्ता प्रतिकल्पिता भवति । सत्तानन्दरसेनामृत-
चित्तं सर्वदेवानन्दमयं जायते । तस्य प्रत्ययवयव चैतन्यमात्रा प्रोच्यन्तीति रिक्तमात्रा विराजते । तदा प्राथकं “ सर्वं खल्वि-
द्भद्रं ” वासुदेवमयं जगत् ” इत्यादिमात्रं सर्वदेव स्वचित्ते स्मरन् तिष्ठति । एव भक्तिभावोदये सति साधकं पुनर्विद्याहो-
भूत्वा सगद्गदो नयनाभ्यां निरन्तरमधुवारा वपति किं बहुना ? स आत्मानं विस्मरत्येव । अन एव सर्वव्यापके भगवति
निरवच्छिन्नचित्तागतितरं भक्तिसौन्दर्याभ्यां भवति । निरवच्छिन्नसत्त्वं नाम भगवत्करणारविन्दचिन्तायां क्षणमानस्यापि कृते विदो-
गामात्र एव, सर्वदा निरवच्छिन्नतेलवाराक्षद्भगवत्स्वेषं तन्मयतेति यावत् । अतश्च नायमनुरागोऽन चित्तवृत्तिविशेष, किन्तु सत्त्वस्य
भगवतो याऽऽनन्दसत्ता विराजते, सत्या एवायमेक प्रकारभेदो ज्ञेयः । सा च भक्तिर्विना भगवदनुग्रहं नैवासायते । यदा हि चेन्नपि
भगवदानन्दसत्ता प्रकाशीभवति, तदा भक्तस्य याऽऽनन्दसत्ता दग्गोचरीभवति, सैव भक्तिरित्युच्यते । तथा चेधरातुप्रहेण लब्धस्यात-
किंकल्याणार्थिभ्यः चानुरागस्य नाम भक्तिरिति व्युत्पद्यते । न चेय भक्तिश्चित्तवृत्तिर्मात्रं ईदृशक्षणशालिन्येव च भक्त्या अवाक्यान-
सगोचरमपि परमेश्वरं भक्तस्तदनुग्रहेणैवासायतीति निर्विवादसिद्धोऽर्थ इति ॥

वदन्तिनयनाभ्यस्यमर्थं उपपद्यते । तथा हि— सत्तानन्दकार्यत्वात् बुद्धिरपि मिथ्या असती चोच्यते । तद्वन्मया विषया अपि मिथ्या
अनन्त एव । ततश्च ध्यानधारणप्रवृत्तयो यावन्त ईश्वरचिन्तनहेतवः सन्ति, तथा सर्वेषामपि मिथ्यात्वेनासत्त्वेऽपि यथा स्व-
भ्याप्रादीनां दानात् इन्द्रिन्द्रिद्रात्मनो जायते, स चोत्थाय जायदवस्थापुते स्वस्वरूपस्थितो भवति, तथैवैश्वर्यं बुद्धिगोचरतामात्रेऽपि
तदनुग्रहेणैव तं बुद्धिर्बोध विषया गौण्या भक्त्या तदुपासना विदधत्साधक स्वचित्तस्यैव विदधते । तस्मिन्निष्ठे चानन्दसत्ताया
प्रकाशो जायते । ततश्च तत्त्वैवानन्दसत्ताद्विदधतीति साधकं अनिन्दस्वरूपं परमात्मनामात्रं परामन्दातुतो भवति । इत्यथ
परमार्थमात्रा बुद्धिव्यवहारमात्रेऽपि भक्तिरित्युच्यते । इत्युच्यते— इति । (देवी ४ १५) यामनन्द—

वपस्य एकं जलं वासुदेव स एव सर्वं मम देवदेव । मान्यतत किञ्चिदपीति तस्मिन् मता दृष्टा बुद्धितन्मयमिति ॥

‘एकान्तर्भाष्येति यत्सर्वत्र तद्विज्ञानम् ।’ (७।७।५५) लक्षित्वं भागवते या प्रकाशेन सतमे ॥

तैव भक्तिरन्येति सम्मता पार्थसारथे । तथापि निर्गुणसत्ता खेदयन्ति धिय इया ॥

उक्तो भक्त्या हातुमिति वचनादिह साधनम् । ज्ञानस्य भक्तिरिति ये साधयन्ति प्रयत्नतः ॥

न देवतान्तरं यस्यां भवत्याश्रयः कश्चित् । साऽनया भक्तिरित्याहुः साक्षाद्वैतभक्तयः ॥

परं न तं प्रकरणमद्वैतद्विणो विदुः । अनन्यमचिन्त्यं वा न ॥ ज्ञानं स्वरूपतः ॥

‘द्रष्टुमिच्छाम्येव तं रूपं मित्याह पाण्डव ।’ (११।३) तथैव ‘दर्शयामासे’ इत्येव भागवते सप्तमः ॥ (११।५)

दत्तितं तु अगन्तव्यं युगलसत्त्वाचरम् । अस्तदेवैरूपं विभारिरयतिरोहितम् ॥

इत्यत्र प्रप्रोपटितपन्नायोग ईश्वरः । विश्वरूपेऽन्यथ एव शेषाध्यायोपदर्शितः ॥

मात्रमाहृत्यमभिविज्ञानं तावन्नेव प्रतीयते । सति तस्मिन् योगस्यां मायाभासोऽपि भासते ॥

ज्ञानोत्तमिन्द्र रूपमवरोद्वेपमैश्वरम् । स्वयमप्यहं देवाऽन्यतत्त्वपरीकरिष्यति ॥

मद्रूपमो हि मृत्यु मद्रूपि स्मृतं परम् । (१८।५४) तथा मामभिनानाति यो यावतीति सप्ततः ॥ (१८।५४)

इति ज्ञानोदयादूर्ध्वं गतिं मृत्युपि स्थिराम् । स्वभावात्तो यथा बलीत्युपक्रममपि तत्तथा ॥

इत्यथ यमगतिः स्यादक्षरा यस्य तावत् । मायाभासमपीमं न भवतु योगमैश्वरम् ॥

अथ एवमभगवन्नेव हातुमनयथा । शक्य एवविधां व्यक्तं भक्त्यैवास्मीति निश्चितम् ॥

यथाविधं युता इतो विष्णुरप्यतत्त्वदा । इत्यमृततत्त्वतः सप्तकोऽर्जुन । तथाविधः ॥

तथा च भक्त्यैव ‘यदा तस्मिन् जगत् ’ । (१५।१८) इत्यादिभोपद्विर्योक्तं ‘यस्य याम’ इति इत्युच्यते ॥

अद्वैतमिदं विद्यादीन् धनसम्पदः । सगोऽन्योऽद्वैतपन्नायोगमात्मनः ॥ —

भक्तिमान् शास्त्रग्रन्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारि भवति । उत्कृष्टदि
ह्वागर्भी तु परमधि साक्षात्कारहेतुः, साक्षात्कृतं तु परिपूर्णं
नुभवाभिनिवशब्धना परमभक्तिं प्रवेक्षहेतुरिति । अत्र 'अन-
न्यथा' इति पदं प्रागुक्तप्रक्रियया अनन्यप्रयोजनयेति भाव्यम् ।
वनन्यदेवताकृत्यके । ऐक्यानुमन्धानविशेषा तु प्रापेव
दृषिता, प्रत्यक्षादिविदुः । तदेतदपि अभिप्रेत्य गृह्यते ।
'एकादश स्वमाहात्म्यसाक्षात्कारावलीकनम् । दत्तमुक्तं विदि

प्राप्त्यर्थं भक्त्युपायता तथा ' [गी स १५] इति
भक्तिप्रशसापरस्वदाह्वयमाश्रितेति—तथा चेति । "नायमात्मा
इत्यादौ " न शुचिभ्यामभिप्रेतं य " [यजु ५१।११
इत्यादाविन केवलानां निषेध । यच्छब्दानुदितो वरणीयता
हेतुगुणविशेषो भक्तिपरत्वे स्वभावानुपपन्नवलाव सिद्धम् ।
तनुशब्दस्य विग्रहपरत्वे स्वरूपादिकं तत्परत्वे च विग्रहादि
कर्मयोग्यम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

६ अ प्र दी — ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

८ ये प्र ति — कस्याप्यनुदवा अपि न दृष्टान्तः ?
इत्याशङ्क्य भक्त्यभाववदिति वक्तुं भक्तिव्यतिरिक्तं साधनान्तरं
निषेधति—नाहमिति । अत्र वेददानतपायागानां भक्तिविर-
हितानामपि दर्शनसाधनत्वनिषेधः । तेन च "तमेतं वेदादुव-
चनेन ब्राह्मणं विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकं"
[यजु ४।४।२२] इति श्रुत्या न विरोधः "नायमात्मा प्रव-
चनेन कदापि न मेधया न बहुना वा श्रुतेन । यमेवैव दृष्टते,
तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विदुष्यते तन् स्वरूपम्" [ब्रह्म-
सूत्र २।२२ छ. उ १।२।३] "कस्य देवे परा भक्तिर्यथा देव-
तया गुरौ । तस्यैतं कथिता त्रया प्रकाशान्तो महारमन्"
[मे. उ. ६।१३] इत्यादिभिर्मग्नवद्वक्तिं विना वेदानुवचना-
दीनां दर्शनसाधनत्वनिषेधेन विविदिषाश्रितेभक्तिसहितवेदादु-
वचनादीनामेव दर्शनसाधनत्वपरत्वात् । ननु स्वर्वापि विश्वरूप-
देवासुरादिभिः सर्वैरपि दृष्टतया मयोपलभ्यम् । उक्तं हि
तदैव— "गन्धर्वैश्चासुरैस्त्रिदशैश्च वीक्ष्यन्ते त्वा विस्मिताश्चैव

सर्वे" [११।२२] इति, सत्कथम् 'नाहं वैदे' "न वदयज्ञा-
ध्ययनै' इत्यादिना च केनापि दृष्टौ दृष्टव्यते ? इत्या-
ह—एवमिदं इति । एवमिदं शब्दार्थमेव दर्शयन् "न
वेदयज्ञाध्ययनै" [११।४८] इति श्लोकेनैतस्य गताथवशात्
निराकरोति—दृष्टवानसि मा यद्येति । येन प्रकारेण मां
दृष्टवानसि, तेन प्रकारेण केनापि द्रष्टुं न शक्यं । तथा च
देवानामाप्यतर्दक्षित्वेऽपि तदव मदीयतरवर्दक्षित्वे नैति न
विरोध इति भावः ॥ ५३ ॥ एवं साधनान्तरं निषिध्य भक्त्यैव
स्वरूपदर्शनसाधनत्व वदन् इत्याद्याप्यंशप्रसङ्गरति—भक्त्येति ।
अनन्यथा भक्त्यैव निरतिशयायतीति रूपं पूर्व-
विधौ विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतः शक्तिर्ज्ञातं शक्यं । शक्यं
अहं इति चान्द्रसो विसर्गलोपः । तथा तत्त्वेन द्रष्टुं शक्यं
अनन्यविशिष्टास-त्तमेन साक्षात्कर्तुं च शक्यं, ततस्तत्त्वेन
प्रवेष्टुं मनुष्याऽऽश्वासु शक्यं, भक्त्यैवविशेषो द्रष्टुं शक्य इति
विश्वरूपदर्शनलक्षणस्याप्यवधारणं कथनम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० दी०—एवं विश्वरूपस्य सुदुर्दर्शत्वं निरूप्य सदादिदृष्टस्य स्वस्यापि तदाह—नाहं वैदेरिति ।
निरतिशयाश्रयैश्चर्योऽहमात्मा " नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैव
दृष्टते (स) तन लभ्यस्तस्यैव आत्मा (वि) दृष्टते तन् स्वरूपम्" [कठो २।२२ मुडको २।२३] इति
वरणेततरसाधनेन शक्यं श्रुतोऽस्मि । एवंविधं मा त्वं यत् वरणेन सत्प्रकारेण स्वरूपयोग्यो दृष्टवानसि तथा च
प्रवचनादिसाधनानां कैवल्यमासाक्षात्कारपरतया जीवे स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वं, न साक्षात्कृतोत्तमनिरोध-
कत्वमिति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ तादृशो जीवे स्वीयत्वेन वरणे श्रुत्यातया भक्त्याऽहं भगवान् प्राह इति तदाह—
भक्त्येति । अथवा ननु तर्हि सर्वं कथमेव दृश्यते ? इति चेत्तत्राह—भक्त्येति । सर्वनिरोधार्थमवतीर्णस्यापि मम
दर्शनं ज्ञानं च कपाश्चिन्मानुषत्वेनाशब्दादिना च भवति, न तु तत्त्वेन, यतोऽहं तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं हृदि प्रवेष्टुं च
भक्त्यैव शक्यं । किम्भूतया ? अनन्ययेति । वेदप्रवचनादिसाधननिरपेक्षया मनुष्यहिसङ्केतलभ्यया रागादुपगतेति
यावत् । 'केचित्केवलया भक्त्या' इति वाच्यात् प्रमेयरूपया तथेति । यतोऽहमवतिष्ठेति । भक्त्या प्राह 'अस्वतन्त्र-
इव द्विज' इति । अथवा निश्चलरूपशरीरधर्मादियोगयुक्त एवाक्रिष्टकर्मा प्रसाहमर्थाद्वापुष्टिप्रणेतोऽलौकिकगुणगो-
महामनोरमवपुमहाकुरुणोऽहं पुरुषोत्तमोऽपि ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.—ननु तं यदात्मसाधने कथं न
पदवन्ति ? इत्यत्र आह—नाहमिति । यथा ह्य मं दृष्टव्यं
नपि प्यविष्य पुण्योत्तमाऽपि पदित्वाभ्यन्तरं यदोक्तसाधनं
वर्तते वा न अतएव 'यना वापो तिवर्तते अत्राप्य मनसः

सह [ते उ २।४।१-२।४।१] इत्युक्तम् । तपसा क्लृप्ता
व्यवैनाऽपि न, दानेन सर्वैरवदक्षिणात्मकेन न, इत्यथा दानेन
न द्रष्टुं शक्यं ॥ ५३ ॥ तथा च द्रष्टुं शक्यं ? इत्यत्र आह—
भक्त्येति । हे अर्जुन ! हे पारन्तव ! इति श्लोकेन वीक्ष्यता

सम्प्रोषणम् । एवंविधोऽहं अनन्यया न विद्यते अन्यः पारलौ-
किकैरहितवानो यस्यां तादृश्या भक्त्या तत्त्वेन यायाप्यस्तरु

पेण ज्ञातुं च पुनरलौकिकमात्रदृष्ट्या द्रष्टुं च पुनः प्रवेष्टुं
अलौकिकरूपेण लीलामुत्तेजनार्थं शक्यः, अस्मीति शेषः ॥ ५४ ॥

११ नो० भा० ६०— नाहमिति । 'न वेदयज्ञाध्ययनैः' [११।४८] इत्यनेनोक्त एवार्थः पुनरुच्यते
विश्वरूपदर्शनस्यातिदौर्लभ्यसूचनाय । स्पष्टार्थश्च श्लोकः ॥ ५३ ॥ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यत्वं ? अत आह—
भक्त्येति । भक्त्या धाराधनेन अनन्यया अव्याभिचरितया, अखण्डयेत्यर्थः । अहमेवैविविधो ज्ञातुं शक्यस्त्वन्वद्वार्थ-
शोधकशक्तः, द्रष्टुं शक्यो ध्यानतः, तत्त्वेन यायात्येन प्रवेष्टुं शक्यस्तत्त्वमासिवाक्यार्थज्ञानतः । हे परं
अज्ञानशत्रुं तापयतीति परन्तप ! ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ! ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूप-
निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ शां० भा०—अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निश्चयेयसाधोऽनुष्ठेयत्वेन समुचित्यो-
च्यते—मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृतं मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत्करोतीति मत्कर्मकृतः, मत्परमः करोति भृत्यः
स्वामिकर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां
गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः । तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः
सर्वोत्तमा सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः । सद्भवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सद्भवर्जितः—सद्भः
प्रीतिः स्नेहः—तद्वर्जितः । निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽप्यन्तापकारप्रवृत्तेश्चपि ।
य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति । अयं तवोपदेश इष्टो
भ्योपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

२ आ. शा व्या.—भक्त्या त्विति विशेषणाद-
न्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याऽहं—अधुनेति । समुक्तस्य सङ्क्षिप्य
पुत्रीत्येति यावत् । मत्कर्मकृतित्युक्ते मत्परमत्वमर्थिकमिति
पुनरुक्तिरालाभ्याऽहं—करोतीति । भगवानेव परमा
गतिरिति निययनस्तत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह—तथेति ।
न तत्रैव सर्वप्रकारैर्मर्जनं धनादिद्वेहादृष्टत्वादित्याशङ्क्याऽहं—
सन्नेति । द्वेषपूर्वकानिष्टाचरणं वैरम्, अनपकारिणु तदभावेऽपि

भवत्येवापकारिण्येति शङ्कित्वाऽहं—आत्मन इति ।
एतच्च सर्वं सङ्क्षिप्यस्तुत्रानामुक्तनेवमनुतिष्ठतो भगवत्प्राप्तित्व-
इत्यम्माविनीत्युपमंहरति—अयमिति । तदेव भगवतो विश्व
रूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्या
येन क्रममुक्तिपल्लवमिष्यमानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यव-
स्थापितः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यगोविन्दभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१ येषां मक्तिः परित्युक्तिः, तेषां 'नास्तुदेवः सर्व' (७।१९) इत्यादिपूर्वमिदित्योपदेशचमत्काराद्विधात्मक वायुदेवत्वमत्यन्त
एव बोधदत्तमवतत्तोलभिनयमुत्पादाः ॥ "मत्कर्मकृतं सर्वाणि कर्माणि मम परमेश्वरस्येति बुद्ध्या तत्कर्ता । जगद्गतिं सर्वे
कर्म परमेश्वरस्येव, ॥ एव पारमार्थिकं कर्ता कारयति च परमिदं कर्मासौ मा निमित्तमात्रं विषयाय कारयतीति प्रत्यस्ताभिमानया
इदया जगति भगवद्भक्तेन व्यवहर्तव्यम्"—इत्यादि नन्दन्यायान् त्वापातरमणीयमेव, 'मां विदधत्तार' (५।१३) 'न कर्तृत्वं
न कर्माणि लोहस्य सृजनि प्रभु' (५।१४) इत्यादि विशेषतः । एव निर्वैरपदस्य निर्विद्याशेषवप्रत्याख्यानमपि तत्प्राप्त्यनुष्ठो-
पात्मनमेव, केनापि प्राप्ता तयाविधेयार्थस्यानुष्ठानात् । अतः 'तदर्थं कर्म' (३।९) 'मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्' (१२।१०)
इत्याद्यनुमति मदर्थं कर्म मत्कर्ममिति भगवत्पादायुक्तमेव दुष्टम् ।

—अजिगीता ।

३ रा. भा.— मत्कर्मकृदिति । वेदाध्ययनादीनि सर्वाणि कर्माणि मदाराधनरूपाणीति यः करोति म मत्कर्मकृत्, मत्परमः सर्वपापारम्भाणामहमेव परमोद्देश्यो यस्य स मत्परमः, मद्भक्तः अत्यर्थमतिप्रपत्नेन मत्कीर्तनस्तुतिध्यानार्चनप्रणामादिभिर्विना आत्मधारणमलममानो मदेकप्रयोजनतया यः सततं तानि करोति, म मद्भक्तः; सद्भजितः मदेकप्रियत्वेनेतरसद्भक्तमसहमानः निर्वैरः सर्वभूतेषु मत्संश्लेषवियोगैकसुखदुःखसम्पत्त्यात्स्यदुःखस्य स्वापराधनिमित्तत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतानां परमपुरुषपरतन्त्रत्वानुसन्धानाच्च सर्वभूतेषु वैरनिमिच्छाभावाच्चेष्ट निर्वैरः, य एवमभूतः स मामेति मां यथावदवस्थितं प्रामोति; निरस्ता विद्याद्यशेषदोषगन्धो मदेकानुभवो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्भगवानुजाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

४ पे. ता वं — 'नाहं वेदै' इत्याद्ये. "वेदालुक्चनेन" [वृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाराय मक्त्यङ्गमा-
त्रेण वेदानुबन्धनादीनामुपयोगं वदन् 'प्रवेष्टुम्' इत्युक्तं प्राप्तित्तु
भक्त्यवस्थाविज्ञापयित्वमिति — मत्कर्मकृदिति । 'नाहं वेदै'
इत्यादिनोक्तान्यत्र कर्माणि भगवति समर्पणान्मत्कर्मैव शब्देनो-
च्यन्ते, कीर्तनादीनि तु प्रायुक्तानि भगवन्त्यन्तगतत्वान्मद्भक्त्यव-
ष्टुप्रवेशमहन्तीत्यभिप्रायेणाह वेदाध्ययनेति । कर्मप्रसङ्गात्
तस्यान्यतया बुद्धिर्द्वयं फलमिह मत्परमशब्देनोच्यत इत्याह सर्व-
पामिति । लोकिनामानात्मनादिस्थानेऽप्यत्र कीर्तनादिकमि-
त्यभिप्रायेणाह आत्मधारणमलममान इति । मके काष्ठा
प्रातिद्वयाया यादृशी निष्पन्नता, ता सहेतुका दर्शयति मदेक-
प्रियत्वेनेति । तृपितद्यावृक्षधाराया तृणादिनिशेषवन्मन्यमान
सज्जमेवैनं यथा स्वयं विरक्तो पर्वत्यति, तथा स्वयं सद्भक्तो जातो
द्वेग इत्यभिप्रायेण इतरसद्भक्तमसहमान इत्युक्तम् । तादृश्या
भक्तिकाष्ठाया न केवलं शास्त्रवदवस्थेन निर्वैरता, अपितु कार-
णभावात् कार्याभाव इत्याह मत्संश्लेषेति । परमात्मनि
इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वतन्त्रस्य श्रीमद्भेदद्वन्द्वनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यचन्द्रिकाया एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. वी.— ॥ ५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां
प्रमेयटीकाया एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७ ज. पं. भा.— मत्कर्मकृदिति । अहं वासुदेवः परमं प्रधानं यस्य स मत्परमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्भगवत्पदविरचिते पेशाचमाप्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याना
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

८ धं प्र. गि — 'नाहं वेदै' [११।५३] 'न वेद-
यज्ञाध्ययने' [११।५८] इति वेदयज्ञादिनिषेधपूर्वकं भगवोऽयं
इतीत्याद्यन्तर्गत्युक्त्या वेदयज्ञादेः परित्यागप्रस्ताविदमाह—
मत्कर्मकृदिति । मध्ये कर्माणि श्रौतस्मार्तानि वशीणीति
मत्कर्मकृत् । मत्परमकर्मादृष्टान्तमपि मदेकप्रयोजनं वक्तव्यं, न तु
नान्योद्देशेनेत्याह— मत्परम इति । अहमेव परमं माप्य-
इति श्रीभेदद्वन्द्वनाथेन हते वदानन्दतीर्थनाथानेन भगवद्गीताभाष्येण पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पुरापर्यन्तं ध्येयो यस्य स मत्परमः इह च मत्परमत्वं हाग
द्वेष्यतो न सम्भवतीति तत्राहिर्यस्य तत्वेतुल्यं इत्येति—
सद्भजितो निर्वैरः सर्वभूतेष्विति । एवमभूतो यः स
मद्भक्तो मामेति । तथाच 'नाहं वेदै' [११।५३] इत्यदि
निषेधो मद्भक्त्यनारम्भकर्मविरय इति भावः ॥ ५५ ॥

१ व० त० दी०— यद्यप्येवं तथापि त्वादृशस्य मन्निगममर्यादायामनुगृहीतत्वान्मदाज्ञया मद्रक्तिपूर्वकमेव स्वधर्मकरणे मर्यादितिरित्याह— मत्कर्मकृदिति । भगवद्गीतस्य भगवत्सेवापूर्वककर्मकरणं विहितं 'मम कर्मकरणे प्रभोर्निष्ठाऽनीति यो निर्वहयति ॥ करोति, य एतद्विपरीतं स न करोति, यत्र शुक्रजडादि । एतन्निर्वहय भगवदधीनोऽतो भक्तेर्वपि सन्निर्द्धारणानियम इत्यतः कर्म कर्त्तव्यमेव अतन्निर्वहणे त्वाधुनिकानाम् ; एवं सतोच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्त्तव्यं' इति । 'तन्निर्द्धारणानियमः पृथग्यः प्रतिबन्धः फल' इत्यादि सूत्रभाष्ये निर्णीतमवगन्तव्यम् । मत्परम इति अहमेव परम वहेऽयो वस्य परमो मद्रक्त, स मामेति पुष्टो-
त्तमास्तिस्तस्य फलं भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासत्त्वदीपिकाया एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — मन्वन्त्यमत्त कथ जेयः ? इत्याका
ह्वापमाह— मत्कर्मकृदिति । मर्त्यं स्वस्य सहजदामत्वेन,
म द्वा कामनया, र्म सेवाविरूप करोति ॥ तथा । मत्परम.
अहमेव परम सर्वस्व यस्य । मद्रक्त मद्रजनहृन् मदाभितो
वा । सङ्गवर्जित पुनादिलौकिकवैष्णवादिस्ङ्गवर्जित ।
सर्वभूतेषु निर्वह द्वेपरहित । हे पाण्डव ! उत्पत्यैव भक्त !
एषविधो य स मामेति प्राप्नोति, सौजन्यो ज्ञातव्य इति
भाव ॥ ५५ ॥
मर्त्यं विषयं स्व ह्रीकृत्वाऽर्जुनाय वै ॥
श्रीरूपा साधनासाध्य स्वस्वरूपमर्त्ययत् ॥ १ ॥

इति धीगीतासूततस्त्रिंश्या विषयदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— शास्त्रसर्वस्वं सङ्गहाति— मत्कर्मकृदिति । मर्त्यमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत्
अहमेव परमो निष्कलः प्राप्यो यत्सेति स मत्परमः । एतेन कृत्स्नः कर्मयोगो ध्यानयोगश्च त्वम्पदार्थगोचक
वृत्तः । मम भक्त आराधनकृतित्युपासनाकाण्डार्थसङ्ग्रहः । 'सङ्गवर्जितः' इत्यनेन परान्तभगवद्विधानिष्ठ इत्युक्तम् ।
निर्वह इति विश्वं भगवद्भक्त्या पश्येदित्युक्तम् । अन्यथा भेदबुद्धिमतो विवेकवासम्भवात् । एवम्भूतो य स मा
तत्पदलक्ष्यार्थभूतमखण्डानन्दैकधनमेति प्राप्नोति प्रत्यगभेदेन । हे पाण्डव विशुद्धव्रज ! त्वमेतैवज्ञातुं शक्नोषीवि
भाव ॥ ५५ ॥

इति भीष्मपर्वणि नैऋकण्ठीये भारतभावद्गीते श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया एकादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

देव्युवाच—

इतिहासोऽयमीशान ! श्रेयसां साधनं परम् ।
आकर्षणं कष्टनाशकं । मम काङ्क्षा प्रवर्तते ॥ १ ॥
एकादशस्य माहात्म्यमध्यायस्य कथाश्रयम् ।
व्यापणं यिरुपाक्ष ! धनं धर्मा प्रथमं प्रभो ॥ २ ॥
हृषीकेश उवाच—

आकर्षणं कथां कान्ते ! गीतावर्णनसंश्रयाश्च ।
विश्वरूपामिधानस्य माहात्म्यमपि पावनम् ॥ ३ ॥
अध्यायस्य विशालाक्षि ! धनु तावन्न शक्यते ।
सहस्राणि कथा सन्ति तत्रैका कथ्यते कथा ॥ ४ ॥
प्रणीतायास्तदे नद्या मेघझरमिति श्रुतम् ।
नगर गरिमाधारं तुङ्गप्राकारोपुरम् ॥ ५ ॥
विशालाश्रमशालासु स्वर्णस्तम्भविश्रुतम् ।
श्रीमद्भि सुखिमि. शान्ते. सदाचरं जितेन्द्रिये ॥ ६ ॥
अधिष्ठितं जनेश्वरगुहाटकमनोहरम् ।
कीर्तिस्तम्भस्फुरत्स्वर्णसुवर्णशतशोभितम् ॥ ७ ॥
पताकाकिङ्किणीकाणकादम्बकपिस्तम्बरम् ।
वेदाध्ययननिर्णयवाचालितदिगन्तरम् ॥ ८ ॥

द्वयसङ्क्षोपसङ्कीर्णविशालव्याममण्डलम् ।
पताकापल्लवोद्भूतवातनिर्जितविग्रहम् ॥ ९ ॥
राजमार्गवरद्वारनारीमञ्जीरशिक्षितम् ।
वल्गुकीर्णकुक्षीर्णतिर्भाति वाजीमूलेहितम् ॥ १० ॥
प्रक्षयमाणमिवाभीक्ष्णं दिक्पालानां पुरैः समम् ।
आस्ते जगत्पतिर्यत्र शाङ्गपाणिर्विराजितः ॥ ११ ॥
श्रुतिमत्परमं ब्रह्म जगत्सोचनजीवितम् ।
लक्ष्मीनयनराजीवपूजिताकारगौरवः ॥ १२ ॥
त्रिविधमवपुर्मध्यामलः कोमलाकृतिः ।
श्रीवत्सवक्षा राजीववनमालाविभूषितः ॥ १३ ॥
अनेकभूषणोपेत. सरल इव वारिधि ।
चलत्सोदामिनीदामसान्द्रमेघसमधुतिः ॥ १४ ॥
तस्याऽऽस्ते मुकुटे साक्षाच्छाङ्गपाणि. पर. पुमान् ।
त दृष्ट्वा मुच्यते जन्तुर्जन्मससारधनधानम् ॥ १५ ॥
यस्मिन्पुर महातीर्थं विद्यते मेखलाभिधम् ।
यत्र चात्मा नरोनित्य प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥ १६ ॥
तत्र वीक्ष्य जगत्प्राथ नरसिंहं वृषार्णवम् ।
सत्तज्जन्माजितादोरामुच्यते दुष्टवाधरः ॥ १७ ॥

मेघलाया गणाधीश विलोकयति यो नरः ।
 स निस्तरति विघ्नानि दुस्तराण्यपि सर्वदा ॥ १८ ॥
 ब्रह्मचर्यपरो दान्ता निर्ममा निरहङ्कृति ।
 तस्मिन्मेघद्वारे कश्चिदभ्रद्राक्षणसत्तम ॥ १९ ॥
 सुनन्द इति प्रख्यातो वेदशास्त्रविशारद ।
 वशीकृतेन्द्रियप्राप्तो वासुदेवपरायण ॥ २० ॥
 देवस्य शार्ङ्गिण पाश्वे गीताध्यायसिन् प्रिये ।
 एकादश पठत्येव जिह्वरूपप्रदर्शनम् ॥ २१ ॥
 अध्यायस्य प्रभावेन ब्रह्मज्ञानमवाप स ।
 परमानन्दसन्दोहश्लाघ्यसच्चित्समाधिना ॥ २२ ॥
 प्रत्यङ्मुखोऽन्यतया निश्चला स्थितिमीयुषा ।
 सतत स्थीयते तेन जीवन्मुक्तेन योगिना ॥ २३ ॥
 एकदा स महायोगी सिंहराशिस्थिते गुरौ ।
 गोदाघरोतीर्थयात्रा विधातुमुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 प्रयत्नेऽह्नि समागत्य विरजं तीर्थमुत्तमम् ।
 नाभिमारभ्य तीर्थेषु स समभ्यर्च्य देवता ॥ २५ ॥
 मज्जमज्जजगद्धात्रीं कमला स व्यलोकयत् ।
 तां सम्पूज्य महामाया सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २६ ॥
 तायातीर्थं ततः स्नात्वा कपिलासङ्गमे ततः ।
 अष्टोत्तमसौ चक्रे विधाय पितृतर्पणम् ॥ २७ ॥
 कुमारीं सशिवान्तरा कपिलाद्वारमाययौ ।
 तत्र निर्मग्य निर्धृतप्राञ्जन्मान्तरदुष्टतः ॥ २८ ॥
 सम्पूज्य नन्वा स्तुत्या च देव धै मधुसूदनम् ।
 जपित्वा तत्र तां रात्रिमगात्प्रातः सह द्विजे ॥ २९ ॥
 नरसिंहयने तत्र तीर्थं रामस्य द्वीधिका ।
 महादपूजित साक्षादास्ते यत्र नृकेसरी ॥ ३० ॥
 त दृष्ट्वा दैवदेवेशं पूजयित्वा तु भक्तितः ।
 तत्र तं दिवस मोक्षदा स यथापमित्रकापुरीम् ॥ ३१ ॥
 अनुग्रहेण भक्तानाममित्रका तत्र तिष्ठति ।
 पूरयन्ती मनुष्याणां वाञ्छितान्यत्रिलोक्यपि ॥ ३२ ॥
 पूजयित्वाऽमित्रकां भक्त्या पुण्यमभ्यानुलेपने ।
 उपहारैश्च विविधैः स्नात्रि प्रणमनैर्गपि ॥ ३३ ॥
 विप्रसन्नाह्वापुरायास्तं कुर्यान्नामिध पुनः ।
 यत्राऽऽस्ते परमा दानिर्माहात्म्यमीमांशवृत्ति ॥ ३४ ॥
 तामयेत्य मुद्यामानुभास्करपुतिमण्डलाम् ।
 संसारतापविच्छेदप्रयोग्ययुष्यादिनीम् ॥ ३५ ॥
 यागिराजद्वद्भजराजराजसनिवेयिताम् ।
 अनादतमहानादमयीमद्वयकर्मिणीम् ॥ ३६ ॥
 महाशक्तिं भगवतां धाञ्छितार्थप्रदायिनीम् ।
 आगच्छ मांनमायन नमसा स मुनीश्वरः ॥ ३७ ॥
 विवाहमण्डपं प्राप पुर मित्रे सप्तमित्रतः ।
 पुनं तत्र प्रतिशुद्धं वायव्यात्मवायनम् ॥ ३८ ॥
 न मेभ्य यन्निष्ठं श्वापु नैव कश्चिदपि द्विज ।
 एतान् कामवाञ्छन् विनाशं वात्यमदिदम् ॥ ३९ ॥

प्रविश्य वसतिं चक्रे ब्राह्मण सङ्गिमि सह ।
 ततः प्रभाते विमले सुनन्दोऽसौ द्विजोत्तम ॥ ४० ॥
 बहिरालोक्याञ्चक्रे वासगेहाश्रितं वपु ।
 अङ्गन्यानिखिलान्यत्र यातान्कापि यदृच्छया ॥ ४१ ॥
 गम्यमानः समायातं ग्रामपालो ददर्श स ।
 त वभाषे ग्रामपाल आयुष्मानसि सर्वश ॥ ४२ ॥
 भागधेयवता पुसां पुण्य पुण्यवतामसि ।
 प्रभावो विद्यते वत्स । कोऽपि लोकोत्तरस्त्वयि ॥ ४३ ॥
 व प्रयानाः सहायास्ते कथं तत्सदनाद्विह ।
 तत्पदं मुनिशार्दूल । कथयामि तवाग्रतः ॥ ४४ ॥
 किन्तु नान्य ध्याया तुल्य पद्मामीह तपस्विनम् ।
 किं जानासि महामन्य कां विद्यामवलम्बते ॥ ४५ ॥
 कस्य देवस्य कारुण्याच्छक्तिलोकोत्तरा त्वयि ।
 तत्कारुण्यवशात्तिष्ठ ग्रामेऽस्मिन्ब्राह्मणोत्तम ॥ ४६ ॥
 शुश्रूषामधिलामेव भगवस्ते करोम्यहम् ।
 इति तं वासयामास तस्मिन्ग्रामे मुनीश्वरम् ॥ ४७ ॥
 परिचर्यां च तस्यासौ भक्त्या चक्रे दिवानिशम् ।
 दिवसेषु प्रयातेषु सप्ताष्टसु समेयिषान् ॥ ४८ ॥
 प्रातरागत्य तस्याभ्य करोद् भृशमु खित ।
 अथ मे भाग्यहीनस्य गुणवाचनं कृतमानुत ॥ ४९ ॥
 जाज्वल्यमानदग्नेषु भक्षिता निशि रक्षसा ।
 इत्येव रक्षकेनान्तरस्तं पश्यन् स स्वमी ॥
 काऽऽस्ते स राक्षस पुनो भक्षितस्ते कथं वद ॥ ५० ॥
 ग्रामपाल उवाच—
 वर्तते नगरं धारं पुष्टपादो निशाचर ।
 स एवास्ति नरानेस्य नित्यं नगरगोचरात् ॥ ५१ ॥
 स सर्वाननरेरथ प्रार्थितं पुरै पुरा ।
 रक्ष राक्षस । न सर्वान्प्राप्तं ते कल्पयामहे ॥ ५२ ॥
 पथिका निशि निद्रान्ति ये च तान्मुहूर्त्तं राक्षस ।
 एतस्मिन्सदने पाप्मानग्रामपालप्रवेशिताम् ॥ ५३ ॥
 आहारं कल्पयाञ्छुः शरामीयप्राणगुप्तये ।
 भवानुसुता गृहमुमिष्यन्त्यर्थं संयुतः परः ॥ ५४ ॥
 ते प्रस्तां किल ध्यानेन त्वं मुक्ताऽसि द्विजात्मनः ।
 प्रभाप भयता येति भयानेव द्विजोत्तम ॥ ५५ ॥
 मदीयतनयस्याथ मित्रमेकमुपागतम् ।
 अज्ञानता मया साऽपि तनयस्य मित्रं सखा ॥ ५६ ॥
 अन्यैः पाण्डुजने स्वार्थं तस्मिन्नेव प्रवेशित ।
 अथा तत्र प्रविष्टं तं निशीथे तनयो मम ॥ ५७ ॥
 तस्मात्तेन वतः साऽपि भक्षितस्तेन रक्षसा ।
 दुःखितेन मया प्राप्तं प्रातः स पिशिताशनः ॥ ५८ ॥
 ममापि पुत्रा दुष्टा ममभयता निशि भक्षितः ।
 भयत्रयनिमग्नः सुताऽसौ येन जीवति ॥
 अग्निं वीजमुपायधेद्वृत्तिं मे त्वं निशाचर ॥ ५९ ॥

राक्षस उवाच—

अन्तः प्रविष्टं त्वत्पुत्रमज्ञात्वाऽहमभक्षयम् ।
अज्ञानाद्भक्षितः पान्थे सहितोऽसौ सुतस्तव ॥ ६० ॥
यथा जीवति मे कुशौ यथा भवति रक्षितः ।
तथा विहितमप्यस्ति देवेन परमेष्ठिना ॥ ६१ ॥
गीताकादशमध्यायं यः पठत्यनिशं द्विजः ।
तद्व्रमायेन मे मुक्तिर्भूतानां पुनरुद्भवः ॥ ६२ ॥

ग्रामपाल उवाच—

कथमेकादशाध्यायसामर्थ्यमिदमद्भुतम् ।
इति पृष्टो मया विप्र ! स वभाषे निशाचरः ॥ ६३ ॥

राक्षस उवाच—

पुरा गृध्रेण कंतापि नभोमार्गेण गच्छता ।
अस्थिखण्डं स्यक्तुं षण्डात्पातितं कापि वारिणि ६४
तं जलाशयमागत्य काऽपि ज्ञानीभ्यरस्तदा ।
महातीर्थमिति ज्ञात्वा विदधे पितृवर्षणम् ॥
तन्मूचिरे जनाः सर्वे तीर्थमेतत्कथं वद ॥ ६५ ॥

मुनिरुवाच—

जपयेकादशाध्यायं त्रिसन्ध्यं नियतेन्द्रियः ।
विश्वानिनि विप्रोऽसौ चौरैर्व्यापादितः पथि ॥ ६६ ॥
तस्यास्थिशकलं गृध्रघ्नदत्तारपतितं जले ।
तेन तीर्थमिदं दिव्यं जातं पातकनाशनम् ॥ ६७ ॥

राक्षस उवाच—

तदस्ते मानयाः सर्वे सन्तुस्तत्र जलाशये ।
निष्कलमपतया चैवं प्रापुस्ते परमं पदम् ॥ ६८ ॥
एकादशस्य सामर्थ्याध्यायस्य भविष्यति ।
ममापि मुक्तिः पान्थानां पुनरुत्थानमद्भुतम् ॥ ६९ ॥
यो मया कश्चिदुत्कीर्णो ब्राह्मणोऽत्रैव तिष्ठति ।
स च एकादशाध्यायं जपति स्म निरुत्तरम् ॥ ७० ॥
स तेनाध्यायमन्त्रेण सप्तवापाभिर्मन्त्रितम् ।
विषाग धारि बिभ्रेन्द्र क्षिपेद्यदि ममोपरि ॥
ततो मे शापनिर्मुक्तिर्मभविष्यति न संशयः ॥ ७१ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इति तेनास्मि सन्दिष्टः समायातस्त्वदन्तिकम् ॥ ७२ ॥

विप्र उवाच—

राक्षसः केन पापेन जातोऽसौ वद रक्षक ! ।
यः क्षपायां गृहे तस्मिन्नरागखादति निद्रितान् ॥ ७३ ॥

ग्रामपाल उवाच—

अस्मिन्ग्रामे पुरा कश्चिदासीद्विप्र कृषीवल ।
एकदा शालिकेदाररक्षणे व्याकुलो द्विजः ॥ ७४ ॥
नातिदूरे महागृध्रः पादधमेकमभक्षयत् ।
तं विमोचयितुं दूरादयां चक्रेऽपि तापसः ॥ ७५ ॥
भुक्त्वा पान्थं खगस्तावन्निरागदम्बराध्वना ।
ततः स वापसः कोपात्तं वभाषे कृषीवलम् ॥ ७६ ॥

तापस उवाच—

धिक्त्वां हालिक ! दुष्टाः मनु ! कठोरमतिनिर्घृणम् ।
कुक्षिम्मरं परत्राणविमुक्तं हतजीवितम् ॥ ७७ ॥
चौरैश्च दंष्ट्रिभिः संपररिर्वह्निविषाम्बुभिः ।
गृध्राराक्षसभृतैश्च वेतालादिमिराहूतान् ॥ ७८ ॥
जनानुपेक्षते शस्तः स तद्वधफलं लभेत् ।
न मोचयति यो विप्र प्रभुश्चौरादिभिर्घृतम् ॥ ७९ ॥
स याति नरकघोरं स पुनर्जायते वृकः ।
निहन्यमानं बिपिने गृध्रव्याघ्रेण वीक्षितम् ॥ ८० ॥
मुञ्च मुञ्चेति यो वक्षितः स याति परमा गतिम् ।
गवामर्थे हता ध्वान्निर्मिलेहुंष्टैश्च राज्ञिभिः ॥ ८१ ॥
तेऽपि यान्ति पदं विष्णोर्दुष्प्राप्यं योगिनामपि ।
अभ्यमेघसहस्राणि वाजपेयशतानि च ॥ ८२ ॥
शरणागतसन्भ्राणकलां नार्हन्ति पोडशीम् ।
दीनस्योपेक्षणं कृत्वा भीतस्य च शरीरिणः ॥ ८३ ॥
पुण्यवानपि कालेन कुम्भीपाके स पच्यते ।
पश्यन्नपि मवाप्ताप्यं दुष्टगृध्रेण भक्षितम् ॥ ८४ ॥
निधारेणसप्तम्यांऽपि न चक यन्निवारणम् ।
निष्कृतोऽसि यनस्तस्माद्भविव्यसि निशाचरः ॥ ८५ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इमं शापं मुने श्रुत्वा कम्पमानकलेषरः ।
प्रणम्य हालिको विप्र वभाषे कर्णं वचः ॥ ८६ ॥

हालिक उवाच—

अत्राहं क्षेत्ररक्षायां विरं क्षिप्तेन चक्षुषा ।
न वेधि निकटं गृध्रहृन्मनमिमं नरम् ॥
तेन मेऽनुग्रहं कर्तुं रूपणस्य त्वमर्हसि ॥ ८७ ॥
विप्र उवाच—
यो वेत्येकादशाध्यायं जपत्यनुदिनं च यः ।
तेनाभिर्मन्त्रितं वारि यदा शिरसि तावके ॥
पतिष्यति तदा शापात्तव्यं मुक्तिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

इत्युक्त्वा तापसो यातो हालिको राक्षसोऽभवत् ।
इति तद्वाक्यसंवाचो निशम्याऽऽशु प्रधावतः ॥ ८९ ॥
उभय कार्यमेवाव संसिद्धं कुरु तापस ! ।
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ ! तेनाध्यायेन मन्त्रय ॥
तीर्थोदकं स्वहस्तेन तस्य मूर्धनि निक्षिप ॥ ९० ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तत्प्रायितं सर्वं श्रुत्वा करुणयाऽऽश्रुतः ।
तथेति सह पालेन मुनी रक्षन्तिकं ययौ ॥ ९१ ॥
एकादशेन तेनाम्बु विभ्यरूपेण मन्त्रितम् ।
निक्षिप्तं तस्य शिरसि तेन प्रिणं योगिना ॥ ९२ ॥
गीताध्यायप्रभावेन शापमोक्षमवाप सः ।
विहाय राक्षसं देवं चतुर्बाहुस्ततोऽभवत् ॥ ९३ ॥

निगीर्णा ये जनास्तेन पान्था आसन्सहस्रशः ।
चतुर्भुजा बभूवुस्ते शङ्खचक्रगदाधरा ॥
ते विमानान्यारुह्युस्तावद्वेष राक्षसम् ॥ ९८ ॥

ग्रामपाल उवाच—

मदीयस्तनय कस्त दर्शयस्व निशाचरः । ॥ ९९ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

श्रूयस्ते ग्रामपालेन दिव्यधोराह राक्षसः ॥ १०० ॥

राक्षस उवाच—

एन चतुर्भुज विद्धि तमालक्ष्यामलघुतिम् ।
माणिक्यमुकुट दिव्यमणिकुण्डलमण्डितम् ॥ १०१ ॥
हारहारिमहासङ्ख्य स्वर्णकेयूरभूषितम् ।
राजीवलाचन सिन्धु हस्ते कृतसरारहम् ॥
दिव्य विमानमारुढ देवत्वं प्राप्तमात्मजम् ॥ १०२ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

इति तस्य वचं श्रुत्वा सुत दृष्ट्वा च तादृशम् ।
स्वर्गो ह नेतुमारभे तज्जहास सुतस्ततः ॥ १०३ ॥

सुत उवाच—

वृत्तिवाराणि जातोऽसि त्वं पुत्रा मम रक्षन् ।
पूर्वं पुत्रस्यदीयाऽस्मि हाधुना त्रिबुधोऽस्म्यहम् ॥ १०४ ॥

यास्यामि वैष्णवं धाम ब्राह्मणस्य प्रसादतः ।
निशाचरऽपि प्राप्तोऽयं पश्य देहं चतुर्भुजम् ॥ १०१ ॥
एकादशस्य माहात्म्याद्याति स्वर्गं समजने ।
विप्रादस्मात्त्वमध्यायमधीप्य त्वं जपानिशम् ॥ १०२ ॥
अविष्यति न सन्देहस्तथापि गतिरोदरी ।
तात तस्मात्सता सद्भा दुर्लभं सर्वथा जने ॥ १०३ ॥
सोऽप्ययं ते समुत्पन्नो ह्यात्मन साधयेप्सितम् ।
किं धनैर्मौगदानैर्वा किं यज्ञैस्तपसा नु किम् ॥ १०४ ॥
किं पूर्वैर्वा परं श्रेयो विश्वरूपस्य पाठतः ।
तद्धिन्नां परमं रूपं तत्त्वं ध्यायस्व विभुतम् ॥ १०५ ॥
यत्पूर्वार्णानन्दसन्दाहृष्टप्रसादस्य निर्गतम् ।
कुरुश्रेष्ठेऽनुने मित्रे तत्त्वं चत्वरसायनम् ॥ १०६ ॥
नृणां च भवभीतानामाधिपत्याधिचिनाशनम् ।
अनेकजन्मदुःखं नान्यत्पश्यामि तस्मिन् ॥ १०७ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा सह तैः सर्वैर्देवो विष्णो परपदम् ।
तमध्याय्य ततो विप्राङ्ग्रामपालं पपाठ स ॥ १०८ ॥
तादुर्भो तस्य माहात्म्याज्जन्मदुर्बन्धव पदम् ।
इत्येकादशमाहात्म्यकथा तुभ्यं निरूपिता ॥
यस्याः श्रवणमात्रेण महापातकनाशनम् ॥ १०९ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाञ्च उत्तरखण्डे गातामाहात्म्ये सताम्बरसंवाद् श्रीमद्भगवद्गीतैकादशाध्याय
माहात्म्यकथनं नामैकादशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १२]

भक्तेः श्रेष्ठयमुपायोक्तिरशक्तस्यात्मनिष्ठता ।
तत्प्रकारास्त्यतिप्रीतिर्भक्ते षादश उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथचिरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्चा ।

अत्रच भाष्यम्—‘ अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनमृतादात्मोपासनाद्वाकिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्य-
निष्पादने श्रेष्ठ्यात्सुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठ्यं भगवदुपासनोपायश्च तदशक्तस्याक्षरनिष्ठता तदपेक्षिताश्चोच्यन्ते ’
[रा. भा. १२।१] इति । अत्र—अतिप्रीतिर्मक्त इत्यस्योपादानमुपसंहारमात्रताव्यञ्जकार्यम् । उपायोक्तिः
‘ अथ चित्तं समाधातुम् ’ [१२।९, १०] इत्यादिश्लोकद्वयेन कृता । भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्य
भगवदुपास्यासः, तत्राप्यशक्तस्य प्रीतिपूर्वकभगवदसाधारणकर्मकरणम्, तस्मिन्नप्यसमर्थस्यात्मनिष्ठेति क्रमः ।
तत्प्रकाराः कर्मयोगाद्यपेक्षिताः ‘ अद्वेष्टा सर्वमृतानाम् ’ [१२।१३] इत्यादिनोक्ता उपादेयगुणप्रकाराः ।
तथाच तत्र भाषितम्—‘ अनभिसंहितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह ’ [रा. भा. १२।१३] इति ।
अतिप्रीतिर्मक्ते—‘ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तम् ’ इत्यादिना अध्यायान्तिमश्लोकेन [१२।२०] उक्ता ।
तदभिप्रेतं चैवमुक्तम्—‘ अस्मादात्मनिष्ठाद्वाक्ययोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादयन्त्यथोपक्रममुपसंहरति ’
[रा. भा. १२।२०] इति ॥ १६ ॥

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

सगुणनिर्गुणब्रह्मविष्टयोर्द्वयोर्मध्ये का श्रेष्ठा का च कर्तव्येत्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

१ श्रीशाङ्करभ्याष्यम् ।

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विश्वत्यन्तेषु [१०] परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विश्वस्तसर्वोपाधिविशेषणस्योपा-
सनमुक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिप्रसक्तोपाधेश्वरस्य त्व चोपासनं तत्र तत्रोक्तम्, विश्वरूपाध्याये
[११] त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया, तच्च दर्शयित्वाक-
वानसि 'मत्कर्मकृत्' [११।५५] इत्यादि, अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरघुमुत्तया त्वां पृच्छा-
मीत्यर्जुन उवाच— एवमिति । 'एवं' इत्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति 'मत्कर्मकृत्' इत्या-

“भक्तो न वदति ममेति वदुक्तमत्र विश्वस्य तत्र विभवः सुखिरे स्थितोऽस्मि ।

अथ सुवाक्यरहितौ सहसाऽयुनापि ब्रूहि त्वमेव वयमात्मसमीक्षितं देव ।” ॥

१ एवमिति पञ्चमादावविद्वत्कर्तृकयोः कर्मयोगतत्त्वस्यासयोर्मध्ये कतरत् भेदः ? इतिवत् मन्वकर्तृकयोः सगुणनिर्गुणोपासन-
योर्मध्ये कतरत् भेद इति सङ्ग- । निर्गुणोपासनाधिकारिणो ये हानिस्त वत्तमा एव, 'ज्ञानो ह्यहमेव मे मतम्' [७।१८]
'ज्ञानवान् मी प्रपद्यते' (७।१९) इत्यादिना तेषामनिहितो महिमाविद्यः । कुतस्तेषां महागुणानामवस्थानम् ?
न तान्मिति प्रश्नः परिहातो बाऽऽवश्यक इति सम्प्रदायविदः । यामनस्तु—

सर्विकल्पो निर्विकल्पश्चेति योगातुरीरितौ । तद्विस्तु द्विविधेभ्यश्च भेदः परित्यज्यते ॥
द्वेऽपि योगवेत्तारस्तत्रैके निर्गुणप्रिया । अपरे सगुणसंकास्तेषु के वित्ताः ? इति ॥
मज्जातुद्विद्यादरं ये च आभ्यस्तमुपासते । नदन्तीत्ये प्रथमिन् व्याजीर्ष्ये प्रथामुतः ॥
अदरे हि क्षरात्सर्वोच्चदात्पुनरिति यत्पृथक् । सविद्वत्, वेत्तव्यं साहचर्यं तनुपासनम् ॥
अयमेवामलो योगो निर्विकल्प इतीरित । उपासतेऽक्षरमिति पदसम्बन्धमिह सूचितः ॥
अन्येषां रक्षमानाणि व्यभिचरन् न विद्यते । व्यक्त प्रपञ्चो ह्यखिलोऽव्यक्तं प्रपञ्चं तत्पतः ॥
इति विनाम्यते व्यभिचिन्वारे ता न विद्यते । व्यक्त्यव्यक्तयोः सामरस्यमन्यतोपासनं ह्यदः ॥
इन्द्रियैर्लक्ष्यते व्यभिचिन्वदुपा प्रपञ्चं केवलम् । एषमे बहोरा करका रसने सलिलं यथा ॥
योगोऽयमेव सविक्ल्प इति प्रसिद्धो यच्छास्त्रमुष्मिन् आसुरभूषणे ॥
एते अथ जयति सविद्वत्पदमेकमालोचयते हि तदभिमतयाऽऽदमस्तम् ॥

तदेवं द्विविधं योगमुपगच्छति वदन्त्यमुम् । नान्यथा तणारतम्यञ्जितेशोपरयते ॥
यो वा पातुर्गुणो भेदानिति प्रश्ने कदाचित् । धनुर्तत्त्वमुभयोरपि स्पष्टं अतीयते ॥
एवं द्वेऽपि द्विविधयोगयोः इति निश्चितम् । न सद्यस्तारतम्ये सम्भवत्यङ्गगुणयोः ॥
निर्गुणोपासनाः द्विज्जु तदेवैकमुपासते । अलङ्घ्य योगं पुद्गाऽपि सेकन्ते सगुणे हरिम् ॥

× × ×

विदाय व्याख्यमप्यर्थमिमं कथिरदयः । निर्गुणोपासनाध्यायः ध्यायित्व विषयं ह्यथा ॥
ज्ञानहीनेषु गुरुषु निर्गुणोपासकेषु ते । के तेभ्यः ? इति प्रश्नाय तावद्विद्वन्ते ॥ —

दिता । एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेष्वर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति । ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः सत्त्व-स्तत्त्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं, निरस्तसर्वापाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं, यद्वि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते, अज्ञेयार्तोस्तत्कर्मकत्वात् ; इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टेभ्योच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगनिश्चिताः केऽतिशयेन योगनिदः ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करमाध्यव्याख्या ।

'अथोच्यन्' [२।११] इत्यादिषु विभूत्यध्यायावसा-
नेष्वप्यग्रेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो हेमत्वेनानुसन्धानमुक्तमिति
कृतं कीर्तयति—द्वितीयेति । अतिब्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु
सोपाधिकस्यापि ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह—
सर्वेति । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्ग-
प्रवेशनियमनाध्या, तत्रैश्वर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वं ज्ञेयं प्रतिबन्ध-
विदुरस्या ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो
ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापाद्य मन्दमध्यमयोस्तुप्रवर्धयमुक्तमित्यर्थः ।
एकादशे वृत्तमनुवदति—विश्वरूपेति । अध्याद्यान्ते भगवदु-
पदेशमनुवदति—तच्छेति । यथाधिकांशं तास्तन्मोषेणानि
साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रथमुत्थापयति
—उत इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्त-

त्वादित्यर्थः । पूर्वशब्दार्थमुक्त्वा समन्वयं सततयुक्ता इति भागं
विभजते—एवमिति । ये भक्ता इत्यन्यं व्याचष्टे—अनन्येति ।
मन्दमध्यमाधिकारिणं सगुणशरणात्तुक्त्वा नियुंननिष्ठानुत्तमा-
धिकारिणो निर्दिशति—ये चेति । यथाविशेषितं 'अनिर्देश्यं
सर्वत्रगमचिन्त्यं कृत्स्नं' (१२।३) इत्यादिवक्ष्यमाणविशेषण-
विशिष्टमित्यर्थः । न क्षरत्वमनुते वेत्यक्षरम् । अव्यक्तमित्ये
तद्व्याचष्टे—निरस्तैति । करणगोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा
स्कोरयति—यदीति । यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति—
शिष्टेच्छेति । पूर्वार्धगतिक्रमापदस्यानुवृत्तं सूचयति—
तद्विधि । सच तावदेवे योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः ।
के पुनरतिशयेनैषा मध्यं योगविदो योगिन इति पूच्छति—
केऽतिशयेनेति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

भक्तियोगनिष्ठानां प्राप्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो नारायणस्य निरङ्कुशैश्वर्यं साक्षात्कर्तुकामा-
पार्श्वानामनुपधिकातिशयकारुण्यौदार्यसौशील्यादिगुणसागरेण सत्यसङ्कल्पेन भगवता स्वैश्वर्यं यथावदव-

— न चैतत्सङ्गतं, यस्मान्नितान्तमगमामयो । न तारतम्यविज्ञासा चतुरस्योपपद्यते ॥
नापि सङ्गच्छते तेषां पक्षं प्रत्युत्तरं हरे । सगुणोपासकास्तत्र यतो युक्तया मता ॥
अश्वत्थे हि वयं तेषां ज्ञानिन्यं श्रेष्ठता भवेत् ? । सर्वेभ्योऽप्यश्वत्थे हि ज्ञानिना सर्वेष्वन्तम् ॥
विद्वान् सगुणोपास्तिमस्य मन्दाधिकारिणः । माधुवत्रिगुणपरा इति मक्ता स्तुता इह ॥
इत्यर्थवाक्ता मुक्त्वर्धन्यस्या कुण्डलिता । त्वेनैव निरस्तास्ते 'यथोक्त' (१२।२०) मिति वादिना ॥
शक्त्यशरानामात्रित्यं वाक्यस्याभिप्रायैव यः । प्रतीयतेऽर्थं प्रथमं स यथोक्त इति स्पष्ट ॥
तूनमुद्भावयिष्यति स्कोकेऽर्थं गौणतामिति । ज्ञासैवाहोपसहारे यथोक्तमिति तत्प्रभु ॥
तस्मात्समाना एवैते ज्ञानिनो द्विविधा अपि । विशेषो सगुणोपास्तितायामौ तेषु केवलम् ॥
तत्र ये ज्ञानिनः सदा सगुणे परमात्मनि । ते देवो योक्तमा सम्मता इति वक्ष्यति ॥

X X X

पार्थ सततयुक्तत्वं भक्तानामुक्तानिह । तदेवान्ववदवाग्रे नित्ययुक्ता इति प्रभु ॥
विचारणीयं त्वेदं कथं सततयुक्ता ? । प्राप्तव्याधीनदेहानां नित्यत्वाद्विस्पष्टतेर्भवेत् ॥
शुद्धो तमसि बीनार्यो ह्युपशान्तात्मनः स्थितिः । ज्ञानिनामपि कुनास्ति ? तदभावे क युक्ता ? ॥
सेवन्तो नाम सगुण निर्गुण वा यथावपि । दुर्वारत्वादसम्मान्या विस्पष्टतेर्नित्ययुक्तता ॥
तथापि भक्तान्सततयुक्तान्कुण्डलिनाविह । उक्तवन्तो न तु तथा केनत्वाश्रयवित्तकान् ॥
तत्र तत्त्वमिदं नद्वेद्विस्पष्टत्वा युक्तता स्थिते । अभक्त्युद्भवपण्यन्तमन्त्रा भक्तियुक्तता ॥
कार्यव्ययं कचित्तुनमपि विस्मरति प्रियम् । न प्रीत्यभाषो भवति त्रीयस्तत्र तावता ॥
न विस्मृत्वा प्रीत्यभाषं किन्त्वधीत्यैव रक्ष्यते । तथा भक्तेरभाषोऽपि वक्तव्योऽभक्तितमस्यैव ॥
अतो युक्तैव भक्तानां वक्तुं सततयुक्तता । नापरेषां ह्युत्पादौ प्रायो विच्छेददशनाह ॥

इति युक्तिस्तु प्रपञ्चयति । 'के योगवित्तमा' इत्यस्य वसता कर्मयोगवित्तार के ? इति नयव्याख्यानां तु कर्ममाहृदीनां
तथामेव शोभते, न हि केऽपि उपासनासक्त कमयोगीति वदति, किन्त्वापसक्त इत्येवेत्यास्ता तावत् । —अधिगीता ।

कथमयं संशयमूलोऽर्जुनस्य प्रश्नः ? नहि मित्रफल्साधनसाधकानां निर्धारणार्थः प्रश्नो युज्यते, किन्तु साधन्यनिर्धारणार्थ एव; न च तथा प्रवृत्तो 'यावानयः' [२।४६] इत्यादिना निरस्तरादि-
त्यत आह तदुपासनमपीति । श्रियं प्रति वक्ष्याना वसन्तस्ता-
माच्छाया स्थिताः, उपासीना इति यावत् । तेषां समिया समी-
हितानि सत्वानि भवन्ति । मितश्चो समुद्रे क्षीराब्जौ । श्रीशब्द-
स्यान्यतोऽपि प्रश्नोः अव्यक्तविषयामेव धृतिं पठति-अना-
दीति । निचाय्य सम्पूज्य निशाम्य वा । अत्रापि नाव्यक्तं

धृत इत्यत आह—अव्यक्तं चेति । चोऽवधारणे । इत
एतत् ? परमात्मनोऽपि तत्सम्भवादिन्यत आह—महत् इति ।
अन हि तं महत्तः परमिति परामर्शो दृश्यते, स चोक्तस्यैव
भवति, अव्यक्तमेव च "महत्. परमव्यक्तं" [कठो. ३।११] इति
महत्तः परत्वेनोच्यम्; अतोऽत्राव्यक्तसंग्रहे तमित्यर्थं "महत्तः
परमव्यक्तं" इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते । अन्यथाऽनुक्त-
परामर्शः प्रसज्यते । परमात्मा तु न महत्. पर इत्युक्तः किन्तु
"अव्यक्तात्पुष्प-परः" [कठो. ३।११] इत्येवेत्यर्थः ।

५ आ. मा. भा.— "उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो मुच्यते सर्ववन्द्यैः" इति साम-
वेदे आग्निवेश्यशाखायाम् । महच्च माहात्म्यं तस्या वेदेष्वच्यते— "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका
वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निपेदतुर्य देवा दधिरे भागधेयम् ॥ [ऋक्सं. ८।६।१६।३]
"चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते" इति च ।

६ ज. प्र. दौ.— धृतिद्वयार्थसंग्राहिको स्पष्टां चान धृति-
मुदाहरति—उपास्येति । नन्वेवं प्रतीयमानमपि अव्यक्तो-
पासनस्य मोक्षसाधनत्वस्य प्रचरितमेव "अन्तर्बतु फलं तेषां"
[५।१३] इत्युक्त्यायान् ; अतो नास्य सन्वेदेहेतुत्वमित्यत
आह—महच्चेति । तस्याः श्रियः युक्तं ब्रह्माणुपासनस्य मोक्ष-
साधनतायां उपचरितत्वकल्पनम्, तेषां जननमरणादिभारवेना-
वम्भनात् । प्रियस्तु महामाहात्म्यवर्त्तने वेदोक्तत्वाद्दत्तम्भवा-

मावात् । वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ।
सुपेशा सुल्पा घृतप्रतीका दीप्ताहो वयुनानि ज्ञानानि वस्ते
आच्छादयति, ज्ञानार्णकत्वेति यावत् । सुपर्णा शुद्ध परमानन्दौ,
वृषणा सेचकौ, द्विषो भगवानेव । अन वस्या विषये । अन
नित्ययौवनं ज्ञानमयत्वं सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते ।
एवमुत्तरम् ।

५ आ. मा. भा.— "अहं स्त्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः" इत्यारभ्य "अहं राष्ट्री
सङ्गमनी वक्ष्नां चिकितुपी प्रथमा यज्ञियानाम् । तां मा देवा व्यदधुः पुरुषा श्रुतिस्थात्रां श्रुत्यावेश-
यन्तीम् ॥ मया सो अभिमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् । अमन्तयो मां त उपक्षि-
यन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिर्वा ते वदामि ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् । अहं
स्त्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विपे शरवे हन्तवा उ ॥ अहं सुवे पितरमस्य मृधेन्मम योनिरप्स्वान्तस्ममुद्रे ।
परो दिवा पर एना पृथिव्ये तावती महिना सम्बध्व" [ऋक्सं. ८।७७.११, १२] इत्यादि च । "त्वया जुष्ट
ऋषिर्भनवि देवि त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया" [म. ना. १.३।२] इति च । इति शङ्का कस्यचिद्भवति,
अतो ज्ञानमपि ब्रह्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति—एवमिति । एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं "मत्कर्मद्व" [११।५५]
इत्यादिप्रकारश्च परामृश्यते ।

६ ज. प्र. दौ.— रुद्राद्यैः परिकृता राष्ट्री राक्षी यज्ञियानां
पक्षाहर्णां वसुनां पदार्थानां देवानां वा सङ्गमनी सङ्गमयिनी ।
प्रथमा चिकितुपी अनादितः सर्वत्र वृत्तिनिवासा । पुरुषा पुरु-
ष्यानेषु व्यक्तः इत्यन्तः पूजार्थं प्रतिशक्तिवन्तः । श्रुतिस्थात्रां
स्वतो मुरिस्थानेषु स्थिताम् । श्रुतिस्थानेषु देवानावेशयन्तीम् ।
योऽभिमत्ति स मयेवातीत्यादि । ये अमन्तवो निरपराधस्ते
मासुराक्षयन्ति मत्समीपे वसन्ति । श्रुधि शृणु । श्रुत प्रसिद्ध ।
प्रदिवं ध्येदम् । यमुषं रुद्रं वृद्धं कामये तं तमुग्रं कृणोमि करो-
मीत्यादि । सुमेधं सुमेधसम् । रुद्रादेत्यादिवर्तुषां द्वितीयायै ।
ब्रह्मद्विपे संहारकाले ब्राह्मणादितर्वप्राणिद्विषम् । यद्वा ब्रह्मद्विषां
शरवे हन्तवा उ हन्तुमेव । अस्य अमत्तः पितरं हिरण्य-
गर्भं मूर्धनि सर्वाधिक्ये । योनिः कारणम् । दिवेत्यादितृतीया

पञ्चम्यर्थे । एना एतस्याः महिना महिनाऽऽद्वेमेतावतो सम्बध्व-
वेत्यादिनोच्यते । अन्तर्वेवं ततः किं अतिन्द्रियतया भगवन्त-
मेतोपासीनस्यार्जुनस्य कथमयं संशयो येनैवं पृच्छति ? इत्यत
आह—इतीति । सत एवं भगवदुपासनस्यैवाव्यक्तोपासन-
स्यापि निषेधचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत इति । तत्सामान्या-
द्वेनैकमेव फलं प्राप्नुयतां मध्ये के श्रेष्ठा इति साधकबान्धवप्रमा-
णाभावेन शङ्कासंशयः कस्यचिद्विदित्तत्त्वस्य भवति, अत-
न्तदनुज्ञिषुषा भगवदुपासका एव श्रेष्ठा इति ज्ञानप्रयुक्त-
पृच्छतीत्यर्थः । अथवा ज्ञानत्रिपि तत्र स्वाविदित्युक्तिज्ञानार्थं
संशयमाह्वय पृच्छतीत्याह—मृधेति । योगशतवारादेवममूनं
त्वमेवं प्रकारेणोपासत इत्युपमयदैवं शब्दम्यान्वय इत्याशय-
नाह—एवमिति । एवं श्रुतं च रूपं यस्य ब्रह्मण्यन्तत्वात् ।

५. आ. मा. भा.—अव्यक्तं प्रकृतिः । 'महतः परमव्यक्तं' [कठो. ३।१२] इति प्रयोगात् । 'यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषतः' [३।२६।१०] इति च भागवते । अक्षरं च तत् । "अक्षरात्परतः परः" [मुं. उ. २।१।२] इति श्रुतेः । परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत् । 'आनन्दमानन्दमयेऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे' [] इति भागवते । रूपं चेदृश्यं साधितं पुरस्तात् । उपासनं च तथैव कार्यम् । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" [रुस्त. ८।४।१७।१ श्वे. उ. ३।१४] इत्यारभ्य "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" [नृ. पू. ता. १।६] "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" [श्वे. उ. ३।८] इति साम्यासा ॥

६. ज. प्र. दी.—अव्यक्ताक्षरब्रह्मद्वयोरपञ्चाख्यान निराकर्तृमयं तावदाह—अव्यक्तमिति । प्रकृतिश्चेत्ताना त्रिगुण त्रिगुणा निरामित्वात् । सदसदात्मकं कार्यकारणानिमानित्वात् । अविशेषं अक्षर्यं तत् प्रधानं प्राहुः विशेषतः कार्यवत् । तत् प्रकृतिं प्राहुः तत्प्रकृत्याख्यं तत्परम् । परतः परोऽन्युत्तम । अनाद्यकमिति विशेष्यवाची । अक्षरमिति विणेषणवाची अव्यक्ताव्यक्तमिति । 'अव्यक्ता हि गतिः' [१२।५] इत्यादिबचनात् । अतोऽव्यक्तमेव व्याख्यायाम् । विशेषणोपादानं च देवतान्तरैकगुण्यप्रदर्शनेन प्रथमस्माद्वक्तव्यम् । एतदेव भाष्यकृता महेश्वरादिना प्रपञ्चितम् । अन्ये तु 'ये त्वा अगवत् वासुदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म तपा के योगवित्तमा' इति व्याचक्षते तदसदित्याह—पर इति । "आनन्द" इत्यादेः पूर्वोक्तोत्तरेण व्याचक्षते द्वयम् । तथा च यत् त्वा पशुपासते यत् त्वा मिश्रयुक्तं स्यात् । तथा चोन्मत्तप्रलापवत्प्रसङ्ग

इति भावः । ननु भगवानक्षरवचनादिमद्वयवान्, परं ब्रह्म तु नेष्टारूपवत् । "अशब्दमस्पर्शमरूपम्" [कठो. ३।१५] इत्यादिभूते । अतः कथमेतत् ? इत्यत आह—रूपं चेति । पराभ्युपगतस्य ब्रह्मणोऽपीति शेषः । अन्तु भगवानेव परं ब्रह्म किन्तु ये त्वामेव साकारमुपासते ये चाव्यक्तं निराकारं तेषां के योगवित्तमा इति प्रश्नार्थ इत्यत आह—उपासनं चेति । तथैव रूपवत्तथैव । स्यादयं प्रश्नार्थो यदि रूपवत्त्वात्पदत्वान्मात्रमगवदुपासनं कार्यं स्यात्, न त्वेतदस्ति, किन्तु रूपवत्तथैवायं स्य मिश्रोपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । कुत एतत् ? इत्यत आह—सहस्रेति । आरभ्येत्यनेन "प्राज्ञादोऽस्य सुखमासीत्" [रुस्त. ८।४।१९।२] इत्यादेः "आदित्यवर्णं तमस्तु परं" [विष्णु १२।७] इत्यादेयं ग्रहणम् । अन्त्यासदसन्नेन तत्फलनिर्गमोऽव्यक्त्यते । अतः साकारोपासनं मोक्षसाधनमहेति शेषः ।

५. आ. मा. भा.—आदित्यवर्णत्वादित्थं न व्युत्थोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः । तथा च सामयेदे सौक्तायणश्रुतिः—“स्याशुर्ह वै प्राजापत्यः स प्रजापतिं पितरमेत्योराच । मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारनाच्यम् । ध्यानं च तस्याप्तलुचैः कथं स्याद्व्येषश्च कः पुरुषोऽलोमपादः” इति । "तं होमाचैव वै विष्णुस्तारकोऽलोमपादो ध्यानं च तस्याप्तलुचैर्दामि । मोक्षन्तशीर्षो बहुवर्णः सुगर्भो ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः । श्यामोऽयं वा हृदये सोऽष्टाहुरन्तर्द्वीयोऽनन्तः पुराणः” इति । अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता । पुरुषमेतद्वा प्रश्नादौ प्रतीयते । त्वां पशुपासते 'ये चाप्यक्षरमव्यक्तं' इत्यादौ ॥ १ ॥

६. ज. प्र. दी.—नन्वोक्त्यमान आदित्यवर्णत्वादितारकात्तन्मन्त्रादिमाहव्यादुपचरित एवेत्यत आह—आदित्येति । श्यावाद्येन विना उपचर्यते इत्युपचारः । केचित् 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिकं दिष्ट्युक्तमविवयमिति मन्दन्त अवस्तद्विषय ईशविषयतया स्वमतं गृहीतुमादित्येत्यादीत्युक्तम् । उपचारानर्होऽत्र श्रुतिमाह—तथा चेति । स्यात्तु ह्यत्र प्राजापत्यं, प्रजापतेरप्यम् । साधुभिः साधुभिः तारकं सहास्यम् । तारकं अक्षरमाक्षरव्यक्तमिति । लोमेति कथञ्चनम् । लोमपादेति द्वन्द्वः । न विद्यते लोमान्तपादवचनया यस्यान्तलोमपादः, तं स्यात्तु पादः प्रजापतिः । मुमुक्षु सुवर्गकम् । अत्र मुमुक्षुभिः को ध्येयः प्रः । १।१५ ताराच्यं तारकं कन्तु किमिति द्वितीयः । तस्य ध्यानं कथं स्यात् किं साकारतया निराकारतया ? नाप, अन्त्यापादोऽगवत्तुच्यते । ॥ द्वितीयः, बुदावनरोहान्

इति तृतीयः, ताराचद्वितीयोपासते न भेदः । तारकस्यैव मुमुक्षुध्येयत्वादित्यभिप्रेत्य द्वयोरैकमेवोत्तरमाह यस्त्वया मुमुक्षुध्येयं तारकं पृष्टं एष विष्णुरिति । यच्चप्राज्ञलोमपाद उच्यते तथापि तस्य साकारतयेव ध्यानं ब्रह्मातीति तृतीयस्य यदि ब्रह्म साकारमेव, तद्विधानं च तथैव कार्यम् । तर्हि "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यक्तम्" [कठो. ३।१५] इत्यादेः का गतिः इत्यत आह—अरूपत्वादेरित्यति । लौकिकरूपाद्यभावरूपा एतेनालोमपाद इत्येवाभिप्रायोऽप्युक्तो भवति । इतोऽपि न परोक्षप्रार्थन इत्याह—पुरुषेति । एव हि व्याख्याने ध्येयस्यैव ध्यानं द्वेयेत्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयो पुरुषोऽहं प्रतीयते । अन्त्यं नैवमिष्यते । प्रश्नार्थकमेव विषयतया कथयिष्याम्यानेऽन्युत्तरं निरवग्रहमित्याद्यनादिमद्वय इत्यम् । ॥ १ ॥ ताराचो

पासेनेन विशुद्धातये निराकारमुपास्त इत्येकस्यैव ऋणेन ध्येय-
द्वयमिति परेषां सिद्धान्तः, अत्र तृणासकपुरश्चमेद प्रतीयते ततो-
ऽपि नान्योऽर्थ इत्याह— पुरुषेति । उत्तराध्याख्याननिरा-
करणं तु तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तमेव व्याख्यानमिति स्थितम् ॥ १ ॥

७ श्रीमद्भक्तनुमद्विरचितं पैशाचभाष्यम् ।

एवं सुदर्शनं भगवद्रूपं प्रत्यक्षेणोपलभ्य तस्योपास्यत्वं च भगवद्वचनादेव श्रुत्वा किमेवं साकारं भगव-
द्रूपमुपास्यमाहोस्विदव्यक्तं ब्रह्मरूपमुपास्यम् ? इति संशयानस्तन्निर्णयार्थमर्जुन उवाच— एवमिति ।
सततपुक्ताः साकारध्याननिष्ठाः । योगवित्तमाः परमात्मवित्तमाः ॥ १ ॥

८ श्रीवेङ्कटनाथप्रणीतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

एकादशेऽध्याये भगवतो विष्णुरूपं प्रदर्शितम्; द्वादशे तु
तदेव सगुणरूपं ब्रह्मं ब्रह्मणि प्रथममुपास्यमिति प्रतिपाद्यते,
तत्र ब्रह्मवर्त्ममात्रो किं सगुणब्रह्मनिष्ठा वर्तम्या किं वा निर्गुण
ब्रह्मनिष्ठैव ? इति सन्निधानः अर्जुन उवाच— एवमिति ।
एव 'मत्कर्महृद्' [११।५५] इत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण
सततं युक्ताः सन्तो ये भक्तस्त्वा विष्णुरूपं साकारं ब्रह्म पशुं
पासते चिन्तयन्ति, ये चापि भक्त्यक्त सर्वेन्द्रियाभोचर निरा-
कारमक्षरं निर्विरोधम् "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभि-
वदन्त्यस्यूलमनन्यब्रह्ममक्षरीयम्" [६ उ. ३।८८]
इत्यादिभूतिप्रतिविद्धसर्वोपाधिकं ब्रह्मोपासते अवगमनवनिदि-
ष्टासतैस्तदेकनिष्ठा भवन्ति, तेषामुभयेषां मध्ये के योगवि-
त्तमाः ? । योग उपायः, तं विदन्तीति योगविदः, अति
साधनेन योगविदो योगवित्तमाः, श्रेष्ठा इत्यर्थः ।
नन्वस्मिच्छोके सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकानां मध्ये केषां
श्रेष्ठमस्ति तावदेव प्रतीयते, न तु ब्रह्मभूतं प्रथमं सगुणनि-
र्गुणनिष्ठयोः किं कार्यं ? इत्येवोऽर्थ इति चेत्, उच्यते— अत्र
हि निर्गुणोपासनं नाम तद्विषयकरोदान्तध्वनमनननिदिध्या-
सनरूपं तदेकनिष्ठब्रह्मेव, सगुण इव निर्गुणे भूतिचिन्तनरूपस्य
प्रतिद्वोपासनस्यासम्भवात्, "ये त्वक्षरमनिर्देश्यमब्रह्मं पशुं
पासते" [१२।३] इत्युपासनं नाम "यथाशास्त्रमुपा-
स्यास्य विषयीकरणेन सामीप्यप्रणम्य तैलघारावत्समान
प्रणयप्रवाहेन दीर्घशब्दं यदासनं तदुपासनमाचक्षते" इति
भगवत्पादार्थव्याख्यातः । एतादृशनिर्गुणोपासनद्वारेण
सगुणोपासनं ब्रह्मसोमोक्षाय प्रभवति, नाम्नाया, अवगमनवनि-
दिष्टासनाभावे शान्तानुदयात् । तथा च सगुणनिर्गुणचित्त-
केषु के योगविदः ? इति प्रथमं ब्रह्मभूतं प्रथमतः किं सगुण-

निष्ठा उपायज्ञा किं वा निर्गुणनिष्ठा ? इत्येवार्थो भवति ।
उत्तरादुपदेष्टव्यमेव प्रभाषोऽवसीयते । एवं सङ्गं प्रत्युत्तरं
इत्यते— सगुणनिष्ठा एव श्रेष्ठा, यद्यपि सगुणनिर्गुणनिष्ठ-
योर्भगवत्प्राप्तिरूपं एकमवशिष्टम्, तथापि निर्गुणनिष्ठानां
हेतुः अधिक इति । एतच्च प्रथमोक्तप्रकारेण सङ्गच्छते, प्रथमतः
सगुणनिष्ठानामीश्वराद्वैतब्रह्मद्वयापासनेनैव निर्गुणविषया मोक्ष
इति त एवोपायविदः श्रेष्ठा, सगुणनिष्ठा विहाय प्रथमतः एव
निर्गुणनिष्ठानां तु तदभावात् हेतुः अधिक इत्युपायविस्वावश्रेष्ठा
स्त इति सङ्गतेः । सगुणनिर्गुणोपासकानां मध्ये के श्रेष्ठा इति
प्रमार्थकल्पनं ॥ सगुणविदा निर्गुणविदा विना पुराणार्थमावा-
सेया युक्तमन्त्रोक्तिनिर्गुणविदा ततः हेतुः अधिकोक्तिश्चासङ्गता
स्यात् । तस्मात्पुण्योक्त एव प्रमार्थः । "कोन्तेय ? प्रतिज्ञा-
नीहि" [९।३१] 'मत्कर्महृन्मत्परम' [११।५५]
इत्यादिना भक्तस्य श्रेष्ठत्वम् "तेषां ज्ञानी विद्युत्पुत्रः"
[७।१७] 'सर्वं ज्ञानज्ञेयैव' [१।३६] इत्यादिना
ज्ञाननिष्ठस्य च श्रेष्ठत्वमुक्तम्, एवञ्च भगवतोऽपि श्रेष्ठत्वे विशेषेण
ज्ञासयाऽर्जुनप्रभोऽप्यम् । इति व्याख्यानं त्वसङ्गतमेव,
"भक्त्या त्ववस्थया शस्य अहमेवविद्योऽर्जुन" । शान्तुं श्रद्धं च
तत्पतेन [११।५७] इति एवार्थोक्त्या 'भक्त्या मा-
मिजानाति' [१।८।५५] 'मद्भक्त एतद्विशेषः मद्भावायो
पश्यते' [११।१८] इत्यादिना भगवता भक्तेर्ज्ञानसाधन-
त्वप्रतिपादनेन मोक्षं प्रति तस्याः स्वतन्त्रसाधनत्वासिद्ध्या
भक्त्यज्ञानयोर्विरोधप्रसिद्धासया प्रथमस्य भक्तेर्ज्ञानसाधनत्व-
साधोभावात् । अतः पूर्वोक्तरीत्यैव श्लोकार्थः । भाष्यमप्य-
त्रैव स्वरसमिति ॥ १ ॥

९ श्रीब्रह्मभाचार्याविष्णुता तत्त्वदीपिका ।

प्रमेयरूपा तद्भक्तिः प्रमेय पुरुषोत्तमः । अतः प्रमेयमार्गे तु हरिः सेव्यो न चापरः ॥ १ ॥
अथ पूर्वज 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' [८।११] इत्यादिना विष्णुरूपादेर्यशस्त्रत्वेन निरूपणभ्रमणादक्षरस्य
च भगवद्भामपदत्वोक्तौ भेदमिवावश्यं तदुभयोपासकविरुद्धेपञ्चज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच— एवमिति । 'मत्क-
र्महृत्' [११।५५] इत्यादिनोक्तप्रकारेण सततं युक्ता योगिनोऽर्पितात्मनो वा भक्ता ये त्वा पुरुषोत्तमं सौम्य-
रूपं भक्तानुप्रविष्टमिदं सर्वविभूतिमूलं निरवधिकातिशयसौन्दर्यसौशील्यसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तगुणनिधिं
सदानन्दमात्रकरपादमुखोदराङ्गं परिपूर्णं स्वेच्छयाऽभिदैविकयौभूलीलादिशक्तिभिः सह भुवि प्रादुर्भूतं स्वमायया
मानुषाकारं पश्यंसासते । परिरत्र वर्जने 'अपरी वर्जने' [अष्ट।१।८।८८] इत्यनुशासनात् । अन्योपासनं परिवर्ज्य
त्वसमीपं आसते आसक्ता ये भक्ता । ये चापि समनन्तरोक्तरूपमक्षरमव्यक्तं पश्यंसासते । तेषामुभयेषां
मध्ये तत्र मताः के युक्तमाः ? इति प्रश्नः ॥ १ ॥

१० श्रीपुरुषोत्तमजीकृतामृततरङ्गिणी ।

पुरपोत्तमभक्तानामक्षराभिव्येक्षितानाम् ।

स्वरूपतारतम्यार्थं धीर्दृष्ट्वा खड्गेनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते 'मत्कर्मवृत्' [११।५५] इत्यनेन भक्तानां स्वभजनैरुनितायां स्वप्राप्तिरक्षा, पूर्वं चाष्टमाध्याये 'यद्यस्मै वेदविनो वदन्ति' [११] इत्यारम्भ्य 'स याति परमा गतिम्' [८।१३] इत्यन्तमक्षरोपासकानां परमगतिरक्षा,

एतदुभयोस्तारतम्यजिज्ञासुरर्जुनो भगवन्ति विज्ञापयति—
एवमिति । एव पूर्वोक्तप्रकरणेण सर्वसङ्गपरिवागेन अन्य
भवा ये ह्यं प्रसूतमानन्दरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति तेषाम्—
येषां मध्ये के योगवित्तमा ? अतिशयितवत्सयोगविद ?
अष्टा इत्यर्थः । तान् कृपया आह्वययेति भावः ॥ १ ॥

११ नीलकण्ठकृतो भारतभाष्यदीप ।

सप्तममारभ्यैवावता प्रत्येन तत्पदवाच्यार्थो निरूपितः । इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनागण्डं च समापयि-
ष्यमिहार्थेन प्राधान्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्विधा लक्षणानि च प्रदर्शयन्ति । शब्दतस्तु लौकिकबुद्ध्यनुसारेण तत्प-
दवाच्यस्यैवोपासनादिक प्रपञ्चयते । अत्र पूर्वोक्त्यायान्ते [११।५५] 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इ यादिना स्वभजन-
मुक्तम् । अत्र मच्छब्दार्थं किं सगुणमुक्तं निर्गुणं ब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दस्य पूर्वं प्रयोगदर्शनात्सिद्धिदानं पृच्छति—
एवमिति । एवमित्यव्यवहितं 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिनोक्तं प्रकारं परामृशति अनेन प्रकारेण ये सततयुक्ता नित्यं
समाहितचित्ता भक्ताः सगुणवेदिनस्त्वा पर्युपासते, ये चाप्यक्षरमस्यूतादिलक्षणमव्यक्ते बुद्ध्याद्यगोचरमुपासते
तेषां मध्ये योगवित्तमाः के ? कतरे इत्यर्थः ॥ १ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठायाः सुकरत्वात्सौलभ्यं प्राशस्त्यं च ।

श्रीभगवानुवाच—मैत्र्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया पर्योपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—श्रीभगवानुवाच—ये तत्क्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिना निवृत्तैषणास्ते तान्तिष्ठन्तु,
तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः [] । ये त्वितरे—स्योति । मयि विश्वरूपे परमेश्वर
आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मा सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरहृष्टि
नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्नोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृत्यो-
पेता ये ते, मे मम युक्ततमा मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमति-
वाहयन्ति (अहोरात्रमतिरात्रं मां ध्यायन्ति) अतो युक्तं तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

१ ननुभवेदपि योगज्ञेयतद् भक्तानामेवाधिकतमत्वं किमूलं ? न हि समानरक्ष्येत्स्वन्त्यतरस्य ज्ञेयस्त्व हेतुमृते वक्तुं युक्तमिति
चेत्, 'तेषामहं समुद्रतां' (११।७) इति वक्ष्यमाण एव तत्र हेतुः । निर्गुणोपासका खल्वभ्यासकलेन मा निर्गुणं श्रानुवन्ति
अतो भिज्ञात्वेन घनाज्जनेन इव ते भूयास हेतुमनुवतः । भक्तानां त्वदमेवोद्देशेति सार्वभौमसेवका स्थापतेयमित्येत्स्यीय-
सायासेन सगुणं मामानुवन्तीति पक्षाधिम्य पुष्परक्ष्यत्वानामिव युक्तमेव तेषां ततोऽस्म्यर्हितत्वम् ॥ ननु सगुणसेवकाऽप्राधान्येन
सिद्धिरिति निर्गुणासक्तचेत्स कथं नावगच्छन्ति ? नहि ते आन्ता अज्ञा वा भवन्ति । सत्कुतस्ते निर्गुणात्मज्ञाने सति सगुणभजनं
नहति ? इतयेमे नेति चेदाह—श्रद्धयेति । इमे हि परया कदाचिदप्यविचलया श्रद्धया सगुणभक्त्यैव सिद्धिरित्यास्ति
क्युदुद्रोपेता अतो भक्तिः न त्यजन्ति, अन्य तु स्वहितपरा व्यपि ज्ञाने सति तदवलेपाविद्या निगुणमात्रेण सगुणभजनं विद्याय
प्रसक्तं योगमभ्यस्यन्त, तत्र त्रिविधपतिभिरवस्थापितान्विभक्त्यादाहारादिभिः प्रत्यक्षैर्निर्गुणं पारदर्शनमारेण सारणिमुज्जित्या-
वतेगतेन्दुरे मदीपप्रादिविषये कोतस्विनीप्रवाहं प्रदत्तसम्पदा इव भूयास हेतुमनुवन्तीति भावः । अत एव च ते न नित्ययुक्ता
इत्युच्यन्ते, तेर्मिकयोगस्य त्यक्त्वात्, निरात्म्यवत्स्य च योगस्य न्युत्वाये विन्देददर्शनात् । सगुणपराणां तु हानोदयात्पूर्वमिव
तदुन्मेषमिव भगवदनुरागासाराविन्देदामुक्तमेव सततयुक्तत्वमिति । अथ भक्तानां ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्जोपासनादुन्मेषोपासनस्य विशेष
माह—मत्प्रापेदयेति । सर्वोपेतावगमापूर्वं साकारं मा मनस्यावश्यं ध्यायन्ति, तूर्ध्वं तु मनो मयि चिद्वरसे प्रवरय मुतो
जनहमिव, यत् तन्मुनि साकारं निष्कारं मां सामरस्येन साक्षादनुभावा उपश्रव्य इति त्रैगुण्यानुभवपूर्वकं सगुणभजनं
पुनर्वनीत्यादिकन्तु (तं प्रशिक्षितं यामनेन ।

२ आ. शां. ध्या.— किमनयोर्योगोर्मन्त्रं युक्तस्यो योगो वा पृच्छते ? किंवा साक्षान्मोक्षहेतुः ! इति विदित्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्त्वानित्याह— धोमगवानिति । यदि द्वितीयस्तयाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याह— ये त्वक्षरेति । यथायस्तनाऽऽह— ये स्त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः । विमुखा त्व्यक्षा रागाद्यास्त्या हेतुनिमित्तमृतातिमिराद्यन्ताज्ञावशमकृता दृष्टिविद्या

मिथ्या धीर्यस्य तमिति निश्चिनष्टि—विमुक्तेति । नित्यशु-
 क्तत्वं साधयति—अतीतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो 'मत्सर्वम्ह्य'
 इत्यादि तस्मिन्निधयेनायनमागो गमनं तस्य नियमेनानुग्रहं
 तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं हृदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तो-
 पाधकानां युक्तमत्सर्वं न्यनक्ति—नैरन्त्ययेणेति । तदेव
 स्पृश्यति—अहोरात्रमिति । अहि च रात्री वातिमानसति-
 श्येन मामेव विषयान्तरविमुक्ताधित्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ रा. भा.— अत्यर्थमप्रियत्वेन मनो मय्यावेश्य श्रद्धया परयोपेताः नित्ययुक्ताः नित्ययोगं
काङ्क्षमाणाः ये मामुपासते प्राप्यविषयं मनो मय्यावेश्य ये मामुपासत इत्यर्थः । ते युक्तमा मे मताः,
मां सुखेनाचिरात्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— मयति । 'मय्यावेद्य' इत्यप्रोपासना-
म्यधातुपरतिलभ्यविपर्ययकरणमात्रपरत्वे निष्प्रयोजनत्वादक्षर-
निष्ठत्वाभ्युपायतया भगवति विज्ञावेद्यस्यात्तद्व्यवच्छेदार्थमाह
प्राप्यविपर्ययमिति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.—मयीति । मयि भगवति साकारे विश्वरूपे ॥ २ ॥

८ वें. द्र. गि.— एवं पृष्टः श्रीमगवानुवाच —
 मयावैद्य इति । प्रथमं मयि स्मृत्युणे दक्षणि मम आरेक्ष्य
 एकाग्रं कृत्वा 'मत्कर्मकृतम्परम.' [११/५५] इत्यादिना

पूर्वोक्तप्रकारेण निययुक्ताः सन्तः पराया श्रद्धया सह ये मातृ-
पामते विन्यतयन्ति, ते श्रवमदं समुगुनिशं शुद्धभव-युक्तमा
जपायवित्तमा ममाभिमतम् ॥ १ ॥

९ व० स० टी०— सत्र सिद्धान्तं वदन् श्रीभगवानुवाच— मयीति । सर्वनित्यन्तरि सकलालौकिकगुणे साक्षान्मन्मथमन्मथे निरवद्या- (ध्य)-नन्तनित्यलोके करुणाशीते परमानन्दे लोकोत्तरानामरूपाङ्गेऽसङ्ख्येयसर्व-धर्माग्रे परत्वे रसात्मके पूर्णपुरुषोत्तमे साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति सर्वमूलभूते मयि वै प्रेममात्रसम्बन्धेन (प्रेमकेन च सम्बन्धेन)नित्ययुक्ता मन आवेदय मायुपासते । 'अयमेवाहमाकं भजनीयगुणालयः परः प्रेयानात्मा, नान्यः' इति परया अद्वयोपेक्षासे युक्ततमा मे मताः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— तत्र ये प्रकटपुरषोत्तमरूपमनुजन
करोतिस्त उतामा इत्याद्यधेनोत्तमाह श्रीमगवान्—
मयोति । मयि प्रकटरूपे सम्यक् निष्कामतया मनः सर्वै
रूपमनादेश्य आस्तम्यताम् सर्वानभावेन निवेद्य ये भाग्यवन्तो

नित्ययुक्ताः सत्सवैकल्यवराः परया प्रेमैकलक्षणया श्रद्धया
उपेता युक्तास्तस्य माशुपासतो सेवन्ते ते शुक्तामा इतमा-
मे मता. सम्मता इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० मा० दी०—निर्गुणस्य दुष्टापत्त्योन्मुख्यं श्रेष्ठत्वं सूचयन् सगुणप्राशस्त्यं च दादौ दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—मयीति । मयि सगुणे प्रकृतिं मन आवेद्य प्रवेष्ट्य ये नित्ययुक्ताः सदोद्युक्ता मां परमेश्वरमुपासते चिन्तयन्ति श्रद्धया आस्तिक्ययुद्धया परया सात्त्विक्या 'अवहंस परमात्माऽयमारविष्टोऽस्मांस्तारयिष्यति' इत्येवं निश्चयरूपया श्रद्धया उपेक्षास्ते मे मम 'ह्यानी त्वात्सैव मे मतम्' [७८] इति ज्ञानिनमात्मत्वेनैव पश्यतो मूर्खेऽपि कारुण्यात्पक्षपातवतः सर्वज्ञस्य युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

निर्गुणब्रह्मनिष्ठाया दुष्करत्वाद्दौर्लभ्यं श्रेष्ठत्वं च ।

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

१ अत्र धामनः—अत्र सरमायातीतं तस्मिन्समनुष्ठेतानुष्ठेयकर्मम् । ननु शास्त्रप्रमाणं स्मृतौ तस्य भूतम्, तसुपाहमह इत्यु-
क्तं इति चेत् तत्र घटत इत्याह—अनिर्देश्यमिति, न निर्देशाहंमिदमित्यमिति वक्तुमशक्यं, किन्तु शास्त्रादप्यनेना-
न्यम् ; तसुपावतो तावता त्वनुष्ठेयकर्ममिति विदम् । तदेवोपगदयति—अव्यक्तमिति, व्यक्तविहितमन्यकम्,
पृ. डि. ४३

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विषयाप्यते ॥ ५ ॥

— श्रीवत्सावहैः श्रुतं यनसि कल्पयित्वा परोक्षेण सगुणविषयोपचित्युपशक्त्यमिति भावः । ननु— किमिति न पृच्छते ? यदर्शं यदनिर्देश्यं यदव्यक्तं तदुपासमह इत्युपासितुं शक्यत इति चेत् ; तथा च न पठ्यत इत्याह— अचिन्त्यमिति, केनापि प्रकारेण चिन्तयितुमशक्यम् ; आत्मतयाधिगतमेवोपास्यं, न तु परोक्षेण तच्चिन्त्यमित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह— बृहस्पमिति, निर्दिष्टां चैतन्यं सर्ववृत्तिप्रकाशकमपि वृत्तिमिरल्लस्य, तस्य वृत्तिगिरैवेकगम्यत्वात् । एवमेवाचलं ध्रुवं चेति सप्तमिदृशास्यविशेषणैः साधारुपासनामुपपाद्य निर्दिष्टोपयोगाम्नासपरास्त इत्युक्त्वा सर्वत्रगमिमिति विशेषणेन सर्वत्र भग्ननिरीक्षणाभ्यासपरा इत्यपि स्फुटीकृतम्— इति । सर्वत्रगमित्यादिनिर्दिष्टोपयोगात्मनः सर्वैश्वर्यमा आरोप्यन्त इत्यभिनवमुत्तपादाः । — अधिगीता ।

१ अभाधिगतारतनामपि वैराग्याभावात् यो गच्छतिरित्यपि शङ्का मा भूत्, सगुणोपासनात्यागस्यैव तत्र हेतुत्वादिति स्फुटीकृतं मुपासकविशेषणैस्तद्वैराग्यं शोचयतीत्यवतारितोऽयं श्लोको ध्यामनेन ।

इन्द्रियग्रामसंयमः सर्वत्र समबुद्धित्वे, तत्र सर्वभूतहितत्वे हेतुः ; मामिति च निर्गुणस्वरूपनिर्देश इति च तद्वत्त्वः ; तथा बाह— श्रुतेऽपि हेमि सक्तलेपु समानरूपे यद्विभान्ति विषमाणि विमूषणानि । विषं तथा विषयिभिर्विषयान् लयन्तिरेकं सदात्मकतया विषयं विनाति । संयम्य तान्यभिधिलं सफलं जगद्ये भग्नद्वितीयमिति चेतसि चिन्तयन्ति । लोकेषु च व्यक्तरिति तथा स्मरन्तस्ते सर्वभूतहित एव रता भवन्ति ॥

अव्यक्तं मासुपासीनाः सगुणं प्रतिहृत्य ते । मामेवाव्यक्तमगुणं प्राप्नुवन्ति तथाविधम् ॥ — इति ।

ते पश्चात्तताः सन्तो वयं ज्ञानवप्राप्तमानः किमस्माकं सगुणोपासनया ! इत्यभिमानं परित्यज्य मामेव प्राप्नुवन्ति, मां सगुणमेव यं ज्ञानाभिमानेन त्यज्यवन्तस्तमेव, मामित्युक्त्या स्वां धीमृतिं दर्शयन्नेवकारोमेमयं सुचयन्नाह । कुतस्त्वामेव प्राप्नुवन्तीति चेत्— प्राह— सर्वभूतहिते रता इति । यतस्ते स्वहितार्थमिनो न तु दास्यिकाः, न चादीर्घदर्शिनो मताभिमानिनो वा । सर्वभूतहिते रतास्ते कथं स्वहिते प्रमत्ताः स्युः ! किन्तु प्राक् सगुणभजनत्वात् एव स्वहिते मन्यमाना एव दुःखमनुभूय मामेव शरणं प्राप्नुवन्तीति भगवतोऽभिप्राय इति स एवाच्यत । (भू. क. १०-१८) यत्तु— 'तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्ति इति' नन्दयद्व्याख्यानम्, तत्राशरीपासकानामवतरत्वबोनाय प्रयुक्तोऽपि सन्देहनाशः ; 'तेषामह समुदतां' (१२।७) इत्यभिभवत्वात्सादृश्यविरुद्धेति व्यक्तमेव ॥

— अधिगीता ।

२ अत्र मुक्तिरूपलतायां दशम एकादशे व्याख्याये ध्यामनेन प्रतिपादितोऽर्थः सङ्क्षेपतः सङ्गृह्यते— क्लेश इति । अयमर्थः— आदावात्मज्ञानात्प्राक् सगुणोपासनयैव तामान्यत सर्वत्र तत्प्रशंसिरिति सर्वसम्मतम् । ततः केचित् 'अनन्येनैव योगेन मां व्यावन्त उपासते' (१२।६) । केचित् किमुपुना सगुणेनेति ज्ञानमानिनः 'अधरमनिर्देशम्—' (१२।३) तत्र सगुणोपासकानां 'तेषामह समुदतां' (१२।७) इत्युक्त्यादनायासेन योगसिद्धिः, केवलाभ्यकोपासकानां तु 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२।४) इत्युक्त्याभावात् पूर्वमुपासकानुत्पन्नत्वित्वात्, ततः प्राक् योगसिद्धिहेतुत्वेऽप्येवम्यात् 'क्लेशोऽधिकतरः' इत्युच्यते ॥

अत्र केवलाभ्यकोपासनाभिमानिनो देहवद्विदेहाभिमानिभिः, न तु निरभिमानिभिरिति व्याख्या केवलाभ्यकोपासनयैव विद्विषति स्थापयन्ति । तत्र पठ्यते । कुतः ? देहवद्विद्विषति पदेन ये देहाभिमानिन इत्युच्यन्ते, ते निरस्तजडोपाधयः समधिगत-विद्वाननो वा ! उत चिद्विद्विदेह्युच्यता वा ! आद्ये, निरस्ताभिमानास्तदोपाधयः समधिगतनिरभिमानमूखविद्वाननोऽप्युपासका अपि यदि देहात्ममानिन एव, तर्हि सगुणोपासनासादृश्यादिति सिद्धम् । 'तत्पदेव मयं विदुषो मन्वानस्य' (ते. १।१।१) इति धृतेः । अहं ज्ञानवानिति मन्वानस्य तु तदेव 'उदारमन्तरं कुर्वते' इति पूर्ववाक्योक्तं मयं भवतीत्यर्थः । तस्माद्देहं ज्ञानवानिति मनस्स्वरुणस्य दुर्बलत्वात् केवलाभ्यकोपासकानां वयं ज्ञानिन इति मातः स्वादेव, स्वस्य भग्नतत्माधिग-मादुपुना किमस्माकं सगुणोपासनवेति मानिन्त्यस्य इत्ययमन्तत्वात् । ये सगुणरूपस्तेषां तु भगवानेव ज्ञानप्रद इति मुदितिधयदाश्रयो-दरे ज्ञानवानिति इत्याभावाः । अतो भगवानेव 'तेषामह समुदतां' (१२।७) इत्याह । द्वितीये तु 'ये तत्परमनिर्देश्ये' (१२।३) इत्युक्त्याविशेषः निर्विशिष्टज्ञानगुणानामनधिगतविद्वाननमभ्यकोपासनया अव्यक्तवत् । तस्मादनेनोपासक्यो-पासका आरममानिन एव । किन्तु भगवदाश्रयाभावात्तानमानित्वात् तेर्देहवद्विदेह्ये तथा सदातथा अव्यक्ता गतिरव्यप्यते, न तु गुणोपेयार्थः । —

१ शां. भा.— किमितरे युक्ततमा न भवन्ति ? न ; किन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु— ये त्वखरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादयद्गोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपामनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य प्रियीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारिवत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य उपास्यस्य विशेषणमाह— सर्वत्रगं व्योमप्रद्व्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्वि करणगोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं, दृश्यमानगुणकमन्तर्दोषं स्तु कूटं कूटरूपं कूटसाध्यं, इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाभिधाद्यनेकससारजीवमन्तर्दोषप्रन्मायाव्याकृताद्यनेकशब्दाव्यतया “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [ख.उ.४।१०] ‘मम माया दुरत्या’ [७।१४] इत्यादौ प्रसिद्धं यत्कूटं, तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिति स्थितं कूटस्थमतएवाचलं, यस्मादचलं तस्मादुच्यते नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ आ शां ध्या — इत्यामस्तदुपरिष्ठादित्युक्तं प्रथमं वक्तव्यं प्रकृत्यति— किमित्यादिना । पूर्वस्य कृतो विशेषार्थस्तु शब्दः । अन्तर्गतमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह— अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति बोधना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासना ? इति प्रकृत्यति— उपासनमिति । शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेत्याऽऽत्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव विद्वन्ति पूर्वाचिदेकतानमक्षरमात्रमेष सदा भावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह— यथेति । अव्यक्तत्वेनाचिन्त्यत्वापि हेतुरित्याह— यद्वीति । कूटशब्दस्योक्तार्थं वदप्रयोगतः साधयति— कूटरूपमिति । आदिप्रथमवृत्तार्थम् ।

प्रकृते किं सद्वृत्तं कूटशब्दतः ? इत्यादिवाऽऽह— तथा चेति । उक्तरीत्या कूटशब्दस्यावृत्तार्थं चे सिद्धे यदनेकस्य सत्त्वरस्य बीजं निष्कस्यमाणं नानाविधोपायैः “तदेव तर्कव्याकृतं” [बृ. उ. १।१।१०] ‘मायां तु प्रकृतिं’ [खे. उ. ४।१०] ‘मम माया’ [७।१४] इत्यादौ मायासंज्ञिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दमित्यर्थः । सत्त्वावस्थानं केन रूपेण ? इत्यादिवाऽऽह— तद्व्यपक्षतयेति । कूटशब्दस्य निष्कस्यत्वमर्थान्तरमाह— अथयेति । पूर्वमुपनी-दानन्तरविशेषणद्वयप्रसूतिमाह— अत एवेति ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— सन्नियम्येति । मन्त्रिप्रम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्गस्मिन्काले समनुद्भवः समा तुल्या उदिर्येपामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समनुद्भवः ते, य एभिधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चिन्मा वे प्राप्नुवन्तीति । ‘ज्ञानी त्वार्त्तम मे मतं’ [७।१८] इति श्रुक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सता युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

२ आ शां ध्या — कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यात् ? इति तदाह— सन्नियम्येति । तुल्या इर्पविद्यादराय-द्वेषादिनिहिता सम्यक्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् । कथमपरापञ्चयो-रसम्भवं विवक्षितत्वाऽऽह— ते, य इति । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रता सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तेवाऽऽह

रन्ति । ज्ञानवता यथाज्ञान भगवत्प्राप्तैरर्पसिद्धत्वादनुवादमानमेतदित्याह— न त्विति । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिं सिद्धैवेत्यत्र प्रमाणमाह— ज्ञानी त्विति । ज्ञानवता भगवत्प्राप्तौ च एव युक्ततमा वक्तव्या, कथं सगुणज्ञोऽपि सत्त्वामुक्ततमानुपचरानि ? इत्यादिवाऽऽह— न हीति ॥ ४ ॥

अतु यथाकथञ्चिदव्यक्तार्थं गतिं ते प्राप्नुवन्तीति सिद्धम्, दहाभिमानिना तद्व्यवहारम् । तस्माद्देहवद्भिरित्यनेन दहाभिमानिमिजधि-गलाभिरित्येका हि गतिर्भाष्यते, दु सशब्द परिवर्तनाथे इति व्याख्यायमिति चेत्, न, उपकथविरोधान्, बहुभि पदेस्तथा-मा मयान्तिरोपमादनामज्ञा इति न शक्ते । न च दु सशब्दोऽत्र परिवर्तनाथे, ‘ये त्वं वर’ इत्याद्युपास्योपासकविरोधस्तत्तत्तमम् । सविरोधनिविशेषयोगद्वयाम्यासपरार्णा विरक्तानां द्वन्द्वसमाना गत्यन्तरविवरणाय । तर्हि देहाभिमानिभिर्दु गतं वा कथमव्यक्तं गतिरवाप्यते ? इति चेत्, भगवदाराधनामावायोगसिद्धिमप्राप्य पञ्चातमा पुन सगुण ज्ञान प्राप्य तदनन्तरमव्यक्ता गतिं प्राप्नुवन्तीति दु सेनाव्यक्ता गतिस्तैराप्यते इत्युक्तम् । अतु देहवद्भिर्नाम मयुधै, नात्र देहाभिमानित्वं वयं व्याहृतं इति चेत्, श्ययति, मयुधैरप्यक्तोपासनया दु-श् यथा स्यात्तथा गतिरवाप्यते इति सिद्धत्वात् इत्यादि तत्रैव विस्तरः । सिद्धान्तदर्शने तु — ‘अव्यक्ता हि’ इत्यशयमाशय — शययव्यक्तविचित्रेनो निवर्तयव्यक्तभावनायाश्च भौदिति मनो मद्राश्रयत्वात्तत्तत्तमं लोचनानोचमानवतियोक्तत्वात्तत्तत्तमं । (४।४।१) इति अज्ञोऽगच्छा अपि मायेव यद्यपि यान्ति, तथाप्यविकृतास्तदा देशः । ज्ञानिनि क्लिष्टावृत्तात्मत्वादिमुक्ताद्वाराप विनाय पञ्चातमेवोपासनं इति इत्युक्तम् । अतः सन्नियम्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं स्थितेऽपि द्विगुणायासं किन्तु न इत्यव्यक्तमयुक्तपदा ।

— अनिर्गता ।

१ शां. भा.— किन्तु—क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मर्त्तमादिपराणां क्लेशोऽधिक एव, क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः, अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्माद्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्देहाभिमानवाङ्मिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्टाद्व्यामः ॥ ५ ॥

२ आ. दां. व्या.— सङ्गोपासकेष्वपि कथं ? इत्याह—
त्रिनिवृत्तिः । अक्षरोपासनस्य दुष्कृत्वाद्दुपासनान्तरस्य सुकृत्वादिन्यभिप्रेत्याह— क्लेशा इति । अयि क्लेशेनोन्मोहो दैव दर्शिन्यः कामिन्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकतरत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि—देहेति । अन्यकर्मत्यन्तसूदमं निर्विरोध-

मक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिविष्टं चेतो येषां तेषामिति यावत् । अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह—
अव्यक्तेति । दुःखं दुःखेन, क्लेशेणेति यावत् ; अतो देहाभिमानत्वात्मादित्यर्थः । ते कथं वर्तन्ते ? तत्राऽऽह—
अक्षरेणि ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— ये त्वक्षरं त्रयगातात्मस्वरूपं, अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यं, तत एव चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तं, सर्वत्रगमचिन्त्यं च सर्वत्र देवादिदेहेषु वर्तमानमपि तद्विसृज्यतीयतया तेन तेन रूपेण चिन्तयितुमर्हं, तत एव कृतस्य सर्वसाधारणं, तच्चदेवाद्यसाधारणाकारसम्बद्धमित्यर्थः । अपरिणामित्येन स्वासाधारणाकाराच्च चलति न च्यत इत्यर्चलं, तत एव ध्रुवं नित्यं, सन्नियम्येन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकमिन्द्रियग्रामं सर्वं स्वव्यापारम्यः सम्यङ्ग्राम्य, सर्वत्र समशुद्धयः सर्वत्र देवादिविषयमाकारेषु देहेष्ववस्थितेष्व्वात्मसु ज्ञानेकाकारतया समशुद्धयः, तत एव सर्वभूतहिते रताः सर्वभूतहितरतित्वाभिप्रेत्याह—, सर्वभूतहितरतित्वं ह्यात्मनो देवादिविषयमाकाराभिमाननिमित्तम् ; य एवमक्षरमुपासते, तेषां मां प्राप्नुवन्त्येव, मत्तममानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः । 'मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति हि वक्ष्यते । श्रूयते च—'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' [मुं. उ. ३।१।३] इति । तथाक्षरशब्दनिर्दिष्टात्कृतस्यादन्यत्वं परस्य ब्रह्मणो वक्ष्यते—'कृतस्योऽक्षर उच्यते' [१५।१६] 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्वयः' [१५।१७] 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' [मुं. उ. ३।१।५] इत्यक्षरविद्यायां तु अक्षरशब्दनिर्दिष्टं परमेव ब्रह्म, भूतयोनित्वादेव । तेषामव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशस्तदधिकतरः ; अव्यक्ता हि गतिः अव्यक्तविषया मनोवृत्तिः देहवद्भिः देहात्माभिमानयुक्तः दुःखेनावप्यते ; देहवन्तो हि देहमेवात्मानं मन्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

४ घं. ता. धं.— अक्षरनिद्रयापन्नमाह— 'ये त्वक्षरम्' इत्यादिशब्दोक्तप्रयोगः । सर्वप्रकारनिर्देशनिषेधस्य स्वबचनविरोधादिदृष्टवाक्यायारहित्यस्वरूपं निषेध्यतया विवक्षितं निर्देशनित्यं सहेतुमाह देहादन्यतयेति । यद्यपि देहादन्यस्मिन्नपि देहेति देहादरा देवादिशब्दाः प्रवर्तन्ते ; तथापि निषिध्य निर्देश्ये प्रवृत्तिरित्यन्वयार्हिते चापह्णकमस्वरूपे तावत्साहचर्यसिद्धिर्न सम्भवतीत्यभिप्रायः । तत एव देहादन्यतयेत्यर्थः । अन्यन्तानभिव्यक्तव्यविवर्थायां 'उपासते' इति स्वभावचेदनापि विरोध इत्यभिप्रायेणाह—चक्षुरादिकरणानभिव्यक्तमिति । 'गन्धगम्' इत्यत्राणुबद्धतिविरोधपरिहारायाह देवादिदेहेष्विति । यदा निषेधस्य चिन्त्यत्वमन्य प्रसङ्गार्थं 'सर्वत्रगम्' इत्युपनिष्याह—देवादिदेहेषु वर्तमानमपीति । तेन तेन रूपेणेति आत्मविन्नाभिनिषिद्धिरोपासकव्यवस्थानिषेधो न तावत् इति भावः । तत एव कृतस्यमिति तद्विदित्यागत्वादिशयः । जनेदेशां मन्त्रमयप्रज्ञां पुण्यानां साधारण्ये हि ५।३. ५।१ कृतस्य, अत्र तु मातृशब्दमार्त्तं कृतं इत्येव

सर्वसाधारणमिति । एतेन कृतशब्दनिर्दिष्टमाव्यवस्थं वा राशिवरित्युक्तं वा वदन्तः प्रसिद्धार्थपरित्यागादिमिमिरस्ताः । अतः कृत इव विशले बुद्धिसंसादिरहितमित्युक्तं मन्त्रम् । नन्वेकदा सर्वसाधारणत्वमिति, कारुणेकेन सर्वत्रातीत्यतीत्यपरिग्रहेऽपि सर्वव्यपिपरिग्रहो नास्ति, अतः कथं सर्वसाधारणत्वमिष्यत आह देवादीति । नम्रसाधारणा देवत्वादय आत्मन्यव्यवधानेन सम्बध्यन्ते इति भावः ।

उत्तमत्वादिदयो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपत्तत्वाद्वाच्यमिदं विवक्षितमाह— अपरिणामित्येनेति । अनित्यत्वं हि परिणामेन व्यासम् । तत्र च व्यासकाभावाद्वाच्यमात्रो विवक्षित इत्यनुपपत्तिरित्याह—तत एव ध्रुवमिति । 'उपासते' [१४।२] इत्यनेन मनोनिषेधमन्य शिष्टत्वात्तदुपपत्त्युक्तत्वेन्द्रियव्यापारनियमनपरतया व्यान्ये सम्यङ्ग्राम्येति । 'अहिमा सत्यमरतेषु ब्रह्मचर्यप्रिय' [वि. प. १०।४।३ वृ. ना. ३।१०।६] इत्यादिशब्दभिन्नेत्येवं सर्वत्रेति । 'तुनि चेत्तथा' इति वणिग्नाः समदर्शिनः [५।१८] इत्यादिशब्दभिन्ने आत्मसु

ज्ञानेकाकारतया समग्रद्वय इत्युक्तम् । तत एव—
समग्रद्वित्वादेव । य एवमक्षरमुपासते अक्षरशब्दवाच्यं
प्रत्यगात्मानं प्रान्यतया निश्चित्य परमात्मानं तत्प्रापकमुपा-
सते । तेऽपीति मन्त्रपतिरिक्तप्राप्यान्तरनिश्चयवन्तोऽपीत्यर्थः ।
मां प्राप्नुवन्त्येव—“विष्णुशक्तिः परा श्रोक्ता” [वि. पु.
६।७६] इत्युक्तप्रकारेण “अविभागेन दृष्टत्वात्” [व. सु.
४।३३] इत्यष्टयक्षिप्तविशेषणमनं मुक्तस्त्वर्थं मत्सन्तानकारं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

प्रमेयशरीरं सारीयः यदि प्रमाणमुपलभामइत्याद्यष्टय शोप-
वृंहणमुपिमुदाहरति परमं साम्यमुपैतीति । ननु “अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” [मुं. उ. १।१।६] “अक्षरमन्वरात्त-

वृते” [व. सु. १।३।१०] इत्यादिषु परमं प्रमाणं तथा प्रयुज्य-
मानमक्षरपदं कथं जीवात्मवाचकम् उच्यते ? “अन्तर्धरं हरः”
[श्वे. उ. १।१०] “कृतस्थोऽक्षर उच्यते” [१६।१६] इत्यादिषु क-
त्वादित्याह तथाक्षरस्याऽनिर्दिष्टादित्यादिना । “पञ्चविंशक-
मन्व्यक्तं पञ्चविंशः पुरोतमः । एतन्मात्वा विमुच्यन्ते यतयः
शान्तबुद्धयः” [य. सू.] इत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तजीवा-
त्मासकचेतसं ज्ञेयस्त्वधिष्ठानं, मन्वावेतिचेतस्त्वाभावान् ।
अव्यक्तविषया मनोऽस्तिः सर्वेन्द्रियोपरतिष्ठा । ननु देहवत्त्वं
सनकादीनामपि सम्भवतीत्याद्यङ्गं देहात्माभिमानयुक्त-
रित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— भवन्तु त्वदुपासका एवोक्तमाः, इतरेषां तु किं फलं ? इत्यत आह— ये त्वि-
त्यादिना । अनिर्देश्यत्वं चोक्तं मागवते मायायाः— ‘अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केचपि निश्चयः’
[] इति । ईश्वरस्तु देवशब्देनोक्तः ‘देवमन्ये पर’ [४।२५] इत्यत्र । उक्तं च सामवेदे
कापयणश्रुती— “नासदासीनो सदासीत्तदानीम्” [ऋक्सं. ८।७।१८।१] इति । “न महाभूतं नोपभूतं
तदासीत्” इत्याधारस्य “तम आसीत्तमसा गृहमग्रे” [ऋक्सं. ८।७।१७।३] इति । “तमो ह्यव्यक्तमजरम-
निर्देश्यमेपा ह्येव प्रकृतिः” इति ।

६ ज. प्र. श्री.— एवं तर्हि ‘मन्वावेत्य’ [१२।२]
इत्येवैव मुद्रासका एवोक्तमा इति प्रप्रत्योत्तरं जातं, विमुक्त-
रेण वाक्येन ‘इत्यत आह—अवगित्यति । आशेषगर्भोऽयमन्वु-
पगमः । न युक्तं त्वदुपासकानामेवोक्तमस्तिमिति भावः । तदुपा-
सनाय वृत्तमि— इतरेषामिति । अव्यक्तोपासकानां किं फलं ?
मोक्षोऽस्ति, न वा ? मोक्षेदुदाहृतस्यान्यविशेषः । आये कथं
त्वदुपासकानामुत्तमत्वम् ? फलान्यादिति भावः । नन्वेपा
विशेषणानां भ्रमणोऽन्वयसम्भवात् कथमितरेषां किं फलं ? इत्य-
स्योत्तरत्वेन एतद्वतार इत्यतोऽक्षराव्यक्तव्योर्मायासुगुणा-
दित्वात् तद्वयमि तयोपराद्वद्वनिर्देश्यत्वं शब्दमुपास्यति—

अनिर्देश्यत्वं चेति शब्दगोचरम् ? घर्मस्य मन पादमह
इत्यन्वयः । नन्वप्रापीधरोऽस्त्यनिर्देश्य इत्यत आह— ईश्वर-
स्त्विति । देहं पादमक्षरकारमाहुः । तथा च पुनरुक्तिः
स्यादिति भावः । न च देवशब्दोऽप्युपासी । तस्य ‘अपरे
कमे’ इति पृथगुक्तत्वात् । मायाया अनिर्देश्यत्वे इष्टं च प्रमा-
णमाह— उक्तं चेति । महाभूतनाशकबाधयुक्तम् । उपभूतं तेजो-
मूलमुपभूतम् । तदा प्रत्ये । अक्षरमित्यादिर्न प्रत्येऽवस्थानस्यो-
पपादकम् । नैवेत्तं ब्रह्मेति प्रदर्शनात् ‘एपा देव प्रकृतिः’
इत्युदाहृतम् ।

५ आ. मा. भा.— सर्वगाऽचिन्त्यादिलक्षणा हि सा । तथाहि मोक्षधर्म— ‘नागयणगुणाश्र-
यादजरामरादतीन्द्रियादब्राह्मादसम्भवतः । अमत्यादहिंसाहृल्लामाद्वितीयप्रवृत्तिविशेषादपराधध्यादमरा-
दक्षरादवृत्तितः । सर्वज्ञः सर्वज्ञ सर्वकर्तुः शाश्वततमस्तः’ [म. भा. १२।३४२।६] इति ‘आसीदिदं तमो-
भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविशेषं प्रमुक्तमिव सर्वतः’ इति मानवे [१।५] । ‘कृतस्थोऽक्षर उच्यते’
[१५।१६] वदति इति । कृते आकाशे स्थिता कृतस्था । “आकाशे संस्थिता त्वेपा ततः कृतस्थिता
मता” इति ह्युपेक्षितेषु । “सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः सा चाक्षरा विश्वगा विरजस्का”
इति सामवेदे गोपवनशाखायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. श्री.— इदानीं ‘सर्वत्रगं’ इत्यादिर्न मायायामुपग-
मयितुमाह— सर्वत्रगति । भावप्रधानो निर्दिष्टः । स्वस्वभावात्
वा लक्षणशब्दः नारायणगुणस्तद्विच्छादिलक्षण आश्रयो यस्य
तपयोऽयम् । अनेन भ्रमणो व्याहृतिः । अक्षरादमरादिनि-
जस्यप्रधानादेः, तस्य तत्प्राप्त्यभावात् । अक्षरादमनोऽप्यन्तो-
पगतिरप्येनाचिन्त्यमिति सिद्धति । अन्वयमन्तोऽप्यन्तद्वारा-

दिति ध्रुवत्वमिति । अव्यति प्रत्ये भवमप्यस्यम् । लक्षणं
प्रधानम् । द्वितीया भगवदेकापीना प्रवृत्तिविशेषो यस्य
तपसा । अनृतिः प्रावृत्तेरद्विदित्वात् । धर्मस्याः सर्वत्रगता इति
छान्दस्यो निरव्यवयवः, अनाश्रयविश्रामान्तिवात् । राधन-
तपसः पुरोऽवृत्तिरव्यवयवः । इदं प्रसिद्धं तमो मायायय प्रत्ये
सर्वत्र प्रवृत्तिरिति निष्पापितमासीत् । अनुभवशब्दम् । “अन्वय”

इत्यादिना प्रत्यक्षानुमानागमवैश्वामात्र उच्यते । अवेद्यलक्षणत्वाद्प्रतर्क्यम् । अनेन सर्वप्रगमचिन्त्यं ध्रुवमिति सिध्यति । गीतावाक्येन कूटस्थत्व नित्यत्वं चेत् ध्रुवमिति पुनरुक्तिः । कृममृतं तिष्ठत्यस्मिन्नित्यसम्भवोक्त्यत् आह—कूट इति । कूटशब्दस्याकाशवाचित्वेऽभिधानं प्राक् पठितम् । तथापि

दाढर्षाय ध्रुत्युदाहरणम् । श्रुत्यनुसारेण द्धीरिहम् । सा सर्वगे-
त्युक्तार्थे स्पष्टं प्रमाणम् । निश्चला स्वपदाद्भ्रष्टा । विश्वं गतमा-
श्रितमस्यामिति विशया । एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपास-
नस्य मोक्षसाधनत्वाद्दीकारसमर्थनार्थानीति हेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वं ? इत्यत आह—क्लेश इति । अव्यक्ता गतिर्दुःखं क्षान्नाप्यते । गतिर्मार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमनाप्यत इत्यर्थः । अतिशयोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनमर्यसमनुद्दिश्वसर्वश्रुतहितैस्तत्वातिसुषुप्ताचारसम्पन्निष्पुण्यभक्त्यादिसाधन-
सन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्षम् ।

६ ज. प्र. द्वी — नन्वितरेषा किं फल ? इत्यस्य प्रश्नस्य 'तैप्रान्नुवन्ति मामेव' [१.१४] इत्युत्तरं दत्तम्, तस्मिन्सुतरेण ? इत्यत आह—कथमिति । पूर्ववाक्ये पक्षप्रदणमानं कृतम्, न तु तान्निमित्तस्य दोषस्य परिहारः । अतः पूर्वं पक्षिणाऽभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाह इति भाषः । तथैवेषा फलशब्दे । यद्यप्येषा शब्दा पूर्ववाक्ये परिहृता, पर्यादियदप्रयोगात् । तथा च वक्ष्यति । तथापि साध्यस्यानुकत्वादेतुवचनस्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः शब्दा । उत्तरार्थे पदानां व्यवहितत्वात्स्वयाप्रतीतौ समाह—अध्यक्षेति । अनेन 'तु ख' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम् । गतितत्त्वद्वाराकर्तृकारके मावे च प्रयोगादन विवक्षितमर्थमाह—गतिरिति ।

मन्यतेऽनेनेति न्युत्पादनादुपायो गतिरित्यर्थः । ननु मार्गस्याव्यक्तत्वं कथमुच्यते ? इत्यत आह—अध्यक्षेति । अव्यक्तोपासनं द्वार उपायो यस्यासौ तथोक्तः । अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद्भगवदुपासनं तथैवमुच्यते; अनेनाभ्यक्षशब्दस्तदुपासनं लक्षयति । तेन च तद्वारकत्वं लक्षयते सम्प्राप्यताया च गतिशब्दस्याव्यक्तत्वं मय्यमित्युक्तं स्यात् । न च लघुत्वम् । 'तै प्रान्नुवन्ति मामेव' इति भगवत्प्राप्तिरुक्त्यादित्युक्तं भवति । अतः पूर्वार्थेऽस्य मार्गस्याधिकतरक्लेशश्च प्रतिज्ञाय कथमित्यतस्तत्प्रसिद्धमित्युक्ता धेनोक्तम् । तं प्रसिद्धिं विप्रोक्ति—अतिशयेति ।

५ आ. मा. भा.— तद्वत् च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्ब्रह्मभगवदुपासनमृते नतं च तं मोक्षः; निनाऽव्यक्तोपासनं भगवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति; क्लेशिष्टोऽयं मार्ग इति भारः । तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुखं भगवदुपासनमित्येव प्रयोजनम् । तथापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयास-
स्वानवा प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते, ऊनेन वा, तदा भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यनभावे अत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि भक्तिमतः स्वयमेव प्रयत्नेन ददातीति सौकर्यमिति भक्तानां भगवदुपासने । इतरत्र च क्लेशोऽधिकतरः ।

६ ज. प्र. द्वी — पक्षोपचारेण सर्वसमनुद्दि, तत किं ? इत्यत आह—तद्वत् चेति । अयोगव्यवच्छेद एवायमुक्तः, न तु साधनमात्रेणेत्याह—सत्यपि । तस्मिन्ब्रह्मकापरोक्ष्य सति विष्णुप्रसाद इति वर्तते । ततोऽपि किं ? इत्यत आह—नतं चेति । तं विष्णुप्रसादम् । अस्त्वेवमव्यक्तोपासनद्वारकमगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः । तथापि कथमनाधिकतर क्लेश इत्यत आह—विनेति । अव्यक्तोपासनमार्गं अयमव्यक्तोपासनद्वारकः ।

एव तर्हि किमिति प्रश्नो येनाहुर्नेनाशङ्कितः ? इत्यत आह—तथापीति । एव तर्हि मार्गयो साम्यमेव । अनेन प्रयोपत्तेन क्लेशस्य समाधानादित्यत आह—तथापीति । अव्यक्तोपासनद्वारके मार्गेऽपि द्वितीय भगवदुपासने तु ख, पाक्षिकेतेत्, ऊनेन नेत्युक्तत्वात् इत्याव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे भगवदुपासनात्केशोऽधिकतर इत्याह—इन्द्रियेति । नातिप्रसादमेतीत्यत परमेक इति शब्दः । द्वारपि हेतोः प्रकारार्थो वा ।

५ आ. मा. भा.— तदेतत्सर्वं पुरुषासते सन्नियम्याधिकतर इति परिसन्तरप्रादः प्रतीयते । मामयेदे माधुच्छन्दसाखायां चोक्तम्— “ मक्ताश्च येऽस्तीन् निष्णास्तीन् जितेन्द्रियाः सम्पन्ना-
चारयुक्ताः । उपासते तां समनुद्दयय तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् ॥ दृष्टा च सा भक्तिमतीन् निष्णी-
दन्मोषान्ते सर्वनिष्ठाग्निहन्ति । उपास्य तं वामुदेनं विदित्वा ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति ” इति । उक्तं च सामयेदे अयाम्यशाखायाम्— “ प्रसन्नो भविता देवः सोऽज्यत्तेन सहैव तु । यायता तत्प्रसादो हि तावदेव न संशयः ॥ न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः । तस्मिन्प्रीते न सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति

ध्रुम् ॥ यद्यस्युपासनाधिक्यं तथापि गुणदो हि सः । मुक्तिर्द्वयं स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन ” इति । ‘ ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मने ’ [म. भा. १.२.२८.२०] इति मोक्षधर्मं श्रीवचनम् । ‘ धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि । प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् ’ [म. भा. १.२.२८.२६] इति च ।

६ ज. प्र. दी.—कृतोऽयं भगवतो भावः ? इत्यत्र आह— तदेतदिति । उपलक्षणमेतत् । सर्वत्र समुद्भूय इत्यादिनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तत्र परीत्यनेनोपासकस्यातिशयः । समित्यनेनेन्द्रिय- नियमस्यातिशयः । सर्वत्रेत्यादिना सर्वेत्यादिकम् । तत्प्रा- स्तुतिगुणात्वादिकम् । ‘ अव्यक्ता गतिः ’ इत्यनेन तत्रते चेत्यादि- श्यवचनम् । मासेनेत्यत्रवारणेन तथापीत्यादिकं प्राप्नुवन्तीति स्वातन्त्र्योक्त्येन्द्रियसमयादिति देवतासहायाभावात् । भगवदु- पासने स्वेतदमात्रे यथा गीतोक्तस्तत्परं प्रदक्ष्यिष्येते । आगमन्तरादिद्वयमात्रं भवति । भगवदभिप्राय इत्याह—

५ आ. मा. भा.—महत् परं तु ब्रह्मैव । तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम् । “ ईश्वरदीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ” त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रभञ्जेत्यादि । तमिति पुल्लिङ्गाच्चैतत्सिद्धिः । महत् परत्वं तु अव्य- क्तपरस्य भन्त्येव । तथा चाग्निवेश्यशाखायाम्—“ अनाद्यनन्तं महत् परं ध्रुवम् ” [कठो. ३.१५] इति । “ परो हि देवः पुरुहो महत्तः ” इति । न चाव्यक्तरूपं भगवता निषिद्धं भारतादौ साधितत्वात् । शरीररूपकविन्यस्तृहीवेरित्यादौ तु साहच्यप्रसिद्धं प्रधानं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौक्तायणश्रुतिः—“ शरीररूपिका अशरीरस्य विणोर्पतः प्रिया सा जगत्तः प्रसूतिः ” इति । सुप्रतानां भिन्नं महदैश्वर्यं ददाति देवी न देव इति विरोधः । “ सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं सर्वेश्वरीं व्यासजडां च बुद्धा । संसेति वेसुप्रतानां तु मासान्माहाविभृतिं श्रीस्तु दद्याच्च देवः ” इत्युपेदखिलेषु ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.—पूर्वं शङ्कोहेतुत्वेन “ प्रिय वक्षाना ” [कृच्छ. ५.१४.४] इत्यादीनि वाक्यान्मुदाहरामि, तेभिश्च- मेकं नाव्यक्तविरयमिति वस्तुसिद्धिमाह—महत् इति । “ अनाद्यनन्तं महत्तः परं ध्रुवं ” [कठो. ३.१५] इति वाक्यप्रति- पादमिति यावत् । अप्राप्त्युक्त्युक्तिं चाह—तमिति । कृच्छ- पणमोक्षोपपत्तेरिति पूर्वपक्षेऽपि युक्तिहेतुव्यतः साऽव्यक्त्यादिदे- त्याह—महत् इति । तथा चोक्तवचनमागवत्वात् “ अव्यक्ता- श्रुत्यः पराः ” [कठो. ३.११] इत्युक्त्याद्यं परामर्श इति भावः । श्रुत्यन्तरेणैव व्याख्यातत्वाच्च एतद्वचनं तत्परमित्याह—तथा- चेति । पुरुषिर्देवः पुरुहोत् । नन्वव्यक्तं नाम तत्रैवैव नास्तीति

सामयेद् इति । तेषामित्यादिपटौ तृतीयायै । विदित्वा साक्षात्कृत्य ततो वेदान्तप्रसन्नतातो वासुदेवात् । यावता प्रया- सेन तत्प्रसादोऽव्यक्तप्रसादः । सर्वेत्यापीति द्वितीयमुदाहरणोऽपि- दाभ्यां भाविक्यप्रसङ्गेन न्यूनत्वमप्युल्लेख्यते । न्यूनोपिद्वयो- रन्यत्र प्रत्ययामहेतुत्वात् । नाव्यक्तादिरिति शब्दे मध्ये इत्युप- स्कारः । ममोपासनेनात्मभावं कैवल्यं परमात्मनो तमुद्दिश्य- अत्य वाक्यस्य कथं प्रबोधयोग इत्यत्र उक्तम्—श्रीवचनं सिद्धिः । नित्ये नियते ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि साधौ निवसामि प्रसरा भवामीति च श्रीवचनमिति सम्बन्धः ।

सुवह्वोक्तं तत्तत्तदभिमानिन्यव्यक्त्याख्या देवताप्रिय नास्ति; तन्महत् तद्विषयतया व्याख्यानं ? इत्यत्र आह—न चेति । तर्हि कथं उत्तरं ? इत्यत्र आह—शरीरेति । साहच्यप्रसिद्धं प्रधान- मिति स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमित्यर्थः । वैदिकमिति भग- वद्भीर्न क्षममन्वयेन शब्दाव्यमित्यर्थः । अत्र धुतिं चाह— तथा चेति । शब्दं तथाऽव्यक्तोर्हीहवाव्यक्तानामित्यादिनेकं प्रयोजनमुक्तम् । अत्र च सप्रमाणमाह—सुप्रतानामिति । शुद्धेत्युक्तप्रकारोपासीना य इति शेषः । एतत्प्रयोजनं गीताया न सूचितमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ५ ॥

७ ह. प. भा.—य इति । अनिर्देश्यमीदृशं तदिति निर्देष्टुमयोग्यं, अव्यक्तं प्रत्यसादिप्रमाणै- रप्रतीयमानम् । कूटस्थं कूटः पर्यतस्तद्वत्तृतीयं कूटस्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्लेश इति । अव्यक्ता गतिरव्यक्तं ज्ञानम् ॥ ५ ॥

८ चं. प्र. गि.—प्रथमत एव निर्गुणनिष्ठास्तु नैवप्रणय विन्त्येह इत्याह त्रिभिः—ये शक्तिः । अक्षरे निर्गुणं सत्य । तत्र हेतुः—अनिर्देश्यं स्वपरंष्टुमज्ञातम् । यद्वि वल्लिखदमि- रममिति श्रवणदिशनेन तन्मन्दिशेषत्वात्तत्पुणं भवति, नैदे तथा तन्मन्निर्गुणमिति भावः । अन्तेर्देश्यत्वे हेतुः—अव्यक्त-

मिति; रूपादिहीनम् । उक्तमि हेतु—सर्वत्रयं सर्वव्यापि; अतिसूक्ष्ममिति यावत्, “ निष्पं विमुं सर्वत्रयं सुमहम् ” [छं. व. १.१.१६] इत्यादिश्रुतेः । सर्वव्यापिनोऽव्यक्ताभाव- निर्देश्यत्वं किं न स्वात् ? अत्र आह—अचिन्त्यमिति । मनसोऽप्यविषयभूतम्, “ यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य

मनसा सह " [तै उ. २।४।१२।११] इति श्रुते; अतो नाकाशमतिवन्दि । मनोऽप्यविषयत्वे हेतु — कूटस्थमिति । मिथ्यात्वे सति सत्यतया प्रतीयमानं कूटमित्युच्यते, कूटसाक्षी यादिलोकपञ्चदशत्वात् । मायामयं जगदपि तथाभूतत्वात्कूटम् । तस्मिन्कूटे जगति साक्षित्वा तिष्ठतीति कूटस्थम् । तथा च सर्वसाक्षित्वात् मनोऽतिविषयत्वम्, " न द्रष्टृर्दृष्टं पश्येः ... न मतेर्व-तारम् " [वृ उ. ३।१२] इति श्रुतेरिति भावः । सर्वसाक्षित्वे हेतु — अचलमिति । जगद्विहारे स्वयमविविधमानमित्यर्थः । तत्रापि हेतुः— ध्रुवं मित्यम् । एवमभूतमथ ये पर्युपासते । कथंभूताः ? सर्वभूतहितं रताः । तत्र हेतु — सर्वत्र समबुद्धयः प्रज्जुषयः, ' निर्दोषं हि समं मया तस्माद्भक्षणं ते रक्षितम् " [१।१९] इत्युक्तेः । अजितेन्द्रियस्य हेतोर्वापेक्षयुक्तेः कथं सर्वत्र समबुद्धिताः ? तत्राह— इन्द्रियग्रामं सन्निवस्येति । एवमभूताः सन्तो येऽहंरमुपासते श्रद्धामनननिर्दिष्ट्यासवेभिन्तयस्मिन्, ते

मामेव प्राप्नुवन्ति । यथेतादृशी निर्गुणनिष्ठा प्रथमत एव सिध्येत्, तदेवासिद्धम्; अवस्तेषां क्लेश एव फलमिषाह— क्लेश इति । तेषां सगुणभजनतयागिनां प्रथममव्यक्तसत्त्वचेतसां निर्गुणनिष्ठानामधितर क्लेश एव । एतदेवोपादयति—अव्यक्तेति । अव्यक्तविषय गतिनिष्ठा दुःखं ॥ असाधनम् । अतस्माभिर्देहवद्भिर्देहसमेवावाप्यते । हि शब्दं प्रसिद्धयर्थः । प्रसिद्धं हि सगुणैरभजनमन्तरेण ज्ञानार्थिना क्लेश एव फलमिति । यद्योक्तं भागवते [१०।१४।४]— ' श्रेय-स्यति भक्तिमुद्रस्य ते विभो ! हिंस्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेपानसौ क्लेश एव शिष्यते नान्यथा स्थूलतुपावघातिना' इति । पातञ्जलेऽपि— " समाधिसिद्धिरीश्वरमणिधानात् " [पा. यो. २।४५] इति, श्रुतावपि— " यमेवैव लुप्यते तेन लभ्य " [कठो. १।२।२।३. उ. ३।२।३] इति । अत्राप्युक्तम्— ' भक्त्या स्वतन्त्रया शक्त्य अहमेवविधोऽर्जुन ! । शान्तं प्रपु च तादेव " [१।१।५४] इति ॥ ३—५ ॥

९ व० त० दी०— यैत्रिति । तुल्यो मेदं द्योतयति । ये स्वक्षरमन्तर्यामिस्वरूपां पूर्वाकृमनामरूपत्वाद्यक्तं गणितानन्दं दृष्टस्वरूपं पर्युपासते । स्वष्ट एव मेदः । अक्षरोऽव्यक्तः, अहं तु व्यक्तः । सोऽनिर्देश्यः, अहं तु स्वेच्छायाऽद्वैतिकनिर्देशाहः । स सर्वत्रागः, अहं तु भक्तैकगम्यः । स चाचिन्त्यः, अहं तु भक्तैश्चिन्त्यः । स तु कूटस्थः सर्वसाधारणः अहमसाधारणः । स त्वचलः स्थिरात्मा, अहं चलः तत्रतत्र विहरन् चलामि । स तु ध्रुवं पदरूपमैश्वर्यमध्यात्म, अहं स्त्रीश्वरस्तन्मिलयन् इति । तदुपासका मां ब्रह्मानन्दशक्तिर्याग्नियमेव ध्रुवात्मानं वा मां प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेषां तथाऽव्यक्ततया प्राप्तिरेव मत्स्वरूपस्य, न च तदधिगमपूर्वकं सुखमपीत्याह— इह क्लेशोऽधिकतरो दुःखसम्बन्धक गतिरिति । तत्रापि सर्वभूतहितं रता एव तदा तथा मां प्राप्नुवन्ति । अनेन भागवतैकादशस्कन्धे भक्तस्वरूपनिरूपणे सर्वभूतहितं रतस्य भगवदात्माभिरुक्ता, नान्यस्य, तथेहापीत्युक्तं भवति । ततो देह इव देहवत् मद्बन्धकतदेहासक्तचेतसा न तदन्तरित्यतस्यात्मनो मम प्राप्ति साक्षाद्भसानन्दरूपा, किन्तु दुःखमव्यक्तगतिरेव स्वरूपरसहानिरिक्तं लक्षणस्य सलिल इवेति भावः । किञ्च तदुपासनकालेऽपि साधनक्लेशोऽधिकतरः, निर्विशेषे तस्मिन्प्रभेदेन भावनाया दुःखसम्भवात् । अतएवोक्तं— ' श्रेयस्यति भक्तिमुद्रस्य ते विभो ! हिंस्यन्ति ये केवलबोधलब्धये' [भाग. १०।१४।४] इति । ते पुरुषोत्तमस्य भक्तिमुद्रस्य केवलस्याक्षरात्मनो बोधलब्धये हिंस्यन्तीति क्लेशोऽधिकः 'अम एव हि केवलं' इत्याशयेन तस्य च । मज्जनमार्गेण त्वारम्भत एव परमानन्दः, अक्षरज्ञानमार्गेण तत्रत इत्यपि विशेषः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्वभावानुसृतमव्यक्तत्वा अक्षरुपासना स्वस्वमाह—ये त्वक्षरमिति द्वयेन । ये तु, तुल्येन स्वाभिमतत्वं निराकृतम् ये अनिर्देश्यं शब्दाविषेय्य, अव्यक्तमव्यक्तरूपं सर्वत्रागं ध्यानाद्विज्ञापयामपि हृदयेऽस्थिरस्यमायम् । अतएव अचिन्त्य चिन्तनायोग्यं रूपाद्यभावादस्थिरत्वाच्च, दृष्टये प्रपञ्चाधिष्ठितम्, अचलं मन्त्रणात्मकं अतएव ध्रुवं तिर्य एतारम्भं अक्षरम् ॥ ३ ॥

इन्द्रियग्रामं सन्निवस्य यशीष्टस्य सर्वत्र अपि देवादिषु लोकेषु मुग्धबुद्धेः वा समबुद्धयः सर्वभूतहितं रताः सन्तो ये पर्युपासते ध्यायन्ति ते मामेव प्राप्नुवन्ति । एकादशोऽक्षरमव्यक्तमव्यक्ताः प्राप्नुवन्तीति भावः, स्वयुक्ततत्त्वाभावात् ज्ञापिनः ॥ ४ ॥ किञ्च अद्वैतमता भावनात्माव्याप्रा

सावपि तेषां क्लेशः, अप्रकृतरूपासकचित्तानां सेवार्थप्रकृति सर्वेन्द्रियवैकल्यात् क्लेश अधिकतरो भवति, आसक्तचित्तत्वाद्दर्शनायमिलापे सति तदभावादाधिक्यं भवति साधनदशायामपि, अत एवाधिकतरत्वमुक्तम् । अलमपि ॥ सेन प्राप्यत इत्याह—अव्यक्तेति । देहवद्भिर्देहात्मरोचमानवद्भिर्अव्यक्ता गति अव्यक्तनिष्ठा गति दुःखं दुःखेन अवाप्यते प्राप्यते । इति युक्त्याय । भगवत्सेवैकयोग्यदेहस्य स्वर्गमनेन सा गतिरुदेमेव प्राप्यते । प्राप्यन्तर्नामप्यलौकिकदेहाभावाद्यव्यक्ततया प्राप्ये तदव्यक्तत्वात् पूर्वाभूतलौकिकेन्द्रियसंस्मरणेन अले निमग्नस्य जलपानवदुःखं प्राप्यत इति भावः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— एवमुपासकान् स्तुत्या अन्यक्तविदां हानिनां दौर्लभ्यं श्लोकत्रयेणाह— ये विवि । शब्दः सगुणाद्वैलक्षण्यार्थः । अश्वरं “एतद्वै तदश्वरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनष्वहस्वमदीर्घम्” [चू. व. ३।८।८] इत्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितम्, अत एवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा, अन्यक्तं च; वाचांमोचरत्वाद् द्वैरप्यविषय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः— “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै. व. २।४।१+२।१२] इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति । पशुपासते सर्वप्रकारेणोपासते । उपासनमिहानात्मनामदर्शनमेव । यथोक्तं “अनात्मादर्शनेनैव परमात्मानमुपासमहे” इति । ननु तद्वैविध्यस्य शून्यकल्पस्य सत्त्वे किं मानं ? अत आह— सर्वत्रागमिति । सत्त्वरूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्र गतम् । यत्नतया सर्वं सत्त्वावद्भवति कथं तस्यासत्त्वं वाच्यमिति भावः । नन्वेवं तार्किकमिमत्वं सत्तासामान्यमुक्तं स्यात्, तद्विषयः सन् पटः सन्निति सर्वत्रानुगतं दृश्यत इत्याशङ्क्याह— अचिन्त्यमिति । सत्तासामान्यं हि प्रत्यक्षं तदपि ब्रह्मसत्तानुबोधेनैवात्मानं लभते, न स्वतः सिद्धे; सामान्यं सन् जातिः सती घटत्वं सदिविप्रन्यायात् । सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वं तु तस्यासत्त्वापत्त्या पदार्थत्वमेव न स्यात् । तस्मात्सर्वाभिधानभूतं ब्रह्म रूपादिहीनत्वाविन्त्यितुमशक्यम् । दूरे तस्य सर्वगतत्वेन प्रत्यक्षगोचरत्वमित्यर्थः । ननु सत्सदिति प्रत्ययभ्यान्वयाधुपपत्तौ सत्तासामान्यवादिनं प्रति तेनाभिधानभूतं ब्रह्म न साधयितुं शक्यमत आह— कूटस्थमिति ॥

वस्तुतोऽसदपि सद्विभावमासमानं कूटम् । यथा कूटकार्पापणं कूटतुलेति तद्वत्कूटः बहद्धारः प्रतीक्यभेदेन भासमानत्वे सति कादाचित्कत्वाद्यो यद्भेदेन कदाचिज्जाति स तत्र मिथ्याकल्पितः, यथा रज्जुरागस्तथा चायमहद्धारो मिथ्यात्वात् कूटसंज्ञातत्र तिष्ठति तज्ज्ञासकत्वेनेति कूटस्थं चैतन्यम् । अहमनुभवे ह्यहद्धारो दृश्यतया भाति, तज्ज्ञासकं च चैतन्यं ततोऽन्यत्, यथा पटाभासकोऽर्को घटादन्यस्तद्वत् । एतेन नित्यापरोक्षत्वं ब्रह्मणः साधितम् । नन्वहमनुभव एवात्मविषयोऽतोऽहमर्थ एवात्मा, न ततोऽन्य आत्माऽस्तौत्याशङ्क्याह— अचलमिति । अहमर्थो हि सुखी दुःखी परिणाम्याविभावितरोमावशीलश्चातश्चलः, आत्मा तु न तथा । तस्य तथात्वेऽनिर्माश्लेषत्वे; बहुयोग्यबहुः स्याद्विधर्मिण आत्यन्तिकदुःखनाशस्य मोक्षस्य धर्माशागमन्तरेणासम्भवात् । घटे यावद्वपनाशादर्शनात् । आत्मनस्तिरोभावे च अगदान्धं प्रसज्येत, सुषुप्तावपि तत्रत्यसुराज्ञानसाक्षित्वेनाविर्भूतस्वरूप एवात्माऽस्ति अन्यथा सुषोत्थितस्य ‘सुरमहमस्वाध्वं’ इति परामर्शायोगात् । ननु सुषुप्तौ सन्नयात्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशकस्य मनसंसंयोगस्याभावात् । कर्त्रा व्याप्रियमाणं हि करणं क्रिया साधयति । न च सुषुप्तौ करणव्यापारोऽस्ति, तस्माच्चैतवास्तिक्षेत्रात्मा सुषुप्तौ ज्ञानादिगुणहीनोऽप्रकाशमानोऽस्तेत्येवाशङ्क्याह— भ्रुमिति । नन्वात्मा किं सत्तामात्रेणायस्कान्तवत्कारणानि प्रवर्त्तयति ? उत व्यापारादिष्टः सन् ? नाद्यः, इष्टापत्ते, त्वन्मते च आत्मनः कर्तृत्वासिद्धेः । नान्त्यः, अनित्यत्वापत्तेः; व्यापारो हि स्वन्दः । स च परिच्छिन्नस्यैव पुन्यते, न निमोः, विमुक्तवाने चाणुत्तानभ्युपगमात् ; मध्यमपरिमाणत्वे घटादिष्वनित्यतापत्तिः । तस्माद्ब्रह्मवस्तुतत्त्वमावमश्वरमित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंविधमश्वरं कथमुपासनीयं ? इत्यत आह— सन्नियम्येति । सर्वत्र काले सर्वदा । एतेन ज्ञानस्य नैरन्तर्यमुक्तम् । इन्द्रियप्राप्तं समनस्कान्तीन्द्रियाणि सन्नियम्य एकीभावेनात्मनि वसे कृत्वा स्वकारणे प्रविष्टायेत्यर्थः । सना चात्थ्यस्वीना बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयो ये भवन्ति तेषां मामेन निर्विकल्पं परं ब्रह्म परां काष्ठां प्राप्नुवन्ति । श्रुतिश्च— “यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामहः परमां गतिम्” [कठो. ६।१०] इति । ‘सर्वभूतहिते रताः’ इत्यनेन सर्वभूतमयदानेन सन्नयासोऽपि ध्यानाद्गमिति विधीयते ॥ ॥

अस्या गतेर्दुष्प्रापत्वमाह— हेरा इति । यद्यपि सगुणविदामधिकः हेतोऽस्त्येव तथापि ते सालम्बना ध्यायन्ति सोपानातोद्गमेण परां काष्ठां प्रविशन्ति; येषां तु निरालम्बं ध्यानमाकाशयुद्धसमं तेषां निर्विषये चैतस्त्वपरोक्षरूपेऽधिकतरः हेतोऽस्ति । तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धे चिन्मात्रे विश्वरूपं माययाऽध्यस्तम् । तत्र च वेवलमातिवाहिकं कृतं जडमाधिमौलिकमव्ययम्, । यथोक्तं वसिष्ठेन— ‘आतिवाहिक एवायं त्वादौश्विचदेहकः । आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरमावनात्’ [यो. वा.] इति । अतिक्रम्य पापाणादीन् वदति इष्टदेशं नयत्यभिमाननिर्भयविविधादि सर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतमृद्धं तेन निर्वृत्त आतिवाहिकोऽयं कृत्वाः

प्रपञ्चो यतश्चित्तदेहकः चित्तमेव देह' स्वरूपमस्येति स्वप्रतुल्य एव सन् चिरमावनात् वक्ष्यपञ्जरवत् काठिन्ये-
नोपेत आधिभौतिकया स्थूलभूतप्रभवया बुद्ध्या गृहीत इति श्लोकार्थः ।

एवं च यथा तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणो रज्जुरागः स्वयं श्राम्यति तदधिष्ठानभूता रज्जुश्चाविर्भवति तथा
वस्तुतश्चिद्रूपायामपि माधवादिमूर्त्ता जाड्यमध्यस्तं तामेवाभिनिवेशेन चिरकालं चर्मचक्षुषेव पश्यतस्तस्या मूर्त्ते-
र्जाड्यं तिरोधीयते, चैतन्यमाविर्भवति, अत एव बाणादयः स्वाराध्यै सार्द्धं स्वाभिभूत्यन्यायेन व्यवहरन्तीति
सर्वत्रोपाख्यायते । एवमचेतनाया मूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेवेति मूर्तिमेतात्त्यादरेण पश्यंस्वरस्यास्तत्त्वं विश्वरूप-
प्रवणञ्छति यदपश्यदर्जुनो वासुदेवदेहे । एतदेव विनैजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं भगवता योगभाष्यकारेण वादरा-
यणेन—'तत्परं प्रत्यक्षम्' तच्च श्रुतानुमानयोर्बोद्धव्यमिति स्थूलात्म्येन समाधिवितीर्णं । विश्वरूपस्याप्यस्मितामा-
त्रेऽध्यासात्, तस्याग्लोकनेऽस्मितामानमवशिष्यते, अस्मिताया अपि शुद्धाया चित्तवैवाक्यशेषस्तत्वात्तस्यामपि
समाहिते मनसि सहैव मनसाऽस्मिता तिरोधीयते, शुद्धा चित्तिरेवावशिष्यते इति । एवं व्यक्तासक्ता सोपाना-
रोहक्रमेण परा काष्ठा प्रतिपद्यन्ते, ये तु अव्यक्तासक्ताः पश्चिद्वदकस्मादूर्ध्वं पदमारुहन्ति ते लयेन विक्षेपेण च
भृशं बाध्यन्ते, लयमेव च कदाचित्समाविष्टेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभ्रसम्भावनाऽप्यस्तीत्यत उक्तं—
'हिंशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' इति । हि यस्मादव्यक्ता निरालम्बना गतिः पदप्राप्तिर्देहवद्भिर्देहाभि-
मानिर्भुङ्क्ते यथा स्वात्तथा अवाप्यते, न तु सा सुखप्राप्येति भावः ॥ ५ ॥

सगुणब्रह्मोपासकानामविलम्बेन मोक्षसिद्धिः ।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिन्तामर्थ । मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते
मत्पराः सन्तः, अनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्ता यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव ।

१ अनन्येनैव देवात्पण्डित्यमात्रेणानुभवयोगेन निगुणसक्ता उपासते, तेनैव भक्ता सगुण चतुर्भुजादिविभद्ररूप विश्वरूप च
मा ध्यायन्त उपासते विजातीयप्रत्ययतिस्कारेण तैलधारावद्विच्छिन्नसमानप्रत्ययप्रवाहरूपमिदं दिव्यात्मनेन विपरीतवर्त्तते । ध्यायन्त
इति शब्दाः सगुणध्यानसमकालमेव तत्प्रकाशक चैतन्यमभेदेन विभालयन्तीति बोध्यते । केचित्तु नान्यो देवो विपरीतं दर्शयन्ता-
दशेनेति व्याचक्षते । तदयुक्तम्, एवकारस्यैवमर्थः । अहमेव परो येषां ते मत्परा । 'ब्रह्मणोऽन्यादिकर्त्तुः' (१११७)
इत्युक्तदिशा ब्रह्मादयः सर्वेऽपि कार्यभूता, अहमेव (भरणा) भवेव तदभिरोऽपि तेषां कारणमिति हठतभावनासम्भिता इति
थावत् । इति वामनाशयः ।

ययमधिपतरमायां, किं सगुणस्य मायोपाधिघनरहितस्य भजनेनास्माकं कृत्यमस्ति ? इति ये केवलाभ्यासमते प्रवृत्ता
हेतोः नाहं समुद्धर्ता सम्यगुद्धर्ता । प्राक् भद्रापावनादात्मानात्मविवेकपर्यन्तं यज्ज्ञानं, तन्मयैव दत्तमतस्तेषामप्युद्धर्ता अहमेव ।
किन्तु न सम्यगुद्धर्ता, ज्ञानमिति स्मृतं परं भद्रापावनस्य परित्यक्तत्वात् । ये तु सर्वकर्माणि मयि कृत्वा तैरेवानन्ययोगेन मां
ध्यायन्त सन्तो मामुपासत, तेषां सम्यगुद्धर्ता—मयावनेनास्माकमुद्धर्तेति ज्ञानोत्तराद्येऽपि मद्गुणनादिति समितिपदात्तचित्तोऽर्थः ।
मय्यावेशितचेतसामिति— मयि निर्विशेष आबधित विदाकारपरिणाम नीत चेतो येषामित्यनेन विदितत्वात्मान एव ते किन्तु
सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परा देवतान्तरभजनरहिता सगुण ध्यायन्त विदिते तत्त्वे किमुपना भगवदुपासनेति ज्ञान
यानरहिता इति विशेषार्थं समुद्धर्ता भवामि योगसिद्धिं ददामीत्यर्थः । कल्पतेश्वरभावत्वात् नाव्यक्तमात्रोपासकानाम्, किन्तु
मद्गुणानामेव समुद्धर्ता भवामि, तथापि मयि न किमपि वैयर्थ्यमिति भावः । इति धुतिस्त्वत्तायां वामनः ।

॥ अवाप्यते एव उक्तं यन्निर्गुणोपासने तत् हर्त्ता प्रापयिता; उक्तं उक्तं उक्तं निर्गुणे वरुणं धर्ता धारयिता वा भवामि,
सगुण ब्रह्म-मुपासित प्रवक्तुं यन्निर्गुणोपासनयोग्यतामापाय तत्प्रापक, तस्मिन्नेवावस्थापक्य भवामीत्यर्थः । सगुणब्रह्मो-
पासनाधिक्येन ब्रह्मलोकादिषु महेर्भयश्रान्ते तु तदनुभवाशङ्कं विना यत्पुण्यदेव विना च भवणमननाद्याहृतिशेषावृणीयानिव स्वयमा-
विर्भूतेन यान्तराशयेन तत्त्वज्ञानोदयात् निर्गुणब्रह्मोपासनकर्मपरमदेवव्याप्तिः, अतोऽहं समुद्धर्ता भवामिति युक्तमिति
साम्प्रदायिकः ।

— अविगीता ।

केन ? योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥ तेषां किम् ? तेषां मनुपासनैकपराणामहमीधरः समुद्रवर्ता । कुतः ? इत्याह— मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात् ; तस्मान्मृत्युसंसारमागरादहं तेषां समुद्रवर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि ? क्षिप्रमेव । हे पार्थ ! मय्यावेशितचेतसा मयि निश्चरूपे आनेशितं श्रवेशितं समाहितं चेतो तेषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

२ आ शा ध्या — यद्यश्चरोपासका मामेवाऽऽनुबन्तौति विशयन्ते तर्हि सगुणोपासकास्त्वा माऽऽनुवन्ति ? न, तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह— ये त्विति । तुशब्द शब्दा निहृत्यर्थ ॥ ६ ॥ तेषां भगवद्व्यापिना किं फलति ? इति शङ्कामनुभाष्य फलमाह— तेषामित्यादिना । समुद्रवर्ता सन्त्यगूर्णं चेतो, ज्ञानावच्छिन्नमदमेनित्यर्थ । मृत्युराज्ञान, मरणाद्यनर्थ इत्युच्यते । तेन कार्यतया युक्त सत्त्वर ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— भगवन्तमुपासीनानां युक्ततमत्वं सुव्यक्तमाह— ये तु लौकिकानि देहयानाशेषभूतानि देहधारणार्थानि चाश्वनादीनि कर्माणि, वैदिकानि च यागदानहोमतपःप्रभृतीनि सर्वाणि सकारणानि सोद्देशान्यध्यात्मचेतसा मयि सन्न्यस्य, मत्पराः मदैकप्राप्याः अनन्येनैव योगेन अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायन्त उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिर्कीर्तनादीनि स्वयमेवात्यर्थप्रियाणि प्राप्य समानि कुर्वन्तो मामुपासत इत्यर्थः ; तेषां मत्प्राप्तिरिरोधितया मृत्युश्रुतात्संसारारूप्यात्सागरादहमचिरेण कालेन समुद्रवर्ता भवामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ वे ता च — 'ये तु सर्वाणि' इति । देहयानाशेषभूतानि ह्यादीनि सकारणानि, सन्न्यासवन्दनवहितानि सोद्देश्यानि स्वर्गाद्युद्देशेन बोधितानि । अध्यात्मचेतसा व्याप्यनि परमात्मनि यत्न, तदध्यात्मम्, तेन चेतसा । मत्परा अह पर, परमप्राप्य येषां त मत्परा इति इति निपाय मदप्राप्त्या इत्युच्यते । अनन्यप्रयोजनेनेति उपलक्षण भगवद्व्यापन 'सतत कीर्तयन्त' [११४] इत्याहुचानाम् ।

भगवन्प्राप्त्युपाये प्रयोजनवर्धोर्भवति, तदुद्देशिर्विरिति भाव । स्वयमेवेति— न तु फलापेक्षेत्यर्थ । मृत्युश्रुतात्संसारारूप्यादिति— निपादस्यपठित्यायात्समानाधिकरणममास उचित । हेत्युक्तार्थं च विषयमननाप्युक्तमिति भाव । मत्प्राप्तिविरोधितयेति मृत्युश्रुतव्यवहारनिमित्तम् । कल्या हि भगवत्प्राप्तौ असुतत्वम् । 'न' इत्यस्य व्यस्ततया क्रियान्वयप्रमव्युदासाय अचिरेणैव कालेन समुद्रवर्तन्त्यन्यत्र उच ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— मनुपासकानां भक्तानां न कश्चित्क्षेप इति दर्शयति— ये त्वित्यादिना । उक्तं च सौकराण्यश्रुतौ— "उपासते ये पुरुषं रामदेवमन्यकादेरीप्सितं किन्तु तेषाम्" इति । 'तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्' इति च मोक्षधर्म [म. भा. १२] ॥ ६ ॥ ७ ॥

६ ज श दी — नन्वन्यतोपासकानां हेत्यादिश्लो नीताया प्रतीयत, भगवदुपासकानां तु तदभावो न प्रतीयते, अतस्तदेतत्त्वैवमिति वक्ष्यते । इत्यत आह— मनुपासकानामिति । 'भक्तानां' इत्यनन्तान्यत्रात्यन्तादर इति सूचयति । अत्र 'अनन्यदेव यागन' इत्यादिना 'विनाऽन्यतोपासनम्' इत्यत्र प्रतीयत । उपासन इत्यव्ययत्वात्तयोपास-

नायभावन । 'न चिरात्' इत्यनेन तत्रापीत्यादिष्वम् । 'तेषामेव समुद्रवर्ता भवामि' [१११] इत्यनेन द्वयस्त्वित्यादिक आगमिगीतावाक्यमपदय प्राप्तुदपरोदाय तदुक्तमिति । अत्र श्रुत्यादिसम्पत्ति आह— उक्तं चेति । तद्वामतादीना मन्थयति साधनदिसम्पादक ॥ ६ ॥ ७ ॥

७ ए पै. भा.— ये त्विति । अनन्यो न श्रितोऽन्यदस्मिन्योगे सोऽन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८ च गि — संततद्विषयस्य स्मृणनिष्ठानामोपासका दादनायात्तेनैव सिद्धिरिति दर्शयति द्वाभ्याम्— ये त्विति । तुशब्द पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थ । य स्वाधि कर्माणि मयि सगुणे श्रद्धाणि सन्न्यस्य समर्थं मत्पराख्या सन्तो मां ध्यायन्त अनन्यन न चिरात्— यो भवतीत्यो यस्मिन्नेन षडन्तमन्यो

गनोपासते, मत्परावेशितचेतसा तेषां मृत्युश्रुतौ य सत्त्वार स एव दुस्तत्त्वात्सागर, तद्व्याप्यमुद्रवर्ता इव क्षिप्रमेव भवामि । यत्तत्र माहुरव्याख्यातम्— 'ये चाप्यन्यमन्यन्त तेषां के योऽतिष्ठता' [१०१] इत्यत्राहमस्मिन् तद्व्याप्यते' इति, यत्र रामागुजव्याख्यातम्— 'अमर' इति

११ नी० भा० टी०— नन्वव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिक्येऽपि क्लेशान्ते सद्यः कैवल्यसिद्धिरस्तीति किं विलम्बसाधयेन व्यक्तमात्रेणैव ? इत्याशङ्क्याह— ये त्विति द्वाभ्याम् । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकत्वाभाषिकादीनि सन्नयस्य समर्थं मत्परा अहमेव परः सर्वकर्मभिः प्राप्यो येषां ते मत्परा मद्भयानपरा वा । अनन्येन भेदशून्येन अहमेव भगवान्वासुदेव इति परमेश्वरेऽद्वैतलक्षणेन योगेन चेतस्समाधानेन मां ध्यायन्त उपासते तत्रैव ध्याने स्थैर्यं लभन्ते ॥६॥ तेषां ध्यायिनां च चिरात् शरीरमेवाहं समुद्धर्ता समुद्धरणकर्ता । यवस्ते मयि सगुणे विश्वरूपे आवेशितचेतसो भवन्ति; अतो व्यक्तासक्ता अपि शीघ्रमेव परं पदमारोढुमर्हा इति । नाव्यक्तेऽत्यन्ताभिनिवेष्टव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

सगुणनिर्गुणोपासनायाः सुकरं शीघ्रफलप्रदं चोपायचतुष्टयं भगवतो भक्तप्रेमातिरेकश्च ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— यत एवं तस्मात्— मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः सङ्कल्पविह्वलतात्मकमाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्यतीं बुद्धिं च आधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यात् ? इति शृणु । निवसिष्यसि निवस्यसि निश्चयेन मद्भात्मना मयि निवासं करिष्यस्येव, अतः शरीरपातादूर्ध्वं, न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— भगवदुपासना विशिष्टकवेष्टेभ्यः यतः प्रथमपूर्वकं फलमाह— तत इति । भगवन्निष्ठस्य तदप्राप्तौ सिद्धमती भगवन्निष्ठायां प्रयतिताभ्यस्तथाह— यत इति । प्रतिबन्धमात्रं वृथयति— संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥ अतीतिहाकारणं श्लोकपूर्णाधर्मम् । मनोमुद्रपोभगवत्पथस्थापने

३ रा. भा.— अतोऽतिशयितपुरुषार्थात्वासुलभत्वादचिरलम्पत्वाच्च मय्येव मन आधत्स्व मयि मनस्समाधानं कुरु; मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायं कुरु; अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि अहमेव परमप्राप्य इत्यध्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमेव मयि निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. च.— सामान्येनोक्तं कर्तव्यमर्थं 'मय्येव' इत्यादिना धीतर्पणं निवेद्यतीति वज्रतिप्रदर्शनायाह— अत इति । प्रागुक्तमस्य च समुचितं हेतुप्रत्यक्षम् अतिशयितपुरुषार्थत्वादित्यादिना । समाधुपक्रमपरत्वव्यक्त्यर्थं मयि मनस्समाधानं कुर्यात्पुनम् । तथायमुत्तमनस्समाधानेन पुनरपि परिहाराय बुद्धिद्वन्द्वार्थं प्राथम्यं तद्विपर्ययविशेषं चाह अहमेवेति । 'अत ऊर्ध्वम्' इत्युपदेशाद्वानन्तर्यपरत्वमुदासयाह अस्यवसायपूर्वकमनोनिवेशनानन्तरमिति । अध्यवधानविषयेन 'अत ऊर्ध्वम्' इत्यनेन अवधारणं कृतम् ।

मिति वा त्वैवकारस्यान्वयमभिप्रेत्य वा अनन्तरमेवेत्युक्तम् । मयि निवसिष्यसि निवस्यसीति यावत् । अत्राधारत्वमान सर्वदास्ति, सदुद्दिष्टं ध्वनत् एव जातेति न हतपरत्वमनोचितम्, अतो मनोनिवेशनावन्तरमेव मुक्तवद्भविष्यतीत्यर्थः । यदा दृष्टदृष्टसर्वकारारक्षकं मयि, आचार्यं शिष्यवत् पितरि पुत्रवदवस्थित इति भिन्नार्थो भवेत्यभिप्रायः । भगवदुपासनस्य स्वसाध्यानिष्पादने श्रेष्ठस्तुष्टुलोपादानत्वाच्च श्रेष्ठमुक्तम् । तस्मिन्मय्यध्यवसाये कुरुवेति चाङ्गेन प्रवृत्तिशब्दम् ॥ ८ ॥

१ मय्येवेति— मय्यात्मनि मन आधत्स्व, दीपे दृष्टिभिराधत्स्वेत्यर्थः । येन प्रकाशितं घटादिकं पश्यति, तस्मिन्मय्येव मदितरविशेषमात्रमकल्पयन् मन आधत्स्व । घटादिष्वपि दीपप्रकाशस्यैव दृश्यमानत्वात् तत्रापि दृष्टिदीप पश्यत्येव । यथा मनः सर्वत्र चैतन्यं सदैव पदाय पश्यति तथा मास्त्वित्येवकारणम् । अतु चब्रलं कथमादिते निश्चल स्यात् तत्राह— मयि बुद्धिं निवेशयेति । विपर्ययान्तमेव मनोधातव्यम् । तत्र स्वरूपं निर्विशेषं सुस्पष्टलक्षितम्, न तत्र कथन धर्म इति संस्कृता बुद्धिं मयि निवेशय— साक्षादेवमनुभवस्वेत्यर्थः । बुद्धिर्निश्चयात्मकस्वरूपत्वादिवभास्यतात्त्वं, न तत्र कथन धर्म इति निश्चयातुल्यमानमनो विपर्यायमुक्तत्वं त्यक्त्वा ततो निश्चल भविष्यति, स एव मयि प्रवेश इत्याह— निवसिष्यसीति । अत ऊर्ध्वं यदा मयि धर्म इत्यवस्थिता बुद्धिं चिदेकमात्रे मयि प्रवेशयिष्यति, तदुपरि मय्येव निवसिष्यसि— इतिशून्यं मनो भविष्यतीत्यर्थः ॥ नाम सगुणे मयि मन आधत्स्व, बुद्धिं च निवेशय; ततो निर्गुणे मयि निवसिष्यसीत्यर्थकल्पनावधारः; उत्तरश्लोके निर्गुणे मनोधारणया उक्तत्वात्— इति प्रतिबल्यलताया धामनः ॥ मनसा दृष्टीतवस्तुसामान्ये बुद्धिर्निर्विशेषे, अतस्ते प्रकृतेन निवेशय; मत्स्वरूप मनसा दृष्टीत्वा बुद्ध्या निर्णयं साधनन्ययोगेन भगवत्स्वरूपं इत्यर्थः ।

— अमिर्गता ।

६ ज प्र दी—॥ ८ ॥

८ वें ॥ गि— तदेवं शुमुक्षो प्रथम सगुणनिष्ठावस्थि
वक्षुत्तरेदानीं तद्विषये— मरयेवेति । मप्यव सगुणे ब्रह्मणि
स्थापय । तथा मयि बुद्धिं निवेशय अहमेव परमप्राप्य
प्राप्यवसाय कुर । एव कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानं सन्

अत उर्ध्वमेतदेहान्ते मरयेव निगुणे ब्रह्मणि मदा मना निव
सिष्यसि निवत्स्यसि । नात्र कश्चि सशयोऽस्ति । 'एव अत
ऊर्ध्वम्' इयत्र सध्यमात्र श्लोकपरिपुणाय ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— यस्मादेव तस्मात् मय्येवेति । असाधारणवस्तुशक्त्या श्रये येन येन च सम्बन्धेन मोनिवेशमात्रेण सतिर्गुणत्वापादकं प्रकटरूप एव पुरुषोत्तमे परमात्मश्रिये मन आदिक निवेश्य सकल्पमि-
त्पविष्यकमपि मदीयमेव कुरु । व्यवसायोऽयमेव पर प्राप्यो नान्य इति बुद्धिर्भर्मस्तद्वृत्तीश्च मय्येव
वेश्यैष । अत्रैवकारोऽन्यसर्वैर्मया दृत्त्यर्थकत्वाद्ब्रह्ममाणसर्वैर्मपरित्यागे बीजभूत इति । अत ऊर्ध्व
वर्मावानन्तर मय्येव निवसिष्यसि, न त्वक्षरादौ घात्रि, किन्तु मद्रूप इति भाव ॥ ८ ॥

१० पु अ त — यतो ध्यानादिभिः सेवतामप्युत्तमफल
सिम्बेति तत्र साक्षात्तद्भजनकर्तुणा किं वाप्य ? अतस्तत्र
त्वरो भनत्याह— मयीति । मय्येव प्रकररूप एव मन
तद्व्यवहिकरूपमकमाधरस्व आ समन्ताद् दृश्येण सर्वत

आहूय स्थापय । बुद्धि-यवसाय-मिका मध्येव निवस्य ।
अत ऊर्ध्वं बुद्धिप्रदेशानन्तरं मध्येव पुन्योत्तमे निवसित्यसि
नितरां सेवाविशेषतया निरुद्ध एव स्थास्यसि । न तथा
अत्र न सन्देहः । सशश मा ह्यस्यां इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० आ० दी०— यस्मादेव तस्मान्मय्येष विश्वरूपे ईश्वरो मन सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वीत युद्धि निवेशय । तत्फलं च— निवसिष्यसि निवर्त्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि वास करिष्यसि । अतः शरीरपातादूर्ध्वं न सशयं कर्तव्यं ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

१ शां. भा.—अथेति । अथैव यथाज्ञोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं न शक्नोमि चेत्, ततः पश्चादभ्यासयोगेन, चित्तस्यैकस्मिन्बालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनम् अभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मा निश्चरूपमिच्छा प्रार्थयत्वाऽऽप्तुं प्राप्नुहे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

२ आ शा व्या — मतप्रदर्शनपूर्वक भगवत्प्राप्त्युपायान्तरमाह— अथलादिना । एवमालम्बन इत्युक्त प्रतिमादि ।
 एवमगान ततोऽन्तर विभूत वितीकाशम् ॥ १ ॥

३ रा. भा.—अथ सहस्रं मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोमि, ततोऽय्यासयोगेन मामाप्तु-
मिच्छ—स्यामापि कान्तमपि कतिशयसौन्दर्यसौशील्यसौहार्दं रासत्यकारण्यमाधर्यगाम्भीर्यौदार्यशौर्यं

१ यदि मयि चित् स्थिरं यथा स्वात्मसाक्षात् न शक्नोति, प्रियमागमेव यदा लीनं विहितं वा भविष्यति, तदा बुद्धिर्निर्गमैरुपपन्नैस्तानि चित्ता निष्कान्तं न भविष्यति । यत् मनसं सङ्कल्पस्तत्रैव साक्षात् तत्तन्निवयत्तु परित्यागं भविष्यति, तदा मयि प्रवेष्टो मः सम्भविष्यति । तर्हि अम्याययोगोऽष्टाङ्गादिप्राप्तकृतस्तत्तदन्तरं कुरु 'अनन्यदेव-' (१२६) इत्युक्तम्— इति श्रुतिवत्परात्मसाक्षात् साधनं ।

विधाकारो निर्दिष्टा विद्वन्नुदेश्यवत्त्वं दर्शनं यत् । प्रत्यक्षतोयोजनं वास्मरूपं भूयो भूयाऽप्यमनोऽभ्यासयोगः ॥
इति कथायैरिषिदायां स एव । यन्मयति यथा राजगृहप्रवर्ते गच्छन् मित्वा यन्माह्वाननिधौ, स्यात् मनोरूपं च ।
मित्रा गणभक्त्यनमदादि मत्त — इति कथितम् । — भविष्यतीति ।

— ગાનિગીતા ।

वीर्यपराक्रमसर्वज्ञसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वेश्वरत्वसकलकारणत्वाद्यसह्येयकल्याणगुणसागरे निखिल-
ह्यप्रत्यनीके मयि निरतिशयप्रेममग्नस्मृत्यभ्यासयोगेन स्थिरं चित्तसमाधानं लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

४ वे ता. चं — अथ शब्दादिविषयवासनाकृतचेतसो-
ऽत्यन्तादृष्टपूर्वं त्वयि कथं स्थिरं चित्तसमाधानं शक्यं ? इत्यु-
नाशयमुनीय तदुपायमुपदिशति — अथ चित्तमिति । कदा-
चिदप्यशक्यत्वेऽप्यनुदेयत्वमेव, नदुपायोपदेशश्च व्यर्थ-
स्यादित्यत्र सहस्रैवेति । स्थिरमिति क्रियाविशेषणम्,
मनसश्चलनभावनान् तद्विशेषणत्वमुचितम् । अथेति प्रथमः,
यथार्थविधान्तो वा । तत इति साक्षाच्चित्तसमाधानाशक्तत्वा-
दित्यर्थः । एवमुत्तरनाप्यपतत्तदशब्दयोरर्थो प्राप्य । किंविषयो-
ऽभ्यासः ? कथं च तस्यापि शक्यत्वं ? कथं वा तेन स्वप्नसि-
द्ध्यप्राप्त्येव स्वाभाविकेति । इतरपरिहारहेतुमुक्त्युपवति तु विधे-
येण सज्जत इत्यभिप्रायेण गुणगणग्रहणम् । अन्यमेषाभिप्रायो

‘मद्गुणानुसन्धानकृत’ इत्यत्र व्यक्तो भविष्यति । तत्तद्गुणानां
श्रत्येकं चित्ताकर्षकत्वप्रकारो यथासम्भवमनुसन्धेय । सकल-
कारणत्ववचनं पितृत्वेन प्रीत्यर्थमावर्तित्वार्थं च । गुणवत्त्वपि
यत्किञ्चिदप्यदर्शनेऽपि मानया विरज्येरमिति तत्परिहाराय
निखिलह्यप्रत्यनीकलोकि । हिरण्यादिनद्विपरीताभ्यासपरि-
हाराय निरतिशयप्रेममग्नैर्भुक्तम् । आत्मने पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः ; स एव योगः । अभ्यासैव गत्याभ्यास चित्तनि-
रोधश्च योगानुष्ठानेऽस्मिन्नपि दाक्षे पूर्वमेवोक्तः । अभ्यास-
मात्रस्याभ्यवधानेन प्राप्तिहेतुत्वशुद्धासाय स्थिरं चित्तसमा-
धानं लब्ध्वैत्युक्तम् ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी. — ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा. — ॥ ९ ॥

८ वं. प्र. गि — इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तस्य बाधो
प्रतिमादौ भगवद्भयानभ्यास कार्य इत्याह — अथेति ।
अथेति पश्चात्तरे । मयि त्विदं निश्चलं यथा भवति तथा
चित्तं स्थापयितुं न शक्नोमि चेत्, तदा अभ्यासयोगेन एक-

स्मिन्प्रतिमात्मने चित्तस्य सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः
स्थापनमभ्यासः, स एव योगः स्थापयितुं निरतिशयसमाधानं
लब्ध्वा मां प्राप्नुमिच्छ, अस्तस्मात्तुं यतस्त्वेवार्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी० — अथेति पश्चात्तरे । मुख्यकल्पासम्भवेऽनुकल्पमुपदिशति । चेन्मयि चित्तं स्थिरं समा-
धातुं न शक्नोऽसि अनिपिद्धो योगो न निष्पद्यते तर्हि अभ्यासयोगेन तत्स्थिराकृत्य मामाप्नुमिच्छ ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — तत्र मनश्चञ्चलत्वात् कथं त्वयि स्थिरं
स्यात् ? अत आह — अथेति । ‘यत्प्रयत्नः’ इति सावधानार्थं
सम्बोधयन् । अथ चेत्तु मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोमि

समर्थो न भवसि, तदा अभ्यासयोगेन मच्छ्रवणानुस्मरणादि-
रूपेण मामाप्नु प्राप्नु इच्छ यतस्त्व । विचार्य प्रयत्नपरो
भवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी० — विश्वरूपधारणायामशक्तं प्रति प्राह — अथेति । मयि विश्वेश्वरे विश्वरूपे अथ यदि
चित्तं समाधातुं निवेशितुमशक्तं धारयितुं न शक्नोमि, ततस्तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नाभ्यन्तरे बाधो वा
प्रतिमादावात्मने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तद्वर्तको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां
विश्वरूपमाप्नुं प्राप्नुमिच्छ प्रार्थयस्व हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

१ शां. भा. — अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यमर्थोऽप्यशक्नोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो भव, मदर्थं
कर्म मत्कर्म तत्परमः, मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धि-
सत्तशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

२ आ. नां. व्या — हेताभिविदेशादभ्यासाधीने योगे
ऽपि सामर्थ्याभावे पुनरापात्तरमाह — अभ्यासेऽपीति ।
अभ्यासयोगेन विना ममवर्धनं कर्माणि कुर्वन्स्य सिद्धि-

स्यात् । इत्याह — अभ्यासेऽपीति । सिद्धिर्नास्तीति ।
अपि ह्यवश्यं विमुक्त्यर्थः ॥ १० ॥

३ रा. भा.— अथैवं विधस्मृत्यभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि, मत्कर्मपरमो भव मदीयानि कर्माण्यालयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्गानाम्युक्षणोपलेपनपुष्पाहरणपूजनोद्घर्तननामसङ्कीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचर; अत्यर्थप्रियत्वेन मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि अचिरादभ्यासयोगपूर्विकां मयि स्थिरां चित्तस्थितिं लब्ध्वा मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं भवाप्स्यसि ॥ १० ॥

४ वे. ता चं.— चिराद्वस्तुषु प्रत्यक्षेषु श्रीलम्बेषु भोग्येषु प्रसक्तस्य मनसो दुर्निग्रहत्वाद्गुणवति विशुद्धेऽपि त्वभ्यासो न शक्यः; कर्मस्त्वेव हि तेपुतेषु वासना; ततः कर्मस्त्वेव मनः प्रवर्ततेत्युक्तं नाभिप्रायमुदीर्य शीतितसजातीयमभ्यासोपायमुपदिशति 'अभ्यासेऽपि' इति । अयमशब्दोऽनादुषकः । एवं विधत्ते निरतिशयप्रेममगमैतम् । 'सर्वकर्म—' [१२।११+१८।२] इति परस्तात्पञ्चादिकर्मणा परान्तरत्वेन नश्यमानत्वाद्वा च 'मत्कर्म' इति विशेषणो निर्देशाच्च भागवत्साधारण अन्त्यन्तरत्वं 'सततं कीर्तयन्तो माम्' [९।१४] इत्यादिभिः प्राक्प्रपञ्चित-

विहिताद्युपरागमवच्छाद्यादिप्रसिद्धं कर्मात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेण आलयनिर्माणेत्यादिकमुक्तम् । परमशब्दाभिधेयमात्रं तान्यत्यर्थप्रियत्वेनाचरेति । 'मामिच्छाप्नुम्' [१२।११] इति पूर्वलोकोक्ता प्राप्तिरेवापि सिद्धिरुच्येत विवक्षितेति तत्स्थानप्राप्त्या प्रतीयते । तत्र पूर्वप्रक्रियया परमपर्यवसायापि कर्मणः सावकत्वमित्यपिशब्देन शोध्यत इति ज्ञापनायाह— अभ्यासयोगपूर्विकामिति । तत्कर्मणामतिपरिनिष्ठात्प्रति-कर्म तस्मिन्नाद्य तत्स्मृत्यभ्यासोऽचिरादित्यभ्यतीत्यर्थसिद्धमिति प्रायेण अचिरादित्युक्तम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज प्र दी.— ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १० ॥

८ वं. प्र. गि.— अभ्यासाशक्तौ भगवत्कृपाध्वनकीर्तनादिकं कार्यमित्याह—अभ्यास इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि चेत्, मत्कर्माणि श्रवणादीनि परमाणि प्रधानानि यत्न स त्वं

तदेकनिष्ठो भवेत्यर्थः । ततश्च अभ्यासेन विना केषलं मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि त्वं विसृज्यद्विद्वारेण सिद्धिं मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

९ व० स० दी०— यदि पुनः अभ्यासेऽप्यङ्गसाधनेऽसमर्थोऽसि तर्हि पूजायां मत्सेवापरो भव, सेवापूर्वं मदर्थं कर्माणि कुरु ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवं चित्तधारणार्थमभ्यास साधनत्वेनोत्तमस्तथाधनमप्याह—अभ्यास इति । अभ्यासे निरन्तरा-नुसरणे अपि चेत् असमर्थोऽसि तदा मत्कर्मपरमं मरपीति

हेतुपूजादिरूपाणि यानि तददृष्टानमेव परमदृष्टं परव, तादृशो भव । एवं मदर्थं मदीयार्थं, न तु फलकामनया कर्मा-न्यपि कुर्वन् सिद्धिमभ्याससिद्धिं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— अभ्यासेऽपीति । अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते । मत्कर्म 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अथैनं वन्दनं दारयं सकृदमात्मनिवेदनम्' [भाग. ७।५।२१] इति तत्रविधमज्ञातारमकं भगवदीत्यर्थं यमं मत्कर्मशक्तिदत्तं, तदेव परममावश्यकं यस्य, तादृशो भव । कर्माणि श्रवणादीनि । सिद्धिं सत्सङ्गुद्धिम् ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— अथैनदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमं तत्कर्तुमशक्तोऽसि, मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि सकृदप्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रितः सन्तर्पणं फलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसकृदासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु । यतात्मन्येतद्वचनः मन्त्रित्यर्थः ॥ ११ ॥

२ भा. दा. द्या.— भगवत्कर्मपरममप्यशक्यमिति । भगवत्प्राप्तुवावत्त्वेन संयतचित्तो भूत्वा सर्वकर्मणां दायं कर्तुं— अशक्तिः । शक्तिरप्यशक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि शक्तिरप्याह—मद्योगमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— अथ मद्योगमाश्रित्यैतदपि कर्तुं न शक्नोषि महुणानुसन्धानकृतमदेकप्रियत्वाकारं भक्तियोगमाश्रित्य भक्तियोगाङ्गरूपमेतन्मत्कर्मापि कर्तुं न शक्नोषि, ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परमभक्तिजननं पूर्वपदकोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु ।

४ वे. ता. चं.— स्वाध्यायेन कर्मसु निबद्धचित्तस्य कर्म स्वर्गेषु कर्मस्वार्थप्रियत्वेन प्रवृत्तिः सम्प्रवेक्षित्य तदुपायपरम्परानुसृतं कर्मयोगं प्रत्यभिज्ञापयति अथैतदिति । 'मद्योगमाश्रितः' इत्युपाययोगविषयेणोत्तरार्थेन अनवबुद्ध्यासाय पूर्वाधान्यमाह अथ मद्योगमिति । तस्याध्यायत्वव्यापनार्थाह— मद्भूमेति । भक्तियोगावस्थाविशेषोक्तः पूर्वानुसन्धा वास्तीति व्यङ्ग्यमाय भक्तियोगाङ्गरूपमित्युक्तम् । 'मद्योगम्' इत्यनेन जीवात्मयोगव्यवच्छेदः । ततश्च मद्योगमाश्रित्य तदङ्गरे

कर्मण्युपसर्गधैर्यजीवात्मयोगमाश्रित्य तदङ्गरे कर्मयोगे प्रवर्तस्वेति वाक्यार्थः । तदेतदभिप्रेत्याह ततोऽक्षरेति । अक्षरयोगस्यात्यव्यवधानेन मोक्षोपायत्वव्युदासाय परमभक्तिजननमित्युक्तम् । सप्रकाराक्षरयोगप्रत्यभिज्ञापनार्थं, मध्यमपदकोदितोपाययोगव्यवच्छेदार्थं च पूर्वपदकोदितमित्युक्तम् । सर्वकर्मफलत्यागस्याव्यवधानेन भक्तियोगजननकारव्युदासाय तदुपायतयेत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— मत्प्रियत्वेन मदेकप्राप्यवातुद्धिर्हि प्रक्षीणशेषपापस्यैव जायते; यतात्मवान् यतमनस्कः ; ततोऽनभिसंहितफलेन मदाराधनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा सिद्धेनात्मज्ञानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यते ।

४ वे. ता. चं.— कर्मयोगपूर्वध्यातृसाक्षात्कारस्य भक्त्युत्पत्त्युपयोगित्वप्रकारं प्रकरणात्तत्तत्कं दृश्यति— मत्प्रियत्वेनेति । 'मय्येव मन आधत्स्व' [१४८] इति पूर्वं परमात्मनि मनस्तमाधानं विहितम्; तदङ्गत्वं त्र्युपदिश्यमानाक्षरयोगाक्षररूपे कर्मणि प्रवृत्तस्य तु पूर्वपदप्रपञ्चिद्वैतमुनिः मनोनियमनशक्तत्वं 'यतात्मवान्' इत्युक्तमित्यभिप्रायेण यतमनस्क इत्युक्तम् । कर्मयोगस्यानन्तरकोटिमिहात्म्यमानकमेव परम्परया भक्तियोगजननप्रकारमाह ततोऽनभिसंहितेति । 'फलत्यागं कुरु' इति साम्याध्यायवचनेन तत्पूर्वकथाधनानुष्ठानं विवक्षितमिति ज्ञापनाय अनभिसंहितफलतेनेत्यादिशुक्तम् । अनन्तरामिहात्म्यमानमवरातिद्वारात्मन्यानिविदि । अविद्या संसारकारणं कर्म, 'अविद्या कर्मसंज्ञा' इत्युक्तम्य 'यथा वेतनं यथाः सा वेष्टिता' [वि. पु. ६।७।६१] इति वचनात् । आदिसन्धेन 'मनात्मन्यात्मजुद्धिर्वा त्वत्त्वे स्वमिति या मतिः । अविद्यातत्सम्भूतिबीजमे-

तद्विद्या स्थितम्' [वि. पु. १।७।११] इत्याद्युक्तञ्चहः । यदाऽत्र अविद्या देहात्मप्रभादिः; आदिसन्धेन कर्मासनादिसङ्ग्रहः । परमभक्तिजननसिद्धिपर्यन्तं मच्छेषतैकस्वरूप इति । यथा बाल्ये बालक्रीडाप्रसङ्गेन नरेन्द्रमवनादिष्कान्तस्य मार्गाङ्गुलस्य व्यापङ्गुलीतस्य वक्त्रे वर्तमानस्य राजजुमारस्याश्लेषदेहात्स्वात्मनस्तथात्वं मत्वा विमुक्तः स्वात्मानं राजसाम्यमज्ञप्रत्यक्षादिषु परवत्तस्मिन् यथा पितृत्वप्रीतिनिरतिशया जायते; एवमस्मादि यथोपदेशं मय्यच्छेद्यमुक्ते स्थावरेति तत्त्वाम्याकारेण साक्षात्कृते भक्तिसिद्धये न किञ्चित्शतंभ्यम् स्तीत्यभिप्रायेण— मयि परा भक्तिः स्वयमेवोत्पद्यत इत्युक्तम् । एतेनाध्यायारम्भे 'ये बान्यक्षरमन्यस्तम्' [१४१] इत्युक्ताक्षरयोगोऽन्यक्षरसाक्षात्काराद्वारा परमभक्तिमुपाय परमात्मप्राप्ते विभाव्यतीति सिद्धम् । स एव कृतापि प्रथमपट्टोक्तोऽक्षरयोगः प्रवृत्तमुच्यते ।

३ रा. भा.— तथाच वक्ष्यते— 'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्याख्य 'विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मययाय कल्पते । ब्रह्मभूतः प्रसचात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' [१४।२६] इति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु यदशक्तं प्रति यदुपदिश्यते, तत्तुल्यफलमसाक्षिणं साधनान्तरं दृश्यं; यथावत्साक्षात्कारस्य ज्ञानान्तराणि । उच्यते चान्यत्र क्रियायोगस्य साक्षात्कारोत्पत्त्यर्थं 'मोक्षकारणमन्यक्तमचिन्तनमपरिग्रहम्; तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते' इति । तथापि किं न स्यादिति शङ्कायां कर्मयोगस्य भक्तियोगसाधनत्वं अष्टादशाध्याये बक्ष्यमाणं दृश्येति तस्याचेति । अन्यत्र चाप्येवमः स्फुटः— 'तत्र चित्तं समवेष्टुं न शक्नोति भवान्यदि । तदस्यापरस्तस्मिन् कुरु योगं दिवानिशम् । तत्रायसाधयन्-
गी. द्वि. ४०

वतः क्रियायोगो महात्मनः । मद्भाषा यः समालयावस्तत्परः शतं भव । करोषि यानि कर्माणि देवदेवे जगत्पते । समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रदास्यसि । प्रधानं कारणं योगो विमुक्तैरिति चेष्ट । क्रियायोगस्य योगस्य परमं तस्य साधनम्' इति । 'मद्भक्तिं लभते पराम्' [१८।१४] इति बक्ष्यमाणकल्पस्य कर्मयोगेनोक्तत्वं प्रकरणसिद्धिमिति ज्ञापनाय 'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इत्याख्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ११ ॥

८ घें. प्र. गि.— भगवदर्थकर्मोत्थानाशक्तौ स्वतः प्रिय-
माणकर्मफलत्यागः कार्य इति पक्षान्तरमाह— अर्थेति ।
अथ एतत्कर्मसि कर्तुं न शक्नोषि । कर्माणीति बहुवचनेनो-
क्तानामेतदित्येकवचनं भगवत्कीर्तनश्रवणस्तुतिनमस्कारादि-

धेकमपि कर्मांलमिति सूचयति । ततो मद्योगं मदेवशरण-
त्वमाश्रितः, यतात्मवान् यतः संपतेन्द्रियः स चात्मावा-
त्मवान्विवेकी च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु, फलाभिसन्धि-
त्वन ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०— अथैतदपि न कर्तुं त्वं शक्तोसि चेच्छर्दि मद्योगं मत्सम्बन्धसेव्यसेवकत्वरूपमाश्रितः
सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु । एतदुक्तं भवति— ईश्वराज्ञया परमाचार्योपदिष्टशरणमार्गतः यथाशक्ति स्वधर्मा-
शरण फलादित्यागपूर्वकं सुखावहमिति मयि मारमारोप्य अन्यज्ञानयोगधर्मपरित्यागेन मदाश्रये कृतार्थतेति ।
विशेषरूपमे स्पष्टीकरिष्यते ॥ ११ ॥

१० पु. अ. स.— एतत्माप्यर्थमसि सुगमोपायमाह—
अथैतदिति । अथ चेत् एतदपि मदर्धकं कर्तुमशक्तोऽसि न
समर्थाऽसि, स्वक्याज्ञानात्, तदा मद्योगे यत्र योगः संयोगो
यस्मिन् यस्य वा तादृशं भक्तमाश्रितः सन् यतात्मवान्
तदेकरचित्तो भूत्वा सर्वकर्मफलत्यागं सन्त्याग्यन्नाप्रियोना-

दीनां स्वार्थिरूपफलानां त्यागं कुरु, चिन्तनं त्यजेत्पर्यं ।
तत्फलानभिलाषे मदान्नाया करणान् कर्मभिश्चित्तवृद्ध्या मग्न-
त्वेपदिष्टं ज्ञानं स्थिराभिव्यक्ति, तेन मत्कर्मसिद्धिर्भविष्य-
तीति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— मद्योगं श्रवणादौ निष्ठाम् । तर्हि पूर्वोक्तं त्रौतस्मात्सर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः ।
यतात्मवान् यतश्च निपमादिर्मात्रं आत्मवान् मितचित्तश्चेति यतात्मवान् ॥ ११ ॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्तथागच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

१ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्मकमभ्यासात्, अभ्यासस्य तत्फलत्वात् । तस्मादेवावेसाद्ध्यानं भगवन्मयत्वं विशिष्यते विशेषत्वे
याति । अभिमताभ्यासासिध्यानेन भगवन्मयत्वे कर्मफलानि सम्पत्तिर्युज्यन्ते । अन्यथा अज्ञातरूपत्वे कः संप्राप्तः । कर्मफलत्यागे
चात्यन्तिकी शान्तिः । अतः सर्वमूलत्वादेवावेसात्कर्म ज्ञानमेव प्रधानम्— इत्यभिनवगुप्तपादाः ॥ अत्र कर्मफलत्यागः स्तुयते ।
स्तुतिश्च पूर्वपूर्वसाधनेष्वसमर्थस्य तत्र नियतप्रवृत्त्यर्थः, न तु वस्तुपरा । वस्तुतो ध्यानाद्विधिपूर्वकश्रवणमननादिजन्मनस्तत्तत्साक्षा-
त्कारदेवोत्पन्नाः सहायभूताविवेकजैरेकाद्वैतज्ञानेन इतस्य कर्मफलत्यागमात्रस्य चेतोविशुद्धिद्वारा तत्सारनिर्गतिरतिव्यग्रहितहेतो-
रुद्भूतत्वस्याप्राप्तम्— इति युद्धार्थतत्त्वालोको ॥ एतेन 'नवमादिषु श्लोकेषु भक्तिवृत्तकर्मयोगसिद्धयर्थमभ्यासात्मनमननादिकर्म-
प्रवृत्तीनि साधनान्यभिधाय तेषामन्येषां च साधनानां तत्प्रसंगमात्रं विचार्यते ह्येतादृशश्लोके कर्मफलत्यागाख्यनिष्कामकर्मयोगस्य
प्रेक्षणमुपनिर्दिष्टम्' इत्यादिनव्यज्जल्पितमाश्रयम् । किञ्च नात्र कर्मयोगसिद्धिं प्रकृत्वा, न च कर्मफलत्यागस्यैव सर्वतः श्रेष्ठत्वे 'युत-
दशश्लोकोऽसि' इति तस्यैवधर्मे कर्मानुष्ठानादपि निकृष्टत्वं स्पष्टमुक्तमुपपद्यत इत्यपि ध्येयम् ॥

यत्तु— निष्कामकर्मयोगसिद्धयेऽप्येवं ॥ केवलमनसैव कीर्तितम्, किन्तु प्रापि 'कर्म कयारो लक्ष्मणः' (३८) 'कर्मसम्प्रासात्
कर्मयोगो विशिष्यते' (५१२) 'कर्मिभ्यः प्राधिको योगो' (६१४६) इत्यभ्यास्यमेवावर्षः स्पष्टतयोपनिर्दिष्ट इति, तत्र तत्रात्मकत्वं
विचारेणैव दत्तोत्तरम् ॥ यच्च— ज्ञानमार्गिभ्यो न्यः कृतानुभूयो ज्ञानात्कर्मफलत्यागस्य प्रैष्टयस्यापनं न रोचते; अतस्ते ज्ञानं चात्र
ज्ञानमिति, कर्मफलत्यागस्य प्रत्येयेमर्थव्याख्यातिका अर्थादसारेति वा ज्ञेयत्वाद्गुरिति, तत्र ज्ञानात्साध्यात्मककर्मफलत्यागस्य तत्साधनस्य
प्रेष्टयं सफलशास्त्रतिलान्तविहर्दं न्यायविरुद्धं च शास्त्रविद्वदो न रोचत इति युक्तमेव । तथा यस्मादपरोक्षानुभवसाधनं ध्यानं
विशिष्यते, स्य ज्ञानस्य परोक्षानुभवचनविहर्देति न किञ्चिद्लाहितम् । ज्ञानस्य शाब्दगायाः कर्मफलत्यागस्तुतेरर्थसादानायाव
विकल्पानुपगमानुवादत्त्वमुपलब्धत्वं एव, केनापि न्याययात्रा तथानुक्तत्वात् ॥

'एवं निष्कामकर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वे सिद्धे तत्रावदिदं किं यच्चि पुनः साम्यबुद्धिः सम्पादयितुमुपायान्वेषणमेवावशिष्यते । उपायधेमे
अभ्यासो ज्ञानं ध्यानं चेति त्रयः । तत्राभ्यासमन्येन ज्ञानध्यानयोरन्यतर उपाय आत्मज्नीयः' इत्यप्यत्रतम् ; न हि ते उपायाः—

१ शां. भा.—इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति—श्रेयो हीति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं, कस्मात् ? (अ) निवेकपूर्वकादभ्यासात्, तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं निशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागः ' निशिष्यते ' इत्यनुपपद्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणतः (श्लो. ११) शान्तिरूपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ॥

२ आ. शां. व्या — उत्तरश्लोकात्तात्पर्यमाह— इदानीं मिति । ज्ञान शब्दयुक्तम्यामात्मनिष्ठं, अभ्यासो ज्ञानार्थ-ध्वगाम्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा, तस्य विविध-साधनत्वे साधनात्कारहेतुत्वे हेतुः । त्यागस्य निश्चितत्वे हेतुः ।

माह— एवमिति । ' प्रीणातु भगवन् ' इति तस्मिन्कर्म-संन्यासपूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुत्रो ययोकत्यागादित्यर्थः । अनन्तरमेवत्युक्तं व्यनक्ति—न त्विति ।

१ शां. भा.—अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणः फलत्यागः श्रेय-स्ताधनमुपदिष्टं, न प्रथममेव । अतश्च ' श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ' इत्युत्तरोत्तरनिशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफल-त्यागः स्तुयते, सम्पन्नमाधनानुष्ठानाशक्तानुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतिर्व ? " यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते " [कठो. ६ । १४ वृ. उ. ४ । ४ । ७] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि । तत्राग्रे च निदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरं शान्तिरिति सर्व-कामत्यागमामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्प्रामाण्यात्पूर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था । यथाज्ञस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वमामान्यास्तूपन्ते । एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयस्ताधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु कर्मफलत्यागस्य सद्यश्चान्ति-कारत्वं सन्नाशरीरं तथेति धुत्तिमृत्पिसिद्धिर्विशिष्यत तत्र ऽऽह— अज्ञस्येति । दीर्घं कारणाऽऽह (नेत्रन्यानुष्ठितादया नाद्वैतुनाशाकाराद्वा ससारल्लोपसत्त्वोत्तवाविद्यादपानाराया गम्य विशिष्टत्वाकेतरीयन्तुरिरेष्टेत्याह— अतश्चेति । तत्र हेतुमाह— सम्पन्नेति । सम्पन्नानि प्रामाणि साधनान्यधरा पासनादानि तथा मध्य पूर्वपूर्वत्वाद्युत्तमसाधनसरोत्तरस्या नुष्टेयदेव-नोपेक्षारत्यागं साधनस्यैवसाधनानादित्यर्थः । त्यागं विशिष्टत्वचनस्य केन साधर्म्येण त प्रति स्तुतिर्व ? इति पूच्छति— केनेति । उत्तरमाह— यदेति । अद्वैतत्वमुक्तं " अथ मत्स्योऽमृतो भवति " [वृ. उ. ४ । ४ । ७ कठो. ६ । १४ । १-२] इति चापदिष्टि शेषः । कामप्रहाणस्यामृतकार्यत्वं " अथाका मयमान " [वृ. उ. ४ । ४ । ६] इत्यादावपि सिद्धमित्याह—

तदिति । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वमपि कथं कर्मफलत्यागस्य तदेत्यह— इत्याद्युक्ताऽऽह— कामाश्चेति । कर्मफलत्यागा-दथ शान्तिवेष्टाननिशापसितत्वाद्युक्ताऽऽह— तत्प्रामे-चेति । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिः ? इत्या-द्यहंवाऽऽह— इति सर्वेति । विद्यावत्समागमविद्वत्याग-स्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वाकियुक्तिः स्तुतिमुपमद्वहति— इति तत्सामान्यादिति । किमर्थं स्तुतिः ? इत्याद्यहं-त्यागं हविमुत्पाद्य प्रवर्तयिष्येति— प्ररोचनार्थेति । त्यागस्तुतिः दृष्टान्तं स्पष्टयति— यथेति । फलत्यागं प्रेषा हव्येकर्मयागादपि फलत्यागविदेत कर्मानुष्ठानं यागादपि ऽऽह— एतं कर्मेति । फलमिहापि त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं ह्यपि तत्त्वेश्वर प्रेषाहेतुन्या विवक्षितत्वाभावात्प्रामाण्यं कथमित्यर्थः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—अत्यर्थप्रीतिरिहातात्कर्तृशरूपात् स्मृत्यभ्यासादक्षयायात्स्यानुसन्धानपूर्वकं तदप-गेक्ष्यज्ञानमेवात्महितत्वे निशिष्यते; आत्मापरोक्षज्ञानादप्यनिष्पन्नस्यात्तदुपायभूतात्मध्यानमेवात्महितत्वे

—मिया नैरपत्येन वैकल्पिका इहोपदिश्यन्ते, न चैषामुपेय कर्मयोग इति वाप्युच्यत इति । भगवति चित्तस्य समाधानं द्वय-प्रकृतम्, त्वयमेव चैत उपाया स्यात्तत्र मुक्ता पूर्वपूर्वोपकारकाद्योपवर्ण्यं त इति मूल एव न्यक्तम् ॥

यदप्यथवादस्य व्ययनोद्घोषणम्, त प्रमाणसाक्षररिखोदनाभावमूलकम् । तत्र विधिमप्रेषाप्रवर्तमानानां पुषामात्स्वादि-नाशपुदपन्त, तावम प्रवर्तन्ते । तत्र विधिशक्तिरवशोदति, तां प्रादुर्भूतज्ञानमुत्तमाति " (तत्रा ११ । १०) इति । प्रकृतेऽपि कर्मफलत्यागस्य सत्त्वसाधनान्तरावतरणसमर्थं प्रति चरममुपगोपायतनोक्तत्वात्तत्र तुल्यवदुपाय पुषामप्रतिपत्त्यनन्तरं तदारण्या समुचितैव तत्रामति सन्दर्भानुपारिणो प्रादुर्भूता च सर्वत्र प्राचा व्याख्यानसरणिस्तद्वत्प्रसारणोविमर्कित्येन

मिश्रिष्यते ; तद्व्यानादप्यनिष्पन्नरूपात्तदुपायभूतं फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव मिश्रिष्यते ; अनभिसंहित फलादनुष्ठितात् कर्मणोऽनन्तरमेव निरस्तपापतया मनसः शान्तिर्भविष्यति ; शान्ते मनसि आत्मध्यानं सम्पत्स्यते ; ध्यानाज्ज्ञानं ज्ञानाच्च तदापरोक्षम् ; तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-स्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे ता. च — अथान्यवहितोपायानधिकारनिमित्त-
खेदनिवृत्त्यर्थं रजनीकारिभ्यस्त्वित्पादस्तस्तन्मध्यवदशक्ये
प्रतिपत्तिराहण्यं च व्यवहितानेवोपायान्यथाधिकारं सौकर्या-
तिप्रायेण प्रशस्तमुक्तमुपादयति—‘धियो हि’ इति । यथाव-
हितवैधेयाभ्यासात्तदुपायस्य श्रेयस्स वक्तुमशुक्लं नैपरीत्यात्,
अतोऽनधिकारिणा क्रियमाणो भगवदभ्यासः परिपक्वफलस-
त्त्वैवबुद्धकर्मदित्ततादुबद्धिरस एव स्वादिति तदपेक्षया
यथावहितसत्त्वसाध्यामहेतोः श्रेयस्त्वमुचितमेव भवेदित्यभिप्रा-
येण अत्ययप्रतिरहितादित्युक्तम् । त एव च पितोपहत-
पय पानवक्षीणपापस्य दुष्करतामाह कर्कशरूपादिति ।
अत्र परमात्मन्यासोपायत्वेन विहितं ज्ञान जीवारमविषयमेव
मुक्तम् तच्च ध्यानसाध्यात्वेन विवक्षितत्वादपरोक्षकारमित्य-
भिप्रायेण अक्षरयाध्यानानुसन्धानपूर्वकं तदापरोक्ष्य
ज्ञानमित्युक्तम् । ‘अथ’ इत्यस्य ‘विशिष्यते’ इत्यस्य च
समानार्थवत्प्रापनाय हितत्वे विशिष्यत इत्युक्तम् । ‘अथ
हितोपायस्यापि सौकर्यातिशयलक्षणमत्र हितत्वम्, न तु मुख्य-
त्वादित्युक्तम् । अनिष्पन्नरूपादित्यस्यापि पूर्ववदभिप्रायः ।
कर्मणो रत्नतमो मूलरागद्वेषादिनिवृत्तिरुपशान्तिर्जनकत्वेऽनन्त-
व्यापारमाह निरस्तपापतयेति । ननु ‘व्यापान्-अन्ति’
इत्यनापि पूर्ववच्छेदस्त्वधिपानमेवोचितम्, अन्यथा रीतिमत्र

प्रसङ्गात्, ध्यानस्य कर्मसाध्यतया विवक्षितत्वेन ततोऽन्यस्य
कर्मसाध्यत्वनिर्देशयोगात् शान्तिरन्यवहितस्य च कथं वैशिष्ट्य-
मित्यसाह— शान्ते मनसीति । अयमभिप्रायः — ‘मन-
न्तरम्’ इति निर्देशेनैव रीतित्यस्येति प्रतीयते, यतश्च यदन-
न्तरं यदुच्यते तस्य तत्कार्यत्वमेव व्यक्तम्, ध्यानं प्रति
शान्तेर्हेतुत्वा ध्यानस्य कर्मसाध्यत्वात्तद्वैशिष्ट्याभिप्रायात्तद्व्यपे-
क्षेदम्’ इति । अत्र ‘त्यागच्छान्तिर्नन्तरम्’ इति हेतुकार्यभावि-
त्वेन उपलक्षणतया ध्यानादिव्यव्यभिमत इति ज्ञापनाय ध्याना-
खेरादिशुक्लम् । ननु ‘धियो हि ज्ञानमभ्यासात्’ इत्यत-
स्त्वारस्येन अभ्यासप्रवृत्त्युत्पत्तौ तन्मन्तरत्वात्कारणे प्रकृतं ज्ञाना-
दिहमिति किं नाज्ञीक्रियते ? इत्यत्र विविधतां बद्धं व्यवहित
निष्ठाप्रैष्ठ्यं निगमयति इति भक्तियोगाभ्यासाशक्त-
स्येति । अयमभिप्रायः — ‘अथ चित्त समाधातु न शक्नोषि’
[१२।९] इति लुपकान्तम् ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि [१२।११]
इत्यनेन च भक्तियोगाङ्कुरोऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागो विहितः,
त चात्र ध्यानादकर्मफलत्यागः’ इति प्रत्यभिप्रायते तत्तत्तन्म-
सापेक्षया तस्याशक्तविषयत्वे सिद्धे तदुभयमभ्यगतयोरपि
ज्ञानध्यानयोरभ्यासात्पूर्वमावित्वेन कर्मणः परत्वेन च प्रतीयमा-
नयोस्तत्तदशक्त्याधिकारिविशेषविषयत्वे सिद्धम्— इति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञानमेव मिश्रिष्यते । ज्ञानमात्रात्सज्ञानं ध्यानम् । तथा
च सामनेदे अनभिज्ञानशरायायाम्—“अधिकं केनलाभ्यामाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः । ध्यानं तत्तदापरोक्षं
ततः शान्तिर्भविष्यति ” इति । ‘ध्यानात्कर्मफलत्यागः’ इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽपी-
त्युच्यते ? ‘तयोस्तु कर्ममभ्यासात्कर्मयोगो मिश्रिष्यते’ [५।२] इति चोक्तम् । “सर्वाधिकं ध्यान-
मुदाहरन्ति ध्यानाधिके ज्ञानमक्ती परात्मन् । कर्माफलाकाङ्क्षमयो विरागस्त्यागश्च न ज्ञानकला-
फलार्हाश्च ” इति च कापायणशरायायाम् ।

६ ज. प्र. दी — ननु ज्ञानमभ्यासस्य साधनं, तत्कथं
ततः श्रेयः ? इत्यत आह— अज्ञानेति । एतेति केवलम् ।
मानादज्ञानं विशिष्यते’ इत्यतः, सध्यानमभ्यासं ज्ञानस्य
सम्भवात् । अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सप्रज्ञात्तस्य आह—
ज्ञानमात्रादिति । उपरितलभ्यमर्थं ध्यानादि इदमिति—
तथा चेति । तत्तद्विदं ज्ञानसहितं ध्यानम् । ततो ज्ञानमा-
त्रादिधम् । ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्येतदभ्यासा-
प्रतीतिरिति गाय ध्यानादिति— ध्यानादिति । त्यागस्य

प्रसङ्गतत्वेनानेन लक्ष्यते, न प्रतीत्यर्थं तात्पर्यमित्यर्थः ।
तुतः ? इत्यत आह— अन्यथेति । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि कुरु’
[१२।११] इति । ध्यानात्प्रत्यक्षे कर्मयोगस्यशक्तस्य
कर्मफलत्यागः कथमभ्यासाध्यानादधिक्ये तत्तुपदिश्यते ?
इत्यर्थः । कर्मसाध्यात्कर्मफलत्यागस्यत्यागान् कर्मयोगोऽपि
विशिष्यते किमु ध्यानयोगः ? बह्व्यमाणकर्मादित्वाधिक्यम् ।
परात्मन् परमात्मविषये । विरागः शोभनाभ्यागमानः ।

५ आ. मा. भा.— वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभावा इतरत्र प्रतीयते । ध्यानादि-
प्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता । केवलध्यानात्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम् । ध्यानयुक्तत्याग एव चा-
त्रोक्तः । अन्यथा कथं 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरं' इत्युच्यते ? कथं च ध्यानादाधिक्यम् ? तथा च गौप-
यनशास्त्रायाम्— "ध्यानाच्च केवलात्यागयुक्तं तदधिकं भवेत्" इति । न हि त्यागमावानन्तरमेव
मुक्तिर्भवति; भवति च ध्यानयुक्तात् । केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति । यथाश्वेन युक्तो जेता,
नान्यथेत्युक्तेः ॥ १२ ॥

६ ज. प्र. दी — ननु तयोस्त्विति सर्वाधिकमिति चेत्-
योरपि वाक्यत्वात्कथं तद्विरोधेन ध्यानादिति वाक्यस्य
स्वार्थं स्तारयामावे व्याख्यातः । इत्यत आह— चाश्वयेति ।
वाक्यत्वेन साम्येऽप्युपपत्तिरहित्येन प्राक्ख्यादित्यर्थः ।
इतरत्र ध्यानादिति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थं युक्त्यन्तरं चाह—
ध्यानाद्दीति । त्यागो हि ध्यानज्ञाननिष्ठकर्मोऽनुज्ञानप्राप्तौ
कारणत्वेन 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादौ उच्यते । न च
फलत्वापत्तिं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेवेत्यर्थः । अनेन
रक्षयापौष्टिं निवृत्त्युक्तो भवति । प्रकृष्टान्तरेण व्याख्याति—
केवललेटि । त्यागरहितत्वात् ध्यानात् । ननु कुतो ध्यानादिति
केवलस्य निराकरणं ? कुतश्च कर्मफलत्यागः ? इति उत्सहित-
ध्यानलक्षणात्यागस्य वा ध्यानसादिरयेनोपकार इत्यतः प्रति-
ज्ञापूर्वकमाह— ध्यानेति । त्यागयुक्तं ध्यानं, ध्यानयुक्तस्यापि
इति द्विविधोक्तयोर्लक्षणं प्रकाशय सूचयति । अन्यथा केवलत्या-
गाहोकारं कथं चेन्मनाप्यन्येति कर्तते । न केवलमन्यथापु-
प-

पत्याऽयमर्थः सिद्धः, किं तर्हि ? धृत्वाऽपीत्याह— तथा चेति ।
आद्यामन्यथापुपत्तिमुपपादयति— न हीति । तत्रात्रोक्तस्य-
मिथुकुपुतिविरोधादिति भावः । तथात्रोक्तो कथमेतत् ?
अनुपपत्त्यभावा इत्यत आह— भवति चेति । त्यागादिति
सम्बन्धः । ज्ञानमात्रव्यवधानेनेति भावः । द्वितीयाद्वयपत्तिस्तु
'स्योस्तु' [१५१२] इत्युपपादितैव । ननु 'अथैतदप्यश-
चोऽस्ति' [११११] इत्यनेन केवलत्यागो विहितः, तत्र-
रोचनाय श्रेयो हि' [१३११२] इति तस्य स्तुतिरप्यनन्ता ।
नच केवलन्यानात् तत्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकमिति व्याख्याने
केवलत्यागस्तुतिर्लभ्यते, किन्तु तद्युक्तस्य ध्यानस्यैव । अतः
पूर्वसमस्तत्वात्पूर्वमेव व्याख्यातं युक्तम्, न तु द्वितीयं; अमत्रते-
रित्यत आह— केवलेति । यथाश्वेन श्वयेन युक्तो राजा
रिपुणां जेता, नाऽन्येत्युक्ते मूलस्य स्तुतिर्लभ्यते; तथैवमप्य-
स्मिन्नापि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्याना-
न्तराधिक्ये तस्याद्वयस्य हेतुत्वेनोपपादित्यर्थः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १२ ॥

८ पै. प्र. मि — भगवद्वचनं श्रुत्वापहः, तद्वचका-
वशासः तद्वचनौ भगवदर्थकमावृष्टान्, तद्वचनौ सर्वकर्म-
फलप्राप्तः; तत्र सर्वकर्मण्योऽपि पक्ष इति बुद्धिं वारयितुं कर्म-
फलप्राप्तपक्षं प्रशंसति— श्रेय इति । अन्धानामात्मनार्ष
श्रवणाव्याप्त्या ज्ञानं शब्दयुक्तिव्याप्त्यात्मनिश्रवणं श्रेयः
प्रशस्तम् । तन्मात्रं ज्ञानात् ध्यानं निदिध्यासनं विशिष्यते
साक्षात्कारं प्रत्यक्षवदितरेषाम् । ततोऽप्यनित्यविशेषज्ञ
हन् कर्मफलप्राप्तः गृह्यते— ध्यानात्कर्मफलप्राप्त इति ।
विशिष्यन्त्यनुवहः । तत्र हेतुः— त्यागादिनि । त्यागाद-

नन्तरमन्यवधानेनैव संसारस्यान्तिरूपा श्रुतिर्भवति । "यदा
सर्वं प्रवृत्तयेत जाया येऽप्य हृदि विधा" । अथ सर्वोऽमृतो
भवति" [बृ. व. ३।१।७ कठो. ३।१४] इति श्रुतौ नि-
वृत्तकर्मस्य सर्वकर्मफलप्राप्तपक्षमात्रमात्रवधानेनैव मो-
क्षहेतुत्वं प्रतिपादितमिष्यविरोधिकेऽर्थः कर्मफलप्राप्तोऽपि का-
र्मत्यागत्वमामास्यासर्वकर्मप्राप्तकालेन स्यते, यथाश्वेन
प्राप्त्येन सख्यः पीन इति प्राच्यानवामास्यादिशरीराना
अपि ब्राह्मणालम्बा स्यन्ते तद्वदिति ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०— तमिमं फलादियाम् स्तोति— श्रेयो हीति । अभ्यासादुत्पूर्वात् युक्तिसिद्धोपदेश-
पूर्वकं सर्वज्ञानं भेदं, ततो ध्यानं निषेवणं, ततश्च फलप्राप्तः, ततोऽनन्तरं शान्तिः स्वास्थ्यमेव भवतीति विशि-
ष्यते । शान्तिर्हि लामेऽशामे जयेऽशमे च मनस उपशमस्वरूपा, ततश्च कृतार्थेनेत्यर्थसिद्धम् ॥ १२ ॥

१० गु. अ. त.— एवमुक्तानामुत्तरोत्तरकर्मप्राप्तां । ध्यानयुक्तमिति भावः । ध्यानात् केवलात् कर्मफलप्राप्त
स्वरूपमाह— श्रेय इति । अभ्यासात् केवलचित्तवृत्तौ ना-
मृत्यमात्ररूपान् ज्ञानं भेदः, अतिशयः । अतो ज्ञानयुक्तो
ऽप्याम उपशम इति भावः । ज्ञानात् केवलं ध्यानं परस्वरूपा-
द्विज्जिनामर्कं विशिष्टं भवतीत्यर्थः । तेन ज्ञानाभ्यासयुक्तं

११ नी० भा० दी०— इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूतत्वात्तैति— श्रेयो हीति । अभ्यासाद्विदिष्यासनात् ज्ञानं श्रवणमननजपं परोक्षं श्रेयः । ज्ञानादपि ध्यानं विष्णोः श्रवणकीर्तनादि विशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्यादनन्तरमव्यवधानेन शान्तिर्मोक्षोऽस्ति चित्तमुद्रयानुत्पादनद्वारेण । अत्र बाह्यं साधनं सुकरत्वात् पूर्वपूर्वपेक्षया प्रशस्तमित्युच्यते तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात् तत्त्वं ज्ञानं तत्तन्निश्चयात्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातव्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी ' प्रज-
हाति यदा कामान् ' [२ । २५] इति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन सम इति स्तुयते ॥ १२ ॥

धर्म्यामृतम् ।

[अर्यात्तद्विष्णोः परमं पदमभीप्सूनां कृते मगवतोक्ता जीवन्मुक्तधर्माः]

अद्वेष्टां सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्नुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—अथ चाऽऽत्मेक्षरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे वेतस्तमाधानलक्ष्णो योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि’ [१२।११] इत्यज्ञानकार्यद्वचनाभाभेद-
दर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शय-
ति भगवान् ‘ते प्राप्नुवन्ति’ [१२।१४] इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुन्नेतरेषां
पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवान् ‘तेषामहं समुद्धर्ता’ [१२।७] इति । यदि हि ईश्वरस्याऽऽत्म-
भूतास्ते मता अमेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एव त इति समुद्धरणकर्मविषयवचनं तान्प्रत्यपेक्षलं स्यात् ।
यस्माद्यार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति ।
नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतो युद्धा कस्यचिद्वृणभावं जिगमिषति कथितं, विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां

१ अद्वैतेत्यारम्य स्थिरमतिरित्यन्तेन त्रयसिद्धिदुष्टान् भवोति । एवञ्चद्वे अद्वैतेत्येयादिभिः सर्वैः सम्प्रदक्षते, एवैकमन्यावयवकमिति भावः— इति कैश्चित् । अद्वैता अरुण्येयु द्वेषमुद्विहीनः । सम्भवति हि प्रायः स्वात्कृत्यविषये द्वेष । तथा चोक्तम्—‘पापव्यभक्तं, हृदयतुरेणिव, सप्तमिदि पुर्यादुदिसाक्षिणम् । अथवा एषामभिरोद्धमन्त्राया पदसर्वं द्वेष्टि कथाऽमृता हरिम् ।’ (भाग ५।१।२१) इति । नैनं वनेषु स्रक्षन् । कश्चोऽन्वेषु दयाभागिति यथोचितसुहित्वं सूचितम् । अमेतिवुद्धिर्यस्य नास्ति, स निमग्न इत्युच्यते । इदमत्रानुवेष्येयम्— सर्वेषां प्रायः शब्दानां त्रयोऽर्थः—स्वरूपम्, व्यवहारोऽर्थः, बुद्धिः । तत्र स्वरूपं यथा— पटञ्चदस्य पञ्चाटकाः समुदाय । व्यवहारोऽर्थो यथा— तस्य पृष्ठमुद्देष्टाकारो मुदादिचिह्नः । बुद्धिर्यथा— तद्विषया तदानीना च बुद्धिः । सत्र बुद्धयर्थत्वे द्वाब्दाक्षित्वाभावात् इत्यवच्छिन्नत्वेन वृत्तिगतत्वेन वा केवलं प्रयोगः, यथा पट इति बुद्धिरिति वा, न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोगः । तस्मादत्र मनश्चदस्य अमेतिवुद्धिरर्थः इति । (कु. सं. टी. अ. १।१२) अमेति पठन्तपतित्त्वरकव्ययमित्यग्ये ।

२ सततं सम्यक् निजलाभेन गृहं सन्तुष्टः । यतः—सततं योगी सर्वदा प्रत्यक्षात्मनि संयोजितचित्तः, तस्य हि जडभ्रमरहितः शब्द निरतिशयानन्दानुभवाच्च पुणमेव सन्तुष्टत्वम् । सततमित्यस्य वाक्यविन्यासादनुभवप्रधानत्वम् । सर्वत्रापि समन्वय इति चेत्चित्तं । तत्प्राप्त्यापि स्वस्वरिचरितौ जडधर्माद्युत्तिः स्यादित्येत आह—यतात्मा स्वस्वरूपे योजितचित्तः, आत्माऽत्र चित्तम् 'आत्मा उति सदासर्वत्रापि प्रयत्नमनसोरपि ।' (ना. ३८) इति मेदिनी । कथमस्य चित्त यत्तमेव लिखितस्याह—दृढनिश्चय इति । उक्तानि सदासर्वानि समुत्पन्निर्गुणोपासकयोः समान्येवेति स्वमित्यस्य समुत्पन्नोपासकस्य विशेषमाह—स्योति, मनसा नानाविधानाकारात् कल्पयित्वा मुदया तत्र चिन्मात्रमेव यासात्करोतीति मय्यर्पितमनोबुद्धिः—इति ध्यामन्मातय । योगी कमयोगीति मत्प्रायाः । ततः, कमयोगप्रवृत्त्याभावात्, सततमिति विनाशकस्यास्यभवात्, निजमादिपूर्वोक्तविशेषणमाहवर्षात् । —अधिगीता ।

सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वेणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षादभूतत्व-
कारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःसहेतुमपि
न किञ्चिद्वेष्टि, सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभाजो मैत्री, मित्रतया वर्तत इति
मैत्रः । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्वान्करुणः । सर्वभूताभयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो
ममप्रत्ययवर्जितः निरहङ्कारो निर्गताहम्प्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोः प्रवर्तके यस्य स
समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान् , आमुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽऽस्ते ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या. — सम्प्रति 'अद्वेष्टा' इत्याद्यवतारयितुं इत
कीर्तयति—अत्र चेति । सयोषेदत्यन्तिकोऽमेवो न, तदाथिरे
मनस्समाधानरूपो योग अत्यन्ताभेदे ध्यातव्येयत्वाभावात् । न
चात्यन्ताभेदे कर्मानुगत तत्कलस्यागो वा, परस्परं तदयोगा-
वित्यर्थः । भगवदुक्तिसामर्थ्यादपि कर्मयोगादि नाभेददृष्टिमते
भवतीत्याह—अयेति । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगयोगवत्
कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह—तथेति ।
अक्षरोपासका सम्यग्योनिष्ठा यथाज्ञानं भगवन्तमेवाऽऽनुवन्ति
न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाज्ञानुचितस्तथा च कर्मिणो नाक्षरो
पासनसिद्धिरित्यर्थः । इतथाभरोपासन कर्मानुष्ठानं न चैकत्र
उक्तमित्याह—अद्वेष्टेति । नन्वाक्षरोपासकवदन्येपासमीधरात्म-
त्वाविशेषादक्षतत्त्वधीनत्वं तत्राह—यद्वीति । कर्मयोगस्या

क्षरोपास्तेष्व गुणपदेकत्रायोगे हेतुन्तरमाह—यस्माच्चेति ।
'कुरु कर्मव' [४।१५] इत्यादाविति शेषः । किञ्च अक्षरोपासको
वाक्यादीधरमात्मानं वेति, नास्तौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्व-
मनुभवति गुणत्वैश्वर्ययोरैकत्र व्यापनात् , अतोऽपि नाक्षरो-
पासन कर्मानुष्ठानं चैकत्र युक्तमित्याह—न चेति । अक्षरोपास्ति-
कर्मयोगयोरैकत्र पर्यायायोगे कलिनमाह—तस्मादिति । अज्ञाना
कर्मिणा वक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकल्येनाद्योगादक्षरनिष्ठानामेवेद-
मुच्यते अविबद्धास्य तु सर्ववित्त्वमिष्टमेवेत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां
मध्ये यो नु लहेतुस्त विद्वानपि द्वेषधेत्वाशङ्क्याऽह—
आत्मन इति । तत्र हेतु—सर्वाणीति । सर्वभूतानामित्यु-
च्यत सम्बध्यते । सम प्रत्ययवर्जितो देवेऽपीति शेषः । इत-
स्वाध्यायकृताहारादिन्यान्तत्त्वमाह—निर्गतेति ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलामे चोत्पन्नालम्प्र-
त्ययः, तथा गुणरह्यमे निरप्यये च सन्तुष्टः सततम्, योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढ-
निश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्ययमायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः
सङ्कल्पात्मकं मनोऽध्ययसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनो-
बुद्धिः, य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽप्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति सप्तमेऽध्याये
[१७] सूचितं तदिह प्रपञ्चते ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.—अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेषण
न्यायमाह—सन्तुष्ट इति । सततमिति सर्वत्र सम्बध्यते,
कार्यकरणवद्वात स्वभावशून्यार्थः, स्थिरत्वं कृतकदिनाऽनभि-

भवनीयत्वम् । मद्भक्तो मद्भजनरः, ज्ञानवानिति चाशब्दः ।
ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह—प्रियो हीति । विमर्श
तर्हि बुद्ध्यन्वये । तत्राऽह—तदिहिति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—अनभिर्महितफलकर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह—अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां
विद्विषतामपकुर्वतामपि सर्वेषां भूतानामद्वेष्टा मदपराधानुगुणमीश्वरप्रेरितान्येतानि भूतानि द्विपन्त्युप-
कुर्वन्ति चेत्पुनस्तद्विधानः । तेषु द्विपत्सम्पूर्णत्वे च सर्वभूतेषु मैत्रीं मतिं कुर्वन् मैत्रः । तेनैव दुःखितेषु
करुणां कुर्वन् करुणः । निर्ममः देहेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु च निर्ममः । निरहङ्कारः देहात्माभिमानरहितः ।
तत एव समदुःखसुखः सुखदुःखरागमयोः साङ्गित्यक्तयोः हर्षाद्वेगरहितः । क्षमी स्पर्शप्रमत्तयोरर्जनीययोरपि
तयोर्निकाररहितः ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं—एवं 'महे प्रेष्टा—(भक्तिरेव प्रेष्टा)—सुधा
योनिस्तद्वस्तव्या मनिष्ठा' इत्येतावदुक्तम् । 'सत्प्रकाशस्य
तिप्रोतिर्भवेत् तदाय उच्यते' [गी. सं. १६] इत्युक्तमुच्य-
मवशिष्टम् । तत्रापि 'ये तु धर्माग्र्यम्' [१।२२] इत्यध्याया
न्तिमश्लोकेनातिप्रीतिरुच्यन्ते, ॥ पूर्व. 'अद्वेष्टा' इत्यादिनि

ससमि. ओकेरात्यनिष्ठप्रकारा उच्यते इत्याह अनभिसहि-
तेति । 'तत्प्रकारा' इत्यनेनेति कर्तव्यताविशेषरूपां प्रकारा
विनिष्ठा इति ज्ञानभाष्योक्तम् उपादेयान् गुणानाहिति । ननु
'कर्मनिष्ठस्योपादेयान् गुणानाह' इति च यः सङ्गच्छते । तेषु हि
ओकेषु 'मय्यर्पितमनोबुद्धियो मद्भक्त स मे प्रिय' [१।१७]

‘सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ [११।१६]
 ‘शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः’ [१२।१७]
 ‘अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तितमन्त्रे प्रियो नरः’ [१२।१९]
 इति भक्तिनिष्ठ एव प्रियत्वेन पुनः पुनरुच्यते । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथैवमहं स च मम प्रियः’ [१७] इति
 सप्तमोक्त एव ज्ञानी प्रियश्चेन प्रत्यभिज्ञायते; तत्समानाधि-
 करणानां च ‘अद्वेष्टा’ इत्यादिना तदुपायमवत्यग्रपरवत् प्रवृत्त-
 मिति । अत्रोच्यते— ‘ध्यानात्मफलत्यागः’ [१२।१२]
 इति कर्मप्रवृत्तान्तरमेव पठितानां तदनुवृत्त प्रतीयते । अत्रभू-
 तानां चैषामुपकारः ‘स्यात्तात्पर्यान्तरान्तरम्’ [१२।१२]
 इत्युक्तः । प्रागपि कर्मयोगात्तथा चैते प्रतिपादिताः ।
 या तु स्वभावे ‘मद्भक्तः’ इत्यादिभिः प्रतीता भक्तिः, सा
 कर्मयोगान्तर्गतमभक्तिरिति तत्तत्त्व श्लोके व्याख्यास्यति । नहि
 भक्तिगन्धर्वरहितौ कर्मज्ञानयोगौ; यथोक्त— ‘संयामास्यपि
 योगानां निमित्त्वान्यसङ्गम्’ [गो. सं. २४] इति । साक्षा-
 द्भक्तिनिष्ठास्तु ‘ये तु’ इति श्लोकेन वक्ष्यन्ते । तत्र हि
 तुल्येन ‘मत्परमा भक्ताः’ इति मत्परमशब्दविशेषणेन ‘अतीव
 मे प्रियाः’ [१२।२०] इति प्रियत्वातिशयवर्णनेन च अद्या-
 न्तरप्रतिपत्तिरुक्तता जायते । ततश्च तत्पूर्वं प्रियत्वमात्रेण
 निर्दिष्टस्त्वर्थाचीना एव भक्ता इति सङ्गद्विविस्तरकुरास्य ।
 प्रसक्तप्रतिषेधाय ‘सर्वभूतानाम्’ इति विशेषणनिर्दिष्टाभि-
 प्रेतमाह विद्विषतामपकुर्वतामपीति । विशेषणे तात्पर्य-
 मिति हापनाय सर्वेषामिति व्यासः । विद्विषतामिति

मानस, अपकुर्वतामिति वाचिष्ठः कायिकश्च व्यापारः । न
 केवलं तेष्वद्वेषमात्रम्, अपितु मैत्री चेत्याह मैत्र इति ।
 मैत्रीहेतुं दर्शयति मद्परमाधेति । अयमेवाद्वेषस्यापि हेतुः ।
 मैत्रीं मर्तिं कुर्वन्निति सामान्यविषये तद्विज्ञानिप्रतिषेध-
 योक्तिः । मैत्रीं हितेपिगीमित्यर्थः । कष्टाया निरुपाधि-
 कत्वायाह तेष्वेव दुःखितेप्येति । कष्टाणां कुर्वन्निति
 कष्टशब्दनिर्बन्धनम् । नामधातोः किम्गतात्पचादित्वात्त्व-
 त्ययः, अर्थादित्वाद्वा मत्वर्थायः । एवं मैत्रशब्दे । द्विप-
 त्ववपकुर्वत्त्वेवेति चैवकाराभिप्रायः । निरद्वेष्टात्वं निर्ममत्वे
 हेतुः । ममकारपसङ्गक्ये हि निर्ममत्वं विधेयमित्यभिप्राये-
 णाह वेदेन्द्रियेषु तत्सम्बन्धिषु चेति । अनात्मन्या
 त्मयुधिर्वा नित्येभ्योऽद्वेष्टार इत्यभिप्रायेणाह— देहत्वाभि-
 मानरहित इति । एतेन ‘निर्गताद्वेषत्ययः’ इति पठ्याख्या
 दृष्टिता, अहमर्थस्यैव तत्सम्बन्धमाह । तत एवेति— निर्म-
 मत्वनिरद्वेष्टारत्वाभ्यामित्यर्थः । इतीति— नापकुर्वतुं क्षमा
 विवक्षिता, ‘अद्वेष्टा’ इत्यादिना गतार्थेत्वात् । मत्तव ‘तास्ति-
 क्षस्व’ [२।१४] इति प्रागुक्तात्त्वर्जनीयसांस्पर्शिकद्वन्द्वविविज्ञा-
 स्मार्यते । तत्पौनःपरापरविहाराय ‘समनु. खलुख’ इत्येतदा-
 भिमानिकविषयम् । तथा सति निर्ममत्वनिरद्वेष्टारत्वावन्तरो-
 क्तित्वं सङ्गच्छत इत्यभिप्रायेण साङ्ख्यिकयोरित्युक्तम् ।
 अद्वेष्टारमयकाप्रयुक्तयोरित्यर्थः । ‘सन्तुष्टो येन केनचित्’
 [१२।१९] इति वक्ष्यमाणत्वात्, ‘यदृच्छाभासमनुष्ट’
 [४।२२] इति प्रागुक्तत्वाच्च ॥ १३ ॥

इ रा. भा.— सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टः यदृच्छोपनतेन येन केनापि देहधारणद्रव्येण सन्तुष्टः, सततं
 योगी सततं प्रकृतिवियुक्तात्मानुसन्धानपरः । यदात्मा नियमितमनोवृत्तिः । दृढनिश्चयः अध्यात्मशालोदि-
 तेष्वर्थेषु दृढनिश्चयः मर्यापितमनोवृद्धिः भगवान् वासुदेव एवानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन कर्मणा आराध्यते,
 आराधितश्च ममात्मापरीक्ष्य साधयिष्यतीति मर्यापितमनोवृद्धिः, एवम्भूतो मद्भक्त एवम्भूतेन कर्मयोगेन
 मां मजमानो यः, स मे प्रियः ॥ १४ ॥

४ चे. ता. चं — स एव सन्तोषोऽज्ञाप्यादरार्थं सङ्गहेनोक्त
 इत्यभिप्रायेणाह—यदृच्छोपनतेन येन केनापीति । अन्यथापि
 मुच्यते—येन केनचिदादृच्छो येन केनचिदाशित । यत्र कर्मजनशायी
 स्यात् देवा ब्राह्मण विदुः [म. भा. १२।३२४।१२] इति । शास्त्रो-
 येभ्यस्तोत्रमतेषु प्रमुतात्पराधरसिद्धिरादिवैषम्यं नातुसन्धेयमिति
 भावः । यथोक्तमजगरेण— ‘न सन्निपातन धर्मैर्युष्मजो यद-
 ऋत्या । प्रयाच्ये न वात्येनमनुष्टेपे शुद्धलम्भम्’ []
 इति । सततमिति योगकालोपकारकालानुसंधेयार्थम् । योग
 शब्दश्चात्र योगदर्शनानुष्ठानादृष्टाचीनानुसन्धानपरः, साक्षाद्योगस्य
 सर्वदा कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायेणाह— सततं प्रकृति-
 वियुक्तेति । सततमात्मचित्तवद्व्यवस्थान्वित्तननिष्ठमपि
 योगान्तर्गतमिति । यदात्मशब्देनोच्यते इत्याह नियमित
 मनोवृत्तिरिति । अथेयां यत्र स-देहमज्ञः, तत्र हस्यं
 निवृत्ता वाच्य, ए वात्रानुष्ठानोपकारक एव प्राज्ञः तदाह—
 अप्रामादशब्देति । ‘मयि’ इत्येवम् ‘अहं हि सर्वयज्ञानां

भोक्ता च प्रभुरेव च’ [१।२४] इत्युक्तमात्रादयत्न फलवद्वय-
 श्चात्र कर्मयोगनिष्ठस्य मनोवृत्त्यपेक्षार्थम् । अपेक्षितमभिसंहित
 मित्यभिप्रायेणाह भगवानिति । भगवच्छब्देन सकलकल-
 प्रदत्तवोभोभयलिङ्गत्वोक्तिः । वासुदेवशब्देन सर्वकर्माचार्य-
 त्वोपेक्षितसर्वदेवतान्तरार्थविरुक्तिः । वस्तुतत्पविशता वा ।
 आराध्यत्वेन चिन्तनमय मनसोऽर्पणम् । फलप्रदत्वात्पवसायो
 नुदवपणम् । यत्र द्वयोरपि चिन्ताभ्यवसायो भाव्यो । मनसा-
 न्यवसायो वा मनोवृद्धिः । उदेर्यार्थं निवर्धयति य एवम्भूतो
 मद्भक्त इति । अद्यतनस्य शक्यनिष्ठाप्रतिपादनकरणत्वात्
 साक्षाद्भक्तियोगनिष्ठाव्यवच्छिन्दन् श्लोकद्वयस्य विविडार्थमहं
 एवम्भूतेन कर्मयोगेनेति । उदेर्यविशेषणेनपि तात्पर्यं मीमां-
 सवैवादीकुरुष्व, यत्र विशेषणपरमस्य गत्यन्तरं नोपलभ्यमिति
 भावः । प्रिय प्रीतिविषयः, प्रीतोऽहं तदभिलषितं ददामीति
 भावः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ अ प्र दी — ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अद्वेष्टेति । करुणा यस्यास्ति स करुणः । अर्थ आदिम्योञ्च ॥ १३ ॥ १४ ॥

८ वै. त्र. गि — तदेव समुद्रो प्रथमतः सगुणनिष्ठासु
कृत्वा तस्यैव निर्गुणनिष्ठामीश्वरानुग्रहादन्तराभवित्वा दत्तवानि
गुणत्रयनिष्ठस्य कृतकस्य लक्षणभूतान्धर्मानाहसम्भि—अद्वे
ष्टेति । द्विविधानि भूतानि प्रतिकूलान्यप्रतिहृत्वाणि च । अप्रति
हृत्वाणि च द्विविधानि तत्त्वभूतस्योपसर्गानि तदन्यानि च ।
तत्र प्रतिकूलेष्वेदा, अप्रतिकूलेषु तत्त्वभूतसु मैत्रो मैत्र
वान् । अर्थ आदिम्योञ्च । हितोपदेशार्थः । अतस्त्वत्सु सुसु
ससारु लभमेतु करुण करुणावान् । अद्वैतस्य हेतु — निर्मम
प्रतिकूलजनबाधेदेहादिषु समवधारणम् । तथापि हेतु —
निरहङ्कार । ततो निर्मम अहङ्कारपूर्वकत्वान्ममकारस्येति
भावः । तथापि सुखदुःखलाभ्यां रागद्वेषादिवदभ्यावाचारम
द्वेषत्वम् । तत्राह — समदुःखसुख इति । समाप्यवस्था
या सुखदुःखयोः प्रतीतेर्युक्त्याने तत्त्वतीर्थातेऽपि स्वाधिकसु
खदुःखयोरेव जागर तन्मिथ्यात्वनिश्चयेन हर्षविषादाभावा
त्समदुःखसुखत्वमिति प्राग्व्याख्यातम् । समदुःखसुखत्वमेव

विद्वेषोति—क्षमीति, निन्दालुत्यादिषु निर्विकारहृत् १३
किञ्च सन्तुष्ट इति । शरीरस्थित्वाध्यापनादेलाभे चालाभे
च सन्तुष्टो जातालभ्यत्वम् । तत्र हेतु — सततं योगी
निरतिशयानन्दरूपस्वात्मासम्पन्नान्कृती । तत्रापि हेतु —
यतात्मा दृढनिश्चय इति । यतः सततं आत्मा विषय
चापलस्वभावो यस्य स यतात्मा, तथा ह्यद्वैतैरभिमत
वितुमशक्तत्वा स्थितो निश्चय ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति
[१७] १०] इत्यव्यवसायो यस्य स तथोक्त । अत एव तस्य
वैषयिकानन्दान्मिलिपि बाष्पमपि स्वस्वरूप परब्रह्मण्येव
अर्पितं मनोबुद्धी येन स तथोक्त, निष्काम इत्यर्थः ।
एवम्भूतो यो मद्रूप मवाक्षरस्य ज्ञानरूपमजनकस्य स
निर्गुणनिष्ठ ' ते मे पुत्रकमा मता ' [१२] इति
पूर्वोक्तगुणनिष्ठोऽपि मम प्रिय । ' प्रियो हि ज्ञानिनो
ऽप्यमहं स च मम प्रिय ' [१७] इति सप्तमाध्यायोक्त
सैवाय प्रपद्य ॥ १४ ॥

९ ब० त० दी० — एवमादिधर्मवतो मन्तरस्य द्वारिषासन्नपुष्टिसूचकमिति तस्य स्वप्रियत्वमाह पद्
गुणभगवतोऽनुग्रहात्प्रतीतिविशयत्वाच्चैकेन पङ्क्तिः श्लोके । यद्यपि भगवन्मातं सप्तज्ञादेर्मगवद्भक्तिहेतुत्वं तथापि
॥ प्रति भगवदनुग्रहस्यैव निर्हेतुकस्य हेतुत्वं सम्भवति ' भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्हीच्युत सत्समा-
गम ' इत्यादि भागवते [१०।१३।५४] भगवत्सेवकताक्ये मत्र अपवर्ज्यवर्तीति तद्व्याख्यानादनुग्रह एव तत्र
हेतुरिति मूळभूतत्वमुद्गीकृतम् । अद्वेष्टेति ॥ १३ ॥ सन्तुष्ट इति । यथालब्धेन भगवत्सेवोपयोगिना द्रव्येण
देहभारणेन सन्तुष्ट । सतत योगी यतात्मा समवृत्तिः निरुद्धचेता । दृढो भगवदेकसेवाया निश्चयो यस्य
सोऽपि न बहिरव तन्वादिना केवलम्, किन्तु मानसोऽभ्यन्तर इति । तदाह मध्यर्पितमनोबुद्धिरिति । श्रीगुरुपो-
त्तमेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य सद्भोजकसा यथा तथा स य एवम्भूतो द्विपद्गुणयुतो निर्हेतुकमद्भक्तिमान् स मे
प्रिय । यो मद्रूप इतीरणात्पुष्टिरस्तीति निश्चीयते । नहि भगवत्प्रियस्य स्वरूपि- (स्वरूप) -तपस्साध्यम् ।
अतः प्रवाहान्निर्भोऽय मागै, प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वात् भक्तेर्निर्हेतुकानुग्रहेकलभ्यत्वान्महानेव भेदोऽस्तीति
मन्तव्यं वैदम्यविदामार्गोऽपि असङ्कीर्णत्वं च ' नाहं वेदेनै तपसा ' [११।१३] इति पूर्वमुक्तं सर्वतो (ऽत्र)
वैदिककर्माद्यपक्ष्याऽऽद्योत्तम वक्तव्यात् अनेदे तत्त्ववैयर्थ्यादिति सर्वं श्रीमदाचार्यमन्याद्वलेयम् ॥ १४ ॥

१० पु अ त. — तस्य स्वरूपमाह — अद्वेष्टेति ।
सर्वभूतानां प्राणिमात्राणां मलीढात्मकत्वात् अद्वेष्टा आधि
क्यादिदर्शने द्वेषरहितः । मैत्र भक्त्यु मित्रतया वर्तमानः,
कृष्ण भक्तिरहितेषु ससारु घनिष्ठयात् करुण उपदेशादि
दानार्थं करुणावान् । एवकारेण न कदाचित् कर्त्तव्यतेतिदिति
ज्ञापितम् । निर्मम उपदेशदानानन्तरं तेषु सर्वत्र च समत्व
रहितः, निरहङ्कार स्वस्वोत्तमत्वज्ञानेनाहङ्काररहितः,
समदुःखसुख समे ह्यसुखे विरोगलपोमायके यस्य, क्षमो

क्षमावान् बुद्धतावमानादितहनशौ ॥ १३ ॥ किञ्च सन्तुष्ट
इति । सतत सन्तुष्ट निरन्तर हृदयस्थितमस्वरूपं आनन्द
युक्तं, योगी भविन्तन्तरील, यतात्मा बन्धीष्टस्वभाव
दृढनिश्चय दृढ कामाद्यनुग्रहो मत्परीक्षितदुःखादिष्वचलो
मयि सर्वकरणसमर्थत्वेन निश्चयो यस्य, मयि अर्पिते मनोबुद्धी
येन, य एवात्मा स मद्रूप म प्रिय मदिहितकरणादिति
भावः ॥ १४ ॥

११ नी० मा० दी० — परमप्रकृत्याक्षरस्थोपासकं स्तौति, तदुक्तं यन हि साधकानां तेषु गुणेष्वद्विरो
भवित्यतीति बुद्धयाऽऽह — अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा चेदुदासीनः स्यात्, नेत्याह — मैत्र मित्रमेव मैत्र, न तुदासीन
कदाचिदपि । नन्वन्यस्मिन् शत्रौ सति कथं मैत्रत्वं स्यात् ? तत्राह — कर्ण इति । दुःखदातागमपि कृष्णया न
भो दि ४८

पाधितुमीष्टे, अपितु त्रातुमेवेच्छति । एतेन सर्वभूताभयप्रदः सञ्जयासी' सक्तः । अत एव तस्य ' निर्ममः ' इति विशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदो लक्षणं निरहङ्कार इति । अहङ्कारो हि सर्वानर्थनिदानं स एव निर्गतो यस्मात् स निरहङ्कारः । अतएव समे दुःखमुखे यस्य । " तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः " [ईशो. ७] इति श्रुतेः । क्षमो क्षमावान् , परिभवप्राप्तावपि स्वस्थचित्तः । अन्योऽपि मुमुक्षुरेतान् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सन्तुष्टो यदृच्छालाभेनैव सञ्जातालम्प्रत्ययः । सततं सर्वदा योगी भवणादौ समाहितचित्तः । यतात्मा संयत-शरीरेन्द्रियादिसङ्घातः । दृढः स्थिर आत्मतत्त्वनिषये निश्चयो यस्य स दृढनिश्चयोऽसम्भावनाशून्यो दृढभद्रवान् । मयि निर्गुणे ब्रह्मण्यपिते निहिते प्रविलापिते वा मनः सङ्कल्पादिरूपं बुद्धिरप्यवसायस्ते समे येन स मध्य-र्वित्तमनोबुद्धिः । एतादृशो यो मे मम भक्तः स मे मम प्रियः, आत्मत्वादेव स परमप्रेमास्पदम् ' हानी द्वात्मैव मे ममम् ' [७।१८] इत्युक्तम् । एतेन पूर्वश्लोकोक्त्या निरहङ्कारतायाः साधनान्युक्तानि ॥ १४ ॥

येस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षापर्यभयोद्वेगमुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—यस्मादिति । यस्मात्सञ्जयासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति, न सन्तप्यते संभुम्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षापर्यभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्यश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षापर्यभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलङ्घः, अमर्षोऽसहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विगता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.—उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो लपेति । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः । त्रासस्तत्काल-विशेषणमित्याह—यस्मादिति । न केवलमुद्वेग प्रत्यपादान-विदर्शनाधीन , उद्विगत्वमचेतनाचेतनाधीनस्य लोकादिति रमेव सम्पादितोऽनुपयन किन्तु तत्तत्तुल्यमपीत्याह—मगत्वात् ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—यस्मात् कर्मनिष्ठात् पुरुषान्निमित्तभूताल्लोको नोद्विजते यो लोकोद्वेगकरं कर्म किञ्चि-दपि न करोतीत्यर्थः । लोकाच्च निमित्तभूताद्यो नोद्विजते यमुद्दिश्य सर्वलोको नोद्वेगकरं कर्म करोति, सर्वाविरोधित्वनिश्चयात् । अत एव कञ्चन प्रति हर्षेण, कञ्चन प्रत्यमर्षेण, कञ्चन प्रति भयेन, कञ्चन प्रत्युद्वेगेन मुक्तः, एवम्भूतो यः सोऽपि मम प्रियः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—अपि निर्ममत्वादिफलभूतं लोकोद्वेगकर- १ पर्यं यस्मात्कर्मनिष्ठदित्युक्तम् । लोकात्ताया उद्वेगनिष्ठतेः कर्मत्यागक्यं गुणं विदधत्तत्पल्ल्यायं च दत्तयति—' यस्मात् ' कर्मनिष्ठे प्रति विधातुमशक्यत्वादुद्वेगकारणभूतकर्मनिष्ठतिविधे-इति श्लोकेन । यच्छब्दादुत्तिमाहेनाधिकार्यन्तरत्वेन सङ्गतिः यत्नेन विवक्षितेति दर्शयति यो लोकोद्वेगकरमिति ।

१ यस्मादिति । अत्र यामन—

मुनेर्द्विजते लोकस्तपोमात्रवत्तदपि । तस्मादभ्यासितो भक्तोऽधिकमुद्वेगस्ततः ॥

अक्षोपनादपि तत्र विद्वद्भाति वप्रणात् । अयं स्यादेव लोकस्येत्याशङ्कामपकर्षति ॥

इत्युपपादं व्याख्ये—

तस्मान्नोद्विजते लोकः स्वानारातिप्रयदर्शनात् । षेष्टास्तदीयाः पदयन्तस्तुल्यन्त्येव शरीरेणः ॥

यस्य दर्शनमात्रेण भवमीरपतर्गति । उद्विजते कथं याज्यं लोकस्तस्मान्महात्मान ॥

अपासमर्षादप्यत्र न कोऽप्युद्विजते जनः । अतस्तस्याभ्यासायातं स्वमकस्य निरस्यति ॥

लोकात्पणालाकालादिषु हिलादपि आह्विचि । न विभेति ॥ धीराभ्याः सर्वभूतामपयदः ॥

मथान्तराणामप्यहर्षाभ्यादिभिर्मृषाभ्यु । मुष्यस्याहं भिदस्तस्य सर्वदा स मे प्रियः ॥

व्याकथयमिरपमैवात्र न येऽप्यत्र कीर्ति । मयो मुक्तो मुनेर्देवैर्नैति प्राप्नोति निश्चिन्तम् ॥

एक एवाग्न्युदेयोऽत एव तत्र च वर्ति । अथ यस्मात्तुल्यत्वात्तन्वायमप्युपलब्ध ॥ इत्यादि ।

एतेन पूर्वश्लोकेनैव ब्रह्मवादादभावेति एतदुक्तं लोकमुनरात्मनेनापि मे त्रिवो मयनीति केनचित्प्राप्तम्
मिमांसायाम् ॥ — अविगीता ।

अपकाररूपत्वाभावेऽप्यङ्गोत्तमाणादिभावोपाधि हि लोकोद्देशो जायत इत्यभिप्रायेण कश्चिदुपात्तुम् । एतेन 'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादिना पूर्वोक्तम् 'समः शत्रौ च' [१२।१८] इत्यादिना वक्ष्यमाणाच्च वैषम्यं सिद्धम् । 'लोकाभ्युद्दिजते च यः' इत्यत्रापि हेत्वभावे तात्पर्यम्, अन्यथा पूर्वोत्तराभौनस्तर्य-प्रसङ्गात् । अस्मिन्नपि श्लोके 'हर्षामर्षभयोद्देशैर्भुक्' इत्युद्दे-गाभाषस्य विदितत्वात् 'यस्मादभ्युद्दिजते' इत्यनेन भिन्नरीतित्व-प्रसङ्गाच्चैत्यभिप्रायेणाह यमुद्दिद्वयेति । लोकाभ्युद्देशकरकर्म-निवृत्तिरपि नास्त्य विधेयेति विधेयं दर्शयितुं लोकस्य तस्याविष-कर्माकरणे हेतुमाह सर्व्वेति । यथा सर्वाविरोधिवेन कर्मनिर्दं

लोको निर्मितुयात्, तथाऽहौ कर्मनिष्ठो वर्ततेत्युक्तं भवति । 'यो न हृष्यति न द्वेष्टि' [१२।१७] इति वक्ष्यमाणादत्र हर्षादिर्विषयभेदेन निवर्तकभेदेन च वैषम्यज्ञापनायाह अत एव कञ्चन प्रतीतिः । अत एवेति उपकारापरकारादिहेतुभेदाभा-वादित्यर्थः । कञ्चन प्रत्युद्देशेनेति भयादेः प्रययुक्तत्वाद्भय-कर्ममूर्तं कर्म वा जुगुप्सा वाऽऽरोद्धेयम् । 'यस्मादभ्युद्दिजते' इत्यादिवाक्यत्रयायैवश्रुत्वेनाह य एवमुक्त इति । पूर्वलो-कोकमेतत्तत्कलत्वादिगुणगणाभावेऽपि लोकोद्देशकरकर्मनिवृत्ति-मात्रेणापि प्रीतो भवामीति '॥ च' इत्यादिनोच्यते इत्याह-सोऽपीति ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— यस्मादिति । उद्देशश्चलचित्ता । अमर्षः क्रोधः ॥ १५ ॥

८ वै. प्र. नि.— किञ्च यस्मादिति । यस्मात्सकाशात् लोको य कश्चिदपि जनो नोद्दिजते न सन्तप्यते, अत एव लोकादपि यो नोद्दिजते । तत्र हेतुः— हर्षामर्षेति । हर्षे इष्टलाभोत्साहः, अमर्षस्तत्तद्वहन, भयं सन्त्रासः, उद्देशस्तु व्याकुलीभावात्पश्चित्तचित्तिविशेषः, एतेर्लोकः । लोके हि हर्षामर्षादिमान्तराधिष्ठेयताद्वयादौ प्रवर्तते, तस्माच्च लोकः सन्तप्यते; हर्षादिरहितस्य तु पराधिष्ठेयाप्रवृत्तेन ततो

लोकस्योद्देशः; अत एवास्मिन्नपि लोकस्याधिष्ठेयाप्रवृत्तेः कस्यचिदुपस्य तत्पट्टाश्रयेतचित्ते विकाराभावात्पामपि लोकाभ्युद्दिजत इत्यर्थः । 'हर्षामर्षमयोद्देशैर्भुक्' इत्यनेन हर्षादिभिः स्वयमेवायमद्वितोयत्राद्यात्मदशांति स्वाद्योग्येन त्यक्तः, न तु तेषां स्थावरायमयं व्यावृत्त इति सूचितम् । स मे प्रिय इति पूर्ववत् ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यस्मादिति । भगवत्सेवाकर्मनिष्ठान्मैत्र्यात्तत्तत्वारसंशोधनप्रयोगात् लोको नो-द्दिजते । यश्च स्वयं तत्तत्वारपराङ्मुखात्तस्मादलोकाच्च नोद्दिजते, किन्तु स्वयमेव निवृत्तो भवति तथा । स्वेष्ट-प्राप्तौ हर्षः, अप्राप्तौ वाऽमर्षः, कुतश्चिद्वयं प्रतिदूरादुद्देशश्चिन्ता चेत्येभिर्मुक्तः प्रहाद इव ॥ मक्तो मे प्रियः ॥ १५ ॥

१० पु. ज. त.— किञ्च— यस्मादिति । यस्मात् सकाशाद्लोकः न उद्दिजते भुवादिवत् सकामभजनादिना लोक इदं नामोति । च पुनः लोकात् स्वलोत्पादनार्थं तपसादिवप्रवृत्तौ यो न उद्दिजते मय न प्राप्नोतीत्यर्थः । च पुनः हर्षामर्षमयोद्देशैर्भुक् इत्यर्थः । स्वेष्टादप्या तद्वाहित्येन सर्व्वत्र

भगवदात्मकत्वेनेतदादृष्ट्या सर्व्वत्र हर्षात्मक एवेत्यर्थः, अमर्षः परोत्कर्षासहिष्णुता, तद्वाहित्येन भगवद्गीतात्मकज्ञानमा-नित्यर्थः । अयं त्रैसं, तदभावेन भगवद्भक्षणसामर्थ्यज्ञानवा-नित्यर्थः । उद्देशश्चित्तोभस्तेन सेवादिसमये चित्तचाञ्चल्य-रहित इत्यर्थः । एतादृशो यः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— स च निरुद्देशो द्विविधः समाविस्थो भुस्थितश्च, तयोर्लक्षणं क्रमेणाह द्वाभ्याम्-यस्मादिति । यस्मात् समाविस्थत्येन काष्ठसमाहोको नोद्दिजते न त्रत्यति; लोकादपि यो निर्मनस्कत्वात्नोद्दि-जते । अतएव हर्ष इष्टलाभे सति मनस वस्तुहृता, अमर्षः असहिष्णुता, भयमात्मोच्छेदश्चाह, उद्देशस्तत्त्वैव व्याकुलता, एतैर्निर्मनस्कत्वादिव भयमेव मुक्तस्त्यक्तः, न चेत्तान् स्वयं त्यक्तुं यतते सायकवत् । ईदृशो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतन्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१ श्रां. भा.— अनपेक्ष इति । अनपेक्षः देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निस्स्पृहः, शुचिर्माहिनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः, उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षे भजते यः स उदासीनो यतिः, गतन्ययो गतमयः, सर्वारम्भपरित्यागी

आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुग्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्गारम्भाः, तान्यरित्यक्तुं शीलमस्येति सर्गारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—निरपेक्षत्वादिक्रमपिज्ञानिनो विज्ञेयमि-याह—अनपेक्ष इति । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसङ्ग-
हार्थं, प्रतिपत्तयेषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परेस्ता-
दितम्यापि गता न्यया भयमन्येति न्युत्पत्तिमाश्रित्याऽऽह—

३ रा. भा.—अनपेक्ष इति । अनपेक्षः आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुन्यनपेक्षः । शुचिः शास्त्रविहित-
द्रव्यार्थितकायः । दक्षः शास्त्रीयक्रियोपादानसमर्थः । अन्यत्रोदासीनः । गतव्यथः शास्त्रीयक्रियानिर्वृ-
त्तापरर्जनीयशीतोष्णपरुषस्पर्शादिदुःखेषु व्यथारहितः । सर्गारम्भपरित्यागी शास्त्रीयव्यतिरिक्तसर्वकर्मारम्भ-
परित्यागी । य एमभूतो मद्भक्तः, स मे प्रियः ॥ १६ ॥

॥ वे. ता. च.—आत्ममात्रापेक्षत्वेन शास्त्रीयमात्राण-
स्वरूप तद्व्यतिरिक्तव्यत्यन्तनिरीहत्वं याह—‘अनपेक्ष’ इति
श्लोकेन । प्रस्तुताधिकारविरोधव्युदासाय सामान्य विज्ञेये
नियमयति आत्मव्यतिरिक्त इति । अन्येषु सङ्घोचकामावात्
कृत्स्न इत्युक्तम् । कर्त्रीभूतस्य शुचिरित्यस्य स्वस्वपेक्ष विचातु
मदकयत्वात्तद्वैतो तात्पर्यमि-याह शास्त्रविहितेति । अन्य-
विषयसामर्थ्यस्यानुपपत्त्युक्तत्वात्तदुपपत्त्यानुगमनामर्थं दक्षशब्दे-
नामिरीयत इ-याह शास्त्रीयेति । विरोधपरिहारायौदासीन्य
विहितव्यतिरिक्तविषयमित्याह अन्यत्रोदासीन इति । अवि-
हिताप्रतिषेधेदित्यर्थः । अपेक्षप्रातिषेधौदासीन्य वदन्त

‘सम सगौ च [१२।१८] इत्यादिवक्ष्यमाणपौनरुक्त्याभिरुक्ता ।
निषिद्धयमानव्याप्राप्तं दर्शयति शास्त्रीयक्रियानिर्वृत्ता
विति । विहितयोगारम्भादिब्यवच्छेदायाह शास्त्रीयव्यति-
रिक्तेति । सामिश्रमिद्वयपरित्यागस्यात्र विवक्षितत्वात् माध्य-
स्थ्यरूपौदासीन्याद्भेदः । यद्वा निष्प्रयत्नात्पौदासीनत्वक-
सर्वकर्मारम्भपरित्यागः । कर्मात्र बाह्यावयवापरः । स एव
न्यमाणत्वादारम्भः । तत्त्वोपादानं वा । एतद्विहितमपि
मद्भक्तिविशिष्टतयैव श्रित्यवधारणमिति मद्भक्तशब्देन विवक्षित
मित्याह य एवमभूतो मद्भक्त इति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—‘सर्गारम्भपरित्यागी’ इत्यादेः सामान्यप्रतिषेधवारयानव्याख्येयभावेनापुन-
रुक्तिः । हर्षादिमिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि मरतीति ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७] इत्युक्तम् ।
उपचारपरिहारार्थं पूर्वम् आधिभ्यजानार्थं भक्त्यभ्यासः । ‘ये तु सर्गणि कर्माणि’ [१२।१६]
इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. श्री—पुनरुक्तिरपेक्षारूप परिहरति—स्वैवेति ।
‘सर्गारम्भपरित्यागी’ इहामुग्रपरित्यागी’ [१२।१७] इत्यादौ
सामान्यवैशेष्यभावेन ‘सन्तुष्टं सन्तुष्टं योगी’ [१२।१८] ‘सन्तुष्टो
यन कर्माणि’ [१२।१९] इत्यादौ व्याख्यानव्याख्येयभावेन
‘हर्षादिमिर्मुक्त’ [१२।१९] ‘यो न हृष्यति’ [१२।१७]
इत्यादिनां प्रकारद्वयसम्भवोत्पत्त्य आह—हर्षादिमिरिति ।
निष्प्रयत्नवशात्कर्मप्रवृत्त्या कालान्तरे इत्यादिक भवतोत्पा-
द्यारूप क्रियाप्रवृत्त्ये विहितं तस्य प्रतिपादयतीत्यर्थः । तर्हीद-

मेवास्तु, किं तेन ? इत्यत आह—उपचारैः । विदेऽर्थे
वचनमुपचार तात्पर्यस्योत्पत्तेन परिहरतीत्यर्थः । ‘यो मद्भक्त’ इति
भक्ति पुन पुनरुच्यते, तत्प्रयोजनमाह—आधिक्येति ।
‘अद्वेषा’ [१२।१३] इत्यादिनोक्तुं सर्वेष्वपि भक्तिरिति
शेषः । ‘अद्वेषा’ इत्यादि सत्त्वद्वयदर्शनात्तामाह—ये त्वेति ।
प्रपञ्चस्तदुपलक्षितस्याभिधानम् । अक्षरोपासकानां शिष्टादौपुनरुच्यते
इत्यस्य । सप्रतिहितप्रमन्ये सति न्यवदित्याम्यप्रवृत्त्या
योगात् ‘योमद्भक्त स मे प्रिय’ इत्यादिवचनाच्च ॥ १६ ॥

७ ए. वै. भा.—॥ १६ ॥

८ ए. प्र. मि—अत्र हेतु—अनपेक्ष इति । अन-
पेक्ष इत्यनेनोक्तम् । तथापि प्रवृत्तावपरिहारार्थं कर्मांशु
उच्यते । नेपाह—शुचि । ‘न हि ज्ञानेन मरुत पवित्रम्’
[१२।२०] इति परमपवित्रतासम्बन्धवशात् श्रित्युक्तः । ततो
न नवप प्रवृत्तावपान्तराणि भवन् । तर्हि कर्मवृत्त्ये न्यवदित्याम्यप्रवृत्त्या
उच्यते इत्याह—नेपाह—इदं सत्यं । एवमिदमप्य-

स्यान्तराणि भूतानि माप्राप्यजीवन्ति” [८. व. १।१२२]
इति सुव्यवगतस्वर्गादिपञ्चानन्दसमूहानिरतिशयप्रदानम्
त्वादनुभूति इति वाच्यम् । अन्येभ्यमपि मिश्रान्तरादिकर्मकर्म-
दर्शनात् सर्ववर्गभक्तिरपिगतिरपसिद्धम् । तत्राह—इदानीं
कर्मवृत्त्युत्तरः । अत्र एव भागवत्येव लब्धमेवकर्मवृत्त्यावपानात्
तामभिमिश्रणव्यपारहितः ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— अनपेक्ष इति । मत्सेवातिरिक्तं सालोक्यादिकमपि नापेक्षते । तथा 'सालोक्यसार्ष्टिसा-
रूप्यसामीप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' [३।२९।१३] इति भागवतवचनात् ।
शुचिराचारवान् 'आचारप्रभवो धर्मस्तेनैव च सुखी भवेत्' इति वाक्यात् । तथा भगवत्सेवायां तत्तत्पृष्ठान्तर-
योजने दक्षः चतुरः । तत्पतिकूले गृहादावुदासीनः । तत्रापि गतव्ययः 'भार्यादीनां तथाऽन्येषामसत्तत्त्वाक्रमं
सहेतु' तथा फलत्रादिकं प्रतिफूलं दृष्ट्वा तदीयसर्वविषयारम्भपरित्यागी च । सेवायां हि 'वद्रेगः प्रतिबन्धो वा
भोगो वा स्यात्तु बाधकः' इति श्रीमदाचार्यैरप्युच्यते, अतः सर्वारम्भभोगोऽनुचितः ; धातृत्वात् । य एवम्भूतो
भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च । अनपेक्षः सेवादौ स्वमनो । मानसिकहेतुरहितः, सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टभुतफलकर्म-
उत्तिरापेक्षारहितः, समर्थ इति भावः । शुचिः भक्तमरणवान्, सुच्यमानस्त्वभावः । पुत्रादौ मद्रक्तः मद्रजनकतां
दक्षः भजनस्वरूपज्ञानवान्, उदासीनः लोकेषु गतव्ययः । स मे प्रियः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— अर्थैव व्युत्थानावस्थाभाह— अनपेक्ष इति । सुखप्राप्तौ दुःखहाने वा तत्साधने वा
लिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान्, पुण्यापुण्याभ्यामलिप्तो वा । दक्षः भगवद्भजनादावनलसः ।
उदासीनो मानापमानादौ समभृतिः । अतएव गता व्यथा चेतःपीडा यस्य स गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी
सक्यासिवादेव । यो मज्जतः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न
चाप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणि परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी, भक्तिमान्यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.— द्वेषहर्षादिराहित्यमपि क्षान्तिर्यो । इत्यनेन विहितकाम्यस्यागस्योक्तत्वाद्धिदित्यन्यत्र मासङ्कोचीति
लक्षणमिवाह— किञ्चेति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' [१२।१६] विशिनष्टि— शुभाशुभेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— यो न हृष्यति यन्मनुष्याणां हर्षनिमित्तं प्रियजातं तत्प्राप्य यः कर्मयोगी न हृष्यति,
यच्चाप्रियं तत्प्राप्य यो न द्वेष्टि, यच्च मनुष्याणां शोकनिमित्तं भार्यापुत्रविच्छेदादिकं, तत्प्राप्य न शोचति;
तथाविधमप्राप्तं च न काङ्क्षति; यच्च मनुष्याणां हर्षनिमित्तभार्याविचादि सदप्राप्तं च न काङ्क्षतीत्यर्थः ।

१ हृष्यतीत्यादौ 'नानघतनवदिक्याप्रवृत्त्यसामीप्ययोः' (अष्टा. ३।३।१३५) इति क्रियासातत्ये ऽह । तेन वदापि न हृष्यती-
त्यादिरर्थः । 'अद्वेष्ट' (१३।१३) इत्यत्र सर्वभूतेषु स्वभाविकः सामान्यद्वेषाभाव उक्तः, अत्र त्वनिष्टप्राप्तौ तत्प्रदुक्तेष्वेवेषा-
भाव इत्यपौनक्षत्यमिति भगवत्पादाभिप्रायः । चामनस्तु—

मनु 'हर्षामर्षयुक्तो' 'अपेक्ष' इति वर्णितम् । इदानीमेव तत्त्वस्यात्पुनरावृत्तवर्णने ॥

इति चेच्छ्रुयता लोके 'द्वेष्टे' त्यादिकैस्त्रिभिः । वर्णितः पञ्चभोगो यो मत्तः स परमात्मना ॥

पूर्वश्लोके च यस्त्यक्त्वा धर्मान् सर्वानपि प्रमुम् । याति सर्वारम्भभावेन धारणे स निरुधितः ॥

धारणागतिमाहारम्यत्सम्प्राप्तः पक्षोपताम् । सगुणे श्रोतिमान्देवे स एवात्रावृत्त्येते ॥

विद्यावस्था यथैतस्य पूर्वस्यापि तथेरिता । अतो मेदात्यसङ्गस्य पुनर्दक्षिणं दृश्यति ॥

धर्मान् भगवताङ्गिषूताः कतिपये सर्वारम्भभावापृतं पीत्वा सिद्धिप्रवाप्नुवन्ति विमलं पञ्चबोधाः धनैः ।

आरम्भानखिलास्त्रिंशद्वाय सगुणं भक्त्या प्रपन्नाः प्रभुं सिद्धिं तत्कृत्यान्ववन्ति खलु तत्तुल्यमयत्नात्परे ॥

सर्वारम्भपरित्यागी य पूर्वश्लोके इति । शुभाशुभपरित्यागीत्युक्त्वा तत्स्थानं सिद्धयः ॥ इति प्रतिपादयति ।

'भक्तिज्ञानं च वैराग्ययुक्ते यो नेच्छति क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागी विद्वद्भिः कीर्तितो हि सः ॥' इति चित्पाधिराजोये ।

— अचिगीता ।

शुभाशुभपरित्यागी पापपुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषादुभयपरित्यागी; य एवम्भूतो भक्तिमान्, स मे प्रियः ॥ १७ ॥

४ ये ता चं — अथ दैवादागतेष्वपि प्रियाप्रियेषु शोकरूपायभावोऽनागतेषु निविद्वन्त्यतिरिक्तेष्वपि वाञ्छारहितत्वं तत्कारणत्वाद्येव चोच्यते 'यो न हृष्यति' इति श्लोकेन । 'द्वर्षामर्ष' [१२।१६] इति पूर्वे पुण्यविशेषनिमित्तं द्वर्षादिकं निषिद्धम्, इह त्वर्यलभादिनिमित्तमिति विशेष इत्यभिप्रायेणाह यन्मनुष्याणामिति । यच्चन्द्रव्याख्यानरूपेण 'कर्मयोगी' इत्यनेन द्वर्षाभावहेतुः सूचितः । आत्मव्यतिरिक्तनिष्स्पृहो ह्ययमिति भावः । 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्युक्ताद्विशेषादपनायाह यच्छाम्रियं सत्प्राप्येति । हेत्वनामगने इष्टदेवलोकादे- रभावस्य सर्वजनसाधारणत्वादिकारहेतौ सति निर्विकारत्व ह्यस्य विधेयो विशेष इति ज्ञापनाय तत्तन्निमित्तस्थानम् । 'मिथिलया' प्रदीप्ताया न मे किञ्चन (चित्तम्) दधते' [म भा. १२।१७।१९] इतिवत् प्राप्ते काङ्क्षणीयत्वाभावात् अप्राप्त- मिष्युक्तम् । तथापि च यद्विनाश शोक स्यात्, तथा

भूतमित्यर्थः । एतेन शोकादिनिवृत्तौ हेतुः सूचितः । यथोक्तं भगवता पराशरेण 'यावत् कुरुते जन्तु सम्प्रव्यान्मनस प्रियान् । यावन्तोऽस्म्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव' [वि पु ११।७।६६] इति । शुभाशुभभन्दयोर्मङ्गलतदितरमात्रविषयतया प्रयोगेऽपि मङ्गलत्वाद्याकारतापि पुण्याद्याकाररूपत्वेनैवेति तत्र पेधे तात्पर्यम् । तत्र पापस्य दूरनिरस्तत्वात् दृष्टान्तार्थं तदुपादानमित्यभिप्रायेणाह पापयत्पुण्यस्यापीति । स्वर्गादि हेतोः पुण्यस्य विधिविषयस्यापि तत्साधनत्ववेपेण व्याख्याते हेतुग्राह बन्धहेतुत्वाविशेषादिति । एतेन स्वर्गादिहेतोः पुण्यस्यापि सुसुखपेक्षया पापत्वमेवेति सूचितम् । शास्त्रेण मनिष्टसाधनं हि पापम् । धृतिश्च — 'न सुकृतं न दुष्कृतम्' इत्युक्त्वा 'सर्वे पाप्मानोऽज्ञो निवर्तन्ते' [छा उ ८।४।१] इति निगमनेन सुकृतस्यापि पाप्मतामाह ॥ १७ ॥

आ. भा. भा.— ॥ १७ ॥

६ अ. प्र वी — ॥ १७ ॥

ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ घं घ. गि.— एतदेवोदासीनत्वं सिद्धवन्नाह— यो नेति । प्रिय प्राप्य न हृष्यति, अग्रियं प्राप्य च न द्वेष्टि, तथा प्रियनाते सति न शोचति, अप्राप्तं च प्रियं न काङ्क्षति, अतः

उदासीनत्वाच्छुभाशुभयोर्विहितनिषिद्धयोः परित्यागी य स भक्तो मे प्रिय ॥ १७ ॥

९ ष० त० दी०— किञ्च यो न हृष्यति न द्वेष्टि च । परस्य दुःखं सुखं वा दृष्ट्वा प्राकृतवत् धनादिव्ययेऽपि न शोचति । न च तत्काङ्क्षति स्वभोगार्थं 'अभगानेव प्रभुः सर्वं विदधाति, निजोच्छात करिष्यति' इति भावेन न प्रार्थयते, चिन्ता वा न करोतीति । शुभाशुभपरित्यागी य स भक्तिमान्मे प्रियः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त — किञ्च— यो नेति । य औक्तिक प्रियाप्यवा न हृष्यति, सर्वेषामियादिना न द्वेष्टि, तथाच सेवापथवस्तुनाथे न शोचति, न तदाकाङ्क्षति । शुभाशुभे

स्वर्गनरकादिरूपे स्पष्टति । सर्वत्र भगवद्विष्ठां ज्ञात्वा लीलाखेन व्यवहरतीत्यर्थः । एतारसो यो भविमान् भक्तिपुणः स मे प्रिय ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— एतमेव श्लोकं व्याख्येति त्रिभिः श्लोके — यो नेति । इष्टलाभे सति न हृष्यति, अनिष्टप्राप्ते न द्वेष्टि, इष्टवियोगे सति न शोचति, इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारं वा न काङ्क्षति, अनपेक्षत्वात् । शुभं कल्याण पुण्यं च अशुभममङ्गल पार्थ च ते कृते परित्यज्य शौलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी । एतेन मुचितं व्याख्यातम् । भक्तिमान् भक्तो सततोक्त इति दक्ष इत्यर्थः ॥ १७ ॥

संमः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शोतोष्णसुखदुःखेषु समः सद्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

१ सम इति । अत्र सामान्य —

मर्तेन परकीतं समं मनश्चक्षुः श्रोत्रं च यः समवधारयति शत्रुमित्रे ॥

मानं त्यज्यमानं वाप्य, न अतस्तस्य दृक्श्रोत्रो बध्ममिमांश समवधारयति ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी' सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'अद्वेष्टा' [११, १३] इत्या- | वितत्वमुच्यते । सर्वत्र चेतने शयादावचेतने च चन्दनादावि-
दिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, सम्प्रति सर्वत्रैवाविकृत- | त्यर्थः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती, ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवान्संयतवाक्; सन्तुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थितिहेतुमात्रेण । तथा चोक्तम्—
"येन केनचिदाच्छब्दो येन केनचिदाश्रितः । यत्र कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः" [म. भा. १२।२४५।१२] इति । किञ्चानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः, नागार इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

आ. शां. व्या.— वाम्यमत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननि- | विशेषणमित्याह—किञ्चेति । 'न कुठ्ठां नोदके सङ्गो न पैले न
ष्टम्यास्तीत्याह—किञ्चेति । निन्दा दोषमङ्गीर्तने, स्तुतिर्गुणम- | त्रिपुष्करे । नागारे नाऽऽहने नामे यस्य वै मोक्षवित्तु एः' इति
नम् । देहस्थितिमात्रफलेनादादिना ज्ञानिनः सन्तुष्टत्वे स्मृति- | स्मृतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—नेत्यादिना । पुनः पुनर्भवेत्प्रह-
प्रमाणयति— तथा चेति । नियतनिवाससहस्यमपि ज्ञानवतो- | मपर्वमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायत्वायम् ॥ १९ ॥

—एङ्का दिनाद्यितुमेवमुदीयमाना शीतोष्णदुःखसुखयोरपि साम्यमत्र ।

वक्तव्यच्युतः पिबुजयन्मयति प्रतीतिः प्रारब्धधर्मफलत खलु तारहीति ॥

प्रत्येति ययपि न धीः सुखदुःखभावो भोगस्तयोर्भवति देवबलात्तयापि ।

मक्षस्तु तत्र, मनुवे समतामभीक्ष्णं प्रारम्भनाद्यमुभयत्र समीक्षमाणः ॥

अन्येषां विषयाश्च ज्ञानेदृश्य समता सवेत् । पार्थ ! मक्षस्तु नित्यज्ञो यथां भवितव्यतनः ॥—अविगीता ।

१ मौनीत्यस्याद्यसमाह धामनः—

निन्दा स्तुतिं वाऽप्यङ्कतां स्वस्त्रीयां त्यक्ताभिमानो मनुवे समानाम् ।

तथा परेषामपि नैव निन्दां वास्तु स्तुतिं च कुरुते स मौनी ॥

स्वरूप एव प्रविहीनचेता यो देहनिर्वाहकृतेऽपि किञ्चित् ।

न वक्ति गुणो भगवत्क्याभिर्मौनीति तं निर्दिशतीह देवः ॥—इति ।

चतुर्थचरण चैवमुपादयति ॥ एव—

अभ्यक्तसङ्गतोऽपि सङ्गतानि भक्तोऽपि बोद्धव्यानि विशेषणानि ।

अतो विकिप्यामिदमाति देवः प्रियो भरो भवितुमुतो ममेति ॥—इति ।

'अनिकेतस्थिति' (प. उ. व. ४) इत्यस्य व्याख्यायां शङ्करानन्दाः—निकेतो नीचमाश्रयो यद्विमिति पर्यायः स्वनिर्मितपद-
व्यतिरिक्तं श्रुत्यागाददेवायतनादिक स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः । 'ये त्वनिकेतस्थितिरनियतस्थितिर्गतिरिति व्याचक्षते, तस्य
तु नियतं नियमनहेतुः स्वकृतादिकमिति व्याख्येयम्, न तु नित्यम् । न च तस्यानुदिनं गमनम्, प्रथमविरोधात् । 'हीटन्त्यप-
टेऽङ्गमौ' इति स्मृतिस्तु कुतश्चित्स्थितिवंशमात्रप्रवणानधिकारिपदमहंस्वरूपत्वेन व्याख्येयाः, अपरमहंसविषयत्वेन वा' इत्याहुः ।

अनिकेतो यदादिपु मनोऽभिन्वज्यरहित इति नव्यकल्पितोऽर्थस्तु न युक्तः, स्वरूपापत्तेः । यत्तु—अनिकेतपदस्य यदादित्यागो
नार्थ इत्यादि, तदनुकोपालम्भमात्रम्, प्राचां तथा व्याख्यानामाभावात् । तस्य अविद्यमानपद इति धात्वर्थे इति त्वन्वयानपाहि-
त्यम् । कलाशैव त्याज्या, ॥ कदाचिदपि कर्माणि त्याज्यानि, इत्यविचलो पीतासिद्धान्त इत्येवमादि च 'तद्वै हार्ये न विद्यते'
(३।१०) 'तर्ह कर्मे हाने परिश्रमाप्यते' (४।३३) इत्यादी विष्टप्रायमिति नैव प्रपञ्चते । —अविगीता ।

३ रा. भा.—‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ [१२।१३] इत्यादिना शत्रुमित्रादिषु द्वेषादिरहितत्वमुक्तम्, अत्र तेषु सन्निहितेष्वपि समचित्तत्वं ततोऽप्यतिरिक्तो विशेष उच्यते । आत्मनि स्थिरमतिवत्वेन निकेतनादिष्वसक्त इत्यनिकेतः । तत एव मानापमानादिष्वपि समः; य एवम्भूतो भक्तिमान्, समे प्रियः ॥ १८ ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — ‘समः शत्रौ च’ इत्यादिना शत्रुद्वयेन बहुविधं सहेतुकं साम्यमुच्यते; तत्र पुनरुक्तिमाशङ्क्य परिहरति अद्वेष्टेति । सन्निहितस्वरूपमानादमानादिद्वन्द्वान्तरसहपाठवशाद् न शत्रुमित्रयोरपि सन्निहितयोर्विवक्षा । सन्निधिर्हि विकार-मतिशयेन जनयति । ततोऽप्यतिरिक्त इति दूरस्यासनमाधारणान् अद्वेषमात्रादतिरिक्त इत्यर्थः । इतिदपि सङ्गवर्जितस्वाच्छीतोष्णादिषु समत्वम् । निन्दास्तुरयोः फलमूर्तामर्पाजुगामादिरहितत्वामिच्छावशेन तुल्यत्वम् । ‘मौनी’ इति मात्र मननं विवक्षितम्, ‘स्थिरमति’ इत्यनेनैव सिद्धत्वम्; मुनिर्मन नशील, तस्य भावो मौनमित्यप्रसिद्धायेता च न्यातः, कापि समस्तशब्दानुवाच्ये, तस्यास्त्यागपेक्षाभावात्, सङ्गीतैनादिविषेध, न च कालविशेषादिनियतमौनमते, तस्योपयुक्तत्वेऽपि पूर्वोत्तरसङ्गत्यभावात्; निन्दन्तं हि निन्दन्ति लोकिनाः, स्तुवन्तं च स्तुवन्ति, ततः प्रसक्तनिन्दास्तोत्रप्रतिक्षेपपरत्वेनोचितम् । ‘सन्तुष्टो येन केनचित्’ इति मौनित्वे हेत्वन्तरपरम्; अन्यथा ‘सन्तुष्टः सतत योगी’ [१२।१४] इति पूर्वोच्यत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गः । अद्वेष्टाभावो वैरिहिक्षिप्र-वैरसन्तुष्टो हि सापेक्षतया स्तुतिपूर्व कञ्चन याचते, अद्वेषार्थं च द्विष्यात् । यद्वा अन्यस्तुतितात्पर्येण वा निन्दन्ति । स्थिरमतिवत्त्वं प्रवरणमिदं विषयं दर्शयन् सर्वस्योपरि निर्दिष्टस्य सत्यं साक्षात्पर-

म्यस्या वा पूर्वोक्तसमस्तहेतुत्वं च दर्शयति आरम्भतीति । निकेतननिषेधस्य क्षेत्रादिनिषेधोपलक्षणतया आदिशब्द । अत्र ‘समः’ इति द्वौ परित्याङ्गियमिति यादवप्रकाशोक्तस्य न लिङ्गपस्याम् । शत्रुमित्रसाम्यादिगुणानां समुद्यौ गृहस्थेऽन्यवस्य न्मावादनिकेतवत्त्वं च ‘न शब्दशब्दाभिरतस्य मौक्षो नचापि स्म्यावस्यप्रियस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकचित्प्रहणे रतस्य ॥ एकान्तशीलस्य ब्रह्मतत्त्वस्य पञ्चेन्द्रियाप्रीतिनिवर्तकस्य । अप्यात्मविचारतमानसस्य मौक्षो धृषो नित्यमहिषकस्य [वा. स्मृ. १०।७ आ. स्मृ. १०।१; ७] इत्यादिन्यायेन निरुपलब्धतयाऽपि विवादात्, गृहस्थादिषु निरुपलब्धानिषेधस्यानुपकारकत्वात्, तत्सङ्गावस्य कश्चिद्योगाद्युपकारकत्वसम्भावना च तत्सङ्गावस्य निषेधव्यतया विवक्षितमिति दर्शयितुं असक्त इत्युक्तम् । अत एव ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादीनां सर्वपामन्यस्रोतासकस्यसिद्धिपक्षेण शाङ्करोक्तं निस्तम् । कश्चित्सकस्य हि स्वरूपतः सुखदरहितैर्मानादिभिः प्रीत्या विक्रम्; अत इतिदपि सङ्गाभावान्मानादिषु समत्वमित्याह-तत एवेति पूर्वोक्तोक्तविवक्षायां यत्तच्छब्दाभ्याहारोरेव विधेयोऽविभागं दर्शयति य एवम्भूतो भक्तिमान्स मे प्रिय इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १८ ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १८ ॥ तुल्येति । अनिकेतोऽगृहः ॥ १९ ॥

८ धं. प्र. गि — ‘समदुःखसुख’ [१२।१३] इति पूर्वोक्तस्यैवार्थं प्रपञ्च । सङ्गविवर्जित कश्चित्प्यासपरिहित । स्पष्टस्याप्यनमस्यत् ॥ ८ ॥ तुल्येति । मौनी सवतवाह । अत्र शरीरस्याशयं चात्म्यापार स्यादेष; नेत्याह— सन्तुष्ट इति । स्वयं यत्न विना बलवत्प्रारब्धोपनीतं शरीरस्थितिमात्रेणैव भावेनेवापन्नजटादिना सन्तुष्ट । किञ्च अनिकेतो नियत-निवासरहितः । स्पष्टमस्यत् । अत्र च पुन पुनर्मन्देराद्यान्ममेक-

विषयभेदं किञ्चित् अति सुखव्यपारणत्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च ‘अद्वेष्टा’ [१२।१३] इत्यादिकं जीवाम्युक्तानां स्वभाव-सिद्धं लक्षणम् । तपोर्णं कार्तिके— ‘उत्पन्नारमाश्रययोग्यं चोद्रेष्टव्यद्वयो गुणा । अयत्नतो भवत्येष न तु साधनरूपतः’ इति एवमेव च धर्मजातं द्वितीयाप्यायेन पुरा स्थितप्रज्ञलक्षण-रूपेणोक्तं अमुष्यभिरप्यवश्यं सम्पादयामिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

९ व० व० दी०— तथा सम इति । शत्रौ मित्रे च मानापमानयोश्च शीघ्रादिषु च स्वयं सम, संख्ये स्वामिनि श्रीभगवति तु शीघ्रादिर्कं प्रेम्णा भावयमानस्तत्परप्रतीकारसेवां कुर्यादेवेत्याशयेन पुनरुक्तं, अनेकभूतानां तु सन्नेन वसितः । एवं भावयतां सन्तं कुर्वाणः स्यादेव, ‘येऽन्योन्यतो भागवताः’ इत्यादिवाक्यात् ॥ १८ ॥

मुच्येति । स्वनिन्दास्तुती मुन्ये यस्य, न भगवत् इति (१) । तथा मौनी संयतवाक् । स्वयं च येन केनचित् सन्तुष्टः भगवति तु तेनैवोपभोगं साधयमानः । अनिकेत इति ‘वाटशस्य गृहस्थानं विनाशकं’ इति सूचयति । एवं भावधामावननाऽनिकेतवत्सुखम् । सत्रापि ‘वापसम्भाषनायां ॥ नैकांते वाप इत्यते’ इत्यानयेनास्य दिष्णो-निकेतने प्रतिमायां मन्त्रिरे वा भगवद्ध्येतु लम्बासेषु वा शिवा मतिर्यस्येत्येकं वा पद्यम् ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—सम इति । यत्र द्वैपकर्तृत्वे, मित्रे अद्वारावति समः, स्वतो देशाद्वारागहित इत्यर्थः । तथा मानापमानयोरपि समः । शीतोष्णयोर्द्विहिकयोः सुखदुःखयोः पुत्रजन्यमरणद्विरूपयोः समः । सङ्गवर्जितः लौकिकः कासत्तिरहितः ॥ १८ ॥ तुल्ये निन्दास्तुती यस्य, निन्दितो

न व्यपति, स्तुतो न हृष्यति, स्वयं च न कञ्चन निन्दति न च स्तौति । मौनी वशवाक् । येन केनचिद्ग्राह्यदिव्याभासेन सन्तुष्टः । अनिकेतः गृहाद्यासत्तिरहितः । स्थिरमतिः, मणीत्यर्थः । इत्याद्यो यो भक्तिमान् भक्तियुक्तो नः स मे प्रियः, प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— वदासीनत्वं व्याचष्टे— सम इति । गतव्ययत्वमुपपादयति सङ्गवर्जित इति । सङ्गी हि व्ययते, न तु तद्वर्जित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ 'सर्वारम्भपरित्यागी' इत्येतद्व्याचष्टे— तुल्येति । शिष्टेषु विग्रीतो न स्यामिति वा, लोकेषु प्रख्यातः स्यामिति वा, इदं मे भूयादिति वा कामयमानः किञ्चिदारम्भे न त्वयं; तुल्यनिन्दास्तुतिवत्सन्तुष्टत्वाच्च । मौनी सङ्गशास्त्री, अतएवानिकेतो गृहशून्यः कुटीरमपि वासार्थं नारमते । यतः स्थिरमतिः स्थितप्रज्ञो भक्तिमान्योगी मे सम प्रियो नरः पुरुषः ॥ १९ ॥

धर्म्यामृतानुष्ठानस्य फलश्रुतिः ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पशुपासते ।

श्रद्धाधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गी-
तामृषनिपस्तु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो-
नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ अनयामतः—

जडं जगदिदं सर्वं विनाशित्वान्मृतं मतम् । तपस्ति यत्र तज्ज्ञेयं चिन्मात्रमखलं परम् ॥
इदं जडं जगदिदं चित्स्वरूपे न विद्यते । इत्युक्तं 'न च मत्सपानि मृतानी' इत्यत्र चक्रिण (११३) ॥

अतश्चिद्वत् तत्र सगुणत्वाद्विशिष्यते । धर्म्यामृत्यनपेतायै तद्विद्वत्प्रत्यये यति (अथा. ४४॥१२) ॥

सन्नाशिदेवममृतं व्यक्तं तज्ज्ञेयमात्मना । भक्ता धर्म्यामृतमिति यथोक्तमिह सेवते ॥

मायागुणातिवं यत्तु चैतन्यं शुद्धमद्वयम् । अपेत सर्वधर्मैर्मनो न बाध्यं धर्म्यामित्यदः ॥

जडाभासं परित्यज्य मायातं, तत्प्रकारादम् । चैतन्यं निर्गुणासत्ता. केवलं पशुपासते ॥

जडं हारावधिमुक्ता जडभूमिधिदम्बुधिः । जडमामरणं चित्तु हाटकं हेयममं हिम् ॥

इदं सनातोच्यन्तश्चिदनुसिलितं जगत् । अन्तःस्थवन्त्ययोगेन ध्यायन्तः पशुपासते ॥

अध्यायिप्रसिद्धतदेव प्रोक्तं धर्म्यामृतं मया । इति वक्ति व्यक्तमत्र भक्तवन्द्यमो हरिः ॥

तथा गुणकमे प्रश्नं सगुणं निर्गुणं च ये । तपासते तेषु के बाधिका ? इति किरीटिन. ॥

अन्यकोपासकेभ्योऽपि सगुणोपासका मयः । सम्मतायापि ह्येति तयोस्तमपि प्रभोः ॥

अनेन्यन्ययोगेन मां ध्यायन्त उपासते । (११६) इत्यत्र देवः सगुणोपासकानवर्गित ॥

मन्ये च मन आपत्तव बुद्धिं च सगुणे मयि । निवेद्येति सगुणमकिमेवोपादितवान् ॥ (११८)

अपेतदम्भराजोऽसीत्यत्र मयोग्याधितः । (१२११) इति सुखिवान्मन्यकं सगुणोपासकं पुनः ॥

मेयो ह्येतदत्र च हानात्पशुयो ध्यायन् यदुक्तवान् । (१२१२) इदमिदं सगुणोपासकमेव मान्यया ॥

तदमे तज्ज्ञेयमाद भक्तस्य ज्ञानिनः क्रमान् । एवं धर्म्यामृतं सम्यगन्यायेन निरूपितम् ॥

अन्यकोपासनमपि वर्जितं वचिदन्तः । नायकोत्कोषिदप्येव प्रतिपादयकोक्तिवत् ॥

अन्यन्ययोगमिदमिति तात्पर्यमिह केचन । यदि तद्वारणायाह 'यथोक्तं' इति सर्वेति ॥ — इति व्याचष्टे ।

'अद्विष्टशूरे' 'मगवद्भूजाः कर्मयोगिनो वर्जिताः' इति नव्याः । तत्र, इदं यथोक्तं पशुपासते इत्यद्विष्टमन्याये प्रति-
पादितभक्तियोगरतानामेव परामर्शस्य इत्यतन्वात्, कर्मयोगिनामप्रवृत्त्याच्च । न च श्रोत्रवर्जिनो भक्तियोगः कर्मयोगेन युज्यते
इति प्रतिशेधः, 'सर्वे ह्यस्मांश्च सयस्य' (१२१६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (१२११६) 'शुभाशुभपरित्यागी' (१२११७) इति तत्र तत्र
कर्मयोगमन्योत्कोषाः कर्तादित्यर्थं गुणावपातेन ।

"स्वदेशं हनोऽपहृत्स्वदेशं शशाकरो मे तनयो गुण्डप ।

यति ! न चेनं प्रतिशान्दयि त्वं दण्ड्यस्ति यदा विवर्तते ॥"

— अजिगीता ।

१ शां. भा.— ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ [१२।१२] इत्यादिनां स्वस्वोपासकानां निवृत्तसंवेपणां सन्ध्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते— ये तु सन्ध्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादेनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वात् । इदं यथोक्तं ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्धावानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽस्तीव मे प्रियाः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽन्यथ’ [७।१७] इति यत्प्रचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यास्तीव मे प्रियो भवति, तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नवोऽनुष्ठेयं; विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुषेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्करभगवतः कृतौ भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— ‘अद्वेष्टा’ [१२।१२] इत्यादि- धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं, तदुपपादितमन्योपसंहारश्लोक- मवतारयति— अद्वेष्टेत्यादिना । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह— प्रियो ह्येति । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं तथापि जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नावतुष्टेयमिति वाक्यार्थः ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दज्ञानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— अस्मादात्मनिष्ठान्मद्भक्तियोगनिष्ठस्य श्रेष्ठ्यं प्रतिपादयन् यथोपक्रममुपसंह्रियति— ये त्विदं । धर्म्यं चामृतं चेति धर्म्यामृतं, ये तु प्राप्यसमं प्रापकं भक्तियोगं, यथोक्तं ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’ [१२।२] इत्यादिनोक्तेन प्रकारेण उपासते, ते भक्ताः अतितरां मम प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं — अध्यायोपक्रमे प्रप्रवृत्तं भक्तियोग- निष्ठस्य अक्षरनिष्कर्षार्थं ह्युक्तम् । भक्तियोगाप्रतिप्रसंगेन अक्षर- योगस्य परम्परया भक्तियोगसाधनत्वं तदपेक्षितशुभाशोकाः; अर्पायायाः आत्मगतप्रत्योत्तरं प्राप्तिं निगमयतीत्याह— अस्मादिति । ‘मय्यावेश्य मनो ये माम्’ [१२।२] इति श्लोकोऽयं चैकार्प्य एव सुलभस्य इत्यभिप्रायेण यथोपक्रम- मित्युक्तम् । तत्र ‘नित्ययुक्ता,’ [१२।२] इत्युक् एवाशोऽहं ‘मत्परमाः’ इत्युच्यते । तत्र ‘प्रदया परयोपेताः’ [१२।२] इत्युक्तम्; अत्र तु ‘भद्रवानाः’ इति । तत्र ‘ते मे युक्ततया मनाः’ [१२।२] इत्युक्तम्; अत्र तु तत्फलितत्वेन ‘भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रिया’ इत्युच्यते । अतः ॥ एवाशोऽजोऽपसंह्रियते । अस्य वाचिकार्थमपरत्वे नुरान्दविशेषादादौ हेतवः पूर्वमेवोक्ताः । अनेनैव च श्लोकेन मध्यमशुद्ध्यर्थानर्थभक्तियोगोपसंहारस्य इतो भवति । ‘धर्म्मामृतम्’ इत्यनेन विवक्षितमाकारद्वयं वक्तुं

मुपसंह्रियति— यस्मादिति । तदेवं सोपाधिकमिष्टानपरि- पाकाशिरगाधिकमनुसन्धानस्य ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानां’ इत्यादि- धर्मविशिष्टस्य मुख्यव्यापिकाणिः श्रवणाद्यावर्तयतस्तत्त्वव्या- त्कारसम्भवात्ततो मुक्त्युपपत्तेस्तद्वेदनाकारार्थविषयत्वयोग- स्तत्पदार्थोऽनुसन्धेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥

तदुपयुक्तं कर्मधारयत्वं दर्शयति— धर्म्यं चामृतं चेति । धर्मोद्वेष्टेः धर्म्यम् । अतोऽहं धर्म्यशब्देन साधनत्वचनमादृत- शब्देनामृतसाधनत्वस्याविवक्षितत्वात्फलवदेव भोगमत्वं विव- क्षितमित्याह ये तु प्राप्यसममिति । यथोक्तमिति व्याख्येयपदोपादानम् । प्रसङ्गात्कर्मयोगोक्त्युदाहरण मय्या- वेष्टेयेत्यादिमुक्तम् । पूर्वोक्तानामन्येषामपि भक्तत्वमस्तीति तदुपपन्नहेतव्यं ते भक्ता इति विदोष्यते । पूर्वोक्तं प्रियत्वमुदा- रत्वप्रयुक्तम्; अस्मिन्नु स्वाभिमतान्तरात्मत्वमुक्तम् । अतो ह्यतीव प्रियत्वमिदोक्तम् । तत्तं च प्रागेव ‘उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्वात्यैव मे मतम्’ [७।१८] इत्याद्युपक्रम्य ‘स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९] इति । एतेन ‘अद्वेष्टा’ [१२।१२] इत्या- दिना प्रकान्तं धर्मजातं ‘ये तु धर्म्यामृतम्’ इति श्लोकोपपत्ति- यत् इति परोक्तं निरस्तम्, मित्राधिकारविषयत्वस्य व्यभिच- त्वात् ॥ २० ॥

इति कविचार्किर्निष्ठस्य सर्वोत्तरत्वान्नस्य श्रीमद्भट्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य इति

धीगीताभाष्यटीकायां तात्पर्यवन्निष्कर्षो द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.— पिण्डीकृत्योपसंहरति— ये तु धर्म्म्यामृतमिति । धर्म्मो विष्णुस्तद्विषयं धर्म्मम् । धर्म्मम्, अमृतं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्म्यामृतम् । अदास्तिक्यम्, 'अन्नामास्तिक्यमुच्यते' इत्याभिधानम् । तद्धानाः अद्धानाः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ये तु इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यते ? व्याख्येयं धर्म्म्यामृतमिति धर्मपात्रोऽयमित्याह— धर्म्ममिति । इत्यत आह— पिण्डीकृत्येति । धर्म्म्यामृतमित्येतदप्रतीत्यर्थं । न मृतं अमृतम्, नन् विद्वद्भाषेऽमृतशब्दोपलक्षक इत्यर्थः । इत्याख्यातुं धर्मशब्दं तावद्व्याख्याति— धर्म्म इति । तद्विषयं अद्धाना इत्येतद्रूपत्वादयति— अदिति । अच्छन्दस्योपलक्षयानमित्युपसर्गत्वेनोपपन्नह्यायमानस्याप्यस्य सार्वदाविराजः अविच्छेदम्, उपसर्गत्वस्य कार्यविशेषाधत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकायां अदतीर्थमुनिविरचितायां

अमेयदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.— ये त्विति । धर्म्मादनपेतं धर्म्मममृतमिवोक्तमिदम् । व्याघ्रादित्यात्समासः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भुवनेश्वरविरचिते पैशाचमाप्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

८ पै. प्र. गि.— अथाध्यापार्षधुपसंहरति— ये त्विति । ये तु धर्मशब्दः अद्धाना अप्येतासं सन्तः 'मप्या-
नस्य मतो ये माम्' [१२।१] इत्यादिना यथोक्तप्रक-
प्रकारमिदं धर्म्मामृतम्, प्रथमतः समुत्पन्ननिष्ठास्यो धर्मः स
एवामृतम् 'अद्वैता सर्वभूतानाम्' [१२।१३] इत्यादि-
भोक्तनिर्गुणनिष्ठाहोणामृतवसाधनत्वात् । 'धर्म्म्यामृतम्'
इति पाशोऽप्ययमेवार्थः । पशुयामते अनुतिष्ठति, ते भक्ताः
ज्ञानकृपमक्षरपरब्रह्मात्मकमद्रश्नं कुर्वाणाः अतीव मे प्रियाः
'प्रियो हि ज्ञानिर्गोऽप्यर्थम्' [७।१०] इत्युच्येति भावः ।
तदेवं मुक्तिहेतुमहावाक्यान्वयबोधयोगोपस्तन्यदापोऽनुसन्धेय
इति मध्यमपदेन व्युत्पद्यते ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकसार्वभौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनामिहवशद्वाराचार्यसर्वतश्चरितश्रीम-
द्भगवत्पादतीर्थभगवत्पुष्पपादानां शिष्येण श्रीपद्मदत्तायैव हृते ब्रह्मानन्दगिरिपाह्वयाने
भगवद्गीताव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

९ व० स० दी०— एवं मर्यादायामक्षरात्प्रतिष्ठात्स्वपुष्टिमक्षिकयोगीनिरस्यातीव प्रियत्वं प्रतिपादयन्मुक्तमुप-
संहरति— ये त्विति । ये दैवर्षीया इदमेव सेवाधर्म्मादनपेतमुक्तममृतं यथावत्पशुपासने निपेयन्ते अद्धाना मदात्र-
यास्ते भक्ता अतीव मे प्रिया इति । तथा भवेति भावः ॥ २० ॥

अल्पदक्षोपासनामार्गेः सुखं मर्यादायाऽपि हि । सुखं पुष्टया कृष्णमक्तिमार्गेः सन्धुगुदीरितम् ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासर्वदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त.— अममक्षिप्पप्रपसंहरति— ये त्विति । मन्त्ररमाः भेदेकविष्टाः सन्तः पशुयामते मां सेवन्ते ते भक्ता
य इति सामान्योक्त्या मात्र वर्गाद्विनिवृत्तः किन्तु ये केचन
मायवन्त इदं पुरत उक्ते धर्म्म्यामृतम् अक्षवं मत्प्रसादा-
त्मकफलरूपं यथोक्तं अद्धानाः मनुजं सत्यमिति ज्ञानवन्तो

एवममृतमिति द्वादशोऽध्यायः । सर्वसंशयमाश्रित्य कोकोद्धारणो हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासर्वदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

११ नी० मा० दी०— मुष्टश्रान्त्येव मुमुक्षोः साधनत्वेन विवक्षे— ये त्विति । ये मुमुक्षवः ॥ पूर्वोक्त-
मुक्षापेक्षया विलक्षणाः, इदं 'अद्वैता सर्वभूतानां' [१२।१३] इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितं धर्म्मप्राप्तं तदेवा-

मृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्मामृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेण पर्युपासते साकल्येनानुतिष्ठन्ति । अद्भुतानां
अद्भुतानां सत्परमाः अद्भुतैव भगवान्नामुदेवोऽश्वराख्यः सर्वविशेषणरहितः परमानन्दरूपः परमः पार्यन्तिकः
प्राप्यो येषां ते मत्परमाः भक्ताः शान्तिदान्त्यादिमन्तो भज्जनशीलाः, तेऽतीव मे मम प्रियाः । ज्ञानी तु भगवत्
आत्मैव, परिशेषात् अतीव प्रियत्वं भक्त्येव पर्यवसजम् । यो मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः स मुमुक्षुणा यत्रतो-
ऽनुष्ठेय इत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्य हृद्वैष्ट्यादयो गुणाः । अयत्रतो भवन्त्येव न तु साधनरू-
पिणः' इति । समाप्त उपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतः परं वाक्यार्थविचारो जीवप्रज्ञाभेदप्रतिपादको
भविष्यति ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-

प्रकाशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

श्रीमहादेव उवाच—

अस्ति कौन्तेहापुरं नाम नगरं दक्षिणापथे ।
सुखानां सदनं सिद्धसाधूनां सिद्धिसम्पद्यम् ॥ १ ॥
परशकेः परं पीठं सर्वदेवनिषेधितम् ।
पुराणेषु प्रसिद्धं यदुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २ ॥
कोटिशस्तत्र तीर्थानि शिवलिङ्गानि कोटिशः ।
आरुते रुद्रगया यत्र विशालं लोकविधुतम् ॥ ३ ॥
तुङ्गा चलमहाप्रगोपुरोद्भासितोरणम् ।
प्रासादशिखरे यत्र तुङ्गं च कनकध्वजम् ॥ ४ ॥
सोमकान्तमहासौधबलमीपद्भिः शोभितम् ।
जालन्ध्रोद्भिर्दुपधूमामोदितद्विकटम् ॥ ५ ॥
चलत्पताकविस्तोर्गच्छाद्यदेवालयान्वितम् ।
चतुरैः सुन्दरैः स्तिग्धैः श्रीमद्भिः शुचिमानसैः ॥ ६ ॥
अर्घिष्ठितं सदाचारैः पुरुषैर्भूरिपूजितैः ।
कुण्डिनयनाश्चन्द्रवदनाः कुटिलालकाः ॥ ७ ॥
उत्फुल्लवम्पकच्छायपीनतुङ्गपयोधराः ।
कुशामया निम्ननाभिवलिययधिराजिताः ॥ ८ ॥
वितालजयताश्चारुजङ्घायुग्मा वराह्वयः ।
वाचालमेखलादामनिकणमणिनूपुराः ॥ ९ ॥
रणत्कङ्कणहस्ताञ्जस्तुत्करजरश्मयः ।
यस्य सन्निभमदा यत्र मादपत्यो मुनीनपि ॥ १० ॥
समस्तवस्तुसंयुक्तं सर्वभोगसमन्वितम् ।
मण्डलैः सकलैर्युक्तं महालक्ष्मीसमन्वितम् ॥ ११ ॥
तत्रागच्छत्पुमान्कथिषुवा गौरः सुलोचनः ।
कम्पुकण्ठः धृष्टस्कन्धा महावक्त्रा महाभुजः ॥ १२ ॥
ममस्तल्लक्ष्णोपेतो गौरः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
प्रविश्य नगरं पश्यन्छोमां सौधेषु सर्वतः ॥ १३ ॥
उत्कण्ठिभ्रमना द्रष्टुं महालक्ष्मीं सुरेश्वरीम् ।
मणिकण्ठे हृतप्रातः सम्पन्नफित्तुर्गणः ॥ १४ ॥
महालक्ष्मीं महामायां नत्वा तुष्टाय भक्तिः ॥ १५ ॥

राजपुत्र उवाच—

जयत्यपारकाख्या कामदा जगदम्बिका ।
कुर्वाणा जगतो जन्म पालनं क्षपणं दृशा ॥ १५ ॥
यया शक्त्या यथादिष्टः परमेष्ठी सृजत्यसौ ।
अवष्टभ्य यया शक्त्या पालयत्यव्युतो जगत् ॥ १६ ॥
यया शक्त्या कृतावेशः संहृत्यखिलं हरः ।
तां भजे परमां शक्तिं सर्गस्थितिलयोजिताम् ॥ १७ ॥
योगिध्येयांश्चिक्कमले कमले ! कमलालये ।
स्वभावाश्लिखितान्नस्त्वं गृह्णासीन्निग्रयोचराम् ॥ १८ ॥
त्वमेव कल्पनाजालं तत्कल्पं कुरुषे मनः ।
इच्छाज्ञानक्रियाभ्या परसंवित्स्वरूपिणी ॥ १९ ॥
निष्कला निर्मला नित्या निराकारा निरञ्जना ।
निरन्तरा निरतङ्गा निरालम्बा निरामया ॥ २० ॥
तथैव महिमानं हि के वर्णयितुमीशते ।
यन्दे निर्भिन्नपदकानां द्वादशान्तर्विहारिणीम् ॥ २१ ॥
अनाहस्यनिमयीं विन्दुनादकलात्मिकाम् ।
मातस्त्वं पूर्णशीतलशुगलस्पीयूषवाहिनी ॥ २२ ॥
पुष्पासि वत्सले ! बालान्सनकादौर्दिगम्बरान् ।
अनुस्यूता शिवा सा ये जाप्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ २३ ॥
तुरीयायां वर्तमाना दयाधनुस्तस्यिषु ।
द्वादसि प्राणिनां सर्वाः सनतं प्रलसत्पदः ॥ २४ ॥
संहृत्य तत्त्वसङ्घतं तुरीयातीतया त्वया ।
योगिनां विभ्यनादात्म्यं दीयते निश्चिकल्पया ॥ २५ ॥
परां नमामि पश्यन्तीं मध्यमां वैद्यरीमपि ।
रूपाणि देवि ! गृह्णासि जगत्सन्त्राणहेतये ॥ २६ ॥
त्वं ग्राही वैष्णवी त्वं च मादेशी च त्वमम्बिके ! ।
वाराही त्वं महालक्ष्मीनोर्लसिही त्वमेन्द्रिका ॥ २७ ॥
त्वं कौमारी चण्डिका त्वं लक्ष्मीस्त्वं विभ्यपायनी ।
सावित्री त्वं जगन्माता शशिनी त्वं च रोहिणी ॥ २८ ॥

स्य स्वाहा रं स्वधा रं हि त्व मुधा परमेश्वरी ।
चण्डमुण्डमुजादण्डतण्डदौर्धण्डमण्डिते ॥ २९ ॥
रक्तबीजगलद्रक्षपानघूर्णितलाचने ।।
उन्मत्तमहिषघ्रातोन्मूलनघ्रीदद्वोयुगे ॥ ३० ॥
शुम्भासुरमहादैत्यदारणायोऽस्तविक्रमे ।।
अनन्तविक्रमे । तुभ्य नमस्त्रैलोक्यमातृके ॥
भक्तकल्पते । महा प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तेन स्तुता देवी महालक्ष्मीस्ततः स्वयम् ।
निजरूप समास्थाय पुरुष प्रत्युवाच तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमहालक्ष्मी उवाच—

राजपुत्र । प्रसन्नाऽहं वृणीष्य धरमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

राजपुत्र उवाच—

पिता मे धरणीपालो धाजिमेध महाकृतम् ।
कुर्वाणो दैवयोगेन रागाश्रन्ता दिव ययो ॥ ३४ ॥
तद्वपुस्तत्तलेन क्षोभयित्वा मया तत ।
स्थापितस्तत्र यागेऽसौ यथाध्वंमवर्तत ॥ ३५ ॥
अथ भ्रान्तमहीचक्रो व्यपपागतुरङ्गम् ।
निशीये बन्धन छिन्ना नीत केनापि कुत्रचित् ॥ ३६ ॥
अट्टहात गत कापि निरुत्तेषु जनेष्वहम् ।
आमन्त्र्य ऋरिज स्रयोन्धरण त्यामुपागत ॥ ३७ ॥
प्रसन्ना यदि देवि । त्व तन्मे पागतुरङ्गम् ।
ह्यम मयुत यागाऽसौ सम्पूर्णा जायते यथा ॥ ३८ ॥
आनृण्य मम तातस्य तेन राज्ञा भविष्यति ।
तथा बुद्ध जगदात्रि । शरणागतवत्सले ॥ ३९ ॥

श्रादेयुवाच—

मम द्वार द्विन सिद्धसमाधिरिति विभ्रुत ।
ममाऽऽज्ञया स ते सर्व कार्य निष्ठादयिष्यति ॥ ४० ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त धामहालक्ष्म्या ततो राजकुमारक ।
आजगाम मुनि सिद्धसमाधिर्षेत्र तिष्ठति ॥ ४१ ॥
प्रणम्य तस्य पादाब्जं हताश्रितिरयस्थित ।
समुवाच ततो विप्र प्रदिताऽसि त्वमभया ॥
एतदीप्सितमिदं सर्वं साधयामि विलास्य ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इयुवता त्रिदशासर्वाचार्यर्ष ॥ मान्त्रिक ।
पेशन क्षितिपालस्य तनयाऽसौ तदा मुरारम् ॥ ४३ ॥
एताव्रलिपुता देवान्यपमानकलेवरान् ।
अथ तानमरासथा सम्भारये द्विधासम ॥ ४४ ॥

सिद्धसमाधिख्याच—

अमुष्य राजपुत्रस्य धात्री यज्ञाय करिणत ।
नीताऽस्ति देवराजेन क्षपायामपहत्य य ॥
गीर्णोपास्तूर्णमर्णां समानयत मा चिरम् ॥ ४५ ॥

श्रीशिव उवाच—

अथ तस्य मुनिर्वास्याद्वैधयज्ञतुरङ्गम् ।
समर्पितस्ततस्तेन तेषुज्ञाता दिगौकस ॥ ४६ ॥
आरुणानमरान्दुष्टा गत लब्धा तुरङ्गमम् ।
महीपतिमुतो नत्वा त मुनिं धाक्यमनेवीत् ॥ ४७ ॥

राजपुत्र उवाच—

आश्चर्यमिदमेतत्ते सामर्थ्यंमुपितस्तम् ।।
कृतमेतत्त्वया विप्र । त्रिदशाकर्षण क्षणात् ॥ ४८ ॥
ह्यष्टादशस्य दत्तो मे यज्ञीयोऽय तुरङ्गम् ।
न किञ्चिदपर यावदुष्कर यत्तुररेरपि ॥ ४९ ॥
प्रमथिष्यति तरक्तुं मवानेय न चापर ।
गुण्य विप्र । महीपाल पिताऽऽसीन्मे बृहद्रथ ॥ ५० ॥
आरन्ध्रहयमेधोऽसौ देवेन निधन गत ।
अद्यापि तस्य देहाऽस्ति तस्मै तेन क्षापित ॥
तस्मै सञ्ज्ञानं भूय कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ५१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ष्य स्मित हृत्वा स जगाद महामुनि ।
यामस्तत्र पिता यत्र तावका यागमण्डपे ॥ ५२ ॥
अथाऽऽगत्य सप्त तेन तत्र सिद्धसमाधिना ।
पयाऽभिमन्त्र्य निदधे तस्य प्रेतस्य मूर्धनि ॥ ५३ ॥
तत प्राप त्रय सञ्ज्ञामुत्तरे ये वै द्दश च ।
त त प्रपठ चिप्रन्त्र काऽसि धमति भूपति ॥ ५४ ॥
ततो रानसुत सर्वं भूपालाय न्यवेदयत् ।
स नत्वा ब्राह्मण राजा त पुनर्दत्तजोयितम् ॥ ५५ ॥
यभाये केन पुण्येन त्वयि शक्तिरलौकिकी ।
यया मे जायित दत्तमाष्टपाद्य दिगौकस ॥
यागब्रह्मादितो विप्र । येन मे तन्निष्पद्य ॥ ५६ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्तस्तेन चिमोऽसौ जगाद ऋष्यया गिरा ॥ ५७ ॥
सिद्धसमाधिख्याच—
गीतानां द्वादशाध्याय जपाम्यहमतन्द्रित ।
तेन शक्तिरिय रापन्यया प्राप्ताऽसि जायितम् ॥ ५८ ॥

श्रीशिव उवाच—

पतदाकण्य राजाऽसौ द्वादशाध्यायमुत्तमम् ।
पपाठ तस्माद्विभूये सक्ताऽब्राह्मणान्वित ॥ ५९ ॥
तस्याध्यायस्य माहात्म्यात् सर्वे सद्रति ययु ।
अन्ये पठित्वा जीवाद्य मुक्तिमाप्नुहा । पराम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वादशाध्यायस्य श्रीमद्भगवद्गीतायां द्वादशाध्याय-
माहात्म्यकथनं नाम द्वादशी पञ्चिकशततमाऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयपट्टश्लोकानामादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं	श्लोकप्रतीकानि	अ. श्लो. पृष्ठं
अ		अहं हि सर्वयज्ञानां	९ २४ १७७	केशोऽधिकतरस्तेषां	१२ ५ १५४
अक्षरं ब्रह्म परमं	८ ३ ६९	अहिंसा समता ब्रुहिः	१० ५ २१०	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	१८ ३१ १९०
अक्षराणामकारोऽस्मि	१० ३३ २०९	आ		य	
अभिज्योतिरहश्शुक्रः	८ ३४ ११३	आख्याहि मे को भवान्	११ ३१ ३०५	यतिर्मर्षा प्रभुः साक्षी	९ १८ १९५
अयं चित्तं समावाहं	१२ ९ ३६६	आदिप्यानामहं विष्णुः	१० ३१ २३७	य	
अयथा बहुनेतेन	१० ४२ २६१	आ मद्रथुवनलोकाः	८ ३६ १००	यदुर्विधा भजन्ते मां	७ १६ २५
अयेतदप्यशक्तोऽसि	१२ ११ ३६८	मायुधानामहं वज्रं	१० २८ ३४१	अ	
अहश्चतुर्षु हवितोऽस्मि	११ ४५ ३२७	माहुस्त्वामुभयः सर्वे	१० १३ २३४	जराभरणलोक्षाय	७ २९ ६९
अद्वैता सर्वभूतानां	१२ १३ ३७४	इ		ज्ञानयहेन व्याप्यन्त्ये	९ १५ १६०
अधिमूर्तं क्षरो भावः	८ ४ ७३	इच्छाद्देवसमुत्पद्ये	७ २७ ५६	ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	७ २ ८
अधियज्ञः कर्षं कोऽत्र	८ २ ६६	इत्यर्जुनं काशदेवस्त-	११ ५९ ३३२	स	
अनन्तश्चास्मि बागानां	१० २९ ३४५	इदं ब्रु ते शुक्रतमं	९ १ १२७	सतः स विस्मयाविष्टः	११ १४ २८३
अनन्यचेताः सततं	८ १४ ९६	इहैकस्य जगत्कृत्स्नं	११ ७ ३७६	सौकर्यं जगत्कृत्स्नं	११ १३ २८१
अनन्याधिष्ठित्यन्तो मां	९ ३२ १७२	उ		साम्यहमहं सर्वे	९ १९ १९६
अनपेक्षः शुचिर्देहः	१२ १६ ३७३	उचैवप्रवसमधार्ता	१० २७ २४४	सत्साराप्रणम्य प्रणिधाय	११ ४४ ३३६
अनादिमध्यान्तममन्त-	११ १९ २९०	उदासीः सर्वे एवैते	७ १८ ४१	सत्साराचमुत्तिष्ठं यथाः	११ ३३ ३०५
अनेकबाह्वरसकचेन्द्रे	११ १६ २८५	ए		सत्साराचैवेषु कालेषु	८ ७ ७९
अनेकबाह्वनयनं	११-१० २७८	एतच्छ्रुत्वावचनं केचवस्य	११ ३५ ३१३	तुल्यनिन्द्यास्तुतिर्मांसी	१२ १९ ३८१
अन्तर्काले च मामेव	८ ६ ७७	एतयोनीनि सृष्टानि	७ ६ १६	त्रे तं श्रुत्वा स्वर्गलोकं	९ ३१ १९१
अन्तवत् फलं तेषां	७ २३ ४९	एतां विभुतिं योगे च	१० ७ २१७	तेषामहं समुद्रतां	१२ ७ ३६१
अपरेयमितस्त्वय्या	७ ५ ११	एकमुत्त्वा ततो राजन्	११ ९ १७८	तेषामेवानुष्मार्षे	१० ११ १९३
अपि चेतुर्द्वाराः	९ ३० १८८	एकमेतद्यथाऽऽप्ये त्वं	११ ३ २७१	तेषां सततमुपासी	१० १० ११८
अभ्यासयोगमुक्तेन	८ ८ ८३	एवं सततमुपासे	१२ १ ३४६	तेषां ज्ञानी निदयशुचः	७ १० ३६
अभ्यासेऽप्यसमर्थाऽसि	१२ १० ३६७	ओ		त्रिमिगुणमयैर्भावैः	७ १३ २८
अमी सर्वे भूतारूढस्य	११ २६ ३००	ओमित्येकार्धं ब्रह्म	८ १३ ९२	नैविद्या मां सोमपाः	९ २० १६५
अमी हि त्वा सुररङ्गाः	११ २१ २९५	क		त्वमक्षरं परमं त्वादित्यं	११ १८ २९२
अवशान्ति मां मृदाः	९ ११ १९२	कर्षं विद्यामहं योगिन्	१० १७ ३३१	त्वमादिदेवः पुराणपुराणः	११ ८ ११७
अव्यक्तोऽप्यक्षयः सर्वाः	८ १८ १०३	कर्त्तुं प्रणम्यगुणसितारं	८ ९ ८३	य	
अव्यक्तोऽप्यक्षयः सर्वे	८ ११ १०७	कस्माच्च ते न नमोऽत्र	११ ३० ३१७	दण्डो दमयतामस्मि	१० ३६ २५६
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं	७ २४ ५१	कामैस्तेतिहैवकानाः	७ २० ४५	दंष्ट्राकालानि च ते	११ २५ २९९
अप्रक्षालनाः पुराणः	९ ३ १३४	कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	११ ३२ ३०६	दिशि सूर्येच्छहस्य	११ १२ २८०
अप्रक्षयः सर्वरक्षणो	१० २६ ३४४	किं तद्वा किमभ्यासं	८ १ ६६	दिश्वामात्माभ्यर्चयं	११ ११ २७८
अहं कृत्वाहं ययः	९ १६ १६३	किं पुनर्मोक्षयाः पुन्याः	९ ३३ १९३	रद्देवं मातुषं त्वं	११ ५१ ३३४
अहमारमा शुभकेच ।	१० २० ३३७	किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं	११ ४६ २७७	द्वैषी शोषा शुण्मयी	७ १४ २८
अहं मयैव प्रमथः	१० ८ २९८	किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च	११ ४७ २८७		

श्लोकप्रतीकानि

अ. श्लो. पृष्ठं

श्लोकप्रतीकानि

अ. श्लो. पृष्ठं

श्लोकप्रतीकानि

अ. श्लो. पृष्ठं

वाचाष्टयिभ्योरिदमन्तरं ११ २० २६३
युतं धृत्यतामस्मि १० ३६ २५४
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च ११ ३४ ३११

ध

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः ८ २६ ११९

न

न च मत्स्यानि मृतानि ९ ५ १३६
न च मा तानि कर्माणि ९ ९ १४७
न तु मां धत्स्येष्टं ११ ८ २७६
नमस्तृष्टं दंसिमानेन ११ २४ २६८
नमः पुरस्तादथ पृथक्स्ते ११ ४० ३१७
न मां दुष्टतितो मृदाः ७ १५ ३४
न मे विदुः क्षुराणाः १० २ २०५
न वेदयज्ञाभ्यपयैः ११ ४८ ३३०
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां १० ४० २५१
नाहं प्रकाशः सर्वस्य ७ २५ ५३
नाहं वेदेनं तपसा ११ ५३ ३३६
नैते ह्यती पार्थ ! जानन् ८ २७ १२१

प

पथं पुन्यं फलं तोयं ९ १६ १८०
परस्तस्मात्पु मावोऽन्यः ८ ३० १०७
परं वस्त्र परं धाम १० १२ २२४
पवनः पवतामस्मि १० ३१ २४७
पश्य मे पार्थ ! तृपाणि ११ ५ २७४
परयादित्यान्वसुवृक्षान् ११ ६ २७५
परयामि देवांस्तत्र देवदेव ११ १५ २८४
पितासि शोकस्य कराच ११ ४३ ३३९
पिताऽहमस्य जगतः ९ १७ १६४
पुण्यो गन्धः शुभिव्यां च ७ ९ २०
पुण्यः स परः पार्थ ! ८ २३ ११०
पुत्रोपकां च सुकर्म मां १० २४ २४२
प्रहति स्वामवशम्य ९ ८ १४६
प्रयागकाळे मनसा ८ १० ८३
प्रज्ञाध्यासि दैत्यानां १० ३० २४७

य

यत्नं बलवतां बार्ह ७ ११ २०
यदानीं जन्मनामन्ते ७ १२ ४३
यीशं मां सर्वमृतां ७ १० २०
युधिष्ठिरं नरसमोह १० ४ २१७
युद्धस्थानं तथा धार्मा १० ३६ २११

म

मत्स्यान्वसुवृक्षान् ११ ५४ ३३६

मवाप्ययौ हि मृतानां ११ २ २७०
मृत्प्रागः स एवायं ८ १९ १०३
मृमिरापोऽनतो वायुः ७ ४ ११
मूय एव महाबाहो ! १० १ २७३

म

मञ्जिता मद्रतप्राणाः १० ९ २१८
मत्कर्मकृन्मत्प्रागः ११ ५५ ३३९
मत्तः पतरे नान्यत ७ ७ १८
मदनुप्रदाय परमं ११ १ २६८
मनुष्याणां सहस्रेषु ७ ३ १०
मन्मता मय मद्रक्षः ९ ३४ ११६
मन्यसे यदि तच्छर्व्यं ११ ४ १०३
मया ततमिदं सर्वं ९ ४ १३६
मयाऽप्यद्येन प्रकृतिः ९ १० १४९
मया प्रथमेन तवाऽनेन ११ ४७ ३२९
मय्यावेद्य मनो ये मां ११ २ ३५२
मय्यावकमनाः पार्थ ! ७ १ ३
मन्येव मन आपत्स्व ११ ८ ३६५
महर्षयः सत पुत्रैः १० ६ २१३
महर्षीणां श्रुतार्हं १० २६ २४०
महाभामस्तु मां पार्थ ! ९ १३ १७७
मा ते व्यया मा च ११ ४६ ३३१
मातुपेत्य पुनर्जम ८ १९ ६९
मां हि पार्थ ! व्यथाभित्य ९ ३२ १९३
मृत्युः सर्वहरबाहं १० ३४ २५६
मोषाणां मोषकर्मणिः ९ ३२ १५४

य

यथापि सर्वमृतां १० ३२ २५६
यथावहाधार्यमसत्सुतः ११ ४२ ३२३
यत्करोमि यद्वाप्सि ९ २० १८३
[यत्करोमि यद्वाप्सि] ९ २० १८३
यत्र काळे त्वनावृत्ति ८ ३३ ११३
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं ९ ६ १४१
यथा नदीनां बहवोऽप्यु-११ २८ ३०४
यथा प्रदीपज्ज्वलनं ११ २९ २०२
यदुत्तरं वेदविदो वदन्ति ८ ११ ९०
यद्विमुक्तिमत्प्राप्तं १० ४१ २९९
यं यं वापि स्मरन् मां ८ ६ ७६
यस्मान्नोद्विजते शोकः ११ ३५ ३०८
यान्ति देवता देवान् ९ २५ १०८
ये वैव सावित्रा मावाः ७ १२ २१
ये तु धर्म्यमृतमिदं १२ २० ३८५
ये तु धर्म्यमृतमिदं १२ २ ३८२

ये त्वक्षरमविदित्यं १२ ३ ३६३
ये त्वन्यदेवतामक्षाः ९ २३ १७५
येषां त्वन्यगतं पार्थ ७ २८ ५८
यो न ह्मति न द्वेष्टि १२ १७ ३८१
यो मामजमनादि च १० ३ २०७
यो यो यांतां तनुं भक्तः ७ २१ ४७

र

रसोऽहमप्यु कौन्तेय ! ७ ८ २०
रामविद्या रामगुप्तं ९ २ १३०
रक्षार्हां शत्रुक्षान्ति १० ३३ २४१
रक्षदित्या बहवो ये च ११ २३ २९६
रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं ११ २३ २९७

ल

लेलिखसे भवमानः ११ ३० ३०४

व

वक्तुमर्हस्यसोपेण १० १६ ३३०
वक्त्राणि ते त्वरमाणाः ११ २७ ३००
वायुर्यमोऽमिरह्याः ११ ३१ ३१७
विस्तरयात्मनो योगी १० १८ ३१
हृत्पुत्रो नाशुदेवोऽस्मि १० ३७ २५४
वेदानां सामवेरोऽस्मि १० २३ २४०
वेदाहं समतीतानि ७ २६ ५४
वेदेषु यक्षे तु तपस्तु वैव ८ २८ १२३

श

शुक्लवस्त्रेण गवीं हते ८ २६ १२०
शुभाशुभकौरेव ९ २८ १८४
शेवो हि ज्ञानमन्यासात् ११ ३२ ३००

स

सद्येति मत्वा प्रथमं ११ ४६ ३२२
सत्वं कौतुक्यन्तो मां ९ ३४ १५९
स तथा प्रदया युक्तः ७ ३२ ४७
सयोऽहं सर्वभूतेषु ९ २९ १८९
सयः शत्रो च मित्रे च १२ १८ ३८२
सर्वाणामादिरन्तय १० ३२ २४६
सर्वदापि सद्यस्य ८ १२ ९२
सर्वमृतानि कौन्तेय ! ९ ७ १४३
सर्वमेतत्तत्तं मन्ये १० १४ २२४
सहस्रपुण्यजनं ८ १७ १०२
साधिमृताधिदैव मां ७ ३० ९१
शुद्धदर्शनं मिदं रूपं ११ ५३ ३३५
सन्तुष्टः सदत्तं योगी ११ १४ ३०४
समिदम्येन्द्रियमयं १२ ४ ३५४
स्थाने हृदी देव ! तव ११ ३६ ३१४
स्यमनेवात्मनामनं १० १९ २९४

ह

हन्त ते कवचिन्मामि १० १९ २३१

निम्बार्कोपतस्वप्रकाशिकायष्टीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः ! यदा खलु 'गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस' संस्थापकै-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकैश्च देसाईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजैरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठियैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहादिचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गी-
तायाः प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदन्तर्गतव्याख्यापुण्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सां-
द्धानामद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्र-
द्व्याख्योपव्याख्याकृतं विचक्षणस्वरूपं चार्थान्तरवैचित्र्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्पर-
विहृदरादान्तप्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकाश्च तद्वत्वाक्यानि वा स्वस्वसि-
द्धान्तसमर्थकतया स्वाविरोधितयोपवर्ण्यन्ते, कथं च ते परस्परं स्वाद्वैताद्यनुयाय्युपमर्दे
प्रवर्तन्ते ! तदर्थेन कृतकशुभां तत्त्वजिज्ञासूनां चेष्टितं सम्पादयितुकामैस्तैरेव निम्बार्क-
पंथाद्युपायितस्वप्रकाशिकायुतश्राष्टीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकावतुष्टपसंवर्धितशाङ्करभाष्याधिकादश-
व्याख्योपव्याख्यानां द्वितीयगुच्छान्तर्गताष्टव्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्त-
रालोचनाप्रतिष्ठं किञ्चिदपि नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्त्रण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विविक्षु चाविगीतयशोभिलो-
कमान्यैः पालगङ्गाधरतिलकैः स्वोक्ते गीतारहस्ये यैः स्ववदननलिनवचनमुमनोभिः
स्वलङ्कृतोऽयमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां मुमनसां मुमनोहराणि मुमनानीमानिः—

ब्रह्मसूत्रप्रदायी लक्ष्मीविका, गुजराती प्रिन्टिंगप्रेस संपत्ती... एष... बाकीच्या आणि
निर्वाक संप्रदायाचीच दुसऱ्या काही टीका मिळवू नये... पंधरा [सध्या एकोणीस] संस्कृत टीका गुज-
राती प्रिन्टिंग प्रेसने मुद्रित [शके १८३४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच ग्रंथाने आता
सर्व निर्वाह होतो. (गीतारहस्य- पुणे, अधिष्ठ वैशाख शके १८३५, बाल गंगाधर टिळक.)

निरनिरालया सांप्रदायिक आचार्यांची गीतेवरील भाष्ये व त्या संप्रदायांतील इतर प्रमुख टीका मिळवू
पंधरा [सध्या एकोणीस] टीका मुंबईचे गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यांनी मुद्रित [श.स. १९१३]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिरालया टीकाकारांचे अनिष्टाच एवढेच नव्हेतय्यास 'हा ग्रंथ' फार सोयीचा आहे.
[गीतारहस्य-टिप्पणी] बाल गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायी श्रीविश्वम्भर...	२ श्रीशङ्कराचार्यविरचिता...	३ भाष्यप्रकाशः
४ कादम्बरीमहाचार्यविरचिता...	५ तत्त्वप्रकाशिका...	६ श्रीधरपतिविरचिता— भाष्योत्कर्षदीपिका
७ श्रीमुमुक्षुभट्टविरचिता...	८ शुद्धार्थदीपिका...	९ देवकीनंदीसूर्यविरचिता...
१० श्रीतारावदनप्रणीता...	११ तात्पर्ययोगिनी...	१२ मृगप्रकाशतानुसारिणीतात्पर्येन्द्रतः...
१३ श्रीभट्टकान्तिव्या...	१४ सुवोधिनी...	१५ अर्थसंग्रहः
१६ चित्प्रेमाभिप्रायप्रामिष्टाभिः...	१७ सहितयाः श्रीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः...	१८ अथ श्लोकाः खलुत्तमारा...
१९ रेटीकाष्टव्याख्योपव्याख्या...	२० नृदा मा हेमिपत्रेति...	२१ मूलपर १६-०-०
२२ श्रीमद्भगवद्गीता— मूलपर...	२३ श्रीमद्भगवद्गीता— मूलपर...	२४ ०-३-०
२५ प्रातिस्वरूपम्— गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस, सांगुने विविडंग, पल्लिनस्टन सकेल, फोर्ट मुंबई.		

THE BHAGAVAD-GITA

WITH ELEVEN COMMENTARIES

FIRST COLLECTION:—

- (1) Shankaracharya's *Advaita Bhashya*, (2) Anandagiri's *Vyakhya*, (3) Ramanuja's *Vishishtadvaita Bhashya*, (4) Deshika's *Taipayya Cchandnla*, (5) Madhava's *Dvaita Bhashya*, (6) Jayatirtha's *Prameya-deepika*, (7) Hanumat's *Paishacha Bhashya*, (8) Venkatanatha's *Irahmananlagiri*, (9) Vallabha's *Tattva-deepika*, (10) Purushotama's *Amrita tarangini*, (11) Nilakantha's *Bhava-deepa*, and last Yamuna muni's *Artha-sangraha* with Deshika's *Ratna* and *Gita Mahatmya* of each Adhyaya

VOL. III

(Thirteenth to Eighteenth Adhyayas)
New Edition (2ND)

Critically Edited and Thoroughly Revised by
SHASTRI GAJANANA SHAMBAJU SADHANI

BOMBAY
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort
1938

This book Can be had from —
The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle
 Fort, BOMBAY

(All rights reserved by the Publishers)

CONTENTS

<i>Commentators —</i>	<i>Commentaries —</i>
General Gita Mahatmya (2)	From Varaha puran etc
1 SHANKARACHARYA ...	Adwaita BHASHYA
2 Ananda-giri: Bhashya Vyakhya
3 RAMANUJA ..	Vishishtadwaita BHASHYA
4 Vedant deshika ...	Tatparya Chandrika
5 MADHAVA ...	Dwaita BHASHYA
6 Jayatirtha Prameya Deepika
7 Hanuman ...	Paushacha BHASHYA
8 Venkatanatha ...	Brahmanandagiri
9 Vallabha ...	Tattva-deepika
10 Purushotama Amrita-tarangini
11 Nilakantha...	... Bhava-deepa
Yamuna muni Artha-sangrahaha
Deshika Raksha
Mahatmya at the end of each Adhyaya	From Padmapuran
Dhnpakara Shashtri Avigita Notes

Bhagawad-gita with eight other commentaries. P. 1328 Rs. 10/-, Postage extra

EIGHT MORE COMMENTARIES:—

1 Keshava Kashmiri Bhattacharya	Tattva-Prakāshikā
2 Madhu-Sudana Saraswati	Gūdhārtha-Deepikā
3 Shankarananda	Tātparyā-Bodhini
4 Shreedhara Swami	Subodhini
5 Sadananda	Bhāva Prakāsha
6 Dhanapati Suri	Bhāshyotkarsha Deepikā
7 Daivagnya Pandit Surya	Paramārtha-Prapā
8 Raghavendra	Artha-Sangraha

This Book is Printed and Published
 by

Natwerlal Itchharam Desai & A.

The Gujarati Printing Press

Sassoon Building, Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता

[प्रथमो शुद्धः]

तृतीयपट्टम्

(१३-१८)

द्वितीयावृत्तिः

संशोधनकर्ता

‘ साधले ’ इत्युपाह्व-शम्भुजनुर्गजाननशर्मा

प्रकाशकः

‘ गुजराती ’ प्रिन्टिंग प्रेस

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल

कोट-मुंबई.

वैकृमाब्दः १९९४]

लिप्तान्दः १९३८

[शाकाब्दः १८५९]

[ग्रन्थस्यास्य पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्यधिकाराः राजशासनप-मनुसृत्य स्वायत्तीकृताः सन्ति ।]

व्याख्योपव्याख्याकार-व्याख्या-नामानि ।

भाष्यकारादीनां कृतम्	(संप्रदायः)	भाष्याणि टीकाश्च
१ श्रीमच्छङ्कराचार्याः	(अद्वैत)	भाष्यम्
२ आत्मवृत्तिरि	"	शां भाष्य-व्याख्या
३ श्रीमद्रामानुजाचार्याः	(विशिष्टाद्वैत)	भाष्यम्
४ वेदान्तदेशिकाचार्यवकटनाथः	"	रा. भा. तात्पर्यचन्द्रिका
५ श्रीमदानन्दतीर्था	(द्वैत)	(भाष्य-) भाष्यम्
६ जगदीश	"	प्रमेयदीपिका
७ श्रीमदधुमा	(अद्वैत)	पेशाचभाष्यम्
८ श्रीवकटनाथ	"	ब्रह्मावृत्तिपर्याख्यानम्
९ श्रीमद्वल्लभाचार्या	(शुद्धाद्वैत)	तात्पर्यदीपिका
१० पुरुषोत्तमनी	"	अमृततन्त्रद्विणी
११ नीलकण्ठ	(अद्वैत)	भारतभाष्यदीप
१२ पार्थसारथि	(विशिष्टाद्वैत)	गीतापसङ्ग्रह
१३ महादेशिकाचार्यो वकटनाथ	"	गीतापसङ्ग्रहहरक्ष
१४ श्रीपादपुराणोक्त गीतामाहात्म्यम्	"	(प्रत्यक्षभाष्यम्)
१५ अनन्ताष्टका वृषभवाक्पिण	"	अविगीता (विष्ण्व्यम्)

श्रीमद्भगवद्गीता- अम्याष्टीकोपेता- [द्वितीयो गुच्छः] पृष्ठसंख्या १३२८ सू. व. १०

अन्याष्टीका ।

१ केशवदासमीरिमहाचार्यप्रणीता	द्वैताद्वैतमतानुगारिणी	तात्पर्यप्रकाशिका
२ मधुसूदनसरस्वतीकृता	अद्वैतमतानुगारिणी	गुदाधर्पदीपिका
३ शास्त्रानन्दप्रणीता	"	तात्पर्यबोधिनो
४ श्रीपरमहंसमिश्रकृता	"	सुबोधिनो
५ धनानन्दविरचिता	"	भाष्यप्रकाश
६ धनपतिमुक्तिविरचिता	"	भाष्योत्तरपदीपिका
७ देवदत्तविरचितसुर्विचिता	"	परमार्थप्रकाश
८ रामवेन्दकृता	द्वैतमतानुगारी	वर्णधर्मप्रद

मुद्रक प्रकाशक-

नटवरलाल इच्छाराम देसाई बी. ए

“ गुजराती ” प्रिन्टिंग प्रेस

सामुन बिल्डिंग, एड्फिन्स्टन् सर्कल, कोट-मुबई

निवेदनम् ।

अपरिमितज्ञानैश्वर्यशक्तिवलीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्य नरसत्त्वस्य मग्नतो नारायणस्य कृपालवमात्रा-
बलम्यनाः श्रीमद्भगवद्गीताया व्याख्योपख्याख्यानां प्रथमगुच्छस्यानेन तृतीयपट्टेनेदानीं तत्रप्रवतः सभानयितु-
मधिगतावसराः सुतरां सन्तुष्ट्यामः ।

प्रथमद्वितीयपट्टवदेष परिष्कृतेऽप्यस्मिन् पट्टेऽर्थान्तरप्रकाशन-यथार्थदीपिकामह-नम्रमतपरीक्षादि मुहुः
प्रत्युह्युहपराहतोत्साहा न यावदभिलषितं विधातुमपीपराम, अनवसरलब्धत्वादविगीतायाः प्रत्यध्यायमन्ते
निवेशनमेवानिच्छतामपि प्रकाशकानामगतिकतया कर्तव्यमभूत्, व्याख्याशोधनादिकर्मणश्च सर्वोऽपि भारो
मुद्रणालयस्यपण्डितैस्तेष्वेव समसन्नदिति सत्यमिह शब्दत् 'श्रेयांसि बहुविधानि' इतिवचसो भूतार्थतामपरोक्ष-
मन्वमाविष्महि । किमधिकेन ? सर्वेषास्य पट्टस्य परिष्करणपुण्यमहन्ति मुद्रणालयपण्डिताः साधले इत्युपाहा
गजाननशास्त्रिण इत्यनिर्दिश्यात्र न पारयाम स्यातुम् ।

अपेदानीं पुनर्लब्धप्रकाशनेनानेन प्रथमगुच्छेन प्रकाशितपूर्वेण द्वितीयगुच्छेन चास्मदीयया 'अविगीतया'
कृतपूर्तिं भगवद्गीताव्याख्यानां विंशतिं छलितललितैरक्षरैर्निनपशोराशिविशिष्टेषु पत्रेषु विपक्षिहारा संशोधन-
पूर्वकमङ्कयित्वा प्रकाश्य 'गुजराती' मुद्रणालयाधिपेः श्रेष्ठिरिष्टैरधिकमुपमधिष्ठिता कनिष्ठिका सुष्पक्षस्मीता-
पुस्तकप्रकाशकगणनायां गीताध्येतृणामिति तान् सादरं वर्धयामो धन्यवादैः ।

सम्प्रति चास्मिन् गुच्छद्वये संगृहीतव्याख्याभ्योऽन्या अपि— १ श्रौतमाष्यम्, २ तत्त्वैकदर्शनमाष्यम्,
३ रामकण्ठी, ४ अनुव्याख्यानम्, ५ मध्वमतानुवर्तिनी, ६ सारार्थरर्षिणी, ७ हृद्वन्धिमैदिनी,
८ पदयोजना, ९ श्रीकृष्णरसिकरञ्जनी, १० गोविन्दभट्टी, ११ गीतार्थप्रकाशनम्, १२ सारार्थसंग्रह-
दीपिका, इत्याद्या भगवद्गीताव्याख्याः सशुषलभ्यन्ते । सन्ति च तासु काश्चनाद्यथावदन्तरमुद्रणयन्त्राः प्रायो
भूयोभिरदृष्टचराश्चेति तासामपि तृतीयगुच्छात्मना प्रकाशनमावश्यक मन्त्यामहे । विश्वसिमध्यास्मिन्नपरिमितव्यय-
साध्ये हेतुवाहे च कर्मणि प्रवर्तितमुत्साहयेयुस्त्वकान्तगीताव्याख्यानसङ्ग्रहकार्यान् 'गुजराती' मुद्रणालयाधि-
पतीन् गीताध्यासत्यसन्निहः शुश्रूषन्ति इति ।

अत्रेदमपि विज्ञापनं नः प्राप्तकालं प्रतिमाति, यत्— प्राचीनव्याख्यानसम्पादनवदिदानीन्तनैरनतिप्राचीनैश्च
तत्तद्भाषासु सन्दृष्ट्यानां कैश्चिद्विशेषः प्रतननिबन्धनानप्यतिशयानानां गुणप्रतां गीताविकरणानां गीर्वाणवाण्या
विपरिणमनमप्यावश्यकमिति । श्रूयते च ज्ञानदेवीया भावार्थदीपिका पथैरेवान्दिता कैश्चिदिति । वामनपण्डित-
प्रणीता यथार्थदीपिकापि तथैवानुवादमहतीत्यस्मद्वदिततदंशदशनेन स्वालीपुलाकन्यायेन जानीयुरेव सहृदयाः ।
दासोत्पन्नविरचिते लक्षाधिकप्रत्यात्मके 'गीतार्णव' नाम्नि महार्णवामे निबन्धेऽपि सन्ति वहोऽंशाः सङ्ग-
हार्हाः । तथा निननामधन्यैर्लोकसाधनैर्पालितिलकैः सन्दृश्यमभिनवमपि 'गीतारत्नम्' सार्वभौमार्हति
संस्कृतीकरणम् । यदि नाम गीताविकरणरूपस्य तद्वितीयभागस्य भाष्यात्मना, निबन्धरूपस्य च प्रथमभागस्य

वार्तिकात्मना कोऽपि प्रज्ञावान्-निलिम्प्यभाषायां परिवर्तनं व्यधास्यत्, तर्हि वेदान्तशास्त्रस्य तद्वलद्वयप्रस्थानान्तरमेवामविष्यत् । न जानीमः पदे पदे विद्योतस्त्वपि तद्गौरवज्ञेषु मनीषिप्रवरेषु कथमेतावन्तं कालमनिष्यन्मेतत्कार्यम् । इति विश्वसिमो वशीकृतत्रिदशगिरो लब्धवर्णशिरोमणयोऽत्र तूर्णमेव प्रवृत्त्यर्हतीति ।

अथापरम्यस्य प्रज्ञावत्सु विज्ञापनीयं यत् यथाप्रतिश्रुतं धृमगेव प्रकाशयितुमभिलषामो 'गीतागौरम्' नामोपसंहारभागम्, यत्र—गीताप्रशंसा, संज्ञावीजम्, गीतायाः स्मृतिस्त्वम्, उपनिषद्गोप्यत्वम्, महाभारते सम्बन्धः, गीतान्तरैस्तुलनम्, वेदविषये वृत्तिः, धर्मशास्त्रविषये वृत्तिः, शिष्टाचारविषये वृत्तिः, दर्शनैः सम्बन्धः, शास्त्रान्तैः सम्बन्धः, पुराणैः सम्बन्धः, प्रतिपाद्यम्, कर्मयोगः, भक्तियोगः, सत्प्राप्तयोगः, अर्जुन-स्याधिकारविचारः, शङ्कराचार्यैः प्रतिक्षिप्तो ज्ञानकर्मसमुच्चयः, तिलकपरिष्कृतज्ञानोत्तरकर्मविचारः, अद्वैतमते गीतासुगुण्यम्, विशिष्टाद्वैतमतम्, द्वैताद्वैतमतम्, शुद्धाद्वैतमतम्, मागवतमतम्, शैवादिमतान्तराणि, वैदेशिकनस्त्वज्ञानम्, गीतायाः काव्यत्वेन निरीक्षणम्, गीतोपदेष्टुर्भगवतः श्रोतुश्च धनञ्जयस्य जन्मकर्मवयोऽवस्थाविमर्शः, गीताश्लोकसङ्ख्या, उपलब्धाधिकश्लोकविचारः, हंसयोगिस्वीकृतचतुर्विंशत्यध्यायादिविमर्शः, एकत्राध्याख्यातगीतासारविचारः, उत्तरगीता, प्राचीनप्रुस्तकोपलब्धपाठान्तरसमालोचनम्, गीताकालनिर्णयः, दिननिर्णयः, रथयूहादिसरूपम्, विभूतिपरिचयः, उल्लिखितव्यकृत्यादिपरिचयः, व्याख्यातपरिचयः, अद्ययावदविचारितानि शङ्कराचार्यकालविषये प्रमाणानि, व्याख्यावैशिष्ट्यम्, गीतायाः सूक्ष्मविषयसूची, पदसूची, व्याख्योदाहृतप्रमाणसूची,—इत्येवमादयो गीताध्येतृणामतीवोपयुक्ता विषया विनिवेशयिष्यन्ते । अस्माद्दृष्टैरकिञ्चिन्नैरशक्यानुष्ठानमप्येतन्महत्कार्यमन्तर्यामिणः प्रेरणया तत्रभवतामाशिषा च लब्धोत्साहा अह्वायैव विधिस्तामहे ।

तदिदानीमविगण्य ब्रविणश्रय्यम्, सहित्वा समयातिपातम्, आश्रित्य परिश्रमम्, एवंविधैः सरत्नैरिव सुवर्णोमरुणैः सुपुस्तकैः सुरभारतीमाण्डागारं भूषयतां कृतिकुलमुपकृतयतां च 'गुनराती' मुद्रणयन्त्रालयाभिपतीनां देसाईकुलविभूषणश्रीमच्छ्रेष्ठिवर्येच्छारामात्मजानां श्रीश्रेष्ठिवर-नटवरलाल-मदनलाल-दाशुमार्ज-महोदयानां शुभोदकमहोद्यमादिसिद्धार्थं भगवन्तं पार्थसारथिं सम्प्रार्थ्य, सत्यस्य गुच्छस्य पुनर्गुच्छयोगेऽनेकविधान् विशेषविदिष्टान् विशेषान् विद्यातुम्, अवशिष्टान्यशुद्धानि निर्वाहुं च यावन्मनीषं यतिय्यामहे इति सहृदयेभ्यः साज्जलिबन्धं विज्ञाप्य चोपरमामः ॥

‘यत्किञ्चिद्ग लिखितं मयका ततस्तस्यान् सन्तः सुखं गुणकणान् शिरसा बहेयुः ।

दोषोत्पन्नास्तु हतां रसनाञ्जलेन सैरं कथं नु भवितास्म्यनृणः खलानाम् ? ॥’

धीविषाविहारमन्दिरम्, मासेल, गोवा }
१८५९ रथसप्तमी

आर्यभिमणामाधव.—
धूपकरोपाहोऽनन्तयशोभरदामां ।

तृतीयपङ्क्तस्य विषयानुक्रमः ।

विषया	श्लो. पृ	विषया	श्लो. पृ.
त्रयोदशोऽध्याय ।		चतुर्दशोऽध्याय ।	
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	२	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	१९ १३०
प्रकृतिपुरुषादियुक्तोत्पत्तिरस्य प्रश्न	१ ३	गुणातीतवृत्तज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्न	२३ १३२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विज्ञानम्	२ ४	गुणातीतोत्पत्त्याय. सलक्षण	२२ १३४
सङ्क्षेपेणोक्तयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भास्यकथनप्रतिष्ठा	४ २८	अभ्यभिवारो भक्तियोग एव गुणातीतत्व-	
क्षेत्रस्वरूपम्	६ ३३	प्रास्तुपायान्तरम्	२६ १३९
क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि	८ ३८	अभ्यभिवारभक्तियोगस्य सेव्यरूप परमा-	
क्षेत्रवस्तुन क्षेत्रतस्य स्वरूपम्	१३ ४६	रूपन स्वरूपम्	२७ १४१
क्षेत्रादिज्ञातु कल्पम्	१९ ६३	चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१४९
क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरिचयस्य प्रकृतिवृत्त्यस्य जगदेतत्त्वम्	२० ६५	पञ्चदशोऽध्याय ।	
क्षेत्रज्ञरूपस्योपाधिक सधारित्रित्वम्	२३ ७१	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	१५१
तन्मैव परमात्मन साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानकृते च	२३ ७३	विरक्तित्वारा भगवत्तत्त्वज्ञानाधिकार	
आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधमा-		सिद्धपद सधारतृष्णास्वरूपवर्णनम्	१ १५३
निकारिभेदात्मनोपायचतुष्टयम्	२५ ८१	सधारतृष्णास्वाम्यद्वयवृत्तत्वन दुर्लभेऽप्येत्वं च	२ १५७
सधारस्याविरक्तित्व तन्निवर्तक सफलं तत्त्वज्ञान च	२७ ८४	दुर्लभेऽप्यन्यार्थद्वयस्य सधारतृष्णयो	
आत्मन सर्वव्यापित्वादिना सत्तत्त्वोपाप्लिखता		ऋतेनोपायकथनद्वारा कर्तव्योपदेश	३ १६०
तत्तत्प्राकाश्य च	३२ ९३	मुक्तिपद वच्छेदा सध्यापनलक्षणानि	५ १६४
अनेकप्रकारेणोक्तप्रकाराणां अष्टम्	३७ ९८	मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम्	६ १६६
नयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१०३	तत्त्वज्ञान परम मम इति निर्दिष्टत्वेन सधारतृष्णा	७ १६८
चतुर्दशोऽध्याय ।		पूर्वदेहादिनिर्मुक्त्यर्थस्य काल्पनिकप्रयोगश्च	८ १७२
यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	१०५	मध्यमस्वरूपस्य भगवत् सत्वात्मकत्व	
परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रश्ना	१ १०६	सर्वव्यवहारास्पदत्वं च	१२ १७७
ईश्वरायतनप्रकृतिपुरुषोऽखिलव्रगदेतत्त्व तस्य		क्षाराक्षरसंख्याच्यकार्यकारणोपाधिविनि-	
चाचिन्त्यराक्षिदेवत्वम्	३ ११०	रुक् कल्पियुद्धदुमुक्तस्वभाव पुरुरो-	
क्षेत्रशोषाधिभूताना गुणाना नामानि तत्त्वार्थाणि च	५ ११४	तत्मास्य परमात्मपरस्वरूपम्	१६ १८४
सत्त्वादिगुणाना लक्षणानि तद्वृत्त्यक्तप्रकाराश्च	६ ११६	पुरुरोत्तमस्य नामनिर्वचनम्	१८ १८९
सत्त्वादिगुणानां स्वाभाविकानि कार्याणि	९ १२१	भगवत् पुरुरोत्तमस्य परमात्मन पुरुरोत्तम	
सत्त्वादिगुणनशाना इन्द्रियकार्ययो काल	१० १२२	योगाध्यायस्य च ज्ञानफलम्	१९ १९०
समुद्भूतगुणाना ज्ञानविहम्	११ १२३	पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम्	१९८
मरणसमय प्रज्ञाद्वाना गुणाना कल्पम्	१४ १२५	चतुर्दशोऽध्याय ।	
सार्वभौमिकदमनं फल सहेतुकम्	१६ १२७	यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसङ्ग्रह	२००
सात्त्विकाद्याचारव्यपन्नाना गतय	१७ १२९	मुक्त्यधिकारिणा दीवीधर्मद्वारा लक्षणानि	१ २०१

विषयः	श्लो.	पृ.
मुक्त्यनधिकारिणामासुरीसम्पद्भूता लक्षणाणि	४	२०७
देव्यासुरसम्पदोः कार्यमनुत्तस्य च समाधासनम्	५	२०९
आसुरसम्पद्विवरणप्रतिष्ठा	६	२१०
आसुरसम्पद्भूता लक्षणाणि	७	२१२
आसुरसम्पदलक्षणवता फलम्	१९	२२५
आसुरसम्पत्प्रवेशस्य द्वार, तस्माद्विर्वर्त- नोपायभूतस्य हितोपदेश	२१	२२९
नरकद्वारमूतानां कामकोषलोभाना स्यागस्य फलम्	२२	२३०
शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वकञ्जन्दा- लुण्ठनतः धर्मकारिण. फलम्	२३	२३१
शास्त्रोक्तविघ्नाचरणार्थं भग्नदुष्टवेद्य	२४	२३३
षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम्	२५	२३५

सप्तमोऽध्यायः ।

यामुनमुनिप्रणेतो गीतार्थसङ्ग्रह-	२३९
शास्त्रानभिज्ञाना भद्रया कर्म कुर्वता			
किं फलमित्यर्जुनप्र	१ २४०
भद्रात्रैविध्यम्	२ २४३
भद्रात्रैविध्यस्य कारण तदधिकारी च	३ २४५
शारिक्कादिभद्रात्रयस्य ज्ञानम्	४ २४६
आहारादीना विवरणप्रतिज्ञा	७ २५०
शारिक्कादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहारा	८ २५१
शारिक्कादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम्	११ २५७
तप्त शरीरादिभेदकनपूर्वकं गुणतत्रैविध्यम्			१४ २५९
दानस्य गुणतत्रैविध्यम्	१० २६५
यज्ञादिकाम्याकाम्यकर्मणा वैगुण्ये			
तत्साराप्रतिषिद्धार्थं प्रायश्चित्तरूपोपाय	१३ २६८
अध्यायाभ्यस्योपसंहार	२८ २७६
सप्तदशान्यायस्य माहात्म्यम्	२८२

अष्टादशोऽध्यायः ।

यामुननिप्रणीतो गीतार्थसंग्रह	...	१८३
स्वागस्यस्वागस्यो स्वरूपवृत्तस्यार्थसंग्रह	...	१८४
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१८५
स्यामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१८६
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१८७
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१८८
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१८९
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९०
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९१
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९२
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९३
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९४
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९५
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९६
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९७
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९८
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	१९९
सम्पत्तयामस्यार्थसंग्रहो रितविचक्षणानां मतानि	...	२००

विषयाः	श्लो.	१
अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुप्रतित्वं तत्फलं च	१७	३३१
कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च	१८	३३५
ज्ञानादिन्याणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा	१९	३३८
ज्ञानस्य गुणतो भेदकथनम्	२०	३३९
कर्मणो गुणतल्लैविध्यम्	२३	३३३
गुणत कर्तृत्रैविध्यम्	२६	३३६
बुद्धिबुध्योन्नैविध्यकथनप्रतिज्ञा	२९	३३९
बुद्धेर्गुणतल्लैविध्यम्	३०	३४१
धृतेर्गुणतल्लैविध्यम्	३३	३४५
सुखस्य गुणतल्लैविध्यम्	३६	३४८
सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मिकता	४०	३५१
गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्वर्ण्यस्य		
कर्मविभागोपक्रमः	४१	३५३
स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतस्यैवैश्वर्यार्चनेन		
सिद्धिप्रतिपत्तिः	४५	३६०
स्वकर्मणेति पूर्वाचस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम्	४७	३६३
स्वकर्म-धर्मप्राशस्त्ये सदुद्यान्तं हेतवन्तरम्	४८	३६४
विद्वत्सत्यासेन ज्ञाननिष्ठास्वाया नैष्कर्म्यं		
विदे प्रास्त्युपायः	४९	३६५
ज्ञाननिष्ठयाः आस्त्युपायकथनम्	५०	३६७
लक्ष्मणेन ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम्	५४	३७५
अनन्योत्तममधिकप्राप्ते फलम्	५५	३७६
ज्ञानोत्तरकृतकर्मणा भगवद्वर्णनेनैव		
तस्मिन्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः	५६	३७७
एतावदुपदिष्टस्यैवार्जुनस्य श्रितमकर्तृयोपदेशः	५७	३७८
अनिच्छतोऽपि कर्मप्रवृत्तौ प्रकृतेः प्राशस्त्यम्	५९	३८०
सर्वान्त्यागिणि ईश्वरस्यैव शरणगत्या परमपदप्राप्तिः	६१	३८३
उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः	६४	३८६
अधिकारपरत्वेनार्जुनं प्रति भागवदुपदेशः	६६	३८८
गीताशास्त्रानधिकारिमुखेन तदधिकारिणः	६८	३९१
गीताशास्त्रोपदेष्टु फलम्	७०	३९३
गीताशास्त्रप्रवचनस्य फलम्	७३	३९६
गीताशास्त्रवर्णनार्हस्य सत्त्वान् भवणस्य च फलम्		
शुद्धमं शिक्षमित्तु सर्वैश्वर्यायि परमगुरोः		
भोविन्दस्य प्रथ	७३	३९६
वृत्तज्ञतास्यधर्ममजुनस्योत्तरम्	७४	३९७
कषानुधनान्प्रदर्शनायै सन्नधोक्तिः	७५	३९८
नृत्स्यस्यापि सन्नधस्य धर्माणांतातोत्तरम्	७६	३९९
भगवद्वर्जुनस्योपदेशवर्णनाद्वाक्यनम्	७६	४००
भूतसत्त्वस्य जयान्तातिरिक्तस्य सन्नधस्य		
निबधोक्तिः	७८	४०३
यामुनमिन्द्रगीता गीताधर्मद्वयोपदेशः		
भट्टाद्विष्णुस्यैव भाट्टाद्विष्णुः		

[प्रथमगुच्छे तृतीयं षट्कम्]

शाङ्करभाष्याद्यैकादशटीकोपेता
श्री म न्न ग व द्नी ता
ज्ञानकाण्डम्

[अध्यायाः १३—१८]

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १३]

देहस्वरूपमात्मासिद्धेतुरात्मविशोधनम् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदश उदीर्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्देहनाथविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहः ।

अत्र भाष्यं 'सत्र तावत् त्रयोदशे देहात्मनोः स्वरूपं, देहयायात्म्यशोधनं, देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चाचित्सम्बन्धहेतुः, ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते' [रा. मा. १३।२] इति । अत्र देहस्वरूपमित्यनेनैवाभिप्रेतं देहात्मनोः स्वरूपमिति । देहयायात्म्यशोधनमिति च विवृतम् । आत्मासिद्धेतुः 'अमानिस्वस्' [१३।१८] इत्यादिभिरुक्तः । आत्मविशोधनं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्युपक्रम्य कृतम् । बन्धहेतुस्तु 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो निजन्मसु' [१३।२२] इत्युक्तः । 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२५] इत्यादिना विवेकानुसन्धानप्रकारो यथाधिकारं दर्शितः ॥ १७ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीवेदव्यासप्रणीता महाभारतान्तर्गता

श्रीमद्भगवद्गीता

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता ।

[प्रथमगुच्छे तृतीयं पट्टम्]

ज्ञानकाण्डम् ।

—१७३३—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाख्यस्योद्देशोऽध्यायः ।

प्रकृतिपुरुषादिवृत्तुत्सोरर्जुनस्य प्रश्नः ।

‘ अर्जुन उवाच—प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं क्षेत्रं च केशव ।* ॥ १ ॥

१ शां. भा.—॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.—॥ १ ॥

३ रा. भा.—॥ १ ॥

४ वे. ता. च.—॥ १ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ १ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १ ॥

७ ह. वै. भा.—॥ १ ॥

८ बं. मि.—॥ १ ॥

९ व० त० दी०—॥ १ ॥

१० पु. अ. त.— वे वयोक्तृप्रकारेण भा मज्जति विसृज्यता । अनन्यमनसस्ते मे शिष्यास्तद्वदस्यन् ॥ १ ॥

इत्युक्तिं सत्सुप्रसन्नं तन्निजानुवर्तय । प्रभुं विज्ञातयामास प्रेयविद्वलित मुनी ॥ २ ॥

अप्यप्रपञ्चादिसर्वस्वरूपज्ञानाभावे मक्तिं कथं स्यात् ? इति तत्स्वरूपज्ञ. ज्ञानं ज्ञानस्वरूप, ज्ञेयं ज्ञेयं ज्ञानेन प्राप्य सर्वं हे क्षेत्रं क्षेत्रज्ञवयोरपि मोक्षद ! अहं भक्त्यर्थं वेदिदमि-
रूपं, पुरुषं च स्वास जीव. क्षेत्र सर्वोपनिषदान, क्षेत्रज्ञं, पछामि ॥ १ ॥

। ११ नी० भा० दी०—॥ १ ॥

* ‘अयं श्लोकः श्रीशङ्करभगवत्पादादिभाष्यकारवृत्त्येन टीकाकारैर्विप्रेक्षितोऽतः केचनैव प्रक्षिप्तं सन्त्यन्ते तेषामपि अतत्प्राप्तं तद्विनिर्गम्येति अस्मन्मुद्रिताऽटीकात्मक—द्वितीयगुच्छान्तर्गता वषट्कद्वयेतुमी राषेन्द्रवृत्तिभिश्च व्याख्यातत्वादत्राप्यश्लोकानां मेदैकाङ्गवृत्तादत्र निवेदिताऽस्माभिः ।

श्रीभगवानुवाच- इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ २ ॥

१ शाहूरमाप्यम् ।

मममेऽध्याये सचिन्ते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका; याम्यां प्रकृतिम्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरम्भ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' [१२।१३] इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां सध्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माव-
णाद्भगवतः प्रिया भवन्त्येवमर्थथायमध्याय आरम्भ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापनर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियार्थाकारेण संहन्यते । सोऽयं सद्भाव इदं शरीरम् । तदेतद्भगवानुवाच- इदमिति ।

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

प्रथममध्यमयोः पदयोस्त्वन्तत्पदार्थानुक्तौ, अन्तिमस्तु
पदो वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोऽनुशास्तरम्यते; तत्र क्षेत्र-
ध्यायमन्तिमपदार्थमवतिष्ठति। यिषुर्बन्धित इति वीर्यवति—
सत्तम इति। प्रहृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति— ईश्वर-
स्येति। भूमिरित्यादिनोका सत्त्वामिरूपा प्रहृतिरप्येव हेतु-
माह— संसारिणि । 'इतस्तद्व्या' [७५] इत्यादिनोका
प्रहृतिमुक्तमिति— परा चेति। परत्वे हेतुं सुवचति—
ईश्वरान्तमेति। किमर्थमीश्वरस्य प्रहृतिर्द्वयं ? इत्याद्यद्वय
कारणवार्थमित्याह— याभ्यामिति। तत्समन्यं वर्तितव्यमाणा-
भ्यायारम्भप्रकारमाह— तत्रेति। व्यवहितेन सम्बन्धमुक्त्या-
ऽव्यवहितेन तं विषयव्यवहितमनुवदति— सतीतेति। निष्ठो-

केति सम्बन्धः । निष्ठामेव व्यावृष्टे- दधेति । वर्तन्ते धर्मजल-
मग्नितान्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुपनिवेद्यो ज्ञाना ।
अव्यवहितमेवावृष्टं तेनोत्तरस्य सम्बन्धं समितिरे- केनेति ।
तत्परिणामोक्तैरुपपन्नं समुच्चयार्थव्यकारः । जीवानीं ध्रुवदुःकादि-
मेदभावां प्रतिष्ठेति मितानां नाक्षरिण्यस्यमिदपर्याप्त्यं संसारस्या-
ऽऽस्त्यवर्त्मनः । निराहृत्य सहासतिष्ठित्वं वक्तुं सहातोत्पत्तिप्रका-
साह- प्रकृतिश्चेति । भोगधातवर्गभाषां तयोरेव कृतंमृतयेति
यावत् । नन्वनन्तरलोके शरीरनिर्देशात्तयोत्पत्तिर्वैचल्य-
किमिति सहातस्त्वोच्यते । तजान्द- सोऽयमिति ।
वच्छेदं भगवद्वचनमवतारयति- तदेतदिति ।

१ शां. भा.— 'इदं' इति सर्वाश्लोकं विगिनष्टि— शरीरमिति । हे कान्तिय । क्षत्रा-
णान्धयात्क्षरणात्क्षेत्रमद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिर्गतेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थकः । क्षेत्रमित्येवमभि-
धीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विज्ञानात्पादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वामावि-
कैर्नोपदेशिरेन वा वेदनेन विषयीकरोति विमागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द
एवंशब्दपदार्थक एव पूर्णत्वं, क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के ? तद्विदस्ती क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति विज्ञानानि
ते तद्विदः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. क्या — तत्र दृश्येन बहुलदृश्यान्वयमा-
रमाने निदिशति—इदमिति । उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविनिर्दिष्टि-
दिति चेत् । यत्तद्व्याप्यमनोद्वयं क्षेत्रमप्यनिरूप्यया
मते—इत्येति । तयो नात्र, ह्युक्तमप्यय- । क्या शेने
योत्रमुप कल्पेत्तद्व्याप्य—क्षेत्रमिति । क्षेत्रपदद्वय-
विषयमिति चेत् क्षेत्रमप्यनिरूप्यया विषयव्याप्य-इति-
नाह । चेत् क्षेत्रमप्यनिरूप्यया क्षेत्रमप्यनिरूप्यया । इत्ये-

देहमुक्त्वा ततोऽतिरिषं दृष्टारमाह— पतदिति । स्वामिनि
मनुष्योऽहमिति ज्ञानमौपदेशिकं, देहो नाऽऽत्मन इत्यवधारितत्वा-
दिविभागः स्वतोऽतिरिषत्वेनेत्यर्थः । क्षेत्रमिह्येतिसम्भार-
मार्गीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविपर्ययत्वाद्— इतिहास इति ।
क्षेत्रं इत्येवं क्षेत्रगतत्वेन ही प्राकृतिरिति सम्बन्धः । प्राकृत्य-
प्रीत्याह— क इत्यादिना ॥ २ ॥

३ रामानुजमायम् ।

पूर्वस्मिन् पदे परमप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्त्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासना-
ङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम् । मध्यमे च
परमप्राप्यभूतभगवत्तत्त्वयाथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकैकान्तिकात्यन्तिकमक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता; अति-
शयितैश्वर्यापेक्षाणामात्मकैत्रल्यमात्रापेक्षाणां च भक्तियोगस्तत्तदपेक्षितसाधनमिति चोक्तम् ।

४ चेद्वद्व्याधिरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

अथ तृतीयपट्टसहस्रं वक्तुं प्रथमद्वितीयपट्टाभ्यां सङ्ग्रहेणाह—
पूर्वस्मिन्निति । अत्र पदानां भावः प्राक्प्रपञ्चितः । 'ज्ञान-
कर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते । आत्मानुभूतिसिद्धयर्थे पूर्व-
पट्टेन बोधिते' [गी. सं. २] इति प्रथमपट्टार्थसङ्ग्रहः ।
सिपायधित्वैवैतन्नाविच्छिन्नाधत्तानुज्ञानविद् निष्ठा । 'मध्यमे
भगवत्तत्त्वयाथात्म्यावाप्तिसिद्धये । ज्ञानकर्माभिनिर्वृत्यो भक्ति-

योगः प्रकीर्तितः' [गी. सं. ३] इति सङ्ग्रहानुसारेण मध्यम-
पट्टप्रधानार्थमुक्त्वा प्रसङ्गोक्तं चाह— अतिशयितेति । इति-
चेति चकारोऽन्वाचयार्थः । इदं वान्ते सङ्गृहीत— 'भक्तियोग-
स्तदर्थो वेत्तमग्रैश्वर्यसाधनम् । आत्माधी- चेत्राण्युपेयते तत्कै-
वल्यस्य साधकाः' [गी. सं. ३५] इति ।

३ रा. भा.— इदानीमुपरितनपट्टेः प्रकृतिपुरुषतत्संसर्गरूपप्रपञ्चे श्रयायात्स्यकर्मज्ञानभक्तिस्वरूप-
तदुपादानप्रकाराश्च पट्टद्वयोदिता विशोध्यन्ते; तत्र तावत् त्रयोदशो देहात्मनोः स्वरूपं, देहयाथात्म्यशोधनं,
देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायः, विविक्तात्मस्वरूपसंशोधनं, तथाविधस्यात्मनश्चाचित्सम्यग्बहेतुः, ततो विवे-
कानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते— इदमिति ।

४ वे. ता. चं.— 'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।
कर्मधीर्भक्तिरित्यादि' पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' [गी. सं. ४]
इति सङ्ग्रहोक्त्याख्यानाभिप्रायेण तृतीयपट्टे पूर्वोक्तपट्टद्वयेन
सङ्गमयति— इदानीमिति । इदानीं 'सामान्यतः' प्रतिसया
शुभ्रसोदयेन विशोध्यमावसरे प्राप्त इत्यर्थः । तत्संसर्गरूप-
प्रपञ्चेति व्यक्तशब्दार्थविवरणम् । संसर्गोऽन सत्प्रायः; यथा,
'तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम् । संभव सर्वभूतानां ततो भवति'
[१५१] इति संसर्गविशेषमूलत्वात्संसर्गरूपोक्तिः । याथा-
त्म्यशब्देन विवेचनशब्दाभिप्रेतकथनम् । विविच्यतेऽनेनेति
व्यावर्तकधर्मोऽत्र विवेचनम् । तदुपादानप्रकारा इति
आविशाम्बुसङ्गृहीतोक्तिः । पट्टद्वयोदिता विशोध्यन्ते
इत्यनेन 'पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः' इत्येतदभिप्रेतसङ्गतिविशेष-
विवरणम् । विशोध्यन्त इतिशब्दं शब्दयोगाभ्यां सर्वस्य
सामान्यतः पुनरुक्तिरिहार्थम् । आभिप्रायिकानुक्त्यापि
क्षिप्ताभिप्रतिपादनेन प्रागुक्तानां सर्वप्रकारेण निःसंशयीकरणं
विशोध्यन्म् । अथ 'देहस्वरूपमात्मसिद्धेस्तत्त्वविशोध्यन्म् ।
बन्धहेतुर्विवेकश्च त्रयोदशे' [गी. सं. १०] इति सङ्ग्रहोक्त-
मपि व्याजुर्वैद्ययोदशमवतारयति— तत्र तावदिति । तत्र
तृतीयपट्टे वक्तव्यं, तावत् प्रथममित्यर्थः । तेनाध्याया-
न्तरेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः पञ्चम्योऽस्य पूर्वत्वसङ्गतिविशेषविद्व-
मित्यभिप्रेतम् । तथाहि— प्रथमपट्टे हि साहचर्योद्भावात्सा-
वतरेण हेतुभूतशोक्तनिवर्तकत्वमदर्शनपरद्विकेन आत्मरसंनयैव
साधनप्रपञ्चनपरवृत्तकेन न मिश्रम् । द्वितीयं च वटं साधनाधि-
कारिकत्वादिभेदपरिकरितमभक्तियोगस्वरूपसारेण वदुत्पत्तिवि-
द्वर्धनेन च त्रिकमेवेन मिश्रम् । तथा तृतीयं च वटं त्रिद्व-

यात्मकम् । तत्र प्रथमत्रिकं [अ. १३।१५।१५] प्रधानपुरुषव्य-
क्तसर्वेश्वररूपतत्त्वविवेचनपरम् । तत्र प्रसङ्गेन तु मानया कृतं
व्यानुप्रवेशः । बोधशादिक्रिके [१६।१५।१६] कर्तव्यादि-
विवेचनपरम् । तत्रापि तत्तत्प्रसङ्गान्मन्त्राणां तत्तातुप्रवेशः
साहचर्यव्याप्यादिविवेकोऽपि हि कर्तव्यसिद्धयर्थमेव । एवं
त्रिकमेवो विवक्षित इति बोधशास्त्रे दशयिष्यति— 'अतो-
तेनाध्यायप्रवेण' [रा. भा. १६।१५] इत्यादिना । अत्र
'प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम्' इति समासपदेन प्रथम-
त्रिकायाः संगृहीतः । 'कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः' इति तु कर्त-
व्यपुरुषद्वितीयक्रियायं संगृहीत इति भाष्यक्यामिप्रायः । एतेन
'समासं च पञ्चदशेऽध्याये साहचर्यं; उत्तरैरितिभिः खिलाध्यायैः
परिशिष्टा नामाधर्मा निरूपिता' इति यादवप्रकाशकल्पनाऽपि
निरस्ता । अत्रच त्रिके त्रयोदशचतुर्दशाध्यायः 'गताभुवनानुष्ठ' [१५१]
इत्यादिना क्रमेण देहात्मविवेकादिसुखेन प्रवृत्त
प्रथमपट्टार्थशोधनदेहात्मयाथात्म्यसंसर्गसंसारतन्निवृत्तितत्त्वविशेषादि
परिशोध्यन्ते । पञ्चदशेन तु मध्यमपट्टप्रतिपादितद्विविधप्रकृति-
शेषिभूतचतुर्विधाधिकाधिकारिभगनीयपरमपुरुषपरिशोधनं क्रियते ।
इमं च भेदं पञ्चदशारम्भे सूचयिष्यति— 'क्षेत्रान्ध्याये' [रा. भा.
१५।१] इत्यादिना । क्षेत्रान्ध्यायप्रसङ्गबन्धहेतुगुणसङ्गस्य
बन्धहेतुताप्रकृतप्रकृतप्रकृत्यादिपरतया 'परं भूय' इत्यादे अध्या-
यस्य पञ्चाङ्गावित्थं सिद्धम् । ततः क्षेत्रान्ध्यायस्य तृतीयपट्टादित्वं
मुक्तमिति तदेतद्विस्तारमपिभ्येत्यत्र तावत् त्रयोदशो
इत्युक्तम् । देहात्मनोः स्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनमिति-
अध्यायशरीरपर्यालोचनेन सङ्ग्रहोक्तेश्चतुर्दशेऽध्यायपि चत्वार-
समुच्चिनस्योक्तिः । देहस्वरूपमिति तत्प्रतिशब्दबन्ध्यात्मव-

रूपस्यानुपलक्षणार्थम् । 'आत्मविशोधनम्' इति । सद्ब्रह्म
देहायात्मात्म्योपलक्षणम् । देहात्मनोः स्वरूपमिति
धर्मेन्द्रोः विवक्षितम् । विवेकानन्देन न विविच्य प्रति-
पादनमात्रं भेदमात्रं वा विवक्षितम्, 'आत्मविशोधनम्'

इत्यनेनैव गतार्थत्वात् । 'प्यानेनात्मनि पश्यन्ति' [१३।२१]
इत्यादिना श्रव्यत्वेन निर्दिष्टस्यात्मनः 'धर्मं सर्वेषु' [१३।२६]
इत्यादिना स्वयं विविच्यानुसन्धानप्रकारो हि वक्ष्यते । तदाह-
ततो विवेकानुसन्धानप्रकारश्चेति ।

३ रा. भा.— इदं शरीरं 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, स्थूलोऽहं, कृशोऽहम्' इत्यात्मना भोक्त्रा सह
सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाथात्म्यविद्विर्मिथी-
यते । एतत् अवयवशः सङ्घातरूपेण च 'इदमहं वेत्ति' इति यो वेत्ति, तं वेद्यभूतादस्माद्वेदितृत्वेनार्था-
न्तरभूतं, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः आत्मयाथात्म्यविदः प्राहुः ।

४ वे. सा. चं.— अथ 'गतासुनगनासुं' [२।११] इति-
प्रकरणेनैवोपलक्षितक्रमेण मत्समात्मप्रकृतिद्वयनिर्देशक्रमेण बाष्पशो-
ऽप्यवधरे प्राप्ते स्वयमेव परिशोचयितुं भगवानुवाच— 'ह
शरीरम्' इति । आन्तरूपलोकोपलम्भप्रकारनिर्देशपर इदं सङ्घ-
इत्यभिप्रायेण वेद्योऽहमित्याहुः । 'देवोऽहं मनुष्योऽहम्'
इत्यनन्तजातिविशेषोपलक्षणम् ; 'स्थूलोऽहं कृशोऽहम्' इत्यनन्त-
गुणविशेषोपलक्षणम् । एवं जातिगुणोदाहरणं 'गच्छामि' इत्यादि-
क्रियाविशेषोपलक्षणार्थम् । संसारिणा भोक्तृत्वं हि प्रायशो
देहात्मप्रभमूलमित्यभिप्रायेण आत्मना भोक्त्रेत्युक्तम् ।
'क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यनेनैव भोग्यत्व प्रतीयते । क्तव
केदारदेवदत्तः । प्रतिसम्बन्धिवेदानार्थाक्षितो भोक्ताभोक्तुरा-
कारणार्थान्तरभूतविद इत्याह भोक्तुरात्मनोऽर्थान्तरभूत-
स्येति । भोग्यत्वोत्पत्तिस्थानतया क्षेत्रत्वबानुपपत्तिरित्याह—
'भोगक्षेत्रमिति । क्षतप्राणश्चक्षुराक्षप्रतिष्ठित्वायैव प्रह्लादोक्त-
वरकर्मवीरकलोत्पत्तिस्थानवरमहामेवोचितमिति भावः । 'अभि-
धीयते' इत्यनेनाकाङ्क्षितोचितकर्तृत्वादाहः शरीरयाथात्म्य-
विद्विर्मिति । यद्वा 'तद्विदः' इति पदमत्रापि विपरिणामेन
प्रह्लादविषयतया 'तद्विद्वि' इति भाग्यम् । विपरिणते च तस्मिन्

तच्छब्दः प्रत्येकत्रपर इत्यभिप्रायः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनैव
वेद्यावतिरेकः स्फुटीक्रियत इत्याह— एतद्वचनशः सङ्घात-
रूपेण चेदमहं वेत्तीति । अयमभिप्रायः— 'इदमहम्'
इति प्रत्यक्स्वरूपत्वाभ्यामेव तावद्भेदः प्रतीयते, यद्वादिदेव ।
न च 'वेद्योऽहं मनुष्योऽहम्' इति सामानाधिकरण्यव्यपेक्ष
हेतुभूतदेहात्ममुद्रया वा प्रतीतिः आन्तरिति युक्तम्, तस्यैव
देहात्ममुद्रैर्वाद्यात् । वलवता हि दुर्बलं बाध्यते । उपपत्तिरिति
च प्राक्प्रपञ्चिते, कर्तृव्यतिरेकमुदे, देहात्ममुद्रैस्तुभयमपि
प्रतिकूलमिति । प्रायुषां प्रत्येकसमुदायादिविद्विक्त्यानुपपत्तिमभि-
प्रेत्य अवयवशः सङ्घातरूपेण क्षेत्रमुक्तम् । अवयवशः
इति 'मम मूर्धा, मम हस्तः' इत्यादिरूपेणवयवयोऽह-
सर्गः स्फुटं सिध्यतया प्रतीयते । न तु 'अहं मूर्धा' इत्यादिरूपेणैति
भावः । सङ्घातरूपेण चेति— 'मम शरीरम्' इत्येव हि
सङ्घातेऽपि भेदवोरिति भावः । 'एतयो वेत्ति' इत्यनेनाभिप्रेतं
उपलम्भविदं भेदं दर्शयति वेद्यभूतादिति । 'तद्विदः'
इत्यत्र सामान्यज्ञानमात्रस्य त्रिणयानुपयुक्तत्वात् आत्म
याथात्म्यविद इत्युक्तम् ।

३ रा. भा.— यद्यपि देहव्यतिरिक्तघटाद्यर्थानुसन्धानवेलायां 'देवोऽहं, मनुष्योऽहं, घटादिकं
जानामि' इति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसन्धत्ते, तथापि देहानुभववेलायां देहमपि
घटादिकमिदं 'इदमहं वेत्ति' इति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितुरात्मनो वेद्यतया शरीरमपि घटा-
दिवदर्थान्तरभूतम् ; तथा घटादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्रज्ञोऽर्थान्तरभूतः । सामानाधिकरण्येन
प्रतीतिस्तु वस्तुतः शरीरस्य गोत्यादिवदात्मविशेषणतैकस्वभावनतया तदपृथक्सिद्धेरुपपत्ता । यत्र वेदित-
रसाधारणाकारस्य चक्षुरादिकरणरिपपत्त्वात् योगसंस्कृतमनोरिपपत्त्वाच्च प्रकृतिसन्निधानादेन वृद्धः प्रकृत्या-
कारमेव वेदितारं पश्यति ; तथा च वक्ष्यति— 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि मुञ्चानं वा गुणान्वितम् । विमृष्टा
नानुपपन्त्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः' [१५।१०] इति ॥ २ ॥

४ वे. सा. चं.— मनु ज्ञाता तावदास्मेति सिद्धम् ; य च
जानामीति प्रतीतिविदः, तस्यैव प्रतीतिर्वा तत्त्वमित्येव देहात्मप्रत्यक्षमपि
'देवोऽहम्' इत्यादिरूपेण गुणगृह्णाति, प्रत्यक्षविदस्य तस्य
गुणराशौ चक्षेण वा देहातिरिक्तप्राप्तये धर्मिमाह प्रमाणविशेष
इति सङ्गमिदं देहा-यथापीति । यदि ज्ञातृदेहसामानाधि-
करण्येन प्रतीतिः एतात्, तदैव वाक्येनैव । य च शरीरं,

देहस्यैव प्रधानतया वेद्यत्ववशायां व्यधिकरणतैव प्रतीतिमिदं ।
न च धर्मिमाहकसिद्धं सर्वोऽप्याकारो नारोपित इति नियमः ।
मुद्रमुद्रात्मत्ववच्छ्रुतिर्देहसामान्यरिमाणान्येव प्रत्यक्षमिदं
प्रकारतैकव्यपेक्षानि सर्वैरुपलभ्यन्ते ; गुणराशौ चक्षेण वा
कतिपयुरिमाणत्वात् इत्यप्यन्ये, एतद्व्यापीत्यभिप्रायेणा-
यथापीति । अतो धर्मिमाहकविशेषादित्यनुपपत्तिगमनाच्च-

व्यतिरेकप्रत्ययसिद्धं देहात्मनोः परस्परभेदं सनिर्दर्शनमाह—
इति चेदित्युक्त्यादिना । इतिहेतौ । ननु यद्यतो म्रियते,
न तत्तत्समानाधिकरणतया प्रतीयते; यथा घटेन घटः समा-
नाधिकरणश्च मृददादिबद्दो ज्ञाता प्रतीयत इति विपरीतयुक्ति-
माशङ्क्याह सामानाधिकरण्येनेति । अयमभिप्रायः—
न तावत्समानाधिकरण्यमात्रेणभेदः, जातिगुणादिध्वभावात्;
न च तानि न सन्तीति सौगतौ गतिः, अबाधितप्रत्ययवच्छेद-
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्यग्रहणादिभिश्च धर्मेधर्मिभेदसमर्थनात् ।
नचात्र भेदाभेदः, व्याघातादिप्रसङ्गात्; अतो यथा जातिगुण-
क्रियादिष्वपृथक्सिद्धेरेव सम्बन्धविशेषात्सामानाधिकरण्यम् ।
तद्वदनापीति सर्वानुवृत्तं वक्ष्यमित्यन्यथैवान्यथापि कोपपदं
भेदवाधने सामानाधिकरण्यम्— इति । विशेषणतैकस्य-
भाष्यतयेत्यपृथक्सिद्धिविरणम् ।

ननु जातिगुणादिवदिह धर्मधर्मिभाषः सामानाधिकरण्य-
द्वयाया न प्रतीयते; यथा 'गौः शुक्रो मच्छति' इत्यादिषु बोध-
शुक्लत्वादिविशिष्ट इति सुद्धिः, न तथाऽन घीः, 'देवोऽहं,
मनुष्योऽहम्' इत्यत्र हि 'देवत्वविशिष्टोऽहं, मनुष्यत्व-
विशिष्टोऽहम्' इति प्रतीतिः; न तु 'देवचरीरविशिष्टोऽहं, मनुष्य-
चरीरविशिष्टोऽहम्' इति । अतो घट इत्यत्र घटत्वविशिष्टपिण्ड-

मात्रप्रतीतिवत् 'देवोऽहं, मनुष्योऽहम्' इत्यत्र देवत्वादिजाति-
विशिष्टपिण्डमात्रप्रतीतिर्देहस्य, किञ्चित्प्रति विशेषणत्वादर्शनाभा-
वपृथक्सिद्धिनिवन्धनं देहात्मसमानाधिकरण्यमित्यत्राह तत्र
चेदित्युक्तिरिति । ज्ञानत्वमित्यत्वसुक्ष्मत्वादिरावाधारणाकारः ।
अयमभिप्रायः— किं बाधकरैर्देहमात्रप्रतीतिरिह विवक्षिता ?
उत मनोमात्रेण ? अथवा परिशुद्धेन मनसा ? । नायं, चक्षुरा-
दीनामात्रप्रहणवृत्त्यभावेन योग्यानुपलम्भमाभावात् । न
द्वितीयः, मनस आत्मग्रहणशक्तत्वेऽपि तस्याशुद्धस्य देह-
न्यावर्तकप्रतिमाणादिविशिष्टत्वेन ग्रहणाशक्तः । न तृतीयः,
असिद्धेः । अतिरिक्ततया ग्रहणार्थमेव हि योगोपदेशः । तथाच
योगिनानुपलम्भः । अतो यथा एतन्मात्रयोरेव क्षीरनीरस्य-
योग्यानाधिकरण्यभावेन संसर्गविशेषेषु क्षीरत्वेन नीरत्वेन
कोपलम्भः, तद्वदपि एतन्मात्रयोरेव देहात्मनोः समिधिवि-
शेषवचनेन रजस्तमोबुद्धिहेतुकर्मवचनेन च भेदाग्रहादेक्याभ्यास
इति निर्गतावशेषादसोपलम्भवचनेन विरोधो न शङ्कनीयः—
इति । मोहहेतुमनुगुणमयप्रकृतिप्रमिथानेन मृदवया यथावद्विष-
तात्मादर्शने वचने तस्य योगसंस्कृतमनोवैद्यत्वे च वक्ष्यमाण-
मुदाहरति दृश्यति चेति ॥ २ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्व-) भाष्यम् ।

श्रीज्ञानदात्रे नमः । ॐ पूर्वोक्तज्ञानक्षेत्रज्ञेन्द्रियपुरुषान् पिण्डीकृत्य त्रिविध्यं दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ २ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

पूर्ववृत्तत्वेनाभ्यासप्रतिपाद्यं दर्शयति— धूर्त्युक्तिः । पूर्व-
भाष्यप्रसङ्गादेर्यहं ज्ञानं ज्ञानवाचनमुच्यते, यच्च सप्तमादिभिः
पक्षिर्होयं शब्दास्वरूपमुच्यते, यदपि 'भूमिरापः' [७।४] इत्या-
दिना क्षेत्रमुच्यते, यच्च 'न रवेवार्हः' [१।१३] इत्यादिना सुखमेव

उच्यते, तत्सर्वमेवेनाभ्यासेन दर्शयति भगवान् । किमर्थं । पिण्डी-
कृत्य विशिष्टमेवोच्यते । गौणोऽयं क्त्वाप्रत्ययः पिण्डीकरणार्थ-
मित्यर्थः । पिण्डीकरणे मिश्रत्वादप्रतिपत्तिरेवेत्यत उच्यते—
विविच्येति । प्रकरणमुददेश्यं ॥ २ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेशाचमाध्यायम् ।

भूम्याद्यष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेधरस्य शक्तिरूपा पुरा प्रतिपादिता 'भूमिरापः' [७।४] इत्यादिना
ग्रन्थेन । तपेधरस्य स्वरूपभूता जीवभूता च परा प्रकृतिः प्रतिपादिता 'अपरेयमितस्तत्त्वानां' [७।५]
इत्यादिना ग्रन्थेन । तत्र सत्प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपमीश्वरस्य स्वरूपापनोद्यार्थमेव यथानुवर्तनाय वक्ष्यामीति
भगवानुवाच— इदमिति ॥ २ ॥

८ वेदवृत्तनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याभ्यासानम् ।

तात्पर्याभाषौ पूर्वाभ्यां पुराभ्यां प्रतिपादितौ ।

तदेकस्वरूपशक्त्यर्थं घटनान्त्येन कथ्यते ॥

तत्र तात्पर्याभ्यासे 'तथापि सप्तकृतं सुखमुपगमासागमात्'
[१२।०] इति प्रतिज्ञानं संसारोत्पत्त्यं प्रति हृदयहेतुमूलं
जीवमहाप्रज्ञानप्रपदिष्टिह कर्तृत्वभोगकृत्यादिमनो जीवाद्य
कचं तद्विपरीतप्रसाधेन इति साङ्ख्यनिरासार्थं कर्तृत्वादीनां
उपधर्मवशात्पुनरपि तिष्ठति इति साङ्ख्यनिरासार्थं कर्तृत्वभोग-
क्षेत्रज्ञो निविहारमुदधिमन्त्राप्रणयक्षेत्रज्ञप्रणयश्रीवत्य विरेच-

नार्थं प्रयोदशभाष्ये आरभ्यते । तत्र यत्सप्तमाद्यार्षे 'भूमिरा-
पोऽनलो वायुः' [७।४] इत्यादिना भूम्यादिशैत्यरूपतया
जीवाद्यक्षेत्रज्ञरूपतया च प्रवृत्तिरुपपन्नं, तदेव परमत्रिवि-
धतया तत्त्वतो निरूपयितुं कामः श्रीभगवानुवाच— इद-
मिति । इदमिन्द्रियमात्रकल्पमहिमं भोगापन्नं कर्तारं
क्षेत्रज्ञं क्षेत्रज्ञमिन्द्रियार्थं संसारवत् प्रयोदशमिन्द्रियम् । एतन्
यो वेति अहं मयेत्यभिप्रायेण, तं क्षेत्रज्ञ इति प्राह, इत्थं-
वत्कल्पमनोऽनलो वायुः । तद्विद- क्षेत्रज्ञप्रणयिरेव ॥ २ ॥

९ चक्षुर्माचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

सूत्रत्रयपूर्वमुक्तस्य द्वितीयस्यापि वृत्तिवत् । तृतीयं सर्वनिर्णयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥ १ ॥

यत्तावत्प्रथममुपपादितं प्रकृतिद्वयं परापरविवेकेन परप्रकृतिस्वरूपं सोपस्करं क्षेत्रम्, अपरप्रकृतिस्वरूपं तु चेतनः क्षेत्रज्ञ इत्यक्षरमूलस्वरूपत्वात् क्षेत्रं तत्साधनभूतं ज्ञानं चोपदिशन्—श्रीभगवानुवाच— इदमिति । अन्यथा मध्ये प्रश्ने विना विवरणं नोपपद्येत । अत्र कैश्चिन्मूले ‘प्रकृतिपुरुषं च’ [१३।१] इति पद्यान्तरं लिख्यते तत्पुद्गलं, असम्भवेन सर्वप्रयुक्तत्वात् पूर्वोक्तविवरणरूपत्वाच्चास्य पटुत्वम् । तथाहि यथा विण्डे तथा व्रक्षणे इत्याशयात् या पूर्वं प्रकृतिरनात्मा इत्युक्ता तत्परिणामभूतमिदं शरीरं पुरुषस्य निवासभूतत्वाज्जीवनाद्वा ‘क्षेत्रं’ इत्युच्यते तथाभूतमेतन्न विजानाति पुरुषो विविकृतया; तदा तु क्षेत्रित्वमात्र एव संसारी भवति । एतयोः ॥ कश्चिद्विविकृतया वेत्ति क्षेत्रं जानाति स्वं च द्रष्टारं च तु क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः प्राहुः ।

यद्यपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानं संसारद्वशायामप्यस्ति तथापि न विविकृतया, किन्तु क्षेत्रसामानाधिकरण्येन, तथापि तद्गोचरं भोक्तृप्राप्तमनोऽप्यन्तरभूतमेव मृतशरीरं तथा दर्शनात् । किञ्चोभयोः सम्बन्धे तु तत्सम्भवति, न कैवल्ये सम्भवति । यस्य चैतत्वं तस्यैव वेद्यादन्यत्वमर्थसिद्धं दृष्ट्वा च घटादिनो द्रष्टुरिव ‘देवोऽहं’ इत्यतिमन्दाना नाहमितिवशतमविशेषणतैकस्वभावतया तद्व्ययकृत्सिद्धेरुपपन्नं भवति । इदं ॥ पार्थक्यं द्वाभ्याम्भवेन क्षेत्रज्ञमेव भेदं विजानतो विदुषो भवति, न सर्वस्येति ॥ २ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतानृततत्त्विणी ।

भगवान् कृपयाऽशोक्तमाह— इदमिति । हे कौन्तेय । अभिधीयते कथ्यत इत्यर्थः । एतत् वापातभ्येन यो वेत्ति तं वृत्तात् । इदं शरीरं दृश्यमानं भगवादिपरमेषु क्षेत्रं तद्विदं क्षेत्रविदो ज्ञानिनः क्षेत्रज्ञ प्राहुः । अन्योक्तिकपेन ज्ञानातिप्ररोहशान् लीलायै स्वांशजीवोत्पत्तिस्थानं तद्विरा तया न भवतीति ज्ञापितम् ॥ २ ॥

११ नीलकण्ठप्रणीतो भारतभाष्यदीपः ।

ननु ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकारोऽयमुच्यते । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः’ [२।२५] इति द्वितीये स्वप्नपदार्थस्वरूपमुक्तम्, तथा द्वादशे ‘ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पशुपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूरस्थमचलं ध्रुवम्’ [१२।३] इति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तम्; न च तयोर्भेदः सम्भवति, लक्षणैक्यात्; लक्षणं हि तयोरेक्यत्वरूपमचिन्त्यस्वप्नचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादिसमानम्; न च द्वयोः सर्वगतत्वं सम्भवति, अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः । न च लक्षणभेदाभावेऽपि तत्पदार्थगतविशेषाः सन्ति, ये सुप्तात्मना जीवेशयोश्चान्योन्यं भेदमावहन्ति स्थात्मानं च स्वाश्रयात्स्वयमेव व्यावर्त्तयन्तीति वाच्यं, विशेषाणां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । ननु मा सन्तु विदोषाः, बन्धमोक्षादिव्यवस्थान्याथानुपपत्त्या तु निर्विशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति, यथोक्तं साङ्ख्यवृद्धैः ‘जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव’ इति । जन्मादिव्यवस्थायो युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात् सात्त्विकराजसादिभेदाच्च न पुरुषैक्यमित्यर्थे इति चेत्, न, व्यापकानेकात्मवादे भोगसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । न होकरान्तःकरणे सूर्यादिरूपेण परिणते सत्प्रतिसवेदी एक एव चेतन इति नियन्तुं शक्यं, सर्वेषां सान्निभ्याविशेषेण प्रतिसंवेदनापत्तैर्वर्जनीयत्वात् । ओषष्ट्यैकस्यापि कर्णशकुलीरूपोषाविभेदादिवान्तःकरणरूपोषाविभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दप्रवृत्त्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपि सेतव्यतीति न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यम् । तत्रश्च जीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदे सिद्धे किमुत्तरप्रत्येन तत्प्रतिपादनायें ? इति चेत्, सत्यम्, “यत्र स्वस्य सर्वमात्मैकामुक्तत्वेन कं पश्येत्” [च. उ. ४।१।१५] इति श्रुतेर्विद्यावस्थया भेदाभावेऽप्यविद्यापरयायाम् “बन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां” [तै. आ. ३।११ चिन्त्यु. ११।१] “एष क्षेत्र (एनं) साधु कर्म कारयति च यमस्यो लोकस्य चमिनीयते (ननु सते)” [फौ. उ. ३.३९] इति व्यवहारदशाया शास्त्रशासितृभावेन कर्तृकारयितृभावेन च प्रमत्तस्य त्रिविधयोर्भेदस्य निरासार्थत्वादुत्तरव्यवस्थारम्भ उपपद्यते । तत्रानुपदेशेन तत्पदार्थेन साहाय्योर्भेदस्तु योग्यगतिं भास्यमासक्तभावेन क्षेत्रज्ञोत्पत्तस्य कुमाश्रयत इव विवेकदर्शयति— इदमिति । इदमनात्मत्वेन भास्य घटाद्यदृष्टारान्तं शरीरं विशरणमिदं हे कौन्तेय । क्षेत्रं क्षिप्तोत्पात्मानमविन्या प्रापते च विद्ययेति क्षेत्रं कर्मबीजप्ररोहप्रधानं क्षेत्रज्ञभेदोच्यते, पशुतो वेत्ति भासयति च विद्वारमानं क्षेत्रज्ञ इत्यन्वयपक्षेण प्राहुः । के प्राहुः ? तद्विदः क्षेत्रज्ञेयतद्विदः । एतेन ‘गच्छामि, पश्यामि, भुञ्जे’ इति अनुभवादेन्द्रियाद्वाराः प्रतीतिगोभाषकटोडिगिष्टा इव भासि, तथापि तेषां तत्त्वतो भास्यत्वलक्षणो नारमभावः सिद्धः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ! ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतान्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ ? इति, नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञ-
मिति । क्षेत्रं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमममागिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादि-
स्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तमगोपाधिभेदं मदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्वीत्यभि-
प्रायः । हे भारत ! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेयस्याथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानागोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मात्क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपर्ययीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्पन्नज्ञानमिति मतमभिप्रायो
ममेश्वरस्य विष्णोः ।

२ आ. शां. व्या.—इदानीं दुःखादीनां भेदकालं
वाच्येद्भवानिना अनात्ममर्मेत्त्वसिद्धये इदं वेदादन्वयमुक्त्वा
साङ्ख्यानमिव तन्मात्रेण मुक्तिनिश्चये तस्य सर्वदेहेष्वैक्योक्ति-
पूर्वकं ह्येन परमात्मैवाधारेणैवं वृत्तमवृत्तं प्रथमद्वारा दृश्यते—
एवमित्यादिना । यथोक्तलक्षणं इत्यप्येवमिति वृष्टं इदमभि-
प्रायः । चापि विनिर्वातो जीवस्याधारेण ज्ञानस्य वेदादन्वयहा-
नेन समुपपत्त्यर्थः भिन्नकर्मो, न क्षेत्रज्ञ साङ्ख्यभेदस्यादन्वयेन

विद्धि, किन्तु मां चापि विद्वीति सम्बध्यते । य. सर्वक्षेत्रेष्वेक.
क्षेत्रम् तन्मात्रेण विद्वीति सम्बन्धः सूचयति—सर्वेति ।
ततः क्षेत्रोपाधिभेदमाश्रिततत्त्वज्ञानीगोचरस्य कथं तद्विपरीत-
प्रत्यक्षयोः ? इत्यन्तर्ज्ञासा—इत्यादीति । उत्तरार्थं विभ-
ज्यते—यस्मादिति । तदेव चिह्नमिति—क्षेत्रेति । न च भेद-
विपर्ययज्ञानं सम्पन्नज्ञानं तद्विनिर्वातं, तस्य विवेकज्ञानस्य वाच्यार्थ-
ज्ञानद्वारा मोक्षोपाधिकत्वेन सम्पन्नचिह्नमिति (क्षेत्रेति) भावः ।

१ शां. भा.—ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः, नान्यः तद्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य
संसारित्वं प्राप्तम् ; ईश्वरस्यव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽप्यस्याभावात् संसारभावाप्रसङ्गः । तद्योभयमनिष्टं, धन्य-
मोक्षतद्देतुग्राह्यज्ञानार्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तान्त्रासुदुःखतद्देतुलक्षणः संसार-
उपलभ्यते ।

२ आ. शां. व्या.—जीवेश्वरगोरेदत्त्वमुपाधिपति—
नृत्तिरिति । जीवेश्वरगोरेदत्त्वे जीवेश्वरश्च वा तस्य जीवे
वाऽन्तर्भावो नाऽऽप्य, जीवस्य परस्मादन्वयत्वात् न समारम्भ-
विशेषाच्च परस्मादन्वयस्य परार्थस्य सदप्रत्ययवत्त्वस्य इत्यर्थः ।
“अनक्षरमन्यो अभिवाचसीति” [ये उ. ४।६ सु उ
३।१।१] इति ध्रुवेन तस्य सकारित्वेनाद्यप्य द्वितीयं रूप-
मिति—ईश्वरेति । जीवे चेदोऽन्तर्भावमिति तदाऽपि ततो-
ऽन्यसंसार्यभावात् तस्य च संसारोऽनिष्ट इति संसारो जगन्मयः ;

गच्छेदित्यर्थः । प्रवृत्त्यन्येष्टत्वं निराचरे—तद्येति । संग-
राशये “तयोरेक्यः विष्णुस्त्वादीति” [ये उ. ४।६ सु उ.
३।१।१] इत्यादिबन्धसाङ्गस्य तदेतुद्वयमविपर्ययमन्तर्भावस्य
वाऽऽन्तर्भावस्यैव विवक्षितं च संसारे तदन्तर्भावस्यैव तदन्तर्भावस्य
मोक्षतद्देतुग्राह्यत्वात् तस्यैव तदन्तर्भावस्य, अतो न प्रवृत्त्योरेतद्व्यतिरेकः ।
संसारभावाप्रसङ्गात् तद्व्यतिरेकत्वे हेत्वन्तरमाह—प्रत्यक्षादीति ।
तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रवृत्त्यति—प्रत्यक्षेणेति ।

१ शां. भा.—जगद्देवित्योपलब्धेश्च घर्माघर्मेनिमित्तः संमार्गेऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्म-
श्वरकृते, न; ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । “इमेते निरर्तिते निरुची अविद्या या च निधति ज्ञाता”
[कठो. २।४] तथा च तयोर्निधतिविद्याविपक्षयोः फलभेदोऽपि निरुद्धो निर्दिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कठो.
२।२] इति । विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः—“द्वानिमात्रं पन्थानी”
[म. भा. १२।२४।१६] इत्यादि “इमां द्वारेण पन्थानी” इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।
अविद्या च सह कार्येण विद्या हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते ।

२ आ. शां. व्या.—आदिशब्दोपात्तमुपनिषद्विष-
याह—जगदिति । विमलं विविचरं द्रुक् विविचरार्थत्वात्
आकाशस्य इत्यर्थः । अद्वयज्ञानात्म्यविषयद्रुक्त्वमैकद्वय-
मौ. ७. ३

इत्युपसंहारः—सर्वेति । ईश्वरेति संसारित्वमविद्यागो-
विद्योऽन्तर्भावमिति विमलमज्ञानात्तद्विषयद्रुक्त्वमैकद्वय-
मिति । तयोः स्वभावतो विच्छिन्नत्वं धृतिमाह—दूरमिति ।

अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्ये दूरं विपरिते
अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः । विप्रीची गानायती निगच्छे इत्यर्थः ।
स्वरूपतो विरोधवत्फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह— तथेति ।
फलभेदोक्तिमेव व्यनक्ति— विद्येति । तयोर्विलक्षण-वे वेद

व्यासस्यापि सम्प्रतिमाह— तथा चेति । उक्तेऽर्थे भगवते
ऽपि सम्प्रतिमुदाहरति— इह चेति । द्वयोरपि निशेधस्तस्य
मुपादेयत्वमिति शङ्कां शतयति— अविद्या चेति ।

१ शां. भा.— श्रुतयस्ताव— “इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति, न चेदिहावेदीन्महती मिथिः
[केनो. २।५] “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” [तै. आ. ३।१२] “नान्यः पन्था मिथ्यतेऽयना”
[श्वे. उ. ३।८] “विद्वान्निमेति कुतश्चन” [तै. उ. २।९] अनिदुपस्तु— “अथ तस्य भा
भवति” [तै. उ. २।७] “अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” [कठो. २।५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्डको. ३।२।९] “अन्योऽस्मानन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्” [वृ. उ.
१।४।१०] आत्मविद्यः “स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “यदा चर्मवत्” [श्वे. उ.
६।२०] इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— ‘अज्ञानेनाऽऽमृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ [५।१५]
‘इहैव तेर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः’ [५।१९] ‘सर्वं पश्यन्धि सर्वत्र’ [१३।२९] इत्याद्याः ।

२ आ. शां. श्या — अविद्या सर्वायां हात्कल्पयन्
श्रुतीद्वाराति— श्रुतयस्तावदिति । इहेति जीवदवस्थो-
क्त्ये, चेच्छब्दो विरोधवद्दीर्घम्यपोतो अवेदीदह ब्रह्मेति
विदितवामित्यर्थः । अथ विद्यान्तरमेव सत्यमवितथ पुनरा-
वृत्तिर्नित्त वैषम्य स्यादित्याह— अथेति । अविद्याविषयेऽपि
श्रुतिमाह— न चेदिति । जन्ममरणद्विरुध संसृतिर्विनिष्टि
स्तस्या महेश्वर सम्प्रज्ञान विना निर्वर्तयितुमशक्यत्वम् ।
विद्याविषये ध्रुवन्तरमाह— तमेवमिति । परमात्मानं प्रत्य
क्त्वेन य साक्षात्कृतवान् देही जीवनेव मुक्तो भवतीत्यर्थः ।
विद्या विनाऽपि हृत्स्वन्तरो मुक्तिमाप्नुयाऽऽह— नेति ।
भयदेहमविद्या निराकुरुती तज्ज भयमपि निरस्यति विंशत्य
वाक्यान्तरमाह— विद्यान्निति । अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह—
अविद्युप इति । प्रतीक्यकरस हृत्स्वमपि भेद मन्व्यमानस्य
भेदऽप्यन्तरमेव साक्षाद्ब्रह्ममित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—

अविद्यायामिति । तन्मध्ये सत्परवचतया स्थितास्तत्त्वम-
न तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढा सत्तरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये
श्रुत्यन्तरमाह— ब्रह्मेति । अविद्याविषये ध्रुवन्तरमाह— अन्त्या-
ऽस्ताविति । भेदश्चिन्मद्य तमिदं नमविद्येत्याह— नेति ।
स च मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेक्ष्यतां प्राप्नोतीत्याह— यथेति ।
विद्याविषये वाक्यान्तरमाह— आरम्भद्विदिति । इह सर्वं प्रल-
म्भ्यतु पूर्णे ब्रह्मेत्यर्थः । ‘ज्ञानादेव तु वैषम्यं’ इत्यत्र अत्यन्त-
माह— यदेति । न खल्वाकाशं चर्मवन्मानवो वेद्ययितुमी-
त्यथा परमात्मानं प्रत्यक्त्वेनाननुभूय न मुच्यत इत्यर्थः । आरि-
शब्देनानुष्ठा विद्याविद्याफलभेदार्थां श्रुतयो शृण्वते । ततो
भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति— सहस्रश इति । विद्याविद्या
विषये स्मृतीद्वाराहति— स्मृतयश्चेति । तत्राविद्याविषयं वाक्य-
माह— अज्ञानेनेति । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति—
इहेत्यादिना ।

१ शां. भा.— न्यायतश्च— ‘सर्पान्कुशाप्राणि तयोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिउर्जयन्ति । अज्ञा-
नतस्त्वन पवन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा मिशिशम्’ [म. भा. १२।२०१।१७] तथा च देहादिप्रात्म-
शुद्धिप्रदानागद्वेपादिप्रयुक्तो धर्माधर्मोनुष्ठानकृत् ‘जायते त्रिपते च’ इत्यनगम्यते; देहादिव्यतिरिक्तात्म-
दर्शितो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्मोधर्मप्रत्युपपन्नमानुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः ।
तत्रेवं सति क्षेत्रज्ञस्यैवस्वयं सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति; यथा देहाशाल्मव्यमा
त्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिप्रात्मसत्तात्ममानो निश्चितोऽविद्याकृतः; यथा स्थाणी पुण्य
निश्चयः । न चैतान्तरा पुण्यधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुण्यस्य । तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य,
देहधर्मो वा चेतनस्य ।

२ आ. शां. श्या — ‘विद्याप्राप्तयेनैव अविद्याप्राप्तये
नर्णाति’ इत्यन्तरं यत्प्राप्तयेनैव अविद्याप्राप्तयेनैव सिध्यतीत्याह—
स्यायनश्चेति । तत्रैव पुण्यधर्ममितिमाह— सर्वाणिति ।
उदरं च हृत्, यथाऽऽत्मज्ञानं विनिष्टं फलं स्वापया पश्यति
दात्रता । इत्यादिनाऽप्यन्तरमाह— न्यायतश्च इति ।

नोति— तथा चेति । तत्राऽऽज्ञानव्यवसाये— देहादि-
प्रियति । अज्ञानविनिर्वाद्याविद्याविद्यात्मा देहादावनामय-
त्यनुदिमादपति, तदुक्तो रागादिना प्रेक्षिते, तदनुक्त
धर्मोऽनुतिरिति, तत्कृतं च यथाधर्मं नृप देहमारते, पुण्य-
तत्त्वमिति, तत्रैवमविद्याप्राप्ते स्यादित्येति सिद्धमित्यर्थः । इत्येति

मिदानीं दर्शयति— देहादीति । ध्रुत्युक्तिन्यां भेदे ज्ञाते
रणादिध्वस्ता कर्मोपरमादेशेपसंज्ञासिद्धिरित्यविशारदित्ये
वन्त्यस्तिरित्यर्थः । उक्तान्यथादेरन्यथासिद्धिं सिधिलयति—
इति नेति । उक्तमन्यथादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न
कार्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिपक्षमावादित्यर्थः । अन्य-
थादेरन्यथासिद्धित्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह—
तत्रेति । ज्ञानाज्ञानयोरेकन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्यात्-
स्येन परापरयोरेक्येऽपि बुद्ध्यापुत्राधिभेदादविश्रुतात्मनः
संसारित्वमात्मरूपं प्रातिभासिकं धिन्व्यतीत्यर्थः । आत्मनो
भग्नत्वा स्वतयेदमित्यात्मभावेन भग्नत्वाऽपि मायादित्यास-
ङ्गाऽऽह— यथेति । देहाद्यतिरेकस्याऽऽत्मनो वैदिश्यते
स्वतन्त्र्येऽपि तस्मिन्मदमिति भावेन, तदतिरिक्तत्वं न भाति,

स्मिन्विविक्तो देहायात्मत्वमेव विपरीतं भावते; तथाऽऽत्मनो
भग्नत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन्भावेन भग्नत्वं, न भाव्यविशारो-
ऽङ्गत्वमेव त्वस्य भाव्यतीत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यहमत्वमा-
विष्ये मातीत्युक्तमनुभवेन स्पष्टयति— सचेति । अस्मिन्स्त-
दुद्दिष्टविशारोनेतत्प्र दृष्टान्तमाह— यथेति । पुरस्तिष्ठते वस्तुनि
स्थानावविद्यया पुमानिति निग्रयो जायते तथा देहादावना-
त्मन्यात्मवीरविद्यतो निश्चित्यर्थः । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देह-
धर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च वैतन्यस्य वेदे विनिमयः
स्यादित्यासाङ्गाऽऽह— न चेति । स्वामी पुराणं भ्रान्त्या
मातीत्येवात्र पुराणम्. धिरापाण्यादिनं स्थानोभंगति । तदर्थो
वा वस्तुपरिनि पुनो दृश्यते मिथ्याभ्यस्ततादात्म्याऽस्तुतो
धर्माव्यतिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह— सचेति ।

१ शां. भा.— एवं मुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जराभृत्युत्त-
न, अतुल्यत्वात् ; इति चेत् , स्याणुपुत्सो ज्ञेयावेन सन्तो ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविधया; देहात्मनोस्तु
ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतेतराध्यासः, इति न समो दृष्टान्तः । अतो देहधर्मा ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत्,
न; अचेतन्यादिप्रमङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः मुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुः (आत्मनः)
भग्नन्ति, तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचनाऽऽत्मनो भग्नन्त्यविद्याध्यारोपिताः; जरामरणादयस्तु न
भवन्तीति निषेधेनैतदुक्तव्यः । 'न भवन्ति' इत्यस्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरामरणादिवदिति,
हेयत्याहुपादेयत्वाद्येत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— जरादेरात्मधर्मभेदेऽपि मुखादे-
रात्मधर्मत्वमिति केचित्तान्ग्रह्याह— सुप्तेति । कामसङ्ख्यादि-
धर्मेतरात्मधर्मज्ञानादित्यर्थः । किञ्च विमतो नाऽऽत्मधर्मो-
विद्याकृतत्वाज्जरादिषु, न च हेत्वमिदिरात्मस्तदुद्दिष्टविषयत्वेन
स्वामी पुराण्यवत्, अविद्याकृतत्वस्योपत्त्यादिति मत्वाऽऽह—
अधिष्ठेति । स्वामी पुराण्यवदाविष्यं देहादेरनुक्तं दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकस्योपेक्षादिति सङ्गते— नेति । तदेव प्रपञ्चयति—
स्यापिपद्यादिना । जेदस्य देवान्तरेऽप्यानादत्र चोभयोर्ज्ञेयत्वं
व्यापकम्पदाश्रया व्याप्याभासवदापि व्याप्तिरित्यर्थः ।

देहात्मनुद्भेदप्रमत्ताभावे कल्पनाह— अत इति । उपाधिधर्माणां
मुखादीनामुद्दिष्टे बोधे वस्तुत्वमपुत्रमतिप्रमहादिति परि-
रति— नेत्यादिना । अतिप्रमदने प्रपञ्चयति— यद्वाति ।
मुखादीनामन्तरात्मत्वं वेदुपाधिधर्मत्वादेवेत्येव जरादिर्न वा-
ऽऽत्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः । मुखादिगात्मनोर्नेति वक्षेऽपि
नास्ति निषेधेनुरित्यासाङ्गाऽऽह— नेति । तदेवातुमानं
धापयति— अधिष्ठेति । विमतं नाऽऽत्मधर्मं भग्ननापायि-
त्वात्तमात्रवदित्यनुमानान्तरमाह— हेयरादिति । भादि-
शब्दादुद्भयत्रहत्वादि दृष्टेने ।

१ शां. भा.— तत्रैवं सति कर्तृत्वमोक्षतुल्यलक्षणः संसारो ज्ञेयस्यो ज्ञातव्यविधयाऽप्यारोपित इति;
न तेन ज्ञातुः किञ्चिदुप्यति । यथा बालेनध्यारोपितेनाऽऽज्ञातस्य तलमलिनत्वादिना । एवं च मति
मर्तेरेष्यपि सर्वा भगवतः क्षेत्रज्ञस्येधस्य संमार्गिगन्धमात्रमपि नाऽऽज्ञातम् । न हि कचि-
दपि क्षेत्रेऽविद्याप्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः । यत्कृतं 'न समो दृष्टान्तः'
इति, तदगम । कथम् ? अविद्याध्याममात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः मायम्यं निश्चितम् ; तत्र व्यभि-
चरति । यत्तु ज्ञातारि व्यभिचरतीति मन्यते तस्याप्यनैकान्वितत्वं दर्शितं जगदिभिः । अविद्यात्वात्
क्षेत्रज्ञस्य संमार्गित्वमिति चेत्, न; अविद्याध्याममन्वात् । ताममो हि प्रत्यय आरणात्मनस्त्वाद्भिषा-
विपरीतप्रादुः, मनुष्योपम्यापको वाऽग्रहणान्नो वा ।

दुपपादयति— न हीति । स्याणौ पुरुषनिधयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिधयस्याप्यस्तत्त्वयुक्तं दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति— यस्त्विति । विषयमुपपादयति— तदसदिति । तर्हि केन साधर्म्यं इति पृच्छति— कथमिति । अगोष्ठ साधर्म्यं दर्शयति— अविद्येति । तस्योभयत्रातुप्रतिमाह— तत्रेति । ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्याऽऽरोपनियमाज्ञातरि नाऽऽरोप स्वादित्याद्यदुपाऽऽ— यस्त्विति । नाप नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपम्योक्तत्वादित्याह— तस्या-

पीति । ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽर्थासन्नियमस्येति यावत् । अत्रेति ज्ञातरि नाऽऽरोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः । आत्मन्यद्विधाभ्यामेतत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते— अविद्यावत्त्वादिति । काऽविद्या विपरीतप्रहादिवर्त्ता १ अनाद्यनिर्वाच्याज्ञान वा २ । नाऽऽरोप विपरीतप्रहादेस्तमस्याब्धित्तानिर्वाच्याज्ञानकचित्वात्तन्निष्ठस्याऽऽत्मप्रदेवतायोगादित्याह— नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति— तामसो हीति ।

१ शां. भा.— विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिकोपे सत्यप्रहादेरविद्याप्रयस्योपलब्धेः । अत्राऽऽह्वं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या ? न; करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिकोपोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या, तदेव चाविद्याधर्मपरं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न; यथा करणे चक्षुषि विपरीतप्रहाकादिकोपस्य दर्शनात् ।

२ आ. शां. व्या.— आवरणात्मकत्वं वस्तुनि सत्यप्रकाशप्रतिबन्धकत्वम् ; विपरीतप्रहादेरविद्याकावेत्येवं विद्यापोहत्वेन साधयति— विवेकेति । न च कारणाविद्याऽनाद्यनिर्वाच्याऽऽत्ममयं स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यात्वादेव तस्यैतद्वैतत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः । किञ्च विपरीतप्रहादेरन्वयव्यतिरेकान्या दोषच्युत्पादवगमादपि नाऽऽत्ममयमेवेत्याह— तामसे चेति । तमदशब्दित्तानोत्पन्नवस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्त्विमिरकावादिदोषस्तस्मिन्मध्यज्ञान मिथ्यायो सशयमेति प्रयस्योपलम्भादमिति तस्मिन्प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकान्या विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान् केवलत्वात्प्रमत्तमेत्यर्थः । दोषस्य निमित्तत्वाद्भावैर्दोषैरुपादाननियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चासम्भोत्पत्तये विषयत्वादेरुपादानमिति बोधयति— अत्रा-

ऽऽहेति । विपरीतप्रहादेर्दोषोत्पत्तत्वं सत्यमर्थः । अग्रहादितदवसविद्या । विषयत्वादे सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रमत्ताऽऽत्मा तदुपादानं, किन्तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वप्रहादप्रहादेरपि दोषत्वात्करणमत्वे कारणाविद्योत्पन्नमत्र करणम् । न च तदुत्पत्तिरविद्याऽसिद्धेति वाच्यम् ; अतोऽहमित्यनुभवत्वापेक्षा नयामशोक्तदवगमात्कार्यमित्युक्तानुमानाद्यगमाच्च तत्प्रसिद्धेति परिहरति— नेत्यादिना । सहजोत्पत्तौ च परिहारकोबोधा गोति— यस्त्विति । अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातरसमारिवाङ्मुक्तवद्भूतवदविद्या किं करिष्यति ? इत्याशङ्क्याह— तदेवेति । मिथ्याज्ञानादिमत्त्वमेवाऽऽत्मन संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह— तत्रेति । न करणे चक्षुषोत्यादिनोक्तमेव परिहारप्रपञ्चयति— तद्वत्त्वादित्याह ।

१ शां. भा.— न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिकोपो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरव्यनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा, तथा सर्वत्रैराग्रहणाविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्ग्रहितुमर्हन्ति; न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशप्रभ ज्ञातृधर्मत्वम् ; संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम् । सर्वकरणवियोगे च केवल्ये सर्वत्रादिभिरविद्यादिकोपत्त्वान्म्युपगमात् । आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्यान्युपगमस्तत्रो धर्मः, ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अनिद्रियस्य च व्योमप्रत्सर्वगतस्यामृतेस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः । सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेष्टरत्नम्, 'अनादित्वाज्जिर्गुणत्वात्' [१३.३२] इत्यादीश्वरवचनाच्च ।

२ आ. शां. व्या.— तिमिरादिकोपस्तत्त्वतो विपरीतप्रहादिषु न प्रदीपगमनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह— चक्षुष इति । तद्वत्तादग्रहादिगम्यकारण तिमिरतो परातो दृढतत्त्वग्रहीतुर्दोषाद्यनुपगमात् तस्य तद्वत्त्वमनो धिमत तावतो नाऽऽत्मधर्मो दोषाभावात्कार्यस्याऽऽत्मन्यतिरिक्तत्वं । किञ्च विपरीतप्रहादिप्रहादतो नाऽऽत्मधर्मो वेत्तव्यत्वात्प्रतिपक्षवदित्याह— संवेद्यत्वमिति । किञ्च यद्वत् तत्त्वातिरिक्तत्वेन, यथा दीपवर्तिन्यव्यतिरिक्तप्रहादोभयमपि वक्ष्यन्ति तिरिक्तत्वेन च बोधयति ।

संवेद्यमज्ञानत्वेदित्वात्, यथा वेद्यतो न संवेद्यत्वादिमात्रमनुमानान्तरमाह— संवेद्यत्वादित्येति । किञ्च विपरीतप्रहादयन्तर्गतो नाऽऽत्मधर्मोऽप्यविद्यारूपत्वादिभिरिदानीं नयेति । उपमेय विद्वत्प्रकारमनो विपरीतप्रहादि प्रहादिकोपाऽऽगन्तुको वा इति विकल्पनाऽऽप्युपयति— आत्मन इति । अतोऽनिर्गोत्रोऽविद्यावत्त्वमेवेत्येतादृशादिति भावः । आगन्तुकोऽपि स्वर्गवस्तुनिः परतत्त्वमेवाऽऽ— अपिन्द्रियस्येति । विद्युत्प्रादिकृत्त्वादनुपगमात्ताऽऽत्मा व्योमवत् केनचित्संयोगेन-

विभागानुभवति, न हि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः संयोगः ।
विभागवसङ्गतत्वात् । अस्मिन्मन्त्रदसयोगान् परतोऽपि तस्मिन्निवरी-
तपदादीत्यर्थः । तस्याऽऽत्मन्येवत्वाभावे फलितमाह—

सिद्धिमिति । अस्मिन्निवरीत्यर्थे भगवदनुभवादे—
अनादित्वादिति ।

१ शां. भा.— नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न;
सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ज्ञातत्वादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगतः ? इति,
मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहारमात्रः सर्वैराऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादि-
दोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीधरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् ।
यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थाबामेव शास्त्रार्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायां; एवम् ।

२ आ. शां. व्या.— ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंशरित्वे विधि-
शास्त्राध्याप्यश्राव्याऽऽत्मन्येक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति
सङ्गते— नन्विति । विधायक्यायामविधायक्यायां वा शास्त्रा-
नर्थक्यं ? इति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह— न सर्वैरिति ।
विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोरभावस्य सर्वथादिसम्मतत्वात्तत्र
शास्त्रानर्थक्यादि बोध मयैव न प्रतिविधेयमित्यर्थः । सङ्ग-
वाक्यं विदुषोति— सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानाप्रभे त्वाभि-

प्रायमाह— कथमित्यादिना । तर्हि मुक्तपति विधिशास्त्रा-
ध्याप्यश्राव्याऽऽत्मन्येक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति
सङ्गते— नन्विति । विधायक्यायामविधायक्यायां वा शास्त्रा-
नर्थक्यं ? इति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह— न सर्वैरिति ।
विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारयोरभावस्य सर्वथादिसम्मतत्वात्तत्र
शास्त्रानर्थक्यादि बोध मयैव न प्रतिविधेयमित्यर्थः । सङ्ग-
वाक्यं विदुषोति— सर्वैरिति । अभिप्रायाज्ञानाप्रभे त्वाभि-

१ शां. भा.— नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषाम्, अतो
हेयोपादेयतत्त्वाधनसङ्गावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धाव-
स्थायाथाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्रार्थवत्त्वमिति चेत्, न; आत्मनोऽवस्थाभेदवच्चानुपपत्तेः ।
यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां, क्रमेण वा ? । युगपत्तावद्विरोधान् सम्भवतः स्थिति-
गती इवैकस्मिन् । क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ? निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः,
सनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

२ आ. शां. व्या.— द्वैतिरिद्वैतिनां न साम्यमिति
सङ्गते— नन्विति । अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्रार्थवत्त्व-
फलितमाह— अत इति । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुत्वेति
वैषम्यमाह— अद्वैतिनामिति । व्यावहारिक द्वैते तन्मतेऽपि
स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽद्य— अयिद्येति । कल्पिद्वैतेन भगव-
द्वाराय तस्य वस्तुतत्त्वार्थः । बन्धावस्थायां वस्तुत्वाभावे
दोषान्तरमाह— बन्धेति । आत्मन्यवस्थतोऽवस्थाभेदो द्वैति-
नामपि नास्तीति परिहरति— नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितु-

विकल्पयति— यदीति । तत्राऽऽद्यं दूषयति— युगपदिति ।
द्वैतियेऽपि— क्रमभावित्वोर्वस्तुत्वो निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा ?
इति विकल्प्याऽऽद्ये सदा प्रसङ्गाद्व्यवहारोऽवस्थात्वादि-
त्याह— क्रमेति । कल्पान्तरं निरस्त्येति— अन्वेति । बन्ध-
मोक्षावस्थे न परमार्थे अस्माभाविकत्वात्कटिकोदित्यव-
दिति स्थिते फलितमाह— तथा चेति । वस्तुत्वमिच्छता-
ऽवस्थयोर्वस्तुत्वोपगमादित्यर्थः ।

१ शां. भा.— किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या,
अनादिमत्यन्तवती च; तत्र प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यन्तता च प्रमाणविरुद्धेयामभ्युपग-
म्यते । न चावस्थानतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अयानित्यत्वदोषपरिहाराय
बन्धमुक्तावस्थाभेदो न परिगण्यते; अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहारेय एवेति समान-
त्वान्नाद्वैतमादिता परिहर्तव्यो दोषः ।

२ आ. शां. व्या.— इत्यावस्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह—
किञ्चेति । अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्गोपयामोपादान्ये
क्रमे बन्धस्य पूर्ववत्त्वं युगपत्त्वं ग्राह्यमित्येति स्थिते बन्धस्याऽऽदि-
त्यन्त दोषमाह— बन्धेति । अथाथाऽऽत्मन्यवस्थतोऽवस्थाभेदो द्वैति-
नामपि नास्तीति परिहरति— नेति । अनुपपत्तिं दर्शयितु-

नित्यत्वेऽनादित्वमेष्टव्यम्; अन्तवत्त्वं च मुक्त्यर्थमाव्ययम्;
तत्र यदनादिमात्रत्वं तस्मिन्, यथाऽऽप्तेति । व्यासिद्वैतमि-
त्यर्थः । मोक्षस्य पाद्याव्ययं दोषमाह— तथेति । ना हि
ज्ञानादिवाच्यत्वादिमते पुनरावृत्त्यादिसादनता च । तस्य

यत्सादिभावस्य तदन्तर्गतः । यथा षडौति व्याख्यन्तरविरुद्ध-
मित्यर्थः । किञ्च क्रममाविनीश्यामवस्थाम्यामात्मना सम्बध्यते
न वा ? प्रथमे पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरा-
वस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्गोचः । यदि पूर्वावस्थां

त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वव्यागोत्तरावस्थोरामन-
सातिशयत्वानित्यत्वानुपपत्तिरित्याह— न चेति । आत्मनो-
ऽवस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीयमनूय दूषयति— अथ-
त्यादिना ।

१ शार्. भा.— न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषां हि फल-
हेत्वोरात्मनोरात्मदर्शनम्, न विदुषाम्; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तद्योरहित्वा-
त्मदर्शमानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तभूद उन्मत्तादिरपि जलान्ग्योऽक्षयाप्रकाशयोर्वैकाल्यं पश्यति; किमुत
विवेकी ? । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति ।

२ आ. शार्. व्या.— तर्हि पञ्चमेऽपि दोषाविशेषाद्वाहेत-
मतानुरागे हेतुरित्याहुषाविशेषव्यये चेत्युक्तं विज्ञेयं—
न चेति । तत्रैव स्फुटयति— अविदुषां हीति । फलं
भोक्तृत्वं कर्तृत्वं हेतुः, यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं,
तद्योरात्मनोर्मात्रादहं कर्ताऽहं भण्योऽहं इत्याद्यारम्भदर्शनम-
धिकारकारणे देवादिद्विषयं विधिनियेषाकाङ्क्षमित्यर्थः । विदुषा-
मपि भण्योऽहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यात् ?

इत्याहुषाऽह— नेति । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां प्राज्ञव्यादिमते
देहाहमाधर्माभ्यां वाऽऽत्मनोऽन्यत्वं पश्यतो न विधिनियेषाधि-
कारित्यभूतकलादावतत्वीयाभिमानात्सम्भाव्यमित्यर्थः । आत्मनो
देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावहमवीरित्येतदुपपादयति—
न हीति । विदुषो न विधिनियेषाधिकाङ्क्षितस्तुक्तपुरुष-
रति— तस्मादिति ।

१ शार्. भा.— न हि 'देवदत्त ! त्वमिदं कुरु' इति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रः 'अहं नियुक्तः'
इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिः, तथा फल-
हेत्वोरपि । ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तेव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया, फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि
सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मिन्, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मा-
न्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न; व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फल-
हेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् ।

२ आ. शार्. व्या.— शास्त्रव्याविद्वद्विषयव्यभिच विद्वदि-
पत्यवमपि भन्त्यन्यमन्योऽपि शास्त्रप्रवक्तव्यविशेषादित्याह-
इत्याह— न हीति । तत्रस्थो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव
वर्तमानः समित्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि
कदाचिद्विद्युक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते; तस्य, नियोगविषयान्वयो-
ज्यादात्मनो विवेकाग्रहणादियोन्यत्वग्रहान्तेरित्याह— नियो-
गेति । अविवेकिनो नियोगोभवेत्तीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ वाऽऽग्रहणद्विविधिरस्याविदुषः सम्भवत्येव विधिनियेषा-
पिद्यादिवमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । विधिनियेषशास्त्र-
मविद्वद्विषयमिति यद्वा शास्त्रानर्थक्यं सम्यगितं, सम्प्रति
शास्त्रस्य विद्वद्विषयवैभक्त्यर्थं शास्त्रसमर्थमिति शङ्कते—
मन्यति । प्रवृत्तिरविद्या ततो जातो यो देहादावभिमानादमा-
शास्त्रस्यो विनोदप्रपञ्चः...

विधिनियेषविषया धियमुक्तामेव व्यक्तीकरोति— इहेति ।
नन्वाविदुषो मित्याभिमानवत्तं विदुषः सोऽनुवर्तते, तत्र वा
ऽऽविषयव्यवस्थापेक्षया न युक्ता विदुषो व्यक्तो धीरिति तथा-
ऽऽह— यथेति । पिता पुत्रो भ्राते-यादीनो मित्रोऽन्यावस्था-
व्यवस्थोन्ययोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीरेणा विनाशित्व-
विनो निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानात्तत्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिति
“अप्यातः सम्प्रतिर्षदा प्रैष्यन्मन्त्रतेऽप पुत्रमाह त्वं ब्रह्मपुत्रं
लोकः” [श्रु. व. १।१।१७] इत्यादिप्रसिद्धाभ्यासोपा-
नस्य पुत्रकार्येतावत्प्रतिपादनात् । पुत्रं चाभिहृत्य विधिनियेष-
प्रवृत्तौ तस्य तदवस्थां विदुस्तदर्थो धीरवयता, तथा भ्रातरि-
हृदयम् । एवं विदुषो हेतुफलभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्रास्ता-
नादिवदेहादिसम्बन्धादविद्वद्वा विधिनियेषायां धीरित्यर्थः ।
पुत्रादीनां मिष्याभिमानादियो नियोगोपनिषत्, तत्त्वदर्शनेऽपि
तदभावात् देहादिसम्बन्धाधीना नियोगीरिति परिहृति—
नेत्यादिना ।

१ शार्. भा.— प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पुनः
तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमिद्विद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु “स्वर्गकामो यजेत” [आ. श्री. १।१०।११]
'न वन्द्यं भययेत्' इत्यादासामन्यविरुद्धार्थिनामप्रवृत्तौ केन्यदेहाद्यात्मदर्शनां च, अतः फलमा-

वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवि-
चायन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु त्रिविधप्रतिषेध-
शास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिन्नः कर्मफलसंज्ञातवृष्णः श्रद्धानतया च
प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षं, अतो न शास्त्रानर्थक्यम् ।

२ आ. शां. व्या. — किञ्च “सर्वपेक्षा च यद्वादिष्यते-
रथवत्” [न. सू. ३।४।२६] इति सर्वपेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञान-
स्यादृष्टान्त्वत्वेति विविचिनिषेधायां नुशानं सम्यग्ज्ञानात्पूर्वमिति
कृतो विदुषस्तदनुशानं । इत्याह — प्रतिपद्येति । सत्यदृष्टे
सम्यग्रीदृश्येति चाशुद्धदृष्टेस्तदभावादन्यत्सत्यव्यतिरेकान्तर्या
विविधियावाक्याच्च विविचिनिषेधात्प्रज्ञानात्पूर्वं न सम्यग्रीरित्याह
न पूर्वमिति । विविचिनिषेधो विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह —
तस्मादिति । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमात्रेण प्रमा-
त्रिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति — नञ्प्रति । चकारानुचं प्रवृत्ति-
रिति सम्बध्यते । आत्मनो देहाद्यभिनेत्रे पश्यतां देहाद्यभिमान-
रूपाधिकारहेत्वभावाद्धिहितो दामादावप्रवृत्तिविषेधात्मात्म-
भक्षणार्थेन निवृत्तिः, अतस्तथा प्रवृत्तिनिवृत्त्योभावे देहादावा-
रम्भमनुभवतानपि न ते दुक्ते, तेषां पारलौकिकमोक्षप्रतिपाद्य-

मावादित्यर्थः । विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलित-
माह — अत इति । आत्मनो देहाद्यतिरेकं परोक्षमपरोक्षं च
देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुशानादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शा-
स्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह — नेत्यादिना । प्रसिद्धितश्च शास्त्रीया-
ऽभिमतः । एतदेव विवृण्वन्ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा
परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ती विवक्ष्यमिति विकल्प्याऽऽद्य
दूषयति — ईश्वरोति । न निवर्तते चेत्परी द्रष्टव्यम् । द्वितीयं
निरूपयति — तथेति । पूर्ववदनापि सम्बन्धः । तृतीयमपरो-
क्षतो — यथेति । विविचिनिषेधाधीनां प्रतिदिमनुश्रवणः
समिति यावत् । चकाराभिनेत्रे चैवमुक्तव्यते । ब्रह्मविदं
नैरात्म्यवादिनं च त्वत्स्वा देहाद्यतिरेकमात्मानं परोक्षमपरोक्षं
च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विविचिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फल-
माह — अत इति ।

१ शां. भा. — विवेकिलामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न; कस्य-
चिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिलमनुवर्तन्ते
मूढाः रागादिदोषतन्त्रात्प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वभाव्याच्च प्रवृत्तेः, ‘स्वभावस्तु
प्रवर्तते’ [५।१४] इति श्रुतम् ।

२ आ. शां. व्या. — विचान्तरेण शास्त्रार्थनिषेक्यं बोध-
यति — विवेकिनामिति । दृष्टा हि तेषां विविचिनिषेधयोर-
प्रवृत्तिः, न हि देहादिभ्यो निवृत्त्यभावात्तानं दृष्टवतां तयोर्धिकारः,
तेन तावन्प्रति शास्त्रे नाथेयम् । न च देहाद्यात्मत्वात्तदस्तत्राधि-
क्रियन्ते तेषां ‘यदवाचयति’ [३।१९] इति न्यायेन विवेकिनोऽनु-
गच्छतां विध्यात्वात्प्रवृत्तिः, अतोऽपि कार्यभावाद्धिभ्यादिशास्त्रस्य
तदनुगामरिषिडावारस्य चाऽऽनर्थक्यमित्यर्थः । किं सर्वेषां विवे-
किनादिप्राप्त्यर्थं भावादातन्त्रं च शास्त्रेणोच्यते । किंवा कस्यचिदेव
विवेकिरित्येति तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोच्यते ।

तत्र प्रथमं प्रत्याह — न, कस्यचिदिति । ‘मनुष्याणां सर्वेषु’
[५।३] इति न्यायेनोक्तमेव स्पष्टयति — अनेकेष्विति ।
तदनुभवानुशानेन दृष्टान्तमाह — यथेति । द्वितीयं दूषयति —
न चेति । किञ्च विवेकिनामप्रवृत्त्यानर्थक्यमात्रमिति रित्याह — अभिचर-
णादौ चेति । अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यासदं सर्वं
सङ्कटं यमादिपदम् । इत्येव विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाहस्या-
प्रवृत्तिरित्याह — स्वभावात्प्राप्त्येति । प्रवृत्तेः स्वभावात्प्राप्त्य-
कार्येण मग्नद्वयमनुभूयति — स्वभावस्थितिः ।

१ शां. भा. — तस्माद्विद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रलस्याविद्या उत्कर्षं
च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दृषयितुं समर्थम् । न ह्यपदेयं स्तेनेन पङ्क्तिर्न शक्नोति मरीच्युदकम्,
तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतथेदमुक्तं — ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ ‘अज्ञाने-
नाऽऽवृतं ज्ञानम्’ [५।१५] इति च ।

२ आ. शां. व्या. — प्रत्येकज्ञानरूपे विविचिनिषेधाधीन-
प्रवृत्तिनिवृत्त्यादप्यन्यथाविद्यामात्रत्वादिद्विद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य
मिदमिति परिणामाह — तस्मादिति । दृष्टवतानुशानाद्विद्व-
न्प्राप्त्यदृष्टविषयतस्तथैव संसारः, तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यद्वय-

संसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तदनुगामरिषिडावारस्य अपि तद्विषयत्वमि-
त्यर्थः । नन्वाविद्या क्षेत्रज्ञमात्रप्रयत्नो ह्यकार्यं संसारमापि तस्मि-
न्प्रापते, तेन तद्वैव शास्त्राधिकारित्वं । नेत्यह — नेति ।
अविद्यादेः शुद्धे क्षेत्रज्ञे बन्धुनोऽव्यभिचारेण तस्मिन्प्रापितं

तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राऽऽह— न चेति । तदव दृष्टा-त्तेन
रपठयति— न ह्यति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽप्रविणाम्यत्वे भग
वद्वाऽपि धोतकमि याह— अत इति । क्षेत्रज्ञधरशरीरस्य

किमित्यसाधारमानमह (१) इति सुव्यमानोऽपि स्वस्वेश्वर
मीथोऽस्माति म तु यत् २ तत्राऽऽह— अज्ञानेनेति ।

१ शां. भा.— अथ किमिदं संसारिणामिदं 'अहमेतं, ममैवेदं' इति पण्डितानामपि । शृण्वि
तत्पाण्डित्यं, यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमपित्रिंशं पश्येयुः, ततो न भोगं कर्म वाऽऽवा
हेयुमम स्यादिति । त्रिक्रियैव हि भोगकर्मणी । अर्थं सति फलार्थित्वादिद्वान्प्रवर्तते । त्रिदुः पुनरत्रि
यात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमं निवृत्तिरुपचयते ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो वस्तुतः संसारसंघर्षे
विद्वत्तुभवाविरोधः स्यादिति चोदयति— अथेति । एवमि-
त्यभिजात्यादिबैधिर्यमुक्तम्, इदमा क्षेत्रकलादि पण्डिता
नामपि प्रतीतं संसारित्वमिति ज्ञाय । किं पाण्डित्यं वेदाद्या
वा मदशनं किंवा कूटस्था महेश्वरादौ संसारिणादिषु ३ इति
विकल्प्याऽयं निराकुर्वन्नाह— श्रुण्विति । तच्च वस्तुतोऽसंसा-
रित्वाविरोधि प्रातिभासिकं तु संसारित्वमिदमिति शेषः ।
त्रितीयं दूषयति— यदीति । न हि कूटस्थात्मविषय संसारित्व
प्रतीयत, यन वस्तुतोऽसंसारित्वं विद्वन्वेत्, कूटस्थात्मधीविद्व

दाया संसारित्वबुद्धिरनवकाशित्वादित्यर्थः । आत्मनमपि
पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न स्याता २ इत्याशङ्क्याऽऽह—
विक्रियेति । अविक्रियात्मयुद्धेभोगकर्माङ्गवोरभावे कस्य
शास्त्रे प्रवृत्तिः ३ इत्याशङ्क्याऽऽह— अथेति । फलार्थित्वाभावा
द्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिः, इत्येव स्थिते सत्यन-नरसंविद्वत्
फलार्थित्वात्तदुपाये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्राधिकारीरयथ । विदुषो
वै प्रवृत्त्यभावेऽपि नियेयाधीननिवृत्तरपि दुःखचरवासात्स्य निवृत्ति
निष्ठ वासिद्विरित्याशङ्क्याऽऽह— विदुष इति ।

१ शां. भा.— इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु— क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्यैव
निपयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमथ मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिज्ञानेन, ध्यानेन
चैश्वरं क्षेत्रज्ञ साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपास्थानेनेति । यथैव बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एव
मन्यानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवचनं करोमीति, आत्महा च; सूर्यं वृद्धोऽन्याथ
व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायपरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पना च कुर्वन् । तस्मादसम्प्रदायवितर्कशाल
त्रिदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ।

२ आ. शां. व्या.— तृतीयमु पापयति— इह चेति ।
सिद्धान्तादविशदमाशङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतो भिन्नत्वं
तद्विषयत्वाङ्गीकाराभैवमिरयाह— क्षेत्र चेति । अहधीवय
स्याऽऽत्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्भेदोऽस्ती
त्याह— अह इत्येति । संसारित्वमेव स्फोरयति— सुखीति ।
संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुमपासिद्विरित्याशङ्क्या
ऽऽह— संसारोरेति । कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्व २
इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निवृत्त्यस्य
क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं संसारोपरमितिमुत्पादयेत् ३ इत्याशङ्क्याऽऽह—
ध्यानेनेति । संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्विद्विदादीश्वर
व्यत्वमिति वक्तुमिति शब्दः । तदेवा-यत्कमुपपादयति— यथेति ।
मम समारिणोऽसंसारिणश्च तत्तन्मित्रैव यो बुद्धयतेयो वा तथा
पिप हानं तत्र कर्तव्यमित्युप, इति स क्षेत्रज्ञादीश्वर यो ज्ञेयः,
अन्ययोऽदेवानर्थक्यादिरयस्य । आत्मा संसारी परस्मादात्म-
नोऽयन्तस्य ध्यानाधीनज्ञानेनेभारत्वं कर्तव्यमिष्येतज्ज्ञानं
पाण्डित्यमिति मन दूषयति— ध्वमिति । "अथमात्मा
मम" [य ३ २५ १९] इत्यात्मनो मन्त्रलयुक्तिविरोधादि
त्यर्थः । मनु समारस्य वस्तुनादीकारात्प्रतीत्यवस्थाना

कर्मकाण्डस्याचवर्त्तं संसारित्वनिरासेनाऽऽत्मनो मन्त्रत्वे ध्याना
दिना साधिते मोक्षावस्थया ज्ञानकाण्डस्यायव व, तत्तथ
यथोक्तज्ञानवा पण्डितापसदत्वेनाऽऽशङ्क्यत २ तत्राऽऽह— संसा
रेति । वरोमाति मन्मथानो य ३ पण्डितापसद इति पूर्व
सम्बन्धः । कर्मकाण्डे हि कल्पित संसारि वमाशङ्क्य साम्प्रसादन
सम्बन्धं बोधयद्वेदिष्ट ज्ञानकाण्डमाप तथापि संसारित्व
परकृत्वाकाण्डेऽस्ते प्रसंगवद्वापि पश्यत्यवर्धयद्भवदित्यर्थः ।
विद्याऽऽत्मनः शास्त्रसिद्धं ज्ञानं सत्यत्वं सत्यत्वाऽऽत्मनः कल्पयन्ना महा
भूत्वा सोऽद्वयवद्भिन्न स्यादित्याह— आत्महति । मनु
"क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि" इत्यनेन सबभेप्रस्तुत्यामी परो
जीवादायो निरुच्यत न जीवधरयोऽवमत्र प्रतिपादने
तत्कथमिष्यमाप्तिप्यते १ तत्राऽऽह— स्वयमिति । निश्च
तत्त्वमसीतिप्रमिद्वेक्षेत्रज्ञात्वादावनामसिद्धं तत्त्वधरविशेषोपदे
शत धृत तस्य हानिमथतस्य न जीवधरयोऽस्मादिविषयमेव
कल्पना कुर्वन्कथं व्यामोहो न स्यात् २ इत्याह— श्रुतेति । मनु
केचन व्याकृत्यातारा यथोक्त पाण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञं चापि
इत्यादिषु ३ व्याकृत्यातवन्तस्तरुषु, पाण्डित्यमात्युत्तमां
मूर्ख १ तत्राऽऽह— सन्ममदिति ।

१ शां. भा.— यत्तुक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसङ्ग इति; एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्-सोपरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोऽविद्या-कल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

२ आ. शां. व्या.— 'क्षेत्रज्ञं चापि' इत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयो-
रैक्यं स्वाभीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोपमनुदधति— यत्तु-
क्तमिति । सारिचकसेकत्वमनारिचकं संसारित्वमित्यद्वैतीकृत्यो-
क्तमेव समाधिं स्मारयति— एतादृशिति । ईशस्य संसारित्वं
संसार्यमादेव संसाराभावधेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्ये-
ऽपि कथं प्रत्युक्तौ ? इति दृष्टति— कथमिति । कल्पित-

संसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयं वस्तु वस्तुतो न सम्बद्धमिति
परिहरति— अविद्येति । तद्विषयं कल्पनास्पृक्षमधिष्ठानमिति
यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्मत्पक्षे दृष्टान्तं स्मार-
यति— तथा चेति । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रमाणं प्रकटीकृत्य
प्रसङ्गात्तरनिवृत्तमनुस्मारयति— संसारिण इति ।

१ शां. भा.— नन्यविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादि प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते इति चेत्, न; ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्
क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानप्रासङ्गयसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव; न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन
क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यद्यात्मनो
धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ? कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ? 'ज्ञेयं च तत्तत्त्वं क्षेत्रं,
ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः' इत्यत्रधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति
विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ।

२ आ. शां. व्या.— न तावदविद्या संसारं संसारिण च
कल्पयति स्वतन्त्रात्स्वक्यापातात्, पारतन्त्र्ये वाऽऽपन्नान्त-
रामावात्क्षेत्रज्ञस्य तद्वारे संसारित्वमिति शङ्कते— मन्विषति ।
न चाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तुत्वात्
द्वयोरपवादविषया किं करिष्यति ? इति तत्राह— तत्कृतं चेति ।
अविद्यातत्त्वयोर्हेयत्वानाऽऽत्मधर्मेत्युत्तरमाह— नेत्यादिना ।
तदेव प्रपञ्चयति— यावद्विधि । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्र-
द्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषवत्त्वाशङ्क्याऽऽह— न चेति । क्षेत्र-
स्यापि ज्ञेयत्वान्न तेन चितो वस्तुतः स्पष्टोऽस्तीत्युपादयति—
यदीति । धर्मधर्मित्वेन संसर्गोऽपि ज्ञेयत्वे का शक्तिः ? इत्याश-
ङ्क्याह— यदीति । आत्मधर्मस्याऽऽत्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि

ज्ञेयत्वापरया कर्मकर्तृविरोध स्यादित्यर्थः । विश्व विमर्तं न
क्षेत्रज्ञादिति तद्विषयवस्तुपादिवद्विषयाह— कथं वेति । विश्व
महामूलातीत्यादिना ज्ञेयमानस्य क्षेत्रज्ञतन्त्राविद्यादेशात्तुर्धर्म-
तेत्याह— ज्ञेयं चेति । विश्व 'एतद्यो वेति' [१३।२] इत्युक्त्याक्षेत्र-
ज्ञस्य शास्त्रनिर्णयस्य तत्र ज्ञेयं किञ्चिन्प्रविशतीत्याह— ज्ञातैवेति ।
क्षेत्रज्ञेन ज्ञायोरैव स्वामान्ये सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति
कलितमाह— इत्यत्रधारित इति । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्म-
त्वमविद्यादेरित्याह— क्षेत्रज्ञेति । विरुद्धादित्वे मूलं दर्शयति—
अविद्येति । मात्रपदस्य व्यावर्त्य मानवृत्त्यात्मवत्प्रभा-
न्तरमिति वस्तुं वेचलायम् ।

१ शां. भा.— अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति ? अत्रो-
च्यते—अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं ? दृश्यते चेदविद्या, तद्वन्तमपि पश्यसि । न च
तद्वत्पुलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमलपुलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्मवेत् ।

२ आ. शां. व्या.— ययाऽविद्या विरुद्धमपि निर्वोद्धं
शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्यामावाचितोऽन्यस्याविद्यमानत्वेना
तदप्रयत्नात्तस्याः विद्यात्वमावयता तदप्रयत्नवत्त्वापातादप्रय-
जित्वासा पृच्छति अत्राऽऽहति । आश्रयमात्रं पृच्छते तद्विज्ञेयो
वा ? प्रथमे प्रश्नस्यावकाशवत् मत्वाऽह— यस्येति । अविद्या
दस्याऽऽद्या वा ? दृश्यत्वे पारतन्त्र्यादिकिञ्चिद्वैवेनैव तून्ना-
मी. सू. ३

ऽऽश्रयमात्रं प्रत्यक्षम्, अदृश्यत्वे वाऽऽप्रकाशत्वादित्यदिरेव स्वादि-
त्यर्थः । द्वितीयोपलम्बते— कस्येति । अविद्याया दृश्यमान-
त्वादप्रयत्नविशेषस्याऽऽत्मनोऽपि स्वात्मनसिद्वत्त्वात्प्रत्यक्ष निर-
वकाशतेत्युत्तरमाह— अत्रेति । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोर-
यति— कथमिलादिना । तथापि कथं प्रमादित्वित्वाऽऽह-
न चेति । तदेव दृष्टत्वेन स्पष्टयति— न हीति ।

१ शां. भा.— ननु विप्रमो दृष्टान्तः. गवां तद्वत्प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथाऽविद्या तद्वन्ध प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासम्बन्धे जाते किं तव स्यात्? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या, जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? ।

२ आ. शां. व्या.— दृष्टान्तदार्ष्टान्त्योर्बैधर्म्यं चोदयति— नन्विदं । अज्ञानाप्रयस्य परोक्षत्वेऽपि प्रप्रमैरर्थक्यमित्याह— अप्रत्यक्षेणेति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रयुक्तव प्रप्रधानर्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः । अनुद्वयप्राप्तिरिति च शङ्कते— अविद्याया इति । अविद्यावतस्तत्परिहाराप्रान्धेन प्रयतितव्यमित्याह— यद्वयेति । ममेवाविद्यावत्तात्पर्यपरिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते—

नन्विदं । तर्हि प्रधानर्थक्यमिति सिद्धान्तो स्वाभिमुखिमाह— जानासीति । आत्मानमविद्यावन्तं ज्ञानमपि तद्विद्याप्यक्षमाभावात्कृच्छ्रामीति शङ्कते— जानामीति । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्व वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्तावतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिदमित्युपेक्ष्य दूययति— अनुमानेनेति ।

१ शां. भा.— न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्याया तत्काले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विपपत्येनैव ज्ञातुरप्युक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता, ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्बन्धनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञात्राऽपि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेत अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं, ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्येन ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदुपपत्तिः ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनोऽविद्यासम्बन्धग्रहे काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्य ज्ञातृत्वाऽऽस्या स्वस्याविद्यासम्बन्धं बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञाता ? इति विकल्प्याद्यं दूययति— न ह्येति । तत्काले स्वस्याविद्यां प्रतिज्ञातृत्वाऽविद्यायामिति यावत् । अविद्या विषयत्वेन ग्रहीता तन्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तत्वाऽऽत्मनस्तदस्याः स्वात्मनि कृतः सम्बन्धज्ञातृत्व ? एकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह—

अविद्याया इति । द्वितीयं निरसयति— न चेति । यो ग्रहीता स न सम्भवतीति सम्बन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दार्थः । अनवस्थामेव प्रपञ्चयति— यदीति । आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्विद्यासम्बन्धस्थापनाधिकृत्याभित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह— यदि पुनरिति । यदा चैव तदेव व्याख्यायाम्यम् ।

१ शां. भा.— नन्यमेव दोषः, यदोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, इति चेत्, न; विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोप्यतामात्रेणाग्रेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् । यथा चात्र भगवता क्रियाकारकफलत्वत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' [२।१९] 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' [३।२७] 'नाऽऽज्ञे कस्यचित्तापम्' [५।१५] इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः, उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः । हन्त तर्ह्यैव आत्मनि क्रियाकारकफलतायाः स्वतोऽभावेऽविद्याया चाध्यारोपितत्वे 'कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्वेव, न विदुषां' इति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यं' [१८।११] इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपमं हारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा' [१८।१०] इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुग्रन्थेनेत्युपसंह्रियते ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञातृत्वात्तयो न किञ्चिदुपपत्तौ हेतुदृष्ट्यमाणः शङ्कते— नन्विदं । किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा ? नाऽऽह— तदनुपपत्तौ गम्यतामुक्तदोषाभावात् । द्वितीये ज्ञातृत्वोपचारादित्याह तत्कालो दोषोऽस्तीति व्याहृत्यादिना । अज्ञानमपि क्रियायां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन

सकृदयति— यथेति । आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति— यथा व्याज्जेति । गीताकारं सत्यमेव । स्वत एवाऽऽत्मनि क्रियायात्मत्वाभावात् भगवता ज्ञातो योर्गो स्तथैव व्याख्यातमस्माभिर्निर्दिष्टं सम्बन्धः । कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति ? तस्माद— अविद्येति । यथा वस्तुतो

नास्त्यात्मनि क्रियादि, उपचारात् भावि तथा तत्र तत्रातीत-
प्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह— तथेति । न केव-
मतीतिष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियाभाववादात्मन्याप्यासिको
तदीहका, किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्राय-
दर्शन भाविभ्यतीत्याह— उत्तरेषु चेति । आत्मनि वास्तव-
क्रियाभाववेष्ट्यासाध तत्सिद्धौ कर्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्व-
प्राप्तौ 'विद्वान्यजेन ज्ञात्वा कर्माऽऽरमेत' इत्यादिशास्त्रविरोधः
स्यादिति शङ्कते— हन्तेति । शास्त्रस्य अन्यतिरेकविज्ञानाभि-

प्रायत्वादर्शनायायतीतात्मवीतिपुरादेव कर्मकाण्डाधिकारिते-
त्यङ्गीकरोति— सत्यमिति । कथमङ्ग्येव कर्माधिकारित्व-
मुपपन्नं ? इत्याह— एतदेव चेति । ज्ञानिनो ज्ञाननि-
धायामेवाधिकारः, निशान्तरे त्वङ्ग्येव, इत्युपसहारप्रकरणे
विशेषतो मविव्यतीत्याह— सर्वेति । तदेवातुकासति—
समासेनेति । जीवज्ज्ञानोदैक्याभ्युपगमे न किञ्चिदवयवमित्यु-
पसंदाति— अलमिति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— देवमनुष्यादि सर्वक्षेत्रेषु वेदितृत्वैकाकारं क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि; 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमिति गम्यते । यथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञविशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः सत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञस्य मद्रिशेषणतैकस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेः सत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्यो विद्धि । वक्ष्यति हि— क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञात् च बद्धमुक्तोभयावस्थात् क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरत्वे परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य । 'डाविमौ पुरुषौ लोके क्षराक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्येव्यप ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोचमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः प्रलोचनः ॥' [गी. १५।१६-१८] इति ।

४ वे. ता. चं.— अथैवमन्योन्यव्यावर्तकाकारवतया निर्दिष्टयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोरेपि परमात्मव्यावृत्तिविशेषणमुप-
यानुक्तं तच्छेषत्वमुपदिश्य एवं यथास्थितक्षेत्रक्षेत्रज्ञानमेव
ने मतमित्यभिप्रायेण प्रशंसति 'क्षेत्रज्ञं चापि' इति लोकेन ।
शरीरातिरिक्तस्य ब्रह्मात्मस्यस्याह क्षेत्रज्ञत्ववेदोपादानम् । स च
स्वक्षेनापेक्षया शरीरी, मपेक्षया शरीरमिति सामानाधिकरण्य-
निर्देशात्पर्यमित्याह देवमनुष्यादीति । 'क्षेत्रज्ञम्'
इत्येवमनेन आत्यैक्यमभिप्रेतमिति दर्शयितुं सर्वक्षेत्रेषु ।

वेदितृत्वैकाकारमित्युक्तम् । फलितमाह— मदात्मकं विद्धीति । अनुक्तमनुचयायांऽपिशब्दः, अन्यथा निरर्थकत्व-
प्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह क्षेत्रज्ञं चापीत्यपिशब्दादिति ।
कण्ठोक्तं समुचयापतमाभिप्रायिकं च सङ्कल्प्याह यथा क्षेत्र-
मिति । जीवस्य तच्छरीरेण सामानाधिकरण्ये यो हेतुः,
स एकात्रापि विद्यत इति मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमिति
ज्ञापनायाप्युक्तिसिद्धिकथनम् ।

३ रा. भा.— पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च भगवच्छरीरतैकस्वभावस्वरूपतया भगव-
दात्मरुत्वं श्रुतयो वदन्ति 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' [बृ. उ. ३।७।३] इत्यारभ्य 'यः आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्मानन्तर्याम्यमृतः' इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामात्मत्वेनावस्थानं भगवत्स्वत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेश-
हेतुः । 'अहमात्मा गुडाकेश । सर्वभूताशयस्थितः' [१०।२०] 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' [१०।३९] 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' [१०।४२] इति पुरस्तादुपरिष्ठाद्याभि-
धाय, मध्ये सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति 'आदित्यानामहं विष्णुः' [१०।२१] इत्यादिना ।
यदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैवेक्यमपि ययोर्मदात्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं, तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मम मतम् ।

४ वे. ता. चं.— ननु क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं प्रत्यक्षविद्वत्त्वात् स्वीक्रियते; क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परमात्मानं प्रति विशेषणत्वं न प्रतीयते, प्रत्युत स्वन्त्रत्वेव क्षेत्रज्ञो घटपटादिव प्रतीयन्ते; अतो न सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति शङ्कायां विशेष्यस्या-

प्रत्यक्षत्वादप्युक्तवेदान्तानां विशेषणत्वाप्रसङ्गमित्यभिप्रायेणाह— पृथिव्यादिसङ्घातरूपस्येति । पृथिव्यादेः परमात्मानं प्रति शरीरत्वचनानेव तत्सङ्गानुरूपस्य देवमनुष्यादिकण्ड्यापि शरीरत्वमुक्तमेव, शरीरमात्रा न पुनरप्यमानशरीरत्वं व्यप-

द्विष्यत इति, ततोऽपि तत्समुदास्य शरीरत्वमुक्तं भवतीत्य-
भिप्रायेण पृथिव्यादिसहातत्वरूपस्येत्युक्तम् । जीवं प्रति
क्षेत्रस्यैव नावस्थानेदन्विबन्धनमनयोऽन्वेषणोऽपरमात्मसरीरत्व-
मिति ज्ञानाय—भगवच्छरीरतैकस्वरूपतयेत्युक्तम् । यथा
पृथिव्यादेः लोके शरीरत्वेनाप्रसिद्धस्यापि परमात्मसरीरत्व-
भ्रुतिवशात्स्वीकार्यम्, तथा स्वक्षेत्रं प्रति शरीरिणोऽपि जीव-
स्येति भावः । एवं स्वरूपभेदेऽन्तर्यामिन्त्वे च सिद्धे द्युतिषु
सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्तन्निबन्धनः; तदुपबृंहणे चास्यां स्मृतौ
स्मृत्यन्तरे च । अस्मिन् विभूत्यध्यायेऽन्तर्यामिन्त्वं पुरस्तद-
परिशाभाभिप्राय मध्ये सामानाधिकरण्यनिर्देशादात्मत्वेनावस्थान-
मेव सामानाधिकरण्ये हेतुरिति धृत्युपबृंहणं कृतं भवति ।
तस्मान्नानासाक्षिमतपि सामानाधिकरण्ये स एवार्थ इत्यभिप्राये-

णाह इदमेवेति । उत्तरार्धे व्याख्याति—यदिदमिति ।
प्रस्तुतविवेकाकारविशिष्टयोरेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव परमार्थः,
तस्मात्पिण्डादिवत्लोकाकारज्ञानस्य पञ्चादिसाधारणत्वात्तत्त्व-
चात्र प्रशङ्कानुपपत्तिरितिभिप्रायेण विवेकविषयत्वोपादानम् । नहि
ज्ञानस्य ज्ञानत्वमात्रं विषयः, पुनश्चतयादिप्रसङ्गात्; नचान्येषां
ज्ञानानां ज्ञानत्वनिषेधे तात्पर्यं, व्याघातात्; नच ज्ञानमित्युक्तं
मतत्वमानमनं विधीयते, ज्ञानशब्दावृत्तिनिर्देशक्यात्; अतोऽत्र
ज्ञानस्यैव ज्ञानमिति विधानं परिभाष्यत्वायप्रशंसापरमित्यभिप्रा-
येणाह तदेवोपादेयं ज्ञानमिति । मम मतमिति सर्व-
सूतसुहृदो मम सर्वव्याख्यायोपयोगितया सर्वहितत्वेनेदमेवोपा-
देयतयाऽमिममिति भावः ।

३ रा. भा.—केचिदाहुः—‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति सामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यते ।
ततश्चेत्परस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वमिव भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तन्निवृत्त्यर्थंश्चायमेकत्वोपदेशः ।
अनेन चातत्त्वमवगदुपदेशेन ‘रज्जुरोपा, न सर्पः’ इत्याहोपदेशेन सर्वत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो
निवर्तत इति । ते प्रष्टव्या अयमुपदेश भगवान् वासुदेवः परमेश्वरः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण
निवृत्ताज्ञानः ? उत न ? इति । निवृत्ताज्ञानश्चेत् निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्व्याख्यासासम्मान-
नया कौन्तेयादिभेददर्शनं तान् प्रत्युपदेशादिव्यापाराथ न सम्भवन्ति ।

४ छे. ता. चं — एवमस्य लोकास्य ध्रुतिस्मृत्यन्तरपूर्वा-
परसहस्रमर्थमभिप्रायः कुदृष्टिदृष्टिमुत्पन्नमुभाषते—केचिद्वि-
त्मादिना । केचिदिति निरुपपत्तासाक्षत्वमभिप्रेतम् । बहुवच-
नेन जगत्सामोदम् तद्व्यपदेशस्तन्निबन्धनपर्याप्तमिति । सामा-
नाधिकरण्येनैकत्वमवगम्यत इति । ‘मिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां
शब्दानामेकस्मिन्मर्थे दृष्टि सामानाधिकरण्यात्’ इति हि
तच्छणमिति भावः । सर्वज्ञत्वात्वादिविशेषद्वयमेवतोरैकत्वे कथ-
मवगन्तुं शक्यं ? इत्यत्राह—ततश्चेति । धृतस्य ज्ञानायोगा-
त्तदप्राप्येत्यर्थः । एवकारेण विरोधज्ञायावृत्तः । संसारस्यो-
पाधिभत्वेन सर्वभ्युपगन्तत्वात्स्वतः क्षेत्रज्ञज्ञाभावेऽपि दोष-
वशात्तत्सम्भव इत्यभिप्रायेण अज्ञानादिरुक्तम् । ननु
दोषवशादि विषद न सम्भवति, नहि दोषेण तेजमस्तिमि-
रत्वापादनं सम्भवति, नच क्षितिब्रह्मादिसमवधाने शिलाद्राकल-
स्याद्वाराभ्यामव्यवस्थितत्वात्—क्षेत्रज्ञत्वमिवेति । विद्वत्कार-
णज्ञावो ह्यसम्भावितः; तदारोपस्तु रज्जुमर्मादिवदुपपन्न इति
भावः । अभ्युपगन्तव्यमिति भव्यवत्तादवगमनादिति भावः ।
यदि परमायतेः संसारिक नास्ति, कथं संसारनिराकरणायोप-
देशादि कियते ? नहि परमार्थतो व्याप्यभावे तन्निरासस्य
चिह्नस्योपपत्तेर्यथाह तन्निवृत्त्यर्थ इति । क्षेत्रज्ञत्वभ्रमनि-
वृत्त्यर्थे इति यावत् । नयाममकयोपदेशो दृष्टिश्चिदादिचिदा-
व्यपदेशयो भाविः अन्ति आत्मयाथात्म्यज्ञानार्थ इति अपात्रि-
रस्यभ्युपगमिलमिप्रायेण अयमिदमुक्तम् । चन्द्रभेदमभिवर्त-
नस्योपदेशादिति भावः । अज्ञानिन्मन्त्रप्रत्ययो भेदे इदं
प्रतीतमाने कथं तदुपपत्तिरिति तद्व्यपदेशात्तत्त्वतः परमोक्तो-
पदेशेन वाः । इत्यत्राह अनन चेति । सामान्यवैकलोचनी-

वक्तव्यं न बाधकत्वविरोधिः, अन्यथा भेदादुत्पन्नेन ज्वालक-
वाद्यायोगात्; अतएव परोक्षत्वमपि न दोषत्वप्रयोजकम् ।
निर्दोषत्वमेव हि प्राक्कथनितानम् । वाक्यस्य च दोषा वक्तु-
श्रममिष्टप्रत्ययप्रमादासाक्ष्यः । अत्र च वक्तुं वासुदेवस्यातत्त्वत्वेन
विप्रलम्भपन्थाभावः; भगवत्त्वेन भ्रमप्रमादापत्तीनामसम्भवः,
अतस्तदुपदेशेन क्षेत्रज्ञत्वभ्रमस्य प्रत्यक्षस्यापि बाध उपपत्ति-
इति भावः ।

एवमुत्तरापाते द्युतिमुपपन्नमेत—ते प्रष्टव्या इति ।
सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात्क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति । स एव क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोपदेशादिति व्याकुलमाधिगमि किमभिप्रेतं ? इत्यस्य
परिशोधनेन दूषणं वक्तव्यमिति भावः । अयमिति—‘न स्वेवाहं
आतु नास न त्वं नेमे जनाधिपाः’ [१११] इत्युपक्रमे भेदेनैव
स्वात्मानमुपदिशन् परस्ताप क्षराक्षरपुरुषवैलक्षण्यमेव स्वात्मो-
ऽभिधात्यमित्युक्तवद्वाक्येषु जीवानां परायेभूत इति भावः ।
उपदेशेति—यवसायव्यक्तः, तदाऽज्ञेनवदस्यापि शिद्धत्व-
मेवोचितं, नतुपदेशत्वमिति भावः । भगवदिति—पराज्ञान-
निरूप्यार्थमेव ह्ययमुपदिशति, स्वस्य सात्वत्त्वादिभ्यः ।
वासुदेव इत्यत्रान्तर्भावमिरत्वादिविषयायां ‘सर्वत्रासीं समत्वं
च वातस्य’ [वि. पु. ११०१२] इति भेद एव व्यक्त इति
भावः । वसुदेवतन्त्रव्याविषयायां तु स एव वक्तव्यः । ‘सर्व-
लोचनमहेश्वरम्’ [७२१] ‘विमर्शमय ईश्वर’ [१११०]
‘यस्मान्नारमततोऽयम्’ [१०१८] इत्यादिषु स्वात्मनि-
शोभनस्यैव भगवन्मनो जीवेभ्यः सर्वत्रावर्तनशक्त्यादि-
शक्त्यादिभिप्रायेण परमेश्वरत्वात् । ईश्वरस्य भ्रमेऽत्रमुक्तमन-
वदानीत्यर्थः । तत्रैकं न सत्यं, तथा सतीतिवत्प्रति-

मासाभाषादीश्वरत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात्, ज्ञानमन्तरेण च
मिथ्याभूतभेदप्रतिगतायोपान्, परतु द्विपयत्योऽस्य रूपस्य तु
मिथ्यायत्प्रतिभासस्य परसद्भावसापेक्षत्वात्, तस्य च तैरन-
भ्युपगमात्; अन ईश्वरस्यापि पूर्वमज्ञानमस्ति, तत्र पञ्चाङ्गान-
नित्यमित्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्रोपदेशज्ञाया भवदभिमतेहेतु
विशेषेण निवृत्त, न वा ? इत्यभिप्रायेण विकल्पयति
किमित्यादिना ।

प्रथमं शिरो दूयितुमनुवदति निवृत्ताज्ञानञ्चेदिति ।

३ रा. भा.— अथात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारामानादनिवृत्ताज्ञानः, न तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेश-
सम्भवः; 'उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्त्वचदर्शिनः' [४३४] इति ह्युक्तम् । अत एवमादिवादा अना-
कलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसदाचारस्वनाग्निरोधः स्ववचस्थापनदुराग्रैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय
प्रवर्तिता इत्यनादरणीयाः ।

४ वे. ता च— द्वितीयं शिरोऽनुभाषते— अथेति ।
निवर्तकसाक्षात्काररहितत्वादिति भावः । न तर्ह्यिति— नदीन्द्रिय
लिङ्गाख्यादिवदन्तेऽपि परज्ञानजनकत्वं सम्भवति, उपदेश
वाक्यप्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वावयवमभावात् अप्रमितोपदेशोऽना-
स्तत्त्वप्रज्ञादिति भावः । तत्त्वसाक्षात्कारवत् एवाव्यात्मोपदेशत्वे
तस्यैवोक्तिं दर्शयति— उपदेश्यन्तीति ।

एव शङ्करपक्षोऽपि दोषात्कारणदोषोऽप्यतिदिशति— अत
इति । शङ्करमते भेदश्रुतयः सगुणश्रुतयोऽन्तर्यामिश्रुतयः
प्रकृतिपुरुषनिरत्यश्रुतयस्तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव ।
अभेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थप्रतियोगिनः निर्विशेषलक्षकतया तैरेवा
भ्युपगमात् मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धा । विषयव्यव-
स्यादिनिर्विशेषपरिहारे सम्भवति बाध्यवाचकभावाच्चभ्युपगमा-
भ्यामविरोधः । स्ववचनविरोधस्तु ब्रह्म निर्विशेषम्, एवत्वादि
त्यन हेतुसाध्यधर्मन्यायवयवमभावात् । 'अनुमृतिरेवा' इत्यना-
नुमृतिशब्दबोधपरत्वादेवदयामभ्युपगन्तव्यत्वात् । एव ब्रह्म न
शब्दप्रतिपाद्यम् इत्यादिष्वपि भाव्यम् । भास्करपक्षे तु भेदो
कारध्रुत्यादिभिस्तत्प्रतिपक्षमभेदमसहमाभैर्विशेषो वक्ष्य-
वितोऽपि भस्वरूपेभ्यामभ्युपगमात् निर्विकारत्वप्रतिपादकै
र्विशेषः । ब्रह्मण एवोहितस्य जीवत्वाभिर्दोषश्रुतिविरोधः ।
अभेदश्रुतयोऽपि प्रादशो न मुख्यः । जीवेश्वरसामानाधिकरण्ये
'पदाकाशो महाकाश' इतिवर्तिर्द्वयमानवेपेणक्यासिद्धे ।
एवमेवाचिर्दीश्वरयोरपि न सामानाधिकरण्यस्वात्म्यम् । सर्वज्ञ-
त्वादियुगलविशिष्टस्य ब्रह्मण सर्वतादात्म्ये सर्वं तु सप्रतिष्ठन्या
नप्रसङ्गान्निरवयवश्रुत्यादिविरोधप्रशमनाभावेन न्यायविरोधः ।
यादवप्रकाशार्थं तु स्वत एव मिमात्रिजनपञ्चजीवत्वाभ्युपगमो
ऽतिशयित । सर्वानुवृत्तसन्मात्रस्य ब्रह्मत्वाभ्युपगमात् अद्वयत्वा
दिश्रुतिविरोधः । सत्ताया पदादिमत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्
ब्रह्मणो जातिरूपप्रसङ्ग इत्यादयो दोषा दृश्यन्ते । अनयो

निर्विशेषेत्यादि कारणमावात्कार्याभाव इति भावः । अभ्युपगता-
चिन्तनविशेषश्चमावादेवाध्यासो न सम्भवति, किं पुनर्दोषस्यापि
निवृत्तावित्याभिप्रायेण निर्विशेषचिन्मातृत्वोपादानम् । तथाहि
सविशेषे वस्तुनि कस्मिंश्चिदसाध्याणाकारे तिरोहिते तद्विरुद्धा-
कारान्तराध्यासः, ज्ञाता च कश्चिदर्धमन्यथा मन्यत, न तु ज्ञाति
मात्रम् । कौन्तेयादीत्यादिशब्देन मित्रासितवार्तात्वादिति
प्रथमम् । उपदेशादीत्यादिशब्देन सारव्यादिरपि सद्भवः ।

स्ववचनविरोधस्तु सप्तमतीवादिनामिव भेदाभेदाभ्युपगमात्तन्मू-
खनिर्दोषत्वसदोपत्वसामानाधिकरण्याच्च व्यक्तम् । जगन्मोहनाय
प्रवर्तिता इति न तेषामभिप्रायेणोच्यते, 'अज्ञानिभि' इत्युक्त-
त्वात्, अपि तु तेषामन्यानां वादो देवाज्ञानमोहनाय जात-
स्तुच्यते ।

ननु सुम्पत्पक्षेऽपि श्रुतिविरोधादिदृष्टेण समानम् । एवाहि
यदि जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेद एवाभ्युपगम्यत, तदा 'तानमरूपान्या-
(एव) व्याकथिते' [बृ ३ १११७] इति कारणदेव ब्रह्मण
कार्यमात्मरूपमात्मत्वश्रुतिविरोधः, एकविज्ञानन सर्वविज्ञानप्रति-
विरोधः, न हि परज्ञानन ततोऽत्यन्तभिन्नस्य पश्य शङ्कर-
सम्भवति, अत्यन्तभिन्नयोर्नैव ब्रह्मणो सामानाधिकरण्यं च न
सम्भवति, घटपद्मदेव, लक्षण्या निर्वाहधेतुपरपक्षे क. ब्रह्मे ?
ब्रह्मोपादानत्वं च जगतो न सिद्धयति, सूक्ष्मादिब्रह्मणोरेक
द्रव्यत्वानभ्युपगमात्; अन्यथा सत्त्वादेवादिशिष्यात् । यदि
भिरेव प्रकृतिपुरुषैर्भेदेनैवद्वयत्वात्, ते किन्नेकौभूता कार्यमार-
मन्ते ? उत धृषण्वस्थिता एव ? पूर्वत्र परस्परस्वभावसङ्कर-
परपक्षवत्प्रसक्तः, उत्तरत्रापि किं धृषण्वस्थितामि ? उत न ?
पृथकार्यकतत्वे सर्वस्य ब्रह्मकारणत्वमभ्युपगम्यत पलायते, एकका-
यैकरत्वं कायावस्थाया स्वभावः परस्परद्वयत्वं, यदि च ब्रह्म
स्वरूपो निर्विकारः, तदा तस्य कार्यात्मकत्ववादिनीमि
श्रुतिनिर्विरोधः । जय सचिक्रात्वाभ्युपगमः, एता परपक्षप्रसक्त
निर्विकारश्रुतिविरोधस्तदवस्थः, यदि च सर्वदा सप्तश्रुतयुग-
गविशिष्टमेव ब्रह्म, तदा निर्गुणश्रुतिमि ज्ञानानश्रुतिमिश्च
व्याघातः, सर्वदा भेदस्य यमभ्युपगताः तदा भेदविपर्ययश्रुति-
विरोधः, न्यायविरोधश्च, विविचिन्त्ययोरप्यस्वमारलक्ष्येन पौवा
पेक्षापक्षेऽद्वयद्रव्यवाचकमभ्यासमभ्युपगमात्, स्ववचनविरो-
धश्च सर्वार्थकं ब्रह्म सचविलक्षणं चेत्त्यभ्युपगमात् ।

३ रा. भा.— अत्रेदं तत्त्वम्— अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य तत्रणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन
चेतिश्रुत्वेन च स्वरूपनिरेकमाहुः काश्चन श्रुतयः— "अम्मान्मायी सृजते निश्चमेतर्त्तमिथ्यान्मो मायया

सन्निरुद्धः ” [श्वे. उ. ४।९] “ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” [श्वे. उ. ४।१०]
 “ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ” [श्वे. उ. १।१०] ‘ अमृताक्षरं हरः ’ इति
 भोक्ता निर्दिश्यते; प्रधानमात्मनो भोग्यत्वेन हस्तीति हरः । “ स कारणं करणाधिपाधिपो नचास्य
 कश्चिज्जनिता नचाधिपः ” [श्वे. उ. ६।९] “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ” [श्वे. उ. ६।१६] “ पतिं
 विश्वस्यात्मेक्षरं शाश्वतं शिवमच्युतम् ” [वै. ना. १०] “ ज्ञाज्ञौ द्वाज्जावीशानीशौ ” [श्वे. उ. १।११]
 “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ” [श्वे. उ. ६।१३]
 कठो. २।५।१३ “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा ” [श्वे. उ. १।१२] “ पृथगात्मानं प्रेरितारं च
 मत्वा जुष्टस्तत्स्वेनामृतत्वमेति ” [श्वे. उ. १।६] “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्वनभ्रन्नन्यो अभिचाक
 शीति ” [मुं. उ. ३।१।१] “ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वर्ह्वां प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो
 ह्येको जुषमाणोऽनुशोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ” [श्वे. उ. ४।५ वै. ना. १२।५] “ गौना
 चन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ” [मं. उ. ५] “ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति
 सुहृत्मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ” [श्वे. उ. ४।७] इत्याद्याः ।

४ वे ता. खं — अतो दोषसाम्ये वक्ष्य मतं तत्त्वं ?
 इति शोचमभिप्रायानभिधे परे भावराहकलहत्यायेन प्रवर्तित
 परिहृत्य समीचीनशारीरकन्यायाजुष्टीतत्त्वंवेदान्तसाराधर्मप्रति
 पादनपरतामस्य शास्त्रस्य स्थापयितुमाह — अत्रेदं तत्त्वमिति ।
 अन्य भुक्तिव्यवृत्तीतिहासावधिब्रह्मधर्मवर्णनेपायामित्यर्थः, धृत्या
 दिविधिति वा । इदं यथाप्रमाणं वक्ष्यमाणम् ; न तु शाङ्कराद्युक्त-
 मित्यर्थः । तस्यैव प्रामाणिकमित्यर्थः । शास्त्रिणां दोषान्
 परिहरिष्यन् स्वपक्षं तावत्प्रमाणतः स्थापयति अचिद्वस्तुन
 इत्यादिना सत्यममवदित्यन्वेन । भोग्यत्वादिषु यथाक्रमम् ।
 भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेति शत्रुत्वेन चेति भेदकधर्मा
 न्तराणां उपादात्म्यमानभुक्तिविद्वान्प्रमाणम् । अनुक्तवस्तु
 साधारणं वकारेण वा तत्त्वब्रह्म । स्वरूपनिर्देशकं स्वरूपाणां
 मिश्रणमित्यर्थः । विवेकशब्दो ध्रमनिराकरणोद्योतनायै ।
 ॥ हि भेदवादिनीनां धूनीनां भुक्तिस्त्वे संप्रभुतिरित्यभिप्रायेण
 काश्चन श्रुतय इत्युक्तम् । बहुवचनेन मयसा न्यायोऽप्यवि-
 रुद्ध इति ज्ञापितम् । भेदधृत्यविरोधेन सामानाधिकरण्याधृत्यैव
 स्थापयितुं प्रथमं भेदधृत्युपादानम् । अस्मादित्यन्वेन साक्षा
 द्विधाराभयत्वमविच्छिन्नत्वमिति सिद्धम् “ अन्यो मायया सन्निरुद्धः ”
 [श्वे. उ. ४।९] इत्यनेनोपहितस्य मन्त्राण एव जीवतन्मित्रा-
 दिप्रलया निर्मुक्तिता । ननु मायया सन्निरोधादन्त्यत्वमुच्यते;
 अपि तु अन्यस्यैव सतो मायया सन्निरोधः । सन्निरुद्धः स्वाभाविक-
 र्गर्भस्त्वनिरतिशयानन्दापविर्भावोदित इत्यर्थः । पराभिमतो
 मायामन्त्राद्यैः शून्यैव प्रतिष्ठित इति वक्ष्येतिमाह मायां
 रियति । ‘ धाम् ’ इत्यादी इत्यन्त्योत्पत्त्यदम्भवेन वृत्त्यु-
 भोक्तृभोजनान्तरप्रक्षेपार्थमाह अमृताक्षरं हर इति भोक्ता
 निर्दिष्टयति । ऐक्यस्य कथं भोक्तृत्वमात्रप्रधारणमित्य-
 त्वाह — प्रथानमिति । हरतीति हरः हस्तवातिरिति
 सैन्यमधिप इत्यर्थः । अथमभियासः — यति हस्तान् ‘ देव
 पृथ ’ इत्यनेनैवोच्यते, तदा ‘ अमृताक्षरम् ’ इत्यस्य विषेयत्वं

न स्यात् ; अथ ‘ अमृताक्षरम् ’ इत्यसमस्तं हस्तविभक्ति
 उद्देश्योपादेयपरमुच्येत, तदा विभक्तिलोपङ्गेनो व्युत्पन्नमेवोद्देश्यो
 पादेयनिर्देशश्च स्यात् । न चात्र “ क्षरं त्वविद्या ह्यस्त तु विद्या ”
 [श्वे. उ. ५।१] इतिवदमृतशब्द एवोद्देश्यपरः, क्षराक्षरस्य
 चोरेव मिथ प्रतिपत्तत्वात् । ऋक्षं च पादेवेनाभ्यव्यवसा
 सम्भवन्ती न परित्याज्या । एवं “ क्षरं त्वविद्या ह्यस्त तु विद्या
 विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ” इति वाक्यान्तरसौखीं जानुवता
 स्यात् । अन्यथा व्यवहितान्वयश्च । नच ‘ देव एकः ’ इत्यत्र
 विशेषाकाङ्क्षास्ति । तावता च माहात्म्यमतिशयेन व्यज्यते ।
 ‘ क्षरात्मानो ’ इति पुष्किलान्तानुवादश्च तन्निर्दिष्टविषयतायां
 स्वरसः । शब्दान्तराणानुवादस्तु पक्षद्वयेऽपि समः । अस्तन्त्ये
 तु हस्तशब्दस्यात्मज्ञानातिविषयत्वभावनार्थतया उपयोजनम् ।
 ‘ अमृताक्षरम् ’ इति सविशेषणनिर्देशोऽपि तात्त्व्यभावविशेषणत्वेन
 सार्थः । एवं हरशब्दस्यात्र प्रधानसहप्रतिपत्त्यवयवविषय-
 अवयवम्भावविनि लक्षणादेशासम्भवे भूतयन्तरस्वरूपरणां दीर्घद्व-
 रुद्धिपरिहारात् । योगिकार्थपरत्वमेत्यादिन्यायेनाहोकार्यमिति ।
 क्षेत्रक्षेत्रयोः सर्वज्ञत्वविशिष्टज्ञत्वनिवन्तुत्वनियाम्यत्वस्यैव
 द्वयोरेक्यत्वश्च च द्विशब्देनैव सङ्क्षेपात् वरतीति श्रुति ईशं
 यति — शास्त्ररविति । सुप्रसिद्धमन्त्रमूर्च्छाप्रत्ययेषु क्षेत्रज्ञत्वा-
 तन्त्याज्ञत्वम्, जागरस्वप्नचोरेषु ज्ञानं कतिपयविषयम्, ज्ञान-
 त्वनन्तमोचरम् । ईश्वराद्युपगम्यतानामेव ज्ञानां निरुद्धं
 बहुत्वं बीजेश्वरयोश्चेत्याध्ययत्वमीश्वरस्य साक्षितीत्येव हस्त
 पश्यत्येव च ‘ नित्यो नित्यानाम् ’ इति धृत्या सिद्धम् । इत्यन्त्य-
 दैव भेदस्य वेदात्म्यवादिनां भेदज्ञानपूर्वकप्रमाणमतीतिरित्यन्वेन
 भोक्ष च प्रतिपादयन्तीं श्रुतिमाह — पृथगिति । जीवपक्षो-
 र्द्विधाराणुप्रविष्टोऽयं त्रयमर्थभोक्तृत्वमभोक्तृत्वमभोक्तृत्वमभोक्तृत्व-
 वाक्यमाह ततोऽहम् । तयोरित्यत्र, तयोरेक इत्यर्थः ।
 स्वादिशब्दोऽपि पुण्यकलोऽक्षरगुणमुत्पन्नमाह । अभिष-
 णीति अभितीति च प्रधानते । साक्षात्प्रमाणनियम-वृत्त्यन्त-
 र्गो

इतिशय एव तदानीमपि चिन्त्यति; न तु ज्ञानवहोनादीत्युक्तं
भवति । सत्त्वरजस्तमोमय्याः प्रकृतेः पुरुषस्य च भवत्वं, प्रकृतेः
पुरुषश्चानुपपत्तिगामविशेषमात्रकैनाभ्यासप्रसङ्गादित्यर्थं, बद्ध-

मुक्तव्यवस्था मुक्तदेशायामपि प्रकृतेर्विच्छेपमानं च ज्ञापयति—
अजागिति ।

३ रा. भा.— अत्रापि 'अहङ्कार इतीयं मे मित्रा प्रकृतिरष्टधा । अपरेत्यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतान् महाबाहो ! यथेदं धार्यते जगत्' [७।४, ५] 'सर्वभूतानि क्रीन्तेय । प्रकृतिं यान्ति
मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्' [९।७-८] 'मयाऽप्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन
क्रीन्तेय । जगद्धि (द्वि)परिवर्तते' [९।१०] 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपि' [१३।२०] 'मय
योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।' [१४।३] इति कृत्स्नं
जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतघ्नम्मचिद्वस्तु यत्, तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि;
ततो मत्सङ्कल्पकृताब्धिदचित्संसर्गादेव देवादिसंस्थावरान्तानामचिन्मित्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवती-
त्यर्थः । श्रुतावपि भूतसूक्ष्मं ब्रह्मेति निर्दिष्टं "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमत्रं च जायते" [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ वे. ता. चं.— उक्तपुरुषवृद्धिणायास्मिन्नेव प्रतिपादितं
नित्यं प्रकृतिपुरुषेभ्योर्भेदं दर्शयति— अत्राप्यहङ्कार इतीति ।
मे प्रकृतिरिति न्यधिकरणनिर्देशादीनामप्रकृतिपुरुषयोर्भेदः
निष्ठः । 'इतन्वचन्याम्' इत्यनेन प्रयानात्पुरुषस्य भेदः । सृष्टि-
प्रलययोरेक्यासत्तन्निष्ठितरुत्तरेव्युदासाय परमात्मचारीभूतप्रकृ-
त्यविभागविभागस्याप्यमाह सर्वभूतानीति । अत्रापि 'मामि-
काम्' इत्यादिनिर्देशः स्पष्टः । प्रयानपुनःप्रयोगावधारणव्यवस्थापतेः
परमात्मत्रयमूलत्वव्युदासाय तद्विष्टानमूलत्वामाह— मयेति ।
जीवानामभ्यामाधीनविहितव्युदासाय प्रकृतिपुरुषयोर्विभेदे
णानादित्वं दर्शयति— प्रकृतिं पुरुषं चेति । प्रकृतेरेव
साक्षात्परिणामाप्रत्यक्षं, सृष्टीपरीत्यिकप्रतिपुरुषसंभगविशेषस्य

परमात्मसङ्कल्पाधीनत्वं स एव जगत्सृष्टिः ; एवंप्रकारेण नया-
णामन्योन्यभेदं बोधाहरति— मम योनिरिति । जगदपेक्षया
योनिर्त्वं, वस्तुतुरीयतया सम्बन्धः ; तदाह— जगद्यो-
नीति । मुख्यजगन्नाथे मेति न्यधिकरणनिर्देशाद्यादित्वसामर्थ्याच्च
जगत्सत्त्वोपचरितमाह— प्रकृत्यारभ्यमीति । चिन्मिप्रभूतोत्पत्ति-
हेतुतया प्रकृत्यापेयतया च मिदं गर्भदम्भार्थमाह— चेतना-
रभ्यमिति । 'वयमपि' इत्याधानं विवक्षितमित्याह— संयोज-
यामिति । विस्तरोऽप्येव त्वाने भविष्यति । एवं बहुषु प्रदेशेषु
प्रष्टुमिष्यजगत्प्रष्टवादिप्रतिपादनद्वारा जीवान्मात्रजगन्मि
भ्यात्वादिसुचकं न किञ्चिदुच्यते इत्यभिप्रायः ।

३ रा. भा.— एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थायवस्थितयोश्चिदचित्तोः परमपुरुषशरीरतया
तन्मियाम्यत्वेन तदप्रथक्सिध्यति परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः— "यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरा यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरं यमयति' [इ. उ. ३।७।३]
इत्यारभ्य "य आत्मानं तिष्ठन्मात्मनोऽन्तरं यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं, य आत्मानमन्तरं यमयति
स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृ. उ. ३।७।२२] इति, तथा "यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरं सञ्चरन्
यं पृथिवी न वेद" इत्यारभ्य "यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरं सञ्चरन् यमक्षरं न वेद" "यस्य मृत्युः
शरीरं यो मृत्युमन्तरं सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद (स) एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारा-
यणः" [सुबालो. ७] अत्र मृत्युञ्जयेन तमश्शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते, अस्यामेवोपनिषदि
"अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तमः परे देव एकीभवति (एकीभूय तिष्ठति)" [सुबालो. २]
इति वचनात् "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" [तै. आ. ३।११ चित्यु. ११।१] इति
च । एवं सर्वावस्थायवस्थितचिदचित्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजग-
द्वेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः— "सदेन
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं" [छां. उ. १।६।२१] "तदैक्षत बहु स्यां प्रजापयेयति तत्तेजोऽमृतत" [छां. उ. ६।२।३] इत्यारभ्य "सन्मृताः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः मदावतनाः सत्यतिष्ठाः" [छां. उ. ६।८।६] "एतदात्यमिदं सर्वं तत्मात्वं, स आत्मा, तत्त्वमपि श्वेतकेतो" [छां. उ. ६।८।७] इति ।

४ वे ता च — एष चिद्विदीश्वराणां स्वरूपभेद
काणादप्रभृतिभिरन्युपगत इति ततो विशेष पटक्प्रभृतिसिद्ध
शरीरात्मभाव सामानाधिकरण्यमुख्यत्वसिद्धार्थमाह— एव-
मिति । भाकिति— एकीभावात्स्यायमपि शरीरत्वं “यस्य
तम शरीरम्” [वृ. उ. ३।७।१३] “यस्य मृत्यु शरीरम्”
[मुवागे ७] इत्यादिभि सिद्धमिति ज्ञापनाय सर्वाव
स्थावस्थितयोरित्युक्तम् । प्रत्यक्षावस्थास्य जगत्प्रणो
शरीरात्मभावस्य तत्त्वोपदेशतत्त्वपानकप्रभृतिसिद्धत्वात् तत्परि
त्याग शङ्क्य । तदनुगुणतया च शरीररूपमनुष्यधर्ममिति
भाव । अन्तर्धामिनादने सर्वावस्थाप्रकृतितुल्ययोरविवेकेण पर-
मात्मशरीरत्वं दर्शयति य पृथिव्यामिति । इममेकार्थमीयदा
वापोक्षापभेदेर प्रतिपादयन्त्या धुवाकोपनिषदाऽन्तर्धामिनादयो
कमपहतान्मात्रादिगुणयोगमद्वितीयत्वं नारायणत्वं च विचक्ष

यति य पृथिवीमिति । अत्र मृत्युशब्दस्य स्थानप्रदानेन
अतिसूक्ष्मदशापन्नमूलप्रकृतिविषयत्वमाह अत्रेति । अत्र कस्य
पर्यायादन्तरे पर्याये इत्यर्थ । तत्र प्रतिद्वन्द्वितमोभ्युदाय
सहभावस्थमचिद्वस्त्वित्युक्तम् । अस्यामेवेत्यनेन द्वि-
प्रत्यभिज्ञानं सूचितम् । आत्मलक्षणपूर्वकमात्मत्वं दर्शयति
रीयकवाक्यमाह— अन्तः प्रविष्ट इति । गुणनोभ्यावत्काम्प-
मन्तः प्रवेशनियमनाम्ना शरीरित्वसिद्धि । तत्कमेधुतिप्रक-
भृत्यनुपायेण सामानाधिकरण्यधुतीनामर्थ मुख्यमेवाह एव
सर्वावस्थेति । अलोभयावस्थपरमपुरुषप्रकारादेष्य सामान-
धिकरण्यधुतीना विवक्षितमित्यर्थ । इममर्थं ज्ञापयितुमि-
न पुन भुवन्तरन्ध्रप्रकरणम्बवचनप्रत्यक्षादिविह्वल ज्ञापितु-
मित्यर्थ ।

६ रा. भा — तथा “सोऽकामयत् ऋत्वा प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्वत्वा इ-
सर्मसृजत” इत्याख्य “सत्यं चानृतं च सत्यमभनत्” [तै. उ. २।६] इत्याद्याः । अत्रापि
अत्यन्तरसिद्धिद्विदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपनिवेकः स्मारितः “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति” [छा. उ. ६।३।२] “तत्सृष्ट्वा तदेनानुप्राविशत् ।
तदनुप्रविश्य सच्च त्यचामनत् विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभनत्” [तै. उ. २।६]
इति च । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीनस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य “सच्च त्यचामनत् विज्ञानं
चाविज्ञानं च” इत्यनेनैकाव्यादात्मशरीरमात्रनिबन्धनमिति विज्ञायते । एतन्मृतमेव यन्नामरूपव्याकरण
“तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्या (एव) व्याक्रियते” [वृ. उ. १।४।७] इत्याप्युक्तम् । अत
कार्यान्त्यः कारणान्त्यश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिदस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति, कारणात् कार्यस्यानन्त्यत्वेन
कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातव्यकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम् ।

४ वे. ता च — छान्दोग्यवदेव सामानाधिकरण्यं तस्य
च चननाऽप्यनुप्रवेशपूर्वकत्वं तैत्तिरीयक दर्शयति तथेति ।
स तपोऽतप्यत, आलोचनमकरोदित्यर्थ । “तपसा चीयते
मन्त्र” इति प्रकरणे “यस्य ज्ञानमय तप” [सु. उ. १।१।६, ९]
इति व्याख्यानात् । कवल प्रकरणान्तरात्तैत्तिरीयकवाक्यैर्भेदा-
नेदंशु यविशेष अपि स्वप्रकरणस्थैरपोत्याह अत्रापीति ।
सामानाधिकरण्यनिर्देशतोः छान्दोग्येतैत्तिरीयकप्रकरणयोरि-
त्यर्थ । जीवनात्मना चीनं मदत्यर्थ । “सिंहन भूत्वा बहुवो
मयाता व्याघ्रेण भूत्वा बहुवो मयाता । तथाऽन्यस्तेर्भद्वो
मयाता सम्मज्जितोऽहं बहुमिहस्तपेव” [वि. थ. ८।१।७]
इतिवत् । “निद्रा दवता” अनेन जीवनात्मनानुप्रविश्य
इत्यचिदनुप्रवेशो व्यक्त । ज्ञानं तु सामानाधिकरण्यमात्रम् ।
तदनुप्रवेशमिति तैत्तिरीयक व्याकृत्याभिप्रायेणाह तदनुप्र-
विशत् । एव जीवशरीररूपात्मनानुप्रवेशमात्रमात्रमात्राद्येण नाम्ना
च परमपुरुषवैभवं, एव एव सामानाधिकरण्यमुपपन्नं च
मिदम् । एतदेव तपोऽतप्यत इत्याद्याऽन्यद्व्यायनं चिदचिदनुप्र-
वेशादित्यत्र प्रकरणान्तरादिव नाममात्राकारणवचनेर्भेदप्रक-

भवेद्यामिनायपूर्वकमेवेत्याह— एवमभूतमेवेति । इह ज्ञानेन
प्रायुक्तचापाना क्रमेण परिहार । तथाहि कारणविज्ञानेन कार्यस्य
ज्ञातत्वं नाम कार्यशक्तिर्निर्दिष्टस्य इत्यस्य कारणविज्ञानेन
विषयीकृतत्वम् । पूर्वमासीनं देवदत्तं दृष्ट्वा तमेव गच्छन्तमस्य
बलोक्य “असौ पूर्वमेव दत्त” इति हि वदति, अतः कार्यान्त्यादा-
पूर्वमज्ञातत्वेऽपि नाम्य व्यवहारस्यामुख्यत्वमित्यभिप्रायेण
अतः कार्यावस्थ इति । परस्मै त्वेतदनुपपन्नमिति कारि-
येतम् । तथाहि— एकनिर्दिष्टविज्ञानं सर्वद्वं ज्ञातत्वमित्यत्र
ज्ञातत्वसर्ववैभवाभावात्, सत्यमित्यर्थक्यप्रमादिति सर्व-
स्य ज्ञातत्वमित्यत्र पठते, सर्वस्य मित्यात्वेन ज्ञातत्वमिति
योजनायामप्याहारादिदोषः, अविद्यानिर्दिष्टद्वन्द्विज्ञानेन
तत्कार्यप्रमाविज्ञानमिति विश्वासादमूलविरुद्धैकमन्यथा एता
नुपपन्नः । सर्वत्रमाणस्यहामन्त्राधिक । एवमत्र पठायतेऽपि
सुदमाचिच्छिद्वैशिश्यस्य दुष्परिहात्याद्विद्विद्विद्वि-
तत्कार्यविज्ञानमित्यत्र निर्वक्तव्यम्, सदाच निर्दिष्टानिर्दिष्टोऽप्य-
विह्वोऽन्त्यमन्य एवावपन्नतरम् — इति ।

६ रा. भा.— “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणि”
[छा. उ. ६।३।२] इति ‘तिस्रो देवता.’ इति गर्भचिदस्तु निर्दिश्य तत्र स्यामसमीचीनानुपपन्नो

नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दो अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थ-
परमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिद-
चित्प्रकारं ब्रह्मेन कार्य कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत् । सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मेन कारणमिति जगतो
ब्रह्मोपादानत्वेऽपि सहातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च समावासाङ्करोऽप्युपपन्नतरः । यथा शुक्लकृष्ण-
रक्ततन्तुसहातोपादानत्वेऽपीति चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शैक्त्यादिसंयोग इति कार्यावस्थायामपि
न सर्वत्र वर्णसङ्करः ; (कारणस्तत्रैव चासङ्करः) ; तथा चिदचिदीश्वरसहातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्या-
वस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वाद्यसङ्करः । तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया
कदाचित्संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च; इह तु चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतयैव
पदार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष एव कारणं कार्यं च; स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः ।
स्वभावमेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः ।

४ वे. ता. चं. — परपक्षे सामानाधिकरण्यास्य अलग्निकत्व-
हेतवानुपगतमिति न किञ्चित्तत्र वक्तव्यमिति कृत्वा स्वपक्षे
तन्मुख्यत्वमुपपादयति—अहमिमा इति । प्रकरणान्तराद्योता
नामपि तावानां सङ्कुचिताभिजातप्रकरणेऽपि शास्त्रान्तरनयेन
समाहात्म्यमिति प्रत्याह—तिष्ठो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु
निर्दिष्टमिति । अग्न्यग्नौ स्वरूपतोऽप्यन्तर्भेदेऽपि विशिष्टत्वेण
कार्यकारणयोरेकव्यवहारविदेर्जगतो ब्रह्मोपादानत्व युज्यत
इत्याह—अतः स्फुलेति । सामानाधिकरण्यव्यवहारेणैतस्य
मुख्यत्वादित्यर्थः । स्वकार्यवादाविरोधश्च सिद्ध इत्यभिप्रायः ।
उपादानावस्थायामेक्यापरया प्रसक्त स्वभाववर्द्धं परिहरति—
सूक्ष्मेति । बालस्य युवत्वापत्तौ बालशरीरस्य तदभिमानिचेत्-
नस्य च यथा स्वभाववद्गुरो नास्ति, तद्वदनापीत्यभिप्रायेण—

सहातस्योपादानत्वेनेत्युक्तम् । एककारणारम्भात् कार्य-
दशाया प्रसक्तसर्वं निरस्यति यथा नुहेति ।

ननु शुक्लकृष्णरक्ततन्तुपातस्य पटस्य न केनचित्तुहेन कृष्णेन
रक्तेन वा तन्तुविरोधेन विशेषतः सामानाधिकरण्या इत्युक्ते ;
'तन्तव पटा.' इति तु कथं विदुष्येत ; अतोऽत्रापि प्रकृति-
पुरुषेधरूपसहातोपातस्य जगत् ईधरण विशेषतः सामानाधि-
करण्यं न स्यादित्यत्राह तस्मात्तस्माति । अयमभिप्रायः—
न सर्वप्रकारावन्त्यमभिप्रेत्य तन्तुपटद्वयान्तं, अपितु स्वत-
पतोऽप्यन्तमिमाता सम्मुख कार्यदशायामपि स्वभावासङ्कारमान-
मभिप्रेत्य सामानाधिकरण्यं तु यत्र साद्वानामेकविशेष्यपर्ववसान-
हतमृतकाप्रकारमिमात्रोऽस्ति, तत्र स्यात्, नान्यत्रेति विशेषः ।
कस्तर्हि विशेषः ? इत्यत्रोपरीत्याश्रमाह स्वभावेति ।

३ रा. भा.— एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्व-
मुपपन्नतरम् । स्थूलान्यस्य नामरूपविभागविकृतस्य चिदचिद्वस्तुन आत्मतयाऽवस्थानात् कार्यत्वमप्युप-
पन्नतरम् । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । निर्गुणमादाश्च परस्य ब्रह्मणोऽहेयगुणमन्वन्धाभावादुपपद्यन्ते ।
“अपहृतपाप्मा विजतो विमृत्युर्विशोको निजिघत्सोऽपिपासः” [छां. उ. ८।७।१] इति हेयगुणान्
प्रतिषिध्य “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” [छां. उ. ८।७।१] इति कल्याणगुणगणान्निदधतीत्यर्थे श्रुति-
रेवान्यत्र सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यपस्थापयति ।

४ वे. ता. चं.— उपादानत्वेन कार्यभावेऽपि निर्विकार-
भुत्यविरोधमाह—एवं च सतीति । एवंविशिष्टस्योपादान-
त्वात् सर्वदेवासङ्कीर्णस्वभाववत्त्वमित्यर्थः । निर्विकाराधुनित्तु
स्वरूपविषया ; उपादानत्वकार्यत्वाधुनित्तुविशिष्टविषयेति नान्यथो-
पपत्त्यविरोधः । स्वरापरिणामपक्षे तु निर्विकाराधुनित्तुं कथि-
द्विषय इति भावः । नहि यत्र स्वस्वैकदेशेऽपि विकार इव
इत्यभिप्रायेण उपपन्नतरमित्युक्तम् । अचिद्वस्तुस्य कार्यत्वं
प्रकारमाह स्थूलान्यस्येत्येति । आत्मतयाऽवस्थानादिति
तदात्मतत्तन्निमग्नधारणावस्थानिषेध एव हि कार्यत्वम् ; कार्यं

शब्दोऽत्र नामरूपव्याकरणस्य अन्तर्यामिन्यन्तवधुतेस्तत्पर्यन्त
इति तस्य मुख्यत्वमिति भावः । तथापि प्रज्ञाप्राप्तविवेकेन
विशेषणमप्येव कार्यत्वमिति बोधं परिहरति अयमस्मिन्नेति ।
विप्रपणानामवस्थान्तरापत्तौ तदवस्थान्तमित्यमनविशिष्टत्वलक्ष-
णावस्थान्तरापत्तिर्विशेष्योऽप्यस्तीति भावः । उत्तरार्धपादान्या-
यनं सगुणब्रह्मविरोधाच्च निर्गुणमादाना विषय व्यवस्थाप-
यति—निर्गुणमादास्मिन्नेति । एव व्यवस्थापित विषयमेदेक-
स्मिन्नेव वाक्ये धुतिरिव दर्शयतीत्याह—अपहृतेति ।
अवधारणेन न्यायनैरपेक्ष्यं सूचितम् ।

३ रा. भा.— ‘ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म’ इति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निरालोच्यप्रत्यनीककल्याण-
गुणास्तस्य ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकस्वरूपीयं स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं चैतन्यमुपगमादुपपन्नतरः ।

७ ह. पै. भा.— क्षेत्रज्ञमिति ॥ ३ ॥

८ वै. ब्र. मि.— “देहिन्द्रियादिविलक्षण क्षेत्रज्ञं विद्विष्य
तस्य “तत्त्वमसि” [छा. उ. १।८।७] “अहं ब्रह्मास्मि”
[वृ. उ. १।४।१०] इत्यादिबेदान्तमहावाक्यप्रतिपाद्या
संसारविमोक्षवैक्यस्वरूपमुपदिशति— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं
मां विद्वीति प्रथममन्वयः । ननु क्षेत्रज्ञः प्रतिक्षेत्रं भेदेनानु-
भूयन्ते, देवदत्तो यज्ञदत्ताद्रिण इति प्रतीतेः, तत्कथं भिन्न
सह परमात्मनः स्वतः एकस्याभेदः ? इत्यासाङ्क्य, क्षेत्रभेदविषय
योऽयं प्रत्यय, न क्षेत्रभेदविषय इत्याह— सर्वक्षेत्रज्ञ-
विद्विषि । देवदत्तयज्ञदत्तादिविरूपेण सर्वव्यपि क्षेत्रेषु च स्थितो
य एक क्षेत्रज्ञः, त मामेव जानीहीत्यर्थः । अनेन ‘न खेवाह
जातु नासं न त्व नेमे जनाधिपा’ [२।१२] ‘बहवो ज्ञानत-
पसा पृता मद्भक्तव्रतगताः’ [४।१०] इत्यादिषु यत्र यत्र
बहुवचन तत्क्षेत्रं क्षेत्रवद्भूतनिबन्धनमेव, न तु क्षेत्रज्ञबहुत्वनि-
बन्धनमिति प्रवक्षितम् । पारमार्थिकमौल्यभेदपादश्च पूर्वाचार्य-
ग्रन्थेष्वस्माभिश्च वज्रपञ्जरे विस्तरेण निरस्तस्त्रैवाव-
गन्तव्यः । क्षेत्रज्ञोऽहमित्यनुकृत्वा क्षेत्रज्ञं मां विद्वीति वद-
मुपदेशोऽपमिति दर्शयति । तेन च भक्तिविश्वासाभ्यामवगन्त-
व्योऽयमर्थः इति सूचितम् । ‘भारत’ [इत्यनेन च भा ज्ञानम्,
तत्र रत आसक्त्यर्थः । तेन ज्ञानोपदेशार्थितस्तत्र सर्ववेदान्त-
सिद्धान्तभूतसम्पूर्णगीताशास्त्रात्तत्त्वविषयविभूततत्त्वज्ञानोपदेश-
सोऽयं मया कृत इति दर्शितम् । एतदेवोक्तार्येण स्पष्टयति—
क्षेत्रेति । ‘अक्षोप्यान्यक्षोवस्त्वय’ [२।११] इति वाक्यो-
पक्रमे ‘नादृशोवन्ति पण्डिता’ [२।११] इति वयाण्डित्य-
शब्देनापत्रान्तम्, यक्षोपसहारे ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’
[१।८।१३] इत्युपसंहारित्यते, तज्ज्ञानमिदमेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
र्ज्ञानम्, क्षेत्रं नाम शरीरम्, तदभिमानी क्षेत्रज्ञः, स चाहमेव-
इत्युपदिष्ट यज्ज्ञानं तदेव गीताशास्त्रमतिपाद्य तत्त्वज्ञानमिति
मम गीताचार्यस्य भगवतो वामुदेःस्य मतमिदमर्थः ।

यत्र माध्वव्याख्यानम्— ‘क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्र-
व्यपि विद्वि’ इति, यत्र रामानुजव्याख्यानम्— “यस्यात्मा
शरीरम्” इति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्य परमेश्वरशरीरत्वोक्तं शरीर-
शरीरिमावनिबन्धनमेवेदं सामानाधिकरण्यम्, न ॥ जीवब्रह्मे-
क्यनिबन्धनम्” इति, तत्राद्यव्याख्याने क्षेत्रज्ञज्ञेदृश्य सर्व-
ज्ञवाचकत्वाभावादुक्तद्वन्द्वव्याख्यानम् । न च ‘महाभूतान्य
हङ्कारः’ [१३।६] इत्याख्य ‘एतक्षेत्रं समासेन सविकार-
मुदाहृतम्’ [१३।७] इत्यन्तेन वाक्यरूपेण दृष्टिव्यादिक
सर्वं क्षेत्रमियुक्तत्वात्क्षेत्रज्ञस्य सर्वज्ञत्वापेक्षं इति, वाच्यम् ;
अथेवनामामेव तत्र परिगणितत्वेन तत् क्षेत्रज्ञस्य चेतनापेत्ता-
नात्मकमिच्छित्तजमादृशित्वासिद्धेः, तस्मिन्नापि ‘विष्टव्याहमिदं
कृत्स्नमेकं चेतनं स्थितो जगत्’ [१०।४२] इत्यादिना पूर्वमेव
भगवतः सर्वव्यापकवस्य बहुसो निरूपितत्वेन ‘सर्वक्षेत्रव्यपि
मा विद्वि’ इति पुनस्तत्त्रिरूपणवैधर्ष्याच्च ‘इति क्षेत्रं तथा
ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भाषावो-
पपद्यते’ [१३।११] इत्युपसहारे ‘मद्भाषाम्’ इति जीवब्रह्मे-
क्यस्यैव निगमनेन उपक्रमेणैति क्षेत्रज्ञं मां विद्वि इति तस्यैव
प्रतिपाद्यत्वावसायाच्च, क्षेत्रज्ञस्यैव ‘सोऽयं शरीर उपद्रष्टा
स क्षेत्रज्ञः’ “ प्रधानक्षेत्रज्ञप्रतिगुणेन, [५. उ. ६।११]
‘प्रकृतेः च विकारणा दृष्टारमगुणान्वितम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीव
तु कर्तार गुणसंघटतम्’ ‘क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरण’ [अमर
१।४।२९] इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रयोगदर्शनेन जीवे कदाचाप ।
तस्माच्च माध्वव्याख्यानं शुचम्, नापि रामानुजव्याख्या-
वयम्, शरीरशरीरिमावनिबन्धनसामानाधिकरण्यस्य प्रागेव
निरस्तत्वात् । अतो भगवत्पादीव एव श्लोकार्थः । जीव-
ब्रह्मैक्यसाधकवाचकविचारस्तु भाव्ये (शार्.) मप्रक्षितोऽस्मा
भिविस्तरेभयाच्च लिख्यते ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०— यस्य च मयति स क्षेत्रज्ञ इह मत्त्वभाषापक्ष इत्याह— क्षेत्रज्ञं व्यापि मा विद्वीति । नहि
क्षेत्रिभावेन संसृष्टो जीवः क्षेत्रं स्वतो विविक्त जानाति, यः कश्चिज्जानाति तं मा विद्वि मद्देशत्वान्मद्रूप पुरुषं
जानीहि भगवद्गुणाविर्भावात् ‘सद्गुणसारत्वात् तज्जपदेशः प्राक्षतम्’ [प्र. सू. २।३।२९] इति सूत्रितत्वात् ।
आदरायमेतज्ज्ञानं त्वीति ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम’ इति मदिच्छासम्मतं रक्षेत् ॥ ३ ॥

१० पु अ. त.— अपाञ्चनज्ञानाय स्वमते यथा
तत्स्वरूपमस्ति तथाऽहं— क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं श्रीरम् ।
अपिभेदेनायुक्तमपि मां मद्गुणं त्मानुभवार्थं सर्वक्षेत्रेषु
चक्षरेण मद्रूपेण स्थितं विद्वि जानीहि । भारतेति सम्बोधनं

विश्वासायम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भेदत्वेन हीनार्येणैव वदज्ञान
तत् मम मतं सम्मतमित्यर्थः । एतद्विपरीतं देहादीना कर्मो-
द्विजन्यत्वे तज्ज्ञानवत् जीवस्य क्षेत्रज्ञस्य असम्बद्धमित्यर्थं
स्वमतोक्त्या ज्ञापितः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेवल्लक्षणमुपाधितो निष्कृष्टं क्षेत्रज्ञं चात् क्षेत्रमपि मा परमेश्वरमेव उभयरूपेण
सन्तं विद्वि “तत्त्वमसि” [छा. उ. ६।८।७—१४] “अहं ब्रह्मास्मि” [वृ. उ. १।४।१०] “प्रब्रह्मेदं सर्वं”
[वृ. उ. ता ७] “सर्वं सत्यिदं ब्रह्म” [छा. उ. ३।१।४।१] इति शास्त्रात् । यस्मादुभयव्याख्याऽहं तस्मात्क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञयोर्भेदज्ञानं क्षेत्रस्य वाध्यत्वेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वव्यापकविभूतत्वेन च यज्ज्ञानमापरोक्ष्येण तत्त्वनिश्चयतदेव ज्ञानं
मम मद्रूपं सम्प्रज्ञानं एतयोरेव ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविद्विः । “नेह नानाऽस्ति चिन्तनम्”

[वृ. उ. ४।४।१९ कठो. २।४।११] इति क्षेत्रस्य बाधार्त्तं “ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ” [वृ. उ. ३।७।२३] इति क्षेत्रज्ञान्यस्य द्रष्टुर्निषेधाच्च । यद्यपि सर्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वाद्यत्किञ्चिदपि ज्ञानं तत्सर्वं ब्रह्मविषयमेव भवति, तथापि रज्जुं सर्पात्मना पश्यतो न तु रज्जुविषयं सर्पविषयं वा सम्यग्ज्ञानमस्ति; नापि तस्य ज्ञानस्य रज्जु-व्यतिरेकेण विषयान्तरं वास्तवमस्ति । किन्तु यदा सर्पात्मा येन रज्जुतत्त्वमधिगच्छति तदैव सर्पं मिथ्याऽयमिति सम्यग्ज्ञानाति रज्जुं च । तद्वदिहाप्युभयविदेव सम्यग्ज्ञानीत्यर्थः । न ह्यन्यतरस्य तत्त्वे ज्ञाते कृतकृत्यताऽस्ति । नहि साहचर्ये निर्विशेषात्मविदपि प्रपञ्चमवाधमानः शून्यवादी वा प्रपञ्चं तुच्छत्वेन पश्यन्नधिष्ठानं ब्रह्म नास्तीति मुवाणः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं युक्तम्; अतो ह्येवोरपि तत्त्वं बोध्यमेव ॥ ३ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्मकयनप्रतिज्ञा ।

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

त च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोको-
ऽयमुपन्यस्यते ‘ तत्क्षेत्रं यच्च ’ इत्यादि ‘ व्याचिरव्याप्तितस्य हार्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्यः ’ इति
यन्निर्दिष्टं ‘ इदं शरीरं ’ इति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चं निर्दिष्टं क्षेत्रं तथाहम्यादृशं
स्वकीयैर्ममैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्,
‘ कार्यमुत्पद्यते ’ इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्मात्मनं यथाविशेषितं समासेन सङ्क्षेपेण मे मम वाक्यतः
शृणु । श्रुत्याऽप्यधारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ. भा. व्या.— एवं श्लोकद्वय व्याख्याय श्लोका-
न्तरमन्तरयति— इदमिति । इत्थं सङ्ग्रहोक्तिरुपयुज्यते ।
तत्राऽऽह— व्याचिरव्याप्तिरस्येति । प्रतिगतिर्लोकायार्थं
सङ्ग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणेऽपि श्रोतुर्मानसस्तत्प्रधानार्थं
सूत्रितशक्त्यार्थोपयविवरणप्रतिज्ञामभिव्यक्त्याऽह— यन्निर्दिष्टं
मिति । ‘ इदं शरीरं ’ [१३।२] इति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन
परामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्यैव योजना । तत्क्षेत्रं ज्ञातव्यमित्य-
ध्याहारः । यद्येति— येन रूपेण रूपमिति तदैव क्षेत्रं विदो-
ष्यते । तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तैर्विशिष्टस्य

क्षेत्रत्वे हेतुत्वं पश्यति । चशब्दप्रत्ययैरेतत्तत्समुच्चयार्थत्वमाह—
चशब्द इति । विकारित्वेनापि हेतव्यं सूचयति— यद्विकारि-
रीति । यत्कार्यं तत्सर्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वाज्ज्ञानव्यभि-
त्याह— यत्त इति । क्षेत्रमित्थं क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति— स
चेति । ॥ ज्ञातव्य इति सम्बन्धः । वायुरागुपाधिकृतव्यादि-
शक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति— यत्प्रभाव इति । तेनो-
क्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यत्वेति शेषः । कथं यमाविकेषितं क्षेत्रं
क्षेत्रज्ञो वा शक्त्यो ज्ञातुः ? इत्यस्यैव भगवद्वाक्यादित्याह—
तदिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च येषामाश्रयभूतं, यद्विकारि ये चास्य विकाराः, यतश्च
यतो हेतोरिदमुत्पन्नं, यस्मै प्रयोजनापोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं चेदम् । स च यः ॥ च क्षेत्रज्ञो यो
यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः, तत्सर्वा समासेन सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ॥

४ वे. भा. चं— मन्त्रत एवातुंनस्य पुन ‘ शृणु ’ इत्य-
वगमार्थमुच्यते ‘ तत्क्षेत्रम् ’ इति । ‘ मदायुतानि ’ [१३।६]
इत्युत्पद्यमानं ‘ गगानम् ’ [१३।७] इत्यव्यक्तव्यमानपरासर्गादा-
यानी वच्छेदनी अद्वयव्यक्तव्यमानविषयव्यतिरेकव्यतिरेकित्वमि-
ति, अथाह— यत्प्रभावमिति । वक्ष्यमाणेऽपि यमाश्रयप्रकारात्तत्प्रकारेण
कारणव्यतिरेकमोद— येषामाश्रयभूतमिति । ये विकारा अद्वय
कार्यवशात् तन्नि, तद्विधाभिः स्य वच्छेदयन्निर्दिष्टे एतत्त्वमिति

प्रयोजनाय ये चास्य विकारा इत्युक्तम् । ‘ तत् ’ इति
लोपादानादित, प्रथमं तदुत्पत्तिरयमिन्द्रियेणाह यतो हेतोः,
मिति । ‘ येषामाश्रयः ’ [१३।७] इति वक्ष्यमाणं हेतुविशेष
माह— यस्मै प्रयोजनात्तयेति । क्षेत्रकर्तुरीभरस्य बीरस्यतया
प्रयोजनमपि हेतुः, प्रयुज्यते च ‘ वाप्ययत्नेन वधति ’ इति ।
यत्प्रभावमिति साक्षात्तम् । तन्निर्दिष्टव्यतिरेको हि वरीरत्वादि ।
अतः प्रथमवच्छेदो अद्वयव्यतिरेकविशेषनिर्वाणम्, द्वितीयस्तु

जडत्वनिधये जडद्रव्येभ्योनेकेष्वन्यतमात्मकत्वसङ्घातात्मकत्व-
निधयार्थे इति भावः । 'साम्' इति परमात्मात्मनोऽपि
प्रसङ्गात्तरामर्शप्रमन्युदासायाह— स च क्षेत्रज्ञ इति । 'यो

यत्प्रभावः' इत्युभामन्यां स्वरूपप्रकारयोर्निर्देशः । प्रभावा
व्याख्येयताः प्रकृष्टाः स्वभावविशेषाः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—यद्विकारि येन विकारेण युक्तम् । यतश्च यत् यतो याति प्रवर्तते । स च प्रवर्तकः ।
यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनं स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दो.—'यो विकारो यस्य तत् यद्विकारि'
इति कश्चित् (शं.) तदपत् । बहुभोहितायामिनेर्वैयर्थ्यात् ।
चिन्तु यथासी विकारयेति यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्वि-
कारीति भावेनाह—यदिति । अत्र 'येन विकारेण' इत्यनेन
कर्मधारये सूचयति । युक्तमित्यनेनार्थम् । यतश्च यदित्येतत्
'यस्मात् यत्कार्यमुपपद्यते' इति कश्चित्पाक्यात्वात्वात् (शं.)
तदुक्तम् । यद्विकारीत्यनेन सत्तार्थत्वात् साध्याहारत्वात्,
'विकारीय गुणाश्च' [१३।२०] इत्यस्यान्यथोपपत्तेः ।
अपरस्तु यतश्चामानिदवादित्यो यज्ज्ञेय प्राप्यत इति, तदप्य-
सत्, अध्याहारादेव । 'अमानित्व' [१३।८] इत्योऽर्थः
'अनादिमत्' [१३।१३] इत्यादेवान्यथासिद्धेरिति भावेना
न्यथा व्याचष्टे—यतश्चेति । यतो यस्य प्रेरणया । यद्वितीयो

लब्धादिप्रयुक्तस्य रूपम् । इतो यातिशानतिभिर्गाम्यायाती-
त्युक्तम् । सर्वस्य क्षेत्रस्य गत्यभावाद्द्वौर्गो वृत्तिमाधित्य विवृ-
णोति—प्रवर्तत इति । स च य इति जीवप्रतिज्ञेति व्याख्यात-
मसत्, तस्याप्रकृतत्वात् क्षेत्रज्ञान्दस्यात्तद्विषयत्वादिति भावे-
नाह—स चेति । यतः क्षेत्र प्रवर्तत इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वा-
दित्याह । नन्वेवं चेदेतद्रूपव्यम्—किं 'यतश्च यत्' 'स च
यः' इत्येकेव प्रतिज्ञा उत द्वे ? नाथः चक्षुर्द्रव्यस्युपपत्तेः,
'तत्त्वमासेन' इत्यनेनान्वयात् 'स च यः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् ।
न द्वितीयः, अर्थमेदाभावादित्यतो द्वितीयमत्रोक्त्याह—यत-
श्चेति । 'यतश्च यत्' इति वचनमस्मादेवकर्मविशिष्टात् क्षेत्र
प्रवर्तत इति वक्तुं प्रतिज्ञाकल्पम् । 'स च यः' इति वचन
प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपमिलपदमेदं इत्यर्थः ॥ ४ ॥

७ ज. प्र. भा.—तदिति प्रकृतं क्षेत्रं निर्दिशति । यद्यदात्मकम् । चक्षुः समुद्ये । यादग्यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैः । चक्षुः पूर्ववत् । यद्विकारि विकारोऽस्यास्तीति विकारि । येन विकारि सह सुपेति योग-
विभागात्तत्मासः । यथा यत्कार्यमुपपद्यत इति वाक्यशेषः । चक्षुः पूर्ववत् । तत्त्वमासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

८ चं. प्र. नि.—एवं श्लोकद्वयेन सङ्क्षेपेणोपदिष्टमर्थं
विवर्तितुमारभते—तत्क्षेत्रमिति । 'इदं शरीरम्' [१३।२]
इति धर्मादीन् तत्क्षेत्रं यत् यत्स्वरूपं, यादृक् यद्विकारं, यद्विकारि
यैविकारि, यद्विकारयुक्तमित्यर्थः । यतश्च कारणात् यत्, उत्प-
द्यत इति शेषः । यदा सर्वं सञ्चयार्थः । यथा स च

क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यः प्रभावो महिमा 'सर्वतः—
पाणिपादम्' [ये उ. ३।१६] इत्यादिना यत्समागमावर्-
त्मरूपो यस्य स यत्प्रभावः । तत्सर्वं समासेन सङ्क्षेपेण मत्तः
शृणु ॥ ४ ॥

९ व० त० दो०—एतत्प्रपञ्चविषयं प्रतिज्ञानीते—तत्क्षेत्रमिति । यच्च यद्विषयं, यादृक् येषामाश्रयभूतं, ये
चात्र विकाराः सन्ति, यतश्चेति यदर्थमुजावितं, यत् यत्स्वभावं (स्वरूपं) । स च क्षेत्रज्ञो यः यात्वरूपः यत्प्रभाव-
स्तरसर्वं सङ्क्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.—एवं प्रतिज्ञाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं सवि-
हकं कथयामि तत्पुनित्याह—तत् क्षेत्रमिति । तन्मुक्तं
क्षेत्रं यत् मत्तत्त्वमासः, जहादिकपमपि यादृक् यादृशं यतोले-
च्छात्मकम् । यद्विकारि विविचर्याहेन्द्रिया नानाविकारयुक्तम् ।
यतश्च मर्दनात्मकमर्दोदायप्रकृतितुल्यसयोगजम् । तत्प्रभावः

अत्रमपस्वादिविचित्ररूपम् । स च क्षेत्रज्ञः स्वरूपतो मर्दप-
रूपो यत्प्रभावः मूर्ध्मोऽपि व्यापकादिमेवशेषोपाधिकाप-
प्रभावोऽस्मद्वैयर्थ्यापानव्यस्वरूपाजनाद्भुविषयः । तन्मर्द-
ममासेन सङ्क्षेपतो मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दो०—क्षेत्रक्षेत्रज्ञपदे विवर्तितुमारभते—तदिति । यच्च क्षेत्रं निर्दिष्टं तत् यादृक् यादृशं
स्वकीयैर्धर्मैस्त्वि, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च यत् यस्माद्विकाराद्यज्जायत इति प्राञ्चः । तद्विषयं क्षेत्रं
यच्च यत्स्वरूपं, यादृक् यत्प्रकारं, यद्विकारि ये च तस्य विकाराः, यतश्च क्षेत्रावयवाद्यज्जायते तत् शृणुः तथा
स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः, यत्प्रभावश्च । तदपि मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्गोधात्म्यं निश्चितं स्तौति श्रोतृयुद्धिप्ररोचनार्थम्—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्नसिद्धानिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिर्छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नामानामिर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूत्रकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि, तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्गोधात्म्यं गीतमित्युच्यते । “आत्मेत्येवोपासीत” [वृ. उ. १।४।७] इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निस्संशयरूपैः, निश्चितप्रत्ययोत्पादैरित्यर्थः ॥ ५ ॥

२ आ. शा. व्या.—श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह—तद्वित्यादिना । दिवशितं विज्ञासितमित्यर्थः । स्तुतिपञ्चमाह—ओमिति । न कथमाप्तोकरेव क्षेत्रादियाथात्म्यं सम्भावितं, किन्तु वैद्विष्यादपीत्याह—छन्दोभिरिति । ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शाखाभेदादिदम् । न केवलं धृतिरिति सिद्धमुक्तं याथात्म्यं किन्तु यौक्तिकं चेत्याह—किञ्चेति । कानि तानि सूत्राणीत्याह—आत्मेत्येवेति । अदि

पदेन “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तै. उ. २।१।१] ‘अथ योऽस्या वेचताम्’ [वृ. उ. १।४.१०] इत्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि । आत्मेति क्षेत्रज्ञोपादानं तच्च क्षेत्रोपलभ्यम् । “अथातो ब्रह्मणि ब्रह्मा” [म. सू. १।१।१] इत्यादीन्यपि सूत्राण्येव गृहीतानि, अन्यथा ‘छन्दोभि’ इत्यादिना पीनशक्यादिति मत्वा विशिष्यति—हेतुमद्भिरेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— तदिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यमृषिभिः पराशरादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतम्—‘अहं त्वं च तथाज्ये च भूतैस्त्वाहं पार्थिव ! । गुणप्रवाहपतितो भूतन्मर्गोऽपि यात्ययम् ॥ कर्मनस्या गुणा ह्येते सत्तायाः पृथिनीपते ! । अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चारोपेपु जन्तुषु ॥ आत्मा शुद्धोऽश्वरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रवृद्धयपचयी नास्य चैकस्याखिलजन्तुषु ’ [नि. पु. २।१३।६९—७१] तथा ‘पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः । ततोऽहमिति कूर्मैर्नां संज्ञां राजन्करोम्यहम् ’ [नि. पु. २।१३।८९] तथा च ‘किं त्वमेतच्छिरः किन्तु उरस्तनं यथोदरम् । किमु पादादिकं त्वं वै तपैतत्किं महीपते ! ॥ समस्तानययेम्यस्त्यं पृथग्भूष । व्यनस्थितः । कोऽहमित्येव निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ’ [वि. पु. २।१३।१०२, १०३] इति ।

४ वे. शा. च.—स्वेनोपदिश्यमानस्यार्थव्येतिहासपुराणभीमाशानुगृहीतानेकयुतिसिद्धयन्माह—‘ऋषिभिः’ इति श्लोकतः । विशदोपबृहन्वाक्यानुसारेण अविद्यद्वेदवाक्यार्थनिबधाय प्रथममृषिभिर्गीतत्वोक्तिः । राजसूयसोपबृहन्व्यवच्छेदाय ऋषिषब्दोक्तान्निमित्तं—पराशरादिभिरिति । यद्बहुप्रकारमिति अथस्यैकत्ववदपि वचनव्यक्तौ रयचक्रनवादि कल्पनाप्रकारभेदः । यद्वा सङ्क्षेपविधितारादिकपणेत्यर्थः । अविनाशकद्वारदत्तकल्पव्यवच्छेदो वाद्यशब्दत्वोक्तिप्रतिज्ञार्थं वाक्यम्—अहं त्वं चेति । अध्येतमग्निराकयप्रबन्धमूलस्य कस्तवमिति प्रत्ययोक्तः—पिण्ड इति । ‘शिरःपाण्यादिलक्षणः’ इत्यनेन शरीरेदृश्यवदनं वदित्वं यो मिति । प्रतीपादितापस्य श्रोतयपि स्वप्रत्ययनं शरीरगणैर्वाक्यं किं त्वमिति । एवम् इदं शरीरम् [१।१।०] इति श्लोकोक्तस्य सन्नादकमुत्तरम् । अतु “द्रागुपणा” इति मन्त्रे “तवारज्यं पिप्पलं स्वाद्वति” इति कर्मफलश्लोका

जीव सच्यते, “अनश्रन्नस्यो अग्निवाक्योति [म. उ. ३।१।१] इति परमात्मैति शारीरकं “शुद्धां प्रविष्टावात्मनो हितार्थनात्” [म. सू. १।३।१३] “स्वित्यद्विदमस्या च” [म. सू. १।३।१०] इत्यादियु प्रपञ्चितम् । ब्राह्मणे ॥ “तयोरज्यं पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्त्वम्” इति जन्तुवाचिना सत्त्वशब्देन जीवमभिधाय “अनश्रन्नस्यो अग्निवाक्योति” “अनश्रन्नस्यो अग्निपदयतीति क्षेत्रज्ञतावतो सत्त्वशब्दो तदेव सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ” इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमेवाभिधायते । तावेवात्र क्षेत्रज्ञोपद्रष्टृशब्दौ प्रत्यभिज्ञायते तं प्राहुः क्षेत्रज्ञं [१।३।२] इति “उपद्रष्टानुमत्ता” [१।३।२] इति च । सत्त्वय “योऽस्यहमन्तः कारयिता तं योगेन प्रचरेते । य करोति तु कर्मानि परमा—(स मृता) रमोच्यतं पुनः” [म. उ. १।३।२] इति क्षेत्रज्ञशब्देन परमात्मानमाह ।

३ रा. भा.— एषं निमित्तयोर्द्वयोर्वासुदेनात्मकत्वं चाहुः ‘इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सच्चं तेजो बलं धृतिः । वासुदेनात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च’ ॥ [म. भा. १३।१४९।१३६] इति । छन्दोभि-
र्निर्निधैः पृथक् पृथग्वैद्वन्दोभिश्च ऋग्यजुस्सामाथर्गभिः देहात्मनोः स्वरूपं पृथगीतं—“तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः,
ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नात्पुरुषः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” [तै.उ. २।१] इति शरीरस्वरूपमभिधाय
तस्मादन्तरं प्राणमयं तस्माद्यान्तरं मनोमयमभिधाय “तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्, अन्योऽन्तर आत्मा
विज्ञानमयः” [तै. उ. २।४] इति क्षेत्रज्ञस्वरूपमभिधाय “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर
आत्माऽऽनन्दमयः” [तै.उ. २।५] इति क्षेत्रज्ञस्याप्यन्तरात्मतया आनन्दमयः परमात्माऽभिहितः । एत-
च्चतुर्नामार्थसु च तत्रतत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पृथग्भाजस्तपोर्ब्रह्मात्मकत्वं च सुस्पष्टं गीतम् ।

४ वे. ता. चं — अतः पथमत्र क्षेत्रज्ञो जीव इत्युच्यते ।
इति ब्रह्ममार्गपरिहरन् ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ [१३।३]
इत्ययं सबादकं तस्य स्वोच्चारणानुगुणं सूचयन्नवाचयति—
एवं त्रिविक्रयोरिति । तथाच क्षेत्रज्ञवन्द्य जीवोऽपि प्रयोग
वृत्तीनात्क्षेत्रज्ञो जीव इत्युपपद्यते । प्रत्येकं समुदायेन वा ‘ममेद
शिरः’ ‘ममैसौ पाणी’ ‘ममेद शरीरम्’ इति क्षेत्रवेदित्वा-
जजीवस्य क्षेत्रज्ञ-त्वम् । परमात्मनस्तु ‘इदं शरीरेदेतत्कर्मा-
रम्भावैतत्कर्मफलमोगाय’ इत्यादिक्षेत्रज्ञायात्म्यवेदिनत्वेन ।
एवम् ‘एतदवयवञ्च ब्रह्मातृरूपेण च इदमहं वेत्ति इति नो
चति’ इति [रा. भा. २] भाष्येण ‘श्रोऽस्यात्मन कारयिता’
[१३।१२] इति मनुबचनेन च ज्ञापितम् । एवमुपद्रवत्वमपि
जीवस्य स्वशरीरमार्गं प्रति, परमात्मनस्तु सर्वचेतनाचेतनान्
प्रतीत्युभयारम्भुपद्रवत्वमविरुद्धम् । अतो न कस्यापि प्रमाणस्य
विरोध इति भावः । स्वरूपवैविध्यस्य ‘छन्दोभिः’ इति
बहुवचनेनैव ज्ञात्वा विविधशब्दं प्रकृतप्रतिपादप्रकारवैविध्य-
पर इत्यभिप्रायणह— पृथग्विधिरिति । पृथग्भूता विधा

प्रतिपादप्रकारा येषामिति विग्रहः । ‘आत्रायद्वन्द्वो दण्डः’
इत्यादिप्रयोगानुसारेण क्खन्दइशब्दो वेदपर, न तु गायत्र्यादि-
पर इत्यभिप्रायणह ऋग्यजुरिति । पृथक्छन्दस्य कपि
भिन्नकालपृथक्त्वपत्त्यप्रमव्युदासायाध्याहारानुपपत्त्यायां योज-
यति देहात्मनोः स्वरूपं पृथगीतमिति । परस्पर-
विरुद्धा गीतमित्यर्थः । ‘तयथा रथस्यारेषु नैमिरर्पिता,
नाभारवा अर्पिता, एवमेवेता भूतमाना प्रक्षामानास्वर्पिता.,
प्रक्षामात्रा प्राणैर्पिता’ [कौ. उ. ३।५] ‘एष न आत्मा-
ज्ज्वाहृदये एतस्मैतमित प्रेत्यामिषममवितास्मि’ [छा. उ. २।
१।४] ‘दिव्यो ह्यमृतं सुखं ब्रह्मास्म्यन्तरो ह्यज । अत्राणो
ह्यमना शुभ्रो ह्यहारात्तर पर’ [सु. उ. २।१।२]
‘स कारणं करणाधिपाधिपः’ [श्वे. उ. १।९] ‘भोक्ता भोग्य
प्रेरितार न मत्वा’ [श्वे. उ. १।१२] ‘क्षुप्त्वन्मतेनामृतत्वमेति’
[सु. उ. ३।१।१] इत्यादिकमभिप्रेत्याह— एयमुक्तामा-
यर्वैस्त्विति ।

४ रा. भा — ब्रह्मद्रव्यद्वैतं ब्रह्मप्रतिपादनद्वाराख्यैः कदैः शरीररुद्रैः, हेतुमज्जिः हेतुबुक्तैः, चिनि-
धितैः निर्णयान्तैः, ‘न नियदश्रुते’ [ब्र. सू. २।३।१] इत्यारम्य क्षेत्रज्ञप्रकारनिर्णय उक्तः । ‘नास्मा श्रुते-
नित्यत्वाच्च तास्यः’ [ब्र. सू. २।३।१७] इत्यारम्य ‘क्षेत्रज्ञ एव’ [ब्र. सू. २।३।१८] इत्यादिभिः क्षेत्रज्ञयायात्म्य-
निर्णय उक्तः, ‘परात्तु तच्छ्रुतेः’ [ब्र. सू. २।३।४१] इति भगवत्प्रत्ययत्वेन भगवदात्मकत्वमुक्तम् ; एवं बहुधा
गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयायात्म्यं मया सङ्क्षेपेण सुस्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं — ‘ब्रह्मसूत्र’ इत्यत्र लक्षपक्षयः सम्बन्ध
प्रतिपादकत्वमिलमिष्येत् ‘सूत्रदे’ इत्यत्र पठोऽसमाश्रयं
वाचयति ब्रह्मप्रतिपादनसूत्राख्ये पदैरिति । फलित
माह शारीरकसूत्रैरिति । हेतुयुक्तैरिति हेतुप्रतिपाद-
कैरित्यर्थः । कर्मणि काथयणे प्रयोजनमावादिशेषतो निमित्त
येषामिति भावे क बहुमीहि कामित्याह निर्णयान्तैरिति,
निर्णयककैरित्यर्थः । न नियदश्रुतेरित्याख्येत्यनेन—अस्ति

सु. [म. सू. २।३।२] इत्यादिकं सूत्रपटुं ‘एतेन मातरिश्वा व्या
ख्यातः’ [म. सू. २।३।८] ‘विशोऽस्तत्वा ह्याह’ [म. सू. २।३।१०]
‘आप’ [म. सू. २।३।११] ‘पृथिवी’ [म. सू. २।३।१२]
इति सूत्रचतुष्टयं च विवक्षितम् । उक्तं इति— अनेनाकाशा-
दीनामुल्लिख्यनेन तत्सङ्गतात्मकक्षेत्रज्ञयायात्म्यमुक्तमायमिति
भावः । नात्मा श्रुतेरित्याख्येत्यनेन ‘क्षेत्रज्ञ एव, उरका-
सितगत्यागतीना, स्वात्मना चोत्तरयो, नाश्रुतच्युतरिति चेत्त-

१ द्वैतिना मत ‘अभुते’ इति पदच्छेदः । निश्चिष्टाद्वैतिना तु ‘भुते’ इति । ‘नात्मभुते’ इत्यपि बाह्वैतिनाम् । २ ‘पृथिवी’
इत्येतन्नान्मानं पृथक्सूत्रं निश्चिष्टाद्वैतिनां मते ‘पृथिव्यधिकारत्वरूपशब्दान्तरेभ्यः’ इति त्वद्वैतिना मते । समयं सूत्रम् ।

राशिकारात्, स्वशब्दोन्माणायां च, अविरोधश्चन्दनवत्, गण-
स्थितिवैरोध्यादिति चेन्नभ्युपगमाद्बुद्धिर्हि, गुणाश्चाशोकवत्,
व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति, पृथगुपदेशात्, तद्गुण-
सारावकाशं तत्पदेशः प्राज्ञवत्, यावदात्मभावविशेषः न दोषस्त-
र्ह्यनन्तत्, पुंस्त्वादिवचनस्य सतोऽभिन्मकियोपात्, निरयोप-
लब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाङ्मयथा, कर्ता शास्त्रार्थव-
त्वात्, उपादानाद्विहारोपदेशात्, व्युपदेशात् क्रियायां न
चेन्निर्देशविपर्ययः, उपलब्धिबदनियमः, शक्तिविपर्ययात्, समा-
ध्यभावात्, यथा च तथोभयथा, परात् तत्पुते. [म. सु. ११३।
१७-४०] इत्यन्तं सुप्रज्ञातमभिप्रेतम् । इत्यारम्य श्रोत

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मसूत्राणि शरीरकम् ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि
(च.) इति कथित् । ततश्च छन्दसाद्विधाक्यानां च तथात्वात्

पदेत्यादिभिरिति पाठे इत्यादिशब्देनैतद्विचक्षितम् । भग-
वत्प्रवर्त्यत्येनेति, चेदं प्रति नियमेन नियाम्यद्वयत्वस्य
शरीरलक्षणत्वादिति भावः । ध्रुवादिभिः प्रतिपादितस्त्वैव क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञापादस्यस्य हातुं शक्यत्वावकाशः किमर्थं धोतव्यमित्या-
सङ्गापरिहाराय पूर्वोक्तं 'तत्त्वमासेन मे हातुं' [१३।४] इत्ये-
तदत्र सङ्गम्य तत्तात्पर्यमाह— एवं बहुधा गीतमित्यादि ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञापादस्यस्य ध्रुवादिभिरिति विस्तरेण बहुधा गीतत्वात्
किञ्चिज्ज्ञेन स्पष्टमवगन्तुमशक्यत्वात्सर्वज्ञेन मया सर्वज्ञेन स्पष्ट-
मुच्यमानं तच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.— अपिभिर्वसिष्ठादिभिः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि । तन्मन्त्रैर्विविधैर्नानाप्रकारैः
पृथग्वैवेकाद्रीतं दर्शितम् । किञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादकानि सूत्राणि पदानि पद्यते गम्यत एभिरिति ॥ ५ ॥

८ चं. प्र. मि — मत्तः कृषिकृषुक्त्वा मया मत्तं किञ्चि-
त्प्रकट्योच्यत इति न मन्तव्यम्, किन्तु श्रुतिश्रुतिप्रमाण-
वतिहासितोऽपमर्ष इत्याह— ऋषिभिरिति । ऋषिभि-
स्तत्प्राथम्येभिः बहुधा विस्तरेण गीतमिदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञापादा-
ख्यम् । तत्र तावत्तत्त्वविश्वधर्मगतथा जनकगुरुयेन च बृह-
दारण्यकादिप्रसिद्धो भगवान्प्राज्ञप्रकटयः स्वकीये धर्मशास्त्रे
वर्णयामास । तत्र ह्यात्मस्वरूपनिरूपणं प्रस्तुतम् 'आकाश-
मेकं हि यथा घटादिषु रूपमवैव । तथा लोकोऽप्यनेकश्च
(तथात्मको ह्यनेकश्च) जगत्तात्त्विकाद्युपात्तः' [या. सू. २।१४४]
इत्यादिप्रतिपादनपूर्वकम् 'तस्मादस्ति परो
देहावामा सर्वग ईश्वर' [या. सू. ३।१०६] इति
जोनेचैक्यं प्रतिष्ठाप्य 'ब्रह्मिन्द्रियाणि साधनि मनः
कर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्कारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ।
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगते । ईश्वर सर्ववृत्तव्य-
सङ्गतसद्वत् (सत्सत्सद्वत्) सच यः' [या. सू. ३।१०७।१०८]
ह्युपपादितम् । विज्ञानेश्वरेण च— 'ब्रह्मादीन्मन्त्रवत्का
न्तानि क्षेत्रज्ञः । अथ क्षेत्रज्ञ योऽसौवीरः सर्वगतः, स
एवात्मा क्षेत्रज्ञः इति स्पष्टमेव व्याख्यातम् । मनुनाऽपि
स्वकीये धर्मशास्त्रे 'सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्पष्टम् ।
तत्रायं (तदपश्यं) सर्ववैद्यानां प्राप्यते सत्यं ततः ।
[१।२।८५] इति श्रुतिदेवतमार्गज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मेव देवताः
सर्वा सर्वमात्मन्युप (न्यव) स्थितम्' [१।१।१९] इत्यात्मनः
साधोऽन्यपतिज्ञानपूर्वकम् 'प्रसासितारं सर्वेषामणीषां समगौरवि ।
रुमामा मुदधीगम्यं विद्यात् पुरं परम्' [१।१।२२] इति

महावाक्यार्थसूत्रादिस्य 'एव (त)-मेव' वदन्त्यस्मि मन्त्रोऽप्ये-
(मनुमन्ये) प्रजापतिम् । इत्येके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ।
(१३।१२३) ' एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यामानमरमना ।
स सर्वसमतामेत्य प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम् ' (ब्रह्माम्येति परं
पश्य)' [१२।१२५] इत्येकैवैवमात्रं प्रतिपादितम् ।

वसिष्ठेनापि स्वकीये योगशास्त्रे— 'देहस्तावज्जडो मूर्खो
नाहमित्येव निश्चयः' इति प्रस्तुत्य 'युते हि तद्विज्ञासाक्षात्ता
मनोबुद्धीन्द्रियादयः । असन्नाः सर्वे पृथाहो अवधानं
विनोदिताः । महाविदेव सेवास्ति ब्रह्मास्येति योग्यते ।
निष्कलङ्का समा बुद्धा निरङ्काररूपिणी । छन्दसंनृणाकार
निर्वि विमलप्रमथप्रथम् । सद्ब्रह्म परमात्मादिनामनिर्वा-
शिषीयते' इति जीवब्रह्मैतत्सत्तदुदोचितम् । एवं छन्दो-
भिर्विविधै पृथगीतं ऋषयस्तस्मादाप्यवैवेदैर्विविधैर्न
वर्णितम् । यद्यपि तावत् "यस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः" इत्युपमग्य "त वा एव पुरोऽजरसमयः"
[ऐ. उ. २।१] इत्यादिवाचनमयप्राणमयमनोमध्विज्ञानम-
यानन्दमवाक्यशरीरप्राणमयोबुद्धयहङ्काररूपकोशालम्बैक्षेत्रवि-
वेचनपूर्वकम् "ब्रह्म पुण्ड्रं प्रतिष्ठा" [ऐ. उ. २।५] इत्यनेन
यस्यैव तद्व्यामरूपस्यप्रतिष्ठम् । एतद्वाचनबुद्धीमात्रेऽस्माभि-
र्विस्तरेणोपपादितं तत् एवावस्थानेयम् । एवम् "आत्मा वा
इदमेक एवाय आसीत्तान्यथिक्त्वन मिष्ट" [ऐ. उ. १।१]
"स आत्मा तत्रमसि चेतकेतो" [छां. उ. ६।८।७]
"स एव (इह) प्रविष्ट आ नक्षत्रेभ्यः" [छ. उ. १।१७]

१ दैतिनां विजिज्ञाद्वैतिनां च मवेवेदमेकमेव सूत्रम् । जट्टिनां तु "व्यतिरेको गन्धवत्" तथा च दर्शयति इति सूत्र-
द्वयम् । २ इदमेकमेव सूत्रं विजिज्ञाद्वैतिनां सचकारम् । यद्वाहारहितं च 'विहारोपदेशात्' 'उपादानात्' इति व्युत्क्रमेणाद्वैतिनाम् ।

“ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य ! ” [छां. उ. ६।३।२;३]
इत्यादिकमुक्तसामान्यवैवाक्यजातमप्युदाहर्तव्यम् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मसूत्राणि ‘ अपातो ब्रह्मजिज्ञासा ’
[ब. सू. १।१।१] इत्यादीनि ‘ अनादृच्छिः शब्दात् ’
[ब. सू. ४।४।२२] इत्यन्तानि, ताभ्येव पद्यते गम्यते
प्रत्येभिरिति पदानि, तैश्च गीते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयापान्यम् । तत्र
हि ‘ न विदद्यतेः ’ [ब. सू. २।३।१] इत्यादिना क्षेत्रस्वरूपम्,

‘ नात्मद्यतेः ’ [ब. सू. २।३।१०] ‘ आत्मेति तृपगच्छन्ति ब्राह्-
वन्ति च ’ [ब. सू. ५।१।३] ‘ नात्र दृष्ट्या तृपदेशो वामदेववत् ’
[ब. सू. १।१।३०] इत्यादिना च नित्यादितोयवब्रह्मलक्षणं
क्षेत्रज्ञस्वरूपं च वर्णितम् । हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः, युक्तिम-
द्भिरसन्दिग्धार्थकैस्त्वयर्थः । एतच्च छन्दोभिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चेत्यु-
भयोपि विशेषणम् । तदेवमेतैर्निश्चितमेवार्थमहं त्वयं कथ-
यिष्यामि, सावधानः शृण्वित्वर्थः ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— ऋषिभिर्वेदुषा गीतमिति । क्षेत्रज्ञस्वरूपं वेदुषा गीतं बहुप्रकारेण निरूपितस्य विप्रकीर्ण-
व्याधिरूपैकेन क्रोडीकारासम्भवादिति छन्दोभिर्घनानधारणाविषयत्वेन वैराजादिरूपेण नानायजननीयदेवतादिरूपेण
क्षेत्रज्ञास्वरूपमुक्तं, तत्र विविधैरनेकैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्च व्यासकृतैः वेदार्थसारप्रयनरूपैस्तएव विनिश्चितैः हेतुमद्भिः
हेतुः साधकवाक्यं ‘ तत्तु समन्वयात् ’ [ब. सू. १।१।४] इतिवदनेकयुक्तिमद्भिरपि च बहुप्रकारेण गीतं मया
तत्सर्वतः सारभूतं फलितं संगृह्योच्यते इति भावः ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— बहुषान्योक्तप्रमाभावात् प्रपञ्च-
यति— ऋषिभिरिति । ऋषिभिः स्वानुभवोत्पन्नफलनिरू-
पणेन बहुधा बहुप्रकारेण गीतम् । किञ्च, छन्दोभिर्वेदविधिभिः
कर्षणापोषासकाम्यादिभिः पृथक् भिन्नतया अधिकारप्रत्ययेन
गीतम् । तथैव ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्मसूत्रयते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
‘ जन्मायस्य यतः ’ [ब. सू. १।१।३] इत्यादीनि । तथाच
ब्रह्म प्रपद्यते गम्यते एभिरिति पदानि ‘ एको देवो बहुधा

निविष्टः ’ [वै. आ. ३।१।४] इत्यादीनि तैर्बहुधा धृत्यनुसारे-
णैव गीतम् । कीदृशैस्तैः हेतुमद्भिः सहेतुकैः ‘ को वेदान्यात्
कः प्राणयात्, यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ’ [वै. उ.
२।०] ‘ एष देव तं साधु कर्म कारयति ’ [वै. उ. ३।१]
इत्यादिभिः । विनिश्चितैः निस्तस्मिन्धैः स्वातन्त्र्यप्रतिपादकै-
रित्यर्थः । एवं विस्तर्गणैर्लोकं दुर्बोधं यायातयेन तत् समा-
सेन मे मत्त. उक्तं शृणु । कथयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— वक्ष्यमाणेऽप्यं प्रमाणमाह— ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वेदसिद्धाद्यैर्बहुधा गीतं योगवा-
सिद्धादौ प्रतिपादितम् । छन्दोभिर्वेदमन्त्रैर्वा पृथक् प्रतिशास्त्रमनेकप्रकारं गीतम् । ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि
पदानि समुचित्य वाक्यमात्रमात्रानि तैर्ब्रह्मसूत्रकैर्प्राक्षणवाक्यैः ‘ उत्सवमसि ’ [छां. उ. ६।८।७-१४] इत्या-
दीरित्यर्थः । हेतुमद्भिः ‘ अनेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमान्विच्छ, अद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ, तेजसा
सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ, सन्मूलः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः ’ [छां. उ. ६।८।४] इत्यादिना कार्यलिङ्गान्य-
नुमानानि ब्रह्माधिगमाय प्रदर्शयन्तो हेतवस्तद्वद्भिः, विनिश्चितैः असकृदभ्यासेन सकलशङ्कापट्टशालनेन
निश्चितार्थैः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपमेतैः सर्वैर्यद्गीतं तच्छृणु इति पूर्वेण समन्वयः ॥ ५ ॥

क्षेत्रस्वरूपम् ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

१ अत्र बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वमुच्यते, तन्मैव कार्यकारणपरम्परायामहङ्काराव्यक्तयोर्मध्यन्ततत्वात् । इह च महतो बुद्धिशब्द-
वाक्यत्वं ‘ हिरण्यगर्भो भगवानेव बुद्धिरिति स्थितः । महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति ज्ञाप्यते ॥ ’ (म. भा. १।२।१०३।१८)
इत्यादौ । साङ्ख्यप्रवचनेऽपि— ‘ महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति ’ (२।१३) । विद्याधिराजादयो माध्यास्तु— महत्तत्त्वमप्यहङ्कार-
शब्देन गृह्यत इति वदन्ति, तत्र प्रमाणं त एव प्रख्यातः ॥

दशैकं चेत्त्वयुक्त्योर्विर्मनस इन्द्रियताया गोक्तवसुवार्था । तथा ह्याहुः— न तावन्त. कारणमिन्द्रियमित्यत्र मानमस्ति,
‘ मनःपठानीन्द्रियाणि ’ (गी. १।५।७) इति क्वचन प्रमाणमिति चेत्, न; अनिन्द्रियेणापि मनसा फलत्वसङ्गापूरणाविरोधात् ।
न हीन्द्रियगतसङ्गापूरणमिन्द्रियैरेवेति नियमः, ‘ वेदानभ्यापयामास महाभारतप्रमाणम् । ’ (म. भा. १।६।३।८९) इत्यत्र
वेदगतपञ्चत्वसङ्गायाया अवेदेनापि महाभारतेन पूरणदर्शनात् । ‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थो जयैभ्यश्च परं मनः । ’ (कठो ३।१०)
इत्यादिभ्युक्त्या मनसोऽनिन्द्रियताकथनात् । ‘ इन्द्रियाणां मनवाप्तिः ’ (१०।२२) इत्यपि तथामृतम्, ‘ बलं बलवता वाहं ’
(७।११) ‘ नक्षत्राणामहं द्यौः ’ (१०।२३) इत्यादाविव समन्वयसामान्यार्थेव पठोत्पत्तीकारेण विद्वद्विरण्यव्यपनस्युपगमात् । —

इच्छा द्वेपः सुखं दुःखं सङ्गतश्चेतना घृतिः ।
एतक्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि, सर्वविकारव्यापकत्वात् । भूतानि च सूक्ष्माणि (न स्थूलानि) । स्थूलानि त्विन्द्रिय-गोचरशब्देनाभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणमहमप्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्वसाय-लक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः 'मम माया दुरत्यया' [७।१४] इत्युक्तम् । एवमशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्वेवाष्ट्वा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मेनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्कल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः । तान्येतानि साङ्ख्याश्रुतविंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

२ आ. शां. व्या.—क्षेत्रादिवाचात्म्यस्तुत्या प्रलोभिताय 'किं तत्' इति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं निर्दिशति—स्तुत्येति । महत्त्वे हेतुमाह—सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषं यामावाहरे क्व हानि । इत्यासङ्ख्याऽऽह—स्थूलानीति ।

अहङ्कारोऽहमप्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः । मृतानां प्रातीतिकत्वे-
नाभिमानमात्रात्मत्वं मत्वाऽहङ्कारं विजिगीतुं—महाभूतेति ।
'महत् परं' [बटो. ३।११] इत्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थ-
महद्भारहेतुमाह—अहङ्कारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि

—न च 'एकादशेन्द्रियाण्याहुर्नानि पूर्वं मनोपिणि । तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि जययदनुपूर्वशः ॥ श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायुष्मन् इत्युपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चमां धोनादीन्यनुपूर्वशः । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चमां पाण्यादीनि प्रचक्षते ॥ एकादश मनो हेतुं स्वशृणोमोमयात्मकम् ।' (मनुः १।८९—९२) इति स्मृतिविरोधोऽपि, तस्या पूर्वं मनोपिणि आहुदित्यनेन पक्षान्तरादुक्तवत्त्वदर्शनात् । अत एव 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं घृतिः ।' (म. भा. १।४।१४९। १३६) इत्यादौ तत्र तत्र मनस इन्द्रियस्य प्रथमगणनं सङ्गच्छते । यत्तु इचि-मनसोऽपीन्द्रियत्वेन प्रथमम्, तदिन्द्रियसाधनार्थात्तात्-
मेव । तत्र च साहचर्ये—'वमयात्मकमन मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधक्यते' । (सं. का. २७) इति । मनश्चक्षुरादिभि-
रह सारिषकाहङ्काराद्यैस्वरूपसाधन्येणेन्द्रियमुच्यते, इन्द्रियसङ्कल्प तत्रैव योगस्तदप्रीकारादित्यर्थः । एतेन—'स्मृतौ त्वेकादशे-
न्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन धोनादिवत्सङ्गच्छते ।' (शारी. भा. २।४।१७) इति भगवत्पादबोऽपि व्याख्यातम् । विस्तरो
पियरणे पेद्धान्तपरिमाणोऽपि तदनुसारिप्रश्नेषु च द्रष्टव्यः । वाचस्पतिमित्रास्तु मनस इन्द्रियत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां मते
'इन्द्रियाणां वर्तमानमानविययत्वात्, अनवस्तु त्रैकाल्ययोगवत्त्वाद्भेदेनाभिधाने' (भाष्यो २।४।१७) इति । चकारेणेन्द्रियाभि-
॥ निवेदयतानामप्युत्पत्तिं सूचयति इति ध्यामनः ।

पूर्वाधोक्षा अपरा प्रकृतिरिति 'भूमिरापो—' (७।४) इत्यत्र व्यक्तम् । उत्तरार्धोक्तास्तु विकारा इति साहचर्या । एवमेतानि
चतुर्विंशतितत्त्वानि आनुर्वेदेऽपि—'अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः तेषां षोडश विकाराः ।' (सु. सं. भा. १।६) इति । तानीमानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साङ्ख्यदर्शन आनुर्वेदे च व्याख्यातानि । तत्र मतभेदादिकं
विस्तरमयात्र सङ्गच्छते ॥ —अविगीता ।

१ चेतना ज्ञानमात्रम् । यद्यपि बुद्धितन्वेन चेतनाघृतिस्तथाहङ्काराः प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रवर्णत्वेन पृथक्प्रत्ययात्मकत्वेन पुनः पुनः पृथगुपात्ता । तथा हि चेतनागुणत्वेन चेतना र्थादिभूतातिशयकर्मणाभ्यां सममति । घृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तार-
मात्रमात्रं सममति । बुद्धिस्तु कटाफोद्दयोरेकं कारणं सममत्यान्तमात्रम् । स्मृतिस्तु पूर्वानुमृतायैस्मरणकर्तारं स्थायिनमात्रां सममतीत्य-
मुपाधीयम्—इति चरकटीकायं चयदत्तः । सविकार 'ब्रह्माविकारा मन्त्रित' इति घाण्यायनिः, 'जायतेऽस्ति विपरिण-
मते बर्धतेऽस्तीति वेदितव्यमिति' (जि. १।२।८) इत्युक्तविकारसहितमिति केचित् । यत्वापुर्धेदे—'इच्छा द्वेपः सुखं दुःखं
प्रयासमेव घृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो जिज्ञासि परमात्मनः' । (च. सं. भा. १।७०) इति । तत्राभिमतः परमात्मा न मुख्यं,
रिप्नु चिद्विधापिण्ड कर्मेऽप्यपि, 'यत्मास्तमुपलभ्यन्ते जिज्ञास्येतानि जीवतः । न भूतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षेय ॥'
(च. सं. भा. १।७१) इत्यादिस्तदभावात्, 'स एव कर्मेऽप्युपलभ्यन्ते जिज्ञास्यन्ते' । तस्य मुख्यं ये इच्छाद्वयो प्रयत्ना
प्राणापानाद्युन्मेषविनयो बुद्धिर्मान लब्धो विकाराणां स्मृतिर्निर्ज्ञानमप्युपलभ्यो विपरिणमन्ति यत्नाः । (सु. सं. भा. १।७०)
इति गमानन्तरावगात्र । तस्य च क्षेत्रजपदविद्वदमेवमप्रमदिवेति न कोऽपि विरोधः । विशेषं वेदेषिद्वयविचारं
मीलकण्ठीदिपुत्र-पथ ॥

—अविगीता ।

राष्ट्रेण, तदर्थमाह—ममेति । अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति—एतावत्येवेति । पञ्च तन्मात्राण्यहङ्कारो महदव्याकृतमित्यष्टया भिन्नत्वम् । मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयकारणः । देहेन्द्रियाण्येव विभज्य व्युत्पादयति—श्रोत्रत्यादिना । तदेव प्रधाना स्फुटयति—किं तदिति ।

शब्दादिविवयश्चेन्न स्थूलानि सूक्ष्मानि गृह्यन्ते । उक्तेषु तन्मात्रादिषु तन्त्रान्तरीयसम्प्रतिमाह—तानिती । ‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदायाः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशस्य विकारः’ [सां. का. ३] इति पठन्ति ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—अयेदानीं ‘आत्मगुणाः’ इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्व, पुनस्तज्जातीयं समुपलभमानस्तमर्थं समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मः; ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेपो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्, पुनस्तज्जातीयमर्थमुपलभमानस्तं द्वेष्टि, सोऽयं द्वेपो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नसत्त्वात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं, ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सहातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिस्तत्र इव लोहपिण्डेऽग्निः, आत्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं, ज्ञेयत्वात् । धृतिर्यथाज्वसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत् उक्तं तदुपसंहरति—एतदिति । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. ध्या.—अव्यक्ताहङ्कारादीनां त्रैगुण्यामिमानादिभेदकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव प्रदेने कमेन्द्रियाणां विषयाण्युत्पत्तिरूपप्रशस्तेरभिरूपणस्य च प्रकृतत्वात्स्वरूपनिर्देशेनैव ‘तत्क्षेत्रे यच्च यादृक्’ [१३।४] इति व्याख्यातः । इदानीमिच्छादीनामात्मविकारवर्तिन्येत्ये क्षेत्रविकारत्वनिष्पत्तेन ‘यद्विकारि’ [१३।४] इत्येतत्त्रिरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपत्तेन श्लोकमन्वयमिति—अथेति । सर्वलोकवितोषाक्षेपं वैशेषिकं मतमिति मत्वोक्तं—भगवानिति । उपलब्धयज्जातीयस्योपलभमानस्याऽऽज्ञानेच्छायां हेतुमाह—सुखेति । इतिग्रहो हेतुर्धर्मः । सुखहेतुत्वादिमिच्छेच्छायां । इच्छा सुखहेतुविषयत्वेन व्याख्यायाऽऽत्ममर्थत्वे तस्या व्युत्पादयति—सेयमिति । तथापि कथं क्षेत्रान्तमुत्पत्तिः । तत्राऽऽह—ज्ञेयत्वादिति । इच्छाक्षेत्रेणोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह—तथेति । षोडशी द्वेपो यस्य बुद्धिमत्त्वं । तत्राऽऽह—यज्जातीयमिति । तस्यामिच्छावत्क्षेत्रान्तमात्मव्याह—सोऽयमिति । इच्छाक्षेत्रवद्विषयः सुखमपीत्याह—तथेति । तस्यापि स्वरूपोक्त्या

क्षेत्रान्त पातित्वाह—अनुकूलमिति । दुःखस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रमध्यवर्तिन्यव्याह—दुःखमिति । देहेन्द्रियात्मकत्वं व्युत्पादितं क्षेत्रान्तमृतमेव सहात विभजते—द्वेहेति । विज्ञानवार्धं प्रत्याह—तस्यामिति । एते लोहपिण्डे बह्वभिः व्यक्तित्वदुक्तवदौ बुद्धिरतिरभिव्यज्यते । तत्र चामिरभिव्यक्तो लोहपिण्डमेवामिदुद्धरा ग्राहयति, तस्याऽऽन्तमेतत्त्वं बुद्धिर्वा-वभिव्यक्तं तमेवाऽऽपवत्या बोधयति, अतस्तदभावाभाविदा सैव चेतनेत्युच्यते । सा च मुख्यं चेतनं प्रति ज्ञेयत्वात्तदुद्भवत्वात्क्षेत्रमेवेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रार्थं तस्या दर्शयति—धृतिरित्यादिना । नन्वेवेऽपि सङ्ख्यादयो मनोधर्माः सन्ति ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन बोध्यन्ते । तत्राऽऽह—स्वर्णेति । तस्योपपक्षगार्थत्वे हेतुमाह—यत् इति । इच्छादिवदस्मिन्मन्त्रे सङ्ख्यादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरणविभागार्थं यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपमहरत्यतो बुद्धिमिच्छादिग्रहस्य सवित्वं बुद्धिमन्तोपलक्षणार्थविरयर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च’ इति क्षेत्रात्मकद्रव्याणि, पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकात्ममहाभूतानि, अहङ्कारो भूतादिः, बुद्धिर्महान्, अव्यक्तं प्रकृतिः; ‘इन्द्रियाणि दर्शकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः’ इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्विह्वात्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायु-पस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति; तानि दश, एकमिति मनः, इन्द्रियगोचराय पञ्च-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तत्क्षेत्रे यच्च यादृक्’ [१३।४] इत्यादौ ‘यच्च’ इति प्रतिज्ञावस्य ‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च’ इत्येतत्प्रतिपादकमिति भाष्येणाह महाभूतानीत्यात्म्य इति क्षेत्रात्मकद्रव्याणीति । श्रुतत्वस्य सशरीर-चेतनादावपि प्रयोगात्तद्व्युत्पादायाः प्रकृत्युत्पत्तिमर्थमाह पृथिव्यस्तेज इति । अहङ्कारस्य त्रिभिर्वाहङ्कारावित्ये-

ऽपि सात्त्विकाहङ्कारस्येन्द्रियात्मकत्वात् राजस्योभयानुग्राहकत्वात्तत्त्वसमस्तत्वमाह—अहङ्कार इति । बुद्धिश्चन्द्रशो-ष्यवसायपरत्वमव्युत्पादायाह—बुद्धिर्महानिति । अव्यक्तं शब्दस्य “अव्यक्तमन्त्रे (दि) लीयते” [सुबालो. २] इत्युक्त्याव्यक्तत्वे तत्कारणमपि वक्ष्यं स्यादेत्यभिप्रेक्ष्यन्तद्व्या-वर्धे—अव्यक्तं प्रकृतिरिति । ‘इन्द्रियाणि दर्शकं च’ इत्या-

दिक 'शास्त्रं' इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यभिप्रायेणाह—
इन्द्रियाणि द्रोत्यादय इति क्षेत्राधितानि तत्त्वानीति ।
इन्द्रियाणामेकादशत्वव्यतीकरणात् तद्भेदा इत्युक्तस्य सङ्ख्या-
स्पष्टीकरणाय च 'एवमेव धर्मादिसिद्धा ध्योतनत्र च पञ्चमम् ।
शब्दादीनामवात्यर्थे बुद्धियुक्तानि च द्विज ! । प्राप्स्यसौ करो

पादौ वाक्त्र मेधेय । पञ्चमी । विदुर्गतिर्यत्तु किं कमं तेषां च
वक्ष्यते । एकादश मनत्रात्र ^२ [वि पु १।२।४८, ४९] इति
पराशरोक्त्यनुसारेण तानि इन्द्रियार्था विधेयत, ऋषयति
श्रोत्रत्वगित्यादिना ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; यद्यपीच्छाद्वेषसुख-
दुःखान्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते; तेषां
पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१।२।२१] इति वक्ष्यते । सङ्घातश्चेतनाभूतिः—
आभूतिराधारः, सुखदुःखे भुज्जानस्य भोगापनर्गा साधयतश्च चेतनस्याधारतयोत्पन्नो भूतसङ्घातः प्रकृत्या-
दिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूत-मिथ्याद्वेष सुखदुःख-निकारिभूतसङ्घातरूपं चेतनसुखदुःखोपभोगा-
धारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं मनसि, एतत् क्षेत्रं समासेन सङ्क्षेपेण सविकारं सकार्यमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

४ ये ता. च — 'इच्छा द्वेषः सुखं दुःखम्' इत्येतत्
'यद्विकारि' [१।२।४] इत्युक्तस्य प्रतिपादकमित्याशयेनाह—
इच्छा द्वेष इति । इच्छादीनां भूतसङ्घातरूपेण प्रतिष्ठापनाभा-
वेन कथं क्षेत्रविकारत्व ? प्रत्युतात्मधर्मभूतज्ञानविकारत्वेने-
त्याशयेन शङ्कते— यत्तदीति । तेषां क्षेत्रविकारत्वव्यपदेश
औपचारिक इत्याशयेन परिहरति तथापीति । क्षेत्रा-
साधारणकार्त्तव्यपञ्चरत्नमित्यभिप्रायः । ननु कथमि-
च्छादीनां धर्मभूतज्ञानविकारत्वम् ? 'काम सङ्कल्प' [प्र. उ. ३.
१।५।३] इत्यादिना तेषां मनोविकारत्वप्रवणत्वात् । 'पञ्चश्रुति-
मनोबोधपदिस्यते [प्र. सू. २।४।१२] इति सूत्रभाष्ये 'न कामा-
दिर्कं मनसस्तत्त्वान्तरम्' [रा. भा.] इति मापितत्वात्
तत्र तद्भाह— तेषामिति । नचाश्रयत्वमन्तरेण हेतुत्व
मस्ति चेति वाच्यम्, 'नार्थकारणकर्तृत्वं हेतु प्रकृतिरुच्यते'
[१।२।२१] इति पूर्ववाक्ये विद्याप्रत्यक्षव्यपकर्तृत्व प्रति प्रकृत
राश्रयत्वेन हेतुत्वोक्त्या तद्वक्ष्यते । न चान्तं करणावच्छिन्न-
वैतन्यरूपमिदं वयं पुरुषत्वेन विवक्षितत्वात्, 'काम सङ्कल्प'
प्र. उ. १।५।३] इत्यादिभूतानुसारेण योगयत्ताज्ज्ञतं वरुणस्य
तथाभयत्वरमेव 'पुरुष सुखदुःखानाम्' [१।२।२१] इति
वाक्यमिति वाच्यं, देहादिवदन्तं वरुणस्यापि प्रकृतिपरिणाम-
त्वेन वार्यमाणकर्तृत्वं सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च हेतु प्रकृतिरुच्यते
इत्योक्त्यापत्ते । वैतन्यसम्बन्धप्रयुक्त भोक्तृत्वाभयत्वरमिति
'पुरुष सुखदुःखानाम्' इत्युक्तिरिति च, कर्तृत्वाभयत्वरमपि
तत्त्वभाष्यतमिति तथापि तथोक्तिः स्यात् । नन्वेव 'काम
सङ्कल्प' इति श्रुते 'पञ्चश्रुतिमनोबोधपदिस्यते [प्र. उ. २।४।१३]
इति सूत्रभाष्येयं कथमुदाहरितं वाच्यम् । कामसङ्कल्पादि-
सन्दर्भाच्च धर्मभूतज्ञानपरिणामहेतुभूतमनोभूतीनां तत्कार्यकाचि-
त्त्वादिभिधानपूर्वकं मनसस्तत्त्वान्तरावामाश्रयप्रतिपादनपरत्वेनो-
पपत्ते ।

'सोऽकामयत' [तै. उ. २।६] 'अथ पुरुषो ह वै नारायणो
ज्जामत' [ना. उ. १] इति स्थाने 'तदैक्षत' [छां. उ. ६।१।३]
'स ईक्षामहे' [प्र. उ. ६।३] इत्यन्तं करणरहितजगत्कारणा-
धितज्ञानविशेषवाचीभूतिशब्दाभावात् 'स तपोऽस्तस्यत' [तै. उ.
२।६] इति तत्त्वज्ञानपठितपराशरस्य 'यस्य ज्ञानमय तप'
[सु. उ. १।१।९] इति ज्ञानशब्देन व्याख्यानात् । 'स यदि
पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठति'
[छा. उ. ८।२।१] इति मुक्ताधितत्वेन कामसङ्कल्पस्य धवणात्
सुखत्वापरपर्यायान्वयस्य 'रक्षेद्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति'
[तै. उ. २।७] 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' [तै. उ. २।४.९]
इत्यादिषु 'अनुज्ञानमेव ज्ञानम्' [रा. भा.] इति
भाष्यहेतुकारणाय मुक्तजगत्परिणामादित्यवधारणात् 'निर-
स्तापिहायादसुखमेवावेकलक्षणां । भेदं भगवत्प्रतिरेकान्ता-
त्यन्तिकी मता' [सि. पु. ५।१।५९] इति भगवदनुभवव्यव-
हारात् सुखरूपत्वमेव कामसङ्कल्पस्य लक्षणादीनां ज्ञानावधारणादिषो-
पपत्तेः । अत्र चान्यत्रानुपपन्नमनोव्याप्तमनोभूतीनामज्ञानत्वेनान्याधी-
नप्रकाशतया नान्याधीनप्रकाशाद्विरूपव्यापकनिर्गुणा व्याप्यस्य
व्याप्यप्रकाशादिविरूपव्याप्यप्रकाशात्वादिहेतुत्वात्सम्भवेन ज्ञानावधारणादिषोपपत्तेः
विषयप्रकाशाव्यवहारानुसारेण स्वप्रकाशाज्ञानावधारणादिषोपपत्तेः
मावत्त्वत्वादेवेकलक्षिकत्वेन गौरवेण कामसङ्कल्पादिशब्दानां
इतिपु व्याप्यव्यवहारस्य न्याय्यत्वात् ।

नच ज्ञानी वैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वमिति
वाच्यम्, निर्निरोधवैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशा-
द्योभयवदेन तत्त्वज्ञानस्य 'ज्ञानमन्यन्धानां न पश्यति' इति
न्यायेन विषयप्रकाशादिसमर्थत्वाभावात्कामादिनिरोधवैतन्यस्य
तद्योग्यत्वेनेव प्रकाशापुष्पस्य दूरवक्त्रेदृश्यत्वात् निर-
स्यात् । नच सप्तादिसर्वां सङ्ख्येयस्य तस्य विषयव्यवहार-
परिकल्पना साङ्ख्यमिति वाच्यम्, तस्य तद्भोवाचीकारे निर-
कारादिप्रतिपादकत्वादिबिरोधापत्त्यादिहेतुनिमित्तं विषय-
व्यवस्थापनात्, धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽज्ञोऽज्ञ एवेति न
किञ्चिदनुपपन्नमस्यात्— इति । एतन्नाश्रयमिदं भाषि-

१ भगवत्प्रतिज्ञादनुपपत्तिरिति तत्त्वज्ञानी सर्वव्याप्यमनो-
व्याप्यस्य विषयप्रकाशादिसमर्थत्वाभावात् प्रमाणभाषा-
वामादिषोपपत्तेः मनोभूतमनोव्याप्यमनोव्याप्यमिति चेत् ॥ ४ ॥

तेषां पुरुषधर्मत्वं 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इति वक्ष्यते इति ।

'चेतनाधृति' इत्यनं तावत्तद्वत्, चैतन्यस्य क्षेत्रान्तर्भावात्, एकपदत्वेऽपि चेतनाया धृतिरिति न विप्रह, धृतिशब्दस्याधारपरत्वे शरीरस्य चैतन्याधारत्वात्सम्भवात् । भोक्तृस्यानपरत्वे निर्विशेषचैतन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्त्यभावात् । 'एष हि द्रष्टा भोक्ता रसयिता प्राप्ता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष' [प्र उ. ४।१] इति श्रुतत्वं धर्तृत्वविशिष्टचेतनस्यैव भोक्तृत्वप्रवृत्त्या । चेतनस्याधृतिरिति विप्रह । चेतनशब्दे नात्मा निर्दिश्यते । 'मूतस्थानम्' [वि. ५] इतिवत्

आधृतिशब्दोऽपि 'अर्कतरि च कार्ये सहायम्' [अष्टा. ३।३ । १९] इत्याधारपर इत्याह— आधृतिराधार इति । अत्रोद्दिष्टाधर्मवशाद्विद्युत्क्रमेण व्याख्याताम्, आधारत्वस्यान भोगान्तर्गतत्वरूपत्वाभावेयत्वरूपशरीरलक्षणविरोध इत्यभिप्रेत्याह— सुखेति । 'महामृतानि' इत्यादे. समहत्याय 'महामृतानि' इत्यादे. 'कलेस्ते यव आरुच' [१३।४] इत्यादि यद्वत् पञ्चार्थविषयतां दर्शयन् विगिहतायमाह— प्रकृत्यादाति । सविकारशब्देनेच्छादीनां क्षेत्रपरिणामत्वशङ्काभ्युदायायाह— सकार्यमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥ इच्छादयो विकाराः ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६ ॥ महाभूतानीत्युक्तम् 'एत- क्षेत्र के च तद्विकारा इत्यत आह— इच्छादय इति । पूर्व क्षेत्रमिति भाव ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारो महाभूतकारणं तत्कारणमव्यक्तमीश्वरशक्तिः । 'मम माया दुरत्यया' [७।१४] इत्युक्तम् । पञ्च बुद्धयुत्पादकत्वाभिर्नर्तकत्वात् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तान्येतानि साह्यथाश्रतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ६ ॥

अयेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् । महावतः कार्यकरणमहातात्मकं शरीरम् । चेतना शरीरस्य नित्यनिद्रात्मचैतन्यप्रकाशः । धृतिरुत्साहः । एतदिति सर्गान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् । सविकारं त्रिकारसहितम् । विकारा इन्द्रियाणि ॥ ७ ॥

८ घं अ. नि.— तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह द्वाभ्याम्— महाभूतानीति । प्रपिप्यादीनि पञ्च महाभूतानि, तत्कारणमहङ्कार, तस्यापि कारणं ज्ञानात्मक महत्तत्त्व बुद्धिः, तत्कारणाभूता मूलप्रकृतिरव्यक्तम्, बाह्यानि ज्ञानधर्मैन्द्रियाणि दृष्टा, एवं चान्तरिन्द्रिय मन, इन्द्रियगोचरा पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदेतानि साह्यथाश्रतुर्विशतितत्त्वान्याचक्षते । सिद्धान्ते साह्यथाश्रितप्रकृतिमहदहङ्काराणां मनोज्ञाकाराऽपि भावमन्यायाश्चक्रिण्याया प्रकृतेस्तदीक्षणरूप बुद्धधारमकद्वय महत्तत्त्वस्य 'बुद्धेः स्यामहम्' [७।१४] इति सङ्कल्परूपस्याहङ्कारस्य च सत्त्वात् विरोध । अनेन पाञ्चभौतिको देह इन्द्रियगणहङ्कारो वाऽऽमेति मतावि निरस्तानि, तेषां क्षेत्रान्तर्भूतत्वेन क्षेत्रज्ञात्मात्मभावमिति

दर्शितम् । नन्विच्छादेषादीनामात्मधर्माणामहङ्कार इत्यमानत्वात् एवात्येयानाङ्क्य तेषामपि क्षेत्रधर्मत्वमेवेत्याह— इच्छेति । इच्छादय प्रसिद्धा । चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्ति । एतिर्धर्म्य । एतत् 'वाम सङ्कल्प' [प्र उ. १।५।१३] इत्यादिश्रुतिसिद्धसङ्कल्पादिधर्मान्तराणामन्युपलक्षणम् । अनेन 'बाराह' [१३।३] इति प्रतिज्ञाता क्षेत्रधर्माश्चोच । 'सहात' इत्यनेन देहिन्द्रियमनोहङ्काराणामसहतानां क्षेत्ररूपत्वेऽपि तत्सहातस्य क्षेत्रज्ञात्मरूपत्वमसिद्धेति साह्यानिरासाय तस्यापि क्षेत्ररूपत्वैवेति दर्शितम् । एतन्महामृताविष्यन्त क्षेत्रमिति सङ्कोपेण तुल्य भयोक्तम् । कथमेतस्य क्षेत्रत्वम् ? इत्यासाङ्काया 'सविकार' इति हेतुगम्य विशेषणम्, विकारवत् भूव कोषे क्षेत्रत्वदर्शनादिति भाव ॥ ६ ॥ ७ ॥

९ वं १० दी.— महाभूतेति । तत् क्षेत्रं यद्व्यव्यं तन्महामूतद्रव्यात्मक स्थूलं, वायव्यं अहङ्कारबुद्धिमहतामेकादेशेन्द्रियविषयाणां लिङ्गशरीरसूक्ष्मभूतानां चाश्रयभूतम् ॥ ६ ॥ तस्य यद्विकारितायाह— इच्छेत्यादि । यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्मभूतानि तस्याप्यात्मनश्चिदंशभूतस्य क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्राश्रितानीत्युच्यन्ते साह्ये पुरुषधर्मत्वं च 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' [१३।२१] इत्येव वक्ष्यते । सहातः संहननं चेतनाविवेकायात्मिका प्राणादिबुद्धिः, धृतिश्चेति विकाराः । सुखदुःखे भुञ्जानस्य भोगापवर्गो साध्यतत्त्वचिदंशभूतस्य वस्तुतोऽव्यक्तस्य पुरुषस्याधारतयोपपन्न भूतमय शरीरं तेषामहङ्कारादीनामाश्रयं तत्तद्विच्छासुखदुःखरूपसहातादिविकारबहुल विवेकधर्मादिकचतुर्वर्गसाधकं मद्विच्छयोभोजित स्वमकत्यर्थे दिष्टतन्मन्यैः समुदङ्गितमिति मया तत् विनश्वरत्वभावो क्षेत्रं स्थूल सूक्ष्म च मानुषं शरीरं तुभ्यं समासेनोदाहृतम् ॥ ७ ॥

१० पु. भ. त.— तक्षेत्रस्वरूपमाह द्वयेन— महाभू-
तानीति । महाभूतानि दृष्टिण्यादीनि । अहङ्कारस्तत्कारणा-
त्मकः । बुद्धिर्विज्ञानात्मिका । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । इन्द्रियाणि
दश । च पुनः एकं मनः । इन्द्रिययोगरास्तन्मात्रात्मकाः
शब्दादयः पञ्च । एवं चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रतिपादितानि ॥६॥

इच्छा अभिलषितायैरूपा, द्वेपः प्रतीपस्त्वत्वां, सुखं

स्वाभिलषितप्राप्त्या, दुःखं तत्स्वाज्ञानकल्पितं, सद्भावः शरीरं,
चेतना ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः, धृतिः धैर्यम् । इच्छादयोऽपि
मनोधर्माः । अतः सविकारम् इन्द्रियादिविकारसहितं क्षेत्रं
सर्वोत्पत्तिस्थानं सङ्क्षेपेण सम्यक्प्रकारेण उदाहृतं टीकायै
प्रकटितमिति ज्ञानार्थं कथितमित्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— तच्च 'यच्च यादृक् च यद्विकारि' [१३।४] चेत्चेतद्वयाचष्टे— महाभूतानीति ।
चकारो भिन्नक्रमो बुद्धिश्चेति बुद्धिपदाहुपरि द्रष्टव्यः । यत्क्षेत्रं शरीराख्यमुक्तं तदव्यक्तमेव "शरीरं रथमेव तु"
[कठो. ३।३] इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणम् । क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा सत्प्रकारमाह महाभूतान्यहङ्कारो
बुद्धिश्चेति सप्तप्रकारैरङ्कुरितम् । महाभूतशब्देन पञ्चतन्मात्रा वच्यन्ते । अहङ्कारो बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते । त्वेते
हि पदान्येव करणानि भासन्ते सत्प्रकारक एव भूतगण इति सत्त्वप्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तम् । 'यद्विकारि'
इत्यस्योत्तरमाह— इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि दश, एकं चेत्त्येकादश । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वचसुरसन-
घ्राणानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, मनश्चेत्येकादश । इन्द्रियाणां गोचरा विषयाः
स्थूला विषदादयः पञ्च । अयं षोडशको विकार एव पदान्येव साङ्ख्यैश्चतुर्विंशतितत्त्वानि गण्यन्ते, पतावास्तस्मात्
विशेषः । ते स्वतन्त्रा सत्त्वा च प्रकृतिरुच्यन्ते, अस्माभिर्मार्गारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यन्ते इति । तथा च
श्रुतिः— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [खे. उ. ४।१०] इति सत्मात्साङ्ख्यप्रक्रियाऽत्र
भगवताऽऽश्रितेन न भ्रमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

यतश्च विकाराद्यभासत इत्युक्तं सदाह— इच्छेति । इच्छा सुखे तत्साधने वा स्पृहारूपा चित्तवृत्तिः 'इदं मे
भूयात्' इति । सा काम इति राग इति चोच्यते । द्वेयो दुःखे तत्साधने च 'इदं मे माभूत्' इति स्पृहाविरोधिनी
चेतोवृत्तिः । सुखदुःखे प्रसिद्धे । सद्भावः "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाहुर्मनीषिणः" [कठो. ३।४] इति
श्रुतेरिन्द्रियमनश्चिदात्मनामेककालीभावरूपो भोक्ता । चेतना या पूर्वोक्ता बुद्धिः सैव, शुद्धा सत्त्वमयत्वाद्विमल-
दर्शकचित्तप्रतिबिम्बप्राप्तिनी, तन्मायःपिण्डे वह्नित्वमिव स्वयमचेतनाऽपि चेतनात्वं प्राप्त, यथा व्यासः स्थूलपिण्डो-
ऽपि चेतन एव प्रतीयते, सेयं चेतना मनस्संज्ञिता सैव इच्छादिरूपा परिणमते । तथा च श्रुतिः— "कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा अद्भ्याऽअद्भ्या घृतिरघृतिर्ह्रीर्धर्मीरित्येतत्सर्वं मन एव" [बृ. उ. ३।५।३] इति कामादीनां
मनोवृत्तित्वमाह । एतद्वैश्वदेव्यत्कारणं सविकार विकारेण महदादिना तद्विकारेण चैच्छादिना सहितमुदाहृत-
मुक्तम् । नन्विच्छादयोऽहं प्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति काणादा वदन्ति । सत्यमेव वदन्ति ते, परन्तु
सोऽस्मात् सृज्य आत्मैव न भवति, तत्र शुद्धायां चितिः अमेदेनाध्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तम् । अतः क्षेत्रान्तर्ग-
त्वाद्महत्त्वस्य दृश्यस्य तादृशा एव दृश्या इच्छादयो धर्माः सन्तु; न नः किञ्चिच्छिच्छिन्नम् । आत्मनोऽसङ्गत्व-
महङ्कारस्यानृतत्वं चानुभवसिद्धं श्रुती अव्यनुवदत— "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ. उ. ३।१।१५-१६] इति
"अनृतेन हि प्रत्युदाः" [छा. उ. ८।३।२] इति ॥ ७ ॥

क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानस्य साधनानि [८-१२] ।

अमानित्वमदम्भित्वमर्हिसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

१ क्षेत्रकार्यत्वादमानित्वादिगणनानि तदव्यवधानेनोपदिश्यन्ते । मानोऽभिमान इति केचित्, जनसमदि पूजेत्यन्ये ।
अविषयमानगुणभिमानमूलको गर्वोऽङ्कारः । मानस्तु विषयानगुणानिमानमूलक आत्मगण्यतासहितोति भेद इत्यपरे ।
'अत्रात्रमादिनोपेय माको मान इति स्मृतः' (१।५।१) इति सन्तुष्टाश्रयमात्रेण 'येन पूज्यं विदित्वा मां मानयन्तु जनो भुवि ।
श्यामकन्या विहीनस्यं मागमनादिदृश्यते ॥' (च. वे. वि. सं. १०५) इत्याचार्याः ॥ अदम्भित्वमपि व्याख्याने तेः
'व्यानपुत्रादिकं कोऽहं दृश्यते करोति यः । परमाधिकधीनो य इदमाचार उच्यते ॥ पुंसस्तथाचारणमदम्भित्वं विदुर्गुणाः ॥'

१ श्रां. भां.— यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः 'इदं क्षेत्रं क्षेत्रं' [१३।२] इत्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं 'क्षेत्रं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' [१३।१३] इत्यादिना, विशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान्; अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं— यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति, यत्परः सन्न्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्— अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्वापनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य श्रुश्रूपादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाम्बां प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्वैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्ग एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्ग एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.— विरक्तस्य ज्ञानेऽधिकाराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति— यद्व्येति । क्षेत्रभेद-जातस्य व्यभिचेदहविमागस्य सर्वव्येत्यर्थः । संहतिः समष्टि-शरीरम् । मनुके क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्ष्यन्तं हित्वा किमित्यन्य-दुच्यते । तत्राऽऽह— क्षेत्रज्ञ इति । 'अनादिमत्' [१३।१३] इत्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान्विवक्षित-विशेषणसहितं 'क्षेत्रं यत्तत्' इत्यादिना वक्ष्यतीति सम्बन्धः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते । तत्राऽऽह— यद्व्येति । 'क्षेत्रं यत्तत्' [१३।१३] इत्यतः प्राक्तनप्रत्यक्षस्य तात्पर्यमाह— अधुने-ति । अमानित्वादिलक्षणे विदधानीत्युत्तरं सम्बन्धः । ज्ञान-साधनसमुदायबोधनं पुत्रोऽभ्युज्यते । तत्राऽऽह— यस्मिन्सति । योग्यमधिकृतमेव विवृणोति— यत्पर इति । 'एतज्ज्ञानं' [१३।१३] इति वचनात्प्रत्यक्षं ज्ञानसाधनं इत्याशङ्क्याऽह— तमिति । तद्विधानस्य वक्तृद्वारा हास्यं सूचयति— भगवन्ना-मिति । अमानित्वादिनिष्ठमन्तर्धियो ज्ञानमिति नियमार्थ-माह— अमानित्वमिति । मानस्तिरोहितोऽवबोधः, स

चाऽऽत्मन्युक्तकार्योपदेष्टुः, सोऽस्मैति मानी, न मान्यमानो तस्य भावोऽमानित्वमिति व्याकरोति— अमानित्वमि-त्यादिना । प्रतियोगिमुखेनादम्भित्वं विवृणोति— अदम्भि-त्वमिति । बाह्यान्नेदेहैपीडनं प्राणिनामहिंसनम्, तदेवाहिंसे-त्याह— अहिंसेति । परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाधिकृतचित्तत्वेनापकारसहित्युत्वं क्षान्तिरित्याह— क्षान्तिरिति । अथकथमकौटिल्यम्, यथा हृदयव्यवहारः तदेकस्यप्रवृत्तिमित्यतस्त्वं चैतर्थाः 'उपनीय तु यः शिष्यम्' [मनुः ३।१४०] इत्यादिवोकमाचार्यं व्यवच्छिन्नमिति— मोक्षेति । श्रुश्रूपादीनादिषु नमस्कारादिविषयम् । बाह्यमा-न्यन्तरे च द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विमजते— शौचमित्या-दिना । मनसो रागादिमलानामिति सम्बन्धः, तदपनयोपाय-मुपदिशति— प्रतिपक्षेति । रागादिप्रतिकूलस्य भावन-विषयेषु दोषरूपा वृत्तिः, तथेति यावत् । स्थिरभावमेव विवृणोति— मोक्षेति । आत्मनो नियतिद्वयानाधेयाति-शयस्य वृत्तो विनिग्रहः । तत्राऽऽह— आत्मन इति ॥ ८ ॥

३ रा. भां.— अथ क्षेत्रकार्येष्व्वात्प्रज्ञानसाधनतयोऽप्रादेया गुणाः प्रोच्यन्ते— अमानित्वमिति । अमानित्वम् उत्कृष्टजनैष्ववधीरणारहितत्वम्, अदम्भित्वं धार्मिकत्वयशःप्रयोजनतया धर्मातुष्टानं दम्भः, तद्रहितत्वम्; अहिंसा वाक्त्रनःकायैः परपीडारहितत्वम्, क्षान्तिः परैः पीड्यमानस्यापि तान्म्रत्यविकृतचित्त-

— (स. वे. सि. सं. ११६) इति । अहिंसा तथैव— 'अहिंसा वाक्त्रनःकायैः प्राणिमायाप्रपीडनम् ।' (१११) अन्यत्रापि— 'कर्मणा मनसा वाचा सर्वैरेतुषु सर्वदा । अक्षेयजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन होतिभिः' ॥ (यो. भा. सं. १।५१) इति । क्षान्त्यादि-लक्षणान्यत्रादशे वक्ष्यन्ते । स्वैर्यं तु— 'गुरुवेदान्तवचनैर्निमित्तायै दृढस्थितिः । तदेकशय्या तत्स्वैर्यं नैष्यत्यं न तु धर्मणः ॥' (स. वे. सि. सं. ११६) इत्युक्तम् ॥

नव्यात्तु— अथ ज्ञानमिति किं वाच्यमित्येतत् ज्ञानस्य मनुष्यत्वभावेन ये परिणामा भवन्ति, तद्वर्णनमुच्येन कीर्तयती-त्याहुः । तत्र यथेतेषां ज्ञानपरिणामत्वं, तर्हि प्रागेव ज्ञानोदयः स्यात् । न च तथा वापि दृष्टं धृतं सम्मान्यते वा । अमानित्वादीना-मेव हि ज्ञानसाधनता प्रसिद्धा । अनुमता च साऽप्रापि 'नियमितोदाः' (१५।६) इत्यादिना । एतेषां बाह्यपरिणामत्वे च कानि ज्ञानस्य साधनानि । किञ्चित्तेषां साध्यमिति वक्ष्यमिति किं सङ्कलनस्थालोचनेन । ॥

— अविगीता ।

त्वम्, आर्जवं परान्प्रति धातुनः कायप्रवृत्तीनामेकरूपता, आचार्योपासनमात्मज्ञानप्रदायिन्याचार्यं प्रणि-
पातपरिप्रश्रसेवादिनिरतत्वं, शौचमात्मज्ञानतत्साधनयोग्यता मनोवाकायगता शास्त्रसिद्धा, स्वैर्यम् अध्यात्म-
शास्त्रोदितेऽर्थे निश्चलत्वम्; आत्मविनिग्रहः आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निर्वर्तनम् ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— पूर्वं क्षेत्रज्ञादपि पञ्चाङ्गानोद्देशेऽपि तत्सा-
धनानामनुष्ठेयानामिच्छादिवक्षेत्रकार्येषास्तदन्तर्गता इति तदुक्ति-
रित्यभिप्रायेणाह—अथ क्षेत्रकार्येष्विति । विद्याभिजनधना-
दिसम्पत्तिमूलं ब्रह्मैकजावमानहेतुर्गोऽयं मानः, तन्नाम्नानी,
तदभ्योऽपानी तस्य भावस्तत्त्वम्, मानित्वस्यास्त्वभावो वाऽप्रा-
प्तान्निवृत्तिः, एवमदम्भित्वमपि; तदाह—तद्वहित्वमिति ।
'धर्मैकजः' इति स्पष्टानुसारेणाह—धार्मिकव्ययशःप्रयो-
जतयेति । न पुन्योदितकृतं न्यतामुदयेति भावः । जनधैक-
फलनोढारूपो व्यापारो हिंसा; ॥ ४ ॥ च वाचन-कार्यैर्जिनिमि
द्यादिद्वारा सम्भवतीति सम्माचितसमस्तप्रकारनिषेधस्य तच्-
नास्तिसदस्य असङ्कोचेन विवक्षितत्वात् वाङ्मनःकायैरित्यु-
क्तम् । परपीडिति प्रायिकवाभिप्रायम्, अशास्त्रीयस्वपीडाया
अपि हिंसात्वात् । 'मनःस्यन्यद्वचस्यन्यत्' इत्येवैकं हि कौटिल्यं,
तत्रिद्वित्तराजैर्मन्यभिप्रायेणाह परान्प्रति धातुनः काय-

प्रवृत्तीनामेकरूपतेति । उपकारयुद्धया आचार्योपासनस्य
स्वरथाहितव्यापनम्याह—आत्मज्ञानप्रदायिनीति । यथा
आत्मज्ञानापेक्षितत्वज्ञापनाय तदुक्तिः । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन
परिप्रेक्षेण सेवया' [४३४] इति प्राक्प्रपञ्चितमिहोपासनशब्देन
सङ्गृहीतमिति ज्ञापनाय प्रणिपाताद्युपादानम् । अशुचित्वं ह्युत्तर-
कर्माद्योग्यत्वस्वरूपम्; शुचित्वं च तद्योग्यत्वम्; तन्नाम प्रकरण-
विवेकितविषयमित्याह आत्मज्ञानेति । रागादयोऽनुतादयो
निषिद्धमङ्गणादयश्च मनोवाककायानामशुद्धयः । प्रत्यक्षायोगो-
चरत्वंग्राह्यगिर्यवप्रतिपादनाय तत्तद्विशेषावगमाय च शास्त्र-
सिद्धित्युक्तम् । स्वैर्यं निश्चलत्वम्; तच्च प्रकृते नियच्छति—
अध्यात्मेति । निश्चलत्वं बाह्यकुद्विभिरक्षोभणीयत्वं, निश्चलत्वं
ह्यवित्यर्थः । निग्राह्यत्वसामर्थ्यादप्राप्त्यशब्दो मनोविषयः ।
अथ एव परोक्तं (च.) सङ्घातपरत्वमनुक्तम् । स्वभावेन सर्वतः
प्रवृत्तस्य निग्रहस्थापयित्वेन, तदाह आत्मस्वरूपेति ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— 'स च यो यत्प्रभावय' इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह—अमानित्वं
मित्यादिना । आत्मात्वत्वं ज्ञात्वाऽपि महच्चप्रदर्शनं दम्भः । 'ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽप्यत्वं दम्भो माहात्म्य-
(भावनम्) दर्शनम्' इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाकायकर्मणापैवरीत्यम् ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ननु पदस्वैर्येण प्रतीकातेषु अमानित्वा-
दिकमनन्तर्गतं किमित्युच्यते ? इत्यत आह—स चेति । इति
प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं 'हेयं यत्' [१३।१३] इत्यादिना । न
चादृशादृशेन धवणेन सन्नुमवाक्यं भवतीत्याद्येनेति शेषः ।

मानाहङ्काराभ्यां दम्भं पुनश्च वक्ष्यति—आत्मेति । आर्जवं
ज्ञानसाधनं यथा स्वात्मना व्याप्यते—आर्जवमिति । एतच्च
स्वभावे इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

७ ह. पं. भा.—मान आत्मशुद्धित्वं, तदभावोऽमानित्वम् । दम्भो धर्माविष्करणं, तदभावोऽदम्भि-
त्वम् । शान्तिः क्षमा । आर्जवमृजुभावः । शुचित्वं शौचं शारीरमलशोधनम् । स्वैर्यं स्थिरत्वम् । आत्म-
विनिग्रहः शरीरस्य प्रवृत्तिनियमः ॥ ८ ॥

८ घं. प्र. मि.—एवं धर्मस्वरूपमुक्तका तद्विच्छिन्नधर्म-
स्वरूपं निरूपयित्वैस्तज्ज्ञानसाधनान्याह पञ्चभिः—अमा-
नित्वमिति । विषयानैरविधिमनैर्वा गुणैरहमनः स्वाचा-
र्यं सम्मानं मानित्वम्, तद्विद्विषयमानित्वम्, न त्वनहङ्का-
रित्वम् 'अनहङ्कार एव च' [१३।१९] इति वक्ष्यमाणत्वेन
पौरुषत्वात् । स्वयानिहामप्युपायं स्वयमप्यकृत्यं वृत्त्या, तदा-
द्विषयमदमित्यम् । यिकृत्वा परपीडावर्जनमहिंसा । पौरुष-
भूयमानत्वापि तात्पर्यविरहितचित्तत्वं ज्ञातः । मनोवाका-

यार्थमैकरूप्यमार्जवम् । प्रणिपातपरिप्रेक्षेणामिहोपासना-
वर्तनमाचार्योपासनम् । शौचं बाह्यमलानी मृज्जटाभ्यामनर्त-
कानी रागादीनां विषयदोषदर्शनान्म्यातेन प्रक्षालनया बहि-
रन्वदशुचित्वम् । स्वैर्यं क्षुत्तिसाधनप्रवृत्तस्य विप्रसम्भवेऽपि
तत्पक्षित्येनेन पुनः पुनरेतादधिक्यम् । आत्मविनिग्रह आत्मनो
देहिन्द्रियादेर्मोक्षसाधनमप्राप्तिरूपस्वभावनिरोधनेन तदनुद्व-
त्वा व्यवस्थापनम् । 'एतज्ज्ञानमिति मोक्तं' [१३।१९]
इति पञ्चमेनाम्यः ॥ ८ ॥

९ य० ग० दी०—अथ तस्मिन् क्षेत्रे स्वात्मज्ञानगुणानाह—अमानित्वमिति सायंश्रुतिभिः । एतेऽमानि-
त्वाद्यो ज्ञानगुणा उक्ताः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धर्मस्वरूपमुक्तका सासाधनं
ज्ञानगुणानाह पञ्चभिः—अमानित्वमिति । अमानित्वं
स्वगुणोक्तैर्वर्णनप्रबोधराहित्यम् । अदम्भित्वं लोकादन्तर्ग-
तधर्माद्यनुष्ठानमात्मस्वरूपम् । अहिंसा परपीडाराहित्यम् ।

क्षान्तिं दुष्टाद्यतिव्रमसहनम् । आर्जवमकौटिल्यम् । आचार्योपासनं गुरुरसेवनम् । शौचं वाङ्मन्यन्तर्येदेन द्विविधम् ; स्वयं देहादिव्यपि भगवत्परतया स्थितिः । आत्मविनिग्रहः । छायाशीतादिसहनेन शरीरसंयमः ॥ ८ ॥ बाह्य मृत्तिकाजलादिना, आभ्यन्तरं भगवत्स्मरणायामकम् ।

११ नी० भा० दी०— इदानीं ज्ञानसाधनानि विवृते— अमानित्वमिति । अमानित्वादयोऽपि चेतोवृत्ति-विशेषः, दृश्यत्वाच्च, तत्क्षेत्रविकारा एव सन्तः सत्त्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अप्युपचाराज्ञानपदवाच्या भवन्ति । 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त' [१३।१२] इत्युपसंहागात् । तत्र विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघित्वं मानित्वम्, लाभभूजारयात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दम्भित्वम्, कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा । तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसा च । परेषापकृतेऽपि चित्तस्य निर्विकारत्वं क्षान्तिः । आर्जवमकौटिल्यम् । आचार्योपासनं स्पष्टम् । शौचं मृजलाभ्यां बाह्यं, भावशुद्धिरान्तरम् । स्वयं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य वित्तसञ्चावेऽपि तदगणनम् । आत्मविनिग्रहो देहेन्द्रियादिप्रचारसङ्कोचः ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषयभोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारा निस्मरणं दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तिनेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिश्रुतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युदुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनदेहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते, ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— न केवलममानित्वादीन्वेव ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि, किन्तु वैराग्यादीन्वपि तथाविधानि सन्तीत्याह— किञ्चेति । दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे तन्प्रतिबद्धं ज्ञानं नोत्पद्येतेति मत्वा व्याकरोति— इन्द्रियेति । आविर्भूतो गर्भोऽहङ्कारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह— अनहङ्कार इति । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुक्तमुपपादयति— जन्मेति । प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्तं, तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विवृणुयति— अन्मनीति । यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य सर्वमर्मानुसन्धानदेरालोचनं कार्यमित्याह— तथेति । जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसन्धानवच्चरदिव्यपि दोषानुसन्धानं कर्तव्य-

मित्याह— तथेति । व्याधिषु दोषस्यासन्धानात्तत्त्वानुसन्धानं दु खेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धम् । व्यापयानान्तरमाह— अथवेति । यथा जन्मादिषु दु खान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं तथा तेष्वेव दु खारूपदोषस्य दर्शनं सुन्दयति— दुःखमित्यादिना । कथं जन्मादीनां बाधेन्द्रियमाश्राणा दु खत्वं ? तत्राह— दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनमहत् फलमाह— एवमिति । वैराग्यं सत्त्वात्मदृष्टयं करणानां तदामिषुल्लेखेन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह— तत इति । जन्मादिषु खदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुषु किं ? इत्युपसंहायान् इत्याद्यहं वैराग्यद्वारा योहेतुत्वादित्याह— एवमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं आत्मव्यतिगिक्तेषु विषयेषु मन्त्रोपतानुसन्धानेनोद्वेजनम् ; अनहङ्कारः अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वम्, प्रदर्शनार्थमिदम् ; अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं चापि विवक्षितम् । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखरूपस्य दोषस्मारजनीयत्वानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

४ घे. ता. चं — बाधविषयवैराग्यं हि आत्मरागनिवन्धनमित्यभिप्रायेणाह— आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेष्विति । विरागस्य भवो वैराग्यम्, तत्प्रकारमाह सद्दोषतानुसन्धानेनी. व. ९

नोद्वेजनमिति । दुःखस्याप्यसत्त्वं, खमिषत्वनपरत्वादितिस्तेषां दोषमयत्वम् । गर्वरूपस्याहङ्कारस्य पूर्वं निषेपादनाहङ्कारादकन देहात्मप्रभो निर्वायत इत्याह अनात्मनीति । अहङ्कारः

निषेधस्तन्मूलस्य सर्वत्र तत्सद्व्यवहितस्य भगवत्तत्त्वापि निषेध
प्रदर्शयितुमित्याह प्रदर्शनार्थमिति । शरीरप्रयुक्तजन्मादि-
दोषदर्शनं “न ह वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययो ” [छा उ
८।१२।१] इत्यादिप्रकारेण शरीरस्य हेयताप्रतिपत्त्यवमित्यभि-
प्रायेणाह सशरीरस्य इति । जन्ममृत्युपुराण्यधिभिर्न्य

दुःख जन्ममृत्युजराभ्याधिदुःखम्, स एव दोष इति समा-
सार्थ । जन्मादय एव वा दुःखान्ताः सर्वे दुःखसंघनत्वाद् दुःख
त्वाच्च दोषा । नहि गुणतद्गुणवच्छरीरमवस्थाप्य दोषा
परितुल्यं शक्या इति दर्शयितुं अवर्जनीय-वोक्तिः । अनुसन्धानं
मृत्योर्मृत्योदर्शनमित्याह अनुसन्धानमिति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— वैराग्यं शब्दादिविषयेषु । अनहङ्कारोऽहङ्काराभावः । एवं च जन्मादिदोष-
दर्शनम् ॥ ९ ॥

८ वै. ब्र. मि.— किञ्च, इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु
शब्दस्पर्शरूपादिषु इष्टानुभविकेषु वैराग्यम् । अहङ्कार अह
मेव सर्वोऽहम् इति गर्वराहित्यम् । जन्ममृत्युजरेति । गर्भं
वासयोगनिवृत्तिरस्तरणं जन्म, मृत्यु सर्वसमर्पणेन रूपं,

जरा तु बुद्धिबलतेजोनाशसर्वपरिभ्रवरूपा, व्याधयोऽजरादयः,
दुःखायनिर्दोषदोगेष्टयिबोगजान्याध्यात्मिकादीनि, दोषास्तु
वातपित्तकेष्माणो मलमूत्रवृद्धिगन्धरूपाश्च, तेषामनुवर्तनं पुन
पुनरालोचनम् ॥ ९ ॥

९ व० व० दी०— इन्द्रियार्थेष्विति- विषयेषु ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियभोगेषु वैराग्यम् ।
अनहङ्कार एव च, च पुन अहङ्कारराहित्यम् । एववरेणाऽस्याव-
श्यक्यत्वं ज्ञापितम् । जन्मादिषु दुःखदोषयोस्तददर्शनं विचारः ।

तथाहि । जन्म-अजन्मनो ब्रह्माशक्त्याऽपि योनिमलानि
सम्बन्ध । मृत्युर्भगवद्विस्मरणं, जरा शक्तिहास, व्याधि
रोगादिद्वेष ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— इन्द्रियार्थेषु इष्टेषु आनुभविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः । अनहङ्कारो
दर्पराहित्यम् । अयोग यवच्छेदार्थ एवकारः । समुच्चयार्थश्चकारः । जन्मादिषु यज्जायमानं दुःख परस्य ह्यथा
दोषाश्च दैन्याद्यस्तेषामनुदर्शनम् ॥ ९ ॥

असक्तिरनेभिष्वङ्गः पुत्रदासगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥

१ शां. भा.— किञ्च-असक्तिः, सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमार्गं, तदभाजोऽसक्तिः । अन-
भिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभाजः । अभिष्वङ्गो नाम सक्तिशेष एतानन्यात्मभारनालक्षणः; यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि
दुःखिनि बाह्यमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते बाह्यमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क ? इत्याह—
पुत्रदासगृहादिषु पुत्रेषु दासेषु गृहेषु; आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दाससर्गादिषु । तद्योमयं ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता; क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपप-
त्तयः मग्नास्तयस्तास्तिष्ठानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता; इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न कुप्यति चानि-
ष्टोपपत्तिषु । तच्चेतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ १० ॥

२ आ. भा. ध्या.— ज्ञानस्यांतराहमेव हेतुत्वत्तमाह—
विशेषेति । न-वपत्तिरिति श्रुतिप्रमाणवत्तया च पुनरुक्तिः ।

इत्याशङ्क्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति-अभिष्वङ्गो नामेति ।
अन्यस्मिन्मेव पुत्रदासवन्यत्वविधौ तद्वत्ते सुखादात्मनि

१ अभिष्वङ्गं सतिविषयं, “स्वप्न परिष्वङ्गे” (पा वा १।१७६) “शब्दे” (पा सु ३।३।१८) एव “उपसर्गात्-”
(पा. सु ८।३।१९) इति च ॥ मुक्त्यवदिताया तु सत्त्वादियुक्तस्य मनसो गुणेषु-“बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्भूतिरभिप्रेतयः”
(पा १।१७) इति निवृत्तिराशङ्का दस्यते । “अनिरपेक्षया बुद्ध्या येन कर्मकारणमभिप्रेत” इति तत्र इत्यहं । “यन्मा
दृष्ट्यदभिप्रेतय रात्रेः” (म भा ५।८।५२) इत्यत्र अभिप्रेतय निर्वचनेति नीलकण्ठः । अभिष्वङ्गं रात्र्यस्य इत्यनुमिधा
(म भा टी १।१८।१।१) । एतदप्यर्था अत्र यथासं विबोधीया ॥

— अयिगीता ।

तद्वापनारुधं सक्तिविशेषमेवोदाहति—यथेति । उक्तविशेष-
पणयोरानुवादाद्वारा विषयमाह—केत्यादिना । उक्तविश-
पणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह—तच्चेति । सदा हर्षविपादसून्य

मनस्त्वमपि ज्ञानद्वतुरित्याह—नित्य चेति । तदेव विमर्शने-
इष्टेति । तस्य ज्ञानदेतुत्व निगम्यति—तच्चेतदिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—असक्तिः आत्मन्यतिरिक्तपरिग्रहेषु सङ्ग्राहितत्वम् । अनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादिषु
शास्त्रीयकर्मोपकरणत्वातिरेकेण आश्लेषग्रहितत्वम् । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु सङ्कल्पप्रभवे-
ष्विष्टानिष्टोपनिपातेषु हर्षोद्वेगग्रहितत्वम् ॥ १० ॥

४ वे वा चं—पूर्वम् ‘इन्द्रियाभेदं वैराग्यम्’ (१३।१)
इति साम्प्रदायिके शब्दादिविषये निरुक्तिरुक्ता, इदानीं ‘असक्तिः’
इत्याभिमानिकेषु सङ्ग्राहितत्वमुच्यते इति पुनरुक्तिं परितर्ह्यु-
त्तरमाह—आत्मन्यतिरिक्तपरिग्रहेऽपि त्वत्तुम् । तर्हि गृहस्थस्य सुमु-
क्षोराभिमानिकसङ्घर्षमपरित्याग्य नृपमाश्रममर्गो निर्वर्त्यते ।
इत्यन्योक्त्यतः—अनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादिष्विति । नात्र
तेषूपपत्तयानामपि स्वरूपेण त्यागो विवक्षितः, प्रवर्जितत्वात् ।
जनैरेषु सङ्ग्राहनिषेधात्, ‘न कुप्या नोदकं सङ्गो न चक्षुः’

न च विश्वे । नागार नासन नान्य यस्य वै मोक्षवितु स’
इति । अतो धर्मोपयुक्त-वसात्रेण तु परिग्रह एवत्यभिप्रायणाह—
शास्त्रीयेति । सङ्गोऽभिष्वङ्गद्वयं, ‘सङ्गत्सङ्गमते काम’
[१।६२] इत्युच्यते । अतः कारणभावात्प्राप्तभाव इति
भावः । अनभिष्वङ्गोऽतिरिक्तः । साम्प्रदायिकानिष्टयो समचित्त-
त्वस्यावश्यकत्वादाह—सङ्कल्पप्रभवेति । पुनरावृत्त्यादि
प्रसङ्गात्तद्विषयत्व युक्तमेवति च भावः ॥ १० ॥

५ आ. भा. भा.—सक्तिः स्नेहः । स एवातिपकोऽभिष्वङ्गः । ‘स्नेहः सक्तिः न एवातिपको-
ऽभिष्वङ्ग उच्यते’ इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

६ ज. प्र. की—सत्त्वमिष्वङ्गश्चाद्वयोरर्थमदमाह—सक्तिरिति ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.—असक्तिः सङ्ग्राहः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गोऽन्यस्मिन्नहन्मुद्रिः ॥ १० ॥

८ वे. २. गि—किञ्च असक्तिरिति । पुनरावृत्त्यादि । सुखो दुःखीत्यासाराभावः । इष्टानिष्टोपपत्तिषु मासिषु
प्रातिपाद्यः । तेष्वनभिष्वङ्गः पुनरावृत्त्यादि सुखे दुःखे चाहमेव । नित्य सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविपादशून्यत्वम् ॥ १० ॥

९ ब० त० की०—असक्तिरिति अमुत्र भोगविरागः ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च असक्तिरिति । पुनरावृत्त्यादि । समदुःखसुखतया तत्त्वयस्वाभावः । इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टा-
पदार्थेष्वसक्तिः आसक्तिराहित्यम् । अनभिष्वङ्गः तेषु निष्टाप्रतिषु मिथ्य भगवत्किञ्चाविचारण समचित्तत्वम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० की०—असक्तिरिति । सक्तिः पुनरावृत्तिरिति । अनभिष्वङ्गस्तत्र सङ्ग्राहतात्माभिमानो-
ऽयमवाहमिति च । पुनरावृत्तिः सुखेऽहमेव सुखी, तस्य दुःखेऽहमेव दुःखीति सङ्ग्राहमिष्वङ्गो, तद्वर्जनमित्यर्थः ।
समचित्तत्वं हर्षविपादादहित्यम् । कुत्र ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावेऽनिष्टप्राप्तौ विपादाभावाः ॥ १० ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमर्तितर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

१ अत्र वामन—

वित्तवैतन्ययोगेना यत्रायमोऽन्यताधियः । सोऽन्ययोगस्तेनैव समुपे भक्तिरच्युतः ॥

अत्रैवमत्र समुपेऽयमव्यवहार्यः । चक्षुरागः स्फोरयति समुपे निर्गुणेष्वपि ॥

नास्त्यन्यथा नीरनिषेस्तत्र यथा, यथा वा कनकात् फलोः ।

न निर्गुणरूपात्सगुणरूपेण भावातिरेकाऽपि तयाऽन्यतायाः ॥

या त्वन्यदेवताप्राप्तिर्भक्तौ साम्यमभिचारिणी । इत्यनेन निरस्ताऽन्यतन्मादुकोऽप्येव सन् ॥

भात्र यथा भवति प्रभुण विमर्शितं प्रीत्या समाश्रयति च परदेवताभिः ।

॥ जारिणी बुद्धयूरीव बह्वीया भक्तिरुपरिहिता व्यभिचारिणीति ॥ —

१ शां. भा.—किञ्च—मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना 'नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिः' इत्येवं निश्चिताऽन्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिः, न व्यभिचरण-शीलाऽन्यभिचारिणी; सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं, विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पचोरव्याघ्रमयादिभिश्च रहितोऽरूप्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी, तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः, तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायते; अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अतितरमणम् । जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसत्, न संस्कारवतां विनीतानां संसत्, तस्या ज्ञानोपकारकत्वात्, अतः प्राकृतजनसंसदि अतितर्जनार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ ११ ॥

२ आ. शां. इया.—साधनान्तरमाह—किञ्चेति । अनन्ययोगमेव सङ्गितं ध्यनक्ति—नेत्यादिना । उक्तधीद्वारा जाताया भक्तिर्भगवति ह्येवै दशयति—नेति । तत्रापि ज्ञान-शब्दस्तद्भेदत्वादित्याह—सा चेति । देशस्य विविक्तत्व द्विविधमुदाहरति—विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति—अर-

पयेति । उक्तदेशसेवित्वं कथं-ज्ञाने हेतुस्तत्राऽऽह—विधि-केष्ट्विति । आत्मादीत्यादिशब्देन परमात्मा वाक्यार्थोच्यते । नन्वरतिविषयत्वेनाविरोधतो जनसंसन्मानं किमिति न पृथगेति । तत्राऽऽह—तस्या इति । 'सन्तः सङ्ख्य भेदजम्' इत्युप-लम्भादित्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—मयि सर्वेश्वरे-(चैकान्त्य)-चैकान्तिकयोगेन स्थिरा भक्तिः; जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिः ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—'मयि' इत्यनेनान्यमवक्तुन्मूलनेना-न्यभिचारित्वोपयुक्ताकारविवक्षामाह—मयि सर्वेश्वर इति । 'अनन्ययोगेन' इति देवतान्तरादित्यागः सङ्गृहीतः । तत एव चान्यभिचारित्वं तन्मूलं ह्येयम्, अन्यथा पुनर्देहेत्य-भिप्रायेणाह—चैकान्त्ययोगेन स्थितेति । 'अनन्ययोगेना-पृथक्समाधिना' इति शङ्करोक्तमेतेन प्रत्युक्तम् । न व्यभिच-

रितुं शीलमस्या इत्यन्यभिचारिणीति । समाधिबिरोधपरिहा-रायर्थं विविक्तैत्यादि; 'अवेरिव गणाङ्गीतः' इत्यादिबन्ध-उक्तं च मोक्षार्थं 'नैतादृशं प्राज्ञणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । सत्यं धृतिः (शीले स्थितिः) वैष्णवनिधानमार्जव ततस्ततश्चोपरमः क्रियाम्यः' [म. भा. १२।२७।३७] इति । जनोऽत्र सत्त्वोत्तरेतः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—मयीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—मयीति ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—विविक्तदेशसेवित्वं रहस्यदेशसेवित्वम् ॥ ११ ॥

८ पं. प्र. नि.—किञ्च, मयीति । अनन्ययोगेन अपृथ-क्समाधिना अहमेव भगवान्वासुदेव इति निश्चयेन, अत एव स्वारामभूते सम्पन्नमभिचारिण्येकान्तिकी भक्तिः । विविक्तः

शुद्धचित्तप्रसादजनको यो देशस्तत्सेवित्वम् । जनानां वैषयि-काणां संसदि ह्यभाव ॥ ११ ॥

—आलोक्यन्त्यपि नरानपरं न पत्युर्गोपा वृषत्सति तु याऽन्यभिचारिणी सा ।

भक्तिस्तथा भगवतोऽपरमन्युताया आलम्बनं विषयहेतुऽन्यभिचारिणी सा ॥

विविक्तदेशसेवित्वं कामिनामपि दृश्यते । अतो विरोधवत्प्रारतिरित्यादिना विमुः ॥

जनसंसदिह हेया यथ नान्युदीर्तनम् । तेष्वत्र सा भवसंज्ञसेव्या ज्ञानवतामपि ॥

धन्यो जिते धान्तरेषु धराणां शुश्रूषणां पार्थिवुरसत्तमाम् ।

या रामदासीत्युपि शुश्रूषणां तथाविधायी न रणेन वै सा ॥ ॥

यत्राभिमन्योन्तनयः शुद्धस्याच्छेदुं कथा भागवती न्यविश्व ॥

अन्यामनुमन्य रतिं समग्रदा न तारसी कस्य करोति पुनः ॥ ॥

नान्यामनुमन्य यत्रास्ति नापि वा भगवत्पथा । जनसंसदिह हेया तत्समाद्वारमुपुनि ॥ — इत्यादि प्राश्निकात् ॥

जनवर्जितदेशवासित्वं, जनसंसदि चाप्रीतिरिति आद्ये सन्दर्पि द्वितीयाभावे वापदः ; द्वितीये सत्यपि प्रथमाध्यायोऽप्यप-रि केचित् ।

—अविनीता ।

९ व० त० दी०—मयि चेति । अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणीनिर्हेतुकी भक्तिर्मध्ये हृदयरूपोक्ता ॥११॥

१० पु. अ. त.—च पुन मयि अनन्ययोगेन लौकिका-
लौकिकेषु मत्करणतया व्यभिचारिणी अनन्य सद्गुरोरादि-
त्येन भक्तिः, विविक्कदेशेतिव्यं भगवत्परिपन्थिरहिततदर्थ-
सेवयर्थात्त्वम्, अतिर्वैनससदि जननादिदेशयुक्तलौकिक-
जीवसमायां अरतिः प्रतिष्ठायनाकाङ्क्षा ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन्नित्यभाषो
नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तच्चज्ञानं, तस्यार्थो मोक्षः संसारो-
परमः, तस्यालोचनं तच्चज्ञानार्थदर्शनम् । तच्चज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति ।
एतदमानित्वादितच्चज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं 'ज्ञानं' इति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽस्माद्य-
थोक्तादन्यथा निरपेक्षेण भानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽऽन्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय,
संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—साधनान्तरमाह—किञ्चेति । आत्मा-
दीत्यादिष्वन्तेऽनात्मार्यं, तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तनित्यत्वं
तत्रैव निष्ठावत्त्वम् । विवेकनिष्ठे हि कार्यार्थज्ञानसमर्थो भवति ।
तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं
तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैक्यनिराकारः, तत्फलालोचनं किमर्थम् ?
इत्याद्युक्त्याऽऽह—तदनेति । प्रवृत्तिः स्यादिति, अतस्तत्त्वज्ञा-

नार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः । ज्ञानस्यान्तराहरेदुपकुसुपनहरनि-
एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वं ? इत्याद्युक्त्याऽऽह—
परिहरणायेति । तत्र हेतुः—संसारेति । तस्य प्रवृत्तिरूप-
तत्त्वेदनुत्पन्नान्नित्यादि व्याख्येयं, ज्ञाते च व्याख्येयत्वं तेन
तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः । इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥११॥

३ रा. भा.—आत्मनि ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तन्निष्ठत्वम् ; तच्चज्ञानार्थचिन्तनं तच्चज्ञानप्रयोजनं यच्चि-
न्तनं तन्निरतत्वमित्यर्थः । ज्ञायतेऽनेनात्मेति ज्ञानम्, आत्मज्ञानमाधनमित्यर्थः । क्षेत्रसम्बन्धिनः पुरुषस्या-
मानित्वादिकमुक्तं गुणान्दमेवात्मज्ञानोपयोगि, एतद्व्यतिरिक्तं सत् क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञानम् ॥१२॥

४ वे. ता. चं.—'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्' इत्यत्र नित्य-
शब्दनाविक्रान्तानुवृत्तिर्विवक्षितेत्याह—**तन्निष्ठत्वमिति ।**
'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम्' इत्युक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य अर्थचिन्तनमि-
त्यनुवृत्तिम्, ॥ हि तत्त्वज्ञानस्य कोऽर्थ इति चिन्तनप्रकारः,
अपि तु तस्य किमिति, तत्सत्त्वचिन्तनमिति वा तत्त्वार्थचिन्त-
नमिति वा वक्तव्यम् ; न पुनस्तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमिति । एवं
तत्त्वज्ञानविषयस्य प्रयोजनस्य वा चिन्तनं, तत्त्वज्ञानपुरुषार्थ-
दर्शनमित्यादिकमपि मन्दप्रयोजनम् ; दर्शनसम्बन्धाच्चेतुभिर्न
पठ्यते, ततोऽस्यान्तर्मुचितमाह तत्त्वज्ञानप्रयोजनमिति ।
फलमन्यत्र चिन्ताराहित्यमभिप्रेत्याह तन्निरतत्वमित्यर्थः
इति । अमानित्वादीनां सर्वेषामविज्ञेयेण ज्ञानशब्दनिर्देशोचितं
निर्वचनमाह ज्ञायतेऽनेनेति । आत्मेत्यर्थप्रकरणत्वनववि-

षयविज्ञेयाभिधानम् । करणव्युत्पत्तिं विवृण्वन् फलितमाह—
आत्मज्ञानेति । आपातप्रतीत्यादेः पूर्वसिद्धत्वादपरोक्षाविज्ञान-
मिह विवक्षितम् । 'एतज्ज्ञानम्' इति निर्दिश्य 'यदतोऽन्यथा'
इति सामान्येन तथ्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञाननोक्तिस्तस्य सर्वस्य
परिहृत्वाद्यत्वपरेत्यभिप्रायेणाह क्षेत्रसम्बन्धिन इति । क्षेत्र-
सम्बन्धोक्तिस्तद्व्यन्तनिवृत्ते ज्ञानसाधनत्वमुक्तार्थाः । 'एतत्'
इत्यवच्छिन्नं निर्देशेनाभिप्रेतं गुणान्दमेवेत्यवधारणेन
विवृतम् । न केवलं प्रवृत्तगुणप्रतिपक्षभूतमानित्वादिसामान्य-
भिप्रायेणाह एतद्व्यतिरिक्तं सर्वमिति । 'अज्ञानम्' इत्यत्र
करणव्युत्पत्तिरपेक्ष्यात् प्रसिद्धमावश्यकपत्यनुष्ठानं ज्ञानविरो-
धित्वमुच्यते इत्याह क्षेत्रकार्यमात्मज्ञानविरोधीत्यज्ञान-
मिति । अवैकल्याय करणार्थत्वेऽन्यतो फलितोक्तिर्वा ॥१२॥

५ आ. भा. भा.—तच्चज्ञानार्थदर्शनं अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम् ॥ १२ ॥

१ 'तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनं' इति पाठः । तत्त्वज्ञानं अर्थं प्रयोजनं यन्मयस्तत्त्वज्ञानार्थम्, तत्र तत् चिन्तनं च तदित्यर्थः । अध्यात्म-
ज्ञाननित्यत्वं अध्यात्मज्ञानं नित्यमिति बुद्धिरिति नम्याः । ज्ञानपरिणाम एवम् तेषामिति मन्वाद्ये । —अविगीता ।

६ ज. प्र. श्री.— ननु तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव, तत्कथं ज्ञानसाधनेषूपच्यते ? इत्यत आह— तत्वेति । शास्त्र-

दर्शनं तात्पर्यालोचनम् । अत्र शास्त्रस्येत्यव्याहृत्य व्याख्यानं मिति ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

७ ह. पं. भा.— ॥ १२ ॥

८ चं. प्र. गि.— निश्च, अध्यात्मैति । आत्मानमधि-
कृत्य प्रवृत्तमात्मानामविशेषज्ञानमप्यात्मज्ञानम्, तस्मिन्नि-
त्यत्वं तत्रैव निष्ठा, स्वस्वद्वार्थधोषनैकपरत्वमिति यावत् ।
पदार्थविशेषकपरो हि वाक्यार्थज्ञानमधिगच्छति । तथा तत्त्व-
ज्ञानस्य वाक्यार्थरूपज्ञानस्य योऽर्थः फल मोक्षस्तस्य दर्शन-
मालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधने प्रवृत्तिः

स्यादिति भावः । तदेतन्मानिषादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं
विस्तारितं वाक्यं ज्ञाप्यतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वात्ज्ञानमिति
प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा अस्माद्विपरीतं यस्मान्निष्ठादिकं
तदज्ञानं, ज्ञानविरोधित्वात् । तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञान-
मेवोपादयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० ठ० श्री०— एतत्प्रोक्तं ज्ञानं विद्याकार्यम् । यदतोऽन्यथा तदज्ञानमविद्याकार्यं प्रतिज्ञातम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. त — अध्यात्मज्ञाने आत्मस्वरूपज्ञाने
नित्यमात्र । तत्त्वज्ञानस्य अर्थात्मको भगवान् मोक्षो
वा तस्य दर्शनं आलोचनरीत्या विचारः । एतत्पञ्चल्लोकोक्तं

ज्ञानमिति प्रोक्तम् । एतदुक्तं ज्ञानमात्रं । अतोऽन्यथा यत्
विपरीतत्वं मानित्वादिमात्रपुत्रं तत् अज्ञानं, न ज्ञानमि-
त्यर्थः । सङ्गानर्हं एतेऽपि व्याख्याः ॥ १२ ॥

११ नी० भा० श्री०— अध्यात्मशास्त्रे ज्ञाने निष्ठावहमध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजन-
मविद्यानिवृत्तिगानन्दावाप्तिश्च तयोर्दर्शनम् । एतद्वमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विशदकं ज्ञानं ज्ञानसाधनमिति
प्रोक्तं वेदेषु । अज्ञानं ज्ञानविरोधि । इतोऽन्यथा यच्च न मानित्वादिकमित्यर्थः । तस्मात्तत्परित्यागेनामानित्वा-
दिकमेवोपादयमिति भावः ॥ १२ ॥

ज्ञेयवस्तुनः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपम् ।

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥

१ ज्ञेयमिति— यतो ज्ञानं विनाऽन्येन नोपायेनोपलभ्यते । ततो ब्रह्माभिप्रेयं तद्वस्तु ज्ञेयमिति र्वेति ॥ इति ज्ञानेश्वरः ।

ननु— अनादीत्येतादृशैव बहुव्रीहिणा तात्पर्यविषयार्थेणामसम्भवे 'अनादिमत्' इति शुरुचिरनुचितेति चेत्, तत्र गृह्यार्थ-
तत्त्वार्थलोक — अनादिशब्दाद्बहुव्रीहौभावनादित्वयोगमात्रे प्रतीयते । तावन्मानस्य विवक्षितत्वे भवेन्नियप्रयोजनं शुक्तिर्दोषावहा ।
न च तदस्ति, कार्यस्यापि तत्सम्भवात् । कार्यस्यास्ति हि रूपद्वयम्— अद्याह्णानामस्त्वरूपस्याधारित्वाभिप्रेयं कारणरूपम्,
व्याहृतानामस्त्वरूपस्याशक्ति रूपमपरिमिति । तत्र स्वान्यूनगतादिस्य रूपे कारणात्मके तस्य सम्भवः कार्यकारणयोरभेदादनु-
पगमात् । अतोऽनादिस्त्वस्यातिशयेन नित्यं वा योगो विवक्षितः । स न बहुव्रीहिमात्राभ्यस्यत इति तदार्थाधेयं मनुष्यस्यो-
पयैकानिति सप्रयोजना शुक्तिरुचिर्वाच्यः ।

न च अनादित्वेन आद्यमात्ररूपेण यस्य योगः, तस्य नित्यमेव । न ह्येकं वस्तु कदाचिदनादि, कदाचित्प्रादि भवतीति
नियमद्वयावर्त्यमात्रादिप्रयोजनत्वेन स्यादिति वाच्यम्, नित्यमविवक्षितयोगस्य स्वान्यूनसत्ताद्विधित्वावस्थायोग-
रूपस्य विवक्षितत्वात् । कार्यस्य स्वान्यूनसत्ताकारणावस्थाव्यवस्थानादित्वयोगेऽपि कार्यावस्थायां तदभावेन कार्यस्य प्रागुत्पत्तीत्या-
द्यादित्वयोगेऽपि विवक्षितानादित्वनित्ययोगावस्थाव्यवस्थेव व्यावर्त्येत्वस्य सम्भवात् । ब्रह्मणः स्वान्यूनगताकारत्वात् न कार्य-
मिति तदार्थमिति तावत्कारणावस्थाव्यवस्थानादित्वयोगेन निरुक्तानादित्वयोगो ह्यप्याह न यद्वा— उक्तप्रक्रियया कार्यस्यानादित्व-
स्यादित्वसिद्धतादित्ययोगादौ मनुष्यं विषयं न सम्यगावधारणेनानादिमदित्युच्यम् । तथा एति आदित्वेन स्वतन्त्र-
गताकारत्वं स्वयं यो मल्लोको निरवयवा कार्यत्वेन कार्यस्यैव तद्विषयं ब्रह्मोऽप्याहम् । अन्यथा कार्योत्पत्त्या ब्रह्मो-
ऽप्यादिमत्त्वेन तद्विषयः न स्यात्, स्यात्वा कार्यस्यापि स्वापिधानमवस्थाव्यवस्था तत्त्वान्तरम् । तयोर्वा य तदभेदस्य स्वान्यून-
गताकारत्वं स्वयं यो मल्लोको निरवयवा कार्यस्य विवक्षितत्वं । यत्र यस्य प्रतियोगि व्यावहारिकं, तदि तत्र तस्य व्यावहारिकत्वम् ।
ब्रह्मणः न प्रतियोगि व्यावहारिकमिति तदवगमस्य व्यावहारिकस्य सत्यम्, कार्यं न प्रतियोग्यमित्यवधारितम्,
न तन्मात्रावस्थाव्यवस्थानादित्वं स्वान्यूनमेति अवधार्यम् ॥ अथवा— जीवार्थावस्थाव्यवस्था एव व्यावहारिकः । तेषामनादित्वेन योग

१ शां. भा.—यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं? इत्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञेयं यत्तदित्यादिना । ननु यमा नियमाधामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते, न ह्यामानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्; सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घट-विषयेण ज्ञानेनाग्निः; नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात्; ज्ञानमुच्यत इति ह्यगोचराम्, ज्ञानमहकारिकारणत्वाच्च । ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रपञ्चामि प्रकरणेण यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तत्? इति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह—यज्ज्ञात्वेति । यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते; न पुनर्निश्चय इत्यर्थः । अनादिमत्, आदिरस्यास्तीत्यादिमत्, नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तत्? परं निरतिशयं ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ।

२ आ. शां. व्या.—उत्तरप्रश्नमवतारयति—यथोक्ते-नेति । अमानित्वादीनां ज्ञानन्वमात्रिपति—नन्विति । वस्तुपरिच्छेदकत्वाज्ज्ञानस्वभावाद्वाऽऽह—न हीति । ‘परिच्छेदकत्वाज्ज्ञानस्य, ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वं’ इत्यन्योन्याप्रत्याक्षिप्त-भिरेखाह—सर्वत्रेति । स्वार्थस्त्वेव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतदप्यतिरेकद्वारा विवक्षयति—न हीति । व्यतिरेकद्वान्तमाह—यथेति । अमानित्वादीनां ज्ञान-वमात्रिपतिप्रतिक्षिपति—नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति—ज्ञानेति । तेषु

ज्ञानघट्टे हेत्वन्तरमाह—ज्ञानेति । अमानित्वादीनां ज्ञानन्व-मुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति—ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रश्न-मस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुरभिमुख्यमापाद-यितुं प्रश्नफलकोक्तिपरमन्तरवाक्यमित्याह—किमित्यादिना तदेव विशिनष्टि—अनादिमदिति । आदिमत्तराहित्यमन्य-कृतव्याप्त्यस्यतो विवक्षयति—किं तदिति । श्रोतुरपि योग्यात्परत्वमित्यसौ विशिनष्टि—ब्रह्मेति ।

१ शां. भा.—अत्र केचित् ‘अनादि मत्परं’ इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थं मनुष्य आनर्थस्यमनिष्टं स्यादिति; अर्थविशेषं च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवानस्या परा शक्त्येस्य तन्मत्परमिति । मत्परम्, एवमपुनरुक्तं स्यादर्थेत्सम्भ्रमति । न त्वर्थः सम्भ्रमति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव निजिज्ञापयिषि-तत्वात् । ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति । निशिष्टशक्तिमत्प्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधेति निप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुषो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूर्णापार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—अनादी वेक पदं मत्परमिति आपरमिति पदच्छेदाम पुनरुक्तिरिति मतान्तरमुत्थापयति—अत्रेति । एकादशमन्मत्रे किमिति पदद्वयं इत्याह—इत्याह—बहुव्रीहिणेति । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोऽङ्कोऽप्ये-स्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मतुषोऽयवत्त्वम्, इति मतुषानर्थ-क्यमिति स्यादिति भावा १३ छिन्दन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ।

आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने बोध-स्यात् २ इत्याह—अथेति । वक्ष्याम्यनन्त्यायुक्त-त्वात्पुनरुक्तिमाधिरित्याह—सात्यमिति । अपरिभन्म-सम्बन्धत—ब्रह्मण इति । तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यात् २ इत्याह—इति । तथापि मतुषो बहु-व्रीहिणा तुल्यार्थेऽप्येव नाऽऽनर्थक्यं २ इत्याह—तस्मादिति ।

१ शां. भा.—अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—न सत्तज्ज्ञेयमु-च्यत इति, नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिरूपत्वेन कण्ठरवेणोद्गम्य ‘ज्ञेयं प्रपञ्चामि’ इत्यनुरूपमुक्तं ‘न सत्तत्त्वादुच्यते’ इति । न; अनुरूपमेवेति । कथं? सर्वान् लुपतिपस्तु ज्ञेयं ब्रह्म “नेति नेति” [उ.उ.२।३।६] “अस्थूलमनणु” [बृ.उ.३।८।८] इत्यादिनिशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते ‘नेदं तत्’ इति, नाचो-ज्जोचरत्वात् । ननु—न तदस्ति यद्वत्स्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तज्ज्ञेयम् । निप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं सत्, अस्तिशब्देन नोच्यते—इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिशब्दविषयत्वात् ।

—सात्यपि न नित्ययोगः, तत्त्वस्वरूपद्वारादित्वमयोपशेयस्य कस्मिन्स्वरूपे ब्रह्मज्ञाननिर्वर्त्यत्वात् । ब्रह्मणि त्वनादित्वमावश्यकं ब्रह्मस्वरूपं सम्बन्धोऽपि ब्रह्मणो नित्य एवेति प्रयोजनवती शुद्धिकरिक्तैवति ॥

अनादिमदित्यादिभिर्विशेषैर्ब्रह्मस्वरूपमप्युपाह्वयं सर्वप्रवादन्तराभिहितविज्ञानाद्यमवयवमुच्यत इत्यभिनवगुणपादाः । पारमार्थिक परमेष्ठतरव व्यकथाव्यक्त्यां पर सत्तात्मना ज्ञेयमिति नन्योक्तिस्तु ‘ज्ञेयं यत्तद्वक्ष्यामि’ इति मूलनेकोन्मुक्तिना ।

—अधिगीता ।

२ आ. शां. व्या.—“अनादिमत्परं ब्रह्म” इत्यत्र पश्चात्तरं प्रतिस्वियं स्वयं संप्रति, सम्प्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणभक्त्यप्राप्तयुक्तानुवादद्वारा ‘न सत्’ इत्याद्यवतारयति—अस्मृतत्वेति । सत्कार्यमभिव्यक्त्यामरूपत्वात्, अस्त्वरणं तद्विषययादिति विभागः । ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वात्प्रमप्रतिकूलमित्यादिपठितं नन्विति । निर्वाचयस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषय प्रवचनं प्रकामुकूलमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । अनिर्वाच्यत्वे ‘न सत्तन्मासत्’ इत्युच्यमाने कथमिदमशुभं ? इति पृच्छति—कथमिति । प्रमात्मप्रकाशस्य सिद्ध-

त्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशयोगाद्ध्यस्ततद्वर्मेनिष्ठतये निषेध-द्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रविष्टेद्वारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति—सर्वास्त्विति । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखोपदेशयोगे हेतुमाह—वाच्य इति । ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषयानवभास्तिस्त्वमित्यनिष्टमाशङ्कते—नन्विति । एवमुत्तरं गच्छति ब्रह्मणि किमायात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—अथेति । ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह—विप्रतिपिद्ध चेति । अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तु ब्रह्मेत्याश्रयोजकत्वमाह—न तावदिति ।

१ शां. भा.—ननु सर्वां युद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्धयनुगता एव; तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययनिर्णयं वा स्यात्, नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, न; अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्धयनुगतप्रत्ययानिषयत्वात् । यद्वीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययनिर्णयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् घटादिवदुभयबुद्धयनुगतप्रत्ययनिर्णयं, इत्यतो ‘न सत्तन्मासत्’ इत्युच्यते । यच्चूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं तन्न सत्तन्मासदुच्यते इति । न विरुद्धम् “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” [केनो. १।३] इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्, यथा यज्ञाय शालामारभ्य “को हि तदेदं यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति” [तै. सं. ६।१।१] इत्येवमिति चेत्, न; विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं श्रुतेरन्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । ‘यद्यमुष्मिन्’ इत्यादि तु विधिशेषोऽर्थनादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति ।

२ आ. शां. व्या.—नास्तिबुद्धिविषयत्वेनेवावस्तुत्वे निमित्तम्, अतस्तदभावाद्ब्रह्मणो भावस्तुतेत्येतेन व्यक्तीकर्तुं बोधयति—नन्विति । सर्वासाध्यामस्तिशब्देन नास्तिशब्देन वाऽनुगतत्वेऽन्यतरणीनोचरत्वाभावे ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यत्वं दुर्बलमिति फलितमाह—तत्रेति । ब्रह्मणो घटादिवैकल्यानुभवबुद्धयविषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यत्वेत्याह—नेत्यादिना । घटादेरिन्द्रियप्राप्त्येवोभयशुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदप्राप्त्येव नोभयविषयत्वं, तथापि नानिर्वाच्यत्वं, सविदेकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति—यस्मीति । परोक्ष विरोधमनुवदति—यस्त्विति । श्रुत्यवशमेव निराकृते—न विरुद्धमिति । साऽपि विशदार्थत्वात् मान बोधकस्याविरोधपेशत्वादिति ज्ञाते—श्रुतिरिति । तस्या विरुद्धार्थ-

त्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह—यथेति । “प्राचीनवश करोति” [तै. १।१।१] इति पारलौकिकफलज्ञानानुष्ठानार्थं शालानिर्माणं प्रवृत्त्युक्तं “को हि तदेदं” इत्याद्या पारलौकिकत्वे सन्निधाना यथा विरुद्धार्थं श्रुतिरप्रमाण, एव विदिताविदितान्यत्वं श्रुतिरपीत्यर्थः । ज्ञेयं श्रुतिर्विरुद्धत्वेनामानतया हातव्या, ब्रह्मण्यद्वितीये मत्तत्त्वा प्रतिपादनेन भावत्वादित्युत्तरमाह—न विदितेति । यद्य विरुद्धार्थत्वे “को हि” इत्युदाहृतं, तदसत्, अर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थेऽज्ञातपर्यादित्याह—यदीति । यत्र आहवादिमन्त्र तत्र वाच्यत्वं, यथा यवादी, न ब्रह्मणि जाहत्यादिमन्त्रमन्त्रतत्त्वाद्याच्यत्वाविषयेनैव बोधकत्वमित्याह—उपपत्तेश्चेति । नोच्यत इति निषेधेनैव तस्योपदेश इति ज्ञेयः ।

१ शां. भा.—सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातित्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षार्थं प्रत्याययति, नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा ‘गौरश्चः’ इति वा जातितः, ‘पचति पठति’ इति वा क्रियतः, ‘शुक्लः कृष्णः’ इति वा गुणतः, ‘धनी गोमान्’ इति वा सम्बन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमत्, अतो न सदादिशब्दवाच्यं । नापि गुणमत् येन गुणशब्देनोच्यते, निर्गुणत्वात्; नापि क्रियाशब्दवाच्यं, निष्क्रियत्वात् “निष्कलं निष्क्रियम् ज्ञानम्” [खे. उ. ६।१९] इति श्रुतेः । न च सम्बन्धिभेदाद्वयत्वादनिषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” [तै. उ. २।९] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—जात्यादिष्वेतोऽर्थस्यैव वाच्यम्, तत्रैव गजस्तिमदादिति प्रपञ्चयति—सर्वो हीति । अत्राऽस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसम्बन्धो शब्दस्य न बोधकत्वमद्वेष्टित्याह—

नान्यथेति । जालादि शब्दशब्दविषयत्वमुदाहरति—तद्यथेत्यादिना ब्रह्मणस्तत्त्वोपलब्धमन्यत्वं “अगोप्रमन्यं” [मु. उ. १।१।६] इत्यादिश्रुतेः । जाहत्यादिमन्त्रभावात् शब्दाच्यते-

त्याह—नतिथि । “ केवलो निर्गुणश्च ” [श्वे. उ. ६।११] इति ध्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न बाध्यतेत्याह—नापीति । निष्क्रियत्वे मानमाह—निष्कलमिति । ब्रह्मणोऽद्वयत्वस्या दोषोपनिषत्सु सिद्धत्वाद्द्विशेषस्य सम्बन्धस्य तस्मिन्निर्दिष्टेन

उत्तरादपि तस्य बाध्यतेत्याह—न चेति । ब्रह्मण्यभिधातृत्या शब्दाप्रत्ययौ हेत्वन्तराग्याह—अद्वयत्वादिति । ब्रह्मणोऽबाध्यत्वे ध्रुतिमपि संवाद्यति—यत इति ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अथ ‘एतद्यो वेत्ति’ [१३।२] इति वेदितृत्वलक्षणेनोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपं विद्योध्यते— ज्ञेयमिति । अमानित्वादिभिः [१३।८-१२] साधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितममृतमात्मानं प्राप्नोति; अनादि आदिर्यस्य न विद्यते तदनादि । अस्य हि प्रत्यगात्मन उत्पत्तिर्न विद्यते; तत् एवान्तो न विद्यते । श्रुतिश्च—“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठो. १।२।१८] इति । मत्परम्, अहं परो यस्य तन्मत्परम्, ‘इवस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ [७।५] इति ह्युक्तम्, भगवच्छरीरतया भगवच्छेषतैकरसं ह्यात्मस्वरूपम्; तथाच ध्रुतिः— “य आत्मनि तिष्ठन्मात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति” [घृ. उ. ३।७।२२ श. प. १४।५।३०] इति, तथा “स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” [श्वे. उ. ६।९] “प्रधानक्षेत्रज्ञपरिगुणेशः” [श्वे. उ. ६।१६] इत्यादिका ।

४ घे. ता. चं.—ज्ञाता हि पूर्वमुद्दिष्टः—“स च यो यत्प्रमावच” [१३।४] इति, स एव पुनः परामृष्टः; कृत्यं ? ‘ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि’ इत्युच्यत इत्याह—अयेति । वेद्य- विशेषोपस्थातमनो लक्षणतया हि वेदितृत्वं प्रागुक्तमिति भावः । अत एव ‘ज्ञेयं यत्’ इत्यादेः परमप्रविषयत्वप्रमो निरस्तः । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगान्’ [१३।३] इति प्रक्रमत्, ‘क्षेत्रक्षेत्र- ज्ञोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा’ [१३।१५] इति उपसंहारिष्यमाण- त्वात्, मध्ये च ‘प्रकृतिं पुरो वेत्ति’ [१३।३०] इति तयो रेव निरूपणात्, इन्द्रियाधीनमोषत्वोक्तमणुष्यत्वादिबन्ध- नाय । स्वस्वरूपज्ञेयं ननुप्रकृतिर्देहाविवक्षाद्योतनम्; यदयमाण- प्रमाणादपेक्षया वा ननुमकृत्यम् । क्षेत्ररसमस्तव्यावृत्तं हि लक्षणम् । तत्र वेदितृत्वलक्षणेन विविक्तस्वरूपस्य विमन्यत्- स्वरूपशोधनमिति चेत्, तत्र लक्षणेनान्यत्वमात्रं हि प्रतीयते, न पुनर्भावाभावस्याः सर्वे प्रकाराः; यथा ‘गन्धवती पृथिवी’ [स. सं. २] इत्यत्र तेनाकारेण जलादिन्यावृत्तिमात्रं सिध्यति, न पुनः पाकनस्यादिमात्रादिभ्यः, तद्वदिहाऽपि ज्ञातृत्वलक्षणा-

मिषानेऽपि तस्य ज्ञातुः कार्यत्वाकार्यत्वादिविवेको न सिध्येत्, अतः स वक्तव्य इत्यभिप्रायेण ‘ज्ञेयम्’ इत्यनेन सूचितां सङ्गतिं, माह अमानित्वादिभिरिति । प्रवक्ष्यामि प्रकथेयं यथावद्ब्रूया- मोत्तर्यः “अनादिमत्” इति पदच्छेदो न युक्तः, प्रत्ययमन्तरेणापि बहुनीहिवशात्तदर्थविदेशित्वमभिप्रायेणाह—आदिर्यस्येति । अनादि कारणरहितमिर्ययः । अयमर्थो ‘नरामृतेः’ [म. सू. २।३।१८] इत्यधिकरणमिदं इत्यभिप्रायेणाह—अस्य होति । पूर्वोक्तमन्तरेऽपि हेतुयदमित्याह—तत् पश्येति । उभयत्र प्रमाणमाह—श्रुतिश्चेति । ‘अनादिमत्’ इति पदच्छे- देऽत्र निर्दिश्यमानं ब्रह्म परमज्ञेयं विशेषणीयम्; तथाप्रकरण- त्वादस्वरूपम्; अतः प्रकरणाधितपदच्छेदार्थमाह—अहं परो यस्येति । प्रागुक्तसङ्ग्रहो रायमित्यभिप्रायेणाह—इतस्त- न्यामिति । परमोऽत्र सोपार । शरीरस्य क्षेत्रत्वे च क्रमा- च्छ्रुतिमाह—तथाचेति । एतेन ‘मत्परम्’ इति पदच्छेद- ज्याध्वमन्तमनुषो बहुनीहिषा सप्ततार्यन्वेऽपि प्रयोगः शोड- शरूपार्थ इति ज्ञातृत्वं प्रवक्ष्यम् ।

३ रा. भा.—ब्रह्म बृहच्चगुणयोगि, शरीरादेर्यान्तरभूतं, स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्र- ज्ञतत्त्वमित्यर्थः । “स चानन्त्याय कल्पते” [श्वे. उ. ५।९] इति हि श्रूयते; शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम्; कर्मवन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम्; आत्मन्यपि ब्रह्मबृहद्ः प्रयुज्यते—‘स गुणान् समतीत्यतान् ब्रह्मभूपाय कल्पते’ [१४।२६] ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहमनृतस्यान्यस्य च’ [१४।२७] ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलं लभते पराम्’ [१८।५४] इति वचनम् ।

४ घे. ता. चं.—ननु परावन्देनाविरोधिनोऽपि प्रमत्तपदः परमात्मन्येव मुख्यः, तन्मत्परमस्य जीवविषयः ? इत्यत्राह—पदस्त्वगुणयोगिनि । अनुत्पन्नं प्रतिविद्यस्य इति प्रमत्तस्य बन्धं पूर्य ? इत्यत्राह—शरीरादेरेति । परिच्छेद- रहितं—स्वतः संविदस्य हेतुस्य सत्त्वोपादितमित्यर्थः ।

स्वस्याविर्भावद्वयात् ब्रह्मैव प्रतिष्ठितमिदमाह—स चेति । अनन्तरममत्तस्य परिच्छिन्नसमन्तरादानन्त्यमोक्षकारिभिर- त्यत्राह—शरीरपरिच्छिन्नत्वं चेति । औपनिषदमन्त्राभेदे- नासिद्धं चेदभिप्रायः । औपनिषदमन्त्रादि ब्रह्मभूतमणुष्य- त्वमिदमाह—आत्मन्यप्येति । अत्राह हि परं भवेति हि-

प्रणय सार्धेत्यभिप्राय । अत्रैव शब्दे बहुषु प्रदेशेषु प्रत्यगात्मन्येव ब्रह्मसम्प्रयोग दृश्यते स गुणानिति । ब्रह्ममाया ब्रह्मत्वाय । नहि भोक्तृस्य मुक्तस्थापि साक्षाद्ब्रह्मत्वं, मम साधर्म्यमागत । [१४१२] इत्यादिचिरोपादिति भाव ।

‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ [१४१२७] इत्यत्र ‘अहम्’ इति पर ब्रह्म निर्दिश्यते, तत्प्रतिष्ठ तं ब्रह्म ततोऽन्यदेवेति भाव । ‘ब्रह्मभूत’ [१८१५४] इत्यत्र श्लोक परब्रह्मप्राप्तिसाधनमृतमभ्युपगते पूर्वमेव ब्रह्मभूतत्वं च नहि परब्रह्मस्वरूपत्वमिति भाव ।

३ रा. भा.—न सत्तन्नासदुच्यते कार्यकारणरूपान्स्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते, कार्यान्स्थायां हि देनादिनामरूपमावत्वेन सदित्युच्यते, तदनर्हतया कारणान्स्थायामसदित्युच्यते । तथाच श्रुतिः—“असद्वा इदमत्र आसीत् । ततो वै सदजायत” [तै.उ.२।७] “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याप्तिर्यते” इत्यादिकाः कार्यकारणान्स्थाद्वयान्वयस्त्वात्मनः कर्मरूपान्ध्यावेष्टनकृतः न स्वरूपकृत इति सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यते । यद्यपि “असद्वा इदमत्र आसीत्” इति कारणावस्थं परं ब्रह्मोच्यते, तथापि नामरूपविभागानर्हसम्बन्धचिद्वस्तुशरीरं परं ब्रह्म कारणान्स्थमिति कारणावस्थाया क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपमप्यसच्छब्दवाच्यम् ; क्षेत्रज्ञस्य साऽनस्था कर्मकृतेति परिशुद्धस्वरूपं न सदसच्छब्दनिर्देश्यम् ॥ १३ ॥

४ छे. ता. चै — ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इत्यत्र न सर्वप्रकाशेति गोचरत्वप्रतिषेध, स्ववचनविशेषात् । नच सत्त्वास्तवनिषेध, ‘परस्परविरोधे हि न प्रकारांतरास्त्विति’ इति न्यायात्, नापि सदसत्सङ्गाम्ना वस्तुभ्या व्यावृत्तिः, तयोरसिद्धत्वात् । न ॥ गुमाश्रमादिव्यवच्छेद श्रुतवचननिषेधयोगात् । अतोऽनिकमुच्यते ? इत्यत्राह—कार्यकारणेति । परिशुद्धाकारविययमितिमिति हापनाय आत्मस्वरूपमित्युक्तम् । अवस्थाद्वये सदसच्छब्दयो प्रयोगनिमित्तमाह कार्यावस्थायामिति । तन्निवन्धन भूतौ परमात्मादिविषयप्रयोग दृश्यते तथाचेति । “असद्वा इदम्” इत्यनासच्छब्दनिर्दिष्ट हि तत् इति वारणस्योच्यते ‘सदजायत’ इति कार्यसञ्ज्ञेन तदहम् इति स्वामाभ्युपगम्य तरेणावस्थादिशब्दौ व्रतानामरूपप्रज्ञातयोगमिति नो व्याख्यातौ । नच ‘असद्वा इदमत्र आसीत्’ इत्याशु-

कमवस्थाद्वय जीवस्याप्यस्त्येव, अन्यथा प्रागुक्तप्रकृतित्वात् उपपत्तेः । ‘तोयेन जीवान्ध्या’ (मि) पक्षे भूत्वायम् [न ना १।५] इति श्रुत्या च तत्सिद्धेति तत्राह—कार्यकारणेति । कर्मोपाधिकमेव भावस्याद्वय, न पुन स्वाभाविकम् । अत्र स्वाभाविकरूपमुच्यते इत्यर्थः । ननु ‘कारणत्वेन चाकाशादियु यथाव्यपदिश्लोक’ [ब्र सू १।२।१४] इत्यस्मिन्पथि त्रये सदसदव्याकृतादय सर्वे कारणवाक्ययता शब्दा परमात्मपरा इति निर्णीतम्, तत्कथमनासच्छब्देन जीवप्रसङ्ग ? इत्यत्राह—यद्यपीति । सदसच्छब्दो ह्यत्र परमात्मनि सद्वाक्यौ, अतो द्वारभूते जीवे तद्वाच्यत्वं सिद्धमिति भाव । तर्हि परिशुद्धावस्थायामपि कार्यवाक्यरूपविभागमावादासच्छब्दो प्राप्त इत्यत्राह—क्षेत्रज्ञस्येति । कर्मकृतावस्थाद्वयनिषेधेऽन तात्पर्यमिति भाव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.—परं ब्रह्मेति ‘स च यः’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातमुच्यते । अन्यत् ‘यत्प्रमाण’ [१३।४] इति आदिमदेहजितमित्यनादिमत् । अन्यथाऽनादीत्येव स्यात् ॥ १३ ॥

६ ज प्र. दी — प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय हेमयत्त्वं इत्यादिक वाक्यमिति सूचितम्, तत्र केन तु किमुच्यते ? इत्यत आह—परमिति । इति नामोक्त्या अन्यत् ‘अनादिमत्’ इत्यादिक ‘यत्प्रमाण’ [१३।४] इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । आदिस्त्यास्तीत्यादिमन आदिमदनादिमदिति व्यापारयाने न विद्यते आदिरत्येत्यनादीति बहुमाहिताप्रयणनेन विवक्षितार्थसिद्धे मनुषो वैयर्थ्यमिति दोष पश्यन्त वक्षिन् ‘अनादि’ इति मत्पर इति च पदविच्छिन्न ‘अहं वायुदेवाद्या १२ शक्तिर्यद्य सन्मत्पर इति व्याचक्षत, तदसत्, अर्थासम्भवात्, ॥ हि ब्रह्मेति वायुदेवति पक्षिद्वय । ॥ चावतारसु पारावर्त्यमित्युक्तिमिति भावन यथा मनुषो न वैयर्थ्यं तथा व्याचष्टे—आदिमदिति । आदित्येवा मरतीत्यादिमत्, न विपत्त आदिमत्ति यस्य तदनादिमत् । सामान्याणां दृश्यदृश्यगुणक्रियातीना यथा ; अथवा पूर्वोक्त

एव विग्रह । न च तुमपो वैयर्थ्यं वैदिक लिङ्गव्यत्यर्थं विभक्तिश्लेष वा मन्यमानस्य बहुलोहिषा नृत्समाप्तो वाऽयमिति सशय स्यात् । तथा च ब्रह्म स्वयं कारण न भवतीत्यपि शङ्केत, तच्चित्तस्यैव मनुष्यवन्तेनादिशब्देन नृत्समाप्तस्याप्रयणात् ये त्वेव प्रयोजनमभिधाय मनुष प्रयोगे श्लोकपूर्वार्थ इत्युक्तवत्तत्त्वानिराचष्टे—अन्यथेति । अस्मदुक्तप्रयोजनद्वयानुशीकार इत्यर्थः । साम्येकेन शब्दान्तरेण श्लोकपूर्वार्थसम्भवादिति भाव । ननु वस्तुनीहिमाधित्य पुनर्मनुष प्रयोगे दोष स्यात्, न चैवम्, किन्तु शब्दान्तरमेवेत्यत, तत्कथमय दोष ? अन्यथा ‘यद्विकारि’ [१३।४] इत्यपि दोषप्रसङ्गात् । मैवम्, वस्तुनीहि विवक्षित्वाप्येन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाभयणस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् । ‘यद्विकारि’ इत्यत्र गौरवाभावात् ॥ १३ ॥

७ ह. पं. भा.— मत्परं मदात्मकम् ॥ १३ ॥

८ वें. प्र. मि— एवं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञत्वज्ञानसाधनं चोक्त्वा समग्रि क्षेत्रज्ञस्वरूपं कथयति— क्षेत्रमिति । यज्ज्ञेयं क्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्परश्यामीति प्रथममन्वयः । श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति—यज्ज्ञात्वा अमृतं मोक्ष प्राप्नोति । किं तत्स्वरूपम् ? परं ब्रह्मैव । कथं परब्रह्म क्षेत्रज्ञस्वरूपत्वं ? इत्यतो हेतुगर्भं विशेषणम्—अनादिमदिति । आदि कारणमत्वात्वात्पादितम्, तत्र भवतीत्यनादिमत् अजन्ममविकारम् । अनेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि सविकारत्वेन क्षेत्रज्ञाभिनिर्कारब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञत्वव्यवहितमिति दर्शितम् । यद्यपि

‘अनादि’ इत्येतत्तत्र बहुव्रीहिणा मतुष्ये सिद्धे व्यर्थं मनुयन्तम्, तथापि यथोक्तविशेषणविशेष्यमात्रे न बन्धेयमिति ज्ञेयम् । यद्वा अनादीति च मत्परमिति च पदद्वयम् । मतः सगुणरूपात्परं निर्विशेषमित्यर्थः । तदेवाह—न सत्तन्नासदुच्यते । विधियुगेन प्रमाणत्रिषय सन् । निषेधयुगेन प्रमाणविषयस्यसत् । इदं तु तदुभयविलक्षणम् । निर्विशेषत्वात्स्वरूपात्वाच्चैतन्यरूपत्वात् “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै. उ. ३।४, ३।९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह पद्विभिः स्वगुणरूपैः क्षेत्रमिति । शास्त्रतः ज्ञानिभिरविगम्यम् । ज्ञानस्य फलमाह अमृतमिति । ज्ञेयं नामरूपलक्षणतो निर्दिशति—अनादिमत्परं ब्रह्मेति । सर्ववैद्वान्तप्रतिपाद्यं यत् । यद्वा अहं परो यस्मात्तद्वक्ष्ये इति च । विरुद्धवर्माश्रयं च तदित्याह—न सत्तन्नासदिति । असत्त्वं सत्त्वं च विरुद्धौ धर्मा तयोराश्रयं ‘नहि विरोध उभयं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरे’ इत्यादि भागवतवाक्यैरुच्यते ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं ज्ञानस्वरूपब्रह्म तेन ज्ञेयस्वरूपमाह—क्षेत्रमित्यादिपदि । स्वगुणरूपैरेव पूर्वोक्तसाधनेयं ज्ञेयं तत् प्रकरणे सर्वज्ञयुक्तं ब्रह्मयामि, कथयामीत्यर्थः । तत्प्रकरणमयोग्यमाह—यत् ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति । एवं कथनं प्रतिज्ञाय तत्स्वरूपमाह—

अनादीति । न विद्यते आदिभूतत्विरेव तादृशं, मत्परं भवमेव परो यस्य मत्स्थानमूलं ब्रह्म ब्रह्म व्यापकं च । तदेवाह—न सत् सन्न भवति । तत्रैतद्विषयः ? इति चेदित्याह—तत् असत् न उच्यते । तद्वत्तद्विषयोक्त्या दुष्टेयुगेन ब्रह्मत्वं प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं क्षेत्रं व्याख्याय ‘स च यो यत्प्रभाश्रयः’ [१३।४] इत्युक्त क्षेत्रज्ञस्वरूपं तस्य मायिकं प्रभावं व्याचष्टे—क्षेत्रमिति । एतैर्ज्ञानसाधनेभ्यः क्षेत्रं तत्प्रब्रह्मयामि । यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । तस्य स्वरूपं तावदाह—अनादिमदिति । आदिमदव्यक्तं ‘तस्मादव्यक्तमुपन’ इति तदुत्पत्तिरमरणात् तदन्यदनादिमत् । अनादीत्येतावत्सुक्ते प्रवाहनित्यस्त्वमव्यक्तादीनामव्यक्तादीनां तैषामव्यक्तत्वात् प्राप्ताया तत्प्रतिषेधार्थमनादिमदित्युक्तम् । यद्वा आदिमद्वयं तत्रः परं च आदिमत्परं कार्यकारणौ ताभ्यामन्यदनादिमत्परमिति । अत एव परं निर्विशेषं, न त्वपरं सविशेषम् । ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । न सत् प्रधानपरमाण्वादिवत् सदिति नोच्यते । नाप्यसत् शून्यवदसदपि नोच्यते । तथा च भुक्तिः—‘नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्’ [अ. उ. ७।८।१] इति असत्तद्विद्वत्तस्य शून्यस्य सच्छब्दव्युत्पत्तस्य प्रधानस्य रजश्चक्षुद्विद्वत्तानां परमाणूनां परम्योमसच्छब्दितत्वात्समद्विभक्तत्वाप्यसत्तस्यापि स्पष्टे प्राक् निषेधे दर्शयति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशरोमुखम् ।

सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

१ ईशस्य सर्वकारिणोऽपि प्रत्यक्षगुणैर्गन्धानां सर्वतश्चक्षुः तादृशं सर्वतो मुखं पाणिपादा इति सर्वतःपाणिपादम् । तद्वत्तत्त्वम् । सर्वतोक्षिशरोमुखमित्यस्त्वमल्लोके विभक्तः । सर्वतश्श्रुतिमल्लोके, लोके प्रातिनिधिके, सर्वमावृत्य तिष्ठति इति, किं ब्रह्म ? इति प्रश्नः । त्वमल्लोके स्वस्वरूपेण सर्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः इति, मायवीर्येण सर्वमावृत्तिरिति तद्वत्तत्त्वम् । इति विज्ञानमल्लोके ।

यामनसु— तज्ज्ञेयमव्यक्तात्पादितत्वादि सर्वतः । यथा मुनिः सर्वतश्चक्षुः इति गम्यते

इति च मुनिश्च सर्वतश्चक्षुः । सर्वतश्चक्षुः इति च सर्वतश्चक्षुः इति च

१ शां. भा.— सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तद-
स्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः
पाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते ।
क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिमेदकृतं च विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन
ज्ञेयत्वमुक्तं 'न सत्तन्नासदुच्यते' [१३।१३] इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेय-
धर्मरूपरिक्तप्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि सम्प्रदायविदां वचनम्—'अध्यारोपायनादाभ्यां
निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्ति-सद्भावनिमित्तस्व-
कार्या इति ज्ञेयसद्भावलिङ्गानि 'ज्ञेयस्य' इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतःपाणि-
पादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमत्, श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमत् ; लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य सर्व व्याप्य
तिष्ठति स्थितिं लभते (न चलतीत्यर्थः) ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या — सर्वविशेषरहितस्वात्मनसगोचर-
स्याष्टद्वैतेषु विपरीतस्य प्राप्ते प्रमाणं शुभ्यत्वे प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रिय-
प्रत्ययादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्ताकृतप्रत्यक्षत्वेन च सर्व-
वशीयनादौ वेदादीनां प्रवृत्तिमतां रथादिबद्धचेतनानां प्रेषापूर्वक-
प्रवृत्तिमत्त्वाचेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तत्प्रत्यक्षचेतनं प्रवेष्टाह-
सच्छब्दोक्तिः । तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयप्रकार्यं । तदा-
शङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति
कथं पाणीनां च पादानां च देहदेहत्वेनाऽऽत्मधर्मत्वं ? तन्नाऽऽह-
सर्वेति । करणप्रवृत्ती रथादिप्रवृत्तिरप्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिरवाचेतना-
धिष्ठानपूर्विकेत्यर्थः । उपपन्नरथा चेतनास्तिस्वसिद्धावपि कथं
क्षेत्रज्ञास्तित्वं ? इत्याशङ्क्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वा-
चेतनास्तित्वं तदस्ति त्वमेवेत्याह—क्षेत्रज्ञश्चेति । तस्य
क्षेत्रोपाधिरपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुखादिमत् ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह—क्षेत्रं चेति । अतश्चोपाधितत्त्वस्तिमन्विशेषोक्तिरिति
क्षेपः । कथं तर्हि 'न सत्तन्नासत्' [१३।१३] इति निर्दि-

क्षेपत्वोक्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—क्षेत्रेति । पाणिपादादिमत्त्वमो-
पाधिकं मिथ्या चेत्क्षेत्रप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिः ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह—उपाधीति । मिथ्या रूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोप-
योगीत्यत्र बृहत्सम्प्रतिमाह—तथा हीति । पाणिपादादीनां
मन्यगदानामात्मधर्मत्वेनाऽऽरोप्य व्यपदेशे को हेतुः ? इति
चेत्तन्नाऽऽह—सर्वत्रेति । ज्ञेयस्य प्रमाणः शक्तिः सन्निधिमार्गेण
प्रवर्तनसामर्थ्यं, तत्तत्त्व निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति
पाण्यादय इति कृत्वेति योजना । 'सर्वतोक्षि—' इत्यादिबुद्ध-
मतिविशति—तथेति । तज्ज्ञेयं यथा सर्वतः पाणिपादमिति
व्याख्यात तथेत्थुक्तमेव स्फुटयति—सर्वतः इति । 'सर्व-
तोक्षि—' इत्यादेशक्षरार्थमाह—सर्वतोक्षीति । अक्षिश्रवण-
वत्स्वमवशिष्टानेन्द्रियवत्स्वस्य, पाणिपादमुखवत्स्वस्य चानादि-
बन्धेन्द्रियवत्स्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य
सर्वत्र पाण्यादिमत्त्व साधयति—सर्वमिति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.—सर्वतःपाणिपादं तत् परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादकार्यशक्तम्, तथा सर्वतो-
क्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमत् सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृतं, "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्वचक्षुः स शृणो-
त्यर्हः" [श्वि उ. ३।१९ ना ५.९।१४] इति परस्परं ब्रह्मणोऽपाणिपादस्यापि सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृतत्वं
श्रूयते, प्रत्यगात्मनोऽपि परिशुद्धस्य तत्साम्यापत्त्या सर्वतःपाणिपादादिकार्यकृतत्वं श्रुतिसिद्धमेव "तदा
निदानं पुण्यपापे निधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१३] इति हि श्रूयते । 'इदं ज्ञानमुपा-

—कार्यकारणयोरेक्यमन्वयेन प्रकाशते । कैलक्षण्यं तयोस्तद्वद्विरेकेण सिद्धयति ॥

पूर्वायेऽन्यमत्रोक्तत्वा तन्नापि जगदीश्वर । व्यतिरेकं सूचयति तृतीयेषाङ्गिना स्फुटम् ॥

श्रोत्रेण सयुतं ज्ञेयं जगद्व्याप्यं व्यत्यस्यत् ॥ उपलक्षणतः पाणिपादादयैरपि तनुतम् ॥

जन्मदाभिन्नतामुक्त्वा शृण्वभावस्य सूचनात् । तस्योपादानता सिद्धा सान्वयव्यतिरेकतः ॥

विनोपादानताधिक्यं पार्थक्यं ॥ न दृश्यते । उपादानेऽन्यथादेव शृण्वत्त्वं व्यतिरेकतः ॥

एवता स्ववयनेषां व्यतिरेकेण युक्तता । वक्तव्यामङ्गिणाऽन्येन वक्ति व्यापकतामपि ॥

— इति व्याख्यात्परित्यक्तमेव विज्ञेयमिति ॥

— अविगीता ।

श्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' [१४।२] इति च वक्ष्यते । लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति— इति लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति, परिशुद्धस्वरूपं देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मस्वरूपस्यासरीस्त्वाभिरवयवत्वाभिरिन्द्रियत्वाच्च पाणिपादप्रसङ्ग एव नास्ति, न चेदमेवेकबाहुत्वादिप्रागुक्तपरं, जीवप्रकरणत्वस्यापनात्; अतएव जीवस्मर्यहीतेः स्वेच्छाग्रहीतेषु पाण्यादिभिर्विधात्मनस्य मद्भागो योग उच्यते इत्यादिकल्पनाऽपि निरस्ता; पादादिषु पाण्याद्यमावाच सर्वत इत्यपि न पटते; तत्कथं सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ? इत्यत्राह— परिशुद्धेति । पाण्यादिरहितस्यापि परिशुद्धात्मनः पाण्यादिशुद्धलक्षिते शक्तियोगे धूर्तिं दर्शयितुं परमात्मनस्तद्वहितस्यापि तच्छक्तियोगं तावदुच्यते— अपाणीति । “अपाणिपादः” [खे. उ. १।१९] इति निषेधस्य कर्मैन्द्रियवर्गस्योपलक्षणम्; “अवशुद्धकर्णः” [खे. उ. १।१९] इति ज्ञानैन्द्रियवर्गस्य । तर्हि परमात्मासाधारणस्वभावत्वात् अल्पज्ञात् जीरे कथं व्यपदेशः ? इत्यत्राह— प्रत्यगात्मनोऽपीति ।

सुफटशायीं ब्रह्मगुणाटकयोगादसङ्कुचितज्ञानशक्तस्तदुपपत्तिरिति भावः । सामान्ययुतिस्त्रयोवामावादिशेषकटोक्त्यभावेऽपि सर्वतःपाणिपादत्वादिकं सिद्धमेवेत्यभिप्रायेणैवकारः । सामान्यापत्तिमात्रे सर्वसाक्ष्यायं कथं युतिसिद्धं ? इत्यत्राह— तदेति । इदं हि परमात्मन्यं जगद्व्यापारव्यतिरिक्तमवैविध्यमिति फलभादे भीमासितमिति भावः । स च धृत्यर्थोऽनाप्युपदेक्ष्यते, तद्विवक्षाऽनयुक्तेत्याह— इदं ज्ञानमिति । ‘ तिष्ठति ’ इत्यत्र व्याप्तेप्रच्युतिर्विवक्षिता । कर्मवैधित्तज्ञानस्यागोः कथं सर्वव्यापिस्थितिर्ल्यत्राह— परिशुद्धेति । इदं च व्यापकत्वं धर्मभूतज्ञानमात्रेति निरूपितं शरीरेके ‘ प्रदीपश्चान्वेष्टस्तथाहि दर्शयति ’ [म. सु. ४।४।१५] इत्यादिना, जीवस्वरूपस्याप्युल्लेखेन लक्षणम्, निर्विकारयुक्त्या च स्वरूपविकारायोगात् ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १४ ॥

८ वे. प्र. गि.— यदि बाह्यजनसंयोगवियवः, कथं तर्हि ज्ञेयत्वं ? इत्याशङ्क्य ‘ अस्यासौपायावादाभ्यां निष्पन्नं प्रपञ्च्यते ’ इति न्यायेन तज्ज्ञानमुपपादयति— सर्वत इति । सर्वतः सर्वदेहेषु पाणयः पादाश्च सर्वव्यापारेषु प्रवर्तनीयः । एव क्षेत्रत्वस्वरूपेनाभिमतस्य परब्रह्मणः तत्सर्वतःपाणिपादम्, अचेतनप्रवृत्तेर्ज्ञानाधिष्ठानपूर्वकत्वात् । तथा सर्वतोऽधीनि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयानि ततः

चोक्तम् । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि च यस्य तत्तचोक्तम् । लोके सर्वप्राणिनिर्वायेषु सर्वमचेतनजगत्सर्वं क्षेत्रमादृत्य सत्ता-रुद्रतिप्रदत्तपाध्यासकसम्बन्धेन व्याप्य तस्मिन् तिष्ठति । एवं च निर्विशेषस्य स्वयमबाह्यजनसंयोगवैधित्येऽपि सर्वज्ञगम्यानिगत-पाणिपादादिसर्वव्यवहारारूपवृत्तरूपेण ज्ञेयत्वमपिन्द्रियमिति भावः ॥ १४ ॥

९ ख० त० दी०— तत्साकारं निराकारं वा ? इत्याशङ्क्याऽह— सर्वतःपाणिपादान्तमिति । साकारमेव सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकुतिलक्षणे क्रिये सर्वत्र अन्तपदेन स्वेच्छया परिच्छेदायमानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं इति ज्ञानप्राधान्यभोगाच्च सर्वत्र चोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह— सर्वत्र श्रुतिमहोक्त इति । सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्मरिप्यतीत्याह— सर्वमावृत्य तिष्ठतीति । एते धर्माः प्रपञ्चोत्पद्यन्तस्त्वमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां नित्यत्वव्यापनाय प्रथमतो वचनम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. ख — एवं सर्वाविरगणे ज्ञेयत्वं बाध्यते इति ज्ञेयत्वेन स्वरूपमाह— सर्वत इति । सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य सत् । एवं विभेदगम्येन सर्वत्र क्रियाशक्तिः सर्वतोऽप्यर्थं च निरूपितम् । सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य । एवं विभेदगम्येन सर्वज्ञानवत् सर्वप्रपञ्चवत्

ज्ञापितम् । सर्वत्रश्रुतिमन् सर्वतः धवनेन्द्रिययुक्तम् । अनेन भवादिस्तुतिप्रवणे योग्यत्वेन कृपाशून्यं प्रदर्शितम् । लोके स्वर्गीय इति ज्ञेयः । तर्हि परिच्छिन्नं मरिष्यति इत्याना-द्व्याह— सर्वं मादृत्य व्याप्य सर्वेन्द्रियादिपुनमेव निरुतीति भावः ॥ १४ ॥

११ नो० मा० दी०— एवं ‘स च यः’ [१३।४] इत्येतत् क्षेत्रस्वरूपरमयास्तसमस्तत्रिभुजमुपपाश ‘दत्तमात्रः’ [१३।४] इति प्रतिहातं तस्य प्रमाणं वैधरूप्यलक्षणमुपपादयति— सर्वत इति । सर्वतः सर्गसु दिक्षु अन्तर्गतेष्वपि पाणयः पादाश्च तस्य सन्तीति सर्वतःपाणिपादम् । एवं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वत्रश्रुतिमन् भद्रमन् । लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यथा स्वरूपे तैजसो वासनामयेनेन पाणिपादादिना स्वाप्ते प्रपञ्चमनुभवति तस्य च ज्ञातृत्वादे तेषामिदं विषयगतमेव पाणिपादा-

दिकं तदेव स्थूलप्रपञ्चानुभरसंस्काराधानद्वारा वासनामयस्य प्रपञ्चस्य कारणम् । वासनामयश्च स्थूलप्रपञ्चस्य कारणमिति बीजाकुरन्त्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वं चास्तीति । एवं सकलप्राणिधी-वासनोपरत्ताहानोपाधिकं चैतन्यं सकलप्राणिधीवासनामयं समष्टिमुद्गमप्रपञ्चमवभासयति । अस्य चोपाविभूत प्रह्णाण्डगतसकलप्राणिपाणिपादादिक्रमेव । एवं च पूर्ववत् स्थूलसूक्ष्मयोरपि समष्टिप्रपञ्चयोरन्योन्यं बीजाकुर-न्यायेन कार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नसद्भावो चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण । सकलप्राणिकर-णोपाधिद्वारेण ज्ञेयप्रज्ञणोऽस्तित्वं प्रतिपाद्यत इति कार्यद्वारा कारणास्तित्वसिद्धौ च कारणाभावोऽप्युच्यते । 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्रासदुच्यते' [१३।१३] इति । ननु 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन व्यर्थस्तर्हि कारणोपन्यास इति चेत्, न, त विना शुद्धाधिगमयोगात् । शास्त्राच्चन्द्रन्यायेन हि सगुणं निर्गुणस्य वस्तुनो ज्ञापकम् । यथोक्त भाष्ये—'उपाधिकृतमिध्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्योच्यते सर्वत्र पाणिपादमित्यादि' । तथा हि सम्प्रदायविदा वचनम्—'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्च प्रपञ्चयते' इति ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रिय-कमेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वं, इत्यतोऽन्तःकरणवहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणै रध्यरसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं, सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिन तज्ज्ञेय-मित्यर्थः । "ध्यायतीनं लेलायतीनं" [बृ.उ.४।३।७] इति श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते ? इत्यत आह—सर्वेन्द्रियनिर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः—'अपाणिपादो जवनो ग्रीहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः' [श्वे.उ.३।१९ ना.प.९।१४] इत्यादिः । स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थः, न तु साक्षादेव जवनादि-क्रियानुच्चप्रदर्शनार्थः । "अन्धो भणिमविन्दत्" [तै. आ.१।११] इत्यादिमन्त्रार्थनृत्तस्य मन्त्रस्वार्थः ।

२ आ. शां. व्या.—आरोपाद्वे साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्या दिमरवमाहपाऽह—उपाधीति । इन्द्रियविशेषणीभूतसर्व-साक्षादज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाभावात् शुद्धपादेरपि ग्रहणमि-त्याह—अन्तःकरणे चेति । श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिदात्त्वादपि तयोर्हि प्रहणमित्याह—अपि चेति । तयोर्लोपोपादाने फलितमाह—इत्यत इति । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—सर्वेति । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह—ध्यायतीति । कल्पितमेवात्य व्यापारवत्त्वं, न वास्तव, इत्यत्र भगवतोऽपि सम्प्रतिमाकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—

कस्मादित्यादिना । सर्वकरणरहित्ये फलमाह—अत इति । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावतायां मानं वाग्विकत्वात्तुतोऽस्य करणव्यापारैरव्याकृतत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽ वादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह—यस्त्विति । करणगुणा-नुगुण्यमजनमन्त्रेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्प्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवात्तैवमित्याह—अन्ध इति । अर्धवाद्स्य धृतोऽर्थे तात्पर्याभावात् प्रकृतप्रति कृतत्वेत्यर्थः ।

१ स्वयम्प्रकाशचिन्मात्रैकरसत्वेकरस्य निखिलकार्यकरणेषु प्रलम्पेणावस्थानं, सर्वेन्द्रियविषयेषु साक्षित्वं, निस्सङ्गता, सर्ववि-गुत्वादीनि चाह—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वोणीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि वाग्यादीनि च, तद्गुणा ध्रुवणादिवचनादितद्गुणस्य शब्दादि वेदानि सद्विषयाश्च तद्गुणा, वेदामिन्द्रियाणां तद्गुणानां च सर्वेषामाभासत्वेन भासत्वेनावस्थितम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितं निस्सङ्-कृतस्वयचिन्मात्ररसत्वात्परमाधेत इन्द्रियतद्वस्तुतद्विषये सर्वैक्यतादात्म्यादिसम्भ-वमुच्यम् । इन्द्रियमिति पूर्वोक्तानामुपलक्षणम्—इति विज्ञानभाष्यम् । विद्याधिराजशु—'सर्वभूतैव' इति पाठ्यादाय सर्वे शुद्ध इति सर्वभुगिति व्याचष्टे ।

—अधिगीता ।

१ शां. भा.—यस्मात्सर्वरूपवर्जितं तत् ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभूतैः सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्धचतुर्गमात् । न हि भृगतृणिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभूतसर्वं विभर्ताति । स्यादिदं चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वजस्तमासि गुणा-
स्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयम् । तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वजस्तममा शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-
परिणतानां भोक्तृ चोपलब्धं तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

२ वा शा. व्या — सर्वकरणराहित्यं तत्प्राप्यराहित्यं
 स्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव इत्तु इत्था वस्तुन सर्वसङ्गवर्जितं
 त्वमाह — यस्मादिति । अस्तु सर्वसङ्गभावेऽपि सवाधिष्ठा
 नत्वमाह — यद्यपीति । स्वसप्तमात्राधिष्ठानतया सर्वं पुण्या
 तीत्यतदुपपादयति — सद्दिवि । विमत सति कल्पित प्रत्यक्षं
 सद्गुणविद्वधोर्बोध्यत्याः प्रत्यक्षं चन्द्रभेदागुणविद्वधोर्बोध्यचन्द्रभेद
 वदित्यर्थः । सर्वं सदासदमित्युक्तं, भूतगुणिकादीनां वदभा

वादित्यासद्युपायः— न हति । तदामपि कल्पितत्वे निर-
धिग्नत्वाद्योगादिष्वप्यमाणं तदधिग्नत्वं सदेति सर्वस्य सति
कल्पितत्वमविकृतमित्यर्थः । सवाधिग्नत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्ति
त्वमुक्तमुपसहरति— अत इति । इत्थं ज्ञेयं ब्रह्मास्तोऽस्याह—
स्यादिदं चेति । न हि तस्योपलब्धत्वं त्वमसत्त्वे सिद्धय-
तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियगुणैरामासो यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणामासम्, इन्द्रियगुणान्द्रियवृत्तयः, इन्द्रियवृत्तिभिरपि निषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यर्थः । स्वभावतः सर्वेन्द्रियविरजितं विनेनेन्द्रियवृत्तिभिः स्यत् एव सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तं स्वभावादेव देवादितदेहसङ्गरहितं, सर्वभूतैश्च देवादिसर्वदेहभरणसमर्थं च, “स एकधा भवति (द्विधा भवति) त्रिधा भवति” [छा.उ.७.२६।२] इत्यादिश्रुतेः; निर्गुणं तथा स्वभावतः सत्त्वादिगुणरहितम्; गुणभोक्तृ च सत्त्वादीनां गुणानां भोगममर्थं च ॥ १५ ॥

४ ये ता च — नन्विन्द्रियाण्यव करणमूत्रानि, न पुन
रिन्द्रियगुणा इत्यत्राह — इन्द्रियगुणा इन्द्रियवृत्तय इति ।
स्वयम्भवाह इत्यात्मस्वरूपस्य कथमिन्द्रियवृत्तिभिराप्तासु ? विष-
यमाप्तविश्रुत्यामपि परिगृहस्वरूपप्रसङ्गे कथमैन्द्रियविश्रु-
ता नोक्ति — इत्यत्राह — इन्द्रियवृत्तिभिरप्येति । स्वस्वमि-
न्द्रियगुणैरामाप्त इत्यादिपरोक्षश्रुतासाध्याह — इन्द्रियगुणै-
रामाप्ता यरूपेति । सोम्यत्र गृहाण्ययामम्पत्ताति माव ।
एतन् सर्वैन्द्रियव्यापारिभ्योवृत्तिविक, हेयम्' इति शङ्करस्या
व्यवहृत्या निरस्ता । कदाचिदिन्द्रियवत् कथ सर्वैन्द्रियविक
निरतत् ? इत्यत्राह — स्वभायत् इति । सर्वैन्द्रियविषय तद
धीनज्ञानमात्राश्रयोक्त पाषाणव्यत्ययप्रसङ्ग प्राप्तेन परिहृति-
विनयेति । मुक्त्यापि अत्राभावात्स्वभावज्ञात पदार्थान सर्वत्रा
वीर्यदृष्टव्यामात्राव तच्छिद्रापि विवक्षिता ।

स्वः सत्प्रादित्य व 'असक्तम्' इत्युच्यत इत्याह स्वना-
यता द्यवादीति । सामर्थ्यं परिगृह्यत्वस्याभावात् कायैव
दर्शयति— स एकमेवेति । आत्मस्वरूपस्य भिन्नरवामावा-
स्यवादिभूतिवशात् विप्रद्वाराव हि शिषा भवनादिकपनमिति
भावः । एतन् 'सर्वेश्वर सत्प्राप्त्याप्ताधिपानत्वम्' इति वदन्
प्रत्युक्तः । 'निर्गुणम्' इत्यनं न सत्प्रादित्यगुणमवाहित्व
प्रतिपिब्यत, तस्याऽपरिगृह्यत्वस्याभावात् प्रपञ्चमाभावात्, 'गुणमाकृ-
त' इत्यनप्रतिपक्षत्वरवामावात्, अनोऽत्र धर्मोपाधिकस्य प्राह-
गुणभागतस्य प्रतिषेधेन चिद्वन इति न निर्विघ्नपदादावकाश इत्य
मिप्रादादाह— स्वभावतः सत्प्रादित्यगुणरहितमिति ।
स्वभावत इत्यनं गुणयोस्तृन्वविशेषरहितम् । भागसमर्थ-
मित्याश्रयि पूर्वदर्शनायाः । औपाधिक गुणमोक्तत्वं, स्वना-
यनस्तद्भावः, उत्सामर्प्यमात्रं नु निरवमित्यविरोधः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा — सर्वेन्द्रियाणि गुणाध्यामामयतीति सर्वेन्द्रियगुणामामम् । इन्द्रियवर्तित्वार्थं
उक्तं प्रस्ताव ॥ १५ ॥

६ अ प्र दी — अक्षया दृष्टिर्ददति क्लृप्तानामप्य
 सम्यक् दृष्टिर्दद्यात् प्रह — 'प्रह' सर्वविषयप्रतिपक्षभावान्न
 तद्विजिज्ञापयितुं शक्यम् । दृष्टिर्मात्रमपि वाह्यविषयम् इति ।
 तस्मात्, अत्र विमलवस्तुस्य दृष्ट्यादिति भावनाह — सर्वे
 ति । क्लृप्तदृष्टिर्दद्यात्तानामप्यदति प्रत्याददति प्रत्यतीति वा ।

मायत यथायत् । एव 'सर्वत्र पञ्चिनाद हरः' [१३।१४]
 'सर्वत्र तु भोगे न' इत्यादिभ्यमुदाहरणम् । कथं तद् गये
 त्रियविधं विना विद्युतावाहमित्यनुकल्पित्यत आह-इन्द्रियनि।
 भादिशब्दोक्तं उदाहरणमप्याहारम् । पुनश्चाह द्विविधं ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— सर्वेन्द्रियव्यापाराणामाभासः प्रतिभासमात्रं यस्मिन्निर्गुणमा-
सम् । असक्तमसम्बद्धं सर्वभ्रान्त्यधिष्ठानम् । निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणभोक्तृ च शब्दादिगुण-
विकाराणां शब्दादिविषयाणां भोक्तृ च ॥ १५ ॥

८ वं. द्र. मि.— ननु संव्यवहारस्य तद्वैतुषाणि-
पात्रादिमत्त्वमपि वास्तवमेवेति निर्विशेषत्वानुपपत्तिरित्याश-
ङ्क्याऽऽह— सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां ज्ञानभ्रमेन्द्रियाणां गुणास्त-
द्भ्रमं प्रवणवचनादिस्थापारां, तेषामाभास प्रतिभासमात्रं
यस्य तत्सर्वेन्द्रियगुणामासम्, तद्व्यवहारस्यदत्त्वेन प्रतीयते
परम् । वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । तथा च प्रति-
“व्यापतीति लेखापतीति” [ह. उ. ४।३।७] “अपाणिपादो

जवनो ग्रहीता पश्यत्यवच्छुः ॥ शृणोत्यवर्णः” [शे. उ.
३।१९ ना. प. ९।१४] इत्यादिः । अत्र ध्यानं वृद्धीन्द्रिय-
व्यापारोपलक्षणम्, लेखायन तु चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोप-
लक्षणम् । सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वे हेतु— असक्तं परमार्थं सर्वं
सम्बन्धप्रत्ययम्, तथापि सर्वभूतसर्वाधारभूतम्, निर्विशिष्टं
चम्रायोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणमपि गुणभोक्तृ सत्त्वा-
दिगुणपालकम् ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनं रूपपादितमेव ‘अनन्तं’ [११।४७] ‘अव्यक्तं’ [१३।६]
इत्यत्र । एतेन सर्वतश्चक्षुरादिकार्यकृत्वमुक्तं “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यवच्छुः स शृणोत्यवर्णः”
[शे. ३।१९ ना. प. ७. ९।१४] “विश्वतश्चक्षुरव विश्वतोमुखः” [नृसं. ४।७, २७।६, म. ना. २।२; शे. उ.
३।३] इति प्राकृतनिषेधपूर्वकमप्राकृतभ्रवणात् । विरुद्धभ्रमाभ्रयत्वमाह— सर्वेन्द्रियगुणामासमिति ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— विश्व- सर्वेन्द्रियगुणामासमिति ।
सर्वेषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गुणेषु रूपादिषु भासमानम् ।
अनेन यत्र सौन्दर्यादिकं यत्किञ्चिदपि तद्व्यवहारसम्बन्धादेवेति
ज्ञापितम् । तर्हि लौकिकेन्द्रियादिषु भविष्यति । इत्यत आह
सर्वेन्द्रियविवर्जितं, रहितमित्यर्थः । अनेनेन्द्रियाणां पूर्वोक्ताना-
मलौकिकत्वं ज्ञापितम् । एतदेव विवेचयति— असक्तमि-

त्यादिना । असक्तं सर्वत्राऽऽसत्परिरहितं तेन सहाभाव,
सूचितः । च पुनस्तादृशमेव सर्वभूतं सर्वाधारभूतम् । सर्वेषां
श्रेणं समुपलब्धमाशङ्क्याऽऽह— निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । एवं
गुणवैयर्थ्यमाशङ्क्याह— गुणभोक्तृ च गुणेषु स्थाया तद्रोप-
करोतीत्यर्थः । चकारेण तत्प्राप्तकमपीति ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु यूपाहवनीयादिबद्धलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपञ्चविशिष्टं चित्रमेव ‘सर्व-
पाणिपादं तत्’ [१३।१४] इत्यादिना शास्त्रेण कार्यशेषतया समर्थ्यते; न च वाच्यं वपासनापरं शास्त्रं
न ब्रह्मणो वैविध्यं प्रतिपादयितुमीष्टे इति । देवताधिकरणन्यायेन देवताविग्रहादिवत्तद्वैविध्यस्याप्यवान्तरतास्यैव
विषयतया सिद्धेः । न च देवताविग्रहादेव्याविग्रहिकमेव सर्वं न पारमार्थिकं, ब्रह्मज्ञानेन तस्य व्यापारित्वं वाच्यं,
सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशङ्क्याह— सर्व-
ेन्द्रियेति । सर्वग्यानान्तराणि बाह्यानि चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्याहङ्कारचित्ताख्यानि ओत्रादीनि चैति माहकमात्र-
सगृहीतम् । गुणाश्च विषयास्तेन प्राक्षमात्रं गृह्यते समस्तप्राक्षमाहक्यदाभासते, न तु प्राक्षमाहक्यस्वरूपं विचित्रम् ।
यथा जलस्रोतोऽयस्य इव कम्पत इवाभासते, न तु वस्तुतोऽयस्य. कम्पते वा सद्रूपमनो प्राक्षमाहकाकारस्य
मिथ्येत्यर्थः । कुत एतत् ? यतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं, इन्द्रियेति गुणानामप्युपलक्षणम् । नहि ब्रह्मणि किञ्चित् प्राक्ष-
रूपादि माहकं वा मतआदि वर्तते । “अक्षब्दमल्पसौमरूपमव्ययं” [कठो. ३।१५] “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः”
[मुं. उ. २।१२] “यत्तद्वैद्वेद्यमप्राक्षमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्” [मुं. उ. १।१६] इत्यादिशास्त्रात् तस्मान्न
प्रपञ्चविशिष्टं विचित्रं ब्रह्म ।

कथं तर्हि ‘सर्वं ब्रह्म’ इति शास्त्रं ? इत्याशङ्क्याह— असक्तं सर्वभूतवैवेति । अत्र ‘सर्वभूत’ इति सर्वाधारत्वोक्त्या
सर्वस्मात्प्राप्तमभूतमित्युक्तम् । सर्वस्य ब्रह्मणा सहाधारत्वाच्चैवभावोऽपि किं घटरूपयोरिव समवायसम्बन्धेन कुण्डर-
योरिव संयोगसम्बन्धेन वा ? इत्याशङ्क्य सम्बन्धे विनैव सर्वभूतत्वं ब्रह्मण इत्याह— असक्तमिति । ननु व्याह-
तमेतत्, असक्तमिति सर्वभूतवैवेति चेति नैव दोषः; न ह्यपरभूमिर्मिमीचिकोद्वेन संसृता अथ च तदाधारभूताऽपि
भवति, तद्वदेव प्रविष्यति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापततीति, तथा च कर्मोपास्त्रिविधं उपरुध्येतान्, न,
प्रकारभेदत्वमानेन यावदेवं न बाध्यते तावद्विद्वत्प्राकारादिसर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् । “प्राणा वै सत्यं
तेषामेव सत्यम्” [ह. उ. २।३।६] इति श्रुत्याऽपि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकं सत्यत्वं

क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिदुःक्षमत्वाद्विहात् पृथक्त्वेन संसारिभिरविज्ञेयम् । दूरस्थं चान्तिके च तत् अमानित्वाद्युक्त-
गुणरहितानां विपरीतगुणानां पुंसां स्वदेहे वर्तमानमप्यतिदूरस्थम्, तथा अमानित्वादिगुणोपेतानां
तदेवान्तिके च वर्तते ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.—सखरीरत्वावस्थायां हि भूतान्तरेति-
रिति सुकस्याशरीरत्वात्तद्विद्वन्तिर्बुधाः । तदन्तर्बैतित्तु कथं ?
इत्यत्राह—अज्ञमिति । स्वच्छन्दस्तिषु तेषामन्तश्च वर्तत इत्य-
न्वयः । न चेत्तत्कर्मकृतं सखरीरत्वं “स्वेन रूपेणामिनिष्प-
द्यते” [छां. उ. ८।१२।२] इत्यादिपूर्वस्वरूपस्य तदुक्तं,
तस्य च विभूतपुण्यपापत्वात्, “स्वरादभवति” [छां. उ.
७।१।२] इति वचनाच्च । तदेतदभिप्रेत्य—स्वच्छन्ददु-
स्तिष्ठित्युक्तम् । “स यदि पितृलोककामो भवति” [छां. उ.
८।१।१] “इमान् लोकान् कामानी कामस्यमुत्तमन्”
[तै. उ. ३।१०।५] इत्यादिकमादिशब्देन शृङ्गते । स्वरूपतो
निर्विकारस्यात्मनस्त्रिषाभावादिकं जज्ञादिकं पितृलोकादिकं
च शरीरपरिमहन्तरेण नोपपद्यते; शरीरे चास्य प्राकृतानामप्रा-
कृतानां वा भूतानां सहात एवेति भूतान्तर्बैतित्वं सिद्धयतीत्य-
भिप्रायः । अचरत्त्वचरत्वयोर्न चराचरान्तरत्वे शुद्धावस्थायाम-
न्वयः, अतो “बहिर्न” इत्युक्तसखरीरत्वाशरीरत्वे तत्र हेतु
इति दर्शयति—स्यभावतोऽचरं चरं च देहित्व इति ।
पादापधीनसञ्चारतदभावाविह विवक्षितौ । योग्यानुपलम्भाप-
परिहाराद्योच्यते सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयमिति । अहमिति निख-

मुपलभ्यमानस्य अविज्ञेयत्वं केनाकारेण ? इत्यत्राह—एवं
सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञमिति । तच्छब्दप्रतापश्रुत्यमर्थः ।
योग्यत्वशुद्धासूचनाय श्रुत्वाद्यनुपलम्भसारगन्तारमात्रोपलक्षण-
तया अस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमपीत्युक्तम् । पृथिव्यापेक्षया
सूक्ष्माणामपि वायादीनां पृथगुपलम्भोऽस्तीति तदुपदासायो-
क्तं अतिसूक्ष्मत्वादिति । “अहं जानामि” इत्यात्मोप-
लम्भे सत्यपि विविच्य शातुमशक्यत्वमविज्ञेयत्वमिति सोपसर्ग-
नियेधेन विवक्षितमिति दर्शयितुं देहात्पृथक्त्वेनेत्युक्तम् ।
पृथक्तत्स्य सर्वदा सर्वरूपलम्भे शशश्लाघिवद्प्रामाणिकत्वमेव
स्यात्, योग्यात्मविधानस्य च निरर्थकत्वं स्यादित्युक्तं
संसारिमिति । योगिनामपि मुक्त्वपविच्छिन्नदिशदत्त-
प्रलयाभावात् संसारिमिति सामान्येनोक्तम् । यद्वा योग-
विरहिता इह संसारिशब्देन विवक्षिताः, योगिनामास्तमोक्षत्वेन
मुक्तप्रापत्वात् । “दूरस्थं चान्तिके च तत्” इत्यनेन न व्याप्ति-
विवक्षिता, तस्याः “सर्वमावृत्य तिष्ठति” [१३।१४] इति
प्रागेवोक्तत्वात्, अतोऽत्र सूक्ष्मत्वासंसारिमिरविज्ञेयस्य कथं
तेरेव विज्ञातव्यत्वविधिः ? इति शङ्कायुदासायाधिकादिभेदेन
कुर्महत्त्वमुपलक्ष्यपरत्वंमाह—अमानित्वादिति ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १६ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.—बहिः शरीरादन्तश्च शरीरस्य ॥ १६ ॥

८ पै. प्र. गि.—किञ्च बहिरिति । चराचराणां भूतानां
बहिरन्तश्च तदेव सुवर्णमिव षट्कक्षुदादीनाम् । तथा
चरमचरं च सर्वे जगत्तदेव, नाम्नात्; कारणान्तिरेकेण कार्य-
स्यास्तत्वात् । एवमपि सूक्ष्मत्वात्प्रादिहीनत्वात्तद्विज्ञेयम् ।
इह तदिति विस्पष्टमाहर्ह न भवति । अत एव अविबुधां

योजनलक्षकोटयन्तस्तिमिव दूरस्थं च, विदुषां पुन. स्वाम-
त्वादन्तिके च तत् विवक्षितमिति । तथा च मन्त्राः—
“तदेवति तन्नेजति तदुरे तदु अन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य
तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०—तस्यैव प्रपञ्चात्मकतामाह—अचरं चरमेव चेति । “द्विरूपं तद्वि सर्वं स्यादेकं
तस्माद्विलक्षणम्” इति । अचरं जडं तत् । “स्वदेव सोम्येदमप्यसीत्” [छां. उ. ६।२।१] इति “सर्वं
सत्त्विजं ब्रह्म” [छां. उ. ३।१४।१] इत्यादिश्रुतेः । चरं जडमपि जीवरूपं च “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां.
उ. ६।८-१६] इति श्रुतेः सूक्ष्मत्वाद्विज्ञेयं तत् दूरस्थमन्तिके च तत् । तथा च मन्त्रः “तदेजति तन्नेजति
तदुरे तद्विजति तदन्तर(म)स्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यं (बाह्यतः)” [ईशो. ५] इति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—एवं भोगकर्तृषु व्यापकत्वं नाप्यत
इत्यत्र आह—बहिरिति । भूतानां चराचराणां बहि ओक्त-
त्वेन, अमत्तन्तद्रूपेणामरूपेण वा तदेव, एवं बहिरन्तस्त्वय्ये
सति मिश्रत्वेन व्यापकत्वहानिमात्रादुक्तमाह—अचरं स्वाचरं,
चरमेव च जडमपि । एवकारेण व्यापकत्वमहितमेव जडमप्य-
जडमप्यसहितमेव स्वाचरत्वं, तत्र विद्वदध्यायप्रत्ययं जावि-

तम् । एव सति सर्वज्ञेयत्वमेव स्यात् । पूर्वोक्तसाधनवत्त्वो
विज्ञेयः ? इत्यत्र आह—सूक्ष्मत्वादिति । तत् ब्रह्म तत्र तत्र
लीलाधाररूपेण सूक्ष्मत्वात् साधनमात्रेण अविज्ञेयं; विज्ञेयेण
शातुमशक्यमित्यर्थः । एतदेवाह दूरस्थं चान्तिके च तत्, बहि-
र्ब्रह्मणां दूरस्थं, अमानां च अन्तिके निक्षेपे स्थितमित्यर्थः ।
अस्माद्विज्ञेयतदुभयस्याऽपि छेदोक्तमवश्यं ज्ञापितम् । पशु,

मर्यादास्थानां दूरस्थं, पुष्टिस्थानामन्तिके स्थितम् । यदा पुष्टिमार्गयाणामेव विरहदशाप्रामत्तितपेन पुरस्कृतं तच्च निहरीत्या दूरस्थमेव, मन्तिके हृदये परोक्षरीत्या । तदज्ञानेन तर्जनीवनार्थं निकटे च स्थितम् । 'मया परोक्षं भजता तितो-
हितम्' [भाग. १०।३.२।१] इति रीयेति भागः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० ६०— नन्वसक्तमसम्बद्धं चेत्त्रयमुपलब्धं स्यात् । इत्याशङ्क्याऽऽह— बहिरिति । भूतानां प्राणिनामेकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च केवलविकारत्वेन व्यवहितत्वात् बहिरित्युच्यन्ते । महद्दृक्कारपञ्च-
तन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन सन्निहितत्वाद्भन्तरित्युच्यन्ते । चराचरमिति समयनिकृष्टाश्चराचरोपाध्युपलक्षित-
अवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरं चेत्यनेनोच्यन्ते । तत्र चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्यात् पुरुषाणां ज्ञेयप्रज्ञाभाव-
उक्तः । बहिरन्वञ्च ज्ञेयमिति षोडशसु विकारेष्वष्टासु प्रकृतिषु च ज्ञेयस्य सम्बन्ध उक्तः, स च सम्बन्धो
'यादृशो यश्चस्नादृशो बलिः' इति न्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्त एव । एवं च पुरुषस्योपल-
ब्धिमात्रशरीरस्य गुणैः सहाध्यासिकसम्बन्धसत्त्वात् गुणोपलब्धत्वं युज्यते । यथा प्रकाशमात्रस्वरूपस्य रवेः
प्रकाशसम्बन्धापेक्षं प्रकाशयितृत्वं तद्वदित्यर्थः । ननु नित्यापरोक्षः पुरुषप्रकृतिविकारसम्बद्धश्च तर्हि कुतो न
सर्वैर्गृह्यते ? इत्याशङ्क्याह— सूक्ष्मत्वात् दुर्लभत्वाच्च ज्ञेयं, अविज्ञेयं दुर्विज्ञेयम् । यथा जगज्जुमोपहितस्य
स्कटिकस्य शोढं सन्निहितगपि रूपान्तरविशेषेण तिरोहितं सन्न गृह्यते । एवं नित्यापरोक्षमप्यसङ्गं ब्रह्मोपाध्युप-
धानाद्विभक्ततया न प्रदीतुं शक्यं, किन्त्वैवाधिरूपमपेक्षमेव गृह्यते मूढैः । विद्वद्भिस्त्वाधिप्रविशालपनेन सुमह-
मित्याशयः । एवदेवाह— दूरस्थं चान्तिके च तदिति । यथा मूढो जलमूर्ख विष्णुसूयादूरस्थं मन्यते । विद्वान्स्तु
उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्युपलब्ध्व गतानां विम्बप्रादित्वं स्पष्टम् । विम्बस्यावस्थत्वरूपेण तु पूर्वप्रवृत्ताधोमुत्त-
रवृत्तिसंस्कारापेक्षमिति ज्ञानं विम्बदेशे एव प्रतिनिधिरं पश्यति । विम्बे एव जलस्थत्वमप्यस्य तेन तु जले प्रतिविम्ब-
इति उपाधौ धन्यध्यासकल्पनातो विषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पने लाघवात् । एवं विम्बभूतं प्रत्य-
प्रतिविम्बभूताजीवान्मूढानां विप्रकृष्टं, विदुषां स्वत्यन्तं सन्निकृष्टमिति ॥ १६ ॥

अंविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १७ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं, सूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितम्, देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तु च भूतानि विभर्ताति तज्जेयं भूतभर्तु च स्थितिकाले । प्रलयकाले च ग्रमिण्यु ग्रमनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रगमिण्यु च प्रगमनशीलम् ; यथा रज्ज्वादिसः सर्पादिर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या.—हेयम्यास्थिभवे हेयमन्तरमाह—
 किञ्चेति । तदि प्रतिवेद नभोवदेकं तदेदं मानामात्रान्,
 मिश्रवे च षड्यदनास्त्वधापातात्, अतोऽद्वितीयं सर्वत्र प्रच
 रमृतम् । हेय नास्तीत्यतिमाहमितिषाह—अग्रिमकं चेति ।
 कथं तदि देहादेर्भेदयोः । इत्याद्यत्र कल्पनयेत्याह—भूत-

३ रा. भा.—देमनुष्यादिश्रेतेषु सर्वत्र स्थितमात्मनस्तु वेदितृत्वात्कागत्या अभिभक्तम्; अवि-
द्वेषां देवाद्याकारेण 'अयं देवो मनुष्यः' इति भिन्नकर्मिण च स्थितम् । 'देवोऽयं मनुष्योऽयम्' इति देवमा-

१ माध्याह्न-“अभिर्लभं मिमेधे” इति पठित्वा मिमेधे नानाविधेषु मृतेषु चेतनाचेतनात्मकेषु स्थितमपि शक्तिं-इत्यत-
मेवमुक्तमेवददिहम्-इति व्याचष्टे। प्रविष्टिवति “भुञ्ज” (अष्ट. ३।२।१३८) इति सूत्रे “बहोरोज्ज्वालप्रसूयदायं” इति
वृत्तिरन्वयः। पारमर्त्ये तु व्युत्क्रमेण पठ्यते “अर्हत्” . . . (१३३८) इत्यपि सूत्रे “प्रत्यु उन्मत्त ... ए धातु वन्द्य
एवम् इत्” इति। तथा च तन्मते हिन्दुमतसोपेक्षि मयाग्रमपि ग्राह्यम्। शक्तिनीदाहान् “भुञ्ज” इत्यपि उद्बोधिष्व
मन्यते।
—अष्टोत्तमः।

— अयिर्गोत्रा ।

मानाधिरूपेणानुमन्वीयमानमपि वेदितृत्वेन देहादर्थान्तरभूतं ज्ञातुं शक्यमिति आदायुक्तमेव 'एतद्यो वेत्ति' [१३।२] इति । इदानीं प्रकारान्तरेण देहादर्थान्तरत्वेन ज्ञातुं शक्यमित्याह—भूतभर्तुं चेति । भूतानां पृथिव्यादीनां देहरूपेण संहतानां यद्वर्तुं तद्वर्तव्येभ्यो भूतेभ्योऽर्थान्तरं ज्ञेयम् ; अर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा असिष्णु अन्नादीनां मौक्तिकानां असिष्णु, ग्रस्यमानेभ्यो भूतेभ्यो असितृत्वेनार्थान्तरभूतमिति ज्ञातुं शक्यम् ; प्रमणिष्णु च प्रमणहेतुश्च, ग्रस्तानामन्नादीनामाकारान्तरेण परिणतानां प्रमणहेतुः, तेभ्योऽर्थान्तरमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । मृतशरीरे ग्रसनप्रमणादीनामदर्शनाच्च भूतसङ्घातरूपं क्षेत्रं ग्रसनप्रमणरणहेतुरिति निश्चयते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं — स्वस्वभेदस्वरूपविग्रहोद्देशादिव्यभिचक्षकप्रयोगात् 'परिज्ञाता समदर्शिनः' [१८] इति प्रायुक्त साम्यमिहापि विवक्षितमित्याह—देयमनुभवादीति । अविभक्त स्वरूपेण देवत्वादिविभागरहितमित्यर्थः । 'विभक्तमिव' इतीवशब्देन ज्ञान्तोऽलम्बविषयासारसूचनमाह अविदुषामिति । एतद्भूतवशोका, तत्र 'भूतभर्तुं' इत्यादिना जगद्व्यापारधर्ममुदासाय प्रकरणस्य भोक्तृत्वविवेकप्रसामेव वदन् पूर्वोत्पन्नवर्गं च परिहरति देवोऽहमित्यादिना ग्रन्थद्वयेन । अद्वैतानुसङ्गात्कृत्वाह्मत्वादित्येन भेदः प्रायुक्त, अनत्वात्ताराधेयभावमोक्तृत्वमोग्यत्वविकार्यत्वविकारहेतुत्वविवेकः क्रियत इत्यर्थः । अन जीवभर्तृव्यविषयो भूतसङ्घोऽविष्मन्प्रवर, तत्रापि प्रसिद्धजगद्वेन महाभूतविययन्वेऽपि क्षेत्रप्रकरणात्तद्व्यपेरिणानवदूतविषय इत्याह—भूतानामिति । ज्ञेयशब्दश्च 'ज्ञेय यस्तत्प्रवदयामि' [१३।१३] इत्युपनिषत्वेऽपि पुनरिहोच्यमानत्वात्तद्विरिकार्यतया व्याख्यात । भर्तृत्वमर्तृव्यत्व

फलितमाह—अर्थान्तरमिति । प्रमणहेतुरिति—देहव्यतिरिक्तत्वोपपादने तात्पर्यादयमेवार्थ उचित इति भावः । प्रमणोऽत्र रेतोगर्भादिरूपेण परिणाम । आकारान्तरेण—रसमलयात्वादिरूपेणेत्यर्थः ।

ननु शरीरेणैव प्राणादिकं क्रियमाणं दृश्यते, न च कार्यकारणज्ञातमन्तरेण निरवयवस्य ग्रसनादिसम्भव, तत्त्वधर्मात्मधर्मत्वेन व्यपदिश्यत इति शङ्कायापुनरुक्तं व्यतिरेकेण द्रव्यमिति—मृतशरीरे इति । क्षेत्र शरीरत्ववेषेण ग्रसनाविकारणम्, तत्र भूतज्ञातमात्रेण २ आद्ये शरीरत्वस्यात्यप्रतियोगिकत्वादात्मसापेक्षग्रसनावे सिद्धम्, द्वितीये मृतशरीरादिवददर्शनाद्युक्तिः । यद्यपि मृतशरीरेऽपि केचिद्विशेषा दृश्यन्ते, तथापि जीवज्ञानपूर्वकग्रसनमरणावयवात् तेषां बीजापेक्षा । ईश्वरापेक्षा तु सार्वभौमिकी न तत्र विशेष इति भावः । अन ग्रसनप्रसनादिकं रज्ज्वादिदृशविवेचितं वदन् भूतसङ्घाद्युतकल्पनादिभिर्निरस्ता ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अभिभक्तमभिभ्रमाकाशत । भूतभर्तुं स्थितिकाले । असिष्णु मलयकाले । प्रमविष्णुत्पत्तिकाले ॥ १७ ॥

८ वे. प्र. गि—ननु प्रतिदेहं भित्तरेणोपलम्बमानस्य क्षेत्रप्रत्यक्षेण सर्वात्मकप्रमित्याशङ्क्याह—अविभक्तमिति । भूतेषु सर्वत्राणि अपिभक्तमभिभ्र न तु प्रतिदेहं भिन्नम् । तथापि देहनादाभ्येन प्रतीयमानत्वात्प्रतिदेहं निभक्तमिव च स्थितम् । तथा च श्रुतिः—'यथा सृष्टं ज्योतिराकाशं विवस्त्रानयो भित्ता बहुध्वजोऽनुगच्छन् । उपाधिना प्रियते भित्तरूपो देव क्षेत्रप्रवमजोऽयमात्मा' इति । ननुस्तु मर्षेर्देहप्रत्यक्षेणात्मा, तथापि तस्य अस्तित्वं न युज्यते,

'यतो वा इमानि भूतानि' [तै. उ. ३।१।१] इत्यादि श्रुत्या जन्मादिसृष्टेण च अस्तित्वेणैतत्त्वस्य जगज्जन्मस्थितिः स्वकारणत्वस्य, जीवात्मन्यसम्भवादिताशङ्क्याह—भूतमिति । भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले निभन्ति, तथा भूतानां प्रत्यक्षकाले असिष्णु ग्रसनशीलम्, उत्पत्तिकाले प्रमविष्णु उपादनशीलं च । तथा च जीवेश्वरावगतशुद्धिमात्ररूप निविशेषप्रलय एव श्रुतिसूत्रोक्तं तद्व्यपणमिति नोक्तदोष इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० स० दी०—तर्हि सण्डश. स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अविभक्तमिति । अनन्तमूर्तिव्यपि न परस्परं विभेदः, यत्तन्मिच्छता तादन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तमिव च स्थितम् । पालरूपेण भूतभर्तुं, संहाररूपेण असिष्णु, प्रजापतिरूपेण प्रमणिष्णु च । यथोक्तं निबन्धे—'अनन्तमूर्तिं तद्व्यपि (स्व) ह्यविभक्तं विभक्तिमन् । यद्वा स्या प्रजापतेरिति बोध्या तस्य ह्यभूतमती ॥ तद्विच्छा मात्रतः सृष्टा प्रसभूताशचेतनाः । सृष्ट्यादो निर्गता सर्वे निराकारास्तद्विच्छता । विच्छुद्धिश्चा श्वामेष्टु सद्व्येन जडा अपि । आनन्दा-शब्दप्रत्यय सर्वाण्यर्थानिर्मुक्तिः' ॥ इत्यादि । अत्रार्थः—यद्वा इयामिति अनेकतृपुञ्जीचत्वं भावयामास । भावना

तस्य विषयाव्यभिचारिणी । तद्विच्छिन्नाभावः सृष्टा प्रसभूताः, न तु योगरतेनाविभूताः, अंशाः मन्दप्रकाशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः, चेतनाश्रितवानाः । सर्वेऽसङ्ख्याताः प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा भगवद्गुणा अपि उच्यन्तीत्यभावेच्छया निर्गता इति निराकारा जाताः, विस्फुरित्वा इव बह्वे । प्रकृतिः तद्वृणाश्च सत्त्वाधान्येन अन्तर्यामिणस्तु आनन्दाशस्वरूपेण । यथा जीवानां नानात्वं तथाऽन्तर्यामिणामपि, एकस्मिन् हृदि हंसरूपेणोभयोः प्रवेशात् । अतएवात्रापि 'सर्वस्य हृदि धिष्ठितं' इत्युक्तम् । मेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न काप्यनुपपत्तिः, इत्येवं त्रैविध्यमंशेन, तत्रापि विचारः—सति चिदानन्दधर्मयोस्तितरोभावः, चित्तानन्दस्य आनन्दाशतिरोभावस्यापि स्थापकं तु निराकारा इति । भगवद्वाकारश्चतुर्मुखाद्यानन्दमयाकारवाकारशब्देनोच्यते, आनन्दस्यैव भगवत्वाकारसमर्पकत्वात् । एवं स्वरूपेऽवैजात्यं, नामतो वैजात्यं; अद्विष्टान्तर्यामिण इति व्यवहार इति ॥ १७ ॥

१० पु अ. त.— किञ्च—अविभक्तमिति । भूतेषु स्याद्वरजम्भेत् इवकीलापेस्वरूपत्वात्मकत्वेन सर्वस्य प्रकृतिः सत्त्वाद् अमिश्रं रसधि द्वितीयरूपेण कृतत्वात् विभक्तमिव भिन्नमिव स्थितम् । इवपदेन स्पष्टं तथा प्रदर्शयतीति ज्ञापितम् । किञ्च सत् पूर्वोक्तं ज्ञेयं भूतानां मर्त्यं रक्षकं पोषकम् ।

मर्त्यपदेन रमणशीलत्वं ज्ञापितं, तेन रमणार्थमेव स्थितिकाले रक्षकमित्यर्थः । वियोगात्मकप्रलयकाले प्रसिद्धं प्रपन्नशीले, स्वस्मिन्मर्त्योद्यमपर्यन्तः । च पुनः सृष्टिकाले कीलात्मकसत्त्वानामके प्रभवित्तु नानास्वरूपैः प्रभवन्नशीलम् ॥ १० ॥

११ नी० भा० १०— एतदेवोपपादयत्यर्थेन—अविभक्तं चेति । “एक एव तु (हि) भूतात्मा भूते भूते इवस्थितः । एकाया बहुधा चैव हृदयते जलचन्द्रवत् ” [ब्र. नि. १२] इति श्रुतेर्मूर्तेषु कार्यकारणसङ्ख्यातापन्नेषु जलपात्रेषु चन्द्रस्यैव द्रव्यणः प्रतिभिम्बा जीवाः, ते चोत्तरदिशा विम्बादनन्त्या इति तद्रूपेण भूतेष्वविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयवस्तु मूढदृष्ट्या विभक्तमिव दूरदेशस्थमिव—चाद्विभक्तमिव च—स्थितम् । एवं तर्हि चन्द्रादुद्भात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्त्वापत्तिरित्याहुः पाऽऽह—भूतमर्त्यं चेति । अविष्टान्त्येन सर्वाणि भूतानि धारयतीति न तत्तत्तेषां पृथक्सत्ताऽस्ति; रज्जुन इव तदध्यस्तानां सर्पदण्डवारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह प्रसिद्ध्यु प्रभवित्तु च, यथा रज्जुस्तत्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् प्रसति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते, तद्वत् ज्ञातं प्रसत् सर्वभूतानि प्रसिद्ध्यु प्रसन्नशीले, अज्ञातं च सर्वभूतानां प्रभवित्तु उपादनशीलम् ॥ ११ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विधितम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च सर्वात्र विद्यमानमपि सत् नोपलभ्यते चेत् ज्ञेयं, तमस्तर्हि ? न; किं तर्हि ? ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचेतन्यज्योतिषेदानीं ह्यादित्यादीनि ज्योतीषि दीप्यन्ते “येन सूर्यस्त्वपि तेजसेद्वः” [तै. ब्रा. ३.१.२.१९] “तस्य भासा सर्वमिदं निभाति” [क्षे. उ. ६.१.४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्पृतेथैर्हि ‘यदादित्यगतं तेजः’ [१.५.१.२] इत्यादेः । तममोऽज्ञानात्परमसृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुस्मम्पादनमुद्धया प्राप्तावसादस्योत्तमन्नार्थमाह—ज्ञानममानित्वादि [१.३.८] । ज्ञेयं ‘ज्ञेयं यत्तत्परस्यामि’ [१.३.१.३] इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं तज्ज्ञानफलमिति

१ ज्योतिषामपीति—

अग्निशब्देन तज्ज्ञेयं तममोऽन्यथासत्त्वम् । प्रतिद्वन्द्वित्वास्ति तेजस्मिन्निशेयत्वं ॥

समुच्चिनोत्पत्तिश्चापि द्वन्द्वे प्रतियोगिणम् । भुद्धे जीतमपीत्युक्तं सिद्धमेवाभ्युपगम्यम् ॥

एतेन तत्परमिति ज्योतिषामपि सिद्धमिति । तमसः परमि यत्र ज्योतिषा चातुर्क्येण च

यथैव ज्योतिषा ज्योतिस्तमसोऽपि तथैव चेत् । परं यथा तममो ज्योतिषा न तथा ह्ययम् ! ॥

तस्मात्तद्व्यापकं ज्ञेयं ज्योतिषा तमसोऽपि तत् । परं च, तत्र हृदयत्वमिन्द्राऽन्यथाह ॥ — इति ग्रामनः ।

विशेषेण व्यापकत्वेन स्थितं विधितम् । ‘यावदत्र विज्ञा तावती वाह ।’ (अथर्व. ४.६.१.५३) इत्यादिना । यावद्वक्तु—‘विधितं’ ‘स्थापनं’ इति निरुक्तं (नि. १.१.३.११) । क्वचित् ‘विधितं’ इति परमिति । व्यापकत्वेन आपः, भाग्यमिदं तद्व्यापकं तद्व्यापकं चान्यत्वेन वा चान्यत्वेन ॥

— अविगीता ।

ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु तज्ज्ञेयम् । तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य निष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हेतुत्रयं विभाव्यते ॥ १८ ॥

२ आ शा व्या — इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह — किञ्चेति । हेतुत्रयमेव स्फोरयितुं शक्नोते — सर्वत्रेति । न तत्तमो मन्तव्यमित्याह — नेति । तर्हि किं तस्य रूपं ? इति पृच्छति — किं तर्हि । तत्रोत्तरं — ज्योतिषामिति । सूर्यादीनां बुधपादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं तद्वन्त्याह — ज्योतिषामिति । तदेवोपपादयति — आत्मेति । स न धृतिद्वय प्रमाणयति — येनेति । उक्तेऽपि वाक्यशेषमपि दर्शयति —

स्मृतेञ्चेति । ज्ञेयस्यातमस्त्वेषां तमस्त्वृत्त्वमाशङ्क्योक्तं तमस इति । उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह — ज्ञानादेरिति । उत्तममनुदीपन, प्रकटीकरणमिति यावत् । ज्ञानममानित्वादि, करणव्युत्पत्त्येति शेष । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्योक्तं — ज्ञेयमिति । उच्चत्रयस्य बुद्धिस्थतया प्रकट्य प्रकटयति — तदेतदिति । तत्रानुभवमनुकूलयति — तत्रैवेति ॥ १८ ॥

३ रा. भा. — ज्योतिषां दीपादित्यमणिप्रभृतीनामपि तदेव ज्योतिः प्रकाशकम् ; दीपादित्यादीनामप्यात्मप्रभारूपं ज्ञानमेव प्रकाशकम् , दीपादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधिमन्तमनिरसनमात्रं कुर्यते, तान्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वम् ; तमसः परमुच्यते, तमश्शब्दः सूक्ष्मानस्थप्रकृतिरचनः, प्रकृतेः परमुच्यत इत्यर्थः । अतो ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयम् । तच्च ज्ञानगम्यं अमानित्वादिभिर्ज्ञानमाधने-रुक्तैः [१३ । ८-१२] प्राप्यमित्यर्थः । हृदि सर्वस्य निष्ठितं सर्वस्य मनुष्यादेः हृदि विशेषेणानस्थितं सन्निहितम् ॥ १८ ॥

४ घे. ता च — ननु स्वरूपमानप्रकाशरूपस्य आत्मस्वरूपस्य कथं मगधादिप्रकाशकत्वं ? इत्यत्राह — दीपादित्यादीनामपीति । दीपादित्यादीनां यथा विषयसम्बन्धिमप्रभाद्वारा प्रकाशकत्वं, न स्वरूपतः, तद्वन्त्यापि प्रमाद्वारानीयं ज्ञानात्म्यधर्मण प्रकाशकत्वमिति भावः । अन्यप्रकाशकानामपीति अपिवा-व्यार्थः । प्रकाशयन्पदवाचित्वात्प्रकाशकज्ञानाभ्यभूते प्रत्यगात्मनीति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षशब्देनात्र सामग्री मध्यपाति-सन्निकर्षोऽभिप्रेतः, तन्मूलप्रकाशो वा रुक्षितः, सन्तमसस्य कृज्यादिर्बुद्धिर्द्रव्यसन्निकर्षविरोधित्वाभावात्, अन्यथा तमस-वर्तिनं पुरुषस्य सन्तमसत्पन्नितप्रकाशमध्यवर्तिना पदार्थानां कृज्यान्वितपदार्थप्रकाशप्रसन्नत्वात् । एतेन दीपादेर्वापुषपदार्थ-मात्रमिति नित्यतया ज्ञानवत् सर्वव्यापकं प्रकाशकत्वमिति सूचि-तम् । तादृशमात्रेण, न साक्षात्प्रकाशजनकत्वेनापीत्यर्थः ।

ज्योतिस्सन्निकर्षात् प्रसिद्धिप्राप्त्याचारं तमश्शब्दस्य तिमिर-विषयत्वपीनुदासायाह — तमश्शब्द इति । ज्योतिषामपि प्रकाशकतया हेतु-सिद्धस्य तिमिरात्परत्वस्याभिधाने प्रयोज-नाभावात्प्रकृते परत्वस्य च ब्रह्मवत्कृतत्वात्तमश्शब्दस्य च 'यस्य तमश्शरीर' [घृ. उ. ३ । ७ । १३] 'तम आसातमसा एवमेव प्रकृत' [ऋष. ८ । ७ । ७ । ३] 'यदा तमस्तत्' [

[धे. उ. ४ । १८] 'तम परे देव एकीभवति' [सुब्राह्म. २] 'आसीदिव तमोभूत' [मनु. १ । १५] इत्यादिषु मूलप्रकृतिविषयतया श्रौतस्मार्तप्रयोगप्राप्त्याभिप्रेतं भावः । पर अन्यदित्यर्थः । भोक्तृत्वया प्रदानमृतमिति वा । प्रागपि हि ते परावरतया प्रकटी-विमर्शे । उच्यत इति 'निर्गुण प्रकृते पर' इत्यादिविषयि-शेषः । एतेन जडवैलक्षण्यं विवक्षितमित्याभिप्रायेणाह — अत इति । पूर्ववद्वैधर्म्यानुसन्धानशक्यतायां ज्ञेयशब्दस्य तात्पर्यम्, अन्यथा पौनरुक्त्यादित्यभिप्रायेणाह ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयमिति । 'ज्ञानगम्यम्' इत्यत्र सर्वसाधारणज्ञानविषयत्वमात्राभिधाने प्रयोजनाभावात् 'ज्ञेयम्' इत्यमन पौनरुक्त्यादित्य-शब्दस्य प्राप्त्यपर्यायत्वप्रतिषेधे प्रकृतिसमस्तं विवक्षितमाह शब्दस्य प्राप्त्यपर्यायत्वप्रतिषेधे 'प्रकृतिसमस्तं विवक्षितमाह अमानित्वादिभिरिति । 'एतज्ज्ञानम्' [१३ । १२] इतिपदनापि करणव्युत्पत्तिं व्यनक्ति ज्ञानसाधनेरुक्तैरिति । मनुष्यादे-रिति । विष्टस्त्विति शेषः । भोक्तृत्वादिरूपेणावस्थानं विशेषेणान्वयानम् । यद्वा हृदि स्वरूपेणावस्थानम्, अन्यवान्तेषु तु स्वयमेवमृतज्ञानमिति विशेषः । स्थितिशब्दस्यात्र मुत्पत्त्यर्थयोगात् सन्निकर्षमात्रपरत्वमुच्यते, 'सर्वस्य एवेऽप्ययमेव ब्रौहि' इति-वज्जात्यैक्यविवक्षया सर्वस्य हृदि स्थितिनिर्देशः ॥ १८ ॥

५ आ. भा. भा. — ॥ १८ ॥

६ ज. भा. दी — ॥ १८ ॥

७ ए. प. भा. — तमोऽज्ञानात्परमसंस्पृष्टम् । ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं 'अनादि मत्परं ब्रह्म' इत्यादि । ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्राप्यं फलमित्यर्थः । ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलम् । तन्नित्यमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य निष्ठितं विशेषेण स्थितम् ॥ १८ ॥

८ च. प्र. गि.— एवं च ब्रह्मण एव क्षेत्रज्ञस्वरूपाद्भ्य-
धर्मः स्वप्रकाशत्वादिरपि क्षेत्रज्ञस्यैव स्वरूपमित्याह— ज्यो-
तिषामिति । तत्रैतन्नाह्यं क्षेत्रज्ञं ज्योतिषामादित्यादी-
नामपि ज्योतिरवभासकमित्युच्यते “ येन सूर्यस्तपति तेज-
सेदः ” [तै. आ. ३।१२।९] “ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ”
[कठो. ५।१५; मे. उ. ६।१०; अं. उ. २।२।१०] इत्यादि-
भूमिनिमित्तः । तथा तमसः अज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमित्युच्यते
“ आदित्यवर्गे तमसः परस्तान् ” [यजुस्सं. ३।१।८]
इत्यादिभिः । तथा “ प्रज्ञानं ब्रह्म ” [ऐ. उ. ५।३] “ तदि-

ज्ञानात्मन् ’ [तै. उ. ३।१] इत्यादिभिर्ज्ञानं ज्ञेयं च तदेवो-
च्यते । तथा “ यो वेद निहितो गुहायाम् ” [तै. उ. २।१]
“ आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ” [ऐ. उ. ३।२०]
“ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ” [१।५।१९] “ अहमात्मा
गुहाकेतुः । सर्वमृताश्च स्थितः ” [१०।२०] इत्यादिभिरुक्तं
सर्वस्य प्राणिनामस्य हृदि स्थितमित्युच्यते । यदेवं किमिति
न सर्वं ज्ञायते ? तत्राह— ज्ञानगम्यमिति । “ अमानि-
व- भद्रमित्यम् ” [१।३।८] इत्यादिदृष्टेनेन पूर्वोक्तज्ञानसाधनेन
प्राप्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व० त० ६।०— ज्योतिषामिति । प्रकाशकानां चेतनानां च तन्मूर्च्छं ज्योतिरप्यात्मरूपं प्रकाशकं । अत-
एवोक्तं— “ चैतन्यस्य तत्त्वममलं गणिमस्य कण्ठे ” [भाग. ३।३।८।२८] इति । तमसः प्रकृतेः परं “ तम आसीत्तमसा
गूह्यमग्रे प्रकृतं ” [परस्सं. ८।१।१।७।३] इति श्रुतावप्युच्यते । अन्तर्यामिपदं च तदित्याह— हृदि सर्वस्य
धिष्ठितमिति स्पष्टम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चैतन्यं ज्ञानसाधनं अमानित्वादिरूपं वा । तच्च ज्ञेयं च तज्ज्ञानगम्य
हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.— निष्— ज्योतिषामिति । ज्यो-
तिषां शिवचन्द्रादीनामन्यत्रकाशमानानामपि तदेव ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । अत्रार्थं भाष्यः— “ न तत्र सूर्यो भाति ”
[कठो. ५।१५ मे. उ. ६।१४ सुष्ठ. २।२।१०] इत्यादिभ्यस्तथा
त्रैतेषामभानशून्यं, तथाच तद्वद्वत्तत्त्वमित्यर्थं स्यात्तदर्थं तत्र-
काशनेन तत्र शोभादिकारकमित्यर्थः । अन्यथाऽन्यत्र सर्वप्रका-
शकत्वमपि न भवेत् [इति] । तर्हि कुलवगमोरूपं सर्वप्रका-
शकत्वेन भविष्यतीत्यत्र आह— तमसः परमिति । तमसः
क्षुद्रतमसोऽपि परम् उपरि वदृष्टं वा वप्यते भूयते इत्यर्थः ।
अतएव स्मृतिरपि— “ तमसा यदममे प्रवेनम् ” [परस्सं.
८।१।१०।३] इत्याह । ननु स्वप्रकाशयरे स्वस्यैव नाभा-

स्वरूपात्मके सर्वेषां कथं न तज्ज्ञानं ? इत्यत्र आह— ज्ञान-
मिति । जाननुद्विष्टस्य भिष्यक्त्या मर्कं च तदेव । तेन यत्र
ज्ञापनेच्छा तत्रैव तदुपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तत्रैव ज्ञेयं ज्ञेयरूपे-
णाविर्भूतमित्यर्थः । तथापि पुरोचनगूह्यात्मकेनेत्याह—
ज्ञानगम्यमिति । ज्ञाने ज्ञानेन पूर्वोक्तरूपेण गम्यं प्राप्यं
तेनाऽऽपराधकारं ज्ञापितम् । ननु पूर्व ज्ञानरूपेणैव सर्वगम्य-
त्वमुक्तं तत्कथं ज्ञानगम्यं ? इत्याह— हृदिमिति । सर्वस्य
प्राणिनामस्य हृदि धिष्ठितम्, अधिष्ठितमित्यर्थः । सर्वमेरकत्वेन
स्थितं तेन यत्र तदुपेक्षा तत्र ज्ञानरूपेणाविर्भवति, यत्र न
ज्ञापनेच्छा तत्राऽऽपराधकत्वेन भवतीति भावः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० ६।०— एवं ज्ञेयस्य तदस्पृष्टज्ञानमुक्त्वा स्वरूपलक्षणमाह— ज्योतिषामिति । ज्योतिषां
बाह्यानामादित्यादीनामान्तरागां च बुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपि तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्य-
ज्योतिषो जहज्ज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः । तथा च श्रुतयः— “ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ” [तै. आ. ३।१२।९]
“ तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठो. ५।१५ मे. उ. ६।१४ सुष्ठ. २।२।१०] इत्याद्याः । वक्ष्यति च—
“ यदादित्यवगतं तेजः ” [१।५।१२] इत्यादि । तमसोऽज्ञानान् भूतमासत्रसर्वदेहोः परं दूरस्थं तदुच्यते । ननु यथा
चान्द्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तज्ज्ञातोयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिर्दृग्भागे प्रसिद्धम् । एवं सौरादिज्योतिषामन्य-
वभासकं किञ्चित्तमज्ञातोयं ज्योतिरलौकिकं स्यात् ? इत्यागद्वयाऽऽह— ज्ञानमिति । केवलज्ञानमात्रसारीरे
यज्ज्योतिः, न तु भौतिकं, तदेव ज्ञेयं वस्तु आधुनतन्नात् ज्ञानेन प्राप्नुमिष्टवम् । कुतस्तर्हि वज्ज्ञानं ? अत्र आह—
ज्ञानगम्यमिति । यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यम् । किं तर्हि मामान्तरागरेदस्थवहितं
वा यात्ययवीरनामस्यान्तरवन् काळम्यवहितं वा तद्राप्यमस्ति ? इत्यत्र आह— हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति ।
स्वात्मभूतमेव तदन्तर्दृष्टीनां सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

क्षेत्रादिज्ञानुः कृतम् ।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—यथोक्ताथोपसंहाराथोऽयं श्लोक आरम्भते— इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं मूलभूतादि धृत्यन्तं [१३।६-७] तथा ज्ञानममानित्वादि तत्तज्ज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं [१३।८-१२] ज्ञेयं च 'त्रेयं यत्तत्' इत्यादि 'तपसः परमुच्यते' [१३।१३-१८] इत्येवमन्तमुक्तं, समासतः सङ्क्षेपतः । एतावान्सर्वो हि पदार्थो (वेदार्थः) गीतार्थोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्पददर्शने कोऽधिक्रियते ? इत्युच्यते— मद्भक्तो मयीधरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा ' सर्वमेव भगवान् वासुदेवः ' इत्येवं ग्रहाविष्टुर्दिर्मद्भक्तः, स एतद्यथोक्तं सम्पददर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावनः परमात्ममानस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

२ अरा. शां. व्या — त्वमयं शुद्धयर्थं सविकारं क्षेत्रं पदवाक्यार्थविवेकसाधनं नामानित्वादि त पदार्थं च शुद्धं तद्भावोक्त्यर्थमुक्त्वा तेषां फलमुपसंहरति— यथोक्तेति । पुरार्थं विमज्जते— इत्येवमिति । वक्तव्यान्तरे सति विमिति त्रितयमेव सङ्क्षिप्योपसंहृतं तत्राऽऽह— एतावानिति । उत्तरार्धनां चाङ्गद्वाराऽनतारयति— अस्मिन्निति । ईधरे समर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनयति— यत्पश्यतीति । विज्ञाय ह्यनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—एवं 'महाभूतान्यहङ्कारः' [१३।६] इत्यादिना 'सद्भातश्चेतनाधृतिः' [१३।७] इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तम् ; 'अमानित्वम्' [१३।८] इत्यादिना 'तत्तज्ज्ञानार्थचिन्तनम्' [१३।१२] इत्यन्तेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधनमुक्तम् ; 'अनादि मत्परम्' [१३।१३] इत्यादिना 'हृदि सर्वस्य विष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य याथात्म्यं च सङ्क्षेपेणोक्तम् ; मद्भक्त एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं, क्षेत्राद्विचिक्तात्मस्वरूपप्राप्त्युपाययाथात्म्यं क्षेत्रज्ञयाथात्म्यं च विज्ञाय, मद्भावायोपपद्यते मम यो भावः स्वभावनः असंसारित्वम्, असंसारित्वप्राप्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ ये. ता. व्यं — स्वसद्वस्तुत्वायामन्यद्वान्तस्य फलवाह— 'इति' इति लोकेन । प्रकृतपरामर्शिन एतच्छब्दस्य विशेषकाभावात्प्रकृतार्थनयविषयत्वमाह क्षेत्रयाथात्म्यमित्यादिना । 'मद्भावाय' इत्यनं साम्यश्रुत्यादिविवेकतादात्म्यप्रम-

व्युदासायाह मम यो भाव स्वभाव इति । नित्यसिद्धज्ञानत्वादित्त्वभावव्यवच्छेदायाह असंसारित्वमिति । 'उपपद्यते' इत्यस्य ज्ञानजन्ययोग्यतायां तात्पर्यमुपपन्नशब्देन दर्शितम् ॥ १९ ॥

५ आ. भा. भा.—विकारान्तभावाज्ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात्साधनान्युपयोगात् प्रमाणः ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.—ननु ब्रह्मणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं शुद्धपारुष्टं भवेत् ? इत्याकाङ्क्षायां साधनं पञ्चाद्वक्तव्यं तत्तज्ज्ञानप्रथमत उक्तं ? इत्यत आह— विकारैरिति । विकारेष्वन्तर्भावोपपत्तिस्तदनन्तरमुपोद्घातप्रक्रिययोक्तमिति भावः । उद्देशकभावनसारेण 'यत्तद्य यत्' [१३।४] इति प्रथममनुक्त्वा 'स च यो यत्प्रमाणम्' [१३।४] इत्यतस्तज्ज्ञान उक्तमित्यत आह— बहुत्वादिति । सूचीकटाहनिर्माणदौ बहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचारोत्पत्तरोक्तिः । अलौकिकस्य प्रभावस्य शुद्धपारोहे हि साधनानामन्युपयोगः, न तु साधनं लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवारोह इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः । तत्रसंज्ञेन चेति भावः ॥ १९ ॥

७ ह. पं. भा.—मद्भावाय मम भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १९ ॥

८ च प्र. मि.—उपरिष्टमर्थव्यपसंहरति— इतीति । 'इति' [१३।७] इत्यन्तम्, तथा ज्ञानम् 'अमानित्वम्' इत्येवं क्षेत्रम् 'महाभूतानि' [१३।६] इत्यादि 'चेतना' [१३।८] इत्यादि 'तत्तज्ज्ञानार्थचिन्तनम्' [१३।१२]

— अयं चोक्तमर्थं क्षेत्र क्षेत्रमिव विष्टितम् । चीजोऽस्मनुषुं यत्र फलं भवति निश्चितम् ॥ — इति वामनः । एतेन तस्मै 'स च यो यत्प्रमाणम्' [१३।४] इति द्वयं विवृतमित्येके । एतद्वयं 'पुरुषः प्रकृतियो हि' [१३।१२] 'उपपद्यते' [१३।१३] इति श्लोकद्वयेन विवृतिरिति । क्षेत्रस्वरूपकृत्यविदम्— इत्यन्ये — अविगीता ।

इत्यन्तम्, ज्ञेयं च 'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादि
'सर्वस्य हृदि धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं समाप्तम् ।
सङ्क्षेपेण मया तुम्ययुक्तम् । एतावानेव हि सर्ववेदायां गीता-
शास्त्रार्थश्च ; अत्र च मद्भक्त एवाधिकारीत्याह—मद्भक्त

इति । एतच्च मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय प्रसक्त्यव्योपपत्ते
योग्यो भवति; "ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति" [मुं. उ. ३।१।९]
"स एव तदभवत्" इत्यादिस्मृतेरिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० श० दी०—'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्मनाऽभवत्सुरा । यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीरितम्' इतीति ।
'महामूतान्यहङ्कारः' इत्यादिना 'सङ्घातश्चेतना धृतिः' [१३।६; ७] इत्यन्तेन क्षेत्रतत्त्वं समासेनोक्तं,
'अमानित्वं' [१३।८-१२] इत्यादिना 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्' इत्यन्तेन ज्ञानं, 'ज्ञेयम्' [१३।१८] इत्यादिना ज्ञेयं
तत्तद्रूप्यात्मवस्तुस्य ज्ञानसाधनमुक्तं, 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादिना च 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितं'
[१३।१८] इत्यन्तेन ज्ञेयस्य च प्रक्षणेऽक्षरात्मत्वं सङ्क्षेपेणोक्तम् । इदं सर्वं मद्भक्तिमानेव विज्ञाय मद्भावाय मद्गुण-
वत्त्वाव्योपपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—इतीति । इति अष्टना
प्रकारेण 'महामूतानि' [१३।६] इत्यादिना क्षेत्रं 'अमानित्वं'
[१३।८] इत्यादिना ज्ञानं 'अनादिमत्परं मत्परं' [१३।१३]
इत्यादिना ज्ञेयं, चकारेण सर्वमक्षरात्मकं समाप्तम् । सङ्क्षेपेण

सौकर्यबोधार्थमुक्तम् । यदर्थमुक्तं तदाह—मद्भक्त, इति ।
पुत्रदुक्तत्वं विज्ञाप्य विशेषेण मद्भिन्नरूपक्षरात्मकं ज्ञात्वा
मद्भक्तो मद्भक्त्यधीतः सन् मद्भावाय भावात्मरूपरूपभावा
व्यपपत्ते योग्यः समर्थो वा भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०—उक्तमर्थजातमुपसंहरति—इतीति । क्षेत्रं महामूतार्थधृत्यन्तम्, [१३।६-७] ज्ञानं
ज्ञानसाधनममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तम्, [१३।८-१२] ज्ञेयं 'अनादिमत्परं' [१३।१३] इत्यादि
'धिष्ठितम्' [१३।१८] इत्यन्तं भुविभ्यः स्मृतिभ्यश्च समासतः सङ्क्षेपत उक्तम् । मद्भक्त एतत्तत्त्वं विज्ञाय मद्भावाय
प्रक्षमावाव्योपपद्यते युक्तो भवति, भक्त्यैव प्राप्त्यं प्रक्षरयत्नाय प्रक्षरं भवति । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा
भक्तिर्यथा देवे तया गुरो ॥ तस्यैतं कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' [श्वे. उ. ६।२३] इति । "प्रक्ष
वेदं प्रक्षरं भवति" [सुण्डो. ३।२।९] इति च ॥ १९ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञापरपर्यायस्य प्रकृतिद्वयस्य वगद्वेतुत्वम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विज्रयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणान् चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवात् ॥ २० ॥

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

१ प्रकृतिश्चैव चेतनाचेतनप्रकृतयोः, पुरुषश्चैव जीवपरमार्थज्ञायोगोभावशीत्युक्तम् । हे प्रकृतौ हौ पुरुषौ चानादौ बिद्धि इति
विद्याधिराजः । नष्टास्तु—'एतावत्पर्यन्तं यदुपनिषदुक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञानुपपत्तिं, तदेवेदानीं साङ्ख्यपरिभाषया तदभिमतं
द्वैतं विहाय प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण वदुपपन्नमेतं' इति श्लोकमिममवतारयति । तदर्थः; अत्र प्रतिपादितं भिन्नस्य पुरुषस्य जटायाः
परिणामिन्याः प्रकृतेः प्रद्वयमात्रात् । न ह्यत्र साङ्ख्यमितोऽस्यावकः परिच्छिन्नः पुरुषो वर्तते, किन्तु—'वक्ष्यादनुमन्ता च कर्ता
भोक्ता मोक्षरः । परमात्मेति वायुक्तः पुरुषः' (१३।२३) । एतच्छ्रवणाकारोपनिषद एव, 'एष हि इहा इत्यत्र भोक्ता प्रोक्ता
रक्षिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मः पुरुषः' (प्रश्नो. ४।९) 'दिश्यो ह्यनृतः पुरुषः सबाह्यात्मन्तरो द्यौः' (मुं. ३।१।२)
'पुरुष एवेदं विद्म' (मुं. ३।१।१०) इत्यादिदिष्टेनात् । साङ्ख्येस्तु—'जन्मादिभ्यश्चपातः पुरुषमुत्तमं' (उा. पु. १।१।८९)
स्वीकृतमिति भिन्न एव तेषां पन्थाः । प्रकृतिरूप्य 'माया तु प्रकृति विद्या' (श्वे. ४।१०) इति धृत्वा मायेव, न
साङ्ख्यपरिप्रेक्षया प्रधानास्याः 'तव एव त्व विस्तारः' (१३।३०) इति मद्भक्तारण्यादा एव पुनश्चन्यात् । तथा चात्र प्रकृति-
पुरुषपुनरिषिद्धास्तदभ्यो मायामादाविभावश्च विवक्षितो, न साङ्ख्यप्रकृतिपुनरिति व्यर्थमेव वेदमन्विताम् । अत्र, 'साङ्ख्य-
वेदागो ह्यमयति' 'प्रकृतिपुरुषोरेतिदमन्योऽसम्भन्धस्य भेदस्य च वर्तनं साङ्ख्यशास्त्रोक्तम्' इत्यादि सर्वमन्वयमनधिगत-
सम्प्रदायानां प्रकृतिपुरुषव्यवस्थानुपपत्तिरिति श्रुत्यानां प्रतिपादनमुपेक्ष्यते ॥

—अभिधीता ।

१ अत्र—'भगवतः सर्वभूतेश्वरेऽपि विप्रकृतिर्गोचरप्रदाने स्वप्रतिपक्षेऽस्य कार्यकारणरूपेऽपि प्रकृतिरिति । पुरुषो
विष्णुः सर्वभूतिर्गोचरं प्रति भोक्तृत्वात्तद्वेदेऽपि अन्वयानुपपत्तिरिति विमोक्षोपपत्ते हेतुरिति विमोक्षोपपत्तेः कार्य-
कारणरूपेऽपि उच्यते । अत्र एतदुक्तं इत्यप्येवमुक्तम् । — इति मध्यमतानुवर्तिनो ।

—अभिधीता ।

१ शां. भा.— तत्र सप्तमे [श्लो. ५] ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे ।
 'एतद्योनीनि भूतानि' [७।७] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानां ? इत्ययमर्थो-
 ऽधुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती, तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यत आदि-
 र्यथोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयमन्वमेव
 हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिसम्भवामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य
 कारणम् । नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमाप्तं केचिद्वर्णयन्ति, तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्धयति ।
 यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां, तत्कृतमेव जगत्, नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वमिति । तदसत्,
 प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्, संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिमित्तत्वं
 प्रसङ्गात्, शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं
 भवेत् । कथं ? विकाराश्च गुणाश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणाश्च सुखदुःख-
 मोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि । प्रकृतिसम्भवान् प्र-
 त्तिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च,
 प्रकृतिपरिणामान् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तर-
 पूर्वपक्षसम्बन्धीत्याशङ्क्य व्यवहितेन सम्बन्धाये व्यवहितमनु-
 वदति— तत्रेति । तयोश्च प्रकृत्योरपि भूतकारणत्वमित्यह-
 र्द्विदिति । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तत्वापेक्षयाऽनव-
 स्थानान् भूतयोनिवैति शङ्कते— क्षेत्रेति । तत्राहुतान्यागमादि-
 कारणस्य बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विनिर्वाहत्वादित्येषा
 निरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्व क्षेत्रत्वेनोक्तानां प्रकृतिं
 प्रति विकारभावं च दर्शयति— अयमर्थ इति । 'स च यो
 यत्स्वभावश्च' [१३।४] इत्युद्दिष्टं व्याचष्टे— प्रकृतिमिति ।
 ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिव्यवधानेनोक्ता, परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या-
 युक्तपक्षध्वनेन विवक्षितेति व्याकरोति— ईश्वरस्येति । तयो-
 रनादित्वं व्युत्पादयति— नेत्यादिना । तत्र युक्तिमाह— नित्ये-
 श्वरत्वादिति । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथं ? इत्याशङ्क्या-
 ऽऽह— प्रकृतीति । तस्य जगज्जन्मादी स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वं,
 न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह— याभ्यामिति । प्रकृत्योरना-
 दित्वं कुत्रोपयुक्तं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— ते इति । सत्त्वान्तरमाह—

नेत्यादिना । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य ? तदेवैक्यं ? इत्या-
 शङ्क्याऽऽह— तेन ह्येति । प्रकृत्योरेव मूलकारणत्वे भुक्तिव्यति-
 सिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह— यदीति । प्र-
 कृतिद्वयस्य कार्यवत्त्वं प्रत्याह— तद्वत्सदिति । किञ्च प्रकृति-
 द्वयमेवपेक्षेश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यमनुकार्त्तमिति त-
 त्तत्त्वात्क्षेत्रविषयान्योक्त्यात्रात्राप्रामाण्याच्च तस्यैव संसारहेतुत्वे
 स्याह— संसारस्येति । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयापेक्षामते
 परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् । किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदु-
 यात्पूर्वं बन्धभावे तद्विधेयात्मनो मोक्षस्याभावात्कदाचिदुभया-
 भावे पुनस्तदप्रधानं प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह— बन्धेति ।
 प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नातुपपत्तिरित्याह— नित्यस्य इति ।
 स्वपक्षे दोषाभावं प्रथमपूर्वकं प्रश्रयति— कथमित्यादिना ।
 सम्भव सत्ताप्रापको हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां
 च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वं च सिध्यतीति
 भावः ॥ २० ॥

१ शां. भा.— के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ? इत्याह— कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे
 कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश, देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि, पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा-
 निकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वा-
 त्करणग्रहणेन गृह्यन्ते, तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं, यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे
 हेतुः कारणभारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः । 'कार्य-
 कारणकर्तृत्वे' इत्यस्मिन्नापि पाठे— कार्यं, यद्यस्य निपरिणामस्तत्तस्य कार्यं निकारः, विकारि कारणः
 तयोर्विकारनिकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश निकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः
 कारणः तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यत आरम्भकत्वेनैव ।

२ आ. शं. व्या.—विकाराणां गुणानां प्रकृतेः स्वस्व-
राज्ञाह्वारा निर्णेतुमत्रोक्तपूर्वार्थं पातयति—के पुनरिति ।
पुरयस्यानादित्वं बन्धहेतुत्वमाह—पुरय इति । पूर्वार्थं
न्याये—कार्यमित्यादिना । ज्ञानेन्द्रियपक्षं कर्मेन्द्रियपक्षं
नतोद्विहृद्वाधेति श्रयोदंशं करणमिति । तथापि मूलानां विप्र-
पन्नां चाप्रवृत्तकर्म तेषां प्रवृत्तिकार्यता इत्याद्यद्वयाऽऽह—देह-
स्येति । तथापि गुणानामिहाप्रवृत्तानां प्रवृत्तिकार्यत्वं, तत्राऽह—

गुणाश्चेति । उक्तीत्या विप्रप्रमर्शमाह—एवमिति । पाठा-
न्तरमनूय व्याख्यापूर्वकमर्थोद्देशमाह—कार्यत्वादिना ।
व्याख्यान्तरमाह—अथवेति । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विप्रया
इति बोध्यसहस्राको विकारोऽत्र कार्यवन्द्यार्थः । महानद्वारो
मूलतन्मात्राणोति प्रवृत्तिवृत्तयः सप्त कारणं, तेषामारम्भकत्वेन
कर्तृत्वेन हेतुराशयो मूलप्रवृत्तिरित्यर्थः ।

१ शं. भा.—पुरयश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते—पुरयो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तृति पर्यायः,
सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरययोः संसारकारणत्वमुच्यते ? इति । अत्रोच्यते—कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतु-
फलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरयस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् ? यदा पुनः
कार्यकरण(सुखदुःख)रूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्या पुरयस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वे-
नाविधारणः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति । अतो यत्प्रकृतिपुरययोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःख-
भोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम ? सुखदुःखसम्भोगः संसारः
पुरयस्य च सुखदुःखानां सम्भोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २१ ॥

२ आ. शं. व्या.—उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह—पुरय-
श्चेति । तस्य परमात्मत्वं व्यपेक्षितमिति—जीव इति । तस्य
प्राणधारणमित्यस्य तदर्थं चेतनात्वमाह—क्षेत्रज्ञ इति ।
तन्मानीपाधिकत्वं बाल्यमिति—भोक्तृति । तयोः संसारकारण
त्वमुपपादयितुं शक्यते—कथमिति । अन्यव्यतिरेकान्मया
तयोस्तत्वात्मिकाह—अथेति । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति—
कार्येति । न हि मित्यमुक्तस्याऽऽयमनः स्वतः संसारोऽन्तो-

त्यर्थः । इदानीमन्यदमाह—यदेति । अन्ययादिकल्पपूर्व-
रति—अत इति । नारमनोऽविक्रियस्य संसरणं भोक्तृतिमि-
त्यादिपठितः कः पुनरिति । सुखदुःखान्यवसायात्कारो
भोगः, स चाविक्रियस्यैव प्रवृत्तः संसारस्तथाविधोऽन्यत्वं
संसारित्वमिच्छुत्तरमाह—सुखेति । श्लोकन्याय्याप्रमाणा-
विति शब्दः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—अथात्यन्तविविक्तस्वभावायोः प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्थानादित्वं मनुष्योर्द्वयोः कार्य-
मेतदः संसर्गहेतुकोच्यते—प्रकृतिमिति । प्रकृतिपुरयसुखदुःखसंभोगसंसारमाह इति निदि । बन्धहेतु-
त्वान् विकारान् इच्छादिपादीन्, अमानित्वादिकांश्च गुणान् मोक्षहेतुत्वान् प्रकृतिममभ्यान् निदि । पुर-
येण संसृष्टेयमनादिकालप्रवृत्ता क्षेत्राकारपरिणता प्रकृतिः स्वविकारिच्छादिपादिभिः पुरयस्य बन्धहेतुर्भ-
वति, संप्रामाणित्वादिभिः स्वविकारैः पुरयस्यापरमहेतुर्भवेतीत्यर्थः ॥ २० ॥

४ चे. ता. चं.—अथ 'बन्धहेतु' इत्यनेन सहजोदितं
'प्रकृति पुरय' इत्यात्म्यं विवेकसुखदुःखानामुपेक्षार्थं विवि-
नक्ति—अथेति । संसर्गहेतुश्चेति प्रवृत्तानां देः संसर्गस्य
विमिश्रित्यर्थः । 'उत्पन्नमादौ' इत्यत्र 'प्रकृति पुरय' च
इतीतिउत्पन्नप्राणधारण कर्म सिद्धेर्द्वयमिति—प्रकृतिपुरय-
पायुमायमन्यसंसृष्टाविति । तदनेनया द्विकलात्म्ययोग
उत्पन्नः । प्रकृतिपुरयस्यैव 'परमदिनं दृष्टकपुरयोः'
[अथा. १।१।११] इति प्रवृत्तत्वम् । तद्विपरीतत्वात् 'उत्पा-
नमादौ' इत्यनेनोपेक्षितं तद्विपरीतम् । 'इच्छा देव' इत्यादिना
'अमानित्वम्' [१।१।४, ८] इत्यादिना च निदिष्टा कलाकर्म
विकारसुखदुःखानामनन्दस्य इति दृष्टेयं बन्धहेतुत्वमा-
निति । 'तन्मेन दध' आरब्धं नदिधारि' [१।१।४] इति

प्रकारोक्तये विकारद्वयः क्षेत्रार्थमप्रकारः, तन्मयमिच्छा-
चात्रापि विकारसद्वत्सादृश्यम् । अतः प्रकृत्यप्रकारं महानद्वि-
कारणत्वम् । तन्मादिकवर्गं गुणसद्वत्तत्वापि प्रादुर्भावाद्यर्थ-
विकल्पोक्त्यात्, तन्मादिगुणविराजितमनुत्पन्नमिति भावः ।
'विकाराश्च गुणव' इति भेदोक्तिविशदयत्तानां बन्धनोद्य-
हेतुत्वेन वक्तव्यम् । हेतुवशादेवगुणवर्गद्वयोरेवोक्तोऽन्यत्वं
तदा सप्रयोजनं, तस्य प्रवृत्तिममन्योरेवगुणवर्गं किमर्थः ?
इति उपायानुत्पन्नमनन्दता इत्यर्थः निदि । शब्दविशेष-
विशेषमाह—पुरयेणेति । प्रवृत्तेश्चाभावेन हेतुत्वोपदेश-
ज्ञानार्थमन्यमन्योपदेश इति भावः । स्वविकारिच्छा-
मानित्वादीनां विकारप्रकारं 'प्रवृत्तिमन्यत्वात्' हेतुत्ववृत्ति-
कारणत्वादिहेतुत्वोपदेशेन दधकल्पम् ॥ २० ॥

३ रा. भा— संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यमेदमाह—कार्यकारणेति । कार्यं शरीरं, कारणाति
ज्ञानकर्मात्मकानि समनस्कानीन्द्रियाणि, तेषां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः, पुरुषाधिष्ठित
क्षेत्राकारपरिणतप्रकृत्याथवा भोगसाधनभूताः क्रिया इत्यर्थः । पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेव तदपेक्षयाधिकं
'कर्ता शास्त्रार्थरच्चात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिकमुक्तम् ; शरीराधिष्ठानप्रयत्नहेतुत्वमेव हि पुरुषस्य
कर्तृत्वम् ; प्रकृतिसंसृष्टः पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्च इत्यर्थः ॥ २१ ॥

४ वे. ता चं— अथान्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः
सप्तविंशतिविधमनन्वयो व्यापारभेद उच्यते—'कार्यकारण'
इति श्लोकेन । कार्यं शरीरमिति । प्रसरणात् कारणशब्दस्य
समभिधायकत्वाच्च अत्र कार्यशब्दो भोगायतनाख्यकार्यविशेष-
पर इति भावः । 'इन्द्रियाणि द्रव्यैकं च' [१३।६] इति
इन्द्रियादिप्रकृतविषयोऽत्र कारणशब्द इत्याह ज्ञानकर्मात्म-
कानीति । एतेन 'कार्यं भूततन्मात्ररूपेण दशविधम्, कारणं
शुद्धब्रह्मरूपेण त्रयोदशविधम्, तेषां स्वतत्त्वोत्पत्तौ प्रतिक्षणं
परिणामे च हेतुर्मूलप्रकृतिः' इत्यादिव्याख्यानान्तराणि निर-
स्तानि । 'कार्यकरणकर्तृत्वे' इति (वा) परोक्ष पाठान्तर-
मप्रसिद्धेरादृतम् । कर्तृशब्दोऽत्र न प्रयोज्याध्वय-वपर, अचेतने
तदसम्भवात्, अतो न्यासत्वं व्यापाराध्यत्वं विवक्षितमि-
त्याह—तेषां क्रियाकारित्वं इति । यथान्यद्विषयं केचु
धिन्मनस्त्रोतादिव्यापारेषु पुरुषेच्छाधीनत्वं नास्ति, तथापि
तेषां पुरुषभोगार्थत्वात् भोक्तृत्वदृशापप्रपुरुषसन्निधानरूपमधिष्ठा-
नमपेक्षितम्, बाहुल्येन च प्रयत्नाधीनत्वमस्तीत्यभिप्रायेणाह
पुरुषाधिष्ठितेति । विमज्ज्य व्यापारनिर्देशात् प्रकृतिरेवे-
त्यवधारणम् ।

ननु पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरित्युक्तं, प्रत्यक्षबाया कारण-
कलेवरविशुत्स्य ससारिण स्वेच्छया प्रकृत्यधिष्ठानासम्भवा-
दित्यनाह पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणतेति । भोग-
सत्साधनयोरप्राप्त्यवलक्षणं हेतुत्वमिह विविच्यत इत्यभिप्रायेण
प्रकृत्याध्वयवर्गादिवचनम् । प्रकृते कर्तृत्वे 'कर्ता शास्त्रार्थ-
रच्चात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिमि सुवैविशेष-
स्यादित्यनाह पुरुषस्याधिष्ठातृत्वमेवेति । यदि पुरुष-
स्याधिष्ठातृत्वमान, तदा साधारणकर्तृत्वं प्रकृतेरेवेति पुरुषस्य
कर्तृत्वमौपचारिक स्यादित्यनाह शरीराधिष्ठानेति । अय-
मभिप्रायः,—न हि प्रयत्नाधीनपरिष्फण्णध्वयत्ववलक्षणं कर्तृत्वं
पुरुषस्य स्यात्वे, तत्र शास्त्रार्थवत्सादिहेतुनामन्यथासिद्धे, नच
शरीरादिप्रेरकप्रयत्नाभ्यस्तवे कर्तृत्व-दृश्यापचारिकता, कृति-
प्रयत्नयोः पर्यायत्वात्कृत्याध्वयत्ववत्त्वाच्च कर्तृत्वस्य । तत-
श्चाथैव कर्तृत्वमौपचारिकमिति फलितम् । यदि पुनर्व्यासत्वं

व्यापाराध्यत्वमेव सर्वथा कर्तृत्वमित्युच्यते, तथापि पुरुषस्य
कर्तृत्वं मुख्यमेव ।

ननु 'पुरुष सुखदुःखानां भोक्ता' इत्युक्तम्, शुद्धस्य
पुरुषस्य प्रियाप्रियविधुत्स्वभूते । यद्यपि मोक्षे विलक्षणं सुखं
मनुभूयते, तथापि दुःखप्रसङ्गात् नास्त्येवेत्यनाह—प्रकृति-
संसृष्ट इति । "नह वै शरीरस्य सत प्रियाप्रियोपपत्ति-
रस्ति" [छा. उ. ८।१२।१] इत्यपि धूयत इति भावः ।
विषयेन्द्रियादिरूपेण परिणतायाः प्रकृतेरपि भोक्तृत्वे हेतुत्व-
मस्ति, तत्कर्षं पुरुषो विशिष्य निर्दिश्यते । इत्यनाह सुखं
दुःखानुभवाभ्य इति । तत्कालस्वसमेतसुखदुःखसाक्षा-
त्कारो भोग इति भोगवलक्षणमन्येनैव सूचितम् । एतेन निर्दि-
ष्टादुःखसमिधानात् प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमिति पक्षो निरस्तः ।
तदा 'पुरुषोऽस्ति भोक्तृत्वात्' [सा. का. १०] 'पुरुष-
दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य' [सा. का. २१] इत्या-
दित्वप्रत्ययिरोपपत्तिः । अयं हि पक्षः शारीरिक 'रचनानुपपत्ति-
' [ब्र. सू. २।२।१] इत्यारम्भ्य 'विप्रतिषेधावासमञ्जसम्',
[ब्र. सू. २।२।१०] इत्यन्येन सूत्रैर्विस्तरेण प्रतिक्षितः । अत्र
च श्लोके यदि प्रकृतेरेव भोक्तृत्वमपि विवक्षितं स्यात्, तथा
कर्तृत्वे भोक्तृत्वे च प्रकृतेरेव हेतुरिति वक्तव्यम्, ननु विवे-
ककथम्, भोक्तृत्वस्यापि कर्तृत्वविशेषत्वात्, 'शास्त्रार्थ-
प्रयोक्तारि' [पू. मी. ३।१।१०] इति न्यायात् ।

न च वाच्यं कर्तृत्वं प्रकृते स्वतस्सिद्धं, भोक्तृत्वे तु तस्या-
पुरुषो हेतुरिति प्रदर्शनाय विवेक इति, पुरुषनिरपेक्षाया केव-
लाया प्रकृते कर्तृत्वस्याप्ययोगादनन्वयपगमात् । अन्यथा विमुक्त-
केवलज्ञानोदयेऽपि "तेन निवृत्तप्रसवामर्यदशात्सत्तत्त्वविनि-
श्रुताम्" [सा. का. ६९] इत्युक्तसत्त्वरूपविनिवृत्तिमज्ञप्रसङ्गात् ।
तथाच मुक्तावपि यथापूर्वमेव प्रकृतिप्रवृत्तिः स्यात् ।
'सञ्ज्ञतपरार्थत्वाज्जिगुणादिविषयैवाधधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति
भोक्तृत्वमात्र-कैवल्यार्थप्रदेशे च' । जननमरणकरणात् प्रतिनिय-
मात्सुखसत्त्वप्रवृत्तेः । पुरुषबहुत्व सिद्धं त्रेणुयविषयैया(वेव)च ॥
[सा. का. १०.१८] इत्यधिष्ठानानुगतपदवृत्तिरन्यो पुरुषबहुत्व-
करणं न भज्येत । अत्र 'पुरुषः प्रकृतिरस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजम्
शुणान्' [१३।२२] इत्यनन्तराधिक्यं व्याहृत्येवेति भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.—'यत्थ यत्' [१३।४] इति वक्तुं प्रकृतिनिकारपुरुषान् सङ्गिष्याऽऽह । गुणाः
सम्प्रादयः । तेषामन्यन्तो विशेषो लयात्सर्ग इति विकाराः प्रयुक्ताः । "कार्याकार्यगुणास्तिस्रो यतः
स्त्वोद्भवा जनी" इति माधुच्छन्दमशाखायाम् ॥ २० ॥

प्रकृतिं सत्त्वां देवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्रष्टाः प्रकृतिं प्रजाः । विलोक्य सद्यो सुमुदे स इह ज्ञानगृह्या ' [भाग. ३।२६।४, ५] इति भागवतवाक्येनैकार्थ-यति । तत्र कार्यकारणरूपेण प्रकृतिर्द्विविधा, कार्यरूपा जीवात्मोपाधिरविचार्युक्ता; कारणरूपा माया परमात्मनः । एवं पुरुषोऽपि द्विविधः कारणमंशी मूलपुरुषात्मा, तस्य कार्यं अंशा जीवपुरुषा इति । तत्र स एव पुरुषः प्रकृतिं लीलया क्रीडया हेतुनाऽभ्यपद्यत । कीदृशीं प्रकृतिं ? यदृच्छयैव भगवद्विच्छयैवोपगतामिति । तां तु च उभावप्येतौ चिरादधिगम्यमानौ मदंशभूतौ सचित्त्वभावौ कारणस्वरूपानन्यत्वाद्नादी एव विद्धि । वन्यहेतु-भूतान्विकाराश्चेच्छाद्वेपादीन् अमानित्वाद्दिकारांश्च । गुणानमृतहेतुभूतानस्तत्वादीन्वा प्रकृतिसम्भवाननादीन् विद्धि । सर्गकाले मे मायांशागुणारिगकाऽचेतना प्रकृतिः पुरुषेण मूलभूताक्षरांशेन संसृष्टा महद्दहङ्कारभूम्यादिरूपिणी क्षेत्राकारेण विपरिणता अन्तरासृष्टया नीहाररूपयाऽविद्ययाऽन्यस्ता प्रकृतिः सविकारैरिच्छाद्वेपादिभिः पुरुषस्य वन्यहेतुः । सैव मायानिर्मितया विद्ययाऽवगताऽमानित्वादितिः स्वविकारैः पुरुषस्यामृतहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सृष्टया तयोः कार्यमेदमाह— कार्येति । कार्यं वन्यमोक्षरूपं, तस्य कारणरूपा विकारा गुणाश्च एतेषां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुः, ' प्रकृतिसम्भवान् ' [१३।२०] इत्युक्तवान् । पुरुषस्य तु तदन्त्यक्षे-पितृत्वमेव तदपेक्षयाऽधिकं ' कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ' [ब्र. सू. २।३।३३] इत्यादिसूत्रोक्तं क्षेत्राधिष्ठानप्रयत्नहेतुस्त्वमेव पुरुषस्य कर्तृत्वं प्राकृतवदभ्युपगम्यते । स तु तत्संसृष्टसदुद्भूतानां सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखाद्यनुभवाश्रयः । यद्यप्युभयं क्षेत्रधर्म इति वक्तव्यं तथापि विक्रियाया जडावसानत्वात् क्षेत्रप्राप्त्यान् भोगस्य शिववसानत्वदर्शनाच्चेतनाप्राधान्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवं पूर्वप्रतिज्ञातं ' तत्क्षेत्रं यच्च पारम्य ' [१३।४] इति निरूपितम्; स्वांशत्वेन तत्र क्षेत्र-क्षेत्रज्ञसंज्ञा कथं ? इत्याशाङ्क्य ' यद्विकारि ' [१३।४] इत्यादिना पूर्वमेव प्रतिज्ञातं तमयोः स्वरूपं निरूपयति— प्रकृतिसमित्याद्यैः पञ्चभिः पदैः । प्रकृतिं सर्वजनवसमर्था व्यापकत्वादधिभूतया भगवच्छक्तित्वाद्नादि, पुरुषं च तदस-मोक्षारं भोक्तृशरूपं भगवदंशत्वाद्नादिव्य, एवञ्चभावपि जनादी विद्धि जानीहि । अत्रायं भावः— एवं ब्रह्मप्रकृति-पुरुषरूपेण त्रिविधरसभोगार्थमाविर्भूय ततः सर्वं कृतवान्, स्वांशानां जीवानां ज्ञापनार्थं तत्र मोहकत्वभावमावाप्तत्वात् दन्वया ज्ञानेन सम्बन्धो भवति, तदभावायाऽनादिस्वभगवच्छ-क्तिभगवदंशदिज्ञानेन मोहो न भवेदित्यर्थः । एव तावद्वारी

ज्ञात्वा विकारान् वेदेन्द्रियादीन् तेषामपिकान् गुणान् पुन-दुःखमोहात्मकान् प्रकृतिसम्भवानेव विद्धि । अत्रायं भावः कर्माचिदवस्थयाऽवस्थितस्वरूपेण स्वस्मादुभयार्थं वेदादीन् सत्सारमकान् शक्तिः प्रकटीकरोति, तथैव सङ्गमसुखादुभयविरहदुःखानन्ददुःखवाससकयामकानन्दमोहात्मकान् गुणानपि प्रकटयति, अतस्तथा विद्धि । एवं ज्ञानप्रयोजनं तामेच्छतीभविष्यति ॥ २० ॥

एतदेव विस्तदयति— कार्येति । कार्यस्य स्वरासुभवात्मकस्य कारणानि देहगुणादीनि तेषां कर्तृत्वे प्रकटयते हेतुः प्रकृतिं पूर्वोक्तत्वात् शक्तिरूप्यते । तथैव पुरुषः सुखदुःखानां सङ्गमविरहात्मकादीनां भोक्तृत्वे तदसंशये हेतुः कारणरूप्यते ॥ २१ ॥

११ नी० मा० दी०— एवं क्षेत्रं शरीराख्यमन्यक्तमुक्तं [१३।२] तत्प्रकाराद्य महदाद्याख्योविशतिस्तुः द्विकारा इच्छादयो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वादयः [१३।८—१२] पुरुषश्च उक्तः [१३।१३] । इहानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये परमाद्यवजायते तच्च क्षेत्रज्ञस्य प्रभावश्चेति द्वयं वक्तव्यं, तत्रायं विवृणोति त्रिभिः— प्रकृति-मिति । सप्तमाध्यायेऽष्टधा या प्रकृतिरपरा उक्ता [स्तो. ४; ५] साऽत्र प्रकृतिः । या तु जीवभूता परा प्रकृति-रुक्ता साऽत्र पुरुषशब्देनोच्यते । एतौ हि सम्पृक्तौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः । तत्र तावुमावप्यनादी विद्धि, तयोरादिमत्त्वे संसारस्याकस्मिन्त्वाभावात्, कृतदानाकृतताम्यागमप्रसङ्ग्येत्यन्यत्र विस्तरः । विकारान् इच्छादीन्, गुणान् सुखीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसम्भवान् विद्धि ॥ २० ॥ उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वे द्वारमाह— कार्येति । कार्यं शरीरं तदारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च, कारणं त्रयोदशेन्द्रियाणि तदाश्रिताश्च सुखदुःखमोहात्मका गुणाश्च । कारणेति पाठेऽपि स एवार्थः । एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति, कर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति । तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति । यदि हि कार्यकारणसुखदुःखरूपहेतुफलरमणा प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किमुपलभेत ? अनुपलब्ध्वा वा कथं संसारं स्यात् ? अनुपलब्ध्वा वा प्रकृतिः कुत्रोपयुज्येत ? तस्मादुपलभ्योपलब्ध्वातयोगः संसारकारणमिति यथाभावं व्याख्यातम् । यदा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषताज्ञातं प्राप्ता हेतुर्भवति ।

वह्नितादात्म्यं प्राप्ते लोहं क्लेशत्रयुक्तोन्मत्तादाविव हेतुर्भवति, तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणम् । वह्निरिव लोहस्य स्वच्छायाप्रदानेन दग्धत्वे । तथा हि कार्यत्वाच्च प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धियमाः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते ' गौरोऽहं, मनुष्यपुरुषोऽहं, काणोऽहं, रज्जोऽहं, करोम्यहं, अकार्यमहं ' इति । तथा चिच्छायापन्ना बुद्धिः ' चेत्याम्यहं सुखदुःखादीनुपलभे ' इति मन्यते । सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यवर्मा-
ध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति । साह्य्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति । अन्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोगमृत्योर्बैधर्षिकरण्यमापद्येत । न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यन्यत्र विस्तरः । ' द्वन्द्वान्ते भूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्पद्यते ' इति त्वप्रत्ययस्य पूर्वभाषामपि सम्बन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चेति निग्रहः । द्वन्द्वैकवद्वावञ्च " प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा " [जेष्ठं. २।३।४६] इत्यादिबन् ॥ २१ ॥

क्षेत्रज्ञपुरुषस्यौपाधिकं संसारित्वम् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥

१ शार्. भा.— यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किमिति चेत् ? इत्युच्य-
ते— पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावधिवालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः
प्रकृतिस्थः— प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतद्वि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो
जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् ' सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहं ' इत्येवम् । सत्यामप्य-
विधायीं सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुञ्जमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य, स प्रधानं कारणं यस्य
पुरुषस्य जन्मनः " स यथाकामो भवति तत्तत्तुर्भवति " [ब्र. उ. ४।४।५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह—
कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत्त्वासद्य सदसती तयो-
र्योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषय-
भूतेषु निमित्तं कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मत्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसार-
पदमध्याहार्यम् । सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणमित्यर्थः । सद्योनयो देवादियोनयः,
असन्नोन्मेषः पञ्चादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो प्रत्युपयोनयोऽप्यस्मिन्नुद्भा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं
भवति— प्रकृतिस्तत्त्वाख्याप्तिना गुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जना-
योज्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससम्प्राप्ते गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुप-
न्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । ' यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ' [१२।१३] इति । उक्तं चान्यापोहनात्तद्वर्मा-
ध्यासोपेण च ॥ २२ ॥

२ आ. शार्. व्या.— श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतार-
यति— यदिति । निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वमस्याविधौ
कयोप्यासादित्याह— पुरुष इति । यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन
गतस्तस्माद्भुङ्क्ते इति योजना । गुणविषय भोगमभिव्ययति—
सुखीति । अविद्यायां भोगहेतुत्वात्कारणं कारणान्वेषयया ?
इत्याशङ्क्याऽह— सत्यामपरीति । यद्यस्य जन्मादौ ससरे
प्रधानहेतुत्वे मानमाह— स ययेति । उक्तेऽर्थे द्वितीयाध्याय-
तार्य व्याचष्टे— सदैवद्वितीयादिना । साध्याहारं योजनान्तर-
माह— अथयेति । सदसद्योनिर्विधिव्य व्याचष्टे— सद्योनय
इति । योनिद्वयनिर्देशान्माध्यमवर्धनयोः अनुष्ययोनयोऽपि च्यवित्या
इत्याह— सामर्थ्यादिति । सङ्गस्य संसारकारणत्वे नाविद्या

यास्तत्कारणत्वं, एकस्मादेव हेतोस्तद्व्यपत्तेरित्याशङ्क्याऽह—
एतद्विदि । अविशेषादानं यतो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं
शिष्यतीत्यर्थः । द्विविधहेतुकेर्विवर्धितं फलमाह— तद्येति ।
साध्याख्याज्ञानस्य स्वतोऽनिहृतेस्तनिवर्तकं वाच्यमित्याश-
ङ्क्याऽह— अस्त्येति । वैराग्ये सति सध्यासत्तत्पूर्वकं ज्ञानं
सावज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः । उक्ते ज्ञाने मानमाह— गरीतेति ।
अध्यायादौ योक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह— तद्येति । तदेव ज्ञानं
यज्ज्ञात्वेत्यादिना ' न सत्तथासत् ' [१२।१३] इत्यन्तेना-
न्यनिषेधेन ' सर्वतःपणिपाद ' [१२।१४] इत्यादिना चात-
द्वर्माध्यासेनोक्तमित्याह— यज्ज्ञात्वेति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एवमन्योन्यसंसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः; पुरुषस्य स्वतः स्वानुभवेक सुखस्यापि वैयर्थ्यसुखदुःखोपभोगहेतुत्वमाह— पुरुष इति । गुणशब्दः स्वकार्येषूपचारिकः; स्वतः स्वानुभवेनैव सुखः पुरुषः प्रकृतितस्य-प्रकृतिसंसृष्टः, प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गोपाधिकान् सत्त्वादि-गुणकार्यभूतान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते अनुभवति । प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह— कारणमिति । पूर्वपूर्वप्रकृति परिणामरूपदेवमनुष्यादियोनिभिः शेषेषु स्थितोऽयं पुरुषस्तच्चोनिप्रयुक्तसत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिषु सक्तस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते; ततस्तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदसद्योनिषु साध्वसाधु योनिषु जायते; ततश्च कर्मारभते; ततश्च जायते; यान्दमानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनभूतान् गुणान् सेवते, वान्देन संसरति । तदिदमुक्तं— कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ’ इति ॥ २२ ॥

४ ये तां च— उक्तदेशे शब्दोदयार्थमुक्तवक्ष्यमाण-पुनरुक्तिपरिहारार्थं योक्तं विविच्यानुभाषते— एवमिति । परिगुह्यन्यानुभवसुखैकतानस्य प्रत्ययारमनो वैयर्थ्यवादासुख दुःखोपभोगो न तार्विक इत्याह— अपि तु स्फटिकमणौ जवाङ्गमुपाटलिमवदासकविशेषादपरोपित एव स्यादिति शङ्का ‘पुरुष’ इत्यर्थेन परिहृत्य इत्याह— पुरुषस्येति । सर्व-दिगुणान् साक्षाद्भोग्या, सुखदुःखमोहाद्योनिवत्तयातीन्द्रियत्वात्, सद्यस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वं च प्रसक्तमुपभाक्षनीयम्, तच्च हिशब्देन योजितम् । अत्र तु ‘प्रकृतिजान् गुणान् भुङ्क्ते’ इति गुणभोक्तृत्वं कथमुच्यते ? इत्यनाह— गुणशब्द इति । स्वकार्येष्विति लक्षणातिमितकथनम् । स्वशब्देन गुणस्वरूपग्रहणम् । यद्यपि गुणशब्दं सुखदुःखेभ्यश्च मुख्यं, तथापि प्रकृतिगुणवक्ष्य विवक्षितत्वादौपचारिक इत्युच्यते । उत्तर-प्रापि हि बहुशो गुणशब्दं सर्ववादिविषय एव । यथावस्थि ताकारोऽन्यं पुनश्च शब्देनान्वित इत्याह— स्वतस्स्वस्यानुभवेकसुख इति । प्रकृतिसदृशस्य स्वास्व्यादिपरोऽपि प्रयुज्यते इति तदुदात्ताय प्रकृतिसंसृष्ट इत्युच्यते । ‘प्रकृतिजान्’ इत्यनेन प्रकृत्याग्रहणं न विवक्षितम्, ‘मुख्यं, दुःख्यम्’ इति स्वाभिमतवैयर्थ्यं तदुपलम्भात्, अन्तःकरणविकाराणां सुखादीनां स्वात्मन्यप्येव इति पक्षस्य निर्दिष्टप्रमाणविस्तृतात् । अतस्तदुपाधिकत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञापनाय प्रकृतिसंसर्गोपाधिकत्वोक्तिः । आदिशब्देन पूर्वसमभिव्याहृतच्छादित्वादिवद्बुद्धेः । सऽपि हि कर्मफलभूता भोक्तव्या । आत्मनेपदान्तत्वादर्थात्मन्युपापत्र पालनार्थैवमयुच्यते; अन्यवहाराद्योऽन्यप्रतीकित्यादव रयक, अतोऽत्र ‘भुङ्क्ते’ इति प्रकृत्यानुभवान्न विवक्षितम् । स्ववमवेतवर्तमानमुपदुःखसाक्षात्कारो भोग इत्यपि हि लभ्यन्तीत्यभिप्रादणह— अनुभववर्तीति ।

स्वानुभवेकतानस्य वैयर्थ्यसुखदुःखोपभोग प्रकृतिसंसर्गोऽनुभवः, परिगुह्यन्यात्मन सोऽपि प्रकृतिसंसर्ग कथं ? इति पञ्चममन्तर परिहरतीत्यभिप्रायणाह प्रकृतिसंसर्गहेतुमाहेति । श्रीशाङ्करभाष्येन प्रसाहनादित्वादन्योन्याग्रहणचकटादिपरिहारं गृह्य, अनवरतश्च न दोषः, प्रसाह्य च पूर्वहेतुः

वैचित्र्यादुत्तरोत्तरवैचित्र्यमिदं । गुणसङ्गस्य विहितनिमित्तकर्मद्वारा तत्फलानुभवार्थं विचित्रजन्महेतुत्वाच्छासकत्वम्, ‘रमणीयचरणा भगव्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापयेत्’ कथ्यचरणा भगव्याशो ह यत्ते कथ्या योनिमापयेत् [छा. उ. ५.११.०१७] इति सदसद्योनिप्राप्ते कर्ममूलकभुक्तविरोधं चाह— पूर्वपूर्वेति । सत्त्वादीनां साक्षात्साक्षात्स्वायोगादप्रापि गुणशब्दस्य पूर्वपूर्वौपचारिकत्वाभिप्रायेण सत्त्वादिगुणमयेषु सुखदुःखादिष्वित्युच्यते । ‘सुखदो नाम दुःखे सुखप्रान्त्या सन्न, दुःखहेतुषु हि सागरतरंगारिषु सुखलवणप्रसरसम्भवे, शान्तिज्ञानवता पुनः प्रहरोऽपि सुखयते, इति चाहुः । यो हि यद्विचरति, तस्य तस्मिन् तत्साधने वा कार्यतामोय इति स्थिते सुखस्य स्वस्वरूपे कर्ममूलकत्वात् रसापनेमेवैव पुरुषप्रकृतिरित्यभिप्रायेण तत्साधनभूतेष्वित्युच्यते । धृष्यते च— ‘स यथाकामो भवति तत्कुरुर्भवति’ इति, अस्तिनास्तीत्यापत्तयोरुपायमन्यथायत्, ‘तद्यथा रमणीयचरणा भगव्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापयेत्’ प्राप्तायोनौ वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कथ्यचरणा भगव्याशो ह यत्ते कथ्या योनिमापयेत् भूयोनिं वा दृक्परोनिं वा ऋणालयोनिं वा’ [छा. उ. ५.११.०१७] इत्यादिषुस्य नुसारं, साध्वसाधुशब्दः, साध्वसाधु योनिश्चिति बदरा ‘सदसद्योनिषु जन्मसु’ (वा.) इति परम्याख्या निरस्ता । बहुवचनेनेकस्येव पुरुषस्य प्रसाहनेषु विविधान्तरसदसद्योनि सम्बन्धो विवक्षित इत्यभिप्रायेण ततश्च कर्मारभते, ततश्च आयत इत्यादिकमुच्यते । एव प्रसाहोऽनादित्ववद्विच्छेद-त्वादानन्तत्वमपि किं इत्याह— इति शङ्कां परिहरति याव-दिति । प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसंसर्ग कारणमित्युक्ते सति अर्थात् ‘कारणमात्रं कार्याभावः’ [वै. उ. १.१.११] इति न्यायादमानित्वादिभिर्गुणसङ्गनिवृत्त्या सदसद्योनिजन्मपरि-उप्युच्छेदेतत्पुनः भवतीत्याह— तदिदमुक्तमिति । अत्र कण्ठोक्तमात्रावपि गुणसङ्गस्य पूर्वपूर्वदरमन्यपत्रपुनस्तत् कर्मद्वारा यात्रिप्राप्तिहेतुत्वादिकं च धृतिरित्यन्तर्गतानुयायानि-श्रयत उच्यमिति भावः ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.—पुरुषः प्रकृतिस्थो हि ॥ २२ ॥

८ वै. प्र. गि.—ननु निर्विशेषतत्त्वज्ञानमवस्थेनोक्तस्य पुरुषस्य कथं सुखदुःखभोक्तृत्वरूपः संसारः । इत्याशङ्क्य, आध्यात्मिक एवायं, न स्वत इत्याह—पुरुष इति । हि यस्मात्कारणस्तुरूपः प्रकृतिस्थः प्रकृतिपरिणामभूतदेहतावा-
स्याध्यासेन स्थितः सन् प्रकृतिजान्युणान् सुखदुःखभोक्तारं मुञ्के । अतोऽस्य पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तेरुपे सदस्योनिज-

नस्य, सतीषु देवयोनिषु असतीषु पश्यादियोनिषु, सदस-
तीषु घर्माधर्ममित्रासु मनुष्ययोनिषु च यानि जन्मानि तेषु
गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिमयदेहतादात्म्याभ्यास
रूपः सम्बन्धः, स एव कारणम् । न त्वसद्भूत्याऽथ स्वरूपेण
ससारोऽस्ति, “ अतरेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ”
[कठो. १।१।४] इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २२ ॥

९ ष० त० दी०—एवं कार्यभेदमुपवत्त्वा तद्व्योमनृत्वमपि तस्य प्रकृतिपरिणामक्षेत्रसंसर्गैव भवति, नान्य-
थेत्याह—पुरुष इति । प्रकृतिस्थ एव क्षेत्रस्थ एव जीवः प्रकृतिजान् गुणान् सत्त्वादिपरिणामभूतास्तत्कार्यभूतै-
रिन्द्रियैर्भुञ्जे भोक्ता भवति, न त्वन्तयाभिवदसङ्गः “ अनभग्नयो अभिचाकशीति ” [नृसं. २।३।१७।५
श्रु. व. ३।१।१३. व. ४।६] यथोक्तं भागवते—[३।२६।६.७] “ एवं परामिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतैः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ तदस्य संसृतिर्वन्धः पारतन्त्र्यं च तच्छतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य
साक्षिणो निर्वृतात्मनः ” इति । कार्यकारणकर्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः । बध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं
गुणाः । [२।५।१९] इति च । अतोऽस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गेण तिरोहिताक्षररत्नभावस्य तद्गुणसङ्ग एव
सदस्योतिजजन्मसु कारणं ज्ञातव्यम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.—तव किमत आह—पुरुष इति । करोतीत्यर्थः । न ह पुरुषरूपस्य सदस्योनिदेवतिर्यगादिरूप-
पुरुषः पुरुषरूपेण प्रकटो भगवान्, प्रकृतिस्थः स्वरसादभव-
स्थानस्थितः सन् प्रकृतिजान् गुणान् मुञ्के इतरसम्भोगं
जन्मसु गुणरसभोगेच्छा कारणं हेतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु यथा बौद्धं कर्तृत्वं पुंस्यारोप्यते, एवं पौलं भोक्तृत्वं बुद्धावस्थित्येते भ्रमं
वारयति—पुरुष इति । हि प्रसिद्धम् । प्रकृतिस्थः देहेन्द्रियमनस्सङ्घातमध्यासूढस्तत्तादात्म्यं गत इत्यर्थः । प्रकृति-
जान् सुखदुःखभोक्तारं । गुणान् मुञ्के उपलभते । यदा तु सुमिसमाधिमुच्छादी प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा
न सुखादीनुपलभते तेनोपाधिगणान्येव सुखादीनि तदभावेन प्रतीयन्त इति सिद्धम् । अतिरपि—“ आस्मिन्द्रिय-
मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ” [कठो. ३।४] इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भोक्तृत्वं दक्षमन्ती बुद्धस्य
केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्य प्राकृतो बन्धः इति तत्राह—कारणमिति । अस्य
पुरुषस्य सदस्योतिजजन्मसु तत्र सद्योतिजजन्मानो देवाः, असद्योतिजजन्ममाप्तिस्त्वर्थः स्थावराश्च, सदस्यो-
तिजजन्मानो मनुष्याः, एतेषु त्रिष्वपि जन्मसु प्राप्तेषु अस्य पुंसो गुणसङ्गः सुखादिविषयिभ्यश्च, कारणं हेतुः ।
तथाहि—सात्विका देवा भवन्ति, राजसा मनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्तद्योनिप्राप्तौ तद्गुणप्राधान्यमेव कारणम्;
वक्ष्यति च—“ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः ” [१४।१८] इत्यादि । यद्वा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्मुञ्के
‘ पश्चादिमित्राविशेषात् ’ इति न्यायान् । तर्हि विद्वान्निवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते ? अविद्वानिव विद्वान्वा
कुतो न बध्यते ? इत्याशङ्क्याऽऽह—कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः ‘ अहमिदं, ममेदं ’ इत्यभिनिवेशः स
एव जन्मकारणम् । विदुषां तु तदभावाज्जन्म, समानेऽपि देहसम्बन्धे यदा यज्ञो देहाभिमानं घटे तदा एव
देहपीडया पीड्यते, न तु देहपतिर्जीवः, यदा त्वयं देहाभिमानं घटे तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गस्य घनघटत्वं,
न ह सामिष्यमार्त्रं घन्यकम् । अतो विद्वद्विदुषोः समानेऽपि देहसम्बन्धे सङ्गतदभावकतो महान् विशेष
इति भावः ॥ २२ ॥

तस्यैव परमात्मनः साक्षात्स्वरूपं तज्ज्ञानफलं च ।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥

१ आं. भा.— तस्यै पुनः साक्षाद्निर्देशः क्रियते— उपपद्येति । उपपद्य— समीपस्थः सत्यं स्वयमव्यापृतः, यथार्थव्यवधानेन यत्कर्मव्यापृतेषु तदस्योऽन्योऽव्यापृतो यजनिधाकुशलः कृतिग-
जमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारव्यापृतोऽन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां
सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपपद्य । अथवा देहचक्षुर्भनोद्वृद्धात्मनो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः,
तत आरम्भान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा, यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा, सोऽतिशयसामीप्येन
द्रष्टृत्वादुपपद्य स्यात् । यतोपद्रष्टृत्वा सर्वनिपयीकरणादुपपद्य । अनुमन्ता च, अनुमोदनमनुमनं,
कुर्वन्तु तत्क्रियासु परितोषः, तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि
प्रवृत्त इव तदनुहृतो निभास्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न
निवारयतीत्यनुमन्ता ।

२ आ. शां. व्या.— प्रवृत्त्येव मोक्षहेतोरानस्य साक्षाद्-
निर्देशायोत्तरकोऽमुन्यापयति— तस्येति । कार्यहेतुराणां
व्यापारवत्ता समीपे स्थित सन्निधिमात्रेण तेषां साक्षीत्वेवमर्थ-
त्वेन 'उपपद्य' इति पदं व्याचष्टे— समीपस्थ इति ।
लौकिकस्यैव द्रष्टृत्वापि व्यापारविशिष्टतया निष्प्रियत्वविरोध-
मादृष्ट्याऽऽह— स्वयमिति । स्वव्यापारादते सन्निधित्वेन
द्रष्टृत्वम् । दृष्टान्तेन स्पष्टयति— यथेति । उपपद्येत्यस्यान्तर-
माह— अथवेति । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि कर्मोपपत्त्यं २ तत्राऽह—
तेषामिति । उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगवर्तत्वा-
त्तत्रैव सामीप्यावसानात्प्रत्यात्मा च द्रष्टा चेत्पुपद्य सर्वसाक्षी

प्रत्यगात्मैत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति— यत इति । यथा इह
मानस्य कुरिष्वन्ना च यत्कर्मणि गुणं दोषं वा सर्वव्यापिनि
समुपपद्य विषयीकरोति, तथाऽयमात्मा विन्मानस्यमात्रं सर्वं
गोचरयतीत्युपपद्येति पञ्चान्तरमाह— यथेति । अनुमन्ता
चेत्येत्याकरोति— अनुमन्तैति । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापार-
वन्तो भवन्ति, तेषु कुर्वन्तु सत्सु यास्तेषां क्रियास्तासु परमस्य
परितोषोऽनुमनं तच्चानुमोदनं तस्य सन्निधिमात्रेण कर्ता च
सोऽनुमन्तैत्यर्थः । व्यापयन्तरमाह— अथवेति । तदेव
स्फुटयति— कार्येति । अर्थांतरमाह— अथवेत्यादिना ।

१ शां. भा.— भर्ता, भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्यं निमित्त-
भूतेन चैतन्याभामानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽत्मेत्युच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्णव-
ह्नित्वचैतन्यस्वरूपेण ब्रुतेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना
विमक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मोच्यते । महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महाश्वासावीश्वरश्चेति
महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां अव्यक्तान्तानां प्रत्यगात्मत्वेन परिरुत्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वा-
द्विलक्षण आत्मैति परमात्मा 'सोऽन्तः परमात्मा' इत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः भूतो । कासां ?
अस्मिन्नेहं पुरुषः परोऽन्यत्वात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' [१५।१७] इति । यो
वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्युपन्यस्तो व्याख्यापोपसंहृतश्च ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— भर्तेति पदमादाय किं भरणं नाम ॥
इति प्रवृत्तिः— भर्तेति । तस्य विषयव्याप्तमनो भर्तृत्वं साधयति—
देहेति । भोक्तृत्वेन क्रियावर्ते प्राप्ते भोगविद्वत्सत्ततेति व्याख्येयं
विमर्शने— अस्तीति । विदेहगान्तरमादाय व्याचष्टे— महेश-
्वर इति । परमात्मव्युपपादयति— देहादीनामिति ।
वक्ष्यमाया कल्पितानामिति सम्यक् । परमत्वं प्रष्टव्यम् ।

स पूर्णकविक्षेपवन्निति दावन् । परमात्मवक्ष्यं प्रवृत्त्या-
विषयत्वेन पुनिरनुहृत्ययति— अन्त इति । तस्य तादृशं
प्रवृत्तार प्रत्याचष्टे— वेति । कस्मात्प्राप्तं ? वदाह— अण-
कादिति । तत्रैव वाक्यसंज्ञातुद्रष्टृमाह— उत्तम इति ।
सोऽस्मिन्नेहं परः पुण्य इति सम्यक् । सोऽपि तार्थयोरैक्य-
प्रागुक्तं क्लेशकत्या स्तोति— क्षेत्रज्ञं वेति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् देहेऽस्यतोऽयं पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणमद्रष्टृत्वादिरूपेण देहस्योपपद्य अनु-
मन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता च भवति; तथा देहप्रवृत्तिजनितमुपद्रुःखयोर्भोक्ता च भवति; एते
देहनिपमनेन, देहभरणेन, देहोपनिषेने च देहेन्द्रियमनामि प्रति महेश्वरो भवति । तथाच वक्ष्यते— 'वरीं
यद्रामोति यथापुन्यामप्रीधः । गृहीन्वैतानि संपाति वायुग्न्यानिगच्छाम्' [१५।८] इति ।

४ वे. ता. चं.—सदृशो निजमसमन्तरभाविनः पुरुष-
स्वभावनाह उपद्रष्टेति । श्लोकेन द्रष्टा प्रमाणादिवशेन द्रष्टव्यानां
प्रदर्शकः, उपद्रष्टा यथावत्स्वयमप्रवृत्तः प्रवर्तमानस्यानुसन्धत्ता,
तत्तत्साधन्यादिदोषप्रवृत्त्यस्य इत्याह देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्क-
ल्पादिरूपेणेति । आदिशब्देन प्रेरणे संश्रुतीतम् । यद्वा
प्रवृत्तस्य प्रवर्ततेऽनुमन्तेति मेदमभिप्रेत्य आदिशब्दः । उपद्रष्टृ-
त्वा अनुमन्तत्वादेः प्रतिषम्बन्धितापेक्षत्वादिप्रकरणतया सन्निहि-
तोऽपि देहः प्रतिषम्बन्धितयाध्यायार्थान्वयमर्हतीत्यभिप्रायेण

देहस्येत्युक्तम् । नियन्तृत्वधारकत्वरोपित्वाना शरीरप्रतिसम्ब-
न्ध्यात्मलक्षणाना विभागप्रदर्शनाय प्रवृत्तिविषयोपद्रष्टृत्वा अनुमन्तृ-
त्वयोरैकवाक्यकरणं, तथैवादिवाक्यमेदम् । भर्ता धारकः ।
उक्तहेतुर्न सन्निहितदेहादिविषयमेवास्य महेश्वरत्वमित्याह—
एवमिति । देहजन्यफलमोक्तत्वं कथनेन देहस्य तदर्थतया
देहिनः रोषित्वं फलितमित्यभिप्रायेणाह—देहशोपित्वेन-
चेति । कर्माधीनजननमरणमामिनि जीव एवेश्वरशब्दस्य परि-
च्छिन्नविषयतया प्रयोगं दर्शयति—तथावेति ।

३ रा. भा.—अस्मिन् देहे देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति चाप्युक्तः देहे मनसि चात्मशब्दो-
ऽनन्तरमेव प्रयुज्यते । ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना [१३।२५] इति; अपिशब्दान्महे-
श्वर इत्युक्त इति गम्यते; पुरुषः परः 'अनादि मत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्तोऽपरिच्छिन्नज्ञान-
शक्तिरयं पुरुषोऽनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादेव देहमात्रमहेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.—जीवात्मन्येव ज्ञानतो व्याप्त्या परमा-
त्मशब्दप्रयोगोपपत्तये सन्निहितसङ्कोचकान्वयमाह अस्मिन्देह-
इति । साक्षात्परमात्मविषयत्वे सति 'अस्मिन् देहे' इत्य-
सङ्गतमिति भावः । अत्र देहेन्द्रियमनासीति मनसः पृथगुपादानं
तस्यात्मशब्दप्रयोगविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । परमात्मशब्दव्यवच्छेदा-
भावाच्चीरविषयत्वात्प्रपत्तिरित्यत्राह—देहे मनसिचेति ।
नयं प्रयोगः प्रवृत्तान्तरे प्रवेशान्तरे वा न युज्यते, अपिप्रेतेत-
त्प्रकरणे श्लोकमात्रव्यवधानेन । अतो व्यवच्छेदसन्निधानमपि
तत्प्रवृत्तेदमात्रायेवस्य व्यवस्थापकमित्यभिप्रायेण अनन्तर-
मेवेत्युक्तम् । परमात्मशब्दवन्महेश्वरशब्दस्यापि सन्निहितसङ्को-
चकापेक्षितविषयत्वं चकारातिरिक्तविषयापेक्षादेनापि प्रती-

तमित्याह—अपिशब्दादिति । 'उक्तः' इत्यनेनापरमा-
त्मन्ययमापेक्षितः परमात्मादिशब्द इति सूचितम् । 'पुरुषः परः'
इत्यत्र परशब्दस्यापि पूर्ववदपेक्षितविषयत्वात्प्राप्तार्हं देहव्यव-
देशस्यापेक्षितमहेश्वरत्वादिव्यवदेशस्य च तात्पर्यं, श्लोके
चोद्देश्योपादेयविभागं, विनिश्चयार्थं च दर्शयति—अनादीति ।
'अनादिमत्परम्' [१३।१३] इत्यादिनोक्त इति परमात्मा-
भाषोक्तिः । अपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिरिति तु परत्वेमान-
प्रदर्शनम् 'अयं' इत्यनेन तन्मध्यपतितः । 'उपद्रष्टा' इति
श्लोकोऽपि तद्विषय एवेति प्रकरणस्य जीवविषयत्वं प्रदर्शितम् ।
'देहोऽस्मिन्' इत्यनेन प्रागुक्तो हेतुर्विवक्षित इत्यभिप्रायेण-
अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादित्युक्तम् ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—'यतश्च यत्' [१३।४] इत्याह—उपद्रष्टेति । अनुमन्ता अन्वत्तु विशेषतो
निरूपकः । पुरुषः सुखदुःखानामिति जीव उक्तः । पुरुषं प्रकृतिमिति जीवेश्वरी सहेतोरुच्येते । अन्यत्र महा-
तात्पर्यविरोधः । उत्कर्षे हि महातात्पर्यम् । तथा हि सौकरायणश्रुतिः—'अवाच्योत्कर्षं महत्तात्सर्ववाचां
सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम् । विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि (तथापि) हस्तयेव न चात्र शङ्का ।
अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदज्ञानादावथ वाऽपि युक्तिः । न तत्प्रमाणं कथ्यो यदन्ति न चापि
युक्तिर्बूनमतिर्हि दृष्टेः " इति ।

६ ज. म. दी.—'यतश्च यत्' [१३।४] इति बहु-
मित्युक्तं तत्केनोच्यते ? इत्यत आह—यतश्चेति । इति
प्रतिज्ञातमिति शेषः । अनुमन्ता अनुज्ञातेति कथिप । तदसत्,
बौद्धादीन्यप्राप्ती भर्ता भोजयतिविशेषादिति भावेन व्याचष्टे-
अनुमन्तेति । अनुशब्दः पुरारं क्रियास्तित्वं तदर्थं इति ज्ञाप-
नाय द्विशक्तिः । विशेषत इति सूचोऽर्थः । निरूपकः कर्तव्यस्या-
लोचकः । 'य एनं वेति पुरुष' इत्यत्र पुरुषशब्द व्याख्यातु-
मुपोद्घातमाह—पुरुष इति । सुखदुःखमोक्षक्रियादिति
भावः । सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोगे हेतु कर्तृति व्याख्यातमा-
त्रित्येदमित्युक्तम्; व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवान् पुरुषः 'पुरुष-
प्रकृतितो हि' [१३।२२] इति जीवः । उत्पत्त्यनेन,

उपद्रष्टेश्वर उक्त इत्यपि प्रवृत्त्यम् । तत् किं इत्यत आह—
पुरुषमिति । यत् एवमुभाविपि प्रकृतौ अतो 'य एनं वेति
पुरुष' [१३।२४] इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरी द्वावपि
युक्ते, द्वयोरपि परमात्मसम्भवात् । तर्हि द्वयोर्द्विवचनेन भाग्य-
मित्यत उक्तं सहेतवेति, तन्नेन इत्यर्थः । अत्र कथित-
[सं.] 'य एनं वेति पुरुषं' साक्षात् अयमहमस्मि इत्येव-
मव्याहारेण जीवेश्वरत्वं व्याख्यातवान्, तद्वयति—अन्य-
चेति । जीवेश्वरत्वे सर्ववेदानां प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वं
तद्विरोधः । कथमित्यत आह—उत्कर्षं हीति । सर्वांगमाना-
मीश्वरस्य सर्वोत्कर्षं हि महातात्पर्यमित्यर्थः । उत्कृतः ? प्रागुक्त-
युक्ते युवेत्वेत्याह—तथा हीति । विष्णोर्मेहत्वादेवावाच्य-

स्वेनोक्तं सर्वोत्कर्षं सर्वानां वेदवाचां सर्वन्यायानां न्यायधुत्पा-
दनस्य मीमांसाशास्त्रेति यावत् । महत्तत्परत्वं महान्तरपर्यम् ।
अस्तुत्कर्षं महातात्पर्यम् ; तथाप्युत्कर्षस्य सर्वं कृतः । न हि
जैनवाक्यस्य ऋषिर्महान्तरपर्येऽपि तत्सत्त्वमस्तीत्यत आह—
तच्चापीति । न केवलं तत्र तात्पर्यं, किन्तु तन्महत्त्वमपि
चास्त्वेष । धियां स्वतः प्रामाण्यादिति हेतुः । स्वतः प्रामा-
ण्येऽपि बापकाद्विषयावसरे भवति । तदप्यत्र नास्तीत्याह—
न चात्रेति । शङ्केति । शङ्काहेतुर्वाचकमिति यावत् । कथं
वाचकाभावः ? इत्यत आह— अत इति । अत इत्यस्योत्तर-

ग्रन्थयः । तत्रैतस्य सर्वोत्कर्षं तु यद्विरुद्धं मानं शङ्क्यते तदपि
किमज्ञादौ । अज्ञागमयोरन्यतरत् । अथवा युक्तिः । आद्यं
निराकरोति— न तदिति । कथयो न्यायविदः । उक्तः ? अत
उपजीव्यवेदविरोधात् । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथापि
विशेषं वक्तुमाह— न चेति । युक्तिरपि नैव मानं, यतो ह्ये-
धुतेऽन्यमतिर्जात्यैव दुर्बलज्ञानोत्पादिका भगवदुत्कर्षं सर्वानमानां
महातात्पर्यमित्यत्र पठितयाः ध्रुतेः शेषेण योऽर्थो लब्धः सोऽपि
प्रकृतोपयुक्त एव ।

५ आ. मा. भा.— अतो युक्तिमिरप्येतदपलापो न युक्तः । अतो यथा युक्त्याऽविद्यमानत्वादिति
कल्पयति साऽप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्ध्यति । अत्रान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति ।
उक्तं च तत्रैव—“अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद्वाऽप्येकत्वात् तयोऽनन्ते” इति, श्यामत्वाद्यभिधानाच्च ।
युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेरामासत्वम्, अज्ञानसम्भवात् । न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्यामासत्वम् ।
अदर्शनं च सम्भवरथेयं पुंसां बहूनामप्यज्ञानात् । तर्ह्यस्मदनधीतधुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम् ।
यतस्तत्रैवाह—“नै(व)तद्विरुद्धा वाचो नै(व)तद्विरुद्धा युक्तय इति ह प्रजापतिस्त्वाच प्रजापति-
रुवाच” इति । तद्विरुद्धं च जीवसात्म्यमाभास एव चेति चोक्तम् । जनमेजय उवाच—“महवः पुरुषा
ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र (पुरुषः श्रेष्ठः का वा योनिरिहोच्यते)पुरुषश्रेष्ठस्तं भवान्वक्तुमर्हति ॥
श्रीवैशम्पायन उवाच—नैतदिच्छान्तिं पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ॥
तथा तं पुरुषं विद्मः (श्वं व्या)माख्यास्यामि गुणाधिकम्” इति मोक्षधर्मं [म. भा. १२।३५।१-३] ।

६ ज. प्र. श्री.— उत्कर्षस्य सत्त्वामावे जीवैश्वर्यस्य
तद्विरोधामावात् ; अतस्तं स्ववाक्येनाप्याह—अत इति । युक्ति-
मिरित्युक्तशङ्कम् । एतदपराधो भगवदुत्कर्षस्याविद्यमानत्वादिति
कल्पनम् । अत इत्युक्तेनार्थं विदधमिति—अत इति, वेद-
विरोधादित्यर्थः । आदिरदेनातिर्जात्यैव शृण्वते; भगवदुत्कर्ष-
स्येति शेषः । साऽपीत्येताद्वेन प्रत्यक्षादेः समुच्चयः । इति-
चक्षो हेतौ, वाचकामावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि
तथापीति ध्रौतच्छब्दस्यास्त्वानाम माहात्म्यमित्युक्तम् । अत
प्रतिपत्तय विद्यमानत्वादिकं बाधकामावेन कल्प्यम् । स्वतः
प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सत्त्वं वेदात्प्रतिपत्त्यम् । उत्कर्षं
कल्पते ॥ तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह—
अत्रान्तरं चेति । चरन्त्यस्य तत्र सत्त्वे चेत्यन्वयः । उभयत्र
महातात्पर्याभावात् शेषः । एतत्सुतः ? इत्यत आह—उक्तं
चेति । तत्रैव तद्वामेव पुत्रावहोक्त्यं वेदमुक्तं, यस्तुतस्तुत्कर्ष-
सत्त्वं महदपि तत्परत्वम् । उक्तः ? अनन्तसम्पन्नविनोस्तोऽन्योत्कर्षस्य
सत्त्वस्य वेदकार । अनन्त इति प्रत्यक्षादेवोक्तम् । एत-
दुक्तं भवति—प्रमाणं हि प्रत्यमानं विधिष्वं निषेधस्य वा, न
प्राधान्येन, तस्य च बाधामावे स्वत एव सत्त्वसत्त्वसत्त्वो
विधिनिषेधौ विद्यन्ते, हि तत्र तात्पर्यान्तरकल्पनया । इति ।
अनु निराकारेण मत्र सूक्तं तस्य सत्त्वोत्कर्षं सर्वधूर्तानां
महात्म्यं स्यादित्याह—द्वयामरेति । एतच्चान-
स्त्योत्कर्षादेव प्रसिद्धम् । वेदविरोधादुत्कर्षादेरामासत्व-
मनन्तरं । लङ्घनं धीताऽप्यभिधातादित्यर्थम् । इत्य-

प्रमाणस्यापौरुषतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणत्वमित्युक्तम् ; तद-
युक्तम्, नियामकामावात् । विपर्ययस्यापि क्षवनादित्यत
आह—युक्तं चेति । युक्तं सम्भावितम् । अज्ञानसम्भवात्,
अज्ञानमूलत्वसम्भवात् । अज्ञानं चोपाधिम्भवितादिविषयम् ।
स्वतः प्रमाणस्यापौरुषेयतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य
युक्तेरानमूलत्वसम्भवात् निर्विरोधत आह—अदर्शनं चेति ।
सम्भवति शङ्काहमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—वेदस्य
युक्त्वावेव परस्परविरोधे द्वयोः प्रामाण्यात्परात्पराव्ययतत्त्वा-
भावात् कल्पनीये युक्त्यादेरेव तत्त्वस्य, सम्भवात् । न ॥
वेदस्य, अक्षमत्वात् । निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शना-
दिति । पुरुषेऽनर्शनमात्रमालानामितिप्रसङ्गात्तद्वय विधि-
भक्ति—तर्ह्येति । विपर्ययो भगवदुत्कर्षस्य “सर्ववाचम्”
इति ध्रुत्यैवोक्त्वादिति । परिहारे हिपतेऽन्यमप्याह—यत
इति । तस्यामेव पुत्रावह वेदपुत्रः एतद्विरुद्धः भगवदुत्कर्ष-
विरुद्धः । उत्कर्षे होत्यादिनोपपुत्रधर्मादिति—सादिति ।
सर्ववेदानां यद्भवदुत्कर्षं महातात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसा-
त्म्यमोक्षेण जीववेदात्म्यं सूत्रेदिहाविरुद्धं वेदात्—
आमास इति । बहव इति परोऽपि हि सर्वे समाः । उतेकः
भेदः ? द्वितीये कोऽज्ञानं पुरुषेण भेदः ? कथं च भेदः ? तं तथा
कल्पयतीति । एतद्विरुद्धमन्तर्भवति किन्तु यदयः तेषां बहूनां
पुत्राणां सत्त्वे यो योनिः कः कारणभूतः भेदः । तथा च सर्वं
पुत्रं तथा व्याख्यास्यामि । विधिं व्यास्यम् ।

५ आ. मा. भा.— न च तत्सर्वं स्वमेन्द्रजालवत् वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति भगवद्वचनम् । न च स्वप्नवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः । विपर्यये मानानि चोक्तानि द्वितीये । उक्तं चायास्यशाखायाम्— “स्वप्नो ह वा अयं चञ्चलत्वान्न च स्वप्नो न हि विच्छेद एतदिति ” इति ।

६ ज. प्र. दी.— स्यादेतन्न, सर्वं जगत्स्वप्नवदेकाज्ञानपरिकल्पितमित्येके, इन्द्रजालवदेकाज्ञानकल्पितमित्यपरे । अपकृष्टायेत्युक्तत्वे, तथा चापकृष्टस्य विषयस्य मिथ्यात्वात्कुत्तरस्य सत्त्वं कथं स्यात् । कथं च तत्र सर्ववेदाना महात्तात्पर्यं ? इत्यत आह— न चेति । भगवद्वचनं यत् इति शेषः । इतोऽन्वेषमित्याह— न चेति । कल्पितत्वे विषयस्य एवं बहुजीव-

कल्पितत्वेऽपीति वाच्यम् । विपर्यये सत्यत्वे । तर्हि कथं विषयस्य पुराणेषु स्वप्नादिधाम्यमुच्यते ? इत्यत आह— उक्तं चेति । अयं प्रपञ्च स्वप्न इवोच्यते, चञ्चलत्वादित्यत्वात् विकारित्वाच्च, न तु स्वप्नः, साक्षान्मिथ्येति यावत् । कुतः ? एतन् एतस्य विच्छेदो बाधो न हीत्यर्थः । यद्यपि स्वप्न सत्यः तथाप्यज्ञोकारवादोऽयं मिथ्यार्थश्रुत्याद्वा ।

५ आ. मा. भा.— नायं दोषः । नहीश्वरस्य जीरैक्यमुच्यते जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम् । तदपि न निरुपाधिकम्, अतो न प्रतिविम्बत्वस्य विरोध्यैक्यम् । तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः— “ ऐक्यं चापि प्रतिविम्बेन विष्णोर्जीवस्यैवेतदपयो वदन्ति ” इति । अहङ्गहोपासने च फलाधिभ्यमाप्रिवेश्य-श्रुतिसिद्धम् । “ अहङ्गहोपासकस्तस्य साम्यमभ्याशो ह वाञ्छन्ते नात्र शङ्का ” इति । ‘ तदीयोऽहमिति ज्ञान-महङ्गह इतीरितः ’ इति वामने । तद्वशत्वाच्च सोऽस्मीति श्रुत्यैव, न तु स्वत इति च । प्रातिविम्बयेन सोऽस्मि श्रुत्यश्चेति भावना । तथा ह्यास्यशाखायाम्— “ श्रुत्यथाहं प्रातिविम्बयेन सोऽस्मीत्येवं श्रुपास्यः परमः पुमान् सः ” इति । प्रातिविम्ब्यं च तत्पाम्यमेव ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ननु जीवस्य प्रज्ञाणि “ अहं प्रज्ञास्मि ” [बृ. उ. १।४।१] इत्यहङ्गहोपास्तित्वात्कर्तव्या, जीवस्य न सर्वोत्कृष्टः ? ततश्च तेनहीमूतकषेचरस्य कथं सर्वोत्कृष्ट इत्यत आह— नायमिति । मुदितस्यत्यायमिति परामर्शः कुत ? इत्यत आह— न हीति । किं तर्ह्युच्यते इत्यत आह— जीवस्य हीति । स्यादयं दोषः, यदि “ अहं प्रज्ञास्मि ” इत्यादिने-श्वरसुविषय इत्यानुत्कृष्टादिकैक्यमुच्यते । नचैवं, किन्तु जीव-मुदितस्य कषेचरीकै, अन्यथा इमं अदाहमकं भवति निर्देय-प्रज्ञादिति । सत्यमेतत्, जीवस्यैकैक्यमुच्यते इति । तथापि नोपदोषपरिहारः । यदीश्वरो वस्तुतः सर्वोत्कृष्टः स्यात्तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात् ? ध्रुवस्यानुत्कृष्टत्वेनानुभवः । अतो जीवस्य प्रज्ञाणि इत्याहङ्गहोपासनस्यान्यायादनुपपत्तेश्चरस्य सर्वोत्कृष्टत्व मिथ्येति शङ्का इति स्यात्— तदिति । यमोक्तस्यैकैक्यमुच्यते तदपि न निरापाधिकं निरवधारितम्, किन्तु पचारेणैवोच्यते । त्वपचारबीजं सहेतुमाह— अत इति । यतः साक्षादेक्य मायं. अतो “ अहं प्रज्ञास्मि ” इत्यादायुच्य-मानमेक्य प्रतिविम्बत्वविरोधि प्रतिविम्बत्वादन्यत् न भवति, किन्तु प्रतिविम्बत्वमेवेत्यर्थः । ननु साक्षादेक्यं कुतो मायं ?

कुतयोपचारेऽपि प्रतिविम्बत्वनिमित्तः ? इत्यत आह— तथा चेति । जीवस्यापि विष्णोरैक्यं यद्यप्यो वदन्ति तत्प्रतिविम्बेनैव निमित्तेन हीत्यर्थः । इत्युपचारेणैवाहङ्गहोपासनमित्याह— अहमिति । फलाधिक्यं मुख्यं फलमहङ्गहोपासनस्य हि परम प्रयोजनमीश्वरसात्त्वान्पातिरेव धृत्योच्यते । यदि च निरुपच-रित्वैक्यमुपास्यं स्यात् तदा तत्रोपपत्तेः । “ व यथा यथोपायते तदेव भवति ” इति ध्रुतेरिति भावः । अन्यथाः सतीपम् । अन्येनैव कालेनेत्यर्थः । इतोऽन्युपचारेणैवाहङ्गह इत्याह— तदीय इति । श्रुत्यैकोपास्यत इति शेषः । स्वत साक्षादे-क्यात् । नन्वभिर्मायैक इत्याद्युपचारेणो भेदज्ञानवहचरितो दृष्ट, न च प्रकृते तद्वति, तत्त्वस्युपचारेणाहङ्गहोपासने ? इत्यनो-प्रापि भेदज्ञानादित्यमस्तीति सप्रमाणमाह— प्रातिवि-म्बयेनेति । ननु विम्बत्वमाहङ्गहं चेदैक्यमेवोपास्यमित्यत आह— प्रातिविम्ब्यं चेति । तदपीतत्वं च प्राप्नुम्, ‘ तदीयोऽहं ’ इत्युक्त्वात् । एतच्छब्दस्यैक्यस्य व्यञ्जित्वात् । एतेन ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१।१।३] इत्यादेरप-भ्यासस्यानमपास्तं भवति ॥ २३ ॥

७ ह. पं. भा.— उपद्रष्टा शरीरेन्द्रियेषु स्वविषयामिष्यावृत्तेषु तद्विलक्षणमन्तस्य कर्मणः समीपस्य उपद्रष्टा । अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वपमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुश्लो निमान्यते । भर्ता देहेन्द्रिय-मनोबुद्धीनां संहरतानां चैतन्यात्मपरस्पायने निमितीभूतेन चैतन्याभामानां यत्स्वरूपं तद्वैतन्यात्मकमे-वेति भर्ताऽऽमेत्युच्यते । भोक्ताऽन्युप्यायचित्तन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखभोहानकाः प्रत्ययार्थतन्य-

प्रस्ता इव जायमाना विभक्ता इव विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽप्तेत्युच्यते । महानीधरो महेश्वरः । परम-
श्वासावात्मनि परमात्मा । देहेऽस्मिन्नन्यक्तात्परः पुरुषः ॥ २३ ॥

८ वें. द्र. गि.— एतदेवोपादयन् पुरुषस्य स्वरूपमाह—
उपद्रष्टेति । अस्मिन्प्रकृतिपरिणामे देहे स्थितोऽपि पुरुषः
परो भिन्न एव तद्गुणैर्न छिद्यते; वस्तुतः स्वरूपेणासंसारो-
त्सर्गः । अत्र हेतवः— उपद्रष्टा, यथा हि कृत्स्नव्यजमानेषु
यज्ञकर्मव्याघ्रतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्याघ्रत एव यज्ञवि-
धाकुशलत्वादिविगुजमानादव्यापातगुणदोषाणामोक्षिता, तथा
कार्यकरणव्यापारेषु स्वयमव्याघ्रतो विद्वज्जनस्तेषां कार्यकर-
णानां सत्यापारणानां समीपस्थो द्रष्टा । अहमन्ता, कार्यकरण-
प्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि महत्त इव सत्त्विभिमिश्रेण तद्वत्तुल-

त्वादनुमन्ता । अर्ता, देहेन्द्रियादीनां सत्तात्कुरणदानेन
चारक्षिता पोषिता च । भोक्ता, सुखदुःखादिरूपाणां बुद्धि-
वृत्तीनामुपलब्ध्या । महेश्वरः, महाश्वासावीश्वरश्च महेश्वरः
“एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः” [वृ. उ. ३।१।२२]
इति श्रुतेः । परमात्मेति चान्युक्तः “स वा एष महानज-
आत्मा” [वृ. उ. ३।१।२२; २४; २६] इत्यादिश्रुतिभिः ।
अंशपि ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः’ [१।१।१०]
इत्यग्रे वक्ष्यते ॥ २३ ॥

९ व० त० ६।०— किञ्च— उपद्रष्टेति । अस्मिन्वृक्षरूपके देहे “॥ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वित्तं, अनभ्रजन्यो अभिचाकशीति” [ऋक्सं. २।३।१।७।५+६. उ.
३।१।१—थे. उ. ४।६] इति मन्त्रैकवाक्यार्थनया भगवतोऽन्योऽपि परमात्माऽन्तर्धानिपुरुष उच्यतेऽसङ्गः
प्रसङ्गादिति गम्यते । अतएव ‘परमात्मा’ इति चेति पदं क्षीयते ‘परः पुरुषः’ इति च । सोऽप्युक्त उपद्रष्टा साक्षी
वस्तुतः कार्यकारणभोगसङ्गानपेक्षः स्वत एव मुख्यभोक्ता कर्ता ‘पाद्विर्गिकं जिघ्रति पद्मगुणेशः’ इति भाष्यतः ।
अविज्ञातोऽनुमन्ता च महेश्वरो नियन्ता प्रेरकश्च यद्यपि देहेऽस्मिन् वसति, तथापि स निर्लेपः अनशनात् । अयं
प्राणमृत्तु लितोऽशनादित्वेकभूतं पुरुषं देहेऽस्मिन्वर्त्तमानं सम्यविधिं वस्तुतोऽश्वरप्रभावं क्षेत्रज्ञं प्रज्ञांशमूर्तं
चेतनं पुरुषं हंसस्वरूपभूतं स्वरूपतो विविक्तं निर्गुणं च यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सह वर्त्तमानां यो वेत्ति, स
गुणैर्वर्त्तमानो वा भूयः सर्वथा नाभिजायते न गुणप्रवाहसंसारं भजते; त्रिन्तु मुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

१० पु. अ. त.— पूर्वसमोर्गच्छां कारणत्वेनोक्त्या तत्र
देहादिषु प्रविष्टस्य स्वर्णप्रास्थमपि चामक्रीवस्य भोगादिदर्शने
पुरुषस्य कथं भोगः ? कथं तेन जीवन्व्य संसारः ? इत्याहा-
द्व्यायं समाधत्ते— उपद्रष्टेति । परः पुरुषः पुरुषोत्तमः
अस्मिन्नेह उपद्रष्टा, उप-सर्गमपि द्रष्टा साक्षी, तथा अनुमन्ता
अनुमोदिता, अर्ता धारकः, भोक्ता रक्षकः, महेश्वरः महाश्वा-
सावीश्वरश्च सः । तथैव परमात्मा । चकारेण प्राणजीवादि-

रप्युक्त इत्यर्थः । अयं भावः— देहादिकं सर्वं भगवति निनेप
तरत्प्रसादत्वेन सेवायोग्ययोगिमोक्तं साक्षी-लक्ष्यत्वेनार्था
तदुपयोग्यकारितया । एवमेव कृतसमर्पणमोदे अनु पधान्मो-
दिता । एवमेव अर्ता, पतिनेन चारकरोपक इत्यर्थः । तथैव
भोक्तृत्वेन स्वीयत्वज्ञानेन रक्षकः । तथैव महेश्वरः कर्तृणां
प्रज्ञादीनामपि प्रभुः, तेन साहचर्यरूपकत्वेनार्थः । तथैव परमात्मा
साहचर्यमवस्थो मित्ररूप इत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० ६।०— ‘स च यो यत्प्रभावश्च’ [१३।४] इति क्षेत्रज्ञतत्प्रभावो व्याख्येयत्वेन प्रति-
ज्ञातो, ॥ क्षेत्रज्ञः प्रागेव वर्णितस्तस्येदानीं प्रभावमाह— उपद्रष्टेति । तत्र पूर्वं गुणसङ्गो जन्मकारणमित्युक्तम् ।
तत्र सङ्गश्चतुर्विधः, पुरुषापलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तन्मन्तर्भाव्य गुणप्राधान्येन वा गुणानां समप्राधान्येन
पैति । तत्राग्रे देहेन्द्रियमनवादिरूपं गुणसङ्घातमेव आत्मत्वेन परमं भोक्ता भवति, यथा चार्वाकादिः । द्वितीये
गुणानां प्राधान्यादात्मनि वास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेन कर्मफलानां अर्ता सञ्चेता भवति, यथा चार्वाकादिः । तृतीये
गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसङ्गेऽप्यारमणि वक्षे भट्टावकाङ्कवदनुमन्यते, यथा सादृश्यः ।
चतुर्थे संस्थाऽपि गुणधर्माणामात्मनि सङ्गमपदयश्रुदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शो उपद्रष्टा भवति, यथा-
ऽमार्कः साक्षी । एतेषु चतुर्विधेषु गुणसङ्गिष्वुपद्रष्टोत्तमः । अनुमन्ता मध्यमः । अर्ता अधमः । भोक्ता जयभाष्यः ।
य एव गुणान्वदीक्य यदा क्रीडति तदा महेश्वर इत्युच्यते । यः सर्वस्यैत्यन्तकक्षां प्रसृज्यदन्तर्धानी स एव
गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति चान्युक्तो भवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपि गुणानपहाय सन्ताम्रित्वेन स्थितो भवति
तथापि तथैव सहाचर्यविरहितस्य मत्तात्मानरूपप्रचारदर्शिनो यामावाद्यं सङ्कलसङ्घातप्रचारदर्शितं सर्वो-दृष्टत्वात्परमोऽप-
मात्मा । तमेन वक्ष्यमि— वक्ष्यमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विमर्शयिष्य ईश्वरः ॥
[१।१।१०] इति । एतदपि गुणसङ्गिनी । परमेक एव देहेऽस्मिन्निवचमानः परो गुणातीतः सत्त्वमि गुणान्प्र-

लाभ्य स्थितोऽद्यैकैरस आत्मा गुणसङ्गेन पङ्क्तिर्भवति । अयमेवास्य प्रमाणः । तत्र अनुवन्तृमर्त्यमोस्तृ-
भिस्त्रिभी स्वरैर्यं वक्ष्यते । स्पष्टद्रुपदहृदयरमात्मरूपैस्तु नित्यमुक्त एक एवेति द्वैयम् । अत्र भाष्यार्थोऽप्यनुसन्धेयो
विस्तरभयास्तु न प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणेः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २४ ॥

१ श्रां. भा.— तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्म-
भावेन 'अयमहमस्मि' इति, प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणेः स्वविकारैः सह निर्वर्तितामभाव-
मापादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्निद्वच्छरीरं देहान्तराय
नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं ? स्ववृत्तस्यो न जायत
इत्यभिप्रायः । ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां
कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाथो न युक्त इति
स्युस्त्रीणि जन्मानि । कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति । यथा फले मृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणाम् ।
न च कर्मणां विशेषोऽयमव्ययः । तस्मान्निप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन् ; संहतानि वा
सर्वाण्येकं जन्माऽऽरभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सति सर्वत्रानाश्वामप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात्,
इत्यत इदमयुक्तमुक्तं 'न स भूयोऽभिजायते' इति । न; "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" [मुं. उ. २।२।८]
'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' [मुं. उ. ३।२।९] "तस्य तावदेव चिरं" [छांदो. ६।१।४।२] "ईषी-
कानूलवत्सर्वकर्माणि प्रवृण्यन्ते" [छांदो. ५।२।४।३] इत्यादिश्रुतिशतैरेव उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः ।

२ आ. श्रां. व्या.— यथोक्तप्रकारेण, जीवेश्वरादिसर्व-
कल्पनापिष्ठान्तरेनेत्यर्थः । साक्षात्परोक्षत्वेनेति यावत् । यथोक्ता-
मनाशनिर्वाणा, सर्वनर्थापिभूतामित्यर्थः । विद्यया प्राणु-
क्तविप्रोचरया प्रकृतिमविद्यामयां सकार्यामभावमापादितां यो
वेत्तोति सम्बन्धः । सर्वप्रकारेण विहितेन निषिद्धेन चैत्यर्थः ।
पुनर्नकारोऽवधारणः । निपातसूचितं न्यायमाह—अपीति ।
'न ॥ भूयोऽभिजायते' इत्युक्तमाक्षिपति—वन्मिति ।
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्त्याप्यनुवर्तमानमप्युक्तं ना-
ऽऽक्षेपः इत्यादिवादादप्याऽऽह—यद्यपीति । तथापि स्युस्त्रीणि
जन्मानि सन्मन्धः । वर्तमानवेदे शानात्पूर्वोत्तरकालावा कर्मणां
फलमदत्त्वा नाशायोगात्मजन्मद्रव्यावयवकमतीतानेकदेहेष्वपि कृत्-
कर्मणां 'नायुक्तं क्षीयते कर्म' [] इति स्पष्टेतरदत्ता
फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह—प्राप्तिरिति ।
फलदानं विनाऽपि कर्मनाशं दोषमाह—कृतेति । न युक्त इति
इत्यां फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति दोषः । विगतानि कर्माणि

फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्मभारादप्येकमवदिति मत्वा-
ऽऽह—यथेति । नाशो न ज्ञानादिति दोषः । न-वनात्प-
रमेवा ज्ञानाशयो युक्तोऽऽवृत्त-अज्ञान, आरब्धकर्मणा तु प्रण-
फल्त्वेन बलवत्तम ज्ञानात्तद्विपुलितेन्याह—न चेति । अज्ञा-
नोत्पत्त्येन ज्ञानविरोधित्वाविरोधादवृत्ताप्रवृत्तकर्मवन्मनुष्य-
मिति भावः । कर्मणा फलमदत्त्वा नाशमात्रे फलितमाह—
तस्मादिति । ननु कर्मणा बहुत्वात्तद्व्युत्पन्नं जन्मसु पुनर्जन्म-
वारम्भकर्मणा विप्रकाशयदिति चेत्, न; अनारब्धत्वेनैकप्रकारात् ।
सम्भवात्तानाऽऽह—संहतानीति । नास्ति शानन्देष्टान्तिद्वय-
त्वमिति दोषः । उक्तकर्मणा जन्मानात्मकत्वे प्राप्ते दोष-
मनुमाप्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वमाह—अन्यथेति । सर्वेदेवारब्ध-
कर्मन्वपीति यावत् । फलजन्मत्वाविषयोऽनाशाय । कर्मणां
जन्मानारम्भकत्वे कर्मदाहानर्थक्यं दोषान्तरमाह—द्वारत्रेति ।
अनात्मककर्माणां तस्यपि ज्ञाने जन्मानारम्भककर्माणां फलितमाह—
इत्यत इति । ध्रुववद्व्युत्पन्नं परिहरति—नेत्यादिना ।

१ श्रां. भा.—इहापि चोक्तः 'यथैषांमि' [४।३।७] इत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति चोप-
पत्तेश्च । अविद्याकामद्वेषरीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराद्भुवमारभन्ते । इहापि च साहङ्गारामि-
सन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतराणीति वक्ष्यते तत्र मग्नप्रतीकम् । 'बीजाण्यन्यपदग्रहानि न रोहन्ति
यथा पुनः । प्राग्दग्धेस्तथा हेर्ध्वनीऽज्ज्मा मग्नयते पुनः' [म. भा. ३।२००।१०] इति च । अस्तु
वारज्जानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः, प्राग्दग्धमपिन्वात् । न न्विह जन्मनि प्राप्नो-

त्यत्तेः प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मान्तरकृतानां च दाहो युक्तः, न; सर्वकर्माणीति विशेषणात् । ज्ञानोत्तर-
कालभाविनामेव सर्वकर्माणिमिति चेत्, न; सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तुक्तं यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि
कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त
इति । तदसत् । कथं ? तेषां मुक्तेषु तत्प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्येवाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधो-
त्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निरर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्या-
संस्कारवेगक्षयात्पूर्वतत्प्रवृत्त एव । न एवेषु, प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युप-
संक्षिप्यते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव तच्च ज्ञानेन निर्वाचीक्रियन्ते इति पतितेऽस्मिन्निव-
च्छरीरे ' न स भूयोऽभिजायते ' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि
सम्पत्तिमाह—इहापीति । ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे ' सर्वधर्मान्
परित्यज्य ' [१८।६६] इति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीयवती
त्याह—वक्ष्यति चेति । ज्ञानादनारब्धकर्मक्षये युक्तिरपि
युगु धर्मेत्याह—उपपत्तेश्चेति । तामेव विवृणोति—अ-
बिद्येति । अहत्याविद्यास्मितारागद्वेषादिभिर्विशेषाद्युक्तैस्त-
त्कानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मक-
र्माणि तानि जन्मारम्भकाणि, यानि तु विक्षेपो विद्यादग्नेश्वरी
जह्य प्रतिभासमाशरीराणि कर्माणि, न तानि शरीरारम्भकाणि,
दग्धपटवर्धयित्वा।सामर्थ्याभावादित्यर्थः । प्रतीतिमात्रदेहाना-
वर्त्तमानासादा न फलारम्भकत्वमित्यत्रैव भगवतोऽपि सम्पत्ति-
माह—इहापीति । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रतीतिविक्षेपज्ञाना कर्मद्वारा
देहानारम्भरूपं वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति—योज्ञानीति ।
ज्ञानान्तरमविकर्मणा ज्ञानेन दाहमज्ञीकरोति—अस्त्विति ।
विरोधिमस्तामामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह—ज्ञानेति । अस्मिन्न-
न्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात्पूर्वमाविकर्मणा न ततो दाहो विरो-
धिन विना प्रवृत्तेरित्याह—अस्त्विति । भूतिरवृत्तिविरोधाभि-
वमिति परिहरति—नेत्यादिना । सर्वशब्दध्रुते सङ्कोचं

वक्ष्यते—ज्ञानेति । प्रकरणादिसङ्कोचकाभावात्तैवमित्याह—
नेति । आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति—यत्त्विति ।
आमासत्वादिदमवाचकमिति रूपयति—तद्वत्त्विति ।
व्याप्त्यादिवर्धते कथमाभासतः ? इति वृच्छति—कथमिति ।
प्रवृत्तफलत्वाभाविना हेतोर्व्याप्तिमात्राभावात्तत्त्वपीरित्याह—
तेषामिति । तदेव प्रपञ्चयति—यद्येत्यादिना । धनुषं सका-
शादिषुर्धुको बलवत्प्रतिवन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबल
प्रतिवन्धक विना प्रवृत्तफलानां कर्मणा भोगाहते न क्षयः । न च
तत्त्वज्ञानं तादृकप्रतिवन्धक, उत्पत्तादेव पूर्वप्रयुगेन कर्मणा प्रति-
बद्धाक्षित्वादित्यर्थः । यत्र ज्ञानेन दाहस्य तत्र प्रवृत्तफलत्वं
मित्यन्वयेऽपि मत्प्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाहस्यमिति न व्यति-
रेकसिद्धिरित्याहङ्गयाऽऽह—स एवेति । प्रवृत्तौ निमित्तमूतो
नाऽऽरब्धो वेगोऽनेनेति विप्रदः । स्वाश्रयस्थानि सामासात्
करणनिष्ठानीति वाच्यं । विमतानि सत्त्वपीनिमित्तनिष्ठानि
तत्कृतकारणनिष्ठसत्त्वात्, रज्जुसर्पादिवदित्येतिरेकसिद्धिरिति
भावः । विक्षेपो वर्तमानदेहपाते वेदहेत्वभावात्तत्त्वपीरैकान्तिक
फलेषुपसहरति—वसित इति ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—एवमुक्तस्वभावं पुरुषम् उक्तस्वभानां न प्रकृति वक्ष्यमाणस्वभावरूपैः सत्त्वादि-
भिर्गुणैः सह, यो वेति यथाप्रद्विवेकेन जानाति, स सर्वथा-देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रकृष्टप्रकारेण वर्त-
मानोऽपि, न भूयोऽभिजायते न भूयः प्रकृत्या संसर्गमर्हति, अपरिच्छिन्नज्ञानलक्षणमपहृत्वात्मानं
मात्मानं वदेहानसानसमयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता ध्वं.—अथ विवेकात्मन्यन्यप्रकारं वक्तुं तत्रा-
स्यादराय तत्फलं प्रथमं प्रदर्शयत य एवमिति श्लोकेन । जन्मा-
दस्य प्रागुपविदिताधारपरामर्शित्याह उत्तस्थमाश्रयमिति ।
प्रहतरपि प्रागोक्तं वाच्यं ' एताम् ' इति विपरिणाम उत्त-
स्थमाश्रयमित्युच्यते । गुणानां तु प्रागप्रदर्शनमाश्रयं, प्रथमं
न प्रदर्शयत्यस्य इत्यभिप्रायणाह यद्यव्ययस्यस्यमाश्रयमुत्ते-
रिति । प्रहतिपुण्यवारेण प्रयत्नादाहूतानां पापघनत्वानुगुणं
सदृशपुण्यम् । पुण्यस्य प्रयत्नात् पुण्यस्य स्रग्भिरित्येति गुण
पुण्येन पुण्योत्पत्तिप्रसङ्गविपरिणामविरुद्ध इति शास्त्राय
सत्यादिभिरित्युच्यते । प्रहतिपुण्यस्य विपरिणामविरुद्धं

स्यादिति शङ्कायां ' एव वेति ' इत्यनेनाभिप्रेतमाह यथाय-
द्विवेकेन जानातीति । उज्ज्वलप्रभस्त्विराहभुवावाच-
' सर्वथा ' इत्यनेन नाभाविषेवैहसर्वग्रेषुको भोगयितेति
विचित्रप्रेषान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाह देवमनुष्यादीति ।
एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदः प्रात्प्यकर्मरक्षातदानीन्तनान्तर-
मयेऽपि नेतृपुण्यस्यार्थमेव जन्मान्तरमनुमातुं क्षम्यमिति ।
अपिचमदादित्युक्तिषु हेतुस्य स्पष्टितम् । ' न जायते म्रियते '
[४८०. १।२।१८] इत्यनेनैव आत्मस्वरूपस्य जन्माभा-
वः, अतोऽयं तत्त्वज्ञानाभावात्तत्र भूयःसंभवात्तत्रापि ' स-
गतीविनाशम् ' [१।२।२] इति प्रपञ्चसदृशसंभवात्तत्रो-
पपत्तिः ।

निपिष्यत इत्यभिप्रायेणाह न भूय. प्रकृत्या संसर्गमर्ह-
तीति । प्रलयाद्यवस्थाषु विनश्यदेहस्य देहानन्तरमेव देहसम्ब-
न्धलक्षणजन्यभावेऽपि पुनर्देहसम्बन्धयोग्यताऽस्ति, अस्य ॥
ज्ञानाभिदग्धकर्मत्वात्, साऽपि नास्तीत्यभिप्रायेणार्हविशब्दः ।
अनर्हतामेव व्यञ्जयन् पुनर्भावादिरूपानिर्दिष्टेस्वादिष्टाप्ति-

पर्यन्तमाह अपरिच्छिन्नेति । अज्ञानस्य कर्मणश्च निवशेष-
विनाशात् नहि देहसम्बन्धयोग्यतेत्यभिप्रायेण अपरिच्छिन्न-
ज्ञानलक्षणमपहतपाप्मानमिति विशेषणद्वयम् । भूयश्चाब्दा-
भिप्रेतमाह तदेहावसानसमय इति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— गुणैर्विकारैः ॥ २४ ॥

८ घं. प्र. गि— तद्वत् 'स च यो यद्यभावश्च'
[११।४] इत्येतदप्यखितम् ; इदानीं 'यज्जात्वाऽमृतमश्नुते'
[११।१३] इत्येतद्व्याचष्टे— य एवमिति । य एवमुक्त-
प्रकारेण पुरः वेत्ति साक्षात्करोति, प्रकृतिं चाविद्यां गुणै-
स्वविकारैः सह मिथ्याभूतां वेत्ति, स ज्ञानी सर्वथा प्रारब्ध-

कर्मवशाद्विधिमतित्रम्य वर्तमानोऽपि सन् भूयो न जायते
तत्कारणविद्यानाशात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाययोरेक्येय
विनाशो तद्व्यपदेशात्' [प्र सु. ४।१।१३] इति व्याप्तात् ।
अपिष्ठयेन विधिमनतित्रम्य वर्तमान पुनर्न जायत इति
किञ्च वक्तव्यम् इति द्योतितम् ॥ २४ ॥

९ ब० ल० दी०— ॥ २४ ॥

१० पु. अ. ल.— एवमपूर्वविदः संसाराभावमाह—
य एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण न पुरः प्रकृतिं च गुणै-
सह भगवद्भूयं वेत्ति जानाति, ज्ञात्वा तथा सर्वथा वर्तमानोऽपि

तथाऽऽचरणशीलो यो भवति, स भूयो नाभिजायते संसारे
नोत्पन्नो भवति । किन्तु शुक् एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ययोक्तलक्षणमात्मज्ञाने फलमाह— य एवमिति । गुणैः स्वविकारैः सर्वथा
विहितेन निपिष्टेन वा कर्मणा वर्तमानोऽपि न ऋ भूयोऽभिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

आत्मस्वरूपज्ञान उत्तममध्यमाधमाधमाधमाधिकारिभेदानुक्रमेणोपायचतुष्टयम् ।

ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साहच्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— अत्रात्मदर्शने (बहवः) उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते— ध्यानेनेति ।
ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यस्चेव-
यितरि एकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्व्यानम् । तथा “ ध्यायतीं वरुः ” “ ध्यायतीं पृथिवी ध्यायन्तीं
पर्वताः ” [छां. उ. ७।६।१] इत्युपमोपादानात् । तेलधाराप्रत्यन्तवतोऽप्रच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं; तेन
ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यस्चेवनात्माना (स्वेनैव प्रत्यस्चेवनेन) ध्यानमसृष्टेनान्तः-
करणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साहच्येन योगेन, साहच्यं नाम— इमे मत्तज्जस्तमाप्तिं गुणा मया दृश्या
अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारमाश्लिष्यो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनं, एष साहच्यो योगः, तेन
पश्यन्त्यात्मानमात्मनेत्यनुवर्तते । कर्मयोगेन कर्मयोगः, ईश्वरार्पणमुद्रयाऽनुग्रीयमानं घटनरूपं योगार्थ-
त्वाद्योग उच्यते गुणवस्तेन सच्चिद्बुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥ २५ ॥

निष्ठाः पृतपापा इति । क्रमेणेत्यादिना कर्मयोगादिविधि- । इत्यत्रापि अपिशब्दादिति । अपिशब्देनान्येषा कैमुत्यमेपा-
वैयर्थ्यप्रसङ्गपरिहारः । अत्र पृथगुपायान्तरपरत्वं किं न स्यात् । मपकृष्टपरिनिष्ठत्वं च सूचितमिति भावः ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.—साहच्येन वेदोक्तमगवत्स्वरूपज्ञानेन । कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा
दृष्टिः । श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा । साहचर्यानां च ध्यात्वा । तथा च गौप्यनश्रुतिः— “कर्म कृत्वा
च तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति । श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति ॥ अन्यथा तस्य
दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते ” इति । अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. धी.—‘अन्ये साहच्येन योगेन’ इत्यत्र कापिल-
तन्त्रोक्तप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं साहचर्यमिति व्याख्यानमसत्,
कापिलतन्त्रस्यावैदिकत्वात् प्रह्णयोगात्, तस्य मगवद्दर्शने
प्रधानसाधनत्वायोगाच्चैति भावेनान्यथा व्याप्ये—साहच्ये
नेति । ज्ञानेन परोक्षज्ञानेन । ध्यानेनेत्यत्र ध्यानादीनां केवला-
नामेवैश्वर्यसंघनसाधनत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिवृत्त्यर्थमाह—
कर्मिणामिति । दृष्टि प्राप्तेति शेषः । पाठकमादर्थक्यस्य

श्रावकान्यादमुक्तमेवोक्तिः । कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा चेति । ध्यात्वैवेत्येतद्व्याख्यानपीत्युत्तरेणापि सम्बध्यते ।
ननु सर्वत्र सर्वस्य सयोगेन सत्येक एवाय प्रकारः स्यात्तथा च
‘केचिदन्ये परं’ इत्युक्तमयुक्तं स्यादित्यत आह— अन्य
इति । ध्यानादानुत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तदुपा-
यज्ञानादिप्रदर्शनार्थमवस्थानेदमाश्रित्याह इत्याहुकमित्यर्थः
॥ २५ ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.—चित्तस्याविच्छेदेनैकप्रकारता ध्यानं तेन । साहच्येन साक्षी नित्यो विलक्षण
आत्मेति चिन्तनेन । योगेनानेनैव चिन्तनेन । कर्मयोगेनेध्वरापित्वेनानुश्रीयमानेन कर्मणा ॥ २५ ॥
श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते यथाश्रुतं श्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥

८ वं. प्र. गि.—एवविधात्मज्ञानेऽधिकारितारतम्येन
साधनभेदादुच्यते हि द्वाभ्याम्— ध्यानेनेति । केचिदुत्तमा-
धिकारिणः ध्यानेन विमर्शायप्रवृत्त्यान्तरितमनातीत्यप्रत्यय-
प्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेन निदिध्यासनाह्वयेन आत्मनि
हृदये आत्मानं आत्मना मनसा परपन्ति साक्षाद्वर्त्तन्ति ।
अन्ये मन्मथाधिकारिणः साहच्येन योगेन श्रवणमननरूपे-
णात्मचिन्तनेन पश्यन्ति । निदिध्यासनाशक्ता श्रवणमननं एव
हृदये विवर्त्तन्ति, तेऽपि क्रमाभिदिध्यासनं प्राप्य साक्षाद्वर्त्तन्तीत्यर्थः ।
अपरे मन्मदाः कर्मयोगेन परमेश्वरापेक्षितकामकर्मावुत्थान-
रूपेणात्मानं परपन्ति, श्रवणाप्रशक्ताः कर्मयोग एव निष्ठिता
सन्तः क्रमेण चित्तशुद्धिश्रवणमनननिदिध्यासनद्वारा पश्यन्ती

त्यर्थः ॥ २५ ॥ अन्ये त्वतिमन्दा यपोषोपायेषु केनाप्युक्त
रूपमात्मानं द्रष्टुमशक्तान्त अन्येभ्य परमकारिणैभ्य आचा-
र्येभ्य सुखा ‘अक्षेवाहं न संसारी ह्यक्तोऽहमिति भावयेत् ।
अक्षयवृत्तमावयितुं वाक्यमेतदुदीरयेत्’ इत्यादिशास्त्रमिदं
‘अक्षेवाहम्’ इति वाक्यं नित्यमवर्त्तयेत्सुपदेशं कृत्वा तपे-
बोपासते अक्षयऽनुतिष्ठन्ति, तेऽपि मृत्युं संसारं क्रमेणाति-
तरन्त्येव, यत श्रुतिपरायणा श्रूयत इति श्रुतिराचार्योप-
देशः, स एव परपश्यन् मोक्षमार्गं, येषां ते सयोगाः । तेऽपी-
त्यपिशब्दात् कर्मयोगादिसाधननिष्ठा मृत्युमतितरन्तीति किञ्च
वक्तव्यम् ? इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

९ वं. तं. दी०—एवमभूतदर्शनसाधनविकल्पानाह— द्वाभ्यां ध्यानेनेति । आत्मनि स्वस्मिन् आत्मना
स्वेन, अन्ये साहच्येन योगेमात्राङ्गेन, कर्मयोगेन चापरे निष्कामेन पश्यन्त्यात्मानम् ॥ २५ ॥

अन्ये इति । अतिमन्दाधिकारिणोऽन्येभ्यस्त्वत्तदंशे ज्ञातिभ्यः श्रुत्वा ‘कर्मणा’ [३१२०] इत्यादि-
भिरात्मनानुपासते, ततस्तेऽप्यात्मदर्शनेन मृत्युं संसारमतितरन्ति, ये श्रुतिपरायणाश्च एव । अपिचशब्दो-
पादानात्पूर्वभेदोऽवगम्यते ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.—नन्वेवं ज्ञानेनैव बुद्धिबलदाऽन्यथा
धनानामप्रयोगस्त्वं स्यादित्याह इत्यान्यसाधनस्वरूपमाह—
ध्यानेनेति इदमेव । केचित् प्राणिनः ध्यानेन परिकल्पनेन
आत्महृदये आत्मना मनसा आत्मानं आत्मरूपं यगवर्त्त-
परपन्ति । अन्ये साहच्येन नित्यानिदित्ववस्तुविराजमानेन योगेन
तथा पश्यन्ति । अपरे कर्मयोगेन कर्मसु तद्वत्प्रकाशकमप्य-
योगेन पश्यन्ति तन्मन् ॥ २५ ॥

अन्ये तु मृतां अज्ञानान्त अन्येभ्यो गुरुभ्यः श्रुत्वा
विनवानुभवम्, एवं पूर्वोक्तप्रकारेणामते वदामतां कुर्वन्ति,
तेऽपि च सर्वे मृत्युमतिनरन्त्येव, स्वप्नं भरन्तीत्यर्थः । कथं ?
इत्यत्र आह— श्रुतिपरायणा, श्रुत्युक्तप्रकारेण अक्षय-
करणदित्यर्थः । अवयवो—स्वकारणमप्यत्रापि तानपि
तारयामि निर्वन्धेन, न तु कोहं, इदमेवैवकारापितान्माभ्या
व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— एवंविधात्मदर्शनेऽधिका रिमेदेनोपायविकल्पानाह— ध्यानेनेति । अत्र ये आत्मानं विविदिषन्ति ते निष्कामकर्मणा परमेश्वरमाराधयन्ति ते कर्मयोगिनः । तत एषोत्पन्नविविदिषा वेदान्तश्रवणे प्रवर्तन्ते । ततः प्रमाणगतासम्भावनानिष्ठौ सत्यां तस्यैवार्थस्य मनने प्रवर्तन्ते प्रमेयगतासम्भावनानिष्ठत्वर्यं ते साङ्ख्याः । ततः प्रमाणप्रमेयगतासम्भावनाया निष्ठत्यनन्तरमनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपाया विपरीतभावनाया निष्ठत्यर्थं निदिध्यासनं विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुं प्रवर्तन्ते ततस्तत्परिपाके आत्मनि बुद्धिबृत्तौ आत्मानं परमेश्वरं पश्यन्ति ते ध्यायिनः । तत्र ये कर्मसाङ्ख्ययोनिष्णावास्ते ध्यानेनात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरं आत्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये त्वरुतकर्मणिः साङ्ख्येन योगेन विचारान्तेन योगेन ध्यानद्वारा पश्यन्ति । अन्ये पुनः कर्मयोगेनैव पूर्वोक्तलक्षणेन साङ्ख्या ध्यानद्वारा पश्यन्तीति साधनत्रयस्य समुच्चयः, न तु विषद्वयः ॥ २५ ॥

पश्चान्तरमाह— अन्ये त्विति । अन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः । तुशब्देन पूर्वोक्तभ्यो विलक्षणाः । एवं पूर्वोक्तप्रकारमज्ञानतोऽन्वेभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्मनो निर्विशेषब्रह्मैतन्यरूपत्वं तदुपासनामार्गं चाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायन्ति, तेऽपि च मृत्युं संसारं वरन्त्येव । अपिशब्दात्पूर्वश्लोकोक्तात्तरन्तीत्यत्र किमाश्चर्यं ? इति गम्यते । एवमशब्दात्तेषां मुख्यक्रमाभावेऽपि तरणे संशयो नास्ति । यतस्ते श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं तदेव परं ध्यानं मोक्षसाधनं येषां ते तथा । ध्याने प्रवृत्त्यतिशयात् तेषां चित्तशुद्धयर्थं कर्मापेक्षा । वेदोक्तत्रयैव दृढनिश्चयावासाभावनानिष्ठत्यर्थं श्रवणमननापेक्षेति भावः । अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति कैचित्, प्रमारूप इत्यन्ये । तथाहि— यथा कश्चिन्मणिप्रभां मणिबुद्ध्या पश्यन् भ्रान्त एव तथापि तद्वह्णकाले मणि लभतेऽतः स संवादिभ्रमः । एवं त्वम्पदार्थं सत्पदार्थमणिप्रभाभूतं तत्पदार्थबुद्ध्या भावयन् व्यवहारो भ्रान्त एव, तथापि तत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य सत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रममन्यायेन जायते इति । तथा च वसिष्ठः— ‘ असत्ये सत्यता साधो ! शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदम् ’ [यो. वा.] इति व्यवहारो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विषयोऽयं ध्यानयोगो योऽपि वसिष्ठध्यानवत्, तथापि तेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु— ‘ वेदान्तवाक्यजन्मानभावनाजापरोक्षधीः । मूलप्रमाणदाढयेन भ्रमत्वं प्रतिपद्यते ’ इति प्राहुः ॥ २६ ॥

संसारस्याविधिकत्वं तन्निवर्तकं सफलं तत्त्वज्ञानं च ।

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१३।३] इति क्षेत्रज्ञेश्वरकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं ‘ यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ’ [१३।१३] इत्युक्तं, तत्कस्माद्धेतोः ? इति तदेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते— यावदिति । यावदतिरिक्त्वमिदं जायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु— किमपिरोपेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ ! । कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः ? । न तावद्रज्ज्वरं घटस्यानपमं श्लेषद्वाराकः सम्बन्धमिदं संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्मतिः आकाशमग्निमपन्नम् । नापि ममत्रालक्षणः, वस्तुपटयोरपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकारणकारणमात्रानभ्युपगमादिति उच्यते— क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि विषयिणोर्भिन्नमावयोरितरेतरतद्भावाभ्यामलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्य विषयैकभावनियन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विषयैकानामावाद्यादध्यारोपितमर्परजतादिसंयोगवत् । नोऽप्यभ्यामभ्यस्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाज्ञातं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणपेदपरिज्ञानपर्यं प्रादुर्गन्तव्यमात्रेणान्मुञ्चति योऽपि तत्त्वज्ञः क्षेत्रज्ञं प्रतिपश्य ‘ न सचक्ष्मादुच्यते ’ [१३।१३]

इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं क्षेत्रं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिहर्म्यादिवत् स्वप्नदृष्टवस्तुवत् गन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवान्मासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्पन्दर्शन-विरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपममात् । 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' [१३।१४] इत्यनेन विद्वान्भूयो नामिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २७ ॥

२ आ. शां. व्या.— ऐक्यवीर्मुक्तिहेतुरिति प्रायुक्तमन्य-
प्रप्रपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति— क्षेत्रेति ।
सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्त-
स्मात्क्षेत्रज्ञात्मरूपमात्मातिरेकेण प्राणिनिकायस्याभावादेक्य-
ज्ञानादेव मुक्तिरित्याह— कस्मादिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्ध-
मुक्तमाक्षिपति— कः पुनरिति । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः
संयोगो वा समवायो वा ! इति विस्मयाऽऽयं दूषयति— न
तावदिति । द्वितीयं निरस्यति— नापीति । वास्तवसम्ब-
न्धमात्रेऽपि तयोरप्यासक्तः सोऽस्तौति परिहरति— उच्यते
इति । निमित्तत्वमात्रे हेतुमाह— विपर्येति । हतरेतरत्वेने-
क्षेत्रज्ञे वा तदर्थस्य क्षेत्रनपिकरणस्य क्षेत्रज्ञतत्त्वस्य चैतन्यस्य
क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाच्चादेरापेक्षयो योग्यस्यो-
रित्याह— इतरेति । तत्र निमित्तमाह— क्षेत्रेति । नाशिव-
कादापेक्षितसंयोगे दृष्टान्माह— रजिज्वति । तर्क सम्बन्धं

निगमयति— सोऽयमिति । तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति—
मिथ्येति । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिः ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह— यथेति । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [बृ. उ. ४।५।
२२] इत्यादि स्वप्नदार्ढ्यविषयं शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाय
महामृतादिभूषण्यन्तात्सेवान् [१३।१७] तदप्रवृत्त्यादिलक्षणं
प्राणुक्तं [१३।२३] क्षेत्रज्ञं सुषेयोकान्पायेन विविच्य सर्वो-
पाधिविनिर्मुक्तं ब्रह्म स्वरूपेण क्षेत्रं योऽनुभवति तस्य मिथ्या-
ज्ञानमपगच्छतीति सम्बन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं ? क्षेत्रज्ञस्य
सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रं चेति ।
बहुदृष्टान्तोक्तैर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य योत्स्यते । उक्तज्ञानान्मिथ्या-
ज्ञानापममे हेतुमाह— यथोक्तेति । तथापि कथं पुरुषार्थ-
सिद्धिः ? कालान्तरे तस्यैवातीत्यमिथ्याज्ञानोदयमन्मवा-
दित्याशङ्क्याऽऽह— तस्येति । सम्पन्नानाज्ञानतत्त्वादिनिवृत्त्या
मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह— य एवमिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अथ प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं सर्वं स्थावरं जङ्गमं च
सर्वं चिदचित्संसर्गजमित्याह— यावदिति । यावत् स्थावरजङ्गमात्मना सत्त्वं जायते, तावत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते, न त्वितरेतरवियुक्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमात्मदर्शनमुक्तं, तदर्थं 'सर्वं सर्वेषु'
इत्यादिभिः श्लोकैः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकानुसन्धानप्रकारो वक्ष्य-
ते । स वाविविचिप्रतीतो सत्यप्राप्त्येवोपदेशः, अन्यथा
निष्प्रयोजनत्वात् । सा च न शौरमन्तरेण पठ्यते; स च दोषोऽत्र
भोक्तृत्वभोगाद्यतत्त्वनिर्वाहकः संसर्गविशेषः, तदिदं 'यावत्
सञ्जायते' इति श्लोकेनोच्यते इति सप्रतिमाह अयेति ।
सर्वशब्देन यावच्छब्दस्यात्र सामान्यपरत्वमुक्तम् । यावच्छब्दस्य
वच्छेदार्थत्वेन व्याप्यमानमावच्छत्याम्बुदप्रयोजनत्वाद्युक्त-
मिति भावः । सत्त्वगन्धेऽत्र अनुपपन्नः 'इत्याम्बुवत्सद्येयु
सत्त्वमजो ॥ जनुपु' [अमरः ३।३।१३] इति पाठान् ।

बृहत्सुक्तमात्रावीदृष्टादिषु चैतन्यविकाशामारमात्रेण जैनप्रति-
यया केवलचैतन्यत्वं ब्रह्मनिरासावात्र स्यादरुच्यते । स्यावर-
जङ्गमत्वयोर्वाच्यस्यैव तदर्थं कादिवदस्यावच्छेदिरमाविस्त्रामात्रहा-
पनाय स्यादरजङ्गमात्मनेत्युक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यां महा-
न्यस्य संयोगश्चाभ्युदामायोगः इतरेतरसंयोगादिति ।
विषेयार्थं दशैयिन् संयोगादेवेत्युक्तम् । मातापितृसंसर्गान्
पुनरोत्पत्तिवत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्ततोऽप्यसत्त्वं जायेतेत्यत्राह—
संयुक्तमेवेति । प्रयत्नसदृशसिद्धेश्चैतन्यसम्बन्धवच्छेदायाह
नन्विति । 'तद्विद्धि' [१।३।४] इति तच्छब्देन जन्मनः
परामर्शः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनथ प्रकृतिपुरुषधरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह— यावदित्यादिना ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'तत्त्वेन यथ' [१३।४] इत्यादिना
प्रतिष्ठाप्य सर्वस्योच्छ्वात्किमुपगमः ? इत्यत आह— पुन-
श्चेति । उक्तस्य पुनर्वचने दो हेतुः ? इत्यत उक्तं साम्या-

दीति । ईश्वरधर्मस्योपगमार्थाप्याप्येन साम्यप्रद्वान्, तथ
प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं यादमिति प्रतिपादितं तमेव ईश्वरधर्म-
कथनं च यदत्रमात्र इति ॥ २७ ॥

७ ह. वे. भा.— ॥ २७ ॥

८ सं. प्र. नि.— 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः
सह' [१३।२४] इति प्रायुक्तयोः संन्यासप्रज्ञानयोः

प्रपन्नार्थमतः परमप्रायश्चित्तः । नत्र संन्यास्याविविधं
द्वयं— यावदिति । वाविविचिप्रतीत्यं वस्तु स्यादर-

जह्ममात्मकमुत्पद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रागुक्तयोः संयोगः परस्परविवेककृतः सत्यानृतमिथुनीकरण-
स्मयस्तादात्म्याध्यासः, अतिरिक्तसम्बन्धासम्भवस्य' वज्र- ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— अथ साङ्ख्यरीत्या प्रकृतिसंसृष्टस्यात्मनो विवेकानुसन्धानप्रकारं वक्तुं स्याद्वज्रह्वं च सत्त्वं सच्चित्संसर्गजमित्याह— यावदिति । सत्त्वं भूतमात्रं स्यादेवं अद्रुमं च जायते तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः सम्बन्धात् 'समययुजा भवन्त्यसुभूतो जलवुद्बुदवत्' [भाग. १०।८।७३१] इति वाक्यात् । क्षेत्रात्मनोरन्योन्यसंयोगादिह जायते संयुक्तावेव, नेतरेतरवियुक्तावित्यर्थः ॥ २७ ॥

१० पु. अ. स.— एतेषु पूर्वोक्तप्रकारेषु किमुत्तमम् ? श्रीवार्धकमत्संयोगात् सत्त्वं सावात्मकं विद्धि कर्मादि । अप च कथं क्षेत्रम् ? इत्यत आह— यावदिति । यावद्वास्तु-
मात्रं स्याद्वज्रह्वं तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तस्वरूपयोगात् भवत्सर्वम् ? इतिसम्बोधनं तदर्थज्ञानयोग्यत्वात् ॥ २७ ॥

११ ती० भा० दी०— पूर्व 'कार्यकारणकर्तृत्वे' [१३।२१] इत्यत्र चिद्विधितोः पुम्प्रकृत्योरन्योन्यधर्मा-
ध्यास उन्मत्तसत्त्वैव गुणसङ्घरूपस्य 'कारणं गुणसङ्घोऽस्य' [१३।२२] इति नानाजन्यहेतुत्वं चोक्तं तद्विरु-
द्धयति— यावदिति । सत्त्वं जीवरूपम् । गुणसङ्घोऽत्र रूपाद्यासक्तिर्न, किन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यविभक्त-
न्योन्यात्मकताध्यासलक्षणी बोध्यः । क्षेत्रं स्पष्टम् ॥ २७ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— 'न स भूयोऽभिजायते' [१३।२४] इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारधीज-
निवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः, जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः, अतस्तस्या
अविद्याया निर्वर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते— सममिति । समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं
स्थितिं कुर्वन्तम् । क ? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु । कम ? परमेश्वरं वैदेन्द्रिय-
मनोबुद्धयव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमश्चासवीधरश्चेक्षणशीलश्चेति परमेश्वरत्वं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् ।
तानि विशिनष्टि— विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्त-
वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनितलक्ष्णो भावविकारो मूलः, जन्मोत्तरकाल-
भाविनोऽप्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परं न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात् ।
सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति; अतोऽप्यभावविकारामावानुवादेन तत्पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः
प्रतिपिद्वा भवन्ति सह तत्कार्यैः । तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं
च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेनेति ? सत्त्वं
पश्यति, किन्तु विपरीतं पश्यति; अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरवृष्टिरनेनं चन्द्रं
पश्यति, तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति । तथैवेहाप्येकमविमर्क्तं यथोक्तमात्मानं यः
पश्यति, स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिन्यो विशिष्यते, स एव पश्यतीति । इतरे पश्यतोऽपि न पश्यन्ति,
विपरीतदर्शित्वादानेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २८ ॥

२ शां. भा. ध्या.— तत्तत्प्रत्ययवतारयितुं व्यवहित-
रत्नं योवेयति— नेतयादिना । अविद्याज्जावनिर्वासन्यमज्ञानं
मिथ्यातानं सर्वव्यापकमिदं सत्त्वाध्यासः । व्यवहितमनुयाव्यव-
हितमनुवादिति— जन्मेति । 'व्यवधानाव्यवधानाभ्यां' सर्व-
नर्तक्यन्तादज्ञानस्य तन्निर्वर्तकं सम्यग्दर्शनं वक्ष्यमिति याह—
अत इति । तस्यासङ्गच्छत्यासङ्गापेक्षप्रतिपक्षेणापेक्षयापि

सूक्ष्मार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्वचनमधिकारिमेदातुप्रहायेति
मत्याऽऽह—उक्तमिति । सर्वं परमेश्वरत्वोक्तकार्यपरिवच-
मित्याह—सममिति । परमत्वमीश्वरत्वं चोपपादयति—
देहेति । आत्मा जीवस्तमित्यादिनाऽन्वयोक्तिः । आश्रयना-
शादाश्रितस्यापि नाशनाशङ्क्याऽऽह—तं चेति । अविनश्यन्त-
मिति विशिनष्टीति सम्बन्धः । उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्य-
माह—भूतानामिति । नाशनाशङ्क्यां वैलक्षण्येऽपि कथ-
मत्यन्तवैलक्षण्यं ? सविशेषत्वमित्यव्ययस्तुल्यत्वादिति शङ्कते-
कथमिति । भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावा-
दत्यन्तवैलक्षण्यमिति बहुलं जन्मनो भावविकारेणादित्वमाह—
सर्वेषामिति । तत्र हेतुमाह—जन्मेति । न हि जन्मा-
न्तरेणोत्तरे विकारा युज्यन्ते जन्मवत्स्तदुपलब्धमादित्यर्थः ।
विनाशानन्तरमाविनोऽपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेरिति तस्या-

न्यविकारत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विनाशादिति । तस्यान्त्य-
विकारत्वे सिद्धे फलितमाह—अत इति । तेषां जन्मादीनां
कार्याणि कादाचित्कधर्मानि तदधिकरणानि तैः सहेति-
यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽन्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति—
तस्मादिति । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थ-
त्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् । 'यः पश्यति' इत्यादि व्याचष्टे—य
पश्यमिति । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव परमतीत्युक्तमाक्षि-
पति—नन्वेति । ईश्वरपराह्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्वर्तित्वेऽपि
विपरीतदर्शितादीन्वरप्रवणस्यैव सम्बन्धदर्शित्वमिति विवक्षित्वा
विशेषणमिति परिहरति—सत्यमिति । उक्तमेव दृष्टान्तेन
विज्ञोति—यथेत्यादिना । 'यः पश्यति' इत्यादेरर्थमुपसंहर-
ति—इतर इति । परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

३ रा. भा.—एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविपमाकारात् वियुक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रिय-
मनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्ह-
स्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति, स पश्यति स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति । यस्तु देवादिविप-
माकारेणात्मानमपि विपमाकारं जन्मविनाशादिषुक्तं च पश्यति, स नित्यमेव संसरतीत्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

४ वे. हा. चं.—अथ समत्वविपमत्वनियन्तृत्वनिय-
म्यत्वनित्यत्वानित्यत्वैर्द्वयोर्विचित्रात्सुखानामभिप्रायं तदेव
तत्त्वान्यवधारयत्वेन परमपुरुषाभिहेतुतया प्रकथयति सममिति
श्लोकेन । 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्' [१३।२७] इत्यत्र शङ्कर-
णोक्तम् "आकाशवतिरवयवतया अवयवसंघेयलक्षणसंयोग-
सम्भवात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरीतिरेतत्कारणभावात्तन्मयुपगमेन सम-
भावासम्भवाच्च विपयविपयिणोस्त्वोरीतिरेतत्त्वभावाच्चलक्षण-
संयोगः, तद्विवर्तनं च सम्बन्धश्चैव "समं सर्वेषु" इत्यादि-
नोच्यते" इति; तदेवद्वाल्लिख्यमापितम्, निरवयवस्यापि संयोग-
सम्भवात्, "युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः" इति हि तं लक्षयन्ति,
स च निरवयवयोः सावयवयोर्निरवयवसावयवयोश्च सम्भवात् ।
तन्मते च अज्यासातुपरपरादयः प्रवर्जिताः । 'सर्वेषु भूतेषु'
इति देवमनुष्यादिरूपदेयस्य विवक्षितम् । यथा मृन्मयद्विरण-
यादिष्वदोरातस्यापि गतोदकस्य तत्रतत्र स्थितिमात्रमेव, न
पुनर्मृन्मयत्वादिसिद्धिः; तथाऽऽत्मनोऽपि देवमनुष्यादिदेहेषु
स्थितिमात्रमेव; ननु स्माप्रतिक्षिप्तकाष्ठादिलक्षकत्वनायेन स्वरू-
पेन देवमनुष्यत्वादिवैपम्याप्रयत्नमिति । 'तित्त्वम्' इत्यस्या-
भिप्रायमाह देवादिविपमाकारादित्युक्तमिति । यद्वा
'समम्' इति वचनादप्योक्तं वैपम्यनिवृत्तिरूपमिति, यद्वा
'तित्त्वम्' इति तु भ्रष्टान्तेत्यस्य । अतो हि भाष्यते
परमेश्वरत्वेन स्थितमिति ।

अनीश्वरस्यात्यवशकः क्षेत्रज्ञस्य कथं परमेश्वरत्वं ? इत्यत्र
पूर्ववत्प्रश्नोचमाह तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति ।
देहात्माभिमाविनो हि देहनाशादात्मनाश मन्वन्ते; नत्वप्रती-
तस्य परमात्मनो नाशम्; तस्मात् 'अविनश्यन्तम्' इति
प्रकृतिविनाशप्रतिपेयार्थपदसमानाधिकरणः परमेश्वरमाहः प्रकान्त-
विषय इति भावः । समसब्देन ॥ भाष्यदेवत्वादिदैवम्यनिवृत्ति-
माने विवक्षितम्; अपितु "समाननेकवर्णानां क्षीरस्य त्वेक-
वर्णता । क्षीरवत्पश्यति श्वानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा" [३. बि. व. १० नि. ता. उ. ५।१९] इति धृत्यनुगारे-
णात्माना स्वस्वेषु मिषोवैषम्यनिवृत्तिरिति । तत्र साम्यं कथ-
म्वनमिति शङ्कयाम् 'एतयो वेति' [१३।२] इति प्रक-
यातुवारेणाह ज्ञातृत्वेन समानाकारमिति । ज्ञानत्वादिरप्यु-
पलक्ष्यमेतत् ।

'येन सर्वमिदं तन्म' [१।४६] इत्यादिना प्रवर्जितान-
विनाशित्वहेतुन स्मारयति विनाशानर्हस्यमात्रेणेति । 'यः
पश्यति स पश्यति' इत्यन्योन्येतिद्विधाविधेतया नैरर्थक्यं
उद्देश्योपादेयभक्त्येत्याह स आत्मानं यथावदवस्थित-
मिति । इतरे ॥ वीर्यशब्दादिर्विशिष्टविपरीतदर्शितया परवन्तो-
ऽपि न पश्यन्तीति भावः । 'स पश्यति' इति प्रसंगात्प्र-
परमपुरुषावयवमादिनियम्यता । व्यतिरेकश्चिन्दा चात्र फलित-
व्यभिप्रायेणाह यस्मिन् इति ॥ २८ ॥

८ छं. ब्र. गि.— एवमाविर्यिकं संसारस्रक्त्वा तत्रिव-
र्तकं तत्त्वज्ञानमाह— सममिति । सर्वेषु भूतेषु देवतियङ्गरादि-
विचित्रभेदभिन्नेषु प्राणिषु सुरामृगपद्मान्त्रेषु सर्वविम्बमिव
सममेकरूपं यथा भवति तथा तिष्ठन्तम्, अत एव तेषु
विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तम् । विद्यमानागोपलक्षणमेतत् ।
भूतविनाशे स्वयमविक्रियमित्यर्थः । एवंविधं परमेश्वरं ईश्वरो

जीवकलया प्रविष्टो मातृपी तनुम् " ॥ एष इह प्रविष्ट आ-
नलाग्रोम्यः " [छं. ब. १।१७।१] "तस्मिन्ना तदेवावभावितात्"
[वै. उ. २।१६] " अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य"
[छं. ब. ६।१३।२] इत्यादिप्रमाणसहस्रसम्प्रतिपन्नपत्र-
भावं ज्ञेयं यः पश्यति, स एव सम्यक्पश्यति, नान्यः ॥ २८ ॥

९ व० त० दी०— अथ पुनरपि सुग्रहणयात्मदर्शनमाह— तत्रात्मा त्रिविधोऽन्तर्यामी पुरुषोऽव्यक्तश्च ।
तत्र प्रथमस्य दर्शने फलमाह— द्वाभ्यां सममिति । तत्र यः समं तिष्ठन् सर्वभूतेषु परमात्मानमन्तर्यामिणीं
पश्यति स सम्यग्दर्शनः, विनश्यदवस्थेषु सत्प्रकृतिकार्येश्वरीरेषु जातिवदविनश्यन्तं ह्यातृत्वेन समानाकारं यः
पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

१० पु. अ. त.— एतदेव कलरूपात्वेन विचारयति—
सममिति । सर्वेषु प्रपञ्चान्तःपातिस्थावरजडमात्मकेषु भूतेषु
लीलाया अनेकविधरसभोगार्थं तिष्ठन्तं रसाहभवायै बीजो-
पादिधर्मरहितं समं, तेषु विनश्यत्स्व च अविनश्यन्तं तादृशी-

लावबोपरहितत्वादिनाशं प्राप्तेषु अन्यथाभावेन क्रोधादि-
राहित्येन तथैव लीलानुभवं कुर्वन्तं यः पश्यति, स परमेष्ठिनं
पश्यति । अत एव दर्शनाभावे सापराधो भवत्येव ॥ २८ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्राशोपायमाह— सममिति । समपरिणामिनं कूटस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाणा-
कारेण परिणतेषु तिष्ठन्तम् । यत्नेन वेद एव उदधिगमस्थानमित्युक्तम् । परमेश्वरमन्तर्यामिणं सर्वस्थित्यन्तकरीरम् ।
अत एवान्तर्मुखेष्टया विनश्यत्स्व तेषु भूतेषु रज्जुरगादिवत्कल्पितत्वाददर्शने गच्छत्सु विमुक्त्वादात्मत्वमित्य-
दमूपाबाविनश्यन्तं सर्वोत्सव्यवस्थास्वदर्शनमगच्छन्तं यः पश्यति ॥ एव पश्यति । अन्येऽन्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥

१ शां. भा.— यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—
सममिति । समं पश्यन्तुपलममानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वर-
मतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् किं ? न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनेव स्वमात्मा-
नम् । ततस्तदहिंसनाद्यादि परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाल्याम् ।

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतसम्प्रज्ञानेन किं ? इत्यपेक्षाया
तत्कल्योक्त्या तस्यैव स्तुत्या तदेतौ पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तर-
मिष्याद— यथोक्तस्येति । यस्मादित्यस्य सतत्त्वबन्धेन
सम्बन्धः । सर्वभूतेषु तुल्यतयाऽवस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं
निर्विशेषं पश्यन्परमात्मना यस्मात् न हिनस्ति ततस्तस्या-

भोक्षार्या परां गतिं शक्नोति योजना । तत्र पादत्रयेण हाना-
द्वानन्वस्था च्छित्तिरनर्थस्योच्चा । अज्ञानमिध्याज्ञानयोराप्त-
गण्योर्गोचरे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति
विद्वानिति चतुर्थेपादायः ।

१ शां. भा.— ननु नेव कथितप्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति, कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति ?
यथा "न पृथिव्यां नान्तरिक्षे न दिव्यमिथैतज्जगत्" [वै. सं. ५।२।७।१] इत्यादि । नेष दोषः,
अज्ञानात्मात्मविरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यतोऽन्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्य, अनात्मान-
मात्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं, तं यैवं हत्वाऽन्यम्
एवं तमपि हत्वाऽन्यं, इत्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्माऽन्यापि
सर्वदाऽन्यया हत इव निवमानपन्थामाप्नात्, इति सर्वं आत्महन एवाविद्वांसः । यस्त्विदरो यथो-

कात्मदर्शी ॥ उभयथाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति न हन्ति । ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

२ आ. शां. व्या.—‘न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ इति यथाश्रुतमादाय चोदयति—नृन्विति । ‘न पृथिव्यां’ इति प्राप्तिद्वारा निषेधवत् ‘नान्तरिक्षे न दिवि’ इति प्राक्त्यभावाभावे निषेधो मुख्यो नेष्यते, तथेहापि प्राप्तिं विना निषेधो न शुक्तिमानित्याह—यथेति । अज्ञानात्मानमेवाऽऽत्मर्हिषा सम्मवादिद्वयां तदभावोक्तियुक्ते समापते—नैष दोष इति । सङ्गद्वयाक्यं विवृणोति—सर्वो ह्येति । अनात्मशब्दो देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निगमयति—

इत्यात्महेति । तथापि पारमार्थिकस्याऽऽत्मनो हननाभावान्तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याशङ्क्याऽह—यस्त्विति । उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति—सर्व इति । आत्मनैवाऽऽत्महननमविदुषां दृष्टं, तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धमित्याह—यस्त्वितर इति । उभयथाऽपीति आरोपानारोपाम्यामित्यर्थः । ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे पूर्वोक्तं परमानन्दप्राप्त्या परितुल्यत्वं युक्तमित्याह—तत इति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—सर्वत्र देवादिशरीरेषु तत्तच्छेषित्वेनाधारतया नियन्तृतया च स्थितमीश्वरमात्मानं देवादिविषमाकारविषुक्तं ज्ञानैकाकारतया समं पश्यन् आत्मना मनसा स्वमात्मानं न हिनस्ति रक्षति, संसारान्मोचयति; ततः तस्मात् ज्ञानृतया सर्वत्र समानाकारदर्शनात्, परां गतिं याति; गम्यत इति गतिः, परं गन्तव्यं यथावदवस्थितमात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं पश्यन् आत्मानं हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रक्षिपति ॥ २९ ॥

४ वे. ता. खं.—उक्तमुपपादयति समं पश्यति इति श्लोकेन । ‘हि’ इति हेतोः । प्रस्तुतं समदर्शनं ह्यत्र फलद्वारा स्मृत्यते ‘सर्वत्रावस्थितो देहे’ [१३।२३] इति वक्ष्यमाणशेषेण ‘सर्वत्र’ इति शब्दस्य विवक्षितमाह देवादिशरीरेष्विति । ‘मतां मोक्षा महेश्वरः’ [१३।२३] इति पूर्वोक्तानुरोधेन ‘समवस्थितम्’ इत्यनोपसर्गसामर्थ्याल्लवस्थिति-वैरोध्यं व्यनक्ति तत्तच्छेषित्वेनेत्यादिना । अतएव हि ‘स्थितम्’ इत्येतावद्विभज्य निर्दिष्टम् । ईश्वरशब्देनापि शेषित्वनियन्तृत्वे सिद्धे । अनारीश्वरशब्दः पूर्वोक्तन्यायेनावच्छिन्नविषयोऽनुसन्धेयः । देहात्माभिन्नप्रसक्तदेहादिवैषम्यप्रतिषेधाधोऽत्र समशब्द इत्यभिप्रायेणाह—देवादिविषमाकार-विषुक्तमिति । ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगात्’ [१३।२०] ‘यदा श्रुतधर्मावधम्’ [१३।२१] इति पूर्वोपरपरामर्शोद्दिष्टसम्बन्धसिद्धवैषम्यनिवृत्तिविवक्षितेति भावः । ततोयान्त आत्मशब्दोऽत्र कारणविभक्त्यन्तत्वादौचित्यात् मनोविषयः । द्वितीयान्तस्तु हिंसाकर्तृत्वसामर्थ्यात् संसारात्मविषय इति ज्ञापयति मनसा स्यात्मात्मानमिति । समदर्शिनो हिंसकत्वं नास्तीत्यत्र अविहिताप्रतिषिद्धकृतसमदर्शकस्यावाक्यत्वमानुक्तं स्यात्; तच्चा-नर्थकम्; अपिच विषमदर्शिनोऽप्यात्मा नित्यत्वात् हिंसार्हः ।

अतोऽत्र ‘न हिनस्ति’ इत्यनेन किमपि समदर्शनसाध्यं पुरुषेष्ट-मभिप्रेतमित्याह रक्षतीति । प्रकरणतो वाक्यशेषात् रक्षा विशिनष्टि संसारादिति । ततश्चातोऽत्र न वाक्यार्थदि-परामर्शो, अविष्टनिवृत्तेरपि स्वयंफलत्वेनेष्टप्राप्तिहेतुत्वनिर्देशानौ-क्त्यात्; अत उभयकारणं समदर्शनमेव पराश्रयत इत्याह—तस्माद्वित्यादिना । ‘परा गतिम्’ इति प्राप्यविशेषस्य विवक्षितत्वाद्वाच्यमेवापरत्वे तदसिद्धेस्तदुचितं व्युत्पत्तिमाह गम्यत इतीति । तत्रैव विशिनष्टि यथावदिति । प्रकरणं हीदं जीवविषय समर्थितम्; परगतिशब्दश्च ‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तमाहुः परमा गतिम्’ [८।११] इत्यादिषु बीजेषु प्रयुक्तवर इति भावः । ‘आत्मनि वैषम्यदर्शी तु स्वात्मानं हिनस्ति’ इति ‘विशेषनिषेधः शेषान्यनुज्ञानार्थः’ इति न्यायेन सिद्धमित्याह देवाद्याकारेति । नित्यस्यात्मस्वरूपस्याच्छेदस्यादिसंभवात्तथा ‘क यातयति इति कम्’ [३।२१] इति प्रागुक्तस्य काऽसौ हिंसा ? इत्यत्राह—सद्य-लघोः । अनेनापि श्लोकेन प्रकृतिपुरुषयोः स्वाकाशपददर्शनाद्वारा संघारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वान्यामपि विवेक उक्तो भवतीत्य-भिप्रायः ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २९ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २९ ॥

७ ह. पै. भा.—न हिनस्ति न व्यापादयति ॥ २९ ॥

८ म. प्र. गि.—उदेतद्विषमदर्शनमिष्टानिष्टप्राप्तिपति-ह्रासपटेन स्तौति—सममिति । सर्वत्रेत्यु समं यथातथा समवस्थितं सम्यग्जन्मादिनाशान्तपङ्क्त्यावविकाराशून्यतयाज-गी. दृ. १२

स्थितं ईश्वरमात्मानं पश्यन् हि यस्मादात्मानं न हिनस्ति संरक्षति, संसारान्मोचयतीति यावत्; तस्मात् परां गतिं शुभिमाप्नोति । अनेन—य एवमात्मानं न पश्यति स पापी-

यानात्महा स्वस्वरूपमानिनं प्रति, वस्तुतयात्मनो विद्यमानस्याप्यवियमानफलतया तेन तस्य हतप्राप्त्यवात्; अतस्तस्यात्महत्यापापिष्टस्यानिष्टमेव फलं भवतीति दक्षितम्; यदाहुः—‘ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं

तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७।१२७] इति; श्रुतिरपि “असुषां नाम ते लोका अन्येन तमसा ढताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मह्नो जना ” [ई.सो. ३] इति । असुषां असुरैरपमोऽग्याः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति नान्यथा प्रतिपद्यते, किन्तु याथातथ्येनावेति हीति युक्तं ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा [म. भा. १।७।१२७] इति श्रुतिप्रामाण्यात् ? । अपितु संरक्षति संसारमत्येति “अतिमृत्युमेति ” [यजुस्सं. ३१।१८+धे. च. ३।८।६।१९] इति श्रुतिप्रतिपादितार्थः; ततो ज्ञातुव्या सर्वत्र समानाकारदर्शनात् परां गतिं सच्चिदानन्दकां भगवद्धामरूपामक्षरात्मिकां याति ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— पश्यन् शुको भवतीत्याह— सममिति । सर्वत्र पापशिक्षणद्वारेणोपे समवस्थितं सम्पन्नप्रकरणे तथाभूतलीलाधर्मवर्णितं ईश्वरं सर्वसामध्येयुक्तं समं पश्यन् आत्मना स्वलीलाधर्मरूपेण आत्मस्वरूपमविकृतमसामानं हि निश्चयेन न हिनस्ति अन्यथा न प्राप्नोति, यथार्थरूपेण

ज्ञात्वा प्रपद्यते । ततः पराङ्मुख्यां वैकुण्ठाख्यां गतिं याति । हीति युक्तत्वं; अन्यथाप्रपत्तेरनिष्टत्वात् । अत एव ‘योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ’ [म. भा. १।७।१२७] इति सम्पद्यते ॥ २९ ॥

११ नी० भा० दी०— दर्शनफलमाह— सममिति । स्वदेहे इव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्पन्नस्थितं भीश्वरं समं समतया पश्यन् हि यतः स सर्वभेददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना-योनिःसङ्घट्टेषु पातनेन न धीडयति, किन्तु ततः परां गतिं मोक्षं याति । यद्वा ऐकात्म्यदर्शित्वात्स्वात्मानमिवाव्यमपि न हिनस्ति, सर्वत्र इमांशुर्भवतीति भावः । ततश्च परां गतिं याति ॥ २९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

* अत्र मनुष्यः— योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्तु भावते । स पापकृतमो लोके स्वेन आत्मापहारकः [२५।४५] इति ।

१ मनु— कश्चिच्छ्रमं करोति, कश्चिदश्रमम्; एकस्मिन्नेव काले कश्चित्पूर्वकृतश्रमफलं भुङ्क्ते, कश्चित्पूर्वकृतश्रमफलम्; कश्चिन्नाति श्रमम्, कश्चिदश्रमम्, कश्चिदश्रमो न किमपि, कश्चित्स्वप्रापयति, कश्चित्प्रसुप्त इत्यादिप्रविभागाणां सर्वांशुर्भवसिद्धाना प्रतिपत्तौ जीवात्मना चेतनानां भेदं विनाशुपत्तियुक्तेस्तेषां वास्तविका भेदाः सर्वैस्तैर्युक्तैः प्रतिपत्ता इति— कथं सर्ववृत्त्यभेदमात्मानं समं पश्यन्, ‘न हिनस्तयात्मनाऽऽत्मानम्’ [१३।२९] इत्युक्तम् ? इति चेत्; ते भेदा अविवोपाधिप्रयुक्ता एव, न वास्तविका इत्येवमिति पदा । औपाधिकानामपारमार्थिकानामपि भेदानां सर्वजनानां नुपवचोचरता हि नैयायिकादिभिरपि— ‘इयं प्राची, न प्रतीची, इयं प्रतीची, नोदीची’ इति भेदा दिक्षु; क्षणमुहूर्तयामाहोरजनीमासर्तुवर्षभेदा कालस्य; चैत्रश्राव-दिश्रोत्रभेदाद्युपविविधया भेदा आकाशस्य स्वीकृता एव; तत्प्रयुक्ता कार्यभेदाश्च समानेऽप्येकत्वे विभुत्वे च । सर्वप्रमाणसिरो-मणितत्पर्यवदागमसिद्धमात्रेभ्यस्त्वमपहुत्य दुर्दिशश्चातिमिरविभूतदृष्टिबधूते किमन्यत्कारणमात्रभेदस्य पारमार्थिकत्वोपपत्तेरन्यासिद्धान्तायुसारिणा— शरीरारम्भत्वश्रुतिविज्ञानात्मवादिवादनिराकरणपरमतात्पर्यशालिनो लोककर्मकाण्डप्रसिद्धात्मभेदा-नुवादिन परमार्थमूलमनादित्वं प्रणिश्रयतो न्यायादिपुनरुक्त्यन्यायाद्ययमपि नुपा स्यात् ? इति हि ते मन्यन्ते । सति औपाधिके भेदे तद्वतानामेव श्रमाश्रमकर्मकृतैः कृतैः कृतैः यत्तद्विषयमादीनां कल्पितभेदजीवव्यवत्त्वेन प्रतीतिः, न ते धर्मा जीवानां वास्तविकानामपि भेदा अपि । तेषामेकत्वेन तु स्वस्वरूपानिष्ठिक पारमार्थिकमिति । तदेतदभिधन्यायाभिपत्तेः भगवानुपनिषत्सौ-भेदीदोषा— प्रकृत्यैव चेति । — इति श्रुतार्थतत्त्वालोकाः ।

के ते उपाधयः ? कथं ते? सम्पन्न- ? कीदृशान्यौपाधिकानि जीवस्वरूपाणि ? कथं औपाधिकतानां धर्माणां जीव उपलम्भः ? इत्यत्र चेदन्तिमतानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥ मध्यमतानुयायिन्यां त्वग्यैव व्याख्यातम्— वशब्दानुज्ञेन प्रकृतेन परमात्मना कर्ता, प्रकृत्या च निमित्तभूतया क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि स्वात्मानमकर्तारं यः पश्यति, स परमेधर पश्यतीत्यर्थः । अपरा— प्रकृत्यैव स्वयमेव कर्तादिर् प्रकृत्यैव, प्रकृतेनेषोऽपि क्रियमाणानि कर्माणि, तथा आत्मानं परमेधरमकर्तारं कर्तुं हितं य पश्यति, स पश्यति । कर्तादिस्वात्मास्तत्तत्प्रत्यय, पूर्वकर्मप्रियया कर्तृत्वेनाविषयमादिकम्— इति ॥ — अविगीता ।

१ शां. भा.—‘सर्वभूतस्यमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं’ [१३।२९] इत्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मबलक्षण्यभेदभिन्नेष्व्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या, प्रकृतिर्भवतो माया त्रिगुणात्मिका “मायां तु प्रकृतिं विधातु” [श्वे. उ. ४।१०] इति मन्त्रवर्णाक्षया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया, कर्माणि बाह्यनःकारारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते; तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं स पश्यति स परमार्थदर्शित्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

२ आ. शां. व्या.—श्लोकान्तरं शब्दोत्तरत्वेनावतारयितुमुक्तमनुवर्तते—सर्वेति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनाऽऽत्मनो भेदमात्रान् सम्यग्दर्शनमिति शङ्कते—तदिति । स्वशुभैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्माद्यैर्बलक्षणात्प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टेष्व्वात्मसु कथं साम्येन दर्शयेत् ? इत्येतदाशङ्क्य परिहरतीत्याह—एतदिति । प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वव्यावर्तयति—प्रकृतिरिति । मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं प्रत्याह—त्रिगुणेति । उक्तः । परस्य शक्तिर्मात्रेयत्वं श्रुति-

सम्मतिमाह—मायां त्विति । अन्येन केनचित्क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह—नान्येनेति । किं तदन्ध-निपेक्ष्यमित्युक्ते साक्षादभिप्रेता प्रयानाख्या प्रकृतिरित्याह—महदादीति । सर्वप्रकारत्वं काम्यवनिपिदत्वादिना प्रकारबाहुल्यमात्रमानमुक्तविशेषणं यः पश्यतीति पूर्वंग सम्बन्धः । ॥ पश्यतीत्युक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—स परमार्थेति । आत्मनां प्रतिदेहं भिद्यत्वे ठेपु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह—निर्गुणस्येति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.—सर्वाणि कर्माणि ‘कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते’ [१३।२१] इति पूर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथाऽऽत्मानं ज्ञानाकारमकर्तारं च यः पश्यति, तस्य प्रकृतिसंयोगस्तदधिष्ठानं तज्जन्यसुखदुःखानुभवश्च कर्मरूपाज्ञानकृतानीति च यः पश्यति, स आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति ॥ ३० ॥

४ वे. ता. चं.—अथ साक्षात्क्रियाप्रत्यक्षपदभावादिवैधर्म्यमुच्यते—प्रकृत्यैवेति श्लोकद्वयेन । अत्र कर्माण्याकुञ्चन-प्रसारणदीनि । प्रकृत्या क्रियमाणानां कर्मणा स्वरूपदर्शनमात्रं विद्वद्विद्वत्साधारणम्; विदुषस्तु प्रकृत्या क्रियमाणत्वं दर्शनं विशेष इत्युपादेयाविशिष्टादीकरणाय—क्रियमाणानीति इति

करणम् । अकर्तृत्वमात्रमशब्दाभिप्रेतेन शुद्धाकारेण स्थापयति—ज्ञानाकारमिति । ‘साक्षात्कारम्’ इति वा पाठः । कथं तर्हि साक्षवद्व्यवतत्पत्तमोबन्तुत्वादिकं ? इत्याह—तस्येति । सर्वस्यास्य चकत्परिवर्तमानोपाधिव्याहनिबन्धनत्वात् कश्चिदोष इति भावः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.—आत्मानं चाकर्तारं पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

६ ज. प्र. दी.—‘प्रकृत्यैव च’ इत्यत्र यः प्रकृत्येव च कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानमकर्तारं पश्यतीति

कथिदन्वयमाह, तदसन्; तथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति भावेनान्य-वाऽऽह—आत्मानं चेति । स पश्यति परमेश्वरम् ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.—प्रकृत्याऽविधया । सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ३० ॥

८ घं. प्र. गि.—ननु ‘समं पश्यन्नि सर्वत्र’ [१३।२९] इत्युक्तम्, धर्माशुभकर्तृणामात्मनां साम्यायोगादित्याशङ्क्य तत्कर्मत्वमेवासिद्धमित्याह—प्रकृत्येवेति । मनोवाक्कायारभ्याणि कर्माणि सर्वत्र सम्यक्प्रकारैः प्रकृत्यैव मायात्रिधाह्वयवा देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया क्रियमाणानि यः पश्यति । ‘प्रकृत्यैव’ इत्येकारभ्यावर्त्यमाह—तथात्मानमकर्तारमिति । तथाशब्दः पश्यतेराकर्षणार्थः । ‘प्रकृतिपरिणाममूलात् करणत्वादात्मना-

व्याप्तैवैवात्मन कर्तृत्वं, न वस्तुतः’ इति यः पश्यति “विज्ञानं यत् तद्वत्, कर्माणि तद्वत्तुऽपि च” [सै. उ. १।५।१] “ध्यायतीव देहायतीव” [श्वे. उ. ४।१।१०] ‘अहङ्कार-नियुतास्था कर्ताहमिति मन्यते’ [१।२।७] ‘चित्ते कर्तारं तत्रात्मा कर्तव्यमविधया स्थितः’ इत्यादिप्रमाणैर्यः पश्यति, स एव सम्पन्नपश्यति, बान्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

९ व० त० दी०—द्वितीयस्यापि स्वस्य दर्शने फलमाह—प्रकृत्यैवेति । साङ्ख्ये तु प्रकृत्यैव क्रियमाणानि कर्माणि कर्तृत्वं चेष्टावत्त्वेन प्रकृत्याश्रयं, न तु केवल आत्मनि जीवस्वरूपेऽणुपरिमाणमात्रे चिद्रूपेऽपि मुख्य-कर्तृपुरुषोत्तमांशमावानुसन्तत्येव; देहद्वयोपाधिवैशिष्ट्ये तु तत्र कर्तृत्वं प्राकृत्येवेति ध्येयं, तथा चैवमन्तजो-ऽकर्तारमात्मानं स्वस्वरूपं निरुपाधिभाव पश्यति स पश्यति, अन्ये तन्त्याः ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त.— ननु सर्वरूपेण यदि तत्रैव स एवास्ति, तदा कथं न सर्वं तथा पश्यन्ति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । प्रकृत्या लीलोपयोगीन्येव क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति, चकारेण कार्यमाणानि, तथा आत्मानं जीवमन्तरं

तद्विच्छामाने सर्वव्यवसायकं यः पश्यति स पश्यति; परमेष्ठानमिति शेषः । अथवा स एव पश्यति अन्ये स्वप्ना एवेति भावः ॥ ३० ॥

११ नी० भा० दी०— ननु विपमस्वभावानि भूतानि कः समबुद्ध्या पश्यत्यग्निमिव शीतबुद्ध्या ? इत्याशङ्क्याऽऽह— प्रकृत्यैवेति । सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि बाहुनः कयैरारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति, तथा आत्मानं चकारेण यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३० ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— पुनरपि तदेव सम्पददर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति— यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्तः सऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यति “आत्मैवेदं सर्वं” [छां. उ. ७।२५।२] इति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारसुत्यर्चि विकासं “आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आधिर्भावतिरोभावावात्मतोऽञ्च” [छां. उ. ७।२६।१] इत्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति, तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रकृतेर्विकाराणां च साङ्ख्यवस्तुस्थान्यवस्थाप्रसक्तौ प्रत्याह— पुनरपीति । उपदेशजनितं प्रत्यक्ष-प्राप्तमनुब्रूयति— आत्मैवेति । भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सदाऽऽत्ममयतया प्रलीनं पश्यति, न हि भूतपृथक्त्वैः सत्त्वा प्रकृतौ केचन परस्मिन्निवलापयितुं शक्यत इत्यर्थः । परिपूर्णतात्मन एव प्रकृत्यावेर्षिशेषान्तस्य स्वस्वपलाभमुपलभ्य

तस्मात्तदा पश्यतीत्याह— तत एवेति । वक्तुमेव विस्तारं श्रुत्वब्रह्मत्वेन स्पष्टयति— आत्मत इति । ब्रह्मसम्पत्तिर्नाम पूर्णत्वेनाभिप्रेक्ष्यते, अपूर्णत्वहेतोः सर्वस्याऽऽत्मसात्कृतत्वादित्याह— ब्रह्मैवेति । शान्तमानकालेन मुक्तिरिति सुब्रूयति— तदेति ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयात्मकेषु देवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु तेषां वैवस्वतमुप्यस्वब्रह्मत्व-दीर्घत्वादिपृथग्भावमेकस्थं एकतन्त्रस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति, नात्मस्थम् ; तत एव प्रकृतिव एवोचरोचरपुत्रप्रीत्यादिभेदविस्तारं च यदा पश्यति, तदैव ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानेकाकारमात्मनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं— अथ परिणामित्वापरिणामित्वलक्षणं वैषम्यमुच्यते— यदेति श्लोकेन ; एकवादेनान्यतरस्य निर्धारणार्थं भूतशब्दोऽत्र हितवैलम्बन्यामिच्छतिचिदचित्समुदायपर इत्यभिप्रायेणाह प्रकृतिपुरुषेति । पृथग्भावशब्दोऽत्र जाति-रूपं गुणादिरूपं च भेदमविशेषात्सद्भाति । स च सर्वोऽप्य-वस्थान्तरावस्थिततया निर्विकारात् पुरुषश्चेद, वदाह— देव-रथमनुप्यतह्मन्वत्यद्रीपंचादिपृथग्भावमात्रमिति । एक-शब्दोऽत्र प्रकृतयोऽन्यतरनिर्णायक इत्याह एकतरस्य-मिति । किं तदं ? इत्यत्राह प्रकृतिस्थमिति । यदास्मा-अनेच्छाभेदेन विवक्षितं, तदा तस्यैव देवादिवैषम्यदर्शनमुक्त-इत्याह ; स च ‘सर्वं पश्यन्’ [१।१।२९] इत्याहुपक्रमेण ‘पश्नित्वा समदर्शिनः’ [५।१८] इत्यादिसंस्कृतोक्त्या

च विद्वद्वेतेत्यभिप्रायेणाह— नात्मस्थमिति । सन्नाप्रत्ये-कस्यैव ब्रह्मणः सकलविकल्पसकलपरिणामासत्त्वमिहोच्यते इति परेषां जल्पाः प्रायेव मिरस्ता इति चाभिप्रायः । “आत्मा दे-पुत्रनामासि” [को. उ. २।११] इत्यादिषु योऽयमात्मनः-पुत्रादिरूपः परिणामः प्रतीयते, सोऽपि “अज्ञादज्ञातस्त्वमसि” [को. उ. २।११] इत्यादिकमनुसन्दधानस्य प्रकृत्यैवागत एव प्रकाशेतेत्युच्यते “तत एव च विस्तारम्” इति । तद्विशेषो-प्रकृतितत एवेति । प्रकृतिवस्त्वस्य प्रथमं देवादित्वविविच-परिणामे, तन्मूके च सन्तानव्यवदेशभावि परिणामे भोक्तुः-पुरुषस्य भोगार्थतन्निधिमाम्रमपेक्षितम्, न पुनर्भोगयत्नवि-गन्विकारात्पश्यन्मपीत्येवकाराभिप्रायः । “यत्र सम्पद्यते” इत्यत्र परमात्मभावस्य विद्वत्त्वावधारणमात्रस्य निवृत्तिरि-

त्वात् "परमं साम्यमुपैति" [मुं. उ. ३।१।३] "मम साधर्म्य-
मागताः" [१।४।२] इत्यादिभिरेकाग्र्यान् परब्रह्मसाम्यवृत्ति-
विवक्षितैस्त्रिप्रमाणैः अनवच्छिन्नमिति । यदा देहात्म-
विवेकज्ञानमात्रेण साक्षात्परमात्मप्राप्तिर्न स्यादित्यभिप्रायः । ब्रह्म

सम्पद्यते ब्रह्म भवतीत्यर्थः । तत्र फलितार्थक्यं आत्मानं
प्राप्नोतीति । यदा ब्रह्मेति द्वितीयान्तम् ; सम्पद्यत इति सम्प्रा-
प्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— एकस्थमेकस्मिन्विष्णौ स्थितम् । तत एव च विष्णोर्विस्तारम् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दो.— 'एकस्थ' इत्यस्यैकस्यात्मकमिति ।
न्यायस्यानं सर्वप्रमाणविदमिति भावेनाह— एकस्थमिति ।
'तत एव च विस्तारः' इत्यस्य स्वस्यादेव विष्णवस्य विस्तार-

मिति व्याख्यानमपदिदि भावेनाह— तत एवेति । विस्तार-
मुत्पत्तिम् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— पुनरपि सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयते— यदेति । एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि
स्थितम् । विस्तारं विकासम् ॥ ३१ ॥

८ वं. प्र. गि.— एवं भूतभेदमनुपेक्ष्य कर्मवैषम्यकृतः
क्षेत्रज्ञभेदो निरस्तः ; इदानीं भूतभेदस्यापि कल्पितत्वात्तत्कृतो-
ऽन्यात्मभेदो नेत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्ग-
मात्मकानां पृथग्भावं भेदं एकस्थमेकस्मिन्नात्मनि सद्रूपेऽधि-
ष्ठाने स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानातिरेकाद् आत्मैवेदं सर्वं
[उ. व. ७।२।५।२] इत्यनुपपद्यति । तत्र हेतुः— तत एव

चेति । यो हेतौ । यस्मात्तत एवात्मनः सकाशादेव— रज्जुतः
सर्पदण्डधारादीनामिव— भूतानां विस्तारं विकासमुत्पत्ति-
मनुपपद्यति तस्मात्संपादीनां रज्ज्वात्मकत्वबद्धतानामप्यात्म-
मात्रस्यात्ममिति तदा सर्वोद्भूतार्थं परिपूर्णं ब्रह्म सम्पद्यते
ब्रह्मैव भवति ॥ ३१ ॥

९ व० त० दी०— तृतीयेऽपि फले दर्शयति— यदेति । प्रकृतिपुरुषतत्त्वात्मकेषु देवादिभूतेषु सत्सु तेषां
देवत्वमनुपपत्त्वादिशेषैर्ब्रह्मस्यल्लक्षणत्वादिकं पृथग्भावं पृथक्त्वेन वा ज्ञायमानं उभयस्वरूपमेकस्थं प्रकृतित्थं सम-
ष्टिपुरुषस्यैव पश्यति, तत एव च निर्गमनविस्तारं "यथाऽग्नेः सुद्रा विस्फुलिगा ... एवमेवास्मादात्मनः ...
भूतानि व्युद्भवन्ति" [वृ. उ. २।१।२०] इत्यादि श्रूयमाणं साक्षात्करोति तदा ब्रह्माक्षरं सम्पद्यते अनव-
च्छिन्नाक्षरात्मैक्यं प्राप्नोति । अयमर्थः— "सुद्रप्रवाहवद्विष्टिः समष्टिर्गङ्गानीरवत् । अक्षरं वच्छिन्नितवद्वि-
देवतावत्परो हरिः ॥ अक्षरेण सदैक्यं हि पुरुषस्याह तच्छ्रुतिः । पुरुषोत्तमस्तैवेक्यं प्रवेशः स्वेच्छया मतः" ॥
[व. सि. सु.] एतद्विषये मिथ्यावादिभिराविद्यको भेदः कल्पयित्तोपदिश्यते दृष्टव्यव्यवहारमभ्युपगम्येति; तदुपेक्ष्यं
श्रौतानां श्रौत एव व्यवहारः, न यौक्तिकः, इत्यभिमुक्तोक्तेः, विशेषस्तु निबन्धादवगन्तव्यः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेव सर्वेषां लये सूक्ष्मत्वमुपलौ-
चित्वं च यदा ब्रह्मणः सकाशादेव तद्रूपं पश्यति तदा ब्रह्म-
स्वमाप्नोतीत्याह— यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां
पृथग्भावं ब्रह्मणो भेदं त्रिविधानैकस्मिन्नात्मकं एकस्थं संहारे-

ष्यात्मकमग्रासकमस्वस्वरूपं प्रलये अनुपपद्यति, च पुनः
तत एव प्रपञ्चरमणेच्छाब्रह्मण एव सृष्टिमये विस्तारमनु-
पपद्यति, तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, न त्वात्मनः ? इत्याशङ्क्याऽह— यदेति । भूतानां विषया-
दीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावेनावस्थानं परित्यज्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं
— रज्ज्वां सर्पादिवत्, कनके वा कुण्डलादिवत्— विद्यते तदा साक्षात्कारोपदेशमनुपपद्यति; तत एवेकस्मात् विस्तारं च
भूतपृथग्भावरूपं व्युत्थानावरयामनु रूप्रादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः— कर्तृत्वं
हि क्रियावत्त्वं, क्रिया च परित्यज्य, स च परित्यज्यस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव सम्भवति, न तु
व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावप्रसिष्णोरात्मन इति ॥ ३१ ॥

आत्मनः सर्वव्यापित्वादिना तत्तद्दोषाल्लिप्ता तत्संस्काराश्च च ।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

१ अनादित्वादिति— यदन्यत्रिया अन्मरहित्वाऽपि तत्तद्विचारवती तत्त्वज्ञानात्स्वरूपेणापि विनयतीत्यनादित्वादित्यस्या-
स्यहेतुत्वकथनमवगतम् ; तथाच्युत्तरादित्यस्य दृढरूपेण भावयुक्त्यादिसंस्काररूपेण च विनाश इत्यत्र तात्पर्यम् । अविद्यापि-

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय । न करोति न लिप्यते ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्त इदमुच्यते— अनादित्वात्, अनादेर्मावोऽनादित्वं, आदिः कारणं, तदस्य नास्ति तदनादि । यद्ध्यादिमत्तत्त्वेनाऽऽत्मना व्येति, अयं तु त्वनादित्वाभिरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्, सगुणो हि गुणव्ययात् व्येति, अयं तु निर्गुणत्वान्न व्येतीति परमात्माज्यमवयवः; नास्य व्ययो विद्यत इत्यवयवः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते; तथापि न करोति कर्म । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते, अयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना सत्त्वं, दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्या-देरपवित्रसंसर्गात्तद्वेषेण दुष्टवमिरवाशङ्कामनुद्योत्तरत्वेन श्लोक-मन्तारस्यति— एकस्येति । अनादित्वमेव साधयति— आदिरिति । तथापि किं स्यात् ? इत्याशङ्क्य कार्यत्वकृतम्य-याभावः सिध्यतीत्याह— यस्मिन् । तथापि गुणापकर्षद्वारको व्ययो भविष्यति; नेत्याह— तथेति । निरवयवत्वादेवावय-वद्वारकस्य निर्गुणशब्दगुणद्वारकस्य च व्ययस्याभावेऽपि स्वभा-

वतो व्ययः स्यादित्याशङ्क्याऽह— परमारमेति । परमात्मन स्वतः परतो वा व्ययमात्रे फलितमाह— यत इति । स्वम-हितप्रतिफलस्य कथं शरीरस्थत्वं ? तत्राऽह— शरीरेऽपि । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्या-त्मना वा न करोति; कृत्स्नत्वाद्देहादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽह— तदकरणा-दिति । तद्वैरोपाधयति— यो हीति ।

१ शां. भा.— कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, ततः इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१३।३] इत्यादि; अथ नास्तीश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः, साङ्ख्यार्हत्वौद्वेधः । तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनै-योक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' [५।१४] इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एव एतस्मिन्परमार्थसाङ्ख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या.— परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तद्विष्टं ? इति पृच्छति— कः पुनरिति । परमात्मन्यस्य कर्तृत्वविज्ञावस्य कर्तृत्वादीत्याशङ्क्यामुक्तवति— यदीति । तस्मिन्पक्षे प्रक्रममत्रः स्यादिति दूषयति— तत इति ।

ईश्वरतिरिक्ताजीवान्जीवकाराणोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते— अयेति । तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं बलवन्मिति पूर्वा-याह— क इति । परस्यैव कर्तृत्वाद्यापरात्प्राप्तिर्यथा-मित्याशङ्क्याऽह— परो चेति । नास्तीति वाच्यमिति पूर्व-ज्ञेयं

— हि भावमृतचरमनस्त्वसाङ्गकारात्मनः कारावस्थापत्रैव विनश्यतीति न हेतुवशति । विकारवत्तस्या अपि कस्मिन्त्वेन सर्व-कल्पितवितोषिहानादये स्वस्वतोऽपि तस्या अत्यन्तं विनाश इति सूदार्थतत्त्वश्लोकः । अत्रायं विवेकः— परमात्मन एवैव साम्योक्तिराविरो, सङ्ख्यानान्नोक्षोक्तिरेकोनत्रिंशे, साम्यद्वितीकरणं त्रिंशे, अणुध्वन्यादिकर्तृत्वस्य तज्ज्ञानान्नोक्षस्य चोक्ति-रेकत्रिंशे, औवाच्यता च भेदस्य शरीरस्थत्वेऽपि दोषाभावावस्य चोक्तिर्द्वात्रिंश इति द्वैतित्वः । समवयवपदमन्यूनतुल्यमन्यूल-नित्यत्वानित्यत्वादिविद्वद्वधमेवत्वाद्देहात्मनोभेदानुसन्धानोक्ति-सप्तत्रिंशे, स्वाकारानुवर्तनद्वारा संसारहेतुत्वमोक्षहेतुत्वान्यत्र विवेका-नुसन्धानोक्तिराविरो, साक्षात्किमप्यवस्यतदभावाभ्यां विवेकानुसन्धानोक्तिरेकोनत्रिंशे, परिणामित्वापरिणामित्वान्यत्र विवेका-नुसन्धानोक्तिरिदं, तत्त्ववैधर्म्यस्य हेतुत्वा स्थिरीकरणमेकत्रिंश इति विनिष्ठाद्वैतित्वः । आत्मनः सर्वत्र साम्योक्ति-सप्तत्रिंशे, तज्ज्ञानान्नोक्तिराविरो, साम्यद्वितीकरणमात्मनामभेदोक्तिरेकोनत्रिंशे, आत्मनो परस्पर जडाश्च भेदनिराकरणं त्रिंशे, शरीर-स्थत्वापि कर्तृत्वपदमोक्षिरेकत्रिंश इत्यद्वैतित्वः । तत्र द्वैतिभिरप्यायादौ 'प्रवर्ति पुरं चैव' [१३।१] इत्यादेरिदं-चोक्त्य पाठो, सप्तत्रिंशया एव तन्मतेऽष्टाविंशया इत्यनुसन्धेयम् ॥

सम्बन्धः । न हि कर्तृत्वादिभाक्त्वे परस्पराम्बुदादिवद्दीश्वरत्व-
मिति भावः । परस्परान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थो-
ऽपीत्यादि ध्रुतिमूलमपि शान्तं वक्तुं चाशक्यत्वात्त्याज्यमेवेति
परीक्षकसम्मत्योपसंहरति— सर्वथेति । परस्य वस्तुतोऽकर्तृत्वं

भोजुधाविद्यया तदारोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरति—
तत्रेति । तमेव परिहारं प्रपञ्चयति— अविद्येति । व्यावहारिके
कर्तृत्वादावित्ते पारमार्थिकमेव किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— न स्थितिः ।
वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति— अत इति ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः, शरीरस्थोऽपि अनादित्वात्
अनारम्भत्वात् अव्ययः व्यपराहितः, निर्गुणत्वात् सत्त्वादिगुणरहितत्वात्, न करोति, न लिप्यते देह-
स्वभावैर्न लिप्यते न वध्यते ॥ ३२ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मनो नित्यत्वानित्यत्वापरिणामि-
त्वादितिर्लक्षकं वैधर्म्यं सहेतुकं स्थिरीकरोति— अनादित्वा-
दिति श्लोकैर्न । आपेक्षिकपरमात्मनस्त्वविवेकेण 'अयं परमात्मा'
इत्यनेनाभिप्रेतमाह— देहान्निष्कृष्टेत्यादिना । ज्ञानसङ्कोच-
रूपव्ययस्य देहादिश्रेणरूपकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षादिविदित्वात्
कथमव्ययत्वादितः ? इत्याह— स्वभावेन निरूपित इति ।
अनादित्वादित्यव्ययहेतुलपत्तिरादिहं विवक्षितमित्याह अना-
रम्भत्वादिति । अनारम्भमाणमेव हि व्येतीति दृष्टमिति

भावः । 'निर्गुणत्वात्' इति सामान्येन ज्ञानादिगुणनिषेधपरि-
हारायाह— सत्त्वादिगुणरहितत्वादिति । एवं हेतुद्वयशक्य-
तुसारेण यथायोग्यं साध्यद्वयान्वयो दर्शितः । छेपद्वयाप्रतिषेधयोः
सम्भावितविषययोरेव युक्तत्वात्, "तत्सत्तत्पानु निमलं द्वियोर्मि
चतुर्विधाहारमयं शरीरम्" [मर्षो, १] इत्याज्ज्ञातस्य शरीरस्य
पदादिषु पङ्कदेरिव संसर्गेण छेपकत्वस्यभावात् 'शरीरस्थोऽपि'
इत्यनेन सूचितमाह— देहस्वभावैरिति ॥ ३२ ॥

५ आ. मा. भा.— न च व्ययादिस्तस्येत्पाह— अनादित्वादिति । सादि हि प्राप्नो व्ययि
गुणात्मकं च । न करोतीत्यादेरर्थ उक्तः पुरस्तात् । न लौकिकक्रियादिस्तस्य । अतो 'न प्रजं' इत्या-
दिष्विति ॥ ३२ ॥

६ ज. प्र. दी.— अव्यय इत्यनुवादेन छेपाभावमनं
विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— न चेति । एतेना-
व्ययत्वमपि साध्यमप्राप्तत्वादित्युक्तं भवति । तस्य विज्ञोः
अनेन जीवविशेषणमेतत् तस्य प्राप्तिसङ्गात्वेन प्रतिषेधोपपत्तेरिति
निरस्ताम् । विज्ञोरपि 'शरीरस्थोऽपि' इति प्राप्तेरकत्वात्
अनादित्वनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वं हेतुत्वमुपपादयितुं व्याप्तिमाह—
सादीति । यदप्यपि तत्रायः सादि गुणतमकं चेति योजना ।

प्रागभावे व्यभिचारपरिहाराय 'प्रायः' इत्युक्तम् । ससायेव
गुणात्मकमेवेत्यवधारणेन यथास्थितयोजना वा । न करोति
निर्गुणत्वादिति ईश्वरस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयत इत्यत
आह— न करोतीति । पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति— नैति ।
इत्यादिबद्धकियत्वादिक व्याख्येयमिति शेषः । यद्यप्यव्ययत्व-
मप्यत्र साध्यं तथापि तत्रेकनो हानुं शक्यत इति लोपाभाव-
मानं, यथा सहेतुमिन्पुण्यते ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरस्थः शरीर उपलम्ब्यमानः ॥ ३२ ॥

८ छं. प्र. गि.— एवं च सर्वादीनां शब्दात्मकत्वेऽपि
रज्ज्वाः सर्पादिविकारैरिव सङ्गमूतानामात्मरूपवैषम्यात्मनो
भूतविकारैर्न तिस्रस्तमिराह— अनादित्वादिति । अयम-
परीक्षणपाऽनुभूयमानः प्रत्यगात्मरूपः परमात्मा ज्ञातस्थोऽपि
अव्ययः न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकाराश्रय इति प्रथममन्वयः ।
तत्र व्यपो द्विविधः— धर्मस्वरूपरयोऽस्या वा, तदनुत्पत्ता-
येपि धर्मानाश्रयत्वा वा ? प्रथमं निराकरोति— अनादि-
त्वादिति । अनादिर्जनैव नेति जन्मोत्तरभाविनो मातृविकारा

न सम्भवत्येव; अतो न स्वस्वरूपेण विशातिरन्तिर्ययः ।
द्वितीयं निराकरोति— निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मकत्वाद्धर्म-
द्वाराऽपि विकारो नेत्यर्थः । न चेच्छेपादीनामात्मपरमेश्व-
प्रसिद्धः कथं निर्धर्मकत्वं ? इति चाच्यम्, 'हृष्टा द्वेयः पुण्यं
दुःखम्' [१३०] इत्यादिना तेषां क्षेत्रधर्मस्वरूपनादिति
भावः । एवं निर्धर्मकत्वादेव शरीरस्थोऽपि न करोति, अत
एव च धर्मकलेर्न लिप्यते, तद्वहमुन्मत्तकलेऽपासकमवात् ॥ ३२ ॥

९ ब० त० दी०— स्वतः पुरुषस्य प्राकृतसम्बन्धमाय इत्युपपादयति— अनादित्वादिति । परमात्माऽन्तः-
पुरुषः अथवा अक्षररूपरूपेण अनादित्वाभिर्गुणत्वाद्यं आत्मा जीवः पुरुषोऽव्ययः केवलं भगवदिच्छया स्वतः
पृथग्भावितोऽप्यकत्वाऽऽहितः अध्यासैर्न तथा, नान्यथेति भावः ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— एत यथा मन्त्राधरपादिर्जीवस्य देह-
गम्यत्वात् कर्मोत्पत्तेर्नैवाज्ञानं तथाज्ञानं प्रेरकात्मकमगम्यत्वात्

इदं जीवमगम्यत्वादेव सति कथं समदर्शनं ? इत्याह— वाऽऽ-
अनादित्वादिति । यद्वैशेषिकेति तत्रैवाह— गम्यत्वात् न भावः ।

न च अनादिर्नैवाविद्यकजीवभाववदुत्पत्तिरतएव तत्सम्बन्धाभावात् साक्षित्वं पूर्वं निरूपितम् । तस्माद् गुणसम्बन्धिन एव तत्राशे नाशः, न च निर्गुणस्तत्तामसं परमात्मा अव्ययः । परसम्बन्धादिनाशश्चन्यः । अतः शरीरस्थोऽपि कर्माणि न करोति, अत एव न लिप्यते ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मा स्वीकारि, देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्वक्तव्यमन्यथानुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह— अनादित्वादिति । अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो देहादिभ्योऽपरमेय आत्मभ्योऽन्यः कोशपञ्चकातीत आत्मा । परमात्मा अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः— अनादित्वादिति । यद्धि आदिमदाकाशादि तद्व्येति, न त्वयं व्येति, अनादित्वात् । नन्वादिभावस्यानन्त्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु, तथा देशतः परिच्छिद्यत्वं नाशायश्चम्भावादानादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुब्रह्मविध्यतीति चेत्, न, दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतो ब्रह्मस्य निरवयवस्वरूपाणुत्वासिद्धेः, नहि परमाणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमपक्षव्यवच्छेत्तुं शक्यते, अनुभवविरोधात् ; देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसन्नावकृतः परिच्छेदोऽपि मास्तु, तथापि विचित्रशक्तियुक्तस्याभिनवप्रपञ्चरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तस्य स्वातमेदोऽवश्यम्भावी । स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदेनाग्निहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— निर्गुणत्वादिति । यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगं विभार्य बोधार्थं प्राप्य स्वगुणं शब्दमाविष्करोति; न तु स्वस्मिन्नसत्त्वं स्पर्शं केनचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलाभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कृतुं न समर्थ इति । कलितमाह— शरीरस्थोऽपीति, स्पष्टार्थमेतत् ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

१ या. भा.— किमिव न करोति न लिप्यते ? इत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं तं नोपलिप्यते न सम्बध्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सूक्ष्मभावादवस्थितह्रस्वभावत्वादित्यर्थः । न सम्बन्ध्यते पट्टादिभिरिति शेषः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि निर्गुणत्वान्न करोति, नित्यसंयुक्तो देहस्वभावेः कथं न लिप्यते ? इत्यत्राह— यथेति । यथा आकाशं सर्वगतमपि सर्वैस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात्सर्ववस्तुस्य भावैर्न लिप्यते, तथा आत्मा अतिसौक्ष्म्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ देहैश्चस्थितोऽपि तत्तदेहस्वभावैर्न लिप्यते ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘न करोति’ इत्युक्तमकर्तृत्वं तु पूर्वोक्तं न च विशेषितस्वरूपम् ; ‘शरीरस्थोऽपि न लिप्यते’ [१३।३२] इत्यस्मिन् साध्याशे कृमातकाष्टादिन्यायशङ्का अनन्तरश्लोकेन परिकल्पित इत्याह— यद्यपीति । ‘*संलग्ना दोषगुणा भवन्ति’ ‘द्विकेणार्द्रं द्यते मित्रभावात्, इति हि प्रसिद्धमिति भावः । ‘यं प्राच्यातिर्षविश्राणि ब्रह्मण्यामरुणानि च । अग्निरित् संश्रयान्ति किमन्यदग्निरिच्छतः’ इति न्यायादेहेन शृणमात्रयोगेऽपि ब्रह्मादय उपहृन्त्यन्ते; किं पुनरनादिसंयुक्तः ?

इत्यभिप्रायेणाह— नित्यसंयुक्त इति । संलग्नस्य सत्त्वमिति संसर्गन्तरस्वभावात्पादवत्त्वमनियतमिति व्यभिचारोपादानार्थं ‘यथा सर्वगतम्’ इत्यनुवाद इति हापनार्योमयत्र अपिशब्दोपादानम् । सर्वगतत्वानुवाद ‘शरीरस्थोऽपि’ इति शब्दोत्थापक इति च भावः । सर्वैस्तुभिः संयुक्तमपीति— सर्वगतशब्देन परस्परविक्रान्तत्वभावलेपप्रसङ्गोऽभिप्रेत इति भावः । यथा आकाशो यूतान्तरैर्मय सूक्ष्मः, तथा आकाशादपि सूक्ष्मतरोऽयमिति हापनार्यमुक्तं अतिसौक्ष्म्यादिति ।

१ सर्वत्र देहे इति, देहे सर्वत्रेति चान्वयः । आत्मनो विभुत्वेन सर्वेषु देहेष्वपि देहेऽपि सर्वत्रावस्थितत्वात् । — अविमीतः । * इत्यविच्छेदस्य स्वप्रातुरपश्यन्ते— मुद्धं राजानं प्रत्युत्थिरियम्— ‘माताप्येका भित्ताप्येको धन तस्य च पक्षिणः । अहं मुनिः भिन्नाभीत य च भीतो गवाधैः ॥ एवापानानां स हृणोति वाक्पयं रवह हि राजन् । वचनं मुनीनाम् । न चारय दोषो न च मद्गुणो वा (प्रसङ्गमेतद्रूपेणापि दुर्गं) सद्यगं दोषगुणा भवन्ति’ ॥ इति ।

तपेत्यनेन हेतुरप्यतिदिश्यत इति भावः । केचित्पदार्थाः कैश्चित्संयोगैस्तत्त्वभावलेपरहिता अपि ततोऽन्यैः कैश्चित्संयोगैस्तत्त्वभावलेपवन्तो दृश्यन्ते; यथा कार्पसादावज्जनादिवसन-

याऽपि न श्यामतद्विद्योगः, लाक्षारसवासनया त्वरयता दृष्टा; तथेह्यपि सम्भवतीति शङ्खान्मुद्रासाय दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वशब्दः ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३३ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धूमतुपारादिभिर्नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

८ वें. प्र. गि.— अत्र दृष्टान्तमाह— यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिव्यपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसङ्गत्वमावत्वाद्

पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥

९ व० त० दी०— यद्यपि निर्गुणत्वात् करोतीति तथापि नित्यसंयुक्तेर्देहस्वभावेः कथं न लिप्यते ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन— यथा सर्वगतमिति । आकाशवत्सर्वत्रयव्यापी सौक्ष्म्यादसङ्गत्वाद्देहोः जीवः आत्माऽपि तथा नोपलिप्यते; सर्वाश्रयव्यापित्वं तु व्यापित्वैतन्यगुणादेव युज्यते चन्दनादिवदिति ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— एतदर्थं दृष्टान्तमाह— यथेति । स्वरूपाभावाद् सङ्गरहितं तेन सह नोपलिप्यते, तथा सर्वत्र यथा सर्वगतं सर्वत्र जडजीवान्तर्गतमाकाशं सौक्ष्म्याद् उच्चरिचोऽपि देहावस्थितोऽप्यारम्भा न लिप्यते ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० दी०— निर्गुणत्वात् करोतीति सिद्धं, असङ्गत्वान्नोपलिप्यत इत्याह— यथेति । यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसङ्गत्वमावत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥ ३४ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— यथेति । यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सन्निताऽऽदित्यः; तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं [१३।६-७] क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री, परमात्मैत्यर्थः । भारत ! रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति, रविवत्सर्वक्षेत्रेभ्येक एव आत्माऽलेपकयेति ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— 'न करोति न लिप्यते' [१३।३२] न्वेन विवक्षितमर्थं दर्शयति— रवीति । उभयविधमर्थमेव चेत्यत्र दृष्ट्वेन एवमर्थमन्यथा हेतुमाह— किञ्चेति । दृष्टा- स्फुटयति— रविधदिति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— यथैक आदित्यः स्वया प्रमथा कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति, तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री 'ममेदं क्षेत्रमीदृशम्' इति कृत्स्नं बहिरन्तश्चापादतलमस्तकं स्वकीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति । अतः प्रकाश्याहो-कात्प्रकाशकादित्यवेद्वेदित्वेन वेद्यभूतादस्मात् क्षेत्रादत्यन्तविलक्षणोऽयमुक्तलक्षण आत्मैत्यर्थः ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. सं.— अथाप्यायारम्भे 'एतयो वेति तं प्राहुः क्षेत्रम्' [१३।१] इति वेद्यत्ववेदित्वान्मयां प्रतिपादितं सद्भावेन कृत्स्नत्वात् सद्भावात् सत्त्वप्रयुक्तनामानैक्यान्मयां सिद्धं च मेदं दृष्टान्तत्वं स्थिरीकरोति— यथा प्रकाशयतीति शब्देन । स्वरूपममृतयोर्ज्ञानयोरेकजातीययोरेपि वैषम्यप्रदर्शनाय प्रभोदाहरणम् । 'कृत्स्नं क्षेत्रम्' इत्यनेन कृत्स्नत्वेन सर्वतो हारीणां सङ्ग्रहः प्रतीयेत । व्याचक्षुष्य परे (सं.) 'बहिरन्तश्चोऽयं रविवत्सर्वक्षेत्रेभ्येक आत्मा जलेपकयेति ह्यवभासम्' इति । तच्चक्षुः, प्रतिक्षेत्रमात्मना मिश्रणादेकैक्यं सर्वक्षेत्रप्रकाशनामाकाशान्तिपत्तये स्वादिभ्यस्तान्तराश्रयित्व-
गी. सु. १३

मिश्रावेणाह— बहिरन्तश्चापादतलमस्तकमिति । बहि-स्त्वगादिः, अन्तर्मांसादिः । एवैकस्य हारीत्यवयवभेदप्रयुक्त-नामत्वेन आत्मव्यतिरेकप्रदर्शनायैव यथेयं कस्यचिद्वेदित्व-त्वशङ्कानुदासाय च कृत्स्नशब्द इति भावः । अनेकावयवगमु-दायात्तलहान्तीरासदसितशृङ्गत्वेन प्रतिगन्धीदमान एव आत्मा मिश्र इत्युक्तमवयवसिद्धमित्युक्तं भवति । न प्रकाश-कत्वमात्रप्रतिपादनपरोऽयं दृष्टान्तः, अपितु तदधीनवैद्यग्यदर-हरयाह— प्रकाशयतीति । कर्मधर्मावादिना भेदोऽयं स्फुट इति भावः ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ ३४ ॥

८ वं. प्र. नि.— न केवलमसद्गुणत्वादात्मा नोपलिप्यते, किन्तु प्रकाशकत्वादिपि प्रकाशधर्मैर्न लिप्यत इति सट्टान्त-
माह— यथेति । “सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते

चाक्षुर्वासादोयः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्ये
लोकदुःखेन बाधः” [कठो. १।११] इति श्राव्यर्पणविपाद
कोऽयं श्लोकः ॥ ३४ ॥

९ व० त० दी०— प्रकाशकत्वं च दृष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति— यथेति । चैतन्यं ज्ञानरूपमात्मनो धर्मं
न प्राकृत इति । यथा सूर्यः प्रकाशधर्मज्ञानं सर्वं प्रकाशयति तथाऽयं क्षेत्रीति । अनेन पुरुषस्य क्षेत्रत्वमेव,
साम्प्रतं तत्त्वज्ञानेन भगवद्गुणसारत्वात्तत्रापदेशः क्षेत्रज्ञत्वं भवतीति बोधितम् ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेते देहादिगुणप्रकाशकत्वं कथं ?
इत्याशङ्क्याऽह— यथेति । यथैको विर्मदशात्मकत्वात् कृष्णं
सम्पूर्णमिदं लोकं प्रकाशयति, तथा सर्वशक्त्या देव क्षेत्री
क्षेत्रं कृष्णं सम्पूर्णं प्रकाशयति । एवेत्येवमन्तरात्तद्वदन्ते

भद्ररूपादृष्ट्या क्रीडोपयोग्यत्वायाऽऽत्मापि क्षेत्रं प्रकाशयतीति
ज्ञापितम् । भारतेतिसम्बोधनेन सर्वत्रमये स्थितो सर्वशक्तो
तदोपेतत्वं यथा न लिप्यत इति ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०— “न करोति न लिप्यते” [१३।३२] इति द्वयमपि दृष्टान्तान्तरेण प्रतिपादयति—
यथेति । यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति, न तु व्यापाराविष्टतया कुर्वन् इव परम् । यथा चैव
प्रकाशधर्मैर्गुणत्वादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सत्तनैकभाभूतं क्षेत्रं ‘महामूढानि’
[१३।६] इत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति । हे भारत !
न तु व्यापाराविष्टतया तत्त्वसत्तादयति, तद्धर्मैर्वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्येदृष्टान्तेनैकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमक्षेपत्वं
च दर्शितम् । तथा च श्रुतयः— “यथा सूर्यो ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुरूपोऽमुगच्छन्” । उपाधिना
क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्ट्वेवमज्ञोऽयमात्मा” [“सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुर्वासादोयैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाधः” [कठो. १।११] इति ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगाध्यायज्ञानस्य फलम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१ भूतप्रकृतिमोक्षं च— अत्र धामनः—

अभिधानं विदेवेकं विवर्तो नैव विद्यते । इति बोधेऽपि श्रुतेषु स्फुरत्येव जगत्त्वधीः ॥

संस्कारपरमः स च्यानाभ्यासादेव निवर्तते । चराचरतत्त्वेषु विदङ्गपारिचिन्तायाः ॥

अतो ये विदमेदन् विन्तयन्ति चराचरम् । ते भूतप्रकृतेर्मोक्षं विदन्ति जगत्तामिय ॥ इति ॥

नन्यास्तु— सर्वभूतानां मूलभूतं या प्रकृतिस्तस्या मोक्षम् । बन्धो मोक्षप्रेतुमेव अप्यवस्थे प्रकृतेरेवेति साङ्गपाः सन्निरन्ते ।
समुद्रतटस्थेऽपि “प्रकृतिमोक्ष” इत्युक्तमित्याहुः । तदस्तु, साङ्ग्यदन्वितायाः प्रकृतेरत्रानभिमतत्वस्यैवात्माभिः प्रागेव दर्शितत्वात् ।
प्रधानस्याचलत्वेन बन्धमोक्षयोस्तदमेतत्वात्प्रकृत्यादिप्रकृत्युक्तिमिश्रकृतिदान्तस्य शारीरकमीमांसायां बाह्यभगवत्प्राज्ञैर्निराकृत्य-
त्वाच्च ॥ विज्ञाप्य गीतासु “ममभ्युपदे” (१३।४) इति वेदान्तसुत्राण्येव बाह्यभगवत्प्राज्ञैर्निराकृत्य-
प्राप्तिनिषेधनिबोधनादयन्त, तत्र “इत्युक्तिः” “विनिश्चितं” च पदैः प्राधान्येनोन्मार्धितं साङ्ग्यसिद्धान्तात्मेन तत्र तत्तात्पर्य-
सारादीनि रूपमिदं भूतिशामान्यमात्रेणापि प्रतिपादयन्त्य “लोके महान्तो हि ते” नमस्त्रायां एवेत्यर्थं प्रपद्ये ॥ — अविगिरिता ।

१ शा. भा.— समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः— क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्याख्यात-
योरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरित्र्यालक्षणाऽन्यक्ताख्या तस्याः
भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभासगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देह-
माददत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यवर्यगोविन्दमग्नपूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यवर्य-
श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्रीमग्नद्वीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

२ भा. शां. व्या.— अध्यायार्थं सकलमुपसंहरति— निवादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयायात्म्यविज्ञानवत् सर्वानर्थनिवृत्त्या
समस्तेति । विशेष कौटिल्यपरिणामादिलक्षणम् । तदेवममा परिपूर्णपरमानन्ताविर्भावलक्षणपुण्यायांसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यान्न्दह्मविरचिते
श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं विशेषं विवेकनिषयज्ञानारयेन चक्षुषा ये
विदुः भूतप्रकृतिमोक्षं च, ते परं यान्ति निर्मुक्तन्यमात्मानं प्राप्नुवन्ति; मोक्ष्यतेऽनेनेति मोक्षः, अमा-
नित्वादिकमुक्तं [१३।८] मोक्षसाधनमित्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकनिषयेणोक्तेन ज्ञानेन तयोर्विवेकं
निदित्वा भूताकारपरिणतप्रकृतिमोक्षोपायममानित्वादिकं चागम्य य आचरन्ति, ते निर्मुक्तन्याः स्वेन
रूपेणानस्थितमनवच्छिन्नज्ञानलक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

४ धे. ता. चं.— अपैतद्व्यायप्रमाणार्थमूढहेयोपादेयतदु-
पायविज्ञानस्य फलमुच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवमन्वादिता
माह उक्तेन प्रकारेणेति । अन्तर्भवदितुत्वप्रायेत्वधारकत्वं
शेषत्वशेषित्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । 'अन्तरमवकाशावधिपरि-
धानान्तरिभेददाद्वयं' [अमर ३।३।१८६] इत्यनेकार्थस्या
न्तराशब्दस्यात्र विवक्षितमाह— विशेषमिति । 'ज्ञानचक्षुषा'
इत्यनं दिव्यज्ञानादिप्रसङ्गयुदासि विवेकनिषयत्वोक्तिः ।
प्रकाशोपदेशलब्धज्ञानमिह विवक्षितमिति भावः । ज्ञानस्य
चक्षुर्गुणमपरोक्षज्ञानान्तरहेतुत्वत्वात् । विविच्यतेऽनेनेति विवेकं
अनं व्यापककारणं— भूतमन्या प्रकृतेर्मोक्षं भूतप्रकृतिमोक्षं,
भूतानां जीवानां प्रकृतेर्मोक्ष इति वा । यत् 'भूतानां प्रकृति-
रित्र्यालक्षणा अन्यक्ताख्या, तस्या प्रकृतेर्मोक्षणमभासगमनम्'
इति शाङ्करेणोक्तम्, तत् 'गीतानां तत्त्वती' [म. को. ५]
इत्यादिभूतिवितोषादवधोऽस्तीत्यम् । जीवाः-मज्ञानफलविषयत्वा-
त्परमार्थोऽनं परिशुद्धजीवविषयः । तस्य च परत्वं संसारित्वं

लक्षणस्वरूपीयपूर्वावस्थापेक्षयेत्यभिप्रायेणाह— निर्मुक्तवन्ध-
मिति ।

अध्यायारम्भे क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ पूर्वमुपपादितौ, परमस्या परि-
शुद्धात्मप्राप्त्युपपत्तया अमानित्वादिगुणवर्गं, अतोऽनं निग-
मनेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्या सह समुचीयमानो भूतप्रकृतिमोक्ष-
स एव गुणवर्गो भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह— मोक्ष्यतेऽने-
नेति । त्स्याम्यासे समंते वा, मोक्षशब्दप्रकृतिकं मोक्षयतीति
शिरन्ते वा 'मोक्ष मोक्षणे' इति धात्वन्तरे वा— मोक्ष्यत
इति यत्प्रयोगः । तत्र चायं मोक्षशब्द 'अकर्तरि च कारके
सञ्जायम्' [अष्टा ३।३।१९] इति कर्णार्थेयन्तः । उक्तेषु
ज्ञातव्येषु सिद्धं ज्ञातव्याश्च विदुष्वन्वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य साक्षा-
न्योक्षहेतुत्वाभावादनुज्ञानशेषता च ज्ञापयन् भूतप्रकृतिमोक्ष-
शब्देनानिष्टमिच्छते सूचनं, 'परं याति' इत्यनेन चेष्टप्राप्तेर्वि-
वक्षितत्वं दर्शयन् पिण्डित महात्माक्यामंभाद— क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरिति ॥ ३५ ॥

इति कवितार्थिकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्भैरवनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्वायानुज
विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— भूतेभ्यः प्रकृतेषु मोक्षसाधनं अमानित्वादिकम् [१३।८] ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'मृतप्रकृतिमोक्षं' इत्यस्य 'भूतानां' प्रकृतिरविद्या तदयाः मोक्षमवसानलक्षणं । [शं.] इति व्याख्यानमसत्, भूतशब्दोऽर्थान्तरं अविद्याभ्रंशस्यानुक्तत्वेनैव-मिति परामर्शयोगाचेति भावेनाह—मृतेभ्य इति । अनेन मृतप्रकृतीति द्वन्द्वः । ततः पञ्चमीति योगविभागात्पञ्चमीतत्पुष्पदरुक्तं भवति । भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । ननु मोक्षो न

प्रागुक्त इत्यत उक्तम्—मोक्षसाधनमिति । करणे यथारथः । मोक्षसाधनमपि नोक्तमित्यत आह—अमानित्यादिकमिति । शानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः । मोक्षशब्दस्य नित्यसाधेयत्वात्परमार्थत्वम् । यद्वा भूतेभ्यः प्रकृतेयेति समानसद्व्यवस्थानर्थे पृथगेव वाक्यम्, ततो मोक्षपदव्याख्यानं पृथगेवेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य अयतीर्थमुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—मृतप्रकृतिर्माया तस्या मोक्षो मृतप्रकृतिमोक्षस्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भुत्तप्रणीते पैशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

८ वं. प्र. गि.—अध्यायार्थं सकलमुपसंहरति—क्षेत्रेति । एवमुक्तरीत्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं जडत्वाजडत्व-सविकारत्वतदभावस्वरूपम्, तथा भूतानां प्रकृतिमोक्षं च, प्रकृतिरविद्या; मोक्षयत्नेनेति (मोक्षः प्रकृतेर्मोक्षः)

प्रकृतिमोक्षः अविद्याविवेचनोपायभूतं 'अमानित्वमदग्नि-त्वम्' [१३१८] इत्यादिकम्, तच्च ये ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा विदुर्ज्ञानन्ति, ते परं ज्ञानं यान्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासहितसंस्कृतभाष्ये श्रीमद्भगवद्गीताप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्य-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भगवद्गीताप्रतिष्ठापनाभिनवशाङ्कराचार्य-श्रीवेङ्कटनाथेन कृते प्रज्ञानरत्नमालायां भागवद्गीता-व्याख्याने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०—उक्तमुपसंहरति—क्षेत्रेति । उक्तप्रकारेण अन्तरं भेदं विवेकं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या-भूतप्रकृतेर्मोक्षो यस्मात्समुपायं अमानित्यादिकं च ये विदुस्ते परं तत्त्वज्ञानं पुरुषोत्तमप्रापकं प्राप्नुवन्ति ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासहितसंस्कृतभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—उपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं लौकिकदृष्टिः ज्ञानचक्षुषा ये विदुः, च पुनः भूतानां सम्बन्धित्वं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं रूपवत्त्वैश्वरः स्वयम् । मोक्षं निवारयामास काल्पित्वं नमामि तम् ॥

प्रकृतिः संसारोपयोगिनी ततो मोक्षसाधनं ध्यानाध्यात्मं ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासहितसंस्कृतभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०—अध्यायार्थं कृत्स्नमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्या अन्तरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकर्तृत्वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुषासाक्षात्कार्योपदेशात्मप्रत्यय-प्रतिपेक्षेण ज्ञानचक्षुषा ये विदुस्ते परं मोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्ति । किं साङ्ख्यानमिवरमाकमपि गुणपुरुषान्तर्गता-नादेव फैवत्यमुच्यते । इत्याशङ्क्याऽऽह—मृतप्रकृतिमोक्षमिति । भूतानां विद्यदादीनां प्रकृतिरुपादानं त्रिगुणा-त्मिका अविद्या तस्या विद्याया मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं यान्ति, ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरमात्रविद-इत्यर्थः । यदेवा तस्या विद्मन् च प्रकृतिस्त्वर्हि विभूनामल्लिप्तदशां बहूनां पुरुषाणां मुक्तानामपि तद्दर्शनमपरिहार्यम् । तथा च तेषामपि वन्द्यप्रसक्तितः । यदि तु मिथ्या, तर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जायततदुद्भवा सर्वेष्वेव रज्जुरावृता-पिना कालत्रयेऽपि नास्ति । इदं तेषां त्वनादिनन्तास्त्येवेति कर्तुं शक्यम् । तस्मात् प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमात्रास्तै-वन्त्यं, किन्तु प्रकृतिपाधेन पुरुषज्ञानात्, सर्वपाधेन रज्जुदर्शनात् भयमिदृशितद्वन्द्वनिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति नेलक्षणीये भारतभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

त्रयोदशाध्यायटिप्पण्यः ।

अध्यायमेनमेवमवतारयति वामनः—

‘धर्माभूतं ये समुपासते ते श्रेष्ठा मता येभ्युदितं पुरस्तात् । तेन प्रयत्नेन समासतवेदमभूतं येति’ (१२।६) इति वर्णितं तत् ॥
योगः प्राक् परिदक्षितोऽत्र नवमेऽध्याये तथैकादशे यो, धर्माभूतमित्युदीर्यं सुतरां शास्त्राय च द्वादशे ।

धर्मस्याय धृष्टविभाग उदितो नैवाभूतस्यापि तं सम्भवकुमयं त्रयोदश द्वाध्यायः समारभ्यते ॥

नवमे ज्ञानदृष्ट्या यो दिव्ययैकादशे दृष्टा । ऐश्वरो दक्षितो योगो धर्माभूतसौ मतः ॥

अभूतं पुरुषस्तत्र प्रकृतिर्धर्मरूपिणी । अद्वैतज्ञानमुभयोर्धर्माभूतमुदीरितम् ॥

स्थूलसूक्ष्मविभेदेन विवेकोऽपि द्विधा तयोः । तद्वाच्यत्वाविवेकोऽपि द्विवैवानादिरुच्यते ॥

तत्र स्थूले तादृशेन विवेकेनापरे ह्ये । मोक्षः सूक्ष्मविवेकेन वेद एवानुभूयते ॥

चिदूषः पुरो वदन् धर्मास्तु प्रकृतेरिति । प्रत्ययः स्याद्भूतः सूक्ष्मविवेके सति सर्वतः ॥

तावच्छरीरं प्रकृतेर्विकारः क्षेत्राभिवानं, पुरुषविद्वाः । क्षेत्रज्ञसंज्ञं तयोर्विवेकं वक्तव्यमुतोऽत्र प्रथमं यथावत् ॥ इति ॥

नव्यास्तु—अत्र प्रकृतेरेव सर्वं व्यक्तपदार्था निर्मायन्ते इति सामान्यबोधेऽपि तस्याः कस्माद्गुणादयं विस्तारो भवति ? कथास्त्य
कमः ? इति अनुके, न ह्यनविज्ञाननिरूपणस्य पूर्णताऽस्तीति त्रयोदशेऽध्याये प्रथमं क्षेत्रज्ञेनैव विचारं, ततश्चतुर्भिरध्यायैर्गुणत्रय-
विभागं बोद्ध्वा; अष्टादशे सर्वाऽपि विषय उपसंहृत इति वदन्ति । तद्वत्, प्रकृतेः कस्मात् गुणादयं विस्तारो भवतीत्यस्य
लक्ष्यस्य शास्त्रेऽनिरूपणार्थः । न च चतुर्दशादिभिर्युग्मैर्ध्यायैर्गुणत्रयविभाग उक्तः, किं तु केवलं चतुर्दश एव स ह्ययते । स च
कथं ‘गुणाः प्रकृतिसम्भवाः निवर्तन्ति देहे देहिनाम्’ (१।४।५) कथं च ‘गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्ममुपाय कल्पते’ (१।४।२६)
इत्येवमप्युक्तमेवोक्तः, न तु कस्माद्गुणादयं विस्तारो भवतीति निरूपयितुम् । पञ्चदशपदेष्वप्युक्तं न गुणत्रयविभागगन्धोऽपि ।
यत्तु सप्तदशे द्वादशीनां त्रैविध्यमुक्तम्, तत्सारविक्रानामेवादर्शनीयत्वबोधनार्थं, न तु गुणत्रयविभागकथनार्थमिति मूल एव व्यक्तम् ॥

श्लोकः २— इयं शरीरमिति । उक्तोऽयमर्थोऽन्यथापि—‘क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभानुभूतम् । तानि वेत्ति ॥
योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥’ (म. भा. १।४।२५।१६) इति । स्पष्टीकृत्यानुभूतिप्रकाशे—‘प्रतिवेदं तु चिन्मात्रो पटाकाश
स सत्त्वः । देहं साक्षितया ज्ञानं क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥’ (१।४।६५) इति । अत्र ‘तं प्रादुः’ इति तच्छब्दात् क्षेत्रगोचरा-
हत्यापमिमानकर्तृत्वकृपेणोपहितस्य ज्ञानकर्मत्वयोर्मध्योपस्थापकात् कर्मत्वबोधकद्वितीयाप्रयोगे समुचिते कृतेऽपि तत्समाना-
निरूपणक्षेत्रज्ञादुचित्या द्वितीयां प्रसफुटकर्मत्वबोधिकात्मप्रयुज्य, इति शब्दं तात्पर्यशानावुक्तव्यापारेकदेशज्ञानान्वय्याकारार्थकं
प्रयुज्यतः क्षेत्रज्ञपदार्थं प्रतिक्षेत्रज्ञेकस्मिन्निर्विकारचिद्वेषे ज्ञानकर्मत्वस्य मुख्यस्य चित्तादात्म्यरूपस्याभावमभिप्रेति भगवान् । न च
‘कमादसुं नारद इत्यबोधि सः’ (शि. व. १।१३) इत्यस्य व्याख्याने ‘इतिवृत्तेन कर्मत्वस्याभिधानात् द्वितीया’ इत्युक्तत्वा-
दितिरासमिनामेऽपि कर्मत्वप्रतिपत्तेः, समाप्ताधिकृततत्त्वपदार्थस्य द्वितीयया कर्मत्वे बोधिते क्षेत्रज्ञपदार्थेऽपि तत्प्रतिपत्तेरुपार्थ-
त्वावप्रतिरिति वाच्यम् ; आकारात्म्यस्योपचारिककर्मत्वस्य बोधनेऽपि मुख्यकर्मत्वामावबोधोपतात्पर्यं विरोधविहाय तत्त्वपदार्थ-
निरूपकत्व्याशेनैव क्षेत्रज्ञपदार्थसामानाधिकरण्यात्, विशिष्टस्यैव कर्मत्वप्रत्ययात् । तद्विद्ः क्षेत्रज्ञेनैवोक्तत्वेन चिदेन
य यो विवेकस्तद्विद इत्यर्थः । तथा च अविद्याप्रयुक्तस्यापितीषाधिकभेदवत् उपाधुपरागेणोपाधिब्रह्मानाविकाररामोऽपि वस्तुत
एव निर्विकारचिद्वेषस्य मुख्यकर्मत्वामावबोधककर्मत्वं विदन्तोऽपि क्षेत्रगोचराहृत्याभियानाप्रयोपाधिकृतविवस्वरूपगोचर-
त्वावविद्विनिर्विकारचिद्वेषप्रशस्त्वभावेदाकारज्ञानानुक्तव्यापारकर्तारः क्षेत्रज्ञेनैवविवेकविद इत्यर्थे भयवशात्कस्यस्य तात्पर्यमुपनीयते
इति शब्दप्रयोगादिव इति युद्धार्यतरयालोक्तः ।

अभिनवगुप्तपादास्तु—‘एतयो वेद’ इति पाठमादावाहुः—भमात्मा वायुदेवः क्षेत्रज्ञः एतच्छ्रेयं यो वेदयति ।
वेदन्तमभिविषयतोऽत्र विदिः । तेन यत्प्रसादादचेतनमिदं चेतनीमावमायाति, स एव क्षेत्रज्ञः, नान्यः कश्चित् । विद्येयस्तु
परिज्ञान्यातिर्ह रूपमात्मस्य आत्मेति भगवते, अपरिच्छिन्नसर्वेश्वरव्याप्या परमात्मा भगवान्वायुदेव इति । तद्विद् इति चेत्
प्रागेति वामनः—

क्षेत्रं शरीरं यो वेद मदीयमिति तं गुणाः । क्षेत्रज्ञमादुर्जानन्तः सन्वत्सव्यं विदंशताम् ॥

वेदं सर्वं विदं बीजोपाधिस्तद्वत्कः । मोक्षा तत्प्रतिबिम्बोऽयं क्षेत्रज्ञ इति संज्ञितः ॥

विदन्ति विदं ये सम्यक् प्रतिबिम्बं विदन्ति ते । जानन्ति ॥ ज्ञातव्यताः कथोक्तिर्न नेतरे ॥

देवं रथोऽन्वरे मानुस्ते जले प्रतिबिम्बितम् । दृष्टवन्तोऽपि तं न द्युः प्रतिबिम्बविदं वदन्ति ॥

चिन्मत्स्य निबद्धस्तेन दावभासा न पीडिता । न तावत्प्रतिबिम्बस्य पीड्यते वा कथञ्चन ॥

तथा व्याप्यता यावद्वितीया नैवावधारिता । तावत्प्रतिबिम्बस्य तत्रं मोहूर्न सम्यते ॥

तस्मात्तं प्रतिबिम्बं सम्यक् शब्दविज्ञानते । सर्वद्वयं विदंभूतं स एव यत्तु तद्विदः ॥ इति ॥ — अविगीता ।

श्लोक ३ अत्र घामनेन—

चकारेणानुदृष्ट्या क्षेत्रं पूर्वोक्तमन्युत । क्षेत्रज्ञस्येव तस्यापि जगदाभेदमात्मना ॥
 ईशकृत्स्नयोरैक्यं यथा तत्त्वं पदार्थयोः । नेत्रक्षेत्रयोस्तद्वत्स्फुटं कथनं कथ्यते ॥
 क्षेत्रज्ञस्य तथाभ्यैक्यं मया युक्त्यावधारय । गूढ इत्याशयः शार्ङ्गचापिना सूच्यतेऽपिना ॥
 मटाकाशवदीशोऽत्र कृत्स्नस्तु घटाश्रयत्वात् । क्षेत्रज्ञो घटतोयाम्बुविम्विताकाशवद्भवेत् ॥
 ऐक्यं घटमटापोहं स्पष्टं घटमटाप्रयो । प्रतीयते न तु तथा सलिलाश्रय इव चित् ॥
 जले चले जलाकाशो कथ्यतेऽत्र चलयिव । घटाकाशमटाकाशौ न तथा चल्तः क्वचित् ॥
 तयोरैक्यमतो व्यक्तमीशकृत्स्नयोस्तथा । न तु नीराश्रयस्य क्षेत्रज्ञस्यैवमीयने ॥
 तथापि युक्त्या कृत्स्नघटप्रेषेण ज्ञेयमत्र सत् । प्रतिबिम्बस्य कृत्स्ने सम्पत्तिवत्त्वदर्शनात् ॥
 क्षेत्रक्षेत्रयोरालम्बाभेद एव निरूपित । तद्याप्यनुभवं तत्र न पार्थस्य मनोऽदृष्ट ॥
 क्षेत्रं जड तत्क्षेत्रज्ञयोगादेव सचेतनम् । क्षेत्रज्ञं प्रतिबिम्बोऽसौ परमात्मा च चिन्मयः ॥
 एषा त्रयाणामवृथाम्भाभेदो ज्ञेयः कथं न्विति ? । उक्तपूर्वोऽपि विषये विचार्य पार्थवीरथात् ॥
 अतो वक्तव्यतरादैनं गोविन्दो गुह्यमत्र सत् । ऐक्यं यथाऽस्ति क्षेत्रक्षेत्रयोरालम्बनं सह ॥
 क्षेत्रज्ञे यच्च यत्क्षेत्रे ज्ञानं पार्थ ? । प्रकाशते । तस्य ज्ञानस्य यच्चात तद्विदि मम सम्मतम् ॥
 स्वस्वरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानेन बोधनम् । यत्तद्वैतविज्ञानं द्वैतमूलनिवृत्तनम् ॥
 यत्क्षेत्रे तदुपादानं ज्ञानं तत्क्षेत्रवेतारि । तस्य ज्ञानात्मसाधनमभेदादनुभवात्परम् ॥

इति सविस्तरं प्रतिपाद्य व्याख्यानान्तराणि पुनर्ज्ञानपदोपादानवैधर्ष्यापत्तिप्रदर्शनेन क्षुपितानि ।

अत्र—न च क्षेत्रं मा सर्वक्षेत्रेषु विद्येतिष्यर्थः । 'महामुत्तम्यहङ्कारः' (१३१६) इत्याद्युक्त्या 'एतत्क्षेत्रं समासेन स-
 विकारमुदाहृतम् ।' (१३१७) इत्यनेन, "यस्य पृथिवी करीरं" (बृ ३।०।३) इत्यादिभृत्यैश्वर्यशरीरतयोक्तं चेत्तन्वाचेत-
 नात्मकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वात्— इति वाक्यम् ; सर्वनियामकतया सकलक्षेत्रसम्बन्धस्य प्रागेव (१३१३) सिद्धेः पौनःपुन्य-
 पत्तेः, तत्तत्क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञपदवाक्यानीवाभेदपरस्त्वैवोचितत्वात् । अत एव 'क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजानि च शुभा-
 शुभे । च तानि वेत्ति योगात्मा तत् क्षेत्रज्ञं उच्यते ॥' (म. भा १२।३।५१६) 'प्रकृतेश्च विकाराणां दृष्टारमशुण्यारम्भम् ।
 क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवः तु कतरि गुणसङ्गतम् ॥' इत्यादिस्मृतौ क्षेत्रज्ञस्य सर्वान्तर्गामीसर्वव्यापकत्वेऽपि प्रकृते तदसम्भवः, जीवे सुप्रविद्ध-
 त्वाच्च । न च 'घातकृता वा' (पू. मी. सू १।३।१६) इति न्यायः ; तस्य एकतरासाक्षीयवैषम्यत्वात् । — इत्यद्वैतसिद्धिर्ल-
 सन्यासमर्हति ॥

— अविगीता ।

श्लोक ५— अत्रानुपैरित्यत्र भगवानुपदेन 'अथातो ब्रह्मविज्ञाया' इत्यादीनि वेदान्तसूत्राण्येव विवक्षितानि, भगवद-
 वतारतत्त्वमेव व्याख्यातवर्णीतत्वात्, 'सुमीनामप्यहं व्यासः' (१०।३।७) इति तस्यानं मुनिभिरुत्पत्तेन स्वविमृतिरूपेण बोध-
 वर्णितत्वात् । 'वेदान्तद्वैतविदेष चाहम्' (१५।१९) इत्युत्तरपि तस्यैवोपलब्धत्वाच्च तद्वक्तृसूत्राणां भगवतोन्नेषे बाधकभावात् ।
 न च 'अपि न सम्यग्ते' (१३।१५५) इत्यादिवेदान्तसूत्राणां भगवद्गीतामूलकत्वस्य सर्वसम्मततत्वात्तद्व्याख्यानप्रथमम्, गीताया
 अपि व्याख्येयैव प्रथितत्वात् ; समानकर्तृक्यो समसमयसन्दर्भत्वेऽन्योन्यास्मिन्मिथो निर्देशस्य शिष्टसम्मतत्वात् । दृश्यते तेषां
 मेरुर्गर्भोऽन्तर्गोत्रं योर्मिथोनामोऽन्तः, दया—धीर्धारावितयोर्वैधायिकविरक्तपण्डनखण्डलादयो, अल्पपदप्रणीतयोधिरसीमंसार-
 कुचलयानन्दयोः, कमलाकरकन्योर्निर्णयसि-सुद्राद्रुधर्मतत्त्वयोश्च । तथा चात्र 'बोऽर्धोऽभिहितं सूत्रपदे' (व. त. १।११)
 इति सुप्रुत इव पठितसुप्रुतो बोध्यः । एष 'हेतुमद्भि' इति विशेषणमपि स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा व्याख्यानं ॥ व्यास-
 बाधितमिति यथोक्तेव ज्याय इत्येके ।

अपरं तु सूत्रमा वेदान्तसूत्राणां गीतामूलत्वात्, गीताया महाभारते व्यासेन सङ्गतेऽपि तस्या भगवद्भाष्ये स्वीयामिनर-
 कृतिनिर्देशनिवेशस्य तपाश्चर्यस्य सर्वथा ज्याम्यत्वेनासम्भवात्, सूत्रकर्तृबोद्धास्यमव्यागस्य द्वैषायमव्याताद्विषयसम्भवात्,
 समोदोक्तत्वेऽपि 'वेदापन्वेनमुक्तमस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधि' । युरोमं ज्ञाननिष्ठस्य दिग्बलत्वात् आराधः ॥ इत्यादिभारतमाख्यानं
 तत्परभक्तस्य धीमता । सुप्रुतं तत्परा राजन्' इत्यन्तो वयं सदा ॥ (म. भा. १३।३।५१६-१०) इत्यादिवेदान्तप्रमाण-
 वदामस्य भारतप्रमाणोत्तरमेव तस्य वेदान्तवाक्यद्वयमुपमवधारणसूत्ररचनायां प्रवृत्त्यावगमात्, दम्भमुत्प्रेष्य प्रवृत्तिविरमस्य व्यासि-
 ष्यणामावात्, 'दम्भमुत्प्रेष्य रवयेव महामुनि ।' (द. वं १।५-१३२) इत्यत्रार्थान्तरेऽपि प्रयोगदर्शनेन वृद्धिरोपा
 मत्वा, परमपदयोगवशात्वाच्च 'व्योक्ताः सूत्रादनुक्याप्त्यानामि' (बृ ३।५।१०) इति धनाविश्रान्तं सूत्राणि सङ्गृह्यान्नामि
 'आम्येवैवाप्येव' (पू. १।३।७) इत्येवमादी-दशभिस्तानीत्यभिप्रेक्ष्यति । अयमेव प्रयोगस्य चकारेण समुपेक्षास्य
 पूर्वापेक्षानुसंगेनिति परस्य च व्याख्यादिदेशेन परिनिर्णयं सङ्गमिति मन्यामहे । तथा च वृद्धिर्भिर्पदसूनिः कर्तुमि ।
 निर्विने कर्तुम् ननु कर्तव्यमिति सिद्धं नोति, सूत्रस्येव तद्विषयं कर्तव्यमिति सिद्धं नोति । विप्रश्चरन्त्यत्र दृश्यते ।
 'निर्वि' इति कर्तव्यम् ;

— अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायास्त्रयोदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

—०००—

श्रीदयुवाच—

द्वादशाध्यायमाहात्म्यं भवता कथितं मम ।
वृद्धिं त्रयोदशाध्यायमाहात्म्यमतिमुन्दरम् ॥ १ ॥
ईश्वर उवाच—

पृथु त्रयोदशाध्यायमहिमाम्भोनिधिं शिवे ! ।
यदाकर्णनमात्रेण परां मुदमवाप्स्यसि ॥ २ ॥
अस्ति दक्षिणदिग्भागे तुह्यमद्रा महानदी ।
तच्छटे नगरं रम्यं नाम्ना हरिहरं पुरम् ॥ ३ ॥
पञ्चाऽऽस्ते भगवान्देवि । देवो हरिहरः स्वयम् ।
एष्य दर्शनमात्रेण परं कल्याणमाप्स्यते ॥ ४ ॥
तस्मिन्पुरे द्विजन्माऽऽसीद्विद्विहितसंश्रितः ।
तपस्त्राध्यायनिरतः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ ५ ॥
दुराचारेति तस्याऽऽसीद्वार्या नाम्ना च कर्मणा ।
न सुप्वाप समं पत्या दुरालापा कदाचन ॥ ६ ॥
क्षणमप्यात्मसद्गते नचाऽऽस्ते स्वैरचारिणी ।
कण्डध्वं क्षिजद्वारे धयन्ती वारुणोरसम् ॥ ७ ॥
पतिसम्यग्निधनः सर्वोस्तर्जयन्ती पुनः पुनः ।
विदेः सह सद्गोमत्ता रममाणा निरन्तरम् ॥ ८ ॥
द्वाचिद्याकुलं दृष्ट्वा पुरं पौरैरितस्ततः ।
अतुतगेहमकरोत्कान्तारे निर्जने स्वयम् ॥ ९ ॥
नय तत्रैव सा धूर्ता रममाणा विदेः सह ।
निनाय सा बहुन्कालाभित्तयौधनगर्विता ॥ १० ॥
अथ तस्मिन्पुरे नित्यं निधसन्त्या निरङ्कुशम् ।
यस्यकालः समभूत्परक्षिप्तभुयः सखा ॥ ११ ॥
आमूलपल्लवाकीर्णसहकारयिकारिणाम् ।
रिक्तानां पञ्चमालापैः पुनः सञ्जीवितस्मरः ॥ १२ ॥
रुच्यन्मपकसौरभ्यहारकर्मलपानिलैः ।
मन्दं मन्दं प्रसर्पद्भिरान्दोलितयनद्रुमः ॥ १३ ॥
बलुसमहिकामोदमदिरापाख्यायताम् ।
अलीनां कलद्रुहतिः समस्ताद्रावशाभितः ॥ १४ ॥
प्रसन्नचारिभिः स्मेरः सरोवरसुगन्धिभिः ।
मौलभरालनियद्वैः सरोमिः प्रकटैरुतः ॥ १५ ॥
वनन्दायासुप्रासीनहरिणार्मकधारिभिः ।
मौल्यप्रपल्लवैर्नाशाशयिभिः शोमितायनिः ॥ १६ ॥
ताम्रस्यसन्ततमये मुदिता साऽभिसारिका ।
अप्यज्जगदानन्ददायिनीं चन्द्रिकां निशि ॥ १७ ॥
अञ्जलकोरचश्चप्रपतिषीपुषसीकराम् ।
द्वदिन्दुशिलानिधत्सुषानिर्जनिर्मराम् ॥ १८ ॥
विशसिषु सुमक्रोडसान्दीभूतकरोत्कराम् ।
वत्सलितपयातशिव होलालिङ्गिताम्बराम् ॥ १९ ॥
मनोभरमदासिदहकुलटकुलकतपीम् ।
पनाम्बरारसन्दोदयिद्वारणायीयसीम् ॥ २० ॥
श्वेतोत्तरसनीकारपतयदिग्मगमिणीम् ।
मननद्रुजसद्गोचो यूनामानन्ददायिनीम् ॥ २१ ॥

चक्रवाकवध्वन्त्रकरुणाकोशसांशिणीम् ।
मुस्ताश्रेणीव शुद्धांगुप्रभासितदिगन्तराम् ॥ २२ ॥
अथ तस्यां प्रभूतायां पूरयन्त्यां दिशो दश ।
कामान्धाः कामिनो जाताः पथि सौधविहारिणः २३
अपश्यन्ती विदं राज्ञौ निर्भिय भवनार्गलम् ।
ययौ सङ्केतभवनं निर्गत्य नगराद्वहिः ॥ २४ ॥
तत्र प्रियतमं कञ्चित्काममोहितमानसा ।
अन्वेषयन्ती नाद्राक्षीकुञ्जे कुञ्जे तरौ तरौ ॥ २५ ॥
आकर्णयन्ती कान्तस्य मन्दालापान्पदे पदे ।
अभियाति ततः क्रीडन्त्यत्र सञ्चारिनिस्त्वना ॥ २६ ॥
चक्रवाकरोवाञ्छुत्वा कान्तालापममदासी ।
सरोवराणि सर्वाणि पर्यटन्ती मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
कान्तम्रान्त्या तदतले प्रसुप्तान्हरिणोत्करान् ।
प्रबोधयन्ती सोच्छ्वासमगताऽस्मीति भायिणी ॥ २८ ॥
आलिङ्गन्ती वनस्थानुं जीयितेश्वरशङ्कया ।
तदाननम्रमाद्भ्यश्चमन्ती विक्रवाञ्छुजम् ॥ २९ ॥
तत्र तत्र कृतव्ययश्रमाऽदृष्टप्रिया स्वयम् ।
विललापयने तस्मिन्मूर्छन्ती विविधोन्मिभिः ॥ ३० ॥
दुराचारोवाच—
हा कान्त ! हा गुणान्तात् । हा चैतन्यस्य नायक ! ।
हे मनोहरसौभाग्य ! भाग्यलाप्यशेषवधे ! ॥ ३१ ॥
हा पूर्णचन्द्रवदन् ! हा सरोजायतेक्षण ! ।
हा कान्त ! सत्त्वसाहित्य ! विश्रामार्थसुद्रुम ! ॥ ३२ ॥
अहो कान्त ! नवाकीर्णकर्णकुण्डलदीधितिः ।
नयनानन्दतिषण्दी कुत्र ते मुखचन्द्रमाः ॥ ३३ ॥
यदि कोपेन कुत्रापि गुप्तवेपोऽत्र तिष्ठसि ।
प्रसादयामि त्वां कान्त ! दत्त्वा प्राणान्प्रियानपि ॥ ३४ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युच्चैः सर्वतो दिक्षु विलपन्त्या वियोगतः ।
तस्याः धृत्या वक्षः कोऽपि सुतो व्याघ्रः प्रयुद्धवान् ॥ ३५ ॥
कुर्वन्पुरपुरध्वानं पश्यन्प्रतिदिशं दया ।
आस्फालयप्रवेर्गुमिं गर्जन्प्राकाशगह्वरे ॥ ३६ ॥
वृष्टनिर्मग्नलाङ्गलं प्रतमुत्थाय चाफरोत् ।
गतो व्याघ्रः समुत्पत्य यथाऽऽस्ते साऽभिसारिका ३७
अथ साऽपि तमामान्तमालोक्य पतिद्रुह्या ।
निर्जगाम पुरः स्थानुं प्रेमनिर्मरमानसा ॥ ३८ ॥
ततस्तस्य नयक्रोडाग्रस्ताभ्योदना सती ।
जहौ प्रियवपुदशद्वं धृत्या गर्जितमूर्जितम् ॥ ३९ ॥
व्याघ्रोऽपि पातयामास ततो नयशिलीमुखैः ।
तमुराचाय क्रोदान्ती धीतसोददया गिरा ॥
तथाविधाऽपि सा नारी भ्रान्तिमुच्छ्रज्य सन्तरम् ॥ ४० ॥
दुराचारोवाच—
व्याघ्र ! त्वं तु नूनो हतोर्मा निहन्तुमिहाऽऽगतः ।
इदं सर्वं ममाऽऽख्यादि पश्चात्त्वं हन्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥

श्रीशिव उवाच—

इति तस्या वचः श्रुत्वा शार्ङ्गलक्षणद्विक्रमः ।
क्षणं विहाय तद्व्रातमुवाच प्रहसन्निव ॥ ४२ ॥

व्याघ्र उवाच—

मलापहा नदी नाम्ना देशे तिष्ठति दक्षिणे ।
नगरी मुनिपण्थे तस्या रोधसि वर्तते ॥ ४३ ॥
तत्राऽऽस्ते भगवान्ताक्षापञ्चलिङ्गो महेश्वरः ।
तस्यां पुर्यामहं विप्रपुत्रो भूत्वा स्थितस्ततः ॥ ४४ ॥
अयाज्यान्याजयघ्नश्रेकोऽतिष्ठं नदीतटे ।
वेदपाठफलं शम्भुद्विकीणन्धनकाह्वया ॥ ४५ ॥
भिक्षुकानपरोक्षोभाच्चिरस्कर्वन्दुरुक्तिभिः ।
अदेयं द्रविणं गृह्णन्वत्तमनिदो दिनम् ॥ ४६ ॥
छलयन्सकल्लोकां नृणामहणकौतुकात् ।
ततः कतिपये काले जरदत्त्वमुपेषिवा ॥ ४७ ॥
बलीपलितवानन्धः प्रपन्नप्रस्थलद्रुतिः ।
पतङ्गन्तोऽभवत् भूयः प्रतिग्रहपरायणः ॥ ४८ ॥
हस्ते गृहीतदर्भोऽहमगमं तीर्यसन्निधिम ।
प्रतिग्रहणलोभेन भ्रमन्पर्वसु पर्वसु ॥ ४९ ॥
ततोऽहं शिथिलाङ्गः सन्काञ्चिद्भूतवराद्भोजान् ।
गतवान्पाचितुं भोजतुं दष्टो मध्ये पदे द्युना ॥ ५० ॥
अपतं मूर्छितो भूत्वा ततः क्षितितले क्षणात् ।
ततोऽहं विगतप्राणो व्याघ्रयोनिमुपागतः ॥ ५१ ॥
अत्र तिष्ठामि कान्तारे पुर्यपापमनुस्मरन् ।
न भक्षयामि धर्मिष्ठान्यतोऽन्ताधुजान्स्ती ॥ ५२ ॥

किन्तु पापान्दुराचारानसतीर्मक्षयाम्यहम् ।

अतोऽसती त्वं तत्त्वेन ममालं कवलायसे ॥ ५३ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्युक्त्वा स्वनखैः क्रूरैस्तां विभज्याङ्ग ! खण्डशः ।
अथ सा भक्षिता तेन पापदेहमुपाश्रिताम् ॥ ५४ ॥
यमस्य किङ्करा निन्युः सद्यः संयमनीं पुरीम् ।
यमादेशेन तत्रापि मज्जयामासुराशु ताम् ॥ ५५ ॥
विष्णुशरकृतपूर्णेयु घोराकुण्डेश्वनेकधा ।
कल्पकोटिषु जातासु तस्मादादाय तां मुहुः ॥ ५६ ॥
रौरवे स्थापयामासुर्मेग्वन्तरशतावधि ।
ततोऽप्याकृत्य तां दीनां रुद्धीं सर्वतोमुखीम् ॥ ५७ ॥
मुक्तकेशां भीमगात्रां चिक्षिपुर्दहनानने ।
पथमाद्यपरां घोरां भुक्त्वा नरकयातनाम् ॥ ५८ ॥
इह जाता महापापापुनः श्वपचयोनिषु ।
ततः श्वपचगेहेऽपि वर्धमाना दिनेदिने ॥ ५९ ॥
पूर्वजन्मयशेनैव तथैवाऽऽसीद्यथा पुरा ।
कुष्ठरोगक्षयवती नैत्रपीडापरायणा ॥ ६० ॥
ततः कतिपये काले पुनः स्वभवनं ययौ ।
यत्राऽऽस्ते जन्मका देवी शिवस्यान्तःपुरेश्वरी ॥ ६१ ॥
तत्रापद्यद्विजन्मानं वासुदेवामिधं श्रुत्वा ।
गीतात्रयोदशाध्यायमुद्गिरन्तमनारतम् ॥ ६२ ॥
ततस्तच्छ्रवणादिषु मुक्ता श्वपचविप्रहात् ।
दिश्येदेहं समासाद्य जगाम दिव्दशालयम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतात्रयो-
दशाध्यायमाहात्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १४]

गुणयन्धविधा तेषां कर्तृत्वं तन्निवर्तनम् ।

गतित्रयस्वमूलत्वं चतुर्दश उदीर्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिगमान्तमहादेशिकवेङ्कटनाथप्रणीता गीतार्थसंग्रहस्तु ।

अत्र प्रकृतविशेषनरूपतया सङ्गतिपूर्वकं भाष्यं— 'त्रयोदशे प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसंसृष्टयोः स्वरूपा-
वात्स्यं विज्ञाय अमानित्वादिभिर्मगधक्त्वस्तुगृहीतैर्वन्धान्मुच्यते' इत्युक्तम् । तत्र बन्धहेतुः पूर्वपूर्वसत्त्वादि-
गुणमयमुत्सादिसङ्ग इति चाभिहितम्— 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु' [१३।१२]
इति । अयेदानीं गुणानां बन्धहेतुताप्रकारो गुणनिवर्तनप्रकारश्चोच्यत इति । गुणकर्तृत्वादेरिह भाष्येऽनुक्तिः
पूर्वदेवेति भाष्यम् । सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गेन बध्नाति, रजस्तु कर्मसङ्गेन, तमस्तु प्रमादालस्यनिद्रामिरिति
बन्धहेतुताप्रकारः । तेषां कर्तृत्वं प्रागुक्तप्रकारेण प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तेष्वारोपितम् । तच्चात्र 'नान्यं गुणेभ्यः
कृतारम्' [१४।१२] इति स्मारितम् । गुणनिवर्तनप्रकारस्तु— 'मां च योऽप्यभिचारेण भक्तियोगेन
सेवे' । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' [१४।२६] इत्यन्तेनोक्तः । अतएवात्र 'गतित्रय-
धर्मूलतम्' इत्येतत् 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' [१४।२७] इत्यध्यायान्तिमश्लोकोक्तमेव संगृह्णाति ।
तत्र एव हि तत्रैवं भाषितं— पूर्वत्र 'देवी द्येया गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
व्रान्ति ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षरैर्धर्ममगवत्प्राप्तीनां च मगवत्प्रपत्त्येकोपायतायाः
प्रतिपादितत्वादेकान्तमगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभवश्चेति । 'उर्ध्वं गच्छन्ति'
[१४।१८] इत्याद्युक्तगतित्रयविवक्षायां तु सङ्गद्वयमगवत्प्रपत्त्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वको ब्रह्मानुभवश्चेति । 'उर्ध्वं गच्छन्ति'

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

—:o:—

गुणत्रयविभागयोगाख्यश्रुतुर्दशोऽध्यायः ।

परमात्मविषयकज्ञानस्य प्रशंसा ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं, तत्कथं ? इति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादि-
रध्याय आरम्भ्यते; अथवा 'ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साहचर्यानामित्य स्वत-
न्त्रयोः' इत्येवमर्थे प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं [१३।२२] कस्मिन् गुणे कथं
सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते वदन्ति ? इति गुणेष्वथ मोक्षार्थं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं यत्कथं-
मित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—परं भूय इति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्यन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु
सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं, परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञाना-
नामुत्तमम्, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनाम्, किं तर्हि ? यज्ञादिज्ञेयनस्तुविषयाणामिति ।
वानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायेति परोक्षमशब्दाभ्यां स्तीति श्रोतुमुद्दिश्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञानं
ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सत्त्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहवन्धनाद्ध्ये-
गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिरिक्ता शाङ्करभाष्यन्याख्या ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिमितित्वमज्ञातं ज्ञापयितु-
मध्यायान्तमेतन्नायत्रयाद्ययोस्तथाप्योत्पापत्रवरूपं सञ्चि-
माह—सर्वमिति । विधानन्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति—
अथवेति । तदेव वस्तुमुक्तमुत्तममिति—ईश्वरेति । प्रकृति-
स्थत्वं पुनस्य प्रकृत्या सदैक्याध्यायः तस्यैव गुणेषु शब्दा-
दिविषयेषु स्रोतोऽभिनिवेशः । यद्विधायमाकाङ्क्षां निश्चिप्य तदुत्तर-
त्वेनाध्यायात्मने पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसम्बन्धसिद्धिरित्याह—
कस्मिन्निति । पूर्वोक्तोत्तेनाहयाध्यायस्य समुच्चयार्थव्यपारः ।
'परं' इत्यस्य भाषिकानार्थत्वं व्यावर्धयितुं सञ्चतिमाह—
परमिति । मृदरगच्छन्मायिद्यत्वेत्यसिद्धिं नास्तोरयाह पुन-
रिति । पुनरुत्पत्त्यर्थेन विरोधेति—पूर्वेष्विति । पुनरुत्प-
त्तिरित्याह पुनरप्येव दुर्बोधात्पुनरुत्पत्तिमर्थवदित्याह—
तस्येति । विरोधं प्रस्थाप्य निदिशति—किं तदिति ।
निर्गन्तव्यं जगदीमात्रं तस्य प्रकृतं दशैवमिति—सर्वेष्विति ।
ति । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमात्राद्वय विषयकलभेदाभ्यामिति-
त्याह—उत्तमेति । 'ज्ञानं हेतुं' [१३।१९] इत्यादी
ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुत्पत्त्यात्मन्येव ज्ञानस्य साध्यत्वे-
नोत्तमत्वाच्च तस्य यत्कथंतेत्यागद्वयाऽऽह—ज्ञानानामिति ।
नामानित्वादीनां प्रद्वयमिति बोधः । इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव
सोपो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया पुनस्तत्तत्ज्ञानस्य प्रदर्शः ।
तत्राऽऽह—तानांति । स्तुतिरसमाह—ध्यातुमुच्यतेति ।
ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादनरस्येत्यागद्वयाऽऽह—
प्राप्येति । मुक्तिशब्दस्य यमुत्पादप्रमविषयस्य तस्मादपेक्ष
ज्ञानायोगात् पुनस्तत्तत्तु मुक्तिः । इत्यागद्वयाऽऽह—मननेति ।
विदेहान्धं यतामिति विशेषणायामर्थं मुक्तिरसमाह—
मोक्षारत्यामिति । वेदाक्यस्य वन्दनव्याप्यशब्दादह-
अस्मादिति ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

त्रयोदशोऽध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपं तत्प्रसङ्गागतमन्यदपि किञ्चित्त्रिरूपितम्, तदेव चतुर्दशे विस्तरेण निरूप्यते । पूर्वं हि 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजद्रूपम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-संयोगात्तद्विद्' [१३।२७] इत्युक्तम्; तत्र निरीधर-साङ्ख्यानमिव किं स्वातन्त्र्येण क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ? किंवारे-प्येव भवति ? तथा 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सत्संयोगि-जगत्प्रभु' [१३।२२] इत्युक्तम्, तत्र कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः ? के गुणाः ? कथं वा ते वदन्ति ? तथा 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः' [१३।३५] इत्युक्तम्, तत्र भूतप्रकृतिवन्दो-

केभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणम् ? भूतस्य च किं लक्षणम् ? इति तदर्थस्त्वैवमत्र निरूप्यते; तत्र निरूपयित्वा तस्यैव साङ्ख्यद्वन्द्वार्थं श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं परवस्तु-विषयकं ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं भूयः पुनः पूर्वोक्त्यायोक्तमपि प्रकर्षेण विस्तरेण वक्ष्यामि । कथम्भू-तम् ? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तममुक्-ष्टम्; अन्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गयज्ञादिभ्योऽतिशयितत्वात् । अत एवाह— यज्ञात्वाऽऽद्याय मुनयः सर्वे हतः संतारबन्धादपरां सिद्धिं छक्तिं गताः ॥ १ ॥

९ बह्मभाचार्यकृता तत्त्वदीपिका ।

अनादित्वाभिर्गुणत्वात्पुरुषो विमलः स्वतः । अनादित्वेऽपि मलिना प्रकृतिस्त्रिगुणा यतः ॥ १ ॥

तत्त्वम्बुद्धयपञ्चेऽस्मिन् गुणातीतस्तु कश्चन । इत्युच्यतेऽस्मिन्नध्याये गुणत्रयविभागशः ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्' [१३।२७] इत्युक्तं ॥ च क्षेत्रज्ञमनोः संयोगो निरीधरसाङ्ख्यानमिव, न स्वातन्त्र्येण; किन्तु भागवदिच्छयेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' [१३।२२] इत्यनेनोक्तं सत्त्वादि-गुणकृतं अगद्वैचित्र्यं प्रपञ्चयिष्यन् 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्मान्ति ते परम्' [१३।३५] इति परसर्वं च विवृण्वन् श्रीभगवानुवाच— परं भूय इति द्वाभ्याम् । पूर्वोक्तोक्तं यत्परं तदूयः प्रवक्ष्यामि विवृण्वन्वक्ष्यामीति प्रशङ्गार्थः । किं तत्परं ? ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमिति ज्ञायते इति ज्ञानं अचि-न्यशक्तिमहिमपुरुषोत्तमविषयकं तत्त्वज्ञानं यदधिगम्य मुनयः परां गुणातीतां मुक्तिं गताः, इतस्मैगुण्यात् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृतानृततरङ्गिणी ।

कृष्णः स्वगुणसम्बन्धात्प्रपञ्चस्य विचित्रताम् ।

सोधनार्थं पाण्डवाय वर्णगमासं विस्तारदः ॥ १ ॥

अथ स्वकीयार्थं विरचितसावादिगुणमङ्गप्रवर्धवैचित्र्य-स्वरूपेण फलामर्कं निरूप्य वर्णयति, तत्र इलोक्तद्वयेन कङ्क-रूपस्वरूपमाह— परमिति । परं अनाद्यसम्बन्धिकलात्मकं ज्ञानं ज्ञेयसाधनं तेन भूयः पूर्वोक्तं साधारणेन, पुनः प्रकर्षेण ससाधनं वक्ष्यामि कथयामीत्यर्थः । भूयः प्रवर्धकपणे

विशेषणेन विशेषयति । कीदृशं तद ? ज्ञानानां पूर्वोक्तज्ञेय-साधनानां मध्ये उत्तमं शुद्धमितिर्थः । एवं कथनं प्रतिज्ञाय कलरूपवमाह— यदिति । यत्र ज्ञानं ज्ञात्वा मुनयो मनन-श्रीक्षास्तदम्बसनपराः सर्वे परां सिद्धिमनुभवामिका इतः छिन्नेहोदरं गताः प्राप्ताः । 'सर्वे' इतिपदेन येषां सिद्धिर्जाता तेषामनेनेनेति ज्ञापितम् । ज्ञानानामुत्तममनेन विशेषणेन ज्ञानेवोक्तमत्र, न ह भवति इति ध्यातव्यम् ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतमायदीपः ।

पूर्वाङ्गपान्ते 'भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यान्ति' इत्युक्तं, तत्र का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? कथं वा बन्धकत्वम् ? कथं च ततो मोक्षः ? किं च मुक्ततायां लक्षणम् ? इत्येतदर्थं ज्ञातं विवर्तितुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते; तत्र ह्यनुयुत्वादनार्थं परं ज्ञानं रतुवन् श्रीभगवानुवाच— परमिति । परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मविषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किं तत्स्वरूपमाह— ज्ञानानाममानिर्वा-सीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षपल्लवादनन्तरं तदेव तत् । 'अहं पदं जानामि' इत्यत्राह-मर्षस्य घटाकाररूपेर्धेत्यत्र ज्ञानमस्तीति विवक्ष्येतात् ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयं नान्तरीयकं, यच्च उत्तमं परमं घटप्रकाशवत्स्वं ज्ञानं तद्वै परं ब्रह्मैतत्त्वार्थः । ययोक्तं वारिचकरीतः— 'परागर्थप्रमेयेषु या पट्टयेन सम्पन्ना । संक्षिप्तं सौधं क्षेत्रोऽर्थो वेदान्तोऽनित्यप्रमाणतः' इति । यत्र ज्ञानं ज्ञात्वा वेदान्तवाक्यजन्मया धीवृष्या अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमित्रः संसारान् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

१ शां. भा.— अस्याथ सिद्धैरैकान्तिकत्वं दर्शयति— इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः; न तु समान-
धर्मता साधर्म्यं, क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदान्म्युपगमाद्रीताशास्त्रे । फलमादध्यायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्वेऽपि
सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथा नाऽऽप-
द्यन्ते, न च्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ आ. शा. व्या — ज्ञानफलस्य कर्मफलत्वस्यमाह—
अस्याश्चेति । कथं ज्ञानाश्रयणं ? तदेतदुभयपादिसामग्रीसम्प-
त्तिद्वारेत्याह— ज्ञानेति । साधर्म्यं योग्यवयोरिव विद्वदीश्वर-
योरिव भेद स्यादित्याह— नाऽऽह— मत्स्वरूपतामिति ।
साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदप्रौढ्याद्रीतायाश्च विरोध स्यादि-

त्याह— न त्विति । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च
नात्र सात्त्विकमिष्टमित्याह— फलेति । सात्त्विके धीफलं हित्वा
। ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्यतेत्यर्थः । ईश्वरारमता गतानभिवाचा
न्तरसंगदी जन्माद्यमावेऽपि महावर्गादौ तद्भविष्यतीत्या-
हृष्याऽह— सर्वेऽपीति ॥ २ ॥

३ रा. भा.— पुनरपि तज्ज्ञानं फलेन निश्चिनष्टि— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य
मम साधर्म्यमागता मत्साम्यं प्राप्ताः, सर्वेऽपि नोपजायन्ते न सृजिकर्मता भजन्ते, प्रलये न व्यथन्ति
च न च संहतिकर्मता (मृतिकर्मता) भजन्ते ॥ २ ॥

४ वे ता चं — अपौरुषकस्य धुक्चयत् उत्तरकोकमव-
तायति— पुनरपि तज्ज्ञानमिति । इष्टप्राप्तिं पूर्वोक्तां,
मनिष्ठमिति प्रोच्यत इति न पौरुषकस्यमिति भावः । इदं
एवसाधकपरत्वे प्रकृतारहसा अन्यथा — यावत् वक्ष्यमाण-

मिति । ' आगता ' इत्यस्यागमनवर्तुपरत्वे प्रकृतानन्वयात्
प्राप्त्यर्थत्वमाह प्राप्ता इति । ' व्यथन्ति ' इत्यस्य दुःखा-
धिक्येऽपि अनिवार्यमभिव्याहारात् सहारलक्षकत्वमुचितमित्याभि-
प्रायेणाह— न च संहतिकर्मता भजन्त इति ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २ ॥

६ ज प्र दी — ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— इदमिति । ममेश्वरस्य साधर्म्यं सधर्मताम् । न व्यथन्ति न चलन्ति ॥ २ ॥

८ हं प्र नि — पुनरेव विष्टासि— इदमिति । इदं
वक्ष्यमाणं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं
ममपुनर्मागता प्राप्ता सतः सगऽपि हिरण्यगमादिपूष्य
मानवपि नोपजायते, तथा तेषां प्रलयेऽपि न व्यथन्ति,
न प्रलयन्ति इत्यर्थः ।

अथ ' मम साधर्म्यम् ' इत्युक्त्वा ' भ्रुकामामीश्वरसमान-
रूपवमेव न त्वभेद ' इति रामानुजो ब्रजाम । तत्तु
' परमेश्वरस्वरूपवमेव तत्साधर्म्यं, न तत्समानधर्मत्वम्,
क्षेत्रज्ञेश्वरमावात् ' इति भाष्यवचनेन चिकित्सितम् ।
१ हि ' क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि ' [१३।३] इत्युक्तस्य
' भद्रावापपद्यते ' [१३।१९] ' नान्य गुणैश्च कर्तार-
वदा भद्राऽनुपपद्यन्ति । गुणैश्च पर देवि भद्राव सोऽधि-
गच्छति ' [१३।१९] इत्यादिभ्यः परमार्थपूर्वकं ' स गुणान्

समतीत्यैतान्ब्रह्मन्नाय कल्पते ' [१४।२६] इत्युपसर्गव-
भागेऽस्मिन् ग्रन्थसम्बन्धे जीर्यभेदवादं स्वारस्यममुते ।
किञ्च ' निरञ्जनं परम साम्यमुपैति ' [छ उ ३।१।३]
इति त्वम्मतसाधक-वेनाभिमतधृत्वा ' परम साम्यम् ' इत्यभेद-
युवोच्यते, कियत्पि भेदे सति तस्याप्यधर्मप्रयुक्तैलक्षणा-
वश्यम्भावेन परमसाम्यायोगात् । अतः स्तुतिरप्य ' मम
साधर्म्यम् ' इत्यस्य मत्स्वरूपवमिथार्थमानयति । अपि च
प्रत्येकं भ्रुकिसाधनं वेन त्वदभिमतयोनिरन्तरचिन्ताभरम्भास-
रूपयोगमिति प्रपत्यो स्वरूपतः कमापक्षानेवैक्षाम्यामाहृत्य
नाहृतिम्या च विपमत्वनं तयोर्मिथस्तारमत्यात्तत्वाध्ययुक्ता-
व्यपशिहोवर्द्धार्थमात्मयोगोतिष्टोमसाध्यस्वर्ग इव साम्यं न
भवतीत्याप्यन्यत्र विस्तरः ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— इदं वक्ष्यमाणं मम साधर्म्यं पञ्चगवत्तया साम्यं प्राप्ता एव ते सर्वेऽपि नोपजायन्ते,
प्रलयं च न व्यथन्ति, किन्तु नित्यं समीपे तिष्ठतीत्यर्थः । अनेन मुक्तानां तत्र बाहुल्यं सूचितं ' अनुजता
यत्र हरे ' इत्यादिवाक्यात् ॥ २ ॥

१० पु अ त.— शनेन कथं सिद्धिं प्राप्ता ? इत्यतः
माह— इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य साधनात्
ज्ञानं कृत्वा मम साधर्म्यं समानधर्मत्वं स्वीकृत्योक्तत्वमागता

सन्त सर्वेऽपि आदिसर्गे ब्रह्मादिष्टावपि नोपजायन्ते ।
च पुनः प्रलयं सृष्टिसंहारं न व्यथति, न पुनरावर्तन्त
इत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० टी०— इदं ज्ञानं विषयविषयिरूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यं सर्वोत्तमं सर्वनियन्तृत्वं सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिधर्मसाम्यं साधर्म्यमागताः । तथा च श्रुतयः— “य एव (एव) वेदाई प्रह्लासीति स इदं सर्वं भवति” [वृ. उ. १।४।१०] “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्” [वृ. उ. ४।४।२२] इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किञ्च मुमुक्षुण्डिप्रभृतयो ज्ञानमलादेव सर्वेऽपि न जायन्ते, प्रलयकाले च तत्तद्भूतभाव गच्छन्तो न प्रलयाभ्यादिभिरव्ययन्ते व्यया प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये बह्व्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः । श्लेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

ईश्वरायत्तप्रकृतिपुरुषयोस्त्रिलजगद्धेतुत्वं तस्य चाचिन्त्यशक्तित्वैवमव ।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

१ शां. भा.— क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह— ममेति । मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोनिः सर्वभूतानां कारणं सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात्कारणत्वाद्ब्रह्मणा च (भरणा च) स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव त्रिस्थिते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि; क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपांशुनिधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भ्र उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्त्वस्माद्दर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखाया बहिः-चेतसे विवक्षितमर्थमाह— क्षेत्रेति । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं वारयति— मदीयेति । ईशरी चिच्छक्तिं व्यावर्तयति— त्रिगुणात्मिकेति । साक्षपीयप्रकृतिरपि मदीयेति व्यावर्तितम् । योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रभुपादान्तरमभिप्रेतमित्याह— सर्वभूतानामिति । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति— सूर्येति । सर्वकार्येभ्यो निमाद्यय योनावेव अन्नशब्द । त्रिप्रवैषम्यमहद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरं किञ्चिदित्याह व्याहृत्—

योनिरिति । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे— तस्मिन्निति । ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणवमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदं मन्मथादाविति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— क्षेत्रेति । गर्भशब्देनोक्त-संयोगस्य फलं दर्शयति— सम्भव इति । ‘आदित्वां च भूतानाम्’ इति सूत्रस्या हिरण्यगर्भस्य ईदृशवाक्यमाहूतानां कथयतोत्तमार्थावनिमित्तत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— हिरण्यगर्भेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— अयं प्राकृतानां गुणानां जग्दहेतुताप्रकारं वक्तुं सर्वस्य भूतजातस्य प्रकृतिपुल्य-संसर्गजत्वं ‘यारत्नज्जायते किञ्चित्’ [१३।२७] इत्यनेनोक्तं भगवता स्थेनैव कृतमित्याह— ममेति । मम मदीयं कृत्वस्व जगतो योनिभूतं महद्ब्रह्म यत्, तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं ‘भूमिरापोऽनलो वायुः स मनो बुद्धिरपि च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेण्यम्’ [७।४, ५] इति निर्दिष्टा अचेतना प्रकृतिर्महद्ब्रह्मारादिनिकाराणां कारणतया ‘महद्ब्रह्म’ इत्युच्यते; यथापि फणिरप्रकृतिरपि ‘ब्रह्म’ इति निर्दिश्यते— ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्यम्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते’ [मुं. उ. १।१।९] इति ।

४ पं. ता. पं.— गुणान्येव इदुताप्रकृतमित्येवमहङ्कार-प्रतिपादकभावात् ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इति कोटि प्रह्ला-सक इति पञ्चाशद्विंशत्यं तन्मोक्षमन्त्राविति— अयं प्राकृतानामिति । बह्व्यमाणमुत्पत्तिप्रकृतयः सत्त्वमिति दाहमायं सर्वभूतानामयं अतिपुरुषोऽहं इत्येव सत्त्वमित्यनेनोच्यते इति भावः । एतद्वदयं जगतो योनिभूतमिति

मम योनिभूतमित्यन्वये ‘अहं ब्रह्मस्य जगतः प्रभवः प्रलय-स्तथा । मत्तः परतरं नास्ति किमिदं हि मनः प्रभ ॥’ [७।६] इत्यादिभिर्दिष्टेभ्यः, एवमोनिभूतं तस्मिन् गर्भाधानाभिधान-वाचुरभ्य, ‘ततो ब्रह्म सरोजोऽहं बीजप्रदः पित्र’ [१५।४] इत्युक्तयोश्चैवैवम् च । अतः ‘तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्’ इत्यहंदाहृत्वात् अन्त्यमुक्तमिति स्पष्टम् ।

नान्नमनज्ञमवाह्निद्वारिन्द्रियमिह योनिश्चन्द्रेण विवक्षित-
मिति भावः । 'मम योनि' इत्येतत् 'सुमिराप' [७१४] ।
इत्यादिप्रतिपादितार्थविषयत्वादनुवादरूपमिति ज्ञापनार्थं तच्छ-
ब्दविषयान्वितया यच्छब्दनिर्देशः । ननु जगद्योनिभूत महद्ब्र-
ह्ममात्रैव 'वासुदेव परा प्रकृति' 'यत्तद्भूतयोनि' [सु उ ११।१६]
[सु उ ११।१७] इत्यादिषु ध्रुयते, स कथं 'मम' इति व्यतिरेकेण
निर्दिश्यत? ब्रह्मशब्दस्य च तत्र प्रकृतिवाचकत्वं, 'महद्ब्रह्म' इति
विपर्यय च तन्प्रतिश्रुतमेव, अतः परमात्मस्वरूपमेव 'ब्रह्म'
पुच्छं प्रतिष्ठा [तै. उ. २।१।१७] इत्यादिद्विवाचापि मेवे
नोपपन्नं इति योज्यम् । तत्राह— भूमिराप इति ।
अयमस्मिन्माय — एतद्व्योक्तैश्चराया हि वृत्तीयपदप्रवृत्तिः,
तत्र 'सुमिराप' इत्यादौ स्वशेषतया निर्दिष्टा प्रकृतिरेवा

आपि सन्नन्विदमिदं कृतप्रकृतिशब्दपर्याययोनिशब्दादिभिश्च
तद्वर्त्मशब्दाभिहितचेतनप्रकृत्याचानशेनत्वेन भोगायतनचरती-
त्येव प्रत्यभिज्ञायते । 'एतद्योनीनि' [७१६] इति योनि-
शब्दोऽपि पूर्वं तत्र श्रुतः । तस्याय महता भूतानां तत्कारण-
स्याहङ्कारस्य तत्कारणस्य महत्तत्त्वस्य च कारणतया तत्तत्कार्या-
पेक्षया महत्त्वविशेषितमल्लतमन्युपपन्नम् । ब्रह्मशब्दश्च कारण-
त्ववृद्धत्वादिसामान्यादान्नग्नयपि प्रयोक्तुं युज्यते, तथाच धौत-
प्रयोगोऽप्यस्ति । प्रकृतेर्ब्रह्मयोनित्ववचनं तु ॥ परमात्मनो
जगदुपादानत्वविस्मयम्, अपि च ननुगुणमेव, प्रकृतिविशिष्टत्वेपेक्षैव
निर्विकारस्य तस्य जगद्योनित्वात् । अतो हि पूर्वं 'एतयो-
नीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय' [७१६] इत्युक्त्वा तद-
नन्तरम् 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' [७१६]
इत्युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— 'इतस्त्वन्यां प्रकृतिं निर्दिष्टा मे पराम् । जीमृतां' [७१५] इति चेतनपुञ्जरूपा
या परा प्रकृतिर्निर्दिष्टा, सह सक्तप्राणिजीवतया गर्भशन्देनोच्यते; तस्मिन्चेतने योनिभूते महति
ब्रह्मणि चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि; अचेतनप्रकृत्या भोगक्षेत्रभूतया भोक्तृगर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं
ममोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रकृतिद्वयमयोगान्मत्सङ्कल्पकृतात्सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां
सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

४ वे ता चं.— ससिद्धगमांसम्भवात् गर्भशब्दाभिलष्य
त्वमेव जन्य कथं? इत्यत्राह— इतस्त्वन्यामिति । 'मम
यानि' इत्यनेन प्रत्यभिज्ञापितस्वकीयप्रकृतिद्वयविषयप्राचीन
वचनप्रागुद्गतिन्तरप्रत्यक्षमाश्रयाश्च गर्भशब्दोऽत्र परप्रकृति-
शब्दनिर्दिष्टविषयमष्टिरपि इति भावः । 'गर्भम्' इत्येकवचन
समुदायेक्यरमिति खयापनाय पुञ्जशब्दः । अनित्यार्थमाह—
तस्मिन्मिति । ननु पूर्वं 'यदेव धार्यत जगत्' [७१५] इति
केनान्नशरापात्यमचेतनस्य च धार्यत्वमुक्तम् । इह तु 'तस्मिन्
गर्भे दधामि' इति तद्विपरीतमुच्यते इत्यत्राह— अचेत-
नैति । नान्न तत्पर्यायपर्यन्ततायाधयेयमात्रोऽस्मिन्, अपि च
मन्त्रैर्गुणानुसंगेन, संयोगः, तथाविधसंयोगकरणस्य कर्म
रूपत्वात् पुनर्गुणानुसंगेन भोगप्रदानं प्रमोजनमित्युक्तं भवति ।
अत्र कत इति नान्न तदर्थः, मन्त्रप्रयोजनत्वात्, आनन्तर्येण
इत्यात्मस्य चक्षुरेवादि तत्त्वज्ञोऽप्युच्यन्तात् । अतः 'क्षेत्र
क्षेत्रभोगोक्त' [१३।२०] इति पूर्वोक्त्यामेक एव हेतुर्विद-
हत्पत्रवत्प्रतिपादितमाय स्वाधीनत्वेन विदेव्यत इत्यभिप्रायः-

णाह प्रकृतिद्वयसंयोगान्मत्सङ्कल्पकृतादि इति । अतएव
तस्य कार्यकरत्वं धोषराममिति भावः ।

अत्र 'सर्वभूतानाम्' इति न महदादितरवपर, भूतचन्द्रस्य
महदादिध्वजत्वात्, नापि महामृतादिविषया, क्षेत्रज्ञाना
वन्परहेतुप्रकारपरत्वात्, तत्र क्षेत्रज्ञत्वं भूतचन्द्रविवक्षितमन्य-
त्वाविशेषात् । 'आनन्तर्यप्रत्यक्षपर्यन्ता जगदन्तर्भवविषया ।
प्राणिनः कर्मजनितप्रकारवचनैः' [वि. प. १०।१२३]
'ब्रह्माद्या सृष्ट्या देवा मनुष्या एवमन्त्या । विष्णुमायामहा-
वर्त्ममोहान्तमसत्प्राता' [वि. पु. ५।३।१०] 'हिरण्य-
गर्भो भगवान्' [वि. पु. १।१।५६] इत्यादिभिश्च ब्रह्मेणा-
नादरपि सत्त्वानमिन्मिषाप्रयण सर्वचन्द्र इति दर्शयितुं ब्रह्मा-
दिस्तम्भपर्यन्तानामित्युक्तम् । 'अनुद्विष्टैः सर्वं प्रादु-
र्भूतस्त्वमोमेय' [वि. पु. ६।१।१६] इत्यादिषु चतुर्मुखा-
सङ्कल्पमन्त्रोक्तैश्च स्थावरादिद्युष्टिचक्रादिद्विपदगर्भैस्तत्त्वज्ञानमपि
स्तम्भपर्यन्तानां परमात्मचन्द्रस्य एवम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.— महद्ब्रह्म प्रकृतिः, मा च श्रीर्भृदुर्गति मित्रा । उमासगम्बत्यापान्मु तदंशयुता
अन्यजीवाः । तथा च कापायणश्रुतिः— 'श्रीर्भृदुर्गा महती तु माया या लोकेत्यतिर्जगतो धन्विता च ।
उमासगमाया अन्यजीवाम्भृदंशास्तदात्मना मर्त्येदेषु गीताः' इति । मम योनिरिति गर्भाधानार्था
योनिः, न तु माता, वाक्यशेषात् । तथा हि सामरेदे शार्तराश्रयती— 'विष्णोर्पाणिर्गर्भसन्धारणार्था
मरानाया सन्दुःखिर्विदिना । तथाऽप्यात्मानं दुःखिरन्मोहनार्थं प्रशशयन्ती मह विष्णुना सा' इति ।
अतः मीमांसुः आदिकं सर्वं मृषा प्रदर्शनमेव । तथा हर्मपुगणे— 'न चेयं भूः' [ब्र. मं. पु.] तथा च

सौकरायणश्रुतिः—“अन्या भूधेरियं तस्य छाया भूताऽयमा सा हि भूतैरुपोनिः” इति । “अथा स्वेच्छया दास्यं जगता प्रपितामही” इत्यनभिस्तानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्म शब्दवाच्याऽपि प्रकृतिरेव ‘महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः’ इति तत्रैव ॥ ३ ॥

६ ज प्र दी—अत्र महत् ब्रह्मेति जडाऽविद्योच्यते इति प्रतीतिरित्याशयमाह—महदिति । प्रकृतिर्महालक्ष्मी । ननु सर्ववत्तम इति जडा प्रकृतिर्वच्यते, तत्सन्निधाना-
दपि सेव युक्तेति चेत्, न, तत्रापि चेतनप्रवृत्त्यभिधानात्, कथमस्या सत्त्वादिभेदभिनयः इत्यत आह—सा चेति । जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादिगुणभिमानीयेतद्व्यव-
सायस्य । ननु मगरती माधेधरी माझी कीमारी माधे श्री श्रीर्धु
हुंमैति सप्तया मिताऽऽगमेयूच्यते, तत्कथं त्रिधा भिनोच्यते ?
इत्यत आह—उमेति । आयाश्चतस्रो भगवत्या अन्या ।
कुत ? जीवा । कथं तद्वत्तमोक्तिः ? तदस्युत्तमान्त-सन्निधानो-
पेता । कुत एतत् ? इत्यत आह—तथा चेति । ‘मम
योनिः’ इत्येतत्परं व्याचक्षते मम स्वरूपभूता योनिः कारण
विषय्य प्रतीत एवात्मन्ये मम मातृत्वात्तेरिति तत्रित्याशय-
माह—ममेति, माधैत्यर्थः । ममेत्यनुवादेनायथा प्रतीता
भवयवध स्यादिति सूचयति । प्रतीतानुवादीकारे ‘माता’
इत्यपि प्रतीयेत, तत्र कथं माधैति मिश्र्य ? इत्यत आह—न
त्विषि । इति प्रतीतिः प्रसज्यत इति शेषः । कुतो न ? इत्यत
आह—यान्येति । तस्मिन् गर्भे दधाम्यहम्’ इति वाक्य
शेषाद्वाक्यार्थतानिश्चयात् । श्रुतिबलाच्चेत्याह—तथा हीति ।
प्रतीतयः ती प्रवर्तते । अनयव धुरवाऽप्यपि एवमिति प्रस

ज्ञादाह—अत इति । भूधाऽयमार्यं प्रदर्शनं यत्नं तत्तथा ।
इत्येवमेवेत्याह—तथेति । तत्र हेतुमुक्तम् ‘दग्धं मा मायामर्या
सीता भगवानुपश्रीमिति । रामायादर्शयत्सीता पावकोऽसी
सुरप्रिय’ [] इत्यादि । ननु महालक्ष्मी श्रीर्धुहुंमैति
मिनेत्युक्तम् । भुवश्च ‘गौर्भूत्वाऽभुमुषी खिना’ [भाग
१०।१।१८] इति द्वयं प्रतीयते, तत्कथं तत् ? इत्यत आह—
न चेति । इयं भूताभिमानीनी प्रसिद्धा भू भगवत्या रूपं न
भवति, किन्तिवयमन्यैव । कुत ? इत्यत आह—तथा चेति ।
महालक्ष्मीतप भूरन्या, इयं प्रसिद्धा, तस्य तस्या । छाया
प्रतिमा । ननु रावणइरण्यदिर्कं भवतु मायासीताया, बालमीकि
दास्य तावन्मत्स्यपुराणे साक्षात्सीताया एवोक्तम् ‘दास्ये च
दुःखमवर्चनीय’ इत्याशङ्क्य प्रमाणपूर्वकमपाकरोति—अत्रा-
पेति । श्रुतिरस्ति । ‘यतोऽज’ इति शेषः । महद्ब्रह्म प्रकृति
रित्युक्तम्, तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितत्वात्पुनः प्रतिजानीते—
महदिति । ‘महत्, ब्रह्म’ इति भिन्नं पदे, तत्र परमिति
शब्दोऽप्याहार्यः । कुत ? इत्यत आह—महतीति । तत्रैव
मत्स्यपुराणे । अयंक्रमेण ‘मम योनिर्महद्ब्रह्म’ इत्यन-
नुस्म-
मेण व्याख्यानम् । मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गादुपपादन-
मिति ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—ममेति । मम मत्सम्बन्धिनी । योनिः प्रकृतिः । सर्वकार्यापेक्षया महत्त्वात्
वर्धमा- (नत्वाच्च) नाच्च महद्ब्रह्मेति योनिरेव निश्चिष्यते । गर्भं हिरण्यगर्भस्य बीजं धीर्यं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति-
द्वयशक्तियोगोद्भूतं दधामि । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिः सर्वभूतानां,
हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वं प्र मि—एव प्रसज्या ओदारमभिखलीहृत्त्व
प्रथमं तावदोक्तार्थागमोरेव प्रवृत्तिगुणयोः सर्वभूतहेतुत्व,
न ॥ स्वतन्त्रयोरित्युपपन्नं दर्शयति ब्रह्मणाम्—अमेति ।
देशतः कालतो वाऽप्यव-
ज्जान्महत् । सर्वकार्योद्दिहेतुत्व-
पादुक्तत्वाद्ब्रह्म प्रवृत्तिः । तन्महद्ब्रह्म ममेत्यस्य योनिर्गर्भा-
धानस्यानम् । तस्मिन् गर्भे सर्वभूतजन्मकारणम् ‘बह-
स्य प्रजायेय’ [पा उ ६।१।३ तै आ ६।२] इति
स्रष्टुर्गर्भाधरणरूपं सङ्गमं दधामि । यथा हि छाके पिता
पुत्रमनुपदिनं प्राणायामाहाररूपेण स्वस्मिन्हीनं दारिण्यं यो

यितुं योवीं रत्नसेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते, ततः स पुत्र दारिण्येन
पुज्यते, तदर्थं च मय्ये कलिलाद्यवस्था भवन्ति तथा प्रलये
मपि लीनमविद्याकामकर्मविशेषवत् क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेण
कायकरणसङ्घातरूपेण योमयितुं विद्वांभानाख्येतत्सत्कर्तृक
माधाऽतिरूपं गर्भमादधामि, तदर्थं च मय्य जाकाद्यवस्तु
तेजोऽजलमूयानुलस्ययस्था भवन्ति । ततो गर्भाधानात्सर्व-
भूतानां हिरण्यगर्भादीनां सम्भव उत्पत्तिर्भवति, न त्वीय-
इत्यवधारणं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तदेव प्रसज्या ओदारमभिमुखीकृत्य स्वस्याचिन्त्यशक्तिरूपेण दर्शयति—ममेति ।
तत्र ‘सर्गोऽपि नोपजायन्त’ [१४।२] इत्यत्राभिप्रेतं सर्गस्य प्राकृतत्वेन सगुणत्वं वदन् तत्सम्भवाद्—मम
योनिमिति । गुणानां हतभूता सर्वस्य भूतजातस्य मत्प्रकृतिगुणसर्गजत्वं पूर्वोक्तं मयैव कृतमिति स्पष्टयितुं
ममेति । मम सदाभूता योनिः निष्कसंस्थानं प्रकृतिः “त- (तस्मा-) देवदृष्टं नामरूपमत्र च जायते”
[मु ७ १।१।९] इति भूतप्रकाशाभूतत्वा-महद्ब्रह्मेत्युच्यते स्रष्टृभूतादिकारणभूताऽवेतना, तत्र गर्भं धीजम्भूत

त्रिं चेतनपुत्रीभूतं च दधाम्यहमक्षरात्मा पुरुषः स धारणमीक्षणद्वारा भवति तदेव बीजमित्युच्यते तत्सम्पृष्ट-
रूपो विराट्, तत्संस्पृष्टा उभयस्वरूपाश्चेतना अणवो व्युत्थिता जायायामिवात्मा वै जायते इति तदंशभूता
तत्स्वरूपचेतन्यतोऽभिन्नाः प्राणधारणप्रयत्नवन्तोऽनेके जीवा इति व्यपदिश्यन्ते । तदाह - तत इति । गर्मात्सर्व-
गतानां सम्भवो भवति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त. — एवं फलरूपतायुक्त्वा तदेव प्रपञ्च-
ति — ममेति । महद् देशकालायपरिच्छिन्नं मल्ल बृहत्त्वाद्भू-
तत्वेन महतीलार्यवस्तुद्विहेतुत्वाद् ब्रह्म प्रकृतिः मम पुरषो-
मस्य योनिः कीटाण्येव विचित्रानेकवस्तुरूपप्रकटनात्मकगर्मा-

धानस्थानम् । तस्मिन् गर्मे कीडेच्छात्मकमात्रं दधामि
स्थापयामि । ततो गर्माधानानन्तरं सर्वभूतानां सम्भव
उत्पत्तिर्भवति । भारत ! इति सम्बोधनं विश्वासार्थम् ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी० — अथेदानीं का वा भूतप्रकृतिः ? किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं ? तदाह —
मेति । मम शुद्धचिन्मात्रस्य, योनिः प्रवेशस्थानं, महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म बृहत्कं कारणमव्यक्ता-
धातुत्वापरपर्यायं त्रिगुणारमकमायास्यं, तस्मिन् गर्मे स्वप्रतिबिम्बरूपं दधामि अर्पयामि, अहं विदात्मा । ततो
त्यविबिम्बगमिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्मिणा महद्वादीनां हिरण्यगर्भादीनां च सम्भव
तत्तिर्भवति । हे भारत ! एतेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः साक्षाद्यभिमतं स्वातन्त्र्यं
नरत्तम् ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

१ शां. भा. — सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिषु सर्वयोनिषु कौन्तेय ! मूर्तयो
देहस्थानलक्षणा दृष्टिताङ्गावयवा मूर्तयः सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तानां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारण-
महमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या. — ननु कयमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्य-
गर्भाद्भवमनुपेत्य मूलानामुत्पत्तिरुच्यते ? देवादिजातिविशेषेषु
रैवविधेयानां कारणान्तरस्य सम्भवात्तत्राऽह — सर्वयोनि-

ष्विति । तत्र तत्र हेतुन्तरप्रतिभासे कुतोऽस्य हेतुत्वं
इत्याशङ्क्य तत्राहोपेक्षास्यैव शरयानादित्याह — सर्वावस्थ-
मिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा. — कार्यावस्थोऽपि चिदचित्प्रकृतिसंमर्गो मयैव कृत इत्याह — सर्वयोनिष्विति ।
सर्वासु देवगन्धर्वपक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगापक्षिसरीसृपादिषु योनिषु तत्तन्मूर्तयो याः सम्भवन्ति जायन्ते
गर्भां ब्रह्म महद् योनिः कारणं मया संयोजितचेतनवर्गा महदादिविशेषान्तावस्था प्रकृतिः कारणमित्यर्थः ।
अहं बीजप्रदः पिता तत्रतत्र च तत्तत्कर्मानुगुण्येन चेतनवर्गस्य संयोजकत्वाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४ वे. ता. खं. — एवमेव सोऽहं प्राकृतैर्मिति-
४१योः स्थापनानुष्ठम् ; अथ नित्यव्यतिरिचि स्वेवैव कृते-
स्तुष्टे ' सर्वयोनिषु ' इति श्लोकेन । श्लोकयोः पुनरुक्ति-
रप्यारमभित्याह कार्यावस्थोऽपीति । निन्दसर्गावच्छि-
न्नोत्तरार्धः । हिरण्यगर्भमूलवत्प्रविष्टः समनन्तरमप्या-
न्त्यात्प्राप्तिरपि जन्तुषु या कृत्तविः, तत्रापि जेश्वरः स्वयमुदा-
हरेन सन्त्यैः कारयतीत्यभिप्रायेण सर्वयोनिप्रद इत्याह
देवगन्धर्वपक्षराक्षसमनुष्यपशुमृगापक्षिसरीसृपादिना । प्रमाणसिद्धं प्रतिनियतकारणानुष्ठेया-
त्यवश्यं वैचित्र्यं सन्तुः स्वस्य विविधप्रालिङ्गयोग्यस्य ' दाः '
इति प्रविष्टमिदं देवानां प्रत्यक्षमित्याशयेन तत्तन्मूर्तयो
इति । सम्भवन्ति ' इत्यस्य सम्भवात्तत्राऽहमाद्युत्पत्तिगुण-
प्रदत्वमवश्यमेव ' इह जायन्त इति । अन्त्यदिनो-
त्पत्त्युत्पत्तिगुण- कारणमित्युक्तम् । विमलस्यैवित्ते सर्व-

भूतविद्वन्निबिहारे च देवत्वस्याचिन्मात्रस्य हेतुत्वादयोग्यमिति-
त्याह मया संयोजितचेतनवर्गोऽपि । ' सर्वयोनिषु ' इत्या-
दिना निर्दिश्यमानवर्गस्य विद्वद्भूतोक्तिरपि प्रतीयमानादां
च कथमेकस्या मूलप्रकृतयोनिर्भव ? इत्यत्राह महदादिविशे-
षान्तावस्थेति । विशेषाः पञ्चभूतानि । अथ को बीज-
प्रदार्थः ? किञ्च पितृव्यम्पदस्य हेतुत्वं तत्प्रदानं ' दायां
ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ' इत्यनेन च सेषपञ्चापर-
प्रकृतेरैक्योपादानत्वम्, ईश्वरस्य च कर्तृनिमित्तार्थं प्रतिपद्यते,
तत्र प्रतिविद्विदस्य ; एवम्यामेव च बोधार्थेऽस्मिन्नेवैवमित्यने-
न विद्विदं जायमानादां वैचित्र्यं विविचिष्यते ? इत्यत्राह तत्र
तत्रेति । ' महद्ब्रह्म योनिः ' इति पूर्वोक्तोक्त्या प्रत्यक्षानि
व्यवस्थेरीत्याह । एतन्महद्ब्रह्मानीदो बीजतत्त्वमनुष्ठम्-
नुगुण्येनैवैविति मया ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४ ॥

७ ह. वै. भा.— सर्वेति । सर्वयोनिषु देवाद्यासु मृतयः संस्थानानि विशिष्टानि भूतानि । तासां महद्योनिरहं ब्रह्म बासुदेवः ॥ ४ ॥

८ घं. घ. गि.— सर्वभूतानां सम्भवस्ततो मवतीत्येत-
देवोपपादयति—सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरी-
सृपादिसर्वयोनिषु वास्तत्तन्मूर्तयो जायन्ते तासां मूर्तीनां

महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया; अहमीशरो बीजप्रदो
गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

९ य० त० दी०— एवं कार्यावस्थोऽयं चिदचिच्छक्तिसर्गो मयैव कृत इति सर्वयोनिष्विति । नेदमपूर्वत-
मिबोध्यते; किन्तु सर्वत्रैवमेव लोके दृश्यत इत्याह एकः पिताऽन्यत्वेन्नमिति । तत्र तासां भूतमूर्तीनां महद्ब्रह्म
योनिः, अहं बीजप्रदः पितेति वस्तुतोऽवसेयम् । अत एव विष्णुपुराणादौ लक्ष्मीनारायणौ गौरीशङ्करौ सर्वत्र
स्त्रीपुंभावापन्नस्वरूपौ निरूपितौ ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेकचिप्रवस्तूनामनेकयोनिषु
नानाविधमतांती कथमेकयोनिर्ब ? इत्यत आह— सर्वयो-
निष्विति । पूर्वं ॥ सर्वोत्पत्तिरूपसर्वबोन्मुपपत्तिः, ततः सर्व-
योनिषु हे कान्तेम ! या मृतयः स्वरूपाणि सम्भवन्ति, तासां

महद्ब्रह्म प्रकृतियोनिरूपितस्थानं मानुष्यानीयं बीजप्रदः
इत्याज्ञानात्मकबीजप्रदः पिता वत्पादकः, अहमेत्यर्थः ।
तदेव ब्रह्म मदिच्छया नानापोनिरूपेण भूत्वा भासते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव या मूर्तयः शरीराणि
सुरनरतिर्यक्स्थावरात्मकानि चतुर्विधानि सम्भवन्ति, तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत्
—राजदन्तादित्वाद्युपसर्जनस्य परिभाषातः— मायैव योनिरित्यर्थः । अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तास्वपि स्वप्रति-
क्षिप्स्वधारयति । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयि सम्पृक्तं रेतो निषिञ्चति, सतो भार्यातः पिण्डोत्पत्तौ रेतोऽतस्तत्र
चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पिताऽहं, माता च मायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञोपाधिभूतानां गुणानां नामानि तत्कार्याणि च ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निवर्धन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— के गुणाः ? कथं वर्धन्ति ? इत्युच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं-
नामानः ' गुणाः ' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिबह्व्याधिता गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्य-
त्वमत्र विवक्षितम् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निवर्धन्तीव तमास्प-
दीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिफलन्ति इति ' निवर्धन्ति ' इत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा
निवर्धन्तीव हे महाबाहो !— महान्तो समर्थतरावाजानुप्रलम्बी बाहू यस्य स महाबाहुः, हे महाबाहो !
देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययम् ; अव्ययत्वं चोक्तं ' अनादित्वात् ' [१३।३२] इत्यादिश्लोकेन ।
ननु देही ' न लिप्यते ' [१३।३२] इत्युक्तं तत्कथमिह ' निवर्धन्ति ' इत्यन्यथोच्यते ? परिहृत-
मम्मामिरिवशब्देन ' निवर्धन्तीव ' इति ॥ ५ ॥

२ आ. शां. घ्या.— एवं क्षेत्रज्ञप्रयोगाज्जगदुत्पत्ति
दर्शयता मन्त्रैवाविषया संश्रुतीत्युक्तं, इदानीमन्यायादानुच मा-
काद्वाह्यं पूर्वमनुमानस्तत्प्रत्येकेनोत्तरमाह— के गुणा इति ।
तस्मादिषु कथं गुणव्यवस्थितिः ? इत्याद्यष्टय परतन्त्रत्वा-
दिन्याह— गुणा इति । रूपादिष्वेव गुणवत्तः तत्त्वादियु
प्रव्याधित्वं निमित्तीत्यस्य हि न स्थानं । इत्याद्यष्टय प्रकृत्या-
त्मकानां देहां सर्वप्रपन्नत्वमिति न्याह— न रूपादियदिति ।

गुणानां प्रकृतेषु पृथगुक्तेरन्यत्वे कृतस्तेषां प्रकृत्यात्मकत्वं । इत्या-
द्यष्टयाऽहं— न च गुणेति । अत्यन्तमेवे गताधवत्त्वात्-
सम्भवादिस्थितिः । वेदाभेदे च तद्भावाद्यम्भवादिशेषात्तत्स्तेषु
गुणपरिभाषा ? इत्याद्यष्टयाऽहं— तस्मादिति । क्षेत्रं प्रति
नित्यशक्तत्वे हेतुमाह— अयिचेति । ' के गुणाः ' इत्य-
न्योक्तस्युक्तं, ' कथं वर्धन्ति ' इत्यन्योत्तरमाह— क्षेत्रज्ञमिति ।
तदेवोपादानयति— तमास्पदीकृत्येति । प्रादुराणां गुणानां

प्रकृत्यन्तस्त्वमाह— ते चेति । सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः प्रकृतिः सम्भवो येषां ते तथेति । साङ्ख्यीयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां भ्यावर्त्यति— भगवदिति । इवकारानुगन्धेन नितरां व्रजन्ति सविचारवत्तपोपदर्शयन्तीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहु-
वन्दं व्याचष्टे— महान्ताविति । देहवन्तं देहमात्मानं मन्दमानं देहस्थामिनमित्यर्थः । ब्रूतस्य कथं वक्ष्यमानत्वं ? स्वाद्यद्वयं 'कुर्यान्नेरावगुणधियम्' इतिन्यायेन भागमाहा-

तन्यमिदमित्याह— अन्ययमिति । स्वतो धर्मतो वा व्यय-
राहित्यमित्यपेक्षायामाह— अन्ययत्वं चेति । 'नित्यते न स पापेन' [५।१०] इत्यनेन विद्वद्भिर्देहनिवृत्तन्तीति वचनमिति शङ्कते— नन्विति । इवकारानुगन्धेन क्रियापदं व्याख्यायैरस्माभिरस्य चोदस्य परिहृतत्वादेवमित्याह—
परिहृतमिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं सर्गादौ प्राचीनकर्मवशादचित्संसर्गेण देवादियोनिषु जातानां पुनःपुनर्देवादि-
शानेन जन्महेतुमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वजस्तमांमि त्रयो गुणाः प्रकृतेः स्वरूपानुवन्धिनः स्वभाव-
विशेषाः प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयाः प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिपृथ्वी महादादिविशे-
षान्तराख्यदेवमनुष्यादिदेहसम्यन्धिनमेनं देहिनमन्ययं स्वतो गुणसम्यन्धानर्हं देहं वर्तमानं निवृत्तन्ति,
देहं वर्तमानत्वोपाधिना निवृत्तन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु नैमित्तिकसर्गादौ प्राचीनकर्मानुबन्ध-
समपुराणहृत्पृथक्चित्ससर्गाज्जन्मोपपद्यते, प्राचीनं च कर्म
क्षेत्रं वर्तमानं, तदारम्भककर्मावसाने च तत्परीरं विनश्यते;
सप्रधात्मा विशुद्धः कृताः पुनरस्य नित्यसृष्टिविषयता ? इत्यत्र
गुणव्यवहारव्यवहारयति पयमिति । एवं समष्टिव्यष्टि-
विषयदोषद्वयोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वस्वपितृव्यकथनां हि धर्मिणं
स्वाधिरपि न त्यजन्ति, अतः प्रकृतिसम्भवत्वमिह कार्यदशायां
विमलपदोद्भवमात्रमित्यभिप्रायेणाह प्रकृतेः स्वरूपानु-
वन्धिन इति । निरुपधिक्ता इत्यर्थः । कार्यावस्थाप्रकृतिगतेत्यर्थः
कदापिगुणेत्यर्थः । स्वस्वपितृव्यकथनिलासुवन्धित्वलक्षणवैषम्य-
व्याप्त्याय इति शब्दः । सात्त्वादीनामेव प्रकृतिरूप्यतां वदतः
कदापि न प्रतिक्षरन्ति स्वभावविशेषा इति । असाधारण-
पर्यवस्यति इति यावत् । वेत्तनासाधारणत्वेऽन्योपाधिकाः
दृग्दृग्भादयः, स्वाभाविका, स्वाभाविका इति साधारणान्यत्वादयः;
गुणमन्वन्वच्छेदाय स्वरूपानुवन्धिनः स्वभावविशेषा
इति वक्ष्यम् । एतेन 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न
साधारण्यमाधिता इत्यादि शङ्कदोक्तं निरस्तम् । गुणशब्दप्रति-
रूप्यमेव विवेच्येति भावः । ननु शब्दादिवत् सात्त्वादिवंश
गुण प्रत्ययेन इत्यन्ते; न च नित्यातीन्द्रियेऽनुमानं क्यत्र
इति तर्कार्हे इत्यादिभ्यः; नचानुबन्धेन प्रकृतिगुणेन वाचक-
रत्वात्तुल्येभ्यः प्रत्ययेन पदयाम्; अतो वेत्तेयिकादिवदन्य-
कथनं न वस्तुमुच्यमित्याह प्रकाशादीति ।

प्रत्यक्षाणि; तत्कारणविशेषाय कार्यभूतैरेव सामान्यतो-
ऽनुबन्धन्ते, कारणविशेषमन्तरेण कस्यापि कार्यस्यानुपपत्तेः;
स च विशेषः सत्त्वादिरूप इत्यागमसिद्धम्; न चात्र तिष्ठयो-
जनता, अतीन्द्रियविषयप्रशक्तिविशेषोपदेष्टव्यज्ञानोपादानपर्यव-
सानात्— इति ।

कार्यैकनिरूपणीयाधेनप्रतिषर्गदशायां मुख्यदुःखादिकायांभावा-
स्तत्त्वादिरूपानामभावः प्राप्नोति; अतः कथं स्वरूपानुवन्धित्वं ?
इत्यत्राह— प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति । कार्यहेतुपृथक्-
स्तदानीं नास्तीति भावः । तद्विकारेष्वित्यादिपरिणाम-
वशात्पुनरुक्त्यादिषु गन्धानुद्भववदिति भावः । प्रकृतिद्विकारस्या
गुणाः स्वतोऽन्ययत्वात्तुल्यमन्वन्धानर्हं कथं वक्ष्यन्ति ? इत्य-
स्योत्तरं देहिदृग् इत्याह महदादिष्विति । अन्ययस्यदोऽत्र
गुणसम्यन्धानकृतज्ञानसङ्घोषव्यवस्थयनिषेधपरः इत्यभिप्रायेणाह
अन्ययं स्वतो गुणसम्यन्धानर्हमिति । तथापि 'गरी-
स्योऽपि कीन्तेय ! न करोति न लिप्यते' [१३।११]
इत्युक्तस्य कथं वक्ष्याम्यो लेखः ? इत्यत्र आमोक्षादिचिह्न-
देहसम्यन्धोपाधित्वं 'देह' इत्यनेन अभिप्रेतमित्याह देहं
वर्तमानत्वोपाधिनेति । एतेन 'क्षेत्रत वृत्तन्तीति, तस्मा-
त्स्वरीहस्य आत्मानं प्रति समन्ते' इति शङ्करादिसिद्धिर्निरस्तान् ।
नन्देन गुणव्यवस्थाः प्रकृत्यवस्थेन दृग्दृक्कारणद्वयमिच्छादेन महाबाहु-
शब्दः । 'दीर्घो नुदितो बाहू दाम्भ्यो हिमति हिमि' इति भावः । यथा स्वदृक्कलेन परेशं वक्ष्य इति भा ॥ ५ ॥

अपममिमायः— प्रकाशप्रतिमोदस्यानि कार्यानि तावत्

५ आ. भा. भा.— वन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय— मत्त्वमित्यादिना ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. भू. — ननु प्रतिष्ठितं ज्ञानं चोद्देशेनोक्तं,
अनुबन्धेन प्रत्येकाध्यायानुबन्धमुच्यते । इन्दन आह—
करोति । यो हि चोद्देशोऽभिप्रेतः स एव तद्विनिर्वापने

विशिष्टस्य इत्यादिप्रतिष्ठेति, अतो कथोद्देशेनानुबन्धनाय
तद्विनिर्वापने विशिष्टानुबन्धमुच्यते । इन्दन आह—
तावदुद्देशोऽभिप्रेतः स एव तद्विनिर्वापने

७ ह. पे. भा.— के गुणाः कथं वा वृत्तन्ति ? इत्यत्रोच्यते— सत्त्वमिति । प्रकृतिममसा त्रिया-
मन्ताः । निरवृत्तन्ति निवृत्तन्ति । अन्ययमनिर्वाधिनम् ॥ ५ ॥

८ वे. घ. गि — एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यैश्वराधीनत्व
सत्त्वम्, इदानीं के गुणा कथं वा वप्रति ? इत्यस्योत्तरमाह
चतुर्भिः — सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इत्येवमात्मानस्यो
गुणा प्रकृतिसम्भवा, प्रकृतिरीश्वरवर्तिमाया, सैव सम्भव
आविर्भावस्थानं येषां ते तथोक्ता । गुणस्यास्य प्रकृति,
तस्या सकाशात् परस्परद्वन्द्विभावेन त्रैपद्येणाभिन्वयः ।

इत्थं । ते च देहे प्रकृतिपरिणामे तादात्म्येन स्थितं देहिर्न
क्षेत्रज्ञं वस्तुतः अन्यथं निर्विकारमेव सन्तं निवप्रति सुखदुःख-
मोहादिस्वविकारवृत्तयोपदर्शयन्ति, आप इव निष्कम्पमादि-
त्यमात्मकम्पेन कम्पवन्तम्, अतो मिथ्याभूत एव वप,
न वास्तव इत्यव्ययपदेन द्योतयते ॥ ५ ॥

९ व० त० दी० — अनेन स्वस्येच्छया जीवेषु निजप्रकृतिसम्भवससर्जनलीलासुपपाद्येदानीं बन्धलीलासुप-
पाद्यितुं चतुर्दशलोकवन्द्यहेतुभूतगुणानाह चतुर्दशभिः — सत्त्वमिति । नचैते सकार्या आत्मनो गुणा, अपितु
प्रकृतेरुक्ता प्रकृतिसम्भवा इति सम्भूत चेत्तन तच्चेदे गुणा एव बध्नन्ति । प्रकृतिधर्म एव सत्रे हीनतापादको
देहे अहंश्रुतिमान् नोपाधिविशिष्टस्य नान्यस्य । ये च भगवदंशभूताया प्रकृतौ समागता गुणास्ते भगवतः खशि-
दानन्दा एव मूलतः परिणममाना बन्धका दोषा जडगतत्वात् । बन्धनश्रेयात् 'गुणा' इति सहा तेषाम् । तदेवाह
निबध्नन्तीति । तत्र प्रकृतिरजृता गुणा सत्त्वादयो देहाभिमानिनस्तमणुस्वरूप चिदंश जीवमन्यमपि निब-
ध्नन्ति । त्व त बन्ध निवर्त्तयेति सम्योध्ययति ॥ ५ ॥

१० पु अ त — ननु लीलात्मकमहत्सुपादितलीलायं
देहादियु स्थितस्य बीजस्य बन्ध कथं ? इत्यत आह—
सत्त्वमिति । सत्त्व रजस्तम इति सत्त्वज्ञ गुणा प्रकृतिसम्भवा
प्रकृतितः सम्भव उत्पत्तिर्येषां तादृशा, ते अनर्थं विनाशा

दिचर्मरहित भगवतश्चिदंशात्मकं देहिर्न जीव तद्रूपेण तद्वारा
गुणभोगार्थमावर्तितं निबध्नन्ति वशीकुर्वन्ति, रसपरत्वा
दित्यर्थ ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी० — एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिभूतानि सृजतीत्युक्तम्, इदानीं सा कथम्भूता निबध्नतीति
तदुच्यते — सत्त्वमिति । प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था, तत सकाशात्परस्परद्वन्द्विभावेन त्रैपद्येणो-
द्विच्यमानाः प्रकृतिसम्भवा इत्युच्यन्ते, न तु प्रकृतितो वैशेषिकाणामिव द्रव्यात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो !
देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिर्न — स्थूणावा वत्समिव — रजताभूता गुणा निबध्नन्ति ॥ ५ ॥

सत्त्वादिगुणानां लक्षणानि तद्वन्धकत्वप्रकाराश्च ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

१ शां. भा. — तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तात्त्विकगुणमुच्यते — तत्र सत्त्वमिति । निर्मलत्वात्स्फटि-
कमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तद्विजग्राति । कथं ? सुखसङ्गेन 'सुख्यहे' इति विषय-
भूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषेण सुखे सज्जनमिति । सैपाऽप्रिया । न हि विषयधर्मो
निषयिणो भवति । इच्छादि च श्रुत्यन्तं क्षेत्रस्यैव निषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता [१३।७] । अतो-
ऽप्रियस्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणायाऽस्वात्मभूते सुखे सज्जयतीति आसक्तमिव करो-
त्यसङ्गं सत्त्वमिव करोति, असुखिनां सुखिनिमि, तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव
निषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेरन्यानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादी
सङ्गो भन्तव्यो हेऽनवाप्यमन ! ॥ ६ ॥

२ आ शां व्या — किंलक्षणो गुण ? केन बध्नाति ?
इत्येषांश्यामाह — तत्रेति । निर्धारणकतया एतस्य व्याख्ये-
तत्र सत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रैतन्नुपादमान, निर्मलत्वं
स्वच्छत्वं माषणवारणधर्मत्वं, तत्प्रकाशकं चैतन्यानि
व्यपकं, विराटमिति भिमः एतन्मुक्त्वातिव्यपकमित्यर्थः ।

केन द्वायेन तदात्मानं निबध्नाति ? इति पृच्छति — कथं
मिति । सुखवचनं बध्नातीत्युक्तम् । तदेव विज्ञोति — सुख्य
हमित्यादिना । सुखयुक्तस्याभिम्यसक्तस्यैव परिणामोऽत्र
निषयसमन्वितं सुखमुच्यते । सत्त्वेणापादनमेव विराटयति —
मृषैवेति । किमिति मृषैवेति विशेषणं ? एतस्य वस्तुपुण्यम्

नदित्याशङ्क्याऽऽह— संपेति । नन्विच्छा सन्नोऽमिनिवेश-
केत्येकोऽर्थः, तदेच्छादेरात्मधर्मत्वारिकमविशया । इत्याशङ्क्य
मनोधर्मत्वादित्यादेः नाऽऽत्मधर्मत्वेत्याह— न हीति । इच्छा-
देरात्मधर्मत्वे किं प्रमाणं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— इच्छादि-
चेति । तस्याऽऽत्मधर्मत्वात्मन्वेने फलितमाह— अत इति ।
सत्त्ववीच सत्त्वमिति शेषः । इवाकाप्रयोगे हेतुमाह— अवि-
शयेति । तस्या वस्तुतो नाऽऽत्मसम्बन्धस्तथापि सम्बन्ध-
नराभावादस्वातन्त्र्याचाऽऽत्मधर्मत्वमापाद्य दृष्टत्वमाचष्टे—
स्वकीयेति । श्रुतिमदन्तःकरणस्य विषयत्वाद्वरमनः साधक-
त्वेन तद्विपरित्येसि तद्विवेकदर्शनाद्विधेति तत्स्वरूपमाह—

विपरयेति । यथोक्ताविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽतदमं च
सक्तिसम्पादनमित्याह— अस्वेति । तदेव स्फुटयति—
सक्तमिवेति । प्रशरान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धुत्वमाह— तथेति ।
ह्यायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन 'ज्ञान्यहं' इति विपरी-
ताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह— ज्ञानमित्या-
दिना । विपक्षे दोषमाह— आत्मेति । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वा-
त्तत्र स्वतः संयोगात्तद्वारा बन्धे न तद्विहृत्यनुपपत्तेनाऽऽत्मधर्म-
त्वमित्यर्थः । ज्ञानैश्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मं सत्त्वस्य पूर्ववदाविकल्पं
सूचयति— सुख इवेति । पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधि-
कार इति द्योतयति— अनयेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वरजस्तमसामाकारं बन्धनप्रकारं चाह— तत्रेति । तत्र सत्त्वरजस्तमसु सत्त्वस्य
स्वरूपमीदृशं निर्मलत्वात्प्रकाशकम् ; प्रकाशसुखावरणस्वभावराहितता निर्मलत्वम् ; प्रकाशसुखजननैकान्त-
समावृतया प्रकाशसुखहेतुभूतमित्यर्थः । प्रकाशो वस्तुयायात्मावबोधः ; अनामयं आमयाख्यकार्यं न
विपद्य इत्यनामयम्, अरोगताहेतुरित्यर्थः ।

४ वे. ता. चं.— 'तत्र' इत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रकृत-
वाग्निमाह— सत्त्वेति । आकारं, निरूपकस्वभावमित्यर्थः ।
'तत्र' इति निर्धारणार्थः समुदायमिदं इत्याह सत्त्वरज-
स्तमस्त्विति । ननु निर्मलानां स्फटिकमण्डपादीनां न प्रकाश-
कत्वं दृश्यत इत्याह प्रकाशेति । मलशब्दोऽत्र तमस्स्व-
भावभूतप्रकाशविरोध्याकारपर इत्यर्थः । बध्यमाणपरामर्शादिह
द्वोपादानम् । आवरणस्वभावराहितानामप्याकाशवाय्वादीनां
न प्रकाशकत्वमित्यत्राह प्रकाशसुखजननैकान्तस्वभाव-
त्वेति । सत्त्वमिश्ररजस्तमघोरपि भ्रान्तिबुद्धिबिषयेहेतुत्वस्य

बध्यमाणत्वात्कथमिह सत्त्वस्यैव प्रधानजनकत्वं ? इत्यत्राह
प्रकाशो वस्तुयायात्मावबोध इति । राजसतामसविधो-
रप्यधिष्ठानस्वरूपप्रकाशादिकं सत्त्वस्याशं इति भावः । सत्त्वस्या-
मयप्रमत्ताभावात्तन्निषेधो न युक्त इत्याह आमयाख्यं कार्यं
न विद्यत इति । अत्र सहपठिते गुणान्तरे कार्यत्वेनामयस्य
सम्बन्धोऽस्ति, सोऽत्र प्रसक्तः प्रतिषिध्यत इति भावः ।
आमयाख्यकार्यनिषेधोऽत्र फलन्तद्विपरीतकार्यान्तरविध्यमि-
श्रायेणेत्याह— अरोगताहेतुरिति ।

३ रा. भा.— एष सत्त्वाख्यो गुणो देहिनमेनं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति; पुरुषस्य सुख-
सङ्गे ज्ञानसङ्गे च जनयतीत्यर्थः । ज्ञानसुखयोः सङ्गे हि जाते तत्साधनेषु लौकिकैवेदिकेषु प्रवर्तते,
तद्वयं तत्तत्कालोभवसाधनैर्भूतासु योनिषु जायत इति सत्त्वं सुखज्ञानसङ्गद्वारेण पुरुषं बध्नाति; ज्ञानसुख-
जननं पुनरपि तयोः सङ्गजननं च सत्त्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तद्विपरिणामाति' इत्युत्तरश्लोकयो-
रिदं त्रयं त्वरूपनिर्देशेन बन्धहेतुत्वनिर्देशेन च बाध्यभेदमाह एष
इति । अन्यतस्मिन्नायं सुखादिप्रसङ्गस्य वर्णनाभ्यां तृतीयया
प्रतिपादितम् ; नच तयुक्तं, हेतुन्तरातुकेः । तत्राह पुरुषस्येति ।
बन्धवान्तरन्यापारत्वमिह विवक्षितमिति भावः । बन्धो हि
कर्मफलानुभवाभेदेऽसम्बन्धः ; स च कर्ममूल, स कथं सुखादि-
प्रसादित्याह ज्ञानसुखयोरिति । ननु वैदिकसाधनानुष्ठानं
योनिप्रत्यक्षेण संवर्ततीति युक्तम्, लौकिकं तु साधनं दृष्टकल-
मात्राय स्यादा न वा ? न ॥ जन्मान्तरादिप्रसाधकम् । प्रवृत्ति-
रान्तस्तथापि लौकिकप्रसङ्गं मन्दप्रयोजकम् । अत्र धूमः— अत्र

लौकिकशब्देन स्मार्तप्रदण्डम्, अथवा निषिद्धप्रदण्डम् ; हिसादेः
सुखसाधकत्वं हि लौकिकम् ; अलौकिकया तु शक्त्या पापिष्ठ-
जन्मादिप्रसाधकत्वम्— इति । रजसि च बध्यति 'ताव'
कियाः पुण्यपापकलाः' [यु. ११८ पं. ३५] इति । यदि सत्त्वमेव
प्रकाशं सुखं च स्वयं जनयति, ततः सिद्धयोस्तयोः प्रवृत्तिहेतुः
सन्नो न जायेतेत्यत्राह ज्ञानसुखेति । बीजाङ्कुरन्यायेनोत्तर-
सङ्गतद्विपरयोः सत्त्वं साधकमित्यर्थः । 'न काङ्क्षे विनयम्'
[३।२।१] इत्यादिवदतस्तत्र न सङ्ग इत्यभिप्रायेणानव-
शब्दः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— तत्रैतेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वस्य लक्षणमुच्यते— तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिक-
माणिरिव प्रकाशकम् । अनामयं निरूपद्रवमित्यर्थः । सुप्तसङ्गेन सुखेच्छया ॥ ६ ॥

८ वं. प्र. नि.—तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धनप्रकारं
ब्रह्म—तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं प्रकाशक
चैतन्यस्यावरणाभिभवरूपप्रकाशजनकम् । कुतः ? निर्मलत्वात्
स्फटिकस्यैव स्वच्छत्वात्, चिद्विम्बग्रहणयोग्यत्वादिति
यावत् । तथा अनामयं आत्मनस्य दुःखस्य विशेषि, सुखा-

भिष्यञ्जकमित्यर्थः । एतादृशं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च
स्वकार्यभूतसुखज्ञानाभ्यां यः सङ्गस्तेन क्षेत्रज्ञं ब्रूयाति 'अहं
सुखी ज्ञानी च' इति मनोधर्मोस्तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे
संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—तत्र क्रमतो लक्षणं गुणानां बन्धनप्रकारं च यद्वत् पूर्वं सत्त्वस्य तद्वाह—तत्रेति । सत्त्वं
प्राकृतत्वात् सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च लौकिकेन बध्नाति, पुरुषस्य सुखे ज्ञाने च सङ्गं जनयतीत्यर्थः । ज्ञान-
सुखयोः सङ्गे जाते तत्साधनेषु लौकिकवैदिकेषु पुरुषप्रवृत्तिः, ततश्च तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जायते
इति सत्त्वं मर्यादया तद्द्वारेण पुरुषं बध्नाति । एवमेवान्यत्र । लक्षणं तु निर्मलत्वादिति मूले उक्तमेव, एवमन्य-
योरेपि लक्षणं स्पष्टमेव मूले । तथा च सत्त्वं प्राकृतं सोऽहं सुखी शब्दादिज्ञानी चेति ज्ञानसुखसङ्गजनेन (?)
बन्धकमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—अथ वदामां बन्धनरीतिं सत्त्वगुण-
माह—तत्रेति । तत्र गुणत्रये सत्त्वं निर्मलत्वाद्भगवद्विष्ठा-
त्मकपदार्थस्थितिहेतुत्वेन शुद्धत्वात् प्रकाशकं भगवद्भगवात्म-
कसर्वस्वरूपप्रकटीकरणसमर्थम्, अनामयं भगवत्सेवामति
बन्धात्मकरागादिदोषरहितम्, अतः सुखसङ्गेन भगवतः

साधनात्मकसेवनसुखजनकदेहायुक्तमात्मसङ्गेन ब्रूयाति । च
पुनः ज्ञानसङ्गेन ज्ञानोत्पत्तिसाधकत्वेन बध्नाति । अतएव
इतिसाधोघनेन मत्कृपाविशिष्टस्वरास्य बन्धामात्र इति
ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

११ ती० भा० दी०—तत्र कः केन सङ्गेन ब्रूयाति ? इत्युच्यते—तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु सत्त्वं
निर्मलत्वाद्वा. स्वमोहाद्यमलराहित्यात् प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थबधोक्तम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं,
तत्सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च नरमविद्यया तितरोहितस्वरूपज्ञानानन्दं 'अहं सुखयहं ज्ञानी' इत्यभिमानेनान्तः-
करणवृत्तिधर्मयोः सुखज्ञानयोरान्तर्याम्योपेक्षया बध्नाति । हे अनय अव्ययसन्नि ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं—रजनाद्रागो रैरिकादिवद्रागात्मकं
विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः,
तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं, तन्निबध्नाति सद्रजः निबध्नाति कौन्तेय । कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु
कर्मसु सज्जं तत्परता कर्मसङ्गस्त्वेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.—रजस्तर्हि किंलक्षणं ? कथं वा पुनर्यं
निबध्नाति ? इत्याशङ्कयाऽऽह—रज इति । रज्यते संश्लेष्य
तेऽनेन पुरुषो दृष्टेरिति रागोऽप्राप्ताभिलाषोऽपेक्षि रागात्मकं रजो
जानीहीत्याह—रजनादिति । समुद्भवस्यस्यादिति समुद्भवः,
तृष्णा वाऽऽप्राप्त्य तृष्णासङ्गो, तयोः समुद्भवस्तमिति विग्रह

गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विषयसुखसङ्गयोरेवमेतदाह—
तृष्णेत्यादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निबन्धनप्रकारमाह—
सद्रज इति । कर्मसङ्गं विमज्जते—दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं
करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३ रा. भा.—रजो रागात्मकं रागहेतुयुक्तम् । रागो योपित्युखयोरन्योन्यस्पृहा । तृष्णासङ्ग-
समुद्भवं तृष्णासङ्गयोरेकद्वयस्थानं, तृष्णासङ्गहेतुभूतमित्यर्थः । तृष्णा स्पृहादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गः पुन-
मित्रादिषु गन्धान्धेषु संश्लेषस्पृहा, तथा देहिनं कर्मसु क्रियासु स्पृहाजननद्वारेण निबध्नाति; क्रियासु हि
स्पृहया याः क्रिया आरभन्ते देही, ताश्च पुण्यपापरूपा इति तत्फलानुभवसाधनभूतासु योनिषु जन्म-
हेतवो भवन्ति; अतः कर्मसङ्गद्वारेण रजो देहिनं निबध्नाति; तदेवं रजो रागतृष्णासङ्गहेतुः कर्मसङ्ग-
हेतुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रयोगात् । तृष्णा सांस्पर्शिकसमस्तविषया; सङ्गस्तु परिशेषात् । प्रयोगानुसाराच्च आभिमानीकविषय इति भावः । रामादिहेतुक-
स्तद्विषयोपायसङ्गोऽन कर्मसङ्ग इत्याह तथेति । ननु रागतृष्णा-
सङ्गा अप्यन्यत्र सुखविशेषसङ्गा एव व्याख्याताः । ज्ञानमुखयोः
सङ्गे जाते तत्साधनेषु प्रशुचित्वचनात्सत्त्वेनापि क्रियासङ्गो
जन्यते, तत्कथं विवेकः ! इत्थं सत्त्वगुणः सुखं प्रधानीकृत्य
तदर्थतयाऽन्यत्र सञ्चरति; 'प्रयोजनेषु सञ्चरते न विशेषेषु
पण्डिताः' [] इतिवत् । रजोगुणस्तु तत्तद्वस्तूनि
क्रियास्वरूपं च प्रधानीकृत्य सुखमस्यं प्रभूतं वेत्यनोदासीनो
भवति । राजदाराभिलाषदुष्पुनादिसंरक्षणकृपावेष्टादिश्वेतत्व-
जम्-इति । कर्मसङ्गस्य कथं बन्धद्वारत्वं ? इत्याह क्रियास्तु
हरीति । कर्मसङ्गवशादादेरपि बन्धद्वारत्वज्ञापनाय पिण्डितमाह
तदेवमिति । तत्र रामादीनां बन्धे पर्यवसानेन साफल्यदि-
त्यर्थः । एव सत्त्वतोभ्यावृत्तस्वभावैर्नोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दी. — अत्र 'जस्तृष्णासक्तसमुद्भव' इत्यस्य तृष्णासक्तान्तां समुद्भवो यस्य' इत्यपेक्षयाह्वानमिति न विग्रहप्रदर्शनपूर्वकमर्थनाह — तृप्णेति । समुद्भवत्वस्या-

इति समुद्रवं कारणम् । अन्यथा 'प्रकृतिसम्भवाः' (१४।५)
इत्युक्तविरोधात् समुद्रवसन्नेनाविर्भावो विवक्षित इति चेत्
तथापि गुणकार्यकथनप्रकरणविरोधान् ॥ ७ ॥

८६. ब्र. गि.—अथ राजसो लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं
 ए—राज इति । राजते विपयेषु पुरोऽङ्गेनेति राग
 यः, स यदात्मा स्वरूपं यदप्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्प्रा-
 न्तर्गं राजो विधिः । अत एव गृह्णातस्तु सञ्जयम्, अग्राहा

मिलावस्तृष्णा, श्रास्ते विषोष्पीतिरासङ्गः, तयोस्तृष्णासङ्गयोः
सम्भवो यस्मात्तत्तथोक्तम् । तत्र राजः कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-
दृष्टार्थेषु 'अहमिदं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये' इत्यभिनिवेशः
सङ्गः, तेन देहिनिं वस्तुतोऽङ्गवारेणैव सन्तं निश्चयान्ति ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त. — सर्वलक्षणवृत्त्वा रजोवृत्तमाह —
 रजो रागात्मकमिति । रजः रजोगुणं रागात्मकं अजरजना-
 त्मकं नापापदार्थोत्पादनेन भगवदजनात्मकं विद्धि । तत्
 शुष्मात्सुखद्वयं शुष्मा भगवदोत्पादवस्तुमाश्रितानेन
 ११

शांभिलापः, स्वप्नेन समुद्रव उत्पत्तियस्य तादृशं देहिनां,
न तु भगवदर्थकज्ञानात्मकम् । कर्मसङ्गेन तत्त्वाभिलषितप्रा-
प्त्यर्थं त्रियासङ्गेन बध्नाति लौकिकासक्तिजनपतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

१ शां. भा.—तमस्त्विति । तमस्त्वृतीयो गुणः, अज्ञानजमज्ञानाज्ञातमज्ञानजं विद्धि; मोहनं मोहकमविनेककृतं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः, त्वमिदं त्वमिदं निद्राविति भावः ॥ ८ ॥

२ आ. शां. व्या.—तमस्तर्हि किंलक्षणं ? कथं वा सुखं निवर्त्तति ? तत्राऽऽह—तमस्त्विति । गुणानां प्रकृति-सम्भवत्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीत स्वभावानापत्तेरिति मत्वाऽऽह—अज्ञानादिति । शुद्धस्थनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति वार्यद्वारा तमो निर्दिशति—

मोहनमित्यादिना । लक्षणमुपत्वा तमसो बन्धनक यति—प्रमादेति । कार्यान्तरासक्तया चिन्निर्वृत्त स्थाकरणं प्रमादः, निरीद्वन्द्वोत्साहप्रतिबन्धस्त्वाल्ल- निद्रा, तामिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि वि- त्यर्थः ॥ ८ ॥

३ रा. भा.—ज्ञानादन्यदिहाज्ञानमभिप्रेतम् ; ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोधः, तस्मादन्यत् तां ज्ञानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यविपरीतविषयज्ञानजम्, मोहनं सर्वदेहिनां, मोहो विपर्ययज्ञानम्, विपर्ययश्चित्यर्थः । तत् तमः प्रमादालस्यनिद्राहेतुतया तद्वारेण देहिनां निवर्त्तति । प्रमादः कर्तव्यात्कर्मणे प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानम्, आलस्यं कर्मस्वनारम्भस्वभावः, स्त्वथतेति यावत् । पुरुषस्येन्द्रियप्रवर्तनः सर्वेन्द्रियप्रवर्तनोपरतिनिद्रा, तत्र बाधेन्द्रियप्रवर्तनोपरमः स्वप्नः, मनसोऽप्युपरतिः सुषुप्तिः ॥ ८ ।

४ वे. ता. चं.—अत्यन्तपरिहरणीयत्वलक्षणवैयम्ययुक्तमाय तमस्त्विति तुल्यम् । अज्ञानशब्दस्य पुण्यपापरूपे कर्मणि ज्ञानाभावादपि च प्रयोमादिह तथ्याहृतं मोहजनकरवानुक्तं कारणविशेषमाह ज्ञानादन्यदिति । सर्वज्ञानन्यतिरेकव्युदा- सायाह ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावबोध इति । विपर्ययज्ञानस्य तमोजनकर्त्तृ पापाद्युक्तानादिद्वारा । तमः कार्यतया वक्ष्यमाण धर्मवैपरीत्यज्ञानमिह मोहशब्देन विवक्षितमित्याह मोहो विपर्ययज्ञानमिति । प्रत्ययस्याज हेतुमात्रप्रतामाह विपर्य- यज्ञानहेतुरित्यर्थः इति । अनवधानमित्येतावत्प्रमाद- शब्दार्थः । कर्तव्यादित्यादिना प्रमादस्य बन्धहेतुत्वनिर्देशम् ;

अकर्तव्ये हि प्रवृत्तिः चापिष्ठज्मादिहेतुर्भवति, एवं कर्मस्वनारम्भोऽपि स्मरन्ति हि ' अकुर्वन्निहितं कर्म यं समाचरन् । प्रसक्तयेन्द्रियायेण प्रायश्चित्तीयते नरा । ११।४४] इति । आलस्यशब्दस्यार सप्रयोजनेऽपि प्रवृत्तिविरोधित्वमावपरतामाह—स्त्वथतेति । सर्वेश- वर्तमानेऽपि क्वाचिभिन्ना बुतः ? इत्याह इन्द्रियप्र- श्रान्तयेति । स्वश्रव्यानुक्तिशङ्कापरिहाराय स्वप्नसुषुप्त- मेतत् दर्शयति तत्रेति । निद्राया बन्धकत्वं बोधित विश्रुतादल्लक्षणकाले चाकरणात्पापिष्ठस्वप्नादौ च ॥ उक्तं च—' युक्तस्वप्नावबोधस्य ' [११।७] इति ॥

५ आ. मा. भा.—अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजम् । ' प्रमादमोहौ तमसः ' [१४।१७] वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. दी.—' तमस्त्वज्ञानजं ' इत्यस्य ' अज्ञानाज्जातं ' (घं.) इत्यपवाक्या प्रमादवाक्यानुमाह—अज्ञानमिति । एतच्च ' अन्येष्वपि दृश्यते ' [अध्या. ३।२।१०१] इति

दृशिग्रहणशामन्याश्रित्यते । कुतः प्रतीत एवार्थः ? आह—प्रमादेति । वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमः कार्यत्व- दित्यर्थः ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—तम इति । अज्ञानजमज्ञानजातम् । मोहनं मोहकारणं, अविवेककारणमित्य- प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनां तमो निवर्त्तति ॥ ८ ॥

८ घं. प्र. गि.—तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह—तम इति । तमस्तु अज्ञानजं अज्ञानादाववर्णशक्तिप्रधानाज्जातं विद्धि, अतएव सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकजनकम् । तच्च

तमः प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनां निवर्त्तति । तत्र प्रमादं वधानम्, आलस्यमनुद्यमः स्त्वथतापरिपर्यायः, निद्रा- न्द्रियप्रवृत्त्युपरतिस्तमसोज्ञेयाविशेषः ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०—तमसश्चाह—तम इति । विरुद्धज्ञानजन्यं, अविद्याजन्यमिति वा ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.—तमसो लक्षणं सत्त्वबन्धमाह—तम- स्त्विति । तमः पूर्वोक्तमगवलीलापज्ज्ञानाज्जातं प्रलयात्मक- त्वत् परवद्विस्मरणायकं सर्वदेहिनां मोहनं अमजनकं

विद्धि । प्रमादालस्यनिद्राभिर्मगवत्सेवाप्रतिबन्धनात्मकपरा- भिरन्यथाश्रमादेन तं बध्नाति । प्रमादो भगवदवधान- आलस्यं भगवत्सेवावृत्तयः । निद्रा चित्तस्य ज्ञाननाशः ॥

११ नी० मा० दी०—तमोगुणस्तु पूर्वान्यां विलक्षणः, अज्ञानं मायाया आवरणशक्तिस्तत् समुत्तममा विद्धि । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिहेतुः । प्रमादोऽनवहितत्वं, स च सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी । आत्- मरुता, तच्च राजः कार्यप्रवृत्तिविरोधि । उदयकार्यनिरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिनिद्रा, तामिस्तत्तमो नि- वर्त्तति हे भारव ! देहिनामित्यनुवर्त्तते ॥ ८ ॥

सत्त्वादिगुणानां स्वभाविकानि कार्याणि ।

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ! !

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

१ आ. भा.— पुनर्गुणानां व्यापारः सङ्क्षेपत उच्यते— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत ! सञ्जयतीत्यनुवर्तते । ज्ञानं सचकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत । प्रमादो नाम प्राप्कर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

२ आ. भा. व्या.— उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणोत्कर्षः ? तत्राऽऽह— पुनरिति । सुखे साध्ये विषये समुत्कृत्यते सत्त्वमित्याह— सत्त्वमिति । सञ्जयतीत्युत्कर्षः । माह— संश्लेषयतीति । कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृत्यत इत्याह— रज इति । प्रमादे प्राधान्यं तमसो दर्शयति— ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वादीनां ग्रन्थद्वारभूतेषु प्रधानान्याह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानम् । रजः कर्मसङ्गप्रधानम् । तमस्तु वस्तुयाथात्म्यज्ञानमावृत्य विपरीतज्ञानहेतुतया कर्तव्यविपरीतप्रवृत्ति-सङ्गप्रधानम् ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'सत्त्वं सुखे' इति श्लोकस्य अर्थ-विभागेन पुनरुक्तता परिहरति— सत्त्वादीनामिति । सत्त्वं सुखसङ्गप्रधानमिति । ज्ञानसङ्गोऽपि सुखाय इति भावः । रजः कर्मसङ्गप्रधानमिति रागतृष्णादयोऽपि हि कर्मणि विभ्राम्यन्तीति भावः । निश्चेषज्ञानावरणे सुपुण्यादिरूपत्वात् प्रमादाख्यदशा न स्यादित्यत्राह— यस्तुयाथात्म्यज्ञान-मावृत्येति ॥ ९ ॥

५ आ. भा. भा.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— सत्त्वमिति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— सत्त्वमिति । कर्मणि क्रियायाम् । ज्ञानमावृत्य ज्ञानमाच्छाद्य तमः प्रमादे प्राप्ताप्रतिपत्तौ ॥ ९ ॥

८ वै. प्र. गि.— एतेषां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुण-सोत्कर्षः ? इत्यत आह— सत्त्वमिति । सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखे सञ्जयति हेतुर्न संश्लेषयति । 'पञ्च सङ्गे' [धा. पा. १।१०।१९] इति धातुः । दुःखकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव हेतुर्न करोतीत्यर्थः । एवं रज इत्युत्कृष्टं सत्सुखादिकारणे सत्यपि कर्मणि सञ्जयतीत्युपपन्नः । तमस्तुत्कृष्टं प्रमाणवदनेतोत्पद्यमान-मपि सत्त्वकार्ये ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे सञ्जयति प्राप्ता-ज्ञायमानताकस्याप्येवज्ञान जनयतीत्यर्थः । उतापि । प्राप्ता-कर्तव्यताकस्याप्यकरणरूपे आलस्ये तामस्यां च मित्राणां सञ्जयति ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— सत्त्वादीनां स्वभावमाह— सत्त्वमिति । सुप्रादिसञ्जननस्वभावमित्यर्थः । एवमन्यदपि हेतुः, यत्र हेतुमाह— ज्ञानमिति । ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सत्त्वादीनां स्वरूपमुक्त्वा तेषां स्वभाविकरणातिशयत्वमाह— सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वगुणः सुखे भगवज्ज्ञानात्मके सञ्जयति संयोजयति । एवमेव रजः कर्मणि पृथगे संयोजयति । तथा तमो भगवदीयसङ्गादिना भावमानं ज्ञानं निद्रादस्याप्येराहृत्य प्रमादे जनवधानताया संयोजयति । यद्वा सुख उत्पादिते सत्त्वं सञ्जयति सर्वोत्कर्षेण तिष्ठति, तथैव कर्मणि रजः, प्रमादे तमः । अत्रार्थं भावः— भगवता त्रयोऽपि गुणा एतद्वैचित्र्यार्थमेवोत्पादितास्तेषां तद्वृत्तकार्यदर्शनेन सन्तुष्यति प्रशस्तैवैव तदुत्कर्षः सिद्धय-तीति ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखे दुःखकारणमभिभूय सञ्जयति संश्लेषं जनयति । एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य । प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ॥ ९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयाणां वृद्धिकार्ययोः काठ ।

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

१ शां. भा.— उक्त कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः ? इत्युच्यते— रज इति । रजस्तमश्चोभयस्य अभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाधारमते । हे भारत ! तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चोभयस्य अभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म तृष्णादि स्वकार्यमारमते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभयस्य अभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानाग्न्यादि स्वकार्यमारमते ॥ १० ॥

२ आ शा. ध्या — इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वाद्यो गुणा युगपदुत्पद्यन्ते ? विरोधेन वा ? क्रमेण वा ? इति सन्देहात्पुच्छति— उक्तमिति । सर्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थे क्रमपक्षमात्रित्योत्तरमाह— उच्यते इति । सर्वानिबुद्धिमेव

विशृणोति— तदेति । रजस्तमसोस्तिरोधानाद्यामिति यावत् । रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति— तथेति । तमसोऽपि विवृद्धिं सत्त्वाय च निर्दिशति— तम इति ॥ १० ॥

३ रा. भा — देहाकारपरिणतायाः प्रकृतेः स्वरूपानुबन्धिनः सत्त्वादयो गुणाः, ते च स्वरूपा नुगन्धित्वेन सर्वदा सर्वे वर्तन्ते इति परस्परविरुद्धं कार्यं कथं जनयन्ति ? इत्याह— रज इति । यद्यपि सत्त्वादयस्तत्रैव प्रकृतिसमुदात्मस्वरूपानुबन्धिनः, तथापि प्राचीनकर्मवशादेहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्च सत्त्वादयः परस्परसमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते । रजस्तमसौ कदाचिदभिभूय सत्यमुद्रितं वर्तते । तथा तमस्तस्यै अभिभूय रजः कदाचित्; कदाचिच्च रजस्तस्यै अभिभूय तमः ॥ १० ॥

४ वे ता च — अनन्तरप्रत्यक्षत्वात्प्रतिपक्षज्ञा परिहरति— देहाकारेति । परस्परविषद यकार्थयार्थज्ञानसुखदुःख सज्ञादिरूपमित्यर्थः । उद्भवाभिभवानियमप्रसङ्गपरिहाराय भगवदनुग्रहप्रद्वेषेता कर्मणा विषमविपाकसमयत्वात्तदनुकूलाद्भवाभिभवप्रवाद उपपन्न इत्याह प्राचीनकर्मवशादिति । यथा वातविपाककाला तत्तरप्रभुर्द्वैधैक्यस्य ' इति समाने सर्वेषा

विपरीतैर्विपर्ययः ' [अष्टाध्याय सू १११६] इत्यायुर्वेदविदो वदन्ति, तथाऽऽपि बह्वयमागसात्त्रिकायाहारमेवादित्याह— देहाप्यायनभूताहारवैषम्याच्चेति । ' ततो देवा अभवन् परमायुः ' इत्यादि (धुति) श्विन भवति रजोऽभिविषय इत्याह उद्रिक् वर्तते इति । रजस्तमसोऽभिवृत्तयो परिहारार्थमयमुद्भवाभिभवोपदेशः ॥ १० ॥

५ आ. मा भा.— ॥ १० ॥

६ ज प्र दी — ॥ १० ॥

७ ह पै. भा.— अभिभूय (न्यग्भावयित्वा) अन्यद्भाव्य भवति ॥ १० ॥

८ घ प्र गि — अत्र हेतुमाह— रज इति । रजस्तममेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्त्रत्य सत्यं भवति अष्टवृषादुद्भवति उच्यते गच्छति, अतः स्वकार्यं सुखादी सञ्जयति ।

एव रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति, अतस्वकार्यं कर्मणि सञ्जयति । एव तमोऽपि सत्त्वरजोगुणाभिवृत्तयोद्भवति अतस्वकार्यं प्रमादादुत्पादो सञ्जयति ॥ १० ॥

९ व० त० दी०— रजस्तमश्चेति । गुणद्वयमभिभूय सत्त्वं भवत्यष्टवृषात् । एवम-यदपि ॥ १० ॥

१० पु अ त — नञ् सुखदुःखानष्टसाधनये सति स्वकार्येक्षणमन्यथाभावकत्व कथं ? इत्याद्याहुः तेषां तथा सामर्थ्यं मया दत्तमस्ताति ज्ञापनाय सिद्धयकारणानुवदति— रजस्तम इति । रजस्तम इह साक्षात्प्राप्तगुणद्वयमभिभूय तिरस्त्रत्य सत्यं भवतीत्यर्थः । भारत ! इति सम्बोधनेन यथा

मदिच्छता सर्वपरायमेव त्वं जयसि तथेत्यर्थो द्योतितः । एव रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय भवति । एवमत्रेण तमसो मोहकसामर्थ्याधिक्येऽपि तयाकर्तृत्वं व्यज्यते । तथा तम सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— सत्त्वादयः कदा स्वस्वकार्ये प्रभवन्ति ? इत्यादाहृष्येतररजोरभिभवसतीत्याह— रज इति । रजस्तमसौ अभिभूय सत्यं भवति वर्धते । एव रजोऽपि सत्त्वं तमसौ अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरजसौ अभिभूय भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

समुद्भूतगुणानां ज्ञानचिदम् ।

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गं ? इत्युच्यते—सर्वेति । सर्व-
गोष्ठात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि कर्णानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेरुत्तिः
प्रकाशो देहेऽस्मिन्प्रजायते, तदेव ज्ञानम् । यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन
लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

२ आ. शां. व्या.—उत्तरश्लोकत्रयस्याऽऽकाङ्क्षा दर्शयति—उच्यते इति । सर्वद्वारेष्वित्यादिप्रसंगी निमित्ते
पति—यदेति । सर्वद्वारेष्वल्लिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थाप-
नेतव्या । उत्तरश्लोऽपि शब्दार्थयोऽप्यतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—तच्च कार्योपलब्ध्यैवावगच्छेदित्याह—सर्वद्वारेष्विति । सर्वेषु चक्षुरादिज्ञान-
गोरेषु यदा वस्तुयायात्म्यप्रकाशे ज्ञानमुपजायते, तदा तस्मिन् देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.—ते च कुतो ज्ञाते चिकित्चित्तव्ये ? इत्यन-
र्थात् 'सर्वद्वारेषु' इत्यादिश्लोकत्रयमवतारयति—सत्त्वमिति । नात्र
एतद्वत् नवद्वारविषयः, नान्येकादशेन्द्रियविषयः, तेषां
ज्ञानेनानन्वयात् । अतश्चेतन्यप्रसङ्गात्तन्मनस्यज्ञानेन्द्रिय-
विषय इत्याह—चक्षुरादिज्ञानद्वारेष्विति । प्रकाश-
गोरेष्वन प्रथमान्तः, ज्ञानशब्देन पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, प्रकाश-
इत्यस्य व्याख्यानं ज्ञाननिर्वाति (चं.) कैश्चिदुक्तस्य दृष्टत्वात् ।
अस्मिन्त्येव तु ज्ञानफलमूतस्यवहाराणुगुण्यविषयतया वा,
प्रकाशस्यस्वरूपादिपरतया वा, ज्ञानशब्देन मनोवृत्तिविवक्षया वा,
अन्वय उपपद्यते इत्यभिप्रायेणाह—वस्तुयायात्म्यप्रकाशो
ज्ञानमिति । एतेन 'प्रकाश आलोकरूपानीय, ज्ञानं चतु-
स्स्थानीयम्' इति वदन्तो निरस्ताः । एकस्यैव योगिनः सौम-
यदियुगपत्परिगृह्येतानेकदेहस्य देहभेदेन गुणभेदवृत्तिसम्भव-
ज्ञापनार्थं युगपन्महाप्रलयदिवत्सर्वव्यापारपरिहारार्थं च
'अस्मिन् देहे' इति चित्तेष्वित्यस्याह—तदा तस्मिन्
देहे सत्त्वं प्रवृद्धमिति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ११ ॥

६ ज. प्र. टी.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—सर्वद्वारेषु सर्वेन्द्रियेषु । प्रकाशो ज्ञानं प्रकाशशब्दवाच्यम् ॥ ११ ॥

८ पै. प्र. मि.—इदानीमुद्भूतानां गुणानां क्रमादिल्लिङ्गा-
न्वाह त्रिभिः—सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने
सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मक-
प्रकाश उपजायते, तदा तेन प्रकाशालिङ्गेन सत्त्वं विटद-
मुद्भूतमिति विद्याजानीयात् । उत्तरश्लोऽपि शब्दार्थयोऽप्यतिशयोक्तिः
जानीयादित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

९ ब० त० टी०—एतच्च कार्योपलब्ध्यै वाऽवगच्छेदित्याह—सर्वद्वारेष्विति । श्रोत्रादिषु अस्मिन् भोगायतने
शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपपद्यते, ज्ञानं च सुखं तदा सत्त्वं विटदमिति जानीयात् । उत्तरश्लोऽप्यतिशयोक्तिः
विज्ञानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—ननु तदभिमतं तच्चदुत्पत्तिः कथं
विशेषेण भगवत्सम्बन्धिनेन विटदं विद्यात् । अयमर्थः—
शब्दशब्दाः इत्येत आह—सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन् देहे
श्रोत्रादिषु सर्वेष्वपि श्रोत्रादिषु यदा भगवत्सम्बन्धिनेन
प्रकाशो दर्शनमुपजायते, अथवा ज्ञानं, तदा सत्त्वं विटदं
विशेषेण भगवत्सम्बन्धिनेन विटदं विद्यात् । अयमर्थः—
श्रोत्रद्वारेण भगवत्कथाश्रवणात्मकः, वचनद्वारेण च कीर्तना-
त्मकः, प्रसादप्रद्वारात्मकः, नामाद्वारेण च गन्धादिप्रद्वारात्मकः ।
एवं सर्वत्रेति भावः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० टी०—तत्तदुद्भूतवृत्तिल्लिङ्गान्वाह—त्रिभिः सर्वेति । अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु याज्ञा-
न्यन्तरविषयोपलब्धिसाधनेषु याज्ञाभ्यन्तरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयवर्णविरोधी परिणामविशेषो जायते,
तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याज्ञात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विटदमिति विद्याजानीयात् । त्व
अपि, सुखादिद्विज्ञानापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिसारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—रजस उद्धृतस्येदं चिह्नम्—लोभ इति । लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः—कस्य ? कर्मणाम्, अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यस्तुतिपया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.—अतिशयनोद्धृतस्य रजसो लिङ्गमाह—रजस इति । उपक्रमपर्यायस्याऽऽरम्भस्य विषयवृच्छति—कस्येति । काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति—कर्मणामिति । अनुपशमो वाचान्त करणानामिति शेषः । लोमाद्युपलम्भात् नोद्धृद्विबोद्धव्येति भावः ॥ १२ ॥

३ रा. भा.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता, आरम्भः कर्मणां फलसाधनभूतानां कर्मणामारम्भ उद्योगः, अशमः इन्द्रियानुपरतिः, स्पृहा विषयेच्छा, एतानि रजसि प्रवृद्धे जायन्ते; यदा लोभादयो वर्तन्ते तदा रजः प्रवृद्धमिति निधादित्यर्थः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. चं.—‘लोभः प्रवृत्तिः’ इत्यादौ स्पृहा शब्दपौनरुक्त्यपरिहाराय रुटिप्रशेषविद्ध लोभशब्दार्थमाह—स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति । आरम्भशब्दं सामि सन्निधयद्वातो समप्रयोगः । अत्र ‘कर्मणाम्’ इति सममि व्याहारस्वास्वभाव्य तत्सिद्धम् । अतोऽऽरम्भशब्दो दृष्टादृष्टलघावनमृतद्विविधादिविषयः । अतश्च प्रवृत्तिशब्दोऽत्र ततो

व्यावृत्तगुणच्छेदाद्गुणविशेषाविषय इत्याह—प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावतेति । द्वाभ्यामपौनरुक्त्याय अशमोऽत्र प्रवृत्तिहेतुरिन्द्रियोदिकेत्याह—इन्द्रियानुपरतिरिति । पूर्वलोकोक्तवदनापि गुणविबुद्धिलिङ्गोपदेशपरत्तानाह—यदेति ॥ १२ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १२ ॥

६ ज. मा. दी.—॥ १२ ॥

७ ह. पै. भा.—लोभ इति । लोभः शास्त्रेण प्राप्तस्यागानामन्यागः । तथा शास्त्रेण निषिद्धपरिग्रहणपरिग्रहः । प्रवृत्तिः प्रकर्षेण वर्तनं चेष्टा स्वभावतः । आरम्भः कर्मणां लौकिकनैदिकानाम् । अशमः शोधहर्षादिसाम्भ्रम्, तदभासः । स्पृहेच्छा ॥ १२ ॥

८ वै. अ. मि.—लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलता, प्रवृत्तिरित्युद्धृतता, कर्मणामारम्भो महागृहादिनिर्माणाय, अशम इमिदं हृदयेमिदं कविष्यामीति सङ्कल्पयत्वा

हानुपरमः, स्पृहा विषयान्तराप, एतानि रजसि विवृद्धे जायन्ते । एतेहिंदे रजोगुणोद्धृतिं जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

९ व० त० दी०—लोभ इति । लोभस्तु कार्यण्यम् । प्रयोजनमनुद्दिश्यापि चलनस्वभावता प्रवृत्तिः । आरम्भ उद्योगः कर्मणाम् ॥ १२ ॥

१० पु. अ. ता.—एव सत्त्वानमुत्पत्त्या रजोजानस्य माह—लोभ इति । लोभो भगवत्सेवार्थं स्वेच्छया दत्तासंयवदारणोपद्रव्ये मय्यपि लौकिकासक्त्या पुनर्द्व्यच्छेदतरणो मनोवाकनेन तत्पनादिकरणे प्रवृत्तिः निवारणम् । आरम्भः कर्मणां लौकिकस्वापयोगवस्तुकरणम्, अशमः

अशान्तिः ‘प्रातदि कर्तव्यमयेदं कर्तुं’ इत्यादिविचारेण चित्तोद्वेगः, स्पृहा स्वायोग्यवस्तुन्यपीच्छा, रजसि विवृद्धे एतानि जायन्ते । पुनर्द्व्युत्तरो रजोविबुद्धिं विग्राह्यार्थः । भरतर्षभ ! इति सम्प्रयोगेन राज्याद्यर्थस्पृहाभारतैतरोपरहितव्या ॥ १२ ॥

११ नी० मा० दी०—लोभः प्राप्तार्थिने गन्धे, प्रवृत्तिरिन्द्रियादीं, आरम्भो गृहादे, कर्मणामशमः सतामसता वा कार्वाणामनुपरमः, स्पृहा दृष्टे परपनादानुपादित्सा, रजसि विवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

१ शां. भा.—अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविनेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावास्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च (तत्कार्यं) अविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे निवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते । इ कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.—उक्तस्य तमसो लिङ्गमाह—
मप्रकाश इति । सर्वथैव शानकर्मणोरभावो विशेषणम्यामुक्तः ।
मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मीढान्तरमाह—
अविवेक इति । अविवेकातिशयादिना प्रवृद्धं तमो हेयमिति
तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः । प्रमादो व्याख्यातः । भावः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.—अप्रकाशो ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिश्च स्तब्धता, प्रमादः अकार्यप्रवृत्तिफलमनवधानम्, मोहो विपरीतज्ञानम् ; एतानि तमसि प्रवृद्धे जायन्ते; एतैस्तमः प्रवृद्धमिति निघात् ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च’ इति श्लोके
मोहो हि समीक्षावसरे सत्यप्यसमीक्षा, अतोऽप्रकाशप्रमादयो
ज्ञानानुदयविरोधपरवान् । गोबलीयर्शनेनापुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह
अप्रकाशो ज्ञानानुदय इति । प्रागुक्तनिवृत्तिरूपं हहाय-
मभिप्रेतम् । अप्रवृत्तिश्च प्रागुक्तमालस्यमिहाह स्तब्धतेति ।
मोहप्रमादावपि हि तावेव ॥ १३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दो.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.—अप्रकाशोऽज्ञानम् । अप्रवृत्तिरालस्यम् । प्रमादः प्राप्ताप्रतिपत्तिः । मोहो-
ऽविवेकः ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. नि.—अप्रकाशः सत्यपि ज्ञानकारणे ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिः स्तब्धता, प्रमादः कर्तव्यावृत्तिसन्धानस्यत्यम्,
मोहो विपरीतज्ञानम् । येषं लुप्तम् ॥ १३ ॥

९ व० त० दौ०—अप्रकाश इति । अन्वतामिह तामिहं महामोहो मोहश्चेति चतुर्था । तम पञ्चमं प्रथम-
मेषोक्तम् । स्वरूपाज्ञाने हि (प्रवृद्धे विडोमत) प्राणान्तःकरणेन्द्रियदेहाध्यासाः । इयं च पञ्चपक्षाऽनियैव
नामान्तरेणोक्ता । श्रीनिष्ठुस्वामिप्रोक्ता ॥ ‘ता (स्वा) ह्युत्पत्तिपर्यायसम्बन्धेद्वयमीषु च’ इति रूपविभिन्न-
पर्यायाः साऽप्यस्यामेव पर्यवस्यति । अत्राविद्या तमोगुणान्तर्भूता न प्रयुक्ता ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.—तमसो ज्ञानायाऽऽह—अप्रकाशः
इति । अप्रकाशश्चाप्रमादः । अप्रवृत्तिः भगवत्संपन्नमग
र्हायसप्रापदयम् । प्रमादो भगवद्रज्ज्ञानतुल्यसन्धानम् ।
मोहः सत्सारासक्तिः । इ कुरुनन्दन ! तमसि विवृद्धे
स्येतानि जायन्ते ॥ १३ ॥

११ नी० मा० दौ०—सत्यपि दोषके गुवादावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्रवृत्तिः सत्यपि
मृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः, प्रमादः कार्याकार्यविपर्ययादित्यम्, मोहो निरालक्ष्यादिरूपः ॥ १३ ॥

मरणसमये प्रवृद्धानां गुणानां फलम् ।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—
यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा, तदोत्तमविदां महदा-
दितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादीनां भावानां फलौ-
क्विक फलविभागमुदाहरति— मरणेति । सङ्गं सकिं, राग-
स्तृष्णा, तद्वत्तदनुष्ठानद्वारा तन्मयमानमित्यर्थः । गौणं सत्त्वादि
युगप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिदुक्तफलविशेषमाह—
यदेति । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भूतो मलं तेन
रहितानागमसिद्धान्तज्ञानलोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— रजसीति । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु
मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पथादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— रजस्तमुदेकं मृतस्य फलविशेषः ।
दर्शयति— रजसीति । जायते क्षीरं गृह्णातीत्यर्थः । यथा
सर्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो महलोकादिषु मनुष्यलोके च जायते,
देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह— तद्वदिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— यदा सत्त्वं प्रवृद्धं, तदा सत्त्वे प्रवृद्धे देहभृतं प्रलयं मरणं याति चेत्, उत्तमविदां
उत्तमतत्त्वविदामात्मयाथात्म्यविदां लोकान् समूहानमलान् मलरहितान्, अज्ञानरहितान् प्रतिपद्यते
प्राप्नोति । सत्त्वे प्रवृद्धे तु मृतः आत्मविदां कुलेषु जनित्वा आत्मयाथात्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकरो-
तीत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— रजसि प्रवृद्धे मरणं प्राप्य फलाय कर्म कुर्वतां कुलेषु जायते; तत्र जनित्वा स्वर्गादि-
फलसाधनकर्मस्वधिकरोतीत्यर्थः । तथा तमसि प्रवृद्धे मृतो मूढयोनिषु श्वस्वकादियोनिषु जायते;
सकलपुरुषार्थारम्भानर्हो जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.— यदेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां महदादितत्त्वस्वरूपविदाम् ॥ १४ ॥ रजसि प्रवृद्धे
कर्मसङ्गिषु जायते । प्रलीनो मृतः । तमसि प्रवृद्धे । मूढयोनिषु तिर्यक्षु ॥ १५ ॥

८ वं. घ. गि.— अथ मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां
फलविशेषमाह द्वाभ्याम्— यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा
देही मृत्युं याति, तदा उत्तमा हिरण्यगर्भादिव, तद्विदा
तदुपासकानां ये अमलाः प्रजासमया लोकाः जोगस्थान-
विशेषा, तान्प्राप्नोति । रजसि प्रवृद्धे तु मृत्युं गत्वा
कर्मसङ्गिषु कर्माधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तमसि
प्रवृद्धे सति ॥ प्रलीनो मृतः मूढयोनिषु पथादिषु
जायते ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ य० त० दी०— मरणसमये प्रवृद्धानां सत्त्वादीनां फलं गतिभेदमाह— यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे प्रवृद्धे तु
प्रलयं गतो देही योगिनामुत्तमोपायविदा देहान्प्रपद्यते, अर्थात्तत्कुले भवति । तत्र जन्मवान् भूत्वाऽऽत्मयाथा-
त्म्यज्ञानसाधनेषु पुण्यकर्मस्वधिकारी भवतीत्युक्तं, तत्तमलोकात्वा प्राप्नोति ॥ १४ ॥ रजसीति कर्मसङ्गिषु
मध्यमलोकेषु जायते । तमसीति अन्योयोनिषु नीचलोकेषु जायते ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं विवृद्धी सत्त्वा मरणान्तं तेन
यामयस्तत्समन्विदेहासिमेवतीत्याह— यदेतिपद्यते । सत्त्वे
प्रवृद्धे— दृष्टान्दोऽन्यस्यकण्ठेदृक् — यदा देहभृज्जीव प्रलयं
याति मृत्युपराप्नोति सदोत्तमविदाम् उत्तमैर्ज्ञानविधिभिः
सर्वं योग्यत्वात् लोकान् अमलान् वैष्णवप्राज्ञानादीन्
प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः, ॥ १४ ॥ किञ्चैवमेव रजसि प्रवृद्धे
प्रलयं गत्वा मृत्युमवाप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तेषु तेषु नीचेषु
पुनस्तदावरागेन तत्तमलोकात् प्राप्नोति । तथा तमसि प्रवृद्धे
प्रलीनो मृतो मूढयोनिष्वामुषेषु जायते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रलयं मरणम् । उत्तमविदां हिरण्यगर्भादियुगासकानां देवानां वा, लोकान् अमलान्
तिर्हृन्गान् ॥ १४ ॥ कर्मसङ्गिषु श्रोतस्मार्तकर्मानुष्ठानेषु मनुष्येषु मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरचाण्डालादिषु ॥ १५ ॥

सात्त्विकादिकर्मणा फल सहेतुकम् ।

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

१ शां. भा.— अतीतश्लोकार्थस्यैव सङ्क्षेप उच्यते— कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य, सात्त्विक-
सौत्वर्कः । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं, राजसस्य कर्मण इत्यर्थः ।
कर्मधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तममस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य
फलं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या — भाषाना कउमुस्वा सात्त्विका कर्मेति । दुःखमेव दुःखतुल ॥ खमेवस्य । कपमित्य
शाना कर्मणा फलमाह— अतीतेति । सुकृतस्य शोभनस्य । व्याख्यायत १ तत्राऽऽहुः— कारणेति । पापमिश्रस्य पुण्यस्य
इत्युच्य पुण्यस्यत्यर्थः । सात्त्विकस्यापुदिरहितस्यति यावत् । राजानिमित्तस्य कारणत्वात्तरुणधाम्ककमपि रजोनिमित्त
कारिक सत्वेन निर्दल निर्मलं रजस्तमससुद्रावमलानि । यथोक्त युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविद्वेकप्राय इ रं तामसाधर्म-
कान्त्म् । रजसस्यस्य राजसे कर्मणि कुतो वृत्ति १ तत्राऽऽहुः— फलमित्याह— तथेति ॥ १६ ॥

३ रा. भा — एवं सत्त्वद्वयौ भरणमुपगम्यात्मनिदां हुले जातेनानुष्ठितस्य सुकृतस्य फलामिमन्धि-
रहितस्य मदाराधनरूपस्य कर्मणः फलं पुनरपि ततोऽधिकमत्त्वजनितं निर्मलं, दुःखगन्धरहितं भवती-
त्याहुः सत्त्वगुणपरिणामविदः । अन्त्यकालप्रवृद्धस्य रजसस्तु फलं फलमाधनकर्ममङ्घ्रिहुले जन्मफलाभि-
सन्धिपूर्वककर्मारम्भतत्फलानुभवनपुनर्जन्मरजोवृद्धिफलाभिसन्धिपूर्वककर्मारम्भपरम्परारूपं सात्त्विकं दुःख-
प्राप्तमेवेत्याहुस्तद्वृणयायात्स्यनिदः । अज्ञानं तमसः फलम् । एवमन्त्यकालप्रवृद्धस्य तमसः फलमज्ञान-
परम्परारूपम् ॥ १६ ॥

४ ये ता च.— ॥ १६ ॥

५ आ. भा.— रजसस्तु फलं दुःखमित्यस्यमुख्यं दुःखम् । तथा हि शार्ङ्गरात्राग्राग्याम्—“ रजसो
सर्वं जायते मानया मुखं दुःखं तस्माच्चान्सुखिनो दुःखिन इत्याचरते ” इति । अन्यथा दुःखस्याति-
कृत्वात्तमोधिकृत्यं रजसो न स्यात् ॥ १६ ॥

६ अ. भा. दी — दुःखशब्द कवलदुःखाधीत्यन्य
कर्मणिनितावायाह रजस इति । दुःखशब्देनाप्यन इति
१ । कृत्स्न १ इत्यत उक्तम् अत्येति । अत्यन्तात्सुख
स्वाधिकेति भावः । कुत १ इत्यत आह— तथा हीति ।
अत इति पक्षो । मानयति मुखविशेषम्, । स्तोकात्मकं मुखं । इति भावः ॥ १६ ॥

दुःख वेत्यप । तान् राजसकर्मिणः । कवलदुःखाधीकार
बाधक बाह— अन्यथेति । अतिरूपस्यान् शानादपि कृत्वात् ।
कृत्स्नकृत्य १२५ । तथा च ‘ मध्य तिष्ठन्ति राजसा
अथा बन्धितं तामसा ॥ [१४१०८] इत्याद्युक्त स्या
॥

७ ह. पं. भा.— सुकृतस्य पुण्यस्य फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं शुद्धं सुखस्वरूपम् । रजसो
तामसस्य कर्मणः । अज्ञानं मोहानुनिद्धमित्यर्थः ॥ १६ ॥

८ य. प्र. नि — अथ सत्त्वादीनां स्वानुरूपधर्मद्वारेण
निमित्तप्रारोपणं दायति— कर्मण इति । सुकृतस्य
कारिकस्य कर्मण सात्त्विक सत्वेन निर्दल निर्मल प्रकाश-
वृद्धेऽथ फलमाद्रुमद्वयम् । रजसो राजसस्य पापमिश्र
पुण्यस्य कर्मण कृत्स्न दुःख दुःखकृत्यस्यमुखमाहुः,
कारण कारणानुरूपत्वात् । तमसस्तामसस्य बाधकपण
कृत्यमविद्वेकप्रायतारुण्य दुःख कृत्यम्, आहुतिपुत्रजते ।

सात्त्विकादिकर्मण्यथ वाधादा [२३-२५] भगवानेव
वक्ष्यति । अत्र रजसमन्वितौ तन्कायकमपि, तस्यैव प्रवृत्त
त्वात् । तथा च यथा “ गानि धीरानि मय्यरम् ”
[अरुण ७।१।१०] इत्यत्र गौरवमन्त्रप्रभये पयसि, यथा वा
“ धाम्यमसि चिद्विदं देवान् ” [यजुस् १।२०] इत्यत्र
धाम्यमन्त्रप्रभये तन्मूले, तथाऽत्रानि श्रम्यम् ॥ १६ ॥

१ व० त० दी०— अमरणसमये इह तु फलं सुकृतस्य सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः पुण्यरूपस्य निर्मलं भवति दुःखगन्धरहितं अज्ञानादिगन्धरहितं च । रजसस्तु दुःखमज्ञानं तमसः कर्मणः फलं येन च पुनः पुनर्जन्ममरण पर्यावर्त्ततेऽपि विवेकाभाव एव भवति । यद्यपि 'रजः कर्मणि' [१४।९] इति वाक्यात्कर्ममात्रसम्बन्धो राजस एव तथापि मतान्तररीत्याऽऽह— कर्मणः सुकृतस्येति । सर्वमेव हि गौणम् । सत्त्वेन कृतस्य कर्मणः सार्वविकृत्य सुकृतपदवाच्यस्य फलमपि सार्वविकृतं निर्मलं प्रकाशबहुलं भवति, सुखं चेत्याहुः कापिलाः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— तथाजातानां किं फलं ? इत्यत आह— कर्मण इति । सुकृतस्य सुष्ठु भगवदाज्ञया भगवत्सोपदेष्टुरेन कृतस्य सार्वविकृत्य कर्मणः सार्वविकृतं विष्णुप्रसादात्मक निर्मलं दोषरहितं फलमाहुः । अथासकपिलादय इत्यर्थः । तु पुनः रजसो राजसकर्मणो दुःखं संसारात्मकं फलमाहुः । तथा तमसः कर्मणोऽज्ञानं भगवद्वैकुल्यात्मकं फलमाहुः । कर्मस्वरूपं चाऽग्रेऽष्टादशे [अ०. १३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— सुकृतस्य सार्वविकृत्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलशून्यं सार्वविकृतं ज्ञान-वैराग्यादिकं, रजसो राजसस्य कर्मणः फलं दुःखं, तमसस्त्वानामसस्य कर्मणः फलमज्ञानम् । सार्वविकादिकर्म-लक्षणं च 'नियतं सन्नरहितम्' इत्यादिनाऽष्टादशे [२३-२५] वक्ष्यति ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एवं च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

१ आ. भा.— किं च गुणेष्वो भवति ?— सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लुब्धात्मकात्सञ्जायते समुत्पद्यते ज्ञानम् । रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

२ आ. शा. व्या.— विहितप्रतिपिद्धज्ञानकर्माणि सत्त्वादीनां लक्षणानि सङ्क्षिप्य दर्शयति— किं चेति । ज्ञानं सर्वकरण-हारकम् । अज्ञानं विवेकाभावः ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— तदधिकमत्त्वादिति निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । एवं परम्परया जावादधिकमत्त्वादात्मवाथात्म्यापरोक्षरूपं ज्ञानं जायते । तथा प्रवृद्धाद्रजसः स्वर्गादिफललोभो जायते; तथा प्रवृद्धाच्च तमसः प्रमादः अनवधाननिमित्तासत्कर्मणि प्रवृत्तिः, ततश्च मोहो विपरीतज्ञानम्, ततश्चाधिकतरं तमः, ततश्चाज्ञानं ज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— ॥ १७ ॥

८ घं. प्र. मि.— 'कर्मणः सुकृतस्याहुः सार्वविक निर्मलं फलम्' [१४।९] इत्यादौ हेतुमाह— सत्त्वा-दिति । सर्वकरणद्वारेण प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वाल्लजायते, अतस्तदुत्तरं सार्वविकृत्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो जायते; तस्य च दुःखहेतुत्वादाजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति, अतस्तमसस्य कर्मणस्तमसमज्ञानादिफलमेव फलमिति श्रुत्येवेति शिष्यैः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— तर्हि सत्त्वादिजनितं निर्मलादिफलं किं ? इत्यत्राह— सत्त्वादिति । ज्ञानं चक्षुष्याया-त्म्यापरोक्षरूपं जायते । रजसस्तु स्वर्गादौ फले लोभः, तमसः पुनरनवधानमोहवत्त्वज्ञानाभावः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— ननु स्वरूपज्ञानाभावे कथं तादृकं करणं भगवदिति ? इत्यत आह— सत्त्वादिति । सत्त्वा-ज्ञानं सञ्जायते, तादृकत्वभावविशिष्टमेव प्रकटमाह । तथा रजसो रजोगुणाहोभः पापमूलको भवतीति । तस्य च तादृकत्वत्वादेव भवति । तमसस्तमसगुणात् प्रमादमोहो भवतः । ततस्तस्यायां चाज्ञानमेव भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— यथाष्टादशविधेऽपि पूर्वोक्तमेव हेतुमाह— सत्त्वादिति ॥ १७ ॥

सात्त्विकाद्याचारसम्पन्नानां गतयः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिपूतपद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येष्टपद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्वासौ गुणश्च जघन्यगुणस्तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन्निस्थता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्चादियोनिरूप्यद्यन्ते । के ? तामसाः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— सात्त्विकादिज्ञानकर्मफलान्युक्त्वा— । ज्ञानं कर्म वा तत्र तिष्ठन्तीति तथा । राजसा रजोगुणनिमित्ते प्रपञ्चद्वयार्थं सामान्येनोपसंहरति— किञ्चेति । बध्यमाण- ज्ञाने कर्मणि वा निरताः ॥ १८ ॥ फलदाऽपि सत्त्वादिज्ञानमित्यर्थः । सत्त्वगुणस्य वृत्तं क्षोभनं ।

३ रा. भा.— एवमुक्तेन प्रकारेण सत्त्वस्था ऊर्ध्वं गच्छन्ति क्रमेण संसारबन्धान्मोक्षं गच्छन्ति । राजः स्वर्गादिफलभोगकरत्वाद् राजसाः फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनरपि जनित्वा तदपेक्षितं कर्मानुतिष्ठन्तीति मध्ये तिष्ठन्ति, पुनरावृत्तिरूपतया दुःखप्रापयेव तत् । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तस्था उत्तरोत्तरनिरुद्धतमोगुणवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति । अन्त्यजत्वं, ततस्तिर्यक्तत्वं, ततः क्रिमिकीटादि- जन्म, ततः स्थावरत्वं, ततोऽपि गुल्मलतात्वं, ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टगुणादित्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ ध. ता. चं.— ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ अ. प्र. की.— ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— सात्त्विका देहं त्यक्त्वा स्वकर्मफलभोगार्थमूर्ध्वं देवलोकादीनाच्छन्ति । राजसाः स्वकर्मफलभोगार्थं मनुष्यलोके तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमोगुणः । जघन्यगुणप्रवृत्ता जघन्यगुणवृत्तिस्था- तामसाः पुरुषा जघन्यगुणवृत्तिस्था मोहनिष्ठाः, अधो गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ धं. प्र. नि.— इदानीं सत्त्वादिवृत्तशीलानां फलभेद- मोहादिपूर्वकैः कर्मणि निरताः पुण्यपापमिश्रतया तत्फलभूते माह— ऊर्ध्वमिति । अत्र मृत्सीये गुणे दृष्टादप्रयोगादाद्य- मनुष्यलोके जायमाना मध्य एव तिष्ठन्ति, यत्तुर्ध्वमपो वा वीर्ये दृष्टमेव विवर्धितं गम्यते । तथा च सत्त्वस्था सत्त्व- गच्छन्ति । जघन्यगुणस्य तमसो वृत्ते निद्रालस्यप्रमादिरूपे ह्ये तावन्निष्ठे ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वो- स्थिता अधो गच्छन्तीत्यर्थः । सात्त्विका राजसा अपि कदाचित्जघन्यगुणवृत्तस्था भवन्तीति तथादृष्टव्यं तामसा इति विशेषितम् । सर्वदा तम प्रचाला इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ व. त. दी०— सैर्गतिभेदमाह— ऊर्ध्वं गच्छन्तीति । प्रद्वालोकपर्यन्तमपि मोक्षं च । राजसास्तु मध्ये तत्रो- ५२स्थाने लोभस्य च तत्र निरुपितत्वात् । जघन्योऽधमो गुणस्तमोरूपः, तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिः, यत्र तेन वा रिता अधो गच्छन्ति । ततोऽधोभागरूपं जघन्यत्वेन निरुपितं स्थानमवलादि— यथाऽसुराणां वैरोचना- दीनाम्— तत्र स्थितिः । नीचयोन्यादिषु वा नरकादौ यान्तीति ॥ १८ ॥

१० पु. अ. व.— अप तेषां फल तदर्थं चह— ऊर्ध्व- । तत्रे राजसादित्यत्र तिष्ठन्ति । जघन्यगुणतामसमनूतिग्धा- मिनि । सत्त्वस्था सात्त्विककर्मनिरता ऊर्ध्वं सत्त्वादिर्लो- । स्वधर्मसु वर्तमानास्तामसा अधो नरकादिमोचयोन्यु- गच्छन्ति ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायन्तेऽतः सत्त्वादिदृष्टिफले प्रलयं गच्छन्तः । जघन्यगुणमध्यमापमासु योनिषु जायन्त इत्याह— ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं देवभागे, मध्ये मानुषभागे, अधो नरकादिभिरुक्त्वाभावे । जघन्यं निम्नं यदुत्तमं निद्रालस्यप्रमादादि तत्स्यास्तामसाः ॥ १८ ॥

मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्सम्यग्ज्ञानार्जावन्मुक्तता ।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमर्हति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१ शां. भा.— पुरुषस्य प्रकृतिस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि' इत्येवंरूपो यः सङ्गः सत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं, तद्विदुः 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः' [१४।५] इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं निस्तेरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्— नान्यमिति । नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सत्त्वानुपश्यति, गुणा एव सर्वानस्याः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिर्देवं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवाख्यं "वासुदेवः सर्व" [७।१९] इत्येवं पश्यन्तन् स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

२ आ शा व्या.— कस्मिन्गुणे कथमित्यादिप्रश्नान् प्रत्याख्याय 'गुणेभ्यो मोक्षेण कथं' इति प्रत्याख्यानाय वृत्तानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति— पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य या गति सा वेति शेष । मोक्षो गुणेभ्यो विच्छेदपूर्वको ब्रह्मभावः । सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोक व्याख्यातुं प्रतीकमावृत्ते— नान्यमिति । सत्त्वादिविषयस्य शुण्णभावस्य विवक्षितमर्थमाह— कार्येति । विद्यानन्तर्यमनु

बन्धार्थं । मध्वराधैमुक्त्वा पूर्वार्थस्याऽऽधिकमर्थमाह— गुणा पश्येति । सर्ववस्तुष्वसत्कार्यकारणाकारपरिणता इति यावत् । सर्वकर्मणां कायिकबाह्यिकमानसानां विहितप्रतिविद्धानामित्यर्थः । परं व्यतिरिक्तम् । व्यतिरेकमेव स्फोरयति— गुणेति । निर्गुणब्रह्मात्मानमित्यर्थः । मद्भावं ब्रह्मात्मतामसौ प्राप्नोति, ब्रह्मभावोऽस्याभिगम्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ शां. भा.— कथं सोऽधिगच्छति ? इत्युच्यते— गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानवीत्य जीनन्नेनातिक्रम्य मायोपाधिभ्रतास्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिमीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीनन्नेन विमुक्तः सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ शा व्या.— जननमृतमरणमोक्ष विद्वान्ब्रह्मत्व प्राप्नोतीत्येतत्प्रश्नद्वारा विवृणोति— कथमित्यादिना । यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे— मायेति । मायेनोपाधिस्तद्भावात् दारमन सत्त्वादीनयोरूपानित्यर्थः । एष्य समुद्भवन्तीति समुद्भवा, देहस्य समुद्भवा देहसमुद्भवास्तानिति न्युत्पत्ति

मृहीत्वा व्याचष्टे— देहोपपत्तिरिति । यो विद्वानविद्यामयान् गुणास्त्रीवन्धेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि— जगमेति । पुरस्ताद्विस्तेरेणोक्तस्य प्रसङ्गादत्र सङ्क्षिप्तस्य सम्यग्ज्ञानस्य फलमुपसहरति— एवमिति ॥ २० ॥

३ रा. भा.— आहारविशेषैः फलाभिमन्थिरहितसुकृतविशेषैश्च परम्परया प्रार्थितसत्त्वानां गुणात्ययद्वारेण उर्ध्वगमनप्रकारमाह— नान्यमिति । एवं सात्त्विकमाहारसेवया फलाभिसन्धिरहितमग्नद्वारा धनम्परमार्गोत्थानैश्च रजस्तमसी सर्गात्मनाऽभिभूय उत्कृष्टसत्त्वनिष्ठो यदाऽयं द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति, गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं वेत्ति कर्तृभ्यो गुणेभ्यश्च परम् अन्यमात्मानमन्तारं वेत्ति, स मद्भानमधिगच्छति, मम यो भास्त्वमधिगच्छति । एतदुक्तं भवति—

आत्मनः स्वतः परिशुद्धस्वभावस्य पूर्वपूर्वकर्ममूलगुणसङ्गनिमित्तं विविधकर्मसु कर्तृत्वम्; आत्मा स्वतस्त्व-
र्त्वा अपरिच्छिन्नज्ञानैकाकार इत्येवमात्मानं यदा पश्यति, तदा मद्भावमधिगच्छतीति ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— ननु 'कर्त्तृ गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' [१४१०] इति यदि सर्वव्यवस्थापकगोऽभिधीयते, तद्धेतुनन्तरं गुणयातीत्यपरागवचनं व्याहृत्येतेति शङ्कायामन्तरप्रपञ्च-
प्रकारयति आहारविशेषैरिति । आहारविशेषादेः सत्त्व-
त्वादेहेतुत्वं पूर्वापरविदम् । साधारिकत्रिगुणातिक्रमः, प्रवृत्तेन
कारवैगोच्यमनं च सुसहजमिति भावः । 'यद्वादिष्टाधिनः सन्तः' [१४११] 'मोक्षारं यत्तत्त्वां' [१४१२] 'रजस्तमवाभि-
न्य सत्त्वं भरति भारत ।' [१४१३] इति पूर्वोक्तानुसारेण
प्रवृत्तवृत्तमयमाह एवं सारिश्काहारेति । स्वार्थमनेति
बहुनपूज्यमित्यर्थः । 'नान्यं गुणम्यः कर्तारम्' इति गुण-
व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वनिषेधः । तत्र कर्तृत्वात्मानो गुणम्योऽन्य-
त्वनिरूपणीमां हृदियाह गुणा पदेति । पुरश्चरमेवप्रयत्ना-
प्रयत्नसङ्गकृतृत्वव्युदासायाह स्वानुगुणप्रवृत्तिषु कर्तार
इति । वचित्कर्तृत्वात्तदुद्देशनस्यानात्मविश्रामपि सम्भवात्ततो
विश्राम उच्यते गुणम्यश्चेति । परत्वं प्रवृत्ताकारापेक्षया
मिथ्यमाह कर्तृम्य इति । 'कर्तृम्यः गुणम्' इत्युक्त्या
कर्तृत्वानियययीव्युदासः अन्यमिति । गुणानां परस्पर-
विपर्ययैरेव कर्तृत्वमविरुद्धमित्यत्र प्रस्तुताकारविरोधोऽन्य-
त्वाभिहित इत्याह अकर्तारमिति । गुणाध्ययप्रवृत्तीनामना-
प्रयत्नं स्वतः सन्मुख्यवृत्त्यनईमित्यर्थः । स्वतृप्त्यधमन्यु-
त्पत्तानन्तरमन्य इत्यभिप्रायेण मद्भावदापदार्थमाह— मम
यो भाव इति । गुणानां कर्तृत्वज्ञानमनुपयुक्तम्, आत्मनो-
ऽकर्तृत्वं तु 'कदा चाप्रायैवत्वात्' [म. सू. २।३।३३] इत्या-

दिविदम्; तनाह एतदुक्तमिति । गुण्यपापस्येपु लौकिकेषु
च कर्मसु कर्तृत्वमस्वाभाविक्तं, न पुनः प्रयत्नाप्रयत्नमित्य-
भिप्रायेणाह आत्मनः स्वतः इति । एतेन पराचन्दस्यान पर-
मात्मपरत्वं न विवक्षितमिति दर्शितम् । विविधकर्मस्त्विति
सांसारिकसात्त्विकराजसतामसकर्मस्त्वित्यर्थः । स्वतस्त्वकर्त-
रिति गुणकृतेषु तेष्वेव, अन्यथा 'जज्ञन्कोऽहम्' [छां. उ. ८।१२।३] इत्यादिविशेषात् । अत्र 'मद्भावम्' इति तादात्म्यं
प्रतीते स्यात्, तत्र 'मम साधर्म्यमागताः' [१४।२] इति
प्रागुक्तविदम् । धृतिश्च "परमं साम्यमुपैति" [छं. उ. ३।१।३] इति । ध्रुवन्तरं च "ययोर्दक्ष (के) शब्दे श्रुतमासिक्तं
तादृशं भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति मौलम् ।"
[कठो. २।४।१९] इति । अत्रोदकद्वयस्य समंरेडपि स्वतृप्ते-
स्यासम्भवात्तादृक्चन्दस्वारस्याह साम्यपरत्वं व्यक्तम् । आह
च जनद्वय वविष्टः— "परेण परमं च भवत्येव समेत्य वै ।
विशुद्धयमां श्रुतेन शुदेन च स बुद्धिमान् । विमुक्तमर्मां मुचेन
समेत्य हि तदा भवेत् (पुरुषपदम् ।) । विमोक्षयार्मिणा चैव
वियोगात्मा भवत्य- (य)पि । विमोक्षिणा विमोक्षी च
समेत्येह तदा (तथा) भवेत् । श्रुतिना च (शुद्धयमां)
श्रुतिचैव भवत्यमितदीप्तिमान् । विमलात्मा भवत्येव (य
भवति) समेत्य विमलरमना । केवलात्मा तथा चैव केवलेन
समेत्य वै । स्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वम्— (वापुते)
वापुगाह [म. भा. १।३।३० ८।२९-३०] इति ॥ १९ ॥

१ रा. भा.— कर्तृम्यो गुणम्योऽन्यमकर्तारमात्मानं पश्यन् भगवद्भावमधिगच्छतीत्युक्तम्, ॥
भगवद्भावः कीदृशः ? इत्यत्र आह— गुणानिति । अयं देही देहसमुद्भवान् देहाकारपरिणतप्रकृति-
समुद्भवानेतान् सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानतीत्य तेम्यथान्यं ज्ञानैकाकारमात्मानं पश्यन् जन्ममृत्युजरादुःख-
विमुक्तोऽमृतमात्मानमनुभवति; एष मद्भाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

४ वे. ता. चं.— वदेवमनेकपुतिस्त्वयादिविदं मुखस्य
स्वात्वं कथमुच्यते ? इति शङ्कायामुक्तमर्थं कर्तृम्य इत्यादिना-
दुत्पत्तान्तराद्येवमवययति— स भगवद्भावः कीदृश इति ।
'देवमुद्भव' इत्यत्र देहोत्पत्तिर्वाजमूलमिति परम्यादयान-
व्युत्पत्तिः, 'गुणः प्रवृत्तिगम्यमा' [१४।१५] इतिवदत्रापि
गुणानितीत्यन्यदप्रयत्नवचनस्य सुस्वादिश्रमिश्रयेणाह
देहाकारपरिणतप्रकृतिस्त्वमुद्भवानिति । वदयमाप्यधोरे

गुणात्ययो वदशयानेवेत्याह गुणानतीत्य तेम्योऽन्य-
मित्यादिना । जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्मादिदेहे ई मि-
रित्यर्थः । जन्मादिमित्यन्ताध्वेय दुःखैरिति वा । 'मद्भावं
सोऽधिगच्छति' [१४।१५] इत्युपनेव 'विमुक्तोऽमृत-
मवतुते' इत्यन्तेन विश्रान्तिर्याह आत्मानमनुभवतीति ।
एष मद्भाव इत्यर्थ इति— एष इति न पुनः ध्रुवादिविरुद्ध
इत्यर्थः ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— परिणामिकर्तारं गुणम्योऽन्यं न पश्यति । अन्यथा "यदा पश्यः पश्यते
स्वतन्त्रं कर्तारमीशं पुरां ब्रह्मयोनित्" [मुण्ड. ३।१।३] इति श्रुतिनिषेधः । 'नाहं कर्ता न कर्ता
नै कर्ता यस्तु सदा प्रभुः' इति मोक्षपदम् ॥ १९ ॥ २० ॥

६ अ. प्र. दी.— 'नान्यं गुणस्य कर्तारं' इति स्वरत-
नकमुलं गुणानामेव, नान्यस्येत्युच्यते इत्यपन्वाख्याननिरा-
सार्थमाह—परिणामीति । पुन एतत् ? इत्यत आह—

७ ह. पै. भा.— नान्यमिति । द्रष्टा मिद्वान् । गुणस्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् । मद्भावं
मीश्वरमात्रम् ॥ १९ ॥ गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहस्य कारणभूतान् ॥ २० ॥

८ वं. प्र. गि.— तदेवम् 'सर्वं रजस्तम' [१४।९]
इत्यपारम्भेयतः पर्यन्तैः त्रुदंशभिः श्लोके के गुणाः कथं वा
ब्रह्मन्ति ? इत्यस्योत्तरं प्रयोजितम् । इदानीं गुणस्य कथं मोक्षज्ञ
मित्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा तु द्रष्टा
शास्त्राचार्योपदेशजन्यतत्त्वदर्शनसम्पन्नो भूत्वा बुद्ध्याकारपरि-
णतेभ्यो गुणेभ्योऽयं कर्तारं नानुपश्यति, किन्तु गुणा एव
बुद्ध्यादिभावापत्ता कर्तार इति पश्यति, गुणस्यैव पर-

व्यतिरिक्तं तत्कार्यात्सदृष्टं निर्विकारमात्मानमेकं वेत्ति, स
द्रष्टा मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति । तात्पर्यात्मतत्त्वज्ञानेनैव
गुणेभ्यो मोक्षप्रतिपत्तिर्यथ ॥ १९ ॥

एतदेवोपपादयति— गुणानिति । देहसमुद्भवान्देहोत्पत्ति
हेतुभूतानेतानिगुणानतीत्य तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वा जन्ममृत्यु
जरादौ सेर्विजको जीवन्नेव अमृत मोक्षं प्राप्नोति ॥ २० ॥

९ व० व० दी०— एवं गुणसर्गभेदोक्तौ पुरुषस्य सर्वस्य धन्वलीलामुपपाद्येदानीं तद्विवेकतो गुणात्ययद्वारा
मोक्षलीलामाह द्वाभ्याम्— नान्यमिति । यदा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति गुणा एव स्वानुगुणप्रवृत्तिषु
कर्तार इति पश्यति गुणस्यैव परमात्मानं वेत्ति तदा द्रष्टा मद्भावं ब्रह्माश्रयभावं प्राप्नोति "ब्रह्मवित् (ब्रह्म वेद)
ब्रह्मैव भवति" [सु. व. ३।२।९] इति श्रुते । निर्गुणं हि ब्रह्म स्वयमन्यथं तदा गुणास्तीनेतानतीत्यासृत्तमश्नुते
प्राप्नुते ब्रह्मसुखं वा मुक्ते ॥ १९ ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एवं स्पष्टया स्वर्गीयार्थोत्पादित-
गुणादिस्वरूपा हृनोपमभ्यनीयादिधर्मैष्वत्वातिवृद्धिरहितो
सर्गीयज्ञानवास्तु सङ्गारहितो यः स मद्भक्तिसाम्प्रतीत्येतदर्थं
मेतन्निर्दिष्टमित्याह— नान्यमिति । यदा मत्कृपाविशिष्ट
काले द्रष्टा विवेकवान् गुणस्य स्वर्गीयार्थप्रकटरूपेण कृत्वा
कर्तारं सर्वदुलभतममुपपश्यति, नान्यम्, च पुन गुणेभ्यो
विधिप्रकृतेः परं पुरोत्तमं वेत्ति, स मद्भावं मद्भक्तिप्रधि-
गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रायं भावः— गुणकृतनाना
वैधिन्यदर्शनेन पुरोत्तममाहात्म्यज्ञानेन सर्वत्र तद्वैधिन्य
पश्यन्तं तत्कर्तारं तद्वेषोपाऽऽविभूतम् अनु तद्वदेव यथा
भगवान्स्वात्मकमेव पश्यति तथा पश्यति, नान्यं कञ्चन पश्यति

स मद्भावं प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ततो मद्भावयुक्तो गुणदोषाभिभूतो
न भवतीत्याह— गुणानेतानिति । देहो जीवो देहसङ्ग-
वान् देहानां सङ्गद्वयं वसतिर्धर्म्यस्तादृशानेतान् लौकिकान्
न त्वलौकिकान् श्रीन् गुणानतीत्य अतिव्यप्य, जन्म तत्कर्म
भोगार्थकं, मृत्युस्तद्गोचरमाप्तिरूपो भगवद्विस्मरणरूपो वा,
जरा सेवाप्रतिव्यपकृषा, दुःख सत्सारात्मकम्, एतैर्विश्रुतं
अमृतं मरणविरोधपरहितम् लौकिकं देहमश्नुते मुक्ते प्राप्नो-
तीत्यर्थः । अथवा अमृतमलौकिकं देहं प्राप्य मया सह
सर्वकामानश्नुते "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह" [
ते उ २।१] इति श्रुत्युक्तरीत्या देहीतिपदादिदेव्युच्यते,
अन्यथा देहवत्पदं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— कथं प्रकृति पुरुषं वज्राति ? इत्यस्योत्तरमुक्तम्, कथं वा ततोऽस्य मुक्तिः ?
इत्यस्योत्तरमाह— नान्यमिति । गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा
जीव कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनु न पश्यति, किन्तु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति, न त्वदे कर्तेति । तथा
गुणस्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मां यदा वेत्ति, तदा स वेदिता मद्भावं ब्रह्मत्वं गच्छति, अन्यथा तु
गुणभावं गतो भवति ॥ १९ ॥ कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह— गुणानिति । एतान्गुणान् महदादित्रयो-
विंशतिविकारात्मनां परिणतान् देहसमुद्भवान् स्पृष्ट्वेहस्य समुद्भवो येभ्यस्तानतीत्य जीवन्नेवातिव्यप्य निर्वि-
कल्पकसमाभ्युपगमेन भास्वित्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानन्दाभासिर्गुणात्ययप्रयोजनमुक्तम् । यतो
मुक्तो ज-ममृत्युजरादौ सेर्विमुक्तः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता ॥ २० ॥

गुणातीनलक्षणज्ञानार्थोऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! ॥

किमाचारः कथं चेतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— जीवन्ने गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नरीजं प्रतिलम्प्यार्जुन आह— कैरिति । कैलिङ्गेधिहोस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रमो ! । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

२ आ. शां व्या— सम्यग्बोपल गुणातिक्रमपूर्वक्रममु-
ल्लभ्युक्तं भूत्वा सुखस्य लक्षणं वक्तव्यमिति प्रकृतं विवक्षित्वा
प्रमुखापयति— जीवन्नेवेति । ये व्याख्याता सत्त्वाद्यो
गुणस्तत्परिणाममृतानव्यासानतिक्रान्तं सन्नेलिङ्गेतां भवति ?
इति तानि वक्तव्यानि सिद्धयर्थं पूर्वमनुष्ठेयानि पञ्चादयस्तानि

लम्प्यानि लिङ्गानि कानि तानीति पृच्छति— कैरिति । यथेष्ट
चेष्टान्यावृत्त्यर्थं प्रश्नान्तर— किमाचार इति । ज्ञानस्य
गुणात्ययोपायस्योक्तत्वादुपायप्रकारनिहासया प्रश्नान्तर—
कथमिति ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— अथ गुणातीतस्य स्वरूपसूचनाचारप्रकारं गुणात्ययहेतुं च पृच्छन् अर्जुन उवाच—
कैलिङ्गेरिति । सत्त्वादीन् त्रीन् गुणानेतानतीतः कैलिङ्गेः कैल्लक्षणेऽपलक्षितो भवति ? किमाचारः
केनाचारेण युक्तोऽस्मी ? अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूताचारः कीदृश इत्यर्थः । कथं चैतान् केनोपायेन
मृगार्थिस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

४ धे. ता. चं.— अत्र स्वावस्थानिरूपणाद्यर्थमनुनप्रश्न
मन्त्रायति— अथेति । ' कैलिङ्गे ' ' किमाचार ' इत्यन
पेन्द्रवाक्यप्रसंगपरत्वादेकराशित्वं ' कथं च ' इत्यु
क्तस्य पृथक्प्रश्नस्येतिभिन्नेत्याह स्वरूपसूचनाचारप्रकारं
गुणात्ययहेतुं चेति । लिङ्गशब्दस्य वेपान्नावपि प्रयोगात्तस्य
व ' न लिङ्गं धर्मकारणम् ' इति गुणातीतोऽपलक्षणावगमात्
मन्त्रवचनमवापारण्यमविवक्षामभिप्रेत्याह कैल्लक्षणेति ।
' किमाचार ' इत्यस्य कोऽस्याचार इति बहुवीहिमभिप्रेत्याह

केनाचारेण युक्तोऽस्माविति । अनाचारश्चावस्थान्यभिचारि
वाप्यलिङ्गपरतामाह अस्य स्वरूपावगतेर्लिङ्गभूतेति ।
यद्यपि स्वमवेष्टान्तरे स्वस्मिन् गुणात्ययं प्रतीयेत, तथापि
परेषु वाप्येवार्चरेस्तदुत्तमानमिति तदर्थं पृथक्प्रश्न इति भावः ।
कथं च कोऽस्याचारोपायसूत्रप्रकारपरताया प्रतिवचनप्रकारेणावगत-
त्वात्प्रतिशेषपरतामनुगमनादवावृत्त्याप्रकारपरता च युक्तमिति—
केनोपायेनेति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पं. भा.— कैरिति । लिङ्गेधिहोः । अतीतोऽतिक्रान्तः ॥ २१ ॥

८ पं. प्र. मि.— ' गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुते ' [१४।२०]
ति सत्त्वा गुणातीतलक्षणं शुशुभु अर्जुन उवाच—
इति । हे प्रमो स्वामिन् ! एतान् त्रीन्गुणानतीतो भवति
स कैलिङ्गेधिहो ! तदुच्यते किमित्यर्थः । ननु गुणानतीत-

लक्षणं तदीयाचारस्तदीयगुणात्ययोपायमवगमयित्वेति स्पष्टमेव,
किमत्र पृच्छसि ह्यासादृशं तदेष पृच्छन् इत्याह— किमाचार
इति । क आचारोऽप्येति किमाचार, कथं च केनोपायेन
त्रिगुणानेतानतीत्य वर्तते ? ॥ २१ ॥

९ वं. तं. दी०— अथ गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययहेतुं च जिज्ञासुर्जुन उवाच— कैलिङ्गेरिति ।
कैलिङ्गेधिहो गुणानतीतं अपलक्षितो भवति ? स किमाचारः ? कथं केनोपायेन इत्युत्प्रेषणं वा त्रीन् गुणानति-
वर्तते ? इति ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— एवमेतांस्त्रीन् गुणानिति भगवतोर्णं,
नेगपेक्षेति गुणां सन्ति, धैर्यतन्निष्क्रमो भवतीति विद्याया
प्रत्ययपरं निहायति— कैलिङ्गेरिति । हे प्रमो सर्व-
व्ययमनयं । कैलिङ्गेधिहोऽन्तान् कथं च नाममात्रांस्त्रीन् गुणान्

अर्जुनो भवति, अतिप्रमं ह्यया अलौकिकदेहवान् भवन्ती
त्यं । ततो दृष्टव्यमन्तरं किमाचारः कीदृशापायान् ? च
ननु एतांस्त्रीन् गुणानतीत्य कथं केनोपायेन वर्तते ? स
कथमेत्यर्थः ॥ २१ ॥

११ नो० भा० दी०— प्रकृतितो मुक्तिप्रकारं वक्ष्यत्यमुपश्रुतानि पृच्छन् अर्जुन उवाच— कैरिति ।
कैलिङ्गेधिहो गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति प्रमो ! हे प्रमो ! स च किमाचारः ? कोऽस्याचारः ?
कथं च प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ? ॥ २१ ॥

गुणातीतत्वोपायः सलक्षणः ।

श्रीभगवानुवाच— प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ठोऽस्मिन् श्लोके प्रश्रद्धया प्रविवर्चनं भगवानुवाच— यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु— प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयमार्थ-
नोद्भूतानि— मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योज्यं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वापादयन्मुखे च सज्जनयन्वध्नातीति तानि द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्योऽप्यात्मानं प्रति प्रकाशं निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन् परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ! स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्यति ॥ २२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रत्यक्षस्वप्नमनसु तदुक्तं दर्शयति— गुणातीतस्येति । पृष्ठो भगवानिति सम्बन्धः । विषयस्य निम्ना प्रयोगदर्शनात् प्रश्रद्धयाभिमित्युपलक्षणं प्रश्रद्धयाभिमिति प्रष्टव्यम् । उत्तरमन्वतायान्तरश्लोकतात्पर्यमाह— यत्तावदिति । तानि सम्यग्दर्शानि न द्वेष्टीत्युक्तेन स्पष्टयितुं निषेध्यमसम्यग्दर्शिनो द्वेष तेषु प्रकटयति— ममेत्यादिना । सम्यग्दर्शिनः

सम्प्रवृत्तेषु प्रकाशादिव द्रव्याभावमुपसंहरति— तदेवमिति । न निवृत्तानि त्यादि व्याप्ते— यथा चेति । तेषामनात्मी-
यत्वं सम्प्रकषययत्मात्मानुल्लङ्घनप्रतिकूलनारोपणेन नोद्भिज्जे-
तेभ्यश्च न स्पृहयतीत्यर्थः । स्वात्ममवसिद्धं गुणातीतस्य लक्षण-
मुक्तमित्याह— एतच्चेति । परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपञ्चयति—
न हीति । आप्तयो विषयः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— आत्मव्यतिरिक्तेषु वस्तुस्वनिष्ठेषु सम्प्रवृत्तानि सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि प्रकाश-
प्रवृत्तिमोहाख्यानि यो न द्वेष्टि, तथा आत्मव्यतिरिक्तेष्विष्टेषु वस्तुषु तान्येव निवृत्तानि न काङ्क्षति ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— आत्मव्यतिरिक्तेष्वित्यादि—
अयमभिप्रायः— आत्मव्यतिरिक्ताणि वस्तूनि द्विविधानि
इष्टान्यनिष्ठानि च; तत्रानिष्टरसाधनेषु सम्प्रयुक्तेषु द्वेष; इष्ट-
तत्त्वाधनेषु च निवृत्तेषु काङ्क्षति लोकसिद्धम्; तानिष्ठेषु तान्येषु
साधनतया सम्प्रवृत्तानि गुणकार्याणि यो न द्वेष्टि; इष्टेषु च साध्येषु

साधनतया स्थित्वा विनिवृत्तानि पुनर्न काङ्क्षति । प्रकाशस्या-
निष्टसाधनत्वं भयादिहेतुषु व्यक्तम्; इष्टसाधनत्वमनुकूलविषयेषु
प्रतलेरप्यभेदभावेति मोहस्यानुकूलेषु प्रतिकूलबुद्धौ प्रतिकूलेषु
बाधुल्लबुद्धौ— इति । द्वेषकाङ्क्षयोः प्रतिपेक्षार्थप्रसक्तित्वपर्य-
मिथानिष्टोक्तिः ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— आयो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । तथा हि सामयेदे भाहुवेयशाखायाम्— “ रज-
स्तमस्तत्सन्गुणान्प्रवृत्तान्प्रायो न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति । तथापि सृष्टं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेद्यदि प्रविष्टं
सुतमश्च जहात् ” इति । ‘ न हि देवा क्रपयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तमः । हीनाः सत्त्वेन सृष्टेण ततो
वेकारिका मताः ॥ कथं वेकारिको गच्छेत्पुरुषः पुरुषोत्तमम् ’ इति मोक्षधर्मः । ‘ सात्त्विकः पुरुषोत्तमः ।
भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः ’ इति च ॥ २२ ॥

६ अ. प्र. टी.— ‘ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च ’ इत्यनेन
गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादिरुपकार्येषु प्रकाशादिषु देवाकाङ्क्षे
न तत् स्पृह्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— प्राय इति ।
इदमुक्तं अस्ति— सत्त्वादयो गुण द्विविधाः स्थूला सूक्ष्मा, तत्र
स्थूलाः कौटिल्या प्रकाशप्रतिमोदाः जायन्ते; सूक्ष्मेभ्यस्तु
परमेष्ठिनिर्दिष्टाः । तत्रान्येषु गुणातीतस्य देवाकाङ्क्षे प्रायो न
स्त्वः । न तु सर्वथा प्रत्यक्षव्यापकत्वाविसम्भवात् । द्विविधेषु

तु आकाङ्क्षादिकं विषय एवेति कुत एतत् ? इत्यत आह—
तथा हीति । यद्यपि ‘ न द्वेष्टि ’ इत्यादिकमुक्तम्, तथापि यदि
सुतमः सुहृत्तमो देववशात् प्रविष्टं स्यात्, तदाऽप्यो तज-
हात् द्विष्यात् । गुणातीतानां तु सूक्ष्मसात्वसद्भावे भारतपार्थ
च पठति— नहीति । यदि देवा क्रपयश्च सुहृतेण सत्त्वेन
हीनाः स्युः, तदा सत्त्वस्था इति नोच्चेत्, किन्तु तद्वत्तदा
वेकारिका मताः प्रवृत्तेस्तु, तत् किं कथं वेकारिको गच्छेत् ।

तेषाम् तेषां मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च मोक्षोऽतः । सूक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । सात्त्विकसत्त्वान् । 'सूक्ष्मसत्त्वसमुक्तं सयुक्तं निमित्तम्' । पुनः

७ ह. पै. भा.— प्रकाशमिति ॥ २२ ॥

८ वै. ब्र. गि.— तत्र द्वितीयाध्याये 'स्थितप्रज्ञस्य का' [२१५४] इत्यादिना पूर्वमेव पृष्ठमपि 'प्रज्ञाति कामान्' [२१५५] इत्यादिना दशोत्तरमपि पुनर्विपुलप्राप्तं पृष्ठमीयवधार्य प्रकारान्तरेण सङ्ग्रहणं श्रीमद्गोपबोध— प्रकाशमिति । प्रकाशं सत्त्वार्थं,

पुन्यं गच्छेन्नित्ययं पञ्चविंशकः ॥' इति सूक्ष्मसत्त्वप्रकरणम् । मोक्षार्थनिश्चितं मोक्षलक्षणे पुराणार्थं निश्चितं ॥ २२ ॥

प्रज्ञाति रत्नकार्यं, मोक्षं च तम कार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं सम्प्रज्ञातानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति तु सत्त्वद्वया यो न द्वेष्टि, निष्ठतानि च सन्ति सुखद्वया यो न बाह्वति, स रागद्वेषाभ्यां गुणातीतं व्रज्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

९ व० व० दी०— तदा श्रीभगवान्स्वरूपमाचारं गुणातीतता च लक्ष्यग्राहं चतुर्भिः— प्रकाशं चेत्यादिभिः । प्रकाशः सात्त्विकः, प्रवृत्ती राजसी, मोहस्त्रास इत्येतानि त्रिगुणकार्याणि अनात्मसु प्रवृत्ताणि न द्वेष्टि, यदि निवृत्तानि च तथापि न काह्वति, अथवा प्रकाशं कर्माणि च निवृत्तानि न काह्वति, कर्मप्रवृत्तिं मोहं च न द्वेष्टि, प्रवृत्तानि च कर्माण्यपीति ॥ २२ ॥

१० पु. ज. त.— अत्रोत्तरं मनुष्यैरेव सर्वं भवतीति शापनाय गुणमह्यायैः श्लोकेराह भगवान्— प्रकाशं चेति । प्रकाशं सर्वद्वारेणालीनिकानुभवसिद्धयर्थं मदीयालीकिकमत्त्व-रूपमकमत्त्वोदस्थापितालीकिकावक्रणा मकलीकिकरूपम् । एतेषु चकारेण व्यञ्जितम् । च पुन तथैव प्रवृत्तिं, चत्वर्यं । एतेषु महददभवरसिद्धयर्थं विप्रयोगलयात्मकरूप मोहमेव चन्द्रं मोहं वा, एतादृशवर्णेऽपि भवामावाय हे पाण्डव ।

न द्वेष्टि मदिच्छागमनलीकिकान् लौकिकमह्यान् । किञ्च सात्त्विकादिप्रपञ्चमेव कार्याणि प्रवृत्तानि मदिच्छया प्राप्नोति । अतएव स्वतः प्रवृत्तिरुक्ता । स्वेच्छात्वाभावात् लौकिकानां प्रतिबन्धकतया न द्वेष्टि तस्याग्राय दानं न करोति । तथैव मदिच्छामात्रे निष्ठतानि न बाह्वति, स गुणातीतं व्रज्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— तत्राद्यस्योत्तरमाह— प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि पुनरावस्थायां तानि सन्त्यहं प्रवृत्तानि 'सामान्ये नपुंसकं' तान्सम्प्रवृत्तान् न द्वेष्टि । नापि समाध्यायध्यायानि निवृत्तानि सन्ति काह्वति । सोऽयं नित्यसमाधिस्थो ब्रह्मविदरिष्टः यं प्रवृत्त्य श्रीभागवते स्मर्यते— 'देहं न शरमशरियवमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति' [११।१३।१६] इति । अत्र वासिष्ठे सप्तयोगभूमय उक्ताः— भानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता । त्रिचारेणा द्वितीया तु तृतीया अनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्रुतार्थं पाचनोऽसंसत्तिनामिका । पद्मार्थभावनी पृष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता । इति । सप्त पयोक्ता साधनसम्पत्तयश्चाहं प्रथमा । अत्रगमननात्यविचारान्तिका द्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनभूमयः । तत्रापिप्रज्ञासाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता, यस्या योगी कृतायोऽपि जीवन्मुक्तिमुखं पुण्ड्रं नानुभवति । तारिक्त्यो जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चम्या भूमौ स्वयं विद्यत स्वयमेव द्युत्तिष्ठति, पष्ठपा रज्यनेन, सप्तम्या तु न स्वतः परतो वा द्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्थः 'प्रकाशं' इत्यनेन श्लोकेनोक्तः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेद्वते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं 'गुणातीतः किमाचारः' [१४।२१] इति प्रथम्य प्रविचनमाह— उदासीनवदिति । उदासीनवत्, ययोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, तथाप्यं गुणातीतत्वोपायमार्ग-कल्पित आमीन आत्मरिपुणैः सन्न्यामी न विचाल्यते विवेकदर्शनारम्भातः । तदेतन्मुटीत्येति— एताः कार्यरूपविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । एतन्महत्तममप्यवर्त-योगः । 'योऽवतिष्ठति' इति वा पाठान्तरम् । नेद्वते न चतविः सम्पत्तय एव मन्वीत्यर्थः ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— कैलैस्तित्यादि परिहृत्य द्वितीयं प्रश्नं परिहृति— अयेति । दृष्टान्तं व्याचष्टे— ययेति । उपेक्षस्य पक्षपाते तत्वायोगादित्यर्थः । आत्मविदात्मकौट-
स्थ्यानेनाऽऽसीनो निवृत्तकृत्यामिमानोऽप्रयत्नमानो भवतीति दाटान्तिरुमाह— तथेति । गुणातीतत्वेपायमार्गो ज्ञानमेव ।
शब्दादिभिर्विषयैरस्य दृष्टस्त्वज्ञानाद्यव्ययममाद्यद्वयाऽऽह—
गुणैरिति । उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तित्वमित्ये

३ रा. भा.— उदासीनमदासीनः गुणव्यतिरिक्तात्मावलोकनतृप्त्या अन्यत्रोदासीनमदासीनः
गुणैर्द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण यो न निचाल्यते, गुणाः स्वेपु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्त इत्यनुसन्धाय यस्तूष्णी-
मवतिष्ठते, नेहते न गुणकार्यानुगुणं चेष्टते ॥ २३ ॥

४ घे. ता. च — कथं तर्हेति ? कथं च तस्यैव इष्टानिष्ट-
साधनसम्पत्तौ न विभियत ? इत्युत्तरं उदासीनवदिति ।
आत्मव्यतिरिक्तोदासीनस्य च गुणशब्देनैवैकाग्रानिश्चितेण ।
न निचाल्यते बाह्यविषयेषु कार्यद्वारा न प्रवर्तते इत्यर्थः ।
अविचारव्यत्यविवरणाया द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेणेति विचलनप्रका-
रोति । ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' [३।२०] इत्युक्तस्य ' गुणा
वर्तन्ते ' इत्यस्य नैकार्थ्यं दर्शयन्निचाल्यताहेतुमाह गुणाः

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— उदासीनवदिति । नेहते न चाल्यते । कार्यकारणसङ्घातविषयरूपपरिणताः
गुणेषु वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति यः प्रतिपद्यते स न चलति ॥ २३ ॥

८ घे. प्र. नि.— आचाररूपं लक्षणान्तरमाह— उदा-
सीनवदिति । यथा हि द्वयोः कष्टहृत्प्रमानयोश्चलोकयिता
तन्मथ केवलसदास्ते, न तु तर्थाथजपरिणाम्यामितस्तत
आम्यते, तथैवासीनो यो गुणैः सुषुप्तकारमना परिणतैर्न
विचारयते, ॥ गुणातीतः । एतदेवोच्यते विद्वदिति—
गुणा इति । गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तन्ते, न त्वह निर्विकारः,
तदा मम न तैः सह सम्बन्धोऽस्तीति ज्ञानेन तूष्णीमेवाव-

तिष्ठते । अनेन ' उदासीनमदासीन ' इत्येतद्विद्वत्तमम् ।
' गुणैर्धौ न निचाल्यते ' इत्येतद्विद्वद्व्योतिः— नेहते न चलति,
न हर्षविषादाङ्गुलो भवतीति यावत् । अवर्षस्य तिष्ठते,
' समग्रविषयः स ' [अष्टा १।३।२२] इत्यात्मनेपद-
विधानादवतिष्ठतीति परमैषदमार्गम् । ' योऽवतिष्ठति ' इति
कचित्पाठाभ्यस्तमस्तीति (शा.) भाव्ये लिखितम् ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— उदासीनवदिति । गुणातिरिक्तात्मावलोकनतृप्तत्वात् अन्यत्रानात्मवस्तुनि उदासीनव-
दासीन द्वेषाकाङ्क्षाद्वारेण गुणैश्च यो न निचाल्यते, किन्तु स्वकार्येषु प्रकाशादिषु गुणा वर्तन्त इति विद्वति,
न गुणानुगुणं स्वात्मना चेष्टते ॥ २३ ॥

१० गु. अ. त.— एव लिङ्गोत्तरमुक्त्या आचारोत्तर-
माह— उदासीन इति । उदासीनवत् सुषुप्तं संप्राप्यभाव-
राहित्येन मल्लं साक्षिभ्योऽप्यवस्थानीनो गुणैर्लङ्कितै-

र्मल्लं पश्यन्नात्मस्वरूपान् विचाल्यते । किञ्च गुणा भगव-
दात्मका गुणेषु स्वकार्येषु वर्तन्ते एव एव भगवद्विष्णोर्भावे
प्रकारेणैवावतिष्ठति, नेहते ॥ चलति पूर्वस्मात् ॥ २३ ॥

११ नी० मा० दी०— अथ पृथया पदार्थमावक्या गतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते— उदासीनवदिति । योऽयं
समाधातुदासीन इहास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासनाशून्यत्वात् य आस्ते
एव, न तु परप्रयत्नमन्तरेण कदाचिदपि गुणैर्निचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन् ' गुणा वर्तन्ते '
इत्येव हारवा योऽवतिष्ठति तत्रैव एव वर्तते, न तु गुणकृतेरिष्टानिष्टपदार्थैरङ्गिते चलति । अयमर्थः— यथा
कश्चिद्व्युत्थानो रसनामोऽङ्गात् स्वयं दाकादिरसं न विन्दति, परेण ज्ञापितोऽपि कश्चिद्रसविशेषमुपलभ्यापि
तमोदासीन एवास्ते, सतिस्त्वेव विशेषदर्शनस्य तिरोभानात् न तत्कृतं सुखं हृत्वा पश्यति, तद्वदयं होय ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः ।
स्वस्थः स्व आत्मनि स्थितः प्रसन्नः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः, लोष्टं चाश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य
स समलोष्टाश्मकाञ्चनः । तुल्यप्रियाप्रियः, प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये, तुल्ये समे प्रियाप्रिये यस्य
सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा चाऽऽत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्म-
संस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.— गुणातीतस्य विज्ञान्तरमाह— प्रियं चेति । प्रियाप्रियप्रत्ययेन गृहीतानां काञ्चनादीनां मात्रा-
किञ्चेति । तयोः समत्वं रागद्वेषानुत्पादकतया स्वकीयत्वाभि- परिभाजकव्युत्पन्नमहणम् । निन्दा दोषोक्तिः, आत्मसंस्तुति-
मानासादृश्यम् । प्रयत्नत्वं स्वास्त्यः प्रच्युतिरिविभक्त्यत्वं । शतमनो गुणकीर्तनम् ॥ २४ ॥
विदुषा प्रियाप्रिययोरसम्भवेऽपि लोढदृष्टिमाधित्याऽऽह—

१ शां. भा.— किञ्च— मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्य-
प्युदासीना भवन्ति केचित्त्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति । अयं तु
तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वाना-
रम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी-
त्यर्थः । गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

२ आ. शां. व्या.— इत्थं गुणातीतः शक्यो ज्ञातुमि । मित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह— यद्यपीति । सर्व-
त्याह— किञ्चेति । मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः । पर- कर्मत्यागे देहधारणमपि निमित्ताभावात् स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
दृष्टा यो शक्तिशाली तयोः पक्षयोर्निर्दिष्टेषो न कस्यचित्पक्षे देहेति । उक्तविशेषणो गुणतीतो ज्ञातव्य इत्याह—
श्रीतीत्याह— तुल्य इति । विदुषो मित्रादिषु द्वयभावात् तुल्यो गुणातीत इति ॥ २५ ॥

३ रा. भा.— समदुःखसुखः सुरदुःखयोः समचित्तः, स्वस्थः स्वस्मिन् स्थितः स्वान्मकप्रियत्वेन
व्यतिरिक्तपुत्रादिजन्ममरणादिसुरदुःखयोः समचित्त इत्यर्थः । तत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः; तत एव च
तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यप्रियाप्रियविषयः; धीरः प्रकृत्यात्मविद्यैकगुणः; तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः
आत्मनि मनुष्यत्वाद्यभिमानकृतगुणागुणनिमित्तस्तुतिनिन्दयोः स्वामभ्यन्धानुगन्धानेन तुल्यचित्तः,
कस्यप्युक्तमानाऽमानयोः तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षयोरपि स्वमभ्यन्धानुगन्धानेन तुल्यचित्तः, तथा देहित्वप्रयुक्त-
सर्वारम्भपरित्यागी; य एवम्भूतः स गुणातीत उच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

देहगते. सौन्दर्यवैषम्यादिगुणदोषैः स्तुतिनिन्दाप्रवृत्तौ परस्तुति-
निन्दयोरिव न प्रीत्यादिसम्भव इत्याह—आत्मनीति ।
'मूर्खा. पूजितपूजकाः (लोकः पूजितपूजकः)' [म. भा.
५।३३।५५] इति न्यायेन लौकिका स्तुवन्तं मानयन्ति,
निन्दकमवमन्यन्ते; मानावमानप्रकाराच्च लोकन्यग्रहारतः
शास्त्रतश्च सिद्धा । तत्र 'मानयितारो मित्राणि भवन्ति, अवम-
न्तारस्वरयः' इति लोच्यश्रमविवक्षामाह—तत्प्रयुक्तेति ।
धाचिकस्तुतिनिन्दयो धृक्पुषादाजादन मानावमानशब्दौ मानस-

कायिकविषयो । समुद्वेदसि गुणातीतस्य परतुद्धिस्तौ
मित्रारिपक्षौ विद्येते । आरम्भत इत्यारम्भ कर्म, कृतप्रति-
कृतादिरूपः । अपवर्गाधारमभ्यववच्छेदायाह देहिद्वयप्रयुक्ते-
ति, सात्त्विकसर्वारम्भपरित्यागीत्यर्थः । एतदेव बाष्पावा-
लिङ्गम् । आन्तरिक्षेपादिभिर्गौरारम्भपरित्यागादिभिश्च गुण-
तीतो रूढयते । त एव च गुणात्ययोपाया इति प्रभन्नं प्रत्युक्तं
भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

५ आ. मा. भा.—तुल्यत्वार्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

६ ज. श्री.—'समदुःखसुखः' [१।४।२४] इत्या-
दिना मर्षया सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यत इत्यम्बयाप्रतीतिरिति ।

सार्यमाह—तुल्यत्येति । तुल्यत्ववाचिनः सम्यग्दर्शय इत्यर्थः ।
प्रायः सर्वानित्यायुक्तीत्येति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

७ ह. पै. भा.—समेति । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठतीति स्वस्थः । धीरो धीमान् ॥ २४ ॥
किञ्च—मानेति । देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तस्तेषु निरुपहः ॥ २५ ॥

८ छं. ब्र. नि — किञ्च, हर्षविषादजनकत्वाभावारसमे-
दुःखस्य यस्य स तथोक्तः । तत्र हेतु — स्वस्थः स्वस्मिन्
स्वरूप एव निरतिसमानमन्दात्मके स्थित, अतएव हेतोपादेय-
राहिर्यासमानि लोष्टाश्मकाश्चानि यस्य स तथोक्तः, अत-
एव च तुल्ये मित्राप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य स. । एवमर्थत्वे
हेतुः—धीरः धीमान् निर्विषेपादितोयन्त्रात्मकतत्त्वज्ञानवान्,
अतएव तुल्यनिन्दाधमस्तुतिः विषाभिजनसम्पत्त्यादिगुण-

सदभावनिश्चयनस्तुतिनिन्दयोर्निर्विषेपशुद्धचिन्माधुर्ये स्व-
स्मिन्सम्बन्धानुसन्धानेन तुल्यचित्ता, अत एव स्तुतिनिन्दा-
प्रयुक्तमानावमानयोस्तत्प्रयुक्तमित्रारिपक्षमौघं स्वसम्बन्धा-
भावादेव तुल्यचित्ता । तथा सर्वारम्भान् सर्वकर्मणि परित्यज्य
शीलमस्येति तथोक्तः । एवमृद्धासीनवर्द्धासीन इत्याहुतप्रकारा
चारलक्षणो यः, स गुणातीत इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

९ ब० त० श्री०—समेति । गुणकार्येण हर्षद्वेषशून्यतया च स्वस्थ इत्युक्ते समत्वं योगो हेतुरिति साङ्ख्य-
योगसारभूतमर्थं स्मारयति । समे दुःखसुरे रजस्तत्त्वकार्यं यस्य । तत्र हेतुः—स्वस्थ आत्मस्थ इति । समानि
लोष्टाश्मकाश्चानि हेतुतया यस्य, सर्वत्र समभूतस्य ॥ २४ ॥ मानापमानयोरिति । देहिद्वयप्रयुक्तसर्वारम्भपरि-
त्यागी च यः, एवमभूतः स गुणातीत उच्यते ज्ञानमार्गीयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च समदुःखसुख समे दुःखसुखे
विप्रयोगसंयोगात्मके लौकिकलौकिकदेहरूपे वा मर्ष स. ।
स्वस्थः मर्षरूपे स्थितः । अतएव समलोष्टाश्मकाश्चान-
समानि लोष्टाश्मकाश्चानि यस्य, सर्वत्र समभूतस्य ॥ २४ ॥ मानापमानयोरिति । देहिद्वयप्रयुक्तसर्वारम्भपरि-
त्यागी च यः, एवमभूतः स गुणातीत उच्यते ज्ञानमार्गीयः ॥ २५ ॥

मानापमानयोस्तुल्यः भगवत्कृतमानापमानयो स्वीयत्वेन
कृतत्वात्तुल्यः । तुल्यो मित्रारिपक्षदो, भगवदीयेन तदीयत्वेन,
मित्रपक्षे कृते तुल्यः भगवदीयभावेन, अरिपक्षे आसुरिभावे-
दीयत्वेन विचारिते भगवदीयत्वेन तथा विचारयन्तीति तेषा-
ञ्चित्तमेवेति ततोपाविचारकत्वात्तुल्यः । सर्वारम्भपरित्यागी
सर्वेषां परार्थानामात्मनानां दृष्टप्रत्ययानां परिस्थितनशीलवान् ।
एवमाचारवान् च ॥ गुणातीत उच्यते, कथ्यते
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० श्री०—अथ पञ्चम्यां भूमावसंसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते—समेति । समधौ
समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः । स्वस्थः स्वेनैव स्थित्यैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छे-
तदा स्वयमेव व्युत्तिषतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकाश्चान्, विरक्त इत्यर्थः । तुल्यमित्रा-
प्रियः तुल्यनिन्दात्मस्तुतिश्च मित्राप्रिययोर्निन्दास्तुत्योश्च प्राप्तौ तुल्यो हर्षविषादशून्यः । अत्र हेतुर्धीर इति ।
यथा कश्चिद्वृत्तसोमप्रहारवेदनाचोऽपि न व्यामुहति, भेद्यद्विद्वान् चानुभवति, तद्वदयं हर्षविषादावनुभवप्रतिभेद्यभि-
षद्यति । एवेत्य तु ज्ञातायामपि वेदनायां हर्षादुदय एव नास्ति, तत्पूर्वस्य च वेदनेव नास्तीति भेदः । एतेन

श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिङ्गानि तत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्युक्तानि ॥ २४ ॥
अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिस्तज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाविमुक्ताभावेन स्वसंवेद्यालिङ्गाभावात्तत्त्वनिश्चयेन
द्वैतस्य बाधाहिनमाचारश्च परसंवेद्य एव, तदाह— मानेति । यथा हि परीक्षकः कूटकार्पाणस्य लामे विनाशे
वा हर्षविषादशून्यः, न च तद्भाभार्थं यत्नमारभते; मूढस्तु ताभ्यां चाध्यते, तद्भाभार्थं यत्नं चारभते । एवं
विद्वान् द्वैतं मरुमरीचिकाहृदसमानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपञ्चयोर्वा तुल्य एव, न त्वन्यतरला-
भाय परिहाराय वा यत्नमारभते; अतो गुणातीत इत्युच्यते । सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः ॥ २५ ॥

अन्यभिचारो भक्तियोग एव गुणातीतत्वप्राप्त्युपायान्तरम् ।

मां च योऽन्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— 'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीतः स उच्यते' इत्येतदन्तमुक्तं यावद्यत्नसाध्यं
तावत्सत्यासिनोऽनुप्रेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यत्तेर्लक्षणं
भवतीति; अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— मामिति । मां चेश्वरं
नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मा वाऽन्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन
भजनं भक्तिः, सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान् समतीत्यैतान्यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय भवनं
पूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावनाय मोक्षाय कल्पते, समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२ भा. शां. व्या.— यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं तत्संवेद्यं विचारिणोऽपि विचारितत्वेनानुप्रेयम् । उत्पन्नायां
तु विद्याया जीवन्मुक्त्योक्त्योक्तमजातं स्थिरीभूतं स्वात्मवसिद्ध-
व्यवस्थेन तिष्ठतीत्युक्ते चर्मजाते विभाग दर्शयति— उदा-
सीनवदित्यादिना । प्रथममेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परि-
हर्ति— अद्युनेति । मच्छब्दस्य सकारिण्यप्यतः व्यावर्त-
यति— ईश्वरमिति । तत्रैव नारायणशब्दान्मूर्तिभेदो व्याव-

त्यते; तस्य तादृश्यं व्यवच्छिन्नमिति— सत्येति । मुक्त्यामुक्त्या-
धिकारिभेदेन विद्वत्पः । भक्तियोगस्य यादृच्छिकत्वं व्यवच्छेत्तु-
मन्यभिचारेणैक्यम् । तथाचे— नेति । भजनं परमप्रेमा,
स एव युज्यतेऽनेनेति योगः । सेवते पराकिंचित्तानां विना वदा-
ऽनुसन्धयातीत्यर्थः । स भगवदनुग्रहतत्त्वमन्यथोक्तमनो विदा-
क्षीवनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अर्थैवरूपगुणात्यये प्रधानहेतुमाह— मामिति । 'नान्यं गुणैर्मयः कर्तारम्'
[१४।१९] इत्यादिनोक्तेन प्रकृत्यात्मविवेकानुसन्धानमात्रेण न गुणात्ययः सम्पत्स्यते, तस्यानादि-
कालप्रवृत्तिविपरीतवासनावाध्यत्वसम्भवात्, मां सत्यसङ्कल्पं परमकारुणिकमाश्रितवात्सल्यजलधिं अन्य-
भिचारेण ऐकान्त्यविशिष्टेन भक्तियोगेन च यः सेवते, स एतान् सत्त्वादीन् गुणान् दुरत्ययान् अतीत्य
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ब्रह्मभावयोग्यो भवति, यथावस्थितमात्मानममृतमन्ययं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्र 'मां च' इति श्लोकेन वृषगुणाय-
विशिष्टाङ्गानुदासायाह— अयेति । गुणात्ययहेतुषु सप्रधान
रूपानन्तरमित्यर्थः । अत एव हि प्रधानहेतुमाहेत्युक्तम् ।
नान्यमित्यादि दृष्टारोपकारकाणां प्रविशन्त्यकमयस्तथा केव-
लानां न कार्यकत्वमिति भावः । 'माम्' इत्यनेन वासना-
पञ्चेनादिप्रतिबन्धकप्रसन्नोपपिच्छगुणयोगविवक्षामाह—
सत्यमद्वैतमित्यादिना । 'परामिष्यानामु तितोहितं ततो
दन्त्य वन्यविषयो' [म. सू. ३।२।५] इति सुषोक्तप्रकारेण
कल्पसङ्कल्पव्यभिचारेण सङ्कल्पोऽपि परमात्मनो न प्रतिबन्धयेति
वक्तुः । कल्पसङ्कल्पस्यापि समत्वाद्देशस्थोऽप्यपरिहाराय परम-

कादणिकतोक्तिः । सदोपेयु मंगारिषु बद्गुणयाः कोऽवकाशः ?
इत्यनाह आश्रितवान्मन्यजलधिमिति । एवं निमग्नानु-
ग्रहाप्राप्त्यस्य सत्यमद्वैतस्य अनुपपन्नस्य प्रदर्शनार्थं काह-
न्यवास्तव्यस्य गुणद्वयमुक्तम् । अन्यभिचारो देवनाम्नादिवि-
त्यागस्य इत्यभियायेऽह पेकान्त्यविशिष्टेनेति । भक्ति-
योगेन गतं तद्गुणान् पूर्वोक्तानां समुपयार्थेनयति । तैरपि
परमात्मैव हि सेव्यते । 'एतन्' इत्यनेन गुणानां बन्धकत्वं
पूर्वोक्तं पराद्वैतं इत्यभिप्रायेणाह दुरत्ययानिति । एतेन
'दैवी हेता गुणयो' [भा. सू.] इत्यादिश्लोकोक्तमपि
स्मारितम् । 'कल्पते' इत्यनेनाभिप्रेत्याह ब्रह्मभावयोग्यो

भवतीति । कोऽपि जीवस्य ब्रह्मभावः का च तद्योग्यता ? इत्यत्राह यथावस्थितमिति । 'ब्रह्मभूत प्रसन्नतमा' [१८।५४] इत्यादिष्विव अमृतसाम्ययत्वादिभिर्गुणैरसाम्यमेव भूत्यादिसिद्धिर्दिव ब्रह्मभावः, तच्च ब्रह्मसम रूप 'जन्ममृत्युजरा-दुर्धैर्युक्तोऽमृतमनुजे' [१४।२०] 'देहे देहिममन्ययम्'

[१४।५] इत्यादिभिर्हिबोक्तम् । अनन्तरलोके च 'अमृतस्यान्यस्य च' [१४।२७] इति विशेष्य इति भावः । साङ्गेनैवातिरूपकियोगेन सेवितोऽहमेव मुमुक्षोर्माक्षप्रद इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ब्रह्मप्रकृतिप्रकृत्यप्रत्ययत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तावत्प्रियत्वं, किन्तु प्रियत्वं मात्रम् । 'बद्धा वापि तु मुक्ता वा न रमावत्प्रिया हरेः' इति पात्रे । भूयाय भूयाय ॥ २६ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'ब्रह्मभूयाय' इत्यस्य परब्रह्मत्वायेति ब्रह्मभूयान् प्रमाणविरुद्धमिति भावेनान्यथा व्याचष्टे— ब्रह्मभूय इति । नात्र ब्रह्मशब्द पर ब्रह्म किन्तु 'मम योनिर्मेहद्वा' [१४।३] इति प्रकृता प्रकृतिरेव, 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽह' [१३।२७] इत्युत्तरवाक्यात् । तद्व्ययं च न तादात्म्यं किं तु तद्ब्रह्मवत्प्रियत्वमेव, अन्यस्यान्यभावाद्योगादिति भावः । तर्हि क्वावत्प्रकृतेर्भगवत्प्रियत्व तावद्गुणातीतत्वेत्यतः सप्रमाणमाह—

न चिति । तर्हि भूयश्च प्रियत्ववाची येनैव व्याख्यायते । इत्यत आह— भूयायेति । भुवो भाव इति ध्वन्याद्वाचो भवनं भूयश्चवर्धः । ब्रह्मभूयायो ब्रह्मभूयम् । 'बद्धं सुपि' [अष्टा ३।१।१०६] इति सुबन्तमात्रस्योपपन्न्यानुवृत्तिः । नत्यर्थस्य च कृताव-तर्भावात् । मयूर-यसकादिवत् । नत्यर्थेयं प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मां चेति । भक्तिरेव योगो भक्तियोगः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

८ वै. अ. नि.— इदानीं गुणातीतत्वोपायनिष्ठारूपं लक्षणान्तरं दर्शयन्ध्यायाध्यापनसहाति-भामिति । चरन्ध । यस्तु मा भगवत् बाह्यैकमव्यभिचारेण देशातिरेकं भक्तिर्योगेन सेवते, स एवागुणा समतीत्य 'नाम्य गुणैश्च कता

रम्' [१४।१९] इति प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानेन सम्प्रगमायाते नैवोपसृष्टं ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । अनेन गुणातीतस्य ब्रह्मभावावतिरिच्यार्था इत्युक्तं भवति ॥ २६ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च भक्तिमार्गीयस्य गुणातीतत्वं केवलगुणातीतभगवद्भक्त्येति तथाह— मा चेति । मा पुन्योत्तम अव्यभिचारेण सर्वोत्तमा ऐकान्तिकेन भक्तियोगेन कोहयोगेन सेवते, स गुणानेतानतीत्य ब्रह्म भूयायाक्षरब्रह्मभावाय कल्पते । एतेन अव्यभिचारिभक्तिमार्गीयस्या सेवतामपि ब्रह्मात्मप्राप्तिरुक्तानुपपत्तिरिति अव्यभिचारिभक्तियोगोक्तिः । यथा च श्रुती— "यो वै ह्वा देवतामवित्यजते प्रसायै देवतायै कथ्यते न परीप्राप्नोति स पापीया-भवति" "तमेवैकं जानन्त्यात्मानं अन्या वाचो विमुञ्च्य अमृतस्यैव सेतुः" [सू. ७.२।२।५] इति । अनात्मत्वेन ज्ञानं स्नेहभक्तिविषयत्वेन एवकारेण व्यभिचारिणीभक्तियोगादुत्तिरनूयते अव्यमेवाच्यवत्य त्रिगुणात्मरूपमोक्षस्य सेतुस्त्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कथं गुणानतिवर्त्तते ? इत्यत्रोत्तरमाह— मा चेति । चरन्धै । मा मर्त्ये अव्यभिचारण अनन्यभावेन

भक्तियोगेन च सेवते, स एतान् गुणान् समतीत्य सम्प्रगमाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— अथ कथं जीवः गुणानतिवर्त्तते ? इत्यस्योत्तरं विवक्षन् साधनभूतासु तिसृषु भूमिषु तृतीया तनुमानसामाह— मा चेति । यत्र साधको मा प्रत्यमात्मानम् । चकारसर्व्वे । पूर्व्वभूमिस्थावेष्वया अस्य येषलक्ष्यं योतयति अव्यभिचारणं वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारावद्विच्छिन्नप्रवृत्ति-प्रवाहिनः प्रणि गनरूपण योगेन सेवते ध्यायति, स एव सूक्ष्मीकृतचित्त एतान् गुणान् समतीत्य ध्यान-परिपाकान्ते सत्त्वमयि बाधिता ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति । 'भुवो भावे' [अष्टा ३।१।१०७] इति मय्येवमपि कथम् ॥ २६ ॥

अव्यभिचारभक्तियोगेन सेव्यस्य परमात्मन स्वरूपम् ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतमाहस्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
व्यनिपत्य ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-
विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— इत एतत् ? इत्युच्यते— ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं
प्रतिविष्टन्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृजस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्यामिनाशिनीऽव्ययस्यामिका-
रिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्य ऐकान्तिक-
स्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभास्य परमात्मनः परमानन्दरूपस्य प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्यग्ज्ञानेन
परमान्ततया निश्चीयते । तदेतत् 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्युक्तम् । यया चैध्वरशस्या भक्तानुग्रहादि-
प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिविष्टते प्रवर्तते, सा शक्तिर्ब्रह्महं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा
ब्रह्मणो नाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्भिरूपस्योद्भवेन, नान्यः; प्रतिष्ठाऽश्रयः । तथा
विविशिष्टस्य ? अमृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य
ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिजनाकाचार्यगोविन्दभगवत्पूजपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृती
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

२ आ. शा. व्या.— 'विद्वा ब्रह्मैव' इत्यत्र हेतुः प्रकृति-
रुच इति । तत्रोक्तमाह— उच्यते इति । ब्रह्मणोऽहमिति
वाक्यं सुखार्थप्रदमभिप्रेत्याऽऽह— परमात्मन इति । त
प्रति प्रदगमनो यत्प्रतिष्ठात्वं तदुपगदयति— प्रतिविष्ट-
मिति । यत्र प्रत्यगात्मनि प्रतिविष्टनि तत्किंविद्यया ? इत्य
पवादोऽयम्— अमृतस्येत्यादि । तत्राहममृतस्येत्यादि
रूपस्य पुनरपि परिहरति— अव्यभिचारिण इति । नित्यत्वं
सत्त्वावस्थितिं तैत्ति प्रामाण्यमपीदृक्कृतम् । प्रतिविष्टस्य
परमेश्वरस्य ब्रह्मणोऽहमितिमात्राऽऽह— ज्ञानेति । अथ
विद्वत्त्वस्यैव सुखं व्यावर्तितुमैकान्तिकमप्येत्युच्यते । अथ

सर्वमुक्त्वा वारुणार्थमाह— अमृतादीति । प्रतिष्ठा यस्मा
दिति पूर्वैव सम्बन्धः । तस्मात्प्रत्यगात्मा परमात्मतया निश्ची-
यत सम्यग्ज्ञानमिति श्रेयसा । अस्य षोडशस्य पूर्वोक्तैक-
वारुणमाह— तदेतदिति । विवक्षितं वारुणार्थं प्रत्ययति-
ययेति । सा शक्तिर्ब्रह्मैव इव गामानाधिकरण्यं । तत्राऽह-
मिति । व्याख्यानान्तरमाह— अथयेति । विद्वत्त्वानि
पूर्ववदपीदृक्कृत्यानि ननुव्यानि । तदन्तर्गतादयं धर्मोऽयं
सदात्म्यं सत्त्वकारित्वं पञ्चमभक्तिरूपमाह । यस्मात्प्रत्य-
सकलस्यगतिरतद्विषयस्तदुपगदयता मुमुक्षादिनानाम् भूते
स्वास्त्यदादिमुक्त्यायमिदं स तमिति निरूपितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिजनाकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूजपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृती

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— द्विष्टो हेतुः, यस्मादहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः
प्रतिष्ठा, तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य, अतिशयितव्यस्यैकान्तिकस्य सुखस्य च 'समुदयः सर्वम्'
[८१९] इत्यादिना निर्दिष्टस्य ज्ञानिनः प्राप्यस्य सुखस्यैवार्थः ।

प्रतिष्ठेति वाच्यम्, ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वस्यापनात्, नच निर्विकल्पक रूप विकल्पितस्य ब्रह्मण प्रतिष्ठेति वा, प्रत्यगात्मा परमात्मनः । प्रतिष्ठेति वा वाच्य, श्रुत्यादिवैपरीत्यात्, तन्मन्त्रिर्मूलनाथ नापि मूलप्रकृत्यादिविषय, अस्तुतेहेतुत्वायोगात्, अतो 'ब्रह्म-भूयाय कल्पते' [१४।२६] इति जीवस्य फलदशमावित्वेन निर्दिष्ट रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यते, तादृशस्य रूपस्याह प्रतिष्ठा ।

किमुक्तं भवति ? सुमुक्तोः परब्रह्मभगवानरिगुद्वयस्वरूपप्राप्तौ शास्त्रोदितेषु सिद्धेषु साधनेषु च पदार्थेषु क प्रचानहेतुः ? इति विमर्शे अहमेव विमर्शविभ्रान्तिरुमिति । यद्वा प्रतिष्ठाशब्द आधारवाचो, तच्चाधारत्वं 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विश्वौ तिष्ठतः' [वृ उ २।८।९] इति श्रुत्यनुसारेण नियमनगर्भमिति 'सा च प्रकाशनात्' [म सू १।३।११] इति सूत्रेणोक्तम् । अतः श्रुत्यात्मस्वरूपस्यापि

मदेकनिर्वाणत्वात् प्रस्तुतं यद्वाभूय मद्रूपैरेकम्यमित्यर्थः । शाश्वतधर्मशब्देन तत्कल्पलक्षणायाह अतिशयितनित्येभ्य र्यस्येति । इन्द्रप्रजापतिप्रभृतिभोगापेक्षयाऽतिशयितत्वं । नित्यत्वं कृतिचिरकालवर्तित्वमात्रमापेक्षिकमिदं मन्तव्यम् । वासुदेव इत्यादि । अयमभिप्रायः—एकान्तिकम्वं ह्येव मिदैकान्तिकसम्बन्धादैकान्तिरमुच्यते—इति । निर्दिष्टस्येति । ज्ञानविशेषणम् । एवमपवर्गोऽप्येकान्तिकमुखवचनात्प्रापकत्वा दिपक्षा परिक्षीणा । न च 'इच्छा द्वेप सुखं दुःखम्' [१।३] इति गणनात्सुखं सर्वं क्षेत्रकार्यमिति भ्रमितव्यम्, 'स क्षेत्रेण सञ्जानन्दीभवति' [तै उ. २।१०।१] इत्यन्याद्यनुक्तमपि चानात् । अतएव "अक्षरीरं वाहं घन्तं न प्रियाप्रिये स्मृतम्" [छा. उ. ६।१२।१] इति ध्रुतिरपि तु खसहचारिदुःखनिषेधे परेति मन्तव्यम् ।

३ रा. भा.—यद्यपि शाश्वतधर्मशब्दः प्रापकचर्चनः, तथापि पूर्वोत्तरयोः प्राप्यरूपत्वेन तत्साहचर्या दयमपि प्राप्यलक्षकः । एतदुक्तं भवति—पूर्वेन 'दैवी क्षेत्रा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेन ये प्रपद्यन्ते' [७।१४] इत्यारभ्य गुणात्ययस्य तत्पूर्वकाक्षैरध्वर्यभगनत्प्राप्तीनां च भगनत्प्रपत्येकोपायतायाः प्रतिपादितत्वादेकान्तभगनत्प्रपत्येकोपायो गुणात्ययस्तत्पूर्वकब्रह्ममात्रश्च—इति ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

४ धे. ता. चं.—ननु शाश्वतधर्मशब्देनातिशयित्वैर्य-लक्षणा न युक्ता, सुखार्थवानाथमावात्, 'नारायण शाश्वत धर्ममोता' [म भा १२।३३५।५] इत्यादिषु च प्रसिद्ध कार्त्युगधर्मोऽयं शाश्वतविशेषणेन प्रतीयते, तस्य प्रत्ययादिषु पापपद्मापुत्रवेषु 'यदा यदा' [४।७] इति क्रमेण परिगल्पा लक्ष्यप्रतिष्ठत्वं च सर्वत्र प्रसिद्धम्, एताह—यद्यपीति । 'ब्रह्मणो हि' इत्यस्य प्राप्यरूपत्वमुपपादितम् । 'सुखस्यैका-न्तिकस्य' इत्यस्य तु शाङ्करभगवदनुभवसुखपरत्वं स्पष्टम् । अल्पत्वादिविद्युत्तात्मानुभवैर्ध्वर्यलक्ष्यवच्छेदाय होकान्तिक शब्दः । तदुभयमन्यथाटादस्यप्राप्यभावेन प्राणुकैर्ध्वर्यमिह विवक्षितमिति तत्साधनवाचिना तन्मूला युक्ता । अतएवानेन

इति धीकविताधिकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य धीमद्वैद्वन्मथस्य वेदात्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीमद्भगवद्रामानुजप्रणीत-श्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यवचिकाया चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.—ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो मायायाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. द्वी—'ब्रह्मणो हि' इत्येकत्वं 'परब्रह्मणो हि' इति [उपाविति चेत्, न, सुखे सम्भवति तदुपादानायोगादिति मयाचक्षते (शा) तदमत्, प्रतिष्ठाऽहमिति क्वनात् । उपचारो-इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यवचिकाया चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

७ ज. प. भा.—इतः ? इति चेत्—ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणः परमात्मनः । हि यस्मात् । प्रतिष्ठा प्रतिष्ठते गच्छति क्षेत्रज्ञोऽभिमुखमनेनेति प्रतिष्ठा । अहमीश्वरः । अमृतस्यान्यपस्याविनाशिनः

शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य मोक्षसाधनस्य सुखस्य ब्रह्मानन्दस्य चैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । तस्मान्मा-
ह्यभिचारेण भक्तियोगेन यः सेवते स त्रीनुगुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते समर्थो भवति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायामाचार्यस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

८ वे. प्र. सि.—अथ भगवद्भक्त्यैकभूयसासिहेतुत्वधुपपा- इति श्रीभारचार्यव्याख्यातोऽर्थः । ‘ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा
रति— ब्रह्मण इति । ‘हि यस्माद्ब्रह्मणः प्रतिष्ठाऽहम्, यथा । पथासिंहमेव, न मद्भिन्नं ब्रह्म’ इति नवीनोक्तोऽर्थः । सर्व-
परमात्मना भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा । पापि ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं’ इति युक्तम् । अमृतस्य मोक्षस्य ।
किरेवाहं शक्तिशक्तिमतीरनन्यत्वात् । यद्वा ब्रह्मसाधनत्वात् । कीदृशस्य ? अथयस्य नाशहितस्यापि प्रतिष्ठा अहमाश्रयः ।
विकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा आश्रयः’ इति (शां.) मद्भीनो मोक्ष इत्यर्थः । तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य
प्राप्त्यकारोक्त्यर्थ इत्यम् । ‘ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा घनीभूतं धर्मस्य ज्ञाननिष्ठारूपस्य प्रतिष्ठाऽहम् । सोऽपि मदायत
ब्रह्माहम्, यथा घनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वत्’ इत्यर्थः । तस्मात्पुनरेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥ २७ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसावित्रीमथीमद्भक्त्यैकभूयसासिहेतुत्वधुपपा- इति श्रीमद्भगवद्गीतायामाचार्यस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
ब्रह्मब्रह्मानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादनां सिष्येण श्रीरङ्गनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्यालुवाने
भगवद्गीताव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

९ व० त० वी०— ‘ब्रह्मभूयाय’ [१४।२६] इत्यादौ तत्र तत्र च निर्दिष्टानां ब्रह्माभूतधर्मसुखानां सर्व-
मभित आश्रयोऽहमेवेत्याशयेन स्वस्य परस्वमाह— ब्रह्मणो हीति । अमृतस्य शुभ्राद्यायतनस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा
प्रधानं, तथैव प्रतिष्ठितं वा सोऽहं ऐश्वर्यधामत्वात्तत्स्येत्यर्थः । अमृतस्य मोक्षस्य ब्रह्मानन्दस्याव्ययस्य च
नेष्टाऽहं, तथा शाश्वतस्य सनातनस्य भगवद्भक्त्यैकभूयसासिहेतुत्वधुपपा- इति श्रीमद्भगवद्गीतायामाचार्यस्य श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
प्राप्त्यकारोक्त्यर्थ इत्यम् । एवं साद्व्यविवृष्टं स्वतात्पर्यवृत्त्येति शेषम् ॥ २७ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतावत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.— ब्रह्मसाधनस्याश्रयवाचकस्य तद्वाच्य- न्तिकस्य रक्षारमस्य भावादिस्वरूपस्य सुखस्याहं प्रतिष्ठा,
नित्यमभय एव भविष्यति, न नुकलभाव इत्यत आह— मूलमित्यर्थः । अतएवमेवेत्यस्यो भावो मदात्मक परेति
इति । हीति निश्चयेन यस्मादेतौः ब्रह्मणः अक्षरा भावः ॥ २७ ॥
व्यापि प्रतिष्ठा स्थितिरूपोऽहमेव, अमृतस्य मोक्षस्य, एवं चतुर्दशोऽध्याये गुणानां स्वस्वरूपताम् ।
नित्यस्य निष्ठात्मकवैकुण्ठस्यापि, शाश्वतस्य नित्यरूपस्य, द्विरूपतां च ब्रह्मायै श्रोतव्यमननं हरिः ॥
धीनमनस्यादिकस्य धर्मस्य च । च पुनः । तथा एका-
इति श्रीभगवद्गीतावत्त्वदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० वी०— विषयदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह— ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो
एव प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवसानस्यानमहमेव । अमृतस्य धर्मब्रह्मोपदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्य । अथयस्य
तादित्वानन्तत्वात्, अपौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कन्यस्य स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंह-
...देवपांडोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृतस्य वेदस्य तात्पर्यं महर्गनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या
द्वितीया भूमिरुक्ता ।

हेतुपक्षोपदर्शनमुपेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह— शाश्वतस्येति । काव्यधर्मवत्कष्टदानेन नाशाभावात्
भगवत्पवित्रो नित्यो धर्मः शाश्वतः, विविदिद्यादिपारम्पर्येण मोक्षारण्यशाश्वतकष्टहेतुत्वान् । शाश्वतस्य च धर्मस्य
प्रतिष्ठा परमं प्राप्य फलमहमेव । तथा ऐकान्तिकं विषयसङ्गमन्यमुख्यविचारिस्वरूपभूतं मोक्षमुच्यते, तस्यापि
प्रतिष्ठा पराकाष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण विमुक्तचित्तस्यैकान्तिकमुपेच्छा भवति, सेव्यं शुभेच्छाग-
म्यसा भूमिः । अत्र परां परां भूमिमात्रोपदर्शनस्य पूर्वा पूर्वा भूमिकर्तव्यते । यथा ‘ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति’
[११।२५] इत्यत्र निदिध्यासनाशक्तस्य साधनानामा विचारः, तत्राप्यशक्तस्य धर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् ॥ २७ ॥
इति भीष्मपर्वणि नेलकण्ठीये मारुतभास्वीये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

चतुर्दशाध्यायटिप्पण्यः ।

३मध्यायमेवमवतारयति घामन.—

इदं धर्म्याश्रयमिति द्वादशान्तेऽजनीद्विभु । तदेवानन्तरेऽध्याये विस्तरेण न्यस्तम् ॥
 प्रकृत्यशोऽखिलो धर्मं पुरुषो धर्मवर्जितः । एतत्तत्त्वमुद्गीतं क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञया ॥
 तत्कलोकप्रवेशेन प्रकृतिं च गुणैः सह । वेतीति गुणभेदानां ज्ञातव्यत्वमसुखम् ॥
 गुरोः प्रसादात्पुरुषो भासतेऽनुभवः क्षणम् । किन्तु दैवे भुज्यमाने भुज्यन्ति सहसा गुणाः ॥
 प्रारब्धत्वा प्रकृतिर्भान्यत्ययि पण्डितम् । सहस्रं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर एव सः ॥
 प्रकृतिर्भोगसमये भोगे भवति देहिने । नावतिष्ठत्यभिज्ञातगुणतृप्तेस्तदा धृतिः ॥
 गुणवृत्तिविवेकं तु सम्यग्जानाति तत्र च । तत्पुरुषपूज्यात्मानं वेत्त्यसावेव केवलम् ॥
 अतः प्रकृत्यमपि तन्मेधवादननन्दनः । व्यस्मार्थीच्छ्रवणादेव स्वस्मानुभवनिर्वृतः ॥
 आसत्सु भगवानस्य दिव्योऽर्जुनवर्तुताम् । व्यक्तं गुणविभागं प्रायुक्तं वक्ति पुनः स्वयम् ॥ — इति ।

नव्यास्तु—नयोदशाध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारो वेदान्तरुष्टया साङ्ख्यरुष्टया चोक्तः । तत्र च सर्वं कर्तृत्वं प्रकृतेरेव, पुरुषस्तु दासीन इत्यपि प्रतिपादितम् । हिन्दु प्रकृतेरिदं कर्तृत्वं कथं प्रवर्तत इति न विवेकितमित्येकस्या प्रकृतेर्नानाविधा, विशेषतः तस्मात् सृष्टिः कथमुत्पद्यते ? इत्यस्मिन्नध्याये निरूप्यते इत्याहुः । तत्र जडाया प्रकृतेरेतन्वत्पुरुषस्य भिधानमयुक्तम्, 'कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतिरूपयते ।' (१३।२१) न जीवभूतायाः पराप्रकृतेरित्यर्थस्य मूल एव व्यक्तत्वात् ।

श्लोकः — १ परमिति— 'परं भूय प्रवक्ष्यामि, तच्च ज्ञानानां सर्वे उत्तमं' इति वाक्यभेदेनोत्तमत्वविधानादवश्यं ज्ञातव्यता धोद्वपेते । ज्ञानस्यात्रस्य फलजनकत्वात् ज्ञानस्यानुष्ठानपर्यन्तस्य विवक्षिततया ज्ञात्वेरनुष्ठानेति व्याख्येयमिति केचित् । अज्ञात्वेत्यनेनास्य ज्ञानस्य दृष्टप्रत्ययता प्रसिद्धिं बाहेत्यभिनवगुप्तपादाः । वामनस्तु—

इतोऽस्मादेव देहादिविभक्त्यामुत्पत्त्या गता इति । केचिद्देवाचक्षते व्यक्तं तत्र व्यर्थमिति पदम् ॥
 मुक्तिं प्राप्ता हि देहादिविभक्त्यामुत्पत्त्या इति स्पष्टम् । विमर्षमविकं तत्र प्रयोज्यमित पदम् ॥
 विद्यायां प्रकृते कार्याद्विभक्त्यादेहादिरूपतः । इत्यध्याहरणकैसाद्वाक्येयमिदमन्यथा ॥
 'इतोऽस्या प्रकृतेन प्रकृतायाः ' पर ' पृषक् । 'ज्ञानं वक्ष्याम्य' कर्तृत्वप्रत्ययः स्यादित्येवो यतः ॥
 सङ्क्षेपादुक्तमेवेदमिदं वक्ष्यामि विस्तरात् । क्प्रसिद्धिं को गुणः केन प्रकृतेरेति पाण्डवः ॥
 न ज्ञानिनमपि प्रायः प्रारब्धं मुञ्चति वचित् । अज्ञातगुणवृत्तिं ते वक्ष्यन्ति गुणास्ततः ॥
 विदितशक्तये ज्ञातेऽपेति भोक्तृत्वपीप्रम । गुणदये पृथक्क्षेत्रेऽवर्तताऽपि प्रदीयते ॥
 तस्मादिव परं भूय प्रवर्णयन् वदामि तत् । ज्ञानं येन परा मुक्तिं विगुणा मुनयो गता ॥ — इत्यादि निर्वकि ।

— अधिगीता ।

श्लोकः २— अथ वामन —

ज्ञानस्यास्य परं मुक्तिः केवल्येत्पुनरावयम् । अथौ तत्तमेना वापौ बभूव विभक्तं इव ॥
 तस्या मुक्तौ केवलाया सर्वेऽपि विलयं गते । भविष्यति कथं भक्तिं सगुणमेवविणी ॥
 इत्याहुर्मतिं हृष्टा सखाय सगुणाऽपि सा । मुक्तिर्ज्ञानस्यास्य परमिति वक्ष्यन् वेद्यवः ॥
 भवत्येव भक्त इष्टमिति मुक्तिं देव प्रसिद्धति । अथौ साधिका मुक्तिं सगुणा मुक्तिरथरी ॥

प्राप्तानामीशमापस्यं तदूपा एव मूर्तेयः । ईशस्य धर्मेनाशोऽन्तेर्नां नाशोऽपि निश्चितः ॥
 कल्याणं विभक्तद्वारे सख्यं अगमि नीयते । ईशस्यापि सधर्मत्वं तदानीं नावशिष्यते ॥
 यदस्यापि नश्यन्ति दिव्या सगुणमूर्तेयः । तदानीं का कथा वक्ष्यामि मुक्तानां स-सपरिमिताम् ॥
 नानां यद्विषयं स्पष्टं पुनरुद्धृतम् । यातानामीशमापस्यं तत्प्राप्ता संयतिन्यथा ॥
 इति चरेत्तदहानीं वापि इतः प्रत्योदयो । आविर्भावतिरोभासमायं तेनां प्रतीयते ॥
 नास्ति प्रयुक्तिः तयोः न विनाशस्यापि यथा । तस्मात्पर्यं गतास्तद्वयं व्यपन्ते कथमन ॥

अज्ञानादपि न चक्षुषा भगवतः साधर्म्यमात्रं तदा ज्ञानावयव इरे कथं व्याख्यातं चापेन सप्रियो ॥
 पदितं तु म गुरुवत्, दत्त इदं न ज्ञानमात्रस्य नो प्राप्तावप्युपपन्नं विन्दु मरये तथिजननादवेव ॥

अतः तत्रात्र भगवन्तस्मिन्नेव ये दृष्टावत नमये सगुणं दृष्टान्ति ॥

ते वास्ति निर्विषयपरमसमस्तप्राप्तप्राप्तमिति निर्दिष्टं इतिना पुनरावयवम् ॥

पामे कथेयमुदिता विजयो जयश्च विप्रौ विधाय कलहं किल दक्षिणार्थम् ।
अन्योन्यशपवसतो भुवि नकुनागौ तौ गण्डकीपरिसरेऽभवन् द्विपन्तौ ॥
कालान्तरेऽनुशयत प्रतियुद्धयमानानुद्धृत्य क्षापनिरयाद्दयाऽऽत्मयात्रि ।
प्राणवसानसमयस्मृतितोषितेन द्वास्थौ कृतौ भगवता गरुडध्वजेन ॥

वैकुण्ठोऽप्यन्य एवासौ यत्र तौ द्वास्थितौ कृतौ । वैकुण्ठ प्रार्थितो तद्व्याय यव्यधैवतेऽन्तरे ॥
येऽनुत्पन्नात्मविज्ञाना भावन भगवत्पदम् । स्मरन्तो यान्ति साधर्म्ये वैकुण्ठेऽस्मिन् वसन्ति ते ॥
अनाद्यनन्तो विरजो वैकुण्ठस्त्वन्य एव सः । य मक्का ज्ञानिनो यान्ति पुनरावृत्तिवर्जिता ॥
वैकुण्ठद्वितीये माने स्पष्ट भागवत यत । वैकुण्ठसृष्टिरुद्दिष्टा तत्रैव रैवतेऽन्तरे ॥
“ पत्नी विकुण्ठा धुरस्स्य वैकुण्ठे सुरसत्तमै । तयो स्नकल्या जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥
वैकुण्ठ कल्पितो येन लोको लोकेनमरकृत । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ” (भाग ८।५।४-५)
एकपञ्चाशत्तमेऽब्दे ब्रह्मण प्रथमेऽहनि । मन्वन्तरं पञ्चम तथैवतमितिर्बन्धते ॥
तया तत्रैव विषये स्वलोका प्रथमेऽहनि । दशोयामास भगवानित्यपि प्रतिपादितम् ॥
“ तस्मै स्वलोका भगवान्सभाजित सन्देशयामास पर न यत्परम् ॥
व्यपेतसङ्घेऽवितोहसाध्वस स्वदृष्टवद्विर्बुधैरभिष्टुतम् ॥ ” (भाग. २।१।१५)

वैकुण्ठैक्ये तु नैवेद सन्नच्छेदोपवर्णनम् । निर्विवादमत सिद्ध पुण्यकृत्यमुभयोस्तयो ॥
द्वास्थौ स्फुटतावभिनवाद्द्वैकुण्ठास सनातनात् । त प्राप्य ज्ञानिनो मक्का न व्यथन्ते कदाचन ॥ — इत्यादि ॥
‘व्ययन्तीति छान्दस्तत्पातित्प्रत्यय’ इत्यभिनवगुप्तपादा । अनुदासोत्पलक्षणस्यात्मनेपदस्यामित्युत्पादयि
— अविगीता ।

रविरुद्धम् ॥

श्लोक ३— अत्र धामन —

‘यदोदिता सिधुका मे तदा सा सुनरुपिणी । प्रकृतिसिगुणा याता महत्तत्त्वमिति प्रथाम् ॥
महत्तत्त्वे च तत्रास सत्त्वाचो बोऽनुविम्बित । मदीयबिम्बमयो भोक्ता देहस्यास्य जडस्य ॥
उपाधावपयाते मद्रूप एवावशिष्यते । यतस्तस्मान्मदीयोऽंशो मतोऽनन्य स तत्त्वतः ॥
एव महति सत्त्वाचो मदीयोऽंशोऽनुविम्बति । न्यक्त ततो महत्तत्त्वे मदीया योनिरुज्ज्वल ! ॥
अथ बिम्बस्यैव योनिर्महदित्यपि सम्भवेत् । किन्तु गर्भमह ब्रह्म दधामीति न सक्तम् ॥
आपते ऊठे पत्न्या गर्भमग्न यथा पति । महत्तत्त्वे तथा गर्भमादधाम्यहमीश्वर ॥
अतो योनिर्महत्तत्त्व भोवाना जननी मम । जीवत् एव जानीहि पिताऽह बिम्ब ईश्वर ॥
इति सूक्ष्मधिया प्रमोदावहं प्रपञ्चितवान् ।

— अविगीता ।

श्लोक ४— अत्राभिनवगुप्तपादा आहु — आत्मीयामेव हि विमर्शशक्तिमालम्ब्याहमवादीनात्मापुननुग्रहार्थं ससार-
शक्ति । अत एव सबाहु योनिष्वादिकरणतया वृद्धिका भगवच्छक्ति सकलससारजननस्वभावा माता । पिता त्वह शक्तिमानव्य
पदेश्य इति ॥ अत्रेद द्वैवीमीमासादर्शनमनुस्मरणमहति— सृष्टिविस्ताराय बीजदाता ईश्वर पिता, सेनप्रता जननी तु प्रकृति
विपति । यथा च क्षेत्रेऽङ्कुरोत्पत्तये बीजवाप क्रियते, तथैव प्रकृतिरूपे क्षेत्रे पुरुषबीजाधानद्वारा सृष्टिश्च प्रचलति । यथा हि
मृगण्यादिजीवनगत सृष्टिविस्ताराय मातु क्षेत्रे पितृबीजाधानमावश्यकम्, तथैव प्रकृतेर्मातु क्षेत्र परमपितु परमेश्वरस्य बीर्या
धातुद्वारा अनन्तरीयिद्वाण्डारिमिकाया विराटसृष्टेरुद्भव । इमामेव स्त्रीरूपा मातृशक्ति वेदस्मृत्यादिषु कुत्रचन ‘सस्त्यानशक्ति शब्देन
ब्रूयन् ‘अपू’, ‘सलिल’ प्रथतिसादृतोऽप्युपाददते तद्विद । अस्यामेवान्याहताया महाप्रकृतौ परमेश्वरो बीर्याधानेन प्रथम गर्भे
जन्तयति । तदीयबीर्याधानेन महत्तत्त्वादिरूपेण क्रमशः सृष्टिविस्तारो भवति । तथा च सूत्रम्— ‘स बीजदाता प्रकृतिश्च क्षेत्रम्’
(दे भा २।८) इति ॥ कौन्तेयेति सम्बोधनेन यथा भवेन्नानुग्रहीताया कृत्या सकाशात्तत्रोत्पत्ति, तथा मदनुग्रहीताया
भक्त्य सकाशात्सर्वस्य जगत उत्पत्तिरिति सूचितम् ॥ ब्रह्ममहदित्येक पदम् । महतो ब्रह्म ब्रह्ममहत् । राजदन्तादिवन्महच्छब्दस्य
परनिधाय ।

धामनस्तु—

अत्र ब्रह्मपदेनोक्तो महत्तत्त्वात्मको विधि । महत्तत्त्वाशरूपा यी स तस्यावाधिदैवतम् ॥

एषा सृष्टिर्महत्तत्त्वाद्वा कृतेति च स्पष्टम् । सृष्टिप्रक्रमे देवो महद्भोक्तोऽनुवदत् ॥

तानि न मनश्चोत्पन्नवृत्तसरसप्रणानि पदं स्वसम्बन्धेनान्तं कल्पन्त्य तमोऽभिमुखं चिदात्मप्रकाशमानार्थकारः । सत्त्ववृत्तिं जनयन्ति । जीवबुद्धिस्पन्दमनसो दुःखादिविकारास्तु नाज्ञाता सन्तीत्यात्मप्रकाशेनैव प्रकाशयन्ते इति न तत्र सत्त्ववृत्त्यवकल्पनम्, गौरवान् । एतद्वै साक्षिमास्यत्वमिति भक्तिमीमांसाभाष्ये स्वप्नेश्वरः (३।२।७) । दहेऽस्मिमिति प्रतिदह गुणानां बुद्धिद्रव्यस्योल्लङ्घनमेदं, न तु गुणपदनेकदेहाधारिणो योगिन एकस्मिन् दहे दृष्टेन लिङ्गेन देहान्तरे तद्विज्ञेयगुणवृद्ध्यादेरुहसम्भव इति भावः । प्रकाशो नियन्त्रणम् । ज्ञानमनुभवः ।

— अधिगीता ।

श्लोक १२— लोभस्तृह्योरप्येययो कचिदभेदेऽपि तदुपाध्योर्भेदात् भेदः । धनं मे स्यादिति लोभस्याकारः, येन केनाप्युपादेन धनं सम्पादययमिति स्पृहाया आकार इति स्वरूपेणापि भेदः — इति गूढार्थतत्त्वालोकः । आरम्भपदेन च नैवस्यापि कर्मणो यथावत्समाप्तिर्भवतीति ध्वन्यते । दुर्योधनादयः सर्वेऽप्योदशा एव प्रवृद्धरजोगुणा, त्वं तु न तथेति भरतकुलोक्त्येव श्रेष्ठोऽसीति भावनोक्तं भरतर्षभेति ॥

— अधिगीता ।

श्लोक १३— चकारादिभ्योऽपि युच्यते । ननु केन तेन तेन लिङ्गेन तस्य तस्य गुणस्याभिबुद्धिः किमर्थं हेया ? इति चेत्, तदभिबुद्धिर्लिङ्गभूतगुणदोषान् ज्ञात्वा — लिङ्गेति इदानीमहं रात्रसोऽस्मि, इदानीमहं तामसोऽस्मि, इति ज्ञात्वा — नैव मया पवित्र्य, किन्तु सार्विकेनैव भवितव्यम्, इत्यालोच्य, रजोगुणतमोगुणविबुद्धिर्लिङ्गभूतदोषनिरसनाय सत्त्वगुणविबुद्धिर्लिङ्गभूतगुणसंग्रहनाय च, प्रयत्नतो राजसतामससङ्कुटजनसहवासराजसतामसाहारसेवनादिउत्कीर्णपूर्वकं सार्विकप्राप्त्यनुसन्धानमासार्विकां शास्वनादिमी रजोगुणतमोगुणाभिभवपूर्वकं सत्त्वगुणविवर्धनाय चेति जानीहि ॥ यथा गुणत्रयमध्ये सत्त्वम्, तथा बुद्धिलभ्ये त्वं सुखयिता । अतः सत्त्वगुणं श्रेष्ठत्वासीति भावेन सम्बोध्यति इत्युक्त्येनेति ॥

— अधिगीता ।

श्लोक १४— यदा समप्रेयैव जन्मनानवरतसार्विककल्याणपाराम्यासासत्त्व विबुद्ध भवति, तदा प्राप्तप्रलयस्य शुभलोकावसि । एव जन्माभ्यस्ताराजसकर्मणः प्रयाणाद्विमिश्रोपभोगाय भातुप्यासि । तथा हेनैव कर्मण यदा समप्रेयं जन्मना तामसमेव क्लाम्यस्यते, तदा नरकतिर्गन्तुं शक्येति सूच्यते । ये तु व्याचक्षते— मरणकाल एव सत्त्वादी विबुद्धे एतानि पलायनीति, ते न सम्यक् शारीरजन्मने प्रविष्टा । यत् सर्वस्यैव सर्वथाऽन्त्ये क्षणे मोह एवोपायायते । — इत्यभिनवगुप्ताः । मरणफलप्राप्त्योरेकं काल्पनासम्भवात् सदस्येनाभ्यवहितकाल उच्यते ॥

— अधिगीता ।

श्लोक १५— यद्यपि प्राणिना पारत्रिकी शुभाशुभमगतिः पूर्वपुण्यपापकर्मावसाराणि, तथापि पूर्वपुण्यपापकर्मावसारेण तत्प्राणमिव बुद्धिकाक्षिकी मृतिर्भवति । तद्वृत्तारोणेऽप्येतस्या गुभाशुभमगतिर्भवति । पूर्वपुण्यपापकर्मणि मरणकाले तत्तद्गुणविवर्धनं दद्यात् पत्रं शुभाशुभमगतिप्राप्तिसाधनानि भवन्ति, अतः उक्तं युक्तम् ॥

— अधिगीता ।

श्लोक १६— अत्र दुःखमिश्रयुक्तेषु दुःखशब्दप्रयोगो दुःखस्याविक्रमात् । अज्ञानप्राचुर्यमूलके दुःखं अज्ञानतत्त्वावधारकं शब्दप्रयोगस्तयोन्तदेतद्वत् । आलस्यस्य निद्राधिक्यस्य च तदानीं सुखतया भासमानत्वेऽपि दुःख एव पर्यवसानम् । पूर्व-विन्दु जन्मनि कृतानां सार्विकादिकर्मणामोक्त्येऽप्येवमवधानेनैव तत्तत्फललाभः । अनोक्त्येव तु उच्यते तत्तत्कर्म प्राप्यति विबुद्धः । इह एव तम फलं च दुःखपदमेवेति सूचयितुं शब्दः । अत्र केचिदसम्बद्धा श्लोका कल्पिता, पुनरुक्तत्वात् ते स्वाध्याय एवेत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

— अधिगीता ।

श्लोक १७— अज्ञानस्य सर्वदोषमूलत्वात् पृथगुपादानम् ।

— अधिगीता ।

श्लोक १८— 'सात्त्विका' इत्यनुक्तत्वा 'सत्त्वस्था' इत्युक्तत्वा सत्त्वमविहाय स्थातव्यमिति सूच्यते । 'पण्यं गुणवृत्तिरिति विशेषणेन तम प्राचुर्यात् ये निद्रालोऽलसाश्च तेषां सत्त्वरजःपलायनाभावात्, न तु सम्पूर्णस्य तम-फलस्य प्राप्तिः । यं तु तामसास्तामसाभिः कर्माणि सदा कुर्वन्तो वर्तन्ते, तेषां सम्पूर्णतम फलप्राप्तिरिति सूच्यते । तम प्राचुर्येन तम प्रवृत्त्यामसनसहवासोऽपि बाधक इति बोधयितुं तद्विशेषणम् । ये प्रमुखादापादकं कर्म कुर्वन्ति, ते स्वस्थानानि कृष्टं स्थानमन्यत्र नीता प्रमुदन्ति, यं तु प्रमादस्य प्रकोपस्य वाज्यापादकं स्वीयतादात्म्यमुत्सामापादकं कर्म कुर्वन्तो वर्तन्ते, ते नान्यत्रोपरि अथो वा भीयन्ते, अथि तु स्वस्थान एवावस्थितवन्तस्तस्मिन्तीति लोके स्पष्टमेव । अतोऽत्र सात्त्विका गच्छन्ति, राजसास्तिष्ठन्ति, तामसा गच्छन्तीत्युक्तम् — इत्याहुः । 'नृनस्था' इत्यपि पाठः ।

— अधिगीता ।

श्लोक २१— लिङ्गवदेन आन्तरा शमदमायसाधारणधर्मा, आचारशब्देन असाधारणवाचकमात्राणादवबोधयते । स्वमित्त्वं गुणात्ययज्ञानायान्तरलिङ्गप्रश्नं, परेषु गुणात्ययज्ञानाय बाध्याचारप्रश्न इति विवेकः ।

— अधिगीता ।

श्लोक २३— अथ व्याख्यान्तरमुपन्यासदर्पणे— उद् सर्वस्मात् जगत् उत्कृष्टत्वेन आसीन् परमात्मा तम् वदन्तुत्तमत्वोपदेश आचार्य । तस्मिन् आसीन् सदा तत्समीप उपविश्य तत्रार्थं शृण्वन् । अगुणैरिति छेद । तस्यान्तर्यामिणो विद्यमानैरस्ययारोपितैर्वा न विचार्यते, गुणमक्ति तन्मुखात्तत्त्वार्थश्रवणेच्छातश्च न प्रच्यव्यते । यथा तथा वा भवत् अयमाचार्य, नास्य दोषो मया जित्नीय, गुरोर्दोषाणामावरणं यत्तु शिष्य छात्र इत्युच्यते । गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छील यस्य स छात्र इति हि निश्चिति । कुतो न च श्रोतीति चेत्, अगुणैरयमाचार्यतया वृत्तस्ते गुणा ज्ञानतत्त्वज्ञानबोधवन्तुं मुखा वदन्ते, नैकोऽपि ते विद्वदानीमपगत इत्यथ निश्चिन्त्य गुरौ भक्तिमत्तया सम्पक् तिष्ठति, न चरति य, स गुणातीत उच्यते अथ गुणातीतस्य वाचाचार, अनेन गुणान्तीतो भवेदिति ॥ नेष्टते न स्वरूपाश्चरते । अत्र चोपाय सर्वपापामात्मनां शरीरात्म केन्द्रियादिस्वभाव एव यत्प्रवर्तते, न तु फलं किञ्चिदहमभिसन्दध इति स्थिरबुद्धि — इत्यभिनवगुप्तपादा । इदेवमिति पाठ ।

— अविगीता ।

श्लोक २४— लोके निन्दाया स्वविषयतानुबन्धानमहता खलो भूतो निन्दति चेत्, निन्दतु, का हानि इति निन्दक मूलत्वादीन्य तयोर्दोषांनो भवति । स्तुतो तु स्वविषयतामनुबन्धाय स्वावके विद्वत्त्वनाशोप्य 'स्तुतीरश्वे च, ज्ञानमि वै मम परं भावम्, दाहमहमहिमवान् किंदाहम्, 'इति ता स्तुति शतगुणीकृत्य प्रकृतो भवतीत्यर्थस्य सूचनाय स्तुतेरान सम्बन्धिनोक्ति ।

— अविगीता ।

श्लोक २५— निन्दास्तुती वाचिकन्यापारौ, मानापमानौ तु वाचिकमानविकन्यापारौ । धीर इत्यन्तमान्तर लिख, 'तुल्यनिन्दात्मसस्तुति' इत्यादिकं बाह्यलिङ्गं 'समदुःखसुख' इत्यादिकं सर्वे बाह्याचाररूपलिङ्गपरमिति केचित् । 'सिद्धं प्रपन्नं वा माया' (२१५४) 'प्रप्राति यदा कामान्' (२१५५) इत्यत्र ज्ञानिलक्षणविषयके प्रप्रोक्तं, अत्र तु ज्ञानेन गुणातीतविषयके इति विवेक । अत्र 'समदुःखसुखं धीर' (२१५५) 'समदुःखसुखं क्षमी' (२१५६) 'उदासीनो गतव्यथ' (२१५६) 'सर्वारम्भपरित्यागी' (२१५६) 'समं शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो' (२१५६) 'धीतोष्णसुखं वैपु तथा मानापमानयो ।' (६१७) 'तुल्यनिन्दास्तुतिर्मन्वी' (२१५९) इत्यादौ शब्दत 'तत्तत्प्रपन्नं शुभाशुभम् । नाभिनन्दति न द्वेष्टि' (२१५७) 'न प्रहमेतिप्रियं प्राप्य नोद्विप्रे प्राप्य चाप्रियम्' (५१३०) 'शुभाशुभपरित्यागी' (२१५७) इत्यादौ कथं पुनरहिततत्त्वकरणानुगुणाभिप्रायभेदकत्वात् समाधेया । तत्प्रविषये पुनरहितं दोषाय, तद्वोधने महावात्पर्यात् — इति दर्पणे ।

नव्यास्तु— सर्वात्मपरित्यागीत्यस्तु 'केचनै काम्याना कर्मणा त्याज्यो योगी' इति व्याकलयते । तदस्तु, आरम्भपरत्वं काम्यारम्भ एव सङ्घोच मानाभावश्च, सर्वप्रदक्षारस्यभ्रं च । किञ्च काम्यकर्मणासेवात् त्यागे विवक्षिते 'काम्यकर्मपरित्यागी' इत्येवमर्थस्य, न त्वेवमवाचकं प्रायाश्चद्व्यामिनामिनो गीतागुह्यरिति यत्किञ्चिदित् । 'मानापमानयो' इति पाठः ।

— अविगीता ।

श्लोक २६— चत्वारोऽवयवरागे । यो मामेव सेवते । अनेन फलादिशाकाङ्क्षो मामहत्वेनाश्रयति, फल प्रपन्नतयेति निरस्त । अथ एव तान्यान्वभिवारिणी भक्ति । फल प्रति ह्यसावास्थावानिति । यस्तु फल किञ्चिदप्यनभिलष्यन् किमिति तदानीन्मनुतिष्ठति इति पथैर्युज्यमानोऽपि निरुत्तरमगच्छकविवेकविद्वान्त करणतया क्षणकिन्तरोमवान् वेपमानतदुर्विस्मयतः नयनयुगुपरिवर्तमानसहित सन्धातस्तुष्णीमावनेवोत्तर प्रयच्छति, स एवावभिवारिण्या सत्कृतो महेश्वरस्योपशक्त्या भक्त्या पवित्रं कृतो नाम्य इति कैयम्— इत्यभिनवगुप्तपादा । अत्र भगवानेवात्ममक्षिपुणात्यकान्त करणस्यपूर्वैकप्रज्ञानमन्दाभाति लक्षणमुक्तिर्दुतामाह । न चात्मज्ञानवैयर्थ्यम्, अन्धद्वामलशालनेन भकावुपयोगात् — इति स्वप्नेश्वर । (शा सु ११११) चकारो शानान्तराचार्यः । यो ज्ञानवान् मां सगुण सङ्कल्पप्रघातमनाऽवस्थित सेवते, स एतान् गुणान्तीत्य मन्मथ्याय मदसाधर्म्या- वासय योग्या भवतीति सगुणमोक्ष एवोच्यते । निर्गुणमोक्षाभ्यान्युपगमे गुणातीतस्य पुनर्वसमवयवयोग्यत्वाभिधानासहतेरिति धाम- नाशय । अथ भाव अन्यव्यतिरिक्तसिद्धं ज्ञानस्य पतं मोक्ष । ज्ञानिनश्च द्विविधा— निर्गुणापासकाः सगुणसेवकाश्च । तथा यानां गुणातीतत्वेन मन्मथ एव मोक्ष, अपरेषां पुनर्भगवत्सागम्यंशतिरिति ये त्वत्पुनरात्मज्ञानां अपि भगवद्भक्तिव्यक्त्यास्तेऽपि तदाकाप्य एव ते किन्तु अमुकस्यैव सर्वैष्टुष्ट गता जयविजयवयवन्ते । ज्ञानिनस्तु कल्याणोऽपि न च यन्त इति । एतयोक्तं पुनस्तु— 'इह ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधन्यमागता । संशोऽपि नोपजायते प्रत्य न नश्यन्ति च ॥' (१५१२) इति । अन्येन सगुणमोक्षोऽत्र मन्मथ्यायत्युक्त । एवम् ॥ 'मन्मथायवपयत्' (१११९) इति । विस्तरस्तत्रयथोक्त एव ॥ मन्मथ्यायति 'मुश भाव' (अथा १११०७) इति यद्वत् ।

— अविगीता ।

श्लोक २७— अमेव हि मद्रूपं प्रतिष्ठा । मयि सेव्यमाने मद्रं भवति । अन्यथा जडरूपतया मद्रोपास्यमानं मोक्षमपि मोक्षान्तिनिन्दितं प्रायश्चित्तमिन्द्रशुनरादा । मद्रो यो वदह्वं प्रतिमं प्रष्टुं स्थितिः । वेदोक्तानि काम्यपदुतिष्ठन्ती मत्त एव पतं एव तं अमृतस्य सागम्यशास्त्रेण प्रष्टुं स्थितिः । अमृतस्य निर्गुणोपाय सागम्य मोक्षस्य । तस्यापि

असादेनैव सुलभत्वात् । अन्यस्य मत्साधर्म्यप्राप्तिरूपस्य सगुणमोक्षस्य च 'सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च' (१४।२) इत्युक्तव्यवृत्तस्य । एवं ह्युपक्रम उपन्यस्तौ द्वावपि मोक्षान्न परामृष्टौ । शाश्वतस्य भागवतधर्मस्य । तदवलम्बितं हि गुणमोक्षं गतानामपि शुद्धसत्त्वधर्माखण्डानन्दैर्भवानुभवसत्त्वात् पुनरावृत्तिरहितत्वाच्च भागवतधर्म एव शाश्वत इति व्यक्तमेव । या एकात्मिकस्य एकस्मिन्नेव स्वरूपे सकलवृत्तिलयस्यैवाखण्डनिर्गुणानुभवात्मकस्य सुखस्य एकधासाधनतो निर्णयः स वैकान्त प्रत्ययस्तद्विचरस्य । नानात्वेन भासमानत्वेऽपि वस्तुत एकात्वात् अखण्डैकव्यत्ययगोचरतेति केचित् । प्रकरणेऽस्मिन् वसिष्ठोक्ताः सप्तापि भूमिका अवरोहणक्रमेण प्रतिपादिताः । तत्र निष्कामधर्मणं शुद्धचित्तव्यैकान्तिकसुखलभ-
नानायोग्यता जायत इति या शुभकर्मसम्यग्ज्ञानेच्छा, सा शुभेच्छा नाम प्रथमा भूमिका । सेह 'शाश्वतस्य च धर्मस्य' (१४।२७) इत्यनेनोक्तम् । (१)

शुभेच्छावतो मद्दर्शनकामस्य श्रवणमगनादिबुधो वेदान्तविचारो विचारणा नाम द्वितीया भूमिका । सेह 'अध्वनो हि विद्याह' (१४।२७) इत्यनेनोक्तम् । (२)

कृतध्वनादिकस्य वृत्त्यन्तरानन्तरितेन भक्तियोगेन सैलधारवादविच्छेदेन भगवति मनःप्रणिधानं तनुमानसा नाम तृतीया भूमिका । सेह 'अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' (१४।२६) इत्यनेनोक्तम् । (३)

कृतिविध्यासनस्य यत्साक्षात्कारपरपर्यायमपरोक्षज्ञान, सा सत्स्वापत्तिर्नाम चतुर्थी भूमिका । सेह 'भानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो त्रारिपक्षयोः' (१४।२९) इत्यनेनोक्तम् । (४)

कारोक्षाहानी हि द्वैतमरुमरीचिकाह्रसमानं पश्यन् तत्र गलापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव भवति । एतादृशस्य प्रमाणिनः स्वार्थो व्युत्थानेऽपि विषयेष्वसंसर्गिकैर्भवति सा असंसर्गिकार्थनाम पञ्चमी भूमिका । सेह जीवन्मुक्त्यवस्थात्प्राप्त्युत्पन्नसुखः' (१४।२४) इत्यादिनोक्तम् । (५)

एकपञ्चमभूमिकस्य विना परप्रयत्नं स्वयं व्युत्थानाभावेनोपवेशनरूपा पदार्थाभावनी नाम षष्ठी भूमिका । सेह 'प्राप्तीनवदासीनः' (१४।२३) इत्यादिनोक्तम् । (६)

लक्ष्यपञ्चभूमिकस्य स्वतः परतो वा व्युत्थानाभावेन तन्मयतया परिपूर्णानन्दस्वरूपेणावस्थानं तुरीयिण्या नाम सप्तमी भूमिका । सेह 'नित्यसमाधिस्था' प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' (१४।२२) इत्यादिनोक्तेति ज्ञातव्यम् ॥ (७) — अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाश्चतुर्दशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

शतः परं प्रवक्ष्यामि भवानि ! भवमुक्तये ।
गीताचतुर्दशाध्यायमवधारय सादरम् ॥ १ ॥
मेदिन्यां यत्किञ्च स्फुल्लमस्ति कादमीरमण्डलम् ।
राजधानी सत्स्थस्या भगवत्या मनाहरा ॥ २ ॥
यामधिप्राय धार्गदेवीं प्रहलोकं प्रगच्छति ।
हंसैः समुद्यमानां तु सावित्रीप्रहितैस्त्रिभिः ॥ ३ ॥
सत्स्वतीपदाम्मोजसेवामाश्रित्य कुङ्कुमैः ।
यत्र गौरवयन्त्याशा हंसाः पक्षपुटोद्भवैः ॥ ४ ॥
निरन्तरतया यत्र मृणां संस्कृतमापिणाम् ।
देववर्णमयी भाषा निमेषेणोपलभ्यते ॥ ५ ॥
प्रातर्गृह्णाद्गणोद्भूतैर्यत्र कुङ्कुमपांशुलैः ।
सर्वतोऽपि तच्छायां शशाङ्करयिमण्डलम् ॥ ६ ॥
व्यासोत्तरेज्जां राशिः शौर्यवर्मा नरेश्वरः ।
उद्युम्बलवाणौघपण्डितास्तरिमण्डलम् ॥ ७ ॥
अयूष तिहलहरीप राजा सिंहपराक्रमः ।
नाम्ना विक्रमवेतालः कालानामपि शोचिः ॥ ८ ॥
उनो पारस्पर्यं मैत्रीं वर्धयामाश्रुतुः क्रमात् ।
तत्तदंशसमुत्पन्नैरूपैः प्रचुरोत्करैः ॥ ९ ॥

एकदा प्रहितं प्रेम्णा प्रभूतं शौर्यवर्मणा ।

राजा विक्रमवेतालो घिलोष्य शुनकीद्वयम् ॥ १० ॥

मत्तमातङ्गदुर्गे मणिभूषणचामरम् ।

प्रेमपासास मित्राय प्रभूतं शौर्यवर्मणे ॥ ११ ॥

एकदा शिविकारूढं चाक्षवामरपीजितम् ।

सुवर्णशृङ्खलारूढं बाणडिण्डिमदम्बरम् ॥ १२ ॥

शुनीयुगलमादाय शृंगयाकौतुकोत्सुकः ।

राजा जगाम बाह्यालीं समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥

पणवन्धविधानेन समुपेतं शशामिपम् ।

तत्र राजकुमाराणां महान्कोलाहलोऽभवत् ॥ १४ ॥

ततः समानवयसा केनचिद्राजस्युना ।

बहुमूल्यं पणं हृत्या राजा विक्रीड कौतुकी ॥ १५ ॥

ततोऽवतार्य दौलाया विरूढावलिगविताम् ।

धावतः शशकस्योद्यैः पृष्ठेऽमुञ्चन्त्य शुनीम् ॥ १६ ॥

मुमोच राजपुत्रोऽपि प्रेमपाथं महाभुजः ।

विरराम शुनीमुखैः सङ्कीर्त्य विरूढावलीम् ॥ १७ ॥

अलक्ष्यमाणवेगेऽस्मिन्शुनीयुगलके भृशम् ।

धावत्युत्थितमेवाऽऽसीत्पश्यतां सर्वभूतताम् ॥ १८ ॥

पपात गतं महति शशकोऽतिश्रमादसौ ।

पतितोऽपि शुनीवदयो नाभूच्छाकशावकः ॥ १९ ॥

तत शनैः समुत्थाय धावन्नाक्रम्य रोपत ।
 जगृहे राजशुन्याऽसौ शशक फेनमुद्वमन् ॥ २० ॥
 तत कथञ्चिदुत्सृत्य गच्छन्विस्खलयज्जश ।
 राजपुत्रशुनस्याऽसौ गृहीत कन्धरातटे ॥ २१ ॥
 जितमस्माभिरत्यर्थमिति सञ्जल्पतां नृणाम् ।
 कोलाहले शङ्किताया शुन्या निर्गतवान्मुखात् ॥ २२ ॥
 ततो वृष्टाग्रणधानीक्षरदुधिरधारकः ।
 कापि ममरभूभागे निलीय स्थितवान्जश ॥ २३ ॥
 जिघ्रन्त्या राजशुन्याऽसौ भूभाग धनरोपया ।
 दृष्टमानं परिजस्तो हस्तमानं ततोऽगमत् ॥ २४ ॥
 यन कर्पूरकदलीशोऽवध्याघर्षशीतलः ।
 चोलीरूपोऽलकालाक्षुष्यभातिसमीरण ॥ २५ ॥
 उद्भिन्नकेतकीकोशरजोमुकुलितेक्षणः ।
 विस्त्राधा हरिणा यत्र च्छाया तां परितः स्थिता ॥ २६ ॥
 नारिकेलफलैर्यत्र स्वयं निपतितैरथ ।
 अपि चूतफले पक्वैस्तुप्ता शाखामृगा अपि ॥ २७ ॥
 अपि केसरिणो यत्र खेलन्ति कलमैः समग्रम् ।
 फणिनः कङ्कयर्हदु निर्विशङ्क विशान्ति च ॥ २८ ॥
 यत्राऽऽश्रमान्तरे यिमो वत्सनामा जितेन्द्रियः ।
 शान्तश्चतुर्दशाध्याय उपपन्नास्ते निरन्तरम् ॥ २९ ॥
 तत्र तल्लिङ्गपाशाब्जप्रक्षालनजले हृते ।
 कर्दमे न्यपतद्गत्या जीवशेषो मुहुः श्वसन् ॥ ३० ॥
 तत कर्दमस्पर्शमात्रनिस्तीर्णसृष्टिः ।
 दिव्य विमानमारुह्य निर्ययौ शशकां दियम् ॥ ३१ ॥
 ततः शुन्यपि लिप्ताङ्गी स्तोर्क कर्दमविन्दुभिः ।
 श्रुतिपासातिरहिता शुनीरूपं विहाय सा ॥ ३२ ॥
 तता दिव्याङ्गनारम्य गन्धर्वैरपशोभितम् ।
 दिव्य विमानमारुह्य शुन्यपि त्रिदिच ययौ ॥ ३३ ॥

ततो जहास मेधावी शिष्यो नाम्ना रुक्मन्धर ।
 विचार्य विस्मितः पूर्वजन्मवेरस्य कारणम् ॥ ३४ ॥
 राजाऽपि पर्युच्यत तत्स्मयस्मेरलोचनः ।
 प्रणम्य परया मफत्या विनयैरुपयोनिति ॥ ३५ ॥
 राजानाञ्च—
 कथा कथय मे विप्र ! हीनयोनिनिपेयितौ ।
 अहौ यो जग्मतु स्वर्गे शुनीशशकशावकौ ॥ ३६ ॥
 शिष्य उवाच—
 वत्सनामा द्विजन्माऽऽस्ते वनेऽस्मिन्नियतेन्द्रियः ।
 चतुर्दश तु ह्यध्याय गीतानां सर्वदा जपन् ॥ ३७ ॥
 शिष्योऽहं तस्य भूपाल ! प्रह्लादिवाविशारदः ।
 चतुर्दश तु ह्यध्याय जपामि प्रत्यहं नृप ! ॥ ३८ ॥
 मदीयवरणाम्मोजप्रक्षालनजले लुठन् ।
 शशस्त्रिदिवमापन्नं शुनस्या सह भूपते ! ॥ ३९ ॥
 राजोवाच—
 हेतुना केन कथय हसितं च द्विजोत्तम ! ।
 अतः किमपि साकृत् तं न्यमानेन सादरम् ॥ ४० ॥
 शिष्य उवाच—
 महाराष्ट्रे तु नगरं नाम्ना प्रत्युदकं महत् ।
 तत्राऽऽसीद्ब्राह्मणो नाम्ना केशवः कितयाग्रणी ॥ ४१ ॥
 विलोभनाऽभयस्य जाया स्वैरविहारिणी ।
 तेन साऽहृण्यत क्रोधाद्वैर सञ्चिन्त्य जन्मतः ॥ ४२ ॥
 ततः स्त्रीयधपापेन शशकोऽजायत द्विजः ।
 किद्विषपाच्छुनकी साऽपि जाता घञ्ज मज्जन्तः ॥ ४३ ॥
 पूर्वेण जन्मना वैरमभ्यस्तं विस्मृतं नहि ।
 आसेदिवद्भया बहुधा योऽनन्तरमपि क्वचित् ॥ ४४ ॥
 श्रीशिष उवाच—
 इत्याकल्प्य सकलं भूपाल श्रद्धयाऽन्वितः ।
 गीताञ्चतुर्दशाध्यायपाठादप्य परा गतिम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताञ्चतुर्दशाध्याय
 माहात्म्यकथनं नाम चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १९]

अचिन्मिथाद्विशुद्धाच्च चेतनात्पुरुषोत्तमः ।

व्यापनाद्भरणात्स्वाम्यादन्यः पञ्चदशोदितः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र 'अचिन्मिथाद्विशुद्धाच्च' इत्यस्य सूचनीयां सङ्गतिं विवृण्वन् क्षराक्षरशब्दव्याख्यानतां व्यनक्ति । क्षेत्राध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव पुरुषस्य माह्वगुणसङ्घप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरे चाध्याये पुरुषस्य कर्मभरणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणसङ्गप्रकारं सविस्तरं प्रतिपाद्य गुणसङ्गनिवृत्तिपूर्वकालयाथात्म्यावाप्तिश्च भगवद्भक्तिमूलेत्युक्तम् ; इदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मक-पदमृक्कविभूतिमत्तां विभूतिभूतात् क्षराक्षरपुरुषद्वयान्निखिलहेयप्रत्यर्णककल्याणैकतानतयाऽत्यन्तोत्कर्षेण निःसृजातीयस्य भगवतः पुरुषोत्तमत्वं च वक्तुमारभते ' [रा. भा. १९।१] इति । अत्र व्यापनभरणस्वाम्यानि-
'सो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यत्रय ईश्वरः' [१५।१७] इति प्रतिपादितानि । एवं प्राधान्यतश्चिदचिदीश्वररूप-
तत्त्वत्रयविशोधनं क्रमादध्यायत्रयेण कृतमित्यनुसन्धेयम् ॥ १९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

पुरुषोत्तमयोगाख्यः पञ्चदशोऽध्यायः ।

विरक्तिद्वारा भगवत्त्वज्ञानाधिकारसिद्ध्यर्थं संसारवृक्षस्वरूपवर्णनम् ।

श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमश्वत्थं प्रादुर्भव्यम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणा कर्मफलं ज्ञानिना च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मां ये सेनन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्तः ? इत्यतो भगवानर्जुनेनापुष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुस्वाच— ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति; विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति ।

२ आनन्दगिरिरुक्ता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

ज्ञानं गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनान्त्य यादवाशित्वे तेनापि तदयोग्यत्वात् ज्ञानं गुणात्ययेहेतुरित्याह शाङ्क निरस्य साक्षादेव श्रवणादिहेतु सन्त्यास विधित्सुर्मेकवक्ष्य परमपुरुषार्थता च विवक्षुरप्यायान्तरमारभते— यस्मादिति । कर्मिणो ज्ञानिनश्च शास्त्रेऽविकृता, तत्र कर्मिणा कर्मादुत्कृष्टं फलं मीश्वरायत्तम् 'फलमत उपपत्ते' [म. सु. १.१.३८] इति न्यायात्, ज्ञानिनामपि तत्फलमीश्वरायत्तमेव 'ततो ह्यन्यं बन्धविपर्ययो' इत्युक्तत्वात् । यस्मादेव तस्माद्ये भक्त्याऽत्येव योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादद्वारा ज्ञानं प्राप्य गुणातीता मुक्ता भवन्तीति स्थितमित्यर्थः । ये त्वात्मनस्तत्त्व

मेव सन्देहाद्यपोहेन जानन्ति, ते तेन ज्ञानेन गुणातीता वृत्तो मुक्तिं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् ? इत्यर्थेऽसिद्धमर्थमाह— किमु वक्तव्यमिति । आत्मतत्त्वाज्ञानं यत् संसारहेतु, तान मोक्षां मुक्तमतोऽर्जुनेन 'किं तत् ?' इत्यपुष्टमपि तत्त्व भगवानुक्तवान्, प्रश्नाभावेऽपि तस्य तद्वपुर्साधनाभिमानादित्याह— अत इति । तत्त्वे विवक्षिते किमिति संसारो वर्ण्यते ? तत्राऽऽह— तत्रेति । अन्ध्यायादि सप्तम्यर्थः । वैराग्यमपि किमिति वर्ण्यते ? तत्राऽऽह— विरक्तस्येति । इति वैराग्याय संसारवर्णनमिति शेषः ।

१ शां. भा.— ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वानित्यत्वात्सहस्रार्धमुच्यते ब्रह्माव्यक्तं मायाशक्तिमतं, तन्मूलमस्येति मोक्षं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च— " ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्षरा एषोऽश्वत्थः सनातनः " [कठो. ६।१] इति । पुराणे च— " अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्वन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटयः ॥ महाभूतनिशाणश्च विपर्ययः परमास्तथा । धर्मो धर्मसुपुण्यश्च सुपदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मपुत्रः सनातनः । एतद्ब्रह्मनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः ॥

* एत एव श्लोका आश्वमेधीयपर्वणि यद्विशिष्टमेव सप्ततत्त्वारविंशतमे व्याख्यायेऽपि पाठान्तरसहिता दृश्यन्ते । ते सभा— अथ्यपक्षीप्रभवो बुद्धिस्वन्धमयो महापुत्रः । महाहकारवित् इन्द्रियांतरकोटयः ॥ २० ॥ महाभूतविरच्य (विशाल) विरचप्रतिष्ठापवान् । सदा (पत्र) वर्णं सदापुत्रं द्रुमाशुभफलोदयः ॥ २१ ॥ आजीव्य (व्य) च सर्वभूतानां मम (पुत्र) भोजनं सदा सदा । एतद्ब्रह्म च तत्पराणि ज्ञानं परमासिना (एव विरच्य च भित्ति) च तत्त्वज्ञानासिना पुत्रः ॥ विरच्य चामरतां प्राप्य जहाति मृगपुत्रमनी (रिप्सा सज्जमानात्तामृत्युपुत्रमनरोदयान्) ॥ २२ ॥ निर्गमो निरहङ्कारो मुच्यते नात्र पंचयः ।

एतच्छित्ता च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिता । ततश्चाऽऽस्मरति प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः । [म. भा. १४।३।२०-२२] इत्यादि । तदुर्ध्वमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षमाहुः ।

२ आ. शां. व्या.— नाशसम्भावनायै वृक्षरूपकं बन्धहे-
रोद्वेयति— ऊर्ध्वमूलमिति । कथं काष्ठः सूक्ष्मत्वं ? तदाह—
कारणत्वादिति । तदेव कथं ? कथापिष्टया नियतपूर्वभावि-
त्वादित्याह— नित्यत्वादिति । सर्वव्यापित्वाचोत्कर्षं सम्भा-
यति— महत्वाच्चेति । ऊर्ध्वमुच्छित्तमुच्छ्रितमिति यावत् ।
अप्युक्तस्य कथं मूलत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अव्यक्त-
मिति । स्थितिमूलत्वेन धृतिवृद्धादिति— श्रुतेश्चेति । अर्वा-
भ्यो निश्चयः शाखा इव मूलाया यस्य स तथा । प्रकृते
संसारस्यैव पुराणसम्प्रतिमाह— पुराणे चेति । अन्यक-
मन्वाहृतं, तदेव मूलं, तत्फलप्रभवत्वं प्रभवो यस्य स तथा,
तदैव मूलस्याव्यक्तस्यानुप्रवाहितदृष्ट्याहुर्निर्धतः संवर्धितः ।
तस्य लौकिकवृक्षसामर्थ्यमाह— वृक्षीत्यादिना । वृक्षस्य हि
शाखा, स्वभावोद्भवन्ति, संसारस्य च बुद्धेः सकाशात्प्रभापरि-

णामा जायन्ते, तेन बुद्धिरेव स्वस्थस्तन्मयस्तत्प्रवृत्तौऽयं संसार-
तदः । इन्द्रियाणामन्तराणि च्छिद्राणि कोटराणि यस्य स तथा ।
यद्वाति भूतानि पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि विद्यात्वा स्वम्भा
यस्य स तथा । आनीन्यत्वमुपजीव्यत्वम्, मन्त्राणाध्वितितो
वृक्षो तन्मृक्षस्तथापि ज्ञानं विना हेतुमशक्यतया सनातनवि-
रन्तनः । एतच्च मन्त्राणः परस्याऽऽत्मनो वनं वननीयं सम्मज-
नीयम् । अत्र हि मन्त्र प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य संसाराख्यस्य
तदेव मन्त्र सारभूतम् । अथवाऽप्य मन्त्रवृक्षस्यानवच्छिन्नप्रत्यय
संसारस्यैव स्वस्य तदेतन्मृक्ष वनमिव वनं वननीयं सम्मजनीयम् ।
न हि मन्त्रातिरिक्तं संसारस्याऽऽस्पदमस्ति, मन्त्रैवाविद्यया संम-
तोत्यभ्युत्थमानादित्यर्थः । अहं मन्त्रेति दृष्टान्तेनोक्तं संसारवृक्षं
छित्त्वा प्रतिबन्धकामाबाधतमनिष्टो भूत्वा पुनरावृत्तिरहितं
कैवल्यं प्राप्नोतीत्याह— एतदिति ।

१ शां. भा.— अधश्शाखं मूढहृद्भारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति स्रोज्यमधश्शाख-
स्त्वमधश्शाखम् । न श्वोऽपि स्यातेत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अव्ययं संसार-
मायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्, स्रोज्यं संसारवृक्षोऽव्ययोऽनाद्यनन्तवेदादिसन्तानाश्रयः, हि सुप्रसिद्धस्त्व-
मन्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांमि छादनाद्य-
लुप्तामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः
संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मवैदित्तफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद
स वेदविद्वादार्थमिदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात् समुलज्जैवोऽप्योऽप्युमात्रोऽप्यरशिद्योऽस्ति, अतः
सर्वत्र सर्ववेदार्थमिदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्वीति ॥ १ ॥

२ आ. शां. व्या.— अधश्शाखमिन्धेयवर्धे— मह-
दिति । आदिशब्देनेन्द्रियादिष्वहः । संसारवृक्षस्यातिबलत्वे
प्रमाणमाह— प्राहुर्दिति । क्षणप्रध्वंसिनोऽव्ययत्वं विद्वदभिला-
षताऽऽह— संसारिति । तदेवोपपादयति— अनाद्येति ।
छन्दं रसगं प्रावरणं वा, कर्मकाण्डानि स्वकारोद्धारोद्भवानि
वनादिपार्श्वानुष्ठापानि संसारवृक्षं रक्षन्ति, तमिदं वेदं वा-

ऽऽहवन्ति तानि च्छन्दांसि पर्णानीव भवन्तीत्यर्थः । तदेव
प्रययति— यथेति । उक्तेऽर्थे हेतुमाह— धर्मेति । कर्मकाण्डानां
वेदानामिति शेषः । कर्मकाण्डस्य सर्ववेदार्थस्य तन्मन्त्रभावंमुनेष्य
व्याचष्टे— वेदार्थेति । समूलसंसारवृक्षशान्तेऽमूलं हित्वा
मूलमेव निवृत्त्य शान्तं सकयमिति तद्वहानार्थं प्रयतित्वमिति
मन्वा तज्ज्ञानानुतिरयं विवक्षितेत्याह— न हीति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

देवाध्याये (१३) क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्धस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्यैव
पुरुषस्य प्राकृतगुणसङ्गप्रवाहनिमित्तो देवाद्याकारपरिणतप्रकृतिसम्बन्धोऽनादिरित्युक्तम् ; अनन्तरं चा-
ध्याये (१४) पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिसम्बन्धो गुणमङ्गमूलो भगवतैव कृत इत्युक्त्वा गुणमङ्गः
प्रारं सगिस्तरं प्रतिपाद्य गुणमङ्गनिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यासाक्षि भगवद्वक्तिप्रत्येयुक्तम् ; इदानीं
मवनीयस्य भगवतः धराधरात्मकमण्डसुक्तरिश्वितमर्चां, निश्चितश्रुताव धराधरपुरुषद्वयात् निश्चितहेय-
प्रपन्नीकृत्याणैकतानतया अत्यन्तोत्कर्षेण निमजातीयस्य भगवतः पुरोरोचमनं च वक्तुमारभते । तत्र
तान्त्रं भगवत्पुरुषश्चिन्नरन्ध्राभधराभ्यविश्रुति च वक्तुं छेद्यरूपगन्धकारेण वित्तमचित्परिणामेभिर्गोप-
स्यन्धराकारं कल्पयन् श्रीभगवानुवाच— ऊर्ध्वमूलमिति । यं मेमागन्मममन्त्रं ऊर्ध्वमूलमधश्शाख-

मन्यं प्राहुः श्रुतयः “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशा एषोऽध्वस्यः सनातनः” [कठो. ६।१] “ ऊर्ध्वमूलमवाकशां वृषं यो वेद सम्प्रति ” [आरण्यके १।११।५] इत्याद्याः ।

४ चन्द्रनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

एवमप्यायद्वयेन प्रथमश्लोकोदितप्रकृतिपुण्यतत्त्वकाविशेष-
विशोभनं कृतम् ; तत्रैव प्रकृतिः स्वगुणैर्वर्धनीयतादिः, पुण्यस्य
चदपराधाद्भूतः यत्प्रसादाच्च मोक्षयत इत्युक्तम् ; स इदानीं
मध्यमश्लोकोदितः परमात्मा विरोध्यत इति सन्नतिमाह— क्षेत्रा-
ध्याय इत्यादिना आरभत इत्यन्तेन । एतेन ‘अविन्मि-
थादिशुद्धाच्च चेतनात्पुण्योत्तम । ध्यापनाद्भूतात्स्वात्म्यादन्यः
पञ्चदशोदितः’ [गी. सं. १९] इति सङ्ग्रहश्लोकोऽप्यनुसंहितः ।
अयोदशोदिततया चतुर्दशे वृत्ते तदन्ते ‘माच’ (२६, २७) इत्यादि-
श्लोकद्वयेन अव्यभिचारिभक्त्या भजनीयः फलप्रदश्च परमपुण्य-
प्रसक्तः, पञ्चदशे तत्प्रकर्षविशेषविशोभनपरतया चतुर्दशेन
सन्नतिः भजनीयस्येत्यनेन दर्शिता । विभूतिमत्त्वप्रतिपादन-
मिह वैलक्षण्यप्रतिपादनायमित्यभिप्रायेण आरभत इत्युक्तम् ।
प्रहृतात्मनो बद्धमुक्त्या विभूतिमत्त्वमिह वर्णयत इत्यपि प्रकृता-
ध्यायद्वयसन्नतिरभिप्रेता । तत्र ‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादेरध्याया-
रम्भप्रणमस्य फलदादिवाक्यवदनन्वितत्त्वम्, अन्वितत्वेऽपि
प्रकृताप्रकृतप्रकरिष्यमाणसन्नतिं च परिहर्तुमाह—तत्र तावदि-
ति । प्रतिपत्तिविकल्पार्थं ध्रुवतुल्यसारेणैकमन्त्रवृक्षाकारकल्पनम् ।
परतत्त्वशुद्ध्यादिवृत्तवैराग्याथैमित्येके, विभूतितयाऽवसितया
च विभूतिमत्त्वप्रतिपादनायैवासाधयेति । अनन्तरमस-
न्नतश्चतुष्टयोक्तैः सन्नतिप्रयः संसार एवात्राध्वस्यरूपेण कल्पित
इति गम्यते; तत्र लौकिकाध्वस्यैकल्यगुणापनायोर्ध्वमूलत्वा-
द्याधर्मप्रदर्शनमिति भावः । ननु मूलप्रकृतिरेवात्राध्वस्यतया
कल्प्यत इति किं न शक्यते ? “गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः”
[१।५।२] इत्यादीनि च तत्र सुसन्नतानि; मैत्रे, साक्षात्स-
न्नतिप्रत्ययत्वाभावात्सन्नतश्चतुष्टयस्य च मुख्यस्याविनाशित्वे-
नामन्वयात्तदिदमभिप्रेत्योक्तम्— अखिपरिणामविशेष-
मिति, यं संसाराख्यमिति च ।

अयमेवार्थः। गुराणेऽपि पठ्यते— ‘अव्यक्तमूलप्रवृत्तस्यै-
वातुप्रवृत्तिः । बुद्धिस्त्वन्मयमेव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महामृतविद्यास्य विषयैः पत्रशावदान् । धर्मापमंयुष्म-
सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां मन्त्रवृक्षः सनातनः ।
एतद्भगवन् नैव मन्त्रवृक्षस्य तस्य तत् । एतच्छ्रित्वा च भिक्षा
च हानेन परमासिना । सतत्त्वाभारति प्राप्य दस्मान-
वैते पुनः । [म. भा. १४।३६।२०-२२ + ना. पु. १६।९, ६, ७, ११] इत्यादि । कैचित्पुण्याणामेकैकमि-
रिं शिरस ऊर्ध्वत्कारपाण्यादीनां चाधोमुखत्वादूर्ध्वमूलत्वादि-
कल्पनामाहुः । पुनर्वाच्यथाऽऽहुः ‘तदिदं व्यष्टिप्रश्नम्, अथ
समष्टिप्रश्नमुच्यते; कुरुमिदं मन्त्राण्डं द्विरप्यगर्भशरीरं विताडि-
त्युच्यते; तस्य योः शिरश्चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिवा धोत्रे मज्ज-
माकाशं शरीरम्, पृथिवी पादौ, तस्मिन्प्रपञ्चमूलमपदशाखम्’
इति योजयितव्यम् । ‘प्राणिर्वृक्षो वा अभत्यो वृक्षः; तस्य मूलं
मन्त्रा उपरिष्ठासित्यतः’ इत्यादि । ‘अधश्चोर्ध्वं च’ [१।५।२] इति
श्लोके तु प्रहृत्यादिविशेषान्तं कृत्वा वृक्षत्वेन कल्प्यत इति । एव
सर्वास्वपि योजनासु संसारदेयताप्रतिपादने तात्पर्यं बलवन्म् ।
ततो वरं संसारस्यैव साक्षाद्वृक्षत्वेन कल्पनम् । ‘अधश्चोर्ध्वं च’
[१।५।२] इति श्लोके तु ‘तस्य’ इति परामर्शात्पूर्वकल्पित-
स्यैव वृक्षस्य प्रतीतेन वृक्षान्तरकल्पना युक्ता । ‘न रूपमस्य’
[१।५।३] इत्यादौ च एव एको वृक्षः परास्वरयते । तस्मादे-
कस्यैव संसारस्य वृक्षत्वकल्पना भाष्यकारैर्बोद्धव्याता । अत्रा-
निर्दिष्टकर्तृकस्य आहुः इत्यस्य वाच्यत्वरक्तृत्वाद्वाङ्मनुदासायाद-
श्रुतय इति । ननु “ऊर्ध्वमूलोऽवाकशा एषोऽध्वस्यः सनातनः”
इति श्रुतिरिह कथं संसारविषयतयोदाह्रियते ? ‘एवः’ इति
हि श्रुतस्य वक्ष्यमाणस्य ॥ पुण्यस्य परामर्शो उच्यते; मैत्रे,
पुण्यस्य स्वस्वरूपेणोर्ध्वमूलत्वाद्यसम्भवात् । सुसुक्ष्मां तस्मिन्नेव
सन्नादसन्नतश्चतुष्टयोक्तैश्च अधदित्वात्, उपरितदेवेण तु
तथोक्तो प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोपाधायेव विभमादिति । श्लो
कात्स्यसौख्यस्पर्धयः, छेद्यत्वाच्च वृक्षः; सदेतदुपात्तश्रुतिद्वये
विशेषतः सामान्यतश्च कल्पनात्मनम् ।

३ रा. भा.—समलोकोपरिनिविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वम् । पृथिवीनिवासिसकलनरपशु-
मृगपक्षिकृमिकोटपवद्भस्वावरान्ततया अधश्चासत्त्वम् । असङ्गहेतुभूतात् आसम्भगज्ञानोदयात् प्राक्प्रवृ-
त्तेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वम् । यस्य चाध्वस्यस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः । छन्दांसि श्रुतयः । “वायव्यं श्वेत-
मालमेत श्रुतिकामः” [यजुः २।१।१] “ऐन्द्राप्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” [यजुः का. २।१]
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितैः काम्यकर्मभिर्वर्धितेषु संसारवृक्ष इति छन्दांस्येवावस्य पर्णानि । पर्णहिं वृक्षो वर्धते;
यत्तमेवममृतमस्यतयं वेद, स वेदवित् । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति; छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनो-
पायप्रानोपयोगीनि वेदविदित्युच्यते ॥ १ ॥

४ वे. ता. चं.— ऊर्ध्वमूलत्वमयदशास्त्वं च व्यष्टिरष्टि-
प्रक्रिया षडयति सप्तलोकेत्यादिना । पृथिवीत्वयस्तन-
षोडशानुपलक्षणम् । अन्ययत्त्वच्छेद्यत्ववर्त्तनं न्याहृतमित्य-
त्राह— असङ्गहेतुभूतादासम्यग्ज्ञानोद्भयादिति । तत्त्वज्ञा-
नात्प्रापि विनाशदर्शनविरोधपरिहाराय प्रवाहरूपत्वोक्तिः ।
असङ्गस्यासङ्गच्छन्दोन्मयवच्छेदायाह छन्दोऽसि श्रुतय इति ।
अन्यसंसारवृत्तस्य यथावस्थिताकारं सञ्चयाय रक्षन्तीति ज्ञाप-
नायात्र छन्दश्शब्दः । संसारवृत्तपणत्वेन रूपणाच्छन्दश्शब्दोऽत्र
‘वेदशारदाः’ [१।४२] इत्यादिष्विव त्रिवर्गपरांशविषय
स्वाभिप्रायेणाह चाप्ययमिति । अष्टमन्वितां छन्दसां कथं
कथं ? इत्यत्राह श्रुतिप्रतिपादितैरिति । तथापि वृक्षानय-
न्तु बहुषु पर्णत्वेन रूपेण को विशेषः ? इत्यत्रोक्तं वर्धत इति ।
तस्मिन्प्राति पर्णोर्हीति । ‘तम्’ इति सप्रकारपरामर्शविषयस्य
माह यत्त्वमूलमिति । ननु. सः संसारपद्यत् वेद, स वेद-
निर्दिष्टव्यवहारः, नहि संसारोऽपरयो वा वेदाः, येन तद्देविनो
वेदवित्तुमुच्यते; अतोऽत्र ‘आद्यं तु (यत्) प्रयत्नं’ इत्यादि
न (यस्मिन्) प्रतिष्ठिता । स ग्रन्थोऽन्यस्मिन्नुद्देशे यस्तं वेद
स वेदवित्, [मयः १।१२६५] इत्यादिष्विव प्रणवविषयत्वं
कार्ययोगवेदपदत्वं वा युक्तम् । प्रणवस्वार्थमात्रायाः कारणपरम-

पुरुषदेवताकत्वश्रुतेः ऊर्ध्वमूलत्वं सुषुप्ततम् । कार्तयुगवेदस्यापि
वेदान्तसत्त्वात्सर्वमूलत्वात् तथा निर्देशो षडते । एवं छन्दःपुण-
त्वादिकं चोभयोः युगमम् । शङ्खना पर्णानामिव प्रणवेन सर्वासां
वाचां सन्तृष्टणस्त्वश्रुतेः ‘यहतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो मदानयम् ।
स्कन्धभूता कणाद्यास्ते शाखाभूतास्तथापरे’ इति धर्मविशेष-
प्रतिपादकमागस्य मूलत्वोक्तेश्च । अतस्तथाभूतवेदविशेषवेदिन
इह वेदवित्त्वेन स्तुतिः; न त्ववेदभूतयत्किञ्चिदेति इति;
तत्राह वेदो हीति । अत्र वेदशब्दोऽपवर्गायवेदभागपरः; ततः
किमिच्छनाह— छेद्यवृक्षेति ।

अयमभिप्रायः— असङ्गशब्दच्छेद्यत्वाद्युपपत्तेरेव प्रणवादि-
परत्वमप्ययुक्तमेव; ‘ततः परं तत्परिमाणित्यम्’ [१६।४]
इत्येतदपि तत्रासङ्गतं, ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधि-
गच्छति’ [मै. उ. ६।२२+वि. पु. ६।५६४] इतिवत्स्या-
दिति चेत्, न; विरुद्धत्वात् । तत्र हि तन्निष्णातस्य परब्रह्माधिगम
उच्यते; अत्र तु तच्छिष्टत्वा ततः परं परिमाणित्यमिति;
अतोऽस्यान्यार्यासम्भवात्संसारविषयत्वे सिद्धे तद्भिदो वेदवित्त्वेन
स्तुतिः; तज्ज्ञानस्य वेदान्तप्रतिपाद्यायज्ञानोपयोगितयैव— इति ।
‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादिकं नैमित्तिकसृष्टिप्रक्रिययोक्तम् ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

संसारच्छेत्रे नमः ॥ ॥ ॐ संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नप्याये दर्शयति । ऊर्ध्वो विष्णुः
‘ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । ब्रविण २ सर्वचसम्’ [तै. उ. १।१०] इति हि श्रुतिः ।
अथो उच्यते सर्वतः, अथो निरुद्धं शाखा भूतानि । श्वोऽप्येकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । तथापि न
साहचर्यः । पूर्वब्रह्मकाले यथास्थितिः, तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता । फलकारणत्वाच्छन्दसां पर्णत्वम्,
‘हि कदाचिदप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः’ ॥ १ ॥

६ अयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अन्यायप्रतिपादयमर्थाह— संसाररिति । संस्वरूपत्वेनेति
शारः प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम् । पुनर्वाच्याये संसारकृदेषानां गुणा-
मेव वृत्तं दर्शितम्, अत्र पुनः समं संसारस्वरूपं प्रदर्शय
रूपयन्तुमुत्पाद्य सत्त्वाधनजिज्ञासुं प्रति प्राशुक्तं साधनं प्रपञ्च-
ति । तत्प्रपञ्चदौर्लभिकं भागवन्महिमानं च दर्शयत्यनेना-
यादेनेत्यर्थः । जगदृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं षडयितुमुर्ध्वसन्दाभिधेयं
तत्प्रपञ्च— ऊर्ध्व इति । कुतः ? श्रौतप्रयोगादित्याह— ऊर्ध्वेति ।
अतो तावदुर्ध्वत्वेन विष्णुना पवित्रो निष्णातोऽस्मिन्; ततो
वाजिरूप्ये नेवा च वाभिनीः सूर्यः तत्र वसतीति वाजिनीवसुः;
तेन वाजिनीवसुना विष्णुना अमृतं प्रारब्धकर्मनिर्मुक्त्यास्मि ।
‘स तेरसि सूर्यं सम्पन्नः’ [प्रभो. ५।५] इति श्रुतेः । तत्तत्र
तेनैव सर्वसं संपन्नं अतुभ्यमावमिति यावत् । ब्रविणं धनं कुतं
वातनीत्यर्थः । वर्षेद्यच्छन्दोऽकारात्तोऽप्यस्ति “ब्रह्महस्तिसमा-
वर्त्तुः” [अथा. ५।१।४८] इत्यत्र योगविभागात्समा-
वर्त्तुः वा, विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय धुतिशेषोदाहरणम् । इदानीं

तस्य तत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह— ऊर्ध्व इति । वसतो सूर्य
उच्यते अतो ब्रह्मादिलोकस्यत्वादिल्लक्षणा सूक्ष्मत्वादिल्लक्षणयोगो
वा माययणीयः सर्वतः सर्वस्मात्प्रपञ्चात् सर्वत्र पुनः । ‘अथ-
श्चाखं’ इत्येतद्व्यपञ्चयसाध्यां तावदाह— अथ इति ।
शाखाः काः ? इत्यत आह— शाखा इति । यानि हि मूला-
पेक्षयाऽपष्टानि । तत्र वृक्षमात्रस्य सारूप्यमभिधत्ता कथमद्व-
त्यत्वमप्योच्यते ? इत्यत आह— इवोऽपीति । ‘मुपि स्यः’
[अथा. ३।२।४] इति कः; स्वसः सकारस्य तत्रोरो घातु-
सकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् । इवः स्यता श्वत्थः, श्वत्थो न
भवतीत्यश्वत्थः; किमुत कालान्तर इत्यपिप्रपञ्चः । ननु परार्थानां
बहुकालस्याप्यित्यवर्त्तनात्कथमेतत् ? इत्यत उच्यते— एकेति ।
तिष्ठतीति तत्सर्वेऽजादिसृजनाय कृत् । अथवाऽपिप्रपञ्चेन वर्तमा-
नातीवयोः समुच्चयः । ततः क्रियाप्रसङ्गे कृत् । तद्विषयमिति
व्यापात इत्यत आह— तथापीति विकारित्वेऽपि । एतदपि
नास्ति । अतःप्रवाहस्य प्रत्यये व्ययादित्यत आह— पूर्येति ।

छन्दसां पर्णत्व घटयति—फलेति । षडकारित्वात्स्यादि
त्यर्थः । तत्र फल मोक्षादिकम् । छन्दसां वेदानाम् । स्याद्विदः
यदि पर्णानां षडकारणत्वं स्यात्, तदेव कुत ? अन्वयव्यति

रेकाम्बामित्याह—न हीति । किन्तु आत् एवेत्यन्वयेऽपि
वाच्य ॥ १ ॥

७ हनुमन्मणीतं पैशाचभाष्यम् ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यत्पैशाणां लोकानामुपरिष्टाद्वर्तमानं सत्यलोकनिवासिहिरण्यगर्भान्तःकरणाभिव्यक्तं
सर्वस्य जगतः सृष्टिस्थितिसंहारादेतद्भूतमन्यक्तात्मकं ब्रह्म तदूर्ध्वं तन्मूलं कारणं यस्य स ऊर्ध्वमूलः
संसारवृक्षः । अथत्यः श्रो न तिष्ठतीति । अधश्चात् तस्मात्सत्यलोकादधोभूतलोकान्तर्वासिशासामश्च
प्राहुः पण्डिताः । अन्ययमविनाशिनम् । छन्दासि वेदाः पर्णानि, आरण्यरूपत्वात् । सोऽथत्यस्तं ह्य
धंसिनमश्चत्यं यो वेद स घेदनिद्वेदार्थनिदित्यर्थः ॥ १ ॥

८ वैद्वृत्तापहृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यातम् ।

यदुद्देशेऽप्याये गुणातीतस्य ब्रह्मभावावतिरूपां प्रतिपद्य
वर्णिता, पञ्चदशे तु निस्तारस्य मोक्षवशनेन पूर्वाध्यायार्थे
एव प्रपञ्चते तत्र संसारतो विरक्त्यर्थेन निस्तारस्य, नाम्य-
रमेति, ततो विरक्त्यर्थे प्रथमं तावत्संसारस्वरूपं कृत्येन
निरूपयन् श्रीभगवानुवाच—ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वोऽथ
दत्ताष्टाङ्गकृष्णपट्टवर्णिनी । ऊर्ध्वं सर्वसंसारब्रह्माधिष्ठानदेव
स्वयंकाशः । नास्त्येवैतद्व्यपनेन च सर्वोऽष्टक परब्रह्म मूल
परस्य संसारवृक्षस्य, यद्वा ऊर्ध्वं क्षराक्षरान्यास्तकृष्टं पुरुषात्त-
माख्य मायासंभलितं ब्रह्म मूल यस्य तन्मूलमूलम्, 'तमेव
चाप पुरं प्रपद्ये यत प्रवृत्तिं प्रवृत्तां पुराणी' [१५४]
इति बह्व्यमाणात् । अधश्चात्तम्, ब्रह्मणोऽप्यस्तना हिरण्य
गर्भादयं चापौपाधयो जीना महदद्भुततन्मात्रादयो वा
मानादिकप्रवृत्तवाञ्छाला इव चापः यस्य तमपदशास्त्रम् ।
अथवा ऊर्ध्वोऽप्यस्तनादुपपद्य प्रदेष्टुमर्हति तद्व्यपनेन अध
क्षोर्ध्वे च प्रवृत्तास्तस्य शास्त्रा [१५. २] इत्यग्रिम
श्लोकानुसारात् । तत्र सत्त्वलोकोपरिस्थितचतुर्ध्वलाविलेन
संसारस्योर्ध्वमूलत्वम् । ब्रह्माण्मात्रस्य हि संसारः प्रवृत्तः, 'स
वै शरीरी प्रथमः' इत्यादिस्मृते । एव भूमिस्थमनुष्यपशु-
पक्ष्यादिपरावरास्तावेनापदशास्त्रत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्व
मूलपरशास्त्रोक्तस्य सदावर्तिप्रवाहनिपातितत्तीरतिथिर्निप-

तितापौष्मलितवृक्षस्वरूपमभिप्रेयते । तेन च संसारो
तिनिहास्यरमाविष्टतम् । न हि तापौ वृक्षः पश्चि-
मधिकरन्त्येवा केहिदाधीयते, न च हस्तं चिरं जीविगुहति ।
अत एव कोऽपि न तिष्ठतीत्यर्थमात्राविनाशिनम् ।
चापमात्राविनाशीति स्वत एव भवति, किन्त्वव्ययम्, 'तान
पशु विनाऽनुच्छेदमित्यर्थः । एवमर्थं संसारं प्राहुः स्तुति
स्मृतय इति चेप । तत्र स्तुतमस्तावत्—'ऊर्ध्वमूलो
सत्त्वशास्त्र एवोऽवश्यं सनातनः' [कठो २।३।१] 'ऊर्ध्व
मूलमवाक्यात्तल वृक्षं यो वेद सम्प्रति' इत्याद्या । तथा स्मृत-
यश्च—'अन्यकमूलप्रभवस्तस्यैवैतन्मुद्रितम् । बुद्धिस्थमन्य-
श्वेव इन्द्रियान्तरकोटर [म भा १४।३।२०+मा ११।५
१ याद्या । यस्य संसारवृक्षस्य वृक्षादसि त्रयवृक्षस्त्वानुरूपं
पर्णानीव पर्णानि । यद्यप्यवस्थापानि पर्णानि भवन्ति तथा
संसारवृक्षस्य वृक्षपर्णानि कर्मकाण्डारमकाति छन्दासि, तेन
संसारभित्तवृक्षकर्मकर्माचमप्रतिपादकत्वात् । य एवभूतमन्य-
वेद जानाति ॥ वेदविद् । संसारवृक्षस्य हि ब्रह्म मूलम्
जीवस्तस्य शास्त्रा, ॥ च स्वरूपेण विनश्वरो विज्ञान
विनाऽनुच्छेदः कर्मभिराभिवर्धते ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं विना
इत्येतत्त्वानेव हि सर्वैर्देवैर्देवैः । अतः सर्वैस्तैरित्येव
वेदविवेति युक्तैव स्तुति ॥ १ ॥

९ ब्रह्मभावावतिरूपा तत्त्वदीपिका ।

एव पूर्वाध्याये पुरपरस्य प्रकृतिसम्बन्धो गुणसङ्गतो लीलायै भगवत्तैव कृतस्तारतम्यव इति पूर्वोक्तं साक्षात्
विबुधं, तत्प्रसङ्गाद्गुणविभागमुक्त्वाऽन्ते तन्निवृत्तिपूर्वकमक्षरब्रह्मात्मासि, पुरुषोत्तममन्वितमूला विरलस्य अतिमार्गा-
यस्य भवतीत्युक्तं इदानीं भवनीयस्य ब्रह्माद्याद्यस्य मूलभूतस्य क्षराक्षरातीतपुरुषोत्तमस्य सर्ववेदान्ततात्पर्य-
भूतस्य क्षराक्षरात्मस्वद्विमुक्तमूलभूततया सर्वधर्मा अत्यन्तमुत्तमत्वं च वस्तुभारभते, तत्र गुणसर्वोऽस्य सर्वस्य चिद-
चि प्रपञ्चस्य नामरूपात्मकस्य भावतः सविदशोद्भूतत्वं द्रव्यस्वरूपस्य भवनीयता तत्स्वरूपनिरूपणेन परिहरन्
तन्मूलभूतस्य च ता प्रतिपादयन् श्रीभगवानुवाच—ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वं ब्रह्मपर्यन्तं मूल यस्य, य विचित्रनाम-
रूपप्रपञ्चाख्य प्रसिद्धमन्वत्यं प्राहुः । भगवानपि तथा सोऽपि च । 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वे' [श्वे. ३. ११. २+म भा ३
८।१४] इति वाक्यात् । 'स मूर्तिं विचित्रो वृत्ताऽव्यतिष्ठशास्त्रम्' [कठ ८।१।५] इत्यादिश्रुतेः । भगवान्मू-
लभूतपरावरास्तावेनापदशास्त्रत्वं च द्रष्टव्यम् । अत्र चोर्ध्व
मूलपरशास्त्रोक्तस्य सदावर्तिप्रवाहनिपातितत्तीरतिथिर्निप-

भूतं आहुः । अथर्थादिबुद्धे एकस्मिन्कोटिशः फलानि भवन्ति, तत्रैकस्मिन्फलेऽसंख्ययातानि वीजानीति; एकस्य
 ॥ ज्ञेयार्थं ब्रह्माण्डात्मको वृक्षः, सोऽपि तादृश एव । एवमनादिनिबन्धो वृक्षमूलो भगवानत एव कचिद्ब्रह्माण्ड-
 नेर्माणं भगवता स्थाप्यद्वारा कचिच्चत्तद्द्वारा । अक्षरमत्र फलं तस्य तत्त्वान्यंशाः । वीजं ब्रह्माण्डमिति, शकुनिभक्षि-
 मेव ततो निर्गतं फलतीति तत्त्वानां चेतनता निरूपिता । “ ऊर्ध्वमूलं ” इत्यादिविशेषणैर्विधित्ररचनत्वेन परम-
 ण्यपन्नवस्तुकृतिसाध्यत्वात् तद्वृक्षत्वं तद्वृक्षत्वेन सनातनत्वं च सूच्यते । अतएवोक्तं यद्वाप्युपाध्यायैः “ ब्रह्मात्मकं
 सकार्यं वेदलोकरूपं जगत् ” इति; “ प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ” इति भाष्यकारेण च ।
 छंदांसि यस्य भगवद्रूपप्रपञ्चस्य पर्णानि “ वायव्यं श्वेतमालभेत ” [यजुः २।१।१] “ स्वर्गकामो
 जेत ” [आप. श्रौ. १०।१।२।१] इत्यादिकानि छायासुखकाराणि जीवानां भवन्ति, यावत्ततः काम्यकर्मपर-
 तात् । आभ्यन्तरस्तु “ यज्ञ दुःखेन सम्भिन्नं तपदं स्व.पदास्पदम् ” इति व्यवस्थापनात् । यस्तमेवमभूतमश्वत्थं वेद-
 वेदवित् । वेदो हि भगवत्कार्यभूते प्रपञ्चे अविद्यालङ्घितजीवकृताहम्ममत्वकल्पितकर्मादिपर्यावर्तसंसार-
 वर्तच्छेदोपायं वदति । अतएव “ सुवर्णजलवत्कार्यं ” इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । तस्य चान्तरालिकस्य स्वरूपज्ञानं
 द्वापोपायज्ञानोपायोमीति वेदविदुच्यते ॥ १ ॥

१० पुरोत्तमजीकृताऽस्मृततरङ्गिणी ।

स्वरूपज्ञानरहिता भक्तिर्नोपयुज्यते । पुरोत्तमरूपं तु ततः पञ्चदशोऽवदत् ॥ १ ॥

परीतं पार्ष्णिकपवा श्रीहृण्ण करणानिधिः । वरिधीर्षुखं तद्द्वारा लोकं भक्तिप्रवर्तितम् ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये “ मा च योऽन्यमिचारेण भक्तिर्योगेन सेवते ”
 [१३।१] इत्येतेनाऽन्यभ्यननकृतम्; तस्मिन्मार्गे स्वपुह
 मत्स्वरूपं सपरिकरं वदिष्यन् सार्धश्लोकद्वयेन तद्वृक्षयाग-
 यान्तात् स्वलीलामरुसंसारवृक्षोद्भिन्नं संसारस्वरूपं वृक्ष-
 रूपेणाऽहं—ऊर्ध्वमूलमित्यादिना । ऊर्ध्वं पुरोत्तमो मूलं
 यस्य, स्वकीयार्थं प्रकटितत्वात् । अथ जीवाद्यं सेवार्थो-

त्पादिताः शाखा यस्य तम् । अथर्षं लीलार्थकत्वान्तरं
 स्थास्यति, दुर्लभत्वाज्जीवदशीलयोग्यं, अतो व्यासादयोऽन्यार्थं
 प्राहुः । यस्य पर्णानि पत्राणि छायोपयोग्यानि तापापहानि ।
 भगवत्स्वरूपभगवद्भजनादिप्रतिपादकत्वेन छंदांसि वेदाः ।
 “ य ” इति दुर्लभाधिकारित्वम् । वेदं वेति जानाति स वेदविदः,
 वेदार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतभावादीपः ।

पूर्वाध्यायान्ते “ सुखस्यैकान्तिकस्य प्रतिष्ठा पराकाष्ठाऽहं ” [१४।२७] इत्युक्तं, सत्र किलक्षणं तत्सुरं ?
 केन वा आवृत्तं ? केन वा साधनेनास्थावरणभङ्गः ? केन वाऽधिकारिणा तत्प्राप्य ? इत्यादि वर्णयितुं पञ्च-
 दशोऽध्याय आरभ्यते—ऊर्ध्वमूलमिति । “ आनन्दाद्वेव तत्स्वमानि भूतानि जायन्ते ” [तै. ४।३।६]
 इति भुविप्रसिद्धं मातृपानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविबुद्धानन्दसोपानपङ्केरुपरि स्थितं परमानन्दाद्वयं वस्तु ऊर्ध्वं
 तरेव मूलं मूलकारणमस्य संसारान्वयस्य तमूर्ध्वमूलं, अथदशाखं ऊर्ध्वादबोधसोपानस्थानीयाः शाखाः ॥
 शाखाः, अन्यकर्ममहद्बुद्ध्यादयः कृतमात्रा योऽहंशविद्याहरिण्यगर्भविद्याप्रज्ञापतिमुलगन्धर्वसुरानारतिर्यन्त्यावर-
 णा यस्य सोऽप्यदशाऽवदत्, न श्रोऽपि स्थातुं योग्यमनृतत्वात्, अश्वत्थ संसारवृक्षम् । तथाऽन्यव्यर्थं मूढा-
 नापनायतेनं प्राहुर्वेदाः “ ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख एवोऽश्वत्थः सनातनः ” [कठो. ६।१] इत्याद्यम् । छन्दसि
 वेदास्तदुपलक्षिता यथादयः, स एव पर्णानि पूर्णसद्भावत्वं शोभाहेतवो यस्य तदास्तमश्वत्थं यो वेद मिश्रत्वात्वेन,
 स एव वेदवित्, विदितवेद्य इत्यर्थः । अत्राश्वत्थरूपकेण संसारो वर्ण्यते ॥ १ ॥

संसारवृक्षस्यान्यदवयवकरणं दुर्लभ्यत्वं च ।

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

१ शां. भा.—तस्येतस्य संसारवृक्षस्यापराऽन्यरूपनोच्यते—अधश्चेति । अधो मनुष्या-
 दिभ्यो पावत्स्थावरं, अत ऊर्ध्वं च यान् ब्रह्माणो निश्चसृजो धाम इत्येतदन्तं यथार्थं यथाश्रुतं ज्ञान-
 कर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धा गुणैः मत्सरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः

सृष्टीकृता उपादानभूतैः, विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यो-
ऽङ्गुलीभ्यन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानकारणं पूर्वसुक्तम् ;
अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च
देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततान्यनुप्रविष्टानि, कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी
येषामुद्भूतिमनुद्भवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः
प्रसिद्धः ॥ २ ॥

२ आ. दां. व्या.— अथयवसन्निमित्त्यपरा प्राणुका-
दतिरिका कल्पन्तेति यावत् । आमतुष्यलोकाद्याविरिञ्चेरित्यप-
द्यब्बाधमाह—मनुष्यादिव्य इति । तस्यावेवाऽऽरम्भा-
ऽऽसरयलोकादित्युर्ध्वशब्दाधमाह—याद्यदिति । शाखाशब्दाद्य-
र्थोयति—ज्ञानेति । तेषां हेत्वनुगुणत्वेन बहुविपत्वं सूच-
यति—यथेति । प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रवालत्वं,
शाखासु पात्रत्वम् । अङ्गुलत्वं स्नेहयति—देहादीति ।
'ऊर्ध्वमूलं' इत्यत्र संसारवृक्षस्य मूलमुक्तं, किमिदानीमवध

मूलानि ? इत्युच्यते तत्राऽऽह—संसारेति । अनुप्रविष्टत्वं
सर्वेषु लिङ्गेष्वनुगततया सन्ततत्वमभिन्विजगत्वम् । रागादीनां
कर्मफलान्यत्वं प्रकटयति—कमेति । कर्मणां रागादीनां
मित्रो हेतुहेतुमत्वम् । तेषां तत्प्राप्तवनावच्छिन्नतया प्रवृत्तिविशेषतो
मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह—अत्र हीति । कमेत्युत्पत्त्या
प्राणिनाकाशो लोकः, मनुष्यधासौ लोकेत्यपि कृतो ब्राह्मणा-
दिविस्मृतो वैहो मनुष्यलोकः ॥ २ ॥

३ रा. भा.—तस्य मनुष्यादिशाखस्य वृक्षस्य तत्तत्कर्मकृता अपराधाधश्शाखाः पुनरपि मनुष्य-
पश्चादिरूपेण प्रसृता भवन्ति; ऊर्ध्वं च गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेण प्रसृता भवन्ति । वायु गुणप्रवृद्धाः गुणैः
सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः; विषयप्रवालाः शब्दादिविषयप्रवालाः । कथं ? इत्यत्राह—ब्रह्मलोकमूलस्यास्य
वृक्षस्य मनुष्याप्रस्य अधः मनुष्यलोके मूलान्यनुसन्ततानि, तानि च कर्मानुबन्धीनि कर्माण्येवानु-
बन्धीनि मूलानि अधो मनुष्यलोके च भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वावस्थायां कृतैर्हि कर्मभिः अधो मनुष्य-
पश्चादयः, ऊर्ध्वं च देवादयो भवन्ति ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ नित्यवृत्तिप्रक्रिययाऽनुच्यते
'अथ' इति । अपराधेति पूर्वोक्तपुनरुक्तिप्रतिहारार्थम् ।
पुनरपीति नित्यवृत्तिषोऽनम् । कर्मलोककर्मविरुद्धं ऊर्ध्वं
अनुत्तिर्विषयित्वाधर्मवर्षादिपत्त्वम् ; अत एव पूर्वोक्तेन अनु-
सृष्टलोककावधिकाधश्शाखत्वेन अविरोध इत्यभिप्रायेणाह—
गन्धर्वयक्षदेवादिरूपेणेति । प्रागुक्तप्रक्रियया गुणानुसृतो-
त्पन्नमनुबन्धेन देवमनुष्यादिशाखानां गुणप्रवृद्धत्वम् । गुणा
इह साधारणाः सलिलस्थानीयाः; प्रवाणस्थानीया वा । अत्र
विषयशब्दस्य सर्वसाधारणज्ञानादिविषयपरत्वबुद्धिसाहाह—
दाब्दादीति । प्रवालशब्दस्यात्र विदुर्मार्गत्वात्सम्भवप्राप्तय-
पञ्चानन्दः । शाखासु हि भोग्यत्वेन पात्राः समुद्भवन्ति ।
तदेव देवादिसु शाखास्थानीयेषु भोग्यत्वया शब्दादेव देवत्वपञ्च-
स्थानीयत्वम् । ननु ऊर्ध्वमूलस्यापदवाखत्वं मूलानुगुण्येनो-
पपत्तां नाम, पुनरप्योर्ध्वं च प्रसृतेः किं मूलं ? इति शङ्का-

मिप्रायेणाह—कथमिति प्राहेति । 'अथ मूलानि' इत्य-
वान्वरमुल्लेखः । शाखासु शाखप्रसृतप्रसृताया लक्षायाः
छिदितसंख्येजमूलप्रान्तरप्रसृतोर्ध्वशाखान्तरविरुद्धमभिप्रायेणाह—
ब्रह्मलोकमूलस्येति । मनुष्यलोकमूलं तत्र कर्माधिकारवृत्त्य-
स्त्वक्षान्तरार्थम् । समानाधिकरणसमासौचित्यात् कर्मणामेव च
सर्वत्र मूलत्वोपपत्तेरित्यनुबन्धिनः गुणानामन्येषां वा मूलत्व-
निर्देशप्रायोगमभिप्रेत्याह कर्माण्येवानुबन्धीनीति । पृथ-
मनुबन्धीनीत्यनुबन्धीनि, यदा सुखादिच्छिन्नानीत्यर्थः ।
शाखासु अनुबन्धिनः कर्मणां मनुष्यलोकस्य मूललोके किं निवा-
यम् ? इत्यत्र मूलत्वप्रकारमुपपादयति—मनुष्यत्वाव-
स्थायां कृतैरिति । यथा न्यमोपादेहसर्वशाखस्य शाखापे-
योऽरूपं जटासुं वा मूलं कायते, तथा अपरशाखस्यापि
स्यादिति भावः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.—अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ च भूतानीत्यधोर्ध्वं च प्रसृताः
गुणैः सत्त्वादिभिः प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवाला विषयाः । मूलानि भगवद्गुणादीनि । भगवानपि कर्मानु-
बन्धेन हि फलं ददाति । तथा च भाष्येयवशात्तायाम्—" ब्रह्म वाऽस्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः समूलं सत्त्वा
दयोर्ध्वानीनमूलम् । भूतानि शाखा छन्दांसि पर्णानि देवा नृतिर्यश्च शाखाः । पत्रेभ्यो हि फलं
जायते । मात्राः शिखाः । मुक्तिः फलं अमुक्तिः फलम् । गोत्रो रसोऽमोक्षो रसः । अव्यक्ते च शाखाः

व्यक्ते च शाखाः । अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम् । एषोऽव्यक्त्यो गुणालोलम्बो न स्थीयते न स्थीयते । न ह्येष कदाचनान्यथा जायते नान्यथा जायते ” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— अपथ्येतद्वदयति— अव्यक्तेऽपीति । अनेन तस्य शाखा भूतान्यथैव स्वापेक्षयाऽप्रत्येकं शरीरादी कार्यं चोर्ध्वं च उत्तमे कारणेऽप्येकं च प्रवृत्ताः । सूक्ष्मरूपेण सन्तीति न्याख्यातं भवति । ‘प्रवृत्ताः’ इत्यनेनोच्यन्ते इति शेषः । अपः पातालदाहूर्ध्वं स्वर्गादावित्यादिव्याख्याने प्रवृत्तप्रक्रिये प्रवृत्त्येते, गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् । ‘गुणप्रवृद्धाः’ इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह— गुणैरिति । अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति । सत्त्वादयश्चार्वाचीनमूलानीति वक्ष्यन्ते । विषयाणां प्रवालत्वं पठयति— प्रतीतिमात्रेति । प्रतीति-समयमात्रमुल्लेख्येति तस्यार्थः । विमर्शनासहस्रसाम्यादिति भावः । विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः । ‘अथ मूलानि’ इत्यत्र रागद्वेषादिवाचनामूलानीति व्याख्यानमत्र, प्रक्रम-विरोधादिति भावेनाह— मूलानीति । आदिपदेन जडाजड-भ्रूमोः सत्त्वादीनां च प्रवृत्तम्, तेषामपि ‘कर्ममूलं’ इत्यत्र विवक्षितत्वात् । ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वं ? इत्यतः

आह— भगवानपीति । अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम कर्मानु-सारित्वम् । तत्र कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतोऽपि युक्त-मित्यर्थः । यदा कर्मानुबन्धधरमाविकाणं कर्मानुबन्धः, तदात्वं कर्मानुबन्धित्वम् । तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वा-द्भगवतो युज्यत इति । श्लोकद्वयार्थं धृतिसम्मतिं चाह— तथा चेति । अस्य अणुद्वयस्य पृथक्पृथक्ज्ञानान्तर्गतम् । सद्भूतं मूलं समुत्तं अर्वाचीनमूलं सूक्ष्मन्तर्गतपादाख्यं छन्दोगीत्यस्योप-पादनम्— पथेभ्यो हीति । देवादिशरीराणि चोपशाखाः । मानाः मूलसूक्ष्माणि । शिवा. जडाः । सूक्ष्मसुक्ष्माश्चाभ्यां मोक्षतदितरपुरुषार्थसाधने ज्ञानकर्मणि लभ्येते । फलभ्रान्तरम् । मोक्षामोक्षशब्दाभ्यां तु पुरुषार्थविव. रसः धेष्टं कलम् । गुणा विषयाः । अलोलम्बानि प्रवालपर्णानि यस्यसाँ तयोक्तः । न स्थीयत इत्यनेनास्वत्थशब्दार्थक्यमम् । तर्हि क्षणिकः ? न स्थीयते प्रवाह्ययो नास्तीत्यर्थः । तस्योपपादनम्— न हीति । द्विवक्तितात्पर्यायां ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अधश्चेति । अधश्चोर्ध्वं महर्लोकप्रभृत्यर्ध्वं जनलोके प्रवृत्ताः प्रवृत्तिं गतास्तस्य शाखाः कर्मज्ञानवासनारूपाः शरीरेन्द्रियविषयरूपाः कर्मफलभृताः । गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वजस्तमोभि-रुपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः । विषयप्रवालाः, विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवाला इव यासां शाखानां ताः । अधश्च महर्लोकप्रभृति मूलानि निवृत्तधर्माणि तदुपकरणानि चानुसन्ततानि अनुसृतानि, कर्मानु-बन्धीनि कर्मनिमित्तानि । मनुष्यलोकग्रहणमुपलक्षणार्थम् ॥ २ ॥

८ व. प्र. गि.— तस्यैव संसारदृष्टस्याप्यपदोक्तमनु-पलक्षणप्रपादयति— अथ इति । तस्य जीवतात्त्विकेनो-क्तस्य संसारदृष्टस्य शाखाः अधश्चोर्ध्वं च प्रवृत्ताः ; तत्र ये कर्मप्रवृत्त्या दुष्कृतिनः ते अधः पश्चादियोजितु प्रवृत्ता विस्तारं गताः शाखाः, ये ॥ रमणीयवर्णाः सुकृतिनः ते ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिकरूपेण प्रवृत्ताः शाखाः । ताश्च गुण-प्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिभूतिभिः अलोलैरेव प्रवृद्धा गताः, ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वरा मध्ये तिष्ठन्ति राजस्ताः । जन्म्य-गुणदृष्टत्वा अथो गच्छन्ति तामसाः’ [१३।८] इत्युक्ते गतिं भावः । पुनः कीदृशः शाखाः ? विषयप्रवालाः विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः प्रवालाः पञ्चवर्णादीनां यासां ताः ।

विषयाणां पञ्चत्वं शाखाप्रधानीयामिन्द्रियप्रवृत्तिभिः संयुक्तत्वाद्गतापिष्ठानन्वायेति ध्येयम् । किञ्च तस्य संसार-दृष्टस्य प्रवृत्तत्वं मनुष्याप्रत्य अथो मनुष्यलोके च मूला-व्युत्पन्नतानि अनुस्यूततया निदिदानी । कानि तानि मूलानि ? तत्राह— कर्मानुबन्धीनि गुणप्रपादप्रवृत्ततया तदनुबन्धीनि, रागद्वेषात्मनोभाक्षानीत्यर्थः । महर्लोकं हि रागद्वेषाभ्यामाचरतिस्तत्कर्मभिर्देवपञ्चादिभावः प्राप्यते, अतो मनुष्याश्चात्रत्यास्य दृष्टस्याप्रमाणादिति मूलानि प्रवृत्तानि, इत्येवममुत. प्रसिद्धदृष्टविलक्षण. प्रवृत्तेऽप्युपादानमस्त-मविलम्बप्रवृत्तत्वात्तुविदः संसारदृष्टो दुरच्छेद इत्य-मिहापः ॥ २ ॥

९ व. व. दी०— किञ्च अधश्चेति । तस्य शाखास्थानीयतया सुकृतिनो दुष्कृतिनश्चोच्यन्ते । ताश्च सत्त्वा-दिभिर्युगेः प्रवृद्धा विषयप्रवालाः शब्दादिविषयप्रवृद्धाः । कथं ? इत्यत्राह— अधश्च मूलानीति । प्रवृद्धमूलकर्या-योऽस्मिन् लोके जडामूलान्यत्र वासनास्थान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि । मानुष्यावस्थायां भारताजिरे हि संकृतेः कर्मभिरथो मनुष्यप्रधादय ऊर्ध्वं देवादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— एवं श्रीदाम्बर्कं दृष्टं निरूप्य तत्र एव संसारप्रवृत्तौ प्रतिमाह— अधश्चोर्ध्वमिति । तस्य अलीङ्गिकदृष्टस्य अधः विविधजीवादियु, ऊर्ध्वं लीलावतारा-

दियु, शाखाः प्रवृत्ताः अनेकरूपेण विस्तारं गताः । चकार-जाऽय. प्रवृत्तानामपि दण्डनान्दप्रकारेण लीलीयकता-शायिता । किञ्च गुणैः शास्त्रिकादिभिः सेचनेनैव प्रवर्धनं

दृष्टाः वृद्धिं गता । किञ्च विषयरूपादयः प्रवालाः पल्लव
स्थानीया जाता । किञ्च तासां शाराणां लौकिकावुत्पत्त्यर्थं
अथ जीवादिषु मूला-यदुसन्ततानि प्रवृत्तानि । प्रयोजन

माह— मनुष्यलोके कर्म अनुबन्ध पश्चाद्भवन येषां तत्पर्यं
तादृशानि, मनुष्यलोकोत्पन्नानां कर्मप्रवृत्त्यां सृष्ट्या-
वर्धम् ॥ २ ॥

११ नो० भा० टी०— अथश्च मानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थायवरादयोऽजीच्यन्ता (१) । ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरि च
गन्धर्वयक्षादिहिरण्यगभर्ष्यन्तं प्रसृता प्रसर प्राप्तास्तस्य शाराः । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुण-
प्रवृद्धाः । विषया एव रञ्जकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासां ता । ससारवृक्षस्योपरि मूलं प्रवृ
क्षतम्, अथश्च इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासनारूपाण्यवान्तरमूलान्यनुसन्ततानि प्रवाहन्तित्यानि ।
यत् कर्मानुबन्धीनि कर्मैव धर्माधर्माख्यमनुबन्ध पश्चाद्भावि येषां तानि कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्यः कर्माणि
कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसन्तानोऽर्थं वृक्ष इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुरुच्छेदस्यानर्थक्यस्य ससारवृक्षस्योच्छेदोपाय-
कथनद्वारा कर्तव्योपदेशः ।

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अन्धत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

१ शार्. भा — यस्त्वर्थं वर्णितः ससारवृक्षः—न रूपमिति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा
नैवोपलभ्यते, स्वममरीच्युदकमायागन्धर्नगरसमत्वात् ; दृष्टमदृष्टरूपो हि स इति । अत एव नान्तो
न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्ना विद्यते । तथा न चाऽऽदिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्तः' इति न
केनचिदवगम्यते । न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यं अस्य केनचिदुपलभ्यते । अन्धत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढ-
मूलं सुष्ठु निरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशस्त्रेण असङ्गः
पुनर्वित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवे-
काभ्यासाश्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सर्वोऽजमुदृत्य ॥ ३ ॥

२ आ शां ध्या — पुन पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेना
नादित्वाप्त ससारवृक्षं समुच्छिद्यते, न चोच्छ्रित्य शक्यते केना
पारयादाऽऽऽह— यस्त्विति । यथा पूर्वं वर्णितं यथा न
लोके प्रसिद्धं तथाऽस्य रूपमिह शास्त्रादनुमीयते तथा चास्य
ज्ञानापनोधारं युक्तमित्याह— यद्येति । तस्याप्रमितत्वे हेतु
माह— स्वप्नेति । तस्य स्वप्नादितमत्त्वे दृष्टमदृष्टरूपत्वं हेतु
करोति— दृष्टेति । इत्यमेयतेति शेषः । तमेवामेयत्वं हेतु
कृत्वाऽवसानमपि तस्य न भातीत्याह— अस्त एवेति । ज्ञान

विना आन्तिवासनाकर्मणाकर्मोन्मत्तमित्येव तत्त्वज्ञानावसानमस्ती
त्यर्थः । इदं प्रथमतस्तमपि नास्य परिच्छेदो शक्यमित्याह—
तथेति । आद्य-तत्त्व-मध्यमपि नास्य प्रामाणिकमित्याह—
मध्यमिति । ससारवृक्षस्याधःपश्चिदतस्य क्षणभङ्गस्य
स्वयमेवोच्छेदक्षमत्वात्तदुच्छेदार्थं न प्रसृतितव्यमित्यासाहवा
ऽऽह— अन्धत्थमिति । व्युत्थानं वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यम् ।
दृढीकृतत्वमेव विवेकपूर्वकत्वेन स्फुटयति— पुन पुनरिति ॥ ३ ॥

१ शार्. भा — तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं, परिमार्गणमन्वेषणं; ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यं ?
इत्याह तमपि च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये इत्येव परिमार्गितव्यं, तच्छरणतयेत्य-
र्थः । कोऽसौ पुरुषः ? इत्युच्यते— यतो यस्मात्पुरस्तात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निस्तृता, ऐन्द्रजा-
लिकादिव माया, पुराणी चिन्तनी ॥ ४ ॥

२ आ. शां व्या.— उद्धृत्य किं कर्तव्यं ? तदाह— तत इति । पथादधत्वाद्धर्षं व्यवस्थितमित्यर्थः । किं तत्पदं यदन्विष्य शतव्यं ? तदाह— यस्मिन्निति । देन सर्वं तं पूर्णं । पूर्णं वा शयानं पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः । विवर्त-
वादाशुरोषिन दृष्टान्तमाह— ऐन्द्रेति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाध-
श्चासत्वं, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलश्रतैः पुनरप्यधोर्ध्वं च प्रसृतशासत्त्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं, न तथा
संसारिभिरुपलभ्यते; मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यद्रदत्तस्य पिता तदनु रूपपरिग्रहेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते;
तथाऽस्य वृक्षस्य अन्तो विनाशोऽपि गुणमयमोगेष्वमङ्गकृत इति नोपलभ्यते; तथाऽस्य गुणसङ्ग एवा-
दिरिति नोपलभ्यते; तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते; प्रतितिष्ठत्य-
स्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठा ।

४ वे. ता. चं.— ननु सर्वप्रलक्षसम्मतोऽस्मिन् संसारे
'यस्तं वेद' इति कस्यचित्तेदं देनेन प्रशसनमयुक्तमित्युक्तोच्यते
न रूपमस्येति । नात्र दृष्टान्तप्रलक्षस्य रूपमावे-
तात्पर्यं, निर्दिष्टरूपविरोधादिलभिप्रायणाह— अस्य वृक्ष-
स्येति । सर्वेषां संसारोपलक्ष्मे सत्यपि प्रकृताकारेण नोपलक्ष्य-
इति तथावादाभिप्रेतं निवृणोति— चतुर्मुखादित्वेनेत्या-
दिना । संसारिभिरिति— अपवर्गगोपुचज्ञानरहितैरिति
भावः । संसारिभिर्येव यस्तथा वेद, स मुक्तप्राय इति वा । कृतस्य-
पितृपुत्रादित्वेण लोकेऽपि मूलशाखाप-वादि-कं दृश्यत इत्य-
त्राह— मनुष्योऽहमिति । तेषां हेयव्यापि संसारस्योपाया-
नोपयुक्तं ज्ञानमस्ति, न तु हानार्थमिति भावः । 'नान्त' ।
इत्यादावपि तपशाश्रमस्यानुपपत्त्याह— तथाऽस्येति । सम-
न्विष्टाहतासङ्गसङ्गच्छेयत्वात्तु गुणमन्तशब्दार्थमाह विनाश-
इति । आत्यन्तिकप्रलय इहासङ्गनिष्पादितान्तप्रलयेन विवक्षित,
तस्य च स्वरूपतः कारणतश्चातुष्यस्य मित्यप्रलयमात्रं हि
संसारिर्निर्दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह— गुणमयमोगेऽसङ्गकृत

इति । मोगशब्दोऽत्र भोग्यपरः । प्रमाणसिद्धस्यान्तस्यादेः
प्रतिष्ठायाश्च स्वरूपनिषेधप्रमत्तुदाशयः 'उपलभ्यते' इति-
पदमनुपपन्नम् । यमादित्वेन्यासां तत्रादरेण स्मृतास्त्रयान्भूत-
आदिरिह विवक्षित इत्याह— गुणसङ्ग एवेति । अत्र प्रतिष्ठा-
शब्देन परोक्ष परमात्माभिधानमनुक्तं, निम्नज्ञाना सन्नविषयस्य
तस्यासन्नसङ्गच्छेयवृक्षप्रतिष्ठात्वनिर्देशानौचित्यात्; अत आदि-
भूतस्य सन्नस्यापि निदान क्षेत्रादिस्थानीयमज्ञानमिह अयौचि-
त्यात्प्रतिष्ठोच्यते इत्याह— अनारम्भ्यात्माभिमानरूप-
मिति । एतेन सम्प्रतिष्ठा मध्यमिति व्याख्याऽपि निरस्ता ।
अज्ञाने कथं प्रतिष्ठाशब्दमिति ? इत्याह— प्रतितिष्ठतीति ।
अयं भावः— मूलस्थितिभूमि वृक्षस्य प्रतिष्ठा, कर्म च संसार-
वृक्षस्य मूलत्वेनोक्तम्; तच्च 'अविद्यामज्जितं कर्म' [वि. पु.
२।१।१०] इति वचनादज्ञाने स्थितं, तदधीनत्वात्तदनुष्ठानमप्य-
मकारस्यापि कर्महेतोरद्वयार एव कन्द इति स इह संसार-
वृक्षप्रतिष्ठेति ॥

३ रा. भा.— एनमुक्तप्रकारं सुविरूढमूलं सुष्ठु निनिधं हृत्मूलमधत्तं सम्यग्ज्ञानमूलेन दट्टेन गुण-
मयमोगासङ्गात्वेन शब्देण छित्वा ततो निपयामङ्गाद्वेतोस्तत्पदं परिमार्गितव्यं अन्वेपणीयम्; यस्मिन्
गता भूयो न निवर्तन्ते ।

४ वे. ता. चं.— 'एनम्' इति सङ्गात्पदप्रकृतिर्विन्ध्य-
परामर्श इत्याह— उक्तप्रकारमिति । सुष्ठु दट्टनिष्ठत्वात्
कल्पेनान्यैरेतुमशक्यत्वम् । विविपत्तं प्रायश्चित्तादिभि-
रैवेकस्य कर्मात्म्यमूलस्य च्छेदोऽप्यनादिकाल मनोवाक्यैर्बुद्धि-
पूर्वकमुत्पिद्वर्षकं च विधिनिषेधविषयविचित्रकर्मणामनन्त-
प्रसारसम्पत्त्यव्ययम् । अनातोऽपि कदाचित्तादात्विक्कस्याप्यादि-
त्रेणादपि भवति, स तु न दट्ट, अत्र सम्यग्ज्ञानमूलेने-

त्युक्तम् । विषयत्यागादशायामिव आत्मन्येवपणदशायामप्य-
सङ्गोऽनुवर्तनीय इति ज्ञानमात्रं तत्तदशब्दः । अत एव 'तत्र
परम्' इति परस्मैपदस्यादारेण व्याख्यान्तरमयुक्तमिति यमिप्राये-
णाह— ततो निपयामङ्गाद्वेतोस्तारिति । 'आत्मानमन्वि-
च्छेत्' [जा. उ. ६] इत्यादिमुच्यमानाह— अन्वेपणीय-
मिति । छन्दोशुरोपाय च्छान्दस्य 'निवर्तन्ति' इति परस्मैपद-
मिन्यभिप्रायेण स्वयमा मनेपदं प्रयुज्यते ॥

३ रा. भा.— कथमनादिकालप्रवृत्तो गुणमयमोगसङ्गस्तन्मूलं च निपरीतज्ञानं निवर्तत इत्यत
आह— तमेवेति । अज्ञानादिनिवृत्तये तमेव चाद्यं कृत्वास्यादिश्रुतं 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते
सत्त्वाचरम्' [९।१०] 'अहं मर्वस्य प्रमनो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मत्तः परतं नान्यत्र
किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] इत्यादिप्रक्तमाद्यं पुन्यमेव शरणं प्रपद्येत् तमेव शरणं प्रपद्येत् ;
गी. व. ११

यतो यस्मात् कृत्स्नस्य संपुरियं गुणमयभोगसङ्गप्रवृत्तिः, पुराणी पुरातनी प्रसृता । उक्तं हि मयैतत् पूर्वमेव 'देवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' [७।१४] इति । 'प्रपद्येतः प्रवृत्तिः' इति वा पाठः; तमेव चाद्यं पुर्यं प्रपद्य शरणमुपगम्य, इयतः अज्ञान-निवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य माधनमृता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता; पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी । पुरातना हि मुमुक्षोर्नामामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तगन्धाः सञ्जाता इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४ वे. ता. च — ननु इदस्यासङ्गस्य काये हि तेन चिञ्चेत, तदेव तु ससारिभिर्दुर्लभतरमिति शङ्क्योत्तम्न्य सङ्गमयति—कथमिति । 'निर्मानमोहा' [१५।५] इत्यादिसमन्तरप्रधानादुत्पन्नानेनाह अज्ञानादिनिवृत्तय इति । आद्यत्वं पूर्वोक्तप्रकारं तच्छब्देन स्थान्यत इत्याह मये-ति । यदाज्ञादिलङ्घनादन्ध, स एव हि प्रसादितो मोक्षक इत्यभिप्रायेणैवकार । तत्प्रपञ्चनक्षपस्य 'यत प्रवृत्ति' इत्यादिमहदादिष्टिमानपरत्वमुदासारेमेवार्थं प्रपत्तिवाक्ये प्रायुक्तस्मारयति उक्तं हीति । 'तेपामेवातुक्तमर्थ' [१५।१०] 'मक्षित सर्ववृत्तिं मत्प्रसादात्तरिष्यति' [१८।५८] 'मामेक शरणं व्रज' [१८।६६] इत्यादिकमपि आभ्यस्य ।

अत्र प्रसृतादिशब्दे सत्यत्वस्यैव प्रतीते, परेषामिन्द्रजालस्थान्त, शब्दस्वारस्येन प्रत्यक्षादिभिर्य बाधितः । छन्दोवन्पीणा प्रयोगा शुभते 'प्रपद्येत्' इति परस्मैपदम् । तत्र ह्यभिमत पाठान्तर-धर्वांतर चाह—परप्रदात्यादिना । उत्तमपुत्रपत्ने वाक्यान्-न्वयात् 'इयत' इति पदच्छेद । एव च शङ्कायाः साक्षादिदमुत्तरस्यादिति भाव । इयच्छब्दस्यात्र प्रवृत्तत्वात्परत्वं माह अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येति । पुत्रपत्यापारविषय-त्वाय साधनमृतेत्युक्तम् । पश्यमिहितं सम्बन्धसानान्यमिह साध्यसाधनमावरूपविशेषे विधान्तमिति भाव । 'प्रसृता पुराणी' इत्यनेन शिष्टान्तरप्रवर्धनमभिमतमित्याह—पुरा-तनानामिति । तदेव विवृणोति पुरातना हीति ॥ ३ ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—यथास्थितस्तथा नोपलभ्यते । अन्तादिर्निष्णुः । 'त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्' इति भागवते । 'अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्पयो विदुः' इति च मोक्षधर्मे । असङ्गस्यैव सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन । 'ज्ञानासिनोपासनया शितेन' [११।२८।१७] इति भागवते । छेदश्च विमर्श एव । ततश्च तस्यैवगन्धकं भवति । तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते । तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव—'विमर्शो ह्यस्य छेदः स तत्र वप्नाति वप्नाति चान्यान्' [३] इति ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.—अस्य रूपं नोपलभ्यत इत्युक्ते प्रमाणं बाध, अत उक्तम्—तथेति । तत्तापेक्षमित्यतः पुरयति—यथेति । विकारितादिनेत्यर्थः । जगतो देशकालाभ्यां परिच्छेदस्योपलभ्यमानत्वान्नाह इत्याद्युक्तमपुनर्मित्यत आह—अन्तादिरिति । सहर्तत्वादेरिति शेषः । अत्र सम्प्रतिषाह—त्यमिति । मध्यं स्थिते वर्ता । तस्यानुपलभ्यमानत्वे प्रमाणमाह—अनादीति । आशन्तरहितम् । असङ्ग एव शक्यमिति व्याख्यानामसदिति भावेनाह—असङ्गेति । असङ्ग सङ्गराहित्येन सहितं ज्ञानमसङ्गसङ्गम् । दध्यो दनादिवत् । नृत्तौ साहित्यस्यान्तर्भावप्रयोग इति भावः । प्रतीतार्थं कुतो न ? इत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वोक्तिरित्याह—छानेति । 'छित्वा' इत्यस्य 'सर्वान्मुमुक्षून्' इति (शं) व्याख्यानमसदिति भावेनाह—छेदश्चेति । चक्षुष्यं विमर्शो विवेकः । व्याख्यानान्तर्परित्यागेनैव व्याख्यानं को

हेतुः ? इत्यत आह—ततश्चेति । यतो विमर्श एव प्रहरया-देर्विषयस्य छेदो न सर्वधोदाहरणम् । तत एव तस्यैकस्यैवेदम-गन्धकं भवतीति युज्यते । अन्यथैकेन छेदे कृते सर्वमुक्ति-स्यापिति भावः । इत्युक्तमेव छेद इत्याह—तथा हीति । अत्र कथमनेन छित्वा 'तत पर तत्परिभारितम्' [१५।४] इति विधच्छेदस्य मक्षप्रतीतानुपायत्वमुच्यते । तथाहि । विषय-कार्यत्वादिना विमर्शे सति कार्यस्य कारणपेक्षात्वात् चेतनान-भिष्टादुपादानादुत्पत्त्यसम्भवात्परतन्त्राणां मुख्यतोऽभिष्टातृ-त्वायोगान्मुख्यमुपादानकारणाधिष्ठत ब्रह्म प्रतीयते न विश्व-विनाशे । अतो योग्यतावशाद्विमर्श एव छेदो न विनाश इति गम्यत इत्यर्थः । विषयविषयत्वज्ञानमेव छेद इति चेत्, न, अस्य मिथ्याज्ञानत्वत्वात् श्रुतिसंवादाद्विनेषेच्छाह—तथेति । 'स वै प्रपद्ये य वै प्रपद्ये' इति तच्छ्रुतावेव अतस्त-छेदकमेव ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—तदर्थं च तमेव प्रपद्ये प्रपद्येत । तच्चोक्तं तत्रैव "तं वै प्रपद्येत यं वै प्रपद्य न धोचवि न ह्यपति न जायते न ग्रियते तद्ब्रह्म मूलं तच्छिद्यतुः" इति । 'नारायणेन दृष्टं प्रतिपुद्बो भवेत्पुमान्' इति च मोक्षधर्मे । छेदनोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः न च मग्नतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

६ ज. प्र. दी. — वाक्यार्थस्य समासत्वात् 'तमेव चार्थ' इति व्यर्थमित्यतः सङ्गतिं सूचयन्नाह — तदर्थं चेति विमर्शार्थं च । विश्वविमर्शाद्व्यज्ञानं भवतु ॥ विमर्श एव कथं स्यात् ? इत्याकाङ्क्षां तदर्थमित्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिदिरिषुं प्रति तदुपायो विधेयः, न तु प्रपञ्च इति वचनं सङ्गतमित्यतः 'व्यत्ययो बहुलम्' [अथा ३१/१८५] इति वचनमाधिन्याह — प्रपद्येतेति । कुतो व्यत्ययः ? इत्यतः ध्रुतिस्मृतिसंवादादित्याह — तच्चेति । तद्विरुद्धं चिच्छुः ।

अभ्यासलोप इवभावश्च च्छान्दसः । चिच्छिदिरिषुः । विश्वविमर्शा-
र्थी यद्वा विश्वस्य मूलं तमेव पुरुषं प्रपद्येतेत्यर्थः । प्रपद्या
प्रसवेन नारायणेन ह्य- पुमान्प्रतिबुद्धो विश्वविमर्शश्चमो भवे-
दित्यर्थः । इत्थं पुण्यव्यत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्याह — छेद-
नेति । अतस्तदुपायविधानमेव सङ्गतमिति शेषः । न केवल-
मुत्तमपुरुषोऽपानुपयुक्तः किन्त्वपुक्तव्याह — न चेति । तमेव
प्रपद्य इत्येवं परिमार्गित्वमिति सम्बन्धस्तदुक्तं, अस्य
परिमार्गणत्वाभावात् ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा. — न रूपमिति । अस्य संसारवृक्षस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते;
नान्तो न चावसानमुपलभ्यते; न चाऽऽदिः, आदिरिदमप्रथमतया प्रवृत्तिरस्य संसारवृक्षस्य नोपलभ्यते ।
न च सम्प्रतिष्ठा मध्यं, मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराद्विचन्द्रदिब्रह्मादिस्वरूपत्वात् । अश्वत्थमेनं यथोक्तं
सुविरुद्धमूलमसङ्गश्लेष्ण सङ्गस्याभावोऽसङ्गः शस्त्रमिव शस्त्रं तेन दृढेन परमार्थनिश्चयदृढीकृतेन च्छित्त्वा
संसारवृक्षं समूलमुद्धृत्य ॥ ३ ॥ तत इति । ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं परिमार्गित्वमन्येष्टव्यं, ज्ञातव्य-
मित्यर्थः । कथं परिमार्गितव्यं ? इत्यत्राऽऽह — तमेव विष्णुमाद्यमादौ भवं पुरुषं जगत्पूर्वकं प्रपद्ये शरणं
गच्छामि । यतो यस्मात्संसारमायावृक्षस्य प्रवृत्तिराविर्भावः । प्रसूता निस्तृता पुराणी नित्येति ॥ ४ ॥

८ धं. प्र. गि. — प्रकारान्तेरेणपि दुरुच्छेदबलाह —
न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः अस्य संसार-
वृक्षस्य रूपं ब्रह्ममूलत्वं तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याप्रत्येना-
परासत्त्वं, मनुष्यत्वावस्थायां च कृतैः कर्मभिः पुनरप्यपञ्चोर्ध्वं
च तस्य प्रसूतघातव्यमिति यथोक्तं तथा नोपलभ्यते । अत
एव नास्यान्तोऽवसानं चोपलभ्यते, नाऽऽदिः, न वा सम्प्र-
तिष्ठा स्थितिरन्यथ, आद्यन्तप्रतियोगिण्येवामप्यस्य ।
तथा चाद्युपलभ्यमानस्वरूपतयाऽनवगतादिमन्यावसानमस्यास्य
वृक्षस्य दुर्यदं एवोच्छेदः इति भावः ।

यस्मादेवं दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरोऽयं संसारवृक्षस्तदभावेन-
क्षपायेन च्छिद्यते पुरुषार्थसिद्धये प्रयतितव्यमित्याह सार्धेन-
अभ्यत्यमिति । सुष्ठु विविधं रुद्धमूलमनाद्यशनेनातिदृढं
पुनमनर्थं असङ्गश्लेष्ण, सङ्गः स्थिरा, तद्विरोधि वैराग्यमसङ्गः

पुनचित्तलोकैषणत्यागरूपः, स एव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसार-
च्छेदकरत्वात् ; तेन असङ्गश्लेष्णेन दृढेन तत्त्वज्ञाननिष्ठया दृढी-
कृतेन पुनःपुनर्विदोकाभ्यासनिष्ठितेन च्छिद्यते, वैराग्यसाम-
ादिसम्पन्नो भूयति यावत् ।

ततो मुदमुपसृत्य तत्पदं पद्यते प्रायत इति पदं ब्रह्मात्मतत्त्वं
परिमार्गितव्यमनेष्टव्यम्, "सोऽनेष्टव्यः ॥ चिन्मिहासितम्" [छा. उ. ८/१७/१] इति श्रुतेः । श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः ।
किं तत्पदम् ? यस्मिन्पदे गता अभेदेन प्राप्ता भूय संसाराय
न निवर्तन्ते । तदन्त्येपणे च भगवदेकान्तभक्तिरेव कारण-
मित्याह — तमेवेति । यतः पुरपादेना पुराणी चिन्तनी
संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसूता ऐन्द्रजालिकादिषु गजादिमाया
निस्तृता, तमेव चार्थं पुरपं प्रपद्ये शरणं गजामीति । एषं तदेक-
शरणतया तत्परिमार्गितव्यमिति शोभना ॥ ३ ॥ ४ ॥

९ व० त० दी० — किञ्च न रूपमिति । इह मायामोहितैर्वादिभिरस्य स्वरूपं यायात्यर्थं तथा वैदोक्तप्रकारेण
नोपलभ्यते 'मायामात्रं तु कालान्येनानभिन्न्यक्तस्वरूपत्वात्' । [प्र. सू. ३१/२३] किञ्च नान्तो निर्णयो न
चादिः, न च सम्प्रतिष्ठाऽपि । तेनासम्प्रतिष्ठमसत्यं स्वाज्ञानकल्पितं जगदुच्यते । वक्ष्यति च मायावादिनामा-
सुराणां लक्षणे 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम्' [१६/८] इति । ततो नेदं जगदसत्यं, किन्नेतदुपया-
यानभूतं जीवकलितं सुवर्णजलवत्कार्यभूतसंसारारूपं दुष्टांशमेनमभिन्नतया हंसोक्तिः प्रतीयमानम् ; अतएव सुतरां
विरुद्धानि मूलानि जीवकलितानि वासनामयानि दोषरूपाणि यत्र तमसङ्गश्लेष्णे दृढवैराग्यरूपेणामजनीयतया
सत्यमायेन छित्त्वा पृथक्त्व्य ततःपदमात्मरूपं भगवद्धामभूतमश्वरं ब्रह्म परिमार्गितव्यमित्यन्तेरणान्वयः । न चेद
जीवकृतो जगदुच्छेद एव यथा श्रुतो वाच्योऽपि शिष्टत्वनिरूपणादिति वाच्यम्, दृष्टेदिते दृष्टे दृष्टी पुरुषो
नेतिवद्विरोधात् ॥ ३ ॥ तद्विशिनष्टि — यस्मिन्निष्ठि । यत्र गता शानिनो भूयो न निवर्तन्ते । तत्र मुदयं
साधनं भक्तिमाह — तमेव चार्थं पुरपं प्रपद्ये इति । यतः पुराणी दृष्टस्तस्य जगतः कर्मसु प्रवृत्तिरस्यतिः प्रसूता
भवति । तं प्रपद्य इति वा पाठः ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त — नह कथं तेः सृष्टिः ? इत्यत आह—
न रूपमिति । इहाऽस्मिन् लौकिके संसारे कर्मासक्ताना-
मस्य तच्छास्त्रारूपस्य सत्यपि तथाऽलौकिकब्रह्मात्मके रूपं न
लभ्यते । न च अन्तः, क्रीडात्मकेन निर्यत्यात् । न च आदिः,
पुरात्तममूलरूपेनाऽनादित्यात् । न च पुनः सम्प्रतिष्ठा रिपतिः
तस्मादलौकिकसंसारमकरमुक्षं छित्त्वा पुनरलौकिकान्वेषणं
कार्यमित्याह—अद्वयत्वमिति । एवं परिदृश्यमानं लौकिक-
मद्वयं नदरं सुविरुद्धमूलं ददं, ददेन निदृश्यात्मकेन असङ्ग-
शब्देन पतन्माध्यपातिदुष्टविषयादिदोषपर्यालोचनसङ्गाभावा
त्मकेन शब्देनैतच्छेदपदुता छित्त्वा भिन्नं कृत्वा ॥ ३ ॥

ततः पदमिति । ततस्तदनन्तरं तत्पदं अलौकिकस्य तस्य
मूलमूलं परिमार्गितव्यं पतितो विचारपूर्वकपालोचनरीत्या
मार्गितव्यमन्येषणीयम् । अन्वेषणे प्रयोजनमाह— यस्मि-
न्निति । यस्मिन् पदं गताः प्राप्ता भूयो न निवर्तन्ते, संसारे
नागच्छन्तीत्यर्थः । कथमन्येषणीयं ? इत्यत आह—तमेवेति ।
यतः पुराणसमात् पुराणी सनातनी नित्या प्रवृत्तिर्मन्त्रा-
त्मिका भगवदनुप्रवृत्तिः प्रवृत्ता वितृता प्रकृतिता; तमेव
आयं च पुनः पुराणं आवाप्तवत्या पुरपरूपं शरणं प्रपद्ये
यजामीति भावः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० वी०—ननु शब्दोऽपि स्यात्तुपनर्हश्चावयवश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशिर्विज्ञानसन्तानरूपो वा
प्रोक्षान्वितप्रवाहनिर्दोषो वाऽयं संसारस्तर्हि दुरुच्छेदो वासनानां कर्मणां च बीजादुरवदन्योन्यजनमहेतुत्वस्या-
वर्तनीयत्वादित्याशङ्क्य सत्त्वासदृशभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येवं पञ्चमाश्रित्य परिहरति—न रूपमिति । रज्जु-
रगस्यैवास्य रूपं सत्त्वरदृशा बीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते । इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वमज्ञातदशायां तथा नोपलभ्यते
ज्ञानदशायाम् । तेनास्य मृगावमनुभवैकवैषमिस्तुल्यम् । एतेनानुपलभ्यस्वरूपवचनेन स्वप्रकाशानां विज्ञानानां
रूपवत्तां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः । तर्हि शराविषाणकनुच्छ एवायं स्यादित्यत आह—नान्तो न चादि-
रिति । अपादानस्य मूलाज्ञानस्याद्यन्तशून्यत्वादयमध्याद्यन्तशून्य इत्यर्थः । तस्मात्तदपरिहार्यः स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—न च सम्प्रतिष्ठा, अस्य प्रतिष्ठास्य लयस्थानं वृक्षस्य भूमिरिव नास्ति । न चायं ब्रह्मणो विकारो येन
सत्रैव लीयते; न चेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यमङ्गापत्तेः; किं तर्हि तुच्छमज्ञानमस्योपादानं तस्मिन् ज्ञानेन
विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदो भवति, अज्ञानस्य च तुच्छत्वम् । “तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्” [१५]
इत्यादिभुत्या । तत्कार्यस्य रज्जुरगादेः प्रलये तदनुपलम्बस्यानुभवेन च सिद्धम् । तस्मादस्य प्रतिष्ठा नोपलम्बत
इति युक्तमेवोक्तम् । तमेनमभ्यर्थं वासनानां दारुण्यं सुविरुद्धमूलं दृढतरमूलमभ्यसङ्गशब्देन सङ्गो देहादिनाश-
स्यसुद्धिः, तद्वर्जनमसङ्गः, स एव शक्तं तेन दृढेन परिपकेन छित्त्वा “ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं” [१५]
इत्युच्येणान्वयः । यद्यपि स्थूलसूक्ष्मयोः संसारयोः सङ्गः सुषुप्तौ स्वयमेव जायते तेन तन्मूलवासनाभिरप्यात्मनो-
ऽसङ्गोऽस्तुमीयते तथापि वासनामूलस्याज्ञानस्याज्ञानेनानुच्छेदाप्राप्तसङ्गवीर्यता भवति, तस्मात्त्रिविकल्पसमाख्य-
भ्यासेन कारणशरीरस्याप्यसङ्गः साध्यः; तेन चासङ्गशब्देनास्य च्छेदो मूलोच्छेदो लवणोदकवद्रज्जूरगवद्वा
प्रविक्षापनरूपः कर्तव्यः । न तु साङ्ख्यानानिब स्वरूपेण सतः परिवर्जनमाश्रयम् ॥ ३ ॥

तमिममभ्यर्थं छित्त्वा किं कर्तव्यं ? अत आह—तद इति । न केवलं निर्विकल्पसमाधिना तदसङ्ग-
मात्रेण कृतार्थता; किं तर्हि ? ततोऽप्यज्ञानन्तरं तत् श्रुतिमसिद्धं पदं पदनीयं ब्रह्म परिमार्गितव्यं श्रुति-
युक्तिवद्वेन ‘ब्रह्मेव ब्रह्मास्मि’ इति ज्ञातव्यम् । यस्मिन्पदे निर्विकल्पे गताः प्राप्ताः सन्तो न निवर्तन्ति
न पुननिवर्तन्ते । तमेव प्रत्यगानन्दमात्रं पुरुषं पुरि शरीरे शयानमहमपि प्रपद्ये शरणागतोऽस्मीति
भावयेत् । भगवत एव वा इदं वचनं लोकशिक्षार्थं ‘वर्ते एव च कर्मणि’ [३१२] इतिवत् । कोऽसौ पुरुषः ?
यतः पुराणी आद्या प्रवृत्तिः “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै. ब. २।६] इत्येवैरुपा प्रवृत्ता
अस्माद्वपि प्रवृत्ता । यतो वयमपि इदानीं कामयापदे घनादिना वयं भूयांसः स्याम प्रजया प्रजायेमशीति
चेति । येनेयं प्रवृत्तिर्दिशिता तत्प्रणामेनैव सा निवर्तिष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मुक्तिपदं गच्छतां ससाधनलक्षणाणि ।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

दन्दैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमन्यथं तत् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.—कथमृतास्तत्पदं गच्छन्ति ? इत्युच्यते—निर्मानेति । निर्मानमोहाः, मानश्च
मोहश्च मानमोही, तौ निर्गतौ येम्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः, जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः

सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्पराः, विनिवृत्तकामाः विदोषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते निवृत्तकामा यतः सन्ध्यासिनो द्वन्द्वैः प्रिया-प्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमृता मोहवर्जिताः पदमन्वयं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

२ आ. दां. द्या.—परिमार्गपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छता- वापि द्वेषप्रतिवर्जिता इत्यर्थः । तत्परत्वं प्रवगादिनिष्ठत्वम् । मदान्तराग्याकाङ्क्षापूर्वकं कथयति— कथमित्यादिना । सन्ध्यासिनो वैतथ्यद्वारा इयत्कर्मवैकर्मणि इत्यर्थः । आदिशब्देन मागेन्द्रद्वारं, मोहस्त्वविवेकः । जितसङ्गदोषाः शत्रुमित्रवन्नि- तदेतुपदः । मोहवर्जितत्वमुक्तेहेतुनः सञ्जातसम्यग्गीत्वम् ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— एवं मां शरणमुपयम्य निर्मानमोहाः निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहाः जितसङ्ग-दोषाः जितगुणमयमोमसङ्गाख्यदोषाः, अध्यात्मनित्याः आत्मनि यत् ज्ञानं तदध्यात्मम्, आत्मज्ञान-निरताः, विनिवृत्तकामाः, विनिवृत्ततादितरकामाः, सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैश्च विमुक्ताः, अमृताः आत्मानात्म-स्वमायज्ञाः, तद्व्ययं पदं गच्छन्ति अनवच्छिन्नज्ञानाकारमात्मानं यथावस्थितं प्राप्नुवन्ति, मां शरण-मुपगतानां मत्प्रसादादेवैताः सर्वाः प्रवृत्तयः सुखाः सिद्धिर्पर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ घ. ता. खं.— अस्मिन्नेवं ' निर्मानमोहाः ' इत्याय- नतस्मान्त्वमपि ' यतः ' [१५४] इत्युक्त्य विवरणतया सुव्रतमित्यभिप्रायेणाह— एवमिति । अत्र सामान्यतस्सङ्ग-निवृत्तेः कारणं निर्मानमोहत्वमिति तद्वस्तुतः व्याख्याति— निर्गतानात्मात्माभिमानरूपमोहा इति । ' अमृताः ' इति श्रुत्यैकत्र मानमोहनेकन्यासकालमयुषमिति भावः । आरम्भसङ्गमवच्छेदाय गुणमयेति विशेषणम् । जितसङ्गत्वकल-मन्यात्मनित्यात्वम् । तच्च ' अध्यात्मज्ञाननित्यात्मम् ' [१५११] इति श्राव्यं तदाह— आत्मनि यज्ज्ञान-मिति । योगकाले वैतन्त्येणोत्पानकालेऽपि श्राव्येणान्यात्म-ज्ञाननित्यात्वम् । एतावतमे स्वात्मज्ञाने निरतत्वात्तदितरकाम-निवृत्तिः । विनिवृत्तकामत्वमिह विशेषतो निवृत्तकामत्वं, तच्च शिवस्यप्रियायनुपेक्षकम् । सङ्गकाममोहैरुद्वेगमङ्गावृत्त-प्रबोधत्वाभावात्तदितिः । सुखदुःखसंज्ञैः अनुवृत्तचित्तक-मनैरित्यर्थः । इदं बोधायदशाविकक्षायां द्वन्द्वसिद्धिरापरम् । फलशरणत्वेन दुःखशरणत्वमिति शेषम् । ' मित्रिगुणमयैवै-रेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितम् ' [७११] इत्युक्त्याया तणादिशामूरकम्, तच्च देहात्मप्रभमिवृत्तेः ' निर्मानमोहाः ' इत्यनेनोपात्तात्मनिरिकान्नात्मविषयसम्मतमविषयक-

मित्यभिप्रायेणाह आत्मानात्ममदमावृता इति । यदा मोहहेतुनिवृत्तिलक्षणेऽज्ञामुद्राच्छद्., अन्योन्यव्यावर्तकाभावा-रूपमप्रतीत्या ह्यत्मानात्मैक्यमोहो निवर्तनीय इति भावः । स्वस्तो निर्बिघ्नस्तत्त्वादयमा व्ययो ज्ञानमोहोचरिक्तासङ्गः तन्निषेधरक्तिमाह— अनवच्छिन्नज्ञानाकारमिति । पदा इति पदं ' प्राप्नोत्यस्तथैवात्मा प्रसीधामेयभावनः ' [वि. पु. ६।७।९३] इति परिकृष्टात्मनोऽपि परमात्मवत् प्राप्तत्वात् पदत्वम् । न चात्र परमात्मा पदशब्दाभिप्रेतं, अतस्तत्त्वोके सम्यैव तच्छब्दप्राप्त्यस्य ' मम धाम ' इति व्यधिकरणनिर्दे-यात् । न च पदशब्दधामशब्दयोरेह द्विव्यव्यानविषयत्व, ' परिमार्गमित्यम् ' [१५४] इति सम्याग्नेयमयित्यवि-र-योगात् । तस्य हि फलतयाऽस्तौनि हादव्यव्यापार्यः नत्वाभवत् समविषयदेनत्वपेणाप्यवत्वम् । ' मम धाम ' इति निर्दिष्ट-त्वेन हि सेवाशक्त्या ' समैरादाः ' [१५।७] इत्यादि-नोच्यते । अन्यथा परस्मानप्रतिपादनात्मनः ' समैरादाः ' इति ब्रह्मत्वपरोचनिर्देशोऽपि नातीव सङ्गत इति भावः । सङ्गसङ्गपरिश्रवता ' तथैव ' इत्यादेः पिण्डेन तात्पर्यमाह— मां शरणमिति ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— साधनान्तरमाह— निर्मानेति ॥ ५ ॥

६ ज. प्र. श्री.— तर्हि मग्नज्ञानवाचने निषेधमन्तरात्र वाचनं च सन्नतिवृत्तिरिति तदवस्थुक्तं श्रुतमेव ! इदं न काह— साधनान्तरमिति ॥ ५ ॥

७ ह. प. भा.— निर्मानेति । कृतचैतस्तत्तया जितमहदोषाः, मद्तो रिपरसद्व्ययः, म एव दोषः, जितः महदोषो यैस्ते जितमहदोषाः, रिपयमद्व्ययहिता इत्यर्थः । अध्यात्मनित्या आत्मज्ञाननिरताः । विनिवृत्तकामास्यक्तकामाः । द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः मुगादिप्रवृत्तार्थैः, गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, अमृता निरेदिनः । तद्विष्णवे पदम्, अत्यवसरनाथि ॥ ५ ॥

८ घ. प्र. ति — एवं संसाधकत्वं मनो विरपय्य दूषयति— निर्मानेति । विनिर्गता मानमोहाद्विमुक्तविरिहो भगवन्ने, जग एव किं पुत्रविनाशिवद्भूतो दोषो ये, म-

एव च प्रतिबन्धकाभावादप्यात्म आत्मजाने नित्या, अतः तत एव सुखदुःखसंज्ञैर्द्वैविमुक्ता; अत एवविषा
एव 'रसोऽप्यस्य पर दृष्टा निवर्तते' [३।५९] इति अमुदा निश्चिन्ताज्ञाना तदस्यैव विविधपरिच्छेदगम्यं पद
प्रागुक्तैर्विपणितो निरवशेषेण निवृत्ता कामा विषया येभ्यस्ते, गच्छन्ति ॥ ५ ॥

९ य० त० दी०—अन्यान्पि साधनानि चाह—निर्मानेति । मानमोहरादित्य सङ्गदोपराहित्यं अध्या-
त्मज्ञानमित्येव निवृत्तकामत्वं सुखदुःखादिद्वन्द्वराहित्यत्वं चेति । साधनसम्पन्नास्तद्विषयो परम पद सर्वदोपरहित
व्यापि वैकुण्ठात्मकमक्षरं ब्रह्माख्यं यान्तीत्यर्थे ॥ ५ ॥

१० पु अ त — शरणागतिं विना दोषानिवृत्तौ तत्प्राप्तिर्न भवेदिति शरणागतौ च स्वयदेवेत्यन्वयः अनिवृत्ति-
स्वरोपविरूपणत्वेकं सद्रहितानां सपदप्राप्तिरूप्यते—निर्मान-
मोहा इति । निर्गतौ मानमोहौ येषां ते । मानस्तु भगव-
त्सम्बन्धज, मोह स्वराज्ञानात्मक । तथा जित सङ्गोप-
वैष्णवादिस्तद्दोषो यैः । अध्यात्मनिरयाः । भगवत्स्वपक्ष-
विचारपरिनिष्ठिता । विनिवृत्तकामा विशेषेण मनसा विचार-
राहित्येन विनिवृत्त कामो येभ्यः । सुखदुःखसंज्ञे सांसारिके
द्वन्द्वैर्विमुक्ता । अमुदा भगवत्परिचिन्तनेन मोहरहिता,
तदप्यस्य नित्य पद गच्छन्ति । यत एतदोपरहिता ज्ञस्त-
शुण्यवन्तश्च गच्छन्ति तदुपमसि दासजातिविषयसाधनासाध्य-
वस्मात् वारं प्रपद्य इति शरणगतमनस्येव प्रपन्नकार इत्यर्थे ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०—एवमैकान्तिकस्य सुखस्याच्छादकं संसारान्धत्वं तच्छेदकमसङ्गशब्द चोक्त्वा तस्य
सुखस्य प्राप्त्याधिकारिण तस्य स्वरूपं चाह द्वाभ्या—निर्मानेति । मानो दुर्षः मोहो विपर्ययस्तद्रहिता निर्मान-
मोहा । जित सङ्गः 'कर्ताह' इत्यभिमानो दोषो रामादिश्च येनैत जितसङ्गदोषः । अथवातं आत्मनि निरयाः
निष्ठावन्त, आत्मध्यानपरा इति यावत् । विनिवृत्तकामाः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वन्द्वै-सुखदुःखेत्युपलक्षणं शीतो-
ष्णादीनामपि तै—विमुक्ता, तितिक्षावन्त इत्यर्थे । अमुदा विद्याऽविद्यानाशं कृतवन्तः । तत्पदं अवयव
अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

मुक्तिपदस्य स्वरूपविवेचनम् ।

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—तदेव पदं पुनर्विशिष्यते—न तदिति । तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बन्धः ।
तद्धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्क-
श्चन्द्रः, न पावको नाग्निरपि । यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते
तद्धाम पदं परमं मम निष्णोः ॥ ६ ॥

२ आ शा द्या.—तदेत्यद वेद्य कर्तुं नित्यत्वेति द्वैतापातः, अवेद्य वेदपुमर्थत्वात्प्रेक्षितत्वात्तदित्याशङ्कया
ऽऽह—तदेवेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—तदात्मज्योतिर्न सूर्यो भासयते, न शशाङ्कः, न पावकश्च; ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रका-
शकम्; बाह्यानि तु ज्योतींषि निषयेन्द्रियसम्बन्धविरोधितमोनिरसनद्वारेण उपकारकाणि । अस्य च प्रका-
शसो योगः, तद्विरोधि चानादिकर्म, तच्चिपर्वतं चोक्तं भगवत्पक्षिचमूलमसङ्गादिः यद्गत्वा पुनर्न निवर्तन्ते,
तत्परमं धाम—परमं ज्योतिः मम मदीयम्; मद्विश्रुतिभृतो ममांश इत्यर्थः । आदित्यादीनामपि प्रकाश-
वत्त्वेन तस्य परमत्वम् । आदित्यादीनि हि ज्योतींषि न ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि, ज्ञानमेव सर्वस्य
प्रकाशकम् ॥ ६ ॥

४ ये ता च — अत्राशङ्कान्तरेरपेक्षयोतनाय तच्छ-
धामिप्रेतमाह—आत्मज्योतिरिति । अथ भाव — तच्छ-
ब्दस्य प्रकृत्यपराधित्वस्यारम्भात् 'पदमव्ययं च' [१५।५]
इति परिगृह्यमास्यस्य प्रकृतत्वात्तदलोकेऽपि 'ममेवांशो

जीवलोकं जीवभूत' [१५।७] इति तदर्थेनेकेप्रापि धृति
विद्वत्स्वयं योतिष्वव्यग्ररूपावशात्प्रयोगात् जीवविषयोऽयं
श्लोक इति । सूर्याद्यप्रकारत्वं स्वभाववैपरीत्येन दद्यापयति—
ज्ञानमेव हीति । स्वयं स्येति — प्रकाशयति, तत्प्र

काशस्तयाऽभिमतसूर्यादिज्योतिषोऽपीति भावः । ज्ञानं चेत् सर्वस्य प्रकाशकं, तर्हि बाधेष्वपि किं सूर्याद्यपेक्षया ? कथं च तेषु प्रकाशकत्वव्यवहारः ? इत्यत्राह—वाह्यानि त्विति । सम्बन्धविरोधीति सम्प्रतीमध्यपातिविशिष्टसम्बन्धाधार-विषययोश्चम् । नहि बुद्ध्यादिवत्तमो व्यक्तायाकं, तमोव्यवदि-तालोक्ष्यप्रवृत्त्यात् । एवं सर्वप्रकाशकमात्मज्योतिः स्वयमेव किं न प्रकाशते ? केन वाऽज्येन तत्प्रकाश्यं ? इत्यत्राह—अस्य चेति । यत्स्वरूपः शङ्कानिर्मुक्त्यर्थः । स्वयम्प्रकाशस्यापि यथा-वस्थिततमस्तत्कारप्रवृत्ते संसारिणां योग एवोपाय इति भावः । प्रकाशकान्तरप्रतिक्षेपे वेद्यत्वनिषेधशङ्कान्यप्येन परिहृत्य । विशेष-निषेधः शोषाम्यसुज्ञानपर इति भावः । योगोऽपि सर्वेषां किं न सिद्धयेत् ? तत्राह—सद्धिरोधीति । सांसारिकं कर्म योगो-त्पत्तिप्रतिबन्धकमित्यर्थः । तर्हि सर्वेषां न सिद्धयेदिति शङ्कायां प्रवृत्तेन परिहरति तन्निवर्तनं चेति । मस्या प्राप्त्येत्यर्थः । धामराज्योऽन्यत्र प्राग्वत नियमनस्यानपरः अपि तु सूर्याद्यपेक्षा-प्रतिक्षेपात्स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेर्ज्योतिर्वाची । तत एव मम परं ज्योतिरित्यन्वयो नन्दः । ममेति स्वसम्बन्धविशिष्ट सुज्ञदशमाधिविपरमसाम्यसाङ्गित्वान्न्यपरिहारेण सार्थ इत्य-भिप्रायेणाह—परं ज्योतिर्मम मदीयमिति । 'ममेवाशः' [१५।७] इति वक्ष्यमाणस्यापि निदानमिहामिप्रेतमिति व्यञ्जयन् पठपुक्तं सम्बन्धसामान्यं विशेषे नियच्छति—मद्धि-भूतिभूत इति । विदुस्त्वत्वं च न गृहिणो गृह्यादिवत्, अपि-

त्वष्ट्याकिसद्विशेषणशतत्वेनेत्याह ममांश इति । अयं ममिप्राय—न तावन्निरवयव एकस्मिन् स्वरूपेऽशब्दप्रदेशः, अंशस्यैकवस्त्वेकदेशरूपत्वेन भेदाश्रयत्वादंशशक्तिभावस्य । अन्यथैकस्मिन् कोऽंशः कथांती ? नहि स एव तस्यांश इति श्रान्तोऽपि ब्रूयात् । न च भेदाभेदसम्भवः, व्याघातमवधुति-कोपादिप्रसङ्गात् । 'पादोऽस्य शिक्षा भूतानि' [ऋक्सं. ८।१।७।३] यजुस्सं. ३।१।३ 'तस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' [धि. उ. ४।१०] 'यथाऽमे क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा न्युब्रन्त्येवमेवास्मादा-त्मनः सर्व एवात्मानो (सर्वे प्राणा, सर्वे लोका, सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि) न्युब्रन्ति' [छ. उ. २।१।२०] इत्यादिभूतिप्रतीतिशतत्वं विशिष्टे विशेषणशतत्वेति 'अतो नानाव्यपदेशात्' [म. सू. २। ३।४३] इत्यधिकरणे 'प्रकाशादिवत् नैवं परः' [न. सू. २।३।६६] इति सूत्रे निरूपितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनचिदुपायिना एकत-यामितेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोऽंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिष्वपि । तत्र विशेषणविशेष्यमात्रेणावस्थि-तेष्वपि विशिष्टेक्ये विशेषणाशः 'इत्यादिभ्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादनात्यन्तभिनयोर्भावपरयोर्भिन्नतद्भावेन विशिष्टेक्या-दिशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमान प्रधानापेक्षया' इति व्यपदिश्यत इति । अत्र निरङ्कुशप्राग्व्यवस्थामात्मन्यति-रिक्त्विवयवधामशब्दनिर्दिष्टज्योतिर्विशेषणभूत परमत्वं सति हि-तज्योतिरपेक्षयेति तत्कथितमाह आदित्यादीनामपीति ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—स्वरूपं कथयति—न तदित्यादिना ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. दी.—उत्तराशक्त्याना सत्त्वप्रतीतेस्ता सूच-यनाह—स्वरूपमिति । अनेन कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः इत्यर्थः ? इत्याकाङ्क्षायां निदुस्यत इत्युक्तं भवति । स्वल्प

मित्यनेन पदमित्युक्तस्य धामेति वक्ष्यमाणस्य बायोऽप्युक्तो भवति; स्वान्तरेजसोरसगतत्वात् ॥ ६ ॥

७ ह. वै. भा.—न तदिति । यन्मम परमं धाम तत्त्वयोनं न भासयते, नापि शृङ्गाहः, नापि पायकः; यद्गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते नहि पुनरागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ धें. प्र. नि.—तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि—न तदिति । यापदं गत्वा न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वभामकः सूर्यो न भासयते, सूर्यास्तमयेऽपि तस्य भासमानत्वात्, "अस्त-मित आदित्ये ... किं ज्योतिः ... आरमेवावस्य ज्योति" [छ. उ. ४।३।६] इत्यादिभूतेरिति भावः । सूर्यास्तमये-ऽपि चन्द्रोऽपि वा तस्य भासकः किं न स्यात् ? तत्राह—न शशाङ्को इति । न शशाङ्को न पावः भासयत इत्यनुपङ्ग । चन्द्रादयमावेष्टि भासमानत्वात् तद्भास्यत्वमपीत्यर्थः । तर्हि केनाप्यभास्यत्वे वेदितुमेवाशक्त्यावापदुपरार्थत्वप्रसङ्ग इत्यतः

आह—तद्भामेति । मम परमज्ञानः स्वरूपभूतं तत्परम-क्षुष्टं धाम ज्योतिः स्वप्रकाशरूपम् "न तत्र सूर्यो माति" [व. उ. २।५।१६+५६ उ. ६।१४+छं. उ. २।२।१०] इत्यादिभूतः । तथा च सूर्यादिप्रकाशान्तराप्रकाशपर्यवेष्टि स्वप्रकाशतया स्वतः पृथगपरोक्षत्वाभापुरस्परत्ववच्छेदिते भावः । अत्र पूर्वार्थे अनेकत्वस्य "तदाम परमं" इति स्वतो निर्या-परोक्षत्वस्य च प्रतिपादनादवेष्टितं सत्यपरोक्षस्य स्वरूपव्यप-रूपं स्वप्रकाशवत्क्षणसुखं भवति ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०—उदेव विशिनष्टि—न तद्भासयत इति । "तद्विष्णोः परमं पदं" [ऋक्सं. १।२।६।५] अभ्रं 'चैवे च सात्वतपतेश्चरणं प्रविष्टे' [] इति भागवतवाक्यात्पदभूतं 'प्रमुत्वेन हरेः सूर्यो लोकरत्वेन तूजः' इति निबन्धनाक्यात् लोकात्मकत्वेन च प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धाः सूर्यादयो न भासयन्ते यद्गत्वा च योगिनो नहि निवर्तन्ते तत्परमं सर्वोत्कृष्टं मम पुरुषोत्तमस्य धाम परमं ज्योतीरूपं सर्व-

विस्तरशः । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्कामति च ? इत्युच्यते—
मनस्पष्टानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशकुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्ष-
त्यार्कति ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तमनुशास्त्रेण— यद्वत्वे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति — संयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तस्वप्रसिद्धेर्युक्तं “यद्वत्वा” [१५६] इत्यादीत्युपसंहारि-
क्यमिति । आक्षेप परिहरति— शृण्विति । भगवत्प्राप्तेर्नित्य-
न्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः । जीवस्य पराशतत्वेऽपि न्यमुक्तदोष
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिविम्बपक्षमादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
पन्ने—यथेति । भयच्छेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्तान्तरणोक्तदोष
समाधिं दर्शयति—यथा चेति । आक्षेपसमाप्तिमुपसंहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते—नन्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति—साध-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निर्वासाद्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽशो
मविष्यतीति परिहरति—नेप दोष इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नाशत्वं परमात्मना तावन्मात्रताया दर्शितत्वादित्याह—
दर्शितश्चेति यदि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्येव, न तर्हि तस्य संसारित्वमुत्कामित्वंति शङ्कते—कथ-
मिति । जीवस्य संसरणमुत्काम्यं कोपावहितमुपक्रमते—
उच्यत इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलोकं वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्येन रूपेणावतिष्ठते; जीवभूतस्त्वतिसङ्ख्यचित्तज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनस्पष्टानामीश्वरः तानि कर्माहुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. खं.—यथेवं त्वद्विश्रुतितया तवांश एव, तर्हि
नित्यपरिवर्तनविशेषेण सर्वेषां परिच्छादकारयोगः किं न
स्यात् । इत्यत्र ब्रह्मस्यापि स्वविश्रुतित्वमनुष्य ब्रह्ममुक्तादिष्वन-

स्यापने ‘ममेवांशः’ इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
इत्यमुक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पं. भा.—ममेति । ममेवांश एकदेशो जीवलोकं प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः पृष्ठं येषां तानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिविषयोपलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्विषयेः संयोजय-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ खं. ब्र. गि.— नञ् ‘यद्वत्वा न निवर्तन्ते’ [१५६]
इत्युक्तमयुक्तम्, गन्तुजीवस्य गन्तव्यमन्नाभिजले गन्तुगन्तव्य-
भावात्समवेन गत्येव केरयोगात्; तद्विषये तु ‘संयोगा विप्रयो-
गान्ता’ इति शास्त्रेण संयोगस्य वियोगान्तव्योक्त्या स्वगतस्येव
ब्रह्मगतस्यापि ततो विनिर्गत्यवश्यमाप्तेन ‘न निवर्तन्ते’
[१५६] इत्युक्तस्योपादित्याशङ्कयाऽऽह—ममेवेति । सुर-
नातिर्यगादिरूपेणोपलम्भमानेऽस्मिन्नुपावचं जीवलोकं जीव-
भूतो जीवभावं प्राप्नोति । तत्तत्परीरेषु जायमानेषु नश्यत्यु च
स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमपट्टे निरूपितो योऽयमात्मा, स
ममेव परमपट्टोऽयः, न तु मद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भाव — ब्रह्मा-
भिन्न एव जीवः, न चैवं तस्य ब्रह्मपदप्रयोगः, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्याः । द्विविधा हि प्राप्तिः, भ्रमासप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिश्च ।
आद्या यथा देवदत्तस्य ग्रामप्राप्तिः । अन्या दया कण्डचा-
मी. द. २२

मीकादिप्राप्तिः । कण्ड एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशाद्-
प्राप्तवस्थितस्य तस्मिन्प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिर्दिष्टि-
मात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिः
किमप्राप्तप्राप्तिरूपा किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपेति विषये, “ब्रह्मैव
सन्त्रन्नाप्येति” [दृ. उ. ३।१।६+तै. आ. २।२+तृ. उ. ५]
“विश्रुतश्च विश्रुत्यंते” [कठो. ५ । १] इत्यादिश्रुतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपेति निर्णीतम् । उपर्युक्तं तु कारणः—
‘नित्यब्रह्मस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः लब्धं देहिनाम् । विभ्रमस्य
निष्ठस्या स प्राप्तेति व्यपदिश्यते’ इत्यादिश्रुतसंहितायुक्तेः
युक्तं चैतत्, ब्रह्मस्वरूपतया नित्यप्राप्तप्रत्यभावस्यैव सनां
जीवस्य तद्भावप्राप्तेस्तदज्ञाननिष्ठविभ्रमप्रत्यवचील्यमात् ।
उक्तं भगवताऽप्यपि— “स योगी मयविवांशं मयभूतो-

प्रकाशक अध्यात्मज्ञानस्वरूपं 'न यत्र माया' इति निरूपणान्ममाभिष्टानभूतं सर्वोत्तममूर्तं निरुपममहिमात्मकं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.—अथ तत्पदस्वरूपमाह—न तदिति । शयति । न पादकः, अग्निः, शीतादिनिवारकत्वेन न प्रकाशयति । तत्पदं सूर्यो न भासयते न प्रकाशयति । एतेन स्वयम्भवाद्यान् विद्मि यत्पदं गत्वा न निर्वर्तन्ते न पुनरागच्छन्ति । कुतः ? उत्तमम् । न शब्दाद्भ्रमदोषे तापहरणपूर्ववशीतादिना न प्रका- इत्यत आह । तत् मम परमसुखं धाम गृहरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु यदि सद्ध्ये पदं गच्छन्ति तर्हि ततः पातोऽप्यवश्यम्भावी 'पातनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति न्यायान्; ततश्च 'यस्मिन् गता न निर्वर्तन्ति' [१५।४] इत्यनुपपन्नं ? इत्याशङ्क्य तस्य पदस्य स्वरूपमाह—न तदिति । तत्पदं सूर्यो न भासयति, रूपादिदीनत्वेन चक्षुरयोग्यत्वात् । एतेन सर्वेषां बाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः । यद्धि रूपवचक्षुर्योग्यं तत्सूर्येण चक्षुरनुप्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथेत्यर्थः । न दृशाद्भ्रमदोषे भासयति यन्मनोमाहं वस्तु तत्र द्रेण मनोउप्राहकेण भास्यं, इदं तु न तथा । "यन्मनसा न मनुते" [केनो. ५] इति श्रुत्याऽस्य मनोमाह्यत्वनियेषात् । नापि पावको भासयति । यद्धि वाचा प्राहं तत्तदनुप्राहकेण पावकेन भास्यं, इदं तु न तथा । "यद्वाचाऽनभुविदम्" [केन. ४] इति श्रुत्याऽस्य वागो-चरत्वनियेषात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" [मुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुत्यन्तरं च । यतश्चक्षुर्मनो-वाचामागम्यं तेन स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चातीतं प्रत्यगद्वयं "नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं" [मुण्डको. ७] "अस्थूल-मनणु" [बृ. उ. ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभिः सर्वविशेषपरहितं यत्प्रतिपादितं तत् मम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञाना-दुपरमाद्व्यञ्ज्योतिश्चिन्मात्र ममेति सम्बन्धो 'शहोः शिरः' इति बहुवचारात् । मदभिन्नं ज्योतिः स्वयम्प्रकाश-मित्यर्थः । अत एव यद्गत्वा प्राप्य, ज्ञातव्येत्यर्थः । न निर्वर्तन्ते निवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवं व्याख्याने हि—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मनेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति" [तै. उ. २।७] इति श्रुत्यर्थानुगमो दृश्यते । अदृश्ये इति दृग्योग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वं पर्युदास्यते । अनात्मने आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तद्व्यञ्ज्य अनात्म्ये इति मनसोऽप्ययोग्यत्वेन चन्द्रनोभास्यत्वं निरदृश्यते । अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्सर्वे स्थूल सूक्ष्ममिति निलयनं कारणं तद्विभे । अत एवानिरुक्ते निर्वचनायोगे वाचामगोचर इत्यर्थः । तेन पावकाप्रकाश्ये इति सिद्धम् । ये तु सूर्याद्यप्रकाश्यमर्चिरादिमार्गागम्यं सत्यलोकाद-प्युपरितनमप्राकृतं वैष्णवं पदं नित्यं देशान्तरेऽस्ति सद्गत्वा पुनर्न निर्वर्तन्त इति व्याचक्षते, तेषां 'न रूपमस्येह सधोपलभ्यते' [१५।३] इति दृश्यस्य तुच्छत्वादेव तादृशस्यापि तुच्छत्वमपरिहाय, दृश्यत्वाविशेषात् । तदमाद्योक्त एव श्लोकार्थः ॥ ६ ॥

'तद्धाम परमं मम' इति निर्दिष्टस्यैव संसारावस्था ।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—'यद्गत्वा न निर्वर्तन्ते' इत्युक्तम्; ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ताः 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' [म. भा. १।१।२३+१।२।२७।३१+१।२।३३।२० + वा. रा. २।१०५।१६] इति हि प्रसिद्धः कथमुच्यते तद्गमगतानां नास्ति निवृत्तिः ? इति, शृणु तत्र कारणम्—ममेति । ममैव परमा-त्मनो नारायणस्यांशो भागोऽयमेव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः । यथा जलस्यैकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निर्वर्तते तथा-ऽयमप्यंशस्तेनैवाऽऽत्मना सङ्गच्छत्येवमेव । यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः सन्घटादिनिमित्तापाय आकाशां प्राप्य न निर्वर्तते इत्येवमत्र उपपन्नमुक्तं 'यद्गत्वा न निर्वर्तन्ते' इति । ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽयमेव एकदेशोऽंशः ? इति, सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽयमेव विभा-गान्; नेप दोषोऽपि विनाशोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये

विस्तरशः । स च जीनो मर्दशत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति च ? इत्युच्यते—
मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्प-
त्यार्कषति ॥ ७ ॥

२ आ शा. व्या.— उक्तमनूयाऽऽक्षिपति— यद्वत्वे-
ति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति— सयोगा इति । गमनस्या-
गमनान्तत्वं प्रसिद्धेयुक्तं 'यद्वत्त्वा' [१५१६] इत्यादीत्युत्तररति-
कथमिति । आक्षेप परिहरति— दृष्टिविति । गमनस्यातेर्नित्यस्य
न्तत्वाभावः सप्तम्यर्थः । जीवस्य परमात्मनोऽपि कथमुक्तदोष
समाधिः ? इत्याशङ्क्य प्रतिविम्बवत्समादाय दृष्टान्तेन प्रत्या-
ख्ये— यथेति । अरब्धेदपक्षमाश्रित्य दृष्टान्ता-तरेणोक्तदोष
समाधिं दर्शयति— यथा चेति । आक्षेपसमाधिमुपसहरति—
अत इति । परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति

शङ्कते— नन्विति । तस्य निरवयवत्वं साधयति— साव-
यवत्वे चेति । वस्तुतो निर्देशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोऽंशो
भविष्यतीति परिहरति— नैव द्वाप इति । वस्तुतस्तु जीवस्य
नाशत्वं परमात्मना तावन्मानताया दर्शितत्वादित्याह—
दर्शितश्चेति यदि परम्यासात्त्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्त-
दात्मैव, न तर्हि तस्य ससारित्वमुत्क्रामित्वमिति शङ्कते— कथ-
मिति । जीवस्य संसरणमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुक्तमते—
उच्यत इति ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो ममांश एव सन् कश्चिदनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टितो जीव-
भूतो जीवलोकं वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति ।
कश्चिच्च पूर्वोक्तेन मार्गेणास्या अविद्याया मुक्तः स्वेन रूपेणावतिष्ठते; जीनभूतस्त्वतिसङ्ख्यचित्तज्ञानैश्वर्यः
कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणां मनष्यष्ठानामीश्वरः तानि कर्मानुगुणमितस्ततः
कर्षति ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं— यथेव त्वद्विभूतितया तत्रात एव, तर्हि
नित्यसुरविक्रमविशेषेण सर्वेषां परिशुद्धाकारयोग किं न
स्यात् ? इत्यत्र बद्धस्यापि स्वविभूतित्वमनूप बद्धमुक्तादिव्यव-

स्थापन 'ममैवांश' इत्यादिनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—
इत्यमुक्तस्वरूप इति ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ ७ ॥

७ ह. पं. भा.— ममेति । ममैवांश एकदेशो जीरलोके प्राणिसमूहे जीनभूतः क्षेत्रज्ञः सनातनो
मनः पृष्ठं येषां तानि मनष्यष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतौ कारणे मायारूपे तिष्ठन्तीति प्रकृतिस्थानि तानि
शब्दादिरिषोपोलम्भार्थं तदभिमुखं कर्षत्याकर्षति; श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि शब्दादिभिर्निर्णयैः संयोजय-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८ घं. प्र वि.— नष्ट 'यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते' [१५१६]
इत्युक्तमनुक्तम्, गन्तुजीवस्य गन्तव्यमज्ञाभिज्ञेयं गन्तुगन्तव्य-
भावसामवेन गत्येवत्येवयोगात्; तद्विद्वन्नु 'सयोगा विप्रयो-
गान्ता' इति शास्त्रेण संप्रयोगस्य वियोगान्तलोकात्त्वात् स्वातन्त्र्येन
व्रजगतस्यापि ततो विनिवृत्त्यवश्यमप्रापेन 'न निवर्तन्ते'
[१५१६] इत्युक्तयोगादित्याशङ्क्याऽऽह— ममैवेति । सु-
नातिर्येगादिरूपेणोपलम्भमानेऽहिमनुधावके जीवलोकं जीव-
भूतो जीवभाव प्राक्ष तत्तच्छरीराणु जायमानेषु नदसु च
स्वयं सनातनो नित्यः प्रथमपट्टे निरूपितो बोऽपमात्रा, स
मनैव परमप्राज्ञोऽसौ, ननु मद्भिन्न इत्यर्थः । अयं भाव— व्रज-
भिन्न एव जीव, न खैव तस्य व्रजप्राप्त्येवयोगः, प्राप्तप्राप्तिरूप-
त्वात्तस्या । द्विविधा हि प्राप्तिः, अप्राप्तप्राप्तिः प्राप्तप्राप्तिश्च ।
आद्या यथा देवदत्तस्य धामप्राप्तिः । अन्यथा यथा वृष्टचा-
गी. वृ. २२

मीकरादिप्राप्तिः । कण्ठ एव स्थितस्य चामीकरस्य भ्रमवशाद्
प्राप्तवत्स्थितस्य तन्निष्ठस्या प्राप्तिरिव भवतीति भ्रमनिवृत्ति-
मात्रेण तत्र प्राप्तिव्यवहारः । एवं चात्र जीवस्य व्रजप्राप्ति-
किंमप्राप्तप्राप्तिरूपा किं वा प्राप्तप्राप्तिरूपति विषये, "ब्रह्मैव
सन्तन्नाप्येति" [वृ. उ. ३।४।१५+तै. आ. २।२+श्रु. उ. ५]
"विशुक्तश्च विशुच्यते" [कठो. ५।१] इत्यादिप्रतिभि-
रेव प्राप्तप्राप्तिरूपति निर्णीतम् । उपरहितं च पुराणे—
"नित्यप्राप्तस्य चाप्राप्तिर्विभ्रमः सृष्टं देहिनाम् । विभ्रमस्य
निवृत्त्या सा प्राप्तेति व्यपदिश्यते" इत्यादिप्रसङ्गितायुक्ते
युक्तं खैव, व्रजस्वरूपतया निरवयवव्रजभावसर्वेषु सना-
जीवस्य तद्भावप्राप्तेस्तदज्ञाननिवृत्तिप्राप्त्यप्यविद्याया ।
उक्तं भगवताऽत्रापि— "स योगी भ्रमनिर्माणं व्रजभूतो-

ऽधिगच्छति' [५।२४] इति । अतो मत्ताश्रयत्वात् प्रसभ्यते
स्यापि जीवस्य तत्प्राप्तिरविच्छेदयति ।

अत्र च जीवस्य प्रज्ञाशयत्वं नाम जगत्प्रज्ञास्य महाप्रज्ञास्य
प्रतीत्य तदेकदशस्थम् । तत्र निरूपे प्रज्ञास्य वास्तव्यं न भवतीति
कल्पितमेव । तथा च 'ममैवाश्रय इत्यत्र अश्रय इवाश्रय
इत्यर्थः । विस्तृतं यद्वैततत्त्वप्रज्ञास्य दृश्यम् । नन्वेतत्प्रज्ञास्य
प्रज्ञाभिप्रायस्य तदावप्राप्तिः तथापि 'यद्वैतत्वं न निवर्तते'
[१।५६] इत्युक्तम्, "सत्ता साम्यं तदा सम्यग्भा
भवति" इति श्रुत्युक्ताया सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्ते पुनरावृत्ति
दर्शनात् अथपरं सुप्तस्य सुप्तये पुनरुत्थानाभोगादित्या-

शशाशुचारायैव परिहरति— मनस्यप्राप्तीति । अयं जीवभूत
प्रवृत्तिस्थानि सुषुप्तिकाळे प्रवृत्तावज्ञाने हीनतया स्थितानि
मन एव येषां तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि पुनर्भोगार्थमारुपयति ।
अयं भावः— अज्ञानवत् एव सुषुप्तौ ब्रह्मभावावाप्तिः,
"सत्ता प्रज्ञा अहरहं ज्ञेयं यच्च (एत) प्रज्ञाक न
विदुष्यन्ते न हि प्रयुता" [छां उ ८।१।२] इति श्रुतं
अतश्च जाग्रद्व्योमजनककर्मोदयवशात् पुनरुत्थितस्याज्ञान
विलीनन्द्रियाकारणरूपा सत्तापुनरावृत्तिरुत्पत्तिः । ज्ञानिन
इत्यज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मभावः प्राप्तस्य कारणमावातदयाग
इति ॥ ७ ॥

९ व० त० ६।०— अयमपि पुरुषो मे धाम ममैव सच्चिदानन्दः तत्त्वस्य पुरुषोत्तमस्यैवाशोऽणु केवल-
चिदात्मा स्थैर्येण पृथग्भाविता सनातनो वस्तुतो नित्यस्वरूपत्वात्— अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहिता
नन्दस्वरूपो जीवभूतो जीवल्लोके वर्तमानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानि मनस्यप्राप्तीन्द्रियाणि
कर्षयति । वक्षिष्ये त्वेकमात्रेणस्या अविद्याया मुक्तं स्वैव रूपेणावतिष्ठते ससारी जीव, अयं तु यतस्ततोऽति-
सङ्घचित्तज्ञानैश्वर्यं कर्मलब्धप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानामिन्द्रियाणा मनस्यप्राप्ता कर्षणं कर्मानुगुणं करोति ।
सोऽप्यत्र ब्रह्मभावे सर्वशक्तिमतं पुरुषोत्तमस्यास्य एव जीव इत्युच्यते । यथा च सूत्रेषु 'अशो नानाव्यपदेशा-
द्वन्यथा चापि दाशकितवद्वैतमधीयत एवै' [म सू २।३।४३] इति । अयमात्मा भगवतोऽस्य सच्चिदानन्दे
चिद्रूप इतरयोस्तत्र पराभिधायानातिरोधानेन बन्धविपर्ययसिद्धिः श्रीडेकडैवाश्रयदेहेतुः । सूत्रे नानाव्यपदेशात्
"सर्वे एवात्मानो— एत आत्मन सर्वे प्राणा सर्वे लोका सर्वे देवा सर्वाणि भूतानि" इत्युच्यते ।
[सू उ २।१।२०] "रमणीयचरणा कर्षयचरणाः" [छा उ ५।१।०] इति च । न च ब्रह्मणो
निरवयवत्वात्कस्य जीवोऽस्य इति वाच्यम्, न हि प्रज्ञा निरज्ञा साश वा कश्चिल्लोके सिद्धः, धेवैकसमधिगम्यत्वात्
सत्त्वाचार्यैमतोपपन्नार्थत्वाऽऽद्युपगन्तव्यं, न तु सर्वविद्वत् कार्यः । युक्तित्वेणोपपद्यते— 'विष्णुसिद्धिः इवाग्नेर्हि
जडा जीवाश्च निर्गता । सर्वत्र पाणिपादान्तात्सर्वतोऽक्षिशिरोमुत्पात्ता ॥ निरिन्द्रियात्स्वरूपेण तादृशादिति निश्चयः ।
सदृशेन जडा पूर्वं चिद्विशेषेन तत्रा अपि ॥ अन्यधर्मातिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिणः' इति हि प्रज्ञावदोऽशक्त एव ।
ननु अशक्त्येन सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनः "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा वतः" [] इत्यत्र
सर्वैस्यापि ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनात् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते तत्कार्यत्वं एव स्यादिति चेत्, न,
अन्यथा चापीत्यादि । प्रकारान्तरेणापि एके ज्ञाखिन दाशकितवद्वैतमधीयते शरीरत्वेनाशक्त्येन च स्वरूपत
कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथा च न साजात्य आनन्दाशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण साजात्य
त्वमेव, ततोऽमे च सूत्रे 'मन्त्रवर्णात्' [म सू २।३।४४] इति "पुरुष एवेदं सर्वं" [ऋक्स ८।४।१७।२+
यजु ३१।२] इत्युक्ता "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" [ऋक्स ८।४।१७।३+ यजु ३१।३] इति जीवानां
पादत्व पादेषु स्थितत्वेनावाशक्तम् । अतएवात्रैव "अनुरम्यते" इति 'ममैवाशो जीवल्लोके जीवभूत सनातन'
[१।५७] इति । 'प्रकाशादिवज्रैव पर' [म सू २।३।४६] इत्यत्र च जीवस्याशक्त्येन हस्तादिवत् तद्वत्त्वेन
परस्यापि तदा तु स्थित म्यादिति चेत्, एव परो न भवति एवमिति प्रकारभेद द्विष्टत्वेनानुभव इति यावत् ।
अन्यथा सर्वरूपत्वात् । कुन एव ? तत्राह— प्रकाशादिवदिति 'नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्तयात्' इति
प्रकाशमण धर्मत्वद्योतनाय सुखदुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्याशक्त्यैव तु स्थित, न परस्य ।
अथवा प्रकाश प्रकाश्यदोषणं यथा न दुष्टं, वापस्यापि तदशक्त्यादिति 'स्मरन्ति च' [म सू २।३।४७+
३।२।१४] इति सूत्रे सर्वे मय्योऽक्षिन स्मरन्ति, दुःखसम्बन्धं न स्मरन्ति 'तत्र य परमात्मा हि स नित्यो
निराण स्मृतः । त लिप्यते फलेऽपि पञ्चपत्रमिवाम्भसा' ॥ इति 'कर्मात्मा ह्यपरो योऽतो मोक्षयन्' स युज्यते' ।
'एतत्तथा सवभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकेतु खन बाह्य' [फठो ५।११] चकारात् 'तयोरक (अन्य)
पिण्ड स्याद्वसि अनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति' [मुण्ड ३।१।१] इति भाष्यात् । अतो जीवो नम ब्रह्माशो
न तु प्रक्षेप, कुनः ? नानाव्यपदेशात् । श्रुत्यादौ ' एषोऽणुमात्मा चेत्तसा वेदितव्य' [मुण्ड ३।१।१] 'उद्ध

गुणेनात्मगुणेन चैव माराममात्रो ह्यवरोऽप्यवरोऽपि दृष्टः" [श्वेता. ५।८] इति । अत्र युद्धेर्गुणेनावरः तिरौभूतानन्द-
आत्मगुणेन त्वाराममात्र एव व्यापक इति व्याख्यातम् । न हि महतो ब्रह्मणोऽणुत्वं यत्र चाणुत्वं तत्रैवान्तर्ग्राम्य-
भिप्रायेण । अतएव "वालाप्रसन्नभागस्य" [श्वेता. ५।९] इत्यादौ "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां. व. ६।८।७;
८-१६] "योऽसावादित्ये सोसावहं" [] "यथाग्नेः क्षुद्राः" [चु. व. २।१।२०] इत्यादौ च
नानाव्यपदेशात् सर्वव्याप्यवाधाभावायाणुरेव ब्रह्मांश एव जीव इति मन्तव्यम् ।

अथवा नानाव्यपदेशात् भेदव्यपदेशादित्यर्थः । "य आत्मनि तिष्ठन्नत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरम्" [श. प्रा. १।४।५।३०] इति माध्यन्दिनब्राह्मणे जीवपरमात्मनोभेदेनोपदेशात् केवलं प्राण-
धारणप्रत्यलवान् ब्रह्मणोऽंशो जीवश्चान्देनोच्यत इत्यर्थः । "यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानमन्तरो यमयति" [चु. व.
३।७।२२] इति काण्वपाठे स एवार्थः । एकत्र कचिद्व्यथाप्रतिवादिना वक्तव्यं स्यात्, न तु नानाप्रमाण-
वचनेषु; तथा अतएव श्रुतावभेदोक्तिः तदंशत्वात् । अंशत्वं च सत्तावीर्यत्वे सति तदपेक्षया किञ्चिन्म्यूनशक्त्या-
श्रयत्वमिति । "स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवायमात्मेति प्रज्ञया
शरीरमुदूह तमुत्क्रामति" "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" [कठो. ६।१६ + छां. व. ८।६।६।] "ऊर्णनाभिर्यथा
तन्तून् सृजते सध्वरत्यपि । जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः" [प्रबो. २०] इति श्रुति-
स्युक्त्यात्मनागमनादिकं चाणुत्वमन्तरेण अनुपपन्नं; जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेव प्रतीययतीत्यणु ब्राह्मणोऽंश एव
जीवः । जीवब्रह्मविभागस्याविद्याकल्पितत्वे मानाभावात् 'अविभक्तं विभक्तमिदं' इतिवाक्याच्छ्रुतौ "विश्वतश्चक्षुः"
[कृकसं. ८।३।१६।३] इतिमन्त्रे प्रयोजनाभावेऽप्युपेतिपदप्रवणत्वात्सहजो ब्रह्मकृत एवायं विभागः,
न त्वविद्याकल्पितः; तथा सति सृष्टधारम्येऽविभक्तस्य संसारित्वाभावाद्बिभागस्य च संसारकरूपनमन्तरेणानुपप-
त्तेरन्योन्याश्रयः प्रसज्येत । विभागस्याविद्याकल्पितत्वेन तस्याः स्थितेरनुक्तसिद्धत्वाग्निराधारस्थितेरसम्भविद्व-
त्वाद्भ्रान्तिरूपत्वेन द्वैतापत्तिरिति च स्वाधिष्ठानत्वस्यापि वस्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मणश्चाधिष्ठानत्वे संसारित्वप्रसक्त्यैक-
मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गादभावदर्शनाच्छास्त्राप्रामाण्यं सर्वविद्वत्प्रसङ्ग एव । तस्मादपि लभ्युतिस्सृष्टिप्रामाण्याज्जीवाः
सर्वे भगवतो ब्रह्मणोऽंशा अपणवः सनातनाः स्वेच्छातो विभक्ता इति सर्वमनवद्यम् । प्रकृते स एकोऽयं
जीवभूतः यावन्तो जीवास्तद्रूपतया जातः । समष्टयभिप्रायेणैकवचनम् । च जीवलोकं प्रपञ्चे । प्रपञ्चो हि
जीवानां लोको वैकुण्ठो भगवत् इव । अतएव प्रपञ्चक्रीडने जीवरूपस्य प्राधान्यं "अनेन जीवेनात्मना"
[छां. व. ६।३।२] इति श्रुतेः । तादृशोऽपि न देहादिरिवागन्तुकः, किन्तु सनातनः सर्वदैवेतावज्जीवरूपः; न
तु भौतिकसृष्टिरसञ्जातः । प्रपञ्चे तस्यांशस्य तथाभूतस्य कार्यमाह— मनश्चन्द्रानीति । मनसा पद्मानि पद्मानां
पूरणानि पद्मसङ्ख्याकानि इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि वासनामयलिङ्गशरीरभूतानि विषयभोगोत्पत्त्यर्थं कृपीबलो
भूमिमिव लिपति, इह विषयभोगोत्पत्त्युद्भूतानि करोतीत्यर्थः । तान्यपि प्रकृतिस्थानीति, न त्वात्मस्थानि ।
प्रकृतौ संसर्जनतः प्रकृतिस्थानीत्युक्तम् । अतएवोक्तं "बुद्धिन्द्रियमनःप्राणान् जनानाममुत्सृज्यभुः । मात्रार्थं च
मयार्थं च स्यात्तमे कल्पनाय च" [भाग. १०।८७।२] इति; तत एवार्थं जीवः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.—ननु पूर्वक्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रतिपुरवत्तद्वह-
मारीनां स्वात्मस्वीकृत्यैवस्वकीयार्थोपादायितव्यमुक्तम-
प्युक्तं च 'यत्राना न निवर्त्तन्ते' [५।६] इत्युक्तं तत्कथं समभवति ?
इत्याकाङ्क्षायाभावात् समवेति पञ्चमि । जीवलोके मर्त्यादार्थ-
प्रसङ्गे जीवभूतः आनन्दोऽतिरोषात्तानादनीतिप्रवृत्त्यादिवानेन
मर्त्यात्मभोगार्थमेवावसादुमगार्थजीववत्त्वमर्थो समवेतिः
मनातनः सदा मयि विद्यमानः । मयः पदं येषां तादृशानि पदे-
न्द्रियाणि प्रकृतौऽनीतिमयविवर्त्तनायां स्थितानि तद्भोगाद्य-
मवार्थं कर्तुम् । अत्रार्थं भावः— साक्षात्स्वकीयतावत्त्वमवार्थ-
प्रकृतितो जीवभावः सनातनः पुरुषोत्तमात् एव साधारणं तद्भोगा
प्रकृत्युत्पादितभोगावुभयार्थं प्रकृतितांसाः सांसारिको जीवो
मृतमृतजीवतां स स्वार्थं तत्र भवति यत्र तद्विच्छा । अतएव
"तद्युक्तमन्तं प्राणोऽणुत्कमिति" [चु. व. ३।४।२] इत्यादिश्रुतिः ॥ ७ ॥

११ नो० मा० दी०—ननु यदि सूर्योद्यमाभ्यज्योतीरूपस्त्वं क्षेत्रज्ञं पापि मां विद्धि" [१३।३] इति
स्वत्येव क्षेत्रज्ञत्वं ज्ञेयं, तर्हि क्षेत्रज्ञस्य सत्त्वमय पटादिप्रकाशे किमिति सूर्योद्यमश्च दृश्यते ? न हि स्वयंज्योती-
रूपः स्वविषयावभासने ज्योतिरन्तरमपेक्षते, दीपादिष्वदर्शनादित्यादिव्याप्यऽऽदि विद्धि— समवेति । यस्यादानीं शरी-
रान्तरात् शरीरमभासोति स एव इह प्रविष्ट आनन्त्यामेव "तत्सृष्ट्वा तदेवानुवादितम्" [सं. व. २।६]

इत्यादिभुतिभ्य ईश्वर एव शरीरधारी तथा यद्यस्माद्धेतोः । अपिशब्दोऽवधारणार्थे, चः समुच्चयार्थे । " कस्मिन्नह-
मुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवित्यामि ? कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति " [प्रश्न. ६।३] " स प्राणमसृजत " [प्रश्न. ६।४] इति श्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वर एव च उत्क्रामति ततो हेतुद्वयाज्जीवलोके संसारे यो
जीवभूतः प्राणी स सनातनः सर्वदैकरूपोऽश्मेवेति वक्तव्ये " यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युद्यन्त्येवमेवा (वेत-)
स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि (सर्व एव आत्मानो) व्युद्यन्ति " [वृ. उ. २।१।२०] इति बह्विविस्फुलिङ्गन्यायेन स ममैवांश इत्यंशांशिभावोक्तिः । यद्यपि वदो भेदः परिमाणं च स्वगतं
न दृश्यते, तथापि तूपा धिगतमेव तदुभयं तत्राप्युपचर्यते ' अयमभिरस्मादग्नेर्मित्रः, अयमस्य स्फुलिङ्गः,
अयमस्मादल्पः ' इति ।

एवं " अस्यूलमनप्यहमदीपम् " [वृ. उ. ३।८।८] इति युवेश्वरतुर्विधपरिमाणशून्ये ब्रह्मणि ममैवांश इत्यं-
शांशिभावेन भेदोऽप्यस्त्वमहस्ये चोपचारादौपाधिकं ध्येये । तथा च श्रुतिः— " बुद्धेशुणेनाः समुणेन चैव (आ)
क्षाराममात्रो ह्यवरोपि (ह्यपरोपि) दृष्टः " [श्वे. उ. ५।८] इति "समः पुण्या समो मशकेन समो नागेन सम पभि-
क्षिभिलोकैः " [वृ. उ. १।३।२२] इति च । तथा च विस्फुलिङ्गो बहिरैव, न तु बह्वयंशः; एवं जीवोऽपि ब्रह्मैव,
न तु ब्रह्मांशः । " ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत " [] इति दाशादिभ्योऽपि पिण्डेषु गोत्व-
स्यैव कात्स्न्येन एकैकस्मिन् ब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात्, निरंशोऽंशांशिकल्पनाया अयोग्यत्वाच्च । स एव जीव-
भूत ईश्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः पदं येषु सानि मनसा सह पण्डित्त्रियाणि प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां
प्रकृतिः स्वभावो विपयप्रावर्ण्य तत्र स्थितानि कर्षति सुप्तिप्रलयसमाधिकालेषु सङ्कोचयति ॥ ७ ॥

पूर्वदेहादिन्द्रियाकर्षणस्य कालस्तदुपयोगश्च ।

शरीर यदवाप्नोति यचाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— कस्मिन्काले ?— यचापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीव-
स्तदा । ' कर्षति ' इति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राप्त्यन्वेन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीरा-
च्छरीरान्तरमवाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि संयाति सम्पग्याति गच्छति । किमिव ?
इत्याह— वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

२ आ. भां. व्या.— स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां न्यूनन्तरमाविर्त्ति गतिरित्येतदर्थवशादिर्युक्तम् । अवशिष्टाणि
जीवेनाऽऽकृष्येणस्य कालं धृच्छति— कस्मिन्निति । जीवस्यो-
त्क्रान्तिर्नैवस्थेत्याद्यङ्गयेववशाद्भाष्यमाह— देहादीति । उत्क्रा-

श्लोकाक्षरपर्याये— यदा चेति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— यच्छरीरमवाप्नोति, यस्माच्छरीरादुत्क्रामति, तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानि
इन्द्रियाणि भूतब्रह्मैः सह गृहीत्वा संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् । यथा वायुः स्रवचन्दनकस्तूरिकादि
आशयात् तत्स्थानात् सूक्ष्मावयवैः सह गन्धान् गृहीत्वाऽन्यत्र संयाति, तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— ॥ ८ ॥

५ आ. भा.— ' कर्षति ' इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतं तन्निवारयति शरीरमित्यादिना— यद्यदा
शरीरमाप्नोति उत्क्रामति च जीवस्तदेश्वर एवैतानि गृहीत्वा संयाति । ' यत्र यत्रैव संयुक्तो धाता
गमं पुनः पुनः । तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ' इति हि मोक्षधर्म । ' भावाभावापि जानन्ग-
रीयो जानामि श्रेयो न नृ उत्करोमि । आशासु हर्षासु हृदासु कुर्वन्मया नियुक्तोऽस्मि तथा
वहामि ' इति च । ' हन्ता जिताऽपि मयवन्यः कश्चित्पुरुषायते । अकर्ता त्वेव भवति कर्ता चैव करोति तत् '

इति च । “तद्यथाहाजनः सुममाहितमुत्सर्जयायादेवमेनायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाञ्चास्त्वमुत्सर्जया-
ति” [वृ. उ. ४।३।३५] इति च श्रुतिः । “वाहूनमि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजमि, तेजः परस्यां
देवतायाम्” [छां. उ. ६।८।६] इति च । गन्धानि सूक्ष्माणि । भोगोऽस्यापि साधितः पुरस्तात् ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. दी.— पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृत्यात्तदुत्तरमपि तद्विषयमिति व्याख्यातमयम्, ईश्वरपदस्तदावैश्वर्याग्नोपात्तं, इत्याशयवान् सन्नतिं तावदाह— कर्षतीति । शरीरावाप्तौ मूल कारणानुत्क्रमणे शरीरात् स्थितौ गोलकादिभ्यो विषयान्प्रतीन्द्रियाणि जीव कर्षतीति पूर्वोक्तम् । तथा च तस्य नियाम-
कान्तरानुत्क्रया इन्द्रियकर्षणे स्वातन्त्र्यं प्रतीति तदयुक्तम् । पूर्वोक्तविरोधादित्याद्यप्येवमस्ति तत्प्रतिपाद्यस्तनीवस्य स्वातन्त्र्यं निवारयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयोपादानायादिवदम् । अत्र शरीरावात्तुत्क्रमणयोः कृत्वादीश्वरस्य तदयोगात्कथमिदं तद्विषयम् ? इत्यतो म्याचष्टे— यदिति । जीव इति पूर्ववाक्या
वद्वर्तते । यदेति श्वनात्तदेति लभ्यते । एतानीन्द्रियाणि संयाति शरीरं लोकान्तरं ॥ इत्येतस्यर्थ इत्यतो जीवस्य शरीर-
प्राप्तिं तावदीश्वराधीनत्वे प्रमाणमस्तिमाह— यजेति । संयुक्तं प्रेरकत्वेन संयुक्तः परमेश्वरो यत्र यजेत योनौ गर्भे घाता
तत्र तदैव वसति जीवः । प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाणं
वैधादमाह— भावेति । भावानावौ लौकिके शुभाशुभे गरीयः

थेयो मोक्षमपि, तथापि तत्र करोमि साधयितुं न स्वतन्त्रो-
ऽस्मि, किन्तु आशासु दिव्यं हन्यामि हन्येषु हृदासु हृदेषु तास्ताः
क्रिया कुर्वन्निवे प्रतीयमानोऽहं यथेश्वरेण नियुक्तोऽस्मि तथा
तथा ता वहामि । इत्यादिक्रिया कृत्वा य कश्चित् परमपुरुष-
वत्स्वानन्त्यमात्मनो मन्यते सोऽप्यर्हत्तव भवति यतस्तद्वचना
दिक्तेष्वर एव करोति । शरीरोत्क्रमणमपीश्वराधीनमित्यत्र
धुवित्सम्मतमाह— तदयेति । अत्र शब्दम् । सुसमाहितं पुरुषेण
सम्यगधिष्ठितमुत्सर्जनामादिकमुत्सर्ज्यशरीर आत्मा जीव
प्राज्ञेनात्मना परमात्मना अन्वाह्योऽधिष्ठितः । उत्सर्ज्य शरीर-
मुत्सर्ज्य । वागित्यनेनोत्क्रमणे परदेवतावागादीन्याकर्षणीत्यु-
च्यते । अनेकेष्वप्राणयामेषु तान् गन्धोपादानेऽभिप्रायमाह—
गन्धानिचेति । गन्धवत् पुष्पादयववातित्यर्थः । मनु श्रोत्र-
मित्यादिना विषयभोगोऽस्योच्यते, न चेश्वराद्यावदस्ति, किन्तु
जीवस्यैव, तत्त्वमिदमीश्वरविवर्तः ? इत्यत आह— भोग
इति । पुरस्तात् सप्तमे ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— शरीरमिति । शरीरं यद्वामोति प्राप्नोति, यच्चापि यदा च प्राप्त उत्क्रामति निर्गच्छ-
तीश्वरः पुरस्वामी क्षेत्रज्ञस्तदैतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति । वायुराशयाद्वानि ॥ ८ ॥

८ घं. प्र. गि.— ‘मनस्पष्टानीन्द्रियाणि कर्षति’ [१५।७] इत्युक्तम्, तत्र कदा कर्षति ? इत्याह— शरीर-
मिति । ईश्वरो देहेन्द्रियादिस्वामी जीव यदा प्रवेष्टे
शरीरमवाप्नोतीति “सुप्तिकाण्डे सकले विलीने” [कै. उ. १३] इति शरीरस्य सुप्ततावत्स्वाभावमुनोत्थितस्य शरीरा-

वास्तुनि । यदा बोधामिति अस्माच्छरीराद्वह्निर्निर्गच्छति,
तदा घृतानि मनस्पष्टानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति गच्छति,
यथा वायुः सकचन्दनकस्तुरिकापाश्रयाद्रग्धामागतामत्र
मृदमानंशान् गृहीत्वा याति तद्वत् ॥ ८ ॥

९ ब० त० दी०— शरीरं यद्वामोति । यस्माच्छरीरादुत्क्रामति तत्रायमिन्द्रियाणामीश्वरः एतानीन्द्रियाणि
भूयस्मैः सह गृहीत्वा संयाति । यथा वायुः कस्तूरिकाद्याशयात्तत्स्थानात्सृग्मावयतेः सह गन्धान् गृहीत्वा-
ऽन्यत्र संयाति तद्वत् । एतदेव प्रपञ्चितं ‘उत्क्रान्तिगत्या गतीनां स्वात्मना चोत्तरयोः’ [ब्र. सू. ३।३।१]
इति सूत्रेण ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त — तदेव विन्नेरेणाऽऽह— शरीरमिति ।
इह मन्मथो जीवो यत्र यदा शरीरभोगार्थमवाप्नोति, च
उत्र यत्र भोगममाप्नोति उत्क्रामति तदा एतानि पूर्वोक्तानी-

न्द्रियाणि स्वभोगार्थमिति सूत्रमिति सहायकमस्ति गृहीत्येव
सम्यक् स्वभोगार्थमात्रेण सह याति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्माह
वायुः आगम्यान् पुष्पादिनां गन्धान् मृदमानांशान् ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— तथेतान्येव आशयान् स्वउपस्थानान् गृहीत्वा संयाति विषयदेनं प्रति गच्छति
प्रबोधमगन्तुं यातकालेषु । तत्र दृष्टान्त — वायुर्गन्धानि राशयात् गन्धानि वायुयान् पुष्पा ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि ? इति— श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं, रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च पृष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो निषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— मन्यप्यग्रीन्द्रियाण्येव प्रश्रद्धाया विशेषतो दर्शयति— कानीनि ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कानि पुनस्तानीन्द्रियाणि ? इत्यत्राह— श्रोत्रमिति । एतानि मन्यप्यग्रीन्द्रियाण्यधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वा तान् शब्दादीन् विषयानुपसेवते उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

४ वे ता. च — ॥ ९ ॥

५ आ. भा. भा.— इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते । “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति” इति च श्रुतिः । गुणान्वितमेव भुङ्क्ते । “न ह वै देवान्पापं गच्छति” [बु.उ.१।५।२०] इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

६ ज प्र. दी — अस्तीश्वरस्य भोग । विन्दु जीवेन्द्रिये । विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोग कयादित्यत उत्तरवाक्यम् । नास्तीत्यतो जीवविषयमेतदित्यत आह— इन्द्रियेति । गुणमेवेत्यर्थः । एतद्गु. राजाद्यन्तर्गतं गायन्तीत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते । ज्ञानस्य विशेषणमिति केचित् । तान्प्रत्याह— न ह वा इति ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— तानि अधिष्ठायान्श्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञो विषयान्शब्दादीनुपसेवते उपलभते ॥ ९ ॥

८ वै प्र. गि — किमर्थमेतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा गच्छति ? तत्राह— श्रोत्रमिति । अयं जीव श्रोत्रादीनि वासेन्द्रियाणि मनश्चास्तविन्द्रियं चकारात्केन्द्रियाणि प्राणिना अधिष्ठाय विषयान्शब्दादीनुपसेवते भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

९ ब० त० दी०— तान्येवेन्द्रियाणि सेवते इति दर्शयन्त्यर्थं गृहीत्वा गच्छति तत्राह— श्रोत्रमिति स्पष्टम् । प्राकृताङ्गद्वारकार्यं स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणं कृत्वा तत्तच्छब्दादीन् विषयानुपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— किमर्थं गृहीत्वा गच्छति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि लौकिकस्थूलवर्णिते स्थितिं कृत्वा अग्रे अलौकिकतत्त्वभवार्यं विषयान् उप सेवते । जीवसमीपे सेवते भोग करोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— कानि तानि मन्यप्यग्रीन्द्रियाणि ? तानि गृहीत्वा गत्वा चार्थं किं करोति ? इत्यत आह— श्रोत्रमिति । अधिष्ठाय व्यापारवन्ति कृत्वा विषयान् शब्दादीनुपसेवते प्रकाशयति । यथा वीप. स्वस्य वृत्तिः छाभाय तैलवत्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयावभासने स्वयमेव प्रभु, एवं जीवोऽपि घटाकारत्वच्छाभाय मन्यप्यग्रीन्द्रियाणि सूर्यादीन्वापेक्षते तथापि घटावभासं स्वयमेव करोति, नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात्तैलवत्यादि विषदित्याशयः ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

१ शां. भा — एवं देहगतं देहात्— उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वाऽपि देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादीन्विषयममानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्वैतगुणैरन्वितमनुगतं, संयुक्तमित्यर्थः । एतन्मृतमप्येवं अत्यन्तदर्शनमोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टनिषयभोगबलाकृष्टचेतस्तथाज्ञेरुधा यदा नानुपश्यन्ति । अहो ! कष्टं वर्तते इत्यनुकोशति च मग्नान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— 'शरीरं' [१५।८] इत्यादिश्लोके 'मिति सर्वे न पश्यन्ति' इत्यादिवाच्यः— एवमिति । सन्निहित-
देशादात्मनोऽतिरेकमुक्त्वा 'शरीरं चतुः' [१५।९] इत्यादौ । तमत्वेन दर्शनयोग्यमपि विषयपारवर्त्यादात्मानं सर्वे न पश्य-
स्वामित्वे विषये यथायथं कर्णानां प्रवर्तितत्वात्तन्मयोऽति-
रिक्त्वाऽऽन्तेत्युक्तं, तर्हि तमुत्तमान्यादि कुर्वन्त स्वरूपव्यतिरि-
क्यामात्मदर्शनं ? तदाह— ये तु पुनरिति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— एवं गुणान्वितं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिमस्थानपिण्डसंमृष्टं
पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुज्जानं वा कदाचिदपि प्रकृति-
परिणामविशेषमनुप्यत्वादिपिण्डाद्विलक्षणं ज्ञानंकाकारं विमृष्टा नानुपश्यन्ति; विमृष्टाः मनुप्यत्वादि-
पिण्डात्माभिमानिनः । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तः सर्वान्स्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

४ धे. ता. चं.— कर्मकलापनिगलितस्य कलेवरकाराद्ये
ऽवस्थान, तनोरक्रमणप्रवेशादिदेशः, तत्स्थस्य च विषयमु-
क्त्वात्प्रत्यक्षविषयोपपत्तेः चोक्तानि । अथ तदुपरि तन्निदानमूत-
सारमापहरणचौर्यमुपक्षिप्य योग्यानुपलम्भे च परिहरति—
'उत्क्रामन्तम्' इति श्लोकेन । गुणान्वितत्वमितरेषा हेतुरित्य-
मिप्रादेण पूर्वं तदुपाख्या । उत्क्रमणादिद्वयं सर्वावस्थोपलक्षण-
मित्यभिप्रायेण कदाचिदधीत्युक्तम् । 'अहम्' इति नित्य-
मुपलम्भमाने सर्वेषां स्वात्मनि, भुज्जानमादौ च स्वात्मसाक्षिकं

वर्धं केचित्तानुपश्यन्ति ? इत्युच्यते इत्यत्राह— मनुप्यत्वादि-
पिण्डाद्विलक्षणं मिति । प्रकृतिपरिणामविषयमनुप्यत्वादि
विशिष्टपिण्डादित्यर्थः । ज्ञानंकाकारत्वात्तत्स्थमयप्रकाशाना-
मुपलक्षणायां । 'विमृष्टा नानुपश्यन्ति' इति भगवन् सा-
नुकोचोक्तिः । यथास्थित्यात्मदर्शनमूल विमृष्टत्वं तद्विषयमेवे-
त्याह— मनुप्यत्वादिपिण्डात्माभिमानिन इति । नित्य-
स्वप्रकाशत्वादप्यतिरेकाय विविक्ताकारत्वेति ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— तर्हि किमिति न दृश्यते ? इत्यत आह— उत्क्रामन्तमित्यादिना ॥ १० ॥

६ अ. प्र. दी — उच्येव किमित्युच्यते ? इति भगवा-
नसहानिरासार्थमुत्तरकोटद्वयस्य सङ्गतिमाह— तर्हीति । यदि
जीवातिरिक्तो देहे नियामक स्यादिति शेषः । सकलवादेव

विमृष्टत्वमनुपलम्भे कारणम् । न तदमात्रं इत्युच्यते इति
भावः ॥ १० ॥

७ ह. पै. भा.— उत्क्रामन्तं शरीरादुद्गच्छन्तं स्थितं वाऽपि शरीरं, भुज्जानं वा विषयानुपलभमानं,
गुणान्वितं गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्मुद्गधाद्याकारपरिणतेरन्वितं विमृष्टाः कार्यरूपमहात् आत्मन्-
दर्शिनो नानुपश्यन्ति नोपलभन्ते । ज्ञानं चतुर्विधां ते ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानचक्षुषो भूत्वा किं न पश्यन्ती-
त्यर्थः ॥ १० ॥

८ छं. द्र. गि.— एवं देहगतं दर्शनयोग्यमप्यात्मान-
मपश्यन्तः सर्वान्मात्राणां कष्टमिति सातकोशमिवाह भगवान्—
उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेरान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव
देहे तिष्ठन् वा विषयान्भुज्जानं वा गुणैः सुखदुःखमोहान्मयैः ।

सत्त्वरजस्तमोभिरन्वितां सर्वावस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं कदा
देहात्मनोऽप्यप्यन्ता नानुपश्यन्ति । ये तु ज्ञानचक्षुषः सात्मा-
चार्योपदेष्टारूपदेहात्मविवेका, ते एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

९ व० व० दी०— ननु तर्हि सङ्गानाद्देहत एवभूतात्मानं किं न पश्यन्ति ? तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । विमृष्टा
नानुपश्यन्ति तमेनं सत्त्वादिगुणमयप्रकृतिपरिणामविशेषमनुप्यत्वादिमस्थानपिण्डसंमृष्टं पिण्डविशेषादुत्क्रामन्तं
पिण्डविशेषेऽवस्थितं वा गुणमयान् विषयान् भुज्जानं वा तद्वृणसारान्वितं वा प्रकृतिमयमनुप्यत्वादिपिण्डात्मा-
भिमानिनो न पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पिण्डात्मविवेकविषयज्ञानवन्तस्तु सर्वावस्थमप्येनं विविक्ताकारमेव
पश्यन्ति ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— एवमृष्टं कथं सर्वे न पश्यन्ति ?
तत्राह— उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं भगवन्मातुषु-
देहात् वरपुत्राय गच्छन्तं वा विहरन्तं साराङ्गिणेष्वपि तत्रैव
रिक्तमपि वा भुज्जानं तादृग्विषयमात्राभावेन गुणान्वितं

तद्भोगपदुभिरिन्द्रियैर्बुद्धं स्वयमेवेति विमृष्टा समग्रामात्रेन
स्वर्वाभोगैरप्यप्यतिरेको नानुपश्यन्ति । तदुद्गाति स्वयं न
पश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषः समग्रदृष्टव्यरूपा पश्यन्ति ॥ १० ॥

११ नी० भा० दी०— तमेवम्भूतं मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि प्राणं चाधिप्राय तेषामुत्क्रमणेनोत्थामन्तं तेषा स्थित्या स्थितं तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तत्वेन गुणान्वितं घटसूर्यमिव घटाकाशमिव वा घटगमनादिना गमनादिमन्तं स्वतस्तुत्क्रमणादिशून्यमपि विमूढास्तात्त्विकरूपं नानुपश्यन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्ति । सपाधेरेवोत्क्रमणादिवं, न तूपहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१ शां. भा.— केचित्तु— यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्ति 'अयमहमस्मि' इत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्ध्यावस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणै-
रकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च, दुश्चरितादनुपारताः, अज्ञानतदुपात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तो-
ऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽपिवेकिनः ॥ ११ ॥

२ आ. शा. उपा.— ज्ञानचक्षुषश्चैनं न्यायानुगृहीतं
शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं, तस्मिन्निदानीं शास्त्रमज्ञेन न्यायानुगृही-
तेनाऽऽश्चर्यमनं पश्यन्ति । नेत्याह— केचित्स्थितिः । प्रयत्न-
श्रवणमननात्मक । शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्तोऽपीति सम्बन्धः ।

असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति— तपसोति । दुश्चरिताद्विरतिपत्त-
कथयति— अज्ञास्तेति । अज्ञानबुद्धीनामपिवेकिना सत्त्व-
प्रशान्ति न कलवदिति मत्वाऽऽह— प्रयत्नमिति ॥ ११ ॥

३ रा. भा.— मत्प्रपत्तिपूर्वकं कर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलान्तःकरणा योगिनो योगारूपेन
चक्षुषा आत्मनि शरीरेऽवस्थितमपि शरीराद्विविक्तं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति । यतमाना अप्य-
कृतात्मानः मत्प्रपत्तिविरहिणः तत एवासंस्कृतमनसः, तत एवाचेतसः आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः
नैनं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं— उक्त एवार्थं सहेतुकमुपपाद्यते—
'यतन्त' इति श्लोकेन । 'यतन्तो योगिनः' इति पूर्व
प्रपञ्चितमिदं स्मारितमित्याह— मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति ।
आत्मशब्दोऽत्रार्थान्तरान्वयत्प्रस्तुतशरीरेष्वपि । तथा सत्य-
दर्शनसङ्गाद्विदुश्चानुदितो भवतीत्यभिप्रायेणाह— शरीरेऽव

स्थितमपीति । यतमानानां कथमकृतात्मत्वं । इत्याह—
मत्प्रपत्तिविरहिण इति । अत्रासंस्कृतमनस्तत्र शरीरवद-
गाभाव । विद्यमानस्यापि चेतसः प्रकृतोपयोगाभावादसत्त्वव-
चमचेतश्शब्देन विवक्षितमित्याह— आत्मावलोकन-
समर्थचेतोरहिता इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— यतन्तो ज्ञानं प्राप्य । अकृतात्मानोऽशुद्धयुद्धयः ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी— यतन्तो योगिनश्चेति कारणान्तरमुच्यते
इति प्रतीतिनिराकरणार्थमाह— यतन्त इति । आत्मा जीव
चेत्सर्वदाऽदृष्ट एव, शरीरं वेदसम्भव इत्यत आह— अकृते

ति । आत्मा बुद्धिः, अकृतत्वं चाशुद्धत्वम् । केहान् करोती-
त्यादौ बोधनेऽपि करोते प्रयोगादिति भावः ॥ ११ ॥

७ ह. वै. भा.— यतन्तो यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्यान्ना यतमाना योगिनः योगं सम्य-
ग्ज्ञानं तत्र प्रवृत्ताः एनमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्त आत्मनि शरीरे । यतन्तो योगानुष्ठाने प्रयतमाना
अप्यकृतात्मानो अम्यासरेराम्याम्यामसंस्कृतान्तःकरणा नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽपिवेकिनः ॥ ११ ॥

८ ध. प्र. गि— एतदेव विज्ञेयमिति— यतन्त इति ।
यतन्तो योगिनश्च— योऽवधारणे— ध्यानादिभिः प्रयत्नमात्रा
योगिन एव आत्मनि दृष्टेऽवस्थितमेनं विविक्तयाऽऽश्चर्यमनं

पश्यन्ति । यतमाना अप्यकृतात्मान कर्मभिरशुद्धान्त कारणा,
अत एवाचेतस आत्मदर्शनसाधनचेतोरहिता नैनं पश्यन्ति ।
तस्मात्पुद्गलस्त एव निद्रिण्यासनेनात्मदर्शन ॥ ११ ॥

९ प० त० दी०— दुर्बलैश्चैव यतो विवेकिष्वपि केचित्पश्यन्ति केचित् पश्यन्तीत्याह— यतन्त इति । योगि-
नश्चित्तपुत्तिनिरोपकाः पश्यन्ति, अन्ये तु यतन्तोऽप्यकृतचित्ता नैनं पश्यन्ति अतएवाचेतसो मन्दमतयः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त. — अप चैनं भक्ता एव पश्यन्ति नान्य
इत्याह—यतन्त इति । योगिनश्च योगिनोऽपि यतन्तः ज्ञानार्थं
यत्नं कुर्वन्त. एनमात्मन्यवस्थितं अधिष्ठितं पश्यन्ति तयामोरां

कुर्वन्तमित्यर्थः । अकृतात्मानः सत्तद्भादिभक्त्यरहिताः, शाना-
भावेन केवलयोगादिना यतन्तोऽप्येवं न पश्यन्ति, यतोऽचेतसः
मन्दमतवः चैतन्यरहिता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यतन्तो यन्नशीला योगिनश्च एनं आत्मनि पुद्गाववस्थितं विमुमुक्षुकान्त्यादिहीन-
मसङ्गं पश्यन्ति । यतन्तोऽपि अकृतात्मानः ये यद्वादिभिरशोधितचित्ताः एनं न पश्यन्ति, यतः अचेतसः
अनिर्मितचित्ताः पापाणतुल्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपस्य भगवतः सर्वात्मकत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा स्सात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

१ शां. भा.—यत्पदं सर्वस्यावभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नाविभासयते, यत्प्राप्ताश्च सुमु-
क्षवः पुनः संसारमिमुक्षा न निर्वर्तन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमनु विधीयमाना जीवाः—चटाकाशा-
दप इवाऽऽकाशस्यांशाः—तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्ष्यतुर्भिः श्लोकोर्विभूति-
सङ्केपमाह भगवान्—यदिति । यदादित्यगतमादित्याथर्व—किं तद् ? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते
प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहं, तत्तेजो विद्धि
विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः,
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु
च तत्तत्मानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः, तत्र कथमिदं विशेषणं 'यदादित्यगतं' इत्यादि ? नैष दोषः,
सच्चाधिभ्यादा—(विस्तरलोपपत्तेः) धिक्लोपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तमास्वरम्,
अतस्तत्रैवाऽऽविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते; न तु तत्रैव तदधिरुमिति । यथा हि लोके तुरल्येऽपि
सुप्तसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येना-
ऽऽविर्भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

२ आ. शां. ध्या.—अन्तरिक्षोचतुष्टयस्य वृत्तानुवाद-
श्चाप तात्पर्यमाह—यत्पदमिति । जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्व-
संस्था तदीयचैतन्येनाऽऽदित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मण्यधि-
पत्वमित्याह—यदादित्येति । चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्म-
कत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे—यदित्यादिना । आदि-
त्यादौ तत्र तत्र स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिं सर्वाविभासकमित्यर्थः ।
ब्रह्मणः सर्वरूपेण चिद्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यान्तर-

माह—अथवेति । चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेमादादित्यादि-
गतत्वविशेषणमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । सर्वत्र सत्त्वेऽपि
क्वचिदेवाभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति—नैष दोषः
इति । तदेव प्रपञ्चयति—आदित्यादिप्रति । सर्वत्र
चैतन्यज्योतिषस्तुल्यत्वेऽपि क्वचिदेवाभिव्यक्त्या विशेषणो-
पपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथा होति ॥ १२ ॥

१ शां. भा.—किञ्च—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन
यद्वलं कामरागविवर्जितमेश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति, :
विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—“येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा” [तै. सं. ४।१।८] “स द
गी. उ. २३

पृथिवीम् ” [ऋक्सं. ८।७।३।१] इत्यादिश्च । अतो गगमात्रिण्य च मृतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम् । किञ्च पृथिव्यां जात्रा ओषधीः सर्वा व्रीहियनाद्याः पुष्पाणि पुष्टिगती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः । सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावाः सर्वरसानामात्मः सोमः, स हि सर्वरसात्मकः सर्वा ओषधीः स्वात्मरसानुपवेशेन पुष्पाति ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या — इत्थं सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह — किञ्चेति । ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्दित जगदभरणेन वनेन विभर्ति, ततो गुणैरपि पृथिवी विदीर्य भाषो निपतस्तीत्यत्र प्रमाणमाह — तथा चेति । परस्मैव हिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थानात्तन्मन्त्रयो-

रन्मपरतेति भावः । देवतात्मना यावापृथिव्योऽप्यत्वमुदाण-
सामर्थ्यं तथापीश्वरायत्तमेव स्वरूपधारण, तदपभया दुर्वलत्वा
दिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह — किञ्चेति ।
रसस्वभावसोमरूपतापत्तावपि कथमोषधीरोधर सर्वा पुष्पाति ।
इत्याहङ्कथाऽऽह — सर्वेति ॥ १३ ॥

१ शां. भा. — किञ्च — अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्वृत्वा “ अयमग्निर्वैश्वानरो योज्यमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते ” [वृ. उ. ५।९।१] इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणयतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि अन्नमशनं चतुर्भिर्धनं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च ‘ भोक्ता वैश्वानरोऽग्निः, अग्नेर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमी सर्वं ’ इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या — भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह — किञ्चेति । ‘ अहमेव ’ इत्याहसम्बन्धेन परो लक्ष्यते । ‘ सृत्वा पचामि ’ इति सम्बन्धः । परस्मैव आठरात्मना स्थितौ धृति प्रमाणमिति — अयमिति । बाह्य भौममग्निं व्यावर्तयति — योज्यमिति । देहान्तरारम्भकं स्वीयं मृतं व्यवच्छिन्नमिति — येनेति । आठरात्मना पर स्थित्यवस्थायां देहाश्रितत्वं सिद्धमिति न पुण्यशक्त्यमित्याशङ्क्य “ पुरुषविधं पुरुषेऽन्त-

प्रतिष्ठितं वेद ” इति धृतिमाधित्याऽऽह — प्रविष्ट इति । परस्य जाठरात्मनोऽन्नपाके सहकारिकारणमाह — प्राणेति । सद्युक्तत्वं सङ्गृहितत्वं । अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति — भोज्यमिति । भोक्तरि वैश्वानरद्विभोज्ये सोमदृष्टिरेव भोक्तृभोज्यरूपं सर्वं जगद्विषयीयमात्मना मुक्तिकाळे भ्यायतो भोक्तृरन्नतो दोषो नेति प्रासङ्गिकं सफलं ध्यानं दर्शयति — भोक्तेति ॥ १४ ॥

३ रा. भा. — एवं रविचन्द्राग्नीनामिन्द्रियसन्निकर्षनिरोधिसन्तमसनिरसनमुसेनेन्द्रियानुग्राहकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मत्तामपि प्रकाशकज्ञानज्योतिरात्मा मुक्तानस्थो जीवानस्थश्च भगवद्विभूतिरित्युक्तम् ‘ तद्वाम परमं मम ’ [१।५।६] ‘ भूमनाशो जीरलोके जीरभूतः सनातनः ’ [१।५।७] इति; इदानीं भवित्परिणामविशेषभूतमादित्यादीनां ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगवद्विभूतिरित्याह — यदेति । अखिलस्य जगतो भासकमेतेषामादित्यादीनां यत्तेजः, तन्मदीयं तेजः तेस्तेराराधित्वेन मया तेभ्यो दत्तमिति निश्चि ॥ १२ ॥

४ ये ता चं — ‘ यदादित्यस्त तेज ’ इत्यादे पूर्वोक्तप्रवृत्तिपरिहराय मुखप्रवृत्त्या चोक्तमर्थं निष्कर्ष्याह — एवं रविचन्द्राग्नीनामिति । आत्मज्योतिषो विभूतिस्तोक्त्यन्तरं तत्प्रकाशनासमर्थतया व्यवच्छेदकेन प्रसक्तानां प्राकृतज्योतिषामपि विभूतिर्बोधिर्मुक्तेत्युक्तं भवति अन्येषां तेजः कथमन्यस्य स्थानं । अतोऽप्राप्तितया दत्तादात्म्यं प्रतीयत इत्यत्राह — तेस्तेराराधितेति । दूयते हि “ येन सूर्यः स्थितिं दत्तसेध ” [ऋ. ३।१९] “ यस्यादित्यो आसुरयुग्यं भाति ” न तेन सूर्यो भाति ” इत्युपक्रम्य “ तस्य ।

भासा सर्वमिदं विभाति ” [कठ। ५।१५] इति । अतः सर्वं स्वत ईश्वरशेषभूतं सत् तत्तत्कर्मालुकात्त-तद्वत्त्वात् कियन्तकालमन्यपासपि शेषत्वं भवति इति भावः । अत्र तेजस्य भवेन ज्योतिर्यज्योतिर्विषया “ जगद्भूतयतेऽतिशयम् ” इत्यादिना ॥ सङ्कष्टे; न्यादादित्यादिसत्त्वेन चैतन्यमहमाकं पणदीप्तप्रकाशयति । सर्वत्र चैतन्याविशेषेऽप्यादित्यादिषु सत्त्वादिषु कथाद्वैर्णादिवदित्यप्यमारम्भं, एतन्मते चैतन्यस्य व्यस्तपरावा यत्तन्मादिति ज्योतिषा प्रकाशकत्ववति, स्वकीयेत्यु-
क्तम् ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्याह— गामिति । अहं पृथिवी-
माविश्य सर्वाणि भूतान्योजसा ममाप्रतिहतसामर्थ्येन धारयामि पुष्णामीति । तथाऽऽहममृतरसमयः
सोमो भूत्वा सर्वोपधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

४ वे. ता. चं.— एवमन्येषामपि सर्वेषां तत्तद्विशेषकार्य-
जननशक्तिः स्वकीयेति पृथिवीसोमवैधानराणां धारणाप्यायन-
पचनशक्तिमिदं लक्ष्यते, अन्यथा स्वदाकिमात्रकथने प्रकृतवैत-
प्यादित्थमिष्टायेणाह पृथिव्याश्च भूतधारिण्या धारक-
त्वशक्तिर्मदीयेति । सर्वाणीति— चराणि स्थवाणि
चेत्यर्थः । अन्ये हि पदार्थाः प्रतिपातिता संयोगेन धारयन्ति,
अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं 'ओजसा' इति स्वासाधारणशक्ति-
निर्देशः । तदभावे पृथिव्या धारकत्वशक्तिः प्रतिहन्येतेत्यभि-
प्रायेणाह ममाप्रतिहतसामर्थ्येनेति । धूयते च "येन
यौस्मा पृथिवी च दृढा" [यजु. कां. १।८।५] "स दाधार पृथिवीं
यामुतेमां" [ऋक्सं. ८।७।३।१] "येनेमे विभृते उभे । विष्णुना
विभृते भूमी" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्मि दाना पृथिव्यौ
विभृते तिष्ठतः" [बृ. उ. ३।८।१५] इति । सोमत्वाकारोऽत्र रसा-
त्मक इति विशेष्यते, तेन पोषणद्वारविवक्षामाह— अमृत-
रसमयः सोमो भूत्वेति । अत्र विशेषणशक्त्या रसैः पुष्णा-
मीति गम्यते ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— अहं वैधानरः जाठरानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमाश्रितः तैर्हृत्तं खाद्यचोप्य-
लेहपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं प्राणापानवृत्तिभेदसमायुक्तः पचामि ॥ १४ ॥

४ वे. ता. चं.— जाठरानलो भूत्वेति 'कोष्ठेऽग्नि-
र्हृत्कृच्छति' इति तेन ह्युक्तमिति भावः । ननु "त्रेधा विहितं
वा इदमन्नमन्नं पानं खाद." [१ ऐत. ३।४।३] इति
वचनात्कर्षं चातुर्विध्यं ? तनाह— खाद्यचोप्यलेहपेयात्म-
कमिति आकारान्तरेण संप्रदाहन्त्यन त्रेषोपपदेति भावः ।
'अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः । समन्वितः समानेन
सन्त्यक्पचति पावक.' इत्यादिभ्यान्तरपचनवृत्तिसन्धुक्षितो
ह्यग्निः पचनाय प्रभरतीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह प्राणापान-
वृत्तिभेदसमायुक्त इति ॥ १४ ॥

५ आ. मा. भा.— पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति— यदादित्यगतमित्यादिना ॥ १२ ॥
गां भूमिम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

६ ज. प्र. वी.— ननु 'न तद्भासयते' [१५।९] इति यत्सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विहायमुक्तं, यच्चोर्व्वध्वेन सर्वोत्त-
मत्वं तदध्व्यावशेषेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ येनोत्पद्येते न
पूर्वोक्तमेवेति । 'अथ मूलान्यनुसन्ततानि' [१५।२] इति यत्सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विहायमुक्तं, यच्चोर्व्वध्वेन सर्वोत्त-
मत्वं तदध्व्यावशेषेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ येनोत्पद्येते न
भूतधारणे कारणमित्यत आह— गामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.— अतो यतमाना अज्ञानचक्षुषो नेन पश्यन्त्यपि । अहमात्मानेकयत्नात्मसंस्कार-
साध्यत्वाद्बुद्धिब्रैह्मस्तत्रापि सकललोकप्रसिद्धोऽहमित्याह— यदेति । यदादित्यगतं तेजः प्रकाशोऽपिलं
जगद्भासयते, यच्चन्द्रमसि तेजो यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् । तथाच श्रुतिः— "येन सूर्यस्तपति
तेजसेदः" [तै. आ. ३।१२।९] "तदहं ज्योतिः" इति ॥ १२ ॥ किं चान्यत्— गां पृथिवीमाविश्य
भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि धारयामि विप्रमि । अहमात्मा । ओजसा बलेन । किञ्चान्यत् ।
पुष्णामि रसाः करोमि । रसात्मको रसाधारभूतः ॥ १३ ॥ किञ्च— अहमिति । वैधानरो भूत्वा-
दयोऽग्निर्भूत्वा प्राणवापानश्च प्राणापानौ ताम्यां समायुक्तः सन्धुक्षितः । चतुर्विधमशितं खादितं
पीतं लीडम् ॥ १४ ॥

८ वें. प्र. गि.— तदेवम् 'उर्व्वध्वेन' [१५।१] इत्या-
दिना संसारस्वरूपं भाक्तज्ञानवैराग्यैरित्यसंसारस्य 'गच्छत्यस्य
मदा. पदम्' [१५।५] इति प्रसङ्गात्त चोक्तं 'अमैवांशः,'
[१५।७] इत्यादिना मन्त्रभाषातिरूपैव ब्रह्मप्राप्तिरिति
दक्षितम् । इदानीं मन्त्रस्वरूपपदार्थलोचनप्राप्तये प्रवक्ष्यमेव
मन्त्रप्राप्तिरिति दर्शयितुं प्रसङ्गस्वरूपमाह चतुर्विधः । तत्र त्रिभिः

स्वविभूतिसङ्केपं दर्शयति— यदेति । आदिश्यादिषु स्थितं
यत्तेजो जगद्भासयते तत्सर्वं तेजो मामकमेव विद्धि । किं चाह-
मेव गां पृथिवीं पृथिविष्ठिरूपमाविश्य निजेन बलेन चरा-
चराणि भूतानि धारयामि, अन्यथा सिक्तापृथिव्यदिशिर्येत,
अथो वा निपेत्य, तथा च श्रुतिः— "येन यौस्मा पृथिवी
च दृढा येन मुखः" [तै. सं. ४।१।८] इति । निष्वाहमेवा-

सुतरसमय सोमो भूत्वा ग्रीष्माद्योपधी सर्वथामि । किञ्चाह मेव वैश्वानरो जाडराग्रिभूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो याज्यमन्त - पुरप येनेदमन्न पच्यते” [वृ उ १।१।१] इति श्रुते, प्राणिना देहमाश्रित प्रविष्ट सन् प्राणापानाभ्या तदुरीष काभ्या सगुक्षितश्च सन् प्राणिभिर्भुज्य मन्त्र भोज्य लेष्ट चोप्य वेति चतुर्विधमन्न पचामि । तत्र यन्नैतद्विषण्वय मन्त्रते ऽप्यादि, तद्वक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वाऽऽलोच्य निगीर्यते

सूर्योदनपायसादि, तद्विज्ञेयम् । यजिह्वायां नि शिष्य रसा स्वादनेन निगीर्यते द्रवीभूत पचरसायनादि, तद्विज्ञेयम् । यत्तु दत्तैर्विषण्वय साक्षात् निगीर्यवतिष्ठ त्यज्यते इष्टदण्डादि तच्चाप्यमिति भेदः । भोक्ता वैश्वानरोऽग्नि, भोज्यमन्न सोम, तदेतदुभयमग्नीषोमो सर्वमिति ध्यायतो नात्रदापलेपोऽस्तीति (श) भगवत्पादेरनोपदिष्टम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

९ व० त० दी०—तदेव सूर्यादीना इन्द्रियसन्निकर्षविरोधिसन्तमसनिरसममुखेनेन्द्रियानुमाहकतया प्रकाशकाना ज्योतिष्मतामपि प्रकाशनिरपेक्षं सदानन्दचिद्रूपधामाक्षरः कालः प्रकृत्यव्यक्षं पुरुषध्यात्मा केवल-चिद्रूप जीवावश्यश्च भगवतो मे विभूतिरश इत्युक्तम्, इदानीमचित्परिणामविशेषोऽप्यादित्यादीना पूर्वोक्ताना षोतिरादिमद्विभूतिरिति औत्तार्थमाह—यदित्यादिभुक्तिं । आदित्यादिषु ममैवाशो तेजो यथा जीवलोकं जीवभूत इति प्रब्रवादेनाह । अशभूत तेजो विद्धि यत्तु “योऽसावादित्ये पुरुष सोऽसावह” [मै यु ६।३५] इति श्रुत, तत्तुप्राप्तनाभिप्रायेणाभिदैवतम् । एव चन्द्रमस्यपि “यदेव औपधीनामधिपति” [१२] इति । आभिदैविकतया तैराराधिते वा मया तेभ्यो वृत्तमिति च श्रूयते ॥ १२ ॥ किञ्च सूर्यादिविव भूम्यादिविव या धारणपोषणपाचनशक्ति साऽपि मदीयेत्याह—गामिति । औजसा भुक्त्वा विषय भूतानि धारयामि, तत्र धारणशक्ति-र्मदशतेजोभूता । पोषणशक्तिमाह—सोम एव पुष्णामीति रसात्मकोऽसृत्तमय सोमो भूत्नोपधी । ग्रीष्माद्या पुष्णामि । इह च सोमोत्पत्तौ निरूपितम् ॥ १३ ॥ किञ्च अह वैश्वानर इति । ‘वैश्वानर साधारणशब्द-विशेषात्’ [श्र सू १।२।२४] इति सूत्रेण औत्पत्तिनिर्देशनार्थमुक्तम् । स्वस्यैव व्यापकतानिर्देशेन च नाम-रूपात्मतामाह—वैश्वानरो वागधिपतिर्जाडरोऽह, तत्र कार्यमाह पचामीति । तैर्भुज्य भक्ष्यभोज्यलेष्टपच्यारमक चतुर्विधमन्न प्राणापाननिर्दिष्टम्विषयमेदमस्युक्तं पचामि । अत्र परमपुरुषविभूतिरूपा, सूर्यसोमवैश्वानरोऽह इति सोमोऽन्तर्वैश्वानरो भूवेति सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टा ॥ १४ ॥

इयति । मां पृथ्वीं ओजसा बनेन आविश्य अह भूतानि धारयामि । अहमेव सोम असृत्तमपरसात्मको रसमयो भूत्वा औपधी सर्वा ग्रीष्मादिका भूतानां पृथ्वीरूपेण भूतानां रसपोषार्थं पुष्णामि पुष्टा करोमि वर्षादानीत्यह ॥ १३ ॥ ततस्तेषा पोषार्थमेव तद्विषयमन्न पचामीत्याह—अह मिति । अह वैश्वानरो जाडराग्रिभूत्वा भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितोऽस्य प्रविष्ट सन् प्राणापानाभ्या तदुरीषकाभ्या पुष्कज्जतुर्विधमन्नं भुज्य मन्त्र भोज्य लेष्ट चोप्य पचामि ॥ १४ ॥

१० पु अ त —तत्र योगादीना जडत्वेन दर्शनासाधक एवमास्ता परं सूर्यादीना तेजस्त्वावदवधारणादिना दर्शन इत्यादित्याहुः याऽऽह—यदिति । आदित्यमन्न यत्तजो जगद्-खिल भासयति प्रकाशयति यच्च-द्रमसि तेजो जगदाप्यायना दिना भासयते, यद्यपि हुतादिना तोपजननेन इदं प्रकाश यति तत् तेजो मामक विद्धि जानीहि । स्वतैजस्त्वोक्त्या स्वच्छा विना तेषामसाधकत्वं ज्ञापितम् । एतेन मन्त्रिदेवे षड्या तन्मो भूत्वा जगत्प्रकाशयतीति भावो बोधितः ॥ १२ ॥ एवमेव सर्वरूपो भूत्वा सर्वं करोमीत्याह—गामावि

११ नी० भा० दी०—कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते ? तदपि मद्वादेशादेवेत्याह—यदा दित्येति । अत्राप्यादित्यादिपदे कणाविष्टाऽग्रे देवतास्तद्विष्टेयानि करणानि च त-त्रेणैव गृह्यन्ते । यदादित्या-दिषु यास्यकारणाधिष्ठातृषु तत्तद्विष्टेयेषु बाह्यकरणेषु च गत विद्यमान तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वे जगत्प्रसयते मामकं तत्तेजो मदीय विद्धि । “येन सूर्यस्तपवि तेजसेह” [तै आ ३।१२।१०] “येन चक्षुषि पश्यन्ति” [वेनो १।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । एव मनश्चन्द्रमसोऽयं दान्तरप्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव । तथा यद्वागम्यो-रभ्याहुतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेतत्तर्थाः । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १२ ॥ न केवलमादित्यादि गतप्रकाशनसामर्थ्यं मामकं, अपितु पृथिव्यादिगर्त भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह—गामिति । मा पृथिवीमाविश्य वा पृथिवीं दृढा कृत्वा भूतान्यहमेव धारयामि औजसा यत्तेन, अन्त्यस्था पृथिवी सिकतामुष्टि-व-द्रितीर्यते । तथा च मन्त्रार्थः — “येन यौदमा पृथिवी च दृढा” [तै स ४।१।८] इति । “स दाधार पृथिवाम्” [अन्नस ८।१।११] इति च । तथाऽहमेव सोमो रसात्मको जड्यात्मकः । “रसो जलं रसो ह्ये”

इयति । मां पृथ्वीं ओजसा बनेन आविश्य अह भूतानि धारयामि । अहमेव सोम असृत्तमपरसात्मको रसमयो भूत्वा औपधी सर्वा ग्रीष्मादिका भूतानां पृथ्वीरूपेण भूतानां रसपोषार्थं पुष्णामि पुष्टा करोमि वर्षादानीत्यह ॥ १३ ॥ ततस्तेषा पोषार्थमेव तद्विषयमन्न पचामीत्याह—अह मिति । अह वैश्वानरो जाडराग्रिभूत्वा भूत्वा प्राणिना देहमाश्रितोऽस्य प्रविष्ट सन् प्राणापानाभ्या तदुरीषकाभ्या पुष्कज्जतुर्विधमन्नं भुज्य मन्त्र भोज्य लेष्ट चोप्य पचामि ॥ १४ ॥

३ रा. भा.— तथाऽऽहुः श्रुतयः—“अन्तः प्रविष्टः आस्ता जनानां सर्वात्मा” [चिन्त्यु. १. १२+तै. आ. ३. ११] “यः पृथिव्या तिष्ठन्” [वृ. उ. ३. ७. ३+श्र. प. १. ४. ५. ३०] “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-
ज्ज्ज्वरो यमयति” [वृ. उ. ३. ७. २२] “पद्मकोशप्रतीकांश्च हृदयं चाप्यधोमुखम्” [तै. ना. १. १]
“अथ यदिदमस्मिन् नृहपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्” [छा. उ. ८. १. १] इत्याद्याः । स्मृतयश्च—‘आस्ता
विष्णुरोषस्य जगतो यो जगन्मयः’ [त्रि. पु. १. १. ७. २०] ‘प्रथासितारं मूर्ध्निषामणीयासमं (गोरवि-
णीयमाम्’ [मनुः १. २. १. २२] ‘यमो नैरस्रतो राजा (देवो) यस्तस्य हृदि स्थितः’ [मनुः ८. १. ९२]
इत्याद्याः । अतो मत्त एव सर्वेषां स्मृतिर्जायते; स्मृतिः पूर्वानुसृतनिषयमनुसृतमस्कारमानत्र ज्ञानम् ।

ज्ञानं इन्द्रियलिङ्गामयोगजो वस्तुनिश्चयः; सोऽपि मत्तः अपोहनं च, अपोहनम् ज्ञाननिवृत्तिः, अपोहनम् ऊहनं वा, ऊहनमूहः; उहो नामेदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्या दिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानम्; स चोहो मत्त एव ।

४ वे ता. च — तथाहुरिति । नियमनार्थमन्तःप्रविष्टत्वेनात्मत्वेन चेन्माहुरित्यर्थः । प्रथमपादोक्तौ द्वितीयपादेनोच्यमानार्थं हेतुरित्याह अत इति । सर्वेषां जायत इति चार्थसिद्धयर्थम् । धृत्युपवृंहणस्पृतिअमव्युदासायाह स्मृतिरिति । साक्षाद्विषयान्वितत्वमन्तव्युदासायोक्तं पूर्वोक्तुभूतविषयमिति । प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षव्याप्यार्थं मात्रपदम् । गोबलीवर्दन्प्रायमभिप्रेत्य क्षामपदं व्याचष्टे— इन्द्रियलिङ्गति । ‘अपोहदोषः’ इत्यादिप्रयोगानुसारेणापोहनशब्दस्य निवृत्तिपरत्वम्, निवृत्ते प्रतियोगिसाक्षात्त्वेन प्रकृतज्ञानप्रतिभोगिहत्व चाभिप्रेत्याह अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिरिति ।

पूर्वम् ‘अप परी वर्जने’ [अष्टा १।४।८८] इत्यपेत्यस्य वर्जनेयत्वकत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम्, इदानीं तदविवक्षया ‘अप्युद्धारस्तर्कं ऊहः’ [अमर १।५।३] इति कोशादुसारेण ज्ञानपदोक्तप्रमाणज्ञानानुग्राहकतर्कपरत्वमुचितमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे अपोहनमूहनं येति । ऊहनशब्दश्च मात्रे ल्युञ्जत इत्याशयेनाह ऊहनमूह इति । इत्थं प्रवर्तितुमर्हतीति— बाधुपप्रमा रूपिरूपतद्वैराध्ययोगयवबुद्धसम्बन्धविषये प्रवर्तितुमर्हतीत्येवमादिरूपप्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयमित्यर्थः ।

३ रा. भा.— वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः; अतोऽपि सर्वैरायुसोमेन्द्रादीनां मदन्तर्यामिरूपत्वेन मदात्मकत्वाच्चतत्प्रतिपादनपरैरपि सर्वैर्देवैरहमेव वेद्यः । देवमनुष्यादिशब्दैर्जाज्ञात्मेन । वेदान्तकृत् वेदानाम् “इन्द्रं यजेत” [श. ब्रा. ५।१।६] “वसुं यजेत” [श. ब्रा. २।३।३७] इत्येवमादीनामन्तःफलम् । फले हि ते सर्वे वेदाः पर्ययस्यन्ति; अन्तकृत्-फलकृत् वेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः । तदुक्तं पूर्वमेव—‘यो यो या या तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ [७।२१] इत्यारभ्य ‘लभते च ततः कामान् मयैव निहितान् हि तान्’ [७।२२] इति, ‘अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इति च; वेदविदेव चाहं वेदनिचाहमेव । एवं मदभिधायिनं वेदमहमेव वेद, इतोऽन्यथा यो वेदार्थं ब्रूते न स वेदविदित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

४ वे ता च — सर्वस्य चाह इति सत्रविधेः ‘इत्युक्तवान्तर्यामवस्य’ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यत्रापि हेतुत्वमाह— अत इति । सर्वैर्देवैरहमेव वेद्य इति—‘नारायण महादेव वचसा वाचयमुत्तमम्’ इत्युक्तप्रमाणवेद्योऽहमेवेत्यर्थः । शरीरवाचिशब्दैरात्मन एव प्रधानवेद्यत्वे दृष्टान्तमाह— देवमनुष्यादीति । ‘अन्तर्यामिप्रदारात्रा वेत्तव गच्छन्ति’ वाचिर्देवैः पक्षिमृगैश्च मानवेभ्यस्त्याजितताम् । शरीरैर्न कर्मदोषैर्यति स्थायता नरः’ [मनु १२।९] इत्याद्यन्यथा सिद्धवैदिकनैतिकप्रयोगानुसारादिशब्दानामात्मप्रत्ययान्तत्वं सुखमेवेति भावः । वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे वेदानाश्रयत्वे प्रकृतज्ञानप्रत्युपपत्त्या चान्तशब्दस्य अमशक्यत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे— वेदानामिति । इन्द्रं यजेतेति— इन्द्रं यजेत परमं यज्ञं इत्यवमर्षेवास्मानामित्यर्थः । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्’ [यजु ३।५।४।५] ‘ऐन्द्रं यजोऽमावास्यायाम्’ तान्ते

वाहना-स्तुक्पालाशिवपेत’ [यजु २।३।१२।१] इत्यादीनामिति यावत् । अन्तराह इत्यत्र फलरत्नं इत्यतस्तदुपपादयति फले इति । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च’ [९।२४] इतिवत् । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः इत्यनेन कस्मिन्सर्वैकसमाराधनान्तरात् फलप्रदत्वोक्तिस्तदेव सज्जतेति सूचयन्कस्मिन्मर्थे सप्तवादमाह— वेदोदितफलस्येत्यादिना । एवकारस्य यथाधुतान्नये अयोग्यवत्त्वे दायत्वस्यात्, तन्नायुक्तम्, भगवति वेदविद्यायोगस्यायुक्तं, अतो विशेष्या ययमाह— वेदविद्यादमेवेति । ‘ये च वेदविदो विप्रा’ [म. भा. ३।६।१२६] इति भगवदतिरिक्ता नामपि वेदवित्प्रतीतेः । अहमेवेति कथमितरयोग्यवच्छेदः इत्यतस्तदभिप्रायमाह— एव मदभिधायिनमिति ॥ १५ ॥

३ आ. भा. भा.— वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्ताः । तथा च सामवेदे प्राचीनशालाश्रुतिः— ‘स वेदान्तकृत् कालः’ इति “स क्षेत्र युक्तिश्चतुस्तस्य कालकः” ॥ १५ ॥

६ ज प्र दी.— वेदान्तकदित्युपनिषदा कर्तृलन्यया प्रतीतिनिरासार्थमाह— वेदेति । वदो वेदार्थं तस्यान्तो निगयस्तदात्मिका । तादर्थ्यात्तादृश्य भीमासा मासी तस्या कर्तेति देव । द्रुत एतत् इत्यत आह— तथा चेति ।

युक्तिसूत्रद्वयार्थनिर्णयार्थयुक्तिमुख्यवाक्यद्वय । स कालक इति द्वितीयं वक्ष्यते ज्ञानार्थतया प्रसिद्धत्वानिगद्व्याख्यानमेतदित्याचष्टे ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.— किं विशिष्याभिधीयते ? सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि हृत्पुण्डरीके सन्निष्ट । अपोहनं हेययुद्धिस्तस्योपलक्षणार्थत्वेनोपादेययुद्धिश्च । वेदान्तकृत्त्रिभ्यकृत् । तथा च श्रुति — “यो नृणां पिदधाति पूर्णं यो वै वेदाश्च ग्रहिणोति तस्मै ” [श्वेता. ६।१८] इति । ग्रहिणोति ददाति, उपदिशतीत्यर्थः । वेदं वेत्तीति वेदप्रित्, वेदार्थमिदित्यर्थः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्धः ॥ १५ ॥

८ छं श्रि मि — एवं विभूतिसङ्गोक्त्या स्वस्य परिच्छिन्नं निरस्यदातुं सवामकृत्यमुपदिशति— सर्वस्येति । सर्वस्य ब्रह्मविधावस्तस्य प्राणिजातस्य अहमात्मा सत् हृदि द्रुतौ सन्निविष्ट, “ स एष इह प्रविष्ट आ मत्प्रोक्ष्य ” [बृ उ १।५।३] ‘अनेन जीनेनामानाऽऽमुप्रविश्य नामरूपव्याकरणि’ [छा उ ६।१।२] “ तच्छ्रुत्वा लदेबाह प्रविशत् ” [तै उ. २।६] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो मत् आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य सृष्टिः पूर्वोक्तविषयक ज्ञानरूपा ज्ञान विषयेन्द्रियसंयोगमनुभवरूपम्, अपोहनं सृष्टिज्ञानवोरोपायश्च भवति । परमादेवमहं सवामकृतस्तस्मा

विद्राग्यादिरूप सर्वदेवतामकोऽहमेव तत्प्रतिपादकैरिति सर्वं वदैवम् । श्रूयते हि— “ इन्द्र मित्र वरुणमग्निमादुवधं दिव्यं ससुपर्णं गच्छमान् । एकं सद्रिमा बहुधा वदन्ति [ऋक्स २।१।२।१] “ एकं सन्त बहुधा कल्पयन्ति ” [ऋक्स १०।१०१.१] “ यो देवानां नामया एक एव ” [ऋक्स ८।१।१०।१] इत्यादिरिति भावः । वेदान्तकृत् वदात्ताधसप्रदायप्रवक्तृ-स्तत्त्वज्ञानगुरुरहमेव । वदतिवाहमेव । अतो मनुपदिशतीत्येव विचरन्तीति । य पुनस्तोऽन्यथापदिशति न स गुरु, न च वेदप्रविदित्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०— तेषां च सर्वभूतजातस्य परमपुरुषसामानाधिकरण्यनिर्देशे हेतुमाह— सर्वस्येति । तेषां च सर्वभूतजातस्य चेति । सर्वस्य सकलप्रवृत्तिहेतुज्ञानोद्देशे हेतु सर्वं स्वसङ्कल्पेन नियच्छन्ब्रह्मात्मन्येव सन्निविष्ट. “ अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानां सर्वात्मा ” [चित्यु १।१२ + तै आ २।११] “ यः पृथिव्यां तिष्ठन् ” [बृ उ ३।५।३] “ य आत्मनि तिष्ठन् ” [श प भा १४।६] इत्यादिश्रुत । अतो मत् सर्वेषां सृष्टिः पूर्वोक्तविषयसंस्कारमात्रज ज्ञान, ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः, सोऽपि मत्, अपोहनं यतो प्रमोक्षश्च मत्, ब्रह्मवादे स्वत एव सर्वसत्त्वात् । अपोहनमज्ञाननिवृत्तिरिति क्वचित् । यद्वा अप-वृष्टमूहन इह प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयसामर्थ्यादिरूपणजन्य प्रमाणानुप्राहक ज्ञानम्, तथापि मत् एव । यतो वेदैश्च सर्वैरहमेव सर्वात्मना वेद्य । ब्रह्मवादेऽमित्येवमस्यैवादिन्द्रादीनां मदन्तर्पा-मिक्तत्वेन मद्रूपत्वात्प्रतिपादनपरोऽपि वेदो मामेवाहं सर्वम् ।

न च वेदान्तभूतवपनिषद्भिरेक एव प्रतिपाद्यते सर्वापवादमुख्येनेति वाच्यम्, सर्वापवादमुख्येनेति प्रतिपादनस्य जीवकल्पितत्वात् । न हि वेदान्त सर्ववेदनिर्णयसिद्धान्त मत्तोऽन्यः कोऽपि जानाति, मयैव कृष्णद्वैपायनात्मना ब्रह्मवादानुसारेण जीवकल्पिताध्यारोपवादनिरसनद्वारा तत्त्वनिश्चयादित्यर्थः । किमध्यारोपणमपोहनं च जीवकल्पितं ? न वा ? इति विचारणीयम् । अन्ये श्रुतिविरोधः, आद्ये इष्टापत्तिः, भगवत्कृतत्वे जगत् अजीवकत्वस्यावचनीयत्वात् । विपरीतकल्पना च जीवकृतेति सिद्धान्तं, यत्तु माययैवेत्युच्यते तत्तु ब्रह्मवादे मायाऽपि न ततोऽन्यत्त्वमिति समाधेयम्, सूत्रमात्रे मायायां प्रयक्त्या निरासनात्, “ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेत् ” [प्र सू १।४।१] इत्यादौ । तत्र चाव्यक्तस्यैवाक्षर इति नामोक्तम् । ब्रह्मवादे क्षरोऽक्षरस्तद्वती इत्येव स्वयं रमत स एव च सर्वशक्तिमान् स्वाज्ञाकारिणीं स्वतः प्रयग्मान्विता स्वीयमाया स्वभावकर्मसंज्ञा वा सदशभूता चिदशभूतपु क्षरेषु क्षराक्षरातीतस्वरूपप्रपञ्चेन रमणार्थं सृष्टेषु स्वप्रतिबिम्बभूतेषु तु मन्त्यात्मसु न सन्त्य रममाण एवात्माराम इति पुष्टिरिति “ वेदान्तकृदेदार्थविदेव आह, नान्य ” इत्युक्त्या मत् एव सर्ववेदान्तानां सारमर्थं शृण्वति पूर्वोक्त सर्वस्य भाष्यमाभाष्यते भगवता भाष्यरूपत्वादस्याध्यायपरस्य ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेवं प्राणिमात्रस्य भगवद्राशि-
पाचितानयोपात् वेपाक्षिद्रागवत्स्मरणं वेपाक्षिद्रागवत्पादिकं च
यथं ? इत्यत आह— सर्वस्य चेति । चक्रतोऽपिशब्दार्थः । सर्व-
स्यापि अहं हृदि मेरकनेनेद्वाररूपेण प्रविष्टः तिष्ठामीत्यर्थः । तत-
किं ? अत आह— मत्तः प्रविष्टारमरूतवन्मद्विचित्रेच्छया स्मृतिः
पूर्वाद्भूतमस्वरूपस्मरणपुण्या तुद्वारायम् । तथैव सुक्ति-
दानेच्छया ज्ञानम् । च पुनः । मोहोत्पादनेन नराकदियात-
नेच्छया अयोहनेन स्मृतिज्ञानयोः प्रमोषो विस्मरणमित्यर्थः ।

भवतीति शेषः । ननु वेदास्तु शब्दात्मकास्तदध्ययनेन सूत्रैः
गुच्छप्रकरणेन च कथं न ज्ञानोदयः ? इत्यत आह । सर्व-
ज्ञानद्वयात्मकैर्वेदाहमेव वेद्यः श्रेयः । अतो मदिच्छयैव वेद-
चन्दानां मद्राग्यरूपानामलौकिकानामर्थप्रकाशः, नान्यथेत्यर्थः ।
वेदान्तकृत् सूत्रप्रदर्शनेन सम्प्रदायप्रवर्तको व्यासारिरूपो गु-
हमेतेत्यर्थः । च पुनः अहमेव वेदवित् तदुक्तप्रकरणेन शिष्यादि-
रहस्यस्यो ज्ञानप्रकाशेन ज्ञानवानित्यर्थः । अतो न वेदादि-
भिरपि ज्ञानमिति भावः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि सन्निविष्टः, आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मन-
स्तेषां स्मृतिज्ञानं च पुण्यवताम् । पापिनां तु तयोरोहनेन विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वेवेदैः क्रमोपा-
स्तितज्ञानकाण्डात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदान्तकृत् वेदान्तोक्तविद्यासम्प्रदायकृत् वेदवित् वेदार्थविद्याहमेव ।
एतेन वेदान्तविद्वद्विषय स्वविभूतिरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिविनिर्मुक्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं
पुरुषोत्तमाख्यं परमात्मस्वरूपम् ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यन्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— भगवत् ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विश्रुतिसङ्क्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो 'यदा-
दित्यगतं तेजः' [१५।१२] इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य
केवलस्य तत्स्वरूपनिर्दिधारयिष्योत्तरश्लोका आरभ्यन्ते; तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजानं
त्रिधा राशीकृत्याऽऽह— द्वाविमविति । द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च
क्षरतीति क्षरो विनाशयेको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुष-
स्योत्पत्तिबीजं अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषौ ? इत्याह
स्वयमेव भगवान्— क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव
स्थितः, अथवा—कूटो माया वञ्चना जिह्वा कुटिलतेति पर्यायाः । अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः संसारबीजानन्त्याम् क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वर्तुं कृतं
कीदृशमिति— भगवत् इति । विशिष्टोपाधिरादिख्यादि ।
सम्प्रत्यध्यायसमाप्तेस्तत्सन्दर्भस्य तात्पर्यमाह— अथेति ।
॥ केवलं निरुपाधिकारमन्वरूपनिर्धारणायोत्तरमन्त्रः, विन्तु
सर्वस्यैव गीताशास्त्रव्याख्यानार्थमिति याद— तत्रेति । क्षरा-
क्षरोपाधिभ्यां परमात्मना च राशिप्रत्ययमुकेन सर्वात्मनेनाशुद्धया-
दिदोषप्रवृत्त्या— द्वाविमविति । पुरुषोपाधित्वात्पुरुषं,
न साधारणिति विश्वविद्याऽऽह— पुरुषाविति । परं पुरुष-
भ्यामेवेति— भगवत् इति । तत्र कार्यविज्ञानमुपानं सूच-

यति— क्षराख्यस्येति । मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मा-
दिसंस्कारदेवोक्तकार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि
मायाशक्तिरुपादानमिति मतवाऽह— अनेकेति । कामकर्मादी-
भ्यादिवान्देन ज्ञानं श्रूयते । 'प्रवृत्तिं पुरुषं वेत्त' [१३।१०]
इति प्रकृतयोरिह प्रवृत्तिमिति सङ्गमाकाङ्क्षाद्वारा वारयति— कौ
ताविति । कूटशब्दार्थमुक्तत्वा तेन स्थितस्य कूटस्थतेति
सम्प्लिष्टतममेवाह— अनेकेति । तस्य कथमक्षरत्वं विना
मग्नज्ञानं ? अनायादित्याह— संसारेति ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—आम्यां क्षराक्षराम्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावः—उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आम्यां, परमात्मेति परमथासी देहाद्यविद्या-
कृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतनः, इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव
विशिष्यते यो लोकत्रयं भृशैवस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यवलग्नकृत्याऽऽविश्य प्रविश्य विमर्ति स्वरूप
सद्भावमात्रेण विमर्ति धारयति, अन्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य
ईशानशीलः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. ध्या.—कार्यकारणाल्पौ राशौ दर्शयित्वा
रायन्तरं दर्शयति—आम्यामिति । विलक्षणफलमाह—
क्षरेति । उपाधिद्वयदोषात्सर्वं फलितमाह—नित्येति ।
आम्या क्षराक्षराम्यामिति यावत् । ‘उत्तमोऽन्यः’ इति
पदद्वयं वस्तुतः सर्वथैव क्षराक्षरात्मत्वाभावाद्दृश्यम् । जडवर्ग-
स्यान्यत्वकृत् स्वातन्त्र्यं निरस्यति—स एवेति । ‘लोकत्रयं’

इत्युपलक्षणं, सर्वं जगदपि विवक्षितम् । चैतन्यमेव बलं तत्र
शक्तिमांसा तथेति यावत् । जगद्भारेण परस्य व्यापारान्तर्-
धारयति—स्वरूपेति । न चास्यान्यो धारयिता स्वतोऽवल-
त्वादित्याह—अव्यय इति । “संयुक्तेतत्क्षरक्षरं च
व्यकान्यकं मरते विमर्शितः” [खे. उ. १।८] इति धृत्यर्थे
रहीत्याऽऽह—ईश्वर इति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.—अतो मत्त एव सर्ववेदानां सारभूतमर्थं शृणु—द्वाविमाविति । क्षरक्षरक्षरेति
द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रथितौ । तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलपनीयप्रज्ञादिस्त्वभ्यपर्यन्त-
क्षणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि; अत्राचित्संसर्गरूपकोपाधिना पुरुष इत्येकत्वनिर्देशः । अक्षरशब्द-
निर्दिष्टः कूटस्थः, अचित्संसर्गवियुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा । स त्वचित्संसर्गाभावादचित्परि-
णामविशेषप्रज्ञादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते । अत्राप्येकत्वनिर्देशोऽचिद्विद्योगरूपकोपा-
धिनाऽभिहितः । नहीतः पूर्वमनादौ काले मुक्त एक एव । यथोक्तं ‘बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः’
[४।१०] ‘मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च’ [१४।२] इति ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.—सर्ववेदसाररूपपुरुषोत्तमायात्वन्यप्रति-
पादनमुक्तेन सङ्गमपवतारयति—अतो मत्त एवेति ।
लोकात्वेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य ‘प्रथितः’
इत्येतदनुषङ्गं वचनविपरिणामेन योजयति—लोके प्रथि-
तावेति । प्रमाणे च ‘अजो ह्येको ज्ञपमाणोऽनुशेते जहात्येनां
मुक्तमोगामजोऽन्यः’ [खे. उ. ४।५] इत्यादिकमभिप्रेत्य ।
प्रत्यक्षनिर्दिष्टारमनः स्वरूपेण क्षराक्षरायोगाच्छरीरद्वारा तदि-
त्यभिप्रेत्य सुतीयपादं व्याचष्टे तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्ट इत्या-
दिना । ‘क्षरः’ इत्येकत्वनिर्देशेन ‘भूतानि’ इति बहुत्व-
निर्देशस्तुपाधिद्वय इति शङ्कानुदाशयाऽऽह—अत्राचित्संस-
र्गेति । बदात्मनां स्वरूपतो मेदाभावे सर्वदुःखमुत्पत्ति-
सन्धानं सर्वेषां स्यादिति भावः । कूटस्थशब्दोऽनेकवन्तति-
मुलुखे प्रसिद्धः; स चात्र न परमुपयुक्तः, ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’
[१५।१७] इति तस्य शुभवस्त्वभावात् । नापि हिरण्य-

गर्भादिः, तस्य देहसम्बन्धित्वेन क्षरशब्दनिर्दिष्टत्वात्, नापि
मुक्तात्मा, कूटपादविषयत्वादित्यतस्तत्र योगवृत्तिमभित्य
मुक्तात्मापर इत्याह—अचित्संसर्गवियुक्त इति । योगवृत्ति-
मुत्पादयति—स त्विति । ब्रह्मादिदेहेति—ब्रह्मादिदेह-
सम्बन्धावतविचित्रमुखदुःखाद्यसाधारणाकारो न भवतीत्यर्थः ।
एतेन “स्वेन रूपेणामिण्यशते” [छां. उ. ८।१२।२]
इति धृत्युक्तावङ्गवित्तानैकाकारत्वलक्षणसाधारणाकारो भवती-
त्युक्तं भवति । तथाच कूटस्थमिच्छतीति कूटस्थ इति व्युत्पत्ति-
रपि सूचिता । साधारणाधारत्वमेवाह कूटपादव्यमिति
भावः । अत्राप्येकत्वनिर्देश एकोपाधिकोऽङ्गीकारनिन्धन एव-
त्याह—अत्रापीति । निर्देशः.....अभिहित इत्येतत्
‘पादं पचति’ इतिवत् श्रुत्यम् । उपाधिं हेत्वभिप्रायेण
मुक्तात्मबहुत्वं सप्रमाणमाह—पूर्वमनादौ काल इति ॥ १६ ॥

३ रा. भा.—उत्तमः पुरुषस्तु ताम्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाम्यां बद्धमुक्तपुरुषाम्यामन्यः अन्यन्तर-
भूतः परमात्मेत्युदाहृतः । सर्वासु श्रुतिषु परमात्मेति निर्देशादेव शुचमः पुरुषो बद्धमुक्तपुरुषाम्यामर्थान्-
न्तरभूत इत्यवगम्यते । कथं ? यो लोकत्रयमाविश्य विमर्ति, लोकयत इति लोकः, तत्रयं लोकत्रयम्;
अचेतनं तत्संसृष्टचेतनो मुक्तश्चेति प्रमाणानुगम्यमेतद्वयं य आत्मतया आविश्य विमर्ति, स तस्माद्व्या-
प्याहृतव्याचार्थान्तरभूतः; इत्युक्तोऽल्लोकत्रयादर्थान्तरभूतः; यतः सोऽन्यः ईश्वर ।

४ वे. ता. सं.—अप्राप्तत्वादन्वयस्य विधेयत्वं वदन् तस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् प्रकृतधराक्षरपुरुषयोरेव प्रतियोगित्वमाह—उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामिति । “परमात्मेत्युदाहृतः” इत्यस्य विधेयपरत्वासम्भवेन अन्यत्वहेतुपरत्वमाह—सर्वासु श्रुतिषु चेति । तस्याः शिष्याया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । [महाना. १।१३ + बाहु. ६ + महो. १।१ + चतुर्वेदो. ६] “आत्मा नारायणः परः” [महाना. १।४] इत्यादिभित्तर्यः । परमात्मेति निर्देशहेतुत्वोपपादकत्वेनोत्तरार्धमवतारयति—कथमिति । लोकशब्दस्य मुनपरत्वे लोकत्रयं मूरादिलोकत्रयं, स्वर्गमर्त्यापाताललक्षणलोकत्रयं वा स्यात् । तत्रात्र सद्गुणपनभरणयोः सवर्तित्वस्यैव सितपरमात्मत्वोपपादकत्वेन धराक्षरात्मकसर्वान्यत्वसाधकत्वं न स्यात् । कृतम्-

१। भा.—अव्ययस्वभावो हि व्ययस्यभावादचेतनात्तत्सम्बन्धेन तदनुसारिणश्च चेतनादचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिनो मुक्ताचार्यान्तरभूत एव; तथैतस्य लोकत्रयस्येश्वरः, ईशितव्यात्तस्मादर्थान्तरभूतः ॥ १७ ॥

४ वे. ता. सं.—अत्रावेशभरणेदवरत्नानां कर्मकर्तृभवेन अन्यत्वोपस्थापकत्वम्, अव्ययत्वस्य तु साक्षात्स्वभावविरोधादित्यभिप्रायेणाऽऽह—अव्ययस्वभावो हीति । एवमवान्तर्धैर्यम् दर्शयिष्यति । अव्ययस्वभावतया व्यापनभरणेदवर्त्यादियोगेन च । [रा. भा. १।५।१५] इति । तत्सम्बन्धेन तदनुसारिण इति—तदधीनजन्मविनाशादिक्रियामात्रं इत्यर्थः । सद्गुणशब्दोपविष्ठाकालक्षणविकारयोगिन इति वा । योग्यता नाम सद्गुणारिसिद्धौ कुर्वत्स्वभावत्वं, सद्गुणार्थभावाप्रयुक्तकार्याभावश्च वा । वा अ मुक्तस्याप्यस्तीति स्वभावविरोधस्तत्राप्यविशिष्ट इत्याह—अचित्सम्बन्धयोग्यतया पूर्वसम्बन्धिन इति । अनवच्छिन्नारम्भयस्यैव मुक्तस्यापि नास्तीति भावः । ईश्वरशब्दोऽत्र नाप्युपसृष्टमात्रप्रत्यय इत्यभिप्रायेणाऽऽह—तथैतस्येति । अत्रारम्भलक्षणात्तन्तगतानुप्रेषणार्थ-

कृतं कृतकारुणकमिति लोकत्रयपरत्वेऽपि तत्रत्यपुरुषेण लक्षणास्वीकार्या; ततो नरं योगश्रुत्याभरणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—लोकत्रय इति लोक इत्यादिना । कथमचाक्षुषयोर्वदमुक्तयोर्लोकनकर्मत्वमित्यत आह—प्रमाणायमन्यमेतन्नयमिति । ‘यः’ इति ‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा’ [चित्पु. १।१।१ + आ. ३।१।१] “भर्ता सन् ध्रियमाणो विभर्ति” [आ. ३।१।४] इत्यादिकमत्राभिप्रेतम् । सः इति—परमात्मेति निर्दिष्ट इत्यर्थः । ‘यः’ इत्यस्य तत्परत्वात्प्रत्येकं विशेषणानामन्यत्वसाधनसामर्थ्यात् तदर्थस्थितिमात्रविवक्षायामननपेक्षितोक्त्या पदान्तरार्थेयर्थ्यादिसम्प्रदायेनाह—इतश्चेति ।

नियमनानां कण्ठोक्तौ स्वार्थधारणादिवशादेव शेषित्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रायेण सप्तदशोक्ते क्वाभ्योक्तिः । तथाच तत्र नियन्तृत्वमुपलक्षणीयम् । एवं ‘अव्ययत्वव्यापनभरणत्वाभ्यः’ [रा. भा. १।६।१] इत्यनन्तराभ्यापारम्भभावेऽपि द्रष्टव्यम् । यदा केवलनियन्तृत्वादि विविधैकवर्षीवरशब्दस्य प्रयुक्तवर्त्तमानाया स्वाम्योपच्छिन्ननियमनवेपे च निरुद्धप्रयोगत्वादीदृशसम्बन्धेनैव शेषित्वमप्युपस्थापितम् । अपि चात्र ‘य’ इति व्याख्यायां युवादे ‘मयि सर्वमिदं प्रोक्तम्’ [७।७] इत्यादिपुरोवाचपरामर्शात्प्रकरणे ‘भूमिराप’ [७।४] इत्यादिनोक्तं शेषित्वमप्याहृष्यत इति “वर्ति विश्वव्याप्तेरद्वयम्” [महाना. १।६] इति पतितशब्दस्थाने चेदवरत्नान्दः प्रयुक्त इति भावः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.—सरः भूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्था प्रकृतिः । तथा च शार्ङ्गराक्षश्रुतिः—“प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः धरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् । तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति जालाजालं मातरिखानमेकम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.—साराक्षरशब्दौ जडजीवार्थावित्यप-
ख्याख्याननिर्वासाधमाह—क्षर इति । मृतप्रदणं युक्तिसुचनार्थम् । न हि जडमनि मृतशब्दो लुप्तः, किन्तु जीवेवपि । पुरुषशब्दस्य चेतुपलक्षणम् । प्रकृतिचेतना । ‘अक्षर’ इति शक्ये ‘कूटस्थः’ इति नवनमपि युक्तिसुचनार्थमेव । न हि जीवानां कूटस्थमस्ति, सुखादिमरवेन विकारित्वात् । युति-

सम्प्रत्याऽयमेवार्थ इत्याह—तथा ज्ञेति । ‘सरः’ इत्युवादेन प्रजापतीत्यादि व्याख्यायाम् । अन्यं परमात्मानम् । सरान्तर्गुतोऽपि मातरिखा विवक्षाविशेषेणाक्षरोऽपि भवतीत्युच्यते—जालेति । जालं संसारबन्धः सोऽस्यास्तीति जालः । ‘जलं आदिभ्योऽञ्’ [अष्टा. १।२।१२२] इति । तद्विद्वत्त्वाजालः अभिमानमावात ॥ १६ ॥ १७ ॥

७ ह. पे. भा.—किञ्चान्यत्—छाविमाविति । क्षर एकोऽपरोऽक्षरः । तत्र क्षरं दर्शयति—क्षरः सर्वाणि भूतानि, प्राणिनः । अक्षरः पुरुषः कूटस्थोऽनलोऽप्याकृतात्मा सोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

पुरुषान्तरं दर्शयितुमाह— उत्तम इति । उत्तमः प्रकृत्युत्तमः । पुरुषः पूर्णमनेन जगदिति परमानेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । विशिनष्टि— यः पुरुषो लोकत्रयं पृथिवीमन्तरिक्षं स्वर्गमाविश्य विभर्ति बलेन धारयति । तथा च श्रुतिः— “येन द्यौरग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तम्भितं येन नाकः” [तै.सं.४।१।८] इति । इधरः स्वामी ॥ १७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं निरूपितं प्रत्यक्षमादितं । दामानुजव्याख्यानं युक्तम्; “सर्वाणि भूतानि” इत्यत्र भूत-
निरुपाधिकप्रशामतत्त्वप्रदर्शनेनोपपादयितुं क्षराक्षरशब्दवाच्य-
कार्यकारणोपाधिद्वयविनिर्मुक्तं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति
ह्यात्म्याम्— द्वाविमाविति । अस्मिन्लोकं संसारं द्वाविमौ पृथ-
मासीद्वौ पुरुषौ पुरुषशब्दवाच्यत्वात्तद्व्याख्यासापन्नतया
तदुपाधित्वेन पुरुषशब्दपर्यवेष्टयौ । कौ तौ ? क्षरश्चाक्षर एव च,
क्षरतीति क्षरो विनाशो कार्यरक्षिरक्षेः पुरुषः, कार्योपाधौ नश्य-
त्यपि स्वयं न क्षरति न नश्यतीत्यक्षराख्यो द्वितीयः पुरुषः ।
तदेव व्याचष्टे— क्षर इति । भूतशब्दो भवनधर्मवद्भूतमात्र-
वाची । सर्वाणि भूतानि सर्वे कार्यजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूट इव
राशिरिव स्थितः कूटस्थः; शिलाशक्तिः पर्वत इव कार्यरतासीभूत
एवैव । यद्वा कूटो माया वञ्चनेति पर्यायः, तदुपेक्ष स्थित.
इत्यर्थः परमेश्वरमायाशक्तिरूपाः कारणोपाधिः । स च संसार-
जीवान्त्वात् क्षरतीत्यक्षर उच्यते, “अक्षरात्पततः परः”
[छं. उ. १।१।६] इत्यादिश्रुतिदर्शनात् ।

पञ्चम्यां क्षराक्षरान्मा जडादिभ्यस्तन्मन्यः बिलक्षण. उक्तमः
नेत्यनुबुद्धशब्दकस्त्वभावः पुरुष “तेनैदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं”
[ते. उ. ३।१ + महाना. ८।१४] इति सुल्लुक्तः परिपूर्ण-
भावः परमानेत्युदाहृतः । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तेभ्यो-
ऽपिपाकल्पितात्मन्यः परमः प्रकृत आत्मा, “तस्यैव एव
शरीर आत्मा यः पूर्वस्य” [तै. उ. ३।१।१] इत्युक्तस्तेषां
प्रत्यक्षत्वेन इत्यतः परमानेत्युक्तो वेदान्तेषु । एतदेवोपपाद-
यति— य इति । यः परमेश्वरः अभ्यस्य स्वयं निर्दिष्टार एव
सर् लोकरयं कृत्स्नमव्याविश्य स्वमायाशक्त्याधिष्ठाय
विभर्ति । अत्र “अक्षराद्येन चेतनो जीव उच्यते” इति
श्रीपदाचार्यैरहित्वितम्; तनु माध्यप्रतिभूतम् । जीवस्यैव
शरीरोत्तमत्वेनेह प्रतिपाद्यत्वात्तदुदाहरतं चेति ध्येयम् ।

यतु रामाजनेन व्याख्यातम्— “क्षराक्षरशब्दौ बद्धमुक्तजीव
परा, साम्यान्मन्यत्वेनेह पुरुषोत्तमः परमात्मा प्रतिपाद्यते”
इति । पञ्च माध्येन व्याख्यातम्— “क्षरो जीवः, अक्षरस्तु
लक्ष्मीः; तदुत्तमोत्तमः परमात्मा” इति । तत्र ब्रूमः— न ताव-

दामानुजव्याख्यानं युक्तम्; “सर्वाणि भूतानि” इत्यत्र भूत-
शब्दस्य जीववाचित्वं भवनधर्मवद्भूतत्वाचित्वं पञ्चभूतवाचित्वं
च क्षरशब्दस्य सर्वजीववाचित्वं सर्वकार्यवाचित्वमव्य पञ्चभूत-
वाचित्वस्य च प्राप्या तस्य बद्धजीववाचित्वव्याख्यानं “क्षरः
सर्वाणि भूतानि” इत्युत्तरवाक्यश्रितोपात्तम् । न च “कूटस्थोक्षर
उच्यते” इति शुद्धजीवानां पृथग्विदेशाद् “क्षरः सर्वाणि
भूतानि” इत्यत्र बद्धजीवपरत्वेन सर्वशब्दः सङ्कोच्यते इति
न विरोध इति वाच्यम्; अक्षरशब्दस्यापि शुद्धजीव-
वाचित्वासिद्धेऽप्येवोपाध्यायप्रसङ्गात् । निश्च “निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति” [छं. उ. ३।१।६] इति श्रुतेर्मुक्त-
जीवानामाशरेण सह साम्यमिति वदन्तस्तव मते परमात्मनो
शुद्धजीवोपाधेऽप्युत्तमत्वमसङ्गतम् । न हि परमसांम्यापत्तना-
मुत्तमाधममावो घटते, न च शुद्धैश्वर्योत्तमत्वाद्वा एव सांम्यं
न सर्वानुपैति, येषोऽपि तत्त्वज्ञानवत्त्वतदभावादिना तयोर्वैदु-
र्बैषम्यमत्तादिति वाच्यम्; तथा सति राजभूत्ययोरपि येष-
मेपिगोत्रानन्देऽपि तारतम्यावयवमभेदेन सर्वानुपैति साम्यायोगा-
दित्यन्यत्र विस्तारः ।

नापि माचव्याख्यानं युक्तम्; अक्षरशब्दवाच्यलक्ष्म्या पर-
मात्माभिन्नत्वे तस्य तदुत्तमत्वायोगाद्, तद्विभक्तौ च लक्ष्म्या
अपि जीवनेन सर्वजीवशब्दकक्षरपर्यवेष्टेन तस्या अपि संप्र-
निधया “अक्षराक्षर एव च” इति पृथग्विदेशवैयर्थ्यात् “सर्वाणि
भूतानि” इति वाक्यशेषगतसर्वशब्दसङ्कोचापत्तात् । न च
जीनेभ्यो लक्ष्म्या उत्तमत्वप्रदर्शनाय पृथग्विदेश इति वाच्यम्;
अगवन्मर्षोत्तमत्वस्यैवात्र प्रस्तुतत्वेन तस्याप्रतिपाद्यत्वाद् न हि
“विष्णुः सर्वोत्तमोऽपि प्रकृतिरथ विधिप्राणनाथो” इत्यादि
त्यक्तकल्पितं प्रकृत्यादितारतम्यमप्यत्र विवक्षितम् । अपि च
मतद्वेदेऽपि जीनेश्वरयोः किञ्चित्तत्त्वसर्वज्ञत्वादिना भेदस्य
तारतम्यस्य च प्रत्यङ्गादिनैव प्राप्तत्वात्तत्परत्वे श्लोकयोरेव
वैयर्थ्यं स्यादिति यथोक्तमेव भगवत्पदादीव्याख्यान-
मनवद्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

९ वं ८० दी०— द्वाविमाविति । लोके क्षरश्चाक्षर एव चेति पुरुषौ प्रथितौ, न स्त्रीप्रकृतिकौ, नाप्यनान्य-
सरो स्त्रीप्रकृतिकः, केवलजहप्रकृतिकश्च; पुरुषत्वेनैवोभयोरनिर्देशात् । एतेनान्यलक्षणाव्याख्याक्षरस्य स्त्रीरूपप्रकृतित्वं
परोक्षमपास्तं “एव च” इत्यनेन स्वरूपतः क्षरोऽक्षर एवेति सूच्यते । क्षरत्वं च भगवद्विच्छया प्रकृतिवत्सर्गोपाधि-
कृतमेव, अतो जायते त्रिपते इति प्रवाहः; न बरुवः । तदेतत्स्वर्यं व्याचष्टे “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर
उच्यते” इति । सर्वाणि प्रज्ञादीनि स्वस्वपर्यन्तानि व्यष्टिभूतानि जीवशब्दाभिलपनीयानि भगवत्सदृशभूतवाचित्व-
कृतिवत्सृष्ट्यानि भवनादिक्रियाविषयत्वेन व्यपदिश्यमानानि क्षरः पुरुषः । अनेकत्वनिर्देशो व्यष्टीनां समष्ट्यैक्याशयेन
अचित्संसर्गोपाधिना वेति केचित् । कूटस्थो मूलभूतः शुद्धः सच्चिदानन्दः भगवद्दामादिपदवाच्योऽपि स

महदादिपट्टः कृते भूतसमुदाये तिष्ठतीति वा । मूर्द्धन्यमणिरिव “अविनाशी वाऽऽज्यमात्मा” [वृ. च. ४।५।१४]
 “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” [वृ. च. २।४।५+४।५।६] इत्याद्योपनिषद्ज्ञानेन साक्षा-
 त्कृत्तो योऽक्षरः पुरुष इत्युच्यते अत्रैकत्वनिर्देशो विराट्समष्टिमूलभूताभिप्रायेण (धामत्वाभिप्रायेण) । तद्वियोग-
 रूपैकोपाधिना वेति केचित् । अयमप्युक्तः पूर्वं मुक्त्याधिगम्यः । “वह्नो ज्ञानतपसा पूता मज्जामागताः”
 [४।१०] इत्यत्राव्यात्मरूपः । वस्तुतस्तु ‘चैत्यस्य तत्त्वमलं मणिमस्य कण्ठे’ [भाग. ३।२८।२८] इति
 वाक्यात् कौस्तुभैकरूपेण मुख्यस्थितिरूप एव ‘मुक्तिर्हि त्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः’ इत्युच्यते; इत्थं
 चावस्थानं भगवति दशमस्कन्धे भागवते “वीक्ष्यालकावृतमुखं” [भाग. १०।२९।३९] इत्यत्र श्रीमदाचार्यैर्दर्शि-
 तम् । एतेनैव क्षराक्षरस्वरूपनिरूपणेन मतान्तरमपि प्रत्युत्तम् ॥ १६ ॥

तदुत्तममाश्रयभूतं मुख्यं स्वरूपमाह (सदधिदैवतम्) उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति । तुशब्दः पूर्वतो भेदं दर्शयति ।
 एताभ्या अन्यो विलक्षणोऽमितसच्चिदानन्दमात्मा पुरुषोत्तमः सर्वकारणकारणभूतः । निरस्तविकृतिरव्यय ईश्वरो-
 ऽद्भुतैश्वर्यो विभिन्नधर्माश्रय इति यावत् । स लोकत्रयं गुणात्मकमाविश्यान्तर्यामिरूपो भूत्वा विभर्तीति ततः पुरुषो-
 त्तम इत्युदाहृतः सर्वः । यद्वा नन्वक्षरपरमपुरुषयोरपि भगवत्स्वात्को विशेषः । तत्राह— परमात्मेति । परमश्चासा-
 वात्मा चेति गङ्गाऽध्यात्मदेवतयोरिव तयोः स्वरूपमिति भावः । तथा च पुराणि स्वप्रकृतिकार्याणि स्रवराणि
 तत्तत्सम्यन्वी क्षरस्तदुद्दृष्टोऽक्षरश्चारात्मा तदुत्तमः पुरुषोत्तम इति व्युत्पत्तिः, तेन नित्यबद्धमुक्तपुरुषद्वया-
 द्विलक्षणता दर्शिता । ‘वद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः’ [भाग. ११।११।१] इति भागवतवाक्यात् ।
 अर्थात्— यद्वा इति क्षररूपतया व्याख्या आत्मनः मुक्त इत्यक्षररूपतया च विशेषाख्या मे गुणतः (सत्स्वरजस्तमो-
 रूपात् । यद्वा) इच्छारूपाद्भवति तस्य मे मायामूलत्वात् मायां प्रति तस्य कारणत्वात् ‘न मे मोक्षो न बन्धनं’ इति
 ब्रह्मक्षपयेन विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति ‘न हि विरोध उभयं भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीन-
 विकल्पवितर्कविचारप्रमाणामासक्तकेशास्त्रकलितान्तःकरणाश्रयदुरवप्रहवादिनां विबादानवसरः’ इति भागवतेनैव
 [६।१।३६] सूत्रमाख्यरूपेण निर्णयान् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अथ स्वस्थापितस्वरूपज्ञानार्थं सपरि-
 कर्तृस्वरूपमाह— द्वाविमाधिति त्रिभिः । लोके प्रपञ्च
 स्थिते सर्वत्र द्वाविमाधेय पुरुषो सर्वपदार्थभोक्तारो आधि-
 भूतिर्नाम्यात्मरूपी क्षरः अक्षरश्च । तभयोः स्वरूपमाह— क्षरः
 पुरुष सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिव्यापारान्तानि शरीराणि नाना-
 विधानि ह्रीं लीपयिष्ठीलात्मकानेनैकैकरूपाणि, क्षरस्तद्व्याप्य.
 पुरुषाश्रयः पुरुष इत्यर्थः । कूट शिलासमूह एवैतत्तद्वत्
 सर्वपदार्थेषु शरीरादिषु विनश्यत्समि तत्समूहस्य, अविनाशी
 भोक्ता मन्त्रणात्मको य, स अक्षरः पुरुष इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरुषोत्तमज्ञानार्थमेतौ निरूपिताविति वदाह— उत्तम

इति । तुशब्द एव तत्समत्वावधारणार्थः । उत्तम
 पुरुष अन्य सर्वांशतः सर्वव्यतिरिक्त इत्यर्थः । कीदृशः ।
 इत्याकाङ्क्षायांमाह— परमात्म्येयुदाहृतः परमक्षासावाजेति
 परम सर्वोद्भूत आत्मा अविद्ध इति अष्टधा प्रकारेण भूत्वा-
 दिभिरुदाहृतः कथितः, यो लोकत्रयं तत्तत्सत्त्वबन्धनार्थमावि-
 र्वेति धारयति पोषयति च । एव चेन्मयूताधिक्यं भवि-
 व्यतीत्यावच्छेदाऽह— अन्यय इति । निर्विकार इत्यर्थः ।
 तर्हि धारणमुपपन्नमित्यत आह— ईश्वर इति । कर्तृ
 मन्वधाकर्तुं च समर्थः । अतस्तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

११ नी० मा० टी०— सर्वशास्त्रहृदयं संगृह्णाति— द्वाविति । लोके प्रसिद्धौ इमौ द्वावेव पुरुषौ । क्षरो विनाशी,
 स च सर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये सुप्तिप्रलयवैकल्यादावुपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो महा-
 प्रतिविम्बभूतो जलाकौपमः । “प्रज्ञानपन एवैतन्मो भूतेभ्यः समुदायाय तान्येवानुविनश्यति” [वृ. च. ४।५।१३]
 इति श्रुतेः । पृष्टस्यो निर्विकारो मायोपाधिर्क्षरः बहुपाधेरकर्मभस्त्वेन नाशासम्भवात् सपाधिदोषेणावशीकृतत्वात्,
 अतो न क्षरति स्वस्वपात्र च्यवत् इत्यक्षरः ॥ १६ ॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिरुत्तमः पुरुषः
 योऽनो परमात्मेयुदाहृतः शास्त्रे । योऽनो मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममज्जमाद्यमजरीररूपाविद्वय प्रविश्य
 धारयति शरीरत्रयम् । अथापि अन्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अवपन्नत्वेन जीवधर्मेण वा न व्येति वर्धते क्षीयते
 वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पुरुषोत्तमशब्दस्य नामनिर्वचनम् ।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य 'पुरुषोत्तमः' इत्येतन्नाम प्रसिद्धं, तस्य नामनिर्वचन-
प्रसिद्धयाऽर्थवत्त्वं नाशो दर्शयन् 'निरतिशयोऽहमीश्वरः' इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्— यस्मादिति ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्चत्थाख्यमतिक्रान्तोऽहं अक्षरादपि संसारमायावृक्षबीजभृतादपि
चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा, अतः ताम्यां क्षराक्षराम्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम नियमन्ति 'पुरुषोत्तमः'
इत्यनेनाभिधानेनाऽभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

२ आ. शां. व्या.— किञ्च लोके वेदयोर्भगवतो नाम-
प्रसिद्धया सिद्धमप्रत्यक्षमित्याह— यथेति । अक्षरणादिव-
दस्य नाम्नो कृतादार्थविशेषाभावाद्भगवतोऽपि लौकिकेश्वर-
वदीश्वरत्वं सातिष्ठयमिति नेत्याह— तस्येति । यस्मादित्य-
स्यापेक्षितं निक्षिपति— अत इति । उत्तमः पुरय इति
वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.— 'यस्मादेवमुक्तैः स्वभावेः क्षरं पुरुषमतीतोऽहं' अक्षरान्मुक्तादप्युक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतमः,
अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । वेदार्थावलोकनाद्येक इति स्मृतिरिदोच्यते । श्रुतौ
स्मृतौ चेत्यर्थः ।

४ घे. ता. चं.— एवं प्रतिज्ञातमन्यत्रं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध-
धात्वर्थया समाख्यया स्थापितम्; तदेव पुनस्तथायुतसमाख्या-
न्तरेण 'उत्तमः पुरयः' इत्यनुवादस्मरितेन स्थिरीजियते
'यस्मात्' इति लोकेन । एतेन पूर्वलोके पराकर्तृनिर्देशोऽपि
स्वविषय एवेति दर्शितम् । अत्र 'यतोऽज्ञावमिमान्, अतएव
धूमवान्' इत्यादिवत्साध्यमेव साधकं प्रति नियामकतया
हेतुस्यैव दिश्यते । तत्र साध्यं यदेतुकिमिह समाख्यानिदान-
मित्यभिप्रायेणाह यस्मादेवमुक्तैः स्वभावेरिति । 'क्षर-
मतीतः' इति तत्त्वभावगम्यानामातत्त्वमुच्यते । अत्रापि
छराब्दः प्रस्तुतैकाग्र्यान् प्रधानविषय इत्याह क्षरं पुरुष-
मिति । अक्षराद्यस्य प्रगनेषादिष्वपि प्रयोगात्तत्त्ववच्छेदाय
'कृत्स्नोऽक्षरः' [१५।१६] इत्युक्तैकाग्र्यमाह अक्षरा-
न्मुक्तादिति । एतेन पुरुषोत्तमशब्दनिर्दिष्टत्वं दर्शितम् ।
उक्तैर्हेतुभिरिति— 'पृथी हेतुप्रयोगे' [अष्टा. २।३।२६]
इति नियमस्य प्रयोजनरूपहेतुविषयत्वेन प्रयोगाध्यायार्थं तृती-

यावत्प्रतिष्ठति । उत्तमशब्दे प्रकृतिप्रत्ययभेदेन विवक्षितमाह—
उत्कृष्टतम इति । मुक्तो हि यदाऽऽकृतः; ततोऽन्यसौ सर्वा-
न्तरात्मत्वादितिभिरुक्तैर्हेतुभिरुत्कृष्टतम । प्रथितशब्देन केवल-
प्रचनविषेः प्रकृतानन्वयात्सर्वविशेषोऽयं विशेयोऽसंक्राम्य-
मिप्रायेण पुरुषोत्तम इतीति इति करणम् । नात्र लोक-
शब्दो भुवस्विषयः, जनविषयो वा; तत्र प्रकृतिरिदं विविक्षा-
प्रमाणत्वात्सम्भवत् । नच काव्यादिप्रयोगपरता, तत्रान्यतितरा-
स्वारस्याभावात् । अश्वे वेदवद्वेषाद्यतदनुवर्तिस्मृतिपरोऽयम् ।
तत्र च लोके वेदेनेन वेदाम इति स्मृतस्या इति स्थित्यभिप्राये-
णाह— वेदार्थावलोकनादिति । श्रुतौ स्मृतौ चेत्यर्थः
इति । अन्यमभिप्रायः— भूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । अतो
वक्तृशेषप्रसङ्गाभावादसिध्दिलम्प्रादान्वाच्यं तद्वक्तृवाच्यमा-
गिक्शेषः । स्मृतिरित्यल्लभ्यते हेतुवचोपपन्नकल्याणानुगतमर्थं सङ्ग-
व्योपवर्धयन्तां परमात्मनमन्यादिप्रयोगात् प्रमाणमेवेति तथा
वेदार्थावलोकनं युक्तम्— इति ।

३ रा. भा.— श्रुतौ तावत्— परं ज्योतिरुत्तमस्य स्वेन रूपेणामिनिप्यद्यते स उत्तमः पुरयः ॥
[छां. उ. ८।१।२३] इत्यादीः स्मृतावपि 'अंशान्वतारं पुरुषोत्तमस्य क्षनादिमध्यान्तमजस्य विष्णोः'
[वि. पु. ५।१।७।३३] इत्यादौ ॥ १८ ॥

४ घे. ता. चं.— 'परं ज्योतिरुत्तमस्य' इति मुक्तोप-
सम्पन्नतया निर्दिष्टो निरतिशयदीप्तिपुङ्खः पुरय एवान् "स
उत्तमः पुरयः" इति पराशरस्य विशेष्यत्वे, तदुपवृंहणाय हि
'उत्तमः पुरयस्तत्त्वः' [१५।१०] इति समुत्पन्नस्य
प्रयोगेऽपि प्रसूति इत्यभिप्रायेण 'परं ज्योतिः' इत्यादि-
वाच्योदाहरणम् । अत्र 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' इत्युत्पन्नस्य-

प्रयोगप्रदर्शनायतया 'अंशान्वतारं पुरुषोत्तमस्य' [वि. पु.
५।१।७।३३] इति स्मृत्यादिति । अत्र 'विष्णोः' इति
संज्ञानिर्देशोऽपि 'पुरुषोत्तमस्य' इति विशेष्यत्वात्साध्यस्य विवक्षित-
त्वायोग्यत्वात्तदर्थं कथं इति विद्वन् । एतेन 'क्षना तु क्षान्
पुरोत्तमोऽयम्' इति प्रशङ्क वेदवाग्रः प्रयुक्तः । ननु कथं
यौगिकविषयतायामन्य साधुता ? न तावदपि समानाधिकरण-

समाप्त 'सन् महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमाने' [अथा २।१।६१] इति प्रथमानिर्दिष्टयोत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्वं निपातापातात् । नापि व्यधिकरणम् । उत्तमं पुरुष इवेत्युपमितं विवक्षानुपपत्तेः । तदर्थतयोदाहृत्या श्रुतावपि वैयधिकरण्यादसौ नात् । नवांसौ पृथीयमाप्त, निर्धारणे तमिपेयात् नवान्य-स्यापीदं सम्भव इति । भैव, पृथीयमाप्तस्यैवान् युक्तत्वात्, नहि वयमत्र निर्धारणार्थता श्रुम् । पुनरिदं तत्त्वम्बन्धित्वशब्दो ह्यसौ । अथमादिसापेक्षं ह्युत्तमत्वम् । इदं ॥ सूचितम्—
उत्कृष्टं तु मिदं कृष्टतम इति जातिगुणायसम्बन्धिशब्देषु हि निर्धारणे षष्ठी । सम्बन्धसामान्यविहिता च षष्ठी तत्तत्सम्बन्धित्व-शब्दसममिष्याहारात्तुरोच्येन तत्सम्बन्धविशेष प्रतिपादयति । एवमेव हि नागोत्तमादिशब्दानां साधुत्वं वैयक्तीकृत्यापातम् । अत्र च 'उत्तमं पुरुषत्ववयम्' [१।१।१७] 'क्षरमतीतोऽहं मक्षरादपि चोत्तम' इति चार्थव्यवसायः, न तु तत्त्वसमासात्-

द्वयविवक्षा । एवमेव "रा उत्तमः पुरुषः" इति ध्रुत्युदाहरणं मपि । केचित्तु पञ्चमीसमासं व्याकुर्वन्ते । न चोत्तमशब्दयोगे पञ्चमी न शिष्टेति वाच्यं, यथा 'यस्मादधिकम्' [अथा. २।१।९] इत्यादिसौत्रप्रयोगादश्लिष्टस्यापि परिमदः, 'एवमक्षरादपि चोत्तम' इत्यादिप्रयोगवलादेव तत्परिमहोपपत्तेः । इदमपि सूचितं मुक्तादभ्युत्तेर्हेतुमिदं कृष्टतम इति । योगविभा-गाच्च पञ्चम्या उत्तमादिशब्दैः समासोऽप्यनुशिष्ट एव । एव सप्तमीसमासत्वेऽपि न दोषः, शोण्डादिशब्दप्रकृतित्वेऽपि तत्रापि योगविभागाभ्यनुज्ञानादेव तदुपपत्तेः । एतत्सर्वं विज्ञानद्विर्मल-कविमिरपि विवक्षितयोग एवायं प्रयुज्यते प्रतिपाद्यते च । तथाऽऽदिकाव्ये 'न च तेन बिना निद्रा लभते पुरुषोत्तमः' [वा रा १।१।८३३०] इति । तदेतत्सर्वमभिसन्ध्याय भगवदा-भुभमुनिभिरुक्तं स्तोत्रे 'क पुण्डरीकमयं पुरुषोत्तमं क' इति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ १८ ॥

७ ह. पं. भा.— तन्नामनिर्नचनार्थमाह— यस्मादिति । यस्मात्क्षरं पुरुषमतीतोऽतिक्रम्य स्थितः । अक्षरादपि पुरुषादुत्कृष्टतमः, सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितत्वात् । तथा च श्रुतिः— "उदिति नाम स (एव) एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" [छा. उ. १।६।७] इति । अतो हेतोरस्मिंल्लोकैः वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः । तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

८ घं. घ. गि — एवम् 'द्वाविमौ' [१५।१९] इति श्लोकद्वयोक्तस्वर्गोपनिर्हृताधिकशब्दाद्वैतस्वरूप स्वकीयं पुरुषोत्तमनामनिर्वचनेन सत्वादपि भगवान्— यस्मादिति । यस्मात्क्षरं कार्यनातमतिशयोक्तोऽहं अक्षरादपि मावाहयादुत्तमं तदधिष्ठातृत्वात् तदीयशोभास्पृष्ट, अतः क्षराक्षरा-पा पुरुषोपाधिभ्यामैक्याध्यासेन पुरुषवद्व्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वाद् लोकै-

वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि । लोके हि तावद् 'हिरण्यैकं पुरुषोत्तमं स्मृतो महेश्वरव्ययक एव भावः' [रव ३।१५९] इत्यादि वेदं च "परं उपोतिरुपसम्पद्य सैन रूपेणामिनिष्पद्यते (स उत्तमं पुरुषः)" [छां. व ८।३।४] इत्यादि प्रसिद्धम् ॥ १८ ॥

९ व० त० दी०— एवमुत्तं पुरुषोत्तमत्वं स्वस्य निरुक्त्या स्वयं निर्दिशति— यस्मादिति । क्षरमतिक्रम्येत अक्षरादपि चोत्तम इति अतो लोके वेदे च प्रथितोऽहं पुरुषोत्तम इति पुरुषाभ्या अक्षराक्षराभ्या उत्तम इत्येव वेदे "प्रज्ञविद्वामोति परः" [तै छ. २।१] इति श्रुतौ लोके च माहात्म्यदर्शनात्, अतः सविदानन्दाकृतिरेवाहं परिदृश्यमानोऽपि, प्रतीत्यन्तरं तु भावयेति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

१० पु अ त — तदुपस्थाप्यमेवातः सोऽहमेव याह— यस्मादिति । यस्मात् क्षरं जटादिदेहधर्मं अतीतोऽस्ति शान्तोऽहं परिदृश्यमान आनन्दरूपः । अक्षरादपि वृद्ध-

वेतनामकादपि उत्तमोऽस्मि, अतो लोके चतुर्दशभुवनात्मकः वेदे, चकारेण सूत्रस्मृत्यादिचरि पुरुषोत्तमं प्रथितं कथितं विवक्ष्यत इति भावः ॥ १८ ॥

११ ती० भा० दी०— यस्मादिति । क्षरमुपाधिमक्षरं चोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि— चेति च शब्दात् अक्षरादपि— उत्तमः वरुष्टतम । जटाक्षररूपादुपाधेरुत्कृष्टतमदुषद्वितो जीवश्चेतनत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधि स्वतन्त्रत्वात्, ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागन्तुच्छरूपत्वात् । अक्षरार्थं स्पष्ट ॥ १८ ॥

भगवतः पुरुषोत्तमस्य परमात्मनः पुरुषोत्तमयोगाध्यायस्य च ज्ञानफलम् ।

यो मामेवमसम्भृदो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्रजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—यो मामिति । यो मीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्भूतः सम्मोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषो-
मं, स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेचीति सर्वज्ञः सर्वश्वतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया
हे भारत ! ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्त्या
ज्ञोति—अथेति । यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणो-
त्तमिति यावत् । क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः । सम्मोहवर्जितः सम्मोहेन देहादिष्वात्मात्मीयत्वबुद्ध्या रहित इत्यर्थः । भगवन्ते
जानतः सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वात्मनामेवेत्यादित्याह—स सर्व-
विदिति । सर्वात्मनि मन्येवाऽऽत्मकचित्तत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—य एवं उक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसम्भूदो जानाति क्षराक्षरपुरुषाभ्यामव्यय-
वभावतया व्यापनमरणैश्चर्यादियोगेन च विसृजातीयं जानाति, स सर्ववित् मत्प्राप्त्युपायतया यद्वे-
देतव्यं तत्सर्वं वेद । भजति मां सर्वभावेन ये च मत्प्राप्त्युपायतया मद्भजनप्रकारा निर्दिष्टास्तैश्च सर्वै-
जनप्रकारैर्मां भजते, सर्वैर्मद्विषयैर्वेदनैर्मम या प्रीतिर्या च मम सर्वैर्मद्विषयैर्भजनैः उभयविधा सा प्रीति-
नेन वेदनेन मम जायते ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं पुरुषोत्तमसम्भूतिर्वचनं तथाश्रु-
न्तनार्थमिति व्यञ्जयन् पुरुषोत्तमत्ववेदनं स्तोति—‘यो
मेवम्’ इति श्लोकेन । पुरुषोत्तमत्वेन जानातीति विवक्षा-
मसम्भूदपदनेरर्थक्यम् । अतएव ‘पुरुषोत्तमं... माम्’
इत्यर्थस्थितिं निर्दिश्य तत्र यथावज्ज्ञानं ‘असम्भूदो
जानाति’ इत्युच्यते । तदाह—य एवमुक्तेनेति । एकीकृत्य
मोहोदहितमसम्भूतत्वम् । तच्च पूर्वोक्तप्रकारान्यत्वात्सन्धा-
मादित्याह—क्षराक्षरेति । एवमसम्भूदशब्देन पराभिमत-
तोभेदभेदक्यवेदनस्य प्राप्तित्वत्वं प्रकृतिपुरुषेश्वरभेदस्य पार-
मार्थिकत्वं च व्यञ्जितम् । ‘स सर्ववित्’ इत्यनं पुरुषोत्तम-
शब्दार्थभेदेनाष्टादशविधास्यानादिवेदनाक्षिदेन बान्धवैक्षित-
कैः क्षीणादिषु ह्यथावेदनेन स्तुत्यसम्भवात् तस्य ‘भजति मां
सर्वभावेन’ इत्यनं मन्त्रप्रयोजनत्वाच्च भजनाश्रयानुपयोगि-

विषयतया नियच्छति—मत्प्राप्त्युपायतयेति । भजन-
क्रियावशीकृतः सर्वभावशब्दो भजनाकान्तरभेदतया प्राक्प्रपञ्चित-
कीर्तनयतनादिप्रकारपरः । ‘वाञ्छदेव, सर्वम्’ [७।१९]
इत्याद्यर्थविवक्षादोऽप्ययनेवार्थः स्तुत्युपयोगातिशयादिश्लोकादेय
इत्यभिप्रायेणाह ये चेति । भावशब्दोऽन क्रियावाची पदार्थ-
मात्रवाची वा सम्प्रकाराख्यविशेषे विभान्तः ।

मन्त्रव तावद्वितवेदनं हिताशुभं च शास्त्रफलं विशिष्टम् ।
तत्र न तावत्पुरुषोत्तमत्ववेदनमेव परब्रह्मविभवगुणवेष्टितादि-
सर्ववेदनं सर्वविषयभजनकरणं च स्वक्यान्ययात्वात् । न चारोप्य
स्तुतिः, अनुष्ठितत्वाभिफलत्वाच्च । न जान हेतुकभावा-
विवक्षा ‘एतद्ब्रह्म बुद्धिमान् ब्रूयात्’ [१५।२०] इत्यनन्तरेण
पौनस्त्यात् अतो निरर्थकमिदमित्याह—सर्वैर्मद्विषयै-
रिति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते—य इति । यो मां
परमेश्वरमेवमसम्भूदो निश्चितबुद्धिवैति पुरुषोत्तमम् । नामकर्मस्वरूपबलवीर्यतेजोभिरित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ चं. प्र. नि.—एतन्नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह—यो
मामिति । यः पुमानसम्भूतः पतिच्छिन्नोपमिति सम्भोह-
वर्जितः सन् एवं यथोक्तनामनिर्वचनप्रकारेण मां पुरुषोत्तमं
जानाति निश्चिजगदधिष्ठानभूतं नित्यशुद्धबुद्धिबलसम्भवाव-
सदितोयं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते, स सर्ववित् सर्वज्ञः “यस्मि-

न्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति श्रुतेः, तथा सर्व-
भावेन ‘वाञ्छदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः’ [७।१९]
इत्युक्त्युपेक्षेण सर्वात्मकत्वेन मां भजते, इतदुक्तं भवती-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०—यतोऽहमेतादृशस्वरूपः सर्वोत्तमः पुरुषोत्तम इति अतः सम्मानवान् सर्वशोऽन्यभजन-
रहितो मां भजतीत्याहुः—यो मामिति । असम्भूतः सम्भोहस्यासुरत्वात्तद्विहितो यो मामभजमानादि पुरुषोत्तमं जानाति
स सर्ववित् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात्सर्वात्मभावेन मां भजति सेवत इति मार्गान्तराद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । ‘ज्ञानी
चेन्नते कृष्णं तस्मात्प्राप्त्यधिकः परः’ इति नियन्धेऽप्युक्तम् ॥ १९ ॥

८ वें. प्र. गि.— अध्यायार्थमुपसंहरति — इतीति । इति अनेन प्रकारेण गुणतमं रहस्यतमं सम्पूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेनोद्गमस्मिन्ध्याये मयोक्तम् । धर्मतत्त्वज्ञानिनः परब्रह्ममावापत्तिरूपा श्रुक्तिर्भवतीत्येवंरूपस्थैतदध्यायार्थस्यैव कृत्स्नगीताशास्त्रार्थत्वादित्यभिप्रायः । एतदध्यायार्थरूपं शास्त्रं बुद्ध्या

बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थज्ञानवान् स्यात्, तथा कृतकृत्यश्च ज्ञेयः । 'अनघ भारत!' इत्यनेन यः कश्चिदप्येतद्बुद्धा कृतार्थं भवति; महाकृत्यप्रसूतः परिशुद्धस्त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् ? इति प्रदर्शितम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाष्यशास्त्रैर्भौमश्रीमद्भैरवविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसंवेतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भामहोदयानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मज्ञानन्द-

गिर्याख्याने भगवद्गीताव्याख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

९ व० त० वी० — अध्यायार्थमुपसंहरति — इतीति । इत्थं पुरुषोत्तमयोगकं शास्त्रं सर्ववेदान्तसारत्वाद्ब्रह्मतमं मया सर्ववेदान्तदेशचरणेन वेदान्तकृता पुरुषोत्तमेन त्वमनघतया योग्य इति तवोक्तं, अतएव तद्बुद्ध्या बुद्धिमान् शास्त्रसाध्यज्ञानवान् कृतकृत्यश्च स्यान् योऽपि कोऽपि । हे भारत ! त्वं कृतकृत्योऽसीति किमु वक्तव्यम् । इति भावः ॥ २० ॥

प्रपञ्चतः क्षराबाह्यमक्षरादपि चोत्तमः । भजनीय इति श्रीमान् स्वयं पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुतन्त्रवद्विषयां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— उपसंहरति—इतीति । इति अमुना प्रकारेण बुद्ध्यावगतमतिगुह्यरहस्यं शास्त्रं शासनधर्मरूपं हे अनघ निष्पाप ! कृतकृत्यमुपहतमते ! इदं प्रत्यक्षं मया कृपासूत्रेणैव उक्तं कथितमित्यर्थः । प्रयोजनमाह— एतदिति । बुद्धिमान् ब्रह्मज्ञानं एतद्बुद्ध्या इति कृत्यमेतत्सैवार्थं येन तादृशो भवे-

दित्यर्थः । यद्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्य इत्यर्थः । अनेन सर्वेषां वैवर्गीयानां स्वरूपज्ञानार्थं प्रकटितमिति भावः । भारतेतिसर्वोद्यमेन साहजिकबुद्धिमतो येन कृतकृत्यता स्यात्तत्र बन्धोद्भवे त्वयि किं वक्तव्यं ? इति भावो व्यञ्जितः ॥ २० ॥

इष्णः पञ्चदशोऽध्याये लोकानां हितकाम्यया । पुरुषोत्तमयोगं हि पार्थाय कृपयाऽऽदिशत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतासुतन्त्रवद्विषयां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१९ नी० भा० वी० — अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वाऽप्येदानीं तस्त्वौचित्यं — इतीति । इति एतद्बुद्ध्यावगतमन्तरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायी कृत्स्ना शास्त्रं तथाप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनादयमपि शास्त्रम् । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः 'यस्तं वेद स वेदवित्' [१५।१] 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' [१५।१५] इत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । सर्वं मयोक्तं हे अनघ नित्यं सन ! एतद्ब्रह्मं बुद्ध्या बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविज्ञेयं तावता कृतकृत्यः । सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं, तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तिः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात् भवति; नातःपरं कर्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति भीष्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतमावद्विषये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पञ्चदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोक १— इह प्रपञ्चस्याश्रयत्वरूपक मन्वस्य परिहृत्योक्त्याचार्यचरणे कथेयनिष्ठाया—

अविच्छिन्नजन्मपरामर्शसोकायनेकानयात्मक, प्रतिपत्तमन्यथास्वभाव, मायामरीच्युदङ्गान्यवर्तनग्रादिभूत इत्यष्टस्वरूपत्वादवधाने च इत्यवदमावात्मक, कदलीस्तम्भवक्षिस्सार, अनेकप्रवृत्तयश्चन्द्रादिविकल्पास्पर्श, तत्रविपिनानामिरनिधारिते इत्यादि, वेदान्तनिर्धारितपरममूलसार, अविद्याकामरुमाद्युपचोभप्रभव, अग्रतन्माविज्ञानक्रियासाक्षिद्वयात्मकहिरण्यगर्भाङ्कुर, सर्वप्राणिलिङ्गवेदस्कन्ध, तत्तत्पञ्चावलासेकोद्भूतदर्प, सुदान्द्रियविषयप्रबालाङ्कुर, धुतिमृत्पित्वायविशेषदेशपराश, यद्वातानामादिघटलोकादिभूतपञ्चिकुननीड, प्राणियुक्तुखोद्भूतहर्षसोकायनृत्यगीतवादित्रयवेलितास्फोणितहसिताहृदयदिशहासुहृत्सुबेरायनकसारहनुमुलीभूतमहारथ, वेदान्तविहितप्रज्ञामदर्शनाद्यज्ञसम्प्रतीकैरे एव संसारइहोऽध्याऽध्यायरत्नाकरमन्वातेरितमित्यप्रबालिदम्बभाव । ” (६११) इति ॥

छन्दांसि पर्णानीति । यथा वृक्षस्य मानत्वकलत्रवृक्षसत्त्वादयः पर्णं सूच्यते एव मन्वानस्य वेदोपलक्षितशास्त्रादिकाः प्रतीतिरित्याख्यायते ॥ किमर्थं जगतो वृत्तकल्पना ? इति चेत्, छेद्यस्त्वचनेन छन्दसायनरात्रसम्पदादयः प्रत्यक्षपरादनाय । कथं वृत्तस्वरूपगमादेना छेदनावश्यकतासूचनम् ? न हि वृक्षा रक्षत्वमात्रेण चिद्यन्त इति च, कन्वयिन् प्राप्तव्यमेकमभिलषितस्थानमुद्दिश्य स्वप्रदानिर्गल कच्छन् पथि यदि छन्दान्नाद्यो वृत्तस्तिर्यक्त्यतस्तत् स्यात्, तर्हि स तदच्छिन्ना तत पर गच्छन् न गच्छति, तद्वत् प्राप्तव्य मोक्षस्थानमुद्दिश्य त माँ प्रवणमननादी गच्छन् पुरयः प्रकृतिप्राकृतवस्तुदाय तिर्यक्तरितवृत्तवत् गमनप्रतिपत्त्यैकमकिञ्चिद्विषयेण धाम्नेण छिन्नेव तस्मिन् मार्गे यावत्तत्त्वम्, तावत्तत्त्वा प्राप्तव्य मोक्षस्थानमाप्नोति, अतस्तेजनावावयककल्पनमिति इत्यम् । एतच्च ‘कर्त्तृमुलमपदगाढ’ इत्युच्यतेगम्यते । कर्त्तृमुलत्वमपराधत्वाच्चैवास्मन्मदीकृतादी तिर्यक्तरिति-त्यस्य महाप्राप्तोन्मूलितइत्यस्यैव सम्मतिः । अच्छिन्ना च त परम् गन्तु न शक्यत । तद्वत् इव छिन्नेव मोक्षस्थानमाप्तव्यमिति । नन्वन्तु नाम वृत्तकल्पना, साधर्यत्वेनैव कुत ? इति चेत्, रूपकविषया य कथन महान्त्व उपमानोक्त्याय, तत्र यदि वृत्तिमिणीवृत्तादयः उपमानादिदेरन्, तर्हि तत्प्राचक्षदप्रयोग कर्तव्य स्यात् । वृत्तादिद्यन्प्रयोगश्च प्रकृतस्य तद्वत्त्वस्याविषयनीयत्वात्पे विरहितेऽपि नोपयुज्यते । अथ यद्वृत्तस्योपमानादीरने तद्वद्वत्त्वात् वृत्ताऽप्यन्वयप्रयोग न न लिप्तीति श्रुत्या अथर्ववेदविशेषगमनशीलतया कथं इति श्रुत्युक्त्या वा जगतो नभारत्वेनाविषयनीयत्वात्पेऽपि वरुण्यत । अत एव ‘कर्त्तृमुल’ (कठो ६१) इति ध्रुवावयवत्वेन रूपम् ॥

नव्यान्तु—‘श्रोत्रं न तिष्ठतीत्यर्थ’ इत्याद्यात्मिकी निश्चिन्नावाचीनैरेव कल्पिता । यद्यपि नामकाग्रिमहाया मायाया स्वसं विचारित्वादिनाशित्वाद्यं तादृशमिति यमिति बहु शक्यम्, तथापि नाम तदभिप्रतमित्यन्वयमिति विरक्तवैव-दस्य निराह । तत्र, उच्यते‘पञ्चानित्यस्यापि सप्रत्ययः प्रवाहस्वपानित्यत्वेनायमायान् । अन्वया ‘अथप्रथमा’ हेन श्रिता (११३) इति वक्ष्यमानमिच्छात्त स्यादिति यद्विद्विदेत् । यन्— परमेश्वर स्वोऽस्ति तत्र प्रकृतस्य तद्वत्त्वस्यापि मनुष्यलोका प्रवृत्तादयः मूल परमेश्वर कर्त्तृन्—इत्यादि, तत्परमेश्वरस्य परिच्छिन्नभावादक सध्वत्ताविरुद्ध च कथं बालजल्पितमेव । यदपि— “प्रजातिर्देहस्यो नित्यतः । अथो रूप इत्यादि । साऽप्येव गत्वमममिति । तद्वत्त्वस्याप्यन्वयम् ॥ ” (तै. भा ३।१।१२) इत्यथचन्द्रस्य श्रौतविशेषप्रदशनादि, तत्त्ववचन्यद्वत्त्वात्कल्पनादि-प्रसंगमप्येति न परापूर्वमेव ।

श्लोक ३—

न रूपमस्य नञ्जोऽप्य छिन्नमिति चेत्पर । इदमन्वयमन्तमव-पश्य-दस्यदत्त ॥
अन्वयः—‘न रूपमस्य नञ्जोऽप्य छिन्नमिति चेत्पर । इदमन्वयमन्तमव-पश्य-दस्यदत्त ॥

— अविगीता ।

रज्जुसर्पसमस्यास्य तुच्छाज्ञानोद्भवत्वतः । प्रतिष्ठास्यै स्यस्यानं नास्ति कुम्भस्य मृशया ॥
 ' अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाधित्य वन्न कारणमुच्यते ॥ '
 इत्येवं वार्तिकाचार्यैरुपचारात्पररात्मनः । उक्तोपादानता तस्मादप्रतिष्ठो भवदुमः ॥
 दुस्स्वप्न इव सतारः सज्जमात्रेण दुःखदः । तमघट्नाशिना छित्वा प्रयाहि परमं पदम् ॥
 नित्यं बद्धदशमिन्द्रजालं शुद्धस्या त्विदम् । कालत्रयेऽपि नास्तीति न्यायमत्रापि योजयेत् ॥
 प्रवाह्नितयै जगदित्याहुर्मौमांसाः स्फुटम् । व्यवहारे भाटनयो ह्यस्माकमपि सम्मतः ॥

इति भरतभाष्यदीपे (११।१।२३)

शुद्धेनासङ्गसंख्येण अश्वत्थोऽयमनायासेन च्छेत्तुं शक्य इति सूचयितुं ' छे च ' (अष्टा. ६।१।७३) इति शास्त्रविरहित-
 सुपागमानाश्रयणेन ' दवेन छित्वा ' इति सुक्तोच्चारणम् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः ४— ' ततः परं तत् ' इति पाठः, तत्र श्लोकेत्यर्थोऽन्यथेति । तत अनन्तरं परं परममेति वा व्याख्येयम् । तत्
 इत्यस्य पञ्चम्यन्तरत्वात् परस्तादिति बोधः । तस्य जगद्वृत्तस्य पदं आश्रयभूतं ब्रह्म, तत् इति पष्ठस्यै तसिः— इति केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः ६— गत्वा अभेदेन प्राप्य तद्भानं प्राप्य । जीवस्य ' अहं ब्रह्मास्मि ' इति वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं
 न श्लोकेत्यर्थाननिवृत्तिर्गत्वेत्युच्यते । निवृत्त्यस्य चानापेक्षानस्य पुनस्तथानाभावेन स्वकार्यसंसारभावः ' न निवर्तन्ते ' इत्युच्यते ।
 अतो गमनानिर्गमयोदस्तया जीवब्रह्मणोर्भेद उक्तो भवतीति सङ्काया नावकाशः । गत्वा ज्ञात्वेति वा । सूर्याद्यप्रकाशत्वोक्त्या
 तदनुप्राप्त्याक्षराद्युपागम्यत्वमुच्यते मम मद्भिनम् । ' बहोः शिर ' इतिवद्भेदे पठ्यते ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १०— शरीरस्थितियोगातिष्ठन्तं, शरीरान्तरग्रहणाद्योत्काममन्त्रं, विषयान्वा भुञ्जान मूढा न पश्यन्ति, अप्रयुक्त-
 त्वात् । प्रयुक्तास्तु सर्वत्रैव बोधरूपमनुसन्धाना जानन्त्येवेत्युक्तसमाधयः, तेषा यत्नपरत्वात् । अकृतात्मना तु यस्मोऽपि न
 फलम्य, अपरिपक्वत्वात् । नहि धारिणि सत्त्विकादिसामग्रीसम्पर्केऽपि धान्यबीजवत्पुष्पमानानि फलसम्पदेऽस्तम् । अत एव
 सामग्र्येव साऽस्य न भवति । अन्यदेव किल मधुमाससम्पन्नजलधरपटलीप्रेरितसम्भ, काचिदेव सा सूर्यस्या शिशिरविवशी-
 कृताया रक्षिरूपदेशेनैव कान्ति । एवमकृतात्मना यत्नो न सकलाङ्गपरिपूर्णं कर्तुमायाति । अत एव प्राप्याप्नुयायं पारमेश्वर-
 दीक्षादि, ये तथाविधबोधनोद्वादिप्रयत्नसम्पर्कमार्गीकृतान्तरंशस्तेष्वपि एव साक्षर्यं न भवतीति मन्यम् । तदुक्तम्— ' होधादौ
 दयमानो हि दीक्षितोऽपि न मुक्तिमाप्नु । ' इत्यभिनयगुप्तपादाः । वासम् इत्यर्थः । उपाध्यायुत्काममिति उत्कामन्तमिव, उपाधौ
 स्थिते स्थितमिव, उपाधौ भुञ्जाने भुञ्जानमिव, उपाधौ गुणान्विते गुणान्वितमिव, प्रतीयमानमात्मानं विमूढा नानुपश्यन्ति,
 ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्तीत्यर्थः ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १३— अहं रसात्मक सोमो भूत्वा गी भूमिमाविश्य सर्वा ओषधीर्विषयानि च । तत् भोजसा अन्नादितामर्थ्यन-
 मृतानि धारयामि चेत्त्येकवाक्येन व्याचक्षते केचित् । भोजना तेजसेति नव्याः । तदुक्तम्, भोजनशब्दस्य तेजोऽर्थात्-
 भावात्, प्रकृते धारणे च बलस्यैवोपयुक्तत्वात् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १४— प्राणिनामिति सामान्येनोक्त्या सर्वैरपि प्राणवर्तिर्गुणयोजनमनोयमनं पार्थिव, आप्यम्, तैजसम्,
 वायव्यं चेति चतुर्विधम् । तत्र मनुष्यादीना पार्थिवम्, आकाशादीना आप्यं, बालसत्त्वादीना तैजसं, सर्पादीना वायव्यमिति
 विवेकः— इति केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १५— अज्ञादुरभिनवगुप्तपादा— बोध्यरूपत्वमुक्तत्वा श्लोभ्यस्वरूपगुणपतितत्वात्तन्मयबोधस्वभावमात्मन-
 परस्वमानं परमेश्वरस्वरूपं सर्वज्ञानस्वतन् सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह— सर्वस्येत्येति । सर्वस्य वेद्यस्य यद्यत्समस्तारण्यत्त-
 बोधस्वभावम्, तत्राहमिति यो विमर्शस्तत् एवापूर्वावगासनमर्थं ज्ञान विषयब्रह्मसदृश्यं ' अन्यं पद एव ' इति सर्वात्मकभाव-
 रण्डनापारं विकल्पनाज्ञानात्मकम्, अपोहनम्, पाशवद्युष्टिरूपमायामयप्रमाणयुक्तम्, स्मरणं च संस्कारशेषाणां नीतस्य संवृतस्य
 सुखवशासनरूपमिति यथा समस्तज्ञानानि संवृत्तानीति सर्वज्ञतापूर्वकं स्वानन्दरूपं कर्तुंत्वमुक्तम् । सर्वैरिति सम्भूय निल-
 सर्वेष्टाश्रया परमेश्वरकमेव निरूप्यम् । वेदेवेदान्तकर्मवृत्तेन कर्मफलरूपसम्बन्धादिद्वारतयाशेषविधनिर्माणे तदुन्मुखेन पुनः
 स्वस्वरूपप्रतिष्ठापने भगवत् एव स्वात्मन्यमिति विशिष्टतुल्यमुक्तम्— इत्याहुः । वेदेवेति चकारेण वेदागुत्तराणि शब्देभ्य र्थः ।
 वेदेत्वादं वेद्यः, सर्वैरेवेदेयः, सर्वैरेवेदेयः वेद्यः, सर्वैरेवेदेयः वेद्य एवेत्यन्वयमाहुः केचित् ।
 — अविगीता ।

श्लोकः १६—‘द्वाविमौ पुर्यो’ इति प्रत्येनेदमुच्यते—लोके तावदप्रबुद्धस्वभावोऽपि सर्वैः पृथिव्यादिमृताभ्यः शरीरमात्मानं चेतनं क्षरत्वं जानातीति लोहस्य मृत्त्वादित्येनं निवर्तते । अहं तु सकलानुपादौ द्वैतप्रतिमं विभिन्नं सकललोकव्यापकतया वेद्य इति क्षरमतीतो मृतानां बद्धत्वात्, अक्षरमतीत आत्मनोऽप्युदत्तत्वे सर्वव्यापकत्वस्यैव ज्ञानात् । पुरुषोत्तमो लोके वेदेऽपि ‘स उतमः पुरुषः’ (छा. उ. ८।१२।३) इत्यादिभिर्वाक्यैः स एव परमहमद्वय एवमुच्यते । एवं जानानः सर्वमगं मामेव ब्रह्मदत्तवसुधाधीनः सर्वं गन्धधत्वेन विदन् सर्वेण भावेन मूर्तिक्रियाज्ञानात्मकेन मामेव भजते । मत्परयति तद्गणनमूर्तित्वेन सभिनवगुप्तपादाः ।

केचित्तु—क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा, ‘कृदस्योऽक्षर उच्यते’ इत्यनेन जीवमाहुः । तत्र, पुरुषोत्तमत्वेन जीवस्याभिमतलोके प्रतिपादनीयतया अक्षरशब्देन तत्स्यैवात्र प्रतिपादने तत्र भौतकत्वात् । न च पुरुषोत्तमत्वेनेक्षर एव प्रतिपादनीयः ‘अव्यय ईश्वरः’ इति स्पष्टमुक्तेरिति वाच्यम् ; जीवपरतादात्म्यस्य मोक्षोपयोगित्वेन प्रतिपादनीयतया क्षराक्षरपदान्यां कल्पितपुरुषरूपयोः कार्यकारणोपाध्योः पार्यक्येन चेतनानां जोनेक्षरशुद्धमन्त्राणां तदुपाधिप्रयुक्तकल्पितमेदानां परमार्थतोऽभिप्रेतवनाभिमतलोके प्रतिपादने तात्पर्यात् । तत्रोपाधिरूपकल्पितपुरुषान् ब्रह्मदत्तमत्वेन तदुपाधिकथिद्रूपो हि जीव ईश्वर ‘उतमः पुरुषस्तन्मयः’ (१५।१७) ‘विमर्त्येभ्यश्च ईश्वरः’ (१५।१७) इत्याभ्यां प्रतिपादितः, सामानाधिकरण्याच्च तयोर्भेदः । तयोरेपि पुनः ‘परमात्मेत्युदाहृतः’ (१५।१७) इत्यनेन द्वादशभेदः प्रतिपादनीयः । पूर्वश्लोके एव जीवस्याक्षरशब्देनोक्तौ हि तस्माद्व्यत्यन्तमेवेक्षरस्य शुद्धस्य च ‘क्षयः’ इत्यनेनाभिहितं स्यात्, स्याच्च तद्विधेयमेवाभिहितं सिद्धान्तविरुद्धं चेति तत्त्वालोचनः । क्षरः विनाक्षिप्रमृतात्सको व्यकपदार्थः, व्यकपद्विधिरिति यावन् इति नव्याः । तन्मन्दम्, वाय्वाद्याद्युद्धयद्भकारतन्मात्राणां क्षरत्वेऽपि व्यकपद्वित्वाभावात् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १७—सर्वमिति सामान्यज्ञानेन, सर्वैस्वाकारकशब्दज्ञानेन च यथा सर्वज्ञो न भवति, तथा सामान्यतः कोदादिना पुरुषोत्तमो भगवानिति ज्ञानभावेन पुरुषोत्तमत्वज्ञानी न भवति, किन्तु एवं जावमिति भावः । —अविगीता ।

श्लोकः २०—इतीति । गुणतमं सर्वाद्वयप्रतिपादकत्वात् । एतदेव बुद्धा बुद्धिमत्त्वम्, न तु व्यवहारबुद्ध्या । एतेन ते हातेनैव कृत्कृत्यता, न तु हृतेनापि अनुविजयायाहरणपुरमोगादिना । चक्षरोऽद्भुतपोतकः । एतेन हि कृतकृत्यता दृष्टा, च एतेन तु हातेनैवेति चिन्तम् । इतिशब्देन काप्रसव समपत्तिः सूचिता, वक्तव्यस्य परिपूर्णतया समाप्तत्वात् । तथाहि योब्रह्मप्यादेन शान्त्यस्यार्जुनस्य योग्यता केवलं प्रतिपाद्यते, न तूपादिष्यते किञ्चित् । देवी शैवंविद्या सम्पत् । आसुरी बाधियामव्येतादृशी सम्पत् । त्वं च विद्यामयौ देवीं सम्पदमभिप्रात इत्येतावति हि तात्पर्यम् । यद्ब्रह्मयति ‘मा शुचः सम्पदं देवी’ (१५।१) इति । अनप्यत्र पूर्वं विद्याविषयमहर्षिमिरूपणावसरे देवासुरक्षेत्राग्रमच्छेदेन विद्याविषयोः सङ्गर्ष इति सूचितम् । एव च शान्त्यस्वरूपे प्रापत्येन निरुप्यमाणे प्रवृत्तौऽप्युदयुक्तमिन्द्रायाद्वयं भविष्यति । उपदेसहित्व एव परिक्षमातः । सर्वमादेन हि परमेश्वर-नक्तमावेषण्यं प्राप्य तदर्थं बान्धवसर्वमिदं प्राप् । सर्वमाहंक्षरस्वरूपावेद्य एव । ई परमं शिवमिदं क्षमन्—इत्यासि-नमगुप्तपादाः ।

‘भारतः’ ‘जनपः’ इति सम्बोध्य तत्र मनोपदिष्टमित्युक्त्वा ‘शुद्धिमान् स्यात्’ इति च परोक्षनिर्देशेन न त्वरथं मेवायमुपदेशः, किन्तु त्वां व्याजीकृत्य लोकोद्देशार्थम् । त्वां व्याजीकृत्य यदर्थमुपदेशः, सोऽप्येवं सर्ववित् भवति, सर्वभावेन मां भजति, शुद्धिमान् कृतवत्स्य स्यात्, किं पुनः साक्षाद्ब्रह्मविषयमूतो भवान् ? इति सूच्यते । —अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

प्रवक्ष्यामि विशालाक्षि तुहिनाचलकन्यके ।
गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्यमवधारय ॥ १ ॥
कृपाणनरसिंहोऽभून्नाम्ना गौडेषु भूषति ।
यस्यासिधारया सहस्रे देवसङ्गाश्च धिक्कृताः ॥ २ ॥
यदीयमन्तमातङ्गदानधाराजलैरिला ।
निदाघेऽपि च सेहे तां रविसन्तापयेदनाम् ॥ ३ ॥
संकन्दनाल्पदिनस्तां यदीयशरणं गताः ।
रेजिरे करिणो मत्ताश्चलन्तः पर्वता इव ॥ ४ ॥
मत्तमातङ्गचीत्कारप्रतिस्वनमिषादराव ।
यस्य गोपायितुं शैला व्याहरन्ति कृपावतः ॥ ५ ॥
यदीयधावन्तुराखुरसङ्घातजजरम् ।
नाभूच्चित्रं कथङ्कारं गतखण्डं भरातलम् ॥ ६ ॥
यस्मिन्खड्गहतामित्रे समुद्धरति मेदिनीम् ।
पुनरुद्धलपयाश्चक्रे महामार्ग्यं कणीश्वरः ॥ ७ ॥
तस्याऽऽसीरक्षैन्मयो धीमाञ्छस्त्रशालकलानिधि ।
नाम्ना सरभमेरुण्डः प्रचण्डभुजमण्डलः ॥ ८ ॥
भाण्डागारेण तुरगैर्मर्दवीररसोद्भवैः ।
समान एव भूभर्तुर्दुर्गैरत्यन्तदुर्गमैः ॥ ९ ॥
स कदाचित्स्वयं राज्यं कर्तुं पापो दधे मनः ।
निहत्य धनुष्पाणलं बलात्सकं कुमारकैः ॥ १० ॥
कर्तुं व्यस्य दिवसैः स्वल्पैरित्यधिकीर्यया ।
साहसिकजन्मैर्मन्त्रं मन्त्रयित्वा हृदि प्रभुः ॥ ११ ॥
विपूचिकामयादानु परासुः समजायत ।
कालेनालयीयसा प्रेस्य पापात्मा तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
तेजस्वी तुरगो जातः सिन्धुदेशे कृशोदरः ।
भूत्येन बहुना मीत्वा ह्यतत्त्वविदा ततः ॥ १३ ॥
बहुयत्नयता नीतः केनचिद्देशसुनुता ।
राजापि प्रौढनप्रायेस्तस्यैव भ्रणायकरम् ॥ १४ ॥
कालेन वृद्धतां प्राप्तः स्वराज्यं चापि पालयन् ।
स यदप्यनुस्ते चार्थं राजे दानुं समागतः ॥ १५ ॥

राज्ञो ह्यारक्ष्यवस्तत्र प्रतीक्षंस्तःसमागमम् ।
ज्ञातपूर्वोऽपि वैश्योऽसौ प्रतीहारेण वर्धितः ॥ १६ ॥
किमर्थं ब्रूहि राज्ञेति पृष्टः स्पष्टमभाषत ।
देव ! त्रिजगतीरत्नमिति मत्स्या तुरङ्गमः ॥ १७ ॥
मयाऽऽनीयत मौल्येन बहुना साधुलक्षणः ।
ततोऽवलोक्य यत्रवाणि भूपालः पार्श्ववर्तिनाम् ॥ १८ ॥
समादिदेश वणिजमभ्योऽप्राऽऽनीयतामिति ।
शिरांसि धूनयन्नामश्वलक्षणवेदिनाम् ॥ १९ ॥
शूराणामथ चेतांसि मुहुदस्ताह्वयमहान् ।
अखण्डमेदिनीवेनयदुसंकमणाजितम् ॥ २० ॥
लालफेनच्छलेनासौ वमन्मुञ्चततः पशः ।
उद्यौध्वस्तुलां भजे गुणसाम्येन तत्त्वतः ॥ २१ ॥
विवृण्वन्नतितेजश्च ह्रियेवाऽऽनतकम्पधरः ।
चामरैरिन्दुधवलैर्घोषैर्ज्यमानो निरन्तरम् ॥ २२ ॥
दुग्धाम्भोनिधिलोलैः स्वैः श्वासैरुद्यौधया इव ।
नीलातपत्रयुगलधनच्छापातलभिया ॥ २३ ॥
विघ्नाणो धारिदालीहहमाद्रिशिखरध्रियम् ।
मेदिनीमण्डलस्पर्शसंकान्तमिय पावकम् ॥ २४ ॥
मुहुद्वारयन्धुन्वन्धुरं कम्परातदम् ।
इरयन्वैरिणः सर्वान्याहुरस्यै जयधियम् ॥ २५ ॥
हेपारवेण गुह्या दिक्षु प्रत्यापयन्मशः ।
सत्त्वस्य यशिरत्युच्चैर्गीतानामिव शेषधि ॥ २६ ॥
रूपस्य निलयं साक्षाद्वक्षणां पयोनिधिः ।
जानीतो वणिजा वाजी राज्ञा च समहृदयतः ॥ २७ ॥
बहुधा वर्णितोऽमात्यैरश्वलक्षणवेदिभिः ।
यथेच्छं वणिजोदीर्घं स्वर्णं दत्त्वा महोपतिः ॥ २८ ॥
जग्राह तुरगं वेगादसीमानन्दनिभरः ।
ततोऽश्वपालमाह्वय भूपालस्तं निरूप्य च ॥ २९ ॥
विसर्जितसमालोको वृद्धान्तमगमूषः ।
अनेकधा समावृष्टो महोपालरणाङ्गणे ॥ ३० ॥

शस्त्रप्रणकिणश्रेणीभूषणं सत्त्वसन्निभम् ।
 एकदा मृगयां खेलन्कुतूहलरसोन्मनाः ॥ ३१ ॥
 तमारुह्य महीपालो वनं प्रति विवेश ह ।
 विस्मय्य सैनिकान्पृष्टे धावतः परितोऽखिलात् ॥ ३२ ॥
 आकृष्यमाणो हरिणैः पिपासाकुलितोऽभवत् ।
 तत उत्तीर्य तुरगाजलमवेपयन्नृपः ॥ ३३ ॥
 वद्धाऽथ तदशाखायामारुह्य शिलातलम् ।
 गीतापञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं नृपः ॥ ३४ ॥
 पातितं मरुता तत्र पत्रखण्डे व्यलोकयत् ।
 पत्रं वाचयतो राहः श्रुत्वा गीताक्षरावलीम् ॥ ३५ ॥
 ततो मुनितपदं लेभे तुरगस्त्वरयाऽपतत् ।
 ततो ग्रन्थिं समाच्छिद्य पत्याणमवतार्य च ॥ ३६ ॥
 उत्थाप्यमानस्तुरगो राहा नोत्थितवान्भुषः ।
 कशाघातैर्बहुविधं ताडितोऽपि जडीकृतः ॥ ३७ ॥
 ततः सरमैरुण्डो नृपमानस्य सत्त्वरम् ।
 दिव्यं विमानमारुह्य जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३८ ॥
 ततो गिरिं समारुह्य द्दृशांऽऽश्रममुत्तमम् ।
 पुष्पागदलीचूतमालिकेरसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
 प्राप्तेऽबुवाटिकापूगनागकेशरचम्पकम् ।
 खेलत्कलमसारङ्गं नृत्यत्केकिकुलं नृपः ॥ ४० ॥
 प्रणिपत्य द्विजन्मानमुदजाभ्यन्तरस्थितम् ।
 पत्रच्छ परया भक्त्या मुक्तसंसारघासनम् ॥ ४१ ॥

राजोवाच—

तुरगो निरगात्स्वर्गं हेतुना केन मे वद ॥ ४२ ॥

श्रीशिव उवाच—

इत्याकर्ण्य वचो राज्ञो द्विजन्मा धाचमूचिवान् ।
 त्रिकालदर्शी मन्त्रज्ञो विष्णुशर्मा महत्तरः ॥ ४३ ॥
 द्विजन्मोवाच—

आसीत्सेनापतिः पूर्वं मेरुण्डस्तव भूपते ।।
 त्वां निहत्य समं पुत्रैः कर्तुं राज्यं समुद्यतः ॥ ४४ ॥
 तावद्विपूषिकारोगात्कालधर्ममवाप सः ।

कालेन बहुना प्रेत्य तत्पापास्तुरगोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 अथ पञ्चदशाध्यायश्लोकार्थं लिखितं क्वचित् ।
 मच्छिद्येण मुदा क्वापि गतेन धनमध्यतः ॥ ४६ ॥

एवञ्चो वाचयतः श्रुत्वा निरगात्तुरगो दिवम् ।
 अनेकजन्मपापौघान्मुक्तो जन्मकृतादसौ ॥ ४७ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततः समागतैस्तत्र परिवारजनैर्हृतः ।
 प्रणिपत्य द्विजन्मानं हृष्टो राजा विनिर्गतः ॥ ४८ ॥

पत्रं तदेष लिखितं गीतापञ्चदशाक्षरम् ।
 वाचयन्स महीपालो हर्षसम्कुललोचनः ॥ ४९ ॥

अभिपिच्य निजं पुत्रं मन्त्रयिग्मन्त्रिभिः समम् ।
 सिंहासने सिंहवर्णं मुक्तिमाप विशुद्धधीः ॥ ५० ॥

इति श्रीमहापुराणे पाद्म उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चदशाध्यायमाहात्म्य-

वर्णनं नाम पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतो श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १६]

देवासुरविभागोक्तिपूर्विका शास्त्रवश्यता ।

तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्थेनै पोडश उच्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहस्त्या ।

अत्र पूर्वोत्तरसमस्तप्रतिष्ठापकः पोडशाध्यायार्थः संगृह्यते । एतदभिप्रायेण भाष्यम्—‘ अनन्तरमुक्तस्य तु कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेने शास्त्रवश्यत्वं वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयोर्वेवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच ’ [रा. भा. १६।१] इति । अत एव सप्तदशमवतारयन्त्रेवमन्वभाषत—‘ देवासुरविभागोक्तिमुखेन प्राप्य तत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ’ [रा. भा. १७।१] इति । अत्र शास्त्रवश्यता ‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंसि ’ [१६।२४] इति अध्यायान्तिमश्लोकेनोक्ता ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

दैवासुरसम्पद्विभागयोगाख्यः षोडशोऽध्यायः ।

मुक्त्यधिकारिणां दैवीसम्पद्वतां लक्षणानि ।

श्रीभगवानुवाच—अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥ ३ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये (१२, १३) सूचिताः, तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिरध्याय आरम्भ्यते; तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निवन्धायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । अभयमभीष्टता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिः, संब्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्ध-सत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिवर्जनं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽस्मादिपदार्थानामवगमः, अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः, तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिव्यवस्थानं तन्निष्ठता; एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र च येषामधिकृतानां वा प्रकृतिः सम्भवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमः; अन्तःकरणस्पोषणं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोग्रहोन्नादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

व्यवहितेन सम्बन्धं वदन्त्यायान्तरमवतारयति—दैवीति । दैवी सूचिता 'राक्षसीमाहुरी' चैव प्रकृतिं बोहिनीं प्रियाः ' [१।१२] इत्यादाविति शेषः । प्रकृतीनां विस्तरेण दर्शनं कुत्रोपयोगिः ? इत्याशङ्क्य विमर्ज्योपयोगमाह—संसारं चेति । अतीते चाध्याये 'कर्मानुबन्धीन्ययथ मूलान्यनुपपत्तानि' [१५।२] इत्यत्र कर्मव्यवस्था वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तत्वा मनुष्यवेहे प्राप्नोषीथ-कर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृति-व्यवत्वेन विमक्ता विस्तिनीपुंभगवानुपजानित्याह—श्रीभगवानुवाचेति । अभीष्टता शास्त्रोपदिष्टेऽप्येव सन्देहं हित्वाऽनुगमनिष्ठत्वम्, परवञ्चना परत्य व्यज्जेन वशीकरणम्, माया

हृदयेऽन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहारम्, अकृतमययादृष्ट-कथनम्, आदिपदेन विप्रलम्भादिग्रहः । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याऽऽह—शुद्धेति । एषेत्यमयाया ज्ञानादित्यत्यन्ता प्रियो-केति यावत् । तामेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति—यन्नेति । ज्ञाने कर्मणि वाऽधिकृतानामभीष्टज्ञाया वा प्रकृतिः सा तेषां तत्र सात्त्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभाग्यानामत्युत्तमा दैवी सम्पदुक्ता; सम्प्रति सर्वेषां यथासम्भवं सम्पदं व्यगदिरति—दानमिति । बाह्यकरणविशेषे कारणमाह—अन्तःकरणस्येति । 'देवयज्ञादि' इत्यादिशब्देन पित्र्यशो मृत्यशो मनुष्ययज्ञश्चेति त्रयमुक्तम् ; ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन धृष्ट-करणतः ॥ १ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः सन्यासः, पूर्वं दान-
स्योक्तत्वात्; शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपेक्षुनमपिशुनता, परस्मै परन्त्रपकटीकरणं पैशुनं तदभावो-
ऽपैशुनं; दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया. मार्दवं मृदुताऽक्रौं,
ह्रीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्याणिपादादीनामव्यापारवितृत्वम् ॥ २ ॥

२ आ. शां. व्या.— देवीं सम्पदमभिजातस्य विशेषणा- क्रोच्यते ? तत्राऽऽह— पूर्वमिति । लज्जाऽद्यायानुतिष्ठे-
न्तराणि दर्शयति— किञ्चेति । त्यागशब्देन दानं कस्मा- गहांनिमिता मनोवृत्तिः ॥ २ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वगता दीप्तिः; क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाञ्छति-
क्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचाम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः ।
धृतिर्देहनिद्रियेष्वधस्ताद् प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येनोत्तम्भितानि करणानि देह-
नाशसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यम्, आम्यन्तरं च मनोवृद्धयोर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुप्या-
भावः, एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनम् । नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स
यस्य विद्यते सोऽतिमानी, तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता, आत्मनः पूज्याताविशयभाव-
नाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य । किं विशिष्टां सम्पदम् ? देवीं देवानां
या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः, हे भारत ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— देवीं सम्पदं प्राप्तस्य विशेषणा- मृज्जलेत्यादिना । नैर्मल्यमेव स्फोरयति— भावेति । तत्र
मुपसंहरति— एवमिति । अतिमानित्वाभावमेव व्यनक्ति—
नेति । अभ्यात्माधिकादिति शेषः । क्षमाक्रोधयोरेकार्यत्वेन आत्मन इति । कस्यैतानि विशेषणानि ? इत्यपेक्षायामाह—
पौनस्त्यमाशङ्क्य परिहृति— उत्पन्नायामिति । तयोरेवं भयन्तीति । साधकस्य अनुग्रहदेहस्थस्यैव कथं देवीं सम्प-
विशेषादपौनस्त्यं फलतीत्याह— इत्यमिति । वृत्तिविशेष- मभिलक्ष्य आतत्वं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— देवेति ॥ ३ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तयोः संसृष्टयोश्च याथात्म्यं तत्संसर्गविभोगयोश्च गुणसङ्ग-
तद्विपर्ययेहेतुकत्वं, सर्वप्रकारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विश्रुतित्वं, विधृतिमतो भगवतो विश्रुति-
भूतादचिद्वस्तुनाधिद्वस्तुनश्च बद्धमुक्तोभयरूपादव्ययत्वव्यापनभरणस्वाभ्यैरर्थान्तरतया पुरुषोत्तमत्वेन
याथात्म्यं च वर्णितम् ; अनन्तरमुक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य स्थेने शास्त्रवश्यतां वक्तुं शास्त्रवश्यतद्विपरीतयो-
र्देवासुरसर्गयोर्विभागं श्रीभगवानुवाच— अभयमिति ।

४ वेङ्कटनाथविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

तृतीयपट्टस्य त्रिकभेदादिप्रकारः श्रमेवास्माभिः प्रपञ्चितः,
तत्र त्रिकभेदं प्रदर्श्य त्रिभिः सङ्गतया षोडशमवलम्बितुं त्वन-
त्रयविशेषनपरस्य प्रयोदशदिनिकस्यार्थे कमादनुवदति—
अतीतेनाध्यायत्रयेणेति । गुणसङ्गविपर्ययेहेतुत्वमिति
पाठः । अत्ययप्रयोगमावेष्ट्य बद्धोद्विक्तमेवेति । “ इति
प्रपञ्चनं शास्त्रम् ” [१५१२०] इति पूर्वाध्यायान्ते शास्त्र-
प्रतिपादम् । अनन्तरमारतच्छाब्दां च तदधिकारी सृजितः । स
एव हि “ मा धृष्ट, सम्पदं देवीमभिजातोऽसि पाण्डव । ”
[१५१५] इति वक्ष्यते । ततोऽप्यव्ययवशास्य शास्त्राधीन-
त्वात्पुनश्चाप्य शास्त्रवश्यत्वं तादृशमर्थम् । तथ “ दत्ताञ्जलि”

प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । शास्त्रा शास्त्रविधानोक्तं कर्म
कर्मविहीनं हि [१६१२४] इत्यध्यायान्ते वक्ष्यति । तदर्थ-
मेव च पूर्वाध्यायान्तसुचिताधिकारिविशेषविवचनायादौ
देवासुरविभागोक्तिः । तदमिमांसेन संयुतं “ देवमु-
विभगयोऽपिपूर्विका शास्त्रवश्यता । तत्त्वानुष्ठानविज्ञानस्येते पौण्ड-
उच्यते ” [गी. सं. २०] इति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह—
अनन्तरमिति ।

उक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्येति— वक्ष्यमाणत्वात्पुनश्चान्वेष-
स्याप्युपलक्षणम् । उक्तदेशविशेषनरूपत्वात् तदविवक्षा ।
वेङ्कटेशोक्तोक्तानुष्ठानमपि कृत्स्नस्येति विशेषेण अन्तर्भावः ।

तम् । हेयोपादेयत्वमावक्यनस्य हानोपादानार्थतया पल्लि-
माह—शास्त्रवश्यतां वस्तुमिति । शास्त्रवश्यत्वकथने
देवासुरविभागोक्तिं कुत्रोपपद्यते ? तत्राह—शास्त्रवश्यतद्विप-
रीतयोरिति । भगवदाज्ञा हि शास्त्रे, तदनुवर्तिनो देवास्तेवासु-
र्यन्ते; अतस्तथा वर्तितव्यम् । तद्वैतव्यमिहोपपद्यते

निवृत्तयन्ते; अतस्तथा न वर्तितव्यमिति भावः । नैसर्गिक-
विरोधशोतनायात्र वक्ष्यमाणसर्गशब्दोपादानम् । विभागोऽत्र
शुभाक्रियादिभिवैद्यमयी- “यथा स्वप्न (सुप्तं) भयं शोकम्”
[१८१३५] इत्यादिभिः ।

३ रा. भा.— इष्टानिष्टवियोगसंयोगरूपस्य दुःखस्य हेतुदर्शनं दुःखं भयम्, तन्निवृत्तिरभयम् ;
सत्त्वमंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टत्वम्, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः प्रकृतिविपुक्तात्म-
स्वरूपविवेकनिष्ठा; दानं न्यायार्जितधनस्य पात्रे प्रतिपादनम्; दमः मनसो विषयौन्मुख्यनिवृत्ति-
संशीलनम्; यज्ञः फलभिसन्धिरहितभगवदाराधनरूपमहायज्ञाद्यनुष्ठानम्; स्वाध्यायः सविभूतेर्भगवत्-
स्तदाराधनप्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसन्धाय वेदाभ्यासनिष्ठा; तपः कृच्छ्र-
चान्द्रायणद्वादश्युपवासादेर्भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्य करणम्; आर्जवं मनोवाक्कायकर्मवृत्तीनामेक-
निष्ठता परेषु ॥ १ ॥

४ वे. ता. सं.— तमरशोलं हि भयम्; तत्सात्त्विकस्य
देवसर्गस्य न भवतीत्यभिप्रायेण भयनिरूपणार्थं तत्रप्रतियोगि-
त्वरूपं शिष्ययति— इष्टानिष्टेति । वियोगसंयोगस्तद्वाविश-
नित्यान्मां यथाक्रममन्वेतव्यौ । इदं च स्वरूपकथनम्, न तु
भयलक्षणाप्रविष्टम् । आगामिदुःखहेतुदर्शनं दुःखमित्येव हि
हृत् । सत्त्वमंशुद्धिः सत्त्वाविश्रान्तमन्तःकरणमिह सत्त्वम्,
तस्य समीचीना शुद्धिः संशुद्धिः सर्वदोषनिवृत्तिः । तत्र कन्दमूल-
रजस्तमोनिवृत्त्या कामरागाद्युत्पन्नदोषनिवृत्तिरिति तन्मि-
श्रेयाह—रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टत्वमिति । ज्ञानयोगशब्दोऽत्र
न कर्मयोगादीनां व्यवच्छेदार्थः, तेषामपि सात्त्विकोपादेय-
त्वात्; अतः कर्मज्ञानमूर्तीनां साधारणं शास्त्रीयं शुद्धात्मस्वरूप
विवेचनमिह विवक्षितमित्याह— प्रकृतिविपुकेति । ज्ञान
मेवानोपायत्वाद्योगः । यदा शास्त्रजन्मज्ञानमिष्याय चिन्तनं
ज्ञानयोगः । न्यायार्जितेत्यादिकं दान्तस्य शास्त्रीयाकार-
प्रदर्शनम्, अनेवकुराणस्य राजसतामसत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।
एतच्च यथानियममुपसंख्यम् । दमनं दमः; तत्रान्तःकरणकर्मकं
अमार्गाभिवर्तनं प्रकरणान्तरादिसिद्धमाह— मनस इति ।
काशेन्द्रियनियमनं हि ध्यातिसाधनेन वक्ष्यति । एतेन केषाञ्चिद-
नयो, शब्दयोर्बुद्ध्येवार्थान्याख्यानां निरस्तम् ।

यावानर्थोऽद्वयान्यायान्मुमुक्षुणाऽनन्त्यसनीयत्वमाह पत्रापि
त्रैविधिकवेदाभ्यासाद्यावृत्तिं प्रकरणलक्षणाह—स विभूते-
रिति । “सर्वं वेदा यत्त्वमामनन्ति” [कठो. १।१५]
“सर्वं वेदा यत्रैकं भवति” [आ. १।१।१] इत्यादि-
कमेणानुसन्धाय पठन् उपनिषदभ्यासविधिप्रयुक्तस्य सर्वं प्रण-
वाद्यक्षरपञ्चमद्विषयद्विषयद्विषयद्विषयद्विषयद्विषयमित्यभिप्रायः । एतेन
“अन्या वाचो विमुञ्चथ” [मुं. उ. २।२।६] इत्यादिक-
मप्यन्यपरं निवृत्तम्, “ओमित्ये (वं ध्याययामात्मानं) आत्मानं
ध्यायथ” [मुं. उ. २।२।६] इति ध्यानदशायां प्रणवस्त्वैवो-
पादेयत्वे तात्पर्याच्च । यद्यपि स्वनाभीयत इति स्वाभ्यास-
त्वशास्त्रा, तथापि “न चैकं प्रति शिष्यते” इति न्यायात्सर्व-
शास्त्रानुगतत्वात्स्यानुसन्धेयत्वात्, अपविधेयं सर्वान्विशेषात्
वेदाभ्यासनिष्ठेति सामान्येनोक्तम् । शाश्वतो भोगसङ्कोच-
स्तप इति लक्षिते तद्विशेषादुदाहरति— कृच्छ्रेति । “एकमु-
(भ)केन न केन तथैवाद्याचितेन च । उपवासेन (चैवायं पादस्थ-
प्रकीर्तितं) दानेन न निष्ठां दक्षिको भवेत्” [या. सू. ३।१८
अत्रिस्थ. १२४] इत्यादिविहितद्वारासमाधानार्थकादस्तु-
वाऽत्र शब्दस्तुषुभाऽस्त्येव । यदा तिपिननेषु तिपिद्वयने च
द्वादशुपवासाऽस्त्येव । आदिशब्देन करणप्रयनिष्ठाणां
वक्ष्यमाणानां तत्रात्र प्रहणम् । राजसतामसमाद्यन्ताभितोऽन्यद्व्य-
वर्थाह— भगवत्प्रीणनकर्मयोग्यतापादनस्येति । तत्रा
शुद्धस्य कर्त्तव्यादिबिभारः । अत्रान्येषामपि करणप्रय-
त्वस्मिन्नेकभ्यासात्तावत्त्वयमाह— परेष्विति ॥ १ ॥

“यन्ते नामयैन्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्” [१६।१७]
इत्यादिसंज्ञानां वक्ष्यमाणत्वादनं मोक्षप्रवृत्तिमिमं सात्त्विकं
यशविशेषमाह— फलभिसन्धिरहितेति । समस्तनित्य-
भैदितिकोपलक्षणतयाऽत्र यशोपादानमित्यादिशब्दः । अपहृ-
देवगवियस्य अत्र फलकाम्यकर्मविषयकस्य च वेदभाग्य

३ रा. भा.— अहिंसा परपीडाऽर्जनम्; सत्यं यथादृष्टार्थगोचरमृत्तहितरास्यम्; अक्रोधः परपीडा-
फलचिन्तनकाररहितत्वम्; त्यागः आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहनिमोचनम्; शान्तिः इन्द्रियाणां निष-
प्रान्णनिरोधमंशीलनम्; अपैशुनं परानर्थक्यत्वाक्यनिवेदनाकरणम्; दया श्रुतेषु मर्षेण दुःखामहिष्यन्त्वम्;
अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वम्; अलोलुत्वमिति वा पाठः; निषेधेषु निस्पृष्टत्वमित्यर्थः । मार्दवम्

अकाठिन्यं; साधुजनसंश्लेषार्हेत्यर्थः । ह्रीः अकार्यकरणे व्रीडा; अचापलं स्पृहणीयविषयसन्निधा-
वचञ्चलत्वम् ॥ २ ॥

४ वे. ता. चं.— कौटिल्यप्रसङ्गस्थले हि तद्विवृतिर्वक्ये-
त्यभिप्रायः । परपीडावर्जनमिति स्वपीडोपलक्षणम् ।
स्वपीडापि मूर्खणा परपीडामिप्रायेति वा भावः । यथादृष्टार्थ-
वचनेनैव सत्यवादी भवति; तथापि 'सत्यं भूतहितं प्रोचम्'
इति नियमात् भूतहितोक्तिः । परपीडाफलेति शम्भू-
क्यम् । स्वभावापेक्षाशान्तिप्राप्त्यानां निराशानमहायज्ञदण्डपुण्ड्र-
दीनात्यागयोगादिद्वेषे नियच्छति—आत्महितप्रत्यनीकेति ।
दमनान्देन मनोनियमनस्योक्तत्वात् । "शान्तो दान्तः"
[धृ. उ. ४।१२३] इत्यादिभिर्यथाशान्तिरिह कथेन्द्रियगने-
त्यभिप्रायेणाह—इन्द्रियाणामिति । अकोषार्हिसादित्विव
प्रतियोगिलक्षणद्वारेण अपेक्षेनं लभयति परानर्थेति । 'दया'
इत्येतावता भूतविषयत्वे सिद्धेऽपि पुनरुपादानं बहुवचनं च
शान्तिनादिष्वप्यभिप्रायमभिप्रायेण । यथोक्तं गौतमेन—'दया सर्वेषु
भूतेषु क्षान्तिरनुभूया शौचमनतासो मज्जसमकार्पण्यमस्पृहा'
[गौ. ध. ७।१०] इति । अन्यत्र च 'सर्वभूतदया पुण्यम्'
[प. पु. ४।१३५८] इत्यादि । तदाह—सर्वभूतेष्विति ।
'तापनयेणामिहतं भवेत्तदखिलं जगत् । तदाशोच्येषु
भूतेषु कृष्ण न करोति कः (द्वेषं प्राप्त करोति कः)
[वि. पु. १।१७।७०] इति हि कृष्णव्यवितपरिर्जनं

प्रहादः ग्राह । दुःखासहिष्यत्वं तस्मिन्निष्ठमिच्छेत्यर्थः । दुषि-
घातो यत्कृत्यते किपि कृते सोऽविति पकारान्तं पदम्; अवि-
कृते तु सोऽप इति, तथययति—अलोलुप्त्वम् अलो-
लुपत्वमिति । 'खन् छेदने' [भा. पा. १।११] इति
भातो लोट् इति यत्कुलन्तम् । तत्र 'त्वे च' [अष्टा. ३।३।६५]
इति च्छान्दसं ह्रस्वमभिधेयम्—अलोलुप्त्यमिति वा
पाठ इति । अयोग्यस्पृहारूपं लौच्यमिह निषिध्यत इत्यभि-
प्रायेणाह—विषयेष्विति । मुख्यस्य मार्दवस्यानान्वयात्
पूर्वभाषितमुखसौम्यत्वादिव्यङ्ग्यमौपचारिकं दर्शयितुमाह—
अकाठिन्यमिति । कठिनं हि द्रव्यमन्येषां अनुपदेशानर्थम् ।
तद्वदिह स्वस्थप्रकृतिरिति तद्यतिरेकविद्वत्तया फलतो मार्दवं
व्यनक्ति—साधुजनेति । अवमतत्वादीनां योगोपकार-
त्वात्तन्मूला व्रीडा सत्त्वनिष्ठानामयुक्ता; अत उच्यते ह्रीविशेष-
माह—अकार्यकरणे व्रीडेति । प्रख्यातामिजनविद्यावृत्ता
हि महान्तः परेष्वप्यकार्यकारिष्वप्यनन्ते, स्वयं तु किमुतेति
भावः । अलोलुप्त्वाचापलत्वयोरपीनकृत्यायाह—स्पृहणीय
विषयसन्निधाविति । एतेन व्रीडापरिहासकृपयाक्षादिव
प्रशोऽपि दर्शित ॥ २ ॥

३ रा. भा.— तेजो दुर्जनैरनभिभवनीयत्वम्; क्षमा परनिमित्तपीडानुभवेऽपि परेषु तं प्रति चित्त-
विकाररहितता; धृतिः महत्यामप्यापदि कृत्यकर्तव्यतावधारणम्; शौचं बाह्यान्तरकरणानां कृत्ययोग्यता
शास्त्रीया; अद्रोहः परेष्वनुपरोधः, परेषु स्वच्छन्दवृत्तिनिरोधरहितत्वमित्यर्थः; नातिमानिता अस्थाने
गर्वोऽतिमानित्वम्, तद्रहितता; एते गुणा दैर्वा सम्पदमभिजातस्य भवन्ति । देवसम्बन्धिनी सम्पद
दैवी, देवा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः, तेषां सम्पत् । सा च भगवदाज्ञानुवृत्तिरेव, तामभिजातस्य ताम-
भिमुखीकृत्य जातस्य, तां निर्वर्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.— भूतदेवविषयस्तेजःशब्द पराभिभवन
क्षामर्थे अन्यानपेक्षताया वा प्रयुज्यते, अतोऽप्यभिभावकत्वा-
विनामूलमनभिभवनीयत्वं विवक्षितम्; तच्च दुर्जनैरनभिभवप्रदा-
यिकापेक्षाभावाद्भिरनभिप्रायेणाह—दुर्जनैरेति । अत्रोपात्त
क्षमाया विशेषं दर्शयति—परनिमित्तपीडानुभवेऽपि ।
निरपराधेषु निर्विकारता द्योदासीन्यमाश्रयम् । न ॥ क्षमा,
पठ्यते ॥ निरपराधेष्वपि क्रोध—'ब्राह्मणा गणिका देवाः
सारमेयाश्च कुक्षुः । एतन्निग्नं कुप्यन्ति न जाने तत्र कारणम्'
इतीत्यभिप्रायः । परेषु तं प्रतीति—परेषा पीडानुभव
प्रतीत्यर्थः । भयचालान्निष्ठः शृष्ट्युत्पत्त्यादुपस्थितायामपि
महत्यामापदि शास्त्रीयानुष्ठानसङ्कल्पस्य अपच्युतावस्थानमिह
साधिवी धृतिरित्यभिप्रायेणाह—महत्यामिति । 'महत्या
पदि सम्पन्ने (१) समन्व्यो भगवान् हरिः' [म. भा. १।६।८४२]
इति सुप्रमुख्यवर्तमानातिरिक्तत्वादिस्तत्पि कर्तव्यं कृतमेव हि

स्यादिति भावः । वक्ष्यति च सात्त्विकी धृति 'धृत्वा दया
धारयते मन प्राणेन्द्रियक्रिया । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सात्त्विकी' [१।८।३३] इति । योगेनाव्यभिचा-
रिण्या मोक्षसाधनभूतभगवदुपासनाख्यप्रयोजनेन प्रयोजनान्त-
निरपेक्षेत्यर्थः । शरीरवाञ्छनासि ह्युच्यते पुनरुपस्थांश्चिद्विषयो-
पयोगादिभिष्यत्तत्त्वत्वात् तेषु तेषु कर्मस्वयोग्यानि शान्ति
शिष्यन्ते । तदमात्रेण शौचमिवाह द्याहोति । प्रत्यक्ष
मिदकरणपट्टावधारणकृत्ययोग्यताव्यवच्छेदायाह—शास्त्री-
येति । अहिंसाया उक्तत्वादद्रोहस्य ततो विशेषप्रदर्शनायाह—
परेष्वनुपरोध इति । प्रवलेन हि दुर्जेना स्ववशे स्यापिताः
स्वाच्छन्दाभिवार्यन्ते, शोऽप्यनुपरोधः; तदस्तरमत्रानुपरोध
इत्याह—स्वच्छन्देति । स्वस्य तु योगोपकारी स्वच्छन्द-
वृत्तिनिरोधस्तत्र एव । अत परेष्विति विशेषितम् । भातो
गर्भ इति पर्यायस्तु सामान्यतः ॥ निषेद्धमिह; तथापि बंध-

येभ्युतावतुगुणं मात्रया भवमसौ सद्येतापि; अन्यथा भवप्र-
राणां धर्मतया बन्धमाणाऽत्र न प्रयत्नमर्हतीत्यभिप्रायेण
पेसर्गमाननिषेध इत्याह—अस्याने गर्वे इति ।

‘देवीं सम्पदम्’ इत्युक्ते देवानां विभूतिः प्रतीयेत; सा
त्र मान्वेति; अतोऽभिप्रेतमन्तराश्रितुं व्युत्पत्तिं तावदाह—
वसन्मन्धिनोति । ‘सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावाधुरौ शुभौ’
इति विभागात्, ‘सत्त्वात्सद्भावेन ज्ञानम्’ [१४।१७] इति
सत्त्वस्यानुमानपर्यन्तज्ञानहेतुत्वाच्च सत्त्वोत्तरत्वादेव भगवदाज्ञां
नातिवर्तन्ते; तदादावेवाह—भगवदाज्ञानावृत्तिशोला इति ।
सैव च तेषां सम्पदमिमता । अविदेकिनां भोग्यतत्साधन-
सम्पदिवत्तेषां भगवदाज्ञानावृत्तेः श्रीतिविषयत्वपरम्परापर्यहेतु-
त्वाच्चेत्याह—सा चेति । उक्तं च ‘महापानस्तु मां पार्ये’ ।

देवीं प्रकृतिमाश्रिताः । मज्जनन्यमनसो ज्ञात्वा मृतादि-
मन्ययम् [९।१३] इति । अन्यत्र च ‘विष्णुमक्षिपरो देवः’
[वि. घ. १०।१७४ + अ. पु. ३।७३।१२] इति । जातस्येत्युक्तमस्त्व-
जायतेः पत्त्यादिशिवोपसर्गवशाद्वितीयान्वयमाह—ताम-
भिमुखीकृत्येति । ‘अभिरामे’ [अष्टा. १।४।९१] इति
कर्मप्रवचनीययोगाद्वा द्वितीया । अभिमुखीकृत्य अभिलक्ष्य;
यथा देवीं सम्पद्भवति, तथा कृत्वा जातस्येति यावत् । ईदृश-
गुण्युक्तानामेवंविधायाः सम्पदोऽवश्यम्भाविदमत्र अभिमुखीः
करणं विवक्षितम् । तथा च स्मर्यते—‘जायमानं हि पुरुषं
यं पश्येन्मनुसुदनः । सार्विकः ॥ तु विज्ञेयः ॥ वै
मोक्षार्थचिन्तकः’ इति । तदिदमाह—तां निर्घर्तयितुं
जातस्येति ॥ ३ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

ॐ साधनविग्रहत्रयं नमः ॥ ॥ पुमर्थसाधनविरोधीत्यनेनाध्यायेन दर्शयति—तपो ब्रह्मचर्यादि ।
‘ब्रह्मचर्यादिकं तपः’ इति ह्यभिधानम् ॥ १ ॥

६ अयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति—पुमर्थेति । यद्यपि पूर्वयो-
रध्याययोः साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यं, तथापि तत्र प्रपञ्चितम् ।
किं नाम बन्धस्वरूपम् । साधनमनुष्ठिता च तद्विरोधिनां
रथागोऽनर्थक्यं करणीयः । पूर्वाध्याये च ‘निर्मानमोहाः’
[१५।५] इत्यादिना पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोः साधनं ‘यत्नतो-
ऽप्युत्तारमानः’ [१५।११] इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्गे-
षेणोक्तम्, तदुभयमिदानीं प्रपञ्चनीयम् । धुरामुल्लक्षणं च

तथेति तदनेनाध्यायेन दर्शयतीत्यर्थः । ‘तपो बन्धमाणा’ इति
कश्चि (घां.) तदवत्, ‘देवद्वित्रिगुण्याह—’ [१५।१४]
इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे ऋचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात्
पुनरुक्तिप्रसङ्गात्, अतो बन्धमाणात्तर्गतं यदत्र घृण्यते
तदपठितिरिक्तमेव, तच्च प्रधानस्यैवोपलक्षणोपपत्तेर्नोपपाद्यादीति
भावेन सप्रमाणकमाह—तप इति ॥ १ ॥

५ आ. मा. भा.—पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेः कथनम् । ‘परोपद्रवहेतूनां दोषाणां
शुनं यचः । राजादेस्तु मदाद्वीतेरदृष्टिर्दोष उच्यते’ इत्यभिधानात् । लील्यं रागः ‘रागो लील्यं
तथा रक्तिः’ इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । ‘चपलब्रह्मलोऽस्थिरः’ इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

६ अ. प्र. श्री.—पैशुनाभावोऽपैशुनं च परत्वापराधा-
वचनमिति तदमत्, शिष्यादिदोषानुवादस्य शिक्षार्थस्यापि
साधनप्रतिपाद्यमेवाह—पैशुनमिति । राजादेस्तच्छात्रकम् ।
परोपद्रवनिमित्तेति दोषेष्टपराः । अनेन परोपद्रवादेति
सूचयति । यचः कथनम् । मदादृष्टिगुण्य- । भीतेरदृष्टितुल्यति-

रिति यावत् । भीतेर्भीतिहारणस्य दयात्वेनारदिरिति वा ।
बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं ‘मदात्’ इत्युक्तम् ।
अनेन धात्वर्थोऽप्युपगमः । एतेनादृष्टलक्षणं दोषोऽपि व्याकृत्यः ।
अलोऽप्युच्चारणपर्यवस्योर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति—
लील्यमिति । लोऽप्युच्चारणोऽयमिति अनपेक्षमुक्तम् ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—धमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तृरनपकारः । ‘अक्रोधोपद्रवोऽक्रोहः धमा-
वान्स निगद्यते’ इत्यभिधानात् ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. श्री.—‘अक्रोह’ [१६।२] इत्युक्तत्वात् समेति पुनरुक्तिरित्यत्र आह—धमा स्थिति । क्रोधं दोषं अत्राहं
य न भीतीत्यक्रोधोपद्रवः । अक्रोहोऽयं ॥ ३ ॥

७ हनुमत्पणीतं पेशाचमाध्यम् ।

नमोऽध्याये देव्यामुरी राक्षसी चेति [९।१२, १३] प्राणिनां प्रकृत्य उक्ताः, अयुना वा एव
निस्सरेण प्रतिपादयितुमध्याय आरभ्यते—अभयमिति । अभयममीश्वरा । मच्चमंशुद्विगच्छनम् ।
ग्रानं शान्ताचार्योपदेशेनाऽऽमादिप्रदायांरगमः । अगगतानां योगानुष्ठानेन मासान्तराणं योगः, ग्रानं च

योगश्च ज्ञानयोगौ तयोर्व्यवस्थितिः । दानमर्थिभ्यः स्वद्रव्यसमर्पणम् । दमोऽन्तःकरणोपरतिः । यज्ञः-
स्मार्ताः पञ्च महायज्ञाः, श्रौता अग्निष्टोमादयः । स्वाध्यायो वेदाभ्यासः । तपस्त्रिविधं कायिकं वाचिकं
मानसं चेति । आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

किञ्च—अहिंसेति । अहिंसा प्राणिनामपीडा । अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य त्यागः । शान्ति
र्वाह्येन्द्रियोपरतिः । अपैशुनं परस्परप्रच्छादनम् । दया भूतेषु स्थितव्यनुद्धिः । अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां
विषयसन्निधानप्रक्रिया । मार्दवमक्रौर्यम् । अचापलं व्यर्थचेष्टार्जनम् ॥ २ ॥

तेज इति । तेजः प्रतापः, क्षमा क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया, घृतिः क्षुत्पिपासादि
सहनम्, शौचं मलशोधनम्, अद्रोहः परजिघांसाभावः, नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, एते-
ऽभ्यादयो भवन्ति जायन्ते । सम्पदं लाभम्, देवानामियं दैवी, सामभिलक्ष्य जातस्य; सम्पदं लब्ध्वा
जातस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वेङ्कटनाथकृत ब्रह्मानन्दगिर्याल्लयानम् ।

पञ्चदशेऽध्याये ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानिनास्तद्वाचस्पतिरूपा मुक्ति
रूपवर्णिता, षोडशे तु तत्प्रकाराणि निरूप्यन्ते । तत्र ज्ञानाधिका
रिविधेष्वप्यमूला दैवी सम्पदं त्रिभिः श्रीभगवानुपाच-
अभयमिति । इष्टानिष्टविभोगसंयोगहेतुर्दत्तजन-य यत् सत्य
सदाहित्यमभयम्, यद्वा शास्त्रोपदिष्टेषु स्मृदेह विनाशोत्थान
निष्ठवचनमयम् । सत्यस्या त-करणस्य सम्यक्बुद्धिर्निर्मलता
सत्त्वसद्युद्धिः । शुद्धे सत्यत्वं नाम भगवत्तत्त्ववद्भक्तिर्योग्यत्वम् ।
शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मतत्त्ववाङ्मतिर्ज्ञानम्, अवगतत्त्वार्थ-
स्य चित्तैकाग्रतया स्वातुभवाद्दृष्ट्यापादनं योगः, ज्ञानयोग-
योर्ध्ववरिपति सदा तज्जिह्वैतत्पर्यं । यथाधिकारं स्वद्रव्यस्य
पात्रे प्रतिपादनं दानम् । बाह्येन्द्रियस्यमोदः श्रौतोऽग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासादि स्मार्तश्च देवयज्ञः पितृयज्ञौ भूतयज्ञौ भवत्य-
यश्च इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञाः, ब्रह्मण्यस्य स्वाभ्यागपदेन
पृथगुक्तः । स्वाभ्यागो ब्रह्मण्योऽष्टाष्टमूर्त्येदृशः पवनरूपः ।
उत्तराध्याये [१०।१४-१९] वक्ष्यमाणं शरीरादिभेदेन त्रिवि-
धं तप । अवशस्वमाजैवम्, मग्नोपाकायवृत्तीनामेककल्पमिति
पाठश्च ॥ १ ॥ परपीडावर्जनमहिंसा । यथावदाधिक्यवर्ज-
नसत्यम् । परीक्रान्ते तादृगे वा हृते सति सत्त प्रामत्स्यं मोक्षस्य
तत्काटमुपसमममक्रोयः । दानस्य प्राणुरेष्टपातो दुःखसङ्ग

परित्यागः । शान्तिरन्तरिन्द्रियोपरतिः । परदोषमकारणं
नम्, तदभाकोऽपैशुनम् । बुद्धितेषु भूतेषु तदीयदुःखसहि
ष्युत्वं दया । अलोलुप्त्वमलोलुत्वं, इन्द्रियाणां विषयसन्नि
धानेऽप्यविक्रियाव्यवस्थिति यावत् । पवर्णलोप आर्षं । अलोलु
प्त्वमिति वा पाठः । मृदुत्वं मार्दवम्, साधुजनसंश्लेषार्हते
त्यर्थः । अकार्यकारणे लज्जा ह्री । हृथाचेष्टाराहित्य
मचापलम् ॥ २ ॥ प्रागल्भ्यं तेजः, शीघ्रलक्षकविमूढजनै
श्च भिभवनीयत्वमित्यर्थः । सत्यसि सामर्थ्यं परिमवहेद प्रति
कीचावृत्तपति क्षमा, उत्पन्नस्य क्रोधस्य सद्यः क्षमनमक्रोध
इति ततो विशेषः । दुःखादिभिः सीदतश्चित्तस्य स्थिरिकरण
वृत्तिः । बाष्पान्तरबुद्धिः शौचम् । परजिघांसाया शक्यायमग्न-
मद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता,
तदभावेन नातिमानिता, यथा च तत्कार्ये पूज्ये तु तत्प्रत्ययुप-
लभ्यते । त एते पङ्क्तिशतितभ्यादयो धर्मा दैवी सम्पदं देव
योग्यसात्त्विकशुभवासनारूपा सम्पत्तिः शरीरारम्भकाले पुण्य
वर्मभिरभिष्वक्तमभिलक्ष्य जातस्य पुण्यस्य भवन्ति निष्पद्यन्ते
“त विद्यावर्मणी सप्तग्वारभेते” [बृ ४।४।१] “ऽप्य
पुण्येन वर्णना भवति, पाप पापेन” [बृ ४।४।५]
इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ३ ॥

९ यत्तुभाचार्यवृता तत्त्वदीपिका ।

पुत्राध्याये ‘यो मामेवमसम्भूटो जानाति पुरुषोत्तमम्’ [१५।१९] इत्युक्तं, तत्र ‘बुद्धिज्ञानमसम्भोह’
इत्युक्तवाद्दसम्भूटस्य देवत्व, तदितरस्य चासुखत्वमिति विभज्य पूर्व दैवी सम्पदमाह त्रिभिः श्रीभगवान्—
अभयमिति । एते पङ्क्तिशतितगुणा दैवी सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, देवसम्पत्तिर्नैवी । देवा भगवद्वचनापु-
त्रिधर्मदीप्तास्तेषां सम्पत्समापन्नरूपा साममी सृष्टिर्वा, सा च भगवन्निरामयमानुवर्तिदेव, तामभिजातस्य दैव
जीवस्य भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१० पुत्राध्यायमर्जितताऽमुत्तररङ्गिणी ।

विषुनिष्यन्तागार्धे देवीसम्पत्तयाऽमुती । सम्पत्तया तत्कार्या च षोडशे विनिर्णयते ॥ १ ॥
पुत्राध्यायान्तं ‘यत्तुम्हा बुद्धिमान् इत्युक्तं यथा’ ‘तथा भवनेन इत्युक्त्या भवन्ति । इत्युक्त्याऽप्यत्र देवगीया
[१५।१०] इत्युक्तं, तत्र षोडशे वक्ष्यमाणं बुद्धिमत्ता इत्युक्ते ।
त ५० भेदगानाः । यत्तुम्हा बुद्धिमान् इत्युक्ते । अमुतीति जापनाय दैवीसम्पत्तयवयवाः—अभयमिति या

दित्रयेण । अमयं भयाभावः, कालादिसर्ववियामकत्वेनेश्वर- । शादिरूपा, अलोलुप्त्वं भोगेच्छया मनोधावनत्वाभावः, मार्दवं
ज्ञानात् ; सत्त्वस्य चित्तस्य सम्पद् शुद्धिः गुरुपसत्त्वादिना । मृदुत्वं परदुःखाभिलषत्वम्, द्विः लज्जा प्रभुविप्रयोगजीवने
प्राप्तभगवत्प्राप्तादित्या भगवत्परत्वम्, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । सेवाचक्रणेन लौकिकप्रवृत्तौ च, अचापलं लौकिकक्रिया-
ज्ञानयोगे भगवत्ज्ञानोपाये व्यवस्थितिरिकाप्रतया स्थितिः, सत्त्वा भगवत्क्रियादिषु वैद्यप्राभावाः ॥ २ ॥

दानं यथाशक्त्यनभिलाषेण भगवत्प्राप्त्यर्थमज्ञादिविभागः, दम् । तेजो भगवत्कृपाप्राप्त्यन्तरेणाश्रयत्वम्, क्षमा विद्यमाने
इन्द्रियनिग्रहः, यज्ञो यथाशक्ति यथाविधि यथाधिकारमग्नि- । सामर्थ्यं परिभवादिषु क्रोधातुत्यतिः, एततिः लौकिका-
होत्रादिकरणम् । चकारेण भगवद्विभूतिज्ञानेन, नान्येष्वेत्यु- । लौकिकदुःखादिषु चित्तस्पर्धम्, शौचं स्नानादिभग-
च्यते । स्वाध्यायो ब्राह्मण्यज्ञादिः, तपो भगवदर्थं देहादिक्लेशः, वत्सरणादिना च वाचाभ्यन्तरशुद्धिः, अद्रोहः परानिष्ट-
आर्जवं कौटिल्यराहित्यम् ॥ १ ॥ चिन्तनाभावः, अतिमानिता । आत्मनि सर्वाधिकारज्ञानं तद्-

अहिंसा परार्पणाराहित्यं, सर्वं स्वार्थपरार्थलोभादि- । भावो नातिमानिता । एतानि सर्वाणि देवां भगवत्क्रीडीपरिणी-
राहित्येन, यथार्थमापणम्, अक्रोधो निष्कारणताडना- । सात्त्विकं सम्पद्मभिजातस्य भगवदाभिलषणेन भगवत्कृ-
दिभिरपि क्षोभाभावः, त्यागः अनासक्तिः, ज्ञान्तिः चित्त- । पया सत्यं भवन्ति । एतद्वन्वरेण भगवदाभिलषणं ह्यपमिति
स्पर्धम्, अपेक्षानं सर्वत्र भगवद्गतमनुभवा परापवादराहि- । भावः । भारतेति विश्वासार्थं सम्बोधनम् ॥ ३ ॥
त्यम्, भूतेषु दया जीनेषु भगवद्विपुलत्वेन दया तत्सरणोपदे-

११ नैलकण्डीयो भारतमायदीपः ।

नवमाध्याये राक्षसी आसुरी दैवी चेति [१।१२, १३] तिस्रः सम्पद् वक्तास्तासु राक्षसीमामुखां-
मेवान्तर्भाव्य द्वे एव सम्पदावच व्युत्पाद्येते । “ द्रव्या इ प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ” [इ. व. १।३।१] इति
श्रुते अमयसत्त्वशुद्धपादिधीवृत्तयो देवाः, दम्भदुर्पादिधीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैराश्यस्यैव दर्शनात् । पूर्वाध्यायान्ते
'इदमुक्तं मयाऽनघ !' इत्यर्जुनं सम्बोधयताऽनघत्वं देवसम्पत्तिमन्त्रं तद्विपर्ययस्त्वासुरीसम्पदिति दर्शयितुं
‘भोभगवानुवाच- अमयमिति । अमयं श्लोच्छेदशुद्धभावाः । सत्त्वसंशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यम् । ज्ञानं श्रवणादिजन्यं
योगो ज्ञातैऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिरिति । एषा मुच्या दैवी सम्पत् । दानं यथाशक्ति संविभागो-
ऽज्ञादीनाम् । दमो पाप्मेन्द्रियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपो वक्ष्यमाणलभ्यं
शारीरादि त्रिविधम् । आर्जवमृदुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च अहिंसा प्राणिपीडावर्जनम् । सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थभार्षणम् । अक्रोधः परैराशुद्वेषाभि-
हवस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम्, त्यागः सर्वकर्मसङ्क्रायाः, पूर्व दानस्योक्तत्वात् । शातिरन्तःकरणस्यो-
परमः । पशुनं परदोषप्रकाशनं, अपेक्षुनं तद्वर्जनम् । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्तमिन्द्रियाणां
विषयसंनिवापव्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । द्विर्लज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीना-
मभ्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

किञ्च तेजः प्रागल्भ्यं, न तृप्ता । क्षमा आकृष्टस्य वादितस्य वाऽन्तर्विक्रियातुत्पत्तिः । हत्वन्नाया
विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तम् । भूतिर्देहिन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः,
येनोत्तमिभगानि देशादीनि नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां बाह्यम्, आन्तरं मनोबुद्धयोर्नैर्मल्यम् ।
माया रागादिकाशुभ्यामावाः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता । अत्यन्तं मानराहित्यम् । एतानि
अभयादीनि दैवी सत्त्वप्रधानां सम्पद्मभिलष्य जातस्य स्वभावतो भवन्ति हे भारत ! ॥ ३ ॥

मुक्त्यनधिकारिणामासुरीसम्पद्गतां लक्षणानि ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

१ शां. भा.—अयं दानीमासुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मभजित्वम्, दर्पो
रियाधनम्भजनानिनिमित्त उत्तेकः, अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परस्परवर्तनं यथा
काणं चतुष्पाम्, निरुपं रूपान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविषेयज्ञानं कर्तव्या-

कर्तव्यादिनिषयमिध्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ ! किमभिजातस्य ? इत्याह—असुराणां सम्पदासुरी
तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ आ शा व्या—आदेयत्वेन देवीं सम्पदमुक्त्वा
इयत्वेनाऽऽसुरीं सम्पदमाह—अयेति । उत्सको मदो महद
वधीरणाहतु, आत्मन्युत्कृष्टदृष्ट्यापरोपोऽतिमान । कोपस्तु
कोपापरपर्याय स्वपरापकारवृत्तिहेतुर्नैनादिविकारलिङ्गोऽन्त

करणवृत्तिविशेषः । परयो निहुर प्रत्यक्षरूपाक् तस्य भाव
पाक्ष्य, तदुदाहरति—यथेति । तामभिजातस्य दम्भादीन्य
ज्ञानान्तां भवन्तीत्यनुपपन्न्यवे ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—दम्भः धार्मिकत्वख्यापनाय धर्मानुष्ठानम्; दर्पः कृत्याकृत्याविवेककरो विषया
नुभवनमित्तो हर्षः; अतिमानश्च स्वविद्याभिजनाननुगुणोऽभिमानः; क्रोधः परपीडाफलचिन्ताविकारः
पारुष्यं साधूनामुद्वेगकरः स्वभावाः; अज्ञानं परावर्तत्त्वकृत्याकृत्याविवेकः; एते स्वभावा आसुरी
सम्पदमभिजातस्य भवन्ति, असुरा भगवदाज्ञातिवृत्तिशीलाः ॥ ४ ॥

४ ये ता च—‘दम्भो दर्प’ इत्यादौ भवन्तीत्य-
नुपपन्न्यत । धार्मिकत्वख्यापनायेति न तु भगवदाज्ञान
वृत्तिरुपपत्त्यर्थः । कृत्याकृत्याविवेककर इति शास्त्राति
लङ्घनहेतुरिति भावः । अतिमानश्चोक्तवापरपर्यायात्तत्कार
णमभिमानादप्यस्य विषयमाह विषयानुभवनिमित्त इति ।
एतेनाचार्यभगवत्सन्दर्शनादिनिमित्तद्वेष्यवृत्तेः । अस्थान
इति पूर्वोक्तमन स्वविद्याभिजनाननुगुण इत्यनन विद्वम् ।
विद्याभिजनप्रवृत्तौ योग्योपपत्तिलक्षणम् । यवस कर्मणोऽर्थस्य
धुल्यस्याभिजनस्य च । वेपथामृत्ति(खुट्टि)साक्ष्यमाचरन्विचरे
दिह’ [मनु ४।१८] इत्यस्योद्बुद्धनिद्राभिप्रेतम् । गच्छ
कुट्टिष्ठि चौरादिषु च वाक्पाक्ष्य दण्डपाक्ष्य च नातीव दोष
इत्यभिप्रायणाह—साधूनामुद्वेगकर स्वभाव इति ।
अतएव साधुवर्हिष्काराच्छास्त्रवर्हिष्कारोऽपि स्यादेवत्यर्थः ।
शास्त्रावलिङ्गनादिरूपमनुपयुक्तविषय बाह्यानमायुगलाभन्येषामपि

तुल्यमदोषश्च । त्ववच्छिन्नमिति—पराधरेति । ईदृशाज्ञानमूल
भागमान्तरेषु परावर्तत्त्वमृत्युकल्पन, वेदविरुद्धाचारपरिमह
पूर्वोक्तकतिपयगुणव्यतिरेकप्रदर्शनमिहोपलक्षणार्थम् । चक्रारेण
वाऽनुक्तमस्तसमुच्चय । आसुरीं सम्पदमभिजन्तुमाह—
भगवदाज्ञातिवृत्तिशीला इति । यान् प्रत्युच्यते ‘पश्य
त्वेन आयमान ब्रह्मा स्त्रोऽथवा पुन (लोकपितामह) ।
रजसा तमसा चैव मानस सममिच्छन्म्’ [म भा १३।३४
७७, ७८] इति ‘विपरीतस्तथाऽऽसुर’ [वि ध १०९।७४]
इति च । प्रजापतिवाक्यं च देहात्माभिमानादिमूलनिर्गमात्
निष्ठमधिकृत्योच्यते “असुराणां देवोऽनियतः [ण ३
८।८।९] इति । अत्र सम्पदछन्दो भगवदाज्ञातिवृत्तनृचीनाम्
मिश्रायेणोपलम्भमिश्रायेण वा सम्पद्यत इत्येतावन्मात्रविषयश्च
वा ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४ ॥

६ अ. मा. दी.—॥ ४ ॥

७ ह. पं भा—दम्भ इति । दम्भो धर्मघ्नजः, दर्पो धनादिनिमित्तश्चित्तोत्तरेक, अभिमान
आत्मनः पूज्यताप्रतिपत्तिः, क्रोधः कोपः, पारुष्यं क्रौर्यम्, अज्ञानमनमरोधः । असुराणामपि
सम्पदासुरी ॥ ४ ॥

८ च. प्र. गि.—एव देवीं सम्पदमुक्त्वा तस्यास्तत्त्वज्ञा
नाधिकारवित्प्राप्त्यसुरासद्वयवृत्तदुरुचन सदधिकारिविशेषण
इदंविशेषासुरीं सम्पदमन सङ्गिष्य दत्तयति—दम्भ
इति । धार्मिकत्वख्यापनरूप धर्मघ्नजिह्व दम्भ, धनविद्यादि
निमित्ता गर्वो दर्पः । मतिमाना व्याख्यात । अभिजलता

स्वकञ्चित्तवृत्तिविशेष आद्यः । निहुरास्य पारुष्यम् । कृत्याकृत्या
विवेकान्यत्वमज्ञानम् । एते दम्भायज्ञानात्मा पर हाया
आसुरीं सम्पदमभिजातस्य असुरयोग्या रक्तसमोषममम
वासनामभिकल्प जातस्य हृदयस्य भवन्ति ॥ ४ ॥

९ व० व० दी०—आसुरीं सम्पदमाह—दम्भ इति । दर्पे कामरूप, अभिमानो लोभ । चकारैः पूर्वप्रति
योगिनो गृह्णात, स्पष्टमन्वत् । एते यद् दोषा स्वभावात् पूर्वगुणवैरिण इति सर्वथा आसुरजीवश्च भवति ।
भगवद्रूपमि मायावादिनोऽसुरा भगवद्रूपोऽननुवर्तितस्वभावा एव, अतोऽसुरा मापूरय ‘यय प्राप्तापल्या
देशा मनुष्या अनुगमा’ [पृ च ५।२।११] इति युद्धद्वारण्ये । पञ्चगवेत्रेऽपि—‘कल्पप्राप्तिविधा जीमा देवदानव
मानवा । तत्र दशा मुक्तियोग्या मापुत्रपूजया अपि ॥ अथमा मानुषा ये तु मुक्तियोग्या पुन पुन । अपमो
निरवापेव दानवास्तु नमोऽप्या’ इत्युक्तम् । ‘ये गम्भून्निपामन मायेत्यसुरा’ ? इति मुनिप्रपि ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सत्पक्षान् दैवी सम्पदमुक्त्वा
आसुरीमाह— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वं अन्तस्तद-
भावेन बहिर्धर्मप्रकटनम्, दूरीं विनामदेन स्वात्मविन्मरणेन
सर्वोपमर्दतयाऽऽधिक्येन स्थितिः, क्रोधः स्वबलाधिक्यभावनया
निष्ठुराक्यतानिष्टवित्तनं च, पारुष्यं कार्कश्यं परदुःखानामि-

जता । एवकारेण (न) क्वचिदपि कदाचिदप्यपारुष्यमिति ज्ञासि-
तम् । च पुनः अज्ञानं सर्वस्वरूपानभिज्ञता । आसुरी सम्पद-
मभिजातस्य मदिच्छया ज्ञातस्यैतानि लक्षणानि भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— अवेदानां रजस्तमोमयी आसुरी सम्पदुच्यते— दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वम् ।
दूरीः घनाभिजननिमित्तं दत्तेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पारुष्यं निष्ठुरभाषणम् ।
अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी सम्पदमभिलक्ष्य ज्ञातस्य भवन्ति हे पार्थ ! ॥ ४ ॥

दैव्यासुरसम्पदोः कार्यमर्जुनस्य च समाश्वासनम् ।

दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायाऽऽसुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— अनयोः सम्पदोः कार्यमुच्यते— दैवी सम्पदा सा विमोक्षाय, संसारबन्धनात् ;
निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी सम्पन्मताऽभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्रैवमुक्ते सत्यमर्जुनस्या-
न्तर्गतं भावं ' किमहमासुरसम्पद्युक्तः किं वा दैवीसम्पद्युक्तः ?' इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्—
मेति । मा शुचः शोकं मा कार्षीः, सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य ज्ञातोऽसि; भाविकल्याणस्त्व-
मसीत्यर्थः; हे पाण्डव ! ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— कार्यं फलविभागः । आसुरीत्यु सम्पदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्रायं भगवतो बचनमित्याह—
फलवर्ण, राक्षसी चेति श्रुत्यमित्याह— तथेति । फलविभागं तथेति । तत्राऽभिजातस्य हेतुं करोति— हे पाण्डवेति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— दैवी मदाज्ञानुश्रितरूपा सम्पत् विमोक्षाय बन्धान्मुक्तये भवति, क्रमेण मत्प्राप्तये
भवतीत्यर्थः । आसुरी मदाज्ञाविश्रुतिरूपा सम्पत् निबन्धाय भवति, अधोगतिप्राप्तये भवतीत्यर्थः ।
एतच्छ्रुत्वा स्वप्रकृत्यनिर्धारणादतिभीतायाऽर्जुनायैवमाह— मेति । शोकं मा कृथाः; त्वं तु दैवीं सम्पद-
मभिजातोऽसि हे पाण्डव ! । धार्मिकाग्रेसरस्य हि पाण्डोस्तनयस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— दैवासुरस्वभावयोः भद्रोद्वेगजननाय ' हारासम्भवाच्च । अतो ' निबन्धायासुरी मता ' इत्युक्ते शास्त्री-
' कर्त्तव्यं गच्छन्ति सारवत्याः ' [१४१८] इत्यादिनोक्तमिह यमयादातवित्तद्विन्ययि स्वात्मनि ' म्बिरो निपुनाह्वार. '
' घद्विष्य स्मारयेते— दैवी सम्पत् इत्यर्थेन । विमोक्षयेद्यप्राप्ति- [६८ ३५] इति प्रकियया धीरोदात्तनायकगुणभूतस्य
पर्यस्तां वस्तुमात्मनिकातिरिक्तवृत्तार्षं शब्दस्य मुख्यार्थं निपुत्वाह्वारस्त्वस्य स्वात्मवासिष्ठत्वात्तावन्मात्रेणापि स्वस्मि-
माह— बन्धान्मुक्तये इति । अन्यद्विहेतुत्वविश्रुत्यां प्राप्तास्त्वमतिशङ्कमानस्य धुनद्विविषयमन्कस्य धीमत्तोः
समाधिपर्वन्ताराप्यैवैवस्य इत्यादित्यभिप्रादेणाऽऽह क्रमेणेति । स्वप्रकृत्यनिर्धारणात्पुनरपारसंसारसागरनिमज्जनमीत्या शोचतो
आत्मसाश्रुत्कारादिदोरेति वा । निबन्धः निन्दतो बन्धः । तत्र देवप्रकृत्यन्तःप्राप्तेन शोचमनयतोऽह— एतच्छ्रुत्वायेति ।
' अथो गच्छन्ति कामयाः ' [१४१८] इत्येत्त्वासायति— अप्राप्तस्थाने शोकं त्वमेवाहासयसी— दमिप्रायेणाऽऽह शोकं मा
अधोगतीति । अत्र ' मा शुचः ' इति बचनं न कृथा इति । न हि देवप्रकृतोनां भवोत्तरागमापुराः पुनः
' अथो गच्छन्ति कामयाः ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यनेन उत्तरि- सम्भवन्तीत्यभिप्रायेण पाण्डवस्यद्वन्द्वमुदित्याह धार्मिकाग्रे-
ष्वितिस्त्वय, ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्यनेन उत्तरि- सरस्वतेति ॥ ५ ॥

५ आ. भा. भा.— दैवीं सम्पदमभिजातः प्रतिजातः ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ' सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि ' इत्य- अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुदित्य जन्माद्योगादित्यस्यद्वानाह—
त्राभिजातं वतमश्न्या । मायं पातुं सधर्मं कर्त्तव्यं द्वितीया । दैवीमिति । अनेनेन्द्राद्ये— नायमभिजातः, येन एव
इत्यनेन सधर्मः ज्ञान इति केचित् (टी.) व्याख्यानं, एवञ्च । जनिष्यन्त्ये द्वितीयापुनरिति शिवस्वन्मो बोधानुताति स्यात् ;
नी. सू. २०

किन्तु प्रत्ययं लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । तथा च 'कर्मप्रवचनीय-
युक्ते द्वितीया' [अथा. ३।३।८] उपपद्यते । तथा 'वृक्ष-
मभिवृक्षं प्रति विद्योतेत' इत्यत्र वृक्षो विद्योतेतस्य लक्षण-
मित्यर्थः । एवं दैवीसम्पद्भावात् तत्र लक्षणमित्यर्थः ।

सम्पद्यते तथा चाञ्जुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव सम्पदं
दैवीमभिजातस्य 'अभिजातस्य पार्थ । सम्पदमासुरीम्'
[१६।४] इत्येतद्विहायेदं व्याख्यातम् । अञ्जुनस्य देवत्वप्रतिषे-
धे तत्साहचर्यात्तत्राऽप्येतदर्थत्वोपपत्तेः ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—अनयोः सम्पदोः फलमाह—दैवीति । विमोक्षाय संसारविमोक्षाय । निबन्धो-
ऽविद्याकामकर्मनिबन्धः । मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

८ घं. घ. गि.—आसुरसम्पदश्रुत्वा तद्विरोधित्वेन दैव-
सम्पदोऽधिकारिविशेषणञ्च दर्शयति—दैवीति । दैवी सम्पत्
ज्ञानद्वारा विमोक्षाय मत्ता; आसुरी ॥ निबन्धाय नित्यसंसार-
बन्धाय । तथा च दैवसम्पद्युक्तस्तत्त्वज्ञानाधिकारीत्यर्थः ।
आसुरीत्येतत् 'राक्षसीमासुरी' चैव प्रकृति मोहिनीं भित्ताः
[१।१२] इति प्राङ्गवभाष्यायोकराक्षसमोहनप्रवृत्त्योरुपलक्षणम् ।

एतच्छ्रुत्वा 'किमहमधिकारी न वा' इति सन्देहस्याकुलमर्श-
नाभासयति—मा शुच इति । एवं दैवी सम्पदमभिलष्य
जातोऽसि; ततो मा शोकं कृथाः । 'पाण्डव' इत्यनेन परमपति-
शब्दस्य पाण्डोः पुत्रत्वेनैव दैवसम्पदोपाया, किं पुनस्तत्रयि!
इत्येकं अवति ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०—उभयोः कार्यं दर्शयन्नाह—दैवी सम्पदिति । विमोक्षाय विशेषतो मोक्षाय पुष्टिमर्त्यादाभेदेन;
निबन्धवायासुरीति नितरां बन्धवायास्तदुर्हर्तृत्वेनेत्यर्थः । एतन्निश्चयं स्वस्वभावाभिनिर्वादादतिभीतमञ्जुनं समाश्वास-
यति—मा शुच इति । एवं तु दैवी सम्पदमभिजातोऽसि, पाण्डुर्हि देवस्वभावो देवांशस्याद्यात्मिकत्वाच्च; न तथा
धृतराष्ट्र इत्यतः कार्यस्य हेतुसांख्योचित्यात्पाण्डवेति सम्बोधयति ॥ ५ ॥

१० पु. अ. स.—उभयोः सम्पदोः कार्यमाह—दैवी
सम्पदिति । दैवी सम्पत् विमोक्षाय विशेषेण मोक्षाय पुष्टि-
मर्त्यादाभेदेन मत्ता, मत्सम्पत्तेत्यर्थः । आसुरी निबन्धाय नितरां
बन्धाय पुनः संसारपर्यावर्तनेनान्ते अन्तर्गतप्रवेशाय मत्ता,

सम्पत्तेत्यर्थः । एतच्छ्रवणेन युद्धोपस्थितौ कौरवादिषु क्रोधो-
त्पत्त्या शोचन्तमर्शुनमाभासयति—मा शुच इति ।
पाण्डव क्षत्रियात्मजत्वेन शोकापहं । दैवी सम्पदमभिजातो-
ऽसि मदिव्यथाज्ञो मा शुचः शोकं मा कार्षीः ॥ ५ ॥

११ नी० मा० दी०—अनयोः सम्पदोः कार्यमाह—दैवीति । दैवी पूर्वोक्ता; अञ्जुनस्य शङ्का 'किमह-
मासुरी सम्पदि जातोऽसि ?' इति, तामपनुदति—मा शुच इति ॥ ५ ॥

आसुरसम्पद्विवरणप्रतिज्ञा ।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ । मे शृणु ॥ ६ ॥

१ शां. भा.—द्वौ भूतेति । द्वौ द्विसहस्रधाका भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ;
सृज्येते इति सर्गौ, भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसम्पद्वययुक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते "द्रुपा इ
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [वृ. उ. १।३।१] इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः; सर्वेषां द्वैविव्यो-
पपत्तेः । कीं तौ भूतसर्गौ ? इत्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरुत्पादे प्रयो-
जनमाह दैवो भूतसर्गः 'अमर्षं सत्त्वमंशुद्धिः' [१६।१] इत्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारः प्रोक्तः
कथितः, न चासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ । मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः
शृण्वयाचार्य ॥ ६ ॥

२ आ. दा. घ्या.—निर्देशानां लक्षणां सम्पत्पृष्टीया-
ऽस्ति वा नरमात्रोपा ? इत्यप्युक्त्याऽऽसुरसंज्ञां न दत्त्वा दैव-
भाविति । भूतानां द्वैविव्ये कालावगोटीयमात्ममुदाहरति—

द्रुपा देवि । सम्पद्वययुक्त्वोऽतिरिक्तानामपि प्राणिमेशानां
सम्भवात्पुनो भूतानां द्वैविव्येति । इत्यादिशङ्काऽप्य-
सर्वेषामिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— अस्मिन् कर्मलोके कर्मकराणां भूतानां सर्गो द्वौ द्विविधौ देवश्चासुरश्चेति; सर्गः उत्पत्तिः, प्राचीनपुण्यपापरूपकर्मवशात् भगवदाज्ञानवृत्तितद्विपरीतकरणाद्योत्पत्तिकाल एव विभागेन भूतान्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तत्र देवः सर्गो विस्तरश्च श्रोक्तः, देवानां मदाज्ञानवृत्तिशीलानामुत्पत्तिर्यदा-चारकरणायां, स आचारः कर्मयोगज्ञानयोगमक्तियोगरूपो विस्तरश्च श्रोक्तः; असुराणां सर्गश्च यदा-चारकरणायां, तमाचारं मे शृणु मम सकाशाच्छृणु ॥ ६ ॥

४ वे. ता. च.— स्वरूपादिभिः समेषु सर्वेषु आत्मसु देवाभिरविभागस्य किं निदानम् ? इति शङ्कां सविशेषानुवादेन परिहृत्यन्तरिहर्तव्यत्वज्ञापनाय प्रसक्तस्यासुरवृत्तान्तस्य विस्तारमुपलक्षयति द्वौ भूतसर्गो इति श्लोकेन । अस्मिन् श्लोके इति न श्लोकान्तव्यवच्छेदार्थम्, सर्वत्र देवाभिरविभाग-विदेः; न च निरर्थकाधिकरणमात्रनिर्देशो युक्तः, अतो श्लो-पञ्चमसिद्धाकारेण विहितनिषिद्धकरणसूचनमिदं विवक्षितमित्य-भिप्रायेणाऽऽह कर्मकराणामिति । कर्मलोकाविवक्षया वा अस्मिन् इति विशेषणम् । 'सर्गः स्वभावनिर्गोचरविषया-भ्याद्यष्टिषु' [अमरः १.१.२२] इति बहुवचसाभिप्रेतं वस्तुनिर्हायवशाद्भातोः प्रयोज्यव्यापारपरत्वं तावदाह— सर्ग उत्पत्तिरिति । उत्पत्तित्वरूपे कथं देवत्वाभिरविभागः ? इति शङ्कायां 'लोकोऽस्मिन्' इत्यनेन देवाभिरविभागे सर्ग-शब्देन चाभिप्रेतं सहस्रव्याऽऽह प्राचीनेति । देवाभिरसम्पदर्थ-त्वात्तुल्यो देवाभिरत्वोक्तिरित्यर्थः ।

सर्गशब्दस्य स्वभावपरत्वं दृश्यमानपरत्वं चाप्रसिद्धत्वाद्-शास्त्रेण प्रसिद्धवृत्तिपरत्वेन व्याख्यातम् । 'देवः सर्गो विस्तरः'

श्रोक्तः 'इत्युक्ते देवानां बंशानुचरितनीर्तनवत्प्रतीयते; न च तथा कृतम् । यद्यपि 'प्रजहाति यदा कामान्' [१.६५] 'देव-मेवापरे यजं' [४.२५] 'चतुर्निधा मज्जते मां' [५.१६] 'महात्मानस्तु मां पार्थ' [९.११] इत्यादिभिर्ज्ञानयोग-कर्मयोगमक्तियोगनिष्ठाः पुण्या निर्दिष्टाः; तथापि तत्कर्तव्य-प्रपन्न एव तत्रापि तात्पर्यम्; अतोऽत्र देवसर्गस्य विस्तरेणो-क्तिस्तत्कार्यद्वारेणैवमिप्रायेण यदाचारकरणायांर्यत्यादिक-मुक्तम् । 'अमर्यं सत्त्वसंशुद्धिः' [१.६.११] इत्यादिकं प्राविस्तरणोक्तस्य सद्ब्रह्ममित्यभिप्रायेण कर्मयोगादिप्रब्रह्मम् । 'आसुरं सर्गं' इत्यत्रापि बह्व्यमाणानुसारादेवमेव विवक्षे-त्याह असुराणामिति । 'आसुरं सर्गं मे श्यु' इत्युक्ते सर्गान्वयेन कर्तारं पृष्टीप्रतीतिः स्यात्; ततोऽपि 'श्यु' इत्य-स्यापेक्षितमासतमत्ववृत्तमेवोचितमित्यभिप्रायेणाऽऽह मम सकाशादिति । अविदितमुपादेयं यथा नोपादानं शक्यं, तथा हेयमप्यविदितं न हानुं शक्यम्; अतोऽत्र सावधानो भवेत्त-मिप्रायेण 'श्यु' इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— द्वाविति । सर्गः सृष्टिः । देवानामयं देवः । असुराणामयमासुरः । देवः सर्गः । विस्तरश्चो विस्तरेण ॥ ६ ॥

८ वें. प्र. गि.— एवमधिकारिणे निरूप्य तस्यावश्यपरि-वर्तनीयामासुरीं सम्पदं प्रपद्यितुं प्रतिजानीते— द्वाविति । अस्मिन् श्लोके संसारे भूतानां महत्त्वानां सर्गो द्वौ द्वौ । कौ तौ ? देव आसुर एव च । राक्षसमोहनप्रहृष्टासुरप्रहृष्टादेवान्-सर्वमन्त्रिणैश्च द्वावित्युक्तिः । यद्यपि शास्त्रार्थज्ञानवशादेतः प्रकृ-तिमोहिनी, अविदितहिंसाहेतुद्वेषप्रधाना राक्षसी भृष्टिः, बाह्यान्मद्वशात्तद्विषयमोहेतुरागप्रधाना आसुरी प्रकृतिरिति

तासां लक्षणाणि विविक्षाम्येव; तथापि शास्त्रनिषिद्धकर्म-प्रच्छिद्वृत्तित्वेन विदुषामप्येकविवक्षयाऽप्रासुरसन्नेन निर्देशो युज्यते । अत एवेतदभिप्रायेणैव 'द्वाया' प्राज्ञापया देवाभिरासुराश्च [वृ. व. १.१.१] इति क्षुनिरपि हृदयन इत्यभिप्रायः । तत्र देवो भूतमर्गः 'अमर्यं सत्त्वसंशुद्धिः' [१.६.११] इत्यादिना विस्तरश्च श्रोक्तः । आसुरं भूतमर्ग-निर्दानी मे मम सकाशादिस्मरतां श्यु ॥ ६ ॥

९ वं. वं. दी.— द्वौ भूतसर्गाविति । अस्मिन् श्लोके देवमायांशानां भूतानां द्वौ सर्गो देव आसुरश्चेति । 'एव च' इत्यनेनापुना तु देवेऽप्यासुरभावोदयकाल आयात इति द्योतयति । अप्रेदं तत्त्वमुक्तम्— 'द्वौ भूतसर्गावित्युक्तेः प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः । वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता । भक्तिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः' इति निर्दोषमगवदनुमदैकलभ्यतया प्रमत्तादिष्वन्तःकथनाज्जित्तमार्गश्चेति विवरणकृतां भीरुनायचरणा-नामाशयः । तत्र देवो मर्यादाऽप्राप्यश्च विस्तरश्च श्रोक्तः एवेत्यत्रस्वमादौ मत्त आसुरं शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

१० पु. अ. त.— ननु देवाः सम्पदि आत्मस्य मम कथं तदुत्पत्तिरित्युक्तं तद्वदोच्यते; तथाप्ययं विस्तरेण मर्यादा-प्रवृत्त्यामुक्तं सम्पदं प्रपद्यितुं प्रतिजानीते— द्वाविति ।

अस्मिँहोके भूतसर्गां जीवसर्गां द्वौ, एको दैवो द्वितीय
आसुर एव; चकारेण राक्षसादिरपि गृहीतः । तत्र दैवो विस्त-
रशो विस्तारपूर्वकः पूर्व प्रोक्तः प्रकर्षेण फलादिसहिती मे मया

उक्तः कथितः । हे पार्थ कृपापात्र ! आसुरः पूर्व सङ्क्षेपेणोक्तो
ऽतो मे मत्तो विस्तरेणोच्यमानमासुरं सर्वं शृणु ॥ ६ ॥

११ नी० भा० दी०— द्वौ द्विसङ्ख्यौ भूतसर्गां भूतानां स्वभावौ । मे मद्वचनाच्छृणु ॥ ६ ॥

आसुरसम्पद्धतां लक्षणानि ७—१८ ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

१ शां. भा.— आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च
शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति— प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये
प्रवृत्तिस्तां, निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च, जनाः आसुरा न
विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदुः; न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु
विद्यते ; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥ ७ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वध्यायस्योपेक्षाऽऽसुरसम्पद्धतेर्न-
मपुत्रं, तस्यास्तथाजयत्वेन पट्टप्रक्षालनन्यायावतारादित्या-
द्यङ्ग्याऽऽह— प्रत्यक्षीकरणेनेति । वर्जनीयामासुरीं सम्पदं
विशृणोति— प्रवृत्तिं चेति । तां विहितं प्रवृत्तिं न जानन्ती-

त्यर्थः । तां च निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति सम्बन्धः । न
शौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह— अनाचारा इति । शौचसत्ययो-
राचारान्तमविवक्षितं ब्राह्मणपरिग्रहजन्यायेन पृथक्-
पादानम् ॥ ७ ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च अम्युदयसाधनं मोक्षसाधनं च वैदिकं धर्ममासुरा न विदुः न
जानन्ति । न च शौचं वैदिककर्मयोग्यत्वं द्वाह्यसिद्धम् ; तद्वाह्यमान्तरं चासुरेषु न विद्यते । नापि चाचारः
तद्वाह्यमान्तरशौचं येन सन्ध्यावन्दनादिना आचारेण जायते, सोऽप्याचारस्तेषु न विद्यते । यथोक्तं—
' सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ' [द. स्मृ. २।२३] इति; तथा सत्यं च तेषु न विद्यते ।
सत्यं यथार्थज्ञानं भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

४ ये. ता. चं — अत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दौ न लौकिक-
विषयो, आसुराणामेव लौकिकेष्टानिष्टप्राप्तिप्रतिहार्यमपय-
प्रवृत्तेः उत्पन्नमित्येव सिद्धत्वात्, न च विहितनिषिद्धमात्र-
विषयो, रागप्रासराजप्राप्तविषयो वा, ' न शौचं नापि
चाचारः ' इत्यादेः पुनरुक्त्यसम्भवात्; अतोऽत्र
मुमुक्षुपेक्षितप्रवर्तकनिवर्तकधर्मविनिष्क्रामावे तात्पर्यमित्याह—
अम्युदयसाधनमित्यादिना । तावेतौ धर्मौ स्मर्यते ' प्रवृत्ति-
स्थानं धर्मं प्रभापतिप्राप्तवीत ' [म. भा. १।२।१७४]
' निवृत्तिस्थानं धर्ममुपनिर्गच्छति ' [म. भा. १।२।१७४] इति । ' न विदुः ' इत्यत्र ' न सत्यं तेषु विद्यते '
इतिवद्वद्भाष्यमार्थं न विवक्षिष्य, अपितु धनकृत्यः प्रतिपादित-
ऽपि तमः प्रायुषादपि प्रायश्चित्तमपि भगवदेषाऽऽह— न जानन्तीति ।

' इत्युच्यते ' इति प्रायुक्तमत्र यदि कर्मयोग्यत्वमित्य-
नेन विवृतम् । बाह्यशौचमद्युत्तिर्लौकिकादिमित्यवयवकथा-
करणाय न विद्यते; आन्तरं स्वात्मपुण्यामात्रम् । ' न शौचं
नापि चाचारः ' इति कर्माकार्यकारणयोरनियेय इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तदिति । ननु सन्ध्यावन्दनादेर्वागप्रमथमस्य ' प्राजा-
पत्यं शुद्धस्थानां न्यासितानां मन्त्रसंज्ञितम् । योगिनामप्यतं स्थानं
स्वात्ममन्त्रोपकारिणम् ' [वि. पु. १।१।१६] इत्यादिभि-
रप्युक्तमिति । व्यतिरेकोक्त्या हेतुहेतुमद्भाष्येऽत्र टीका-
इदं नित्यकर्ममन्त्रहानादपि प्रागम् । यथाज्ञानमित्यादि-
विग्रहमन्त्रविरुद्धादयथाज्ञानं भाषणमात्रं, विद्यावत्भावः प्रा-
दित्यवभाषणमात्रः ॥ ७ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ इ. प. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं यतोऽन्यानुष्ठानं न विदुर्न जानन्ति । आसुरां सम्पदं
प्राप्ता आसुराः । आचारः सिद्धाचरणम् । मत्पमनित्यवचनम् ॥ ७ ॥

८ वं. प्र. गि.— प्रतिज्ञातामासुरसम्पदमेव निरूपयति
द्वादशभिः— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं निवर्ति
निवर्तिविषयधर्मं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति ।
अतस्तेषु बाह्यान्तद्व्युत्पन्नैरूपं शौचं तदेतद्वृत्त आचारो

मन्वायुक्तः 'सन्ध्याहीनोऽनुचिर्नित्यम्' [व. स्मृ. २।२३]
इत्यादिस्मृत्यैः; आचारमूलप्रमाणभूतं सायं श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणादिकं च न विद्यते । अशौचा अनाचारा अनेदशाखपरा-
श्चासुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— सर्वात्मना वर्जनार्थमासुरीं विस्तरशो निरूपयति— प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशभिः । प्रवृत्तिमार्गं
वेदोक्तं निवृत्तिमार्गं च न विदुरासुराः 'रुचिस्तेषां न कुत्रचित्' इति श्रीमुखोक्तिरियम् । कुतः ? इत्यत आह
'न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते' इति मानसकायिकवाचिकदोषसद्भावेन सर्वत्र कर्मादौ तद्व्यति-
पादकशास्त्रे च सत्यत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय विस्तेरेणाऽऽह द्वाद-
शभिः— प्रवृत्तिमित्यादिभिः । आसुरा जीवा आसुरसर्ग
एवोत्पन्नाः प्रवृत्तिं न विदुः सत्यं तेषु विद्यते । अतस्तेषु बाह्यान्तद्व्युत्पन्नैरूपं शौचं तदेतद्वृत्त आचारो

अज्ञाने निर्दर्शनमाह— न शौचमिति । बाह्याभ्यन्तरभेदेन
शौचं मत्सेवावृत्तदेवमुदितेतेषु न, नापि च आचारः
आचरणं न च, न सत्यं असत्यं तेषु विद्यते, सत्यं मास्ती-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः; धर्माधर्मधोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञान-
रहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च असत्यं यथा धमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च, नास्य धर्मा-
धर्मौ प्रतिष्ठाऽन्योऽप्रतिष्ठं चेति त आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरम् । न च धर्माधर्मसंन्यपेक्षकोऽस्य
शासितेश्वरो विद्यते इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किञ्चापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्य-
संयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुरेव कामहेतुकं किमन्यज्जगतः कारणम् ?
न किञ्चिद्वृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः । काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिक-
रुहिरियम् ॥ ८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— आसुराणां जनानां विशेषणान्त-
राप्यपि सन्तीत्याह— किञ्चेति । विषय इत्याहु रिति पूर्वेण
सम्बन्धः । शास्त्रेणान्यमरद्वयं निमित्तीकृत्य प्रवृत्त्यधिष्ठातात्मकेन

ब्रह्मणा रहितं जगदिदम्यते चेत्तर्ह्यं तदुत्पत्तिः ? इत्यादिहृष्याऽऽह-
किञ्चेति । किमन्यदित्यादिशेषस्य तात्पर्यमाह—
न किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— किञ्च— असत्यं— जगदेतत्सत्यशब्दनिर्दिष्टब्रह्मकार्यतया ब्रह्मात्मकमिति नाहुः ।
अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति न वदन्ति; ब्रह्मणाऽनन्तेन घृता हि पृथिवी सर्वात्र लोकान्
विमर्ति । यथोक्तं— 'तेनेयं नागवर्षेण शिरसा पिष्ट्वा मही । विमर्ति मालां लोकानां मदेनासुरमानुषाम्'
[नि. पु. २।५।२७] इति; अनीश्वरं सत्यसङ्कल्पेन परेण ब्रह्मणा सर्वधरेण मयैतन्निमित्तमिति
च न वदन्ति ।

४ धे. ता. चं.— एव न सत्यस्यामात्रमात्रम्; अपि तु
तद्विनिर्दिष्टमन्यमसतीत्यनन्तमुच्यते इत्याह— किञ्चेति ।
अन्यधर्मोऽन्यं न सिध्यतामस्य, तस्य लोकोपलब्धिपञ्चवचन-
नितोपादिमिरेव प्रतिक्षिप्तत्वेन अलिप्तत्वात्, परमाद्यं स्थिरं
चैवैवमभिमन्य निष्ठाभिनिवेशानामासुराणां प्रवृत्तिभ्यास्तद्वृत्त-
उचिन्ति. प्रवृत्तिभ्यामन्यत्कामं 'दया धमनृतप्रायाः, तथा सर्वं

जगदिति प्राहुः' (२.) इति व्याख्याऽपि मग्ना, जगच्छब्दस्य
चेतनमात्रविषयत्वाभावात् निषेधानां चात्र पूर्वोक्ताकारादिति-
रङ्गतरस्यात्, 'अप्रतिष्ठमनीश्वरम्' इतिवत्प्राप्रतिष्ठप्रतिष्ठ-
पत्वात्, आसुराणां च शास्त्रभेदेनोक्तत्वात् । अतोऽन्यं शास्त्र-
विदम्यं प्रतिषेधोऽयं शब्दः । तच्च सत्यं धर्ममेति 'सत्यं
इत्यनन्तं ब्रह्म' [तै. उ. ३।१] इत्यादिषु प्रविश्य । एतदोक्ते

च चेतनाचेतननियन्तृत्वेन ब्रह्मनामययाज्ञौ निरुक्त — “तस्य
इ वा एतस्य ब्रह्मणो माम सत्यमिति । तानि इ वा एतानि
त्रीण्यक्षराणि सत्, ति, सम्, इति । तद्वत्सत्तद्वत्तत् । अथ
यति तन्मर्थमथ यद्य तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति
तस्माद्यमद्वयं एवं प्रित्त्यग्रे लोकेति ” [छा. उ. ७।३।४, ५]
इति । अतोऽत्र कथितगुरुकुमारिलजिनमुगतचार्वार्कादिमतानु
वर्तिन इवान्नात्मक अगदाहुरिति विवक्षामाह— सत्यश-
ब्देति । अप्रतिष्ठान्देनापि सर्वलोकविरोधादिभि प्रत्यक्षसिद्ध-
प्रतिष्ठानिषेधासम्बन्धाच्छेषे प्रतिष्ठितत्वेन उपदिष्टव्यप्रतिषेध
विवक्षामाह— तथेति । तदेवोदाहरणविशेषेण विवृणोति—
ब्रह्मणाऽनन्तेनेति । एतेन प्रतिष्ठान्दस्य धर्माधर्मभानपरत्वेन
व्याख्या निरस्ता । सर्वाङ्गिज्ञान विमर्शति स्वस्वतः
कार्यतथेति भावः ।

आदिब्रह्मरूपदिग्गमप्रवृत्तिर्मिह विवृतेति शास्त्रेणोक्ते हि
हेतुर्हेतुव अत्यन्ते । यदा परिन्या यदि कथिदन्यस्तस्यापर-

स्तस्य परस्ततोऽन्यः । एव हि तेषामनवस्थितिः स्यात्ततो हि
मन्यां भुव एव शक्तिः ’ इति । वायुवेगवशाच्च भूत्रमणवा
केचिदिच्छन्ति । शुक्त्वाभिर्यपतनं च जेनाः । अनीश्वरान्यो-
ऽन्यत्र न प्रथमाराजादिलोकिकेश्वरप्रतिषेधार्थः, तैस्तत्रति-
षेधामावात् । यथानुवदन्ति— ‘लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाका’
इति । मन्त्र ब्रह्मनिषेधमार्थः । ‘असत्यम्’ इत्यादिना पुनरुक्ते ।
अतोऽत्र व्युत्पत्त्यनुसारेणालौकिकनियन्तृनिषेधे तात्पर्यमित्याह-
सत्यसङ्कल्पेनेत्यादिना । अन्यस्कान्तादिवदचित्त्वभाव
जीवाजीवात्मकं सर्वं जगदेतन्मिमीश्वरमिति जेनादिदृष्ट्या धर्मादि
मात्रवशाद्वा, ‘परमेश्वरसंज्ञो हि किमन्यो मय्यवस्थितः’ इति
वदाभिमानिकेश्वरशासनाद्वा, देशकालावच्छिन्नेश्वरसमुदायप्रवाह
वशाद्वा जगत्प्रवृत्तिरिति हि तत्तन्मतमिति भावः । नियमि
समिति— ये तु मद्रूपतिरिक्ताप्रजापतिपञ्चपतिप्रभृतीनि
परमेश्वरत्वेन कल्पयन्ति, त आधुरा एवेति भावः ।

३ रा. भा.— ‘अहं सर्वस्य प्रभूः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति ह्युक्तम् ; यदन्ति चैवम-
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् ? योषित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं मनुष्यपश्यादिकमुपलभ्यते,
अनेनम्भूतं किमन्यदुपलभ्यते ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः । अतः सर्वमिदं जगत् कामहेतुकमिति ॥ ८ ॥

ये. ता. चं — अन्येऽपि केचिद्विधरा प्रवर्तका इत्यन्ते,
प्रयन्ते च, तत्कथं भगवतः सर्वनियमनम् ? इत्याह— अहं
सर्वस्येति । अन्येषामपि नियन्तृणा नियमनरूपप्रवृत्ति-
मंगदवधीनैव । तथाय सूत्रितं— ‘कदां शास्त्रार्थवत्त्वात्’ [म.
ए. २।४।१] इत्युपक्रम्य ‘यत्तु तच्छ्रुते’ [म. ए. २।३।
४१] इति । एव त्रिमिर्गतं वस्तुतिरिक्तेतिप्रवृत्तीनां परतदा
धीनत्वं चेच्छन्तीत्युक्तं भवति, तत्र जगदुत्पत्तेः प्रतिष्ठातृ ब्रह्म-
नैरेवेत्यन्यतः सिद्धतयैवमुपादान्यन्तीत्याह— यदन्ति चैव-
मिति । ‘अपरस्पर’— इत्यादिकं न पूर्वैकैकाक्यम्, ‘कि-
मन्यत्’ इत्यादेरन्यव्याप्तिरुत्पत्त्यादत्तपपत्तेश्च । एतदेवैवा-
मात्रतये पर्याप्तं, किमन्यदुच्यते ? इति कल्पना अभ्याहारादि
प्रस्ता । यदन्ति चैवमिति तु भाष्याहारादिविवक्षायोक्तम्, ‘एतां
रहितम्’ [१६।९] इत्येनैव तत्तदे । अतः ‘कामहेतुकम्’
इत्यस्यैवोपपादनाय ‘अपरस्परसम्भूतम्’ इत्याद्युक्तिरित्यभिप्रा-
येणाह— योषिदिति । क्रियाशान्तेन हेतुकभाववद्विषयमिति
व्याख्यान्तरमतिमन्द, प्रविद्धतमापेक्षायाम् । ‘कामहेतुकम्’

इत्यनन्यत्वाच्चैत्यभिप्रायेणाह— अनेनम्भूतं किमन्यदुप-
लभ्यत इति । यद्यपि योषित्पुरुषसंसर्गमन्तरेणैव इवेदजानां
स्वावराणां चोत्पत्तिर्हेत्यन्ते, तथापि श्वरमात्रेहेतुका देवादिसृष्टिर्नो
पलभ्यते, इत्यमान स्वयोजिनं योजिजवैव दूरीकलावशीर्णम् ।
तन्नाप्यन्यव्यतिरेकवस्थिततत्तत्सामग्रीमात्राकार्यसिद्धिसम्बन्धे
किमीश्वरेण कर्मा कल्पितेनागमिकृतया स्वीकृतेन चेति भावः ।

‘अकिञ्चित्कामहेतुकम्’ इति परोक्षपाठान्तरस्य अप्रसिद्ध-
त्वादिरिनादारव्यवस्थेर् ‘किमन्यत्’ इति पाठस्य प्रतिनिषेध-
परया व्यनक्ति— किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अतः
इति— अन्यव्यतिरेकवशादित्यर्थः । ‘कामहेतुकम्’ इति
दृष्टकारणोपलक्षणम् । कामप्राप्त्यवशं तादृशं । यथा पापपञ्चा-
गमा अपि तत्तत्पुरुषप्रवर्तिता इति तत्तदागमैस्तदागतप्रत्यक्षमू-
लतयोपदेशपरम्परया च व्यवस्थाप्यन्ते, यथा वा विरक्त-
नभरवृत्तान्तादयः, एव कल्पेकत्वे प्रवृत्तमीश्वरशिष्टिर्नो जगत्
प्रवृत्तान्ति सम्भावितमपि तीमोषरूपशास्त्रप्रोपादपत्तन्ती-
त्युक्तं भवति ॥ ८ ॥

५ आ. भा. भा.— जगतः सत्यं, प्रतिष्ठा, ईश्वरश्च विष्णुस्तद्वैपरीत्येनाहुः । “तस्योपनिषत्तत्त्वस्य
मत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्” [बृ. उ. २।१।२०] इति हि श्रुतिः । “हे वा य ब्रह्मणो
रूपे मृतं चा- (चैना-) मृतं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च स्यच” [बृ. उ. २।३।१] इति ॥
“तस्योपनिषत्तत्त्वस्य सत्यम्” [बृ. उ. २।१।२० + मैत्र्यु. ६।३२] इति “एष हेवै-
वत्मादयति यामयति चेति” इति प्राचीनशालाश्रुतिः । परस्परसम्भूतो ह्युक्तः ‘अनाद्वयन्ति भवानि’
[३।१४] इत्यादिना ॥ ८ ॥

६ ज. प्र. स्त्री.— न केवलं जगतो मिथ्यात्वादिवत्ता-
मसुरत्वं 'असत्यप्रतिष्ठते' इत्युच्यते; किन्तु जगज्जन्मादि-
कारणं विष्णु ये न मन्यन्ते तेषां सर्वेषामपीति भावेनाह—
जगत् इति । तद्वैपरीत्येनेति । न विद्यते सत्यमसत्येति ।
जगत् सत्यं विष्णुरित्यत्र ध्रुतिमाह—तस्येति । तस्य
विष्णोः सत्यस्य सत्यमिति । उपनिषद्ग्रन्थं नाम कथम् ?
प्राणा मूर्तामूर्तं जगदिति यावत् । सत्यमित्युच्यते । तेषां
प्राणानामेव विष्णुः सत्यमित्यर्थः । एवं चेन्नगतो मुक्त्यं सत्यत्वं
न भवेत्, अन्यथा निर्धारणायोपादितो मूर्तामूर्तत्वकस्य
जगत् सत्यत्वं तावदन्यथा श्रुत्येव व्याचष्टे—इह वा वेति ।
तस्येति । सत्यं मूर्तं स्थितमिति सदिति बोध्यते । जगत्

तु यदिति त्यादिति बोध्यत इत्यर्थः । तथा च सत्यं सत्य-
मित्युक्तं भवति । इदानीं जगत् सत्यत्वं विष्णोः प्रत्या-
व्याचष्टे—तस्येति । सादयति विशरणादिकं प्रापयतीति सत्,
यामयति नियच्छतीति वं, सत्यं तस्य च सत्यमित्यर्थः ।
प्रतिष्ठितत्वेति प्रथितत्वेन । 'अपरस्परसम्भूतं' इत्यस्वापरं
परस्वापरं सम्भूतमिति व्याख्यानमसत्; प्रतिषेधप्रकरणात् ।
अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहुर्इत्येव व्याख्येयम् । स्या-
देवम्, यदि परस्परसम्भवे भगवतोऽभिमतः स्यात् इत्यत
आह—परस्पररेति । यद्वाभेन परस्परकृपाणां तादृशमुपपाद-
यति । भगवता परस्परसम्भवेच्छेत्वात् तद्वचनं कथमाहुः ?
इति । ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेत्, न; पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.—असत्यमिति । असत्यं धर्माधर्मौ यस्य न विद्येते । न यतोऽस्य प्रतिष्ठा-
तदप्रतिष्ठम् । ईश्वरः स्वामी यस्य न विद्यते तदनीश्वरम् । स्त्रीपुंसयोर्मैथुनं संयोगस्तेन सम्भूतमपरस्पर-
सम्भूतम् । कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

८ छ. प्र. ति.— ननु वेदवक्ताप्रमाणे तन्मूलकधर्मा-
धर्मविशेषना जगति सुखदुःखदिव्यवस्था कथं स्यात् ? अत
आह—असत्यमिति । ते आमुषा जनाः जगत् असत्यं न
विद्यते तस्य वेदशास्त्रप्रमाणे यस्य तदसत्यम्, अत एव वेदशास्त्र-
प्रमाणव्यामोहादप्रतिष्ठम्; न विद्यते वेदमूलकधर्माधर्मरूपा
प्रतिष्ठा सुखदुःखसत्यवस्थाहेतुस्य तदप्रतिष्ठम्, अत एव धर्मा-
धर्मयोरमावादनानीश्वरं न विद्यते श्रमाश्रमकर्मफलप्रदाता ईश्वरो
यस्य तदानीश्वरः; एवंविधं भगवाद्वाहः । ईश्वराधिष्ठितधर्माधर्म-
निष्कम्बं जगत्; सुखदुःखवैधर्म्यमित्युक्ताकारेण क्वचित्त्वा
स्वभावे पर्यवसानात्त्वामाविकमेव जगद्वैधर्म्यमिति युक्तम्,

इष्टे सम्भवसादृश्यलक्षणयोगादिति भावः । कथं तर्हि धर्माधर्म-
संज्ञायमीश्वरं विना जगदुत्पत्तिः ? तत्राह—अपरस्पररेति ।
अपरश्च परस्वापरस्परम्, परस्परमित्यर्थः । ततः सम्भूतं काम-
प्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसङ्गोपात्तत्वं जगत्, अतः काम-
हेतुत्वं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् । नन्वेष्टेवरादिकमपि किं
कारणम् ? नेत्याह—किमन्यदिति । कामादन्त्यकारणं किम-
स्ति ? नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा ननुपपत्तादिकं सर्वमपि स्त्रीपुंस-
योः परस्परसम्बन्धेनैव जातमप्युच्यते; अपरस्परसम्भूतं तु
किमन्यदुत्पत्त्येते ? न किञ्चिदपि; अतः कामहेतुकमेव जगदि-
त्याहुर्इति योजना ॥ ८ ॥

९ ष० व० स्त्री०—किञ्चासत्यमिति । 'त्वमेक पक्षास्य सतः प्रसूतिः' 'सत्यस्य सत्यं' इति भागवतवाक्यात्
[१०।१।२८; १६] "सदेव सोम्येदमम आसीत्" [छं. व. ६।१।१] "तत्सत्यमित्याचक्षते" [तैत्ति.
२।६] इत्यादिभिरुच्यते । सत्यं परसकाष्टाप्रसत्यवस्तुक्रितिसाध्यत्वाचक्षात्मकं जगदेतदसुरा असत्यमाहुः; भाया-
त्साक्षात्कल्पितत्वादियुक्तिभिः । तथासति तन्मध्यपातिवेदवदुदितसाधनानि व्यर्थानि स्युः, अनुपादेयानि च । न
हि स्तूपपशशाशुक्रादिभिर्व्यवहार उपपद्यतेऽसत्त्वादित्यर्थः । तथाऽप्रतिष्ठं प्रक्षयि त प्रतिष्ठा यस्य तद्वेति वदन्ति ।
अनीश्वरं च सत्यसङ्कल्पेन पुरुषोत्तमस्वरूपेण विमुना नियमितं न वदन्ति । मया तूर्क—'अहं सर्वस्य प्रभवो
मघाः सर्वं प्रवृत्तं' [१०।८] इति । 'अहमेवात्मनाऽऽत्मानं सृजे हन्यनुपालयै' इति च । ते तु वदन्ति चैवम्-
अपरस्परसम्भूतं अपरस्परसम्भूतयोरन्योन्यसङ्गतयोः प्रकृतिरूपयोश्चिपुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन जातमिदं
तनुपपत्त्याद्युपलभ्यतेऽनेकमभूतं किमन्यत् ? किञ्चिदपि नोपलभ्यत इति । अतः सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति
वदन्ति सहजासुराः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च । असत्यं वेदपुराणाप्रमाणम् ।
अपतिष्ठं जगदप्रतिष्ठम्, अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः कर्ता
यस्य तादृशं जगत् ते असुरा आहुः वदन्ति । ननु कथं मानेन
कथयन्ति वदन्ति ? इत्याह—अपरस्पररेति । अपरश्च

परस्परस्परस्पर्शं स्त्रीपुंससंयोगस्ततो जातं कामहेतुकं स्त्रीपुंस-
योः काम एव हेतुर्भव्य सत्यम् । अन्यत् एतदतिरिक्तं किं
कारणम् ? न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नो० मा० स्त्री०—असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातम् । तयाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्या प्रतिष्ठा आश्रय-
स्तच्छून्यम् । अनीश्वरनिष्कम्बकं आहुः । अपरस्परसम्भूतं 'अपरस्परः क्रियासातत्ये' [अष्टा. ६।१।१४४]

इति सुट् । वीजाङ्कुरवत् परस्परकारणीभूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्सन्भूतं, किमन्यल्लोकैऽस्ति । न किञ्चिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते, किन्तु सर्वं कामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः कामस्तदुत्थमेव; स्वभावो जन्तुर्जायते, न त्वदृष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

१ आ. भा.— एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोक साधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽप्येव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणं हिंसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ आ. भा. व्या.— यथोक्ता दृष्टिमवष्टभ्यविष्टेवेत्या-
शङ्कयाऽऽह— एतामिति । प्रापुदियमेता लोकायतिदृष्टि-
मवलम्ब्येति यावत् । नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति— विभ्रष्टेति ।
विषयबुद्धेरल्पत्वं दृष्टमानोद्देशेन प्रवृत्तत्वं, जगतः प्राणिजात्स्वेति
यावत् ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— एतां दृष्टिमवष्टभ्य अवलम्ब्य, नष्टात्मानः अदृष्टदेहातिरिक्तात्मानः, अल्पबुद्धयः घटादिवत् ज्ञेयभूते देहे ज्ञातृत्वेन देहव्यतिरिक्त आत्मा नोपलभ्यत इति विषेकाकुशलाः, उग्रकर्माणः सर्वेषां हिंसकाः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— एतां दृष्टिमिति— विपरीता दृष्टि मित्यर्थः । 'अवष्टभ्य' इत्यात्मनादिप्रतीतिभ्युदात्तायाह— अव-
ष्टभ्येति । नित्यस्यात्मनो विनाशानायात् 'पाद अदर्शने' [भा पा. ४।८८] इति धात्वर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह— अदृष्टेति । स्वयम्भोवदिव प्रत्यगात्मस्वरूपस्य देहाध्यासाधिष्ठानतया नित्य-
मुपलम्भादेहातिरिक्तत्वेन विशेषितम् । नष्टात्मत्वं हेतुरिहात्म-
शुद्धिमुच्यत इति । पुनरपि परिहाराभिप्रायेणाह घटादिव-
दिति । यद्वा पशुमृगादिवत् सर्ववशात्स्वारसिको विविक्तात्मा
उपलम्भः । अल्पबुद्धय इति तु तत्परिहाराद्युक्तमित्यत इति
भावः । एवं पदव्याप्तविषयविपरीतदृष्टिका, अथ 'प्रभवन्त्यु-

ग्रकर्माणः' इत्यादिना तत्फलमुच्यते । 'उग्रकर्माण' इत्यत्रो-
ग्रतादिप्रतीतिभ्युदात्तायाह— सर्वेषां हिंसका इति ।
अनुभा. स्वसंश्रिणामपि दोषावहा इत्यर्थः । जगतः
क्षयाय प्रभवन्तीति— 'अनेन प्रसविष्यध्वमेव बोऽस्तिव-
कामभुक्' [३।१०] 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमाप्स्यथ
[६।११] इत्यादिप्रतिपादिता भगवन्मूला लोकभावनसम-
मयादामतिलङ्घयन्ति; तदनुवर्तिनश्चान्येऽपि मन्वाः तदाचारोप-
देशाद्विस्मृतादिकमेव सर्वेऽप्य जगतश्चिन्तापवर्गस्तद्विचि-
हिनश्चिन्विषयतापाहतित्वाय क्षयाय भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— एतां दृष्टि लोकायतदर्शनमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयो विषयेषु भोग्य-
भोक्तृप्रतिपत्तिमात्रयुक्ताः प्रभवन्ति जायन्ते । उग्रकर्माणो वधवन्धादिकर्मनिरताः क्षयाय जगतः
प्रभवन्तीति सम्बन्धः । अहिता आपत्कृताः ॥ ९ ॥

८ चं. प्र. सि.— नन्वयमपि वादो युक्तियुक्त सम्यगिव
दृश्यते; किमत्र बाधकम् ? अत आह— एतामिति । एता-
द्यथा लोकायतिकानां दृष्टिमवष्टभ्याधिरूप नष्टात्मानो भवन्ति ।
न केवलं स्वनाशमात्रम्, किन्तु परानपि नाशयन्ति 'स्वयं
नष्टः परानपि नाशयति' इति न्यायादित्याह— अल्पबुद्धय
इत्यादिना । अन्त्या केवलविषयविषयेषु बुद्धिर्येषां ते तपोना,
अत एव पापमयामायादुःखमध्यमा, अत एव च लोकास्वाहिता

वैतिनो मूला जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । तान्द्रा जगदपि
यताद्वयतिनन्यायाद्यप्येव प्रवर्तत इति सर्वनाशकारते भवन्ती-
त्यर्थः । यद्वा अगतः प्राणिजात्स्वय क्षयाय उग्रकर्माणो हिंसाः
सर्वव्याघादिक्रमेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । तस्मादप्यन्ता-
योगनिहेतुत्वादिवं दृष्टिः श्रेयोविधिः सर्वथा इत्यादि-
वैरर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— एतां दृष्टिमिति । सर्वत्र मृषात्वदृष्टिं चावष्टभ्य स्वस्य ब्रह्मणोऽविद्यासम्बन्धतो जीवत्वादि-
मजान्नीकाराभ्रष्टामानसो । वस्तुतोऽल्पशुद्धयः सर्वस्य जगतः क्षयाय प्रभवन्त्युद्भवन्ति । विष्णुपुराणे तूक्तं—
' तदेतद्दृश्यं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावविरोभावजन्मानाश्विकल्पवत् ' इत्यादि । तथाभूतस्यात्र
क्षयायोद्भवन्ति । 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' [अष्टा. ३।३।१३१] इति सूत्राद्भवन्त्यति वा वर्त्तमानप्रयोगः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.— विश्व एतामिति । एतां कामहेतुरूपं हिंसाप्रधानं कर्म येषां ते, अहिताः शत्रुरूपाः, जगतः सर्व-
लौकिकीं दृष्टिं दर्शने अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः अष्टात्म-
स्वरूपाः, अल्पशुद्धयः शल्पक्षमतया, अप्रकर्माणिः कर्म इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० मा० दी०— एतामनुपदोक्ता लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिमवष्टभ्य तामाश्रित्य नष्टात्मानः
कामादिविशेन नष्टयैषां । यतोऽल्पे क्षुद्रे दृष्टसुखे एव बुद्धियेषां तेऽल्पशुद्धयः । अहिता हिंसाः ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्वाहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

१ शां. भा.— ते च— काममिति । काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य, दुष्पूरसंशयपूर्णं, दम्भमान-
मदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्वाहान्शुभ-
निधयान्प्रवर्तन्ते लोके; अशुचित्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

२ आ. शां. व्या.— तांनेव दुराचारानादुराग्नकारान्तरेण विनिगदि— ते चेति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— दुष्पूरं दुष्प्रापविषयं काममाश्रित्य तत्सिंसाधविषया मोहादज्ञानादसद्वाहान् अन्याय-
गृहीतान्सत्परिग्रहान् गृहीत्वा अशुचित्रता अज्ञास्त्रविहितव्रतयुक्ताः दम्भमानमदान्विताः प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

४ वे. ता. खं.— कामो हि अग्रेष्टुल्लभः, अतः स एव
हि तेषामाश्रयणीयोऽभिमतः; तदाश्रयेणेति कर्तव्यताकृतास्तु
दम्भमानादयोऽशुचित्रतत्पर्यन्ता इत्युच्यते कामम् इति श्लोकेन ।
दुष्प्रापविषयत्वं दुष्पूरत्वे हेतुः, यद्वा विषयप्राप्तिर्हि कामस्य
पूर्णम्, अतो दुष्प्रापविषयत्वमेव दुष्पूरत्वम् । आश्रित्य प्रयो-
गन्तयाऽनिरन्तरादिर्यः । तदभिप्रायेणाऽऽह तत्सिंसाध-
विषयेति । विपरीतप्रवृत्तिहेतुत्वं कृत्याकृत्यविशेषात्प्रवृत्तिर्हि
मोहादज्ञानेन विषयितमित्याह अज्ञानादिति । अतएव ग्रह-
णम् आरम्भं येषां तेऽज्ञासद्वाहान् । यमाभिसन्धिभक्तो हि
श्रयोनेर्जयन्ति; कामप्रवणास्तु चौर्यादिमिस्तदुपकरणानी-
त्यह— अन्यायगृहीतान्सत्परिग्रहानिति । परिग्रहस्तदो-
ऽन परिग्रहः । 'ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसम्पदान्,
[१५।१२] इति तस्यैव विवरणम् । अत एवाशुभमिनिवेशा-

विति (वा) व्याख्याऽन्यत्र मन्दा । गृहीत्येति तादासिक
विनियोगपरत्वात्प्रयोगत्वाभिमानपरत्वाद्वा पुनरुक्तिपरिहारः ।
पाषण्डागमादिविदिष्टाणि हि व्रतानि पुरुषस्य दर्शनस्पर्शनाद्य-
योग्यताहेतुत्वात्स्वयमशुचौन्येनेत्यभिप्रायेणाऽऽह— अज्ञास्त्रवि-
हितव्रतयुक्ता इति । यमाभिसन्धिर्हि तानामपि तामसाना
विषयद्वयप्रापणस्योदनादित्यस्मन्नप्रतिमाजल्लादिवन्नतोपादै-
र्बन्धीकृतानां वेदवाहेषु व्रतेषु मानवा संयोगो भवति; यद्वा चौर्या
हत्यादिभ्यः शास्त्रविद्वद् बहुशोऽन्यत्राज्ञानादिभिरन्तः ।
शास्त्रीयेभ्यः व्रतेषु अथर्वसंभाराद्यनविषयान्मात्रात्मयथा-
शास्त्रकरणसद्वाहविहितप्रयुक्तत्वम् । दम्भमानी प्रागेव व्याख्या-
तो । यरोऽन्यत्राभिजनविद्यादिभ्यः यथायथचेष्टितात्मक-
मौढ्यम् ॥ १० ॥

५ आ. मा. भा.— दुष्पूरो हि कामः । 'पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते सदा' इति
मोक्षधर्मे ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— काममाश्रित्य दुष्पूरमिति कामस्य
दुष्पूरत्वं किं विशेषणम् ? नेति ह्यम् ; किं तर्हि ? धर्मस्य
प्रतिहेतुत्वे हेतुरासुष्यत इति भावेनाऽऽह— दुष्पूरो हीति ।
गी. वृ. २८

विशेषणमेव किं न स्यात् । कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति
भावेनाऽऽह— पाताल इवेति ॥ १० ॥

वृ व्यामोहातिशयख्यापनेन सप्रयोजनमिदम् ; प्रलयशब्दश्च
प्रसिद्धतमविषय उचितः ; चिन्तायितृणां पुरुषाणामाप्रलयस्या-
विन्वाभावाचिन्तायाः स्वरूपेण प्रलयान्तत्वं चायुक्तमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह प्राकृतप्रलयावधिकालसाध्यविषयामिति ।
असङ्ख्येषु चिन्ताविषयेष्वेकैकोऽपि दुस्तान्य इति भावः ।

प्रयोजनतयाऽभिमतेषु कामोपभोग एव परमो येषां तेऽन-
कामोपभोगपरमाः ; तदाह कामोपभोग एवेति । स्वर्गा-
पर्वप्रतिषेधार्थ एतावच्छब्द इत्याह—इतोऽधिक इति ।
सञ्ज्ञातनिश्चया इति । अत्र निश्चितशब्दे 'भुक्ता ब्राह्मणाः'
इतिवत्कर्तृरि क इति भावः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— चिन्तामिति । अपरिमेयामवच्छेदरहितां प्रलयान्तामुपाश्रिताः, सदा चिन्ता-
परा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा विषयोपभोगप्रधानाः । एतावदिति निश्चिता एतावान्पुरुषार्थो यदुत
शब्दादिविषयोपभोग इति निश्चिताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

८ छं. प्र. नि.— किञ्च, चिन्तामिति । अपरिमेयां
परिमाणुशक्त्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्ताम्, यावज्जीव-
मनुबर्तमानामित्यर्थः । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनात्मिकां
प्राप्ताः । यदा अद्य यो वा मरिष्यतः शरीरस्यार्थं ब्रह्मप्रलयान्तां
योगक्षेमचिन्तां प्राप्ता इत्यपिनेकोक्तिः । अथवा प्रलयान्तां
मरणपर्यन्तामेव चिन्तां प्राप्ताः, न तु मरणानन्तरं परलोके किं

कथं भविष्यतीति चिन्तयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः— कामोपभोग
परमाः, काम्यन्त इति कामा दृष्टाः दान्तादयो विषयाः,
तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते तपोक्ताः । तत्रापि
हेतुः— एतावदिति । दृष्टमेव सुखं, नाप्यच्छीरवियोगे
भोग्यं सुखमस्ति ; एतत्कायातिरिक्तस्य भोग्यदुःखादिति
निश्चिता. सञ्ज्ञातनिश्चयाः, ईहन्त इत्युच्येणान्वयः ॥ ११ ॥

९ व० व० दी०— चिन्तामिति । एतावदिति । कामोपभोग एव फलमिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— चिन्तामिति । अपरिमेयां
परिमाणुशक्त्यां प्रलयान्तां मरणान्तां चिन्तामुपाश्रिताः,
प्रहर्षिणो चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोग एव परमः

फलरूपो येषां, एतावत्पुरुषार्थकामोपभोग एवेति निश्चिताः
इति निश्चयाः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०— चिन्तां योगक्षेमविषयां प्रलयान्तां मरणावधिम् । एतावत् देह एवात्मा, कामभोग एव
पुरुषार्थः, इतोऽन्यन्प्राप्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः । तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रम्— 'चैत्रन्यविशिष्टः कामः पुरुषः' ।
" काम एवैकः पुरुषार्थः " इति च ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— आशापाशेति । आशापाशशतैः आशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्वद्धा
नियन्त्रिताः सन्तः सर्वत आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधी परमयत्नं पर आश्रयो येषां ते
कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय, न धर्मार्थः, अन्यायेनार्थसञ्चयानर्थ-
प्रचयान्, अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— आशुराजैव पुनर्विनिर्दिष्टः— आ-
शेति । अरक्योपायार्थविषया अनवगमोपायार्थविषया वा । प्रार्थना आशाः, ताः पाशा इव पाशास्तेषां शतैर्वद्धा इव प्रेयसः
प्रत्यान्येतन्ततो नीयमाना इत्याह— आशा एवेति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— आशापाशशतैः आशाख्यपाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधैरुनिष्टाः
कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् प्रवीहन्ते ॥ १२ ॥

४ छे. ता. चं.— चिन्ता कर्तव्यविषया, आशा ॥ फल-
विषया; आशाविषयाणामसङ्ख्यानत्वात्तदध्यानामपि शतशत-
त्वेन तथैवम् । " कामक्रोधपरायणाः " इत्यत्र क्रोधस्य परम-

प्राप्त्यतया तदभिमानविषयत्वात्मात्वात् कामक्रोधयोरैकाग्र्यमात्र
विवक्षितमित्याह— कामक्रोधैरुनिष्टा इति । अदनशब्दोऽयं
आश्रयपरः ; कामो हि विहन्यमानः क्रोधात्मना परिणमतीति

७ ह. पै. भा.— इदमचेति । इदं द्रव्यं सुवर्णाद्यस्मिन्नहनि प्राप्तम्, इमं मनोरथं प्राप्स्येष्टम् ; मनोरथमभिमतविषयम् ; इदं धनमस्ति, इदमपि धनं भविष्यति ॥ १३ ॥

८ वें. ब्र. गि.— 'कामक्रोधपरायणाः' इत्यनेन काम-
क्रोधपरावश्यमुक्तम्, तत्र कामपरावश्यं विवृणोति— इद-
मिति । अद्यास्मिन्दिने इदं धनं मया लब्धम्, नः परतो वा
इदमप्यदपि धनं प्राप्स्यामि । कीदृशं तत् ? मनोरथं मनोरथ-
विषयत्वान्नमनोरथम्, आकाङ्क्षितमित्यर्थः । इदं पूर्वसञ्चितं
मम गृहेऽस्ति; पूर्वविषमिदं धनं पुनरपि भविष्यति, न
अर्थप्रयोगादिभिरधिगतं भविष्यति । इत्यज्ञानविमोहिता
इत्यभिप्रेतान्वयः ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— 'इदमद्य मया लब्धं' इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं तेषां कर्मादिलक्षणमुक्त्वा यत्नं कुर्वन् इदं मनोरथं मनस इदं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । इदं
मनसोऽसदर्थमिनिवेशान्नरकमाप्तिमाह— इदमचेति । मया भोगार्थं धनं मेऽस्ति मदिच्छया स्यात्पति, गमिष्यतीति
इत्यनेन इदमद्य लब्धं, न तु यद्वच्छेदयेति जानन्ति । एवमेव न जानन्ति । इदमपि धनं मे पुनः भविष्यति ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— आशापाशान् विवृणोति— इदमचेति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥
आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः; हनिष्ये चान्यान्
वराकानपरानपि । किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः ? सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्यः । कथं ? ईश्वरोऽहमहं
भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नष्टभिः, न केवलं मानुषः; अहं बलवान्सुखी चाह-
मेव । अन्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

२ आ. शां. ध्या.— यथोक्ते मदमिप्राये प्रतिबन्धकः ।
शत्रुरपि न सम्भवतीत्याह— असायिति । त्वतो विहीनानां
तथा परिमर्देऽपि त्वमुत्थानां शत्रूणां परिमर्गे निविष्टो न भव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वयेति । येषांतिरेकेऽपि कुतश्चे भोग-
सामर्थ्यं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अहमिति । मिदमहमेव शत्रु-
दति— सम्पन्न इति । बलवानोऽहं, मुग्धो रोगदितः ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— आढ्य इति । आढ्यो धनेन, अभिजनेनाभिजनवान् ममपुत्र्यं श्रोत्रियत्वादि-
सम्पन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया ? किञ्च यक्ष्ये यागेना-
प्यन्यानभिमविष्यामि, दास्यामि नष्टादिभ्यः, मोदिष्ये हपं चातिशये प्राप्स्यामि, इत्येवमज्ञानविमोहिताः
अज्ञानेन विमोहिता निविधमस्मिन्नुत्पन्नमापन्नाः ॥ १५ ॥

२ आ. शां. ध्या.— विषादजननाभिजनेन मुक्तो नास्ती-
त्यार— आढ्य इति । तयापि यागदानाभ्यां लब्धेन वा ।
कश्चिदपि न भविष्यति । इत्याशङ्क्याऽऽह— किञ्चित् । न च
तेषामेतेऽभिजनयः माधीनाभिर्यद— इत्येवमिति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अहो मया बलवता हतः शत्रुः, अपरानपि शत्रुहं शत्रो धीमश्व हनिष्ये, निमग्न
मन्दधीमिदुर्बलैः परिकल्पितेनादृष्टादिक्रियेण ? । तथा च— ईश्वरोऽहं मयानोऽहम्, अन्येषां चादनेन
नियन्ता, अहं भोगी स्वत एवाहं भोगी, नादृष्टादिभिः; मिदोऽहं स्वतस्मिदोऽहं, न कस्मान्नादृष्टादेः;
तथा स्वत एव वृत्तान्, स्वत एव मुनी ॥ १४ ॥

४ वे ता चं.—एवमिष्टासाभिप्राय उक्त, अथा निमित्तरतो उच्यते—अतो मयेति । अत्र 'मया' इत्यादे शशुद्धनोपयुक्तगुणसामानानगर्भतामाह—बलवतेति । दूर व्याप्रादिवत्तरवत् तृतीयकृत्य निमित्तप्रदेशतोऽहं 'दूरं भीरु कर्षिं जडम्' इति दूरस्य भीरुप्रतिबोधिगदत्वेन पाठात् । धीरोऽत्र पराक्रमे ग्यान्यादिविकाररहित । प्रेक्षाबद्धनन्तुपुत्र प्रवृत्तिविषयादृष्टानादरेण स्वसामर्थ्यमात्रावलम्बने को हतुः २ इत्याद्याऽहं किमयेति । मन्दधीमिरिति—अयमभिप्राय—अर्थादिप्रदण्डपुत्रे निगृह्यभिप्रायेर्धन्ये प्रतापिता दानयज्ञादियु प्रवृत्ता सिद्धसम्पत्तये परित्यज्य कृपणा भवन्ति—इति । दुर्बले-रिति—प्रबले हि न प्रतापयितुं शक्यते, 'न साम रक्षस्य गुणाम् कल्पते न दानमर्थोपहितेषु युज्यते । न मेदसाध्या बलदर्शिता नना पराक्रमस्त्वेव ममेति रोचते' [बा. रा ५.४१.१३] इति न्यायादिति भावः । परिकल्पितेनेति—ननु लोका यतस्तद्विवक्षितप्रलङ्घनव्यतिरेकरूपप्रमाणसिद्धेनेत्यर्थः ।

३ रा. भा.—अहं स्वतश्चाह्योऽस्मि, अभिजननानस्मि, स्वत एवोत्तमबुद्धे प्रवृत्तोऽस्मि । अस्मिन् लोके मया सदृशः कोऽन्यः स्वसामर्थ्यलब्धसर्तविमवो निधते ? । अहं स्वयमेव यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये, इत्यज्ञानविमोहिता ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेण स्वैनैव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता मन्यन्ते ॥ १५ ॥

४ वे ता. चं—अस्मिंल्लोके इति—लोकान्तरं न नास्तीति हि तदभिप्राय, यदा अस्तित्वादिभिरेव सार्वकालिकसममिषेपविवक्षया अस्मिंल्लोके' इति निंदश । आबलोका-मन्वेपथोऽपीति भावः । प्रवृत्तैरवकारैरेकशोऽपि सदृश प्रति यिष्येव इत्याह—स्वसामर्थ्येति । मया सदृश क इत्ये-तावति वक्तव्ये अन्यशब्द अन्यत्वमेवासामर्थ्यं हेतुरिति योतनार्थः । यदा, 'मत्तोऽन्यो मया सदृशो नास्ति, अहमेव मया सदृश' इति 'गगनं गगनाकारं सागरं सागरोपम । राम

एवमिष्टासाभिप्रायः स्वसामर्थ्यमात्राधीनत्वप्र-
उक्त, अतः स्वसामर्थ्यादावपि कारणमूलादृष्टादित्येवमत्र
उच्यते ईश्वरोऽहम् इत्यादिनेत्याह—तथा चेति ।
सर्वेष्वरवदीशितव्यत्वामात्रोऽन्यप्रेषश्चदेन विवक्षित इत्याह—
स्याधीनोऽहमिति । स्वव्यतिरिक्तसमस्तनियन्तृत्वमिमानो
ऽन्यनाभिप्रेत इत्याह—अन्येषां चेति । 'तत्राप्रकृते ममय-
लम्, त्व हि सर्वेषां नियन्ता' इत्युक्ते तथाविधत्वाभिधानादेर-
हि तथाविधाना श्रुत्यादिसम्भव । पूर्वापरातुगुण्यात् 'मोो'
इति भोगसामर्थ्यपरम्, तत्राह चेत्—न धर्मस्वभावादेवमू-
लशब्दशब्दाभिप्रायमाह—स्वत एवेति । सिद्धं ज्ञानादि-
शयसम्पन्न इत्यर्थः । सिद्धसमीहित इति वा । सुखोक्ति-
पुत्रपन्मादिमुखयोगीत्यर्थः । भोगिमुखशब्दयोर्हेतुकत्वविवक्षया
वा पीनस्वत्यपरिहार । एषामीश्वरत्वादीनामभिगानान्ता-
मुक्तशितकर्ममूलत्वं प्रागेव धुतिस्मृतिरिष्यपादितम् ॥ १४ ॥

रावणयोर्बुद्ध रामरावणयोरेव' [बा. रा ६.१०.५२]
इतिवद्भाष्यम् । 'यक्ष्ये दास्यामि' इत्येतत्सार्वकालिकव्यव-
मानविभ्रान्तेन दम्भेनैव, 'दम्भेनाविधिपूर्वकम्' [१६.१०]
इति खनन्तरं विरोधयते । मोदिष्य इति—न स्वर्गादिवि-
क्षया, अपितु यत्नानन्तादिनिमित्तमहच्छब्दादिलामेव ।
'यक्ष्ये' इत्यादिप्रतिपत्तावपि प्राकरणिकीमहद्भारोपहति-
दर्शयति—ईश्वरानुग्रहनिरपेक्षेणेति । इत्यज्ञानविमो-
हिता इत्येव पर्याप्त, मन्यन्ते इति तु वैशद्यार्थमुक्तम् ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १४ ॥ १५ ॥

६ ज. प्र दी — ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—असाचिति । ईश्वरोऽहं सर्वप्रकारेण वरः । भोगी विषयोपभोगान्, सिद्धः सम्पन्नः, बलान्बलसम्पन्नः ॥ १४ ॥ आत्म इति । अभिजनवान्बन्धुजनवान् । 'दास्यामि गोष्व-
हिण्याद्यर्थिम्यो नितरिष्यामि, मोदिष्ये हर्षोतिशयं च प्राप्स्यामि' इत्येवमज्ञानविमोहिताः अविवेकेन
मोहिताः सन्तः ॥ १५ ॥

८ व. प्र गि—अथ भोषणारक्ष्य विट्णोति—
असाचिति । अतो मया हतो दुर्जेय शत्रु, अपराजयि
शत्रुहनिष्यामि । चकारात्र वचनं हनिष्यामि, तेषां धनक्षेत्रा-
रिक्मपि हरिष्यामीत्यभिप्राय । वृत्तस्तवेतादृश सामर्थ्यम् ।
तत्राऽहं—ईश्वरोऽहमिति । ऐश्वर्यमेव सर्वप्रकारं दर्शयति—
अहमासीत्यादिना । अहमेव भोगी सर्वविधभोगोपकरण-
सम्पन्नः तथा अहं निदः पुत्रभृत्यादिग्राह्यान्वसम्पत्तिमान् ;

तथा अहं बलवान्बलवोऽस्मी, अहं सुखी भीरुः अहमाहो-
धनी, अभिजनवान्बन्धुलीनोऽस्मि । एव सर्वविधैश्वर्यालाना-
मया सदृश कोऽन्योऽस्ति ? न कोऽपि । किञ्च यद्ये यागनापि
अहर्नि प्रतिष्ठा सन्त्यादयिष्यामि, अन्याश्चाभिगमिष्यामि, तत्र
च स्वावक्रेम्यो नदादिष्यो घन दास्यामि । तत्र मोदिष्ये हर्षं
प्राप्स्यामि । इत्येवमज्ञानेन विमोहिता विविधं मोहं
प्रापिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

९ प. ० प. ० दी०—किञ्च 'अतो मया हत' इति अमेदमश्रुम् । 'ईश्वरोऽहमस्मि मोदिष्ये' इत्यज्ञान-
विमोहिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— अतो अयं मम शत्रुर्मया हतः, अपरानपि तादृशान् हनिष्ये, भगवदिच्छया विपरीतं न जानन्ति । ईश्वरोऽहं सर्वकरणसमर्थः, अहं भोगी भोगसाधनवान् कच्चं च, सिद्धोऽहं वृत्तहारः, बलवान् परोपकारमर्दनसमर्थः, सुखी सिद्धेष्टसाधनः ॥ १४ ॥ विप्र आदयो विपुल-

घनवान्, अभिजनवान् सङ्कलोलपनः, मया सद्भाः समोऽन्य कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः । तथापि यथेयं यज्ञादिभिः प्रतिक्षार्थमित्यर्थः । दास्यामि अधमेभ्योऽनुवर्तिभ्यः, मोदित्ये हर्षमाप्स्यामि, इति अमुना प्रकारेण अज्ञानेन विमोहिताः पूर्वोक्तधर्मैश्च निविष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोक्ताभ्यामधर्म्यामाह— असाविति । ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धासिद्धभोगसाधनः । बलवान् विपयोपभोगे समर्थः, अत एव सुखी ॥ १४ ॥ आदयो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

? शां. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्त-विभ्रान्ताः; मोहजालसमावृताः मोहोऽविषेकोऽज्ञानं, तदेव जालमिवाऽऽवरणात्मकत्वात्, तेन समावृताः; प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वेतरण्यादौ ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— उक्तप्रकारविपर्ययेण कृत्याकृत्य-केति । कामा विपयास्तेषां भोगेषु तत्प्रयुक्तोपभोगेनैव विविधविह्वलानां किं स्यात् ? इत्यपेक्षायामाह— अने-यावत् ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— अदृष्टेश्वरादिसहकारमृते स्वेन सर्वं कर्तुं शक्यमिति कृत्वा 'एवं कुर्याम्, एतच्च कुर्याम्, अन्यच्च कुर्याम्' इत्यनेकचित्तविभ्रान्ताः अनेकचित्ततया विभ्रान्ताः; एवं रूपेण मोहजालेन समावृताः कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ताः मध्ये मृताः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

४ वै. ता. चं.— ईश्वरे न्यस्तभरा हि प्रायशो निबिडाः, तद्यतिरुक्ताह— स्वयैव सर्वमिति । इति कृत्या— इति मत्वेत्यर्थः । चिन्तारूपवृत्तिषुक्तं मन एव चित्तम्, तत्प्रवृत्तिभेदा-दनेकचित्तः; तद्वर्त्यति एषं कुर्यामित्यादिना । वि-भ्रान्ताः विक्षिप्ता इत्यर्थः । यद्वा विभ्रान्तिर्विपरीतज्ञानम्, मोहस्तदज्ञानम् । अथवा 'अन्यथा चिन्तितं कार्यं देवेन कृत-मन्यथा' इति न्यायाचिन्तानामेव आश्रितरूपत्वमाह एषं रूपेणेति । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन धाम्यति । हविषा इष्णवत्सर्वं भूय एवाभिवर्धते' [वि. पु. ४।१।१२३ + माग. ९।१९।१४ + म. मा. १।७।१।५० + मनु. २।१५] इत्ययमर्थ उपसर्गेण द्योत्यत इत्याह प्रकर्षेण सक्ता इति । 'इदं वृत्तिमिदं कार्यमिदमन्यत्वाह्वानम् । एव-मोहासमायुक्तं कृतान्तः कुदते वते' इत्युक्ताह मध्ये मृता इति । अशुचौ कामभोगे प्रसक्तानां तथाविधमेव पतन्ति-मिश्रायेण नरकस्याशुचित्वविशेषम् । पूयदभिरवसादिसमस्तं वाशुचित्वम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ १६ ॥

७ ह. वै. भा.— अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता अनवस्थिताः । मोहो जालमिव जालं मोह-जालम् । पतन्ति निपीदन्ति ॥ १६ ॥

८ च. प्र. गि.— एवमृता यस्यामुवन्ति तत्प्रवृत्त-अनेकेति । अनेकाणि चित्तानि उक्तप्रकारा बहव सङ्ख्याः तैर्विविधं भ्रान्ताः । तत्र हेतु — मोहजालममावृता, मोह एव जालमावराणामवस्थेन बन्धहेतुत्वात्; तेन समावृता मर्या इव मृत्युजालेन वेष्टिता, तत्परवर्णावृता इति यावत् । अत एव न्यानिष्ठयापेक्षेणैव भोगेषु प्रसक्ताः अन्तर्गताः तदुपभोगेयमानकल्पिताः सन्तः अशुचौ विमृश्रष्टेय्यादिरूपे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

९ व० व० दी०— अनेकेति । 'अज्ञानाद्विप्रमुदय प्रज्ञाहमिति यो वदेत् । महानरकजालेषु पश्यते नात्र संशयः' इति प्रज्ञाणहोषः । दुर्ज्ञाः कामोपभोगेषु प्रसक्ता अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.— एवमभिविष्टानां फलमाह—अनेके-
ति । अनेकेषु धर्मादिवेषु मनोस्थेषु वा व्याप्तं चित्तं तेन
विभ्रान्ताः विशेषेण भ्रान्ता विशिष्टाः, तेनैव आन्तिपरि-
कल्पितेन मोहमयेन जालेन समावृताः सम्यगावृता ऋजुता
इव सूत्रजाले सती निस्सरणासम्पन्ना—तथापि चेन्मत्स्मरणा-

दिकं दुर्युस्तदा तु न पतेरन्, किन्तु सग्रादिवत् स्वरुद्रुम्विला-
पराः, कामभोगेषु पूर्वाकरीत्या प्रसक्ताः सन्तः, अगु-
पापारम्भे परमदुःखनिधाने नरके विषयसुखारम्भे आसक्तु-
त्वादिके पतन्ति । पतनेकत्या धैर्यं ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

११ नी० भा दी०— अनेकं नास्ति एकं चिन्तनीयं यस्य तत् अनेकं बहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लभं वि-
शेषां ते अनेकचित्तास्ते च ते विभ्रान्ताश्च 'किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयं' इति विशेषेण भ्रान्त्या-
कुला अनेकचित्तविभ्रान्ताः । मोहः असत्तत्त्वमिदं सद्बुद्धिस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः । प्रसक्ताः प्रकर्षेण उन्नाः ।
अशुचौ विषमूत्रादिमये ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्म-
सम्भाविताः, न साधुभिः; स्तब्धा अप्रणतात्मानः; धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च,
ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रयज्ञैस्ते दम्भेन धर्मव्यजिततयाऽविधिपूर्वकं
विधिविहिततद्भेदितकर्तव्यतारहितम् ॥ १७ ॥

२ आ. शां. व्या — ननु तेषामपि केषांश्चिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेरुक्तं वैतरण्यादौ पठनमिति
चेत्तनाऽऽह— आत्मेति ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— आत्मनैव सम्भाविताः, आत्मनैवात्मानं सम्भावयन्तीत्यर्थः । स्तब्धाः, परिपूर्णं
मन्यमाना न किञ्चित्कुर्वाणाः, कथं ? धनमानमदान्विताः धनेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदा-
न्विताः, नामयज्ञैः नामप्रयोजनैर्यथेति नाममात्रप्रयोजनैर्यज्ञैः यजन्ते; तदपि दम्भेन हेतुना वदृष्टत्वा-
पनाय, अविधिपूर्वकम् अथवाचोदनं यजन्ते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. च.— 'आत्मसम्भाविता' इत्यत्र पर-
सम्भावनाप्रसङ्गद्विषयतया 'अन्वयः' इति वदन्त्याप्येवमैता-
माह— आत्मनैव सम्भाविता इति । आत्मप्रशसादिरूप-
दोष्यवक्तव्यमैव आत्मनैवात्मानमिति । परे सम्भा-
विता अपि हि सन्तो ब्रह्मन्ते । स्तब्धतावेतु— परिपूर्णं
मन्यमाना इति । न किञ्चित्कुर्वाणा इति कुशब्दार्थः ।
किञ्चित् शुद्धवन्दनादिकर्मणीत्यर्थः । घनादिदृष्टसम्पत्तिमदेन
अदृष्टवैकल्यादिरुत्कार इति वस्तुं पारलौकिकाप्रवृत्तिहेतुं शङ्कते-
कथमिति । 'वियामदो धनमदस्तुतीयोऽभिजनो मदः'
[म. भा. ५।३४।४४] इति सन्निधौ शङ्कित्यादनन्त्यायो-
र्यथेव तत्सामान्यमाहृतो मदहेतुर्मानो वियामिननिबन्धन-
स्याह विद्याभिजनाभिमानेन चेति । नाममन्बन्धनो

यज्ञा नामयज्ञाः; सम्बन्धयान् धर्मादिप्रयोजनाभिसन्धिबन्धुदाराय
फलकलिमावेनेत्यभिप्रायेणाऽऽह नामप्रयोजनैरिति । कीर्त्या-
दिव्यपि नामशब्दप्रयोगात्तदभिसन्धेयं 'दम्भेन' इत्यादिना
सिद्धेः संज्ञाया प्रसिद्धिप्रकर्षादपह्लासार्थत्वाच्चिन्त्याच्च यथेति
नाममात्रप्रयोजनैरित्युक्तम् । अत एव 'यद्वत्तमाख्यामात्रम् ।
न तु वस्तुतोऽसौ यज्ञः' इति व्याख्यायाऽपि मन्दा प्रदर्शिता,
अविधिपूर्वकत्वोक्त्येव तदर्थसिद्धेयं । दम्भेन हेतुनेत्यभि-
सन्धिविषय हेतुत्वोक्तिः । यदृष्टवत्पनायेति तु विषयतः
प्रयोजनतश्च तद्विषयम् । विधिरत्र विधायकं वाक्यम् । तदुक्तं
प्रवापरित्यागोऽत्राविधिपूर्वकत्वमित्याह— अथवाचोदन-
मिति ॥ १७ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. प. भा.— आत्मेति । आत्मना सम्भाविताः पूजिताः । स्तब्धा गुरुदेवते अप्यप्रणताः ।
धननिमित्तो मानो धनमानः, धनमानश्च मदश्च धनमानमदौ ताभ्यामन्विता यजन्ते पूजयन्ति नामयज्ञै-
नामप्रयानयज्ञैः । दम्भेन धार्मिकत्वस्यापनेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

सर्वस्य कारयितारं पुरोत्तमं मामभ्यक्षयकाः प्रदिपन्तः कुयुक्तिभिर्मस्तिथतौ दोषमाविष्कुर्यन्तौ माम-
सहमाना अहङ्कारादिकान् संश्रिता यागादिकं सर्वं क्रियाजातं कुर्वत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

४ घे. ता. चं.— पुनरुत्थादिपरिहारायानन्तरखोक्ष्य सात्त्विकयजननेतिर्न्ययत्तरूपगुणैरिषीत्यपरत्वमाह— ते चे-
दभ्यूता यजन्त इति । भगवानेव सर्वं कारयतीत्यस्य प्रति-
क्षेपोऽहङ्कारः, यत्परिहाराय रमयते 'ययद्विहाराभास्त्रिय यज्ञ-
दानतप क्रिया । कुर्वस्तत्फलमाप्नोति पुनरावर्तन तु तत्' इति ।
बलवत्त्वमभ्यक्षयकत्वोपेक्षे 'भगवतो भलेन' इत्यादेर्विपरीतं
स्वबलमभ्यक्षयकत्वमुत्तमानम्, तदुभयमूलो दर्प सर्वोवज्ञानहेतुः
पूज्यपूजाप्रतिस्पर्धा भगवत्प्रसादाद्देवैष्टास्यनिष्ठपरिहारावि-
त्यस्य विपरीतौ काममोषाविति क्रमेण दाम्भिकयत्नेतिर्न्यय-
ताकर्म विवृणोति अनन्यापेक्ष इत्यादिभिः । संश्रिता सम्प्र-
धाश्रिता, निरपेक्षहेतुत्वेनाभिमन्यमाना इत्यर्थः । अत्र पर-
देहेष्विति यथाशुक्लप्रतिशुक्लकृत्तत्त्वत्परादिविवक्षया सह-
स्या स्थिति सिद्धा, सा च प्रवर्तनाद्यर्थमिति श्रुत्यादिभिः
प्रामाण्यप्रसिद्धम्, तत्प्रतिपत्तिविरुद्ध स्मारयति सर्वस्य
कारयितारमिति । हितप्रवर्तनमेवावसाहेतुरिति भावः ।
पुरोत्तममिति— यद्वैलक्षण्यविज्ञानमात्रात् कृतकृत्यो मन्त्र-
वीर्यशुक्ल, ॥ हि महोपकारी द्वेषावसाह्यप्रदेवामिति भावः ।
सर्वप्रवर्तनादिगुणकथनं, गुणेषु दोषाविकलरूपसावसाह्यलक्षण-
व्यक्त्यर्थः च । पुरोत्तमप्रकरणे हि स्मृत्यादिप्रवर्तनाय 'सर्वस्य

चाह हृदि सन्निविष्टः' [१५१५] इत्युक्तम् ; तदेव
'यामात्मपरदेहेषु' इत्यनेन स्मारयत इति न भावः । 'प्र-
पन्तोऽभ्यस्यका' इत्यनयो प्रातिशोभ्येन हेतुवार्थेयाऽन्य-
कम् यजन्त इत्युक्त्युपेक्षेण वाक्यसमाप्तिं चाऽऽह कुयुक्ति-
मिरिति । ईश्वरपरतत्त्वे कथं कर्मवदयता ? फलानां कर्मफल-
च किमीधरेणेत्यादयः कुयुक्तयः । अनसृज्यलक्षणशब्देना
सुखमपि दृष्टस्पर्तिरुक्तयत्— 'न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तौति
मन्दगुणा- (वान्यान्गुणा-) नपि । नान्यदोषेषु रमते (न हरे
धान्यरोषाध) साऽनसृजा प्रकीर्तिता' [अ. स्म. ३७] इति ।
असहिष्णुत्वलक्षणेन लक्षणेन द्वेषं विवृणोति मामसहमाना
इति । असहमानत्वं च तदाहातिलङ्घनपर्यन्तमनुसन्धेयम् ।
एतच्च स्ववर्तयानामप्यशुचिनिरकपतने निशानम्, यथोक्तम्
'मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा । द्विषाणो
विवृष्टेष्टे देवं नारायण हरिम्' [म. भा. १२।३५१]
इति । एव 'ये द्विषन्ति महात्मानं न स्मरन्ति च केशवम्
(जगद्गुरुम्) । न सेवा पुण्यतीर्थेषु गतिः ससर्गिणामपि'
[म. भा. १२।३५३३५] इत्यादि वानाशुक्लध्वनयम् ।
'नामयैः' [१६१७] इत्यस्योपलक्षणमाह यागा-
दिकं सर्वमिति ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— मामात्मपरदेहेष्विति । न कस्यचिद्विष्णुः कारयिता । यदि स्यान्मामपीदानीं
कारयित्वित्यादि "ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयित माम् । अघेति वादिनं ब्रूयात्सदाऽथो यास्य-
सि" इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. वी.— भगवदेवसात्मपरदेहाधिकरणत्वं कथं ?
इत्यत आह— मामिति । कुतो न कारयिता ? यदि स्या

सर्वादासीमकुर्वीण मामपि कारयतु, कुर्वाणं च निवारयत,
इत्यर्थः । सदाथो नित्यनिरवम् ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— अहङ्कारमिति । अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरप्यहं गुणवानिति
प्रतिपत्तिरहङ्कारः, तमाश्रिताः; मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रदिपन्तोऽसहमानाः । अभ्यक्षयका
आत्मपरदेहेषु व्यवस्थित ईश्वरेऽभ्यन्यदगुणदोषानाविष्कुर्यन्तः ॥ १८ ॥

८ छं. प्र. गि.— यदेवमेतेषामासुप्रकृतीनां यद्विरुद्ध
भूतं यागदानादिकमपि न सिध्यति, तत्र दूरापास्तमेव विदे-
कवेराग्यादिकमन्तरङ्गसाधनमित्यभिप्रायणाऽह— अहङ्कार-
मिति । 'अहमेव सर्वोऽकृतः' इत्यभिमानोऽहङ्कारः, तत्पुरुष-
पराभिभवोद्वेगसाधनार्थविशेषो बलम्, तत्तत् परावधीरण
दर्पं, सप्तमयुच परदाराभिलाष काम, उत्पत्तिरूहेषु क्रोधं,
चक्रास्तसहस्रा इत्येवमहङ्कारादीनाश्रिता, अतो न तेषां
विदेकवेराग्यादिप्रसक्तिरित्यभिप्रायः । तादृशा अपि यदि
मन्त्रिं युष्मं पूता एव स्युः, न तु तद्वर्तन्ति, प्रत्युन दिपन्ती-
राह— मामात्मपरदेहेषु प्रदिपन्त इति । मां भगवन्तमीश्वर

आत्मदेहेषु परदेहेषु च प्रकथं द्विपन्त । तत्रामदेहेषु भगव-
हेषो नाम अन्तर्भावितया नियन्त्रभावेन स्वदेहावस्थिते
भगवति 'को नामेश्वरः ? स्वत एवाहं बुद्धिबलेन सर्वं करोमि'
इति भगवन्वियन्त्रभावसाहनम् । परदेहेषु भगवदेवस्य
शमल्लक्षणादिभगवद्विद्देहेष्वस्तिमात्रमपि दिश्यैवभवमनालोच्य
मनुष्यबलसा तेषु दोषारोपणम्, 'अवज्ञानमिति मां मूढ'
[१।११] इत्युक्ते । नन्येन दुर्बोदीन्यादाय कथं नावगासति ?
तत्राऽह— अभ्यस्ययका इति । शुर्वादीनां हितोपदेशोवज्ञान-
विमलभ्मादिदोषारोपका इत्यर्थः ॥ १८ ॥

९ घं. तं दी०— अहङ्कारमिति । मां पुरुषोत्तमं सर्वेश्वरमिह लीलाकृत्तारं सर्वत्र वर्तमानं चेतनारामं च
दिपन्तो भवन्ति, इदमेव तेषु महदामुरलक्षणं पारुष्यम् ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त.—अविधिपूर्वकं यजनं पूर्वं विनियमित-
अहङ्कारमिति । अहङ्कारं सत्त्वभिमानं, बलं स्वसामर्थ्यं, दयै
गर्वं, कामं मनोभिलाषं, क्रोधं व्यर्थं हृदयकलेशं, चकारेण
हृषोद्रेगादयः सहृद्दीप्ताः—तान् संश्रिताः सन्तः, आत्मपरादेहेषु

‘मयि ते तेषु चाप्यहम्’ [१।२९] इत्युक्तरीत्या स्थितं म
प्रदिपन्तः प्रकर्षेण द्वेषं कुर्वन्तो मज्जननादिनिन्दाम् कुर्वन्त
अभ्यसूयका दोषरहितेषु दोषारोपकाः सन्तो यजन्त इति
पूर्वगैव सम्बन्धः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०—अहङ्कारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः, बलं शरीरं धनाभिजननिमित्तं च, दयै
परावज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्मदेहे स्वदेहशोषणेन ‘कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतमाभ-
मचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वत्सासुरनिश्चयान्’ [१।७६] इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना
प्रदिपन्तः । अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयन्तः ॥ १८ ॥

आसुरसम्पद्धिष्वर्ता फलम् ।

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—तानहमिति । तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विपतश्च मां
क्रूरान्संसारेष्वेव अनेकनरकसंसारणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्याक्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं सन्ततमशुभा-
नशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—तेषामुक्तविशेषणतत्त्वाभासुराणां किं स्यात् ? इति तदाह—तानिति । भगवतो नैर्घृण्यप्रसक्तं
गत्यादिपति—अधर्मेति ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—य एवं मां द्विपन्ति, तान् क्रूरान् नराधमानशुभानहमजस्रं संसारेषु जन्मजरामरणा-
देरूपेण परिवर्तमानेषु सन्तानेषु, तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु क्षिपामि मदानुकूल्यप्रत्यनीकेष्वेव जन्मसु
क्षेपामि; तत्तज्जन्मप्राप्त्यनुगुणप्रवृत्तिहेतुभूतशुद्धिषु क्रूरस्वहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.—एवविधप्रवेष्टादिपूर्वकयागादेरपि ययो-
वप्रतिशूलरूपदोऽहमेवेत्युच्यते—‘तानहम्’ इत्यादि-
द्वयेन । वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं ‘तान्’ इत्यनुवाह इत्यभि-
धेयाऽऽद्य एव पर्यं मां द्विपन्तीति । अत्र क्तुभिर्विशेषणेः
१ मां दुष्कृतिनः’ [१।७।१५] इत्यादिनोकाधनुर्विधा
दुष्कृतिन एव विवक्षिता इति तदुपाख्यानम् । तथा हि—
नराधमवस्तत्वात् एव, ‘आसुरं भावमाश्रिताः’ [७।१५]
इत्येतान् द्विपन्तः ‘इत्येतान् समानार्थतया प्रागेव व्याख्यातम्,
एवं क्रूरशुभमवस्थावपि यथायोगं मृदादिशब्दयमानार्थो नेतव्यः ।
अत्राभिमानेन योजनं नासुरारोपेयम् । जन्मादिवक्त्रपरिहित-
ध्वविरिष्टतद्वैकाकारेण सरणान् संसारः सन्तानः । संसरति
शरीरोऽस्मिमिति अधिहरणार्थपन्नतोऽप्य संसारशब्दः । तद्वद-

त्वोक्तिश्चपरिश्रयानन्त्यादित्याह जन्मजरैरत्यादिना ।
संसारशब्दस्य सदसम्बन्धसाधारणत्वादित्येवमत्र इत्याह तत्रा-
पीति । ‘एतदि दुर्लभतरं श्लोके जन्म यदीदृशम्’ [६।४२]
इत्यायुक्तमयवयोगायुक्तलभारिचक्रजन्मविशेषव्यवच्छेदाय ताम-
सत्त्वम् ‘आसुरीष्वेव’ इत्युच्यत इत्याह मदानुकूल्यप्रत्य-
नीकेष्विति । ईदृशं प्रतिशूलत्रयं देवादिचतुर्विधयोनिष्वपि
दृढयमिति । ‘एष एषायां कर्म कारयति ॥ यमप्यो निनो-
बति’ [श्री. उ. ३।१५] इत्यादिभूतयुगलेण ‘क्षिपामि’
इत्युक्त्यं द्वारमाह सत्तुदिति । पापप्रवृत्तिहेतुभूतशुद्धिदयादि-
प्रदानमपि प्राचीनप्रवेष्टादिकम्भूतत्वाप्रेषत्तय वैषम्यनैर्घृण्य-
पादयम् ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.—तानिति । आसुरीषु सिंहव्याघ्रगहादिषु ॥ १९ ॥

८ पै. प्र. गि.—एवमासुरमण्डं निरूप्य तत्फलमाह
इत्याह—तानहमिति । क्रूरान्दियापरात् मां च द्विपन्ति
एव नाराधमानानहं संसारेषु नरकसंसारणमार्गेषु क्षिपामि
प्रायमामि । ‘पतति नारके च’ [१।१।१५] इति पूर्वोक्त-

व्यवस्थां प्रपद्यः । तत्राश्रितत्वात्तान्नराधमानांसात् आसुरीष्वेव
अनिष्टासु व्याघ्रप्रपादिवर्तिषु, क्षिपामीत्युच्यते । न पै
क्षिपामि मम वैषम्यनैर्घृण्ये भवन्, मदीयदमोऽनुयायिनादिभ्य-
भिनेष्य निग्निति—अशुभानिति, अहमहमकारिण

इत्यर्थः । ननु शुभकर्माप्यपि एवमेव सै कारयति, भूयते हि—
“एष एव साधु कर्म कारयति तं यद्यनिनीयते एष उ
एवासाधु कर्म कारयति, तं यमो निनीयते” [बौ उ ३।९]
इति, तथा च यमास्तुसारित्वेऽपि वैरम्यनेर्घुण्यदायो दुष्परिहर

इत्याशङ्कानिरासार्थमत्रयमश्रुमानियुक्तम् । निष्पापश्च,
तेषां पूर्वपूर्वतन्वीयपापानुसाधेणीवाह्यतरोत्तरपापकारक इति स
मे दोषप्रसक्तिः, ‘वैषम्यनेर्घुण्ये न सापेक्षतात्तया हि दर्शयति
[प्र. सू २।१।३३] इति न्यायादिति भावः ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— तानहमिति । अतः सद्भासुरान् नत्वावेशिनो मायाविन आसुरीष्वेव योनिषु पुन पुन
क्षिपामि ॥ १९ ॥

१० पु. अ त — सर्वफलदाता च स्वयमेव, अतः अहम्भमग्नरूपेषु जन्ममरणादिरूपेषु वा, तेष्वपासुरीपत
रुभक्तद्वेषिणा फलं न यच्छामोत्याह— तानहमिति । अहं
तान् द्विपत बुरान् कठिनान् नराधमान् तामसान् संसारेषु । मत्प्रतिपक्षरूपासु योनिषु अजस्र निरन्तरं क्षिपामि, पाप्मा
मीत्यर्थः । क्षिपाधीत्युक्त्या क्रोध सूचितः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— तेषां सर्वदेहेषु फलमाह— तानिति । सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वैदोक्तशसनातिगान्
भूतश्रेष्ठकतुं न् अहमन्तरात्मा, न तु तदस्य, येन मम वैषम्यं स्यात् । पूर्वसंस्काराचे तथैव पाप कुर्वन्ति तद्वत्तु
फले च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मृदा अनियेकिनो जन्मनि
जन्मनि प्रतिजन्म तमोऽनुल्लास्येन योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मृदा मामीश्वरमप्राप्यानासायैव
हे कौन्तेय ! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । ‘मामप्राप्यैव’ इति न मत्प्राप्तौ काचिद-
प्याशङ्काऽस्त्यतो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

२ आ. शा. व्या.— ननु तेषामपि क्रमेण बहूना जन्म-
नामन्ते श्रेयो भविष्यति ? नेत्याह— आसुरीमिति । तेषा-
मीश्वरप्राप्तिश्चाहोभावे कथं तन्निषेधः स्यात् ? इत्याद्यच्छाङ्ख्यऽहं— योनिमापनस्तावदेव तेनासौ परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— मदामुत्कृत्यप्रत्यनीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनि जन्मनि मृदाः मद्भिपरीतज्ञाना
मामप्राप्यैव ‘अस्ति भगवान् सर्वेश्वरो वासुदेवः’ इति ज्ञानमप्राप्य ततस्ततो जन्मनोऽधमामेव
गतिं यान्ति ॥ २० ॥

४ ये ता च — उत्तरोत्तरमपकर्षणमगच्छन्ते— आसु-
रीम् इति श्लोकेन । मृदाश्च फलितमाह मद्भिपरीत-
ज्ञाना इति । यदा विपरीतज्ञानमेवान् मोहः, स च वाक्यार्था
मुगुणयान्त्यविषयो विरोधितः । सन्नोत्तराणामपि परब्रह्मप्राप्ते
रनेकजन्मसिद्धिश्चाप्यतया तामेषु तत्प्रयत्नप्रतिषेधयोरनौ
चित्याशङ्कै प्रथमपर्वभूतज्ञानमन्यज्ञानप्राप्तिरिहाशास्त्रवस्तेषां
मुख्ये प्रतिक्षिप्यते । तत्र शास्त्रज्ञ-यज्ञानत्वमन्यत्वमन्यत्वमहं—
अस्ति भगवानिति । अधमत्वस्योत्तमावधिवापेक्षत्वात्
विषमवर्णसमर्थतया सनिहितं तत्त्वज्ञानं न हेतुपरं उचितं
इत्यभिप्रायेणाऽहं ततस्ततो जन्मनि इति ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा — ॥ २० ॥

६ ज प्र दी — ॥ २० ॥

७ ह. पं. भा.— आसुरीमिति । आपन्नाः प्राप्ताः । मां सर्वज्ञमीश्वरम् । अधमां निकृष्टा,
नरस्मियर्थः ॥ २० ॥

* एष त्वेन साधु कर्म कारयति तं यमवानुनेष्वेव यममसाधु कर्म कारयति तं यमोऽपि श्लोकस्यो गुणवत्तेः प्रतीत्या
रचयितुं शक्यमिति चेदस्येति ।

गतिं योनिं यन्ति । यस्मादेवं कदाचिदासुरां योनिं
गतत्सोत्तरनिवृत्त्योनिप्राप्तिः, न ॥ प्रतीकासामर्थ्यमव्यन्ततमो-
बहुलत्वात् । तस्यापानमसृष्यदेहस्थितित्वाद्देवासुरसम्पत्ति-
हास्य दैवी सम्पदधातुक्यमुद्येया भोग्येधिरिति । नन्या
तिर्यगादिदेहप्राप्ते साधनानुष्ठानाभोग्यावान् कदापि निस्तारो-
ऽस्तीति महत्सह्यमपायेतेत्यभिप्रायः । कर्तुं हि— । ईदृ-
जकल्याणेश्विरिति सां न करोति यः । गत्वा निरीपयं स्थानं स
नरः किं करिष्यति ? इति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— तयोनिप्राप्तानां फलमाह— आसु-
मिति । जन्मनि जन्मनि— तदावस्थापनाय वाप्या-
द्योक्तेषु । आसुर्वा योनिं मन्मथचरणप्रतिहूलां योनिं प्राप्य
प्रतिसाधनाभावाद् आममप्यैव ततो जन्मसमाप्तौ अभवत्

गतिमन्यन्तमप्रेक्षकृपां यान्ति, प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एवकारे-
णाश्रयतादृश्यां सर्वदुर्शनयोऽप्यायामपि स्वकृपाज्ञानमदर्शन-
मप्राप्य गच्छन्तिति ज्ञापितम् । औपदेशेति सम्बोधानाद्वक-
गृहजन्मप्राप्या स्वप्राप्तियोगत्वं ज्ञापितम् ॥ २० ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

२ भा. शां. व्या.—कर्ममाधुरी सम्पदनन्तमेवतरी
प्रत्यययुगेपि परिहृय शब्दयोः । इत्याशङ्क्याऽऽह—सर्व-
स्या इति । सङ्क्षेपेऽपि क्लृप्तमाह—यस्मिन्मिति । कामादौ
प्रिविषे सर्वस्याऽऽयुःसम्पन्नेदेवत्यन्तमात्रेऽपि कर्मसौ परि-
हृत्यते । तत्राऽऽह—यत्परिहृतिर्येति । कामादिपरिहारे-
णाऽऽयुःसम्पन्नेदेवपरिहारेऽपि कर्म सर्वानयंशिवर्त्तने । इत्या-

सङ्घाऽऽह—यन्मूलमिति । कथमात्मनो निरूप्य माया-
सङ्घः ? इति तत्राऽऽह—कस्मैचिदिति । निविषमनि-
वामान्यतो दर्शितमाकाङ्क्षाद्वारा विरोधनो दर्शयति—किं-
तदिति । तस्मादिति व्याचष्टे—यत् इति । कामादित्यागे
सत्यवर्णवत्प्रेयसःप्रतिबन्धनिवृत्तौ स्यात्तमिति भावः ॥ २१ ॥

३ रा. भा.—अस्यामुरस्वभावस्यात्मनाशस्य मूलहेतुमाह—त्रिविधमिति । अस्यामुरस्वभावरूपस्य नरकस्यैव त्रिविधं द्वारं, तच्चात्मनो नाशनं कामः क्रोधो लोभ इति । त्रयाणां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातम् । द्वारं मार्गो हेतुरित्यर्थः । तस्मादेतद्वर्णं त्यजेत् ; तस्मात् अविचोरनरकहेतुत्वात् कामक्रोधलोभानां एतद्व्रित्तं दूढतः परित्यजेत् ॥ २१ ॥

४ पै. ता. चं.—अहमपतिरिहणीयं सुद्विष्योन्मत्त इत्य-
भिप्रायेणान्तरप्रश्नं सप्तमयति—अस्तेति । यथावद्विष-
यान्नोदग्रगिरिः द्यान्नाद्यः, स आमुदस्वनात् ध्वन-
यति ।

मिश्रदिगाऽऽत्मासुरस्यमायस्यात्मनाशस्तेति । द्वा-
न्द्वेनानु सर्वाऽप्यापुस्त्यमायदिष्टम एवेत्यमिश्रदिगाऽऽत्मा-
हेतुमिति । आसुरस्यमायस्य नरकस्तेति-एवमा-

दधिकं किमन्यथरक्तं ? इति भावः । आसुरस्वभावपरिहारार्थं हि तन्मूल्येन देसोऽयमिति वा, 'तमोद्वारैः' इत्यन्तरेकार्थ्यं वा विवक्षितम् । आत्मनो नाशनमिति—“अनयेव वा भवति” [ते. उ. २।६।१] इत्यादिक्रमेणेति भावः । प्रवेशहेतुर्हि द्वारं, तेनापि प्राप्तिमात्रहेतुत्वमिदं विवक्षितमित्यभिप्रायेणोपचारात्-लम्बनक्रममाह मार्गो हेतुरित्यर्थे इति । द्वारं नाशनं

प्रविशयेव नश्यतीति भावः । त्याग्यस्य दोषोक्तिस्त्यागविष्णु-पकारिकेत्यभिप्रायेणाऽऽह—तस्मादिति । शीरवादिर्नरकः पाप-सुखहेतुः । आसुरस्वभावस्त्वमी पापजनहेतुत्वादतिशोभ इत्य-भिप्रायेणाऽऽह अतिशोभनरकहेतुत्वादिति । सर्वस्यासुर-स्वभावस्य परित्याग्यत्वेऽपि विशेषनिषेधोऽयमन्तर्परिहारी-यत्प्रज्ञापनायेत्याह—दूरतः परित्यजेदिति ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— त्रिविधं त्रिप्रकारम् । द्वारं पन्थाः । आत्मनो नाशकारणमेतन्नयं जह्यात् ॥ २१ ॥

८ थं. प्र. गि.— नन्यासुरसम्पदेदानामानन्त्यात्तदर्थं तत्परिहारः शक्यः ? इत्याशङ्क्य, यस्मिन्सर्वप्यासुरसम्पदस्त-र्भवति, यत्परिहारेण च सर्वोऽपि सा परिह्रियते तदाह— त्रिविधमिति । कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रिविधं नरकस्य

द्वारम्, यस्मिन्प्रविष्टमात्रं पुनश्चात्र नश्यति । अत उच्यते— नाशनमात्रमत्र इति । तस्मात्सर्वसुरसम्पन्मूलभूतमेतन्नयं त्यजेत् । त्यागश्रोतव्यस्य विदेकेन कार्यप्रतिबन्धः, ततः परं चादृष्टतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

९ ब० उ० दी०— एतदासुरभावत आत्मनाशं मूलं हेतुमाह— त्रिविधमिति । अस्यासुरस्य भावस्य नरकस्य त्रिधा मतं द्वारं कामश्च लोभश्च क्रोधः, तस्मादेतन्नयं त्यजेदिति तन्त्रान्तरवाक्येनैकार्थ्ययति कामः क्रोधस्तथा लोभ इति 'तस्मादेतन्नयं त्यजेत्' इति हेतोर्पदेशः ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— तेषु सदभावानां उक्तानुरक्तान्ना- तन्मूल्यधर्मप्रयोगेति स्थाप्य नरकद्वारं तत्र गमनसाधनरूप-मस्तत्सहस्रपातमाह— त्रिविधमिति । इदमग्रे वक्ष्यमाणं त्रिविधं नरकस्य द्वारं प्रवेशसाधनमित्यर्थः । कीदृशं द्वारम् ? आत्मनो जीवस्य नाशनं विनाशकम्, संसारपातनात्;

तद्विनेष्यति 'कामः क्रोधस्तथा लोभः' इति । कामः स्वरमग्नानन्देच्छारूपः, क्रोधः अकारणहतापररूपः, लोभः सर्वगुणनाशकपरस्वप्राप्तीच्छारूपः, तस्मात् अमुना (?) एतद् वितयं स्यादतस्त्यजेत् । तस्यैवमिति शेषः ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— सङ्क्षेपमासुराः सन्धत्तेराह— त्रिविधमिति ॥ २१ ॥

नरकद्वारमूलानां कामक्रोधलोभानां त्यागस्य फलम् ।

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

१ शां. भा.— त्यागस्तुतिरियम्— एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्तमनो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्त्वरैतेस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किम् ? आत्मनः श्रेयः । यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥ २२ ॥

२ आ. श्री. व्या.— न केवलं श्रेयः समाचरन्मार्गं च सम्पदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्यग्धीनां लभते, किन्तु लौकिक-मपि सुखमिलनेरर्थः ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— एतैः कामक्रोधलोभैः तमोद्वारैः मद्विपरीतज्ञानहेतुभिः विमुक्तो नर आत्मनः श्रेय आचरति लब्धमद्विषयज्ञानो मदानुवृत्त्यै प्रवर्तते; ततो मामेव परां गतिं याति ॥ २२ ॥

४ थं. ता. चं.— त्याग्यस्य दोषोक्त्या त्यागो विहितः, त्यागस्त्वेवेदानीं फलप्रवाह उच्यते एतैः इति श्लोकेन । मद्विपरीतज्ञानहेतुभिरिति तम. फलोक्तिः ; तमश्चन्दो वाऽन तत्पर्य-दल्लक्षकः ; तमोद्वारैर्विमुक्तत्वात्तमवाऽपि विमुच्यते, श्रेयधरणं च तत्प्रज्ञानपूर्व-मिति त्रिभिर्भाष्येणाऽऽह लब्धमद्विषय-ज्ञान इति । श्रेय आचरतीत्यनेन प्रापुक्तमगवत्प्रेक्षादि-

निवृत्तिर्विवक्षिता । श्रेयः प्रशस्तं, तत्र सद्ब्रह्मपदवागुद्भव्यं, तन्नुपदेशात्सर्वस्य साधन्यस्येत्यभिप्रायेणाऽऽह मदानुवृत्त्य इति । ततः श्रेयश्चाणादेव हेतोस्तत्पर्यः । 'मामप्राप्यैव' [१६।२४] इत्यादिसामान्दरिह परातिशयनिर्दिष्टः प्राप्य-भयवसानमूयि परमपुत्र इत्याह— मामेव परां गति-मिति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— एतत्रयत्यागे किं फलं ? इत्यत्राऽऽह— एतैरिति । एतैस्तमोद्धारैर्नरकद्वारैर्विमुक्त आचरति अनुतिष्ठत्यनुगच्छति ॥ २२ ॥

८ वं. प्र. नि.— एतत्यागत्य फलमाह— एतैरिति । तमसो नरस्य द्वारशृङ्गेरैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो हितमाचरति, ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— त्यागे च विशिष्टं फलमाह— एतैर्नरकद्वारभूतैरित्यर्थः ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तत्सङ्कल्पात्वेन तन्निवृत्तकहितः स्यादिति । एतैर्बिम्बस्तमोद्धारैर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयो भजनादिक-
त्याह— एतैरिति । कौन्तेय तत्सङ्कल्पसम्पन्न ! तत्तत्सङ्कल्पात्वा माचरति, नतस्तेन परां गतिं याति प्राप्नोति ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी० — कामादित्रयत्यागे किं स्यात् ? अत आह— एतैरिति । तमोद्धारैः तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सम् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवद्वाराधनादिकं आचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति । तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति ॥ २२ ॥

शास्त्रोक्तधर्मानादरपूर्वकं स्वच्छन्दानुगुणतः कर्मकारिणः फलम् ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं; शास्त्र-
प्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं, नान्यथा; अतः यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः, तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धिं
पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति, नाप्यस्मिंल्लोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

२ आ. शां. व्या.— आसुरां सम्पदो वर्जने श्रेयस्य
करणे किं कारणं ? तदाह— सर्वस्येति । तस्य कारणत्वं
साधयति— शास्त्रेति । उच्यतेऽपि व्यानन्तरलोचं प्रवर्तयति—
अत इति । शिष्यतेऽनुशिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वोऽर्थ इति । शास्त्रं, तच्च विधिविनिषेधात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे— कर्त्तव्येति ।
कामस्य कारणं कामकारतस्तस्मादेतोरित्युपेत्य कामाधीना
शास्त्रविमुक्तस्य प्रवृत्तिरित्याह— कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः
सदा पुमर्थायोग्यस्य सर्वपुरुषार्थासिद्धिरित्याह— नापीति ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— शास्त्रानादरोऽस्य नरकस्य प्रधानहेतुरित्याह— य इति । शास्त्रं वेदाः, विधि-
रनुशासनं, वेदाख्यं मदनुशासनमुत्सृज्य यः कामकारतो वर्तते स्वच्छन्दानुगुणमार्गेण वर्तते, न स
सिद्धिमवाप्नोति न कामप्यामुष्मिर्कां सिद्धिमवाप्नोति; न सुखं ऐहिकमपि किञ्चिदवाप्नोति; न परां
गतिम् । कुतः परां गतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. ता. चं.— आसुरसम्पदोऽयं मूलतया प्रधानमृत्युत्रय-
व्या; तेभ्योऽपि प्रधानतम. परिहायो हेतुनन्तमुच्यत इत्याह
शास्त्रानादर इति । सर्वावस्थसमस्तपुरुषद्विज्ञानाख्यान्याश्र-
यद्वदो वेदेनैव प्रथमं प्राप्तः; तदनुबन्धादन्येऽप्यित्यभिप्रायेणाऽऽह
शास्त्रं वेदा इति । विधायाकवाक्यस्य शास्त्रशब्देनोपासत्वात्
तस्मात्ततोऽप्य विधिशब्दविवक्षित इत्याह— विधिरनुशासन-
मिति । फलितमाह— वेदाख्यं मदनुशासनमिति । शास्त्रमेव विधिरिति सामानाधिकरण्यं वा विवक्षितम् ।
‘मदनुशासनं’ इत्यनेन ‘श्रुतिः स्मृतिर्मेवाशा’ [वि. ध.
७६।१] इत्यादिस्मरणम् । एतेनान्यथा विज्ञाप्यं वर्ण-
कन्तोऽपि प्रयुक्ता । लिङ्गद्वयो हि प्रशस्तिपुत्रभिप्रायमाशे-
पादभिधानतो वा व्यञ्जयन्ति । शास्त्रप्रतिपक्षम्, कामकारोऽयं
न आशीयवैकल्पिकादिविषय इत्यभिप्रायेणाऽऽह स्वच्छन्दा-
नुगुणमार्गेति । ‘अयं केन प्रयुक्तोऽयं’ [३।१६]

‘काम एष क्रोध एष’ [३।३७] इत्याद्युक्तकामप्रयुक्तेत्युक्त
भवति । ‘या वेदवाङ्मा स्मृतयो याश्च काश्च कुष्टयः । सर्वास्ता
निष्कला प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ता स्थिता’ [मनु १२।१६
कृ ७ पृ ७।२।३१] इत्याद्यनुसन्धानेनाऽऽह न कामप्या-
मुष्मिर्का सिद्धिमिति । आमुष्मिकमुक्तेरनुभूतामुषायसिद्धि-
मित्यर्थः । न सुखं न स्वर्गादिदुःखमित्यर्थः । यद्वा आमुष्मि-

र्का सिद्धिमिति स्वर्गादिफलविषयम्, सुखमिति
त्वैहिकम्, अत एव हि विशिष्टच्छब्दः । इहापि हि सुख
शास्त्रीयानुष्ठानजनितपरमपुण्यानुग्रहादेव । अत एव द्रुच्यते—
‘जनाराधितोविन्दा येनरा दुःखमागिनः’ [वि ध १९।१३]
इति । कैमुत्यप्रदस्तेनायान्मसुखसमभिन्वाहार इत्याह—
कुत परा गतिमिति ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २३ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.— य इति । सिद्धिपुरुषार्थप्राप्तियोग्यताम् । सुखं स्वर्गम् । परा गतिं मोक्षम् ॥ २३ ॥

८ छं प्र गि — तत्र वेदोक्तमेव शेषो नान्यदित्याह—
य इति । शिष्यते अहशिष्यते अनेनेति शास्त्र वेदस्तदुपजीवि-
स्मृतीतिहासपुराणाति च, तत्सम्बन्धी विधिर्विहितदिशब्द
‘दृष्ट्या’ ‘न कुर्याद्’ इत्येव प्रवर्तनानिवर्तनामक-
कार्पाकार्यशानेहेतुविधिरितिधाख्य, तं शास्त्रविधिं विधिनि-

वेद्यतिसिद्धमपि ब्रह्मप्रतिपादक शास्त्रमस्तीति सूचयितुं
विधिशब्दः । उत्सृज्य कामकारत स्वेच्छामात्रेण यो वर्तते, त
सिद्धिपुरुषार्थप्राप्तियोग्यता नावाप्नोति । अतो न सुखमैहिक-
मापि परा गतिं स्वगमोक्षरूपमवाप्नोति ॥ २३ ॥

९ ब० त० दी०— कामादित्यागमश्च शास्त्रोक्तस्वधर्माचरण विना न भवतीत्याह— य इति । सर्वे ‘प्रह्लादय
स्वधर्माववा पुरुषोत्तमस्य’ इत्याज्ञाय देवयजन हरिणा सद्योक्त इति शास्त्रविधियुत्सृज्य कामकारत अशास्त्रीय
स्वच्छन्दप्रह्लादो वर्तते, न च सिद्धिं कामयि उत्सृज्यानातिरूपामामुष्मिर्का वा समवाप्नोति सुखमैहिकमपि
नाप्नोति, न च परा गतिमपि ॥ २३ ॥

१० पु अ त — किञ्च— असुराश्च अशास्त्रविहिता
असत्कर्मणि निरता अतो यश्चेत्तत्सङ्गं यमी न विन्दु-
तद्गताऽशास्त्रं कर्म करोति न ॥ कुर्वि प्राप्नोतीत्याह— य
शास्त्रेति । आचरतद्गताः न शास्त्रविधिमुत्सृज्य अवगणय-

कामकारत स्वेच्छात अशास्त्रेषु वर्तते, ॥ न सिद्धिं
स्वगमोभिलष्य, न सुखं मनोनिर्द्वर्ति, न परा गतिं माक्ष
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— न केवलं काष्ठतपस्वित्रत् कामादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्ता सिद्धपक्षीत्याह— य
इति । शास्त्रविधिं शास्त्रेण इष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया च ज्ञापितम् । “ब्राह्मणो यजेत । न मुरा विधत्”
इत्यादिना विहित निषिद्ध च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च चसृज्य यो वर्तते कामकारत इच्छया,
सिद्धिं च चित्तगुद्धिं सुखं वैराग्यादिभ्रमनिशा वृत्ति, परा गतिं मोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥

शास्त्रोक्तविध्याचरणार्थं भगवदुपदेशः ।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहामारुते शतमाहस्या सहिताया वेयासिस्त्या मीम्पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-

खण्डनिपत्यु प्रह्लादिवाया योगशास्त्रे श्रीकृष्णाजुनमहादे देवगुरुसम्य-

द्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१ प्रां भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानमाधनं ते तत्र कार्याकार्यव्यवस्थितौ
यतेज्यामतेत्यन्यस्यापाम् । अतो ज्ञानां शुद्धा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रमेव (शास्त्रेण)

विधानं शास्त्रविधानं 'कुर्यान्न कुर्यात्' इत्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्यश्रीशङ्कर-

भगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये देवासुरसम्पद्भिर्भागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रादते कर्मणो निष्कृते फलितमाह— तस्मादिति । फलं व्याकृत्यैव धर्माधर्मौ, तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम हि फलं क्ये ? इत्याहुः ॥ ३३— अत इति । स्वकर्म सजियस्य युवादि । इति शब्देऽध्याय-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगानविरचिते

श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यव्याख्यानो षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— तस्मात्कार्याकार्यव्यवस्थितौ उपादेयानुपादेयव्यवस्थायां शास्त्रमेव तव प्रमाणं— धर्मशास्त्रेतिहासपुराणाद्युपपृंहिता वेदाः यदेव पुरयोत्तमाख्यं परं तत्त्वं तत्प्रीणनरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च कर्म अवयोधयन्ति, तच्छास्त्रविधानोक्तं तत्त्वं कर्म च ज्ञात्वा यथावदनुन्यातिरिक्तं विज्ञाय कर्तुं स्वमर्हसि तदेवोपादातुमर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. च.— अध्यायोक्तं सर्वमेतदर्थमित्यभिप्राये-
गतादिष्यते— तस्माच्छास्त्रमिति । अत्र कार्याकार्यव्य-
वस्थौपादानुत्पादादिविषयत्वस्यासङ्गतिमभिप्रेत्याह उपादे-
यानुपादेयव्यवस्थापामिति । अनुग्रहविषयस्य ताव-
विषयस्य च आसुरस्वभावे प्रदर्शितत्वात्तत्र च तद्विषयस्य
विश्वभित्त्वात् कार्याकार्यव्यवस्थौ तावत्तत्त्वयोः प्रदर्शनार्थविल-
म्बित्वायेनोपादेयादिषापरान्नसङ्गः । उपादानमत्र यथाशास्त्रं
मनसा स्वीकार्यं शास्त्रमेवेत्युक्तं, 'धृतिः स्मृतिः सदावसः'
[पा. सू. १।०] इत्यादिविरोधादित्यत्राह— धर्मशास्त्रेति ।
आदिगर्भनाथारम्भेन, 'यज्ञस्यविधिपूर्वकं' [१।२३]
'न द्वे मामभिजानन्ति' [१।१४] इत्यादिष्ववच्छेदात्
शास्त्रेत्यादिभ्यमुक्त इत्याह यदेवेति । शास्त्राणि हि शास्त्राणि
शास्त्राणि परमस्या वा परमपुण्यमाराधयतदेव सर्वानि विद-
पति; एत तावदित्योः 'वेदेषु सर्वैरुद्देव वेद्यः' [१।१५]

इति कवितार्किकसिंहस्य सारवचनमन्त्र्य श्रीमद्देहूतनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य इतिपु अभगवद्रामानुज-

विरचिताश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २४ ॥

६ अ. प्र. दी — ॥ २४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वन्दनीयभगवत्पादाचार्यनिरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये टीकायां उद्देशः

मुनिविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कार्याकार्य-
व्यवस्थायाम् । शास्त्रविधानोक्तं, विधानं विधिः शास्त्रमेव विधानं तेनोक्तं कर्म क्रियाम् । इह संसारे ।
अर्हसि योग्योऽसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

८ धं. घ. गि.— कलितमर्थे दर्शयन्त्याचार्यश्रुपसं-
रति—तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रं विहाय कामकारप्रवृत्तस्यै
हिंसाश्रमिकपुरुषार्थयोग्यत्वं, तस्मात् ते तव भेदोपनि.
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यविषये शास्त्रमेव प्रमाणं
बोधकं, नान्यत् । अतः शास्त्रविधानेन शास्त्रोपविधाना

लिहादिरूपेणोक्तं कर्म विहितं निषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धमा-
सुरसम्पन्नं वर्जयन्निहितं दैवसम्पन्नं कर्तुमर्हसि, 'मा शुच'
सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि' [१६।५] इति प्रागुक्तवार्त्त-
सम्पद्मभिवर्धयितुमर्हसीत्यर्थः । इति कर्माधिकारभूमि-
प्रदर्शनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्धमौमभीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्भामहोपाध्यायनन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां विष्णोः श्रीवेङ्कटनाथेन कृते

ब्रह्मानन्दगिरिशरणाने भगवद्गीताव्याख्यानम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

९ व० स० दी०—कलितमाह—तस्माच्छास्त्रमिति । तस्मान्मयि दत्तचित्तः कर्म युद्धाख्यं शास्त्रविधानोक्तं
स्वधर्मं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

स्वकर्मवृत्तिर्द्वयस्य निवृत्तिर्नामुदयात् । इति दैवासुरविभागोऽयं षोडश ईरितः ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त.—तस्मादिति । तस्मात् कारणात् तव
दैव्यां सम्पत्तिं ज्ञातव्यं कार्याकार्यव्यवस्थितौ 'इदं कार्यम्',
इदमकार्यम्' एतयोर्व्यवस्थितौ व्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं,

अतः शास्त्रं विधानोक्तं ज्ञात्वा तस्मिन्नेन त्वं कर्म कर्तुमिह प्रपद्ये
अर्हसि ॥ २४ ॥

दैवासुरीवसम्पत्तिविवेकेन तु षोडशे । सङ्कल्पापविभागेन बन्धमोक्षौ विवेचितौ ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०—यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्धपादिकं ग्रन्थं नाप्नोति तस्मात्ते तव शुद्धपादिकामस्य शास्त्र-
मेव प्रमाणं 'किं कार्यं, किं न कार्यं' इत्यस्यां व्यवस्थायाम् । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं 'इदं कर्तव्यं, इदं न कर्तव्यं' इति शास्त्रं
वेदाशास्यम् । विधानं च तदुद्बुद्धेन प्रतिसमाधानम् । अमिहोत्रायकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं
प्रायश्चित्तम् । ब्रह्महत्यादिकरणेऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादि अन्यद्वा प्रायश्चित्तम् । शास्त्रं च विधानं
वा ताम्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि । लोकान्तरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । एतेन शास्त्रा-
नुवर्तिन एव चित्तशुद्धपादिकं, नान्यस्येति सिद्धम् ॥ ५४ ॥

इति भौमपर्वणि नेलकण्ठीये भारतभाषदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

249

श्लोकः ३—तेजः—‘नविशेषात्समहन् तेजः प्राणान्यमेवैषि ।’ (द. रु. २।१३) । क्षमा—‘प्रियाप्रियेण सर्वेषु समन्त्रं यच्छरीरिणाम् । क्षमा सैतेति विद्वद्भिर्दिता वेदवादिभिः ॥’ (यो. या. २।६५) ‘कमेन मनसा वाचा हनुभिः परिपीडिते । चित्तशोभनविकृत्यां क्षमा सा मुनिषुव ॥’ (सु. सं. २।१२।१४) धृतिः—‘धृतिर्मांसं सुखे दुःखे यथा

नाशोति विक्रियाम् । ता भक्त सदा श्रोतो य इच्छेद्वृत्तिमात्मन ॥ ' (म गा १२।१६३।१९) 'अर्थहानी च वन्द्युर्ना
वियोग चापि सम्पदि । तयो श्रोतो च सर्वत्र चित्तस्य स्थापन धृति ॥ ' (यो या २।६६) 'वेदादेव विनिर्गोष्ठ सद्यस्य
न चान्यथा । इति विद्याननिष्पत्तिर्धृति श्रोका हि वैदिने । अहमात्मा न मत्सोऽस्मीत्येवमप्रच्युता मति । या सा प्रोका
धृति यथा सुन । वेदान्तोवेदिमि ॥ ' (सू ॥ २।१३।१५-१६) । 'जिहोपस्यजयो धृति । ' (भाग १।१।१९।२६)
शौचम्—शौच तु द्विविध प्रोक्त बाह्यमाभ्यन्तर तथा । मृजलाभ्या स्मृत बाध्य मननमुद्विस्तयान्तरम् ॥ ' (यो. या २।६८)
'अह उद्व इति ज्ञान शौच वाञ्छन्ति पण्डिता । ' (सू ख २।१३।१८) । देवीमित्यग्रे कर्मप्रवचनीयत्वात्तयोरे द्वितीया ।
'धृतिस्तुष्टिप्रोदो नाभिमानिता ' इति पाठान्तरम् ॥
—अधिगीता ।

श्लोक ५—अत्र धामन—

देह आत्मेति यो भावो, यो जड सत्यमित्यपि । माव स विपरीत स्याद्विमोक्षो मोक्षण तत ॥
अनादिरेव सम्बन्धोऽविद्याया बन्ध इष्यते । तत्रातिशयमाचष्टे दूस्तर सम्पदाधुरी ॥
ज्ञानिनो भगवद्भक्तान् द्विपन्ति ह्यासुरा नरा । योनी प्राप्यासुरीरेव ततो यान्त्यथमा गतिम् ॥
नाग स्थाङ्गवशात्सस्य रमेशस्य प्रसादत । स च भक्तान् द्विपद्भिर्न प्राप्तव्योऽत्र कथञ्चन ॥
अज्ञानव धर्तुर्य धो व्यपेति ज्ञानवारिणा । आसुर्या सम्पदा सृष्टे बन्धो जातु न नश्यति ॥
अतस्त बन्धमाहात्र नियम भक्तवाचव । नास्ति भक्तद्विपां मोक्ष कदाचिदिति सुचयन् ॥
दपोऽभिमान कोषकेत्यासुर्या सम्पदो गुणा । इत्याकष्यांजुन स्वस्मिन्स्तासुरीक्यातवान् शृण्व ॥
एको हनिष्यामि निमेषमाप्राप्तेनामद्योषा धृतराष्ट्रसुनो । इत्यप्रपापेऽवगणय्य वीरान्प्रजल्पतोऽस्य स्फुट एव दर्प ॥
जहादि गाण्डीवमिति मुवाण इतु मृग निष्कृत्य कृपाणम् । कोषोऽभिमानव कपिव्यञ्जस्य स्पष्टौ न किं सात्तिशयावमुष्य ॥
अनुमन्धाय शोचन्तमासुरात्मन स्वकम् । अभिजातोऽसि दैवीं स्वमित्याभासयसि प्रभु ॥
कोषादैरन्वितोऽपि त्व यस्माद्भक्तोऽसि मेऽर्जुन । तस्मादभिमुखो दैन्या सम्पदोऽसि न सद्य ॥
वक्त्रेव पुरा तुभ्य 'दैवीं प्रकृतिमात्रिता ' । मा भजति मद्रास्मानो (१।१३) 'बाहुर भावमात्रिता ॥' (७।१९)
विष्य दोषानचिराद्विमोक्षमतस्तत्त्वज्ञानस्यवदातयस । आरौदुमहंस्यधिर चराडममेव्यत्सोऽपि शिष्टवैष्य ॥ —इति ।
अत्र श्लोक दृष्टा तत्परिहाराय 'माशुच ' इति तत्र हेतुस्ये 'सम्पद' देवीमभिजातोऽसि ' इति, अहो मम सम्पदैवी ।
इत्युत्तेक परिहर्तुं 'पाण्व । ' इति लोचनमिति केचित् ।
—अधिगीता ।

श्लोक ६—अत्र 'वार्ध । ' इति सम्बोधनेन प्रयाया पितृष्वसु पुत्रत्वेन त्व मम परमेश्वराह्वयमसि, तेन वरंजीयानि
सर्वथा त्यागयितुकामोऽस्मि । अतोऽनुरस्वमावल्यानानि विस्तारेण वशीमीति सूचयति ।
—अधिगीता ।

श्लोक ७—अत्र धामन—

इत्थित्पमहसुपु शौवाचारविहीनता । दश्यते तैत साम्यमासुराणां प्रसज्यते ॥
स्त्राणाय भगवान्नासुराणां नृणांमय । 'न सस्य तेधि' ति स्पष्ट विशिष्ट चर्ममक्यत ॥
सस्य मद्राक्षिताय तदासुराणां नृणा मति । नैवाकलयति व्यक्त तस्मात्वास्त्येव तेषु तत् ॥
निष्ठसिमागनिष्ठस्य स्वाचारोऽपि क्वचित् । छास्राह्मदत्तास्त्वर्जनं सद्गु मद्रा विचये ॥
इत्याद्यय विवृणोति ।
—अधिगीता ।

श्लोक ८—अत्र धामन—

सत्यं त्रयं जगत्स्मिन्नधिष्ठाने विवर्तते । इत्यनर्हीकृत्य जगद्दन्ति वक्ष्यन् प्रथक् ॥
रज्जु प्रतिष्ठा सर्वस्य मूयणाना च काञ्चनम् । जगतो न तथा काचित्प्रतिष्ठाऽप्येति ते विदु ॥
अस्वीरुतोपादानादपि निमित्तमपि नवर । अस्तीति वादिन प्राहु पापा स्वामात्रिकं जगत् ॥
हेतु परस्पर योग श्रुते पुष्टस्य च । जगतो निगमेकक सोऽपि तेनान्यप्येयते ॥
कर्ता न कोऽपि चपेदा उत्पद्यते कथं न्विति । पुष्टा वर्धते ते तत्र कन्दर्पस्यैव हनुताम् ॥
निपुनीमृतयो कामात्स्त्रीसोर्गैर्ममम्भव । प्रत्यक्ष एव तन्मृम्य किमन्यत्तर कारणम् ॥
प्रत्यक्षादपर किञ्चिन्न भानमिति जल्पना । 'किमन्य' इत्यनेनात्र चार्वाकाणांमृदुता ॥
अद्वैतेपिगस्त्वत्र अथमिग्यात्ववादिनाम् । अद्वैतिनामिग्य निन्देत्याहुर्मन्दात्मनां वरा ॥
वदन्ति देवविषयात्वं धृतया श्रान्त स्फुटम् । 'बाहुरेव सर्वमिति (१०।१९) गीताऽप्यद्वैतमन्वये ॥

एकस्यान्यस्वरूपत्वं न तस्याभासता विना । षट्ते, न षटः कापि षटो न च कष्टस्ततः ॥
 चिदन् सृणमिम्यात्वं सर्वं भवेति भाषते । घटाद्यस्त्यता जानन् सर्वां मृदिति शंसति ॥
 आभासतां तरङ्गाणामवगच्छंश्च तत्ततः । सर्वं एवाभ्युचिरिति वक्ति, नान्यः कथञ्चन ॥
 यत्तु सर्वपदं सर्वव्यापकत्वरं जगु । तत्तुच्छमेव नमसोऽप्यस्ति व्यापकता यतः ॥
 असत्यता प्रपञ्चस्य येनैवमिह सूचिता । निन्दित्यति किं ब्रह्मेतरन्मिथ्येति वादिनः ? ॥
 'भवेतावतो जीवमृत' (१५१०) इत्यद्वैतं स्वयं वदन् । कथं तद्वादिनो देव आसुरात्कीर्तयिष्यति ? ॥
 'सर्वमृतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । तज्ज्ञानं सार्वत्रिकं' (१८१२०) शंसकथमेवं वदित्यति ? ॥
 'वृषकत्वेन तु यज्ज्ञानं तदावसमिति' (१८१२१) स्वयम् । वदद्भिरितो नन्दनन्दनो निन्दता कथम् ? ॥
 आस्तामेतदिहोदिष्टायावाका एव ये जगत् । वदन्त्यनीश्वर कामहेतुकं च कुवादिनः ॥
 प्रमाणं नैकमप्यस्ति द्वैतयाध्यायसाधकम् । आहुस्तथाप्यप्रमाणमद्वैतं ध्रुविसम्मतम् ॥
 शास्त्रानुभवशून्यानां तेषां दुर्वादिना कठो । मत् प्रहृतममृतमार्गैर्न्यास्य केवलम् ॥

इति निपुणं निरूपयति ।

नव्यास्तु— अपरस्परसम्भूतमिति 'असत्यम्' 'अप्रतिष्ठम्' इतिवत् नञ्प्रमास एव । 'अन्योन्यामिमाभयजननमित्युन
 वृत्तयश्च गुणाः' ('सं. का. १२) इति साङ्ख्यशास्त्रे वर्णितं गुणानामन्योन्यतो जननमेवान् विवक्षितम् । परस्परसम्भवात्तीकरो
 परम्पराधाराया गच्छता जगतो मूलभूतं किमपि तत्त्वमभ्युपेयं स्यादित्याहुरा जना प्रपञ्चान्तर्गता । यदार्थाः केनचित्कमेणान्यतः
 सम्भूता इति नाम्न्युपगच्छन्तीत्यर्थः । अपरश्च परस्परस्परौ इति केचिद्विद्वत्कृतं विप्रकृन्ति, परमपरस्परयोः समासोऽप्यपरादित्येव
 भविष्यति, नापरस्परविति— इत्याद्याहुः । तत्र, उपनिषत्कामधेनुषोभूताया गीताया कापिलसाङ्ख्यसिद्धान्तस्य ह्यप्यनाश्रयणात्,
 अत्रापि तद्विषयायां मानाभावात्, प्रस्तुत 'अनीश्वरं' इत्यनेन निरीश्वरवादिना कापिलानामभ्यासपुराणस्य एव प्रक्षेपस्य स्फुटवाचा ।
 किञ्च— न कापिला गुणानामन्योन्यतः सम्भवमभ्युपगच्छन्ति । उदाहृतकारिकायां गुणानामन्योन्यव्यपेक्षया परिणामित्वमेवोच्यते
 इति व्यक्तं तद्व्याख्यायाः 'प्रत्यक्षादन्यत्र मार्ग' इति जल्पता चासुराणां शास्त्रीयजगदुत्पत्तिक्रमालोचनमप्राप्तमेव । केवल
 कामहेतुवृत्तीषुंयोगेन सृष्टपुद्गल, नान्यत्विषयितान् कारणमिति तन्मतम् । तत्रैव चान् प्रकृतमिति स्वर्द्धमस्वरसाद्व्यपक्षमेव । एतेन
 अपरस्परसम्भूतपदेनोपनिषदुक्तसृष्टपुत्पत्तिरभाषेक्षया साङ्ख्यानां सृष्ट्युत्पत्तिक्रम एव विशेषतो विवक्षित इत्यपि निरस्तम् । अपरश्च
 परयेति विप्रहृष्टयणं तु 'अपरस्परताः क्रियासात्तये' (अष्ट. ११११४४) इति व्याकरणानभिज्ञातमूलकमेवेति नाधिकं प्रपञ्चयेत् ।
 —अविगीता ।

श्लोकः ९— उपकर्माणः, समो ह्यः, स ह्य सहारकर्मणि व्यापृता इति कश्चित् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १०— असद्वाहान्— सत् परं ब्रह्म, तदितरत्वं स्वर्गादिकमसत्, तदृच्छन्ति माहयन्ति वा असद्वाहाः कान्यकर्म
 पक्षलप्रतिपादका मन्त्रा, तान् ।

—अविगीता ।

श्लोकः १३— 'प्राप्ये' हरवात्पनेपदप्रयोगात् सर्वमिदं स्वप्रयोजनाय, न परप्रयोजनावेति सूच्यते ।

—अविगीता ।

श्लोकः १४— अन् 'ईश्वरोऽहं' इत्यनेन जीवब्रह्मेक्यवादिनामद्वैतवेदात्मिनां निन्दा गम्यत इति कश्चित्प्रल्लाप
 उत्पन्नमिदं 'असत्तर्क' (१६१८) इत्यत्र धामनकृतविमर्शेण विप्रकृत्यार्थं चेति न प्रष्टव्यमित्युच्यते । —अविगीता ।

श्लोकः १८— आत्मपराधामात्मनिष्ठानां हेतुषु सर्वदा प्रकाशमाना भा गुणेष्वपि क्षमादिषु दोषानशक्त्यादीनारोप्य
 अतिशयेन द्विषन्त इत्याशयः सुपरिष्कृत्योपवर्णितो धामनेन ।

—अविगीता ।

श्लोकः २४— 'अहंति' इत्यनेन 'ते' इत्येतदभिप्रेता योग्यता सूच्यते । नव्यास्तु— अन्त्यकार्याकारंभ्यवस्थिति
 पदेन कर्तव्यग्राह्याभ्युपनीतिग्राह्यत्वान्न । लक्ष्यीकृत्य गीतोपदिष्टेति स्पष्टं भवति, इदमेव कर्मवोपपन्नमित्युच्यते— इत्याहुः ।
 तत्र, गीतायाः कर्तव्यग्राह्यत्वाभावात् । न हि गीता स्वयं कर्तव्याकर्तव्ये विभक्ते, किन्तु तद्विषये शत्रु प्रमाणमित्युक्त्यास्तौति
 कर्तव्याकर्तव्यशान्तरस्य पृथक्त्वमतिरोहितमेव । गीतिशास्त्रं चान्यदेव प्रसिद्धं विद्यास्थानेषु । अण्वद्वीताया एव गीतिशास्त्रवत्कृत्यं
 तु बाह्यविचारसंस्कारमृतेवेति यदिद्विद्वेदेव ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः षोडशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि षोडशाध्यायगौरवम् ।
आकर्ण्य कुटुम्भाक्षि । हर्षोत्कण्ठप्रवर्धिणि ॥ १ ॥
अस्ति सौराष्ट्रकं नाम्ना पुरं गुर्जरमण्डले ।
तत्राऽऽसीलजङ्गबाहुश्च राजा चेन्द्र इवापरः ॥ २ ॥
यदीयकुसुमामोदमालासुरभितोदरे ।
घातान्धौ हरिः स्वास्थ्यादशेत सह पश्या ॥ ३ ॥
यदीयकीर्तिकर्पूरकणा भान्ति नमोद्भवे ।
कीर्णा वैरिहनुभ्यासमावृतैस्तारकाञ्चलात् ॥ ४ ॥
यस्यासिधारतीर्थेषु स्नाता वैरिणा भृशम् ।
ताऽऽवर्तन्ते दिव्योऽद्यापि स्वर्गस्त्रीवाण्यमोहिताः ॥ ५ ॥
तस्यारिमर्दनो नाम मदहस्ती मदोद्धतः ।
मदाश्रुघासासलिलगुञ्जद्भ्रमरमण्डलः ॥ ६ ॥
कपोलफलकोत्तीर्णमद्वाराजलानिलः ।
बभौ यो निर्हरोद्गारेरत्ननादिरिवोच्चैः ॥ ७ ॥
यस्याङ्गेषु व्यराजन्त चामराश्वत्थिकोज्ज्वलाः ।
किरणा इव शीतांशोः पतिताः काननोदरे ॥ ८ ॥
सिन्दूरपांसुपटले राजकुन्मस्यलो यमौ ।
यः सन्ध्यावारिद्वयान्तं विपरखण्डमिव स्फुरन् ॥ ९ ॥
कदाचिन्मोचयित्वा तु मृङ्खलान्निगडानपि ।
मद्वारा लोहदटं स्तम्भं प्रसह्य निशि निर्गतः ॥ १० ॥
आघोरगणान्सर्वान्पार्ष्णिविस्फूर्जदङ्कुशान् ।
क्रोधाद्वयगणस्यैव निजशालां बभञ्ज सः ॥ ११ ॥
तीक्ष्णाङ्गुशमुद्यैर्यिध्वङ्ग्यमानोऽपि वैष्णवैः ।
दण्डेस्तु नासयामासुः सादिनो न मनागपि ॥ १२ ॥
ततो राजा समाश्लोक्य निशम्येदं कुतूहलम् ।
तत्र हस्तिकलामिदं समं राजकुमारकैः ॥ १३ ॥
अदृश्यत समागत्य राजा दन्तायलो बली ।
मोदयन्नुद्गटादोषो हताट्टालिकमालिकम् ॥ १४ ॥
ददृशुस्तं महाभीमं पौरा दूरतरं स्थिताः ।
गोपायन्तः शिशुमीत्वा निवृत्तान्यनुहलाः ॥ १५ ॥
रुद्धे तु तत्र मार्गेषु पलायनपरिजनैः ।
पातिनेषु तदीयोप्रदानघाराभ्युक्षीकरे ॥ १६ ॥
स्नान्या तेनाप्यना यातः सरसः कथन द्विजैः ।
गीतानां षोडशाध्यायश्चैकान्तिकतिपात्रपत्न्यम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमदारुणो पात्रे उत्तरखण्डे गीतामाहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीताषोडशाध्यायमाहात्म्यकथनं

नाम षट्शतित्यधिकशततमोऽध्यायः ।

निपिध्यमानो बहुधा पौरैराघोरैरपि ।

अमन्यमानः करिणो भीतो न स्वालितस्ततः ॥ १८ ॥
स्फूर्तकारेण आवृण्वज्जनाविपरिमर्दयन् ।
स्पृशन्वानाम्बुजश्वालमायुष्माभिर्गतो द्विजैः ॥ १९ ॥
ततो महानभूत्तत्र विस्मयो वागमोचरः ।
मानसे धूमिपालस्य पौराणामपि पश्यताम् ॥ २० ॥
समाहूय ततो राजा फुल्लराजीवलोचनः ।
तमपृच्छद्विजं बाहाव्वतीर्थं प्रणम्य च ॥ २१ ॥

राजोवाच—

अलौकिकमिदं विप्र ! त्वयाऽद्याऽऽचरितं महत् ।
कृतान्तकल्पादेतस्माद्यस्माभिर्गतवान्नाजात् ॥ २२ ॥
कमर्चयसि गोवाणं कं मन्त्रं जपसि प्रभो ।।
का च सिद्धिस्तवास्तीति द्विजन्मन्समुदीरय ॥ २३ ॥

द्विज उवाच—

गीतानां षोडशाध्यायश्चैकान्तिकतिपात्रपत्न्यम् ।
जपामि प्रत्यहं भूप ! तेनेताः सर्वसिद्धयः ॥ २४ ॥

श्रीशिव उवाच—

ततो विहाय द्विरदकौतूहलरसं नृपः ।
आजगाम द्विजन्मानमादाय निजमन्दिरम् ॥ २५ ॥
शुभं सुहृत्तमन्वीक्ष्य तोषयित्वा द्विजोत्तमम् ।
सुवर्णलक्षसहस्राकैर्गतामन्त्रमुपाददे ॥ २६ ॥
गीतानां षोडशाध्यायश्चैकान्तिकतिपात्रपत्न्यम् ।
समभ्यस्य ततो राजा गजमोक्षणकौतुकी ॥ २७ ॥
अथैकदा विनिर्गत्य बाह्यालीं सह सैनिकैः ।
तमेवामोचयद्वाजा मत्तमाघोरैर्गजम् ॥ २८ ॥
विस्मरन्मोतिवास्यानि राज्यसौख्यममानयन् ।
वृण्वज्जीवितं राजा गजस्याग्रेऽधिराजतः ॥ २९ ॥
आदाय गण्डफलकं मद्पद्मनिरङ्कुशम् ।
आययौ मन्त्रविभ्यासान्भूपः साहसिकामणीः ॥ ३० ॥
राहोरेव मुखान्दिन्दुः कालास्यादिव धार्मिकः ।
सायुः सलस्य वदनान्भूपो निरामत्रजात् ॥ ३१ ॥
आगत्य नगरं राजा स्वभित्तिच्य कुमारकम् ।
गीतानां षोडशाध्यायाद्याप परमां गतिम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १७]

अशास्त्रमासुरं कृत्स्नं शास्त्रीयं गुणतः पृथक् ।
लक्षणं शास्त्रसिद्धस्य त्रिषा सप्तदशोदितम् ॥ २१ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ।

अत्र मान्यम्—‘इदानीमशास्त्रविहितस्यासुरत्वेन अफलत्वं, शास्त्रविहितस्य च गुणतत्त्वैर्बिध्यं, शास्त्र-
सिद्धस्य लक्षणं चोच्यते’ [रा. भा. १७।१] इति । शास्त्रं यस्य विधायकत्वेन नास्ति, तदशास्त्रमित्य-
भिप्रायेण ‘अशास्त्रविहितस्य’ इत्युक्तम् । ‘ओं तत्सत्’ [११।२३] इति शास्त्रसिद्धस्य त्रिविधं
लक्षणमुक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रद्धान्नयविभागयोगाख्यः सप्तदशोऽध्यायः ।

शास्त्रानभिज्ञानां श्रद्धया कर्म कुर्वतां किं फलमित्यर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

‘तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते’ [१६।२४] इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नवीजोऽर्जुन उवाच—य इति । ये केचिद-
विशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्ध-
यान्विताः श्रद्धयाऽऽस्तिक्ययुद्धयाऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कञ्चिच्छास्त्रविधिमप-
श्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धान्तया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धया-
ऽन्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कञ्चिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूज-
यन्ति त इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् ।
देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्धान्तया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्ध-
याऽन्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूर्वोक्ता एव ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते
श्रद्धयाऽन्विताः’ इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु अवस्थानं का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः; किं
सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं ? आहोस्विद्रजः ? अथ वा तमः ? एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा,
किं सा सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसी ? इति ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यव्याख्या ।

आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकवद्वया गतिरुक्ता,
सम्प्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञाना गतिविज्ञापयता वृच्छती-
त्याह—तस्मादिति । यजन्त इति यागग्रहणं दानादेश-
लक्षणम् । यदि वेदोक्तं विधिमपश्यन्तस्तत्तुल्यजन्त कर्म तर्हि
श्रद्धानां यागादि कुर्वन्ति ? न हि मानं विना श्रद्धया यागादि
कर्तुं शक्यं, इत्याद्युद्धयाऽऽह—श्रुतीति । ननु शास्त्रीय
विधिं पश्यन्तोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वोत्प्रेक्षया यागादि
कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तेषामिदं ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य’ इति
प्रश्नो भविष्यति; नेत्याह—ये पुनरिति । तेषामत्रापिप्रति
प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । शास्त्रज्ञानां तदुपेक्षावता

अहेऽपि विशेषणमविदुर्मित्याशाङ्क्य इयापातान्मैवमित्याह—
देवादीति । अथश्रद्धान्तया तदुत्सृज्येति सम्बन्धः । शास्त्रोक्त
विधिमधिपच्छतामपि तमवधौ च स्वेच्छया देवपूजादौ प्रवृत्ता-
नामासुरैश्चेवान्तर्भावो यस्मादनन्तराभ्याये सिद्धस्तस्मादास्तिका-
धिकारे तेषां प्रसङ्गो नास्तीत्युपसंहरति—यस्मादिति ।
पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् । ते-
श्रद्धया क्रियमाणं कर्म कुज पर्यवस्यति ? इति पृच्छति—
तेषामिति । का निश्चितेतिद्विज्ञोति—सत्त्वमिति । कार्याणां
कारणैर्व्यपदेशमाधित्यं तात्पर्यमाह—एतादिति ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

देवागुरविमाणोक्तिमुरेन प्राप्यतत्त्वज्ञानं तत्प्राप्त्युपायज्ञानं च वेदैकमूलमित्युक्तम् ; इदानीमशास्त्र-
निहितस्यागुरत्येनापलत्वं, शास्त्रनिहितस्य च गुणवर्त्मनिष्ठं, शास्त्रसिद्धस्य लक्षणं चोच्यते; तत्राशास्त्र-

निहितस्य निष्फलत्वमजानन् अशास्त्रविहिते श्रद्धासंयुक्ते यागादौ सच्चादिनिमित्तफलयेद्वयमुत्सया
अर्जुनः पृच्छति—य इति । शास्त्रविधिसमुत्सृज्य श्रद्धयाऽन्विता ये यजन्ते, तेषां निष्ठा का ? किं
सचम् ? आहोस्विद्वजः ? अथ तमः ? निष्ठा स्थितिः, स्वीयवेऽस्मिन्निति स्थितिः सच्चादिरेव निष्ठे-
त्युच्यते; तेषां किं सत्त्वे स्थितिः ? किं वा रजति ? किं वा तमसि ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

४ वेदुटनाद्यविरचिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

वक्ष्येयतायां सप्तदशमवतारविमुक्तमुद्राति—देवास्तुरति ।
प्रहतस्य मुखभेदेन प्रपञ्चनपरतायां सप्तविंशतिमाह—इदानीमिति ।
हेयोपादेयव्यवस्थायां शास्त्रिकमूलकोक्तिसमन्तरमित्यर्थः ।
'अशास्त्रमादुरं कुर्वन् शास्त्रीयं गुणत पूयक् । लक्ष्यं शास्त्र-
पिदक्ष्यं शिवा सप्तदशोदितम् ' [गी. सं. ११] इति
सङ्ख्येयको विज्ञेयति—अशास्त्रविहितस्येत्यादिना ।
अन सामान्यतो विरोधतश्च शास्त्रीयार्थविषयजन्यव्यापार-
इतिार्थः । 'सप्तदशोदितम्' इत्येतत्सङ्ख्येयकोक्त्याचक्ष्यतेऽपि
प्रत्येकमन्येत्यन्यम् । एतत्सर्वं सप्तदशोदितमिति सर्वोपसंहारेण
वाज्यम् । 'शास्त्रा शास्त्रविधानोक्तम्' [१६।२४] इत्य-
स्यान्तरं 'ये शास्त्रविधिसमुत्सृज्य' इति प्रश्न कथं सत्पठते ?
इत्याहुऽहं तत्रेति । अशास्त्रविहितस्य निष्फलत्वमजान-
न्विति । जयमभिप्रायः—प्रेक्षास्तु स्वतः प्रयोजने सङ्-
गते वा शुभे, अतः सत्त्वादिनिष्ठामेदमुत्सृज्य सम्मूलपत्-
तिविशेषयन्ता, न च निष्फलज्ञाने फलविशेषनिष्ठायां स्वतः
लोकादिना कृपिचिकित्सादोऽपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषया सफल-
एव इत्यन्ते, अन्यथा शास्त्रस्यापि निर्मूल्यप्रसङ्गात् । अतो-
क्तिकेनव्याचारसिद्धा कतिकति धर्मः, न च ते यद्विहितकृत-
मन्तरेण स्युः, प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च धर्मापूर्वका
पुष्टानेऽहंवेदस्यात् फलमात्रे, सम्भवति, न च प्रेक्षावद्विरजन्ते-

र्जनेर्बहुवित्तव्ययायासादिनाऽनुप्रायमानेषु दृष्टप्रयोजनहितेषु
कर्मसु अष्टपर्यवसानमन्तरेण गतिः, अतः शास्त्रविहितादस्य
यदि विशिष्टमन्युच्यते, तदा सत्त्वादिगुणमिदं प्रयुक्तफलतार-
तम्यमात्रवेद स्यात् । अतः 'य शास्त्रविधिसमुत्सृज्य वर्तते
क्षमकारतः । न च सिद्धिमात्रोति न पुत्र न परा गतिम्' [१३।२२] इति पूर्वोक्तस्य प्रायशः प्रकृत्युक्त्याऽन्यविषया
'क्षमकारतः' इति विशेषण वा श्रद्धासंयुक्तव्यवच्छेदार्थमिति
दुष्टवेदशयागमस्वोत्प्रेक्षादृढव्यवहारमानकसिद्धे श्रद्धा धर्मा-
भिसन्विताश्रद्धादियोगाभैष्यत्यनिवृत्तिर्गुणैः सत्युत्तमस्याशयः—इति ।
विशिष्टस्य फलवत्पदस्यपदत्वाय कर्तुंविशेषणं क्रियाविशेषण-
तया व्याख्यातम् । यागोऽत्र दानागुपलक्षणार्थः । देवपूजात्वा-
विशेषात्तत्पदद्वयो वा । अत्र कृष्णवन्देन 'दृष्टिर्वाचकः शब्दो
ण्व विवृतिवाचकः' [म. भा. १।७।५] इति स्वयंविहितः
सिद्धयोपेक्षी निष्कर्मभिन्नैति । दुष्टावन्त शास्त्रीयनिष्ठातः
क्षमकारतश्च व्यावृत्तिविषयिता । विपरिणतस्य किंवाऽस्य
'अहो' इति पदस्य वा अत्रावृत्तिमिदं स्यात्—इति किं सत्य-
मिति । विनाशापर्यवश्यवच्छेदार्थं सच्चादिशामानाधिकरण्या
वाधिहरणमुत्पत्तिव्यवहारविधौ पर्यायण स्वतः व्यनक्ति निष्ठा
स्थितिरिति । 'तेषां निष्ठा तु का ?' इति दृष्ट एवार्थं सत्यं
इत्यादिना विच्छेद्यत इत्यभिप्रायेण फलितमाह तेषामिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (भाष्यीयं) भाष्यम् ।

सर्गगुणपूर्णाय नमः ॥ ॥ ॐ श्रीः । गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन शास्त्रविधिसमुत्सृज्य
अज्ञात्वेन । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो दिङ्मन्मना' [मनुः २।१६५] इति विधिरुत्सृष्टो हि
सैः । 'ये ये वेदं न पठन्ते न चार्थं वेदोच्चास्तान्निदि सान्ननुदुर्द्वि' इति माधुच्छन्दसश्रुतिः ।
अन्यथा तु ताममा इत्येवोच्येत । न तु रिमज्ज । यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्सृष्टाश्चाः । न हि वेदरिक्तो
धर्मः । 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं सृष्टिवशीले च तद्विदाम्' [मनुः २।६] इति हि स्मृतिः । 'वेदप्रणि-
हितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति च भागवते [६।१।४०] ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायार्थमाह—गुणेति । गुणनिमित्ता श्रद्धादीना
भेदाः । 'नाम्यं गुणस्य कर्तारः' [१।४।१५] इत्युपलब्ध-
प्राशस्त्योक्त्युक्तम् । सात्त्विकानां पुनर्यथाशक्त्यादुत्प्रेक्ष्यमानव्या-
द्विद्वत्त्वाभावः । त्याग्यत्वं च शास्त्रविधिमिति चेत् । शास्त्र-
विधिसमुत्सृष्टेत्यस्य वेदविधानमप्रमाण्यपुनश्च परित्यज्यत्व-
प्रतीतिं निवारयितुमाह—शास्त्रेति । अज्ञानभेदाप्रोक्त्यर्थं,
न त्वप्रमाण्यपुनश्च त्याग इत्यर्थः । ननु शास्त्रावित्याग उक्त्यर्थं,

एव च प्रतीत्यर्थं एव युक्तो न हात्वेति दृष्टाऽहं—वेद इति ।
अथज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः । अर्थं च सर्वान्द्रिक्मन प्राप्त्ये-
दाविशिष्टपृष्ठव्य अतोऽज्ञात्वेति युक्तमित्यर्थः । अत्र दृष्टि-
साम्यतिं चाऽहं—य इति । न चार्थमधिगच्छन्ति पठान्नया
वेददर्शयिषियोग्यता पुनश्च वर्तमानान् सन्तनुदशोऽपि वे-
दं न पठन्ति इति बोध्यम् । अप्राप्त्यपुनश्च परित्यज्य-
वार्थं किं न स्यात् ? इत्यत्र आह—अन्यथेति । ययन्

वेदविरोधिना गौडादीना निष्ठा पृच्छयेत् तदा ते तामसा इत्ये-
वोत्तरमुच्येत, तदीयतामससत्त्वस्याविकल्पितत्वादिति भाव ।
॥ केचन वदन्त्यानुकिरव दोषः, किन्तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यादिति
भावोनाऽऽह—न त्विति । 'त्रिविधा भवति श्रद्धा' [१७५२]
इत्यादिना श्रद्धा विभज्योत्तर नोच्यते इत्यर्थः । एवमुत्तरवच
नेऽपि किं स्यात् ? इति चेत् वेदाप्रामाण्यत्वादिनामपि पाक्षिक
सात्त्विकत्वं स्यात् । तथा च वक्ष्याम । तदपि स्यादिति चेत्,

७ हनुमत्प्रणीत पैशाचभाष्यम् ।

'ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' [१६।२४] इति भगवद्वचनं श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—य इति ।
शास्त्रविधानमनवेक्ष्य ये देवताः पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः का ? सत्त्वमथवा रजः, आहो तमः ?
इत्यर्जुनस्य प्रश्नः ॥ १ ॥

८ पैङ्कटनायकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

पौङ्गवेऽप्याये तत्त्वज्ञानाधिकारी निरूपित, सतद्वचो तु
सात्त्विकी श्रद्धैव मुख्य तदधिकारिविशेषणमिति निरूप्यते,
तत्र तावत्पूर्वाप्याये 'य शास्त्रविधिं मुख्यं वर्तते कामकारतः'
[१६।२३] इति शास्त्रव्यवस्था स्नेह्या वर्तमानस्य ज्ञाना-
धिकारो नेत्युक्तमाकर्षणे ये पुन शास्त्र विहाय केवलमाचरण
परम्परामात्रेण श्रद्धयैव देवताराधनादि कुर्वन्ति, तेषां किं
ज्ञानाधिकारोऽस्ति न वा ? इति शास्त्रव्याप्यश्रद्धाभ्या
सन्निहानं अर्जुन उवाच—य इति ।

हे कृष्ण ! ये शास्त्रविधिमुख्यं मुख्य आलस्यादिवशादनाह्वय
हृदाचारेणैव केवल श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अनिता सन्तो
यनन्ते देवताराधनादिकं कुर्वन्ति, तेषां निष्ठा वा कीदृश
स्थितिः ? एतदेव विदुषोति—सत्त्वमिति, सात्त्विकीत्यर्थः ।
आहो इति पश्चान्तरे । रजस्तम इति, राजसी नामसीत्यर्थः ।
अत्र 'सत्त्व' इत्येका कोटि, 'रजस्तम' इत्यपरा कोटिरिति
विभागज्ञापनाप्राप्नोतम् । यदि सात्त्विकी तेषामवस्था तदा
ज्ञानाधिकारोऽस्ति, अन्यथा तु नेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

९ यद्युमाचार्यवृत्ता सत्त्वदीपिका ।

पूर्वाप्यायान्ते 'यः शास्त्रविधिमुख्यं वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिम्'
[१६।२३] इत्यनेन शास्त्रविधिमुख्यं स्वच्छन्दश्रद्धातो वर्तमानस्य वैवासरविभागोक्तिमुखेन प्राप्यसर्व-
ज्ञानातिरूपा न सिद्धिरित्युक्तं, तत्राऽऽर्जुनं पृच्छति—अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुख्यं वर्तन्ते
कामकारशब्दनिर्दिष्टया श्रद्धयाऽन्विताः तेषां निष्ठा का हे कर्षक ! किं सत्त्वमाहो रजस्तम इति तेषां सत्त्व
विपयिणी सा रजस्तमोविपयिणी वा निष्ठा ? इति प्रश्नतात्पर्यम् ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजोहताऽमृततरङ्गिणी ।

शास्त्रविधियुता श्रद्धा निर्गुणैकोत्तमा मता । इति दशमिषु श्रद्धा त्रिविधाऽयं निरूप्यते ॥ १ ॥

पूर्वाप्याये शास्त्रविधिरहितमकारत कर्मसु वर्तमानस्य
न पश्यामिषुक्तं, तत्र कामकारामात्रे शास्त्रविधिरहितस्य
श्रद्धया वर्तमानानामपि सात्त्विकत्वात्वाश्रयेण किमपि ज्ञाना-
दिकं सत्फलं भवति न वा ? इति जिज्ञासुर्जुनं पृच्छति—
ये शास्त्रेति । ये सर्वत्यागादनन्यत्वाद्विद्याविधिं हुस्तस्तेनो-
च्यं परम्परचारप्रवाहप्रवृत्तमजनाभिषु श्रद्धया आदरेण
युगा यनन्ते देवादिपूजनं कुर्वन्ति, हे कृष्ण ! तेषां न

निष्ठा व आश्रय सत्त्व आहो रज तमो वा ? । अयं भावः—
पूर्वं चेत् सत्त्वाश्रयस्तदा तस्यैव ज्ञानोदयः, पूर्वं चेद्रजस्तदा-
तथा कुर्वतोऽपि सात्त्विकत्वं, पूर्वं चेत्तमस्तदाऽपि राजसत्त्वं,
ततस्तथा कुर्वतोऽपि सात्त्विकत्वं, ततो ज्ञानोदयस्ततो निर्गुण
त्वेन त्वप्राप्तिः । फलामकनामसम्प्रधानेन फलाभावे तत्कारणं
व्यर्थमेव तदाचारादिप्रामाण्यं निष्पद्योमनकमतस्तत्तेषामाश्रय
स्वरूपं वक्ष्यमिति भावो व्यञ्जितः ॥ १ ॥

११ नेलङ्घनीया भारतमात्रदीपः ।

'सत्त्वापेक्षा प्रमाणं ते' [१६।२४] इति प्रश्नकीप्रमुपलभ्यार्जुनं उवाच—य इति । ये पुरुषाः श'स्त्र-
विधिं—शास्त्रपदेनात्र श्रुतिसत्त्वाचारकुलाचारा गृह्यन्ते, सर्वेषां तेषां धर्मं प्रमाणत्वात्—तत्र योऽधिगतो विविधविधेयं
वदुःखं सर्वार्थानां परित्यज्य यजन्ते पूजयन्ति तावत्प्राप्नीन् 'मतिना कृतोऽयं धर्मो गङ्गाशतादप्यधिकोऽत्रैव
ज्ञानपानाकाशानपरिध्यामप्रक्षिप्यप्रमज्जनात्पादतरसेवनादहमिदं फलमवदधे प्राप्यामि' इति तत्र हृदतरया श्रद्धया-

ऽन्विताः सन्तः, तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी ? किं सत्त्वं सात्त्विकी वा ? पित्र्ये कूपे अद्वाधिस्यदर्शनात् । किं रजः राजसी वा ? तेषां निष्ठा शास्त्रातिरिक्तेण कामकाररूपत्वात् । आहो इति प्रश्ने । किं तमः तामसी वा ? सा निष्ठा रङ्गे रजतवीरिवाशास्त्रीयाया अक्षये महत्त्वबुद्धेर्विषयासक्त्याया दर्शनात् । यद्यपि तु (शां.) भाष्ये 'वृद्धव्यवहारदर्शनादेव अद्वाधानतया ये देवादीन्यजन्ते' इत्युक्तं तत्राप्यविगीत एव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः, अविगीतेऽस्मिन्सामसत्त्वादिशङ्काया अयोगात् ॥ १ ॥

अद्वात्रैविध्यम् ।

श्रीभगवानुवाच—त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

१ शां. भा.—सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा, जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः 'स्वभावः' उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृता प्रेतपिशाचादिपूजादिविषया, एवं त्रिविधा; तामुच्यमानां श्रद्धां शृण्वन्धारय ॥ २ ॥

२ आ. दार्. भा.—विदोपनिष्ठमुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति—सामान्येति । किमिति श्रद्धा त्रैविध्यं प्रश्नात्पुनरुच्यते ? तत्राऽऽह—यस्यामिति । श्रद्धा-पूर्विकायां क्रियायामिति यावत् । श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह—

सा स्वभावजेति । स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति—जन्मान्तरेति । कथं त्रिविधा ? इत्यपेक्षायामाह—सात्त्विकीत्यादिना । कथमुक्ता श्रद्धा स्वभावजेति ? तत्राऽऽह—तामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—एवं पृष्ठो भगवान्शास्त्रविहितश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च यागादेर्निष्फलत्वं हृदि निधाय शास्त्रीयस्यैव यागादेर्गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिपादयितुं शास्त्रीयश्रद्धायास्त्रैविध्यं तावदाह—त्रिविधेति । सर्वेषां देहिनां श्रद्धा त्रिविधा भवति; सा च स्वभावजा—स्वभावः स्वासाधारणो भावः प्राचीन-वासनानिमित्तः तत्तद्बुद्धिविशेषः, यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते; श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा; वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मानुगुणतस्तर्जजाः; तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविषयगता धर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः सत्त्वादि-गुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः । ततश्चैवं श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा, तामिमां श्रद्धां शृणु; सा श्रद्धा यत्स्वभावा, तं स्वभावं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

४ घ. ता. भा.—श्रद्धा कतिविधा ? इति प्रश्नाभावेऽपि तदुक्तवैयर्थ्याहं परिहरत् श्रद्धात्रैविध्यवचनस्य प्रयोजनं वा-ऽऽह—एवं पृष्ट इत्यादिना । पूर्वोदितविषदं पृष्ट इत्यर्थः । हृदि निधायेति—क्रमेण साक्षादुत्तमकारयितुमित्यर्थः । प्रत्युत्पत्त्यानन्तरपरत्वहापनाय वा सहसा साक्षादुत्तरानुक्तिरिति भावः । गुणतस्त्रैविध्यमिति—गुणभेदेनित्तत्त्वभेदयो-गित्वमिति भावः । अत्र हि श्रद्धायोगत्वात्सत्त्वत्वं शास्त्रो-क्तत्वात्सामान्यत्वं तदुभयसमुच्चयाद्वास्तव्यमाशङ्कितं; तत्र तावच्छ्रद्धापूर्वत्वं पक्षसापनत्वाद्योपयुक्तम्, तच्छास्त्रीयेणैव, तत्रापि श्रद्धाया न त्वंकाग्नितत्त्वमित्यभिप्रायेण शास्त्रीयश्रद्धा-यास्त्रैविध्यप्रदर्शनम् । एतेन परिसङ्ख्यन्त्यादेनाशङ्क्येयुः पक्षभेद-निमित्तं त्रैविध्यं प्रत्युक्तम् । अत्र श्रद्धाभेदात् सत्त्वादिनिशेध-निर्णय इत्युक्तं भवति । 'देहिना' इत्यनेन तावदेतानुरूपमधिकारि-वैविध्यं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाऽऽह स्ववैधामिति । श्रद्धादीना-

मपीत्यर्थः । 'देहिनाम्' इति सत्त्वादियुगप्रसूतदेहविशेषाद-रूपमिति भावः । साधारणेण शास्त्रेण स्मरणेचक्रेष्वर्थादादिषु च कथं पुन्यभेदेनियतश्रद्धाभेदः ? इति शङ्कायां 'सा स्वभावजा' इति वाक्यान्तर्मिलमभिप्रायेणाऽऽह सा चेति । कार्यासाधारण-त्वाय कारणसाधारणत्वविषयमाह स्वभावाः स्वासाधारणो भाव इति । कीदृशी भावः ? कथं तस्याप्यसाधारण्यहेतुः ? इत्यानाऽऽह—प्राचीनेति । भावशब्दोऽत्र धर्मविशेषपरः । नानार्थं स्वभावशब्दे कथमत्र इतिविवक्षा ? इत्यानाऽऽह यत्र रुचिरिति । इतिशब्दोः कार्यकारणभावोऽन्यथान्यतिरेकसिद्ध इत्यर्थः । इतिव्यतिरिक्ता तत्कार्यमुक्ता का श्रद्धा ? इत्यानाऽऽह श्रद्धाहीति । 'श्रद्धा विश्वासश्चाङ्गयोः' इति त्वत्पयन्त-विधाचोऽपि हि श्रद्धाशब्दं नेषण्डुकाः पठन्ति । ननु "कामः सङ्करो विचित्रिष्ठा श्रद्धाऽश्रद्धा भूतिरपिर्हर्षमोर्हितेतत्सर्वं मन एव" [वृ. उ. १०.१३] इति श्रवणात् कान्तं करणधर्म-

स्वात्मानमलिम्पयत्सु भद्रादिषु गुणकृतत्वाच्च गुणधर्मत्वसम्भवे
ऽपि कथमन स्वशब्देन दक्षिशब्देन च निर्दिष्टप्रत्यगात्मनि
तद्व्यव्योक्तिः ? तत्राऽऽह धासनेति । शुद्धस्वभावस्यैवात्मन
कर्ममूल-गुणमय-श्रुतिसंसर्गोपाधिक धर्मभूत ज्ञानपरितितिविशेषा
इत्यर्थः । भद्राभेदेषु सात्त्विकादिसंज्ञानिवेशाय त्रिगुणस्यात्मन
वच सत्त्वादिमूलभावनादियोगः ? इति शङ्काव्युदासाय च
देक्षिशब्दसूचितप्रक्रियया गुणसमर्पणत्वं विवृणोति तेषामिति ।
यथोपपादिविशिष्टदहनादिसम्बन्धात् पार्थिवादिषु पाषाण
गुणारम्भ, तथाऽऽति भावः । तत्कार्यहेतुतया शास्त्रविद्वाना

मनुजलब्ध्या निराकरणमयुक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह कार्यक-
निरूपणीया इति । अतीन्द्रियाणामननुभूतानां वच वासना
हेतुत्वं ? इत्याद्याऽऽह सत्त्वादिगुणयुक्तेति । मूर्त्तारणापेक्षया
भद्राया सात्त्विकादिसंज्ञाभेद इत्याह तत्तद्व्येति । सात्त्विकत्वा
दितैर्विधेयेन धावितायां पुन 'शु' इति किमुच्यते ?
इत्याद्याऽऽह सा भद्रा यत्स्वभावेति । स्वरूपस्य सामान्यत
त्वेविध्यम्य न विदितत्वादिविदितप्रकारविशेषाभिप्रायेण 'शु'
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— अतो विभज्याऽऽह— त्रिविधेत्यादिना ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी— ननु 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१]
इति पृष्ठे सात्त्विकत्वादिक वक्तव्यम्, त्रिविधेत्यादिक तु
किमर्थमुच्यते ? इत्यत आह— अत इति । यत् एवमनुजेन
त्रैविधिविभज्यमानता निष्ठा पृष्ठा, अज्ञान च भेदक प्रयाणामपि

सम्भवात् । न चाज्ञानस्य प्रभेदा सन्ति, अतः भद्राऽऽनिता
इति तद्विशेषणत्वेनोक्ता भद्रा सात्त्विकत्वादिना विभज्य
तद्व्ययेण तेषां स्वस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ २ ॥

७ इ. पं. भा.— तस्य प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । भद्राऽऽस्तिक्ययुद्धिः ।
स्वभावात्, जन्मान्तरानुष्ठितपुण्यपापसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभावा उच्यते । सा च सत्ते भद्रा
सात्त्विकी ॥ २ ॥

८ पं. प्र. नि.— तत्र ये सात्त्विकया भद्रयोपेतास्तेऽपि
त्रियते, ये तु राजस्या तामस्या च भद्राऽऽनितास्ते
नापित्रियन्ते इति विवेकेनाहुंनस्य सन्नेहमपनिनीषु भद्राभेद
श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । यथा भद्राऽऽनिता
शास्त्रविशुद्धात्म्यं यजते सा भद्रा देहिना स्वभावजा
जमा तरपुण्यपापवासनारूपाय स्वभावजागता । तस्य स्वभा
वस्य सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यात्तज्जनिता भद्राऽपि
सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । ता श्रुत,

सुखा स्वयमेवाधिकारानधिकारी ज्ञास्वसीत्यर्थः । अत्र सा
'स्वभावजा' इत्यनेन प्राग्भवीयकर्मसंस्काररूपस्वभावजा
प्राणिमानुसाधारणी शास्त्रनिरपेक्षता या भद्रा, सैव स्वभाव
त्रैविध्यात्रिविधा, या तु विदुषा शास्त्रसंस्कारमात्रजा, सा
कार्यैकरूपपादेकरूपा सात्त्विक्येव, न तु राजसी तामसी च,
तेषां प्राग्भवीयसंस्काराभिभावकशारीयविवेकसम्पत्त्यादि
व्येत्यर्थितम् ॥ २ ॥

९ व० व० दी०— एष पृष्ठ पुनरपि त्रिविधेषु त्रिगुणविवेकेनैव शास्त्रीयभद्राद्वैस्वरूपमाह— श्रीभगवानु-
वाच त्रिविधेति । देहाभिमानं व्यासुरा, तद्वत्तामशास्त्रविधिसुख्यास्तुल्य वर्तमानानां छन्दविधाना
जीवानां सा स्वभावजेति । त्रिगुणमय स्वभावमन्यथा कर्तुं शक्त हि शास्त्रीय विज्ञानं, सत्त्वानां नास्तीति
फामकारपदवाच्या निष्ठैव केवल पूर्ववत्स्वभावजा । भद्रा सा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी चेति
मत्सता शृणु ॥ २ ॥

१० पु. अ. त.— अत्रोत्तरमाह श्रीकृष्ण— त्रिविधे
ति । देहिना देहाभिमानवता लौकिकानां भद्रा त्रिविधा
भवति, सात्त्विकी च पुन राजस्येव, तथा तामसी चेत्पुण्यना
प्रकारेण त्रिविधा । सा च स्वभावजा स्वसौलसत्त्वगुणजा, न तु
निर्गुणा । तथा चायं भावः— शास्त्रोक्तविद्वत्कर्मजनभद्रातो

लौकिकादिगुणज्ञानोदयो भवति निर्गुणत्वाजीवत्यापि निर्गुण
येन सत्त्वसङ्गाभावावस्थापितिका अदेकल्यैव, मित्रा गुणस्य
भावजा, त्रिविधा च मित्रा न तत्त्वसत्त्वविधेति भिन्नत्वज्ञाप
नस्य ता त्रिविधां मयोत्त्वमानां शृणु, तच्छ्रवणादेव
स्वभवेदेहित्तिर्भविष्यतीति ॥ २ ॥

११ नो० भा० दी०— एव सामान्यत पृष्ठे सामान्यमेवोत्तर श्रीभगवानुवाच— त्रिविधेति । स्वभाव
प्राग्भवीयो धर्माधर्मो, ततो जाता स्वभावजा । यदि प्राग्भवे सात्त्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्त्वर्हि तस्य
शुद्धतात्त्विक्येव भद्रा भवति, यदि राजसी यक्षादिपूजारूपस्त्वर्हि राजस्येव, यदि तामसी भूतप्रेतादिपूजा-
रूपस्त्वर्हि तामसी भद्रा भवति । एव त्रिविधा भद्रा देहिना देहाभिमानवता भवति, ता मया व्याख्यास्य-
माना शृणु ॥ २ ॥

अद्वावैचित्र्यस्य कारणं तदधिकारी च ।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

१ शां. भा.—सैनं त्रिविधा भवति—सत्त्वेति । सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेताऽन्तःकरणा-
नुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत ! । येषां ततः किं स्यात् ? इत्युच्यते— श्रद्धामयः श्रद्धा-
प्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं ? यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः, स एव
तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.—प्राचीनकर्मोद्बोधिता त्रिविधा वासना
स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धाया निमित्तमित्युक्तं, इदानी-
मुपार्दानं तस्या दर्शयति—सैवमिति । विशिष्टचित्तोपादाना
श्रद्धा तद्वैविध्ये त्रिविधेति पूर्वार्थेऽप्यर्थः । कथं निश्चया
सत्त्वादिप्रकारप्रश्रद्धाया श्रद्धायास्तैर्विचित्र्यनिरूपणमुपयुक्तं ? इति ।

मन्थान शङ्कते—यद्येवमिति । श्रद्धेय विषयमभिध्यायस्तथा
तत्रैव प्रवर्तत इति सम्मानः परिहरति—उच्यत इति । श्रद्धा-
मयत्वं प्रथमपूर्वकं कथयति—कथमिति । श्रद्धा खल्वधिकृते
पुरुषे प्राप्नुयैव प्रकृतेति तस्य श्रद्धामयत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ रा. भा.—सत्त्वमन्तःकरणं, सर्वस्य पुरुषस्यान्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति; अन्तःकरणं
यादृशगुणयुक्तं, तद्विषया श्रद्धा जायत इत्यर्थः । सत्त्वशब्दः पूर्वोक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषः, श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः, यो यच्छ्रद्धः, यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव
सः—स तादृशश्रद्धापरिणामः पुण्यकर्मविषये श्रद्धायुक्तश्चेत् पुण्यकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धा-
प्रधानः फलसंयोग इत्युक्तं भवतीति ॥ ३ ॥

४ वे. ता. चं.—‘सत्त्वानुरूपा’ इत्यत्र न सत्त्वगुण
उच्यते, सर्वस्य पुरुषस्य श्रद्धायास्तदधीनत्वे राजसतामसप्रभेदा-
विभागयोगात् । सहकारित्वेन सत्त्वं सर्वत्रापेक्षितमिति चेत्,
न, राजसमसोरपि तत्तात्त्वात् । त्रैगुण्यं हि परस्परान्तराभावेन
स्थित्वैव हि वातपितृवृक्षादिवत्सर्वं कार्यमारभते । अतोऽत्र
सर्वप्रभेदासाधारणकारणत्वेन निर्दिष्टं सत्त्वं गुणत्रयोपशब्दमन्त-
करणमेवेत्याह सत्त्वमन्तःकरणमिति । आनुसृत्यं दिङ्गोति
अन्तःकरणं यादृशगुणयुक्तमिति । यद्विषयवृत्तिजनक-
वासनोत्पत्तमकसादियुक्तमित्यर्थः । पूर्वं ‘देहिना सा स्वभावज्ञा’
[१७।१] इत्युक्तम्, इह त्वन्तःकरणहेतुत्वंमुच्यते, तदेतत्
वैकल्पिकं, सिद्धं तदयोगात्; नापि पुरुषभेदेन विकल्पः,
सर्वस्येत्युक्ते, नापि समुच्चयः, नैरपेक्ष्यप्रतीतेरित्यत्राऽऽह—
सत्त्वशब्द इति । सामर्थ्याभिप्रायातिष्ठ तत्त्वान्तरात्मनिर्दिष्टो
नादुपपन्न इति भावः । ‘श्रद्धामयः’ इत्यत्र मयत्वं स्वाधिकृतत्वे

निष्प्रयोजनत्वात्प्राप्त्युपायवैयर्थ्येऽपि प्रकृतानुपयोगाच्छ्रद्धाफला-
न्वयविवक्षया विकारार्थत्वमाह श्रद्धापरिणाम इति ।
एवं सामान्येन श्रद्धाशब्दसम्बन्धित्वमुक्तम्; तत्र ‘यो
यच्छ्रद्धः’ इत्यादिना श्रद्धाविशेषवत् फलविशेषयोग इत्यत
इत्याह—यः पुरुष इति । श्रद्धान्तरवैयर्थ्यपोतनाय यत्तच्छ्रद्दयो
‘यादृश्या’ इत्यादिना प्रकारपरामर्शित्वोक्तिः । ‘आयुक्तम्’
[यजु. २।३।१२] इत्यादिबलकार्यकारणमावातिशयविवक्षया ‘स
एव स’ इति निरुद्धोऽयमारोप इत्याह स तादृशश्रद्धापरि-
णाम इति । एतेन ‘स एव स’ इत्यत्र विषयभेदाभावात्पुनरपि-
श्रद्धाऽपि परिहृता । पुरुषस्य नित्यत्वाद्दर्शनमृतज्ञानविकासादे-
वेन्द्रियद्वारा व्यवस्थितत्वात्, देहादेयाचित्परिणामविशेषत्वा-
त्किमपेक्ष्य श्रद्धापरिणामसोक्तिरित्यत्राऽऽह—पुण्यकर्ममिति ।
फलहेतुमुत्सया ह्यत्र प्रशोदय इति च भावः ॥ ३ ॥

५ आ. मा. भा.—सत्त्वानुरूपा चित्तानुरूपा । यो यच्छ्रद्धः स एव सः, सात्त्विकश्रद्धः
सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

६ ज. प्र. श्री.—सात्त्विकश्रद्धादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधे-
त्युक्ता, पुन ‘सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति’ इति वचनं कथं
न व्याहृतं ? इत्यत आह—सत्त्वेति । चित्तं चैतन्यम्, जीव
इति यावत् । ननु श्रद्धास्वरूपमेव निमित्तम्, न नु तदा-

धित्व जीवस्वरूप, अतो न सत्त्वमुत्तारमित्यतो येन तदुच्यते
तत्पट्टिना व्यापयते—य इति । इत्यादि श्रद्धान्यमिति रेप ।
राजसप्रभेदो राजसः, तामसप्रभेदस्तामस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

७ ह. पै. भा.—सत्त्वानुरूपा स्वभावानुरूपा । अद्वा प्राप्नुयेण यस्मिन्पुरुषे स अद्वामयः । सा अद्वा या धर्मादावस्तीति बुद्धिः । अद्वा या यस्य सात्त्विकी राजसी तामसी वा स यच्छूद्रः । स पुरुषः स एव सैव अद्वा, तच्छूद्रानुरूपकर्मफलमाह । नन्वेवं तथा वै स एव सेति वक्तव्यं, कथं स एव सः ? इति । नार्यं दोषः, सर्वनाम्ना- (ओऽ) मिधेयवदन्वयत्वात् अभिधेयतया विवक्षितपुरुषवत् लिङ्गवचनाभावात् ॥ ३ ॥

८ घं. घ. गि.—प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनाहप- निमित्तकारणवैचित्र्येण अद्वावैचित्र्यस्यत्वात् सदुपादानकारणा- न्तःकरणवैचित्र्येणापि अद्वावैचित्र्यमाह—सत्त्वेति । शास्त्रीय- विवेकज्ञानस्य सर्वप्राणिजातस्यान्तःकरणालयसत्त्वात्तत्त्वा अद्वा सत्त्ववैचित्र्याद्विभिन्ना भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन्नाजसी, तमःप्रधाने तस्मिन्तामसी । यत्तु पृष्टम् 'तेषां निष्ठा तु का ?' [१७१] इति, तत्रोत्तरं

शृण्वित्याह—अद्वामय इति । अयं शास्त्रीयविवेकज्ञान- पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसम्पिण्डितः । अद्वामयः प्राप्नुयेणास्मि- न्छूद्रावस्तुतेति अद्वामयः 'अन्नमयो यज्ञः' इतिवत्प्राप्त्यर्थं मयद् प्रत्ययः । अतः यो यच्छूद्रः सात्त्विकी राजसी तामसी वा या अद्वा यस्य स पुरुषः स एव अद्वानुरूप एव सात्त्विको राजसस्तामसो वेति । अद्यैवायं निष्ठा जातध्वेय- मिश्राय ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—तथाहि सत्त्वानुरूपेति । अन्तःकरणवर्मत्वात्सत्त्वानुरूपा अन्तःकरणानुरूपा अद्वा भवति; पूर्वसंस्कारानुगतमन्तःकरणं यादृशं तादृशी अद्वा येषां शास्त्रज्ञानरहितमन्तःकरणं तेषां अद्वाऽपि तथा; येषां न तथा तेषां अद्वाऽपि न तथा; परन्तु एतैर्न शास्त्रविधित्यागात्यागतो वर्तते न जीवेषु देवासुरभावः प्रतीयत इत्य- बोधाम अद्वा कामकारवृत्तिश्चास्ति न कथमिति चेत् । सम्प्रदायविद्ः तेन गुणमयत्वमुपपद्यते यो यादृशअद्वाः स एव सः, यतोऽयं पुरुषः अद्वामयः ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—एवं धोतार्हं अत्रणे सावधानतयाऽभि- युक्तीहत्याऽऽह अद्वास्वरूपम्—सत्त्वानुरूपेति । हे भारत ! सत्त्वानुरूपा मूलसत्त्वस्य अत्ररूपा सदृशा अन्यधर्मात्कृतिपूर्वक- सर्वसामर्थ्यस्वरूपासत्त्वयुत्तिप्रसरणादूरूपा अद्वा सर्वस्य सात्त्विकादित्रयस्य भवति । भारतेतिमन्त्रोचने तथास्वज्ञाना-

विकारित्वबोधनाय । तर्हि त्रिविधत्वं कथं ? इत्यत आह— अद्वामय इति । अयं पुरुषो मर्देशोऽपि नरात्मकः । अद्वामयः अद्वाप्रभुर, ॥ तु य सात्त्विकादिभेदेन यच्छूद्रः यस्य अद्वा- युक्तो भवति सः स एव तद्रूप एव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—ननु अद्वान्वितो भूत्वा "आत्मन्येवात्मानं (पश्यति) पश्येत्" [बृ. उ. ४।४।२३ + श. भा. १।३।१२८] इति अद्वाया आत्मदर्शने साधनेष्वन्तरङ्गत्वमुच्यते कथं तस्या राजसत्त्वं तामसत्त्वं चोच्यते ? इत्यत आह—सत्त्वेति । प्राक्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुरूपैव सात्त्विक्यादि- रूपा देवतादिपूजासु फलावश्यम्भावनिश्चयात्मिका अद्वाऽपि भवति । तथाऽयं पुरुषोऽपि अद्वामयः अद्वाप्रधानः, यो यच्छूद्रो यो यथा अद्वायोपेतः स एव स इति सात्त्विक्या अद्वाया उपेतः सात्त्विक एव, राजस्या राजसः, तामस्या तामस इति । एवं सति यदि तातद्रूपमन्तः पूर्वगुणव्यवसातात् देववन्मन्यते, तर्हि तं सात्त्विकं पुण्डरीकमिव देवा अनुगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदन्ति । यदि त्वेनं मन्त्रादिना सिद्धं पूर्ववासनावशाद्यश्नादिरूपं मन्यते, तदा तं राजसं राजसा यक्षा एवानुगृह्णन्ति । नस्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागं दोषमपनेतुमर्हन्ति । नहि देवतापराधी यक्षेस्तातुं शक्यते । यदि त्वयं प्रेतः पिता मत्तुडम्बं मा वाधिष्टेति सर्वं धर्मं त्यक्त्वा एनमस्य म्रियं कृपं पूजयामीति मन्यते, तदा तं पितरि प्रेतत्वबुद्धियोगाद्विपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति क्षुद्रभोगैर्देवाश्च नरकं पातयन्ति ॥ ३ ॥

सात्त्विक्यादिअद्वात्रयस्य ज्ञानम् ।

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्मृतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

१ शां. भा.— तत्र कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह— यजन्त इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्विनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणान्थ सप्तमादकार्दी-
शान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.— तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा ययोक्त्य
पुरुषस्य ज्ञातुं शक्या ! इत्यादिद्वयाऽऽह— ततश्चेति । अवि-
हृतस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् । देवा वस्तादयः,
यक्षाः कुबेरादयः, रक्षांसि नैऋतादयः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो

देहापादादूर्ध्वं बाधुदेहमापन्नाः प्रेताः । एभ्यश्च यथायथमारान्य
देवादयः सात्त्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छन्तीति
सामर्थ्याद्वर्णनन्त्यम् ॥ ४ ॥

३ रा. भा.— तदेव विवृणोति— यजन्त इति । सत्त्वगुणप्रचुराः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ता
देवान् यजन्ते; दुःसासम्भिभोत्कृष्टसुखहेतुभूतदेवयागविषया श्रद्धा सात्त्विकीत्युक्तं भवति; राजसा जना
यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तु तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते; दुःससम्भिभाल्पसुखजननी राजसी
श्रद्धा; दुःसप्रायाऽल्पसुखजननी तामसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ वे. ता. चं.— प्रकृतश्रद्धायाः सात्त्विकत्वादिविभा-
गोऽन्तर्गतं सात्त्विकराजसतामसभेदैः प्रदर्शयति इत्यभिप्राये-
णाऽऽह— तदेव विवृणोतीति । तत् पुरुषविशेषणना श्रद्धा-
विशेषणां श्रद्धाविशेषनिबन्धनत्वमित्यर्थः । पुरुषस्य सत्त्वादयो
रूपवीर्यमाताः स्वातुरूपे विषये श्रद्धा जनयन्तीत्यभिप्रायेणाऽऽह
सत्त्वगुणप्रचुरा इति । सर्वेषु त्रैगुण्यसिधितेषु केचिद्विशेषेण
निर्देशस्तत्रापुर्यात् । तत्र सात्त्विक्या श्रद्धयेति पुरुषस्य

सात्त्विकस्वरूपेणैव अर्थसिद्धहेतुकथनम् । श्रद्धाया एव स्वस्वरेण
निर्दिष्टत्वात् 'ता श्रु' इति श्रद्धास्वभावो हि ज्ञापयितु
विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह तु सात्त्विकभेदेति । आराध्य-
साधुभ्यादिर्हि आराधनानां फलमित्यभिप्रायेण तु श्रद्धास्मिन्नस्त्वा-
दिकथनम् । एवमुत्तरयोषि भाष्यम् । सामानाहितैरभ्यो-
ऽस्त्यन्तवैचर्म्यज्ञापनायाम्यशब्दः । मृत्युपणा दशपार्यदादयः ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.— कः सात्त्विकश्रद्धः ? इत्यादि विभज्याऽऽह— यजन्त इत्यादिना ॥ ४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ता श्रुतिवति प्रतिज्ञातं नोच्यते, 'यजन्ते
सात्त्विकाः' इत्यप्रस्तुतं नोच्यत इत्यत आह— क इति । इत्यादि
जिज्ञासायामिति शेषः । विभज्य श्रद्धास्वरूपम् । प्रतिज्ञातं

श्रद्धात्रिविध्यमेवोच्यते, अतो नाश्रुतिरिति भावः । एतेन
सात्त्विका इत्यादे सात्त्विकश्रद्धा इत्यादिरपि उक्तो
भवति ॥ ४ ॥

७ ह. पै. भा.— तदेव दर्शयति— यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः श्रद्धोपेताः ॥ ४ ॥

८ वें. प्र. गि.— श्रद्धा ज्ञाता सर्वा निष्ठा ज्ञापयिष्यति,
केनोपायेन सा ज्ञातव्येत्येते देवताराधनादिलिङ्गेनानुमेये-
त्याह— यजन्त इति । जना शारीयविषेकदीना ये स्वाभा-
विस्था श्रद्धया देवान्सात्त्विकान्यजन्ते ते सात्त्विका ज्ञेयाः । ये

यक्षान् राक्षसांश्च राजसान्यजन्ते ते राजसा ज्ञेया । ये तु
प्रेतान्पिशुनांश्च स्वधर्मभ्रष्टा भरणान्तर बाधुषरीरानुष्काधुल-
कटपूतनादितत्ता. प्रेता भयन्तीनि मल्लान्, तथा भूतगणांश्च
तामसाम्यजन्ते ते तामसा ज्ञेयाः ॥ ४ ॥

९ व० त० दी.— तत्र प्रथमानाह— यजन्त इति । सात्त्विका सत्त्वश्रद्धाप्रकृतयः प्रामाणिकान्सात्त्विकान्
देवान्यजन्ते । एवमन्यत् । तदेवमुक्तं भागवते [१।२।२७] 'रजस्तमःप्रकृतयः समजीलान् भजन्ति वा' इत्येते
शास्त्रविधिसुत्तज्य त्रिधा यजन्तो देवा आसुराश्चोक्ता ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त— तदेव प्रपक्षयति— यजन्त इति ।
सात्त्विका जना देवान् सूर्येन्द्रादीन् यजन्ते पूजयन्ति, राजसाः
पुन यक्षान् धनदाधिपतिराक्षसान् यजन्ते । अन्ये सत्त्वस्वभाव-

रहितास्तामसा जनाः प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते तत्तद्भूदा-
रच्येव ते तद्भूता ज्ञातव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— कुत्र एतदेवं कल्प्यते ? यस्मात्सात्त्विकादयो देवादीनेभ्यः यजन्त इत्याह— यजन्त
इति । यजन्ते पूजयन्ति ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गः, तत्र कश्चिदेव सहसेषु देवपूजादितत्परः सत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम्? अशास्त्रमिति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं, धोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च, तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनास्ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भथाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ, ताम्यां संयुक्ताः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ, तत्कृतं बलं कामरागबलं, तेनान्विताः कामरागबलैर्वान्विताः ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रेण ज्ञातुं शक्यन्ते इतः कार्यलिङ्गकाजुमानेनेति तत्राऽऽह— एवमिति । सत्त्वादिनिष्ठानां जन्तूनामवान्तरविशेषं प्रकृतिप्रकृत्यरूपं दर्शयति— तत्रेत्यादिना । राज्ञां तानां च प्रातुर्यै प्रभद्रारा

विशृणोति— कथमित्यादिना । कामश्च काम्यमानविषयो रागश्च तद्विषयभोग्याभिलाषस्तत्कृतं तरप्रयुक्तं तन्निमित्तमिति यावत् ॥ ५ ॥

३ शां. भा.— कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कुशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनः, मां चैव तत्कर्मशुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो मदनुशासनाकरणमेव भक्तकर्षणं तान्विद्वद्यासुरनिश्चयान्, आसुरो निश्चयो येषां त आसुरनिश्चयास्तात्पर्यहरणार्थं विद्वीत्सुपदेशः ॥ ६ ॥

४ आ. शां. व्या.— रजोनिष्ठान्प्राधान्येन प्रदर्शयन् तमोनिष्ठान्प्राधान्येन दर्शयति— कर्शयन्त इति । कथं शरीरादिसाक्षिगनीश्वरं प्रति कुशीकर्षणं प्राणिना प्रवर्णयते? तत्राऽऽह—

मदनुशासनेति । तेषां विपर्यासनिश्चयवता परिहर्तव्यं कुशोपयुज्यते? तत्राऽऽह— परिहरणार्थमिति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.— एवं शास्त्रीयेष्वेव यागादिषु श्रद्धायुक्तेषु गुणतः फलविशेषः, अशास्त्रीयेषु दान-तपोयागप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वेन न कश्चिदपि सुखलवः, अपित्वनर्थ एवेति हृदि निहितं व्यञ्जयन्नाह— अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितमतिधोरमपि तपो ये जनाः तप्यन्ते— प्रदर्शनार्थमिदम-अशास्त्रविहितं ब्रह्मायासं यागादिकं ये कुर्वन्ते ते दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः शरीरस्थं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्शयन्तो मदंशभूतं जीवं चान्तःशरीरस्थं कर्शयन्तो ये तप्यन्ते यागादिकं च कुर्वन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्विः, असुराणां निश्चय आसुरो निश्चयः, असुरा हि मदाज्ञाविपरीतकारिणः, मदाज्ञाविपरीतकारित्वात्तेषां सुखलवसम्बन्धो न विद्यते; अपित्वनर्थप्राप्ते पतन्तीति पूर्वमेवोक्तं 'पतन्ति नरकेऽनुशी' [१६।१६] इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

४ ये ता. चं.— एवमर्थार्थशस्य नियेष- इतः, अथ कथं तत्त्वस्यमिप्रायेणाऽऽह— एवमिति । 'न स तदिदम्' [१६।२३] इत्यादिप्राप्तुष्वभारणाय न कश्चिदपि सुखलव इत्युच्यते । अपित्वनर्थ एवेत्यनेन पूर्वोक्तनरकपतन-स्मारणम् । प्रवृत्ताव्यगतप्रदायित्वानुभाषणविषयता तत्कार्या-तिप्रयाम्भाषनपरो योऽऽह इत्यमिप्रायेणाऽऽह अतिधोर-मपीति । ननु 'यत्रन्ते श्रद्धयाऽऽन्विता' [१६।२३] इति

यागविषये प्रश्ने तप्यन्त इति तत्तत्तत्तरं कथं सन्नच्छते? इत्य-प्राऽह प्रदर्शनार्थमिदमिति । सद्वाहकाकारं दर्शयन् फलित-माह अशास्त्रविहितमिति । वेदवाङ्मार्गमोक्षे वैदिक-मन्त्रधिकारिभिर्देशकाल्पन्यक्रियादिनियमानादरेणयथावृष्टिं यागाश्रयिदितम् । दारणपर्यायोदरश्रद्धाभिनेतमाह यद्वा-यस्तमिति । यागादिकमित्यनेन प्रवेशेऽपि यागमहर्षे प्रदर्श-नार्थमिति क्षातिम् । अत एव हि प्रसोक्तयोरेकविषयत्वम् ।

शास्त्रैर्योदितानां चोदकान्तरमुच्यते— दम्माहङ्कारसंयुक्ता
इत्यादिना । वत्प्रन कामरागयुक्तादधात्विचम् । 'वल
बलवता चाह कामरागविवर्जितम्' [७११] इति हि
प्रागुक्तम् । न केवल परत्र नरकम् ; अपित्विहापि कायकर्म-
मित्यभिप्रायेण शरीरस्यमृतसमूहकर्मोक्तिः । 'अन्तर्याम्यमृत'
[वृ. ट. ३।१०३—२३] "अनश्नन्मो अमिवाकरोति" ।
[सं. ट. ३।११] 'न स्थापनोऽपि परस्थोमयविक्रि सर्वत्र
हि' [प्र. सू. ३।२।११] इत्यादिभिः परमात्मन स्वस्त्वतो
धर्मतो वा कर्मनासम्भवात् । सम्भवे च साक्षरविहितोपासा-
दिभिरपि प्रवृत्ताच्छरीरकर्मणश्च शरीरिणा क्षेत्रज्ञान ज्ञानमुखा-
दिवहोक्तस्य कर्मस्य धुतिस्मृतिलोकसिद्धत्वात् । 'अन्त
श्शरीरस्यम्' इत्यनेन शरीरावच्छिन्नश्रेष्ठकर्मसुचनत्वात् 'क्षेत्रज्ञो
वापि ना विदि' [१३।३] 'ममैवायः' [१६।७] इति
प्रागुक्तप्रसिद्धया सर्वशरीरकपरमात्मविशेषणसमूहविवक्ष-

याऽत्र यामिति निर्देश इत्याह मद्देशाभूतं जीवमिति । मच्छ
रीरभूतजीवपीडन मत्पीडनगुण्यमिति दोषातिशयसूचनार्थोऽय-
मुपनारः । शास्त्रेहृदनेनहमपीडनरूपमपि पापमेपायायातमित्य-
भिप्रायः । यन्मय स्वतो राज्यमाकलत्वाच्छास्त्रीयप्रकारविरुद्धपि
नात्यन्तविक्रमता, तपस्तु स्वत सर्वैकरीततया शास्त्रीयप्रकारा-
भावे भावनत्व न स्यादिति हेतुक्रमाभावा विभाग प्रतिषेध-
माह यागादिकं चेति । आसुरो निधयो येषां तेषां आसुर-
निधया, तत्र तद्वित्तस्यैव सम्बन्धमात्रपतामाह आसुराणा-
मिति । तदभिप्रेतनिधयस्य विशेषं व्यञ्जयितुमाह आसुरा
होति । आसुरनिधयत्वस्यापन प्रायुक्तानर्थपर्यवसानप्रकाश-
नायेत्याह मदाह्लाधिपरीतकारित्वादिति । 'आसुरनिध-
यान्' इत्येतावता कथमयमर्थः सिद्धये ? इत्यत्राऽह—
पूर्वमेवेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥ भगवत्कर्शनं नामाल्पदृष्टिरेव "यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैरं
द्रष्टा कर्शकः सोऽसिपापी" इत्यनभिस्मानधुतिः । आसुरो निधयो येषां त आसुरनिधयाः । "देवास्तु
सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्या राजसत्तामसाः" इत्याश्रित्वेयधुतिः ॥ ६ ॥

६ अ. प्र. बी.— ॥ ५ ॥ ननु निर्विकारस्य भगवत कर्षं
मा वैवात्तदशरीरस्य कर्षयन्त ? इति कर्मनमुच्यत इत्यत आह—
भगवदिति । 'प्रातिपदिकादात्तर्षं बहुलम्' इति वचनात्
दृष्टिपि यैर्ये इति भावः । मा वैव जीवरूपेणान्तदशरीरस्यमिति
भ्याख्यानं तु सन्त्यग्न्याख्यानैव परास्तम्, जीवरूपत्वदर्शनं
सर्वे कर्षीकरफत्वात् । मद्दुष्टासनाकारणमेव मत्कर्शनमिति
भ्याख्यानमिराचार्यनेवेत्युक्तं अत्रान्तरात् । सन्त्यग्न्याख्यानं
धुतिस्मृतिर्हि बाह—य इति । नैव महत्त्वविद्वद्भ्यः श्रेति

तुमन्तम् । कर्षकस्तत्त्वोच्यत इति शेषः । कर्मवाच्यत्वशङ्का-
निरासार्थमाह—आसुर इति । निधयः श्रद्धा । कर्मधारय-
पक्षे हि सायानाधिकरण्यं गौणमिति कल्प्यम्, मत्त्वर्थीयप्रत्ययो
वा, तथा च गौरवमिति भावः । ननु प्रकरणात्तमसनिधवानिति
वचन्यम्, आसुरनिधयानिति कथमुक्तं ? इत्यत आह—
दैयास्त्विति । सात्त्विका देवा देवपर्यायवाच्याः प्रोक्ताः ।
राजसत्तामसाश्च दैत्या दैत्यपर्यायवाच्याः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.— अशास्त्रेति ॥ ५ ॥ कर्शयन्त इति । कर्शयन्तस्तनुर्धुन्तः । भूतग्रामं पृथि-
व्यादिसङ्घातम् । शरीरान्तरस्य मां कर्शयन्त इति । आसुरो निधयो येषां त आसुरनिधयास्त्वामसा
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

८ वें. ॥ गि.— शनसत्तामसान्निदिति तत्त्वकृतिपरिहा-
राय इत्याह—अशास्त्रेति । ये जना अशास्त्रविहित
शास्त्रेण श्रुतिसूत्यादिवाऽविहितम्, अशास्त्रेणावेदिष्टपापवद-
शास्त्रेण विहितमिति वा, योरे स्वस्य परेषां च पीडादरं तप
तप्यन्ते हर्षयन्ति । तत्र हेतवः—दम्माहङ्कारेत्यादि । दम्भो
पार्थिकत्वप्रख्यापनम्, बहुङ्कार 'अहमेव भेदः' इत्यभिमान,
ताम्यां संयुज्य, तथा कामे काम्यमानविशेषे यो शनस्तनि-
मित्तं बलमालुम्बु दासहनसामर्थ्यं 'दमवदर्थं सम्पादयिष्यामि'
इत्याप्रदोषा,सेनापिता, अत एव बलवत् सद्गोवेऽप्यनित्त-

त्वाच्छरीरस्य भूतग्रामं कर्शयन्त शरीराकारेण परिणत पृथि-
व्यादिमृतसङ्घदायं हेषोपेरासादिभिः, हृषा इवन्त, मा च
अन्तश्शरीरे जीवरूपेण स्थितं भोग्यसात्त्विकीकरणेन कर्शयन्त
अचेतम विवेकशून्या, एवमृता ये तप्यन्ते, तानसुरनिध-
यान्निधिः, मनुष्येन प्रतीयमानानप्यमुक्तार्थं कर्त्तव्यादुत्पानेन
जानीहीत्यर्थः । असुरत्ववातिरहिताया मनुष्याणां कर्मणोवा
सुरवाचानामसुरविशेषानियुक्तम्, तानसुरान्विदोति तु
साक्षान्नोक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

९ व० त० दी०— तेष्वपि पूर्ववद्विशेषमाह—अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रीय पूर्वमुक्तम् । ये तु
जना शास्त्रविहितसूत्रस्य कामकारतः येषां कामकार एव हेतुस्तत्र एव तपस्तप्यन्ते शनसुकादिनृ तानासुरनिध-
यान् विदीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ एवं च कर्षयन्त इति । कर्शं धुन्वन्तो मा च मदाहोहृदनेजोऽन्तरशरीरस्य
गो. व. १२

अन्तर्यामिस्वरूपं कर्षयन्तो विदूरयन्तस्तान्निश्चयेनासुरान्विद्धीति । परनिपात ऐच्छिकः । आसुरो निश्चयो येषां तानिति वा ॥ ६ ॥

१० पु अ त—अथ सात्त्विकानामपि देवादिपूजन निश्चयोऽप्यासुर एव, अतस्तत्त्वादित्याह द्वयेन अशास्त्रेति । ये जनाः जननादिकेदेवेन अज्ञा अशास्त्रविहितं गन्धपारम्प-
यागतं शास्त्रनिषिद्धं वा दम्माहङ्कारसंयुक्ता परप्रतारण स्वोत्तमवस्त्वयापनाज्ञानाभ्यां देवतामसादार्थं सात्त्विकवृद्धामास मान निश्चयेन तप देहकलेषां अमोजनादिना ये तप्यन्ते दुर्बन्ति । ये च शीघ्रं यथादिप्रसादरूपं राज्यधनार्थप्रेषार्थं तप दुर्बन्ति । कामरागाबलाचिता, कामो विषयभिलाष, रागो भागास किं, बलमागहस्त्वैरन्विता प्रेरिता सन्त ॥ ५ ॥

किञ्च—कर्षयन्त इति । भूतप्राप्तं पृथिव्यादिसमूहं शरीरस्य भगवत्प्रीत्यर्थमास्थितं देहं कर्षयन्त भगवतो ऽदिहहितद्वयोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्त, अचेतस ज्ञान शून्या मा च स्वलीलार्थं प्रेरकत्वेन अन्तःशरीरस्य शरीरमध्ये स्थितं भजनादिरूपमदाशीलद्वयेन मदश कर्षयन्त हेतयन्त पूर्वोक्तरीत्या ये तप कुर्वन्ति तान् आसुरनिश्चयान् आसुरो मत्प्रतिपक्षरूपो निश्चयो येषां तादृशान् विद्धि जानीहि । एतेन ये मासम्बन्धरहिततपस्यादिधर्मानपि कुर्वन्ति ते स्वाज्या ऽपेक्षितं ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

११ ती० भा० दी०—सात्त्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याऽऽह—अशास्त्रेति । शास्त्रं वेदादि, तद्विरोधिना कौलिकाद्यागमेन विहितं शीघ्रं स्वमासहोमेन ब्राह्मणलोहितादिना वा देवतासन्तर्पणाद्यारम्भं ये अनास्तप-
स्तप्यन्ते, तानासुरनिश्चयान्विद्धीति द्वयोः सम्प्रत्यक्षः । दम्भो धर्मस्त्वस्मिन्, अहङ्कार स्वस्मिन् पूज्यतायुद्धिस्तस्या सयुक्ता, कामरागो विषयभिलाषः । बल साहसनापि विषयसाधने उत्साहनाभ्यामन्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः कृशं कुर्वन्त भूतप्राप्तं करणसमूहं अचेतसो मूढाः मा चान्तःशरीरस्य भोक्तृरूपेण शरीरान्तस्य मा परमेश्वर वा भोग्यस्य शरीरस्य कृशोकरणेन मदाज्ञालद्वयेन वा कृशोऽकुर्वन्त तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारादीनां विवरणप्रतिज्ञा ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

१ शां. भा.—आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजस-
सामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते—रस्यस्निग्धादिप्याहारविशेषेप्यात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च युद्धं राजस्वमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम्, तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिनिधत्त्वप्रतिपादनमिह 'राजसतामसान्युद्धा कथं नु नाम परित्यजेत् सात्त्विकानेरातुतिष्ठेत्' इत्येवमर्थमाह—आहार इति । आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम्, तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

२ आ शा. व्या—उत्तरलघाकपूर्वार्थतत्पर्यमाह—मिति दर्शनं कुत्रोपयुज्यते । तस्याऽऽह—रस्येति । लोको-
आहाराणामिति । रस्योदिवर्गस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्व-
द्विदिवर्गस्य राजसप्रियत्व-यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्व-
मिति दर्शनं कुत्रोपयुज्यते । तस्याऽऽह—रस्येति । लोको-
आहाराणामिति । रस्योदिवर्गस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्व-
द्विदिवर्गस्य राजसप्रियत्व-यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्व-

३ रा. भा.—अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यज्ञादिषु गुणतो विशेषं प्रपञ्चयति; तत्राप्याहारमूलत्वात्
सत्त्वादिदृष्टेराहारत्रयिष्यं प्रथममुच्यते; "अन्नमयं हि सोम्य मनः" [छा. उ. ६।५।४+६।५+६।७।६]
"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" [छा. उ. ७।२६।२] इति हि श्रूयते । आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिनामस्य
सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेन त्रिविधः प्रियो भवति; तथैव यत्रोऽपि त्रिविधः, तथा तपो दानं च; तेषां भेदमिमं
शृणु—तेषामाहाग्यतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेनैवमुच्यमानं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

४ ये ता च—एवमुक्तं प्रतिपद्यन्त्यस्य कर्णवत्या-
य इमे पुनराहारादिभिर्द्विष्यन्तमनुश्रुतिभोग्यं दास्य हृदादि
तस्याऽऽह—अथ प्रकृतमेव । अथमभिप्राय—आहारी-
यस्य तत्त्वादिभिर्द्विष्यन्तमनुश्रुतिभोग्यं दास्य हृदादि
तस्याऽऽह—अथ प्रकृतमेव । अथमभिप्राय—आहारी-

यस्य तत्त्वादिभिर्द्विष्यन्तमनुश्रुतिभोग्यं दास्य हृदादि
तस्याऽऽह—अथ प्रकृतमेव । अथमभिप्राय—आहारी-

जायते । अतएव तद्देवोपन्यासः— इति । प्रपञ्चयतीत्यनेन
पौनस्त्यस्याश्चाऽपि परिहृता । यज्ञानः प्रवृत्तिषु शस्त्रियेषु विष्टसु
रागप्राप्तस्याहारस्य प्रथमोपदेशः केनाभिप्रायेणेत्यनञ्च तत्रेति ।
'वृद्धिः समानेः सर्वेषां विपरितैर्विपर्ययः' [अ. ह. सू. ११५४]
इत्यायुर्वेदोक्तन्यायसम्भारादाभ्यायवृद्ध्यगुणानुगारेणान्तःकरणदे-
सत्वादिवृद्धिः श्रोतीत्यभिप्रायेण अन्नमयमिति । आहारस्य
सर्वस्य चान्नं रजस्तमोराहितं शुद्धिः । अपिशब्दः प्रागुक्त-
भक्ष्यदेवतादिभेदवत्सात्त्विककारिविभागानुवर्णणार्थः । 'पचा-

भ्यनं चतुर्विधम्' [१५११४] इति प्रागुक्तचतुर्विध्याविरोधाय
चतुर्विधेऽप्येतद्गुणकृतत्रैविध्यमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
सत्त्वादिगुणत्रयान्वयेनेति । 'त्रिविधः' इति सामान्यतो
विभागोऽपि विशेषतो वक्ष्यमाणकारापेक्षयेदमुच्यत इत्याह
सत्त्वादिभेदेनेममिति । वक्ष्यमाणस्याप्राप्तस्या वर्तमान-
व्यपदेश इत्याह उच्यमानमिति । गुणानां स्वविशिष्टानुभव-
जनितवासनाद्वारा स्वातुरूपविषयवृद्धिजननात्तदाहारार्णं तत्त-
द्वगविशिष्टमित्येवम् ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ अ. प्र. दो.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं सात्त्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह— आहारस्त्व-
ति । आह्रियत इत्याहारोऽभ्यवहारार्थम्, सर्वस्य सात्त्विकराजसतामसस्य प्राणिनस्त्रिविधस्त्रिप्रकारः
सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति भवति जायते म्रियोऽभिमतः । तथा तदन्नत्रिविधस्य प्राणिनस्त्रिविधः
सात्त्विको राजसस्तामसो यज्ञः प्रियो भवति । तथा तपस्तथा दानम् । तेषामाहारयज्ञतपोदानानां भेदमिमं
सात्त्विकराजसतामसलक्षणं शृण्वकार्णय ॥ ७ ॥

८ वं. प्र. सि.— एवं राजसस्तामसाश्चासुराः, सात्त्विक-
कास्तु 'देवा इति स्थिते, कथमिदं सात्त्विकं च उच्यते ?
इत्याकाङ्क्षायाम्, "आहारशुद्धौ सत्त्ववृद्धिः" [छां. उ.
७. १२. ११२] "अन्नमयं हि सोमय मनः" [छां. उ. ६. १५. ४]
इत्यादिश्रुतेः, आहारशुद्धिमयुक्तं सत्त्ववर्धनं तावत्सात्त्विक-

स्वोपायः, तथा सत्त्वमयानि यज्ञदानतपोऽपि चेति दर्शयितु-
माहारादिभेदान्त्वन्तु प्रतिजानीते— आहार इति । अह्रियत
इत्याहारोऽनादिः शोऽपि यदावत्सर्वस्य त्रिगुणात्मनः प्राणि-
जातस्य त्रिप्रविधस्य एव भवति, तथा यज्ञादयोऽपि; तेषां
वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु ॥ ७ ॥

९ व० व० दो०— अथ पुनरपि प्रकृतमेव शास्त्रियेषु वैदिकेषु बागादिषु गुणभेदतोऽपि विशेषं प्रपञ्चयति
लौकिकेषु त्वाहारमूलत्वात्सत्त्वविद्वद्धेरित्याह— आहारस्त्विति । त्रिविधः प्रियः । तथा यज्ञस्तपो दानं चेति
त्रितयं श्रौतशास्त्रीयं तेषां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं धर्मवेदादिकृत्वा आहारादिभेदेनापि
यज्ञेयज्ञानमाह— आहारस्येत्यादि । पुनः आहारोऽपि
सर्वस्य त्रिविधस्य लौकिकस्य त्रिविधः सात्त्विकारूपः प्रियो

भवति । तथा यज्ञो यजनं, तपो देहादिहेराः, दानं, तेषां भेदं
अग्रे मया श्रोष्यमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥

११ नी० भा० दो०— अत्र सात्त्विकानां अद्वाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिमर्दार्थं राजसनामसानां
वर्जनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते । तत्रापि अद्वारात्रैविध्यमाराध्यत्रैविध्यं च प्रागेवोक्तम् । आहारादीनां
त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाह— आहारस्त्विति । आह्रियत इत्याहारोऽन्नम् । अतः परं प्रायेण पदार्थः स्पष्टः, तथापि
कचित्कथितकथितकथितश्चिद्विशदयाम्यते ॥ ७ ॥

सात्त्विकादिभेदक्रमेण त्रिविधा आहाराः ।

* आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽज्योर्मे च सुखं च प्रीतिश्च तासां विव-
र्धना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहयन्ताः, स्थिराश्चिर-
कालस्यायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः ॥ ८ ॥

* नाभिस्यः प्राणरसनः स्पृष्टा हृन्मलान्तस्थम् । कण्ठद्वारिर्विनिर्वाति पातुं विष्णुराद्यन्तम् ॥ पीत्वा चाभ्यस्योद्युतं पुनरादाति
देदिनम् । प्रीणयन् देहमसिद्धं जीवमश्नतान्तम् । शरीरप्राप्तयेतत्तं व्यापारादमुदञ्चयते ॥ [शा. सं. सू. सं. ९।४८-५०]

२ आ. श्रां. व्या.— सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेष-
मुदाहरति— आयुरिति । आयुर्ज्योत्जीवनं, सर्वं चित्तस्वैर्यं
वीर्यं वा, धत्तं कार्यकरणसामर्थ्यम्, आरोग्यं नीरोगता, सुख-
मन्तराहादः, प्रीतिः परेषामपि सम्पन्नानां दर्शनात्परमो हर्षः,

तासां विवर्धना विवर्धयन्तीति व्युत्पत्तेः । रसोपेतं रसयितव्या
सरसाः । देहे चिरकालस्यायित्वं चिरतरं शरीरोपकृतं
हेतुत्वम् ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति; सत्त्वमयाश्चाहारा आयुर्वि-
वर्धनाः, पुनरपि सत्त्वस्य विवर्धनाः; सत्त्वमन्तःकरणम्, अन्तःकरणकार्यं ज्ञानमिह सत्त्वशब्देनोच्यते,
'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वस्य ज्ञानविद्युद्दिहेतुवचनात्; आहारोऽपि सत्त्वमयो ज्ञान-
विद्युद्दिहेतुः; तथा बलारोग्ययोरपि विवर्धनाः, सुखप्रीत्योरपि विवर्धनाः परिणामकाले स्वयमेव सुखस्य
विवर्धनाः; तथा प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेण प्रीतिविवर्धनाः; रस्याः मधुररसोपेताः, स्निग्धाः स्नेह-
युक्ताः, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्याः रमणीयविशेषाः, एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सात्त्विकस्य
पुरुषस्य प्रियाः ॥ ८ ॥

४ वे. ता. चं.— आयुर्विवर्धनत्वाद्य आहारगुणः केचि-
दायुर्वैदादवगन्तव्याः, केचिच्छास्त्रनिर्दिष्टाः प्रत्यक्षत एव
सिद्धाः, पूर्वमेव सर्वविशुद्धया हि सात्त्विकाहाररक्षितिर्यभिप्राये-
णाऽऽह—पुनरपीति । आयुषः सर्वपुरुषार्थनिष्पादनोपयोगित्वेन
प्रथमपद्वन्तः; सर्वस्य तु विधेयते सुमुखोपेक्षितत्वात्तद्वन्त-
रोक्तिः । “आहारशुद्धौ सर्वशुद्धिः सर्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः”
[छां. व. ७।२।६] इति श्रुतेरवर्षद्वयार्थत्वाद्वाहारसाध्यसत्त्व-
विद्युद्दिज्ञानपर्यन्तैस्त्वमिप्रायेण ज्ञाने सत्त्वशब्दमुपचारयितुं तत्कारणे
तावदवतारयति—सत्त्वमन्तःकरणमिति । “इत्यायुष्यवसायेषु
सत्त्वमन्त्री तु जन्तुः [अमरः ३।१२१२] इति ज्ञानविधेये च सत्त्व-
शब्दः प्रयुक्तश्च इत्यभिप्रायेणाऽऽह—अन्तःकरणकार्यं ज्ञान-
मिति । इह—आहारशुद्धिप्राप्त्युद्देश्येण दृष्टव्यामित्यर्थः । यथा
तत्त्वव्यवहारानां रसादीनां शरीरधात्वादिषोषकत्वेन बाह्या-
निहिततत्त्वद्रव्याणामपि तथा व्यपदेशः, तथेहापि सत्त्वगुणस्य
ज्ञानविद्युद्दिहेतुत्वे तदाभ्यवस्थाद्वास्तव्यस्यापीत्यभिप्रायेणाऽऽह—
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमिति । बलारोग्ययोः सुखप्रीत्योश्च
निरन्तराद्यः समुत्पत्त्यै प्रवृत्त्या परस्परविनाभावविवक्षयेत्य-
भिप्रायेण यथारोग्ययोः सुखप्रीत्योरपि द्वन्द्वविभक्तम् ।
अतमिह प्राणायामोश्वाचरः; आरोग्यं चातुसाम्यादि । कर्मदोषाग्नि-
धातुवैद्यम्येण हि रोगाः प्रादुर्भवन्ति । तस्य रस्त्वहृद्यत्वाभ्यां
तादात्रिचतुष्टयजनकत्वसिद्धेस्तत्त्वोपनयन्यपरिहाराय सुखक-
र्त्तव्यं परिणामकाल इति विशेषितम् । प्रीतिर्षष्ट्यवाद्देह-
प्रदर्शनाय स्वयमेवेत्यद्वास्तवोक्तिः । यद्येवमादादिहेतुमुत्तानि
दृष्ट्वापि मक्षिणानि लोकोद्देश्यान्निर्गन्तव्यं पुरुषस्याप्रीतिं

वर्धयन्ति; तथा सर्वहेतुभूतान्यपि मङ्गलेषु लोकोपकारकेषु पर-
लोकादिहितेषु च कर्मसु प्रबोध तद्वारेण प्रीतिं जनयन्तीत्यभिप्रा-
येणाऽऽह प्रीतिहेतुभूतकर्मारम्भद्वारेणेति । “कटुम्—इत्या-
दिना [१७।१] रसान्तराणामसार्थकत्वेन बहुव्ययमात्रात्तत्त्वयोग-
प्राप्त्यानुसाराच्च अत्र रसशब्दो रसविशेषविषय इत्याह—मधुर-
रसोपेता इति । अनेन प्रत्ययव्याप्त्यै सम्बन्धमात्रोपलक्षकतापि
वर्धिता । रस्यन्ता इति वा रस्याः । तत्र मधुररसोपेता
इति कारणोक्तिः । मायुर्वे हि रसान्तेरस्याः शरीरस्थितौ विशेषेण
हेतुर्भवति । यथोक्तं वाग्भटेन—‘रसाः स्वाहृदस्त्वन्वणितोषणक-
पायकाः । पशून्प्रयमाधितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः’ [अ. ह. सू.
१।१४; १५] इति । भोजनं च स्वस्थस्य मधुररसप्राप्त्यतया निय-
म्यते—‘पशूनामपुत्रप्रायाणातिश्रुतमिलम्बितम्’ [अ. ह. सू. ७।३६]
इति । सायनादिकालेषु च मधुर एव को निधीयते । एवं हेतुयु-
गाहारोऽपि रौक्ष्यविरोधी रूक्षेण बाधुना शरीरस्यापि विरु-
द्धां वास्तवीत्यप्यायुर्वेदावसितम् । अद्यमान आहारो स्वल्प-
स्वैर्यत्वासम्भवादशुणत्वाच्च शरीरात्ययत्वात्तत्त्वैर्येहेतुभूतरसवधिर-
भासनेरौक्ष्यमत्राशुकारव्यथाशुषकपरिणामस्य बलादेश्च
स्वसाध्यस्य निरकारत्वात्तत्त्वलक्षणं स्वैर्यं विवक्षितमित्याह—
स्थिरपरिणामा इति । उपयोगात्पूर्वमेव अनुगन्तवीर्यसमिपेदा-
रूपविशेषादिविद्वत्सन्दर्शनमात्रेणापि प्रीतिजनकत्वमिह हृद्यत्वा-
मित्याह रमणीयविशेषा इति । येषु परमाप्राप्त्यर्थेद्यो-
क्ययोरपि साधनं, तेषां सर्वेषामिदमुत्पल्लवमिलमिप्रायेणाऽऽह
एवंविधा इति । एतेन प्राणयुक्ताहारत्वं च विवक्षितम् ॥ ८ ॥

५ आ. मा. भा.— प्रीतिरन्तरिका । हृद्यत्वं दर्शने । स्थिराश्च न तदैव पका भवन्ति । तथा
याज्यादयः ॥ ८ ॥

६ अ. प्र. श्री.— प्रीतिविवर्धना. इयाः ‘इत्येतयोरर्थ-
योगात्—प्रीतिरिति । अन्तर्निहितेति व्युत्पत्त्यनान्तम्
मेव पदार्थद्वयस्य इत्यर्थः । ‘विद्यं तदाशुभोपपदं’ इति वच-
नम् । रसोऽनुभवोऽपि यथापि यन्मनोहासित्वं तदुपपन्नम् ।
‘इति वचनमनोहासि’ इति वचनादिभ्यश्च । आहारस्योऽपि विवर्ध-
ना

नाममाशुकर्यं विद्याः । इति विद्वद्व्यमिरयन आह—स्थिरा-
श्चेति । वस्तव्यैः । प्रसिद्धं स्वैर्यं व्यापकं वर्तते । तद्विचारिजन
एव पक्वा भिद्वत्तयाकारिणोर्देहे गुणवता इत्यर्थः । अयमत्र
परिहराय साधुतादिति तथा हीति ॥ ८ ॥

७ ह. पै. भा.— आयुरिति । आयुर्विज्ञानकालः । सत्त्वं प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः । घलं प्राणवायोः स्पर्धम्, सुखमानन्दः, सन्तोषः प्रीतिस्तेषां विवर्धनाः । रस्या मधुराः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः । हृद्या दर्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः । एवमभूता आहाराः स्वयं सात्त्विकाः सात्त्विकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

८ वें. ब्र. मि.— तत्राहारभेदमाह त्रिभिः— आयुरिति । आयुरित्येवमस्मिन्, सत्त्वं चित्तस्पर्धम्, घलं स्वोन्तिकार्यं अस्मात्प्रयोजनः शरीरसामर्थ्यविशेषः, आरोग्यं व्याप्यभावः, सुखं भोगानन्तराद्वास्तविकः, प्रीतिः सन्तोषविशेषः, तेषां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः, रस्या रसोपेताः, मधुररस-

प्रधाना इति यावत् ; स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा केहेन युक्ताः, स्थिराः रसाद्येन शरीरे चिरकालस्थायिनः, हृद्या हृदयप्रभाः, दुर्गन्धाशुचित्वादिदृष्टादृष्टोपशान्ता इति यावत् । एवंविधा आहारा भक्ष्यभोग्यादयः सात्त्विकानां प्रियाः । अतः सात्त्विकवार्थिभिरेत आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९ व० व० दी०— तत्र प्रथममाहाराः— आयुरिति । सत्त्वगुणोपेतस्य सत्त्वमया आहाराः प्रिया भवन्ति । ते चायुर्विवर्धनाः— सत्त्वोपलक्षितं ज्ञानं तदाविवर्धनाथ । रस्याः मधुररसोपेताः स्नेहयुक्ताश्च, स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्या रम्यस्वरूपाः एवंविधा अन्नरूपा आहाराः सात्त्विकप्रियाः सत्त्वजनकाः प्रियाः सात्त्विकानां वा प्रियाः, क्षेमकरा इति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सावधानं कृत्वाऽऽह— आयुरिति । आयुर्विवर्ध, सत्त्वं हृदयं शुद्धम्, घलं सामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगाभावं, घलं मनस्तोषः, प्रीतिः स्नेहः, एतेषां विवर्धनाः, विशेषेण सफलतया धर्मादर्थोपयोगिण्येन वृद्धिकराः । तत्र आयुर्वृद्धिकरः पूर्वयशस्वोद्योगः, सत्त्वमाधको शुक्लायुष्मिष्ठरूपः, बलकरः पित्र्यदेवादिशेषः, आरोग्यकरो जनन्यायुषस्तृप्तः,

सुखकरः सम्मार्गोपायित्वं, प्रीतिकरो मित्रादिपृथक् । ते च स्वरूपतोऽप्येतादृशाः रस्याः रसयुक्ताः, स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः चिरकालवस्थायित्वापेक्षोपयुक्ताः, हृद्याः हृद्या एव हृदयानन्दकर्तारः । एतादृशा आहाराः सात्त्विकानां प्रियाः, भक्ष्यतीति शेषः । एवमाहारकर्तारः सात्त्विका ह्येषा इत्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— आयुर्विवर्धनं, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिः अभिरुचिः, एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः ते आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तः । स्थिराः देहे रसाद्येन चिरकालस्थायिनः । हृद्याः हृद्यमात्रा एव हृदयप्रियाः । आहाराः धृत्वक्षीरसितादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कट्विति । कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः— इत्यत्र अतिशब्दः कटुादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवं— कटुश्चाम्लश्च लवणश्चात्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, त आहारा राजसस्येष्टाः, दुःखशोकामयप्रदा दुःखं च शोकं चाऽऽमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति— कट्विति । कटुस्तृप्तः, कटुस्य तीक्ष्णवन्देनोक्त्याहः, रूक्षो विवर्धः, विदाही सन्तापकः । अतिशब्दस्य सर्वत्र योज-

नार्थमाभिनयति— अतिकटुरिति । दुःखं तात्त्विकिनी पीडा, इष्टवियोगजं दुःखं शोकः, आमयो रोषः ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— कटुस्ताः, अम्लरसाः, लवणोत्कटाः, अत्युष्णाः, अतितीक्ष्णाः, रूक्षाः, विदाहि-
नश्चेति कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः; अतिशैत्यातिवैष्ण्यादिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः, शोष-
कराः रूक्षाः, तापकराः विदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः; ते च रजोमयत्वाद्दुःख-
शोकामयत्वाद्दुःखशोकामयवर्धनाः रजोवर्धनाथ ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.— कटुम्लशब्दयोस्त्रिचकृतिन्तिग्यादिव
विशेषतः प्रयोगादिह तावन्मात्रविज्ञान्युदासाऽऽह— कटु-
रसा अम्लरसा इति । सारिवरस्यापि व्रतादिव्यनिरिक्त-
काष्ठेषु श्चिमात्रार्थलवणयोगानुसरे स्वस्वगतो लवणम्याहारत्वा-
द्यन्मवात्प्रत्यक्षलवणस्य योगमनुत्पत्तया स्फुटनिपेक्षाचात्र
तथातिरिचयेत्युया लवणशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— लवणोत्कटा
इति । 'क्षिप्रमुष्णं (क्षान्त्यमलं) च भोजनम्' [अ ह सु ७।४७]
इति कोष्णस्य भोजनस्य निहितत्वात् अत्युष्णेति विशे-
यितम् । 'कट्वादीनां विदाहिनः' इति अमल्युदासायात्र समा-
सोक्तिः । तीक्ष्णस्यापि मरीच्यादेस्तत्तद्भूयोचनार्थं भाषया-
ऽनुमतौस्तदनुपसर्गस्यान्वयो दर्शितः । उष्णस्य पृथगुपात्त-
त्वादत्र तीक्ष्णशब्दो न तत्पर्यायः ; आशुकारिण मरीच्या-
दिष्वनुपसर्गे तीक्ष्णत्वमुच्यते, अतोऽत्र प्रयोगसङ्गप्रवृत्तिः प्रति-

कृतमानि द्रव्याणि तीक्ष्णानीत्यभिप्रायेणोदाहति— अस्मि-
न्मौल्येति । श्लेष्मप्रतिपन्नमृतो गुणो रौक्ष्यमनुशिष्यत इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह— शोषकरा रूक्षा इति । वातकोपनत्वमनेन शिबम् ।
अत्र विदाहिशब्दे प्रकृतिप्रत्यययोर्विवक्षितं व्यनक्ति— ताप-
करा इति । पित्तकोपना इत्यर्थः । एवंविधा इति पूर्ववत् ।
'तृष्णाशोकसमुद्भवम्' [१४।७] इत्यादि प्रायुक्त स्मर-
यति— रजोमयत्वादिति । कटुप्रवृत्तीनां दुःखादिहेतुत्वं च
प्रायशोऽन्यथयत्यतिरेकशोभयमायुर्वेदविशेषितं च । इत्यत्र
धातुवैषम्यादिद्वाराः शोकप्रवृत्तौ तत्पराभर्षजपक्षात्पारिभा-
षामयोः कालक्रमेण । न केवलमनेन तमोवदुःखारिण-
त्वम् ; अपितु परम्परया परलोके देहान्तरेऽपीतिप्रवृत्ति-
सम्बन्धकसारिवकाहारसमानन्यायसिद्धमर्थमाह— रजोवर्ध-
नाश्चेति ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पे. भा.— कटुम्लेति । कटुम्ललवणा रसविशेषाः । अतिशब्द उष्णादिभिः प्रत्येकमभि-
सम्बध्यते । एते कट्वादय आहारा दुःखशोकामयप्रदा राजसस्य पुरुषस्येष्टा अभिमताः । स्वयमपि
राजसाः ॥ ९ ॥

८ घं. प्र. नि.— अतिशब्दः कट्वादिवु तत्तसु योग्यः ।
सन्नातिकटुनिम्बादिः । अत्यम्लतिलवणास्तुष्णाः प्रसिद्धाः ।
अतिनिद्राश्चो मरिचादिः । अतिरूक्षः ज्वेदशून्यः कोद्रवादिः ।
अतिविदाही सर्परादिः । एते दुःखशोकामयप्रदा । तात्का-

लिङ्गी पीडा दुःखश्च, तदनन्तरमात्रि दौर्मनस्यं शोकः,
व्याधिरामय, वाग्प्रददतीति तद्योक्त आहारा राजसस्येष्टा ।
तस्मात्सार्वाधिकेरेते स्वाख्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०— कटुति । राजसस्य प्रियाः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त — राजसानाह— कटुति । अतिशब्दः
सर्वत्राहसमन्वयते कट्वादिवु । अतिवदुः कारवेलादिः,
अत्यम्ल आम्नातकादिः, अतिदृढा क्षारबहुलशोचककाकादि,
अत्युष्णः सवाप्यकवापादि, अतितीक्ष्णो मरिचादि,
अतिरूक्षश्चक्रमसूरकोद्रवादिः, अतिविदाही राजकादि ।
एवमेतेऽतिवदुःखप्रदा पश्यन्नादिरहिताः स्वार्थेऽत्र आहारा

राजसस्येष्टाः प्रियाः । इ दुःखशोकामयप्रदा दुःखं यत्तन्मन्त्र
एव रसनाविकारादिरूपं, शोको भक्षणानन्तरमजीर्णद्वाराति
अभिसप्तपक्षास्तापादिरूपः, आमयो रोगो ज्वरादि, एतानि
सर्वाणि प्रददति यच्छन्तीति तथा । एतास्माद्विदाहकरा
राजसा मेवा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०— कटुति । अतिशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते । अतिवदुः निम्बादि, अत्यम्लतिलवणास्तुष्णा
प्रसिद्धाः । अतितीक्ष्णो मरिचादिः, अतिरूक्षः ज्वेदशून्यः कोद्रवादिः, अतिविदाही राजकादिः । इ
वात्कादिङ्गी पीडा, शोकः पश्चाद्भावि दौर्मनस्यम्, आमयो धातुवैषम्यापादनेन रोगस्तत्प्रदाः ॥ ९ ॥

वातयाम गतरसे पति पर्युपितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं मोक्ष-
मन्दपर्व-

मोक्षजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

निर्नीयस्य गतरसेनोक्तत्वात् । गतर-
त्वं, उच्छिष्टमपि च मुक्तश्लेष्मपि उच्छिष्टं-

२ जा. शां. व्या.—तावन्नियमाद्वारुणाहरति—यातयाममिति । ननु निर्वायं यातयाममुच्यते, न पुन. सामिवावमिति, नेलाह—निर्वायस्येति ॥ १० ॥

३ रा. भा.—यातयामं चिरकालावस्थितं, गतरसं त्यक्तस्वाभाविकरसं, पूति दुर्गन्धोपेतं, पर्यु-
षितं कालातिपस्या रसान्तरापन्नम्, उच्छिष्टं गुर्वादिभ्योऽन्येषां मुक्तशिशुम्, अमेध्यम् अयज्ञार्हम्,
अयज्ञशिशुमित्यर्थः । एवंविधं तयोर्मयं भोजनं तामसप्रियं भवति; मुञ्जत इत्याहार एव भोजनम्; पुनश्च
तमसो वर्धनम्; अथो हितैषिभिः सचचिद्वृद्धेयं सात्त्विकाहार एव सेव्यः ॥ १० ॥

४ वे. ता. चं.—सात्त्विकराजसाहारयोर्गुणद्वयकयनेऽपि
तामसे गुणमानकपनमद्वयविप्रकर्षणं राजसमानकार्यकत्वं चर्च-
व्याहारोऽयमातिश्रमणमात्रेण दोषाभावात्तेषु तेषु द्वयेषु यावता
कालेन दुष्टता, तावद्विशालाह—यातयामं चिरकाला-
वस्थितमिति । याम. भेदोऽस्ति, यथा 'पृथक्त्वं सपक्षमिवाति-
श्रमम्' इति केचिन् । तेन निर्वायस्युक्तं भवति । तदपि
चिरकालावस्थितमित्यनेन अर्थसिद्धम् । अन्त्येषु ग्रथिबी-
र्येषु च आहारेषु तत्तत्पक्षभेदेनापि कदाचिदपि सर्वरसत्यागा-
भावात्तत्तद्व्यवहारभावताऽऽविष्टरसत्यागेन रसान्तरापतिरिह
तरसशब्देन विवक्षितेत्याह त्यक्तस्वाभाविकरसमिति ।
तेन गतरसशब्देन निर्वायस्योक्तता 'यातयामं मन्दपक्वम्'
ति व्याख्या निरस्ता ।

यद्यपि पूतिशब्दोऽप्यारिक्ततायां भगवन्कालादिभिरेव कदा-
चित्प्रेष्येति प्रमुच्यते, तथापि अत्र द्वयविशेषोपादानप्रकरणा-
वच्छिन्नमुखेन सर्वोपादेयपक्षप्रकरणाच्चान्तरसिद्धयेन हेतु-
या शेषाश्रयप्रसिद्धगुणविशेषाह—दुर्गन्धोपेतमिति ।
तातिपित्तान्त्य यातयामशब्देन प्रहणात् रसत्यागस्य
गतरसम् 'इत्युक्तत्वात् तेषु कालातिपत्तौ दोष', कीरादिभिर-
ज्जनादिरिच रसान्तरापति, तत्र कालातिश्रमणमात्रेण
तन्तरापन्नमिह विवक्षितमित्याह—कालातिपस्या
रसान्तरापन्नमिति । हेयविरक्त्यन्तरादीनामुपलक्षणमिदम् ।
एवंपक्वानामविकृतानामपि जलादीनां सत्यन्तविद्याना-
म् । एतेन यातयामशब्दोऽत्र रसान्तरापतिरहितकाला-
न्तरापन्नमुच्यते इति दर्शितम् ।

उच्छिष्टविशेषस्य द्वाधातुमतेतत्कार्योच्छिष्टस्य च प्राप-
प्रैषभाविततया पवित्रत्वेनापि प्रहणात्पक्षविरक्तिविषयोऽत्र
शेषशब्द इत्याह—गुर्वादिभ्योऽन्येषामिति । गुर्वादी-
रिचभेदेन पिबु ज्येष्ठस्य प्रातः. मर्यादियमेव मुष्टिं महणम् ।
'अदिति पुत्राद्यां साज्येभ्यो देवेभ्यो ऋग्वेदमपचत् ।
॥ उच्छेद्यमपचत् । तस्याभाव । सा देतोऽपचत्' इत्यादौ
शेषप्राप्तताप्राप्तये, तद्वदोदादिविधिपत्त्यादन्त्यपरम् ।
विशिष्टपक्षान्तरादीनामुपलक्षणमित्यर्थः । अत्रास्त-
रपत्त्यस्वीकारेऽपि अदिति साज्यदेवद्वयव्यापारमपि परम् ।
इत्वा अथक्तानाममुपलक्षणं, प्राप्ततापि तयाविषयम् ।
न चान्तरातिपत्त्यन्तरावच्छिन्नमित्यत्रापि यत् । यत्
ता नादितो जातिस्तोऽपि प्राचीनद्वन्द्वमात्राद्वन्द्वमप्युच्यते-
'उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्वित्रैः सृष्टस्म मुष्टे तदपास्त-

किञ्चिद्व' [भा. ११/२५] इत्यादि, तदपि तस्मिन्
अन्त्येन नारस्येत्यां शिष्यः दृष्टेति तादृशेष्वेव तत्प्राप्तेति,
नाप्यादेशेण । तथा सति हि सात्त्विकान्तरमपि न विद्वन्ते । न
च वचनविरोधे लिङ्गदर्शनमात्रेण गुणानुवृत्तिः । प्रतिषेधति
द्वाचार्येषु तद्वदुच्छिष्टम्—'उच्छिष्टादानवर्णनार्थव्याचारा-
मुत्रे श्रुति' [भा. च. ११/२१] इत्यादिना । किमु-
तान्येषाम् ? मागवत्स्य तु आचार्यव्यतिरिक्तमस्तोच्छिष्ट-
महणेऽपि तीर्थाणि प्रायश्चित्तान्यनुशिष्यन्ते । यथा सनत्सारी-
यसंहितायास्तु तद्वदतिश्रमणमात्रमात्रेण भगवानुनाचार्यैश्चात-
'निर्मास्यं मशयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरेषि । मां पयोव्रतो मृत्वा
जपनशार्धं सदा । मज्जकृत् ततः पीत्वा' इत्यादि ।

भाष्ये चान्न गुरुशब्द आचार्यव्यतिरिक्त, चित्तुविषयो वेदयुक्तम्,
गुरुशब्दार्थोपाचार्योच्छिष्टमहणशालाभावात् । न च इतिच्छि-
द्वेदेसामात्रेण्योपाचार्यत्वम्, 'उपनीय तु यः शिष्य वेदनमप्या-
पयेद्द्विज । सत्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' [मनु
२/१४०] इत्यादिभिस्तद्वद्विज्ञात्, अन्यत्र प्रयोगस्योपाचारा-
दपि सम्भवात् । यद्योपनेता प्रणवादिनामुपदिश्य विरत,
यश्च केवल रहस्यसम्पन्ननिर्दिष्टा मोक्षसाधनमृता विद्यास्तत्प्राप्ति-
मुखेन विज्ञेयति; तयोऽप्याचार्यत्वादिकं वचनवक्तव्यीकियते ।
उक्तं न गुर्विरिक्त्येव भगवता वास्तव्येन—'स गुरुर् क्रियाः
कृत्वा वेदमस्मै प्रवच्यति । तपनीयं तु तद्वेदमाचार्यं स उदाहृत' ।
एकदेशमुपाचार्यः [१/१३४, १५] इति । यत् 'एकाक्षर-
प्रदातारमाचार्यं योजयन्त्यते (यो गुरु नामिममद्यते)' [मंत्रिसू.
१०] इत्यादि, तद्वदमतिनिवारणार्थमाचार्यद्विष्टमात्रेणोच्यते;
न तावता आचार्यत्वप्रयुक्तसर्वोपनिषात् । यद्यप्याचार्यत्वमत्रो-
निष्ठस्यैवमुपाचार्यद्विष्टमात्रेणोच्यते तद्वद्विष्टमात्रेणोच्यते प्रयोगशालाया
च यथाप्रयोगेन चेतनं मुख्य इति केचिद्विद्वद्भिरुच्यते, तस्याच्छिष्ट-
महणमुपलक्षणमिति निवारणार्थं प्रणवादिद्विष्टमहणविषयोपदेश-
मेव, तस्यैव शार्ङ्गनिर्मास्यच्छिष्टाचार्यः ।

प्रत्यक्षमुपाचार्यविद्वदस्तु प्रान्तानामभिप्रायान्तरेण शास्त्रो-
त्तद्विज्ञानमप्याचार्ये न शिष्टाचारः । यदपि कैचित्पठ्यते 'नारा-
यणैकनिष्ठस्य या या दृष्टिस्तद्वचनम् । यो यो जल्प स स
अपस्तद्वचनं यस्मिन्निष्ठम् । तत्प्रादान्तरादुपेति तदुच्छिष्टं
मुपावनम् । तदुच्छिष्टमात्रे मन्त्रादयः तदुच्छिष्टमिष्टं मुचि' इति ।
इदमपि नाप्युक्तविरुद्धमिति परम् । न तु स्वयं विप्रायश्चम् ।
अन्त्यतः श्रेतेरेव सत्यं प्रवच्य । सप्त प्रवचनश्लोक-
स्त्वभावात्प्र-
मयप्रातः चातुषदिति, यथा शास्त्राग्रामम्; न तु पुन. शास्त्रान्तर-

निविद्धयामर्शि । प्रमाणप्राप्तविषयत्वादेव हि 'अतुल सुधा वनमध्यमखिलम्' इति विशेषणेषु सत्सम् । 'ब्राह्मणा पादतो मेध्या' इत्यादिभिर्विशेषादोदकस्य सामान्यतः पावनत्वप्राप्तौ भागवतत्वावस्थया अतुल तीर्थमिति विशेष्यते । एवमने कान्तिनोऽप्युपेतुमशक्तेरुच्छेदे पावनत्वेन प्राप्ते तस्य नापरायणैक निष्ठत्वदशायां शुभावनत्व विधीयते । तथा महापुरुषकृतस्तु त्यादेर्मन्त्रलतमत्वे सिद्धे 'तदुत्तिमान् मन्त्राग्र्यम्' इति मयव-
दनन्यप्रणीतस्य गाथागीतादेरपि मन्त्राग्र्यवत्फलादिहेतुत्वं प्रतिपाद्यते ।

एव शुद्धात्मा शोधकापेक्षायां निर्गुणनादिवन्महात्मना स्पर्शोऽपि माहात्म्यविशेषवशाद्विज्ञाशोधकतया प्राप्त 'तत्स्पृष्ट मखिलं शुचि' इत्यनेन सर्वस्यापि इन्द्रस्य पृथक्त्वोदितशोधक भेदस्य भागवतस्पर्शेन एक शोधको भवितुमर्हतीत्युच्यते । अन्यथा भागवतेन यद्व्यादितस्पृष्टकालशुनष्टकनापशुद्धमहणे नालेपकपादवत्स्पृष्टस्यास्पृष्टव्यभक्ष्याभक्ष्याश्चैतत्प्रसङ्ग । एतेन पर माहस्य भक्ताङ्गिरेणोर्मापागाथापि निर्व्यूढा । एव हि सा सङ्कटेन विपरिणम्यते— 'दिश्वरेवेकविभवेति यदि मुषन्ति माध्वीमनोऽनुलुपसीक यदीति काहु ।' कनमिया अपि परानपि कारयन्तो भुकाधिक द्दसि चेत्तु तत्पवित्रम्' इति । इदमपि सङ्कीर्तनप्रशंसापरमिति प्रकण्ठास्त्ववाक्यस्वारस्याच्च मुख्यम् । भुक्तेनैवशब्दश्च पाकपात्रस्यविषयत्वेऽपि न विरुद्ध, यथा 'अत्रतोप किं कियताम्' इत्यत्र अवशिष्टम् । भुक्किष्टं तु पाकपात्रस्यमपि त्याज्यमेव । तत्परिहारायोज्य प्रतिप्रसव ।

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥

७ इ. पै. आ.— यातयामं, गतरसं गतवीर्यं, पूतिं क्लिप्तं विरसं, पथुपितं पक्वमुपसाऽतिक्लान्तं, उच्छिष्टं भुक्तामश्लिष्टम् । अपि चेति समुच्चये । अमेध्यमयज्ञार्हम् । तामसानां प्रियं तामसप्रियम् । स्वय-
मपि तामसम् ॥ १० ॥

८ इ. प्र. नि.— पात्रो नाम ग्रहो यस्य पक्वसौम्यमादे-
स्पातयामस्य, शैत्यप्राप्तमित्यर्थः । गतरसं निष्पन्नरसान्तरम् ।
पूतिं दुर्गन्धिः । पथुपितं पक्वं सद्भास्यन्तरितम् । उच्छिष्टमस्य
भुक्तामश्लिष्टम् । अमेध्यमयज्ञार्हमद्यपि मांसदि । तादृशं

भोजनं भोज्यं तामसस्य विरुद्धं । सार्विकैर्भूत एव
त्यागमित्यर्थः । 'अपि च' इत्यनेन दुग्धशोकात्मकमयमिति
पूर्वोक्तं [१०।९] सङ्गच्छते ॥ १० ॥

९ य० त० दी०— यातयाममिति । चिरकालावस्थितं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१० पु. अ. त.— अयं तामसमाह—यातयाममिति ।
यामा स्वतन्त्रो याम ग्रहो यस्य तादृशं पक्वमश्लिष्टमिदं,
शैत्यादिना भक्षणशोध्यमित्यर्थः । गतरसं भुक्त्वा पूतिं दुग्धं,
पथुपितं पक्वमयज्ञार्हम्, उच्छिष्टं अमेध्यमुच्छिष्टम्, अमे-
ध्यं कश्चिदुपपन्नमादिकम् । एतादृशं भोजनं तामसानां

प्रियम् । एतस्य पक्वकर्तित्वं स्वस्वपन एव दुष्प्राप्तं ।
एवमोजनप्रियो तामसो ज्ञेय इत्यर्थः । निगुणाह्लासैर्मुच्छिष्ट-
भोजनमपि पूर्वोक्तप्रियमयज्ञार्हं यद्भोजितम् त्याज्या
इत्यर्थेति विरुद्धेन आपि ॥ १० ॥

११ नी० मा० दी०— यातयामं ग्रहास्त्राकवर्तं, शीलत्रः गतमित्यर्थः । 'यातयामं अर्जुनं, निर्धोरेय
गतरसं भोजनस्याम्' इति (शं.) भाष्यम् । गतरसं रसविमुक्तम् । पूतिं दुर्गन्धिः । पथुपितं पक्वं सद्भास्यन्तरितम् ।
उच्छिष्टं भुक्तामश्लिष्टम् । अमेध्यं यज्ञानर्हम् । भोजनमर्थं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यम् ।

अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

१ श्रां. भा.—अथेदानीं यज्ञस्त्रिभिः उच्यते—अफलेति । अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञो विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते 'यष्ट्यमेव' इति यज्ञस्वरूपनिर्णयनमेव कार्यमिति मनः समाधाय 'नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्यः' इत्येवं निश्चित्य, स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

२ आ. श्रां. व्या — ह्यनाराधनमाहारत्रैविध्यमेव विभज्य कमप्राप्त यज्ञत्रैविध्यं कथयति—अथेति । तत्र सात्त्विकं यज्ञं ज्ञापयति—अफलेति । फलभित्तम्यं विना यज्ञस्वरूपमेव भाव्यमिति बुद्ध्या शास्त्रतोऽनुशीलयमानो यज्ञ सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

३ रा. भा.—फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैः निधिदृष्टः शास्त्रदृष्टो मन्त्रद्रव्यनियमादिभिर्मुक्तो यष्ट्यमेवेति भगवदाराधनत्वेन स्वयम्प्रयोजनतया यष्ट्यमिति मनः समाधाय यो यज्ञ इज्यते, स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

४ ये ता च — अफलस्य कस्यचिदाकाङ्क्षाप्रतीतिं स्मृशसायाऽऽह—फलाकाङ्क्षारहितैरिति । परमात्मप्रीत्यतिरिक्तनिर्पेक्षैरित्यर्थः । विधिदृष्टः इत्युक्ते प्रजापतिना दृष्टस्य प्रतीयत स हि सर्वेषां यज्ञानां दृष्टेत्यामन्ति, न चान्यत्र प्राजापतिदृष्टत्वोक्त्याऽनुष्ठाने कश्चिदुपकारो नो विधायकत्वात् । अतो विधायकत्वेन विधायितृत्वात् शास्त्रदृष्ट इति । शास्त्रकप्रमाणतया प्रसिद्धे शास्त्रदृष्टोक्तिरनपेक्षितेत्यत्र यथा शास्त्रद्वारावैकल्यं, तद्विधायितृमाह—अन्वेति । 'यज्ञ देव' प्रजापतिः [या पा १।१०२७] इति भास्वर्यामुसारेणाऽऽह—भगवदाराधनत्वेनेति । भगवदाराधनाभिप्रेतमाह—स्वयम्प्रयोजनतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यपि प्रयोजनसमुद्दिश्य न प्रवृत्तिः, तथापि प्रागुक्तसुखसमाधानन्यायेन यज्ञादिप्रवृत्तेः प्रयोजनत्वाभिप्रेतं सम्भवति—इति । नत समाधायैति प्रकारान्तराद्विनिवायं प्रस्तुतप्रक्रियायास्तत्काम इत्येत्यर्थः । यज्ञ इज्यते यज्ञं क्रियत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

५ आ. भा. भा.—॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.—अफलेति । यष्ट्यमेवेति मनः कृत्वा यज्ञः सात्त्विकः ॥ ११ ॥

८ छें. प्र. नि.—अथ नमप्राप्त यज्ञभेदमाह त्रिभिः—अफलेति । यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्च । तत्र फलसंयोगेन चोदितः काम्यः, स तु सर्वान्नेत्रसहस्रेण सुखयकल्पनैवा दुष्टेयः । फलसंयोगं विना जीवन्यादिनिमित्तसंयोगेन चादितः सर्वान्नेत्रसहस्रात्मनो प्रतिनिष्ठापुष्पादानासुखयकल्पेनाप्य दुष्टेयो नित्यः । तत्र सर्वान्नेत्रसहस्रात्मसम्भवञ्च प्रतिनिधिपुष्पा-

दानावदय यष्ट्यमेव, त्रयवापपद्विदारापद्वयजीवनादिनिमित्तेन चादितृत्वादिति शास्त्रमपवादः । तदनेन निश्चयेन मनः समाधायैकामं कृत्वा अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो यष्ट्यमेव यथासाध्यं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतः यज्ञो यज्ञः, स सात्त्विको यज्ञः ॥ ११ ॥

९ व० त० दी०—शास्त्रीययज्ञस्य च त्रैविध्यं त्रिभिः स्पष्टम्—अफलेति ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त.—आहाराभ्यन्तरं यज्ञस्य प्रतिज्ञातत्वात् [१०।१०] निविद्यपञ्चरूपमाह—अफलेति । न विधितोऽन्यत्फलं यस्यात्तादृश स्वयमेव फलरूपं भगवत्प्रसादस्तद्वत्साक्षात्किमिदं उच्यते विधिना अवश्यकर्तव्यत्वेन दृष्टो बोधितो यो यज्ञो

भगवत्प्राप्तत्वात् 'यष्ट्यमेव, न तु फलसंयोजनं' इति मनः समाधाय निश्चलं कृत्वा इज्यत अनुधीयत स यज्ञ सात्त्विक इत्यर्थः । एवादायश्चकता सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥

११ नी० भा० दी०—यज्ञत्रैविध्यमाह—अफलेति । विधिदृष्टः भावस्यद्वयतया विहितः 'यष्ट्यमेव, न तु यष्ट्यादृष्टमदृष्टं वा फलं प्राप्नुव्य' इति मनः समाधाय समाहितः कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— विधिहीनमिति । विधिहीनमग्राह्यचोदितम्, असृष्टान्नमन्नदानादिरहितम्, मन्त्रहीनं मन्त्रवर्जितम्, अदक्षिणं दक्षिणारहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

८ चं. प्र. गि.— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिरहितं, अन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाहीनं च यज्ञं सिद्धात्तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १३ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— विधिहीनमिति । आदरेण विरहितं शन्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति, वेदोक्तविधिरहितम्, असृष्टान्नं पात्रानारहितं, मन्त्रैर्देवताह्वय- महात्त इति शेषः ॥ १३ ॥
नारिरूपहीनं शन्यम्, अदक्षिणं वैधदक्षिणारहितं, श्रद्धया

११ नी० भा० दी०— विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनम्; असृष्टं न दक्षमन्नं यस्मिन् तं असृष्टान्नम् ॥ १३ ॥

तपसः शरीरादिभेदकथनपूर्वकं गुणतस्मैविध्यम् ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते— देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुश्च प्राज्ञाश्च देव- द्विजगुरुप्राज्ञाः, तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं; शौचं, आर्जवमशुच्यं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर- निर्वर्त्य शरीरं, शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१५] इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— सात्त्विकादिमानं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं निरूपयति— अयेति । तपः शरीरं तपो निर्दि- शति— देवेति । देवा ब्रह्मविष्णुशिवोदयः, द्विजाः पूज्यपूज्य- त्वाद्विजोत्तमाः, गुरुः पितामहः, प्राज्ञाः पण्डिता विद्वान्- वेदिकाम्याः, तेषां पूजनं प्रणामस्तुत्यादि । शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरलोपनम्, आर्जवमशुच्यं विहितप्रतिपिदयोरङ्कुरप्रवृत्ति- निवृत्तिभूतम्, ब्रह्मचर्यं मेधुनासमाचरणम्; अहिंसा प्राणिना- मपीकनम् । शरीरमात्रनिर्वर्त्यैव तस्य तपो न सम्भवतीति मत्वा विशिनष्टि— शरीरेति । कथं कर्त्रादिसाध्यत्वे तपसः शरीरत्वं ? शरीरत्वे वा कथं कर्त्रादिसाध्यत्वं ? इत्याशङ्क्या- ५५— पञ्चैति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— अयं तपसो गुणतस्मैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोमिर्निष्पाद्यतया तत्स्वरूपमेवं ताव- दाह— देवेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां पूजनं, शौचं तीर्थस्नानादिकम्, आर्जवं यथापादुनदशरीरवृत्तं, ब्रह्मचर्यं योपित्तु भोग्यतायुद्विप्रकृषणादिरहितत्वम्, अहिंसा अप्राणिपीडा, एवञ्चशरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

४ चं. ता. चं.— आहारादीनां साधिवृत्त्यादिर्देविष्ये प्रकृते तपसः करणेभेदेन त्रैविध्योक्तिः किमर्थं ? इत्याशङ्क्य- साधेति । देवद्विजगुरुप्राज्ञानां तपसि तत्तदुचितः शास्त्रोदित आचार इह पूजनमित्युच्यते । यथा— 'प्राज्ञस्तमब्रह्मदेवोदयतन- चतुःपदादिप्रदक्षिणमाचरेत् मनसा वा तन्ममग्रम्' इत्यादि । तथा— 'प्रदक्षिणं त्रैविध्यम् गामचर्यं हुताशनम्' इति । 'आचरेन्मयं समुत्तम्युनन्दनसः पुरोहितम्' 'कर्त्तव्यं प्राजा हुतस्थानसि मुनः स्वधिर आचरेत् (मायति) । अम्बु(अशु)त्वा- नागिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' [मनु- २।१२०] इत्या- दिसा । तथा— 'न हृदयेन चित्तेन चित्तैः (विनेन न) च चतुर्भिः । ऋतयश्चिरे परमं योऽब्रुवानः स यो महान्' [मनुः २।१५४] इति । दृष्टिस्तस्य पञ्चमस्य शौचस्य तपस्त्वेन विमज्जनायोगादेतुसाह तीर्थस्नानादिकमिति । आर्जवस्य शरीरतपस्त्वेन व्यपदेशार्थं बाध्यः क्षायानामैककथ्यं शरीर- प्रगणतया कथयति यथा साधनदशशरीरवृत्तमिति । 'ब्रह्मचर्यं च यो विन्दुः भोग्यतायुद्विप्रकृषणम्' इत्यापनुशरीर- योपित्तिरिति । तद्व्यपदेशादिकमपि 'स्मरणं कीर्तनं कति- प्रशनेन शुभ्राननम्' [द- हृद. ७।३१] इत्यादिना मेधुनत्वेन विमज्ज्य स्मन्तीति शब्देन दर्शितम् । अप्राणिपीडा दिरहितस्य महान् ब्रह्मचर्यस्य शरीरतपस्त्वज्ञापकः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १४ ॥

६ ज. प्र. टी.—॥ १४ ॥

७ ह. पै. भा.—इदानीं त्रिविधं तपः काधिकादि दर्शयितुमाह—देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः— देवा अग्न्यादयः, प्राज्ञास्तत्त्वविदः— तेषां पूजनम् । शौचं मृज्जलादिसाध्यम् । आर्जवमवक्रचित्ता । ब्रह्मचर्यं स्त्रीभोगवर्जितत्वम् । अहिंसाऽपीडनं प्राणिनां शरीरसाध्यं तपो विधीयते ॥ १४ ॥

८ चं. ब्र. गि.—क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तस्य शरीरादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— देवद्विजेति । प्राज्ञास्तत्त्वविदः, देवादीनां पूजनम् ; शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरक्षोभनम् ; आर्जवं तु बिहितप्रतिपिद्धपौरेक-रूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं, न त्वकुटिलचित्तवत् ; तस्य

मानसे तपसि भावबुद्धिपदेन वक्ष्यमाणत्वात् [१७।१६] ; वक्र-चर्यं निषिद्धमेषुनित्यं ; अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिपीडावर्जनम्, तदेतच्छरीरं शरीरप्रपातैः कर्मादिभिः साध्यं, न तु केवलेन शरीरेण । 'पञ्चैते तस्य हेतवः' [१८।१५] इति हि तस्य वक्ष्यते ॥ १४ ॥

९ च० त० टी०—तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदमाह त्रिभिः देवेति । देवैस्त्पराभ्य मानसमुच्यते इत्यन्तं सुगमम् ॥ १४ ॥

१० पु. अ. त.—अथ यशामन्तरं तपसः प्रतिज्ञास्तत्वात् तपसश्चैविर्यं वक्तुं, तस्य च शरीराद्याद्यभेदेन त्रैविध्य-त्वाच्चित्तयनिरूपणपूर्वकं त्रैविध्यकथनार्थं शरीरपरिदिकथन-माह—देवद्विजेति त्रयेण । देवाः ब्रह्माद्याः, द्विजाः भेदकनिष्ठाः, गुरुः सरहस्यमन्त्रोपदेष्टाः, प्राज्ञाः पण्डिताः

शास्त्रपरिनिष्ठितबुद्धयः, तेषां पूजनं यथाविधि । शौचं मृदादिना, आर्जवं नृशुद्धा, ब्रह्मचर्यं इन्द्रियनिग्रहः, अहिंसा परद्रोहराहित्यं, चकारोपेक्षादयः । एतत्सर्वं शरीरं शरीर-सम्बन्धि तप इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

११ नी० भा० टी०—देवाः विष्ण्वाद्याः, द्विजा ब्राह्मणाः, गुरुो मानृषिब्राह्मणार्थादयः, प्राज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः, तेषां पूजनम् । आर्जवमकौटिल्यम् ॥ १४ ॥

अनुदेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाम्यसनं चैव बाह्म्यं तप उच्यते ॥ १५ ॥

१ शां. भा.—अनुदेगेति । अनुदेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्, प्रिय-हिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुदेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चानुदः । परप्रत्या-यनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुदेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनता स्याद्यदि न तद्बाह्म्यं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न बाह्म्यतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न बाह्म्यतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विधुक्तस्य न बाह्म्यतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपः ? यत्सत्यं वाक्यमनुदेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो बाह्म्यम् । यथा— 'ज्ञान्तो भूय वस्तु । स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति' इति । स्वाध्यायाम्यसनं चैव यथाविधि बाह्म्यं तप उच्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. भा.—अनुतिष्ठति वाच्यं तपो वक्ष्यति— अनुदेगकरमिति । गन्ध दमादृष्टार्थजननं, प्रियं धुतिमुगम, रिनं परिणामपच्यम् । प्रियहितयोर्निष्पन्नेन विभागमाह— प्रियेति । वक्ष्यते विवेकविवेकद्वयं । तथाह—अनुदेगेति । विवेकानां धर्मैरनुदेगकरत्वादीनां विवेकेन वाक्येन समुद्दिष्टानां परस्परमपि समुच्चयार्थं चकार इत्याह—विशो-चयेति । विविदि वक्ष्यते विवेकः । विविदि वा देश

मियः समुच्चयः । तथाह—चरेति । यद्यपि वाक्यमात्रस्या-विशेषित्वेन वाक्यवत्तत्त्वानुगतिस्तथापि सत्यवाक्यस्य विशेष-णान्तराभावेऽपि वाच्यतपस्वरूपनिरासादुपाहृत— तथेति । तथापि त्रिवचनमात्रस्य तपार्थं तथादिरवाहद्वयाभ्यां— तथा प्रियेति । तथापि परिणामात् तपः भविष्यति । नैवाह— तथा हितेति । श्रीरत्नार्द्रे तपो वाच्यमिति प्रयुक्तं विव-चयेति— किं पुनरिति । विविदि वाच्ये तपसि दृष्टान्-

माह—यथेति । प्रादुर्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादिविधान-
मनतिक्रम्य स्वाध्यायस्याऽऽवर्तनमपि बाध्यते तत्पत्यन्तर्भव-

तीत्याह—स्वाध्यायेति । वाक्प्राप्त्यैव प्रसूताऽस्मिन्निति
वाक्यार्थं वाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

३ रा. भा.—परैषामनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यासनं चेत्त्येतद्वाङ्मयं तप
उच्यते ॥ १५ ॥

४ वे. ता. चं.—अनुद्वेगकरमित्यादि—पुरुषमर्भो-
द्वन्मपरिवादादिप्रादित्यादनुद्वेगकरत्वम् । भगवदेहेतुमुत्तमि-
त्यर्थः । सत्यं यथादृष्टार्थविषयमूढहितवाक्यमिति प्रागेव दर्शि-
तम् । [१०१४+१६।२, ७] प्रियत्वमत्र स्वागतवर्मानुमोदनादिरूपेण

अप्राप्तविषयस्तुत्यादिरूपप्रियवचनस्य निषिद्धत्वात्तत्परिशाराय
हितत्ववचनं पुरुषार्थपर्ववसायीत्यभिहितम् । 'स्वाध्यायाभ्या-
सनम्' इति जयश्लोकिः ॥ १५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ १५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—उद्वेगो दुःखं नोद्वेगकरम् । सत्यमवितथम् । प्रियं च हितं च प्रियहितम् ।
स्वाध्यायो वेदस्तस्य सदा पाठः स्वाध्यायाभ्यासनम् । इत्येतद्वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्यम् ॥ १५ ॥

८ वे. प्र. गि.—उद्वेगो दुःखम्, प्राणिनामदुःखकरं
सत्यमवितथम् प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे
सुखकरम् । चकारो विशेषणार्थं सख्यवार्थः । अनुद्वेगकर-

त्वादिविशेषणचतुष्टययुक्तं, न त्वेकेनापि न्यूनं यद्वाक्यम्,
तथा स्वाध्यायाभ्यासनं यथाविधि वेदाभ्यासश्च वाक्यार्थं
वाचिकं तप इत्यर्थः ॥ १५ ॥

९ व० त० दी०—॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.—वाचिकमाह—अनुद्वेगेति । उद्वेगं
भयं मोत्यादपति कस्यापि तादृशं वाक्यं सत्यं लोभादिताहि-
त्येन यथार्थभाषणरूपं, यत् प्रियं परलोकसाधकं, हितं
लौकिकविशेषणम् । चकारेण लौकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि

वक्तव्यता सूचिता । स्वाध्यायस्य वेदस्य अभ्यासनमभ्यासः ।
चकारेण स्मृतीनामपि । एवकारेण वेदाविशेषेण
स्मृत्यावभ्यासः । एतत्सर्वं वाक्यार्थं वाचः सन्मन्त्रि तप
उच्यते ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०—प्रियं च तत् हितं च प्रियहितं; अवणकाले परिणामे च सुखदमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

१ शां. भा.—मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं
यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः मौनं वाक्संयमोऽपि मनस्संयमपूर्वको
भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्य-
रूप आत्मविनिग्रहः, वाग्निपयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकाले-
ऽप्यायावित्त्वं भावसंशुद्धिः, इत्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

२ आ. शां. व्या.—मानसं तपः सङ्घटिति—मन
इति । प्रशान्तिक्रमेव व्यनक्ति—स्फुटतेति । मनसः
स्वाच्छपमनाश्रुता, नैमित्त्यमित्यर्थः । सौमनस्यं धैर्यम्यो
द्वैतैक्यमहिताचिन्तनं च । तत्कथं गम्यते ? तयाऽऽह—
मुखादीति । तस्य स्वरूपमाह—अन्तःकरणस्येति । ननु
मौनं वाङ्मयमनं वाद्यये तत्पत्यन्तर्भवति, तत्कथं मानसे तपसि
व्यादित्यते ? तत्र वाचः संयमस्य कार्यत्वात्मानससंयमस्य

कारणत्वात्कार्येण कारणग्रहणान्मालसे तपसि मौनमुक्तमित्याह—
वागिति । यद्वा मौनं मुनिभावो मननमात्मनो मनसो विनिग्रहो
निरोधः । नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनससंयमत्वे-
नैकत्वात्पौनःकृत्यं ? नेत्याह—सर्वत इति । भावस्य हृदयस्य
संशुद्धौ रागादिमलविकल्पोति व्यापेते—परैरेति । मानसं
मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वं, सौम्यत्वं मनसः परेषामभ्युदयमात्रण्यं, मौनं मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनम्, आत्मविनिग्रहो मनोवृत्तेर्धैर्यविषये अग्रस्थापनं, भावसंशुद्धिः आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वम्, एतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

४ वे. ता. चं.— मनःप्रसादसौम्यत्वशब्दाभ्यां परेष्वपि हिताभिप्रायसकलानुपनिवृत्तिः, हिताभिप्राययोगस्य विवक्षित इत्याह मनसः क्रोधादिरहितत्वमित्यादिना । “वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमाश्चतोऽस्य सौम्यरूप” [वि. पु. ३।७।२४] इत्यादिनोकपाकारसौम्यत्वमपि मनस्यसौम्यत्वस्यैव । अत एव हि तेन मनसः सौम्यत्वमुच्यते । इह च मानसतपोविमननात्मनस इति बुद्ध्या निष्कृष्यानुपपत्तिरिति । मौनस्यापि मानसतपस्त्वस्य मनोव्यापारप्राधान्यमाह मनसा वाक्प्रवृत्तिनियमनमिति । “आत्मविनिग्रह” इति अप्राप्तविषयविनिवारणं हि प्राप्तविषयैकाग्र्यार्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह ध्येयविषयेऽवस्थापनमिति । “भावसंशुद्धि” इत्यस्य मनःप्रसादादिभिः पुनरुक्तिपरिहारायाऽऽह आत्मव्यतिरिक्तविषयचिन्तारहितत्वमिति । भावशब्दोऽनाभिप्रायं । तस्य संशुद्धिः समस्तेतरवर्जनम् । एतेन परदारादिषु मनसो रहस्यपि प्रवृत्तिरुक्तो निरस्ता । अत्र तपसः शारीरत्वादिविभागः, तत्र शारीरादिप्राधान्यात्, अन्यथा “पश्येत् तस्य हेतवः” [१०।१६] इत्यनेन विरोधात् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— सौम्यत्वमक्रौर्यम् । “अक्रूरः सौम्य उच्यते” इत्यभिधानम् । मौनं मनःशीलत्वम् । “घाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघातं मुनिः” [वृ. उ. ३।५।१] इति हि श्रुतिः । “एतेन हीदं सर्वं (अनन्तं) मयं यदनेन हीदं सर्वं मयं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते” इति भाष्येयश्रुतिः । कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ? ॥ १६ ॥

६ अ. प्र. दी — नन्वक्रौर्ण्यं सौम्यत्वम्, तस्य मानसं तप उच्यते । इत्यत आह— सौम्यत्वमिति । “मौनं चाद्रियमन” इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह— मौनमिति । कुत एतत् ? इत्यत आह— वादयमिति । युक्तिबलोपेतत्वं चान्यम् । आगम इत्यत पाण्डित्यम् । अथ मुनिर्येननशीलो भवतीत्यर्थः । “एतेन हीदं” इत्युक्त्यर्थं “यदनेन” इति हेतुत्वेनोपादत्ते । यस्मादेव मुनिस्तस्मात् मुनिरित्याचक्षते । “यत्तु ज्ञाने” [पा. भा. ४।७०] इत्यत इहाऽप्यस्य उपाध्याय उकारश्च, मुनेर्भावश्च मौनम्, तच्च मननशीलत्वाख्यमागमार्थस्य युक्तिमिश्रसन्धानम् । उकार्यानिर्णीकारे वाचकमाह— कथमिति । मौनमिति शेषः । चाद्रियमप्येव न मौनं किन्त्वत्र तत्कारणमनोनियमो लक्ष्यत इति कश्चित् ; तदसत्, आत्मविनिग्रह इति पुनरुक्तिदोषात् । कथञ्चित् तत्परिहरेऽपि मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाप्रयत्नस्यैव दोषत्वात् ॥ १६ ॥

७ ह. पै. भा.— मन इति । मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता । सौम्यत्वं सौमनस्यं मुखादिप्रसादकारिण्यन्तःकरणवृत्तिः । मौनं वाक्संयमः । आत्मविनिग्रहो मनसो निरोधः । भावसंशुद्धिरवस्थानम् । इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

८ वे. प्र. ति.— मनःप्रसादो मनस्स्वच्छता, सौम्यत्वं विषयचिन्ताभ्याङ्गलक्षणाभावः, मौनमेकाग्रतया तत्त्वचिन्तनम्, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, समाधिरिति यावत्, भावसंशुद्धिर्व्यवहारेषु मायाराहित्यम्, इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

९ व० स० दी०— ॥ १६ ॥

१० पु. अ. त — मानसमाह— मनःप्रसाद इति । मनःप्रसादः मनस्स्वच्छता संपरिचितम्, सौम्यत्वमक्रूरता, मौनं मननम्, आत्मविनिग्रह आत्मनो विषयेऽप्य आकर्षणं, भावसंशुद्धिः स्नेहादिविषयेषु वापट्याभावः । इति अत्रापि प्रकारेणैतत्तत्त्वं मानसं मनस्समन्वि तप उच्यते ॥ १६ ॥

११ नी० भा० दी०— मनःप्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं, सौम्यत्वं परहितैषित्वं, मौनं वाक्संयमः, आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः, भावसंशुद्धिः परैर्धैर्यवहारकाळे मायाराहित्यम् । इति एषमत्रकारं अन्यदयादिकं एतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— यद्योक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिगुणभेदेन कथं त्रिविधं भवति ? इत्युच्यते— श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृत्या तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यधिष्ठानं नरैरनुष्ठातुमिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्युक्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— त्रिविधस्य तपसो यथासम्बन्धं मिति । त्र्यधिष्ठानं वेदशास्त्रनोनिर्वर्त्यमित्यर्थः । समाहितैः सिद्धयर्थिभ्योनिर्विकारैरिति यावत् ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः परमपुरुषाराधनरूपमिदमिति चिन्ता-युक्तैः नरैः परया श्रद्धया यत् त्रिविधं तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं, तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

४ वे. ता. सं.— एवं शारीरवाचिकमानसरूपेण त्रिविध-स्यापि तपसः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमुच्यते 'श्रद्धया' श्रद्धादिना । फलाकाङ्क्षानिषेधेन सह पठितो युक्तशब्दस्तदुपयुक्त-मगवत्प्रीतिविलक्षणफलान्तरध्यानपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह परम्-पुरुषाराधनेति । पुनरुक्तशङ्कापरिहाराय सत्त्वारमानपूजा-शब्दान्वा कमान्मनोवाङ्मन्यायनिष्ठावसम्भारनापरत्वोक्तिः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृत्या तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः कायिकादि नरैः पुरुषैः फलनिरपेक्षैर्युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

८ वै. प्र. मि.— एवं शारीरादिभेदेन त्रैविध्यस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह त्रिभिः— श्रद्धयेति । तत्तप त्रिविधं तपः पत्त्या श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या फलाकाङ्क्षरहितैः युक्तैः समाहितचित्तैः सिद्धयर्थिभ्योनिर्विकारैः नरैः तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— त्रिविधस्य तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह— श्रद्धयेति त्रिभिः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं शारीरादित्रैविध्यं तपस उक्त्वा फलापेक्षारहितैः युक्तैः शास्त्राज्ञाकारिभिः तप्तं सात्त्विकं सात्त्विकादिभेदत्रैविध्यमाह— श्रद्धयेति । तत्तप त्रिविधं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन । युक्तैः अबहितैः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः 'साधुरयं तपस्वी ब्राह्मणः' इत्येवमर्थः, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्त्वर्थः, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयिकत्वादिस्त्वर्थः च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्क-फलत्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— राजसं तपो निर्दिशति— सत्का-रेति । साधुकारमेव स्फुरेयति— साधुरिति । दम्भेन चैव सात्त्विकेन केवलधर्मव्यजित्वेनेत्यर्थः । तदिह प्रोक्तमस्मिन्ने-लोके फलप्रदमित्यर्थः । कादाचित्कफलत्वाच्चध्रुवमनियतमनै-कान्निष्कफलमिति यावत् ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—मनसा आदरः सत्कारः, वाचा प्रशंसा मानः, शरीरो नमस्कारादिः पूजा, फलाभिमन्त्रिपूर्वकं सत्काराद्यर्थं च दम्भेन हेतुना यत्तपः क्रियते, तदिह राजसं श्रोक्तं, स्वर्गादिफलमाधनत्वेनास्थिरत्वात् । चलमनुं, चलत्वं पातमयेन चलनहेतुत्वम्, अनुत्वं क्षयिष्णुत्वम् ॥ १८ ॥

४ वे ता. च — 'अफलाकामिभिः' [१७१७] इति सात्विकस्य तपसो विशेषणादिह फलाकाङ्क्षा अर्थसिद्धेत्यभिप्रायेणाऽऽह — फलानिसन्धिपूर्वकमिति । स्वर्गादिफलसाधनत्वेनास्थिरत्वादिति अरिथस्वर्गादिफलसाधनत्वादित्यर्थः । स्वस्त्युक्तं कादाचित्कोक्तैरनुपयोगात्फलद्वाराऽनचलत्वमनुवत् च । तन्नाश्वर्यशब्देन फलानित्यलोकेष्वलशब्द

फलस्य विद्यमानदशाभाविदोपर । विद्यते च तत्र चल्यतीति व्युत्पत्त्या चलशब्दस्य किरियभिप्रायेणाऽऽह पातमयेन चलनहेतुत्वमिति । अथ चलशब्देन अनित्यफलत्वम्, अनुवशब्देन प्रतिक्रमसम्भवाद्देहास्तित्वफलत्वं बोध्यत इत्युक्तम्, अन्यथाऽपि प्रतिबन्धसम्भवस्याविशेषादिति भावः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १८ ॥

६ ज. प्र. दो — ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.—सत्कारेति । सत्कारश्च मानश्च पूजा च सत्कारमानपूजाः । सत्कारः साधुर्यं तपस्वीति प्रत्ययः । मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिः । पूजा पादप्रक्षालनार्चनादिः ॥ १८ ॥

८ वं. ब्र. नि.—साधुर्यं तपस्वीति स्तुति सत्कारः, प्रत्युत्थानाभिवादानादिमानः, पादप्रक्षालनध्वनानादि पूजा, एतदर्थं दम्भेनैव केवलधर्ममन्त्रित्वेनैव, न त्वास्तिक्यवृद्ध्या

यत्तपः क्रियते अत एव चलमत्यल्पकालस्थावैहिकसत्कारादिकृतम्, अथवा तथापि नियममन्य तत्तपो राजसं श्रोतव्यम् ॥ १८ ॥

९ वं. तं. दी० — ॥ १८ ॥

१० पु. अ. ठ.—राजसमाह—सत्कारेति । तत्प्रविष्टं तप इह लोकेषु सत्कार साधुरादिशब्द, मानः कृतमतेन सभादिपूर्वोपदेशनादिरूपः पूजाशब्दः । एतदर्थं

दम्भेनैव च परप्रतारणरूपेण यत्क्रियते तु चाल पूर्वोक्ताभावे अथवा परलोकादिसाधनरहितं तत्तपः राजसं श्रोक्तं शास्त्रेण कथितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

११ नी० मा० दी०—सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पूजा । मानः अभ्युत्थानाभिवादानादिकायिणी पूजा । पूजा शब्दादि । एतदर्थं दम्भेन च यत्तपः क्रियते तत्राप्रस, चाल विनाशि, अथवा अनिश्चितफलम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

२ आ. शां. व्या.—तामसं तपः शृणुति—मूढेति । मूढोऽप्यन्ताविवेकी तस्य ग्राहो नामाऽऽप्यहोऽभिविवरयन्त

यत्याह—अविचेकेति । आत्मनः स्वस्य देशादित्यर्थः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.—मूढाः—अविचेकिनः, मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवेशेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्ष्य आत्मपीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थं च यत्तपः क्रियते, तत् तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

४ वे. ता. च — अहितप्रतिहेतुमुत्तमत्त्वमहितैव हि तपश्चम इत्यभिप्रायेणाऽऽह—अविचेकिनः इति । मूढाः काममिनिवर्तयन्ति समाचार्यः । तपः कर्तुं क्रीडति युव्यस्येयं मय मूढैः कृतेनाभिनिवेशेनेति । सामान्दोषमनुष्ठति विविध्याऽऽह आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्षेति । आदिशब्देन ताकापुंस्त्वम्, 'अवयवानि नुस्त्वानि समस्य

पदानि च । असाध्यानि च बहूनि नारमेत विवश्या । इत्यानुक्तविषयदोषाश्च स्पष्टीता । अवयवान्नास्मादिरिहात्मपात्रा, यत्तात्पर्याकाङ्क्षयथावन्तदित्यवच्छेदः । यथोक्तं 'यन्निरीक्ष्य बलावन्त्यम्' इति । स्मरति च 'इदं बालं तपाऽऽत्मानं शक्त्यादिव प्रयोजनम् । तपस्विमवस्थां च कृत्वा सोऽव समाप्तः' इत्यादि ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— मृदेति । मृदग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्यान्यस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत्तामसमुदाहृतमुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

८ घं. प्र. गि.— मृदग्राहेण अविवेककृतदुराग्रहेण परस्योत्सादनार्थं नाशायामिचाररूपं वा यत्क्रियते, आत्मनो देहेन्द्रियसङ्घातस्य पीडया यत्तपः क्रियते तथा तत्तपस्तामसमुक्तम् ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— तामसग्राह— मृदेति । मृदग्राहेण वा परस्योत्सादनार्थं अन्यस्य विनाशार्थं तत्तामसमुदाहृतं, मृदताननितदुराग्रहेण आत्मना जीवस्य पीडया यत्तपः क्रियते, तस्यैव च मुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— मृदग्राहेण अविवेककृतेन दुराग्रहेण । आत्मनः शरीरस्य । उत्सादनार्थं विनाशार्थम् ॥ १९ ॥

दानस्य गुणतत्त्वैर्विध्यम् ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१ शां. भा.— इदानीं दानत्रैर्विध्यमुच्यते— दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

२ आ. शां. व्या.— कमप्राप्तं दानस्य गुणनिमित्तभेदमाह— इदानीमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा दानमेव मया भाष्यं, न फलमिरपमित्यन्वायेत्यर्थः ॥ २० ॥

३ रा. भा.— फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

४ ध. ता. चं.— राजसे दाने 'फलमुद्दिश्य' इति त्वयोर्विवक्षया चतुर्थीवृत्त्योः सह प्रयोगः । पात्रे सिद्धेऽनुपकारिणे तस्मा इति वाऽन्वयः । पात्रे दीयते, तच्चानुपकारिणे दीयत इति वा वाक्यभेदो प्राप्य । देशकालाव्वादनं दानार्ह-तया चोदितपुण्यदेशकालविषयी । पात्रं तु 'न विद्यया केवलया अन्मना (तपसा) वापि पात्रता । यस्य हृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' [या. सू. १।२००] इत्यादिभिर्विवक्षितम् ॥ २० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २० ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २० ॥

७ ह. पै. भा.— दातव्यमिति । दातव्यमिति यद्दानं दीयते हिरण्यादि अनुपकारिणेऽनुपकाराय देशे पुण्यदेशे कालेऽप्यनसंक्रान्त्यादौ पात्रे षडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

८ घं. प्र. गि.— इदानीं कमप्राप्तस्य दानस्य फलाभिसन्धिरहितं दातव्यमिति । दीयत इति दानं क्षेत्रादौ काले च सूक्ष्मपरागादौ पात्रे 'न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र हृत्तमिमे चोक्ते तद्धि पात्रं प्रचक्षते' इति । यद्दानं विहितत्वाद्दातव्यमेवेति निश्चयेन- न तु गी. सू. १४

(प्रकीर्तितम्) ' [या. स्मृ. १।२००] इति शास्त्रोक्तलक्षणे ।
पात्र इति च चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । अनुपकारिणे पात्रायेत्यर्थः ।
पात्रे रक्षकायेति वा, 'विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालन-

शक्त एव प्रतिष्ठनीयात् ' इति शास्त्रात् । एवंविधं दानं
सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— पूर्वप्रतिज्ञातं दानस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः— दातव्यमिति । सुबोधार्थः ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— अथ पूर्वप्रतिज्ञातदानत्रैविध्यमाह—
दातव्यमिति । 'धनं मूलमनर्थानां' इत्यादिवाक्यैः सञ्चितान-
र्थकारिण्युक्तानुपूर्वकदत्तेष्टमत्स्यादिसाधर्म्यज्ञानेन दातव्यमिति
ज्ञात्वा अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय दीनाय 'सीदत्कुटु-

म्बेभ्यः' इत्याद्युक्तधर्मविशिष्टाय यद्दानं दीयते, देशे कुरुक्षेत्रादौ
ग्रहणादौ चकारेण अकाले विवाहाद्युपस्थितौ याचमानाय
पात्रे वेदविस्तारदाय चकारेण अपात्रे ह्यभ्युत्थिताय यत्तद्दानं
सात्त्विकं स्मृतं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते, न तु फलमुद्दिश्य दीयते । कस्मै ?
अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशं कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ यदीयते तत्सात्त्विकमिति सम्बन्धः ।
यच्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजना । अत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची
कर्मभूतः तत्संयोगारम्भप्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तु भावव्युत्पन्नस्यागमाश्रयाची तेन तत्र पात्रभूते पुंसि न
चतुर्थ्यपेक्षा । "कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्" [अष्टा. १।४।३२] इति हि पारिभाषिक्याः सम्प्रदान-
संज्ञाया अत्र कर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा, पातृशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा,
कल्पनं व्यर्थमेव, दानशब्दस्यावृत्त्या च देशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमित्येका कोटिः; पात्रे दानमित्यपरा ।
चययसमुच्चये तु महान्गुण इति भावः ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— यन्निवति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं 'काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यति' इत्येव-
मर्थं फलं वाञ्छस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्रिष्टं खेदसंयुक्तं तद्दानं
राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसदानविभजनं स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

३ रा. भा.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्म फलमुद्दिश्य च परिक्रिष्टं अकल्याणद्रव्यकं यद्दानं दीयते,
तद्दानसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

४ घे. ता. चं.— प्रत्युपकारकटाक्षगर्ममिति—प्रत्यु-
पकाराभिप्रायस्यैकमित्यर्थः । एतेन पूर्वकृतप्रत्युपकाररूपता
मायिप्रत्युपकारप्रयोजकता च सूचीता । द्रव्यरागात्परिक्रिष्टेन
स्यन्नं हि पुणः स्वयंभूतमसं स्वस्मै स्वापयित्वा अन्यत्परस्मै

समर्पयतीत्यभिप्रायेणाऽऽह अकल्याणद्रव्यकमिति । अत्र
दाहृतत्वाद्वा द्रव्यस्याकल्याणत्वमिह परिक्रिष्टशब्दाद्यै
भावः ॥ २१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. प. भा.— यन्निवति । दीयते प्रत्युपकारार्थमुपकृतवानुपकरिष्यतीति प्रत्युपकारं फलं
स्वर्गादिफलमुद्दिश्य वा । परिक्रिष्टं हेतुयुक्तम् । तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

८ घे. प्र. नि.— यत्तु पुनः प्रत्युपकारार्थं वाञ्छागते
समावृष्टप्राप्त्यर्थमसंस्पृष्टं दीयते, यदपि वा स्वर्गादिकं
चतुर्दशस्य दीयते— न तु प्रदानमिति चेन्न— तच्च परिक्रिष्टं

वधमेनावद्वयमिति निमित्तं पश्चात्तापयुक्तं यथा तथा दीयते,
तद्दानं राजसमुच्यम् ॥ २१ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मिन् । तदादेन तादृशानस्यानु । चतुष्टयस्यैव परिशिष्टं चित्तकेशयुक्तं फलोपकारासन्देहे चित्तत्वं ज्ञाप्यते । यत्तु प्रत्युपकारार्थं महाराजपात्रप्रामाण्या दीयते तत् दानं राजसमुदाहृतं, कथितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्रे स्वोपकारादिस्वोपेन दानं वा पुनः फलधर्मोदि-

११ नी० भा० दी०— परिशिष्टं 'कथमेतावद्ब्रूयन्त्ययः कर्तव्यः' इत्याकुलतायुक्तं यथा स्यात्तथा दीयते इति क्रियाविशेषणम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ शा. भा.— अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुष्यादिसङ्कीर्णं, अकाले पुण्यहेतुनेनाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहिते, अपात्रेभ्यश्च सूर्यतस्करादिभ्यो देशादिसम्पत्तौ चासत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं, अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

२ आ. शा. व्या.— तामसदानविमर्शनं स्पष्टार्थम् ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— अदेशकाले अपात्रेभ्यश्च यद्दानं दीयते, असत्कृतं पादप्रक्षालनादिगौरवरहितम्, अवज्ञातं सावज्ञम्, अनुपचारयुक्तं यदीयते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— अदेश. कलिहकीकटादिः । अकाले रात्र्यादिः । अपात्राणि पङ्क्तिपङ्क्त्युत्तरस्वरूपितवचनद्वैताङ्कितादयः । सत्कृतं सत्कर्तुं तत्रहितमसत्कृतम् ; तदहं पादप्रक्षालनेति । प्रतिप्रदीतुमुपस्थाप्यैव क्रियापथेनतत्प्रकाराद्विशेषणतया व्यवदिश्यत इत्यभिप्रायेणाऽहं सावज्ञमिति ।

अज्ञाया वाचिकादिविषयत्वमाह अनुपचारयुक्तमिति । शास्त्रप्रामाण्यानिबन्धेन सन्दिग्धपरलोक्तत्वात् पात्रेभ्यः स्वत्वं त्वर्पाभिमानोच्चासत्कारावहे । देशादिसम्पत्तावप्यसत्कृतत्वादि परिहर्तव्यम् ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— अदेशेति । अदेशकाले पुण्यवेशकालावनपेक्षापात्रेभ्यश्च दीयते । अपात्रं सम्प्रदानं चासत्कृतं प्रियवचनपूजादिरहितं सम्प्रदानसम्प्रदेययोरवज्ञायुक्तं यदेवं दानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

८ सं. प्र. नि.— स्वतो दुष्टसंसर्गेण बाध्ययुषि स्थानमदेशः, अद्वात्स्वयुषिचिपमयः, नदविदादयोऽप्राणिनि । अदेशे अकाले च अपात्रेभ्यो दीयते, यच्च देशकालपात्रसम्प-

त्तावपि असत्कृतं प्रियमापणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारावहे । अन्वयं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं ॥ दीयते, तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसमाह— अदेश इति । अदेशे कीकटादी म्लेच्छादिसन्निधाने वा, अकाले अशुद्धावस्थापणमात्रादी, अपात्रेभ्यः गणिकाचारणवन्दिभ्यो यद्दानं दीयते तत्तामसं फलादिरहितमुदाहृतम् । च पुनः देशादिसम्पत्तौ पात्रेभ्योऽपि यत् असत्कृतं सत्कृतपूजादिरहितं अवज्ञातं स्वरूपानर्त्यकतिसत्कारं यदीयते तदपि तत्त्वैर्ष्यं । एवं पशूनां त्रैविध्यनिरूपणेनैतन्नैविध्यरहितं नियुग्मेव तासत्वं

वशादिकं वसंभ्यमिति ज्ञापितम् । तपादि भगवदिच्छायां सत्त्वा तन्मात्रपूर्वकं भगवद्विभूतिपात्रो मत्स्यहरेण कापौ बुधिशिवश्च 'यद्ये विभूतीर्भवतः' [भाग. १०।१।३] इत्यादिविज्ञापनपूर्वकम् । तपोऽपि भगवदर्थकमर्षप्रत्युपकाराणां पूर्वशुद्ध्यादिसहनस्य ज्ञानरूपं वा कार्यम् । दानं च भक्तिद्वयं अथवाकाय वेदविदे आश्रमण दानं यम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— असत्कृतं प्रियमापणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारावहेति । अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तम् । दानं प्रदेयं हिरण्यादि ॥ २२ ॥

यज्ञादिकाम्याकाम्यकर्मणा वैगुण्ये तत्साङ्गतासिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तरूपोपायः ।

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्रूप्यकरणायायमुपदेश उच्यते—ओमिति । ओं तत्सदित्येव निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

२ आ शां. इया — विहितानां कर्मणा प्रमादयुक्तं वैगुण्ये कथं परिहारं स्यात् । इत्यादाह्वयाऽऽह— यज्ञेति । “ओमिति श्रद्धा” [उ. १।८] इत्यादिश्रुते ॐ मिति तावद्व्रणो नामनिर्देशः, “तत्त्वमसि” [छा. उ. ६।८।७-२३] इति ध्रुवे । ‘तत्’ इत्यपि व्रणो नामनिर्देशः, “सर्वेव सोम्येदम्” [छा. उ. ६।२।१] इति ध्रुवे: ‘सत्’ इत्यपि तस्य नामेति

मत्वाऽऽह— ओमिति । कथं निर्देशेन तेषां विधानं ? इत्याह सङ्ख्याऽऽह— निर्दिश्यत इति । यज्ञादीनां वैगुण्यप्रतीतिं काले यथोक्तमान्मान्यतमोच्चारणाद्वैगुण्यं सिध्यतीति भावः । कर्मसाद्रूप्यकारणं त्रिविधं नाम स्तौति— ब्राह्मणम् इति । पूर्वं सर्वदा । निर्माणं च प्रजापतिकर्तृकम् ॥ २३ ॥

३ रा. भा.— एष वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्यैव वैदिकस्य यज्ञाद्वैः प्रणयसंयोगेन तत्सच्छब्दव्यपदेश्यतया च लक्षणमुच्यते— ओमिति । ‘ओ तत् सत्’ इति त्रिविधोऽयं निर्देशः शब्दो ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मणोऽन्यथी भवति । ब्रह्म च वेदः; वेदशब्देन वैदिकं कर्माच्यते; वैदिकं यज्ञादिकम्; यज्ञादिकं कर्म ‘ओ तत्सत्’ इति शब्दान्वितं भवति; ओमिति-शब्दस्यान्यथो वैदिककर्माङ्गत्वेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया; तत्सदिति शब्दयोरन्यः पूज्यत्वाय वाचकतया; तेन त्रिविधेन शब्देनाश्रित्वा ब्राह्मणा वेदान्मयिनस्त्वेव निर्णयः वेदाश्च यज्ञाश्च पुरा विहिताः; पुरा मयेन निर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

४ वे. सा. च — उक्तेर्वैष्यन्तदुपर्यपि त्रैविध्यान्तरोक्तिरिति सङ्गाद्युक्त्याय उक्तसमस्तलक्षणवततोऽसङ्गाद्युक्तिः— एवमित्यादिना । त्रैविध्यविधिरनपेक्षितः, सङ्गेषु द्विषु सङ्गाद्वैषिस्त्वपेक्षित इत्यभिप्रायेण ‘ब्रह्मण स्मृतं’ इत्यन्वयो दर्शितः । कथमागमप्रकारेण त्रिविधि निर्देशो कर्तव्येनान्यथा योगात्— ब्रह्मणोऽन्यथी भवतीति सङ्गव्यवसायान्यायै तोषि । ननु ‘ओ तत्सत्’ इति वैदिकस्य यज्ञादेर्लक्षणमुच्यत इत्युक्तमुक्तं, ब्रह्मणश्च तद्वाचकत्वात्साङ्गानुकरार्थभावाभावात् । त्रयाणां च साङ्गात्प्रमत्तनामर्थं धृतिसिद्धिः “तत्ते पदं सङ्गहेन प्रकीर्ति ओमिन्येत्” [क्यो. १।२।१५] इति वा, “एतत् सदनो भूतस्य नाम भवति, सोऽन्येतेष्वेव नाम वदन्ना भवतीति” [छ. मूल. सोम्यया सर्वं प्रजा सदा यतना शरत्तिष्ठति] [छा. उ. ६।८।१] इत्यादिषु । अत्र साङ्गप्रयत्नप्रतिपाद्यरक्षणनिर्देशरूपतोऽयमुपायकथ्यव्यवहारार्थं सुपरिदत्त इति युक्तम् । विष्णुमयि हि कर्म सङ्गोऽविषयान्-वयनयोग्यं साङ्गं सङ्गद्विती भवति । कर्त्तुं कर्मान्तरेण लोकिष्यता निराश्रयादिभिश्च कथयाम्यन्तं तदेव ‘ओ

तत्सत्’ इत्युदाहरेषु । अतएव चाध्यायाद्यन्तेषु सर्वेभ्यमेव त्रिविधो निर्देशः प्रत्यज इति साङ्ग्या— कर्मणि ब्रह्मणश्च तत्सत् तत्प्रतिपादकं प्रयोगस्तावत्सिद्ध इत्यभिप्रायेणाऽऽह ब्रह्म च वेद इति । वेदाभिधानस्य पूर्वपरवशात्तदर्थेयत्वाभिव्यक्तिर्याऽह वेदशब्देनेति । वेदमित्यत्र प्रयोगे शब्देनेत्यर्थः । ‘ब्रह्मणश्च’ इति कथामित्याह ।

अयमभिप्रायः — यद्यपि ‘ओ तत्सत्’ इति सङ्गानां साङ्गात्प्रमत्तनामत्वं प्रसिद्धं, तथाप्यत्र तद्विशेषा न युक्ता, अन्यथायै तत्प्रमायमात्रात्, अनन्तरं च ‘ब्राह्मणास्तेन’ इत्यादिनाऽन्यन्यप्रसङ्गात्, अतो वेदेनोपलभ्येन वैदिकशब्दार्थं त्रिधा निर्देशः— इति । एतेनैव विष्णोति— वैदिकमिति । त्रयाणामन्यत्रकथितान्तरभेदं कथमागमप्रतिपादि ओमिति । कथमागमप्रतिपादुराङ्गानुपायार्थमाह— तेन त्रिविधेन शब्देनाश्रित्वा इति । साङ्गप्रयत्नोऽयं ब्रह्मणश्च विधिनिर्देशा न्यथात्वेनैव निर्दिश्यत । ‘ब्रह्मणादिनात्’ [१।२।१४] इति श्रवन्तमुच्यते । तदेव प्रवक्तारस्य साङ्गादि एवित इत्यभिप्रायः सङ्गाऽह— वेदान्मयिनस्त्रिविधनिर्णयः इति । ‘विहिता’ इत्य

स्य कर्मपेशायां 'चातुर्ये मया घटम्' [४११२] इत्यादि-
परामर्शेनाऽऽह पुरा मयैव निर्मिता इति । वेदानां विदित्वं
यथापूर्वं प्रवर्तित्वं, " ओ भू वेदाश्च प्रविणोति तस्मै " [अ.

उ. ६११८] 'अनादिनिघना होरा वागुत्पत्त्या' [म. भा. १२।
२३२।२४ क. घ. पू. २।३०] इत्यादिपुतिस्मृतिभिस्तन्त्रिय-
त्वभिन्नेः ॥ २३ ॥

५ आ. मा. भा.—पुनश्च कर्मादीतिर्कृत्यव्यताविधानार्थमर्थवादमाह—
परस्य ब्रह्मणो हेतानि नामानि । " ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो वेदोक्तस्त्वपोऽनुपचारतश्च । सर्वैः शुभै-
श्चाभिपुतो न चान्यैः ॐ तत्सदित्येनमतो वदन्ति " इति हि ऋग्वेदखिलेषु । द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थः ।

६ ज. प्र. की.—ओमित्यादिकं तु प्रकृतकण्डं कथ-
मुच्यते ? इत्यत आह—पुनश्चेति । कमेति यत्र उच्यते,
आदिपदेन तपोदाने । इति कर्तव्यत्वा इत्यम्मावः । विधानार्थं
प्रतिपादनार्थम् । अफलाकाङ्क्षिभिरित्यादिनोक्तत्वात्पुनश्चेत्यु-
क्तम् । यस्तपोदानानां सात्त्विकत्वादित्येतोऽव्यापारणा यमाः
आयुजाः, साधारणान्स्तु वक्तुं पुरा कृत्यादित्यर्थवादमाहेत्यर्थः ।
अप्रशब्दस्य हिरण्यमार्गपर्यंतो निर्देशाप्रशब्दस्य च आचार्यतां
वारयितुं षडाक्षयति—परस्मैति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो
नाम । इत एतत् । इत्यनो ह्येत्युक्तम् । आचार्यत्वे 'ओम् एतत्सर्व'
इत्येतैः सामानाधिकरण्यात्पुनश्चेति मार्थत्वमेवाहोकार्यम् ।
ओमादिकं च परमप्राप्तत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तामेव प्रविदि-

द्वययति—ओतमिति । ओतं प्रविष्टम् । आधितं यत्र परमे-
श्वरे यः स्वयं च जगत्स्रोतः प्रविष्टः पूर्णः अनुपचारतो मुख्यया
हृत्या । अत्र "ओतं जगद्यत्र" इत्यादिना ओतशब्दस्य निमित्तद्वयेन
भवति वृत्तिर्द्विधा । 'अत्रवेष्टिकोपध' [वार्ति.]
इति वचनात् । सर्वैरित्यनेन सच्छब्दस्य । 'साधुभावे च'
[१७।२९] इति शब्दमाणात्वात् । सच्छब्दस्य तु न केनापि ।
अतः 'ओ तस्मत्' इत्येतमित्युक्तमित्यत आह—द्वितीयेति ।
वेदोकेति द्वितीयपादस्तच्छब्दार्थस्यावधानरतः । सदिति हि
नित्यपरीक्षकमुच्यते । न चैधरस्य रूपमनुमानं शक्यम् ; अतो
वेदेकवेद्यत्वात् 'तत्' इत्युच्यत इति भावः ।

५ आ. मा. भा.—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" [छां. उ. ६।२।१] इति च । "अमिति
ब्रह्म" [तैत्ति. १।८।१+ना. प. ८।२] इति च । तेन ब्रह्मणा आत्मपूजार्थं वेदविधिर्व्यञ्जनम् । मा तूक्ता
पुरस्तात् ॥ २३ ॥

६ ज. प्र. की.—सर्गोद्योगोः परमप्राप्तत्वे धृत्यन्तरं
चाऽऽह—सदेवेति । तेनेति निर्देशपरामर्श इति कश्चिन्, तदन-
विति भाविनाऽऽह—तैनेति । इत एतत् । निर्देशस्य ब्राह्मणादि-
विधानायोगात् । निर्देशस्तुल्यमित्युच्यते इति चेत्, तः यतोऽपि-
सम्भवेन तदयोगात् । ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणादिविधानात्पुनश्चेति ।
प्रयोगशामाधित्यत आह—आरमेति । आत्मपूजया
भागिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विहिता इति सम्बन्धः । ब्राह्मणा-
दिर्विद्वानामपि विधानं निर्माणमेवेति प्रतीतिनिर्धारणमाह—
वेदेति । व्यञ्जनमेव विधानं, न निर्माणमित्यर्थः । सच्छब्दस्य
विदित्वाद्यस्य दिशोऽर्थकलनं कृतः ? इति चेत्, वेदानोदये-

यत्स्य प्रमितत्वात् । किं तदप्रमाणं ? इत्यत आह—मा-
न्यति । परमेश्वरस्य वेदव्यञ्जनं नाभ्यासकवत् । किन्तु स्वात-
न्त्र्यमभ्यस्तोति क्षापयितुं विधिग्रहणं कृतम् । वेदो हि विष्णो-
रव्यभिक्तिः विधिः प्रेरणं, नियोग इति चान्वयस्तत्सम् । न च
नियोक्तव्यत्वेन नियोगः सम्भवति । न च शब्दादीनां
नियोक्तवत्त्वं सम्भवति, लोहविरोधात् । न चोच्चारक एव
नियोक्तो मायुपासीत्येतादव्यभिक्त्यापातान् । तस्मात्स्वतन्त्रेण
वक्त्रा भाव्यम् । न चेवं पौरोषेयव्यापारिः, अनादिखिन्नेनैव
शब्दार्थसम्बन्धेन तस्य नियोक्तत्वात्पुनश्चेति ॥ २३ ॥

७ ह. पै. भा.—अमिति । निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतो ब्रह्मविद्धिः ।
ओमिति तदिति सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशोऽभिवानं स्मृतमित्यर्थः । तेन त्रिविधेन निर्देशेन
ब्रह्मणा वेदिनश्च वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः सृष्टाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सृष्टिकाले सकलजगत्सृष्ट्या
हिरण्यगर्भेण ॥ २३ ॥

८ घं. प्र. गि.—तदेवमाहवश्चतपोदानानां त्रैविध्यो-
क्त्या मांति सात्त्विकानि दान्येव सात्त्विकत्वेपुनश्चिरपादे-
यानि, न तु राजस्यतामसार्णालुचयः । भन्विदमयुजस्य,
विचार्यमाणे सर्वेषामपि पञ्चतपोदानानां राजस्यतामसप्रापयेन
सात्त्विकशुद्धिर्वाप्सित्तेतित्याशङ्क्य तादृशस्यापि सात्त्विकत्वा-
पादुपकारं दत्तयति परमशक्तिदो भगवान्—अमिति ।

निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नामधेयम् । "ओ तस्मत्" इत्येवं-
रूपो मन्त्रः परवाचनो निर्देशाविधिः स्मृतो वेदान्तविद्धिः,
"ओमिति ब्रह्म" [तै. उ. १।८।१] "तदिति वा एतस्य
महतो सूतस्य नाम भवति" ॥ "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"
[छां. उ. ६।२।१] इत्यादिपुतिप्रसिद्धेः । यस्मादेवं पूर्वैर्बह-
विभिरपि निर्देशः स्मृतः, तस्माद्विद्वानोन्तेनैव हि समस्तस्य

इति विधि कल्पते "यदाग्रेयोऽष्टाकपालो भवति" इत्यादा विधौ "वचनानि स्वपूर्ववात्" [५ मी १०।४२१] इति न्यायात् । यज्ञदानतपस्तपयोगाचारस्य तद्वैगुण्यमेव फल नष्टाभ्युदयरथन्यायात्परस्परकाङ्क्षाया कल्पते, प्रमादाज्ज्वला कम प्रचयेताभ्येतु यत् । स्मरणदेव तद्विष्णोः सम्पूर्ण स्यादिति श्रुतिः [] इत्यादिस्मृतेस्तथैव शिष्टाचाराच्च । अथाद्यमेव ब्रह्मनिर्देशं स्तोति— ब्राह्मणा इति, वैवर्णिनोप

लङ्घनमेतत् । ब्राह्मणाया कर्तार, वेदा करणानि, यज्ञ कर्माणि, तेन ब्रह्मणो निर्देशनं पुरा विहितं सृष्टा प्रजापति न । तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महा प्रमादोऽयं निर्देश इत्यर्थः । अत्र 'निर्देश' इत्येकवचनानि विधौ इति तिस्रो विधा अवयवा यस्येति तद्विशेषणाय त्रयवयवमिदं 'ॐ तत्सत्' इत्येकं नाम प्रणववदित्ययमर्थो दर्शितः ॥ २३ ॥

९ व० त० दी०— एवं श्रुतिसिद्धानां यागतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेद उक्तः, इदानीं तस्य श्रौत-स्यैव यज्ञादेर्दशकालादिसम्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पत्तिप्रकारमाह— ॐ तत्सदिति । ब्रह्मण वेदस्य पुरुषोत्तमस्य च त्रिविधो नाम व्यपदेशः स्मृतो ब्रह्मवादिमि भक्तैश्च । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [१८।१३] इत्यादिभिरोमिति संज्ञा ब्रह्मण । तदिति सज्ञा "यतो वाचो निर्वर्तते" [तै ४.२।४] 'आनन्दमात्रमिति यत्' इत्यारभ्य 'ततो न ज्ञायते तत्' इत्यन्तादिवाक्यैः । सदिति च नाम ब्रह्मण 'सद्ब्रह्मास्ति ब्रह्म' इति च वेदवादिभिरीत्येभिर्विध सर्वत्र यज्ञादौ विनियुक्त सर्वदेशकालादिसम्पत्तिसाधकमिति ज्ञापनाय पूर्वोक्तमाह— ब्राह्मणास्तेनेति स्पष्टम् । अन्ये तु यज्ञादेः प्रणवयोगेन तत्सच्छब्दनिर्देशयतया च लक्षणमाहुः ॐ इति । 'ॐ तत्सत्' इति त्रिविधोऽयं निर्देशो ब्रह्मण परस्य शाब्दस्य चान्वयी स्मृतः ब्रह्मसत्त्वेन ब्रह्मात्मक सर्वमश्वरादिकमश्वरपदवाक्यादिकमत्रोच्यते । तत् 'ॐ तत्सत्' इतिशब्दान्वित भवति तत्र प्रयोगाद्वाचा 'प्रणवश्छन्दसाभिः' इति सम्मत्या प्रणवस्यान्वय-श्रौतनामसु विधित प्रयुज्यमानतया 'तत्सत्' इतिशब्दयोश्च तत्रान्वयः पूर्णभावप्रयोजकशक्त्या भवतीत्यर्थः । तेन 'ॐ तत्सत्' इतिनिर्देशेन ब्रह्मणा वा ब्राह्मणा वेदास्त्रिकाण्डा यज्ञाश्च एकैकेन वा विहिता विशेषेण हिता वा मया पुरा सर्गादादित्यर्थः । अत्र 'ॐ' इत्युच्चारकतया ब्राह्मणा 'तत्' इति ब्रह्मपरतया वेदा 'सत्' इति तदर्थीयकर्मतया यज्ञा कृता इति विवेचनीयमिति केचिद्वाहुः । वयं तु उच्चारकतया ब्राह्मणा उच्चार्यतया वेदा कार्यतया यज्ञा विहिता पुरा वेदाधिष्ठितानामित्येव ब्रूम ॥ २३ ॥

१० पु अ त— ननु देशकालाद्यभाववृत्तानां यज्ञानां यदि तमसत्त्वं तदा निर्गुणेष्वपि समं समपि ? इत्याद्युच्यते तेषां देशकालादिसम्पत्त्यभावेऽपि तत्सम्पत्तिर्मवती वाचयेनाऽऽह— अर्थात्तरसदिति । 'ॐ तत्सत्' इत्यवस्थो ब्रह्मण पुण्योत्तमस्य त्रिविधा निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतो भक्तैः, तत्र 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८।१३] इत्यादिभिः 'ॐ' इति ब्रह्मण सज्ञा नामेति । "यतो वाचो निर्वर्तते" [तै ४।४-२।१] आनन्दमात्रमिति 'यत्' इत्यारभ्य 'ततो न ज्ञायते तु तत्' इत्यन्तादिवाक्येभ्यस्तदित्यपि ब्रह्मण एव नाम । मूलसत्तावाचकत्वेन सत्त्वोऽपि ब्रह्मवाचक एव । एतद्विधमपि ब्रह्मणो नाम । स्वर्णपञ्चानपूर्वकं

सर्वत्र यज्ञादित्रिषासु आरौ विनियुक्त सर्वदशादिसम्पत्ति साधकमिति ज्ञापनाय पूर्वसिद्धं तथात्वमाह— ब्राह्मणा इति । यत्र त्रिविधविदेशेन ब्राह्मणा ब्रह्मणा ब्रह्मवाचका वा यदा ब्रह्मस्वरूपास्तज्ज्ञा वा चकारणं सत्तादायौ । यज्ञा यन्नात्मका, चकारेण साभिदेवा । पुरा सृष्ट्यादौ विहिता विधाना निर्मिता, अतः पूर्वमेतद्वाह्यरणात्म्यं सम्पद्यत इति भावः । अथवा तेन ब्रह्मणोऽयं त्रिविधो निर्देशस्तेन ब्रह्मण पूर्वमेत निर्मिता स्वार्थे, तत्तत्स्वरूपं ज्ञानपूर्वकनामप्रयो-दाहरणमवृत्तनात्मजनं निर्युक्तानां सर्वे सत्त्वस्येत इति भावः ॥ २३ ॥

११ नी० भा० दी०— अष्टाध्यायानां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां वैकल्प्यसङ्ख्यायां सादृश्यसिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुप-दिश्यते— ओं नरसदिति । ओमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिपञ्चरोऽयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्ना पाठः । यया संह्यनाम्ना पाठः संह्य नामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे ग्रीण्येव नामानीत्यर्थः । "ओमिति ब्रह्म" [१।८] इति तैत्तिरीयश्च "तदिनि वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति" इति नरस्ये । "सदेव सोम्येदमम आसीत्" [६।११] इति छान्दोग्ये च एतेषां सङ्ख्यानां ब्रह्मनामरत्नमिदं । तत्र नामत्रयेण ब्राह्मणादौ विहिता । पुरा सर्गादौ । ब्राह्मणा (?) एतन्नामत्रयोपकारणसामर्थ्येन विधाना विनाद्यो विहिता प्रकान्तिना इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.—तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—यस्माद्ब्राह्मणादीनां कारणं, यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति—तस्मादिति । ‘श्रद्धादिनां’ इत्यत्र मत्त वेदः ॥ २४ ॥

३ रा. भा.—त्रयाणां ‘ओं तत्सत्’ इतिशब्दानामन्वयप्रकारो वर्ण्यते; प्रथममोमितिशब्दस्यान्वय-प्रकारमाह—तस्मादिति । तस्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रैवर्णिकानां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः वेदविधानोक्ताः आदौ ‘ॐ’ इत्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते; वेदाश्च ‘ॐ’ इत्युदाहृत्यारभ्यन्ते । एवं वेदानां वैदिकानां च यज्ञादीनां कर्मणामोमितिशब्दान्वयो वर्णितः । ओमितिशब्दान्वितवेदधारणा-तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानामप्योमितिशब्दान्वयो वर्णितः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘तस्मात्’ इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानां प्रकृतप्रपञ्चरूपतामाह—अथाणामिति । ब्राह्मणवेदयज्ञानामित्यर्थः । यज्ञशब्दोऽन्ये तपोदानादीनामुपलक्षकः, यज्ञतपःक्रिया इत्यादि ह्यनन्तरमुच्यते । अनुष्ठानस्वरूपानुष्ठानप्रवेशात्तत्रापि प्राय-स्यात्रापि प्रथममोहारादयोक्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह प्रथम-मिति । तस्मादिति—सर्वलक्ष्णं मया तदैव तदन्वितत्वेन निमित्तत्वादित्यर्थः । कारणानुरूपस्या विधानमिह वैदिकं विधायकत्वात्तस्मात् वेदविधानोक्ता इति । यज्ञदानादीना-मोहारापूर्वकत्वं तत्तद्विधायकैः सिद्धमित्यभिप्रायेणाऽऽह—आदा-मिति । ओमित्युदाहरणं चान् ध्रुतवेदान्तानां सर्वान्तरपरब्रह्मानु-सन्धानेन तत्समारोपनशुद्धयाऽनुसन्धाय । स्मरति च भगवा-च्छौनकः ‘हरिरेव स्मरेदित्यं कर्मपूर्वापरेषु च’ [वि. ध.] इति अनुष्ठानवेदान्तानामपि तदाचक्षाद्विधानान्मन्त्रादिलाभो-र्भवति । एवं च प्रणवस्य वैदिकसमस्तान्वयसिद्धिः । यद्यपि “वचन्ते वचन्ते ज्योतिषा यजेत” “शरादि वाजपेयेन यजेत”

इत्यादिभिः कालविशेषनियताः क्रिया विधीयन्ते; तथापि सर्वासां क्रियाणां प्रणवपूर्वकत्वे तु न कालविशेषनियम इति सततशब्दतत्पर्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वदेति । स्वर्गसाधनत्वे-नानुष्ठानेन अप्रवर्गसाधनत्वेनानुष्ठानेन च प्रणवान्वयः साधारण इति भावः । अत्र श्लोके वेदानामनुष्ठानेऽपि पूर्वश्लोके ‘ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च’ [१०।२३] इत्युक्तत्वात् “यज्ञेऽदौ स्वरः प्रोक्तो वेदा-न्ये च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिस्तीक्ष्णस्य यः परः स महेश्वरः ” [ते. वा. ६।१।०।२४] ‘ब्रह्मण प्रणवं ऊर्यादादावन्ते च सर्वं वा । स्वत्ययनोऽहं पूर्वम्’ [मनु. १।७४] इत्याद्यनुष्ठारे-णाऽऽह—वेदाश्चेति । ‘विधानोक्ताः’ इत्यनेन ब्रह्मणाविशब्देन च वेदानामप्यत्र श्लोके प्रणवान्वयः सूचित इत्यभिप्रायेणाऽऽह—एवमिति । ओमित्युदाहरणकर्तृत्वव्यपदेशेन तदन्वितब्रह्म-दित्यव्यपदेशेन च ब्राह्मणानामप्योमितिशब्देनान्वयः प्रदर्शित एवेत्याह—ओमितिशब्दान्वितवेदधारणादिति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.—तस्मादिति । तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्त इत्यस्योदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः, कर्तव्या इत्यर्थः । विधानोक्ताः शास्त्रोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

८ चं. प्र. गि.—इदानीमकारोकारमकारान्वाख्यानेन तत्तत्प्रदायोद्धारणान्वाख्यानवद्वेदोत्तस्मद्वाच्यव्यपञ्चान्वाख्यानं तत्स-द्वाच्यरूपं ब्रह्मनिर्देशं व्याख्यास्यद् प्रथममोहारां व्याचष्टे—तस्मादिति । यस्मादोद्धारो ब्रह्मनिर्देशावयवभूतस्तस्माच्च विधानोक्ताः शास्त्रविहिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदान-

तपःक्रियाः सततमोमित्युदाहृत्य ओद्धारोधारणानन्तरमेव प्रवर्तन्ते प्रकृततया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते । तथा च यस्यैकाग्र्यवोधारणादप्यवैगुण्यम्, किं पुनस्तस्य सर्वव्यवो-धारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

९ व० त० दी०—त्रयाणामन्वयप्रकारं वदन्प्रथमं ‘ओं’ इत्यस्यान्वयप्रकारमाह—तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥

१० पु अ. त — यत् एतदुदाहरणेन सर्वं सम्पद्यते तत्तस्मात् त्रिगुणानां भक्तानां सुखश्रूणा च लौकिके सता चैतजामत्रितय सायकमिशयाह — तस्मादिति । तस्मात्कार

णाद्ब्रह्मवादिना भगवद्भक्तानां यज्ञदानतप त्रियाः भगवद्भक्ता का 'ओम्' इत्युदाहृत्य ता सतत निरन्तर विधानोक्ता भगवद्भक्त्यर्थे प्रवर्तन्ते प्रकरणे वर्तन्ते भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

११ नी० भा० दी० — यस्मादेतज्जामत्रयपूर्वक एतेषां विधानं सर्गादौ दृष्ट वस्माच्चित्तेषु नामसु 'ओम्' इत्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिना वैदिकानां विधानोक्ताः वेदोक्ताः यज्ञादयः त्रियाः सतत प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुति — "ओमिति ब्रह्मा प्रसूति । ओमिति शस्त्राणि संसन्ति । ओमित्यथर्व्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति सामानि गायन्ति * " [तै. ब. १. १. ८. १] इति यत्ने सवषामृत्विजा क्रिया ओङ्कारपूर्विका इत्येतदर्थयति ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

१ झां. भा. — तदिति । तदित्यनभिसन्धाय 'तत्' इति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य, अनभिसन्धाय च यज्ञादिकर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रिया यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्र-हिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थमिर्भुमुक्तुभिः ॥ २५ ॥

२ आ० शा व्या. — ओंशब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह — तदित्यादिना ॥ २५ ॥

३ रा. भा. — अथैतेषां तदितिशब्दान्वयप्रकारमाह — तदिति । फलमनभिसन्धाय वेदाध्ययन-यज्ञतपोदानक्रियाः मोक्षकाङ्क्षिभिर्नैर्णिकैर्याः क्रियन्ते, ताः ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया ब्रह्मवाचिना तदिति शब्दनिर्देश्याः । 'सर्वः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्' [म. भा. १३।१४९।९१ वि. स. ना. ९३] इति तच्छब्दो हि ब्रह्माची प्रसिद्धः । एवं वेदाध्ययनयज्ञादीनां मोक्षसाधनश्रुतानां तच्छब्दनिर्देश्यतया तदिति-शब्दान्वय उक्तः । त्रैवर्णिकानामपि तथाविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वय उपपन्नः ॥ २५ ॥

४ वे. ता. च — एव स्वर्गापवर्गसाधनसमस्तवैदिक साधारण प्रणवान्धयरूप लक्षणमुक्तम्, अथ तत्तच्छब्दो मोक्ष साधनानां त्रिविधसाधनानां च विशेषलक्षणतयोरुच्यते । वक्ष्यति चैतदष्टादशारम्भे [रा. भा. खो. १] 'वैदिकस्य च कर्मण सामान्यलक्षणं प्रणवान्धयः, तत्र मोक्षास्पृश्यसाधनयोर्भेदं तत्तच्छब्दनिर्देश्यत्वेन' इति । अथैतेषामिति श्रवणां परामर्शः । श्रवणां यज्ञादीनामुपलक्षणतया वेदेष्वपि तच्छब्दप्रवृत्तिज्ञापनाय वेदाध्ययनोपादानम् । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' इत्यनेन सूचितमा-प्रसप्तप्राप्तिसाधनतयेति । तदिति — फलमनभिसन्धायान्वयः । तच्छब्दानभिधेयप्रसप्तप्राप्तिसाधनतया तच्छब्दोपाचार्यतया शुद्धा फलात्तरमनभिसन्धायेत्यर्थः । इति करणसाधनार्थान् "उदाहृत्य" इति पदं वा पूर्वोक्तादुपपन्ननीयमित्यभिप्रायेणाऽऽह तदितित्वाद्निर्देश्या इति । तच्छब्दस्य प्रसप्तप्राप्तये सिद्धे

हि तेन तत्प्राप्तिसाधनतयेति लक्षणा, तदेव कुत ? इत्यत्र तदिति ध्रुवेणवृत्त्येन विस्तीकृतत्वमभिप्रेत्याऽऽह स्वच इति । भगवन्नाथसहस्र 'यानि नामानि गौणानि दिव्ययातानि महात्मन' [म. भा. १३।१४९।१३ वि. भा. १५] इति प्रक्रमात् 'नामां सर्वस्य' [म. भा. १३।१४९।१२ वि. स. ना. १००] इति नियमान्धयत्तदादिदशानां सर्वनामतया व्यापिनामपि विशेषतः साक्षात्प-प्रसप्तप्राप्तये सिद्धमिति भावः । खोकेऽनुक्तस्यापि वेदाध्ययनस्य प्रयोजकेन तच्छब्दोक्तत्वाभाह पश्यमिति । तथापि अयाणां मनसो न क्षिप्यति प्राप्तायसा-दनिर्दिष्टानां त्रैवर्णिकानां मोक्षसाधनस्य निवर्धनतच्छब्दनिर्देश्यत्वाभावादित्यत्राऽऽह त्रैवर्णिकानाम-पीति । 'मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते' इत्यनेन परम्परया तदन्वयः सूचित इति भावः ॥ २५ ॥

५ आ. भा. भा. — तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय ॥ २५ ॥

६ अ. म. दी — 'तदित्यनभिसन्धाय' इति वाच्यं ब्रह्मणीयं यज्ञादावपि तच्छब्दस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ह्यप्येति मोक्षयति — तदिति । यतोऽप्येवमादिष्टम् ॥ २५ ॥

• "ओमिति सामानि गायन्ति । ओम् इति शस्त्राणि संसन्ति । ओमित्यथर्व्युः प्रणिम प्रतिगृणाति । ओमिति मम प्रणीति ॥" इति ब्रह्मवेत्तिगीतापरिचयि [११८] दृश्यते ।

७ ह. पै. भा.— तदिति । क्रियन्ते कर्त्रेति क्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष-
काङ्क्षिभिः । तदिति ॐ तत्सदित्युपलक्षणार्थम् । ‘ ॐ तत्सत् ’ इति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य यज्ञदानतपः-
क्रियाणां फलं चानभिसन्धायैधरार्पणबुद्ध्या यज्ञदानतपःक्रिया सुमुमुक्षुभिः क्रियन्ते, कर्त्रेत्यर्थः । दान-
क्रियाश्च विविधा गोश्वहिरण्यादिविषयाः । ‘ दानक्रियाश्च विविधाः ’ इति पुनः क्रियाग्रहणं दानस्य
मोक्षं प्रति प्रकृत्योपकारकत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥

८ वें. द्र. गि.— द्वितीयावयवं तच्छब्दं व्याचष्टे— अत एव स्वर्गादिकलमनभिसन्धाय यज्ञाद्याः क्रियाः ‘ तत् ’
तदिति । उदाहृत्यैति पूर्वस्मादनुपपन्नः । सुमुक्षुभिः युज्ये । इत्युच्यमाणानन्तरं क्रियन्ते ॥ २५ ॥

९ वं. स. दी०— तदिति । तत्पदवाच्यं हि ब्रह्म, तत्सवितुरिति ‘ सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमं ’ [१३।
४५१।१३] इति भारतसहस्रनामोक्तेः प्रश्नैव फलमिति लौकिकं यत्तत्कलमनभिसन्धायान्न ब्रह्मवाचिना तदिति-
शब्देन निर्दिष्टा यज्ञादिक्रियाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरेव । अन्वैस्त्वन्यथेति निर्णयः ॥ २५ ॥

१० पु. अ. त.— मत्तानामुक्त्वा ज्ञानिनां द्वितीय-
नामसम्बन्धिकलमाह— तदिति । ‘ तत् ’ इति उदाहृत्य
तद्ब्रह्मत्वाज्ञापरिपालनेन प्रीयादित्युदाहृत्य फलं स्वर्गादिसुख-
रूपम्, अनभिसन्धाय कलामित्यर्थं मनस्यहृत्वा मोक्षका-
ङ्क्षिभिर्निर्दोषैश्चैव तप क्रिया यज्ञः अग्निहोत्रादि, तप-
कृष्णादि, तदात्रय क्रिया क्रियन्ते । तच्छब्दोदाहरणात्ताश्च
सम्पन्ना भूत्वा मोक्षसम्पादिका भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

११ नी० भा० दी०— ‘ ओम् ’ इति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारणेन यज्ञादौ विनियोगमुक्त्वा ‘ तत् ’
इति नाम्नो निष्कामेषु सुमुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शयति—तदिति । मोक्षकाङ्क्षिभिः फलमनभिसन्धाय विविधाः यज्ञतपः-
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते इति योजना । ननु फलं चेन्नाभिसन्धीयते तर्हि किमभिसन्धाय क्रियन्ते इत्याका-
ह्यामाह— तदिति । क्रियन्ते इति । सर्वाः क्रियास्तदिति प्रकृति क्रियन्ते । यथा ब्रह्मवादिभिः ‘ ब्रह्मार्पणं
ब्रह्मविर्त्राद्वाग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ’ [४।२४] इत्युक्तदिशा सर्वाः ससाधन-
फलाः क्रियाः “ ब्रह्मैवेदं सर्वं ” [तृसिंहो. ७।३] इति बुद्ध्या क्रियन्ते, तथा सुमुमुक्षुभिरपीत्यर्थः । यदेव हि मुक्तानां
स्वाभाविकं शीलं तदेव सुमुमुक्षाणां शालेण विधीयत इति प्रसिद्धेः । ‘ फलमनभिसन्धाय ’ इति साभिध्यात्
‘ तदिति ’ इत्यत्रापि सामर्थ्यादभिसन्धायैति लभ्यते, तेन फलमनभिसन्धाय तदित्यभिसन्धाय क्रियाः प्रवर्तन्त
इत्यवयवोऽपि सुलभ एव । ‘ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य ’ इति भाष्येऽपि (शां.) उदाहृत्य इति पूर्वश्लोकोक्त-
क्रियासुरस्या योजनमस्मदुक्तमभिप्रायेणैव व्याख्येयं, उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसन्धानार्थत्वादिति दिक् ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥ २६ ॥

१ शां. भा.— आतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः, अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते—
सद्भावे इति । सद्भावेऽमतः सद्भावे, यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे चासद्भूतस्यासाधोः
सद्भूतता साधुभावनस्तस्मिन्साधुभावे च ‘ सत् ’ इत्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यतेऽभिधीयते । प्रशस्ते
कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतमन्यानन्तरश्लोकात्पर्यमाह— आतच्छब्दयोरिति ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— अथैषां सच्छब्दान्वयप्रकारं वक्तुं लोके सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह—सद्भावे
इति । सद्भावे विद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे च सर्वमस्तु सदित्येतत्प्रदं प्रयुज्यते लोकोद्देशोः ।
तथा केनचित्पुरुषेणानुष्ठिते लौकिके प्रशस्ते कल्याणे कर्मणि ‘ सत्कर्मदं ’ इति सच्छब्दो युज्यते,
प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

११ नी० भा० दी०— औत्तच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां— सद्भावे इति । सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीनत्वे सच्छब्दः 'सदिदं कर्म' इति प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वं वेदोक्तत्वादस्त्येवेति सच्छब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

१ शां. भा.— यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च 'सत्' इत्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयं अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्, 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपआदिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि ब्रह्मापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य विनियोगमाह— यज्ञ इति । नामत्रयोच्चारणेन साधुग्य सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपदर्शयति— तदेतदिति ॥ २७ ॥

३ रा. भा.— अतो वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः कल्याणतया 'सत्' इत्युच्यते; कर्म च तदर्थीयं त्रैवर्णिकार्थीयं यज्ञदानादिकं 'सत्' इत्येवाभिधीयते । तस्माद्देवा वैदिकानि कर्माणि ब्राह्मणशब्दनिर्दिष्टात्रैवर्णिकाश्च 'ओं तत्सत्' इतिशब्दान्वयरूपलक्षणेन अवैदेभ्यश्चवैदिकेभ्यश्च व्यावृत्ता येदित्येवाः ॥ २७ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं सच्छब्दस्य व्युत्पत्तिप्रकारं प्रयोगं बोधाहृत्य तदुपजीवनेनानन्तरं लिलक्षयिष्ये ब्राह्मणादित्रिके तत्प्रयोगोपपत्तिरुपसंख्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह अत इति । स्थितिमुखेन स्वातृणां स्थापकानां च वेदानां सच्छब्दार्थान्वयोऽर्थावुच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह वैदिकानामिति । अन्वयाद्यन्ते 'ओं तत्सत्' इति पाठास्त्वितिशब्दोऽत्र अन्तर इति व्याख्यान्तरं प्रकृतोपयुक्तप्रसिद्धतामात्रं सम्भवत्युक्तमिति भावः । स्थितिशब्देन बुदात्तुपस्थापिताः स्वातारस्त्वच्छब्देन पराश्रयन्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह त्रैवर्णिकार्थीयमिति । त्रिविधनिर्देशविषयतया 'प्रकृतेष्वर्थायम्' इति(त्रा) व्याख्यान्तरमतिव्यवहितपरामर्शात्सर्वेषां यज्ञादीनामतदर्थीयत्वाच्च व्युत्कमिति भावः । यज्ञार्थीयसाधनसम्पादनरूपकर्मणि सच्छब्द-

निर्देशवचनादपि प्रकान्ते यज्ञादायेव तदुक्तिरिहोपपत्तेरित्यभिप्रायेणाऽऽह यज्ञदानादिकमिति । 'तदर्थीयम्' इति सामान्यसङ्ग्रहावलम्बना आदिशब्देनाभ्ययनादिप्रहणाद्देवानामपि सच्छब्दान्वयोऽत्र प्रदर्शित एव । भवत्वेवं त्रयाणां त्रिविरन्वयः, तदुक्तिरिह किमर्था ? इत्यत्र लक्षणोक्तिप्रयोजनसूतविविक्तानुसन्धानप्रतिपादनमुखेन 'ओं तत्सत्' इत्यादिश्लोकैः फलितं वदुपपश्यति तस्मादिति । यत्तु— कैश्चिन् 'ओं तत्सत्' इत्यमीषा वाक्यत्वकल्पनेन वाक्यार्थवर्गेन, यत्फलमिच्छन्विरहितं कर्म, तच्छोभनमिति युक्तम् तदर्थोत्तरेवेत्यर्थ इति; एतदेवं विवक्षितमित्यत्र न कश्चिद्देवः; न चोपयोगः; लक्षणत्वाभिधानं त्वनुष्ठानोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— 'यज्ञे तपसि ... कर्म चैव' इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः । तेन ब्रह्मविषयत्वेन निष्ठया चेति लभ्यम् ॥ २७ ॥

७ ह. पे. भा.— किं चान्यत्— यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिनैरन्तर्वयेण प्रवृत्तिः सा यदा साध्या भवति तदा 'ओं तत्सत्' इति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते, नैरन्तर्वयेण निर्देष्टव्यमित्यर्थः । कर्म चैव तदर्थीयं, कर्म यज्ञदानतपस्स्वाध्यायलक्षणं तदर्थीयं तदर्थम्; सार्थ इयप्रत्ययः । तदर्थीयं यदा क्रियते तदाऽनेन पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयतेऽभिधातव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

८ वे. प्र. गि.— यज्ञादिषु तात्पर्येणावस्थानमपि 'सत्' इत्युच्यते । तथैव तदर्थीयं कर्म च 'सत्' इत्युच्यते । तदर्थं भवं तदर्थीयं प्रत्यक्षेण बुद्ध्या क्रियमाणं कर्मत्वर्थः । तस्मात्स-
दिति नाम्नः कर्मवैगुण्यापनोदनेन प्राशस्त्यमित्यवयवप्रशंसया

सद्यदायस्तुतिरियम् 'अष्टाकपालो भवति, गायत्र्येन ब्रह्मवर्चसेन' इत्यादिवैशानरद्वादशकपालस्तुत्यर्थस्त्ववदिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञ इति । तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । स्यादिधातुगणे भुवो व्यापकत्वं, तदनुकृञ्श्वेति यज्ञपत्युपाध्यायाः प्रोचुः । अतएवोक्तं— 'सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवानेव किमतद्वस्तु रूप्यताम्' इति । तथा सति सत्पदं (श्रेयोवचनं) निष्ठावचनमुक्तम् । कर्म चैव तदर्थीयं सदुत्तममित्येवाभिधीयते । एतेन 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां' [भाग. ११।२१।४३] इति प्राक्तनकर्मसदाचारपरिपाटी दर्शिता ॥ २७ ॥

१० पु. अ. त.— अथ भगवन्पार्ष्णं सर्वत्रैव सच्छब्दे एवोच्यते इत्याह— यज्ञे तपस्तीति । यज्ञे अग्निहोत्रादी, तपसि कृच्छ्रादी, दाने तुलापुराणौ या स्थितिः भगवदेकमि-

द्वतया करणं तदूपा च सा सदिति वच्यते । च पुनः । नदी- यमेव कर्म यस्यैतन्नामप्रयं तस्य भगवत एव अर्थीयं होत्रादि- सामग्री सम्पादनरूपं सदित्येव अभिधीयते ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी०— किञ्च यज्ञादौ स्थितिरिच्छा सदिति समीचीनेति वच्यते । तदर्थः सच्छब्दार्थो ब्रह्म तदीयं तदर्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके । तदेवं असात्त्विकं विगुणं वा यज्ञादिकं अद्वापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्त्विकं सद्गुणं च सम्पादितं भवति ॥ २७ ॥

अध्यायार्थस्योपसंहारः ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
स्वपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अद्वात्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रदानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्, तस्मात्— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः अश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया, तयाश्रद्धयेव कृतं यस्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वं 'असत्' इत्युच्यते अत्राप्तिसाधनमार्गाबाह्यत्वात् पार्थ ! । न च तदृह-
यामपि प्रेत्य फलाय, नो अपीदार्थं, साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अद्वात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

२ आ. शां. द्या.— अथ दान्विनम्यादि कर्मणो नाम-
प्रयोच्चारणादेरुच्ये अद्वात्रायार्थं न स्यादित्याह पादपाद—
तत्र वेति । समीचीन्यां प्रष्टुं यज्ञादि दाने । एवं यज्ञादि
गुणानि देवः । तस्याप्यत्र सापयति— मन्त्रासीति ।
परिब्रामुर्निकं वा यजमन्निदेनापि कर्मणा सम्पत्स्यते कुलो-
प्रदानम् । इत्याह पाद— न वेति । तस्योपयधिकृत्य-
हेतुः हेतुम्— साधुभिर्नि- । निन्दितं हि पातकः प्रदा-

रहितं कर्मातो नैतदुपयस्त्वौपयिकमित्यर्थः । तदनेन पापान-
मिज्ञानमपि यदाशतो यजया शास्त्रिकत्वादित्येवमन्त्रा-
राजवतामवाहारादित्यागेन शास्त्रिकत्वादित्येवमन्त्रा-
राजानां प्राप्तमपि यज्ञादेरुच्ये मन्त्रानामनिर्देशेन परिहर्त-
विरिद्धदुर्गतीनां धनदादियाममीषाण्डरमशास्त्रकारवता मोघो-
वतिरिति रिचयम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्याधेकादशीकोपेता ॥ १७ ॥

३ रा. भा.— अथद्वया कृतं शास्त्रीयमपि होमादिकमसदित्युच्यते; कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इह, न मोक्षाय, न सांसारिकाय च फलायेति ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

४ वे. ता सं. — 'शास्त्रविभुसूच्य' [१६१२७]
 इत्यादिना अध्यायारम्भे प्रश्नोत्तरसूचनेन अद्वायुक्तस्याप्यशास्त्रीय-
 स्यामुत्तरत्वेनासर्वे प्रतिपाद्य शास्त्रीयस्य ततो व्यावृत्तिर्देहिता;
 इदानीं व्यतिरेकेण प्रकृतानां सदिति निर्देशाद्वैतवृद्धीकरणाय
 शास्त्रीयस्यापि अत्राद्वैतस्यासम्भुज्यते । विमिश्रव्यतिरेकस्य
 विशेषणाभावे विरोध्याभावे च समानत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह
 अद्यद्वा कृतं शास्त्रीयमपि । कृतशब्दस्य हुतश्चयो-
 रन्वयः । 'तप्तम्' इत्यनेन तपसः कृतत्वसिद्धेर्हुतत्वादावाभावेन
 भावार्थः । एवं कृतशब्दस्य विशेषणतयाऽन्वयेऽपेक्षिते
 समान्यविषयपरोपकारादिविषयत्वकृत्प्रत्ययकृति च भावः ।

ययन्यशास्त्रीयविरयपतनैकहेतुत्वं नास्ति, तथापि तत्तद्वाक्यो-
दितकलाभावादसर्वमुपपद्यत इत्यभिप्रायेण हेत्वाकाङ्क्षां दर्शयति
कुत इति । 'येवं प्रेते' [कमे. १११२०] इति धृत्यविरोधेन
प्रेत्यशब्दस्य मुकदशान्वित्यतोपपत्तौ 'मोक्षकाङ्क्षिभिः'
[१७१२५] इत्यायुक्तकलमयतिरेकस्य 'न च तत्प्रेत्य' इत्यादिना
विवक्षितत्वमाह न मोक्षायेति । परिशेषसिद्धिर्ह्यश्वयर्थ-
माह न सांसारिकाय फलायेति । अश्वयुक्तमप्यवैदिकं,
वैदिकमपि अशाहीनं दृष्टाव्यप्रयोजनविरहावनष्टेयम् ; उभय-
विधप्रयोजनयोगाद्वैदिकमेव अश्वयुक्तमेवाश्वयमित्यभ्यास्यसार
इति भावः ॥ २८ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्य तन्त्रस्य श्रीमद्वैष्णवाचार्यस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुज-

विरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकाया सात्पर्यचन्द्रिकाया सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

५ आ. मा. भा.— तथाच ऋग्वेदखिलेषु—“ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत्स्यात्सद्वै तदर्थकं कर्म
यदन्ति देवाः । तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेस्तद्वत्पलाज्जनितं ब्रह्म तस्य” इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. दी — 'अथदया' इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति;
अन्यं धृतिसम्पत्तिमाह—तथा चेति । ओ यज्ञायाः वेदाद्योत
त्वाद् । निष्फलं फलोद्देशरहितत्वात्तदर्थं ब्रह्मविषयम् । एवं

तच्छब्दानां ब्रह्मशब्दानाम् । यज्ञादिषु समिधैरुपगततद्रूपत्वात्
तत्प्रतिमात्वात् तस्योच्छ्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठानम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य गीताभाष्यस्य टीकाया जयतीर्थ-

मुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकाया सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

७ ह. पै. भा.—अथद्वयेति । अथद्वया नास्तिक्ययुद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्स्वा-
ध्यायादि तदसदित्युच्यते तदाराधनमप्यसत्, न सदसत्, तदाराधनं तेन न भवतीत्युच्यते ब्रह्मादिभिः ।
किं तत् ? इत्यत्राऽऽह—न च तस्येत्य न राहु परलोके स्थितस्योपकारकं, नो इह; तस्माददृष्टं दानतप-
स्वाध्यायादिलक्षणं कर्म फलसङ्गं त्यक्त्वा प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपं ध्यात्वा महत्या श्रद्धया
तदाराधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थमिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्गुमद्विरचिते पैशाचभाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्याने

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

८. प्र. गि. — नन्वेवमग्रधानतया शायविधिमुद्ग्रह्य
 कामकारेण यत्किञ्चिदादिकम् दुर्वैतामसुराणामपि 'अतस्तस्य'
 इति निर्देशेनैव सादृश्यसम्भवात् सत्त्विकधर्मवैयर्थ्यात्
 परिहरणायार्थमुपलभ्यति — अशुद्धयेति । हे पार्थ ! यद्विद्वद्वय

द्वुतं यत्तं यत्तपस्तप्तमनुष्ठितं यथान्यत्तर्म हृतम्, तत्तत्तम-
 त्त्वया हृत असद्व्याजित्युत्पत्ते । अत 'ओं तत्सत्' इति
 निदिशान् तस्य स्थापयान् : यत्तपते वत्तम्, शिलापामांशो-
 त्तपतेति सन्धा तदयोग्येशान् । तत्तत्तद्व्याजित्त्वं न त्रैय

परलोके फलति, विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । नापीह लोके, यज्ञादिकं कार्यम् । तस्यैव दैवाद्विगुण्यदाङ्गायां ब्रह्मनामनिर्देशेन साधुभिर्निन्दितत्वात् । अतः सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं साद्रूप्यं भवतीति सात्त्विकश्रद्धा मुख्यहेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाजकसार्वभौमश्रीमदद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवदाङ्गराचार्य-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भामवद्भानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण

श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्मानन्दगिर्याख्याने भगवद्गी-

ताभ्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

९ व० त० दी०— किञ्च यज्ञादिकं हुतादिकं च यत्कृतं अश्रद्धया शास्त्रीयश्रद्धाराहित्येन तदसद्गर्भ-
मित्यर्थः । कुतः ? न च तत्प्रेत्य नो इहेति सम्यलोकमुख्यासाधकत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१० पु. अ. त. — अपैतदतिरिक्तं अदाविहीनमेतदपि तत्सर्वं असदित्युच्यते, तच्च प्रेत्य परलोके न फलति मत्स-
असदित्युच्यते इत्याह— अश्रद्धयेति । अश्रद्धया अदां मन्वाभावश्च । इह लोके न फलं, सद्गतावतत्वात् । अतो
बिना हुतं हवनदिकं, वृत्तं दानादि, तत्त्वं तपः, च पुन. मत्सम्बन्धेन लौकिकालौकिकं फलतीति तदेव कर्तव्यमिति
यत्किञ्चित् कृतं कर्म यागतीर्थस्नानादिकं, हे पापे ! मद्भक्त ! निरूपितम् ॥ २८ ॥

निरुक्तं विगुणं कर्म सश्रद्धमपि यत्कृतम् । तत्फलं निर्गुणं चातः कर्तव्यमिति रूपितम् ॥

इति श्रीभगवद्गीतातत्त्वतरङ्गिण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वत्रश्रद्धैव साद्रूप्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाऽऽह— अश्रद्धयेति । हुतं होमः, वृत्तं दानं,
तपस्तप्तमनुष्ठितं, कृतमश्रद्धया विहितं भगवन्नामस्मरणमपि, यच्चान्यत्तत्सर्वमसत् अभावभूतमित्युच्यते । पापै !
अथ एष तत् प्रेत्य मृत्वा परलोके नोपयुज्यते, इहास्मिन् लोके वा नो नैवोपयुज्यते । तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी
भातेव मुख्यकामैः शरणीकरणीयेति भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाष्यदीपे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सप्तदशाध्यायटिप्पण्यः ।

श्लोक १—य इति । विधिलक्षण ग्रहाण्डे—‘इमेव विधातव्यमित्यय विधिष्यन्ते ।’ (पू मा ३३।५२) । सत्त्वमित्येका कोटि, रजस्तम इत्यपरेति द्योतनाय भव्ये ‘आहो’ इत्यस्य प्रयोगः । ‘अध्याऽन्विता’ इत्यनेनाध्यायाऽनुतिष्ठन्ति, तद्विषये न प्रष्टव्य मया, वक्तव्य वा त्वयति सूच्यते । तुसब्धो विशेषसूचक, तेषां तु तेषामेवेति वा । मकाचक्ये-कत्वात्तव भक्त्याऽनुतिष्ठता फलसद्भावा उक्ति, अतः पुच्छामीति कृष्णपदेन द्योत्यते । अनाहुराभिनवगुप्तपादा — शास्त्रविधि-मनाऽन्वये ये व्यबहाराचरन्ति, तेषां का गतिः ? इति प्रश्न, सदनोत्तर अध्यायकारेण दीयते भगवता—‘त्रिविधा’ इति । तत्र चायमाशयः—शास्त्र नाम किल पञ्चपातादुपितुडिपूर्वकत्वविहीन, तथा परामर्शदाढ्यत्प, बोधस्वातन्त्र्यादेव ह्यपराधस्यतया फलादिस्वभाव, शुद्धिर्मर्शनिष्पन्दवाचकत्वरूपप्रधानभाव, स्वतन्त्रप्रसरतया आन्तराद्रोषस्वभावाद्बुद्धि प्रसरपदन्तम् । तत्र सुसूक्ष्म-प्रधानादिरूपव्यवहारप्रसिद्धप्रवाहपरम्परापर्यन्तम् । यथाह—‘तद्विदा च स्मृतिशीले’ (गौ. घ सू १।१।२) इति । तत्र स्वत एव हिताहितोपवेशाय कार्याकार्यविषेचकम् । यत्तु स्वभावात् एव सत्वातिरिक्तमुक्तार इदयम्, तेनावरितं शास्त्रितमेव । अन्यस्तु रजस्तम कलुषीकृतं शास्त्रोक्तमप्याचरन् नाचरति, शास्त्रार्थस्य वात्सल्येनानुगतात् । शास्त्रं हि सत्त्ववतामेव फलवदिति शास्त्रमेवाऽह—‘यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुमयतम् । विश्वा तपश्च शीलं (कीर्ति) च स तीर्थफलमनुते ॥’ (शुक्लसू ८।१५ भधि, गी १६।१०) नाम, अस्यतत्त्वात् । तस्माच्छास्त्रार्थे परित्यक्तकामक्रोधमोहेषु सकल इति तात्पर्यमध्यायस्येति ।

अध्यास्तु—एव कर्मयोगशास्त्रानुसारेण जगतो चारणरोपणकर्तारं पुरुषा कीदृशा ? के च तत्प्रतिद्वन्द्वितो जगद्भिनासकृता ? इति वर्णनानन्तरं मनुष्यत्वेन भदा कथं भवन्ति ? इति प्रश्न उच्यते ॥ अस्य च ‘प्रकृत्या नियता स्वया’ (७।२०) इति सामान्यत उत्तरमस्त्येव सन्निभे, परं तदानीं गुणत्रयस्वरूपविशेषनस्याकृतत्वात् एते प्रकृतिजन्या भेदा सविस्तरं नोपपादिता । अत्र चतुर्दशे गुणत्रयविशेषन विद्यायाजुना तेभ्य एव गुणेभ्य अध्यादीनामपि वैचर्य कथमुत्पद्यते तदुक्त्वा ज्ञानविज्ञाननिरूपण मशेषतोऽस्मिन् अध्याये समापितम्—इत्याहुः । तदुक्तम्, तदुक्तार्थस्य पूर्वाध्याये वर्णनाभावात् । मनुष्येषु मेदविषयकप्रभृत्यापि प्राप्नोत्यान्तं सम्भवति, ‘प्रकृतिं यान्ति भूतानि’ (३।३२) ‘प्रकृत्या नियता स्वया’ (७।२०) इत्यादिनां प्राक् ‘अमि जगत्स्य’ (१६।१२-१३) इत्यन्तेन समनन्तराध्याये च तद्विधानोपपादनेन शङ्कोदयासम्भवात् । ज्ञानविज्ञाननिरूपण च प्रागेव समापितमस्तिरोहितमेव ॥

यद्यु—युगां शास्त्रे अध्यासत्वेऽन्यज्ञानप्रमादो भवति, यथा—विधिम्यापक परमेश एव सेव्य पूजयितव्ययेति शास्त्रविधि-मुत्पन्नं वेवतानां यजनम् (गी १।२३) तादृशानां च अवस्था स्थितिर्वा का ? इति प्रश्न वार्यस्य । नाध्याया शास्त्र धर्मे च विस्तृताणां आध्याया नरा प्रभृत्यास्य विषय, तयार्थं प्रवृत्ततत्त्वमर्णां फलान्वय्यास्मिन् अध्याये वर्णितानि । तत्र, अध्यायवित्तवस्थानं यजनकर्तृतायामेवान्वयात् । तस्य शास्त्रविभ्युत्सर्गेण सर्व-बोधे—‘अध्याया परया सत तप’ (१७।१७) ‘अध्याया हुर्व दत्त’ (१७।१८) इत्यादिनिर्देशविरुद्धत्वात्, मुत्तरामसम्भन्तत्वात् । आध्यायकर्मणा फलवर्धनं स्वस्मिन् अध्याये केशतोऽपि वास्कीति प्रत्यक्षमेवेति किमनया कुरुष्वनया ?

—अधिगीता ।

श्लोक ३—अन सत्त्वशब्द स्वभावपर्याय । अयं पुरुष आत्मा ध्रुव्याऽन्यव्यापारोपरि वर्तित्याऽन्यय सम्बद्ध, स च ॥ मय एव बोद्धव्यः । इत्यभिनवगुप्ताचार्या । भारत इति सम्बोधनेन त्व महाकुलप्रसूतत्वात्, ‘मा’ सम्बद्धतद्वाधिवारतत्वात् शुद्धसात्त्विकोऽसीति सूचितम् ।

—अधिगीता ।

श्लोक ४—तं सामानात्म्यं तत्रैकलक्षण्यद्योतनायान्ये इति, तत्कर्मणामत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनाय पुनर्यनन्ते इति चोक्तम् । दवादीनां लक्षणानि ग्रहणपट्टराणे—(म मय अ ७।१६५-१७०)

सर्वलक्षणसम्पन्ना समासेषापि देवता । मात्सरा बलनन्तं ईशरा कायरूपिण ॥

अगमिमाव्या विज्ञानता सर्वलोकनयसंस्कृता । सुदमायौजस्विनो मेच्छा वरा यात्रिकाच ये ॥

देवानां लक्षणं क्षेत्रदक्षराणां तथैव ॥ हीना दवेष्टिभिः पादैर्गन्धर्वाप्यरस स्युता ॥

गणवैर्मयस्त्रिभिः पादैर्हीना शुचकराससा । ऐश्वर्यहीना रक्षोभ्य पिशाचाविरुपेण पुन ॥

एव धनेन रूपेण आधुया च बलेन च । धर्मैश्चर्येण बुद्धया च तप ध्रुतवराकम् ॥

देशाधुरेभ्यो हीनन्ते श्रीसीतां पादान् परस्परम् । गणवर्षा पिशाचान्नाशयतस्तौ देवयोनय ॥ —इति ।

‘मवशादिदास्त वै सर्वे भूता प्रकीर्तिता ।’ (३०२) इत्यपि तथैव ।

—अधिगीता ।

श्लोकः ५—‘तपस्तप्यन्ति तामसाः’ इति द्वितीयवर्णे गुप्तादृतः पाठः । ‘तपस्तप्यन्तः’ इति—व्यापारमात्रं धात्वर्थः, अनेन तदन्वयो तपःपदार्थः । क्रियाविशेषणे चैवं द्वितीया । आख्यातापेक्षु प्रयत्नलक्षणभावमेति तपः कुर्वन्तीति पर्यवस्यति । मन्त्रतन्त्रवैयर्थ्यादिबाह्यपरिकराद्योपो दम्भः । कुलशैलविद्याभ्रमादिभिर्भ्रष्टोऽभिमित्यन्तःकरणदोषोऽदृक्कारः ।
—अविगीता ।

श्लोकः ६—‘अचेतनम्’ इति पाठमाश्रित्य ‘अचेतनमविवेचित्वात्’ इति व्याख्यातं गुप्तपादैः । ‘अज्ञानविवर्तितं’ इति राजसविययम्, ‘कशयन्तः शरीरस्य’ इति तामसविययमिति विवेकः ।
—अविगीता ।

श्लोकः ७—यथादिषु सावित्रादीनामाहारमूलकसत्त्वद्रव्ययुद्धिमूलकत्वरूपविशेषसुचरस्तुशब्दः । अत एवाहारस्य प्रथममुक्तिः ।
—अविगीता ।

श्लोकः ८—‘हृद्य पथान्नोहारि प्रियं तत्कालसौख्यदम् । सुखदं दीर्घसुखदं रस्यमभ्याससौख्यदम् ।’ इति विद्याधिराजीये ।
—अविगीता ।

श्लोकः १०—‘यामान्तरितपार्कं ॥ यातयाममितीर्यते । कश्चिन् गतसारं स्यान्नियम्यं यातमस्य यत् ॥’ इति विद्याधिराजीये । अपि चेति सम्भावनायाम् । तथा च यामन —

उत्पद्यते यथा कोऽपि रसः पशुपितादिषु । न तथा रुचिर्बैचित्र्यमुच्छिष्ट उपजायते ॥
उच्छिष्टे कर्दमीमाषो रुचिर्बैचित्र्यकृद्यदि । अनुच्छिष्टेऽपि शक्योऽसौ विधातुं तद्रसप्रिये ॥
अने च रुचिर्बैशिष्ट्यं श्रियत्वं नोपपद्यते । शुश्रूषाभावा एवातस्तामसानामिहोदितः ॥
यावद्रसान्तरं किञ्चिदुच्छिष्टं न प्रदर्श्यते । तावद्रसात्पानचातुर्यमन्येषा नो न रोचते ॥ इति ।

आहाराणामयुराद्यविवर्धकस्वरूपविशेषणेन दुःखादिप्रदत्वरूपविशेषणेन च रस्यरसादौ सत्यपि नातथाभूतानां सारिबलत्वं अतिक्रान्तादौ सत्यपि च नातथाभूतानां राजसत्वम् । अतो रसायनोपयोगितयाऽतिक्रान्तादिपदार्थस्वीकारेऽपि न राजसत्वाद्यपि ।
—अविगीता ।

श्लोकः ११—‘पशुना हव्यहविषाष्टुक्कामयज्ञया तथा । ऋतिवज्रां दक्षिणां च संयोगो यद् य उच्यते ॥’
(पृ. भा. ३३।४०) इति ब्रह्माण्डे ।
—अविगीता ।

श्लोकः १३—अद्ययनमधोदितद्वयम् । सद्य विहितं न्यायार्जितं, यद्यप्रतिग्रहादिरहितमित्यर्थः । लोभातिशयादक्षिणायाम्यभावेऽनरागभावस्य वैमुक्तिरन्यायसिद्धत्वेनादक्षिणत्वोक्त्यैवानरागभावस्य लभान्तः—इति केचित् ।
—अविगीता ।

श्लोकः १४—आजं वमृजुता अगोप्यविषया धृष्टा इत्यभिनवगुप्ताचार्याः । ब्राह्मणा द्विजेभ्यः धृष्टमहणेन बहुजन्मसमाधीर्गुप्यपरिपाकलब्धमगस्तप्रसादेन ब्राह्मणतरेपामपि ब्राह्मत्वं सम्भवति, विदुरधर्मव्याघ्रप्रवृत्तिं दर्शनात् । तेन ते माहातेरत्वेऽपि पूजनीया इति सूच्यते । गुरुभ्यः धृष्टमहणेन गुरुत्वाभावेऽपि ब्राह्मत्वमहिम्ने ते पूजनीया इति सूच्यते—
इति केचित् ।
—अविगीता ।

श्लोकः १५—सत्यमित्यस्यैव स्वरूपनिरूपणं प्रियहितमित्यनेन क्रियते । प्रियं च तत्काले हितं च कालान्तरे ईदृशं, वाक्यं सत्यमित्युच्यते, न ॥ यथावद्वृत्तकथनमात्रम्—इति गुप्ताः । अत्र यामनः—

अतद्वैकल्यं वाक्यं प्रियं सत्यं तथा हितम् । नाप्यात्मवचनादप्यतिविज्ञेकेषु विद्यते ॥

आत्मवर्षवान् तस्मादुच्यते वाक्यं ततः । अलामे तद्विदा प्र-वाच्यासात्तत्त्वाच्यते स्वयम् ॥

—इति प्रतिपादयाम्ययम् । ‘सत्यं न्यायप्रियं न्यायं श्रुत्वात् सत्यमप्रियम् । प्रियं च नास्त्यं न्यायप्रियं धर्मः सनातनः ॥’ (४।१३८) इति, ‘वेदमेव सदाभ्यस्येत्यतस्तपस्यन् द्विजोत्तमः । वेदान्यासो हि निरस्य तो परमिहोच्यते ॥ आदिव सनसाधिम्य परमे तप्यते तपः । यः सग्न्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शशितोऽन्वहम् ॥’ (२।१६६-६७) इति च मनु-ब्रह्मसंहितासंश्लेषम् ।
—अविगीता ।

श्लोकः २०—‘अनुष्कारिणे’ इति विशेषणविमर्षितान् ‘पात्रे’ इत्यपि पातृत्वाद्यनुर्था । विद्यातपस्तेजसा दातृत्वात्तमनस्य श्रेयस्यमाकर्तव्यः । अन्तरात्मनधीयान् प्रतिग्रहार्थिर्ह्येव । अन्तःस्थस्त्वमेवैनं सद्य तेनैव मज्जति ॥ यथा श्वेनोपलेन निमज्जतुरेकं तत् । तथा निमज्जतोऽप्यस्यादौ दातृत्वोच्छेदी ॥’ (मनु ४।१९०-१९४) इत्यन्यथास्वस्मरणम् । इति केचित् । अत्र ‘अनुष्कारिणे’ (१।४२२) इत्युत्तरनिर्देशविशेषाज्ज्ञानं ह्यम् । देशकालोपेयसा पात्रस्याधिक्यं सुचयितुं परतः । तथा च सौतपुराणम्—‘दानं पात्रे प्रदान्यं नापरेऽप्युपमात्रम् ॥’ (१०।१) इति पात्रलक्षणमाह यतिप्रः—

‘स्वाध्यायाद्यर्थं योनिमन्ते प्रशान्तं वैतानस्य पापभीरुं बहुहम् । स्त्रीषु शान्तं धार्मिकं गोक्षरस्य म्रैः स्नात तदृशं पात्रमाहुः ।’ (घ. सू. ६।२८) इति । देशादीनां प्रत्येकं सार्विकतासम्पादकत्वं योक्तवितुं चकारादृष्टिः । देशानन्तरं छन्दोमन्त्रभयादनुक्तोऽप्यनुकर्षणं हेयः । तथा च ब्रुह्मेशादिवेशो कालपात्रयोः, सूर्यमहादिकाले देशपात्रयोः, सत्पात्रलाभे च देशकालयोर्वैयक्तिकोऽप्येवमेति न दानस्य सार्विकत्ववृत्तिः । द्वयोः सर्वेषां वा समुच्चयेन प्राप्तिस्तु प्रशस्ततया प्रशस्ततया चेति कैमुतिकृतिदोऽयमर्थः । विशेषस्तु हेमाद्रिदानकण्डदानमयूसादौ दृश्यः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २३—अथाहुरभिनवगुप्तपादाः— एवं लौकिकानां सार्विकत्वादिप्रकाराध्यायानुरागेण क्रिया व्याख्याता । इदानीं ये गुणत्रितयसङ्क्रोतीर्णधियस्ते क्रियां कथमाचरन्तीति तावत् प्रचार उच्यते— ‘ॐ तत् सत्’ इत्येभिर्मिथिभिः शब्दैर्मन्त्राणो निर्देशः सम्मुखीकरणम् । तत्र— ओमित्यनेन शास्त्रार्थोऽयमादेहसम्बन्धमूर्तीकार्यं इति सूच्यते । तदिति सर्वनामप्रदेन सामान्यमात्राभियायिना विशेषपरामर्शमात्रसमर्थेन फलानुमिसन्धानं ब्रह्मयुज्यते; अभिसन्धानस्य विशेषपरिमहदन्तरेणाभावात्, सकलविशेषानुप्रादित्वेऽपि सकलफलसन्धाने सर्वकर्तृतायामपि विशिष्टफलायोगात् । सदित्यमुन्या धृत्वा प्रशंसाऽभिधीयते । क्रियमाणमपीदं यथादिक्तं दुष्टमिति बुद्ध्या क्रियमाणं तामसतामेति । तस्मात् कर्तव्यमिदं मन्त्रानां विशिष्टफलाभिसन्धानेन च क्रियमाणं न सत् बन्धदायकमेवेति यथादि कुर्यान्ना अपि न बद्धयन्ते । अनेनैवामिप्रत्येणादिपरिण्युक्तम्— ‘तपो न कल्लोऽप्ययत्नं न कल्लः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्लः । प्रसव विताहारं न कल्लस्त्वान्येव भादोपह्वानि कल्लः ॥’ (म. भा. १।१।२०५) इति । ब्रह्मो बन्धकः स्वाभाविक इति मात्रागेन निष्कारणं यदहं वेदाद्यभ्येत्यमिति प्रसन्न शास्त्रलोकप्रसिद्धोचितया चेष्टया, भावेन सत्पादिसुगमप्रयोगिना चित्तोपपहतान्येव बन्धकानि, भाव्ययेति तात्पर्यम् । अतो यथादि शवच्छरीरभावितया कार्यमेव, तदर्थं विहितं कर्म अर्जनादि ।

यदि वा— ओमित्यनेन समुपगन्तव्यमस्तप्रपञ्चम्, सदित्यनेनोद्दिश्यमानविषयतत्त्वपरामर्शमात्रमकेच्छास्वातन्त्र्यस्वभावम्, सदित्यनेनेच्छास्वातन्त्र्यमरविस्मममाणमेदं पूर्णत्वेऽपि तावन्नित्वस्वभावतया भवमिति प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तम्— ‘सङ्कापे साधुभावे न’ (१।७।२६) इति । तेन परमप्रशान्तं रूपं गुरुकृत्य, दिव्या-धियङ्मा-तितत्त्वात्मकेच्छातत्त्वगतं च मध्येदृश्य, दानयत्तवः क्रियाकारककलापरिपूर्णं यक्षरमं अपुरिदमुपसितम्, एकस्त्वत्तु समं त्रितयमनर्गलस्य स्वाभाविकं रूपमिति कस्य ? किं ? कथं ? कुतः ? केन ? फलं स्यादिति ॥

अत्र यद्यपि ‘स्मृतः’ इत्येतान्नमनं धूयते, न तु विधिभिर्मन्त्रिभिः; तथापि तावन्मात्रस्य प्रकृतसत्प्रतत्त्वात्, प्रमादन्विताह-वैगुण्यशान्तिफलकतया विशिष्टस्मरणस्याप्राप्तत्वेनापूर्वतया विधातुं योग्यत्वाच्च, यथा ‘बद्धकृतैः प्रथममज्ञः’ इत्यादौ विधि-विमर्केषुतत्वेऽपि बद्धकृतैस्त्वन्मिप्राधान्यविशिष्टमज्ञास्वातन्त्र्यतोऽप्राप्तत्वेन विधिः कल्प्यते; तथा— ब्रह्मसत्प्रत्यय उक्तवैगुण्यशान्ति-कामेनोक्तनिर्देशः स्मर्तव्य इति विधिः कल्प्यत इति प्रपञ्चमुद्देशाशयः ।

—अविगीता ।

श्लोकः २५—तच्छब्दस्य ब्रह्माभिधायकत्वमित्यं समर्थितं धृतिकल्पलतायाम्— तच्छब्देन जगदुपादानकारणं भ्रमोच्यते । यथा ध्रुवुपादानके घटादिप्रपञ्चे स घट इत्युक्ते तच्छब्देन सूक्ष्मेषोपदिश्यते, घटादेरवस्तुत्वात् । ततस्तच्छब्दो धूमय-प्रपञ्चे यद्वाचकः । एवं प्रहृत्यादिचतुर्विधसत्तित्वात्मके जगति यद्यतदित्युच्यते, ततःसर्वैः जगदुपादानकारणत्वात्, कार्येभ्य मिष्यत्वात् । तदस्य सूत्रबलगत आद्यन्तयोर्विद्यमानत्वान्मन्त्रेऽपि तदेकमात्रत्वादित्येवमर्थगमितत्वात्तच्छब्दवाच्यं भ्रमोक्तं च दृश्यम् ।

ननु ॥ घट इत्युक्ते दृष्टिर्न दृष्ट्या घटाकारं पश्यति, न तथा ननु दृष्ट्या स्थिरचरादि किमपि दृष्टिः पश्यति । तत आद्यन्तयोः कारणत्वेन विद्यमानत्वेऽपि सत्यत्वेन तत् प्रपञ्च उत्पद्यत इति चेत्, यथा सूक्ष्मं दृष्ट्या दृष्टिर्न पश्यति, तथैव बुद्धिर्ननु दृष्ट्यैव अप्रयुज्यतेन्द्रियाणि । तत्रोपररूपादिविषयार्थ विज्ञानातीत्यभिप्रेते धृतिः— ‘येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् २ च मेनुनात् । विज्ञानासि’ (कटो. २।१।३) इति । न हि चैतन्ययोगं विना बुद्धेर्निन्द्रियादिविषयज्ञानं सम्भवतीत्यविकलानुवृत्तम् । न हि करवङ्गस्य दर्शनापेक्षा । तत्र चैतन्यं भ्रमैव, ‘प्रज्ञानं भ्रम’ (ऐ. उ. ५।२) इति धृतेः । इत्यादि (अ. २४) ।

—अविगीता ।

श्लोकः २७—अथाहुर्नन्द्याः— ब्रह्मणा सर्वैव यत्कर्मोत्पत्त्यम् (३।१०), यत्र न कस्याप्यष्टिष्टम्, तत्पक्षम्यमिति वक्तुं न युक्तमित्यनेन सिद्धपतीति । तत्र, निर्दिष्टस्थले ब्रह्मणा सर्वैव कर्मोत्पत्तिरुक्तत्वात् । तत्र हि ‘प्रजापतिः सद्यसाः प्रजाः सृष्ट्वा’ इत्येवोक्तम्, न ब्रह्मणा सर्वैव कर्मोत्पत्तिमिति । कर्म न कस्याप्यष्टिष्टमिति च ‘नैव कुर्वन्न कारयन्’ (५।१३) ‘सर्वमर्मा परित्यज्य’ (१।८।६) इत्यादि पूर्वोक्तनिर्दिष्टविकटं, ‘इतरस्याप्येवमसंख्येयं—’ (म. सू. ५।१।१४) इति वेदान्तसिद्धान्तविहङ्गं न्युपेक्ष्यमेव ।

—अविगीता ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः सप्तदशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

ईश्वर उवाच—

षोडशाध्यायसामर्थ्यं कथितं द्रष्टुं साम्प्रतम् ।
स्पर्ष्टं सप्तदशाध्यायमहिमाम्भोनिधिं शिवे ॥ १ ॥
खड्गवाहोः सुतस्यैव भृत्यो दुश्शासनोऽभवत् ।
ते गजं धर्तुमागम्य गजात्प्राप्तो यमक्षयम् ॥ २ ॥
तद्भासनानिवद्धात्मा गजयोनिमयाप्य स ।
गीतासप्तदशाध्यायं धृत्वा प्राप्तः परं पदम् ॥ ३ ॥

श्रीदेव्युवाच—

दुश्शासनो गजत्वं च प्राप्य मुपेत इति श्रुतम् ।
तदेव वद कल्याणं विस्तरेण ब्रम ब्रभो ॥ ४ ॥

ईश्वर उवाच—

स्थितः कञ्चन दुर्मेधा माण्डलिककुमारकैः ।
बहुमुख्यं पर्णं कृत्वा गजमारुढपांस्ततः ॥ ५ ॥
गत्वा कतिपयान्धेषु पदानि जनपारितः ।
नाम्ना दुश्शासनो मूढः प्रौढवाक्यमुदीरयत् ॥ ६ ॥
ततो निशम्य तद्वान्धं क्रोधान्धः सिन्धुरांऽभवत् ।
श्वपतश्च स्फुलत्पादः कम्प्यमान कुमारकैः ॥ ७ ॥
ततो निपतितं किञ्चिदुच्छृण्वन्तं गजो रथा ।
ऊर्ध्वमुख्यलयाश्चक्रे कृतान्तकनिरहुश ॥ ८ ॥
गतासौ रपि रोपेण तद्वास्थीनां गणं गजः ।
यिसीर्णधान्यद्वयं प्रचो दग्तावलस्ततः ॥ ९ ॥
ततः कालेन सम्प्रेत्य गजयोनिमयाप्य स ।
महान्तं कालमनयस्त्रिहलद्वागभूषते ॥ १० ॥
भैरी गरीयसी सार्धं खड्गबाहुमहीभुजा ।
ततोऽसौ जलमार्गेण प्रापित स तु वारणः ॥ ११ ॥
जयदेवेन खड्गवाहोः प्रीत्यानीतो महीभुजा ।
जाति स्मरन्स्वकीयां स पद्मगन्धर्वसहोदरान् ॥ १२ ॥
तु खेन महता स्तोकाग्निदधसानत्यवाहयत् ।
राजा कदाचित्सन्तुष्ट समस्याहोऽकप्ररणे ॥ १३ ॥
कस्मैचित्कवये प्रादात्तमुपायमहस्तिनम् ।
शतेन तेन कथिना रोगोपद्रवमीरुणा ॥ १४ ॥
मालवशोनिपालस्य मिश्रीतव्यत्यकुञ्जरः ।
विषयवि गते काले पात्यमानोऽपि यत्नतः ॥ १५ ॥
सुमूर्ध्वभक्षयं कुञ्जगे दुर्जरज्वरः ।
न जिघ्रति पयः शीतं नाऽऽश्नते कवलं गजः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभुवने पात्र उत्तरवन्दे श्रीमहात्म्ये श्रीमद्भगवद्गीतासप्तदशाध्याय-
माहात्म्यवर्णनं नाम सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ।

स्वपितृपि न सौख्येन मुञ्चत्यश्रूणि केवलम् ।
दिवा नभसं स्थाणुवच्च तिष्ठति म्रष्टचेतनः ॥ १७ ॥
इत्थं तैर्हस्तिपैर्दृष्टो दुर्व्यवस्थो गजाधिपः ।
सत्यं कथयामासु राज्ञे गजहिताय ते ॥ १८ ॥

हस्तिपा ऊचुः—

महीपाल ! न जानीमो गजस्तेऽस्वस्थमानसः ।
न खादति न पिवति न स्वपित्यपि ये तथा ॥ १९ ॥
स्वकारेण रजो भूमेर्न स्वगृष्टे निविञ्चति ।
अश्रुपातं बहुविधं करोति हृदयतामिति ॥ २० ॥

श्रीशिव उवाच—

तच्छ्रुत्वा तस्य वृत्तान्तं राजा प्रभुमगात्स्वयम् ।
भग्निभिर्भेषजे दक्षैर्गजरोगकवेदिभिः ॥ २१ ॥
ततो हस्तिपकाखपातं वृत्तान्तमवनीपतिः ।
आकर्ण्य स समायातो यथाऽऽस्ते ज्वरितो गज ॥ २२ ॥
स चाऽऽलोक्य च भूपालं जगद्विस्मयकारिणीम् ।
वाचमुचे गजः सम्पन्निवसृष्टश्वरवेदनः ॥ २३ ॥

गज उवाच—

राजशेषपशास्त्रं राजनीतिपयोनिधे ! ।
निर्जितायतिसङ्घातं मुरारिचरणप्रिय ! ॥ २४ ॥
किमौपधेरलं वैद्यैः किं दानैः किन्तु जापकैः ।
गीतासप्तदशाध्यायजापकं द्विजमानय ॥
तेनाय मामको रोगः शान्त्ययम न संशयः ॥ २५ ॥

श्रीशिव उवाच—

यथाऽऽदिष्टं गजेनाऽऽदौ तथा वक्त्रे नराधिपः ।
ततो गजत्वमुत्सृज्य मुपतो दुश्शासनोऽभवत् ॥ २६ ॥
तेन विप्रेणाभिमन्य जले क्षिप्तं तदुत्तमे ।
अथ दिव्यं समारुढं विमानमवनीपतिः ॥
तं दुश्शासनमद्राक्षीत्याकशासनतेजसम् ॥ २७ ॥

राजोवाच—

किञ्चातोयं किमात्मा इत्थं किंवृत्त इति मे वद ।
केन वा कर्मणा जातो गजः कथमिहाऽऽगत ॥ २८ ॥

श्रीशिव उवाच—

दृष्टो राजा विमुक्तोऽसौ विमानस्थः स्थिराक्षरम् ।
वृत्तं यथावदावलयौ निजं दुश्शासनः प्रमातु ॥ २९ ॥
गीतासप्तदशाध्यायं जपन्मालवभूपतिः ।
नरवयोऽभवन्मुक्तः कालेनाल्लीयता ततः ॥ ३० ॥

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः श्रीमद्वीतार्थसंग्रहः ।

[अध्यायः १८]

ईश्वरे कर्तृताबुद्धिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे ।

स्वकर्मपरिणामश्च शास्त्रसाराय उच्यते ॥ २२ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहश्च ।

तदेतत्पूर्वाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं न्याचष्टे— ‘अतोतेनाध्यायद्वयेनाभ्युदयनिश्चयेयसाधनभूतं वैदिक-
मेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणवान्वयः; तत्र मोक्षभ्युदय-
साधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्दनिर्देश्यत्वेन; मोक्षसाधनं च कर्म फलमिसन्धिरहितं यज्ञादिकं; तदारम्भः सत्त्वो-
द्रेकाद्भवति; सत्त्वोद्रेक (सत्त्वबुद्धि)श्च सात्त्विकाहारसेवयेत्युक्तम्; अनन्तरं मोक्षसाधनतया निर्दिष्टयोस्त्याग-
सन्न्यासयोरैक्यं, त्यागस्य स्वरूपं, भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वानुसन्धानं, सत्त्वराजस्तमसां कार्यवर्णनेन
सत्त्वगुणस्योपादेयत्वं, स्ववर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनभूतानां परमपुरुषप्राप्तिनिर्वर्तनप्रकारः; कृत्स्नस्य
च गीताशास्त्रस्य साराथो भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते’ [रा. भा. १८।१] इति । अत्र त्यागसन्न्यास-
शब्दावेकार्थविधि भगवदुक्तेनोचरेण ख्यापितं भाष्ये । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानं च ‘देवं चैवात्र पञ्चमम्’
[१८।१४] इत्यत्रैव दर्शितम्— ‘अत्र कर्महेतुकलापे देवं पञ्चमम् । परमात्माऽन्तर्यामी कर्मनिष्पत्तौ
प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि— ‘सर्वस्य चाऽहं हृदि सन्निविष्टो मयः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१९।१५]
इति । वक्ष्यति च— ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति । ग्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’
[१८।११] इति । परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं ‘परापु वच्छ्रुते’ [ब्र. सू. २।३।४१] इति प्रतिपादितम् ।
नन्वेवं परमात्मायत्तं जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनियोज्यो भवतीति विधिनिषेधशास्त्राप्यनर्थकानि
स्युः । इदमपि चोद्यं सूत्रकारेण परिहृतं— ‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्वावैयर्थ्यादिभ्यः’ [ब्र. सू. २।३।४२] इति । एतदुक्तं भवति— ‘परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करणकलेवरादिमिस्तदाहितशक्तिभिः
स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये स्वेच्छया करणाद्यपिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारमते ।
तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन तं प्रवर्तयतीति जीवस्यापि स्वबुद्ध्यैव प्रवृत्तेहेतुत्वमस्ति; यथा
गुस्तरशिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुरुषसाध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनिषेधमास्तं च’— इति ।
तत्र शास्त्रसारायः ‘सर्वगुह्यतमम्’ [१८।१४] इत्यादिना साधरं सम्मुखीकृत्य ‘मन्मना भव मद्रकः’
[१८।१५] ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ [१८।१६] इति श्लोकद्वयेन शिष्ट । ‘चरमश्लोकार्थश्च तात्पर्य-
चन्द्रिकायां निक्षेपरसायां चास्माभिः यथाभाष्यं यथासम्प्रदायं च समस्तपरपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमुपपादितः ।
तत्रायमस्मादीयसङ्ग्रहः— ‘सुदुष्करेण शोचन्वो येन येनेष्टहेतुना । स स तस्याहमेवेति चरमश्लोकसङ्ग्रहः’ इति ।
साराथो भक्तियोग इति भाष्ये त्वज्ञाधिकारे प्रपञ्चं प्रत्यपि भक्तेरश्रित्वेन प्राधान्यात् ॥ २२ ॥

मोक्षसद्भ्यासयोगाख्योऽष्टादशोऽध्यायः ।

त्यागसद्भ्यासशब्दयोः स्वरूपबुद्धस्तयाऽर्जुनप्रश्नः ।

अर्जुन उवाच— सद्भ्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

१ शाङ्करभाष्यम् ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते; सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते; अर्जुनस्तु सद्भ्यासस्यागश्चार्थयोरेव विशेषं बुद्धत्सुखाच्च— सद्भ्यासस्येति । सद्भ्यासस्य सद्भ्यासश्चार्थस्येत्येतत्—हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य भानस्त्वच्च याथात्म्यमित्येतत्—इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं; त्यागस्य च त्यागश्चार्थस्येत्येतत्—‘हे हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन ! केशिनामा ह्यच्छन्ना कश्चिदसुरः, तं निषूदितवान् भगवान्वासुदेवः, तेन तस्मान्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥ १ ॥

२ आनन्दगिरिकृता शाङ्करभाष्यन्याख्या ।

पूर्वध्यायैर्विस्तरेण यतस्ततो विक्षिप्ततथोक्तमर्थं सुखप्रतिपश्यथै चङ्क्ष्वेगोपसंहृत्याभिधानुमध्यायान्तरप्रवृत्तारयति—सर्वस्येति । उपसंहृत्य वक्तव्य इति सम्बन्धः । किञ्चोपनिषत्सु यतस्ततो विस्तृतस्यार्थस्य बुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तानिधानं कर्तव्यमुपनिषदो गीतानां वेदार्थत्वादित्याऽऽह—सर्वस्येति । एवं धर्मोऽपि आश्रयार्थोऽस्मिन्नध्याये सङ्क्षिप्तोपलक्षित इति । तथाऽऽह—सर्वेषु ह्यतीति । ननु वेदार्थेदोषोऽप्योपलक्षणीयत्वमिति किमिति “त्यागेनैके अप्रवृत्तव-

मानश्च” [महाना. ८।१४ + कैव. २ + भवसं. ३।३३] “सद्भ्यासयोगाद्यनयः शुद्धवत्तया” [सुं उ. ३।३।९ + महाना. ८।१५ + कैव. ३ + भवसं. ३।३३] इति च वेदार्थकवेदाविषयं प्रवृत्तिवचनं तथाऽऽह—अर्जुनस्त्विति । प्रथममोस्तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति विशेषणद्वयगण्यस्तयोस्तस्तीति गम्यते । बुद्धुस्त्वित्यस्य प्रवृत्त्यवकाशेऽप्येते सद्भ्यासादुक्तप्रश्नोपलक्षित इति याव ॥ १ ॥

३ रामानुजभाष्यम् ।

अतीतेनाध्यायद्वयेन अम्युदयनिश्चयेयममाधनभूतं वैदिकमेव यज्ञतपोदानादिकं कर्म, नान्यत्; वैदिकस्य च कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रणयान्वयः, तत्र मोक्षाम्युदयसाधनयोर्मेंदः यत्तत्तच्छब्दनिर्देशयानिर्देश्यत्वेन, मोक्षमाधनं च कर्म फलभिन्नान्धिरहितं यज्ञादिभ्यः, उदारमन्त्रश्च सत्त्वोद्रेकाद्भवति, सत्त्ववृद्धिश्च सत्त्विकाहारसेनया—इत्युक्तम् । अनन्तरं मोक्षमाधनतया निर्दिष्टयोः त्यागसद्भ्यासयोरेक्यं, त्यागस्य सद्भ्यासस्य च स्वरूपं, भगवति मंत्रधरे च मन्त्रकर्मणां कर्तृत्वानुमन्धानं, सत्त्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन मत्त्वगुणस्यावस्थोपादेयत्वं, स्वर्गलोचिनानां कर्मणां परमपुरुषाराधनश्रवणानां परमपुरुषमाप्तिनिर्वातनप्रकारः, कृत्रमस्य गीताशास्त्रस्य गाराणां भक्तियोग इत्येते प्रतिपाद्यन्ते । तत्र सावकाशगमन्यासयोः पृथक्पृथक्त्वनिर्णयाय स्वरूपनिर्णयाय धातुनः पृच्छति—सद्भ्यासस्येति ।

४ ब्रह्मज्ञानावधारिता तात्पर्यचन्द्रिका ।

कर्मव्यवशोधनप्रधाने अन्तिमेऽध्यायत्रिकेऽध्यायस्यास्य पञ्चाङ्गाविवक्षितप्रधानं मोक्षसंख्यासंगोद्देशासुरविभागोक्त्यादि-
मुखेन हेयोपादेयविभजनपरतया प्रवृत्तेः कर्मविशेषाऽऽह—
अतीतेनेति । चेद्विदुः कर्मणः सामान्यलक्षणं प्रण-
वान्ययः, तत्र मोक्षाभ्युदयसाधनयोर्भेदस्तत्सच्छब्द-
निर्देशात्वेनेति विभज्यमानस्याप्यभिप्रायः—विशेषणादि-
सामान्यलक्षणोऽयं विभागः । ब्रह्मणः पारोक्ष्यात् 'तत्' इति
निर्देशः । तज्ज्ञाने तु सम्प्राप्तविषयया सच्छब्दः । कर्मादेवेति
सात्त्विकराजसतामसा इति विभागस्तु कस्यचिदुद्देशाकल्पितः—
इति । एवमुक्तेऽप्यर्थेण मोक्षसाधनमृतांशस्वरूपशोधनमुत्तरा-
ध्यायेन क्रियत इति सत्त्वमिप्रायेणाऽऽह—अनन्तरमिति ।
'ईश्वरे कर्तृसाक्षिः सत्त्वोपादेयताऽन्तिमे' । स्वकर्मपरिणामश्च
पञ्चासाराय उच्यते' [गी. सं. १२] इति सङ्ग्रहलोके त्यागसंख्यासं-

व्यतत्संबन्धालुकिरीषरे कर्तुं ताज्ज्ञेः शेषतया तदुपन्यासादिति
मन्तव्यम् । सत्त्वोपादेयत्वमत्र तात्पर्यव्याप्तिरिति धीयत इत्यभिप्रा-
येणाऽऽह सत्त्वराजस्तमसां कार्यवर्णनेनेति । 'स्वधर्मज्ञान-
वैराग्यसाध्यमन्तयेकगोचरः' [गी. सं. १] इति सङ्ग्रहारम्भोक्त-
प्रमाणकर्मव्यपरोक्ष 'पञ्चासारायंशः' इत्यभिप्रायेणाऽऽह
सारायं भक्तियोग इति । स्वर्गादिसाधनानां यद्वाज्ञाना-
दीनां स्वरूपाविशेषेऽपि ययोगान्मोक्षसाधनत्वे, तदिदानीं
सविशेषं शोधयितुमर्हन्तः पृच्छतीत्यभिप्रायेण प्रवृत्ते प्रथं सत्त्वं
मयति—तत्र तावदिति । सत्त्वविशुद्धितदुपायादिकथनं
त्यामादिविशिष्टमोक्षसाधनकर्मार्थतया । सत्त्वसंशुद्ध्याभ्रम-
विशेषादिरूपेदेस्त्यापमायेऽपि शक्तः प्रपक्त्वैकतद्वाहः ।
वादिविप्रतिपर्यादिभिः स्वरूपविशेषानिबन्धः ।

३ रा. भा.—त्यागसंख्यासौ हि मोक्षसाधनतया विहितौ—“न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैकं अमृतत्वं मानशुः....वेदान्तविज्ञानसुनिधितार्थाः सन्ध्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके
तु परान्तकाले परामृतात्परिसुच्यन्ति सर्वे” [मुण्ड. ३।२।६+महाना. ८।१४+ कैव. ४+ भवसं. ३।३३+तै.
ना. १।०।२१; २२] इत्यादिषु । अस्य सन्ध्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथग्वेदितुमिच्छामि ।
अपमभिप्रायः—किमेतौ सन्ध्यासत्यागानन्दौ पृथगर्थौ, उतैकार्थावेव ? यदा पृथगर्थौ, तदा अनयोः
पृथक्त्वेन स्वरूपं वेदितुमिच्छामि, एकत्वेऽपि तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

४ वे. ता. च.—त्यागसंख्यासयोर्विशेषतस्तत्त्वबुद्ध्या-
वेदनाह—त्यागसंख्यासौ हीति । कर्मस्वरूपे स्वर्गापवर्गादि-
साधारणे त्यागादिसंज्ञकविशेषणयोगादेव व्यापकं साधनत्वम् ।
अतः प्राप्ताप्राप्तविषयेन विशेषणे तत्साधनत्वव्यपदेशः । संस्य-
विपर्ययोपमदी विशेषे इह सत्त्वशब्देन विवक्षित इत्याह—
याथात्म्यमिति । प्रपक्त्वं वेदितुमिच्छामांतुके निश्चित-
प्रपक्त्वस्य तत्तत्स्वरूपजिज्ञासा प्रतीयते; न तत्तुक्तं, पूर्वप्र-

प्रपक्त्वनिधयहेत्वभावावुत्तरम् चेकत्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ।
अतोऽयं प्रयोऽनुपपन्नः; प्रतिवचनासन्नतिथेत्यत्राऽऽह—अयम-
भिप्राय इति । 'तत्त्वं वेदितुमिच्छामि' इत्येतदेव विवक्षितम् ।
प्रपक्त्वनिर्देशस्तु संशयकोट्यन्यतरोपशेवमानपरः । 'प्रपक्त्व-
मस्ति चेत्तद्वेदितुमिच्छामि' इति वा वाक्यादुत्तिरित्यभिप्राये-
णाऽऽह—किमिति ॥ १ ॥

५ आनन्दतीर्थकृतं (माध्वीयं) भाष्यम् ।

अनन्तरगुणपूर्णय नमः । ॐ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥

६ जयतीर्थकृता प्रमेयदीपिका ।

अध्यायप्रतिपादनाह—पूर्वोक्तमिति । साधनं ज्ञानसाधनम् । उक्तस्योपसंहरत्येत्याहानिरासाय सङ्क्षिप्योपसंहरतीत्युक्तम् ।
अनुक्तं त्रेगुण्यं च वक्षीत्यपि प्राक्तम् ॥ १ ॥

७ हनुमत्प्रणीतं पेशाचसायम् ।

सर्वेष्वध्यायेषु भगवता बहुशः सन्ध्यासस्त्यागोऽपि निर्दिष्टः, अतो विवेकेन तयोः स्वरूपबुद्धस्तयाऽर्जुन
उवाच—सन्ध्यासस्त्येति । सन्ध्यासलक्षणस्यार्थस्य तत्त्वं तज्ज्ञानं वेदितुमिच्छामि पृथक्त्यागस्वरूप-
व्यावृत्तम् । त्यागस्यापि स्वरूपं वेदितुमिच्छामि । केन्द्री नाम कथिद्वयच्छब्दाऽसुरस्तं निवृद्धितवान्
वासुदेवस्तस्य सम्बोधनम् ॥ १ ॥

८ वेङ्कटनाथकृतं ब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम् ।

समद्वेष्ट्याये सात्त्विकी शब्देन ज्ञाने मुख्यमधिकारि-
विशेषणमित्युक्तम् ; अष्टादशे तु शब्दावस्थात्त्विकस्यैव
स यासस्य ज्ञानदेवत्वमिति निरूप्यते । तत्र तावत्सात्त्विक
संन्यासस्वरूप निरूपयितुस्तदुद्योदात्तत्वेन प्रथममनुनप्रथ-
मवतारयति—संन्यासस्त्येति । संन्यासस्यागशब्दो किं
भिन्नाधेयः ? द्विकधेयः ? धर्मयाऽपि तयोस्तत्त्वं स्वरूप
पृथग्विवेकेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि ।
अथ 'वेदितुमिच्छामि' इत्यनेन विनयः प्रदर्शितो भवति ।
'ब्रूहि' इत्युक्ते हि नियोऽपराधविरहणादविमर्शो विरहा स्यात् ।
न हि सम्महापुरणे भगवति युक्तम् ; तदेतदर्थयितुमेव
'महाबाहो !' इति साधोचनम् । तेन हि 'अनादिमह्यन्त-
मनन्तवीर्यमनन्तबाहु शशिसूयनेनम्' [११।१९] इत्यादिनो-
क्तमनन्तबाहुत्वादिरूपं पारम्पर्यं द्योत्यते । ननु शुद्धमोहसान्तये
तत्र ज्ञानरूपविष्टम्, स्वमपि ज्ञान्तमोहोऽस्ति, 'मोहोऽयं
विगतो मम' [११।१] इति तत्रोक्ते ; अत इदानीमप्रतः
सम्पन्नैः शत्रुभि सह युद्धमेव तत्रोचितं, न तु संन्यासस्या-
गारि परिकेष्टिप्रमत्तापारासत्त्विकम्, तथा सति ज्ञासाधनं
तत्र प्रसन्नं शत्रुवोऽभिभवेषु ; न हि तथाविधप्रसन्नो
स्वासाध्यव्याघातेन नया विशिष्टं शत्रुयमित्याशङ्क्य सम्बो-
धयति—केशिमिपूजनेति । केशिनाशो ह्याकृतेर्द्वयस्य
ह्यलं ह्यादाय भवयितुमागच्छतस्तस्मिन्मुखे वामबाहुं दात्वा
तत्क्षगविवर्धितेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवद्विदार्य
भृशरूपस्तम् । अतस्तादृशो स्वयि मम नियन्तरी गन्तरी च
सति न प्रामादिकपरामवशाद्वाकाशः । सारप्यव्याप्तिक-
बाहुनाऽपि स्वया बाहुन्तरेण शत्रुनिपूय मद्रक्षणस्य कर्तुं
शत्रुवशादिनि भाजः ।

स्यादेतत् । संन्यासस्यागविषयोऽयं प्रश्न किं विद्वत्संन्या-
सविषयः ? किंवा विविदितासंन्यासविषयः ? तस्य
'यस्त्वाग्निरतिरेव स्यादात्मतश्च मानवः । आत्मन्येव च
सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' [११।७] 'सर्वकर्मणि
मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नुवद्वारे पुरे देहो नैव दुर्वच
कायम्' [५।१३] इत्यादिना विद्वत्संन्यासस्य सर्वकर्मण्यस्य
रूपत्वेन बहुधा व्याख्याततया तत्रोदात्तप्रमाणवकाशात् ।
सर्वकर्मस्वरूपत्वस्वरूपाग्रूपे तस्मिन् 'काम्यानां कर्मणां
न्यासं संन्यासं कवचो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्याग-
विचक्षणाः' [१।८२] इति प्रतिषेधनायोगाच्च, विद्वत्संन्या-
सस्य तत्रवैज्ञानिकलभूतस्य गुणातीतत्वेन प्राप्त्युद्योक्त्या
'त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१।८४] इति वक्ष्यमाणसात्त्विक-
राजसतामसविभागस्यापि तत्रासङ्गतेः । न द्वितीयं,
पदमेवार्पणयुद्धव्यष्टिकर्मसंन्यासितचित्तमुद्विग्नसम्पन्नप्रवृत्ति-
विधिरस्य सद्गुणसाधनवेदान्तध्वनिपथिकचित्तमुद्विग्नसिद्धिदा
यस्तस्तत्तदन्यकर्मफलपुत्र्य वेगुप्ये जातेऽवद्वेदनमस्तेषु परित्याग
स्तस्यैव विविदितासंन्याससमाधत्तत्वेन 'प्रेत्यकर्मवर्गसो बुद्धेः
कर्मण्युत्थाप्य शुद्धैः । इत्याध्यात्मतमायाति प्राहवर्त-
यना इव' इत्यादिशब्दसिद्धत्वेन सत्प्राप्त्युत्तरीया ममप्रति-
षेधनत्रिविधविभागानामसामञ्जसत्वात् । तस्मादत्र तत्राप्य
किंविषयकोऽयं प्रश्न इति । अत्रोच्यते—द्विविधः सन्दादो
श्रुत्यो मौन्येति । तत्र श्रुत्यो विद्वद्विविदितासंन्यासभेदेन
द्विविधः 'तस्य कार्यं न विद्यते' [११।७] 'सैन्धवसिद्धि-
परमां संन्यासेनाधिगच्छति' [१।८४९] इत्यादिनोक्तवत्
मात्रस्वरूपः कर्मानधिकारिकर्को नैर्गुण्यलक्षणः । मौन्यस्य
तत्त्वतस्तत्त्वोपागमाज्जातविविदिताणां च कर्माधिकारिणामेव
सर्वतो वेदकर्मोद्घातेन तत्त्वस्यागात्मकं 'त संन्यासी च
योगी च' [११।१] इत्यादिनोक्तप्रेगुण्यलक्षणं । तद्विषयो-
ऽयमनुवप्रश्नः । तादृशस्य हि त्यागस्य कर्माधिकारिकगुण्यत्वा-
त्संन्यासताद्व्याप्यत्वाच्च भवति संन्यासाद्भेदभेदेनस्य ।
भेदे हि 'स संन्यासी च' इत्युक्तिर्यन्ते, अर्धे तु
तादृशत्यागस्य प्रैगुण्यरूपत्वात्तदर्थेन संन्यासोऽपि त्रिगुणो
जात इति ; तत्रेदो वक्ष्य इति प्रभाष्यः ॥ १ ॥

९. बहुभाचार्यवृत्ता तत्त्वदीपिका ।

अष्टादशे स्वगीतायसंन्यासविनिर्णयात् । सर्वकर्मण्यस्तित्यागं ज्ञाने मोक्षं कथ्यते ॥ १ ॥

इदं सत्त्वं 'सर्वकर्मणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी' [५।१३] 'संन्यासयोगगुणात्मा' [९।२८]
इत्यादिषु संन्याससम्बन्धोऽस्मिद्विधः 'इयस्त्वा कर्मफलसम्' [४।२०] इत्यादिषु त्यागजन्मश्च तत्र सन्न्यासस्याग-
शब्दयोरेकविधय एवाधो विनयो वा कथनेत्यवशेषितवस्तुषु सत्याऽर्जुन त्याग—संन्यासस्त्येति ।
संन्यासाग्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक् विवेकतो हातुमिच्छामि, संन्यासमुपनिशास्य 'महाबाहो ! केशिमिपूजने !'
इति साधोचयति ॥ १ ॥

१० पुरुषोत्तमजीकृताऽमृततरङ्गिणी ।

अष्टादशानां विद्यानां फलमेतद्यतो मतम् । सर्वत्यागेन कर्तव्यो ज्ञाप्रयः सर्वमाप्ततः ॥ १ ॥
अतः पाथाय सुधीतः प्राहाष्टादशसंज्ञके । अध्याये स्वाप्रयं धीमद्वृणो देवचिन्मदनः ॥ २ ॥

अत्र सप्तदशाध्यायैर्यंगवद्वाक्यतरङ्गिणविपादितहृदय-
मोहाग्धवारोऽर्जुनः सध्यासकर्मफलत्यागयोरेव भगवद्व्यासि-
हेतुत्वनिश्चयप्रकाशितहृत्सरोरुहः स्वबुद्धिनिधयेन सध्यासोत्त-
मज्ञानोऽपि भगवदुक्तस्वपुराणत्वज्ञानेन तस्मिन्साधयिपुस्तयो
स्तत्त्वं पृच्छति—सध्यासस्येति । हे हृषीकेश एतत्तत्त्व-
ज्ञानार्थं यदिन्द्रियप्रेरक ! 'सर्वकर्माणि भूतसा सत्यस्याऽऽस्ते
'सुखं वषी । सध्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो माधुपैत्यसि' ।

[५१३] इत्यादिना सध्यासस्य स्वप्राप्तिरुक्ता, तत्र तस्य
तत्त्वं यादृचन त्वत्प्राप्तिर्भवति तादृक् तत्त्वं, हे महाबाहो ! अहं
वेदितुं ज्ञानुमिच्छामि, तज्ज्ञापयेत्यर्थः । महत् क्रियाशक्तिमान्,
स्वोद्धारणसमर्थः । त्वत्सम्बन्धेनैतत्तत्त्वोपदेशेन माधुदरेत्युक्तं
भवति । च पुनः हे केशिनिपुत्रन दैत्यनिवारक ! त्वेत्यानेनेन
कायहेरादिचकृतत्यागात् पृथक् त्यागस्य त्वत्सेवार्थकृतत्या-
गस्य तत्त्वं मुख्यरूपं वेदितुं ज्ञानुमिच्छामि ॥ १ ॥

११ नैलकण्ठीयो भारतमाधवीपः ।

अस्यामष्टादशाध्याय्यां प्रथमे उपोद्घातितानां द्वितीये सूचितानां शेषैर्व्युत्पादितानामर्थानां कारस्त्र्येनोपसंहा-
रायौऽयमन्तिमोऽध्याय आरभ्यते; तत्र पूर्वाध्यायान्ते 'अथद्वया कृतं सर्वं व्ययं' [१८१८] इत्युक्तं, तत्र
फलवश्यम्भावनिश्चयः अद्धा, सा च फलवतां कर्मणामेवाङ्गं, न तु कर्मविरहरूपस्य सध्यासस्य, भाररूपफल-
वर्जितस्य अभावाद्वावोत्पत्तेरयोगात् । तस्माच्छ्रद्धासापेक्षकमपेक्षया अद्धानपेक्षः सध्यासः श्रेयान्, न चात्यैवं-
रूपस्य अद्धानैविध्यप्रयुक्तं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यं सम्भवति, येन फले तारतम्यं स्यात्, तत्फलस्य दृष्टविज्ञेय-
निवृत्तिरूपस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । स च सध्यासो यदि कर्मत्याग एव तर्हि सिद्धं नः समीहितम् ; यदि तु तौ
भिन्नौ तर्हि तयोर्वैलक्षण्यं विचार्यमित्याशयेनार्जुन उवाच—सध्यासस्येति । हे महाबाहो ! हे हृषीकेश !
हे केशिनिपुत्रन ! इति बहुकृतः सम्बोधयन् जिज्ञासितेऽर्थेऽत्यादरं दर्शयति । सध्यासस्य तत्त्वं याथात्म्यं
त्यागात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामि, त्यागस्य यायात्म्यं सध्यासात्पृथग्भूतं वेदितुमिच्छामीति चकारेणानुवर्त्यते ॥ १ ॥

सध्यासत्यागशब्दार्थयोरितरविचक्षणानां मतानि ।

श्रीभगवानुवाच—काम्यानां कर्मणां न्यासं सध्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

१ शां. भा.—तत्र तत्र निर्दिष्टौ सध्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वध्यायेषु; अतो-
ऽर्जुनाय पृष्टते तन्निर्णाय भगवानुवाच—काम्यानामिति । काम्यानामथमेधादीनां कर्मणां न्यासं
परित्यागं सध्यासं सध्यासशब्दार्थमनुप्रेष्यत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं करयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विज्ञानन्ति ।
नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफल-
त्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं ध्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फल-
परित्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः, सर्वधार्षप परित्यागमात्रं सध्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्, न घटपट-
शब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ।

२ आ. शां. व्या.—ननु पूर्वध्यायेषु तत्र तत्र
सध्यासत्यागयोरुक्तत्वात्किमिति पुनस्तौ पृच्छन्ते ? ज्ञाते तद-
योगसत्ताऽऽह—तत्र तत्रेति । न निर्लुण्ठितार्थौ । निरु-
धार्थौ, न विविकार्थमित्यर्थः । ननुतस्या प्रश्नस्य प्रश्नत्वात्प्र-
रभिराश्रयं श्रेतेन प्रतियोग भगवाद्भक्तमुक्तानित्याह—अतः

इति । पशुद्वयोपन्यासेन सध्यासत्यागशब्दयोरर्थभेदं कथयति—
काम्यानामिति । तत्किमिदानीं सध्यासत्यागशब्दयोरुक्त-
निरुक्तं ध्यागशब्दं ? तथा प्रसिद्धिनिरोधं स्यादित्यादृष्ट्या-
वान्तरभेदेऽपि नाऽऽस्त्वन्तिभेदोऽस्तीत्याह—यदीति ।

१ शां. भा.—ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः, कथमुच्यते तेषां फल-
त्यागः ? इति ; यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैप दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वम्येष्ट-
त्वात् । वक्ष्यति हि भगवान्—'अनिष्टमिदं मिथं च' [१८१२] इति, 'न तु मय्यामिनां क्षचित्' ।

[१८।१२] इति च । सन्ध्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्ध्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं ' भवत्यत्यागिना प्रेत्य ' [१८।१२] इति दर्शयति ॥ २ ॥

२ आ शा व्या.—पुनराभावाद्बन्ध्यायास्तत्तत्त्यागायोगवन्निष्कर्ममिदिक्रमणायकृताया फलव्यागानुपपत्तेरुक्तस्याय-
शब्दाद्यो न सिध्यतीति शङ्कते—नन्विति । नित्यमैवमिदिक
कर्मफलस्य बन्ध्यापुनराभावाभावात्तरागसम्बन्धबुद्धकस्त्याग
शब्दार्थं सम्भवतीति स्यादपत्ते—नैष दोष इति । भगवता

तेषा फलवत्त्व ' इह ' इत्यत्र वाच्यशेषमतुकूलयति—वक्ष्य
तीति । तर्हि सन्ध्यासिनामसन्ध्यासिना च नित्यायानुपदिवा
मविशेषेण तत्फलं स्यात् ? इति चेत्, नैव इत्यह—न
त्विचि । वक्ष्यतीत्यनुकुर्येण चकारार्थे । प्रसक्तस्य बन्धनोऽपि
प्रकृतोपयोगित्वेन सशृङ्ग स्मारयति—सन्ध्यासिनामिति ॥ २ ॥

३ रा. भा.—अथानयोरेकमेव स्वरूपं, तच्चेद्व्यभिचि निर्णेतुं चादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन् श्रीमन्ना-
नुवाच—काम्यानामिति । केचन त्रिधांसः काम्यानां कर्मणां न्यासं स्वरूपत्यागं सन्ध्यासं विदुः,
केचिच्च त्रिचक्षणाः नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशस्त्रेण
त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्र शास्त्रीयत्यागः काम्यकर्मस्वरूपविषयः, सर्वकर्मफलविषय इति विवादं
प्रदर्शयन् एकत्र सन्ध्यासशब्दमितरत्र त्यागशब्दं प्रयुक्तवान् ; अतस्त्यागसन्ध्यासशब्दयोरेकार्थत्वमस्ती
कृतमिति ज्ञायते; तथा ' निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । ' [१८।४] इति त्यागशब्देनैव
निर्णयचनात् । ' नित्यतस्य तु मर्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहाच्चस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ' [१८।७] ' अनिष्टमिष्टं मिथं च त्रिभिर्धै कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्ध्यासिनां
क्षचित् ' [१८।१२] इति परस्परपर्यायतादर्शनाच्च तयोरेकार्थत्वं प्रतीयत इति निश्चीयते ॥ २ ॥

४ ये ता च — धृक्त्वैकैकतत्त्वरूपजिज्ञासया प्रश्न
धेन् तत्र करिभग्न ' काम्यानाम् ' इत्यादिमतभेदोपपत्त्यास्य
सञ्चि । इत्यत्राऽह—अथेति । अयमभिप्राय—न्यायतो
ह्यत्र निर्णयं प्रतिपाद्यते, सन्निधौ च न्यायावतार, सन्देह
श्चात्र कादिविप्रतिपत्तिनिबन्धन इति न्यायविवक्षितोपपत्त्याय
विप्रतिपत्त्युपपाद — इति । एतेन कथितार्थयोरपि सन्ध्यास
त्यागशब्दवाचिप्रतिपत्तिप्रसन्ननाय अस्मिन्नप्याये पुन प्रश्न
' यपि सूचिम् । एकत्वस्वीकारेण प्रतिवचनात् शृङ्खल-वप्रति
क्षेपाऽप्येतिह इत्यभिप्रायणा—अह—एकमेव स्वरूपमिति ।
इत्यमरः ' निश्चयं शृणु ' [१७।४] इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

' वक्ष्य ' ' विचक्षणा ' इति पञ्चदशे नार्थप्राप्त्यर्थस्यायं वक्ष्यन्
मौख्यम्, अपि तु विप्रतिपत्त्युपपत्त्युत्पत्तिमात्रपरमित्यभिप्राये
शास्त्र—केचन त्रिधांस इति । अनन्तरच्छात्रेण भेदस्य
' एके, अपर ' इति व्यक्तमुक्त्यादिहापि तद्विषयेत्यभिप्रायेण—
केचनैतत्पुनम् । ' काम्यानां कर्मणां न्यासम् ' इति शिष्टे
पुनरादिशयमस्तिरित्याग प्रतीयते, उक्तस्य च ' सर्वैर्कर्मफल
त्यागम् ' इति शिष्टेनान्न काम्यकर्मपरत्यागस्येतिभिन्नोपपत्तिः—
इत्युक्त्यापत्तामिति । काम्यकर्मपरत्यागं यदात्ममभि-
प्राय—न तावन्निश्चयमिति वक्ष्यन् अहमेव प्रश्नवाक्यान्मन्त्रता
महान्तरमित्यस्या काम्यमनुगीयते । न च त्रिकर्मप्राप्त्यर्थं
तदात्ममन्त्रयदनीकत्वात् । न च तद्वै कर्मपरत्वेदवापि तद्वै
साधनम्, उक्तपदार्थे तदर्थेदमत्राह । न च विप्रतिपत्त्युत्पत्त्येन
विप्रतिपत्त्या तत्परिहार, महाविपुलनिन्दनेतिभिन्नमात्रविषय

त्वेऽपि विरोधाभावात् । अत एव हि ' सर्वविज्ञा न यज्ञादि
शुभेरेष्वतः ' [न सू. ३।४।२६] इत्यधिकरणमाधमपरमसौतेज
तापर भाष्यते । तस्मात्स्वर्गादिसन्नानकहेतव काम्या क्रिया
समुत्पत्तिर्नाशयेया — इति ।

सर्वकर्मफलत्यागमिति वदतां मध्यमाशय — फलविरोधादि
काम्यानां त्यागं शङ्कते, अत फलमेव त्यज्यताम्, न च
निष्फलज्ज्ञानप्रपञ्च । नित्यमैवमिदिक्रमणं भगवदतीतिमात्रार्थं
तथा तदनुगमनोपपत्ते । न चैव न विधि ' यो वा एतदानीं
याम्येवितित्वा ज्ञरोति यज्ञते सपन्तस्यते बहूनि वर्षेवइत्यादिभि
अन्तर्वैद्यास्य तद्वदति । [पृ ३ १८।१०] इत्यादिना-
ऽन्तर्वाक्यनिर्दिष्टरामपुत्रवदनावेदनाभ्यामेव तत्त्वैव कर्मणो
नित्यानित्यरूपत्वापन्नत्वमुच्यते । अतो नित्यमैवमिदिक्रमानामिव
काम्यानामपि न स्वस्वत्याग — इति ।

विवादस्य भिन्नविषयत्वाद्योगादत्र त्यागसत्तासद्वदो
रेकार्थत्वाच्चयस्याभावात्पृथगर्थत्वाच्चाविहारोऽप्यलभ्य इत्याह—
तन्नेति । एतेन सन्ध्यासत्यागशब्दो धृक्पर्यन्तमतीत्यह इत्य
विद्वद्भाष्यस्वरूपग्रहणविषयतया कस्यचित् नित्यमैवमिति
कनोपपत्तेर्यो च वदन्त प्रयुक्ता । ननुत काम्येवतत्त्वमन्त्र
त्यागमिप्युच्यते । तत्र गरीबस्याभावात् विधिपरमि कर्म
संश्लेषादि । तद्विषयक—नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां
च सर्वैर्कर्मफलत्यागमिति । नित्यानामपि ' प्राभास्य एतस्या
नम् ' [वि ३ १।१।१७] इत्यादिना वक्ष्यते । ॥ २ ॥

अत्र श्लोके त्यागसंन्यासशब्दयोरेभेदव्युत्पादनपरतां निर-
सितुमैकाग्रं प्रसप्तं हेतुद्वयमाह— तथेति । नह्यर्हद्वयविषयेऽत्र
विमतं अन्यतरस्यैव निश्चय उपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं त्याग-
शब्देनैवेति । परस्परपर्यायतादर्शनाच्चेति— अयमभि-
प्रायः— ‘नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते’ [१८।७] इति
निश्चिद एव हि सन्न्यासः । ‘मोहात्तस्य परित्यागः’ [१८।७] इति

त्यागशब्देनान्यत् तामस्तत्वेन निन्यते, अन्यथा जगद्वादि-
वाक्यवत्परस्परानन्वयप्रसङ्गात् । एवं ‘भवत्यत्यागिनां प्रेक्ष’
[१८।१२] इत्युक्त एवार्थः ‘न तु सन्न्यासिनां क्वचित्’
[१८।१२] इति व्यतिरेकेण दृढीक्रियते । न च तदन्वय-
विधिरन्याभावात् व्यतिरेकः । अत इमौ शब्दवाचकपक्षार्था-
वित्यङ्गीकृतम्— इति प्रतिवक्तव्यं भगवतेति शेषः ॥ २ ॥

५ आ. मा. भा.— फलानिच्छयाऽकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः सन्न्यासः । त्यागस्तु फल-
त्याग एव । तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः— “अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो न्यासः, फल-
त्यागस्तु त्यागः” इति ॥ २ ॥

६ ज. प्र. दी.— ‘काम्यानां कर्मणां’ इत्येतं श्लोकं
केचिद्व्याचक्षते— ‘काम्यानां कर्मणामवबोधेमादीनां स्वरूपेण
त्यागः सन्न्यासः, नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मफलत्यागस्त्यागः’
इति, तद्वदिति भाषेनाऽऽह— फलेति । वैकल्पिककाम्यानां
स्वर्गादिकामिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागो नियतकाम्यानां
स्वरूपाकरणेन त्यागः सन्न्यासः, काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु

त्यागः, करणकरणेन न विवक्षित इत्यर्थः । कुत एतत् ?
इत्तमाह— तथा हीति । अकर्मणा अकरणेन जनकादव-
पत्यादिभिर्मुमुक्षुभिरस्वमेवादीनामनुद्दिष्टफलानामनुष्ठानात् का-
म्यानां स्वरूपपरित्याग एव नित्यनैमित्तिकफलस्यान्तःकरण-
शुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन तस्यागो न युक्तः ॥ २ ॥

७ ह. पै. भा.— अर्जुनेन बुभुक्षितसमर्थं यथावद्वक्तुकामः श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति ।
काम्यानां कमनीयफलानां कर्मणां कर्तव्यतया प्राप्तानां शान्ततो रागतो वा न्यासं सन्न्यासं विदुर्विजा-
नन्ति कवयः पण्डिताः । ननु ‘काम्यानां’ इति विशेषणमनर्थकं “यावज्जीवमभिहोत्रं जुहुयात्” []
इत्यादिश्रुतिचोदितानां व्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, न; तेषामपि कमनीयफलत्वेन काम्यत्वात् । “अथ
श्रयो लोका वै लोकानां श्रेष्ठाः श्रेष्ठतमास्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति” इति श्रुतेः । तथा सर्ववर्णानां स्वधर्मे
वर्तमानानां परमिति श्रुतं सुखमिति स्मृतेश्च । तथैव वक्ष्यति भगवान्— “अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं
कर्मणः फलम्” [१८।१२] इति । तस्मात्कमनीयफलत्वात्कर्तव्यतया प्राप्तानि नित्यनैमित्तिककाम्य-
रतिपिदानि कर्माणि काम्यान्वेव, अतः कर्तव्यतया प्राप्तानां कर्मणां ‘काम्यानां’ इति स्वरूपानुवादः ।
तत्राणि च तानि कर्माणि नित्यनैमित्तिकसंज्ञितानि तेषां फलत्यागं ‘इदं मे फलं स्यात्’ इति सङ्कल्प-
यागं त्यागं प्राहुर्विचक्षणाः पण्डिताः । सर्वग्रहणेन काम्यकर्मग्रहणं कस्मान्न स्यात् ? काम्यकर्मत्यागेन
फलत्यागस्य सिद्धत्वाच्यागसन्न्यासयोः साङ्ख्यप्रसङ्गात् । तस्मात्तेन नित्यनैमित्तिकफलत्यागः ॥ २ ॥

८ धं. ध. गि.— अत्रोक्तं काम्यानामिति । केचित्कवयः
पण्डिताः काम्यानां “स्वर्गकामो यजेत” [आप.श्रौ १०।१।२।१]
इत्यकामो यजेत” इत्यादिकामोपनिषद्ग्रन्थेन शास्त्रविहितार्था-
मर्णां न्यासं परित्यागं सन्न्यासं विदुर्जानन्ति । काम्यकर्मणां
है. सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः सन्न्यासस्यार्थ इत्यर्थः ।
चित्तविवक्षणा विचारनिपुणाः सर्वेषां काम्यानां नित्य-
नैमित्तिकानां च कर्मणां य, फलमात्रत्यागः न ॥ स्वरूपतोऽपि
त्यागः तं त्यागशब्दार्थं प्राहुः । एवं च यद्यपि सन्न्यासस्याग-
दयोभिप्रायैक्यसंभवादेनोक्तमिति प्रतीयते, काम्यकर्मत्यागः
त्यासः सर्वकर्मफलत्यागस्याग इत्युक्त्वा तयोरेषान्वयस्यै-
वमात्र । तथान्यस्मिन् श्लोके त्यागविषय एव एकत्र

सन्न्यासशब्दस्य अन्यत्र त्यागशब्दस्य च प्रयोगात् ‘निश्चये
शब्द मे तत्र त्यागो अतस्तत्तम !” [१८।१५] इति त्यागशब्देनैव
सन्न्यासकोटीकरणार्थं ‘विप्रतस्य ॥ सन्न्यास कमेगो मोक्षप-
द्यते । मोहात्तस्य परि-त्यागस्तत्तम परिकीर्तितः’ [१८।१५]
इति परस्परपर्यायवददर्शनाच्च तयोरेकत्वमेव भगवदशो-
नितम् । सर्वत्र लोकप्रसिद्धेर्बुक्ते चेति स्थिते, सन्न्यासस्यागशब्द-
एवार्थ इति स्पष्टत्वात्कण्ठस्तथाऽनुक्त्वा कीदृशस्यागः
सन्न्यासः ? इत्यपेक्षायाः, काम्यकर्मत्याग एव सन्न्यासादप्य-
स्त्याग इति क्वचित् । केचित्तु सर्वकर्मफलत्याग एव तथेति
पक्षद्वयमशोकमिति सूक्ष्मदृष्ट्याऽवधेयम् ॥ २ ॥

९ व० त० दी०— तत्र त्यागसन्न्यासयोर्ैकार्थेऽपि विषयभेदेन विनिर्णयं मतान्तगोपन्यासेन दर्शयितुं शक्यं-
भाष्ये स्वयं श्रीभगवानुवाच— काम्यानां कर्मणामिति । “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “स पाप्मानं तरति स
पी. व. १७

ब्रह्महत्यां" "योऽन्धमेधेन यजते" "पुत्रकामो यजते" इत्यादिकामोपनिवन्धेन वेदेन विहितानां सर्वेषां न्यासं स्वरूपं तस्यागं स्रज्यासं कथयो योगिनो विदुः । ततोऽपि विचक्षणाः स्वरूपतः त्यागमसहमाना निपुणा भक्ताः सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाम्यानां तथा श्रुतानामपि कर्मणां श्रुतफलस्य त्याग एव मोक्षशब्दे त्यागशब्दार्थ इति प्राहुः । तत्रैतेषां मते सन्यासार्थः सम्यक् फलत एव, न स्वरूपत इत्यायाति ॥ २ ॥

१० पु अ. त.— अस्थोत्तरमाह श्रीभगवान्— काम्यानामिति । काम्यानां "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजते । सर्वयाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽन्धमेधेन यजते" [आप. श्रौ. १.०.१.१२.१] इत्यादिकर्मणां न्यास परित्यागं कथयो निर्दुष्टसाद्वारसिकाः सन्यासं विदुः ज्ञानन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः— सन्यासशब्देन सम्यक्प्रकारेण न्यासं स्थापनं तत्र काम्यानां कामितफलपरित्यागेन भवद्वय-फलार्थस्थापनरूपं शान्त्यर्थज्ञानेन ते ज्ञानमिति । एतेन तेषामपि

शान्त्यर्थज्ञानवत्त्वमेवोक्तं, न तु तत्त्वज्ञानवत्त्वमिति भावः । किञ्च, ये विचक्षणा विशेषेण व्याख्यानमवगच्छन्ति, चातुर्यादियुक्ताः सर्वकर्मणां नित्यनैमित्तिककाम्यानामपि फलत्यागं त्यागं प्राहुः । यद्यपि नित्यकर्मसु फलं न श्रूयते "अहरहः सन्ध्यायुपासीत । याचञ्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" [] इत्यादिषु, तथापि प्रत्यवायपरतिहार एव फलमिति कल्पयन्ति । एतदेव विचक्षण-वेनोक्तम् । तेऽपि तत्त्वं न ज्ञानमन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

११ नी० भा० दी०— अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच— काम्यानामिति । काम्यानां रागसः प्राप्तानां पुत्र-कामेष्टयादीनाम् । ननु फलस्य कामनाविषयत्वात् सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात् सर्वं कर्म काम्यमेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोस्त्यागः स्यादिति सिद्धं नः समीहितमित्याशङ्क्याऽऽह— सर्वेति । सर्वेषां नित्यनैमित्तिक-काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव त्यागं विचक्षणाः प्राहुः, न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुः, अतो न त्वद्विष्टः स्रज्यासः सिद्धपवीत्यर्थः । अयमाशयः— यद्यपि स्रज्यासत्यागशब्दो निर्दुष्टमितेव श्रूतः, तथापि सा वैराग्याद्वा कायहेतु-भयाद्वा मोक्ष्याद्वा भवतीति तदकारणानां सात्त्विकादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्या अपि सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं शिविविश्रद्धाप्रधानत्वं च दुर्बारम् । न चाविरक्तो ब्रह्मज्ञानश्च त्यक्तकर्माऽपि दृष्टविक्षेपहीनो दृश्यते । यथोक्तं धार्मिकाचार्यैः— "प्रमादिनो बहिर्ब्रिष्टाः पिशुनाः फलहोस्तुकाः । स्रज्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दूपिताशयाः" इति । तस्मादविरक्तकृतस्रज्यासापेक्षया निष्कामकर्मचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भगवता काम्यकर्मत्यागः स्रज्यास-हेतेन नित्यादिकर्मणां फलानभिसन्धानं च त्यागत्वेन स्तूयत इति । तस्मादब्रह्मया कृतः स्रज्यासोऽप्यसत्त्वमेवेति 'स्रज्यासाद्ब्रह्मणः श्यानं' इति दृष्टं स्वफलं दातुं न समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता 'अब्रह्मया कृतं सर्वं ब्रह्म' [१७.२८] इति । यत्तु नित्यानामेव विविदिषायोगात्काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्याग इति पूर्वद्विषयार्थः, सर्वेषां कर्मणां फलवत्त्याग इत्युत्तरादर्थः इति व्याख्यानं पञ्चदशप्रदर्शनेपरं, तद्विमिश्रेण श्लोकेन पौनरुक्त्यमावहृदी-स्तुपेक्षितम् ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

१ अां. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषम्, दोषोऽस्यास्तीति दोषम् । किं तत् ? कर्म, धन्यहेतुत्वात्सर्वमेव । अयमा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते, तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः साहस्र्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे । कर्मिणः पञ्चाधिकृतानपेक्ष्यते विन्यासः, न तु ध्याननिष्ठान्पुत्रत्यागिनः सध्यामिनोऽपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन साहस्र्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता' [३.३] इति कर्माधिकारादप्युक्त्वा ये न तान्प्रति चिन्ता ।

२ आ. दां. व्या.— काम्यानि बहिर्ब्रिष्टा नित्य-नैमित्तिकानि काम्यानि— इति कर्म्यानां लुप्त्यं च यं प्रतिपन्न-निरतिष्ठ दृष्टिपु विदितान्माह— त्याज्यमिति । कर्मणः सर्वस्य दोषवत् हेतुमाह— अन्धमेधे । 'दोषवत्' इत्येव दृष्टान्तवत् व्याचष्टे— अन्धमेधे । कर्मण्यवनिष्ठानामपि—

यामेव कर्म त्याज्यं, कर्मिणां तस्यापेक्षया प्रत्ययायादित्याशङ्क्या-ऽऽह— अपिष्टानामिति । न हि तेषामपि कर्म तद्वत्तं प्रत्ययायो र्हिादियुक्तस्य कर्मोपश्रुताने परं प्रत्ययायतिरिति भावः । साहस्र्यादिपञ्चमामावितिद्वन्द्वः । श्रीमत्तद्वत्तमाह-तत्रैवेति । कर्माधिष्ठानेनैवेति याचते, कर्म निम्नं भेदिति ॥ ३ ॥

‘काम्यानां कर्मणा’ [१८।१] इत्यात्म्यं श्लोकाम्या । प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मिणा इति । एवकारव्यवच्छेदोऽर्थमिणोऽर्थमिणोऽधिकृतान्नधिकृताप्यपेक्ष्य दर्शितविकल्पानां माह—न त्विति । तदेव स्फुटयति—ज्ञानेति ।

१ शां. भा.—ननु ‘कर्मयोगेन योगिनां’ [३।३] इत्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा निचार्यन्ते तथा साहचर्या अपि ज्ञाननिष्ठा निचार्यन्तामिति; न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुषण्णैः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि साहचर्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अवस्ते न कायक्लेशदुःखमयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म ‘नेत्र किञ्चित्करोमि’ [५।८] इति हि ते सद्यस्पन्ति ।

२ आ. शां. व्या — कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठानां विभक्त निष्ठावत्त्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्वबन्धाननिष्ठानामपि निवार्यत्वमदादिकृतिमिति सङ्कते—नन्येति । साहचर्यानां परमार्थज्ञाननिष्ठानां नाम निवार्यतेत्युक्तमाह—न तेषामिति । ननु तेषामपि स्वात्मनि हेतुत्वादि पश्यता तदुत्तरेण राजसकर्मत्यागसिद्धेर्विचार्यत्वं नेत्याह—न कायेति । तत्र (१३) क्षेत्राभ्यायोक्तं हेतुत्वेनेति—इच्छादीनामिति । स्वात्मनि साहचर्यादीनां हेतुत्वप्रतीतिरिति

माह—अत इति । ननु तेषां हेतुत्वदर्शनेऽपि स्वात्मनि कर्माणि पश्यता तस्यागो युक्ततेषां कायक्लेशादिकल्पाद्ये त्याह—भाषीति । अज्ञाना मोहमाहात्म्याभियनमपि कर्म त्यक्तुं शक्यं, न तत्त्वविदा, स्वात्मनि कर्मादृष्टानेन तस्यागो हेत्वभावादिति मत्वाऽऽह—मोहादिति । कथं तर्हि तेषां मात्मनि कर्माण्यपश्यता प्राप्त्यभावे तस्यागं शक्यात् ? तथाऽऽह—गुणानामिति ।

१ शां. भा.—‘सर्वकर्माणि मनसा सद्यस्य’ [५।१३] इत्यादिभिर्हि तत्त्वनिदः सत्यास-प्रकार उक्तः । तस्माद्यज्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदः, तेषां च मोहात्स्यागः सम्भवति कायफलेश-मपाद्य, य एव तामसास्त्यागिनो राजसाधेति निन्दन्ते । कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागास्तुत्यर्थम् । ‘सर्वारम्भपरित्यागी’ [१२।१९] ‘मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्; अनिरेतः स्थिरमतिः’ [१२।१९] इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंख्यासिनो निशेषितत्वात् । वक्ष्यति च—‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ [१८।५०] इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठाः संख्यासिनो नेह विपक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामस-त्वाधपेक्षया सत्यास उच्यते; न मुरयः सर्वकर्मसंख्यासः ।

२ आ. शां. व्या — अविद्वेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्त-त्त्वविदामित्युक्तं स्मारयप्रज्ञाप्रतिषेधं प्रत्यादिशति—सर्वेति । तत्त्वविदाश्चाविद्यावन्ते कलिउमाह—तस्मादिति । यज्ज्ञातव्यं विदस्तं एवेत्युक्तं सत्यं । कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदा कर्मत्यागप्रवृत्तिर्ना दृश्यते—तेषां चेति । तस्मात् इतो गुणानां इत्याशङ्क्याऽऽह—कर्मिणामिति । किञ्च परमार्थ संख्यासिनां प्रवृत्त्यर्थोपलब्ध्या निन्दाविषयत्वमित्याह—

सर्वेति । किञ्चापि ‘निदि प्रमो दया’ [१८।५०] इत्यादिना ज्ञाननिष्ठया वक्ष्यमाणत्वात्तदं नेह विषयवत् त्याह—वक्ष्यतेति । कर्माधिकृतानां तत्राद विरहितं च, न ज्ञाननिष्ठानामित्युक्तं—एति—तस्मादिति । ननु मत्स्यागं शब्देन सर्वकर्मसंख्यासस्य प्रवृत्त्यात्तवारिष्यत्वादिनामिदं विवक्षितं प्रतिपादितं तथाऽऽह—कर्मिणि ।

१ शां. भा.—सर्वकर्मसंख्यासमाम्भवे च ‘नहि देहश्रुता’ [१८।११] इति हेतुवचनानु-पपेति चेत्, न; हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा ‘त्यागाच्छान्तिरनन्तरं’ [१७।२०] इति कर्म-फलत्यागस्तुतिरेव, यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तप्रवृत्तिर्मां प्रति विद्यानात्, तथेदमपि ‘न हि देह-श्रुता शक्यं’ [१८।११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं उच्यते । न ‘सर्वकर्माणि मनसा सद्यस्य नेत्रं श्रेयं वारयन्तास्ते’ [५।१२] इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिदर्थयितुं शक्यः; तस्मान्नकर्मण्यधिकृतान् मर्त्यैरेव संख्यासत्यागविरुद्धः । ये तु परमार्थदर्शिनः साहचर्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठत्वात्तत्र सर्वकर्मसंख्यास-

लक्षणायामधिकारः, नान्यत्रेति न ते विकल्पाहार्हाः तयो- (तच्चो)-पपादितमस्माभिः 'वेदात्रिनाशिनं'
[१२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

२ आ. शां. व्या.— सन्ध्यासंज्ञेन मुख्यस्यैव सन्ध्या-
सत्य प्रहणं, गौणमुखयोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् । अन्यथा तद-
सम्भवे हेतुर्किन्नेत्यर्थ्यादप्रसप्रतिषेधादिति शङ्कते— सर्वेति ।
नेद हेतुनचनं सर्वकर्मसन्ध्यासाधनसम्भवाधनं कर्मफलसागस्तुति
परत्वादिति परिहरति— नेत्यादिना । एतदेव दृष्टान्तेन
स्पष्टयति— यथेति । दृष्टान्तेऽपि यथाश्रुतार्थं किं न स्यात् ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— यथोक्तेति । न हि फलव्यागवेव ज्ञानं
विना मुक्तिर्भुक्ता, सुखेज्ञानैकाकीनत्वसाधकभुक्तिरित्युक्तिविरोधात्
'अद्वेष्टा' [१२।१३] इत्यादिना चानन्तरमेव ज्ञानसाधन-
विधानानर्थक्यात् । अतन्त्यागस्तुतिरेवात्र धातव्यर्थः । दृष्टान्त-

गतमर्थे दार्ष्टान्तिके योजयति— तथेति । प्राशुतपक्षपाद-
विवक्षया हेतुर्केमुद्ययार्थत्वमेव किं न स्यात् ? इत्याशङ्क्य
तदपवादे हेत्वभावाभावेनमित्याह— न, सर्वेति । न चेयमेव
हेतुक्तिस्तदपवादिकाऽन्यथा सिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । मुख्य-
सन्ध्यासाधनत्वादिसम्भवे सन्ध्यासत्यागविकल्पस्य कथं साधकाशता ?
इत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । ज्ञाननिष्ठान्प्रत्युक्तविकल्पा-
नुपपत्तौ कुत्र तेषामधिकारः ? तनाऽऽह— ये स्थिति । सन्ध्या
सिना विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारः तस्य मूलस्य
प्रदेशेषु साधितत्वात् साधनार्थत्वापेक्षेत्याह— तथेति ॥ ३ ॥

३ रा. भा.— एके मनीषिणः कापिला वैदिकाश्च तन्मतानुसारिणो रागादिदोषबन्धकत्वात्
सर्गं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः; अपरे पण्डिता यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

४ धे. ता. चं.— एवं 'काम्यानाम्' [१८।२] इति
श्लोकेन फलविरोधतद्भावद्वारा विरोधो दर्शितः । अथ 'त्याज्यं
दोषवत्' इति श्लोकेन स्वरूपतो दोषयोगतद्भावाम्ना प्रत्य-
वायत्तादिसूत्रेण विवादः प्रदर्शितः— वैधर्हिंसाऽपि कापिलैर्निषिद्ध
त्वेन दोषतयाऽऽशङ्किते । यथोक्तमीश्वरहृत्वेन 'दृष्टवानु-
ध्विक' स हविशुद्धः क्षयातिशययुक्तः' इति । उक्तं च यज्ञ-
क्षिप्यार्थं — 'स्वरूपः सङ्करः सुपरिहृतः सप्रत्यनमरा' इति ।
अतो वैधर्हिंसा पुरनस्य दोषमावहयति, अतोयथैकरिष्यतीति
तन्मन्त्रम् । अतः 'एके' इति वाक्येन सामान्यतो निर्दिष्टावा-
दिनः 'दोषवत्' इति हेत्वन्वयादिसामान्यदोषाख्यदृष्टान्तोक्ति-
बलाद्वा विशेषतो व्यगम्यन्त इत्याह कापिला वैदिकाश्च
तन्मतानुसारिण इति । एतेन सर्वकर्मस्वरूपसंशयसमादिना
मतमपि ब्रह्मसंज्ञेन दर्शितम् । रागादिदोषवदिति—

रागाद्यो दोषा बन्धका इति सर्वसिद्धान्तिकसम्मतत्वात्तदुदा-
हरणम्; यज्ञा कर्मैव रागादिदोषवत्, अत एव बन्धकमित्य-
भिप्रायः । अस्यां योजनयायोमादिशब्दो हिंसादिकमपि संग-
हति । सर्वं यज्ञादिकं कर्मेति— कर्मशब्दोऽन सामान्य-
विषयोऽपि 'यज्ञदानतप कर्म न ह्याज्यम्' इति पक्षान्तो
विरोधपक्षच्छास्त्रोक्तविरुद्धविषयः, तन च विरोधकाभावात्काम्य-
विषयत्वे पोतस्त्वस्याच सर्वविषय इति भावः । सर्वेत्याशब्दे
तद्विधायकस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् मुमुक्षुणेति विशेष-
यितम् । अपरपक्षोऽन स्वमतानुसारिविषयः । 'यज्ञदानतप-
कर्म न ह्याज्यं कार्यमेव तत्' [१८।९] इति हि कर्म
वदयत इत्यभिप्रायेणाऽह पण्डिता इति; त्याज्योपादेय-
विभागतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ ३ ॥

५ आ. भा. भा.— मनीषिण इत्युक्तत्वात्पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव । फलत्यागेन त्यागो निरक्षितः ।
यनादेस्तत्पक्षे । 'यस्तु कर्मफलत्यागी' [१८।११] इति च वक्ष्यति । अत एक एवायं पक्षः ॥ ३ ॥

६ अ. प्र. दी.— 'श्राव्यं दोषवत्' इत्यनेन द्वैयः
कारिणोपपत्तयस्त इति केचित्, तदसदिति भावेनाऽऽह—
मनीषिण इति । पूर्वपक्ष पूर्वोक्तस्त पक्षः । ननु 'यज्ञदान
तप कर्म न ह्याज्यं कार्यमेव तत्' [१८।९] इति समकर्मनविरोधो-
ऽपी कथं प्राप्य ? शक्यत आह— फलत्यागेनेति । फलत्याग-
मिप्रायेण यज्ञादिसंशयो निरक्षितः, तत्पक्षे न स्ववत् । अतः
'मनीषिण' इति विशेषादह । अनेन न गण्यन्मतविरोधोऽपी ।

कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनाधेनार्थवागित्यत आह— य-
स्थिति । सन्धेके सति पूर्वोक्तार्थोक्त्यस्तयोः पराशरविरोध
आपन्न इति चेत्; सत्यं, इत्याह— अत इति । अतो मनी-
षिपक्षत्वादिकोऽपिहृत् । अयं पूर्वोक्तार्थोक्त्यस्त- किन्वा-
पातयतीतिमयेदय सन्धेद्वीजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुक्तविरुद्धेति
भावः ॥ ३ ॥

७ ह. पे. भा.— त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत्कर्म तस्माद्वन्धहेतुत्वाच्याज्यमित्येवं
मनीषिणः प्राहुः । अथवा दोषशब्देन रागदोषा उच्यन्ते; दोषशब्दादपेक्षताम्नां तुल्यं कर्म त्याज्यं, मेद-
बन्धकान्तिन्येन मनीषिणः प्राहुः । निर्यं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति 'स्वकर्माणा तमभ्यर्च्य
निद्रि निद्रति मानसः' [१८।१६] इति वचनान्मोक्षार्थिनामपि न त्याज्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

८ वें. प्र. मि.—अपानयोः पञ्चयोः कतः शेषान् ? हेतोः कर्माधिष्ठैरपि कर्म स्वकर्ममित्येव मनीषिणः प्राहुः ।
इहाकाङ्क्षायां द्वितीयपक्ष एवेति चकृतं भवमेदं दर्शयति—
त्याज्यमिति । नश्येदुत्तरा-सर्वमपि कर्म दोषबहुमिति । कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः ॥ ३ ॥

९ व० त० दी०—एके स्वाहुस्त्याज्यं दोषवदिति । कर्ममात्रं हिंसादिदोषवत्त्वात्त्याज्यमित्येके साङ्ग्याः
मनीषिण इति युक्तिदर्शनात् स्तोतेति । अपरे मीमांसका यज्ञदानतपःकर्म सफलमपि भुवत्त्वात् त्याज्यमित्याहुः ।
ध्रान्ता अप्येते एकांशतः समीचीनाः, यतः कर्मिश्चिदप्येते वेदं न परित्यजन्ति । यद्यपि पूर्वोऽपि न परित्यजन्ति
तथापि आपाततः प्रतीतिमादायैवमुपन्यस्तम् ; वस्तुस्तु 'काम्यानां' इत्युक्तेऽकाम्यानां विधानमित्यर्थादुक्तं
भवतीति भावेन कवित्वं तेपूक्तम् । अग्रे च 'विचक्षणाः' इति 'दोषवत्' इत्युक्तेऽदोषवत्कार्यमिति मनीषिता
उच्यतेति ॥ ३ ॥

१० पु. अ. त.—किञ्च—त्याज्यमिति । एके मनस
ईषिणो मनीषिणो विरेकिनः दोषवत् कर्म ज्ञानादिसाधनरहित
त्याज्यमिति प्राहुः प्रकर्यं श्रामण्यादिना आहुः । अपरे
कर्मवादिनो मनीषासकाः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमित्याहुः,
विहितत्वात् । "तस्मात्तत् परमं वदन्ति" [महाना. १. ७। १०]
"तस्मात्तत् परमं वदन्ति" [महाना. १. ७। ५] इति च
"तस्मात्तत् परमं वदन्ति" [महाना. १. ७। ५] इति च । एतेन
ते कर्मण एव ईश्वरत्वं वदन्त्यतस्तेऽपि न जानन्ति ॥ ३ ॥

११ नी० भा० दी०—इदमेव पक्षद्वयमाह—त्याज्यमिति । एके मुख्या मनीषिणो मनोनिमग्नसमर्थाः परमात्म-
स्तुतिप्रविविदिषाणां पुरुषाणां दोषवत् रागादयो यथा त्याज्यास्तद्वत् कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे तु विवि-
दिषार्थिना यज्ञादिकं न त्याज्यमिति वा प्राहुरित्यनुवर्तते । तथा च द्विविधाः श्रुतय उपलभ्यन्ते—
"न कर्मणा ॥ प्रजया धनेन त्यागेनैकं असूतस्त्वमानुजः" [कैवल्यो. १। २+महाना. ८। १४+अव्यू. ५ सदानं. ५] "कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः" [ईशो. २] इत्याद्याः । अविविदिषयमेवैतत्पक्षद्वयं विदुषां तु कर्मसु
प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टवार्त्तवत्तत्सिद्ध एव त्याग इति न तान्प्रति कर्मविधिर्वा तत्त्यागविधिर्वा प्रवर्तते;
ययोक्तम्—
"न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभित्त्यज्यते ह्यसौ" [अमनस्को. २। १०३] इति ॥ ३ ॥

त्यागसध्याससशब्दयोरर्थविषये निश्चितं भगवन्मतम् ।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र । त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

१ शार्. भा.—निश्चयमिति । तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयं शृण्वन्प्राप्तये सप्त वचनान्, तत्र त्प्राप्ते
त्यागसध्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम । । त्यागो हि त्यागमध्याससशब्दवाच्यो
हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह—त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र । त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः
सम्प्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसध्याससशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्त-
कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः सम्भवति, न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वस्तु
समर्थः, तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्ववसायमैश्वरं मे मत्तः शृणु ॥ ४ ॥

२ आ. शां. व्या.—कर्माधिष्ठानप्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्ता-
वपि कुतो निर्धारणसिद्धिः ? तत्राऽऽह—तत्रैति । तमेव निश्चयं
दर्शयितुमाहो त्यागमध्यासवन्तत्रविभागमाह—त्यागो हीति ।
ननु त्यागसध्यासयोर्मध्योरपि प्रवृत्तत्वाविशेषे त्यागसध्यासवन्त-
विभागविभागे सप्रशमस्योपेक्षितत्वमाशयेन ? नेत्याह—
त्यागेति । सात्त्विको राजस्तमासवधेयुकेऽर्थे त्रैविध्येऽपि
स्वयमेव निश्चयस्तत्त्वव्याप्तिमन् भागवतेन नियमेनेत्याह
ऽऽह—यस्मादिति । भगवतोऽन्यस्योक्तविभागे तत्त्वानिध-
यान्नामवतनिश्चयस्य श्रुतव्यतेति निषमयति—तस्मा-
दिति ॥ ४ ॥

३ रा. भा.—तत्र एवं वादिप्रतिपक्षे त्यागे त्यागविषयं निश्चयं मत्तः शृणु; त्यागः क्रिय-
माणेष्वेव वैदिकेषु कर्मसु फलनिपयतया, कर्मनिपयतया, कर्तृत्वनिपयतया च पूर्वमेव हि मया त्रिविधः
सम्प्रकीर्तितः—'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-

ज्वरः ' [३।३०] इति कर्मजन्यं स्वर्गादिक फलं मम न स्यादिति फलत्यागः; मदीयफलसाधनतया मदीयमिदं कर्मेति कर्मणि ममतायाः परित्यागः कर्मविषयस्त्यागः; सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसन्धानेनात्मन कर्तृतास्त्यागः कर्तृत्वविषयस्त्यागः ॥ ४ ॥

४ वे ता च — 'तत्र' इति शब्दः प्रकृते विप्रति पतिविषयतामुदाहरणेन — यायप्रवृत्तिविषयसिद्धयताव्योक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह एव चादिविप्रतिपन्न इति । 'मे निश्चयम्' इत्यनेन मतान्तरतोत्थानशङ्काव्युदासायाऽऽह त्यागविषय निश्चय मत्तं शृण्विति । मत्तं प्रमादिदोषरहितादित्यर्थः । 'त्यागो हि इत्यादिक न वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागादिरेविष्य विषय, किन्तु सात्त्विकत्यागाद्यन्तरेभेदविषय ' सम्प्रकीर्तित इत्यस्य प्रायश्चित्तवृत्तत्वात्स्यात् । हिताब्धेन श्रुतसम्प्रतिपत्त्या विप्रतीतेरेवमभिप्रायेणाऽऽह त्यागः क्रियमाणेष्वेवेत्यादि ।

'मयि सर्वाणि' इत्येक एव श्लोकत्रिविधत्यागपर इति तत्र निष्फलाशुभानस्वरूपस्त्यागः, साध्यमतशङ्का च प्रतिक्षेपेन त्रयानां स्वरूप विविनक्ति कर्मजन्यमित्यादिना । मदीयफल साधनतयेत्यादि—स्वकीयश्रीनिसाधनतया स्वार्थमेव भगवान् प्रवर्तयतीति हि सुमुखोरनुवचनमिति भावः । स्वकर्तृत्वस्य तादर्थीन्यतवनुमतिप्रापेक्षत्वादिभिः सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुवचनम् । कर्तृत्वत्यागस्तु अनेककर्तृके वरप्रयुक्तत्वात्कर्मकर्तृत्वानुवचनमित्युत्तरत्र विशोध्यिष्यते ॥ ४ ॥

५ आ. मा. भा.—तत्प्रकारं चाह—निश्चयमित्यादिना । यज्ञभेद उक्तः 'द्रव्ययज्ञाः' [४।२८] इत्यादिना । दाने त्वमयदानमन्तर्भवति । एतेषां मध्ये यत्किञ्चिदज्ञादिक कर्तव्यमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा । यदीच्छेन्मोक्षमास्यातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत्' इत्यादि व्यासस्मृतिविरोधः । ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते । अतो यद्वचोऽन्यथाप्रतीयते अधिकारभेदेन तद्योज्यम् । अन्यथेतरेषां गत्यभावात् ॥ ४ ॥

६ ज प्र दी — न केवलं मनीषिण इति विशेषण सामर्थ्यादिमुच्यते किन्तु भगवताऽपि तद्विरोधप्रकारस्य व्युत्पादयमानत्वादिति भावेनोक्तवाक्यतात्पर्यमाह—तदिति । न तु परमईशाना यज्ञदानयोरभावात् कथमुच्यते 'न त्याज्यं कार्यमेव तत्' [१८।५] इति तत्राऽऽह—यजेति । ननु ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञो धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा पारमहंस्यमेव कुतो न निराकिञ्चेत् ? इत्यत आह—अन्यथेति । यतिर्ह्यसिद्धिः । आस्थां तु श्रान्तम् । उत्तमाश्रमं पारमहंस्यम् । न वेतेषां मध्य इत्येव व्याख्यानेऽपि कथं परमईशाना यज्ञादि सम्भव इत्यत आह—ज्ञानेति । बहुवीहित्रवर्गं कर्म

चारयोऽयम् । विद्याभयविषय दानं येषां ते तयोकास्ते परम इति । ननु पारमहंस्ये हि ब्रह्म त्रियमतो हिरण्यगर्भे निवारित इति पुराणेषुच्यते [भाग ५।१।११-१९] तत्कर्म पारमहंस्यकर्तव्यता ? इत्यत आह—अत इति । उक्तवाक्या विरोधादेव वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृतेर्बाध किं न स्यात् ? इत्याह—अन्यथेति । एवमनीजने इत्येषां ब्रह्मचारित्यादीनां गत्यन्तराभावाद्प्रागम्येव प्रसज्यत इति शेषः । एव परमहंसानामपि यज्ञादिकृतव्यतासम्पादनेनेदमपि परास्तम् । यत्केनचिदुक्तम्—आज्ञाकर्मैश्चधिकारिणोऽधिकृत एतत्प्रकरणे ब्रह्म, न परमहंसपरिमाणमिति ॥ ४ ॥

७ ह पै. भा.—तस्माद्वैविध्यत्यागमतभेदाच्च—तत्र त्यागे मम निश्चयं भूयु ॥ ४ ॥

८ पै. गि — ५४ मतेभेदस्यैवा स्वमतं दर्शयितु माह—निश्चयमिति । तत्र त्वया ब्रह्म कर्मलक्षणं सर्वकर्मलक्षणं वा सर्वकर्मलक्षणं वा ? इत्यत्र विप्रतिपत्ति विषय कर्माधिकारिकर्तृकं सत्त्वमात्रपर्यायं त्यागं विषय द्वे भावतमस्य । मम मुखातिषयः शृणु मां विना नाम्नो वना—स्वीकार्यं । तेषां परादपत्ति—त्यागा इति । हि परमाह इत्यत्राप्यत्र । त्यागादे—सात्त्विकमदिभेदेन त्रिविधः

शास्त्रे सम्प्रकीर्तितः । अतो दुर्विज्ञेयं वा—ममैवोपदेष्टव्योऽयमर्थ इत्यर्थः । अत्र 'भरतसत्त्व' इत्यनेन भरतवशे बहुशो राजान सन्ति तेषु स्वमेक एव मनुष्यशरीरगोपीमात्रवानिति द्रष्टव्यं आत्मा अभिव्यक्तीकृतः । 'पुरुषस्यात्र' इत्यनेन च—पुरुष भेदस्य तत्र सार्वत्रिकस्य त्यागासम्पत्तिः, न त्वस्यासिद्धि राजसी सामसी चति न तत्पञ्चावस्था इति स्पष्टते ॥ ४ ॥

९ पै. त. ० दी० — एव हि श्रोत्रो निर्णयः, न तं निश्चिन्वन्तीति इत्यर्थं निर्णयमाह—निश्चयं भूयति । न एव त्यागोऽन्यथाशुभश्रेयोभेदो भवेदित्याह । त्रिविधं सामस्यो राजस्य सात्त्विकश्चेति प्रकीर्तितः । सप्तमस्त्वो वा त्रिविधः कीर्तितः । 'मयि सर्वाणि कर्माणि सज्जस्य' [३।३०] इत्यत्र निरासी कामशून्य निर्मम इति

फलकर्मणोर्ममतारहितः (भूत्वा) एवं मयि कर्माणि सञ्चयस्य समर्थं तत्कर्तृत्वं मध्यनुसन्धाय 'तदधीनशक्ति-
रिवं करोमि' इति धिया कृतकर्मसु कर्तृत्वममस्त्वफलांतां त्यागो यः स सञ्ज्ञास इति ॥ ४ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सर्वेषां तत्त्वज्ञानेन मतान्युक्त्वा
तन्मतेषु तत्त्वज्ञानार्थं तन्मतनिधितं स्वमतमाह— निश्चय-
मिति । तत्र बहुभिर्बहुधा प्रपञ्चिते त्यागे हे भरतसत्तम
सङ्ख्योत्पत्तयेन भवणयोग्य । मे मतो निश्चयं निर्धारितं
शृणु । एवमभिमुखीकृत्याऽऽह— त्याग इति । हे पुरुषभ्यात्र

पुरुषश्रेष्ठ ! पुरुषस्य भगवद्भजनापि कारित्वात्तेषु श्रेष्ठवोक्तौ
व्याघ्रत्वोक्त्या तथा भवणानन्तरं करणेन पौरुषप्रकटनसमर्थत्वं
हापयित्वाऽऽह— त्यागो हीति । त्यागो निश्चयेन विविधः
सम्प्रकीर्तितः सम्यक्प्रकारेण कथितः ॥ ४ ॥

११ नी० भा० दी०— निश्चयमिति । तत्र कर्मणां त्यागात्त्यागविषये विप्रतिपत्तौ सत्यां प्रमाणोपात्ते त्यागे
विषये मे मद्बुचनानिश्चयं शृणुः हि यस्मात् हे पुरुषभ्यात्र । त्यागास्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिप्रकारः
परिकीर्तितः शास्त्रे । दृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसञ्ज्ञासः सात्त्विकः, आयासभयात्त्यागो राजसः, मोह्यात्त्याग-
स्तामस इति । सस्माद्दृढसत्त्वात्त्यागो निश्चयेन विचारणीय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

१ शां. भा.— कः पुनरसी निश्चयः ? इत्यत आह— यज्ञ इति । यज्ञो दानं तप इत्येतन्निविधं कर्म न
त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि
मनीषिणां फलानभिसन्धीनानित्येतत् ॥ ५ ॥

२ आ. शां. व्या.— तमेव भगवतो निश्चयं विरोधतो
निर्धारयितुं प्रश्नपूर्वकमनन्तरकोप्रश्नमिति दर्शयति— कः पुन-
रिति । यथाहीनः कर्तव्यत्वे हेतुमाह— यज्ञ इति । न केवल-

मत्याज्यं, किन्तु कर्तव्यमेवेत्याह— कार्यमिति । प्रतिज्ञात-
मेवं विभज्य हेतुं विभज्यते— कस्मादिति ॥ ५ ॥

३ रा. भा.— यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न कदाचिदपि त्याज्यम्, अपित्वाप्रया-
णादहरहः कार्यमेव । कुतः ? यज्ञदानतपःप्रभृतीनि वर्णाश्रमसम्बन्धीनि कर्माणि मनीषिणां मनन-
शीलानां पावनानि; मननमुपासनम्, मुमुक्षूणां यावज्जीवमुपासनं कुर्वतामुपासननिष्पत्तिविरोधिप्राचीन-
कर्मविनाशनातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

४ वे. ता. चं.— एवं त्रिविधस्यागानुनादस्य स्वल्प-
स्याप्यवच्छेदार्थोच्यते 'यज्ञदान—' इत्यादिना । विविदि-
पापुरतेः प्राग्यशादिकमनुश्रेयं, पञ्चासु परित्याज्यमित्याख्या-
सीति केचित्; तन्मतव्युदासायाऽऽह— न कदाचिदपितीति । 'स
यत्नेन कर्तव्यन्यावदासुपम्' [छां. उ. ८।१।५१] इति
पुरविधायिनाऽऽह— अपित्वाप्रयाणादिति । तथा च सूत्रम्
'आयानासप्रापि हि दृष्टम्' [अ. सु. ४।१।१२] इति ।
अहरहरिति चोदितशालोपलक्षणम् । ननु विद्यानिष्ठस्य
द्विषये क्वे ? न तावदाराधनाधारितत्वेन, समुच्चयादिप्रदानम्यु-
पगमात्; नापि तत्त्वज्ञानार्थं, उपरिहाराप्रमाणादेव तत्त्विदेः;
न च तदनुस्मरणरूपोपासनार्थं, तस्यापि संस्कारपाटवादि-
सम्पत्त्यात्; न चान्यदिद्विष्टिर्भवेच्छास्त्रमुमुक्षुपक्षितं प्रयोजनं
पदमात्रं; 'न च प्रयोजनमनुदित्य मन्दस्यापि प्राप्तिः' इत्य-
भिरादेन पुन रथाहातप्रारब्धम् । चक्षुराशुस्त्वमुच्चयार्थं

इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तिशब्दः । वर्णाश्रमसम्बन्धीनीति—
नित्यनेमित्तिकानामपि स्वल्पस्याग इति यः पशु, स इह
प्रतिक्षिप्यत इति भावः । दशरदीनां समिप्यन्त्योपधारयान्त्यायो-
पकर्तव्यज्ञानस्वल्पपरोऽत्र मनीषिराब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह—
मननशीलानामिति । मनस ईप्सिणे मनीषिण इति व्युत्पत्तौ
फलितोक्तिरियम् । भवणानन्तरमावयौकिर्दमनम्यवच्छेदा-
याऽऽह— मननमुपासनमिति । 'पावनानि मनीषिणाम्'
इति समिप्यन्त्याहारसिद्धमुपधारद्वारं ब्दनक्ति— मुमुक्षुपा-
मित्यादिना । "प्रायान्त्योद्धारमभिप्यदातीति" [प्रभा. ५।१]
इति प्रशस्य "य पुनरेतं (एकं) विधात्रेणोक्तिरनेनैवाधरेण (परं तु)
परमपुरमभिप्यदातीति" [प्रभा. ५।१] इत्युपासनं यावज्जीव-
मनुदमिति मन्दते । अतएव तद्विषयि यावज्जीवमनुदित्यम् ।
तत्र "स यत्नेन कर्तव्यन्यावदासुपम्" इत्यादिनिर्देशेन इति
भा. । दशरदभुततपनिर्देशस्याभावात्प्राचीनदण्डः ॥ ५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ५ ॥

७ ह. पै. भा.—यज्ञेति । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, सत्त्वशुद्धयर्थमीश्वराराधनार्थं च कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि उपात्तदुरितक्षयार्थानि मनीषिणां ज्ञानिनाम् । यस्मान्नित्यानि यज्ञदानतपसि उपात्तदुरितक्षयार्थं तस्मात्कार्याण्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

८ जें. प्र. गि.— एवं श्रोतारमभियुवीहृष्य स्वमतमाह द्वाभ्याम्— यज्ञेति । कर्माधिष्ठितैरेवादिर्कर्म न त्याज्यम्, किन्तु तत्कार्यं कर्तव्यमेवेति अपतिरेकमुत्तेनान्वयसुरोः । चावगच्छतव्यतोक्तिः । यो हेतौ । यस्माद्यज्ञादीनि मनीषिणः सकृत्फलाभिमुखीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकमलार्पणं तेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपगुणाधानेन च दोषकानि ॥ ५ ॥

९ व० त० दी०— मीमांसकमतमेकांशतोऽङ्गीकरोति— यज्ञेति । “यज्ञो वै विष्णुः” [तै. सं. १।७।४ शं. भा. १।३।१] इति श्रुत्या भगवत्स्वरूपो यज्ञः, दानं देवतोद्देशेन द्रव्यविसर्जनात्मकं च, तथा तपः स्वधर्माचरणं, तदेव यज्ञगवद्भर्मपदरूपं भौतं कर्म न त्याज्यं मुमुक्षुणाऽपि, अपित्वाप्रायणान्द्वहं कार्यमेव वेदोक्तत्वादिपि कर्तव्यं एकांशेऽपि वेदस्यापारित्यागनियमात् । ननु कुतोऽयं कर्तव्यत्वविष्णुपदेशः ? इत्यत आह— पावनानीति । यज्ञादीनि मनीषिणां यैर्मनीषिभिर्दोषवदित्युक्तं तेषामेव गुणाघायकमिति दोषवदित्युपास्तम् । अतएव भगवद्गीयेन युधिष्ठिरेण ‘यज्ञ्ये विभूतीर्भवेतः’ [भाग. १०।७।३] इत्यादेशमादाय कृतमेव पावनार्थत्वात् । एतच्च भगवद्गीयानां कर्म कर्तव्यं न कर्तव्यं वा ? इत्यादिबादसंबादोपन्यासपूर्वकं भाष्ये विस्तृतमिति नेह प्रपञ्चयते ॥ ५ ॥

१० पु. अ. त.— त्रिविधत्वं पञ्चाङ्गरूपति [१८।१०-११] पूर्व निश्चयमाह— यज्ञदानेति द्वयेन । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं यतः कार्यमवश्यं कर्तव्यं तत् प्रत्यवायपरिहारार्थम् । यज्ञो यजनं, दानं तपश्च मनीषिणां ज्ञानिनां तत्स्वरूपविदुषां स्वरूपज्ञानेन कृताभ्येतासि पावनान्येव चित्तशोधकानि, अत एतत् त्रितयारम्भकं कर्म कार्यम् । एवकारेण नाम्यफलाभिप्रायं कर्तव्यानीति व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

११ नी० भा० दी०— सूचीकटाहस्यायेन त्यागस्वरूपकथनात्प्राक् परमतमत्यागपक्षमुपन्यस्यति— यज्ञेति । यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव विष्टिगृहीतेनेव पुंसा अवश्यमनुष्ठेयमेव; तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । अकारो हेत्वर्थः । यस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामानां दुष्मादिरहितानां पावनानि चित्तशोधकानि । तथा च श्रुतिः—“अथो धर्मस्त्वन्था यज्ञोऽभ्ययने दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽस्त्यन्तर्मात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति” [छां. उ. १।२।११] इति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्याचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति । अत्रापि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा शेषाः, तप इति वानप्रस्थधर्माः, परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्मश्च शेषाः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

१ शां. भा.— एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्ति तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । ‘निश्चयं शृणु मे तव’ [१८।४] इति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति प्रतिज्ञाताथोपसंहार एव, नापूर्वार्थं वचनं ‘एतान्यपि’ इति, प्रकृतसन्निकर्षार्थोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपि शब्दस्यार्थः, न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ।

२ अर. शां. प्या.— प्रतिज्ञातमनुष्ठेयमिति— एतान्यपीति । उपन्यासोपाकराणि व्याहरोति— एतानीत्यादिना । अधाराधुक्ता तावन्मेमाह— निश्चयमिति । प्रस्तावो— पूर्वहारे यमकमाह— एतान्यपीति । अपि शब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति— सासङ्गस्येति । व्यावर्त्ये कीर्तयति— न त्विति ।

१ शां. भा.—अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोप-
पद्यते । अतः 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि, किमुत
विद्वान्तपांसि नित्यानि ? इति । तदसत्, नित्यानामपि कर्मणामिह फलवन्त्वस्योपपादितत्वात् 'यज्ञो-
ज्जनं तपश्चैव पावनानि' [१८।५] इत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाद्वाङ्मया जिहासो-
न्मुक्तोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'द्वेणे ह्यवरं कर्म' [२।४९] इति च निश्चितत्वात् ; 'यत्रार्थात्
कर्म्मणोऽन्यत्' [३।९] इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात् । 'त्रैगुण्यविषया वेदाः'
[२।४५] 'त्रैविद्या मां सोमपाः' [९।२०] 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवशन्ति' [९।२१] इति च
दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु 'एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

२ आ. शां. ध्या.—'एतान्यपि' इत्यादिवाक्यं न
नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति—अन्य इति । न चेदित्थं
नित्यकर्मविषयं, किंविषयं तर्हि ? इत्यादिवाङ्मयं वाक्यमवतार्य
व्याकरोति—एतानीत्यादिना । नित्यानामपि फलवन्त्वस्योपपादित-
त्वात् तदुक्तमिति दूषयति—तदसदिति । यत्तु काम्या-
न्यपि कर्तव्यानीति तत्रित्यस्यति—नित्यान्यपीति ।
किञ्च काम्यानां भगवता निन्दितत्वात् तेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमि-
त्याह—दूरेणेति । किञ्च मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षपञ्चया विरुद्ध-

फलत्वात्काम्यकर्मणा न तेषु तस्यानुष्ठानमित्याह—यत्रार्था-
दिति । काम्यानां बन्धहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोक्त-
वाक्यानुक्त्यैव दर्शयति—त्रैगुण्येति । किञ्च पूर्वोक्ते यहा-
दिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वादित्युक्तेन सन्निहितत्वात्किं पराम-
र्शात्काम्यकर्मणां च 'काम्यानां कर्मणाम्' [१८।१२] इति
व्यवहितानां सन्निहितपरामर्शकञ्च व्यापियत्वात् न काम्यकर्मा-
न्येतान्यपीति व्यपदेशमर्हतीत्याह—दूरेति ॥ ६ ॥

३ रा. भा.—यस्मान्मनीषिणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनि पावनानि, तस्मादुपामनवदेतान्यपि यज्ञा-
दिकर्माणि मदाराधनरूपाणि सङ्गं कर्मणि भगवता फलानि च त्यक्त्वा अहरहराप्रपाणादुपासननिवृत्तये
मुमुक्षुणा कर्तव्यानीति मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

४ ये. ता. चं.—एवं पावनत्वोक्त्या 'त्याज्यं दोषवत्'
[१८।१२] इति पक्षः प्रतिक्षिप्तः । 'निश्चयं श्रुत्वा' [१८।१४]
इत्यादिशेषेण एवार्थः 'एतान्यपि' इति श्लोकेन निर्दोषत्वा-
न्वयवाचार्थं विगमनात्मना दृष्टीकृत्य इत्युपनयनः । हेतु-
शास्त्रमपि पूर्वोक्तपरमन्वी सन्नमयति यस्मादिति । मनीषि-
ण्यन्वयविशेषात्तन्ममयोगक्षेममवाप्तयेनायं अपिपक्ष इत्याह

उपासनवदेतान्यपीति । परमात्मनीश्वरा कर्मणां पावन-
त्वादिविषयमाह मदाराधनरूपाणीति । सङ्गश्चदस्य
फलत्वाद्योक्त्या पुनरपि परिहरति कर्मणि भगवतामिति ।
निश्चितमिति—नात्र पुनस्त्वया संशयितव्यमिति भावः ।
उत्तममिति—भगवन्ममयोगक्षेममवाप्तयेनायं स्वकृत्यागादि-
मतं सर्वमयमत्यादादराणीयमिति भावः ॥ ६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ६ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ६ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं तु कर्तव्यानि; कथं ?—एतानीति । एतानि कर्माणि यत्रादीनि सङ्गं
फलसृष्ट्यां फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति निश्चितमसन्दिग्धमुत्तमं श्रेष्ठम् (मे मतम्) ॥ ६ ॥

८ ये. प्र. गि.—यदुक्तं बन्धकृतेन दुष्टत्वात्कर्म त्याज्य-
मिति, तथाह—एतानीति । यत्तुः पूर्वोक्तदोषवितारणार्थः ।
यानि यत्रादीनि कर्माणि एतानि कर्तव्यानिमानफलाभिमि-
षित्वैवकृतेन बन्धकृत्यापि सङ्गं कर्तव्याभिमित्येवं फलानि च
त्याज्या कर्तव्यानीति मे मम सर्वज्ञस्य सर्वज्ञेयस्यैव
निश्चिन्तयन्तं श्रेष्ठं मतम् । न च फलत्वागे निश्चितेषु कर्मसु
यत्रादिफलत्वागेऽपि 'तमेन वेदानुवचनेन माधवता विविदिष-
न्ति' [गृ. उ. ४।४।१२] इत्यादिश्रुत्युपपन्नविविदिषाम्य-
चलापनेन तदनुष्ठानमव्ययम् । न च विविदिषुर्विविदां-
विषयः, सर्वोपासकभ्यामेन तदविरोधादिति भावः ।

अत्र 'फलानि त्यज्येतानि कर्तव्यानि' इत्यनेन 'काम्य-
कर्मत्यागः सत्त्वामः' इति पक्षो दूषितः । निष्पन्नकाम्यत्यागि-
फलभिमित्यभ्यागेनानुष्ठितस्य चित्तमुदितहेतुनेन तत्प्राप्तयो-
गात् । न हि निष्पन्नकाम्ययोः स्वभावात्तो विमोक्षोऽस्ति
पुण्याभिप्रायहृत्वा हि विमोक्षः । न च यत्राभिमित्यभ्यागेन
कृतस्यः । तदेनदमिषेयार्थं वार्तिन—'यज्ञा विविदिषारण्यं
सर्वेणमपि कर्मणाम् । तमेनमिति वाक्येन सर्वोपाम्य दूरकृतः'
इति । यद्वैतशास्त्रेऽपि—'यज्ञेनैवादिवाक्यं भगवत्यदि-
कर्मस्यैव दृष्टिर्वा स्वोपरवासादमिषेः पुनर्विविदिषामा-
त्तात्वे पुनरपि' इति ॥ ६ ॥

विप्रमोक्षः" [छां. उ. ७।२।६।२] इत्येतत् " भिद्यते हृदय-
प्रणयः" [मुं. उ. २।२।१८] इत्यादिकया समानार्थया धृत्या
दर्शनशब्देन विरोध्येत इत्यभिप्रायेण ब्रह्मासाक्षात्कार-
रूपमित्युच्यते । विवादतत्त्वात्साक्षात्कारोक्तिरिदं भाव्या ।
सह्यनुष्ठितस्य विद्योपकारित्वशङ्का परिहरणिमयति-तस्मा-

दिति । 'नोपपद्यते' इत्यस्य कारणाभावे कथं कार्यं स्यात् ? इति
भावः । उक्तप्रकारेणपरित्याज्यत्वनियमवत्त्वं तस्येत्यनुयत
इत्यभिप्रायेणाऽऽह— एवं ज्ञानोत्पादित इति । " त्याज्यं
दोषवत्" [१८।३] इत्यनुदितस्य मतस्यैतद्वृणमित्यभिप्रायेणा-
ऽऽह— वन्धकत्वमोहादिति ।

३ रा. भा.— तमोमूलस्यागस्तामसः, तमःकार्याज्ञानमूलत्वेन त्यागस्य तमोमूलत्वम्; तमो
ह्यज्ञानस्य मूलं ' प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च' [१४।१७] इत्यत्रोक्तम् । अज्ञानं तु ज्ञान-
विरोधिविपरीतज्ञानम्; तथा च वक्ष्यते— 'अधर्म धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी' [१८।३२] इति, अतो नित्यनैमित्तिकादेः कर्मणस्त्यागो, विपरीत
ज्ञानमूल एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'तत्र भवः' [अष्टा. ४।३।५३]
इत्यप्रत्ययेन तामसशब्दं निर्वेकं— तमोमूल इति । सम्बन्ध-
मात्रेऽपि तद्विधौ फलितविशेषोऽयम् । तामसबुद्धिमूलत्वेन
सद्धारकं तमोमूलत्वं विवृणोति तमःकार्येति । नन्वत्र समभि-
व्याहृतमोहमूलत्वेनैव तमोमूलत्वे दर्शयितुम् तमःकार्याज्ञानमूल-
त्वोक्तिः किमर्था ? तदर्थेन; ननु कालौच्ये पुनश्चाव्यान्तरक्यञ्चने
प्रयोजनम्, अधिकबोधनं तु पुनः, अधिकं चेति । ननु 'प्रमाद-
मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च' [१४।१७] इति श्लोके
मोहाशब्देन विपरीतज्ञानस्य पृथगुक्तत्वाद्ज्ञानशब्देन ज्ञानाभाव
उच्यते इति व्याख्यातम्; पुनः 'अज्ञानं तु ज्ञानविरोधि

विपरीतज्ञानम्' इति कथमुच्यते ? इत्थं— ज्ञानाभावस्यापि
वृत्तिहेतुत्वं विपरीतज्ञानद्वारेति प्रदर्शनार्थं श्लोकस्यमोहाशब्दस्य
प्रयोजनान्तरविवक्षया वा श्लोकस्यत्यागज्ञानशब्दस्य मोहविषयत्व-
ज्ञापनार्थं वेति । तामसबुद्धेः कर्मत्यागहेतुतां वक्ष्यमाणेन
व्यनक्ति— तथा चेति । तत्रविदो न परित्यजन्तीत्यभिप्रायेण
तामसविदेशकत्वं नियमयति— अत इति 'नित्यनैमित्ति-
कादेः' इत्यादिशब्देन कथमित्यभिरहितकाम्यानामपि वक्ष्य-
माणानां ग्रहणम् । विपरीतज्ञानेत्यनेनाप्यथाज्ञानमूलाज्ञानस-
त्यागाद्विशेषप्रदर्शनम् । 'अपार्थक्य' [१८।३१] इति हि
राजसबुद्धिर्वक्ष्यते ॥ ७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७ ॥

७ ह. पै. भा.— काम्यकर्मणस्त्यागोऽस्तु— नियतस्येति । नियतस्य नित्यस्य कर्मणस्त्यागो
नोपपद्यते । तत्त्वशुद्धयर्थं सुसुक्ष्मां कर्तृत्वम् । मोहादज्ञानाच्चस्य नियतस्य कर्मणस्त्यागस्तामसः परि-
कीर्तितः ॥ ७ ॥

८ वें. प्र. गि.— तदेवं 'सर्वकर्मफलत्यागः सत्यासः'
इति स्वमतमुक्त्वा 'काम्यकर्मत्यागः सत्यासः' इति मतं
निरस्तम्; इदानीं 'त्याज्यं दोषवदित्येके' [१८।३]
इत्यनेनोक्तं 'सर्वकर्मत्यागः सत्यासः' इति मतं निराह्वयेनैव
देवोक्तं त्यागवैविध्यं दर्शयति— नियतस्येति । काम्यस्या-
करणे प्रत्यक्षाभावेन त्यागसम्भवेऽपि नियताश्च तु नित्य-
त्यागकरणे प्रत्यक्षव्यहेतोश्चित्तशुद्धिजनकस्य च कर्मणः सत्यासः
परित्यागः कर्माधिकारिणोऽन्तःकरणशुद्धयर्थिनो नोपपद्यते ।

न च नित्यस्य दर्शपूर्णमासगोतिरोमादेर्नीहियगुहिसामिध्रि-
त्वेन बुधत्वात्प्राज्यतैवेति साङ्ख्यप्रलापो युक्तः; "मीहीन-
बहन्ति" "अग्नीपोमीयं पशुमावभेत" इति विधिविहि-
तत्वेन तर्हि साया बुधत्वाभावादित्यन्वय विस्तरः । अतो निर्दोषे
दोषबुद्धिः साङ्ख्यानो मोह एवेति तारुणमोहात्तस्य नित्यस्य
परित्यागस्तामसो मोहात्मकतमोमूलकः । 'अधर्म धर्ममिति
या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा
पार्थ ! तामसी' [१८।३२] इति हि वक्ष्यते ॥ ७ ॥

९ व० त० दी०— कवीनां मतं दूषयति— नियतस्येति । कामोपनिबन्धेनापि वेदेन नियमितस्य नियम-
वेदितस्य तु कर्मणः स्वरूपतस्त्यागः सत्यासः कार्य इत्युक्तः कविभिः स नोपपद्यते, ब्रह्मादिनां वैदिकानां
कच्चिदप्यंशे वेदोक्तस्यापरित्यागात् । यदि मोहादज्ञानात्तामसाच्चस्य वैदिकस्य कर्मणस्त्यागः श्रौतेन क्रियमाणः
यास्तदा मोहहेतुकत्वात् स त्यागस्तामसः परिकीर्तितः, तमःकार्यभूतेन मोहेन जायमानत्वात्; 'प्रमादमोहौ
तमसो भवतः' [१४।१७] इत्यादिवाक्यात् प्रत्यक्षाभाववद्भेति पथुपसर्गायैः ॥ ७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं निश्चितार्थमुक्त्वा पूर्वोक्तवैविध-
्याह— नियतस्येति प्रयेण । नियतस्य तु, नियतस्य
कर्मणोपनिबन्धेन पुनः कर्मणः सत्यासस्त्यागो नोपपद्यते न

उप समीपे भवतः पथते, प्राप्नो भवन्तीत्यर्थः । अतस्त्या-
गकर्मणस्त्याग एव मोक्षार्थक इति मोहात् भ्रमेण दस्तस्य
परित्यागः स तामसः अज्ञानात्मकः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

११ नी० भा० की०— प्राग्प्रतिष्ठात त्यागत्रेभिध्यमाह— नियतस्येति । तुशब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयवैलक्षण्यार्थः । यस्मादधिष्ठितस्य मुमुक्षोर्नियतस्यावद्यामुष्ठेयस्य कर्मणः सञ्चयास स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते, अज्ञस्य शुद्धयपेक्षत्वात् । एव सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः, आवश्यकं च त्यज्यते चेति निप्रतिपेक्षात् ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

१ शां. भा.— किञ्च— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयाच्छरीरदुःखमयात्त्यजेत्परित्यजेत्, स कृत्वा राजसं रजोनिर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षार्थं न लभेन्नैव लभेत् ॥ ८ ॥

२ आ. भा. व्या.— इतश्च नित्यकर्मत्यागो नाज्ञस्य सम्मनतीत्याह— किञ्चेति । ननु मोह विषेव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशमयात्त्यजति, परणानि हि कार्यं जनयन्ति धाम्यति च तथा च न तस्यागस्तामसो युक्तस्तत्राऽऽह— दुःखमित्येवेति । यत्कर्म दुःखात्मकमक्षयसाध्यमित्येवा-

ऽऽलोच्य ततो निवर्तते देहभ्येन्द्रियाणां च हेतुत्वात्ततो मयात्त्यजति, स तस्यैव रजोनिमित्तं त्यागं कृत्वाऽपि न तत्फलं मोक्षं लभते, किन्तु कृतेनैव राजसेन त्यागेन तदुत्पन्नं नरकं प्रतिपद्यते इत्याह— दुःखमित्येवेत्यादिना ॥ ८ ॥

३ रा. भा.— यद्यपि परम्परया मोक्षसाधनभूतं कर्म, तथापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यत्वात् बह्वायासरूपतया कायक्लेशकरत्वाच्च मनसोज्ञसादकरमिति तद्वीत्या योगनिष्पत्तये ज्ञानाभ्यास एव यतनीय इति यो महायज्ञाद्याधमकर्म परित्यजेत्, स राजसं रजोगुलं त्यागं कृत्वा तदयथानस्थितशास्त्रार्थरूपमिति ज्ञानोत्पत्तिरूपं त्यागफलं न लभेत्; 'अयथान्तरजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी' [१८।३१] इति हि वक्ष्यते; न हि कर्म दृष्टद्वारेण मनःप्रसादहेतुः, अपितु भगवत्प्रसादद्वारेण ॥ ८ ॥

४ च. भा. व्या.— तत्रैवमन्तरजत्वात् स्वरूपव्यवस्थेयं स्वल्पनिष्कषधमैरागप्रवर्धनैरीत्याभावेऽपि निरुपिदस्वरूपविशेषकर्मवैपरीत्येन राजसीं बुद्धिं वक्ष्यमाणमनुसमरन् राजसं त्यागं विष्णोति— यद्यपीत्यादिना । 'दुःखमित्येव' इत्यवधारणात्, 'कायक्लेशमयात्' इति षोडशमोहोऽननास्तीति फलितम् । 'अयथान्तरजं' इत्युक्तम् । [न भा ३।१४४] इत्यायतुसरिणाऽऽह— दुःखात्मकेति । मनसोऽयसादकरमिति— अनवसादो हि विवेकादिषाणस्तत्के गणित इति माव । अन्तरद्वारद्विज्ञानिरेषो बहिर्ज्ञत्यागो युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानाभ्यास एवेति । 'यथोक्तान्यपि'

कर्मणि परिहास्य द्विजोक्तम् । आत्मज्ञाने शमे च त्यागोऽप्यभासे च यज्ञवान्' इत्यनुवादवाक्यान्त्यस्य मूलम् । 'स कृत्वा राजसं त्यागम्' इत्यनुवादविवक्षितमाह— अयथावस्थितेति । वक्ष्यमाणसात्त्विकत्यागफलमिदं त्यागफलशब्देन विवक्षितम्, मुमुक्षुप्रवर्णनसात्कर्मत्यागे तत्साध्यवर्णादिकलक्ष्य प्रमत्ताभ्यासवैलमिप्रायेणाऽऽह— ज्ञानोत्पत्तिरूपमिति । दुःखमकरवादिप्रयुक्तमोहसादशश्चा परिहरति— नहीति । 'फलसद्विवेकसंयाहि' इत्यायुक्तमेव कर्मणि प्रसादितो भगवान्मनसोऽनवसादमेव करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ८ ॥

६ ज. भा. दी.— ॥ ८ ॥

७ ह. पं. भा.— दुःखमिति । यत्कर्म कायक्लेशमयादुःखं दुःखतरमिति त्यजेत्स राजसं रजसि भवेत् त्यागं कृत्वा नैव ज्ञानपूर्वत्यागफलं मोक्षं लभेत् ॥ ८ ॥

८ च. भा. गि.— राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । 'य इत्यर्थः यत्' इति व्याख्येयं ननुसकम् । य पुनस्तु दापन-कलत्रायां वसाधित्वाऽपि कायक्लेशमयात्त्यजति यत्कर्म त्यजति न युज्यते रजोगुणारम्भदुःखस्यैव वादाभ्यास इत्याह— त्यागं कृत्वा ज्ञाननिष्ठारूपं नैव लभेत् । अथ दुःखमिति एव सत्येवेदित्यनेन विद्वद्विद्विद्वान्प्रत्ययमस्या

सीयात्कर्मयोगादौलक्ष्यं प्रदर्शितम् । तत्र सत्कर्मसिद्धयैव कर्मस्थागो न लभ्यते, यथा पुनरपि कर्मणि त्यजति, कर्मभिरपि हि स त्यज्यते, 'न कर्मणि त्यजेद्योगी कर्मणि त्यज्यते क्षीरौ' [अमनको २।१०३] इति शब्दज्ञानवासिष्ठम् ॥ ८ ॥

९ व० त० दी०— प्रसन्नादेव राजसमप्याह— दुःखमिति । नियतस्यैव यस्य परम्परया मोक्षसाधनभूत-
स्यापि दुःखात्मकद्रव्यार्जनसाध्यज्ञात्मकतया बद्धायासरूपतया च त्यागो राजसः; रजोहेतुकत्वाद्वाजसं त्यागं
कृत्वा तःफलं ज्ञाननिष्कलक्षणं न लभेत्; सत्त्वसंज्ञातत्वाज्ज्ञानत्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— दुःखमित्येवेति । साध्यभयेन यत्कर्म यत्स्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा
त्यागो भगवदासक्त्या भगवदर्पक इत्यज्ञात्वा दुःखमित्येव त्यागफलं मत्प्रसादादिरूपं न लभेदेव, न प्राप्नोत्येवे-
लौकिकराजससुखप्रतिबन्धकं ज्ञात्वा कायकेशमभयात् आयास-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं तामसं त्यागमुक्त्वा राजसं त्यागमाह— दुःखमिति । यो 'दुःखरूपमेवेदं कर्म'
इति मत्वा कायकेशमभयास्यजेत् स पुमान् तस्मादेव हेतोः राजसं रजोगुणनिर्वृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं विष्णु-
शुद्धिद्वारा मोक्षं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सात्त्विकस्त्यागः ? इत्याह— कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं
नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतमित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं
प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं
प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाङ्गः; तत्र तामपि कल्पनां निवारयति 'फलं
त्यक्त्वा' इत्यनेन, अतः साधुक्तं— 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफल-
परित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मत्यागस्तामसो राजसत्त्वेति
द्विविधो दर्शितः, सम्प्रति सात्त्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति—
कः पुनरिति । 'कर्तव्यमित्येव' इत्येवकारेण नित्यस्य
भाव्यान्तरं निदिधयते । नित्यानां विध्युद्देशो फलाश्रवणोपा-
फलं त्यक्त्वेत्ययुक्तमित्याह व्यासः— नित्यानामिति ।
'फलं त्यक्त्वा' इत्यस्य विधान्तरेण सात्त्विकमाह— अथ-
वेति । न हि विधिना कृतं कर्मानर्थकं, विध्वानर्थक्यात्;

तेन श्रौतफलाभावेऽपि नित्यं कर्म विधितोऽनुतिष्ठन्नारमान-
मजानमनुपहतमकस्त्वोक्त्या तस्मिन्कर्मण्यारम्भसंस्कारं फलं
कल्पयति तद्वद्वारेण प्रत्यवायस्युत्था तत्करणं कर्तुं रात्मनस्तमि-
इति करोतीति वा नित्ये कर्मयुक्तो कल्पनामनु निष्पादितफल-
कल्पनां च 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन भगवानिवावयतीत्यर्थः । नित्य-
कर्मसु फलत्यागोकेः सम्भवे फलितमाह— अत इति ।

१ शां. भा.— ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चोक्त-
स्त्यागः, कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पङ्कविदौ द्वौ
धृत्रिपस्तृतीय इति तद्वत् । नैप दोषः, त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्न्यासस्य
फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यं, तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धि-
त्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मतत्प्रवृत्त्यागस्य त्यागकस्यास-
द्व्याप्त्या प्रकृतस्य 'त्यागो हि' [१८४] इति त्रैविध्यं प्रतिज्ञाय
प्रतिज्ञानुरोधेन द्वे विधे स्तुत्याय तृतीयां विधा तद्विरोधेन
स्तुत्यादयो भगवतोऽज्ञौश्रमापतितमिति सङ्कटे— नन्वेति ।
प्रक्रमप्रतिज्ञासुखसद्वारवचनमनुचितमित्यत्र दृष्टान्तमाह— यद्येति ।
पूर्वोक्तविरोधेन प्राप्तमकीशलं प्रत्यादिशति— नैप दोषः

इति । कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन सात्त्विककर्मत्याग-
निन्दया तत्फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमान् विरोधो-
ऽस्तीत्युक्त्यैव व्यक्तीकृत्यनादौ त्यागसामान्यं विचारयति—
अस्तीति । सति सामान्ये निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते—
तत्रेति ॥ ९ ॥

३ रा. भा.— नित्यनैमित्तिकमहायज्ञादिवर्णाश्रमविहितं कर्म मदाराधनरूपतया कार्यं— स्वयम्प्र-
योजनमिति मत्वा सङ्गं कर्मणि ममतां फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः स सत्त्व-

मूलः, यथापस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इत्यर्थः । सत्त्वं हि यथापस्थितस्तुज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तं 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति । वक्ष्यते च—'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । वर्णमोक्षं च या वेति दुर्द्विः सा पार्थ ! सात्त्विकी' [१८।३०] इति ॥ ९ ॥

४ वे. ता. चं.—अथ 'त्यागो हि' [१८।४] इत्यादिना स्मारितमेवोद्धृत्य सत्त्वशरीरयथावस्थितज्ञानमूलतया तस्यैव शास्त्रीयत्वं इदमिति—'कार्यमित्येव' इति खोवेन । 'नित्यतस्य ॥ स चास कर्मणो नोपपद्यते' [१८।७] इति प्रकृमादिहापि नियतशब्द कर्मविशेषणमिति तदर्थमाह नित्येति । आह्वय

कार्यत्वं हि प्रयोजनस्यैव । तदर्थतयैव हि साधनस्य कार्यता, तस्मादपलम्ब्य कथं कर्तव्यत्वं ? इत्यत्राऽऽह—मद्वाराधनरूपं तथा कार्यमिति । तदभितेजसाह स्वयम्प्रयोजनमिति । कर्तृत्वस्यागोऽप्यत्रास्तन्मयेव । अत एव हानन्तरालोके 'त्यागी' इति शब्द सङ्गफलकर्तृत्ववशमीति व्याख्यायते ॥ ९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ९ ॥

७ ह. पै. भा.— कार्यमिति । कार्यं कर्म कर्तव्यमित्येव यद्यज्ञादि नियतं नित्यं क्रियते निर्णेत्ये । सङ्गं फलेच्छाम् । तदा विद्यमानसङ्गफलत्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तः, नियतं नित्यं कर्म सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा यदा क्रियत इतीश्वरवचनान्नित्यकर्मणां सफलत्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

८ वे. प्र. मि.—सात्त्विक त्यागमाह—कार्यमिति । विद्युद्येधे फलाभवेण्यपि 'कार्यं कर्तव्य' एवेति बुद्ध्या नियतं नित्यं यत्कर्म चित्तशुद्धिपर्यन्तं क्रियते । केन प्रकारेण ? सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वा । इदमेव वचनं नित्यकर्मणामपि पलमस्तीत्यत्र प्रमाणमिति भगवता भाष्यकारेण

व्यवस्थापितम् । स त्याग सात्त्विकः सत्त्वमूलकः । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्' [१४।१७] इति सत्त्वगुणजन्य यथावस्थितशास्त्रार्थज्ञानमूल इति यावत् । 'भूत' इति मदभिमत इत्यर्थः । 'कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं यत्सत्त्वमम्' [१८।४] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ९ ॥

९ व० त० दी०—विषयगुणानिमित्तं त्यागं सात्त्विकतयाऽऽह—कार्यमिति । नित्यनैमित्तिकमहापञ्चादिवर्णाश्रमविहितं कर्म भगवदाज्ञया तद्वाराधनरूपत्वात् कर्तव्यमिति यत्क्रियते हेऽर्जुन शुद्धस्वरूप । तदुप्युक्तं प्रकारेणेत्याह—सङ्गं कर्मणि ममता फलं च त्यक्त्वा । स सात्त्विकः ससङ्गहेतुकत्वात् । एवमपि पुष्टिपुष्टयोक्तव्यं—अयणः (प्रहणः) मेव सर्वं सत्त्वस्य निर्गुणस्यागस्तदाज्ञापरिपालनरूप इत्याचार्याभिमतः ॥ ९ ॥

१० पु. अ. त.—सात्त्विकमाह—कार्यमित्येवेति । नियतं भवत्युद्धेन कार्यमित्येव मद्वाराधनेवावश्यकत्वमेव, पर्वं ज्ञात्वा सङ्गं त्यक्त्वा सत्त्वतृत्वाभिमानं फलं तर्जं

व्यगोदित्वं च त्यक्त्वा यत्कर्म क्रियते स त्याग एव सात्त्विकः, मद्वाराधनरूपकरणेन स्वार्थकलाभावात् सात्त्विकः । अतएव मतं मत्सम्मत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

११ नी० भा० दी०—एव द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ मुख्यत्वावेव त्यागानुक्तौ, तामसराजसोऽयोरमुख्यत्वागयोरसम्भवस्य भगवत्तैव 'मोहात्सव परित्यागः' इति 'कायकेशभयात्प्रयोजेत्' [१८।८] इति च सूचयत् । न ह्येवं सम्भवति मूढश्च करोति चेति विप्रतिपेयात्, यदि करोति नैव मूढः, यदि मूढस्तर्हि नैव करोति । एवं यदि कायकेशादिभेदेति नैव करोति । यदि करोति नैव कायकेशादिभेदेति । तस्मात्करोति च कायकेशादिभेदेति चेति विप्रतिपिद्धम् । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्वागयोरसम्भवात्तौ नैवोक्तौ । सात्त्विकस्य मुख्यत्वागः सम्भवति । यथा स्फोटके जपादमुमाश्रिते लौहैर्लथं विवेकिना प्रतीतित एवास्ति, न वस्तुतः, एवमात्मनि ईश्वराधीने विवेकिना कर्तृत्वं प्रतीतित पकारित, न वस्तुतः इति वस्तुं ज्ञानं, एव च कर्तृत्वाभिनिवेशादज्ञानः पुमान् प्रतीतित करोत्येव, न वस्तुतः इति सम्भवति । अमुल्लोऽपि सात्त्विकस्याग इति तमेव मुख्यत्वागोऽधिकारहेतुं प्रथममाह—कार्यमिति ।

कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते हेऽर्जुन । सङ्गं फलं च त्यक्त्वा—एव इत्यवधारणं प्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थम्—स एवभूतस्यागः सात्त्विको मतो वेदे दृष्टः । तथा च श्रुति—'ईशायास्यमिह सर्वं यत्किञ्च जगत्था जगत् । तेन त्यक्तेन मुञ्जीथा मा गृथ कस्यस्तिद्वन्द्वम्' [ईशो. १] इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकारणत्वात्ऽऽत्मप्रवर्तणेन इदं जगत्त्यागजगद्धर्मं जगत्वा प्रद्वान्दे रियत वास्य-भग्न्यादितं व्याप्तम् । तेन हेतुना सर्वं तद्दीर्घं तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागेन कर्तृत्वभोऽनृत्वाभिमानवर्जनेन

मुञ्जीथाः विषयान्मुद्ध । मायुः गर्द्ध मा कार्पीः कस्यस्विद्धनं, न कस्यापि तत्र स्वामित्वमस्तीति वृथैव तत्र गर्द्ध इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्त्व कर्मलपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण उवोपायान्तरं च नास्तीत्यभिमतमन्त्रेण प्रदर्श्यते “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वधि नान्यथेतो-
ऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे” [ईशो. २] इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितं ‘एतान्यपि तु कर्माणि’
१८।६] इति श्लोके ।

ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत्, इत एव भगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि नेष्फलस्य वेदेनानुष्ठापनासम्भवात् । तथा चापस्तम्बः—“तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते” इति आनुपादिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्ययापरसृत्वाऽपि पां प्रत्ययापरिहारः फलमिति प्रदर्श्यते । “धर्मेण पापमपनुवति” [महाना. १७।६] इत्यादिना च निरत्ये-
षपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानवतस्तद्धीनस्य च सात्त्विकस्यागसम्पन्नस्य त्यागिनो लक्षणम् ।

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

१ शां. भा.—यस्त्वधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य फल-
लागादिनाऽकलुपीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यति; तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मा-
जेचनक्षमं भवति; तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा
तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—न द्वेष्टीति । न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण
संसारकारणं ‘किमनेन ?’ इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिरन्निष्ठाहेतुत्वेन
‘मोक्षकारणमिदं’ इत्येवं नानुपज्जते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुपङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः
पुनरसौ ? त्यागी, पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वांस्त्यागी, यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च
नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी ।

२ आ. शां. ध्या.—एवं पूर्वापरविरोधं पराकृत्यानन्तर-
श्लोकार्थपर्यमाह—यस्त्विति । फललागादिनेत्यादिशब्देन
कर्मस्वरूपासन्नो गृह्यते । अन्तःकरणं ‘अकलुपीक्रियमाणं’
इति क्लेशः । विशुद्धेऽन्तःकरणे किं श्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
विशुद्धमिति । मलविकल्पं विशुद्धत्वं संस्कारस्वार्थं प्रसन्नत्व-
मिति भेदः क्रमेण प्रवगाद्याहचिद्वारेणेत्यर्थः । तच्छिष्टत्यात्म-
ज्ञाननिष्ठो का । काम्यकर्मणि त्याग्यत्वेन द्वेषमभिनयति—

किमिति । उभयत्र द्वेषं प्रीतिं च न करोतीति सामान्येनोक्तं
कर्तारं प्रभुपूर्वकं विशेषतो निर्दिशति—कः पुनरिति ।
त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिनयनक्ति—पूर्वोक्तेनेति । कर्मणि
सत्त्वस्य उत्पलस्य च त्यागेनेति यावत् । उक्तमेव त्यागिनं
चिह्नोक्ति—यः कर्मणीति । तत्फलं त्यक्त्वेति सम्बन्धः ।
काम्ये निषिद्धे च कर्मणि कथं हेतुरिति न द्वेष्टि नित्ये
नैमित्तिके च मोक्षहेतुरिति न प्रीयते ।

१ शां. भा.—कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च नानुपज्जते ? इत्युच्यते—सत्त्व-
समाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः, संयुक्त इत्येतत् । अत एव च
मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी, मेधावित्वादेव छिन्नसंशयश्चिन्तोऽविद्याकृतः
संशयो यस्य ‘आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निश्चयससाधनं, नान्यत्किञ्चित्’ इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।
योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा ॥

निश्चयेन द्वेषाद्यभावः, तथाऽप्रापीत्यभिप्रायः । अनुग्रहानुदशाया
हि हर्षद्वेषप्रसङ्गाभावात् क्रियमाणयोरित्युक्तम् । ननु
‘कुशले नानुपज्जते इत्येतद्युक्तं, स्वर्गादिनिस्सक्ततामात्रेण काम्या
मुद्योगेऽपि तत्फलानन्वयसाक्षात्तरः, “न द्वेष्टदुःखं कर्म” इति
तु विरुद्धं, फलसङ्गताभावे सत्येव निषिद्धानां फलानन्वयात्,
अन्यथा क्वचिदपि प्रत्ययायाभावप्रसङ्गात् । न हि नरकादिक

कस्यचिद्विद्वेद स्यात् । एवं दृष्टप्रत्ययाहेतुजन्यद्वेषो न युक्त
इत्यत्र प्रामादिकविषयत्वेन परिहार उक्तः । नन्वधिकारि-
विशेषे बुद्धिपूर्वपरि पापकर्मभिरुत्प्रेषः किं न स्यात् । इत्यादिऽह-
नाविरत इति । एतच्छ्रुत्यार्थं प्रकृतहेतुतया घटयन्परमप्रकृत
निगमयति— अत इति ॥ १० ॥

३ रा. भा.— तदाह— न हीति । नहि देहभृता ध्रियमाणशरीरेण कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं शक्यं,
देहधारणार्थानामशनपानादीनां तदनुबन्धिनां च कर्मणामवर्जनीयत्वात्; तदर्थं च महायज्ञाद्यनुष्ठान-
मवर्जनीयम् । यस्तु तेषु महायज्ञादिकर्मसु फलत्यागी, स एव “त्यागेनैके अमृतत्वमानयुः” [कै. उ. २+
महाना. ८।१४] इत्यादिशास्त्रेषु त्यागीत्यभिधीयते । फलत्यागीति प्रदर्शनार्थः फलकर्तृत्वकर्मसङ्गानां
त्यागीति ‘त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः’ [१८।४] इति प्रक्रमात् ॥ ११ ॥

४ वे. ता. चं.— ‘नियतस्य’ [१८।७] इत्यादि-
प्रतिपादितयुक्तिविरणपूर्वकं फलत्यागेनोपलक्षणेन प्रागुक्तं
विशेषादि सात्त्विकत्यागो ‘नहि’ इति श्लोकेन निगम्यत
इत्याह— तदाहेति । अत्र ‘देहभृता’ इति न प्राणिमात्रनि-
र्देशः, अनुपयोगात् । अतः कर्मस्वरूपस्यागम्यकृतहेतुरवयवायां
निश्चित इत्यभिप्रायेणाऽहं ध्रियमाणशरीरेणेति । ‘शक्यम्’
इति त्यजनपरत्वात्तदुक्तत्वेकत्वे, सामान्यरूपविवक्षणाद्वा ।

देहभृत्तदुःखकर्मशक्यत्वं विश्रुति देहधारणार्थानामिति ।
तदनुबन्धिनांऽप्यार्जनाद्यो भवन्तु लौकिकानि, किं शास्त्रीये ।
इत्यादिऽहं तदर्थं चेति । श्रुतिस्मृत्योर्हेतुका स्वरूपस्यागम्य-
परिहर्तुं ‘यस्तु’ इत्यादिकमुच्यत इत्यभिप्रायेणाऽहं यस्त्यस्यति ।
‘अभिधीयते’ इत्यस्य कैरित्याकाङ्क्षाशमनाय ‘त्यागेनैके’
इत्यादिश्रुत्युपपादनम् । प्रकृतानिमग्नपरत्वेन प्रदर्शनार्थता
इदमिति— त्रिविध इति ॥ ११ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ १० ॥ अन्यस्त्यागार्थो न युक्त इत्याह— न हीति ॥ ११ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ १० ॥ ननु ‘इति मे पार्थ’ [१८।६]
इति मग्नता स्वसिद्धान्तो निश्चादितः, अतो ‘न हि देहभृता’
इति किमुच्यते ? इत्यत आह— अन्य इति । सर्वकर्मपरि-

त्यागलक्षणस्त्यागार्थस्त्यागशब्दार्थः । पूर्वपक्षीजनिरासार्थ-
मिति ज्ञाप ॥ ११ ॥

७ ह. पै. भा.— न द्वेष्टीति । न द्वेष्टि न कुप्यति अकुशलं दुःखसाधनं कर्म हेमन्ते प्राप्त-
स्त्वानम् । कुशले सुखसाधनेऽपि तस्मिन्नेव कालेऽग्निसेवादी नानुपज्जते । त्यागी कर्मफलानां सत्त्वमा-
विष्टः सात्त्विको मेधावी विवेकी । अत एव च्छिन्नसंशयः, सत्त्वशुद्धयर्थं नित्यानि कर्तव्यानीति
निश्चयात् ॥ १० ॥ न हीति । देहं विमर्ताति देहभृद्विद्यानान्देहात्मदर्शी, तेन देहभृता कर्माण्यशेषत-
स्त्यक्तुं न शक्यम् । यस्तु विद्यया सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी स कर्मसंन्यासीति स्मृत्यते ॥ ११ ॥

८ वें. प्र. गि.— तदेवमहस्यं सुखश्री- सर्वकर्मत्यागः ।
सर्वकर्मफलमात्रत्यागो वा सत्त्वसाधन इति विवादपदे त्यागे
‘त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः’ [१८।४] इति त्रिविध्यं प्रतिज्ञाय
सर्वकर्मत्यागपदं तामसराजसत्त्वार्थानां निन्दित्वा सर्वकर्मफल
त्याग एव सात्त्विकत्वेन प्राप्त इति सिद्धान्तितम्; अथास्य
सात्त्विकत्यागस्य फलमाह— न द्वेष्टीति । त्यागी उक्तसा
विकृत्यागवात् सत्त्वसमाविष्ट सत्त्वेन ज्ञानप्रतिष्ठ-धरकवस्त-
मोमलपकर्षरूपेण ज्ञानोत्पत्तिर्योग्यताह्वयगुणाधानरूपेण च
विश्रुतातिशयेन समाविष्टो ब्रह्मा, शुद्धचित्त इति यावत् ।
ततो मेधावी साधनचतुष्टयसम्पत्तिरुपसदनवेदान्तप्रवणादि-
मगाध्या सत्त्वप्राज्ञातत्त्वामयतत्त्वसाक्षात्कारः, तत्तद्विषयसंशय
“छिद्यन्ते सर्वमथाः” [छं. उ. २।२।८] इति श्रुत्याका-
गी. व. ११

वित्तिकसकलसमयविषयवच्छेदस्त्यगः, तदानीं च “धीयन्ते
चास्य कर्माणि” [छं. उ. २।२।८] इति क्षीणकर्मत्वाद्दुःख-
मशमनं पापं कर्म न द्वेष्टि न कुप्यति मन्त्यते, कुशले शोभने
पुण्ये कर्माणि नानुपज्जते न प्रीति करोति, अकरोति शान-
विनिर्मुखाविश्रान्तकार्यानि शिखिलकर्मकलापत्वेन तस्य पुण्यपा-
भ्यामसम्बन्धात् प्रारब्धोपपन्नतयोध पुण्यपापयो “तस्य उपा-
दायशुपयन्ति सुहृदः साधुत्वां दिवन्त पापहृत्याम्” []
इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिनि सम्बन्धमाभावप्रतिपादनात् । तथा च
सात्त्विकस्याग्निविश्रुतिद्वारा सर्वकर्मसंन्यासरूपज्ञाननिष्ठा
फलित्यर्थः ॥ १० ॥

न केवलं कर्मफलत्यागस्य सर्वकर्मसंन्यासरूपफलत्वात्वेन
सुखश्रुत्या प्रथममनुष्ठेयत्वम्, किन्तु सर्वकर्मस्यागत्यागकृत्या-

दर्पति प्रतिपादयतेतावता ग्रन्थेनोपमर्षेणसंहरति— न हीति । देह विभर्तीति देहभृत् देहात्मभिमानो । न हि देहधामान्वर्णाश्रमानात्मन्यधस्य तत्तद्विहितकामाणि दुर्बल दान्धदेहभरण करोति । तेन देहभृता हि यस्मादनेषत् सर्वाणि धर्माणि त्यक्तुं न शक्यम्, 'न हि कश्चिद्भूयमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' [३।५] इति प्रागुक्त । न चैकफल भूत सर्वकर्मसंघातोऽपि कथं स्यात् ? इति वाच्यम् । न हि सर्वकर्मसंघातो नाम कस्यापि कर्मणोऽकरणं येनैव स्यात्,

किन्नुक्तश्रामसूत्रेन सर्वकर्मभगवतामपि सिध्यात्त्वबोध, ॥ धामस्य न पटत इति सर्वकर्मस्वरूपस्याग एव स सक्रियः, ॥ वाशस्य इति भावः । शक्यमिति वाच्यम्, 'शक्यं च स्वमासेनापि धृत्प्रतिहन्तुम्' इति महाभाष्ये प्रयोगात्, 'शक्यमनलिभि पातुं वाताः केतव्यगन्धि' इत्यादिरेतानां, अतः 'कर्माणि शक्यम्' इत्युक्तिरप्यत्र । यत् कर्मकृतस्यागीत्युपसंहरत् ॥ ११ ॥

९ व० त० वी०—एवम्भूतस्य लक्षणमाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टस्यागी बुद्धिमान् अकुशलं कर्मान्निष्ठफलकं, कुशले चेष्टश्चाधिकतरे कर्मणि नानुपज्जते, त्यक्तात्मसुखातिरिक्तफलं वात्, त्यक्तकर्तृत्वाच्च । अत्राकुशलं कर्म प्रमादिनमभिप्रेयोक्तम् "नाविरतो कुश्रितान्नाशान्तरे नासमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" [कठो २।२४+ ना.प ९।१९+ महो. ४।६९] इति दुःखरिताविरतस्य प्रमादिनो ज्ञानतोऽप्यात्मसुखान्नातिप्रवगात् । अतः कर्मणि कर्तृत्वसङ्गफलात् त्यागः शास्त्रीयः, न तु स्वरूपतत्त्वात् इति । तदाह—नहीति । नहि ध्रियमाणदेहेन कर्माण्यसौपतस्यस्तुं शक्यन्त इत्यर्थे शक्यमशक्यम् । देहधारणार्थानां अज्ञानपानादीनां तदनुबन्धानां च कर्मणामवर्जनीयत्वात्, तदर्थं च महायज्ञादिकर्माण्यवर्जनीयमेव । तत्र यः तेषु यज्ञादिकर्मसु फलत्यागी— फलेत्युपलक्षणं कर्तृत्वममतयोरपि— स एव "त्यागेनैवेऽमृतत्वमनश्नु" [महाना. ८।१४+कैव २] इत्यादौ त्यागीत्यभिधीयते ॥ १० ॥ ११ ॥

१० पु. अ. त — ननु सङ्गं फलं च त्यक्त्वा यत्कर्म करोति तस्य त्यागरूपता सात्त्विकता च कथं सम्पद्यते ? इत्यात्राहुः— न द्वेष्टीति । अकुशल स्वरूपतः क्लेशादिसाधकं पश्चात् दुःखाधिक्यं तापसं न द्वेष्टि, किन्तु भगवद्वाक्-रूपत्वात्तत्समये पुनः करणात् एव भवेत् । कुशले कृतकर्म जातुलोभोऽपि महाशान्त्यतिरिक्तोत्तमस्वज्ञानेन सत्त्वसमाविष्ट सत्त्वामकर्मैषेवान् न अनुपज्जते नाऽऽसक्तो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतु—मेधावी बुद्धिमान्, उन्नतदेह मदिच्छयैव सुखदुःखा-

विज्ञानेन कर्मसु द्वेषात्किरहितो यः स त्यागी इति ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु कर्मकृत्यागो तत्करणं किमपी-जनम् ? इत्यत आह— न हीति । देहभृता देहाध्यासत्वात् अपेयतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम् । हीति युक्तवाच्यम् । देहाध्यासे चरपेक्षणात् लोकापेक्षणाच्च कथं त्यागः कर्त्तव्य इति । यतो यस्तु यच्च पुनः कर्मकृत्यागी कृतकर्मणा फलानभिलाषी स 'त्यागी' इति अभिधीयते ॥ ११ ॥

११ नी० आ० वी०—एव मुख्यं सात्त्विकत्यागमुक्त्याऽमुस्य समाह— न द्वेष्टीति । सत्त्वेन सन्मयाविष्टो व्याप्तस्यागी मुख्यः सात्त्विकस्यागी सत्यासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिपणक्षान्चतुर्गुणशोचभिक्षादना-दिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले मिष्टान्नभिक्षादो नानुपज्जते न सङ्गं काकवत्पीडितं करोति । यदा कर्मकुशले संघादिकर्मकुशले शिष्यादौ नानुपज्जते तत्राकुशलं वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषद्वेषत्वमस्य दर्शितम् । तदपि कुतः ? इत्यपेक्षायामाह—मेधावीति । ऊहापोहकुशलतया नित्यानित्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् ; अत एव छिन्नसंशयः, 'किं कर्माण्येष मुक्तिसाधनानि उत सत्यास एव ?' इति विचिन्तितारहितः ।

एवं च 'त्यागी' इत्यनेन 'यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्य' [१८।९] इत्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः । 'मेधावी' इत्यनेन 'मोहात्तस्य परित्यागः' [१८।१०] इत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषभावप्रतिपादनेन 'कार्यहेतुभयास्यजेन' [१८।८] इत्युक्ताद्वाजसत्यागाद्व्यावृत्तिः । 'छिन्नसंशयः' इत्यनेन 'कार्यमित्येव यत्कर्म' [१८।९] इत्युक्तादमुस्यसात्त्विकस्यागाद्व्यावृत्तिः । न ह्यसौ कर्मणा तुच्छं च सत्यासस्य महाभाग्यत्वं च तत्त्वतो वेदं, वदं चैतन्ममपि कर्मसु न तिष्ठेत् । न हि दाहोपशमार्थं निरुद्धस्थं जाह्नवीमहाह्रदं जानन्न मीमोष्यप्रतप्तशायसि फलवत् क्षणमपि रमेत् । संशयच्छेदेऽपि हेतु सत्त्वसमाविष्ट इति । यतः सत्त्वेनैव कर्मा सन्मयाविष्टोऽयं, न त्वयः सत्त्वमाश्रित इति महान्वितेयः । एव च पूर्वस्थोक्तस्य सात्त्विकस्यागरूपस्य कर्म-योगस्य फलभूतोऽयं सुखः सत्यासो विविदिद्विषूयामनुष्ठेयः "यद्दहरं विरजेच्छद्दरेव प्रयजेत्" [जाषाडो. ४] "एतमेव प्रयजितो व्योम्निर्विच्छन्नः प्रयजति" [ए. च ४।४।२२] इति श्रुतिप्रसिद्धः ।

(शां.) भाष्ये तु [१८१९] “ ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सङ्ख्यास इति च प्रकृतः, तत्र तामसो राजसश्चो-
क्तस्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पद्धन्विदौ द्वौ क्षत्रिय-
स्तृतीयः इति तद्वत् । नैप दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसङ्ख्यासस्य फलभिसन्धित्यागस्य
च त्यागत्वं सामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलभिसन्धित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते ‘ स
त्यागः सात्त्विको मतः ’ इति ग्रन्थेन त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं सङ्गफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तः-
करणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य तन्निष्ठाक्रमकथनार्थोऽयं श्लोक इत्युक्तम् । तथैव श्लोकं व्याख्याय “ पूर्वोक्तस्य
कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं ” इत्युपसंहृतम् । अन्ये तु फलभिसन्धिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः
विशेषणमावादाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विधित्सितः, द्वितीयस्तु तामसराजसमेदेन द्विविधो-
ऽप्यत्रैव निम्नितः; तृतीयस्तु कर्मानविकारिणा विविदिपुणा । विदुषा च कर्तुं योग्यो द्विविधः । तत्रान्त्यः
स्थितप्रज्ञलक्षणादौ प्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तु ‘ नैषकर्म्यसिद्धिं परमां ’ [१८१९] इत्यत्र वक्ष्यते । तत्र भाष्ये
तिस्रस्त्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वे यथावत्प्रदर्श्य तृतीयाऽपि केनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र तु एकस्यां द्वयो-
रन्तर्भावं कृत्वा द्वे एव विधे उपपाद्य तृतीया प्रवेशान्तरे प्रक्षिपेति प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति विशेषः ॥ १० ॥
अमुख्यमेव सात्त्विकं त्यागमनूय तत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां- न हीति । देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मादशेषतः
कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं, प्राणयात्रालोपप्रसङ्गात्; तस्मादधिकृतः सन् यः कर्मफलत्यागशीलः— तुशब्द
एवार्थे— स एव त्यागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्नोति परमार्थदर्शं स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अज्ञानां केवलज्ञाननिष्ठानां च कर्मणः त्रिविधफलप्राप्तिनिर्णयः ।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सङ्ख्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

१ शां. भा.— किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यात् ? इत्युच्यते— अनिष्टमिति ।
अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं त्रिप्र-
कारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकस्यापारनिष्पन्नं सद्विद्याकृतमिन्द्रजालमायोपरमं महा-
मोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्युतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं
भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसङ्ख्यासिनां प्रेत्य क्षीरपातादृर्ध्वम् । न तु सङ्ख्यासिनां परमार्थ-
सङ्ख्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलमभ्युद्गर्शननिष्ठा अविद्यादि-
संसारपीडं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः ॥ १२ ॥

२ आ. शां. व्या.— उपाधिवादिण सर्वकर्मसङ्ख्यासा-
म्भवेऽपि फलभावे कुतस्तस्य कर्तव्यता इति शङ्कते— किं
पुनरिति । गौणस्य मुख्यस्य वा सङ्ख्यासस्य फलं विपुच्छि-
यितमिति विकल्पयति— उच्यते इति । सर्वकर्मसङ्ख्यासो नाम
तदनुष्ठानेऽपि सत्फलभिसन्धित्यागः । ॥ नामुत्पन्नसङ्ख्याम-
स्तस्य फलमाह— अनिष्टमिति । मुख्ये तु सङ्ख्यासे सर्वकर्म-
त्यागे सम्बन्धीद्वारा सर्वसंसारेऽपि तिष्ठेत् फलमित्याह— न
त्विति । पाश्चात्यं व्याकरोति— अनिष्टमित्यादिना । तिर्य-
गादीत्यादिपदमवशिष्टमिष्टयोनिस्तद्वार्थं, देवादीत्यादिपद-
मवशिष्टोऽमिष्टयोनिप्रदगाधेति विभागः । फलशब्दं व्युत्पादयति-
बाहोति । कारणद्वारकमेकविधत्वनमुक्त्वा मिश्रत्वात्माह—
अविद्येति । तत्त्वत्वेन इष्टिमात्रदेहेत्वे दृष्टान्तमाह— इन्द्रे-

ति । प्रवितितो रमणीयत्वं सूचयति— महामन्देति । अवि-
द्येत्यस्याविद्याश्रित्यादात्माधित्वं वस्तुतो नास्तौत्याह—
प्रत्यगिति । उक्तं फलं कर्मिणाभिप्रेतं चेदमुख्यसङ्ख्यासफलो-
क्तिपरत्वं पादत्रयस्य कथमिष्टं ? इत्याशङ्क्याऽऽह— अपार-
मार्थेति । फलभिसन्धिविकल्पात् कर्मिणां देवतादृर्ध्वं परमा-
नुरोचिकत्वावश्यमित्यर्थः । कर्मिणामेव एतामकलाभिमानिनी-
नाममुख्यसङ्ख्यासिन्धुतात्तरीयामुत्पन्नसङ्ख्यासस्य फलमुक्त्वा तदुत्प-
पादं व्याचष्टे— न त्विति । अमुख्यसङ्ख्यासमन्वयप्रवृत्ति-
व्यवच्छिन्नमिति— परमार्थेति । तेषां प्रगणं धर्ममुपादिशति—
केयलेति । वचिदेवो काले वा नास्ति यथां फलं देवामिति
सम्बन्धः । तर्हि परमार्थसङ्ख्यासोऽप्यत्राज्ञानादुद्भवेत्याह
तस्य मोक्षावगतिरान्यैवमित्याह— न हीति ॥ १२ ॥

३ रा. भा.— ननु कर्माप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिषोमादीनि महायज्ञादीनि च स्वर्गादिफल सम्बन्धितया शास्त्रैर्विधीयन्ते; नित्यनैमित्तिकानामपि 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' [वि. पु. १।६।३७] इत्यादिफलसम्बन्धितयेन हि चोदना; अतस्तत्फलसाधनस्वमावतयाऽवगतानां कर्मणामनुष्ठाने बीजानामादीनामिमानभिसंहितफलस्यापीष्टानिष्टरूपफलसम्बन्धोऽर्जनीयः; अतो मोक्षनिरोधिफलत्वेन मुमुक्षुणा न कर्मानुष्ठेयमित्यत उत्तरमाह— अनिष्टमिति ।

४ वे ता. च — लौकिकप्रासाधनकप्रक्रियैव हि वैदिकानामपि फलसाधनत्वव्यवस्थापनम् । लौकिकानि च कर्माणि फलेच्छाभावेऽपि स्वधर्मन्युरूपं पश्यन्ति । एव वैदिकेष्वापीत्यभिप्रायेण शङ्कते— नन्विति । नन्वग्निहोत्रादीनां महायज्ञादीनां च विनियोगपृथक्त्वेन आश्रमास्तत्त्वस्वगाययैत्याविरोधात् स्वर्गादिफलसाधनानामभूत्, आश्रमावतयाऽनुष्ठाने तु को विरोधः ?

इत्याशाऽह— नित्यनैमित्तिकानामपीति । बीजानामपि स्थानेन 'अनुष्ठानम्' [१।६।१०] इत्युक्तस्य प्रामादिकस्यापि सम्बन्धकत्वं सूचितम् । न हि भूमौ प्रमादनिपतितं बीजं न फलति (१) । तस्मादमृतसरार्थिनो विपनहरी जावापतुल्योऽयं कर्मद्वय इत्यभिप्रायेण कलितं स्वस्वरूपत्यागमाह— अत इति ।

३ रा. भा.— अनिष्टं नरकादिफलम्, इष्टं स्वर्गादि, मिश्रमनिष्टसम्भिन्नं पुनश्चक्षादि; एतन्निविधं कर्मणः फलं अत्यागिना कर्तृत्वममताफलत्यागरहितानां प्रेत्य भवति, प्रेत्य कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । न तु सक्त्यासिना क्वचित्—न तु कर्तृत्वादिपरित्यागिनां क्वचिदपि मोक्षविरोधि फलं भवति ।

४ वे ता. च — अमुगमूलादिमिदमनिष्टत्वादित्रैविध्यम्, सुमुक्त्वपेयया स्वर्गादिप्यनिष्टत्वादिप्यभिप्रायेण नरकस्वर्गादिकथनम् । कारीर्यादिषाध्यवृत्त्यादिफलानां पीथक्यामावि त्वस्थिते । 'प्रेत' इति प्रदर्शनार्थम् अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे त्यागिनामपि त्रिविधस्यापि फलस्य आश्रमानुमति

प्रसङ्गात्, 'न तु सक्त्यासिना क्वचित्' इति व्यतिरेकोक्त्या तस्यापि बाधावैत्यभिप्रायेणाऽह कर्मानुष्ठानोत्तरकालमित्यर्थः । अत्राप्यनिष्टफलान्न च पूर्वोक्तरीत्या प्रामादिककर्म विषयो मन्तव्यः ।

३ रा. भा.— एतदुक्तं भवति— यद्यप्यग्निहोत्रमहायज्ञादीनि नित्यान्येव, तथापि जीवनाधिकारकामाधिकारयोरित् मोक्षाधिकारे च विनियोगपृथक्त्वेन परिह्रियते, मोक्षविनियोगश्च— "तमेतं वेदानुचनेन ब्राह्मणा त्रिभिर्दिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" [बृ. उ. ४।४।२२] इत्यादिभिः— इति । तदेवं त्रियमाणेष्वेन कर्मसु कर्तृत्वादिपरित्यागः शास्त्रसिद्धः सक्त्यासः; स एव च त्याग इत्युक्तः ॥ १२ ॥

४ वे. ता. च — उपरस्य चोद्यम्य प्रतिज्ञामात्रेणोत्तरमिदमुच्यते, न तु कस्याचिदुक्तव्यत आह— एतदुक्तमिति । विनियोगपृथक्त्वं विनियोगकवाक्यपृथक्त्वेन प्राप्यम् । विनियोगात् पृथक्त्वेन ज्योतिषोमादिषु पापकथादिनामफलत्वं सिद्धम् । परिह्रियते— विरुद्धत्वव्यवयवमिति शेषः । ननु "तमेव विद्वानमुष्ट ॥ भवति । नान्य पन्था" [यजुस् ३।१।८+ते ३।१।१३+त्रि म ना ४।३+चित्पु १।१।७+१३।१+मदाना ३] इति नियमनाद्वैदिकेषु मोक्षसाधनतया विधीयते कर्म तु व्यवच्छिद्यते अत्र कथं मोक्षाधिकार इति शोभोति ? तत्राऽह— माश्रविनियोगश्चेति । 'असिना त्रिभिर्दिपन्ति; अपन त्रिभिर्दिपन्ति' इत्यादि, पित्र्यार्थस्वमावादि, दारीप्यमाणभारवर्धनरण्याऽन्यथा । अतो बद्धोत्पत्तिद्वारेण

परम्पत्या साधनत्वान्मोक्षविनियोगः । नव्यवहितसाधन विवक्षाया ॥ "नान्य पन्था" [श्वेता ३।८+६।१५+मा ५.५+त्रि म ना ४।३+मदाना ३+चित्पु १।१।७] इत्यादिभिर्निर्णयेव इति भावः । एव परिपन्नाभिप्रेतमन्यथापि प्रतिवक्तुमुपक्रमत इत्यभिप्रायेण सक्त्यर्थमुक्तमत्र नियमनच्छायाऽनुवदति— तदेवमिति । तत्— स्वस्वरूपत्यागादेस्तान सत्त्वादित्यर्थः । एव वर्णाध्यादिनियतस्य दुस्त्यजत्वपद्धारेणेत्यर्थः । अस्त्येव शब्दे 'गवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु सक्त्या सिनं क्वचित्' इति त्यागमावविपर्ययस्य सक्त्यासक्त्येव कथनात्यागसक्त्यासपृथक्त्वव्याहृत्वा च परिहृतेलाह— स एव च त्याग इति ॥ १२ ॥

८ आ. मा. भा.— त्यागः स्तौति— अनिष्टमिति ॥ १२ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादिसिद्धये तत्कारकप्रदर्शनम् ।

पञ्चैमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१ शां. भा.— अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसञ्चयासित्वं सम्भवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसञ्चयसम्भवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकेर्दर्शयति— पञ्चेति । पञ्चैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो ! कारणानि निर्दिष्टानि निबोध मे ममेति । उत्तरत्र चेतस्समाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यव्याप्तौति । साङ्ख्ये, ज्ञातव्याः पदार्थाः साङ्ख्यायन्ते यस्मिन्नास्ते तत्साङ्ख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मान्यते, तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्वत्र स कृतान्तः, कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने' [२।४६] 'सर्वे कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते' [४।३३] इत्याल्ल ज्ञाने सञ्जाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि फयितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वपरमार्थसंज्ञासर्वद्विषयोपादानां परमार्थसंज्ञासोऽपि किं न स्यात् ? त्यागस्य सुकरत्वात् नाऽऽह— अतः परमार्थेति । तस्य सम्म्यग्दर्शनाद्विद्यानिवृत्तौ तदारोपितक्रियाकारकादिनिरोधेति हेत्वर्थः । विद्यावत् सर्वकर्मसञ्चयसिद्धिसम्भावनासुकरत्वेवकार-योग्य-वर्णयति— न स्थिति । अविद्युपोऽशेषकर्मणा तदेतन्ना च रागादीनां त्यागायोगे कारकेष्वधिष्ठानादिष्व्यात्मत्वप्रदर्शनं हेतुमाह— क्रियेति । कथमधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्व ? कथं वाऽविद्युपस्तेष्व्यात्मत्वस्य ? इत्याद्यहंवागन्तराशेषकवस्तुत्रयस्य तात्पर्यमाह— तदेतदिति । कर्माधिष्ठानादिनामप्रमाणानि कारकाणि तेषामाशुद्धास्ति— पञ्चेति । उत्तरत्रेत्यधिष्ठानादिषु वक्ष्यमाणेष्वेवत्यर्थः । वस्तूनां तेषामेव वैषम्यं दिदर्शयिष्यति न हि चेतस्समापनान्नते ज्ञातुं शक्यते । साङ्ख्यशब्दं व्युत्पादयति—

ज्ञातव्या इति । आत्मा त्वम्पदार्थस्तत्पदार्थो ब्रह्म, तयोरेकधीस्तदुपयोगिनश्च ध्वनादयः पदार्थास्ते साङ्ख्यायन्ते व्युत्पादयन्ते । कृतान्तस्य-दस्य वेदान्तविषयत्व-विमर्जते— कृतमित्यादिना । वेदान्तस्य तावधीद्वारा कर्मावसानमूलित्वे वाक्योपकमानुक्त्यर्थं दर्शयति— यावानिति । उदपाने कुशदौ वापानर्थं ज्ञानादिस्थावानर्थं समुद्रे सम्पद्यतेऽतो यथा कुपाविकृतं कार्यं सर्वं समुद्रोऽन्तर्भवति, तथा सर्वेषु वेदेषु कर्माखिलं यावत्कृतं तावज्ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ज्ञानेऽन्तर्भवति, ज्ञानं प्राप्तस्य कर्तव्यावशेषादित्यर्थः । तत्रैव वाक्यान्तरमनुकाममिति— सर्वमिति । उदाहृतवाक्ययोस्तात्पर्यमाह— आरमेति । आत्मज्ञाने स्ति सर्वकर्मनिवृत्तावपि कथं वेदान्तस्य कृतान्तत्व ? इत्याद्यहंवाऽह— अतः इति । तानि मद्ब्रह्मवतो निरोधेति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ १३ ॥

३ रा. भा.— इदानीं भगवति पुरुषोत्तमे अन्तर्यामिणि कर्तृत्वानुसन्धानेन आत्मन्यकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारमाह— तत एव फलकर्मणोरपि ममतापरित्यागो भवतीति । परमपुरुषो हि स्वकीयेन जीवात्मना स्वकीयेन करणकलेरप्रारणैः स्त्रीलाप्रयोजनाय कर्माप्यारभते; अतो जीवात्मगतं शुभि-शुच्यादिकमपि फलं तत्साधनभृतं च कर्म परमपुरुषस्यैव ।

४ घे. ता. च — 'अनिष्टमिष्टम्' [१।८।१२] इत्यादेरन्तर-कारणप्रभोके का सन्नति ? इत्याद्याऽह— इदानी-मिति । साक्षात्प्रभविषये प्रत्युक्तं सतीत्यर्थः । भगवति पुरुषोत्तमे इत्युमास्यां प्रायुक्तं फले सर्व-तर्कमिणं तद्वत्त्वतः प्रयुक्तं नोयामावक्ष्यामन् । प्रकारमाह-तत्प्रेनातृतीयाभ्यामारुक्तस्यार्कान्तर्यामिणस्य-यानस्यायैव घटतेत्युक्त्यावस्थितस्वरूपप्रयोजनमिति दर्शितम् । मित्रं त्याग्य प्रकान्तपु अन्यतमस्य प्रकारप्रयोजनमिति सन्नति । द्विविधोऽपि त्यागः शान्तिवन्त्या प्रभातं किमिति कर्तृत्वत्यागप्रकारमाशेषपदम् ?

इत्याद्याऽह— तत पश्येति । इति शब्दोऽयं हेत्वर्थः । कर्त्तव्या-दिषु कर्तृत्वेषुपि यजमानादेः कर्मणि फले च ममता दृश्यते, तद्वदस्यापि किं न स्यात् ? अतः कर्तृत्वत्यागमात्रात्कथं कर्मणि फले ममतानुद्दिनिवृत्तिः ? इत्याद्याऽह— परमपुरुषो ह्यिति । प्रमाणप्रतिद्विसूचनम् । 'तत् न्यग्रद्विहरमग्निं कर्मसुलोपपादिते' इति । विहरति क्रीडाकन्दुकैरेव जनुन्मि । 'बालः शोभनैरेव' [म. भा. ३।१।५४ + ३।३।०३७] 'इणस्य हि कृते भूतमिदं विधं चराचरम्' [म. भा. २।३।८२३] इत्यादिप्रतिद्विमाह— स्वकीयेनेत्यादिना । करणाधिप्राप्तौ हि परम-

इत्यः प्रयते; भवः करणानां जीवस्यैवदशायांमपि यज्जुगमाय- (कर्म न तस्मा शिष्टं, नापि तस्याव्ययं, भुविश्रयादे. फलस्य जीव-
 शरीरेषु राह इव परमपुरुषस्य शक्तिर्व न निवर्तन इत्यभिप्रायेणा- मात्मित्वेदेवोपलम्भात्, अनो लौकिकानां कर्मानां जीवस्यैव
 ऽऽह स्वकीयैश्च करणरुलेष्वरप्राणैरिति । सङ्कोचधर्मात्वा- तत्त्वापनस्यापि कर्मगतदर्शना युक्ता; तस्मान् ' सिद्धये सर्व-
 कृत्यस्यैवप्रदानादिकमपि तस्य लीलेत्याह स्वलीलाप्रयोज- कर्मणाम् ' इत्यादिभिः. सर्वविषयश्रद्धयागानुपपादनमसारय-
 नायेति । ' लोकेनतु लीलैकैवयम् ' [म. सु. २।१।३३] मिति तत्राऽऽह-अत इति । परमपुरुषस्यैवेति— एतौ
 इत्यादिभिरिदं मीमांसिनमिति भावः । लीलादिप्रयोजना स्वस्वामिभागाख्यमन्मथविशेषविधाना । यथा पञ्चतन्त्र-
 येति पाठे तु आदिशब्देन काण्ड्यादिमूलमकारण्यादि- पोषणादिकं तत्सुमादिकं च सार्वभौमस्य शेषमूर्तं, तथाऽप्या-
 यदनम् । नतु शास्त्रीयस्य कर्मणः परमपुरुषमाराधनस्यैव पीति भावः ।
 विधानात्फलपर्यन्तस्य तस्य तद्दीयता युक्ता; लौकिकं तु

३ रा. भा.—सह्या बुद्धिः । (सह्याविद्धिः) साहये कृतान्ते—यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या
 बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये सर्वकर्मणां मिद्वये—उत्पत्तये प्रोक्तानि पञ्चेतानि कारणानि निषेध भे मम
 सकाशादनुसन्धत्स्व । वैदिकी हि बुद्धिः शरीरेन्द्रियमाणजीवात्मोपकरणं परमात्मानमेव कर्तारमनधारयति ।
 " य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स स
 आत्माऽन्तर्पाम्यमृतः" [श.प. १४।५।३०] "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" [चित्यु. ११।२+
 तै. आ. ३।११।३] इत्यादिषु ॥ १३ ॥

७ ह. पै. भा.— पञ्चेति । साहचये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां साहचये कृतान्ते पुरार्थे इति साहचयो वेदः स एव साहचयम् । स्थायेऽण्प्रत्ययः । कृतो निश्चयो यत्र तत्कृतान्तं, तत्र कृतान्ते प्रोक्तानि निश्चयाप्रोक्तानि कथितानि । निश्चितार्थं वेदे प्रोक्तानीत्यर्थः । सिद्धये निष्पत्तये । सर्वकर्मणां शरीरादीनाम् ॥ १३ ॥

८ पै. मि.— स्यादतत्, परमाप्त कर्तृत्वस्वभाव स्यात्पन कथं सर्वकर्मसम्भवास ? इत्यादिशङ्क्य न कर्तृत्वमाग्न स्वभावः, किन्त्वधिष्ठानादितादात्म्याभ्यासप्लुक्त । तस्य च निर्विकारात्मत्त्वज्ञानेन मूलभूताज्ञानवाशादुच्छेद निश्चिया-
स्मत्तत्त्वज्ञाननिष्पन्नत्वं सर्वकर्मसम्भवास सम्प्रयत्न इत्यधर्म्यं पञ्चभिर्भेदप्रथममधिष्ठानादिपञ्चवक्त्रं त्रारमभ्यासार्थमवश्यते पमिथाह— पञ्चेमान्तीति ।

हे महाबाहो ! इतान्ते, कृत कर्म, तस्यान्तं परिसमाप्ति शानोपस्था भवति 'सर्वं वनाखिलं पापं । ज्ञाने परिसमा-
प्यते' [४.३३] इत्युक्ते । सा यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तम्, तस्मिन्साहच्ये सम्पत्कटपायते अनया आत्मेति साहच्यं वेदान्त । साहच्यैव साहचयम् । स्वाधेऽण् । वेदान्तसाक्षे

सर्वकर्मणा सिद्धये उत्पत्तये प्रोक्तानि इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि मे श्रुतानिबोध जानीहि । अत्र 'मे निरोध महाबाहो !' इत्यनेन सा विना नाम्नो वक्षा स्वा विनाऽन्य श्रोपदेष्टव्य पुरुषो नास्तीति दर्शितम् । 'साहच्ये प्रोक्तं' इत्यनेन वेदा तार्थोद्देशोऽयं विनास्तेन ग्राह्य इत्युक्तम् । नन्वात्मतत्त्वपेदेवेदानीं किमर्थमनात्मभूतान्यववर्तन्ति कर्मका-
णान्युक्तानि ? इत्यादिशङ्कानिरासाय इतान्तं इति साहच्यविध-
यम् । अनन्तरमभूताम्यप्येतान्यामरूपेण श्रुतमात्रत्वादप्य-
नमूलमिति तन्निरासायात्मविशेषतयाप्युक्तत्वा सर्वकर्मणा-
मेतद्वर्गकप्रदर्शने सति निश्चियात्मतत्त्वज्ञानं भवतीति तदर्थमेतदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

९ व० छ० दी०— इदानीं भगवत्कर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकम् । स्वकर्तृत्वानुसन्धानपरिहार उदीर्यते ॥ १ ॥ कर्तृत्व-
स्वरूपं मनुते स तु कर्तृपु पञ्चसु । स यथा निन्द्याने लोके तथा कृष्णेन शास्त्रत ॥ २ ॥ पश्येदुणाना हेतु-
यदा देवस्य वा हरेः । तत्र एवैव ममतात्यागं त्यागकर्मणो ॥ ३ ॥ तत्रान्तर्यामिपुरुषे (० स्वकीयैः कर्मणा-
दिभिः) कर्तृत्वमुत्पद्यते स्थितम् । (जीवात्मना स्वलीलार्थं कर्माप्यारभते ततः ।) स्वातन्त्र्यात्परतन्त्रे तु गौण-
मवाभ्युपेयते ॥ ४ ॥ जतो प्रह्लादत कर्तृत्वादि जीवे तदशतः । सर्वं कर्मैकं (चापि पुरुषस्य परस्य तत्) चार्थ-
पुरुषेण परं तत् । इति तत्त्वं भगवता भाष्यमाभाष्यतेऽन्ततः ॥ ५ ॥

पञ्चेति । कृतान्ते सिद्धान्तं कृतनिर्णये वा साहच्ये प्रोक्तानि सिद्धान्तीकृत्योक्तानि सर्वकर्मणा सिद्धये पञ्चेतानि कारणानि निरोध मे मम सकाशादुपेहि । साहच्ये हि वेदानुरोधेन सूत्रनिबन्धो दृश्यते, तदनुरोधे शरीरेन्द्रियप्राणजीवारमोचकण परमात्मानमन्तर्यामिणमुत्तम कर्तारं प्रत्याययति "य आत्मानं सिद्धान्तात्मान-
मन्तरो यमयति, यमात्मा न वेद, यस्यात्मा शरीरं स त आत्माऽन्तर्याम्ययत" [श प १४/५।३०] "अन्त-
प्रविष्ट, शास्त्रा जनानां सर्वतमा" [तै उ ३।११+चिन्त्य १११] इत्यादौ स्वातन्त्र्येण नियमनादिकर्तृत्व-
वेधलस्य परमात्मनो बोध्यते इति । तदेककर्तृत्वं तदशभूत जीवात्मनि सततं शुद्ध, अन्येषु प्राकृत निषिध्यते तदतदपे स्फुटीमविष्यति ॥ १३ ॥

१० तु अ त — ननु साहच्यलपसित्यागेऽपि कर्मकर्तृ-
त्वं ॥ सम्भावितमेव, भोगमनृतिवदौपचार्यमक्षितमादकद्रव्य-
कामादवत्, अतः कथं फलं न भवेत् ? इत्यादिशङ्क्याऽह—
पञ्चेतानानि श्रौक्यपञ्चजन । हे महाबाहो ! पल्लवाग्निरिया

कारणसमर्थं । सर्वकर्मणा सिद्धये फलास्ये साहच्येऽप्यात्मना निष्ठायाके इतान्ते कृतस्य कर्मणाऽन्त समासिधेयं स-
इतान्तो वेदान्तस्मिन् प्रोक्तानि । एतान्यपे प्रोक्तमातानि पञ्च कारणानि मे मतो निबोध जानीहि ॥ १३ ॥

११ नी० भा० दी०— नन्वात्मन कर्मलिपनिमित्तं यदकर्तृत्वानुसन्धानं तर्हि योपिद्विदृष्टयादिवद्वाह्यं । तत्र वास्तवमेव सद्बिद्याध्यस्तकर्तृत्वेनाहृतमिति शास्त्रदृष्ट्या कर्तृत्वविरोधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते । इत्या-
शङ्क्यामित्येन दृष्ट्या योपिद्विदृष्टया दग्धत्वाददर्शनेनैव कल्पितेनाकर्तृत्वान वास्तवस्य कर्मलिपस्यासम्भवादाद्य निरस्य द्वितीयमुपपादयिष्यन् पीडिकामारचयति— पञ्चेति । हे महाबाहो ! सर्वकर्मणा सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि निरस्तंज्ञानि न मद्बलपानिरोधं युज्यते । स्ववचने विद्याधोत्पादनार्थं कारणानां समूलत्वमाह—
साहच्ये कृतान्तं प्रोक्तानीति । मध्यमिबिबिधं कथयन्ते प्रकटीकृत्यन्ते तद्वान्यायानात्मपदार्थरूपाणि यस्मिन्त-

साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रम् । तदेव विशिनष्टि— कृतान्ते कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् ; 'सर्वं कर्माखिलं पार्य ! ज्ञाने परिसमाप्यते' [४।१३] इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात्, तस्मिन्साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ शां. भा.— कानि तानि ? इत्युच्यते— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःख-
ज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो मोक्षा, करणं च श्रोत्रादिकं शब्दा-
गुणलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्वादसहचरं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्याः, दैवं
चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

२ आ. शां. व्या.— कर्मार्यान्पधिष्ठानादीनि मानमूल-
त्वाद्येयानीत्युक्तं, इवानीं प्रश्नपूर्वकं विशेषतस्तानि निर्दिशति—
कानीत्यादिना । प्रतीकमाशय व्याकरोति— अधिष्ठान-
मिति । उपाधिलक्षणे बुद्ध्यादिकृपाधिस्तत्पुणस्तत्त्वभावो
बुद्ध्याद्यनुविधायो तद्वर्णनारमणि परम्यनुपहितस्तरप्रधान
इत्यर्थः । तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति— शब्दादीति । ज्ञाने-

न्द्रियाणि पञ्च, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्या-
त्वम् । चेष्टाया विविधत्वाधानाप्रकारत्वं, तदेव स्पष्टयति— वाय-
वीया इति । पृथक्त्वमसङ्कीर्णत्वं, न हि प्राणापानादिचेष्टानां
मिथः सङ्गरोऽस्ति । दैवमेवेति विशदयति— आदित्या-
दीति ॥ १४ ॥

१ शां. भा.— शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म श्रिभिरन्तैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं वा
धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यद्यापि निमित्तपिचेष्टादि जीवनहेतुस्तदपि पूर्वकृतधर्मा-
धर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो
हेतवः कारणानि । नन्वेतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म
प्रारभते' इति । नैप दोषः, विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं, तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च
जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारम्भ्यत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैः साधनैर्भुज्यत इति
पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १५ ॥

२ आ. शां. व्या.— पञ्चानामधिष्ठानादीनामुक्तानां
सर्वकर्मसिद्धपर्यन्तं स्पष्टयति— शरीरेति । ननु जीवनकृतं
भिन्नेष्वन्तेषादिकमान्तरं साधारणमस्ति तत्त्वत्वं राशिद्वयकरण-
मिति ? तत्राऽऽह— यच्चैति । अधिष्ठानादीना कर्ममात्रहेतुत्वं
प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविकर्महेतुत्वोक्तिर्युक्तेति शङ्कते—
नन्विति । पूर्वापरविरोधं परिहरति— नैप दोष इति । ननु
जीवनकृतानि स्वाभाविकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिये-
षाद्यत्वात् वेदादिनिर्वर्णनीत्याशङ्क्याऽऽह— तदङ्गतयेति ।

तस्य वेदादित्रयस्य प्रधानस्याङ्गं चक्षुरादि तमिष्याद्यत्वेन
जीवनकृतं दर्शनादि प्रधानकर्मण्यन्तर्भूतमिति त्रैविध्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । वेदाचारम्ये त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मान्तर्भावोऽपि
कथं पञ्चानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं ? फलोपभोगकाले
कारणान्तर्गतेष्वसम्भवादित्याद्यष्टय जन्मकालमाविनो मोग-
कालमाविनय सर्वस्य कारणस्य तेष्वेवान्तर्भावान्नैवमित्याह—
फलैति ॥ १५ ॥

३ रा. भा.— तदिदमाह— अधिष्ठानमिति । न्याय्ये शास्त्रसिद्धे विपरीते प्रतिषिद्धे वा
सर्वस्मिन् कर्मणि शरीरे वाचिके मानसे च पञ्चैते हेतवः । अधिष्ठानं शरीरम्, अधिष्टीयते जीवात्म-
नेति महाभूतसङ्घातरूपं शरीरमधिष्ठानम् । तथा कर्ता जीवात्मा; अस्य जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं च— 'ज्ञोऽहं
एव' [ब्र. सू. २।३।१८] 'कर्ता शास्त्रार्थवन्मात्' [ब्र. सू. २।३।३३] इति च सूत्रोपपादितम् ।
मी. वृ. ४०

४ वे. ता. चं — उक्तविवरणतया श्लोकद्वयस्यापुनर्द्वि-
प्रमते विरोधं चाभिप्रेत्याऽऽह — तदिदमाहेति । तत् धृति-
सिद्धम्, इदं विवक्षितमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेत् 'धर्म-
पथ्यन्यायादानपेत्' [अथा. ४।४।१२] इत्यनुशासनात् ।
न्यायशब्दश्चात्र अर्थान्तराद्वैतव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च शास्त्र-
मेवानुसन्धत्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह — शास्त्रसिद्ध इति ।
शास्त्रसिद्धेन सह लौकिकविवक्षाया तदन्यद्वैति कथञ्चम् । विहिते
निर्दिष्टे विपरीतशब्दश्च निषिद्धे स्वरस, केमुत्पत्तेन च लौकिक
सम्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह — प्रतिषिद्धे चेति । सर्वस्मिन्
कर्मणीति कथितोक्तिः । यथा शारीरमानसवाचिकेषु कर्मसु
शरीरादीना प्राधान्येन प्रतिनियतता; न तथाऽस्मी पञ्च हेतवः,
अपि तु प्रतिवर्त्तमानपेक्षिता इत्यभिप्रायेण शारीरवाचकः ।
पञ्चहेतुकेषु सर्वेषु कर्मसु प्राधान्यादेव हि शारीरत्वादिविभागः ।
यद्यपि जगत्सृष्ट्यादिषु परमात्मैव कारणं, तथापि क्षेत्रज्ञकृतेषु
परमात्मना स्वैक्येनैव प्रपञ्चणोक्तान्येतानीत्यभिप्रायेण हेत्व-
सरोक्तिः ।

३ रा. भा. — कारणं च पृथग्विधं — वाक्पाणिपादादिपञ्चकं समनस्कं कर्मेन्द्रियं, पृथग्विधं कर्म-
निष्पत्तौ पृथग्व्यापारम्; विविधा च पृथक्चेष्टा — चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा वायुरभिधीयते तद्वृत्तिवाचिना-
शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापानादिभेदमिन्नस्य वायोः पञ्चात्मनो विविधा च चेष्टा विविधा वृत्तिः ।

४ वे. ता. चं — कर्मात्पतिहेतुपण्यासात्करणशब्दोऽत्र
कर्मेन्द्रियमात्रपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह चागिति । यद्यपि ज्ञाने-
न्द्रियाणां तात्त्विकज्ञानोत्पादनद्वारा परम्परया कर्मणि हेतुत्व-
मस्ति, तथापि बहुमात्रेणालोचितेषु मनसा सङ्कल्प्यैव कर्म-
करणमनसि स्थित्वापारम्भ्यमानाभावात् — समनस्कमित्यु-
क्तम् । ज्ञानेन्द्रियस्यापि मनसः कर्मेन्द्रियप्रवृत्तिव्यतिरिक्तं वाधार-
ण्यकर्मेन्द्रियत्वोक्तिः । 'शरीरवाग्रनोभिः' इत्येतिशेकः
मनसः सङ्कल्पादिकमपेक्षया वा कर्मेन्द्रियत्ववाक्यः । सङ्कल्पे
रन्वेषमेवोक्तं — 'सृष्टीन्द्रियाणि चतुर्भुजोऽप्राणरसनत्वगाख्यानि
(रूपरसगन्धि) । वाक्पाणिपादायुष्स्थानकर्मेन्द्रियाण्याहुः ।
अमयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च सापमर्त्यात्' [सा. का.
१.१.२७] इति ।

कर्मवृत्तपदादीयमानेषु 'पृथग्विधम्' इति विवरणं तदुप-
पन्नव्यापाराख्यविधापरमित्याह कर्मनिष्पत्तौ पृथग्व्या-
पारमिति । वागादिष्वेवैकस्य वचनादाननिर्हणोत्सर्गावन्द्-
यङ्गत्वादिक्रियाव्यापारो हि मियो विलक्षणः । प्रत्यक्षमूला
शरीरादिस्थितेव हि चेष्टेऽप्युच्यते, अतोऽत्र कर्मणस्तदेव कारण-

'अधिष्ठानं क्षेत्रमाहुः' [म. भा. १।१३.०.७।१४] इति
करालयाऽऽह वशिष्ठः; तदनुसारेणाऽऽह — अधिष्ठानं शरीर-
मिति । धृतिश्च — 'मयवन्मत्येव वा इदं शरीरमात्रं मृत्युना वृत्ते
(तदस्या) — दमृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्' [छा. उ.
८।१२।१] इति शरीरेऽधिष्ठानशब्दं प्रयुक्ते । 'कृत्ययुगे
वहुलम्' [अथा. ३।३।११३] इति कर्मार्थतया शरीर-
ऽधिष्ठानशब्दः व्युत्पादयति — अधिष्ठीयत इति । अधिष्ठान-
जीवस्यापि परमात्माधिष्ठेयत्वात्तद्व्यवच्छेदाय जीवात्मनैति
विवेचितम् । जीवाधिष्ठेयस्यापि करणादेः पृथङ्निर्देशात्सर्वज्ञो-
चायाऽऽह महाभूतसङ्घातरूपमिति ।

विषयकतुष्टिरेव देवशब्देन पृथग्रहणात् कर्तृशब्दस्य चात्र
'शास्त्रकं प्रयोकरि' [पू. मी. ३।७।१८] इति न्याय-
सुचार्यत्वाच्च कर्ता जीवात्मैत्युक्तम् । ननु कर्तृत्वं हि ज्ञान-
चिकीर्षापूर्वकप्रयत्नयोगित्व; ज्ञानमानसव्यात्मनो ज्ञातृत्वा-
सम्भवात्समूलं कर्तृत्वमपि न इत्यादिचेष्टेत आह — अस्य
जीवात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चेति । 'ज्ञोऽत एव' [म. उ.
२।३।१८] इत्यादिसूत्रग्रहणं, धृष्ट्यादेरपि तत्त एवाकर्षणम् ।

मिरयात्माश्रयः स्यात्, तनाऽऽह — चेष्टाशब्देन पञ्चात्मा
वायुरिति । अभिधीयत इति शब्देन प्रतिपादनमात्रं
विवक्षितम् । अत्र वदेतावन्मस्मिन् लक्षयितव्ये वागादीनां
करणादिशब्देऽपत्तत्वात्प्राणसंवादादिषु करणानां शरीरस्य च
स्थितिप्रसङ्गः प्राणायत्तव्युत्पत्ते प्राणप्रवृत्तिनिमित्तचेष्टावाचिना
शब्देन प्राणलक्षणाऽत्र युक्त्यभिप्रायेणाऽऽह — तद्वृत्तिवा-
चिनेति । चेष्टाशब्देनेति प्रवेणान्वयः ।

प्राणसंवादादिस्मरणेन प्राणलक्षणाया औचित्यं वृत्तैर्विविधं
च विभोति — शरीरेन्द्रियेति । पृथक्पृथक् विविधशब्दोऽत्र
पौनःपुन्यपरिहासयाऽऽह शरीरेन्द्रियधारकस्य प्राणापा-
नादिभेदविभक्त्येति । अधिष्ठानकर्तृकरणव्यापारापेक्षया
शरीरेन्द्रियवर्गव्यवपियमेवेन च पृथक्त्वं प्राणादिशक्तिभेद-
प्रतिनियतोक्त्यासमिमेवोन्मेषादिन्यापारेर्वैविध्यं चेति भावः ।
पञ्चात्मनोऽत्र पञ्चवृत्तित्वपरः; तथा च सर्वं — 'पञ्चवृत्तिर्मानो-
व्यवपिरियते' [म. सू. २।४।१२] इति । पञ्चवृत्तित्वोक्तिश्च
नागहर्मकुरदेवदत्तवनध्वस्तपुत्रव्यन्तरपञ्चकस्यापि प्रदर्शिका ।

३ रा. भा. — 'देवं चैवात्र पञ्चमम्' अत्र कर्महेतुत्वापे देवं पञ्चमं परमात्मान्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ
प्रधानहेतुरित्यर्थः । उक्तं हि — 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' [१५।१५]
इति । अत्राति नै — 'ह्यस्य मर्त्यवानां हृदोऽर्जुन! विप्रति । आममन् सर्वभूतानि यन्त्रास्मानि मायया'
[१८।६८] इति; परमात्मायत्तं च जीवात्मनः कर्तृत्वं — 'पराजु तच्छ्रुतेः' [म. सू. २।३।४१] इत्युपपादितम् ।

४ वे. ता. सं.— 'देवं चैवात्र पञ्चमम्' इत्यत्र देवाख्य-
प्रधाननिर्वाणार्थमेतत्प्रनुवाद इत्याह— अत्र कर्महेतु-
कलाप इति । परमात्मनः पञ्चमतया परिगणने भूत्यर्थपात्रादि-
क्रमासम्भवाद्वाच्य कर्मवर्तित्वेन यथासम्भवं परिगणनेऽपि 'पञ्च-
मम्' इति पुरेणे निर्देशे प्रयोजनमावात् यथा कठकल्याणम्—
"इन्दियेभ्यः परा हार्याः" इत्युपक्रम्य "महतः परमन्यक-
मन्यकात्पुष्प पर । पुरायान पर किञ्चित्ता कष्टा सा परा
गतिः" [१।३।१०, ११] इतीन्द्रियादिसम्मतप्रवृत्तौ प्रधान-
हेतुः परमपुरुषो वसीकरणीयराष्ट्रात्वेन निर्दिष्टः, तद्विद्वद्वापील-
मिश्रायेणऽऽह— परमात्मान्तर्गामीति । ननु 'देवं पुराकृत-
कर्म' 'देवं विष्टं भागधेयम्' [अमरः १।४।१८] इत्या-
दिषु प्राचीनकर्मलक्षणमन्यपर्यायतया देवशब्दं पठन्ति; तस्य
च हेतुत्वमुपरतम्; अतः कथमत्र परमात्मेत्युच्यते ? इत्वं
न हि प्रत्येक दिनशान्ता कर्मणां स्वस्वतरेण हेतुत्वं सम्भवति,
अतः कर्मजन्यादिष्टलक्षणमन्यपर्यायत्वस्यैव हेतुत्वं वक्तव्यं, ततो
परं तस्यैव देवशब्देन प्रतिपादनम्; अस्ति च देवशब्दस्य
दैवतपर्यायतयाऽपि लोकोद्देशोः प्रसिद्धिः; यथा— 'राज्यं सत्यं
पुनः सत्यमुद्धस्य भुजमुच्यते । वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवं
केशवात्परम्' [वृ. उ. १।८।३३] इति । नहानार्थान्तरं
सम्भवति । एवं श्रीमद्रामायणेऽपि— 'स्वाधीनं समतिक्रम्य
मातरं पितरं सुहृन् । अस्वाधीनं कथं देव प्रकरैरभिराजते'
[भा. रा. २] इति । तथा सभाषणि— 'भूयतां परमं देवं
हुविषेय मयाऽपि च । नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महायुति'
इति । तथा याज्ञवल्क्यप्रणीते योगशास्त्रे— 'आर्यं छन्दश्च
मन्त्राणां दैवतं आग्र्यं तथा' इति । उक्त एवार्थं पुनः 'आर्यं
छन्दश्च देवं च' इत्यादिनाऽपि निर्दिश्यते । तत्रैव दैलमोहनार्थं
प्रमाणपुरोदशात्तुवादे 'आत्मानं पूजयेत्सिद्धं भूषणाच्छादना-
दिभिः । स्वदेह एव देवं स्यादन्यदेवं न विद्यते' [यो. या]

३ रा. भा.— नन्वेवं परमात्मायते जीवात्मनः कर्तृत्वे जीवात्मा कर्मण्यनिर्बोध्यो भवतीति विधि-
निषेधशास्त्राख्यानार्थकानि स्युः इदमपि चोद्यं सूत्रकारेणैव परिहृतं 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्वा-
वैयर्थ्यादिभ्यः' [प्र. सू. २।३।४१] इति; एतदुक्तं भवति— परमात्मना दत्तैस्तदाधारैश्च करण-
कलेष्वरादिमिस्त्वदाहितशक्तिभिः स्वयं च जीवात्मा तदाधारस्तदाहितशक्तिः सन् कर्मनिष्पत्तये
स्वेच्छया करणाद्यधिष्ठानाकारं प्रयत्नं चारमते, तदन्तरवस्थितः परमात्मा स्वानुमतिदानेन सं प्रवर्तयतीति
जीवस्यापि स्वबुद्धयेन प्रवृत्तिहेतुत्वमस्ति; यथा गुल्फरश्मिलामहीरुहादिचलनादिफलप्रवृत्तिषु बहुपुल्य-
साध्यासु बहूनां हेतुत्वं विधिनियेधमास्त्वं च— इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

४ वे. ता. सं.— इममभिप्रायमजान्तायूद्धादिवत्पर-
मात्मनः प्रेतत्वाद्यदि- नन्वेवमिति । ज्योतिशमादिषु
यदि परमात्मा प्रेत्यति, तदा न जीवस्य किञ्चिद्विधेयं, न ॥
प्रबलेन हिमयमास्य गमनविधिः, अथ निरुद्धे, तथापि न विधेयं,
चरिदुल्लस्य प्रबलेन निरुद्धस्य गमनविधिः; एवं यत्र परमात्मा
प्रवर्तयति, सत्र निरुद्धशक्त्याऽपि यो निष्फलः, यत्र तु न
प्रवर्तयते, तत्र तु प्रवृत्तेराशङ्क्यत्वात् निषेधापेक्षेति भावः ।

इति । तथा— 'देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं च दैवतम् ।
तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं तस्माद्विप्रा हि दैवतम्' । [वि. सं. २२]
इति । अस्मिन्नापि शास्त्रे 'साधिभूताधिदेव माम्' [७।३०]
इति प्रस्ताव्य 'अधिदैवं विमुच्यते' [८।१] इति वृत्तमर्थ-
'पुरुषाधिदैवतम्' [८।४] इति प्रतिवक्ति । आन्दोग्ये (२)
च आदित्याख्यदैवतवर्तिनः पुरुषस्याधिदैवतमिति नामोच्यते
— 'तस्योपनिषदहः' [. उ. ५।५।३] इत्यधिदैवतं
'तस्योपनिषदहं' [वृ. उ. ५।५।४] इत्यात्मतम् ।
इति । एवमन्यत्रापि दृश्यम् । अन्यैरपि चात्र देवशब्दद्वय-
राशुत्याहकादित्यादिविपयतया व्याख्यातः । एवं त्वादित्या-
दीनामन्यत्राहकं परमात्मानमिह देवं ब्रूम इति विधेयः ।
प्रयुक्तं च स्तोत्रे 'प्रसूतार्दैवपरमाभिर्वादि मतेषु' [स्तो. र. १५]
इति । लक्ष्मीकल्याणे च— 'धर्मं प्रमाणं समयस्तदीयो वेदाश्च
सर्वं च तद्विष्टदेवम्' इति । तस्माद्देवशब्दोऽत्र देवतापर्यायः ।
स चात्र सर्वप्रकृतेर्हेतुपरत्वाद्भित्तोपकाभावाच्च परदेवताविषय-
रूपित इति परमात्मास्तर्गामी कर्मनिष्पत्तौ प्रधान-
हेतुरित्युक्तम् । यथाऽस्तौ सर्वमात्मना, न तथाऽन्य कश्चिद-
ल्लत परमात्मा । तथा शरीरादेः प्रभूतौ गीर्वाणः प्रचामहेतुः,
तथा तत्त्वान्ययावित्वमिश्रायेणान्तर्गामित्वोक्तिः । तद्विवक्षामत्र
पूर्वापरान्या स्वापयति— उक्तं ह्येत्यादिना । अत्र 'स्वतन्त्रः
कर्ता' [अथा. १।३।९] इति कर्तृलक्षणमनुशिष्टम्; एव च
कर्तेति क्षेत्रज्ञ एव निर्दिष्टः; अतः कारकान्तरप्रयोक्तृत्वं कारका-
न्तराप्रयोज्यत्वं च तस्याहोर्कत्वम् । तस्माद्देवमन्यत्राधिष्ठाना-
दिवत्तदपेक्षया गुणीभूतं वक्तव्यमित्यस्याऽऽह— परमात्मायत्तं
चेति । उत्पन्नज्ञानविक्रोपाप्रयमस्य हि पुरुषस्य कारकान्तर-
प्रयोक्तृत्वादिकम्; ज्ञानाद्युल्लसितेन तु परमात्मायत्तेति धुति-
सिद्धत्वात्, जीवस्य परायत्तकर्तृत्वं स्वातन्त्र्यं चाविरुद्धमिति
आतीरेके स्थापितमिति भावः ।

इयमत्र चावकितरसमस्तविदान्तावलम्बिनी चोद्यद्वा—
'निप्रहनुषद्वात्रापूर्वाष्टप्रचोदितः । निप्रहानुषद्वाहं इतोदं
पट्टे कथम्' इति । जीवस्य आतृत्वकृतेवपरात्तन्मासाव-
चोद्यत्वात् पाठज्येऽपि विधिविधेयैर्यथैवप्रवृत्तयोदमपि पञ्चम-
वेददुष्टनिषेधोऽत्र भगवान्मन्त्रादयः । स्वयमेव परिजहार-
त्याह— इदमपीति । विहितप्रतिपिद्वैयर्थ्यादिहेतुभ्य एव
चेतेन इत्तं प्रयत्नमपेक्ष्य परमात्मा जगतीसरेषु प्रवर्तयतीति

सूत्रार्थः । तत्र सर्वप्रवृत्तिषु परमात्माधीनानां कथं कृतप्रयत्ना-
पेक्षतस्तुच्यते ? वैयर्थ्यबोधस्य चावैयर्थ्यविद्यपर्येतया परिहारे
साध्याविशेषश्च स्यादिति शङ्कायां सूत्रस्यभिप्रायिकमर्थमाह—
एतदुक्तमिति ।

अयमभिप्रायः— यत्तावदधीशस्य यन्नादित्ववस्तुत्व-
कल्पितप्रवृत्तिशक्तीनां करणकलेवरानां समर्पणं, यच्च भूतत्वादि-
वस्तवप्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुण्येन स्वस्फुटः सङ्कल्पतश्च सर्वधारत-
याऽऽवस्थानं, यदपि करणकलेवरयाधिष्ठानशक्तिप्रदानं, यच्च
प्रवृत्त्यालम्बनवाप्राप्ययपुरस्करणं, तत्सर्वं जीवस्य कर्तृत्वानुगुणं
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणं चेति न तत्र बोधावकाशः । एतावतेव
सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणमुदासीनत्वं भगवत् उच्यते । एवं
लक्षणाकोः पुष्टस्य प्रवृत्तिकाले यत्कार्यनिष्पत्त्यर्थमधीश्वरस्या-
नुमन्तृत्वं, तदपि न जीवस्य कर्तृत्वं धारयति, अपितुतन्मा-
तीति न ततोऽपि विधिनियेषवैयर्थ्यम् । ननैकस्मिन्नेव कर्मणि
परमात्माख्यजनन्तरसाहचर्यं जीवस्यानियोज्यताकारणं, प्रत्येक-
मशक्येषु समुच्चयं बहुभिरनुगुण्यमानेनैव विधौ विधिनियेष-
तत्कलादिदर्शनात्प्रवृत्तिशक्त्येच्छायात्मन्यैरनिवार्यत्वेन स्वात-
न्त्र्यादिसिद्धेः । एवं 'कार्यते ह्यश्वः कर्म सर्वैः प्रवृत्तिर्गुणैः'
[३।१५] इत्यादिविधौ कान्तेच्छापुरस्कारेण प्रवृत्तादिच्छा-
विशेषादेव स्वबाधनादिविशेषमूलकाभ्यां स्वस्फुटं सुस्थितम् ।
अतः ॥३॥ धनं हेतुपत्रकं कर्तेति समाख्यासमाधिना कर्तृत्वेनैव
जीवो निरूप्यते; यद्यु करणकलेवरशक्तिज्ञानबाधनादिषु निषम-
प्रदानमहितप्रवृत्तावनिवारणमनुमननं अयमवयवजननं च, तदप्य-
नादिपूर्वकमवैयर्थ्यमोपाधिकतया नेश्वरस्य वैयर्थ्यनैर्घृणायावक्तुम् ।
प्रवृत्तिवैयर्थ्यस्यादृष्टवैयर्थ्यमूलत्वेऽपि तदेवाहर्तुं शास्त्रपुरस्कारि-
णास्य दृष्टादिकमारभते । तदप्येवमिति विधिमिवेष्टावकाश-
लाभः । न हि पूर्वं यज्ञादिकारणमदृष्टं कृतमिति तेनैवदर्शनी
यहादिकं निषण्णते, शास्त्रजन्यमुदपादिसापेक्षत्वात्तस्य । एव

५ आ. मा. भा.— अधिष्ठानं देहादिः । कर्ता विष्णुः; स हि सर्वकर्तृत्सुक्तम्; जीवस्य चाकर्तृत्वे
प्रमाणमुक्तम् । करणमिन्द्रियादि च । चेष्टाः क्रियाः हस्तादिक्रियाभिर्होमादिकर्माणि जायन्ते । ध्याना-
देरपि मानसी चेष्टा कारणम् । पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति । दैवमदृष्टम् । तथा
चायास्त्यश्रुतिः— "देहो ब्रह्मार्पणमिन्द्रियाणां क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः" इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

६ अ. प्र. श्री.— अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतमिति
वक्ष्यति, तत्राधोपनाशधिष्ठानं निर्दिशति— अधिष्ठान
मिति । आदिपदेन सूच्यादि । कर्ता जीव इति व्याख्यानम-
सदिति भावेनाऽऽह— कर्तेति । शरीराब्जानोभिः क्रियामाणानां
कर्मणां कर्ता कथं विष्णुः ? इत्यत आह— स इति । उक्त-
मुपगतम् । तथापि जीवोऽत्र कर्ता किं न ह्याह— इत्यत
आह— जीवस्य चेति । अथार्थोपनाशक्रियायेगेदं निराकरणं,
परापीनं कर्तृत्वमहोकरायाम्प्रत जीवो व्याख्यात इत्यविरोधः ।
मात्रावपनताप्रतीतिनिराकरणार्थमाह— करणमिति । आदिपदेन
सूयादि । मात्रावपनतापेक्षया साध्यात्वाचेष्टाद्विभेदने च एतौतत्वात् ।
साध्यायाः प्रमाणतापापेक्षाः (छा.) इत्यत्र । इत्यादिभावे

पापहेतुभूतमप्यदृष्टं स्वतुदयैव निवृत्तिरियोग्यतया शासनानंद-
दशमापाद्य पापे प्रवर्तयति; तदपि तथेति, अन्यथादृष्टमूलत्वा-
दितादितप्रवृत्त्योर्न शास्त्रापेक्षेति वादिनः पूर्वादृष्टेऽपि तथा
प्रमत्तात्स्ववचनविरोधः । अथादृष्टमूलत्वे शास्त्रवैयर्थ्यप्रश्नः ।
सार्थकं च शास्त्रं परैरभ्युपगम्यत इत्यदृष्टमूलत्वमेव नोपादेवेति
मन्थये; तदपि न, लौकिकविधिनियेषयोरपि तथा प्रमत्तात्-
तत्रापि हि सामग्रीवैयर्थ्यमूलत्वे प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिवैयर्थ्यस्य
किं 'गामानय' इत्यादिनियोगेन अथ तोऽपि नियोग-
स्वसामम्योपनीतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्रीमध्यमप्याह इति
पश्यति, एवं वैदिकनियोगोऽपीति सम्प्रदेयाः । तर्हि लौकिक-
मपि नियोगं परित्यजाम इति चेत्— इन्त परस्परसंख्यभेदा-
व्युत्पत्त्यासम्भवादिहीनं लोकायतेनापीति मूढमिव । एवं
सामान्यतः सर्वेषु अदृष्टवैयर्थ्यमूलत्वे कर्मसु शास्त्रे सावकाशे
तदेव शास्त्रमीधरवृद्धिविशेषं चेददृष्टमुपदिशति, तथाविधोऽय-
मोश्वरः प्रमाणबलादगम्यत इति न तत्र परिचोदनावकाशः ।
न चैव दोषः— यथोक्तमाकर्षणं विहंसाङ्गुवाहैः— 'वैयर्थ्ये
सति कर्मणामविषय' किं नाम कुर्यात्कृती ? किं दोषादतया दधीत
वरदो बाण्डन्ति चेदुच्यते' इति ।

तद्वं चार्वाकैरसमस्तसिद्धान्तनिष्ठानां साधारणपरिहार-
कारः— 'तत्तदिष्टादृष्टमूलशास्त्रवदयदशाव्यायद । पुनस्तथा-
तथा दृष्टमप्यतिरूपपद्यते ॥ पुनर्साधनत्वेन प्रतीतेः स्वेच्छया
पुनान् । प्रवर्ततेति साध्यात्सावकाशाऽत्र बोधना ॥' इति ।
अत्र करणकलेवरप्रदानादिसाधारणोपकारसापेक्षतया जीवकर्तृ-
त्वस्य परापेक्षत्वं सन्नित्यन्तेनोक्तम् । कर्मनिष्पत्त्ये
इत्यादिना तु प्रवृत्तिविशेषे जीवस्य स्वातन्त्र्यं दर्शितम् । तत्रापि
परस्य किञ्चित्कारः तदन्तरवस्थित इत्याविनोक्त ।
तं— कृतप्रयत्नमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

चेष्टावानुपपत्तेः । प्राणानावगिणाने साध्यात्वात्कारकत्वावानुपपत्ते-
रित्याख्यानमाह— चेष्टा इति । क्रियाणां साधकत्वात्कार-
कारकत्वं ? इत्यत आह— हस्तादीति । सावाप्तारव्यापार-
दि करणं कारकमुच्यते । तथाधिष्ठानादिपदेन्यापारिणे निर्दि-
श्यन्ते । क्रियास्त्वेन स्वनामत्ता व्यापाराः । कारकाधिताभि-
रानन्तरक्रियाभिः प्राणानक्रियाजनने च प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।

नन्वत्र कारकाधिष्ठानप्रवेष्टाधिष्ठानाद्येवोक्तं कर्मसम्प्रदाना-
शदानाभि कृतो बोधोक्तिः ? अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियानुगमात् ।
कर्मादीनां तदभावादिति ह्युक्तः । तथा च वक्ष्यते— 'शरीर-
वाद्यनोर्भिर्देव' [१८।१९] इति । एवं तां चेष्टाऽपि न
वक्ष्यता । ध्यानादिजनने करणस्य मनस्येष्टाभावेनाननुगमादि

त्यत आह—स्यानादेरपीति । आदिपदेन स्मरणं पृथगे, स्मृत एवार्थे ध्यानं भवति, ज्ञानं चाग्नेन्द्रियप्रतिवृत्तेनैव मनसा जायते, सन्निकर्षं मासचेष्टाजन्यः, अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः । ननु नियतपूर्वक्षणे सत्कारणं न च ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति चिरातीतत्वात् । मनोनेष्टव्यसाध्यत्वाद्वाचानंदः । न च सन्निकर्षज्ञानद्वारा करणं तस्यापि चिरातीतत्वादित्यत आह—पूर्वतनीति । पूर्वतनी चिरातीताऽपि मानसी क्रिया सन्निकर्षद्वारा ध्यानादि-

हेतुसंस्कारकारणत्वेन भवति, ध्यानादेः कारणसंस्कारस्य स्यादित्यादित्यर्थः । दैवमन्तर्यामिण्याशर इति कश्चित्, तदपत्; कर्तव्यनेत्रोक्तत्वात् । चक्षुराद्यनुमाहकाः सूर्यादय इत्यपरः [वं. प्र.] तत्स्यत्तत्; करणादिशब्दैरेव गृहीतत्वादिति भावेनाऽऽह—दैवमदृष्टमिति । उक्तमर्थं धृति-सम्पत्त्याऽपि समर्थयते—तथा चेति । देह इत्यालक्षणम् । हेतुः कारणम् । कर्म हेतुविति कश्चित्पाठः, तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥ १४ ॥ १५ ॥

७ ह. पै. भा.—तानि कानि ? इत्यत्रोच्यते—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता योज्झमीश्वरोऽस्मीति मन्यते, करणं च श्रोत्रादीन्द्रियं पृथग्विधं पञ्चधा, विविधा नानाप्रकारा पृथक्चेष्टा प्राणादिवायूनां प्रवृत्तिः । अत्र कारणवर्गे पञ्चानां पूर्णं दैवम् ॥ १४ ॥ शरीरेति । शरीरं च वाक्च मनश्च शरीरवाङ्मनांसि, तैर्यत्कर्म क्रियारूपं प्रारभते नरो न्याय्यं वा शास्त्रीयं वा [विपरीतवाऽशास्त्रीयं वा] तस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १५ ॥

८ वं. प्र. मि.—तान्येवाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं कर्तृकरणक्रियाभ्रवं शरीरम्, कर्ता अहङ्कारविद्वि-द्रग्धिः, ज्ञानकर्मिन्द्रियमेदेन पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं चक्षुरादिकम्, विविधाः नागकर्मकृददेवदत्तचपनअयमेदेन प्राणायानादिमेदेन चानेकप्रकाराः पृथगस्तुतीर्णचेष्टाः क्रिया-रूपाः तत्प्रधानाः प्राणादयः, दैवं चक्षुराद्यनुमाहकनादिरादि, तदेवात्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चत्वसङ्ख्यापूरणम् ॥ १४ ॥ पञ्चमधिष्ठानादीनि पञ्चोक्त्वा तेषां कर्मकारणत्वमाह—शरीरेति । न्याय्यं शास्त्रीयं वा विपरीतमशास्त्रीयं वा वाक्कर्म

शरीरवाङ्मनोभिर्नरं प्राणी प्रारभते निर्वर्तयति, तस्य सर्वस्य कर्मणः एते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः । एवं पञ्चभिरारभ्य-माणमपि कर्म शरीरं वाचिकं मानसिकमिति त्रैविध्यपसिद्धया त्रिवेवान्तर्भवतीत्यभिप्रायेण शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम् । शरीरं च वाक्चेति विपृष्टा ततः समस्तस्य शरीरवाङ्मनस्य मनपदेन इन्द्रः, न तु केवलवाङ्मनस्येत्यत्रादिसूत्र-विपातितं [अष्ट. ५।१।७७] वाङ्मनस्यकारणत्वत्वं न भवति ॥ १५ ॥

९ व० त० वी०—तथाहि अधिष्ठानमिति । शरीरवाङ्मनोभिरिति न्याय्यं शास्त्रीयं, विपरीतं निषिद्धं वा, अन्यत्सर्वं कर्म शरीरं वाचिकं मानसं च; तस्य पञ्चैते हेतवो भवन्ति । तान्याह—अधिष्ठानं प्रथमं शरीरं कारणं, कर्ता जीवात्मा साहचारी हाता संज्ञात एव 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [प्र. सू. २।३।३३] इति सूत्रात्; कारणं च समनरकं चक्षुदश्रोत्रादिज्ञानकर्ममेदात् पृथग्विधं गृहीतं; कार्यस्वरूपतो विविधाचेष्टाः प्राणादीनां वृत्तयोऽत्र कर्मणि हेतवः । दैवं च पञ्चमं अदृष्टमिति केचित् (माध्वाः) । वस्तुतस्तु पञ्चतद्व्यापूरण-मुत्तममन्तर्यामिरूपं कर्ममात्रनिष्पत्ती प्रधानं, हेतुरित्यर्थः । षट्के हि प्राक् भगवता पुरुषोत्तमेन स्वान्तरे स्वरूप-माहात्म्यं 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितं' [१३।१८] इति । श्रीमदाचार्यैरप्युक्तं—'कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' इति । तथा च सूत्रेष्वपि तदन्तरात्मायत्तजीवात्मदेहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं 'परातुहुतेः' इत्युपपादितं 'यथा च तक्षोभयथा' [प्र. सू. २।३।४०] इति ।

अत्र भाष्यकारः—'ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वमोक्तृत्वमेदो दृश्यते; तथा च कर्तृत्वमोक्तृत्वयोर्मोदो भविष्यतीति चेत्, न; यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति षोढं वा; स्वतो न न्यामिषते वास्यादिद्वारेण वा, चक्षुरा-दन्ये स्वार्थकृत्तारः । अन्याथमपि करोतीति चेत्प्रकृतेऽपि सर्वद्विर्तार्यं प्रयतमानत्वात् । न च कर्तृत्वमात्रं दुःसरत्वं पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथा च स्वार्थं परार्थं कर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् । अन्यथ—'परातु तच्छुनेः' [प्र. सू. २।३।४१] इति । कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदश वात् ऐश्वर्यादिवत्; न तु अद्वैकगतं' इति । अतः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' [सू. च. ३।४।२३] इति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? श्रुतेः; तस्यैव कर्तृशर-

यितृत्वश्रवणात् “अयमुज्जिनीपति तं साधु कर्म कारयति यमघोनिनीपति तमसाधु कारयति” इति ‘सर्वकर्ता, सर्व भोक्ता, सर्वनियन्ता’ इति सर्वरूपत्वात् भगवति दोषः । तथाच सूत्रं— “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्या-
दिभ्यः” [अ. सू. २।१।४२] ननु वैयर्थ्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः, अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति पक्षं तु-
शब्दो निगारयति प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं अग्रे तस्याऽऽशङ्क्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा पुत्रं यतमानं बालं वा
पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति सर्वत्र तत्कारणत्वात् तदानीं फलदातृत्वे वा
इच्छा तामेवानुवदति “उज्जिनीपति भवोनिनीपति” इति । अन्यथा विहितप्रतिपिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तिः, अप्रामा-
णिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदांश्चकार,
ततो न ग्रन्थानि दोषगन्धोऽपि, न चानिश्चरत्वं मर्यादामार्गस्य तथैव निर्णयात् यत्रान्यथा स
पुष्टिमध्ये” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रतिज्ञाय तान्येवाह— अग्नि-
प्राप्तमिति । अधिष्ठानं लिङ्गशरीरं, कर्ता कर्तृत्वात्मकानिमान-
रूपोऽङ्कारः, करणं चेन्द्रियाणि, पृथग्विधं अनेकप्रकारकम् ।
चकारेण स्वाधिदैविकसहितम् । विविधा कार्यकारणफलादि
भिरनेकप्रकारकाः । पृथग्भूताः भिनरूपेण जाताः प्राणादीना
वेष्टा व्यापाराः । अत्र एतन्मध्य एव सर्वमेकरोज्जित्यामी देवं
पञ्चमं ब्रह्म कर्णमिदमर्थं । स्वकारेण तदविरोधेनान्येषां
कारणत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

पञ्चानामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह— शरीरेति । कर्म त्रिविधं
शरीरं, वाचनिकं, मानसिकम् । अतः शरीरवाङ्मनोभिर्येकं
नरो मतव्यः प्रारभते न्याय्यं वा मदाज्ञया न विच्छाक्यं,
विपरीत स्वफलभोगार्थरूप विपरीतमन्याय्यं वा प्रारभते तस्यैव
पूर्वोक्ता पञ्च हेतवः, कारणरूपा इत्यर्थः । विकल्पवाच्यवा-
च्यद्वयेन मदिच्छाज्ञानाभावे न्याय्यस्य वेदोक्तत्वेनवश्यमात्र
स्याऽपि विपरीतत्वं तदज्ञाने विपरीतस्याऽपि न्याय्यत्वमिति
ज्ञापितम् ॥ १५ ॥

११ नी० भा० दी०— तान्येव पञ्च गणयति— अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादीना-
नामभिन्नयुक्तराश्रयो देहः, तस्यानात्मत्वं चार्वाकन्यतिरिक्तसमस्तवादिसिद्धम् । तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टविदा-
भासः प्रमाता नामाहम्प्रत्ययविषयोऽहङ्कारस्तथेत्यनेन तद्वेदानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च
तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाश विशेषणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य
भूयते— “विज्ञानघन एवेतैभ्यो भूतेभ्यः समुत्पत्त्या तान्येवानु विनश्यति” [वृ. व. २।४।१२] इति ।
“यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्सरन्त्येवमैतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि व्युत्सरन्ति” [वृ. व. २।१।२०] इति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धम् ।
करणं च शब्दाद्युपलब्धिसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । तथा
विविधाश्च पृथक्चेष्टा धायवीयाः प्राणनादिरूपाः । देवं पुण्यपादरूपं तत्तत्करणानुमाहकसूत्रादिदेवतासुम् । पञ्चमं
पञ्चानां पूरणम् ॥ १४ ॥

शरीरेति । न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयम् । विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयम् । ननु शरीरादिभिन्नभिरारभ्यते
पञ्चैते तस्य हेतव इति च विप्रतिपिद्धमुच्यते । नैव दोषः— अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुं
र्वाङ्मन इति वरणस्यारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य देवस्य च सङ्गहात् । सर्वेषु कर्मेषु
पञ्चानां समानेऽप्युपयोगे विभिन्नविषयव्यवृत्तिं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शरीरं कर्म, इदं
मानसं, इदं वाचिकमिति व्यवदेशो देहादीना प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः ॥ १५ ॥

आत्मनि कर्तृत्वमारोहं कुर्वतो दुर्मतित्वम् ।

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

“एव हेतवे तापु कर्म कारयति तं मेयमन्यानुवेष्ये एतेनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो भोकेभ्यो गुतुतते”
[१५] इति श्रीश्रीविद्याभक्त्योपनिषदीयं धृतिर्हयते ।

१ शां. भा.— तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । 'तत्रैवं सति' इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेषामात्मानमनन्यत्वेनाविधया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारमात्मानं केवलं शृद्धं तु यः पश्यत्य-विद्वान्; कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशस्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात्; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्म-वाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरयः; अतोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः; अतो दुर्मतिः, कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजहं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः, स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाऽग्नेषु धावसु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्नात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

२ भा. शां. व्या.— क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामापा-धाविदुपलब्धत्वात्तत्त्वदृष्टिमानुववति— तत्रेति । तत्पदपरामर्श-योग्यं प्रकृतं सर्वं कर्म । प्रतीकमादाय पूर्वेण सहास्रार्यं कथ-यति— एवमिति । अधिष्ठानादीनामुपरीत्या कर्तृत्वे सत्य-म्यगत कर्तृत्वमात्मानो यतोऽप्यारोप्य पश्यति, अतो दुर्मति-रित्यात्मनि कर्तृत्वं पश्यतिर्याह— तत्रैवमिति । कर्तारमि-त्यादि व्यावृद्धे— तत्रेत्यादिना । तेष्वधिष्ठानादियु तैरधिष्ठा-नादिमिरारोपितात्मनावैरित्यर्थः । अकर्तारमात्मानं कर्तारं परमतीत्यत्र प्रश्नद्वारा हेतुमाह— कस्मादिति । ननु शास्त्र-संस्कृतबुद्धिरिति विचारनभादी कर्तृत्वं तस्यानुमन्यते, नातो कर्तृत्वमात्मानि पश्यन्ति भवत्यकृतबुद्धिस्ताऽऽह— योऽपी-ति । तस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुधारिण्यायैवा-नाहितबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वं सिद्धमित्यर्थः । कौटिल्यमात्मन-स्तत्त्वं याथात्म्यं कर्मणोऽपि सर्वमविद्याकृताधिष्ठानादिकृतत्व-वाऽऽत्मास्पर्शित्वमात्मकर्मणोस्तत्त्वदर्शनाभावोऽतद्विषयार्थः । बुद्धत्वं स्पष्टीकृतं दुर्मतित्वं विवृणोति— जननेति । 'अहं कर्ता' इत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविदुपलब्धत्वात्तत्त्वदृष्टिमा-न्तमाह— यथेति । तिमिरोपलब्धचक्षुरनेकं चन्द्रं पश्यन्ति तत्रतो न तं पश्यन्ति, एवमविद्यामात्मानं कर्तारं पश्यन्ति तत्रतो न तं पश्यन्तित्यर्थः । अधिष्ठानादिष्वविधया सम्बद्धात्मनः स्वात्मनि तद्वत्तन्मिरारोपे दृष्टान्तमाह— यथा वेति । अन्येषु बाह्येषु पुरुषेषु धावन्तर्तुषु बाह्ये स्थितः स्वात्मानं प्रधानकर्तारम-विवेकादभिमन्यते तथाऽधिष्ठानादियु क्रियाकर्तृषु तद्वत् स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

३ रा. भा.— एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मान-मेव कर्तारं यः पश्यति, स दुर्मतिः विपरीतमतिः, अकृतबुद्धित्वात्— अनिष्प्रमययावस्थितवस्तुबुद्धित्वात्; न पश्यति न यथावस्थितं कर्तारं पश्यति ॥ १६ ॥

४ पे. ता. चं.— अथेव पञ्चाना हेतुत्वेऽप्यात्मैव कर्ता, तयोर्कृतवानुसन्धानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात्, विधिनिषेधादि-संक्षणाय कर्तृत्वं तावदुक्त्यन्तम्; न च सृष्टकारिणिरपेक्षककर्तृत्व-प्रतिपिच्यत इति वार्यम्; तस्य प्रसङ्गाभावेन प्रतिषेधयोगात् । न हि कश्चिदेहेन्द्रियदण्डवच्चानिरेपेक्षः करोमीति मन्यत इति शङ्का नियन्त्रन्तरनिरपेक्षस्वामाविककर्तृत्वभ्रमस्य देहाद्यात्म-भ्रमवता चानेकाधीनो कर्मण्यनन्याधीनत्वाभिमानस्य निवारण-मकृतवानुसन्धानमित्युच्यते 'तत्रैवम्' इति श्लोकेन । परमात्मानुमतिपूर्वक इति सर्वनिर्वाहकप्रधानहेतुप्रदः । आत्मानमिति स्वात्मानमित्यर्थः । अत एव न कर्तृत्वशब्दो-ऽयं न पूर्ववदभिसमर्पकः; इतरथा कर्मप्रारम्भहेतुमित्यप्युप्याहार-प्रसङ्गोऽप्यविशेषाऽऽह— केवलमात्मानमेव कर्तारमिति । बुद्धशब्दोऽप्यविशेषाऽप्युच्यते । शङ्कानिवर्तकत्वेऽपि वा केवलशब्दोऽप्युच्यते । एवकारः ।

ननु, केवलशब्देन स्वाभाविककर्तृत्वानुवादमात्रं स्यादिति चेत्, न; चतुर्भिः सम्भूयकरणे प्रमुते तदन्तर्निविन्दाया

तथ्यवच्छेदार्थत्वेवस्वात्स्यात्तस्यापेक्षितत्वाच्च । तत्र यदपीदृक्कम्— 'आत्मनोऽधिक्रियस्त्वभावत्वेनाधिष्ठानादिभिः सहतत्त्वानुपपत्तैः विधियावतो हान्ये संहरनं, संहरत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, नत्व-विक्रियस्यात्मनः केचित्सहननमस्तीति न सम्भूयकारित्वमुप-पद्यते' इति; तदस्मत्, स्वलोपत्पत्यादिविकाररहितस्यात्मनः 'दाह्यमभिर्यथा तैल तिले तद्वत्पुमानपि । प्रयतोऽस्तस्थिनो व्यापी चेतनात्मात्मवेदनः' इत्यादिभिः शास्त्रैर्देव्यान्तरेण सहननस्य ज्ञानचिकीर्षायाधारतया सहकारिणि सम्भूयकर्तृत्वस्य वा स्थापनात् । अन्यथाऽप्यापि 'प्रमेते तस्य हेतवः' [१८/१५] इति कर्तृत्वं हेतुत्वेन परिगणनस्य भङ्गप्रशङ्गादिति ।

'स दुर्मतिः' इत्येतदुक्तत्वेवानुवादः; अन्यथा पीन-रुत्त्यादिविभ्रमयोगेऽऽह— विपरीतमतिरिति । अत-बुद्धिरिहाप्यात्मशास्त्रैरनिष्ठादिवत्तुदि; तदाह— अनिष्प्रेति । 'यः पश्यति, न स पश्यति' इति व्याघातात् सदपि दर्शन-मयथाभावेनाप्युक्त्यतया निन्यत इयमिप्रयोगेऽऽह— न यथावस्थितमिति । बाधेऽपि यथावस्थितदर्शनसम्भवात्प्रकृत-

विषय नियन्त्रित कर्तारमिति । स्वभावार्थज्ञात्वात्तन्मयति । स्वस्मिन्प्रविष्टानादिषु च यथाश कर्मयन्त्रनमस्य प्रवर्ततेति
रिक्त्ये न प्रवर्तते, अवश्यकर्तृत्वेषु स्वभावादिप्रतिषेधवि
द्वयम् ॥ १६ ॥

५ आ. मा. भा.— केवलं निष्क्रियम् । एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्ब्रह्मन्ति हीति तत्रैव ॥ १६ ॥

६ ज. प्र दी — नैव जीवस्य कर्मकारणत्वमन्तर्भाव
व्याख्यायमान 'तत्रैव सति' इत्युत्तरवाक्ये केवलमिति न
शुचयते, एकाकिनमात्मानं कारणत्वेन मन्मानस्य निन्दया
इत्येव सहायस्य कारणत्वप्रतीतिरित्यत आह— केवलमिति ।
नान् कवलस्यैव एकाकिनमिति, किन्तु निष्क्रियत्वस्यैव
तदुक्तित्वं निन्दापवादनायैति भावः । केवलस्यैव निष्क्रिया
मन्त्व इति ? इत्यत आह— एनमिति । तत्रैवास्यास्यभूत
बन्धोक्तम् ॥ १६ ॥

७ ह. पं. भा.— तत्र कर्मण एव सति कर्तारं क्रियानिर्गृह्यकारणं प्रत्यग्योधरूपं केवलमसहायं तु
यः पश्यति यो जानाति अकृतबुद्धित्वाच्छास्त्राचार्योपदेशासंस्कृतबुद्धित्वात्, न स पश्यति न स
जानाति दुर्मतिः तस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वमभिधाकृतं, न वास्त्वं कर्तृत्वमस्तीति । आत्मानं नित्यबुद्धि-
बुद्धमुक्तस्वरूपं प्रतिपद्यमानस्य साङ्ख्यज्ञाननिष्ठस्य योगिनः सकलकर्मसंख्यास एवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

८ य म मि — यदर्थमधिष्ठानादीनां कर्मकारणत्वमुक्तं
तदाह— तत्रैवमिति । तत्र तस्मिन्पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्कर्मणि
एव सति यद्योक्तैरधिष्ठानादिभिः पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति अतवि
र्भक्तं अथ च केवलमसहायत्वादीनस्वभावम् 'साक्षी चेता
केवल' [ये उ. ६।११-मध्या ३] इति श्रुते, अत
कर्तृत्वाद्यभिधानात्मानं यस्तु कर्तारं पश्यति, स न पश्यत्य-
ज्ञानी । इति ? अकृतबुद्धित्वात् साक्ष-यायाभ्यामसंस्कृतबुद्धि-
कत्वात् । तथा हि— साक्ष तावत् 'असङ्गो ह्ययं पुरयः'
[य उ. ७।३।१५, १६] 'असङ्गो न हि सज्जते' [य उ.
३।१।२६, ४।१।४, ४।१।२६, ४।५।१५] इत्यामतत्त्वसाक्षो-
दासीनस्वभावत्वम् 'इयमसीव केलायतीव' [य उ. ४।३।७]
इति तस्य बुद्धवृत्ताधिकमभ्यस्तमेव च कर्तृत्व दर्शयति ।
अत्राप्युक्तम् 'अहङ्कारविमुदाहारा कर्ताऽहमिति मन्यते'
[३।१७] 'शरीरयोऽपि कौन्तेय । न करोति न लिप्यते'
[३।३१] इति ।

न्यायोऽपि निर्वर्त्यैः कर्तृत्वनिर्दिष्टात्मान्यध्यानुपपत्तिरूपं पूर्वा
चार्यैस्तु यज्ञपञ्जरे चात्मानि प्रपञ्चित । अत्रापि 'अना-
दिबानिर्गुणत्वात्परमात्माऽयमस्यय । न करोति'
[३।३१] इत्यनेनोक्तं । श्रेयाभ्यामेव च कर्तृत्वनिर्वाहकार्या
ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां सर्वेषामपि श्रेष्ठधर्मत्वप्रतिपादनात्मानं
कर्तृत्वानुपपत्तिर्विदिता । अतः साक्ष-यायावत्सनाद्यन्वयस्य
देहात्मवादिन एवेदमात्मकर्तृत्वदर्शनं, न तु पण्डितस्यैव
ननु पण्डितोऽपि सार्त्तिकं कर्तारमात्मानं पश्यतीत्यत
आह— दुर्मतिरिति । दुष्टा विषेकप्रतिषेधकत्वापेन मलिन-
मतिर्यस्य स । तथा च सार्त्तिकं कर्तृत्वोऽप्यसंख्याकार्यस्याप-
संस्कृतबुद्धित्वाद्भ्रान्ता एवेति भावः ।
यत्तत्र 'जीवसत्तम परमेवराधीन कर्तृत्वमिति स्थिते सति
च केवलमात्मानमेव कर्तारं पश्यति, स न पश्यति' इति
माध्वरामानुजशास्त्रकथनम् तत्रापि न स पश्यति दुर्मतिः
इत्येवमेव प्रतिवचनम्, यत्परीत्या साक्षरामानुजशास्त्रकथनम्
प्रतिषिद्धत्वेन कर्तृत्ववाच्यत्वात्तदुद्धिर्कृत्यैव इति ॥ १६ ॥

९ व० त० दी०— तत्रैव सति पञ्चहेतुके कर्मणि सति वस्तुतः प्रवृत्तिपुरुषप्रयोजकभूतपरमात्मानुमति-
पूर्वके जीवात्मन कर्तृत्वे सति तत्र कर्मणि केवलमात्मानं स्वमेव कर्तारं पश्यति यः स परं विपरीतमिति
अकृतबुद्धित्वात् यथावस्थित कर्तारं न पश्यति यतः ॥ १६ ॥

१० पु अ त — किमतो यथेवमत आह— तत्रेति ।
तत्र सर्वकर्मसु पश्यतमेव मध्येमिता इत्येव सति च केवलमेक
मात्मानं जीव, मुद्रादेन अकर्तारं, योऽकृतबुद्धित्वात् गुरुपदे-
मात्रविशेषाभावात् दुर्मतिः दुर्बुद्धिः स्वसौम्येन पश्यति, स न
पश्यति आत्मानं मा चेति भावः । एवं यः कर्म करानि तस्य
तत्फलतीति भावः ॥ १६ ॥

११ नी० मा० दी०— एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धिरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति
द्राव्या श्लोकाभ्यां दर्शयति— तत्रेति । तत्र तस्मिन् कर्मणि एवमुक्तरीत्या पञ्चभिर्निर्वर्त्यैः सति केवलं त्वकर्तारमप्या-
त्मानं चेतनम् 'साक्षी चेता केवलं निर्गुणम्' [ये उ. ६।११] इति श्रुतेः अधिष्ठानादिपञ्चकर्मकार-
दर्शनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वात्त्रय पश्यति, स दुर्मतिः पाषाणमिहमृत्तमिति पश्यत्यन्य एव सः । अदर्शने
दह — अकृतबुद्धित्वादिति । साक्षात्कार्योपदेशसमाप्त्यादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स अकृतबुद्धिः, तद्विपरीतोऽकृतबुद्धि-
स्यैव भावतत्त्व तद्वत्ताम् । यथा स्वमुद्रासोपायसंमर्गिह्यत पश्यता अलक्ष्यत्वमपि तत्रापि पश्यत एवमात्मनो
बुद्धिसंश्लेष पश्यता बुद्धिधर्म कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः ॥ १६ ॥

अकर्त्रात्मज्ञानिनः सुमतिस्त्वं तत्फलं च ।

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

१ शां. भा.— कः पुनः सुमतिः ? यः सम्प्रकपस्यति इत्युच्यते— यस्येति । यस्य शास्त्राचार्यो-
पदेशन्यायपरमस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतः ' अहं कर्ता ' इत्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्ययः ' एत एव
पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहम् ; अहं तु तस्यापाराणां साक्षि-
भूतः "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" [सुं. उ. २।१।२] ' केनलोऽविक्रियः ' इत्येवं पश्यती-
त्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशायिनी भवति ' इदमहमकार्यं,
तेनाहं नरकं गमिष्यामि ' इत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमाल्लो-
कान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः; न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्म-
फलेन सम्बध्यते ।

२ आ. शां. व्या.— विपरीतश्रेयुर्मतिक्रिं शिष्टा सम्प्र-
गतेः सुमतिस्त्वं प्रभद्वैकमाह— कः पुनरित्यादिना । ' अहं
कर्ता ' इत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययमात्रेण न कर्तृत्वधीः ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— एत इति । कथं तर्हि कर्तृत्वधीरात्मनि ? इत्या-
शङ्क्याऽधिष्ठानादीनां तदुपापाराणां च साक्षित्वादित्याह— अहं
स्थिति । आत्मनो न स्वगोऽस्ति क्रियासक्तिमत्त्वमित्यत्र
प्रमाणमाह— अप्राणो हीति । नापि तस्य स्वतो ज्ञान
सक्तिमत्त्वमित्याह— अमना इति । उपाधिद्वयसम्बन्धे शुद्धस्व
रहितमाह— शुभ्र इति । कारणसम्बन्धादशुद्धिमाशङ्क्यो ।

कम्— अक्षरादिति । कार्यकारणयोरात्मात्मसाक्षित्वेन पार्थक्ये
सद्वितीयत्वमाशङ्क्य तयोरेवस्तुत्वान्मैवमित्याह— केवल
इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कीदृश्वमाह— अवि-
क्रिय इति । बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याकृते— बुद्धिरिति । नानु-
शायिनी नानुशयवती, न श्रेयशालिनीत्यर्थः । द्वितीयपादस्या-
क्षराधुपपत्त्या वाक्यार्थमाह— इदमिति । पार्थक्येदमा परा-
वृत्त्यते । लोकानां प्राणसम्बन्धाभावे कुनो हिंसा ? इत्या-
शङ्क्याऽऽह— प्राणिन इति ।

१ शां. भा.— ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते ? यद्यपि स्तुतिः; नैप दोषः, लौकिक-
पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या ' हन्ताऽहं ' इति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य
हत्वाऽपि ' इत्याह । यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य ' न हन्ति न निबध्यते ' इति तदुभय-
उपपद्यत एव ।

२ आ. शां. व्या.— विद्वद्धार्यत्वा स्तुतिरपि न
युक्तेति शङ्कते— नन्विति । विरोधं परिहरति— नैप दोष
इति । लौकिकदृष्टिमपेक्षया हत्वाऽप्यपि निर्देश विनाशयति—
देहादीति । तात्त्विकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्तीत्यादिनिर्देशमुप-
पादयति— यथेति । नाहं कर्ता, किन्तु कर्तृतयापारयोः साक्षी

क्रियाज्ञानसक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्त शुद्धः सर्वकारणा-
सम्बन्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं पारमार्थिकदृष्टेयं धादितत्वं
द्रव्यम् । ' हत्वाऽपि ' इत्येतत् ' न हन्ति ' इत्यादि बोधसं-
दृष्टिद्वयावगममादुपपत्तिमित्युपसंहरति— तदुभयमिति ।

१ शां. भा.— नन्वाधिष्ठानादिभिः सम्भूय करोत्येवाऽऽत्मा ' कर्तारमात्मानं केनलं तु ' [१८।१६]
इति केवलशब्दप्रयोगात् । नैप दोषः, आत्मनोऽविक्रियस्वभावात्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वावुपपत्तेः ।
विक्रियानतो हान्येः संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृत्वं स्यात्, न त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्
संहननमस्तीति न सम्भूय कर्तृत्वमुपपद्यते, अतः केनलत्वात्मानः स्वाभाविकमिति केनलशब्दो-
ऽनुवादमात्रम् ।

२ आ. शां. व्या.— केवलमेवाऽऽत्मानं कर्तारं पश्यन् । वैदिकप्रयोगानां विशिष्टस्यापि कर्तृत्वमिति दृश्यति— नैप
' नृतेति ' इत्याऽऽत्मविशेषणमुपपत्तेः केवलशब्दप्रयोगात् । दोष इति । अविक्रियत्वाभावेऽपि कथमारमनोऽयं द्रव्यम् ।
आत्मनो विशिष्टस्य कर्तृत्वमिति शङ्कते— नन्विति । आत्मनो । इत्याशङ्क्याऽऽह— विक्रियेति । अधिष्ठानादिमिरात्मन
गी. २. ४१

३ रा. भा.— परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेन यस्य भावः कर्तृत्वविशेषविषयो मनोवृत्तिविशेषो ग्राह्यतः नाहमभिमानकृतः 'अहं करोमि' इति ज्ञानं यस्य न विद्यत इत्यर्थः; बुद्धिर्यस्य न लिप्यते अस्मिन् अपि मम कर्तृत्वाभावादेतत्फलं न मया सम्बध्यते, न च मदीयं कर्मेति यस्य बुद्धिर्जायत इत्यर्थः । इमान् लोकान् युद्धे हत्वाऽपि तान् निहन्ति; न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन युद्धान्वयेन कर्मणा न निबध्यते, तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

४ वे ता चं.— दुर्मतिप्रवृत्तेः कर्तृहं समति ! इति युष्मत्प्रायमेवविधाकर्तृत्वानुसन्धानस्य प्रयोजनमुच्यते— यस्येति श्लोकेन । भावोऽयमिष्टायाः अर्थान्तरान्वयः । च प्रकरणेन सन्निध्याहाराच्च विशेष्यते— कर्तृत्वविषयो मनोवृत्तिविशेष इति । 'अहं हतः' इत्यप्र कर्मयत्नान्वयस्यान्वयस्यैव मनोवृत्तिविशेषस्याहमभिमानविषयत्वायोगात्समूलत्वात् । नाहमिह विवक्षितमित्याह अहमभिमानकृत इति । नाहं हतः अहमभिमानलक्षणा वा । यद्वा 'अहं हतः' इति 'भुक्ता भक्षण' इतिवन्तरेति कः; अहमभिमानकृत इति फलितोक्तिः । मनु आत्मनोऽहमयत्नत्वात्कर्ममहमभिमानजनम् ? तत्राऽहं अहं करोमीति । सावधारणमिदं योज्यम्, अन्यथा साक्षात्कर्तृत्वविरोधात् । एवं कर्तृत्वत्यागे कष्टोक्तं परिशेषात्तर्ग्यं सिद्धं कृत्स्नसहयोगो 'बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनुचन इत्याह अस्मिन्मिति । "नाविरतो बुधिरित्यत्र" [कठो. १/११३] इत्यादिप्रतिषिद्धवैधेयहृदयानुसन्धानाद्युद्वादात्प्रमाणैर्निर्दिष्टमनुकृत्याऽहं युद्धे हत्वापीति । न हन्ति—हृदयानुसन्धानजन्याऽहं हतया तत्फलसम्बन्धयोग्यहृदयानुसन्धानविलक्षण इत्यर्थः । अन्यथा 'हत्वाऽपि न हन्ति' इति श्यायान्तरम् ।

यत्तु परैरश्लोके— 'आत्मनो हननकर्तृत्वाभावात्तत्कार्येणार्थमप्येन न सम्बध्यत इत्युच्यते' इति, तदमत्र, 'यस्य नाहं हतो भावः' इति विशेषणवैयर्थ्यात्; अविवक्षितोऽयस्यस्यापि तन्मते कर्तृत्वाभावात्तस्मिन्मिति च कर्मफलस्यैव निश्चयत्वात् । 'कथं भीष्मम्' [२/१४] इत्यादि प्रत्यक्षं हेतुत्वेन प्रतिज्ञेयार्थम् 'इष्टान् लोकान्' इति सामान्येनोच्यत इत्यभिप्रायेणाऽहं— न केवलमिति । अत्र 'न हन्ति' इत्यन्य 'न निबध्यते' इति व्याख्यामिति योजना समीचीन गत्यन्तरे सम्भवति न युक्ता । अतः 'यस्य नाहं हतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्यनयोर्हेतुसाध्यभावेनावस्थितयोऽप्यपि हेतुसाध्यभावेन 'न हन्ति न निबध्यते' इत्यनुचन इत्याह— तत इति । 'न निबध्यते' इत्यनेन कर्मसाध्यमोक्षविरोधिफलान्वयो विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽहं— तत्फलं नानुभवामीति । एतेन 'किञ्चाकाले नाहं हतः क्रियोत्तरकाले मया कृतमिति प्रतिबन्धानालेपः', 'न हन्ति न निबध्यते' इत्युभाभ्यामेहिकामुष्मिकप्रत्ययवाच्यप्रतिषेधः इति योजनान्तरं निरस्तम् ॥ १७ ॥

५ आ. भा.— तज्ज्ञानं स्तौति— यस्येति । यस्त्वीपद्रव्यते स ईपदहङ्कारी च ॥ १७ ॥

६ ज. प्र. श्री.— अवश्यं चैतदेव यावतोत्तरश्लोके स्वात्मनःकारणं जानतः स्तुतिः न्रियते, अन्यथा सहायस्य कारणत्वं जानतः स्तुतिः न्रियतेति भावेनाऽहं— तदिति ।

स्वात्मनो निष्क्रियत्वज्ञानम् । मनु निरङ्कारस्यापि इन्द्रादेर्बुधवर्धादिनेपद्रव्यो द्रव्यते तत्कथमेतत् ? इत्यत आह— यस्त्विति । इय च कल्पना वक्रास्तत्वादिना युज्यते ॥ १७ ॥

७ ह. पे. भा.— न केवलं तस्य योगिनः सकलकर्ममन्यास एव— यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः संस्कृतात्मनः 'अहं कर्ता' इत्येवमभूतो भावः प्रत्ययो न भवति, एत एवाधिष्ठानादयोऽधिष्ठानकर्तृकरणचेष्टाः देवानि सर्वकर्मणां कारणान्यविद्यया चैत्रं कल्पितानि सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहं; अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूत इति पश्यतीति बुद्धिर्निश्चयो यस्य नानुशोचितो भवति तदहमकार्पं तेन नरकं गमिष्यामीति न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाह्लोकान्प्राणिनो न हन्ति, न च हननैककर्मणा निबध्यते । ननु 'हत्वाऽपि न हन्ति न निबध्यते' इत्येतद्वचनं विरुद्धम्; नैप दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । तस्माद्युक्तं न हन्ति न निबध्यत इति ॥ १७ ॥

८ प्र. गि.— एवमात्मनः कर्तृत्वं निरस्याकर्त्तात्मजानि सर्वकर्मसंशयात्तदुपपादयति— यस्येति । यस्य भावः प्रत्ययः अहं हतः अहमिति हतः, 'अहं कर्ता' इत्येवमप्यो न भवति, यद्वा यस्य भावः स्वभावः अहमिति हतो न भवति, अहं हत्वाऽपि न हन्ति न निबध्यत इति । अथवा अहं हत

इति पृष्टी, अहं हतोऽहं हत्वाऽपि भावस्तादात्म्यं यस्य न भवति । अत एव बुद्धिस्तत्र कर्णं यस्य न लिप्यते । 'इदमहमकार्पं मेतत्फलं ओष्ये' इत्यनुसन्धानं लेपः । स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः, पापे तु पश्चात्तापरूपः । तेन द्विविधेनापि लेपेन न युज्यते, 'एत ह वाच न तपति' [तै. व. २/११]

इत्यादिष्टतेः । स इमान् लोकान् सर्वप्राणिनो लोकदृष्टव्यो ह्येषाऽपि ऐन्द्रजालिकवत्परिमाप्येष्टया न हन्ति, अत एव न निबध्यते तत्कार्येणाधर्मफलेन न सम्बध्यते । अत्र 'नाह-

कृतो भावः ' इत्यस्य फलं ' न हन्ति ' इति । ' बुद्धिर्न लिप्यते ' इत्यस्य फलं न निबध्यते इति । तस्माद्वर्त्मन- निष्ठस्य सर्वकर्मसंन्यासः सुदुः सम्पद्यत इति भावः ॥ १७ ॥

९ व० स० दी०— यस्येति । अघिष्ठानादौ परमात्मनि मुख्यकर्तृत्ववानुसन्धानतोऽहंकृतो भावः स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानकृतो मानसो विकारो न भवति, बुद्धिश्च न लिप्यते फलादौ, स ह्येषाऽपीमोहोक्तान् न हन्ति न केवलं भीष्मादीनित्यर्थः । ततस्तेन कर्मणा न निबध्यते तत्फलं नानुभवतीत्यर्थः । तदुक्तं— 'प्रज्ञाप्याभाय कर्माणि' [५।१०] इति । अत्र कर्तृत्वादिकं साक्षात्कर्तारि परदेवतायां निर्दोषपूर्णविग्रहे प्रज्ञाप्यनुसन्धायेति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

१० पु. अ. स.— अथ गुरुपदेशकृतबुद्धेर्महाज्ञा-
ऽवयवकर्तृत्वादेन मदिच्छया ज्ञायमानत्वेन चाहङ्काररहितस्य कर्मफलभावं वैयुक्तिकन्यायेन प्रदर्शयन्नाह— यस्येति । अहङ्कृतः ' अहं कर्ता ' इत्येतादृशो निष्कामाभिनिर्नाशकभो भावो यस्य नास्ति । किञ्च यस्य बुद्धिर्मदिच्छया ज्ञातमुपदु-ज फलेषु कृतकर्मजज्ञानेन न लिप्यते न भजते, स इमोहोक्ताना-

सुराज् मदिच्छया ह्येषाऽपि लोकेऽहन्तृत्वेन परिदृश्यमानोऽपि न हन्ति, किन्तु मदिच्छयैव हन्ति; अतएव तेन कर्मणा न निबध्यते, बन्धनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्र विपरीतकर्मबन्ध-नाभावस्तत्र विहितकर्मणा मत्संवादिप्रतिबन्धकफलाप्रतिबन्ध-नि वाच्यम् ? इति भावः ॥ १७ ॥

११ नी० भा० दी०— द्वितीयं प्रयोजनमाह— यस्येति । यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा नाहङ्कृतः अहमिदं कृतोऽहङ्कारतादात्म्यं प्रापितोऽहङ्कृतस्तथा न, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रक्षिता न भवति, यस्य बुद्धेर्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिबन्धः कर्तृत्वादयो नास्मिन् प्रतीयन्ते इति कर्मात्मन्यादितात्त्विक- निरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यन्त इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः । चिदचित्तोरन्योन्योपस्मिन्नन्योन्यधर्माभ्यासो बाध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः । ' ह्येषाऽपि स इमोहोक्तान् हन्ति, न निबध्यते ' इति तु स्तुतिमात्रं, कर्तृत्वस्यैव बाधेन हन्तृत्वावोगात्; दृग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्त्विककर्मकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मातात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नाहंतीति दर्शितम् । न हि रज्जुसर्पे रज्जुबुद्धिं कृत्वा प्रहरतः सर्पक्षोभनं रक्षणादिकञ्च भवति, सर्पे तु तथाबुध्यतस्तद्भवत्येव; तद्वद्विदमपि ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कर्मणः प्रवर्तकानि तदाश्रयश्च ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते— ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषय-मविशेषेणोच्यते; तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते; तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणो-ऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतन्नयमेवामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां तन्निपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् । ततः पञ्चमिरधि-ष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति पात्र श्रोत्रादि, अन्तस्स्थं बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवेति, तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. द्या.— एतावताप्येकंहरानन्तरं ' अथ ' इत्युक्ते, ' एदानीं ' इति प्रवर्तकपदेशायेतादृशोक्तः, कर्मणां येषु विदुषां नापिदृष्टोऽविदुषां नापिदृष्टस्तथाविन्यर्थः । हनतादृश्य करणभूतज्ञानमात्रायेतन्माह— ज्ञानमिति ।

ज्ञेयसम्बन्धाऽपि तद्वदेव ज्ञातव्यमात्रार्थमाह— तमेति । उपाधिलक्षणसर्वं तत्प्रधानत्वमुपहितार्थं तस्यावस्तुत्वाभिमत्या-कल्पितविशेषणम् । एतदेव त्रयं सर्वकर्मप्रवर्तकमित्याह— इत्ये-तदिति । सर्वकर्मणां प्रवर्तकमित्यथाहर्तव्यम् । चोदनेति

क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेण बोधनाशब्दात्
मह-प्रवर्तकमिति सर्वकर्मणामिति पूर्वेण सम्बन्धः । त्रैविध्य
ज्ञानादिना प्रागुक्तम् । कर्मणां बोधनेति विग्रहः । तेषां सर्व
कर्मप्रवर्तकत्वमनुभवेन साधयति-ज्ञानादीनामिति । हानो-
पादानादित्यादिष्वेवोपेक्षा विवक्षिता । करणमित्यादेस्तात्पर्य-
माह-तत इति । ज्ञानादीनां प्रवर्तकत्वादित्यर्थः । तत्रेति

श्लोकमागमवतारयति-इत्येतदिति । यायमन्तस्स्य च द्विविधं
करणं करणव्युत्पत्त्या कथयति-करणमिति । उच्यते
कर्मैव स्युत्ययति-कर्तुरिति । स्वतन्त्रो हि कर्ता, स्वातन्त्र्यं
च कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोजकत्वमित्याह-कर्तेति । कथं
युक्ते त्रिविधे कर्म सङ्गृह्यते ? तत्राऽऽह-कर्मैति । कर्मणो
हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः ॥ १८ ॥

३ रा. भा.—सर्वमिदमकर्तृत्वाद्यनुसन्धानं सत्त्वगुणरुद्धयैव भवतीति सत्त्वस्योपादेयताज्ञापनाय
कर्मणि सत्त्वादिगुणकृतं वैषम्यं प्रपञ्चयिष्यन् कर्मबोधनाप्रकारं तावदाह-ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्तव्यकर्म-
विषयज्ञानम्, ज्ञेयं च कर्तव्यं कर्म, परिज्ञाता तस्य बोधेति त्रिविधा कर्मबोधना बोधबोद्धव्यबोद्धयुक्तो
ज्योतिषोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । तत्र बोद्धव्यरूपं कर्म त्रिविधं सङ्गृह्यते करणं कर्म कर्तेति । करणं
माधनभूतं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

४ वे. ता. चं.—एवं सात्त्विकलागो विरोधितः कथं
तदर्थं 'नित्यसत्त्वस्यः' [२।४५] इत्यादिभिर्बहुधा प्राक्प्र-
सक्तसत्त्वोपादेयता निरवशेषं विशोभ्या, तत्र मध्ये कर्मबोधना
प्रकारादिष्वप्यत्र कथं सङ्गृह्यते ? इत्याऽऽह-सर्वमिति ।
कर्मबोधनाप्रकारोचितस्तदनुवर्तिषु ज्ञानादिषु गुणतन्त्रैविध्यं प्रपञ्च
यिष्यमिदमर्थः । कर्तव्यकर्मविषयमित्यादि ज्ञानज्ञेयज्ञान
ज्ञाना सामान्यविषया अपि कर्मबोधनात्रैविध्यार्थान्वाद्येवोप-
पा इति भावः । एतेन ज्ञानशब्दस्यात्र सात्त्विकसत्त्वस्याऽप्या
निरस्ता । प्रवर्तकवचनस्य बोधनास्वरूपवित्पञ्चानां ज्ञानादीनां
कथंबोधनामिदमर्थः । इत्येताऽऽह-धीधवोद्धव्यबोद्धयुक्त
इति । ज्ञानादीनां बोधनानुवर्तिष्वन्वयादत्र विधास्योक्त
प्रकारमित्यर्थः । एव 'त्रिविधं कर्मसङ्गृहः' इत्यत्र हेतुद्वय-
वर्तिष्वन्वया त्रैविध्यम् ।

अनुक्तविषयत्रैविध्यान्तरोक्तिराष्ट्यानुदाभाय त्रिविध्यतम
विविच्यत इत्याह-तत्रेति । सङ्गृह्यतामस्य कर्मणि व्युत्पत्ति-
माह-सङ्गृह्यत इति । कर्मैव सङ्गृह इति कर्मपारयः, कर्मणो

वा सङ्गृहः । "भीहिभिर्वजेत" [आप धौ. ६।३।१।२४]
'हन्ता जुहोति' [आप धौ. ६।३।५।१०] इत्यादिप्रतिपादितं
क्रियाकरणमिह करणशब्देनोच्यते । फलपेत्या तु कर्मण एव
करणत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह साधनभूतं द्रव्यादिकमिति ।
आदिशब्देन ज्ञानादिप्रपञ्चम् । नन्वेव ज्ञानेनेनेति ज्ञान,
तत्रैव करणमित्युच्यते; ज्ञानादिप्रपञ्चे हि करणकर्मकर्तृतावद्-
विभूतमिति युक्तम्; अत्र एव हि 'ज्ञानं कर्मं च कर्ता च'
इत्यनन्तरावुवाच सङ्गृह्यतिरिति चेत्-नैवं, सत्त्वस्वार्थमाभा-
वान्, उक्तमाश्रय्य च सद्ब्रह्मन्तरेण पुनरभिधाने प्रयोजनाभावात्;
उक्तानन्तरविभजनस्य ॥ विवेकोपयुक्तत्वादिति भावः ।
कर्तृकरणमयमित्याहारात्कर्मसङ्गोऽपि कारकविशेषविषय इति
सङ्गमपाकरोति कर्मं यागादिकमिति । क्रियास्वरूपं हि
गुणतन्त्रिविधं विमलित्यत इति भावः । नियोज्यावस्थनया
'परिज्ञाता' इति निर्दिष्ट एवानुगमप्रवचननया पुनः कर्मणो-
तया तत्प्रकारत्वेन 'कर्ता' इति व्यापारित्यत इत्याह-कर्ता
अनुष्ठातेति ॥ १८ ॥

५ आ. भा. भा.—एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य त्रिविधः, अकर्तृत्वादित्यत आह-ज्ञानमिति ।
त्रिविधा कर्मबोधना एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मत्रिविधिरिति त्रिविधेयुच्यते । कारणानि मङ्गिष्याऽऽह-
करणमिति । कर्ममंग्रहः कर्मकारणमंग्रहः । अधिष्ठानादि कारण एतान्वर्ष्यते ।

६ अ. प्र. टी.—यदि न जीवस्य कारणस्य कथं तर्हि
तदनुशासितकारणत्वे कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते ? ज्ञानादिप्रय
कर्तृणां प्रवर्तकमित्यत्रापि तस्यान्तरं विवक्ष्युक्तमित्यर्थः
मङ्गलमाह-एवं तर्हि । यदि जीवो न कर्ता
इत्यमिदं । त्रिविधः प्रोक्तः स्वरूपः । न प्रवर्तकं तस्य
तदनुशासित इति चेत् । एवं तदास्तुतस्मिन् विवक्ष्य-
अकर्तृत्वादिति । जीवस्य पटवदिति चेत् । ननु ज्ञानादि-
कर्तृणां कर्मोपेक्षा तदात्रैविध्यमनुसन्धानं, अनुसन्धानं च कथमुच्यते ?
तस्मिन् प्रवर्तकं त्रिविधं, न च तदनुशासितवदित्यतः । न
च तदनुशासितवदिति तदनुशासित इति चेत्-त्रिविधेः । तदनुशासि-

त्यर्थोऽनुवादः । इदमेति चेत् । तदा ज्ञानादिदम् । कर्मविधि
प्रवर्तते, जीव प्रवर्तति चेत् । इतिपाशो हेनौ । त्रिविधे-
त्युच्यते कर्मबोधना निमित्तमनेमिति कर्माभावेनापेक्षेय
इत्यत्र । कर्मकारणानुसन्धानमिदं पुनरुच्यते ? इत्यत्र
आह-कारणार्थमिति । तर्हि कर्मसङ्गृह इति कथं कारण
सङ्गृहः ? इति सत्त्वस्वार्थमित्यत आह-कर्मैति । कर्मसङ्ग्रे-
तत्कारणमिति उच्यते । इदमेव । इति पक्षः । कारणमप्य
सङ्गृह्यतर्हि कथं बुद्धमर्थः ? इत्यत्र आह-अधिष्ठाना-
दीनि । ज्ञानादिप्रयत्नोपेक्षा तदात्रैविध्यमनुसन्धानं
इति । "देवैः कर्ममदस्य" इत्यादिप्रवचनस्येति विवक्षिता

८वें. २ गि.—‘न हन्ति न निवध्यते’ [१८।१७]
 इत्येतेषोपपादयितुं समस्तस्य त्रियाकारकफलरूपस्य
 त्रियुगमकत्वात्त्रियुगस्याग्रमनस्तत्सम्बन्धो नास्तीति प्रदर्श
 यिष्यतेऽद्वैत्माह— ज्ञानमिति । ज्ञानमिदंसाधनवबोध,
 ज्ञेयमिदंसाधन कर्म, परिज्ञाता ॥ तज्ज्ञानाद्यथ क्षेत्राध्यायो
 बोद्धेद्वार, एतत्प्रयं कर्मणां बोधना प्रवर्तकम्, एतत्प्रय
 सत्रिपात एव हानोपादानादित्येकमात्रमदर्शनात् । यद्यपि
 ‘बोधनाल्लक्षणोऽर्थो धर्म’ [५ मी. १।१।२] इति
 कैमिनिमुने ‘बोदनेति त्रियाया प्रवर्तकं यचनमाहु’ इति
 शाबरभाष्ये ‘बोदना बोपदेशश्च विधिश्चैकार्थगचिन’ इति
 मट्टपातिकां च त्रियाप्रवर्तकं यचनमेव बोधनाशब्दार्थ इति

९ व० त० दी०— ज्ञानमिति । अत उक्तमिदं सर्वं सत्त्वतुल्यैव भवति सर्वस्येति सर्वस्योपादेयताज्ञाप-
नाय सर्वत्र सत्त्वादिगुणकृतं वैचित्र्यं प्रपञ्चयित्वा कर्मचोदनाप्रकारं साधनाह— ज्ञानमिति । ज्ञेयं साधनं
फलं चैतन्मविषयकं, फलस्यैव कर्म, परिहृता एव विचरन्मह, इति त्रिविधं कर्मविविक्तं भवेत् । तदुक्तं मट्टे— 'चोदना
चोपदेशश्च विविधैर्कार्यवाचिनः' इति । एव वेदे त्रिगुणमयं कर्मविधिरित्यर्थः । अतएवोक्तं— 'त्रैगुण्यविषया
वदाः' । [ग० ४५] इति । तत्र साधनं, कर्मसंग्रहोऽपि त्रिविधः करणं कर्म कर्तृति, करणं साधनभूतमिन्द्रिया-
दिकं द्रव्यादिकं च, कर्म यागादि, कर्त्ता तदनुष्ठाना ॥ १८ ॥

१० पु. अ त — विद्य । कर्मप्रेरणामपि त्रिगुणानाम्,
तत्त्व च त्रिगुण त्रिगुणानामेव कर्तृणा भवति, निर्गुणस्य च
कलानुबन्धानेन मदाज्ञया कर्णात्तत्त्वानधिगारित्वादपि
रूपो नास्तीत्याह — ज्ञानमिति । ज्ञानं च स्वस्वरूपावबोध
पूर्वकमाधीनरानेनाश्रयोऽयं, नैव फलसाधकं कर्म, परिक्षिता
ज्ञानेनैव स्वस्वरूपस्तदाश्रयभूतो जीवः । एवं ज्ञानादि-

नयमधिकृत्य कर्मचोदना कर्मभेदानां त्रिविधा । एव कर्षणं
साधकं, कर्म तत्फलकृतिया, कर्ता त्रिप्रपञ्चत्तिमान्, इति
अष्टना प्रकारेण कर्मसमूहः कर्म सगद्यतेऽस्मिन्निति कर्म
समूहः । कर्षणादिनयमपि कारकं, त्रिधाश्रयात्मकं सोऽपि
त्रिविधः । अनेन निर्गुणानधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १८ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्त सारित्रक्त्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः । अत्राऽहं साक्ष्यः । यदुक्तं ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’ [१८।१५] इति यद्योक्तं ‘न हन्ति’ [१८।१७] इति तन्मूल्यामहे, न ह्यपरिणामी चेतनः परिश्वन्दात्मनस्य कारिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मण कर्ता भजतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु ‘न निरूप्यते’ [१८।१७] इति भोक्तृस्वरूपमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तत्र मूल्यामहे । न हि कुलालादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीनिर्वर्तयन्ति, किन्तु भोक्तृपुरुरूपप्रयुक्ता, अन्यथा भोक्तृगामभावे व्यर्थमेव तत्प्रवृत्तिरित्यापतति । एवं प्रधानमात्राभूता, कर्तादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ता सर्वाणि कर्माणि निर्वर्तयन्ति, तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृस्वभाव वाङ्मूर्तत्वात्सन्धानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ताऽऽद्यमेव भोक्तृत्वमिति सारित्रक्त्यागेऽपि कर्माखेप-
बन्धनमसद्गतमिति ।

अत्र प्रतिविषये ज्ञानं हेयमिति । ज्ञानं ज्ञायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादि-
प्रकाशः, स च वर्तमानोऽतीतो वा । हेयं बोधविषयो घटादिः । परिज्ञाता विषयी साभासरीरूपो यो भोक्ते-
रन्युत्पत्तेः । एव रूपप्रसारप्रयवती त्रिविधा कर्मणा चोदना । त्रयं समुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि
हेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । ज्ञाने ज्ञातरि च सति दशकाल यत्रहिते हेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि
संस्कारात्मने ज्ञाने हेये च सन्निरहिते तथापि सुप्तौ प्रमात्रभावात्, प्रवृत्त्यदर्शनादौतथय त्रिदण्डविघ्नमवद-यो-
न्यापेक्षं सन् हानोपादानोपेक्षावृद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानावगुह्ये व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदामिवेय-
मित्यर्थः । चोदनेति कर्तरि नन्द्यादिल्युप्रत्ययान्तत्वेन चोदनाशब्दः कर्तृवाची । लिङ्गं त्वविनशितं लिङ्गमशिष्य
लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति वा ।

तथा परममिन्द्रियम् । कर्म तेन यत्क्रियमाणं विपयपदज्ञ, कर्ता पूर्वोक्तं पञ्च पञ्चाभा, एतन्नयं समुदितं सत्
धर्मसमूहः धर्मण ईप्सिततमस्य भोग्यस्य समदं समुद्भूतस्मिन्निति संश्लेषणान्नं भोक्तृत्यर्थः । सत्पि भोक्तृ

करणं च क्रियां विना भोगासम्भवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वरूपात्मभादाश्रयस्य करणं विना भोक्तृत्वाद्भ-
वतृत्वानुपपत्तेश्च एतन्नयं मिलितं सत् भोक्तेस्त्युच्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— “आत्मेन्द्रियमनोयुक्त
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” [कठो. ३.४] इति । इन्द्रियं प्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते । युक्तमिन्द्रिय-
द्वारा मतेभोग्येन सह सम्बन्धक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ।
एतन्नयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावो युज्यते,
नान्यथा । तथा च कर्तृवत् भोक्तुरप्यनात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वमिति निर्वचनायः कर्ता स एव
भोक्तेति प्रतिपादनादहमकर्ताऽभोक्तेति चातुसन्धानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वकृतः कर्मलपो
नास्तीति सिद्धम् । भाष्यस्य चायमेवार्थः ।

ये तु करणं क्रियायाः साधकमनं दशविधं बाह्यं मनोबुद्धिरूपमान्तरं, कर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्य-
मानमुत्पाद्यमाणं विकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधम् । कर्ता कारकान्तरप्रयोजकश्चिदचिद्वन्निः । एतन्नयं कर्म
सप्रज्ञः कर्माश्रय, कर्तेत्यर्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः, ज्ञेयं विषयः, परिहृता ज्ञानाश्रयो भोक्ता,
एतन्नयं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मा न कर्ता, नापि साहचर्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक-
इत्येवाशयः । तथापि क्रियया व्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसार्विकादिभेदानर्हस्य घटादिरूपस्य कर्मण, कर्तृकौटो-
प्रवेशायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविबध्नाया प्रकृते तत्त्वयनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापक-
क्रियाया कर्मदाहवाच्यत्वं मुख्यम् । कर्तृकौटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया युज्यते । तथा
ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्रान्यथान्यस्यापेक्षेत्यनवस्था
दुर्निवारा ॥ १८ ॥

ज्ञानादित्रयाणां त्रिगुणात्मकत्वकथनप्रतिज्ञा ।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो
भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकीमित्तवर्त-
कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैव । अन्वयः गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावाद्दर्शनार्थम्
गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्याने कापिले शास्त्रे; तदपि गुणसङ्ख्यान-
शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मेकत्वविषये यद्यपि निरुच्यते, तथापि ते हि कापिला गुण-
गोणन्यापारनिर्माणेऽभिप्रेयता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थेनैवोपादीयत इति न निरोधः ।
यथानयनान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्वेदजातानि गुणभेदरूतानि शृणु; वक्ष्यमाणेऽर्थे
मनस्समाधिं कृत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

२ शा. भा. व्या—अनन्तरलोचद्वयकृतात्पर्वमाह—
अप्येति । ज्ञानादिप्रस्तावानन्तरं यमवच्छर्यते । इदानीं प्रस्तुत-
ज्ञानावधानान्तरभेदोपेक्षायामित्यर्थः । तेषां गुणभेदाद्विचित्र्यं
रूपमाह—गुणानुसङ्गतादिति । अथोक्तं वदयमाणोक्तं
नवहमेति रण । ॥ इत्येते प्रथमवधानान्तरभेदप्रतिज्ञा क्रियते
इत्यार—इत्यादिभ्य इति । “कर्तृत्वविषयं कर्म”
[भ्रा. १.१.२०] इति यन्निमित्तवत्तत्त्वमत्र कर्मसादृश्यात्-
न्यासा—नेति । गुणादिभ्यो विनाशे इत्यादिषु कृति-
निर्वातकमुपकारात्मकत्वात्—गुणेति । ॥ नानादि प्रवर्त-
कमनसङ्गत्वं तेषां अन्वयमाह—आप्येत इति । ननु

कापिले पानधनमिरयादि ज्ञात्र विद्वद्वाच्यत्वात्प्रमाणं वदमिदं
प्रमाणीकृत्यते ? तत्राऽऽह—तदर्थोति । विषयविज्ञाप विरोधे-
ऽपि प्रकृत्यर्थे प्रागप्यवशिष्टमित्यर्थः । यद्यपि कापिलादौ
गुणव्यतिरिक्तवारे गौणव्यापारस्य भोगादर्शित्वेन नानुप-
तत्वादि कथं तदीयं साधकमत्र प्रमाणीकृतं ? इत्यादिवाऽऽह—
ते हीति । ज्ञानादिषु प्रवर्तकवधानान्तरभेदो वदयमाणोऽर्थस्तस्य
कृतावधानेति प्रतिदिशयते । ननु तन्नाशार्थेन कापिनादिभ्यो
दानमिदोपयोगीत्यर्थः । तदीयकादस्याविद्वद्वाच्यं निमग्नति-
नेति । यथावदित्यादि वक्ष्यते—यथावदावगतिः ॥ १९ ॥

३ रा. भा.— कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानमनुष्ठीयमानं च कर्म तस्यानुष्ठाता च सत्त्वादिगुणभेदत-
स्त्रिवैध प्रोच्यते । गुणसङ्ख्याने गुणकार्यगणने यथावच्छृणु तान्यपि— तानि गुणतो भिन्नानि ज्ञाना-
दीनि यथावच्छृणु ॥ १९ ॥

४ वे. ता. चं.— 'ज्ञानं ज्ञेय परिज्ञाता' [१८।१८]
इत्युक्ता एव पदार्थाः 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' इत्यनुवन्ते ।
ज्ञानवृत्तत्वयोरवस्थाभेदमात्रत्वात् ज्ञानोक्त्यैव ज्ञानुरपि सिद्धि-
रिहासुकि, ज्ञेयशब्दस्य च कर्मविषयत्वात् । करणं तु कर्मानु-
प्रविष्टत्वात् प्रपञ्चिभजिष्यते । गुणसङ्ख्यानशब्देन साङ्ख्य-

रादान्तविवक्षाया प्रमाणाभावात्प्रकृते चानुपयोगात् गुणस्वरूप-
गणने च ज्ञानादेरनुप्रवेशाभावात् गुणकार्यगणन इत्युक्तम् ।
यथावच्छृणु यथावच्छृणुमोग्यमवधानं कुर्वित्यर्थः । 'यथावत्'
इति विवक्षित प्रकारमाह गुणतो भिन्नानीति ॥ १९ ॥

५ आ. मा. भा.— पुनः साधनप्रथमाय गुणभेदानाह— ज्ञानमित्यादिना । गुणसङ्ख्याने
गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ज्ञानं कर्मत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतेस्त-
दवयवाह— पुनरिति । मोक्षसाधनं प्रागपि गुणभेदानामुक्त-

त्वात्पुनरित्युक्तम् । गुणसङ्ख्यानशब्देन कापिलं शास्त्रमुच्यते
इति भावेनाऽऽह— गुणेति । तत्र वैदिकमभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

७ ह. पै. भा.— अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां सत्त्वरजस्तमआत्मकत्वात्रैविध्यमुच्यते—
ज्ञानमिति । ज्ञानं पूर्वोक्तं, कर्म क्रियारूपं, कर्ता ज्ञाता निर्वर्तयिता च त्रिधा त्रिप्रकाराः, गुणभेदतः
प्रोच्यते कथ्यते । गुणसङ्ख्याने गुणप्रतिपादके शास्त्रे, यथावद्याथातथ्येन, तान्यपि ज्ञानादीन्यपि ॥ १९ ॥

८ छं. प्र. मि.— एवं ज्ञानज्ञेयज्ञानपुरुषेण करणकर्मकर्तृ-
रूपेण च विभक्त्या त्रिगुणात्मकत्वं वक्तुं प्रतिजानीते—
ज्ञानमिति । गुणाः सत्त्वकार्यभेदेन कथ्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते
अस्मिन्निति गुणसङ्ख्याने साङ्ख्यशास्त्रम्, तस्मिन् ज्ञानं कर्म
क्रिया कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिवैध प्रोच्यते ।
एवकारः प्रकारान्तरेनिरासार्थः । तानि ज्ञानादीनि यथा-
वच्छृणु । 'तान्यपि' इत्यपिशाब्दात्तद्वैभूतान्यग्यान्यपि
प्रत्येकं । अत्र ज्ञानमित्यनेनैव ज्ञेयमपि गृह्यते, ज्ञेयत्वस्य
ज्ञानोपाधिकत्वात् । कर्म चेति चकारेण त्रिपाया
मेव करणकर्मकारकयोरेक्यन्तर्भाव सूचितः, कारकत्वस्य
त्रियोपाधिकत्वात् । कर्ता चेत्पनेन ज्ञाताऽपि । यद्यपि कर्ताऽपि

त्रियोपाधिकः, तथापि कृताक्रियभ्रमकल्पितात्मत्वनिरासाय
पृथक्तस्य त्रैगुण्यकथनम्, ते हि कर्त्रात्मत्वादिन इति ध्येयम् ।
अत्र चेत्त्वमपौनरुक्त्यं दृष्टव्यम् । अतुर्दोऽध्याये गुणातीतस्य
जीवन्मुक्तत्वरूपगणाय 'तत्र सर्वं निर्मलत्वात्' [१४।६]
इत्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो वर्णितः । सप्तदशे पुनः
'यजन्ते सार्विका देवान्' [१७।४] इत्यादिना गुण-
कृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेन आसुर रजस्तमस्वभावैव त्यक्त्वा
सार्विकाहारादितेवया देवः सार्विकत्वभावः सत्याय
इत्युक्तम् । अत्र तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मन क्रियाकारक-
फलसम्बन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणान-
कत्वमुच्यते इति ॥ १९ ॥

९ व० त० दी०— ज्ञानमिति । पूर्वोक्तं ज्ञानं कर्म
त्रिवैधोच्यते । गुणसङ्ख्याने साङ्ख्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

१० पु. अ. त.— अथ ज्ञानादिप्रथमपि त्रिगुणभेदेन
मायैक त्रिविधमस्तीत्याह— ज्ञानमिति । ज्ञानं साधनं, कर्म
क्रिया, कर्ता पुरुष, एतत्त्रयमपि गुणभेदेन सात्त्विकादिभेद-
तस्त्रिवैध । गुणसङ्ख्याने गुणा कार्यभेदेन सङ्ख्यायन्ते निरु-
च्यन्ते गण्यन्ते वा अस्मिन्निति साङ्ख्यशास्त्रे प्रोच्यन्ते तान्यपि

तत्रोक्तानि यथावत् मदुक्तानि शृणु । साङ्ख्योक्तानि
तान्यपि शृण्वित्युक्त्या सप्तदशाध्याये स्वोक्तत्रैविध्यस्य
निर्गुणाधिवाससम्पादकानि कर्माणि सन्ति, न ह्येतानीति
स्वरूपवैजात्यज्ञानार्थं श्रुतव्यानीति ज्ञापितम् ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— पूर्वश्लोकोक्तं ज्ञानादिपदे परिज्ञाता कर्ता चेक एवेति परिशिष्टाः पञ्च तेषां सर्वेषां
प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोर्जडयोर्षट्कुडारकल्पयोः परिसङ्ख्यार्थं त्रयाणामेव प्रत्येकं त्रिविधत्वं
विशरीतुं प्रतिजानीते— ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म कर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतस्त्रिधा, न तु ज्ञेयकरणे । गुण-
सङ्ख्याने कापिलं शास्त्रं । यद्यपि तत्रैकस्या प्रमदाया भर्तुं सुखं प्रायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् ; ताम-
विन्दतश्चैतस्य दुःखं जायते, तं प्रति तस्या रजउद्भूतत्वात्, तस्यामेव सपत्न्या द्वेपत्ना प्रति तस्याऽरजम-

७ ह. पै. भा.— अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु येन ज्ञानेनैकं भावम्— भावशब्दो वस्तुवाची, एक-
मात्मनस्तत्त्वमित्यर्थः— ईक्षते पश्यति । येन ज्ञानेन । कथम्भूतं भावं ? अविभक्तमभिन्नं ब्रह्मादिस्थावरा-
न्तेषु भूतेषु देहभेदेषु व्योमवन्निरन्तरं साधुज्ञानं विद्धि । सात्त्विकं सचनिर्वृत्तम् ॥ २० ॥

८ वें. प्र. गि.— एवं ज्ञानस्य क्रियायाः कर्तुंश्च पृथक्
त्रैगुण्यं प्रतिज्ञाय प्रथमं ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह
विभिः— सर्वभूतेष्विति । भावस्तद् आत्मवाची । ‘भावः
स्वभावसत्ताभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’ [अमरः ३।३।२०६]
इति निषङ्गः । येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
सर्वानुस्यूतमेकं भावमात्मानं पश्यति, तज्ज्ञानं सात्त्विकं
विद्धीति प्रथमं सम्बन्धः । पृथक्शब्दस्य मुख्यान्वयेचलादि-
बह्वर्थकत्वाद्विशेषितमर्थं दर्शयितुं विनिरूपितं— अविभक्तं
विभक्तेष्विति; देशतः कालतो वस्तुतश्च विभागवन्ति
विभक्तानि, तेषु भूतेषु अविभक्तं स्वयं देशकालवस्तुपरिच्छेद-
व्यभिचार्यः । यदाधिष्ठानस्य सृष्ट इव सर्वभूताधिष्ठानस्या-
त्मनस्तद्विकारैर्विकारित्वावयवम्भावाक्यं त्रिविधपरिच्छेद-
व्यवस्थाम् ? अत आह— अव्ययमिति; उत्पत्तिविनाशादि-
सर्वविकारव्यवस्थामित्यर्थः । एतादृशाद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानमेव
सात्त्विकम् । द्वैतज्ञान ॥ राजसं तामसं च ससारकारणं,
न सात्त्विकं मिथ्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः— “ उदामन्तरं
इक्षते, अयं तस्य भयं भवति ” [तै. उ. ३. १. १०] “ मृत्याः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” [इ. उ. ४।१।१९+
कठो ४।१०] “ अप योऽर्थां देवतामुपास्ते मन्योऽसाव-
न्योऽहमिति न स वेद यथा पशुः ” [इ. उ. १।४।१०]
इत्यादि । अत्राप्युक्तम्— ‘वासुरेवः सर्वमिति स महात्मा
सुदुर्लभः’ [अ। १९] इत्यादि ॥ २० ॥

९ व० त० दी०— सर्वभूतेष्विति । येन ज्ञानेन विप्रश्नप्रश्नचारिगृह्यादिरूपेण विभक्तेष्वपि कर्माधिकारिषु
ब्राह्मणत्याद्याकारेषु नैकगुणेषु नैकेष्वेकाकारमात्माख्यं भावं तथाप्यव्ययं व्ययस्वभावोत्पद्यविकृतं फलादिसङ्ज्ञानं
कर्माधिकारसमयेऽपि समीक्षते तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अतएवोक्तं श्रीमद्भागवते— [६। १६।९] ‘एष
नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वहृद्’ इति । अत्र सर्वाश्रय एव एवात्माऽणुर्भावोऽव्यय एतज्ज्ञानं
सात्त्विकमिति ॥ २० ॥

१० पु. अ. त.— एव कथनं प्रतिज्ञाय पूर्वं ज्ञाने
विषयमाह; तत्र प्रथमं सात्त्विकत्वं ज्ञानस्याऽऽह— सर्वभूते-
ष्विति । येन ज्ञानेन सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु
वैविध्यार्थं नानारूपैः परस्परं भिन्नेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकं
भावं भगवन्कीडारूपम्, अतएव अव्ययं निश्चितम्, ईक्षते
आलोचनात्मकतया पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

११ नी० भा० दी०— एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह— सर्वभूतेष्विति ।
यथा कटकटुण्डलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं ‘काश्चनमेवेदं’ इति पश्यति । एव येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु
विभक्तेषु नानानामरूपभेदभिन्नैष्वव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते ‘सर्वं प्रक्षेपेदं’ इति पश्यति
तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि; ऐकार्थ्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

१ शां. भा.— पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्
भिन्नानात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्, भिन्नलक्षणातिव्यर्थः; वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु
ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

२ भा. शां. व्या.— प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नरूपतो येन विभागं विवक्षित्वाऽऽह— मिश्रेति । ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्व-
ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे— भेदेनेति । मयुकमिलाशङ्कयाऽऽह— येनेति ॥ २१ ॥
एषस्य पृथग्विधत्वं च पुनरुक्तमिलाशङ्क्य देहेहेतुमत्त्वेन

३ रा. भा.— सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनात्माख्यायानपि भावान्नाना-
भूतान् सितदीर्घादिपृथक्त्वेन च पृथग्विधान् फलादिसंयोगयोग्यान् वर्मादिकारदेलाद्यां एतज्ज्ञानं
वेत्ति, तत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

४ वे. ता. चं.— पृथक्त्वेन च पृथग्विधान् पृथक्त्वेन विशेषितानित्यर्थः । पृथक्त्वादिशब्दानां पुनरुक्ति-परिहारायाऽऽह ब्राह्मणाद्याकारपृथक्त्वेनेति 'सर्वेषु भूतेषु' इति विशिष्टानुवादः; तत्र 'भावान्' इति विशेष्यनिष्पन्नं

इत्यभिप्रायेणाऽऽह आत्माख्यानपि भावति । जाति-भेदविशेष्यभेदगुणादिभेदपरतया पृथक्त्वनास्तावद्विषयस्य-नामपुनरुक्तिः । उक्तव्यतिरेकपरतया फलादिसंयोगोभय-त्वोक्तिः । ज्ञानं वेत्तीति कर्तृत्वोपचारः ॥ २१ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ २१ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २१ ॥

७ ह. पै. भा.— पृथक्त्वेन भेदेन नानाभावान्पृथग्विधांस्त्रिप्रकारान्वेति जानाति । करणं कर्तृत्वे-नोपचर्यते सर्वेषु भूतेषु । तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

८ धं. प्र. गि — राजसज्ञानमाह— पृथगिति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानमित्यस्यैव विवरणम्— सर्वेषु भूतेषु नानाभावानिति । यद्वा पृथक्त्वेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहेषु नानाभावान्प्रतिदेहं भिन्नभिन्नस्वरूपानामनः पृथग्विधान् सुखित्वदुःखित्वादिभिन्नप्रकारान्यज्ञानं वेत्ति, येन ज्ञानेन पदयतीत्यर्थः । 'एषासि पचन्ति' इतिवरणं कर्तृत्वो-

पचारः । तद्वाजसं विद्धि । तज्ज्ञानमिति पुनर्ज्ञानग्रहण-मनात्मपेक्षयां शुद्धाति । तथा च आत्मनां परस्परभेद-तेषामीश्वरादेः, तेष्व ईश्वरादन्योन्यतश्चाद्येतत्तत्तत्सर्वं भेद-इत्यनौपाधिकभेदपक्षज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेतेषुर्क-भवति ॥ २१ ॥

९ न० त० दी०— पृथक्त्वेनेति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— पृथक्त्वेनेति । ज्ञानस्य सांख्यिकारमकत्वाद्व्ययमात्रज्ञानस्य शब्दमात्रसाध्य-ज्ञापनात् तु सादृ । पृथक्त्वेन क्रीडामयैकराहित्येन तु नाना-

भावान् अनेकान् जीवान् पृथग्विधान् नानाभिलाषरूपात् सुखिदुःखीत्यादिपञ्चभूमिद्वज्जन्तुसंस्तम्भादीन् सर्वेषु भूतेषु येन पश्यति तज्ज्ञानं राजसं विक्षिप्तमानसालम्कं विद्धि ॥ २१ ॥

११ नी० भा० दी०— भेदज्ञाने राजसत्त्वमाह— पृथक्त्वेनेति । यत्पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्वाजसमिति सन्धयः । पृथक्त्वेनेत्येतद्विद्वगोति— सर्वेषु भूतेषु पाञ्चभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् सूरनरदिवैकस्या-वत्त्वभेदेन नानात्वानि द्रव्यवचनमत्यन्तभेददर्शनार्थं— पृथग्विधान् एकजातीयैश्चपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विपयीकरोति । येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये एषासि पचन्तीतिवत् यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वरादेस्तैर्म्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेदः इत्यनौपाधिकभेदपक्षज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ।

अतस्त्वार्यवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

१ ज्ञां. भा.— पचति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्तमस्तवत्सर्वप्रियमित्येकस्मिन्कार्ये देहे बहिरां प्रतिमादौ सक्तं 'एतावानेनाऽऽमेश्वरो वा, नातः परमस्ति' इति यथा नयक्षयणकादीनां शरीरानुबर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदार्वादिमात्रः इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकं हेतुर्जातिवै-निर्युक्तिकं, अतस्त्वार्यवत्— यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थ-दत्त्वार्थवत्, अहेतुत्वादेन, अल्पं चाल्पविषयत्वादन्यकल्पत्वाद्वा, तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां ति प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

२ आ. दां. ध्या.— सक्तमेव ध्ययति— यत्ताया-जिति । एतस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति-यथेयमादिना । यत्किंल्लिच्छति तदेव ज्ञानस्याऽऽभावोऽ-

वस्तुमन्यताह— अहेतुकतादिति । इत्यन्यतो विषयस्या-ऽऽभावस्यैव फलतो हेतुताह— अन्तेनेति । तामसां ज्ञानमु-लक्षणमित्यत्रानुभवं प्रमाणयति— तामसानां इति ॥ २२ ॥

३ रा. भा.— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये एकस्मिन् कर्तृत्वे कर्मणि प्रेतभृगमणाद्यागधनगणे अग्न्याग्नेः कृत्स्नकल्पनं यत्तु अहेतुकं यन्तुतन्मन्त्रकृत्यकृत्यरचया तथाविधमहेतुगदितम्, अतस्त्वार्य-

तत् पूर्ववदेतामनि पृथक्त्वादियुक्ततया मिथ्याभूतार्थविषयम्, अत्यल्पफलं च प्रेतभूताधाराधनरूप-
निषयत्वादत्वं च, तत् ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

४ वे. ता. चं.— कार्यशब्देऽत्र नोत्पत्तिमात्रपर, स्व-
वर्तव्यविषयत्वात्; एकशब्दश्च सप्तानर्हताय फलद्वारा परिमित-
म्, तस्यापि हेतुः प्रागुक्तपरिमितसंज्ञानामाराधनत्वमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह एकस्मिन् कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणा-
धाराधनरूपेऽत्यल्पफल इति । तस्मैवैवकार्यमात्रस्यापि
उक्तयोग्यत्वाभावे, तत्रापि फलविधवायामाह कृत्स्नफलव-
द्भिः, कृत्स्नफलहेतुमत्तस्मैवोक्तवैयर्थ्यः । कार्यभूतस्य ज्ञानस्य
उत्पत्त्ये वा कारणमात्रनिषेधोपात्तः प्रेक्षावत्सङ्गहेतुरिह प्रति-
पेक्ष्यत इत्याह वस्तुतः इति । 'अहेतुकम्' इति पाठेऽपि

हेतुकादन्वयविवक्षयाऽयमेवाप्यो ग्राह्यः । पूर्ववदेवेति राजसव-
दित्यर्थः । 'एकस्मिन्कार्ये सप्तमहेतुकम्' इत्यनेनैवात्य-
ल्पत्वमिदं सद्योतप्रकाशवत्स्वरूपेण एवात्यल्प म्भारामिकमल्प-
शब्देन विवक्षितमित्युपनहतिरित्यभिप्रायेण अत्यल्प-
फलं च प्रेतभूताधाराधनरूपविषयत्वादत्वं चेत्युक्तम् ।
'सत्त्वात्मजायते ज्ञानम्' [१४/१७] इति पूर्वोक्तं ॥ राजस-
तामसज्ञानयोरज्ञानत्वविषयता । उक्तं हि 'एतज्ज्ञानमिति
प्रोचमज्ज्ञानं यदतोऽन्यथा' [१३/११] इति ॥ २२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २२ ॥

७ ह. पै. भा.— यज्ज्ञानं कृत्स्नत्वसंज्ञेनैकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सत्त्वं निविष्टं नातः
परमस्तीति । अहेतुकमप्युक्तिनिर्मितमतत्त्वार्थदत्तं चापरमार्थविषयमल्पं चाल्पत्वादल्पविषयत्वादल्पफलं वा
तज्ज्ञानं तामसं तमःप्रभवमुदाहृतमुक्तम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

८ वे. प्र. गि.— तामसज्ञानमाह— यस्त्विति । एक
स्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नत्वपरिपूर्णवत्सत्त्वं 'एतावा
नेवामा ईश्वरो वा' इत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकमुपपत्ति-
मयम्, अतः पुनरातत्त्वार्थवत् परमार्थालम्बनमन्यम्, अतः

एव चाल्पं तुष्कमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, ईदृशं देहाद्या
स्माभिमानरूपं चावांकादीनां यज्ज्ञानम्, तत्तामस
मुदाहृतम् ॥ २२ ॥

९ व० त० दी०— यस्त्विति । एकस्मिन्कार्ये कर्तव्ये कर्मणि प्रेतभूतगणाधाराधनरूपेऽत्यल्पफले निष्प्रयो-
जनं कृत्स्नफलवत्सत्त्वं तत्तामसम् ॥ २२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसं ज्ञानमाह— यस्त्विति ।
यद् एकस्मिन् कार्ये भवते लीलास्वरूपे वा कृत्स्नत्वं पूर्णम्,
न तु सर्वलीलामात्रादिविशिष्टाविर्भूतमगवदनुभवानन्द
मगवदनुभवेन सत्तम, असत्तम, भेदितुं भगवदाकारत्वेन

तत्समाकानन्दानुभवोपपत्तिरहितम्, अतएवाप्येव भगवदा-
विर्भाववियुक्तम्, अल्प परिच्छिन्न स्वरूपम् फलतश्च तज्ज्ञानं
तामसं निष्फलं विपरीतफलं वा उदाहृतम् ॥ २२ ॥

११ नी० भा० दी०— यत्तु ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नत्वपरिपूर्णवत् 'एतावानेवात्मा,
ईश्वरो वा' इति सत्तममभिनिवेशयुक्तम्, अहेतुकं निरुपपत्तिकम्, अतस्त्वायं वत् परमार्थालम्बनमन्यम्, अल्पं
तुष्कविषयत्वादल्पफलत्वाच्च, यदेवमभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

कर्मणो गुणतत्त्वैर्विध्यम् ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

१ शां. भा.— अयेदानीं कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते— नियममिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमामात्मि-
कचित्तं, अरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं, तद्विपरीतमरागद्वेषतः
कृतं; अफलप्रेप्सुना फलं प्रेम्णतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णास्तादिप्रतीतेनाफलप्रेप्सुना कर्मा कृतं कर्म
यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेऽसुता कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

१ शां. भा.— यच्चिवति । यत्तु कामेषुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः; कर्म साहङ्कारेण वा, साहङ्कारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहङ्कारः आत्मविन्न तस्य कामेषुत्वग्रहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । साच्चिकस्यापि कर्मणोऽज्ञात्मवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोकेऽज्ञात्मविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मणः' इति; तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण वा' इत्युक्तम् । पुनश्चशब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्म कर्त्ता महताऽऽज्यासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

२ आ. शां. व्या.—राजसं कर्म निर्दिशति—यस्त्विति । त्याह—लौकिकेति । ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहङ्कारस्य कलेष्टुना कर्मां यत्कर्म कियते तदाश्रयं इत्युत्तरत्र सम्बन्धः । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण, साहङ्कारेण त्वहेन कियते कर्मेति रेवशां वारयति—साहङ्कारेणेति । तत्त्वज्ञानवता निरहङ्कारेण कृतं कर्मापेक्ष्य साहङ्कारेणाशेन कृतमेतत्कर्मेति न त्वस्यते चेत्तर्हि किमत्र विवक्षितं ? इति पृच्छति—किं र्हेति । यो हि दुरितरहितः श्रोत्रियो लोकादनेपेतस्तस्य निरहङ्कारजितं कर्म तदपेक्षयेदं साहङ्कारेण कृतं कर्मेत्युक्तिमि

३ रा. भा.—यत्तु पुनः कामेप्सुना फलप्रेप्सुना साहङ्कारेण वा—वाशब्दार्थ—कर्तृत्वाभिमानयुक्तेन बहुलायासं यत्कर्म क्रियते, तद्राजसम्—‘बहुलायासमिदं कर्म मयैव क्रियते’ इत्येवंरूपाभिमानयुक्तेन कर्म क्रियते, तद्राजसमित्यर्थः ॥ २४ ॥

४ वे. ता. चं.—‘ कामेमुवा ’ इत्यनेन ‘अफलप्रेप्सुना’
[१०११] इत्युपविपरीतोक्तं व्यनक्ति—फलप्रेप्सुनेति ।
सम्बन्धसामान्यपठ्याऽत्र समाप्तः । अत्र विकल्पाद्युपसम्भवात्
काराण्युच्चार्य इत्युक्तम् । प्रष्टिप्रधानरजोमूढतयाऽनुपसृक्त-

प्रयासमिधनाद्बुद्ध्यायासत्वम् ॥ तत्र च सर्वत्र स्वयमेव हेतुरित्य-
भिमानः साहस्रारम्भेन विवक्षितः ॥ तत एव बहुलायासपदं
च सप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाऽऽह यद्बुद्ध्यायासमिदं कर्म
मयैवेति ॥ २४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २४ ॥

६ अ. प्र. स्त्री.— ॥ २४ ॥

७ ह. पै. भा.— यत्तु कामेप्सुना कलार्थिना सादङ्कारेण कृत्वात्मसम्प्रापनेनापरमार्थज्ञानेन
शुलापासं वद्व्राजसम् ॥ २४ ॥

६. प्र. नि.—राजसं कर्माऽऽह—यस्मिन् । कामे-
षुना पलङ्कमेन साहद्वारेण वा । वाद्यध्वार्थे । 'मातमः
बोध्यः ध्यायिपोस्ति ? अहमेव महावाञ्छिकः' इत्यभि-

मानवता च पुरस्तेषु बहुलायानं दायकात्मनं काम्यादृश्या
सर्वान्तेषुप्यहारेण च हेतवद्दं यद्वर्म नियते, तदात्रगप्युक्तम् ।
पुनरुदात्तो वाक्यान्तरे ॥ २४ ॥

१५० त० दी०—यत्त्विति । कामेष्पुना
रति यदुल आयासो यत्र तद्वाजसम् ॥ २४ ॥

कर्मत्वापहङ्कारपूर्वकेन वा 'ममेदं कल्याणकर्म' ।

१० पु. अ. त.— राज्ञां कर्माऽऽह—यस्मिन्नि। यस्मिन्निः
कर्म कर्मयुता पञ्चापयमिहापेग वा, कर्माभिलाषाहितेन
साक्षात्तं लोकेन स्वयम्भवापनाय पुनः बहलापामं

अतिद्वेषपुनं हारीशोदयमहिम्नं शिष्ये तम् वरं रात्रय-
मुदाहृतम् ॥ २४ ॥

११ नी० भा० टी०—यत्तु कामेभ्योना कदापिना साहचर्येण यद्यपि साच्चिद्वैश्यान्वितानामाहङ्गा-
न्यपि । अथैव कर्मसुराजो महान् भोजियः' इत्यभिमानोऽहङ्कारादृष्टा साहचर्येण—आज्ञायार्थे—विषये
कृत्यावाप्तमतिप्रकाशं नृकर्म राजसमुद्भास्यते ॥ २४ ॥

केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तः, *न फलरागादिना युक्तः, यः स निर्विकार उच्यते । एवम्भूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

२ आ. शां. व्या.— इदानीं कर्तृवैविध्यं भुवनादौ कर्मणो यदि फलानभिगमिस्तर्हि नानुष्ठानविधम्भः सम्भवे-
सात्त्विकं कर्तारं दर्शयति—मुक्तेति । राज्ञो नाम फलभि-
सन्निधौ कर्तृत्वामिमानो वा, नाहंवनशीलः 'कर्त्ताऽहं' इति
वदनशीलो न भवतीत्यर्थः; धारणं धैर्यम् । नियमाणस्य
दित्यासङ्ख्याऽऽह— केवलमिति । फलरागादिनेत्यादिसङ्घेन
कर्मरागो गृह्यते । अयुक्त इति चेदः ॥ २६ ॥

३ रा. भा.— मुक्तसङ्गः—फलसङ्गरहितः, अनहंवादी कर्तृत्वामिमानरहितः; धृत्युत्साहसमन्वितः;
आरब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणं धृतिः, उत्साहः उद्युक्तचेतस्त्वं, ताभ्यां समन्वितः;
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः युद्धादौ कर्मणि तदुपकरणभूतद्रव्यार्जनादिषु च सिद्धयसिद्धयोरविकृतचित्तः
कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

४ धे. ता. चं.— 'अनहंवादी' इत्यनेन कर्तृत्वामि-
मानसङ्गस्य वृषद्विषेधात् 'मुक्तसङ्गः' इत्यत्र सङ्गशब्द
सङ्घचितविषय इत्याह—फलसङ्गरहित इति । तत एव
कर्मणि स्थलीयतातुल्यन्यातरूपसङ्गोऽपि प्रतिषिद्धः । अहंवन-
शीलोऽहंवादी, तदस्योऽहंवादी, तत्र मनःपूर्वा हि वाग्मि-
निसिद्धयोरपि कर्तृत्वामिमानरहित इति । कर्तृत्वस्य
विविच्यमानत्वात्तदुपयुक्ता वृत्तिरिह विवक्षितेत्याह आरब्ध
इति । प्रयत्नस्योत्साहस्य कर्तृत्वान्देनैव सिद्धत्वान्नानादि-
कर्तृसाधारण्याच्च विशेषविषयतामाह— उद्युक्तचेतस्त्वमिति ।
'मुक्तसङ्गः' इत्यनेन स्वर्गादिफलमग्ननिर्गतत्वत्वात् 'सिद्धय
सिद्धयोर्निर्विकारः' इत्यस्य दृष्टफलविषयतामाह युद्धादा-
विति । मुक्तसङ्गतत्वं वा निर्विकारत्वम् ॥ २६ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २६ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २६ ॥

७ ह. पै. भा.— मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तफलतृष्णाः, अनहंवादी य आत्मानं सम्भावितं न
वदति; धृतिरात्मनः सन्धारणं, उत्साहः प्रयत्नस्ताभ्यां समन्वितो धृत्युत्साहसमन्वितः; मिद्धिध्या-
मिद्धिध्या सिद्धयसिद्धी तयोर्निर्विकारो हर्षविषादरहितः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

८ पै. प्र. गि.— त्रयमात्रं कर्तृवैविध्यमाह त्रिभिः—
मुक्तेति । मुक्तसङ्गः कलामिसन्धिपश्यन्; अनहंवादी कर्ताहं-
निविषद्वदनशीलो न भवतीति, गर्वोक्तिहीन इति वा; एति-
राब्धे कर्मणि यावत्कर्मसमाप्त्यवर्जनीयदुःखधारणम्, युद्धा-
दिनामुपरिचयानविति प्रारब्धापरित्यागेहर्षमर्मनोऽवृत्तिविषयो
धैर्यं इति; उद्युक्तचेतस्त्वसाह; ताभ्यां युक्तः; फलस्य
सिद्धयसिद्धयोर्हर्षविषादरूपविकारग्रन्थः, कथंउत्साहप्रमाण-
प्रयुक्त, न फलरागेणेत्यर्थः । अत्र हेतुसङ्गमग्न इति । एतादृशाः
कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

९ ब० त० दी०— कर्तृवैविध्यमाह— मुक्तसङ्ग इति । मुक्तः सङ्गः कलादिविषयको येन अनहंवादी
कर्तृत्वामिमानरहितः कर्मसिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः सात्त्विक उच्यते कर्तेति । साह्ययोगसारमुपदिशन्वक्ति
मगवान् त्वमपि तथा भवेत्यभिप्रायेण ॥ २६ ॥

१० पु. अ. त.— कर्म निरूप्य कर्तारं विविधमाह—
मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गः एषामभिः, अनहंवादी साभि-
मानोऽभिमानः, पर्युत्साहमग्निकाः एतिधैर्यं युत्सादिमहन
रूपम्, उतामाह कर्मपरवत्तानेनोपसम्भार्यां समन्वितो पुन,
सिद्धयसिद्धयोः दृष्टकर्मरूपवर्णयोर्निर्विकारः हर्षविषाद-
रहित, एतादृशाः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

११ नी० मा० दी०— कर्तृवैविध्यमाह— मुक्तेत्यादिना । मुक्तसङ्गस्य नामाभिधेयः, अनहंवादी एयो-
माहृष्टयोगादिना; धृतिः धैर्यम्, वरताहः 'साधविष्यामि' इति युद्धदिनप्रयः, ताभ्यां समन्वितः; मिद्धय-
मिद्धयोः कर्मण आरब्धयति क्षेत्रः । निर्विकारो हर्षविषादरूप्य कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

१ शां. भा.—रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः फलद्रव्येषु सज्जातवृष्णस्तीर्थादौ सद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावाः, अशुचिर्गोहन्तृशौचमर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्ती हर्षोऽनिष्टप्राप्ताविष्टमियोगे च शोकस्ताभ्यां हर्षशोकाम्यमन्वितः संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणः सम्पत्तिपितृहर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

२ आ शा व्या — राजसः कर्तार कथयति—रागीति । स्वामिप्रायाप्रकटीकरणपूर्वकं परपीडनं परविच्छेदनं तेन स्वां कर्मविषयो रागः, कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक्कथनात् । पर इत्यर्थः ॥ २७ ॥

३ रा. भा.—रागी यशोर्था, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः कर्मापेक्षितद्रव्यव्ययस्वभावः रहितः; हिंसात्मकः परान् पीडयित्वा तैः कर्म कुर्याणः, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहितः, हर्षशोकान्वितः युद्धादौ कर्मणि जयादिसिद्धयसिद्धयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

४ वे ता च — 'कर्मफलप्रेप्सु' इत्यनेनानुप्राधिक स्वर्गादिकलार्थी त्वस्याभिधानात् रागी 'इत्यानुपक्रियवदृष्ट फलसन्नविषयमाह यशोर्थाति । अथात्रव्यापारिरहितव्यस्य शुल्कात् कर्मापेक्षितेति विशेषितम् । 'काममात्मानं भार्यो पुत्र वीरपदं द्यान् त्वेव दासकर्मवरम्' [आ ४.२।१।११] इत्यायुक्चिपरीतस्वभावताऽत्र हिंसात्मकशब्देन विवक्षितेत्याह परान्पीडयित्वेति । कर्तृत्वोपयोगाय तैः कर्म कुर्याण इति फलितोक्तिः । एव कर्मापेक्षितशुद्धिरहित इत्यपि न हि दर्शनस्पर्शनादियोग्यशुचित्वमोक्षेण कर्मण्यतान्वित्यतिरिक्तं भावः ॥ २७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ २७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ २७ ॥

७ ह. पै. भा.—रागोऽस्यास्तीति रागी, लुब्धो दक्षिणात्यागवर्जितः, हर्षशोकाम्यमन्वितो हर्षशोकान्वितः; एनम्भूतः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

८ वै प्र सि — रागी, कामफलप्रेप्सुः, अत एव कर्म फलप्रेप्सु, यद्वा 'दीक्षितोऽयमग्निहोत्री' इत्यादियोग्यां रागी, कर्मफलप्रेप्सु स्वर्गपदपुत्रादिकर्मफलकामी, लुब्धः कर्मापेक्षितदक्षिणद्रव्यत्वात्तत्तत्सिद्धिः, हिंसात्मकः परान्पीडयित्वा तैः कर्म कुर्याण, अशुचिः कर्मापेक्षितशुद्धिरहित, फलसिद्धयसिद्धिभ्यां हर्षशोकान्वितः, ईदृशः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

९ व० त० दी० — रागीति । कर्मफलप्रेप्सुस्तादृश कोऽपि लुब्धो हिंसात्मकः कर्मा न तत्फल राज्यस्वर्गादि लभते, त्रिन्तु हर्षशोकौ ताभ्यामन्वित इति राजसः ॥ २७ ॥

१० पु. अ त — राजसमाह—रागीति । रागी स्वसम्पत्तिव्ययानश्रमेण तदर्थमयत्नेन लौकिकासात् कर्म फलप्रेप्सु कर्मफलमिच्छापट्टितमान्, लुब्धः बहुफलाल्प कर्मश्रुतप्रामाण्यविश्रुतवाभिलाषपट्टितः, हिंसात्मकः परपीड

नस्वभावः, अशुचिः ज्ञानाचमनादिशौचविहीनः, हर्षशोकान्वितः फलसिद्धौ हर्षे असिद्धौ शोकस्ताभ्यामन्वितः, एतादृशः कर्ता राजसः विशिष्टस्वभावः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

११ नी० भा० दी० — रागी विपयलोडुप, अत एव कर्मणः फलं प्रेप्सतीति कर्मफलप्रेप्सु, लुब्धः परद्रव्यान् सज्जातवृष्णस्तीर्थादौ वा द्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्गोहान्तृशौचमर्जितः, इष्टानिष्टप्राप्ती हर्षशोकान्वितश्च, यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१ शां. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतशुद्धिर्वालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिकः प्रवृत्तिच्छेदनपरः, अलसो अश्रुतिशीलः कर्तव्येष्वपि, विपादी विपादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घ-
प्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः यद्यश्च वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति, यथैवम्भूतः कर्ता स
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— दीर्घं सूत्रविदुं शीलमस्येति व्युत्पत्तिं त्वनिष्ठमेव सम्भावयोनोर्न' इति चिन्तापरम्परया मन्यर-
शीत्वा विवक्षितमर्थमाह— कर्तव्यानामिति । 'एवं किय-
तामे सत्यनिष्ठमिदं कथञ्चिदापद्येत, यदा पुनरेव क्रियते तदा
प्रवृत्तिरित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति— यद्व्येति ॥ २८ ॥

३ रा. भा.— अयुक्तः शास्त्रीयकर्मायोग्यः विकर्मस्य, प्राकृतः अनधिगतविद्यः, स्तब्धः अना-
त्मशीलः, शठः अभिचारादिकर्मरुचिः, नैष्कृतिकः वञ्चनपरः, अलसः आरब्धेष्वपि कर्मसु मन्दप्रवृत्तिः,
विपादी अतिमात्रावसादशीलः, दीर्घसूत्री अभिचारादिकर्म कुर्वन् परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः,
सम्भूतो यः कर्ता, स तामसः ॥ २८ ॥

४ वै. ता. खं.— अवधानाभावादेः 'प्राकृतः' इत्यादिना
वेदेरमुकशब्देन अनर्हत्वं विवक्षितमित्याह शास्त्रीयेति ।
यद्यपि शास्त्रनिर्दिष्टादागतस्यायोग्यत्वावधिक्रमयोग्यत्वमिह वि-
वक्षितमित्याह विकर्मस्य इति । एवं हि तस्यायोग्यतातिशयः
या 'दीर्घाणां प्रपञ्चान् सृष्ट्वा लोकायतिष्ठनास्तिकान् । विकर्म-
यान् दिग्गच्छान् सचेलो जलमाविशेत्' इति शास्त्राभ्य-
न्तर्द्वयोर्विशेषादिनमित्तात्त्विककर्मानुष्ठानानुगुणविशेषादित्यं
अश्रुतशब्देन विवक्षितमित्याह अनधिगतविद्य इति । पूज्ये-
ष्वपि त्वरितावयवकृतैर्बन्धयोजितप्रणामाचारमभिवर्तितं स्ति-
मितस्वभावरमिह स्तब्धशब्दाय इत्याह अनारम्भशील
इति । पूर्वप्रियत्वं शठत्वं; तच्च प्रकरणाच्छास्त्रोदिततामस-
कर्मशरीरमाह— अभिचारादिकर्मरुचिरिति । पुनर्यक-
परिहास्य मायाप्रवराणादिलौकिककर्मद्वारा नैकृतिकस्वमाह—
वञ्चनपर इति । 'शः कार्यमय शुर्वात' [म भा. १२।३२१।३२]

इति न्यायाच्छास्त्रीयेषु त्वरितेन भवितव्यम् ; तद्वैपरीत्यमि-
हालस्यं, तत्रानारम्भस्य स्तब्धशब्देनोक्तत्वात् आरब्धेष्वपि
विवक्षितम् । 'विपादी' इत्यत्र धातोरैवावसादार्थत्वात्पुनस्येण
तत्प्रकरणं, प्रत्ययेन ताच्छीलस्यं च विवक्षितमित्याह अतिमात्रा-
वसादशील इति । अवसादश्च लक्षितो शक्यकारेण 'देश-
कालवैगुण्याच्छोकव्यस्त्यानुस्मृतेष्वेव तत्रैव दैन्यमभास्वरत्वं मन-
सोऽवसादः' इति । आरब्धकर्मणां धीप्रमत्तापनरूपमन्द-
प्रवृत्तित्वादेरलसादिशब्देन निर्दिष्टत्वादन्यथाशेषः शास्त्रादि-
समभिन्याहारस्य चातुगुणदीर्घसूत्रस्य विविधनष्टि अभिचारा-
दिकर्म कुर्वन्परेषु दीर्घकालवर्त्यनर्थपर्यालोचनशील
इति । 'यत्र सूत्रेण (वेत्ते) [पा. पा. ३०-३७९] इति धातुः, सूत्रार्थं
चिन्तनं; ताच्छील्यायं प्रत्ययः; दीर्घसूत्रादीर्घसूत्री । निर-
पराधशुद्धादिप्रवृत्त्यादीर्घसूत्रकर्तृसमानतया दीर्घसूत्रीत्येषा
रिक्प्रवृत्तिं तु मन्दमिति भावः ॥ २८ ॥

५ आ. मा. भा.— परकृतं दोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री । 'प्रेण
यः कृतो दोषो दीर्घकालकृतोऽपि वा । यस्तस्य सूचको दोषादीर्घसूत्री स उच्यते' इत्यभिधानात् ॥ २८ ॥

६ ज. प्र. दी.— दीर्घसूत्रित्वं कथं तामसत्वे हेतुः ? कालक्रमम् । अनुचितं वचनायोग्यं, परोपदेशेदुत्तरम् । दोषा-
स्पृष्टः सम्प्रागर्क व्याचष्टे— परेति । दीर्घकालकृतं विरातीति । न्यास्तथादः ॥ २८ ॥

७ ह. प. भा.— अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहितः, प्राकृतोऽसंस्कृतशुद्धिः, स्तब्धोऽप्रमाणशीलः,
शठो वञ्चकः, निष्कृत्या चरतीति नैष्कृतिकः क्रूरः, अलमोऽश्रुतिशीलः, विपादी, दीर्घसूत्री चिरकारी
यः प्राप्तं कर्म दीर्घेण कालेन निर्वर्तयति, स तामसः ॥ २८ ॥

८ वे द्र गि—अयुक्तो विषयपारवश्येन कर्तव्येष्वन
वहित, प्राकृत शास्त्रसंस्कारान्तर्य, स्तब्ध बाधान्कन्दन
स्वभाव, शठ स्वयमन्यथा ज्ञानमपि परवर्जनार्थमन्यथा-
पादी, निष्ठया चरतीति नैकृतिकः स्वस्मिन्नुपकारिवधम

स्तथापि परवृत्तिच्छेदनेन स्वाध्याय, अलस अवश्यकर्तव्येष्व
प्रयत्नतिशील, विपादी सततमसन्नुपस्थितभावत्वेन शोकाशील,
दीर्घसूत्री निरन्तरशङ्काकलितस्वान्तवेनातिमदप्रवृत्तिर्ग
कर्तव्यतामासेनापि न करोतीत्येवशील्य कर्तातामस ॥२८॥

९ व० त० दी०—अयुक्त इति । शास्त्रीयकर्मधारि सन् योऽयुक्त, विकर्मस्थ अनधिगतविद्य स्तब्ध
आरम्भशियल शठ अभिचारादिकर्मरुचि वञ्चक कर्मस्वलसो दुःखी दीर्घ सूत्र कस्तव्यता यस्य तथा
तामस उच्यते ॥ २८ ॥

१० पु अ त—तामसमाह अयुक्त इति ।
अयुक्त पूर्वोक्तानुसन्धानरहित प्राकृत प्रकृतिजन्यसद्भाव
रहित, स्तब्ध अनल, शठो धूर्त नैकृतिक सर्वोपमानी

कृतावमानी वा, अलस अदृगमी, विपादी अकार्यशोध-
स्वभाव, दीर्घसूत्री क्षणसाध्यकार्येष्व मासत्त्वात्तशील
एतादृश कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

११ ती० भा० दी०—अयुक्तोऽनवहितः, प्राकृतोऽन्यन्तमसस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डबध्न नमसि
कस्मैचित्, शठ शक्तिगूढनकारी, नैकृतिको वञ्चक परावमानी वा, अलस अप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि,
विपादी सर्वदा अवसन्नस्वभाव, दीर्घसूत्री चिरकारी, एकाहसाध्य कार्य मासेनापि न करोतीत्यर्थ । य एव
मूढ स कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धिधृत्योर्ध्वविध्यकथनप्रतिज्ञा ।

बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविध गृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

१ शां. भा.—बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं गृण्विति
सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनञ्जय । दिवि-
जये मानुष देव च प्रभूत धनमजयत्तेनासौ धनञ्जयोऽर्जुनः ॥ २९ ॥

२ आ शां व्या—ज्ञानादीनां प्रत्येक त्रिविध्यमुक्त्वा । रिति । स्वविवरण प्रतिजानीते—प्रोच्यमानमिति ।
वृत्तिमत्त्वा बुद्धस्तद्वृत्तय धृत्याकथायास्त्रिविध्यं सूचयति—बुद्धेर्भेदं पतञ्जल्यत्वं व्युत्पादयति—विविधमिति ॥ २९ ॥

३ रा. भा.—एव कर्तव्यकर्मनिपयज्ञाने कर्तव्ये च कर्मणि अनुप्रासरि च गुणतस्त्रिविध्यमुक्तम्,
इदानीं सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया बुद्धेर्भूतेश्च गुणतस्त्रिविध्यमाह—बुद्धेरिति । बुद्धिः विवेकपूर्वक
निश्चयरूप ज्ञान, धृतिः आरब्धायाः (मोक्षसाधनभूतायाः) क्रियाया विमोपनिपातेऽपि निधारणसामर्थ्यं,
तयोः मत्त्वादिगुणतस्त्रिविध भेद पृथक्त्वेन प्रोच्यमान यथावत्गृणु ॥ २९ ॥

४ वे ता थ—ज्ञानत्रिविध्यमुक्तम्, गुणबुद्धिनिविध्य
वक्ष्यते, तत्र पर्यायतया पुनरुक्तिरङ्गां परित्यक्तुं कस्य विशेष
विषयतामनुवदति एव कर्तव्यकर्मविषयज्ञान इति ।
प्रकृतोपपत्तमनन्तर प्रसूयत इति सज्जत्यभिप्रायेणाऽऽह इदानी-
मीमिति । ज्ञानत्रिविध्यं पदोक्तं, पुनरिह त्रिविध्यकथनं किमर्थम् ?
इति पञ्चायामनुष्ठानदशामान्यनुसन्धानाद्विषयगुणस्तदेतत्तया
तद पुनर्भाविनाम्नादिजन्योऽप्यवधाय इह बुद्धिसंज्ञा इत्याह
सर्वतत्त्वसर्वपुरुषार्थनिश्चयरूपाया इति । एतेन 'ज्ञान
उदेति, बुद्धिरुच्यते इति मत्तो इति परोक्ष (स) निरस्तम् । तदेव
मनसि—बुद्धिर्भेदपूर्वक निश्चयरूप ज्ञानमिति ।

विवेकपूर्वक फलान्तरप्रतिषेधपयन्तविचारपूर्वमित्यत्र । प्रस्तुत
त्रिविधागुणतोपपत्तकप्रकरणे त्रिविधाया धृते सधामान रूपमाह—
आरब्धाया इति । अयमपि सहोपदेशाद्विहितो बुद्धि-
स्वभावविशेष एव । गुणतो विभक्त वाच्ये वचने बाधशील
स्वरूपेऽन्यत्रात्रिविध्यकृत्त्वात्तदयोऽनुपलब्धिमाह त्रिविध भेद
पृथक्त्वेन प्रोच्यमानमिति । एव बुद्ध्यादिकार्यकारण्य
परस्य 'अशेषेण' इत्यस्य अवशेषवशादानुवदति यथा-
यच्छृण्विति दर्शिता । सावधान सहायविषयैरहित मन्त्रि-
त्यय । त्रिविजय मानुषदेवधनवच्छमादिधनं च जेतव्यमिति
सम्बुद्धार्थ ॥ २९ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ २९ ॥

६ ज. प्र दी—॥ २९ ॥

७ ह. पं. भा.— बुद्धेरिति । बुद्धेर्ज्ञानस्य धृतेर्धर्मस्य चैव । गुणतो गुणैः । पृथक्त्वेन विवेके-
नासङ्करेण ॥ २९ ॥

८ वं. प्र. गि.— तदेवं 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च विधेयं' तत्त्वमव्ययस्यार्थनिश्चयात्मिकाया बुद्धेस्तद्वृत्तेर्धृतेः त्रैविध्यं वक्तुं
गुणमन्दतः ' [१८।१९] इति व्याख्यातम् ; इदानीं सर्व- प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २९ ॥

९ व० त० दी०— अथ कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं । तथा कर्मस्यले कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि
त्रैविध्यं बुद्धेः त्रैविध्येन करणस्यायुक्तमिति निश्चयरूपाया बुद्धेर्धृतेः गुणतस्तैविध्यं प्रतिजानन्नाह— बुद्धेरिति ।
गुणत्रयविधं मेदं शृणु । तत्रापि पृथक्त्वेनोभयोर्भेदं शृणु ॥ २९ ॥

१० पु. अ. त.— 'ज्ञानं ज्ञेयं' [१८।१८] इत्यत्र 'काया वृत्तेऽथैव गुणतस्त्रिविध भेदं पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन-मयेति
कैवल्यविज्ञानोऽशोभितः कृतः, सोऽत्र कर्तृत्रैविध्ये परिशतः' शेष— प्रोच्यमानं अद्येपेन हे धनञ्जय सर्वबोधकर्मयुक्त !
मनेषाः कर्मत्रैविध्ये च ज्ञेयस्य । करणस्य निरूपणार्थं बुद्धे- शृणु ॥ २९ ॥
त्रैविध्यं त्रैविध्ये प्रतिजानीते— बुद्धेरिति । बुद्धेरिन्द्रियात्मि-

११ नी० भा० दी०— बुद्धिधृती त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह— बुद्धेरिति । तत्र बुद्धिर्विशिष्टाश्चिदाभासः
कर्ता ज्ञानं च प्रागुक्तम् ; अत्र तु केवला बुद्धिर्बुद्धिमती तदीयवृत्त्यन्तरोपलक्षणार्थं तद्वृत्तिविशेषो धृतिश्च
त्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

बुद्धेर्गुणतस्तैविध्यम् ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

१ शां. भा.— प्रवृत्तिं वेत्ति । प्रवृत्तिः च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहित-
विषयः, निवृत्तिः च निवृत्तिर्मोक्षहेतुः सत्यासमार्गः । बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसम्प्राप्त-
मार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिपिद्धे लौकिके वेदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये
कृत्वाकर्तणे इत्येतत् । कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेद्यस्मादिति
मयं चोक्त्याप्रादि तद्विपरीतमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः ।
बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्बुद्धिः,
बुद्धिस्तु धृतिमती । धृतिरपि धृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

२ शा. शां. ध्या.— तथाऽऽदी सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दि-
शति— प्रवृत्तिं वेत्ति । प्रवृत्तिराचरणमात्रमनाचरणमात्रं च
निवृत्तिरिति किं नेत्यते ? तथाऽऽह— बन्धेति । यस्मिन्
बान्धे बन्धमोक्षोपाच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योक्तत्वात्कर्म-
मार्गस्य बन्धहेतुत्वात्मोक्षहेतुत्वाच्च सत्यासमार्गस्य तावेषां
प्रवृत्तिरित्यर्थः । करणाचरणयोर्निर्विषयत्वाद्योगाद्विषयापेक्षामव-
रूपं योमं विषयं निर्दिशति— कस्येति । अनित्यग्राधनं

भयमित्यग्राधनमभयमिति विभज्यते— भयेति । बन्धादिमात्र-
ज्ञानस्य बुद्धयन्तरेऽपि सम्भवादिरेष्यम् । ननु बुद्धिस्तत्त्वस्य
ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनादितिमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं
प्रतिपाद्य श्रुत्याद्यपे ? तथाऽऽह— ज्ञानमिति । तदि ज्ञानेन
मन्त्राद्य पुनर्बुद्धिर्बुद्ध्यादनीरेष्यादृष्टादृष्टाः— धृतिरपि न ।
विशेष्यत्वेन ज्ञानाद्याहतिरिति ॥ ३० ॥

३ रा. भा.— प्रवृत्तिः अमृदयमाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिः मोघमाधनभूतो धर्मः, तावुमौ यया-
वन्धितौ या बुद्धिर्वेत्ति; कार्याकार्ये मरणमर्णानां प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोग्यतर्गनिष्ठानां देवकालादस्या-
विशेषो 'इदं कार्यम्, इदमकार्यम्' इति च या वेत्ति; भयाभये शास्त्राद्विधुर्धर्मस्यज्ञानं, तदनुवृत्तिः
अभयस्यानं, बन्धं मोक्षं च ममारयायात्स्यं तद्विगमयायात्स्यं च या वेत्ति, मा मात्त्विकी बुद्धिः ॥ ३० ॥

४ घे. ता. चं.—कार्याकार्यशब्दान्ध्यां पुनरुक्तिशङ्का-
परिहाराय 'प्रवृत्तिलक्षण धर्मं प्रजापतिरथाश्रयवत् । निवृत्तिलक्षण
धर्मं सुविनारायणोऽश्रयवत्' [म भा. १२।२।१७।२, ३]
इत्याद्यनुसारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दयोः प्रधानकर्मविषयत्वमाह—
अभ्युदयसाधनभूत इत्यादिना । राजसूतामसयुद्धयो
'अयथावत्' इत्यादिविशेषणादिद्वार्धतस्तन्निवृत्तिविबक्षितत्व-
शापनाय यथावद्विस्तृतोक्तिः । कार्याकार्यशब्दयोरिह प्रवृत्त-
प्रधानकमेतिकर्तव्यतासूत्रदशदृष्टव्यापारपरत्वमाह— सर्व-
धर्णानामित्यादिना । तत्र सूक्ष्मपीवेत्यस्याय देशकाला-
वस्थायिशेषेष्विति विशेषितम् । स्मरन्ते हि— 'हारी-
रं बलमायुधं दयाः कालं च धर्मं च । समीक्ष्य धर्मं विदुदया

प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत्' इति; 'देशं कालं तथाऽऽत्मानं'
इत्यादि च । अत्र शक्यासाध्ययोरपि कार्याकार्यशब्दान्ध्यामेव
प्रदणम् । भयामययोः स्वरूपज्ञानस्य सर्वसाधारणवादित्
तन्निमित्तज्ञान विवक्षितम्, तत्र प्रारम्भिकविशेषविषयमाह—
शास्त्राधिभूतिर्मयस्थानमिति । विभेत्त्वस्मादिति भयम् ।
सर्वप्रशासितुरीश्वरादेव हि साधविदां भयमभयं च; नहि तत्प-
रणमन्तरेण केनचिद्वाधितुमवाधितुं वा दापयम् । ततस्तदा-
ज्ञानुत्पत्त्यतिवृत्ती एव भयामयनिमित्तमिति भावः । धन्यमोक्ष-
सङ्गान्नज्ञानस्यापि साधारण्याद्वन्धस्य निष्पात्तादिवाचो मोक्षस्य
पाषाणबद्धावाधिमर्त्तं च याथात्म्यशब्देन व्युदस्तम् । वेत्तीति
कर्तृत्वोपचारः; स्वाच्छन्द्येन विषयीकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३० ॥

७ ह. पै. भा.— प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं, मोक्षार्थं निवृत्तिः सक्रयासः, कार्याकार्ये कार्यं
कर्तव्यमकार्यं तदभावः, भयामये भयं संसारोऽभयं तदभावरूपो मोक्षः; बन्धो बन्धनं, मोक्षो मुक्तिः
एतान्सर्वान्या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकी ॥ ३० ॥

८ वै. प्र. गि.— तत्र बुद्धेर्कामिभ्यमाह निभिः—प्रवृत्ति-
मिति । अत्र धन्यमोक्षयोस्तु कर्तृत्वमात्रद्विपक्षधर्मेण प्रवृत्त्या-
दिकं व्याख्येयमिति भाष्ये (शां.) अभिहितम् । अत-
स्तथैव व्याख्यायते— प्रवृत्तिं कर्ममार्गम्, निवृत्तिं समास-
मार्गम्, कार्याकार्यं प्रवृत्तिमार्गं कर्म कर्तव्यं निवृत्तिमार्गं तत्र
कर्तव्यमित्येवैक्ये, भयामये प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोरभिवास-
इत्यतएवभावक्ये, धन्यं प्रवृत्तावज्ञानकृतकर्तृत्वाभिमानम्,

मोक्ष निवृत्तौ ज्ञानेनाज्ञानाशासनम् इत्यन्धमिदमित्युक्तं च
या बुद्धिरन्तःकरणं वेत्ति, सा सात्त्विकी । कारणस्यापि बुद्धेः
कर्तृत्वमप्यस्ति " विश्रानं यज्ञं तनुते " [तै. उ. ३।५।१]
इत्यादिश्रुतेरिति वक्ष्यपक्षेरे प्रपञ्चितम् । अतः 'या वेत्ति'
इति कर्तृत्वोक्तिरविद्वन् । तथा भाष्यम् (शां.)— 'तत्र
ज्ञानं बुद्धेरेति, बुद्धिस्तु वृत्तिमती' इति । अनेन हि बुद्धेर्ज्ञाना-
धारत्वेन ज्ञातृत्वादिचतुष्टयपरादित् भवति ॥ ३० ॥

९ ग० त० दी०— तथा हि प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । प्रवृत्तिरभ्युदयसाधनभूतो धर्मः, निवृत्तिर्मोक्षसाधन-
भूतो धर्मः, तादृशौ यथास्थितौ बुद्धिर्वेत्ति या सा सात्त्विकी । अत्र 'मनसस्तु परा बुद्धिः' [३।४२]
इत्युक्त्या बुद्धेः परत्वाभिप्रायेण रथो गच्छतीतिवद्वा वेत्तृत्वमुच्यते ॥ ३० ॥

१० पु. अ. त — एवं साधनान् कृत्वा बुद्धिर्नैतद्व्य-
माह— प्रवृत्तिमिति त्रयेण । प्रवृत्तिं भगवद्विहितधर्मं,
निवृत्तिं तदभावरूपे अधर्मे । कार्याकार्यं सत्परिपन्थ्यभावे देशे
भजनं कार्यम्, अतथाभूते वा भजनातिरिक्तं सर्वमेवाकार्यम् ।
तथा भगवत्सम्बन्धरहितसम्बन्धे अयं भगवद्विस्मरणान्धक-

मृत्युरूपं, तत्सम्बन्धिव्यवर्धनं भयामावर्धं, धन्यं भगवत्सेवाज्ञा-
नावकर्मणि, मोक्षं सेवाधिकर्मणि, इति वा बुद्धिर्वेत्ति जानाति,
इह पार्थ तथाज्ञात्वयोग्यं सा बुद्धिः सात्त्विकी साधनसम्बन्धिनी,
ज्ञातव्येति शेषः ॥ ३० ॥

११ नी० म० दी०— प्रवृत्तिनिवृत्तौ शास्त्रविहितप्रतिपिद्धविषये 'यजेत स्वर्गं कामः, न सुरा पिबेत्'
इत्यादिरूपे । कार्यं कृत्तिसाध्यं स्वर्गादि, अकार्यं नित्यसिद्धं, तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते, भयामये कार्याकार्य-
निमित्ते, धन्यं मोक्षं च या वेत्ति— यथा वेत्तीति पूर्ववत्करणे कर्तृत्वोपचारः—बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ । राजसी ॥ ३१ ॥

१ शां. भा.— यथेति । यथा धर्मं शास्त्रचोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिपिद्धं, कार्यं चाकार्यमेव च
पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये [१८।३०] अयथावत् यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धिः सा
पार्थ । राजसी ॥ ३१ ॥

२ आ. शां. व्या — कार्याकार्ययोर्धर्माधर्माभ्यां पौनः
स्तन्य परिहृतिः— पूर्वोक्त इति । पूर्वोक्ते कार्याकार्यशब्दाभ्यां
एवाष्टाशानां कर्मणा वरणाकरणे निर्दिष्टे, तयोरेवात्राऽपि । प्रज्ञान धर्माधर्माभ्यामपूर्वपर्यायाभ्यां गतार्थतेत्यर्थः । या सा
बुद्धिर्यया बुद्ध्या बोद्धा निर्णयनं न जानातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३ रा. भा.— यथा पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विपरीतं च तन्निष्ठानां देशकालावस्थादिषु कार्यं
चाकार्यं च यथायत्र जानाति, सा राजसी बुद्धिः ॥ ३१ ॥

४ वे. ता. चं.— धृतिसाधनं धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिपाधारण्यादुभयप्रसङ्गात्— पूर्वोक्तं
द्विविधमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

५ आ. मा. भा.— यथार्थत्वानियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः, भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

६ ज. प्र. दी.— यथा धर्ममधर्मं चेति राजस्या बुद्धेः
धर्माद्विविधयाया अययार्थज्ञानहेतुत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीति-
निरासार्थमाह— यथार्थत्वेति । अयथावत्प्रजानातीत्यस्य
यथार्थज्ञानजननियमाभावे तात्पर्यमित्यर्थः । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ? इत्यत्र आह— अन्यथेति । 'राजस्या'
इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'तामस्याः' इति पञ्जमी, भेदाभावा-
त्क्रेताभावप्रसङ्गात् ॥ ३१ ॥

७ ह. पै. भा.— यथेति । यथा बुद्ध्या धर्मं श्रेयस्साधनं कार्यं, अधर्ममकार्यं चायथायत् ।
प्रजानात्यन्यथा प्रजानाति सा राजसी ॥ ३१ ॥

८ षं प्र. मि — धर्मं शास्त्रविहितम्, अधर्मं शास्त्र
प्रतिषिद्धम्, तथा लौकिकविषये कर्तव्यमकर्तव्यं च अयथावत् । सन्देहास्पदत्वेन यथा बुद्ध्या प्रजानाति, सा राजसी
बुद्धेः कर्णत्वस्यापि सत्त्वाद्ययेति तृतीयाऽपि मुच्यते ॥ ३१ ॥

९ ब० त० दी०— यथा धर्ममिति । पूर्वोक्तं द्विविधं धर्मं तद्विरुद्धं च प्रजानाति, न यथावत् ; सा राजसी
बुद्धिः ॥ ३१ ॥

१० पु. अ. त.— राजसीमाह— यथेति । यथा
बुद्ध्या धर्मं भगवद्विष्णोरुपमं, अधर्मं अनिच्छात्मकं, कार्यं
अन्यथा वा प्रजानाति, हे पार्थ ! सा बुद्धिः राजसी ॥ ३१ ॥

११ नी० भा० दी०— अयथावत् सन्देहास्पदत्वेन । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

१ शां. भा.— अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसा-
ऽऽवृता सती सर्वार्थान्विपरीतानेन ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेन विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ !
तामसी ॥ ३२ ॥

२ आ. शां. व्या — धर्मशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽशील-
मित्ययं धर्ममित्युक्तम् । तमसाऽऽवृताऽन्विनेकनं चक्षितेत्यर्थः । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्ध्या चक्षे-
सन्निवेति । विपरीतायेति चकारमवधारणे गृहीत्वा विपरीतः-
नेवेत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३ रा. भा.— तामसी ॥ बुद्धिः तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्विपरीतान्विमन्यते; अधर्मं धर्मं, धर्मं
चाधर्मं, सन्तं चाधर्ममसन्तम्, असन्तम् चार्थं सन्तं, परं च तत्त्वमपरम्, अपरं च तत्त्वं परम्, एवं सर्वं
विपरीतं मन्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

५ वे. ता. चं.— 'तामसी' इत्यनेन तमोमूलत्वसिद्धेः 'तमसाऽऽवृता' इत्यनेन तादास्यवस्तुमोनिद्वन्द्वप्रसक्तत्वं विवक्षित-
मित्याह— तमसाऽऽवृता सतीति । 'सर्वार्थान्' इत्यनेन
सिद्धसाध्यरूपसमस्तानुक्तसद्ब्रह्माह— सन्तं चार्थमसन्तम-
सन्तमित्यादिना । एतेन बाह्यानां कुट्टीनां च मतं तामस-
मिति दर्शितम् । उक्तं च मनुना— 'या घेदवाहताः स्मृतयो याव्य
काव्य कुट्टयः । सर्वास्ता निष्कला प्रेक्ष्य तमोनिष्ठा हि ताः
स्मृताः' [मनु. १२।१५] इति । अत्र राजसतामसबुद्धयो-

रियान्विशेषः— अयमप्रवेदनमग्न्ययावेदनं च राजस्यां 'यथा-
वन्न जानाति' इति व्याख्यानात् ; तामस्यां तु सर्वं विपरीतं
मन्यते, 'सर्वार्थान्' इत्युक्तेरित्येके । अन्ये त्वादुः—
प्रसारान्यथाहं प्रकाशैरन्यथात्वं च विशेषः । यद्यपि उभयया-
धिष्ठानभूते धर्मिण्यतद्धर्म एवाध्यास्यते ; तथापि स्वरूपनिरूप-
धर्मवैपरीत्ये तामसता ; यथा शुक्तिरजतभ्रमे ; निरूपितस्वरूप-
विशेषकधर्मवैपरीत्ये तु राजसता ; यथा पीतशङ्खभ्रम इति ॥ ३१ ॥

६ आ. मा. भा.— ॥ ३२ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३२ ॥

७ ह. पै. भा.— अधर्ममिति । अधर्ममथैयस्करं धर्ममिति धर्मस्वरूपेण । विपरीतान्विपर्यस्ताम् ।
सा तामसी ॥ ३२ ॥

८ घं. प्र. मि.— या बुद्धिस्तमसा अज्ञानदोषेणाऽऽवृता । 'धर्ममस्त्रियाम्' [अमरः १।४।२४] इति निष्पन्नत्वात्
सती अधर्मं धर्मं धर्मं चार्थं सद्ब्रह्मसदस्य सद्यिषेव-
प्रकरणेन सर्वार्थान्विपरीतानेव मन्यते, सा तामसी स्यात् । धर्मसदस्य क्लीबवशात् 'धर्ममिति' इति प्रयोगः साधुः ॥ ३२ ॥

९ घ० त० दी०— अधर्ममिति । तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सर्वार्थान्विपरीतान्मन्यते सा तामसी ॥ ३२ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— अधर्ममिति । सर्वार्थान् अकार्यकार्याभयमयादीन् विपरीतान् मन्यते,
या तमसा अज्ञानेनाऽऽवृता सती अधर्मं भगवद्विच्छाननु-
रूपमकर्तव्यं धर्मं फलदात् कर्तव्यमिति मन्यते, च पुन । हे पार्थ ! सा बुद्धिस्तामसी मन्तव्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

११ नी० भा० दी०— अधर्ममिति । विपरीतमाहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृतेर्गुणतत्त्वैविध्यम् ।

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

१ शां. भा.— धृत्येति । धृत्या यया अव्यभिचारिण्या— इति व्यवहितेन सम्बन्धः— धारयते
किं ? मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाग्नेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाधेयास्ता उच्छा-
स्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति— धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति— योगेन समा-
धिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनः
प्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणा योगेन धारयतीति । यैवलक्षणं धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

२ आ. शां. व्या — इदानीं धृतित्रैविध्यं व्युत्पिपाद-
यितुमादौ साधिकां धृतिं व्युत्पादयति— धृत्येति । निर्दिष्टानां
चेष्टानां कर्म धृत्या धारण ? तत्राऽऽह— ता इति । तदेवानु-
भवेन साधयति— धृत्या हीति । धियतेऽन्येति धृतिर्बल-
विशेषः, तथा धृत्या धार्यमाणा यथापदिष्टाधेशः शास्त्रमति-
कम्य नाथान्तरावगादिभ्यो भवन्तीत्यर्थः । धृतिमेव समाध्य-
विनाभूतरत्नेन विशिनष्टि— योगेनेति । ननु धृतेर्नियमेन
समाध्यनुगतत्वं कथमुक्तक्रियाधारणोपयोगि ? इत्याह—
ऽऽह— एतदिति । उक्तक्रिया धारयमाणो योगेन प्रज्ञाणि
समाध्यानेनैकाग्र्येण अव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया धृत्या धार-
यति, अन्यथा तदविनाभावभावे नियमेन सद्विचारान्निदे-
रित्यर्थः ॥ ३३ ॥

३ रा. भा.— यया धृत्या योगेनाव्यभिचारिण्या मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाः पुरुषो धारयते ;
योगो मोक्षमाधनमृतं भगवदुपासनं ; योगेन प्रयोजनभूतेनाव्यभिचारिण्या योगोद्देशेन प्रवृत्तास्तत्सा-
धनभूता मनःप्रभृतीनां क्रियाः यया धृत्या धारयते, सा सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

४ वे. ता. चं.— राजसूतौ त्रिवर्गोत्पन्नवर्गसाधनसूतो
योगो विवक्षितः, ता चानन्योपासनमेव प्रागनुशिष्टमित्याह—
योगो मोक्षसाधनभूतं भगवदुपासनमिति । फलान्तर-
सङ्गोऽत्र व्यवहारः; योगस्य तन्निरोधकरणं स्वरूपतः फलस्य
महानन्दरूपत्वेनेत्याह— योगेन प्रयोजनभूतेनेति ।
योगान्यभिचारोक्तिसामर्थ्याद्यथासम्भवमुपकारविक्षया— यो-
गोद्देशेन प्रवृत्ताः तत्साधनभूता इत्युक्तम् । मानसी
क्रिया तावत्साक्षात्करणं; प्राणक्रियापि 'यत्र मनस्तत्र वायुर्यत्र

वायुस्तत्र मनः' इत्यन्योन्यपरिवर्त्तनात्; यद्योच्यते 'पुनर्वायु-
पयं प्राप्य मनो भ्रमति वायुवत्' इति; तथा प्राणायामप्रक्रियया
च योगविरोधिकेशपापादिजयहेतुत्वात् । बाह्येन्द्रियक्रिया तु
'स्वाध्यायायोगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्' स्वाध्याय-
योगसम्प्रत्या परमात्मा प्रकाशते [वि. उ. ६।६।२] इत्यादि-
भिरुत्थानकालभाविद्योगाद्विनिवेगरूपेण प्रत्याहारे निरुध्य-
मानरूपेण वा ॥ ३३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३३ ॥

६ अ. प्र. दो.— ॥ ३३ ॥

७ ह. पै. भा.— धृत्येति । धृत्या धैर्येण धारयति विमर्ति । प्राणा असवः तेषां क्रिया
व्यापारान् । योगेन समाधिना । अव्यभिचारिण्या नित्यया । सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

८ वै. प्र. मि.— इदानीं एतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः—
धृत्येति । योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या अविना-
श्रुत्या, समाधिसमनियतयोरर्थः । यथा धृत्या प्रयत्नेन मनः

प्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्रेष्ठा धारयते निवृच्छति, यथा हि
नियम्यमाना मनभारिक्रिया, शास्त्रमतिक्रम्य नाग्यत्र गच्छन्ति
सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

९ व० त० वी०— धृतेस्त्रैविध्यमाह । धृतिर्नाम देहादेर्धारणक्रिया, तत्र सात्त्विकी धृतिः सा यथा योगेना-
व्यभिचारिण्या योगमार्गायाङ्गत्रिदुःखसहनशीलया मोक्षोन्मुख्या ॥ ३३ ॥

१० पु. अ. त.— अथ एतेस्त्रैविध्यमाह— धृत्येति । प्राणेन्द्रियक्रिया, मनसश्चाज्ञानरूपा; प्राणस्य धृदुद्धोदररूपा
यथा अव्यभिचारिण्या विषयान्तराभिलाषरहितया धृत्या, इन्द्रियाणां विषयाभिलाषरूपा; क्रियाः धारयते निवृच्छति,
योगेन सर्वतो मनस्सङ्गनिवृत्तिपूर्वकभाववद्वेषपरचित्तेन मनः— हे पार्थ ! सा धृतिः सात्त्विकी उत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

११ नी० भा० वी०— यथा धृत्या अव्यभिचारिण्या समाख्यनुगतया मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्रेष्ठा-
सङ्कल्पं श्वासप्रश्वासौ शब्दादिग्रहणं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन ऐकाम्येण वा संयतास्तास्तथैव निरोभाव-
स्थायाभैकाम्यावस्थायां वा धारयते चिरमवस्थापयति सा धृतिः पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

१ दां. भा.— यथेति । यथा तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्चाथ धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामा-
र्थान् धृत्या यथा धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति, हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादे-
र्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिर्या सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

२ आ. शां. व्या.— राजसी धृतिं दर्शयति— यथा त्विति । तेषां धारणप्रकारमभिनयति— मनसीति । फला-
काङ्क्षेति कस्य विशेषणं ? तत्राऽऽह— यः पुरुष इति ॥ ३४ ॥

३ रा. भा.— फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रकृष्टप्रसङ्गेन धर्मकामार्थान् यथा धृत्या धारयते, सा राजसी,
धर्मकामार्थशब्देन तत्साधनभूता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया लक्ष्यन्ते; 'फलाकाङ्क्षी' इत्यत्रापि फलशब्देन
राजसत्त्वाद्धर्मकामार्था एव विवक्षिताः । अतो धर्मकामार्थापेक्षया मनःप्रभृतीनां क्रिया यथा धृत्या
धारयते, सा राजसीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

४ वे. ता. चं.— प्रसङ्गशब्दोऽत्र न प्रासङ्गिकत्वात्,
तदुपयोगात् । धृते स्वव्यापारविषयत्वाय प्रकृतप्रक्रियानु-
सारय च धर्मादिशब्देस्तत्साधनलक्ष्णोका । सामान्यस्यापि
गी. त. ४४

फलशब्दस्यात्र सात्त्विकफलादपवर्णत्वाद्दोषायाऽऽह— फला-
काङ्क्षीत्यत्रापि । लासङ्गिकप्रयोगाभिप्रेतं चित्तवृत्त शब्दतो-
ऽर्थस्य फलितमाह— अत इति ॥ ३४ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३४ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३४ ॥

७ ह. पै. भा.—यथा त्विति । यथा तु धर्मकामार्थान्धारयते विमर्ति । प्रसङ्गेन प्रसक्त्या, न तु नित्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

८ घं. घ. गि.—प्रसङ्गेन प्रवृत्तकर्तृत्वमिनिवेशेन कर्तव्यतयाऽऽधारयति, न तु मोक्षं कदाचिरपि, सा फलाकाङ्क्षी सन् यथा धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते नित्यं राजसी ॥ ३४ ॥

९ व० उ० दी०—यथा धृत्या त्रिवर्गं धारयते प्रसङ्गेन कर्तृत्वमिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् सा राजसी ॥ ३४ ॥

१० पु. अ. त.—राजसीमाह—यथेति । तु पुनः, विकल्पेन—धर्मार्थकामान् धारयते पोषयति तद्वत्पुरुषावर्तः हे अर्हन् वास्यैव वृत्त्यधिकारिन् । यथा धृत्या फलाकाङ्क्षी हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी रजस्तन्मयिस्वभोगादिरूपभा, फलमिलापयुक्तः सन् प्रसङ्गेन फलप्रसङ्गेन—न तु मङ्गलनौष- उच्यते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

११ नी० भा० दी०—यथा धृत्या धर्मादीन् धारयतेऽतुरोऽध्वतया निश्चिनोति, प्रसङ्गेन धर्मादिः सम्बन्धेन फलाकाङ्क्षी भवति पुरुषः, धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

१ शां. भा.—यथेति । यथा स्वप्नं निद्रां, भयं त्रासं, शोकं, विपादमवसादं विपण्णतां, मदं विषयसेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्यन् विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुरित्तमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ ! तामसी मता ॥ ३५ ॥

२ आ. शां. व्या.—तामसी धृतिं व्याचष्टे—यथेति । मदान्तं सर्वमेव कर्तव्यतयाऽऽत्मनो बहु मन्यमानो मनसि शोकं त्रियवियोगनिमित्तं सन्तर्पं विपण्णतामिन्द्रियाणां नित्यमेव कुर्यन्दुर्मेधा न विमुञ्चति, किन्तु धारयत्येवेति श्लार्मि विषयसेवा कुमार्गप्रवृत्तेष्वलक्षणमुक्तम् । स्वप्नादि- योजनम् ॥ ३५ ॥

३ रा. भा.—यथा धृत्या स्वप्नं, निद्रां मदं विषयानुभवजनितं मदं, स्वप्नमदाबुद्ध्यं प्रवृत्ता मनःप्राणादीनां क्रियाः दुर्मेधा न विमुञ्चति धारयति । भयशोकविपादशब्दाश्च भयशोकादिदायि- विषयपराः, तत्साधनधृताश्च मनःप्राणादिक्रिया यथा धारयते, सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

४ घं. ता. चं.—स्वप्नप्रवृत्तेऽन सुषुप्तेष्वलक्षक इत्य- विमुञ्चति इत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह—न विमुञ्चति निद्राप्रयेणाऽऽह—निद्रामिति । देवागतोन्मादादिव्यवच्छेदाय धृतिमित्त्वत्वं मदस्याऽऽ दर्शयति—विषयानुभवजनित- धारयतीति । न चात्र भीरोर्भूतिर्विच्छेदो वाच्यम्, सागम्यन- मिति । अस्वापीनाना स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणं ? इति वेत्तव्यं । अस्वापीनाना स्वप्नादीनां कथं पुरुषेण धारणं ? इति मूलप्रबलविरोधादिः शोकदायो तु कोषादिमूलबन्धुव्यादि- विपाददायो तु व्यापित्तन्ययादिः । दुर्मेधाः—दुर्मेयस्या- दिदयेति । स्वप्नप्रवृत्तेः सुषुप्तिमामानास्वतया भयादेः दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ३५ ॥

६ ज. प्र. दी.—॥ ३५ ॥

७ ह. पै. भा.—यथेति । तामसी तमःप्रभवा ॥ ३५ ॥

८ घं. प्र. गि.—दुर्मेधाः पुरुषो यथा यथा स्वप्नादीनां यथासाद । भयशोकविपादशब्दास्तदेतुविषयपरा । मदस्य- भयनि, पुनः पुनराकर्तव्यं, सा तामसी । तत्र स्वप्नो निद्रा, भयं त्रास, शोक इदिविरोधात्पुनः अस्वापः, विपाद इदिव- विहितविषयसेवाप्रवृत्त्यम् ॥ ३५ ॥

१ व० त० दी०— यया स्वप्रमिति । स्वप्रादीन विमुञ्चति तान्प्रति प्रयुक्ता मनःप्राणेन्द्रियक्रिया वा न विमुञ्चति ॥ ३५ ॥

१० पु. अ. त.— तामसीमाह— ययेति । दुर्मेधा दुर्बुद्धिः यया आग्रहरूपया स्वप्न निद्रा मोहरूपा, भवं भगवद्विच्छाशानेन दातुचौरादिभ्यो मृत्युतो वा, शोकं भगवत्तृताथस्यासमीचीनज्ञानेन चिन्तनं, विषादं सत्तेदं, मदस्वाज्ञानरूपम्— एवकारेण मांसादिभक्षणं च— न विमुञ्चति विशेषेण सद्रोषत्वज्ञानाभावेनापि करणम्; एवं या न त्यजति हे पार्थ ! सा घृतिस्तामसी निष्कलेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वप्नं निद्राम्, भयं त्रासम्, शोकं प्रसिद्धम्, विषादं विषण्णताम्, मदमशास्त्रीय-विषयसेवया चित्तस्य विवशत्वम्, एतान्न विमुञ्चति, धारयत्येव यया धृत्या, सा धृतिः पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

सुखस्य गुणतलैविध्यम् ।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

१ शां. भा.— गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तः, अथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते— सुखमिति । सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्वित्येतत्— मे मम भरतर्षभ ! । अभ्यासात्परिचयादावृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमतस्त्रिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यात्मभ्यो अत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिरिपाकजं सुखममृतोपमं, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः; आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता, ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वाऽऽत्मात्मना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्, तत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— वृत्तमनुमानन्तरक्षोक्ततात्पर्यमाह— सत्रिपातं त्रिभवेति— ज्ञानेति । इतस्तस्य दुःखात्मकरवं ! तत्राऽऽह— अत्यन्तेति । दुःखात्मकरवं दृष्टान्तमाह— विषमिवेति । ज्ञानादिरिपाकावस्था परिणामः तस्मिन्मति । ततो जातमिति बोधना । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— आत्मन इति । आत्मबुद्धिसत्त्वध्यायान्तरमाह— आत्मविषयेति । अन्तःकरणनैर्मल्याद्वा सम्यग्ज्ञानप्रकर्षाद्वा जातत्वादिति तच्छब्दार्थः ॥ ३७ ॥

३ रा. भा.— पूर्वोक्ताः सर्वे ज्ञानकर्मकर्वादयो यच्छेषभूताः, तच्च सुखं गुणतस्त्रिविधमिदानीं शृणु । यस्मिन् सुरे चिरकालाम्यासात् क्रमेण निरविश्रयां रतिं प्राप्नोति, दुःखान्तं च निगच्छति निश्चिन्त्य सांसारिकस्य दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव निश्चिनष्टि— यदिति । यत्तत्सुखमग्रे योगोपक्रमोपायां, बह्वापाससाध्यत्वाद्विविक्तस्वरूपस्यानुभूतत्वाच्च विषमिव दुःखमिव भवति, परिणामेऽमृतोपमं परिणामे विपाके अभ्यासबलेन विविक्तान्तरूपान्तरिर्भावे अमृतोपमं भवति, तन्नात्म-बुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तस्याः निश्चिन्तमरुतेतरविषयत्वं प्रसादः, निश्चिन्तमरुते-तरविषयबुद्ध्या विविक्तस्वभावात्मानुभवजनितं सुखममृतोपमं भवति; तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

४ पै. ता च — अनन्तरप्रत्यक्षकार्यं तु यद्व्योतिरिति
व्यनक्ति — पूर्वास्ता इति । भरतर्षभशब्दोऽत्र प्रकृतसात्त्विकमुख
सङ्गयोग्यताज्ञापनार्थः । इदानीमिति — साधनमदस्योक्तस्य
साध्यभेदाकाङ्क्षावशेन इत्यर्थः । आपातमपूरत्वाभावात्सात्त्विक
स्याभ्याससापेक्षत्वं लोकेऽभ्यास्यासिद्धी धृष्टा ग्रीतिरिति
तद्वपुःसाय क्रमेण निरतिशयामित्युक्तम् । रतिम् — अत्य-
स्तादरमित्यर्थः । दुःखशब्दस्याऽत्र सङ्कोचभावात्कृतस्य
विषयत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥ अभ्याससापेक्षत्वं ह्येतत्तत्त्वयो-
प्रयोजकरूपमनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेणाऽऽह — तदेव विशि-
ष्टमिति । ' यत्तत् ' इति तच्छब्दशिरस्केन यच्छब्देनानुवाद-
धुर्यादिप्रसिद्धतत्त्वधोतमाय । ' तत्तुल्यम् ' इति प्रीत्यति-

वे । ' विषयमिव ' इत्यनेन आपातप्रातिवृत्त्यमात्रं विवक्षित-
मित्याह — दुःखमिवेति । अनेन मन्दमतीना जिह्वासास्यत्वं
दर्शितम् । न हि सुखं नाम विशिष्टद्रव्यं विषयवद्भूतत्वं परि-
णमते, अतस्तदुपचरितमाह — अभ्यासवलेन विविक्ता-
त्मस्वरूपाविर्भाव इति । बुद्धेरान्यीयत्वादिमात्रोक्तत्वं
त्वात् आत्मविषयेत्युक्तम् । बुद्धरयोगविषयसंगत-
काल्पन्यनिरुतिर्हि प्रसाद इत्यभिप्रायेणाऽऽह — निवृत्तसकले-
तरविषयत्वमिति । अरामरणादिनिवर्तकत्वाद्भोग्यतमत्वेन
हातुमशक्यत्वाच्चातुतोपमत्वम् । परावर्तकस्त्वस्त्वपरस्य
यथावशादिभवि परमात्मातुभयसुखस्यान्तर्नीतरनादिह धृष्ट-
मुक्तिः ॥ ३७ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

६ अ. प्र. दी. — ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

७ ऋ. पै. भा. — सुखमिति । सुखं शर्म । अभ्यासादावृत्त्या रमते रति गच्छति । दुःखान्त-
दुःखावसानं च गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ यत्तत्सुखमग्रे प्रथमम् ; परिणाम उत्तरकालेऽमृतोपमम् ।
आत्मबुद्धिप्रसादजं स्वबुद्धिप्रसादादन्तःकरणप्रसादाज्जातं सत्सात्त्विकम् ॥ ३७ ॥

८ अ. प्र. मि. — एव त्रियाकारकाणां त्रिविध्यमुक्त्वा
तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते — सुखमिति ।
स्पष्टोऽयं ॥ तत्र सात्त्विकं सुखमाह साधनम् — अभ्या-
सादिति । यत्र परिसंसात्त्विकत्वेनाभिमते लयाधि-
मुखे अभ्यासादतिपरिचयादमते तृप्तो भवति, न तु विषय-
मुख इव स एवेत्यर्थः । परिसं रममाणश्च दुःखस्य ख-
स्यातमवसानं निगच्छति प्राप्नोति, न तु विषयमुख इवाते

मोहदुःखमित्यर्थः । कीदृशं तत् ? यत् अत्र ज्ञानवैराग्यव्याप-
नमाभ्यासस्य विषयमिव अर्थात्तात्साल्यात्तत्त्वात् जावहमिव
भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमम् । तत्र
हेतु — आत्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिः,
तस्या प्रसादो विज्ञातव्यादिरादित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानम्
ततो जातम् इत्या यत्समाधिमुखम्, तत्सात्त्विकं स्मृतं
योगिमि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

९ व० स० दी० — सुखस्य त्रैविध्यं प्रातःज्ञानमाह — सुखमिति । यत्र मुखे चिरकालाभ्यासा क्रमेण
निरतिशया रतिं मन्यते सासर्गिकदुःखस्य चान्तं च नितरा गच्छति ॥ ३६ ॥ तदेव विशिनष्टि — यत्तदिति । मुख-
अत्र योगोपक्रमवेलायां बहुधायाससाध्यत्वाद्दिविक्तात्मस्वरूपानुभवाभावात् विषयमिव ॥ एवमेवमिव भवति,
परिणामेऽमृतोपमं परिपात्रे स्वात्मस्वरूपाविर्भावे सुखरूपम् ॥ ३७ ॥

१० पु. अ. त. — एव शक्तिर्त्रिविध्यमुक्त्वा तस्या-
सप्तफलरामकत्वात् सुखत्रैविध्यकथनं प्रतिजानीते — सुख-
मिति । इदानीं प्रतिज्ञानानन्तरं सुखं पुनश्चिद्विधं हे भरत
यमं सुखस्य वणयोग्यं । मे भक्तं वृष्टं । एव प्रतिज्ञाय-
तमविषयमाह — अभ्यासादिति । अभ्यासात् निरन्तरानु-
शीलनात् यत्र ममिन्द्र रमते आनन्दानुभवं प्राप्नोति तस्या-
ऽऽपाततो विषयमुख इव क्षणमात्रानुभवमाप्नोति, च पुन-
रपनुशीलनं दुःखान् ससाहान्तं नितरा गच्छति ॥ ३६ ॥

किञ्च । यत्तत् सत्तुमशक्यमननुभवैकपदम् अत्र प्रथमं
विषयमिव लौकिकमुखपरिपाके जीवितहरणवत् कदुतया
परिभाषि, परिणामे च छपरिपाकदर्शनां अमृतोपममिति
मधुरं मोक्षतुल्यं वा । आत्मबुद्धिप्रसादजम् आत्मराम-
मदसम्बन्धिनी या बुद्धिस्तत्प्रसादो नाम रजस्तमोजि-
कारादित्येन मुखस्य तत्र तत्सुखं सात्त्विकं सायतावस्थ-
मोक्तम् । तद्वैरति शेषः ॥ ३७ ॥

११ मी० भा० दी० — गुणभेदेन त्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं, तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह —
मुखं त्रिविधादिना । अभ्यासात्पत्तेन पुन्येन सेवनात् यत्र सात्त्विकं राजसे वा सुखं रमते रतिं प्राप्नोति,
यथा तस्या दुःखस्य पुनर्तोकादेरप्यतमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । तत्सुखं त्रिविधं वृष्टं । यत्र
रजसमयस्य सात्त्विकसुखस्येव लक्षणार्थेन दा यत्र रामाधितुन अभ्यासात्प्रमते, न तु विषयमुख इव रामा-
दुःखा नो मोक्षं च निगच्छतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्तद्विद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अमे समारम्भकाले मनःप्राणेत्रियस्पन्दनिरोधेन यो संश्लेषमानस्य पशोरिव प्रापमानं विपमिवातिशोभेदनाकरम् ; परिणामे सात्त्विकस्या धृत्या निरुद्धासु मनमादिक्रियासु अमृतोप-
ममत्वाद्वाङ्करम् ; आत्मनः स्वस्यैव युद्धेः प्रसादो नेर्मन्त्रं रजस्तमोमल्लराहित्यं तस्माद्वाविभूतं, न तु विषयसङ्गं निद्रालस्यादिभं वा, तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विपमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ शां. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपमममृततमं, परिणामे विपमिव पलवीर्यरूपप्रजामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वाद्धर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च; परिणामे हृदुपमोगविपरिणामान्ते विपमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— राजसं सुखं हेयत्वाय कथयेत्— स्वाविस्मरणेन चारणसक्तिः, धनं गोहिरण्यादि, तस्मादन्तु विषयेति । बलं सङ्घातसामर्थ्यं, शौर्यं पराक्रमकृतं यशः, कार्यं प्रत्युपक्रमदिः, एतेषां नाशत्वाद्भैषयिकं सुखं विषयम-
रूपं शरीरसौन्दर्यं, प्रज्ञा धुतार्थमद्वयमामर्थ्यं, मेधा हृद्योतापं- मिश्रार्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह— अधर्मेति ॥ ३८ ॥

३ रा. भा.— अग्रे अनुभववेलायां विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदमृतमिव भवति, परिणामे विपाके विषयाणां सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते तस्य च सुखस्य निरयादिनिमित्तत्वाद्विपमिव पीतं भवति, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

४ वे. ता. चं.— विषयाणां तत्तदिन्द्रियाणां नामप्रा-
मादीनामित्यर्थः । सुखतानिमित्तक्षुदादौ निवृत्ते इति
राजससुखस्य दृष्टान्तिकृत्यनिदानोक्तिः । यदुक्तं भगवता परा-
धोने— 'अमे' शीतेन तोयस्य मृषा भक्ष्यस्य च क्षुधा । त्रियये
सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरे' [नि. पु. १।१।७६४]
इति । 'क्षुण्णोपशमं तद्वच्छीतापुशमं सुखम् । मन्यते

बालबुद्धिवाङ्मतेव हि तत् पुनः' ॥ इति । दृष्टसुखतानिमित्त-
निवृत्तौ तपेक्षणीयतागान्ध्यातुर्यर्थे तु खोदकत्वं 'परिणामे
विपमिव' इत्यनेन व्यज्यते । पारदारिकरक्षादीनि हि
भयादिप्रयुष्टशैथिल्यसुखान्यन्तरकालभाष्यतिथोरनिर-
तिशयदुःखाय भवन्तीत्यागामिकं विपत्त्यमाह— निरयादि-
निमित्तत्वादिति ॥ ३८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३८ ॥

६ ज. प्र. दां.— ॥ ३८ ॥

७ ह. प. भा.— विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्छ्रोत्रादीनां शब्दादिभिः संयोगाद्यत्सुखमग्रेऽ-
मृतोपमं परिणामे कालान्तरे विपमिव तद्राजसम् ॥ ३८ ॥

८ चं. प्र. नि.— राजसं सुखमाह— विषयेन्द्रियेति ।
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तद्विषयसिद्धं शीतहादिसुखं अमे
आरम्भे मनस्संयमादिहेतुनामावादादमृतोपमं, परिणामे तु दृष्टा-

सुखं च दुःखहेतुत्वाद्विपमिव भवति, तत्सुखं राजसं
स्मृतम् ॥ ३८ ॥

९ व० त० दी०— विषयेति । स्पष्टमेवोपलभ्यते विषयस्य रूपादेः इन्द्रियैः संयोगाद्यत्सुखममृतोपमममे
प्रथमं परिणामे विपाके विपमिव दुःखरूपम् ॥ ३८ ॥

१० पु. अ. त.— राजसमाह— विषयेन्द्रियेति ।
विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगात् तत् प्रसिद्धं अगन्ध-
वज्रामरणक्षीतज्ञादिरूपं भागवत्सम्बन्धरहितसुखं अमे प्रथमं
आपाततः अमृतोपमं अतिमिष्टतमं, परिणामे फलदृग्वायं
विपमिव भगवद्विस्मृतिकारकत्वेन जीवहरणेकस्वभावं तत्सुखं
राजसं स्मृतं, प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

११ नी० भा० दी०— राजसं सुखमाह— विषयेति । अमे भोगकाले परिणामे विपमिव वियोगकाले
इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

१ शां. भा.— यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

२ आ. शां. व्या.— तामस सुखं व्यापार्यमेवोदाहरति— यदग्रे चेति । अनुबन्धस्यार्थमाह— अयसानेति । मोहनं मोहकम् । तत्सुप्तिहेतुमाह— निद्रेति ॥ ३९ ॥

३ रा. भा.— यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च अनुभववेलायां विपाके च आत्मनो मोहनं मोहहेतुर्भवति ।—मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाशोऽभिप्रेतः— निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादजनितं, निद्रादयो ह्यनुभववेलायामपि मोहहेतरः; निद्राया मोहहेतुत्वं स्पष्टम्; आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम्; इन्द्रियव्यापारमान्द्ये च ज्ञानमान्द्यं भवत्येव; प्रमादः कृत्यान्वधानरूप इति तत्रापि ज्ञानमान्द्यं भवति, तत्र च तयोपरि मोहहेतुत्वम्; तत्सुखं तामसमुदाहृतम्; अतो मुमुक्षुणा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

४ धे. ता. चं.— अनुबन्धस्य इत्यनुबन्धो विपाकः, मोहनशब्दस्यापि भावार्थान्वयकारणार्थत्वेमाह— मोहहेतुरिति । निद्रादिजन्मसुखस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वाभावात् मोहोऽत्र यथावस्थितवस्त्वप्रकाश इत्युक्तम् । राजसमुखस्य विपाके मोहहेतुत्व, तामससुखस्य तु तदानीमपीति लोकसिद्धमिरयमिप्रायेणोक्तं विबुधीति— निद्रादयो हीति । स्पष्टमिति— न युक्त्यागमसापेक्षमित्यर्थः । अलसस्य प्रवृत्त्यभावमार्तं दृश्यते, न ज्ञानाभाव इत्यादाऽह— आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यमिति । ततः किं? इत्यत्राऽह— इन्द्रियेति । न तन्व्यापारतातन्म्यानुगुणं हि कार्यतातन्म्यम् । ज्ञानस्य मार्त्यं चात्येवियर्थम् । तच्च विषयान्तरप्रकाशाभावगर्भमिति भावः । प्रमादस्य स्वरूपेणैवापेक्षिताज्ञानरूपतामाह कृत्यान्व-

धधानरूप इति । एवमालस्यप्रमादयोरज्ञानानुविद्धत्वं दर्शितं तदेतत्त्वम् ॥ कथमित्यत्राऽह— ततश्चेति । ज्ञानस्यापहृतं हि क्रमादस्यन्तज्ञाने विभ्राम्यतीति भावः । निद्रायाः सुखहेतुत्वमायासविश्रमहेतुत्वादिभिः, विच्छेदकेषु रोषाच्च लोकसिद्धम्, इन्द्रियव्यापारमान्द्यस्याप्यवसन्नोभादिनिवृत्तिद्वारा अनवधानस्य तु सुदरेकाप्रताकल्पनरूपप्रयासनिवृत्त्येति । सुखाभासप्रसङ्गेनाकालनिद्रादिकं नोपादेयमित्युक्तं भवति । स्मरन्ति च— 'यामद्वयं शयानस्तु प्रकाम्याय कल्पते' इत्यादि । आहुषायुर्वेदविद्— 'अकाशेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखायुषी पराकृत्यात्कालरातिरिवापरा' इति । गुणकृतविभागाप्रकरणतार्यमेतन्मुद्धानपर्यवसानरूपप्रयोजनेनोपसंहरति— अस्त इति ॥ ३९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ३९ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ३९ ॥

७ ह. पै. भा.— यदग्र इति । यदग्रेऽवसाने च मोहनकर्तृ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसं सुखम् ॥ ३९ ॥

८ धे. प्र. नि.— तामसं सुखमाह— यदग्र इति । अग्रे आरम्भे अनुबन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहनं यथावस्थितवस्त्वप्रकाशरूपमोहकम् । तत्र हेतु— निद्रा अलस्यप्रमादोत्थम्, निद्रादयो हि मोहका । तत्र निद्राया

मोहनत्व प्रसिद्धम्, आलस्यमिन्द्रियव्यापारमान्द्यम् । तस्मिन्सति ज्ञानमात्रानामोह एव । प्रमादस्तु कृत्यान्वधानता । तत्रापि ज्ञानमान्द्यामोह इति निद्रालस्यप्रमादोत्थं सुखमपि मोहनम् । तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

९ व० त० वी०— यदग्रे चानुबन्धेऽनुभवान्तरकाले आत्मनो मोहनं तत्तामसं, अतो मुमुक्षुणा सर्वथा रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमेवोपादेयमिति तत्त्वम् ॥ ३९ ॥

१० पु. अ. त — तामसमाह—यदग्रे इति । यत् अग्रे प्रथमं च पुन अनुबन्धे पश्चात् परिणामदशायाम् च निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा इन्द्रियापद्रव्येन सुषुप्त्यामावा-
त्मकानन्ददशायाम्, आलस्यं त्रियाकरणेन शैथिल्येन स्थितिः, सुखाभिमान-प्रमाद-कर्तव्यपूजाध्ययनकर्मनिवधाने

तूर्णीस्थितिरूपाज्ञानस्यानन्दभ्रमः, एतेभ्य उच्यतम्, आलस्यं जीवस्य मोहन मोहकारकं भगवद्विस्मरणकारकं सुखं तामसं निष्कल समुदाहृतं सम्यक्प्रकारेण उदाहृतम् ; ज्ञानविरिति शेषः ॥ ३९ ॥

११ नी० भा० दी०—अग्रे आरम्भे अनुबन्धे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धे, यतो निद्रादिभ्रमः ॥ ३९ ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य त्रिगुणात्मकता ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

१ शां. भा.—अथेदानीं प्रकृत्योपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते—न तदस्ति । न तदस्ति तस्मास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातं, अन्यद्वाऽप्राणिजातं, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेत् । 'न तदस्ति' इति पूर्वेषु सम्यग्धः ॥ ४० ॥

२ आ. शां. ध्या.—क्रियाकारकफलात्मनः सत्तारस्य सत्त्वैक सारिकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा सत्तारान्तर्भूतमेव किञ्चिदुपनयासृष्टमपि द्विविद्विषयतीत्यासङ्गस्याऽऽह—अथेति ।

सत्तारस्य सर्वस्वैव गुणत्रयस्पृष्टत्वं प्रकरणम् । अन्यद्वाऽप्राणी-
त्यत्राप्राणिशब्देन प्रसिद्धया स्वावरादि गृह्यते ॥ ४० ॥

३ रा. भा.—पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा प्रकृतिसंसृष्टेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्रकृति-
जैरभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं यत्सत्त्वं प्राणिजातं न तदस्ति ॥ ४० ॥

४ वे. ता. चं.—प्राकृतगुणातीतमुद्धसत्त्वमयमगवत्प्राप्ति
रक्षणमोक्षात् प्राद्विद्यतवेत्तत्कारकभोगैरुत्थावचैः सर्वैरपि श्रेष्ठै
रुत्थाव त्रिगुणस्य निश्चेषयुक्त्यनवरमुत्थेन गुणकार्यप्रकरण
निगम्यते—'न तदस्ति' इति श्लोकेन । गुणत्रयप्रकरणं तु
नाश्रोपसंहृतम्, अनन्तरमपि 'स्वभावाप्रभैर्गुणैः' [१८४९]
इत्युक्ते । 'दिवि देवेषु' इति सत्त्वोत्तरदेशाधिकारिणामुप
स्थगम् । सत्त्वव्यवस्था 'पृथिव्याम्' [४०९] इत्यादिषु
मनुष्यादिष्विति राजसतामाधाधिकारिविवक्षाख्यापनम् ।

'द्विरप्ययमो भगवान्' [वि. पु. १।७।६६] 'आम्रं
स्तम्बपर्यन्त' [वि. ध. १०।४।२३] इत्याद्यनुसारेण बहु-
वचनाभिप्रेतमाह—ब्रह्मादिष्विति । गुणप्रकरणात् सत्त्व-
शब्दस्य गुणविशेषोपायताभ्रमव्युदासाय प्राणिशब्दः । समुदाय
रूपेणापि निर्धार्यमाणेषु तत्रापि गुणत्रिमुक्तं न किञ्चित्स्व-
मित्यभिप्रायेण जातशब्दः । जातमिति वा व्यस्तम्—
आसत्सार जन्मप्रभृति गुणपद्धतायोतनायम् ॥ ४० ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४० ॥

६ ज. प्र दी—॥ ४० ॥

७ ह. पं. भा.—न तदस्ति । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिव्यन्तरिक्षे देवेषु देवैरिन्द्रादिभिः
उपलक्षिते स्वर्गे वा सत्त्वं वस्तु एभिः प्रकृतिजैर्गुणैः सत्त्वजस्तमोभिर्विना यत्स्यात् । सर्वं सत्त्वं वस्तुजातं
सत्त्वजस्तमोगुणमयमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

८ घं प्र गि—त्रैगुणनिरूपणप्रसंहरति—न तद-
स्तीति । एभिः प्रकृतिसम्भवे सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं
हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत्स्याद्भवति, तत्र पुन

पृथिव्या मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति । सर्वमपि सत्त्व-
जनस्तमोगुणमयमेव अनात्मवस्तुजातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

९ व० त० दी०—किमन्यद्वाच्यं ? प्राणिषु सर्वं प्राकृतत्रिगुणमयमेवेत्याह—न तदस्तीति । दिवि ब्रह्म-
लोकपर्यन्त दिव्येषु प्राद्वैर्गुणैर्मुक्तं सर्वं किमपि नास्ति, पृथिव्या च तथा न देवेष्वन्यतादिषु पृथिव्यामन-
वीर्यं द्योतमानमहिमस्त्वपि च तथा न, किन्तु त्रियया सगुणत्वमस्त्वैवेति प्रथम्या बोध्यम् । (यतोऽप्राकृतमपि

भागवत गुणत्रयमस्ति प्राकृतगुणकार्यनाशकं मन्तव्यं, अन्यथा प्रकृतिजैर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिषु तास्तीति न वदेत्, तस्यैवाप्रसिद्धत्वात्; गुणावताराश्च भगवतोऽप्राकृता न भवेयुः, स तस्य सत्त्वसम्बन्धं कथं भवेद्देवाभावे? असन्नयो गुणा ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिता, अत्र सधिदानन्दधर्मत्वात् कचिद्विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेनारत्ते यदि न केवलोऽवतरतीति) अतएव भगवतो लीला लोकवत्सगुणापि निरूपिता 'भूगोगोप्यादीना वापि' इति सुबोधि-या स्थितम् । वस्तुतस्तु 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य' [प्र सू २।१।३३] इति व्यासेन सूत्रितमेवं चानुकरणे तथा स्वरूपतो गुणातीतत्वमित्यवसेयम् ॥ ४० ॥

१० पु अ त — एवं यज्ञादीना सर्वेषां त्रिविधरूपस्य-
स्त्वाऽप्यथ स्वसम्बन्धातिरिक्तस्य त्रिगुणारम्भकता सर्वस्याऽऽ-
न तदस्तीति । एभिः प्रकृतिजैः प्रकृत्युद्भवेस्त्रिभिः सात्त्विक-
वादिभिर्गुणैर्लक्ष्यं रहितं सत्त्वं प्राणिजातं यत्स्थायरादिह-
मन्यद्वा पृथिव्या मनुष्येषु, वातादेन नागादिलोकेषु च दिवि
देवलोकं वा पुन देवेषु स्यात् सत् नास्तीत्यर्थः । सात्त्विका
दिव्यपि प्रेथिव्यमस्तीति 'वा पुन' इत्यनेन केवलसात्त्विक
स्वादेव्यसम्भावितं वादस्येयेति निर्धारितम् ॥ ४० ॥

११ नी० भा० वी० — प्रकरणार्थमुपसहरत्यनुत्तमपि संगृह्यन्— न तदस्तीति । सत्त्वं प्राणिजातं, इन्द्रिय-
लक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात्, प्रकृतिजैर्ज्ञेयमान्तरियधर्मधर्मसस्कारजैर्मयाप्रभवैर्वा । संप-
स्पष्टम् ॥ ४० ॥

गीताशास्त्रार्थोपसंहारे चातुर्यर्ण्यस्य कर्मविभागोपक्रम ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ! ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

१ शां. भा.— सर्वः सत्तारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्तरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः
समूलोऽनर्थ उक्तः, वृक्षरूपकल्पनया च 'ऊर्ध्वमूलं' [१५।१] इत्यादिना, तं च 'असङ्गश्चैव दृढेन
छिन्ना' 'ततः पदं सत्परिमार्गितव्यं' [१५।३, ४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्
सारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वत्र गीताशास्त्रार्थ उपसहर्तव्यः
एतानेन च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्विरजुष्टेय इत्येवमर्थं च 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां' इत्या-
दिरारभ्यते ।

२ आ शां व्या — प्रकरणार्थमुपसहृतमनुवदति— सद्य
इति । तस्यानैकात्मकत्वेन हेयत्वं सूचयति— क्रियेति ।
निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्यात् तस्य हेयतेत्याह— सत्त्वेति ।
अनर्थत्वात् तस्य त्याज्यत्वं, अनर्थत्वं चाविद्याकल्पितत्वेना
वस्तुनो वस्तुवद्भानादित्याह— अविद्येति । न केवलमष्टादश
संसारो दर्शितः, किन्तु पञ्चदशोऽपीत्याह— वृक्षेति । चकारा
दुक्तं संसार इत्यनुवृत्त्ये । संसारश्चस्तिष्ठानं सम्यग्ज्ञानं च
तत्रैवोक्तमित्याह— असङ्गेति । वृत्तमनुमानन्तरस्य दर्शनात्पर्थ
माह— तत्र चेति । उक्तो निर्विकल्पित संसार सत्तिसप्तम्या
परामृश्यते— सर्वो हि संसारो गुणत्रयात्मकः । न च गुणानां

प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तिर्गुणा, प्रकृते
नित्यत्वादित्याशङ्क्या स्वधर्मास्तुष्टानात्तत्त्वानोत्पत्त्या गुणा
नामहानात्मकानां निवृत्तिर्भया भवति तथा स्वधर्मतात वक्तव्य
मित्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्तद्गुणप्रयुक्तधर्माज्जातसुपदेशो
चोपसहारप्रकरणप्रयोग इत्यादित्याह— सर्वत्रेति । उपसहर्तु
गीताशास्त्रार्थं यद्यपि सर्वो वेदार्थः स्मृत्यर्थस्य सर्वं उपसहृत
स्तथापि सुसुष्ठुभिरनुष्टेयमस्ति वक्तव्यमवशिष्टमित्याशङ्क्या
ऽऽह— एतावानिति । अनुष्टेयपरिमाणनिर्धारणवदुक्तं ।
निवर्तनं शास्त्रार्थोपसहारथेतेतदुभयं चकारार्थः ।

१ शां. भा.— ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाय क्षत्रियाय विश्वं ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रिय
विशां शूद्राणां च, शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात्— हे परन्तप ! कर्माणि प्रवि-
भक्तानीतिरेवमिमांशेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वमात्रप्रभवैर्गुणैः, स्वमात्र ईश्वरस्य प्रकृतिसिगुणा-
त्मिका माया, सा प्रमथो येषां गुणानां ते स्वमात्रप्रभवास्तेः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्म-

णादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्य-
दायुद्धतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।

२ आ. शां. व्या.— सम्प्रति वर्णचतुष्टयस्याउपेयं धर्म-
वातमवशीर्णमिति सूत्रमुपन्यस्यति— ब्राह्मणेति । उपनयन-
संस्कारावस्थे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां
समासहरणम् । इतरेषामसमासे हेतुमाह— शूद्राणामिति ।

एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वम् । कर्मणामवशीर्णत्वेन व्य-
स्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— केनेत्यादिना । 'स्वभावप्रभवे-
गुणैः' इत्यस्यार्थान्तरमाह— अथवेति । उक्तव्यवस्थायां कार्य-
दर्शनं प्रमाणयति— प्रशान्तीति ।

१ शां. भा.— अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभि-
व्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानु-
पपत्तेः स्वभावः कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमो-
भिर्गुणैः स्वकार्यानुसारेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि
ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यन्ते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैप दोषः, शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्र-
प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यते ॥ ४१ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह—
मथयेति । किमिति गुणान्निव्यक्तेरुक्तभाषनाधीनत्वं । तत्रा-
ह— गुणेति । ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं
इति नैर्गुणैरिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानात् आह— स्व-
भाव इति । वाचना कारणमिति गुणव्यक्तैर्मितिकारणत्वं

विवक्षितं, प्रकृतिस्तुपादानमिति भावः । उक्तमुपसंहरति—
मथमिति । स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैर्ब्राह्मणादीनां कर्माणि
प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति— नन्वेति । शास्त्रस्य धर्मविभागा-
हेतोः सत्त्वादिविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वाद्युपनयन विभाग-
हेतुत्वोक्तिरिच्छेति परिहरति— नैप दोष इति ॥ ४१ ॥

३ रा. भा.— “ त्यागेनैकं अमृतत्वमानशुः ” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] इत्यादिषु मोक्ष-
साधनतया निर्दिष्टत्यागः सख्यासखन्दार्थादिनन्यः, स च क्रियमाणेष्वेव कर्मसु कर्तृत्वत्यागमूलः;
तल्लक्षणेऽस्यागः कर्तृत्वत्यागश्च परमपुरुषे कर्तृत्वानुसन्धानेनेत्युक्तम् । एतत्सर्वं सत्त्वगुणद्विकार्यमिति
सत्त्वोपादेयताज्ञापनाय सत्त्वरजस्तमसां कार्यभेदाः प्रपञ्चिताः; इदानीमेवममृतस्य मोक्षसाधनतया क्रिय-
माणस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनपेक्षा, तथानुष्ठितस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिलक्षणं फलं प्रतिपादयितुं ब्राह्म-
णाधिकारिणां स्वभावानुबन्धिसत्त्वादिगुणभेदमिव श्रुत्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपमाह— ब्राह्मणेति ।

४ वे. ता. चं.— एवं सर्वेषां संसारिणां गुणत्रयवस्थित-
सुखम्; अथ तत्तद्गुणतारतम्यवैद्वेयोनिगमाधिकारिणां यथा-
धिकारं शास्त्रैर्विभक्तानि कर्मादीनि विविच्यन्ते । तस्य परम-
प्रभुत्वेन सत्त्वस्यैवमप्यायारम्भप्रकान्तं प्रदर्शयति— त्यागे-
नेत्यादिना । सख्यासखन्दार्थादिनन्य इति— धृतावधि दि

“ त्यागेनैकं ” [महाना. ८।१४ कैवल्यो. २] “ सख्यास-
खोयात् ” [सुन्दको. ३।२।६] इत्युभावेकत्रिययाविति भावः ।
एवममृतत्वेति— निविधत्त्यागमुक्तत्वेत्यर्थः । श्रुत्या सहैति
कृषिगोरक्ष्यादीनि हि बध्यमाणानि [१८।४४] जीविका-
विशेषा इति भावः ।

रा. भा.— ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वकीयो भावः स्वभावः; ब्राह्मणादिजन्महेतुश्रुतं प्राचीनं कर्मेत्यर्थः ।
तत्प्रभवाः सत्त्वादयो गुणाः; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोभिभवेनोद्भूतः सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य
स्वभावप्रभवस्तमस्पर्शाभिभवेनोद्भूतो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभवः सत्त्वरजोभिभवेनाल्योद्विक्तस्तमो-
गुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्तमोभिभवेनात्युद्विक्तस्तमोगुणः । एभिः स्वभावप्रभवैर्गुणैः सह
प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि । ब्राह्मणादय एवङ्गुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि,
श्रुतपथेता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणि ॥ ४१ ॥

४ छे. ता. चं — अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इति समासो द्वित्रित्वे सति वेदाधिकारात् । प्राचीनकर्मानुस्य सत्त्वादिगुणवृद्धिः प्रागेव । प्रपञ्चिता, अतस्तदेव च कर्माणि तत्तद्गुणप्रचुरपुण्यासाधारण्यमेतस्या स्वभाव इति दर्शितम् । एतेन 'कर्मवदया गुणा श्वेतैः सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ।' [वि पु १] इति वचनादौपधिकानां गुणानां चान् स्वाभाविकत्वोच्छिन्नाऽपि निरस्ता । गुणविभागप्रसङ्गे ब्राह्म-पुराणादिषु प्रपञ्चित । तस्यायं सङ्क्षेप — 'तमः शूद्रे रजः क्षत्रे ब्राह्मणे सत्त्वमुत्तमम्' इति । अस्यार्थे वद-प्रकृतं विवृणोति — 'रजस्तमोमिभयेनोद्भूतः सत्त्वगुण इति । उत्तमसत्त्वस्य 'रजः क्षत्रे' इत्यादिष्वप्यन्यथाह क्षत्रियस्येत्यादिना ।

अल्पोद्भूत इति शुद्धाव्यवच्छेदाय । अतीन्द्रियाणां गुणानामपि शास्त्राधीनविभागत्वात्कर्मप्रविभागे गुणानां कर्तृत्वाय सम्भवाच्च गुणैः सहेत्युक्तम् । गुणापेक्षया शास्त्रेण विभक्त्या गुणप्रविभक्त्यवशेषाचार्यमेवार्थ उच्यते इति भावः । कैर्विभक्तानीति शङ्कायां शास्त्रेदिति शेषपूर्णम् । स्वभाविभागस्य शास्त्राधीनत्वाभावादसङ्कीर्णमेवार्थं विवक्षितमित्याह — प्रतिपादितानीति । विभज्य प्रतिपादनं विवृणोति — ब्राह्मणादय इति । कर्मशब्द एव सामान्यतो वृत्तिमपि सञ्ज्ञाति, सादृष्याद्वा तदाशेष इत्यभिप्रायेणाऽऽह वृत्त-यश्चेति । शीबनोपाया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

५ आ. मा. भा. — ॥ ४१ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ४१ ॥

७ ह. पै. भा. — ब्राह्मणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विद् च ब्राह्मणक्षत्रियविशः, तेषां शूद्राणां च कर्माणि कर्तव्यानि प्रणिभक्तानि । स्वभावो वक्तव्यं (अव्यक्तं) प्रकृतिस्तद्भवेः सत्त्वरजस्तमो निर्गुणैः ॥ ४१ ॥

८ छं. प्र. गि. — तदेवम् 'सत्यासत्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदिषुम्' [१८१] इति गीणसत्यासत्यस्वरूपं पृष्टवन्तमर्जुनं प्रति 'त्याम एव सत्यास, स च निविष्ट सात्त्विकादिभेदेन, तत्र कर्मफलस्यायं सात्त्विक, कायहे शमयात्कर्मत्यागो राजस, मोहात्कर्मत्यागस्तु तामस, इति तत्रैगुण्यं सत्यसद्भागतमन्यदपि त्रियाकारकफलैर्गुण्यं निरूपितम् । इदानीं कर्मफलस्यायं सत्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म कीदृशो वा फलत्यागे सति कर्मानुष्ठानप्रकारः ? इत्यावाह्नायाम्, प्राज्ञाणां स्वस्ववर्णविहितमेव कर्म तस्य च प्रतिपदोच्यते फलत्यागं केवलपरमेष्ठारपणं बुद्ध्याऽनुष्ठानं

मिति प्रतिपाद्यन्प्रथमं चातुर्वर्ण्यस्य कर्मविभागं प्रति जानीते — ब्राह्मणेति ।

इदं परन्तप शूद्रतापनं । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां वैश्यानां शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण परस्परं विभागो न व्यवस्थितानि । कै ? स्वभावप्रभवेर्गुणैः, स्वभावः पूर्वजन्म सत्कार, एव प्रभवः कारणं येषां ते सात्त्विकादिगुणैः । तथा हि — सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा, सत्त्वोपसर्जनरजः प्रधाना क्षत्रिया, तमोपसर्जनरजः प्रधाना वैश्या, रजः उपसर्जनतम प्रधाना शूद्रा इति । यद्यपि ब्राह्मणादीनां कर्माणि शास्त्रेणैव प्रविभक्तानि, तथापि शास्त्रस्यापि पुरः स्वभावगुणसापेक्षत्वाद्गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

९ व० त० दी० — एवं च "स्यामेनैकेऽमृतत्वमानसु" [महाना. ८१४+कैव २] इति मोक्षसाधनं तथा निर्दिष्टं त्यागः सत्यासत्तद्भार्य, न तदन्यः, स च कर्तृत्वकामफलानां न्यासरूपः स्वस्मिन् तत्कर्तृत्वं त्यागश्च परपुरुषान्तर्यामिकर्तृत्वाच्चनुसन्धानेनेति सर्वं सगुणनिरूपणे सत्त्वगुणवृद्धिकार्यमिति तथोक्तम्, इदानीं मेवमृतकर्माधिकारिणा ब्राह्मणादीनां स्वभावानुसारिसत्त्वादिगुणभेदमिच्छुस्या सह कर्तव्यकर्मस्वरूपं निरूपयति ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति । स्वभावः सहजः सत्कारात्मकस्तत्त्वप्रभवेर्गुणैर्विभिद्यते, तत्र स्वभावप्रभवेर्गुणैः सात्त्विका ब्राह्मणा, सात्त्विकराजसा क्षत्रियाः, तामसराजसा वैश्याः, तामसा शूद्रा, एवामपि व्यवस्ये निजपूर्वं कृतिरव हेतुमिति हे परन्तप । पुरा तथा प्रविभक्तानि कर्माणि ॥ ४१ ॥

१० पु. अ. त. — नन्वेव चेत्सर्वं त्रिगुणारम्भमेव तदा गुणारम्भस्य जीवरस्य त्रिगुणारम्भकल्पकतयादिकरणत्वं कथं मोक्षः ? इत्याशङ्क्य शास्त्रद्वारा जीवोद्धारं कर्तुं शास्त्रस्वरूपं जानायां प्रसङ्गादनुनाय गीतामाहात्म्यतः पूर्वोक्तप्रसङ्गस्य मोक्षप्रकरणमारभते — ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायसमाप्तिः । १ परन्तप । परन्तप तपो यद्वैश्वदेव भवन्मोक्षयोगोक्तः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् त्रैवर्णिकानां च पुनः शूद्राणां — वेदानपि कृत्वाऽप्यशूद्राणां भिन्नतया कथनम् — एवमेव स्वस्य समं यो भावः सात्त्विकादिभेदेन विविप्रदर्शनेष्टा तेन प्रभव उत्पत्ति-र्येषां तैरेतादौर्गुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतः सात्त्विकादिनिहितानिर्णयः ॥ ४१ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पञ्चदशे [३,४] 'संसारान्धत्यमसङ्गश्लेष्णे च्छित्त्वा परं पदं मार्गितव्यं' इत्युक्तं, ज्ञातमोऽसङ्गतत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तम्, न ह्यात्मा-
त्तमनोगुणातीतगुणात्मकयोः सङ्गः सम्भवति, न ह्याकाशान्तर्वर्तिप्रतिविद्यादिगुणेन गन्धादिनाऽऽकाशः
सिद्ध्यते तद्वदित्युक्तं, समाप्तः शास्त्रार्थः । अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहृतुमसङ्गशस्त्रावुपायं च प्रदर्शयितुं
करणान्तरमारभते— ब्राह्मणेत्यादिना ।

शूद्राणामसमासकरणं वेदानधिकारात् ; प्रविभक्तान्यसङ्कीर्णानि । तत्र हेतुमाह— स्वभावप्रभैर्गुणैः स्वभाव
धरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणारिमिका सेव प्रभवो हेतुयोपां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तेः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण
व प्रभवः, शान्तत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः, ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमवपसर्जनं
मः, कृष्यादिवस्वभावत्वात् । शूद्रस्वभावस्य रजवपसर्जनं तमः, शुश्रूषास्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीयः
स्कारस्तत्प्रभवैः, न तु आतिमात्रप्रभवैः ; पश्चिणामाकाशगमनवत् । अथ एव जात्यन्तरव्यावृत्तानां धर्माणां शमा-
पु पाठो न दृश्यते । नहि शूद्राद्व्यावृत्तं त्रैवर्णिकानामप्ययनादिकं वा इतरद्वयाद्व्यावृत्तं ब्राह्मणानामप्यापनादिकं
पठ्यते किन्तु सर्वे सर्वजातीयानां साधारणधर्माः शमादयो दृश्यन्ते ।

यथा हि द्रोणादिषु ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं भरतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं लष्टं, एवमितरत्र । तस्माद्य-
स्मिन्कर्म्मविद्वर्णं शमादयो दृश्यन्ते स शूद्रोऽप्येतैल्लक्षणेप्रब्रह्मण एव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा
दृश्यन्ते, स शूद्र एव । तथा चारण्यके सर्वभूतं नहुयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं— 'सत्यं दानं ४-मा शीलमानुशंस्यं
तपो वृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र ! स ब्राह्मण इति स्मृतः' [म. भा. ३।१८०।२१] तथा 'यत्रैतल्लक्ष्यते सर्वे !
वृत्ते स ब्राह्मणः स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्व ! तं शूद्रमिति निर्दिशेत्' [म. भा. ३।१८०।२६] इति । जाति-
धर्मास्तु मनुना दर्शिताः [१।८८-९१]— 'अध्यापनं व्याप्यनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव
ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विपयेवप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । षणिकपयं कुसीर्दं च वैश्यस्य कृपिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म
समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यया ॥' इति । तस्मात् शमादयो यत्राब्राह्मणे ब्राह्मणे वा दृश्यन्ते स
एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितम् । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम्' [१।८४५] इत्यत्र तु मनुका-
न्यायापनादीन्येव स्वकर्माणि ब्राह्मणि, न तु शमदमादीनि । नहि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्या संसिद्धिल्लक्ष्यव्याडरित ।
तस्माच्छमदमादयो प्रक्षिप्तस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

१ शां. भा.— कानि पुनस्तानि कर्माणि ? इत्युच्यते— शम इति । शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थो
[१०।४], तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातं [१३।७+१६।१], क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमुज्ज्वलं
च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिकभावः श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म
स्वभावजम् । तदुक्तं— 'स्वभावप्रभैर्गुणैः प्रविभक्तानि' [१।८४] इति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रविभक्तानि कर्माण्येव प्रथमं
निदिच्य दर्शयति— कानीत्यादिना । अन्तःकरणेपशमः
शमो दमो बाह्यकरणोपरतिरित्युक्तं स्मारयति— यथेति ।
त्रिभिर्न ताः सप्तदशे [१०।१४।१९] दर्शितमित्याह— तप
इति । शौचमपि बाह्यान्तरमेवेदं प्रागेवोक्तं [१३।७] इत्याह—

शौचमिति । क्षमा नामाऽऽकुशल्य तादित्यस्य वा मनसि
विकारराहित्यं, ज्ञानं शास्त्रीयपदार्थज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रार्थस्य
स्वातुमवायत्तत्वापादनम् । निषा व्याख्यातं स्वभावशब्दात्—
मुपेत्याऽऽह— यदुक्तमिति ॥ ४२ ॥

३ रा. भा.— शमः बाह्येन्द्रियनियमनं, दमः अन्तःकरणनियमनं, तपः भोगनियमनरूपः शास्त्र-
सिद्धः कायव्रतः, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यता, क्षान्तिः परे पीड्यमानस्याप्यविकृतचित्तता, आर्जवं परंपु

मनोनुस्य बाह्यचेष्टाप्रकाशनं, ज्ञानं परावरतचयाथात्म्यज्ञानं, विज्ञानं परतच्चगतामाधारणमिष्टेपरिपय
ज्ञानम्, आस्तिक्यं वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः प्रकृष्टः, केनापि हेतुना चालयितुमशक्य इत्यर्थः ।

४ वे ता. चं.— 'क्षयो दम' इत्यादौ पूर्वं व्याख्या- तानामपि गुणानां पुनर्व्याख्यानं वर्णाश्रयेन विधानेऽन्तर- विरोधशङ्कापाकरणार्थं 'ब्राह्म कर्म' इत्युक्तकामत्वसिद्धये, निय- मनादिरूपेण पुनर्व्यापारसाध्यत्वज्ञापनार्थं च । अतः शौचा- द्वापि तदापादतः प्राप्तम् । अस्ति मतिरस्येत्यास्तिक, तद्वाव आस्तिक्य, तच्चामागिकेषु भवदोषाय, प्रख्यापि- सिद्धे ॥ नासावतिशय, शास्त्रोपेक्षपि क्वाचित्कथयार्थः । कुरक्षितप्रसन्न, अतो वैदिकार्थस्य कृत्स्नस्येत्युक्तम् । सहप्रतिविज्ञानावैभेदज्ञापनाय सत्यतानिश्चयस्य प्रकृष्टत्वोक्तिः । तद्विरुधोक्तिः— केनापीति ।

३ रा. भा.— भगवान् पुरुषोत्तमो वासुदेवः परब्रह्मशब्दाभिधेयो निरस्तनिखिलदोषगन्धः स्या- भागिकानवधिकातिशयज्ञानशक्त्याद्यसहय्यकल्याणगुणगणो निखिलवेदवेदान्तधेयः, स एव निखिल- जगदेककारण निखिलजगदाधारभूतः, निखिलस्य स एव प्रवर्तयिताः, सदाप्राधानभूत च वैदिक कृत्स्न- कर्म, तत्सैराराधितो धर्मार्थकाममोक्षार्थं फल प्रयच्छतीत्यस्यार्थस्य सत्यतानिश्चय आस्तिक्य, 'वेदेषु- संनरहेम वेद्यः' [१५।१५] 'अह सर्वस्य प्रभो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८] 'मयि सर्वमिदं- प्रोतम्' [७।७] 'भोक्तार यज्ञतपसां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' [५।२९] 'मत्तः परतर नान्यत्- किञ्चिदस्ति धनञ्जय !' [७।७] 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमम्यर्च्य सिद्धिं- विन्दति मानवः' [१८।४६] 'यो मामजमनादि च वेत्ति लोकेमहेश्वरम्' [१०।३] इति ह्युच्यते, तदेतद्ब्राह्मणस्य स्वमानजं कर्म ॥ ४२ ॥

४ वे ता. चं.— वैदिकस्य कृत्स्नस्येत्युक्त इष्टपाठ- मिमत्वैदिकार्थसङ्ग्रहपुस्तकाय प्राधान्येन सङ्कल्य व्यवहृ- भगवान्निष्पादिना । अत्र विरोधगणानां प्रागेव व्याख्यातत्वा- दिह सर्ववेदसारतयोद्भूतस्याप्यस्य तदुपबृंहणेऽस्मिन्प्रकारे तदा- त्वैवैव प्रत्यस्तामाह— वेदेऽस्येति । निखिलवेदवेदान्तधेय- इत्युक्तायकमानुसारेण विप्रकीर्णवाक्योद्धारकम् । लोकार्थ- नियमयति— तदेतदिति । वृत्तन कर्म ब्राह्मम्, ब्रह्मसम्बो- द्य ब्राह्मणजातिपर इत्यभिप्रायेणाऽऽह— ब्राह्मणस्येति ॥ ४२ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ४२ ॥

६ अ. प्र. श्री.— ॥ ४२ ॥

७ रा. पै. भा.— शम इति । तपः स्वधर्मवृत्तिः । शौचं शुचैर्भारः । शान्तिः क्षमा । आर्जव- मृजोर्भारः । ज्ञानमात्मप्रमोहः । विज्ञानममत्तादि (?) आस्तिक्यमागमादिपदार्थेष्वस्तित्वबुद्धिः । ब्रह्म- कर्म ब्राह्मणस्येदं स्वमानजं प्रकृतिममम् ॥ ४२ ॥

८ वै अ. ति — तत्र ब्राह्मणस्य स्वामाविकगुणकृतानि- कर्माण्याह— शम इति । तमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रह, दमस्तु- षडिन्द्रियनिग्रह, तप शरीरादिकं पूवाध्यायोक्तम्, शौच- ब्राह्मणान्तरम्, क्षान्ति क्षमा, आर्जव परेषु मनोरूप- ब्राह्मणचेष्टाप्रदर्शनम्, ज्ञान शाकीयम्, विज्ञानमनुभव, आस्तिक्यमागमाप्येषु सत्त्वनिश्चयः, पृच्छमादिक स्व-

भावजं स्वभावगुणजन्यं ब्राह्म ब्रह्मजातेरिदं कर्म । यद्यपि- चातुर्वर्ण्यस्यापि सात्त्विकान्वयाया शमादीनि भवन्ति तथापि- वाङ्मयेन ब्राह्मणे भवन्ति, अस्य सत्त्वस्वभावत्वात् । वर्णान्तर- तु सर्ववेदकवयेन वदाचिद्रवन्तीति । तदभिप्रायेण स्मृति- पुराणादिषु शमादीनां सर्ववेदसाधारणधर्मत्वोक्तिः ॥ ४२ ॥

९ व० त० दी०— तत्र ब्राह्मणस्य स्वामाविकगुण- परमात्मज्ञानम् ॥ ४२ ॥

कर्माऽऽह— शम इत्यादि । ज्ञान द्योतम् । विज्ञानं

१० पु अ त — तत्र प्रथम ब्राह्मणस्य स्वामाविकानि- कर्माण्याह— शम इति । शम शान्ति मत्परैकचित्तत्वं, दम- इन्द्रियोपममः, तप शरीरदृष्टा, शौच ब्राह्मणान्तरमिदं- द्विषि, क्षान्ति क्षमा, आर्जव सत्त्वता । एककारणे कृति-

लेष्वपि चेत्यर्थः । ज्ञान शास्त्रीय, विज्ञान अनुभव आस्तिक्य- प्रमाणोत्पन्नलोक्य अस्ताति निश्चयवृद्धि एवमेतत्सर्व- ब्राह्मणस्य स्वभाववत् स्वभावाभावात् कर्म ॥ ४२ ॥

११ नो० भा० दी०— ब्राह्मणकर्माण्याह— शम इति । अन्तःकरणनिग्रहः शमः, बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः, १ पूर्वोक्तं [१७।१४-१६] शारीरादिभेदेन त्रिविधम्, शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यामाभ्यन्तरं भावशुद्धिः, क्षान्तिः मा, आर्जवमकौटिल्यम्, ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयम्, विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकम्, आस्तिक्यं द्वा, एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिव्यक्तकं कर्म स्वभावजं प्राचीनवर्मसंस्कारजम् ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

१ शां. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिर्धारणं सर्वोपस्थास्व-सादो भवति यया धृत्योत्तम्वतस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन चित्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराधमुखीभावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्ता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रशुशक्तिप्रकटीकरणमीशित्वान्नाम्रति, क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

२ आ. शां. ध्या.— शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्-
रानपि प्रवर्तुं प्रवृत्तिः । प्रागल्भ्यं परैरपयोगीयत्वम् । महत्या-
मपि विपदि देहेन्द्रियोत्तममी धित्वृत्तिर्धृतिरिति ध्यायेत्—

सर्वावस्थास्त्विति । दक्षस्य भावमेव विमर्शते— सहसेति ।
स्वभावस्तु [५।१४+१।१५] पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

३ रा. भा.— शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं, तेजः परैरनभिभवनीयता, धृतिः आरब्धे कर्मणि विप्रोप-निपातेऽपि तत्समापनसामर्थ्यं, दाक्ष्यं सर्वक्रियानिष्ठचित्तसामर्थ्यम्, युद्धे चाप्यपलायनं युद्धे चात्ममरण-निश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं आत्मीयस्य धनस्य परस्वत्वापादनपर्यन्तस्यागः, ईश्वरभावः स्वव्यतिरिक्त-सकलजननियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

४ वे. ता. खं.— 'शूरं भीरुं कर्षिं जडम्' इति भीरु-
प्रतिभोगिति शूरशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— निर्भयप्रवेश-
सामर्थ्यमिति । मानसशारीरसंवलनमिदम् । प्रतिदृश्य परैः
परिभवे प्रवेशोऽपि दोषः स्यात्, अतस्तत्परिहाराय तेज
शौचमित्याह परैरनभिभवनीयतेति । दाक्ष्यादुत्तेर्बिद्यो
विप्रोपनिपातेऽपीति दर्शितः । धृतिरसामर्थ्याग्रहतापरि-

त्यागो हस्य एव । 'युद्धे चापि' इत्यत्रापि शब्दयोस्ति तौ
पलायनमिति भावः आत्ममरणनिश्चयेऽपीति । अत्रेश्वर-
भावस्येन दुष्टनिग्रहशिशुानुग्रहस्य किंविदक्षितेति अभिप्रायेणा-
ऽऽह— स्वव्यतिरिक्तमिति । सकलजनेति स्वराष्ट्रायपरिछन्-
विषयम् ॥ ४३ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४३ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४३ ॥

७ ह. पै. भा.— शौर्यमिति । शौर्यं मरणनिर्भयत्वम् । तेजः प्रतापः । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यं
निपुणता । अपलायनं शत्रूणां भूमिमुखावस्थानम् । दानं हिरण्मादेः पात्रे समर्पणम् । क्षत्रियस्येदं धात्रं,
स्वभावजं प्रकृतिभवम् ॥ ४३ ॥

८ खं. प्र. गि.— क्षत्रियस्य स्वभावगुणकर्माण्याह—
शौर्यमिति । शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवृत्तिः, तेजः परैरनभि-
भवनीयता, धृतिर्महत्तामपि विषयनवसादः, दाक्ष्यं प्रात्युत्प-
न्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन तत्कार्यनिवर्तनम्, युद्धे चापलायन-

आत्ममरणनिश्चयेऽप्यनिवर्तनम्, दानं देयेषु मुक्तहस्ता, ई-
श्वरभावो लोकनियमनशक्तिय, धात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म
सत्सोपसर्जनजोकरूपस्वभावगुणजम् ॥ ४३ ॥

९ ब० त० दी०— क्षत्रियस्य तदाह— शौर्यमिति । धृतिर्धैर्यमहेत्यमिति यावत् । युद्धे दाक्ष्यम् । ईश्वरभाव-
स्यैश्वर्यम् ॥ ४३ ॥

१० पु. अ. त.— क्षत्रियस्याऽऽह— शौर्यमिति । शौर्यं
पराजयः, तेजः प्रगल्भता, धृतिर्धैर्यं, दाक्ष्यं सर्वकर्मशौचं,
युद्धे चापि अपलायनं अपराधमुत्पत्ता । अपिनान्देन सर्ववा-

ऽपलायनञ्च, चक्रारेण एतादृशीति । दानं दानशीलता, ई-
श्वरभावः नियमनैस्वभावत्वम्, एतत् धात्रं कर्म
क्षत्रियस्य स्वभावजं स्वस्वभावजातं कर्म ॥ ४३ ॥

११ नी० भा० दी०— द्रौघं पराक्रमः । तेज प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धैर्यम् । दाक्ष्यम्, पुष्टे कौशलमुत्साहो वा । दानमौदार्यम्, ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिना नियमनशक्तिः, एतत्प्राप्त्यै कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

१ शां. भा.— कृषीति । कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यम् । कृषिर्धमेर्विलेखनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः, वाणिज्यं वणिज्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं, वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुभ्रा स्वभारं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

२ भा. शा. व्या.— ॥ ४४ ॥

३ रा. भा.— कृषिः सस्योत्पादनं कर्षणं, गोरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः, वाणिज्यं धनसम्प्रापहेतुर्धनं प्रयविक्रयात्मकं कर्म, एतद्वैश्यस्य स्वभारजं कर्म । पूर्वनर्णयपरिचर्यारूपं शूद्रस्य स्वभारजं कर्म, तदेतच्च तूर्णा वर्णानां वृत्तिभिः सह कर्तव्यानां शास्त्रविहितानां यज्ञादिकर्मणां प्रदर्शनार्थमुक्तम् । यज्ञादयो हि त्रयाणां वर्णानां साधारणाः, शमदमादयोऽपि त्रयाणां वर्णानां समुद्भूता साधारणाः, ब्राह्मणस्य तु सत्त्वोद्वेकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति कृत्वा तस्य शमदमादयः स्वभावजं कर्म त्युक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स्वतो रजस्तमःप्रधानत्वेन शमदमादयो दुःखोपादाना इति कृत्वा न तत्कर्म त्युक्तम् । ब्राह्मणस्य तु वृत्तिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः, क्षत्रियस्य जनपदपरिपालनम्, वैश्यस्य च कृष्यादयो यथोक्ताः, शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्वनर्णयपरिचर्यैः ॥ ४४ ॥

४ वे ता च— इति व्युत्पत्तिं चानुसृत्य पठत स्वरूपतश्च कृषिं दर्शयति— सस्योत्पादनं कर्षणमिति । एव वाणिज्यव्यापक्यानेऽपि ग्राह्यम् । गौरक्ष्यं यत्, तत्कर्म गोरक्ष्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह पशुपालनमिति । रक्षयमिति भावार्थं वा, रक्षणमित्यर्थः । गौरक्ष्यमिति बापाठः । गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य कर्म गौरक्ष्यं पशुपालनं, वणिज् कर्म वाणिज्यमिति वत् । एव विद्य कर्म वैश्यः, 'युगयवमब्राह्मणा दिव्य कर्मणि च' [अथा ५।१।१२४] इति ध्ययस्त्वयः ।

शास्त्रात्पशुवारेण परिचर्याया प्रकृतत्रितयातुबन्धित्वमाह— पूर्ववर्णयत्येति । अनु पूर्वमां ब्राह्मणं, त्रिकर्माणौ क्षत्रियवैश्यौ, शूद्रस्यापि 'आयारति' शुचिर्भूत्यमर्ता आद क्रियान्वित (क्रियारत — त्रियापर) । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चमहाभ्यक्षयत् [या स्मृ १।५।१२१] इत्यादयो धर्मा विधीयन्ते, तत्कर्ममिदं तत्कर्मणामित्यादिनां देशः २ इत्याद्याऽऽह— तदेतद्विधि । प्रदर्शनीयानुरादरति यज्ञादयो हीति । प्रदर्शनाभ्यस्ते इत्यन्तरमाह शमदमादयाऽर्पयति । शमादीनां मोक्षार्थिगणप्रयत्नाधारभूतं कथं ब्राह्मणस्यैव तदुक्तमित्यत्राऽऽह ब्राह्मणस्य रयति । 'स्वभावजमे' [१।८।४१] इति पूर्वोक्तानुविधानात्तद्वत्त्वविधयश्च स्वभावजशब्द इत्यभिप्रायेणाऽऽह— सरयादिकस्य स्वाभाविकत्वेन शमदमादयः सुखोपादाना इति । वृत्तान्तरयुगयन्मेदं विवेदति— क्षत्रिय-

वैश्ययोरिति । न तत्कर्मस्युक्तमिति तत्कर्ममिति नोक्तमित्यर्थः । उक्तानां वृत्तीनां प्रदर्शनाभ्यस्तेषां चतुर्णां नृपदेष विविच्य विविचिष्य ब्राह्मणस्य तु वृत्तिरित्यादिना । शूद्रमर्मा वृत्तिर्न यावत्स्वल्पेन स्मर्यते— 'शूद्रस्य द्विजशुभ्रा तया-ऽजीबन्वपिप्रभवेत् । शिल्पेर्वा विविधैर्विहितादिहितमाचरत्' [१।५।१२०] इति, मनुस्तत्र विशेषमाह— 'विप्रवैश्व शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्यते' [१।०।१२३] इति, तद्विदमभिप्रेत्याऽऽह— शूद्रस्य तु कर्तव्यं वृत्तिश्च पूर्ववर्णप्रय परिचर्यैवेति ।

नचिदमयुक्तं 'आयारति' इत्यादेशकत्वात्, 'मा हि पाथं' व्याजित्य' इत्यारभ्य 'त्रियो वैरयास्तथा श्वास्तेऽपि यान्ति परा गतिम्' [१।३।२] इति च स्वयमेवाऽऽह 'नष्टे दोक्षयेद्विप्रम्' इत्यारभ्य 'हेमन्ते शूद्रमेव च । त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः' इति भगवत्समाराधनार्थं दीपना च विहिता, तथा 'ब्राह्मणे क्षत्रियवैश्ये शुद्धे कृतव्ययः । अचनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्ते इवक्रमः ॥ सात्त्वत विधिमास्त्वया गीतं सदर्पणेन च' [म भा ६।१।२५, ४०] इति दीक्षितशूद्रादेशेणवद्वचनादिकं स्पष्टमुक्तम् । तथा युगयमर्तः प्रक्रमोच्यते— 'कृतं नाम युगं पूर्वं यत्र धर्मं रतातन । कृतमेव न कर्तव्यं यदिसन् काले नरोत्तम ! । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैरया शूद्राश्च कृतव्ययाः । कृते युगं समभवत् स्वकर्मनित्यं

पदा ॥ एतदेवसायुका एकमन्त्रविधिक्रिया । पृथग्धर्मा
स्त्वेवेनेया धर्ममेकमुपता ॥ चातुराश्रम्युक्तेन कर्मणा काल
योगिना । अक्षामफलसयोगात् प्राप्नुवन्ति परा गतिम् ॥
[वि घ. १०८।१९] इति ।

श्रीसात्वते च— 'अथाज्ञयोग्युक्तानां ह्यागनिरतात्मनाम् ।
योगिनामधिकार स्यादेकस्मिन् हृदयेराये ॥ व्यामिश्रयाग
युक्तानां विप्राणां वेदवादिनाम् । समन्त्रे तु चतुर्व्यूहं ह्यधिकारो
न चम्यया ॥ त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
अमन्त्रमधिकारस्तु चतुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥ सक्रिये मन्त्रचक्रे तु
वैभवीये विवेकिनाम् । समतामनिरस्तानां स्वकर्मनिरतात्म-
नाम् ॥ कर्मवाचनसे. सम्यग्मक्तानां परमेश्वरे । चतुर्णामधि-
कारो वै वृत्ते रक्षाक्रमे सति ' [ज।८।१९।१०।११] इत्य-
धिकारविशेषनियमः कृतः । सप्तमे च प्रतविधानपरिच्छेदे
'दानार्चने तु द्वाद्या प्रतकर्मणि सर्वदा । अविद्या तु विहितं
सिद्धि वा प्राप्तेच्छया ॥ स्वकर्मणा ययोरकर्षमन्येति च
तयार्चनात् । तस्मात्स्वेनाधिकारेण कुत्रादाराधनं सदा ॥
सर्वश्राविहो विप्रो बाहुदेवादिपुत्रे । यथा तथा न क्षत्रा
पास्तमाच्छास्त्रार्थमाचरेत् ॥ नयेतकारानेर्मक्त्या दिनाभ्ये
तानि मौहूतः । प्रतायन्ते तु विहितं परिपीड हि तस्य वा ' ॥
[ज५।१।५४।९।१५६] इति प्रतविशेषक्रमो दर्शितः ।
मौहूतेति भगवच्छास्त्रे द्वाद्यानाम् । परिपीडमुपवास । तथा
मन्त्रु चैव नियमोऽन्यत्र कृतः । 'वौपरेष्वाहावपत्कारनिष्ठानां
तु प्रतिक्रिया । नमस्कारेण विहिता' इति । तथा नारादीये
श्रीमदशास्त्रकल्पे— 'न स्वरः प्रणवोऽज्ञानि नाप्यन्यविषय
स्तथा । श्रौणा तु द्वाद्यातीना मन्त्रमाशोकिरिष्यते '
[भा अ क १।१२०] इति ।

एतेनादौत्राश्रमयोऽपि सर्वसाधारणा पुराणादिषु पठ्यन्ते ।
तत्त्वतः अपि वर्ज्यावर्ज्यमित्यमा कतिकति धर्मशास्त्रादिषु
कल्प्यन्ते । यथा— 'कपिलाक्षीरपात्रेन प्राङ्ग्रीगमनेन च । द्ये
वेदाङ्गरेणैव निष्कृतिर्न विधीयते (वेदाङ्गरविचारिण द्वाद्यस्य
नरक धुनम्) ' ॥ [पा. सू. १।४४] ' इत्युक्तं तस्मात्प्रति-
स्थापयत् द्विजातयः । शुक्रयन्त्रं श्रीं च द्वाद्यं सत्कृत्यष्टाभि-
स्तुतं ' ' तथा स एवाचमनकल्पे अधिक अहह (१) । कथ-
मनुमोमेनखदापनम् ' इत्यादि । तस्मात् 'अपस्तपस्त्वोर्थ
याश्च प्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव श्रीधूपतनानि
पत् ' इत्यादिक विहितव्यतिरिक्तार्थेनयशुश्रूषाविच्छेदविषयमिति
योग्यम् । अपि च— 'न द्वाद्या भगवद्भक्ता विप्रा भागवता
स्तथा ' [वि स २४।१०] इत्यादिकवचनाव्याख्येयसिद्धिदा
दिषु भागवतानां चतुर्णां समत्ववचनाच्च भगवत्परिचर्यावशाद्भ-
गवत्परिचर्यानिष्ठतिरपि सम्मतेः । अतः कथं 'द्वाद्यं तु
कर्तव्यं इतिच पूर्ववर्णनयपरिचर्येव' इति भाषितम् । अतः
भूम — यद्यपि विहितव्यतिरिक्त विषया सर्वनियेषा विशिष्ट-
संस्कारगुणविशेषादिमतां च द्वाद्यानामपि धर्मविशेषा विहिता ,

तथापि ते सर्वे वर्णत्रयपरिचर्याख्यप्रधानधर्माविरोधेन तन्निवृत्तः
द्ये तत्परिचर्याभावनयेवानुष्ठेया । अत एव ह्यतोच्यते
'परिचर्यात्मकं कर्म' इति । अन्यथा परिचर्येत्येव वक्तव्यम् ;
नच निप्रयोगेनाधिकग्रहणं युक्तम् ।

आमनन्ति च रहस्यास्त्रायविद् — 'ज्ञानज्ञापनसम्प्रेषण-
कर्मां प्राप्तां, ज्ञानपरिप्राणकर्मं शक्तिं, ज्ञानबीजवर्धनकर्मां
वैश्यं, ज्ञानपर्युत्थानकर्मां द्युद, कृतयुगस्यान्ते नेतायुगस्यादौ
प्राज्ञाशक्तिविशेषयुद्धा भिद्यन्त, तेषां मित्रानां दृष्टि न तथा
भवति, पश्या रसना न तथा भवन्ति, उपपल्लमोपविधनस्पतयो
न तथा दृष्टे, ता दृष्ट्वा प्राज्ञाशक्तिविशेषयुद्धाणां मसुया
प्रादुर्बभूव— द्युद प्रथमजातिर्न व पर्युत्थस्यास्मातीति, वैश्यो
द्वितीयजातिर्न बो बोचानि वर्धयिष्यामीति, क्षत्रियस्तृतीय-
जातिर्न व परित्रास्य इति । तान् प्राप्तां इत्याह । आस्थितः
युय न वो वक्ष्यामि' इति । अत्र पर्युत्थानं परिचर्या । एव
द्युद साधु इत्यादिप्रकरणान्तराणि च द्रष्टव्यानि । एतेन 'न
द्युदा भगवद्भक्ता ' इत्यादिस्तुतिवाक्येन वर्णत्रयपरिचर्यादि-
निष्ठतिप्रवृत्तौऽपि प्रत्युक्तं, भगवत्कान्तद्वयैव पर्युत्थान-
विषे । भगवद्भक्तिस्तुतिपरत्वादेव हि 'सर्ववर्णेषु ते द्वाद्या ये
हमन्ता जनार्दने' [वि स. २४।१०] इति व्यतिरेक-
निन्दा । किं तर्ज्यं स्तुतिनिन्दात्मकम् ? आन्तरं सत्त्वादि-
गुणोन्मेष । यदपेक्षया प्राप्ताणोदेरेव भगवन्त्यादिक धृत्यादिषु
कीर्त्यन्ते— 'मौनं चामौनं च निर्विघ्नाय प्राप्तां, ' [इ. उ.
३।५।१] इति । 'विष्णुः कान्त (विष्णुकान्त) बाहुदेव
विज्ञानमित्रो विप्रस्व गच्छते तत्त्वदर्शी ' [शा. उ +४ म भा.
१।१।१६१२] 'चण्डालमपि वृत्तस्थं तं वैशा प्राप्तां विदु '
इत्यादि ।

यत्तु शरीरसखादिगुणतारतम्यनिषेधनं जातिरूप प्राङ्ग्या-
दिक, तस्मान्तरसत्त्वोन्मेषादावप्युत्तरेतरासरीरात् जातिनियम
स्थित एव । तदनुगमिवन्ध धर्मास्तत एवावतिष्ठन्ते । अत एव
हि विदितद्वन्द्वविद्योऽपि विदुर स्वस्य तद्वचनेऽपि अधिकारमाह—
'द्वाद्योनाह जातो नातोऽन्यद्वाद्युत्पत्तये' [म भा. ५।४।१९]
इति । अमादिगुणपीकन्ययागिनि ॥ द्वाद्यादौ श्रीधर्मिण्या
जनन्यामिवावज्ञानादिनिष्ठतिमात्रविशेषापेक्षया जातिधामान्य
वीक्षणप्रतिषेध इति । यथा स्मरन्ति— 'एते धमेत द्वाद्योऽपि
वार्धके मानमर्हति' इति । अत एव 'मच्छिष्टविषया ह्येषा
यस्मिन् म्बेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देयं ततो प्राप्ते च च पूज्यो
यथा ह्यम् ' [भा क पू ख २१९।१८] इत्यादिकमनु-
प्रवर्णनतत्वाऽपि निर्व्यर्द्धम् । साम्योचितरिपि सर्वोत्कर्षकत्वादि-
साम्यविषया, अपद्वाद्यावतिरोधश्च । उक्तं चाचार्यैर्मांगवत्तवेन
द्वाद्योत्कर्षे प्राप्ताणस्यापि तेनैवोत्कर्ष इति पुनर्वैषम्यमिति
सर्वं समग्रम् । अतः सुस्पष्टं— 'द्वाद्यं इति कर्तव्ययो-
रेकम् ' इति ॥ ४४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४४ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४४ ॥

७ ह. पै. भा.— कृपीति । गवां रक्षा रक्षणं गौरक्ष्यम् । वणिक् क्रयविक्रयी तस्य भावो वाणिज्यम् । एतद्वैश्यस्य स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

८ वं. प्र. सि.— वैश्यशूद्रयोः स्वभावगुणकर्माण्याह— कृपीति । कृपिः सस्योत्पत्त्यर्थं भूविदेरानम् , गा रक्षतीति गौरक्षः, तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यम् , क्रयविक्रयादिकं वणिजः कर्म वाणिज्यं च वैश्यानां विहितं वैश्य कर्म तम-
हपसर्जनरजोस्वभावगुणजम् । द्विजातिशुभ्रपाण्ड्यपरिचर्या-

स्वं कर्म शूद्रस्यापि रजउपसर्जनतमोरूपस्वभावगुणजम् । अत्र च ' शमो दमः ' [१८।४२] इत्याद्येतरपर्यन्तोकानि शमादीनि चातुर्वर्ण्यकर्माणि श्रुतिश्रुत्युक्तचातुर्वर्ण्यकर्मा-
न्तराणामप्युपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

९ व० त० दी०— वैश्यशूद्रयोराह— कृपीति । कुसीदस्य वाणिज्ये निवेशनात् पृथगुक्तिः द्विजपरिचर्यात्मकं शूद्रस्येति मर्यादा इयं परिचर्या भगवति कृता चेत्सर्वेणो उत्तमफलदा भवेत् ' यदृच्या तुप्यते हरिः ' इति वाक्यात् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

१० पु. अ. त.— वैश्यस्याऽऽह— कृपीति । कृपि कर्षणं, गौरक्ष्यं पशुपालनं, वाणिज्यं क्रयविक्रयात्मकम् ,
एतद् वैश्यस्य स्वभावाज्जातं कर्म । शूद्रस्याऽऽह— परिचर्या-
त्मकमिति । त्रैवर्णिकसेवनात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावाज्जातं कर्म, यद्वा मत्परिचर्यात्मकं कर्म सर्वेषां पूर्वोक्तानां शूद्रस्यापीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

११ नी० भा० दी०— वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह— कृपीति । स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ४४ ॥

स्वस्ववर्णविहितकर्माभिरतस्वैवैश्वरार्चनेन सिद्धिप्रतिपत्तिः ।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिस्तः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

१ शां. भा.— एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः, 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मापुद्गलवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ' [गौ. ध. सू. ११।२९] इत्यादिस्मृतिभ्यः; पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् ।

२ आ. शां. ध्या.— शमादिपरिचर्यान्तर्कर्मणां विम-
ज्योक्तानामभ्युदयं फलमादातुगन्त्यस्यति— एतेषामिति । स्वभावतो विहितत्वादेव मोक्षोपेक्षामन्तेरेणानुष्ठानादित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह— वर्णा इति । शेषशब्देन शुक्तकर्मणोऽति-
रिक्तं कर्मानुष्ठयशब्दितमुच्यते, प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः सम्बध्यते आदिशब्देन ' तथ्याऽऽग्रे फलार्थे निर्मिते छाया-
गन्पाद्यनृत्तपद्ये, एवं धर्मं वर्णमात्ममर्यां अनुत्पद्यन्ते, न धर्मदा भिर्भवति ' [आपस्तम्बः] इति स्मृतिवृत्तये । इत्येकोक्तानां

कर्मणां स्वयंफलत्वं युक्तमित्याह— पुराणे चेति । उक्तं हि— ' यस्तु धर्म्यकरोत्येव गृहस्थः परमं विधिम् । तदर्थं वन्यं युक्तोऽसौ लोकानामोत्पन्नयुक्तमान् ' इति । ' यस्त्वेता नियतधर्मो वानप्रस्थश्चरेन्नृनिः । स दहत्यग्निवहोपास्येन्नोकाय शाश्वतान् ' इति ' मोक्षाधर्मो यथरते ययोक शुचिः सुयज्ञस्वित-
तुदियुक्तः । अग्निव्यनभ्योतिरिव प्रशान्त स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजाति ' इति च । ' सर्वं एते पुण्यलोका भवन्ति ' [छा. उ. १।२।११] इति धृतियकारार्थः ।

३ शां. भा.— कारणान्तराच्चिदं वक्ष्यमाणं फलम्— स्वे स्व इति । स्वे स्वे ययोक्तलक्षणमेदे कर्मण्यभिरतस्वत्वरः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये भवति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरोऽधिष्ठितः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ? स्वकर्मनिस्तः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

२ आ. शां. व्या.— यदि पुनर्मोक्षपेक्षयोः कानि कर्मा-
न्युपशेयस्तदा मोक्षफलत्वं तेषां सेतस्यतीत्याह—कारणा-
न्तरादिति । तदेव कारणान्तरं यन्मोक्षपेक्षया तेषामनुग्र-
हम् । मोक्षोपायेषु शमादिषु सात्त्विकेषु ब्राह्मण्यमेषु क्षत्रिया-
दीनामनधिकाराद्ब्राह्मणानामेव मोक्षः, न क्षत्रियादीनामित्या-
शङ्क्याऽऽह—स्वे स्व इति । यथा स्वे कर्मण्यभिरत
स्य बुद्धिबुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता, तथा प्राप्तज्ञानस्य
मोक्षोपपत्तेर्नास्तीतिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा

पूर्वाधि न्यायते—स्वे स्व इत्यादिना । संसिद्धिशब्दस्य
मोक्षार्थत्वं गृहीत्वा स्वधर्मनिष्ठत्वमात्रेण तन्नामे तादर्थ्येन
सध्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्यानः शङ्कते—किमिति ।
न तादर्थ्यमात्रेण साध्यान्मोक्षो ज्ञाननिष्ठयोग्यता वेति परि-
हरति—नेति । तर्हि कथं स्वधर्मनिष्ठस्य संसिद्धिः ? इति पृच्छ-
ति—कथं तर्हीति । उत्तरार्थेनोत्तरमाह—स्वकर्ममिति ।
तच्छृणु तं प्रकारमेकाग्रचेता मत्वा श्रुत्वाऽप्रकारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

३ रा. भा.—स्वे स्वे यथोदिते कर्मण्यभिरतो नरः संसिद्धिं परमपदप्राप्तिं लभते । स्वकर्मनिरतो
था सिद्धिं विन्दति परमपदं प्राप्नोति, तथा मृणु ॥ ४५ ॥

४ वे. ता. चं.—वर्णधर्मविभागो मोक्षसाधने किमर्थः ?
यथाऽऽह—स्वे स्वे कर्मणीति । संसिद्धिशब्दस्यात्र
परमपदसिद्धिपदार्थं प्रकरणात्सिद्धम् । 'साधत्वं परमन्ययम्'
॥ ८५६ ॥ इति हि वक्ष्यति । यद्वा सिद्धिशब्दः 'नेच्छम्यै-
दिम्' ॥ १८४९ ॥ इति वक्ष्यमाणविषयः । तत्पर्यवसान-
नायात्र परमप्राप्त्यग्रहणम् । ननु स्वकर्मनिरतस्यापि शून्यस्य
परमपदप्राप्तिः ? तस्य मोक्षसाधनविधायामनधिकारः
धारीकं अपराधधिकारेण शिक्षितः । सर्वं, भवान्तराधिकारद्वारा
परमपदप्राप्तिर्विदितत्वात् विरोधः । विदुरादिवज्जाति-

स्मरेषु जन्मान्तरप्रारम्भपरविद्याप्रतिसन्धायिषु स्वकर्मणामकरण-
निमित्तप्रत्ययपरिहारापर्यन्तं साक्षात्संसिद्धियोग्यत्वं द्रष्टव्यम् ।
यथोक्तं मगधता शौनकेन—'धर्मन्यायावयोरन्यस्य पूर्वा-
न्यासाञ्जगुप्सिते । वर्णादरत्ने सम्प्राप्ताः संसिद्धिं धमनी यथा'
[वि.प. १०२३०] इति । ननु परिमितफलप्रदानसमर्थेन्द्रावाराधन-
रूपाणां तत्तद्वर्णाश्रमकर्मणां कथं परमपदप्राप्तिवेद्यत्वं ? इत्यत्रोत्तरं
स्वकर्मनिरत इति । 'यथा' इत्यस्य प्रतिनिर्देशत्वात्-
च्छब्दः प्रकारपरामर्शसाह—तथा शृण्वति ॥ ४५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४५ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ४५ ॥

७ ह. पै. भा.—स्वे स्व इति । स्वकीये कर्मण्यभिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

८ पै. प्र. गि.—एवं वर्णभेदेन कर्माण्युक्तानां तेषु
मात्राणां देः स्वस्ववर्णविहितमेव कर्मापदेशं, न तु स्वेच्छया
वर्णान्तरीयमपि कर्मेत्याह—स्वे स्व इति । स्वे स्वे
स्वस्ववर्णाश्रमविहित एव कर्मण्यभिरतः परिनिष्ठितो नरः
संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । ननु ग्रहणेन च द्रष्टव्यवच्छेदः ।
इदानीं कर्माधिकाराभावादुपासनामात्रेण ज्ञानयोग्यतेति हि
देवताधिकारेण स्थितम् ।

तदेवं कर्मफलसाधनः सध्यास इत्यत्र कस्य किं कर्म ?
इति प्रश्न उत्तरितः, इदानीं फलसाधनं कीदृशः कर्मानुष्ठान-
प्रकारः ? इति प्रश्नोत्तरं वक्तुं प्रतिशानीते—स्वकर्ममिति ।
यथा येन प्रकारेण स्वकर्मपरिनिष्ठितः सिद्धिं ज्ञानयोग्यतां
विन्दति ते प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

९ व० स० दी०—एवंविधस्य स्वस्वकर्मणः स्वसंसिद्धिहेतुत्वमाह—स्वे स्व इत्यर्थेन । जनेन परधर्मो
व्यावर्तितः ॥ ४५ ॥

१० पु. अ. त.—यद्यपि कर्म निरूपितं तदाह—स्वे
स्व इति । स्वे स्वे स्वस्वविहिते कर्मणि अभिरतः प्रीति-
युक्तो नरो मनुष्यः संसिद्धिं सम्पद्यति सिद्धिं मत्प्राप्त्यधिकं
लभते प्राप्नोति । ननु प्रीतिमात्रेण कथं सिद्धिः ? इत्यत
आह—स्वकर्ममिति साधनं । स्वकर्मनिरतः स्वविहितकर्मनिष्ठो
यथा येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति जानाति तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

११ नी० भा० दी०—कर्मप्रविभागफलमाह—स्वे स्व इति । स्वे स्वे मन्वादिभिरुल्लेख्यापनादा-
वसाधारणे शमदमादौ साधारणे च कर्मण्यभिरतो निष्ठावान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः । एतदेव विवरीतुं
प्रतिशानीते—स्वेति । सिद्धिं वक्ष्यमाणां मुख्यसन्ध्यासलक्षणां नेच्छम्यैसिद्धिम् । यथा येन प्रकारेण ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

१ शां. भा.—यत् इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं, स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठयोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

२ आ. शां. व्या.—तमेव प्रकारं स्फुटयति—यत् इति । यत्तद्व्याख्यायै यस्मादित्युक्तं व्यक्तिकरोति—यस्मादिति । प्राणिनामुत्पत्तिरैतद्वादीश्वरात्, तेषां चेष्टा च यस्मादन्तर्यामिण, येन च सर्वं व्याप्तं, सृष्टेयं यद्यदि कार्यस्य कारणतिरिक्तस्वरूपाभावात्, तं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य मानवः

सिद्धिं विन्दतीति सम्बन्धः । न हि प्राणिनादीनां यथोक्तं कर्मनिष्ठया साक्षान्मोक्षो लभ्यते, तस्य हानैकलभ्यत्वात् । किन्तु तन्निष्ठानां शुद्धबुदीनां कर्मसु फलमपश्यतामीश्वरपरात् सादित्तविवेकवैराग्यवतां सभ्यासिनां ज्ञाननिष्ठयोग्यतावतां ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—केवलमिति ॥ ४६ ॥

३ रा. भा.—यतो भूतानामुत्पत्त्यादिका प्रवृत्तिः, येन च सर्वमिदं तत्, स्वकर्मणा तं मामिन्द्रायन्तरात्मतयाऽवस्थितमभ्यर्च्य मत्प्रसादान्मत्प्राप्तिरूपां सिद्धिं विन्दति मानवः, मत्त एव सर्वमुत्पद्यते, मया च सर्वमिदं ततमिति पूर्वमेवोक्तम्—‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !’ [७६] ‘मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तवृत्तिना’ [९।४] ‘मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रष्टे सचराचरम्’ [९।१०] ‘अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इत्यादिषु ॥ ४६ ॥

४ वे. ता. धं.—सर्वकारणभूतः सर्वान्तर्यामी परमात्मा स्वकृतव्यवशरीरभूतेन्द्रादिवाच्यैः कर्तृद्वाराजगत् इति तत्समाधानत्वात्संसिद्धिसाधनत्वं वर्णाश्रमधर्मानामुपपन्नमित्युच्यते ‘यतो प्रवृत्तिः’ इति श्लोकेन । प्रवृत्तिश्चन्द्रव्यस्य चेशामत्र-पररश्मिबुदाद्याऽऽह उत्पत्त्यादिकेति । चेतनाचेतनवाभिभूत-शब्दसमन्वितः प्रवृत्तिशब्दोऽत्र विशेषकाभावात्सर्वविधव्यापार-

सङ्काहक इति भावः । सर्वविधकारणत्वोपयुक्त आकार उच्यते ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इति । तत्वं नियन्तृत्वेनेति हृदयम् । ‘तम्’ इति परोक्षतया निर्दिष्टः कथं मामिति व्याख्यायते । इति शङ्कायां ‘यतः’ इत्यनुवादस्य प्राप्त्यर्थं पुरोवादे स्मारयति—मत्त एवेति । कारणत्वसर्वाधिकत्वमवैक्यापित्वसर्व-नियन्तृत्वादेषु यथासम्भवं वचनानि योजयामि ॥ ४६ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४६ ॥

६ ज. प्र. टी.—॥ ४६ ॥

७ ह. पै. भा.—यत् इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्भूतानां पृथिव्यादीनाम्, येन सर्वमिदं तत् व्याप्तम्, आत्मीयेन कर्मणा तमीश्वरमभ्यर्च्योऽऽराध्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

८ छं. प्र. मि.—तमेव—यत् इति । यत्. परमेश्वरात् भूतानां प्रसादिष्टव्याप्तानां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति, येन च परमे-श्वरेण सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत्तत् जगत्सर्वं संप्रधाता-दिमपिष्ठानतया ध्यातम्, तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य अपराप्य सिद्धिं ज्ञानयोग्यतं विन्दति मानवः । देवादुपस्त-पासनमात्रेणेति भावः । अत्र ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य’ इत्यनेन

परमेश्वराश्रयस्वरूपः कर्मावुष्ठानप्रकार इत्युक्तः । ‘यत् प्रवृत्तिः’ इत्यनेन सर्वकर्मप्रेरकतया सर्वनियामके परमे-श्वरेभूत्येनेव शक्तिं तत्सेवाकृत्स्नं तदाज्ञाप्रकृत्य कर्मणः समर्थं युक्तमिति दर्शितम् । ‘येन सर्वमिदं ततम्’ इत्यनेन सर्व-कृत्यवधिष्ठानस्य कर्मापेक्षयुक्तविकाराभावोक्तिः ॥ ४६ ॥

९ व० त० दी०—तत्प्रकारमाह साङ्ख्येन—इत्यर्थः । इत्युक्तम् । ‘यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी’ [१५।४] प्रवृत्ता येनाश्वरेण भगवत्स्वरूपेणैवं तत् तमेवाभ्यर्च्य, न तु देवान्तरं, तदा सिद्धिं मुक्तिं प्राप्नोति स्वकर्मणेति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

१० पु. अ. त.—तं प्रकर्मणोऽहं—यत् इति । यतो भगवन्, भूतानां मामिनां प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्भूतानां, सर्वकर्मणु वा यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्तेन कर्तव्यमनुसरेण भवति, येन कारणत्वेन इह सर्वं विज्ञेयं तत् व्याप्तं, तं भगवन्तं स्व-

कर्मणा आत्मकर्मणा सत्त्वात् आत्मकं संपूज्य मानवः मनोजर्ततो मनुष्यः मन्त्रमभ्यर्च्य, निदि विन्दति लभते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव प्रकारमाह— यत इति । प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्या चेष्टा यतो हेतो-
रन्तर्यामिण “ येन वागभ्युषते ” [केनो. १।४।५] इत्यादिश्रुतेः; येन इदं सर्वं दृश्यं तत् व्याप्तमुपा-
दानत्वात्; स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सन्तर्प्य सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवः, मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य ।
परमेश्वरे नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्वकर्मणेति पूर्वोक्तस्यैव फलपूर्वकं प्राशस्त्यम् ।

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

१ शां. भा.— यत एवमतः— श्रेयान्प्रशस्त्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि— इत्यपिशब्दो
द्रष्टव्यः— परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं— ‘स्वभावजम्’ [१८।४२-४४]
इति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति; यथा विपजातस्येव कुमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म
कुर्वन् नामोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धिश्रद्धादि- स्वर्गाय वर्णाश्रमं निमित्तोक्तस्य विहितं स्वभावजमित्यथस्त-
द्वारा मोक्षापायित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह— यत इति । दुष्कमित्याह— यदुक्तमिति । विप्रहासकमपि विहितं कर्म
ननु बुद्धादिलक्षणं स्वधर्मं कुर्वन्तपि हिंसाधीनं वाप प्राप्नोति कुर्वन्त्यापं नाऽऽप्नोतीत्यत्र दृष्टान्तमाह— यथेति ॥ ४७ ॥
कल्प्य स्वधर्मं श्रेयान् । इति तत्राऽऽह— स्वभावेति ।

३ रा. भा.— एवं त्यक्तकर्तृत्वादिको मदाराधनरूपः स्वधर्मः स्वैर्नैवोपादातुं योग्यो धर्मः;
प्रकृतिसंस्पृष्टेन हि पुरुषेणैन्द्रियव्यापाररूपः कर्मयोगात्मको धर्मः सुकरो भवति; अतः कर्मयोगाख्यः
स्वधर्मो विगुणोऽपि परधर्मात् इन्द्रियजन्यनिपुणपुरुषधर्मात् ज्ञानयोगात् सकलेन्द्रियनियमनरूपतया
सप्रमादात् कदाचित्स्वनुष्ठितात् श्रेयान् ।

४ वे ता. खं.— एष वर्णाश्रमधर्माणां स्वरूपेणापरि-
त्याज्यत्वं परप्राप्तिसाधनस्वरूपकारणं दर्शितं । अथ तेषामेव
‘वैषमेवापरे यज्ञम्’ [४।२५] इत्याद्युक्तप्रधानधर्मयोगेन
नियमविशेषादियोगेन कर्मयोगान्तर्भूतानां ज्ञानयोगाधिकारिणा-
मप्यपरित्याज्यत्वं प्रागुक्तं [३।३५] प्रत्यभिहास्यते—
‘श्रेयान् स्वधर्मः’ इत्यादिभिः । अत्र स्वधर्मशब्दो न वर्णाश्रम-
नियतधर्मपरः, तथा सति परधर्मशब्देन वर्णान्तरादिधर्मोपादान-
प्रसङ्गात्, न च तद्युक्तं, तस्य निषिद्धत्वेनाधर्मतया स्वधर्मस्य
तत्र प्रशस्त्यतमत्वलक्षणप्रेयस्त्ववचनायोगात् । नहि पापात्पुण्यं
श्रेय इति कथ्यते, अत एव वेदब्राह्मणमद्वैदिकस्य धर्मस्य
प्रेयस्त्वमुच्यत इत्यपि न योज्यम्, क्षत्रियस्यार्जुनस्य ‘प्रेयो
भोऽस्तु मेधम्’ [२।५] इत्युक्तब्राह्मणधर्ममृतप्रव्रज्याप्रति-
प्रेयोऽयमिति चेत्, न, तत्प्राप्तिं निषेधायोगात्, अप्राप्तिं

पापत्वादेव दत्तोत्तरत्वात् । आपत्स्वनन्तरा च इतिर्दुस्त्यजा ।
अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्राग्वत्कर्मयोगज्ञानयोगविषयो
व्याख्यातो । ‘एवम्’ इत्यारभ्य ‘स्वधर्मः’ इत्यन्तमेक-
वाक्यम्, अन्यथोत्तरप्रत्ययानन्वयप्रसङ्गात् । स्वशब्दस्य जाति-
विवक्षाभ्युदासायाऽऽह स्वैर्नैवेति । ‘स्वभावनियतं कर्म’ इत्य-
नन्तरोक्तस्युत्तारेण कर्मविषय स्वधर्मशब्द- प्रकरणाभिप्राय-
कर्मविषयः । तत्र स्वैर्नैवोपादातुं योग्य इत्युक्तं विहणोति
प्रकृतीति । विगुणशब्दस्य त्याग्यत्वसङ्कापरत्वमाह विगुणो-
ऽपीति । गलन्तराभावादुक्त्यन्वयस्वरूपत्वेनानुगतोऽशीत्यर्थः ।
स्वशब्दनिर्दिष्टात्कर्मयोगार्हादन्योऽपि पर, स च ज्ञानयोगार्ह-
इत्यभिप्रायेणाऽऽह इन्द्रियजयेति । सप्रमादस्य स्वनुष्ठित्व-
वयं स्यात् इत्यत्राऽऽह— कदाचिदिति ।

३ रा. भा.— तदेवोपादायति— स्वभावेति । प्रकृतिसंस्पृष्टस्य इन्द्रियव्यापाररूपतया स्वभावात्
एव नियतत्वात् कर्मणः कर्म कुर्वन् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति, अप्रमादत्वात्कर्मणः; ज्ञानयोगस्य
सकलेन्द्रियनियमनसाध्यतया सप्रमादत्वाच्च निष्ठस्तु प्रमादात्किल्बिषं प्रतिपद्येतापि, अतः कर्मनिष्ठै-
ज्यायसीति तृतीयाध्यायोक्तं स्मारयति ॥ ४७ ॥

४ वे. ता. चं.— 'स्वभावनियतम्' इत्यत्र जातिनियतत्व-
शाङ्कानुदासायाऽऽह— तदेवेति । यथा वियतरुनिम्बति-
न्तिण्यादिजातानां जन्तूनां स्वभावनियता आहारा इति भावः ।
किल्बिषशब्दोऽनिष्टतमत्वद्योतनाय संसारशब्देन तत्फलपर्यन्त-
तया व्याख्यातः । ज्ञानयोगनिष्ठासम्भावितनिषेधाय वा, विशेष-

निषेधः शेषाम्यनुज्ञाप इत्यभिप्रायेण वाऽऽह— ज्ञानयोग-
स्येति । अर्थान्तरपरत्वशाङ्कानुदासाय भावरातिशयविवक्षया,
पुनरुक्तिपरिहाराय च तृतीयाध्यायोक्तं (३६) स्मारयती-
त्युक्तम् ॥ ४७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ४७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ४७ ॥

७ ह. पै. भा.— श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः । विगुणो गुणरहितः । शोभनं समग्रमुच्छित्तो
यस्तस्मात्परधर्मात्स्वधर्मो विगुणोऽपि श्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ।
तस्य दोषाय न भवति । विपजातस्य क्रमेः सहजं विषं न मरणाय भवति ॥ ४७ ॥

८ पै. प्र. गि.— इदानीं 'स्वे स्वे कर्मणि' [१८१४५]
'स्वकर्मणा' [१८१४६] इति च विशेषणद्वितीयमर्थमाह—
श्रेयानिति । विगुणः समग्रमुच्छित्तोऽपि स्वधर्मः स्वदृष्टि-
तात्पर्यधर्माच्छ्रेयान् भेदः । तस्मात्प्रविशेण सता स्वया स्व-
धर्मो युद्धमेव कर्तव्यं, न तु भिक्षादनादिरिति भावः । ननु
स्वधर्मोऽपि युद्धं बन्धुवधदुष्टत्वाद्वाद्येयम् ; अत आह—

स्वभावनियतमिति । 'जीर्व तेजो वृत्तिः' [१८१४३]
एत्यादि पूर्वोक्तं स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन्बन्धुवधकिल्बिष
न प्राप्नोति । यागाङ्गुष्ठहिंसाया इव युद्धाङ्गुष्ठहिंसाया
अपि विहितत्वाच्च शोपतेति द्वितीयाध्याये [३१-३६]
व्याख्यातोऽयमर्थः ॥ ४७ ॥

९ व० न० दी०— श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्पर्यधर्माच्छ्रेयान्, श्रेयस्कर इति वा ; स्वभावो
यो यो विप्रश्चादेरित्येन नियतं कर्म कुर्वन्— यथा क्षत्रियस्य युद्धादि तदेव स्वाभाविकं तव कर्म युद्धादिकमुचित-
मिति भावः । अन्यथा तु किल्बिषं प्राप्नोति । एवं च कर्मनिष्ठैव ज्ञायसीति तृतीयोक्तं व्याख्याद्योपदिशति ॥ ४७ ॥

१० पु. अ. त.— स्वकर्मार्थेण विशेषणमाह— श्रेया-
निति । स्वदृष्टितात् शुच्य अद्विष्टतात् परधर्मात् कर्ममार्गी-
यात् विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेयान्, भेद इत्यर्थः । ननु विगुण-

त्वात् कर्म श्रेयार्थं इत्यत आह— स्वभावेति । स्वभाव-
नियतं भगवद्भावनिषेधोक्तं कर्म कुर्वन् त्रैगुण्यतममप्यवधार्य
च किल्बिषं न आप्नोति ॥ ४७ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वकर्मणेति विशेषणमाह— श्रेयानिति । स्वधर्मो विगुणः किञ्चिदङ्गहीनोऽपि
श्रेयान् प्रशस्यतरः । किमपेक्ष्य श्रेयान् ? परधर्मात्स्वनुष्ठितात् सन्धिविहितादपि । उक्तं च 'स्वधर्मे नियतं श्रेयः
परधर्मे भयावहः' [३१३५] इति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तविधिवत्स्वभावाज्जातं कर्म कुर्वन् किल्बिषं दोषं
नाप्नोति । विपकृमेर्द्विपमिष न दोषकरम् । तस्मात्तव भैक्ष्यं हिंसाशून्यमपि न युक्तं, किन्तु हिंसायुक्तोऽपि स्वधर्म
एव प्रशस्यतरः । धर्मेत्वेन विहितेऽस्मिन्प्रमत्तोमीयपश्चात्काम्ये इव कृते सति न किल्बिषप्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वकर्म-धर्मप्राप्त्यस्य सहजान्तं हेत्वन्तरम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोपमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाऽऽवृताः ॥ ४८ ॥

१ शां. भा.— स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विपजात इव क्रमेः किल्बिषं नामोतीत्युक्तम्, पर-
धर्मेभ्य भयावह इति, अनात्मज्ञश्च 'न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृच्छति' [३१५] इति; अतः सहजं तत्
जन्मनेतोत्पन्नं महजम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय । सदोपमपि त्रिगुणात्मकत्वाच्च त्यजेत् । सर्वारम्भाः, आर-
म्भन्त इत्यारम्भाः, सर्वस्माणीत्येतत्परगणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्-
त्रिगुणात्मकमन्वय इतः— त्रिगुणात्मकत्वादोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिव आवृताः । सहजस्य कर्मणः स्वध-
र्माण्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषाद्येन मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽप्योप-
म्यक्तुपमेन कर्म यतः, तस्माच्च त्यजेदित्यर्थः ।

२ आ. शां. व्या.— इत्थं विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरासम्भवादित्युक्तानुवादपूर्वकं कथयति—स्वभावेत्यादिना । न हि कृमिर्विपजो विषनिमित्तं मरणं प्रति पश्यते, तथाऽयमभिहितः पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पाप नाऽऽनोतीत्युक्तमित्यर्थः । तर्हि दोषरहितमेव भिक्षादभादि सर्वैरुपेयतामतो न पापप्राप्त्याऽद्वैत्याशङ्क्याऽऽह—परेति । तत्कमिलवृत्तते । तर्हि पापप्राप्तिसिद्धौ परिहर्तुं कर्म-निवृत्त्यमेव सर्वथा स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानाभावादेवमित्याह—अनात्मक इति । पूर्ववदप्रापि सम्बन्धः । प्रकारान्तरासम्भवकृतं कथमाह—अत इति । सह जायत इति सहज स्वभावनियत नित्यं कर्म तद्विहितत्वादिदोषमपि हिंसात्मकतया सदोष-मित्यत्र हेतुमाह—त्रिगुणेति । सत्त्वादिगुणनयारब्धतया

हिंसादिदोषवदपि कर्म विहितमत्याज्यमित्यर्थः । कर्मणा दोषवत्त्वं प्रपञ्चयति—सर्वेति । आरम्भशब्दस्य कर्म व्युत्पत्त्या स्वपरसर्वकर्माद्यत्वे कर्मणा प्रकृतत्वं हेतुमाह—प्रकरणादिति । दोषेणेत्यादि व्यावर्धे—ये केचिदिति । ते सर्वे दोषेणाऽऽवृता इति सम्बन्धः । सर्वकर्माणां दोषावृत्तत्वे हिंसादोषात् यस्मादित्युक्तं हेतुमेवाभिनयति—त्रिगुणारम्भकत्वमिति । स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वात्तस्यागद्वारा परमर्मातिष्ठमानस्यापि नैव दोषाद्विमोक्तः सम्भवति । न च परमोऽनुगतो ह्यकथ्यते भयावहत्वात्, न च तर्हि कर्मणोऽदोषतोऽनुगतमभेदाङ्गस्याशेषकर्मत्यागाद्योगात्, अतः सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थमाह—सहजस्येति ।

१ शां. भा.— किमशेषतस्त्यक्तमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् ? किंवा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति ? किं चातः ? यदि तावदशेषतस्त्यक्तमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवं, अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितारम्भकः पुरुषो यथा साहचर्यानां गुणाः ? किंवा क्रियैव कारकं, यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षण-प्रवृत्तिनः ? उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ।

२ आ. शां. व्या.— सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवधारयति—किमिति । 'न हि कश्चिद्' [१।१५] इतिव्यायादिति शेषः । दोषो विहितमित्यत्यागे प्रत्ययाम् । समिद्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वादुक्तं सन्देहे प्रयोजनं हृत्ति—किञ्चात इति । सनाऽऽयमनृध पठं दर्शयति—यदीति । अद्यक्यापानुग्रहस्य गुणत्वेन प्रविद्धावाप्तप्रविद्ध हि मरुदधिमगरत्पस्य बुद्धीहृत्य विवर्तते गुणवत्, तदाह—एव सदीति । अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वेऽपि प्रागुपन्यायेन तद

योगादित्याशङ्क्यानुग्रहेति शङ्कते—सत्यमिति । चोद्यमेव विहृ-
षवन्नायं विभजते—किमिति । सत्त्वादिगुणवदात्मनो नित्य-
प्रचलितत्वेनाशेषतस्तेन न कर्म त्यक्तं ह्यकथ्य, नापि रूपविज्ञान-
वेदनादृष्टासत्कारसहानां क्षणवृत्तिनां हृत्त्यानामिष क्रिया-
कारकभेदाभावात् कारकत्वेनाऽऽगमन क्रियात्वंमित्युक्ते कर्मा-
शेषतस्त्यक्तं ह्यकथ्यम्, उभयप्रापि स्वभावमज्ञादित्याह—
उभययेति ।

१ शां. भा.— अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सन्नियं वस्तु, यदा न करोति तदा निश्चियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तम् । अयं त्वस्मिन्मूर्तीये पक्षे निरोपः—न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि क्रियेव कारकम् । किं तर्हि ? व्यरस्थिते द्रव्येऽनियमाना क्रियोत्पद्यते नियमाना च निरस्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन् पक्षे को दोषः ? इति । अयमेव तु दोषो यतस्त्वमागतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह मगनान् 'नासतो विद्यते भावः' [२।१६] इत्यादि । काणादानां समतो भावः सतश्चामात्र इतीदं मतम-
मागतम् । अमागतत्वेऽपि न्यायश्चेत्को दोषः ? इति चेत्, उच्यते—दोषश्चिदं मयंप्रमाणरिरोधात् । कथं ? यदि तावद्व्यशुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवमागतं, उत्पन्नं च स्थितं कश्चिन्काळं पुनरत्यन्त-
मेवमागच्छमापद्यते । तथा च सत्यमदेव मज्जायते सदेवामचमापद्यतेऽस्मादो भावो भवति भावश्चामात्र इति ।

२ आ. शां. व्या.— पण्डितानुतोषेनाशेषकर्मत्यागाद्योगे
दोषवत्त्वं दर्शयति—अपेति । कदाचिदा मा सत्किं निति
मय कदाचिदिति विपत्ते पठितमाह—तत्रेति । तत्त्वमेव पञ्च
पञ्चाशद्व्याहारेण दर्शनेन विवक्षयति—अयं स्थितिः ।
आत्मनोऽपि हिंसादित्युक्तं द्रव्यवत्त्वं कथं त्वदिति ।

इत्याशङ्क्याऽह—शुद्धमिति । किदाचित्कालेऽपि हिंसा
वत्त्वमयं कथं कारकत्वं किदा बुद्ध्यात्वं कारकमित्युक्तम्
स्यादित्युक्तमाह—तदेवेति । किदाचित्काले कारकं,
न हिंसाविरुद्धं, पञ्चाशद्व्याहारेण दर्शयति । पञ्चविंशतिं दोषा
माह इति सर्वं स्वीकृत्यैवमुक्तमिति—इत्यस्मिन्मिति ।

भगवन्मतानुसारिवाभावादस्य पक्षस्य त्याज्यतेति दूययति—
अयमेवेति । भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति
शङ्कते—कथमिति । भगवद्वचनमुदाहरणपक्षस्य तदनुगुण-
त्वाभावमाह—यत इति । परेषामपि मतमेतदनुगुणमेव किं
न स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह—काणादानां हीति । भगवन्म-
तानुगुणत्वाभावेऽपि न्यायाशुगुणत्वेन दोषरहितं काणादानां
मतमुपादेयमेव, तर्हि काणादमतविरोधादुपेक्ष्यते भगवन्मत-

मिति शङ्कते—अभावावतत्वेऽपीति । न्यायवत्त्वमसिद्धमिति
दूययति—उच्यते इति । सर्वप्रमाणानुसारिणो मतस्य न
तद्विरोधितेलाक्षिपति—कथमिति । वैशेषिकमतस्य सर्व-
प्रमाणविरोधं प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति—यदीति । असतो
जन्म सतद्य नाश इति स्थिते फलितमाह—तथा चेति ।
उक्तमेव वाक्यं व्याकरोति—अभाव इति । एवेवास्त्वमा-
पद्यत इत्युक्तं व्याचष्टे—भावश्चेति । इति मतमिति शेषः ।

१ शां. भा.—तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं
कारणमपेक्ष्य जायत इति । न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं वाऽपेक्ष्यत इति शक्यं वक्तुं, असतां शश-
विषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्वदादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तिमात्रकारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त
इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्चासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्य-
चित्स्यात् । तत्सदेव, असदसदेवेतिनिश्चयानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. ध्या.—तदेवानुगुणमन्तरमाह—सञ्ज्ञेति ।
प्रकृतं मतं सप्तम्यर्थः । इत्यनुगुणमन्यत इति शेषः । परकीय-
मन्नुपगमं दूययति—न चेति । एवमिति परपरिभाषानुसारेण-
त्यर्थः । अदोर्नाशरूपतेरेषायाधेति शेषः । कथं तर्हि त्वन्मते-
ऽपि घटादीनां कारणपेक्षानुत्पत्तिः ? न हि भावानां
कारणपेक्षोत्पत्तिर्वा युक्तेति तत्राऽऽह—भावेति । घटादीना-
मस्मत्पक्षे प्रागपि कारणरमना सतामेवाव्यक्तानामस्मात्प्राप्तमभि-

व्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य द्रव्यभिव्यक्तिसम्भवात् किञ्चिदभिव्य-
क्तित्वर्थः । असत्कार्यवाये दोषान्तरमाह—किञ्चेति । परमते
मानमेयव्यवहारे क्वचिदपि विश्वासो न कस्यचित्चित्पन्न हेतु-
माह—सत्सदेवेति । न हि सतथेवेति निश्चितं तत्स-
नुनरसत्त्वप्रसिद्धत्वात्, न चासतथेवेति निश्चयस्तस्यैव सत्त्वं
प्राप्तेरुपगमात्, अतो यन्मानेन सत्सद्भा निर्णीतं तत्तथेति
विश्वासाभावान्मानवैकल्यमित्यर्थः ।

१ शां. भा.—किञ्चोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्ते-
श्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समनायलक्षणेन सम्बन्धेन
सम्बध्यते । सम्बद्धं सत् कारणसमयेतं सद्भवति । तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्सम्बन्धो वा
केनचित् ? नहि वन्ध्यापुत्रस्य सत्ता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् ।

२ आ. शां. ध्या.—इत्यासत्कार्यवादे न युक्तिमा-
नित्याह—किञ्चेति । तदेव हेतुवन्तरं स्फोरयितुं परमतमु-
च्यति—उत्पद्यत इतीति । परकीयं वचनमेव व्याचष्टे—
प्राप्तिमिति । सम्बद्ध सदिरमनेन कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य
सत्तासम्बन्धो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति—कारणेति ।

परमतमेवमनुगम्य दूययति—सञ्ज्ञेति । कार्यस्यासतोऽपि
कारण सम्भवति तस्य च कार्येण सम्बन्धः सिध्यतीत्या-
शङ्क्याऽऽह—न हीति । असत्कार्यवास्ततः सम्बन्धाभावे
कारणस्य सतोऽपि न तेन सम्बन्धोऽनुवातुं शक्यते सदसतो
सम्बन्धासम्भवादित्यर्थः ।

१ शां. भा.—ननु नैवं वैशेषिकैरभासस्य सम्बन्धः कल्प्यते, द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां
स्वकारणेन समनायलक्षणः सम्बन्धः सर्वाभेद्योच्यत इति । न; सम्बन्धात्प्राक्सत्त्वानामनुगममात् । नहि
वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्वदादीनामस्तित्वमिष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्ति-
मिच्छन्ति । तत्रात्रामत एव सम्बन्धः पारिदोष्यादिषो भवति ।

२ आ. शां. ध्या.—कार्यस्यासत्तासत्त्वानामनुगममात्
कारणसम्बन्धो ह्यादिति शङ्कते—न-यिति । समानेव
घटादीनां कारणसम्बन्धो धादितं दूययति—न; स्वसम्बन्धा-
दिति । अन्तर्गुणममेव विदूययति—न हीति । तदेव

कारणं कार्यकारणमात्रं कार्यव्यवहारं निर्वहतीत्यनुगममात्रादिति
सम्बन्धानुपपत्तिरित्याशङ्क्यापराधान्ता-मवमिरयाह—न चेति ।
कार्यस्य कारणसम्बन्धात्पूर्वं साधनानां परिदोषादित्यर्थ-
इतीति—सप्तम्येति । तत्र प्रागुपपत्तिरुक्तेति शेषः ।

भूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्मः कर्म । तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'नहि कश्चित् क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [३।५] इत्युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं 'सर्वकर्माणि मनसा' [५।१३] इत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' [१८।४५] 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८।४६] इति च ॥ ४८ ॥

२ आ. भा. व्या.— आरम्भादे परिणामवादेषु चोत्पत्त्यादिभ्यवहारानुपपत्तौ परिशेषायात दर्शयति—पारि-
शेष्यादिति । एकस्यानेकविधविकल्पानुपपत्तिमासङ्ख्याऽऽ-
अविद्ययेति । अस्यापि मतस्य भगवन्मतानुरोधित्वा-
भावादविशिष्टा इत्युक्त्यास्मादङ्ख्याऽऽह—इतीदमिति ।
एकमेव भगवन्मतं विशदयति—स्वप्रत्ययस्येति । सदेकमेव
वस्तु स्यादिति शेषः । इत्येषा विकारप्रत्ययानां रजतादिधोव-
दर्थन्यभिचारादविद्यया तदेव सद्ब्रह्मत्वेनैका विकल्प्यत
इत्याह—व्यभिचाराच्चेति । इति मतं श्लोके दर्शितमिति
सम्बन्धः । आत्मनश्चेद्विक्रियत्वं भगवत्तत्र तर्हि सर्वकर्मपरि-
त्यागोपपत्तेः सहजस्यापि कर्मणस्यापिसिद्धिरिति शङ्कते—

कथमिति । किं कार्यकारणतात्मनां गुणानामकल्पितानां कल्प-
तानां वा कर्म भवेत्त्वेनेष्टं ? द्विधाऽपि निश्चयोपक्रमस्यागोऽविद्वो
विदुषो वा ? नाऽऽह इत्याह—यद्वीत्यादिना । अविद्यारो-
पितमेव गुणशब्दितकार्यकारणारोपद्वारा कर्मेति शेषः । द्वितीये
प्रत्याह—विद्वांस्त्विति । आरोपशेषवशाद्विदुषोऽपि माशेष-
कर्मत्यागसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । तामेवाह-
पपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । विदुषोऽप्येवकर्मत्यागे
पाञ्चमिकमपि वचोऽनुकूलमित्याह—एवं चेति । अविदुषः
सर्वकर्मत्यागायोगे च प्रकृत्याप्ययस्यमेव वाक्यमनुगुणमित्याह—
स्वे स्वे इति । वाक्यान्तरमपि तत्रैवाधेयं युक्त्यामित्याह—
स्वकर्मणेति ॥ ४८ ॥

३ रा. भा.—अतः सहजत्वेन सुकरमप्रमादं च कर्म सदोपं सदुःखमपि न त्यजेत् ; ज्ञानयोग-
योग्योऽपि कर्मयोगमेव कुर्वीतेत्यर्थः । सर्वारम्भाः कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्च हि दोषेण दुःखेन धूमे-
नाभिरिवावृताः । इयांस्तु विशेषः—कर्मयोगः सुकरोऽप्रमादश्च, ज्ञानयोगस्तद्विपरीतः—इति ॥ ४८ ॥

४ वे. ता. चं.—सहजत्वेन वासनाभिरित्युक्त्यादित्यर्थः ।
ततः कथं त्याज्यत्वाभावः । इत्यत्राऽऽह सुकरमिति । दोष-
शब्देन पापविवक्षा न युक्ता, विहिते तदयोगात्, तथा च 'न
त्यजेत्' इति न युक्तं, पापाश्रयत्वं सर्वं परित्याज्यत्वात् ; अव-
कायक्रेषादिमात्रगमेत्वमिह सदोपत्वमित्युच्यते । तावन्मात्रे-
ऽन्यद्वसानां त्याज्यताबुद्धिः स्यादित्यभिप्रायेणाऽऽह सदुःख-
मपीति । एतेन कापिमतान्वाशेषेण 'सर्वोपमपि' इत्यनुवाद-
इति व्याख्यानान्तरं निरस्तम् । मुमुक्षोः कथं शास्त्राये प्रेयस्त्वेन
शेषः धुरदृष्टासहजत्वेन त्याज्यताबुद्धिः ? अतः प्रयत्नाभावात्
प्रतिषेधो न युक्त इत्यत्राऽऽह—ज्ञानयोगयोप्योऽपीति । अपि-

सहजोऽन्यस्य कैमुत्यज्ञापनार्थः । अज्ञेयोपापदर्शने स्वाधिकार-
मप्रतिषेधाय तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति ततो नियम्यत इत्यर्थः ।
सदुःखत्वमिदं स्वतन्त्रक्षणवैषम्यमन्वावृत्ताप्रमादत्वादिभिर्मिथैव
वक्तुं । अथ सदुःखत्वमपि द्वयोः समानमित्युच्यते 'सर्व-
रम्भा हि' इत्यर्थेन । कर्मारम्भाः ज्ञानारम्भाश्चेत्यनेन सर्व-
शब्दस्यात्र प्रकृतशास्त्रीयकाल्पन्यपरत्वमाह । दुःखसाम्ये सति
किमन्यतरनियमेन ? कथं च न तत्तस्य हेतुः ? इत्यत्राऽऽह—
इयानिति । कर्मारम्भेषु कार्यक्रेषामात्रं, ज्ञानारम्भेषु त्वत्या-
सम्बन्धेऽपि कर्षोविन्यूदायमानप्रत्यविषयान्वेषणेन इन्द्रिय-
मनोनियमनप्रयासो दुःखारम्भ इति भावः ॥ ४८ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ४८ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ४८ ॥

७ ह. पं. भा.—किञ्चान्यत्—सहजमिति । आरम्भ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्माणि
हि यस्मान्निगुणत्वादोषेणाऽऽवृता धूमदोषेणाभिरिमाऽऽवृताः । तस्मात्सदोपमपि स्वधर्मं त्यक्त्वा
परधर्मानुष्ठानेऽपि तस्यानुग्रीयमानस्य वाममदोषपुक्तत्वादोषाद्यमुच्यते ॥ ४८ ॥

८ पं. प्र. गि.—दोषशरीराणि स्वधर्मभेदत्वं दर्शयति—
सहजमिति । सहजं स्वमात्रं कर्म सरोपमपि न त्यजेत् ।
अतिसारात् सारं एवोच्यतेत्यां नास्ति, सत्यपि दोषे
न त्यजेत्तिदोषातिशयः । अथवा सहजं कर्म सरोपमपीत्यनेन

प्रदर्शयते—स्वमात्रमित्येवं हि कर्म दुष्टमपि परस्वमात्र-
मित्येवं सारं सारं न भवति, यथा विषयान्तरं क्रिये
सहजं विदं न मरणाय भवतीति । यद्येवं रिपतेऽपि स्वधर्मं
दोषे भव्या परधर्मभेदं बहूमन्यते, सारं परधर्मं हि दोषस्तुल्य-

इत्याह—सर्वारम्भा इति । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्व-
कर्मणि दृष्टादृष्टारूपानि धूमेनाग्निरिव दोषेण केनचि-
दाटता व्याप्ताः । न हि त्रिगुणात्मके वस्तुन्यदुष्टं
विमिद्वस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

९ व० त० दी०—यदि पुनः साद्वपदृष्टया स्वधर्मं हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं त्रेयांसं मन्यसे तर्हि
परधर्मेऽपि सद्योपत्वं तुल्यमेव भवतीत्यतः कर्मनिष्ठैव ज्ञायसीति पूर्वोक्तं स्मारयति—सहजमिति । भगवता
वर्णोद्भावेन सहैव सृष्टम् ‘मुखवाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याग्रमैः सह’ इति भागवतात् [११/५/२] सहजं कर्म
सद्योपमपि न त्यजेत् । ज्ञानित्वेऽपि कर्मकरणं त्रेयः लोकसङ्ग्रहस्य सिद्धत्वात् । यद्वा दोषपदं दुःखवचनम्, तथा
च सर्वस्य ज्ञानस्य कर्मणो वाऽऽरम्भाः पूर्व दुःखेनावृताः हीत्युक्तम् । यतः ‘यत्तदमे विपमिव परिणामेऽमृतोपमं’
[१८/३७] इति । तत्र दृष्टान्तः—धूमेनावृतः पूर्वमग्निरिवान्ते प्रकाश एवेति तथेति ॥ ४८ ॥

१० पु. अ. त.—यतो विगुणोऽपि भगवद्धर्मः श्रेयः,
यतो भगवद्धर्मं न त्याज्यमित्याह—सहजमिति । हे
मतेय ! स्त्रीत्वदोषसाहित्येऽपि भक्तगुणानुगृहीत ! सहजं
स्याभाविकं भगवत्कीदृच्छया सह जातं कर्म सद्योपमपि
लौकिकमपि दुष्टं स्वस्तिम् प्रवृत्तिं न त्यजेत् । अतः सर्वथा
सिद्धिप्रापकं श्रयदिवेयमर्थः । हुतो न त्यजेदित्यत आह—

सर्वेति । हि निश्चयेन सर्वारम्भाः धूमेन अग्निरिव दोषेण
मत्सम्बन्धाभावरूपेण आटताः, अतस्तानि स्वदोषेणैव
त्यागं कारयन्ति यथा धूमादृष्टोऽग्निरार्द्धेऽन्धं नाग्नित्वां सम्पा-
दयति, धूमादृष्टत्वात् सुखसेम्यो भवति, निर्धूमस्तु तद्विपरी-
तत्वात्पातत्वं करोति, एवं मलमांसपि निर्दोषत्वात् त्यजे-
दिति भावः ॥ ४८ ॥

११ नी० भा० दी०—किञ्च सहजं स्वाभाविकं क्षाणं कर्म सद्योपं हिंसामिअमपि न त्यजेत् । हि यस्मात्
सर्वारम्भाः सर्वाणि कर्मणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव । यस्माच्च परधर्मो भयावहस्त्वस्मात्स्वकर्म न
त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विद्वत्संन्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपाया नैष्कर्म्यसिद्धेः प्राप्नुयायः ।

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

१ शां. भा.—या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलधृता नैष्कर्म्य-
सिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तेति । असक्तबुद्धिः, असक्ता सङ्गरहिता बुद्धि-
रन्वःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिध्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मा-
न्तःकरणं यस्य स जितात्मा, विगतस्पृहो विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः;
य एवममृत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियत्रह्यात्मसम्बोधात्म निष्कर्मा,
तस्य मावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिनैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपाव-
स्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योपुस्त्यवस्थान-
रूपां सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्न्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तं—
‘सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते’ [५/१३] इति ॥ ४९ ॥

२ आ. शां. व्या.—विदुषः सर्वकर्मत्यागेऽपि नाविदुष-
स्त्वेत्युक्तम्, इदानीमुक्तमनूयान्तरश्लोकात्पर्यमाह—या
च कर्मजेति । चोऽवधारणार्थं निष्क्रमो वक्तव्येत्यत्र
सम्यग्यते । सायनानुपदिशतैर्नैष्कर्म्यसिद्धिं व्यपदिशति—
असक्तेति । पुत्रादिविषये चेतसः सङ्क्रामावेऽपि तस्यास्वाधीन-
त्वाभावादप्याऽऽह—जितात्मेति । असक्तिमुक्त्वा स्पृहा
भावं वदता पुनरसक्तिरेत्यादायाऽऽह—देहेति । उक्तमनूय
नी. व. ५७

तत्फल व्यययति—य एवमिति । कर्मणां निर्गती हेतु-
माह—निष्क्रियेति । सम्यग्ज्ञानार्थत्वेन नैष्कर्म्यसिद्धिश्च
व्याख्यायार्थान्तरमाह—नैष्कर्म्यस्येति । प्रकर्ममेव प्रा-
यति—कर्मजेति । सन्न्यासस्य धृतित्वात्तयोः सम्यग्दर्शन-
त्वाप्रसिद्धेत्युक्तं तादात्म्यमित्याशङ्क्य पदान्तरमाह—तत्पूर्व-
केणेति । सन्न्यासाद्यैककर्म्यप्राप्तिरित्यत्र बाधशेषकमागन्तव्य-
माह—तथा चेति ॥ ४९ ॥

३ रा. भा.— सर्वत्र फलादिष्वसक्तबुद्धिः, जितात्मा जितमनाः, परमपुरुषकर्तृत्वानुसन्धानेनात्मकर्तृत्वे निगतस्पृहः, एवं त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेन सन्यासेन युक्तः कर्म कुर्वन् परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छति, परमां ध्याननिष्ठां ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिं सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामधिगच्छति ॥ ४९ ॥

४ वे. ता. च.— ‘सर्वत्रासक्तबुद्धिः’ इत्युक्तेऽपि पुनः ‘निगतस्पृहः’ इत्येतत्फलसङ्गतिवृत्तिरूपत्यागसङ्गप्रवृत्तिकर्तृत्वं त्यागविषयत्वौचित्यात् स्वप्नादिष्वपि स्वप्नमनि कर्तृत्वानुसन्धानप्रसङ्गनिवृत्तिरूपत्यागकाष्ठाविषयत्वात् आत्मकर्तृत्वे अधिगतस्पृह इति । ‘सन्यासेनाधिगच्छति’ इति न ज्ञानयोगादपर, ‘कर्म न त्यजेत्’ इति प्रकृतानन्वयात्, अध्यायात्मकोक्तसंन्यासविषयत्वौचित्याच्चेत्यभिप्रायेणाऽऽह एव त्यागादनन्यत्वेन निर्णीतेनेति । अत्र नैष्कर्म्यसिद्धिरित्येव न मोक्षविषय ‘सिद्धिं प्राप्तिं’ इत्यादिना पुनः कर्तव्यविधानात्,

नापि ज्ञानयोगमात्रविषय, ‘परमाम्’ इति विशेषणनैष्कर्म्यशब्दमात्रेण च तद्विवक्षोपपत्तेः । अतोऽत्र ज्ञाननिष्ठाफलप्राप्तौ विवक्षित इत्यभिप्रायेणाऽऽह परमा ध्याननिष्ठामिति । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिम्’ इति समासवशात्परमत्वविशेषणशक्त्या वा सिद्धिं विज्ञोति— ज्ञानयोगस्यापि फलभूतामिति । उक्तार्थपरत्वमुत्तरप्रश्नानुशुष्येनाऽऽह— वक्ष्यमाणध्यानयोगावाप्तिमित्यादिना । निर्गतकर्मं निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तिं व्यनक्ति सर्वेन्द्रियकर्मोपरतिरूपामिति ॥ ४९ ॥

५ आ. मा. भा.— नैष्कर्म्यसिद्धिः, नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥ ४९ ॥

६ ज प्र. दी.— नैष्कर्म्यसिद्धिं मोक्षमिति केचित्, तदन्तरं, तदन्तरं मा विद्यते इति वाक्यशेषविरोधादिति

भावेनान्यथा व्याकृते— नैष्कर्म्येति । नैष्कर्म्यार्था सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिः । सा च योगस्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

७ ह. पै. भा.— अशक्तेति । इदं नष्टं चेन्नष्टोद्भवमिति सक्ता निपण्णा बुद्धिर्यस्य नास्ति सोऽसक्तबुद्धिः । सर्वत्र कर्मसु तत्फलसु पुनर्मित्रकलादिषु चासक्तबुद्धिः । निर्गतानि कर्माणि यस्मात् मायामरीच्युदकमन्धर्नगरद्विचन्द्रदिहोहादिषु शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावरपरमात्मस्वरूपलाभात्मा निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यः, तस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिं निष्पत्तिं परमां प्रकृष्टां पुनर्मित्रकलादिष्वेभ्यः । तथाच श्रुतिः— “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुमञ्जरेत्” [बृ. उ. ४।४।१२] इति । ‘आत्मलाभात् परं विद्यते’ इति स्मृतिः । अतस्ता सिद्धिं सन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

८ वे. प्र. नि.— इयं गौणसंन्यास निरूप्य ‘न द्वेष्टवृत्तात् कर्म’ [१८।१०] इति प्रागुक्त सत्फलभूत विद्वत्स्य प्राप्तमाह— असक्ततेति । एव निरूपितेन सारिरक-त्यागरूपेण गौणसंन्यासेन हतुना दुर्धितक्षये सति, गतस्पृहो बीजागमलः, तत एव हेतोर्विजितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहर्णाय यतिवृत्तान्तरण, ततो हेतोः सर्वत्र पुनरादादिप्राप्तिक्रियादिमिनेत्यपि ‘अहमर्षा, भवेते’ इत्यासङ्गरहितं बुद्धिं गतं परमां प्रेक्षा नैष्कर्म्यसिद्धिम्, निष्कर्मं प्राप्तं,

तद्विषये ज्ञानं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसंन्यासात्मकज्ञाननिष्ठा, तद्व्याप्तिं अधिगच्छति, साधनपरिपालनेन प्राप्नोतीत्यर्थः । यदा गतस्पृहो विजितात्मा असक्तबुद्धिः सन्पुत्रजातप्रसवविनिर्दिष्टदेदनसाधनदेदान्तविचारोद्भूतचित्तशुद्धिमात्राद्देवपुत्रसिद्धात्पुत्रवहनवस्येव बुद्धिमाधकसर्वकर्मकलापरव त्याग-रूपेण विविदिप्राप्तयत्नेन ध्वनादिप्राप्त्या नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छतीति योगनीयम् ॥ ४९ ॥

९ ब० त० दी०— पूर्वोक्तप्रकारमेव पुनरुक्तमारयति— असक्तबुद्धिरिति । सर्वकर्मणा फलादिषु सन्निवृत्तिं चित्त यत्येत्यर्थे साङ्गमुपादेयम् । जितात्मा निगतस्पृह इति योगसारः, भगवत्प्राप्तिरिते स्पृहादित-ति वा भाग्यरुपादेयतयोक्तः । एव सन्यासेन परमा सिद्धिं नैष्कर्म्यरूपां पूर्वोक्तप्रतिमागच्छति ॥ ४९ ॥

१० पु. अ. त.— यतो मयि सरोपमपि न त्यजेत्, अस्यानि ज्ञानसङ्गमोर्ग कारविद्या त्यजति तत्र स्वयमेव प्राप्ताय कल्पयन्नेन च यदि प्राप्ताविरहाह— असक्तमिति । गतस्पृहो नैष्कर्म्यसिद्धिं अमरपुष्टिं अमरतां न भवेत्ता बुद्धिर्यस्य तां न जिता मा भवति तां न कल्पयन्नेन विगतस्पृहः फल-

निष्ठापरहित सन्यासेन परमाधुष्टां नैष्कर्म्यमिति कर्म निवृत्तिरूपं सिद्धिं अधिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । आम-रुपाधिमिणाप्राप्तमावकर्मनेन पुनरत्यगताऽपि सिद्धिं न प्राप्नोति तत्कर्मनिवृत्तेन भवतीति स्मृतम् ॥ ४९ ॥

११ नी० भा० दी०—स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्तव्यमिच्छुक्त्वाऽनन्तरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणाभावश्च कृतमुक्त्वा तेषां परमेश्वरेऽर्पणेन किं फलं स्यात् ? इत्यत आह—असत्तेति । सन्नयासेन 'कार्यमित्येव कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः' [१८।९] इति पूर्वोक्तेना-मुक्त्यासात्त्विकत्यागेन असत्तुद्धिः पुनरादादिषु सत्किपदेष्वासत्किवर्जिता बुद्धियेस्य साऽसत्तुद्धिः, विरक्त इत्यर्थः । अतएव जितात्मा शान्तचित्तः । विगतस्युहः विशेषेण गता स्पृहा तृष्णा यस्य तादृशो भूत्वा नैवकर्म्य-सिद्धिं कास्तन्येन स्वरूपतः कर्मत्यागलक्षणां पारित्राज्यसिद्धिं परमां पूर्वोक्ता मुख्यत्यागापेक्षयाऽनिश्रेष्ठां 'न द्वेष्टपशुशलं कर्म' [१८।१०] इति श्लोके व्याख्यातां अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

ज्ञाननिष्ठायाः प्राप्सुषायकथनम् ।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

१ शां. भा.—पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराम्यर्चनरूपेण जनितां प्राशुक्तलक्षणां मिद्धि प्राप्त-स्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य कैवल्यज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा मिद्धियेन क्रमेण भवति तद्वत्कल्प-मिन्याह—सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रमादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठा-योग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः । 'सिद्धिं प्राप्तः' इति तदनुवाद उच्यते । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवादः ? इत्युच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारेण ज्ञाननिष्ठा-प्राप्तिकर्म मे मम वचनाभिरोध त्वं निश्चयेनानुधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नेत्याह—यमासेनैव साहेपेन हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्त्वामि-दन्तया दर्शयितुमाह—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा परंपरानां परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्म-ज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा ? यादृशमात्मज्ञानम् । कीदृक्तत् ? यादृज आत्मा । कीदृशोऽप्यै ? यादृशो भगवतोक्त उपनिषदाख्यैश्च न्यायतश्च ।

२ आ. दा. व्या.—ज्ञानप्राप्तिर्योग्यतावतो जातमभ्य-स्थिरमन्तरात्प्राप्तौ शुक्लाशुकायां वषट्कशेषो नो नास्तीत्या-कृष्टयाऽऽह—पूर्वोक्तेनेति । क्त्वास्म्यं वक्तुं तदित्युच्यते । 'सिद्धिं प्राप्त' इत्युक्तेनैव कस्माददृष्टे ? तत्राऽऽह—तद-नुवाद इति । उत्तमेव प्रश्नपूर्वकं स्फोरयति—किं तदि-त्यादिना । ज्ञाननिष्ठप्राप्तिक्रमस्य विस्तरेणोक्तौ दुर्बोधवत्मा-कृष्टय परिहरति—किमिति । श्रुतपंथादस्य पूर्वोक्तप्रतिमा-कृष्टयाऽऽह—यथेति । निष्ठायाः सापेक्षज्ञानप्रतिपक्षमधि-प्रतिनिर्देश्यमिन्याह—कस्येति । या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा या प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य निष्ठम्याह—ब्रह्मेति । तस्य परा निष्ठा

न प्रतिद्वेति इत्या सापेक्षानुगताधीनतया साध्येति मन्वा-वृच्छति—कीदृशीति । प्रसिद्धमात्मज्ञानमनु-नव ब्रह्मज्ञान-निष्ठा ब्रह्मज्ञानेत्याह—यादृशमिति । तत्रापि प्रसिद्धिनिर्दिष्ट-कृष्टे—कीदृशमिति । 'अपेक्षेव विरोधो हि' इति-यादृशेत्या-माह—यादृश इति । तस्मिन्पि विप्रतिरोधप्रतिदिष्टमभि-सन्धाय वृच्छति—कीदृश इति । भगवदाक्यापुनरपि-द्राक्यापि चाऽऽश्रित्य परिहरति—यादृश इति । 'न जायते म्रियते वा' [२।२० कठो. २।१८] इत्यादीनि बाक्यानि । इत्यस्त्वमवग्रहमिन्यादि न्यायः ।

१ शां. भा.—ननु विषयाकारं ज्ञानं न ज्ञानविषयः, नाप्याकारज्ञानात्मेष्वेवैकचित् । ननु "आदि-त्यवर्ण" [यजुस्मं. ३।१।१८ श्वे.उ. ३।२८] "भारुपः" [छां.उ. ३।१।२।२] "न्यत्र ज्योतिः" [उ.उ. ४।३।१] इत्याकारवत्तमात्मनः श्रूयते, न; तमोरूपस्यप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां शक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेध-आत्मनस्तमोरूपस्ये प्राप्ते तन्प्रतिषेधार्थानि "आदित्यवर्ण" इत्यादिज्ञास्यानि । "अरुपं" [कठो. ३।१५] इति च विशेषता रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च "न मन्दमे तिष्ठति म्पमम्य न चाप्या-पन्वति कथनेनम्" [श्वे.उ. ४।२०] "अमृदमम्यमम्यं" [कठो. ३।१५] इत्यादिः । तस्मा-

दात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । कथं तर्ह्यौत्तमनो ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यज्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति, निराकारश्चाऽऽस्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽथोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा ? इति; न, अत्यन्त-निर्मलत्वातिस्वच्छत्वादिद्विधस्मत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्ध्याऽऽत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभास-त्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः, अतो लौकिकेर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टिः क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानस्य विषयाकारत्वादात्मनश्चा-विषयत्वादानाकारत्वाच्च तदाकारज्ञानयोगादात्मप्रसिद्धावपि नाऽऽत्मज्ञानप्रसिद्धिरिति शङ्कते— नन्विति । ‘आकारवश-मात्मन धृतिसिद्धे’ इति सिद्धान्ती शङ्कते— नन्विति । उक्तवाक्यानामन्यायैस्त्वदर्शनेन पूर्ववादीं परिहरति— नेत्यादिना । सङ्गहवाक्यं प्रपञ्चयति— दृश्येति । इत्याऽऽकार-वशमारमनो नास्तीत्याह— अरूपमिति । यद्यारमनो विषय-त्वाभावात्तद्विषयं ज्ञानं न सम्भवतीत्युक्तं तदुपपादयति— अधिपयत्याहति । आत्मनोऽविषयत्वे धृतियुदाहरति— नेत्यादिना । सम्यग्दर्शनविषयत्वावास्थात्मनो रूपं न तिष्ठतीत्यर्थः । तदेव कारणोक्तत्वेनोपपादयति— नेति । शब्दादिद्रव्यस्वाभावाऽऽत्मा विषयो न भवतीत्याह— अद्याद्मिति । आत्मनो विषयत्वाकारवशयोरभावे फलितमाह— सत्त्वादिति । ज्ञानस्याऽऽत्माकारत्वाभावे सत्त्वात्मज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शङ्कते— कथं तर्हीति । काऽत्रा-नुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह— सर्वं हीति । आत्मनोऽपि तर्हि

विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह— निराकारश्चेति । आत्मनो विषयत्वराहित्यं वकारार्थः । आत्मवत्तत्त्वज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं भविष्यतीत्याशङ्क-हानेति । तच्छब्देनाऽऽत्मज्ञानं गृह्यते । तस्य भावना पौनः-पुन्येनानुसन्धानं तस्या मित्रा समाप्तिरात्मसाक्षात्कारदार्ढ्यं न चैतत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा निराकारत्वे सिध्यतीत्यर्थः । ज्ञानात्मनोः साम्योपन्यासेन सिद्धान्ती समाधत्ते— नेत्यादिना । यथोक्तसाम्यानुसारत्वात्समचैतन्याभासव्याप्ता ज्ञान-परिणामवशी बुद्धिः सामासबुद्धिव्याप्तं मनः सामासमनोव्याप्ता-नीन्द्रियाणि सामासेन्द्रियव्याप्तः स्थूलो देहः । तत्र लौकिक-भ्रान्तिः प्रमाणयति— अत इति । आत्मदृष्टेर्देहान्ते दृष्टत्वात्तत्र चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्प्यत इन्द्रियेषु च तदृष्टिदर्शना-चैतन्याभासवशव मनोद्वारा सिध्यति, मनसि चाऽऽत्मदृष्टे-तन्त्याभासवशव बुद्धिद्वारा सम्यग्दे, सुखे चाऽऽत्मदृष्टेज्ञानद्वारा चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः; तथाऽन्य-इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः, ततोऽप्यान्तरमव्यक्तमव्याकृ-तात्पर्यमनिधानस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्त आत्मचैतन्याभासत्वाऽऽत्म-भ्रान्तिरुत्तरणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न निधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्ममाध्यारोपणनिवृत्ति-रेव कार्या । नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारेरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— देहे लौकिकमारमत्वदर्शनं न्याया-भावात्पुनरितमित्याशङ्क्याऽऽह— देहेति । तथापि कथमि-न्द्रियाणां न्यायहीनमात्मत्वमिति ? इत्याशङ्क्याऽऽह— तथे-ति । तथापि मनसो यदात्मत्वं तन्मायद्रव्यमित्याशङ्क्याऽऽह— अन्य इति । बुद्धेः परमत्वमपि न्यायोपेतमिति सूचयति— अन्ये सुप्नोति । देहादीं सुष्यन्ते परमात्मत्वबुद्धिर्नान्यत्रेति नियमं वारयति— ततोऽप्येति । तत्र हि सामायेऽस्तयार्थमिति

कारणोपासकानामात्मत्वधीरस्तीत्यर्थः । बुद्ध्यादीं देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वभ्रान्ती साधारण कारणमाह— सर्वत्रेति । आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादेव विधि-विषयत्वमपि परोक्ष परास्तमित्याह— इत्यत इति । ज्ञानस्य विषयत्वाभावे किं कर्तव्यं दृष्टव्यादिकादये । इत्याशङ्क्याऽऽह— किं तर्हीति । आत्मज्ञानस्याविषयत्वे प्रागुक्तमनसिद्धि-हेतुं विश्लोकेति— अविद्येति ।

१ शां. भा.— अत एव हि मित्रानवादिनो बौद्धा मित्रानव्यतिरेकेण वस्तुनेन नास्तीति प्रति-पन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वमविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं प्रमणि कर्तव्यं, न तु व्रत्रमिज्ञाने यत्नः, अन्यन्तप्रसिद्धत्वात् अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धि-न्यादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमागमवतर्गमात्ममृतमपि, अप्रमिदं दुर्निज्ञेयमतिदृग्मन्यदिव च प्रतिभात्यभिने-विनाम् । पाशाकागनिवृत्तशुद्धीनां तु रुच्यगुणान्मप्रमादानां नातःपरं गुणं गुणमिदं गुणिजं स्वामप्र-तामपि । तथा शोकः ‘प्रत्यक्षासमं धर्मं’ [११२] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— वेहेन्द्रियमनोबुद्धयव्यक्तैरुपलभ्य-
गतेः सङ्गोपलभ्यते चैतन्यं, नान्यथा तेषामुपलभ्यो जडत्वा-
देत्यत्र विज्ञानवादिप्रति प्रमाणयति— अत एवेति । सर्व-
त्रैवं ज्ञानस्यासत्त्वे ज्ञायते, तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु;
सम्मतं हि स्वप्रकृते वस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्तीति ते प्राप्य-
न्तीत्यर्थः । ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञातृवदस्वन्तरेणैव ज्ञेयत्वोपग-
मनातिरिक्तप्रमाणनिरपेक्षतां च प्रतिपन्ना इति सम्बन्धः । मद्भा-
स्मिन् ज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वे कलितमाह— तस्मादि-

ति । यत्नोऽत्र भावना । मद्भास्मिन् ज्ञानस्य चात्यन्तप्रसिद्धत्वे
कथं मद्भाष्यन्याया प्रथा लौकिकानां ? इत्यादाह— अविद्ये-
ति । यथाप्रतिभासं दुर्बलैवेत्यादिरूपमेव अथ किं न स्यात् ?
तत्राह— बाह्येति । गुरुप्रसाद- श्रुतपथा तोषितबुद्धेराचार्य-
स्य कल्याणविरुद्धादेव तत्र मुख्यतामिति निरवयवोऽनुमदः,
आत्मप्रसादस्त्वधिगतपदवाक्यवाक्यतापर्यवश्यं धौतयुक्त्यनु-
सन्धानादात्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्रत्येकाप्रतया
सत्प्राप्यमिति विवेकः । आत्मज्ञानस्याऽऽत्मद्वारा प्रसिद्धत्वे
वाक्योपक्रमं प्रमाणयति— तथा चेति ।

१ शां. भा.— केचित्तु पण्डितम्मन्याः ' निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः, अतो दुस्साध्या
सम्पन्नाननिष्ठा ' इत्याहुः । सत्यम्, एवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तवह्निर्विषयासक्त-
बुद्धीनां सम्पन्नप्रमाणेष्वकृतश्रमाणाम्, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां
दुस्सम्पाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव, नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं
च भगवता— ' यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ' [२।६९] इति; तस्माद्वाह्याकार-
मेदबुद्धिनिष्ठचिरेवाऽऽत्मस्वरूपालम्बने कारणम् । नन्वात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय
आदेवो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि अस्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनो निराकारत्वात्स्मिन्
गुरोरेवमेव । सम्पन्नाननिष्ठा न सुसम्प्रायेति मतमुत्थापयति—
कैश्चित् । यद्भिर्मुखानामन्तर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्पन्नान-
निष्ठा दुस्साध्येति विकल्प्याऽऽद्यमनूपाङ्गीकरोति— सत्यमि-
ति । पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयम् ।
द्वितीयं रूपयति— तद्विपरीतानामिति । अद्वैतनिष्ठानां
द्वैतविषये सम्पन्नबुद्धेरतिशयेन दुस्सम्पाद्यत्वे हेतुमाह— आत्मे-
ति । तथातिरेकेण वस्त्वन्तरस्यासत्त्वं कथं ? इत्याह—
यथा चेति । अद्वैतमेव वस्तु, द्वैतं त्वाविर्यं, नान्यथा तात्त्विक-
मित्येतदेवमेव यथा स्वात्मोपलब्धन्तो वयं तत्र तत्राध्याये-
ष्विति योजना । अन्तर्निष्ठानामद्वैतदर्शनां द्वैते नास्ति सद्बुद्धि-

रित्यत्र भगवतोऽपि सम्मतिमाह— उक्तं चेति । परमं
निराकृत्य प्रकृतमुपसंहरणार्थमेव निराकारत्वे ज्ञानस्य तदालम्ब-
नत्वे किं कारणं ? इत्याह— तस्मादिति । नन्वात्मा
कथञ्चित्सम्पन्नाननिष्ठत्वासाध्यत्वेत्यस्य हेतोपादेयान्यतरकोटि-
निषेधात्प्राप्तं स्वर्गादिव्यक्तिकासाध्यत्वेनासिद्धत्वं नेत्याह— न
हीति । आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादात्मवस्तुस्य हेतो-
पादेयत्वव्योरोपगान क्रियासाध्यतेत्यर्थः । आत्मनश्चेद्वेति क्रिया-
सिद्धत्वं तदा सर्वप्रज्ञात्मानस्यबुद्धयनिष्ठेयसाधनानामात्मार्थ-
त्वायोगादर्थिनोऽभावे स्वाधैतत्त्वप्रामाणिकं स्यादित्याह—
अप्रसिद्धे हीति ।

१ शां. भा.— न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुसार्थं सुखं, दुःसार्थं वा
दुःखम्, आत्मावगत्यरसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्त-
रापेक्षा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वाच्चदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विरेकिनां
सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ।

२ आ. शां. व्या.— ननु प्रज्ञातीनां स्वार्थत्वं देहादी-
नामन्यतमस्यार्थित्वेन तादर्थ्यादित्याशङ्क्य घटादिकचेतनस्या-
प्यित्यशङ्कानेवमित्याह— न चेति । ननु प्रज्ञातीनां फलवत्ता-
यितया सुखदुःखयोरेत्यतार्थत्वाच्च स्वार्थत्वं, तत्राह— न
चेति । प्रज्ञातीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः स्वाधैतत्वासिद्धेर्वि-
रुद्धेनाऽऽत्मना सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च सत्प्रमाणान्यायास्तस्मात्प्र-
त्ययानः सर्वो व्यवहारः, न चाऽऽत्मन्यप्रसिद्धे यज्ञादिव्यव-

हारस्य तज्ज्ञानार्थत्वं तेनाऽऽत्मप्रसिद्धिरवश्यमेवाह— आत्मे-
ति । नन्वात्मा प्रसिद्धोऽपि प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति ' यस्मिन्भवति
तत्प्रमाणदेव ' इति न्यायात्तत्राह— तस्मादिति । मानमेया-
दिसर्वव्यवहारस्याऽऽत्मभावव्यवस्थितोपपत्तादप्रागेव प्रमाणप्रस-
त्वात्प्रसिद्धेरव्यवसायित्वस्य । आत्मावगत्येव स्वाभाविकत्वे
बिबेकवतामारोपनिष्ठत्वा ज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धेत्पुनर्निरति—
इत्यात्मेति ।

१ शां. भा.— येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानरश्मेनेव ज्ञेयारगतिविगतिं ज्ञानः
मत्पन्तं प्रसिद्धं सुरादिवदेवेत्युपगन्तव्यम्, जिज्ञासानुपपत्तेयं, जिज्ञासानुपपत्तेयं, अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयसञ्ज्ञास्येत ।

यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्नुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण व्याप्नुमिच्छेत् । न चैतदस्ति । अतोऽप्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं, ज्ञाताऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किन्त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

२ आ. शां. व्या.— नन्वनाकारेणानुमिमीमहे बुद्धिमिति वदतामनाकारमप्रत्यक्षमिच्छतां प्रागर्थवशमेतप्रसिद्धमेव ज्ञानं, नेत्याह— येषामिति । पुत्रादिवर्जित्यानुभवगम्यं ज्ञानं भानुमेयं विषयावगत्या तदनुभूतिवितरेतराश्रयादिति भावः । इत्यत्र ज्ञानं प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रसङ्गात्, न च ज्ञाने जिज्ञासा प्रसिद्धा प्रसिद्धे च तदयोगादित्याह— जिज्ञासेति । तदेव प्रपञ्चयति— अप्रसिद्धं चेति । दृष्टान्तमेव व्याचष्टे— यथेति । दाष्टान्तिक विद्मोति— सथेति । इष्टार्थं निराचष्टे— न चेति, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वमेतच्छब्दार्थः;

अनवस्थापतेतित्यर्थः । ज्ञाने जिज्ञासानुपपत्तौ फलितमाह— अत इति । प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातार्थोत्तमनि किमायातं ? तदाह— ज्ञाताऽपीति । ज्ञानस्य विना ज्ञातारमपर्यवसानादित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वे तत्र भावनापर्यायो विधिर्नास्तीत्याह— तस्मादिति । कुत्र तर्हि प्रवक्ष्याम्य भावना ? इत्याह— ऽऽह— किन्त्विति । अविषये निराकारे वाऽऽत्मनि ज्ञाननिष्ठाया बुद्धिसम्पाद्यत्वाभावे फलितं भिगमयति— तस्मादिति ॥ ५० ॥

३ रा. भा.— सिद्धिं प्राप्तः आप्रयाणादहरहरजुष्टीयमानकर्मयोगनिष्पाद्यध्यानसिद्धिं प्राप्तः, यथा येन प्रकारेण वर्तमानो ब्रह्म प्राप्नोति, तथा समासेन मे निबोध । तदेव ब्रह्म विशिष्यते निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । ज्ञानस्य ध्यानात्मकस्य या परा निष्ठा, परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

४ वे. ता. चं.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इत्यस्योक्तानुवादतां सप्रकारेण हिंदोनाऽऽह आप्रयाणादिति । सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्त्यभिधानात्तत्त्वविरिकविषयत्वज्ञापनाय ध्यानसिद्धिमिच्छन् । 'यथा' इत्यस्यानन्तरप्रमाणानुसारेण पुनश्चाप्यपाराधयेयप्राप्तप्रकारपरतामाह— येन प्रकारेण वर्तमान

इति । मे निबोध मतो निबोधेनावधारित्यर्थः । परमे फले सुपायो मितिष्ठति; अस्तुतदेवोपायपर्यवसानस्यमितया निष्ठेऽनुभव इत्यभिप्रायेणाऽऽह— तदेव ब्रह्म विशिष्यत इति । ज्ञानशब्दस्याज्ञानान्तरेऽप्यमानध्यानविश्रान्तिमाह— ध्यामात्मकस्येति ॥ ५० ॥

५ आ. मा. भा.— यथा येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५० ॥

६ ज. प्र. दी.— 'सिद्धिं प्राप्तः' इति योगसिद्धिप्राप्तेनन्तरं भग्नप्राप्तायुपायकथनं प्रतिज्ञायन् इत्यन्यथाप्रतीतिरिनास्तां व्याचष्टे— यथेति । 'मद्भाषोति' इत्यनुवादमानम् ।

तथा समुपायम् । प्रतीत एवार्थः किं न क्वात् ? इति चेत्, न; सिद्धेशाननिष्ठात्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्तौ वनपेक्षवादिति भावेन निष्ठेत्येष्टव्याचष्टे— येति ॥ ५० ॥

७ ह. पै. भा.— यथा सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्म नैष्कर्म्यमामोति तथा निबोधायगच्छ मे ममेश्वरस्य सर्वं समासेनैव सद्गुणेणैव । तथा निष्ठा स्थितिर्ज्ञानस्य या परा वक्रुष्टा तां निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

८ घं. प्र. गि.— अथ तस्या नैष्कर्म्यसिद्धेः साधनकर्म वक्तुं प्रतिजानीते— सिद्धिमिति । एवमुच्यतीत्या परमेश्वरकाराधनारमकर्मनुष्ठानरूपसाधकसंन्यासप्रसूतमगवदुत्पन्नं सर्ववर्मागपर्यन्तं ज्ञानोत्पत्तिरयोग्यतासंस्थां सिद्धिं प्राप्तो गथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति साक्षात्करोति । निर्यासस्य ब्रह्मणः कण्ठवामीकरादिवदुत्पत्तिसंभ्रमनिष्ठितरेव प्राप्तिरिति तात्पर्यमभिनित्तिरेणुसंज्ञासाधारकार एवात्र

प्राप्नोतिना निर्दिष्टः । तथा तं प्रकारं मे कुशालतमासेन सद्गुणेणैव निबोध जानीहि । 'मद्भाषोति' इत्येतदेव विरज्योति— निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । या ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा परिसमाप्तिः, ज्ञानानन्तरं ब्रह्ममप्यर्थमनुष्ठेयसाधनान्तरमावाह । अवस्तारं ज्ञाननिष्ठारूपं ममप्राप्तिं प्रति साधनवन्मत्साधनयोग्येति ॥ ५० ॥

९ षं. तं. दी.— ज्ञानस्य या परा निष्ठा तां सिद्धिं प्राप्तोऽपि जीवब्रह्मेव यथाऽऽत्मनाऽऽहरप्रहाराती भवति तथा मतो निबोध ॥ ५० ॥

१० पु. अ. त.— अथ सिद्धिप्राप्ते कथमाह— सिद्धिमिति । सिद्धिं पूर्णोक्तं प्राप्तः गच्छ यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति न प्रकारं मे मत्त. समासेनैव सद्गुणेणैव निबोध

जानीहि । या प्राप्तिः ज्ञानस्य परा वक्रुष्टा निष्ठा, रिपनित्यर्थः ॥ ५० ॥

११ नी० भा० श्लो०— 'स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति' [१८।४५] इत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितम् ; तनी नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोऽपि परित्राद् वशीकारसंज्ञकवैराग्यवान् यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा वस्तुं प्रतिजानीते— द्विमिति । सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्बचनात्समासेन सङ्क्षेपेणैव हे कौन्तेय !— या यत्प्राप्यं विधेयापेक्षं शीलं— ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमान्तरत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाकायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

१ शां. भा.— सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्या ? इति— बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकाया विशुद्धया मायारहितया युक्तः सम्पन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयः, तान्विषयांस्त्यक्त्वा; सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्तुल्यायांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥ ५१ ॥

२ आ. शां. व्या.— ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा प्रतिष्ठापिता-
मन्य श्लोकान्तरमवतारयितुं शृच्छति— सेयमिति । येयं
ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपिता तदर्थमनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि
परिषमाप्तिर्ज्ञानवन्तानरूपोच्यते सा कार्या बुद्धयर्थायैति यदुक्तं
तत्त्वं केनोपायेनेति प्रश्नार्थः । प्रष्टुमायमेतमुदाहरति—
बुद्धयेति । अध्यवसायो ब्रह्मात्मचिन्तयः, मायारहितत्वं
संशयविपर्ययशून्यत्वम्, शब्दादिसमस्तविषयत्यागे देहस्थि-

तिरपि दुस्त्या स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— सामर्थ्यादिति ।
विषयमात्रत्यागे देहस्थित्यनुपपत्तिर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । देहस्थित्यर्थत्वेनामुत्रातिशयेन प्राप्तं रागादि ज्ञान-
निष्ठाप्रतिबन्धकं व्युदस्यति— शरीरेति । परित्यज्य विविक्त-
सेवी स्यादिति सम्बन्धः । बुद्धेर्वैद्यारं यत्नेन कार्यकरण-
नियमनम् ॥ ५१ ॥

१ शां. भा.— ततः— विविक्तसेवरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शील-
मस्येति विविक्तसेवी । लब्धाशी लब्धचनशीलः । विविक्तसेवालब्धचनयोर्निष्ठादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्त-
प्रमादहेतुत्वाद्वहणम् । यतवाकायमानसः, वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञान-
निष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाकायमानसश्च स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः, ध्यान-
मात्मस्वरूपचिन्तनं, योग आत्मविषय एवैकाग्रीकरणं, तौ ध्यानयोगौ परत्येन कर्तव्यौ यस्य स
ध्यानयोगपरः । नित्यं— नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्यामावप्रदर्शनार्थम्— वैराग्यं विरागस्य भावो दृष्टा-
दृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं समुपाश्रितः सम्पुगुपाश्रितः, नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

२ आ. शां. व्या.— देहस्थितिहेतुविरिकविषयत्यागो
देहस्थित्यर्थेन्यपि तेषु रागद्वेषवर्जनमित्युपायभेदे सिद्धे सन्त्यु-
पायान्तराण्यपि यत्नवाच्यानीत्याह— तत इति । चित्तेन्द्रिय-
प्रवादाय विविक्तमेवित्वं व्याकरोति— अरण्येति । निष्ठादि-
दोषनिवृत्त्यर्थं लब्धाशित्वं विज्ञापयति— लब्ध्विति । २५

परिमितं हितं मेघं चाधितुं शीलमस्येति तथोच्यते । विरोध-
योस्तात्पर्यं विवृणोति— विविक्त्येति । निष्ठादीत्यादिशब्दा-
दालस्यप्रमादयो बुद्धिविशेषा विवक्षिताः । वक्ष्यमाणध्यान-
योगयोरुपाकत्वेन विशेषगान्तरं विगच्छते— चाक्येति ।
वापादिसंयमग्याऽऽनयवत्त्वोक्तार्थं स्यादित्युक्तम् । संयत-

वागादिकरणप्रामाण्यानायासेन वर्तन्-यमुपदिशति—एवमिति । विरागभाव विभजते—दृष्टेति । सम्यक्त्वमेव व्यनक्ति—
मन्त्रजपादीत्यादिपदेन प्रदक्षिणप्रणामादयो ध्यानयोगप्रति नित्यमिति ॥ ५२ ॥
बन्धका गृहीता । उक्तयोरेव ध्यानयोगयोस्त्रयायत्वेनोक्त

१ शां भा.—किञ्च अहङ्कारमिति । अङ्करणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं काम
रागादिसंयुक्तं, नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं; स्वाभाविकत्वेन तत्त्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पं, दर्पो नाम हर्षो
नन्तरभारी धर्मातिक्रमहेतुः ‘हृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामति’ [आ. घ. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात्तं च । काममिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन
धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देह
जीवनमात्रेऽपि निर्गतमममागो निर्ममोऽय एव शान्त उपरतः यः संहृतहर्षायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठः (स)
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभरनाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

२ आ. शां व्या—ज्ञाननिष्ठस्य यतेर्विशेषणान्तर
समुचिनोति—किञ्चेति । नित्य ध्यानयोगपरत्वे समुचित
कारणान्तर विज्ञोति—अहङ्कारमिति । सामर्थ्यमात्रे बल
बाध्यादुपलब्धमाने किमिति विशेषवचनं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—
स्याभावाधिकत्वेनेति । उक्तोऽर्थे मानमाह—दृष्ट इति ।
वैराग्यशब्देन लब्धत्वापि कामत्यागस्य पुनर्वैवा प्रकृतत्वं
व्यापनार्थम् । अहङ्कारादित्यागे परिग्रहात्त्यागभावात्तत्त्यागोक्ति-
र्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्रियेति । परिग्रहाभावे मत्तत्त्वविष-
याभावात्निर्ममत्व कथं ? इत्याशङ्क्याऽऽह—देहेति । अहङ्कार-
ममकारयोरभावेन प्राप्तामन्त करणोपरतिमनुबद्धति—अत-
एवेति । उक्तमनुष जीवनेवासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह—
यः संहृतेति । ज्ञाननिष्ठपदादूर्ध्वं सशब्दो दृष्टव्यः ।
ब्रह्मणो भवनमनुष्ठानपरिपाकपर्यन्त साक्षात्करण
तदर्थमिति यावत् ॥ ५३ ॥

३ रा. भा.—युद्धया विशुद्धया यथारस्थितात्मतत्त्वविषयया युक्तः, धृत्या आत्मानं नियम्य च
विषयत्रिमुत्तीकृत्येन योगयोग्यं मनः कृत्वा, शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा असन्निहितान् कृत्वा,
तन्निमित्तौ च रागद्वेषौ व्युदस्य, विविक्तसेरी सर्वध्यानविरोधिभिर्विविक्ते देशे वर्तमानः, लज्जाशी
अत्यश्रनानशनरहितः, यतनाशकायमानसः ध्यानाभिमुखीकृतकायमाङ्गनोदृष्टिः, ध्यानयोगपरो निर्ल-
एवम्भूतः सन् आप्रयाणादहरहर्ध्यानयोगपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः ध्येयतत्त्वव्यतिरिक्तविषयदोषावमर्शेन
तत्रतत्र विरागता वर्षयन्, अहङ्कारं अनात्मन्यात्माभिमानं, बलं तद्वृद्धिहेतुभूतवासनानलं, तन्निमित्तं
दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य, निर्ममः सर्वध्यानतामोयेष्वात्मीयपुद्गिरहितः, शान्तः आत्मानुभवेऽस्तुतः,
एवम्भूतो ध्यानयोगं कुर्वन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मभारनाय कल्पते; सर्वान्धनिर्मुक्तो यथारस्थितमात्मानं
मनुभ्रमतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

४ ये तां च—गुदिकश्चोऽयं प्रकृततत्त्वज्ञान-दामिमेत
विषयगुदिकोचर, तस्या गुदियागमप्रविषयत्वसंशयनिषेध-
स्वरूपराहित्यमित्याह यथापरिचिततात्मतत्त्वविषययोः ।
‘धृमः’ इति पूर्वोक्तमप्रकारसाधिवद्वृत्तिपरामर्शमाह विषय-
त्रिमुत्तीकरणेनेति । अत्र धृत्या मनोनियमनं कर्तव्यम्,
अथ च पूर्वमेव दृष्टविषयस्य कोऽर्थो तदानीन्तनस्यायं ?
इत्यत्राऽऽह असन्निहितान् दृष्टेति । विषयसन्निधिर्हि
विभक्तिर्यदपि लोभवदिति भावः । ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैराग्यप्राप्त्यर्थोऽनुदासनापि तादात्मिकविविक्तकाय
‘वैराग्यं समुपाश्रित’ इत्यनेन पुनरुक्तिपरिहाराय वाऽऽह
तन्निमित्तमिति । एतेन विषयाभिव्यक्तप्रदोषत्वम् । यदा
विशुद्धोऽपि यदमग्नौ नितोद-य इति भावः ।
विविक्तत्वं रहितत्वम्, तत्प्रकृतोपयोगेन विनिर्दिष्ट-
सर्वध्यानविराधिभिर्विविक्ते देश इति । ‘लज्जाशी’
इत्यनेन पूर्वोक्तं ‘नात्यश्रत’ [५।१६] इत्यादिकं हर्षवत्
इत्यत्राऽऽह अत्यश्रनानशनरहित इति । ‘एत्याऽऽप्तमानं
नियम्य च’ इत्यादिना ‘यतनाशकायमानस’ इत्यस्य पुन-
रुक्तिपरिहारायाह ध्यानाभिमुखीकृतकायमाङ्गनोदृष्टि-
रिति । कायस्याभिमुखीकरणं विषयाभिव्यक्तिपरिग्रहः बाधस्तु
अप्रयादिव्यतिरिक्तवर्जनम्, मनस्तु श्रमाप्रयासवन्तम् ।
उक्तानां ध्यानयोगशक्यत्वाह एवम्भूतः सन्निति । नित्य
सम्बन्धितत्वाह आप्रयाणाद्दृष्टदृष्टिति ‘रागद्वेषौ व्युदस्य’
इति वैराग्यप्राप्त्यर्थोऽनुदासने ‘वैराग्यं समुपाश्रित’ इत्ये-
तदभिमानविविक्तत्वम् । तत्र सम्यगुपाश्रयणं पूर्वोक्तदृष्टव्यं

सम्यगवस्थापनमित्यभिप्रायेण चिरागतां वर्धयन्नित्युक्तम् ।
एवमद्वारादिविभोचनेऽपि दृष्टव्यम् ।

शरीरमनःप्राणादिवलानां योगविरोधित्वाभावात् वासना-
बलमिति विशेषितम् । दर्पोऽनाद्वैतबलहेतुकोऽतीर्तव्यमानद्वी-
कार । योगित्वशान्तत्वादिनिमित्तोऽपि दर्पस्त्याज्यः । 'हृष्टो
त्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति' [भा. प. सू. १।१३।४] इति
स्मरणात् । मनोवाक्याव्यापारनिवृत्त्यादेरुक्तत्वाच्छान्तशब्दोऽन-

श्महेतुविशेषपर इत्यत्राऽऽह आत्मानुभवेकमुच्य इति ।
इन्द्रियव्यापारोपरतिः कोवादिनिवृत्तिश्च बाह्यमुखनिस्सृष्टत्वात्,
तच्च प्रभूतात्मत्वमुखलाभादिति भावः । उक्तेषु सर्वेषु ध्यान-
योगस्याद्वित्वमाह एवम्भूतो ध्यानयोगो कुर्वन्निति ।
ध्यानमेवान् योगः, ध्यानेन वा योगः । अनन्तरश्लोकार्ध-
परामर्शेन ब्रह्मबन्धस्यान शुद्धात्मविषयतामाह सर्वबन्धेति
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मणि
स्थितिः । सर्वदा तन्मनस्फुटेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्म-
त्वायेति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे— ब्रह्मेति । इत्यर्थे इति
तैयः । भावो न जन्मादौत्याद्ययेन विवृणोति— ब्रह्मणोति ।

इयमपि न मुक्तिर्ब्रह्मभूत इति पुनर्मन्त्रादिलाभध्वनादिति
भावेनाऽऽह— सर्वदेति ॥ ५३ ॥

७ ह. पै. भा.— बुद्ध्येति । बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया सात्त्विकया युक्तो धृत्या
धेयेण तथा च विशुद्धयाऽऽत्मानं कार्यकारणसङ्घातं नियम्य स्थापयित्वा शुद्धादीन्विषयांस्त्यक्त्वा राग-
सौ ब्युदस्य चापनीय ॥ ५१ ॥ विविक्तं योगविरोधिवस्त्वनधिष्ठितं स्थानं तत्सेवितुं शीलं यस्य स
वेविक्तसेवी । लघु हितं मितं पथ्यमशितुं शीलं यस्य स लघ्वाशी । ध्यानयोगपरो नित्यम् , ध्यानं
चेतस्यैकाग्रता योगस्तस्याऽऽत्मनि स्थापनं, ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ [तौ] परं (परौ) निष्ठा यस्य
। ध्यानयोगपरः । नित्यं सर्वकालम् । वैराग्यं विगतो रागो यस्मादसौ विरागः, अस्य भावो वैराग्यं
मुपाश्रितः, रागद्वेषवियुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ देहादिप्राप्तबुद्धिरहङ्कारः । बलं सामर्थ्यं, कामराग-
युक्तं— नेतरदेहादिसामर्थ्यं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तमशक्यत्वात् । ततः केवलशुद्धयुक्ततापनादि
लशब्देनोच्यते । दर्पो हर्षः । कामो रागः । क्रोधो द्वेषः । परिग्रहो ममेदमित्यर्थानां वशीकरणम् ।
तदहङ्कारादि विमुच्य निर्ममः शरीरस्थितिसाधनेऽपि वस्तुनि ममत्वबुद्धिरहितः, अत एव शान्त
उपरतान्तःकरणो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

८ अ. प्र. गि.— तमेव क्रममाह त्रिभिः— बुद्ध्येति ।
अत्र 'बुद्धया युक्तः' इत्यादीनां 'ब्रह्मभूयाय कल्पते'
इति कृत्येनान्वयः । विशुद्धया संज्ञाविपर्ययशून्यया "अहं
ब्रह्मस्मि" [उ. उ. १।४।१०] इति बुद्धया युक्तः, धृत्या
पूषोक्त्या [श्रौ. ३३] सात्त्विकया आत्मानं च मनो
नियम्य निश्चलीकृत्य, शब्दादीन्विषयान् ज्ञाननिष्ठार्थशरीर-
स्थितियात्रप्रयोगेनादुपयुक्तानितिष्ठानपि त्यक्त्वा, शरीर-
स्थितिसमाप्त्यर्थेऽपि तेन रागद्वेषौ ब्युदस्य, विविक्तसेवी
जनसम्पदरहितारम्भगिरिगुहादिरिपतः । चित्तविशेषपरहित
इति यावत् । लघ्वाशी मितमोची, निद्रास्वप्नादिविचिन्तल-
कारविरहित इति यावत् । यतानि संयतानि वाक्यायमान-
तानि येन ॥ तथा; यमनियमादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थः ।
ध्यानयोगपरः, चित्तस्वाराभाकारप्रत्ययाद्वैतित्वान्तरम्,

आत्माकारप्रत्ययेन निवृत्तिकतापादनं योगः, तत्परः ।
नित्यग्रहणेन च मन्त्रजपतीर्थयात्रादिकृतेश्चान्तरात्माः
प्रदर्शितः । ध्यानयोगाविच्छेदार्थं वैराग्यं दृष्टारद्विषयवै-
क्यरूपं सम्पन्नादतयोपाश्रितः, अहङ्कारम् 'अहं ब्रह्मस्मान्'
योगपरो विरक्तोऽस्मि, को वाऽन्यो मत्समः ?' इत्यभिमानम्,
बलं तद्वासनाबलम्, दर्पं तन्निमित्तकं मदम्, प्रारब्धवशा-
त्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं विवृच्य,
निर्ममः देहजीवनमात्रेऽपि ममकारश्च, अत एवाद्वैत-
ममकारमात्रात् शान्तः उपरतसर्वकर्मां परमहंसपरित्रातकः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाध्यात्प्राप्य कल्पते समर्थो भवति । ब्रह्म-
भूयस्य तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मसाध्यात्प्राप्यपर्यवसायितया
साक्षात्कारस्य ताच्छब्दं द्रष्टव्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

९ अ० १० दी०— तथा हि बुद्ध्येति त्रिभिः । बुद्ध्या यथोक्तकर्मफलादित्यागाद्विशुद्धया सादृश्यमार्गीयया
युक्तः योगोनाव्यभिचारिण्या धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च स्वान्तर्यामिध्यानैकनिष्ठः सर्वज्ञानात्मत्वदृष्ट्या वैराग्यं
समुपाश्रितः कर्मस्वहृममत्वरहितः शान्त इति पूर्वसूत्रितस्य भाष्यं फलितं तथाभूत आनन्दान्शाधिर्भूतो ब्रह्म-
गी. उ. ४८

भूयाय अक्षरब्रह्मात्मभावाय कल्पते, स्वात्मानं 'ब्रह्माहमस्मि' इति यथावदनुभवतीत्यर्थः । इतीयं स्वज्ञानस्य परा निष्ठा भगवद्गुणसाराविर्भावाच्चक्ष्यपदेशः प्राञ्चवदिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० पु. अ. त.— तदेवाऽऽह— बुद्धयेति । विबुद्धया सर्वसङ्गरहितमदेकनिष्ठया बुद्ध्या युक्तो भूत्वा मदिच्छाज्ञाने दुःखाद्याभासेऽपि मर्त्याल्लानात्मवर्धयेण आत्मानं जीन नियम्य दशीकृत्य— चक्ररेणाऽचलं हृत्वा— शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियैरप्यवकृत्वा च पुन रागद्वेषो मित्रशत्रुज्ञानरूपौ व्युदस्य दशीकृत्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयश्लोकेनान्वय ॥ ५१ ॥

त्रिंशः । विविक्तसेवी एतन्ते मत्संयमपरः, लब्धाशी लब्धप्राप्ते यो मत्प्राप्तादो लभस्वरतप्रोजनकृत् । यतवाकायमानस यतानि वशीकृतानि कायवाक्यानांति येन सः । तथा हि— यत्नेन मत्तमवस्थापयतिरिक्तं न वदति, कायश्च मत्संवाति रिक्तकार्यं बोधयति, मनोऽपि मदन्यत्र स्मरति । नित्य ध्यान-

योगपर ध्यानेन यो योगो मत्संयोगस्तस्मिन् परतत्परा, वैराग्यं सर्ववस्तुदोषालोचनात्मकं समुपाश्रितः सम्यक् उपसर्गोपे आश्रितः । अनेन विचारसत्वेऽपि तदाहिमं निरूपितम् ॥ ५२ ॥

त्रिंशः— अहङ्कारमिति । स्वज्ञानादिरूपं बलं सामर्थ्यं, दर्पं गर्वं, काम विषयभोगरूपं, क्रोधं निष्ठुरबाक्तरूपं, परिग्रह रूप्यपत्त्यादिकं, निर्ममो ममताराहितः सन् विमुच्य त्यक्त्वा शान्तो भगवदनुभवान्निष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मात्मस्वरूपावस्था नाय "ब्राह्मेण..." [ब. सू. ४।१।५] इत्यादिसूत्रोक्त्या कल्पते समर्पो भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

११ नी० भा० दी०— तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः— बुद्धयेति । बुद्ध्या वेदान्तश्रवणमननपरिपाको-त्थया 'अहं ब्रह्मास्मि' इति परोक्षनिश्चयरूपया विबुद्धया सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनया सम्यग्विशोधितया धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन आत्मानं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्य, दृढासतो भूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दादीन् विषयास्त्यक्त्वा, तत् इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणो-ऽप्यन्तर्भनसैव विषयान्स्मरति तत्परिहत्यागमाह— रागद्वेषौ व्युदस्य चेति । सङ्कल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः । स हि विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धम् । यथा चाक्षपादाचार्यैरुक्तं— "दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः" [४।२।२] इति । दोषो रागादिः । चकारात् 'अयमहमस्मि' इत्येतमपि भावं व्युदस्येति ज्ञेयम् । ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पते योग्यो भवतीति तृतीयेन सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

केन साधनभातेनेत्यभूतो भवति ? इत्यत आह— त्रिविकेति । यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । नित्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । यो नित्यं विनिकृतेष्वपीकान्तशीली, लब्धाशी मिताशनशीलश्च । तथा नित्यं वैराग्य रागाभाव समुपाश्रितश्च । तथा नित्यं ध्यानयोगः पञ्चाध्यायोक्तस्तत्परश्च यो नित्यं भवति । यतवाकायमानसो भवति । यतयाय आसनदार्ढ्येन, यतवाक् विषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहरणेन, यतमानसः सर्वसङ्कल्पत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनेष्वेतवाकायमानसत्वं साध्यम् । नित्यं विनिकृतेष्वदिशीलः सन् यतवाकायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५२ ॥

एव यतवाकायमानसस्य योगिनो योगज्ञाः सिद्धय उपतिष्ठन्ति, ताश्च भुवो दर्शिताः "पृथिव्यप्तेभोनिलले समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तत्र (तस्य) रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाप्रिमयं शरीरम् " [अ. ब. २।१२] इति । तथा "यं यं लोकं मनसा संविभाति विबुद्धसत्त्वः कामयने याश्च कामाश्च । तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं सर्वयेद्भूतिकामः" [सु. च. ३।२३] इति च । संविभाति सद्रूपयति लोकं लोचनीयमतीतानागममर्षजातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति भुति-पदानामर्थः । तथा— "नाविरतो दुश्चरितामाशा-तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो यापि प्रज्ञानेनमाप्नुयात्" [कठो. २।२३] इति । प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानेन दुश्चरितादिसंयतान्निष्ठः शा-लो जितचित्तः समादिनो निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशान्तमानसो योगैर्गर्वांसृष्टचित्तः एतमात्मानं न प्राप्नुयादिति श्रुत्यर्थः । तदिदमाह— अदृष्टागमिति । यदा तु योगी यतमानसोऽस्मिन्तत्तामाश्रयत्ययो भवति तदा सैवास्मि-त्वावस्थितिर्निष्पत्तिरुपाभिमुखाद्वद्गार इत्युच्यते । निषयविमुखा रक्षितमतेति तत्तत्समद्वद्गार निगृहीयात् । तन्निषेधे योगी बलं तत्पठञ्जनादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति, न मत्तुल्योऽप्योऽस्तीति मन्वते । ततश्च 'हो भवन्-मन्थानति' [११।३।८] शवावस्थावर्धनारिष्यान्ध्यामानिष्ठति । तत्र केनचित्तिमितेन कामप्रतिबन्धे सति कोपशान्भानि, तत्र परोरणादुजाय भूयानि शिष्यादिपरिमर्दं मग्नादयति, ततो नदयतीति । तस्मात्तन्निषेधमूलभूत-

महद्भारमेव विमुच्य तत् इतरान्सर्वान् विमुच्यति । महद्भारविमोकेऽपि निर्ममत्वं तत्प्रदर्शनेषु विषयेषु भ्रमता-
शून्यत्वे सत्यमहद्भारः शिथिलीभूतो विषयवैमुख्यं प्राप्य स्वकारणेऽस्मिन्नायां मिलीयते, ततः शान्तोऽस्मिन्नायां
अपि प्रलयान्निगन्धनाप्रिवदुपरतो योगी प्रह्वभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

उक्तक्रमेण ब्रह्मीभूतस्य लक्षणम् ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

१ शां. भा.— अनेन क्रमेण— ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति
किञ्चिदर्थवैकल्यात्मात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावो-
ज्ज्योते न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद् उपपद्यते । 'न हृष्यति' इति वा
पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्व्यात्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नाऽऽत्मसम-
दर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [१८।५५] इति । एवम्भूतो ज्ञाननिष्ठो
मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मां'
[७।१६] इत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

२ आ. शां. व्या.— अपेक्षितं पूरयन्नतरश्लोकमवता-
रयति— अनेनेति । 'युद्धया विशुद्धया' [१८।५२]
त्यादिरत्र क्रमः, ब्रह्मप्राप्तो जीवमेव निवृत्ताद्योपायार्थो निरति-
षयानन्दं ब्रह्मात्मत्वेनानुभवमित्यर्थः । अध्यात्मं प्रत्यगारमा
तस्मिन्प्रसादः सर्वानर्थमिहत्या परमानन्दविभावं, स लक्ष्यो
येन जीवन्मुक्तेन स तथा । न शोचतीत्यादौ तात्पर्यमाह—
ब्रह्मभूतस्येति । प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिश्चयादित्यर्थः ।
स्वभावाज्जुवादपुरादयति— न हीति । सत्याग्रामविषया-
भावाभापि परिहार्यापरिहारप्रयुक्तः शोकः परिहार्यस्वैवाभावा-
दित्यर्थः । पाठान्तरे (न हृष्यतीत्यत्र) तु रमणीयं प्राप्य न

प्रमोदते तदभावादित्यर्थः । विवक्षित एवदर्शनं निरुदयति—
आत्मेति । ननु सर्वेषु भूतेष्व्यात्मनः समस्य निर्विशेषस्य
दर्शनमनाभिप्रेतं किं नेष्यते ? तत्राऽऽह— नाऽऽत्मेति ।
उक्तविशेषणतो जीवन्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्ता
सुप्रतिष्ठिता भवतीत्याह— एवम्भूत इति । भगवन्मननिदि-
ध्यापनवन- कथादियुक्त्यान्वयः भवतादिभिर्ब्रह्मात्मन्य-
परोक्षं मोक्षफलं ज्ञानं सिध्यतीत्यर्थः । आर्तादिभिरिन्द्रिया-
देभ्यः ज्ञानलक्षणां भविष्यदुपाययुक्ताः । तत्र तममग्न्याय-
मनुद्दयति— चतुर्विधा इति ॥ ५४ ॥

३ रा. भा.— ब्रह्मभूतः आविर्भूतापरिच्छिन्नज्ञानंकारमन्त्रेयत्वरूपमात्रात्मस्वरूपः, 'इत्स्वस्यां
प्रकृतिं निद्रि मे पराम्' [७।५] इति हि स्वरोपतोक्ता, प्रसन्नात्मा हेतुशर्मादिभिरकृत्स्नपम्परूपो ममतिरिक्तं
न कञ्चन भूतविशेषं प्रति शोचति; न कञ्चन काङ्क्षति; अपितु मद्भक्तिरिक्तेषु सर्वेषु भूतेषु अनादृशी-
यतायां समो निखिलं वस्तुजातं वृणन्मन्यमानो मद्भक्तिं लभते परां मयि सर्वेश्वरे निखिलजगदु- (दयनिमर-
ल्यलीले)-भ्रष्टस्थितिप्रलयलीले निरन्तरसमस्तहेयगन्धेष्वन्यथाविधिप्रपापमद्भक्त्येवकल्याणगुणगणैरुत्ताने
लाज्यपामृतसागरे श्रीमति पुण्डरीकनयने भ्यस्वामिन्यत्ययेप्रियानुभवरूपां परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

शोककाङ्क्षानुदयहतु 'सम' इत्युच्यते इत्यभिप्रायेण—
अनादरणीयताया सम इत्युक्तम् । तुल्यानादर इत्यर्थः ।
परावस्त्वविवेकफलमन्यानादरसाम्यं व्यनक्ति— निखिल-
मिति । वस्तुजातमित्यनेन ब्रह्मादितत्त्वपर्यन्तानामेव
नेवैपेक्षया मापनपर्यादीनामिवावान्तरोत्कर्षस्यानादरयोग्यत्व
सूचितम् । तृणजदिति— नहि रत्नवर्षतमाच्छ्रो पलाकूटे
सह स्यादिति भावः । अत्र मञ्जुशब्देन परमकृत्युत्पत्ति
विद्वद्भयवत्या पूर्ववद्वाक्यान्तरेण च प्रपञ्चितानामुपासनदशाया-
मनुमन्येयानां आकाराणामभिप्रेतत्वमाह मयि सर्वेश्वर
इत्यादिभिः । सर्वेश्वर— इति ईशितव्यस्य ब्रह्मस्य किं सत्ता-
मूते ईशितव्यान्तरेरिति भावः । निखिलजगदुद्भवस्थिति
प्रलयलील इति— "कारण तु ध्येय" [अ शिखो ३]
इति हि श्रुतिरिति भावः । यद्वा करणक्षेत्रप्रदानादिभिर्महो
पकारकं चतुर्विधेतुमृते तस्मिन् तिष्ठति सृष्टिस्मृतिहृत्कर्मण्यैवा
वस्थित कोऽयं समाधयेणीय इति भावः । निरस्तसम-
स्तहेयगन्ध इति— नयस्मिन्मेषाद्यत्प्रतीते वस्तवन्तरेष्वि
वायुज्ञावैमुख्यादिकारणमस्तीति भावः । अनधधिक्तेत्यादि
एकैकगुणप्रकर्षोऽपि चित्ताक्षयः, किमुतैव सम्भूत इति भावः ।
यदि परं तुल्यं च तदेव ह्याश्रयेणीयमिति सौलभ्योपयुक्तगुणा

नामप्यत्र सङ्ग्रहः । लावण्यामृतसागर इति शुभाश्रय
विग्रहगुणोपलक्षणम् ।

श्रीमतीति— श्रीर्हि सर्वपामाश्रयणीया, साध्येन निज
माश्रितेति हृदयम् । श्रियते धर्यते चेति श्रीशब्दो निरुक्तः ।
मनुम्रित्ययोगे । श्रुतिश्च— "होष(श्रीध)ते लक्ष्मीं पत्नीम्"
[यजुस्त ३१।२] इत्यादिका । स्मर्यते च— "नित्यं
वैपा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी । यथा सर्वगतो विष्णु
स्तथैवेयं .." [वि. ॥ १।८।१७] इति । एतेनोपास्त्यत्राप्य
त्वादिकं सर्वं संपत्नीकस्येति स्थापितम् । नामनन्ति च रहस्या
त्रायविद् इमेवार्थः— "नित्यसन्निहितशक्ति" इति । पुण्ड-
रीकनयन इत्यवयवसौन्दर्योपलक्षणम् । "तस्य यथा कन्यास
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम (स) एव सर्वस्य
पाप्मस्य उदित उदेति ह वै सर्वस्य पाप्मस्यो य एव वेद"
[छा उ. १।६।१०] इति सर्वपापविमोक्षकामस्योपासनार्थतया
पुण्डरीकाक्षत्वमप्युपदिष्टम् । "चक्षुषा तव सौम्येन प्रताप्सिम्"
[का रा ३।३४।१३] 'य पश्येन्मधुसूदन' इत्यादिषु च
तद्वीक्षणस्य पावनतमत्वमुच्यते इति भावः । भक्त्युत्पादायै
सर्वमिदमेकत, स्वामित्वं चैकत, नचासादेनोन्नतसर्वस्वामीत्य
भिप्रायेणाऽऽह— स्वस्वामिनीति ॥ ५४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५४ ॥

६ अ. प्र. ही.— ॥ ५४ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मभूतस्य लक्षणमुच्यते— ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मैव भूतो ब्रह्मभूतः,
प्रसन्नः स्वच्छ आत्मा यस्य ॥ प्रसन्नात्मा, रागद्वेषाभ्यामनाकुप्यमाणहृदय इत्यर्थः । न शोचति न
काङ्क्षति; ममः सर्वेषु भूतेषु प्राणिषु । एकमेव परमात्मानमात्मत्वेनापस्थितं पश्यन्स एवम्भूतो मद्भक्ति-
मीश्वरभक्तिं भजनं तादात्म्यं परामुक्तुं लभत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

८ छे. प्र. मि.— भव केव जनेण अन्नभूयाय कल्पत
इत्यत्राऽऽह— ब्रह्मभूत इति । मद्भूत 'श्रदाहमस्मि' इति ।
एदनिधयवान् प्रसन्नानां शुद्धचित्तं नष्टं न शोचति, न
चामात काङ्क्षति । अतो निमहाव्यग्रहप्राप्त्यभावात्सर्वभूतेषु

सम आनन्दैरप्यनेन सर्वत्र सुखदुःखदुःखी, एवम्भूत पराङ्मुखो
मद्भक्तिं मयि सुदृढमभि ज्ञानरूपां भक्तिं चतुर्वि लभते ।
'चतुर्विधा भजन्ते माम्' [भा. ११] इति हि प्रागुक्तम् ॥ ५४ ॥

९ व० त० टी०— स ब्रह्मभूत सर्वनिरपेक्ष शुद्ध इव परा ज्ञानादपि फलरूपा मम पुरुषोत्तमस्य क्षराक्षरा-
सीतस्य भक्तिं नवविधा प्रेमलक्षणं लभते, "आत्माशमाश्च मुनयो निर्मन्या अप्युद्विजन्ते । कुर्वन्त्येतेषु कीं
भक्तिमित्यम्भूतगुणो हरिः" [५।७।१०] इत्यादिमागत्रतवाक्यात् । अत्र 'मद्भक्ति' इत्यनेनाक्षरप्रकारमेव
ज्ञानिनो जीवन्मुक्षरयापि पुरुषोत्तमभक्तिरवातिशयितपुरुषार्थं भगवताऽऽभिमतः, न त्वक्षरप्रत्ययं सामान्य-
दिनेति गम्यते । अन्यथैव नोक्तं स्यात् । न चेह 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इत्येव न ब्रह्मरूप इत्यतो 'विशते
तदनन्तर' [१८।५५] इत्येकमेवावाचीति वाच्यम्, अमे 'ब्रह्मभूत' इति सिद्धनिर्देशस्तदनन्तरं प्रत्युत तस्य
भक्तिरामकथनात्, तयाऽऽक्षरासीतपुरुषोत्तमत्वविश्रान्तः पुरुषोत्तमभक्तरूपप्रवेशोक्तैश्च, अतोऽक्षरज्ञानरूप
प्रमाणमार्गाद्विहीत्येव प्रमेयमार्गं पुरुषोत्तमसम्बन्धपर्यवसायीति ।

अक्षरप्रमाणं हि अक्षरप्रत्योपासनम्, ततः अक्षरादीन्ष्टा, तत आरगादिसिद्धपर्यवसानोऽक्षराभिर-
यम् । भगवन्मार्गेषु भगवद्विषयव्यभिचरणद्वारा श्रीपुरुषोत्तमभजनं तत्तुल्यपराक्षरात्मप्रज्ञायाऽपि अक्षराकीर्तन-
तेष्वनादिभिः पुनरपि श्रीपुरुषोत्तमादेरिव पुरुषोत्तमभक्त्या प्रसज एव एव कामिक कर्ममिति मेद् । भगवत्
'वदन्ति तनयवतिदः' [भाग १०।११] इत्यत्र यतोऽतोऽसद्व्यतिरिक्तं पुरुषोत्तमभजनं भगवतिनि

सात्वतः, उपासते 'अक्षरं ब्रह्म' इति साद्व्याः, 'परमात्मा' इति योगिन इत्युक्तम् । ते च यथायथं निर्गुण-सगुणभक्तिज्ञानकर्मभावधीविषयाः । निर्गुणपरभक्तिविषयस्तु पुष्टिपुरुषोत्तम एव गुणातीतः लोकवेदाप्रथितः । इदं सर्वं 'गतेरर्थवत्त्वमुभययाऽन्यथा हि विरोधः' [श्र. सू. ३।३।२९] इति सूत्रे विचारितं भाष्यकारेणेति ततोऽवगन्तव्यम् ॥ ५४ ॥

१० पु. अ. त.—मन्नात्मावस्थितः फलमाह—ब्रह्म-न शोचति, प्राप्तव्यं तदिच्छां विना न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु सूत इति । मन्नात्मावस्थितः, प्रसन्नः आनन्दयुक्त आत्मा कार्यात्मस्वरूपज्ञानेन समः परां प्रेमलक्षणां मद्भक्तिं चेतो यस्य तादृशः सन्, नष्टपदार्थेषु भगवद्गीताज्ञानेन लभते ॥ ५४ ॥

११ नी० भा० ३।०—अर्थेवं ज्ञान्तस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह—ब्रह्मभूत इति । यो हि सुप्तो लये वा निपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमोग्रस्तचित्त इव तन्द्रालुलुप्तिप्रति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृततेजः समाभिमुखेन कृमस्तदेकप्रवणो न शोचति नष्टम् । नाप्यप्राप्तं काङ्क्षति दारा-दिभ्यः । सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' इति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सन् परां मद्भक्तिं द्वैतदृष्टि-विवर्जितां भावनां लभते । पातञ्जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते, भेददर्शित्वात् । अयं च भक्तः श्रीमागवते [१।१।४९] दर्शितः—'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भाषमीश्वरे । भूतानि भगवत्पदमन्येप भागवतो-समः !' इति; सोऽयं चतुर्थो भक्तः 'ज्ञानी स्वात्मैव मे मतम्' [७।१८] इति भगवताऽपि दर्शितः ॥ ५४ ॥

अनन्योत्तमभक्तिप्राप्तेः फलम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

१ शां. भा.—ततो ज्ञानलक्षणया—भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यथाहं विध्यस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसं अजमजरमरममयं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव—नात्र ज्ञानानन्तर-प्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते—ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति । किं तर्हि ? फलान्तराभावाज्ज्ञानमात्रमेव, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' [१।३।२] इत्युक्तत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.—ननु समाधिस्थान्त्वेन परमभक्त्या-स्वकेन ज्ञानेन किमपूर्वमवाप्त्यते ? तदाऽऽह—तत इति । भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभिमुखेन प्रत्यक्षया जानाति, व्याप्नोतीत्यर्थः । तदेव ज्ञानं भक्तिप्रपञ्चने विवृणोति—यावा-निति । आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसद्वत्त्वं च । चैतन्यस्य विषयसापेक्षत्वं प्रतिक्षिपति—अद्वैतमिति । ये तु द्रव्य-योगात्मत्वमात्मनो मन्यन्ते तादृशयुक्तं—चैतन्यमात्रेति । आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मान्तरमुपेत्य धर्मपरमित्वं प्रत्याह—एकरसमिति । सर्वविकारारहित्योक्त्या कौटम्भ्यमात्मनो

व्यवस्थापयति—अजमिति । उपविक्रियाभावे तद्वैतज्ञाना-सम्बन्धं हेतुमाह—अमयमिति । तत्त्वज्ञानमन्य तत्फलं विदेहकैवल्यं लभ्यमिति—तत इति । तत्त्वज्ञानस्य तत्साद-नन्तरप्रवेशक्रियायाश्च भिन्नत्वं प्राप्तं प्रत्याह—मात्रेति । भिन्नत्वाभावे का गतिर्भेदोक्तः ? इत्याशङ्क्योपाधिकृतत्वमाह—किं तर्हीति । प्रवेश इति सेपः । ब्रह्मप्राप्तिरेव फलान्तरमि-त्याशङ्क्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावात् शानातिरिका तत्प्राप्ति-रित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति ।

१ शां. भा.—ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानाति' [१।८।५०] इति, कथं विरुद्धं ? इति चेदुच्यते—यदेव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदेव तं विषयमभिजानाति ज्ञावेति, न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ।

२ आ. शां. व्या.—ज्ञाननिष्ठया परया भक्त्या माम-पृच्छति—कथमिति । विरोधस्फुटीकरणं प्रतिजानीते—उच्यते भिजानातीत्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । विरुद्धत्वं स्फोरयितुं इति । तत्र ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयानिर्व्यक्तिरित्याह—यदेति ।

एवकारनिरस्यं दर्शयति—न ज्ञानेति । इत्याद्ययोः सिद्ध-
मिति शेषः । ज्ञानस्योत्पत्तेरेव विषयाभिप्रेत्यक्तत्वेऽपि कथं । प्रकृते विरोधयः । इत्याशङ्क्याऽऽह—ततश्चेति । विरुद्धमिति शेषः ।

१ शां. भा.— नैष दोषः, ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दामिलापाच्छास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं युद्धविशुद्धत्वादि अमानित्वादि गुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदयुद्धनिवन्धनसर्वकर्मसन्न्याससहितस्य स्वात्मानुभवनश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते ।

२ आ. शां. व्या.— शङ्कितं विरोध निरस्यति—नैष दोष इति । उक्तमेव हेतुं प्रपञ्चयति—शास्त्रेति । यो हि शास्त्रानुसाराचार्योपदेशस्तेन ज्ञानोत्पत्तिः “आचार्यवान्पुरो वेद” [छा. उ. १.१४.२] इति धृतैः तस्याथ परिपाकः संज्ञायादिप्रतिबन्धव्यस्तत्र हेतुयुक्तमुपदेशस्यैव सहकारिकारणं यद्विद्युद्युद्धादि तदपेक्ष्य तस्मादेवोपदेशजनितं यदैकज्ञानं तस्य कारकभेदयुद्धनिवन्धनानि यानि सर्वाणि कर्माणि तेषां सन्न्यासेन सहितस्य पररूपेण स्वारम्भेण सर्वकल्पनारहितं यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यञ्जयिते प्रामाजिकैरित्यर्थः ।

१ शां. भा.— सेयं ज्ञाननिष्ठाऽर्त्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदयुद्धिरयौपतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निश्चितविधायि शार्ङ्ग वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थेन द्रव्यति, “विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरन्ति” [बृ. उ. ३.१.५१] “तस्मान्न्यासमेवां तपसामतिरिक्तमाहुः” [महाना. १.६१.१४] “न्यास एवात्यरेचयत्” [महाना. १.५१.१२] इति । ‘सन्न्यासः कमेणां न्यासः’ ‘वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य’ [आ. घ. छ. २.२३.१३] ‘त्यज धर्ममधर्मं च’ [सं. उ. २.१२.४ म. भा. १.२३.२९ ४०+३३१४४] इत्यादि ।

२ आ. शां. व्या.— यदि ययोका परा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता ? इति तत्राऽऽह— सेयमिति । ययोकाया भक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानं सिध्यतीत्याह—तथेति । एवज्ञानस्य परमाह—यदनन्तरमिति । ज्ञाननिष्ठारूपाया भगवद्भक्तेस्तत्त्वज्ञानविरैकात्म्यफलस्य चाज्ञाननिष्ठैस्तत्त्वज्ञान-
त्वाद्धेयोक्तैषौपचारिस्त्वात्प्रवृत्त वाक्यमविरुद्धमित्युपसंहारि-
जत इति । ओषदेशिष्यज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्याससहितस्य स्वस्वावस्थानात्मकस्य परमुपस्थापयित्वाकल्पित्यस्मिन्नर्थे मानमाह—अत्र चेति । तदेव शास्त्रमुदाहरति—विदित्वे-
त्यादिना ।

१ शां. भा.— इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्थ-
वादत्वं स्वप्रकृत्यस्यत्वात्प्रत्यगात्माननिक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषीः प्रावि-
लोभ्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुषा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्माविषयप्रत्ययसन्तानकृत्पाणिनि-
षेयश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनशर्करूपेण सह भावित्वेन विरुध्यते । पर्यतमर्पणयोरिवान्तर-
यान्निरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

२ आ. शां. व्या.— दर्शितानि वाक्यानि “सर्वकर्माणि मनसा” [५.१३] इत्यादीनि । नन्वेषां वाक्यानामविव-
क्षितार्थस्यासिद्धिः स्वार्थं प्राप्त्यर्थमित्याशङ्क्याप्ययनकिमुपा-
त्तत्वादेवार्थयत्नो तदुक्तोपस्थापितेरेषां नैषमिष्याह—न चेति । तस्यापि शोऽतोऽपि न्यायिकस्य स्वार्थं मननेत्याशङ्क्या-
ऽऽह—न चार्थार्थादत्यमिति । अत्र च समुद्रोपेक्षितमोक्षो-
पेक्षितज्ञाननिष्ठस्य सन्न्यासोपेक्षितो न कर्मनिष्ठायादित्याह—
प्रत्यमिति । ज्ञाननिष्ठस्य कर्मनिष्ठा विरुद्धेयत्र दृष्टान्ताह—न हीति । ज्ञाननिष्ठास्वरूपायुक्तादपूर्वकं कर्मनिष्ठया तस्या. सह भावित्वं विरुद्धमिति दर्शयित्वाह—प्रत्यगात्माति । कथं ज्ञानहर्मणोविरोधपीडित्याशङ्क्य कर्मणा तन्निष्ठास्य युक्तिरित्युक्तसिद्धत्वादित्याह—पर्यतेति । अन्तराजानुभवा-
धर्मिनिष्ठत्वेन साहचर्याभावात्तदपेक्षेयानिरास्य । ज्ञानहर्मणो-
रयमुक्तं यजिगमुरवहरति—तस्मादिति ॥ ५५ ॥

३ रा. भा.— तत्फलमाह— भक्त्येति । स्वरूपतः स्वभावतश्च योऽहं, गुणतो विभूतितोऽपि यावांश्चाहं, तं मां एवंप्रपया भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां विशते प्रविशति; तत्त्वतः स्वरूपस्वभावगुणविभूतिदर्शनोत्तरकालभाविन्या अनव-
धिकातिशयभक्त्या मां प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा भक्तिरेवाभिधीयते,
'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११।५४] इति तस्या एव तत्त्वतः प्रवेशहेतुत्वाभिधानात् ॥ ५५ ॥

४ वे. ता. चं.— तत्फलमाहेति— अन्यवहितं व्यवहितं चेति शेषः । पूर्वप्रयोजकजगत्कारणत्वलक्षितसर्वेश्वराख्यधर्म-
प्रशयेन 'यः' इत्यस्यायंमाह— स्वरूपत इति । विधि-
विषयरूपशोभकवाक्यावसितसर्वविद्यासुखेयस्वरूपनिरूपकधर्म-
योगः स्वभावत इति निर्दिष्टः । स्वरूपनिरूपकधर्माभावे
भक्तिरूपितस्वरूपतया निस्स्वभावमेव वस्तु स्यात् । स्वतत्प-
ण्डः स्वद्रूपनिरूपकधर्मपरः, स्वभावशब्दस्तु सौख्यपर इति
केचित् । यावच्छब्दो हि प्रत्यनिर्णयपरामर्शयोग्याकारविषयो
युक्त इत्यभिप्रायेणाऽऽह गुणतो विभूतितोऽपीति ।
पाषांश्चाहमिति गुणशब्दोऽत्र निरूपितस्वरूपविशेषकज्ञान-
शक्त्यादिद्वयमवतर्कमविवक्षितः । 'यावान्यथ' इत्यनयोर्व्युत्क्रमेण
व्याख्यानां युद्धादौहकमप्रदर्शनार्थम् । 'तत्त्वतः' इत्यस्य
'यावान्यथ' इत्यनानवेषणात् 'अभिजानाति' इत्यत्र
संज्ञादिभूतदशाया तदपेक्षणाच्च तत्त्वतोऽभिजानातीति
शेषितम् ।

'मा तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्युक्तस्यैव 'मा तत्त्वतो
ज्ञात्वा' इत्यनुमापणमुपायभूतस्यापि स्वादुतमतया सुदुर्लभ-
त्वेनादरातिशयार्थम् । 'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यनेनैव आनन्तर्य-

सिद्धयर्थहेतुपौष्कल्यज्ञापकानुवादस्य सिद्धत्वात्, 'तदनन्तरम्'
इत्यनेनैव प्रवेशस्यानन्तर्यकण्ठोक्तैः, 'भवत्या त्वनन्यया'
[११।५४] इत्यादौ प्रवेशेऽपि हेतुतया भक्तेरेव प्रागुक्तवाच-
ततो भक्तितो मां विशते इत्येवान्वयो वर्णितः । 'प्रवेष्टुम्',
इति प्रागुक्तकार्यज्ञापनाय परसिद्धये च प्रविशतीत्युक्तम् ।
यथावज्ज्ञानमपि काष्ठाप्राप्तभेदः । अन्योऽप्यध्यायं च भक्ते
पूर्वभेदात्परिहृतम् । सैव तु तथाविधावस्था साक्षान्मोक्षसाधन-
मित्याह तत्त्वत इत्यादिना । दर्शनशब्देनानुभाषणात्
'तत्त्वतोऽभिजानाति' इत्यस्य साक्षात्कारपरत्वं व्यञ्जितम् ।

परमभक्त्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव साध्यं, तदेव तु साक्षान्मोक्ष-
साधनमिति कुट्टिममतमपाकरोति अत्रेति । एवकारेण
दर्शनव्यवच्छेदः । यद्यप्यत्र भक्त्यादौ व्यवहित', तत्त्वज्ञानं
त्वन्वयवहितं, तथापि व्यवहितपरामर्श एव युक्तः; अन्यथा
'तत्त्वतो ज्ञात्वा' इत्यादिना पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । 'अत्र दर्शन-
जनकभक्त्यनुवादे प्रयोजनाभावात्तत्रैव तदुत्तरावस्था परावृत्त्यत
इति भावः । प्रागुक्त हेतुमाह भक्त्या स्थगय्येति । अयम-
भिप्रायः— उपकमन्यायात्पूर्वं प्रवक्तुं, स्पष्टास्पष्टयोश्च स्पष्टानु-
सारेणान्यद्वयमित्यम्— इति ॥ ५५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५५ ॥

७ ह. पै. भा.— इदानीं ब्रह्मस्वरूपावगती प्रत्यासन्नं कारणमाह— भक्त्येति । भक्त्या
प्राप्तेन मां सर्वेश्वरमभिजानाति अवगच्छति 'यावानहमुपाधिकृतभिन्नप्रपञ्चस्वरूपेण यथास्मि',
त्येवाप्तसमस्तोपाधिस्वरूपेणेति च । तत्त्वतः परमार्थतः । एवं ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
वेशते प्रविशति, अत्रैव सर्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सप्तमाध्याये (श्लो. १८) 'उदाराः सर्व एवैते
प्राप्ती त्वात्मैव मे मतं' इत्युक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

८ घं. प्र. नि.— तत्त्वत— भक्त्येति । भक्त्या ज्ञान-
क्षणया मामभिजानाति साक्षात्करोति । कीदृशम् ?
ज्ञानहृद्यपाधिकृतविस्तारभेदः, यथाहमस्मि निरस्त-
मस्तोपाधिभेदः सत्यज्ञानानन्दधनः, तं मां जानाति ।
तन्नेन भक्तिक्षणज्ञानेन मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
। विशते प्रविशति, मद्रूपो भवतीत्यर्थः । "मद्रूपं वेदं मद्रूप-
वति" [सं. उ. ३।१।५] "स एव तदभवत्"
ह. उ. १।१।१०] "मद्रूपं सन्नन्नाप्येति" [वृ. उ.
।१।१. ३. भा. २।२; वृ. उ. ५] "स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
मद्रूपतोऽपिगच्छति" [५।२४] "मद्रूपं एतद्विज्ञाय
मद्रूपायोपपद्यते" [१।१।८] इत्यादिप्रमाणशतमिहाजु-

सन्धेयम् । 'ज्ञात्वा विशते' इत्यनेनैव प्रवेशस्य ज्ञानान-
न्तर्यं सिद्धेऽपि पुनः 'तदनन्तरम्' इत्युक्त्या कर्मफलस्य
स्वर्गादिति ज्ञानफलस्य लुप्तेः साधनोत्तरविलम्बो नास्तीति
वक्षितम् । यद्वा न विद्यतेऽन्तरं भेदोऽप्येवमन्तरं, तदिति
प्रसङ्गः अद्वितीयब्रह्मरूपं मां ज्ञात्वा विशतीत्यर्थः ।

यच्च रामानुजेन व्याख्यातम् " मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
तदनन्तरं तत्त्वज्ञानानन्तरं ततो भक्तितो मां प्रविशति ।
मद्रूपनिगुणवर्णनान्तरकालभाविन्याऽनवधिकातिशयभक्त्या
मां प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा च तत इति प्राप्तिहेतुतया निर्दिष्टा
भक्तिरेव, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यः' [११।५४] इति
तस्या एव प्रवेशहेतुत्वमवगणाय— इति, तत्र वक्ष्यम्-

किमियं मक्तिर्ज्ञानरूपा किं ज्ञानहेतुरयान्तरम् ? आद्ये
इष्टाप्तिः । अन्ये तु परमात्मप्रेषहेतुत्वेनाभिमतया भक्ते
' भक्त्या मामभिजानाति ' इति ज्ञानहेतुत्वेन पूर्वार्थोक्त-
भक्त्यभिप्राये तस्यास्तत्त्वदर्शनेतरकालमावित्यमनुपपन्नम् ।
तद्विपर्यये तु तत् इति पूर्वोक्तभक्तिपरामर्शकत्वेनामशब्दा
नुपपत्तिः । किञ्च प्रेमरूपा क्रिया भक्तिर्ज्ञानस्यैव साधनं,
ज्ञानमेव तु भुक्तिं प्रति साधनमिति गीताचार्यस्य भगवतो
मतम्, यदाहुः स्वयमेव— 'तेषां सततयुक्तानां भजतां
प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते '

[१०।१०] 'मद्भक्त एतद्विशय मद्भावायोपपद्यते'
[१३।१८] इति ।

अतो भक्तेर्भुक्तिहेतुत्वमनुक्तम् । पराक्रान्तं च पूर्वार्थ-
भुक्तिर्ज्ञानैकसाध्यत्वव्यवस्थापने । 'भक्त्या त्वनन्यथा शक्य'
[११।५४] इति तु ज्ञानद्वाराकमेव भुक्तिहेतुत्वं भक्तेः प्रति-
पादयति, 'ददामि बुद्धियोगम्' [१०।१०] इति
प्रागुक्तचर्चनैकाध्यात् 'ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्तत्तं प्रवेष्टुं च श-
क्यन्ते !' [११।५४] इति वाक्ययोपे प्रवेशरूपप्रविष्टौ,
साक्षात्कारत्वोक्त्येति दिष्टम् ॥ ५५ ॥

९ व० व० ६।०— भक्त्येति । स मदीयया भक्त्या निर्गुणया निर्गुणविषयकत्वात्परया मामेकं निर्गुणं
पुरुषोत्तममभिजानाति तद्वत्तः यावान्यश्चास्मीति । यादृशैश्वर्याद्यनन्तालौकिकगुणविशिष्टो यादृशीलापरि-
सद्वितः प्राकृतगुणसृष्टिरहितो ब्रह्मपरमात्मा भगवानिति भेदेन ततो नामविस्तृतोऽस्मि यथातथा मामभिजानाति,
एवं अभिज्ञानमुक्तं भागवतचतुष्टोकेषां 'यावानहं ययामावो यद्रूपगुणकर्मकः' [भाग. २।९।३१] इत्यादि ।
तदनन्तरं तद्वत्तो मां पुरुषोत्तमं हात्वेत्यनुवादः; तत्त्वतो वा पुरुषोत्तमं मां विशते; प्रवेश एव फलं 'निर्गुणा
मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया' इति निबन्धे 'भलौकिकसामर्थ्यं सायुष्यं सेवोपयोगिवद्देहो वा वैदुष्ट्यादिषु'
इति सेशफले च निरूपितम् । अथवाऽऽविशते पुरुषोत्तमाविष्टो भवति । अतएवोक्तमाचार्यैः सुबोधिन्या
'शुक्रो भावनया गोबुले स्थित्वाऽऽह य एतदिति स भगवान् इति च' । तेन ब्रह्मभूतोऽपि शुक्रः श्रीपु-
षोत्तमभक्तितत्त्वज्ञानतः श्रीपुरुषोत्तमाविष्ट एव तल्लीलामध्यपाती भवतीत्यवसीयते । तदनन्तरं तेन नान्तरं
भेदो यथा भवति नयेति वा । तथा च श्रुतिः— "ब्रह्मविद्याप्रोति पर" [तैत्ति. २।१।१] "य-(त)-दक्षरे पन्ते
व्योमन्" [महाना. १।२] "यो वेद निहित गुहाया" [तै. व. २।१।१] "तोऽस्तुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता"
[तैत्ति. २।१।१] इति । एतेनाक्षरमार्गात् भगवन्मार्गे वैलक्षण्यं यत्र भगवानेव प्रमाणं प्रमेयं चेति दर्शितम् ॥ ५५ ॥

१० पु. अ. त.— भक्तिरामफलमाह— भक्त्येति । धर्मः अभिजानाति सर्वथा जानाति । तदनन्तरं तत्त्वतो
तत्तदनन्तरं भक्त्या भजनेन वा अगणितानन्दलीलारूपो ज्ञात्वा मां लीलाकर्तारं विशते, आनन्दरूपो भवतीत्यर्थः ।
यत्र केवलमानन्दरूपोऽस्मि तादृशं मां तत्त्वतः कारणमभव- यत्र मां ज्ञात्वा विशते लीलास्विति शेषः ॥ ५५ ॥

११ नी० भा० ६।०— अस्या भद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणाया भक्तेः फलमाह— भक्त्येति । मां वक्तव्यया
भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति । साकल्यमेवाऽऽह— यावानिति । किमहमनुपरिमाणो वा वैद-
समितो वा तार्किकाणां मिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविमुक्ताश्रयो वा सप्रपञ्चाद्वैतवादिनामिष-
स्वगतभेदवान्वाऽऽपन्नहैकरसो वा ? इति परिमाणतत्त्वत्वतो मां तत्पदार्थं जानाति । तथा यश्चास्मीति— वैद-
न्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्काण्डस्यायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यं वा कर्ता भोक्ता वा जडो वा
जडाजडरूपो वा पितृपो भोक्ता वा कर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनन्दपत्नो वा ? इति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन
मामजरममरमयमशोकं जानाति । तथा च श्रुतिः— "मिच्छते हृदयमन्यदिदृष्टयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
पात्य कर्माणि सस्मिन्ष्टे परावरे" [मुं. व. २।२।८] इति ।

आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति— एवं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !' [१३।२]
श्रुतेः सर्वक्षेत्रेष्वेकं मां विभुं सच्चिदानन्दपदं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधिनिर्मुक्तं यायात्त्वेन ज्ञात्वा साक्षात्स्वरूप
ततो व्याप्तो ब्रह्ममात्रं गतो भवतीत्यर्थः । "ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति" [मुं. व. ३।२।१९] इति श्रुतेः । यदा तत्र
इति कारणब्रह्मभावापत्तिः साक्षात्स्वरूपा प्रथममुक्ता "य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति" [च. व. १।४।१०] "॥ एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्त्वमपश्यन्" [ये. व. ३।१३] इत्यादिश्रुतिभ्यो गुणानां
साक्षात्स्वभावगतम् । तत्र तत्र एकस्मिन्कारणान्तरा प्रतियोग्या एतो द्रष्टव्य इति प्रतिपाद्यम् । अनन्तरं
कारणभावापत्तेरनुपपत्तेरपि तत्र ब्रह्म तत्त्वद्रष्टव्यमित्येवम् । "तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति" इति
श्रुतेः । शुद्धं ब्रह्म विज्ञातुं दुर्गाभावे प्रतिविम्बो विध्यमिव प्रकीर्तित । कार्योपाधीना जीवानां कारणोपाधीपर-

प्राप्तिद्वारैव निष्कलप्रह्वप्राप्तिरित्यावेदिनं प्रागेव । यद्वा मां ज्ञात्वा तद्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्ये
मिद्वे तदनन्तरमिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहं परामृश्य तत्पातानन्तरमिति व्याख्येयम् । यतो जातेऽपि
तत्त्वज्ञाने यावदेहपातं प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धाद्विदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्ति
स्यात् “विमुक्तश्च विमुच्यते” [फटो. ५।१] “भूयश्चान्ते विश्वमायानिर्घृतिः” [श्वेता १।१०+ना प. ५।९] इति
मुक्तस्य मुक्तिं निर्वृतायाश्च मायायाः पुनर्निर्घृतिं बद्धजीवन्मुक्तिशालं वाचितं स्यात् । यथा तार्किकाणां मतेऽपि
सम्भावयिष्कारपे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते, एवमस्माकमप्यनादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविद्याया
विनाशेऽपि किञ्चित्कालं देहादिप्रतिमानं युज्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं— ‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं
ज्ञानिनस्त्वदर्शनं’ [४।३४] इति । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि तद्विश्रणाभिवृत्तस्यैव प्रवृत्ते इति दिक् ॥ ५५ ॥

ज्ञानोत्तरकृतकर्मणां भगवदर्पणेनैव तन्निष्कृत्या शाश्वतपदप्राप्तिः ।

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

१ शां. भा.— स्वकर्माणां भगवतोऽभ्यर्चनमक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता,
यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलानुसन्ना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्यूते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे
शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—सर्वेति ।

२ वा शां. भा.— तर्हि ज्ञाननिष्ठैव मोक्षसम्भवात्
कर्मोत्पन्नसिद्धिरित्याह पाऽऽह—स्वकर्मणेति । तमेव
सिद्धिप्राप्तिं विशिनष्टि—ज्ञानेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यतायै
स्वकर्मोत्पन्न भगवद्वर्चनरूपं कर्तव्यमित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठयोग्य
तायै किमर्थः ? इत्याद्यहं ज्ञाननिष्ठासिद्धयेत्याह—यन्नि-
मित्तेति । ज्ञाननिष्ठाऽपि द्वोपयुक्ता ? इत्याह—मोक्षे-
ति । स्वकर्माणां भगवद्वर्चनरमनो भक्तियोगस्य परम्परया

मोक्षरुत्तम्य कार्वत्वेन विषेयत्वे विषयपेक्षिता स्तुतिमन्तार-
यति—स भगवदिति । ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठेत्युभय प्रतिज्ञाय
तत्र तत्र विभागेन प्रतिपादितं, किमितीदानीं कर्मनिष्ठा पुन
स्तुत्या कर्तव्यतयोच्यते ? तत्राऽह—शास्त्रार्थेति । तत्र
ततोऽस्यैव कर्मोत्पन्नस्य प्रकरणवशादिशोऽसंहारः । स च
शास्त्रार्थनिश्चयस्य दृढता योतयतीत्यर्थः ।

१ शां. भा.— सर्वकर्माणि प्रतिपिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्व्यपाश्रयः, अहं वासुदेव
ईश्वरो व्यपाश्रयः यस्य स मद्व्यपाश्रयः, मय्यर्पितसर्वात्मभार इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्मन्मेश्वरस्य
प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वेष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

२ शां. भा.— यद्यपि कस्याचि कर्मोत्पन्नयिनो
बुद्धिद्विधारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापबाहुल्यात्कर्मोत्प-
न्नोऽपि कस्यचिद्बुद्धिद्वयभावे कैवल्यसिद्धिरित्याह पाह—
सर्वकर्माणीति । सर्वशब्दानुलोपादीशाराधनस्तुतिपस्त्वेन
श्लोक व्याचष्टे—प्रतिपिद्धान्यपीति । नित्यनैमित्तिकवदि-
त्येतेषां । निपिद्वाचरणस्य प्रामादिकत्वं व्यावर्तयति—सदे-

ति । अनुतिष्ठन्नेष्वेव पदमाप्नोतीति सम्बन्धः । पापकर्म-
कारिणो यथोक्तपदप्राप्तौ पापस्यापि मोक्षफलवस्तुपगत इत्यादि-
त्याह—मद्व्यपाश्रय इति । तस्यैव तत्पर्यनाह—
मयीति । तर्हि ज्ञानस्य मोक्षहेतु वस्तुपेक्षित इत्यादित्यत्रा-
ऽह—सोऽपीति । प्रसादोऽनुमदः सम्प्रज्ञानोदयः पद-
पदनीयवस्तुनिष्ठात्पर्यगम्य, अव्ययमपसंहरति ॥ ५६ ॥

३ रा. भा.— एवं वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मणां परित्यक्तफलादिकानां परमपुरुषाराधन-
रूपानामनुष्ठितानां रिपाक उक्तः; इदानीं काम्यानामपि कर्मणामुक्तेन प्रकारेणानुष्ठितानां स एव
रिपाक इत्याह—सर्वेति । न केवलं नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि, अपितु सर्वाणि काम्यान्यपि कर्माणि,
मद्व्यपाश्रयः मयि सन्त्यस्तर्कईत्यादिकं, इदानीं मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदमव्ययं अपि कलं प्राप्नोति—
पद्यत इति पदं—मा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

४ वे. ता. चं — पूर्वज्ञाननिष्ठोक्ता, अनन्तरं कर्म-
निष्ठोक्त इति शङ्कान्युदासार्थं पूर्वत्रापि कर्मनिष्ठायामेवासात्तर-
विशेषविपरिक्रममुच्यते सङ्गतिमाह — पंचमिति । विपाकोऽत्र
पूर्वलोकेन्द्रयोक्तपरमकिपरज्ञानपरमकिपर्यन्त । विदितकर्मणां
पूर्वमुक्तत्वात्सर्वकर्मणिपि विविदानुष्ठान भगवदन्यत्वात्

सर्वमुपक्षिप्यत इति स्वैरभिलाषिशाङ्करादिमतमाकरोति
इदानीं काम्यानामपि कर्मणामिति । सर्वशब्दोऽत्र शास्त्री-
येष्वेवानुक्तसङ्ग्रहार्थ इति भाव । तदेव विदुषोति न केवल
मिलादिना । पूर्वलोकेऽप्यमेवानपि सर्वविशेषपरमत्वेन
निर्दिष्टमित्यभिप्रायेण निर्वर्ति पद्यत इति ॥ ५६ ॥

५ आ. मा. भा. — पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्योपसंहरति — सर्वकर्मणां त्यादिना ॥ ५६ ॥

६ ज. प्र. दी. — उत्तरप्रत्यक्षं सङ्गतिं श्रवयस्तात्पर्यमाह — पुनरिति । उपसहरति, शास्त्रमिति शेषः ॥ ५६ ॥

७ ह. पै. भा. — सर्वेति । सर्वकर्मणि सर्वाणि कर्मणि प्रतिपिद्वान्यपि सदा कर्माणां प्रमाणा
व्यपाश्रयो यस्य स मध्यपाश्रयः, ' ईश्वरमेवाहं शरणं प्रपन्नः, स एव मम योगक्षेमनिर्वाहकः ' इत्य-
मिनिवेशनानित्यर्थः । मत्प्रसादादिवामोति शाश्वतं पदमनादिमव्ययमनन्तं विष्णोः प्रामोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

८ घं. प्र. मि. — अयेदानीं फलत्यागपूर्वकमगवदेकारा-
धनरूपकमानुष्ठानलक्षणसात्त्विकत्यागवत्कसत्पासस्तत्त्वज्ञान-
हेतुस्थितमध्यायाधैन्द्र्यसंहर्तुं प्रशंसति — सर्वकर्मणांति ।
न केवलं नित्यनैमित्तिकान्येव, अपि तु सर्वाणि कर्मणि
काम्यान्यपि सदा मध्यपाश्रय अहमेव व्यपाश्रय आश्रय-

णीय — न तु स्वर्गादि फल-वत्स्य स तपोच सत् कर्माणि
मत्प्रसादाच्चित्तवृद्धिज्ञानरूपात् शाश्वतं नित्यं पदमवाप्नोति ।
तर्हि वैकुण्ठ-कैलासादि-परिच्छिन्नरूपान्-विशेषरूपम् ।
नेत्याह — अव्ययं त्रिविक्रपरिच्छेदरहितम्, अक्षयानन्दरहितं
प्रमोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

९ व० त० दी० — इदानीं सर्वेषामपि कर्मणामुक्तविधयाऽनुष्ठीयमानानां ॥ सतामेव एव विपाक इत्याह —
सर्वेति । यो भगवन्मार्गाद्यस्वादिश सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि च स्वधर्मरूपाणि कर्मणि मध्योक्त-
सन्नुवाण' भगवानेवान्तर्गामी प्रेरयति, तदिच्छया कृतं कर्म बन्धक न भवतीति भगवन्तं मामाश्रित' स मत्प्र-
सादान्मत्प्रसातः नित्यं पदं प्रदाक्षर धामान्नोति । इदमप्येकं परं फलं भक्तिवत्त्वज्ञानतः पुरुषोत्तमसाधुज-
मित्याशयेन ' अत्र ' इत्युपसर्गः ॥ ५६ ॥

१० पु अ न — एवं स्वधर्मफलवत्त्वात् स्वसम्बन्धि-
कर्मफलमाह — सर्वकर्मण्यपीति । सदा निरन्तरं मध्य-
पाश्रय अहमेवाश्रयणीयो यस्य तादृशं सत् सर्वकर्मण्यपि

मदाश्रयणेन, न ॥ जलाभिलाषेण कुर्वाणो मत्प्रसादात्
शाश्वतमवाप्ति, अक्षयमविनाशि, यदादृशं पदमक्ष-
मवाप्नोति, माप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

११ ली० भा० दी० — ननु " तद्यथेपीकानूलमप्री प्रास्तं (प्रोतं) प्रदूयैतैर्वा हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते " [छा. उ. ५।२४।३] इति पूर्वकर्मणा ज्ञानेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तरकालीनानां कर्मणा
मादाभावाद्ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वामात्रिकानां कर्मणा वर्जनेनस्यासम्भवाद्वदय ज्ञानिनोऽपि बन्ध-
रूपादित्याशङ्कयाऽह — सर्वकर्मणांति । मध्यपाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघन प्रत्यगात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य स
मध्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्मणि विहितानि निषिद्धानि वा सदाऽसकृत् कर्माणां अपि मत्प्रसादात् मदनुपश-
च्छाश्वतं नित्यं अव्ययं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति । न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्वध्यते
" तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या द्विषन्तः पापकृत्याम् " इति । " न ह वा एवविदि किञ्चन राज-
आष्टवसनेः " " तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन " [श्रु. उ. ४।४।२३] इत्यादिशालेण
तदवसानेन कमलिपश्रवणात् ॥ ५६ ॥

पृथावदुपदिष्टस्याप्यर्जुनस्यान्तिमकर्तव्योपदेशः ।

चेतसा सर्वकर्मणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।

उद्भियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

१ शां. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदभ्यासि' [९।२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव ॥ त्वं मत्परः सन्न मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयोऽनन्यशरणत्वं— मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव ॥ त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— परमेश्वरप्रसादस्यैवं माहात्म्यं यतः । माश्रयित्वं ज्ञानं विवेकबुद्धिः । आश्रयशब्दार्थमाह—
विदं तस्मात्प्रसादार्थं भवता प्रयतितव्यमिन्द्राह— यस्मा-
दिति । भगवत्प्रसादादादितसन्न्यज्ञानादेव मुक्तिः, न कर्म-
अनन्येति ॥ ५७ ॥

३ रा. भा.— यस्मादेवं तस्मात्— चेतसा आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्ध्या, उक्तं हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा' [३।३०] इति; सर्वकर्माणि सकर्तृकाणि साराध्यानि मयि सन्न्यस्य मत्परः अहमेव फलतया प्राप्य इत्यनुसन्धानः कर्माणि कुर्वन्निममेव बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्त परमपुरुषार्थसाधनत्वमनन्तरोपा-
यात्प्राप्तनैवेतित्याह यस्मादेवमिति । चेतसश्चक्षुष्याय
सदमिषत् चेतसो भगवति कर्मसंख्यापकरणत्वेन प्रकारेण,
तथाह आत्मनो मदीयत्वमभियाम्यत्वबुद्धयेति । अत्र
चेतसश्चक्षुष्य तात्पर्यं प्राचीनसंविद्येयमिदं चेतसो स्थापयति
उक्तं हीति । अध्यात्मचेतसा, परोपत्वादिविशेषितयथा-

वस्थितात्मनोऽनुबुद्धयेत्यर्थः । सर्वशब्देन स्वरूपकारण्यैवबु-
धन्धिकास्त्वमपि प्रायुक्तप्रकारेणभिप्रेतमित्याह सकर्तृकाणि
साराध्यानीति । बुद्धियोगधन्वेन सुसुक्ष्मसाधारणं कर्तृत्वा-
नुसन्धानादिक सर्वं प्रसमिद्धाप्यत इत्याह इममेव बुद्धि-
योगमिति ॥ ५७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५७ ॥

६ अ. श. दी.— ॥ ५७ ॥

७ ह. पै. भा.— चेतसेति । 'सर्वलोकाध्यक्षः सकलकर्मफलभोक्ता वासुदेवो मे शरणं' इत्य-
नेन सर्वकर्माणि ममेश्वरस्याऽऽराधनमिति मयि सन्न्यस्य समर्थः, मत्परोऽहं वासुदेवः परः प्रधानं यस्यासौ
मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्योक्तया (३०) बुद्ध्या योगमाश्रित्य प्राप्य मयीश्वरे चित्तं यस्य स मच्चित्तः सततं
सर्वकालं भव जायस्व ॥ ५७ ॥

८ वे. अ. गि.— यस्मादेवं तस्मात्त्वमप्येतादृशं सात्त्विक-
सत्त्वात् कुर्वित्युपदिशन्ध्यायार्थं धृपसंहरति— चेतसेति ।
बुद्धियोगम् 'बुद्धियोगे त्विमां शृणु' [३।३९] इति प्रायु-
पदिष्टया (३०) बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य मत्परो मदेकपुरुषार्थः
फलमिषत्सन्न्यस्य इति यावत् । सर्वकर्माणि चेतसा

विवेकेन 'यत्करोषि यदभ्यासि' [९।२७] 'स्वकर्माणां
तमभ्यर्च्य' [९।२८] इत्यादिवोक्तेन मयि सन्न्यस्य
समर्थः सततं मच्चित्तो भव । सर्वदाऽनुदीयमानकर्मणां
मध्यर्पणे हि सततं मच्चित्तैव भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

९ ष० त० दी०— अतस्त्वमपि चेतसा योगमक्त्वासितेन मयि साक्षात्कर्तारि परदेवतायां सन्न्यस्यानु-
सन्धाय त्यागार्थं कृत्वेषुपि 'दृष्टिपुरुषं त्यज' इतिबुद्धिशेषणपरित्यागविषयक एव, न तु विशेष्यपरित्यागविषयक
इति कर्तृत्वादित्यागपूर्वकं मत्परः 'नाहं कर्ता, मदन्तर्यामी मुख्यकर्ता सर्वं करोति, अहं तु उदधीनः, स यय'
प्रेरयति तथा करोमि' इति भावेन मदुक्तकारितया वा मत्परः, एकसाक्षययोगाश्रयं बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं
मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

१० पु. अ. त.— यस्मान्माश्रितस्य कर्मकरणेऽपि
तदाप्राप्तं फलं भवत्यतस्त्वमप्येवं बुद्धित्याह— चेतसे-
ति । चेतसा बहिरप्रदर्शयन् निष्कपटतया सर्वकर्माणि
सन्न्यस्य मयि सन्न्यस्य प्रकारेण स्थापयित्वा समर्थः इति यावत् ।

मदाश्रया कुर्वाणो मत्परः अहमेव परो धृष्टः प्राप्यो
यस्यैतादृशं सन्न बुद्ध्या व्यवसायाभिरुपाया योगसुप्रकारं
उपाश्रित्य सततं निरन्तरं मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य
तादृशो भव ॥ ५७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं वर्णाश्रमादिधर्मपुरस्कारेण ससाधना सफलं च ब्रह्मविद्या निरुविता, अस्याः प्राप्तये पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते— चेत्तसेति । चेत्तसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे सन्न्यस्य 'यत्करोमि यद्भासि' [१।२७] इत्युत्तरीत्या समर्थं मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य, न तु मङ्गकृत्या अर्थादीन् प्रार्थयानः— बुद्धियोगं पूर्वोक्तं [२।४८] सिद्धयसिद्धयोः समत्वलक्षणं यन्बहेसोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकं उपाश्रित्य आश्रित्य मच्चित्तः मद्देशरणः सततं सर्वदा भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

१ आ. भा.— मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्कारात् 'पण्डितोऽहं' इति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

२ आ. भा. इया — किमतो भवति ? तदाह— मच्चित्त इति । भीत्याऽपि प्रवर्तेतेति मन्वानो विषयं दोषमाह— अथ चेदिति ॥ ५८ ॥

३ रा. भा.— एवं मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन् सर्वाणि सांसारिकाणि दुर्गाणि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । अथ त्वम् अहङ्कारात् अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावात्, मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत्, विनङ्क्ष्यसि विनाशे भविष्यसि; नहि कश्चिन्मद्व्यतिरिक्तः कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशसिता वाऽस्ति ॥ ५८ ॥

४ वे. ता. च.— 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि' इत्यत्र मच्चित्तशब्देन पूर्वोक्तोक्तधर्मावशात्तान् न बुद्धिविशेषविशिष्टधर्मविधिरत्वाद्भुतत्वेऽपि मन्वेत्तु बुद्ध्याख्यस्वधर्मप्रोत्साहनस्त्वैव स्फुटत्वादिहापि तद्विद्वत्साहाय— एव मच्चित्तः सर्वकर्माणि कुर्वन्ति । मच्चित्तत्वमानस्य विषयेत्येव अनन्तरं युद्धनिवृत्त्यध्ययप्रतिक्षेपो न सङ्गच्छत इति भावः । दुर्गशब्दस्य गिरिवनजलादिगुणप्रसिद्धिप्रकर्षात्सन्न्यस्य चार्जुनस्य युद्धोत्तान्तिस्तारोपेक्षासम्भवात्तद्विषयत्वशङ्काभ्युपार्कित्वा पूर्वापरादुरोधेन सांसारिकाणीति विशेषितम् । 'मत्प्रसादात्' इत्यनेन व्युत्पत्त्यनुशासनयुतिस्मृत्यादिविद्वत्पूर्वादिक्लृप्ताभ्युदासः, स्वस्य फलप्रदाने प्रतिबन्धनिवृत्त्यादिमानसाकाङ्क्षत्वं च सूच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह मत्प्रसादादेवेति । एव नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणां कर्मणो बुद्धिनिरोधनियमादियोगेन कर्मयोगसंश्रितानां परम्परया परिपूर्णभगवत्प्राप्तिपर्यन्त विपाकसुपाय सर्वेषां कर्मयोग एव ते धर्तव्य इति निगमितम् ।

अथ तदकरणे प्रत्यवायमाह— 'अथ चेत्' इत्यर्थेन । हितवचनानादरस्य निमित्तमृतमहङ्कारविशेषमाह अहमेव कृत्याकृत्यविषयं सर्वं जानामीति भावाहिति । न श्रोष्यसीति— भूयमाणेऽपि भुतफलनिरूप्यमिप्रायम् । 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यनेनानादिकालमनुवृत्तस्यास्मानाश्चोत्तरकालेष्वनुवृत्तिर्विवक्षितेत्यभिप्रायेणाऽऽह नष्टो भविष्यसीति । 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' [२ । ६२] इति प्रायुक्तत्वेऽपि ज्ञापनमिति भावः । अथवशादिनिदानमास्तान्तरादिसम्भवमपाकुर्वन् 'विनङ्क्ष्यसि' इत्यस्य शापवचनतुल्यताव्यावृत्त्यै स्वस्वैवास्तमत्वकथनेन स्वोपदिष्टव्याधेरित्यतिरुपतायामभिप्रायमाह नहि कश्चिदिति । अन्ये हि वकारे मया वाचिताः परिमितविषयं किञ्चिदन्ति, अहं सर्वस्याधिकारिण सर्वविषयिताहितवेदी, यानि च परोकानि शास्त्राण्यनुशानि च च्छन्दांसि, तान्यपि मदाहारूपतयैव प्रमाणमृतानीति भावः ॥ ५८ ॥

५ आ. भा. भा.— ॥ ५८ ॥

६ अ. प्र दी — ॥ ५८ ॥

७ ह. प. भा.— मच्चित्त इति । सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुःखानि मत्प्रसादान्मम प्रसादात्तरिष्यसि । अथ त्वमहङ्कारात् 'अहमेव सर्वज्ञास्त्वित्' इति बुद्ध्या न श्रोष्यसि चेन्नाऽऽकर्णयसि चेद्विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

८ वं. प्र. गि.— ततो यद्रविष्यति तच्छृणु— मश्चित् इति । मश्चित्तरस्य सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि दुस्त्रानि मध्यसादात्स्वव्यापारमन्तरेणैवानायासात्तरिष्यति । अयं त्वमहङ्कारात् 'अहमेव कृपाश्रयविषयं सर्वं जानामि, न तु

परोक्तं करिष्यामि' इत्यभिमानान्मदुक्तं न श्रोष्यसि चेत् विनङ्कयसि सर्वरूपार्थाद्भयो भविष्यसि । न हि कश्चिन्मन्मथः कृत्स्नस्य प्राणिनातस्य कृत्याकृत्ययोर्ज्ञाता प्रशासिता वाऽस्तीति भावः ॥ ५८ ॥

९ व० व० ८ व० दी०— ततो यद्भावि तदवधेहि, मश्चित् सर्वदुर्गाणीति । सर्वरूपाणि सङ्कटरूपाणि तरिष्यसि । यच्च चेदिति उपपत्तिः । मतान्तरस्थितिमाशङ्क्य न श्रोष्यसि तर्हि नष्टो भविष्यसि, प्राकृत इव ॥ ५८ ॥

१० पु. अ. त.— तादृग्भूते फलमाह— मश्चित् इति । मश्चित् सत् सर्वदुर्गाणि ऐहिकपारलौकिकसङ्कटरूपानि कर्मकरणेऽपि साधनयुक्तेऽपि मदाज्ञाकरणात् मध्यसादात् तरिष्यति । विषये बाधकमाह— अयेति । अयं भिन्नप्रकरणे

अहङ्कारात् स्वज्ञानाभिमानेनावदयं कर्मभोगनैयत्यादकरणार्थं चेत् त्वं न श्रोष्यसि तदा विनङ्कयसि मत्सम्बन्धाद्भय-सीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

११ नी० भा० दी०— एतस्य मक्तियोगस्य करणे शुणमकरणे दोषं चाऽऽह— मश्चित् इति । दुर्गाणि बाध्यात्मिकाधिभौतिकादीनि सङ्कटानि अहङ्कारात् स्वापण्डित्याभिमानात् न श्रोष्यसि मद्भावं तर्हि विनश्यसि पुनरर्थशून्यो न भविष्यसि ॥ ५८ ॥

अनिच्छतोऽपि कर्ममवृत्तौ प्रकृतेः प्रावक्ष्यम् ।

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

१ शां. भा.— इदं च त्वया न मन्तव्यं 'स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्यामि ?' इति— यदि चेत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य 'न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामि' इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैव व्यवसायो निश्चयस्ते तव, यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

२ आ. शां. व्या.— स्वातन्त्र्ये सति भीतेरवकाशो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— इदं चेति ॥ ५९ ॥

३ रा. भा.— यदहङ्कारं आत्मनि हिताहितज्ञाने स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मनियोगमनादृत्य न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते स्वातन्त्र्यव्यवसायो मिथ्या भविष्यति; यतः प्रकृतिस्त्वां युद्धे नियोक्ष्यति मत्स्वातन्त्र्योद्धिन्नं त्वामहं प्रकृतिर्नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

४ वे. ता. खं.— एवमश्रवणफलमृतयुद्धनिवृत्तेर्विनाशहेतुत्वं युद्धम्; अपि युद्धनिवृत्तेरवाशक्यत्वमुच्यते, किञ्च भवतु कर्मयोगो मया कर्तव्यः; युद्धव्यतिरिक्तं किमपि कर्मयोगान्तर-संपादनस्य मे विनाशो ॥ स्यादिति शङ्कामपाकरोति 'यदहङ्कारं' इति श्लोकेन । अहङ्कारं युद्धनिवृत्त्यानुगुण्येन विशिनष्टि आत्मनि हिताहितेति । अहङ्काराश्रयण-फलमाह मन्त्रियोगमनादृत्येति । 'न श्रोष्यसि' इत्य-व्यवसायमर्थः । 'एवः' इत्यनेन परामृष्टमाह— स्वातन्त्र्य-

व्यवसाय इति । स्वातन्त्र्याभिमानमस्तन्मूलो वा व्यवसायः स्वातन्त्र्यव्यवसायः । तदुच्यते 'मन्यसे' इत्यनेन 'अहङ्कारमाश्रित्य' इत्यनेन च सूचितम् । प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्य-युक्तम्, अचेतनत्वात्स्याः, चेतनस्यापारत्वाच्च नियोगस्येति शङ्कामुपाकम्माभिप्रायेण परिहरति— मत्स्यातन्त्र्योद्धिन्नं त्वामिति । मनुष्यकरणे सर्वज्ञस्य मे सर्वं भयः स्यात्; मन्त्रियोगातिक्रमे तु मनुष्याद्येन प्रकृतिपरतन्त्रत्वमहितेनेव प्रवृत्त्यसीति भावः ॥ ५९ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ५९ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ५९ ॥

७ ह. पं. भा.— यदिति । यदहङ्कारमाश्रित्य मद्रक्षनमवज्ञाय 'अहमेव सर्वशस्त्रविद्' इति मत्ता 'न योत्स्य इति मन्यसे' मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तत्रैव निश्चयो मिथ्या विवर्तयिष्यतः, यतः प्रकृतिः स्वभावात्स्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

८ वें. घ. गि.— किञ्च कृतेऽप्यहङ्कारे मद्गुणं युद्धकर्तृव्यव-
 मतिवर्तितुं ॥ शक्तोपीत्याह— यदहङ्कारमिति । यमित्यर्थे
 पदित्यव्ययम् । अहङ्कारपदेन वा समस्तम् । यमहङ्कारमुक्-
 त्पुमाभित्य मत्रियोगमागमयन्न योत्स्य इति मन्यसे, एष ते

तव व्यवसायोऽहङ्कारो मिथ्या अर्थक्रियाकारी न भवति ।
 यतस्त्वामहङ्कारिणं मत्स्वातन्त्र्योद्भिन्नं प्रकृतिः क्षत्रजातीयवो-
 गुणस्वभावो नियोदयति युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

९ व० व० दी०— तथाहि यदिति । न योत्स्य इति मन्यसे । एष ते व्यवसायो मिथ्या व्यर्थ एव । तदा
 मदाज्ञाकारी प्रकृतिर्बहिर्दृष्टा शक्तिर्गोणस्वभावरूपा त्वां नियोदयत्येव ॥ ५९ ॥

१० पु. अ. स.— किञ्च— यदहङ्कारमिति । यत्
 पूर्वोक्तं शुभादिहन्तापयमैकं अहङ्कारं तद्विज्ञानमाभित्य
 मदाज्ञाप्रवणेत न योत्स्ये न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे
 अथवत्यसे, एष ते व्यवसायो मिथ्यो मिथ्या, असद्रूपो

निष्कल इत्यर्थः । पराधीनत्वादित्याह— प्रकृतिः मदीया
 मदाज्ञाविद्युत् त्वां नियोदयति युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः ।
 अत्रायं भावः— मदाज्ञाविद्युत्स्व प्राप्तत्वेन ज्ञाते प्रकृति-
 नियोज्यत्वं, मदाज्ञाप्रवर्तमानस्य तद्विनियोज्यत्वम् ॥ ५९ ॥

११ नी० भा० दी०— स्वतन्त्रोऽहं त्वदुक्तं न करिष्यामीत्याशङ्क्याऽऽह— यदिति । यत् यदि अहङ्कारं
 गर्वमाभित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे, एष ते तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्या; यतः प्रकृतिः
 क्षात्रस्वभावः त्वां नियोदयति । 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यसि' [३।३३] इति चोक्तम् ॥ ५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

१ शां. भा.— यस्माच्च— स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय ! निबद्धो निश्चयेन बद्धः
 स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः, करिष्यस्यवशोऽपि परमश एव
 तत्कर्म ॥ ६० ॥

२ आ. शां. व्या.— इतश्च त्वया युद्धात् वैमुक्त्यं कर्तुमुचितमित्याह— यस्माच्चेति । स्वभावजेन स्वेन कर्मणा
 निबद्धस्त्वमिति सूचक्यः ॥ ६० ॥

३ रा. भा.— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । स्वभावजं हि क्षत्रियस्य कर्म शौर्यम्, स्वभाव-
 जेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वत् एवावशः परैर्धर्पणमसहमानस्त्वमेव तद्युद्धं करिष्यसि, यदि-
 दानीं मोहात् अज्ञानात् कर्तुं नेच्छसि ॥ ६० ॥

४ घ. शा. चं.— पुनरुक्तिपरिहारायाऽऽह— तदुपपाद-
 यतीति । प्रकृतेः प्रेरकत्वप्रकारमवन्तत्त्वापरिण दययती-
 त्यर्थः । 'प्रकृतिः' इति निर्दिष्ट एवायमर्थः स्वभावशब्देना-
 नुदितः । स्वभावशब्दश्च 'स्वभावप्रभैर्गुणैः' [१।४।१]
 इत्यन व्याख्यातः । प्रकृतिशब्दस्यायं देहायाकारपरिणतप्रकृति-
 विषयत्वेऽपि स्वभावशब्दः पूर्वोक्तार्थ एव । 'शौर्यं तेवः'
 इत्यादिर्क स्माप्यति स्वमावजं हीति । स्वेन क्षत्रिया-
 साधारणेनेत्यर्थः । शौर्यं निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं; तेन तन्मूर्ध-
 न्यमाय बाधनावशाद्भुवि विपयतया बन्धकत्वेनोच्यम् । मद्गुण-
 नादरे प्रकाशतरेणापि करिष्यस्येवेत्यपिशब्दार्थः । तदभि-

प्रायेणाऽऽह— त्वमेवेति । परैर्धर्पणमसहमान इति विशेषणं
 अवशस्य कथं कर्मकर्तृत्वमिति शङ्कापरिहारायम् । अमर्षवि-
 कीर्षादिस्पर्षकगुणपारवश्यं कर्तृत्वस्योपयुक्तमेवेति भावः । 'कर्तुं
 नेच्छसि यन्मोहात्' इति वाक्यान्तर्वाक्यनिवेशो हास्यकण-
 रणावेशेन, तद्विचिन्तयिष्यति यदिदानीमिति । प्राप्तावसरे
 धर्मयुद्धावुद्गारं परित्यज्यातिक्रान्तावसरे परपरिमवशीतो
 गतबलसेतुवन्धं करिष्यसीति वर्तमानमविच्छेदप्रदेशोऽस्मात्प-
 र्यमिति भावः । 'न शोष्यसि' [१।१००] इतिवदुपदिष्टस्य
 चित्तानारोह इह मोहाशब्देन निबद्धित इत्याह— अज्ञा-
 नादिति ॥ ६० ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६० ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६० ॥

७ ह. पे. भा.— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन स्वभावसिद्धेन निबद्धो नियोगतो बद्धः सत्
 त्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा क्रियया कर्तुं निर्निर्तयितुं नेच्छसि त्वं यत्स्वभावसिद्धं कर्म ॥ ६० ॥

८ वें. ब्र. गि.— नन्वतिच्छन्तं मां कथं प्रकृतिर्नियोध्य-
तीत्याहुः । प्रकृतिप्रावत्यवर्णनेन निराकरोति— स्वभाव-
जेनेति । हे कौन्तेय ! यदिदानीं मोहादुक्ताहङ्काररूपाकृतं

नेच्छसि, तद्युद्धमवशोऽनिच्छन्नपि त्वं क्षत्रियस्वभावजेन स्वकी-
येन शौर्यादिकर्मणा नितरां बद्धः सन्नत एव परैर्धर्पणमत्तहमान
करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

९ व० त० दी०— तदुपपादयति— स्वभावजेनेति । इदं च द्वितीयवृत्तीयाद्यध्यायार्थविवरणं स्वभावः
प्राकृतस्वजनेन क्षात्रकर्मणा निबद्धः अवशः करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च—स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय !
तद्दृष्ट्वा । स्वभावजेन मज्जीदोषवेन स्वेन क्षात्रकर्मणा
शौर्यादिकर्मणेन निबद्धो यन्निर्गतो, यद् मोहात् युद्धं कर्तुं

नेच्छसि, तत् अवशोऽपि करिष्यसि; अतो मदाज्ञयैव
कुर्वित्यर्थः ॥ ६० ॥

११ नी० भा० दी०— प्रकृतिस्त्वां नियोध्यतीत्येतदेव व्याचष्टे— स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तेन
शौर्यादिना अवशोऽपि परवश एव तत्करिष्यसि ॥ ६० ॥

सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्यैव शरणागत्या परमपदप्राप्तिः ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

१ शां. भा.— यस्मात्— ईश्वर ईशानशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशे-
र्जुन ! शुक्लान्तरात्मस्वभाव विशुद्धान्तःकरण ! “अहम् कृष्णमहरर्जुनं च” [ऋक्सं. ४।५।१०।१] इति
दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठति ? इत्याह— आमयन्सर्वभूतानि
यन्त्रारूढानि यन्त्राप्यारूढान्यधिष्ठितानीव— इतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः— यथा दालकृतपुष्पादीनि
यन्त्रारूढानि मायया छमना आमयन्ति तिष्ठतीति सम्यग्धः ॥ ६१ ॥

२ आ. शां. व्या.— इतोऽपि त्वया युद्धं कर्तव्यमेवे-
त्याह— यस्मादिति । अर्जुनशब्दस्योक्तार्थत्वे श्रुतिमुदा-
हृति— अहमेति । “अहम् कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी
वेयमिः” इत्यत्र किञ्चिद्दस्तावत्कृष्णमस्वच्छं कलुषितमिव
व्यप्यते किञ्चित्पुनरहरर्जुनमस्त्वच्छं शुद्धस्वभावमुपलभ्यते ।

एवमर्जुनशब्दस्य शुद्धशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनादुक्तार्थत्व-
मुचितमित्यर्थः । यन्त्रारूढानीवेति कथमुच्यते ! तत्राऽऽह—
इवशब्द इति । तदेव प्रपञ्चयति— यथेति । दास्यमानि
यन्त्राणि यथा लौकिके मायावी मायया आमयन्वर्तते तथे-
श्वरोऽपि सर्वाणि भूतानि आमयन्नेव हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

३ रा. भा.— सर्वं हि श्रुतजार्तं सर्वधरेण मया पूर्वकर्मानुगुण्येन प्रकृत्यनुवर्तने नियमितं, तच्छृणु-
ईश्वरः सर्वनियमनशीलो बासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे सकलप्रवृत्तिनिवृत्तिमूलज्ञानोदयप्रदेशे तिष्ठति ।
कथं किं कुर्वन्ति तिष्ठति ? यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया आमयन् स्वैर्नैव निर्मितं देहेन्द्रियावस्थं
प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानि सर्वभूतानि स्वकीयया सत्तादिगुणमय्या मायया गुणानुगुणं प्रवर्तयन्ति तिष्ठ-
तीत्यर्थः । पूर्वमप्येतदुक्तं ‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ [१५।१५]
इति, ‘मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ [१०।८] इति च; ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ [श्र. प. ब्रा. १।१३।१]
इत्यादिका श्रुतिश्च ॥ ६१ ॥

४ वे. ता. चं.— उक्तार्थरूपापनाय त्वय्युदासीने कथमई-
श्वरः ? तथात्वे वा कथं तव सर्वहेतुत्वं ? इति चोद्यम्
‘ईश्वरः’ इति श्लोकेन परिहृत्य इत्याह— सर्वं ह्येति ।
तत्त्वं स्वभावपारतन्त्र्यमपि मत्प्रयुक्तम् ; मम च साधारणकारण-
त्वात् कश्चिद्विरोध इति भावः । ईश्वरशब्दस्यानेन्द्रादिशब्दवत्
भावाभावोपपत्तिरित्युक्तं शिष्टापरिहाराय शौचिकमर्थमनर्थकमा-

कथया स्थापयति सर्वनियमनशीलो बासुदेव इति ।
‘सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षप्रत्ययः’ इति न्यायादोभारत्वस्य
सर्वविषयत्वं सिद्धम् । तस्य च व्याप्तिमूलत्वं बासुदेवशब्देन
दर्शितम् । वस्तुविषयत्वज्ञापनाय बासुदेवशब्दः । सर्वधरेण
‘मया’ इति शब्दस्योद्दिष्टम् । सर्वव्याप्तस्य हृद्देशे विद्येय-
स्थितिर्वचनं धियर्थः । इत्यत्र आह— सकलप्रवृत्तिनिवृत्ति-

मूलज्ञानोदयप्रदेश इति । एतेन हृदयस्थितेः 'आमयन्' इत्युपशेषो दक्षितः ।

कथमित्युपकरणाभिप्रायम् ; 'मायया' इति हि तदुत्तरम् । किं कुर्वन्निति— ईश्वरान्वेन नियन्तृत्वकिन्नरूपणीय-
तया प्रतिपशोऽसौ कीदृशं नियमनं कुर्वन्नित्यर्थः । 'यन्त्र' इत्यादि 'आमयन्' इत्यन्त्यमेकं वाक्यं प्रश्नावाक्यादादृष्टेन तिष्ठतिताऽन्वेतव्यम् । प्राशुक्तमर्थपरामर्शेन यन्त्रमायादिशब्दानामर्थं विवृणोति— स्येनेव निर्मितमित्यादिना । भूत-
शब्देन, हृत्प्रदेशनिर्देशेन, पुरयप्रवृत्तिविशेषातुगुण्यात्, अर्थ-
स्वभावेन च यन्त्रानन्दोऽत्र देहेन्द्रियसङ्घातविशेषविषयः । महतः परमव्यक्तशब्देन निर्दिष्टम्, तत्रैव च "शरीरं रम्यमेव च" [कठो. ३।३] इति रथाख्ययज्ञत्वेन रूपितमिति ज्ञाप-
नाय— देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यमित्युक्तम् । तथा च धूमते— "सर्वाजीवे सर्ववैश्वे अमन्ते (वृहते) तस्मिन् ह्यसौ भ्रान्त्यते मन्त्रकैः । पृथगात्मनं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट-
स्तत्स्तेनामृतत्वमेति" [श्वे.उ. १।६+ना.प.९।९] इति । एतेन

'यन्त्रारूढानीव' (शां.) इतीवशब्दलोपेन व्याकुर्वन्तो निरस्तः । स्वकीयेति— आदौ 'गुणमयी मम माया' [७।१४] इति युक्तम् । धुतिश्च "अस्मान्मायां सृजते विश्वमेतत्स्मिन् धान्यो मायया सन्निरुद्धः" [श्वेता. ४।९] "मासां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्वेता. ४।१०] इति । जीवस्य कर्तृत्वादिसङ्ग्रहपरीहाराय गुणानुगुणमित्युक्तम् । नहि जीवमीश्वरो मृतावेश्यानायेन प्रवर्तयति, अपितु सर्वादिगुण-
मयान् भावान् पुरस्कृत्य पूर्वसिद्धासनाविशेषजनितवद्भवे-
नेति न विरोधः । आमयन्, अमयन्नित्यर्थः । तत्र प्रवृत्ति-
हेतुतया मोहनमन्तर्नीतं, न ॥ शब्दादमित्याह— प्रवर्तयन्नि-
ति । अत्र शब्देन परोक्षव्यपदेशेनापि क्त्वा बाह्यदेवो निर्दिष्ट-
इतीममर्थं प्राशुतेन द्रष्टव्यमाह— पूर्वमपीति । "य आत्मनि तिष्ठन्" [य. भा. १।४।३०] इत्यादिनिर्दिष्टो-
ऽन्तर्यामी सौख्यलियापुनरपि नारायण इति विशेषित-
"स एष सर्वभूतान्तरात्माऽहत्तपोऽन्ता दिव्यो देव एको नारायणः" [बुबालो. ३] इति ॥ ६१ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६१ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६१ ॥

७ ह. प. भा.— ईश्वर इति । ईश्वरो वासुदेवः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयपुण्डरीके-
अर्जुनं गृह्णन् निर्मलमन्तःकरणं यस्य सोऽपि तत्सम्बन्धादर्जुनः— हेऽर्जुन ! तिष्ठति सन्निधत्ते । यथा कश्चि-
त्कुशलो दारुचक्रयन्त्रारूढान् आमयति एवं सर्वप्राणिनः 'अहं शयानोऽहमासीनोऽहं स्थितोऽहं जातोऽहं क्षीणोऽहं' इत्येवमप्रत्ययैः शरीराख्यं यन्त्रमारूढानि आमयन्ति स्तिष्ठतीति विप्रकृष्टेन सम्बन्धः ॥ ६१ ॥

८ छं प्र. मि — न सर्वं कर्मप्राधान्यमुदया ममानां भवत्-
मासाद्वित्यम्, अखिलस्यापि कर्मकलापस्य मन्त्रियमत्वादि-
त्याह— ईश्वर इति । अत्र 'यन्त्रारूढानि' इत्यन्तर्यामि-
शब्दो द्रष्टव्य इति भाष्यम् (शां.) । तथा चायमर्थः— यथा हि
सूत्रमन्त्रादि यन्त्रारूढानि दारपुरादीनि लोके सूत्रधारो
मायया चतुषा आमयति तानाकर्मणि कारयति, तथैव
शरीराख्ययन्त्रारूढानि सर्वभूतानि प्राणिनो मायया तानाकर्म-
मिबांमयन्ति तिष्ठति । ननु विषयो दृष्टान्तः, दावादिप्रतिमाना-
मचेतनदेन सूत्रधारायतचेष्टादेऽपि प्राणिनां चेतनत्वेन ह्यस्य-

बुद्धयर्थेन चेष्टतयेवरायतत्वासाक्षिः अत आह— सर्वभूता-
नां हृद्देशे तिष्ठतीति । बुद्धिरपि हि चेतनानामीश्वरायता ।
भूयते हि— "य आत्मनि तिष्ठतात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
येदं यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" इति । उक्तं
चावधि— "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः सृष्टिर्गान्-
धपोहनं च" [१।४।५] 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' [१०।८]
इत्यादि । अतः सर्वभूतहृदयाधिष्ठातृदेन सर्वान्तर्धानि-
परमेश्वरदेव चेतनानां बुद्धिर्मादिकमियच्छिजतमीश्वर-
मिति भावः ॥ ६१ ॥

९ व० त० दी०— इदानीं प्राकृतभूतजातनियन्तृरूपेण मया सर्वं भूतजातं प्राकृतकर्मानुगुणलीडया
प्रकृत्यनुवर्त्तने नियमितं भवतीति प्रकृत्यनुसिद्धान्तमाह— ईश्वर इति । ईश्वरः सर्वनियमनशीलो वासुदेवः
सर्वेषां प्राकृतानां भूतानां लीडयोचनीयभावेन स्वात्मना सृष्टानां प्रकृत्या संसृष्टानां अप्रकृष्टव्यपर्वन्तानां हृद्देशे
हृदयाकाशे तिष्ठति । तत्रान्तर्यामिस्वरूपेण स्थितोऽपि निर्लेप इत्याशयेनेव इत्युक्तम् । यदाविस्थाने स्थितः
तदासंस्पृष्टस्वीश्वरश्चादित्यर्थः । अत्रैव "आकाशवत्सर्वगतः" [ना. उ. २।१।३] "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः... साक्षी
चेना वेबलो निर्गुणश्च" [श्वेता. ६।११+प्रलो. ३+गोपालो. ३।१९+राधो. ४।१] इति श्रूयते । स च चेष्टाः
स्वयमपचाष्टः स्वप्रकाशश्च प्रदीपयन् यन्त्रारूढानि यन्त्रे इवारूढानि मायया आमयन् भवति । आमयन् हि
प्रेरणं, यन्त्रं च रथनिमित्तं देहेन्द्रियादिरूपं, तत्रारूढाश्चेतनांसृष्टानुगुण्येन प्रवर्त्तयन्ति तिष्ठति । इदं च "सर्वस्य
चाहं हृदि सन्निविष्टः" [१०।१५] इत्यस्य भाष्यरूपम् ॥ ६१ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वीश्वराज्ञान्यतिरेकेण प्रकृति-
कर्मणोः कथं तथात्वं ? इत्यत आह— ईश्वर इति । हे
अर्जुन वृक्षजातीयनामत्वेन ज्ञानानर्ह ! ईश्वरो नित्यामकस्त-
नेन सर्वभूतानां हृदये हृदयमध्ये तिष्ठति; मायया सर्वभूतानि

यन्त्रारूढानि शरीरारूढानि भ्रामयन्तिष्ठति; यथा दारयन्त्रा-
रूढानि कृत्रिमभूतानि सूत्रधारश्चालयति तथा मायया
भ्रामयन्तिष्ठतीति वार्थः । अत ईश्वरमेरितानेव प्रकृतिः कर्म
च साधकतया प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

११ नी० भा० दी०— कोऽसौ परो यद्वशोऽहमस्मि ? इत्यत आह— ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीलोऽन्तर्यामी
पृथिव्यादीनामस्माकं च सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृदये बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति । कीदृशः ?
सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वधोमार्गेषु सञ्चारयन्— काष्ठपुत्तिका इव सूत्रधारः— यन्त्रारूढानि यन्त्रमिव यन्त्रं
एकमणादिताघनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं सदारूढानि मायया स्वजवत्या भ्रामयन्तिष्ठति समन्वयः । हे अर्जुन !
शुद्धविशुद्धान्तःकरण ! सेश्वरोऽसीति भावः ।

अत्राहङ्कारपूर्वकं यः कर्म करोति, यश्च 'ईश्वरपरवशोऽहं करोमि' इति बुद्ध्या करोति, तयोस्त्यन्तवैलक्षण्य-
प्रदर्शनाथो मन्त्रो भाष्ये सदाहृतः " अहश्च कृष्णमहर्जुनं च विवर्त्तते रजसी वेद्याभिः " [ऋक्सं. ४।५।१०।१]
इति भारद्वाजार्थे अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति " आग्निमारुतस्य प्रतिपत् " इति ब्राह्मणेन आग्निमारुते शस्त्रे
त्रिभुक्त्या प्रथमेयमुक् । यस्मिन् दिवसे सोमः स्रूयते यागार्थं तदेव अन्मसाफल्यदिनं मुख्यमहर्षशब्दवाच्यम् ।
अन्यसु दिनमदिनमेव, निष्फलत्वात् । तथा च स्मृतिः— " दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधातं शतजन्मभिः ।
सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति " इति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति । यद्ययमहर्षशब्दः कालवचनोऽपि
सौम्ये कर्मणि वर्तते, यथा दर्शपौर्णमासशब्दो । तत्रैवं सति, अहः यागः कृष्णं अविदुषा कृतमप्रकाशमिव भवति,
तथाऽहर्जुनं स्वच्छं तदेव विदुषा कृतं प्रकाशरूपमिव भवति, ते एते एव अपि विद्वद्बुद्धिद्वत्कृते अहनी रजसी
प्रतिस्तरुत्वात् । रजोगुणकार्ये अपि वेद्याभिर्विद्याभिः कर्माङ्गावशब्दोपासनारूपा वा परमेश्वरे सर्वकर्माणिगुरूपा
वा 'अहङ्करोमि' इत्यभिमानरूपा वा विद्या विज्ञानानि ताभिर्विवर्त्तते वैपरीत्येन वर्तते, सोपासनं कर्म श्वेतं
परमात्मवचनप्रकाशकं बन्धविच्छेदहेतुः, मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बन्धहेतुरित्यर्थः । तदेवं भगवान् पार्थ
अर्जुनैति सम्बोधयन् पतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वद्योतनेन शुद्धे धर्मेऽधिकारं दर्शयति ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

१ शां. भा.— तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना;
हे भारत ! ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरति स्थानं च मम विष्णोः परमं
पदमप्राप्स्यसि । शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

२ आ. शां. ध्या.— ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति
चेन्मन्मैकवत्स्यापि पुरुषकारस्याऽऽर्जुनयमित्यागच्छाऽह-
तमेवेति । सर्वात्मना मनोऽस्या भावा कर्मण्येत्यर्थः ।

ईश्वरत्वाल्लुपद्वात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तादिति शेषः । मुक्ता-
स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् ॥ ६२ ॥

३ रा. भा.— एतन्मायानिर्गृहीतेमुपाह— तमेवेति । यस्मादेवं तस्माच्चेन सर्वस्य प्रशासितार-
माश्रितनास्तत्वेन त्वत्सारध्येज्वस्थितं 'इत्थं कुरु' इति च शाश्वतारं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं
गच्छ सर्वात्मनाऽनुवर्तस्य, अन्यथाऽपि तन्मायाप्रेरितेनाब्रूते त्वया युद्धादिकरणमजरजनीयम् ; तथा
सति नष्टो भविष्यसि; अतस्तदुक्तप्रकारेण युद्धादिकं कुर्वित्यर्थः । एवं कुर्यान्स्वतत्प्रसादात् परां शान्तिं
सर्वसर्वमन्धोपशमं शाश्वतं च स्थानं प्राप्स्यसि । यदभिधीयते श्रुतिश्रुतः— " तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः " [ऋक्सं. १।२।६।५] " ते ॥ नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वं
साध्याः सन्ति देवाः " [ऋक्सं. ८।४।१९।६+यजुस्सं. ३१।१६] " यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणाः " " परेण नाकं निहितं गुहायां " [महाना. ८।१४] " यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् " [ऋक्सं. ८।७।१७।७]
गी. व. ५०

“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” [छां. उ. ३।१३।७] “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णो परमं पदम्” [कठो. ३।९] इत्यादिभिः ॥ ६२ ॥

४ वे. ता च — ‘स्वतन्त्रे स्वमायया प्रेरयति, परतन्त्रस्ता वथ निस्तरते’ इत्यनेनोत्तर ‘तमेव शरणम्’ इति श्लोक इत्याह— एतन्मायानिवृत्तिहेतुमाहेति । यस्मादेवम्—अन्यथाऽपि बुद्ध्या निवर्तितुमशक्यत्वादित्यर्थः, सर्वस्यशरापीनत्वादिति वा । ‘तमेव’ इत्यनेन माया कोऽन्यो निवर्तयितुं शक्नोतीति सूचितमित्याह— सर्वस्य प्रशस्तितारमिति । अत्यन्तस्वतन्त्र ॥ एव हीदानीं रयिनस्त्व सारथित्वेन परतन्त्र प्रशस्तोत्त्वभिप्रायेण आश्रित धातुसंस्थेनेत्यादिकुक्कुम् । एकमनुवर्तनीयत्वाय परत्वं सौख्यं च दर्शितम् । भावशब्दोऽन मनोवृत्तिपर इत्याह स्वात्मनेति । सर्वप्रकारेणेति वाऽर्थः । तेन ‘बाबुदेव सर्वम्’ [७।१९] इत्युक्तप्रक्रिययाऽन्तर्गतामिच्छेनोपदेष्टृत्वेन प्राप्यस्वप्रापकत्वाविभिन्नैक एवावस्थित इत्यनुसन्धानं वा विवक्षितम् । अत्र शरणशब्द उपदेष्टादिमुखेन गोप्त्वविषयः, तत्रैव द्वारेणोपायपरो वा । यथोपदिष्टकरणमेवात्र शरणागतिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—सर्वात्मनाऽनुयतंस्थेति । ‘न गोप्यधि’ ‘न योऽस्ये’ इत्युक्तनिषेधपरत्वाद्बहुवर्तनमेवात्र शरणागतिरिति दशयितुं प्रकृतेन विपर्यये प्रत्ययायेन योजयति—अन्यथादीति । प्रहृतोपयोगेनानुवृत्तिं विविधान् विवक्षितानुसहृदिति—अतस्तत्तुक्तप्रकारेणेति । स्ववर्णाप्रमाणरूपतदाज्ञां नुवर्तनमेव हि तत्प्रतीकमिति अत्र ।
उक्तानुवृत्तिप्रसादहेतुतयोत्तरार्थेन योजयति—एव कुर्वाणस्तत्प्रसादादिति । ‘मत्प्रसादात्’ [१८।५६, ५८] इत्युक्त एवार्थः ‘तत्प्रसादात्’ इत्यत्र निर्दिष्ट । तत्रोक्तं सर्वदुर्मत्तरमिह

परा शान्तिः । शान्तिश्चात्र परत्वं निवृत्तजातीयकारणसामान्यधिकरण्यविरहेणापुनरुत्पत्त्यवस्थित्यभिप्रायेणाऽऽह सर्वकर्मैति । सर्वकर्मैवन्वोपपन्नपरशान्तिशब्देन अनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । ‘एतन्प्राप्स्यसि’ इति इष्टप्राप्तिरुच्यते । शारवतशब्देन ब्रह्मादि स्थानान्यवच्छेदः । मूलप्रकृति सूक्ष्मावस्था, सुक्ष्मावस्थानमिति केचित्, सल्लोकादिष्वेव वैष्णवस्थानमिति भार्ये, तत्स्थानशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकाराय, बादिषेवाय बाधोक्तं स्थानं ध्रुतिमिरुपादयति—यदभिधीयत इति । अशीतवेदानां सम्प्रतिपरयतिसायं ध्रुतिशतैरित्युक्तम् । एतेन कारणभूतीनां “एकमेवाद्वितीयम्” [छां उ १।३।१] इत्यादीनां सङ्ख्यमाणकार्यप्रपञ्चमानप्रकयपरत्वं बहुध्रुत्वविरते धाय दर्शितम् । ‘तद्विष्णो’ इति वाक्य प्रत्येकं सदापश्यतेकसुरविशिष्टविधिपरं क्लृप्तस्याप्राप्तत्वात् । ‘विष्णो’ इति वैयधिकरण्याच्च नात्र स्वरूपपरता युक्ता । ‘यत्र पूर्वं साम्यां सन्ति’ इत्यत्राप्यनवच्छेदादित्य सन्तीति सिद्धम् । अत्र च ‘आश्वत् स्थानम्’ इति निर्दिष्ट परमात्मन एव स्थानमिति प्रकरणास्तरे व्यक्तम् । ‘रम्याणि कामचाराणि (दिव्यानि कामचारीणि) विमानानि समास्तथा । अज्जीवा विविधा राजन् । पशिन्यधामलोदका । एते वै निरयास्ताः । स्थानस्य परमात्मनः’ [स भा १३।१९।१५, १९] इति । आत्र च भगवान् पराशर—‘एकान्तं सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै परमंति सुखं’ [वि सु १।१।३९] इति ॥ ६२ ॥

५ आ. मा. भा.—परोक्षचर्चं तु द्रोणं प्रति भीमचर्चनम् ॥ ६२ ॥

६ अ प्र दी — ‘इक्षर सर्वमूतानां हृदयेऽर्जुन । लिटि’ [१८।६९] ‘तमेव शरणं गच्छ तत्प्रसादात्’ इत्यादिकृतापत्तौसंभवात्तुष्णस्थानीधरत्वं प्रतीयत । तस्मिन्

वर्तुमाह—परोक्षेति । विधितार्थत्वाभिप्रायेणान्यथासिद्धमिति शेषः ॥ ६२ ॥

७ इ. पै. भा.—तमेवेति । तमेव शरणं सत्सङ्गः सनिवारणमाश्रयं गच्छ भजस्व सर्वमावेन सर्वः सद्बल्ये ‘अयं मम चास्ति स्वाम्ययं मम पोषकोऽयमेवाऽऽचार्यः’ इत्येवमादिभिः । तत्प्रसादात्तस्य शरणागतसत्सलस्यानुग्रहात्परा प्रकृष्टा शान्तिमुपरतिमधिगम्य स्थानं वैष्णवं प्राप्स्यसि गमिष्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

८ प प्र गि —यस्माद्वै तत्प्रसादात्—बाहद्वारं परि त्यप, सप्रसारीनं सर्वोन्मत्ता, प्रिकरयति यावत् । तदवच्छेदं शरणं गच्छ, मायमय शरणमस्ति । तद्वैय चत्वारय प्रमा

दाज्ञानरूपारंभं शान्तिं शविज्ञातविद्यानिवृत्तिरूपं वाच्यं निष्प स्थानमस्तिनीवान्दृष्ट्वेणावस्थानं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

९ प० त० दी०—अत्रतन्मय सर्वनियन्तार सर्वेश्वर इत्यत्र शरणं गच्छ सर्वारमता । अन्यथा मत्प्रकृतिप्रतिभेन तु त्वया मुद्वेक्षणमनिवार्यं अविनश्यत्यवति बरं मद्दुष्टकरणम् । मत्प्रसादादेव परा शान्तिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि । अतो भगवद्गतास्त दशधर्मकरणं मत, तथा सति न बन्ध एवाप्तदीयस्येति निर्णयः ॥ ६२ ॥

१० पु. अ. त.—मामज्ञात्वा मदाज्ञां चेन्न करोषि । तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सङ्कल्पविकल्पान् परित्यज्य सर्वात्मना तदा हृदयस्थितेश्वरस्यैव शरणं गच्छेत्त्याह— तमेवेति । हे शरणं गच्छ, ततस्तत्प्रसादात् परां शान्तिं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि । सत्कलोत्पन्नत्वादहङ्कारद्वित । तं पूर्वोक्तं हृदयस्थि- स्थानं पूर्वश्लोकोक्तमक्षररामकं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

११ नो० भा० दी०—तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ अयस्व । तत्प्रसादात् तदनुप्रसादपरां शान्तिं उपरतिं—समाधिमिति यावत् । तथा च सूत्रम्—‘समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्’ [पा. यो. २।४५] इति । स्थानं च परं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गृह्याद्गृह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१ शां. भा.—इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गृह्याद्गोप्याद्गृह्यतरमतिशयेन शुद्धं—रहस्य-मित्यर्थः—मया सर्वज्ञेनेश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्यजार्तं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

२ आ. शां. व्या.—शास्त्रमुपसंहर्तुमिच्छन्त्याह—इति ते ज्ञानमिति । ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताश्रमम् । यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

३ रा. भा.—इति एवं ते मुमुक्षुभिरधिगन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरं कर्मयोगविषयं ज्ञानयोग-विषयं भक्तियोगविषयं च सर्वमाख्यातम् ; एतदशेषेण विमृश्य स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि, तथा कुरु ; कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

४ वे. ता. चं.—एवमर्जुनस्य युद्धे श्रोतृसाहस्रव्याजेन सर्वान्धात्मसाक्षात्प्राप्तमुपदिश्य सर्वान्धं निराश्रयं नित्यकर्मणो दुःस्थितयाऽन्तेऽपि मुदकर्तव्यत्वमेव स्थापितम् । अथ ‘स दि धर्मः क्षुपयातो ब्रह्मणः पदवेदने’ [अगुगी. १।१२] इति श्रत्यभिज्ञापयिष्यमाणप्रकारेण श्रोतव्यान्तराभावावशापनाय प्रका-स्तनिष्ठानर्थं पुष्कलोपदिष्टया यथाधिचारमनुष्ठेयत्वेन निगम्यते ‘इति ते ज्ञानमाख्यातम्’ इति श्लोकेन । वाच्यवचनयोः सम्यक्त्वं प्रौढत्वं च इतिकरणेन विवक्षितमिति श्रत्यभिज्ञाऽऽह—इत्येवमिति । ते ‘यच्छ्रेयः स्यात्’ [२।१०] इत्यादि-वादिने प्रपन्नाय शिष्यायैत्यर्थः । अत्र लौकिकप्रमाणसिद्ध-विषयेभ्य आनुपंगुणान्यवैवेदार्थिनीतिशास्त्रादिजन्मेभ्योऽज्ञानेभ्यः प्रकृष्टातीन्द्रियपारलौकिकस्वर्गादिपुरुषार्थतदुपायविषयं वेदास्त्व-छात्रमूलं विविचज्ञानं गुणराज्येन विवक्षितम् । गुणराज्येन तु वेदान्तनिष्पत्त्यं तदुपपुङ्गवमैतच्छास्त्र-विशेषितं मुमुक्षुभिर्यथाधिचारमनुष्ठेयव्यवहिताव्यवहितसमस्त-मोक्षोपायज्ञानं प्रदर्शयते । तत्र त्रिवर्गान्तसत्केभ्यो गोपनीय-तया गुणवरवोक्तिरिति श्रत्यभिज्ञाऽऽह—मुमुक्षुभिरधि-गन्तव्यं ज्ञानं सर्वस्माद्गृह्याद्गृह्यतरमिति । नन्वेतच्छास्त्रोक्तेष्वेव गुणगुणवरविभागः स्यात् ; तत्रा-प्यन्तिमाध्यायोक्तमेव गुणवरतयाऽत्र निगम्यत इति शङ्कामपा-द्येति कर्मयोगविषयं ज्ञानयोगविषयं भक्तियोग-

विषयं चेति । ‘विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु’ इत्यनन्तरवाक्यपरामर्शस्त्वारस्याद्रीताशास्त्रोक्तं इत्यभिज्ञं गुण-तरराज्येन विवक्षितमिति गम्यते । तद्वदन्तरातरात्म्यं तु सर्वगुणनगमित्यनन्तरश्लोके वक्ष्यत इति भावः । ‘माख्यातम्’ इत्यनेन वक्ष्यमान्तराभावो व्यञ्जित इत्यभिप्रायेणाऽऽह सर्व-माख्यातमिति । मया स्वतः सार्वज्ञादिगुणयोगादाततमेन हितेहिणा चेत्यर्थः । ‘अशेषेण विमृश्य’ इत्यनेन विवक्षित-माह स्वाधिकारानुरूपमिति । सहस्रैव पूर्णपूर्वपत्त्यागो न युक्त इति भावः । ‘यथेच्छसि तथा कुरु’ इत्येतत्तदुदकरणाकरणविषयम्, निजान्येऽपि नित्यनैमित्तिकानां वृणध्रिमानुबन्धिकर्मणामवस्थानुष्ठेयत्वोक्तेः, ‘यद्गृह्य-माश्रित्य’ [१।८।५९] इत्यादिषोकाभ्यामनुनेन मुदम्य दुस्त्यज्वातं वदतो मन्वतस्तमिहृत्तिविविक्तानुपपत्तेः । अतोऽत्र तत्तदधिकारानुरूपमुपदिष्टेषु शार्कार्यवर्षेषु बुद्धिमत्तस्त्वं कर्म-ज्ञानमतिषु कर्मण्यस्मिन्ममेदानीमधिकार इति परामृश्य तस्मिन् षडंगि परिशुद्धीतस्त्ववधेयमयमं एव वदस्वेत्युच्यत इत्यभिप्रायेणाऽऽह—कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगं वा यथेष्टमातिष्ठेति । एतेन ‘कर्मज्ञानभोगयोरिदं निगमनम्’ ‘सर्वगुणवतम्’ इत्यादिना ‘भक्तियोगनिगमनम्’ इति केचित्तुको विभागो निरस्तः ॥ ६३ ॥

७ ह. पै. भा.— इतीति । इतीत्यं ते तव ज्ञानं ब्रह्मसम्बोधलक्षणमाख्यातं कथितम् । गुह्यतरं रहस्यतरं विमृश्य विचार्यतद्दशेणेन साकल्येन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

८ वें प्र गि — अयेदानीं कृत्स्नगीताशास्त्रार्थमुपमहरति— इतीति । इति अनेन प्रकारेण 'अशेषानन्वसोचः' [२।११] इत्याद्यतदन्तेन सम्पूर्णगीताशास्त्रेण गुणाहुल्यतरम्-यद्यपि 'इदं ॥ ते गुप्ततमम्' [१।१] इति ज्ञान गुह्यतमत्वेन प्रागुक्तम्, तथापि कर्मभक्तियोगादीन्सर्वानप्यत्र गुह्य-शादीप्येन विवक्षित्वा तदतिप्रयित्तत्वेन 'गुह्यतरं' इत्युक्तम् । तदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं मया सर्वज्ञेन परमासिने ते तुभ्यं भक्ति-रुह्यादिभिरितिप्रियाप आख्यातम् । एवं च पूर्वगीताशास्त्र-

येणेन कात्स्न्येन विमृश्य सम्बन्धालोच्ययथेच्छसि तथा कुरु । कृत्स्नगीताविमर्शे सति निवृत्तमोहस्य तव स्वकर्तव्याव-धारणं तद्विच्छा च भवति तथैव ॥ १ ॥ एतदुक्तं भव-ति—मदुपदिष्टज्ञानस्यापत्तिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारपर्यन्तत्वात् तव तद्व्यतिरिक्तकृपापक्षयकारणत्वेन स्ववर्णाश्रमधर्माणां शरी-शरीकाराद्यनतयाऽनुबन्धत्वमेवाद्यन्तशास्त्रपर्यालोचनया प्राप्नोसि, तदेव कुरुष्वेति ॥ ६३ ॥

९ व० त० वी०— सर्वगीताथमुपसहरन्नाह— इतीति । निरतिशयकरुणावरुणालयेनाख्यातं ज्ञानं "यत्-अगवता गीतं ज्ञानं (गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्—) संप्राममूर्द्धनि" इति भागवतेऽपि [१।१५।३०] ज्ञानपदवाच्यं सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार इदमिति ज्ञायते । अतो विमृश्यैतद्दशेणेन यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

१० पु. अ त — अथ मन्त्रगीताशास्त्रार्थमुपस-हरन्नाह— इतीति । इति अमुना प्रकारेण ते तव मया सर्वकर्त्रा सर्वोभना गुणात् गोप्यात् गुह्यतरं गोप्यतरं मन्त्र-धीजवत् सर्वशास्त्रज्ञानसारसाम्बन्धं ज्ञानमारुपात् आ समन्तात् सत्तापन्नं प्रसिद्धतथोक्तमित्यर्थः । एतत् मदुपदिष्टगीता-

शास्त्रार्थं अशेषेण पूर्वापरानुसन्धानेन विमृश्य पर्यालोच्य यथा कर्तुमिच्छसि उत्तमतत्वेन तथा कुरु । एतद्विमर्शं तदाज्ञाकारणे एव बुद्धिमंविष्यतीत्याशयेन 'यथेच्छसि' इत्युक्तमिति भावः ॥ ६३ ॥

११ नी० भा० वी०— सर्वगीताथमुपसहरति— इतीति । एवमप्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकाव्येन ज्ञानं आख्यातम् । श्रुत्यान्मन्त्रतन्त्रसारयानरूपाद्गुह्यतरं अतिशय रहस्यम् । एवद्यथोक्तं शास्त्रार्थं ज्ञातं विमृश्य सम्बन्धालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

उपदिष्टस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोपदेशः ।

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इदोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

१ शां. भा.— श्रूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु— सर्वगुह्यतममिति । सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽन्यन्त-रहस्यमुक्तमप्यमहद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकटं वचो वाक्यम् । न मयावाच्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमन्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते यत् त्वं परं ज्ञानप्राप्तिमाधनम् । तद्वि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

२ भा. शां. व्या — गीताशास्त्रस्य वीर्यप्रेषेण विमर्शन-द्वारा तन्त्रार्थं प्रतिप्रामाण्यं प्रत्याह— श्रूयोऽपीति । विमर्शमिच्छन् पुनरुपदिशति । इत्यादिवाक्याऽऽह— न

मयादिति । हितमिति वाच्यारणनिर्देशं कथं परमिष्यादि-विशेषणं ? इत्यादिवाक्याऽऽह— तद्वीति ॥ ६४ ॥

३ ग. भा.— मर्येत्येतेषु गुणेषु भक्तियोगस्य श्रेष्ठ्याद्भूततमम् इति पूर्वमेवेति 'इदं तु ते गुप्ततमं प्रक्षयाम्यनपराधं' [१।२] इत्यादीः श्रूयोऽपि तद्विषयं परमं मे वचः शृणु; इदोऽसि मे दृढ इति तन्मते त्वं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

४ वे. ता. चं.— अविशेषेण त्रिविधेऽपि हि निगमिते
त्रयणाभ्यन्त्यपेक्षया गुह्यतरत्वे चोक्ते त्रिविधेषु व्यवहिता-
व्यवहितोपायविभागेन गुह्यतमाध्यवसायार्थं, पुन प्राधान्यात्-
त्रैव शास्त्रतात्पर्याविशयद्योतनाय 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादि-
श्लोकेनैव भक्तियोगरूपशास्त्रसारायं प्रतिसन्धान्यते । तद-
भिप्रायेण हि 'शास्त्रसारायं उच्यते' [गौ. सं. २२] इति
सुधीतम् । विवृतं चाध्यायादौ । अत्र 'सारायंशेषतया सारतमं
प्रयत्नं चरमश्लोकेन प्रतिपाद्यते' इति सोऽपि 'शास्त्रसारायं'
इत्यनेनैव कोटीकृत । 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यत्र योगविभागवता
'सप्तमी शौण्डे' [अष्टा. २।१।४०] इत्यनेन समासमभिप्रेत्य
सर्वेष्वेतेष्विति सप्तमीनिर्देश । गुह्यतमसाधप्रत्यभिज्ञाना-
द्वयवशंस्वरूपस्यात् 'मन्मना भव' इति श्लोकस्य चाल्पा-
'सरस्य पूर्वोक्तस्यैव पाठात् एव भक्तियोग इह शास्त्रान्ते
शास्त्रसारस्वरूपज्ञानादौ विद्यते, नन्वर्थान्तरमित्याभिप्रायेणाऽऽह
गुह्यतमम् इति पूर्वमेवोक्तमिति । अत्र वाच्यस्य गुह्यत-
मत्वमेव वचस्तुपचरितमित्याह भूयोऽपि तद्विषयमिति ।

प्रवणमात्रावृत्ते 'शृणु' इत्यनेनैव साध्यत्वाच्चतुर्थविषयत्व-
परोऽत्र भूयश्शब्दः । व्यवधाननैरपेक्षेण गुह्यतमनिष्कर्षाधतया
पुनर्वचन सार्थमिति भावः । वचसः परमत्वोक्तिः नानं परं
वक्तव्यमस्ति इति नियमनाभिप्रायाः । यद्वा वाच्यस्य परम-
त्वात्तद्वचसोऽपि तदुच्यते, 'यस्मादस्मात्परो धर्मो विद्यते तेह
कथन' इति भगवद्योग्यं सर्वभ्यो यज्ञादिभ्यः परमं, परान्तरं
रहितव्योच्यते, तथा 'इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्म-
णाम् । अथ तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदशनम्' [सू. १।१।८]
इति । आत्मा ह्यत्र सर्वान्तरात्मा । उपरिष्ठ-दानस्तुत्यादिशङ्का-
परिहाराय 'इष्टोऽसि' इत्यादिकम् । इष्ट प्रीतिविषय
इत्यर्थः, 'प्रियोऽसि' [१।८।६५] इत्यनन्तरवत् । इहमिष्ट
अत्यर्थं प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम
प्रिय' [७।१७] इत्यादिभिः प्रागुक्तज्ञानिवचतिष्ठमिष्टो-
ऽसि, यथा गुह्यतमं प्रकाशनीयं, तथा प्रीतिविषयोऽसीत्यर्थः ।
इष्ट इति यत्, तदस्ते हितं वक्ष्यामीति वा ॥ ६४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६४ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६४ ॥

७ ह. पं. भा.— सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वरहस्यतमं भूयः पुनरपि शृणु मे परमं वचः
तत्तस्मात् । हितं कुशलम् ॥ ६४ ॥

८ वे. प्र. नि — एव इत्स्मगीतार्थभूतं ज्ञानमशुनस्य
तदपतिवद्धापरोक्षत्वात् फलस्य चोक्तम्, इदानीं ज्ञानसाधनेषु
किं कथ्यम् ? इत्यपेक्षायामाह द्वाभ्याम्— सर्वगुह्येति ।
अत्र 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यनेन गुह्यतमकर्मयोगात्तत्फलतया गुह्य-
तरागज्ञानाच्च सर्वस्मादतिरूपेण गुह्यं गुह्यतमम् 'मन्मना भव
मद्गत' [१।८।६५] इत्युपदेश्यमाणं अजन्मम्' इति
मधुसूदनसरस्वतीभिर्ग्याख्यातम् । तदसत्, ज्ञानसाधनस्य
मर्कशानादितिवासादिषु, 'ततो वक्ष्यामि ते हितम्' इत्यत्र
'हितं ज्ञानमाप्तिसाधनम्, तद्धि सर्वहितानां हिततमम्'
इति (शा) भाष्य एव व्याख्यातत्वेन तद्विरोधाच्च । न हि

श्रीधराणामिव भगवत्पादमाख्यातिलङ्घनं भवतामभिमतम् ।
अतो भाष्याभिमतो युक्त एव भक्तियोगो गुह्यतमः । अत एव
'मन्मना भव मद्गत' इति स्वस्मिन्तव मनः स्वस्मिन्तव च
अभिगन्तव्यतोपदिश्यते । भाष्यशरीरपि 'योगितामपि सत्त-
पाम्' [६।४७] इति श्लोके वसुधैवाविद्यादिवेदेवताग्राहोऽभि-
मतः । एव ॥ सर्वगुह्यतमं अतएव परमं श्रेष्ठं मे वचः तत्र
तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहाय पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु । एतच्च न मया
मार्थकारण्यद्वया वक्ष्यामि, किन्तु ददमत्यन्तं मे स्वमिष्टं प्रिय
इति यत्, तदस्ते हितं श्रेष्ठं ज्ञानसाधनं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

९ व० त० दी०— एतस्याशेषतो दुर्ज्ञेयत्वात् स्वयमेवातिमात्रमनुगृह्णन् स्वीयाय स्वतत्त्वमुपदिशति— सर्व-
गुह्यतममिति । अत्र 'भूयः' इति पदमिदं गुह्यतममिति गुह्यतमं शास्त्रं इत्यादौ स्वस्यैव मूलपुरोक्तमतया मुक्ताया-
मप्यस्य मयि नरादियुद्धपापादनपूर्वकमन्य एव कथनं पुरुषोत्तमोऽन्तर्यामिरूपो निर्गुण एतद्वचसाऽऽज्ञाय
भजनीय इति सन्देहवारणायोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६४ ॥

१० पु. अ. त — विमृश्यकाश्चित्परीतो वाचसम्मान-
वितमिति विचारेण शोचन्तमनुन रूपं तद्द्वारा च
लोकादिभिर्भुविभित्तार्थं स्वयमेवाह— सर्वगुह्येति ।
सर्वगुह्येतिगुणं गोप्यं गुह्यतमं मे परमं वचस्वरूपं वचो भूय

पूर्वमुक्तमपि तत्प्रकरणेषु इदानीमेकीकृत्य पुनर्वक्ष्यमाणं
शृणु । एव सारभूतमेकीकृत्याकल्पे हेतुमाह— इष्टोऽस्मीति ।
मे मम ददमत्यन्तं वक्ष्यामि त्वयोऽपि भगवत्पादमाह इष्ट
प्रियोऽसि, तत् कारणेन हितं वक्ष्यामि कथ्यामि ॥ ६४ ॥

११ नी० भा० दी०— एव यद्येष्टकरणमभ्यनुज्ञायाम्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव इत्थं शास्त्रार्थमुपदेश्य-
तद्वद्देष्टुं ऐकान्यमस्य संपादयितुमाह— सर्वेति । सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वगुह्यतमं भूयः पुनरसह-
दुक्तमपि मे मम वचनं शृणु, परमं परमार्थविषयत्वात् । न लोभात्रापि भयार्त्ता वक्ष्यामि । किं तर्हि ? मे

प्रत्येयविदित्वादिनिरोधमभिप्रेत्याऽऽह— अहं त्वेति । । त्वदीयवन्धननिरसनद्वारा त्वत्पालयितृत्वात् ते शोकावकाशो-
नकेऽयं दार्शनिकं वाक्यमनुकूलयति— उक्तं चेति । ईशस्य । उक्तीत्याह— अत इति ।

[गीताशास्त्रोपसंहारः ।]

१ शां. भा.— अस्मिन् गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं ? किं कर्म ?
आहोस्विदुभयं ? इति । कुतः सन्देहः ? 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' [१३।१३] 'ततो मां तत्त्वतो
ब्रूत्वा विश्वे तदनन्तरम्' [१८।५५] इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानान्निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति;
'कर्मण्येवाधिकारस्ते' [२।४७] 'कुरु कर्मैव' [४।१५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां
दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं
पुनरत्र मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेव— एषामन्यतमस्य परमनिश्श्रेयससाधनत्वावधारणम्, अतो विस्तीर्णतः
मीमांस्यमेतत् । आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निश्श्रेयसहेतुत्वं, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— पृथारालोचनातो गीताशास्त्रं
व्याख्यायोपबृंह्य तत्तात्पर्यायं निर्धारितमपि विचारद्वारा
निर्धारयितुं विचारमवतारयति— अस्मिन्निति । किञ्चकार्य-
मेव त्रेधा विभजते— ज्ञानमिति । विमितात्मावे संशय-
स्याऽऽमासत्वात् निरस्यतेति मत्वा पृच्छति— कुत इति ।
तत्तद्व्याघोषात्कामकषाक्यदर्शनं तस्मिन्निमित्तमित्याह— यज्ज्ञा-
त्वेति । कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वोपलम्भात्तेभ्योऽपि निश्श्रेयस-
प्राप्तिर्मातीत्याह— कर्मण्येवेति । तथापि समुच्चयप्रापकं
मास्तीत्याशङ्क्याऽऽह— एवमिति । सर्वान् सामान्यां कार्य-

मवश्यम्भासीत्युपबृंहति— इति भवेदिति । सन्देहं सफलं
च विचार्यमिति स्थितिरसति फले सन्देहमपि न विचार्यमिति
बुद्ध्या पृच्छति— किं पुनरिति । प्रत्येकं ज्ञानकर्मणोः
समुचितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनत्वेत्यवधारणमेव विचार-
फलमिति परिहरति— नन्यति । सन्देहप्रयोजनयोर्विचार-
प्रयोजकयोर्मात्राद्विचारद्वारा परममुक्तिसाधनं निर्धारणीयमिति
नियमयति— अत इति । एवं विचारमवतार्य सिद्धान्तं
संश्रूयति— आत्मेति ।

१ शां. भा.— क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता 'मम कर्म, अहं कर्ता,
अमुष्मे फलायेदं कर्म करिष्यामि' इतीयमविद्याज्ज्ञादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्याया निवर्तकं 'अय-
महमस्मि, केवलोज्कर्ताऽक्रियोऽफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् । तुल्यद्वयः पक्षद्वयव्यापृष्यः. न केवलस्यः कर्मस्यः, न च
ज्ञानकर्मस्यो समुचितार्थानां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य
कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ।

२ आ. शां. व्या.— सङ्ग्रहवाक्यं विश्वम्भावात्मात्मज्ञाना-
योधामविद्यां दर्शयति— क्रियेति । आधयोक्तया तदनादित्व-
माह— आरम्भेति । तादेवाविद्यामनाद्यविद्योत्पत्त्यवगर्भादिमकां
प्रपन्नयति— ममेति । अनाद्यविद्याकार्यत्वात् प्रवहस्वरूपेणा-
नादित्वमस्या विवक्षित्वा विशिनष्टि— अनादीति । तत्र
कारणाविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्योपन्यसयति— अस्या इति ।
ननु नेदमुत्पन्नं ज्ञानं निवर्तयत्यविरोधेनोपपत्त्यात्, न चातु-
र्यममलम्भात्मात्मकस्याप्यविद्याकारित्वाभावात्तदाऽऽह— उत्पद्य-

मानमिति । कथं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वं ? इत्याशङ्क्य
कार्याविद्यानिवर्तकत्वेदद्वेष्टित्याह— कर्मेति । आत्मज्ञानस्ये-
त्यादिसङ्ग्रहवाक्ये तुल्यद्वयोर्यविशेषाभावात्तद्वयमर्थक्यमा-
शङ्क्याऽऽह— तुल्यद्वय इति । पञ्चदश्यावर्तकत्वमेवास्य
स्फुटयति— नेत्यादिना । इतश्च कर्मांशाज्ज्ञात्वा मुक्तेरित्याह—
अकार्यत्वाच्चेति । "एष नित्यो महिमा" [घृ. उ. ५।४।२३]
इति ध्रुवैर्नित्यत्वेन मोक्षस्याद्यर्थत्वात् तत्र हेत्वपेक्षे-
न्युपपादयति— न हीति ।

१ शां. भा.— केवलज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि ? न; अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसान-
त्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमो-
निवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यफलावसानं हि प्रकाशफलं; तथा ज्ञानम् ।
दृष्टार्थानां च चिद्विदिक्रियाग्रिमन्वनादीनां व्यापृतकर्वादिकारकाणां द्वैधीमावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले
कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थानां व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्याऽऽत्म-
कैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपद्येति न ज्ञाननिष्ठा कर्ममाहितोपपद्यते ।

२ आ. शां. व्या.— ज्ञानेनापि योक्षो न विद्यते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानं सुकृत्यनुपपत्तिमिति कुतस्तस्य तत्र हेतुत्वयोः ? इत्याशङ्कते— केवलेति । ज्ञानानर्थक्यं दृश्यति— नेति । तदेव प्रपचयति— अविद्येति । यदुक्तमविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं दृष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह— रज्ज्वादी-
ति । उक्ते विषये तमोनिवर्तकप्रकाशस्य कस्मिन्फले पर्यवमानः ?

१ शां. भा.— भुज्यप्रिहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत्, न; कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वा-
नुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्
फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । नहि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य
सैन्यमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं चार्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्चयससाधनत्वम्,
न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः, नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन
विरोधात् ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठाया दृष्टान्तेन
साध्यप्राशङ्कते— भुज्जीति । भुजिक्रियाया लौकिक्या
वैदिक्याश्चाभिहोत्रादिक्रियायाः सहासृष्टानवदभिहोत्रादिक्रियाया
ज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः । भुजिफले तृप्याख्ये प्राप्तेऽपि
स्वर्गादौ तदेतौ चाभिहोत्रादावर्थित्वद्वयं तत्र साहित्यं, न
तथा भुजिफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादौ तदेतौ वा कर्मण्यर्थित्वं,
तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्न साहित्यमिति परिहरति— नेत्यादिना ।
सङ्ग्रहवाक्यं विज्ञोति— कैवल्येति । ज्ञाने फलवति लब्धे
फलान्तरे तदेतौ च नार्थित्वेन दृष्टान्तमाह— सर्वत इति ।
सर्वत्र सम्प्लुतं व्याप्तमुदकमिति समुद्रोक्तिस्तत्फलं क्षणादि,
तस्मिन्प्राप्ते न तडागादिनिर्माणक्रियायां तदधीने च ज्ञानादौ
कस्यचिदर्थित्वं, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । निरतिशयफले ज्ञाने

तदाऽऽह— यिनिवृत्तेति । प्रदीपप्रकाशस्य संप्रभमविवृति-
द्वारा रज्जुमात्रे पर्यवसानवद्वान्महानस्यापि तदविद्यानिष्ठ्या-
ऽऽत्मकैवल्यवसायनमिति दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । शास्त्र-
दीना ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मान्तरे प्रवृत्तिरसम्भवात्कर्मवर्तिव
वा कैवल्यवसायिनीति चेत्तदाऽऽह— दृष्टार्थानामिति ।

लब्धे साहित्यफलं कर्मणि नार्थित्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—
न हीति । कर्मणः साहित्यफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलित-
माह— तस्मान्निति । ज्ञानकर्मणोः साहित्यसम्भवनमपि
पूर्वोक्तं निगमयति— न चेति । न हि प्रकाशतमसोरिव मिथो
विरुद्धयोस्तयोः साक्षादेकस्मिन्फले साहित्यमित्यर्थः । अत्र
ज्ञानमेव मोक्षं साध्यदात्मसहायत्वेन कर्मविद्यते, कर्मण्योप-
कारणपेक्षत्वात्तदाऽऽह— नापीति । ज्ञानमुपपत्तौ यथापेक्ष-
मपि नोत्पन्नं फले तदपेक्षं स्वोत्पत्तिनास्तरीयकत्वेन युक्ते-
न्याश्रयत्तत्वादित्यर्थः । यदुक्तमिति कृतव्यत्वेन ज्ञानं कर्मा-
पेक्षमिति तदाऽऽह— अविद्येति । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्र
कर्मणो विरुद्धतया सहाकारित्वायोगात् फले तदपेक्षेत्यर्थः ।

१ शां. भा.— नहि तमस्तमसो निवर्तकम्, अतः कैवल्यमेव ज्ञानं निश्चयससाधनमिति, न;
नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत् ।
यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मण्यो
मोक्षो नास्तीत्यनिर्माण एव; नैव दोषः, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्या-
प्राप्तिः । प्रतिपिदस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिदृशरीरानुपपत्तिः ।
वर्तमानशरीरात्मकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिञ्छरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावा-
दात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति ।

२ आ. शां. व्या.— कर्मणोऽपि ज्ञानवदज्ञाननिवर्त-
कत्वे कुतो विरुद्धता ? इत्याशङ्क्याऽऽह— नहीति । केवलस्य
समुच्चित्ये वा कर्मणो मोक्षे साधनत्वान्नये फलितमाह— अत
इति । केवलं ज्ञानं मुचि साधनमित्युक्तं तन्निषेधप्राशङ्कते—
नेत्यादिना । निषेध्यसदृश नपर्थमाह— यत्तावदिति । नित्या-
करणे प्रत्यवायप्राप्तेरिति हेतुं प्रपचयति— यत इति । ज्ञान-
वतोऽपि नित्यानुष्ठानस्याऽऽवश्यकत्वात् केवलज्ञानस्य कैवल्य-
हेतुत्वमर्थः । 'कैवल्यस्य च निराकृतात्' इत्यस्य व्याख्येयं
दृश्यते— नन्विति । यदि नित्यमिति कथमिति धीतान्य-
करणे प्रत्यवायशरीरवदवस्थानादुत्पत्तिः, एवं तर्हि तेभ्यः समुच्चि-

तेभ्योऽसमुच्चितेभ्यश्च मोक्षो नैत्युक्तत्वात्कैवल्यज्ञानस्य चातरे-
त्वादनिवन्धना मुक्तिर्न तिष्ठेदित्यर्थः । कैवल्यस्य चेत्यादि
व्याप्तुर्वैजमिर्मात्रप्रसक्तं प्रत्यादिशति— नैव दोष इति । मुक्ते-
मित्यत्वेनायत्नविधेर्न तदभावशक्त्युक्तं प्रपचयति— नित्यानां
मिति । काम्यकर्मवशादिदृशरीरापत्तिं शङ्कित्वा— काम्यानां
चेति । आरम्भकर्मवशादपि देहान्तरं नेत्याह— घटमानेति ।
तर्हि देहान्तरं दोषकर्मणा स्मादित्याशङ्क्य कर्माद्यस्यैकमभि-
वत्त्वाश्लेषाह— पतितेऽस्मिन्मिति । रागादिना कर्मान्तरं
ततो देहान्तरं च भविष्यतोऽवस्थानादुत्पत्त्याऽऽह— रागादीनां
चेति ।

१ शां. भा.— अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत्, न; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वान्नित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽप्यतिसिद्धं केवल्यमिति, न; “ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय ” [श्रुता. ३।८+६।१५] इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेधर्मवदाकाशवेष्टनासम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः, ‘ ज्ञानात्केवल्यमान्नोति ’ इति च पुराणसृष्टेः, अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेः ।

२ आ. शां. व्या.— आत्मनः स्वरूपावस्थानमिति सम्बन्धः । अतीतासङ्ख्यजन्मभेदेऽवस्थितस्य कर्मणो नानाफलस्थानारब्धस्य भोगेन विनाऽक्षयान्तो देहान्तरात्मादेकमभिव्यक्त्वाप्राप्तगणितत्वात् सुकरयत्नसिद्धतेति बोधयति— अतिक्रान्तेति । नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शङ्कित्यमित्याह— नैति । नित्यनैमित्तिककर्माणि धौतान्यवदयमनुष्ठेयानि, तदनुष्ठाने महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोपगमात् ततो देहान्तरमित्याह— नित्येति । नित्यादिना श्रुतिनिवृत्ताव्यविरोधात् सुकृतनिवृत्तिः, ततो देहान्तरमित्याह— सुकृतं सुकृतस्य नित्यादेरित्यत्वेऽनारब्धत्वे च न्यायविरुद्धस्य स्यादित्येवमात्रतो देहान्तरायोगामित्यादेरन्यत्वे च न तस्य फलान्तरमिति मत्वा यथा प्रायश्चित्तमुपात्तदुरितनिर्वाणार्थं, न फलान्तरार्थं; तथेदं सर्वमपि नित्यादिकर्मोपात्तयाप्रतिराकरणार्थं प्रतिपन्नैव पर्यवस्यन् देहान्तरारम्भकमिति फलान्तरमाह—

प्रायश्चित्तवदिति । तथापि आरब्धवशादेव देहान्तरं शङ्कयते, नानाजन्मरारम्भकणामपि तेषां यावदोचकारन्यायेन सम्भवादि-त्याशङ्क्याऽऽह— आरब्धानां चेति । पूर्वोक्तकर्मणामेवं क्षीणत्वेऽपि कानिचिदपूर्वकर्माणि देहान्तरमारभेरनित्याशङ्क्याऽऽह— अपूर्वाणां चेति । विना ज्ञानं कर्मणैव मुक्तिरिति पक्षं श्रुत्यवशमेन निराचष्टे— नेत्यादिना । “ विद्यतेऽप्यनाय ” इति श्रुतेरिति सम्बन्धः । एवकारार्थं विज्ञप्तिरस्यादिभावं व्याकरोति— अन्य इति । “ यदा चर्मवशाकाशं वेद्यमित्यन्ति मानवाः । तदा देवमविहाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ” [य. उ. ६।२०] इति श्रुतिमयोऽनुवदति— चर्मवदिति । धौतायै स्थितिं संवादयति— ज्ञानादिति । किञ्च स्वदीन्यायस्यानुपगमात्तन्मीमांसकानां सत्तया पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां क्षयाभावे देहान्तरारम्भसम्भवात् ज्ञानं विना मुक्तिरित्याह— अनारब्धेति ।

१ शां. भा.— यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः । तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च [गद्विपमोहानामन्यथाऽऽत्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यशोकफलश्रुतेः ‘ वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः ’ [गौ. ध. सू. १।१२९] इत्यादिस्मृत्येव कर्मक्षयानुपपत्तिः । ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वरूपपरिचयेकेणान्यत्फलमस्ति, अश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति । न; अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात्, दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् ।

२ आ. शां. व्या.— तथाविधानां कर्मणां नास्ति सम्भावनेत्याशङ्क्याऽऽह— यथेति । अनारब्धफलपुण्यकर्म-यावेऽपि कथं मोक्षानुपपत्तिः ? इति तत्राऽऽह— तेषां चेति । इत्येव कर्मक्षयानुपपत्त्या मोक्षानुपपत्तिरित्याह— धर्मेति । “ कर्मणा पितृलोकः ” [य. उ. १।५।१६] इति श्रुतिमाश्रित्य कर्मोक्षये हेतुन्तरमाह— नित्यानामिति । स्मृत्याऽपि यथोक्तकर्म धर्मयथेति— वर्णा इति । प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शोषेण विशिष्टजात्यादिभावो जन्म प्रति-

पद्यन्त इत्येतदादिपदार्थः । यत् नित्यानुष्ठानायासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति यदिदानीमनुवदति— ये त्विति । नित्यान्यनुष्ठेयमानान्यायासपर्यन्तानीति शेषः । तथापि नित्यानां काम्यानामिव स्वरूपातिरिक्तं फलमाशङ्क्य विष्णुदेशे तदप्रवृत्तान्मेवमित्याह— न त्विति । विष्णुदेशे फलाश्रुती तत्कामनाया निमित्तस्याभावात् नित्यानि विषीयेरनित्याशङ्क्याऽऽह— जीवनादीति । न नित्यानां किंयसिद्धिरिति शेषः । अनुभाषितं दूषयति— नेत्यादिना ।

१ शां. भा.— यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानुवृत्तिर्यस्य कर्मणः फलमन्यकर्मोर्ब्धे जन्मन्यपभुज्यते

इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाश्चिह्नोत्रादिकर्मोत्पत्तेर्ये जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात्, तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च । अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखमाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं, न शिरसा पापाणवहनादिदुःखमिति ।

२ आ. शां. ध्या. — तदेव विप्रवृत्तिप्रपञ्चमनूय नयय माह — यदुक्तमिति । अप्रवृत्तानामित्यादिहेतुं प्रपञ्चयति — न ह्येति । कर्मान्तरारम्भेऽपि चेदे दुरितफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुञ्जतां काऽनुपपत्तिः ? इत्याशङ्क्याऽऽह — अन्यथेति । यदुक्तं दू. खकल्पविशेषानुपपत्तिश्च स्यादिति सत्पुण्यदमति — तस्येति । सम्भावितानि तावदनन्तानि सञ्चितानि दुरितानि तानि च नानादुःखफलानि यदि सानि नित्यानुष्ठानायासत्त्वं न स तन्मात्रप्रपञ्चानि कल्पेरस्तदा तदेवैव कल्प्यमानेषु सत्सु नित्यस्यानुष्ठितस्याऽऽयासमासादयतो यो दुरितक्रान्तो दुःखविशेषो न तत्फलं, दुरितफलानां दुःखानां बहुत्वात्, अनो नित्य

कर्म यथाविशेषित दुरितक्रान्तुं सविशेषफलकमित्ययुक्तमित्यर्थः । किञ्च नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेदुत्तानि कल्पन्ते तदा द्वन्द्वशब्दितरागादिबाधस्य रोगादिबाधायाश्च दुरितानि मित्तत्त्वानुपपत्तेः सुकृतकृतत्वस्य वा सम्भवादनुपपत्तिरेवोदीरित बाधाया स्यादित्याह — द्वन्द्वेति । इत्थं नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव दुरितफलमित्ययुक्तमित्याह — नित्येति । इदं खमिति न शक्यते कल्पयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः । यदि तदेव तत्फलं न तर्हि शिरसा पापाणवहनादिदुःखं दुरितक्रान्तं, न च तत्कारणं सुकृतं इदं स्वस्यान्तरकार्यत्वादनन्तस्तत्कारणिकं स्यादित्यर्थः ।

१ शां. भा. — अप्रकृत चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम् ? अप्रवृत्तफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रवृत्तफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्, नाप्रवृत्तफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रवृत्तफलमेवेति मन्यते भगवन्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमपुक्तं, नित्यकर्मविध्यानार्थस्य प्रसङ्गोपभोगेनैव प्रवृत्तफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मण्येतत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेन तद्दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानाभित्यानां कर्मणाम् प्रायश्चित्तत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं, न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत । नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तकत्वानिशेषात् ।

२ आ. शां. ध्या. — नित्यानुष्ठानायासदुःखानुपपत्तदुरितफलमित्येतदप्रवृत्तत्वात्पुनश्च वक्तुमित्याह — अप्रवृत्त चेति । तदेव प्रपञ्चयितुं वृत्तयति — कथमिति । तत्राऽऽहो प्रवृत्तमाह — अप्रवृत्तनेति । तथापि कथमस्माकमप्रवृत्तत्वादित्यर्थः । तत्राऽऽह — तत्रमिति । प्रवृत्तफलस्य प्रवृत्तफलत्वमिति प्रचीनं दुरितगतविषयानुष्ठानायासदुःखविशेषणं सर्वस्यैव तस्य प्रवृत्तफलत्वात् त्रियाणुष्ठानायासदुःखफलत्वमवस्थाप्रवृत्तत्वादितेति साङ्गते — अथेति । पूर्वोपात्तदुरितस्याविशेषायाऽऽरम्भफलत्वे विशेषणार्थस्यमिति परिहरति — तत इति । दुरितमात्रस्याऽऽरम्भफलत्वेनानारम्भफलस्य तन्मोक्षफलविशेषवत्त्वानुपपत्तित्यर्थः । पूर्वोपात्तदुरितमात्राच्छब्दं चेद्भोगेनैव तत्फलत्वमवस्थाविशेषणमित्यर्थः कर्म न विषयमित्येति दोषान्तरमाह — नित्येति । इत्थं नित्यानुष्ठानायासदुःखं न नोपात्तदुरितफलमित्याह — किञ्चेति । तदेव स्फोरयति — यदुक्तमेति । यथा व्यायामवहननादिहेतुं दुःखं नाप्यन्यं दुरितफलत्वेन तत्फलत्वमवस्था, तथा

नित्यस्यापि धृतुकस्यानुष्ठितस्याऽऽयासपूर्वकस्य फलान्तरात्पणमादनुष्ठानायासदुःखमेव चेत्फलं तर्हि तस्मादेव तद्वैतान्तस्य च दुरितफलत्व कल्प्यं, नित्यफलत्वसम्भववदित्यर्थः । इदं च फलत्वे नित्यानामननुष्ठानमेव श्रेय स्यादित्याशङ्क्याऽऽह — जीवनादीति । नित्यानां दुरितफलत्वानुपपत्तौ हेतुवन्तरमाह — प्रायश्चित्तवदिति । दृष्टान्तं प्रपञ्चयति — यस्मिन्निमित्ते । तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वादिदिरिति ज्ञेयः । सत्यं प्रायश्चित्तं न निमित्तस्य पापस्य फलं, किन्तु तदनुष्ठानायासदुःखं तस्य पापस्य फलमिति घटते — अथेति । प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य निमित्तमृतपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तमित्यानुष्ठानायासदुःखमपि जीवनादेरेव फलं स्यात्, नोपात्तदुरितस्येति परिहरति — जीवनादीति । प्रायश्चित्तदुःखस्य तस्मिन्निमित्तपापफलत्ववद्जीवनादिनिमित्तकमेव न मपि दुःखं जीवनादिफलमित्यर्थः हेतुमाह — नित्येति ।

१ शां. भा.— किञ्चान्यत्रित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्या-
नुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं, न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि
पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणाच्चद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्या-
नुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनाऽऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायास-
दुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम्, विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुग्रीयमाने-
ज्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य यत्कर्मणः फलमिति, नित्यस्य
कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धमुच्यते । किञ्च काम्याग्निहोत्रादावनुग्रीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि
तन्त्रेणवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् ।

२ आ. शां. व्या.— इतश्च नित्यानुष्ठानायासदुःख-
मोपात्तदुरितफलमित्युक्तं वक्तुमित्याह— किञ्चान्यदि-
ति । काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात्प्रसज-
यति । काम्यानुष्ठानायासदुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात्प्रसज-
यति— तथा चेति । विहितानि तावन्नित्यानि,
न च तेषु फलं धृतं, न च विना फलं विधिः, तेन दुरितनिवर्ह-
णार्थं नित्यानीत्यापत्त्या कल्प्यते, न च सा पुष्पा,
काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । किञ्च
नित्यानुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्य-
नित्यानुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्य-
नित्यानुष्ठानायासदुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात्काम्य-

काम्यादिकर्म दृष्टान्तयितुमेवमित्युक्तम् । स्वोक्तिव्याधावाच्च
नित्यानुष्ठानादुरितफलमोगोक्षियुक्तस्याह— विरोधाच्चेति ।
तदेव प्रपञ्चयति— विरुद्धं चेति । इन्द्राद्यप्येव विहा-
यति— नित्येति । अन्यस्य कर्मणो दुरितस्येति यावत् ।
स एवेति । यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यमिति नियमा-
दित्यर्थः । इतश्च नित्यानुष्ठाने दुरितफलमोगो न सिध्यती-
त्याह— किञ्चेति । काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च यौग-
पदाभ्यानुष्ठानायासदुःखेन दुरितफलमोगवत्काम्यफलस्यापि
मुक्तत्वसम्भवादिति हेतुमाह— तत्तन्त्रत्वादिति ।

१ शां. भा.— अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव, स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं
प्रसज्येत । न च तदस्ति, दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायास-
दुःखं भिद्यते । किञ्चान्यत्— अविहितमप्रतिपिदं च कर्म तत्कालफलं, न तु शास्त्रचोदितं प्रतिपिदं वा
तत्कालफलम् । मवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशसने चोद्यमो न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव
कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपलभ्यः नित्यानाम्, काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेति-
कर्तव्यतायाधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम् ।

२ आ. शां. व्या.— नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्योगपक्षेऽपि
नित्यानुष्ठानायासदुःखादन्यदेव काम्यानुष्ठानफलं श्रुत्वादिति
कथ्यते— अयेति । काम्यानुष्ठानफलं नित्यानुष्ठानायासदुःखा-
द्विभक्तं चेत्तर्हि काम्यानुष्ठानायासदुःखं नित्यानुष्ठानायासदुःखं च
भिन्नं भिन्नं स्यादित्याह— तदनुष्ठानेति । प्रसज्येत्येत्वमा-
त्रेण निराच्यते— न चेति । दृष्टविरोधमेव स्पष्टयति— न
हीति । आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनां मोक्षे साहाय्यव्यो नेत्य-
श्रान्यदपि कारणमस्तीत्याह— किञ्चान्यदिति । तदेव
कारणं विहृणोति— अविहितमिति । यत्कर्म यदनन्तरं
नादि तत्र शास्त्रेण विहितं निषिद्धं वा, तदनन्तरफलं तस्यानु-
भवादित्यर्थः । शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलम्, मानन्तर्यस्या-
चोदितत्वात्, अतो ज्ञाने दृष्टफले नादृष्टफलं कर्म सहकारि-
भवति, नापि स्वयमेव दृष्टफले मोक्षे कर्म प्रवृत्तिज्ञयमिति विव-

क्षित्वाऽह— न सिवति । शास्त्रीयस्याग्निहोत्रादेरपि फला-
नन्तर्ये स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिर्विच्छेद्यते तत्तदेवमादृष्टेऽपि
तथाविधफलापेक्षया प्रवृत्तिरग्निहोत्रादेरपि न स्यादित्याह—
तदेति । किञ्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्टं फलं तेषामेव
काम्यानां तादृष्टफलं, न च हेतुं विनाऽयं विभागो भावीत्याह—
अग्निहोत्रादीनामिति । फलकामित्वमात्रेणेति । न
स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि
यानि च काम्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मस्वरूपविशेषाभावेऽपि
नित्यानां तेषामनुष्ठानायासदुःखमात्रेण क्षयो न फलान्तरमस्ति,
तेषामेव काम्यानामप्राप्याधिक्याभावेऽपि फलकामित्वमधि-
कारिण्यस्तीत्येतान्वन्मात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्ययं विभागो
न प्रमाणवानित्यर्थः ।

१ शां. भा.— तस्माच्च न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्या-
पूर्वकस्य कर्मणो विधेयं शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकाम-

प्रीतिं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंख्यासपूर्विका ज्ञान-
निष्ठा । ' उभौ तौ न विजानीतः ' [१११९] ' वेदाविनाशिनं नित्यम् ' [१२२१] ' ज्ञानयोगेन
साहचर्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' [३१३] ' अज्ञानां कर्मसंज्ञिनां ' [३१३६] ' तच्चवित्तु .. गुणा
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ' [३१२८] ' सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते ' [५११३]
' नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तच्चवित् ' [५१८] अर्थादज्ञः करोमीति । ' आरुह्योः कर्म
कारणमारुहस्य योगस्यस्य शम एव कारणम् ' [६१४] उदारास्त्रयोऽप्यज्ञाः ' ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् '
[७११८] अज्ञाः कर्मिणः ' गतागतं कामकामा लभन्ते ' [९१३१] ' अनन्याश्चिन्तयन्तो मां
नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्पमुपासते ' [९१२२] ' ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुपयान्ति ते ' [१०११०] अर्थाच्च कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ।

२ आ. शां. व्या. — उक्तविभागयोगे कलितमाह —
सहमाधिति । काम्यवशित्वानामपि पितृलोकाद्यष्टफलवत्त्वे
दुरितनिवृत्त्यर्थत्वायोगात् सादृश्येनाऽऽसम्बन्धित्वेवाभ्युपगन्त्ये-
त्याह — अतश्चेति । शुभाशुभात्मकं कर्म सर्वमविद्यापूर्वकं
चेदद्योपतन्तर्हि तस्य ध्यकारणं विद्येत्युपपद्यते, न तु सर्वं
कर्माविद्यापूर्वकमिति सिद्धमिरवाद्यह्याऽऽह — अविद्येति ।
तत्र हिशब्दयोर्गतितां युक्तिं दर्शयति — तथेति । इत्यादिद्वि-
द्विषयं कर्मेत्याह — अविद्वद्विदिति । अधिधारिभेदेन निष्ठाद्वय-
मित्यत्र बाक्योपक्रममनुकूल्यज्ञातमपि वस्तुत्वं कर्मेत्वं चाऽऽरो-
पयन्न ज्ञानात्मात्मानमिति वदता कर्माज्ञानमूलमिति दर्शित-
मित्याह — उभाधिति । आत्मानं यायातप्येन जानन्
कर्तृत्वादिरहितो भवतीति प्रवृत्ता कर्मसंख्यासे ज्ञानवतोऽधिधा-
रित्वं सूचितमित्याह — चेदेति । निष्ठाद्वयमधिधारिभेदेन
बोद्धव्यमित्यत्रैव बाक्यान्तरमाह — ज्ञानेति । ' न बुद्धिभेदं
जनयेदज्ञानं ' [३१२६] इत्यत्र चाविद्यामूलत्वं कर्मणः
सूचयता कर्मेनिष्ठाऽविद्वद्विषयाऽनुमोदितेत्याह — अज्ञानाभि-

ति । यदुक्तं विद्वद्विषया संख्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठेति तत्र ' सत्त्व-
वित्तु महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ' [३१२८] इत्यादि
बाक्यमुदाहरति — तस्यचिद्विचि । तत्रैव बाक्यान्तरं कलित-
सर्वेति । विद्युपो ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव पात्रात्मिकं बाक्यान्तर-
माह — नैवेति । तत्रैवार्थसिद्धयर्थं कथयति — अज्ञ इति ।
मन्वत् इति सम्बन्धः । अज्ञस्य चित्तशुद्धयर्थं कर्म शुद्धचित्तस्य
कर्मसंख्यासो ज्ञानप्राप्तौ हेतुरित्यत्र बाक्यान्तरमाह — आरुह्यो-
रिति । यथोक्ते विभागे साप्तमिकं बाक्यमनुगुणमित्याह —
उदारा इति । ' एवं त्रयोधर्म ' इत्यादि नावमिकं [२१]
बाक्यमविद्वद्विषयं कर्मेत्यत्र प्रमाणयति — अज्ञा इति ।
विद्युपः संख्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठेत्यत्रैव नावमिकं बाक्यान्तर-
माह — अनन्या इति । मामित्येतद्व्याचष्टे — यथोक्तमिति ।
' तेषां सततयुक्तानां ' [१०] इत्यादि वारमिकं बाक्य-
त्रैव प्रमाणयति — ददामीति । विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिनि-
र्देशादितरेषां सदाप्राप्तिः सूचितेत्यर्थं सिद्धमर्थमाह — अर्थादिति ।

१ शां. भा. — भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागा-
यमानमाधनाः । अनिर्देश्याधरोपासकास्तु ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां ' इत्याद्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधना-
[१२१३३-२०] क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंख्यासिना-
मात्मेभूत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्परं ज्ञाननिष्ठायाम् वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्ठादिकर्मफलत्रयं
परमार्हसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति; भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणां
ममत्वासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः । अधिद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणो-
ऽभिद्वमिति चेत्, न; ब्रह्महेत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाप्यविद्यावत् एव भवति ।

२ आ. शां. व्या. — ननु भगवत्कर्मकारिणा युक्तता-
त्वात् कर्मिणोऽपि भगवन्तं सान्तिरिवाद्यह्याऽऽह — भगव-
दिति । ' ये ' मन्मथेभ्यः ' [१११५५] इत्यादिन्यायेन
भगवन्मन्मथारिण्येन यद्यपि युक्ततामस्तथापि कर्मिणोऽज्ञाः
मन्मथो न भगवन्तं सरुपा गन्तुमर्हन्तीत्यर्थः । तेषामन्मथेन यथार्थं
दर्शयति — उत्तराक्षरेति । विनयमात्रानुसारस्य फलत्याग-
पक्षेनैव कर्मकारिणोऽज्ञा हीनकायनोपासनादभ्यासासमर्थस्य

भगवत्कर्मकारित्वामिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामज्ञाश्च विज्ञातमि-
त्यर्थः । ' ये त्वश्वरभनिर्देश्य ' [१२१३] इत्यादिवाक्या-
वृत्त्येन विद्वद्विषयत्वं संख्यासपूर्वज्ञाननिष्ठायाम् निर्धारयति —
अनिर्देश्येति । उक्तसाधनाहेतुन ये संख्यासपूर्वज्ञाननिष्ठायाम्
मपि विद्येरिति शेषः । किञ्च त्रयोदशे यानि ' अमा-
नित्यदीनि ' [८-१२] वसुद्वेते वा ' प्रकाशं च प्रशति
च ' [२३-२६] इत्यादीनि यानि पञ्चदशे वा यानि

अथज्ञत्वादीनि [श्लो ३, ५] उक्तानि ते सर्वैः साधनै सहिता
मन्त्रन्यनिर्देशस्याक्षरोपासकास्ततोऽपि ते ज्ञाननिष्ठायामेवा
धिक्रियरतिहाह—क्षेत्रेति । निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन प्रतिष्ठाय
ज्ञाननिष्ठानामनिष्ठमित्यभिप्रमिति त्रिविध कर्मफल न भवति,
किंतु मुक्तिरेव, कर्मनिष्ठानां तु त्रिविध कर्मफल, न मुक्तिरिति ।

साधारणविभागमभिप्रेतमुपसंहरति—अधिष्ठानादीति । यदुक्त-
मविद्याकामवीज सर्वं कर्मेति तत्र शास्त्रावगतस्य कर्मण, अवि-
द्यापूर्वकत्वानुपपत्तेरित्याक्षिपति—अविद्येति । दृष्टान्तेन
समापत्ते—नेति । तत्राभिमतता प्रतिज्ञा विभज्यते—यद्यपीति ।

१ शां. भा.—यथा प्रतिपेक्षशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अनर्थकारणमविद्याकामादि-
दोषपतो भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वयपीति । [देह-] व्यतिरिक्तात्मन्य-
ज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपत्तेरिति चेत्, न; चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि'
इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, न मिथ्येति चेत्, न; तत्कार्येणपि गौणत्वो-
पपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहमप्रत्ययो गौणः, यथाऽऽत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्र नामासि'
[तै. सं. २।११+कौ. उ. २।११] इति । लोके चापि 'मम प्राण एवायं गौः' इति तद्वत् ।

२ आ. शां व्या — उक्त दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति ।
अविद्यादिमतो ब्रह्महत्यादि कर्मस्यत्र हेतुमाह—अन्यथेति ।
साधनं किं दृष्टाति—तथेति । तान्यन्यविद्यादिमतो भवन्ती-
त्यविद्यादिपूर्वकत्वं तेषामपेक्षितव्यमित्यर्थः । पारलौकिककर्मसु
देहातिरिक्तात्मज्ञान विना प्रवृत्त्ययोगान् तेषामविद्यापूर्वकतेति
शङ्कते—व्यतिरिक्तेति । अतपि व्यतिरिक्तात्मज्ञाने पारमा-
थिकारमज्ञानाभावाभ्यामविद्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तेरविद्या
पूर्वकत्वं तेषामप्रतिष्ठामेति परिहरति—नेत्यादिना । कर्मणश्च
कामात्मकत्वानाऽऽत्मकर्तृकत्वं, तस्य मिथ्यत्वात्, देहादिसङ्घा-
तस्य तु सक्रियत्वात्कर्तृक कर्म युक्तं, तथापि सङ्घातेऽहमभि-
मानद्वाराऽहं करोमीत्यात्मनो मिथ्याधीपुष्पिका कर्मणि प्रवृत्ति

दृष्टा, तेनाविद्यापूर्वकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । यदुक्त देहादि
सङ्घातेऽहमभिमानस्य मिथ्याज्ञानत्वं तदाक्षिपति—देहादी-
ति । अहन्विषयो गौणत्वे तत्पूर्वकर्मत्वपि गौणत्वापत्तेरात्मनो
ऽनर्थाभावात्तत्त्ववृत्त्यर्थं हेत्वन्वयेषण न स्यादिति दूषयति—नेति ।
एतदेव प्रपञ्चयानादीं चोद्य प्रपञ्चयति—आत्मीये इति । तत्र
धृत्यवष्टम्भेन दृष्टान्तमाह—यथेति । दक्षिणध्रुवोत्तरात्मीये
पुत्रेऽहमप्रत्ययो गौणो यथा सङ्घातेऽप्यात्मीयेऽहमप्रत्ययस्तथा
युक्त इत्यर्थः । भेदधीपूर्वकत्वं गौणधियो लोके प्रसिद्ध-
मित्याह—लोके चेति । लोकेदेवादुलोभेनाऽऽत्मीये सङ्घाते-
ऽहन्धीरपि गौणी स्यादिति साधनं किमाह—तद्वदिति ।

१ शां. भा.—नैरायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणनिशेपयोः । न
गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वाद्गोपमाशब्देन । यथा 'सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माण-
वकः' इति सिंह इनाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यरक्षादेवदत्तमाणरकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु
सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते; मिथ्याप्रत्ययकार्यं तदनर्थमनुभवति ।
गौणप्रत्ययपरिषयं च जानाति 'नैप सिंहो देवदत्तः स्यात्' 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन
देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहमप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहा-
ग्रिम्या कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्रिम्या कृतं स्यात् । न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्रिम्योः कार्यं
किञ्चित्क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतः 'नाहं सिंहः' 'नाहमग्निः' इति ।
'न हि सिंहस्य कर्म भगवत्' इति तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मनः' इति प्रत्ययो
युक्ततरः स्यात्, 'न पुनरहं कर्ता, मम कर्म' इति ।

२ आ शा व्या — मिथ्याधियोऽपि भेदधीपूर्वकत्वं
सम्भवादत्तमीये सङ्घातेऽहन्विषयो मिथ्यात्वमेव किं न स्यात् ।
इत्याद्यष्टपाऽऽह—नैवायमिति । भेदधीपूर्वकत्वमात्रे कथं
मिथ्याधीकृतेति 'इत्याद्यष्टपाऽऽह—मिथ्येति । अधिष्ठाना-
तोऽन्यतोऽविद्याकामास्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । देहादावहन्विषयो गौण
तेति चायं विज्ञेते तत्कार्येणपि इत्यादिपरिहारं विज्ञोति—
नेत्यादिना । हनुभाग विभज्यते—यथेति । 'सिंहो देवदत्त'

इति वाक्य 'देवदत्त सिंह इव' इत्युपमया देवदत्त क्रौर्याय
धिकरणं स्तोतुं प्रवृत्तः, 'अग्निर्माणवकः' इत्यपि वाक्य 'माण
वकोऽग्नि' इत्युपमया मागतकस्य पैङ्गल्याधिकरणस्य
स्तुत्यर्थमेव, न तथा 'मनुष्योऽह' इति वाक्यस्याधिकरण-
स्तुत्ययता मातोत्पत्त्यर्थः । देवदत्तमाणवकोऽधिकरणस्य कथं
इत्याद्यष्टपाऽऽह—ग्रौर्येति । किञ्च गौणशब्दं तत्प्रत्यय-
निमित्तं कृत्वा सिद्धकार्यं न किञ्चिदेवदत्ते साम्यते, ना

२ आ शां द्या — अविद्यावत्कृतं कर्मैति त्वयोरपि
साङ्ख्यप्रज्ञाया विद्यायामविद्याभावे तदधीनकतुरभावादान्तरेण
कर्तारमनुष्ठानासिद्धौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्युच्यतेनविधिबिरोध
स्यादिति शङ्कते — कर्मण इति । कर्मकाण्डधृतेर्विद्योदयात्पूर्वं
व्यावहारिकप्रामाण्यस्य तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि सम्मत्वाद्भा
काण्डधृतेषु तात्त्विकप्रामाण्यस्य भङ्गाविद्याचक्रकलेनोपपन्नत्वाना
ध्ययनविधिबिरोध इति परिहरति — न, ब्रह्मेति । कर्मकाण्ड
धृतेस्तात्त्विकप्रामाण्याभावे भङ्गाकाण्डधृतेरपि तदसिद्धिरविशेषा
दिति शङ्कते — कर्मैति । उपपन्नाया भङ्गाविद्याया बाधका
भावेन प्रमाणत्वात्तदेतुधृतेस्तात्त्विक प्रामाण्यमिति दूषयति —
न, बाधकैति । अत्रविद्याया बाधशत्रुत्वेरपि दृष्टान्तेन साध
यति — यथेति । देहादिसङ्कलतद्विद्वत्परेषु । लौकिकावगतेरिवा
ऽऽत्मावगतरपि फलाव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति — यथे
ति । फलमहानिष्ठसिद्धौ कर्मविधिभुक्तिवद्विषयुक्त दृष्टान्त विषय
यति — न चेति । अनादिकालप्रवृत्तत्वाभाविक्प्रवृत्तिव्यक्तीना
प्रतिबन्धेन योगावलीकिकप्रवृत्तिव्यक्तीर्जनयति कर्मकाण्डधृति

तज्जननं च चित्तशुद्धिद्वारा प्रत्यगारम्भाभिमुखप्रवृत्तिमुपादयति,
तथा च कर्मविधिभुक्तीनां पारम्पर्येण प्रत्यगर्भज्ञानार्थत्वात्-
शिवकप्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्वेवमपि धृतेर्मिथ्यात्वादुमा-
भासवदप्रामाण्यमिति चेत् । नेत्याह — मिथ्यात्वेऽपीति ।
स्वरूपेणासत्यत्वेऽपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्त
माह — यथेति । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां धृत्यर्थं प्रामा-
ण्याभावेऽपि शेषविध्यतुरोधेन प्रामाण्यवरप्रकृत्येऽपि धृते
स्वरूपेणासत्ताया विषयसत्यतया सत्यत्वे प्रामाण्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । वाक्यस्य शेषविध्यतुरोधेन प्रामाण्य नालौकिक-
मित्याह — लोकेऽपीति । कर्मकाण्डधृतीनामुक्तरीत्या कर्म-
रथा प्रामाण्येऽपि साक्षात्प्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह —
प्रकारान्तरेति । आत्मज्ञानोदयात्प्रागवस्था प्रकारान्तर, ता
द्विधतानां कर्मधृतीनामज्ञातसम्बन्धबोधकत्वेन साक्षादेव प्रामाण्य-
मिष्टमित्यर्थः । ज्ञानात्पूर्वं कर्मधृतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह — प्रागिति ।

१ शां. भा — यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमात्रेण करोति, तदेव च मुख्य
कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेन
जितः पराजितश्चेति । तथा सेनापतिर्वाचैन करोति क्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः,
यथा ऋतिर्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्, तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् । यथा
च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ।

२ आ शां द्या — प्रातीतिरुक्तत्वस्याऽत्रियत्वेऽपि
धृतिप्रामाण्यमप्रत्यक्षमित्युक्तं, सम्प्रति कर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण
पारमार्थिकत्वमुत्पादयति — यद्विधिति । स्वव्यापारभावे
सन्निधिमात्रेण कुतो मुख्य कर्तृत्व ? इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह —
यथेति । स्वयमयुध्यमानत्वे कथं तत्फलत्व ? इत्याशङ्क्य
प्रतिद्विधित्यादित्याह — जित इति । काविकव्यापारभावेऽपि

कर्तृत्वस्य मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह — सेनापतिरिति । तस्यापि
फलभाव राजवद्विशिष्टमित्याह — क्रियेति । अन्यकर्मणा
ऽन्यस्य सन्निहितस्य मुख्ये कर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह —
यथा चेति । कथमुत्तिवा कर्म यजमानस्य ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह — तत्फलस्येति । स्वव्यापारारहेते सन्निधेरव्याप्य
व्यापारहेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तान्तरमाह — यथा चेति ।

१ शां. भा. — तदसत्, अदुर्गतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न; राज
प्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तान्त्वस्वव्यापारेणापि युध्यते, योधाना योधयितृत्वेन
घनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा जयपराजयफलोपयोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन
दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारे यः स गौण इत्यनगम्यते ।
यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं
मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन, न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते ।
तस्मात्सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात्,
न गौणेन मुख्यं कार्यं निरत्यते ।

२ आ शां द्या — कियं कुलकारण कारकमित्य-
श्रीधारविरोधादेदिति दूषयति — तदसदिति । कारक
विरोधविषयत्वेनाश्रीधारप्राप्तिरिति शङ्कते — कारकमिति ।
स्वव्यापारमन्तरेण न विधिद्विध कारकमिति परिहरति — न,

राजेति । दण्डमेव विवादयति — राजेति । यथा राजो
युद्धे योधयितृत्वेन घनदानेन च मुख्यं कर्तृत्वं, तथा फलोप
ऽपि मुख्यमेव साम्यं कर्तृत्वमित्याह — तथेति । यदुक्तवति
कर्म यजमानस्येति तस्मादऽह — यजमानस्यापीति ।

स्वव्यापारादेव मुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह— तस्मादिति । तदेव प्रपञ्चयति— यदीति । तर्हि सन्निधानादेव मुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति, नेत्याह— न तथेति । राजादीनां स्वव्यापारकत्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह— तस्मादिति-

ति । राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे जयादिकर्तृत्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह— तथा चेति । तत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेन स्मारयति— नेति ।

१ शां. भा.— तस्मादसद्वैतद्वीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । आन्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वमे मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेपु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः, न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

२ आ. शां. व्या.— अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्यकर्तृत्वामात्रेण फलितमुपसंहरति— तस्मादिति । कथं तर्हि तस्याऽऽत्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं ? न हि बुद्धेस्तद्विष्टं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' [म. सू. २।३।१३] इति न्यायात्तत्राऽह— भ्रान्तीति । कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रान्तमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति—

यथेति । मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादीत्यत्र व्यतिरेकदर्शयति— न चेति । उक्तव्यतिरेकफलं कथयति— तस्मादिति । संसारभ्रमस्याविद्याकृतत्वे सिद्धं परमप्रकृतमुपसंहरति— इति सम्यगिति ॥ ६६ ॥

३ रा. भा.— कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान् सर्वान् धर्मान् परमनिश्चयेयससाधनभूतान् मदारोधनत्वेन अतिमात्रप्रीत्या यथाधिकारं कुर्वाण एवोक्तरीत्या फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसन्धत्स्व; एष एव सर्वधर्माणां शास्त्रीयपरित्याग इति 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः' [१८।४] इत्यारभ्य 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः साच्चिको मतः' [१८।९] 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते' [१८।११] इत्यध्यायादौ सुदृढमुपपादितम् ।

४ वे. ता. चं.— एव विस्तेजः सङ्गहेन कोकानां कर्मयोगादीनां प्रयाणा साधारणं सारतमानुसन्धानविशेषमुदत्तं तत् एव 'मामेवैव्यति' [१८।६९] इत्युक्तेष्टप्रति प्रति-कथयिभूतानिष्ठानां निवृत्तिरुच्यते— 'सर्वधर्मन्' इति लोकेन । तथाह— कर्मयोगेत्यादिना । सर्वशब्देन प्रकृतं त्रैकविधोपादृश्यते । कर्मयोगादीनां वृत्तिसाधनत्वलक्षणधर्म-शाब्दवाच्यत्वमाह— परमनिश्चयेयससाधनभूतानिति । यथायोगं परम्परया साक्षात्तेति शेषः । तस्मात्कल्पप्रयोजकमाह— मदारोधनत्वेनेति । त्रिवर्गसुखयहेतुमाह— अतिमात्रप्रीत्येति । 'यथेच्छसि तथा वृष्ट' [१८।६३] इति पूर्वोक्तोपजीवनेनाऽऽह— यथाधिकारं कुर्वाण इति । कर्मात्सर्वं दास्यनुष्ठेयं स्यादिति च भावः । कुर्वाण एवेत्यनेन स्वरूपस्यागादिषास्तामसत्वादिभिर्निन्दिता इति स्मारितम् । परित्यागशब्दविहितमाह— उक्तरीत्येति । अन्यथागमविशेषितप्रकरणेत्यर्थः । फलकर्मकर्तृत्वादिपरित्यागेनेति कर्मत्याग स्वकीयताभिमानत्यागः । भक्तियोगेऽपि ऐश्यादि फलान्तरं त्याग्यमेव; मोक्षाख्यफलस्यापि हि सर्वशेषि भवत्येवमित्यादिना स्वशेषतायां परिहार्यः । आदिशब्देन कर्तृत्वभूतेन्द्रादीनामाराध्यत्वाभिमानः सङ्गहीतः । कर्मणि कर्तृत्वं स्वकीयतापुष्टिरादिशब्देन सङ्गृह्यते । परित्यागेन परित्यज्येति विशेषेण सामान्यावच्छेदः । अन्यत्र स्वात्मनि कर्तृत्वं, ततोऽन्यस्मिन्नादादुपास्यत्वं, तदुपगम्यस्मिन्

स्वर्गादौ प्राप्तरत्वं, तेभ्यो व्यतिरिक्ते कर्मणि उपायत्वं चाभि-मत्य ज्ञानधीतवेदान्ताः प्रवर्तन्ते न तथा त्वयाऽनुसन्धेयम् ; एतत्सर्वमेकस्मिन्मन्यनुसन्धत्स्वेति 'मामेकं शरणं व्रज' इत्यस्याभिप्रायः ; तदाह— मामेकमेवेत्यादिना । अत्र कर्तृत्वादेषु चतुर्षु प्रत्येकं समुदायत एकोपाधिना शरणशब्दवाच्यत्वासम्भवात्कर्तृत्वादिक 'मामेकम्' इत्यनेनाभिप्रेतमनूदितम् । 'उपायम्' इति तु शरणशब्दार्थोक्तिः । कर्तारं कर्तुः प्रयोजकत्वाऽन्तर्गामित्वेन, अनुमन्तृत्वा च अवस्थितमित्यर्थः । तदनुसन्धानात्स्वकर्तृत्वाभिमानत्वाद्यः । कर्मणा देवतान्तरशेषत्वस्वशेषत्वधीत्यागार्थमाह— आराध्यमिति । 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च' [१८।२४] 'स्वकर्मणा तमन्यर्च्य' [१८।४६] इत्यादिकं द्रुक् । प्राप्यम् साक्षात्परम्परया चेति शेषः । ते स्वर्गादिफलत्यागः । त्रिविधत्यागार्थमनूदितमाकारण्यमुक्तम् ; अत्र शरणशब्देन विधिस्तिसृताह— उपायमिति । स हि सर्वेषु शास्त्रेषु प्रोक्तं फलदातीति शरणं निर्णीतम् । स्वसाध्यनभरयज्ञोपासनाद्यवशेषकालान्तरभाविफलमाधनत्वबुद्धिपरित्यज्य सिद्धे न्यायिनि सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पत्वमहोदारादि-गुणतानि सकलशस्त्रार्थसमागम्य फलप्रदत्वमुपसन्धत्स्वेति स्वस्वत्यागादिपक्षे प्रवरणवैयर्थ्यमाह— एष एवेति । सुदृढमुपपादितमिति— अयमभिप्रायः— एतत्पूर्वोपासनाप्रतीत्या कृत्युक्तिभिश्च यथा वर्णाश्रमधर्मस्वरूपत्यागादिपक्षो नोदेति, तथोपपादितम्— इति ।

‘सर्वयामान् परिलज्ज्य’ इत्यनेन सर्वकर्मस्वरूपसम्प्राप्तविधि-
इति, इदमप्यप्यायारम्भोक्तोक्तमित्यागस्वीकरणम् । एतन्नि-
करणार्थं सात्त्विकस्त्यागोऽत्र भाष्ये (रा.) दर्शितः । ननु
कर्माधिकृत्येवेवाय सात्त्विकराजसतामसरूपस्त्यागविकल्पः,
सर्वकर्मसम्प्राप्त्या तत्त्वविदो मोहदुःखमूलत्यागसम्भवात्,
सात्त्विकस्त्यागोऽपि कर्मनिष्ठमधिकृत्येवोच्यते इति तत्रैवाम्ना
मिवाख्यातमिति चेत्, तदसन्, सामान्यस्त्यागसंन्यासरूप
विषयत्वात्प्रश्न्योत्तरस्यापि सामान्यविषयत्वं प्रतीयते,
ज्ञाननिष्ठानामपि नित्यनिमित्तिककर्मस्वरूपपरित्यागस्य प्रायेव
दुषितत्वाच्च । यच्चानुगीतायामुच्यते— ‘नैव धर्मी न धा-
धर्मी न चापि हि ह्यमाशुभो । यः स्यादेकाग्रो न सौमस्तुष्णीं
किञ्चिदचिन्तयन्’ [४।७ + म भा. १३ प] इति ‘ज्ञान
सम्प्राप्तलक्षणम्’ (सत्यासमित्येक) [३४।१२] इत्यदि च ।

यच्च धीमति भागवते पुराणे— ‘तस्मात्सुखदुःखोत्प-
न्नोदना प्रतिबोधनम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च ध्येतव्यं धृतमेव
च ॥ मामेकमेव धारणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्म-
भावेन यात्यसि ह्यकुतोभयम्’ (मयाऽस्या ह्यकुतोभय)
[११।१२।१४, १५] इति । यच्चान्यत्र ‘त्यज धर्ममधर्मं च स्थज
स्त्यागृते अपि । उभे स्त्यागृते त्यक्त्वा येन ह्यनसि तस्य च’
[म भा १२।३२।१४० + स्याद्यो १११२] इति । एवमोदहानि
वचनानि सात्त्विक-यागोक्तप्रक्रियैव नेतव्यानि । समाधिदत्ता
तत्त्वेषु तु वचनेषु न कश्चिद्विरोधः । ‘सज धर्ममसङ्कल्पादधर्म-
चान्द्विदया । उभे सत्यागृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिधयात्’
[म भा १२।३२।१४०] इत्यादिषु च सात्त्विक एव धर्म-
स्त्यागन्तत्त्वचनोक्त इति मुख्यम् ।

‘मामेकम्’ इत्यत्र च निर्दिशेपि मन्त्रिक्यादिविष्णा
श्रवणतो बाला अपि परिहृषेयुः । आत्योक्तस्त्वेकस्यार्थो वचन-
स्वारस्यपूर्वापरश्रान्तरागतः । एकादशस्त्यागन्तव्यमृते-
ष्वपि दृश्यते । ‘अपेक्ष्याहमिमा हिंसा सप्रयित्य निराभयम् ।
सममम सद्गानेन नैकत्वमनता सह [] इति । तथा ‘अ ते
रामेन सवर्गे कथं जानासि लक्ष्मणम् । वनराणां नराणां च
कथमासीत्समागमः’ [बा रा ५।३५।३] इति प्रश्ने ‘राम
सुप्रोवयोरेव दण्डक समजायत’ [बा रा ५।३५।११]
इत्यादिषु । या तु ‘सर्वयामान्परिलज्ज्य’ इत्यत्र विरोधि
धर्मेमात्रागविषयत्वेन यादवप्रकाशादीना याजना, न तत्रार्थ-
विवादः । सर्वधर्मद्वन्द्वकर्मयोगानि परिलज्जयति स्तुतिरूप
योजना नु अनिष्टाध्याप्यारादिभिर्युक्ता । अनियतधर्मपरि-
त्यागोऽत्र विवक्षित इति नारायणार्थव्याख्यायामपि गतु-
हानिर्वाच्य ।

अविद्यादिना प्रवृत्तिः सम्प्रत्यक्षम् — प्रथमे तादृश्यास-
द्वन्द्वद्वन्द्वान्तराद्विभिन्नानि सांख्यिकानि प्रवृत्त्युत्पत्ति-
परिणामादिभिर्युक्तानि द्वितीयाध्यायान्तराद्विभिन्नानि
सांख्यिकानि प्रवृत्तिपरिणामादिभिर्युक्तानि ।

द्वितीयाध्यायोक्तस्य योगादेरपि भगवानेवाराध्य इत्यत्रापि
न विप्रतिपत्तिः । ब्रह्मादिविषये प्रोक्षणावघातादिशान्तिरपि
हि स एवाराध्यते । स तु तत्र न साक्षाद्विषय इति प्रकर-
णदिवल्लम्, साक्षाद्भगवदयोगिनम् ‘योगिनामपि सर्वान् मूढे-
नान्तरात्मना’ [६।१७] इत्यादि प्रस्तुत्य प्रतिपादित-
भाष्यत्वाच्च समर्थितम् ।

तृतीये योगाख्योपायांशमृतयो विद्यायोगगुद्विषयो
विमर्श इत्येतदपि ‘ज्ञानयोगेन साङ्ख्ययानां कर्मयोगेन योगि-
नाम्’ [३।३] इत्यधिकारिभेदवर्णनेन निरस्तम् । न च
‘दूरेण ह्यनरं कर्म’ [३।४] इति प्रतिपादनात्तुल्यदृष्ट-
त्वात्तुल्यपथितिरिति वाच्यं, तस्य तत्प्रकरणनिष्ठाकर्मविषय-
त्वस्यापानात् । ‘यस्तस्मात्परितरेव स्यात्’ [३।१७] इत्या-
दिश्लोकद्वये दृष्टानुश्रविकविषयवितुल्लस्य परमात्मैकतेरुप-
दृष्ट्यानुष्ठाने प्रयोजनाभावाद्दृष्ट्यकरणे प्रत्यक्षाभावाच्च प्रति-
पाद्यत इति युक्त्युच्यते, तदन्ययुक्तं, ‘माविरतो बुद्धिरित्यद’
[कठो २।२३] इत्यादिविरोधोपपादनात्, तत एव ‘ह्यत्मा-
ऽपि स इमांशोक्तम्’ [१८।१७] इत्यादेरपि वक्ष्यमाणस्या
श्रोतृद्वन्द्वस्यान्यविषयवत्त्वापानात् । अथ केतुमनाधिदत्ताया
कर्मव्यान्तराभावाद्भिमन् श्लोकद्वये विवक्षित इत्यभिप्रायः,
तदा तु मुच्यतायामिव विरोधाभावात्संयुजनीयम् । उक्तं च
समाधिदत्ताविषयत्वं पठे तैरेव । तथाहि— ‘य संप्राप्त-
इति प्रारुयोगं तं विद्धि पाण्डव ।’ [६।२] इति श्लोके ‘समा-
धिदत्तायामेव कर्मसम्प्राप्तं कार्यं, नान्यथेति यावत्’ इत्युक्तम् ।
‘आदक्षोर्मुनयोयोगम्’ [६।३] इत्यत्र चैव व्यञ्जितं— ‘यस्य
वशिनो योगेन सकलकर्मकालो न्यातः, तस्य कर्मपरित्यागो
युक्तः नान्यस्य’ इति । एतेदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वपि
भगवता प्रतिपादितमित्यनुबन्धात्तव्यम् । तृतीये तादृ-
‘यस्तस्मात्परितरेव स्यात्’ इत्यत्र, चतुर्थेऽपि ‘योग
सम्पत्तकर्मणम्’ [४।४] इत्यत्र, पञ्चमे च ‘सर्व-
कर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ [५।१३] इत्यत्र, तेनात्म-
रतीनां वशिना योगाख्यानमेव कर्मसंन्यासो युक्तः, तेषामपि
लोकविध्यतानां सर्वलोकादभूतानां विद्यामार्गमातुप्रद्वारा-
ऽपि लोकानुप्रद्वारेण कर्मयोग एव युक्त इति भगवदभिप्रायो
प्राप्त इति निगमितम् । यत्तुननिधिक्षानुष्ठाने प्रत्यक्षाद्यं वाप-
द्वारेण प्रयोजनं नास्तीति, एतन्तु तत्सामर्थ्यात्तव्यम्
अप्रसङ्गोपपत्त्या ।

यन् ‘कर्मणश्च हि सतिद्विन्द्वस्थिता जनकादयः’ [३।२०]
इत्यत्र राममुपन्यासन्तु नृणांस्तानामेव लोकं प्रतिद्वन्द्वदिति,
अत्रायमेव भाव उचितः । यश्चनन्तरं पण्डितमुक्तम् ‘ए-
व परमप्राधान्यमिमांसायामेव विदुः’ [४।२] इति ‘विद्वान्’
मन्त्राव योगिनां कर्मापरित्यागोपदेशः, नाद्वयान्, ‘इति,
तानन्दम्, अन्धधामनि कर्मस्वरूपापरित्यक्तं गत्यं तांश्च मु-
क्ताः, अत एव हि चतुर्थे वचनेनेकोक्तम् । इह कश्चि रा-
जया विदुः’ इत्यभिप्रायात्तुल्यमेवप्रत्याय निदानार्थं वा-
‘आपन्नमात्रं, नचनेऽप्याव’ धननिदा रात्रमुक्तम् [९।१]

क्षेत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च राशमेवास्मिन् भगवदुपदिष्टे योगेऽधिकारः, नान्येषामिति मन्यन्ते; तदयुक्तं, नभमेऽप्याये 'स्त्रियो वैश्या-
स्तथा क्षत्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम्' [१३२] इति
प्रवाधिकारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्प्रदर्शनाच्च राज्ञा प्रवृत्ति-
विशेषोऽप्युपन्यासः, नान्यथेत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

यत्तु पत्रमे 'संख्यास कर्मयोगश्च निश्चयेयसंख्यासुभो' [५१२]
इत्युक्तमप्यासकर्मयोगाभ्यामनन्तरं 'साहचर्ययोगो पृथग्भावः'
[५१४] इत्यायुक्तमाहचर्ययोगभोरगन्तव्योपपन्नं, तदपि
वन्द्यं, 'ज्ञानयोगेन साहचर्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [३१३]
इति प्रायुक्तप्रत्यभिज्ञानात् । न च प्रतिद्विबिरोचः, अस्मिन्
शास्त्रे तयोरेवैव प्रसिद्धेः । न च 'निश्चयेयसंख्यासुभो' इत्युक्तेन
पुनरुक्तिः, सङ्गविस्तारत्वादिना तत्परिहारात्, सर्वत्र चैवं
सर्वैरमुपगमात् । यदपि 'पण्डिताः समदर्शिनः' [५१५]
इत्यत्र सर्वानाहस्यतावद्विस्तारप्राधान्यं लुप्तिं सर्वेषां मूलानामभिरा-
ध्यायानुद्धिरीश्वरविमृत्तित्वबुद्धिश्च समदर्शनमभिप्रेतमिति,
तवति न विवादः । यत्तु तत्रानन्तरमुक्तं 'न पुनर्हिंसापुनरेषु
फलान्यनुद्धिः प्राङ्गणयादिविशेषातिरिक्तकारो वा । कुत एतत् ?
शास्त्रान्तरानुसारप्रमाणान्तरानुसाराच्च' इति, अयमप्यात्म-
व्यतिरिक्तमिष्ट्यात्वादिवादिना प्रत्यक्षोपात्म्यम्, न पुन ह्यत
परम्परसमानानां आत्मनानौपाधिकमत्यवैयर्थ्यादिमतस्य,
विषमदेहानामपि स्वरूपसाम्यदर्शने शास्त्रान्तरप्रमाणान्तरविरोधा-
भावात्, प्रसक्तं तत्संवादाच्चेति ।

पञ्चकयोगस्य विषयविशेषादिकं तत्रैव सुस्पष्टमुपपादितम् ।
उत्पन्नं च तैरपि योगिना वैविध्यम् । अत एव हि 'योगिना-
मपि सर्वेषाम्' [६१४] इति श्लोके व्याचक्षुः 'योगिन
चित्तात्मन्वैविध्यमाहुर्विधा । तेषु मर्त्यपितृचित्तो मात्मेन
प्रदया भ्रष्टे, ॥ मे युक्ततो मत इति ह्यह' इति । योऽस्मा-
मिरिह सङ्क्षेपवित्तराभ्यामुपन्यस्तो योगः, स सर्वस्यो योगेभ्य
श्रेष्ठतो मत इति च । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' [६१४] इत्ये
तदपि त्रिवर्गासिद्धिर्नविषयमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अत्र वेदद्वारा
तत्त्वविवक्षया लक्षितलक्षणासङ्कोचादिर्महान् हेतवः । भाष्योक्त
प्रक्रिया द्वयश्राद्धिकया विवक्षितं वर्त्तते विशेषः । 'तप-
स्विभ्योऽधिको योगी' [६१५] इति श्लोके यदुक्तम्—
'अत्र तपश्शब्देन वानप्रस्थधर्माणं परिग्रहं, ज्ञानशब्देन ब्रह्म
आधिर्माणां, कर्मशब्देन गृहस्थधर्माणाम्' इति, अयं विभागो
निर्मूलः, सर्वेष्वध्रमेतु स्वाधर्माविरोधिना तपोज्ञानकर्मणा सम्म-
वाचयानुतविरोधाभावाद्वाङ्मनप्रस्थादिलक्षणाया प्रयोजनभावाच्च ।

सप्तमोक्तवैयर्थ्यनिरूपकप्रवृत्तिद्वयस्यापि ब्रह्मस्वरूपादत्यन्त-
मेदोऽस्माभिस्तत्रतः समर्थितः । अपरप्रकृतेरष्टाविभागश्च
यथाभूत एवोपपन्न इति स्थापितम् । यच्च 'रसोऽहमेषु' [५८]
इत्यादिषामानाधिकरण्यानिर्वाहाय 'समस्तकल्याणगुण
समष्टिप्रदेशोऽहम्, अतो मद्वाः सर्वे सर्वे कल्याणगुणा इत्य-
भिप्रायेणाऽह' इति; तत्र तावदसादिकल्याणगुणसमष्टिर्न
भगवत्स्वरूपं, नचाप्राकृतस्य दिग्ब्रह्म प्राकृतवादिमयत्वम्;
अतः परिसोदासीनानामेव विषयत्वस्य स्यात्; तत्र समष्टि-

व्यष्टिभावेनाशक्तोक्तिर्निष्फला । तस्मादुत्पत्तितादधीन्यादि-
भिरसंमानाधिकरण्यगमनिका समीचीना । मेदाभेदेनयेन
कल्याणगुणतादात्म्यविवक्षायामकल्याणैरपि सर्वात्मनस्तस्य
तादात्म्यात् समस्तहेयास्वरूपादिदेशोपपन्नः । एवमुत्तरेष्वपि
सामानाधिकरण्येषु ग्राह्यम् ।

अष्टमे च 'किं तज्ज्ञा' [८१] इत्यादिप्रश्नानामेकाधिकारि-
वेद्यविषयत्वं तत्रैवास्माभिर्निर्वाक्यम् । ब्रह्माणुर्दिवसकल्पना
पौरुषाहोरात्रकल्पनामूलहा कल्पप्रक्रियोपन्यासश्च स्मृत्यन्तरानु-
सारेणास्माभिरप्यभ्युपगमादिरग्यगर्भदिवसावसाने महाप्रलयवा-
दिनामयमुपात्मम् । 'यद्वत्त्वा (यं प्राप्य) न निवर्तन्ते तद्वाम परमं
मम' [१५१] इत्यस्य परमव्योमविषयतायां सिद्धान्त-
विरोधाभावेऽप्यत्र परिशुद्धात्मविषयत्वे पुण्यस्तैवावस्था-
पिताः । यत्पुन 'अभिज्योति' [८१४] 'धूमो रात्रिः'
[८१५] इत्याभिधूमशब्दाभ्यामहोरात्रैकदेशमृतः काल-
विशेषो लक्ष्यत इति; तदसत्, तत्तच्छब्देन देवयानपितृया-
नाख्यगतिद्वयप्रत्यभिज्ञानात्, 'नेति सती' [८१७] इति
निगमनात्, 'यत्र काले' [८१३] इत्युपक्रमस्यकाल-
शब्दस्य कालाभिमानिदेवतातिवाहिकभूयस्त्वविवक्षया स्थापि-
तत्वाच्च । अतः 'उदगयनपूर्वपक्षः पूर्वोदगयनपक्षे ब्रह्मविद्धि-
ओमिहिरपुनराश्रित्ये प्रयातव्यम्' इति नियमनशक्यम् ।
दक्षिणायनापरपक्षापराश्रित्यु प्रयातानां योगिना बान्द्रमस-
ज्योतिः प्राप्य पुनराश्रितप्रतिपत्त्यनन्तरं श्लोकेन कृतमित्यप्यसत्
'निशि नेति चेत् सम्बन्धस्य यावदेवमादित्वाहर्षीयति च'
[ब्र. सू. ४१११९] 'अतश्चयमेवैव दक्षिणे' [ब्र. सू.
४१२१०] इत्यधिकरणभ्यां दक्षिणायनरात्रिवृत्तस्यापि
योगिनस्तैरिरीयोक्तप्रक्रियायां बन्धतायुज्यपूर्वकं परब्रह्मप्राप्त्य-
पुनराश्रयोः समर्थितत्वेनास्य कोऽप्यस्य साक्षात् योगिन्यति-
रिक्तधूमादिमार्गोन्निधाधिकारिविषयत्वव्यवस्थापनात् । यच्च
कथं पुनरभिज्योतिर्धूमशब्दोऽर्थोक्तकालविशेषपरत्वमव-
गम्यते ? इति परिचोदनापूर्वकमुक्तं, धृतिपुत्र च स्मृतिपुत्र च
समस्तासुदगयनपूर्वपक्षः पूर्वोदगयना सामान्यतो दैवकर्मभिरशो-
पदेशात्प्रयाणकालानुत्तरमग्न्यापि देवत्वादिशेषात् शास्त्रा-
न्तरेष्वनयोर्दैवकर्मत्वेन दक्षिणायनादियु ब्रह्मनप्रज्ञाद इति ।
यत्पुन 'असमाहितचित्तानामपि सुखं सुखावगमं क्षिप्रं
फलं प्रति भगवत्प्राप्तिप्रकारं वक्तुं भगवानुवाच' इति
नवमारम्भे व्याख्यातम्, तदपि पूर्वोक्तज्ञानिषाध्यायनन्यमग्न-
स्यैव प्रपन्नपरत्वप्रतीतेरुपाकृतम् । यच्च 'ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये'
[११५] इति श्लोके प्रकल्पितं 'साहचर्ययोगाभ्यां समुचि-
ताभ्यामुपासनमेकत्वेन उपासनं, विकल्पिताभ्यामुपासनं
पृथक्त्वेनोपासनं, बुद्धियोगो वाऽत्र ज्ञानशब्देन विवक्षितं तत्रा-
प्यमर्थं 'केचित्कर्मयोगबुद्धियोगभ्यां समुचितताभ्यामुपासते;
केचित्केवलेन कर्मयोगेन, अपरे केवलेन बुद्धियोगेनेत्येवं
बहुधोपासते' इति । अत्र साहचर्ययोगादिसंज्ञकं न किञ्चि-
दुच्यते । 'अहं कृत' [११५] इत्याप्यनन्तरविवरणप्रधानु-
सारेण एतत्त्वपृथक्त्वयोरास्यविवक्षया सुस्पष्टम् । 'अनन्या-

श्चिन्तयन्तो माम्' [१।२९] इत्यादौ ॥ ननावश्यम्भाविने
योगक्षेमायापि मङ्गलैरेकान्तिभिर्देवतान्तराणि धर्मान्तराणि
वापेक्षणीयानीत्यादिकं सर्वमङ्गीकृतमस्माभिः ।

दशमे च 'विस्तोत्पत्तयो योगं विमूर्ति च' [१८] इत्यत्र योगशब्दस्य भगवत्कर्मयोगविषयतया व्याख्यान-
प्रयुक्तम्, 'पदय मे योगमैश्वरम्' [११८] 'एता विमूर्ति
योग च' [१०७] इत्यादिप्रत्यक्षज्ञाविरोधात्, अनन्तर
मस्मिन्नध्याये तद्विस्तारदर्शनाच्च ।

‘प्रत्यक्षम्’ [५५] इत्यादि कादशाध्यायान्तिमशोकस्त
 द्रुतमित्यपि दूरव्यवधानात्तत्रापि विस्तरार्थानां च निरस्तम् ।
 विभूतिविशेषाणां कृत्स्नस्य च जगत स्वरूपकदेशत्वेनाद्यतया
 सामानाधिकरत्यवर्णनमपि प्राप्यकपदोपत्वादिप्रसङ्गप्रक्रियया
 परास्तम् । एवं धीविश्वरूपविग्रहस्याविवक्षितेन विश्वस्य वर्णन
 मपि प्राकृतप्राकृतविभागादकप्युतम् ।

द्वादशोक्त्याधरोपासनस्य अगवदुपासनाद्देह स्वर्वास्थ
स्वारस्यपुण्योत्तमत्वादिप्रकरणान्तरेकस्यादिमि साधित ।
यत्पुन— भेदव्यपदेशास्तु कथञ्चिदवस्थाभेदमात्रित्य नेतव्या,
अस्याभेद्वान् निर्दिशोपनिखिलवस्तुमानरूपता, वाविभूतं
समस्तकल्याणयुगलमष्टिरूपता च विवक्षिता— इति तदेतदनेक
विषयन्यापातविसृष्ट्यमाकुमारमपहास्यम् । अन्यत्र च
दुपपन्नप्रज्ञादिहोपरस्य च ।

प्रयोदशे क्षेत्रहविषये वक्तव्य सर्वे पूर्वमेवोक्तम् । 'यत्थ
तत्' [१३।४] इति पाठोऽप्रसिद्धः । तत्पाठोऽपि ज्ञानपरा-
मर्शोऽन्वयसः । क्षेत्रस्य नित्यत्वनादेतुक्त्वादेतुर्न निर्विष्ट
इत्युक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तं, इत्थं तु तत्, 'महासूत्रान्य
इकार' [१३।६] इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रस्यान्यत्वंयति
क्षेत्रस्य समस्तस्यानित्यत्वसम्प्रतिपत्तेः, 'तस्मादम्यक्तमुत्पन्नं त्रि
शुणं त्रिसुतम् । अम्यक्तं पुनरेव ब्रह्मणिष्यते सम्प्रलीयते' [वि पु]
इत्यादिभिर्नित्यस्याम्यक्तस्य परान्तरावस्थानादुक्तव्यमात्रवच-
नात् । यच्च 'ब्रह्मसूत्रसूत्रेण' [१३।५] इत्यत्रोक्तं— 'क्षेत्रादि
तत्त्वव्यवस्थापनस्यैव पञ्चशिखादिप्रणीतानि सूत्रपदानि'
इति, तदप्यनादेशिकं, पञ्चशिखादिप्रत्येकं ब्रह्मसूत्रप्रतिषेधभावात् ।
यत् 'ब्रह्म एतद्विज्ञाय ब्रह्मत्वमोपपद्यते' [१३।१९] इति
निगमनाद्गतवान् 'क्षेत्रं यत्त्वं प्रवक्ष्यामि' [१३।१३]
इत्यत्र क्षेत्रत्वेनोक्तं इति, तत्र, 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं
उपपद्यते' [१३।१९] इति निगमितानां त्रयाणामेतच्छब्देना
ज्ञानात्, तत्र क्षेत्रज्ञानवत्त्वमिदं क्षेत्रज्ञानस्यापि मोक्षोपयो
निष्ठापात्तः, क्षेत्रादिज्ञानस्यापि शास्त्रप्रवक्ष्य सर्वत्रयाविनु-
मेषत्वं यमाश्रयमप्यन्वयः 'सूत्रं एतद्विज्ञाय' [१३।१९]
इत्यनेन विरुपाभावात् ।

यस्य चतुर्दश 'मम दानिर्महद्गद्गद तस्मिन् गमि द्वाप्यम्
 १५' [१११३] इत्यत्र पञ्चमप्रत्ययेर्जीवावयवसङ्कोचो
 निमित्तो मम दानुप, एव सङ्गच्छन्नावयवस्य निर्दिष्टत्वात्तत्र
 तर्ह्यपानवचनस्य प्रयोगाभावात्, 'एव उपसर्गयोगात्'
 [१११४] इत्युक्तं चान् प्रथमिज्जान्, ममद्वन्द्वं चान्

निर्वक्षेव युक्ता । 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञान यदा तदा निरादिद्वन्द्व सत्त्वमित्युत ' [१४११] इति श्लोके प्रकाशज्ञानशब्दयो वक्ष्यान्तरेन्द्रियप्रवृत्तिविषयतया व्यग्रस्थापन मशक्य, विपरिवर्तेऽपि विरोधभावाद्वक्ष्यमाणज्ञानसत्तामसज्ञान-व्यवच्छेदार्थं प्रकाशशब्दप्रयोगोपपत्तेः । २१ कायश्लोकं लेभ प्रवृत्तिलोभोद्भव इति समस्ततया व्याख्यानमयुक्तं, तथाऽन-व्ययानात्, 'अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च' [१४११३] इति तत्र कार्य-श्लोके सत्त्वकार्यप्रकाशनिषेधवद् कार्यप्रवृत्तिनिषेधस्यापि पृथ-गुपन्यासात्तत्प्रतियोगितया प्रवृत्तेरिह पृथग्निर्देशोपपत्तेः, 'आत्मन-कर्मणाम्' [१४११२] इत्यस्य तु गोबलीवद्व्याप्येन निर्बाहत्वात् ।

पञ्चदशोऽपि 'प्रणयेयत गृह्णति' [१५४] इति पाठो
अप्रसिद्धः । यद्यपि 'ममैवाद्यो जीवलोके जीवमृत समागतः'
[१५४०] इत्यत्र संसारविन्यतिरिक्तं सर्वेश्वरस्यैव कश्चिदस्यो
जीवशब्दादर्थतया प्रथम व्याख्यायि, तत्र यद्यपि लघुविरोधो
नास्ति, तथापि विमृतिप्रकरणमप्यपाठदन्तर्धामिणस्तु 'सर्वस्य
वाहं हृदि सन्निविष्ट' [१५१५] इत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाण
त्वात्, परमात्माशब्दविरोधे च जीवशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकाशाभावात्
मानवादिशास्त्रान्तरप्रसिद्धेऽपि 'जीवमृता महाबाहो !' [१५६]
इति स्ववाक्यप्रसिद्धेर्लङ्घनेन स्वीकर्तुमुचितत्वात् 'विषयादु
सेवते' [१५४५] इत्यत्र च प्रतिकूलोदासीनमोहेभ्यः सङ्घोषस्य
सिद्धत्वाद्बुद्धकमणायुक्तं, हृदय-म्यातिरन्तर्यामिण स्वारस्या
दिन्द्रियाधिष्ठानेभ्यश्चन्द्रादेभ्यः तन्मयिन्तरि ससारिण्यनुपपत्तेः
'आत्मन्यवस्थितम्' [१५११] इत्यत्र आत्मशब्दस्य
मानार्थस्य प्रकरणोचितार्थपरिमहोपपत्तः, भगवदुक्तं द्वितीयैव
योजना भाष्यरुद्धमिता समीचीनेति मन्यामहे । 'वेदैश्च सर्वे
रहमेव वेदः' [१५१५] इत्यादौ वददेवान्तर्गद्योर्वैकल्य
प्रागेवोक्तम् । 'कृत्योऽक्षर' [१५१६] इत्यस्य जीवमृत
परग्रहतिन्यतिरिक्ते मुक्ते इति च गृह्यतरा ।

यत्तु योऽसौ श्रोत्रं - प्रकाशानुरागानुरागस्य बोधप्रपञ्चस्य देवः
प्रकृतीनां रूपः, तेषां परमकल्याणप्रत्यक्षसत्त्वैरनुसृतस्य वैश्वप्रकृति-
मातृप्रकृतीनां रूपः, तस्मिन्मितादायै च सकलस्यानर्थज्ञानस्योपशम-
इति । तदयुक्तं, शास्त्रारम्भेऽनुसृतस्य स्वप्रकृत्यनिर्धारणमूलांशो
प्रसङ्गाभावात्, अत्र तत्प्रसङ्गे तदपरोक्षनस्यापि प्राप्तशिक्ष्यस्य
सुखत्वात्, अतः "तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याद्वाक्यं कथं
क्षिप्यते" [१६।२४] इति निगमनानुसारेण भगवत्पात्रमु-
योक्तृप्रक्रियया शास्त्रवरयतेत्याचार्यप्रधानार्थः ।

सुदृढं धर्मादिभ्यः शास्त्रोपपादविषयमित्यनुष्मम्, अनन्तरम्, "अद्यावद्विहितम्" [१७५] इति पृथग्भिषाणा । न च तत्र धर्मादिभ्यः कस्यपि समुपेत्य दास्य, तदनुकेस्ताह्वयमुपेत्य । "अहोत्सवदिति निर्देशः" [१७६] इत्यत्र सुप्तशृणां यहादित्युक्तिरिति चेन्न तेषां बोधायितवाद्येमुपदेश्येन इत्यनुष्मम्, न्ययानुष्मकानामपि तदविरोधादित्युक्तमभावात् । अतो "अथानुष्मकानामपि विरोधः" [१७७] इत्यत्र न बाधोऽस्ति । अतएव "अद्यावद्विहितम्" इति शब्दो नान्यथा विरोधः, परमार्थोक्तवत्तन्मार्गं तु सर्वं सुखमस्माभिः । एवमनन्तरं भूतानुभविष्यन्त्या

च श्रीमद्गीताभाष्येषु भगवद्गोमुनाचार्यभाष्यकारमतानुसारेण
द्विषोऽहं प्रथममित्ययः । सुद्रष्टव्यत्वेन हृदि प्रकटयोजनाभेदेऽपि
चोदासितव्यमित्यलमिति प्रमत्तः ।

पिशाच-रन्ति देव-युत-पाद-यादवप्रकाश-मास्कर-नारायणार्थ-

यश्चान्वानि-प्रवृत्तिभिः स्वं स्वं मतमास्थितैः परस्परैर्मान्यहृद्भिः
अस्मत्पिदान्ताधिकारैश्च भगवद्गोमुनाचार्यभाष्यकारादिभिरवि-
गीतरिपुद्गीतोऽनन्य सागर्थः— “भगवानेव परं तत्त्वम्,
अनन्यरान्तेर्नैक्याधिकारं तदेकाग्रतया परमधर्मः” इति ॥ ६६ ॥

५ आ. मा. भा.— धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? । ‘यस्तु कर्मफलत्यागी स
त्यागीत्यभिधीयते’ [१८।११] इति चोक्तम् ॥ ६६ ॥

६ अ. प्र. द्वी.— सर्वधर्मां परित्यजेति वनाग्रधर्मविहि-
तामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीति-
निराधारमाह— धर्मेति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यात् ?
इत्यत आह— कथमिति । अस्मिच्छास्त्रे कथित इति शेषः ।

अद्यान्वोऽप्यमर्थ इति चेत् । न; धर्मशब्दस्य स्वार्थकलोप-
च्छेदोप- । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वात्त्याह—
यस्त्विति ॥ ६६ ॥

७ ह. प. भा.— सर्वेति । सर्वधर्मांश्चुविस्मृत्याचारसिद्धान्तरित्यज्य मां नारायणाख्यमाश्रयं
ब्रज गच्छ । अहं पुनः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्वीसुदेवस्त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि । मा शुचो मा शोकं
कार्षीः ॥ ६६ ॥

८ घं. अ. गि.— अप शार्चं समापयन्मूलनगीतार्थ-
सामनुज्ञस्य बुद्धिसौकर्याय सङ्गोपपत्तिरिति— सर्वधर्मा-
निति । अत्रापमस्य भगवत्पादभाष्योक्तार्थः— सर्वे च ते
धर्माश्च सर्वधर्मा— धर्मशब्देनाश्रयमोऽपि शृणोते, नैकधर्मस्य
विवक्षितत्वात्— “नाशितो दुष्कृतिताम्” [ब्रज. २।२३]
“यत्र धर्मधर्मेषु” [सत्यातो २।११ म. भा. १।२।३२।४४]
इत्यादिभिरुक्तिरित्यत आह । एवं च सर्वधर्माणि सायव
माश्रयशरमहमेतयेकं धरणं ब्रज, न मत्तोऽप्यदस्तीत्यवधारय ।
अहं च त्वामेव निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मरूप-
वन्नेभ्यो मोक्षयिष्यामि; ततः संसारान्मा शुच इति ।

अत्र धर्म— केयं भगवदेकधारणता ? किं भगवानेवाह-
निति प्रश्नात्तत्त्वज्ञानरूपा, किंवा भगवानेव धारणमिति
तदेकाग्रपण्यता ? । नाहं, नैकधर्मस्य विवक्षितत्वादिति
भाष्योक्तार्थस्यैव जातवेन ‘सर्वधर्मांस्परित्यज्य’ इत्यस्य
सर्वधर्मसंज्ञायास्तत्परमस्यैव प्राप्त्या तन्निषेधायोगात् । नान्य,
‘मन्मना भव बभूव’ [१८।६५] इति पूर्वश्लोक
पूर्वपाठ्या भगवदेकधारणतायाः प्रतिपादितत्वेन पुनरप्यत्र
तत्प्रतिपादनयोगात् । उक्त हि (शार्.) भाष्ये— “‘मन्मना
भव’ इति श्लोके भगवत्परमैकधारणतो भवेदिति भाष्यार्थः”
इति । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’ इति श्लोकेऽप्युक्तम् सर्वधर्म-
योगनिष्ठायाः परमं रहस्यमुपमहस्य अपेक्षार्थं कर्मयोग-
निष्ठाकलं सम्प्रदर्शने सर्वैरदान्वविहितं वक्ष्यमित्याह—
सर्वधर्मान्परित्यजेति ।

एवं च सर्वधर्मन्यामसर्वधर्मद्वितीयाग्रधर्मतत्त्वज्ञान-
मत्तिलोकोक्तिवर्तकमिति गीतार्थमारः सङ्गोपपत्तिः भवति ।
‘अशेषान्मन्त्रांश्चान्मन्त्रम् ... मातुशोचन्ति पण्डिताः’
[१।११] इत्युपक्रम्य तथैवोपमहारादुपक्रमोपसंहारैकस्य-
मपि उक्तिर्भवति । एवं स्थिते, ब्रज मधुसूदनसरस्व-
तिमिदुचितम्— “धर्मपदं कर्ममाशेषलक्षणमित्युक्तम् ।
न तत्र सर्वधर्मन्यासो विधीयते, सत्यात्मशास्त्रेणैव तस्य
प्राप्तवान् । न चेदमपि सत्यात्मशास्त्रम्, ‘मामेकं धरणं
ब्रज’ इति भगवदेकधारणताया विधिस्मृत्यात् ।
सर्वधर्मापि शास्त्रागामीधरणतैव परमं रहस्यमिति
नैव शास्त्रपरिममासिर्भगवता ज्ञियते, तामन्तरेण
सत्यात्मन्यापि स्वस्वरापस्यवमापिचान् । अत्रेवं च क्षत्रियं
सत्यात्मनाधिकारिणं प्रति ज्ञानोपदेशायोगात् । तथा च
श्लोकावयवार्थः— सर्वानपि धर्मान्परित्यज्यावाट्य मामेकम-
द्वितीये सर्वधर्माधिष्ठितारं तत्कलदातारं च धारणं ब्रज ।
एवं सर्वधर्मान्तरेण भेदेकारणं त्वामहं सर्वधर्मकार्य-
कारित्वान्तरन्यायोः सर्वपापेभ्यो बन्धुबन्धुद्विनिमित्तकेभ्यो
मोक्षयिष्यामि । अतो मा शुचं बन्धुबन्धुद्विनिमित्तकावयव-
नित्यं स्यात् ? इति शोकं मा कार्षीरिति” इति ।

एवं च ‘मन्मना भव’ इति श्लोके भगवदेकधारणताम्पं
श्रुत्यं ज्ञानसाधनमुक्तम् । ‘सर्वधर्मान्’ इति श्लोके ॥
तत्र लभ्यमित्यतीताप्रतिपाद्यं ब्रजामतत्त्वज्ञानवृत्तिरित्यत
इत्युपक्रमोपमहारादुपक्रमोपसंहारैकस्य भाष्यहृदयान्वयेन
उक्तिमिति स्थिते सति कोऽपरमस्याने व्याख्यानाग्रहः ? किञ्च
‘सर्वशास्त्रागामीधरणतैव परं रहस्यं’ [शार्.]
इति तत्रैव शास्त्रममासिर्भगवता ज्ञियत इति वदन्तिस्तर-
मेतद् गीताशास्त्रमिति किमिहोक्तम् ? अहोऽहमेतं चेत्,
ज्ञानं पापम् ; किमपराधं तर्हि मज्जिशास्त्रमेव गीतेन
वदता रामानुजेन ? किमिति श्रीधरायं मन्त्रिप्रधानं ?
भगवद्भाष्यं तु ज्ञानप्रधानमिति भाष्याननुगम्यते श्रीधरायं
त्यज्यते ? किमिति वा सर्वगीतार्थमुपमहाराह— ‘इति
ते ज्ञानमाख्यातं’ [१८।६३] इति । इति मयाभाष्यानमेव
महद्भिर्नानुमधीयते येन स्वस्यागतधर्मोपेयं व्याख्यायते ?
वदपदितं च ज्ञानपरत्वं गीताया निरुननरत् । अपि च
सम्प्रार्थस्त्वाम्यं वा किमिह महद्भिर्देवेन भाष्यविरुद्धमि-

त्यमुच्यते ? न हि 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यस्य तान-
नाशयेति मुख्यार्थः, परित्यागानादर्थोपर्योक्तत्वात्, धर्मपरि-
त्यागस्य तदादृष्ट्याग्रूपत्वे चाशब्दार्थज्ञानापातात्, 'मामेकं
शरणं नमः' इत्यनेनैव धर्मानादरसिद्ध्या 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
इत्यस्य वैयर्थ्यात् ।

न च 'यज्ञायज्ञीये साक्षी, ऐरं हृत्वोद्वेगम्' इत्यत्र 'न
गिरागिरिति न्यात्' इति वक्तव्यतालाभात् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति निषेधानुवादः सार्थात्, एवं च
गिरापदकार्यकारित्वमिरापदस्यैव सर्वधर्मकार्यकारित्व-
मस्मिन्नेति मदकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः, फलतीति
वाच्यम्, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इत्यनेनैव
सर्वधर्मकार्यकारित्वस्यापि भगवति लक्ष्यदेन दृष्टान्तवैयर्थ्यात् ।
न च भाष्यकारस्याल्लापनेऽपि 'शरणं नमः' इति भेदगर्भतो-
क्त्यवपत्तिरिति वाच्यम्, 'तत्त्वैवाहं ममैवासौ स एवाहं
मिति त्रिधा । भगवच्छरणस्य स्वात्साधनाभ्यासप्राप्तः,
इति भवद्भिरर्थोक्त्यमानयेन स्वभ्यासात्तात्, एकपदेन भेद-
गर्भशरणगतिव्याहृत्त्ववगमैर्न भाष्यार्थः एव त्वास्वत्वात् । न
च मुख्यान्येवैवार्थकावमेकशब्दस्यापेक्षेति हेतुव्याख्यानं
पुनश्च, 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इत्यनेनैव उक्तमात्रम् ।

यत्तूक्तं भगवत्शरणगतं विना सत्त्वालोऽपि न स्वकलापर्य-
वनापीति सैत्रात्र विधेया अर्जुन क्षत्रिय सत्त्वासानधिकारणं

प्रति तत्पूर्वकज्ञानोपदेशायोक्तमिति । तत्राद्यमतम् । 'मन्मना
भव' इति पूर्वोक्तोऽप्येव भगवच्छरणताया विहितत्वेनात्र
सर्वकर्मसंभाराविधानस्यैव तद्विधानस्यास्य सिद्धेः । द्वितीयं
त्वशुद्धम् ; सत्त्वास्यैव श्रवणाद्वैयर्थ्यात् ज्ञानाद्वैयर्थ्यात् वा अर्जुनस्य
सत्त्वासानधिकारिणस्तत्त्वज्ञानोपदेशायोक्ततया तं प्रति
तदुपदेशरूपस्य गीतातात्पर्यस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । यमुच्येत
ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैयर्थ्योरपि सत्त्वासंश्लिष्टादस्ति,
जावालोपनिषदि "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव ममनेहृदा
वनाद्वा" [४ + भा. प. १।१०७ + प. हं. प. १ + भा. उ. १]
इत्यधिकेपेण सत्त्वासंश्लिष्टात्, 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि
वैश्यो वा प्रयजेद्ब्रह्मा' इत्यादिस्मृतेश्च, इतिहासपुराणा-
दिषु राज्ञामपि बहुधा, सत्त्वासंश्लिष्टादस्ति । 'ब्राह्मणो
निर्वेदमावात्' [उं. उ. १।११।१२] इति सत्त्वासंश्लि-
ष्टताज्ञापकहणस्य । 'ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानाहपलक्षणम्'
इति वार्तिकोक्त्यापेन वैयर्थ्यकोपलक्षणार्थत्वात्, अतोऽई-
मस्यापि सत्त्वासंश्लिष्टादस्तीति न विरोध इति, तद्व्यापि
तुल्यमिति वरिचिद्वेदम् ।

गीताशास्त्रवाक्यदो बहुपतिर्गीतः स नारायण
श्रीमन्महाभ्युदयस्य विदितः श्रीशङ्करः शङ्करः ।

अद्वैतं हृदयं तयोरेति विदित्याचार्यनिर्धारिता-
नर्थाभ्युपपत्त्यवस्थापि सुविधोऽप्याहो विमोहोदय ॥ १६ ॥

९ व ० त ० १००—अद्वैतद्वयशक्तोऽसि मुख्यं कर्तुमिह चेत्तर्हि बुभुं सदनुकल्पमेवाहमुपदिशमेवाऽऽह (अत
इदानीं तव तु मयि मुत्पद्यकर्तारि परदेवताया परमात्मनि धर्मकर्मभारं सन्नयस्य मदकशरणतया मदुक्तकारित्व-
मुचित एवं च मोक्षोऽपीत्याह) —सर्वधर्मान्परित्यज्येति । अत्र सर्वधर्मपरित्यागमनूद्य शरणगमनं विधीयते,
तेन सर्वपदेन शरणमार्गाभिन्नो विवर्धं लब्धन्ते, तेषां परित्यागस्तद्विरोधिनां विधानं सूच्यते 'मन्मनाः' इत्यनेन
सङ्गतिस्मभवात् । यद्यपि मयि धर्मिणि गृहीते धर्माः पुनर्नोपादेयाः 'स्वराडिह निपानस्यतिमन्मनाः—' इति
न्यायात् । यद्यपि 'मय्येव मन आधत्स्व' इत्यत्रैवकारेणैव भजनं धार्यते, तेनाप्राप्येतरभजनरूपान् 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' इति मर्यादामार्गायस्यार्जुनस्येतरभजननिरतस्य पुष्टी नियेशनार्थमिदं भजनरूपधर्मपरित्यागं लब्धते
भगवता । अतएव तथाभूतस्य तस्य तस्याने पापसम्भावनाऽपि भवति । तत्र पुष्टिगुहोत्तमस्वरूपभावमाविष्क-
र्येनाह । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः' इति; सर्वनिरोधार्थवतास्वादित्याशयः ।

एतच्च सर्वं न्यासादेशेपु धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनानिज्योक्तेति वेदान्ताचार्यपदे निरूपितम् । तथाहि
अष्टादशाध्याये भगवदुक्तेषु न्यासादेशेषु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' इति धर्मत्यजनवचनतोऽकिञ्चनानिज्योक्तता
सर्वधर्मपरित्यागात्, न किञ्चन परमात्मातिरिक्तं येषां किन्तु हरिरेव परमात्मा सर्वं तेषामधिकार उक्तो
न्यासादेशोऽतिरिक्त्यर्थः । कार्यण्यं वा साधनप्रल्लाहित्यादेरन्यम् । दोना हि 'यद्वा इह विहङ्गा भिन्नुचर्यां चरन्तो
भर्मादिसा नयलाशारद्विषा गोपिका इव भगवदेकशरणा भवन्ति' इति कार्यण्यं न्यासादेशेऽप्युक्तम् । मदितर
भजनार्थेऽपि धेति । अनया हि कर्त्रीवदाद्य इव मद्भिरभजनधर्मापेक्षुणं व्यपोष्य मदाज्ञानकारिण इति दुस्साध्ये-
श्लोचयोः वा तु साध्या श्रेणमीप्सादिमागणपापप्रायश्चित्तरूपा धर्मास्तेषु इच्छोद्ययो व्यपोष्य त्यागयितुं तस्याग-
म्यत इति । अत्र त्रिपेक्षु श्रौविद्वेष्यश्रमप्रचरणकृतितोऽङ्गान्तव्यम् । प्रकृते 'मोक्षयिष्यामि' इति वस्तव्ये
'मोक्षयिष्यामि' श्रुत्यस्या सङ्कल्पधर्ममार्गाभिनिविष्टचेतसेऽर्जुनाय स्वाश्रितभजनोपपेक्षाद्विष्टकर्मणा भगवता
निरतिगतापुष्टरूपारणम्भीधाररूपोऽन्यो मोक्षो दत्त इति ज्ञायते ।

भगवतः हि शक्त्याः सादृश्यं योगे न भवति । उक्तो भगवदर्थेन हरिं गृहीत कर्मणा ॥ १ ॥

एवं च गायमानं मामापन्नः शरणं भवान् । करोतु मन्निगमितं निजधर्ममहेतुकम् ॥ २ ॥

इति श्रीकृष्णवाक्येषु सत्यं तत्त्वं प्रतीयते । मर्यादापुष्टिमार्गाविष्टाता यत्पुरुषोत्तमः ॥ ३ ॥ ६६ ॥

१० पु. अ. त.— नन्वेतत्कथं सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्क्या-
ज-सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान् चोदनालक्षणान् परित्यज्य
विषयोक्तमवलक्षणानामाग्रेण त्वत्त्वा मामेकं मुख्यं
शोचमं शरणं ब्रज इत्यर्थः । ‘ धर्मान् ’ इति बहुवचनेन
नामैकं इत्येकवचनेन च तत्रायाससाध्यत्वासाहचर्यत्वम्,
‘ न सुखसेव्यत्वं सर्वफलदानसामर्थ्यं च ज्ञापितम् । सर्वधर्म-
’न लौकिकारौकिकधर्मत्यागपुत्रो भवेत्यसङ्कितवृत्त्या ।

विशेषेणास्यास्तु श्रीमद्विद्वत्श्वरैरस्मत्पुत्ररणेनिरूपित
इति वात्र प्रपञ्च्यते । एवं सर्वधर्मयोगेन शरणागतौ पूर्वोक्त
सिद्ध्यतीत्यर्थः । ननु पूर्वजन्मसञ्जितपापप्रतिबन्धनया कथं
सर्वधर्मयोगा शरणापत्तिर्वा संरक्षति ? इत्यत्र आह—अह-
मिति । अहं त्वां पूर्वोक्तमेष्टवान् सर्वपापेभ्यः प्रतिबन्धक-
रूपेभ्योमोक्षयिष्यामि मोक्षयिष्यामि, प्रतिबन्धकरापापादिसम-
णेन मा शुचः शोकं माकार्षीं ॥ १६ ॥

११ नी० भा० श्लो०— एवं तमनयजनमजनमननक्रमेण साङ्गानिष्ठा वृत्ता, या पूर्वं ‘ ध्यानेनात्मनि
पश्यन्ति ’ [१३।२५] इत्यनेन श्लोकेन दर्शिता; इदानीं ‘ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासने ।
तेऽपि चावितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ’ [१३।२६] इति केचनोपास्तिनिष्ठा योगाख्योक्ता, तामाह—सर्वेति ।
सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मानभिद्रोहादीन् सुखदुःखादीन् च त्यक्त्वा मामेकं सर्वेश्वरं
सर्वशक्तिं सोषाधिं निरुषाधिं वाऽखण्डैकरसमानन्दधर्मे परमात्मानं शरणं शृणाति दिनस्सयत्रिधादीन् द्वेष्टादीन्
शरणमाश्रयः परायणं गच्छ प्राप्नुहि; मदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र ‘ अशं मुस्तैव नृप्यति, न तु जलमात्रं
पीबति ’ इतिवत् हेतुत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः । सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं ब्रजेत्यर्थः । यथोक्तं ‘ अनात्मदर्शनेनैव
परमात्मनुपासमहे ’ इति ।

एतस्य भगवच्छरण्यीकरणस्य फलमाह—अहं त्वेति । अहं प्रत्यगात्मा सूर्यार्चन्तर्यामी नारायणः सकलपाप्म-
विनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञातः सन् त्वा त्वां सर्वपापेभ्यः सञ्चितत्रिषमाणेभ्यो गोत्रबन्धादिज्ञेभ्यो मोक्षयिष्यामि; मा
शुचः शोकं माकार्षीं । तथा हि—तत्त्वज्ञानफलं पापात्प्राप्तः शोकरणं च सर्वमुक्तिस्मृतिप्रसिद्ध आदित्यान्व-
यितेन नारायणं प्रकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते—“ स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति इ धै सर्वेभ्य
पाप्मभ्यो य एव वेद ” [छां. उ. १।६।७] “ तरति शोकमात्मभिः ” [छां. उ. ७।१।३] “ तत्र को मोहः
कः शोक एक्त्वमनुबध्यतः ” [ई. उ. ७] इति । उदितः ऊर्ध्वमिती गतः पापान्युत्क्रम्य गतो निष्पाप इति
श्रुतिप्रदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसत्यासपूर्वकं पञ्चाध्यायेनोक्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं
साक्षात्कुर्वती न कर्मलेप इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

गीताशास्त्रानधिकारिमुखेन तदधिकारिणः ।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

१ शां. भा.— सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये निरोपतश्चान्त इह आचार्यदेवाचार्या
सङ्क्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽप्येदानीं शास्त्रसम्प्रदायपरिधिमाह—इदमिति । इदं शास्त्रं ते त्वं हिताय
मयोक्तं संसारविच्छिन्नतयैवतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यरहितेन मन्मथते । तपश्चिनेऽभ्य-
सक्ताय गुरुदेवमक्तिरहिताय कदाचन कस्याञ्चिदप्यतस्यापां न वाच्यम् । भक्तमत्तपश्चरपि मन्मथश्रुतौ
भरति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वामुदेनं प्राहृतं मनुष्यं मन्त्राऽभ्यस्यन्मानमश्रुतादिदोषा-
प्यारोपणेन भेदभक्तमजानन्न महतेऽप्यारम्भयोग्यमस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति भक्त्या तपश्चिने
शुश्रूषेऽस्तुत्यये च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्रभ्यते; तत्र मेधारिने तपश्चिने नेत्यनयोदित्यदश-
नात् । शुश्रूषामक्तियुक्ताय तपश्चिने तपस्काय मेधारिने वा वाच्यम् । शुश्रूषामक्तियुक्ताय न

तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवत्पुण्यायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुश्रूपा-
भक्तिमते च वाच्यमित्येव शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

२ आ. शां. ध्या.— शास्त्रतात्पर्यायं विचारद्वारा निर्धार्या-
न्तरलोकावतारयति— सत्यमिति । प्रकृते खल्व्वाद्याद्याध्याये
गीताशास्त्राय सर्वे प्रतिपत्तिस्वीकार्यामपसंहृत्यन्ते च 'सर्वधर्मान्
परित्यज्य' [१८।६६] इत्यादौ विशेषस्तस्य सङ्गेषोपसहस्र
कृत्वा सम्प्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति योजना ।
किमिति विस्तरणोपयुक्तः शास्त्राद्यः संक्षिप्तोपसंहृत्यते । तत्रा-
ऽऽह— शास्त्राद्येति । सद्गुरुवन्तराग्यामुक्तोऽयं सुवर्ण इदमपि
बुद्धिमत्परोहतीत्यर्थः । हितायेत्येतेदेव व्याचष्टे— सत्सारेति ।
कदाचनेति सर्वे सम्बध्यते । प्रतिपेधमाम्यसिद्धयर्थं कथ-
यति— भगवन्तीति । अर्पसिद्धयर्थं स्मृत्यन्तरमनुसृत्य मेधा-
वित्तमन्तर्भावयति— तथेति । विद्वत्पदशानात्पुण्ये विशेष-

येषु मेधावित्तमपि प्रविशतीत्यर्थः । विद्वत्पदशे कथमधिकारि-
प्रतिपत्तिरिति तत्राऽऽह— गुरुश्रूयेति । ताम्या युक्त्या
भगवत्पुण्यायुक्ताय तपस्विने वाच्यमिति सम्बन्धः । तदुक्त्या
श्रूपाभक्त्यनसुयासहितायेत्यर्थः । तपस्वित्वं मेधावित्तं वा
निरपेक्षमधिकारिविशेषमिति शङ्कां शातयति— गुरुश्रूयेति ।
भगवद्विषयासुयाराहित्ये तात्पर्यं सूचयति— भगवतीति ।
कस्मै तर्हि वाच्यमेतदित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमर्थगुणमन्वयाद्येत्याह—
गुरुश्रूयेति । अनुक्तारविशेषणोपरक्षणार्थमुपयप्रवृत्तम् ।
मेधावित्तस्तपस्वित्वं नातीवापेक्षते सर्वमन्यद्वापराभावापेक्षितं
मेवेति भावः ॥ ६७ ॥

३ रा. भा.— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यातम् ; अतपस्काय अतप्ततपसे त्वया न वाच्यं ;
त्वयि वृत्तारि, मयि चामक्ताय कदाचन न वाच्यं, तप्ततपसे चामक्ताय न वाच्यमित्यर्थः ; न चाश्रूपा-
भक्तायाप्यश्रूपाय न वाच्यं ; नच मां योऽभ्यसूयति— मत्स्वरूपे मदैश्वर्यं महणेषु च कथितेषु यो
दोषमाविष्करोति, न तस्मै वाच्यम् ; असमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यात्यन्तपरिहरणीयताज्ञापनाय ॥ ६७ ॥

४ धे. ना. च — एव स्वोपदेशेन प्रतिष्ठितः स्वहित-
ज्ञानस्य अर्जुनस्य कर्तव्यविशेषोपदेशाध्यायेन सम्प्रदायविधि-
सिद्धयपमस्मिन् शास्त्रेऽधिकारिणस्तावन्निति— 'इदं ते'
इति श्लोकेन । 'इदम्' इति सामान्येन निर्दिष्टं पूर्वापरसम्बन्धः
पदैर्विशोति— इदं ते परमं गुह्यं शास्त्रं मयाऽऽख्यात-
मिति । अत्र तेषां 'इति ते ज्ञानमाख्यातम्' [१८।६३]
इति श्लोकादहृष्टः श्लोकस्य तु तेषां स्वस्येति व्या-
क्रिया । अतपस्कदाचनेन तप प्रारम्भमात्रे कृतेऽपि श्रवणा-
धिकारित्वं विवक्षितमित्याह— अतप्ततपसे इति । 'यस्य
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' [अ. ३. १२३+सुभाषणे
११।२५-यो. शि. १२३+शाब्दाय. १७] इति धृत्यनुसारे-
णाऽऽह— त्वयि यत्कारि मयि चामक्तायेति । अमप्ये-
विशेषमहोचक्षमाशान् । 'महोचक्षमिवास्वयति' [१८।६८]
इत्यन्तरं भगवादाददर्शनात् ।

'कदाचन' इत्यनेन तपसि सम्पन्नगुणिनेऽपीति विवक्षित-
मित्याह— तप्ततपसे चामक्तायेति । प्रत्येकविहृणीय-
त्वाय च नमप्रयोगाति । उत्तरोत्तरीभ्यन्तत्वेन भ-
विष्ये इत्यभिप्रायेणाऽऽह— अमक्तायाप्यश्रूपाय इति ।

अत्रापि सङ्कोचहेत्वभावात् पूर्ववत् । 'प्रवृत्तिं त अहंशानात्
महम्' [अ. ११।१३] इति श्रुत्या च श्रूपाप्राप्त्य-
भगवत्तम्, सामान्यसूयति अममम्यसूयतीत्यर्थः । 'कृष्ण-
हेर्ष्यास्तुयार्थानां वं प्रति कोपः' [अ. ११।१७] इति व-
त्त्वस्यापि सिद्धत्वात् द्वितीयाऽप्राप्तोदिता । मां प्रत्यसूयती-
त्युक्तं भवति । विषयसो लक्षणतश्च अमम्यं व्यनक्ति प्रत्य-
रूप इत्यादिना । 'मान्' इति सप्रकारपरामश इति भावः ।

प्रकृतानुपेक्षे 'नचाभ्यसूयते' इति वचने प्रथमभनेन
विरुपवाक्यकरणं केनामिप्रायेत्येनाऽऽह— अस्तमानेति ।
"असूयकायागुर्वे" [मुक्तिको १।५१] 'असूयनाय न
मादाः' [मनुः १।१५४] इत्यादिभिरसूयामात्रसे प्रवर्ण-
निषिद्धम् । भगवत्पुण्यायुक्ताय ॥ प्रवचनमत्यन्तपरिहरणीय-
मिति भावः । 'नच ... वाच्यम्' इत्यनेन अधिकारि
प्रवचने प्रत्यवाय सूचितः । अत्र 'मेधाविने तपस्विने वा'
इत्यनयोर्विद्वत्पुण्येन इदं भक्तावेदु न तथा, अतो
भक्त्यादिरहिताय न मेधाविने नापि तपस्विने वाच्यम् ।
सर्वगुणयोगेऽपि भगवत्पुण्यायुक्ताय न वाच्यमित्युक्तं
भवति ॥ ६७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६७ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६७ ॥

७ इ. प. भा.— इदमिति । इदं शास्त्रं तव हिताय मयोक्तं संसारिच्छित्तये । न निषेधे तपः
स्वपनेऽशित्तयं तस्यासातपस्कमत्तस्मै । न विषये मयि भक्तिर्भजनं सोऽयस्यामानभक्तस्तस्मै ।
कदापन पदापिदपि । न चाश्रूपाय यो गुरोराश्रूपास्तस्मै । न च मामीधरं सर्वप्राणिमुद्धरं योऽभ्य-

स्यति द्वेष्टि । इदं शास्त्रं त्वयाऽतपस्कायाशिष्याय न वाच्यं तथेष्टरेऽभक्ताय न वाच्यम्, मां यो द्वेष्टि तस्मै न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

८ वें. ब्र. गि.— एवं शास्त्रं परिसमाप्य सम्प्रति शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । इदं गीताशास्त्रं ते तव— मयोपदिष्टमिति शेषः । एतच्चातपस्काय अस्यते-दिपाय न वाच्यम् । यद्वा इदं शास्त्रमतपस्काय ते न वाच्यम्, अतपस्कं प्रति त्वया न वाच्यमित्यर्थः । “ कृत्यानां कर्तारि वा ” [अष्टा. २।३।१०] इति पठ्यते । तथा अभक्ताय मद्रक्षित्वाय ॥ कदाचिदपि न वाच्यम् । एवमश्रुत्वा परमेश्वरं परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यम् । यद्यपि मां परमेश्वरस्यपति आत्मप्रशंसादिदोषारोपणेन परमेश्वरत्वमसहमानो

द्वेष्टि, तस्मा अपि न वाच्यम् । अत्र चैकैकविशेषणभावेऽप्युपदेशायोक्त्यवप्रदर्शनाय चत्वारो नकाराः । ‘ नाभक्ताय कदाचन ’ इत्यनेन च अतपस्काशुभूप्रभ्यामप्यभक्तस्यावश्यं परिहरणीयतोका । तेन भक्त्यर्थं श्रुत्वा श्रुतिविशेषणत्वं प्रदर्शितम् । अत एव ‘ मद्रक्षेत्त्वमिधास्यति ’ [१८।६८] इत्युक्तश्लोकं भक्तिमात्रेण पात्रता घोष्यते । अतपस्कार्दी-श्रुत्वा निर्विषयं ‘ न च मां योऽभ्यस्यति ’ इत्यस्य विषय-स्यासमानविभक्तिनिर्देशस्तस्यातिपात्रतया दूरपरिहरणीयत्व-प्रदर्शनार्थः ॥ ६७ ॥

९ व० त० दी०— एवं स्वगीतार्थमुपदिश्य तत्सम्प्रदायप्रवर्तने नियमयति— इदमिति । गीतं ज्ञानं ते त्वयाऽतपस्काय न वाच्यम् । एवमन्यत्पठम् ॥ ६७ ॥

१० पु. अ. त.— एवं सकलशास्त्रार्थगीतार्थतत्त्वश्रुतिरूप लोकोद्धारार्थमेतदुपदेशनेन मार्गप्रवर्तनार्थमधिकारिण-माह— इदं ते इति । इदं सर्वशास्त्रार्थं ते त्वया अतप-स्काय स्वाचारहीनाय न वाच्यम् । न च अभक्ताय मद्रक्षित्वाय कदाचन वाच्यम् । ‘ कदाचन ’ इति उपदेशः ।

भक्तसंसर्गिणे भक्तापाऽपि न वाच्यमिति ज्ञापितम् । न च पुनः अश्रुत्वा त्वत्वेच्छारहिताय, भक्तासत्तायेत्यर्थः । यद्वा मरपरिचर्याहीनाय च न वाच्यम् । यो मां पुरुषोत्तमं बाहिर्मुख्येण अभ्यस्यति सोपायोपपूर्वकं कौटिल्येन निन्दति तस्मै च न च वाच्यम् ॥ ६७ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं श्लोकद्वयेन ‘ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यपानां कर्मयोगेन योगिनः ’ [३।३] इति साङ्ख्ययोगौ द्वितीयाध्याये दर्शितानुपसंहृत्य विद्यासम्प्रदायविधिमाह— इदमिति । अतपस्काय तप-भालोचनं तद्वहिताय, अयत्नशीलायेत्यर्थः । अभक्ताय मद्रक्षित्वाहीनाय । अश्रुत्वा गुरुसेवामकुर्वते । मां परमात्मानं योऽभ्यस्यति मकीयगुणसहिष्णुत्वा मयि दोषारोपणो भवति, तस्मै न चः प्रत्येकं सम्प्रदायस्वादेशेनां विधिपाना-मन्यतमाभावेऽपि कदाचन महत्तयि सङ्कटं इदं न वाच्यं नोपदेश्यम् । अत्र “ विद्या ह वै प्राज्ञमज्ञानमा-गोषाय मा देवविष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् । ” [मुक्ति. १।५१ सं. ३।४] “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैव कथिता इत्याः प्रकाशन्ते महारमनः । ” [श्वे. च. ६।२३] इति अत्रणादसूयारहितायार्जवोपेतायाभ्यासशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च एतद्रहस्यं देवं; नान्यस्मै इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

गीताशास्त्रोपदेशः फलम् ।

य इमं परमं गुह्यं मद्रक्षेत्त्वमिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवेष्ट्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

१ शां. भा.— सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह— य इति । इमं यथोक्तं परमं परम-निश्चयसारं केशराजुनयोः संग्रहस्वरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्रक्षेत्पु मयि भक्तिमन्स्वमिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तः पुनर्यहपातद्वक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यति ? इत्युच्यते— भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोरच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवेष्ट्यति मुच्यत एव अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थमुत्तरभोक्-
प्रति दर्शयति— सम्प्रदायस्येति । य इत्याख्यापको
निर्दिश्यते । परमत्व प्रत्यक्ष निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्व-
मित्याह— परममिति । गोप्यत्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात् ।
यथोक्तत्वादस्य प्रत्ययोऽयंतश्च भक्तेषु स्थापने दृष्टान्तमाह—
यथेति । मयि बाधुदेवे भगवति । अनन्यभक्ते ह्यपि मया
मया प्रत्योऽर्थतः स्थापितस्तथा मद्भक्तैष्वन्येष्वपि यो प्रत्य-
मिम स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरं सम्बन्ध । नामत्ता-

येति मत्केरधिकारिविशेषणत्वोक्तमद्भक्तैष्विति पुनर्भक्तिमद्भ-
मनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह— भक्तेरिति । शूद्रादिसङ्घारि-
राहित्य केवलशब्दार्थ । यद्यपि माश्रयदेन सुचितमेतत्तथा
पीतरेण स्फुटोऽनमिलविरोध । प्रथमपूर्वकमभियानप्रकार-
मभिनयति— कथमित्यादिना । भगवति भक्तिवर्णनप्रकार-
प्रकटयति— भगवत इति । यच्छब्दापेक्षित पूरयति—
तस्येति । मामेव्यत्येवेत्यन्यत्र गृहीत्वा व्याचष्टे— मुच्यत
एवेति ॥ ६८ ॥

३ रा. भा.— इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेषु योऽभिधास्यति व्याख्यास्यति, सः मयि परमां भक्तिं
कृत्वा मामेवैष्यति, न तत्र संशयः ॥ ६८ ॥

४ वे. सा च — अथाधिकारिविशेषणव्यवस्थयत्वं तेषु
वचनस्यापवर्गाव्यक्तपर्यवसानं बोध्यते 'य इदम्' इति
श्लोकेन । 'मद्भक्तेषु' इत्यनेनैवातस्यैवस्वादिदोषा दूरोत्सा-
हिता, स्थितमनसा तेषां तदसम्भवात् । 'भावयेच्चतुषो वर्णान्'
[ग. भा. १२।१२७।४८] इत्येतावता सव्यु वक्ष्यमू,
तेष्वेव मद्भक्ता एव धवणाधिकारिण इत्युक्तं भवति । अत्र
'अभिधास्यति' इत्यर्थभावगपर्यन्तमित्याह— व्याख्यास्य-

तेति । यद्वत्तवात् 'सः' इत्याख्यातम् । योग्येषु व्याख्यान-
मपि कर्मयोगादिकोटौ, भक्तियोगादिकारे वा निविष्टे परमर्तिक
जनयतीति 'भक्तिं मयि परां कृत्वा' इत्युच्यते । 'मामेव'
इत्यवधारणेन मद्गीतान्याख्यायितो न क्षुद्रफलेषु सर्वं जनय-
नीत्याभिप्रेतम् । फलितमाह— न तत्र संशय इति । 'असंशय'
इति सशय एव वा निषिध्यते ॥ ६८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ६८ ॥

६ अ. प्र. दी.— ॥ ६८ ॥

७ ह. पै. भा.— य इदमिति । य इदमावयोः संवादरूपं परममुत्कृष्टं श्रेयस्ताधनत्वाद्गोप्यं
मद्भक्तेषु मयि परमेश्वरे भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति । मयि परमेश्वरे परां भक्तिं कृत्वा विधाय ।
तस्येदं फलमुच्यते— मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

८ धं. प्र. गि.— एवञ्चपदेष्टविधिप्रवृत्त्या तेन विधिभो-
पदेष्टु फलमाह— य इदमिति । परमं गुह्यमतिरहस्यमिदं
शास्त्रं सर्वत्र प्रकाशयितुमर्हति यो मद्भक्तैष्वभिधास्यति अन्तितो
प्रथमतयायंतश्च स्थापयिष्यति, तेन प्रकारेण भक्तिं मयि परां

कृत्वा भगवत परमगुरोर्भजनमेवेदं मया क्रियत इति
निश्चित्येत्यर्थः । स अपेक्षा मामेवैष्यति वक्ष्यते, अत्र न
नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

९ व० त० दी०— एतदोपरहितास्तु मद्भक्ता एव, नान्य इति तेभ्यो दाने फलमाह— य इदमिति । मद्भ-
क्तैष्वभिधास्यति स मामेवैष्यति ॥ ६८ ॥

१० पु. अ. त — एवेतदोपयुक्तेभ्यो न वाच्यं,
एतदोपरहितेभ्यश्च सर्वथा वाच्यमित्येतदुपदेष्टव्यमाह— य
इदमिति । य कश्चन दुर्लभं मद्भक्तिसाधितं इमं
पूर्वोक्तोक्तं परमं सर्वोत्कृष्टं फलं गोप्यं मद्भक्तेषु पूर्वोक्तदोष

रहिततदनुसंगणेषु अभिधास्यति वक्ष्यति श्रोता वक्ता
चित्चद्रवणेन असंशयं सन्देहरहितं सन् परां सर्वोत्कृष्टां
पूर्वोक्तां मयि भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति, प्राप्नोती-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

११ नी० भा० दी०— एव सम्प्रदायविधिमुक्त्वा सम्प्रदायकर्तुं फलमाह— य इदमिति । परमं इदं गुह्यं
नो भक्तिहीनो मानपूजादर्थो सन् मद्भक्तैष्वभिधास्यति सोऽपि तत्र एव पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदेकरसे परां
भक्तिमेतद्वत्प्रणामासुपासना कृत्वा तत्रादं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति, मुक्तिं प्राप्यतीत्यर्थः । असंशय-
संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अत्राभिलाषादीनां भक्तिगन्धहीनानामपि पुनस्तद्वृत्तितेन नारायणेति नाश्या स्नेह-
सादाङ्गना तावन्मात्रगुणेन भगवता मद्भक्तिर्दिता, किमु वक्ष्यं यो वाचा एतावन्तास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य
भक्तिप्रामादिक्रमेण कृतवत्येव अभिनयनीति ॥ ६८ ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

२ आ. शां. व्या.— ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य नास्त्येति । इत्थं विद्यासम्प्रदानं समुत्पन्ना यथोक्तं । तस्माद्विद्यासम्प्रदायश्च न सकारादित्यर्थः । ध्याननिष्ठस्य धेष्टव्यसि स्वस्वम्प्रदायप्रबलं धेष्टव्यमन्तर्गता विद्यासम्प्रदाने प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ६९ ॥

४ ये. ता. खं.—स्वशास्त्रस्याख्यानस्य स्वप्राप्तिवाध
नन्वे द्वास्तुच्यते—“न च तन्मात्र” इति श्लोकेन । प्रिय
इतन्मन्त्रमित्यतस्त्वयोहेतुकार्यभावेन “अविता” इत्युपात्तकिय-
नैवान्त्ये सम्भवत्यपि कालत्रयवर्तिनिषेधेऽप्यगौरवेन शाल्पनं
विश्वस्य मनुष्येष्वितः पूर्वमित्याहुमुच्यते । अनुशास्त्रस्या-
धिकारी अपक्षित, जत स तावद्वचस्य, अनधिकारी तु तत्र
एवापान् व्युदक्ष्यते, प्रधानमादिविकारिणोऽन्तर वा व्युद-
क्ष्यतवानाधिकारी वक्ष्यतेः इह तु तदपरीत्ये किं निबन्धन ?
इत्यनारुह—अयं यानामिति तत्त्वचनस्य—अयं याना-
मिति इत्यनस्येत्यर्थः । अनित्यमनरात् अनित्यमन्त्र-
ज्ञानार्थमित्यर्थः । यो यानामिदमन्यमानित्वत् “प्रोवाच
ता तत्त्वतो भद्रवियाम्” [सु व. १।१।१३] इति भद्रविया-
प्रवचनस्य वैयर्थ्यात् । प्रोवाच भद्रव्यादित्यर्थः । “एन्दुहि
तुल्लहट्टि” [अथा ३।४।६] इति विधानात् । अन्यथा
“स गुरुनेत्राभिगच्छत्” [सु व. १।१।१२] इति प्रथमेन
वाक्यदामन्वयात् ॥ ६९ ॥

૬ જ. પ્ર. ટી — ૪ ૬૧ ૪

८ छं प्र. गि — किञ्च, तस्मान्मद्रूपेण साधोर्वदेत्
नकापादस्यो मनुष्येण मये कश्चिदपि मे प्रियवृत्तम भवि-
ष्येति प्रीतिशतां भावनीवास्ति, न च भविष्यति । तथा
तस्मान्मन्यो मे मम प्रियतरश्च भुवि नाम्नीवास्ति, न भवि-
ष्यति । मनुष्याधिकारान्मनुष्याणां भवि मनुष्येषु
इत्युक्तम् । दिशि देहेषु च मानस्येन तत्प्रतिप्रतिपत्त्यं । एवं
च बालप्रथमि-निमित्तमप्यत्रावितादि-प्रिशाव तस्मै
भक्तनामप्रसाधारणं मध्यासिन्धु मोक्ष दिगम्ब्र तदीश्वरिनि
कव्यराजुपगं च दानुमन्त्रराजवस्यं एव तस्य प्रभावीनि
भगवतो-भिप्राय ॥ ६९ ॥

१० पु. अ त.— ननु कथमत्र कथमभवत्—मात्रं त्वा
मन्त्रोति ? इत्यत्र आह— न वेति । तस्मादेतद्वक्तु
महाभावात् मनुष्येषु अधिकांशेषु मे त्रिवृत्तम त्रिपञ्चतु
मपि भवितव्येति न च, नास्तीत्यर्थः । मन्त्रवतानां मन्त्रार्थ-
व्यवहारादिक्यादिनि मात्र । ए पुनः नामान् धातु
महाभावात् एषां मन्त्रव्यवहारादिक्यानाम् अन्यो मुनि
त्रिपञ्चते मतिना नेत्यर्थः ॥ १९ ॥

११ नी० भा० दी०— ननु अथ दया इति सर्वं व्यर्थमिति तत्रैवोक्तं कथञ्चन ग्राह्येत्तद्व्याप्तिसामानाधिकरण्यादिना सम्भवेत् । इत्यादिवाक्याऽऽह-न चेति । अन्तेदेवतासम्बन्धेन चेत्युक्तेषु मे मन प्रियहृद्भवो

७ ह. पै. भा.— श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्कर्मणां श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धावान् । अतः स्रयोऽश्रयारहितोऽध्येतरि । शृणुयादपि किं पुनरर्थस्य प्रतिपत्तौ ? । सोऽपि श्रोता मुक्तो निर्गतोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्येत्यर्थः । शुभान्पुण्याल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां तेषां लोकानिति सम्यग्धः ॥ ७१ ॥

८ वै. प्र. गि.— 'प्रवस्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति— श्रद्धावानिति । यो नरः कश्चिदपि अन्यस्योच्चैर्जपतः कारणवत्स्य सदाशात् श्रद्धावान् श्रद्धावान्पुनः तया ' किमर्थमयद्युच्चैर्जपत्वबद्धं वा जपति ? ' इति

दोषदृष्ट्याऽसूयवा रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थम्, —अविशब्दाकिमुत्तारं ज्ञानवान् ? —सोऽपि केवलाक्षरमात्र-श्रोताऽपि धृष्टः पापैः शुभान्प्रसादान्पुण्यकर्मणोऽप्यमेघहृता-न्प्राप्नुयात्, ज्ञानवतस्तु किं वाच्यम् ? इति भावः ॥ ७१ ॥

९ ष० त० दी०— श्रद्धावानिति । स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

१० पु. अ. त — एवंकथनानेवैकस्य पठतो योऽन्वः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलवीत्याह— श्रद्धावानिति । यो नरः श्रद्धावान् ' एतच्छ्रवणेनाह कृतार्थो भविष्यामि ' इत्य-त्यादियुक्तः शृणुयादित्यर्थानवबोधेनापि स ध्यान् मोक्षप्राप

कान् लोकान् प्राप्नुयात् । च पुन अनसूयः किमिति दम्भापेक्षयाः पापघ्नी पठतीत्याद्युपाहितः सम्यक् गीर्वा पठतीत्याद्यनुमोदते मनसि सोऽपि ह्यक् संसाराद् पुण्यकर्म-णां लोकान् स्वर्गादीन् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

११ नी० भा० दी०— प्रवस्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह— श्रद्धावानिति । शृणुयादपि अक्षर-श्रवणं कुर्यादपि, किमु वस्तव्यमादरेणाधेश्रवणं यः कुर्यात्स उत्तमं फलं प्राप्नुयादिति । स्पष्टार्थः श्लोकः । ' तेषां चोक्तं श्रीभागवते [१०।१।१६] — ' वासुदेवकथाप्रभः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि । वक्तारं पृच्छकं श्रोतृस्त्वत्पाद-सलिलं यथा ' इति ॥ ७१ ॥

गुरुधर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञस्यापि परमगुरोर्गोविन्दस्य प्रभः ।

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

१ शां. भा.— शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुद्धत्तया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्प्रा-हयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रदुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति— कश्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ ! किं त्वयैकाग्रेण चेतसा चित्तैर्न ? किंवा प्रमादतः ? कच्चिदज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विचित्रभावोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः ? यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तत्र मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

२ आ. शां. द्या.— आचार्येण शिष्याय यावदज्ञान संशयविपर्ययावस्तावदेकधोपदेष्टव्यमिति दर्शयितुं भगवानुनं पृच्छति— शिष्यस्येति । प्रदुरभिप्रायं प्रकटयति— तदग्रहण इति । शिष्येदेकं प्रहीतुं नेष्टे तर्हि तं प्रत्यौदा-धीन्यमाचार्यम्योचित, तस्य मन्दबुद्धिवादित्याशङ्क्याऽऽ—

यत्नान्तरमिति । कश्चिदिति कोमलप्रेम । तमेव व्याचष्टे— किमेतदिति । द्वितीयं त्रिपद पूर्वस्य व्याख्यानतया सम्य-प्यते । कश्चिदिति द्वितीयं प्रथममजते— किं प्रनष्ट इति । मोहप्रणश्यस्य प्रच्छं दर्शयति— यदर्थ इति ॥ ७२ ॥

३ रा. भा.— मया कथितमेतत्पार्थ ! त्वयाऽवहितेन चेतसा कश्चिच्छ्रुतं, तवाज्ञानसम्मोहः कश्चित् प्रनष्टः, येनाज्ञानेन मूढो न योत्स्यामीत्युक्तवान् ? ॥ ७२ ॥

४ पै. ता चं.— अथा पुनरप्य विदित्वाऽप्योऽपि सत्त्वा-भादरेणाविरमरायोपदेशमारब्धं जिज्ञासमान इह पृच्छति— कश्चिदिति । एतदिति अर्थपर्यन्तत्वाच्छ्रुतमित्यर्थः । धीपर्यन्तं निरर्थकमित्यभिप्रायणेत्तच्छब्द इत्याह—

मया कथितमेतदिति । अज्ञानसम्मोहः कश्चित्प्रनष्ट इति श्रुतफलतुल्ययोग । अज्ञानहेतुकं आन्तिज्ञाननिशानसम्मोहः । येनाज्ञानेन मूढ इत्यस्याज्ञानसम्मोह इति प्रतिनिर्देशे तेनाज्ञानेन कथितसम्मोह इत्यन्वयो मान्यः ॥ ७२ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७२ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७२ ॥

७ ह. पै. भा.— कश्चिदिति । कश्चिदिति प्रश्ने । यथोक्तं श्रुतमिति सम्बन्धः । अज्ञानमनिश्चय-
स्तन्निमित्तः संशयः सम्मोहः स कश्चित्प्रणष्टः ? ॥ ७२ ॥

८ वं. प्र. मि.— 'दिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुण्या
कारणैरेव प्रयासः कार्यः' इति श्रुतिर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोऽपि
अनरूपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति— कश्चिदिति ।
कश्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रं ध्यायद्गुरुहि-

तेन चेतसा हे पार्थ ! त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितम् ? कश्चि-
त्किमज्ञानसम्मोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञान-
नाशात्मनष्टः प्रकरणेन पुनरुत्पत्तिविरोधिर्धर्मो नष्टस्ते तव हे
धनञ्जय ! यदि त्वयापुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

९ व० त० दी०— कश्चिदिति प्रश्नः सावधानं करोति । कश्चिदज्ञानसम्मोहस्ते नष्टः (प्रणष्टः) इति ॥ ७२ ॥

१० पु. अ. त.— एवं संसारशक्तिः शुभलोकप्राप्तिश्च
मोहनाशो भवति, स च भगवन्मुक्ताच्छरणेऽनुनस्यैव ततः
पुनर्मुखादिकरणात्तदा कथमन्यस्य भवेत् ? इति बहिर्मुख-
ण्डामपवदन् भगवान्मुक्तं पृच्छति— कश्चिदेतदिति । हे
पार्थ श्रद्धयैतच्छ्रवणयोग ! कश्चिदिति प्रमाणः । त्वया

एकाग्रं चेतसा प्रणिहितेन मनसा एतन्मयोक्तं श्रुतं ! तेन
श्रवणेन हे धनञ्जय ! ते अज्ञानसम्मोहः अज्ञानेन
मत्स्वरूपेक्षिताज्ञानेन जनितो यः सम्मोहः आसुरमारण-
पापोपत्तिरूप. सम्यक्प्रकारको मोहो धर्मो नष्टः ।
ते तत्त्वार्थः ॥ ७२ ॥

११ नी० भा० दी०— सर्वान्तर्यामी सर्वज्ञोऽपि भगवोल्लोकशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं जातं न पेति पृच्छति;
अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेव उपदेशं कृतवन्ता प्रमुखा निदाय इव मयाऽयं श्रुतृत्वोऽप्युपदेशान् कृतायः
कृतव्य इत्याशयेनाऽऽह— कश्चिदिति । कश्चिदिति कामप्रवेदने । हे पार्थ ! एतत्त्वया एकाग्रं चेतसा श्रोतव्यं
श्रुतवतोऽर्थतश्च योद्धव्यमिति मम कामोऽस्ति तत्तत्त्वं पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति; श्रुतवतोऽपि तव
अज्ञानकृतः सम्मोहो विपर्ययः अनारमण्यात्मधीरूपः स्वधर्मं युद्धे आधर्मधीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः
कश्चित् ? मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

कृतज्ञतान्यज्ञकमजुंनस्योत्तरम् ।

अर्जुन उवाच— नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ! ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

१ शां. भा.— नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुस्तरः, स्मृतिश्चा-
ऽऽमतच्चविषया लब्धा, यस्या लामात्सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसाद-
माश्रितेनाच्युत ! । अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेवावदेति निश्चितं दर्शितं
भवति, यतः ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलामघेति । तथाच श्रुती— "अनात्मविच्छोचामि" इत्युपन्यस्या-
ऽऽमज्ञानेन सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । "मिघते हृदयग्रन्थिः" [मुं. उ. २।२।८] इति "तत्र को मोहः
कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशा. ७] इति च मन्त्रार्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतमन्देहो
मुक्तमंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

२ आ. शां. व्या.— प्रेनोपदिष्टाज्ञानस्य अज्ञानमन्देह-
निरागारदितस्य पृष्ठस्य भगवदनुपपन्नमिच्छनेन भगवन् वरि-
णोपदिष्टमजुंनो विज्ञापितानिरादह— अर्जुन इति । अज्ञानो-
त्पत्त्यादिविच्छेदस्य नष्टत्वमेव स्पष्टयति— सम्मोह इति ।
सर्वशयोनिषि प्रतीति मन्त्रवद्विज्ञाने विज्ञाऽप्यवदति कश्चिदिति

प्रश्नवर्गीति मत्वाऽऽह— स्मृतिश्चेति । स्मृतियामे किं
स्यात् ? इति चेत्तद्वत्— यस्या इति । मोहनाशे स्मृति-
प्रतिष्ठे चावापारणे आगम्य— त्वत्प्रसादादिनि ।
अनेन प्रश्नप्रतिवचनेन सर्वमर्थं व्यदति— अनेनेति ।
अमुक्तं स्मृतिप्रतिष्ठान्नामुक्तेनो हृदयग्रन्थीनां निमोघः स्या-

दिति तत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । ज्ञानादज्ञानसत्कार्य-
निवृत्तौ भूत्यन्तरमपि संवादयति—मिथ्य इति । भगवद-
सुप्रसादज्ञानकृतमोहदाहानन्तरमात्मज्ञाने प्रतिलब्धे स्वदाज्ञानतो-

होऽहमित्युत्तरार्थं व्याकरोति—अथेति । तत्र वचनं कर्त्तुं
ऽहमित्यत्र तात्पर्यमाह—अहमिति ॥ ७३ ॥

३ रा. भा.—मोहः विपरीतज्ञानं, तत्प्रसादान्मम सद्गिनं; स्मृतिः यथावस्थितवत्त्वज्ञ
त्वत्प्रसादादेव तच्च लब्धम् ; अनात्मनि प्रकृतावात्माभिमानरूपो मोहः, परमपुरुषशरीरतया तदात्मन
कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च, नित्यैर्निमित्तिकरूपस्य कर्मणः परमपुरुषाराधनत
त्प्राप्त्युपायभूतस्य बन्धकत्वबुद्धिरूपश्च सर्वो विनष्टः; आत्मनः प्रकृतिविलक्षणत्वतत्त्वम
रहितताज्ञातृत्वंकस्वभावतापरमपुरुषशरीरतावन्विद्याम्यत्वंकस्वरूपताज्ञानं, निखिलजगदुद्भव-स्थिति-प्रस
लीलाशेषदोषप्रत्यनीककल्याणकस्वरूपस्वामाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसमस्त
कल्याणगुणगणमहर्णवपरब्रह्मशब्दाभिधेयपरमपुरुषयाथात्म्यज्ञानं च, एवंरूपपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञा
तदभ्यासपूर्वकाहरहरूपचोयमानपरमपुरुषप्रीत्येकफलनित्यैर्निमित्तिककर्मनिषिद्धपरिहारशुद्धमाधात्मगुण-
निर्वर्त्यैर्भक्तिरूपतापक्षपरमपुरुषोपासनैकलभ्यो वेदान्तवेद्यः परमपुरुषो बासुदेवस्त्यमिति ज्ञानं च लब्धम्
ततश्च प्रवृत्तेहकारुण्यप्रबुद्धविपरीतज्ञानमृलात् सर्वस्मादवसादादिमुक्तो गतसन्देहः स्वस्थः स्थिर
ऽस्मि । इदानीमेव युद्धादिकतेव्यसाधिपयं तव वचनं करिष्ये । यथोक्तं युद्धादिकं करिष्ये इत्यर्थः ॥७३॥

४ पै. ता. खं.—अथ कृतज्ञतां व्यञ्जयन्तुनः धृत-
फलसिद्धया प्रतिबन्धि 'नष्टो मोहः' इति । अर्जुननाश्यायं-
ह्येतत्पूर्वमवगमाद्वाक्येन प्रथमं स्मृतेरनुदयात्तन्मूलभूतशब्द-
जन्योऽनुभव इह स्मृतिशब्देन लक्ष्यत इत्याह—स्मृतियंथा-
वस्थिततत्त्वज्ञानमिति । 'स मो देवः क्षमया कृत्या
संयुतस्तु' इत्यस्य मन्त्रस्य 'स नो बुद्ध्या क्षमया संयु-
नक्ति(स्तु)' [पै. उ. ३. १३४] इति शास्त्रान्तरे पाठद्वयानुसृत्य-
बुद्धिशब्दाद्विपरिवर्त्येणकार्यो युक्ताविति भावः । निवर्त्येमोह-
स्वरूपं योपदेशस्यामूलचरपरामर्शेन वचनकि—अनात्मनी-
त्यादिना । प्रकृतिविलक्षणत्वं स्वप्रकाशत्वादिभि विकारा-
यभावात्तत्त्वभावहितता । स्वस्थः प्रकृतिकस्य इत्यर्थः । उपदेश-

वचनस्य स्वल्पेणामनुदयेवसातेन तत्प्रतिपाद्य लक्ष्यत इत्याह
यथोक्तं युद्धादिकमिति ।

एवं चाभिप्रायः—आदिशब्देन भक्तियोगपर्यन्तब्रह्मणम
अनुदयानं तु स्मृतिप्रसादिति हि वक्ष्यति—'यसु तद्वत्
(यत्कृष्णवत्ता) श्रोतं पुरा केशव । सौहृदात् । तत्स्वैवं ब्रु
व्याप्त । अष्ट मे नष्टवेदसः' [अ. गी. १।१६] इति । प्री
वक्ष्यति च भगवान्—'आवितस्त्वं मया शुद्धं ज्ञापित
मनातनम् । धर्मं स्वस्वर्णिं पार्थ । सर्वलोकांश्च शाश्वतान्
अबुद्धया माप्रहीर्यस्व तन्मे सुमहदप्रियम्' [अ. गी. १।१५
'स हि धर्मः सुपर्णांते ब्रह्मणः परिवेदने' [अ. गी. १।१३
इति ॥ ७३ ॥

५ आ. मा. भा.—॥ ७३ ॥

६ अ. प्र. दी.—॥ ७३ ॥

७ ह. पै. भा.—एवं पृष्टो भगवताऽर्जुन उवाच—नष्टो मोह इति । नष्टो मोहो नष्टः संशयं
यः पूर्वमासीत् 'गुरुपुत्रमित्रादयो हन्तव्या आहोस्विन्न हन्तव्याः' इति । स्मृतिर्लब्धा स्मृतिः सम्य
ज्ञानं सा च प्राप्ता त्वत्प्रसादात्तव प्रसादमाश्रित्य तेन मया । अच्युत । स्वरूपात्कथमपि न व्यथ
इत्युक्तम् । स्थितोऽस्मि उत्थितोऽस्मि । करिष्ये वचनमाह्वाम् ॥ ७३ ॥

८ पै. प्र. गि.—एवं पृष्टः कृताकृत्येन शुनरुपदेशभावे-
क्षनाभ्यामोऽर्जुन उवाच—नष्ट इति । नष्टं वच्छिन्नो
मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययः । तत्रात्राहमाह—स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादाद्यमया, यस्मात्पृष्टोपदेशाद्यमज्ञानं लब्धं सर्वममया-
नाकात्मनया प्राप्तम्, अतः सर्वप्रतिकर्मण्यन्येनात्मज्ञानेन
मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अर्जुन ! अस्मत्पतेन निश्चितत्वात् ।
'विद्योपायोग्यस्मृतिर्लब्धे सर्वममानीं विप्रमोक्षः'
[छा. उ. ३. १३. १२] इति श्रुत्यर्थमनुब्रूयामाह—स्थितोऽस्मि

गतसन्देहः निवृत्तसन्देहः स्थितोऽस्मि शुद्धकर्मभ्यत्तात्मे
स्वच्छासने; पावज्जीव य करिष्ये वचनं तव भगवतः परम-
गुरोराज्ञं पाठयिष्यामीति अथासत्तात्कल्पयनेन भगवन्त-
मर्त्यज्ञः परितोषायमास । अनेन गीताशास्त्रापादितो
भगवत्प्रसादादुपदेशं योश्चकलयन्त्येवं ज्ञानं मयतीति वाक्यक-
क्षपसंज्ञकम् "तदास्व विजयी" [छा. उ. १।१६।३]
इतिवत् ॥ ७३ ॥

१ व० त० दी०—अर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । विपरीतं ज्ञानं आत्मानात्माविवेकविषयकं विनष्टं मम । स्मृतिश्च यथावस्थितस्त्वज्ञानं त्वत्प्रसादाद्भव्य । तत्रानात्मनि प्रकृतितत्कार्ये स्वात्माभिमानरूपो मोहः परमपुरुषस्वरूपनया तदात्मकस्य सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः अतदात्माभिमानरूपश्च नित्यादिकर्मणो भगवदर्थतया तस्यानुपायभूतस्य बन्धकत्वावतिरूपश्च सर्वो नष्टः । आत्मनः प्राकृतस्वभावरहितज्ञातृत्वैकस्वरूपज्ञानं तथा परमात्मनोऽभ्रव्रजैक्यज्ञानं तदुत्तमस्य पुरुषोत्तमस्यालौकिकगुणगणस्य प्रमोघनुग्रहमकल्पेव प्राप्तिः परमपुरुषार्थः । स च वासुदेवः पुरुषोत्तमस्त्वमिति ज्ञानं च स्मृतिरूपं लब्धं, त्वत्प्रसादान्मोहः साह्योपदेशेन गतः, स्मृतियोगोपदेशेन लब्धः । प्रसादो भक्तिरिति वा । भक्तो गतसन्देहस्तव वचनं युदादिकर्तव्यताविषयं करिष्ये ॥ ७३ ॥

१० पु. अ. त.— एवं प्रभे नष्टमोहः तम् अर्जुन ज्ञानं प्राह— नष्टो मोह इति । अज्ञानकृतो मोहो नष्टः, त्वद्विस्तृभवेनेति शेषः । अधिकमपि ज्ञातं हे अर्जुन तवैव द्युतिरहित ! मया अहङ्काराज्ञानसहितेन स्वप्नसादात् स्मृतिः तत्स्वरूपात्मिका लब्धा प्राप्ता । ' प्रसादात् ' इति

कल्पेन साधनालम्पतोक्ता । अतो दासस्य प्रभावाज्ञाकरणमेव धर्मः, न स्वयं योऽपि धर्माधर्मविचारः । एवं गतसन्देहः संस्तवाये दासत्वेन स्थितोऽस्मि, इदानीं तव वचनं पूर्वोक्तं युदादिरूपं सर्वधर्मत्यागरूपं त्वद्वक्तव्येनतुपदेशरूपं च करिष्ये ॥ ७३ ॥

११ नी० भा० दी०— एवं पृष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन्नर्जुन उवाच— नष्टो मोह इति । मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिः ' अयमहमस्मि परं ब्रह्म ' इत्यात्मानुसन्धानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभेन सर्वहृदयमन्यीनां ' यावान्यन्मास्मि त्वत्ततः ' [१८।५५] इत्यभेदाद्गतानां विज्रहेक्य- भ्रमप्रभवानां विमोक्षो भवति । तथा च श्रूयते— ' स्मृतिलभ्ने सर्वमन्यीनां विप्रमोक्षः ' [छां. उ. ७।२।६।२] इति । त्वत्प्रसादान्मयाऽध्युत । स्मृतिर्लब्धेति सम्यग्बन्धः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसन्देहो नष्टसन्देहः इत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितम् । ' करिष्ये वचनं तव ' इत्यनेन स्वधर्मे युद्धे चायमधीरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितम् ॥ ७३ ॥

कथानुसन्धानप्रदर्शनार्थां सज्योक्तिः ।

सज्य उवाच— इत्थं वासुदेवस्य पार्यस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

१ शां. भा.— परिसमाप्तः शास्त्रार्थः, अयेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं सज्य उवाच— इत्थमिति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्यस्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि । अद्भुतमत्यन्त-विस्मयकं, रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

२ आ. शां. व्या.— शास्त्रार्थे समाप्ते उत्पत्त्यानवस्थायाम् सज्यवचनं कुत्रोपयुक्तं ? इति तदाह— परिसमाप्त इति । वासुदेवस्य सर्वस्य सर्वेश्वरस्य, कृष्णस्य पार्यस्य कृष्णानु-स्मृत्यैव महामनोऽश्रुतुः सर्वाधिकारिपुत्रमन्त्रस्य सम्बन्धं

वादं संवादं श्रुतिप्यभावेन प्रभ्रतिवचनाभिधाननिमित्तमु-क्तान्तमद्भुतं विस्मयकरं रोमाणि हृष्यन्ति पुलकितवन्त्यनेनेति रोमहर्षणमादादकरं द्योषं श्रुतवान्मोत्याह— इत्येष-मिति ॥ ७४ ॥

३ रा. भा.— धृतराष्ट्राय स्वपुत्राः पाण्डवाश्च युद्धे किं करिष्यन्तीति पृच्छते— इति एवं वासु-देवस्य वसुदेवस्यतोः पार्यस्य च शक्तिपुत्रस्य पुत्रस्य च महात्मनो महाशुद्धेस्त्वत्पदद्वन्द्वमाश्रितस्यैव रोमहर्षणमद्भुतं संवादमहं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानहम् ॥ ७४ ॥

४ वे. ता. चं.— ' मानसाः पण्डितवैर धिमुक्तेन पश्य ! ' [१।१] इति प्रभे इत्यं सद्रमयतोत्पाद— धृतराष्ट्रायेति । ' महामनः ' इत्युक्तं व्यञ्जितं— तत्पद-द्वन्द्वमाश्रितस्येति । ' इन्द्रप्रजा इन्द्राणां इन्द्राणाञ्च पण्डराः ' इति व्यञ्जितम् । अथ ' इन्द्रतेजोऽर्द्धं पश्य मे

त्वां प्रपश्य ' [१।०] इति । अद्भुतसादित्यदोमहर्ष-णम् । यथोक्तमश्रौषमिति— दया दाम्यानुच, दय-ममाश्रुतानो नास्तीत्यर्थः । एतेन यथापेक्षितं व्यञ्जितम् । ददा ददा दद मयोक्ष्य, एतेन धृतराष्ट्रस्य, दत्तं यथा-त्यागवदित्वं व्यञ्जितं भाति ॥ ७४ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७४ ॥

६ ज. प्र. दी — ॥ ७४ ॥

७ ह. पै. भा.— इत्यहमिति । इमं यथोक्तम् ॥ ७४ ॥

८ घं. प्र. गि.— समाप्तं शाब्दार्थः । कथासम्बन्धमिदा-
नीमनुसन्धानं सञ्जय उवाच— अद्भुतं चेत्तसो विस्मयाकृत्य-
विकारकरं लोकेष्वसम्भाव्यमानत्वात्, रोमहर्षेण क्षीरस्य

रोमाश्चाख्यविकारकरम् । तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य
दङ्गितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

९ व० त० दी०— तदेवं घृतरात्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवाद्मुक्त्वा प्रस्तुतकथामनुसन्धानेन सञ्जय उवाच—
इत्यहमिति । चभयो. सवाद्मिममप्रयोगम् ॥ ७४ ॥

१० पु. अ. त — एव घृतरात्रं घृष्टश्रीकृष्णार्जुनसंवादं
सफलमथेव कथयित्वा भगवति सासृयत्वात् घृतरात्रस्य
फलाभावकथनार्थं इत्येव च तदग्रे कथनावश्यकरवाय स्वस्य
श्रवणानन्दभवनकारणज्ञापनाय स्तुतकथानुसन्धानेन सञ्जय
उवाच— इतीति । इति अञ्जना प्रकारेण अहं स्वदीपत्येन

द्वेषसम्बन्धयुक्तोऽपि वासुदेवस्य मोक्षदातु महात्मनो
भगवद्भक्तस्य वार्यस्य च इमं मया पूर्वोक्तं सवादम् उत्तर
प्रत्युत्तररूपं अद्भुतम्, अलौकिकं रोमहर्षणं रोमहर्षकरम्
आनन्दोद्बोधकं अश्रौयं स्तुतवानस्मि ॥ ७४ ॥

११ नी० भा० दी०— समाप्तं शाब्दार्थः, इदानीं कथाप्रसङ्गमेवानुवर्तयन् सञ्जय उवाच— इतीति ।
अद्भुतं चेत्तसो विस्मयकरं रोमहर्षेण रोमाश्चोद्भेदजनकम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ७४ ॥

दूरस्थस्यापि सञ्जयस्य श्रवणार्हतायोतनम् ।

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

१ शां. भा.— तं वेमम्— व्यासप्रसादात्तसो दिव्यचक्षुर्लभ्याच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यतमं परं योगं
योगार्थत्वात् संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं, न परम्परातः ॥ ७५ ॥

२ आ. शां. व्या — प्रकृतं सवादं कथमश्रीवी ? इति
चेत्तत्राऽऽह— सं चेति । एतत्पदं संवादपरत्वात्पुनिरुक्तेन
नेतव्यमित्याह— एतमिति । परमपुरुषार्थीपथिकत्वात्परत्वं
परं गुणमतिशयेन गुणं इत्यहमिति वा । योगो ज्ञानं कर्म च
उदयत्वाद्य सवादो योग उक्तः । अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य

योगस्याज्ञात्वादय सवादो योग इत्याह— सवादमिति ।
योगानामीश्वरो योगेश्वर, तदनुग्रहेणुत्वायोगात्फलमेतत्
साक्षादन्वयवशनेन श्रुतवान्, न परम्परयेत्याह— योगेश्वरा-
दिति । स्वयं स्वयं पारमेश्वरेणातिरिक्तज्ञानैश्वर्यरूपेण कथयतो
व्याचक्षाणादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

३ रा. भा.— व्यासप्रसादाभ्यासानुग्रहेण दिव्यचक्षुश्चोत्रलामात् एतत्परं योगार्थं गुह्यं योगे
श्वरात् ज्ञानजलैश्वर्यरिपैशक्तित्वेजसा निर्धेमगन्तः कृष्णात् स्वयमेव कथयतः साक्षाच्छ्रुतमानहम् ॥ ७५ ॥

४ घं. ता. च — मन्दस्य मोहनकालुष्यनिवृत्तिलक्षण
प्रसादस्याग्रामावात् व्यासानुग्रहेणेत्युक्तम् । देवैरप्यदस्यस्य
धीविशेषस्य दशनायै दूरस्थनायक्यवर्णनं च अनुग्रहावात्तर
व्यापात्त्याह— दिव्यचक्षुःपुद्गलाभ्यामादिति । अतीन्द्रिया
दिप्रमाणसामर्थ्यादिमात्रेणैव दिव्यत्वम् । एतदिति नपुंसक-
निष्पत्तेर्योगशब्दं विद्यायोगीकरोति— योगारयमिति ।
'०१ गुणं' इत्यहमेति योग्यतामिजयम् । तथामृतमपि हि
मया श्रुतमिति म्यातमाहात्म्यव्यञ्जनम् । 'योगेश्वरात्'

इत्यत्र योगशब्दं कथ्याणगुणयोगपरं 'एतां विवृतिं योगं च'
[१०-१०] इति प्राशुक्यवदित्याह— ज्ञानेति । स्वयमेव
कथयत, न तु परैश्चयत इत्यर्थः । तेन वक्तुवैलम्बनोक्तिः ।
यथा 'पञ्चरात्रस्य श्रुतस्य पक्षा नारायण स्वयम्' [म. भा.
१३३४८६८] इति । साक्षाच्छ्रुतवानहमिति— न तु
वितस्वदनुनादितच्छिद्यद्वारेत्यर्थः । यदा दूरस्थोऽपि प्रत्यक्ष
श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७५ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७५ ॥

७ ह. पै. भा.— व्यासेति । व्यासो भगवान् कृष्णद्वैपायनः । परं प्रकृष्टं, परमात्मविषयत्वात् । योगं संस्पृशानम् । योगेश्वराद्योगा योगिनस्तेषामीश्वरात् । साक्षात्प्रत्यक्षं कथयतः । स्वयं स्वमुखेन ॥ ७५ ॥

८ चं. प्र. गि.— व्यवहितस्यापि भगवदर्थसंवादास्य न परम्परयेति स्वमाग्यमभिनन्दति । अत्र 'इमम्' इति प्रवाशोभ्यतामात्मन आह— व्यासप्रसादादिति । व्यास- इति दिव्यचक्षुद्वारादिनामरूपाद्वयासप्रसादादिभ्यं परं गुह्यं लिङ्गपाठस्यैव योगसंख्यासामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदं- गेयं योगस्यमिचारिहेतुं संवादे योगेश्वरादृष्णात्स्वयं स्थेन मिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥

९ व० त० दी०— ननु कथमेवं स्वया श्रुतोऽयं संवाद इति चेत्त्राऽऽह— व्यासप्रसादादिति । दिव्यचक्षुः प्रोवादि मह्यं दत्तं, वासुदेवेनाजुनाय इव । तदेतत्परमं गुह्यं योगं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णाद्वेतोः परं वनेन कृष्णसंस्पृश्यात्परत्वमुक्तं तेन साक्षाद्भगवद्वाक्यत्वमेव सिद्धयति 'या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्रिनिस्तृता,' इति गीतामाहात्म्यवाक्यात् 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि' इति श्रीमदाचार्योक्तेश्च । तेनैतदर्थस्य प्रबोधकं तात्पर्यार्थः । न चेन्मन्त्रादुगीतोपदेश एवाजुनस्य प्रबोधक इति वाच्यं, एतच्छेषभूतत्वादिति गृह्यण ॥ ७५ ॥

१० पु. अ. त.— ननु द्वेषभावसम्बन्धे सति कथं किं दिव्यं दत्तं, तेन श्रुतवानस्मि । किं तदिति श्रुतं ? इत्यत आह— व्यासप्रसादादिति । व्यासस्य आह । एतत् परित्यज्यमानं गुह्यं गोप्यं परं सर्वोन्मत्तं योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् स्वयं कथयत श्रुतवानस्मि ॥ ७५ ॥

११ नी० भा० दी०— कथमेवं स्वया श्रुत्ययोरपि वासुदेवाजुनयोः संवादः श्रुतः ? इत्यत आह— व्यास- सादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुद्वारादिकं मह्यं दत्तं, येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलान- स्त्वद्रिजानामि । अतो व्यासप्रसादादेवच्छात्रं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च 'पश्य मे योगमैश्वरम्' ॥ १८ ॥ इति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैधरूप्यं तमपि दृष्टवानिति शेषः । स्वयं कथयत इत्युक्ते "अस्य महतो वरस्य निश्चसितमेतद्यत्नवेदः" [बृ. च. २।४+१०।४।५।१] इति श्रुतेः स्वनिश्चसितं वेदं शिष्याचार्यपरम्परया त्यजत इत्यायाति तदर्थं साक्षात्कथयत इति । सूत्रपादौ प्रक्षारणं प्रतीवेदानीमजुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवा- हमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहपात्रतया प्रक्षणा समत्व स्वस्य द्योत्यते । अत्र 'एतद्योगं' इत्यमेदेनान्वये तु प्रदापेक्षया एतद्योगमिति पुनर्पुंसकलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं, 'शक्यं च यद्विद्विदभताऽपि क्षुद्रुपहन्तु' 'यादाविच पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारप्राप्त्यादुत्तरत्र भिन्नलिङ्गविशेष्यतामेऽपि पूर्वसंस्कारो ॥ निरवैत इति सामानाधिकरण्यं विलिङ्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७५ ॥

भगवदर्थसंवादप्रवणजाहादकथनम् ।

राजन् ! संस्पृश्य संस्पृश्य संवादमिममश्रुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तत्र संस्पृश्य संस्पृश्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महाराजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

१ आं. भा.— हे राजन्श्वराष्ट्र ! संस्पृश्य संस्पृश्य संवादमिममश्रुतं केशवार्जुनयोः पुण्यमिमं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रविषणम् ॥ ७६ ॥ तत्र संस्पृश्य संस्पृश्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्गिरूपं विस्मयो मे महान्हे राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

२ आ. शां. व्या.— यथोक्तं संवादं भगवतः श्रुत्वा । श्रवणादुपैति ॥ ७६ ॥ यत् विश्वरूपारूपं रूपं सगुणमर्जुनाय विमुपेक्षते ? नेत्याह— राजन्निति । पुण्यत्वं साधयति— भगवन्देशितवान्पुनर्यथा सदिदानीं स्तोति— तथेति ॥ ७७ ॥

३ रा. भा.— केशवाञ्जुनयोरिमं पुण्यमद्भुतं संवादं साक्षाच्छ्रुतं स्मृत्वा सुहृर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ तंचार्जुनाय प्रकाशितमैश्वरं हरेरत्यद्भुतं रूपं मया साक्षात्कृतं संस्मृत्य संस्मृत्य हृष्यतो मे महान् विस्मयो जायते; पुनः पुनश्च हृष्यामि ॥ ७७ ॥

४ वे. ता. चं.— अद्भुतरत्नमाह— 'राजन्' इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पुण्यं भगवन्मात्रेणापि ज्ञानयज्ञादिवत्प्राप्तमनम् । अद्भुतं शब्दतोऽर्थतश्च आश्चर्यान्वितम् ॥ ७६ ॥ तच्च रूपमित्ये- तत्सर्वजनप्रत्यक्षवस्तुदेवतनयरूपाद्विषयवच्छेदार्थमित्याह— अञ्जु- नाय प्रकाशितमैश्वरं रूपमिति । 'संस्मृत्य' इत्यस्य समानचतुर्वन्ताय हृष्यामीति सममिन्याहारानुसारेण— हृष्यत इत्युपात्तम् । इष्टं च फल महत्तरमित्यस्य श्लोकस्य भावः ॥ ७७ ॥

५ आ. मा. भा.— ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

६ ज. प्र. दी.— ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

७ ह. पै. भा.— राजन्निति । संस्मृत्य पुण्यं पापहरम् । हृष्यामि च तुष्यामि च । सुहृर्मुहु- र्भूयो भूयः ॥ ७६ ॥ तथेति । तच्च रूपं विग्रहमत्यद्भुतम् । हरेर्नारायणस्य । विस्मयः कुतूहलम् ॥ ७७ ॥

८ वै. प्र. नि.— पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवा- ञ्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किन्तु संस्मृत्य संस्मृत्य— सन्ध्रमे द्विरुक्तिः— अद्भुतं चारवारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्छितो भवामीति ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपारूपं सगुणं रूपमर्जुनाय यथार्थं भगवान्दर्शयामास, तदिदानीमहसन्दधान आह— तथेति । तदिति विश्वरूपम् । हे राजन् ! मम महान्वित्तमयः । अत एव हृष्यामि चाहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

९ ब० त० दी०— राजन्निति । केशवाञ्जुनयोः संवादमिममद्भुतं स्मृत्वाऽहं सुहृर्मुहुर्हृष्यामि ॥ ७६ ॥ किञ्च तथेति । हे राजन् ! हरेः सर्वधर्माश्रयस्य विमोर्निरुपममहिम्नः पुरुषोत्तमस्य कृष्णस्य सर्वदुःख- हर्तुर्मुहूर्त्तहर्तुश्च । तदुक्तं परमाद्भुतमनेकधर्माश्रयमहत्तरं कालमायातिगमैश्वरं निरुपममहिमयाम विश्वरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो भवति मया साक्षात्कृतत्वात्, च पुनः पुनः स्मृत्वा, स्मृत्वाऽहं हृष्यामि । अनेन देव- स्वैर्ब हर्षः, नान्यस्येति सूचितम् ॥ ७७ ॥

१० पु. अ. त.— किञ्च— राजन्निति । हे राजन् इमं केशवाञ्जुनयोः संवादं अद्भुतं यौक्तिकोपपत्तिरहितं पुण्यमनकं संस्मृत्य संस्मृत्य सादारं संस्मृत्य सादारं संस्मृत्य अद्भुतं चारवारं हृष्यामि इयं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥ किञ्च तथेति । तत् अत्यद्भुतं अलौकिकरूपं संस्मृत्य, च पुन हरेः सर्वदुःखहर्तुः पुरुषोत्तमसम्बन्धिरूपं संस्मृत्य मे विस्मयो महान् जायते, कथं त्वदीया जेष्यन्तीति । मूलमूलस्वरूपदर्शनेन सर्वं मोक्षं प्राप्स्यन्तीति पुनः पुनः वारं वारमादरेण हृष्यामि । यद्वा— हरेः अत्यद्भुतं पुरुषोत्तमस्वेवाहम्बैकधेयं तत्संस्मृत्य स्मरणं कृत्वा पुन संस्मृत्य यथार्थं कृत्वा मे महान् विस्मयाः, यतः 'काहं हृष्यो जीव, क तदर्शनं' इति स्वात्मगन्धेन दर्शनं जातमतः सम्बोधयति— राजन्निति । किञ्च पुनः हृष्यामि आनन्दं प्राप्नोमि । भगवत्सर्वधेयं हर्षतत्वाप्यनुभवसिद्ध इति तज्जलेन महत्सम्बोधयति— राजन्निति ॥ ७७ ॥

११ नी० भा० दी०— केशवाञ्जुनसंवादप्रवणञ्च विश्वरूपारययोगदर्शनञ्च चाह्लादं क्रमेण श्लोकद्वयेनाऽऽह— राजन्निति । हे राजन् हे घृतराष्ट्र ! पुण्यं पुण्यकरं पापहरं चेत्यर्थात् संस्मृत्य संस्मृत्येति सन्ध्रमे द्विरुक्तिः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ७६ ॥

तथेति । रूपं विश्वरूपं एतद्दर्शने हि 'ब्रह्माणमीशं' [११।१५] इति देशतो विप्रकृत्यं, 'यक्त्राणि ते स्वरमाणा विदमि' [११।२७] इति कालतो व्यवहितं, भीष्मादिक्षयं च करतलोर्मलद्वहृद्वान् । तच्च जगतो मिथ्यात्ममन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिपादितं वेदान्तकृतकः—

अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्यते करविल्ववत् । योगी सङ्कल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु हिण्डिमः ॥ १ ॥
 मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत् । अस्तीति तदुपाधिभित्तिस्त्वात्म्यात्सर्वमीश्वरः ॥ २ ॥
 आरम्भपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् । अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥ ३ ॥
 सङ्कल्पमात्रभातं वस्तुतीतादि यद्वीक्ष्यते । नष्टस्त्रीदर्शनार्थं तत्कथायोगिव्याप्तमप्रमा ॥ ४ ॥
 योगिसङ्कल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीप्यते । ईशमङ्कल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिर्यदीप्यताम् ॥ ५ ॥
 आरम्भे परिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः । नैव दृष्टः कचित्सोऽयं स्वप्नमायाद्विषु स्फुटः ॥ ६ ॥
 युगपद्गृह्यते कुम्भो नानादेशस्ययोगिभिः । जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटम् ॥ ७ ॥
 योगिभिर्गृह्यमाणत्वाद्वदः सर्वत्र सर्वदा । सन्नेवास्मीति चेत्कार्यं कथमीदृग्विवं भवेत् ॥ ८ ॥
 व्यावृत्तं हीप्यते कार्यं युगपद्भिन्नेदेशता । चेत्कल्पनां विनाऽप्येष्टा दृष्टान्तस्तत्र नास्ति वः ॥ ९ ॥
 तस्माद्वाणुभिरारब्धभित्तिवन्नापि गम्यवत् । प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विन्द्रजालवत् ॥ १० ॥
 सत्यं बद्धदृशामिन्द्रजालं विश्वं परावृणाम् । अविष्टानादृते शुद्धदृशा नास्त्येव तद्वयम् ॥ ११ ॥ इति ।
 स्पष्टार्थो मूलश्लोकः ॥ ७७ ॥

धृतराष्ट्रस्य जयाद्यानिराकरणाय सजयस्य निश्चयेकिः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसञ्ज्ञासयोगो

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१ शां. भा.— किं बहुना ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः मर्त्ययोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्व-
 योगवीजश्च कृष्णो यत्र पार्थो यस्मिन्पक्षे धनुर्वर्गे गाण्डीयश्च तत्र श्रीस्तस्मिन्पाण्डवानां
 पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः त्रियो विशेषो विस्तारो भूतिर्ध्रुवाऽप्यभिचारिणी नीतिर्मम इत्येवं
 मतिर्ममिति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमन्महर्षसंस्मरिवाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमदाचार्य-

श्रीगङ्गाधरभगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसञ्ज्ञास-

योगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

२ आ. शां. ध्या.— इयोरपि कृष्णार्जुनयोरेकानारादनयो
 र्गोपदेशस्य प्रामाण्याय परममुत्तरं दत्तमिति— किं बहुनेति ।
 एवं सर्वेषां योगानामीश्वरो भगवान् । इति दशाऽऽह— तत्र-
 भयस्यादिति । सर्वयोगे ज्ञानं कर्म च, तस्य बीजं वाङ्मय-
 शब्दवैराग्यादि, तदि भावदधीनं, तदुत्पत्तिरिदं नित्यं दद-
 योगः ; अतो योगतत्त्वमर्थभगवदुपदेशस्तत्त्वद्भगवतो

योगेश्वरत्वमिन्द्रियं । श्रीलक्ष्मीविरचयः । पक्ष उच्यते । एतौ
 धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयानां शिविभौतयः पाण्डवेषु जयः
 प्राप्तिर्निश्चितोऽमुगमं इति— इत्येषमिति । उपायोपेद-
 भावेन निरुद्धस्य प्रसिद्धिस्तत्त्वमिति । शम्भरदा ज्ञान-
 निरुद्धः ; ज्ञानविज्ञा तु ध्यानादेव मोक्षरूपमिति साक्षात्-
 मुमंशुनिर्दिष्टमुच्यते ॥ ७८ ॥

काण्डस्यात्मक शास्त्र पञ्चाश्वार्थगोचरम् । आदिमध्यातपुत्रे व्याख्याया गोचरीकृतम् ॥ १ ॥

सङ्क्षेपविस्तराभ्या यो लक्षणैरुपपादित । सोऽर्थोऽन्तिमेन सङ्क्षिप्य लक्षणेन विवक्षित ॥ २ ॥

गीताशास्त्रमहागोचरममृत वैदुष्यकण्ठोद्भव श्रीकृष्णपरनामकमुनिकृत निष्ठाद्वययोजितम् ।

निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी साक्षात्कृत कुर्वती मोक्षे पर्यवयास्यति प्रतिदिन सेवञ्चमेतदुपा ॥ ३ ॥

प्राचापार्चयपादाना पदधीमनुगच्छता । गीताभाष्ये कृता टीका टीकता पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपुण्यपादशिष्य

भगवदानन्दगिरिविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्य

व्याख्यानेऽष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

१ रा. भा.— किमत्र बहुनेक्तिन ?—यत्र योगेश्वरः कृत्स्नस्योच्चारणचरूपेणानस्थितस्य चेतनस्या-
चेतनस्य च वस्तुनो ये ये स्वभावायोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः स्वसङ्कल्पायत्तत्वेतरसमस्तवस्तु-
स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदः कृष्णः वसुदेवसन्तुः, यत्र च पार्यो धनुर्धरः तत्पितृवृत्तुः पुत्रः तत्पदद्वन्द्वैकाग्रयः,
तत्र श्रीर्निजो भूतिर्नानिश्च धुरा निश्चला; इति मतिर्ममेति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमगनद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

४ वे. ता च — सुबोधनविजययुक्तस्य कृतस्य
प्रधस्य सहसा साक्षादुत्तर वक्तुमशक्नुवन् 'अयोका कुह
पात्राला' इति मत्वा गुहाभितन्वि सबादासुतत्वादिक
मुक्तवान्, तावताऽप्यजानत सर्वात्मनाऽप्यस्य साक्षादुत्तरमाहे-
त्याह— किमत्र बहुनेति । अनभिप्रायस्य ते भगवताऽजुना
याभ्यात्मोपदेशवैधरूप्यप्रकाशनादिभि पाण्डवविजयसूचकै-
रक्षम्, सूचितमेव स्पष्ट वदामीत्युच्यते इति भाव । यत्र
यस्मिन् पक्ष इत्यर्थ । योगेश्वरशब्दस्य 'कथयत स्वयम्'
इत्यत्राततमत्वाय प्रागुक्तादर्थार्थान्तरवचनम्, अनेकार्थ-
सम्भवात् प्रकरणात्तुल्येन तत्तद्विशेषपरिमहोपपत्तय । ईश्वर-
शब्दस्य नियन्तव्यधाकाङ्क्षतया यागशब्देन नियन्तव्यविशेष
समर्पण व मुक्तमम्, अतो विवक्षितविजयाद्यनुगुणमर्थमाह—
कृत्स्नस्येत्यादिना । तत्र कलितमाह— स्वसङ्कल्पेति ।
अवस्थातरेऽपि श्यामसूत, अत कृष्णशब्दोऽनावतारदशाया
मपि योगेश्वरत्वेनाजहत्स्वस्वमाक्त्वसूक्तार्थ इत्यभिप्रायेणाऽह-
वसुदेवसन्तुः इति । पार्यसम्बन्धविशेषोऽप्यनेन सूचित ।
अत एव हि पार्यसम्ब एव व्याख्यायते— तत्पितृवृत्तु पुत्र
इति । 'विद्युज्य सार चापम्' [१४७] इति प्रागुक्ता
व्याख्यातिरेकपरोऽत्र धनुर्धरशब्द भगवदनुशिष्टयचोक्त-
करणार्थतया गाण्डीवारयधनुर्महद्योतनाय । तत्र विधि

द्योपकरणविशेषविवर्तिदिविशेषोऽप्यन्तर्नीत । 'पार्यस्य च
महात्मन' [१८७४] इति प्रागुक्तमहामतिर्य पार्यशब्देन
सूचितमित्याह— तत्पदद्वन्द्वैकाग्रय इति । नक्षत्रौ स्वत्पुत्र
वस्तुल्लभमम्यध्ये निस्सारान्तरिकरत्वेन परिजग्राहेति भाव ।
यत्र 'इति सामान्यनिर्देश प्रत्यक्षपार्यपरिहारार्थ । श्री
राज्यादिभोग्यसमृद्धिरूपा । विजय शत्रुनिरास । 'तत्र ध्रुव'
इति विपरिणाम । भूति ऐश्वर्यम्, 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्'
[अमर १११३८] इति पर्यायपाठात् । तेनास्य पुरुषस्य
प्रभुत्वादिसाक्षिभोगो विवक्षित । वरपत्न्या सङ्गृहेऽतरोत्तरा
भिषद्विरूपमवन् भूति नीति अर्थेणाजन्त्यकर्तव्यनिश्चय,
तच्चोदिता धर्माविशदा वा इति, पटुप्रतैरवहितैरपि मुष्मामि
भूतभिरप्युपायैरकम्पनीयो नयो ध्रुवशब्दाभिप्रेत इत्याह—
निश्चलेति । 'मतिर्मम' इत्यस्यान्वयार्थमिति शब्दोऽप्या-
ह । ममेव मति 'विद्या (भणु) राजन् ते विद्या मम विद्या
न हीयते । विद्याहीनस्तमोष्यस्तो नाभिजानासि केशवम्' ।
[म भा ५।६९।२] 'माया न सेवे भद्र ते न वृथा धर्मगा
चरे । शुद्धभाव गतो भक्त्या शास्त्रोद्देशि जनार्दनम्' [म भा
५।६९।६] इति । अतस्ते ध्रुवा नैव मति, मम त्वेव
समीचीना मति सञ्जातेति भाव ॥ ७८ ॥

कृष्णस्तरा पर त्तररमपि च हित तत्पदेकाग्रयत्न साक्षाद्योऽय च पट्टेस्मिन्निहित कथितस्तत्र पूर्वत्र पट्टे ।

भक्त्यर्थस्वात्महते करुणालक्षणा मय्यमे भक्त्युपाय स्तोकात्पठानर्हति द्रष्टव्यनुपलित प्रोक्तमन्तेऽप्यशोभि ॥ १ ॥

अप्यादि गिन्द्याहम्भुपयमविधि कर्मयोगोऽय मेऽहस्तरसौकर्यादिगोस्तनुविभमहिमा भूतिरूपादिभेद ।

तस्मिन् मूत्रमूमा अत्रममममम भक्तिर्ह्येवादि जीवैश्वर्य शाधिशास्त्रा सद्विचयनर सारवर्धन गीता ॥ २ ॥

... .. इत्यादिः सर्वयोगो भगवति परमैकान्त्यमग्रीतियुक्तम् ।
येषामन्योन्ययोगो भवति च कलया नित्यनैमित्तिकानां निवृत्त्येतेषु योगं परममितफलं वस्तुमन्यत्प्रसक्तम् ॥ ३ ॥

शुद्धादेवशब्ददीकृत्यतिक्षोणीदावाणीशता प्रज्ञातत्परिष्कृत्युतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।
नित्यानन्दविभूतिसन्निधिषदासामोददामोदरद्वित्रालिङ्गनदीर्घलिखलितोन्मेषा मनोपाऽस्तु मे ॥ ४ ॥

तत्त्वं यत्प्रणवे धनद्वयरेषेऽप्यग्रे दूरीदयते तच्चित्तो मुचि वेङ्कटेश्वरकविर्भक्तोऽनुकम्प्यः सताम् ।
तत्तादृगुदृष्टिपातमहिमप्रस्तेन यथेतथा गीताविष्णुपदी यतीश्वरवचस्तोयैरवागम्यता ॥ ५ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्त्वस्वतन्त्रस्य धौमद्वेङ्कटनायस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु धीमद्वेङ्कटनायानुजविरचितधौमद्वेङ्कटनायामाष्यटीकाया
तात्पर्यचन्द्रिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५ आ. मा. भा.— ॐ पूर्णादोपमहाविष्णोर्गीतामाश्रित्य लेखतः ।

निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥ ७८ ॥

सङ्कराख्यस्य दुयोर्नेर्निस्तृतेन रजस्वला । गीतानारी समीरेण शोधिता हंसरूपिणा ॥ १ ॥

मायिनः शूलभायन्ते भास्करस्तस्करायते । यस्य तस्मिन्प्राणनाथे यतीन्द्रे भक्तिरस्तु मे ॥ २ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ।

६ आ. प्र. टी.— इदानीं समापितभाष्यो भगवाना- । एतद्गीतामित्यनेन निरूपणमित्यनेन च सम्बध्यते । तेनेति
षोडशोऽध्यायस्य फलं भगवत्प्रीतिमेवावाहयते- पूर्णंति । । श्रवणाद्यदिति सम्बध्यते ।

करतलकलितामलकमिव प्रमुखा येनेदमवगत विषम् । स जयति जनकमुतायाः दान्तः धीरधुनन्दनो देवः ॥ १ ॥

नमामि ब्यासदासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे । नवामरशिरोरत्नराजिनीराजिते सदा ॥ २ ॥

अहोमयतीर्षगुण्या द्रुक्कवन्द्यक्षितस्य मे । वयोभिरमृतशयैः प्रीयन्ता सन्तं युषा ॥ ३ ॥

इति धीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य धीमद्गीताभाष्यस्य टीकाया जयतीर्थ-

मुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

७ ह. पै. भा.— किं वदता ? यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरः कृष्णः स्थितः, यत्र पार्थो धनुर्धर
उपतगाण्डीनः, तत्र तस्मिन्पक्षे श्रीदेवता विजयायां, विजयः शत्रूणां धर्षणम्, शक्तिरन्धयम्, नीतिर्विजयः,
प्रज्ञा जयसाधिका, इतीत्थं मतिर्निश्चयः । इति करणं गीताशास्त्रपरिमामाज्यर्थम् ॥ ७८ ॥*

इति श्रीमद्भगवद्गीताविरचिते पैशाचमाष्यनामके श्रीमद्भगवद्गीता-

व्याख्यानैष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

* एतदमे— ' भाष्ये भगवद्गीतायाः विद्यायै विनिर्मितम् । आत्मनः प्रवृत्तिं प्रभुं विषयान्ते मेतिष्ठम् ' इत्यधिकः श्रीरो
माष्यावसानसूचकः ॥ वि१ ॥ रयते ।

८ छं. छ. गि.— एवं सति स्वपुत्रे विजयादि- निमित्त उत्कर्षं, भूतिरत्नोत्तरं राज्यलक्ष्या विट्प्रि, ध्रुवा
सन्भावनां परित्यजेत्याह— यन्नेति । यत्र यस्मिन्पुष्टिरपक्षे । अवश्यम्भानिनीति सर्वत्रान्वयः । नीतिर्नय । एव मम
योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वर सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान्- मतिनिश्चय । तस्माद्ब्रूयात् पुत्रविगयाशां यत्करा भगवदुष्ट-
कृष्णो भक्तदुःखार्पणस्तिष्ठति नाशयण, यत्र पार्थो धनुर्धरः हीतैर्लक्ष्मीविजयादिभोगिभिः पाण्डुवैः सह सन्धिरैव विधीय
यत्र गाण्डीवधन्या तिष्ठत्यर्जुनो नरः, यत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन्पुष्टिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मी, विजयः क्षत्रपराजय-

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकसार्वभौमश्रीमद्वैतविद्याप्रतिष्ठापनाभिनवशङ्कराचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्रामयज्ञानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादानां शिष्येण श्रीवेङ्कटनाथेन कृते ब्रह्माण्ड-

गिरांख्याने भगवद्गीताभ्याख्यानं अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

९ व० त० द्वी०— अतो राजंस्त्वमेव सर्वमालोच्य निरसंशयो भव, किंवदुना ? यत्रति । यत्र योगेश्वर
कृष्णः, यत्र पार्थो धनुर्धरः, तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयो ध्रुवा निश्चिता नीतिः, अन्यत्रैवं न, भगवतः श्रीपतित्वात्
अर्जुनस्य विजयत्वात्, तस्ययोगो एव सर्वं ध्रुवं नीतिश्चेति मे मतिः । अन्येपात्रमेवं भातु मा भातु वा, ममत्वेन
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

यावत्तदुक्तमार्गेण श्रीकृष्णः शरणं मम । नरो न भावयेद्भक्त्या तावन्मोहो न नश्यति ॥ १ ॥

साङ्ख्ययुद्धया नात्मभिन्ने स्वात्मन्यवगते क्रिया । भगवत्परिचिता कार्या तथा योगधियाऽपि च ॥ २ ॥

सापि भक्त्या गमयति श्रीकृष्णस्याक्षरं पदम् । तत्रापि पुष्टिभक्त्या हि हरितत्वावबोधनम् ॥ ३ ॥

तत्पदेशः फलं काम्य भगवांस्तु पर फलम् । सङ्घस्य सर्वधर्मान्वा शरणं भावयेत्प्रभुम् ॥ ४ ॥

तदाहा धर्मतः सिद्धिरिति गीतार्थसङ्ग्रहः । विवेकधैर्यदेतुभ्यामाभयोऽयं निरूपितः ॥ ५ ॥

तथासति स्थिता राज्ये भगवद्भक्तेति च ॥ ६ ॥

कर्मन्तर्गतमेव यत्र विमलं ज्ञान विशुद्धं परं साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमैकविषयं भक्तिश्च निर्हेतुका ।

मर्यादा सुवि पुष्टिद्वयमिता गत्या प्रपत्त्यात्मनः सर्वत्यागत एव सेयममला गीता समुद्रासते ॥ ६ ॥

या वैशर्पराद्वर्परत्नविलसन्मञ्जुषिका दूषिका निरसत्त्वस्य च यन्निष्ठा भगवता पार्थार्यमुद्रादिता ।

स्वल्नेहाद्विमलान्तरालतिमिरे श्रीवल्लभाग्नेयया प्रादुर्भावितदीपिकात इह सा सन्दृश्यता मो दुष्याः ॥ ७ ॥

श्रीवल्लभविभुषणाम्युजयुगविलसद्भक्तसनाथेन । कृतया तुष्यतु रमया सह हरिरनया सत्त्ववद्दीपिकया ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुषनिपत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

श्रीमद्भक्तभाचार्यवन्द्यश्रीवल्लभप्रादुर्भाविताया-

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१० पु. अ. त. — एव गीताश्रवणेन भगवद्दर्शनान्दित्त-
चित्तेन स्वमतिनिश्चितार्थमनुवदति तत्प्राप्त्यन्तेन शरणा
गमनार्थम्— यन्नेति । यत्र येषां पक्षे योगानां सर्वसंघना
नामीश्वरो नियामक तत्र श्रीः हृदमी, यत्र यस्मिन्पक्षे पार्थ
शूरायाः क्षत्रियायाः 'यस्यै धर्मियास्तु' इति वाक्यवक्तव्या
पुनो महापरो भगवद्दीपक धनुर्धरः सत्सामर्थीक तत्र
विजयः शत्रूणां पराजयः सर्वशक्तिः, सर्वैव हृदमीस्तवैव

भूतिस्तद्वत्तत्त्वा राज्यलक्ष्मीः ध्रुवा निश्चिता, यत्र विजयस्तत्र
नीतिर्नय इत्यर्थः । इत्येवंस्था मे मति मद्बुद्धिनिश्चय ।
अत्राय भावः— यत्र श्रीहृष्णार्जुनौ पक्षे भवत तत्र श्रव्यादिक
भवति, तत्र साक्षात्प्राप्ते यत्र तत्र किं वाच्यमिति भावः ।
अतस्तत्रापि सत्सामर्थ्यान्तेन शरणगमनमेव सर्वार्थसाधक-
मिति भावः । स्वमतिस्ववाचकस्येति प्रतिजानीम ॥ ७८ ॥

श्रीहृष्णानन्दभक्त्य गीताश्रवणत परा । एता भक्तिर्भगवद्गीतासारस्तेषां हि बुद्धयताम् ॥ १ ॥

साक्षात्स्वयमज्ञाना इति न च्छब्द भवेत् । हरिर्मन्त्रसिद्धयर्थं गीताशास्त्रमपावरीत् ॥ २ ॥

अर्जुनाय प्रसङ्गेन सर्वोद्धारप्रयत्नवान् । तस्माज्ज्ञात्वा हि गीतार्थं कृष्णः सेव्यो हि सर्वदा ॥ ३ ॥
 अतस्तदर्थं गीतार्थो निगूढो विनिरूपितः । श्रीमदाचार्यपादाब्जमकरा एवो धनन्यया ॥ ४ ॥
 श्रीमदाचार्यपादेषु गीताभंगसुमाञ्जलिः । न्यस्तस्तेन प्रसीदन्तु ते सदा मयि किङ्करे ॥ ५ ॥
 पुष्टिभार्गीयभक्तानां विहारार्थं सुनिर्मला । वृत्ता श्रीकृष्णभावात्किङ्गीतामृततरङ्गिणी ॥ ६ ॥
 अनन्यैकैव भक्तिर्हि कायां श्रीकृष्णतुष्टये । विद्याष्टादशकेनापि सर्वयैवोच्यते यतः ॥ ७ ॥
 इत्येवाष्टादशाध्यायैर्गीताशास्त्रं हरि स्वयम् । प्रकटीकृतवैद्योके दयालुर्देवनीसतः ॥ ८ ॥
 अत्र युक्तमयुक्तं वा जीगृह्यथा लभेसि यत् । तत् क्षमन्तु सदाऽऽचार्याः स्वाङ्गीकृतिफलान्मयि ॥ ९ ॥
 कृष्णो जलधरस्यामो बभौ राजीवलोचनः । श्यामाऽपि यस्य वामांसे विद्युद्वज्रेव रागते ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामृततरङ्गिण्यामष्टादशो-

ऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

११ नी० भा० श्लो० — यस्मादनन्तैश्वर्यो भगवांस्तदनुगृहीनोऽर्जुनश्च युधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वया जयाज्ञा न
 कार्येत्याह— यत्रेति । यत्र पक्षे । भूवेति सर्वत्र सम्यप्यतं । श्रीर्दिव्यसमादिशोभा, विजयः प्रसिद्धः, भूतिरेश्वर्यं
 सर्वैर्निगन्तृत्वम्, नीतिर्नयश्च, एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे भुवमिति मम मतिः, अतः पाण्डवैः सह सन्धिरेव कर्तव्य
 इति भावः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणज्ञमर्यादाधुरन्धरचतुर्वर्गशास्त्रसंग्रहोविन्दसुरिसूनोः

श्रीनीलकण्ठसुरिवर्यस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि

गीतार्थप्रकाशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करभाष्याधेकादशटीकोपेवा

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ।

शुभं भवतु ।

यामुनमुनिप्रणीतो गीतार्थसंग्रहोपसंहारः ।

यामुनमुनिविरचितो गीतार्थसंग्रहः ।

कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनम् ।

ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः परिशुद्धात्मनि स्थितिः ॥ २१ ॥

गीतार्थसंग्रहसूत्रम् ।

अथ दशभिः श्लोकैः सुखग्रहणाय कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगादीनां स्वरूपादिकं विविनक्ति— कर्मयोग इति । तत्र कर्मयोगस्य लक्षणं पूर्वमेव दर्शितमिति कृत्वा तत्तदधिमरिणां ज्ञानशक्तियोग्यतानुगुण्येन यथाधिकारं परिग्रहार्थं च चतुर्थोक्तान्तरभेदानुक्तानपि सर्वानादिशब्देन संगृह्यनुदाहरति । आफलोदयं साद निरन्तरपरिग्रहोऽत्र सेवनम् । अथ तत्साध्यस्य ज्ञानयोगस्याधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणमाह— निरन्तरचिन्तनरूपेणेति शेषः । तेन तत्फलतदुपायज्ञानाभ्यां व्यवच्छेदः ॥ २३ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिः ।

त्रयाणामपि योगानां त्रिभिरन्योन्यसङ्गमः ॥ २४ ॥

गी. सं. २.— अथान्तरङ्गैः सह भक्तियोगं लक्षयति— भक्तियोग इति । परस्मिन् ब्रह्मण्येकान्तेन प्रीतिः परैकान्तप्रीतिः; तेन ‘महनीयविषये प्रीतिर्मक्तिः’ इति लक्षणं सूचितम् ‘ज्ञेहपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयते’ [लि. पु.] इत्याद्यनुसारेण । लक्ष्यस्वरूपं ध्यानशब्देनोक्तम् । आदिशब्देनार्चनप्रणामाद्यन्तरङ्गवर्गसङ्ग्रहः । उक्तं च वेदार्थसङ्ग्रहे ‘अशेषजगद्धितानुज्ञासनश्रुतिनिकरशिरसि समधिगतोऽयमर्थः— जीवपरयायात्म्यज्ञानपूर्वक-वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताक-परमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरित्यर्थ-प्रियस्तत्प्राप्तिफलः’ इति । ननु कर्मयोगेऽप्यात्मज्ञानमाराध्यप्रीतिश्चानुवर्तते, ज्ञानयोगेऽप्यन्तःकरणशुद्धयर्नियतं कर्म त्याज्यं तदाराध्येश्वरभक्तिश्च । एवं भक्तियोगेऽपि तदितरानुवृत्तिः सिद्धा । अतो विभागानुपपत्तिरित्यत्राऽह— प्रधानभूते कस्मिंश्चित्क्षीरशर्करादिन्यायेन गुणतया इतरानुप्रवेशो न विभागमङ्गक इति भावः ॥ २४ ॥

या. गी. सं.— नित्यमैमित्तिकानां च पराराधनरूपिणाम् ।

आत्मदृष्टेस्त्रयोऽप्येते योगद्वारेण साधकाः ॥ २५ ॥

गी. सं. २.— नन्वेवं परैकान्तप्रीतिलिप्त्वपि समाना, ऐकान्त्यं चानन्यदेवताकत्वपर्यन्तम्; यथोक्तं मोक्षधर्मे— ‘ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्पारिमितं फलम्’ [म. भा. १२।३४।३९] इति । आश्रमेधिके च ‘अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । मामेव शरणं प्राप्तास्ते मद्भक्ताः प्रकीर्तिताः’ [म. भा. १४।१०।१९] इति । तपश्चाप्रीत्यादिनादेवताः

सङ्कीर्णानां वर्णाश्रमधर्माणामैकान्त्यविरोधात् त्रिष्वपि योगेषु तत्परिस्थागः प्राप्त इत्यत्राऽऽह— अत्र त्रिभिः सङ्गम इत्यर्थतो बुद्ध्या विमज्ज्यान्वेतव्यम् । अयमभिप्रायः— 'नियतस्य' [१८।७] 'यतः प्रवृत्तिः' [१८।८] 'आचारप्रभवः' [म. भा. १३।१५९।१३७] 'वर्णाश्रमाचारवता' [वि. पु. ३।८।९] इत्यादिभिर्वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वासिद्धेः, अस्मीन्द्रादिशब्दानामपि प्रतर्दनविधान्यायेन तच्छरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वानुसाधनात्, 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः' [ब्र. सू. १।२।२८] इति न्यायेन यज्ञाग्रहाराध्यायोक्तप्रक्रियया* च साक्षात्प्रतिपादकत्वेन वा तत्कर्तव्यतामपि परमपुरुषाराधनत्वसम्भवात्, तदनुष्ठातरन्याराधकत्वसिद्धेरैकान्त्यं प्रतिष्ठितम्— इति । एतेन कर्मयोगेऽपि नित्यनैमित्तिकानामितिकर्तव्यतात्वं सूचितम् । तथा 'सर्वेऽप्येते यज्ञविदः' [४।३०] इति श्लोके (रा. भा.) 'द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगमेवेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' [३।१०] इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदस्त्रिष्टाः तत एव क्षपितकल्मषा यज्ञशिष्टाभूतेन शरीरधारणं कुर्वन्तः एते कर्मयोगे व्यापृताः सनातनं ब्रह्म यान्ति' इति । 'एवं बहुविधा यज्ञाः' [४।३२] इत्यत्र (रा. भा.) 'चोक्तम्— 'एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः, आत्मयाथात्म्यावासिषाधनतया स्थिताः, तानुक्कलक्षणानुक्कमेवान्कर्मयोगान्सर्वान् कर्मजान् विद्धि— अहरहरनुष्ठीयमाननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि' इति । 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' [५।२९] इति श्लोकमवतारयंश्चैवमाह— (रा. भा.) 'उक्तस्य नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशान्त्वमाह' इति ।

अथ त्रयाणां योगानां परममक्तिजनने प्रत्यगात्मदर्शनरूपमवान्तरव्यापारं सहेतुकमाह— आत्मेति । योगोऽत्र समाधि रूपमन्तःकरणैकाग्र्यं, तत्साध्यसाक्षात्कारो दृष्टिः । ननु यद्यपि कर्मयोगस्य ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि आत्मावलोकनसाधनत्वं पूर्वमेवोक्तं, तथापि भक्तियोगस्य तत्साधकत्वमुक्तं, तस्यात्मावलोकनपूर्वकत्वादिति; नैवं, भक्तिनिष्ठया एव पूर्वमेवेन सर्वोपपत्तेः ज्ञानदर्शनप्राप्तिनामविशेषेण भक्तिसाध्यत्वमुच्यते; तच्च पूर्वमेवमन्तरेण नोपपद्यते । अतएव आत्मावलोकनानन्तरं— 'मद्वक्ति लभते परम्' [१८।१४] इति परशब्देन विशेष्यते । अत आत्मावलोकनरहितस्याप्यद्यतनमत्तानामिव स्तुतिनमस्कारकीर्तनादिनिष्ठया सेवारूपत्वादिभिर्युक्तया भक्तिशब्दाभिलष्यया आत्मावलोकनमुपपद्यते । दर्शितश्च परावरमक्तिविभागो वेदार्थसंग्रहे— 'सोऽयं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमः निरतिशयपुण्यसम्बन्धक्षीणशेषजन्मोपचितपापराशेः परमपुरुषचरणारविन्दशरणागतजितनितदामिमुख्यस्य सदाचार्योपदेशोपहितशास्त्राधिगतत्वयाथात्म्यावबोधपूर्वकाहरहृत्पक्षीयमानशमदमशौचक्षमार्जवमयाभयस्थानविवेकदयाहिंसाधात्मगुणोपेतवर्णाश्रमोचितपरमपुरुषाराधनरूपनित्यनैमित्तिककर्मोपसम्भूतानिपिद्वपरिहारनिष्ठस्य परमपुरुषचरणयुगलन्यस्तात्मात्मीयस्य तद्वक्तिकारितान्वरतस्तुतिस्मृतिनमस्कृतिधननकीर्तनगुणश्रवणवचनध्यानार्चनप्रणामादिभिः प्रीतः परमकारुणिकः पुरुषोत्तमप्रसादविविधस्त्वान्तर्धान्तस्य अनन्यप्रयोजनानवरतनिरतिशयभियविशदतमप्रत्यक्षतापन्नानुप्यारूपमक्त्यैकलभ्यः' इति । तदुक्तं परमगुरुभिर्मगववामुनाचार्यपादैः 'उभयपरिकर्मितस्वान्तस्वैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः' इति ॥ २५ ॥

या. गी. सं.— निरस्तनिखिलाज्ञानो दृष्ट्वाऽऽत्मानं परानुगम् ।

प्रतिलभ्य परां भक्तिं तथैवामोति तत्पदम् ॥ २६ ॥

गी. सं. र.— एवं यथाधिकारं परिगृहीतैस्त्रिमिरात्मावलोकनसिद्धिद्वारा परमभवत्युत्पादनप्रकारं परम-
भक्तेरेव प्रकृष्टायाः परमप्राप्तिसाधनत्वं च दर्शयति— निरस्तेति । उपायविरोधिसर्वाज्ञाननिवृत्तिरिह 'निरस्त-
निसिलाज्ञानः' इत्यनेन विवक्षिता । परानुगं परानुचरं, परशेषतैकरसमित्यर्थः । यथोच्यते— 'नायं देवे
न मर्त्यो वा न तिर्यक् स्थावरोऽपि वा । ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इति । आह च सर्वज्ञो
मन्त्रराजपदस्तोत्रे— 'दासभूताः स्वतः सर्वे ध्यात्मानः परमात्मनः । अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा
नमाम्यहम्' इति । प्रतिलभ्य परमात्मसत्ताशास्त्राप्येत्यर्थः । तयैव परमभक्तिरूपविधाकापन्नयेति शेषः ।
अत एवकारेण नैरपेक्ष्यमव्यवहितत्वं च व्यज्यते । तत्पदं तच्चरणं, पद्यत इति व्युत्पत्त्या पदं मुक्तप्राप्यतया
सिद्धं परमपुरुषस्याप्राकृतं स्थानं स्वरूपं वा । तदेतच्छ्लोकद्वयेन गीयते— 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न
काह्नुति । समः सर्वेषु भूतेषु भद्रं किं लभते परम् ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्ति तत्त्वतः । ततो
मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' [१८।५४; ५५] इति ॥ २६ ॥

या. गी. सं.— भक्तियोगस्तदर्थी चेत्समग्रैश्वर्यसाधकः ।

आत्मारथी चेन्नयोऽप्येते तत्कैवल्यस्य साधकाः ॥ २७ ॥

गी. सं. र.— एवं भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमुक्तं, सैव मध्यमपद्मोक्तप्रकारेणाचिद्व्यपरिणामविशेषानुभव-
रूपस्यैश्वर्यस्यापि साधिकेत्याह— भक्तीति । एकस्य कथं परस्परविरुद्धयोर्बन्धमोक्षयोः साधनत्वं ? इत्यत्रोक्तं—
तदर्थी चेदिति । एकस्यैव सत्तत्फलरागवशाद्विचित्रफलसाधनत्वं 'सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः'
इत्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । ब्रह्मादिप्रदेयैश्वर्येभ्यः समधिकत्वमिह समग्रत्वम् । हृष्टं च लोके सप्तादसामन्त-
सेवयोः सिद्धितारतम्यम् । न च हिरण्यगर्मादयो हिरण्यगर्मादिपदं प्रदातुं प्रभवन्ति । स्वयमेव ह्युक्तं ब्रह्मणा-
'प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितम्' इति । अन्यत्र चोक्तं 'युगकोटिसहस्राणि विष्णुनारायण-
पद्मम् । पुनस्तैलोक्यघातुत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम' इत्यादि ।

रौद्रस्यापि पदस्य भागवत्प्रतत्त्वमाज्ञायते 'अस्य देवस्य मीढुषो वयः विष्णोरेपस्य अवमृष्टे हविर्भिः । विदे हि
रुद्रो रुद्रिणं महित्वं यानिष्टुं वर्तिरश्विनाराविवत्' [ऋक्सं. ५।४।७९] इति । अस्य श्वेतारसमस्तन्यावृष्टातिशयतया
द्युत्यादिप्रसिद्धस्य, देवस्य अनितरसाधारण्यद्वुताप्रतिहतक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिप्रभृतिनित्यनिरवध-
निरतिशयानन्तमङ्गलगुणमहोदधेः, मीढुषः मिह सेचने, सेस्तुर्वातुः, उदारस्येत्यर्थः, वयः अवयवतया
द्यात्माभूतः शरीरतयाङ्गभूत इत्यर्थः, 'वयाः शास्ताः' इति यास्कः । विष्णोः सर्वव्यापनशीलतया सर्वान्तर्या-
मिभूतस्य नारायणस्य । 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' [श्वे. उ. ३।९]
इति श्रूयते । एषस्य एषणीयस्य प्रार्थनीयस्य अभिमतफलार्थं याचनीयस्येत्यर्थः । अवमृष्टे हविर्भिः सर्वमेवास्त्ये
यामे विष्णवे समर्पिते स्वात्मपर्यन्तैर्हविर्भिः, विदे हि— विदे लेभे, हीति हेतौ प्रसिद्धौ वा, रुद्रिणं रुद्रस्य
सम्बन्धि, स्वसम्बन्धीत्यर्थः । यद्वा— ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां प्रगहानादिस्वादुद्रजातिसम्बन्धितया प्रयितं, महित्वं
महिमानमित्यर्थः । एतदुपपृष्टगामिप्रायेण चोक्तं महाभारते 'महादेवः सर्वमेवे महात्मा हत्वाऽऽत्मानं देवदेवो
भूम्ब' इति । 'एतौ द्वौ विपुलश्रेष्ठौ प्रसादकोषधौ स्मृतौ । तदादक्षितपन्नानौ घृष्टिसंहारकारिणौ'
श्यादिभिश्च सर्वत्रायमर्थः प्रसिद्ध इत्यलं विस्तरेण ।

एवमविच्छेदानुभवस्त्वैश्वर्यसाधकत्वं भक्तेरुक्तम्, अथ चेतनरूपात्मतत्त्वानुभवत्पार्थीवीनकैवल्यस्य
साधनत्वं तस्या प्रदर्शयन् ज्ञानयोगकर्मयोगयोरप्यर्थस्वभावात् परमपुरुषधीविद्यारेण तत्साधनत्वं युक्तमित्य-
भिप्रायेणाऽऽह— आत्मैति । अनिदनुभवान्दीधरानुभवाद्य विविकरूपोऽनुभव इह तत्तैरूपमगन्धेन विवक्षितः ।
अथ च वक्ष्यं सर्वं ज्ञातव्यं चान्द्रिकायां प्रगदितमस्माभिः ॥ २७ ॥

या. गी. सं.— ऐकान्त्यं भगवत्येषां समानमधिकारिणाम् ।

यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्तदेवात्यन्तमश्नुते ॥ २८ ॥

गी. सं. र.— एवमतिशयितैश्वर्यकैवल्यमगवत्प्राप्त्यर्थिनामधिकर्तव्याया मक्तेः सारभूतं साधारणं रूपं निष्कर्षयति— ऐकान्त्यमिति । ऐकान्त्यमत्रानन्यदेवताकत्वम् । 'चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते स्मृताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः' इत्यनुगीतावचनं (?) ज्ञानिनामैकान्त्यस्य नित्यत्वा-
मिप्रायेण । अत्र तु यावत्त्वामिमत्फललभमैकान्त्यं समानमित्युच्यते । एतेन कर्मयोगज्ञानयोगावस्थयोरप्यै-
कान्त्यं सिद्धम्, सर्वत्र भगवत्प्रपत्तिपूर्वकत्वावश्यम्भावात् ।

एवमचिदनुभवात् स्वानुभवाच्च विलक्षणमीश्वरानुभवमभ्यर्थयमानस्य अधिकार्यन्तरव्यावृत्तात्यन्तिकत्व-
लक्षणमकिंवैशिष्ट्यादव्यवधानेनात्यन्तिकतत्प्राप्तिमाह— यावदिति । फलान्तरसङ्गरूपान्तरायानुपहृतश्चे-
दव्यवधानेन भगवन्तं प्राप्य पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदमिप्रायेण तदिति नपुंसकत्वम् ॥ २८ ॥

या. गी. सं.— ज्ञानी तु परमैकान्ती तदायत्तात्मजीवनः ।

तत्संश्लेषविद्योगैकसुखदुःखस्तदेकधीः ॥ २९ ॥

गी. सं. र.— अथ 'ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रति-
बुद्धस्तु मोक्षमाक्' इत्यनुगीतस्य 'यावत्प्राप्ति परार्थी चेत्' इत्युक्तस्याधिकारिणोऽनन्यसाधारणं विद्येय-
मनुष्ठानफलप्राप्त्योश्च प्रकारं तत्रैव च तात्पर्येणास्य शास्त्रस्यापवर्गशास्त्रत्वं चतुर्विधवृणोति— ज्ञानी
त्विति । एतेन 'ज्ञानी त्वारमैव मे मतम्' [७।१८] 'गच्छता मद्गतप्रागाः' [१०।९] इत्यादिकं
स्मारितम् । परमश्चासावेकान्ती चेति परमैकान्ती, एकान्तिषु परम इत्यर्थः । परम एकान्तोऽनन्यत्वमस्या-
स्तीति वा । न केवलमनन्यदेवताकत्वम्, अपित्वनन्यप्रयोजनत्वमस्यास्तीत्यर्थः । संश्लेषोऽत्र मनोवाक्य-
साध्यतदभिमतशास्त्रबोदितसपर्यागुत्सेन । विद्योगोऽपि तद्विच्छेदः; यदाहुर्महर्षयः— 'यन्मुहूर्तं क्षणं वापि
वासुदेवो न चिन्त्यते । सा ह्यनित्यमहच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया ॥ एकस्मिन्मप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते
प्यानवर्जिते । दस्युभिर्गुपितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं शृणुम्' इति । तस्मिन्नेव धीश्चिन्ता यस्य तदेकधीः ॥ २९ ॥

या. गी. सं.— भगवद्व्यानयोगोक्तिवन्दनस्तुतिकीर्तनैः ।

लब्धात्मा तद्गतप्राणमनोबुद्धोन्मिद्रियक्रियः ॥ ३० ॥

गी. सं. र.— ध्यानमिहानुचिन्तनं, योगस्तन्मूलमवलोकनं, विशिष्टक्षेत्रादिवर्तनः परस्याभिगमनं वा,
पदाहुः— 'पादौ नृणां तौ द्रुमजन्ममानौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ' 'योगस्तु द्विविधः प्रोक्तो वाक्श-
राम्यन्तरं तथा । बाह्यं बहिः क्रियापेक्षमातन्त्रं ध्यानमुच्यते' इति । उक्तिः शुश्रूष्योऽपिस्मरिभ्यः प्रति-
पादनम् । वन्दनं त्रिभिः वरगैः प्रणाम इत्यर्थः । स्तुतिः गुणकथनं, कीर्तनं तत्तद्गुणविभवचेष्टितादिगमनां
उदासाधारणनामधेयानां सङ्कीर्तनं, तैलञ्जला, अन्यथा अवस्तुभूतमात्मानं मन्यमान इति भावः । मन्त्रिथि-
करणकलेवरादिको भवेदिति वा । प्राणादीनां क्रियायास्तद्वत्त्वं तदनुभवामावे शैथिल्यादिति भाव्यम् ।
अथवा 'यत्करोपि यदश्नासि' [९।२७] इति न्यायेन स्वमाचार्यशास्त्रप्राप्तानां कर्मणां भगवति समर्पणम् ।
मनः सङ्कल्पविकल्पवृत्तिकमन्तःकरणं, तस्याध्यवसायात्मिका वृत्तिर्बुद्धिः; यद्वा तदेवात्राध्यवसायवृत्तिविशिष्टं
बुद्धिरित्युच्यते । यथोक्तं शारीरकभाष्ये— 'अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दे-
भ्यपदिश्यते' [म. सू. भा.] इति । इन्द्रियशब्दोऽत्र गोबलीवर्दन्त्याप्राप्तमेन्द्रियविषयः ॥ ३० ॥

या. गी. सं.— निजकर्मादि भक्त्यन्तं कुर्यात्प्रीत्यैव कारितः ।

उपायतां परित्यज्य न्यस्येद्देवे तु तामभीः ॥ ३१ ॥

गी. सं. १.— एवंविधस्याधिकारिणः 'सततं कीर्तयन्तो माम्' [९।१४] इत्युक्तप्रक्रियया वर्णाश्रमधर्माणामपि लोपः स्यादित्यत्राऽऽह— निजकर्ममिति । नित्यदास्यैकस्वभावस्य मुक्तस्येवास्यापि तत्परिचरणं तदाज्ञानवर्तन-
प्रारब्धैव यथाशास्त्रं यथाधिकारं यथावसरं च सर्वं घटते, अन्यथा 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु'
इत्यादिभिर्मगवदचर्चनादावप्यनधिकारप्रसङ्गात् । तस्माद्योग्यतासिद्धयर्थं लब्धांशस्य शैथिल्यपरिहारार्थं
उच्चरोच्चरोपचयार्थं सुहृदसिद्धोपायस्यापि स्वानुष्ठानेन परप्रवर्तनरूपभगवदाज्ञानुपालनार्थमवश्यकर्तव्यानामपि
कर्मणां विधिपरामर्शमन्त्रेण प्रियतममुह्यसुत्रायुपलालनवत्प्रीतिरेव ज्ञानिनः प्रयोजिकेति भावः । तथा
च शिष्ये— 'यथा युवानं राजानं यथा च मदहस्तिनम् । यथा च पुत्रं दयितं तथैवोपचरेद्भरिम्' इति ।
'यथा प्रियातिथिं प्राप्तं भगवन्तं तथाऽर्चयेत्' इति संहितान्तरम् ।

एवकाराभिप्रेतमन्यदपि विवृणोति—उपायतामिति । मुक्तव्यापारन्यायेन स्वयं स्वादुत्वात् क्षणिकस्य
कालान्तरमाविकलसाधनत्वानुपपत्तिर्दर्शनाच्च नास्य स्वव्यापारे मोक्षोपायताबुद्धिरपि स्यादिति भावः ।
अन्ततस्तैस्तैराधितो भगवानेव हि सर्वत्रोपायः, न पुनः क्षणिकं तत्क्रियास्वरूपं तत्साध्यं किञ्चित्तत्प्रीत्य-
तिरिक्तमप्रामाणिकमपूर्वाधिकं वा ।

अतस्तस्मिन्नेव 'मामेकं शरणं ब्रज' [१८।६६] इति वक्तृमुपायताबुद्धिः कार्येत्याह— न्यस्ये-
दिति । अनाधितानां वन्दनमाश्रितानां मोचनं च भगवतः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलयैवेत्यभिप्रायेणाऽऽह— देव
इति । 'तं ह वै देवम्' इति शरण्यविषयश्रुतिसूचनार्थम् देवशब्दः । 'अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदा-
र्यादिगुणनिधौ' 'मित्रभावेन सम्प्राप्तम्' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'अपि चेत्सुदुराचारः' [९।१०] 'क्षिप्रं
मवति धर्मात्मा' [९।३१] 'मन्मना भव मद्रक्तः' [१८।६९] 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' [१८।१९]
इति वक्तुरि तस्मिन्नेवाशरण्यशरण्ये स्वयमुपायतयाऽवस्थिते स्वापराधतस्वातन्त्र्यतत्तत्कल्पकिङ्करहिरण्यगर्भ-
रुद्रेन्द्रादिवृद्धेधरादिनिमित्तभयं न वर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह— अभीरिति ॥ ३१ ॥

या. गी. सं.— एकान्तात्यन्तदास्यैकरतिस्तत्पदमाप्नुयात् ।

तत्प्रधानमिदं शास्त्रमिति गीतार्थसंग्रहः ॥ ३२ ॥

गी. सं. १.— एवं स्थितस्य यथासनोरयमन्तरायानुपहतस्य फलतिद्धिमाह— एकान्तेति । उक्तं च परमै-
कान्तिनां परिचरणप्रसारमनुकम्य तस्य निर्विघ्नत्वं श्रीपीप्लवे— 'प्रवृत्तिकालादारम्य आत्मलभावासानिकम् ।
यथायकाशो विघ्नानां विद्यते न कदाचन' इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीसाच्चते— 'सङ्कल्पादेव भगवांस्तत्त्वतो
मावितात्मनाम् । ब्रवान्तमखिलं कालं सेचयत्यमृतेन तु ॥ ज्ञास्यैव बन्धं मर्त्येन भवितव्यं सदैव हि । प्राप्तये
सर्वकामानां संसारमयमीरुणा' इति । अतः 'श्रूयते खलु गोविन्दे भक्तिमुद्रहतां नृणाम् । संसारन्यूनता-
भीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः ॥ सत्यं शतेन विघ्नानां सहस्रेण तथा तपः । विघ्नायुतेन गोविन्दे नृणां भक्ति-
निर्वायते' इत्यादिकं परममक्त्यवस्थातः प्राचीनावस्थाविषयं नेतव्यम् । अत्र भूमविद्यायामिव ऐश्वर्याधर्वा-
धीनपुरुषार्थप्रतिपादनं परमपुरुषप्राप्तिरूपप्रधानतमपुरुषार्थपारम्पर्यसमर्थनार्थतया । उक्तं च श्रीसाच्चते— 'प्रत्य-
यार्थं च मोक्षस्य सिद्धयः सम्प्रकीर्तिताः' इति ॥

अतो मोक्षसाधनत्वमेवास्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायेणाऽऽह— तदिति । अत्र यथाहं न्यासोपासनरूपप्रापक-
निष्ठाप्राप्ततया निर्दिष्टः परमैकान्ति वा, तत्साध्यं वा तच्छब्देन परामृश्यते ।

अथात्र सौगतार्हतादिसगन्धानां शङ्करादिग्रन्थानां भगवदभिप्रायविरुद्धताख्यापनाय उक्तसङ्ग्रहप्रकारेण ग्रन्थाणां यथावस्थितसमस्तगीतार्थप्रपञ्चावगाहनाय च निगमयति— इतीति । इत्यमेव सत्त्वनिष्ठसम्प्रदाय-
स्मरगतः समीचीनो गीतार्थः, न पुनः कुदृष्टिमिरञ्जीतः, स चैव स्वयोगमहिमचुलकितपरमपुरुषविभूति-
गलभगवन्नाथमुनिनियोगानुवर्तिश्रीमद्राममिश्रसकाशाद्बहुशास्त्रविद्विरस्माभिर्वेदुः श्रुतस्य 'मगंवद्वीतार्थ-
पञ्चस्य सङ्ग्रह इति मुमुक्षुभिः सद्वाख्यतम इति भावः ॥ ३२ ॥

सारं फारुगुनसारथीयवचसां श्रीयामुनेयोद्धृतं विस्पष्टैरिति वेङ्कटेश्वरकविर्व्याचष्ट माध्याह्नैः ।
यद्वादेपु कुदृष्टिवाङ्कुहनाकोलाहलास्कन्दिभिर्जङ्घालैर्जयवोषणाघणैर्विद्राणनिद्रा दिशः ॥ १ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्रस्वतन्त्रस्य धीमेद्वेङ्कटनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतितु

श्रीगीतार्थसङ्ग्रहरक्षा सम्पूर्णा ।

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने । श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥ २ ॥
विगाहे यामुनं तीर्थं साधुबुद्धावने स्थितम् । निरस्तजिह्वागस्पर्शं यत्र कृष्णः कृतादरः ॥ ३ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टादशाध्यायस्य माहात्म्यम् ।

धीपार्थयुधाच—

उक्तं सप्तदशाध्यायगौरवं भयता शिव । ।

स त्वमष्टादशाध्यायमहिमानमुदीरय ॥१॥

ईश्वर उवाच—

आकर्ण्य विद्वान्दुर्निप्यन्दिनिगमोत्तमम् ।

पुण्यमष्टादशाध्यायमाहात्म्यं गिरिनन्दिनि ॥ २ ॥

समस्तशास्त्रसर्वस्वं श्रोत्रपात्ररसायनम् ।

संसारपातनाजालविदारणपरायणम् ॥ ३ ॥

परं रहस्यं सिद्धानामधिगोन्मूलनक्षमम् ।

सैतन्यं कैटभास्तेरग्रागण्यं परं पदम् ॥ ४ ॥

यियेक्यहुरीमूलं कामगोघमदापहम् ।

पुण्ड्रदिगीर्वाणचित्तविश्राममन्दिरम् ॥ ५ ॥

सनकादिमहायोगिमनोरञ्जनकारणम् ।

पाठमात्रपराभूतकालकिङ्करगर्जितम् ॥ ६ ॥

अष्टोत्तरशतव्याधिगोन्मूलनकारकम् ।

नातः परतरं किञ्चिद्दहस्यं हंसगामिनि ॥ ७ ॥

तापितापत्रयहरं महापातकनाशनम् ।

यथा दिव्यौकसां शक्रो गुरुः शक्राचया वरः ॥ ८ ॥

यथा रसानां पीड्यपुत्तमं विष्यविश्रुतम् ।

यथा गिरीणां कलासो यथा चन्द्रो दिव्यौकसाम् ॥ ९ ॥

तोषाणां पुष्करं तोयं यथा पुष्पेषु पङ्कजम् ।

पातिमतासु नारीषु यथा लोकेश्वरघ्नो ॥ १० ॥

यथा मयेष्मभ्यमेधो यथोद्यानेषु नन्दनम् ।

यथा रत्नेषु सर्वेषु योरभद्रो ममानुग ॥ ११ ॥

यथा कालेष्वहं नित्यो यथा पशुषु कामधुरः ।
यथा व्यासो मुनीन्द्रेषु व्यासेषु ब्रह्मविचमः ॥ १२ ॥

यथा दानेषु भूदानं यथा सिन्धुषु गौतमी ।

यथा लोक हरिक्षेपं प्रदास्तं धर्मकर्मसु ॥ १३ ॥

यथा लक्ष्मीपतेर्जगन्मस्यानं मधुपनं स्मृतम् ।

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेणमस्मृतम् ॥ १४ ॥

तथा हाष्टादशाध्यायमाहात्म्यं भुवनोत्तरम् ।

अथाऽऽख्यानमिदं पुण्यं भक्त्याऽऽकर्ण्य पार्वति ॥ १५ ॥

यदाकुरुणमात्रेण जन्तुः पापैः प्रमुच्यते ।

अस्ति मेरुगिरिः शृङ्गे पुरी रम्याऽमरावती ॥ १६ ॥

पुरा मम चिन्तादाय निमिता चिन्मयकर्मणा ।

निरन्तरं गुणयुता काङ्क्षिणीर्वाणमेतिता ॥ १७ ॥

तेजःपुञ्जवती माशाद्रसविद्येव विश्रुता ।

चिन्तामणिशिलावद्धाः प्रासादा यत्र कामदाः ॥ १८ ॥

जयन्ति मेरुदक्षरे चतुर्मुखपुरावधि ।

यत्र कल्पद्रुमच्छायासुखासीना पुल्लमजा ॥ १९ ॥

नृणांति इयामला गोमिर्माता गन्धर्वायापिताम् ।

यत्राऽऽस्ते स बलारातिदम्भोलिदन्तितायुषाम् ॥ २० ॥

दैत्यानां रफतकल्लोलैस्त्रय मूः द्रोणतां गता ।

पुरातनमुधास्यादं स्मारं स्मारं दिव्यौकसः ॥ २१ ॥

घयन्ति यत्र श्रुत्यामाः कलां ग्रन्थहमेन्द्रधाम् ।

तस्यां कैवल्यकल्याणामासीत्पुत्रं शनक्रतुः ॥ २२ ॥

राचीसमन्वित श्रीमार्गार्वाणोपगममेतिताः ।

स कदाचित्सुखासीनो विष्णुर्दूतैरधिधितम् ॥ २३ ॥

सहस्रनेत्रमायान्तमपश्यन्पुनरं परम् ।

तनस्तदोपैस्तेजोभिरभिभूतः पुण्ड्रः ॥ २४ ॥

श्लोकप्रतीकानि ।	अ	श्लो	पृ	श्लोकप्रतीकानि ।	अ	श्लो	पृ	श्लोकप्रतीकानि ।	अ	श्लो	पृ
द				म				र			
दम्भो दपोऽतिमानय	१६	४	२०७	मचित्तं सवदुर्गाणि	१८	५८	३८८	रत्नसि प्रलयं गत्वा	१४	१५	१२५
दातव्यमिति यद्दानं	१७	२०	२६५	मन प्रसाद सौम्यत्व	१७	१६	२६१	रजस्तमधामिभूय	१४	१०	१२२
दुःखमिदं यत्कर्म	१८	८	३००	ममना भव मङ्गल	१८	६५	३२८	रजो रागात्मक विद्धि	१४	७	११८
देवद्विजगृहपति—	१७	१४	२५९	मम योनिमहद्भ्य	१४	३	११०	रागी कर्मफलप्रेम्बु	१८	२७	१३८
देवा सम्पद्धिमोक्षाय	१६	५	२८९	ममैवाशो जीवलोके	१५	७	१६८	राजन्तस्मृत्य सस्मृत्य	१८	७६	४३१
द्वाविमो पुष्पो लोके	१८	१६	१८४	मयि चानययोगेन	१३	११	४३				
द्वा भूतसगा साके	१६	६	२१०	महाभूता यद्द्वार	१३	६	३३	ल			
				मां च योऽप्यभिचारेण	१४	३६	११५	लीम प्रवृत्तिरारम्भ	१४	१२	१२४
ध				मातावमानयोस्तुल्य	१८	२५	१३७	य			
धृत्या यया धारयते	१८	३३	३४८	मुक्तसतोऽनहवादी	१८	२६	३३६	विधिहीनमसृष्टा	१७	१३	२५८
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति	१३	२७	८१	मृद्व्राहेणात्मनो यन्	१७	१९	२६४	विविक्तसर्वो लब्धाशी	१८	५३	३७५
न				य				विपयेन्द्रियसयोगात्	१८	३८	३४५
न च तस्मान्मनुष्येषु	१८	६९	४२३	य इम परम शुच	१८	६८	४२१	व्यासप्रसादान्छतवान्	१८	७५	४३०
न तदस्ति पुष्यिया वा	१८	४०	३७१	य एव वत्ति पुष्य	१३	२४	७९	श			
न तद्वाप्तमते धृष्य	१५	६	१६६	यजन्ते सार्विका देवान्	१७	४	२४६	शमो दमस्तप शौच	१८	४२	३५५
न द्रष्टुमुश्रुता कर्म	१८	१०	३०३	यत् तपसि दाने च	१७	२७	२७७	शरीरवाय्नोभियत्	१८	१५	३१३
न रूपमस्येह सद्योपल	१५	३	१६०	यज्ञो दान तप कर्म	१८	५	२६५	शरार यदवाप्नोति	१५	८	१७३
नष्टो मोह स्मृतिर्लब्धा	१८	७३	४२७	यत्नतो योगिन्येन	१५	११	१७६	शौर्यं तेजो धृतिर्दाय	१८	४३	३७७
नहि देहश्रुता शक्य	१८	११	३०३	यत् प्रवृत्तिमृताना	१८	४६	३६१	श्रद्धया परया तत्	१७	१७	२६३
नान्य गुणस्य कतार	१४	१९	१३०	यत्तदप्र विपश्चि	१८	२७	३६७	श्रद्धानान्मयस्य	१८	७३	४२५
नियतस्य तु सत्त्वाद्य	१८	७	२९८	यत्तु कामेषुना कम	१८	२४	३३५	श्रयान्मयधर्मो विगुण	१८	४७	३६३
नियत सहरहित	३८	३३	३३३	यत्तु कृत्स्नवैकस्मिन्	१८	२२	३३२	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शश्च	१५	१	१७३
निर्मानमोहा पितस्र	१५	७	१६४	यत्तु प्रत्युपकाराय	१७	२१	२६६	स			
निश्चयः शुभ मे तत्र	१८	४	२१३	यत्तु योगधर कृष्ण	१८	७८	४३४	सत्कारमात्रपूजार्थ	१७	१८	२६३
प				यत्तु प्रकाशवत्येक	१३	३४	९७	सत्त्वस्वस्वभावतः क्षान	१४	१७	१२८
पद्ममणि महाबाहो ।	१८	१३	३१०	यत्तु सर्वगत सौहर्म्यात्	१३	३३	९६	सद्यः स्वस्वतम इति	१४	५	१२४
पर भूय प्रवक्ष्यामि	१८	१	१०६	यत्तु चानुर धे च	१८	३९	३५०	सद्यः सुखे सद्यसति	१४	९	१२१
पुरुष प्रकृतिस्यो हि	१३	२७	७१	यदादिल्लगत तत्र	१८	१२	१७७	सदावुल्लूपा सर्वस्य	१७	३	२४५
पुष्यकन्वेन तु यः शान	१८	२१	३३१	यदा भूतपुथगर्भा	१३	३१	९२	सद्भावे साधुभावे च	१७	२६	२७३
प्रकाश च प्रवृत्ति च	१४	१२	१३४	यदा सर्वे प्रवृद्ध तु	१४	१४	१२६	समस्तु खसुल स्वस्थ	१४	२४	१३७
प्रकृति पुष्य चैव	१३	१	३	यदा प्रकाशवत्येक	१८	२५	३८६	सम पदयन्ति सवत्र	१३	२९	८८
	१३	२०	६५	यदा तु भर्माभावात्	१८	२४	३४५	सम सर्वेषु भूतेषु	१३	२८	८६
प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	३०	९०	यदा धर्ममवर्मे च	१८	३१	३४२	सर्वस्मरण्यपि सदा	१८	५६	३८५
प्रवृत्ति च निवृत्ति च	१८	३०	३४१	यदा स्वप्न मन शोक	१८	३५	३४६	सर्वगुणतम भूय	१८	६३	३९६
प्रवृत्ति च निवृत्ति च	१६	७	२१२	यस्मात्क्षरमतीतोऽह	१५	१८	१८९	सर्वतः पाणिपाद तत्	१३	३४	९१
य				यस्य नाहृत्तो साव	१८	२७	३४५	सर्वदेवेषु वेहेऽस्मिन्	१४	११	१२३
बहिरन्तश्च भूतानां	१३	१६	९७	यावताम गतरस	१७	१०	२१४	सर्वधर्मा परित्यज्य	१८	६६	४००
शुद्धमैदं शुद्धैव	१८	२९	३४०	यावत्तु सत्त्वयत् क्रियत्	१३	२७	८४	सर्वभूतेषु येनैक	१८	१९	३३०
शुद्धा विपुल्या सुफ	१८	५१	३७५	यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१७	१	२४०	सर्वयोगिषु कीन्तेय !	१४	४	११३
मन्मथो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४	२७	१४१	यो मासेवसम्भू	१५	१९	१९०	सर्वस्य चाऽहं हृदि	१५	१५	१८१
मन्मथः प्रसन्नमा	१८	१४	३७९	यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	सर्वेन्द्रियगुणामाव	१३	१५	५४
मन्मथप्रतिपत्ति	१८	४१	३८२	यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	सर्वं कर्म कीन्तेय !	१८	४८	३६४
म				यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	सिद्धिं प्राप्नो यथा दत्त	१८	५०	३७१
मन्मथः प्रसन्नमा	१८	५५	३८१	यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	गुणं त्विदानीं निर्विधं	१८	३६	३७७
मन्मथप्रतिपत्ति	१८	५५	३८१	यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	सर्वस्य सद्भावाहो !	१८	१	२८४
				यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	सर्वमावजन कीन्तेय !	१८	६०	३९०
				यं क्षात्रविधिमुत्पूज्य	१५	२३	२२१	स्वे स्वे धर्मगम्यमित	१८	४७	३६०

शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकासमलंकृता ।

अनुचिन्तनमुन्दितस्यान्ता भयदयदावदाहजासहृण्णादानागामृतपिपा-
नुधियः । समुपजायमाधोपयामस्तप्रमयतां अतोप मोदायदमिममुदन्व-
द्वयद्वीताव्याग्यानां प्रथमोमुच्छः । अयापोजितानां व्याग्यानामप्यं क्रमः—

८. वेदुदनायहृतं ब्रह्मानन्दगिर्यांग्यान् ध्याग्यागम्,
९. यदुमाया तत्त्वदीपिका,
१०. तदनुमागिर्यमृततरङ्गिणी,
११. नैलकण्ठीयो भारतभाष्यदीपः—इति ।

अत्र संयुद्धीना प्रदानन्दगिर्याख्या व्याख्या च भगवत्पादार्थं भाष्यमनुमान्ती, टीराम्भोदितान्
 तपोन्व सखालांघवन्ती पौराणिक-दृष्टिरादि-कीर्तन-प्रयत्नकारोपकप्रार्थीयं शुणगरिण्या
 व्याख्योपरि घरीवर्तानि दर्शनममकालमेव भाष्यन्ति तज्ज्ञाः ।

इदं चाप्यत्रमपि विद्वां विदोपस्तः प्रमदपदं- यदिह संहराने पृथक्परोपाः विद्यात्तादृशी मदन-
शास्त्रिप्रणीता 'अ वि गो ता' नाम्नी कापि द्विषर्षा-या स्मृत्तायत्ययमिनशतध्वनिरोपान्, गद्य-
वस्तुनूदति गोपार्णप्राण्य शानदेव-यामनपठितान्वां महाराष्ट्रप्रागुक्तियमांसायर्द्धपिकायपार्प-
पिकयोद्दयहारिणींस्तान्, निर्गणन्ति च कुल्यामयानानि सप्रमाणमिति हेनः परमांशः ।
परमाणुमिति हेनः परमांशः ।

एषमगणितसमुपगणनमुद्रागिनोऽयं महोपायः प्रथो दिग्गजः शूरसेदितया संशोध्य परतपण-
 दुच्छेद-याकपच्छेद-काण-दिष्यत्रकचिद्विषयानादिभिः सम्यक् परिच्छेद्य विविधाकारादिर्निमित्त-
 तैरसहस्रैः निगम्यावदात्मगुणेषु पञ्च मुद्रजने । तस्योक्तगुणसूतानां धूमिमृत्तिपुत्रादिपञ्चन-
 कयलान्यपि महता प्रयत्नेनातिशयाविष्य तत्रतत्र स्थले निर्दिश्यन्ते । किमप्येव ? सर्वथा माया-
 पथिपसुतं मुद्रितयं ईदृशं गीतान्यायामनुशय इति भूतार्थं ज्ञापयमान्यापनेऽस्याभिः ।
 गीतार्थानां श्रवणार्थेऽप्येवं ज्ञापयमान्यापनेऽस्याभिः ।

गीताश्रयं ध्यात्वा योऽभ्यस्येत् तनुमाश्रयपदितुभिरसमाश्रितं महान्तं प्रदायमाश्रय, इति श्रुत्वा
 श्यामिलजप प्रशान्तिशब्दादितुभिरजपममुद्रितस्य सुप्रहृतिपक्ष्यामृतस्य प्रशस्तस्य
 समपि निजान्तमन्यमेव निर्धारितम् ।

प्रथमपदम्	मूल्यम्	रु. ८	अ. पा.	८-१८-०
मध्यमपदम्	"	रु. ५	०-७-०
तृतीयपदम्	"	रु. ७	८-०-०

तथाप्येकत्रैव निरुद्धम्य पट्टत्रयस्य मूल्यम् रु. १०

श्रीमद्भगवद्गीता- अष्टादशोऽध्यायः । द्वितीयो गुच्छः । सन्ध्याय १०
अध्यायान्तम्-गुजराती । विविधश्रेयः । पावनसिद्धिः, पावनसिद्धिः । कोट-धर्मः

निम्बार्कीपतस्त्वप्रकाशिकाष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता

[द्वितीयो गुच्छः]

अयि समीक्ष्यकारिणो विचक्षणाः । यदा खलु ' गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस ' संस्थापके-
गुजरातीवृत्तपत्रोत्पादकेष्व देशईकुलविभूषणैः सूर्यरामतनूजेरिच्छारामाख्यैः श्रेष्ठिरयैः
स्वीयप्राचीनतरहस्तलिखितग्रंथसंग्रहाद्विचित्य विचित्य सप्तटीकात्मकः श्रीमद्भगवद्गीतायाः
प्रथमो गुच्छो मुद्रितस्तदैव तदनन्तरं व्याख्योपन्याख्याप्रणेतृणां चतुर्णां सांप्रदायिना-
मद्वैतद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतमतानि, एकमतानुसारिणां विचक्षणानामपि तत्तद्व्याख्योप-
न्याख्याकृतं विचक्षणत्वरूपं चार्थान्तरवेचिन्यमालोच्य कथं तेषां तत्परस्परविरुद्धराद्धान्त-
प्रतिपादनं, कथं तैरेक एव श्लोकः श्लोकार्थं तद्वत्वाक्यानि वा स्वस्वसिद्धान्तसमर्थकतया
स्वाविरोधितव्योपपन्नंते, कथं च ते परस्परं स्याद्वैताद्यनुयाय्युपमदं प्रवर्तन्ते ? तद्दर्शन-
शुक्तजुषां तत्तज्जिज्ञासूनां वेपितं सम्पादयितुकामैस्तेरेव निम्बार्कपथानुयायितत्त्वप्रकाशि-
कायुतश्चाष्टटीकात्मकोऽयं द्वितीयगुच्छोऽपि मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

एवं प्रथमगुच्छान्तरालस्थितानां सम्प्रति टीकाचतुष्टयसंयधितशाङ्करभाष्याद्याकादश-
व्याख्योपन्याख्यानां चावलोकनकृतां विदुषां टीकान्तरालोचनावशिष्टं किञ्चिदपि
नावशिष्येतेत्यलमतिपल्लवितेन ।

पूर्वमत्र भारतेऽस्मिन्पण्डे देशे देशान्तरेषु दिक्षु विदिक्षुं चाविगीतयशोमिलौकमान्यैः
पालगङ्गाधरतिलकैः स्तोक्ते गीतारहस्ये यैः स्वयदननलिनवचनसुमनोभिः स्वलंकृतो-
ज्यमच्छो गुच्छस्तान्येव तेषां सुमनसां सुमनोहराणि सुमनानीमानिः—

वल्गुसम्प्रदायी तत्त्वदीपिका, गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस मधली... .., पण ... बाकीच्या आणि निंबार्क-
सम्प्रदायाची व दुसऱ्या काही टीका मिळून एकंदर पंधरा [सध्या एकोणिस] सज्जत टीका गुजराती
प्रिन्टिंग प्रेसने, मुक्ताच [शके १८२४] छापून प्रसिद्ध केल्या असल्यामुळे या एकाच प्रधाने आता सर्व
निर्बाध होतो, (गीतारहस्य-पुणे, अधिक वैशाख शके १८३०, वाळू गंगाधर टिळक)

निरनिरालया सर्वप्रदायिक आचार्योनी गीतेवरील आख्ये व त्या सज्जदायातील इतर प्रसज्ज टीका मिळून
पंधरा [सध्या एकोणिस] टीका सुवर्द्ध गुजराती प्रिन्टिंग प्रेसचे मालक यानी मुक्ताच [इ. स. १९१२]
प्रसिद्ध केल्या आहेत. निरनिरालया टीकाकारांचे अभिप्राय एकदम कळण्यास हा ग्रन्थ फार सोईचा आहे.

[गीतारहस्य टिप्पणी]

वाळू गंगाधर टिळक.

टीकाकाराणां टीकानां च नामानि ।

१ निम्बार्कमतानुयायिप्रदीपिका

२ कादमीरिमशोचोपादप्रणीता

३ श्रीमत्सुब्रह्मसंस्कृतीकृता

४ धीमद्भगवद्गीता

५ श्रीपरम्बामिहता

तत्त्वप्रकाशिका

गूढार्थदीपिका

तत्त्वार्थबोधिनी

सुबोधिनी

५ श्रीसदानन्दविरचिता

६ श्रीधनपतिविरचिता

७ देवगुणविरचिता

८ पण्डितगुणविरचिता

९ परमार्थप्रदा

प्रभाप्रकाश

आप्योत्कर्षदीपिका

परमार्थप्रदा

अपेक्षप्रह

इत्येताभिर्व्याख्याभिरष्टाभि सहिताया धीमद्भगवद्गीताया द्वितीयो गुच्छः । अथ श्लोकाः स्थूलतमाक्षरीव्याख्या
स्थूलोत्तरमुद्रिता इत्यादि शेषाणि ।

धीमद्भगवद्गीता-सूत्राणि

मूल्यम् २०-०-०

सू० ०-३-०

प्रातिसंस्मरणम्:- गुजराती प्रिन्टिंग प्रेस. सासुन विन्टिंग, एलिन्स्टन सर्व्हल, कोट-मुम्बई.

वेदान्तप्रस्थानत्रय.

गीताभाष्यार्थ

हा ग्रंथ शातपर्णे समग्र अवलोकन केल्यावर

यांत थोडा तरी ग्राह्यास आहे

व

त्याच्या परिशीलनानें अंशतः तरी परमार्थ साधेल

असें वाङ्मयास प्रत्येक ग्राहकाने आपल्या मित्रमंडळीस

सदर ग्रंथ संपूर्ण देण्याची अवश्य शिफारस करावी,

आणि पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या

ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ

या ग्रंथासाठी ग्राहकास आपले नाव नोंदवावें,

तसेंच

छापून तयार असलेला

दशोपनिषद्भाष्यार्थ

हा ४०७^५ पृष्ठांचा पाच पुस्तकांत मजवृत्त बांधलेला ग्रंथ

टपाल रचोसह यास रूपास मागवून

वेदान्तप्रस्थानत्रयसंग्रह करावा.